शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्ग्रन्थसमस्तकोषाग्नेयशास्त्रमङ्गलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्व्वदर्शनमतानुसारि-संकलिताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबङ्गलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्य्याय-धातुपदेदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबङ्गलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराक्षरैः प्रकाशितश्च।

तृतीयः काण्डः।

2 JUL

अश्वनवर्णः। प—म।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-यन्त्रे मुद्रितं। ७१ नं० पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट्-स्थितभवनात् प्रकाशितञ्च। शकाब्दाः १८१३

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press. No. 24. Lower Circular Road Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number

All rights reserved.

PRINTED BY
K. P. BASU, AT THE RAMNARAYAN PRESS
71, PATHURIAGHATTA STREET
CALCUTTA.

SL. NO.
C 5070
2110

शब्दकल्पद्रुमः।

तृतीयकाण्डम्।

प

प, पकारः। स तु पञ्चमवर्गस्य प्रथमो व्यञ्जनस्थैकविंशतितमो वर्णः। अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः। इति व्याकरणम्॥ (तथा च शिक्षायाम्।
"ऊष्मणावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू"॥
अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः। ओष्ठेन सह जिह्वाग्रस्य स्पर्शः॥) तत्पर्य्यायः। लोहितः २ पार्श्वः ३ भूरः ४। इति रुद्रयामले वर्णाभिधानम्॥ अस्य तत्त्वं यथा,—
"अतः परं प्रवक्ष्यामि पकाराक्षरमव्ययम्।
चतुर्व्वर्गप्रदं वर्णं शरच्चन्द्रसमप्रभम्॥
पञ्चदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥
त्रिगुणावहितं वर्णमात्मादित्वसंयुतम्।
महाभोग्यप्रदं वर्णं हृदि भावय पार्व्वति!"॥
इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः॥
(वङ्गभाषायां) अस्य लेखनक्रमो यथा,—
"कुक्षिता वामरेखाया: कोणाद्दक्षिणतोऽपरा।
कुक्षिता सापि विज्ञेया मात्रा वामोन्नता तथा॥
ग्रस्तुङ्गा भगवती क्रमशस्तासु तिष्ठति"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥
अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
"ऋटुरेषकारश्च मूर्द्धगो दन्तगस्तथा।
लृतवर्गलसानोष्ठ्यानुपूपध्मानसंज्ञकान्"॥
इति प्रपञ्चसारः॥ तस्य ध्यानं यथा,—
"विद्युच्चञ्चलसन्निभां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम्।
रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं पद्ममालाविभूषिताम्॥
सर्व्वरत्नादिकेयूरहारभूषितविग्रहाम्।
चतुर्व्वर्गप्रदां नित्यां नित्यानन्दमयीं पराम्॥
एवं ध्यात्वा पकारन्तु तल्लक्षं दशधा जपेत्"॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥*॥ तस्य नामानि यथा।
"पः पूरप्रियुता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रमा।
गुणकर्त्ता निधिः शेषः कालरात्रिः सुवाहिता॥
तपनः पालनः पाता पद्मरेणुर्निरञ्जनः।
सावित्री पालिनी पानं वीरस्तम्बो धनुर्द्धरः॥
दक्षपार्श्वश्च सेनानी मरीचिः पवनः शनिः।
उदुम्बरं जयिनी कुम्भोऽसं रेखा च मोहकः॥

पक्किणू

मूला द्वितीयमिश्राणी लोकाक्षी मन आत्मनः"॥
इति नानातन्त्रग्राह्यम्॥
(अनुबन्धविशेषः। यथा कविकल्पद्रुमे।
'नः स्वादिः पो सुचादिर्भः ग्रमादिर्म्मो ञिचीसमोः'।
तेन सुच श्लु प्रा प औ मोक्ष इत्यस्य लटि सुचति॥)
पः, पुं, (पातयति वेगेन वृक्षादीन्। पत + कर्त्तरि डः। अन्तर्णिच्।) पवनः। (पतति वृक्षात्। पत + कर्त्तरि डः।) पर्णम्। (पीयते इति।) पानम। पाता। इत्येकाक्षरकोषः॥
(यथा, मनुः। २। १३६।
"राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्"॥)
पक्कणः, पुं क्लीं, (पचति आदिनिरुक्तमांसमिति। पच + क्विप्। पक्व ग्रवरः तस्य कणः कलहशब्दः कोलाहलशब्दो वा यत्र।) ग्रवरालयः। इत्यमरः॥ २। २। २०॥ (यदुक्तम्।
"मध्येविन्ध्याटवि पुरा पक्कणस्य जनागणीः।
पत्नीपतिरभूदग्र्यः पिङ्गाक्ष इति विश्रुतः"॥)
पक्कपौड़ः, पुं, वृक्षविशेषः। पकौड़ा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। पक्षकत्यः २ वर्द्धनः ३ पक्षरञ्जकः ४। अस्य गुणाः। दृष्टाञ्जनविधौ ग्रस्तत्वम्। कटुत्वम्। जीर्णज्वरापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
पक्ता, [क्तृ] त्रि, (पचतीति। पच पाके + "ग्वुलृचौ"। ३। १। १३३। इति तृच्।) पाककर्त्ता।
(यथा अथर्व्ववेदे। १०। ६। ७।
"ये ते देवि! ग्रमितारः पक्तारो ये च ते जनाः"॥)
अग्नौ पुं। यथा। आग्नेये २ अध्यायः॥
"अन्नभक्षा च पक्ता च पचभोक्ता पचे नमः"॥
पक्तिः, स्त्री, (पच्यते परिणम्यते इति। भावे क्तिन्।) गौरवम्। पाकः। इति मेदिनी॥
(यथा, मनुः। ३। ६७।
"वैवाहिकेऽग्नौ कुर्व्वीत गृह्यं कर्म्म यथाविधि।
पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीं गृही"॥)
पक्तिमूलं, क्लीं, (पक्तौ भुक्तस्यान्नादिकस्य परिणामे जायते यत् मूलं रोगविशेषः।) परिणाम-

पक्कं

शूलम्। तत्पर्य्यायः। पाकलम् २ परिणामजम् ३। इति राजनिर्घण्टः॥
पक्कं, क्लीं, (पच्यतेऽनेन। पच "ग्रहवृदृपचिवचीति"। ऊणा ४। १६६। इति क्तः।) गार्हपत्याग्निः। इत्युणादिकोषः॥
पक्किमं, त्रि, (पाकेन निर्व्वृत्तम्। डु पच पाके + "ड्वितः क्त्रिः"। ३। ३। ८८। इति क्त्रिः। "क्त्रेर्मम् नित्यम्"। इति मम्।) पाकिमम्। पाकाज्जातम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
पक्वं, क्लीं, (पच्यते स्म। पच + क्त। "पचो वः"। ८। २। ५२। इति निष्ठातस्य वः।) खेचरतण्डुलादि। तत्र पाकस्य विधिनिषेधादिर्यथा,—
"पूर्व्वाह्णाभिमुखो भूत्वा उत्तराह्णामुखेन वा।
पचेदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्ज्जयेत्॥
अग्न्याह्णाभिमुखे पक्वा अन्नताम्नं निबोध च।
पूर्व्वमुखो धर्म्मकामः श्रीकामश्चोत्तरमुखो॥
श्रीकामश्चोत्तरमुखो पतिकामश्च पश्चिमे।
रोग्राम्याभिमुखे पक्वा दरिद्रो जायते नरः"॥*॥
"यदा तु आयसे पात्रे पक्वमन्नाति वै द्विजः।
स पापिष्ठोऽपि भुक्त्वैनं रौरवे परिपच्यते॥
ताम्रे पक्वा चतुर्व्वर्गनिर्म्मलौ भवति वै ध्रुवम्।
स्वर्णपात्रे तु यत् पक्वं अन्नं तदपि स्नातम्"॥*॥
"पित्तभ्यां पक्वमन्नञ्च पित्तरोगं प्रयच्छति।
पुष्करीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीप्सितम्॥
वातुलेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया।
असगोत्रेण यत पक्वं श्रोत्रियं तदपि स्नातम्॥
अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वं तथैव च।
पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत्"॥*॥
"उदुम्बरेण कालेन कदम्बस्य दलेन च।
शूलेन करमर्द्देन उदरावर्त्तकेन च॥
पक्वान्नं नैव भुञ्जीत भुक्त्वा रात्रिमुपावसेत्।
गर्हितान्नमवीरान्नं भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत्॥
अप्रजा यातु वनिता नाम्नीयादेव तद्गृहे।
"शूलकालस्य पक्वान्नं शिरोरोगस्य चैव हि।
कलिचक्रातकस्यैव वज्रावारणकस्य च॥
भेरण्डशूलकालेऽपि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम्॥*॥"

"यदा न्यग्रमयपात्रे तु पक्वं वै सार्व्वकालिकम् । मासे पक्षे तथार्द्धे च सत् पात्रं विसृजेद्गृही"॥*
"धनुःपाके तथा सिंहे मिथुने वा वरानने । यः कुर्य्याद्भोजनं देवि! क्षुच्छौचैव विशुध्यति" ॥*॥
"एकदा तु जलं दद्यात् द्विवारं न प्रदापयेत् । त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पक्वान्नोयं न दापयेत्" ॥
इति ॥ * ॥
"मोदकं कन्दुपक्वञ्च गव्याढ्यं घृतसंयुतम् । पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दुष्यति" ॥
इति च मत्स्यसूक्ते महादाने ४२ पटलः ॥

पक्वं, त्रि, (पच्यते स्म यत् इति । पच्च + कर्म्मणि क्तः । "पचो वः" । ८ । २ । ५२ । इति निष्ठातस्य वः ।) परिणतम् । पाका इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ६ । १७ ।
"अग्निपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा"॥) निष्ठां प्राप्तम् । सुदृढ़मिति यावत् । यथा परिणता बुद्धिः । विनाग्नीष्मध्वम् । प्रत्यासन्नविनाशम् । अतिपक्वयक्ष्मनदग्रम्लादौ निष्पक्वं कथितञ्च । क्षीराज्यपयसां पाके घृतम् । ईषत्पक्वे आपक्वम् । इत्यमरभरतौ ॥ (भावे क्तः । पाकः । परिणामः ॥)

पक्वक्षत, पुं, (पक्वं करोति वदनान्वितमलं परिणमयति निष्पिष्टपत्रत्वगादिभिरिति । क्षत + क्विप् ततस्नुक् ।) निम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पक्वं करोति पचत्यन्नादिकमित्यर्थः ।) पाककर्त्तरि त्रि ॥

पक्वरसः, पुं, (पक्वस्य गुड़ान्नादेः रसः ।) मद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पक्ववारि, क्ली, (पक्वस्यान्नादेर्वारि यद्वा, पक्वं वारि स्विन्नसलिलमिति यावत् ।) काञ्जिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पक्वजलञ्च॥

पक्वान्न, त्रि, (पक्वमन्नम् ।) क्षतपाकतण्डुलादि । यथा,
"आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुत्क्षृष्टमुच्यते" ।
इति तिथितत्त्वम् ॥
("यतो च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ" ।
इति सदाचारः ॥)

पक्वाशयः, पुं, (पक्वस्य आमादेराशयः आधानम् । यद्वा पक्वं आमादिकं आशेते ऽत्र । पक्व + आ + शीङ् + आधारे + अप् ।) नाभ्यधोभागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
"पक्वाशयस्त्वधो नाभेरूर्द्धमामाशयः स्मृतः" ।
इति वैद्यकम् ॥

पक्ष, क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कं, पक्षयति । इति दुर्गादासः ॥

पक्ष, त क परिग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पक्षयति पक्षापयति । इति दुर्गादासः ॥

पक्षः, पुं, (पक्ष्यते परिगृह्यते देवपितृकार्य्यार्थं यः । यद्वा, पक्ष्यते चन्द्रस्य पञ्चदशानां कलानां [illegible] यो वा येन । पक्ष + घञ् । यद्वा, पक्षति । पक्ष सुत्यादौ "गृधिपक्षिवचिभ्यः कित्" । उणां ३ । ९ । इति सः कित्वादेशः ।) पक्षाहोरात्राः । स च द्विविधः । शुक्लपक्षः पूर्व्वसंज्ञः कृष्णपक्षोपरसंज्ञः । तद्भेदेन व्यवस्था यथा ।
"शुक्लपक्षे तिथिर्यत्रा यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्यत्रा यस्यामस्तमितो रविः" ॥
अत्रामावास्यावतिथित्वयदृष्टिभ्यां न व्यवस्था किन्तु रवेरुदयास्तमयसम्बन्धात्तत्कृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्था सा च युग्मादिनाघातितिथिकर्म्मपरा सामान्यविशेषन्यायात्" । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ पक्षिणामवयवविशेषः । पाखा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गरुत् २ छदः ३ पत्त्रम् ४ पतत्त्रम् ५ तनूरुहम् ६ ॥ शूरपक्षः । तीरेर पाखा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । बालः २ । सहायः । कक्षात् परे सम्बूहार्थः । यथा कैशूपक्षः । इत्यमरः ॥ (महाकालः शिवः । कालोपाधिभेदात् पक्षस्य तथात्वम् । यथा महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकीर्त्तने । १७ । १३६ ।
"ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्या समापनः;")
पार्श्वः । गृहम् । साध्यम् । (सन्दिग्धसाध्यवान् पदार्थः । यथा, भाषापरिच्छेदे । ७० । ७१ ।
"सिद्धाधियिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तिस्तज्ज्ञानादनुमितिर्भवेत्" ॥)
विरोधः । बलम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
"यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः ।
गुप्तेश्वरेर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात्" ॥)
सखा । चुल्लीरत्नम् । राजकुञ्जरः । इति मेदिनी ॥ विहगः । वलयम् । शुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्गः । (सजातीयवृन्दम् । यथा, गोः रामायणे । २ । १८ । १३
"भरतस्यापि वा पक्षं यो गन्तीयादचेतनः ।
तं पापमहमद्यैव प्रेषयामि यमक्षयम्" ॥)
पिच्छम् । देहाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥

पक्षः, [स्] क्ली, (पक्षतीति । "पक्षिवक्षिभ्यां सुट् च" । उणां । ४ । २१६ । इति असुन् सुट् च ।) गरुत् । यथा । पक्षसो च स्मृता पक्षौ । इति भरतधृतशुभाङ्कः ॥

पक्षकः, पुं, (पक्ष इव प्रतिभाति । "इवे प्रतिकृतौ" । ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) पक्षद्वारम् । पार्श्वद्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ खड़कीदार इति भाषा । पार्श्वमात्रम् । इति मेदिनी ॥ सहायः । इति शब्दरत्नावली ॥

पक्षघातः, पुं, (पक्षस्य देहार्द्धस्य घातं विनाशनं यस्मात् यत्र वा ।) स्वनामख्यातवातरोगविशेषः । तल्लक्षणादि यथा,—
"ग्रहीत्वार्द्धं ततो वायुः शिरास्नायू विशोष्य च ।
पक्षमन्यतमं हन्ति सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् ॥
क्षुत्क्षोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्म्मण्यो विचेतनः ।
एकाङ्गवातं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः" ॥
अर्द्धं अर्द्धनारीश्वरवत् । पक्षं बाहुपार्श्वोरुजङ्घादिभागम् । अन्यतमं वामं दक्षिणं वा । विमोक्षयन् शिथिलीकुर्व्वन् । अकर्म्मण्यः कर्म्मासमर्थः । विचेतनः इयत्सञ्ज्ञादिज्ञानयुक्तः ॥*॥
अस्य साध्यासाध्यज्ञानार्थमाह ।
"दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्व्यायौ पित्तसमन्विते । श्लैष्मिकेऽग्नौ गुरुत्वानि सन्निपाते कफार्त्तिः" ॥
दाहो बाह्यः । सन्तापः आभ्यन्तरः । एतच्च लक्षणमन्यत्रापि वातव्याधौ बोद्धव्यम् । सामान्यतो वायाविति निर्द्देशात् ॥ * ॥
पक्षाघातस्य साध्यत्वादिकमाह ।
"शुद्धवातहतं पक्षं क्षिप्रसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम्" ॥
शुद्धः केवलः । अन्येन पित्तेन कफेन वा । क्षयहेतुकं क्षयो धातुक्षयः । तत्कुपितं वातनिमित्तकम् ॥ * ॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह ।
"गर्भिणीस्तनिकाबालवृद्धस्त्रीगोक्षतक्षये ।
पक्षाघातं परिहरेत् वेदनारहितो यदि" ॥
वेदनारहितो यदीति भिन्नमसाध्यलक्षणम् ॥*॥

अथ तस्य चिकित्सा ।

"माषात्मगुप्तावातारिवाश्वालकजटाहृतम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत् ।
माषिके हिङ्गुसिन्धूत्थे जरणात्त्वासु गाम्भिकाः" ॥
इति माषादिक्वाथः ॥ १ ॥
"ग्रन्थिकाग्निकणाशुण्ठीरास्नासैन्धवकल्कितम् ।
माषक्वाथयुतं तैलं पक्षाघातं व्यपोहति" ॥
इति ग्रन्थिकादितैलम् ॥ २ ॥
"माषात्मगुप्तातिविषारवृक-
रास्नाश्वगन्धाश्वालवर्गैः सुपिष्टैः ।
चतुर्गुणे माधवलाक्षयाये
तैलं पृतं हन्ति हि पक्षघातम्" ॥
इति माषादितैलम् ॥३॥ इति भावप्रकाशः ॥*॥
पक्षाघातस्तु जन्मान्तरीयमहापातकप्रभवपापचिह्नविशेषः । यथा,—
"पूर्व्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये ।
बाधते व्याधिरूपेण तस्य लक्ष्माणि मे शृणु ॥
कुलस्य राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
सूचनक्षुद्रमारीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥
दृष्टवर्णं गण्डमाला पक्षाघातोऽश्मिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवा गदाः" ॥*॥
तत्प्रायश्चित्तं यथा,—
"लक्षसुवाक्यं पुण्यं प्रदद्यात् केशवार्च्चने ।
दद्यात् द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने" ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ किञ्च ।
"कृतघ्नो द्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं क्षुधं चरित्वा उद्वरेयातां तद्दन्तनखावितिं । अत्र द्वादशरात्रं पराकरूपम् । तत्र पक्षे धेनवः । न तु प्राजापत्यं तद्दाहकर्त्तुर्यतिचान्द्रायणेन विषमशिष्टत्वात् । अत्र बहूनामेकधर्म्माणामिति वचनादाकाङ्क्षितत्वात् कुष्ठादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अत एव प्रायश्चित्तविवेके ऽप्युक्तम् । एवं दुष्कर्म्मादिष्वप्यूह्यम्" । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पक्षचरः, पुं, (पक्षे शुक्लपक्षे चरतीति । चर + टः ।) चन्द्रः । पृथक्चारिगजः । इति मेदिनी ॥

पक्षज, पुं, (पक्षे शुक्लपक्षे जायते इति । पक्ष + जन् + ड ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षजन्मा, [न्] पुं, (पक्षे शुक्लपक्षे जन्म उत्पत्ति-

र्यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्षजाते त्रि ॥

पक्षता, स्त्री, (पक्षस्य भावः ।) अनुमित्याविरहविशिष्टसिद्ध्याभावः । इयमनुमितिकारणम् । तच्च पर्व्वते वह्न्यनुमितौ अनुमित्याविरहविशिष्टपर्व्वतधर्म्मिकवह्निनिश्चयाभावः । यथा,—

"सिसाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्" ॥

इति भाषापरिच्छेदे । ७१ ॥

पक्षतिः, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् । "पक्षात्तिः" । ५।२।२५ । इति तिः ।) प्रतिपत्तिथिः । (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।

"पक्षत्याद्यासु तिथयः क्रमात्पञ्चदश स्मृताः") पक्षमूलम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७२ ॥ डानक् इति भाषा ॥

पक्षद्वारं, क्ली, (पक्षे पार्श्वे स्थितं द्वारम् ।) पार्श्वद्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ खड़कीद्वार इति भाषा ॥

पक्षधरः, पुं, (पक्षं धरति धारयतीति वा । भृ + अच् ।) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥ पक्षधारणकर्त्तरि, त्रि ॥

पक्षपातः, पुं, (पक्षे अन्याय्यसाहाय्ये पातः अभिनिवेशः । स्नेहसम्बन्धाद्यनुरोधात एकस्मिन्नेव वर्गे आनुकूल्यप्रयोगश्चिकीर्षितिभावः ।) अन्याय्यसाहाय्यकरणम् । (यथा गौः रामायणे २ । १०६ । ५७ ।

"क्वचिद्विवदतोऽर्थेषु बलिनो दुर्ब्बलस्य च ।
अपक्षपातात् पश्यन्ति कार्य्यं बुद्धिबलेन नराः") गमनाकरणम् । यथा । "ईश्वरत्वविषये विप्रतिपत्तिः पक्षपातकरणं न कारणम्" । इत्युत्तरमीमांसायां संक्षेपशारीरम् ॥ (पक्षाणां गरुतां पातः पतनं यत्र ।) पक्षिणां ज्वरः । यदुक्तं "पक्षपातः पतङ्गानाम्" । इति विजयरक्षित ॥

पक्षपातिता, स्त्री, (पक्षपातिनः साहाय्यकारिणो भावः । पक्षपातिन् + तल् ।) सहायता । यथा,—

"न सुवर्णमयी तनुः परं
ननु किं वाग्मपि तावकी तथा ।
न परं पथि पक्षपातिता
ऽनवलम्ब्य किमु माद्दशोऽपि सा" ॥

इति नैषधे । २ । ५२ ॥ (पक्षयोः पातो विद्यतेऽस्य इति पक्षपाती खगस्तस्य भावः । पक्षपातनञ्च ॥)

पक्षपालिः, पुं, (पक्षस्य गृहस्य पालिरिव ।) खड़किका । इति शब्दरत्नावली । खड़कीद्वार इति भाषा ॥

पक्षभागः, पुं, (पक्षस्य पार्श्वस्य पक्ष एव वा भागः ।) हस्तिपार्श्वभागः । इत्यमरः । २ । ८ । ४० ॥

पक्षमूलं, क्ली, (पक्षस्य मूलम् ।) पक्षतिः । इत्यमरः । २ । ५ । ३६ । डानक् इति भाषा ॥

पक्षवाहनः, पुं, (पक्षौ वाहनमिव यस्य ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षसुन्दरः, पुं, (पक्षे देहाङ्गे कुसुमे सुन्दरः ।) लोध्रः । इति हारावली ॥

पक्षान्तः, पुं, (पक्षस्य अन्तो यत्र कालः ।) अमावस्या । पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । पक्षदर्शौ २ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ अर्केन्दुविश्लेषः ३ पर्व्व ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्षावसरः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्मिन् यात्रा निष्फला भवति । यदुक्तं ज्योतिस्तत्त्वे ।

'पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवम्' ॥)

पक्षालुः, पुं, (पक्षौ विद्येते यस्य । पक्ष + अस्त्यर्थे आलुच् ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षावसरः, पुं, (पक्षस्यावसरोऽपसरणं यत्र काले ।) पूर्णिमा । अमावस्या । इति शब्दरत्नावली ॥

पक्षिणी, स्त्री, (पक्षौ इव पूर्ब्बापरदिने विद्येते यस्याः । पक्ष + इनि ङीप् च ।) आगामिवर्त्तमानाहर्युक्ता रात्रिः । इत्यमरः । १ । ४ । ५ ॥ यथा, शुद्धितत्त्वे ।

"द्वावहावेकरात्रिञ्च पक्षिणीत्यभिधीयते" ॥

पूर्णिमा ॥ (पक्षौ विद्येते यस्याः । इनि ङीप् ।) विहगी । याकिनीभेदः । इति मेदिनी ॥

पक्षिपानीयशालिका, स्त्री, (पक्षिणां पानीयस्य पानार्थजलस्य शालिका शाला ।) चतुष्टोदृतालवालम् । पक्षिजलपानस्थानम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

पक्षिलः, पुं, (पक्षयति तत्त्वज्ञानं परिगृह्णातीति । पक्ष + बाहुलकादिलच् ।) वात्स्यायनमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि गौतमसूत्रभाष्यं कृतवान् ॥)

पक्षिशाला, स्त्री (पक्षिणां शालागृहम् ।) नीड़म् । तत्पर्य्यायः । कुलायिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिसिंहः, पुं, (पक्षी सिंह इव । उपमितसमासः । यद्वा, पक्षिषु सिंहः श्रेष्ठः । "सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः" । इत्यमरोक्तेस्तथात्वम् ।) गरुड़ः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षिस्वामी, [न्] पुं, (पक्षिणां स्वामी प्रभुः ।) गरुड़ः । इति हेमचन्द्रः ॥

पक्षी, [न्] पुं, (पक्षाः कङ्कादीनां पक्षाणि सन्त्यस्य । "अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) वाणः । इति धरणिः ॥

पक्षी, [न्] पुं स्त्री, पक्षौ विद्येते यस्य । (पक्ष + इनिः ।) विहङ्गमः ॥ पाखी इति चिड़िया इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खगः २ विहङ्गः ३ विहगः ४ विहङ्गमः ५ विहायाः ६ शकुन्तिः ७ शकुनिः ८ शकुन्तः ९ शकुनः १० द्विजः ११ पतत्री १२ पत्री १३ पतगः १४ पतन् १५ पत्ररथः १६ अण्डजः १७ नगौकाः १८ वाजी १९ विकिरः २० विः २१ विष्किरः २२ पतत्रिः २३ नीड़ोद्भवः २४ गरुत्मान् २५ पिच्छिन् २६ नभसङ्गमः २७ । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ नाड़ीचरणः २८ कलाग्निः २९ पतङ्गः ३० अगौकाः ३१ चक्षुःभृत् ३२ क्षुरकः ३३ सरकः ३४ । इति शब्दरत्नावली ॥ पिपतिषुः ३५ पत्ररथः ३६ दृगः ३७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ गुरुभक्तबहुभक्त-

पङ्कः

मूलकायपक्षिणां पूर्ब्बार्द्धस्य श्रेष्ठत्वं यथा,—

"गुरुभक्ता बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्ब्बार्द्धं तेषां पक्षिणां परम्" ॥ ॥

पक्षिणामङ्गादीनामुत्तरोत्तरं गुरुत्वं यथा,—

"सर्ब्बेषाञ्च शिरःस्कन्धग्रीवाश्चर्म्मास्थिमज्जदृग्दम ।
पादपुच्छान्तमस्तिष्कसुश्रुकक्रोडाः समेधनाः ।
धातवः श्रोणिसाद्यास्तं गुरवःस्युः परस्परम्" ॥

अस्याष्टगुणाः ।

"मत्स्यकूर्म्मशृगालानि स्वादवाजीकराणि च ।
कटूपाकानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च" ॥

इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तेषामुत्पत्तिर्यथा,—

"अरुणस्य भार्य्या श्येनी वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्पातिश्च जटायुश्च प्रसूतौ पक्षिसत्तमौ ॥
सम्पातिर्भक्षयन् गृध्रान् काकान् पुत्रौ जटायुषः ।
भार्य्या गरुत्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची शुनी शुकी ॥
धृतराष्ट्री गरुत्मांस्तु शून्यां जग्रे च षट् सुतान् ।
चिल्लिग्रीवञ्च शुनेत्रञ्च सुमुखं सुनसन्तथा ॥
सुरूपन्तु सुपर्ब्बाणं तेषां पुत्रा अनन्तकाः ।
चतुर्दशसहस्राणि क्रूराणां पन्नगाशिनाम् ॥
सप्तद्वीपेष्विमे सन्ति गारुड़ास्ते महाबलाः ।
भासीपुत्रास्तथा भासा उलूकाः काककुक्कुटाः ॥
मयूराः कलविङ्काश्च कपोतौ चैव तित्तिरौ ।
क्रौञ्चा वार्घ्रीणसा श्यामन् कुररा सारसा बकाः ॥
धृतराष्ट्री कलहंसान् धार्त्तराष्ट्रांश्च भामिनी ।
चक्रवाकांस्तु विहगान् सप्तैतानौदकान् द्विजान् ॥
अन्यानपि द्विजान् अज्ञे पक्षपौत्रानजनन्तकान्" ॥

इत्यग्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते १३ । शिवनामकीर्त्तने । १७।६८ ।

"पक्षी च पक्षरूपस्य व्यतिदीप्रो विभाम्यति;" ॥)

पक्षण्यः, त्रि पाककर्त्ता । पक्ष + "ग्लाञ्जास्थाध्वक्षपक्षपरिस्कन्दः स्नुः" । इति स्नुप्रत्ययनिष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पक्ष्म, [न्] क्ली (पक्ष्यते परिगृह्यते आतपतापादिकमनेन । पक्ष + करणे मनिन् ।) अक्षिलोम । नेत्रच्छदरोम । (यथा, भागवते । ३ । १ । ३६ ।

"यमाधुतस्त्वित तदा पृथायाः
पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरिवाक्षिणीव" ॥)

किञ्जल्कः । केशरः । तन्त्वादेरणीयान् । सूत्रादेरल्पभागः । इत्यमरभरतौ ॥ गरुत् । पक्षः । इत्यमरमालायाम् ॥

पङ्कः, पुं, क्ली, (पच्यते व्याप्यते क्लिद्यते वारिणा । पच् + घञ् कुत्वं च ।) कर्द्दमः । पाक इति भाषा । (यथा, हितोपदेशे । १ । ६२ ।

"कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।
वृद्धव्याघ्रेण संप्राप्तः पथिकः संशयो यथा" ॥

पच्यते अल्पीक्रियते दुःखमनेन । पचि विस्तारे अल्पीकरणे च । पचधातोरिदित्वात् नुम् । "इलश्चेति" । ३ । ३ । १२१ । करणे घञ् तत्र धित्वात् चस्य कुत्वम् ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ११ । २३ ॥ (कङ्कादिरक्तपुष्पि कङ्कादिरक्तपुष्पविषये त्वं कामनामयसि किं कारणं ब्रूहि ! पङ्कारि-

पङ्कवा

मेहि गिरिजाम् ॥") पूर्व्वस्य गुणाः। पित्तास्रदाहनाशित्वम्। भग्नक्षयहितत्वम्। हिमत्वञ्च। इतिराजवल्लभः॥ ग्रीष्मत्वम्। सरत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

पङ्कर्व्वटः, पुं. (पङ्केषु कर्व्वटो मनोहरः।) जलयुक्तपदुम। यथा, —

"पुलको घनजम्बाले इलाघ्ये पङ्कर्व्वटः"।

इति त्रिकाण्डशेषः॥

पङ्कीरः, पुं, (पङ्कप्रियः कीरः पक्षिविशेषः।) कोयष्टिपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कादाखोँचा इति भाषा॥)

पङ्कक्रीड़ः, पुं, (पङ्के पङ्केन वा क्रीड़ति यः। पङ्क + क्रीड़ + अच्।) शूकरः। इति कस्चित्। कर्द्दमखेलके, त्रि॥

पङ्कगड़कः, पुं, (पङ्के स्थितो गड़कः।) मत्स्यविशेषः। पाँकाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ब्रह्मी २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पङ्कगतिः, स्त्री. (पङ्के गतिरस्य।) पङ्कगड़कमत्स्यः। इति शब्दमाला॥

पङ्कग्राहः, पुं. (पङ्केस्थितो ग्राहः जलजन्तुभेदः।) मकरः। इति हारावली॥

पङ्कजं, क्ली. (पङ्के पङ्कात् वा जायते इति। पङ्क + जन + कर्त्तरि + डः।) पद्मम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा रघुः। ३। ८।

"तिरस्कार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोषयोः श्रियम्"॥

अयं हि योगरूढ़शब्दः। यदुक्तम्।

"रूढ़ा गवाद्यः प्रोक्ता यौगिकाः पात्रकादयः।
योगरूढ़ास्तु विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः"॥)

पङ्कजन्मन्, [न्] क्ली. (पङ्के जन्म यस्य।) पद्मम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पङ्कजिनी, स्त्री, (पङ्कजानि सन्त्यस्याम्। "पुष्करादिभ्यो देशे"। ५। २। १३५। इति इनिः।) पद्माकरः।

(यथा, मार्कण्डेये। ८५। २४।

"तस्यैकस्य तु या कान्तिर्जाता पङ्कजिनीसरः"॥)

पद्मसमूहः। इति रत्नमाला हेमचन्द्रस्य॥

पङ्कगः, पुं. (पङ्के मासादिनिमित्तके पापाचारकर्म्मणि कगः कलहो यस्य सः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) पक्कगः। शूकरालयः। इति शब्दरत्नावली॥

पङ्कप्रभा, स्त्री, (पङ्कस्य प्रभा प्रकाशो यस्याम्।) कर्द्दमयुक्तनरकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

पङ्कमण्डूकः, पुं. (पङ्के मण्डूक इव) शम्बूकः। इति हारावली॥

पङ्करुट्, [ह्] क्ली, (पङ्के रोहतीति। पङ्क + रुह + क्विप्।) पद्मम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पङ्करुहं, क्ली, (पङ्के रोहतीति। पङ्क + रुह + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः"। ३। १। १३५। क्वचित् कः।) पद्मम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पङ्कवासः, पुं, (पङ्के वासो यस्य सः।) कर्कटः। इति राजनिर्घण्टः॥ (मत्स्यादयोऽप्यत्र॥)

पङ्क्तिः

पङ्क्तिपुक्तिः, स्त्री. (पङ्के स्थिता या शुक्तिः।) दुर्नामा। इति हारावली॥ किनुक इति भाषा॥

पङ्कपूरगः, पुं, (पङ्के पूरण इव।) शालूकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पङ्कारः, पुं, (पङ्कमृच्छति पङ्कं प्राप्य वर्त्तते इति यावत्। पङ्क + ऋह + उपपदे "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) शैवलः। सेतुः। सोपानम्। जलकुक्कुटकः। इति मेदिनी॥

पङ्किलः, त्रि. (पङ्कोऽस्त्यस्मिन्। "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः"। ५। २। १००। इति इलच्।) सकर्द्दमः। तत्पर्य्यायः। सजम्बालः २। इत्यमरः। २। १। १०॥ पङ्कयुक्तः ३। इति शब्दरत्नावली॥ कर्द्दमान्वितः ४। इति जटाधरः॥ (लक्षणया व्याप्यार्थेऽपि। यथा महाभारते ८ पर्व्वणि। "मांसमज्जास्थिपङ्किला मही"॥)

पङ्केजं, क्ली, (पङ्के जायते इति। "सप्तम्यां जनेर्डः"। ३। २। ९७। इति डः। "तत्पुरुषे कृतीति"। ६। ३। १४। इति सप्तम्या अलुक्।) पद्मम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पङ्केरुहं, क्ली. (पङ्के रोहतीति। पङ्क + रुह + "इगुपधेति"। ३। १। १३५। इति कः। "तत्पुरुषे कृति बहुलम्"। ६। ३। १४। इति सप्तम्या अलुक्।) पद्मम्। इत्यमरः॥ १। १०। ४०॥ (यथा, भागवते। ७। १५। ६८।

"यत्पादपङ्केरुहसेवया भवानष्टारधीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून्"॥) सारसपक्षिणि, पुं॥

पङ्क्तिः, स्त्री. (पच्यते व्यक्तीक्रियते श्रेणीविशेषेणेति यावत्। पचि + व्यक्तीकरणे + भावे + क्तिन्। इदित्वान्नुम्। यद्वा, पञ्चयति विस्तारयति जातिसंस्थानविशेषमिति। पचि + विस्तारे + कर्त्तरि + क्तिच्।) सजातीयसंस्थानविशेषः। श्रारि इति पाँति इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। वीथी २ आलिः ३ आवलिः ४ श्रेणी ५। इत्यमरः। २। ४। ४॥ वीथिः ६ आली ७ आवली ८ पङ्क्ती ९ श्रेणिः १०। इति भरतः॥ शरणिः ११ सन्ततिः १२। इति जटाधरः॥ विप्रोली १३ पालिः १४ पाली १५ वीथिका १६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मार्कण्डेये। ४३। ३९।

'विलोक्या विप्रदा चैषां फलपङ्क्तिः सुभीषणा'॥)

पङ्क्त्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः। तस्य लक्षणं यथा।

"भ्रगौगिति पङ्क्तिः"॥१॥ उदाहरणं यथा,—

"क्षणासनाथा तरणकपङ्क्तिः।
यासुनकच्छे चारु चचार"॥

इति छन्दोमञ्जरी॥ (पङ्क्तिच्छन्दस उत्पत्तिस्थानं यथा, भागवते। ३। १२। ४६।

"मध्यायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना दृच्छती प्राणतोऽभवत्"॥

पञ्चकद्वयं परिमाणमस्य इति। "पङ्क्तिविंशतित्रिंशदिति"। ५। १। ५९। निपातनात् प्रकृतेः पञ्चन्शब्दस्य टिलोपः तिप्रत्ययश्च।) दशाक्षरपादच्छन्दः। दशसंख्या। इति मेदिनी॥ (यथा, रघुः। १२। ६६।

पङ्क्ति

"तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्द्धादपातयत्।
स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम्"॥)

पृथिवी। इति शब्दमाला॥ गौरवम्। पाकः। इति हेमचन्द्रः॥ *॥

अथ पङ्क्तिसाङ्कर्य्यदोषाः यथा,—

"न संवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुक्कशैः।
न स्त्रैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः॥
एकाध्यासनं पङ्क्तिर्भोजनाध्वगमिश्रणम्।
याजनाध्यापने योनिस्तथैव सह भोजनम्॥
सहाध्यायस्तु दशमः सङ्कीर्णाजनमेव च।
एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्य्यसञ्ज्ञिताः॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणां।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन साङ्कर्य्यं परिवर्জ्जयेत्"॥*॥

पङ्क्तिसाङ्कर्य्यदोषनिवारणोपाया यथा,—

"एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम्।
भस्मना क्षममर्य्यादा न तेषां सङ्करो भवेत्॥
अग्निना भस्मना चैव षड़्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते"॥

इति कूर्म्मे १५ अध्यायः॥

पङ्क्तिग्रीवः, पुं, (पङ्क्तिः दशसङ्ख्यिका ग्रीवा यस्य।) रावणः। इति शब्दरत्नावली॥

पङ्क्तिचरः, पुं, (पङ्क्त्या श्रेण्या बद्धः सन् चरतीति। पङ्क्ति + चर् + टः।) कुररपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

पङ्क्तिदूषकः, पुं. (श्राद्धकाले भोजनार्थमुपविष्टानां व्रतस्नातानां ब्राह्मणानां पङ्क्तिं श्रेणीं दूषयति यः। पङ्क्ति + दूष् + कर्त्तरि ण्वुल्।) अपाङ्क्तेयः। श्राद्धभोजनानर्हब्राह्मणः। यथा,—

"अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन्! कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु।
कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः॥
ग्रामप्रेष्यो वार्द्धुषिको गायनः सर्व्वविक्रयी।
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी॥
सामुद्रिको राजदूतस्तैलिकः कूटकारकः।
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे॥
अभिशस्तस्तथा स्तेनः क्लिष्टं यश्चोपजीवति।
पर्व्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक् पारदारिकः॥
अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च।
श्वभिश्च यः परिक्रामेत् यः शुना दष्ट एव च॥
परिवित्तिस्तु यश्च स्याद्दुर्भगो गुरुतल्पगः।
कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति॥
ईदृशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्तेयास्तु ते मताः।
रक्षांसि गच्छते हव्यं यदेषान्न प्रदीयते"॥ *॥

"श्राद्धे भुक्ता महाराज! दुष्कर्म्मा गुरुतल्पगः।
श्राद्धं नाश्नाति तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते॥
सोमविक्रयिणे दत्तं विलातुल्यं भवेन्नृप!
भिषजे शोणितसमं नष्टं देवलके तथा॥
अप्रतिष्ठे वार्द्धुषिके निष्फलं परिकीर्त्तितम्।
बहुवाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्॥
भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे।
ये तु धर्म्मेऽपतेषु परिव्राजगतेषु च॥
हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत् परिनश्यति।
ज्ञानपूर्व्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः॥
पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम्।

पङ्क्ति

एतान्विद्धि महाबाहो अपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् ।
ब्रह्मणामुपदंशास्तु ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः ॥
षष्टिं काणः शतं खञ्जः शिरो यावत् प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दषयते नरः ॥
यद्दक्षिणशिरा भुङ्क्ते यद्वृद्धके दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
अस्रयते च यद्दत्तं यच्च श्राद्धादिवर्जितम् ।
सर्वं तत्सुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
स्थानश्च पङ्क्तिदूषास्तु गायत्रीकेन कथ्यते ॥"
"तस्मात् परिहृतं दद्यात्तिलांश्चात्र विकीरयेत् ।
निर्लोमैरर्पितं श्राद्धं क्षतं क्रोधवशेन च ॥
यातुधानाः पिशाचाश्च विप्लुष्यन्ति तद्धवि: ।
अपाङ्क्तेयानतः पङ्क्त्यां भुञ्जानो ननु पश्यति ।
तावत् फलादभंशयति दातारं तस्य बान्धवम् ॥"

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिपावनः, पुं, (पङ्क्तिं श्राद्धोपलक्षितं भोजनायोपविष्टानां वेदविद्याविशारदानां ब्राह्मणानां श्रेणीं पुनाति पावयति वा स्वोपवेशनेनेति । पङ्क्ति + पावि + ल्युः ।) श्रेणिपवित्रकर्त्ता । श्राद्धभोजनार्हब्राह्मणः । यथा, —
"इमे हि मनुजश्रेष्ठ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि ॥
सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दश पूरुषः ॥
ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥
ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेकक्लमक्षमाः ।
मखेषु च समर्थेषु भवन्त्यवभृथप्लुताः ॥
अक्रोधना ह्यचपलाः शौचाचारा दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता ये च श्राद्धध्वंसान् निमन्त्रयेत् ॥
एतेषु दत्तमक्षय्यमेतं वै पङ्क्तिपावनाः ।
यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥
ये चेतिहासं पठता: श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
ये च भाष्यविदः कश्चिदृचे च व्याकरणे रताः ॥
अधीयते पुराणं च धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
ब्राह्म्याः सर्वेषु वेदेषु सत्रेष्वत्तनेषु च ॥
यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च ।
तृप्तो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥
ऋत्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ।
ऋत्विग्भिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
अथ चेद्दुष्टवित् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
न च स्यात् पतितो राजन्! पङ्क्तिपावन उच्यते ॥"

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥

(पङ्क्त्याग्नेय हस्यः । यथाह हारीतः ।
"पवनः पावनस्तेषां यस्य पङ्क्त्याग्नयो गृहे ।
सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥")

पङ्क्तिरथः, पुं, (पङ्क्तिषु दशसु दिक्षु गतो रथो यस्य ।) दशरथराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

पङ्क्तिः

तथा च ।
"अयोध्यायां महाराजः पुरा पङ्क्तिरथो बली ।
तस्यात्मजो रामचन्द्रः सर्वशस्त्रास्त्रशोभितः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ (तथा, रघुः । ६ । २४ ।
"नृपतेः प्रतिषिद्धमेव तत्
कृतवान् पङ्क्तिरथो विलज्जया यत् ॥")

पङ्क्तिबीजः, पुं, (पङ्क्तिभूतानि बीजानि यस्य सः ।) वर्बूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पंङ्गुः, पुं, (खञ्जति गतिवैकल्यं प्राप्नोतीति । खञ्जि गतिवैकल्ये । "आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।" उणा० । १ । ३७ । इति पगौ नुमागमश्च ।" उणा० । १ । ३७ । इति पगौ नुमागमश्च । अस्य कलायां व्यत्ययतया बहुकालेन राशिभागादिभोगात् मन्दगतित्वादस्य तथात्वम् ।) शनैश्चरः । इति शब्दमाला ॥ (परिव्राट् । यथोक्तं चिन्तामणौ ।
"भिक्षार्थं गमनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च ।
योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्गुरेव सः ॥")

पङ्गुः, त्रि, (खञ्जि गतिवैकल्ये । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । उणा० १ । ३७ ।) जङ्घादौर्बल्येन चलनाक्षमः । तत्पर्य्यायः । श्रोणः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ लङ्घोधीनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते २ । ५ । ८५ ।
"कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून् व्यङ्गांश्च सर्वशः ।
पितेव पासि धर्मज्ञ! तथा प्रव्रजितानपि ॥"
यानहरणेनैव लोकः पङ्गुर्भवति । यथा, मार्कण्डेये । १५ । ३१ ।
"पुण्यापहृद्धरिदश्च पङ्गुर्यानापहृत्करः ॥")

अस्य लक्षणं खञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पङ्कजः, पुं, सितकाचाभ्रधोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्कजहारिणी, स्त्री, (सेचनेन पङ्कजं पङ्कत्वं हरति या । पङ्कज + हृ + णिनि + ङीप् ।) श्लिष्टडौलुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पच, इ क ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां परं सकं-सेट् । इदित् ।) ततिरिह विस्तारवचनम् । इ क, पश्यति धीरो यत्रार्थम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १३ ।
"अयति वृथा मौनं तन्वि! प्रपञ्चय पञ्चमम् ।
तरुणि! मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ॥")

पच, इ ई अक्लीकारे । (भ्वां आत्मं सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि पच्यते । ई, पचिं स्वगुणं भिनक्ति । इति दुर्गादासः ॥

पच, ई औ अक्लीकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं सकं-अनिट् ।) औ, पक्ता । ई, पचते स्वगुणं भिनक्ति । इति दुर्गादासः ॥

पच, डु भ औ ष पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-द्विवं-अनिट् ।) पाको विक्लित्यनुकूलव्यापारः । डु, पक्तिमम । भ, पचति पचते तण्डुलानोदनं लोकः । औ, पक्ता । ष, पक्वा । इति दुर्गादासः ॥

पक्तः, त्रि, पचति यः । (पच् + "तदिदमहिपचादिभ्यो ल्वुञ्तृचश्च ।" ३ । १ । १३४ । इति अच् ।)

पक्त्रि

पाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ स्वार्थे कनि पक्तकश्च ॥

पक्तनः, पुं, (पक्वतीति । "भ्रस्जदृशिर्यजिपक्षिपक्षिमिनमिहृष्यविभ्यस्तनन् ।" उणा० । ३ । १२० । इति अतनच् ।) सूर्य्यः । अग्निः । इन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ (परिपक्वे त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२१ । ५ । "पक्तनं मह्योयान विश्वदृगाहं तिगो अतिमस्त्रा ॥")

पक्तिकर्त्तृ क्ली, (ईषदूनं पक्वमिति तिङन्तात् कर्त्तरि ।) ईषदूनस्य पाकस्य कर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

पक्तृपुटः, पुं, (पक्तृ पुटमस्य ।) सूर्य्यमणिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्तृ, [तृ] त्रि (पचति यः । "लटः शानचिति ।" ३ । २ । १२४ । इति शानच् प्रत्ययः ।) पाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

पक्त्रं, क्ली, (पक्यते इति । पच + भावे ष्ट्रन् ।) पाकः । (यथा, भागवते । ३ । २६ । ४० ।
"श्रोत्रं पक्त्रं घ्राणमदनं क्षिप्तमदनम् ॥"
पक्यतेऽनेन इति पचेः करणे ष्ट्रन् । पाकसाधनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ६ । "अ भार्वे पक्त्रं संभरन्त्यसो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥")

पक्त्रः, पुं, (पक्त्यसौ इति । पक्तृ + कर्त्तरि ष्ट्रन् ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाककर्त्तरि, त्रि ॥

पक्त्री, स्त्री (भक्तमज्जीर्णादिकं पक्त्यतेऽनया । पक्तृ + करणे ष्ट्रन् स्त्रियां ङीप् ।) वनपोक पुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्थन्, स्त्री (ओदनादीन् पक्तति या । पक्त शब्द + स्त्रियां ङीप् ।) पाककर्त्री । इति व्याकरणम् ॥

पक्थमानः, त्रि, (पक्तेरमौ इति । "लटः शतृशानचौ" । २ । २ । १२४ । इति शानच् ।) पाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (पुं, वह्निः ॥)

पक्थ्यचा, स्त्री, (पक्थं पक्थे पचति । पक्थे: खञ् ततो मुम् । स्त्रियां टाप् ।) दारुहरिद्रा इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

पक्वा, स्त्री, (पक्यते इति पचेः क्विबादेः ततष्टाप् ।) पाकः । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ (पक्वत्वमौ इति पक्वाद्यच् स्त्रियां टाप् । पाककर्त्री ॥)

पक्वं, क्ली, (पक्यते इति । पच + भावे क्त ।) पाकः । (यथा, भागवते । ३ । २६ । ४० ।
"श्रोत्रं पक्त्रं घ्राणमदनं क्षिप्तमदनम् ॥"
पक्यतेऽनेन इति पचेः करणे क्त । पाकसाधनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । ६ । "अ भार्वे पक्त्रं संभरन्त्यसो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥")

पक्वः, पुं, (पक्त्यसौ इति । पच् + कर्त्तरि क्तः ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाककर्त्तरि, त्रि ॥

पक्वनी, स्त्री (भक्तमज्जीर्णादिकं पक्त्यतेऽनया । पक्तृ + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वनपोक पुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्वलिमः, पुं, (पक्त्यसौ इति । "पक्ष रलिमच् ।" उणा० । ४ । ३७ । इति रलिमच् ।) सूर्य्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ यामेन स्वयं पक्वे, त्रि । (स्वयमेव पक्त्यते पक्वः कर्म्मकर्त्तरि कैलिमप्रत्ययः ।) यथा, पक्वैलिम स्तण्डुलाः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा च

मनौ। ४। १७२। श्लोकस्य टीकायां कुल्लूक-भट्टः। "यथा भूमिरुप्तबीजमात्रा तदेव प्रत्युप्तपक्वेलिमफलबीहिशालिवटकमञ्चलिता न भवति॥")

पक्वेलुकः, पुं, (पक्वतोदनाशीलः। पक्वौ बाहुलकादेलुकः।) सूदः। पाचकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पक्ष, [स्] अ, (वीप्सार्थे पादं पादमिति पद्भावः तत्र घञ्।) पादं पादम्। इति संक्षिप्तसार व्याकरणम्॥

पक्ष्यमाणः, त्रि, (पक्ष्यतेऽसौ इति। पच् + कर्म्मणि यानच्।) वर्त्तमानपचनकर्म्मताश्रयः। वर्त्तमानपाकविशिष्टसगडुलादि। इति व्याकरणम्॥

पक्ष, इ रोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा परं सकं-सेट्-इदित्।) रोध आवरणम्। पक्षरः। सौत्रधातुरयम्। इति दुर्गादासः॥

पक्षः, पुं, (पक्षाद् जातः। पक्ष + जन् + कर्त्तरि ड।) शूद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (शूद्रस्य पक्षजातत्वमुक्तं श्रुतौ यथा, —

"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः। उरू तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥")

पक्षभ्रटिका, स्त्री, छन्दोविशेषः। तल्लक्षणं यथा,

"प्रतिपदयमकितयोर्भृगमात्रा
नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा।
पक्षभ्रटिका पुनरत्र विवेकः
कापि न मध्यगुरुर्यगण एकः॥"

उदाहरणं यथा, —

"तरुणतमालमाश्रितस्कन्ध-
स्खलतरपक्षभ्रटिकाकटिबन्धः।
मौलिशिखण्डशिखिचन्द्रकचूडः
कालियशिरसि ननर्त्त मुकुन्दः॥"

इति छन्दोमञ्जर्यां मात्रावृत्ताख्यः ५ स्तबकः॥

(तथा च भगवच्छङ्कराचार्यकृतमोहमुद्गरे ४।

"मा कुरु धनजनयौवनगर्वम्
हरति निमेषात् कालः सर्वम्।
मायामयमिदमखिलं हित्वा
ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा॥"४॥)

पक्षभ्रटिका। इति छन्दोमञ्जरीटीका॥

पक्ष, [न्] त्रि, संख्याविशेषः। पाँच इति भाषा। बहुवचनान्तोऽयम्। इत्यमरादिकोषः॥ (यथा, मनुः। ११। १६५।

"पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम्॥")

तद्वाचकानि यथा। पाण्डवः १ शिवास्यम् २ इन्द्रियम् ३ स्वर्गः ४ व्रतानि ५ महापापम् ६ महाभूतम् ७ महाकाव्यम् ८ महामखः ९ पुराणलक्षणम् १० अङ्गम् ११ प्राणाः १२ वर्णाः १३ इन्द्रियार्थाः १४ बाणाः १५। इति कविकल्पलता॥ पञ्चसंख्याविशिष्टे, त्रि। यदुक्तम्। "संख्या संख्येये त्रादयश्च त्रिषु।" इत्यमरः। ३। ६। ८३॥

पञ्चक, त्रि, (पञ्चैव इति स्वार्थे कन्।) पञ्च। यथा, भाषापरि[illegible]दे। ३३। "संख्यादिपञ्चकं काष्ठद्रव्यो: शब्दस्य ते च खे।" इति॥ (पञ्च संख्याप्रमाणमस्य। "तदस्य परिमाणम्।" ५। १। ५७। इत्यनुवृत्तौ "संख्याया: संज्ञा संघसूत्राध्ययनेषु।" ५। १। ५८। इति पञ्चसङ्ख्यापरिमिति संघार्थे कन् प्रत्ययः। धनिष्ठादि पञ्चनक्षत्रम्। यथाह चिन्तामणिः।

"अग्निचौरभयं रोगो राजपीड़ा धनक्षतिः।
संगच्छे लग्नकाष्ठानां क्षते वस्वादिपञ्चके॥"

पञ्चभिः क्रीतम्। "संख्याया अतिशदन्तायाः कन्।" ५। १। १२। इति कन्। पञ्चभिः क्रीते द्रव्यविशेषे॥)

पञ्चकपालः, पुं, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः। ("संस्कृतं भक्षाः।" ४। २। १६। इत्यण् ततो "द्विगोर्लुगनपत्ये।" ४। १। ८८। इत्यणो लुक्।) स तु यज्ञविशेषः। यथा। "परा वा एष यज्ञं पशून् वपति योऽग्निमुद्वासयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति।" इत्यादि यजुर्वेदीयश्रुतिः॥ (पञ्चानां कपालानां समाहारः। परनिपातः।) कपालपञ्चके, क्ली॥

पञ्चकर्म्म, [न्] क्ली, (पञ्चानां कर्म्मणां समाहारः।) पञ्चप्रकारशारीरिकचिकित्साविशेषः। यथा, —

"वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम्।
पञ्चकर्म्मेदमत्यर्थं कुरु उत्क्लेपणादिकम्॥"

इति शब्दचन्द्रिका॥ (भाषापरिच्छेदोक्तानि पञ्चकर्म्माणि। यथा, तत्रैव ६।

"उत्क्लेपणं ततोऽवक्लेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च॥")

पञ्चकषायः, पुं, (पञ्चविधः कषायः। अथवा पञ्चानां वृक्षाणां कषायः वल्कलरसः। क्वचित्त्वयं बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते। तत्र तु पञ्च च ते कषायाश्चेति रूपमेव।) महाखदिरीयपञ्चप्रकारकषायद्रव्यम्। यथा, —

"जम्बुप्लाक्षनिलवाक्षवकुलं वदरं तथा।
कषायाः पञ्च विज्ञेया देया: प्रीतिकराः शुभाः॥"

इति दुर्गोत्सवपद्धतिः॥

पञ्चकृत्यः, पुं, (पञ्चं विस्तृतं कृत्यं प्राग्वापश्चवादिकं यत्र।) पक्वपौड़ेयकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्ली, पञ्चं प्रपञ्चितं कृत्यं कार्य्यं सृष्ट्यादिकम्। सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकं कार्य्यम् इति भावः। यथाह चिन्तामणिः।

"यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकम्।
कृत्यं पञ्चविधं प्राग्वद्वासते तं नुमः शिवम्॥")

पञ्चकोलं, क्ली, पाचनविशेषः। यथा,

"पञ्चकोलं कणामूलं कृष्णाचव्याग्निनागरैः।"

इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्य गुणाः।

"पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिकृन्मतम्।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत्।
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम्॥"

इति भावप्रकाशः॥ अपि च।

"पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम्।
दीपनीयः पृथग् वर्गः कफानिलगदापहः॥"

इति चक्रपाणिदत्तः॥ (पञ्चकोलघृतमुक्तं स्वरके चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये।

"पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
सक्षारैरर्द्धपलिकैर्घृतप्रस्थं सपिप: पचेत्॥
कल्कैर्हिपञ्चमूलस्य तुलार्द्धस्य रसेन च।
दधिमण्डातकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम्।
श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्मार्शांसि च नाशयेत्॥")

पञ्चकोषाः, पुं, (पञ्च च ते कोषाश्चेति।) कोषा इवात्माच्छादकत्वेन कोषाः। ते च पञ्चविधाः। यथा। अन्नविकारत्वात् स्थूलशरीरं अन्नमयकोषः १॥ पञ्चकर्म्मेन्द्रियसहितप्राणपञ्चकं प्राणमयकोषः २॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनोमयकोषः ३॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहिता बुद्धिः विज्ञानमयकोषः ४॥ अहङ्कारात्मकोऽविद्यात्मको वा आनन्दमयकोषः ५॥ इति शिवगीतामतम्॥ * ॥ अपि च।

"पिप्पलमुक्तान्नजाङ्घीर्य्याज्ञातोऽन्नेनैव वर्द्धते।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्द्धं तदभावतः॥"

इत्यन्नमयकोषः १॥

"पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षणाणां यः प्रवर्त्तकः।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चेतन्यवर्জ্জनात्॥"

इति प्राणमयकोषः २॥

"अहन्तां ममतां देहे गृहादौ च करोति यः।
कामाद्यवस्थया भाभ्यो नासावात्मा मनोमयः॥"

इति मनोमयकोषः ३॥

"लीना सुप्तौ वपुर्बीधे यापृथग्धानवायगा।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक्॥"

इति विज्ञानमयकोषः ४॥

"कांचिदन्तर्मुखावृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक्।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम्॥"

इत्यानन्दमयकोषः ५॥ इति पञ्चदशी॥

पञ्चक्षारगणः, पुं, (पञ्चानां क्षाराणां गणः।) क्षारपञ्चकम्। पञ्चलवणम्। यथा, —

"क्षारेषु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चक्षाराभिधो गणः।
काचसैन्धवसासुद्रविट्सौवर्चलैः समैः॥
स्यात् पञ्चलवणं तच्च लवणोपेतं षड़ाङ्गयम्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

पञ्चखट्वं, क्ली स्त्री, (पञ्चानां खट्वानां समाहारः।) पञ्चखट्वाः समाहृताः। इति व्याकरणम्॥

पञ्चगणयोगः, पुं, (पञ्चानां गणो यत्र स एव योगः।) विहारी गत्वा वृहती वृश्चिकाली निदिग्धिका स्वदंष्ट्रा एता मिलिताः। इति राजनिर्घण्टः॥

पञ्चगवं, क्ली स्त्री, पञ्चानां गवां समाहारः॥ (समासे टच्।) पञ्चगावः समाहृताः। इति व्याकरणम्॥

पञ्चगवधनः, त्रि, पञ्च गावो धनं यस्य। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

पञ्चगव्यं, क्ली, (गोर्विकारः गव्यम्। पञ्चगुणितं गव्यम्।) गोसम्बन्धिपञ्चप्रकारद्रव्यम्। (यथा, मनुः। ११। १६५।

"भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च।
पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम्॥")

पञ्चचू

तस्य गोमयगोमूत्रदग्धदधिघृतरूपम् । यथा,—
"पञ्चगव्यं दधिक्षीरघृतगोमूत्रगोमयैः ।" इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥ तत्परिमाणं यथा,—
"पलमात्रं दुग्धभागं गोमूत्रं तावदिष्यते ।
घृतञ्च पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकत्रयम् ॥
दधि प्रस्थमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इष्यते ॥"
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
"गोमूत्रद्विगुणं सूत्रं पयः स्यात्तच्चतुर्गुणम् ।
घृतं तद्द्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्यं तथा दधि ॥" * ॥
तस्य पानफलं यथा, —
"पञ्चगव्येन पूतस्तु वाजिमेधफलं लभेत् ।
गव्यस्तु परमं मेध्यं गव्यादन्यन्न विद्यते ॥
सौम्ये मुहूर्ते संयुक्तं पञ्चगव्यस्तु यः पिबेत् ।
यावच्चावल्लनात् पापात् तत्क्षणादेव मुच्यते ॥"
गव्यानां देवप्रीतिकरत्वं यथा,—
"दधा हि चिदग्नाः सर्व्वे क्षीरेण च महेश्वरः ।
घृतेन पावको नित्यं पायसेन पितामहः ॥
सक्तूर्त्तन प्रीयन्ते वर्षाणाञ्च त्रयोदश ।
तां दत्त्वा चैव पीत्वा च प्रेतो मेध्यस्तु जायते ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
तस्य विधिर्यथा,—
"पयः काञ्चनवर्णाया श्वेतवर्णात्यगोमयम् ।
गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलवर्णाभवं घृतम् ॥
दधि स्यात् कृष्णवर्णाया दर्भोदकसमायुतम् ।
गोमूत्रमाषकागण्यौ गोमयस्य चतुष्टयम् ॥
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश उच्यते ।
घृतस्य माषकाः पञ्च पञ्चगव्यं मलापहम् ॥"
इति गारुडे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥
पञ्चगुः, त्रि, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः । इति मुग्धबोधव्याकरणे द्विगुसमासः ॥
पञ्चगुप्रः, पुं, (पञ्चानामिन्द्रियाणां चापल्यं गृध्नं यत्र । यद्वा पञ्चानां पदार्थानां गृध्नः गोपनं यत्र ।) चार्व्वाकदर्शनम् । (करौ चरणौ शिरश्चेति पञ्चाङ्गानि गुह्यानि अस्य ।) कच्छपः । इति मेदिनी ॥
पञ्चगुप्तिरसा, स्त्री, (पञ्चधा गृप्तौ रसोऽस्याः ।) सुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चचामरं, क्ली, षोड़शाक्षरपादच्छन्दोविशेषः । यथा,—
"प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥४॥ (अस्योदाहरणमाह तत्रैव।
"सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्म्मिते
ससङ्गितानभूमिते सलीलविभ्रमालसम् ॥
सुराङ्गनाभवक्त्रचीकरप्रपञ्चचामर-
स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥")
पञ्चचौरः, पुं, (पञ्च चौरा अवयवा अस्य । बौद्धधर्म्मावलम्बि-जिनभेदः । पञ्च चौराणि स्वरभेदा अस्य ।) मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पञ्चचूड़ा, स्त्री, (पञ्चसङ्ख्काः चूडाः शिरोरत्नानि यस्याः ।) अप्सरोविशेषः । इति पुराणम् ॥ (यथा, रामायणे । ६ । ६२ । ७१ ।

पञ्चत

"उर्व्वशी मेनका रम्भा पञ्चचूड़ा तिलोत्तमा ।
उपानृत्यंस्तु काकुत्स्थं प्रहृष्टा रक्षसो वधात् ॥")
पञ्चजनः, पुं, (पञ्चभिर्भूतैर्जन्यतेऽसौ । पञ्च + जन् + कर्म्मणि घञ् । "जनिवध्योश्च" । ७ । ३ । ३५ । इति न वृद्धिः ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३५५ ।
"सङ्गावश्राद्धिका देवस्तेन श्रीशब्दलाञ्छिताः ।
पञ्च पञ्चजनेन्द्रेण पुरे तस्मिन् निवेशिताः ॥")
दैत्यविशेषः । स च संह्लादस्य सुतो पत्न्यां जातः । (यथा, श्रीभागवते । ६ । १८ । १४ ।
"संह्लादस्य कृतिर्भार्य्याऽसूत पञ्चजनं ततः ॥"
अपरो दैत्यभेदः । श्रीकृष्णः एनं हत्वा सान्दीपनिसुतये अस्य मृतं पुत्रं गुरुदक्षिणास्वरूपं ददौ । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।
"सान्दीपनेः सकृत् प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ।
तस्मै प्रादात् वरं पुत्रं मृतं पञ्चजनोदरात् ॥")
अस्याम्भा पाञ्चजन्यनामा शङ्खो जातः । स च श्रीकृष्णस्य । यथा,—
"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥"
इत्यादि श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥ (प्रजापतिः । यथा, भागवते । ६ । ४ । ५१ ।
"दक्षा पञ्चजनस्याङ्ग । दुहिता वै प्रजापतेः ।
असिक्नी नाम पत्नीत्वे प्रजेशः प्रतिपद्यताम् ॥"
सगरराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १५ । ६ ।
"कैशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम् ।
राजा पञ्चजनो नाम जभ्रुः स मघवाबलः ॥"
गन्धर्व्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि पञ्चजनपदवाच्यानि भवन्ति । इति चिन्तामणिः ॥)
पञ्चजनी, स्त्री, पञ्चानां जनानां समाहारः तत्रो ङीप् । इति व्याकरणम् ॥ (विश्वरूपकन्या । यथा, भागवते । ५ । ७ । १ । "तदनुज्ञासमधरः पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥")
पञ्चजनीनः, पुं, (पञ्चसु जनेषु साधुः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । पञ्चजनैः हितम् । पञ्चजनादुपसङ्ख्यानमिति खः । पां । ५ । १ । ६ । वार्त्तिके ।) भगडः । इति हलायुधः ॥ पञ्चजनसम्बन्धिनि पञ्चजन्याः प्रभौ च त्रि ॥
पञ्चज्ञानः, पुं, (पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
पञ्चतत्त्वं, क्ली स्त्री, पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः । इति व्याकरणम् ॥
पञ्चतत्त्वं, क्ली, (पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।) पञ्चभूतम् । इति स्वरोदयः ॥ पञ्चमकारः । मद्यमांसमत्स्यमुद्रामैथुनरूपम् । यथा, —
"मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रा मैथुनमेव च ।
पञ्चतत्त्वमिदं देवि ! निर्व्वाणमुक्तिदैतवे ॥
मकारपञ्चकं देवि । देवानामपि दुर्लभम् ॥"
इति कौलज्ञाननिर्णये प्रथमपटलः ॥ वैष्णवानां यथा,—
"तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे हृदगु यत्नतः ।
गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मनस्तत्त्वं सुरेश्वरि ! ॥
देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वरानने ! ।
तत्त्वादौ श्रीगुरोस्तत्त्वं वक्ष्याम्यहं पार्व्वति ! ॥

पञ्चती

मतैलं वर्त्तिकायुक्तं देहस्थं ब्रह्मतेजसम् ।
गुरुणा मन्त्रदानेन तत्सत्त्वं दीपितं भवेत् ॥
देवतायाः शरीरं हि मन्त्रात्तत्पद्यते ध्रुवम् ।
अत एव हि तस्यात्मा देवरूपो न संशयः ॥
ईश्वरस्य तु मूर्त्तेर्य्या तदेव ज्ञानयात्मकम् ।
तेन वर्णात्मकं देहं जन्तोरेव न संशयः ॥
मन्त्रवर्णं सर्व्ववर्णमयास्ते परमेश्वरि ! ।
वर्णतत्त्वमिदं देवि ! सर्व्वस्वं मम यद्वदेत् ॥
स्वयं देवो न चान्योऽसि निर्म्मलो देवरूपकः ।
सर्व्वत्र देवतां ध्यायेत् तृणगुल्मलतादिषु ॥
ध्यानेन लभते सर्व्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः ।
ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानं न सिध्यति ॥
इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि ! ।
यज्ज्ञानादमरत्वञ्च विष्णुरूपो भवेन्नरः ॥
ते नरा नहि गच्छन्ति कदाचिदयममन्दिरम् ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे १२ पटलः ॥
पञ्चतपाः, [स्] त्रि, (अग्न्यादिभिः पञ्चभिस्तप्यते यः । पञ्च + तप + असुन् ।) अग्निचतुष्टयसूर्य्यपञ्चकसाध्यतपोविशिष्टः । यथा,
"तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते ।
पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥"
इति माघे । २ । ५१ ॥
पञ्चतयं, त्रि, (पञ्च अवयवा यस्य । अवयवे तयप् ।) पञ्चावयवम् । इति व्याकरणम् ॥
पञ्चतन्मात्रं, क्ली, (पञ्चगुणितं शब्दादिभूतसूक्ष्मात्मकं तन्मात्रम् ।) तामसाहङ्कारोत्पन्नपञ्चभूतोपादानकारणशब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तदाख्यद्रव्याणि च । इति सांख्यभाष्यम् ॥
पञ्चता, स्त्री, (पञ्चानां भूतानां भावः । पाञ्चभौतिकस्य शरीरस्य पञ्चधाभावे आरम्भकाणां भूतानां तद्भावापत्तौ सत्यां औपचारिकत्वात् ।) मृत्युः । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५२ ।
"स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते ।
नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥")
देहारम्भकाणां पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानां स्वांशसंक्रमणात् पृथक्त्वम् । इति भरतः ॥ पञ्चभावः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ । १५१ ।
"धान्ये मद्ये लवे वार्त्ते नातिक्रामति पञ्चताम् ॥")
पञ्चतिक्तं, क्ली, (पञ्चगुणितं तिक्तम् ।) तिक्तद्रव्यपञ्चकम् । यथा । निम्बामृताकुषपटोलमिलिन्धिकाः । इत्यादि चक्रपाणिदत्तः ॥
पञ्चतीर्थी, स्त्री, (पञ्चानां तीर्थानां समाहारः । ङीप् ।) तीर्थपञ्चकम् । यथा । "विधुवद्दिनसंप्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः ।" इति तिथितत्त्वम् । पञ्चतीर्थान्याह । (तानि च भिन्नदेशे भिन्नरूपाणि, तत्र काशीस्थानि । यथा, काशीखण्डे । १०० । ६६—४० ।
"ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् ।
तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य मङ्गलागौरीश्वरं नरः ॥
ततः पुनर्दशप्राणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ॥")

पञ्चन

पुरुषोत्तमस्थानि यथा,
"मार्कण्डेये वटे क्षीणे रौहिणेये महोदधौ।
इन्द्रद्युम्नसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते॥"
इति तीर्थतत्त्वम्॥*॥ अपि च। नाना-स्थानस्थानि यथा,
"पृथिव्यां यानि तीर्थानि सर्वाण्येवाभिषेचनात्।
तत्पञ्चतीर्थस्नानेन समं नास्त्यत्र संशयः॥
एकादश्याञ्च विश्वान्तौ द्वादश्यां पौष्करे तथा।
चयोदश्यां नैमिषे च प्रयागे च चतुर्दशी॥
कार्त्तिक्यां पुष्करे चैव कार्त्तिकस्य सितासिते।
कालेष्वेषु नरः स्नात्वा सर्व्वं पापं व्यपोहति॥"
इति वराहपुराणम्॥

पञ्चत्वं, क्ली. (पञ्चानां त्वित्यादिभूतानां भावः।) मरणम्। पञ्चानां भावः। इति हेमचन्द्रः॥
("पञ्चधासम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः।
पञ्चभिः स्वगुणैरेतैस्तत्र का परिवेदना"॥
तथा, भागवते। १। १५। ४१।
"स्त्यावयानं मोत्सर्गं तं पञ्चत्वं व्यजोहवीत॥")

पञ्चदश, त्रि, पञ्चदशानां पूरणः। (पूरणे डट्। पञ्चाधिका दश यत्र वा।) पौनेर इत्यादि भाषा। तत्संख्याभावाच्चित्वे नान्तत्वञ्चास्य नान्तोऽयम्। इति व्याकरणम्॥ तद्धाचकप्रकरणे।
(यथा, ऋग्वेदे। ११। १। १६। "पितामहाः पितरः प्रजोपजाश्च पक्का पञ्चदशस्ते अग्निम्॥")
तिथिः। इति कविकल्पलता॥

पञ्चदशी, स्त्री. (पञ्चदशानां पूरणी। डट्। ङीप्।) पूर्णिमा। अमावास्या। इति मेदिनी॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः। १। १४६।
"पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके।
ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा प्राजापत्यं प्रतीयत्य च॥"
(पञ्चदशप्रकरणादि सन्त्यस्याम्।) श्रीमद्वारणी-तीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृतो वेदान्तग्रन्थविशेषः॥

पञ्चदीर्घ, क्ली. (प्रशस्तस्य स्मृतिशास्त्रोक्तलक्षणकपक्ष्मस्थं दीर्घं पञ्चसु अवयवेषु दीर्घलक्षणकमित्यर्थः।) प्रशस्तपक्ष्मावयवलक्षणविशेषः। यथा,
"बाहू नेत्रद्वयं कुक्षिर्दृ तु नासे तथैव च।
स्तनयोरन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते॥"
इति सामुद्रकम्॥

पञ्चधा, अ, (पञ्चन + "संख्यायाविधार्थे धा।" ५। ३। ४२। इति धा।) पञ्चप्रकारम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते। ८। १६। ३७।
"धर्म्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च।
पञ्चधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च मोदते॥")

पञ्चनखः, पुं, (पञ्च नखा यस्य।) हस्ती। कूर्म्मः। इति हेमचन्द्रः॥ व्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥*॥
भक्षणीयपञ्चनखा यथा,
"शल्यकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः॥"
इति स्मृतिः॥
(तथाच याज्ञवल्क्यः। १। १७७।
"भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्लकाः।
शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः॥")

पञ्चप

"पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः श्रुतयेर्द्विजैः।
कौशल्याज! शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः॥"
इति भट्टिः। ६। १३१॥

पञ्चनदः, पुं. (पञ्च पञ्चसङ्ख्याकाः नद्यः सन्त्यत्र। समासे टच्।) पञ्चनदीयुक्तदेशविशेषः। पञ्चाव इति पारस्यभाषा। तस्यनामान्तरम्। वाल्हीकः मद्रदेशश्च। ता नद्यो यथा। शतद्रुः १ विपाशा २ इरावती ३ चन्द्रभागा ४ वितस्ता ५। इति पुराणम्॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। २४८।
"रुद्धः पञ्चनदं जातु दस्तरैः सिन्धुसङ्गमैः॥")
पञ्चानां नदीनां समाहारे क्ली॥ (यथा, रामायणे। ३। ४३। २१।
"ततः पञ्चनदं क्षत्रं विषेतुश्च समन्ततः॥"
तत्र कार्त्तीस्थनदीपञ्चकरूपं तीर्थम्। यथा, कार्त्तीखण्डे। ५६। ११३—११६।
"किरणाधृतपापे च तस्मिन धर्म्मनदे शुभे।
सप्तम्यौ पापसंहर्त्र्यौ वाराणस्यां शुभप्रदे॥
ततो भागीरथी पापा तेन दैत्येन पापिना सह।
भागीरथी समायाता यमुना च सरस्वती॥
किरणाधृतपापा च पुण्यतोया सरस्वती।
गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनद्योऽत्र कीर्त्तिताः।
अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्॥"
तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ८२। ७६।
"अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः।
पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येनुकीर्त्तिताः॥"
अमुरसेदः। यथा, हरिवंशे। १२०। ८८।
"हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम्॥")

पञ्चनिम्ब, क्ली, (पञ्चानां स्वीयपुष्पमूलादि रूपाणां निम्बानां समाहारः।) निम्बवृक्षरूप-पञ्चकपुष्पफलमूलानि। इति राजनिर्घण्टः॥
"पञ्चनिम्बस्तु तत्पुष्पमूलत्वक्फललक्षतैः॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥

पञ्चनी, स्त्री. (पञ्चते प्रपञ्चते पाशक्रीड़ा-नियमो यत्र। पञ्चि विस्तारे + ल्युट् स्त्रियां ङीप्।) शारिफलका। इति शब्दरत्नावली॥ (पाशार छक इति भाषा॥)

पञ्चनीराजन, क्ली. पञ्चानां नीराजनानां समाहारः। पञ्चप्रकारारात्रिक्रम। इति कालोत्तर तन्त्रम्॥ अस्य विवरणं नीराजनशब्दे द्रष्टव्यम्॥

पञ्चपर्णी, [न] पुं, (अकारादि-ओकारान्ताः अङ्कुरार्थारूपाः पञ्चस्वराः पर्णिनः पर्णि स्वरूपा यत्र।) पारिभाषिकपर्णिपञ्चकद्वारा त्रिकालबोधकप्रश्नग्रन्थः। यथा,—
"प्रणम्य श्रीमहादेवं सर्व्वशास्त्रविशारदम्।
भविष्यदर्थबोधाय पञ्चपर्णीमयीं मुदा॥
तेषां वक्तृगमाकर्ण्य निजगाद महेश्वरः।
त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपर्णी प्रदर्श्यते॥
अनेन शास्त्रसारेण लोकैः कालत्रयं प्रति।
बलाबलानि द्रष्टव्यानि सर्व्वकार्य्येषु निश्चितः॥
आगतं प्रच्छकं दृष्ट्वा दैवज्ञः सावधानतः।
यद्यत् करोति कर्म्माणि तत्तत् सर्व्वं विचारयेत्॥

पञ्चप

ऊर्द्धावलोकने शीर्षस्थधोदृष्टौ तु मूलकम्।
समदृष्टौ भवेद्धातुरेतांश्चिन्ताप्रभेदतः॥"
तत्र।
"ललाटे पुत्रचिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कण्ठके।
बाहुभ्यां वस्त्रचिन्ता च आधिचिन्ता तथोदरे।
कटौ विच्छेदचिन्ता च शत्रुचिन्ता च गुह्यके।
दुःखचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः॥"*
अपरञ्च।
"अक्षरं पक्षिभक्तञ्च दिगदैवतदिनानि च।
कालं वर्णं बलं मित्रं धातुमूलादिकं क्रमात्॥
व्यारूढप्रश्नलग्नेभ्यः प्रथमाचारतोऽपि वा।
प्रच्छकस्य वचः श्रुत्वा यादृशो वर्णः स्वरस्तथा॥*
स्वरेण कल्पयेद्वारं वारात् पक्षी प्रजायते।
पक्षिणो जायते वाक्यं वाक्याच्च फलमुद्भवः॥"*
"अकारादिर्ओकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्त्तिताः।
भक्ष्यार्थे कल्पयेद्रूपं स्वरात्मे पक्षिरूपिणः॥
अकारः श्येन आख्यात इकारः पिङ्गलस्तथा।
उकारो वायसश्चैव एकारस्तामशेखरः।
ओकारो नीलकण्ठश्च स्वराख्ते पक्षिसंज्ञकाः॥
अकारः पूर्व्वदिग्भागे इकारश्चैव दक्षिणे।
उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चोत्तरे तथा॥
ओंकारोऽन्तर्गतः सर्व्वेषु ओंकारस्तु प्रकीर्त्तितः।
शुक्लानां क्रियागम्या कृते युद्धे जयाजयौ॥
प्राक्श्येनः पिङ्गलो याम्ये पश्चिमे काक उच्यते।
उत्तरे ताम्रचूड़श्च कालापी मध्यगः स्मृतः॥
इत्यन्तरक्रमेणैवं ककारादीरसु विन्यसेत्।
अकारादिषु हान्तास्तानेकैकं षट् परिक्रमात्॥
अस्वरे ककुभा वर्णा धूमवाता भवन्ति हि।
खजटा नमणा वर्णा इकारे परिकीर्त्तिताः।
गभता यषा वर्णा उस्वरे सूर्य्यचाक्रमम्॥
घढथाः फरमा एते वर्णा ऋस्वरमाचराः।
चडता वलहा वर्णा ओस्वरे परिकीर्त्तिताः॥*॥
प्रथमे रविभौमौ च द्वितीये चन्द्रचन्द्रजौ।
तृतीये जीववारस्तु चतुर्थे भृगुवासरः॥
पञ्चमे मन्दवारस्तु पक्षिणां क्रमशो लिखेत्।
नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात्॥
अकारे मेषसिंहालिः इः कन्यायुगकर्कटाः।
उकारे चापमीनौ च एकारे च तुलावृषौ॥
ओकारे मृगकुम्भौ च एवं राशिषु संलिखेत्।
स्वराधः स्थापयेत् खेटान् राशेर्यो यस्य नायकः॥
अकारे सप्त ऋक्षाणि रेवत्यादिक्रमेण च।
पञ्च पञ्च इकारादावेवमष्टौ स्वरोदये॥*॥
प्रथमे चाश्विनी पूर्व्वं पञ्चनक्षत्रमुच्यते।
अतः क्रमात् द्विषट्चैव पञ्च पञ्च च तारकाः॥*
स्वरगाश्च क्रमेणैव देवताः परिकीर्त्तिताः।
ईश्वरः पवनश्चैव इन्द्राग्नी सदाग्नियः॥*॥
प्राच्यां पृथ्वी गुरुश्चैव याम्यां शुक्रो जलं तथा।
अङ्गारकः पश्चिमेऽग्निर्बुधो वायुस्तथोत्तरे॥
सूर्य्यपुत्रस्तथाकाशे ऊर्द्धमेवं लिखेत्ततः।
क्षितौ ब्रह्मा जले विष्णुस्तथा रुद्रो हुताशने॥
ईश्वरः पवने चैव तथाकाशे सदाशिवः।
भूतौ मयूरः कुजस्य कुक्कुटो बर्त्तमानकः॥

बलिभुक्श्येनकौ ख्यातौ भविष्यन्तौ सुनिश्चितम् ।
श्येनो हिरण्यवर्णश्च पिङ्गलः शुक्लवर्णकः ॥
काको रक्तोऽसितश्चित्रः कुक्कुटः श्यामलः शिखी ।
काको बलीयान् सर्व्वेभ्यस्तस्मात् श्येनो हि
दुर्ब्बलः ॥
कुक्कुटो दुर्ब्बलस्ताभ्यां पिङ्गलस्तेभ्य ऊनकः ।
सर्व्वेभ्यो दुर्ब्बलः पक्षी नीलकण्ठो न संशयः ॥
बली मयूरात् कुक्कुस्तु ताम्रचूडश्च तौ बली ।
एतेभ्यो बलवान् श्येनश्चतुर्णां वायसो बली ॥*॥
मित्रं मयूरः श्येनस्य मयूरस्य च पिङ्गलः ।
ताम्रचूडस्य सुहृदौ मयूरपिङ्गलौ तथा ॥
वायसस्यापि मित्रं स्यात् शिखी भवति सर्व्वदा ।
सुहृदौ पिङ्गलश्येनौ मयूरारुणशैखरौ ॥ * ॥
काककुक्कुटश्येनाश्च पिङ्गलस्य च विद्विषः ।
मयूरस्य रिपू नित्यं सर्व्वदा श्येनवायसौ ॥
भवतः श्येनकाकौ द्वौ ताम्रचूडस्य विद्विषौ ।
काकस्य शत्रवो नित्यं पिङ्गलश्येनकुक्कुटाः ॥*॥
ऊर्द्धदृष्टिर्भवेत् जीवो ह्यधोदृष्टिस्तु मूलकम् ।
समदृष्टिर्भवेद्धातुरेते चिन्ताप्रभेदकाः ॥ * ॥
श्येनो मूलं तथा कुक्षो जीवो धातुश्च वायसः ।
कुक्कुटो मूलजीवौ च मूलधातू शिखण्डयपि ॥*॥
श्येनो नरो वधूः कुक्षः पुरुषो वायसस्तथा ।
कुक्कुटः स्त्री पुमांश्चैव शिखी नपुंसकस्तथा ॥*॥
श्येनकुक्षौ द्विजश्रेष्ठौ महीपालस्तु वायसः ।
ताम्रचूडो वणिक् शूद्रो नीलकण्ठस्तथान्त्यजः ॥*॥
चतुर्व्यात् पिङ्गलो ज्ञेयो द्विपदौ श्येनवायसौ ।
ताम्रचूडौ नखी शूद्रौ शिखण्डी पक्षिजीवकः ॥*॥
श्येनो मुखं कण्ठबाहू कुक्षौ वक्षस्तु वायसः ।
कुक्कुटः पृष्ठभागः स्यात् शिखी पादयुगं क्रमात् ॥*
श्येनो भूम्यां धनं ज्ञेयं पिङ्गलो जलपङ्कयुक् ।
वायसस्तृणसङ्घाते कुक्कुटो भस्मनाश्रितम् ॥
श्येनः शिखी गृहानर्घं वन्यस्थानेषु निश्चितम् ।
स्वग्रामे श्येनकुक्षौ तु वायसो वन्यमाप्नुयात् ॥
कुक्कुटः परदेशे च परग्रामे तथा शिखी ।
कुक्षस्तु दग्धहस्ते च स्वर्द्धक्रोशे तु कुक्कुटः ॥
द्विक्रोशे तु तथा काकः श्येनः क्रोशे तु पूर्व्वतः ।
मयूरो योजने चेति तथैव दूरनिश्चयः ॥ * ॥
शुक्लौ च मासौ गमने च पक्षौ
राज्ये दिनानि त्वयनन्तु सुप्ते ।
मृते च वर्षं प्रकृतस्य चर्य्या
कालप्रमाणं मुनयो वदन्ति ॥
शुक्रे चन्द्रे गुरुभवज्ञौ लताकन्दौ बुधे तथा ।
पत्रं गुरौ फलं सूर्य्ये मूलञ्च रविजे कुजे ॥ * ॥
शुक्रे चन्द्रे भवेद्दौर्ब्यं बुधे स्वर्गमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमेव च ॥
भौमे ताम्रं शनौ लौहं राहावस्थीनि कीर्त्तयेत् ।
एतेषां धातुभेदश्च वाराणामुदयक्रमात् ॥ * ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदस्थानमिष्टकानिलयो बुधे ॥
दग्धस्थानं कुजे प्रोक्तं शनौ राहौ च वाह्यभूः ।
अमीभिर्हिबुके स्थाने गतभूमिं विलोकयेत् ॥*॥
रवौ भौमे च भैरवो मयूरो वायसः शनौ ।

पादायुधः शिखी शुक्रे काककुक्षौ गुरौ तथा ॥
कुक्षकुक्कुटाविन्दुजौ क्रमोऽयं शुक्लकृष्णयोः ।
यस्य वारस्य यः पक्षी तदादिं गणयेद्बुधः ॥
दिनपक्षौ कार्य्यरूपौ प्रथमपक्षौ फलप्रदः ।
दिनेषु शुक्लपक्षे यत् कृष्णे रात्रिषु तत्तथा ॥
कृष्णे दिनेषु यद्यत्तत् शुक्ले रात्रिषु योजयेत् ।
बालः कुमारस्तरुणो वृद्धो मृत इति क्रमात् ॥
घटिका षट् षड्वेदं हि फलमेघामुदीरितम् ।
किञ्चिल्लाभकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः ॥
तरुणो राज्यदो वृद्धो हानिदो मृत्युदो मृतः ।
भोजनं गमनं राज्यं निद्रा मरणमेव च ॥
एकान्तरे भवेत् कृष्णे शुक्ले स्यात् क्रमशो विदुः ।
पक्षिणां क्रमशो ज्ञात्वा फलं ब्रूयात् यथा तथा ॥
गणयेत् पञ्चपक्षादौ जातभूतगणाद्यपि ॥"
शुक्लपक्षे ॥ * ॥ ततः कृष्णपक्षे ।
"भोजनं मरणञ्चैव निद्रा राज्यं तथैव च ।
गमनं पञ्चपक्षाणां कृष्णपक्षे क्रमो दिवा ॥ * ॥
राज्यं सुभिक्ष्यमक्षोभं नष्टलाभं सदा जयम् ।
रोगमृत्युं महालाभं पक्षिणां भुक्तिलक्षणम् ॥*॥
अनायासेन दृष्टिः स्याद्दृष्टधनसञ्चयः ।
भूलाभो रोगनाशश्च यात्रासिद्धी रणे जयः ॥
दूरादागमनं योगः प्रयाणे पक्षिलक्षणम् ।
राज्योदये यदि प्रश्नो लाभार्थी स्वल्पलाभदः ॥
राजानां चिररोगः स्यात् याने हानिः क्षयो रणे ।
पुरग्रामप्रवेशश्च गमनं कलहं तथा ।
मनश्चञ्चलमारोग्यं गमनेषु विचारयेत् ॥ * ।
राज्यलाभो जयं सौख्यमक्षोभं रोगनाशनम् ।
सुभिक्षं बहुदृष्टिश्च पक्षिणां राज्यलक्षणम् ॥*॥
याचाहानिरनादृष्टिः कार्य्यहानिरदर्शनम् ।
आधिश्चं दीर्घरोगश्च पक्षिणां मृत्रिलक्षणम् ॥
अपमृत्युभयञ्चैव सर्व्वदार्य्यविनाशनम् ।
एतदेव फलं ब्रूयात् पक्षिणां मृत्युलक्षणम् ॥*॥
श्येने भोक्तरि काकस्तु पान्थो राजा भुजङ्गभुक् ।
स्वप्नावस्थां गतः कृष्णः परामस्तामधीश्वरः ॥ * ॥
काके भोक्तरि केकी तु पान्थः स्यात् पिङ्गलो नृपः ।
ताम्रचूडस्तथा स्वापी श्येनः कालवशं गतः ॥*॥
मयूरे भोक्तरि तथा कृक्षो याचावशं गतः ।
महीपः कुक्कुटः श्येनः स्वापी काको वशं गतः ॥
कृक्षे भोक्तरि पान्थस्तु कुक्कुटः श्येनको नृपः ।
काको निद्रावशं यातो मयूरो मरणं गतः ॥*॥
कुक्कुटे भोक्तरि श्येनः पान्थो राजा तु वायसः ।
शिखी निद्रावशं यातः पिङ्गलः कालमाप्नुयात् ॥"
इति कृष्णपक्षस्य दिवाक्रमः शुक्लपक्षस्य रात्रिक्रमश्च ॥ स्वरोदयेऽपि यथा । अनुमोदिते । उन्मोदितेन ।
ओमित्येवायुः । इत्येव जुहोमि । एवमुक्तोऽसि ॥*॥
"श्येने भोक्तरि कृक्षः स्यात् पान्थः काको महीपतिः ।
ताम्रचूडो निद्रितश्च शिखी कालवशं गतः ॥ * ॥
मयूरे भोक्तरि श्येनः पान्थः कृक्षो महीपतिः ।
स्वप्नावस्थां गतः काकस्ताम्रचूडो मृतस्तथा ॥*॥
कुक्कुटे भोक्तरि शिखी सदा गमनमाप्नुयात् ।
श्येनो महीपतिः कृक्षः स्वापी काको मृतिं गतः ॥*॥

काके भोक्तरि यात्रायां ताम्रचूडः शिखी नृपः ।
निद्रायां रमते श्येनः कृक्षः कालवशं गतः ॥ * ॥
कृक्षे भोक्तरि यात्रायां वायसः कुक्कुटो नृपः ।
नीलकण्ठस्तथा स्वापी श्येनो मृत्युवशं गतः ॥"
इति शुक्लपक्षस्य दिवाक्रमः कृष्णपक्षस्य रात्रिक्रमश्च ॥ * ॥ स्वरोदयेऽपि यथा । अग्निपुरेभोः ।
गोकरिपुरे । एकोनरिपुः । उपेन्द्रो हरिः ।
विष्णुरूपे लोकः ॥ * ॥
"इत्युक्तं पक्षिणां कार्य्यं लाभालाभं शुभाशुभम् ।
येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥
तावद्गर्ज्जन्ति शास्त्राणि शाकुनानामनेकशः ।
यावन्न श्रूयते पक्षिशाकुनं शाकुरोदितम् ॥"
इति श्रीमद्देवविरचितं पञ्चपक्षिशाकुनं समाप्तम् ॥
पञ्चपर्णिका, स्त्री, (पञ्च पञ्च पर्णान्यस्याः । ततः कप् टापि अतः इत्वम् ।) गोरक्षीक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चपल्लवं, क्ली, (पञ्चानां पल्लवानां समाहारः ।)
आम्रादिपञ्चपल्लवकम् । यथा,—
"आम्रजम्बुकपित्थानां बीजपूरकविल्वयोः ।
गन्धकर्म्मणि सर्व्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैदिककर्म्मणि घटोपरिदेयपञ्चपल्लवं यथा,—
आम्राश्वत्थवटपर्कटीयज्ञोडुम्बराणि । तान्त्रिक-कर्म्मणि पञ्चपल्लवं यथा,—
"धनसाम्रं तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपल्लवमुक्तञ्च सुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
पञ्चपात्रं, क्ली, पञ्चानां पात्राणां समाहारः । इति व्याकरणम् ॥ पञ्चपात्रकरणकपार्व्वणविधिक आह्निक । तच्च अन्वष्टक्याह्निक । अमावस्यास्तत्प्रेतपक्षस्तत्सामन्वत्सरिकं सपिण्डीकरणञ्च ।
इति लोकप्रसिद्धम् ॥
पञ्चपित्तं, क्ली, (पञ्चविधं पित्तम् ।) पित्तपञ्चकम् । यथा,—
"वराहच्छागमहिषमत्स्यमायूरपित्तकम् ।
पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्व्वेष्वेव हि कर्म्मसु ॥"
इति वैद्यकम् ॥
पञ्चप्रदीपः, पुं, (पञ्चसंख्यकाः प्रदीपा यत्र ।)
पञ्चप्रदीपयुक्तारात्रिकम् । यथा,—
"कुर्य्यात् सप्तप्रदीपेन शङ्खघण्टादिवाद्यकैः ।
हरेः पञ्चप्रदीपेन बहुभी भक्तितत्परः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०१ अध्यायः ॥
पञ्चप्रासादः, पुं, (प्रसीदन्ति मनांसि अत्र । प्र + सद + अधिकरणे घञ् । "उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विप्यघञादौ क्वचिद्वेत् ।" इति वचनात् दीर्घः । पञ्चचूडान्वितः प्रासादः । मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) देवगृहविशेषः । पञ्चरत्न इति ख्यातः । यथा,—
"एकैकशिखरं रम्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम धूतपापो व्रजेद्दिवम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

पञ्चभू

पञ्चबन्धः, पुं, (पञ्चमः बन्धः भागो यत्र।) नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशग्रहः। यथा,—
"आगमेनोपभोगेन नष्टं भाग्यमतोऽन्यथा।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते॥"
आगमेन रिक्थक्रयादिना। उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तत्त्वेवं नष्टमपहृतं वेत्यपि। भाग्यं साधनीयं तत् स्वामिना। अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते। पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाम्निकेन राज्ञे देयः। इति मिताक्षरा॥

पञ्चभद्रः, पुं, (पञ्चसु अङ्गभेदेषु भद्रः शुभः पुष्यितत्वात्।) पञ्चस्थानेषु पुष्यितोऽश्वविशेषः। यथा,—
"पञ्चभद्रस्तु चुत्पृष्ठसुखपार्श्वेषु पुष्यितः॥"
इति हेमचन्द्रः॥ प्राचीनविशेषः। यथा,—
"क्षिप्तोद्भवापघटवारिवाह-
भूनिम्बशुण्ठीजनितः कषायः।
समीरपित्तज्वरजर्जराणां
करोति भद्रं खलु पञ्चभद्रः॥"
इति शार्ङ्गधरः॥

पञ्चभूतं, क्ली, पञ्चानां भूतानां शिलयपर्तेजोमरुद्व्योम्नां समाहारः। (कैश्चित्तु संज्ञाप्रयुक्तत्वात् पञ्च च तानि भूतानि चेति कर्म्मधारयसमासमाहुस्तत्र तु एकवचनमिच्छनीयम्।)
अस्योत्पत्तिर्यथा।
"अभूत्तस्मादहङ्कारस्त्रिविधः सृष्टिभेदतः।
वैकारिकादहङ्कारादेवा वैकारिका दश॥
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः।
तैजसादिन्द्रियाण्यासंस्तन्मात्रा क्रमयोगतः।
भूतादिकादहङ्कारात् पञ्चभूतानि जज्ञिरे॥"
इति शारदायां प्रथमपटलः॥ * ॥
"सोऽहङ्कारस्त्रिभेदः स्यात् सत्त्वादिगुणयोगतः।
वैकारः सात्त्विको नाम तैजसो राजसः स्मृतः॥
भूतादिस्तामसस्तत्र च पृथक्तत्त्वाद्यवाप्नुयात्।
वैकारिकाद्दिगाद्यास्तु चन्द्रेणैकादश स्मृताः॥
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिताः।
यच्चापरं मनस्तत्त्वं समकल्पविकल्पकम्॥
तैजसादेव तज्ज्ञातमिन्द्रियाणि तथा दश।
भूतादेः पञ्चतन्मात्राण्यासन् भूततमः परम्॥"
इति राघवभट्टधृतम्॥ * ॥
"शब्दादेर्ग्रामसंपृक्तस्तेन वायु-
स्ताभ्यां रूपाद्दहिर्ते रसाच्च।
अम्भस्यैतैर्गन्धतो भूर्धरात्रा
भूताः पञ्च स्युर्गुणोना क्रमेण॥"
इति प्रपञ्चसारे प्रथमपटलः॥ * ॥
"आकाशाज्जायते वायुर्वायोरुत्पद्यते रविः।
रवेरुत्पद्यते तोयं तोयादुत्पद्यते मही॥"
(तथा च श्रुतिः।
"तस्मादेतस्मादाकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुः वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथ्वी समजायत॥"
एतच्छ्रुत्यवलम्बनेन मनुनाप्युक्तम्। १। २०। यथा,—

पञ्चमः

"आद्यादाद्यस्य गुणस्त्वेषामवाप्नोति परःपरः।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः॥"
अत्र कुल्लूकभट्टः।
"आद्यादाद्यस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वायुादिः परः परः प्राप्नोति। एतदेव स्पष्टयति यो यः इति येषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो यावतिथः तावतिथुक् स स द्वितीयादिः द्वितीयो द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुणः इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः। एतेनैतदुक्तं भवति। आकाशस्य शब्दो गुणः वायोः शब्दस्पर्शौ तेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति॥)
तस्य लयप्रकारो यथा,—
"महौ संलीयते तोये तोयं संलीयते रवौ।
रविः संलीयते वायौ वायुर्नभसि लीयते।
पञ्चतत्त्वात्मके देवि सृष्टिस्तत्त्वं तत्त्वं विलीयते॥"
इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रनिर्व्वाणतन्त्रे॥ * ॥
तद्भूतवास्त्वादि यथा,—
"अस्थिमांसनखास्थैव नाड़ी त्वक् चेति पञ्चमः।
पृथ्वीपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्॥
मलं मूत्रं तथा शुक्रं श्लेष्मा शोणितमेव च।
तोयपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्॥
क्षुधा निद्रा तृषा चैव क्लान्तिरालस्यमेव च।
तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्॥
धारणं चालनं क्षेपः सङ्कोचः प्रसरस्तथा।
वायुपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्॥
कामक्रोधस्तथा लोभस्तथा मोहश्च पञ्चमः।
नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम्॥"
इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रे प्रथमपटलः॥ * ॥
पञ्चभूतनक्षत्राणि यथा,—
"धनिष्ठा रेवती ज्येष्ठानुराधा श्रवणा तथा।
अभिजिच्चोत्तराषाढा पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम्॥
पूर्व्वाषाढा तथाश्लेषा मूलार्द्रा चैव रोहिणी।
उत्तरभाद्रपदा तोयं आपस्तत्त्वस्वभीरितम्॥
भरणी कृत्तिका पुष्या मघा पूर्व्वा च फल्गुनी।
पूर्व्वभाद्रपदा स्वाती तेजस्तत्त्वमिति प्रिये॥
विशाखोत्तरफल्गुन्यौ हस्ता चित्रा पुनर्व्वसुः।
अश्विनी मृगशीर्षा च वायुस्तत्त्वमुदाहृतम्॥"
इति क्षुद्रस्वरोदयः॥

पञ्चमं, क्ली, मैथुनम्। यथा,—
"भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्भवेत् प्रिये।
तस्य नाम भवेद्देवि पञ्चमं परिकीर्त्तितम्॥"
इति समयाचारतन्त्रे द्वितीयपटलः॥

पञ्चमः, त्रि, पञ्चानां पूरणः। (पूरणे डट् ततः नान्तादिति मट्।) पाँच इत्यादि भाषा। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः। ८। १२५।
"उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च॥")
रुचिरः। दक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

पञ्चमः, पुं, पञ्चानां स्वराणां पूरणः। तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरविशेषः। इत्यमरः॥ स तु षड्जादिसप्तस्वराणां पञ्चमः स्वरः। तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"वायुः समुद्गतो नाभेरुरोकण्ठशिरोहृदि।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते॥"
इति तट्टीकायां भरतः॥ अपि च।
"प्राणोदानः समानश्च उदानो व्यान एव च।
एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः स्वरः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥ अस्य जातिः औडवः। पञ्चस्वरमिलित इति यावत्। अस्य कूटतानाः विंशत्यधिकशतम् १२०। प्रत्येकताने चत्वारिंशत् ४०। समुदायेन चतुःसहस्राष्टशतानि ४८००। तानाः भवन्ति। अस्योच्चारणजातिः पिकः। उच्चारणस्थानं उरः गलः शिरश्च। व्याकरणमते अधरः। अयं विप्रवर्णः। इति शुद्धतानविवेकलक्षणम्॥ अस्य रूपं इन्द्ररूपतुल्यम्। वर्णः श्यामः। स्थानं क्रौञ्चद्वीपम्। देवता महादेवः। वारो बृहस्पतेः। समयः षष्टिलिप्तोत्पलाधिकाहौ घटिकाः। अस्य सञ्चारः स्थितिः रक्ता सन्दीपनी आलापिनी च। मूर्च्छनाश्चास्य यमली निर्म्मली कोमली च। इति नारदपुराणम्॥ * ॥ रागभेदः। इति मेदिनी॥ अयं कल्लिनाथमते सोमेश्वरमते च षड्रागाणां मध्ये तृतीयरागः। सोमेश्वरमते अस्य गानसमयः शरद्ऋतुः प्रातःकालश्च। कल्लिनाथमते अस्य रागिण्यः षट्। यथा, त्रिवेणी १ वत्सतीर्था २ आभीरी ३ कुकुभ् ४ वरारी ५ सावीरी ६। सोमेश्वरमते तु विभासा १ भूपाली २ कार्णाटी ३ वङ्गहंसिका ४ मालश्रीः ५ पटमञ्जरी ६। अस्मिन्नागे गान्धारस्वरस्त्रीव्रः। ऋषभपञ्चमौ स्वरौ लघ्वौ। षड्जस्वरः ग्रहांशन्यासाः। स च हनुमत्मते भरतमते च भैरवरागस्याष्टमपुत्रः। इति सङ्गीतदामोदरम्॥

पञ्चमकारं, क्ली, (पञ्चसंख्यकं मकारं तत्त्वं यत्र। मद्यं मांसमित्यादिषु आदौ मकारस्थितेरुक्तथात्वम्।) मकारपञ्चकम्। पञ्चतत्त्वम्। तत्तु सुद्रामैथुनमद्यमांसमत्स्यरूपम्। यथा,—
"मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च।
पञ्चतत्त्वमिदं देवि! निर्व्वाणमुक्तिहेतवे।
मकारपञ्चकं देवि! देवानामपि दुर्लभम्॥"
इति गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटलः॥ * ॥
"मद्यैर्मांसैस्तथा मत्स्यैर्मुद्राभिर्मैथुनैरपि।
स्त्रीभिः सार्द्धं महासाधुरर्चयेद्जगदम्बिकाम्॥
अन्यथा च महानिन्दा गीयते पण्डितैः सुरैः।
कायेन मनसा वाचा तस्मात्तत्त्वपरो भवेत्॥"
इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः॥ * ॥
"या सुरा सर्व्वकार्य्येषु कथिता क्षितौ मुक्तिदा।
तस्या नाम भवेद्देवि! तीर्थं पानं सुदुर्लभम्॥
शूद्राणां भक्ष्ययोग्यानां यन्मांसं देवनिर्म्मितम्।
वेदमन्त्रेण विधिवत् प्रोक्षा सा मुक्तिदायिका॥
भक्ष्ययोग्याश्च कथिता ये ये मत्स्या वरानने!।
ते रहस्ये मया प्रोक्ता मीनाः सिद्धिप्रदायकाः॥

पृथुकास्तण्डुला भृष्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेद्देवि ! मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥
• आलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्भवेत् प्रिये ।।
तस्य नाम भवेद्देवि ! पञ्चमं परिकीर्त्तितम् ॥
प्रथमन्तु भवेन्मद्यं मांसञ्चैव द्वितीयकम् ।
मत्स्यश्चैव तृतीयं स्यान्मुद्रा चैव चतुर्थिका ॥
पञ्चमं पञ्चमं विद्यात् पञ्च ते नामतः स्मृताः ॥"

इति समयाचारतन्त्रे · पटलः ॥ * ॥

अथ मत्स्यादिशुत्पत्तिः ।

"मायामलादिग्रसनान्मोक्षमार्गनिरूपणात् ।
अष्टदःखादिविरहान्मत्स्यैति परिकीर्त्तितः ॥
माङ्गल्यजननाद्देवि ! सच्चिदानन्ददानतः ।
सर्व्वदेवप्रियत्वाच्च मांस इत्यभिधीयते ॥
पञ्चमं देवि ! सर्व्वेषु मम प्राणाधिपं भवेत् ।
पञ्चमेन विना देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
यदि पञ्चमकारेषु भ्रान्तिश्चेत कुरुते प्रिये ! ।
तस्य सिद्धिः कथं देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
आनन्दं परमं ब्रह्म मकारास्तस्य सूचकाः ॥"

इति कुलार्णवतन्त्रे पञ्चमयवखण्डे १७ उल्लासः ॥*॥

तेषां गोधनादिकं जाकुल्लभिया लोकमोह-भयाच्च नोक्तम् ॥

पञ्चमहायज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा महायज्ञाः ।) गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चप्रकारनित्यकर्म्माणि । यथा,—

"पाठो होमस्तातिथीनां सपर्य्या तर्पणं बलिः ।
एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥"

इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥

(तथा च मनुः । ३ । ६८-७० ।

"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्लीपेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सर्व्वासां निष्कृत्यर्थं महात्मभिः ।
पञ्चक्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥")

पञ्चमारः, पुं, (पञ्चसु इन्द्रियेषु म्रियते आसक्तो भवतीति । पञ्च + म्र + कर्त्तरि घञ् ।) बल-देवपुत्रः । इति शब्दमाला ॥

पञ्चमास्यः, पुं, (पञ्चमो रागः स्वरो वा आस्ये यस्य । "कोकिलो पञ्चमं वदेत् ।" इत्युक्तेरस्य तथात्वम् ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

पञ्चमी, स्त्री, (पञ्चानां पाण्डवानां इयम् । अथवा पञ्च पतीन् मिनोति सेवार्त्तेत्यादिभिर्वेधाति या । पञ्च + मी + किप । मीधातुरत्र बन्धार्थः ।) पाण्डवपत्नी । द्रौपदी । इति मेदिनी ॥ (पञ्चानां पूरणी ङट् तती मट् स्त्रियां ङीप् ।) शारि-शुकला । पाखार छक् इति भाषा । इति भूरि-प्रयोगः ॥ * ॥ तिथिविशेषः । सा च चन्द्रस्य पञ्चमकलाक्रियारूपा तट्प्रलक्षितकालश्च । पञ्जिकाकारसङ्केतेन शुक्लपक्षे ५ कृष्णपक्षे २० एतदङ्कबोधिता ॥ * ॥ अथ पञ्चमीयवस्था । सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या युग्मात् ।

"पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या चतुर्थीसहिता विभो !॥"

इति स्कन्दपुराणाच्च ॥ * ॥

अथ नागपञ्चमी । यथा,— देवीपुराणे ।

"सुप्ते जनार्द्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसादेवीं स्वगृहीविटपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते ग्राह्यां देवैः सर्व्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥"

देवैरिति सहार्थे तृतीया । तथा,—

"देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यामर्च्चयेन्नागाननन्तादान्महोरगान् ।
क्षीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्व्वविषापहम् ॥"

एवं गारुडे तथैव नागानाह ।

"अनन्तं वासुकिं पद्मं महापद्मं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रञ्च शङ्खकम् ॥
कालीयं तक्षकञ्चैव पिङ्गलं मणि मणि च ।
यत्रैसानसिते नागान् दृष्ट्वमुक्तो दिवं व्रजेत् ॥"

पुराणान्तरेऽपि ।

"अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।
कुलिकः कर्कटः शङ्खो नागाः प्रकीर्त्तिताः॥"

पुराणान्तरेऽपि ।

"शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥"

अत्र च ।

"योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पुष्पवल्लारयेन्मूर्द्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥"

इत्यनेन ओंकारपूर्ब्बेण मत्स्यपुराणोक्तेनानन्तं पूजयेत् । रत्नाकरे ।

"पितुर्मरेऽह्न पञ्चाग्नि स्थापयेद्भवनोदरे ।
स्वयञ्चापि तदश्नीयादब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्॥"*॥

अथ श्रीपञ्चमी । भविष्योत्तरे । माघशुक्लपञ्च-मधिकृत्य,—

"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी प्रपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"

सम्वत्सरप्रदीपे ।

"पञ्चम्यां पूजयेल्लक्ष्मीं पुण्यधूपान्नवारिभिः ।
मस्याधारं लेखनीञ्च पूजयेन्न लिखेत्ततः ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।
तस्याः पूर्ब्बाह्ण एवेह कार्य्यः सारस्वतोत्सवः ॥"

इत्युपादानात् श्रियः स्वरूपतया । तथा च व्यासः ।

"लक्ष्मीसरस्वतीधीवित्तवर्गसम्पद्विभूतिशोभासु ।
उपकरणवेषगृहरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥"

ध्यानं यथा,—

"तरुणशुकलसिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे ।
निजकरकमलोल्लसेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्ध्यै पातु वाग्देवता नः ॥"

इति शारदोक्तं ध्यायेत् । पाद्यादिभिः पूजयित्वा ।

"भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदाङ्गवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥"

स्वाहेति ब्रह्मपुराणोक्तेन त्रिः पूजयेत् । मत्स्य-सूक्ते । वस्त्रजोड्यञ्च दीपञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।

सरस्वतीं संपूज्य,—

"यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्व्वाणि कृत्यगीतादिकञ्च यत् ।
न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ।॥"

इति मत्स्यपुराणोक्तैः प्रार्थयेत् ॥ * ॥

अथ पञ्चमीव्रतम् ।

तच्च शुक्लकाले माघशुक्लपञ्चम्यामारभ्य षड्व-र्षपर्य्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां कार्य्यम् । यथा,—

"क्षीरोदे च पुरा सुप्तं लक्ष्मीसम्वलितं हरिम् ।
प्रणम्य परिपप्रच्छ नारदो मुनिसत्तमः ॥

नारद उवाच ।

केनोपायेन देवेश ! नारीणाञ्च सुखं भवेत् ।
सौभाग्यमतुलं याति तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥

श्रुत्वा तद्वचनं देवो नारदस्य महात्मनः ।
संपूज्य कमलां सद्यं वृहि देवि शुभानने ।॥
इङ्गितं पतिरालोक्य पद्मपत्राक्षवल्लभा ।
वल्लभं तं पुरस्कृत्य प्रीत्या व्रतमुवाच ह ॥

देव्युवाच ।

अस्ति श्रीपञ्चमीनाम व्रतं परमदुर्लभम् ।
यत् कृत्वा प्राप्यते लोकैः सुखं सौभाग्यमुत्तमम् ॥
तत्र मां पूजयेद्भक्त्या माधवञ्च प्रयत्नतः ।
गन्धैः पुष्पैश्च वस्त्रैश्च धूपैर्नानाविधैः फलैः ॥
श्रद्धया पूजयेद्भक्त्या माघादौ पञ्चमीदिने ।
इमां ब्रह्मपुराणोक्तां या करोति च पञ्चमीम् ॥
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी इह लोके परत्र च ।
विधानं शृणु धर्म्मज्ञ ! यादृशी पञ्चमी मम ॥
वर्षाणि षट् प्रकर्त्तव्या परमप्रीतिमानसा ।
शुक्लकाले तु संप्राप्ते पञ्चमी या शुभा भवेत् ॥
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।
स्वयं यतात्मा भूत्वा च आरभेद्व्रतमुत्तमम् ॥
आदित्यमण्डलगतं हविष्यान्नं हृयं तथा ।
फलैर्नैकन्तु कर्त्तव्यमुपवासे प्रतिष्ठयेत् ॥
प्रतिष्ठाया विधिरयं कारयेत्स्य श्रियं हरिम् ।
ब्राह्मणञ्च सपत्नीकं पूर्ब्बेद्युरधिवासयेत् ॥
पञ्चम्यामृत्विजं विप्रमाचार्य्यञ्च द्विजोत्तमम् ।
पूजा च विविधा कार्य्या मूलमन्त्रेण भक्तितः ॥
होमश्च तिलसाजानां घृतं कुर्य्यात् पृथक् पृथक् ।
नैवेद्यं विविधं कुर्य्यात् लड्डुकं पूपमुत्तमम् ॥
आसनं पाद्यमर्घ्यञ्च तथाचमनीयकम् ।
वासो यज्ञोपवीतञ्च गन्धपुष्पफलं तथा ॥
क्षीरं घृतः प्रदीपश्च ताम्बूलं फलमेव च ।
गौः शय्या कम्बलश्चैव हिरण्यं रजतं तथा ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि दक्षिणासंयुतानि च ।
यथोक्तेन विधानेन या कुर्य्यात् पञ्चमीव्रतम् ॥
आमप्रकुलमुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
शचीव पुरुहूतस्य रतीव मदनस्य च ॥
शङ्करस्य यथा गौरी तथा भवति सा शुभा ।
मासि मासि सिते पक्षे पञ्चमी या प्रकीर्त्तिता ॥
तस्यां पूज्या सदा देवी भक्तितः कमलोद्भवा ।
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी षट्पञ्चमीव्रतेन वै ॥

श्रीपञ्चमीव्रतं रम्यं या करोति पतिव्रता ।
तस्याहं स्थिरतां यामि यथा नारायणे स्थिरा ॥
मत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ । सर्व्वसौभाग्यमाप्नुयात् ॥"
इति ब्रह्मपुराणोक्तषट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

अथ पञ्चमीजातफलं यथा ।

"भूपालमान्यो मनुजः सुगात्रः
क्षमासमेतो विदुषां वरेण्यः ।
वाग्मी गुणी बन्धुजनैकमान्यः
प्रसूतिकाले यदि पञ्चमी स्यात् ॥"

इति कौष्ठीप्रदीपः ॥

विद्याविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
"कामं विष्णुयुतं देवि ! शक्तिमायेन्द्रमेव च ।
महामायां ततः पश्चात् वाग्भवं बीजमुद्धरेत् ॥"
विष्णुयुतं अकारयुक्तमित्यर्थः । शक्तिरेकारः ।
माया ईकारः ।
"बिन्दुचन्द्रस्ततः पश्चात् कलौ नकुलिरेव च ।
मायास्वरेण संयुक्तं नादबिन्दुकलान्वितम् ॥
प्रथमं कामराजस्य बीजं परमदुर्लभम् ।
विष्णुयुतं कामो हंसः शक्तस्ततः परम् ॥
महामाया ततः पश्चात् स्वप्रावतीति कथ्यते ॥"
हंसो हकारः । एतद्वितीयं कामकूटम् ॥ * ॥
"मादनं शिवबीजञ्च वायुबीजं ततः परम् ।
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत् ॥"
इति तृतीयम् । इयं मधुमती ॥ * ॥
"शिवबीजं तथा कामं इन्द्रं देवीं नियोजयेत् ।
महामायां ततः पश्चात् शक्तिकूटं समुद्धरेत् ॥"
देवी सकारम् ।
"वाग्भवं प्रथमं कूटं शक्तिकूटन्तु पञ्चमम् ।
मध्यकूटत्रयं देवि ! कामराजं मनोहरम् ।
कथिता पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यसुभगोदया ॥"*॥

ईश्वर उवाच ।

"शृणु देवि ! महाभागे शक्तिकूटं सुदुर्लभम् ।
वाग्भवं प्रथमं कूटं कामराजं त्रिकूटकम् ॥
शक्तिकूटं प्रवक्ष्यामि तव स्नेहात् विशेषतः ।
जीवप्राणौ महादेवि ! मादनं तदनन्तरम् ॥
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् भुवनेशी तु पञ्चमम् ॥"
जीवः सकारः । प्राणो हकारः । इति वा शक्ति-
कूटम् ॥ * ॥
"अथवा देवदेवेशि ! सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।
कूटत्रयं कामराजं शक्तिबीजञ्च पूर्ब्बवत् ।
एषा शक्ता महादेवि ! पञ्चमी परमेश्वरी ॥"
अस्या वाग्भवं कूटं हित्वा सौभाग्यायाः प्रथम-
कूटं वाग्भवं कूटमित्यर्थः । कामराजकूटत्रयं
पञ्चम्या एव ।
"वामनेत्रादिकूटं वा भगादिकूटमेव वा ।
त्रिरेखा सिद्धिदा विद्या सर्व्वदोषविवर्ज्जिता ॥"
भग एकारः । एतेनाऽधा पञ्चमी वाग्भवशक्ति-
कूटभेदेन ॥ * ॥ श्यामले ।
"द्विविधा पञ्चमी विद्या पञ्चपञ्चाक्षरी परा ।
मध्ये षड्क्षरी चैव शक्तिश्च चतुरक्षरी ॥"
षडिति कामराजविद्याया मध्यकूटमित्यर्थः ।
शक्तिरिति कामराजस्य शक्तिकूटमित्यर्थः ।
एषा चतुर्व्वाग्भवकूटभेदात् । एतयोः काम-
राजस्य तृतीयकूटन्तु तच्चैव ॥ * ॥
"कामबीजं महेशानि ! शिवबीजं ततः परम् ।
तदधो हंसबीजन्तु इन्द्रबीजं विचिन्तयेत् ॥
महामायां ततः पश्चात् कूटं परमदुर्लभम् ॥"
एषा पूर्ब्ववदष्टधा । अन्या चतुर्व्वा ॥ * ॥
तथा तत्त्वबोधे ।
"कामाकाशापरा शक्र संस्थानक्षतरूपिणी ॥"
परा सकारः । संस्थानक्षतरूपिणी महामाया ॥*॥

तथा च तन्त्रे ।

"कामबीजं महेशानि ! शम्भुबीजं ततः परम् ।
तदधश्चन्द्रबीजन्तु पृथ्वीबीजं ततो लिखेत् ।
तदन्ते च महामाया कूटं परमदुर्लभम् ॥"
एषा पूर्ब्ववदष्टधा । अन्या चतुर्व्वा । तेन षट्-
चिंशद्रूपिणी पञ्चमी ॥ * ॥ हंसमाहेश्वरे ।
"वामकेश्वरविद्यायाः कूटं वाग्भवसुत्तमम् ।
एकारादि वाग्भवन्तु कूटं वाग्भवसुत्तमम् ॥
एकारादि वाग्भवन्तु सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।
एषा च पञ्चमी विद्या त्रैलोक्यवशकारिणी ॥"*॥

श्रीक्रमे ।

"एतासां चैव विद्यानां प्राणं शृणु वरानने ! ।
रमां मायां हंसबीजं वाग्भवादौ नियोजयेत् ॥
शक्तान्ते तु महादेवि ! हंसं मायां रमां तथा ।
एभिर्युक्तेन देवेशि ! विद्याजपनमाचरेत् ॥"
जपश्च सप्तवारमेव दीपन्यां तथा दर्शनात् ।
एतासां पूर्ब्वोक्तश्रीक्रमोक्तविद्यानाम् ॥ * ॥

पञ्चम्यास्तु विशेषो यथा ।

"रमां मायां हंसबीजं वाग्भवादौ नियोजयेत् ।
शक्तान्ते तु महेशानि ! हंसं मायां रमां तथा ॥
कामराजत्रये देवि ! ककारं शक्तसंयुतम् ।
मायाबिन्दीश्वरयुतं सूर्य्यकोटिसमप्रभम् ॥
प्रथमं कामकूटस्य चाद्ये नियोजयेदिदम् ॥
वान्तं वह्निसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
नादबिन्दुसमायुक्तं श्रियो बीजमुदाहृतम् ।
द्वितीयं कामबीजन्तु जपेद्रक्ता च सुन्दरि ! ॥
गगनं वह्निसंयुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ।
नादबिन्दुसमायुक्तं मायाबीजं प्रकीर्त्तितम् ॥
मधुमतीं जपेच्चापि सर्व्वकामफलप्रदाम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ * ॥ रागिणीविशेषः । सा
च वसन्तरागस्य प्रिया । यथा,—
"वसन्ती पञ्चमी होली वहारी रूपमञ्जरी ।
रागिण्य ऋतुराजस्य वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥"

अस्या ध्यानं यथा,—

"सङ्गीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्प्रदायैः ।
खर्व्वाङ्गिणी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेत्री ॥"

इति सङ्गीतदर्पणः ॥

(नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।६।८।२६।
"वरां वीरकराञ्चापि पञ्चमीञ्च महानदीम् ॥")

पञ्चमीव्रतं, क्ली, (पञ्चम्यां माघशुक्लपञ्चमीमारभ्य
षड्वर्षं यावत् प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां स्त्रिया
कर्त्तव्यं व्रतम् नियमविशेषः ।) माघशुक्लपञ्चमी
मारभ्य षड्वर्षपर्य्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां
स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तत्प्रयोगो यथा, तत्रादौ
स्नानित्यक्रिया यजमाना कुशहस्ताचम्य स्वस्ति
वाचनपूर्ब्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात् । विष्णुर्नामोऽद्य माघे
मासि शुक्ले पक्षे पञ्चम्यां तिथौ अमुकगोत्रा श्री-
अमुकी पुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिमहदैश्वर्य्य
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्य्यावैधव्यप्राप्तिपूर्ब्वकविष्णुलो-
कप्राप्तिकामा अद्यारभ्य षड्वर्षपर्य्यन्तं प्रतिमा
सीयशुक्लपञ्चम्यां गणपत्यादिनानादेवतासलक्ष्मी-
कवासुदेवपूजापूर्ब्वकमविघ्नपुराणोक्तकथाश्रवण-
रूपषट्पञ्चमीव्रतमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
सूक्तं पाठयेत् । ततः सामान्यार्घ्यादि आसनशुद्धि-
भूतशुद्धिमातृकान्यासकराङ्गन्यासान् कृत्वा गणे-
शादीन् संपूज्य लक्ष्मीं नारायणञ्च यथाशक्ति
पूजयेत् । ततो भोज्योत्सर्गं कृत्वा प्रणमेत् ॥ * ॥

अथ कथा ।

"श्रीपृथ्व्यासमासीनं लक्ष्मीधृतपदाम्बुजम् ।
योगनिद्रान्वितं कृष्णं नारदः परिपृच्छति ॥
केनोपायेन भगवन्नारी दुःखं न विन्दति ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्य्यपुत्रपौत्रादिकं लभेत् ॥
इत्युक्तो माधवश्चक्रे लक्ष्मीसुखनिरीक्षणम् ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञा पद्मा पद्मालयवल्लभा ।
वल्लभाङ्गां पुरस्कृत्य प्रीता वचनमब्रवीत् ॥

श्रीरुवाच ।

षट्पञ्चमीव्रतं सम्यक् अयतां पापनाशनम् ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्य्यपुत्रपौत्रधनप्रदम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या शुभा भवेत् ।
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं षड्वर्षं व्रतमुत्तमम् ॥
प्रतिमासि च पञ्चम्यां लक्ष्मीं संपूज्य केशवम् ।
पूजयेन्नवपुष्पान्नैर्वेदोक्तविधिः ॥
कुर्य्याद्धोमञ्च विधिवत् गणेशस्य ग्रहस्य च ।
विष्णोर्लक्ष्म्याश्च वाग्देव्या दुर्गायाः विभवक्रमात् ॥
अन्नेषाञ्च यथाशक्ति तिलाज्यव्रीहियवैः ।
ततोऽग्नीयादलवणमादौ संवत्सरद्वयम् ॥
तृतीये च चतुर्थे च हविष्यान्नञ्च भोजयेत् ।
पञ्चमे फलमश्नीयात् षष्ठे कुर्य्यादुपोषणम् ॥
षष्ठे प्रतिष्ठां कृत्वा भोजयेद्वादश द्विजान् ॥
तत्र षोड़शदानानि हेमपद्मैर्मलङ्कृताम् ।
दक्षिणासहितां दद्यादाचार्य्याय मुनीश्वर ॥
ततः घण्टाञ्चकं दद्यात् सर्व्वालङ्कारभूषितम् ।
काञ्चनप्रतिमायुग्मलक्ष्मीनारायणान्वितम् ॥
विधिनानेन या कुर्य्यात् पञ्चमीव्रतमुत्तमम् ।
स्वर्गान्तु समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
एतत्ते कथितं विप्र ! मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।
शोकसन्तापहानिश्च नृणां दुःखं न जायते ॥
धर्म्मं यशस्यमायुष्यमैश्वर्य्यञ्चापि वर्द्धयेत् ।
याश्च कुर्व्वन्ति भूलोके तासां सर्व्वं सुखावहम् ॥

श्रीरुवाच ।

शृणु सत्यं मुनिश्रेष्ठ ! देव्या यत् कथितं मयि ।
तदनुष्ठानसर्व्वन्तु प्रतिष्ठाञ्च द्विजोत्तम ! ॥
या करोति व्रतं साध्वी सर्व्वकामफलं लभेत् ।

पञ्चमु

तस्याः श्रीर्निश्चला गेहे सत्यं सत्यं हि नारद! ॥
यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा।
• ब्रह्मणस्य यथा गौरी सापि भर्त्तुर्भवेत्तथा ॥
या पञ्चमीव्रतं कुर्य्यात् सा भवेच्च पतिव्रता।
यथोक्तविधिना या तु कुर्व्वीत व्रतमुत्तमम् ॥
पुत्रपौत्रधनैश्वर्य्यं पञ्चमीकरणादपि।
एतत्ते कथितं सर्व्वं तत्त्वं कमललोचन! ॥

नारद उवाच।

केनापि कथितं पूर्व्वं श्रुतं केनापि वा पुनः।
प्राप्तं कुत्र त्वया देवि! श्रोतुमिच्छामि तद्वद ॥

श्रीरुवाच।

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चम्याञ्च महामुने!।
निशावसानसमये चन्द्रभागां महानदीम् ॥
हंससङ्घैः समाकीर्णां नलिनीपुलिनोज्ज्वलाम्।
तत्र गौरी श्रुची मेधा सावित्री चोर्ब्बशी परा ॥
नारायणं समारोप्य कुर्व्वन्ति व्रतमुत्तमम्।
काम्यव्रतमिदं पद्मे! लभते फलमुत्तमम् ॥
हर्षवतीञ्च तां दृष्ट्वा प्रोवाच कमलालया।
पुण्यञ्च देहि मे धूपं दीपं नैवेद्यडल्लकम् ॥
मया तव प्रसादेन क्रियते व्रतमुत्तमम्।
ततस्तासां फलैः पुष्पैर्नैवेद्यैश्च व्रतं कृतम् ॥
ततस्तासां प्रसादेन वल्लभाहं जगद्गुरोः!।
त्वयि देव जगन्नाथ! नरनारीगणेन च ॥
भक्त्या मया ते कथितं मर्त्यलोके प्रकाशितम्।
या करोति व्रतं श्रेष्ठं यथाविधिविधानतः ॥
इह लोके सुखं भुक्त्वा नारायणपुरं व्रजेत्।
श्रुत्वा व्रतस्य माहात्म्यं व्रतमेतत् चरन्ति याः ॥
न किञ्चिद्दुष्कृतं लोके तासां सत्यं वदाम्यहम्।
हरन्ति तासां पापानि यास्तु पश्यन्त्यहर्निशम् ॥
नारायणं नमस्कृत्य प्रपूज्य च विसर्ज्जयेत् ॥"

इति भविष्यपुराणोक्ता षट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

पञ्चमुखः, पुं. (पञ्च विस्तृतं मुखं यस्य सः।) शिवः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (पञ्च सुखानि यस्य सः।) शिवः। इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य नामवर्णादि यथा, देवीपुराणे।

"शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्व्वपापहरः शुभः।
स तु पैञ्चमुखः ख्यातो लोके सर्व्वार्थसाधकः।
पञ्चब्रह्मात्मको यस्मात्तेन पञ्चमुखः स्मृतः ॥
पश्चिमे तु मुखे सद्यो वामदेवस्तथोत्तरे।
पूर्ब्बे तत्पुरुषं विद्यादघोरञ्चापि दक्षिणे ॥
ईशानः पञ्चमो मध्ये सर्व्वेषामुपरि स्थितः।
एते पञ्च सुखा वत्स! पापघ्ना गदनाशनाः ॥
सद्योजातं भवेच्छुक्लं वामदेवन्तु पीतकम्।
रक्तस्तत्पुरुषो ज्ञेयोऽघोरः कृष्णः स एव च ॥
ईशानः पञ्चमस्तेषां सर्व्ववर्णसमन्वितः।
कामदः कामरूपी स्यात् ज्ञानाधारः शिवात्मकः ॥
(रुद्राक्षविशेषः। अस्य धारणतः शुभं भवति ॥
पञ्च सुखानि यस्य इति विग्रहे बाह्यलिङ्गत्वम्।
यथा, रामायणे।५।९१।२३। [ततः।
"तस्य पञ्चायसांस्तीक्ष्णान् शिलान् पञ्चसुखान् शिरस्युत्पलपत्राभान् दुर्धर्षः संन्यवेशयत् ॥")

पञ्चय

पञ्चसुखी, स्त्री, (पञ्चसुखानीव सन्त्यस्याः।) वासकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ जवापुष्पविशेषश्च ॥ (पञ्च विस्तृतं मुखमस्याः। सिंहस्त्री ॥ रुद्रिकाले पञ्चमहाभूतान्येव पञ्चमुखानीव यस्याः प्राप्तेरित्यर्थः। शिवपत्नी। इति शब्दाम्बुधिः ॥)

पञ्चमुद्रा, स्त्री, (पञ्चविधा मुद्रा।) पूजायां कर्त्तव्या पञ्चप्रकारमुद्रा। तस्या अगुष्ठानं यथा,—

"सम्यक् प्रपूरितः पुष्पैः कराभ्यां कल्पितोऽञ्जलिः।
आवाहनी समाख्याता मुद्रा देविकसत्तमैः ॥१॥
अधोमुखौ त्रियश्चेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका भवेत् ।२।
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टी तु संयोगात् सन्निधापनी ॥३॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव सम्बोधनी मता। ४।
उत्तानसुश्लियुगला संमुखी करणी मता ॥"५॥

इति पूजाप्रदीपः ॥

पञ्चमूत्रं, क्ली, (पञ्चविधं मूत्रम्।) गवाजामेषीमहिषीगर्द्दभीमूत्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चमूलं, क्ली, (पञ्चप्रकारं पञ्चगुणितं वा मूलम्।) स्वनामख्यातपाचनम्। तत् त्रिविधं बृहत् स्वल्पं लघ्वाख्यञ्च। आद्यं यथा,—

"विल्वाग्निमन्थश्योनाकगाम्भारीपाटलागणिकारिका।
कफवातहरं श्रेष्ठं पञ्चमूलमिदं महत् ॥"

द्वितीयं यथा,—

"श्यालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती द्वयगोक्षुरम्।
वातपित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥"

तृतीयं यथा,—

"कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुश्चेति तृणोद्भवः।"

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

अपि च।

"विल्वाग्निमन्थश्योनाककाश्मर्य्यः पाटला तथा।
ज्ञेयं बृहत् पञ्चमूलं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥
शरेक्षुदर्भकाशानां नलस्य मूलमेव च।
सौश्रुतस्वारकश्चैव लघ्वाख्यं पञ्चमूलकम् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पञ्चानां मूलानां समाहारः। इति विग्रहे मूलपञ्चकम् ॥)

पञ्चमूली, क्ली, (पञ्चानां मूलानां समाहारः। "द्विगोः।" ४।१।२१। इति ङीप्।) स्वल्पपञ्चमूलपाचनम्। यथा,—

"श्यालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका।
तथा गोक्षुरकश्चैव पञ्चमूली कनीयसी ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चयज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा यज्ञाः।) गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चप्रकारयज्ञविशेषाः। यथा,—

"ब्रह्मयज्ञो भूतयज्ञश्च देवयज्ञश्च सत्तम!।
पितृयज्ञो मनुष्यज्ञः पञ्चयज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥

मूलमधिकृत्य,—

"नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान् न हापयेत्।"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्य विवरणं पञ्चमहायज्ञशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चरत्नकः, पुं, (पञ्चगुणितानि रत्नकानि इव कण्ट-

पञ्चरत्न

कानि यस्मिन्।) पक्वपीड़वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चरत्नं, क्ली, पञ्चानां रत्नानां समाहारः। (यद्वा पञ्चविधं, पञ्चगुणितं वा रत्नम्।) तद्यथा, कनकम् १ हीरकम् २ नीलमणिः ३ पद्मरागः ४ मुक्ता ५। यथा,—

"कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम्।
पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृषिभिः पूर्ब्बदर्शिभिः ॥
रत्नानाञ्चाप्यभावे तु स्वर्णं कर्षार्द्धमेव वा।
सुवर्णस्याप्यभावे तु आढ्यं स्त्रियं विचक्षणैः ॥"

इति हेमाद्रिः ॥

कनकरजतप्रवालमौक्तिकराजपट्टात्मकमिति गौड़ाः ॥

पञ्चरसा, स्त्री, (पञ्चः विस्तीर्णो रसोऽस्याम्।) आमलकी। इति शब्दावली शब्दमाला च ॥

पञ्चरात्रं, क्ली, (पञ्चविधानि रात्राणि ज्ञानानि यत्र। समासे अच्।) शास्त्रविशेषः। यथा,—

"रात्रञ्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम्।
तेनेदं पञ्चरात्रञ्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
प्रथमं सात्विकं ज्ञानं द्वितीयन्तु तदेव च।
नैर्गुण्यञ्च तृतीयञ्च ज्ञानञ्च सर्व्वतः परम् ॥
चतुर्थञ्च राजसिकं भक्तस्तज्ज्ञानमिच्छति।
पञ्चमं तामसं ज्ञानं विद्वांस्तज्ज्ञानमिच्छति ॥
ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्बुधाः ॥"

तत् सप्तविधं यथा,—

"पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम्।
ब्राह्मं प्रौढञ्च कौमारं वाशिष्ठं कापिलं परम् ॥
गौतमीयं नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम् ॥"

इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रम् ॥

अपि च।

"पञ्चकं पञ्चरात्राणां क्रमाणामाह्निकपूर्ब्बकम्।
वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम्।
परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अध्यायः ॥ एतदतिरिक्तानिक्षयर्षिपृथुध्रुवादिपञ्चरात्राणि-सन्ति ॥ (पञ्चानां रात्रीणां समाहारः।) पञ्चनिशाः। यथाह चक्रपाणिदत्तः।

"चिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्य्यादारोग्यदर्शनात् ॥"

पञ्चलक्षणं, क्ली, (सर्गादि पञ्चविधानि लक्षणानि यत्र।) पुराणम्। यथा,—

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥"

इत्यमरभरतौ ॥

(पञ्चानां लक्षणानां समाहारः। इति विग्रहे पञ्चलक्षणानि ॥)

पञ्चलवणं, क्ली, पञ्चानां लवणानां समाहारः। (पञ्चगुणितं लवणमिति केचित्।) तद्यथा,—

काचम। सैन्धवम्। सामुद्रम्। विड्म। सौवर्च्चलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चलाङ्गलकं, क्ली, (सुवर्णादिविभूषितदग्धहल-

युक्तानि सारदारूनिर्म्मितानि पञ्च लाङ्गलकानि यस्मिन् ।) महादानभेदः । यथा,—
"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादिद्यहणादिकम् ।
भूमिदानं ततो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥
कर्षटं खेटकक्षापि यामं वा ग्रस्यग्रालिनम् ।
निवर्त्तनग्रतं वापि तदर्द्धं वापि शक्तितः ॥
सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विचक्षणः ।
सर्व्वोपकरणैर्युक्तान्यान् पञ्च च काञ्चनान् ॥
वृषलक्षणसंयुक्तान् दृष्ट्वैव तु धुरन्धरान् ।
सुवर्णशृङ्गाभरणान् मुक्तालाङ्गलभूषितान् ॥
रौप्यपादाग्रतिलकान्युक्तकौप्रीयभूषणान् ।
सगदामचन्दनयुतान् शालायामधिवासयेत् ॥
पर्ज्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसं निर्व्वपेत् चरुम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुर्यस्मिन्निवेदयेत् ॥
पालाशाः समिधस्तद्वदाज्यं क्षौमतिलांस्तथा ।
तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनं बुधः ॥
ततो मङ्गलशब्देन युक्तमाल्याम्बरो बुधः ।
आकृष्य द्विजदाम्यत्वं हेमसञ्चाङ्गरीयकैः ॥
कौप्रीयवस्त्रकटकैर्मणिभिश्चापि पूजयेत् ।
शुभ्रां सोपस्करां तद्वद्धेनुमेकां पयस्विनीम् ॥
तथाष्टादश धान्यानि समन्तादधिवासयेत् ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्व्वं निवेदयेत् ।
यस्माद्देवगणाः सर्व्वे स्थावराणि चराणि च ॥
धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्भक्तिः शिवेऽस्तु मे ।
यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
दानान्यन्यानि मे भक्तिर्धर्म्म एव दृढ़ा भवेत् ।
दक्षेन सप्तहस्तेन चिंशद्धस्तान्निवर्त्तनम् ॥
त्रिभागहीनं गोचर्म्ममानमाह प्रजापतिः ।
मानेनानेन यो दद्यात् निवर्त्तनशतं बुधः ॥
विधिनानेन तस्यापि क्षीयते पापसंहतिः ।
तदर्द्धमथवा दद्यादपि गोचर्म्ममात्रकम् ।
भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥
यावन्ति लाङ्गलकमार्गसुखानि भूमे-
स्तासां पतिर्भुवितुरङ्गजरोमकाणि ।
तावन्ति प्राप्नुयपुरे वर्षाणि तिष्ठे-
द्भूमिप्रदानमथ यः कुरुते मनुष्यः ॥
गन्धर्व्वकिन्नरसुरासुरसिद्धसंघै-
राधूतचामरमुपेत्य महाद्रिमानम् ।
सम्पूज्यते पितृपितामहवन्धुयुक्तः
शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन् ॥
इन्द्रत्वमप्यधिगतं क्षयमभ्युपैति
गोभूमिलाङ्गलधुरन्धरसंप्रदानात् ।
तस्माद्धौघपटलक्षयकारिभूमे-
र्दानं विधेयमिति भूतिभवाभवाय ॥"
इति मात्स्ये २५७ अध्यायः ॥

पञ्चलोहं, क्ली, (पञ्च विस्तीर्णं लोहम् ।) सौराष्ट्क-लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पञ्चगुणितं लोहम् । सुवर्णरजतताम्रसीसकरङ्गाणि ॥)

पञ्चलोहकं, क्ली, पञ्चानां लोहकानां धातूनां समाहारः । तद्यथा । सुवर्णरजततामरङ्गनागानि । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवक्त्रः, पुं, (पञ्च वक्त्राणि यस्य ।) शिवः । ("विश्वाद्यं विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥" इति शिवध्यानम् ॥)

अस्य मन्त्रा यथा,—
"समस्तानां स्वरागाणु दीर्घाः शेषाः सबिन्दुकाः ।
ऋ ॠ ऌ ॡ शून्याः सार्द्धचन्द्रा उपान्ते नाभिसंहिताः ॥
एभिः पञ्चाक्षरैर्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तितम् ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः ॥
प्रासादस्तु भवेत् शेषं पञ्चमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ।
एकैकेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्व्वा प्रपूजयेत् ।
प्रामादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ॥
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ।
प्रभोः प्रसादनेनैव यस्मादयमसौ मन्त्रकः ॥
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते मुनिपुङ्गवैः ।
तस्मात् सर्व्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः प्रभोर्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्त्तितः ॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवात्मकः ।
एतद्व्यस्तं समस्तञ्च मन्त्रं प्रभोः प्रकीर्त्तितम् ॥
पञ्चाक्षरञ्च यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तितम् ।
स्वयन्तेनैव मन्त्रेण त्र्याराधयतमीश्वरम् ॥ * ॥
ध्यानञ्च शृणु वक्ष्यामि सम्यग्वेतालभैरवौ ।
पञ्चवक्त्रं महाकायं जटाजूटविभूषितम् ॥
चारुचन्द्रकलायुक्तं मूर्द्ध्नि ज्वालौघसंगतम् ।
बाहुभिर्दशभिर्युक्तं व्याघ्रचर्म्माम्बराम्बरम् ॥
कालकूटधरं कण्ठे नागहारोपशोभितम् ।
कोटीरकुण्डलं बाहुभूषणञ्च भुजङ्गमाः ॥
विभूतिं सर्व्वगात्रेषु ज्योत्स्नार्पितस्वरोचिषम् ।
भूतिसंलिप्तसर्व्वाङ्गमेकैकत्र त्रिभिस्त्रिभिः ॥
नेत्रैस्तु पञ्चदशभिर्ज्योतिर्भिर्द्विर्विभूषितम् ।
वृषभोपरि संस्थन्तु गजकृत्तिपरिच्छदम् ॥
सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् ।
तत्पुरुषं यथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥
सद्योजातं भवेद्वक्त्रं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
नीलवर्णमघोरन्तु दंष्ट्राभीतिविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्व्वदेव शिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे स्वाद्यं द्वितीयञ्च तथोत्तरे ॥
अन्यैरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषन्तथा ।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥
शक्तिं त्रिशूलखट्वाङ्गवरदाभयदं शिवम् ।
दक्षिणेष्वथ हस्तेषु वामेष्वपि ततः शृणु ॥
अक्षसूत्रं बीजपूरं शुभ्रभं डमरूत्पलम् ।
अष्टैश्वर्य्यसमायुक्तं ध्यायेत्तु सुव्रतं शिवम् ॥"
इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

पञ्चसुरद्रुमाः । यथा स्कान्दे,—
"पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगस्त्यागमनाच्चैव अभस्यस्य च भक्षणात् ।

मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
(पञ्च विस्तृतं वक्त्रं वदनं यस्य । इति विग्रहे । शिवः ॥)

पञ्चवटः, पुं, (पञ्चो विस्तीर्णो वटः ।) उरुवटः । तत्पर्य्यायः । जोटिङ्गः २ महाव्रतः ३ बालयज्ञोपवीतकम् ४ । इति चिकाण्डशेषः ॥ (पञ्चसंख्यका वटा अश्वत्थविल्ववटधात्र्य शोकरूपा वृक्षा यस्मिन् । पञ्चवटीवनम् । यथा रामायणे । १ । ३ । १३ ।
"समागमं विराधेन वासं पञ्चवटे तथा ॥")

पञ्चवटी, स्त्री, (पञ्चानां वटानां समाहारः । सङ्ख्यातार्थेति तत्पुरुषः संख्यापूर्व्वोद्विगुरिति द्विगुसंज्ञायां "द्विगोः" ।४।१।२१। इति ङीष् । द्विगुरेकवचनमिति एकवचनम् ।) पञ्चप्रकारवृक्षविशेषः । यथा, —
"अश्वत्थविल्ववृक्षश्च वटधात्रीशोकमेव च ।
वटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च ॥
अश्वत्थं स्थापयेत् प्राचि विल्वमुत्तरभागतः ।
वटं पश्चिमभागे तु धात्रीं दक्षिणतस्तथा ॥
अशोकं वह्निदिक्स्थाप्यं तपस्यार्थं सुरेश्वरि ।
मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं सुमनोहराम् ॥
प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षोत्तरं शिवे ! ।
अनन्तफलदात्री सा तपस्यापलदायिनी ॥ * ॥
इयं पञ्चवटी प्रोक्ता दृष्टपञ्चवटीं शृणु ।
विल्ववृक्षं मध्यभागे चतुर्हस्तु चतुरश्रम् ॥
वटवृक्षं चतुष्कोणे वेदसंख्यं प्ररोपयेत् ।
अशोकं वर्त्तुलाकारं पञ्चविंशतिसम्मितम् ॥
दिग्विदिक्षामलकीञ्चैव एकैकं परमेश्वरि ।
अश्वत्थञ्च चतुर्हस्तु दृष्टपञ्चवटी भवेत् ॥
यः करोति महेशानि ! साक्षाद्विष्णुसमो भवेत् ।
इह लोके मन्त्रसिद्धिः परे च परमा गतिः ॥"
इति हेमाद्रीयव्रतखण्डधृतस्कन्दपुराणवचनानि ॥
(स्वनामख्यातः प्रदेशविशेषः । यथा, रामायणे । १ । १ । ४५ ।
"देशः पञ्चवटीनाम तत्र वासं स कल्पयत् ॥")

पञ्चवल्कलं, क्ली, (पञ्चानां वल्कलानां समाहारः ।) वल्कलपञ्चकम् । यथा,—
"न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
सर्व्वैरेकत्र संयुक्तैः पञ्चवल्कलमुच्यते ॥"
अपि च ।
"न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षपिप्पलपीतनाः ।
क्षीरिवृक्षाश्च पञ्चैषां वल्कलं पञ्चवल्कलम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अस्य गुणाः ।
"पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् ।
त्वक्पञ्चकं हिमं याहि व्रणशोथविसर्पजित् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवाणः, पुं, (पञ्च वाणाः शरा यस्य सः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चानां वाणानां समाहारे क्ली । (कामस्य पञ्च वाणा यथा,—
"द्रवणं शोषणं वाणं तापनं मोहनाभिधम् ।

पञ्चाग्नि

उन्मादनश्च कामस्य वाणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ॥"
पञ्चपुष्पवाणा यथा,—
• "अरविन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका ।
नीलोत्पलञ्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ॥")
पञ्चवाणविशिष्टे त्रि ॥

पञ्चशरः, पुं, (पञ्च शरा यस्य सः ।) कन्दर्पः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ अस्य पञ्च शरादीनि यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्याये ।
"सम्मोहनं मकरकेतनबीजमत्र
स्तम्भनकारणम् ।
उन्मत्तबीजमवलम्ब्य शरश्चेतनहारकम् ॥"
अपि च ।
"सम्मोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा ।
स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
पञ्च इन्द्रियार्थाः शरा अस्येत्यन्ये । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारे । ७ । ६२ ।
"शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्ते-
र्यथाशिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥")

पञ्चस्नं, क्ली, (पञ्चानां सूनानां समाहारः ।) सूनापञ्चकम् । तत्तु धान्यमुद्गतिलयवव्रीहिसर्षपरूपम् । सर्वत्रस्थाने माषोऽपि । इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

पञ्चशाखः, पुं, (पञ्च शाखा इवाङ्गुलयो यस्य ।) हस्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ पञ्चानां शाखानां समाहारे क्ली । पञ्चशाखाविशिष्टे त्रि ॥

पञ्चशिखः, पुं, (पञ्चा विस्तीर्णा शिखा केशादिर्यस्य ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥ धर्म्मस्य हिंसाभार्य्यायां जातो मुनिविशेषः । यथा,—
"धर्म्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।
सम्प्राप्तं मुनिशार्दूल ! योगशास्त्रविचारकम् ॥
ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद्वितीयश्च सनातनः ।
तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥
सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।
दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥
ज्ञानयोगं न ते दद्युर्न्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥"
इति वामने ५० अध्यायः ॥
(अस्य अन्यप्रकारोत्पत्तिर्नामनिरुक्तिश्च उक्ता महाभारते । १२ । २१८ । ६ -१६ ।
"तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः ।
परिधावन् महीं सर्व्वां जगाम मिथिलामथ ॥
सर्व्वसंन्यासधर्म्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ।
सुपर्य्याप्तमितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः ॥
ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं गृषु ।
प्राप्तवन्तं सुखमत्यन्तमनिच्छन्तं सुदुर्ल्लभम् ॥
यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् ।
स मन्ये तेन रूपेण विज्ञापयति हि स्वयम् ॥
आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।
पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥
यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् ।
पुरुषावस्थमत्यन्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥
दृष्टश्चैव संतुष्टो भूयश्च तपसासुरिः ।
चैत्रचैत्रमयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥

पञ्चसू

यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।
आसुरिर्म्मेखलं तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् ॥
तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ॥
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ।
तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ॥
ततः स कापिलेयत्वं लेभे वृद्धिञ्च नैष्ठिकीम् ।
एतत्ते भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् ॥
तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्व्वविज्ञानमुत्तमम् ॥
सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्म्मज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ।
उपेत्य घृतमाचार्य्यान्मोहयामास हैतुभिः ॥
जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।
उत्सृज्य घृतमाचार्य्यान् एकस्तोऽनुजगाम तम् ॥
पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः ।
पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ॥"
गायत्रीस्वरूपायां मूर्त्तौ स्त्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । १०५ ।
"पानप्रिया पञ्चशिखा पन्नगोपरिशायिनी ॥")

पञ्चसूरणः, पुं, (पञ्च सूरणा यत्र ।) पञ्चप्रकारसूरणः । तद्यथा । अत्यम्लपर्णी काञ्जीरः मालाकन्दः सूरणः श्वेतसूरणश्च । तथाहि ।
"अत्यम्लपर्णीकाञ्जीरमालाकन्दद्विसूरणैः ।
कन्दपो भवति योगोऽयं पञ्चसूरणसंज्ञकः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसौरीषकं, क्ली, (शिरीषवृक्षस्य इदम् शैरीषकम् । पञ्चसंख्यकं शैरीषकम् ।) शिरीषवृक्षस्य कुसुममूलफलपत्रत्वचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चधाः, त्रि, पञ्च वा षड्वा परिमाणं येषां ते । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पञ्चसिद्धौषधिः, पुं, (पञ्च सिद्धा औषधयो यस्मिन् ।) पञ्चप्रकारौषधिविशेषः । यथा, —
"तैलकन्दसुधाकन्दक्रोडकन्दरुदन्तिकाः ।
सर्पनेत्रयुताः पञ्चसिद्धौषधिकसंज्ञकः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसुगन्धकं, क्ली, (पञ्च सुगन्धा यत्र । ततः कप् ।) पञ्चप्रकारसुगन्द्रव्यम् । यथा, —
"कुसुमानि लवङ्गस्य तथा कक्कोलकाख्ययोः ।
जातीफलानि कर्पूरमेतत् पञ्चसुगन्धकम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपि च ।
"कर्पूरककोललवङ्गपुष्प-
गुवाकजातीफलपञ्चकेन ।
समांशभागेन च योजितेन
मनोहरं पञ्चसुगन्धकं स्यात् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसूना, स्त्री, (पञ्चभिः सूना प्राणिवधस्थानम् ।) पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानम् । यथा, —
"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते याश्च वाहयन् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
तज्जन्यपापं गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति तस्य

पञ्चाङ्गं

प्रायश्चित्तं वैश्यदेवः । यथा,—
"लौकिके वैदिके वापि चुल्लीचक्रेऽप्ये जले स्थितौ ।
वैश्यदेवन्तु कुर्व्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥"
इति आह्निकतत्त्वधृतशातातपवचनम् ॥
अशौचकालोत्पन्नपञ्चसूनादिजन्यपापस्य दानादिनाशत्वं यथा,—
"दशाहाभ्यन्तरं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्म्मवित् ।
दानञ्च विधिना देयमशुभात्तारकं हि तत् ॥"
इति शुद्धितत्त्वधृतसम्वर्त्तवचनम् ॥

पञ्चस्वरा, स्त्री, (पञ्च स्वरा यत्र ।) प्रजापतिदासवेदयुक्तवह्निसुरिष्टमाहरिष्टपिहरिष्टस्त्रीपुंस-। पुंसकज्ञानसुखदःखरिष्टक्लेशादियोगज्ञत्वज्ञाननिर्णय इति सप्ताध्यायात्मकज्योतिर्ग्रन्थविशेषः यथा । सर्व्वत्रैव ।
"पञ्चस्वराभिधानञ्च ग्रन्थं निदानसम्मतम् ।
किञ्चिद्दृष्ट्वागमञ्चैव स्वल्पं वक्ष्यामि शाश्वतम् ॥"

पञ्चस्वरोदयः, पुं, (पञ्चानां स्वराणामुदयो यत्र ।) ज्योतिःशास्त्रविशेषः । यथा,—
"कालं वक्ष्यामि संसिद्धौ रुद्र पञ्चस्वरोदयात् ।
राजा माला उदासा च पीड़ा मृत्युस्तथैव च ॥
आ इ ऊ ऐ औ स्वरान् सप्त लिखेत् पञ्चाग्निकोष्ठके ।
ऊर्द्धतिर्य्यग्गतिर्ज्ञेयैः षड्वह्निक्रममागतैः ॥
तिथौ रुद्राग्निकोष्ठेषु त्रयो राजाथ माजया ।
उदासा पीड़ा मृत्युश्च कुजः सोमसुतः क्रमात् ॥
गुरुशुक्रशनैश्चररविचन्द्रा यथोदितम् ।
रेवत्यादिशिवान्ताश्च ऋक्षाश्च प्रथमाः कलाः ॥
पञ्चपञ्चान्यत्र भानि चैवाद्य उदयस्तथा ।
द्वादशाष्टौ हयौ मामा नाम्ना आद्यक्षरं तथा ॥
कला लिङ्गञ्च या तिष्ठेत् पञ्चमस्तस्य वै स्थितिः ।
लका तिथिस्तथा वारनक्षत्रं मासमेव च ॥
नामोदयस्य पूर्व्वञ्च तथा भवति नान्यथा ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥

पञ्चाग्नि, क्ली, पञ्चानामग्नीनां समाहारः । अस्य विवरणं पञ्चातपाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ शरीरस्थपञ्चाग्नयो यथा,—
"उदरे गार्हपत्याग्निर्मध्यदेशे तु दक्षिणः ।
आस्ये आहवनीयोऽग्निश्च सत्यः पार्श्वे च मूर्द्धनि ।
यः प्रज्वाग्नीनिमान् वेद आहिताग्निः स उच्यते ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥
(पञ्चाग्नयो गृहे यस्य । इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम् । यथा मनुः । ३ । १८५ ।
"त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णषड़ङ्गवित् ॥")

पञ्चाङ्गं, क्ली, पञ्चानां अङ्गानां एकत्रस्थस्य त्वक्पत्रपुष्पमूलफलानां समाहारः । यथा,—
"त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य यद्भवेत् ।
एकत्र मिलितञ्चैतत् पञ्चाङ्गमिति कीर्त्तितम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
पुरश्चरणविशेषः । यथा,—
"जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम् ।
पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
वारतिथिनक्षत्रयोगकरणात्मकपञ्जिका । यथा,-

पञ्चाम्र

"तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च।
पञ्चाङ्गस्य फलं श्रुत्वा गङ्गास्नानफलं लभेत्" ॥
इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाङ्गः, पुं, (पञ्चाङ्गानि यस्य।) कमठः। इति शब्दमाला ॥ अश्वविशेषः। तत्पर्य्यायः। पञ्चभद्रः२ पुष्पिततुरङ्गमः३। इति शब्दरत्नावली ॥ प्रणामविशेषः। यथा,—

"बाहुभ्यामेव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरावितौ ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

(राजनयः। यदुक्तम्।
"सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः।
विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इष्यते ॥")

पञ्चाङ्गगुप्तः, पुं, (पञ्चसंख्यकानि अङ्गानि गुप्तानि यस्य।) कच्छपः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चाङ्गुलः, पुं, (पञ्च अङ्गुलय इव पत्राणि यस्य।) एरण्डवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५१। पञ्चाङ्गुलपरिमाणयुक्ते त्रि ॥

पञ्चाङ्गुलिः, त्रि, पञ्चाङ्गुलयो यस्य सः। इति व्याकरणम् ॥

पञ्चाङ्गुली, स्त्री, तत्राख्यानुपः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चातपा, स्त्री, (पञ्चभिरग्निसूर्य्यैरातप्यते इति। आङ् + तप् + अच्। ततः टाप्।) तपस्याविशेषः। यथा —

"तस्यां पञ्चातपाचित्ता ग्राम्भसी ग्राम्भवो जपः।
यज्ञियैर्दारुभिः शुष्कैश्चतुर्दिक्षु चतुष्कृतम् ॥
वह्निसंस्थापनं शीघ्रं तीव्रांशुस्तत्र पञ्चमः।
हस्तान्तरे चतुर्व्वह्नीन् कृत्वा वेश्मानरोहिना ॥
तन्मध्यस्था सूर्य्यबिम्बं वीक्षन्ती वल्कलांशुका।"
इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

पञ्चानन:, पुं, (पञ्च आननानि यस्य।) शिवः। (पञ्च विस्तृतं आननं यस्य।) सिंहः। इति मेदिनी ॥ अग्नयः। इति शब्दरत्नावली ॥ (ज्योतिषोक्तसिंहराशिः। यथाह स्मृतिः।
"पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि।
चतुर्य्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥"
रुद्राक्षविशेषः। तद्धारणे मन्त्रश्चुभं भवति ॥)

पञ्चामरा:, स्त्री, (पञ्च अमराः। संज्ञात्वात्कर्म्मधारयः।) पञ्चप्रकारामरलतादि। यथा,—

"एका तु अमरा दूर्व्वा तस्या यष्टिं समानयेत्।
अन्या तु विजया देवी सिद्धिरूपा सरस्वती ॥
अन्या तु विल्वपत्रस्था शिवमन्त्रोषधकारिणी।
अन्या तु योगसिद्ध्यर्थं निर्गुण्डी चामरा लता ॥
अन्या तु कालतुलसी श्रीविष्णोः प्रियतोषिणी।
एताः पञ्चामरा ज्ञेया योगसाधनकर्म्मणि ॥"
इति रुद्रयामलोत्तरखण्डे ३६ पटलः ॥

पञ्चाम्लतं, क्ली, (पञ्चानामम्लतानां समाहारः। शर्करादुग्धघृतदधिमधुघटितम्। यथा,—

"दुग्धं सशर्करञ्चैव घृतं दधि तथा मधु।
पञ्चाम्लतामिदं प्रोक्तं विधेयं सर्व्वकर्म्मसु ॥"

पञ्चाम्ल

गर्भवतीभ्यस्तद्दानस्य दिनं यथा,—

"रेवत्यश्विपुनर्व्वसुद्वयमरुन्मूलानुराधामघा-
हस्तास्वातरफल्गुनीषु भृगुजे शीवार्कवारे तथा।
लग्नर्क्षोडुपयोभनेषु नियतं सम्पूज्य रिक्तां तिथिं
देयं मासि च पञ्चमेषु करणे पञ्चाम्लसं योषिताम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पञ्चाम्लतयोगः, पुं, (पञ्चानामम्लतानां गुड्व्यादीनां योगः।) गुड्वीगोलुरसुग्वलीमुष्टिकाघृतावरीणां संयोगः। यदुक्तं राजनिर्घण्टे।
"गुड्वी गोलुरश्चैव सुग्वली मुष्टिका तथा।
घृतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चाम्लसंज्ञकः ॥"

पञ्चाम्नाय., पुं, (पञ्चसंख्यकः आम्नायः।) शिवस्य पञ्चवक्त्रविनिर्गतस्तन्त्रशास्त्रविशेषः। यथा,—

"पूर्व्वाम्नायः पूर्व्वमुखः पश्चिमः पश्चिमामुखः।
दक्षिणो दक्षिणास्यस्तूत्तरस्योत्तरः परः ॥
निरुत्तरं तथा चोर्द्ध सिद्धान्तागमरूपिणम्।
ऊर्द्ध्वाम्नायपरिज्ञानं गाल्पस्य तपसः फलम् ॥"
अन्यच्च।
"पूर्व्वाम्नायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्णरूपकः।
पश्चिमः प्रश्नरूपः स्यादुत्तरश्चोत्तरस्तथा ॥
ऊर्द्ध्वाम्नायस्तत्त्वबोधः केवलानुभवात्मकः ॥"
इत्यादि। इति भैरवतन्त्रम् ॥
मम पञ्चमुखेभ्यश्च पञ्चाम्नायाः समुद्गताः।"
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ * ॥

"विभाव्य मुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिनि।
सद्योजातं वामदेवमघोरस्य ततः परम् ॥
तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥
सद्योजातस्य वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम्।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
कृष्णवर्णमघोरस्य समं भीमविवर्द्धनम्।
रक्तं तत्पुरुषं देवि! दिव्यमूर्त्ति मनोहरम् ॥
श्यामलस्य तथेशानं सर्व्वदेवशिवात्मकम्।
चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयस्य तथोत्तरे ॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्व्वे तत्पुरुषं तथा।
ईशानं मध्यतो ज्ञेयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥
अन्यत् षडाम्नायशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चाम्रं, क्ली, (अम्यन्ति रसानि प्राप्नुवन्तीति। अम गत्यादिषु + "अमिनमिगमिभ्यो रक्।" उणां २।१६। इति रक् दीर्घश्चोपधायाः इति आम्रा वृक्षाः। पञ्चानां आम्राणामवयवादिवृक्षाणां समाहारः।) वृक्षविशेषाणां समाहारः। यथा,—

"अश्वत्थमेकं पिचुमर्दमेकं
न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः।
द्वे द्वे तथा दाडिममातुलुङ्गे
पञ्चाम्रवापी नरकं न याति ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

अपि च।

"अश्वत्थ एकः पिचुमर्द एको
द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केशराणि।
सप्तार्क तालो नव नारिकेलाः

पञ्चाम्र

पञ्चाम्रारोपी नरकं न याति ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥

पञ्चाम्लं, क्ली, (पञ्चानामम्लानां कोलादीनां समाहारः।) अम्लपञ्चकम्। यथा,—

"कोलदाड़िमशृङ्गाम्लैरम्लवेतससंयुतैः।
चतुरम्लश्च पञ्चाम्लं मातुलुङ्गसमन्वितम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चारी, स्त्री, (पञ्चपञ्चसंख्याश्छन्दांसीति। अ "कर्म्मण्यण्" ।३।२।१। इति अण्। गौरा त्वात् ङीष्।) प्राग्विंशच्छन्दसां। इति शब्दमाल (पाचार इति भाषा ॥)

पञ्चार्चिः, [स्] पुं, (पञ्च अर्चींषि यस्य सः।) व गरुड़ः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चालः पुं (पञ्चविस्तारवचने + "तमिविशिविवि ष्टञिकुलीति।" उणां १।११७। इति कालन टैप्रत्ययविशेषः। इत्यणादिकोषः ॥ तस्य व्युत्प र्यथा। "हर्य्यश्वाश्चुद्गलश्चयष्टहिरण्यवीन काम्पिल्यसंज्ञाः। पञ्चानामेतेषां विषयाणां र गायालमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहिता इ पञ्चालाः।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे अध्यायः ॥ (अस्य स्थितिनिर्णय उत्तरस्तन्त्रा यथा,—

"कुरुक्षेत्रात् पश्चिमेषु तथाचोत्तरभागतः।
इन्द्रप्रस्थान्महेशानि! दृग्यो जनकडुये।
पञ्चालदेशो देवेशि! सौन्दर्य्यगर्व्वभूषितः ॥")

पञ्चालाः, पुं, (पञ्चाला: क्षत्रियास्तेषां निवासं जनपदः। निवासेऽणो जनपदे लुप्।) नीष्ट विशेषः। बहुवचनान्तोऽयम्। इति मेदिनी

पञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति इति। आ- अल् भूषणे + अच्। टाप् स्वार्थे कन् इत्वच्च। पुत्तली। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति। आ + अल् भूष + अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) वस्त्रादिनि पुत्रिका। कानिर पुतुल इति भाषा ॥ गीत विशेषः। इति मेदिनी ॥ पाँचाली इति भाषा (पञ्चारी रस्य लत्वे सिद्धम्।) प्राग्विंशच्छन्दो इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छक् इति भाषा ॥

पञ्चावटं, क्ली, (पञ्च विस्तृतमुरःस्थलं आवटति वेष्टते इति। आ + वट् + अच्।) उरस्कटम् वालोपवीतम्। इति हारावली ॥ (पञ्चा वटानां वटादिवृक्षाणां समाहारः। निपा तनात् साधुः। पञ्चवटी। यथा, गोः रामा यणे। ३। २०। ३८।

"विवेश पञ्चावटमुग्रसेवितम्
रिपून् दिधक्षुः ज्वलभानिवाध्वरुक् ॥")

पञ्चावस्थः, पुं, (पञ्चसु भूतेषु अवस्था यस्य। तस्य देहारम्भकस्वस्वकारणेषु लयवत्तत्तद्भावम् ग्रवः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चावस्थायुक्ते त्रि।

पञ्चाशत्, त्रि, (पञ्चदशतः परिमाणमस्य। "षड्भिर्लुग्विंशतित्रिंशद्भिरिति।" ५।१।५९। निपा तनात् साधुः।) संख्याविशेषः। इति ज्योतिषम्। पचास इति भाषा ॥ (यथा, स्मृतिपचाशति।५२

पञ्जरं

"पक्षाशाक्षिपिभिः पुरा भगवति । स्तथा यदङ्गी-
कृतं तच्चाहं सफलोऽधुनापि विमतिस्तत्पादपद्म-
स्मृतेः ॥")

पक्षास्यः, पुं. (पक्षं विस्तृतं आस्यं यस्य ।) सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥ (पक्षाणि आस्यानि यस्य । शिवः ॥ पक्षसुखविशिष्टे, त्रि । यथा, गोः रामायणे । ५ । ७४ । २३ ।

"लक्षितेयं विशालाक्षी मया शोकपरायणा ।
आदायेमां न जानीषे पक्षास्यामिव भोगि-
नीम् ॥")

पक्षीकरणं, क्ली, पक्षभूतानां भागविशेषेण मिश्रीकरणम् । यथा । "पक्षीकरणन्तु व्याकाशादि-पक्षस्वेकैकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु भागेषु मध्ये प्राथमिकान् पक्षभागान् प्रत्येकं चतुर्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां स्वस्वद्वितीयार्द्धभागं परित्यज्य भागान्तरेषु संयोजनम् । तदुक्तम् ।

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।
स्वस्वेतररहितांशांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥ इति ॥
अस्याप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं चित्रकरणश्रुतेः पक्षीकरणस्याणूपलक्षणार्थत्वात् । पक्षानां पञ्चात्मकत्वे समानेऽपि तेषु च वैशिष्ट्यात्तु तद्वादस्तद्वाद इति न्यायेन व्याकाशादिशब्दोपदेशः सम्भवति । तदानीमाकाशं शब्दोऽभिव्यज्यते । वायौ शब्दस्पर्शौ । अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि । अप्सु शब्दस्पर्शरूपरसाः । पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च । एतेभ्यः पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यमित्येतन्नामकानां पर्य्युपरि विद्यमानानां अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालनामकानां अधोऽधो विद्यमानानां लोकानां ब्रह्माण्डस्य तदन्तर्गतचतुर्विधस्थूलशरीराणामन्नपानादीनाञ्चोत्पत्तिर्भवति ॥" इति वेदान्तसारः । ३६-४२ ॥

पञ्चेन्द्रियं, क्ली, पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां समाहारः । यथा । "श्रोत्रत्वङ्नेत्ररसनघ्राणं पञ्चेन्द्रियाणि च ।" इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चकर्म्मेन्द्रियञ्च ॥

पञ्चेषुः, पुं, (पञ्च इषवो यस्य ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥

पञ्चोपविषं, क्ली, (पञ्चसंख्यकं उपविषम् ।) उपविषपञ्चकम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।

"खल्लूकंकरवीराणि लाङ्गली विषमुष्टिका ।
एतान्युपविषाण्याहुः पञ्च पण्डितशालिनः ॥"

पञ्चोष्माणः, पुं, (पञ्च उष्माणः ।) आहारपाचक शरीरस्थपञ्चाग्नयः । यथा, सारकौमुद्याम् ।

"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ।
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥"

पञ्जरं, क्ली, (पञ्जयते रुध्यते उदरयन्त्रमनेन । पञ्जि-रोधे + अरन् ।) कायास्थिबन्दम् । शरीरास्थि-पञ्जरम् । (यथा, पद्मपुराणे । ६ । १७३ ।

"देहादिपञ्जरं यन्त्रं तदारोहोऽभिमानिता ।
विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥"

पञ्जी

पञ्जयते रुध्यते पक्ष्यादिरत्र ।) पक्ष्यादिबन्धगृहम् । इत्यमरभरतौ । पिंजरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शालारम् २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रुद्रः रामायणे । २ । ६५ । ५ ।

"तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धास्तस्थुः ।
शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥")

पञ्जरः, पुं, (पञ्जयते रुध्यते आत्मा यस्मिन् । पञ्जि रोधे + अरन् ।) शरीरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ४ । ८८ ।

"हासप्रतिसहस्राणि नाड्यो हासागणि पञ्जरे ।
मरुत्वा शाम्भवी शक्तिः शेषास्त्वेव निरर्थकाः ॥"
"पञ्जरे पञ्जरच्छिद्रसंख्याभिर्बद्धे शरीरे ।" इति तट्टीका ॥) देहास्थिसमूहः । तत्पर्य्यायः । कङ्कालः २ देहबन्धास्थि ३ । इति जटाधरः ॥ कलियुगम् । गवां नीराजनाविधिः । इति सार स्वताभिधानम् ॥

पञ्जरगर्वेटः, पुं, (पञ्जरेणैव यन्त्रेण गर्वेटो गर्व्वया यस्मात् ।) मत्स्यमारणोपाययन्त्रम् । पौनो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ध्रुवः २ पल्लवः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [राजनिर्घण्टः ॥

पञ्जलः, पुं, (पञ्ज + अलच् ।) कोलकन्दः । इति

पञ्जिः, स्त्री, (पञ्ज + इन् ।) सूचनालिका । इति शब्दमाला । पाँइज इति भाषा । पञ्जिका च ॥

पञ्जिका, स्त्री, (पञ्जि + स्वार्थे कन् टाप् ।) तूलनालिका । इति हारावली ॥ पाँइज इति भाषा ॥ टीकाविशेषः । यथाह हेमचन्द्रः ।

"टीका निरन्तरव्याख्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥"

अग्रसन्धानी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चाङ्गम् । पाँजि इति भाषा । तत्फलश्रवणफलं यथा, —

"वारो हरति दुःस्वप्नं नक्षत्रं पापनाशनम् ।
तिथिर्भवति गङ्गाया योगः सागरसङ्गमः ।
करणं सर्व्वतीर्थानि श्रूयते दिनपञ्जिका ॥"

इति दैवज्ञाः ॥

अपि च ज्योतिस्तत्त्वे वराहवचनम् ।

"दुःस्वप्ननाशको वारो नक्षत्रं पापनाशनम् ।
तिथिरायुष्करी प्रोक्ता योगो वृद्धिविवर्द्धकः ॥
चन्द्रः करोति सौभाग्यमंशकः शुभदायकः ।
करणाख्यभवेत् लक्ष्मीं यः शृणोति दिने दिने ॥"

निःशेषपदशब्दाच्चौ । तिथिवारादिज्ञापिका । आयव्ययलिखनार्था च । इत्यमरटीकायां भरतः॥

पञ्जिकारकः, पुं, (पञ्जिं करोतीति । कृ + ण्वुल् ।) कायस्थजातिः । यथाह जटाधरः ।

"अथ कायस्थः करणः पञ्जिकारकः ॥"

(अस्य पञ्जिकरणकथा कायस्थशब्दे द्रष्टव्या ॥) पञ्जिकाकारश्च ॥

पञ्जी, स्त्री, (पञ्जि + वा ङीप् ।) पञ्जिः । नालिका । इति शब्दमाला ॥ पञ्जिका । पाँजि इति भाषा । यथोक्तं दैवज्ञैः ।

"दैवज्ञवक्त्रेण शृणोति पञ्जीं
श्राद्धत्रयं याति शशीव क्षयी ॥"

ग्रन्थविशेषः । यथाह ध्रुवानन्दमिश्रः ।

"प्रणम्य विघ्नेश्वरपादसारौ

पटम

सरस्वतीं तां कुलदेवताञ्च ।
शिशुप्रबोधाय कुलस्य पञ्जी
विधीयते श्रीयुतमिश्रकेण ॥"

पञ्जीकरः, पुं, (पञ्जीं पञ्जिकां करोतीति । कृ + टः ।) कायस्थः । यथा । "कायस्थे कूटकृत् पञ्जीकरौ ।" इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पट, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं सेट ।) पटति । इति दुर्गादासः ॥

पट, क्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट ।) क, पाटयति । लिषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

पट, तनूकरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट ।) गन्धने । इत्यन्ये । पटयति मालां मालिकः । इति दुर्गादासः ॥

पटं, क्ली, (पटतीति । पट + पचाद्यच् ।) छदिः । चालम । इति पटलशब्दटीकायां भरतः ॥

पटः, पुं, क्ली, (पटयत्यनेन । पट वेष्टने घञर्थे कः ।) शोभनवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मैलकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (यथा, पद्मपुराणे । ६ । २ ।

"यथा धौतो घृतस्य स्याच्छ्रितो रञ्जित पटः ।
चिदन्तर्यामिसम्बन्धात् विराट् चात्मा तथोच्यते ॥")

चित्रपटः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणं यथा, —

"पटस्य लक्षणं वक्ष्ये यथा सिध्यन्ति साधकाः ।
ग्रन्थिकेशविहीने तु अङ्गाङ्गे समतन्तुके ॥
अस्फाटिते अच्छिद्रे तु श्लक्ष्णेनैव समालिखेत् ।
योगिनी रूपिणी कार्या जयादेवी परिवारिता ॥
दृष्ट्वेन च भवेद्दुष्टो व्याधिते व्याधितो भवेत् ।
कुरूपेण कुरूपस्तु सर्व्वेण तु न पूज्यते ॥
लेखकस्य तु यद्रूपं चित्रे भवति नाडुशम् ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

पटः, पुं, पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ पुरस्कृतः । इति विश्वः ॥

पटकः, पुं, (पटेन छदनेन कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) शिबिरम् । इति शब्दमाला ॥

पटकारः, पुं, (पटं शोभनवस्त्रं चित्रं वा करोति यः । पट् + कृ + अण् ।) तन्तुवायः । चित्रकरः ॥

पटकुटी, स्त्री, (पटस्य पटनिर्म्मिता वा कुटी ।) वस्त्रवेश्म । तাঁবু इति भाषा । तत्पर्य्यायः । केशिका २ गृणालयनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पटचरं, क्ली, (भूतपूर्व्वं पटत । भूतपूर्व्वे चरट् । यद्वा पटदित्यव्यक्तं शब्दं चरतीति । पटत् + चर + अच् ।) जीर्णवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११५ ॥ (पट्यते व्याप्यते इति । पट् + बाहुलकात् अत् । पटादिव चरति यः । चर् + अच् ।) सौरे पुं इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पटमण्डपः, पुं, (पटानां वस्त्राणां मण्डपः ।) पटकुटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पटमयं, क्ली, (पट + मयट् ।) वस्त्रगृहम् । यथा, —

"पटवापः पटमयं दूष्यं वस्त्रगृहं समम् ॥"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

झाटी । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"पटवासः पटमयं झाटी झाटक इत्यपि ॥"

8910 12 JUL

पटरं

पटरकः, पुं, (पटर + स्वार्थे कन् ।) गुन्द्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटलं, क्ली, (पटं विस्तृतं लाति । पट + ला + "ज्यातोनुपेति" ।३।२।३। कः । यद्वा पटतीति । पट + "क्लमादिभ्यश्चित ।" उणां ।१।१०८। इति कलच् ।) छदिः । चाल इति भाषा । नेत्ररोगः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०० ॥ पिटकः । परिच्छदः । तिलकः । (यथा, कलाविलासे । १ । २५ ।

"अस्तमिते दिवसकरे तिमिरभरदुर्दिनं समुत्तस्थे ।
सिन्दूरपटलपाटलकान्तिस्निग्धे बभौ सन्ध्या ॥")

सस्यहे क्ली स्त्री । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १४ । २६ ।

"यस्यानवद्याच्चरितं मनीषिणो
गृणन्त्यविद्यापटलं विभित्सवः ।
निरस्तसाम्यातिशयोऽपि यत् स्वयं
पिशाचचर्य्यामचरत् गतिः सताम् ॥")

दृष्टेरावरकम् । चक्षुर परदा इति भाषा । यथाह माधवकरः ।

"प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्या व्यवस्थितः ।
व्यक्तानि सरूपाणि कदाचिदपि पश्यति ॥"

दृष्ट्या चत्वारि पटलानि । रक्तमांसाश्रयं बाह्यं द्वितीयं मांससंश्रयं तृतीयं मेदःसंश्रितं चतुर्थं कालकास्थिसंश्रितम् । तथा च सुश्रुतः ।

"तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशितास्रितम् ।
मेदस्तृतीयं पटलमास्रितं त्वस्थि चापरम् ।
पञ्चमास्रसमं दृष्टेर्धिष्ण्यं वा हृन्मांसमिष्यते ॥"

इति । अत्र तेजःशब्देन रक्तं जलशब्देन रसो व्याख्यातः । तेषु पटलेषु बाह्यादिभेदेनाधिष्ठानविशेषप्रभावात् दोषाणां लिङ्गविशेषमाह प्रथमे पटले इत्यादि । प्रथमे पटले सर्व्वाभ्यन्तरे न तु बाह्ये । इति विजयरक्षितः ॥

पटलः, पुं, क्ली, (पाटयति दीप्यते यः । पट् + कलच् ।) ग्रन्थः । वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ वृत्तस्थाने वृन्तोऽपि पाठः ॥

पटलप्रान्तं, क्ली, (पटलस्य छदिषः प्रान्तम् ।) गृहचालिकान्तभागः । छाँचि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वलीकम् २ नीव्रम् ३ । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥

पटली, स्त्री, (पटल + ङीष् ।) छदिः । इति भरतहेमचन्द्रौ ॥ चाल इति भाषा ॥

पटवापः, पुं, (पट उप्यते प्राच्युर्य्येण दीयते यत्र । पट + वप् + घञ् ।) वस्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटवासः, पुं, (पटस्य पटनिर्म्मितो वा वासः गृहम् ।) वस्त्रगृहम् । ग्राटी । इति शब्दरत्नावली ॥

पटवासकः, पुं, पटो वास्यतेऽनेनेति घञि पटवासः ततः स्वार्थे कन् । पटवासचूर्णम् । तत्पर्य्यायः । पिष्टातः २ । पिष्टेन कुङ्कुमचूर्णादिना व्यतनीति पिष्टातः पचाद्यच् । इत्यमरभरतौ ॥

पटहं, क्ली पुं, (पटेन हन्यते इति । पट + हन् + ड ।) पटतशब्दं जहाति पटहः डः निपातनात् तलोपः । इति भरतः ॥ आनकवाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥

पटुः

पटहः, पुं, (पट इत्यव्यक्तं शब्दं जहाति त्यजतीति । पट + हा + ड ।) पाटयति गमयति योधान् युद्धाय उत्साहवर्द्धकत्वात् पट गतौ नाम्नीति वा अहः । इति भरतः ॥ युद्धे वाद्यमानढक्का । तत्पर्य्यायः । आडम्बरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥ समारम्भः । हिंसनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पटाकः, पुं, (पटति गच्छतीति । पट् + निपातनात् आकः ।) पक्षिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

पटाका, स्त्री, (पटाक + टाप् ।) पताका । इति शब्दरत्नावली ॥

पटालुका, स्त्री, (पट इव व्यलतीति । पट् + बाहुलकात् उकः ततष्टाप् ।) जलौका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटिः, स्त्री, (पट + इन् ।) पटभेदः । वागुलिः । कुम्भिकादमः । इति मेदिनी ॥

पटिका, स्त्री, (पटि + स्वार्थे कन् ततः टाप् ।) पटिः । वस्त्रम् । यथा, लीलावती । [चे-

"विस्तारे चिकराः कराष्टकमिता दैर्घ्ये विचित्राश्च दृ-
ष्टेरुत्कटपक्ष्मचञ्चपटिका अर्द्धौ लभन्ते घृतम् ।
दैर्घ्ये सार्द्धकरत्रया परपटौ हस्तार्द्धविस्तारिणी
ताद्रक् किं लभते हतं वद वणिक् वाणिज्यकं वेतसि
चेत् ॥"

पटिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन पटुः । पट + "अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५ । ३ । ५५ । इति इष्ठन् ।) अतिशयपटुः । इति व्याकरणम् ॥

पटी, स्त्री, (पट + इन् । वा ङीप् ।) वस्त्रभेदः । इति शब्दरत्नावली । यवनिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटीयान्, [स्] त्रि, (अयमेषामतिशयेन पटुः । पटु + "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।" ५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् ।) अतिशयपटुः । इति व्याकरणम् ॥

पटीरं, क्ली, (पटतीति । पट गतौ । "शॄ पृकटिपटिगॄटिभ्य ईरन् ।" उणां । ४ । ३० । इति ईरन् ।) तिनउः । तुङ्गम् । मूलकम् । केदारः । वारिदः । वेणुसारः । वातिकः । चन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ खदिरम् । उदरम् । कन्दर्पः । हरणीयम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पटु, क्ली, (पाटयति । पट गतौ गत्यन्तः । "फलिपाटीति ।" उणां । १ । १६ । इति उः पटादेश्च ।) छत्रा । लवणम् । इति मेदिनी ॥ पांशुलवणम् । इति रत्नमाला ॥

पटुः, पुं, (पाटयतीति । पट + णिच् + "फलिपाटीति ।" उणां । १ । १६ । इति उः पटादेश्च ।) पटोलः । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ पटोलपञ्चम् । इति विश्वः ॥ काकोरुलता । कारवेल्लः । चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुः, त्रि, (पाटयतीति । पट गतौ । गत्यन्तः । "फलिपाटीति ।" उणां । १ । १६ । इति उः पटादेश्च ।) दक्षः । (यथा, रघुः । ९ । ४६ ।

"अशुभवन् नवशोलम्बतूत्सवं
पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासमरक्षुपरिग्रहे
भुजलतां जडतामबलाजनः ॥")

नीरोगः । चतुरः । इति मेदिनी ॥ (मधुरः । यथा, रघुः । ६ । ७३ ।

"कृष्णपूरगभवः पटुरुच्चै-
रुच्चचार निनदोऽम्भसि तस्याः ॥")

तीक्ष्णः । स्फुटः । इति हेमचन्द्रः ॥ निपुणः । इति जटाधरः ॥ धूर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पटुकः, पुं, (पटु + स्वार्थे कन् ।) पटोलः । इति शब्दरत्नावली ॥

पटुकल्पः, त्रि, ईषदूनः पटुः । (पटु + कल्पप् ।) इति व्याकरणम् ॥

पटुजातीयः, त्रि, पटुप्रकारः । (पटु + जातीयर् ।) इति व्याकरणम् ॥

पटुलवणकं, क्ली, (पटु लवणं तत्प्रचुरं लवणम् । ततः कन् ।) लवणलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुपञ्चिका, स्त्री, (पटु पञ्चमस्याः कप् । टापि अत इत्वम् ।) क्षुद्रचञ्चुशुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पटुपर्णिका, स्त्री, (पटु पर्णमस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।) क्षीरिणीवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

पटुपर्णी, स्त्री, (पटुपर्ण + "पाककर्णपर्णपुष्पफलेति ।" ४।१।६४। इति ङीष् ।) स्वर्णक्षीरी । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥

पटरूपः, त्रि, (प्रशस्तः पटुः । पटु + रूपप ।) अतिशयपटुः । इति व्याकरणम् ॥

पटोटजं, क्ली, (पटस्य छदिषः उटे कुट्यादौ जायते यत् । "सप्तम्यां जनेर्डः ।" ३।२।९७। इति डः ।) कुटीकाः । इति शब्दरत्नावली ॥

पटोलं, क्ली, (पट गतौ + "कपिगडिगण्डीति ।" उणां ।१।६७। इति ओलच् ।) वस्त्रभेदः । इति मेदिनी ॥ तन्तु गुल्मरहेर्ग्रीष्मविचित्रपटवस्त्रम् ॥

पटोलः, पुं, (पटति बहुगुणान् प्राप्नोतीति । पट गतौ + "कपिगडिगण्डीति ।" उणां १ । ६७ । इति ओलच् ।) स्वनामप्रसिद्धलतिकाफलम् । पलवल् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे १ । ४०६ ।

"साध्वेव यत्र सिद्धिर्न तत्र दक्षो बुधेन विनियोज्यः ।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः प्रटोलेन ॥")

तत्पर्य्यायः । कुलकम् २ तिक्तकः ३ पटुः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ कर्कशफलः ५ कुलकः ६ वाजिमान् ७ लताफलः ८ राजफलः ९ वरतिक्तः १० अम्बष्ठाफलः ११ । इति रत्नमाला ॥ कटुफलः १२ कटुकः १३ कर्कशच्छदः १४ राजनामा १५ अम्बष्ठफलः १६ पाण्डुः १७ पाण्डुफलः १८ बीजगर्भः १९ नागफलः २० कुलीरः २१ कासमर्द्दनः २२ पञ्चरः २३ आजीफलः २४ ज्योत्स्नी २५ कक्षकुम्भी २६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । पित्तवलाश्लेष्मकफकण्डूतिकुष्ठाहृद्ग्रहज्वरदाहार्शोनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

पाचनत्वम्। हृद्यत्वम्। वृष्यत्वम्। लघुत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। स्निग्धत्वम्। कासदोषत्रय-क्रिमिनाशित्वञ्च। तस्य मूलादिगुणाः।
"पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं स्मृतम्।
नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः॥
दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वल्लिका पटोलिका॥"
इति भावप्रकाशः॥
अपि च राजवल्लभः।
"पटोलं कफपित्तास्रदाहज्वरकृमिव्रणापहम्।
विसर्पनयनव्याधिच्छर्दिदोषगरनाशनौ॥
पटोलफलकर्कौ च किञ्चिदगुणान्तरावुभौ॥"

पटोलकः, पुं, (पटोल इव कायति प्रकाशते इति कै + कः।) शुक्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

पटोलिका, स्त्री, (पटोल + कन् + टाप् + अत इत्वञ्च।) फलविशेषः। झिङ्गा इति भाषा। पोरलि इति ख्याता। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। ज्योतिष्मती २ जाली ३। इत्यमरः। २। ४। ११८॥ ज्योतिष्मा ४। इति स्वामी॥

पटोली, स्त्री, (पटोल + जातित्वात् ङीष्।) ज्योतिष्मती। इति मेदिनी॥ (झिङ्गा इति भाषा॥ यथा, गारुडे १६८ अध्याये।
"पटोलीमुस्तकाभ्याञ्च वासकेन च नाशयेत्॥")

पट्टं, क्ली, (पट् गतौ + क्तः। नेट्।) नगरम्। इति शब्दरत्नावली॥

पट्टः, पुं, (पट् + क्तः। नेट्।) पेषणपाषाणः। शिल इति भाषा॥ (यथा, रघुः। १८। १७।
"तस्याभवत् गुरुरदारशीलः
शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः॥")
व्रणादीनां बन्धनम्। पट्टी इति भाषा॥ चतुष्पथः। चौमाता रास्ता इति भाषा॥ राजादि-ग्रामनान्तरम्। पाड़ा इति भाषा॥ (यथा, मार्कण्डेये। ३६। ८।
"तदासात् पुत्र! निष्कृष्य महत्तादङ्गलीयकात्।
वाच्यस्ते शासनं पट्टे सूक्ष्माक्षरनिवेशितम्॥")
पीठः। इति मेदिनी॥ पिड़ि इति भाषा॥ फलकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ढाल इति भाषा॥ उणादीयादिः। इति स्वामी॥ पाग् इत्यादि भाषा॥ उत्तरीयादिः। इति सुभूतिः॥ एक पाड़ा इति भाषा॥ (यथा, भट्टिः। १०।६०।
"गलितमिव सुरो विलोक्य रामं
धरणिधरस्तनशुक्लपट्टचीनम्॥")
कौषेयः। इति मुकुटः॥ पाट रेशम् इति च भाषा। लोहितकौषेयसुगन्धादि। इति भरतः॥ राङ्गा रेशमी पाग् इत्यादि भाषा॥
(कृपादीनां किरीटविशेषस्वरूपपट्टलक्षणं हेमाद्रि-संहितायां ४६ अध्याये उक्तम्। तदयथा,—
"विस्तरज्ञो निर्हृष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्य्यः।
तत् संक्षेपः क्रियते मयाच सकलार्थसम्पन्नः॥
पट्टः शुभदो राज्ञां मध्येऽष्टावङ्गुलानि विस्तीर्णः।
सप्तनरेन्द्रमहिष्याः षड्युवराजस्य निर्दिष्टः॥
चतुरङ्गुलविस्तारः पट्टः सेनापतेर्भवति मध्ये।

ईश्च प्रसादपट्टः पञ्च ते कीर्त्तिताः पट्टाः॥
सर्व्वे द्विगुणायामा मध्यार्द्धेन पार्श्वविस्तीर्णाः।
सर्व्वे च सुष्ठुकाञ्चनविनिर्म्मिताः श्रेयसो वृद्धेः॥
पञ्चग्रिवो भूमिपतेस्त्रिग्रिवो युवराजपार्थिव-मन्त्रिणोः।
एकग्रिवः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना ग्रिवया॥
क्रियमाणं यदि पत्रं सुरेन विस्तारमेति पट्टस्य।
वृद्धिजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानाञ्च सुखमस्यत्॥
जीवितराज्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः समुन्नतपत्रः।
मध्ये स्फुटितस्याख्यो विघ्नकरः पार्श्वयोः स्फुटितः॥
अशुभनिमित्तोत्पत्तौ ग्राम्यक्षतः शान्तिमादिशेद्-राज्ञः।
ग्रस्तनिमित्तः पट्टो नृपराजविनाशये भवति॥")

पट्टकः, पुं, पट्ट एव इत्यर्थे स्वार्थे कन्। पट्टः॥

पट्टजं, क्ली, (पट्टात् कौशेयात् जायते इति। पट्ट + जन् + ड।) वस्त्रभेदः। पट्टवस्त्रम्। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। २।५०।२३।
"और्णाश्च राङ्कवश्चैव पट्टजं कीटजन्तथा।
कुटीकृतं तथैवान्यत् कमलाभं सहस्रशः॥")

पट्टदेवी, स्त्री, (पट्टा सिंहासनार्हा देवी।) महादेवी। इति राजनिर्घण्टः॥ पाटरागी इति भाषा॥

पट्टनं, क्ली, (पटन्ति गच्छन्ति वणिजो यत्र। पट गतौ + बाहुलकात् तनन्।) पत्तनम्। इति द्विरूप-कोषः॥

पट्टनी, स्त्री, (पट्टन + गौरादित्वात् ङीष्।) पत्तनम्। इति द्विरूपकोषः॥

पट्टरङ्गं, क्ली, (पट्टं वस्त्रं रज्यतेऽनेन। पट्ट + रञ्ज + घञ्।) पत्तरङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥ बकम् इति भाषा॥

पट्टरञ्जनकं, क्ली, (पट्टानां वस्त्राणां रञ्जनम्। तत्रः कन्।) पत्तरङ्गम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पट्टशाकं, क्ली पुं, (पट्टस्य पट्टवृक्षस्य शाकम्।) नालिताशाकम्। इति शब्दमाला भावप्रकाशश्च॥ अस्य गुणाः नाड़ीव्रणशब्दे द्रष्टव्याः॥

पट्टार्हा, स्त्री, (पट्टे नृपासने अर्हा योग्या।) महादेवी। इति राजनिर्घण्टः॥ पाटरागी इति भाषा॥

पट्टिका, स्त्री, (पट्टिरिव कायति प्रकाशते इति। पट्टि + कै + कः। स्त्रियां टाप्।) पट्टि शास्य-लोध्रः। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः॥ (क्षुद्रः पट्टः। ह्रस्वार्थे कन्। स्त्रियां टाप् इत्यच्च। वितस्तिविस्तारं वस्त्रम्। इति चिन्तामणिः॥ पट्टः। पाटा इति भाषा। यथा, नैषधे। १६।६१।
"सर्व्वं विस्तृत्य वैद्यात् स्तुति-
सुषसि गतां घोषयन् यो धसंज्ञां
प्राक् संस्कारेण सम्पृत्यपि धुवति
शिरः पट्टिकापाठनेन॥")

पट्टिकाख्यः, पुं, (पट्टिका आख्या यस्य।) रक्त-लोध्रः। पाटियालोध इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रमुकः २ पट्टी ३ लाक्षाप्रसादनः ४। इत्य-मरः। २। ४। ४१॥

पट्टिकालोध्रः, पुं, (पट्टिका एव लोध्रः।) रक्त-लोध्रः। पाटिया लोध इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रमुकः २ वल्कलोध्रः ३ वृहत्फलः ४ जीर्णवृक्षः ५ वृहद्वल्कः ६ जीर्णपत्रः ७ अल्पिभेषजः ८ शावरः ९ श्वेतलोध्रः १० शालवः ११ वृहत्त्वचः १२ पट्टी १३ लाक्षाप्रसादः १४ वल्कः १५। इति राजनिर्घण्टः॥ स्थूलवल्कलः १६ जीर्णपत्रः १७ वृहत्पत्रः १८। इति भावप्रकाशः॥ लोध्रद्वय-गुणाः। कषायत्वम्। शीतत्वम्। वातकफास-विषनाशित्वम्। चक्षुष्यत्वम्। तत्र वल्कलोध्रको-विशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥ ग्राहित्वम्। लघुत्वम्। पित्तरक्तपित्तातीसारशोथनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

पट्टिलः, पुं, (पट्टो विद्यतेऽस्य। पट्ट + अस्त्यर्थे इलच्।) धूलिकरञ्जः। इति जटाधरः॥

पट्टिलोध्रः, पुं, (पट्टिरेव लोध्रः।) पट्टिकालोध्रः। इति शब्दरत्नावली॥

पट्टिलोध्रकः, पुं, (पट्टिलोध्र + स्वार्थे कन्।) पट्टिका-लोध्रः। इति शब्दरत्नावली॥

पट्टिशः, पुं, (पट् गतौ + बाहुलकात् टिशन्(स) च।) अस्त्रविशेषः। यथा,—
"परशुः पट्टिशो नाम स एव च परश्वधः॥"
इत्यमरटीकायां भरतः॥
(यथा, भागवते। ८। १०। ३६।
"भुशुण्डिभिश्चक्रगदाऽसिपट्टिशैः
प्राक्कल्पजैः ग्रामपरश्वधैरपि।
निस्त्रिंशभल्लैः परिघैः समुद्धरैः
सभिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदः॥")

पट्टी, स्त्री, (पट्टि + वा ङीष्।) पट्टिकालोध्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ ललाटभूषा। इति विश्वः॥ तलसारकम्। अश्ववल्गास्थलबन्धनरज्जुः। इति शब्दमाला॥

पट्टी, [न्] पुं, (पट्टोऽस्यास्तीति। इनिः।) रक्त-लोध्रः। इति स्वामी॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

पट्टोलिका, स्त्री (पट्टं पट्टाकारं उलति प्राप्नोतीति। उल गतौ + ण्वुल् टाप् इत्वम्।) कल्पकोला। अवस्थापत्रं इति केचित्। पाड़ा। इति च केचित्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पठ, वाचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पठति श्लोकं धीरः। इति दुर्गादासः॥

पठनं, क्ली, (पठ् + भावे ल्युट्।) वाचनम्। पड़न् इति भाषा। यथा, मार्कण्डेये। ६२। १८।
"भूतप्रेतपिशाचानां पठनादेव नाशनम्॥"

पठमञ्जरी, स्त्री, श्रीरागस्य चतुर्थरागिणी। तस्या ग्रामांशग्रहाः षड्जः। गानसमयस्तु एकपञ्चर-दिवसीत्तरम्। इति सङ्गीतदर्पणः॥ लक्षणं यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"वियोगिनी कान्तविलीनपुष्पा
सजं वहन्ती वपुषातिमुग्धा।
व्याश्वास्यमाना प्रियया च सख्या
विधुसराङ्गी पठमञ्जरीयम्॥"

पठसमञ्जरी, स्त्री, रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

पठः

पठिः, स्त्री, (पठ् + "सर्वधातुभ्य इन् ।" उणा० । ४ । ११७ । इति इन् ।) पठनम् । पाठः । इति शब्दरत्नावली ॥

पठित, त्रि, (पठ् + क्त ।) वाचितः । अनधीतः । अधीतः । उच्चरितः । यथा, हास्यार्णवे ।

"मया न पठिता चण्डी त्वया नापि चिकित्सितम् ।
अकस्मान्नगरोपान्ते कथं ध्रमायते चिता ॥"

पठितव्य, त्रि, (पठ् + "तव्यत्तव्यानीयरः ।" ३ । १ । ९६ । इति तव्य ।) पठनीयम् । पाठ्यम् । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ९२ । ६ ।

"तस्मान्ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाधिना ॥"

पड, इ क संचूर्णनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ क, पण्डयति । संचूर्णनं राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पड, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ, पण्डते । इ, पण्डते । इति दुर्गादासः ॥

पण, ड अवहसौ । स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) अवहसनं अवहारः । ड, पणते । पणायति पणायते आयान्तत्वादुभय पदमिति बोपदेवः । प्राणानामपगिरणौ अत्र कर्म्मणि षष्ठी । स्तुतौ तु पणायति पणायते विणां धीरः । अरे तु ह्योरर्थयोरेव आयस्या-प्राप्तिपक्ष आत्मनेपदमेव । अपणिष्ट पेणे पणिता पणिषीष्ट पणिष्यते अपणिष्यत । इति दुर्गादासः ॥

पण, पुं, (पण्यतेऽनेन । पण अवहारे + "निजां पणः परिणामे ।" ३ । ३ । ६६ । इति अप् ।) कार्षिकताम्रिकः । स तु पञ्चकृष्णलमाषकाख्य-ताम्रकर्षकृतव्यवहारदशमः । पर्य्यं हि ताम्र-रूक्तिकायाः कपर्दक एको मूल्यमिति व्याप्तोति-वराटमूल्यः । लोके तूपचारात् कार्षापणवत पणव्यपदेशो मूल्य एव । निर्व्यः । स्तुतिः । (पणो मूल्यहोऽस्यामिन् । पण । "अर्श आदिभ्यो ऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) दानम् । मूल्यम् । आड् इति छोड् इति वाजि इति च भाषा । (यथा, आर्य्यासप्तशत्यां । ३५४ ।

"प्रतिभूः शुल्की विपत्तौ दण्डः प्रहारमंकथा गुरुषु ।
पुरुषायितं पणस्तदधाले परिभाव्यतां दायः ॥"

पण्यते अवहियते इति । "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।" ३ । ३ । ११८ । इति घः ।) मूल्यम् । धनम् । इत्यमरभरतौ ॥ कार्षापणः । (यथा, मनुः । ८ । २०४ ।

"यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं पणवतिं पणान् ॥")

क्रयपणाकाङ्क्षिका । अवहारः । इति मेदिनी ॥ विपणिगणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ पौण्डिकः । इति जटाधरः ॥ गृहम् । इति शब्दमाला ॥ (पणते अधिकारिभेदेन सुखभोगादिकं अव-हरति साधकस्य सुकृत्यनुसारेण वैकुण्ठवासादि-फलं प्रददातीत्यर्थः । पचाद्यच् । यद्वा, पण्यते स्तूयते यः । पण स्तुतौ "पुंसीति संज्ञायां घः

पण्डः

प्रायेण ।" ३ । ३ । ११८ । इति घः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११५ ।

"ऊर्द्धगः सत्पथाचारः प्रागदः प्रणवः पणः ॥")

पणाग्रन्थिः, पुं, (पणस्य विक्रयादेर्ग्रन्थिर्यत्र ।) छट्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

पणनं, क्लीं, (पण व्यवहारे + भावे ल्युट् ।) विक्रयः । इति शब्दरत्नावली ॥

पणफरं, क्लीं, लग्नात् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादश-लग्नाः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

"पणफरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदुः ॥"

पणवः, पुं, (पणं स्तुतिं वातीति । पण + वा + कः ।) गायनपटहः । (यथा, गीतायाम् । १ । १३ ।

"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥")

प्रणव इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥

पणवा, स्त्री, (पणव + टाप् ।) पणवः । यथा — "पणवः पणवा च स्यात् प्रणवोऽप्यत्र वर्त्तते ॥"

इति भरतसिद्धरूपकोषः ॥

पणसः, पुं, (पणायते इति । पण + "अत्यविच-मीति ।" उणा० । ३ । ११७ । इति असच् ।) पण्यद्रव्यम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

पणाङ्गना, स्त्री, (पणेन धनेन लभ्या अङ्गना । धनेन वश्यत्वात् तथात्वम् ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पणाया, स्त्री, (पणायते अवहियते इति । पण अवहारे स्तुतौ च + स्वार्थे आय + ततो भावे अप् । ततष्टाप् ।) क्रयविक्रयव्यवहारः । इति जटाधरः ॥ (स्तुतिः । दानम् । इति धात्वर्थ-लभ्योऽर्थः ॥)

पणायित, त्रि, (पणायते स्म इति । पण अव-हारे स्तुतौ च । "आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति स्वार्थे आयस्तत । क्तः ।) स्तुतः । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥ (अव हृतम् । क्रीतम् । विक्रीतम् । इति धात्वर्थ लभ्योऽर्थः ॥)

पणास्थि, क्लीं, (पणस्य पणाय वा यदस्थि ।) कपर्द-कम् । वराटकः । इति चिकाण्डशेषः ॥

पणास्थिकं, क्लीं, (पणास्थि + स्वार्थे कन् ।) वरा-टकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पणितं, त्रि, (पण्यते स्म इति । पण + क्त । अया-भावपक्षे सिद्धम् ।) स्तुतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥ अवहृतम् । इति पणधात्वर्थदर्शनात् ॥ (मलहे, क्लीं । वाजि इति भाषा । यथा, महाभारते १ । सौपर्णे । २२ । ४ ।

"ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम ! ।
जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ॥")

पणितव्यं, त्रि, (पण्यते इति । पण ड अवहारे स्तुतौ च । "तव्यत्तव्यानीयरः ।" ३ । १ । ६६ । इति तव्य ।) विक्रेयद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥ क्रीतव्यम् । अवहार्य्यम् । इति पणधात्वर्थ-दर्शनात् ॥

पण्डः, पुं, (पण्डते निष्फलत्वं प्राप्नोतीति । पण्ड-गतौ + पचाद्यच् । यद्वा पण ड अवहारे । "शम-

पण्य

म्लात् डः ।" उणा० । १ । ११३ । इति डः ।) क्लीवम् । नपुंसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ निष्फले, त्रि, ॥

पण्डा, स्त्री, (पण ड अवहारे । "अमन्ताल्लः ।" उणा० । १ । ११३ । इति डः । ततष्टाप् ।) बुद्धिः । इति मेदिनी ॥ तत्त्वानुगा बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्डापूर्व्वं, क्लीं, (पण्डं निष्फलं व्यपूर्व्वं व्यहृतम् ।) फलाजनकाकृष्टम् । तद्विशिष्टे त्रि । यथा, "यद्यपि पण्डापूर्व्वं फलमिति तदपि न कामना-भावे व्यकरणापत्तेस्तौल्यात् ।" इति सिद्धान्त-मुक्तावली ॥

पण्डित, पुं, (पण्डा वेदोक्त्वा तत्त्वविषयिणी वा बुद्धिः । सा जाता अस्य । "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।" ५ । २ । ३६ । इति इतच् । यद्वा, पण्डते तत्त्वज्ञानं प्राप्नोतेऽनात । गत्यर्थेति क्तः ।) शास्त्रज्ञः । अस्य लक्षणं यथा, —

("निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।
अ-नास्तिकः श्रद्दधान एतत् पण्डितलक्षणम् ॥"

इति चिन्तामणिः ॥)

"पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्व्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥"

इति महाभारते वनपर्व्व ॥

अपि च श्रीभगवद्गीतायाम् । ५ । १८ ।

"विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥"

तत्पर्य्यायः । विद्वान् २ विपश्चित्३ दीपञ्च्४ सनु५ सुधीः ६ कोविदः ७ बुधः ८ धीरः ९ मनीषी १० ज्ञः ११ प्राज्ञः १२ संख्यावान् १३ कविः १४ धीमान् १५ सूरिः १६ क्रतौ १७ क्रान्तः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ । इत्यमरः । २ । ७ । ५-६ ॥ विप्रावदः २३ । कवी २४ सूरी २५ । इति भरतः ॥ विदग्धः २६ दूरदृक् २७ वेदी २८ वृद्धः २९ बुद्धः ३० विधा-नगः ३१ प्रज्ञिलः ३२ क्रान्तिः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विज्ञः ३४ मेधावी ३५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिद्धकः । इति मेदिनी ॥ (सर्व्वज्ञत्वात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२४ ।

"व्यायनिर्व्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥")

पण्डितमन्य, त्रि, (आत्मानं पण्डितमन्यते यः । स । "आत्ममाने खश्च ।" ३ । २ । ८३ । इति खश् ।) पण्डिताभिमानी । इति व्याकरणम् ॥

पण्डितमानी, [न्] त्रि, (आत्मानं पण्डितं मन्यते इति । मन + इगिः ।) पण्डिताभिमानी । यथा "सर्व्वाः पण्डितमानिनः ।" इति प्राचीनाः ॥

पण्य, त्रि, (पण्यते इति । पण ड अवहारे स्तुतौ च । "अवद्यपण्यवर्य्यागर्ह्यति ।" ३ । १ । १०१ । निपातनात् साधु ।) पणितव्यम् । विक्रेय-द्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ । (यथा, हरिः रामायणे । २ । ४८ । ४ ।

"न चातुष्यन् न चामोदन् पणिजो न प्रसारयन् ।

न चाप्नोभन्न पण्यानि नापचन् गृहमेधिन: ॥") अवहार्यम्। क्लीतव्यम्। इति पणधात्वर्थदर्शनात् ॥ (क्ली, पण्यते अवहियतेऽत्र। पण+यत्। विपणि:। यथा, मनु:। ५। १२६।
"नित्यं शुद्ध: कारुहस्त: पण्ये यच्च प्रसारितम् ॥"
"पण्ये पण्यवीथिकायाम्।" इति कुल्लूकभट्ट: ॥)

पण्यवीथिका, स्त्री, (पण्यानां विक्रेयद्रव्याणां वीथिका गृहम्।) विपणि:। इत्यमर:। २। २।२॥ पण्यविक्रयशाला। इति हलायुध: ॥ 'हट्ट:। इत्यन्ये ॥ विक्रयार्थप्रसारितनानाद्रव्याणां वणिग्वीथी। वाणियाविथी इति बाजार इति च ख्यात:। इति केचित्। हट्टमण्डप:। इति केचित्। हट्टमध्यस्थपण्यविक्रयवीथी। इति केचित्। इति तट्टीकायां भरत:॥
"आपण: पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम्॥"
इति शाश्वत: ॥

पण्यवीथी, स्त्री, (पण्यानां वीथी विक्रयगृहम्।) क्रयविक्रयस्थानम्। इति शब्दमाला ॥

पण्यशाला, स्त्री, (पण्यानां विक्रेयद्रव्याणां शाला गृहम्।) हट्ट:। इति हेमचन्द्र: ॥ विक्रयगृहञ्च ॥

पण्यस्त्री, स्त्री, (पण्या मूल्येन लभ्या या स्त्री। यद्वा पण्ये हट्टादिस्थले स्थिता स्त्री।) वेश्या। इति कोषान्तरम् ॥

पण्या, स्त्री, (पण्यते स्तूयते रोगहन्तृत्वात्। पण ड अवहारे स्तुतौ च+कर्म्मणि यत् ततष्टाप्।) पिप्पली। इति द्विरूपकोष: ॥

पण्याङ्गना, स्त्री, (पण्या पणेन मूल्येन लभ्या या अङ्गना।) वेश्या। इति हेमचन्द्र: ॥

पण्याजीव:, पुं, (पण्ये: क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति प्राणिति। आ+जीव+क:।) क्रयविक्रयिक:। वणिक्। इत्यमर:। २। ६। ७८ ॥

पण्याजीवक, क्ली, (पण्ये: क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति-तिष्ठतीति। पण्याजीवस्तत: स्वार्थे कन्। अभिधानात् क्लीवत्वम्। यद्वा, पण्याजीवैर्वणिग्भि: कायति शब्दायते इति। कै+क:।) हट्ट:। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ पण्यजीवकमित्यपि पाठ: ॥

पण्यान्धा, स्त्री, (पण्यं अन्धयति स्वगुणेन या। अन्ध+अच्।) लताविशेष:। तत्पर्य्याय:। कट्फलीपत्रा २ पण्यधा ३ पण्धा ४। अस्या गुणा:। समवीर्य्यत्वम्। तिक्तत्वम्। क्षारत्वम्। सारकत्वम्। तत्कालग्लानिघातव्रणसंरोपणत्वञ्च।
"दीर्घा मध्या तथा ह्रस्वा पण्यान्धा त्रिविधा स्मृता।
रसवीर्य्यविपाकेषु मध्यमा गुणदायिका ॥"
इति राजनिर्घण्टु: ॥
पण्यन्धा इत्यपि पाठ: ॥

पत् [द्] पुं, (पद्यते गच्छत्यनेन। पद्यौ ङ गतौ+करणे क्विप्।) पाद:। इत्यमर:। २। ६। ७१॥ (यथा, मनु:। ४। २०७।
"मत्तक्षुत्क्षुतरोगार्त्तान् न भुञ्जीत कदाचन।
केशकीटावपन्नञ्च पदास्पृष्टञ्च कामत: ॥"
केचित्तु पादशब्दस्य पद् इत्यादेशो भवतीति वदन्ति। अन्येस्तत् न मन्यन्ते अत: "पदादय:

पृथक्शब्दा इत्येके।" इति सुग्धबोधे वोपदेवेनोक्तम् ॥)

पत, ल ऌ गतौ। ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ल, अपतत्। ऌ, पात:। पत:। गतिरिह पतनम्। पतति पत्रं वृक्षात्। इति दुर्गादास: ॥

पत, त् क गतौ। ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) ऐश्वर्य्यमिश्वरीभाव:। गतिरिह पतनम्। पतयति पत्रं वृक्षात्। इति दुर्गादास: ॥

पत, य ड ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट्।) य ड, पत्यते। ऐश्वर्य्यमैश्वर्य्यमिश्वरीभाव:। इति दुर्गादास: ॥

पतं, त्रि, (पततीति। पत्+अच्।) पृष्ठम्। इति जटाधर: ॥ (पतनकर्त्तरि च, त्रि ॥)

पतग:, पुं, (पत उत्पतित: सन् गच्छति। यद्वा पतेन पक्षेण गच्छतीति। गम्+ड:।) पक्षी। इत्यमर:। २। ५। ३३॥ (यथा, मनु:। ७।२३।
"देवदानवगन्धर्व्वा रक्षांसि पतगोरगा:।
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिता: ॥")

पतङ्ग, क्ली, (पत् ल गत्यैश्वर्य्ययो:। बाहुलकात् अङ्गच्।) सुतम्। पारदम्। इति मेदिनी ॥ चन्दनभेद:। इति शब्दचन्द्रिका ॥

पतङ्ग:, पुं, (पतति गच्छतीति। "पतेरङ्गच् पक्षिणि।" उणा०। १। ११८। इति अङ्गच्।) पक्षी। (यथा, मार्कण्डेये। १०। ८६।
"तत: सर्व्वेषु निर्म्लोग्न: पापी तिर्य्यक्त्वमश्नुत।
कृमिकीटपतङ्गेषु श्वापदे मशकादिषु ॥")
सूर्य्य:। (यथा, माघे। १। १२।
"पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधि:
पुरोऽस्य यावन्न भुवि श्लथीयत ॥"
"कथं पतङ्ग: सूर्य्य:। खगत्वसामान्योपचारात्।
'पतङ्ग: शलभे सूर्य्ये पतङ्ग: पक्षिणि स्मृत:॥'
इति कोषान्तरम् ॥" इत्युल्लूकदत्त: ॥)
शलभ:। इत्यमर:। ३। ३। २०॥ शालिप्रभेद:। इति मेदिनी ॥ जलमधूकवृक्ष:। इति राजनिर्घण्टु: ॥

पतङ्गम:, पुं, (पत उत्पतित: सन् गच्छतीति। गम्+खच्। मुम् च।) पक्षी। इति व्याकरणम् ॥ (शलभ:। यथा, भागवते। ७। ८।२४।
"अलक्षितोऽग्नौ पतित: पतङ्गो
यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥")

पतङ्गिका, स्त्री, (पतङ्ग+स्वल्पार्थे संज्ञायां वा कन्। स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) मधुमक्षिकाविशेष:। तत्पर्य्याय:। पुत्तिका २। इत्यमर:। २। ५। २७॥ (यथा, महाभारते। १। १०८। १०।
"पतङ्गिकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता।
कर्म्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन! ॥")

पतञ्चिका, स्त्री, (पतमभिगतं शत्रुमित्यर्थ: चिकयति पीड़यति खारोपितशरैरिति यावत्। पृषोदरात् साधु:।) शत्रुञ्जी। इति शब्दरत्नावली ॥

पतञ्जलि:, पुं, (पत: पतन् वा अञ्जलि: नमस्कार्य्यतया यस्मिन्। शकन्ध्वादित्वात् साधु:।) मुनिविशेष:। स तु पातञ्जलदर्शनपाणिनिटीकामहाभाष्यादिग्रन्थकर्त्ता। तत्पर्य्याय:। गोनर्दीय: २। इति हेमचन्द्र: ॥ चूर्णिकृत् ३ भाष्यकार: ४। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ वररुचि: ५। इति शब्दरत्नावली ॥ (कैश्चिदुच्यते योगसूत्रकारकपतञ्जलिर्भाष्यकृत् पतञ्जलिभिन्न एव। अनयोरभेदतान्तु निर्दिश्यन्ति पाश्चात्या: ॥ पातञ्जलयोगशास्त्रन्तु पादचतुष्टयात्मकं तत्र प्रथमे पादे "अथ योगानुशासनम्।" इति योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञां विधाय "योगश्चित्तवृत्तिनिरोध:।" इत्यादिना योगलक्षणमुक्त्वा सप्रपञ्चसमाधिनिर्द्देशं कृतवान् भगवान् पतञ्जलि:। द्वितीये तु "तप: स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग:।" इत्यादिना शुद्धिमत्तचित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि च निरदिशत्। तृतीये "देशबन्धश्चित्तस्य धारणा।" इत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयरूपमन्तरङ्गं संयमपदवाच्यं तत्र अवान्तरफलं विभूतिजातञ्च उपदिदेश। चतुर्थे पादे तु "जन्मौषधिमन्त्रतप: समाधिजा: सिद्धय:।" इत्यादिना सिद्धिप्रपञ्चकं मुख्यं प्रयोजनं कैवल्यं प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरसंश्लिष्टं पुरुषं स्वेच्छया निर्म्माणकायमधिष्ठाय लौकिकादिसम्प्रदायप्रवर्त्तकं संसारदहने दग्धानां जीवानां निस्तारकञ्च उपदिष्टवान् ॥)

पतत्त्रं, क्ली, (पतन्तं त्रायते इति। पतत्+त्रै+कः।) पक्ष:। पाखा इति भाषा। इत्यमर:। २। ५। ३६। (यथा, भागवते। ८। ११। ३४।
"येन मे पूर्व्वमद्रीणां पक्षच्छेद: प्रजात्यये।
क्षतो निविशतां भारै: पतत्रै: पततां भुवि ॥"
(घं) पतत्र गतौ। "अग्निपक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्।" उणा०। ३। १०५। इति अत्रन्। वाहनम्। इत्युज्ज्वलदत्त: ॥)

पतत्री, [न्] पुं, (पतत्रं पक्षो विद्यतेऽस्य। पतत्र+इनि:।) पक्षी। इत्यमर:। २। ५। ३३॥ (यथा, कुमारे। ५। ४।
"पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुन: पतत्रिण: ॥")

पतत्रि:, पुं, (पतति उत्पततीति। "पतेरत्रिन्।" उणा०। ४। ६६। इति अत्रिन्।) पक्षी। इत्यमर:। २। ५। ३३ ॥

पतद्ग्रह:, पुं, (पतत् सुखादिभ्य: स्खलत् जलादि गृह्णातीति। पतत्+ग्रह+अच्।) प्रतिग्राह:। इत्यमर:। २। ३। १३६ ॥ पिकदानी इति भाषा ॥

पतङ्गीरु:, पुं, (पतत् पक्षी भीरुर्यस्मात्।) श्येन:। इति शब्दरत्नावली ॥

पतन् [त्] पुं, (पततीति। पत्+शतृ।) पक्षी। (यथा, महाभारते। २। ३८। २८।
"नक्षत्राणां सुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां सुखम्।

पर्व्वतानां सुखं मेरुर्गरुड: पततां सुखम् ॥") पतनशीले त्रि। इति मेदिनी ॥

पतनं, क्ली, (पत्+भावे ल्युट्।) पात:। पड़न् इति भाषा। यथा,—

"अग्नेः पतने न वेदना पतनज्ञानमतीव दु:सहम् ॥"

इत्युद्भट: ॥

"द्विजातिकर्म्मभ्यो हानि: पतनं परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्।" इति हारीतसूत्रम् ॥ पापम्। यथा, प्रायश्चित्तविवेके।

"विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नर: पतनमृच्छति ॥"

पतम:, पुं, (पतति कर्म्मभेदाय यस्मात्। पत्+अम।) स्त्रीणपुरुषाणां चन्द्रलोकात् पतनं यस्मिन् प्रसिद्धम्।) चन्द्र:। (पततीति। पत्+अम।) पक्षी। पतङ्ग:। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति: ॥

पतयालु:, त्रि, (पत्+"स्पृहिगृहिपतिदयीति।" ३।२।१५८। इति आलुच्।) पतनशील:। तत्-पर्य्याय:। पातुक: २। इत्यमर:। ३।२।२७ ॥

पतस:, पुं, (पततीति। "अत्यविचमीति।" उणा ३।११७। इति असच्।) पक्षी। इत्युणादिवृत्ति: ॥ चन्द्र:। पतङ्ग:। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति: ॥

पताका, स्त्री, पत्यते ज्ञायते कस्यचित् भेदोऽनया। (पत्+"वलाकादयश्च।" उणा ४।१४। इति आक प्रत्ययेन साधु:।) ध्वजम्। निशान् इति भाषा। (यथा, महाभारते। ६।१७।१५।

"श्वेतैरश्वै: पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभि:। तान्यनीकान्यशोभन्त राजन्यपदातिभि: ॥")

तत्पर्य्याय:। वैजयन्ती २ केतनम् ३ ध्वजम् ४। इत्यमर:। २।८।६६ ॥ पटाका ५ जयन्ती ६ वैजयन्तिका ७ कदली ८ कल्पली ९ केतु: १० कदलिका ११ योममण्डलम् १२। इति शब्दरत्नावली ॥ चिह्नम् १३। इति जटाधर: ॥ केतनं ध्वजं एतत्त्रयं पताकादण्डे। इति भरत: ॥ सौभाग्यम्। नाटकाङ्गम्। इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ६।२०।

"पताकास्थानकं योज्यं सुविधार्य्येह वस्तुनि ॥"

इह नाट्ये ॥ तल्लक्षणं यथा तत्रैव। ६।२८।

"यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्य: प्रयुज्यते। आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥"

तद्विवरणञ्च तत्रैव। ६।२९—३२।

"सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्प्रग्रहात:।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्त्तितम् ॥
यथा, रत्नावल्यां 'वासवदत्तेयमिति' राजा यदा तत्कण्ठपार्श्वं मोचयति तदा तद्दृष्ट्वा 'सागरिकेयमिति' प्रत्यभिज्ञाय 'कथं प्रिया मे सागरिका व्यसनमलमतिमात्रम्' इत्यादि फलरूपार्थसम्पत्ति: पूर्व्वापेक्षया उपचारातिशयात् गुणवती उत्कृष्टा।१।

वच: सातिशयश्लिष्टं नानावस्तुसमाश्रयम्।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥
यथा, वेणीसंहारे सूत्रधार:।

'रक्तप्रसाधितभुव: शतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुता: सभृत्या:।'

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन बीजार्थप्रतिपादनात् नेदमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानम्। २।

अर्थोऽभिप्रेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत्।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥

लीनं अप्रकाशं श्लिष्टेन सम्बन्धयोर्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विश्लेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम्। यथा, वेणीसंहारे २ अङ्के।

कञ्चुकी। 'देव। भग्नं भग्नम्।' राजा। 'केन।' कञ्चुकी। 'भीमेन।' राजा। 'कस्य।' कञ्चुकी। 'भवत:।' राजा। 'व्या:। किं प्रलपसि?' कञ्चुकी। (सभयम्) 'देव! ननु ब्रवीमि। भग्नं भीमेन भवत:।' राजा। 'धिक् दुर्व्वापसद! कोऽयमद्य ते व्यामोह:।' कञ्चुकी। 'देव! न व्यामोह: सत्यमेव। भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम्।

पतितं किङ्किणीकाणबद्धाकन्दमिवक्षितौ ॥'

अत्र दुर्य्योधनोरुभग्नरूपप्रस्तुतसङ्गतमर्थान्तरमुपगम्य। ३।

द्व्यर्थो वचनविन्यास: श्लिष्ट: काव्ययोजित:।
प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥"४॥)

अङ्क:। केतु:। इति हेमचन्द्र: ॥ अस्य विवरणं ध्वजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पताकी, [न्] त्रि, (पताका विद्यतेऽस्य। पताका+इनि:।) वैजयन्तिक:। पताकाधारी। इत्यमर:। २।८।७१ ॥ (यथा, महाभारते। ६।१७।२०।

"स तु गोवासन: श्रीमान् सहित: सर्व्वराजभि:।
ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ॥")

रिष्टारिष्टबोधकचक्रविशेष:। तस्य लिखनक्रमो यथा

"तिर्य्यगूर्द्धगता रेखास्तिस्रो देया: पताकया।
युता: कार्य्या वेधविदा सर्व्वमङ्गलरेखया ॥
दक्षशोणितरेखातो वामं मेषाद्यराशय:।
पञ्चाष्टयुग्मविप्राश्च शून्यदशेन्द्वग्निसागरा:।
कर्कोटान्तीनपर्य्यन्तमङ्का देया यथाक्रमम् ॥

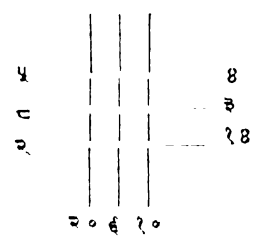

बालस्य जन्मकालीनग्रहलग्नमजादिषु।
विन्यस्य चिन्तयेत् प्राज्ञ: शुभाशुभं यथाग्रहात् ॥"

तत्र शुभाशुभज्ञानं यथा,—

"शुभदण्डयोगवैधैर्लग्नाद्बालस्य शोभनम्।
पापदण्डयोगवैधैराद्यद्व्यादिष्टिकालवित्।
बलेऽधिके दिनं मध्ये मासो हीने च हायनम् ॥"

वेधज्ञानं यथा,—

"कर्कमीनधनुर्भ्यश्च हरे: कीटघटेन च।
स्त्रियास्तौलिस्थगाभ्याञ्च घटे मीनेन कन्यया ॥
धनुषो मृगकर्किभ्यां मकरे धनुषा स्त्रिया।
मीने कर्कितुलाभ्याञ्च मीनस्थौधनुषावजे ॥
तुलाकर्किस्थगैर्व्वन्द्वे कीटकुम्भवृषेषु च।
सिंहवर्द्धेभ्यतेषु वामदक्षिणसंमुखे: ॥
राहुकेत्वर्कसौरारे: पापैर्विद्धो युतोऽशुभ:।
तदभ्यैर्युतविद्धस्तु लग्नराशि: शुभप्रद: ॥"

रिष्टिकालो यथा,—

"एकोनविंशति: कर्के सिंहे सप्तदशैव तु।
षट्चिंशद्बलायाञ्च षड्विंशतिस्तुलाधरे ॥
वृश्चिके सिंहवज्ज्ञेयमनचिंशच्छरासने।
षड्विंशं मकरे ज्ञेयं कुम्भे सप्तदश स्मृता: ॥
नव युग्मे तथा मीने मेषे षड्दशभिस्तथा।
वृषभे च तथा सिंहे युग्मेऽक्षिहरलोचने ॥
चितयाङ्कादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये।
एकाङ्काद्विग्रहाङ्काद्या क्वचिद्दिष्टेऽब्द सम्भव: ॥"

अथ यामार्द्धाधिपज्ञानम्।

"वारेशादर्क्षयामेषु राज्यक्षो: षड्यट् क्रमात्।
अधिपा: स्युर्व्यहारेऽत्र यथाकार्य्ये भवन्ति ते।
रवीज्येन्दुभृगुज्ञाजशनिज्ञरवयो निशि ॥
रविशुक्रज्ञराचीशाग्नयोज्यकुजभास्करा:।
दिने ऊह्या: परेऽवं तत्राध्यक्षाश्चतुर्य्यहा:।"

अथ दण्डाधिपज्ञानम्।

"पापदण्डं भवेद्रिष्टि: शुभदण्डं शुभं भवेत्।
शुभग्रहस्य दण्डं तु कर्म्मारम्भाच्छुभं भवेत् ॥
यस्यार्द्धयामस्तस्यैव प्राग्दण्ड: सर्व्वदा मत:।
षट् षट् परोत्य दण्डाश्च त्रयो रात्रौ मता यथा ॥
आदित्यभृगुजौ बुधोऽपि च शशी सोमे शनौ ज्ञे कुजो
भौमेऽर्क: सितसोमजौ च शशिजे सोम: शनि-र्व्वाक्पति:।
जीवेऽङ्गारकरवी भृगुर्भृगुसुते सौम्येन्दुमार्गेज्यजा:
काले जीवमहीजतिग्मकिरणा रात्रौ च दण्डा-धिपा: ॥

यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्द्धक:।
तदर्द्धात्तु तृतीय: स्यात्तदर्द्धात्तु तुरीयक:॥
व्यङ्काभावे तु राहु: स्यात् तदङ्को वसुसंज्ञक:।
भस्याङ्कस्य परित्यागाद्विवादण्डाधिपा यथा ॥
रविदनुजबुधस्त्रीचन्द्रसुरासुरज्ञा:
कुजरविदनुजज्ञाग्नीन्दुसुरासुराश्च।
गुरुशशिरविदैत्या: शुक्रभौमार्कदैत्या:
शशिकुजरविदैत्या दण्डपास्वर्द्धयामे ॥"

शुभाशुभदण्डज्ञानं यथा,—

"शशिवार्कस्य दण्डो सततशुभकरावादिशशी
तथेन्दो:
शशी दण्ड: कुजस्याथ गुरुबुधयोरात्मभं
प्रशस्तम्।
आदिर्दण्डस्तथैको भृगुकुलवृषते: सर्व्वकार्य्येषु शस्तो
दण्डाश्चत्वार एते क्वचिदपि समये नैव शौरे:
प्रशस्ता: ॥"

पलपताकी यथा,—
"प्रतिदण्डं पलान्येषां ज्ञात्वा वाद्यं क्वचिच्छुभम् ॥
रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ
कुजे च वागाः शशिजे तथाङ्काः ।
प्राणाश्चतुर्दिक् च बृहस्पतौ स्या-
द्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥"
बालस्य शुभाशुभफलं यथा,—
"अशुभे दण्डसंयोगे सर्व्वत्र पुण्यवर्जिते ।
बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः समन्वितम् ॥
अशुभग्रहदण्डे तु सर्व्वत्र पापवर्जिते ।
बालस्य कुशलं सर्व्वं शुभैर्यदि समन्वितम् ॥
अशुभो दण्डनाथो हि वैधर्क्षेण लभ्यते ।
मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा क्वचित् ॥
पापस्य दण्डमात्रे तु तदयोगवैधवर्जिते ।
बालस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम् ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वे पलाकीवेधः ॥
(स्त्रियां ङीप् । सेना । यथा, रघुः । ४ । ८२ ।
"न प्रसेहे स रुद्वार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥")

पतिः, पुं, (पाति रक्षतीति । पा + क्तिच् ।) शूलम् । गतिः । इति विश्वः ॥ पाणिगृहीता । भ्रातर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धवः २ प्रियः ३ भर्त्ता ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ कान्तः ५ प्राणनाथः ६ गुरुः ७ हृदयेशः ८ जीवितेशः ९ जामाता १० सुखोत्सवः ११ मर्म्मकीलः १२ श्वशुरः १३ स्वामी १४ रमणः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वरः १६ परिणेता १७ ग्रही १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणम् । विधिवत्पाणिग्राहकः । अनुकूलदक्षिणभूयिष्ठभेदात् पतिश्चतुर्धा । सार्व्वकालिकपरस्त्रीनापराङ्मुखत्वे सति सर्व्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः । १ । सकलनायिकाविषयसममहृज्जानुरागो दक्षिणः । २ । भूयो निःशङ्कः क्षतशोभोऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः । ३ । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । ४ । इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ पतिसेवादिफलं यथा,—
"कथं मे सुव्रते ! साध्वि ! निद्राभङ्गः कृतस्त्वया ।
व्यर्थं व्रतादिकं तस्या या भर्त्तुश्चापकारिणी ॥
तपश्चानशनञ्चैव व्रतं दानादिकञ्च यत् ।
भर्त्तुरप्रियकारिण्याः सर्व्वं भवति निष्फलम् ॥
यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तया ।
पतिव्रताव्रतार्थञ्च पतिरूपी हरिः स्वयम् ॥
सर्व्वदानं सर्व्वयज्ञः सर्व्वतीर्थनिषेवणम् ।
सर्व्वं व्रतं तपः सर्व्वमुपवासादिकञ्च यत् ॥
सर्व्वधर्म्मश्च सत्यञ्च सर्व्वदेवप्रपूजनम् ।
तत् सर्व्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।
वैकुण्ठं स्वामिना सार्द्धं सा याति ब्रह्मणः श्रुतम् ॥
विप्रियं कुरुते भर्त्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् ।
व्यसतकुलप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति ! ॥
कुम्भीपाकं व्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवति चाण्डाली पतिपुत्रविवर्ज्जिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"स्वकान्तस्य परो बन्धुरिह लोके परत्र च ।
नहि कान्तात् परः श्रेयान् कुलस्त्रीणां परो गुरुः ॥
देवपूजा व्रतं दानं तपस्त्वानशनं जपः ।
स्नानञ्च सर्व्वतीर्थेषु होला सर्व्वमखेषु च ॥
प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च ब्राह्मणातिथिसेवनम् ।
सर्व्वाणि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
किमतः पतिभक्तायाः अभक्तायाश्च भारते ।
यया दुःखी सुखारम्भे साकाङ्क्षः प्रथमो भवेत् ॥
पतिर्मे वापरो धर्म्मो नहि स्त्रीणां श्रुतौ श्रुतम् ।
स्वप्ने ज्ञाने च सततं कान्तं नारायणाधिकम् ।
दृष्ट्वा तच्चरणाम्भोजं सेवां नित्यं करिष्यसि ॥
परिहासेन कोपेन भयेनापि वञ्चया सुते ! ।
कटूक्तिं स्वामिनः साक्षात् परोक्षान्न करिष्यसि ॥
स्त्रिया वाग्योनिदुष्टायाः कामतो भाषते सति ।
प्रायश्चित्तं श्रुता नास्ति नरकं ब्रह्मणः श्रुतम् ॥
सर्व्वधर्म्मपरीता या कटूक्तिं कुरुते पतिम् ।
प्रातर्जन्मशतं पुण्यं तस्या गच्छति निश्चितम् ॥
दत्त्वा कन्यां बोधयित्वा जगाम मुनिपुङ्गवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अध्यायः ॥
अपि च ।
"या स्त्री भर्त्तुरसौभाग्या सा सौभाग्या च सर्व्वतः ।
अयत्ने भोजनं तस्या न सुखं जीवनं वृथा ॥
यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम् ।
तत् किं पुत्रे धने रूपे सभक्तौ यौवनेऽथवा ॥
यस्याः स्त्रीणास्ति कान्ते च सर्व्वप्रियतमे परे ।
सा शुचिर्धर्म्महीना च सर्व्वकर्म्मसु वर्ज्जिता ॥
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्त्ता देवतं गुरुरेव च ।
सर्व्वस्माच्च परः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥
पिता माता सुतो भ्राता क्लिष्टो दत्त्वाभितं धनम् ।
सर्व्वस्वदाता स्वामी च भ्रष्टानां योषितां सुराः ॥
काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च स्वामिनम् ।
व्यतिसङ्गप्रजाता च सुशीला कुलपालिका ॥
असङ्गप्रसूता या दुःशीला धर्म्मवर्ज्जिता ।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥
या स्त्री द्वेष्टि सर्व्वपरं पतिं विष्णुसमं गुरुम् ।
कुम्भीपाकं पचति सा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
व्रतङ्कागशतं दानं सत्यं पुण्यं तपश्चिरम् ।
पतिभक्तिविहीनाया भस्मीभूतं निरर्थकम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५७ अध्यायः ॥
अपि च ।
"साध्वी सङ्गप्रजाया च शतपुत्राधिकः पतिः ।
असङ्गप्रसूता या दुःशीला ज्ञानवर्ज्जिता ॥
स्वामिनं मन्यते नासौ पित्रोर्दोषेण दूषिता ।
कुत्सितं पतितं रुग्णं दरिद्रं रोगिणं जड़म् ॥
कुलटा विष्णुतुल्यञ्च कान्तं पश्यति सन्ततम् ।
हुताशनो वा सूर्य्यो वा सर्व्वतेजस्विनां परः ।
पतिव्रतातेजसश्च कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
महादानानि पुण्यानि व्रतान्यनशनानि च ।
तपांसि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
पुत्रो वापि पिता वापि बान्धवो वा सहोदरः ।
योषितां कुललातानां न कश्चित् स्वामिनः समः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ४४ अध्यायः ॥ * ॥
पतिदक्षिणादि यथा,—
"निरूपितस्य वेदेषु स्वशब्दो धनवाचकः ।
तदस्यास्तीति स स्वामी वेदज्ञैः परिगद्यते ॥
तस्य दाता सदा स्वामी न च स्वं स्वामिनो भवेत् ।
अहो अवश्यं भवतां वेदज्ञानमबोधताम् ॥
धर्म्म उवाच ।
पत्नीं विना न स्वं साध्वि ! स्वामिनं दातुमक्षमम् ।
दम्पती ध्रुवमेकाङ्गौ तयोर्दाता च ह्रौ समौ ॥
निरूपिता पुण्यके च व्रते स्वामी च दक्षिणा ।
श्रुतौ श्रुतो यः स्वधर्म्मो विपरीतो ह्यधर्म्मकः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ७ अध्यायः ॥

पतिः, त्रि, (पाति रक्षति पालयतीति वा । "पतेर्डतिः ।" उणा० । ४ । ५७ । इति डतिः ।) अधिपतिः । तत्पर्य्यायः । स्वामी २ ईश्वरः ३ ईशिता ४ अधिभूः ५ नायकः ६ नेता ७ प्रभुः ८ परिवृढः ९ अधिपः १० । इत्यमरः । ३ । ११० । ११ ॥ (यथा, मनुः । ७ । ११५ ।
"ग्रामस्याधिपतिं कुर्य्यात् दशग्रामपतिं तथा ।
विंशतीशं शतेशञ्च सहस्रपतिमेव च ॥")

पतिंवरा, स्त्री, (पतिं वृणोति या सा । वृ + अच् । "संज्ञायां भृञामिदुवृजीति ।" ३ । २ । ४९ । इति सुम् ।) स्वयंवरा । स्वेच्छया पत्यन्वेषिणी । (यथा, रघौ । ६ । १० ।
"मनुष्यवाह्यं चतुरश्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मध्यान्तरराजमार्गं
पतिंवरा कल्पविवाहवेशा ॥")
क्षणाजीवकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पतिघ्नी, स्त्री, (पतिं हन्ति इति । "लक्षणे जायापत्योष्टक् ।" ३ । २ । ५२ । इति टक् ततो ङीप् ।) पतिनाशकहस्तरेखाविशेषः । यथा, "लक्षणे जायापतिभ्याम् । जायाघ्नो हस्तः । पतिघ्नी पाणिरेखा ।" इति संक्षिप्तसार व्याकरणम् ॥ स्वामिहन्त्री । (विवाहात् प्राक् चैत्रादिस्तत्पिण्डाद्येकस्य कुमार्य्यै परीक्षार्थं दाने तदा श्मशानज्ञातस्तत्पिण्डस्य ग्रहणे कुमार्य्यास्तस्याः पतिघ्ननरूपफलं यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे १ । ५ । ६ । "अथो पिण्डान् कृत्वा पिण्डानभिमन्त्रा कुमारीं ब्रूयात् एषामेकं गृह्णीष्वेति ।" इति नियोजिता कुमारी यदि श्मशानादाहृतं शवं गृह्णाति तदा पतिघ्नीति तां विद्यात् ॥)

पतितः, त्रि, (पतति भ्रष्टो भवति स्वधर्म्मात् पुरस्कृतिक्रियमाणः सदाचारादिभ्यो वा यः । पत् + कर्त्तरि क्तः, चलितः । गलितः । पतनाश्रयः । पड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रस्कन्नः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ पातित्यविशिष्टः । स्वधर्म्मच्युतः । तस्य लक्षणं यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"स्वधर्म्मं यः समुच्छिद्य परधर्म्मं समाश्रयेत् ।
अनापदि स विद्वद्भिः पतितः परिकीर्त्तितः ॥"

पातित्यकारणं यथा, मात्स्ये २०१ अध्याये ।
"चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥"
पतिता यथा,—
"गरान्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ।
क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् ॥
गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
कृमित्वमशुचित्वञ्च स्तनालङ्कारकारिणः ॥"
तथा,—
"ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणेहताः ।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥"
तेषां दाहादिनिषेधो यथा, —
"पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
न चाम्बुपातः पिण्डो वा कार्य्यः श्राद्धादिकं क्वचित्॥"
इति शुद्धितत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥
तेषां संसर्गनिषेधो यथा, वराहपुराणे ।
"आसनप्रश्रयनाच्चैनं भोजनात् कथनादिषु ।
सम्वत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥"
प्रायश्चित्तेतरवैदिकर्म्मानधिकारी सन् नरकभागी । यथा,—
"पतितैः संप्रयुक्तानामिमां गृह्णत निष्कृतिम् ।
सम्वत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥
याजनाध्यापनाद्योनाच्छ्वासपानान्नासनात् ।
यो येन पतितेनैव संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् संसर्गस्य विशुद्धये॥"
तेषामुदकार्य्यं यथा,—
"पतितस्यौदकं कार्य्यं सपिण्डैर्ज्ञातिभिर्गुरुम् ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातिभिर्गुरुसन्निधौ ॥
दासीघटमयं पूर्णं पर्य्यस्येत् प्रेतवत् सदा ।
अहोरात्रमुपासीनं नाग्नौ नाह्मणे सह ॥
निवर्त्तयेरंस्ततस्तु सम्भाषणमहासनम् ॥"
इति मात्से २०१ अध्यायः ॥
अत्याज्या पतिता यथा, मत्स्यपुराणे ।
"पतिता गुरवस्त्याज्या न तु माता कदाचन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥"
द्वादशवार्षिकव्रतनाश्यपापयुक्तः । तस्य और्द्धदेहिकविधिर्यथा, "पूर्व्वोक्तप्रात्मश्राद्धे: दाहाग्नौचादिनिषेधस्तदानीमेव । वत्सरान्ते तु सर्व्वमौर्द्धदेहिकं कुर्य्यात् ॥
गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्द्धं संवत्सरात् कुर्य्यात् सर्व्वमेवौर्द्धदेहिकम् ॥"
इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात् ॥
एवं म्लेच्छीकृतानामपि । गयाश्राद्धमपि कार्य्यम् ।
"ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती पक्षपातकी ।
सर्व्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥"
इत्यग्निपुराणात् ॥ * ॥
एवं ब्राह्मेऽपि ।
"क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे क्वचित् ।
देशधर्म्मप्रमाणत्वात् गयाकूपे स्वबन्धुभिः ॥
मार्गशुद्धपादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन् ॥"
सूर्य्यपदे इत्यर्थः ॥ * ॥ तत्र वर्षमध्ये कृत्यमुक्तमपरार्के वायुपुराणे ।
"शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्य्यात् श्राद्धन्तु वत्सरम् ।
द्वादशाहानि वा कुर्य्यात् शुक्ले च प्रथमेऽहनि ॥"
छागलेयः ।
"नारायणबलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥"
व्यासः ।
"नारायणं समुद्दिश्य घृतं वा यत्र दीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म्म तद्ध्येतैतदन्यथा ॥"
स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्य्यः । तदुक्तं हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते ।
"कृत्वा चान्द्रायणं पूर्व्वं क्रिया कार्य्या यथाविधि ।
नारायणबलिः कार्य्यो लोकगर्हाभयात् नरैः ॥
पिण्डोदककिया: पश्चात् वृषोत्सर्गादिकञ्च यत् ।
एकोद्दिष्टानि कुर्व्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥"
दिवोदासीये वृद्धशातातपस्तु इत्याह ।
"पतिते च मृते शुद्धौ प्राजापत्यांस्तु षोडश ।
मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ॥"
इदं प्रायश्चित्तार्हपित्रादिविषयम् ।
"इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विषादिनः ।
घातयन्ति स्वमात्मानं चाण्डालादिहताश्च ये ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः ।
यथाशास्त्रं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥
तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥"
इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेः ॥ * ॥
तत्रैव वौधायनोऽपि । नारायणबलिं व्याख्यास्यामोऽभिप्लुतपतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि चीर्णानि वा वारिमरणं यत्र यस्य तत्र तत्र कुर्व्वीतेति ॥ * ॥ मृत्यपरिशिष्टे तु चण्डालादित्याद्युक्ता,—
"दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ।
प्रायश्चित्तन्तु कर्त्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयम् ॥"
इत्युक्तम् ॥ * ॥ मदनरत्ने ।
"ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि चीर्णानि वा कुर्व्वीतेति ॥" * ॥ मदनरत्ने ब्राह्मे ।
"प्रमादादपि निःशङ्कमुत्कस्माद्विधिचोदितः ।
चण्डालैर्ब्राह्मणैर्वापि निहतो यत्र कुत्रचित् ॥
तस्य दाहादिकं कार्य्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ।
चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयं तस्य विशुद्धये ॥
यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा तु विधिना दहेत् ।
बुद्धिपूर्ब्वं हतानान्तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेत् ॥"
इत्युक्तम् । स्मृतिरत्नावल्यां तद्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा अर्व्वागब्दात् सर्व्वं कार्य्यं इत्युक्तम् ।
"आत्मनो घातशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
तप्तकृच्छ्रचतुष्कञ्च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः ॥
अर्व्वाक् संवत्सरात् कुर्य्यात् दहनादि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायणबलिमनित्यत्वात्तदायुषः ॥"इति ॥
एवमात्मवधनिमित्तं तत्तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन समुच्चितं कार्य्यम् । अतएव वौधायनेनोक्तम् । द्वादशवर्षाणि चीर्णानि वेति । मदनपारिजाते स्मृत्यर्थसारे च ब्रह्महादीनां तत्तोग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणबलिः कार्य्य इत्युक्तम् । एवं म्लेच्छीकृतानामपि ॥ * ॥ यत्तु कश्चिदाह । पुत्रकृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः । आत्मघाते तु वचनादस्तु । महापातके तु कथं स्यादिति । स स्वयमेव आत्मवधप्रायश्चित्तस्य ज्ञातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य एव । नहि ज्ञातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्य्यमिति वचनमस्ति पुत्रकर्त्तृकसर्व्वप्रायश्चित्तादिविप्रवापत्तेः । प्रागुक्तवौधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं प्रायश्चित्तार्हाणामेव । प्रायश्चित्तानर्हाणान्तु पतितौर्द्धदेहिकमात्रं कार्य्यमिति केचित् । मदनपारिजातादिस्वरसोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु तदर्हानर्हयोर्व्वचनेऽनुपादानात् अविशेषात् तत्रापि नारायणबलिर्गयाश्राद्धञ्चेति युक्तम् ॥ * ॥ पतितौर्द्धदेहिकविधिस्तु मित्राद्यतिरिक्तविषय इत्यपरे । स यथा । हेमाद्रौ ब्राह्मे ।
"पतितस्य तु कारुण्यात् यस्तस्मिं कर्त्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाकृष्य सर्व्वगां दत्तवेतनाम् ॥
अशुष्कघटहस्तान्तां यथावत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि ! गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् ॥
तोयपूर्णं घटञ्चेमं सतिलं दक्षिणासुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥
कौर्म्मेयैः पातकिसंज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्ब्रुवन् ।
निगृह्य तस्य वाक्यं सा लब्धभृत्या करोति तत् ॥
एवं कृते भवेत्तस्य पतितानां न चान्यथा ॥"
इति ।
इदञ्च मृताहे कार्य्यम् । पतितस्य दासी मृताह्नि यदा घटमपवर्जयेदेतावतायसुपचरितौ भवतीति मदनरत्ने विष्णुक्तेः । इदञ्चात्मत्यागिविषयम् । व्यात्मत्यागिनः पतितास्तेनाग्नौचोदकभाजः स्युरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधानादिति गौड़ाः । उपलक्षणत्वात् सर्व्वेषामिति तु युक्तम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥

पतिवती, स्त्री, (पतिर्विद्यते यस्याः । पति + मतुप् । "अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।" ४ । १ । ३२ । इति निपातनात् वत्वं नुगागमश्च । ततः । "ऋन्नेभ्यो ङीप् ।" ४ । १ । ५ । इति ङीप् ।) सभर्त्तृका । सधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ (यथा, रघुः । १५ । ३५ ।
"इतरेऽपि रघोर्वंश्याः क्षयस्तेजोग्निसंभवः ।
तद्योगात् पतिवतीषु पत्नीष्वासन् द्विजन्मनः ॥")

पतिव्रता, स्त्री, (पतिर्व्रतमिव धर्म्मार्थकामेषु कायवाङ्मनोभिः सदोपास्योऽस्याः ।) स्वाम्यनुरक्ता । तत्पर्य्यायः । सुचरित्रा २ सती ३ साध्वी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ एकपत्नी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या लक्षणं यथा,—
"आर्त्ते सुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना क्षमा ।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्या माहात्म्यं यथा,—
नारद उवाच ।
"कर्म्मणा केन राजेन्द्र ! तपसा वा तपोधन ! ।
उत्तमाञ्च गतिं याति लभते वासः प्रशंस मे ॥
एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा नारदेनाब्रवीत्तदा ।

यम उवाच ।
न तस्या नियमो विप्र ! तपो नैव च सुव्रत ! ।
उपवासो न दानञ्च न दमो वा महामते ! ॥
यादृशी तु भवेद्विप्र ! शृणु तत्त्वं समासतः । ।
प्रसूते या प्रस्वपिति विजृम्भे जायति स्वयम् ॥
भुङ्क्ते तु भोजिते विप्र ! सा मृत्युञ्जयति ध्रुवम् ।
मौने मौना भवेद्या तु स्थिते तिष्ठति या स्वयम् ।
सा मृत्युञ्जयते विप्र ! नात्र कार्य्या विचारणा ॥
एकदृष्टिरेकमना भर्तुश्चिन्तनकारिणी ।
तस्या विभीमहे सर्व्वे ये तथान्ये तपोधन ! ॥
देवानामपि सा साध्वी पूज्या परमशोभना ।
भर्त्रा वाभिहिता वापि प्रणत्याख्यायिनी भवेत् ॥
वर्त्तमानापि विप्रेन्द्र ! प्रत्याख्यानाऽ सा यदा ।
तदैव तुं संश्रयति पतिं नान्यं कदाचन ॥
भर्तुर्मृत्युमुखं ब्रह्मन् ! या पश्यति वराङ्गना ।
एवं याति भवेन्नित्यं भर्तुः प्रियहिते रता ॥
अनुविधेन भावेन भर्त्तारमनुगच्छति ।
सा तु मृत्युमुखद्वारं न गच्छेद्ब्रह्मसम्भव ! ॥
एष माता पिता बन्धुरेष मे दैवतं परम् ।
एवं शुश्रूषते या तु सा मां विजयते सदा ।
पतिव्रता तु या साध्वी तस्याश्चाहं कृताञ्जलिः ॥
भर्त्तारमनुध्यायन्ती भर्त्तारमनुगच्छति ।
भर्त्तारमनुशोचन्ती मृत्युद्वारं न पश्यति ॥
गीतवादित्रतृत्यानि प्रेक्षणीयान्यनेकशः । ।
न शृणोति न पश्येत मृत्युद्वारं न पश्यति ॥
स्नायन्ती स्थितो वापि कुर्व्वन्ती वा प्रसाधनम् ।
नान्यच्च मनसा ध्यायेत् कदाचिदपि सुव्रता ॥
देवता अर्च्चयन्ती वा भोजयन्त्यथ वा द्विजान् ।
पतिं न त्यजते चित्तात् मृत्युद्वारं न पश्यति ॥
भानौ चानुदिते या तु उत्थाय च तपोधन ! । ।
गृहं मार्জयते नित्यं मृत्युद्वारं न पश्यति ॥
चतुर्दक्षः स्वभावश्च यस्या नित्यं सुसंवृतम् ।
शौचाचारसमायुक्ता सापि मृत्युं न पश्यति ॥
भर्तुर्मुखं प्रपश्यन्ती भर्तुश्चित्तानुसारिणी ।
वर्त्तते च हिते भर्तुर्मृत्युद्वारं न पश्यति ॥
एवं कीर्त्तिमतां लोके दृश्यन्ते दिवि देवताः ।
मानुषाणाञ्च भार्य्या वै तत्र देशे तु दृश्यते ॥
कथितेयं पुरा विप्र ! आदित्येन पतिव्रता ।
मया तस्मात्तु विप्रर्षे ! यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥
गुह्यमेतत्ततो दृष्ट्वा पूजयामि पतिव्रताम् ॥"

इति वाराहे पतिव्रताचरित्रम् ॥ * ॥

पतिव्रताधर्म्मो यथा,—
"पतिव्रतानां यद्धर्म्मं तन्निबोध व्रजेश्वर ! ।
नित्यं भर्त्तुर्व्रतमुकया तत्पादोदकभोजितम् ।
भक्तिभावेन सततं भोक्तव्यं तदनुज्ञया ॥
व्रतं तपस्या देवार्च्चा परित्यज्य प्रयत्नतः । ।
कुर्य्याच्चरणसेवाञ्च स्तवनं परितोषणम् ॥
सदाचारहितं कर्म्म न कुर्य्यादिरतः सती ।
नारायणात् परं कान्तं ध्यायेत सततं सती ॥
परपुंसां पुरश्चैव सुवेषं पुरुषं परम् ।
याचामहोत्सवं नित्यं गर्हकं गायनं व्रज ।
परक्रीड़ाञ्च सततं नहि पश्यति सुव्रता ॥

यद्दुष्टं स्वामिनां नित्यं तद्दैवमपि योषिताम् ।
नहि त्यजेत् तत्सङ्गं कृतमेव च सुव्रता ॥
उत्तरे चोत्तरं दद्यात् स्वामिनस्तु पतिव्रता ।
न कोपं कुरुते शुद्धा ताड़नाद्यापि कोपतः ॥
क्षुधितं भोजयेत् कान्तं दद्यात् पानञ्च बोधने ।
न बोधयेत्तं निद्रालुं प्रेरयत्येव कर्म्मसु ॥
पुत्रागाञ्च गुणगणं स्वेहं कुर्य्यात् पतिं सती ।
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्त्ता दैवतं कुलयोषितः ॥
शुभं दृष्ट्वा सुधातुल्यं कान्तं पश्यति सुन्दरी ।
सस्मितं वदनं कृत्वा भक्तिभावेन यत्नतः ॥
पुरुषाणां सहस्रञ्च सती स्त्री च समुद्धरेत् ।
पतिः पतिव्रतानाञ्च मुच्यते सर्व्वपातकात् ॥
नास्ति तेषां कर्म्मभोगः सतीनां व्रतचर्य्यया ।
तया सार्द्धञ्च निष्कर्म्मी मोदते हरिमन्दिरे ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।
तेजश्च सर्व्वदेवानां मुनीनाञ्च सतीषु च ॥
तपस्विनां तपः सर्व्वं व्रतिनां यत् फलं व्रज ।
दाने फलं यदाप्तानां तत् सर्व्वं तासु सन्ततम् ॥
स्वयं नारायणः शम्भुर्विधाता जातामपि ।
मुराः सर्व्वे मुमुनयो भीतास्ताभ्यश्च सन्ततम् ॥
सतीनां पादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
पतिव्रतां नमस्कृत्य मुच्यते पातकान्नरः ॥
त्रैलोक्यं भस्मसात् कर्त्तुं क्षमैव पतिव्रता ।
स्वतेजसा समर्था सा महापुण्यवती सदा ॥
सतीनाञ्च पतिः साध्वीपुत्रो निःशङ्क एव च ।
नहि तस्य भयं किञ्चिद्दैवेभ्यश्च यमादपि ॥
शुभजन्मपुण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता ।
पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ॥
सती स्त्री प्रातरुत्थाय लब्ध्वा च रात्रिवाससम् ।
भर्त्तारञ्च नमस्कृत्य करोति स्तवनं मुदा ॥
गृहकार्य्यं ततः कृत्वा स्नात्वा धौते च वाससी ।
गृहीत्वा शुक्लपुष्पञ्च भक्तितः पूजयेत् पतिम् ॥
स्नापयित्वा सुपूतेन जलेन निर्म्मलेन च ।
तस्मै दत्त्वा धौतवस्त्रं तत्पादौ क्षालयेन्मुदा ॥
आसने वासयित्वा च दत्त्वा माल्यं च चन्दनम् ।
सर्व्वाङ्गलेपनं कृत्वा दत्त्वा माल्यं गलेऽपि च ॥
सामवेदोक्तमन्त्रेण षोडशोपचारैः ।
संपूज्य भक्तितः कान्तं स्तुत्वा च प्रणमेन्मुदा ॥
'ओं नमः कान्ताय शान्ताय सर्व्वदेवाश्रयाय
स्वाहा ॥'
इत्यनेनैव मन्त्रेण दत्त्वा पुष्पञ्च चन्दनम् ।
पाद्यार्घ्यधूपदीपांश्च वस्त्रं नैवेद्यमुत्तमम् ॥
जलं सुवासितं शुद्धं ताम्बूलञ्च सुसंस्कृतम् ।
दत्त्वा स्तोत्रञ्च प्रपठेत् यत् कृतं पाठमेव च ॥
ओं नमः कान्ताय शान्ताय शिवचन्द्रस्वरूपिणे ।
नमः शान्ताय दान्ताय सर्व्वदेवाश्रयाय च ॥
नमो ब्रह्मस्वरूपाय सतीप्राणपराय च ।
नमस्याय च पूज्याय हृदाधाराय ते नमः ॥
पञ्चप्राणाधिदेवाय चक्षुषस्तारकाय च ।
ज्ञानाधाराय पत्नीनां परमानन्दरूपिणे ॥
पतिर्ब्रह्मा पतिर्विष्णुः पतिरेव महेश्वरः ।
पतिश्च निर्गुणाधारो ब्रह्मरूप ! नमोऽस्तु ते ॥

क्षमस्व भगवन् ! दोषं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।
पत्नीवत्सो ! दयासिन्धो ! दासीदोषं क्षमस्व च ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं सर्व्वाद्यं पद्मया कृतम् ।
सरस्वत्या च धरया गङ्गया च पुरा व्रज ॥
सावित्र्या च कृतं पूर्व्वं ब्रह्मणे चापि नित्यशः ।
पार्व्वत्या च कृतं भक्त्या कैलासे शङ्कराय च ॥
मुनीनाञ्च सुराणाञ्च पत्नीभिश्च कृतं पुरा ।
पतिव्रतानां सर्व्वासां स्तोत्रमेतत् शुभावहम् ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं यो शृणोति पतिव्रता ।
नरोऽन्यो वापि नारी वा लभते सर्व्ववाञ्छितम् ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं निर्धनो लभते धनम् ।
रोगी च मुच्यते रोगात् बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥
पतिव्रता च स्नात्वा च तीर्थस्नानफलं लभेत् ।
फलञ्च सर्व्वतपसां व्रतानाञ्च व्रजेश्वर ! ॥
इदं स्तुत्वा नमस्कृत्य भुङ्क्ते सा तद्वचया ।
उक्तः पतिव्रताधर्म्मो गृहिणां शृणु तं व्रज ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥ * ॥

पतिव्रतानामानि यथा,—
सूर्य्यस्य सुवर्च्चला १ शुक्रस्य शची २ बृहस्पतेः अरुन्धती ३ चन्द्रस्य रोहिणी ४ अगस्त्यस्य लोपामुद्रा ५ च्यवनस्य सुकन्या ६ सत्यवतः सावित्री ७ कपिलस्य श्रीमती ८ सौदासस्य मदयन्ती ९ सगरस्य केशिनी १० नलस्य दमयन्ती ११ रामस्य सीता १२ शिवस्य सती १३ नारायणस्य लक्ष्मीः १४ ब्रह्मणः सावित्री १५ रावणस्य मन्दोदरी १६ । इति पुराणान्तरम् ॥
(गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६६ ।
"पतिव्रता पवित्राङ्गी पद्मास्यपरायणा ।
प्रज्ञावती सुता पौत्री पुत्रपुत्रा पयस्विनी ॥")

पतेरः, पुंस्त्री, (पतति गच्छतीति । पत लृ गतौ + "पतिकठिकुटिगडिदंशिभ्य एरक् ।" उणां १ । ५६ । इति कर्त्तरि एरक् ।) पक्षी । गन्तरि त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

पतेरः, पुं. (पतत्यस्मिन्निति । "पति कठीति ।" उणां १ । ५६ । इति अधिकरणे एरक् ।) आढकः । गर्त्तः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पतङ्गः, क्ली, (पत्रमिव अङ्गं यस्य । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कृमिविशेषः । पकम् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पत्राङ्गम् २ रक्तकाष्ठम् ३ सुरङ्गम् ४ पत्रागम् ५ पट्टराङ्गम् ६ भाण्डीवृक्षः ७ रक्तकः ८ लोहितम् ९ रङ्गकाष्ठम् १० रोगकाष्ठम् ११ कुचन्दनम् १२ पट्टराङ्गनकम् १३ सुरङ्गम् १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । रूक्षत्वम् । अम्लत्वम् । शीतत्वम् । गौरत्वम् । वातपित्तज्वरविष्फोटोन्मादभूतबाधित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च भावप्रकाशे ।
"पतङ्गस्तु रक्तसारः सुरङ्गो रञ्जनस्तथा ।
पटराङ्गमाख्यातं पत्तूरश्च कुचन्दनम् ॥
पतङ्गः मधुरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत् ।
हरिचन्दनवज्ज्ञेयं विशेषाद्दाहनाशनम् ॥"

पत्तनं, क्ली, (पतन्ति गच्छन्ति जना यस्मिन् । पत ल्ल गतौ + "वीपतिभ्यां तनन् ।" उणा ३।१५०। इति तनन् ।) नगरम् । इत्यमरः । २।२।१० ॥ (यथा, भागवते । ७ । २ । १४ ।
"पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् ।
खेटखर्वटघोषांश्च ददृशुः पत्तनानि च ॥")
महती पुरी । इति श्रीधरस्वामी ॥ स्टदङ्गः । इति हारावली ॥

पत्तनवणिक्, [ज्] पुं, (पत्तनस्य नगरस्य वणिक् ।) नगरवणिक् । तत्पर्य्यायः । स्वाध्यायी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्तिः, पुं, (पद्यते विपक्षसेनां प्रति पद्भ्यां गच्छतीति । पद्यौ ड गतौ + "पदिप्रथिभ्यां तिन् ।" उणा ४ । १८२ । इति तिः स च णित् ।) पदातिकः । इत्यमरः । २।८।६६। (यथा, रघुः । ७।३७।
"पत्तिः पदातिं रथिनं रथेन
सुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ।
यत्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं
तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥" * ॥
पद्यते विपक्षं प्राप्नोतीति । पद् + तिन् ।) वीरः । इति विश्वः ॥

पत्तिः, स्त्री, (पत ल्ल गतौ + भावे क्तिन् ।) गतिः । (पत्यते विपक्षो यया । पत् + करणे क्तिन् ।) सेनाविशेषः । यदुक्तं अमरे । २।८।८० ।
"एकैकमेकरथा चाश्वा पत्तिः पञ्च पदातिका ॥"

पत्तिसंहतिः, स्त्री, (पत्तीनां पदातीनां संहतिः ।) पदातिसमूहः । तत्पर्य्यायः । पादातम् २ । इत्यमरः । २।८।६७ ॥

पत्तूरः, पुं, (पत गतौ + बाहुलकादूरः । निपातनात् तस्य द्वित्वम् ।) शालिधान्यभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पत्तङ्गे, क्ली । इति भावप्रकाशः ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्यर्थं सम्बन्धो यया । "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।" ४।१।३२ । इति नकारादेशः ङीप् च ।) वेदविधानेनोढा । अन्यत्रोपचारात् । यथा उद्वाहविधिनमन्त्रादिना ऊढा । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । पाणिगृहीती २ द्वितीया ३ सहधर्म्मिणी ४ भार्य्या ५ जाया ६ दारा ७ सधर्म्मिणी ८ धर्म्मचारिणी ९ दारः १० गृहिणी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ सहचरी १२ गृहः १३ क्षेत्रम् १४ वधूः १५ जनी १६ परिग्रहः १७ ऊढा १८ कलत्रम् १९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पत्नीगुणेनैव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूस्थोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किञ्चिदपि नास्ति यदि तत्र हितकामा पत्नी वर्त्तते । सपत्नीक एव सर्व्वधर्म्मकरणार्हः । यदुक्तं दक्षसंहितायाम् ।
"पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि छन्दोनुवर्त्तिनी ।
गृहाश्रममसं नास्ति यदि भार्य्या वशानुगा ॥
तया धर्म्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते ।
प्राकाम्ये वर्त्तमाना तु स्वेच्छाचारतु निवारिता ॥
अवश्या सा भवेत् पश्चात् यथा व्याधिरुपेक्षितः ।
अनुकूला च वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी प्रियंवदा ॥
आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी ।
अनुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ॥
प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ।
स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागं परस्परम् ॥
रक्तरक्तो विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम् ॥
गृहवासः सुखार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम् ।
सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्त्तिनी ॥
दुःखदान्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम् ।
प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः ॥
योषित् सर्व्वा जलौकेव भूषणाच्छादनाग्नेः ।
सुभूत्यापि कृता नित्यं पुरुषं त्वपकर्षति ॥
जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।
इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्य्यं बलं सुखम् ॥
सप्रजा बालभावे तु यौवने विप्रवासी भवेत् ।
त्यजेवन्मन्यते पश्चाद्वृद्धभावे स्वकं पतिम् ॥
अनुकूला न वाग्दुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता ।
गुणैरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥
या कृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा ।
भर्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा पत्नी ह्यौत्तरा स्त्रियः ॥")

पत्राटः, पुं, (अटति सुखं विहरति अत्र इति अट घञ् । गृहम् । ततः पत्न्या अटः ।) पत्नीगृहम् । यदुक्तं त्रिकाण्डशेषे ।
"वासागारं भोगगृहं कन्यापत्न्याटमिष्कुटाः ॥"

प(त्र)त्रं, क्ली, (पतति वृक्षात् । पत ल्ल गतौ + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणा ४।१५८। इति ष्ट्रन् ।) वृक्षावयवविशेषः । पाता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पलाशम् २ छदनम् ३ दलम् ४ पर्णम् ५ छदः ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ पात्रम् ७ छादनम् ८ वर्हम् ९ वर्हणम् १० पत्रकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ विष्णवे पत्रविशेषदानफलं यथा नारसिंहे ५२ अध्याये ।
"पत्राण्यपि सपुण्यानि हरेः प्रीतिकराणि च ।
प्रवक्ष्यामि नृपश्रेष्ठ ! शृणुष्व गदतो मम ॥
अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्मादृङ्गारकं परम् ।
तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च शमिपत्रकम् ॥
दूर्व्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् ।
पत्रं तस्मादमलकं ततो विल्वस्य पत्रकम् ॥
विल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् ।
एतेषाञ्च यथालाभे पत्रैर्वा योऽर्चयेद्धरिम् ॥
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥"
देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा,—
"अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो भृङ्गारपत्रकम् ।
ततोऽपि गन्धिनीपत्रं बलाष्टकमतः परम् ॥
तस्मात् खदिरपत्रन्तु वङ्गुलस्तवकस्तथा ।
व्याघ्रन्तु वकपुच्छस्तु जम्बूपत्रं ततः परम् ॥
बीजपूरस्य पत्रन्तु ततोऽपि कुशपत्रकम् ।
दूर्व्वाङ्कुरं ततः प्रोक्तं शमीपत्रमतः परम् ॥
पत्रमामलकं तस्माद्दामपत्रमतः परम् ।
सर्व्वतो विल्वपत्रन्तु देव्याः प्रीतिकरं मतम् ॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥*॥
तेजपत्रम् । तत्पर्य्यायः । तमालपत्रम् १ पत्रकम् २ छदनम् ३ दलम् ४ पलाशम् ५ अंशुकम् ६ वासः ७ तापसम् ८ सुकुमारकम् ९ वल्कम् १० तमालकम् ११ रामम् १२ गोपनम् १३ वसनम् १४ तमालम् १५ सुरभिगन्धम् १६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातविषवस्तिकण्डूतिदोषनाशित्वम् । सुखमस्तकशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । भावप्रकाशे ।
"पत्रकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णोष्णं पित्तछर्दिलघु ।
निहन्ति कफवातार्शःकुष्ठश्वासारुचिप्लीहान् ॥"
(पत्यते स्थानात् स्थानान्तरं अनेन । पत + "दात्रीपत्रयुयुजस्तुदसिसिचमिहपतदण्डनहः करणे ।" ३ । २ । १८२ । इति करणे ष्ट्रन् ।) वाहनम् । शरपक्षः । पक्षिपक्षः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (पत्यते पात्यते ज्ञाप्यतेऽधीयवर्णनिचयोऽनेन । पत + करणे ष्ट्रन् । अन्तर्निवेशात् तथात्वम् । (लिखनाधारः । पात् इति भाषा । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"षण्मासिके तु सम्प्राप्ते भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्वाद्यराशि ह्यहानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥"
धातुमयपत्राकृतिद्वयम् । पत्तर् इति नवक् इति च भाषा । यथा, तुलापुरुषदाने दानसागरे ।
"सुवर्णपत्राभरणा च कार्य्या
सुलोहपार्श्वद्वयगह्वलाभिः ॥" * ॥
(पात्यते स्थानात् स्थानान्तरं समाचारोऽनेन ।) पत्री । लिपिः । तस्य रञ्जनं यथा,—
"सुवर्णरूप्यरङ्गाद्यैः रञ्जयेत् पत्रमुत्तमम् ।
सामान्योत्तममध्यानां पत्ररञ्जनमीरितम् ॥" * ॥
अथ पत्रप्रमाणम् ।
"षड़ङ्गुलाधिकं ह्रस्वं पत्रमुत्तममीरितम् ।
मध्यमं ह्रस्वमात्रं स्यात् सामान्यं सुहृद्ध्रस्वकम् ॥"
अथ पत्रभङ्गप्रकारः ।
"पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य ऊर्द्धं तु द्विगुणं त्यजेत् ।
ग्रीवभागे लिखेद्वर्णान् गद्यपद्यादिसंयुतान् ॥" * ॥
अथ पत्रस्य रचनक्रमः ।
"राजलेखकमाकृष्य नृपो ब्रूयात् प्रयत्नतः ।
पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम् ॥
पण्डितद्वयमानीय लेखको रहसि स्थितः ।
यथायोग्यानुसारेण पत्रं कुर्य्यान्मनोरमम् ॥
दिनद्वयं त्रयं वापि विचार्य्य पण्डितेन वै ।
स्वभान्तिर्दूषणं ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तके ॥
सामान्यपत्रे संलिख्य रहसि श्रावयेन्नृपम् ।
नृपाज्ञया शुभे पत्रे विलिखेद्राजलेखकः ॥" * ॥
अथ लेखनप्रकारः ।
"व्यङ्कुं प्रथमं दद्यात् मङ्गलार्थं विचक्षणः ।
मध्ये बिन्दुसमायुक्तमधः सप्ताङ्कसंयुतम् ॥ ९ ॥
तदधः स्वस्ति विन्यस्य ततो गद्यं सुशोभनम् ।
ततः श्रीशब्दरूपाणि पद्यान्यासक्रमं लिखेत् ॥
भाषया संस्कृतेनैव कुशलं विलिखेत् सुधीः ।
ततः शुभाशुभं वार्त्तां संस्कृतैः प्राकृतैस्तथा ॥
ततः प्रमाणसन्देशं ततो वार्त्तां नियोजयेत् ।
कीर्त्तिप्रीतियुतं पद्यं ततः किमधिकादिकम् ॥
पत्रप्रेषणश्लोकञ्च अङ्कमासादिसंयुतम् ।

पत्रं

सर्व्वेषामेव पत्रेषु लिखनञ्चैवमीरितम् ॥
सर्व्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत्तु यः ।
स्वदेशे कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि ॥
एवं प्राच्यक्रमं ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
प्राच्यसन्दर्भमज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं दुर्य्यशो महदाप्नुयात् ॥"*॥

अथ पत्रनयनक्रमः ।

"राजपत्रं नयेन्मूर्द्ध्नि ललाटे पात्रमन्त्रिणाम् ।
गुरुपत्रं नयेन्मूर्द्ध्नि ब्राह्मणानान्तथैव च ॥
यतिसन्न्यासिनाञ्चैव स्वामिनश्च तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्द्ध्नि धारयेत् ॥
भार्य्यापुत्रस्य मित्रस्य हृदये धारयेत् सुधीः ।
प्रवीराणां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् ॥
एतेषाञ्चैव पत्राणामुक्तं धारणलक्षणम् ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥"

अथ पत्रपठनप्रकारः ।

"पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य पूर्ब्बाग्रं स्थापयेत् सुधीः ।
दक्षिणाग्रेण सदसि नृपाग्रे राजलेखकः ॥
पत्रं वितत्य सदसि द्विवारं मनसा पठेत् ।
स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमशोभो राजलेखकः ॥
रहसि श्रावयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पत्रं श्रुत्वा विदित्वार्थं सभायां श्रावयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि नृपाग्रे श्रावयेद्बुधः ।
अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं नृपाज्ञया ॥
एवं क्रमेण पत्रार्थं श्रावयित्वा द्विजोत्तमः ।
नृपतेः सन्निधौ स्थित्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते ॥"

अथ पत्रचिह्नानि ।

"ऊर्द्ध्वं षड़ङ्गुलं त्यक्त्वा वर्त्तुलं चन्द्रविम्बवत् ।
कस्तूरीकुङ्कुमैः कुर्य्यात्राजपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पण्डितस्यैव चन्दनैः ।
गुरूणां चन्दनेनैव सिन्दूरेणैव स्वामिनः ॥
भार्य्यायाश्चाप्यलक्तेन चन्दनैः पिल्लपुत्रयोः ।
सन्न्यासिनां चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च ॥
रक्तचन्दनपङ्केन भृत्यस्य समुदीरितम् ।
योगिनैनैव पात्राणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् ॥
एतेषाञ्चैव सर्व्वेषां यथायोग्यानुसारतः ।
पत्रस्योर्द्ध्वं तु मतिमान् कुर्य्यात् चिह्नं सुवर्त्तुलम्॥"

अथ राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः ।

"दक्षिणे पत्रकोणस्य अधस्तात् छेदयेत् सुधीः ।
एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥"

अथ राजपत्रादेः पदन्यासः ।

"महाराजाधिराजश्च दानशौण्डं तथैव च ।
तथा सच्चरितं योज्यं कल्पवृक्षादिकं न्यसेत् ॥
यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः ।
राजपत्रेषु सर्व्वेषु पदन्यासक्रमं विदुः ॥"

अथ मन्त्रिपत्रस्य ।

"प्रवरं गुणभेदेन तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम् ॥"

अथ पण्डितस्य ।

"संख्यावद्वन्दितपदं प्राच्यार्थनिपुणादिकम् ।
पण्डितानाञ्च पत्रेषु विलिखेद्वै पदक्रमम् ॥"

पत्रं

अथ गुरुपत्रस्य ।

"सांख्यसिद्धान्तनिपुणं सनमस्कारकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ स्वामिपत्रस्य ।

"प्रवर्य्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्धीमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ भार्य्यापत्रस्य ।

"प्राणप्रियापदं साध्वी तथा सच्चरितादिकम् ।
भार्य्यापत्रं लिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम् ॥"

अथ पुत्रस्य ।

"प्राणपुत्रपदं तद्वत्तथा सच्चरितादिकम् ।
आशीर्व्वचनसंयुक्तं पुत्रपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ पिल्लपत्रस्य ।

"प्रभुवर्य्यं नमस्कारं तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्रः पिल्लपत्रपदक्रमम् ॥"

अथ सन्न्यासियतिपत्रस्य ।

"सर्व्ववाञ्छाविनिर्मुक्तं सर्व्वशास्त्रार्थपारगम् ।
सन्न्यासियतिपत्रेषु विलिखेच्च पदक्रमम् ॥"

सामान्यस्य ।

"सामान्यभृत्यपात्राणां विनियोज्यामुकं प्रति ।
शास्त्रावशेषितपदं छागतुल्यादिकं तथा ॥
एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम् ॥"

श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा,—

"षड् गुरोः स्वामिनः पञ्च दे भृत्ये चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां त्रयं मित्रे एकैकं पुत्रभार्य्ययोः ॥"*॥

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

स्वस्तिगीर्व्वाणचयषड़ारवरराजिरोचिस्सुस्मित-
चन्द्रचूड़चरणनखेन्दुवृन्दचन्द्रिकामन्दीहास्यादा-
चतुरर्च्चतसुकोरवरविषममसमरसङ्गरत्प्रबलतर-
तुरगखुरपुटपटलदलितभूएण्ठोत्तिष्ठद्रजियश्धूलि-
धाराधूसरितसकलहरिदन्तरप्रचण्डभुजदण्ड-
भ्राजमानखरतरासिविचालितप्रत्यर्थिपृथ्वीपति-
सार्थप्रार्थितानुकम्पासुधासम्पानावनरसविह्वल-
दारिद्र्यविद्रावणद्रविणराशिविश्राणनसमुपार्ज्जितो-
र्ज्जितयशोमरालावलिकवलितवलिदधीचिसञ्चित-
यशोमृगालजालभूपालकुलतिलकश्रीयुतमहा-
राजाधिराजेषु ॥ १ ॥

स्वस्तिप्रचण्डदोर्दण्डखण्डखण्डितारिमण्डल-
सुखोन्मुक्तमुक्तावलीमण्डितसंग्रामाङ्गनभङ्गमा-
नानेकवारणवाहादिकायकाण्डवक्रतरचक्रच-
क्रमणदुरतिक्रमगीर्याप्रगल्भप्रभृतयशश्चन्द्र-
चन्द्रिकाद्योतविद्योतिताखिलजगन्मण्डलविविध-
द्रविणार्पणसन्तोषितसुरिसमूहस्तूयमानावदात-
कीर्त्तिनर्त्तकीनर्त्तनलीलालोलपल्लवितगीतिधुरीणो-
र्व्वश्यादिवेश्याजनसविलासगीयमानगुणश्रवणा-
न्दोलितानवरतश्रवणकुण्डलपरितः प्रसर्पितप्रतापा-
तपनोत्तापितारातितसमध्यासितनिकुञ्जकुञ्ज-
प्रस्तुतसौन्दर्य्यगाथाप्रमुदितश्रीमन्नारायणचरण-
किङ्करश्रीयुतमहाराजदानशौण्डेषु ॥ २ ॥ * ॥

अथ मन्त्रिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तसामन्तसेवकनिर्व्याहकेषु।

पत्रं

कोषगोक्षधिक्षधीबलगजबालिशदुःपरिवारदुर्म-
दैतुनीतिसेतुरत्नखनिपुणेषु । अस्मद्विश्वासैक-
निकेतनेषु श्रीश्रीमल्लिप्रवीरेषु आशीराशिनिवे-
दनकोऽयं वर्गभूतोऽत्यं भयमावेदयन् तत्त्वं
भयमत्याहितमनुदिनमनुक्षणं पृच्छति स्म ॥ * ॥

अथ गुरुप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीनारायणपदपाथोरुहनिःसरन्मक-
रन्दमधुपायमानमानसेषु । विविधविद्याविदोति-
ताखिलगुणग्रामालङ्कृतवेदवेदाङ्गपारगस्वाश्रमो-
चिताचारसम्पन्नपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यसेव्य-
मानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुचरणारविन्देषु कोटि-
शः प्रणामाः ॥ * ॥

अथ भार्य्यायाः स्वामिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमद्दामप्रेमसौभाग्यभूषितास्मदादिभक्त-
जनेषु । कर्णयोरधिष्ठानेषु । नेत्रयोरधिदेवतेषु ।
कामस्य परिणामेषु । चतुर्व्वर्गप्रदायकेषु । ममा-
पररूपेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु । गोविन्द
इवेन्दिरायाः शङ्कर इव गिरिजायाः मघोन इव
पुलोमजायाः प्रतिदिनं वर्द्धमाना समाराधना
प्रणामपूर्ब्बमास्ताम् ॥ * ॥

अथ भर्त्तुर्भार्य्याप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तप्रेमपारस्यावगाहकर्त्री प्रिय-
तमायां नेत्रयुगस्य कनीनिकायामिव चन्द्रस्य
ज्योत्स्नायामिव कमलाकरस्य कमलिन्यामिव
पथिकस्य छायायामिव क्षुधातुरस्य शीतलाम्बु-
धारायामिव मम सप्रेम निवेदयन्ती पत्नी
शुभाशीराशीर्निवेदयत् सर्व्वदा ॥ * ॥

अथ पुत्रस्य पितरं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदभिनवप्रागल्भ्यदक्षिप्तचिन्तितस्वी-
यानुरागानुरञ्जितानुग्रहीतस्वगुरुवर्गेषु । निज-
चरणसरोज-रञ्जितपरागसंरक्तास्मदादिभाल-
स्थलविशालभाग्यसम्भारेषु । श्रीयुतपित्चरण-
सरोरुहेषु । व्यकिञ्चित्करकिङ्करस्य मम षड़-
करसम्पुटस्यावनीष्टलग्नाः साष्टाङ्गप्रणतयः
सहस्रसहस्रं विज्ञाप्यन्च ॥ * ॥

अथ पितुः पुत्रं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीविश्वेश्वरचरणसरोरुहानुग्रहसमा-
सादितातिविततसानवद्यविद्याविलासपीयूषपर-
म्परापराभाभुक्तानुपममाधुरीधुरीणविविधगुणा-
लङ्कृतनिजवंशावतंससकलविश्वासनिधाननिज-
कुलपवित्रीकृतात्मप्रायेषु । श्रीयुतशुद्धाचारपरि-
पूरितपुत्रेषु शुभाशिषां राशयः सन्तु विज्ञा-
प्यन्च ॥ * ॥

अथ सन्न्यासियतिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यकरुण-
निपुणतापराङ्मुखेषु । विषमविषयदोषदर्शन-
दूषितप्रपञ्चरचनाविभावेषु । वेदवेदान्तसांख्य-
सिद्धान्तषड्दैवप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानशीलेषु ।
संख्यावन्मुख्यवन्दितचरणारविन्दस्वाश्रमोचिता-
चारपरिपालनपवित्रीकृतधरित्रीतलेषु । सकल-
भूदेव-पूजित-श्रीयुत-गोस्वामि-चरणारविन्देषु ।

ममावनीसंलग्ना: सार्द्धाङ्गप्रणामसच्छत्रमस्तकं श्रीं नमो नारायणायेति मस्तेगाकलितमस्तु ॥ * ॥

अथ भृत्यप्रश्नस्ति: ।

"स्वस्तिभगवच्चरणपरायणसकलद्रविणाधिरत्नकगोमहिष्यादिपतिपालकनिखिलवंश्यानुसेवकवश्यंवदासुकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

अथारिप्रश्नस्ति: ।

स्वस्तिसमराङ्गनभष्टप्रतिभटयश:परिपूरितसकलसामन्तराजधानीविजृम्भितवीरश्रीस्तावश्रीघितनिजवंश्यानुरक्तकसततपरिचरस्मरणागतासुकं प्रति ॥ * ॥

अथ विवेकिनां प्रश्नस्ति: ।

स्वस्तिश्रीभगवत्पदपङ्कजपूजनोपचितपुण्यपुञ्जपवित्रीकृतान्त:करणदिग्विलासिनीविसरङ्गमिल्लमिलल्लक्ष्मीमालाकलायशोऽनुबन्धिनिरवधिवसुविश्राणनाधरीकृतसुरपुरभूमीरुहेषु ।

स्वस्तिश्रीमत्परमेश्वरपादपाथोरुहास्वादचतुरचित्तचञ्चरीकभूतस्मारकनन्दावनजनितामितयश:पटीरपङ्कपटलालङ्कृतदिगङ्गनागण्डस्थलतटप्रबलप्रतापौर्व्वखर्व्वीकृतप्रत्यर्थिसार्थगर्व्वाङ्कुरपारपारेषु ।" इति वररुचिकृतपत्रकौमुदी ॥

पत्रकं, क्ली, (पत्रमेव । पत्र + स्वार्थे कन् ।) तृणस्य पत्रम् । पत्रावली । इति शब्दरत्नावली । तेजपत्रम् । अस्य गुण: । कफवायुर्शोच्छ्वासारुचिनाशित्वम् । इति राजवल्लभ: । शालिञ्चशाके पुं । इति रत्नमाला ॥

पत्रकाहला, स्त्री, (पत्रकाणां आहला शब्द:।) पिप्पोला । पत्रशब्द: । इति हारावली ॥

पत्रकृच्छ्र:, पुं, (पत्रै: पत्रकार्थे: साध्य: कृच्छ्रो व्रतविशेष: ।) पर्णकृच्छ्रव्रतम् । यथा,—

"पर्णैर्दिम्बरराजोवबिल्वपत्रकुशोदकै: ।
प्रत्येकं प्रत्यहं पीतै: पर्णकृच्छ्र उदाहृत: ॥"
इति याज्ञवल्क्य: ॥

"पलाशोदुम्बरारविन्द-श्रीवृक्ष-पर्णानामेकैकेन कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् कुशोदकञ्च एकस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्य: पर्णकृच्छ्र:।" इति मिताक्षरा ॥

पत्रगुप्त:, पुं, (पत्राणि गुप्तानि अस्य ।) त्रिकण्ट: । इति शब्दचन्द्रिका । सकाँटा सिज् इति भाषा ॥

पत्रघना, स्त्री, (पत्रमेव घनं यस्या: । पत्रबाहुल्यात्तथात्वम् ।) मातलालृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

पत्रङ्गं, क्ली, (पत्रमश्नुतेऽनेन । अङ्ग + करणे घञ् । यद्वा पत्रवत् अङ्गं यस्य । शकन्ध्वादित्वात् साधु ।) पत्राङ्गम् । रक्तचन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ।

पत्रङ्कार:, पुं, (पत्रेषु ङकारस्तद्वत् शब्दो यस्य ।) पुरोटि: । इति त्रिकाण्डशेष: । रायभाटी इति भाषा ॥

पत्रण्या, स्त्री, (अयं प्राणे + क्यप् अण: । लक्ष्यं प्रतिगमनाय । पत्रै: अण्यो जीवनमिव यत्र ।) शरपत्ररचना । यथाह हारावली ।

"शूराणां पत्ररचना पत्रणा परिकीर्त्तिता ॥"

पत्रतण्डुली, स्त्री, (पत्रेषु तण्डुलवत् विद्यतेऽस्या: । अर्श्व-आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्ट: ॥

पत्रतरु:, पुं, (पत्रप्रधानस्तरु: । प्राकपार्थिववत् समास: ।) दुग्धखदिर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

पत्रदारक:, पुं, (पत्रवत् दारयति छिनत्ति इति । दृ + णिच् + ण्वुल् ।) क्रकच: । इति त्रिकाण्डशेष: । करात इति भाषा ॥

पत्रनाड़िका, स्त्री, (पत्रस्य नाड़िका ।) पत्रशिरा । इति जटाधर: ॥

पत्रपरशु:, पुं, (पत्रे धातुनिर्म्मितपत्राकारे परशुरिव । तच्छेदकत्वात्तथात्वम् ।) स्वर्णकारादीनां स्वर्णादिच्छेदिका । छेनी इति भाषा । तत्पर्य्याय: । व्रश्चन: २ । इत्यमर: । २।१०।३३॥ पत्रपर्शु: ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपा, स्त्री, (अपत्रपामिति । अप + त्रप् + अच् । निपातनात् ककारलोप: ।) अपत्रपा । लज्जा । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपाल:, पुं, (पत्रवत् पलति प्राप्नोतेऽसौ । पत्र + पल गतौ + घञ् ।) आयता क्षुरिका । इति हेमचन्द्र: । ३ । ४४८ ॥

पत्रपाली, स्त्री, (पत्रवत् पालिरग्रभागो यस्या: । ङीप् ।) कर्त्तनी । इति हलायुध: ॥ काँची इति भाषा ।

पत्रपाश्या, स्त्री, (पाश्यानां समूह: पाश्या । पत्रमिव पाश्या ।) स्वर्णादिरचितललाटाभरणम् । इत्यमर: । २।६।१०३ ॥ टीका इति भाषा ॥

पत्रपिप्पाचिका, स्त्री, (पत्रै: पत्रेण वा पिप्पाचीव । इवार्थे कन् ।) जलचा । टोका इति भाषा । तत्पर्य्याय: । खर्पर: २ वारिचा ३ मूर्द्धशोलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ मस्तके पलाशपत्रबन्धनम् । यदुक्तं

"बन्ध: पलाशपत्राणां मूर्द्धि पत्रपिप्पाचिका ॥"
इति हारावली॥

पत्रपुष्प:, पुं, (पत्रं पुष्पमिव यस्य ।) रक्ततुलसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्रपुष्पक:, पुं, (पत्रपुष्प इव कायते प्रकाशते इति । कै + क: ।) भूर्ज्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥

पत्रपुष्पा, स्त्री, (पत्रपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ क्षुद्रपत्रतुलसी । इति रत्नमाला ॥

पत्रबन्ध:, पुं, (पत्राणां बन्धो बन्धनं यस्मिन् । पुष्यरचनाकाले हि पत्राणां ग्रन्थनं स्यादतस्तथात्वम् ।) पुष्परचना । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"रचना च परिग्रन्थ: पत्रबन्ध इति त्रयम् ।
पत्रभङ्गप्रसूनादिरचनायां निगद्यते ॥"

पत्रबाल:, पुं, (पत्रवत् बल्यते धीयतेऽस्मिन् । बल + रक्तगै + अधिकरणे घञ् । अयभागे पत्राङ्गतेस्तथात्वम् ।) तुलाघट: । इति त्रिकाण्डशेष: । दाँड़ इति भाषा ॥

पत्रभङ्ग:, पुं, (पत्राणां लिखितपत्राङ्गतीनां भङ्गो विचित्रता यत्र ।) श्लक्ष्णकपोलादौ कस्तूरिकादिरचितपत्रावली । तत्पर्य्याय: । पत्रलेखा २ पत्रवल्ली ३ पत्रलता ४ पत्राङ्गुली ५ । इति हेमचन्द्र: ॥ पत्राङ्गुलि: ६ पत्रभङ्गी ७ पत्रकम् ८ पत्रभङ्गि: ९ पत्रावली १० । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रभङ्गी, स्त्री, (पत्रभङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) पत्रभङ्ग: । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रयौवनं, क्ली, (पत्राणां यौवनं यत्र ।) पल्लवम् । नूतनपत्रम् । यथा, जटाधर: ।

"नवोद्गते किशलयं किशलं पत्रयौवनम् ॥"

पत्ररथ:, पुं, क्ली, (पत्रं पक्षो रथो यानमिव यस्य ।) पक्षी । इत्यमर: । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । १३ ।

"चित्रस्वनै: पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियम् ।
नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम् ॥")

पत्रलं, क्ली, दधसम् । अघनदधि । इति हेमचन्द्र: ॥

पत्रलेखा, स्त्री, (पत्राणां कस्तूरिकादिरचितपत्राङ्गतीनां लेखा रचना ।) पत्रभङ्ग: । इत्यमर: ॥ २ । ६ । १२२ ॥ (यथा, रघु: ६ । ७२ ।

"महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं
य: संयति प्राप्तपिनाकलील: ।
चकार वाणैरसुराङ्गनानां
गण्डस्थली: प्रोञ्छितपत्रलेखा: ॥")

पत्रवल्ली, स्त्री, (पत्राणां रचितपत्राङ्गतीनां वल्ली लतेव ।) पत्रभङ्ग: । इति हेमचन्द्र: ।३।३१६॥ (यथा, माघे । ८ । ५८ ।

"गण्डेषु स्फुटरचनाजपत्रवल्ली
पर्य्याप्तं पयसि विभूषणं वधूनाम् ॥")

रुद्रजटा । पलाशी लता । इति राजनिर्घण्ट: ॥ पर्णलता च ॥

पत्रवाह:, पुं, (पत्रेण पत्रच्छदेन उह्यते इति । वह + घञ् ।) वाण: । इति जटाधर: ॥ (पत्रं लिपिं वहतीति । वह + अण् ।) लिपिवाहके त्रि॥

पत्रशाक:, पुं, (पत्रप्रधान: शाक: । प्राकपार्थिववत् समास: ।) षड्विधशाकान्तर्गतपत्रशाकशाक: यथाह राजवल्लभ: ।

"पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥"

पत्रशिरा, स्त्री, (पत्रस्य शिरेव ।) पत्रभङ्ग: । तत्पर्य्याय: । माटि: २ । इति हारावली ॥ पर्णनाड़ी च ॥

पत्रश्रेणी, स्त्री, (पत्राणां श्रेणीव ।) दवन्ती । इति राजनिर्घण्ट: ॥ पर्णपंक्तिश्च ॥

पत्रश्रेष्ठ:, पुं, (पत्रं श्रेष्ठं यस्य ।) विल्व: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

पत्रसूचि:, पुं, (पत्राणां सूचिरिव ।) कण्टकम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

पत्रहिमं, क्ली, (पत्रेषु हिमं यस्मिन् दिने ।) हिमदुर्दिनम् । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

पत्राख्यं, क्ली, (पत्रमेव आख्या यस्य ।) तेजपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तालीशपत्रम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

पत्राङ्गं, क्ली. (पत्रमिव अङ्गं यस्य । यद्वा पत्रेषु अङ्गतीति । अगि गतौ + अच् ।) रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दनसदृशकाष्ठविशेषः । पकम् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ भूर्ज्जम् । पद्मकम् । इति मेदिनी ॥

पत्राञ्जलिः, स्त्री. (पत्रं अञ्जलिरिव यत्र । यद्वा अञ्जलिभिर्लिखितं रचितं पत्रं पत्राञ्जलिरत्र इति परनिपातस्तात्स्थात्यात् ।) पत्रभङ्गः । स्तनकपोलादौ कस्तूरिकादिरचितपत्रभङ्गी । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥

पत्राङ्गनं, क्ली. (पत्रं लेखनपत्रमन्यतेऽनेन । पत्र + अङ्ग + करणे ल्युट् ।) मसी । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्राट्यं, क्ली. (पत्रैराढ्यम् ।) शिंशीमूलम् । पर्व्वततृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्राढ्यं, क्ली. पत्राङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रालुः, पुं, (पत्र + अस्त्यर्थे आलुः ।) कासालुः । इक्षुदर्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रावलिः, स्त्री. (पत्राणां पत्राङ्गतीनां आवलिः पङ्क्तिरिव रचना यस्याः ।) गैरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पत्राणां आवलिः श्रेणी रात्रिर्वा ।) पत्रश्रेणी च ॥

पत्रावली, स्त्री, (पत्रावलि + वा ङीप् ।) पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ नवदुर्गासम्प्रदानकमधुमिश्रितयवचूर्णयुक्तनवाश्वत्थपत्राणि । यथा,—

"अमायां निशि मंत्रे तु पत्रे चाश्वत्थसंज्ञके ।
क्रमात् पत्रावली देयं मधुना यवचूर्णकम् ॥"
इति कौलसत्यतत्त्वम् ॥

दैवादिसन्निधौ सन्दिग्धवस्तुनोरेकतरावधारणार्थैकनाम्नाङ्कबालकोत्क्षिप्ततत्तत्सन्देहकोटिलिखितपत्रसमूहश्च ॥

पत्रिका, स्त्री, (पत्री एव । स्वार्थे कन् ततो ङीष् ।) पत्री । लिपिः । यथा, ज्योतिषे ।

"आदित्यादिग्रहाः सर्व्वे नक्षत्राणि च राशयः ।
दीर्घमायुः प्रकुर्व्वन्तु यस्येयं जन्मपत्रिका ॥"
(प्रशस्तपत्रं विद्यते यस्याः । पत्र + विद्यमानार्थे ठन् । कदल्यादिनवपत्रिका । यथा, दुर्गोत्सवपद्धतौ ।

"कदली दाड़िमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु ।
विल्वाम्रोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥")

पत्रिकाख्यः, पुं, (पत्रिका आख्या यस्य ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रिकागामके त्रि ॥

पत्रिणी, स्त्री, (पत्राणि सन्त्यस्याः । पत्र + इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) पल्लवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्री, [न्] पुं, (पत्रं पक्षो विद्यतेऽस्य । पत्र + इनिः ।) बाणः । (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।

"ग्रांस किं गतिमनेन पत्रिणा
हन्मि लोकसुत ते मखार्ज्जितम् ॥")

पक्षी । इत्यमरः । ३ । ३ । १०५ ॥ (यथा, रघुः ११ । २६ ।

"तं शुरप्रप्रकलीलसं छती
पत्रिणां यभजदाश्रमाद्रिहः ॥")

पत्सल, क्ली, (पतति गच्छति अस्मिन् । पत्लृ गतौ + "पतेः रश्च लः ।" उणां । ३ । ७४ । इति सरन् रस्य लश्च ।) पन्थाः । इत्युणादिवृत्तिः ॥

पथ, इ क गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ क, पन्थयति । इति दुर्गादासः ॥

पथ, ए ज गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । अलादिः ।) ए, अपथीत् । ज, पाथः पथः । इति दुर्गादासः ॥

पथः, पुं, (पथति गच्छति अत्र । पथ गतौ + घञर्थे अधिकरणे कः ।) पन्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पथन्, [न्] पुं, पथः । इत्यमरटीका ॥ (पथति गच्छति । पथ गतौ + ग्रल् ।) गमनकर्त्ता च ॥

पथिकः, त्रि, पन्थानं गच्छति यः । (पथिन् + "पथः ष्कन् ।" ५ । १ । ७५ । इति ष्कन् यो ङीषर्थः ।) पथगन्ता । (यथा, गोः रामायणे । १ । ५ । १० ।

"नानापथिकदूतैश्च वणिग्भिश्चोपशोभिताम् ।
देवतायतनैश्चैव विमानैरिव शोभिताम् ॥")

तत्पर्य्यायः । अध्वनीनः २ अध्वगः ३ अध्वन्यः ४ पान्थः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ गन्तुः ६ यातुः ७ पथकः ८ याचिकः ९ याचकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पथिलः ११ । इत्युणादिकोषः ॥

पथिकसन्ततिः, स्त्री, (पथिकानां सन्ततिः समूहः ।) पथिकसङ्घः । तत्पर्य्यायः । हारिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पथिकसंहतिः ३ । इति हारावली ॥

पथिका, स्त्री, (पथिक + टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिद्रुमः, पुं, (पथिः प्राप्तगुणो द्रुमः । बहुगुणवत्त्वात्तथात्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति जटाधरः ॥ श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिलः, त्रि, (पथति गच्छतीति । पथ गतौ + "मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति निपातनात् साधुः ।) पथिकः । इत्युणादिकोषः ॥

पथिवाहकः, त्रि, (पन्थानं वाहयतीति । वह + णिच् + ण्वुल् ।) शाकुनिकः । निकुरः । इति शब्दमाला ॥ भारवाहकश्च ॥

पथ्यं, त्रि, (पथिन् + "धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।" ४ । ४ । ९२ । इति यत् ।) चिकित्सादौ हितकारकम् । तत्पर्य्यायः । करणम् २ हितम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आमलकम् ४ आयुष्यम् ५ । मैत्रेयं क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्यः, पुं, (पथि साधुः । दिगादित्वात् यत् इनोलोपः ।) हरीतकीवृक्षः । यथा,—

"शिवायां वसतिस्तः स्यात् पथ्यः सुन्दरमालकौ ।"
इति शब्दमाला ॥

पथ्याशाकः, पुं, (पथ्यं हितकरं शाकं यस्य ।) तण्डुलीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्या, स्त्री, (पथ्य + टाप् ।) हरीतकी । (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ३५ ।

"ततः सैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत् ।
पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥")

स्त्रगेर्व्वारुः । चिर्भिटा ॥ वन्ध्या कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (संसाररोगस्य पथ्यस्वरूपत्वात् गङ्गापि पथ्यस्वरूपा । यथा, काशीखण्डे २६ । ११२ ।

"पद्मनाभपदार्घेण प्रसूता पद्ममालिनी ।
परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्त्तिः प्रभावती ॥")

पथ्यादिगुग्गुलुः, पुं, (पथ्या आदिर्यस्य तथाविधो गुग्गुलुः ।) औषधविशेषः । यथा,—

"पथ्या विभीतामलकीफलानां
शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तस्य पलद्वयार्द्धं
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं कथितं कषायं
भाण्डे पचित्वा पुनरेव लोहे ।
अस्मिन् वरे रेवतमार्य दद्यात्
द्रव्याणि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विड़ङ्गदन्तीत्रिफलागुड़ूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यवैश्चणैस्तस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
सप्तप्रसौ मूलनवच्छलाच्च ।
प्लीहानसूर्य्यं जठरार्त्तिगुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूत्वविवातरक्तम् ॥

पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम्॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विघ्नः।
क्षतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु मुख्यः सकलेषु तज्ज्ञैः॥"

इति भावप्रकाशः॥

पथ्यापथ्यं, क्ली. (पथ्यं रोगिणां हितकरं अपथ्यं अशुभकरं द्वयोः समाहारः।) रोगाणां हिताहितकारकद्रव्यादि।

तत्र तरुणज्वरे पथ्यं यथा।

वमनम्। लङ्घनम्। कालोत्थाङ्गः। यवागुः। स्वेदनम्। कटुतिक्तरसौ। एतानि पाचनानि॥*॥

नवज्वरे अपथ्यं यथा।

स्नानम्। विरेकः। सुरतम्। कषायः। व्यायामः। अभ्यञ्जनम्। दिवानिद्रा। दुग्धम्। घृतम्। वेदलम्। आमिषम्। तक्रम्। सुरा। स्वादुगुरुद्रव द्रव्याणि। अन्नम्। प्रवातः। भ्रमणम्। कोपः॥*॥

मध्यज्वरे पथ्यं यथा।

पुरातनषष्टिकः। पुरातनशालिः। वार्त्ताकुः। शोभाञ्जनम्। कारवेल्लः। वेत्राग्रम्। आषाढ़फलम्। पटोलम्। कर्कोटकम्। मूलकपोतिका। मुद्गमसूरचणककुलत्थमुकुष्टकानां यूषः। पाठा। अम्लता। वास्तूकम्। तण्डुलीयः। जीवन्ती। काकमाची। सुपक्वानि द्राक्षाकपित्थदाड़िम वेकङ्कतफलानि। लघूनि सात्म्यानि च मेषजानि॥*॥

अथ पुराणज्वरे पथ्यम्।

विरेचनम्। छर्दनम्। अञ्जनम्। नस्यम्। धूमः। अनुवासनम्। सिराव्यधः। संशमनम्। प्रदेहः। अभ्यङ्गः। अवगाहः। शिशिरोपचारः। रणः। कुलिङ्गः। हरिणः। मयूरः। लावः। ग्राम्याः। तित्तिरिः। कुक्कुटः। क्रौञ्चः। कुरङ्गः। एणतः। चकोरः। कपिञ्जलः। वर्त्तकः। कालपुच्छः। गोक्षीरम्। अजाक्षीरम्। गोघृतम्। अजाघृतम्। हंसीतर्क्षी। पञ्चनदनिर्झराम्भः। एरण्डतैलम्। सितचन्दनम्। ज्योत्स्ना। प्रियालिङ्गनम्॥*॥

व्यायामश्च व्यवायश्च स्नानं चंक्रमणं तथा।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत्॥*॥

अथातिसाररोगे पथ्यम्।

वमनम्। लङ्घनम्। निद्रा। पुराणाः शालिषष्टिकाः। विलेपी। लाजमण्डः। मसूरसुवरीमुद्गेणलावहरिणकपिञ्जलभवयूषः। सर्व्वे क्षुद्रमत्स्याः। मृद्वी। खड्डोद्भवाः। मधुरालिका। तैलम्। छागघृतक्षीरे। गोदधितक्रे। गवाधयोर्दधिजं पयोजं वा नवनीतम्। नवरम्भापुष्पम्। नवरम्भाफलम्। क्षौद्रम्। जम्बुफलम्। भव्यम्। महार्द्रकम्। निम्बम्। शालुकम्। विकङ्कतम्। कपित्थम्। वकुलम्। विल्वम्। तिन्दुकम्। दाड़िमद्वयम्। तिलकम्। कच्चटदलम्। चाङ्गेरी। विजया। अरुणा। जातीफलम्। अहिफेनम्। जीरकः। गिरिमल्लिका। कुसुम्भुरु। महाजम्बम्। सकलकषायरसः। दीपनानि लघून्यन्नपानानि। नाभेर्ऊर्द्ध्वकुलतोऽधस्तात् तथा वंक्षणास्थिमूले प्रज्वलितायसार्द्धचन्द्रवदाहः॥*॥

अतीसारे अपथ्यं यथा।

स्वेदः। अञ्जनम्। रुधिरमोक्षणम्। अम्बुपानम्। स्नानम्। अवायः। जागरणम्। धूमः। नस्यम्। अभ्यञ्जनम्। सकलवेगधारणम्। रूक्षाणि। असात्म्यान्नभोजनम्। विरुद्धान्नम्। गोधूमः। माषः। यवः। वास्तूकम्। काकमाची। निष्पावः। कन्दः। मधुशिग्रुः। पूगम्। कुष्माण्डम्। तुम्बी। बदरम्। गुर्व्वन्नम्। गुरुपानम्। ताम्बूलम्। इक्षुः। गुड़ः। मद्यम्। उपोदिका। द्राक्षा। अम्लवेतसफलम्। लशुनम्। धात्री। दधाम्बु। मस्तु। गृहवारि। नारिकेलम्। क्षौद्रनम्। मृगमदः। अखिलपत्रशाकम्। क्षारः। सर्व्वाणि सराणि। पुनर्नवा। इर्वारुकम्। लवणम्। अम्लम्॥*॥

अथ ग्रहणीरोगे पथ्यम्।

निद्रा। छर्द्दनम्। लङ्घनम्। पुरातनशालयः। पुरातनषष्टिकाः। लाजमण्डः। मसूरतुवरीमुद्गभवयूषः। निःस्नेहोद्धृतसारगव्यदधि। गवां छाग्या वा पयोजं नवनीतम्। छागघृतपयोदधीनि। तिलतैलम्। सुरा। माक्षिकम्। शालूकम्। वञ्जुलम्। दाड़िमयुगम्। नयं भव्यम्। रम्भापुष्पम्। रम्भाफलम्। तरुणबिल्वम्। मृद्वङ्गाटकम्। चाङ्गेरी। विजया। कपित्थम्। कुटजम्। अजाजी। कपोतः। तक्रम्। कच्चटपल्लवम्। तिलकम्। जातीफलम्। जाम्बवम्। धन्याकम्। तिन्दुकम्। महानिम्बम्। अरुणा। अफेनम्। क्रव्यात्। लावग्राम्यैणतित्तिरिमांसयूषः। सर्व्वे क्षुद्रमत्स्याः। खड्डोद्भवः। मधुरालिकामत्स्यः। खलिशः। सर्व्वकषायरसः। नाभेर्ऊर्द्ध्वकुलतोऽधस्तात् तथा वंक्षणास्थिमूले प्रज्वलितायसार्द्धचन्द्रवदाहः॥*॥

ग्रहण्यामपथ्यं यथा।

रक्तसुतिः। जागरः। अम्बुपानम्। स्नानम्। स्त्री। वेगविधारणम्। नस्यम्। अञ्जनम्। स्वेदनम्। धूमपानम्। श्रमः। विरुद्धान्नम्। आतपः। गोधूमः। निष्पावः। कुलायः। माषः। यवः। आर्द्रकम्। कुक्कुटकम्। राजमाषः। उपोदिका। वास्तूकः। काकमाची। कुष्माण्डः। तुम्बी। मधुशिग्रुः। कन्दः। ताम्बूलम्। इक्षुः। बदरम्। रसालम्। दूर्व्वारुकम्। पूगफलम्। रसोनम्। धान्याम्लम्। सौवीरम्। तुषोदकम्। दुग्धम्। गुड़ः। मस्तु। नारिकेलम्। पुनर्नवा। बार्हतम्। वैञ्जवम्। सर्व्वाणि पत्रशाकानि। दुग्धाम्बु। गोमूत्रम्। सगोमाभिः। क्षारम्। समस्तानि सराणि। द्राक्षा। अम्लम्। लवणरसः। गुर्व्वन्नम्। गुरुपानम्। सर्व्वं पूपाः॥*॥

अथाग्निसि पथ्यम्।

विरेचनम्। लंघनम्। अञ्जनमोक्षः। क्षारः। अग्निकर्म्म। शस्त्रकर्म्म। पुरातनशोभाञ्जनशालयः। पुरातनषष्टिकाः। यवाः। कुलत्थाः। गोधाखड्गगजोष्ट्रकूर्म्माविकलिङ्गाजखरैतुकीशृतरक्तशशपृगालकाकानां मांसानि। स्वल्पमांसाः प्रसहाः। पटोलम्। पत्तूरः। रसोनकम्। वह्निः। पुनर्नवा। शूरणः। वास्तूकम्। जीवन्तिका। दन्तशठः। सुरा। चुटिः। वयःस्थाः। नवनीतम्। तक्रम्। कक्कोलम। धात्री। रम्भकम्। कपित्थम्। औदुम्बराण्यपर्याणि। भल्लातकम्। सर्षपतैलम्। गोमूत्रम्। सौवीरम्। तुषोदकम्। वातापहान्नपानम्। अग्निवर्द्धकान्नपानम्॥*॥

अग्निसि अपथ्यं यथा।

आनूपमामिषम्। मत्स्यः। पिण्याकः। दधि। पिष्टकम्। माषः। करीरम्। निष्पावः। विल्वम्। तुम्बी। उपोदिका। पक्वान्नम। सर्व्वशालूकम्। विष्टम्भीनि। गुरूणि। आतपः। जलपानम्। वमनम्। वस्तिकर्म्म। नदीनां सलिलम्। विरुद्धानि सर्व्वाणि। पूर्व्वदिग्भववायुः। वेगरोधः। स्त्रियः। दृष्टयागम्। उत्कटकासनम्। यथास्वं दोषलं द्रव्यम्। रक्तपित्तिनां यद्यत् पथ्यापथ्यं तत्तदपि रक्तार्शोरोगिणां विशेषतो विद्यात्॥*॥

अथाग्निमान्द्याजीर्णादौ पथ्यम्।

श्लैष्मिके पूर्व्वं वमनम्। पैत्तिके मृदुरेचनम्। वातिके स्नेहनम्। यथावस्थं हितवस्तूनि। नानाप्रकारव्यायामः। दीपनानि। लघूनि। बहुकालसमुत्पन्ना सुरक्तोद्धितशालयः। विलेपी। लाजमण्डः। सुरभवमण्डः। सुरा। एरण्डः। वर्षाः। शूराः। लावः। सर्व्वक्षुद्रमत्स्याः। शालिषाकम्। वेत्राग्रम्। वास्तूकम्। बालमूलम्। लशुनम्। क्षुद्रकुष्माण्डम्। नवीनकदलीफलम्। शोभाञ्जनम्। पटोलम्। वार्त्ताकुः। नलदाम्बु। कर्कोटकम्। कारवेल्लम्। बार्हतम्। महार्द्रकम्। प्रसारणी। काकमाची। चाङ्गेरी। सुनिषण्णकम्। धात्रीफलम्। मातुलुङ्गम्। दाड़िमम्। यवः। पर्पटः। अम्लवेतसम्। जम्बीरम्। नागरङ्गम्। माक्षिकम्। नवनीतम्। घृतम्। तक्रम्। सौवीरकम्। तुषोदकम्। धान्याम्लम्। कटुतैलम्। रामठम्। लवणार्द्रकम्। यमानी। मरिचम्। मेथी। धान्यकम्। क्षीरकम्। दधि। ताम्बूलम्। तप्तसलिलम्। कटुरसः। तिक्तरसः॥*॥

अग्निमान्द्याजीर्णादौ अपथ्यं यथा।

विरेचनम्। विण्मूत्रवायूनां वेगधारणम्। अतिरिक्ताञ्जनम्। अधःशयनम्। जागरणम्। विषमाशनम्। रक्तसुतिः। ग्रामौधाशनम्। मत्स्यः। मांसम्। उपोदिका। जलपानम्। पिष्टकम्।

आम्रवम् । सर्व्वशालूकम् । कूचिका । मोरट: । क्षीरम् । किलाट: । प्रपानकम् । तालास्थिशूल्य । बालतालम् । स्नेहनम् । दुष्टवारि । विरुद्धपानान्नम् । असात्म्यपानान्नम् । विष्टम्भीनि । गुरूणि ।

फलवर्त्तिं वमिं स्वेदं लङ्घनं चापतर्पणम् ।
विद्रधीदशमे कुर्य्याद्विरुच्यामतिसारवत् ॥ * ॥

अथ क्रिमिरोगे पथ्यम् ।

आस्थापनम् । कायविरेचनम् । शिरोविरेचनम् । धूम: । कफघ्नानि द्रव्याणि । शरीरमार्ज्जना । पुरातनवेणुवरक्तशालय: । पटोलम् । वेत्राग्रम् । रसोनम । वास्तूकम् । हुताश: । मन्दारदलम् । सर्षपा: । नवीनमोचम । इङ्गुदीफलम् । तिक्तानि नालीवदलानि मौषिकमांसम् । विड्ङ्गम् । पिचुमर्दपल्लवम् । पथ्या । तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । सौवीरम् । शुक्तम् । तुषोदकम् । मद्य । पत्तूरमितालम् । अरुष्करम् । गोमूत्रम् । ताम्बूलम् । सुरा । स्वगारक्षजम् । औष्ट्रमूत्राज्यपयांसि । रामठम् । क्षार: । व्योषमोदा । खदिर: । वत्सकम् । जम्बीरनीरम् । सुषवी । यमानिका । सुराङ्गा-गुरुसिंग्रपोद्भवक्षार: । तिक्तकटुकषायरसा: ॥ * ॥

क्रिमिरोगे अपथ्यं यथा ।

छर्दि: । सहेगविधारणम् । विरुद्धपानाशनम् । दिवानिद्रा । द्रवदध्यम् । पिष्टान्नम् । अजीर्णभोजनम् । घृतम् । माष: । दधि । पत्रशाकम् । मांसम् । पय: । अम्ल: । मधुररस: ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगे पथ्यम् ।

छर्दि: । विरेचनम । पुरातनयवगोधूमशालय: । सुद्गाढ़कौमसूराणां यूष: । जाङ्गलजरस: । पटोलम् । वृन्ताकुशाकम् । तरुणकदलीफलम् । जीवन्ती । चुर: । मत्स्याण्डी । गुडूची । तण्डुलीयकम् । पुनर्नवा । द्रोणपुष्पी । वार्त्ताकु: । लशुनद्वयम् । पक्वान्नम् । अभया । बिम्बी । शिग्रुर्मत्स्य: । गोमूत्रम् । धात्री । तक्रम् । घृतम । तैलम । सौवीरकम् । तुषोदकम् । नवनीतम् । गन्धसार: । हरिद्रा । नागकेशरम । यवक्षार: । लौहभस्म । कषायद्रव्यम् । कुङ्कुमम् । चरणयो: सन्धौ नाभेर्हृद्गुल्लादध: मस्तके हस्तयोर्मूले स्तनकक्षयोर्मध्ये च दाह: । यथादोषमिदं पथ्यं पाण्डुरोगवतां भवेत् ॥ * ॥

पाण्डुरोगे अपथ्यं यथा ।

रक्तसृति: । धूमपानम् । वमि: । वेगधारणम् । स्वेदनम् । मैथुनम् । शिम्बी । पत्रशाकानि । रामठम् । माष: । अम्बुपानम् । पिण्याक: । ताम्बूलम् । सर्षप: । सुरा । स्वङ्गक्षजम् । दिवास्वप्न: । तीक्ष्णानि । लवणानि । सिन्धुविन्ध्याद्रिजातनदीनां जलम् । सर्व्वान्नपानानि । दुष्टाम्भ: । विरुद्धान्नानि । गुर्व्वन्नम् । विदाह्यन्नानि ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते पथ्यम् ।

अधोगमे छर्दनम् । ऊर्द्धनिर्गमे विरेचनम् । उभयत्र लङ्घनम् । पुरातना: षष्टिकशालिकोद्रवप्रियङ्गुनीवारयवप्रशातिका: । मुद्ग: । मसूर: । चणक: । तुवरी । सुकुष्टक: । चिङ्गट: । वर्म्मिमत्स्य: । मृग: । कपोत: । हरिण: । एण: । लाव: । शशालि: । पारावत: । वर्त्तक: । वक: । उरभ्र: । कालपुच्छ: । कपिञ्जल: । कषायवर्ग: । गोदुग्धघृतम् । अजादुग्धघृतम् । महिषीघृतम् । पनसम् । पियालम् । रम्भाफलम् । कच्चटम् । तण्डुलीय: । पटोलम् । वेत्राग्रम् । महार्द्रकम् । पुराणकूष्माण्डफलम् । पक्वतालम् । तद्बीजजलम् । वासा । स्वादूनि । बिल्वम् । दाड़िमम् । खर्ज्जूरम् । धात्री । मिसि: । नारिकेलम् । कपित्थ । षड्ङ्गाटकम् । पौष्करम् । कपित्थम् । शालूकम् । परूषकम् । भूनिम्बशाकम् । पिचुमर्दपत्रम् । सुस्वी । कलिङ्गम् । लाजशुक्तव: । द्राक्षा । सिता । माक्षिकम् । रैक्षवम् । शीतोदकम् । औद्भिदवारि । सेक: । अवगाह: । शीतधौतमर्षि: । अभ्यङ्ग: । शिरोगुरुप्रदेह: । हिमानिल: । चन्दनम् । इन्दुपादा: । मनोनुकूलविचित्रकथा । धारागृहम् । सुशीतं भूमिगृहम् । वैदूर्य्यमुक्तामणीनां धारणम् । रम्भोत्पलाम्भोरुहपत्राणां शय्या । सौमाम्बरम् । सुशीतोपवनम् । प्रियङ्गु: । चन्दनरूषितानां वराङ्गनानामालिङ्गनम् । पद्माकरसरित्तडागचन्द्रोदयहिमवद्गिरीसुशीतलगिरिनिर्झराणामालिङ्गनम् । श्रुतिप्रशस्तकीर्त्तनम् । प्रवीणानीरम् । हिमवालुका ॥ * ॥

रक्तपित्ते अपथ्यं यथा ।

व्यायाम: । अध्वनिषेवणम् । रविकर: । तीक्ष्णानि कर्म्माणि । क्षोभ: । वेगधारणम । चपलता । हस्त्यश्वयानानि । स्वेद: । अस्रसृति: । धूमपानम् । सुरत: । रोष: । कुलत्थ: । गुड़: । वार्त्ताकु: । तिल: । माष: । सर्षप: । दधि । क्षार: । कौपपय: । ताम्बूलम । नलदाम्बु । मद्यम । लशुनम । शिग्रु । विरुद्धान्नानम । कटु । अम्लम । लवणम । विदाह्यन्नम ॥ * ॥

अथ राजयक्ष्मणि पथ्यम् ।

घृतपक्वमरिचजीरकसंस्कृतलावतित्तिरिजरस: । दोषाधिकस्य बलिनोऽपि स्रुदसृङ्मि: । गोधूम: । मुद्ग: । चणक: । अरुणशालय: । छागानि मांसनवनीतपयोघृतानि । क्रव्याट्मांसम । जाङ्गलजा रसा: । मार्कण्डचण्डकिरणपरिशोषितसमुचूर्णितपक्वफलं लेह्यम । रागा: । काम्बलिक: । यवाढ्य: । वेशवार: । प्राग्भाक्तिकरण: । मधुररस: । मोचपनसाम्रवाणां पक्वफलानि । धात्री । खर्ज्जूरम । पौष्करम । परूषकम । नारिकेलम । शोभाञ्जनम । वकुलम । नवतालशस्यम । द्राक्षा । मिसि: । माक्षिकमस्यम । सिंघाड़स्यपत्रम । अजागोमहिषीघृतम । छागाश्रय: । छागावस्करमूत्रलेप: । मत्स्यण्डिका । शिखरिणी । मदिरा । रसाला । कर्पूरम । स्वगमद: । सितचन्दनम । अभ्यञ्जनानि । सुरभीषण्यनुलेपनानि । स्नानम । वेणुरत्नम । अवगाहनम । हर्म्यम । सज्ज: । सारकथा । स्रद्गन्धवाह: । गीतानि । लास्यम । चन्द्ररुचि: । विपञ्ची । मृगाक्षीणां सन्दर्शनम । हेमचूर्णम । मुक्तामणिप्रचूरभूषणधारणम । क्षीम: । प्रदानम । अमरपूजा । द्विजपूजा । क्षुद्वान्नपानम ॥ * ॥

राजयक्ष्मणि अपथ्यं यथा ।

विरेचनम । वेगधारणम । श्रम: । स्त्री । स्वेद: । अध्वनम । प्रजागर: । साहसकर्म्मसेवा । रूक्षान्नपानम । विषमाशनम । ताम्बूलम । कालिङ्गम । कुलत्थम । माष: । रसोनम । वंशाङ्कुर: । रामठम । अम्लम । तिक्तम । कषाय: । सर्व्वकटु । पञ्चशाक: । क्षार: । विरुद्धाशनम । शिग्रु । कर्कोटकम । विदाह्यन्नम । क्षण कठिल्लकम ॥ * ॥

अथ कासे पथ्यम ।

स्वेद: । विरेचनम । छर्दि: । धूमपानम । समाशनम । शालि: । षष्टिक: । गोधूम: । श्यामाक: । यव: । कोद्रव: । आत्मगुप्ता । माषमुद्गकुलत्थानां रसा: । ग्राम्योदकम । अनूपधन्वदेशभवविविधमांसानि । सुरा । पुरातनसर्पि: । छागदुग्धम । छागघृतम । वास्तूकम । वायसीशाकम । वार्त्ताकु: । बालमूलकम । करटकारी । कासमर्द: । जीवन्ती । सुनिषण्णकम । द्राक्षा । बिम्बी । मातुलुङ्गम । पौष्करम । वासक: । चुटि: । गोमूत्रम । लशुनम । पथ्या । घोषम । उष्णोदकम । मधु । लाजा: । दिवसनिद्रा । लघून्यन्नानि ॥ * ॥

कासे अपथ्यं यथा ।

वस्ति: । नस्यम । अरुड्मोक्ष: । व्यायाम: । दन्तघर्षणम । व्यातप: । दूषपवन: । रज: । मार्गनिषेवणम । विष्टम्भीनि । विदाह्यीनि । विविधरूक्षाणि । शुक्रमूत्रोद्गारकामवेगविधारणम । मत्स्य: । कन्द: । सर्षप: । तुम्बी । उपोदिका । दध्याम्बु । दध्यन्नपानम । विरुद्धाशनम । गुरुशीतान्नपानम ॥ * ॥

अथ श्वासे पथ्यम ।

विरेचनम । स्वेदनम । धूमपानम । प्रच्छर्दनम । दिवास्वपनम । पुरातना: षष्टिकरक्तशालिकुलत्थगोधूमयवा: । शशा: । अहिभुक् । तित्तिरि: । लाव: । दक्ष: । शुकादय: । धन्वमृगा: । धन्वपक्षिण: । पुरातनसर्पि: । अजादुग्धघृतम । सुरा । मधु । निदिग्धिका । वास्तूकम । तण्डुलीय: । जीवन्तिका । मूलकपोतिका । पटोलम । वार्त्ताकु: । रसोनम । पथ्या । जम्बीरम । बिम्बीफलम । मातुलुङ्गम । द्राक्षा । चुटि: । पौष्करम । उष्णवारि । कटुत्रयम । गोमूत्रम । कफानिलघ्नान्यन्नपानभेषजानि । वक्ष:प्रदेशात् पार्श्वयुग्मे करग्रयोर्मध्यमयोर्हृयो: कण्ठकूपे च प्रदीप्तलौहेन दाह: ॥ * ॥

श्वासे अपथ्यं यथा ।

मूत्रोद्गारच्छर्दिहिक्काकासानां रोध: । नस्यम ।

पथ्याप

वस्तिः । दन्तकाष्ठम् । श्रमः । अध्वा । भारः । रेतः । सूर्यकिरणः । विरुद्धभोजनम् । व्यायामः । विदाह्यन्नानि । आनूपमामिषम् । निष्पावः । श्लेष्मकारीणि । माषः । रक्तस्रावः । पूर्ववातान्नपानम् । मेषीदुग्धम् । दुष्टजलम् । मत्स्यः । कन्दः । सर्षपः । रूक्षस्निग्धगुर्वन्नपानम् ॥ * ॥

अथ हिक्कायां पथ्यम् ।

स्वेदनम् । वमनम् । नस्यम् । धूमपानम् । विरेचनम् । निद्रा । स्निग्धानि लघून्यन्नानि । लवणानि । जीर्णकुलत्थगोधूमयवालिषष्टिकयवाः । एणतित्तिरिलावाद्या जाङ्गला मृगपक्षिणः । पक्वकपित्थम् । लशुनम् । पटोलम् । बालमूलकम् । पौष्करम् । क्षाणतुलभौ । मदिरा । नलदाम्बु । उष्णोदकम् । मातुलुङ्गम् । मार्द्वीकम् । सुरभिजलम् । वातश्लेष्महरान्नपानानि । शीताम्बुसेकः । सहसा त्रासः । विस्मापनम् । भयम् । क्रोधः । हर्षः । प्रियोदेगः । प्राणायामनिषेवणम् । दग्धस्निग्धस्रुताघ्राणम् । कर्षेर्धाराजलार्पणम् । नाभ्यर्दुपीडनम् । पायुं नाभेर्हारुलाद्वर्ष्म दीपदग्धहरिद्रया दाहः ॥ * ॥

हिक्कायां अपथ्यं यथा ।

वातमूत्रोद्गारकामशुक्रवेगधारणम् । रजः । व्यनिलः । व्यातपः । विरुद्धाशनम् । विदाह्यन्नानि । विदाह्यन्नानि । रूक्षाणि । कफहानि । निष्पावः । पिण्डकः । माषः । पिण्याकः । आनूपमामिषम् । अविदग्धम् । दन्तकाष्ठम् । वस्तिः । मत्स्यः । मद्यम् । तुम्बी । कन्दः । तैलभृष्टम् । उपोदिका । गुरुशीतान्नपानम् ॥ * ॥

अथ स्वरभेदे पथ्यम् ।

स्वेदः । वह्निः । धूमपानम् । विरेकः । कवलधारणम् । नस्यम् । भालसिरावेधः । यवः । लोहितशालिः । हंसाटवी । ताम्रचूडकैकिनां मांसरसाः । सुरा । गोकराटकः । काकमाची । जीवन्ती । बालमूलकम् । द्राक्षा । पथ्या । मातुलुङ्गम् । लशुनम् । लवणार्द्रकम् । ताम्बूलम् । मरिचम् । सर्पिः ॥ * ॥

स्वरभेदे अपथ्यम् ।

आमकपित्थम् । वकुलम् । शालूकम् । जाम्बवम् । तिन्दुकम् । कषायः । वमिः । स्वप्नः । प्रजल्पनम् । अनुपानम् ॥ * ॥

अथोद्गारोच्चके पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । यथास्वं वमनम् । धूमोपसेवा । कवड़ग्रहः । तिक्तकाष्ठेन दन्तधावनम् । चित्रान्नपानम् । गोधूमः । मुद्गाः । लोहितशालयः । षष्टिकाः । वराहच्छागशशैणानां मांसम् । चेङ्गः । भूमाकूष्माण्डम् । मधुरालिका । इक्षवः । प्रोष्ठी । खर्जूराः । कदली । रोहितः । कर्कारुः । वेत्राग्रम् । नवीनमूलकम् । वार्ताकुः । शोभाञ्जनम् । मोचम् । दाडिमम् । भव्यम् । पटोलम् । रुचकम् । घृतम् । पयः । बालतालम् । रसोनम् । शूरणम् । द्राक्षा । रसालम् । नलदाम्बु । काञ्जिकम् । मद्यम् । रसाला ।

पथ्याप

दधि । तक्रम् । आर्द्रकम् । कक्कोलम् । खर्जूरम् । पियालम् । तिन्दुकम् । पक्वकपित्थम् । बदरम् । विकङ्कतम् । तालास्थिमज्जा । हिमवालुका । सिता । पथ्या । यमानी । मरिचम् । रामठम् । स्वाङ्गुलितिक्तानि । देहमार्जना ॥ * ॥

अरोचके अपथ्यम् ।

कामोद्गारक्षुधानिद्रावमीनां वेगधारणम् । अन्नद्वेषान्नम् । अरुड्मोक्षः । क्रोधः । लोभः । भयम् । शोकः । दुर्गन्धः । सूर्यमेवा ॥ * ॥

अथ छर्द्यां पथ्यम् ।

विरेचनम् । छर्दनम् । लङ्घनम् । स्नानम् । रज्जा । लाजमण्डः । पुराणाः षष्टिकशालिमुद्गाः । कलायः । गोधूमः । यवः । मधु । ग्रम्याद्विभक्तित्तिरिलावकाद्याः । जाङ्गलमृगपक्षिणः । मनोज्ञनानारसगन्धरूपा रसाः । षाड़वा यूषाः । रागाः । खड़ाः । काम्बलिकाः । सुरा । वेत्राग्रम् । कुसुम्भरु । नारिकेलम् । पक्वेलिमानि जम्बीरधात्रीसहकारकोलद्राक्षाकपित्थानि । हरीतकी । दाड़िमम् । बीजपूरम् । जातीफलम् । बालकम् । निम्बम् । वासा । सिता । घृताक्ता । कारिकेशरम् । हितमनःप्रीतिकरभक्ष्याः । भक्तस्य वर्क्के शिग्रुशिग्र्वाम्लसेकः । कस्तूरिका । चन्दनम् । इन्दुकिरणः । मनोज्ञगन्धान्यनुलेपनानि । सुगन्धिपुष्पयानफलानि । स्वमनोऽनुकूलरूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । नाभेस्त्रियवोपरिष्टाद्धाहः ॥ *

छर्द्यां अपथ्यम् ।

नस्यम् । वस्तिः । स्वेदनम् । स्नेहपानम् । रक्तस्रावः । दन्तकाष्ठम् । द्रवान्नम् । वीभत्सदर्शनम् । भीतिः । उद्वेगः । उष्णक्षिग्धाम्लगुरुहृद्यवैरोधिकान्नम् । रम्भा । शिग्रुः । कोशवती । मधूकम् । चिञ्चा । लकुचैला । सर्षपः । देवदाली । व्यायामः । कुत्रिका । अञ्जनम् ॥ *

अथ तृष्णायां पथ्यम् ।

शोधनम् । वमनम् । निद्रा । स्नानम् । कवलधारणम् । दीपदग्धहरिद्रया जिघ्राधःशिरयोर्दाहः । कोद्रवाः । शालयः । पेया । विलेपी । लाजशक्तवः । अन्नमण्डः । धन्वरसः । शर्करा । रागः । षाड़वः । शृतसुशीतमसुरचणकलवणरसः । रम्भापुष्पम् । तैलकूर्चिका । द्राक्षा । पर्पटपल्लवः । कपित्थम् । कोलम् । मल्लिका । कुष्माण्डकम् । उपोदिका । खर्जूरम् । दाड़िमम् । धात्री । कर्कटी । नलदाम्बु । अम्बीरम् । करमर्दम् । बीजपूरम् । गव्यं पयः । मधूकपुष्पम् । क्षीवेरम् । तिक्तानि । मधुराणि । बालतालाम्बु । शीताम्बु । पयःपेटी । प्रपानकम् । मार्द्वीकम् । सरसीतोयम् । घृताक्ता । नागकेशरम् । एला । जातीफलम् । पथ्या । कुसुम्भरु । टङ्कणम् । घनसारः । गन्धसारः । कौसुदी । शिग्रुशिग्र्वानिलः । चन्दनार्द्रप्रियाश्लेषः । रत्नाभरणधारणम् । हिमानुलेपनम् ॥ * ॥

तृष्णायां अपथ्यम् ।

स्नेहः । अञ्जनम् । स्वेदः । धूमपानम् । व्यायामः । नस्यम् । व्यातपः । दन्तकाष्ठम् । गुर्वन्नम् ।

पथ्याप

अम्लम् । लवणम् । कषायः । कटुः । स्त्रियः । दुष्टजलम् । तीक्ष्णम् ॥ * ॥

अथ मूर्च्छायां पथ्यम् ।

सेकः । अवगाहः । मणिः । हारः । शीताः । प्रदेहाः । व्यजनानिलः । शीतानि गन्धवन्ति पानानि । धारागृहम् । शीतमरीचिरोचिः । धूमः । अञ्जनम् । लावणम् । श्रममोक्षः । दाहः । सूचीपरितोदनम् । लोम्नां कर्षणाच्च लुञ्चनम् । नखाग्रपीड़ा । दग्धोपदंशः । नासासुखङ्कारमरुन्निरोधः । विरेचनम् । छर्दनम् । लङ्घनम् । क्रोधः । भयम् । दुःखकरी प्रथा । विचित्रा मनोहराः कथाः । छाया । नभोऽम्भः । घृतधौतसर्पिः । स्तूनि । तिक्तानि । लाजमण्डः । जीर्णयवलोहितशालयः । कौम्भं घृतम् । मुद्गयूषः । मसूरयूषः । धन्वोद्भवा मांसरसाः । रागाः । षाड़वाः । गव्यपयः । सिता । पुराणकूष्माण्डम् । पटोलम् । मोचम् । हरीतकी । दाड़िमम् । नारिकेलम् । मधूकपुष्पम् । तरुणीयः । तुषोदकम् । लघून्यन्नानि । प्रनीरनीरम् । सितचन्दनम् । कर्पूरनीरम् । हिमवालुका । अत्युच्चशब्दः । अद्भुतदर्शनम् । उत्कटगीतम् । उत्कटवाद्यम् । श्रमः । स्तुतिः । चिन्तनम् । आत्मबोधः । धैर्यम् ॥ * ॥

मूर्च्छायामपथ्यं यथा ।

ताम्बूलम् । पत्रशाकम् । व्यवायः । स्वेदनम् । कटुः । लिङ्गवृषणोर्विगरोधः । तक्रम् ॥ * ॥

अथ मदात्यये पथ्यम् ।

संशोधनम् । संशमनम् । स्वप्नम् । लङ्घनम् । श्रमः । सम्वत्सरसमुद्भवशालिषष्टिकयवमुद्गमाषगोधूमसतीनाः । रागः । षाड़वः । एणतित्तिरिलावाजदन्तवर्हिशशानामामिषम् । वेशवारः । विचित्रान्नम् । हृद्यमद्यम् । पयः । सिता । तरुणीयः । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । परूषकम् । खर्जूरम् । दाड़िमम् । धात्री । नारिकेलम् । गोस्तनी । पुराणसर्पिः । कर्पूरम् । प्रनीरम् । शिग्रुशिग्र्वानिलः । धारागृहम् । चन्द्रपादाः । मणयः । मित्रसङ्गमः । चौमाम्बरम् । प्रियाश्लेषः । उद्धतगीतवाद्यम् । शीताम्बु । चन्दनम् । स्नानम् ॥ * ॥

मदात्यये अपथ्यं यथा ।

स्वेदः । अञ्जनम् । धूमपानम् । लावणम् । दन्तघर्षणम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

अथ दाहे पथ्यम् ।

शालयः । षष्टिकाः । मुद्गाः । मसूराः । चणकाः । यवाः । धन्वमांसरसाः । लाजमण्डः । लाजशक्तवः । सिता । घृतधौतघृतम् । दुग्धम् । पयोभवनवनीतम् । कुष्माण्डम् । कर्कटी । मोचम् । पनसम् । स्वादुदाड़िमम् । पटोलम् । पर्पटम् । द्राक्षा । धात्रीफलम् । परूषकम् । शिग्रुः । तुम्बी । पयःपेटी । खर्जूरम् । धान्यकम् । मिसिः । बालतालम् । पियालम् । प्रङ्खाटकम् । कपित्थकम् । मधूकपुष्पम् । क्षीवेरम् ।

पथ्यापथ्य

पथ्या। सर्व्वाणि तिक्तानि। घृतानि। प्रदेहाः। भूशय्या। सेकः। अभ्यङ्गः। अवगाहनम्। पद्मोत्पलदलक्षौमाणां प्रावरणानां धारणम्। घृतलक्षाननम्। विचित्रा कथा। गीतानि। शिशिरः। मञ्जुभाषणम्। उशीरचन्दनालेपः। घृतान्नम्। शिशिरानिलः। धारागृहम्। प्रियास्पर्शः। प्रनीरम्। हिमवालुका। सुधांशुरश्मयः। स्नानम्। मणयः। मधुररसः॥ * ॥

दाहे अपथ्यम्।

विरुद्धान्नपानानि। क्रोधः। वेगधारणम्। गजाश्वयानम्। अध्वा। क्षारम्। पित्तकराणि। व्यायामः। व्यातपः। तक्रम्। ताम्बूलम्। मद्यं। रामठम्। अवायः। कटुः। तिक्तः। उष्णः॥ * ॥

अथोन्मादे भूतोन्मादे च पथ्यम्।

मरुद्भवे पूर्व्वं स्नेहः। पित्तोद्भवे पूर्व्वं विरेकः। कफोद्भवे पूर्व्वं वमनम्। ततःपरं वस्तिविधिः। नस्यम्। सन्तर्जनम्। ताड़नम्। अञ्जनम्। आश्वासनम्। त्रासनम्। बन्धनम्। भयम्। हर्षणम्। दानम्। धूपः। दमः। विस्मरणम्। प्रदेहः। शिरोव्यधः। संग्रामनम्। सेकः। आश्चर्य्यकर्म्माणि। धूमपानम्। धीधैर्य्यम्। सत्वम्। आत्मनिवेदनम्। अभ्यञ्जनम्। स्वापनम्। आसनम्। निद्रा। सुशीतान्यनुलेपनानि। गोधूमः। मुद्गः। व्रणगृहाणि। धारोष्णदुग्धम्। घृतधौतसर्पिः। नवीनेष्टम्। पुरातनेष्टम्। कूर्म्मामिषम्। धन्वरसः। रसालम्। पुराणकूष्माण्डफलम्। पटोलम्। ब्रह्मीदलम्। वास्तूकम्। तण्डुलीयः। खराश्वमूत्रम्। गगनाम्बु। पथ्या। सुवर्णचूर्णम्। नारिकेलम्। द्राक्षा। कपित्थम्। पनसम्॥ * ॥

उन्मादे अपथ्यम्।

मद्यम्। विरुद्धाशनम्। उष्णभोजनम्। निद्राक्षुत्तृष्णावेगधारणम्। अवायः। आषाढ़फलम्। कठिल्लकम्। पत्रशाकम्। तिक्तानि। विम्बी॥ * ॥

अथापस्मारे पथ्यम्।

वातोद्भवे पूर्व्वं वस्तिः। पैत्तिके विरेचनम्। श्लैष्मिके वमनम्। परं धूपनम्। अञ्जनम्। नस्यम्। शिरोव्यधः। दानम्। त्रासनम्। बन्धनम्। भयम्। तर्ज्जनम्। ताड़नम्। हर्षः। धूमपानम्। विस्मयः। धीधैर्य्यम्। आत्मादिविज्ञानम्। स्नानम्। अभ्यञ्जनम्। लोहितशालयः। मुद्गाः। गोधूमाः। प्रतनं हविः। कूर्म्मामिषम्। धन्वरसः। दुग्धम्। ब्रह्मीदलम्। वचा। पटोलम्। वृहत्कूष्माण्डम्। वास्तूकम्। स्वादुदाड़िमम्। घृतान्नम्। पयःपेटी। द्राक्षा। धात्री। पटोलकम्। तैलम्। खराश्वमूत्रम्। गगनाम्बु। हरीतकी॥ * ॥

अपस्मारे अपथ्यम्।

चिन्ता। शोकभयम्। क्रोधः। अशुचीन्यन्नानि। मद्यम्। मत्स्यः। विरुद्धान्नम्। तीक्ष्णोष्णगुरुभोजनम्। अतिव्यवायः। आयासः। पूय्यपूपातिक्रमः। पत्रशाकानि। विम्बी। आषाढ़फलम्। दृष्टानिद्रानुधावेगाः॥ * ॥

अथ वातरोगे पथ्यम्।

अभ्यङ्गः। मर्द्दनम्। वस्तिः। स्नेहः। स्वेदः। अवगाहनम्। संवाहनम्। संग्रमनम्। प्रावृतिः। वातवर्ज्जनम्। अग्निकर्म्म। उपनाहः। भूशय्या। स्नानम्। आसनम्। तैलद्रोणी। शिरोवस्तिः। शयनम्। नस्यम्। आतपः। सन्तर्पणम्। इक्षुरसम्। क्षिलाटः। दधि। कुर्च्चिका। सर्पिः। तैलम्। वसा। मज्जा। स्वाद्वम्ललवणा रसाः। नवीनतिलगोधूममाषाः। सम्यक्सरोधितशालिषष्टिकाः। कुलत्थरसः। सुरा। ग्राम्या गोऽश्वतरोष्ट्रगवयमहिषच्छागलादयः। आनूपाः कोलमहिषवन्यशूकरवड्गिगलादयः। औदका हंसकादम्बचक्रमद्गुरकादयः। विलेशया भेकगोधानकुलश्वाविदादयः। जाङ्गलाः चटककुक्कुटवर्हितित्तिरयः। शिलिन्द्रः। पर्व्वतः। नक्रः। गर्गरः। कवयो। दक्षिण्यः। शरारुः। शुल्की। कूर्म्मः। शिशुमारः। तिमिङ्गिलः। रोहितः। मद्गुरः। शृङ्गी। वर्म्मी। खड्गीशः। एते झषाः। पटोलम्। शिग्रु। वार्ताकुः। लशुनम्। दाड़िमत्रयम्। पक्वतालम्। रसालम्। नलदाम्बु। परूषकम्। जम्बीरम्। बदरम्। द्राक्षा। नागरङ्गम्। मधूकजम्। प्रसारणी। गोक्षुरकः। शुक्लाक्षी। पारिभद्रकः। पर्य्यासि। पयःपेटी। रघुतैलम्। गवां जलम्। मत्स्यण्डिका। ताम्बूलम्। धान्याम्लम्। निम्बीफलम्। स्निग्धोष्णाभोज्यानि। स्निग्धोष्णानुलेपनम्। आमाशयमुपागते विशेषाद्भमनम्। पक्वाशयस्थे तथा मांसस्थे स्निग्धविरेचनम्। प्रत्याधानाध्यानमङ्गे वर्त्तिः लङ्घनं दीपनम्। अष्ठीलाख्ये गुल्मविधिः। शुक्रस्थे क्षयजितक्रिया। त्वङ्मांसास्रकृमिरोगार्त्ते रक्तमोक्षणम्॥ * ॥

वातरोगे अपथ्यम्।

चिन्ता। प्रजागरः। वेगधारणम्। छर्द्दिः। श्रमः। अनशनम्। चणकः। कलायः। नीवारकङ्गुयववेणवकोरदूषश्यामाकचूर्णम्। कुरुविन्दः। तृणधान्यानि। राजमाषः। मुद्गः। तड़ागसरिदम्बु। करीरम्। जम्बु। कपित्थ। तलकम्। क्रमुकम्। शृङ्गालम्। निष्पावबीजम्। तालफलास्थिमज्जा। मृणालकम्। विसकम्। कठिल्लकम्। बालतालम्। विम्बी। पत्रशाकम्। उडुम्बरम्। घृताम्बु। रामभपयः। विरुद्धमन्नम्। क्षारः। शुष्कपललम्। शीतजसुतिः। क्षौद्रम्। कषायकटुतिक्तरसाः। अवायः। दृष्ट्यध्वयानम्। चंक्रमणम्। खट्वा। आघ्रानिनोऽहितवतोऽपि विशेषात् स्नानम्। प्रदुष्टसलिलम्। दन्तधर्षणम्॥ * ॥

अथ वाते गुग्गुलुसेविनां पथ्यम्।

क्षीरम्। मांसरसाः। यूषाः। कलमादिशालयः। यवगोधूममाषाः॥ * ॥

पथ्यापथ्य

गुग्गुलावपथ्यम्।

व्यायामः। व्यातपः। रूक्षम्। स्नानम्। बहुभाषणम्। प्रवातः। मैथुनम्। यानम्॥ * ॥

अथ वातरक्ते पथ्यम्।

उत्तानेऽभ्यङ्गनम् सेकः सोपनाहः प्रलेपनम्। गम्भीरे स्नेहपानं आस्थापनं विरेचनम्। सर्व्वत्र सुशीतलौकश्छागालाबुभिरस्रसुतिः। घृतधौतघृताभ्यङ्गः। मेषीदुग्धावसेचनम्। यवः। षष्टिकः। नीवारः। कलमः। व्रणशालिः। गोधूमः। चणकः। मुद्गः। तुवरी। सुकुष्टकः। अयजामहिषीगवां पयः। लावः। तित्तिरिः। सर्पद्विट्। ताम्रचूड़ादिः। एते विष्किराः। प्रतुदाः शुकदात्यूहकपोतचटकादयः। उपोदिका। काकमाची। वेत्राग्रम्। सुनिषण्णकम्। वास्तूकम्। कारवेल्लम्। तण्डुलीयः। प्रसारणी। पत्तूरः। वृहत्कूष्माण्डम्। सर्पिः। सम्याकपल्लवम्। पटोलम्। रघुतैलम्। वृद्धीका। श्वेतपुनर्नवा। नवनीतम्। सोमवल्ली। कस्तूरी। मितचन्दनम्। शिंशपागुरुदेवाकसरलस्नेहमर्द्दनम। तिक्तम्॥ * ॥

वातरक्ते अपथ्यम्।

दिवास्वप्नः। अग्निसन्तापः। व्यायामः। व्यातपः। मैथुनम्। माषः। कुलत्थः। निष्पावः। कलायः। क्षारसेवनम्। अम्बुजानूपमांसानि। विरुद्धानि। दधीनि। इक्षुः। मूलकम्। मद्यम्। पिण्याकम्। अम्लम्। काञ्जिकम्। कटु। उष्णम्। गुरु। अभिष्यन्दि। लवणम्। शुक्तवः॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे पथ्यम्।

सर्व्वोरुरुक्तविधिः। स्वेदः। कोद्रवः। रक्तशालिः। यवः। कुलत्थः। श्यामाकः। पुरातनोद्दालाः। शोभाञ्जनम्। कारवेल्लम्। पटोलम्। लशुनम्। सुनिषण्णम्। काकमाची। वेत्राग्रम्। निम्बपल्लवम्। पत्तूरः। वास्तूकम्। पथ्या। वार्त्ताकुः। तप्तवारि। सम्याकशाकम्। पिण्याकम्। तक्रम्। अरिष्टम्। मधु। कटुः। तिक्तः। कषायः। क्षीरसेवा। गवां जलम्। यथाशक्तिव्यायामः। स्थूलस्याक्रमणम्। अक्षकर्षे सन्तरणम्। नदीषु प्रतिस्रोतः सन्तरणम्। श्लेष्मापहरणम्। अमारुतकोपनम्॥ * ॥

ऊरुस्तम्भे अपथ्यम्।

गुरुशीतदवस्निग्धविरुद्धासात्म्यभोजनम्। विरेचनम्। स्नेहनम्। वमनम्। रक्तमोक्षणम्। वस्तिः॥ * ॥

अथामवाते पथ्यम्।

रूक्षस्वेदः। लङ्घनम्। स्नेहपानम्। वस्तिः। लेपः। रेचनम्। पायुवर्त्तिः। अब्जोत्पलपद्मशालिकुलत्थाः। जीर्णं मद्यम्। जाङ्गलानां रसः। वातश्लेष्मघ्नानि सर्व्वाणि। तक्रम्। वर्षाभूः। एरण्डतैलम्। रसोनम्। पटोलम्। पत्तूरकम्। कारवेल्लम्। वार्त्ताकुः। शिग्रु। तप्तनीरम। मन्दारः। गोकण्टकः। वृहदारः। भल्लातकम।

गोजलम्। आर्द्रकम्। कटूनि। तिक्तानि। दीपनानि ॥ * ॥

आमवाते अपथ्यम्।

दधि। मत्स्यः। गुडः। क्षीरम्। उपोदिका। माषः। पिष्टकम्। दध्नीरम्। पूर्ब्बवातः। विरुद्धान्नम्। अमान्नम्। वेगरोधः। जागरः। विषमान्नम् ॥ * ॥

अथ शूले पथ्यम्।

छर्दिः। स्वेदः। लङ्घनम्। पायुवर्त्तिः। वस्तिः। निद्रा। रेचनम्। पाचनम्। अब्दोतपन्नाः शालयः। वाट्यमण्डः। तप्तक्षीरम्। जाङ्गलानां रसः। पटोलम्। प्रीभाञ्जनम्। कारवेल्लम्। वार्त्ताकुः। पक्वाम्रम्। द्राक्षा। कपित्थम्। रुचकम्। प्रियालम्। शालिषष्टिकान्नानि। वास्तूकम्। सामुद्रम्। सौवर्चलम्। हिङ्गु। विश्वम्। विड्म्। घृताक्ता। लशुनम्। लवङ्गम्। एरण्डतैलम्। सुरभीजलम्। तप्ताम्बु। जम्बीररसः। कुष्ठम्। लघूनि। क्षाररजांसि ॥ * ॥

शूले अपथ्यम्।

विरुद्धान्नपानम्। जागरः। विषमान्नम्। रूक्षतिक्तकषायाणि। शीतलानि। गुरूणि। व्यायामः। मैथुनम्। मद्यम्। वैदलम्। लवणम्। कटु। वेगरोधः। शोकः। क्रोधः ॥ * ॥

अधोदावर्त्तानाहयोः पथ्यम्।

नारिकेलपुष्पमिश्रितघृतलोष्टकपानम्। स्नेहस्वेदः। विरेकः। वस्तिः। फलवर्त्तिः। अभ्यङ्गः। यवः। दृष्टविण्मूत्रमारुतः। ग्राम्योदकम्। व्यानपरसः। रुग्वृतैलम्। वारुणी। बालमूलकम्। मस्याकः। चिरुत्। तिलः। सुधादलम्। पद्मकेसरम्। मातुलुङ्गम्। यवक्षारः। हरीतकी। लवङ्गम्। रामठम्। द्राक्षा। गोमूत्रम्। लवणानि। अधोवातमसृत्पर्ये तु। स्नेहः। स्वेदः। वर्त्तिः। वस्तिः। समीरणहरान्नपानम्। तथा पुरीषजे। वस्तिः। स्वेदः। अभ्यङ्गः। अवगाहनम्। फलवर्त्तिः। विडभैत्र्यन्नपानम्। मूत्रवेगमसृत्पर्ये। त्रिविधं वस्तिकर्म्म। स्वेदः। अभ्यङ्गः। अवगाहः। सर्पिषाचपीडनम्। उद्गारोत्थे हिक्काघ्नविधिः। कासजे कासजिद्विधिः। श्वासजे। स्वेदनम्। धूमः। प्रतिश्यायभक्तिकछतम्। श्वासप्रवर्त्तननस्यम्। ऊर्द्धजत्रुकाभ्यङ्गः। क्षयोत्थे घृतान्नपानम्। वृम्योत्थे वातघ्नक्रिया। निद्रावेगोत्थिते क्षीरम्। स्वप्नसंवाहनम्। बुभुक्षोत्थे स्निग्धाल्पोष्णलघुभोजनम्। वास्यजे वास्यसंमोक्षः। स्वप्नः। मद्यम्। प्रियकथा। श्रमश्वाससमुत्पन्ने विश्रामः। वातहारिद्रव्यम्। शुक्रोत्थे वस्तिः। अभ्यङ्गः। अवगाहः। चरणायुधः। शालिः। मदिरा। क्षीरम्। यौवनगर्व्वितप्रिया। छर्द्युत्थे लङ्घनम्। धूमः। सुक्ता प्रच्छर्दनम्। श्रमः। रूक्षान्नपानम्। विरेकः। रक्तमोक्षणम् ॥ * ॥

उदावर्त्तानाहयोरपथ्यम्।

वमनम्। वेगरोधः। गुर्व्वीधान्यम्। कोद्रवः। नालीचणाकम्। शालूकम्। जाम्बवम्। कर्कटीफलम्। पिण्याकम्। सर्व्वमालुकम्। करीरः। पिण्डवेक्षुतम्। विरुम्भीनि। विरुद्धानि। कषायाणि। गुरूणि ॥ * ॥

अथ गुल्मे पथ्यम्।

स्नेहस्वेदः। विरेकः। वस्तिः। बाहुमिराव्यधः। लङ्घनम्। वर्त्तिः। अभ्यङ्गः। स्नेहः। पक्वे तु पाटनम्। सम्यक्समरसमुत्पन्नकलायरक्तशालयः। खड़ः। कुलत्थयूषः। धन्वमांसरसः। सुरा। गवाजयोः पयः। मृद्वीका। परूषकम्। खर्ज्जूरम्। दाड़िमम्। धात्री। नागरङ्गम्। अम्लवेतसम्। तक्रम्। एरण्डतैलम्। लशुनम्। बालमूलकम्। पलूरः। वास्तूकम्। शिग्रु। यवक्षारः। हरीतकी। रामठम्। मातुलुङ्गम्। चाङ्गेरीगुडम्। सुरभीजलम्। स्निग्धोष्णाल्पेन्धनलघुदीपनान्नानि। वातानुलोमनम् ॥ * ॥

गुल्मे अपथ्यम्।

सर्व्वं वातकारि। विरुद्धान्नपानम्। वल्लूरम्। मूलकम्। मत्स्यः। मधुरफलम्। शुष्कशाकम्। शमीधान्यम्। विरुम्भीनि। गुरूणि। अधोवातशुक्रमूत्रवमथुश्वासासृग्धारणम्। वमनम्। जलपानम् ॥ * ॥

अथ क्षुद्रोगे पथ्यम्।

स्वेदः। विरेकः। वमनम्। लङ्घनम्। वस्तिः। विलपी। पुरातनरक्तशालयः। जाङ्गलमृगपक्षियूषाः। मुद्गकुलत्थरसाः। रागाः। खड़ाः। काम्बलिकाः। घाड़वाः। भक्ष्यम्। पटोलम्। कदलीफलम्। पुराणकुष्माण्डम्। रसालम्। दाड़िमम्। सम्याकशाकम्। नवमूलकम्। एरण्डतैलम्। गवाम्बु। सैन्धवम्। द्राक्षा। तक्रम्। पुरातनगुड़ः। शुण्ठी। यमानी। लशुनम्। हरीतकी। कुष्ठम्। कुस्तुम्बरु। क्षाणम्। आर्द्रकम्। सौवीरम्। शुक्तम्। मधु। वारुणीरसः। कस्तूरिका। चन्दनम्। प्रपानकम्। ताम्बूलम् ॥ * ॥

क्षुद्रोगे अपथ्यम्।

लघुक्षुद्दिवानिलशुक्रकासोद्गारश्रमश्वासविड्भेदी वेगधारणम्। सह्याद्रिविन्ध्याद्रिनदीजलम्। मेघोदयः। दग्धजलम्। कषायः। विरुक्षम्। उष्णम्। गुरु। तिक्तः। अम्लः। चिरन्तनपत्रोत्थशाकानि। क्षारः। मधूकम्। दन्तकाष्ठम्। रक्तसृतिः ॥ * ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रे पथ्यम्।

वातोद्भवे अभ्यङ्गः। निरूहः। वस्तिः। स्नेहः। अवगाहः। उत्तरवस्तिः। सेकः। पैत्ते अवगाहः। शिशिरप्रदेहः। श्लैष्मे विधिः। वस्तिविधिः। विरेकः। श्लैष्मोद्भवे स्वेदः। विरेकः। वस्तिः। क्षारः। यवान्नम्। तीक्ष्णम्। उष्णम्। त्रिदोषजे अभ्यङ्गपुरःसराणि त्रिमलोदितानि सर्व्वाण्यसृजि। यथा यथा दोषमयं गणः। पुरातनलोहितशालिः। गोभवतक्रपयोदधीनि। धन्वामिषम्। मुद्गरसः। सिता। पुराणकुष्माण्डफलम्। पटोलम्। मद्वार्द्रकम्। गोक्षुरकः।

कुमारी। गवाकखर्ज्जूरनारिकेलतालद्रुमाणां शिरांसि। पथ्या। तालास्थिमज्जा। चणुषम्। चुटिः। शीतपानम्। शीताशनम्। प्रनीरनीरम्। हिमवालुका ॥ * ॥

मूत्रकृच्छ्रे अपथ्यम्।

मद्यम्। श्रमः। निधुवनम्। गजवाजियानम्। सर्व्वं विरुद्धाशनम्। विषमाशनम्। ताम्बूलम्। मत्स्यः। लवणम्। आर्द्रकम्। तैलभृष्टम्। पिण्याकम्। हिङ्गु। तिलः। सर्षपः। वेगरोधः। माषः। करीरः। अतितीक्ष्णम्। विदाहि। रूक्षम्। अम्लः ॥ * ॥

अथ मूत्राघाते पथ्यम्।

अभ्यञ्जनम्। स्नेहः। विरेकः। वस्तिः। स्वेदः। अवगाहः। उत्तरवस्तिः। पुरातनलोहितशालिः। धन्वभवमांसम्। मद्यम्। तक्रम्। पयः। दधि। माषयूषः। पुराणकुष्माण्डफलम्। पटोलम्। मद्वार्द्रकम्। तालफलास्थिमज्जा। हरीतकी। कोमलनारिकेलम्। गवाकखर्ज्जूरनारिकेलतालद्रुमाणां मस्तकानि ॥ * ॥

मूत्राघाते अपथ्यम्।

सर्व्वाणि विरुद्धानि। व्यायामः। मार्गः। शीतलम्। रूक्षम्। विदाहि। विरुम्भि। अवायः। वेगधारणम्। करीरम्। वमनम् ॥ * ॥

अथाश्मर्य्यां पथ्यम्।

वस्तिः। विरेकः। वमनम्। लङ्घनम्। स्वेदः। अवगाहः। वारिसेचनम्। यवाः। कुलत्थाः। प्रपुराणशालयः। मद्यम्। धन्वाण्डजसम्भवरसः। पुराणकुष्माण्डफलम्। कपिरुकम्। गोकण्टकः। वारुणशाकम्। आर्द्रकम्। पाषाणभेदौ। यवशूकः। रेणुः। छिन्ना। अश्मनां समाकर्षणम्।

अश्मर्य्यां अपथ्यम्।

मूत्रस्य शुक्रस्य च वेगधारणम्। अम्लः। विरुम्भि। रूक्षम्। गुर्व्वन्नपानम्। विरुद्धपानाशनम् ॥ * ॥

अथ प्रमेहे पथ्यम्।

पूर्व्वं लङ्घनम्। वमनम्। विरेचनम्। प्रोद्वर्त्तनम्। व्यायामः। दीपनम्। नीवारः। कङ्गुः। यवः। वेणवः। कोरदूषः। श्यामाकः। जूर्णः। कुरुविन्दः। मुकुष्टकः। गोधूमः। शालिः। कलमः। पुरातनकुलत्थः। सुद्राढ़कीचणकयवरसाः। तिलाः। लाजाः। पुरातनसुरा। मधु। वाट्यमण्डः। तक्रम्। रासभजलम्। मद्विधीजलम्। कङ्गुः। जाङ्गलाः कपोतशशतित्तिरिलावबर्हिभल्लैणवर्षकसुकादयः। प्रीभाञ्जनम्। कुलकम्। कटिल्लकम्। कर्कोटकम्। तलकम्। वार्ह्तम्। शोड़म्बरम्। लशुनम्। नवौनमोचम्। पलूरम्। गोक्षुरकम्। मूषिकपर्णिशाकम्। मन्दारपञ्चम्। अम्लता। चिपिला। कपित्थम्। जम्बूः। कपीरु। कमलोत्पलकन्दबीजम्। खर्ज्जूरलाङ्गलिकतालरूप्यां मस्तकम्। शोधम्। तिन्दुकफलम्। खदिरः। कलिङ्गः।

पथ्याप

तिक्तः । कषायः । हस्त्यश्ववाहनम् । व्यतिभ्रमणम् । रविकिरणः । व्यायामः ॥ * ॥

प्रमेहे पथ्यम् ।

मूत्रवेगः । धूमपानम् । स्वेदः । रक्तमोक्षणम् । सदासन्नम् । दिवानिद्रा । नवान्नम् । दधि । आनूपमांसम् । निष्पावम् । पिष्टान्नम् । मैधुनम् । सौवीरकम् । सुरा । शुक्तम् । तैलम् । क्षीरम् । घृतम् । गुडः । तुम्बी । तालाम्बु । विरुद्धाशनम् । कुष्माण्डम् । दत्तः । दधाम्बु । स्वादु । अन्नः । लवणम् । व्यभिष्यन्दि ॥ * ॥

अथ मेदसि पथ्यम् ।

चिन्ता । श्रमः । जागरणम् । व्यवायः । प्रोद्वर्तनम् । लङ्घनम् । आतपः । ऊर्ध्वस्थायानम् । भ्रमणम् । विरेकः । प्रच्छर्दनम् । व्यपतर्पणम् । पुरातना वैणवकोद्रूषश्यामाकनीवारप्रियङ्गुजर्गाः । यवः । कुलत्थः । चणकः । मसूरः । मुद्गः । तुवरी । मधु । लाजाः । कटुतिक्तकषायाणि । तक्रम् । सुरा । चिञ्चाटमतस्थः । दग्धवार्ताकुः । फलत्रयम् । यवासकम् । शिरीषलोध्रहरीतकीनां चूर्णेन गात्रविलेपनम् । कटुत्रयम् । सर्षपतैलम् । रूक्षा । सर्वाणि रूक्षाणि । सुखतैलम् । पत्रशाकः । अगुरुलेपनम् । प्रतप्तगौराणि । शिलाजतूनि । भोजनात् प्राक् वारिपानम् ॥ * ॥

मेदसि अपथ्यम् ।

स्वानम् । रसार्यनम् । शालिः । गोधूमः । सुखशय्यालता । क्षौरम् । दन्तविक्षतिः । माषः । सौहित्यम् । स्वेदनानि । मत्स्यः । मांसम् । दिवानिद्रा । सक् । गन्धः । मधुराणि । समशनभोजनस्य पश्चात् जलपानम् । व्यतिमात्रोपचिते विधिवाङ्मनक्रिया ॥ * ॥

अथोदररोगे पथ्यम् ।

विरेचनम् । लङ्घनम् । अब्दसम्भवकुलत्थसुद्गरुग्णशालियवाः । जाङ्गलमृगपक्षिणः । सिता । सुरा । माक्षिकम् । सीधुः । माध्वीकम् । धाडवः । तक्रम् । रसोनम् । रुयुतैलम् । आर्द्रकम् । शालिषष्टाकम् । कुलकम् । कठिल्लकम् । पुनर्नवा । शिग्रुफलम् । हरीतकी । ताम्रचूलम् । एला । यवशूकम् । व्यायसम् । अजागवोष्ट्रीमहिषीणां पयः । मूत्राणि । लघूनि । तिक्तानि । दीपनानि । वस्त्रेण सर्वेषणम् । अग्निकर्म । विषप्रयोगः । विरेचनतः प्रौढसमुद्भवे वामे अग्रबाहौ धमनीव्यधः । वङ्क्षणयोः उदकजे क्षतोत्थिते नाभेरधः यथाविधिशस्त्रविधिः । समीरणोत्थे आदितः घृतपानम् । अभ्यङ्गनम् । अनुवासनम् ॥ * ॥

उदररोगे अपथ्यम् ।

सक्षेपणम् । धूमपानम् । जलपानम् । सिराव्यधः । छर्दिः । यानम् । दिवानिद्रा । व्यायामः । पिष्टवैष्टतम् । औदकानूपमांसम् । पत्रशाकम् । तिलः । उष्णानि । विदाहीनि । लवणान्नम् । शमीधान्यम् । विरुद्धान्नम् । दुष्टनीरम् । गुरूणि ।

महेन्द्रगिरिजातानां नदीनां जलम् । विष्किराणि । छिद्रसमुद्भवे विशेषतः स्वेदः ॥ * ॥

अथ श्लीपदे पथ्यम् ।

संशोधनम् । लङ्घनम् । अस्रमोक्षः । स्वेदः । प्रलेपः । परिषेचनम् । पुरातनशालियवकुलत्थमुद्गाः । गोधा । शल्लकः । शुचङ्गभृकतित्तिरिताम्रचूडलावादयो जाङ्गलविष्किराः । कूर्मः । शृङ्गी । प्रपुराणसर्पिः । तक्रम् । सुरा । माक्षिकम् । आसवः । निष्पावः । कठिल्लकम् । रक्तशिग्रु । रसोनम् । कर्कोटकम् । मानमूलम् । सुवर्चला । शृङ्गनकः । पटोलम् । वेत्राग्रम् । वाडिङ्गनम् । मूलकम् । पुनर्नवा । चित्रकम् । पारिभद्रः । श्रीपर्णम् । निम्बः । चूतपल्लवम् । एरण्डतैलम् । कटुका । हरिद्रा । हरीतकी । त्रायन्तिकोवणम् । भल्लातकम् । गुग्गुलुः । व्यायसम् । कटूनि । तिक्तानि । दीपनानि । गोधोष्ट्रीमहिषीभवमूत्राणि । कस्तूरिका । शिलाजतु । पाण्डुरोगोक्तवह्निकर्म ॥ * ॥

श्लीपदे अपथ्यम् ।

पवनसन्निलम् । वेगरोधः । विरुद्धपानाशनम् । दिवाभाशनम् । स्वङ्गशनम् । ग्राम्यौकसि पिशितलवणे । शुष्कशाकम् । नवान्नम् । गौडम् । पिष्टान्नम् । दधि । क्षीरम् । विष्टम्भि । मद्यम् । अम्लम् । धानाः । वल्लूरम् । गुरु । असात्म्यम् । दिवाहि । अरात्रौ स्वप्नः । मैथुनम् ॥ * ॥

अथ वृद्धिव्रणाधिकारे पथ्यम् ।

संशोधनम् । वस्तिः । अस्रविमोक्षः । स्वेदः । प्रलेपः । अरुणशालयः । एरण्डतैलम् । सुरभोजलम् । धन्वामिषम् । शिग्रुफलम् । पटोलम् । पुनर्नवा । गोचरः । अग्निमन्थः । ताम्बूलम् । पथ्या । सरला । रसोनम् । वाडिङ्गनम् । शृङ्गनकम् । मधूनि । कौम्भं घृतम् । तप्तजलम् । तक्रम् । आमवातापहमग्निकारि चान्नपानम् । पुराणसुरा । अर्द्धेन्दुवदनस्योर्ध्वोष्ठः । आमाशये बाहुशिराव्यधः ॥ * ॥

ब्रध्नवृद्धावपथ्यम् ।

विरुद्धपानान्नम् । अमात्यासेवा । संक्षोभणम् । हस्तिहयादियानम् । आनूपमांसानि । दधीनि । माषाः । दुग्धानि । पिष्टान्नम् । उपोदिका । गुरूणि । शुक्रोत्थितवेगरोधः ॥ * ॥

अथ गलगण्डादौ पथ्यम् ।

छर्दिः । विरेचनम् । नस्यम् । स्वेदः । धूमः । शिराव्यधः । अग्निकर्म । क्षारयोगः । प्रलेपः । लङ्घनम् । पुराणघृतपानम् । जीर्णलोहितशालयः । यवाः । मुद्गाः । पटोलम् । रक्तशिग्रु । कठिल्लकम् । शालिषष्टाकम् । वेत्राग्रम् । रूक्षाणि । कटूनि । सर्वाणि दीपनानि । गुग्गुलुः । शिलाजतु । विशेषतः शिलातलस्थसिराव्यधच्छेदः । मणिबन्धोर्द्ध अङ्गुलान्तरास्तिस्रो रेखाः कार्याः । गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदातुरे यथादोषं यथावस्थं एतत् सर्वं पथ्यम् ॥ * ॥

पथ्याप

गलगण्डे अपथ्यम् ।

सर्वक्षीरेक्षुविकृतिः । आनूपमांसम् । पिष्टान्नम् । अम्लम् । मधुरम् । गुरुद्रव्यम् । अभिष्यन्दिद्रव्यम् ॥ * ॥

अथ श्लीपदे पथ्यम् ।

प्रच्छर्दनम् । लङ्घनम् । अस्रमोक्षः । स्वेदः । विरेकः । परिलेपनम् । पुरातनयवशालयः । यवाः । कुलत्थाः । लशुनम् । पटोलम् । वार्ताकुः । श्लीपाभ्यञ्जनम् । कारवेल्लम् । पुनर्नवा । मूलकम् । पूतिका । एरण्डतैलम् । सुरभीजलम् । कटूनि । तिक्तानि । दीपनानि । वातोल्बणे गुल्मफीपिरोक्तं चतुरङ्गुले सिराव्यधः । पैत्तिके गुल्मफलं शिराव्यधः । कफजे अङ्गुलमूले सिराव्यधः ॥ * ॥

श्लीपदे अपथ्यम् ।

पिष्टान्नम् । दग्धविक्षतम् । गुडः । आनूपमांसमिषम् । स्वादुरसः । पारिपाट्रसस्नुवित्यनदीजलम् । पिच्छिलम् । गुरुद्रव्यम् । अभिष्यन्दिद्रव्यम् ॥ * ॥

अथ विद्रधौ पथ्यम् ।

श्यामावस्थे रेचनलेपस्वेदासृग्मोक्षणानि । श्यामाककलमौ । कुलत्थः । लशुनम् । रक्तशिग्रु । निष्पावः । कारवेल्लः । पुनर्नवा । श्रीपर्णी । चित्रकम् । चीनम् । श्लीपोक्तानि सर्वाणि । पक्वावस्थे शस्त्रकर्म । पुराणरक्तशालिः । घृतम् । तैलम् । सुखरसः । विलेपी । धन्वजरसाः । शालिषष्टाकम् । कदलम् । पटोलम् । हिमवालुका । चन्दनम् । तप्ताम्बु । शीतोदकं सर्वम् ॥ * ॥

विद्रधावपथ्यम् ।

श्यामावस्थे श्लीपोक्तान्यपथ्यानि । पक्वावस्थे व्रणोक्तान्यपथ्यानि ॥ * ॥

अथ व्रणशोथव्रणसंश्रीव्रणनाडीव्रणेषु पथ्यम् ।

विस्रापनम् । रक्तमुक्तिः । उपनाहः । विपाटनम् । शोधनम् । रोपणम् । पुराणमितशालयः । यवः । षष्टिकः । गोधूमः । जाङ्गलमृगपक्षिणः । विलेपी । लाजमण्डः । कटुतैलम् । घृतम् । मधु । तैलम् । मसूरम् । तुवरी । मुद्गयूषः । शर्करा । आषाढफलम् । वार्ताकुः । कर्कोटकम् । पटोलम् । कारवेल्लम् । निम्बपत्रम् । वेत्राग्रम् । बालमूलकम् । सुनिषण्णकम् । शालिषष्टाकम् । तण्डुलीयः । वास्तुकम् । चिर्भटा । पनसम् । चोचम् । दाडिमम् । कटुकाफलम् । जीवन्ती । सैन्धवम् । द्राक्षा । स्वादुतिक्तकषायाः । स्निग्धोष्णद्रवौषधान्नम् । व्यायामः । ग्रामनम् । दाहः । स्वेदनम् । बन्धनक्रिया । व्रणावचूर्णनम् । लेपः । धूपनम् । पत्रधारणम् । उत्पीडम् । बालव्यजनम् । चन्दनम् । तिलतैलम् । तप्तशीतोदम् । कर्पूरम् । पक्वतः परा वैकृताः ॥ * ॥

व्रणशोथव्रणसंश्रीव्रणनाडीव्रणेषु अपथ्यम् ।

नवधान्यम् । तिलः । कलायः । माषः । कुलत्थः ।

क्षयरः। हिमाम्भः। विविधक्षीरेक्षुविकारः। अन्नानि। पत्रशाकम्। अजाङ्गलमांसम्। असात्म्यमन्नम्। विदाहि। विष्टम्भि। गुरूणि। कटु। अम्लम्। घृतम्। लवणम्। व्यवायः। व्यायामः। उच्चैः परिभाषणम्। प्रियासमालोकनम्। अह्नि निद्रा। प्रजागरम्। नितान्तचंक्रमणम्। यथास्थितं प्रागधिरोपणम्। नस्यम्। ताम्बूलम्। अजीर्णता। प्रचण्डवातः। आतपः। धूमः। वृष्टिः। रजः। भयम्। क्रोधः। वमिः। प्रहर्षः। शोकः। विरुद्धान्नम्। अम्बुपानम्। शीतम्। उष्णम्। रूक्षम्। विघट्टनम्। कण्डूयनम्। काष्ठनखादितोदः। निरन्नभावः। विषमोपचारः॥ * ॥

अथ भग्ने पथ्यम्।

घृतानु। चन्दनम्। पङ्कप्रदेहः। बन्धनक्रिया। शालिः। प्रियङ्गुः। गोधूमः। मुद्गरसतीलयोयूषः। नवनीतम्। घृतम्। क्षीरम्। तैलम्। मांसरसः। मधु। पटोलम्। लशुनम्। शिग्रु। पत्तूरम्। बालमूलकम्। द्राक्षा। धात्री। वत्सवल्ली। लाक्षा। इंहणम्॥ * ॥

भग्ने अपथ्यम्।

लवणम्। कटुकम्। क्षारः। अम्लः। मैथुनम्। आतपः। व्यायामः। रूक्षान्नम्॥ * ॥

अथ भगन्दरे पथ्यम्।

आमे संशोधनम्। लेपः। लङ्घनम्। रक्तमोक्षणम्। पक्वे यथाविधिशस्त्रक्षारकर्माणि। सर्षपः। शालिः। मुद्गः। विलेपी। जाङ्गलरसः। पटोलम्। शिग्रु। वेत्राग्रम्। पत्तूरम्। बालमूलकम्। तिलसर्षपयोस्तैलम्। तिक्तवर्गः। घृतम्। मधु॥ * ॥

भगन्दरे अपथ्यम्।

विरुद्धान्नपानानि। विषमाशनम्। आतपः। व्यायामः। मैथुनम्। युद्धम्। दृष्ठयानम्। गुरूणि। रूढव्रणोऽपि नरः सम्वत्सरं एतत् सर्व्वं परिहरेत्॥ * ॥

अथोपदंशे पथ्यम्।

छर्दिः। विरेकः। ध्वजभंधनाड़ीवेधः। अलौका। परिपातनम्। सेकः। प्रलेपः। यवः। शालयः। धन्वामिषम्। मुद्गरसः। घृतम्। कठिल्लकम्। शिग्रुफलम्। पटोलम्। शालिशाकम्। नवमूलकम्। तिक्तम्। कषायम्। मधु। कूपवारि। तैलम्॥ * ॥

उपदंशे अपथ्यम्।

दिवानिद्रा। मूत्रवेगः। गुर्व्वन्नम्। मैथुनम्। गुड़ः। आयासः। अम्लम्। तक्रम्॥ * ॥

अथ शूकदोषे पथ्यम्।

लेपः। विरेकः। अस्रङ्मोक्षः। सर्पिःपानम्। शालिः। यवः। जाङ्गलमांसम्। मुद्गयूषः। कठिल्लकम्। पटोलम्। शिग्रु। कर्कोटम्। पत्तूरम्। बालमूलकम्। वेत्राग्रम्। आषाढ़फलम्। दाड़िमम्। सैन्धवम्। वचा। कूपोदकम्। गन्धसारः। कस्तूरी। हिमवालुका। तक्रम्। कषायम्। तैलम्॥ * ॥

शूकदोषे अपथ्यम्।

मूत्रवेगः। दिवानिद्रा। व्यायामः। मैथुनम्। गुड़ः। विदाहि। गुरुद्रव्यम्। तक्रम्॥ * ॥

अथ कुष्ठरोगे पथ्यम्।

पक्षात् पक्षात् छर्द्दनम्। मासात् मासाद्विरेचनम्। त्र्यहात् त्र्यहात् नस्यम्। षष्ठे षष्ठे मासि अस्रमोक्षणम्। सर्पिर्लेपः। पुराणाः यवगोधूमशालिमुद्गाढ़कौमसूराः। माक्षिकम्। जाङ्गलामिषम्। आषाढ़फलम्। वेत्राग्रम्। दाड़िमम्। कारवेल्लकम्। वेत्राग्रम्। पटोलम्। इक्षुतीफलम्। काकमाची। निम्बपत्रम्। लशुनम्। छिल्लमोचिका। पुनर्नवा। मेषशृङ्गम्। चक्रमर्ददलम्। भल्लातकम्। पक्वतालम्। खदिरः। चित्रकः। वरा। जातीफलम्। नागपुष्पम्। कुङ्कुमम्। प्रतनुत्वचः। कोषातकी। करञ्जोमातिलमर्षपनिम्बेङ्गुदीभवतैलम्। लघूनि अन्नानि। सरलदेवाक्षग्निशिग्रुपारुगुरुसम्भवस्नेहः। गोखरोष्ट्राश्वमहिषीणां मूत्राणि। कस्तूरिका। गन्धसारः। तिक्तानि। क्षारकर्म्म॥ * ॥

कुष्ठरोगे अपथ्यम्।

पापकर्म्म। कृतघ्नभावः। गुरुनिन्दा। गुरुधर्षणम्। विरुद्धपानाशनम्। दिवानिद्रा। चक्षुरांशुतापः। विषमाशनम्। स्वेदः। रक्तम्। वेगरोधः। इक्षुः। व्यायामः। अम्लम्। तिलः। माषः। द्रवगुरुनवान्नानां भोजनम्। विदाहि। विष्टम्भि। मूलकम्। सह्यादिविन्ध्यादिसमुद्भवनदीजलम्। आनूपमांसम्। दधि। दुग्धम्। मद्यम्। गुड़ः॥ * ॥

अथ शीतपित्तोदर्दकोठरोगेषु पथ्यम्।

छर्द्दिः। विरेचनम्। लेपः। अस्रङ्मोक्षः। पुराणशालिः। जाङ्गलामिषमुद्गकुलत्थानां यूषः। कर्कोटिकम्। कारवेल्लम्। शिग्रु। मूलकपोतिका। शालिशाकम्। वेत्राग्रम्। दाड़िमम्। त्रिफला। मधु। कटुतैलम्। तप्तनीरम्। पित्तश्लेष्महरद्रव्यम्। सर्व्वकटुतिक्तकषायाणि॥ * ॥

शीतपित्तादावपथ्यम्।

विविधक्षीरेक्षुविकारः। मत्स्यः। उदकानूपभवामिषम्। नवौदनमद्यम्। वमिवेगरोधः। प्रागुदक्शिरसा शयनम्। व्यक्ति निद्रा। स्नानम्। विरुद्धान्नम्। आतपः। स्निग्धम्। अम्लम्। मधुरम्। कषायः। गुर्व्वन्नपानानि॥ * ॥

अथाम्लपित्ते पथ्यम्।

ऊर्द्ध्वगे पूर्व्वं वमनम्। अधोगे पूर्व्वं विरेचनम्। पश्चादन्नाशनम्। निरूहः। शालिः। यवः। गोधूमः। मुद्गः। जाङ्गलरसः। तप्तशीतजलानि। शर्करा। मधु। शर्क्करा। कर्कोटकम्। कारवेल्लम्। पटोलम्। छिल्लमोचिका। वेत्राग्रम्। इक्षुकुशाग्रम्। रम्भापुष्पम्। वास्तूकम्। कपित्थम्। दाड़िमम्। धात्री। तिक्तानि। कफपित्तहरपानान्नम्॥ * ॥

अम्लपित्ते अपथ्यम्।

नवान्नम्। विरुद्धद्रव्यम्। पित्तकोपकरद्रव्यम्। वेगरोधः। तिलः। माषः। कुलत्थः। तैलभक्ष्यम्। अविदुग्धम्। धान्याम्लम्। लवणम्। अम्लम्। कटु। गुर्व्वन्नम्। दधि। मत्स्यः॥ * ॥

अथ विसर्पे पथ्यम्।

विरेकः। वमनम्। लेपः। लङ्घनम्। रक्तमोक्षणम्। पुराणा यवगोधूमकङ्गुषष्टिकशालयः। मुद्गः। मसूरः। चणकः। तुवरी। जाङ्गलरसः। नवनीतम्। घृतम्। द्राक्षा। दाड़िमम्। कारवेल्लकम्। वेत्राग्रम्। कुलकम्। धात्री। खदिरः। नागकेशरम्। लाक्षा। शिरीषः। कर्पूरम्। चन्दनम्। तिललेपनम्। क्षीरेक्षुरकम्। मुस्तकम्। सकलानि तिक्तानि॥

विसर्पे अपथ्यम्।

व्यायामः। अग्नि शयनम्। सुरतम्। प्रवातः। क्रोधः। शोकः। वमनम्। वेगः। अस्रक्षयणम्। शाकम्। विरुद्धाशनम्। दधि। कूर्चिका। सौवीरकादि। अनेकविधकिलाटः। गुर्व्वन्नपानम्। लशुनम्। कुलत्थः। माषः। तिलः। सकलमजाङ्गलमांसम्। स्वेदः। विदाहि। लवणम्। अम्लम्। कटु। मद्यम्। अर्कप्रभा॥ * ॥

अथ विस्फोटे पथ्यम्।

विरेचनम्। छर्द्दनम्। लेपः। लङ्घनम्। पुरातनषष्टिकशालयः। यवः। मुद्गः। मसूरः। चणकः। सुकुष्टकः। धन्वामिषम्। गव्यघृतम्। कठिल्लकम्। वेत्राग्रम्। आषाढ़फलम्। पटोलम्। ज्योतिष्मती। निम्बदलम्। चन्दनम्। तैलम्। सिताभ्रः। तिललेपः। लङ्घनम्। बालम्॥ * ॥

विस्फोटे अपथ्यम्।

स्वेदः। व्यवायः। व्यायामः। क्रोधः। गुर्व्वन्नम्। आतपः। वमिवेगः। पक्वशाकम्। प्रवातः। दिवास्वप्नः। माष्योदकम्। आनूपमांसम्। विरुद्धान्नपानानि। तिलः। माषः। कुलत्थः। लवणाम्लकटूनि। विदाहि। रूक्षम्। उष्णम्॥ * ॥

अथ मस्तुर्म्मा पथ्यम्।

पूर्व्वं लङ्घनवान्तिरेचनशिरावेधाः। शुष्कार्द्रोव्यूलजौर्णषष्टिकशालयः। चणकः। मुद्गः। मसूरः। यवः। कपोतचटकदात्यूहकौञ्चजीवञ्जीवशुकादयः पक्षिणः। नङ्गलः। काठिल्लम्। आषाढ़कम्। कर्कोटम्। कदलम्। शिग्रु। रुचकम्। द्राक्षा। दाड़िमम्। मेध्यढंहणान्नपानम्। कोलम्। माषरसः। अक्ष्णोः सेकविधौ गवेधुमधुकोद्भूतसुशीतोदकम्। शम्बूकोदरकोषनीरम्। कर्पूरचूर्णम्। पक्वे मुद्गरसः। जाङ्गलरसः। शालिशाकम्। घृतम्। निर्गुण्डीजलम्। यत्नधूपविधितो धूपः। शुष्कगोमयभस्मगुग्गुलम्। शुष्के शिलापिष्टयोः पिचुमर्दपत्ननिम्बयोरालेपः। शेषे व्रणोक्तक्रिया॥ * ॥

पथ्याप

मस्तुर्य्यामपथ्यम्।

रतम्। स्वेदः। श्रमः। तैलम्। गुर्व्वन्नम्। क्रोधः। आतपः। दृष्टाम्बु। दृष्टपवनः। विरुद्धान्नम्। निष्पावः। आनूपमांसाकम्। लवणम्। विषमान्नम्। कटु। अम्लम्। वेगरोधः॥ * ॥

अथ क्षुद्ररोगे पथ्यापथ्यम्। यथा,—

क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु।
दोषान् दुष्यानवस्थाञ्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक्।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः।
यथादोषं यथादुष्टं यथादृष्टञ्च कल्पयेत्॥ * ॥

अथ सुखरोगे पथ्यम्।

स्वेदः। विरेकः। वमनम्। गण्डूषः। प्रतिसारणम्। कवलः। अक्षकसुतिः। नस्यम्। धूमः। मुखाग्निकर्म्मणी। लघुधान्यम्। यवः। मुद्गः। कुलत्थः। जाङ्गलरसः। दृषत्पोष्ठी। कारवेल्लम्। पटोलम्। बालमूलकम्। कर्पूरनीरम्। ताम्बूलम्। तप्ताम्बु। खदिरः। घृतम्। कटु। तिक्तम्॥ * ॥

सुखरोगे अपथ्यम्।

दन्तकाष्ठम्। स्नानम्॥ अम्लम्। मत्स्यः। आनूपामिषम्। दधि। क्षीरम्। गुड़ः। मांसम्। रूक्षान्नम्। कठिनाशनम्। अधोसुखशयनम्। गुरु। अभिष्यन्दकारि। दिवानिद्रा॥ * ॥

अथ कर्णरोगे पथ्यम्।

स्वेदः। विरेकः। वमनम्। नस्यम्। धूमः। सिरावधः। गोधूमः। शालिः। मुद्गः। यवः। प्रतनुहविः। लावः। मयूरः। हरिणः। तित्तिरिः। वनकुक्कुटः। पटोलम्। घृतम्। वार्त्ताकुः। सुनिषण्णकम्। कठिल्लकम्। रसायनद्रव्यम्। ब्रह्मचर्य्यम्। अभाषणम्॥ * ॥

कर्णरोगे अपथ्यम्।

विरुद्धान्नपानम्। वेगरोधः। प्रजल्पनम्। दन्तकाष्ठम्। शिरःस्नानम्। वायवः। श्लेष्मलम्। गुरु। कण्डूयनम्। तुषारः॥ * ॥

अथ नासारोगे पथ्यम्।

निर्व्वातनिलयस्थितिः। प्रगाढ़ोष्णौषधारणम्। गण्डूषः। लङ्घनम्। नस्यम्। धूमः। छर्द्दिः। सिरावधः। कटुचूर्णं नासारन्ध्रे निःक्षिप्य निःप्रवेशनम्। स्वेदः। स्नेहः। शिरोऽभ्यङ्गः। पुराणा यवशालयः। कुलत्थसुद्गयोर्यूषः। आन्यजाङ्गलजा रसाः। वार्त्ताकुः। कुलकम्। घृतम्। ककोटः। बालमूलकम्। लशुनम्। दधि। तप्ताम्बु। वारुणी। कटुत्रयम्। कटु। अम्लम्। लवणम्। स्निग्धम्। उष्णम्। लघुभोजनम्॥ * ॥

नासारोगे अपथ्यम्।

विरुद्धान्नम्। दिवास्वप्नः। अभिष्यन्दि। गुरूणि। स्नानम्। क्रोधः। शुक्लशुक्रवाय्वाद्यां वेगधारणम्। शोकः। द्रवम्। भूशय्या॥ * ॥

पथ्याप

अथ नेत्ररोगे पथ्यम्।

आश्योतनम्। लङ्घनम्। अञ्जनम्। स्वेदः। विरेकः। प्रतिसारणम्। प्रपूरणम्। नस्यम्। अक्षकोषः। शुक्लक्रिया। लेपनम्। आश्यपानम्। सेकः। मनोनिर्वृतिः। अङ्घ्रिपूजा। मुद्गः। यवः। लोहितशालिः। लावः। मयूरः। वनकुक्कुटः। कूर्म्मः। कलिङ्गः। कपिञ्जलः। कौर्म्मं हविः। वन्यकुलत्थयूषः। पेया। विलेपी। लशुनम्। पटोलम्। वार्त्ताकुः। ककोटिकः। कारवेल्लम्। नवीनमोचम्। नवमूलकम्। पुनर्नवा। मार्कवः। काकमाची। पत्तूरशाकम्। कुमारिका। द्राक्षा। कुसुम्भुरु। मागधिमद्यम्। लोधम्। वरा। चौद्रम्। उपानहौ। मार्गीपयः। चन्दनम्। इन्द्रवरुणम्। तिक्तम्। लघु॥

नेत्ररोगे अपथ्यम्।

क्रोधः। शोकः। मैथुनम्। अश्रुवायुविण्मूत्र निद्रावमीनां वेगरोधः। स्रोतोक्षणम्। दन्तविघर्षणम्। स्नानम्। निशाभोजनम्। आतपः। प्रजल्पनम्। छर्द्दनम्। अम्बुपानम्। मधुक पुष्पम्। दधि। पत्रशाकम्। कठिल्लम्। पिण्याकः। विरूढ़कम्। मत्स्यः। सुरा। अजाङ्गलमांसम्। ताम्बूलम्। अम्लम्। लवणम्। विदाहि। तीक्ष्णम्। कटु। उष्णम्। गुर्व्वन्नपानम्॥ * ॥

अथ शिरोरोगे पथ्यम्।

स्वेदः। नस्यम्। धूमपानम्। विरेकः। लेपः। छर्द्दिः। लङ्घनम्। प्रौर्धवस्तिः। रक्तोन्मुक्तिः। वह्निकर्म्म। उपनाहः। जीर्णसर्पिः। शालिः। षष्टिकः। यूषः। दुग्धम्। धन्वमांसम्। पटोलम्। घृतम्। द्राक्षा। वास्तूकम्। कारवेल्लम्। आम्रम्। धात्री। दाड़िमम्। मातुलुङ्गम्। तैलम्। तक्रम्। काञ्जिकम्। नारिकेलम्। पथ्या। कुष्ठम्। भृङ्गराजः। कुमारी। सुरसः। उशीरम्। चन्द्रिका। गन्धसारः। कर्पूरम्॥ *॥

शिरोरोगे अपथ्यम्।

क्षवथूद्गमूत्रवातनिद्राविष्ठानां वेगधारणम्। अञ्जनम्। दुष्टनीरम्। विरुद्धान्नम्। सन्धुविन्ध्यसरिज्जलम्। दन्तकाष्ठम्। दिवानिद्रा॥ * ॥

अथ स्त्रीरोगे पथ्यापथ्यम्।

यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च रक्तपित्तेषु कीर्त्तितम्।
प्रदरेषु यथादोषं तत्तत्कारी भवेत्ताजेत्॥
वातव्याधिमतां पथ्यमपथ्यञ्च यदीरितम्।
योनिव्यापत्सु सर्व्वासु तद्विद्याच्च यथामलम्॥ *॥

अथ गर्भिणीपथ्यम्।

शालिः। षष्टिकः। मुद्गः। गोधूमः। लाजशाकः। नवनीतम्। घृतम्। क्षीरम्। रसाला। मधु। शर्करा। पनसम्। कदलम्। धात्री। द्राक्षा। अम्लम्। स्वादु। शीतलम्। कस्तूरी। चन्दनम्। माला। कर्पूरम्। अनुलेपनम्। चन्द्रिका। स्नानम्। अभ्यङ्गः। हृद्यस्या। हिमानिलः। मनःपथ्यम्। प्रियवाक्। मनोरमविहारः। प्रियङ्गुरन्नपानम्॥ * ॥

पथ्याप

गर्भिण्या अपथ्यम्।

स्वेदनम्। वमनम्। क्षारः। कलहः। विषमाशनम्। असात्म्यम्। नक्तसञ्चारः। वैर्य्यम्। अप्रियदर्शनम्। अतिव्यवायः। आयासः। भारः। गुरुप्रावरणम्। अकालजागरणं स्वप्नश्च। कठिनोत्कटकासनम्। शोकः। क्रोधः। भयम्। उद्वेगः। श्रद्धा। वेगविधारणम्। उपवासः। अध्वगमनम्। तीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम्। नक्तम्। निरशनम्। अभ्रकूपेक्षणम्। मद्यम्। आमिषम्। उत्तानशयनम्। स्त्रीणामगोप्तितम्॥ * ॥

अष्टममासमारभ्य गर्भिण्या अपथ्यं यथा,—

तथा रक्तसृतिं शुद्धिं वस्तिमायाससेवनात्।
गर्भिणी सर्व्वदा सूतौ शुध्येच्छिध्येत वा॥
भजेन्न नित्यं तिक्ताम्लकटूष्णकषायकान्।
वातलैस्तु भवेद्गर्भः कुब्जान्धजड़वामनः॥
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पङ्गुः कफात्मभिः।
अपथ्यमिदमुद्दिष्टं गर्भिणीनां महर्षिभिः॥ *॥

अथ प्रसूताया पथ्यम्।

लङ्घनम्। रूक्षस्वेदः। गर्भकोष्ठविशोधनम्। अभ्यञ्जनम्। तैलपानम्। कटुतिक्तोष्णसेवनम्। दीपनम्। पाचनम्। मद्यम्। पुराणयवषष्टिशालयः। कुलत्थः। लशुनम्। घृतम्। वार्त्ताकुः। बालमूलकम्। पटोलम्। मातुलुङ्गम्। ताम्बूलम्। दाड़िमद्वयम्। श्लेष्मानिलघ्नानि। सप्ताहात् परं किञ्चित् व्यायामम्। द्वादशाहात् परं आमिषम्। सार्द्धमासात् परं आहारादियथान्यायत्यागः॥ * ॥

प्रसूताया अपथ्यम्।

श्रमः। नस्यम्। रक्तसृतिः। मैथुनम्। विषमाशनम्। विरुद्धान्नम्। वेगरोधः। असात्म्यम्। अतिभोजनम्। दिवानिद्रा। अभिष्यन्दि। विष्टम्भि गुरुभोजनम्॥

सूतिकाव्यधि रोगेषु वातश्लेष्मोचितानि च।
तत्तद्रोगानुकूल्येन पथ्यापथ्यानि निर्द्दिशेत्॥ *॥

अथ बालरोगे पथ्यापथ्यम्।

नृणां ज्वरादिषु यत् पथ्यापथ्यं बालानामौचित्यात् तद्विधेयम्। मन्दाग्नौ यत् पथ्यापथ्यं बालानां पारिगर्भिके तद्विधेयम्। आगन्तुकोन्मादिनां यत् पथ्यापथ्यं बालानां ग्रहरोगिणां तदयोज्यम्॥ * ॥

अथ विषरोगे पथ्यम्।

अरिष्टाबन्धनम्। मन्त्रक्रियाः। छर्द्दिः। विरेचनम्। रूक्षणम्। शोणितास्रुष्टिः। परिषेकः। अवगाहनम्। हृद्यावरणम्। नस्यम्। अञ्जनम्। प्रतिसारणम्। उत्कर्त्तनम्। प्रधमनम्। प्रलेपः। वह्निकर्म्म। उपधानम्। प्रतिविषम॥ धूपः। संज्ञाप्रबोधनम्। शालिः। षष्टिकः। कोरदूषः। प्रियङ्गुः। मुद्गः। हरेणुः। तैलम्। सर्पिः। शिखितित्तिरिलावैणगोधाखुशाविदामिषम्। वार्त्ताकुः। कुलकम्। धात्री। निष्पावः। तण्डुलीयः। मण्डूकपर्णी। जीवन्ती। सुनिषण्णकम्।

पथ्यापथ्य

उपोदिका। कालशाकम्। लशुनम्। दाडिमम्। विकङ्कतम्। प्राचीनामलकम्। पथ्या। कपित्थम्। नागकेशरम्। गोच्छागनरमृगाणि। तक्रम्। घृतामबु। गुर्करा। अविदाह्यन्नानि। सैन्धवम्। मधु। कुङ्कुमम्। पश्चिमोत्तरवातः। हरिद्रा। सितचन्दनम्। मस्तकम्। शिरीषः। कस्तूरी। तिक्तानि। मधुराणि। क्षेमचूर्णम्॥ * ॥

विषरोगे अपथ्यम्।

क्रोधः। विरुद्धान्नम्। अध्यशनम्। व्यवायः। ताम्बूलम्। व्यायामः। प्रवातः। सर्व्वाम्लम्। सर्व्वलवणम्। नानाविधमंस्वेदनम्। निद्रा। भयम्। धूमविधिः। क्षुधा॥ * ॥

अथ रोगसङ्करे पथ्यम्।

एषां गदानां यदि सङ्करः स्या-
त्तत्र प्रयत्नेन भिषङ्मनीषी।
उक्तेषु पथ्येषु विरोधि यद्य-
त्तत्तत् प्रयुञ्जीत चिकित्सितेषु॥*॥

रोगसङ्करे अपथ्यम्।

अपथ्यानि च सर्व्वाणि सङ्करेरोगोचितानि च।
रुजबलाबलविदेत्तो वर्ज्जयेद्व्याधिसङ्करे॥ * ॥

अथ वातिकरोगे पथ्यम्।

अभ्यङ्गः। परिमर्द्दनम्। ग्रामनम्। संवाहनम्। हंहणम्। स्नेहः। स्वेदनम्। आसना। शयनम्। संवाहनम्। वस्तिः। नस्यम्। प्रावरणम्। समीरणपरित्यागः। अवगाहः। शिरोवस्तिः। विस्तरणम्। दिवाकरकरः। स्नानम्। विज्ञापनम्। तैलद्रोणी। सरसता। गाढ़ोपनाहः। सुरा। भृशया। सुखशीलता। स्वादुम्ला रसाः। मज्जा। तैलम्। वसा। घृतम्। नवमाषः। कुलत्थः। तिलः। गोधूमः। मुद्गः। कलमः। शालिः। षष्टिकः। पेया। धान्यजलम्। पयः। क्षीरः। मस्तु। सुखोष्णोदकम्। गोमूत्रम्। नलदाम्बु। दधि। पयःपेटी। यवः। कूर्चिका। आनूपाःरुरुखड्गिकोलमहिषाः। एणः। धन्वोद्भवाः सर्पद्विट्लकवाकुतित्तिरिकुलिङ्गाः। कुम्भीरः। तिमिङ्गिलः। मकरः। गण्डपदः। कच्छपः। रोहितमत्स्यः। वर्म्मिः। मद्गुरः। सिलिन्धः। एरण्डः। शल्की। दल्लिशः। पेशी। गर्गरः। पर्व्वतः। अन्ये जलजन्तवः। वार्त्ताकुः। कुलकम्। शिग्रु। लशुनम्। द्राक्षा। आम्रम्। आम्रातकम्। धात्री। दाडिमम्। अम्लवेतसफलम्। कोलम्। कपित्थम्। शिग्रवा। पक्वतालम्। वकुलम्। गोकण्टकः। वालुकम्। शुक्लार्जी। गणिका। सरसा। मन्दारपञ्चम्। ताम्बूलम्। सितशर्करा। लवणः। लोध्रः। तुरुष्कः। अगुरु। श्रीवासः। देवदारु। गुग्गुलुः। यन्त्याङ्कः। कुङ्कुमम्। स्निग्धोष्णविधिः। सच्चूर्णितं हेम रजतं सौवर्च्चलं च। जात्युत्पाटनमल्लिकापुष्पाणां विशुष्का माला॥ * ॥

वातिकरोगे अपथ्यम्।

चिन्ता। जागरणम्। अरुड्मोक्षः। वमिः। लङ्घनम्। व्यायामः। गजवाजिवाहनविधिः। सन्धारणम्। मैथुनम्। आघातः। अपतर्पणम्। प्रपतनम्। धातुक्षयः। क्षोभणम्। शोकः। चंक्रमणम्। विरुद्धान्नम्। सम्यक्भुक्तक्रमः। वृद्धत्वम्। जलदागमः। रजनीग्रीष्मः। अपराह्णः। भयम्। रूक्षाल्पाल्पकषायतिक्तकटुकक्षारातिशीतानामन्नम्। लघुधान्यम्। उद्दिका। आढ़की। कङ्गुः। उद्दालः। सुकुष्टकः। कोद्रवः। यवः। श्यामाकः। जूर्णोदयः। शिम्बी। जम्बु। राजमाषः। चणकः। मुद्गः। कुलत्थः। विषम्। शालूकम्। क्रमुकम्। कपित्थ। तलकम्। कठिल्लकम्। तिन्दुकम्। कर्कोटम्। नवतालशस्यम्। तालास्थिमज्जा। नदीसड़ागजलम्। करका। निष्पावबीजम्। पिण्याकः। शिग्रुशिरावम्बु। रासभपयः। पच्चशाकम्। चित्रृत्। भूनिम्बम्। कटुका। करीरम्। अखिलशुष्कामिषम्। मात्स्यिकम्। धूमः। बहुमरुत्। रजः। परिभवः। खट्वा॥ * ॥

अथ पैत्तिके पथ्यम्।

सर्पिःपानविधिः। विरेचनम्। अरुड्मोक्षः। सितशालिः। गोधूमः। आढ़किः। धान्यकम्। चणकः। मुद्गः। मसूरः। यवः। पर्य्युषितमण्डः। पयः। पयःपेटी। वरा। मात्स्यिकम्। लाजाः। धन्यरसः। घृतानि। सिता। शीतोदकम्। उद्विदः। कर्कोटम्। कदलम्। कण्टकिफलम्। वेत्राग्रम्। आषाढ़कम्। मट्ठीका। कोमलकुलकम्। कुष्माण्डम्। इर्व्वारुः। तुम्बी। पर्पटकः। अल्पमारिषदलम्। कठिल्लकम्। दाड़िमम्। धात्री। कोमलतालशस्यम्। अभया। खर्জ্জুरम्। औड়ुम্बरम्। बिल्वम्। कषायः। तिक्तः। मधुरः। मधूकम्। वरी। कास्यम्। अयः। रजतम्। हेम। कटुका। निम्बः। चित्रृत्। चन्दनम्। हर्म्म्यम्। भूमिगृहम्। सुशीतलवनम्। धारागृहम्। चन्द्रिका। रम्भाम्भोरुहनलपत्रशयनम्। शीताः प्रदेहाः। शूश्रूषा। मणिः। प्रदोषसमयः। गीतम्। प्रियालिङ्गनम्। स्नानम्। मित्रसमागमः। प्रियकथा। मन्दानिलः। अभ्युत्थानम्। वादित्रश्रवणम्। मनोरमतरभावाः। सुलास्येक्षणम्। पुन्नागोत्पलपाटलाजसुमनःकह्लारपुष्पाणि। कर्पूरम्। प्रवीरनीरम्। शीतक्रिया॥ * ॥

पैत्तिके अपथ्यम्।

धूमः। स्वेदनम्। आतपः। निष्ठुवनम्। सन्धारणम्। क्रोधः। क्षारः। अम्लाः। गजवाजिवाहनविधिः। तीक्ष्णकर्म्म। व्यायामः। अन्नविदाहकारिसमयः। शीतः। विरुद्धान्नम्। मध्याह्नः। जलदात्ययः। रजनीमध्यम्। मध्यवयः। व्रीहिः। वेणुफलम्। तिलः। लशुनम्। माषः। कुलत्थः। गुड़ः। निष्पावः। मदिरा। अतसी। प्रहीणजलम्। धान्याम्लम्। उष्णोदकम्।

पथ्यापथ्य

जम्बीरम्। नलदाम्बु। हिङ्गु। लङ्घनम्। सूत्रम्। भल्लातकम्। ताम्बूलम्। दधि। सर्षपः। बदरम्। तैलाभ्यनम्। तिन्तिड़ी। कटु। अम्लम्। लवणम्। विदाह्नि॥ * ॥

अथ श्लैष्मिके पथ्यम्।

छर्द्दिः। लङ्घनम्। व्यञ्जनम्। निष्ठुवनम्। प्रोड्डयनम्। स्वेदनम्। चिन्ता। जागरणम्। श्रमः। अतिगमनम्। तीव्रवेगधारणम्। गण्डूषः। प्रतिसारणम्। प्रधमनम्। हस्त्यश्वयानम्। धूमः। प्रावरणम्। नियुद्धम्। अतिसंक्षोभः। नस्यम्। भयम्। रूक्षोष्णविधिः। पुरातनशालिः। यष्टिका। निष्पावः। लघुधान्यम्। शणकः। मुद्गः। कुलत्थरसः। क्षारः। सर्षपतैलम्। उष्णजलम्। धन्वाभिषम्। राजिका। वेत्राग्रम्। कुलकम्। कठिल्लकम्। वार्त्ताकुः। औड়ुम্बरम्। कर्कोटम्। लशुनम्। मोचकुसुमम्। शुक्राशनम्। शूरणः। निम्बम्। मूलकपोतिका। वरुणः। तिक्ता। चित्रृत्। मात्स्यिकम्। ताम्बूलम्। नलदाम्बु। जीर्णमदिरा। योषम्। वरा। गोजलम्। लाजाः। सुभृष्टतण्डुलभवम्। तिक्तम्। सुखोष्णालयः। कास्यम्। अयः। अञ्जनम्। मौक्तिकम्। कटुः। कषायरसः॥ * ॥

श्लैष्मिके अपथ्यम्।

स्नेहः। अभ्यञ्जनम्। आसनम्। अङ्गे शूयनम्। स्नानम्। विरुद्धान्नम्। पूर्व्वाह्णः। शिशिरः। वसन्तसमयः। राज्यादिः। आद्यवयः। शुक्लमाद्यसमयः। अन्नपानकरम्बम्। माषः। नवतण्डुलः। मत्स्यः। मांसम्। इक्षुविकृतिः। दुग्धविकृतिः। तालास्थिमज्जा। द्रवः। पेया। भक्ष्यम्। उपोदिका। पनसम्। कृष्माण्डकम्। आषाढ़कम्। खर्জ্জুरम्। अङ्गुलेपनम्। पयःपेटी। पयः। पायसः। स्वादु। अम्लम्। लवणम्। गुरूणि। तृप्तिनम्। सन्तर्पणम्॥ * ॥

अथ वसन्तर्त्तौ पथ्यम्।

वमनम्। व्यवायः। व्यायामः। भेदः। भ्रमणम्। अग्निसेवा। कटुः। तिक्तः। विदाह्नि। तीक्ष्णम्। कषायः। मध्वोदनम्॥ * ॥

वसन्तर्त्तावपथ्यम्।

दिवानिद्रा। सन्तर्पणम्। आलस्यम्। सुधांशुसेवा। पिण्डालुकम्। स्वादु। गुरूदकान्नम्। पिष्टम्। दधि। क्षीरम्। घृतम्॥ * ॥

अथ ग्रीष्मर्त्तौ पथ्यम्।

चन्दनम्। शीतवातः। छाया। अम्बु। कक्षाप्रायवम्। प्रस्कन्दनम्। सद्यःपयोभावितशीतभक्तम्। विशिष्टदयम्। प्रियभोजनम्॥ * ॥

ग्रीष्मर्त्तावपथ्यम्।

कटु। तिक्तम्। उष्णम्। क्षारम्। अम्लम्। रौद्रम्। भ्रमणम्। अग्निसेवा। उन्निद्रता। भास्करसन्तप्ततोयस्नानम्। अतिपानम्। दधि। तक्रम्। तैलम्॥ * ॥

पथ्याप

अथ वर्षासु पथ्यम् ।
लवणम् । अम्लम् । मिष्टम् । सारम् । प्रियम् । स्निग्धम् । गुरु । उष्णम् । बल्यम् । अभ्यङ्गः । उद्वर्त्तनम् । अग्निसेवा । तप्तान्नपानम् । दधि ॥
वर्षास्वपथ्यम् ।
पूर्ब्बपवनः । वृष्टिः । घर्म्मः । हिमः । श्रमः । नदीनीरम् । दिवास्वप्नः । रूक्षम् । नित्यमैथुनम् ॥ * ॥
शरदि पथ्यम् ।
शीतरसाम्बुपानम् । तरुच्छाया । चन्दनम् । इन्दुसेवा । सिता । मुद्गः । मसूरम् । गव्यदुग्धम् । इक्षुः । शाल्योदनम् ॥ * ॥
शरत्यपथ्यम् ।
लवणम् । अम्लम् । तीक्ष्णम् । कटु । पिष्टम् । अतसी । विदाहि । सुरा । नालम् । दधि । तक्रम् । तैलम् । क्रोधः । उपवासः । आतपः । मैथुनम् ॥ * ॥
अथ हिमर्त्तौ पथ्यम् ।
तप्तजलम् । उपगाहः । पयः । अन्नम् । पानम् । घृतम् । स्त्रीसेवा । वह्निसेवा । गुरूणि । यच्चेष्टमुक्तम् ॥ * ॥
हिमर्त्तावपथ्यम् ।
दिवानिद्रा । कुभोजनम् । अभोजनम् । लङ्घनम् । पुरातनान्नम् । लघुपाकि । शीतम् । बाष्पोदनम् । शीतजलावगाहः ॥ * ॥
शिशिरे पथ्यम् ।
स्त्री । वह्निसेवा । मत्स्यः । अजमांसम् । दधि । दुग्धम् । सर्पिः ॥ * ॥
शिशिरेऽपथ्यम् ।
तीक्ष्णोष्णकटुम्लकषायतिक्तानि । सासुद्गकम् । आर्द्रभोजनम् । दिवानिद्रा । चन्दनम् । चन्द्रसेवा । शीतजलस्नानादि ॥ * ॥
माघे विशेषो यथा ।
माघे च घृतद्रवमिष्टपिष्टं
कन्दः कदन्ना गुरुशाल्यिभक्तम् ।
इति षड्ऋतुपथ्यापथ्याधिकारः ॥ * ॥
आगन्तुकज्वरादौ पथ्यापथ्यं ज्वराधिकारे न लिखितमतोऽत्र लिख्यते ।
"अभिघातसमुत्थाने पानाभ्यङ्गौ च सर्पिषः ।
क्षतजे व्रणजे चापि क्षतव्रणचिकित्सितम् ॥
ओषधीगन्धविषजे विषघ्नप्रशमनम् ।
अभिचाराभिशापोत्थे जपहोमादिभेषजम् ॥
उत्पातग्रहपीड़ोत्थे दानस्वस्त्ययनादयः ।
क्रोधोत्थिते पित्तहरं कामजे कामजित्क्रिया ॥
कामशोकभयोद्भूते सर्व्वा वातहरी क्रिया ।
आश्वासनश्रेष्ठलाभो हर्षदायीनि यानि च ॥
विशेषतः पुनश्चात्र कामक्रोधसमुत्थिते ।
भयशोकसमुद्भूते कामक्रोधोक्तमौषधम् ॥
भूताभिषङ्गजे भूतबन्धावेशनताड़नम् ।
मनःक्षोभसमुत्पन्ने मनसः सान्त्वनानि च ॥
इत्यागन्तुज्वरे पूर्ब्बैर्भिषग्भिः पथ्यमिष्यते ।
विष्णोर्नामसहस्रस्य पाठनं श्रवणं स्मृतेः ॥

पदकः

देवानां ब्राह्मणानाञ्च गुरूणामपि पूजनम् ।
ब्रह्मचर्य्यं तपो होमः प्रदानं नियमो जपः ॥
साधूनां दर्शनं सत्यं रत्नौषधिविधारणम् ।
मङ्गलाचरणञ्चेति वर्गः सर्व्वान् ज्वरान् जयेत् ॥"
आगन्तुकज्वरे अपथ्यम् ।
"अधिवासनकर्म्माणि रक्तस्रग्वस्त्रधारणम् ।
वमिवेगं दन्तकाष्ठममात्यामपि भोजनम् ॥
विरुद्धान्नपानानि विदाहीनि गुरूणि च ।
दध्याम्लोष्णारमद्यानि पत्रशाकं विरूढ़कम् ॥
नलदाम्बु च ताम्बूलं कलिङ्गं लकुचं फलम् ।
आड़ीमतस्यञ्च पिण्याकं कुत्ताकं पिण्डवेक्षुतम् ॥
अभिष्यन्दीनि चैतानि ज्वरितः परिवर्জ্জयेत् ॥"
इति पथ्यापथ्यविनिश्चयः समाप्तः ॥

पद, स्थैर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-अकं-सेट् ।) पदति । इति दुर्गादासः ॥

पद, त् क ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) क ड, पदयते । इति दुर्गादासः ॥

पद, य ड औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अनिट् ।) य ड, पद्यते । औ, पत्ता । इति दुर्गादासः ॥

पदं, क्ली, (पद + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।" ३ । १ । १३४ । इति अच् ।) व्यवसायः । त्राणम् । स्थानम् । (यथा, मनुः । १२ । १२५ ।
"एवं यः सर्व्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्व्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥")
चिह्नम् । पादः । वस्तु । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ शब्दः । वाक्यम् । प्रदेशः । पादचिह्नम् । श्लोकपादः । (यथा, हैः रामायणे । १ । २ । १८ ।
"पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः ।
शोकार्त्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥")
किरणे पुं । इति मेदिनी ॥ पदलक्षणं यथा,—
"वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ।"
इति साहित्यदर्पणे । २ । ४ ॥

श्रीकृष्णपदचिह्नं यथा,—
"सौवर्णीं राजतीं वापि पाषाणनिर्म्मितामपि ।
पादयोश्चाङ्कितां कृत्वा पूजाञ्चैव समाचरेत् ॥
दक्षिणस्य पदाङ्गुष्ठमूले चक्रं विभर्त्ति जः ।
तत्र तज्जननस्योग्रसंसारच्छेदनाय सः ॥
मध्यमाङ्गुलिमूले तु धत्ते कमलमच्युतः ।
धातुश्चित्तद्विरेफाणां लोभमायाति शोभनम् ॥
पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते सर्व्वानर्थजयध्वजम् ।
कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्तपापाद्रिभेदनम् ॥
पार्ष्णिमध्येऽङ्कुशं भक्तचित्तेभवशकारणम् ।
भोगसम्पत्क्षयं धत्ते यवमङ्गुष्ठपर्व्वणि ।
तथा वामाङ्गुष्ठमूले पाञ्चजन्यस्य लक्षणम् ।
सर्व्वविघ्नप्रकाशाय धत्ते च भगवानजः ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

पदकः, पुं, पदं वेत्ति यः ("ऋमादिभ्यो युन् ।"४।२।६१ । इति युन् ।) पदज्ञाता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४६ ।

पदष्ठी

"रामनाथमुपाध्यायं ख्यातव्याकरणाश्रमम् ।
व्याख्यापदकचक्रे स तस्मिन् सुरमन्दिरे ॥")
स्वनामख्यातकण्ठभूषणञ्च । देवपदचिह्नादियुक्तत्वात्॥ (पदमेव इति स्वार्थे कन्प्रत्यये, क्ली । पदम् । यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।
"इतःप्रभृति यात्रायं पदकं पदकं प्रति ॥")

पदगः, पुं, (पदाभ्यां गच्छतीति । गम ऌगतौ + "अन्येभ्योऽपि ।" इति डः ।) पदातिकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ पद्भ्यां गमनकर्म्मणि च ॥

पदन्यासः, पुं, (पदस्य गोपदस्येव न्यासो यत्र ।) गोचुरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पदस्य विन्यासः । यथा, रसमञ्जरी ।
"पदन्यासो गेहाद्बहिरहिफणारोहणसमः
स्वगेहादन्यत्र स्याद्भवनमपरद्वीपतुलितम् ।
वचो लोकालभ्यं क्षपणधनतुल्यं स्यगदृशः
पुमानन्यः कान्ताद्विधुरिव चतुर्थोंससुदितः ॥"
(तन्त्रोक्तान्नपूर्णामन्त्रस्यपदानां तत्तदङ्गेषु न्यासः । यदुक्तं तन्त्रसारसङ्केतागमे ।
"एकमेकं पुनश्चैकं पुनरेकं हृयन्ततः ।
चतुश्चतुस्तथा द्वाभ्यां पदान्येतानि पार्ब्बति ॥
पदान्येतानि देवेशि ! नवद्वारेषु विन्यसेत् ।
मूलादिगुह्यपर्य्यन्तं पुनस्तेषु वरानने ! ॥
गुह्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तं पदानां नवकं न्यसेत् ॥")

पदभञ्जनं, क्ली, (विभक्तियुक्तानां पदानां भञ्जनं विश्लेषो यत्र । यद्वा, पदानि भञ्ज्यन्तेऽनेन । भञ्ज + करणे ल्युट् ।) निरुक्तम् । गूढ़ार्थशब्दव्याख्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पदभञ्जिका, स्त्री, (पदानां भञ्जिका विश्लेषिका ।) पञ्जिका । टिप्पनी । इति हेमचन्द्रः ॥

पदमाला, स्त्री, (पदानां माला विस्तृतिर्य्यस्याम् ।) मोहनशीला विद्या । यथा,—
"पदमालां महाविद्यां सर्व्वदेवनमस्कृताम् ।
याचयामि सुरेशानसुमादेहार्द्धधारिणम् ॥"
इति देवीपुराणे ६ अध्यायः ॥

अस्या विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । पदश्रेणी च ॥

पदवि, स्त्री, (पद्यते गम्यतेऽनया । पद गतौ + "पद्यटिभ्यामविः ।" इति अविः ।) पद्धतौ । पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

पदवी, स्त्री, (पदवि + "ऋदिकारान्तादक्तिनः ।" इति पक्षे ङीष् ।) पन्थाः । इत्यमरः ।२।१।१५॥ (यथा, रघुः । ७ । ७ ।
"उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षा-
दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥"
पद्धतिः । यथा, तत्रैव । ३ । ५० ।
"अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः
पदं पदव्यां मगधस्य सन्ततेः ॥"
पदम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ । "अथ तेन सिंहाय अमात्यपदवी प्रदत्ता व्याघ्राय मुख्यापालत्वमिति ॥")

पदष्ठीवं, क्ली, (पादौ च अष्ठीवन्तौ च तयोः समाहारः । "अचतुरविचतुरेति ।" ५।४।७७। इति

निपातनात् सिद्धम् ।) युगपदुपस्थितचरणजानुनी । इति व्याकरणम् ॥

पदाङ्कः, पुं, (पदस्य व्यङ्कचिह्नम् ।) क्रमाङ्कः । पादचिह्नम् । यथा,—

"ग्राजे ग्रायकवेदषोड़ग्रामिते श्रीकृष्णग्रर्म्मार्पयन्नानन्दप्रदनन्दनन्दनपदद्वन्द्वारविन्दं हृदि ।
चक्रे कृष्णपदाङ्कदूतमतुलं प्रीतिप्रदं प्रेमणां
धीरः श्रीरघुरामरायनृपतेराज्ञां गृहीत्वादरात्॥
इति पदाङ्कदूतकाव्यम् ॥

पदाङ्गी, स्त्री, (हंसस्य पदमिव अङ्गं यस्याः। स्त्रियां ङीष् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पदाजिः, पुं, (पादाभ्यामजतीति । अज गतौ + "पादे च ।" उणां । ४।१३१ । इति पादे चोपपदे अजेरिण् । "पादस्य पदाद्यातिगोपहतेषु ।" ६।३।५२ । इति पदादेशः । बहुलवचनात् अजेर्यभावः ।) पदातिकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

पदातः, पुं, (पदाभ्यामततीति । पद् + अत् + अच् ।) पादातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पदातिः, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति "पादे च ।" उणां ४।१३१ । इति पाद् + अति + इण् । "पादस्य पदाद्यातिगोपहतेषु ।" ६।३।५२ । इति पदादेशः ।) पदातिकः । पैयादा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पत्तिः २ पतगः ३ पादातिकः ४ पदाजिः ५ पद्गः ६ पदिकः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ पदातिकः ८ पादातः ९ पादाविकः १० पदातः ११ पायिकः १२ पदावालिः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३६ । ३१ ।

"गजानश्वान् रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातींश्च रथांश्चैव न्यवधीदर्जुनाग्रजः ॥")

पदातिकः, पुं, (पदाति + स्वार्थे कन् ।) पदातिः । इति शब्दरत्नावली ॥

पदारः, पुं, (पदं ऋच्छति प्राप्नोतीति । ऋ + अण् ।) पादधूलिः । पादाभिन्दः । इति मेदिनी ॥

पदार्थः, पुं, पदानां घटपटादीनां अर्थोऽभिधेयः । तत्पर्य्यायः । भावः २ धर्म्मः ३ तत्त्वम् ४ सत्त्वम् ५ वस्तु ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (पदार्था हि दर्शनमतभेदेन नानाविधाः । तत्र वैशेषिकाणां मते ।) सप्त पदार्थाः । यथा,—

"द्रव्यं गुणास्तथा कर्म्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्त्तिताः ॥"
"सप्तानामपि साधर्म्म्यं ज्ञेयत्वादिकमिष्यते ।
द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥
सत्तावत्तल्लक्षयत्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । २, १४ ॥

"एते पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धाः । नैयायिकानामप्यविरुद्धाः ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ गौतमोक्तषोड़शपदार्थास्तु न्यायशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (कपिलमते प्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः । पातञ्जलमते तु ईश्वरेण सह षड्विंशतिः । वेदान्तमते आत्मानात्मभेदात् द्विविधः । तत्र आत्मापि द्विविधः ईश्वरजीवादुपाधिभेदात् । एतावपि विद्याविद्याभेदेन द्विविधौ । केवलमविद्योपहितत्वादभेदव्यवहारः । अनात्मापि कारणसूक्ष्ममूलभेदात् त्रिविधः इति ॥)

पदासनं, क्ली, (पदः पादस्य वा आसनम् ।) पादपीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पा राखा टुल् । इति भाषा ॥

पदिकः, पुं, (पादेन चरतीति । पाद + "पर्पादिभ्यः ठन् ।" ४।४।१०। इति ठन् । ततः पदादेशश्च ।) पदातिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

पद्गः, पुं, (पद्भ्यां गच्छतीति । पद् + गम् + अन्येभ्योऽपीति डः ।) पदातिकः । इत्यमरः । २।८।६७॥

पद्धतिः, } स्त्री, (पद्भ्यां हन्ति गच्छतीति । हन
पद्धतौ, } गतौ + क्तिन् । "हिमकाषिहतिषु च ।" ६।३।५४। इति पद्भावः । "वङ्कादिभ्यश्च।" ४।१।४५ । इति वा ङीष् ।) वर्त्म । (यथा, रघुः ३।४६ ।

"पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वराः
मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥")

पंक्तिः । इति मेदिनी ॥ ग्रन्थार्थबोधकग्रन्थः । इति हेमचन्द्रः ॥ पदवी । सा च घोषवसुमित्रादिरूपा । यथा । "षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुले इति मनुवचनात् चूड़ाकार्य्या यथाकुलमिति याज्ञवल्क्यवचनात् देशानुगिष्टं कुलधर्म्ममुख्यं सगोत्रधर्म्मं नहि मंत्यर्थेच इति वामनपुराणाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्म्मानुरोधेन कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरणवत् शूद्राणां नामकरणे वसुघोषादिरूपपद्धतियुक्तनामत्वञ्च बोध्यम् । एवमेव कुल्लूकभट्टः ।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

पद्मिमं, क्ली, (पादस्य हिमम् । "हिमकाषिहतिषु च ।" ६।३।५४ । इति पद्भावः ।) पदस्य प्रीतलता । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

पद्मं, क्ली पुं, (पद्यते इति । पद गतौ + "अर्त्तिसृधृसिभ्य इति ।" उणां । १ । १३६ । इति मन् । यद्वा, पद्मा लक्ष्मीरस्यस्मिन् । "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५।२।१२३ । इति अच् ।) स्वनामख्यातपुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । नलिनम् २ अरविन्दम् ३ महोत्पलम् ४ सहस्रपत्रम् ५ कमलम् ६ शतपत्रम् ७ कुशेशयम् ८ पङ्केरुहम् ९ तामरसम् १० सारसम् ११ सरसीरुहम् १२ विसप्रसूनम् १३ राजीवम् १४ पुष्करम् १५ अम्भोरुहम् १६ । इत्यमरः । १ । १० । ३६-४० ॥ पङ्कजम् १७ अम्भोजम् १८ अम्बुजम् १९ सरसिजम् २० श्रीवासम् २१ श्रीपर्णम् २२ इन्दिरालयम् २३ जलेजातम् २४ अब्जम् २५ कञ्जम् २६ नलम् २७ नालीकम् २८ नालिकम् २९ वनजम् ३० अम्बुजम् ३१ पुटकम् ३२ अब्जः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफासनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अवशिष्टम् कमलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पद्मकम् ।

तच्च गजस्य सुखादिस्थो बिन्दुसमूहः । यूथविशेषः । (यथा, मनुः ७ । १८८ ।

"यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम्" ॥)

निधिभेदः । (यथा, महाभारते ।२।१०।३६ ।

"निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।
सर्व्वान्निधीन् प्रगृह्याथ उपास्तां वै धनेश्वरम्"॥)

संख्यान्तरम् । तच्च दशार्बुदम् । (यथा, महाभारते ।

"अयुतम् प्रयुतञ्चैव पद्मम् खर्वमथार्बुदम्" ॥)

दशगुणञ्च इति मेदिनी ॥ पद्मकाष्ठौषधिः । इति धरणिः ॥ पुष्करमूलम् । मीसकम् । इति राजनिर्घण्टः (कल्पविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ४७।३॥

"पद्मावसाने प्रलये निश्वासप्रभोत्थितः प्रभुः ।
सञ्चोदितस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत" ॥)

शरीरस्थषट्पद्मानि यथा,—

"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तदूर्द्धे कामबीजन्तु कलध्वान्तीन्दुनादकम् ।
तदूर्द्धे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्वह्नौ हेमवर्णाभम् व स-वर्णचतुर्दलम् ।
दलहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विभावयेत् ॥
तदूर्द्धेऽम्भसमप्रख्यं षड्दलं क्षीरकप्रभम् ।
वादिलान्तषड्वर्णैन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलमाधारषट्कानां मूलाधारं ततो विदुः ॥१॥
स्वयम्भूर्त्तेन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥२॥
तदूर्द्धे नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवद्भासितं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकैककारणम् ॥३॥
तदूर्द्धेऽनाहतं पद्मसूर्य्यादित्यसन्निभम् ।
कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ॥
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्त्यते ।
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥४॥
तदूर्द्धन्तु विशुद्धाख्यं दलषोड़शपङ्कजम् ।
स्वरैः षोड़शकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥
विशुद्धं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकगात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत् परम् ॥५॥
आज्ञाचक्रं तदूर्द्धे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आज्ञा संक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तितम् ॥६॥
कैलासाख्यं तदूर्द्धे तु बोधनीतु तदूर्द्धतः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ! ।
सहस्रारान्तुजं बिन्दुस्थानं तदूर्द्धमीरितम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

पद्मः, पुं, (पद्यते इति । पद गतौ + "अर्त्तिसृधृसिभ्य इति ।" उणां । १।१३६ । इति मन् ।) दशगुणितः । नागविशेषः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते ।२।६।८ ।

"शङ्खश्च श्वेतभद्रश्च पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥"

पद्मोत्तरात्मजः । स तु द्वादशजिनचक्रवर्त्यन्तर्गतचक्रवर्त्तिविशेषः । बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । षोड़शरत्निबद्धान्तर्गतप्रथमबन्धः । यथा,—

"हस्ताभ्याञ्च समालिख्य गारौ पद्मासनोपरि ।
रमेशाढ्यं समालिख्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥"

इति रतिमञ्जरी ॥

पद्मकं, क्ली, (पद्ममिव कायतीति । पद्म + कै + कः । पद्मप्रतिबिम्बतिरस्कारवर्णत्वात् तथात्वम् ।) बिसतालम् । गजस्य मुखादिस्थो बिन्दुसन्निवेशः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ७ श्लोकटीकायां मल्लिनाथः । "अतएव कुञ्जरस्य ये बिन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः ।) पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनीधरगयौ ॥ ' यथा गारुड़े १६८ अध्याये ।

"कर्पूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम् ॥"

अस्य गुणा यथा, भावप्रकाशे ।

"पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ।
विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तजित् ।
गर्भसंस्थापनं रूक्ष्यं वमिव्रणगलग्रहापहम् ॥")

कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मकन्दः, पुं, (पद्मस्य कन्दः ।) कमलकन्दः । तत्पर्य्यायः । मृणालकम् २ पद्ममूलम् ३ कटाक्षयम् ४ मृणालकम् ५ जलालूकम् ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । रूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तकामृलग्लाद्याहविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"पद्मादिकन्दः मृणालकं करहाटञ्च कथ्यते ।
मृणालमूलं भिस्साख्यं जलालूकञ्च कथ्यते ॥
मृणालकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रगुद्गुरु ।
दुर्जरं स्वादुपाकञ्च स्नन्यानिलकफप्रदम् ॥
संग्राहि मधुरं रूक्षं भिस्साख्यमपि तद्गुणम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकाष्ठं, क्ली (पद्ममिव गन्धवत् काष्ठम् ।) ओषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । पद्मकम् २ पीतकम् ३ पीतम् ४ मालेयम् ५ शीतलम् ६ हिमम् ७ शुभम् ८ केदारजम् ९ रक्तम् १० पाटलापुष्पसन्निभम् ११ पद्मदारुम् १२ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्तविनाशित्वम् । मोहदाहज्वरश्लेष्मकुष्ठविस्फोटशान्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च भावप्रकाशे ।

"पद्मकं पद्मगन्धि स्यात्तथा पद्माक्षयं स्मृतम् ।
पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ॥
विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तजित् ।
गर्भसंस्थापनं रूक्ष्यं वमिव्रणगलग्रहापहम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकी [न्,] पुं, (पद्मकं बिसजालमस्यास्य । इनिः ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पद्मकेशरः, पुं क्ली, (पद्मस्य केशरः ।) किञ्जल्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजालसंग्रहे ।

"गोक्षीरैः पेषयेत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ॥")

पद्मगन्धं, त्रि, (पद्मस्येव गन्धोऽस्य । "उपमानाच्च ।" ५।४।१३६ । इति इत् । मुग्धबोधमते तु वातूपमानादित्युक्तेर्विभाषा ।) पद्मस्येव गन्धो यस्य तत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पद्मगर्भः, पुं, (पद्मं गर्भः कुक्षिरिव यस्य । विष्णुनाभिकमलजातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (पद्मस्य हृदयस्यापद्मस्य गर्भ आसनत्वेन कल्पितो यस्य उपासकैरितिशेषः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।५१ ।

"पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥"

"पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः ।"

इति भाष्यम् ॥

शिवः । यथा, तत्रैव १३।१७।१३२ ।

"पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥")

पद्मचारिणी, स्त्री (पद्ममिव चरतीति । चर + णिनिः स्त्रियां ङीप् ॥) उत्तरापथभवस्वनामख्यातवृक्षविशेषः । (स्थलकमलिनी इति ख्याता ॥ तत्पर्य्यायः । अग्रपा २ अतिचरा ३ पद्मा ४ चारटी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ अस्याः पर्य्यायान्तरं गुणास्तत्स्थलपद्मिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पद्मतन्तुः, पुं, (पद्मस्य तन्तुः ।) मृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मदर्शनः, पुं, (पद्मस्येव दर्शनमस्य ।) ग्रीवाम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोवान् इति भाषा ॥

पद्मनाभः, पुं,] (पद्मं नाभौ यस्य । "अच्प्रत्ययवत्पूर्वात् सामलोम्नः ।" ५ । ४ । ७५ । इत्यत्र "अच्" इति योगविभागादच् । ब्रह्मोत्पत्तिकारणीभूतपद्मस्य नाभिजातत्वादस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १६ ॥

"अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥")

प्रयत्ने तस्य स्मरणीयत्वं यथा,—

"ओषधे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।
शयने पद्मनाभञ्च विवाहे च प्रजापतिम् ॥"

इत्यादि बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणम् ॥

(हृदयपद्मस्यनाभौ नाभेरोषदुपरिभागे प्रकाशनात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०५ ।

"पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रोऽनिलोऽनलः ॥"

पद्ममिव वर्त्तुलाकृतिः नाभिर्यस्य । धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १।६७।६५ ।

"ऊर्णनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दोपनन्दकौ ॥"

नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । ३५५ । ४ ।

"क्षताधिवासो धर्म्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।
पद्मनाभो महानाभः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥")

भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्तम्भनास्त्रविशेषः । यथा, गोः रामायणे १ । ३१ । ७ ।

"पद्मनाभो महानाभः सुनाभो दुन्दुभिस्वनः ॥")

पद्मनाभिः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । अजातित्वेन योगविभागस्य असार्व्वत्रिकत्वात् न अच् ।) पद्मनाभः । इति द्विरूपकोषः ॥

पद्मनालं, क्ली, (पद्मस्य नालम् ।) मृणालम् । यथा,

"कर्णिका पद्मनालन्तु मृणालं तन्तुलं बिसम् ॥"

इति हेमचन्द्रः । ४ । २३१ ॥

पद्मपत्रं, क्ली, (पद्मस्य पत्रमिव । पद्मपर्णसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) पुष्करमूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये । "श्वेतपद्मकपद्मपत्रप्रभृतिभिः ॥"*॥ पद्मस्य पत्रम् ।) कमलदलम् ॥ (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ७० ।

"अन्तः प्रवर्षितोदारमारुतापूरितोदरः ।
पयस्यगाधेऽपि सुखात् प्लवते पद्मपत्रवत् ॥")

पद्मपर्ण, क्ली, (पद्मस्य पर्ण पत्रम् ।) पद्मपत्रम् । पुष्करमूलम । इत्यमरटीका ॥

पद्मपलाशलोचनः, पुं, (पद्मस्य पलाशौ पर्णे इव लोचने यस्य । पद्मपुष्पदलाकारचक्षुर्विशिष्टत्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । । यथा, —

"नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्-
दुःखच्छिदन्ते मृगयामि कञ्चन ।
यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया-
श्रियेतरैरङ्ग विमृग्यमाणया ॥"

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

पद्मपाणिः, पुं, (पद्मं पाणौ यस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धः । सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पद्महस्तके त्रि ॥)

पद्मपुष्पः, पुं, (पद्ममिव पुष्पमस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । पिकाङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभः, पुं, (पद्मस्येव प्रभा दीप्तिर्यस्य ।) चतुर्विंशतितमार्हदन्तर्गतषष्ठार्हन् । इति हेमचन्द्रः ॥ पद्मतुल्यप्रभायुक्ते त्रि ॥

पद्मप्रिया, स्त्री, (पद्मानि प्रियाणि यस्याः ।) जरत्कारुमुनिपत्नी । मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६४ ।

"पद्मप्रिया पद्ममेम्या पद्माक्षी पद्मसम्भवा ॥")

पद्मबन्धः, पुं, (पद्मस्येव बन्धो रचना यस्य ।) चित्रकाव्यविशेषः । शब्दालङ्कारभेदः । यथा,

"पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते ।"

अस्य च तथाविधसन्निवेशविशेषेण चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन च चमत्कारविधायिभिर्वर्णभेदैरुपचारात्तच्छब्दालङ्कारत्वम् । उदाहरणं यथा, साहित्यदर्पणे ॥

"मारमा सुषमा चारु रुचा मार वधूत्तमा ।
मात्त धूर्त्तेतमा वामा सा वामा मेरु मा रमा ॥"

अस्य पद्मदलेषु वर्णविन्यासक्रमः ॥

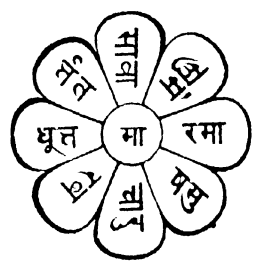

पद्मरा

पद्मबन्धुः, पुं (पद्मस्य कमलस्य बन्धुः । सूर्योदये पद्मस्य प्रकाशतया तथात्वम् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पद्मेन बध्यते रुध्यते ऽसौ निशायां मधुलोभात् इति भावः । बन्ध + उन् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मभूः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिभवकमलं भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य । (यद्वा, पद्मात् भवतीति । भू + क्विप् ।) ब्रह्मा । इति हलायुधः ॥ (अस्योत्पत्तिकथा यथा भागवते । ६ । ६ । ८ ६ ।

"परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।
स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यन्न किञ्चन ॥
तस्य नाभेः समभवत् पद्मकोशो हिरण्मयः ।
तस्मिन् जज्ञे महाराज ! स्वयम्भूश्चतुराननः ॥")

पद्ममुखी, स्त्री, (पद्मस्य मुखमिव मुखं उत्पत्तिप्रारम्भो यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) दरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पद्मस्य मुखमिव मुखं वदनं यस्य ।) पद्ममुखमुखविशिष्टे त्रि ॥

पद्मयोनिः, पुं (पद्मं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) ब्रह्मा । यथा,—

"अस्माच्च कारणाद्विप्र ! पुत्रो भवतु मे भवान् ।
पद्मयोनिरिति ख्यातो मत्प्रियार्थं जगत्त्रये ॥"
इति कौर्म्मे ६ अध्यायः ॥

पद्मरागः, पुं, (पद्मस्येव रागो यस्य ।) रक्तवर्णमणिविशेषः । माणिक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शोणरत्नम् २ । लोहितकः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ लोहितम् ४ । कुरुविन्दकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (बृहत्संहितायां ८० अध्याये अस्य परीक्षादिकं यथा,—

"सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्यः पद्मरागसम्भवः ।
सौगन्धिकजा भ्रमराङ्घ्रिनाभ्रजम्बूरसद्युतयः ॥
कुरुविन्दभवाः श्यामा मन्दद्युतयश्च धातुभिर्विद्धाः ।
स्फटिकभवा द्युतिमन्तो नानावर्णा विशुद्धाश्च ॥
स्निग्धः प्रभानुलेपी स्वच्छोऽच्छेद्यान् गुरुः सुसंस्थानः ।
अल्पप्रभोऽतिरागी मणिरत्नगुणाः समस्तानाम् ॥
कलुषा मन्दद्युतयो लेखाकीर्णाः सधातवः खण्डाः ।
दूषितदोषा न मनोज्ञाः सप्तकराश्चेति मणिदोषाः ॥
भ्रमरघृणिशिखिकण्ठवर्णा
दीपशिखासमप्रभो भुजङ्गानाम् ।
भवति मणिः किल सङ्गनि योऽनर्घ्यः स विज्ञेयः ॥
यस्तं बिभर्त्ति मनुजाधिपतिर्न तस्य
दोषा भवन्ति विषरोगकृताः कदाचित् ।
राष्ट्रे च नित्यमभिवर्षति तस्य देवः
पुत्रश्च नाशयति तस्य मणेः प्रभावात् ॥
षड्विद्युतिः सहस्राणां कस्य मणेः पलप्रमाणस्य ।
कर्षत्रयस्य विद्युतिरुपदिष्टा पद्मरागस्य ॥
अर्द्धपलस्य द्वादशकर्षस्यैकस्य षट् सहस्राणि ।
उच्चैर्माणकवृत्तं तस्य सहस्रत्रयं मूल्यम् ॥

पद्मरा

माणक्यचतुष्टयं दग्धघातक्रयं
द्वौ तु पक्वघातसम्मतौ ॥
परिकल्प्यमन्तराले
मूल्यं हीनाधिकगुणानाम् ॥
वर्णगुणस्यार्द्धं तेजोहीनस्य मूल्यमर्धांशः ।
अल्पगुणो बहुदोषो मूल्यात् प्राप्नोति विंशांशम् ॥
व्याधूम्रं व्रणबहुलं स्वल्पगुणञ्चाप्यधिद्विघातं
भागम् ।
इति पद्मरागमूल्यं पूर्व्वाचार्य्यैः समुद्दिष्टम् ॥")

राजनिर्घण्टोक्तपर्य्यायगुणौ माणिक्यशब्दे द्रष्टव्यौ तस्य वर्णा यथा,—

"सिंहले तु भवेद्रक्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।
पीतं काञ्चनपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति स्मृतम् ॥
अशोकपल्लवच्छायमम्लं सौगन्धिकं विदुः ।
ताम्रारे छायया नीलं नीलगन्धि प्रकीर्त्तितम् ॥
उत्तमं सिंहलोद्भूतं निकषे ताम्रवद्भवम् ।
मध्यमं मध्यमं ज्ञेयं माणिक्यं त्रिविधभेदतः ॥"

तथा च ।

बन्धूकगुञ्जासकलेन्द्रगोप-
जवाप्रसारुक्षसमवर्णशोभाः ।
भालिक्षणावो दाडिमबीजवर्णा-
स्तथापरे किंशुकपुष्पभासः ॥
सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां
लाक्षारसस्यापि समानवर्णाः ।
सान्द्रे निरागे प्रभया स्वयैव
भान्ति स्वलक्ष्मा स्फुटमध्यशोभाः ॥
भानोश्च भासामनुवेधयोग
मासाद्य रश्मिप्रकरेण दूरम् ।
पार्श्वानि सर्व्वाण्यनुरञ्जयन्ति
गुणोपपन्नाः स्फटिकप्रसूताः ॥
कुसुम्भनीलीद्युतिमिश्ररागं
प्रत्यग्ररक्ताम्बरतुल्यभासः ।
तथापरे रुक्मकरकटाभा-
पुष्पत्विषो छिन्नलकत्विषोऽन्ये ॥
चकोरपुंस्कोकिलसारसानां
नेत्राभभासश्च भवन्ति केचित् ।
अन्ये पुनर्नीतिविपुञ्जितानां
तुल्यत्विषः कोकनदोदरागाः ॥
प्रभावकान्तित्वगुरुत्वयोगैः
प्रायः समानाः स्फटिकोद्भवानाम् ।
व्यामीलरक्तोत्पलचारुभासः
सौगन्धिकाख्या मणयो भवन्ति ॥
यो मध्यराजः कुरुविन्दजेषु
स एव जातः स्फटिकोद्भवेषु ।
निरर्घिवोऽल्पत्वेऽपि भवन्ति
प्रभाववन्तोऽपि न ततसमानाः ॥
ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।
पद्मरागा घन रागं विभ्राणाः स्वस्फुटार्चिषः ॥
वर्णानुयायिनस्तेषामल्पदोषौ तथापरे ।
न जायन्ते तु ये कैश्चित् मलैर्लेपमवाप्नुयुः ॥
तथैव स्फटिकोत्थानां दोषो शुभ्रे सङ्गके ।
सधर्म्माणः प्रजायन्ते स्वल्पमूल्याहितेऽमृताः ॥"

पद्मरा

अथ जात्यादि ।

"माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् ।
ब्रह्मक्षत्रियवैश्याश्च शूद्रश्चाथ यथाक्रमम् ॥
रक्तश्वेतो भवेद्विप्रश्चतिरक्तस्तु क्षत्रियः ।
रक्तपीतो भवेद्वैश्यो रक्तनीलस्तथान्त्यजः ।
पद्मरागो भवेद्विप्रः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ।
सौगन्धिको भवेद्वैश्यो मांसखण्डस्तथान्त्यजः ॥
शोणपद्मसमाकारः खदिराङ्गारसप्रभः ।
पद्मरागो द्विजः प्रोक्तश्छायाभेदेन सर्व्वदा ॥
गुञ्जाबिम्बरबन्धूकनागरङ्गसमप्रभः ।
दाड़िमीकुसुमाभासः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ॥
हिङ्गुलाभाशोकपुष्पाभमौषत्पीतलोहितम् ।
ज्वालाङ्गारसप्रायं वैश्यं सौगन्धिकं विदुः ॥
व्यारक्तः कान्तिहीनश्च चिक्कणश्च विशोभनः ।
मांसखण्डसमाभासो ह्यन्त्यजः पापनाशनः ॥"
मांसखण्डस्तु नीलगन्धेः संज्ञा ॥ * ॥

अथ दोषाः ।

"माणिक्यस्य समाख्याता ह्यष्टौ दोषा मुनीश्वरैः ।
द्विच्छायश्च द्विरूपश्च सम्भेदः कर्करस्तथा ॥
अशोभनं काकिलश्च जलं धूम्राभिधश्च यैः ।
गुणाश्चत्वार आख्याताश्छायाः षोड़श कीर्त्तिताः ॥
छायास्तु पूर्व्वोक्ता एव ।
"छायात्रितयसम्बन्धाद्द्विच्छायं बन्धुनाशनम् ।
द्विरूपं द्विपदत्वेन माणिक्येन पराभवः ॥
सम्भेदो भिन्नमित्युक्तं ग्लानिघातविधायकः ।
कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशनम् ॥
दुर्धनेव समालिप्तमघनीपुटमुच्यते ।
अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बन्धुदुःखदम् ॥
मधुबिन्दुसमच्छायं काकिलं परिकीर्त्तितम् ।
व्यायुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदोषं तन्न धारयेत् ॥
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकृत् ।
धूम्रं धूमसमाकारं वैद्युतं भयमावहेत् ॥
तथा,—
"शोभात्रितयवन्तो ये मणयः क्षतिकारकाः ।
उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥
भिन्नेन युद्धं हन्तुः स्यात् कर्करस्थननाशकृत् ।
दुर्धनेव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥
दुःखदं स समाख्यातो न गृहे रक्षणीयकः ।
मधुबिन्दुसमा शोभा काकिलानां प्रकीर्त्तिता ॥
तेषाञ्च बहुभेदाः सुज्ञैस्ते धार्य्याः कदाचन ॥"

अथ गुणाः ।

"गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता ॥"
तथा च ।
"वर्णाधिक्यं गुरुत्वञ्च स्निग्धता समताच्छता ।
अच्छिन्नता महत्ता च मणीनां गुणसंग्रहः ॥" *

फलम् ।

"ये कर्कराश्छिद्रमलोपदिग्धाः
प्रभाविमुक्ताः परुषा विवर्णाः ।
न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति
समानतो जातिगुणैः समस्तैः ॥
दोषोपदृष्टं मणिमप्रबोधाद्-
बिभर्त्ति यः कञ्चन कञ्चिदेकम् ।

पद्मरा

तं वस्तुदोषाय सवस्तुविज्ञै-
नाघ्राद्यो दोषगणा भजन्ते ॥
सपत्नमध्येऽपि कृताधिवासं
प्रमादवृत्तावपि वर्त्तमानम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्त्तारमापत्स्यमुपैति काचित् ॥
दोषोपसर्गप्रभवाश्च ये तं
नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।
गुणैः समग्रैः सकलैरुपेतं
यः पद्मरागं प्रयतो बिभर्त्ति ॥" * ॥

अस्य परीक्षा यथा,—

"बालार्ककरसंस्पर्शात् यः स्निग्धां लोहितां वमेत् ।
रञ्जयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
दृषि घृष्टगुणो स्निग्धो रञ्जयेद्यः समन्ततः ।
वमेत्स्निग्धां लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः ।
प्रकाशयति सूर्य्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्क्षणात् ।
पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥
सर्व्वारिष्टप्रशमनः सर्व्वसम्पत्तिदायकः ।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मणिर्द्रूयते दूराज्जलदग्निसमच्छविः ।
वंशकान्तिः स विज्ञेयः सर्व्वसम्पत्तिकारकः ॥
पञ्च सप्त नव त्रिंशति रागः
स्निग्ध एव सकलः खलु वर्ज्ज्ये ।
वर्ज्जयेद्रमति वा करजाल-
मुत्तरोत्तरमहागुणिनस्ते ॥
नीलं रसं दग्धरसं जलं वा
ये रञ्जयन्ति स्निग्धतप्रमाणम् ।
ते ते यथापूर्व्वमतिप्रगल्भाः
सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥" * ॥

परिमाणम् ।

"गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः ॥
क्रोष्टुकोलफलाकारो द्वादशाष्टाब्धिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः ॥
बदरीफलतुल्यो यः स्वरदिग्वसुमाषकः ।
तथा धात्रीफलत्रिंशद्गुञ्जाद्यष्टमाषकः ॥
तथाक्षफलतुल्यो यो वह्निपञ्चैकमाषकः ।
ताम्बूलफलमानो यश्चतुस्त्रिद्विकतोलकः ॥
बिल्वीफलसमाकारो वसुषड्दशतोलकः ।
अतःपरं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
केचिच्चारुतराः सन्ति जातीनां प्रतिरूपकाः ।
विज्ञातयः प्रयत्नेन विज्ञेयास्तानुपलक्षयेत् ॥
कलमपुरोद्भवसिंहलतुम्बुरदेशोत्थमुक्तमालीया ।
श्रीपर्णिकाश्च सदृशा विज्ञातयः पद्मरागाणाम् ॥
तुषापसर्गात् कलसाभिधान-
मातान्नभावादपि तुम्बुरुत्थम् ।
कार्ष्णात्तथा सिंहलदेशजातं
सुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।

पद्मरा

श्रीपर्णकं दीप्तिनिराकृतित्वा
द्विजातिलिङ्गाश्रय एष भेदः ॥"

तथा च ।

"स्नेहप्रदेहो मृदुता लघुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्व्वजन्यम् ।
यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
यो वा तुषाग्रामिव चूर्णमध्यः ॥
स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति
यो वा प्रदग्धः प्रजहाति दीप्तिम् ।
आक्रान्तसङ्घो च तथाङ्गुलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतां बिभर्त्ति ॥
सम्प्राप्य चोत्क्षेपपथावतृप्तिं
बिभर्त्ति यः सर्व्वगुणानतीव ।
तुलाप्रमाणस्य च तुल्यघाती-
र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ॥
प्राप्यापि रत्नाकरजां स्वजातिं
लक्ष्मेहुरुत्वेन गुणेन विद्वान् ॥
अप्रगल्भयति सन्दीप्ते शिलायां परिघर्षयेत् ।
दृष्टो योऽत्यन्तशोभावान् गरिमाणं न मुञ्चति ।
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चार्य्य विजातयः ॥
स्वजातकं समुत्क्षेप्य विलिखेद्वा परस्परम् ।
वज्रं वा कुरुविन्दं वा विमुञ्चान्योन्यकेनचित् ।
न प्रक्ष्यं लेखनं कर्त्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥
जातस्य सर्व्वैरपि मणिर्न जातु
विजातयः कान्तिसमानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणार्थमेवं
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
गुणोपपन्नेन महाबलेन
मणिस्तु धार्य्यो विगुणेन नात्यः ।
न कौस्तुभेनापि सहाबलेन
विद्वान् विजातिं विनियात् कदाचित् ॥
चण्डालरत्नोऽपि यथा द्विजातीन्
समेत्य भूरीनपहन्त्यघव्रजात् ।
तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्
प्रक्लोति विद्रावयितुं विजातः ॥" * ॥

अथ मूल्यम् ।

बालार्काभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम् ।
तच्च कान्तिविभागेन छायाभागं विनिर्दिशेत् ॥
वज्रस्य यत्तण्डुलसंख्ययोक्तं
मूल्यं समुच्चापितगौरवस्य ।
तत्पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्याच्चाषकाख्या तुलितस्य मूल्यम् ॥
यन्मूल्यं पद्मरागस्य मगुणस्य प्रकीर्त्तितम् ।
तावन्मूल्यं तथामुष्मिं कुरुविन्दे विधीयते ॥
मगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तावन्मूल्याच्चतुर्थांशहीनं स्यान्नीलमौक्तिके ॥
यावन्मूल्यं समाख्यातं वैय्यवर्णे च सूरिभिः ।
तावन्मूल्यच्चतुर्थांशं हीयते शुद्धजातिनि ॥
पद्मरागः पणं यस्तु धत्ते लाक्षारसप्रभः ।
कार्षापणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः ॥
इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्म्मचयधृतो मणिः ।
द्वाविंशतिं सहस्राणां तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत् ॥

पद्मवी

एकोनो नयते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।
कार्षापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
बालादित्यद्युतिनिभः कर्षं यस्तु प्रपद्यते ।
कार्षापणशतानान्तु मूल्यं सप्तेह कीर्त्तितम् ॥
यस्तु दाड़िमपुष्पाभः कर्षार्द्धेन तु सम्मितः ।
कार्षापणशतानान्तु विंशतिं मूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विधातव्यं सूरिभिः शतपञ्चकम् ॥
हिमाषको यस्तु गुणैः सर्व्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विधातव्यं द्विशतं तत्त्ववेदिभिः ॥
माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
प्रतिकर्षसम्मितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
अतोऽन्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
स्वर्गद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत ॥
कार्षापणः समाख्यातः पराणद्वयसम्मितः ।
अन्ये कुसुम्भपानीयमञ्जिष्ठोदकसन्निभाः ॥
काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणोत्पफलं तथा ।
ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानामन्त्यानामुपकीर्त्तिताः ॥
चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्य्या सम्पत्तिहेतवे ।
अतोऽन्यथा धृताः कुर्य्युर्दोषशोकभयत्रयम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरौ पद्मरागपरीक्षा ॥

पद्मलाञ्छनः, पुं, (पद्मवत् लाञ्छनं पद्माकारलक्षणं चिह्नमितियोषः यस्य ।) ब्रह्मा । सूर्य्यः । कुबेरः । राजा । इति मेदिनी ॥ (बुद्धविशेषः । इति शब्दचन्द्रिकामरिः ॥)

पद्मलाञ्छना, स्त्री, (पद्मं लाञ्छनं यस्याः ।) तारा । लक्ष्मीः । सरस्वती । इति मेदिनी ॥

पद्मवर्णकं, क्ली, (पद्मस्येव वर्णोऽस्य । कप् । पुष्करमूलम् । इति जटाधरः ॥ पद्मतुल्यवर्णे युक्तं त्रि ॥

पद्मवासा, स्त्री, (पद्मं वासो यस्याः ।) लक्ष्मीः) इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मबीजं, क्ली, (पद्मस्य बीजम् ।) कमलबीजम् । तत्पर्य्यायः । पद्माक्षम् २ गालोड्यम् ३ कन्दलो ४ भेरुडा ५ क्रौञ्चादनी ६ क्रौञ्चा ७ श्यामा ८ पद्मपर्कटी ९ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । पित्तच्छर्द्दिदाहास्रशोषनाशित्वम् । पाचनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

"पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु ।
विष्टम्भि वृष्यं रूक्षञ्च गर्भसंस्थापकं परम् ॥
कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहजुत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(पद्मबीजमालाजपेनाशु साधकः सिद्धिमाप्नुयात् । इति तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धिः ॥ तद्यथा,—

"भक्त्या यो जपते नित्यं पद्मबीजैः सुदैशिकः ।
अचिराल्लभते सिद्धिं सत्यं सत्यं न संशयः ॥"

पद्मबीजाभं, क्ली, (पद्मबीजस्य आभा इव आभा यस्य । पद्मबीजवत् आभातीति वा । आ + भा + क ।) मस्याक्षम् । इति राजनिर्घण्टः । मखाना इति भाषा ॥

पद्माल

पद्मा. स्त्री, (पद्मं वासस्थलत्वेनास्त्यस्याः। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इति अच् टाप् च।) लक्ष्मीः। (यथा, रघुः। ४। ५।
"क्षीरोदमथनोद्भूतमिन्दुश्रीः किल स्वयम्।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे सात्राज्यदीक्षितम्॥")
लवङ्गम्। पद्मचारिणी। इत्यमरः॥ (पद्यते इति। "अर्त्तिस्तुस्वीति।" उणा। १। १४०। इति मन् टाप् च।) पद्मिनी। सा तु मनसा। फल्गिका। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥ वृत्ताक्षैलाता। इति हेमचन्द्रः॥ कुसुम्भपुष्पम्। इति रत्नमाला॥ बृहद्रथराजकन्या कल्किदेवेन विवाहिता। यथा, कल्किपुराणे १० अध्यायः॥
"हरेरागमनं श्रुत्वा सहर्षोऽभूद्बृहद्रथः।
पुरोधसा ब्राह्मणैश्च पात्रैर्मित्रैः सुमङ्गलैः॥
वाद्यनाट्यगीतैश्च पूजायोजनपाणिभिः।
जगामानयितुं कल्किं सार्द्धं निजजनैः प्रभुः॥
ततो जलाशयाभ्यासं गत्वा विष्णुयशःसुतम्।
मणिवेदिकमासीनं भुवनैकगतिं पतिम्॥
ददर्श पुरतो राजा रूपशीलगुणाकरम्।
साम्बः सपुलकः श्रीमान् दृष्ट्वा साधु तमब्रवीत्॥
ज्ञानागोचरमेतत्ते तवागमनमीश्वर!।
यथा मात्साल्यपुत्रस्य यदुनाथेन कानने॥
इत्युक्त्वा तं पूजयित्वा समानीय निजाश्रमे।
हर्म्यप्रासादसंबाधे स्थापयित्वा ददौ सुताम्॥
पद्मां पद्मविशालाक्षीं पद्मनेत्राय पद्मिनीम्।
पद्मजादेग्रितः पद्मनाभायादादयथा श्रियम्॥
कल्किर्लब्ध्वा प्रियां भार्य्यां सिंहले साधुसत्कृतः।
ससुवास विशेषज्ञः समीक्ष्य द्वीपमुत्तमम्॥"
पद्माकरः, पुं, (पद्मस्य आकरः।) पद्मजनकजलाशयः। तत्पर्य्यायः। तडागः २ कासारः ३ सरसी ४ सरः ५। इत्यमरः। १। १०। २८॥ सरोजिनी ६। इति जटाधरः॥ सरोवरः ७ तडाकः ८ तटाकः ९ सरसम् १० सरम् ११ सरकम् १२। इति शब्दरत्नावली॥ पद्मसदृशवागाधे महाजलाशये सपद्मे योग्यतया निष्पन्ने च। पद्मैव सरोमात्रे। इति पद्मिनीकोरकटादयोऽपि। पद्माकरादिद्वयं सपद्मागाधजलाशये। कासारादित्रयं कृत्रिमपद्माकरे। इति स्वाम्यादयः। पद्माकरादिद्वयं पद्मयुक्तजलाशयमात्रे। कासारादित्रयं सरोवरमात्रे। इत्यन्ये। पद्मानामाकर उत्पत्तिस्थानं पद्माकरः क्वचित् पद्मशून्येऽपि योग्यतयेति सुभूतिः। इति भरतः॥
पद्माक्षं, क्ली, (पद्मस्य अक्षीव। समासे षच्।) पद्मबीजम्। इति हारावली॥ (पद्मौ इव पद्मयुगलवत् अक्षिणी यस्य।) पद्मतुल्याक्षे त्रि॥
पद्माटः, पुं, (पद्मं पद्मसाङ्घट्यं अटति गच्छति पचेशेति अट गतौ + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्।) चक्रमर्दः। इत्यमरः। २। ४। १४७॥
पद्मालया, स्त्री, (पद्ममेव आलयो वासस्थानं यस्याः।) लक्ष्मीः। लवङ्गम्। इत्यमरः॥ (लक्ष्मीस्वरूपत्वात् गङ्गापि। यथा, काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने। २६। १०५।
"पद्मालया परानन्दा पुरजित्परमप्रिया॥")

पद्मास

पद्मावती, स्त्री, (पद्म + अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम्। संज्ञायां दीर्घः।) मनसादेवी। नदीविशेषः। पद्मा इति ख्याता। इति शब्दरत्नावली॥ पद्मचारिणी। इति जटाधरः॥ जयदेवपत्नी। यथा,—
"जयति पद्मावतीरमणजयदेव-
कविभारतीभणितमतिशयातम्।"
इति गीतगोविन्दः॥
पद्मावतीप्रियः, पुं, (पद्मावत्याः प्रियः स्वामी।) जरत्कारुमुनिः। इति शब्दरत्नावली॥ जयदेवश्च॥
पद्मासनं, क्ली, (पद्ममिव पद्माकारेण बद्धमित्यर्थः। आसनम्।) योगासनविशेषः। यथा,—
"वामोरूपरि दक्षिणं नियमतः संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम्।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते॥"
अन्यत्रापि।
"वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वामं तथा-
प्यन्योरूपरि तस्य बन्धनविधौ धृत्वा कराभ्यां दृढम्।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये
देतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते॥"
इति गोरक्षसंहितायाम्॥
(मत्स्येन्द्रनाथाभिमतं पद्मासनं यथा, हठयोगदीपिकायाम्। १। ४४-४७।
"वामोरूपरिदक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा करास्यां दृढं।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्र-
मालोकयेदेतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां
पद्मासनं प्रोच्यते॥
उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः।
ऊरुमध्ये तथोत्तानौ पाणी कृत्वा ततोदृशौ॥
नासाग्रे विन्यसेद्राजदन्तमूले तु जिह्वया।
उत्तम्भ्य चिबुकं वक्षस्युत्थाप्य पवनं शनैः॥
इदं पद्मासनं प्रोक्तं सर्व्वव्याधिविनाशनम्।
दुर्लभं येन केनापि धीमता लभ्यते भुवि॥")
पूजार्थं धातुमयपद्माकारासनञ्च।
(रतिविषयकपद्मासनम् यथा, रतिमञ्जर्य्याम् ४०
"पद्मासनो नागपादो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुटः॥"
तल्लक्षणं यथा, तत्रैव ४२।
"हस्ताभ्याञ्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि।
रमेद्गाढं समालक्ष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः॥")
पद्मासनः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं आसनं यस्य।) ब्रह्मा। कमलासनः। इत्यमरदर्शनात्॥

पद्मिनी

पद्माह्वा, स्त्री, (पद्मस्य आह्वा आख्या यस्याः।) पद्मचारिणी। इति राजनिर्घण्टः।
पद्मिनी, स्त्री, (पद्मानि सन्त्यस्याम्। पुष्करादित्वादिनिः।) पद्मयुक्तदेशः। पद्मसमूहः। पद्मलता। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। नलिनी २ विसिनी ३। इत्यमरः। १।१०।३६॥ मृणालिनी ४ कमलिनी ५ पुटकिनी ६ पङ्कजिनी ७ सरोजिनी ८। इति माधवः॥ नालिकिनी ९ नालीकिनी १० अरविन्दिनी ११। इति कोषान्तरम्॥ अम्भोजिनी १२ पुष्करिणी १३ जम्बालिनी १४। इति शब्दरत्नावली॥ व्रजिनी १५। तस्या लक्षणं यथा,—
"मूलनालदलोत्पुल्लफलैः समुदिता पुनः।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विसिन्यादिश्च साकृता॥"
तस्या गुणाः।
"पद्मिनी मधुरा स्निग्धा कषाया गुरुशीतला परा।
पित्तक्रिमिप्रदोषघ्नी श्लेष्मभ्रान्तिसन्तापदोषहृत्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥
(पद्मं पद्मगन्धोऽस्त्यस्याः पद्मस्य गन्ध इव गन्धो विद्यते शरीरे यस्या इति सात्पर्य्यार्थः। अत्रतु पद्मगन्धयोस्तादात्म्यमङ्गीकृत्यैव समासः कल्पितः।) चतुर्व्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः। तस्या लक्षणं यथा,—
"भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी लघ्वङ्गी।
मृदुवचनसुशीला नृत्यगीतानुरक्ता
सकलतनुसुवेषा पद्मिनी पद्मगन्धा॥"
इति रतिमञ्जरी। ४॥* ॥
(अस्या रतिप्रकारः यदुक्तः तत्रैव। २८।
"कुचं करेण संमर्द्य पीड़येदधरं दृढम्।
रमणं पद्मबन्धेन पद्मिनीरतिमादिशेत्॥")
सरोवरम्। पद्मम्। इति विश्वः॥ (यथा, कुमारे। ३। ७६।
"सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीद् वेगदीर्घोरुताङ्गः॥")
स्थलम्। इति शब्दमाला॥ हस्तिनी। इति धरणिः॥
पद्मिनीकण्टकः, पुं, (पद्मिनीकण्टक इव आकृतिर्विद्यतेऽस्य।) क्षुद्ररोगविशेषः। पद्मकाँटा इति भाषा। तल्लक्षणं यथा,—
"कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डुमण्डलम्।
पद्मिनी कण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम्॥"
आचितं व्याप्तम्। पद्मिनीकण्टकप्रख्यैः पद्मिनीनालकण्टकसदृशैः। तदाख्यं पद्मिनीकण्टक नामकम्॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
"पद्मिनीकण्टके रोगे हृद्येनिम्बवारिणा।
तेनैव सिद्धं सक्षौद्रं सर्पिः पातुं प्रदापयेत्॥
निम्बारग्वधकल्केन वा सुहृद्भक्षणं हितम्।
चतुर्गुणेन निम्बोत्थपञ्चाङ्गेन गोघृतम्॥
पचेत्तत्तस्तु निम्बस्य क्षतमालस्य पत्रजैः।
कल्कैर्भृंगैः पचेत् सिद्धं तत् पिबेत् पलसंमितम्॥

पद्मः

पद्मिनीकण्टकाद्रोगान्मुक्तो भवति नान्यथा ॥" इति निम्बादिगुणम् । इति भावप्रकाशः ॥

पद्मिनीकान्तः, पुं, (पद्मिन्याः कान्तः । पद्मपुष्पप्रकाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

पद्मिनीवल्लभः, पुं, (पद्मिन्या नलिन्या वल्लभः प्रियः । पद्मिनी वल्लभाऽस्येति वा ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पद्मी, [न्] पुं, (पद्मं बिन्दुजालकमस्यास्य । पद्म + इनिः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २६ । ६६ ।
"सर्व्वा रथगताः कन्या रथाः सर्व्वे चतुर्युजः ।
प्राप्तं प्राप्तं रथे नागाः पद्मिनो हेमभूषणाः ॥"
नाभिकमले हस्ते वा पद्ममस्यास्तीति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५० ।
"अगुक्लः शातावर्त्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ।
पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥")

पद्मोद्भवः, पुं, (पद्मे भवतीति । भू + डः लश्च यलोपः + "अधिकरणे शेतेः ।" ३ । २ । १५ । इति घञ् च । "शयवासवासिष्विति ।" ६ । ३ । १८ । इत्यलुक् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मोत्तरः, पुं, (पद्मादुत्तरः वर्णतः श्रेष्ठः ।) कुसुम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मोत्तरात्मजः, पुं, (पद्मोत्तरस्य आत्मजः पुत्रः ।) जिनचक्रवर्त्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मोद्भवः, पुं, (पद्मं उद्भव उत्पत्तिस्थानं यदुवा पद्मे पद्मादुवा उद्भवो यस्य ।) ब्रह्मा । अब्जयोनिरित्यमरदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६ । ४ ।
"ततः पद्मोद्भवो राजन् ! देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्धेतुभूषितम् ॥")

पद्मोद्भवा, स्त्री, (पद्मे पद्मादुवा उद्भवो यस्याः ।) मनसा देवी । यथास्याः पौराणिकथानम् ।
"कान्त्या काञ्चनसन्निभां सुवदनां पद्मासनां शोभनां
नागेन्द्रैः कृतशेखरां विषहरीं पद्मोद्भवां जाङ्गुलीम् ॥"

पद्यं, क्ली, (पदं चरणमर्हतीति । पद + यत् ।) कविकृतिः । श्लोकः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥ तस्य लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥"
(तत्तु अन्वयगतिवशात् मुक्तकयुग्मकसन्दानितककलापककुलकभेदात् पञ्चविधम् । यदुक्तं साहित्यदर्पणे । ६ । २८७ ।
"छन्दोऽर्द्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥"
"तदूर्द्धं कुलकं स्मृतम् ।" इति क्वचित् पाठः ॥) प्राशस्त्यम् । इति जटाधरः ॥ ("पद्ममस्मिन् द्वयम् ।" ४ । ४ । ८७ । इति यत् । नातिशुष्ककर्दमः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पद्याः, पुं, (पद्मा जातः । पद + यत् ।) शूद्रः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं यजुषि ।

पनसः

"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥")

पद्या, स्त्री, (पादाय हिता । शरीरावयवात् यत् । "पद्यत्यतदर्थे ।" ६ । ३ । ५२ । इति पद्भावः ।) स्तुतिः । इति विश्वः ॥ पथ्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३१ । २ ।
"यदाशवः पद्याभिस्तिचतो रजः पृथिव्याः मानो जङ्घनन्त पाणिभिः ॥" पादौ विध्यन्ति पद्याः शंकराः । इति सिद्धान्तकौमुदी । "विध्यत्यधःपुषा ।" ४ । ४ । ८३ । इति यत् । "पद्यत्यतदर्थे ।" ६ । ३ । ५२ । इति पदादेशः ॥)

पद्यः, पुं, (पद्यतेऽस्मिन्निति । पद गतौ । "स्फायितञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् ।) ग्रामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ ग्रामपथः । इत्युणादिकोषः ॥ भूलोकः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पद्वः, पुं, (पद्यते गम्यतेऽस्मिन्नेन वा । पद गतौ "सर्व्वधातुभ्यो रिष्यन्निति ।" उणां । १ । १५३ । इति निपातनात् सिद्धम् ।) भूलोकः । रथः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पन्थाः । इत्युणादिकोषः ॥

पद्वा, [न्] पुं, (पद्यते गम्यते यच्च । पद गतौ + "स्वामद्यिपद्यीति ।" उणां । ४ । ११२ । इति वनिप् ।) पथ्याः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पन, ड ईड्डे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं सेट् ।) ईड्डः स्तुतिः । पनायति पनायते विष्णुं धीरः । आधारान्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः । अरे तु आद्यस्याप्राप्तिपक्षे आत्मनेपदमेव । ड, अपनिष्ट पनिते पनिता पनिष्यति पनिष्यते अपनिष्यत । इति दुर्गादासः ॥

पनसः, पुं, (पनायते स्तूयतेऽनेन देवः मनुष्यादिर्वेति । यद्वा पनायति स्तौति सन्तोषयतीत्यर्थः देवमनुष्यादीन् इति । पन स्तुतौ + "अत्यविचमितमौति ।" उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) फलवृक्षविशेषः । कांटाल इति भाषा ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । १० ।
"चूते प्रियाले पनसेऽसनेरक्तेरकेऽपि ॥")
तत्पर्य्यायः । कण्टकिफलः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥ महासर्ज्जः ३ फलिनः ४ फलवृक्षकः ५ स्थूलः ६ कण्टफलः ७ मूलफलदः ८ अमृतफलदः ९ पूतफलः १० चम्पकोषः ११ चम्पाशुः १२ कण्टकीफलः १३ रसालः १४ भद्रद्रुफलः १५ पानसः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् । सुपिच्छिलत्वम् । गुरुत्वम् । स्तब्धत्वम् । बलवीर्य्यवृद्धिदत्वम् । श्रमदाहविशोषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । श्लेष्मित्वम् । परमदुर्ज्जरत्वञ्च । तद्बीजगुणाः । ईषत्कषायत्वम् । मधुरत्वम् । वातलत्वम् । गुरुत्वम् । रुच्यत्वम् । तत्फलविकारत्वगदोषघ्नाग्निदत्वञ्च ।
"बालन्तु गौरसं स्तब्धं मध्यं पक्वन्तु दीपनम् ।
रुचिदं लवणाभ्यक्तं पनसस्य फलं स्मृतम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

पन्थाः

"पनसः कण्टकिफलः फणाशोऽतिशुभफलः ।
पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ॥
तर्पणं बृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं गुरु ।
बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तत्रितयात् ॥
आमन्तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।
दाहक्लमभ्रमकरं बल्यं कफमेदोविमर्द्दनम् ॥
पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुरूणि बलवर्च्चांसि स्वप्नश्लेष्माणि संविदेत् ॥"
अन्यच्च ।
"मच्छाः पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः ।
विशेषात् पनसं वर्ष्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥
त्र्यूषं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
"कण्टाफलं सुमधुरं बृंहणं स्निग्धशीतलम् ।
दुर्ज्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्मशुक्रबलप्रदम् ॥
तदेव सर्षपा युक्तं स्निग्धं क्षुद्बलप्रदम् ।
दुर्द्दिघं न च चक्षुष्यं कषायञ्च वातपित्तनुत् ॥
कण्टाफलमपक्वन्तु कषायं स्वादु वातलम् ।
रक्तपित्तहरं स्वादु तत्फलाम्यपि तद्गुणम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

पनसतालिका, स्त्री, (पनसं दीर्घत्वेन स्तुल्यं यस्यास्तम् । तद्वत् फलमस्त्यस्याः । ठन् ।) कण्टकिफलम् । इति शब्दमाला ॥

पनसिका, स्त्री, (पनसवत् कण्टकमयाऽस्त्यतिर्विद्यते यस्याः । पनस + ठन् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । स च कर्णमध्यजातव्रणः । तल्लक्षणं यथा, -
"कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुरुवेदनाम् ।
स्थिरां पनसिकां तासु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥"
तच्चिकित्सा यथा, --
"भिषक् पनसिकां पूर्व्वं स्वेदयेदथ लेपयेत् ।
कल्कैर्म्मेषशृङ्गीनिशालाकुशनिशातालकदारुजैः ॥
पक्वां विज्ञाय तां भित्त्वा व्रणवत् समुपाचरेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पन्थाः, [इन्] पुं, पन्थन्ति यान्त्यनेन । (पथ गतौ + "पनस्य च ।" उणां । ४ । १२ । इति इनिः थस्यान्तादेशः ।) पथ्या । रास्ता इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । ४५ ।
"न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥")
तत्पर्य्यायः । अयनम् २ वर्त्म ३ मार्गः ४ अध्वा ५ पदवी ६ सृतिः ७ सरणिः ८ पद्धतिः ९ पद्या १० वर्त्मनी ११ एकपदी १२ । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥ पथः १३ पदविः १४ पदवी १५ सरणी १६ शरणिः १७ पद्धती १८ वर्त्मनिः १९ । इति भरतः ॥ शरणी २० वाटः २१ धर्म्मवर्त्मनम् २२ माधः २३ विवधः २४ वीवधः २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

तस्य लक्षणम् ।
"त्रिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु नैः कृतः ।
विंशद्धनुर्ग्रामभार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः स्मृतः ।
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुरुक्षरः ॥
धनूंषि चैव चत्वारि प्राकारस्यास्तु निर्म्मिताः ।

पन्नगी

चिकुरास्तोपरण्यास्तु द्विकराण्युपरञ्चका ॥
तद्वापथश्चतुष्यादस्तिपादस्य गृहान्तरम् ।
वृतीपादस्त्वर्द्धपादः प्रायेण पादकः स्मृतः ॥
आवकरः परीवारः पादमात्रः समन्ततः ॥"
इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणाध्यायः ॥ * ॥
चतुष्पथलक्षणादि यथा,—
"एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे चतुष्पथे ।
तत्रस्थः साधयेद्योगी विद्यां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥
चतुष्पथस्तु तत् प्रोक्तं त्रिकोणं यत्र वर्त्तते ॥"
इति नीलतन्त्रम् ॥ * ॥

पथगमनगुणाः ।
"अध्वा मेदःकफस्यौत्सर्गिकमार्य्यविनाशनः ।
यत् चङ्क्रमणं नातिदीर्घपौड़ाकरं भवेत ॥
तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

ब्राह्मणादिभ्यः पथ्यादेवताः यथा,—
"पथ्या देवी ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे च रक्षसे ।
वृद्धाय भारयुक्ताय रोगिणे दुर्बलाय च ॥"
इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥

गोपथदानफलं यथा,
"गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीड़ते चिरम् ।"
इति प्रतिष्ठातत्त्वे हयशीर्षपञ्चरात्रम् ॥ * ॥

अस्याचारादाचुपचारो यथा,—
"तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।
धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥"
इति महाभारते । ३ । ३१२ । ११७ । धर्म्मवक्तृपर्य्य युधिष्ठिरोक्तम् ॥ * ॥ नरकविशेषः । यच्चा टाख्यते । इति मनौ ४ अध्यायः ॥

पन्न, त्रि, (पत्लृ ड गतौ + "गत्यर्थेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति क्तेरि क्तः ।) च्युतम् । गलितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥

पन्नः, पुं, (पन स्तुतौ । "कृञ्जृ धिदृपनीति ।" उणां । ३ । १० । इति नः स च नत् ।) अधोगमनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

पन्नगः, पुं, (पन्नं अधोगमनं पतितं वा गच्छतीति । गम ड गतौ + "सर्व्वत्र पन्नयोरुपसंख्यानम् ।" ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्त्तिक इति डः । पद्भ्यां न गच्छतीति वा विग्रहः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १७ । ७ ।
"पातालं मन्महात्मानं शिरसाधारयत्यजः ।
उपास्यास्ते च तं सर्व्वे सिद्धगन्धर्व्वपन्नगाः ॥")
औषधीभेदः । पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनी ॥

पन्नगकेशरः, पुं, (पन्नगवत् केशरो यस्य ।) नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पन्नगाशनः, पुं, (पन्नगं सर्पं अश्नातीति । अश्न भोजने + ल्युः । पन्नगः अशनं भक्ष्यो यस्येति वा ।) गरुड़ः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

पन्नगी, स्त्री, (पन्नग + जातौ ङीष् ।) पन्नगपत्नी । (यथा, भागवते । ३ । १६ । ११ ।
"तां स आपतन्तीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ।
अग्राह्ष लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम् ॥")
मनसा देवी । यथा, तिथितत्त्वे ।
"पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्थिष्ठति पन्नगी ॥"
सर्पिणीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पन्नद्धा, स्त्री, (पदि नद्ध बद्ध ।) चर्म्मपादुका । इति हेमचन्द्रः ॥

पन्नद्धी, स्त्री, (पदोस्त्राणार्थोनद्धी ।) चर्म्मपादुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पपिः, पुं, (पाति लोकम् । पिबति वा । पा + "आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।" ३ । २ । १७१ । इति किः द्वित्वञ्च ।) चन्द्रः । पानकर्त्तरि त्रि । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । २३ । ४ । "पपिः सोमं ददिर्गाः ॥")

पपीः, पुं, (पाति लोकम् । पा रक्षणे + "यापीः किति च ।" उणां । ३ । १५८ । इति ईक् द्वित्वञ्च ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

पपुः, पुं, (पाति रक्षतीति । "कुर्भ्रुवीति ।" उणां । १ । २३ । इति चकारात् अन्यतोऽपि कुदित्वञ्च ।) पालकः । धात्री स्त्री । इत्युणादिकोषः ॥

पमरः, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । सम्बुकी इति ख्याता । अस्यानुलेपनगुणः । परमाल्पत्वीरशोऽस्वरनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पय्या, स्त्री, (पाति रक्षति मद्यपर्य्यादीन् स्वीयपवित्रसलिलदानादिभिरिति शेषः । पा पालने + "यज्ञ-शिल्प-शाय्य-वाय्य-रूप-पय्या-तव्याः ।" उणां । ३ । २८ । इति निपातनात् ह्रस्वत्वे मुड़ागमत्वे च साधुः ।) ओड्रदेशस्थनदीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ३० ।
"दृश्यन्तेऽमी पिबन्तीव खेदा-
दस्मान् पम्यासलिलानि दृष्टिः ॥"
इयं हि ऋष्यमूकपर्व्वतसन्निकटस्था । इति रामायणम् ॥)

पय्य, गतौ । (भ्वां-परं-सकं-सेट ।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः । पय्यति । इति दुर्गादासः ॥

पय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं-सकं सेट ।) ड, पयते । इति दुर्गादासः ॥

पयः [स्] क्लीं, (पय्यते पीयते वा पय गतौ पीं ड पाने वा । "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणां । ४ । १८८ । इत्यसुन् ।) जलम् । (यथा, रघुः । १ । ६ ।
"पयः पूर्व्वैः स्वनिश्वासैः कवोष्णासुपभुज्यते ॥")
दुग्धम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३ । ८२ ।
"कुर्य्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥")

पयःकन्दा, स्त्री, (पयः कन्दे यस्याः ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयःफेनी, स्त्री, (पयो दुग्धमिव फेनमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) दुग्धफेनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयश्चयः, पुं, (पयसां चयः समूहः ।) जलसमूहः । तत्पर्य्यायः । पूरः २ वेगिः ३ । इति जटाधरः ॥

पयस्य

पयस्यं, त्रि, (पयसो विकारस्तत्र हितं वा । पयस् + "गोपयसोर्यत् ।" ४ । ३ । १६० । इति यत् ।) पयोविकारः । घृतदध्यादि । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ पयोहितम् । इति मेदिनी ॥

पयस्यः, पुं, (पयः पिबतीति ।) विड़ालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पयस्या, स्त्री (पयस्य + टाप् ।) दुग्धिका । क्षीरकाकोली । स्वर्णक्षीरी । इति मेदिनी ॥ अर्कपुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ कुटुम्बिनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शमिता । इति हेमचन्द्रः ॥

पयस्वलः, पुं (पयोऽस्त्यस्य । पयस् + "अन्येभ्योऽपीति ।" वलच् ।) छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयस्विनी, स्त्री, (पयो विद्यतेऽस्याः । "अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति विनिः ततो ङीष् ।) नदी । (प्रशस्तजलवत्त्वात्तथा पुण्यसलिलत्वाद् गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने । २६ । १०६ ।
"परापरफलप्राप्तिः पाचनी च पयस्विनी ॥")
धेनुः । (यथा, रघुः । २ । २१ ।
"प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां
सदक्षिणा मानतपात्रहस्ता ॥")
रात्रिः । इति मेदिनी ॥ काकोली । क्षीरकाकोली । दुग्धफेनी । क्षीरविदारी । छागी । इति राजनिर्घण्टः ॥ जीवन्ती इति भावप्रकाशः ॥ (गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६६ ।
"प्रज्ञावती सुता पौत्री पुत्रपुष्पा पयस्विनी ॥")

पयोगड़ः, पुं, (पयसो गड़ इव ।) घनोपलः । ह्रादः । इति शब्दमाला ॥

पयोघनः, पुं, (पयोभिर्घनः साम्रः ।) घनोपलः । इति हारावली ॥

पयोजन्मा, [न्] पुं, (पयसो जलस्य जन्म यस्मात् ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

पयोधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । पयसो दुग्धस्य जलस्य वा धरः ।) स्तनः । (यथा, रघुः । १४ । २२ ।
"षड़ाननापीतपयोधरासु
तेना च मूलामिव क्षत्तिकासु ॥")
मेघः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६३ ॥ कोषकारः । नारिकेलम् । कपोलः । इति मेदिनी ॥

पयोधाः, [स्] पुं, (पयो जलं दधातीति । डुधाञ् धारणे + "पयसि च ।" उणां । ४ । २२६ । इति असिः ।) समुद्रः । जलाधारः । इत्युणादिकोषः ॥

पयोधिः, पुं, (पयांसि धीयन्तेऽस्मिन् । डुधाञ् + "कर्म्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ६३ । इति किः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोधिकं, क्लीं, (पयोधौ समुद्रे कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) समुद्रफेनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोत्र

पयोनिधिः, पुं, (पयांसि निधीयन्तेऽस्मिन् । धा धारणे + अधिकरणे किः ।) समुद्रः । यथा,—
"न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ
हरशिरःस्थितिभूरपि विस्मृता ।"
इति नैषधे । ४ । ५० ॥ (पय इव शुक्लः सत्त्वगुणः निधीयतेऽत्र इति विग्रहे । शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
"लम्बनो लम्बितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः ।")

पयोरः, पुं, (पयो जलं राती[ति] । रा + कः ।) खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पयोलता, स्त्री, (पयः क्षीरं तेनाढ्या लता ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोव्रतः, पुं, (पयोमात्रपानमाश्रो व्रत ।) पयोमात्रपानरूपव्रतविशेषः । यथा,—
"पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रमथापि वा ॥"
इति मात्स्ये १५२ अध्यायः ॥ * ॥

द्वादशाहसाध्यविष्णुव्रतविशेषः । यथा,—
कश्यप उवाच ।
"श्रुतन्तु भगवान् पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मजः ।
यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥
फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः ।
अर्चयेदरविन्दाक्षं भक्त्या परमयान्वितः ॥
मिनोबाल्यां स्फटिके स्वायां क्रीडविदीर्णया ।
यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतन्मन्त्रमुदीरयेत् ॥
त्वं देवादिवराहेण रसाया स्थानमिच्छता ।
उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय ॥
निर्व्यलीकात्मनियमो देवमर्चेत् समाहितः ।
अर्चायां स्थण्डिले सूर्ये जले वह्नौ गुरावपि ॥
नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयसे ।
सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥
नमोऽव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ।
चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे ॥
नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे ।
सप्तहस्ताय यज्ञाय चतुर्वेदात्मने नमः ॥
नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।
सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥
नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।
योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥
नमस्ते आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।
नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥
नमोऽमरकतश्यामवपुषेऽधिगतश्रिये ।
केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥
त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्षभ ! ।
अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥
अन्ववर्त्तन्त यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ।
स्पृहयन्त इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ॥
एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम् ।
अर्चयेच्छ्रद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ॥
अर्चित्वा गन्धमाल्याद्यैः पयसा स्नापयेद्विभुम् ।
वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः ॥
गन्धधूपादिभिश्चार्चेद्द्वादशाक्षरविद्यया ।

पयोष्णी

स्नुतं पयसि नैवेद्यं प्राज्यमभ्यर्च्य सति ॥
समर्पयेत् सगुडं दत्त्वा जुहुयान्मूलविद्यया ।
निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम् ॥
दत्त्वाचमनमर्चित्वा ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।
जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः पृथक् ॥
कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दण्डवन्मुदा ।
कृत्वा शिरसि तत्तोयं देवमुद्वासयेत्ततः ॥
द्विजवरान् भोजयेद्विप्रान् पायसेन यथोचितम् ।
भुञ्जीत तैरनुज्ञातः प्रीतैः सर्वैः सभाजितैः ॥
ब्रह्मचार्यथ तद्रात्रौ स्थोभूते प्रथमेऽहनि ।
स्नातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ॥
पयसा स्नापयित्वार्चेद्यावद्व्रतसमापनम् ।
पयोभक्ष्यो व्रतमिदं चरेद्विष्णार्चनादृतः ॥
पूर्ववल्लुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ।
गुरवन्वहरहः कुर्यादृहादशाहं पयोव्रतम् ॥
हरेराराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणम् ।
प्रतिपद्दिनमारभ्य यावत् शुक्लत्रयोदशीम् ॥
ब्रह्मचर्यमधःस्वप्नं स्नानं त्रिसवनञ्चरेत् ।
वर्जयेदसदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा ॥
अहिंसः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ।
त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभोः ॥
कारयेत्कारयेद्वेन विधिना विधिकोविदैः ।
पूजाञ्च महतीं कुर्यादुत्तिष्ठाकृतिवर्जितः ॥
चरुं निरूप्य पयसि श्रपयित्वोदयाय विष्णवे ।
सक्तून तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः ॥
नैवेद्यञ्चातिगुणवद्दद्यात् पुरुषतुष्टिदम् ।
आचार्यं ज्ञानसम्पन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः ॥
तोषयेदृत्विजश्चैव तद्विद्वाराधनं हरेः ।
भोजयेत्तान् गुणवता सदन्नेन शुचिस्मिते ॥
अन्यांश्च ब्राह्मणान् शक्त्या ये च तत्र समागताः ।
दक्षिणां गुरवे दद्याद्ऋत्विग्भ्यश्च यथार्हतः ॥
अन्नाद्यैर्नाशयेत्पाकांश्च प्रीणयेत समुपागतान् ।
भुक्तवत्सु च सर्वेषु दीनान्धकृपणेषु च ॥
विघोषयेत् प्रीणनं विद्वान् भुञ्जीतसह बन्धुभिः ।
गृह्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचनैः ॥
कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ।
एतत् पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ॥
पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ।
त्वञ्चानेन महाभाग ! सम्यक् चीर्णेन केशवम् ॥
आत्मना गुरुभावेन नियतात्मा भजाव्ययम् ।
अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतमिति स्मृतम् ॥
तपःसारमिदं भद्रे दानसर्वस्वरक्षणम् ।
तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयता श्रद्धया चर ॥
भगवान् परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ॥"
इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

पयोष्णिजाता, स्त्री, (पयोष्णी नाम्नी नदी जाता अस्याः । पृषोदरात् साधुः ।) सरस्वती नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोष्णी, स्त्री, (पयः सलिलं उष्णं उष्णगुणं वा अस्याः ।) नदीविशेषः । सा विन्ध्याचलदक्षिणे

पर:

प्रसिद्धा । अस्या जलगुणाः ।
"पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
सर्वामयहरं सौम्यबलकान्तिप्रदं लघु ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

परं, क्ली, (पृ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) केवलम् । इति मेदिनी ॥ मोक्षः । यथा । कैवल्यमस्तं परम् । इति मुक्तिपर्य्यायरत्नावली ॥ (ब्रह्म ब्रह्मा च । यदुक्तं श्रुतौ ।
"द्वे ब्रह्मणो वेदितव्ये परञ्चापरमेव च ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २० ।
"प्रभूतल्लिङ्गकृष्णाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥"
ब्रह्मण आयुः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२ ।
"शतन्तु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतन्तु तत् ।
शतं हि तस्य वर्षाणां परमित्यभिधीयते ।
पञ्चाशद्भिस्तथार्धैः परार्द्धमिति कीर्त्यते ॥")

परं, [म्] अ, नियोगः । क्षेपः । इति मेदिनी ॥

परः, पुं, (पृ + अच् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ७ । ६७ ।
"इतः प्रयानभिरुचार्थ्यमस्तान्
वैदर्भि ! पश्यानुमता मयासि ॥")
ब्रह्मण आयुः । यथा, —
"कालमर्द्धं समासेन पूर्वार्द्धस्यकलितान् ।
स तत्र स्यात् परः कालस्तदन्ते परिपृच्यते ॥
निजेन तस्य मानेन त्रायस्त्रिंशत्तु सम्मतम् ।
तत परार्द्धं तदर्द्धेन परार्द्धमभिधीयते ॥"
अपि च ।
"चोभि कल्पशतानि स्युस्तया षष्टिर्द्विजोत्तमाः ।
ब्रह्मणः कथितं वर्षं परार्द्धं तच्च तत् परम् ॥"
इति कौर्म्मे ५ अध्यायः ॥
(शिवः । यथा, तत्रैव । १७ । १७ । ६७ ।
"कपिलः कपिशः शुक्र आयुश्चैव परोऽपरः ॥")

परः, त्रि, अन्यः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३५५ ।
"परमोहनाय सुतो निष्करुणो
तरुणि ! तव कटाक्षोऽयम् ।
पिशुनयति कलितकर्णः
प्रविशति हृदयं निःशङ्कम् ॥")
अरिः । दूरः । अन्यः । उत्तरः । इति मेदिनी ॥ * ॥
न्यायमते द्रव्यगुणकर्म्मसत्तासत्ता । इयं व्यापकजातिः । यथा, —
"सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च ।
द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।
द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥
व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ८—६ ॥ * ॥
परान्नादिभक्षणादेः श्रीनाशकत्वं यथा, —
"परान्नञ्च परस्वञ्च परस्त्रीणां परक्षियः ।
परक्षेत्रमनि वासश्च शक्रादपि हरत्यियम् ॥"
इति गरुडपुराणम् ॥ * ॥
शेषत्वात्तत्परशब्दस्योगाः । यथा, —
"व्यक्तस्रष्टुः प्रणतगुणोऽभीष्टदेवः परः स्मृतः ।
गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥

अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
गुरुरुक्तेन मन्त्रेण तपसेश्वरं लभेत् ।
सर्वैश्वर्यं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुष्णाति कापट्यात् स महापातकी शिवे ! ॥
नास्ति वेदात् परं शास्त्रं न हि ज्ञानात् परः सुरः ।
नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुण्यं तुलसीपरम् ॥
क्षमावती भूपरा न पुत्रात्क्षान्ति परः प्रियः ।
न च देवात् परः शक्तो व्रतं नैकादशीं विना ॥
ग्रामग्रामात् परो यत्नो न क्षेत्रं भारतात् परम् ।
परं पुण्यस्थानानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
मोक्षदानां यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्वत्याः परा साध्वी न गणेशात् परो वशी ॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

परःशतं, त्रि, शतात् परम् । शताधिकसंख्या । इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥

परःश्वः, [स्] अ, श्वो दिनात् परस्मिन् दिने । परः श्वः इत्यत्र सप्तम्यर्थे परश्वसमासः । परः श्वः इति भवः । सुटं नेच्छन्त्यन्ये परश्व इत्याहुः । व्यतिक्रान्ते पूर्व्वतरे दिने परश्वो जात इति प्रयोगो गौणः तत्र परश्व तन् श्वशब्दे कर्म्मधारयः । इति भरतः ॥ श्वः पराह्णः । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ परश्वः । इति भाषा ॥

परःसहस्रं, त्रि, सहस्रात् परम् । सहस्राधिकसंख्या । इत्यमरटीका ॥

परकीयं, त्रि, (परस्येदम् । "गहादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १३८ । इति छः । "कुत्सनस्य परस्य च ।" इति कुक् ।) परसम्बन्धि । (यथा, मनुः । ४ । २०१ । "परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ॥")

परकीया, स्त्री, (परकीय + टाप् ।) नायिकाभेदः । अस्या लक्षणं यथा । अप्रकटपरपुरुषानुरागा । सा च द्विविधा । परोढ़ा १ कन्यका च २ । कन्यायाः पित्राद्यधीनतया परकीयत्वम् । अस्या गुप्तैव सकला चेष्टा ॥*॥

परोढ़ा यथा,—

"अयं रेवाकूलः कुसुमशरसेवासमुचितः
समीरोऽयं वेलादरविलसदेलापरिमलः ।
इयं प्रावृड्धन्या नवजलदविद्योतचतुरा
पराधीनं चेतः सखि ! किमपि कर्त्तुं स्खलयते ॥"*

गुप्ताविदग्धालक्षितानुकूलटानुशयानामुदितप्रभृतीनां परकीयायां एवान्तर्भावः । गुप्ता त्रिविधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २ वर्त्तमानसुरतगोपना च ३ । त्रिविधा यथा,—

"श्वश्रूः क्रुध्यतु विद्विषन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यान्तरस्तस्मिन् किन्तु न मन्दिरे सखि ! पुनः स्वापो विधेयो मया ।
आखोराकृमगाय कोणकुहराद्दूतफालमानन्वतो मार्জ্জारो नखरैः खरैः क्षतवतो कां कां न मे दुर्दशाम् ॥" * ॥

विदग्धा द्विविधा । वाग्विदग्धा १ क्रियाविदग्धा चेति २ । प्रथमा,—

"निविड़तमतमालश्यामलिग्वल्लरी-
विलसकिसरालिविराजितोपकण्ठे ।
पथिकसमुचितस्तवाद्यतीरे
सवितरि तत्र सरित्तटे निवासः ॥"

द्वितीया यथा,—

"दासाय भवनाथे वदरीमपनेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुठारं विनिक्षिपति ॥" * ॥

लक्षिता यथा,—

"यद्भूतं तद्भवं यद्भयात्तदपि वा भूयात् ।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनायासः ॥"*

कुलटा यथा,—

"एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति नाम्भोधराः
श्रोणाः प्राङ्गणमुड्डमन्ति न सृजन्त्येते पुनर्नाथकान् ।
चैलोच्चे तरवः फलानि सुवते नैवारभन्ते जनान्
ध्यातः ! कातरमालपामि कुलटाहेतोरुचया किं कृतम् ॥"

अपि च ।

"दृष्ट्वा तावत्कोणा विपुलनदनदीग्रावरुद्धं तदर्द्धं
तस्यामेवास्ति श्रोणो विपिनमपि तथा चैत्रकामारकूपाः ।
लोकानामङ्गनारी श्रियुरपि जरसः कोऽपि रोगी विवेकी
मिथ्यावादो ममार्यं सुखरमुखवरः पुंश्चली पुंश्चलीति ॥" * ॥

अनुशयाना त्रिविधा ।

वर्त्तमानस्थानविघट्टनेन भाविस्थानाभावग्राह्या स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थले भर्त्तुरनानुमानेन प्रत्येकं उदाहरणानि ।

"समुपागतवति चैत्रे निपतति पत्रे लवङ्गलतिकायाः ।
सुदृशः कपोलपाली श्रिव श्रिव तालीदलद्युतिं लेभे ॥"*॥

"निद्रालुकेकिमिथुनानि कपोतपोत-
व्याधूतनूतनमहीरुहपल्लवानि ।
तन्वापि तन्वि ! न वनानि क्रियन्ति सन्ति
खिद्यस्व न प्रियतमस्य गृहं प्रयाहि ॥
कर्णेकल्पितरसालमञ्जरी-
पिञ्जरीकृतकपोलमण्डलः ।
निर्य्यतश्रवणवारिधारया
राधया मधुरिपुर्निरीक्ष्यते ॥" * ॥

सुदिता यथा,—

"गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्बधिरा ननन्दा
नेत्रद्वयस्य न च पाटवमस्ति यातुः ।
इत्थं निगद्य सुतनुः कुचकुम्भसीमि
रोमाञ्चकञ्चुकमुदञ्चितमातनान ॥" * ॥

कन्यका यथा,—

'किञ्चित्कुञ्चितचारुदृष्टिसरलभ्रूवल्लिमाचिक्षिपन्तं
प्रान्तभ्रान्तविलोचनद्युतिभुजा पर्य्यस्तकर्णोत्-
पलम् ।
अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकरुचा कर्णस्य कण्डूयनं
कुर्व्वाणा नृपकन्यका सुकृतिनं सव्याजमालोकते ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥

परक्षेत्रं, क्ली, (परस्य क्षेत्रं पत्न्यादि ।) परपत्नी ।
(यथा, मनुः । ३ । १७५ ।
"तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।
दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥")
परशरीरम् । परभूमिः । यथा,—
"वृथापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्रस्वकः ।"
इति चन्द्रालोकः ॥
(तथा च मनुः । ८ । ३४१ ।
"दिजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्धनिकस्य कृषीवलः ।
आददानः परक्षेत्रादण्डं दातुमर्हति ॥")

परग्रन्थिः, पुं, (परेण ग्रन्थिर्यत्र ।) पर्व्वावधिः । अङ्गुलिपर्व्व । इति हारावली ॥

परच्छन्दः, त्रि, (परस्य छन्दो यत्र ।) पराधीनः । इति हेमचन्द्रः ॥

परच्छिद्रं, क्ली, (परस्य छिद्रम् ।) परदोषः । यथा,
"नीचः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥

परजातः, त्रि, (परेण जातः । परपुरुषत्वात्तथात्वम् ।) परेधितः । औशसीत्येन परपुरुषः । परपोषितत्वात् । परमाज्ञातः । इत्यमरभरतौ ॥ अन्येनोत्पन्नश्च ॥ (कोकिले पुं । एष हि काकेन पुष्टो भवतीति प्रसिद्धिः ॥)

परजितः, त्रि, (परेण जितः ।) परपुरुषः । शत्रुणा पराजितः । इति केचित् ॥

परञ्जः, पुं, (परं जयतीति । जि जये + बाहुलकात् डः ।) तैलयन्त्रम् । छुरिकाफलः । फेनः । इति मेदिनी ॥

परञ्जनः, पुं, (परायाः पश्चिमस्या दिशो जनः स्वामी । निपातनात् साधुः ।) वरुणः । इति हेमचन्द्रः ॥

परञ्जयः, पुं, (परां पश्चिमां दिशं जयति स्वामित्वेन । जि + अच् । सर्व्वनाम्नः वृत्तौ पुंवद्भावः सुम् च ।) वरुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रुजयकर्त्ता । परान् जयतीति खप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परतन्त्रः, त्रि, (परस्तन्त्रं प्रधानं यस्य ।) पराधीनः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १ । १५ ।
"परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्म्मणां हि महाभाग ! सूक्ष्मं ज्ञेयतमेन्द्रियम् ॥"
परस्य तन्त्रं इति विग्रहे क्ली । परकीयशास्त्रम् । परं श्रेष्ठं तन्त्रमिति विग्रहे । उत्कृष्टशास्त्रम् । उत्तमपरिच्छदम् ॥)

परत्रभीरुः, त्रि, (परत्र परलोकान्तरघटनाविषये भीरुः ।) धार्म्मिकः । परकालभयशीलः । यथा,—

"परत्रभीरुं धर्म्मिष्ठमदुर्युक्तं क्रोधवर्ज्जितम् ॥"
इति मिताक्षरायां कात्यायनः ॥

परत्वं, क्ली. परस्य भावः । परता । न्यायमते तद्द्विविधम् । दैशिकम् १ । तत्तु बहुतरसूर्य्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः । कालिकम् २ तच्च बहुतरकालाम्बरितत्वज्ञानजन्यगुणः । एतद्द्वयं मूर्त्तपदार्थगुणः । दैशिकपरत्वस्यासमवायिकारणं दिक्शरीरसंयोगः । कालिकस्यासमवायिकारणं कालपिण्डसंयोगः । ते अपेक्षाबुद्धिजन्ये । तन्नाशनाश्ये च । यथा,
"परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम् ।
दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्ते एव तु दैशिकम् ॥
परत्वं सूर्य्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम् ॥
तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिवाकरपरिष्यन्दपूर्व्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥
परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः ।
अत्र त्वसमवायी तु संयोगः कालपिण्डयोः ॥
अपेक्षा बुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

परदारः, (परस्य दाराः ।) परभार्य्या । तद्गमने दोषो यथा, कर्म्मलोचनम् ॥
"परदाररताश्चैव परद्रव्यहराश्च ये ।
अधोऽधो नरके यान्ति पीड्यन्ते यमकिङ्करैः ॥"
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो यो रतः परयोषिति ।
याति तस्यापूजितस्य रुष्टा लक्ष्मीर्गृहादपि ॥
इहातिनिन्द्यः सर्व्वत्र नाधिकारी स्वकर्म्मसु ।
परत्रैवान्यकूपे च यावदधर्म्मक्षयं वसेत् ॥
अपि च ।
"किन्तस्य तपसा मौनेन च व्रतेन च ।
सुरार्च्चनेन तीर्थेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥
सर्व्वमायाकरञ्चैव धर्म्ममार्गार्गलं नृणाम् ।
अवधानञ्च तपसो दोषाणामाश्रयं परम् ॥
कर्म्मबन्धनिबद्धानां निगडं कठिनं सुतः ।
प्रदीपरूपं कीटानां मीनानां बड़िशं यथा ॥
विषवृक्षं दुःखसुखमारम्भे मधुरोपमम् ।
परिणामे दुःखबीजं सोपानं नरकस्य च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३० । ६१ अध्यायः ॥ * ॥
"यस्तु पाणिगृहीतीं तां हित्वान्यां योषितं व्रजेत् ।
अगम्यागमनं तद्धि सद्यो नरककारणम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यागयोग्यव्रतादिकम् ।
क्षेत्रतीर्थाटनं तस्मिन् वासो धर्म्मक्रियादिकम् ॥
स्वाध्यायादि तपो दैवं पैत्र्यं कर्म्म वरानने ! ।
यत्तेषन्निष्फलं सर्व्वं परस्त्रीगमनान्नृणाम् ॥
परदाराभिगमनात् कोटि एकादशीव्रतम् ।
अपरं किमु वक्तव्यं निष्फलं निरये स्थितिः ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव ब्रवीमि ते ।
परयोनौ पतन् बिन्दुः कोटिपूजां विनाशयेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"त्याज्यं धर्म्मान्वितैर्नित्यं परदारोपसेवनम् ।
नयन्ति परदारा हि नरकं नैकविंशतिम् ॥
सर्व्वेषामेव वर्णानामेष धर्म्मो ध्रुवोऽन्यकः ॥
एवं पुरा सुरपते ! देवर्षिरमितोऽब्रवीत् ।
प्राह धर्म्मश्यवस्थानं खगेन्द्रायारुणाय हि ।
तस्मात् सुदूरतो वर्জ्जेत परदारान् विचक्षणः ।
नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥"
इति वामने ६३ अध्यायः ॥

परदुःखं, क्ली. (परेषां दुःखम् ।) अन्यजनपीड़ा । यथा, -
"त्यक्तात्मसुखभोगेच्छा सर्व्वसत्त्वसुखैषिणः ।
भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥
परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ।
नापेक्षन्ते महात्मानः सर्व्वभूतहिते रताः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

परद्वेषी, [न्] त्रि, (परेभ्यो द्वेष्टीति । पर + द्विष् + णिनिः ।) विद्वेषकः । परद्वेषा । इति शब्दमाला ॥

परध्यानं, क्ली, (परं श्रेष्ठं ध्यानम् ।) ध्यानविशेषः । यथा, -
"श्रेष्ठे मनो निधातव्यं यात्ति श्रेष्ठं विचिन्तयन् ।
यत्तद्ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥"
इति गरुड़पुराणम् ॥
(परस्य ब्रह्मणोध्यानं यद्वा परं ब्रह्मविषयकंध्यानमिति । ब्रह्मचिन्तनम् ॥ परेषां ध्यानमितिविग्रहे । परानिष्टचिन्तनम् ॥)

परन्तपः, त्रि, (परान् शत्रून् तापयतीति । तप + मन्ताप् "द्विषत्परयोस्तापेः ।" ३ । २ । ३६ । इति खच् । "खचि ह्रस्वः ।" ६ । ४ । ६४ । इति उपधाया ह्रस्वत्वे मुम् ।) परतापी । (यथा, भट्टिः । १ । १ ।
"अभूद्रघो विबुधखः परन्तपः
सुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ॥")
(जितेन्द्रियः । इति चित्तामणिः ॥ तामसमनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ७ । २४ ।
"द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोधनः ।
तपोरतिरकल्माषस्तत्वधन्वी परन्तपः ।
तामसस्य मनोरेते दशपुत्रा महाबलाः ॥"
नृपविशेषः । असौ हि मगधेश्वरः । यदुक्तं रघौ । ६ । २१ ।
"असौ शरण्यः शरणोन्मुखानां-
मगधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः
परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥")

परपदं, क्ली, (परं श्रेष्ठं पदम् ।) श्रेष्ठस्थानम् । मुक्तिः । यथा, -
"कल्याणानां निदानं कलिमलमथनं जीवनं सज्जनानां
पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ।"
इति महानाटकम् ॥
(परस्य परेषां वा पदं स्थानमितिविग्रहे परराष्ट्रम् ॥)

परपाकनिरतः, पुं, (परार्थाय पाकात् निरतः ।) परं हिंस्यकपाकरहितः । पञ्चयज्ञाकर्त्ता । यथा, -
"गृहीत्वाग्निं समारोप्य पचेयज्ञान्न निर्वपेत् ।
परपाकनिरतोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥"
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

परपाकरतः, पुं, (परस्य पाके रतः ।) परपाकरुचिः । पातः पञ्चयज्ञाद्यकर्त्ता परान्नभोजी । यथा, -मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये ।
"पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥" * ॥
परपाकनिवृत्तपरपाकरतयोरन्नभोजने दोषो यथा, -
"परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
अपक्वस्य च भुक्तान्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥"
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

परपिण्डादः, त्रि, (परस्य पिण्डं अन्नादिकं अत्तीति । अद् लौ भक्षणे । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) परान्नोपजीवी । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

परपुरुषः, पुं, (परः श्रेष्ठः पुरुषः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परोऽन्यः पुरुषः ।) अन्यपुमान् । उपनायकः । यथा,
"राजन् जीवावधानं कुरु ग्रहणं निभृतं प्रेय
सीनां कृत्वेदा
रक्षा ते कीर्त्तिकान्ता जगदटनपरा विश्वभोग्या
परा श्रीः ।
या वा पाणौ गृहीता विधिवदमिलता शुद्ध-
धारेति मत्वा
मौलिकण्ठं मापि नित्यं परपुरुषगतं मारभावा
दुपैति ॥"
इति कर्णाटराजस्तुतौ कालिदासः ॥

परपुष्टः, पुं, (परेण काकेन पुष्टः पालितः । डिम्भस्फोटनात्तस्या कोकिलया हि नीडस्थं काकडिम्बमपसार्य्य स्वडिम्बं तत्र स्थापितं काकेन निजडिम्बबुद्ध्या तत्परिपाल्यते इति प्रसिद्धेरस्य तथात्वम् ।) कोकिलः । इति मेदिनी ॥ परेण योषिति च । इति धरणिः ॥

परपुष्टमहोत्सवः, पुं, (परपुष्टानां कोकिलानां महोत्सवो यत्र । आम्रमुकुलोद्गमे हि कोकिलानां आनन्दो जायते ।) आम्रः । इति शब्दमाला ॥

परपुष्टा, स्त्री, (परेण परपुरुषेण पुष्टा पालिता ।) वेश्या । इति मेदिनी ॥ पराश्रया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परमाड़ा इति भाषा ॥

परपूर्व्वा, स्त्री, परोऽन्यः पूर्व्वो भर्त्ता यस्याः सा पत्यन्तरग्रहणात् प्रागन्येन गृहीतासीदित्यर्थः । अस्या लक्षणं यथा, मानवे ५ अध्यायः ॥
"पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।
निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्व्वेति चोच्यते ॥"
अस्याः प्रकारो यथा,
"परपूर्व्वाः स्त्रियस्तिस्रः समुद्दिष्टा यथाक्रमम् ।
पुनर्भूश्चविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा ॥"
इति मिताक्षरायां नारदः ॥

परप्रतिनप्ता, [तृ] पुं, (प्रतिनप्तुः परः अन्तरः।) वृद्धप्रपौत्रः। इति हेमचन्द्रः॥

परभागः, पुं, (परस्य श्रेष्ठस्य भागः।) गुणोत्कर्षः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः। ५।७०॥
"आभाति लब्धपरभागतयाऽधरोष्ठे
लोलाग्रमंतं सदशनार्चिरिव त्वदीयम्॥")
सुसम्पत्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्रेयांशश्च॥

परभुक्ता, स्त्री, (परेण परपुरुषेण भुक्ता।) अन्यपुरुषसम्भोगविशिष्टा। यथा,—
"परभुक्ताञ्च कान्ताञ्च यो भुङ्क्ते स नराधमः।
स पच्यते कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥
न सा देवे न सा पित्र्ये याकाङ्क्षा पापसंयुता।
तस्या आलिङ्गने भर्त्ता भवत्यौच्छिजभा हतः॥
देवताः पितरस्तस्य हव्यदाने च तर्पणे।
सुखिनो न भवन्त्येवमित्याह कमलोद्भवः॥
तस्माद्यत्नेन भार्य्याञ्च रक्षणं कुरुते सुधीः।
अन्यथा पापिनीभर्त्ता निश्चितं नरकं व्रजेत्॥
पदे पदे सावधानः कान्तां रक्षति पण्डितः।
न प्रतीतिस्थलो योषा दोषाणाञ्च करण्डिका॥
कलत्रं पाकपात्रञ्च सदा रक्षितुमर्हति।
परसङ्गादशुद्धाञ्च शुद्धां स्वस्मै न सदा॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८ अध्यायः॥*॥
अन्येन भक्षिते त्रि॥

परभृत्, पुं, (परान् कोकिलान् बिभर्त्तीति। डु भृञ् + क्विप्। परेषां भृदिति केचित्।) काकः। इत्यमरः। २। ५। २०॥ (परजनपोषके, त्रि। यथा, भागवते। २। २। ५।
"चोराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नैवाङ्गिणाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन्॥")

परभृतः, पुं, (परेण काकेन भृतः पुष्टः।) कोकिलः। इत्यमरः। २। ५। १६॥ (यथा, मृच्छकटिके।
"परभृत इव नीडं रक्षितो वायसीभिः॥"
स्त्रियां टाप्। यथा, रघौ। ६। ४७।
"परभृताभिरितीव निवेदिते
स्मरमते रमते स वधूजनः॥"
तथाच कुमारे। ६। २।
"चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी॥"
अत्र मल्लिनाथः। "परभृतया कोकिलया उच्चुखी मुखरा। परभृतेति क्रियाशब्दविवक्षायां 'जातेरस्त्री' इति ङीप् प्रत्ययो न भवति। अथवा भृङ्गरणं सम्पदादित्वात् क्विप्। परैः भृत्यस्यात्मना परभृता इति व्यासेन व्याख्यातम्। पदमञ्जरीकारस्तु परैः भ्रियते इति कर्म्मणि क्विपमाह॥") परपोषिते त्रि॥

परम्, व्य, (पॄ पूर्त्तौ + क्यम्।) नियोगः। क्षेपः। इति मेदिनी॥ पश्चात्॥ (किन्त्वर्थे। यथा, पञ्चतन्त्रे।
"तेषां सर्व्वे ग्राम्यधर्म्माः परं बहिरवस्थिताः॥"
अधिकम्। यथा, रघुः। १। १७।
"रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्॥"
अनन्तरम्। यथा, तत्रैव। १। ६६।
"नूनं मत्तःपरं वंश्याः प्रिक्षविष्यन्ति दर्शनम्॥")

परम, य, अनुज्ञा। इति मेदिनी॥ हाँ इति भाषा। तथा च। ओमेवं परमं मते। इत्यमरः। ३। ४। १२॥ औमिति मते अनुमतौ। ओं कुरु ओमित्यृक्षवतः। एवं वाढं एवं यदाह भगवान्। परमन्ते आवसं ममेदं परमम्। त्रयं प्रकारेऽपि। इति भरतः॥

परमः, त्रि, (परं उत्कृष्टं मानीति। "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) परः। उत्कृष्टः। इति मेदिनी॥ (यथा, मनुः। ६। ३१। ६।
"सर्व्वेषां ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत्॥")
प्रधानम्। (यथा, मनुः। ६। ६६।
"एवं संन्यस्य कर्म्माणि स्वकार्य्यपरमोऽस्पृहः॥")
आद्यः। ओङ्कारः। इति विश्वः॥ (यथा, कुमारे। ६। ३५।
"ततः परमिमुक्ता प्रतस्थे मुनिमण्डलम्॥")
अग्रेसरः। इति हेमचन्द्रः॥ (महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ५१।
मन्त्रवित् परमोमन्त्रः सर्व्वभावकरो हरः॥")

परमगतिः, स्त्री, (परमा गतिः।) मुक्तिः। मोक्षहेतौ त्रि। यथा।
गुणातीतोऽपीश्वरस्त्रिगुणसचिवस्त्वत्तः परमयस्मिन्मूर्त्तिर्यः सृष्टिस्थितिविलयकर्म्माणि कुरुते। कृपापारावारः परमगतिरेष त्रिजगतां नमस्तस्मै कस्मैचिदमितमहिम्ने पुरभिदे॥ इति मङ्गलवादः॥ तस्या लक्षणं यथा,—
"यां विप्राः सञ्चितः शान्ता विधुद्धा ज्ञाननिश्चयाः।
गतिं गच्छन्ति सन्मुक्तास्तामाहुः परमां गतिम्॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः॥

परमगवः, पुं, स्त्री, परमश्चासौ गौश्चेति श्रेष्ठगौः।

परमपदः, पुं, क्ली, (पद्यते ज्ञानिभिः प्राप्यते इति पदम्। ततः कर्म्मधारयः।) श्रेष्ठस्थानम्। परदेवताचरणः। यथा। स्वर्णैरावीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव मनुम्। स गन्धर्व्वश्रेणीपतिरपि कवित्वामृतनदीनदीनः पर्य्यन्ते परमपदलीनः प्रभवति॥ इति कर्पूरास्तवस्तोत्रम्॥

परमब्रह्म, [न्] क्ली, (परमं ब्रह्म।) परमेश्वरः। नारायणः। यथा।
सत्यतपा उवाच।
"यदेतत् परमं ब्रह्म त्वया प्रोक्तं महामुने!।
तस्य रूपं न जानन्ति योगिनोऽपि महात्मनः॥
अनामगोत्ररहितमस्मृतं मूर्त्तिवर्ज्जितम्।
कथं तत्ज्ञायते ब्रह्म संज्ञानामविवर्ज्जितम्॥
तत्तस्य संज्ञां कथय येन जानाम्यहं गुरो!॥"
दुर्व्वासा उवाच।
"यदेतत् परमं ब्रह्म वेदवादेषु पठ्यते।
स देवः पुण्डरीकाक्षः स्वयं नारायणः परः॥
स यज्ञैर्विविधैरिष्टैर्दानैर्दत्तैश्च सत्तम!।
प्राप्यते परमो देवः स्वयं नारायणो हरिः॥"
इति वराहपुराणम्॥

परमर्षिः, पुं, (परमश्चासौ ऋषिश्चेति।) अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"ऋषिर्हिंसागतौ धातुर्विद्यासत्यतपःश्रुतेः।
एष सन्निश्चयो यस्मात् ब्रह्मणश्च ततस्त्वृषिः॥
विवृत्तिसमकालन्तु बुद्ध्या यक्तिर्ऋषिस्वयम्।
ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः॥
गत्यर्थाद्ऋषतेर्धातोर्नामानि वृत्तिकारणम्।
यस्मादेष स्वयं भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता॥"
इति मात्स्ये १२० अध्यायः॥
भेलादिऋषिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (वेदव्यासो हि परमर्षिः। यथा, महाभारते। १। १। १७।
"वेदव्यासेन यत् प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा॥")

परमस्वधर्म्मा, [न्] त्रि, परमस्वो धर्म्मो यस्य। इति कर्म्मधारयपूर्व्वपदबहुव्रीहौ सिद्धान्तकौमुदी॥

परमहंसः, पुं, (परमः श्रेष्ठः हंसः सोऽहं आत्मा यस्य।) सन्न्यासिविशेषः। अस्य लक्षणं यथा।
जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निरायुधहस्तश्चब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले भैक्षमाचरन् लाभालाभौ समौ कृत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिकरस्थण्डिलेष्वनिकेतवासी निष्पत्रयो निर्म्ममः शुक्लध्यानपरायणः अध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्म्मनिर्म्मूलनाय सन्न्यासेन देहत्यागं करोति यः स एव परमहंसो नामेति जीवन्मुक्तिविवेकः॥
(अयं हि चतुर्विधाबधूतेषु श्रेष्ठः। यदुक्तं महानिर्व्वाणतन्त्रे।
"चतुर्णामबधूतानां तुरीयो हंस उच्यते।
त्रयोऽन्ये भोगयोगाढ्या मुक्ताः सर्व्वे शिवोपमाः॥"
परमहंसेन हि यज्ञोपवीतादिचिह्नानि परित्यज्य कौपीनादिकं धारणीयम्। यदुक्तं सूतसंहितायां ज्ञानयोगे।
"परमहंसश्चिदण्डञ्च रज्जुं गोवालमिश्रितम्।
शिक्यं जलपवित्रञ्च पवित्रञ्च कमण्डलुम्॥
चर्म्मणीमजिनं सूत्रं सूत्रखनित्रं कृपाणिकाम्।
शिखां यज्ञोपवीतञ्च नित्यकर्म्म परित्यजेत्॥
कौपीनं छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारिकाम्।
योगपट्टं बहिर्वस्त्रं पादुकां छत्रमद्भुतम्॥
अक्षमालाञ्च गृह्णीयात् वैणवं दण्डमव्रणम्।
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः कुर्य्यादुदुम्बरं सुदा॥
आमितिच त्रिभिः प्रोथ्य परमहंसक्षिपुङ्कभम्॥"
अविदुषा परमहंसेन एकदण्डेन भाव्यम्। विदुषा तु दण्डादिकं किमपि न धारणीयम्॥ यदुक्तं निर्णयसिन्धौ। "परमहंसस्यैकदण्ड एव सोऽप्यविदुषः। विदुषान्तु सोऽपि नास्ति। न दण्डं न शिखां नाच्छादनं धरति परमहंसः॥" परमहंसास्तु केवलं प्रणवजपतत्परा एव भवन्ति। यदुक्तं सूतसंहितायाम्।
"प्रणवान्नास्त्यृचोवेदाः प्रणवे पर्य्यवस्थिताः।
तस्मात् प्रणवमेवैकं परमहंसः सदा जपेत्॥
विविक्तदेशमाश्रित्य सुखासीनः समाहितः।
यथाशक्ति समाधिस्थो भवेत् सन्न्यासिनां वरः॥"
परमहंसास्तु "तत्त्वमसि" इत्यादि महावाक्यार्थ

लम्बनेन आत्मज्ञानानुशीलिनो भवन्ति "सोऽहं" शिवोऽहं" इत्यादि वदन्तस्तत्त्वज्ञानावलम्बनस्य परिचय प्रयच्छन्ति च। एषामध्यक्षो हि स्वामीत्याख्यया प्रसिद्धः। एते हि तीर्थभ्रमण-निपुणास्तीर्थस्थानस्थाश्च। मतस्य परमहंसस्य पुरीरं भूमौ निखातत्वम्। यदुक्तं वायु-संहितायाम्।

"स्थते न दहनं कार्यं परमहंसस्य म ..रा।
कर्त्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया॥"

परमहंसस्तु दण्डिपरमहंसावधूतपरमहंसभेदेन द्विविधः। ये तु दण्डं परित्यज्य पारमहंस्य-व्रतावलम्बनं कुर्वन्ति ते दण्डिपरमहंसाः। ये चावधूतवृत्त्यानुष्ठानेन परमहंसाख्यं खवा-वधूतपरमहंसाः। परं सर्व्व एव प्रणवोपासकाः इति॥ * ॥

शुक्लयजुर्व्वेदगत उपनिषद्विशेषः। इति मुक्ति कोपनिषत्॥)

रमाणुः, पुं, (परमः सर्व्वचरमकोऽणुः।) पृथिव्यादिभूतचतुष्टयानां द्व्यणुकानामवयवः। स च नित्यः निरवयवः ततः किमपिसूक्ष्मो नास्ति। यथा, —

"नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा।
अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी॥"

पारिमाण्डल्यनामकतत्परिमाणन्तु न कस्यापि कारणम्। यथा,

"पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्॥"

जलादिपरमाणुरूपस्य नित्यत्वम्। पार्थिवपर-माणुरूपस्यानित्यत्वम्। पार्थिवपरमाणुरूप-स्यानित्यत्वम्। यथा, भाषापरिच्छेदे॥

"जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत सहेतुकम्।"

तैरेव परमाणुभिरादावादौ द्व्यणुकचसरेणवादि क्रमेण स्थूलस्थितिजलतेजोमरुतः सृजति परमे-श्वरः। यथा आयोजनं परमाणुकर्म्म तथा च सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकारम्भकपरमाणुकर्म्म यत्नजन्यं प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यं वा कर्म्मत्वात् अस्मदादिशरीरकर्म्मवत् इति कुसुमाञ्जलिः॥ प्रलयेऽतिस्थूलस्थूलनाशानन्तरं परमाणुक्रिया-विभागपूर्व्वसंयोगनाशादिक्रमेण द्व्यणुकनाशा-त्तिष्ठन्ति परमाणव एवेति। यथा, —

"शोधयमानास्तिष्ठन्ति प्रलये परमाणवः।"

इति प्राचीनकारिका॥

तस्य महत्त्वाभावादतीन्द्रियत्वम्। यथा। महत्त्वं बहुविधहेतुरिति भाषापरिच्छेदः॥ * ॥

कालविशेषः। यथा, श्रीभागवते ३।११।४-५॥

"स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम्।
सतो विशेषभुग् यस्तु कालः स परमो महान्॥
अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः।
जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात्॥"

अस्यार्थः। एतदेव प्रपञ्चयति स इत्यादिना। सतः प्रपञ्चस्य परमाणुतां परमाणवस्थां यो भुङ्क्ते स कालः परमाणुः तस्यैवाविशेषं साकल्यं यो भुङ्क्ते स परममहान्। अयमर्थः

ग्रहर्क्षतारामचक्रस्य इत्यादिना यत् सूर्य्यपर्य्यटनं वक्ष्यति तत्र सूर्य्यो यावता परमाणुर्दृग्गमति-क्रामति तावान् कालः परमाणुः। यावता च द्व्यादिपराख्यात्मकं सर्व्वं भुवनकोषमतिक्रामति स परममहान् संवत्सरात्मकः तस्यैवावृत्त्या युगमन्वन्तरादिक्रमेण द्विपरार्द्धान्तत्वमिति। तथा च पञ्चमे सूर्य्यगत्यैव कालादिविभागं वक्ष्यति।५। इदानीं द्व्यणुकादिलक्षणपूर्व्वकं मध्यमकालावस्थां कथयति द्वौ परमाणू यमुः स्यात् त्रयोऽणव-स्ते सरेणुः स तु प्रत्यक्ष इत्याह जालार्केति गवाक्षप्रविष्टेष्वर्करश्मिष्ववगतः कोऽसौ योऽति-लघुत्वेन खमेवानुपतन् व्यगात् गतः। न गामिति पाठे खमेवानुपतन्नवगतः न तु गां पृथ्वीम्। इति श्रीधरस्वामी॥

परमाणवङ्गकः, पुं, (परमाणुरङ्गं यस्य। कप्।) विष्णुः। इति शब्दमाला॥

परमात्मा, [न्] पुं, (परमः केवलः आत्मा।) परं ब्रह्म। तत्पर्य्यायः। व्यापोऽव्योतिः २ चिदात्मा ३। यथा,

"परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणः प्रकृतेः परः।
कारणं कारणानाञ्च श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४६।१५।

"भूतात्मा परमात्मा च सुक्तानां परमा गतिः॥"

महादेवः। यथा, तत्रैव। १३। १७। १३७।

"प्रीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानधृक्॥")

परमार्हतः, पुं, (परमः अर्हतः हैतवर्जितः।) विष्णुः। यथा, —

"नमस्ते ज्ञानसद्भाव नमस्ते ज्ञानदायक।
नमस्ते परमार्हत नमस्ते पुरुषोत्तम!॥"

इति गरुड़पुराणम्॥

परमान्नं, क्ली, देवपित्रन्नत्वात् परममुत्कृष्टमन्नम्। परमाणामुत्कृष्टानां देवादीनामन्नमिति वा। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। पायसः २। इत्य-मरः। २। ७। २४॥ क्षीरिका ३। तस्य पाकप्रकारो यथा,—

"शुद्धे दुग्धे तु दुग्धे तु घृतात्क्षीरसमुद्भवान् क्षिपेत्।
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता मा सिताढ्ययुतो-त्तमा॥"

अस्य गुणाः।

"क्षीरिका दुर्ज्जरा बल्या धातुपुष्टिप्रदा गुरुः।
विदग्धिभी हरेत् पित्तरक्तपित्तास्रमारुतान्॥"

इति भावप्रकाशः॥

परमायुः, [स्] क्ली, (परमं आयुः।) जीवित-कालः। यथा,—

"शतं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सह।
परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह॥
अब्दा द्व्यशीतिश्चत्वारिंशदश्वानां शुनां द्वादशवत्सराः।
पञ्चविंशतिवर्षाणि खरस्य करभस्य च॥
चतुर्विंशतिरब्दानां वृषस्य महिषस्य च।
मृगशूकरवस्तादिपशूनां षड्दशान्विता॥"

इति शब्दमाला॥ * ॥

अथायुरानयनम्।

"अज्ञानादायुषः सर्व्वं विफलं कीर्त्तितञ्च यत्।
तस्मादानयनं तस्य स्फुटार्थमभिधीयते॥
नीचान्तरस्य खेटस्य भागस्तुङ्गगुणो भवेत्।
चेष्टा केन्द्रस्तु चेत् षड्भादधिकं चक्रशोधितम्॥
नान्यथा तस्य भागादि चेष्टा गुणक उच्यते।
गुणश्चेत् षष्टिहृतो न्यूनं तदा द्व्याप्तं सवा-नलः ३०॥
एवं तुङ्गगुणश्चेष्टा गुणो यत् स्यात् तयोर्वधात्।
फलं कलादिकं तत् स्यात्तुङ्गकस्फुट उच्यते॥
अथाशयगुणं वक्ष्ये चेत्रादिसप्तवर्गजम्।
वर्गे चेत्रादिके सर्व्वे याम्यस्थंगतत्रि० कलागुणः॥
अधिमित्रगृहे तत्त्वम् २५ मित्रे वित्तं शुभज्ञातयः।
२१। ४०।
समे पञ्चदशप्राणाः शत्रौ स्वचोशकोरगाः८।२०
पञ्चाशत्यौ ५ तदैक्यं यत् चेत्रोच्चगुणयुक् पुनः।
सर्व्वे वर्गोत्तमे स्वांशे स्वचोशे स्यादयं गुणः॥
अधोऽर्व्वे युगांशोनस्त्वंशोनो मित्रवेश्मनि।
समे द्व्याप्तो रिपौ त्र्याप्तो युगांशस्त्वतिशत्रुभे॥
एवं स्यादाशयगुणो विशेषो यः स उच्यते।
स्वचोशकः स्वांशको वा वर्गोत्तमगतोऽपि वा॥
यदि स्यादधिमित्रर्क्षे तदा तत्राशये गुणे।
गजनेत्रे समुद्राप्तौ २८।३४ कलार्द्धं मिश्रयेद्बुधः।
एवं मित्रगृहे तद्वदुपस्थंगाद्विमिश्रयेत्१६।३०।
शत्रुक्षेत्रे तु षड्भिन्नां कुर्य्यात्त्रिकलां त्यजेत्॥६।२०
अधिशत्रुगृहे वाणरुद्राब्धी ५ । ८३ लिप्तादिकं
त्यजेत्।
आशयस्य गुणस्यास्य वधः स्फुटगुणस्य यः॥
तन्मूलं कर्म्मयोग्यः स्याद्गुणं आयुर्व्विधौ स्मृतः।
खेटानाञ्च तनोर्भागाः खाब्धि ४० शिष्टाः कली-कृताः॥
पुनः शून्यरसा ६० भक्ताः क्रमात् स्यादायुषः पलम्।
लब्धलब्धं ग्रहैर्गोनं न्यूनं चक्रार्द्धतो यदि॥
तत्कला स्यात्तदाहारो नायं षड्भाधिके विधिः।
खवसृत्या १८०० खखाङ्केन ४०० गुणितं पल-मायुषः॥
क्रमतः पापसौम्यानां हारार्द्धं शोधनं भवेत्।
खखवसृत्यूनहारश्चेद्धारो हारदलं क्रमात्॥
आयुः पलार्द्धं शून्याब्धि हृत्याप्तं शोधनं तथा।
आयुःपलं शोधनोनमेवं चक्रार्द्धशोधनम्॥
चक्रार्द्धशोधने त्वेकराशौ द्व्यादिग्रहे सति।
एकस्याधिकवीर्य्यस्य हानिं सत्यः प्रभाषते॥
आयुःपलं हतं स्वीयैर्गुणैर्वीर्य्यैः कलादिभिः।
षष्ट्याप्तम् ६० तत् पुनः सूर्य्यमहस्राप्ताः १२००० समादयः।
तनोरायुः पलं सूर्य्यः महस्राप्ताः समादयः।
चेष्टाप्तं बलवद्राश्योस्त्या राशितुल्याः समास्तथा॥
द्वादशाहतभागाद्यैर्दिनाद्यैश्चापि संयुताः।
एव सूर्य्यादिलग्नानामंशायुः प्रस्फुटं भवेत्॥
सूर्य्यान्तरितखेटस्य कला आयुःपलं भवेत्।
तदेत् षड्भिः कलान्यूनं तदा तां द्विगुणाप्लुतम्॥

अथवा ।
"मुनीचान्तरितः खेटः सवडभः सकलीकृतः ।
आयुःपलमिदं प्राज्ञैर्ज्ञेयं पैण्डादिकर्मणि ॥
चंद्रांशोनं शत्रुभस्यस्य विनाडीमायुषः पलम् ।
अस्तगस्य द्विभागोनं क्षिप्ता शुक्रर्क्षनेश्वरौ ॥
रुक्मस्य यदि खेटस्य चंद्रांशार्द्धहानिसम्भवः ।
व्यधिकैका तदा हानिः कर्मज्ञात्र विपश्चिता ॥
चक्रार्द्धशोधनं कार्यं पूर्ववत् सति सम्भवे ।
एवमायुःपलं पैण्डे जीवः प्रोक्तो निसर्गजे ॥
पैण्डं यथागतं सौरैर्भानोश्चिंशांशसंयुतम् ।
चन्द्रस्य वेदभागाढ्यं भृगोः०चिंशांशसंयुतम् ॥
कुजगुर्व्योरर्धयुगांशोनं ज्ञस्यार्द्धं तत्र सप्तांशयुक् ।
आयुःपलं निसर्गाख्ये रविकृत्योर्थयागतम् ॥
दशांशोनदलं ज्ञस्य जीवस्य विदशांशकम् ।
दशांशं भूमिपुत्रस्य विंशत्यंशं निशापतेः ॥
दशाघ्नं श्रुतिभिर्भक्तं प्राणैरायुःपलं भवेत् ।
जीवोक्तं सप्तभागोनं सर्वेषामायुषः पलम् ॥
आयुः पलस्य खाभाष्टद्विगुणेन १०८०० समायुतम् ।
इत्थमायुःपलं खाष्टदशाघ्नम् १०८० स्यात् समाहिकम् ॥
पैण्डनैसर्ग्यजीवोक्ते भवेदायुः खगामिनाम् ।"
अथवा ।
"रवेरायुःपलं चाघ्नं विनखांशं दिनादिकम् ।
पैण्डमायुर्भवेदिन्दोर्नागघ्नम्५ हादशो१२ द्धृतम् ।
कुजगुर्व्योरर्धयुगे नाघ्नं बुधस्य पक्षभिर्हृतम् ।
कवेः शैल७हृतं विंशत्याघ्नं २० सौरैर्गुणोद्धृतम् ।
विधोरायुःपलं लब्धं खरसैः स्यादिनादिकम् ॥
निसर्गे शशिपुत्रस्य३ रामघ्नं खयमोद्धृतम् ।
रविकृत्योर्गुणाघ्नं कुजस्य खगुणोद्धृतम् ॥
गुरोस्त्रिघ्नं खचन्द्राघ्नं१० शून्यैस्तर्कैः ६ शतोद्धृतम् ॥"
अथवा ।
"आयुःपलमिनादीनां खाब्धिघ्नमाग ८६४० भागयुक् ।
द्विघ्नं सप्तघ्नमायुः स्यादिनादौ जीवभाषितम् ॥
विरामशिलघ्नविकला खखवार्क१२०००हृतास्तनोः ।
तदंशकघ्नं ज्ञेयमायुः पैण्डादिकचये ॥
अंशतुल्यं तनोरायुर्वदन्ति बहवो बुधाः ।
केचिद्राशिसमं केचित्तस्य यस्याधिपो बली ॥
लग्नस्फुटस्य लिप्ताभिर्हत्वादायुर्दृचारिणाम् ।
प्रत्येकं चन्द्रलिप्ताभि २१६००० र्भजेद्धृषाधिकं भवेत् ॥
अनेन हीनस्वस्वायुर्लग्ने पापग्रहे सति ।
दृष्टे तु सौम्यखेटेन तस्यार्द्धेन तदा वियुक् ॥
यावानमुनपलस्यैव हृच्छास्त्रकभाषितम् ।
केचित् प्राहुर्लग्नराशिं त्यक्ता लिप्ताधिका क्रिया ॥
अन्ये लग्नस्थपापस्य भावोत्थफलताडितम् ।
पुराघ्नं शोध्यमायुर्यत् तत्षष्ट्याघ्नं विशोधयेत् ॥
तत्रापि लग्ने पापौ चेत् बलिनस्य फलेन तत् ।
स्वस्वे पूर्णफलेनैव क्रिया कार्या विपश्चिता ॥
पापेऽपि लग्ने लग्नेशे न कर्तव्या क्षयं क्रिया ।
अंशायुषि न कार्यैव हानिः प्राज्ञैः कथञ्चन ॥
लग्नस्य वीर्याद्रंशोत्थं पैण्डं भानोर्बलाधिकात् ।
निसर्गोत्थं विधोर्वीर्यादायुः साध्यं विपश्चिता ॥
त्रयश्चेद्बलहीनाः स्युर्जीवोक्तं साधयेत्तदा ।
लग्नेन्दोर्लग्नभान्वोश्च सूर्येन्दोः समवीर्ययोः ॥
तदायुषो यदैक्यार्द्धं तदुक्तं श्रीधरादिभिः ।
नात्रतमावनादायुः पृथक्ग्रन्थनगांशकैः ॥
साष्टसूर्यांशकै१२८हीनं सौरं वर्षादिकं भवेत् ॥
पश्याग्निजः सधर्मा ये सच्छीलाढ्या जितेन्द्रियाः ।
गुरुदेवद्विजे भक्तास्तेषामेवायुरीरितम् ॥
ये पापा लुब्धकृपणा देवब्राह्मणनिन्दकाः ।
बन्धुगुर्वङ्गनामक्तास्तेषां मृत्युरकालजः ॥"
इति तोयगयामायुर्दायाध्यायः ॥

परमायुष्, पुं, (परमं आयुर्यस्य । पृषोदरादित्वात्तत् । दीर्घकालजीवित्वादस्य तथात्वम् ।) अमनस्कः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परमार्थः, पुं. (परमः श्रेष्ठः अर्थः ।) उत्कृष्टवस्तु । यथार्थः । यथा, -
"प्रपञ्चो यदि वर्त्तेत निवर्त्तेत न संशयः ।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥"
इति माण्डूक्यवार्त्तिकम् ॥
(तथा च कुमारे । ५ । ७५ ।
"उवाच चैनं परमार्थतो हरं
न वेत्सि गूनं यत एवमात्थ माम् ॥"
परमः मुख्यः अर्थः प्रयोजनमिति विग्रहे । मोक्षः । सुखम् । सुखभोगः दुःखाभावः ॥ इति न्यायदर्शनम् ॥)

परमार्हतः, पुं. (परमः अर्हन् देवता उपास्यतया अस्यास्य । परमार्हत् + अण् ।) जैनराजर्षिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

परमृत्युः, पुं परेभ्यो मृत्युरस्य । (रोगादिना मृत्योरभावात् अस्य तथात्वम् ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

परमेश्वरः, पुं, (परमश्चासौ ईश्वरश्चेति ।) शिवः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महालिङ्गार्चनतन्त्रे शिवशतनाम प्रकरणे,—
"महेश्वरे महादेवे त्रिकोणनिलयान्तरे ।
विष्टरूपे महेशानि ! परमेश्वर ईरितः ॥")
विष्णुः । यथा,—
"इदन्तु द्वादशं प्रोक्तं पद्मं वै कैशवस्य हि ।
द्वादशारं तथा चक्रं यन्नाभिर्द्विभुजं तथा ॥
त्रिशूलहस्तैकमूर्त्तिश्च तथोक्तः परमेश्वरः ।"
इति वामने ५८ अध्यायः ॥
(स्त्रियां ङीप् । दुर्गा । यथा,—
देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।
"देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ॥")

परमेश्वरी, स्त्री. (परमेश्वर + ङीप् ।) आखी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनहाटी इति भाषा ॥

परमेष्ठिन्, [न्] पुं, (परमे ओस्नि चिदाकाशे ब्रह्मपदे वा तिष्ठतीति । स्थागतिनिवृत्तौ "परमे किन् ।" उणा । ४ । १० । इति इनिः स च किन् । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् "स्थास्थिन् स्थागाम् । इति षत्वम् । परमे स्थाने नाकृत्तलक्षणे तिष्ठतीति कुल्लूकभट्टः ॥) ब्रह्मा । इत्यमरः । १ । १ । १६ । (यथा, मनुः । १ । ८० ।
"मन्वन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च ।
क्रीड़न्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५८ ।
"ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । ३ । ३७ । ५८ ।
"क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
दर्शनात्तस्य कौन्तेय । संसिद्धः सर्व्वमेष्यसि ॥")
जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रामलग्नविशेषः । यथा,—
"परमेष्ठी च शुक्लाभः पद्मचक्रसमन्वितः ।
चित्राकृतिस्तथा दृष्टे शुषिरश्चातिपुष्कलम् ॥
परमेष्ठी लोहिताभश्चक्रमेकं तथा युतम् ।
बिम्बाकृतिस्तथा रेखा शुषिरश्चातिपुष्कलम् ॥"
इति ब्रह्मपुराणम् ॥
"परमेष्ठी च शुक्लाभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।
स वर्त्तुलस्तथा पीतः दृष्टे च शुषिरं ध्रुवम् ॥"
इति पुराणसंग्रहः ॥
"परमेष्ठी तु रक्ताभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।
द्विधाकृतस्तथा दृष्टे शुषिरश्चापि वर्त्तुलम् ॥
पीतवर्णयुतो वापि भुक्तिमुक्तिवरप्रदः ॥"
इति वैश्वानरसंहिता ॥ * ॥

गुरुविशेषः। यथा,—
"आदौ मन्त्रेच देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठी त्वयं गुरुः ॥"
इति दक्षिणीलतन्त्रे २ पटलः ॥
मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठिगुरुत्वहम् ॥"
इति तन्त्रान्तरम् ॥
(अजमीढपुत्रः । यथा, महाभारते । १६४।३१।
"अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः ।
षट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु भारत ।।
ऋक्षं धूम्न्यघोनिलौ दुग्धान्तपरमेष्ठिनौ ॥"
परमस्थानस्थिते वाच्यलिङ्गः । यथा, मार्कण्डेये । ७६ । २ ।
"अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः ।
चाक्षुषत्वमनस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज ! ॥")

परम्परः, पुं. (परं पिपर्त्तीति । पॄ पालनपूर्त्तौ + अच् । "तत्पुरुषे कृतीति" अलुक् ।) प्रपौत्रादिः । इत्यमरभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रपौत्रतनयः । इति मेदिनी ॥

परम्परा, स्त्री. अन्वयः । (यथा, कुमारे । ६।४६ ।
"गगनादवतीर्णा सा यथा वृत्तपुरःसरा ।
तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा ॥")
सन्ततिः । वधः । हिंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ परीपाटी । अनुक्रमः । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा,
"इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥

एवं परम्पराप्राप्तं तथा राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ! ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥

परम्परा कं, स्त्री, (परम्परया कायते प्रकाश्यते इति । कै + कः । परम्पराम्यापितपशुहननात् तथात्वम् ।) यज्ञार्थपशुहननम् । तत्पर्य्यायः । प्रमनम् २ प्रोक्षणम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । २९ ॥ घातनम् ४ वधः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

परम्परीणं, त्रि, (परांश्च परतरांश्च अनुभवति । "परोवरपरम्परैरिति ।" ५ । २ । ९० । इति खः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते ।) परम्परा-प्राप्तम् । यथा, भट्टिः । ५ । १५ ।
"लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणतां नय ॥"

परशुः, पुं, (पिपर्त्ति देहादिकं पूरयतीति । पॄ + बाहुलकात् उशुः ।) कैशुराजः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

परलोकः, पुं, (परो लोकः ।) लोकान्तरम् । तच्च स्वर्गादि । यथा, —
"समज्ञानाल्पभूयिष्ठपाप्यवैमल्यमेव यम् ।
लोकं प्रयाति पश्यानं परलोकेन तं कृतः ॥"
इति वैद्यकम् ॥

परलोकगमः, पुं, (परलोकं लोकान्तरे गमो गमनं यस्मात् ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥

परवशः त्रि, (परस्य परेषां वा वशः वशीभूतः ।) अन्यवशीभूतः । तत्पर्य्यायः । परायत्तः २ पराधीनः ३ परच्छन्दः ४ परवान् ५ । इति हेम चन्द्रः ॥ (यथा मनुः । ४ । १५६ ।
"यद्यत् परवशं कर्म्म तत्तद् यत्नेन वर्ज्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं त्वस्यात्तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥")

परवाणिः, पुं, (परं धर्म्मं वाणयति प्रकाशयति । वण शब्दे + णिच् । इन् । धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्रकाशार्थः ।) धर्म्माध्यक्षः । वत्सरः । इति मेदिनी ॥ (परं शत्रुं सर्पमित्यर्थः वाणयतीति ।) कार्त्तिकेयवाहनो मयूरः । इति शब्दमाला ॥

परवान्, [त्] त्रि, (परः स्वामी अस्त्यस्य । "तदस्यास्त्यस्मिन्निति ।" ५ । २ । ९४ । इति मतुप मस्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ (यथा, रघौ । २ । ५६ ।
"भवानपीदं परवानवैति
महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ॥")

परव्रतः, पुं, (परं व्रतमस्य ।) धृतराष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

परशुं, क्ली, (स्पृणोतीति । पृषोदरादित्वात् साधुः । अस्य स्पर्शनात् अपरस्य धातोः स्वर्णत्वं जायते व्यत्ययोऽस्य तथात्वम् ।) रत्नविशेषः । यथा, —
"मुक्तामाणिक्यपरशुमणिरत्नाकरान्वितम् ।
क्षणाशुभ्रहरिद्वर्णमणिराशिविराजितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥

परशव्यं, त्रि, परशवे हितम् । तस्मै हितादा-वुदश्वगवादेर्यत् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (पां उपगवादिभ्यो यत् । परशुहितम् । इति भाकरणम् ॥)

परशुः, पुं, (परान् शत्रून् शृणाति छिनत्त्यनेनेति । शृ हिंसायाम् + "आदृपरयो. खनिशृभ्यां डिच्च ।" उणा । १ । ३४ । इति कुः स च डित् ।) अस्त्र-विशेषः । टाङ्गी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पशुः २ परश्वधः ३ पर्श्वधः ४ स्वधितिः ५ कुठारः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८६ । १४ ।
"ततः परशुहस्तं तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ।
आहत्य देवीबाणौघैरपातयत भूतले ॥")

परशुधरः, पुं (धरतीति धरः । धृ + अच् । ततः परशोर्धरः ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥ (परशुरामः । परशुग्रहप्रधानत्वादस्य तथा-त्वम् ॥)

परशुरामः, पुं, (परशुना कुठाराख्यशस्त्रेण रामः रमणं यस्य । परशुशस्त्रवर्त्तनेनैव दुष्ट-क्षत्रियवंश्यान् निहत्यात्मानं रमयति इति तात्पर्य्यार्थः ।) भगवतः षोड़शावतारः । यथा, —
"अवतारे षोड़शमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
तत्पर्य्यायः । जामदग्न्यः २ पर्शुरामः ३ परशु-रामकः ४ भार्गवः ५ भृगुपतिः ६ भृगुसा-पतिः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्-पत्त्यादिकं यथा —
मार्कण्डेय उवाच ।
"अथ काले अतीते तु जमदग्निर्महातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भार्य्यार्थे प्रतिजग्राह रेणुकां लक्षणान्विताम् ।
सा तस्मात् सुषुवे पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
रुमण्वन्तं सुषेणञ्च विश्वं विश्वावसुन्तथा ।
पश्चात्तस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥
कार्त्तवीर्य्यवधार्थाय प्रकाशैः सकलैः सुरैः ।
याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तेषां रामाभिधस्तु यः ॥
भारावतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
महजः परशुस्तस्य तं जहाति कदाचन ॥
अयं निजपितामह्याश्चरुभुक्तिविपर्य्ययात् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारो रामोऽभूत क्रूरकर्म्मकृत् ।
स वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्व्वेदांश्च सर्व्वशः ।
स्वतातात् कृतकृत्योऽभूदेदविद्याविशारदः ॥"
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
अवशिष्टं पाद्मोत्तरखण्डे ५० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
(अयमेव पितृरादेशात् परशुना स्वमातुः शिर-श्चिच्छेद ततः प्रसन्नात् पितुर्वरं लब्ध्वा मातरं पुनर्जीवयामास । यदुक्तं महाभारते । ६ । ११६ । ५ -१८ ।
"फलाहारेषु सर्व्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका स्नातुमगमत् कदाचित्क्रियतव्रता ।
सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकावतकं नृपम् ।
ददर्श रेणुका राजन्नागकन्यौ यदृच्छया ॥
क्रीड़न्तं पलिलं दृष्ट्वा सभार्य्यं पद्ममालिनम् ।
कामिनं तमसत्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥
अभिचाराच्च सा तस्मात् क्लिन्नाम्भसि विचेतना ।
प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्त्ता त्वबुध्यत ॥
स (जमदग्निः) तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्य्यात् ब्राह्मा लक्ष्म्या विवर्ज्जिताम् ।
धिक्क्षत्रियेति महातेजा गर्हयामास वीर्य्यवान् ॥
ततो ज्येष्ठो जामदग्नो रुमण्वन्नाम नामतः ।
आजगाम सुषेणश्च वसुश्चित्रावसुस्तथा ॥
तानानुपूर्व्व्या भगवान् वधे मातुरचोदयत् ।
न च ते ज्ञातसम्मोहाः किञ्चिदूचुश्चिकेतसः ॥
ततः प्रशाप तान् क्रोधात्त्व प्रणाशेतनां लहु ।
स्वगपत्तिमधर्म्माणः क्षिप्रमासन् जडोपमाः ॥
ततो रामोऽभ्यगात् पश्चादाश्रमं पर्व्वतेरुहा ।
तमुवाच महाँस्तेजा जमदग्निर्म्महातपाः ॥
अहो मां मातरं पापी भ्रातृणां च पुत्र ! अथाकृथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥
ततस्तस्य महाराज ! जमदग्नेर्म्महात्मनः ।
कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्नस्याब्रवीदिदम् ॥
ममेदं वचनात्तात ! कृतं ते कर्म्म दुष्करम् ।
वृणीष्व कामान् धर्म्मज्ञ ! यावतो वाञ्छसे हृदा ॥
स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिञ्च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातृणां प्रकृतिस्तथा ॥
अपतिङ्दृतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ! ।
ददौ च सर्व्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्म्महा-तपाः ॥"
अथ पुनर्बलदर्पितं आश्रमात् वत्सस्यहारिणं कार्त्तवीर्य्यार्জ্জुनं हतवान् । अर्জ্জुनेन जातामर्षा-स्तस्यार্জ্জুनस्य सुतास्तत्प्रभृति कालं प्रतीक्ष माणाः कदाचित् रामविरहितमाश्रममागत्य तस्य पितरं जमदग्निं निजघ्नुः । रामस्तु आश्रमात् पितृवधामर्षात् क्षत्रियाः पृथिवीं निःक्षत्रिया-मकरोत् । ततो गच्छति काले दाशरथिना रामेण हतगर्व्वो दक्षिणाशां गत्वा महेन्द्र गिरौ उग्रेण तपसा कालं यापयति ॥)

परश्वः, [स्] अ, श्वः परदिनम् । आगामि दिनात् परदिनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥ अस्य टीका परश्वःशब्दे द्रष्टव्या । गतदिनात् पूर्व्वदिनम् । पर्शु इति भाषा ॥ यथा, —
"परश्वश्च महाभाग ! स्नातुं गङ्गाह्रदं गता ।
अवतीर्णा विकृष्टाम्भि ग्रहागेन केनचित् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे अवीक्षित्तरितम् ॥

परश्वधः, पुं, (पर + श्वि । अन्येभ्योऽपीति डः । ततः परश्वं दधातीति । "आतोनुपेति" ३ । २ । ३ इति कः । कुठारः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥ (यथा, रघौ । ६ । ४२ ।
धारां शितां रामपरश्वधस्य
सभाप्रयत्नोत्पलपत्रसारां ॥")

परसंज्ञकः, पुं, (परा श्रेष्ठा संज्ञा अस्य । ततः कप ।) आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥

परस्परं, त्रि, ("सर्व्वनाम्नो वृत्त्यै वार्च्ये समासवच्च बहुलम् ।" वार्त्ति अस्मामयवद्भावे पूर्व्वपदस्य सुपः सुब्लुक्च । करकादित्वात् विसर्জ্জनीयस्य सः ।) अन्योन्यम् । इतरेतरम् । यथा, —
"वनानि तोयानि च नैकरूपैः
पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।

परस्परां विलसयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाञ्चकुरिवादरेण ॥"
इति भट्टिः । २ । ५ ॥

परस्मैपदं, क्ली, (परस्मै परार्थं परबोधकं पदम् ।) दशलकारागां प्रत्येकं पूर्व्वनवविभक्तयः । यथा, "लडादिषु पूर्व्वे नव परस्मैपदं परे नव आत्मनेपदं परिभाष्यन्ते । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (ताश्च पाणिनिमते । तिप् तस् झि । सिप् थस् थ । मिप् वस् मस ॥) बोपदेवेनास्य पसंज्ञा कृता । यथा । "नवघ्नः पमे त्रितोऽन्यद्विहां घे ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

परस्वधः, पुं, (परस्वधा + निपातनात् सत्वम् ।) परश्वधः । कुठारः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

परा, य, विमोक्षः । प्राधान्यम् । प्रातिलोम्यम् । धर्षणम् । आभिमुख्यम् । मृग्यार्थम् । विक्रमः । गतिः । वधः । इति मेदिनी ॥ * ॥ उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । भङ्गः । अनादरः । प्रत्यावृत्तिः । न्यग्भावः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

परा, स्त्री, (पॄ + अच् + तनः टाप् ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः गुणा यथा, —
"वन्ध्याकर्कोटकी लघ्वी कफगुदव्रणशोधिनी ।
सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नाभिरूपमूलाधारात् प्रथमोदितनादस्वरूपवर्णः । यथा, —
"मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः ॥"
इत्यलङ्कारकौस्तुभे प्रथमकिरणः ॥
(पूरयति सागरं भक्तमनोरथश्चेति व्युत्पत्त्या गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २८ । १०६ ।
"परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥"
गायत्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६० ।
"पार्व्वती परमोदारा परब्रह्मात्मिका परा ॥")

पराकः, पुं, (परं अत्यन्तं अकं दुःखं उपवासादि अन्यशारीरिकादिक्लेशो यत्र यस्माद्वा ।) व्रतविशेषः । खड्गः । इति मेदिनी ॥ क्षुद्रः । रोगविशेषः । जन्तुविशेषः । इति विश्वः ॥ * ॥ पराकव्रतमाह मनुः । ११ । २१५ ।
"यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्व्वपापापनोदनः ॥"
पराके पञ्च धेनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चकतुल्यत्वात् । यथा अङ्गिराः ।
"षड्भिर्व्वर्षैः कृच्छ्रचारी ब्रह्महा तु विशुध्यति ।
मासि मासि पराकेण त्रिभिर्व्वर्षैर्यतोदति ॥"
अत्र षड्भिर्व्वर्षैः साग्नीतिशतप्राजापत्यानि पूर्व्वसत्कानि तथा प्रतिमास्येकैकपराकेण वर्षे द्वादश पराकाः वर्षत्रये षट्त्रिंशत् पराकाः । ततश्च षट्त्रिंशत् पराकाणामुत्तरप्राजापत्यशतयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापक्षयैककार्य्यकरत्वात् तुल्यत्वं षट्त्रिंशतश्च पञ्चगुणमग्नीत्युत्तरशतं भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यः पराकः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
"द्वादशाहोपवासेन पराकः सर्व्वपापहा ॥"
इति गरुडपुराणे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

पराक्, [च्] त्रि, परा अञ्चतीति । (परा + अञ्च + क्विप् ।) प्रतिलोमगमनाश्रयः ॥

पराक्पुष्पी, स्त्री, (पराक् पुष्पं यस्याः ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अपामार्गशब्देऽस्या विवृतिरुक्ता ॥)

पराक्रमः, पुं, पराक्रम्यतेऽनेन । (क्रम + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । "नोदात्तोपदेशस्य ।" ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) तत्पर्य्यायः । द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ बलम् ५ प्रौढ्यम् ६ स्थाम ७ शुष्मम् ८ शक्तिः ९ प्राणः १० । इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥ मदः ११ शुष्म १२ सामर्थ्यम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२ । १३ ।
"पराक्रमश्च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥")
विक्रमः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २० । २५ ।
"यस्य मित्रगुणान् मित्रागण्यमित्राश्च पराक्रमम् ।
कथयन्ति सदा सत्सु पुत्रवांस्तेन वै पिता ॥")
उद्योगः । इति मेदिनी ॥ निष्क्रान्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४४ ।
"औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्म्मः पराक्रमः ॥")

परागः, पुं, (परागच्छतीति । गम + अन्येभ्योपीति डः ।) पुष्पधूलिः । तत्पर्य्यायः । सुमनोरजः २ कौसुमरेणुः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥ पुष्परेणुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती । ५०६ ॥ [गेण ।
"लिप्तं न सुखं नाङ्गं न पश्यती न चरणाः परास्यृतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥")
धूलिः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।
"प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीनि चतुष्कस्येव सा चमूः ॥")
स्वानीयद्रव्यम् ॥ गिरिप्रभेदः ॥ विख्यातिः ॥ उपरागः ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ स्वच्छन्दगमनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पराङ्गदः, पुं, (परं अङ्गं काशीस्थत्वौ ग्रिवत्वं ददातीति । दा + कः ।) ग्रिवः । इति शब्दमाला ॥

पराङ्गवः, पुं, (पराङ्गं जलतृष्णया प्रचुरशरीरं वाति प्राप्नोतीति । वा + कः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराङ्मुखः, त्रि, (पराक् प्रतिलोमगामि मुखं यस्य ।) विमुखः । तत्पर्य्यायः । पराचीनः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । १० । ११६ ।
"स्वधर्म्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ॥")
तल्लोलमल्लविशेषे, पुं । यथा, तन्त्रसारे ।
"कामबीजं सुखे माया ग्रिरस्यङ्कुशमेव च ।
असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो मध्ये तु बिन्दुलाञ्छितः ॥")

पराचितः, त्रि, (परेण आचितः पालितः ।) परपुष्टः । परद्वारा प्रतिपालितः । तत्पर्य्यायः । परिस्कन्दः २ परजातः ३ परेधितः ४ । इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥ परिष्कन्दः ५ । इति भरतः ॥

पराचीनः, त्रि, (पराञ्चति अनभिमुखीभवतीति । अञ्चु + "ऋत्विग्दधृक् ।" ३ । २ । ५९ । इति क्विन् ततः स्वार्थे "विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् ।" ५ । ४ । ८ । इति ख्यः ।) पराङ्मुखः । इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३२ । २८ ।
"ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्म्मिणा ॥")

पराजयः, पुं, (परा + जि + अप् ।) रणे भङ्गः । इत्यमरः । २ । ८ । १११ ॥ (अत्र रण इत्युपलक्षणं वस्तुतस्तु विद्यावादादावपीतिबोद्धव्यम् ।) तत्पर्य्यायः । भङ्गः २ हारी ३ हारिः ४ पराभवः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ७ । १९९ ।
"अनिर्व्वो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
पराजयस्य संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्ज्जयेत् ॥")

पराजितः, त्रि, (परा + जि + कर्म्मणि क्तः ।) क्षतपराजयः । हारितः । तत्पर्य्यायः । पराभूतः २ विजितः ३ निर्जितः ४ जितः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ "इदं वाद्यमिदमवाद्यमेवं सति पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिषग्वादमार्गज्ञानार्थमधिगन्तव्यानि भवन्ति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

पराञ्चः, पुं, (परान् अञ्चतीति । अञ्चु याचौ + अच् ।) तैलयन्त्रः । फेनः । क्षुरिकादलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

परात्परः, पुं, परात् श्रेष्ठादपि परः श्रेष्ठः । स च श्रीकृष्णः । यथा, —
"देवाः कालस्य कालोऽहं विधातुर्विधिरेव च ।
संहारकर्त्तुः संहर्त्ता पातुः पाता परात्परः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥

परात्प्रियः, पुं, (परादपि प्रियः ।) कृष्णविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । उलु इति भाषा ॥

परादनः, पुं, (परसुतलब्धं अदनं यस्य यद्वा परान् शत्रून् अत्ति भक्षयति नाशयतीत्यर्थः आदयति विनाशयति खारोहिणं संग्रामे इति वा अद लुः णिच् ल्युर्वा ।) पारसीघोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराधीनः, त्रि, (परस्य परेषां वा अधीनः ।) परवशः । तत्पर्य्यायः । परतन्त्रः २ परवान् ३ नाथवान् । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ तस्य जीवन्मृततत्त्वं यथा, —
"स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता ।
ये पराधीनकर्म्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥"
इति गरुडपुराणे ११३ अध्यायः ॥

परानसा, स्त्री, चिकित्सा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परान्नं, क्ली, (परस्य अन्नम् ।) अन्यस्वामिकभक्तपिण्डादि ॥ परकर्त्तृकपक्वस्यपाकजन्यमाज्यम् । परसृष्टान्नम् । तस्य त्याज्यत्वं यथा, —

"परान्नं परवासश्च नित्यं धर्म्मरतस्त्यजेत् ।"
इति स्मृतिः ॥
संयमादिने तस्य त्याज्यत्वं यथा —
"कांस्यं मांसं मसूरश्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥"*॥
पारणादिने तस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"अभ्यङ्गञ्च परान्नञ्च तैलं निर्म्मोल्यलङ्घनम् ।
तुलसीचयनं दूतं पुनर्भोजनमेव वा ॥
वस्त्रपीड़ां तथा क्षारं द्वादश्यां वर्জ्जयेद्बुधः॥"*
सङ्कोत्क्रयादिदेविफलत्वं यथा,—
"परपाकेन जुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।
इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥"*॥
तदृशुद्धा पुत्रोत्पादने दोषो यथा,—
"यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्य्या समधिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नादेन प्रजायते ॥"*॥
ब्राह्मणादिस्वामिकान्नभोजने दोषो यथा,—
"ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियान्नेन प्रेष्यताम् ।
वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नेनैरकं व्रजेत् ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥
परान्नभोजनेन तीर्थगमने फलस्याल्पत्वं यथा,—
"षोड़शांशं स लभते यः परान्नेन गच्छति ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥
महागुरुनिपाते तस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"अन्यश्राद्धं परान्नञ्च गन्धं माल्यञ्च मैथुनम् ।
वर्জ्जयेद्गुरुपाते तु यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥"
इति स्मृतितत्त्वम् ॥*॥
तद्भोक्तुर्मलसिद्धिहानिर्यथा, —
"जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने ! ॥"
इति तन्त्रम् ॥*॥
तद्भोजने प्रतिप्रसवो यथा,—
"गुर्व्वन्नं मातुलान्नं वा श्वशुरान्नं तथैव च ।
पितुः पुत्रस्य सेवान्नं न परान्नमिति स्मृतिः ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
परान्नः, त्रि, (परान्नं नित्यमस्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् ।) परान्नोपजीवी । तत्पर्य्यायः । परपिण्डादः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥
परापं, त्रि, (परागता आपो यस्मात् । "अवर्णान्नादूना ।" ६ । ३ । ६७ । इत्यस्य वार्त्तिं इत्यनेन पक्षे अप ईदभावः ।) पक्षे ईत्वे परेपम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
परापरं, क्ली, (परमापिपर्त्ति । आ + पॄ + अच् ।) परुषकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य विवरणं परुषशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ परञ्चापरञ्च द्वयोः समाहारः ।) परमपरञ्च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २७ ।
"एतच्च सदयज्ञेन प्रजानां कारणं परम् ।
परापरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान् वितन्वते ॥")
परापरगुरुः, पुं, (परमादपि परः अतिशयेन परापरः । पृषोदरादित्वात् साधुः ततः कर्म्मधारयः ।) गुरुविशेषः । स तु भगवती । (यथा,—

"आदौ सर्व्वत्र देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः ॥"
इति हरहृन्नीलतन्त्रे २ पटलः ॥
(तन्त्रान्तरे च यथा,—
"मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठिगुरुत्वहम् ॥")
पराभवः, पुं, (पराभूयते इति पराभावनमित्यर्थः । परा + भू + भावे अप् ।) तिरस्कारः । (यथा, मार्कण्डेये । १८ । २८ ।
"मैत्रायस्तोऽहमुच्छिष्टो नचैवाहं जितेन्द्रियः ।
कथमिच्छथ मत्तोऽपि देवाः प्राप्तुं पराभवम् ॥")
अस्य पर्य्यायः । अक्षारः २ तिरस्क्रिया ३ परिभावः ४ विप्रकारः ५ परिभवः ६ अभिभवः ७ अत्याकारः ८ निकारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ विनाशः । इति मेदिनी ॥
पराभूतः, त्रि, (पराभूयते स्म । परा + भू + क्तः ।) पराजितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११२ ॥
परामर्शः, पुं, (पराम्रश्यते इति । परामर्शनमित्यर्थः । परा + स्पृश् + भावे घञ् ।) युक्तिः । विवेचनम् । तत्पर्य्यायः । वितर्कः २ उन्नयनम् ३ विमर्शनम् ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६ ऊहः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तर्कशास्त्रे तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानम् । यथा,—
"व्याप्यस्य पक्षधर्म्मत्वधीः परामर्श उच्यते ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अस्यार्थः "व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेणसह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च व्याप्यः पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवान् इति ज्ञानं वा ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ स चानुमितिव्यापारः । यथा,—
"व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अस्यार्थः । "अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं कारणं परामर्शो व्यापारः । तथा हि । येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्निर्व्याप्तिर्गृहीता पश्चाच्च स एव पुरुषः कस्मिंचित् पर्व्वतादौ व्यविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य पुरुषस्य भवति पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
परामृष्टं, क्ली (परमम्रष्टं वारि यस्मात् ।) वकनाम । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परमम्रष्टं अमरणधर्म्मकं ब्रह्मात्मभूतं यस्य । इति विग्रहे वाक्यलिङ्गः । यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३ । २ । ६ ।
"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्व्वे ॥")
परामृष्टः, त्रि, (पराम्रश्यते स्म । परा + स्पृश् + कर्म्मणि क्तः ।) सम्बन्धः । सम्बन्धयुक्तः । यथा,—
"क्लेशकर्म्मविपाकाद्यैरपरामृष्टः । इति कुसु-

माञ्जलिकारिकाव्याख्याने रामभद्रः ॥ अनपरामर्शः । विवेचितः ॥
परायणं, त्रि, व्यासङ्गवचनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ परं केवलमयनमासक्तिस्थानमिति परायणम् । यथा धर्म्मपरायणो धर्म्मासक्तः । इति भरतः ॥ आश्रयः । (यथा, मनुः । ४ । १० ।
"वर्षयंश्च श्लिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ॥"
तत्परम् । अभीष्टम् । इति मेदिनी ॥ (नित्यप्रतिष्ठा । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।
"पादच्छायासुखं भर्त्तुस्तादृशस्य महात्मनः ।
स हि नाथोजनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥"
"परायणं श्राश्वतप्रतिष्ठा ।" इति रामानुजः ॥)
परायत्तं, त्रि, (परस्य परेषां वा आयत्तम् ।) पराधीनम् । यथा,—
"तच्चायत्तवशाधीनच्छन्दवन्तः परानपरे ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
परारि, अ (पूर्व्वतरे वत्सरे इत्यर्थे "सद्यः परुत्परारीति ।" ५ । ३ । २२ । इति पूर्व्वतरस्य परभावः आरि च संवत्सरे ।) पूर्व्वतरवत्सरे । गतत्रयोदशवर्षे । इत्यमरभरतौ ॥ (परस्य अरिः ।) परशत्रौ त्रि ॥
परारित्रः, त्रि, (परारि भवः । "त्रिपरुत्परारिभ्यस्त्रो वक्तव्यः ।" ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्त्तिं इत्यनेन त्रः ।) पूर्व्वतरवत्सरसम्बन्धी । इति व्याकरणम् ॥
परारुः, पुं, (परार्च्छतीति । परा + ऋ + उन् ।) कारवेल्लः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारवेल्लशब्दस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
परारुकः, पुं, (परार्च्छतीति । परा + ऋ + उकः ।) प्रस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
परार्द्ध क्ली, (परार्द्ध्यति सर्व्वोत्कृष्टतया वर्त्तते इति । ऋधेरर वृद्धौ + अच् ।) दशमध्यसंख्या । लक्षलक्षकोटिः । १००,०००,०००,०००,०००,००० इदं परमसंख्या अष्टादशाङ्कपर्य्यन्तम् । इति हेमचन्द्रः ज्योतिषञ्च ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ४० ।
"यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्
तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणेयतिः शेषगुणोऽपि न स्यात् ॥")
ब्रह्मण आयुषोऽर्द्धम् । यथा,—
"निजेन तस्य मानेन चायुर्व्वर्षशतं स्मृतम् ।
तत् परार्द्धं तदर्द्धञ्च परार्द्धमभिधीयते ॥"
इति कौर्म्मे ५ अध्यायः ॥
(तथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२—४३ ।
"ज्ञानं हि तस्य (ब्रह्मणः) वर्षाणां परमित्यभिधीयते ।
षष्ट्यब्दशतसंख्यानैः परार्द्धमिति कीर्त्यते ॥
एवमस्य परार्द्धन्तु यातीतं द्विजसत्तम ! ।
यस्यान्तेऽभून्महाकल्पः पाद्म इत्यभिविश्रुतः ॥")
परार्द्ध्यः, त्रि, (परार्द्धं परार्द्धसंख्यावत् प्रधानत्वमर्हतीति । परार्द्ध + यत् यद्वा परस्मिन्नर्द्धे भवः । "परावराधमोत्तमपूर्व्वाच्च ।" ४ । ३ । ५ । इति

यत् ।) प्रधानः । श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ । (यथा, रघुः । १० । ६४ ।

"नाभ्यरूयाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।
मेने पराङ्गमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥")

परावर्तं, क्लीं, (परावर्तनमिति । परा + वृत् + घञ् । ततो नपुंसकात् स्वार्थे कन् ।) परूषकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

परावर्त्तः, पुं, (परा वर्त्तनमिति । परा + वृत् + घञ् ।) परिवर्त्तः । विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

परावहः, पुं, (परा वहतीति । वह + अच् ।) मरुद्वायुस्कन्धगतमरुद्वायुः । स तु परिवहवायोरूर्द्ध्वस्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा, हरिवंशे २३६ अध्याये ।

"आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।
परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः ॥")

परावित्तः, पुं, (परा + वध + क्तः ।) कुबेरः । इति शब्दमाला ॥

परावेदी, स्त्री, (परमुत्कर्षमाविन्दतीति । विद् + क्विप् । स्त्रियां ङीप् ।) वृहती । इति केचित् ॥

पराशरः, पुं, (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महाभारते । १ । १६६ । ३ ।

"पराशुः स यतस्तेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥"

"पराशोराप्तागमनमवस्थानं येन स पराशरः । आदृच्छिकागमनेऽरन् ।" इति नीलकण्ठः ॥) ऋषिविशेषः । ऋक्षिमुनिपुत्रः । यथा —

"सुतं त्वजनयच्छक्तिरदृश्यन्ती पराशरम् ।
कालो पराशरात् जज्ञे कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

अयं हि हादशाध्यायात्मिकां धर्मसंहितां कृतवान् । सा च कलिकालोचितधर्मविषया । यदुक्तं तत्रैव ।

"कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ।
द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ॥"

तत्र संहितायां १ मे अध्याये युगभेदे धर्मभेदादिकथनम् । २ अः आचारधर्मसदाचारधर्मादिकथनम् । ३ अः अशौचाशौचव्यवस्था आत्मशरीरादिदोषाः । ४ अः प्रायश्चित्तमतान्तरेष्टिक्रियाकृच्छ्रपुत्रलिकादिकथनम् । ५ अः प्राणिहत्याप्रायश्चित्तव्यवस्था । ६ अः प्राणिवधप्रायश्चित्तकथनम् । ७ अः द्रव्यशुद्ध्यादि । ८ अः गोवधादिप्रायश्चित्तम् । ९ अः गोवधापवादादि । १० अः अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । ११ अः अभक्ष्यभक्षणादि प्रायश्चित्तम् । १२ अः प्रायश्चित्ताङ्गस्नानभेदादि ॥ * ॥

अयं खलु मत्स्यगन्धायां मत्स्यवत्यां वेदव्यासमुत्पादितवान् । एतद्विवरणमुक्तं यथा देवीभागवते । २ स्कन्धे । २ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

पराशः, पुं, (पराशृणाति हिनस्तीति । पर + शॄ + क्विप् ।" नागभेदः । यथा, महाभारते ।

१ । ५७ । १८ । "वराहको वीरणकः सुचित्रश्चित्रवेगिकः । पराशरस्तरुणको मणिस्कन्धस्तथारुणिः ॥")

पराशरी, [न्] पुं, पराशरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं पाराशरं तद्विद्यतेऽस्याध्ययनायेति णः इन् च । पराशरीति ह्रस्वादिश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पाराशरी । चतुर्थाश्रमी ॥

पराश्रया, स्त्री, (पर आश्रयो यस्याः ।) वृक्षोपरिजातलताविशेषः । परमाड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । बन्ध्या २ वृक्षादनी ३ वृक्षरुहा ४ जीवन्तिका ५ वन्ध्यिनी ६ पुत्रिणी ७ बन्ध्या ८ परगुप्ता ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अन्याश्रिते, त्रि ॥)

परासनं, क्लीं, (परा + अस् + भावे ल्युट् ।) मारणम् । वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥

परासुः, त्रि, (परागताः प्रस्थिता असवः प्राणा यस्य ।) मृतः । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥ (यथा, रघौ । ९ । ७८ ।

"तौ दम्पती वृक्षविलग्नशिग्नोः प्रहर्त्तुमुन्मुखमुदीक्षमाणौ ।
सोऽभूत् परासुरथ भूमिपतिं प्रपाप हस्तार्पितैर्नयनवारिभिरेव दृष्टः ॥"

परासुपरीक्षा वैद्यके यथा, -

"तस्य चेत् परिदृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोरुश्फिगुदरपार्श्व-एरुधिका-पाणिग्रीवा-तालु-ओष्ठ-ललाटं स्विन्नं शीतं प्रस्तब्धं दारुणं वीतमांसशोणितं वा स्यात् । परासुरयं पुरुषो न चिरात् कालं करिष्यतीति विद्यात् । तस्य चेत् परिदृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुवङ्क्षण-गुदवृषण-मेढ्रनाभ्यंसकूलनसगिकहनुपुटिकानासिका कर्णाक्षिभ्रूललाटादीनि ग्लस्तानि श्यस्तानि च्युतानि स्थानेभ्यः स्युः परासुरयं पुरुषो न चिरात् कालं करिष्यतीति विद्यात् ।"

"तस्य चेदुच्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात् परासुरिति विद्यात् । तस्य चेन्नास्ये परिदृश्यमानेन न स्पन्देयातां परासुरिति विद्यात् । तस्य चेद्दन्ताः प्रतिकीर्णाः श्वेता जातप्रकेराः स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत् पक्ष्माणि जटाबद्धानि स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृतियुक्ते व्यत्युत्पिष्टिते अतिप्रविष्टे अतिजिह्मे अतिविषमे अतिप्रसृते अतिविमुक्तवर्त्मनि सततोन्मिषिते सततनिमिषिते निमेषोन्मेषातिप्रवृत्ते विभ्रान्तदृष्टिके विपरीतदृष्टिके हीनदृष्टिके अस्तदृष्टिके नकुलाभे कपोताभे अङ्गारवर्णे क्षणाभीलपीतश्यावताम्रहरितहारिद्रशुक्लैकैकवर्णानामन्यतमेनाभिसंवृते वा स्यातां परासुरिति विद्यात् । तथास्य केशलोमाभ्यायच्छेत् । तस्य चेत् केशलोमाभ्यायस्यमानानि प्रलुञ्चेरन् नचेत् वेदयत् परासुरिति विद्यात् ।

तस्य चेदुरो शिरः प्रदध्मायेरन् । श्यावताम्रनील-हारिद्रशुक्ला वा स्युः परासुरिति विद्यात् ।

तस्य चेन्नखा वीतमांसशोणिताः पक्वजाम्बरवर्णाः स्युः परासुरिति विद्यात् ।

अथास्याङ्गुलीरायच्छेत्तस्य चेदङ्गुलय आयस्यमाना नचेत स्फुटेयुः परासुरिति विद्यात् ॥"

इति चरकेऽिन्द्रियस्थाने चतुर्थोऽध्याय उक्तम् ॥

"वातार्त्तो वा तु हृदये यस्योर्द्ध्वमनुधावति ।
रुजान्नविद्वेषकरो स परासुरसंशयम् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने एकचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

परासुता, स्त्री, (परासोर्भूतस्य भावः । परासु + तल स्त्रियां टाप् ।) मृतत्वम् । निद्रापरवशता । इति पुराणम् ॥

परास्कन्दी, [न्] पुं (परान् आस्कन्दितुं शीलमस्य । आ + स्कन्द + णिनिः ।) चौरः । इत्यमरः । २ । १० । २५ ॥

परास्तं, त्रि (परास्यते स्म । परा । अस् + क्तः ।) निरस्तम् । पराजितम् । यथा —

"द्वौ गिरौ रास्तु वरमस्तु पतत्रिभा-
स्वीकृतेव परवागपरास्ता ॥"

इति नैषधे ५ सर्गः ॥

पराह्णः, पुं, (परमुत्तरवर्त्ति अह्नः । "राजाहः सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) परदिनम् । यथा । पूर्व्वाह्णे तद्विधत्तेऽपि पराह्णे चिरमन्वास्यापिल्ये पराह्ण एव । इति सावित्रीव्रते तिथितत्त्वम् ॥

पराह्णः, पुं, (परस्य तदह्नश्चेति कर्म्मधारयः । "अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।" ५ । ४ । ८८ । इति अह्नादेशः । ततः नस्य णः ।) अपराह्णः । विकालः । (केषाञ्चिन्मते अयं पराह्णोऽपि ॥)

परि, अ, सर्व्वतोभावः । वर्ज्जनम् । आधिः । शोषः । इत्यमरभरतौ । आख्यानम् । भागः । वीप्सा । आलिङ्गनम् । लक्षणम् । दोषाख्यानम् । निरसनम् । पूजा । आप्तिः । भूषणम् । इति मेदिनी ॥ उपरमः । शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्तोषभाषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । सर्व्वतोभावः । अतिशयः । वीप्सा । इत्यमरभरतौ । चिह्नम् । भागः । त्यागः । नियमः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

परिकथा, स्त्री, (परितः कथा ।) वाङ्मयभेदः । यथा,

"अथ वाङ्मयभेदाः सुरूक्ष्मस्थूलकथा कथा ।
आख्यायिका परिकथा कलापकविशेषकौ ॥"

इति चिकाण्डशेषः ॥

परिकम्पः, पुं, (परितः कम्पो यस्मात् ।) भयम् । कम्पः । इति मेदिनी ॥

परिकरः, पुं, (परिक्रीर्य्यते इति । कॄ + अधिकरणे + "कॄदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् । यद्वा परिक्रियतेऽनेनेति पुंसीति घः ।) पर्य्यङ्कः । परिवारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६५ ॥ समारम्भः । छन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रगाढ़गात्रिकाबन्धः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । २५ ।

"गाढ़ परिकरं बद्ध्वा शुक्लमादाय चाधिकम् ।
स्कन्धे भर्त्तारमादाय जगाम स्वदृगामिनी ॥")

विवेकः । इति विश्वः । सहकारी । यथा,—

परिक्र

परिकरः सहकारी स च व्याप्यिपक्षधर्म्मत्वादिः।"
इति सामान्यनिरुक्तौ जगदीशः॥
(अलङ्कारविशेषः। यथा साहित्यदर्पणे।१०।७५।
"उक्तिविशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः॥"
उदाहरणं यथा तत्रैव। "अङ्गराज! सेनापतेः! द्रोणोपहासिन्! कर्ण! रक्षैनं भीमाद्दुःशासनम्॥")

परिकर्त्ता, [र्त्तृ] पुं, (परिकरोतीति। परि+कृ+तृच्।) अनूढ्यज्येष्ठे कनिष्ठविवाहस्य याजकः। इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

परिकर्म्म, [न्] क्ली, (परिक्रियते इति। परि+कृ+मनिन्।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभाधानरूपसंस्कारः। इति भरतः॥ स्नानोद्वर्त्तनादि। इति स्वामी॥ शरीरसंस्कारमात्रम्। अत्यर्थे॥ तत्पर्य्यायः। अङ्गसंस्कारः२। इत्यमरः।२।६।१२१॥ प्रतिकर्म्म३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा कुमारे।४।१८।

"विबुधैरसि यस्य दारुणैः
व्यसमाप्ते परिकर्म्मणि स्थितैः।
तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
चरणं निर्म्मितरागमेहि मे॥")

परिकर्म्मा, [न्] पुं, (परिकः कर्म्म यस्य।) परिचारकः। सेवकः। इति रत्नमाला॥

परिकर्म्मी, [न्] त्रि, (परिकर्म्म विद्यतेऽस्य। परिकर्म्म+णिनिः।) परिकर्म्मा। इति हेमचन्द्रः॥

परिकाङ्क्षितः, त्रि, (परिकाङ्क्षितं अभिलाषो येन।) तपस्वी। इति शब्दरत्नावली॥

परिकूटं, क्ली, (परि सर्व्वतो भूषितं कूटम्।) पुरद्वारकूटकम्। तत्पर्य्यायः। हस्तिनखः२ नगरद्वारकूटकम्३। इति हेमचन्द्रः॥

परिक्रमः, पुं, (परिक्रमणम्। क्रमु पादविक्षेपे+भावे घञ्। "गोदासोपदेशश्चेति।" ७।३।३४। इति उपधाया न वृद्धिः।) क्रीड़ार्थं पद्भ्यां गमनम्। तत्पर्य्यायः। विहारः२। इत्यमरः।३।२।१६॥ प्रदक्षिणम्। यथा,—

वराह उवाच।

"इयञ्च भद्रे मद्भक्तैः पृथिव्यां सर्व्वतो दिशम्।
परिक्रम्य यथाध्वानं प्रमाणगणितं शुभम्॥
भूम्याः परिक्रमे सम्यक् प्रमाणं योजनानि च।
षष्टिकोटिसहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च॥
तीर्थान्येतानि देवास्य तारकास्य नभस्तले।
गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा॥
मङ्कणा लोमशेनैव नारदेन ध्रुवेण च।
जाम्बवता सपुत्रेण रावणेन हनूमता॥
एतैरनेकधा देवैः ससागरवना मही।
क्रमिता बालिना चैव वाह्यमण्डलरंहसा॥
अन्तरा भ्रमणेनैव सुग्रीवेण महात्मना।
तथा च पूर्व्वदेवेन्द्रैः पञ्चभिः पाण्डुनन्दनैः॥
योगसिद्धैस्तथा कैश्चिन्मार्कण्डेयसुरैरपि।
क्रमिता न क्रमिष्यन्ति न पूर्व्वे नापरे जनाः॥
अल्पसत्त्वबलोपेतैः प्राणिभिश्चाल्पबुद्धिभिः।

परिक्षि

मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य तु का कथा॥
सप्तद्वीपे तु तीर्थानि भ्रमणात् यत् फलं भवेत्।
प्राप्यते चाधिकं तस्माच्छ्रुत्वा यात्रां परिक्रमे॥
मथुरां समनुप्राप्य यस्तु कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन सर्व्वकामानभीप्सुभिः।
कर्त्तव्या मथुरां प्राप्य नरैः सम्यक् प्रदक्षिणा॥"
इति वराहपुराणम्॥

परिक्रमसहः, पुं, (परिक्रमं विहारं सहते इति। सह+पचाद्यच्।) छागलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

परिक्रिया, स्त्री, (परिकरणम्। परि+कृ+भावे क्यप्। "रिङ् शयग्लिङ्क्षु।" ७।४।२८। इति रिङ्।) परिव्राजलादिना वेष्टनम्। तत्पर्य्यायः। परिसर्पः२। इत्यमरः।३।२।२०॥ (यज्ञकाण्डविशेषः। यदुक्तं आश्वलायनश्रौते।६।५।१२। "सत्यस्क्रिया अनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकामः॥" "परिक्रियाप्येकाहा भवति एषामन्यतमेन स्वर्गकामो यजेत॥" इति नारायणी॥)

परिक्षित्, पुं, (परि सर्व्वतोभावेन क्षीयते हन्यते दुरितं येन। परि+क्षि+क्विप्। कर्म्मणि क्तप्रत्यय निष्पन्नः॥ विख्यातः॥

परिगणितः, त्रि, (परिसर्व्वतोभावेन गण्यते स्म। परि+गण+क्त।) सर्व्वतोभावेन गणनायुक्तः। यथा। "परिगणितव्यतिरिक्तेषु संसर्गकृतविशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात्।" इति जीमूतवाहनः॥

परिगतः, त्रि, (परि+गम्+क्त।) प्राप्तः। विस्मृतः। ज्ञातः। चेष्टितः। इति मेदिनी॥ गतः। इति हेमचन्द्रः॥ चेष्टितः। यथा,—

"अथ सबल्कदुकूलकुथादिभिः
परिगतोज्ज्वलदद्भुतवालधिः।"
इति भट्टिकाव्ये।१०।१॥

परिग्रहा, स्त्री, (परि सर्व्वतोभावेन गृह्यते या परि+ग्रह+कर्म्मणि क्यप्।) नारी। इति शब्दचन्द्रिका॥

परिग्रहः, पुं, (परिग्रहणमिति। परि+ग्रह+"ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३।३।५८। इति क्यप्।) प्रतिग्रहः। (यथा, पञ्चतन्त्रे।४।७।

"कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादराच्चुम्बने
तत्तेषां धृतिरन्तरे हृदि स्थिता प्रियतमा कान्तिश्च मे-
यापरा॥")

भैक्ष्यपश्चाङ्गः। पत्नी। भार्य्या। (यथा, रघुः।८।१४।

"ममनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहा-
ननलकाननलकानवमां पुरीम्॥")

परिजनः। परिवारः। व्याहानम्। (यथा, रघुः।८।४६।

"अनुभवन्नवदोलरुतक्षमं
पटुरपि प्रियकण्ठनिषक्तया।
अनयदासनरज्जुपरिष्वङ्गं
भुजलताजलसामवलाजनः॥")

स्वीकारः। (यथा, रघुः।१८।३८।

परिग्र

"लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः
सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः ॥")
मूलम् । कन्दः । शापः । शपथः । तूलभरभर्त्सौ ॥ राहुवक्त्रस्थभास्करः । इत्यजयः ॥ (पुत्रदारादि-भर्त्तव्यपरिमाणम् । यथा, मनुः । १० । १२४ ।
"प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद् यथार्हतः ।
शक्तिञ्चावेक्ष्य दाक्ष्यञ्च भृत्यानाञ्च परिग्रहम् ॥"
परिगृह्यतेऽनेनेति क्रियादे हस्तः ॥ विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५८ ।
"ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥"
"शरणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्व्वगतत्वात् परितो ज्ञायत इति वा । पुष्पादिभिर्भक्तैरर्चितं परिगृह्णाति इति वा परिग्रहः ॥" इति शाङ्कर भाष्यम् ॥ साधनम् । यथा, रघुः । ६ । २१ ।
"अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां
यतगिरं मृगयुङ्गपरिग्रहाम् ॥"
"मृगयुङ्गं परिग्रहः कण्डयनसाधनं यस्यास्ताम् ॥"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

परिग्राहः, पुं, (परि + ग्रह् + "पर्व्वौ घञ्चे ।" ३ । ३ । ४७ । इति घञ् ।) यज्ञवह्निविशेषः । इति केचित् ॥

परिघः, पुं, (परि हन्यतेऽनेनेति । परि + हन् + "पर्व्वौ घः ।" ३ । ३ । ८४ । इति घप् घादेशश्च ।) लोहवद्धलगुडः । लोहमयलगुडः लोहमुसलगुडः । तत्पर्य्यायः । परिघातनः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ परिघातकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २४ ।
"ब्राह्मणामुत्तमाङ्गानां कार्म्मुकाणाञ्च भारत ।
गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोरुभिः सह ॥")
परिघातः । परितो हननम् । इत्यमरभरतौ ॥ विष्कम्भादिनवविंशतियोगान्तर्गत ऊनविंशतियोगः । (यथा, ज्योतिषे ।
"यद्धोरुक्तं यतीपातो वरीयान् परिघस्तथा ।
त्यक्त्वा त्रयोदशीं परित्यज्य शुभं कर्म्म कुर्य्यात् ।
यदुक्तं तत्रैव ।
"परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म्म ततः परम् ॥")

अथ परिघयोगजातफलम् ।
"उत्पत्तिकाले परिघो यदि स्या-
त्तदा नरस्तीक्ष्णकुठारकल्पः ।
क्रमात्प्रमाणी क्षमया विहीनः
स्वल्पानुभोक्ता विजितारिपक्षः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अर्गलः । इति मेदिनी ॥ मुद्गरः । अस्त्रः । इत्यजयः ॥ कलसः । काचघटः । गोपुरम् । सङ्घः । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ * ॥ (कार्त्तिकानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ३३ ।
"परिघञ्च वटञ्चैव भीमञ्च सुमहाबलम् ।
दहतं दहनञ्चैव प्रचण्डा वीर्य्यसम्मतौ ॥
अंशोऽध्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥"
चण्डालविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १३८ । ११४ ।

"लम्बकर्णो महावक्त्रो मलिनो घोरदर्शनः ।
परिघो नाम चण्डालः शूलपाणिरहर्न्यशम् ॥")
परिघातः, पुं, (परिहन्यतेऽनेन । परि + हन् + घञ् । "हनस्तोऽचिण्णलोः ।" इति तः ।) अस्त्रम् । हननम् । इति धरणिः ॥
परिघातनः, पुं, (परितो घातनं यस्मात् ।) परिघास्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ सर्व्वतोभावेन हनने क्लीं ॥
परिघोषः, पुं, (परितो घोषो यस्मिन् ।) मेघशब्दः । शब्दः । आडम्बरः । इति मेदिनी ॥
परिचयः, पुं, (परि समन्तात् चयनं बोधो ज्ञानमित्यर्थः । परि + चि + भावे अप् ।) विशेषेण ज्ञानम् । चेना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । संस्तवः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २३ ॥ प्रणयः ३ । इति भरतः ॥ (यथा, माघे । ७ । ६१ ।
"न परिचयो मलिनात्मनां प्रमाधनम् ॥"
अभ्यासः । यथा, माघे । २ । ७५ ।
"हेतुः परिचयस्यैव वस्तुगुणनिकैव सा ॥"
नादस्य अवस्थाविशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ४ । ६६ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाश्चतुष्टयम् ॥")
परिचरः, पुं, (परितश्चरतीति । परि + चर + पचाद्यच् ।) युद्धकाले परप्रहारात् रथरक्षकः । प्रजानामन्तरवस्थापनकारी । इति केचित् ॥ सेनायां राज्ञो दण्डनायकः । इत्यमरभरतौ । तत्पर्य्यायः । परिधिस्थः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥ सहायः ३ । इति रत्नमाला ॥ (परिचर्य्याकारकः । यथा वैद्यके, —
"उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्त्तरि ।
शौचमिति चतुर्थोऽयं गुणः परिचरे जने ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥
"स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)
परिचरणकर्म्म, [न्] क्लीं, (परिचरणं सेवैव कर्म्म ।) परिचर्य्या । तद्वैदिकपर्य्यायः । इरस्यति १ विधेम २ सपर्य्यति ३ नमस्यति ४ दुरस्यति ५ चर्य्यति ६ चरणति ७ अर्च्चति ८ सपति ९ विवासति १० । इति दश परिचरणकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये ॥
परिचर्य्या स्त्री, (परिचर्य्यते परिचरणमित्यर्थः । परि + चर् + "परिचर्य्यापरिसर्य्यति ।" ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्त्तिके इति ण्यो यक् च निपात्यते ।) सेवा । (यथा, देवीभागवते । १ । ४ । ११ ।
"अथवा वार्द्धके प्राप्ते परिचर्य्यां करिष्यति ।
पुत्रः परमधर्म्मिष्ठः पुण्यार्थं कुलवर्द्धनः ॥")
तत्पर्य्यायः । वरिवस्या २ शुश्रूषा ३ उपासनम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥ परिसर्य्या ५ उपासना ६ उपास्तिः ७ । इति भरतः ॥ शुश्रूषणा ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

परिचार्य्यः, पुं, (परिचीयते इति । चिञ् चित्याम् + "अचो परिचार्य्योपचार्य्यसमूह्याः ।" ३ । १ । १३१ । इत्यनेन साधुः ।) यज्ञाग्निः । तत्पर्य्यायः । समूह्यः २ उपचार्य्यः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥ (अग्निरिह न वह्निः किन्त्वग्निधारणार्थस्थलविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
परिचारकः, त्रि, (परिचरतीति । परि + चर् + ण्वुल् ।) सेवकः । चाकर इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ७ । २१७ ।
"तच्चात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमाददीतान्वहं पृथक् ॥")
तत्पर्य्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४ दासः ५ गोष्ठकः ६ चेटकः ७ नियोज्यः ८ किङ्करः ९ प्रेष्यः १० भुजिष्यः ११ । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ डिङ्गरः १२ चेटः १३ गोष्ठः १४ परादितः १५ परिष्कन्दः १६ परिकर्म्मी १७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४ ॥
परिचार्य्यः, त्रि, परिचर्य्यतेऽसौ इति । परि + चर् + कर्म्मणि ण्यत् । सेव्यः ॥
परिचिन्तः, त्रि, (परि + चि + कर्म्मणि क्तः ।) परिचयविशिष्टः । ज्ञातः । यथा, —
"त्यक्तश्चेयं चिरपरिचिता जन्मभूमीति वृद्धा
मा खिद्यस्व त्रिभुवनजनचागहेतोः क्रमाङ्गः ।
किन्न त्याज्यं भवति महतां चेत् परस्योपकारी ।
वाराणस्या मुनिरपि गतो दक्षिणाशामगस्त्यः ॥"
इति पदाङ्कदूतः ॥
परिचेयं, त्रि, परि पूर्ब्बचिञ्धातोः कर्म्मणि यत्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ परिचयर्य्योग्यम् । परिचयनीयम् । परिचेतव्यम् ॥
परिच्छदः, पुं, (परिच्छाद्यतेऽनेनेति । परि + छद् + णिच् + "पुंसि संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । ११८ । इति घः । "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।" ६ । ४ । ९६ । इति उपधाह्रस्वः ।) परिवारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६७३ ।
"सहधर्म्मचारिणी मम परिच्छदः सुतनु । नेह सन्देहः ।
न तु सुखयति तृप्तिनदिनच्छत्रच्छायेव रुच्यन्ती ॥")
हस्त्यश्ववस्त्रकम्बलादुपकरणम् । कथा, —
"परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिवर्हेऽथया परे ॥"
इत्यस्य टीकायां भरतः ॥
(यथा, रघुः । १ । १६ ।
"सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्व्वी धनुषि चातता ॥")
आच्छादनम् । यथा, —
"पयःफेननिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ।"
इति श्रीभागवतम् ॥
परिच्छन्दः, पुं, (परिच्छन्द्यतेऽनेन । परि + छदि संवरणे + घञ् ।) परिच्छदः । इति हेमायुधः ॥
परिच्छन्नः, त्रि, परिपूर्ब्बच्छदधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ परिच्छदविशिष्टः । सञ्चितोभावेनाच्छादितः । संवृतः ॥

परिच्छिन्नः, त्रि, (परि + छिद् + कर्मणि क्तः ।) परिच्छेदविशिष्टः । अवधिप्राप्तः । यथा, —
"परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरं
न विद्मस्तत्तत्त्वं वयमिह तु यत्त्वं न भवसि ।"
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥
सर्व्वतोभावेन छेदविशिष्टश्च ॥

परिच्छेदः, पुं, (परि + छिद् + भावे करणादौ च घञ् ।) ग्रन्थविच्छेदः । यथा, चिक्यरूपे ॥
"सर्गवर्गपरिच्छेदोद्दाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् ॥
स्थानं प्रकरणं पञ्चाह्निकञ्च ग्रन्थसन्ततयः ॥"
(तत्र कार्य्ये सर्गः । कोषे वर्गः । अलङ्कारे परिच्छेदोच्छ्वासौ । कथायामुद्दातः । पुराणसंहितादौ अध्यायः । नाटके अङ्कः । तन्त्रे पटलः । आह्निके काण्डम् । संगीते प्रकरणम् । इतिहासे पर्व्व । भाष्ये आह्निकम् । एवमन्यत्रापि पादतरङ्गस्तवकप्रपाठकस्कन्धमञ्जरीलहरीशाखादयो ग्रन्थसन्ततयो ग्रन्थभेदे यथायथं ज्ञेयाः ॥*॥)
सीमा । अवधिः । यथा, मालतीमाधवे ।
"परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्नहमवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापञ्च कुरुते ॥"

परिजनः, पुं, (परिगतो जनः ।) परिवारः । भोग्यवर्गः । यथा, महिम्नः स्तोत्रे ।
"यदृद्धिं सूचाग्रो मम परमोच्चैरपि सतीं
मधश्चक्रे बाणः परिजनविधेयत्रिभुवनः ॥"
नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः । यथा, आनन्दलहर्य्याम् । ३० ।
"किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम् ।
प्रणम्रेष्वेतेषु प्रसभमभियातस्य भवनं
हरस्याभ्युत्याने तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥"
" परिजनः नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः । "
इत्यस्यश्लोकस्य व्याख्यायां गोपीरमणतर्कपञ्चाननः ॥

परिजल्पितं, क्ली, (परि + जल्प + भावे क्तः ।) दशाङ्गश्चित्रजल्पान्तर्गतद्वितीयजल्पनम् । यथा,
"प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलाद्युपपादनात् ।
स्वविचक्षणतायक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम् ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

परिज्मा, [न्] पुं, (परिजायते इति । परि + जन् + मन् । निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (पर्य्यजतीति । अजेः परिपूर्व्वस्य असुन्नसिलोपादिना मनुप्रत्ययोऽकारलोपः आदुदात्तत्वञ्च निपात्यते । परिगन्ता । इति वेदभाष्यम् ॥)

परिज्वा, [न्] पुं, (परि + ज्व सौत्रधातुः + "अञ्चुचन् पूषन्निति ।" उणां । १ । १५८ । इति कनिन् । इदम् उज्ज्वलदत्तमतम् ।) इन्द्रः । अग्निः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

परिडीनकं, क्ली, (परि + डी + क्तः । ततः स्वार्थे कन् ।) पक्षिगतिविशेषः । यथा, —
"हीनं प्रडीनमुड्डीनं संडीनं परिडीनकम् ।"
इति जटाधरः ॥
(तथाच महाभारते । ८ । ४१ । २७ ।
"व्यतिडीनं महाडीनं खडीनं परिडीनकम् ॥")

परिणतं, त्रि, (परिणमति स्म । परि + नम् + क्तः ।) पक्वम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ तिर्य्यग्घातिगजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ४ । २६ ।
"सततमसुमतामगम्यरूपाः
परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्त्ति ॥")
सर्व्वतोभावेन नतञ्च ॥

परिणयः, पुं, (परिणयनम् । परि + नी + अप् ।) विवाहः । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥

परिणामः, पुं, (परिणमनम् । परि + नम् + घञ् ।) विकारः । प्रकृतेरन्यथाभावः । यथा । मुखस्य विकारः क्रोधरक्तता । केचित्तु । प्रकृतिध्वंसजन्यविकारः । यथा काष्ठस्य विकारो भस्म । मृत्पिण्डस्य घटः । इत्यमरभरतौ ॥
चरमः । पाकः । यथा, —
"परिणामसमये गरीयसि
व्यपकर्षत्यसिन् वपुषि क्षतौजसाम् ।
व्यतिवीर्य्यवतीव मेधजे
बहुरत्नोदयसि दृश्यते गुणः ॥"
इति भारविः । २ । ४ ॥
(निदानभेदेन यथा, —
"अमात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणाम-भेदात्त्रिविधो वा ॥" "परिणामोऽयोगादिपुनः कृतस्वभावजा शीतादयः । अधर्म्मस्य च रोग हेतोरत्रैवान्तर्भाव इति भट्टारहरिश्चन्द्रः ॥" इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चयस्य पञ्चनिदानव्याख्याने विजयरक्षितोक्तम् "
"कालस्य परिणामेन जरामृत्वादिभिर्जाताः ।
रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो नातिवर्त्तते ॥"
इति चरके शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
अर्थालङ्कारभेदः । तल्लक्षणं यथा, —
"परिणामः क्रियार्थत्वेऽन्यार्थो विषयात्मना ॥")

परिणामदर्शी, [न्] त्रि, (परिणामं चरमं पश्यतीति । दृश् + णिनि ।) चरमकालदर्शी । पश्चाद्दर्शी । विषयादेः शेषदृष्टा । इति भारतम् ॥

परिणामशूलः, पुं, (परिणामे चरमावस्थायां शूलं यस्य । यद्वा परिणामे भुक्तान्नादेः परिपाके उत्पद्यते शूलं यस्मात् ।) रोगविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा, —
"स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहितेऽनले ।
कफपित्ते समाक्रम्य शूलकारी भवेद्बली ॥"
तस्य लक्षणं यथा
"भुक्ते जीर्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।
तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते ॥"
वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,
"व्याध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः ।
स्निग्धाम्लोपशमप्रायं वातिकं तद्विदुर्बुधाः ॥"
पैत्तिकस्य तस्य लक्षणं यथा, —
"क्षुत्तृष्णादाहरतिस्वेदकट्वम्लवमनोत्तरम् ।
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्भिषक् ॥"
श्लैष्मिकस्य तस्य लक्षणं यथा,
"छर्द्दिहृल्लासमस्तोहं स्वल्परुग्दीर्घमन्ततः ।
कटूत्क्लेशोपशान्तौ च तद्विद्यात् श्लेष्मकं कफात्मकम् ॥"
त्रिदोषजस्य तस्य लक्षणं यथा
"संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा त्रिदोषं परिकल्पयेत् ।
त्रिदोषजमसाध्यन्तु क्षीणमांसबलानलम् ॥"
इति माधवकरः ।
तस्यौषधं यथा, गरुडपुराणे ।
"लौहचूर्णं समायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
मधुना खादितं रूक्षं परिणामाख्यशूलनुत् ॥"
(चिकित्सास्य यथा, —
"वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकश्चापि शस्यते ।
वस्तयश्च हिताः शूले परिणामसमुद्भवे ॥
विड्लवणगुलशोषं त्रिवृद्भ्लोमत्रिवृत्कम् ।
सर्व्वाण्येतानि संचूर्ण्य श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।
उष्णोदकानुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥
जयत्यतिदोषजं शूलं परिणामभमुद्भवम् ॥
नागरगुडतिलकल्कं पयसा संलोड्य यः पुमान् लिहात् ।
उदयं परिणामशूलं तस्यापैति सप्तरात्रेण ॥"
"तिलनागरपथ्यानां भागं शुल्वकभस्मनाम् ।
द्विभागगुडसंयुक्तं गुडां कृत्वात्तभाग्निकाम् ॥
शीताम्बुपानं पूर्व्वाह्णे भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।
मायाद्दूरमसौ पीत्वा नरो मृत्युं न दृश्यते ॥
परिणामसमुत्थाच्च शूलाद्धि रभवादपि ।
शुल्वकज्जं चाग्निरसञ्च पर्व्वैव लवणानि च ॥
समांशां गुडिकां कृत्वा कलञ्जीकरसेन वा ।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् यथाबलम् ॥
शूलाद्दूरमुपैति जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥
यः पिबति सपरात्रं शुल्वकेकान् कलायसंयुक्तान् ।
स जयति परिणामरुजं चिरजामपि किमुत नूतनजाम् ॥
लौहचूर्णं वरायुक्तं विलीढं मधुसर्पिषा ।
परिणामशूलं शमयेत्तक्रेण वा प्रयोजितम् ॥
सामुद्रं सैन्धवं चारौ रुचकं रौमकं विड्भम् ।
दन्ती लौहरजः किट्टं चित्रकक्षारकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
तदूर्ध्वपानिमूलं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
जीर्णाजीर्णे तु भुञ्जीत मांसादिघृतभाधितम् ।
नाभिशूलं प्लीहशूलं यकृद्गुल्मोदरञ्च यत् ॥
विड्भ्यश्लोलिकं हन्ति कफवातोद्भवन्तथा ।
शूलानामपि सर्व्वेषामौषधं नास्ति तत् परम् ॥
परिणामसमुत्थस्य विशेषेणान्तरूक्षतम् ॥"
इति समुद्रादि चूर्णम् ॥ * ॥
"सर्पिष्यल्लीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ।
विनिहन्त्यग्निपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥"
इति गुडपिप्पलीघृतम् ॥ * ॥
"काथेन कल्केन च पिप्पलीनां
सिद्धं घृतं मासिकसंप्रयुक्तम् ।

क्षीरानुपानं विनिहन्त्यवश्यं
शूलं प्रवृद्धं परिणामसंज्ञम् ॥"
इति पिप्पलीघृतम् ॥ * ॥
"मण्डूरं घृतभृष्टं पञ्चौ लौहजो वा गुडेन तु ।
भक्षयन्मुच्यते शूलात् परिणामसमुद्भवात् ॥
संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डूरस्य पलाष्टकम् ।
घृतावरीरसस्याधौ दद्यात्तु पयसस्तथा ॥
पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।
विपचेत् सर्वमेकैकं यावत् पिण्डत्वमागतम् ॥
सिद्धन्तु भक्षयेन्मर्त्यो भोजनस्याग्रतोऽपि वा ।
वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥
निहन्त्येव हि योगोऽयं मण्डूरस्य न संशयः ॥"
इति घृतावरीमण्डूरम् ॥ * ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शूलाधिकारे ॥
"अजीर्णान्नरसः प्रोक्तो दशमः परिणामजः ।"
"जीर्णेऽन्ने च भवेद्दोषस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥"
"लङ्घनं वमनञ्चैव विरेकश्चानुवासनम् ॥
निरूहो वस्तिकर्म्माणि परिणामे त्रिदोषजे ।
त्रिवृतं त्रिफला दन्ती विडङ्गं कटुकत्रयम् ॥
समं चूर्णं गुडेनाथ कारयेन्मोदकान् सुधीः ।
भक्षयेत् प्रातरुत्थाय पश्चादुष्णोदकं पिबेत् ॥
परिणामोद्भवं शूलं हन्ति शीघ्रं नरस्य च ।
यवानीहिङ्गु सिन्धूत्थक्षारं सौवर्चलाभया ।
सुरामण्डेन पातव्या परिणामे त्रिदोषजे ॥
हिङ्ग्वोषवचाजमोदहपुषा पथ्यायवानी ग्रन्थी
जातीपिप्पलीदाडिमवृक्षीतिन्तीडिचयाग्नि-
कम् ।
तस्मादल्पसुवर्चला च यवजक्षारं तथा सर्ज्जिका
सिन्धूत्थं विडचूर्णकं समसमं स्याद्दीजपूरे रसे ॥
संभार्य्य सुकृताम्लवेतसगुडिका चाल्पप्रमाणा तथा
कल्क्यो वातविकारिणां प्रदहतः शूलार्शसः
प्रौढकान् ॥"
"एष हिङ्ग्वादिको नाम सर्व्वशूलार्शिनाशनः ।
सर्व्ववातविकारघ्नः सर्व्वत्वयनिवारणः ।
परिणामोद्भवं शूलं वारयत्याशसंशयम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥

परिणायः, पुं, (परितो वामदक्षिणतो नयनम् । परि + नी + "परिणयोर्नीनोद्वाहभाण्डयोः ।" ३ । ३ । ३७ । इति घञ् ।) प्रादक्षिण्यं समन्तान्नयनम् । इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ परेरितौ दीर्घत्वे परीणायश्च । इति भरतः ॥

परिणाहः, पुं, (परिणह्यतेऽनेन इति । परि । नह + घञ् ।) विस्तारः । तत्पर्य्यायः । विशालता २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ ओसार इति चौड़ा इति च भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ७ । २२ ।
"अरत्नीनां सहस्रञ्च शतानि दश पञ्च च ।
परिणाहस्तु दृश्यस्य फलानां रसभेदिनाम् ॥")

परिणेता, [तृ] पुं, (परिणयतीति । परि + नी + तृच् ।) बोढ़ा । भर्त्ता २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
"स्थिरे दक्षयतो दक्षान् परिनेतुः प्रकृतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म्म एव मनीषिणः ॥"
इति रघुः । १ । २५ ।)

परितुः, [स्] अ, (परि + "पर्य्यभिभ्याञ्च ।" ५ । ३ । ६ । इति तसिल् ।) सर्व्वतः । चतुर्दिग्भिव्याप्तौ । इत्यमरः । ३ । ४ । १३ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६ ।
"पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुच्छ्रितबर्हशोभैः ।
प्रभातशाड्वैः परितो दिगन्तान्
तृणैस्तने सूक्ष्मरुचि मङ्गलार्थैः ॥")

परितापः, पुं, (परिसर्व्वतोभावेन तप्यतेऽनेन । परि + तप् + घञ् ।) दुःखम् । (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५२ ।
"स तु जनपरितापं सततं जानता ते
नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥")
नरकान्तरम् । इति मेदिनी ॥ शोकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । २२ । २५ ।
"शतया तत्त्वया वृद्धया संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
आज्ञतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥")
भयम् । कम्पः । इति विश्वः ॥ अत्युग्रता च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४६ ।
"परितापप्रदानेभ्यः पीड़ाबाधाश्च कुर्व्वताम् ।
अपहन्ति नरव्याघ्र ! दया कुरु महीपते ! ॥")

परितुष्टः, त्रि, (परि + तुष् + क्तः ।) परितोषयुक्तः । सन्तुष्टः । यथा,—
"वृत्तं प्रार्थयते त्वया भूप ! त्वया च कुलनन्दन !!
मत्तस्तत् पाप्यतां सर्व्वं परितुष्टा ददामि तत् ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६३ । १० ॥

परितोषः, पुं, (परितोषणमिति । परि + तुष् + घञ् ।) सन्तोषेण तृप्तिः । सन्तोषः । यथा,—
"त्वामुदार ! साधुमन्ये शाकै-
रपि यदहमि लब्धपरितोषम् ।
हतहृदयं त्वधिकाधिक-
वाञ्छाप्रभवदुर्भरं न पुनः ॥"
इति शान्तिशतके ॥

परित्यागः, पुं (परित्यजनमिति । परि + त्यज् + घञ् ।) सर्व्वतोभावेन वर्জ্জनम् । तत्पर्य्यायः । हेरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥
"गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥"
इति मत्स्यसूक्तम् ॥

परित्राणं, क्ली, (परित्रायते इति । परि + त्रै + ल्युट् ।) मारणोद्यतस्य निवारणम् । तत्पर्य्यायः । पर्य्यात्रिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ५ ॥ रक्षणम् । यथा,—
"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । ८ ॥

परिदानं, क्ली, (परिदीयते इति । परि + दा + भावे ल्युट् ।) परीवर्त्तः । विनिमयः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥

परिदायी, [न्] पुं, (परित्यज्य श्राद्धधर्म्मं ददातीति । परि + दा + णिनिः ।) अनूढ़ज्येष्ठ

तनूजनिष्ठाय कन्यादाता । "यथा हारीतः । ज्येष्ठेऽनिर्व्विष्टे कनीयान् निर्व्विशन् परिवेत्ता भवति परिविन्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परिकर्त्ता याजकस्ते सर्व्वे पतिताः ।" इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

परिदेवनं, क्ली, (परि + दिव + ल्युट् ।) अनुशोचनोक्तिः । विलापः । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । १४६ ।
"परिदेवनञ्च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सन्निधौ ।
आश्वासनञ्च कृष्णस्य दुःखार्त्तायाः प्रकीर्त्तितम् ॥")

परिदेवना, स्त्री, (परिदेवयतीति । परि + दिव + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् । ततष्टाप् ।) शोकनिमित्तो विलापः । यथा,—
"अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥"
इति श्रीभगवद्गीतादितीयाध्यायश्लोकव्याख्याने श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।
"न मन्त्रबलवीर्य्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि शौनक ! ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥
अयाचितो मया लब्धस्तत्प्रेषितः पुनः श्रुतः ।
यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिदेवना ॥
एकत्रस्थे यदा रात्रौ नानापक्षिसमागमः ।
प्रभाते दश दिशो यान्ति तत्र का परिदेवना ॥
एकसार्थप्रयातानां सर्व्वेषान्तत्र गामिनाम् ।
यद्येकस्खलितो याति का तत्र परिदेवना ॥"
इति गरुड़पुराणे १११ अध्यायः ॥

परिधानं, क्ली, (परिधीयते यत् । परि + धा + कर्म्मणि ल्युट् ।) परिधेयवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । अन्तरीयम् २ उपसंव्यानम् ३ अधोंशुकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । २३ ।
"वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं
जलेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।
त्वगानि शय्या परिधानवल्कलं
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥")

परिधायः, पुं, (परिधीयतेऽत्र । परि + धा + घञ् ।) जनस्थानम् । परिच्छदः । निलयः । इति मेदिनी ॥ (जनस्थानमित्यत्र जलस्थानमिति केचित् ॥)

परिधिः, पुं, (परिधीयतेऽनेन । परि + धा + "उपसर्गे धोः किः ।" ३ । ३ । ९२ । इति किः ।) परिवेषः । चक्रसूर्य्यसमीपमण्डलम् । (यथा, रघुः । ८ । ६० ।
"अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ
परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥")
यज्ञियतरुशाखा । यज्ञियतरोः पलाशादेर्यज्ञ पशुबन्धनार्थं या शाखा निखायते तस्याम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथाह आपस्तम्बः । "खादिरं पालाशं वैकङ्कतमिध्मं करोति त्रयः

परिधयः पालाशकाष्ठकाः खादिरौदुम्बरबिल्वरोहितकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा आर्द्राः शुष्करसत्वकाः ॥" इति ॥ * ॥)

भूगोलादेर्वेष्टनम् । यथा,—

"यासेभनक्रग्राहिझषे विभक्ते
खवाणसूर्य्ये परिधिस्तु सूक्ष्मः ॥"

इति लीलावती ॥

(क्ली, परिधीयते यदिति । परि + धा + कर्म्मणि किः । परिधेयवस्त्रम् । यथा, भागवते । ८ । ७ । १७ ।

"मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्युन्मूर्द्धि भ्राजिष्णुलुलितकचः सग्धरो रक्तनेत्रः ॥"

"कनकं सुवर्णमिव पीतं परिधि वस्त्रं यस्य" इति तट्टीका ॥)

परिधिस्थः, पुं, (परिधौ तिष्ठतीति । परिधि + स्था + कः ।) परिचरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥ युद्धकाले परप्रहारात् रथरक्षके । प्रजासामन्तव्यवस्थापनकारिणीति केचित् । सेनायां राज्ञो दक्षनायकः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥

परिधेयं, त्रि, (परिधातुं योग्यम् । परि + धा + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत् ततो गुणः ।) परिधानीयम् । परिधातव्यम् । परिधानोपयुक्तवस्त्रादि । यथा,—

"न तु स्वभोग्यतयापि प्राप्ते परिधेयादौ स्मृतेरदृष्टार्थत्वापत्तेः ।" इति विवादचिन्तामणिः ॥

परिपणं, क्ली, (परिपण्यते व्यवह्रियतेऽनेन । परि + पण् + "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।" ३ । ३ । ११८ । इति घः ।) मूलधनम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८० । पुँजि इति भाषा ॥

परिपन्थकः, पुं, (परिपन्थयति दोषादिकं प्राप्नोतीति । परि + पथि कृ गतौ + ण्वुल् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ ॥ (यथा, महाभारते । १० । १६ । ३१ ।

"हतो दुर्य्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थकः ॥")

परिपन्थी, [न्] त्रि, (परिसर्व्वतो भावेन दोषाख्यानं पन्थयितुं शीलमस्य । परि + पन्थ + णिनिः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११ । (यथा, गीतायाम् । ३ । ३९ ।

"इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥"

प्रतिकूलाचारी । यथाह कश्चित् ।

"अपराधिनि चेत् क्रोधः क्रोधे क्रोधः कथं न हि ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि ॥")

परिपाकः, पुं, (परिपच्यते इति । परि + पच् + घञ् ।) परिपक्वता । यथा, भावप्रकाशे ।

"इत्यङ्गुनं केवलबद्धिपक्व-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ।"

नैपुण्यम् । यथा,—

"वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं
प्राकृताप्तजनपदं स्पृशतोऽपि ।"

इति नैषधपञ्चमसर्गः ॥

परिपाकिनी, स्त्री, (परिपाकः परिपाकशक्तिर्विद्यतेऽस्याः । परिपाक + इनि + ङीप् ।) चित्रता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परिपाटिः, स्त्री, (परिपाटनम् । परि + पट् + स्वार्थे णिच् + अच इः । यद्वा परि भागे भागेन पाटिः पाटनं गतिर्यस्याम् ।) पारिपाट्यविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । आनुपूर्व्वी २ आवृत् ३ अनुक्रमः ४ पर्य्यायः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥ आनुपूर्व्यम् ६ परिपाटी ७ । इति भरतः ॥ आनुपूर्व्यम् ८ आनुपूर्व्यकम् ९ । इति टीकान्तरम् ॥ क्रमः १० । इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ ॥

परिपिण्टकं, क्ली, (परि + पिष् + क्त + संज्ञायां कन् ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

परिपृष्करा, स्त्री, (परितः पृष्करं सुखं यस्याः ।) गोडुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजगोमक् इति भाषा ॥

परिपूतं, क्ली, (परि + पू + क्तः ।) अपास्ततुषधान्यम् । यथा, मनुः ।

"परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
निरन्वये श्राद्धं दत्तः सान्वयेऽहर्न्न दम्पतः ॥"

त्रि, सर्व्वतोभावेन पवित्रम् ॥ (यथा, माघे । २ । १६ ।

"घृणीयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्यतौ ।
रेवतीवदनोच्छ्वासपरिपूतपुटे द्रुमौ ॥")

परिपूर्णता, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । परिपूर्ण + "तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५ । १ । ११९ । इति तल् ततः "स्त्रियां क्तीक्तिकलन्तं स्त्रियाम् ।" इति वार्त्तिकोक्तत्वात् स्त्रियां टाप् ।) परिपूर्णत्वम् । सम्पूर्णता । तत्पर्य्यायः । आभोगः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १३७ ॥

परिपूर्णत्वं, क्ली, (परिपूर्णस्य भावः । "तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५ । १ । ११९ । इति त्व । ततः क्लीबत्वम् ।) परिपूर्णता । सम्पूर्णत्वम् । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

"दृश्यते परिपूर्णत्वं सुवक्त्रस्य ते सखि ।
न जाने कच्चकोरं हि विधाता पालयिष्यति ॥"

इत्युद्भटः ॥)

परिपेलं, क्ली, (परिपेलति मृदुतां गच्छतीति । पेल गतौ + अच् ।) परिपेलवम् । कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति शब्दमाला ॥ तस्यान्तरे यथा,—

"परिपेलं भवेद्बल्यं तत्कुटन्नटसंज्ञकम् ।
जायते मुस्तकाकारं शैवालकुलसम्भवे ॥"

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परिपेलवं, क्ली, (परि सर्व्वतः पेलवं मृदुता यस्य ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ (अत्यन्तकोमले, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६४ । ८ ।

"स्फीतमधुपरिपेलवं फलं
शीघ्रमधिरकालसम्भवम् ॥"

गुणादयोऽस्य कैवर्त्तीमुस्तकशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

परिप्लवं, त्रि, (परिप्लवते इति । प्लु + अच् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ।

(यथा, माघे । १४ । ६८ ।

"मत्तकुणाविव पुरा परिप्लवौ
मित्सुनाथशयने निषेदुषः ।
गर्ज्जतः स्म मधुकैटभौ विभो-
र्यस्य नेदसुखविप्लवा जगत् ॥"

पुं, राज्ञः सुखीनलस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २२ । ४२ ।

"सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखीनलः ।
परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ॥")

परिप्लुतः, त्रि, (परिप्लु + क्तः ।) जलादिप्लावितः । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

"आवां जहि न यत्रोर्व्वी सलिलेन परिप्लुता ॥"

परिप्लुता, स्त्री, (परि + प्लु + क्तः । स्त्रियां टाप् ।) मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ ग्राम्यधर्म्मे (मैथुने) वेदनावती योनिः । यथा,—

"परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशम् ।"

इति योनिव्यापत्प्रतिषेधे माधवकरः ॥

("पित्तलाया वृषंवासे क्षवथुर्दृगारधारणात् ।
पित्तसंमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥
शूनास्यगात्रामासाक्षिनीलोत्पीतमस्रक् स्रवेत् ।
श्रोणीवंक्षणगृष्ट्यक्षिशूलरुग्यायाः परिप्लुता ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)

व्याप्ते त्रि ॥

परिवर्हः, पुं, (परिवर्ह्यतेऽनेन । वर्ह प्राधान्ये + घञ् ।) परिच्छदः । हस्त्यश्ववस्त्रकम्बलादि । नृपार्होऽर्थः । राजयोग्यद्रव्यं सितच्छत्रादि । नृपार्हं सितच्छत्रादि अर्थो धनमिति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—

"निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं
त्वमं विधानैः परिवर्हशोभिनीम् ।
उवास रामस्य तदा महात्मनो
विचिन्वतो भरतो निवर्त्तनम् ॥"

इति रामायणे । २ । ८३ । २६ ।)

परिभवः, पुं, (परि + भू + अप् ।) अनादरः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३७ ।

"फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य मां ।
स्वस्रीयः परिभवो याद्यामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥")

परिभावः, पुं, (परि + भू + "परौ भुवोऽवज्ञाने ।" ३ । ३ । ५५ । इति घञ् ।) परिभवः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥

परिभाषणं, क्ली, (परि + भाष् + ल्युट् ।) सनिन्द उपालम्भः । इत्यमरः । १ । ६ । १४ ॥ उपालम्भो दूषणादेः । निन्दया सह वर्त्तमानो य उपालम्भस्तच्च सनिन्दं परिभाषणम् । उपालम्भो गुणाविष्करणेन स्तुतिपूर्व्वकोऽपि भवति । यथा महाकुलस्य भवतः किमिदमुचितं भवति । अत्र तु सस्तुतौ न परिभाषणम् । टीकान्तरे ऽपि बन्धुलस्य तवागम्यागमनं योग्यमिति निन्दापूर्व्वः । महाकुलस्य तव कथं विप्रबधः । इति स्तुतिपूर्व्वश्च उपालम्भः । इति भरतः ॥ * ॥ नियमः । इति मेदिनी ॥ आलापः । इति विश्वः ॥

परिभाषा, स्त्री, (परि + भाष + अच् । ततष्टाप् ।
परिष्कृतं भाषणम् । पदार्थविषेचकवाक्यार्थ्यागां
यत्किंयुक्ता वाक् । इति काव्यप्रकाशटीकायां
चण्डीदासः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रश्नभिः २ प्रश्नो ३
सङ्केतः ४ समयकारः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(सूचलक्षणविशेषः । सूचं षड्विधम् । यथा,
"संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूचलक्षणम् ॥")
"यत्रस्य संक्षेपनिर्व्याहार्थमङ्केविशेषः । यथा
चपोदित्येवादि ।" इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥ यथा माघे । १६ । ८० ।
"न खलु प्रतिहन्यते कृतक्षत
परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥"
("व्यवस्थानुस्मृतेर्योक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिका: ।
परिभाषा: प्रवक्ष्यन्ति दीपीभूता: मुनिश्चिता: ॥"
इति वैद्यकपरिभाषाया लक्षणम् ॥
"प्रथमं परिभाषा स्याद्येन व्याख्यानकन्तथा ।"
इति श्राद्धधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)
परिभूतं, त्रि, (परिभूयते स्म । परि + भू + क्तः ।)
अगाढतम् । तत्पर्य्यायः । अवगणितम् २ अव
मतम् ३ अवज्ञातम्४ अवमानितम् ५ । इत्य
मरः । ३ । १ । १०६ । अभिभूतम् ६ । इति जटा-
धरः ॥ अप्रस्तुतम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मारावल्यां विंशाध्याये ।
"परिभूतं सुखरहितं कुलटापुत्रमतिपापपरतन्त्र ।
जनयति नक्षत्रपतिः क्षितिसुतदशमो भवति शूरम् ॥")
परिभ्रमः, पुं, (परि + भ्रम + अच् ।) सञ्चेतोभ्रम-
णम् । परिपूर्व्वभ्रमधातोर्भावे अल्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
परिमण्डलं, त्रि, (परि मण्डलम् ।) वर्त्तुलम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते ।५।२०।१६ ।
"लक्षोत्तरं सार्द्धनवकोटियोजनपरिमण्डलं भू
वलयस्य तुरीयेण मानेन मानयत्तुल्यं द्विसहस्रयोजनानि स भुङ्क्ते ॥" परमाणुपरिमाणम् । परिमाण-
विशिष्टः परमाणुः । इति वैशेषिकसूत्रवृत्तिः ॥
शब्दोऽयं न्यग्रोधशब्देन युक्तः व्यर्थान्तरं प्रका-
शयति । पुं, पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
मानस्ये ११८ अध्याय ।
"न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाहू शाखो न्यग्रोध उच्यते ।
शाखेन उच्छ्रयो यस्य न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥"
स्त्री, लक्षणान्वितरमणीविशेषः । यथा, शब्द-
रत्नावल्याम् ।
"स्तनौ मुकुटिनौ यस्या नितम्बे च विशालता ।
मध्ये क्षीणा भवेद् या च न्यग्रोधपरिमण्डला ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा महाभारते ६ । ६ । ११ ।
"परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्व्वतः ।
आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ॥")
परिमलः, पुं, (परिमलते सुगन्धिपार्थिवकणां
धरतीति । मल ड् धारणे + अच् । "क्षितावेव
गन्धः ।" इति न्यायादस्य तथात्वम् ।) विमर्द्दनम् ।
कुङ्कुमादिमर्द्दनम् । विमर्द्दत्यिजनमनोहरगन्धः । इत्य
मरभरतौ ॥ सुरभिमाल्यगन्धादिधारणेनोत्पन्नो
हृद्यो गन्धः । इति स्वामी ॥ (यथा, कलावि-
लासे । १ । ५ ।
"इतिलुलितललिततलल्लनाकृतमजललववाहिनो
मुहुर्यत्र ।
अथकेशाकुसुमपरिमलवासितदेहा वहन्त्य-
निलाः ॥")
तत्पर्य्यायः । आमोदः २ गन्धः ३ सौरभम् ४
सौरभम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डित-
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥
परिमाणं, क्ली, परिमीयतेऽनेन । (परि + मा +
करणे ल्युट् ।) परिमितव्यवहारासाधारण-
कारणम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ माप इति
भाषा । (यथा, मनुः । ८ । १३३ ।
"अस्मरंश्चोद्यौ विज्ञेया लिप्सैका परिमाणतः ॥")
तत्पर्य्यायप्रकारा यथा,—
"यौतवं द्रव्यं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।
मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थद्रोणाः पञ्चाद्यमाषकः ॥
ते षोडशाद्याः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।
सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽष्टौ कुरुविन्दस्तु तत्पले ॥
तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यादिंशतिस्तुलाः ।
आचितं दशभारास्तु प्राकटो भार आचितः ॥
कार्षापणः कार्षिकश्च ताम्रिके कार्षिके पणः ।
अस्त्रियां वाढ़कद्रोणौ खारो वाहो निकुञ्चकः ॥
कुडव: प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।"
इत्यमरः । २ । ६ । ८५ —८६ ॥ * ॥
न्यायमते तद्यथा,—
"परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ।
अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति तद्भेद ईरितः ॥
अनित्यं तदनित्यं स्यान्नित्यं नित्यमुदाहृतम् ।
संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ॥
अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ।
परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥
प्रचयः शिथिलावयो यः संयोगस्तेन जन्यते ।
परिमाणन्तुलकादौ नाणुत्वाश्रयमाश्रितः ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । ११०—११३ ॥
(परिमाणं निरूपयति । परिमाणमिति । परि-
मितव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाण-
मित्यर्थः । तच्चतुर्व्विधं अणु महद्दीर्घं ह्रस्वञ्च
इदं चातुर्व्विध्यं प्रत्यक्षसिद्धं तत्राणुत्वह्रस्वत्वे
महत्त्वदीर्घत्वे च समनियते तत्परिमाणं नित्य-
मित्यत्रपरिमाणमित्यनुषज्यते जायते इत्यत्रापि
परिमाणमित्यनुषज्यते । अनित्यमिति पूर्व्वेणान्वितं
तथात्वानित्यं परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं
प्रचयजन्यञ्चेत्यर्थः । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति
द्व्यणुकादाविति । द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परि-
माणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकादिपरि-
माणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजातीयो-
त्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् द्व्यणुकादिपरि-
माणन्तु परमाणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टं त्रसरेणुपरि-
माणन्तु न सजातीयं अतः परमाणौ द्वित्वसंख्या
द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रस-
रेणुपरिमाणस्यास्त्रसमवायिकारणमित्यर्थः । परि-
माणजन्यमुदाहरति परिमाणं घटादाविति परि
माणजं कपालादि परिमाणजन्यम् । प्रचय-
जन्यमुदाहर्त्तुं प्रचयं निर्व्वक्ति प्रचय इति अर्थात
प्रचयस्य नचावयविनाशः कथं परिमाण-
नाशकः असमवायिकारणविनाशे चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि
परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।
परमाणुविश्लेषे द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्यु-
पेयस्तन्नाशे च द्व्यणुकनाशः एवं क्रमेण महा-
वयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशकेन-
भ्युपगममात्रेण नाशस्य अपवदितुमशक्यत्वात
शरीरादावयवोपचये असमवायिकारण-
नाशस्यावश्यकत्वादवयवविनाशः आवश्यकः न
च पटविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगात परिमाणा-
धिक्यं स्यादिति वाच्यं तत्रापि वैमात्यभिघातेन
समवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्या
वश्यकत्वात् किञ्च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वं
पूर्व्वं तत्पट एव न स्यात् तन्तुरूपकारणा-
भावात् तत्तन्तोरवयवत्वाभावे च न तेन परि
माणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तन्त्व
तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्व्वपटनाशस्तन्तः पटा-
न्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्य्यम् । अवयविनः
प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन दीपकलिकादिवत् न
च पूर्व्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात् पूर्व्व-
पटे सत्येव पटान्तरमारभ्यमिति वाच्यम्
सजात्योः समानदेशतावि रोधात् एकदा नाना
द्रव्यस्य तत्रानुपलम्भ बाधितत्वाच्च पूर्व्वद्रव्यस्य
प्रतिबध्यकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्य-
मभ्युपेयत्वात् ॥" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥)
परिमार्ग्यं, त्रि, (परि + मृज + ण्यत् । "चजोः
कु घिण्यतोः ।" ७ । ३ । ५२ । इति जस्यगः ।
"मृजेर्वृद्धिः ।" ७ । २ । ११४ । इति वृद्धिः ।)
परिमृज्यम् । परिशोधनीयम् ॥
परिमार्জनं, क्ली, (परि + मृज् + ल्युट् ततो वृद्धिः ।)
खाद्यभेदः । मधुमस्तकम् । यथा, शब्दचन्द्रिका ।
"मधुतैलघृतैर्मध्ये वेष्टिता: समिताश्च ये ।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्याख्या परिमार्জनम् ॥"
परिशोधनञ्च ॥
परिमितं, त्रि, (परि + मा + क्तः । परितो मितं
वा ।) युक्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ परिमाण-
विशिष्टम् । यथा, उद्भटः ।
"द्रविणं परिमितमधिक-
व्ययिनं जनमाकुलीं कुरुते ।
क्षीणाम्बुमिव पीन-
स्तनजघनायाः कुलीनायाः ॥"
परिमेयं, त्रि, (परिमीयते इति । परि + मा + "अचो
यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । "ईद्यति ।"
६ । ४ । ६५ । इति ईत् ततो गुणः ।) परि-

माणविशिष्टम्। परिमातव्यम्। परिमाणीयम्। (यथा, रघुः। १। ३०।
"माभूदाश्रमपीड़ेति परिमेयपुरःसरौ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिगताविव॥")
परिमोक्षः, पुं, (परितो मोक्षः परित्यागः।) मलत्यागः। यथा, श्रीभागवते २। ६। ०।
"पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद।।
हिंसायाः निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदं स्मृतम्॥"
"परिमोक्षस्य मलत्यागस्य। पायुरिन्द्रियं गुदं स्थानम्। निर्ऋतेरलक्ष्म्याः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ * ॥ परित्यागम्। यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"सर्व्वासुभानां परिमोक्षकारि
संपूजनं देववरस्य विष्णोः।"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(विमुक्तिः। यथा, महाभारते। १। २। १६०।
"कर्णस्य परिमोक्षोऽद्य कृष्णाभ्यां पुरन्दरात्॥")
परिमोषी, [न्] त्रि, (परिमृष्णातीति। परि + मुष + णिनिः।) परिमोषणशीलः। चौरः। (इति हेमचन्द्रः। ३। ४६॥)
परिरम्भः, पुं, (परिरभ्यते इति। परि + रभि + घञ्। "रभेरशब्लिटोः।" ७। १। ६३। इति नुम्।) आलिङ्गनम्। इत्यमरः। ३। २। ३०॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ५। ७।
"ध्यायंस्त्वामनिशं जपन्नपि तवैवालापमन्त्रावलीं
मय्यस्त्वत्कृतकृत्रिमैरपरिरम्भास्तं वाञ्छति॥")
परिवत्सरः, पुं, वत्सरः। इति जटाधरः॥ वत्सरविशेषः। यथा, मलमासतत्त्वे।
"शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समादादिषु वत्सराः।
सम्यरीदानुपूर्व्वाश्च तथोदापूर्व्वका मताः॥"
"परिपूर्व्वे तथादानं यवानाञ्च द्विजोत्तमाः॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम्॥
परिवर्জ্জनं, क्ली, (परिवर्জ্জ्यते परित्यज्यते प्राणिभिर्येन। परि + वृज् + णिच् + ल्युट्।) मारणम्। इत्यमरः। २। ८। ११४॥ (भावे ल्युट्। ३) परित्यागः। यथा, उद्भटः।
"गोष्ठी न दोषो मधुराक्षराणां
धूर्त्तस्य कृष्णस्य हि रीतिरेषा।
विपर्य्ययो येन कृतः स्वपित्रो-
स्तस्यैषपत्नीपरिवर्জ্জनं किम्॥"
परिवर्জ্জनीया यथा, कौर्म्मे उपरिभागे १५ अः।
"एकपाक्यासनं पंक्तिभाजकापक्वान्नमिश्रणम्।
याजनाध्ययने योनिस्तथैव सहभोजनम्॥
सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च।
एकादश समुद्दिष्टा दोषाः सार्द्धसङ्गताः॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणाम्।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन साधूनां परिवर्জ্जयेत्॥"
"यस्मिन्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः।
न च विद्यागमः कश्चित्तं देशं परिवर्জ্जयेत्॥"
इति चाणक्यम्॥
"ब्राह्मणं बालिशं क्षत्रमयोद्वारं विशं जड़म्।
शूद्रमक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्জ্जयेत्॥

कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुमौक्तिकम्।
कुवस्तुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्জ্জयेत्॥"
इति गरुड़पुराणे ११३ अध्यायः॥
("यस्य वै भाष्यमाणस्य रुजत्वङ्मुरोमहृद्व्रणम्।
अन्नञ्च क्षयते भुक्तं स्थितश्चापि न जीर्य्यति॥
बलञ्च क्षीयते यस्य क्षामा चाभिप्रवर्द्धते।
जायते हृदि शूलञ्च तं भिषक् परिवर्জ্জयेत्॥"
इति चरकेणेन्द्रियस्थाने षष्ठेऽध्याय उक्तम्॥)
परिवर्त्तः, पुं, (परिवर्त्तनमिति। परि + वृत + भावे घञ्।) विनिमयः। (यथा, रामायणे। २। १०५। २५।
"हृष्यन्त्यातुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम्।
ऋतूनां परिवर्त्तेन प्राणिनां प्राणसंशयः॥")
कर्म्मराजः। अपवर्त्तनम्। इति मेदिनी॥ युगान्तः। इति हेमचन्द्रः॥ ग्रन्थविकृतिः। इति जटाधरः॥ स्वपुत्रस्य दुःसहस्योरसेन कलिकृतागर्भाधिगर्भजातात्मपुत्रान्तर्गततत्तत्पुत्रः। (यथा, मार्कण्डेये। ५१। २।
"अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणाः।
दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्त्तस्तथापरः॥"
तन्नामनिरुक्तिर्यथा तत्रैव १४ श्लोके।
"अन्यगर्भे परान् गर्भान् सदैव परिवर्त्तयन्।
रतिमाप्नोति यस्माच्च विधत्तोऽन्यदेव यत्॥
परिवर्त्तकसंज्ञोऽयं तस्यापि मितसर्षपः।
रक्तोदुम्बरजम्बूषु रक्तां कुर्व्वन्ति तत्त्वविद्॥")
तस्य पुत्रयोः कर्म्मादि यथा,-
"परिवर्त्तसुतौ द्वौ तु विरूपविकृतौ द्विज।।
तौ तु वृक्षादिपरिखाप्राकारामोधिसंश्रयौ॥
गृध्निणाः परिवर्त्तस्य कुरुतः पादपादिषु।
कीटकं। परिवर्त्तः स्यादूर्म्मस्यान्योदराक्षतः॥
न वृक्षश्चैव नैवादिं न प्राकारं यथोनिधिम्।
परिवर्त्तो न समाक्रामेदबला गर्भधारिणी॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे। ५१। ६२-६४॥
परिवर्त्तनं, क्ली (परि + वृत + ल्युट्।) परिवर्त्तः। तत्पर्य्यायः। परिदानम् २ विनिमयः ३ नैमेयः ४ अतिहारः ५ प्रत्यावर्त्तः ६ वैमेयः ७ विमयः ८। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः। १८। १३।
"अङ्गमङ्गपरिवर्त्तनोत्तिते
तस्य नित्यतुरगत्वतामगे।
वल्गुवागपि च वामलोचना॥")
परिवर्त्तिका, स्त्री, मेढ्रजातक्षुद्ररोगविशेषः। तल्लक्षणमाह।
"मर्द्दनात् पीड़नाद्वापि तथैवाऽभिघातनः।
मेढ्रचर्म्म यदा वायुर्भजते सर्व्वतश्चरन्॥
तदा वातोपसृष्टन्तु तच्चर्म्म परिवर्त्तते।
सवेदनं महाशूलं पाकञ्च व्रजति क्वचित्॥
मर्म्मरुग्वस्तिजात् कोथस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते।
मारुतागन्तुसम्भूतां चिन्द्यात्तां परिवर्त्तिकाम्।
सकण्डुः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमन्विता॥"
अस्यां वातजायामपि पित्तानुबन्धो बोद्धव्यो दाहपाकभावात्। कोथः चर्म्मकोथः॥ * ॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"परिस्रुतं घृताभ्यक्तं सुस्विन्नमुपनाहयेत्।
चिराद्यं पक्वशरावं वा वातघ्नैः शाल्वणादिभिः॥
ततोऽभ्यक्ते प्रणेचर्म्म पाटयेत पीड़येच्छनैः।
प्रविष्टे चर्म्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहयेत॥
दद्याद्दातघ्नरान् वस्तीन् स्निग्धाम्ललवणानि भोजयेत्।"
इति भावप्रकाशः॥
परिवस्थः, पुं, (परितो वसन्थत्र। परि + वस + उपसर्गे संज्ञायां क्थन्। "स्थाम्नः।" इति केशवचन्द्रः। ४। २७॥
परिवहः, पुं, (परि सर्व्वतोभावेन वहन्तीति। परि + वह + घञ्।) सम्प्रदायलक्षणसम्बन्धः। मतु सम्बन्धयोरुपरिस्थितः। (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।
"भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्ध्वः
स्यादूहवहस्तदनुसंवहसंज्ञकश्च।
अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्व्वकात्मात
वाहः परावह इमे पवना प्रसिद्धाः॥")
परिवादः, पुं, (परिसर्व्वतो दोषोल्लिखेन वादः कथनम्। परि + वद् + भावे घञ्।) अपवादः। (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। १। ७२।
"नीचसंसर्गनिरता परचिन्तापरायणाः।
परनिन्दापरक्षेत्र-परिवादपराः खलाः॥"*॥
परि + वद् + णिच् + करणे घञ्।) दोषाद्भावनवस्तु। इति मेदिनी॥
परिवादकः, त्रि, (परिवदतीति। परि + वद् + ण्वुल्।) परिवादकर्त्ता। इति आकरग्रन्थः॥
परिवादिनी, स्त्री, (परिवदति स्वरानिति। परि + वद् + "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३। २। ७८। इति णिनिः स्त्रियां ङीप्।) सप्ततन्त्री युक्तवीणा। इत्यमरः॥ (यथा, माघे। ६। ६।
"कलतया वचसः परिवादिनी
स्वरजिता रजितावशमाययुः॥")
परिवादविशिष्टा च॥
परिवादी, [न्] त्रि, (परिवदतीति परिवदितुं शीलमस्य वा। परि + वद्। शीलार्थे कर्त्तरि णिनिः।) परिवादकर्त्ता। (यथा, महाभारते। ७। ७१। २६।
"साधूनसूयतां ये च ये चापि परिवादिनाम्॥"
परिवादो निन्दा विद्यतेऽस्य।) परिवादविशिष्टः। इति परिवादशब्दादर्थे इनिः॥
परिवापः, पुं, (परिसर्व्वत उप्यते इति। परि + वप + घञ्।) पर्य्युप्तिः। वपनम्। जलस्थानम्। परिच्छदः। इति मेदिनी। पे २५॥
परिवापनं, क्ली, (परि + वप + णिच् + ल्युट्।) मुण्डनम्। इति हेमचन्द्रः॥
परिवापितं, त्रि, (परिवाप्यतेस्म। परि + वप + णिच् + क्त।) मुण्डितम्। इत्यमरः। ३। १। ८५॥
परिवारः, पुं (परिवियतेऽनेन। परि + वृ + करणे घञ्।) परिजनः। (यथा, रघुः। ६। १०।
"मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि।

विवेश्य मध्यान्तरराजमार्गं
पतिंवरा कन्यमिवाह्वयेषा ॥")

खड्गकोषः। परिच्छदः। इति मेदिनी। रे। २८० ॥

परिवाहः, पुं, (पर्य्यह्यते लगादिकं येन। परि + वह + घञ्।) परीवाहः। जलोच्छासः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथा, रघुः। ८।७४।

"स विवेश्य पुरीं तया विना
भगदापायपृथग्घृताङ्कदर्शनः।
परिवाहमिवावलोकयन्
स्वसुतः पौरवधूसुखाश्रुषु ॥")

परिविग्नः, पुं, (परि + विद् + क्तः।) परिविक्तिः। यथा, उद्वाहतत्त्वे।

"ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता भवति परिविग्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायौ दाता परिकर्त्ता याजकः; ते सर्व्वे पतिताः॥"

परिविक्तिः, पुं, (परिवर्ज्जनं विन्दति लभते इति। परि + विद् + क्तिच्।) परिवेत्तृज्येष्ठः। क्रतविवाहस्यागूढ्यज्येष्ठभ्राता। इत्यमरः।२।७।५६॥ (यथा, मनुः। ३। १७१।

"दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविक्तिस्तु पूर्व्वजः॥")

परिविन्दन्, [त्] पुं, (परित्यज्य ज्येष्ठं भ्रातरं विन्दति अग्न्याधानभार्य्यादिकं लभते इति। विद् + शतृ।) परिवेदनकर्त्ता। यथा,—

"देशान्तरस्थस्त्रीवैकृतधनानसहोदरान्।
वेश्याभिसक्तपतितव्रतत्यक्तांतिरोगिणः॥
जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनकुष्ठकान्।
अतिवृद्धानभार्य्यांश्च क्षत्रियस्कान् नृपस्य च॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा।
कृतघ्नोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति॥"

इत्युद्वाहतत्त्वे छन्दोगपरिशिष्टम्॥

परिविष्णु, क्ली, सर्व्वतो विष्णुः। विष्णुं विष्णुं परि इत्यव्ययीभावसमासे दुर्गादासः॥

परिवृंहितं, त्रि, वृंहिधातोः कर्म्मणि क्तः। (ततः परितो वृंहितमिति।) सर्व्वतोभावेन दीप्तिविशिष्टम्। सर्व्वतोभावेन करिगर्ज्जितम्। सर्व्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम्। सर्व्वतोभावेन ध्वनिविशिष्टम्॥

परिवृढः, त्रि, (परिसर्व्वतोभावेन वृंहति वर्द्धते इति। वृहि वृहौ + कर्म्मणि क्तः। निपातनात् हकारलोपो निष्ठातस्य ढत्वञ्च।) अधिपः। प्रभुः। इत्यमरः। ३। १। ११॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। २८२।

"जगत्परिवृढः प्रौढ़पौरुषं स फलार्थिनम्।
कृत्वा प्रादुष्कृतवपुस्ततो भूयोऽप्यभाषत॥")

परिवृतः, त्रि, (परिसर्व्वतोभावेन वृतः।) आवृतः। वेष्टितः। यथा,—

"शवद्वारान् नृपः पश्येत् सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम्।"

इति मिताक्षरा॥

परिवृत्तिः, पुं, (परिवर्त्तने वर्त्तते इति। परि + वृत् + क्तिच्।) परिविक्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ (परि

+ वृत् + भावे क्तिन्। परिवर्त्तनम्। यथा, महाभारते। १४। १८। २६।

"तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामहः।
भूतेषु परिवृत्तिञ्च पुनरावृत्तिमेव च॥"

अर्थालङ्कारविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। १०। १०५।

"परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत्॥"

क्रमेणोदाहरणं यथा,—

"दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम।
मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः॥"

अत्र प्रथमेऽर्द्धे समेन द्वितीयेऽर्द्धे न्यूनेन॥)

परिवृढिनं, त्रि, सर्व्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम्। सर्व्वतोभावेनोन्नतविशिष्टम्। इति वृहधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययनिष्पन्नम्॥

परिवेत्ता, [तृ] पुं, (परित्यज्य ज्येष्ठं भ्रातरं विन्दति भार्य्याममग्न्यादिकं वा लभते इति। विद् लाभे + "शतृलटौ।" ३। १। १३३। इति लट्।) अनूढ़ज्येष्ठे क्रतविवाहकनिष्ठः। इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ (यथा, मनुः। ३। १७१।

"दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्व्वजः॥")

परिवेदनं, क्ली, (परि + विद् + ल्युट्।) विवाहः। अग्न्याधानम्। यथा,—

"क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने॥"

इत्युद्वाहतत्त्वे प्राजापत्यः॥

सर्व्वतोभावेन ज्ञानम्। (यथा, महाभारते। १४। १६। १२।

"स हि धर्म्मः सुपर्य्याप्तो ब्रह्मणः परिवेदने।
न शक्यं तमया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः॥")

सर्व्वतोभावेन विचारणम्। सर्व्वतोभावेन विद्यमानत्वम्। सर्व्वतोभावेन लाभः॥

परिवेदिनी, स्त्री, (परिवेदोऽस्त्यस्यामिति। इनि ङीप् च।) परिवेत्तृस्त्री। इति हेमचन्द्रः॥

परिवेदनीया, स्त्री, (परिविद्यते या। परि + विद् अनीयर्।) अनूढ़ज्येष्ठे तत्कनिष्ठेन विवाहिता कन्या। अस्य प्रमाणं परिदायिशब्दे द्रष्टव्यम्॥

परिवेष्टः, पुं, (परितो विष्टतीति। परि + विष् + घञ्।) वेष्टनम्। परिधिः। इति मेदिनी। ष्टे। ३७॥

"वातेन मण्डलीभूता; सूर्य्याचन्द्रमसोः कराः।
मालाभा व्योम्नि लसते परिवेषः प्रकीर्त्तितः॥"

इति भरतधृतसाङ्गसाङ्गः॥

परिवेषः, पुं, (परितो विष्यते व्याप्यतेऽनेन। विषिरौ व्याप्ते + घञ्।) परिवृत्तिः। परिधिः। (बृहत्संहितायाम् ३४ अध्याये तल्लक्षणादिकमुक्तम्। तद्यथा,—

"सम्मूर्च्छिता रवीन्दोः किरणाः पवनेन मण्डलीभूताः।
नानावर्णाश्रितयस्तन्वभ्रे व्योम्नि परिवेषाः॥
ते रक्तनीलपाण्डुरकापोताभाभ्रबलहरिशुक्लाः।

रक्तयमवरुणनिर्ऋतिसप्तर्षिपितामहाधिष्ठिताः॥
धनदः करोति मेचकमन्योऽन्यगुणाश्रयेण चापल्ये।
प्रविलीयते सुदुर्मुहुरल्पफलः सोऽपि वायुजितः॥
चापाग्निखिरजततैलक्षीरजलाभः स्वकालसम्भूतः।
व्यविकलवृत्तः स्निग्धः परिवेषः शिवसुभिक्षकरः॥
सकलगगनानुचारी नैकाभः शतजसन्निभो रूक्षः।
व्यसकलग्रकटग्रासनगङ्गाटकवत्स्थितः पापः॥
ग्निखिगलसमेऽनिवर्षं बहुवर्णे नृपवधो भयं धत्ते।
हरिचापनिभे युद्धान्यशोककुसुमप्रभे चापि॥
वर्णैनैकेन यदा बहुलः स्निग्धः सुराभ्रकाकीर्णः।
स्वर्त्तौ सद्यो वर्षं करोति पीतश्च दीप्राकैः॥
दीप्तविहङ्गमृगरुतः कलुषः सन्ध्याश्रयोत्थितो-ऽतिमहान्।
भयकृत्तड़ित्कलाढ्यो हन्ति नृपं हन्ति मुख्यांश्च॥
प्रतिदिनमर्कहिमांश्वोरहर्निशं रक्तयोर्नरेन्द्रवधः।
परिविष्टयोरभीक्ष्णं लयासनभःस्थयोस्तद्वत्॥
सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिमुख्यकोपकरः।
त्रिप्रभृतिमुख्यकोपं युवराजभयं नगररोधम्॥
सप्तिभिरहोभिर्मासेन विग्रहो वा यदैन्दुभिर्निरोधे।
होराजन्माधिपयोर्जन्मर्क्षे वाप्यभौ राज्ञः॥
परिवेषमण्डलगतौ रवितनयः क्षुद्रधान्यनाशकरः।
जनयति च वातवृष्टिं स्थावरकृमिकृन्निहन्ता च॥
भौमे कुमारबलपतिसैन्यानां विद्रवोऽग्निमुख्यभयम्।
जीवे परिवेषगते पुरोहितामात्यनृपपीड़ा॥
मन्त्रिस्थावरलेखकपरिवृद्धिश्चन्द्रले सुवृष्टिश्च।
शुक्रे याथिकक्षत्रियराज्ञां पीड़ा प्रियं चान्नम्॥
क्षुद्गलनष्टधनराधिपमुख्येभ्यो जायते भयं क्रमेण।
परिविष्टे गर्भभयं राज्ञो व्याधिर्नृपभयञ्च॥
युद्धानि विजानीयात् परिवेषाभ्यन्तरे द्वयोर्ग्रहयोः।
दिवसक्षतः ग्रामिणो वा क्षुद्वृष्टिभयं क्षिपेत्॥
प्रीक्तम्।
याति चतुर्भं नरेन्द्रः सामात्यपुरोहितो वर्ग्गं स्वं।
प्रलयमिव विद्धि जगतः पञ्चादिषु मण्डलस्थेषु॥
तारायहस्य कुर्य्यात् पृथगेव समुत्थितो नरेन्द्रवधम्।
नक्षत्रागामथवा यदि केतोर्नोदयो भवति॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रहा भवेत् प्रतिपदादिषु क्रमशः।
श्रेणीपुरकोशानां पञ्चम्यादिष्वशुभकारी॥
युवराजस्य तृतीयां परसैन्यनृपा यं स्य दोषकरः।
पुररोधो द्वादश्यां सैन्यक्षोभश्चयोदश्याम्॥
नरपतिपत्नीपीड़ां परिवेषोऽभ्युत्थितश्चतुर्द्दश्याम्।

परिवे

कुर्य्यात्तु पञ्चदश्यां पीठं मनुजाधिपस्येव ॥
नागरकाणामभ्यन्तरस्थिता यायिनाञ्च बाह्यस्था।
परिवेषमभ्रलेखा विज्ञेया क्रन्दसारागाम् ॥
रक्तः श्यामो रूक्षश्च भवति येषां पराजय-
स्तेषाम् ।
स्निग्धः श्वेतो द्युतिमान् येषां भागो जय
स्तेषाम् ॥")

परिवेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेषकः, पुं, (परिवेषतीति । परि + विष + ण्वुल् ।) परिवेष्टा । परिवेषणकर्त्ता । तस्य लक्षणं यथा, –

"स्नातस्वन्दनचर्चितः सुवसनः सर्वी प्रसन्नाननः
स्पष्टात्मा सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकान्तपूजारतः।
स्वामिस्नेहपरः स्वकार्यनिपुणः पौरो वदान्यः शुचि-
र्विप्रो वा परिवेषकस्तु कुलजस्वान्योऽपि वा
भूपतेः ॥"

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेषणं, क्ली, (परि + विष + णिच + ल्युट् ।) वेष्टनम् । भोजनार्थं भोजनपात्रे अन्नादेर्दानम् । अथ श्राद्धे परिवेषणं मनुः ।

"पाणिभ्यान्तपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।
विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् प्रयतैरुपनिक्षिपेत् ॥
अन्नस्येति तृतीयार्थे षष्ठी वर्द्धितं पूरितं पात्र-
मिति शेषः । उपनिक्षिपेत् परिवेषणार्थम् ।
तथा च पाकस्थान्या आकृष्य प्रथमं भोजन-
पात्रे न देयं किन्तु स्थान्यादिकं पाणिभ्यां पात्र
समीपे भूमौ संस्थाप्य पश्चात् पाणिभ्यां पात्रा
न्तरिताभ्यां श्राद्धे परिवेषयेत् । उभाभ्यामपि
हस्ताभ्यामाकृष्य परिवेषयेदिति मत्स्यपुरा-
णात् । यत्तु श्राद्धे परिवेषणन्तु दक्षिणपाणि-
मात्रेणेत्याह्निकनिबन्धादिति मैथिलोक्तं तन्न ।
रक्तेन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेदित्यादि
पुराणीयेन रक्तपाणिदत्तशूद्रादत्तभक्षणनिषेधेन
तन्मात्रपरिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् ।
हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं अञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते च किल्बिषम् ॥
तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा ।
प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥
इति वह्निपुराणेन सामान्यतोऽभिधानात् । पिट-
भक्तितरङ्गिण्यामप्येवम् । मनुः ।
गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
विन्यसेदुद्यतः सम्यगभुमावेव समाहितः ॥
व्यामिश्रं पानपात्रञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ।
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ॥
लवणानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ।
उपनीय च तत् सर्वं प्रयतो सुसमाहितः ॥
परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्व्वान् प्रचोदयन् ।
गुणान् उपकरणानि भूमावेव न तु व्यञ्जनादि-
पात्राणि अन्नादि पात्रोपरि निक्षिपेत् ।" इति
श्राद्धतत्त्वम् ॥

परिवेषिका, स्त्री, (परिवेषति या । परि + विष + ण्वुल् । स्त्रियां टाप् अत इत्त्वञ्च ।) परिवेषणकर्त्री । तस्या लक्षणं यथा, –

"स्नाता विशुद्धवसना नवधौतपाणी
कर्पूरसौरभमुखी नयनाभिरामा ।
बिम्बाधरा शिरसि बद्धसुगन्धिपुष्पा
मन्दस्मिता स्थितभृता परिवेषिका स्यात् ॥"

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेष्टितं, त्रि, सर्व्वतोभावेन वेष्टितम् । तत्पर्य्यायः । परिक्षिप्तम् २ वलयितम् ३ निवृतम् ४ परिष्कृतम् ५ परीतम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

परिव्याधः, पुं, (परि सर्व्वतोभावेन विध्यतीति । परि + व्यधौ ताड़े । "ग्याद्व्यधेति ।" ३ । १ । १४१ । इति णः ।) व्यम्बकेतमः । दमोत्पलः । इत्यमरः । २ । ४ । ३०, ४० ॥

परिव्रज्या, स्त्री, (परि + व्रज + भावे क्यप् । स्त्रियां टाप् ।) तपस्या । इति हेमचन्द्रः । १ । ८२ । (इतस्ततो भ्रमणम् । यथा, मनुः । १० । ५२ ।

"वासांसि मलवेल्लानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
काणायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥"

"लौहवलयादि चालङ्करणं सर्व्वदा च भ्रमण-
शीलत्वम् ॥" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

परिव्राजः, पुं, (परित्यज्य सर्व्वान् विषयभोगान् गृहाश्रमाद् व्रजतीति । परि + व्रज + संज्ञायां कर्त्तरि घञ् ।) परिव्राट् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

परिव्राजकः, पुं. (परिव्राज + स्वार्थे कन् । परिव्रजतीति । परि + व्रज + ण्वुल् वा ।) परिव्राट् ॥ (यथा, गोः रामायणे । ३ । ५५ । २ ।

"स परिव्राजकच्छद्मा महाकायगिरीश्वरः ।
प्रतिपेदे स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥")

परिव्राजिः, स्त्री, (परि + व्रज + णिच् + इन् ।) आवर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चुलकुड़ी इति भाषा ॥ (आवर्णीमहत्कपर्णीशब्दयोरस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

परिव्राट्, [ज्] पुं, (परित्यज्य सर्व्वं विषय-भोगं गृहस्थाश्रमाद् व्रजति गच्छतीति । परि + व्रज + क्विप् दीर्घश्च ।) चतुर्थाश्रमी । तत्पर्य्यायः । भिक्षुः २ कर्म्मन्दी ३ पाराशरी ४ मस्करी ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ सन्न्यासी ६ श्रमणः ७ । इति जटाधरः ॥ परिव्राजकः ८ पराशरी ९ व्रजकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा, गरुड़पुराणे ।

"सर्व्वारम्भपरित्यागो भैक्ष्याशी ब्रह्मसूलता ।
निष्परिग्रहतादोषसमता सर्व्वजन्तुषु ॥
प्रियाप्रियपरित्यक्तः सुखदुःखाविकारिता ।
संबाह्याभ्यन्तरं शौचं सुखदुःखाविकारिता ॥
सर्व्वेन्द्रियसमाहारो धारणा ध्याननित्यता ।
भावसंशुद्धिरित्येष परिव्राड्वर्ण उच्यते ॥"

परिशङ्कनीयः, त्रि, (परिशङ्क्यते इति । परि + शङ्क + अनीयर् ।) सर्व्वतोभावेन शङ्काविषयः । यथा,

"शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-
मारोधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।
अङ्के स्थितापि युवतिः परिशङ्कनीया
शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ॥"

इत्युद्भटः ॥

परिशिष्टं, क्ली, (परितः शिष्टः । शिष + क्तः ।) परिशेषविशिष्टम् । अवशिष्टार्थबोधकग्रन्थः । इति हेमचन्द्रः । २ । १७१ ॥ (यथा, कात्यायन परिशिष्टम् । गृह्यपरिशिष्टमित्यादि ॥)

परिशुष्कं, क्ली, (परितः शुष्कम् । शुष + क्तः ।) मांसशुष्कभेदः । यथा, –

"मांसं बहुघृतैर्भृष्टं मिक्कसैलाम्बुना सुहुः ।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥"

इति पाकचन्द्रिका ॥

सर्व्वतोनीरसे त्रि ॥ (यथा, हैः रामायणे । २ । ५६ । ५ ।

"उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च ।
परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥")

परिशोधः, पुं, (परि + शुध + भावे घञ् ।) परिशोधनम् । सर्व्वतोभावेन शुद्धिः ॥

परिशोषः, पुं, (परि + शुष + भावे घञ् ।) सर्व्वतोभावेन शुष्कता । (यथा, गोः रामायणे । ४ । १५ । ३४ ।

"वायुर्यथोत्पातमुपैति विप्रनिष्पङ्कजः ।
तडाग इव कालेन परिशोषं गमिष्यति ॥")

परिश्रमः, पुं, (परि + श्रम + घञ् । न वृद्धिः ।) परिश्रान्तिः । तत्पर्य्यायः । श्रमः २ क्लमः ३ क्लेशः ४ प्रयासः ५ आयासः ६ आयामः ७ । इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥ (यथा, रघुः । १ । ५८ ।

"तमातिथ्यक्रियाशान्त-रथक्षोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥")

परिश्रयः, पुं, (परिश्रयत्यस्मिन् इति । परि + श्रि + "गरच्च ।" ३ । ३ । ५६ । इति अच् च ।) सभा । (भावे अच् ।) आश्रयः । इति मेदिनी । ये । १२२ ॥

परिश्रान्तः, त्रि, (परि + श्रम + कर्त्तरि क्तः ।) सर्व्वतोभावेन श्रान्तियुक्तः । (यथा, मुग्धबोधे । १ । ४६ । २६ ।

"परिश्रान्तो वयःस्थश्च यष्टिवर्षो जरान्वितः ।
क्षुधितः स महारण्ये ददर्श गजमत्तभम् ॥")

स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६३ ।

"पावनी पादसहिता पेशला पवनाशिनी ।
प्रजापतिः परिश्रान्ता पङ्कजस्तनमण्डला ॥")

परिश्रुतः, त्रि, (परि + श्रु + क्तः ।) सर्व्वतोभावेन श्रवणविशिष्टः ॥

परिश्लेषः, पुं, (परि + श्लिष + भावे घञ् ।) आश्लेषः ॥

परिषत्, [द्] स्त्री, (परितः सीदन्त्यस्याम् । परि + सद् + अधिकरणे क्विप् । "सदिरप्रतेः ।" ८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् ।) सभा । इत्यमरः । २ । ७ । १५ ॥ (यथा, गोः रामायणे । २ । १३ । १६ ।

"याडृशी परिषत् सीते । दूतस्यायं तथाविधः । ध्रुवमद्यैव राजा मां यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥"
परिषच्च खलु द्विविधा, ज्ञानवती मूढपरिषच्च, सैव द्विविधा मतौ त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन सुहृत्परिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रतिनिविष्टपरिच्चेति । तत्र प्रतिनिविष्टायां परिषदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसम्पन्नायां मूढायां वा न कथञ्चित् केनचित् सह जल्पो विधीयते । मूढायान्तु सुहृत्परिषदि उदासीनायां वा ज्ञानविज्ञानमन्तरेणाप्यदीप्रयशसा महाजनद्विष्टेन सह जल्पो विधीयते । तद्विधेन च सह कथयता व्याविद्धदीर्घसूत्रसङ्कीर्णवाक्यदण्डैकैः कथयितव्यम् । अतिहृष्टं मुहुर्मुहुरुपलभता परं रूपयता च परिषदमाकारेङ्गयतश्चास्य वाक्यावकाशो न देयः । कष्टशब्दप्रयुक्तं वक्तव्यो नोत्पत इति । अथवा पुनर्दीनं ते प्रतिज्ञेति पुनश्चाक्ष्यमाणः प्रतिवक्तव्यः । परिसंवत्सरोभव पिङ्गाक्ष नावत । पर्य्याप्तमेतावत्ते । सकृदपि हि पारिप्लविकं निहतं निहतमाहुरिति । नास्य योगः कर्त्तव्यः कथञ्चिदपीदं श्रेयसा सह विग्रह्य वक्तव्यमित्याहुरित्येके । नत्वेव ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः । प्रत्यवरेणतु सह समानाभिमतेन वा विग्रह्य जल्पता सुहृत्परिषदि कथयितव्यम् । अथवाप्युदासीनपरिषदि अनवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोपधारणवचनशक्तिसम्पन्नायां कथयता चावहितेन परस्य सादृगुण्यदोषबलमवेक्षितव्यम् । समवेक्ष्य च यत्नेन श्रेष्ठं मन्येत नास्य तत्र जल्पं योजयेत् व्यनाधिक्रतमयोगं कुर्वन् । यत्र त्वेनमधरं मन्येत तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात् ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
परिषत्त्वं यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।
"एकविंशतिसंख्याकैर्मीमांसान्यायपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलैश्चैव परिषत्त्वं प्रकल्पयेत् ॥"
परिषद्, पुं, (परितः सीदतीति । परि + सद् + क्विप् । "सदिरप्रतेः ।" ८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् ।) पारिषदः । अनुचरः । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥
परिषद्यः, पुं, (परिषदमर्हतीति । परिषद् + यत् ।) परिषद्बलः । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥
परिषद्बलः, पुं, (परिषदस्यास्तीति । परिषद् + "रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।" ५ । २ । ११९ । इति वलच् ।) सभासदः । पारिषदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । १२ ।
"व्रातीनव्यालदीप्राक्षः सुत्वनः परिपूजयन् ।
परिषद्बलान्महामल्लैराट नैकटिकाश्रमान् ॥")
परिष्कन्दः, त्रि, (परिष्कन्दतीति । परि + स्कन्दिर् गतिशोषणयोः + घञ् । "परेश्च ।" ८ । ३ । ७४ । इति षत्वम् ।) परिस्कन्दः । परपुष्टः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
परिष्कन्नः, त्रि, (परि + स्कन्द + क्तः । दस्य तस्य च नः । "परेश्च ।" ८ । ३ । ७४ । इति षत्वं

णत्वञ्च ।) परिस्कन्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
परिष्कारः, पुं, (परिष्क्रियतेऽनेन । परि + कृ + "सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे ।" ६ । १ । १३७ । इति सुट् । "परिनिवीति ।" ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।) अलङ्कारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ संस्कारः । शुद्धिः ॥
परिष्कृतः, त्रि, (परिष्क्रियते स्म इति । परि + कृ + क्तः । "सम्परिभ्यामिति ।" सुट् । "परिनिवीति ।" ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।) भूषितः । अलङ्कृतः । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥ वेष्टितः । इति हेमचन्द्रः ॥ आहितसंस्कारः । इति वैद्यशब्दरत्नावली ॥
परिष्कृतभूमिः, स्त्री, वेदिः । परिष्कृता यज्ञार्थं पशुबन्धनाय यज्ञपात्रासादनाय चाहितसंस्कारा भूमिः । इत्यमरभरतौ ॥
परिष्टोमः, पुं, (परितः स्तूयते नानावर्णवत्त्वादिति । स्तु + मन् । ततः षत्वम् । केचित्तु "परेः स्तौतिं प्रति अनुपसर्गत्वात् न षः ।" इत्युक्त्वा परिस्तोम इति कल्पयन्ति ।) परिस्तोमः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
परिष्वङ्गः, पुं, (परिष्वञ्जनम् । परि + स्वञ्ज + घञ् । "परिनिवीति ।" ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।) आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ (यथा, गीतः रामायणे । १ । ४ । ८८ ।
"अङ्गदप्रमुखानाञ्च हरीणां रामदर्शनम् ।
हनूमतः परिष्वङ्गो राघवेण महात्मना ॥")
परिसभ्यः, पुं, सर्व्वतोभावेन सभायां साधुः इत्यर्थे यत् प्रत्ययः ॥ परिषद्यः । सभासदः ॥
परिसरः, पुं, (परिसरन्त्यत्र । परि + सृ + "पुंसीति ।" ३ । ३ । ११८ । इति घः ।) पर्य्यन्तभूः । नदीनगरपर्व्वतादेरुपान्तभूमिः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
"मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारैर्नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥")
सरणम् । विधिः । इति मेदिनी । रे । २७६ ॥
परिसर्पः, पुं, (परि समन्तात् सर्पणम् । परि + सृप् + घञ् ।) परिक्रिया । परिजनादिना वेष्टनम् । समन्तात् सर्पणम् । इत्यमरभरतौ ॥ (सर्पविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये । तत्र दर्व्वीकराः । "गवेधुकः परिसर्पः खगोधकः ककुदः पद्मो महापद्मः ॥" इति । कुष्ठविशेषः । यथा, तत्रैव निदानस्थाने ५म अध्याये । "क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुक्कं महाकुष्ठमेककुष्ठवर्ण्मण्डलं विसर्पः परिसर्पः सिध्म विचर्च्चिका किटिभं पामा रकसा चेति ॥")
परिसर्य्या, स्त्री, (परिसरणमिति । सृ गतौ + "परिचर्य्या परिसर्य्येति ।" ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य वार्त्तिके निपातनात् सिद्धम् ।) परीसारः । सर्व्वतोगमनम् । भूमौ सर्व्वतोभ्रमणम् । इति सर्व्वस्वम् ॥ अन्तसरणम् । इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥

परिस्कन्दः, पुं, (परिस्कन्दतीति । परि + स्कन्द + घञ् । "परेश्च ।" ८ । ३ । ७४ । इति षत्वाभावः ।) परपुष्टः । परेण प्रतिपालितः । इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥
परिस्कन्नः, पुं, (परि + स्कन्द + क्त । "परेश्च ।" ८ । ३ । ७४ । इति पक्षे षत्वाभावः ।) परिस्कन्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
परिस्तोमः, पुं, (परि स्तूयते प्रशस्यते नानावर्णवत्त्वात् । परि + स्तु + "अचितस्तुसीति ।" मन् । यद्वा परिगतः स्तोमोऽत्र वर्णस्तोमत्वात् ।) गजगण्डस्थचित्रकम्बलः । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ हातीर पिठेर झुल इति भाषा ॥
परिस्यन्दः, पुं, (परि + स्यन्द + अधिकरणे घञ् ।) कुसुमप्रकरादेः पत्रावल्यादेश्च रचना । इत्यमरः । २ । ६ । १३७ ॥ परिकरः । परिवारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७६ ॥ (भावे + घञ् ।) सर्व्वतोभावेन स्यन्दनञ्च ॥ (महेनम् । यथा, महाभारते । १ । १५३ । ८ ।
"अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्वास्ते सुमध्यमे ! ।
नायं प्रतिबलो भीरु ! राक्षसापसदो मम ।
सोढुं बुधि परिस्यन्दमथवा सर्व्वराक्षसाः ॥")
परिस्पन्दनं, क्ली, (परि सर्व्वतोभावेन स्पन्दते इति । परि + स्पन्द + ल्युट् ।) सर्व्वतोभावेन कम्पनम् । यथा । कोऽपि परिस्पन्दनसाधनसाध्यः । यथा गमनादिः । कोऽप्यपरिस्पन्दनसाधनसाध्यः । यथा अवस्थानादिः । इति गौर्यीचन्द्रः ॥
परिस्पन्दमानः, त्रि, (परिस्पन्दते इति । परि + स्पन्द + शानच् ।) सर्व्वतोभावेन कम्पमानः । यथा । "अनवरतपरिस्पन्दमाना परिमितपवनादिपरमाणुचेतनसंयोगसन्तानान्तःपातिशक्तीनामविरतमेवोपरमात् ।" इति सामान्यलक्षणायां श्रीरोमणिः ॥
परिस्यन्दः, पुं, (परि + स्यन्द + भावे घञ् । अप्राणिकर्मकले वा षत्वम् ।) परिस्रावः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
परिस्रुत, क्ली, (परिस्रवतीति । परि + स्रु + क्विप् + तुक् च ।) वरुणात्मजा । मदिरा । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ३ । १२ । ७ ।
"रसां परिस्रुतः कुम्भ आदधः कलशैरगुः ॥"
सर्व्वतोभावेन स्रवणे च । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३६ । १० ।
"त्वामापः परिस्रुतः परियन्ति स्वसेतवो नभन्ता-मन्यके समे ॥")
परिस्रुतः, त्रि, (परितः स्रूयते स्म । सु सवणे + "गत्यर्थेति ।" ३ । ४ । ७२ । इति क्तः ।) सर्व्वयुक्तः । सर्व्वतोभावेन स्रवितः । इति मेदिनी । ते । २०६ ॥ (वारुणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या । यथा, यजुर्व्वेदे । २ । ३४ ।
"ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् ॥")
परिस्रुता, स्त्री, (परितः स्रूयते स्मेति । परि + स्रु + क्तः । स्त्रियां टाप् । अन्नादिभ्यः शरणेन जात-

त्वात् तथात्वम्।) वारुणी। मदिरा इति मेदिनी। ते। २०६ ॥

परिहारः, पुं, (परिहियतेऽनेनेति। परि + हृ + घञ्।) अवज्ञा। अनादरः। इति शब्दरत्नावली ॥ ("परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं यथा नित्यमात्मनि शरीरमस्य जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते तस्य चापगमान्नोपलभ्यन्ते तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यः शरीरं त्यजति।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥ त्यागः। परिवर्जनम्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ६७६।

"दुर्वृत्तस्य प्रभोरन्यत् परिहारात् न भेषजम् ॥"

गोपनम्। यथा, शाकुन्तलायां १ अङ्के।

"कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वा आत्मनः परिहारं करोमि ॥" विजितदशादिकम्। यथा, मनुः। ७। २०१।

"जित्वा सम्यग्जयेत् देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्म्मिकान्।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥"

स्थानविशेषः। यथा, मनुः। ८। २३७।

"धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात् समन्ततः॥"

यत्र कुल्लूकभट्टः। "चतुर्हस्तो धनुः ग्राम्या यष्टिस्तस्याः पातः प्रक्षेपो ग्राममर्य्यादे सर्वासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि क्षीणां वा यष्टिप्रक्षेपान् यावत् पशुप्रचारार्थं शस्यवपनादिसंरोधपरिहारः कार्य्यः ॥")

परिहार्य्यः, पुं, (परि + हृ + ण्यत्।) पारिहार्य्यः। वलयः। इति भरतहिरूपकोषः ॥ परिहरणीये त्रि ॥ (यथा, शाकुन्तलायाम् १ अङ्के।

"न परिहार्य्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते॥")

परिहासः, पुं, (परि + हस् + भावे घञ्।) परिहसनम्। ठाट्टा इति भाषा। परीहासः। यथा। "परिहासः केलिसुखः केलिर्देवननर्म्मणी।" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्य्यायः। क्रीड़ः २ देवना ३। इति शब्दरत्नावली ॥ वर्क्करा ४। इति जटाधरः ॥ (यथा, शाकुन्तलायाम् २ अङ्के।

"परिहासविजल्पितं सखे! परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥")

परीक्षकः, त्रि, (परि + ईक्ष + ण्वुल्।) निरूपकः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ८४।

"परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
शिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥")

तत्पर्य्यायः। कारणिकः २। इत्यमरः। ३।१।१७ ॥

परीक्षते अवधारयति प्रमाणेन। यथा, वह्निना परीक्षकः स्वर्णस्य स्वर्णकारः। कारणैर्हेतुभिश्चरति कारणिकः इति भरतः ॥

परीक्षणं, क्ली, (परि + ईक्ष + ल्युट्।) परीक्षा। राज्ञा धर्म्मकामार्थभयैरमात्यादेर्भावतत्त्वनिरूपणम्। इति भरतः ॥ यथा,—

"भेदोपजापावुपधाधर्म्मादेर्यत् परीक्षणम्।"

इत्यमरः। २। ८। २१ ॥

सर्व्वतोभावेन दर्शनञ्च ॥

परीक्षा, स्त्री, (परित ईक्ष्यतेऽनया। परि + ईक्ष + "गुरोश्च हलः।"३। ३। १०२। इति अः। ततष्टाप्।) दिव्यम्। अथ दिव्यानि। तत्र बृहस्पतिः।

"घटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्च पञ्चमम्।
तण्डुलाः षष्ठ तप्तमाषः सप्तमं सप्तमायकम् ॥
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्म्मजं स्मृतम्।
दिव्यान्येतानि सर्व्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥"

अथ किन्तद्दिव्यम्।

तत्र मानुषप्रमाणानिर्णयस्यापि निर्णायकं यत्तद्दिव्यमिति लोकप्रसिद्धम्। एतदपि शपथानामस्ति तथापि कालान्तरनिर्णायकत्वेन तेषां भेदात्। अग्निना मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र घटादीनामङ्गीकारस्तत्रापि तद्वत्त्वे इति स्थितम्। अतएव लिखितसाक्षिभुक्तिसत्त्वगविविधमानुषप्रमाणभिन्नप्रमाणं यत्तद्दिव्यं प्रमाणं तत्र प्रमाणं न भावैकगोचरं किन्तु भावाभावविशेषेण गोचरयतीति। तत्र महाभियोगेषु दिव्यान्याह याज्ञवल्क्यः।

"तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये।
महाभियोगेष्वेतानि प्रायिकस्वेऽभियोक्तरि ॥"

विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये। महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु। प्रायिकस्य इति प्रायिकं प्रधानं अवहारस्य चतुर्थपादो जयपराजयलक्षणः। तेन दण्डो लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति प्रायिकस्य। तत्प्रयुक्तदण्डभागीत्यर्थः। महाभियोगात् स्मरयति कालिकापुराणम्।

"परदाराभिगमने च चौर्य्यागम्यागमेषु च।
महापातकसङ्गेषु स्यादिव्यं नृपमाहसे ॥
प्रतिपत्तौ विवादे च प्रमाणस्य स्थापने कृते।
तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं शिरःपर्व्व महीपतिः ॥
परदाराभिगमने च बहवो यत्र वादिनः।
शिरोहीनं भवेद्दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणात् ॥"

पितामहः।

"शिरःस्थायिविहीनानि दिव्यानि परिवर्ज्जयेत्।
चत्वारि तु घटादीनि कोशस्तेषां शिरा स्मृतः ॥"

महाभियोगेतरेऽपि कोशमाह स्मृतिः। कोशमल्पे च दापयेत्। याज्ञवल्क्येनाभियोक्तृवादिनः शिरोवर्जित्वाभिधानादभियोज्यस्य दिव्यकर्त्तृत्वं प्रतिपादितम्। यदुक्तमाह कात्यायनः।

"न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत्।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥"

प्रत्यर्थिस्वीकारेणार्थिनोऽपि दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः।

"रुषा वान्यतरः कुर्य्यादितरो धर्म्मकारकः।
विनापि शीर्षकात् कुर्य्यान्नृपदोषे तु पातके ॥"

इतरोऽभियुक्तः शिरः शारीरदण्डं वा वर्जयेत् स्वीकुर्य्यात्। बृहस्पतिः।

"स्नेहात्क्रोधाल्लोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः।
विधिदृष्टस्य दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचित् ॥"

भेदः सत्यादेर्विपर्य्ययः। यत्तु कालायनवचनम्।

"क्रिया न वैदिकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु।
लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्येन साक्षिणः ॥"

इति तद्गुणान्वितसाक्षिसत्त्वे। यथा यमः।

"मणिमन्त्रौषधिबलात् प्रदत्तं वा विधानतः।
विषं वैद्यैर्हि यमपि न तं साक्षी गुणान्वितः ॥"

अतएव नारदः।

"युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथेनैनमर्हयेत्॥"

एनं विपर्य्ययमाणमर्थं अर्हयेत पीड़येत। निर्द्धारयेदिति यावत् ॥*॥ शपथानाह नारदः।

सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च।
देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥
स्पृष्ट्वोक्तिकरोसि पुत्राणां दाराणां सुहृदान्तथा।
अभियोगेषु सर्व्वेषु कोशपानमथापि वा ॥
इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वयमुत्कारणात् ॥"

बृहस्पतिः।

"यथोक्तविधिना देयं दिव्यं दिव्यविशारदैः।
अयथोक्तप्रदत्तन्तु न प्राप्तं साध्यसाधने ॥
अदेशकालदत्तानि बहिर्वादिकृतानि च।
अभिचारं मदा त्वेवं कुर्व्वन्तीह न संशयः ॥"

बहिर्वादिकृतमभियोक्तारं विना कृतम्। एतच्च प्रायिकं आत्मशुद्धिपरागामभियोक्तारं विनापि दिव्यविधानात्।

तथा च नारदः।

"राजभिः प्रार्थितानाञ्च निर्द्दिष्टानाञ्च दस्युभिः।
आत्मशुद्धिपरागाञ्च देयं दिव्यं शिरो विना ॥*॥"

अथ दिव्यदेशाः। कात्यायनः।

"इन्द्रस्थानेऽभिशप्तानां महापातकिनां नृणाम्।
नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
प्रातिलोम्यप्रसक्तानां दिव्यं देयं चतुष्पथे।
अतोऽन्येषु च कार्य्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥"

इन्द्रस्थानं इन्द्रध्वजस्थानं ॥ * ॥

अथ दिव्यकालाः। पितामहः।

"त्रेतो मार्गशिरार्क्षेषु वैशाखस्य तथैव हि।
एते साधारणा मासा दिव्यानामभिरोधिनः ॥
घटः सर्व्वर्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्ज्जयेत्।
अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्त्तितः ॥
शरद्ग्रीष्मौ तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम्।
कोशस्तु सर्व्वदा देयस्तुला स्यात् सार्व्वकालिकीति ॥"

मिताक्षरायां नारदः।

"न प्रीते तोयमुद्दिष्टं स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम्।
न प्रावृषि विषं देयात् प्रवाते न तुलां नृप ॥"

नारदः।

"पूर्व्वाह्णे सर्व्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्त्तितम्।
नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदाचन ॥"

प्रीते हेमन्तशिशिरवर्षासु। उष्णकाले ग्रीष्मशरदोः। वर्षासु विधिनिषेधश्चतुर्थवातिरिक्तपरः। वर्षे चतुर्थवा माघा इति वक्ष्यमाणनारदवचनात्। तण्डुलादीनान्तु विशेषानभिधानात् सार्व्वकालि-

कल्पम् । अत्र विषे विशेषतो वर्षानिषेधात् वस्त्र मात्रपरत्वे सिंहस्यस्थत्वादेव परीक्षामात्रनिषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहेतरत्र वर्षास्वपि कुर्व्वीत ।

अतोधाम्न्यायने ह्रस्वे सप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्ज्जयेत् दिव्यस्य न विषयः । ज्योतिषे ।

सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते तथा ।
मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥
रविपुत्रे गुरौ चैव न शुक्रेऽस्तङ्गते पुनः ।
"सिंहस्थे च गुरौ नैव परीक्षा प्रस्यते बुधैः ॥
नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे ।
न परीक्षा विवाहस्य शनिभौमदिने तथा ॥
रविपुत्रे गुरौ चैवास्तच्च प्रास्यत इति शेषः ॥

तथा च दीपिकायाम् ।

"नो शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ
विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ ।
नाड़ीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथतारान्वितेऽह्नि
प्रातः कार्य्या परीक्षा द्विजतुरगगजक्षोणिदेये प्रशस्तदिने ॥" * ॥

पितामहः ।

"प्रत्यक्षं दापयेद्दिव्यं राजा वाधिकृतोऽपि वा ।
ब्राह्मणानां श्रुतवतां पङ्क्तीनान्तथैव च ॥"

ब्राह्मणानां पङ्क्तीनाञ्च प्रत्यक्षं दिव्यं दापयेदित्यन्वयः । प्रकृतयस्तु ।

"स्वाम्यमात्यः सुहृच्चकोषो राष्ट्रं बलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि चेति
अमरसिंहोक्ताः ॥ * ॥

अथ दिव्यविशेषाधिकारिणः । नारदः ।

"ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य तुलाफलः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
सत्यागमः समस्तानां कोषः पोतो मनीषिभिः ।
विपर्य्यये ब्राह्मणस्य सर्व्वेषान्तु तथा स्मृता ॥"

अत्र पुनरनेन ।

"सत्रिणां श्रोत्रियाणां च व्याधितानां तथैव च ।
स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्म्मस्य वेत्तृभिः ॥"

इति स्त्र्यादीनां दिव्यं निषिद्धं तत्तुलेतरविषयकमिति शूलपाणिः ॥ मिताक्षरायान्तु ।

स्त्रीपुंसयोर्विवादेन स्त्रीणां दिव्यमिति कृत्वा मिथस्तरः कर्त्तव्यमिति विकल्पनिषेधो ऽनैकान्तिको भवति । अवश्यमभियोगेषु स्त्र्यादीनामभियोक्तृत्वे अभियोज्यानामेव दिव्ये सत्यामभियोगे व्यभिचारेऽपि अभियोक्तृणामेव दिव्ये परस्परमभियोगे तु विकल्प एव तत्रापि तुलेति नियमस्तु । तथा महापातकादिशङ्काभियोगे तु स्त्र्यादीनां तुलैव । यथा याज्ञवल्क्यः ।

"तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।
व्याधितज्वलं वा अदस्य यवाः सप्त विषञ्च वा ॥"

स्त्रीमात्रं जातिविशेषस्याविशेषादनादरेण बालग्रहणं ज्ञानाद्यपेक्षातिविशेषानादरेण वृद्धग्रहणमित्यागमः । एतच्च वचनं सर्व्वदिव्यसमाधारणेषु मार्गशीर्षज्यैष्ठाषाढीयेषु स्त्र्यादीनां सर्व्वदिव्यसमवधानविधानं नियमार्थकतयार्थवत् । न तु सर्व्वकालं स्त्रीणामनुज्ञेति ।

"स्त्रीणाञ्च न विषं दद्यात् न चापि सलिलं स्रुतम् ।
घटकोषादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ॥"

इति विषसलिलव्यतिरिक्तघटकोषादिभिः सृष्टिविधानात् । एवं बालादिष्वपि योजनीयम् । तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्व्वकालिकस्तुलादिनियमः ।

"सर्व्वेषामेव वर्णानां कोषाच्छुद्धिर्विधीयते ।
सप्तरात्रेण मर्व्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥"

इति पितामहस्मरणात् ।

तस्मात् साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु तत्तत्कालविहितं सर्व्वेषाम् । तथा हि वर्षा स्वग्निरेव सर्व्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादीनां त्रयाणां अग्निविषयोर्विकल्पः ब्राह्मणस्य तु अग्निरेव न कदाचिद्विषं ब्राह्मणस्य विषं विनेति निषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । वैद्यानां कुशादीनान्तु विशेषेणाग्न्यादिनिषेधः ।

"कफिनां वर्ज्जयेदग्निं सलिलं श्यामकामिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्ज्जयेदिति वचनात्तेषामग्न्यादिकालेऽपि साधारणं तुलाद्वयं दिव्यं भवति । यथा । तोयमग्निविषस्यैव दातव्यं बलिनां नृणामिति स्मरणात् । दुर्ब्बलानामपि सर्व्वथा विषनिषेधात् तत्कालानतिक्रमेण ज्ञातिवयोऽवस्थानुरूपाणि दिव्यानि देयानि । अत्र च यस्य यानि विशेषसामान्यपर्य्युदस्तेतरविहितानि तानि मुख्यकल्पानुकल्परूपाणि वेदितव्यानि । यथा, ब्राह्मणस्य घटो मुख्यः कोषरूपकल्पः । जलाग्नी व्यापत्कल्पौ प्रागुक्तनारदवचने शपथकार्य्यभूयस्त्वकल्पादित्वं न तु प्रशस्ततमादित्वमिति । शपथाच्चापि व्ययार्थोक्तपदत्वन्तु न प्राक्तं साध्यसाधने इति प्रागुक्तं बोध्यम् । स्मृतिः ।

"व्यवहाराभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।
तण्डुलश्च कोषश्च शपथार्थमेव न संशयः ॥"

व्यवहारोऽत्र निर्णयः । शिरोवर्त्तितेति केचित् ।

इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

"अस्पष्टपापमहतामनैकान्तिकपापकारिणाम् ।
प्रतिलोमप्रसूतानां निष्पत्तौ न तु राजनि ॥
तत्प्रमिश्राणि दिव्यानि समर्थेषु निर्दिशेत् ॥"

तत्प्रमिश्राणि सर्व्वघटादीनि । तथा,

देशकालाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।
अन्येन ह्यारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्य्यये ॥"

अन्येन प्रतिनिधिना ह्यारयेत् कारयेत् । विपर्य्यये अभियुक्तस्यासामर्थ्ये ।

अतएव महापातक्यादीनामन्यद्वारा दिव्यमाह स एव ।

"मातापित्रद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
लिङ्गिनां व्रतदानाच्च मन्त्रयोगक्रियावताम् ।
वर्णसङ्करजातानां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम् ॥
एतेष्वेवाभियोगेषु निर्न्दोषैव प्रयत्नतः ।
इत्याद्यभिधाय ।
दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्म्मपरायणः ।
एतैरेव प्रयुक्तानां साधनं दिव्यमर्हति ॥"

कात्यायनः ।

"न लौहाग्निरित्यनामग्निं सलिलं नाम्बुमेविनाम् ।
तण्डुलैर्न नियुञ्जीत ब्राह्मणं सुखरोगिणम् ॥"

नारदः ।

"क्लीबान्धरान् सत्त्वहीनान् पित्ताणार्त्तिताञ्चरान् ।
बालवृद्धातुरादींश्च परीक्षेत घटे सदा ॥
मार्त्तानां तोयबुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम् ।
श्लेष्मान्यकुनखादीनां नाग्निकर्म्म विधीयते ॥"

न मज्जनं स्त्रीबालयोर्धर्म्मशास्त्रविधारदैः ।
निरुत्साहान् व्याधिक्षुधार्त्तांस्तोये निमज्जयेत् ॥

न चापि ह्यारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत् ॥

यत्तु, –

स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्ज्जयेदिति पितामहवचनं तल्लिखितसाक्ष्यादिसत्त्वे दिव्यनिषेधकम् । यद्यपि व्यवहारे विनिर्दिशेदिति स्मृतेर्विवादान्तरेऽपि लेख्यादिसत्त्वे दिव्यानादरस्तथापि क्षणादानादिविवादे साक्ष्यन्यासे कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि दण्डाङ्गीकारेण दिव्यमङ्गीकरोति तदा दिव्यमपि भवति साक्षिणां दोषसम्भवादिदोषस्य तु निर्दोषत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तत्सत्त्वाच्च धर्म्मस्य। यथाह नारदः ।

"तत्र सर्व्वे स्थितो धर्म्मो व्यवहारस्य साक्षिणि ।
दैवसाध्ये पौरुषन्तु न लेख्यन्तु प्रयोजयेत् ॥"

स्थावरविवादे तु प्रत्यर्थिना दण्डाङ्गीकारेण दिव्यावलम्बने कृते सामन्तादिदृष्टप्रमाणसद्भावेऽपि दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिवारणाय स्थावरेष्वित्यादि पितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणाय लिखितादभावे स्थावरादिषु निर्णयाप्रसक्तेः ॥ * ॥

अथ द्रव्यसंख्यया दिव्यविशेषाः । विष्णुः ।

अथ समयक्रियाराजद्रोहसाहसेषु यथाकामं निःक्षेपर्णसंख्येयर्घप्रमाणादिति । संवर्त्तो दिव्यं राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधाद्दिव्यं निःक्षेपादिषु तु धनप्रमाणतारतम्यादित्यर्थः । बृहस्पतिः ।

"संख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता ।
कार्षापणान्ता सा दिव्ये निर्दोष्या विनये तथा ॥
विषं सप्तसरेषद्धते पादोने च हुताशनः ।
त्रिभागोने च सलिलमर्द्धे देयो घटः सदा ॥
चतुःप्रतामियोगे तु दातव्यस्त्रमाषकः ।
त्रिगुणे तण्डुला देयाः कोषश्चैव तदर्द्धके ॥
पूते ह्यतेऽपद्धते च दातव्यं धर्म्मशोधनम् ।
गोचौरस्य पदातस्य सर्व्वे: फालं प्रयत्नतः ॥
एषा संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।
चतुर्गुणोत्तमानान्तु कल्पनीया परीक्षकैः ॥"

रश्मिरजः ।

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते॥"
इति मनूक्तम्॥

"कार्षापणाल्लो पणाल्लो कार्षापणः पण इति पर्य्यायदर्शनात्। विनये दृष्टे। एवञ्च सहस्र इत्यादौ पण इति स्त्रीयं उपक्रमात् निष्कशतानां जातिकर्म्मगुणैः। नासहस्राद्धरेदग्निं न तुलां न विषन्त्यजेति याज्ञवल्क्यवचनं मध्यमोत्तमविषयत्वेन दृष्टस्मृतिवचनैकवाक्यत्वादविरुद्धम्।

"सहस्रेण घटं दद्यात् सहस्रार्द्धं तथायसम्।
अर्द्धस्यार्द्धं तु सलिलं तस्यार्द्धं तु विषं स्मृतम्॥"
इति वचनं यत्वाल्पापराधे पातित्व तद्विषयमिति। एतत् सर्व्वं स्त्रीयसाहसविषयम्। अपहृवे तु कात्यायनः।

"इतस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत्।
स्त्रीयसाहसयोर्हीयं स्वल्पेऽर्थे प्रदापयेत्॥
सर्व्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हैम प्रकल्पयेत्।
हैमप्रमाणयुक्तन्तु तदा दिव्यं प्रदापयेत्॥
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाणे विषं स्मृतम्।
अग्नेश्च विनाणे तु दद्याच्चैव हुताशनम्॥
षष्ट्या नाणे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम्।
विंशद्द्रव्यविनाणे तु कोषपानं विधीयते॥
पञ्चाधिकस्य वा नाणे ततोऽर्द्धार्द्धस्य तण्डुलाः।
ततोऽर्द्धार्द्धविनाणे तु सार्षपं पुत्रादिमस्तकान्॥
ततोऽर्द्धार्द्धविनाणे तु लौकिकस्य क्रियाः स्मृताः।
एवं विचारयन्राजा धर्म्मार्थाभ्यां न हीयते॥"

सुवर्णानां पञ्च कृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड्श इत्युक्तांशीतिरत्तिकापरिमितहैमनाणे अपह्नवे वा दशाधिकस्य पञ्चाधिकस्य वा विंशस्य नाणे कोषपानमित्यर्थः। तण्डुलाः पुनरत्यन्तौर्य्याभिप्रायेणैव न तु साहसादौ। चौर्य्ये च तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति पितामहस्मृतेः। तप्तमाषस्तु महाचौर्य्याभिप्रायेण।

महाचौर्य्याभियुक्तानां तप्तमाषो विधीयते।
इति स्मृतेः॥

व्यवहारमातृकायाम्।

"समत्वं साक्षिणां यत्र दिश्यैस्तमपि शोधयेत्।
प्राणार्थिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु॥
दिव्यमालम्बते वादी न दृष्टे चैव साक्षिणः॥"
इति दिव्यतत्त्वम्॥ * ॥

घटादिनवविधपरीक्षा तत्तद्ग्रन्थे द्रष्टव्या॥

("बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान्।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया॥
एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्व्वं परीक्ष्यते।
परीक्ष्यं सदसच्चैव तया चास्ति पुनर्भवः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने एकादशोऽध्याये॥

"तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं दृष्ट्वेङ्गितविरेचनास्थापनानुवासन-शिरोविरेचनानि प्रयोक्तुकामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कतिविधं परीक्ष्यं कस्मात्र परीक्षविशेषः कश्च परीक्षितव्यं किंप्रयोजना च परीक्षा क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः क्व च निवृत्तिः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षण-संयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छन्तीति। स एवं दृष्टो यदि मोहयित्वाभिक्लेन ब्रूयादेनं बहुविधा परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः कतमेन विधिभेदप्रकल्पान्तरेण परीक्षस्या भिन्नभेदाग्रं भवान् पृच्छत्याख्यायमानं नेदानीं भवतोऽन्येन वा विधिभेदप्रकल्पान्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षा विधिभेदप्रकल्पान्तरेण परीक्ष्यं भिषगर्थमात्र त्राण इच्छां पूरयेयमिति।

द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानञ्च एतत् त्रयमुपदेशश्च परीक्षात्रयमेवमेषा द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सर्व्वोपदेशेन। दशविधं परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे तदिह भिषगादिषु संसार्य्य मन्दर्शयिष्यामः इह कार्य्यप्राप्तेः कारणं भिषक्कारणं पुनर्भेषजं कार्य्ययोनिर्धातुवैषम्यं कार्यं धातुसाम्यं कार्यफलं सुखावाप्तिः अनुबन्ध आयुः देशो भूमिरातुरस्य कालः संवत्सरर्त्वातुरावस्था च प्रवृत्तिः प्रतिकर्म्मासमारम्भः उपायो भिषगादीनां मौखवमभिविधानञ्च सम्यगिष्टाप्त्यर्थोपायस्य विषयः पूर्व्वांगेवोपायविशेषेण व्याख्यात इति कारणादीनि दश दशसु भिषगादिषु संसार्य्य मन्दर्शितानि तथैवानुपूर्व्या एतद्दशविधपरीक्ष्यमुक्तम्।

तस्य योयो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः स स तथा तथा व्याख्यास्यते कारणं भिषगित्युक्तमग्रे तस्य परीक्षा भिषङ्नाम यो भिषज्यति यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः यस्य चायुः सर्व्वथाविदितम्। यथावत् सर्व्वधातुसाम्यं चिकीर्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत गुणेषु गुणतः कार्य्याभिनिर्वृत्तिं पश्यन् कञ्चिदहमस्य कार्य्यस्याभिनिर्वर्त्तनेन समर्थो नवेति।" इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये॥)

परीक्षित्, पुं, (परि सर्व्वतोभावेन क्षीयते हन्यते दुरितं येन। परि+क्षि वधे+क्विप्। कलिप्रासनादस्य तथात्वम्। यद्वा, परिक्षीणेषु कुरुषु क्षियति ईष्टे स इति। परि+क्षि+क्तः। उपसर्गस्य दीर्घत्वम्।) अभिमन्युपुत्रः। (यथा, देवीभागवते। २। ७। ६।

"परिक्षीणेषु वंशेषु जातो यस्मात् वरः सुतः।
तस्मात् परीक्षितो नाम विख्यातः पृथिवीतले॥"* ॥)

परीक्षा सञ्जाता अस्य। परीक्षा इतच्। ज्ञातपरीक्षे, त्रि। यथा, गोः रामायणे। २।६३।८।

"स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः परीक्षितः॥")

परीणाहः, पुं, (परितो नयनम्। परि+नी+घञ्। "उपसर्गस्य दीर्घत्वं क्विप्चादौ क्वचिद्वक्तव्यम्।" इति वार्त्तिकोक्तेः दीर्घः।) परिणाहः। प्रारीणां समन्तान्नयनम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

परीतं, त्रि, (परि+इ+क्तः।) परिवेष्टितम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १। ११२। ७।

"ततः कामपरीताङ्गी सञ्जल्पन्मधुलम्भमानसा।
व्रीड्यमाना सखं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासजत्॥")

परीतत्, त्रि, (परि+तन+क्विप्+"नष्टिहृतिहृषिश्रधातीति।" ६। ३। ११६। इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) सर्व्वतोभावेन विस्तृतम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

परीभावः, पुं, (परिभाव्यते इति। परि+भावि+घञ् वैकल्पिकदीर्घत्वञ्च।) परिभावः। अनादरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

परीरं, क्ली, (पूर्य्यतेऽनेनेति। पॄ+"कृपॄकटीति।" उणां ४। ३०। इति ईरन्।) फलम्। इत्युणादिकोषः॥

परीरम्भः, पुं, (परिरभ्यते इति। परि+रभ+घञ् भावे वैकल्पिकदीर्घत्वम्।) परिरम्भः। आलिङ्गनम्। इति भरतहेरूपकोषः॥

परीवर्त्तः, पुं, (परि+वृत्+घञ्। "उपसर्गस्य घञ्मीति।" ६। ३। १२२। इति दीर्घः।) परिवर्त्तनम्। तत्पर्य्यायः। प्रतिदानम् २ नैमेयः ३ निमयः ४। इत्यमरः। २। ६। ८०॥ परिवर्त्तः ५ वैमेयः ६ विनिमयः ७ परिदानम् ८। इति शब्दरत्नावली॥ कूर्म्मराजः। इति जटाधरः॥

परीवादः पुं, (परि + वद् + भावे घञ्। "उपसर्गस्य घञ्मनुष्ये।" ६।३।१२२। इति दीर्घः।) दोषोद्भासः। तत्पर्य्यायः। कुत्सा २ निन्दा ३ जुगुप्सा ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७ कुत्सनम् ८ परिवादः ९ जुगुप्सनम् १० आक्षेपः ११ अवर्णः १२ निर्वादः १३ अपक्रोशः १४ भर्त्सनम् १५ उपक्रोशः १६ अपवादः १७ अववादः १८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, "परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महतां तथाप्युक्तेर्धात्री हरति महिमानं जनरवः। तुलौलोलस्यापि प्रकटितहुताशेषपतमो रवेस्ताडक्तेजो नहि भवति कन्यां गतवतः॥") वीणादिवादनम्। येन काष्ठविशेषादिना वीणादिर्वाद्यते सः। इति जटाधरः।

परीवारः, पुं, (परिवियतेऽनेनेति। परि + वृ + घञ्। उपसर्गस्य दीर्घः।) खड्गकोषः। जङ्गमः। (यथा, रघुः। १५। १६।

"धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः। कथाहणपरीवारश्चितामग्निरिव जङ्गमः॥")

परिच्छदः। इत्यमरः। ३। ३। १६८॥

परीवारः, परिजने खड्गकोषे परिच्छदे। इत्यनेकत्र दर्शनात्। जङ्गमो जङ्गमविशेषः परिजन इत्यर्थः। खड्गकोषोऽसिवायकः मेयान् इति ख्यातः। परिच्छदः प्रीभाजनकमुपकरणं छत्रचामरादिः सभ्यजनादिश्च रण्ड परीवारः। इति तट्टीकायां भरतः॥

परीवाहः, पुं, (परितो वहत्यनेनेति। परि + वह + "हलश्च।" ३। ३। १२१। इति घञ्। "उपसर्गस्य घञ्मनुष्ये।" ६। ३। १२२। इति दीर्घः।) जलोच्छ्रासः। इत्यमरः। १।१०।१०॥ (अत्र जलशब्द उपलक्षणमात्रं ज्ञेयम्। द्रवद्रव्यस्य प्रवाहेऽप्यस्यार्थो बोद्धव्यः। यथा च महाभारते। ७। ६८। १३।

"रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरांसि च॥")

परित उह्यते इति।) राजयोग्यवस्तु। इति मेदिनी॥ हे, ३३॥

परीष्टिः, स्त्री, (परि + इष् + "परे र्वा।" ३। ३। १०७। इत्यस्य वार्त्तिं इति पक्षे क्तिन्।) अन्वेषणा। इत्यमरः। २। ७। ३२॥ परिचर्य्या। प्राकाम्यम्। इति मेदिनी। टे, ४६॥

परीसारः, पुं, (परिसरणम्। परि + सृ + घञ्। "उपसर्गस्य घञ्मनुष्ये।" ६। ३। १२२। इति दीर्घः।) परिसर्य्या। सञ्चरणागमनम्। इत्यमरः। ३। २। २१॥

परीहारः, पुं, (परिहरणम्। परि + हृञ् हरणे + घञ्। "उपसर्गस्य घञ्मनुष्ये।" ६। ३। १२२। इति दीर्घः।) अनुज्ञा। इति शब्दरत्नावली॥

परीहासः, पुं, (परि + हस + घञ्। उपसर्गस्य दीर्घः।) परीहसनम्। (यथा, मार्कण्डेये। ३४।८४।

"परीवादं न कुर्व्वीत परीहासञ्च पुत्रक!॥") तत्पर्य्यायः। द्रवः २ केलिः ३ क्रीड़ा ४ लीला ५ नर्म्म ६। इत्यमरः। १। ७। ३२॥ परिहासः ७ केलिसुखम् ८ हेवनम् ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥

परुः, पुं, (पिपर्त्तीति। पॄ पालि पूर्त्तौ। बाहुलकादुः।) समुद्रः। स्वर्गलोकः। ग्रन्थिः। पर्व्वतः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

परुः, [स] क्ली, (पॄ + "अर्त्तिपॄवपियजितनीति।" उणा। २। ११८। इति उसि।) ग्रन्थिः। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १३।२०। [परुषस्परि॥")

"काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ति परुषः (सः)

परुत्, व्य, (पूर्व्वस्मिन् वत्सरे इति। "सद्यः परुदिति।" ५। ३। २२। इति पूर्व्वस्य परभावः उत् च।) गतवत्सरः। इत्यमरः। २। ४। २०॥

परुत्तनः, त्रि, (परुत् गतवत्सरे भवः। परुत् + "चिरपरुत्परारिभ्यस्तनो वक्तव्यः।" ४। ३। २३। इत्यस्य वार्त्तिं इति त्यः।) इति व्याकरणम्॥

परुद्वारः, पुं, (परुः समुद्रः पर्व्वतो वा द्वारमिव यस्य।) घोटकः। इति शब्दमाला॥

परुषं, क्ली, (पिपर्त्ति अलं वृद्धिं करोतीति। पॄ + "पृनहिकलिभ्य उषच्।" उणा। ४। ७५। इति उषच्।) निष्ठुरवाक्यम्। इत्यमरः। १। ६। १६॥ (परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छदशरीरकर्म्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषमिति वदन्ति॥ यथा, रामायणे। १। १ ८२।

"तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि।

अन्तर्गतमभिप्रायं सीतायाः परिशङ्कया॥")

नीलभिण्टौ। इति शब्दचन्द्रिका॥ परुषफलम्। इति भावप्रकाशः॥ (नीलभिण्टीशब्दस्यास्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

परुषं, त्रि, (पिपर्त्तीति। पॄ पालि पूर्त्तौ + "पृनहिकलिभ्य उषच्।" उणा। ४। ७५। इति उषच्।) कर्व्वुरः। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ३। ३६।

"असितविचित्रनीलपरुषो जनघातकरः।

खगमृगमेरुखरुतेषु निशादुमुखे॥")

रूक्षः। (यथा, हरिवंशे। १। ५८।१०।

"अथ राज्ञां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः।

नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धजः॥")

निष्ठुरोक्तिः। इति मेदिनी। षे, ४०॥ (मलिनः। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४१६।

"भस्मपरुषोऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि।"

"भस्ममलिनोऽपि गिरिशे।" इति तट्टीका॥)

परुषोक्तिकः, त्रि, (परुषमेव उक्तिर्यस्य। ततः स्वार्थे कन् कप् वा।) निष्ठुरवक्ता। इति जटाधरः॥

परूषं, क्ली, (पॄ + ऊषन्।) फलवृक्षभेदः। परुषफल इति बङ्गभाषा। फरूसा इति फलूई इति च हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। परूषकम् २ नागदलोपमम् ३। इति रत्नमाला॥ परुषम् ४ अल्पास्थि ५ परापरम् ६। इति भावप्रकाशः॥ नीलचर्म्म ७ गिरिपीलु ८ परावतम् ९ नीलमण्डलम् १० परुः ११। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। कटुत्वम्। कफार्त्तिवातनाशित्वञ्च। तदाम-फलगुणः। पित्तदत्वम् उष्णत्वञ्च। तत्पक्वफलगुणाः। मधुरत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। पित्तप्रोपहरत्वम्। तर्पणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

"परूषकं कषायाम्लमामं पित्तकरं लघु।

तत् पक्वं मधुरं पाके प्रीतं विद्यात्तु बृंहणम्॥

तदेव लट्पित्तदाहामज्वरत्रयसमीरजित्॥"

इति भावप्रकाशः॥

("परूषकैर्दाडिमकपीलुकानां

प्रियालमिञ्जी करमर्द्दकानाम्।

फलानि चैतानि निहन्ति पित्तं

हन्याच्च सञ्चातुरसन्निपातम्॥"

इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये॥)

परूषकं, क्ली, (परूष + स्वार्थे कन्।) परूषम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"परूषकं परूषं स्यात् क्वचिन्नागदलोपमम्।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

यथास्य गुणाः चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये।

"अम्लं परूषकं ज्ञात्वा वदर्य्याम्लगुरूकाणि च।

पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुलकुचान्यपि॥"

"अत्यम्लमीषन्मधुरं कषायानुरसं लघु।

वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परूषकम्॥

तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिबर्हणम्।

विपाके मधुरं प्रीतं रक्तपित्तप्रसादनम्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये॥)

परेतः, त्रि, (परं लोकमितः।) मृतः। इत्यमरः। २। ८। ११७॥ (यथा, कुमारे। ५। ६८।

"अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो-

र्विकीर्णकेशास्तु परेतभूमिषु॥")

भूतान्तरे पुं, । इति मेदिनी। ते, १२६॥

परेतराट्, [ज्] पुं, (परेतेषु मृतेषु राजते इति। राजृ अ ण दीप्तौ + "सत्सूद्विषेति।" ३। २। ६१। इति क्विप्। यद्वा, परेतानां प्रेतानां राट्।) प्रेतराजः। यमः। इत्यमरः। १। १। ६१॥

परेद्यवि, व्य, परस्मिन्नहनि। ("सद्यःपरुदिति।" ५। ३। २२। इति निपातनात् साधुः।) परदिनम्। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥ यथा,—

"परेद्यवद्यपूर्व्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन्।

वृद्धिक्षयौ सुनीन्द्राणां प्रियम्भावुकसाम्मगात्॥"

इति भट्टिः। ४। १३॥

परेद्युः, [स्] व्य, (पर + एद्युस्।) परदिनम्। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥

परेयं, त्रि, परा गता आपो यत्र। ("द्वित्रान्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्।" ६। ३। ९७। इत्यस्य वार्त्तिं "अवर्णान्नित्यम्।" इति ईत्। परापम्।) इति सिद्धान्तकौमुदी॥

परेष्टुका, स्त्री, (परैरिष्यते इति। इष + बाहुलकात् तु। स्वार्थे कन्। स्त्रियां टाप्।) बहुसूतिः। बहुप्रसूता गौः। इत्यमरः। २। ९। ७०॥

परेधित:, त्रि, (परैरेधित: सम्वर्द्धित: ।) औदासीन्येन परपुष्ट: । परेण संवर्द्धित: । तत्पर्य्याय: । पराचित: २ परिष्कन्द: ३ परजात: ४ । इत्यमर: । २ । १० । १८ ॥ कोकिले पुं । इति शब्दमाला ॥

परोक्षं, क्ली, (अक्ष्णो: परम् ।) अप्रत्यक्षम् । असाक्षात । यथा, भागवते । ६ । २३ । १ ।

"परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्জ্জयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥"

(परोक्षं परोक्षत्वमित्यर्थ: विद्यतेऽस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इति अच् ।) तद्विशिष्टे त्रि ॥ (श्रुत्याप्तजन्यादिज्ञानविशेष: । यथा, पद्मपुराणे । ७ । ३१ ।

"अस्ति कूटस्थ इत्यादौ परोक्षं वेत्ति वाक्यत: ॥")

परोक्ष:, पुं, (परोक्षमस्यास्तीति । श्रुत्याप्तवाक्य श्रवणजन्यदार्ढ्याच्चैवेति बोध्यम् ।) तपस्वी । इति शब्दमाला ॥ ययातिपुत्रस्यानो: पुत्रविशेष: । यथा, भागवते । ६ । २३ । १ ।

"अनो: सभानरश्चक्षु: परोक्षश्च सुतास्त्रय: ॥")

परोपकार:, पुं, (परेषामुपकार: ।) परेषामुपकृति: । अन्यसम्बन्धिहितम् । यथा,—

"एष मे प्रवरो भाति शुद्धधर्म्मप्रदो विधि: ।
परोपकरणादन्यत् सर्व्वमल्पं स्मृतं बुधै: ॥
परोपकारिभिर्दत्ता स्वप्राणा ऋषिभि: पुरा ।
अद्य: प्रेतोपकार: स्यात् किन्नलब्धं मया पुन: ॥
दधीचिना पुरा गीत: श्लोकश्च श्रूयते भुवि ।
सर्व्वधर्म्ममय: सार: सर्व्वधर्म्मेषु सम्मत: ॥
परोपकार: कर्त्तव्य: प्राणै: कण्ठगतैरपि ।
परोपकारजं पुण्यं तुल्यं क्रतुशतैरपि ॥"

इति पद्मोत्तरखण्डे २२ अध्याय: ॥

परोवरीय:, त्रि, परांश्चावरांश्चानुभवति । ("परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।" ५ । २ । १० । इति ।) अवरस्योत्वं निपात्यते । श्रेष्ठाश्रेष्ठयुक्त: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

परोष्णी, स्त्री, (पर: शत्रुरुष्णो यस्या: ।) तैलपायिका । इत्यमर: । २ । ५ । २६ ॥ (काश्मीरदेशस्थनदीविशेष: । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २००७ ।

"कोष्टकौमलकोशाटैर्मितैर्युक्तोऽपि सादिभि: ।
तीर्त्वा परोष्णीं तत्सेना निर्म्ममाथाप्रमाथिनीम् ॥")

पर्कटि:, स्त्री, पर्कटी, स्त्री, (पृष् धी च सम्पर्के + बाहुलकादटि: ।"वङ्कादिभ्यश्च ।"४।१।४५ इति वा ङीष् ।) प्लक्षवृक्ष: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥ (यथा, हितोपदेशे । "अस्ति तत्र महान् पर्कटीवृक्ष: ॥") तस्य गुणा: भावप्रकाशे ।

"प्लक्ष: कषाय: शिशिरो व्रणयोनिरुदाहृत: ।
दाहपित्तक्षतास्रघ्न: शोथहृद्रक्तपित्तजित् ॥"

पर्कटी, [न्] पुं, वृक्षविशेष: । पाकुड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । प्लक्ष: २ जटी ३ । इत्यमर: । २ । ४ । ३२ ॥ कमण्डलुतरु: ४ । इति रत्नमाला ॥ कपीतन: ५ चोरी ६ सुपार्श्व: ७ कमण्डलु: ८ शृङ्गी ९ व्यरोह: १० प्लाक्षी ११ गर्दभाण्ड: १२ पीतन: १३ दृढ़प्ररोह: १४ प्लक्षक: १५ प्लवङ्ग: १६ महाबल: १७ । अस्य गुणा: कटुत्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् । रक्तदोषमूर्च्छाभ्रमप्रलापनाशित्वञ्च । विशेषतो ह्रस्वप्लक्षस्यैते गुणा: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

पर्জ্জन्य:, पुं, (पर्जति सिञ्चति वृष्टिं ददातीति । पृषु सेचने + "पर्জ্জन्य:।" उणां । ३ । १०३ । इति निपातनात् यकारस्य जकारत्वं साधु: ।) इन्द्र: । (यथा, ऋग्वेदे ।६।५२।१६ । [सुष्टुतिं न: ॥") "अग्नीषर्জ्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा शूष्ण्यायमामघेषु: । इत्यमर: । ३ । ३ । १४६ ॥ मेघशब्द: । इति विश्व: ॥ अग्नर्জ्जन्यपि मेघ: । इति भरत: ॥ यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।

"यज्ञाद्भवति पर्জ্জन्य: पर्জ্জन्यादन्नसम्भव: ॥"

(कश्यपपत्न्या सुने: पुत्रविशेष: । स तु गन्धर्व्वविशेष: । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।

"तथा शालिशिरा राजन् ! पर्জ্जन्यश्च चतुर्दश: ।
कलि: पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोड़श: ॥"

पर्জ्जन्य इव सर्व्वकामप्रदानात् विष्णु: । यथा, महाभारते । १३ । १४८ । १०० ।

"क्षुमद: कुन्दर: कुन्द: पर्জ्जन्य: पावनोऽनिल:॥"

"पर्জ্জन्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति सर्व्वान् कामानभिवर्षतीति पर्জ্জन्य: ।" इति शाङ्करभाष्यम् ॥)

पर्জ্জन्या, स्त्री, (पर्জ্जन्य + टाप् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

पर्ण, त् क हारित्ये । इति कविकल्पद्रम: ॥ (अदन्तपुरां परं-सकं-सेट् ।) हरित् पीतवर्णस्तस्य भाव: हारित्यम् । पर्णयति पर्णापयति चम्यकम् । इति दुर्गादास: ॥

पर्ण, क्ली, (पिपर्त्तीति । पॄ + "धापृवस्यच्यतिभ्यो न: ।" उणां । ३ । ६ । इति न: । यद्वा, पर्णयतीति । पर्ण त् क हारित्ये + अच् ।) पत्रम् । इत्यमर: । २ । ४ । १४ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । २८ ।

"स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुन: ।
तदप्यपाकीर्णमत: प्रियंवदा
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविद: ॥")

ताम्बूलम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।

"अनिधाय मुखे पर्णं पूगं स्वादयते नर: ।
मतिभ्रंशो दरिद्र: स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥"

ताम्बूलधारिलक्षणं यथा,—

"अनाहार्य्योऽनृशंसश्च दृढ़भक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥"

इति मात्स्ये १८६ अध्याय: ॥

(पिपर्त्ति पालयति गगनपातादिति । पॄ + न । पत्र: । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।

"तदुत्सृष्टमभिप्रेत्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।
हृष्टानि सर्व्वभूतानि नाम चक्रुर्गुणोत्तमत: ।
सुरूपं पत्रमालस्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ॥")

पर्ण:, पुं, (पिपर्त्तीति । पॄ पालने + "धापृवस्यच्यतिभ्यो न: । उणां । ३ । ६ । इति न: । पलाशवृक्ष: । इत्यमर: । २ । ४ । २६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ५ ।

"अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता ॥")

पर्णकार:, पुं, (पर्णं ताम्बूलम् । करोति उत्पादयतीति । पर्ण + कृ + अण् ।) वारजीवी । बारुइ इति भाषा ॥ इति केचित ॥

पर्णकृच्छ्र:, पुं, (पर्ण: साध्यं कृच्छ्रं व्रतं यत्र । पत्रकृच्छ्रव्रतम् । यथा, याज्ञवल्क्य: । ३।३१६ ।

"पर्णोडुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकै: ।
प्रत्येकं प्रत्यहाभ्यस्तै: पर्णकृच्छ्र उदाहृत: ॥"

पर्णखण्ड:, पुं, (पर्णमेव खण्डो यस्य । पूर्व्वादिहीनत्वात्तथात्वम् ।) वनस्पति: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्णस्य ताम्बूलस्य खण्ड: ।) ताम्बूलैकांशश्च ॥

पर्णचोरक:, पुं, (पर्णं चोरयतीति । पर्ण + चोरि + ण्वुल् ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

पर्णध्वत्, [स्] त्रि, पर्ण + ध्वन्स् + कर्त्तरि क्विप् पत्रध्वंसकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

पर्णनर:, पुं, (पर्णै: पलाशपत्रैर्निर्म्मितो नर: नराकार: पुत्तलक:।) पित्रादिश्राद्धास्यलाभे दाहार्थं तत्प्रतिनिधीभूतशरपलाशपत्ररचितोर्णातन्तुवेष्टितयवपिष्टलिप्तनराकारपुत्तलक: । यथा

"आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । अग्नौनाग्नौ पलाशवृन्तानां त्रीणि षष्टिशतानि पुरुषप्रतिकृतिं कृत्वा अग्नौत्यर्द्धेन शिरसि ग्रीवायां दश योजयेत् ।
'उरसि त्रिंशतं दद्यात् त्रिंशतं जठरे तथा ।
बाहुभ्यान्तु शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश ।
ह्रस्वाद्धं वृषणयोरर्द्धं शिश्ने एव च ॥
ऊरुभ्यान्तु शतं दद्यात् त्रिंशतं जानुजङ्घयो: ।
पादाङ्गुलीषु च दश शतन्तु प्रेतस्य लक्षणम् ॥'
ऊर्णासूत्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत् ॥'
इत्यादिपुराणम् ।
'तदलाभे पलाशोत्थै: पत्रै: कार्य्य: पुराणपि ।
शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ट्या शरपत्रैर्विधानत: ॥'
तदलाभे अन्यलाभे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयो: तुल्यत्वेनोपादानात् आश्वलायनसूत्रेऽपि प्रतिकृतौ शरपत्रस्य लाभ: । अत्राचाराद्दर्भाग्यत्वाच्च शरपत्रै: पुत्तलकं कृत्वा शिरप्रभृतिषु पलाशपत्राणि देयानि । ततो वेष्टनं ऊर्णासूत्रेण लेपनं यवपिष्टेनेति । अग्नौचाभ्यन्तरदाहे शौचाहेनशुद्धि: । तदुत्तरपर्णनरदाहे तु त्रिरात्रम् । अयं पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यादि पुराणात् । यज्ञपार्श्व: ।
'पुत्राद्यैरपलभ्यैरन् तदस्थीनि कदाचन ।
तदलाभे पलाशस्य सम्भवे हि पुन: क्रिया ॥'

हि यस्मात्तदलाभे अन्यामप्राप्तौ पलाशस्य तत्कृतपुत्तलकस्य दाहक्रिया। पुनरपि सम्भवे अस्थिलाभे पुनरपि अस्थिदाहक्रिया विहिता तस्मादृयदि पुनरस्थीनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाहश्चिराचाग्नौचे कर्त्तव्ये न पुनः पिण्डादिदानं वक्ष्यमाणयुक्तेः। विष्णुः।

"चिपत्ते तु गते पर्णनरं दत्त्वादनन्तिकः।
चिपत्ताभ्यन्तरे राजन्नेव पर्णनरं दहेत्॥
तदूर्द्धमष्टमीं प्राप्य दर्शं वापि विचक्षणः॥"

दहेदिति शेषः। अस्यार्थः, अग्नौचाभ्यन्तरे यदि पर्णनरदाहं न कुर्य्यात्तदा मरणदिनावधिचिपत्तानन्तरं दाहः कार्य्य इत्यर्थः। इति हरिदासतर्कालङ्कारभट्टाचार्य्याः॥ यादवभट्टोऽप्येवम्। अथ हारीतोऽपि इदृश एव।

'पर्णनरं दहेन्नैव विना दर्शं कदाचन।
अन्यामलाभे दर्शं तु ततः पर्णनरं दहेदिति॥'

दीपकलिकायां समन्तुवचनात् दर्शं पर्णनरं दाहः। दर्शमित्यत्राष्टमीमिति क्वचित् पाठः। अत्राष्टमी क्षणा पिण्डकर्म्मणि क्षणापक्षस्य प्राशस्त्योक्तेः।" इति शुद्धितत्त्वम्॥

पर्णभेदिनी, स्त्री, (पर्णानि भिनत्तीति। पर्ण + भिद् + णिनिः स्त्रियां ङीप्।) प्रियङ्गुः। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्णभोजनः, पुं, (पर्णान्येव भोजनं यस्य। पर्णानि भुङ्क्ते इति वा। भुज् + कर्त्तरि ल्युः।) छागलः। इति शब्दरत्नावली॥

पर्णमाचालः, पुं, (पर्णमाचालयतीति। पर्ण + आ + चल + णिच् + अण्। निपातनात् विभक्तेर्लोपाभावः। बाहुलकात् मुम् वा।) कर्म्मरङ्गवृक्षः। इति शब्दमाला॥

पर्णमृगः, पुं, (पर्णेचरो मृगः पशुः।) मृगगणविशेषः। यथा,—

"वनौकोवृक्षमार्জ্জारवृक्षमर्कटिकादयः।
एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुतादिभिरृषिभिः॥
वनौका वानरो वृक्षमार्জ্জारो वृक्षविड़ालः। वृक्षमर्कटिका रुधो इति लोके। एतेषां मांसगुणाः। [हिताः।

"मृताः पर्णमृगा हृद्याश्चक्षुष्याः श्लेष्मिणो श्वासार्शःकासश्रमनाः स्वप्नमूत्रपुरीषकाः॥"

इति भावप्रकाशः॥

पर्णलता, स्त्री, (पर्णप्रधाना लता।) नागवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्णवल्ली, स्त्री, (पर्णप्रधाना वल्ली।) पलाशी लता। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्णशाला, स्त्री, (पर्णैः पत्रादिभिः रचिता शाला। मध्यपदलोपिसमासः।) मुनीनां पत्ररचितगृहम्। तत्पर्य्यायः। उटजम् २। इत्यमरः। २। २। ६॥ पर्णोटजम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ पर्णवती शाला। पर्णप्रधाना शाला वा। इति भरतः॥ (यथा, रघुः। १। ६५।

"निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविशः कुशशयने निशां निनाय॥"

मध्यदेशस्थग्रामविशेषः। यथा महाभारते। १३। ६८। ३।

"मध्यदेशे महान् ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः॥
पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप!॥")

पर्णासः, पुं, (पॄ पूरणे + "सानसिवर्णसिपर्णसीति।" उणा। ४। १०७। इति असिन् कुच्च।) पद्मम्। इत्युणादिकोषः॥ जलशूकम्। जलटङ्गी इति भाषा॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ शाकम्। आभरणक्रिया। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

पर्णाशनः, पुं, (पर्णं अश्नाति भक्षयतीति। अश् + ल्युः। पर्णानामशनः।) मेषः। इति शब्दमाला॥

पर्णासः, पुं, (पर्णेरसति दीप्यति शोभते इति यावत्। अस दीप्तौ + अच्।) तुलसी। इत्यमरः। २। ४। ७६॥

पर्णिनी, स्त्री, (पर्णानि सन्त्यस्याः। पर्ण + इनिः।) माषपर्णी। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६२ अध्याये।

"बहिरन्तर्जनीकृष्ठ पर्णिनीप्रतिवाहयेः॥"

अमरोविशेषः। यथा, हरिवंशे। २१८। ४१।

"मेनकामहजन्या च पर्णिनी पुञ्जिकास्थला॥")

पर्णी, [न्] पुं, (पर्णानि सन्त्यस्य। पर्ण + इनिः।) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। १८०॥

पर्णोटजं, क्ली, (पर्णनिर्म्मितं उटजम्।) पर्णशाला। इति शब्दरत्नावली॥

पर्द, ऽ अपानोत्सर्गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ऽ, पर्दते वृद्धः। इति दुर्गादासः॥

पर्दः, पुं, (पृ + बाहुलकात् दः।) केशसमूहः। इत्युणादिकोषः॥ (पर्द अपानोत्सर्गे + अच्।) अपानोत्सर्गश्च॥

पर्दनं, क्ली, (पर्द + ल्युट्।) अपानोत्सर्गः। इति हेमचन्द्रः। ६। ३६॥ पाद् इति भाषा॥

पर्प, क्ली, (पॄ पालनादौ + "खव्यग्निल्पग्व्यवाय्यरूपपर्पतल्पाः।" उणा। ३। २८। इति निपातनात् सिद्धम्।) नवलवणम्। गृहम्। इत्युणादिकोषः॥ खड्गवाह्यफलकम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

पर्पटः, पुं, (पर्प + अटन्।) वृक्षविशेषः। श्वेतपापड़ा इति वङ्गभाषा। दवनपापर इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। त्रियष्टिः २। तिक्तः ३। इति रत्नमाला॥ चरकः ४ रेणुः ५ लवणारिः ६ वरकः ७ अरकः ८ प्रीतः ९ प्रीतप्रियः १० पांसुः ११ कल्पाङ्गः १२ कर्म्मकरटकः १३ क्षुद्रशाखः १४ प्रगन्धः १५ सुतिक्तः १६ रक्तपुष्पकः १७ पित्तारिः १८ कटुपत्रः १९ वक्रः २०। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। पित्तश्लेष्मज्वररक्तदाहारुचिग्लानिमदभ्रमनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥

"पर्पटो वरतिक्तश्च स्फुटः पर्पटकश्च सः।
कथितः पांसुपर्य्यायस्तथा कवचनामकः॥
पर्पटो हन्ति पित्तास्रमलशाकफज्वरान्।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहतृट्वातलो लघुः॥"

इति भावप्रकाशः॥ * ॥

पिण्डकभेदः। पापर इति भाषा॥ तस्य गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

"धूमसौरभ्रिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युताः।
शीरकस्वर्जिकाभ्याञ्च तप्तं तप्ता च वेल्लिताः॥
दीपनाः पाचना रूक्षा गुरवः किञ्चिदीरिताः॥
मौद्गाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिताः।
चणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः॥
स्नेहे भृष्टास्तु ते सर्व्वे भवेयुर्मधुरा गुणैः॥"

इति भावप्रकाशे पूर्ब्बखण्डे द्वितीयभागे॥

पर्पटद्रुमः, पुं, (पर्पट एव द्रुमः।) कुम्भीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्पटी, स्त्री, (पर्पट + ङीप्।) सौराष्ट्रमृत्तिका। इति रत्नमाला॥ पिण्डकभेदः। इत्युणादिकोषः॥ उत्तरदेशभवसुगन्धिद्रव्यम्। पपरीति प्रसिद्धम्। पद्मावतीति च। तत्पर्य्यायः। रङ्गनी २ क्षणा ३ जतुका ४ जननी ५ जनी ६ जतुक्षणा ७ संस्पर्शा ८ जतुकृत् ९ चक्रवर्त्तिनी १०। अस्या गुणाः। तुवरत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। वर्णक्षत्वम्। लघुत्वम्। विषव्रणकरकृमिपित्तास्रकुष्ठनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

पर्परीकः, पुं, (पिपर्त्तीति। पॄ + "शॄपॄकृवृभ्यां कित्।" उणा। ४। १९८। इति ईकन् द्वित्वं अभ्यासस्य रुगागमश्च।) सूर्य्यः। इत्युणादिकोषः॥ वह्निः। इति त्रिकाण्डशेषः। जलाशयः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

पर्पिका, पुं स्त्री, पर्पेण गच्छतीति। (पर्प + ठन्। खड्गः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ [मेट्।)

पर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां पर-सकं-

पर्य्यङ्कः, पुं, (परितोऽङ्क्यते इति। परि + अकि-लक्षणे + घञ्।) खट्वा। पालङ्क इति भाषा॥ इत्यमरः। २। ६। १३८॥ तत्पर्य्यायः। (मञ्चः मञ्चकः ३ पल्यङ्कः ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४७॥) पर्य्यस्तिका ५ परिकरः ६ अवसक्थिका ७) इति च तत्रैव। ३। ३४३॥ (यथा, महाभारते। ३। २४६। ८।

"अथोपविष्टं राजानं पर्य्यङ्के ज्वलनप्रभे।
उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये।
उपगम्याब्रवीत् कर्णो दुर्य्योधनमिदं तदा॥"

योगपट्टः। यथा, कुमारे। ३। ४५।

पर्य्यङ्कबन्धस्थिरपूर्ब्बकायं
ऋज्वायतं सन्नमितोभयांसम्॥")

पर्य्यङ्गपादिका, स्त्री, (पर्य्यङ्कस्येव पादोऽस्त्यस्याः। ठन् टाप् च।) कोलशिम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्य्यङ्कबन्धनं, क्ली, (पर्य्यङ्कवत् यद्बन्धनम्।) वस्त्रादिना पृष्ठजानुजङ्घाबन्धनम्। फाङ्बाँधा इति भाषा॥ यथा,—

"पादप्रसारणस्थाने तथा पर्य्यङ्कबन्धनम् ॥"
इत्यपराधगणनायां हरिभक्तिविलासः ॥
पर्य्यटनं, क्ली, (परितोऽटनं भ्रमणम्। परि+अट+भावे ल्युट्।) सर्व्वतोभावेनाटनम्। पुनः पुनर्गमनम्। भ्रमणम्। तत्पर्य्यायः। ब्रज्या २ अटाट्या ३। इत्यमरः। २। ७। ३६॥ (यथा, भागवते। ६। ७। १८।
"भूमेः पर्य्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रनिषेवणैः॥")
पर्य्यनुयोगः, पुं, (परितोऽनुयोगः पृच्छा। परि+अनु+युज्+भावे घञ्।) जिज्ञासा। इति हलायुधः॥ ("एतेनास्यापि पर्य्यनुयोगस्यानवकाशः।" इति दायभागः॥)
पर्य्यन्तः, पुं, (परितोऽन्तम्। प्रादिसमासः।) ग्रीष्मसीमा। इति दुर्गादासः॥ (यथा, पद्मतन्त्रे। १। १४१।
"पर्य्यन्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरेरपि।
न कथञ्चित् महीपस्य चित्तान्तः केनचित् क्वचित्॥"
समीपम्। यथा, हरिवंशे। १२२। ५३।
"पर्य्यन्तदेशं सरसेन देवी
लिलेप सा लोहितचन्दनेन॥"
पार्श्वः। यथा, रघौ। १८। ४३।
"पर्य्यन्तसञ्चारितचामरस्य
कपोललोलोभयकाकपक्षात्।
तस्यानने दक्षरितो विवादः
चखाल वेलास्वपि नार्णवानाम्॥")
पर्य्यन्तभूः, स्त्री,. (पर्य्यन्तस्य ग्रीष्मसीमाया भूः पृथिवी।) नदीनगरपर्व्वतादेरुपान्तभूमिः। तत्पर्य्यायः। परिसरः २। इत्यमरः। २।१।१४॥
पर्य्यन्तिका, स्त्री, (परितः सर्व्वतो भावेन अन्तिका गुणादीनां नाशिका।) गुणभङ्गः। इति हारावली। २१०॥
पर्य्यन्यः, पुं, (पर्जन्य+पृषोदरादित्वात् साधुः।) इन्द्रः। गर्জ্জायमानमेघः। मेघगर्জ্জः। इत्यादिकोषः॥ (यथा, गीः रामायणे। ६।३१।३२।
"ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्य्यन्यनिनदोपमः॥")
पर्य्ययः, पुं, (परि क्रमेण यो गमनम्।) क्रमोल्लङ्घनम्। (परि शास्त्रलोकाचारमर्य्यादां परित्यज्य योगमनमुल्लङ्घनमित्यर्थः।) अतिक्रमः। शास्त्रतो लोकव्यवहाराच्च प्राप्तस्यार्थस्य परित्यागः। तत्पर्य्यायः। अतिपातः २ उपात्ययः ३। इत्यमरभरतौ॥ विपर्य्ययः ४ अत्ययः ५। अतिपतनम् ६ व्यत्ययः ७ अतिक्रमः ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। २।४८।१२।
"अन्याय्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा।
अमर्षं धारये चोग्रं प्रतीक्षन् कालपर्य्ययम्॥")
पर्य्ययणं, क्ली, (परितोऽयते गच्छत्यनेन। परि+अय+ल्युट्।) अश्वसज्जा। इति शब्दमाला॥ जिन् इति भाषा॥
पर्य्यवस्था, स्त्री, (परितोऽवस्थानम्। परि+अव+स्था+"आतश्चोपसर्गे।" ३। ३। १०६। इत्यङ्।) विरोधनम्। इत्यमरः। ३। २। २१॥

पर्य्यवस्थाता, [तृ] पुं, (पर्य्यवतिष्ठते इति। परि+अव+स्था+तृच्।) पर्य्यवस्थाकर्त्ता। विरोधी। इति हलायुधः॥ (यथा, किरातार्জ্জुनीये। ११। १३।
"अन्तकः पर्य्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः।
इति त्याज्ये भवे भयो मुक्तायुक्तिरुक्तये जनः॥")
पर्य्यवस्थानं, क्ली, (परितोऽवतिष्ठतेऽनेन। परि+अव+स्था+करणे ल्युट्।) विरोधः। इति जटाधरः॥ सर्व्वतोभावेनावस्थितिश्च॥
पर्य्यस्तः, त्रि, (परितोऽस्तः क्षिप्तः। अस्क् दर क्षेपे+क्तः।) पतितः। क्षतः। इति मेदिनी। ते, १२१॥ (सर्व्वतः प्रस्तः। विस्तृतः। यथा, हरिवंशे। १५६। ७०। [राम॥")
"पर्य्यस्तां पृथिवीं छत्स्नां साब्धां सरथकुञ्जराम्
पर्य्यस्तिका, स्त्री, (परितः अस्यते क्षिप्यते शरीरमत्र। परि+अस क्षेपे+अधिकरणे क्तिन्। ततः स्वार्थे कन्।) खट्वा। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४३॥
पर्य्याणं, क्ली, (परितो यान्ति गच्छत्यनेनेति। परि+या+ल्युट्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) अश्वपल्ययनम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ३१८॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६३। ६।
"आरोहणमश्ववाजिनां
पर्य्याणादियुतस्य वाजिनः।
उपयाच्च तुरङ्गमस्य वा
कल्यस्येव विपन्नशोभना॥")
पर्य्याप्तं, क्ली, (परि+आप+भावे क्तः।) यथेष्टम्। लब्धम्। शक्तिः। निवारणम्। इति मेदिनी। ते, १२७॥ त्रि, प्राप्तम्॥ (शक्तिसम्पन्नः। यथा, भगवद्गीतायाम्। १। १०।
"पर्य्याप्तन्त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम्।"
"पर्य्याप्तं समर्थं भाति इति।" श्रीधरस्वामी॥)
पर्य्याप्तिः, स्त्री, (परि+आप+क्तिन्।) परित्राणम्। मरणोद्यतस्य निवारणम्। इत्यमरभरतौ॥ प्रकाशः। प्राप्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ (लब्धिः। यथा, कथासरित्सागरे। २६। १६६।
"भाक्तिं यसनिनां वत्स! भुवि पर्य्याप्तये धनम्॥"
शक्तिः। यथा, तत्रैव। २६। ४७।
"प्रविष्टः सोऽप्यपश्यत्तां तत्र नेत्रोत्सवप्रदाम्।
धातुरद्भुतनिर्म्माणपर्य्याप्तिमिव रूपिणीम्॥")
स्वरूपसम्बन्धविशेषः। स च सर्व्वेषामेव पदार्थानां विशिष्टबुद्धिनियामकः। पदार्थभेदेन नाना। यथा। पर्य्याप्तिस्त्वायमेको घट इमौ द्वौ इत्यादि प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः। इति दीधितिः॥ समवायेन गुणे गुणत्वासत्त्वेऽपि चत्वारो गुणा इत्यादि प्रतीत्या गुणादिषु संख्यादिमत्त्वनियामकोऽपि तादृशसम्बन्धः। इति सामान्याभावे जगदीशः॥ द्वितीयव्युत्पत्तिवादे गदाधरभट्टाचार्य्यश्च॥
पर्य्यायः, पुं, (परि+इण गतौ+"परावनुपात्यय इणः।" ३। ३। ३८। इति घञ्। क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः।) पर्य्ययणम्। क्रमः। (यथा, कुमारे। २। ३६।
"पर्य्यायसेवामृतरूक्ष्य पूर्व्वमभारततपराः।
उद्यानपालसामान्यस्तवस्तमुपासते॥")
तत्पर्य्यायः। आनुपूर्व्वी २ आवृत् ३ परिपाटी ४ अनुक्रमः ५। इत्यमरः। २। ७। ३७॥ आनुपूर्व्वाम् ६ आनुपूर्व्वम् ७ आनुपूर्व्यक्रम ८ परिपाटिः ६। इति भरतादयः॥ प्रकारः। अवसरः। इति मेदिनी। ये, ८६॥ निर्म्माणम्। हृद्यधर्म्मः। इति हेमचन्द्रः॥ ६। १३६। क्रमे गेकार्थवाचकाः शब्दाः पर्य्यायाः। इति विश्वप्रकाशः॥ सम्यक्विशेषः। येन सह यत्सम्यक्सम्बन्धस्तेन सह तत्पर्य्यायः। यथा,—
"समानं कुलभावञ्च दानादानन्तथैव च।
तयोर्विशेषसमानं हि पर्य्यायञ्च प्रचक्षते॥"
इति कुलदीपिका॥
(अर्थालङ्कारविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे १०। १०४।
"क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकञ्चैकगं क्रमात्।
भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्य्याय इष्यते॥"
उदाहरणं क्रमेण यथा,—
"स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
क्रमेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः॥
विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः।
वृकाकाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव॥
विस्रष्टरागादधरान्नियर्त्तित-
स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्धकात्।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षतात्कुलैः
कृतोत्तरस्रक्चरणौ तया करः॥
ययोरागोपितस्तारो हारस्तोरिवधूजनैः।
निर्धास्यन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुबिन्दवः॥
क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च।
क्वचिदाधेयमपि। यथा, 'स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु' इत्यत्र उदबिन्दवः पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन्। 'विचरन्ति' इत्यत्राधेयभूता वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन्। एवमन्यत्। अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्कारोऽयम्। विनिमयाभावात् परिवृत्तेः॥")
पर्य्यायग्रयणं, क्ली, (पर्य्यायेण क्रमेण ग्रयणम्।) ग्रहरिकादीनां क्रमेण ग्रयणम्। तत्पर्य्यायः। उपग्रायः २ विग्रायः ३। इत्यमरभरतौ॥
पर्य्यासः, पुं, (पर्य्यस्यते इति। परि+अस्+घञ्।) पतनम्। क्षेपणम्। इति पर्य्यस्तशब्दार्थदर्पणात्॥ (परिवर्त्तः। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ५४। २।
"महाभूतप्रमाणञ्च लोकालोकस्तथैव च।
पर्य्यासं परिमाणञ्च गतिञ्चन्द्रार्कयोरपि॥")
पर्य्युदस्तं, क्ली, (पर्य्युदस्यते इति। परि+उत्+अस+"ल्यलुटो बहुलम्।" ३। ३। ११३। इति ल्युट्।) ऋणम्। इत्यमरः। २। ८। ३॥

पर्य्युदस्तः, त्रि, (पर्य्युदस्यते इति। परि + उत् + अस + क्तः।) पर्य्युदासविशिष्टः। विधान्वयिभेदात्मकनञर्थयुक्तः। यथा। यद्यपि पर्य्युदस्तराज्ञादिषु आह्नादिकरणे विधेरौदासीन्यान्न फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः॥ इति मलमासतत्त्वम्॥ (परित उत्क्षिप्ते च॥)

पर्य्युदासः, पुं, परि सर्व्वतोभावेन उदास्यते विधियत्र सः। (परि + उत् + अस् + घञ्।) तस्य लक्षणम् आह्निकविवेके।

"सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधस्यैव पर्य्युदासत्वम्॥" अपि च मलमासतत्त्वे।

"प्राधान्यन्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता।
पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्॥"

अस्योदाहरणम्। अमावस्यायां पिण्डभो दद्यात् राज्ञौ आद्धं न कुर्व्वीत। अत्र आद्धकरणे रात्रेः पर्य्युदासः॥ (यथा च साहित्यदर्पणे। ७। ३।

"अगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्म्ममनातुरः।
अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्॥

अत्राचस्तनाभनञ्यात्मगोपनार्थविधेर्यमिति नञः पर्य्युदासतया गुणभावो बुद्धः॥")

पर्य्युषितं, त्रि, (परित्यज्य स्वकालमुषितम्। वस + क्तः।) बुसम्। बासि इति भाषा। तस्याभक्षणीयत्वं यथा,—

"भक्तं पर्य्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्।
उदक्यास्पृष्टसंसृष्टं पर्य्यायान्नञ्च वर्ज्जयेत्॥"

इति गरुडपुराणम्॥

"यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत्।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्॥"

इति भगवद्गीता॥ * ॥

तस्य भक्ष्यत्वं यथा,—

"मन्त्राभिमन्त्रितं ग्राह्यं न च पर्य्युषितं नृप।।
अन्यत्र फलमांसेभ्यः पुष्पकाकादिकात्तथा॥
तद्वद्वादरिकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च॥"

इत्याह्निकतत्त्वम्॥

तुलसीयुक्तपुष्पे पर्य्युषितदोषाभावो यथा,—

"तुलसीलग्नपुष्पाणि पद्मं गङ्गोदकं कुशाः।
न पर्य्युषितदोषोऽत्र छिन्नमिश्रं न दुष्यति॥"

इति पुराणम्॥

पर्य्युषितभोजी, [न्] त्रि, (पर्य्युषितं बुसं भुङ्क्ते इति। भुज + णिनिः।) बुसभक्षकः। इति कलापव्याकरणम्॥

पर्य्येषणा, स्त्री, (इष + यङ् + टाप्। ततः परिणद्धा।) अन्वेषणा। इत्यमरः। २। ७। ३२॥ तर्कादिना यथाबोधितधर्म्मादिन्वेषणं। अन्वेषणमात्रेऽपि। इति भरतः॥ (क्लीबे, अन्वेषणम्। यथा, महाभारते। ३। २६। १८।

"ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्य्येषणञ्चरेत्॥")

पर्व्व, गतौ। (भ्वां-परं-सकं सेट्।) पर्व्वति। इति दुर्गादासः॥

पर्व्व, पूर्त्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) पर्व्वति पयसा कुम्भं पेटौ। इति दुर्गादासः॥

पर्व्व, [न्] क्लीबे, (पर्व्वतीति। पर्व्व गतौ + बाहुलकात् कनिन्। यद्वा, पिपर्त्तीति। पॄ + "स्रामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप्।" उणां। ४। ११२। इति वनिप्।) महः। ग्रन्थिः। (यथा, भागवते। ५। २१। १७। "तथा बालखिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्व्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्य्यं सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति॥") प्रस्तावः। लक्षणान्तरम्। दर्शप्रतिपदोः सन्धिः। (पूर्णिमाप्रतिपदोःसन्धिश्च। यथा, साहित्यदर्पणे। "अकालजलदावली किरत् नाम सुक्तावलीरपर्व्वणि विधुस्तुदस्तुदत् नाम शीतद्युतिम्॥") विषुवत्प्रभृति। इति मेदिनी। ने, ८८॥ ग्रन्थविच्छेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते अष्टादशपर्व्वाणि। तानि उक्तानि यथा तट्टीकायाम्।

"आदिः सभावनविराटमथोद्यमश्च
भीष्मो गुरू रविजमद्रकसौप्तिकञ्च।
स्त्रीपर्व्व शान्तिरनुशासनमश्वमेध-
याश्रमो सुषलयानदिवावरोहः॥")

अङ्गः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (भङ्गी। यथा, रघुवंशे। १६। ४६।

दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्
सोपानपर्व्वाणि विमुच्यदम्भः॥")

पञ्चपर्व्वाणि यथा। विष्णुपुराणम्।

"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसंक्रान्तिरेव च॥
स्त्रीतैलमांसमम्भोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान्।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं ध्रुवम्॥"

पर्व्वसु कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि यथा। ब्रह्मपुराणे।

"नित्यं हयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः।
चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्व्वसु॥
अहोरात्रोषितः स्नानं आद्धं दानं तथा जपम्।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत्॥"

पराशरभाष्ये कूर्म्मपुराणम्।

"अनध्यायेषु शास्त्रेषु नेतिहासपुराणयोः।
न धर्म्मशास्त्रव्याख्येषु पर्व्वस्वेतानि वर्ज्जयेत्॥"

पैठीनसिः। न पर्व्वसु तैलं क्षौरं मांसमभ्युपेयात् नामावस्यायां हरितमपि छिन्द्यात्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

पर्व्वकं, क्लीबे, (पर्व्वणा ग्रन्थिना कायतीति। कै + कः।) ऊरुपर्व्व। इति शब्दचन्द्रिका॥ ऑटु इति भाषा॥

पर्व्वकारी, [न्] पुं, (पर्व्व करोतीति। पर्व्व + कृ + णिनिः।) धनादिलोभेनापर्व्वसु अमावास्याक्रियाप्रवर्त्तकः। यथा, विष्णुपुराणे द्वितीयांशे ६ अः।

"क्षत्रो माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः॥"

पर्व्वगामी, [न्] पुं, (पर्व्वसु चतुर्द्दश्यष्टम्यादिषु गच्छति स्त्रियमिति। पर्व्व + गम + णिनिः।) पर्व्वसु स्त्रीगामी। इति पूर्व्वोक्तश्लोके पर्व्वकारीत्यत्र पर्व्वगामीति पाठद्वैधे स्वामी॥

पर्व्वतः, पुं, (पर्व्वति पूरयतीति। पर्व्व पूरणे + "भृञ्जिधारिसर्जिदंशिभ्यश्चेति।" उणां। ३। ११०। इति अतच्।) यद्वा, पर्व्वणि भागाः सन्त्यत्र। पाहाड़ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। महीधरः २ शिखरी ३ क्ष्माभृत् ४ अद्रिः ५ धरः ६ अद्रिः ७ गोत्रः ८ गिरिः ९ शैलः १० अचलः ११ शैलः १२ शिलोच्चयः १३। इत्यमरः। २। ३। १॥ स्थावरः १४ सानुमान् १५ पृथ्वीधरः १६ धरणीकीलकः १७ कुधरः १८ जीमूतः १९ धातुभृत् २० भूधरः २१ स्थिरः २२ कुलीरः २३ कटकी २४ शृङ्गी २५ निर्झरी २६ अगः २७ नगः २८ दन्ती २९। इति शब्दरत्नावली॥ धरणीधरः ३० भूभृत् ३१ क्षितिभृत् ३२ अवनीधरः ३३ क्षधरः ३४ धराधरः ३५ प्रस्थवान् ३६ दृषद्वान् ३७। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ सुमेरोः पूर्व्वे पर्व्वता यथा,—

"श्वेतान्तश्चक्रसङ्काश्च कुलीरोऽथश्च कङ्कवान्।
मणिशैलोऽथ वृषवान् महाशैलो भवाचलः॥
सुविन्दमन्दरो वेणुः सुमेधो निमिषस्तथा।
देवशैलस्य पूर्व्वेण मन्दरस्य महाचलाः॥"* ॥

सुमेरोर्दक्षिणे पर्व्वता यथा,—

"त्रिकूटः शिखराद्रिश्च कलिङ्गोऽथ पतङ्गकः।
रुचकः सानुमांश्चैव ताम्रकोऽथ विशाखवान्॥
श्वेतोदरः समलश्च वसुधारश्च रत्नवान्।
एकशृङ्गो महाशैलो गजशैलः शिखाचकः॥
पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः।
इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः॥"

सुमेरोः पश्चिमे पर्व्वता यथा,—

"सुचक्रः शिखिशिरश्चैव वैदूर्य्यः पिङ्गलस्तथा।
पिङ्गरोऽथ तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः॥
अञ्जनः कुक्कुटः क्रौञ्चः पाण्डुरश्चाचलोत्तमः।
सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः स शृङ्गवान्॥
पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमाद्दिशः।
एतेऽचलाः समाख्याताः शृणुष्वातस्तथोत्तरान्॥"

सुमेरोरुत्तरे पर्व्वता यथा,—

"शुक्लकूटोऽथ ऋषभो हंसनाभौ तथाचलौ।
कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सानुमाञ्शैल एव च॥
शृतशृङ्गः स्वर्णशृङ्गः तुङ्गाको मेघपर्व्वतः।
विराजाख्यो वराहाद्रिर्मयूरो रुचिरस्तथा॥
इत्येते कथिता ब्रह्मन्मेरोरुत्तरतो नगाः॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम्॥ * ॥

सप्तकुलपर्व्वतादि यथा,—

"सप्त यस्मिन् महापर्व्वा विश्रुताः कुलपर्व्वताः।
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि॥
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः।
तेषां सहस्रशस्त्राद्या पर्व्वतास्तु समीपतः॥
अविज्ञाताः पर्व्ववन्तो विपुलाश्चित्रसानवः।
अन्ये तेभ्योऽपरिज्ञाता ह्रस्वाः स्वल्पोपजीविनः॥
तैर्विमिश्रा जनपदा आर्य्या म्लेच्छाश्च सर्व्वशः॥"

इति मात्स्ये ८५ अध्यायः॥ * ॥

विंशतिः श्रेष्ठपर्व्वता यथा,—

"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नीलपर्व्वतः।
श्वेतश्च शृङ्गवान् मेरुर्मालवान् गन्धमादनः॥

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च कैलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महांस्तेषु तथैवोत्तरमानसः ।
एते विश्रुतिविख्याताः पर्व्वतास्तत्सुधा वराः ॥"
जम्बुद्वीपवर्षविभागकपर्व्वता यथा,—
"लङ्काद्देशाद्धिमगिरिरुदक् हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिद्धसङ्घैरुदीर्णाः ।
एवं सिद्धादृदगपि पराक्कृष्णपक्षक्षणीला
वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा व्यन्तरे दोगिदेशान् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥
पर्व्वतानां पक्षोत्पत्तिर्यथा,—
"ततोऽद्रयो जातपक्षा विष्णोश्चैव तु शक्तया ।
प्रस्थिता मेदिनीं त्यक्त्वा यथापूर्व्वं निवेशिताः ॥
तत स्थानमसुराणान्तु घाचादिष्टं जलार्णवे ।
प्रतीयां पर्व्वताः सर्व्वे निममज्जुर्यथा गजाः ॥
तत्रासुरेभ्यः शृङ्गस्ते आधिपत्यं सुराश्रयम् ।
तच्छूलेवासुराः सर्व्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ॥*॥"
युद्धजयानन्तरं तेषां पक्षोच्छेदो यथा,—
"धरण्यान्तु गिरीन् स्थाप्य स्वेषु स्थानेषु गोपतिः ।
चिच्छेद पक्षिणा पक्षान् सर्व्वेषां भुवि चारिणाम्॥
एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तत्समये कृतः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
पर्व्वतानां स्थावरजङ्गमरूपे यथा,—
"नद्यश्च पर्व्वताः सर्व्वे द्विरूपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपन्तु शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्व्वतानान्तु रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्लीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गतो नदः ॥
बहिरस्थिस्वरूपन्तु सर्व्वदेव प्रवर्त्तते ।
एवं जलं स्थावरञ्च नदीपर्व्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्व्वसति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्यायते स्थावरेण शरीरं पर्व्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्यायते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्व्वतानान्तथैव च ॥
जगत्स्थित्यै पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ।
तोयधानौ नदीदुःखज्ञायते सततद्विजाः ॥
विशीर्णे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥*॥
अतः परं पर्व्वतेषु देवानामवकाशा वर्ण्यन्ते ।
तत्र योऽसौ प्राग्लाख्यः पर्व्वतस्तस्योपरि मे-
रुन्द्रस्य क्रीड़ास्थानं तत्र देवराजस्य पारिजातक-
वृक्षवनम् । तस्य पूर्व्वपार्श्वे कुञ्जरो नाम गिरिः
तस्योपरि दानवानामष्टौ पुराणि च । तथा
यक्षकेतुपर्व्वते राक्षसानामनेकानि पुराणि तेषु च
नाम्ना नीलकाः कामरूपिणः महानीले च
शैलेन्द्रे पुराणि पञ्चदशग्रामसङ्ख्यानि किन्नराणां
ख्यातानि, तत्र देवसाध्यादयो राजानः पञ्च-
दश किन्नराणां गर्व्विताः नागि सौवर्णानि विल-
प्रवेशनानि च पुराणि चन्द्रोदये च पर्व्वतवरे
नागानामधिवासः तेषु च विलप्रवेशासंविनेषु
वैनतेयविषयावर्त्तिनो व्यवस्थितानुरागे च दान-
वेन्द्रा व्यवस्थिता वेणुवत्यपि विद्याधरपुरत्रयं
त्रिंशद्योजनशतविस्तीर्णमेकैकं तावदायतं

उत्तरोमसममहावेत्रादयश्च राजानो विद्या-
धराणाञ्च एकैकं च शैलराजनि स्वयमेव गरुडो
व्यवस्थितः । कुञ्जरे तु पर्व्वतवरे नित्यं पशुपतिः
स्थितः वृषभाङ्को महादेवः शङ्करो योगिनां
प्रभुः अनेकगणभूतकोटिसहस्रपरिवारो भग
वानादिपुरुषो व्यवस्थितः । वसुधारे चागुप्तानां
वसुगाञ्च समावासः वसुधाररत्नधारयोर्मूर्द्धि
व्यष्टौ सप्त च संख्यया पुराणि वसुसप्तर्षीणाञ्च ।
एकशृङ्गे च पर्व्वतोत्तमे प्रजापतेः स्थानं चतु-
र्व्वक्त्रस्य ब्रह्मणः । गजपर्व्वते च महाभूतपरि-
वृता स्वयमेव भगवती तिष्ठति । वसुधारे च
पर्व्वतवरे मुनिसिद्धविद्याधराणामायतनं चतु-
रशीत्यपरपुर्य्या महाप्राकारतोरणाः तत्र
चाप्येकपत्रता नाम गन्धर्व्वा युद्धशालिनो वसन्ति
तेषाञ्चाधिपतिर्देवो राजराजैकपिङ्गलः । सुर-
राजसः पञ्चकूटे दानवाः शृङ्गशृङ्गे यक्षाणां
पुरशृङ्गम् । प्रभेदकस्य पश्चिमेन देवराजवसिद्धा-
दीनां पुराणि तस्य गिरेर्मूर्द्धि महती सोमशिला
तिष्ठति तस्याञ्च पर्व्वणि पर्व्वणि सोमः स्वयमेवा-
वतरति । तस्यैवोत्तरपार्श्वे त्रिकूटं नाम तत्र
ब्रह्मा तिष्ठति क्वचित्तत्र च वह्न्यायतनं तत्र
मूर्त्तिमान् वह्निरूपास्यते देवैः । उत्तरे चाग्रशृङ्गे
पर्व्वतवरे देवतानामायतनानि पूर्व्वेण नारा-
यणस्यायतनं मध्ये ब्रह्मणः शङ्करस्य च पश्चिमे
तत्र यक्षादीनां कानिचित् पुराणि । तस्य
चोत्तरतीरे जातुष्कमहापर्व्वते त्रिंशद्योजन-
मण्डलं मन्दरं नाम सरस्तत्र नन्दो नाम नाग-
राजो वसति शृङ्गशीर्षप्रचण्ड इति । इत्येतेऽष्टौ
देवपर्व्वता विज्ञेयाः तेनानुक्रमेण हैमरजतरत्न-
वैदूर्य्यमय.शिलादिवर्णाः । इयञ्च पृथ्वी लक्ष-
कोटिशृङ्गानेकसंख्याता पुर्णा तेषु च सिद्धविद्या-
धराणां निलयाः । तदृयथा मेरोः पार्श्वतः
केशरवलयालवालं सिद्धलोकेति कीर्त्यते इयञ्च
पृथ्वी पद्माकारेण व्यवस्थिता एष सर्व्वपुराणेषु
क्रमः सामान्यः प्रतिपाद्यते । इति वराहपुरा-
णम् ॥ *॥ हिमालयादिपर्व्वतवासिनो यथा,—
"रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्व्वे हैमवतास्तु ते ।
हेमकूटे तु गन्धर्व्वा विज्ञेयाश्चाप्सरोगणाः ॥
सर्व्वे नागाश्च निषधे शैलवासमुपाश्रिताः ।
महामेरौ त्रयस्त्रिंशत् क्रीड़न्ते याज्ञिकाः सुराः॥
नीले तु वैदूर्य्यमये सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽवसन् ।
हैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपर्व्वत उच्यते ॥
शृङ्गवान् पर्व्वतश्रेष्ठः पितॄणां प्रतिसञ्चरः ।
इत्येतानि मयोक्तानि नव वर्षाणि भागशः ॥"
इति मात्स्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥
अथ पर्व्वतनदीजलगुणाः ।
"हिमवत्प्रभवा याश्च जलं ताम्रस्तोपमम् ।
पारियात्रभवा याश्च विन्ध्यर्क्षप्रभवाश्च याः ॥
गिरीद्भेदोगकुष्ठानां ता हेतुः क्लीपदस्य च ।
चन्द्रार्ककरसंस्पृष्टं वायुनास्फालितं सुचु ॥
पर्व्वतोपरि यद्वारि समं पौरन्दरेण तत् ।
तस्यानुगुणमुद्दिष्टं शैलप्रस्रवणोद्भवम् ॥

लेखनं दीपनं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
पर्व्वते वर्णनीयानि यथा,—
"शैले मेघौषधीधातुवंशकिन्नरनिर्झराः ।
शृङ्गपादगुहारत्नवनजीवादुपत्यकाः ॥"
इति कविकल्पलता ॥ * ॥
अथ कैलासपर्व्वतवर्णनम् ।
"मध्ये हिमवतः पृष्ठे कैलासो नाम पर्व्वतः ।
तस्मिन्नधिपतिः श्रीमान् कुबेरः सह राक्षसैः ॥
अमरैः सहितो राजा मोदते ह्यलकाधिपः ।
कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ॥
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ॥
दिव्यश्च चन्दनस्तत्र तस्याम्भोरे महद्वनम् ।
प्रागुत्तरेण कैलासं दिव्यं सौगन्धिकं गिरिम् ॥
सर्व्वधातुमयं दिव्यं शृङ्गलं पर्व्वतं प्रति ।
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः सुरम्ये रत्नसन्निभः ॥
तत्समीपे सरो दिव्यमक्षोदाख्यं विश्रुतम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यक्षोदका शुभा ॥
तस्याम्भोरे वनं दिव्यं महच्चैत्ररथं शुभम् ।
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ॥
यक्षसेनापतिः क्रूरैर्गुह्यकैः परिवारितः ।
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यक्षोदका शुभा ॥
महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टा तु महोदधिम् ।
कैलासादक्षिणप्राच्यां शिवं सर्व्वौषधि गिरिम् ।
मनःशिलामयं दिव्यं शृङ्गलं पर्व्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमशृङ्गस्तु गिरिः सूर्य्यप्रभो महान् ।
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्यो लोहितश्च नदो महान् ।
देवारण्यं विशोकञ्च तस्य तीरे महद्वनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो बली ।
सौम्यैः स धार्म्मिकैश्चैव गुह्यकैः परिवारितः॥*॥
कैलासात् पश्चिमोदीच्यां ककुद्मानौषधीगिरिः ॥
ककुद्मति च रुद्रस्य चोत्पत्तिस्तत्ककुद्मिनः ।
तत्रस्थनं चैककुदं शैलं चिककुदं प्रति ॥
सर्व्वधातुमयस्तत्र सुमहद्दैद्युतो गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसेवितम् ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयूर्लोकपावनी ।
तस्याम्भोरे वनं दिव्यं वैभ्राजनाम विश्रुतम् ॥
कुबेरानुचरस्तस्मिन् प्रह्वेतिनयनो बली ।
नाम्ना वै ब्रह्मधामेति राक्षसोऽनन्तविक्रमः ॥*॥
कैलासात् पश्चिमामाशां दिश्यः सर्व्वौषधिगिरिः।
अरुणः पर्व्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ॥
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्व्वतो हेमसन्निभः ।
प्रातर्कौम्भमयैर्दिव्यैः शिलाजालैः समन्ततः ॥
प्रातर्मध्येस्तापनीयैः शृङ्गैर्हिवमियोल्लिखन् ।
युक्तवान् सुमहद्दिव्यं शृङ्गं लोहितसंज्ञितम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति गिरीशो धनलोहितः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनवालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शृङ्गोद्यं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शृङ्गोदका शुभा ॥
सा बहुशृङ्गोत्तरयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।

अभ्युक्षरेण कैलासं घृतं सर्व्वौषधिं गिरिम् ।
गौरस्तु पर्व्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशृङ्ग: समवान् दिव्यौषधिमयो गिरि: ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सर: काञ्चनवालुकम् ।
तस्यं विन्दसरो नाम यत्र राजा भगीरथ: ॥
गङ्गार्थे स तु राजर्षिरुवास बहुला: समा: ।
दिवं यास्यन्ति मे पूर्व्वं गङ्गातोयपरिप्लुता: ॥
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥"

इति मात्स्ये १०१ अध्याय: ॥

अथ दशधा क्रत्रिमपर्व्वतदानम् ।

"प्रथमो धान्यशैल: स्याद्द्वितीयो लवणाचल: ।
गुड़ाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्व्वत: ॥
पञ्चमस्तिलशैल: स्यात् षष्ठ: कार्पासपर्व्वत: ।
सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टम: ॥
राजतो नवमस्तद्वदृशम: शर्कराचल: ।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वश: ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु ह्लादयामथवा पुन: ।
शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानत: ॥
धान्यशैलादयो देया यथाशास्त्रं विजानता ।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गने ॥
मण्डपं कारयेद्धीमान् चतुरस्रमदूरसुखम् ।
प्रागुदक्प्रवणञ्चैव प्राङ्मुखं वा विधानत: ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तीर्य्य वै कुशान् ।
तन्मध्ये पर्व्वतं कुर्य्याद्विष्कम्भपर्व्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्धरिरिहोत्तम: ।
मध्यम: पञ्चशतिक: कनिष्ठ: स्यात्तिभि: शतै: ॥
मेरुमेकाग्रशैलमयस्तुमध्ये
सुवर्णशृङ्गचयसंयुत: स्यात् ।
पूर्व्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्येन गोमेदकपुष्परागै: ॥
पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नै:
सौम्येन वैदूर्य्यमरीचिरागै: ।
श्रीखण्डखण्डैरभित: प्रवाल
लताञ्चित: स्फटिकशिलातल: स्यात् ॥
ब्रह्मात्र विष्णुर्भगवान् मुरारि-
र्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मय: स्यात् ।
सुवर्णवस्यानममतमेरुं
कार्य्यन्त्वनेके च पुनर्दिवौका: ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजत: स्यात् ।
तथैव वैभ्राजतकन्दरस्तु
घृतोदकप्रस्रवणश्च दिव्य: ॥
शुक्लाम्बरागाश्च धरावली स्यात्
पूर्व्वेण नीलानि च दक्षिणेन ।
वासांसि पश्चाद्रथ कर्व्बराणि
रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
नानाफलालीं च समन्तत: स्या-
न्नानोरगं माल्यविलेपनञ्च ॥

वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-
मम्लानपुष्पाभरणं सितं वा ।
दद्यं निवेश्यामरशैलमध्या-
मतस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागेन चतुर्दिशञ्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाढ्यान् ॥
पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यवै: कनकभद्रकदम्बचित्रम् ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥
क्षीरारुणोदसरसाथ वनेन चैव
रौप्येण शृङ्गशतसंघटितेन विराजमानम् ।
याम्येन गन्धमदनञ्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमय: कलधौतजो वा ॥
हैमेन यत्नपतिना धृतमानसेन
वस्त्रेश्च राजतवनेन च संयुत: स्यात् ।
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पं
सावर्णपिप्पलहिरण्मयपक्षसंयुक्तम् ॥
व्याकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्व-
द्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्ये ।
संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण
शैलं सुपार्श्वमपि ताम्रमयं सुवस्त्रम् ॥
पुष्पैश्च हैमवटपादपशोभितन्त
माकारयेत् कनकधेनुविराजमानम् ।
माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्व-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ॥
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
र्दान्तैरनिन्द्यचरितार्हतिभिर्द्विजेन्द्रै: ।
पूर्व्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्य्यस्त्रिलैर्यवघृतेन समिद्भिरग्नौ च ॥
रात्रौ च जागरमनुद्धतगीततूर्य्य-
रावाद्यनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम् ।
त्वं सर्व्वदेवगणधामनिधे ! विरञ्च-
मस्मद्गृहेष्वमरपर्व्वत ! नाशयाशु ॥
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां न:
संपूजित: परमभक्तिमता मया हि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकर: ।
मूर्त्तामूर्त्तजगद्बीजरूपं न: पाहि सनातन: ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादक्षय्यममरैर्नागैरपि शिरस्तव ।
तस्माच्छान्तिप्रदो भूत्वा संसारसागरात् ॥
एवमभ्यर्च्च्य तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्छैत्ररथेन त्वं भद्राश्वे च विशेषत: ।
शोभसे मन्दर ! क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ! ।
गन्धर्व्ववनशोभावांस्तत: कीर्त्तिर्द्विजे तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
हिरण्मयश्च शिखरस्तस्मात् पुष्टिर्धनं वसु मे ॥
उत्तरै: कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्व ! राजसे नित्यमत: शैलेन्द्रयाशु मे ॥
एवमामन्त्र्य तान् सर्व्वान् प्रभाते विमले पुन: ।

स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्व्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भान् पर्व्वतान्दद्याद्विजाग्र्य: क्रमशो मुने!।
गावो देयाश्चतुर्विंशद्यथवा दश नारद ! ॥
शक्तित: सप्त षट्पञ्च वा दद्यादशक्तिमान् ।
एकापि गुरवे देया कपिलाथ पयस्विनी ।
पर्व्वतानामशेषाणामेष एव विधि: स्मृत: ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्करा: स्मृता: ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्व्वेषु होम: शैलेषु पठ्यते ।
उपवासी भवेन्नित्यमग्नौ नक्तमिष्यते ॥
विधानं सर्व्वशैलानां क्रमश: शृणु नारद ! ।
दानकाले च ये मन्त्रा: पर्व्वतेषु च यत् फलम् ॥
अन्नं ब्रह्म यत: प्रोक्तमन्नं प्राणा: प्रकीर्त्तिता: ।
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते ॥
अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्द्दन: ।
धान्यपर्व्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तम ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
मन्वन्तरशतं सार्द्धं देवलोके महीयते ॥
अप्सरोगणगीतज्ञैराकीर्णेन विराजित: ।
विमानेन दिव: पृष्ठमायाति सुरसेवितम् ॥
तत: कर्म्मक्षये राज्यमाप्नोतीह न संशय: ॥१॥
अथात: संप्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
उत्तम: षोड़शद्रोण: कर्त्तव्यो लवणाचल: ।
मध्यम: स्याच्चतुर्विंशैश्चतुर्भिरधम: स्मृत: ॥
वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणाद्दूर्द्धन्तु कारयेत् ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भान् पर्व्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
विधानं पूर्व्ववत् कुर्य्यात् ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा ।
तद्वद्धेमतनून् सर्व्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादीन्यद्वच्च निवेशयेत् ।
कुर्य्याज्जागरमत्रापि दानमन्त्रं निबोधत ॥
सौभाग्यरससंभूतो यतोऽयं लवणो रस: ।
तथात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ! ॥
यस्मादन्नरसा: सर्व्वे सोत्कटा लवणं विना ।
प्रियश्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिप्रदो भव ॥
विष्णुदेहसमुद्भूतो यस्मादारोग्यवर्द्धन: ।
तस्मात् पर्व्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याल्लवणपर्व्वतम् ।
उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥२॥
अत: परं प्रवक्ष्यामि गुड़पर्व्वतमुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नर: स्वर्गमाप्नोति सुरपूजित: ॥
उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यम: पञ्चभिर्मत: ।
त्रिभिर्भारै: कनिष्ठ: स्यात्तदर्द्धेनाप्यवित्तवान् ॥
तद्वदामलकं पूजां हैमवृक्षसुशार्चनम् ।
विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वत् सरांसि वनदेवता: ॥
होमजागरणन्तद्वत् लोकपालाधिवासनम् ।
धान्यपर्व्वतवत् कुर्य्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्द्दन: ।
सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
प्रणव: सर्व्वमन्त्राणां गारीणां पार्व्वती यथा ।
तथा रसानां प्रवर: सदैवासुरसो मत: ॥
मम तस्मात् परां लक्ष्मीं गुड़पर्व्वत ! देहि वै ।

यस्मात् सौभाग्यदायित्वा भ्राता त्वं गुडपर्व्वत ! ॥
निवासस्थं हि पार्व्वत्यास्तस्मान्मां पाहि सर्व्वदा ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुडमयं गिरिम् ॥
पूज्यमानः सगन्धर्व्वैर्गौरीलोके महीयते ।
पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
आयुरारोग्यसम्पन्नः पुत्रभित्रापरान्वितः ॥ ३ ॥
अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्ध्रुवनं वैरिक्षं याति मानवः ॥
उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
तदर्द्धेनाधमस्तद्वदल्पवित्तोऽपि शक्तितः ॥
दद्यादेकपलादूर्द्धं यथाशक्त्या विमत्सरः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्यान्मुनिपुङ्गव ॥
विष्कम्भशैलांस्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।
नमस्ते ब्रह्मबीजाय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ॥
यस्मादनन्तफलदस्तस्मात् पाहि शिलोच्चय ! ।
यस्मादमेरपत्यं त्वं तस्मादद्रे जगत्पते ! ॥
हेमपर्व्वतरूपेण तस्मात् पाहि नगोत्तम ! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्व्वतम् ॥
स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ।
तत्र कल्पशतन्तिष्ठंस्ततो याति परां गतिम् ॥४॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।
यत्प्रदानान्नरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
उत्तमो दशभिर्द्रोणैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र ! तिलशैलः प्रकीर्त्तितः ॥
पूर्व्ववच्चापरं सर्व्वं विष्कम्भपर्व्वतादिकम् ।
दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिसत्तम ! ॥
यस्मान्मधुवधे विष्णोर्देहात् स्वेदसमुद्भवाः ।
तिलाः कृष्णाश्च समिधस्तस्मात्कान्ते भवन्त्विह ॥
हव्यकव्येषु यस्माच्च तिला एवाभिरक्षणम् ।
भवाद्दुस्तर शैलेन्द्र ! तिलाचल ! नमोऽस्तु ते ॥
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
दीर्घायुष्मवाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मानवः ।
पितृभिर्देवगन्धर्व्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥५॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि कार्पासाचलमुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरो नित्यमाप्नोति परमं पदम् ॥
कार्पासपर्व्वतस्तद्वद्दिग्गजैरिह शोभितः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्मतः ॥
भारेणाल्पधनो दद्याद्विप्रमाढ्येन वर्ज्जितः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमासाद्य मुनिपुङ्गव ! ॥
प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां दद्यादिदमुदीरयेत् ।
त्वमेवाधरणं यस्माल्लोकानामिह सर्व्वदा ॥
कार्पासाद्रे नमस्तस्मादघौघध्वंसनो भव ।
इति कार्पासशैलेन्द्रं यो दद्यात् शर्व्वसन्निधौ ॥
रुद्रलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह ॥*।६।
अथातः संप्रवक्ष्यामि घृताचलमनुत्तमम् ।
तेजोऽन्धतमयं हित्वं महापातकनाशनम् ॥
विंशत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्याद्घृताचलः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिस्त्ववरः स्मृतः ॥
अल्पवित्तोऽपि कुर्व्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।
विष्कम्भान् पर्व्वतांस्तद्वच्चतुर्भागेन कल्पयेत् ॥
घृतालिप्तकुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ।
कारयेत् संहतानुच्चान् यथाशोभं विधानतः ॥
वेष्टयेत् शुक्लवासोभिरिक्षुदण्डफलादिकैः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विधानमिह पठ्यते ॥
अधिवासनपूर्व्वन्तु तद्वद्धोमसुरार्च्चनम् ।
प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्यां गुरवे च निवेदयेत् ॥
विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वदृत्विग्भ्यः प्राग्वदानतः ।
संयोगाद्घृतमृत्पन्नं यस्मादस्ततेजसोः ॥
तस्माद्घृताचिर्विश्वात्मा प्रीयतामत्र शङ्करः ।
यस्मात्तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च व्यवस्थितम् ॥
घृतपर्व्वतरूपेण तस्मान्मां पाहि भूधर ! ।
अनेन विधिना दद्याद्घृताचलमनुत्तमम् ॥
महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शाङ्करम् ।
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥
विमानेनाप्सरोभिश्च सिद्धविद्याधरैर्वृतः ।
विहरेत् पितृभिः सार्द्धं यावदाहूतसंप्लवम् ॥७॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
सुवर्णफलसङ्घेन पर्व्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चगुणितस्तैरवरः स्मृतः ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भाः पर्व्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्व्वेण वज्रगोमेदैर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्परागयुतैः कार्य्यो विद्रुद्भिर्गन्धमादनः ॥
वैदूर्य्यविद्रुमैः पश्चात् संमिश्रो विपुलोऽचलः ।
पद्मरागैः ससौवर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
तदर्द्धावाहनं कृत्वा वृत्तान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
पूजयेद् पुष्पपाणीये: प्रभाते चाथ पूर्व्ववत् ।
पूर्व्ववद्गुरु-ऋत्विग्भ्यः फलमन्त्रानुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्व्वे सर्व्वरत्नैरवस्थिताः ।
त्वञ्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ! ॥
यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरेः ।
सदानन्दप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्व्वत ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमहागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं सार्द्धं वासस्तत्रेह नराधिप ! ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्दुष्कृतञ्च वृतं कृतम् ।
तत् सर्व्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥८॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम ! ॥
दशभिः पलसाहस्रैरुत्तमो रजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धनावरः स्मृतः ॥
अशक्तौ विंशतेरूर्द्धं कारयेत् शक्तितः सदा ।
विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वच्चतुरीयांशेन कल्पयेत् ॥
पूर्व्ववद्राजतान् कुर्य्यान्मन्दरादीन् विधानतः ।
कलधौतमयांस्तच्च लोकेशान् रचयेद्बुधः ॥
ब्रह्मविष्णुर्कवत् कार्य्या नितम्बोच्च हिरण्मयः ।
राजतं स्याद्यदन्येषां सर्व्वमत्रापि काञ्चनम् ॥
शेषञ्च पूर्व्ववत् कुर्य्याद्धोमजागरणादिकम् ।
प्रदद्यात्तं प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्व्वतम् ॥
विष्कम्भशैलानृत्विग्भ्यः पूज्यवस्त्रविभूषणैः ।
इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणिर्विमत्सरः ॥
पितॄणां वल्लभं यस्माद्विष्णोर्व्वा शङ्करस्य च ।
रजतं पाहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ।
इत्थं निवेद्य यो दद्याद्रजताचलमुत्तमम् ।
गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
सोमलोके स गन्धर्व्वैः किन्नराप्सरसाङ्गणे ।
पूज्यमानो वसेद्दिव्यान् यावदाहूतसंप्लवम् ॥ ९ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्करागैलमुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्विष्णुर्रुद्रास्तुष्यन्ति सर्व्वदा ॥
अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्याच्छताचलः ।
चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः स्मृतः ॥
सार्द्धभारेण शैलन्तु यः कुर्य्यात् स्वल्पवित्तवान् ।
विष्कम्भपर्व्वतान् कुर्य्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमासाद्य मेरुसंयुतम् ।
मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्यं हेमतरुत्रयम् ॥
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्वृक्षत्रयं सर्द्धं सर्व्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दनमन्दारौ पूर्व्वपश्चिमभागयोः ।
निवेश्यौ सर्व्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥
मन्दरे कामदेवस्तु प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनशृङ्गेषु धनदः स्याद्दरद्सुखः ॥
प्राङ्मुखो वेदमूर्त्तिश्च हेमः स्याद्विपुलाचले ।
हेमो सुपार्श्वमुरभौ दक्षिणाभिमुखौ भवेत् ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमावाहनमथादिकम् ।
कृत्वाथ गुरवे दद्याच्छर्करं पर्व्वतोत्तमम् ।
ऋत्विग्भ्यश्च नरः शैलानिमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
सौभाग्यास्तसारोऽयं परमः शर्करायुतः ।
तत् सदानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्व्वदा ॥
अस्तं पिबन्ति ये तु निपेतुर्भुवि शौकराः ।
देवानान्तत्समुत्थोऽयं पाहि नः शर्करागल ! ॥
मनोभवधनुर्भंग्यादुद्भूता शर्करा यतः ।
तस्मात्योऽसि महाशैल ! पाहि संसारसागरात् ॥
यो दद्यात् शर्करागैलमनेन विधिना नरः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
चन्द्रादित्यप्रतीकाशमधिरुह्यानुजीविभिः ।
सर्व्वैः यानमातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रचोदितः ॥
ततः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसम्पन्नो यावच्चन्द्रार्कतारयम् ॥
भोजनं शक्तितः कुर्य्यात् सर्व्वशैलेष्वमत्सरः ।
सर्व्वत्राप्यारलवणमथवा यत्तदुच्यते ।
पर्व्वतोपस्करान् सर्व्वान् प्रापयेत् ब्राह्मणालयम् ॥१०॥

इति मात्स्ये ७७ अध्यायः ॥

देवर्षिविशेषः । यथा,—
"कण्वपाराशरश्चैव पर्व्वतोऽरुन्धती तथा ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
(यथाच, महाभारते । ३ । ६३ । २५ ।
"लोमशस्योपसंगृह्य पादौ देवायनस्य च ।
नारदस्य च राजेन्द्र ! देवर्षेः पर्व्वतस्य च ॥")
मत्स्यविशेषः । पावदा इति भाषा । अस्य गुणाः । वायुनाग्नित्वम् । स्निग्धत्वम् । बलशुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ वृत्तः । शाकभेदः । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥ (सह्यासिविशेषः । स तु शङ्कराचार्य्यशिष्यस्य मण्डनमिश्रस्य

गिरिष्वविशेषः। यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूत-प्रकरणे।

"वसेत् पर्व्वतमूलेषु प्रौढ़ो यो ध्यानधारणात्।
सारात्सारं विजानाति पर्व्वत; परिकीर्त्तितः॥")

पर्व्वतकाकः, पुं, (पर्व्वते जातः काकः। प्रायशः पर्व्वतजातत्वात्तथात्वम्।) द्रोणकाकः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३। ८६॥

पर्व्वतजा, स्त्री, (पर्व्वताज्जायते या। पर्व्वत+जन्+"पञ्चम्यामजातौ।" ३। २। ६८। इति डः।) नदी। इति हेमचन्द्रः। ४। १४६॥ (हिमगिरिजातत्वात् गौरी।) गिरिभववस्तुनि त्रि॥

पर्व्वतदुर्गं, क्ली, (पर्व्वतभवं दुर्गम्। प्राकपार्थिववत् समासः।) दुर्गभेदः। मराठ इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। दुर्गाटाम् २ पञ्चाटाम् ३ दुर्गप्रियम् ४। अस्य गुणाः। बलपुष्टिकरत्वम्। पशूनां सर्व्वदा प्रियत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्व्वतमोचा, स्त्री, (पर्व्वतोद्भवा मोचा कदली-त्यर्थः।) गिरिकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्व्वतराजः, पुं, (पर्व्वतानां राजा। "राजाहः-सखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) हिमालयगिरिः। अस्य प्रमाणं वक्ष्यमाणग्रन्थे दृश्यम्॥

पर्व्वतराजपुत्री, स्त्री, (पर्व्वतराजस्य हिमालयस्य पुत्री।) दुर्गा। यथा, त्रिकलधमनभ्रंशसंग्रहयोः।

"शुक्लाम्बुजात पक्षयुते दशाहे
मूलर्क्षयुक्ता सितसप्तमी या।
आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत
प्रपूजयेत् पर्व्वतराजपुत्रीम्॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

पर्व्वतवासिनी, स्त्री, (पर्व्वते वसतीति। पर्व्वत+वस+णिनि+ङीप्।) आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ गायत्री। यथा,—

"उत्तरे शिखरे देवि! भूम्यां पर्व्वतवासिनि!।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने! गच्छ देवि! यथासुखम्॥"

इति यजुर्व्वेदीयगायत्रीविसर्জ্জनमन्त्रः।
काली। यथा, श्यामापूजायां विसर्জ্জनमन्त्रः॥

"उत्तरे शिखरे देवि! भूम्यां पर्व्वतवासिनि।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि! ममान्तरम्॥"

पर्व्वताधारा, स्त्री, (पर्व्वतः आधारो यस्याः। अष्टकुलाचलैः पृथिवी धियते इति पुराण-प्रसिद्धेस्तथात्वम्।) पृथिवी। इति हेम-चन्द्रः। ४। ३॥

पर्व्वतारिः, पुं, (पर्व्वतानामरिः शत्रुः। पर्व्वत-पक्षच्छेदनादस्य तथात्वम्।) इन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥

पर्व्वताग्रयः, पुं, (पर्व्वते आग्रेते इति। आ+ग्रीञ् ग्रयने+अच्।) मेघः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पर्व्वताश्रयः, पुं, (पर्व्वत आश्रयो वासस्थानं यस्य।) शरभः। इति राजनिर्घण्टः॥ पर्व्वतवासिनि त्रि॥

पर्व्वतीयः, त्रि, (पर्व्वते भवः। पर्व्वत+"विभाषा-मनुष्ये।" ४। २। १४४। इति छः।) पर्व्वत-सम्बन्धी। पर्व्वतभवः। पाहाड़िया इति भाषा। पर्व्वतशब्दात् भवार्थे ईयप्रत्ययनिष्पन्नः। (मनुष्ये तु पार्व्वतीयः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ यथा, रघुः। ४। ७७।

"तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत्।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिर्घोषोत्पतितानलम्॥")

पर्व्वतोर्म्मिः, पुं, मनुस्यविशेषः। इति कस्मिन् भूरि-प्रयोगे प्रमादलिखनं, पर्व्वतोर्व्वर्म्मिरिति मनुस्य-हृदयोधकपाठः साधुः॥

पर्व्वधिः, पुं, (पर्व्वणि अमावास्यापूर्णिमयोः ह्रास-वृद्धिं दधातीति। पर्व्व+धा+किः।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पर्व्वपुष्पी, स्त्री, (पर्व्वसु ग्रन्थिषु पुष्पं यस्याः। स्त्रियां ङीप्।) रामदूतीवृक्षः। नागदन्ती। इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च॥

पर्व्वपूर्णता, स्त्री, (पर्व्वणः पूर्णता।) सम्भारः। आयोजनम्। इति भूरिप्रयोगः॥ पर्व्वणः पूर्ण-त्वञ्च॥

पर्व्वमूला, स्त्री, (पर्व्वणि पर्व्वणि मूलं यस्याः। यद्वा, पर्व्व ग्रन्थिरेव मूलं यस्याः।) श्वेता। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्व्वयोनिः, पुं, (पर्व्व ग्रन्थिरेव योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य।) इक्षुादि। इति हेमचन्द्रः। ४। २६६॥

पर्व्वरीणं, क्ली, पर्व्व। इति शब्दरत्नावली॥

पर्व्वरीणः, पुं, पर्णेष्वन्तरम्। गन्धः। मारुतः। पर्णगिरा। स्तनकम्। दूतकम्बलः। पत्र-चूर्णरम्। इति शब्दरत्नावली॥ पर्परीण इति मेदिन्यां पाठः॥

पर्व्वरुट् [ह्], पुं, (पर्व्वसु ग्रन्थिषु रोहतीति। रुह+क्विप्।) दाड़िमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पर्व्ववल्ली, स्त्री, (पर्व्वप्रधाना ग्रन्थिबहुला वल्ली लता।) मालादूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

पर्व्वसन्धिः, पुं, (पर्व्वणोः सन्धिः) प्रतिपत्पञ्च-दश्योरन्तरम्। इत्यमरः। १।४।७॥ "प्रतिपत्-पञ्चदश्योर्यन्मध्यं स पर्व्वसन्धिः। किंवा स सन्धिः पर्व्वण्यन्वयः। पञ्चदशानां पूरणी पञ्च-दशी संख्याया डट्टिति डट् टिच्वादीप्। पञ्चदशीशब्देन पूर्णिमामावास्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम्। अतएव पौर्णमास्या अमावास्या वा पौषमासार्द्ध-दण्डचतुष्टयं प्रतिपदश्च प्रथमसार्द्धदण्डचतुष्टयं पर्व्वसन्धिरिति वृद्धाः॥ सैंहिकेयो यदा राहु-र्ग्रसते पर्व्वसन्धिष्विति यमः॥ पर्व्वणोः सन्धिः पर्व्वसन्धिः एधान्तोर्वनिपि पर्व्वपूरणी इत्यस्य नान्तीत्यनि वा पर्व्व। प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु सन्धिः पर्व्वाथ दिक् ककुबिति स्वामी॥ दर्शप्रतिपदोः सर्व्वो ग्रन्थिग्रन्थावयोरपि। पर्व्वशब्दो हि विषुवत्प्रभृतिष्वपि दृश्यते॥ इति रत्नः।" इति भरतः॥

पर्व्विन्, पुं, (पर्व्व ग्रन्थिर्जातमस्य। पर्व्व+इतच्।) पर्व्वतमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

पर्शुः, पुं, (परं ग्रन्थं शृणातीति। शृगि हिंसे+"आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च।" उणां।

१।३४। इति कुः स च डित्। पृषोदरादि-त्वात् दलोपः। यद्वा, स्पृशति ग्रन्थनिति। स्पृश संस्पर्शे+"स्पृशेः शन् शुनौ पृ च।" उणां ५।२७। इति शुन् धातोश्च पृ-आदेशः।) परशुः। इति हेमचन्द्रः। ३।४५०॥ (यथा, रामायणे। ३। २८। २४।

"भिन्दिपालान् सतीक्ष्णाग्रान् पाषाणांश्च महोपलान्।
प्रासान् पाशांस्तथा पर्शून् कुन्तांश्च कृणपांस्तथा॥")

पर्शुका, स्त्री, (पर्शुरिव प्रतिभाति। "इवे प्रति-कृतौ।" ५।३।९६। इति कन्। स्त्रियां टाप्।) पार्श्वास्थि। इत्यमरः। २।६।९६॥

पर्शुपाणिः, पुं, (पर्शुः परशुः पाणौ यस्य।) गणेशः। इति हेमचन्द्रः। २।१२१॥ (परशुरामः। इति युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

पर्शुरामः, पुं, (पर्शुधारी रामः। प्राकपार्थिववदि-वत् समासः। परशुना सह जातत्वादस्य तथा-त्वम्। यदुक्तं कालिकापुराणे ७८ अध्याये।

"भारावतरणार्थाय जातः परशुना सह।
सहजः परशुस्तस्य न जहाति कदाचन॥")

परशुरामः। इति शब्दरत्नावली॥

पर्श्वधः, पुं, (परश्वं दधातीति। परश्व+धा+"आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः। पृषोदरात् साधुः।) कुठारः। इति जटाधरः॥

पर्ष, ड स्नेहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) रेफोपधः। स्नेहः इह आर्द्री-भावः। ड, पर्षते पयसा पटः। स्पर्ष इति चतुर्भुजः। स्पर्षते पस्पर्षे। इति दुर्गादासः॥

पर्षत्, [द्] स्त्री, (परिसीदन्त्यस्याम्। परि+सद्+"सत्सद्विषेति।" ३। २। ६१। इति क्विप्। "सदिरप्रतेः।" ८। ३। ६६। इति षत्वम्। बाहुलकात् इकारलोपः। यद्वा, "शृदृभसोऽदिः।" उणां १।१२६। इति बहुल-वचनात् पर्ष स्नेहने इत्यस्मादपि अदिः।) सभा। इत्यागादिकोषः॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ६।

"चत्वारो वेदधर्म्मज्ञाः पर्षत्तैर्विद्यमेव वा।
सा ब्रूते यं स धर्म्मः स्यादेको वाधोत्त-मित्तमः॥")

पर्षद्वलः, त्रि, (पर्षत् सभा विद्यते यस्य। पर्षत्+"रजःकृष्यासुति।" ५।२।११२। इति वलच्।) पारिषदः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भट्टिः। ४। १२।

"त्रातीनवग्रालदीमाल्लः सुलभः परिपूजयन्।
पर्षद्वलान् महाप्रश्नैराट नैकटिकाश्रमान्॥")

पर्ष्ण, क रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, पालयति। इत्यन्ये वेदसिद्धं दीर्घिणोऽपि पाठः कानुबन्धाना-मिदनुबन्धवत् करणित्यां बोधयति। तेन पार्णति पर्णति इत्यपि सिद्धम्। इति दुर्गादासः॥

पर्ल, ज गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ज, पार्लः पर्लः। इति दुर्गादासः॥

पलङ्क

पलं, क्ली, (पलतीति। पल + अच्।) आमिषम्। कर्षचतुष्टयम्। इत्यमरः। ३।३।२०१॥२।६।८६॥ तत्तु ग्राम्ये तोलकचतुष्टयम्। वैद्यके अष्टतोलकम्। लौकिके साष्टरक्तिद्विमाषकतोलकत्रितयम्। तत्पर्य्यायः। मुष्टिः २ प्रकुञ्चः ३ चतुर्थिका ४ विल्वम् ५ षोडशिकास्त्रयः ६। इति वैद्यकपरिभाषा॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे।

"पलन्तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम्। तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्॥"

विघटिका। इति राजनिर्घण्टः॥ सा तु घटिकाषष्टिभागैकभागः। षष्टिविपलञ्च। पलदण्डयोः प्रमाणन्तु।

"दशगुर्व्वक्षरोच्चारकालः प्राणः षडात्मकैः। तैः पलं स्यात्तु तत्षष्ट्या दण्ड इत्यभिधीयते॥"

तेन च।

"मा कान्ते पलमास्यान्ते पर्य्याकाशे देशे स्वामीः कान्तं वक्त्रं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ सैन्। क्षुत्क्षामः प्राटंश्चेत्स्थेतो राहुः क्रूरः प्राज्ञात्तस्माद्वान्ते हस्मास्यान्ते ग्रस्येकान्ते कर्त्तव्या॥"

अस्यैकपाठात् पलं षष्टिपाठाद्दण्डः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पलः, पुं, (पलतीति। पल + अच्।) पलालः। इति हेमचन्द्रः। ४। २४८॥ (यथा, महाभारते। ३। २३३। ११।

"चण्डाश्च पौण्ड्राश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्च पलाश्च वर्ज्याः॥")

पलक्षा, स्त्री, (पलक्षं मांसं तद्वृद्धये हितम्। पलक्ष + यत्। स्त्रियां टाप्।) पालङ्कशाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

पलगण्डः, पुं, (पलं मांसं तद्वत् गण्डति भित्त्वा स्रवादिना लिम्पतीति। गण्ड + अच्।) लेपकः। इत्यमरः। २। १०। ६॥ राज इति भाषा॥

पलङ्कटः, त्रि, (पलं मांसं कटति आकुञ्चितं करोतीति। पल + कट + बाहुलकात् खच् सुम् च।) भयग्रीलः। भीरुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पलङ्करः, पुं, (पलं मांसं करोतीति। पल + ल + अच्। "ततपुरुषे कृतीति।" ६। ३। १४। इति द्वितीयायाः अलुक्।) पित्तम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पलङ्घषः, पुं, (पलं कषतीति। कष हिंसायाम् + अच्। "ततपुरुषे कृतीति।" ६। ३। १४। इति द्वितीयायाः अलुक्।) राक्षसः। इति मेदिनी। षे, ५३॥ कणगुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥

पलङ्घषा, स्त्री, (पलङ्घष + टाप्।) गोक्षुरकः। राक्षा। गुग्गुलुः। किंशुकः। सुवर्चोरी। लाक्षा। इति मेदिनी॥ क्षुद्रगोक्षुरकः। महाश्रावणी। (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये।

"अजाक्षीरसमैरोमाणि वचाकुष्ठं पलङ्घषा॥")

मञ्जिका। इति राजनिर्घण्टः॥

पलवः

पलप्रियः, पुं, (पलमामिषं प्रियं यस्य।) द्रोणकाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ मांसाग्नि, त्रि॥

पलभा, स्त्री, (पलस्य भा क्वचिदच।) मेषसंक्रमणादर्व्याक् सपादाष्टदिने मध्याह्ने द्वादशाङ्गुलशङ्कुजा छाया। तत्पर्य्यायः। पलविभा २ विषुवत्प्रभा ३। यथा, ग्रहलाघवे।

"मेषादिगे सायनभागसङ्ख्ये
दिनार्द्धजा भा पलभा भवेत् सा॥"

पलभयोर्द्वादशवरयवङ्के क्रमोत्क्रमस्थैर्हीनान्वितैर्लङ्कोदयैः स्वदेशीयोदया भवन्ति। अत्यन्तस्पष्टाधिकारेऽपि चरसंस्कृता ग्रहाः स्पष्टा भवन्तीति प्रयोजनम्॥ यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ॥

"क्रियतुलाधरसंक्रमपूर्व्वतोऽयनलवोत्थदिनैर्विषुवद्दिनम्।
मकरकर्कटसंक्रमतोऽयनं द्युदलभा विषुवद्दिवसेऽभा॥"

"एवं विषुवती छाया स्वदेशे या दिनार्द्धजा।
दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥

"अजतुलादिगतस्य रवेर्दिने
द्युदलभार्कमिताङ्गुलशङ्कुजा।
पलविभाथ— ॥"

इति ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तः॥

पलल, क्ली, (पलति पल्यतेऽनेन वा। पल गतौ + "वृषादिभ्यश्चित्।" उणा। १। १०८। इति कलच्।) मांसम्। इत्यमरः। २। ६। ३३॥ (यथा, गारुडे। १८१ अध्याये।

"मार्ज्जारपललं विष्ठा हरितालञ्च भावितम्।
छागस्तत्रैव लिप्तो मूषिकैः मूषिकान् हरेत्॥")

पङ्कम्। (यथा, गोः रामायणे। ५। ८७। २६।

"दीर्घपङ्कनिमग्नं त्वामयशः पलालावृतम्।
सर्व्वथा मानुषो रामस्त्वमित्यनुपनेष्यति॥")

तिलचूर्णम्। इति मेदिनी। ले, १०४।

"पललं तिलकल्कं स्यात्तिलचूर्णञ्च पिष्टकः।
पललं मधुरं रुच्यं पित्तासवलपुष्टिदम्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

सैन्धवतिलचूर्णम्। तिलकुटा इति भाषा। यथा, वैद्यके।

"पललन्तु समाख्यातं सैन्धवं तिलपिष्टकम्।
पललं मलकृद् वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत्॥
हृद्यं गुरु वृष्यञ्च स्निग्धं मूत्रनिवर्त्तकम्॥"

पलल, पुं, (पलतीति। पल गतौ + "वृषादिभ्यश्चित्।" उणा। १। १०८। इति कलच्। यद्वा, पलं मांसं लातीति। ला + कः।) राक्षसः। इति मेदिनी। ले, १०४॥

पललज्वरः, पुं, (पललस्य मांसस्य ज्वर इव।) पित्तम्। इति शब्दरत्नावली। १४१॥

पललाशयः, पुं, (पललं आशयति इति। आ + शीङ् शयने + अच्।) गण्डरोगः। इति शब्दरत्नावली।

पलव, पुं, (पलं पलायनं वाति हिनस्ति नाशयतीति। पल + वा क गमनहिंसयोः + "आतो-

पलान्नं

ऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) मतस्य धारणोपायः। पोलो इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्लवः २ पल्लवारवेटः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पलाग्निः, पुं, (पलस्य मांसस्य अग्निः। मांसपाकशक्तिवत्तयास्य तथात्वम्।) पित्तम्। इति शब्दावली। १४१॥

पलाङ्गः, पुं, (पलं मांसं तत्प्रधानं अङ्गं यस्य।) शिशुमारः। इति शब्दावली। ७७॥

पलाण्डुः, पुं, (पलस्य मांसस्य अण्डमिवाचरतीति। "सृगयादयश्च।" उणा। १। ३८। इति कुप्रत्ययात् साधुः।) म्लेच्छविशेषः। पेयाज इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मुकन्दकः २। इत्यमरः। २। ४। १४७॥ लोहितकन्दः ३। इति रत्नमाला॥ तीक्ष्णकन्दः ४ उग्रगन्धः ५ मरुदूषणः ६ शूद्रप्रियः ७ क्रमिघ्नः ८ दीपनः ९ मरुद्गन्धकः १० बहुपत्रः ११ विश्वगन्धः १२ रोचनः १३ पलाण्डूः १४ शुकुन्दकः १५। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। कटुत्वम्। बलत्वम्। कफपित्तवान्तिदोषनाशित्वम्। गुरुत्वम्। वृष्यत्वम्। रोचनत्वम्। स्निग्धत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ यथा, भावप्रकाशे।

"पलाण्ड्यर्य्यघनेऽच्छ दर्गन्धो सुखदूषकः।
पलाण्डुस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणैः॥
स्वादुपाकरसोऽनुष्णः कफक्लान्तिपित्तलः।
हरते केवलं वातं बलवीर्य्यकरो गुरुः॥"

पलाण्डुभक्षणे दोषो यथा,—

"पलाण्डुं विड्वराहञ्च कृत्वाकं ग्रामकुक्कुटम्।
लशुनं गृञ्जनञ्चैव जग्ध्वा चान्द्रायणञ्चरेत्॥"

इति प्रायश्चित्तविवेके याज्ञवल्क्यः॥

पलाद, पुं स्त्री, (पलं मांसमत्तीति। अद भक्षणे + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १ इत्यण्।) राक्षसः। इति जटाधरः॥ (मांसभक्षके, त्रि॥)

पलादन, पुं स्त्री, (पलं मांसमत्तीति। पल + अद + ल्युः।) राक्षसः। इति हेमचन्द्रः॥ मांसभक्षणशीले, त्रि॥

पलान्नं, क्ली, (पलं मांसं तेन सह पक्वं अन्नम्। प्राकपार्थिवादिवत् समासः।) मांसादियुक्तसिद्धभक्तम्। पोलाओ इति भाषा। तस्य पाकप्रकारो द्रव्याणि च यथा। छागमांसं १ घृतावः। घृतं। घृतावपादः। लवणं ३ माषकम्। लवङ्गं ३ माषकम्। एला ३ माषकम्। तण्डुलं १ घृतावः। मरिचं २ तोलकम्। तेजपत्रं २ तोलकम्। कुङ्कुमं १ माषकम्। आर्द्रकं २ तोलकम्। लवणं ६ तोलकम्। धन्याकं २ तोलकम्। द्राक्षा ४० घृतावपादार्द्धम्। छागमांसं सूक्ष्मं घोरयित्वा शुष्कपलेद्दपाककरणानन्तरं पात्रान्तरे तेजपत्रोपरि अल्पाखण्डगन्धद्रव्येण सह प्रथमं सञ्चीकरणीयम्। ततस्तण्डुलं जलैर्नार्द्धसिद्धं कृत्वा मद्गलनपूर्व्वकमल्पाखण्डगन्धद्रव्येण सह तन्मांसोपरि सञ्चीकरणीयम्। एवं प्रकारेण वारं वारं सञ्चीकृत्य तदुपरि अवशिष्टघृत-

पलाशः

क्षेपणीन दक्षद्वयं तप्ताङ्गारोपरि रक्षेत्। इति पाकराजेश्वरः॥ * ॥ अत्र मांसस्थाने मत्स्य-फलमूलादिकं गन्धदर्शेण सह दधियोगः घृत-परिमाणस्याधिक्यञ्च भवितुमर्हति॥

पलाप, पुं, (पलं मांसं आप्यते प्राप्यते बाहुल्येन अत्र। पल+आप्+घञ्।) कण्ठ-पाशकः। हस्तिकपोलः। इति शब्दमाला॥

पलायनं, क्ली, (पलायते इति। पलाय+भावे ल्युट्।) भयादिना स्थानान्तरगमनम्। पालान इति पीठ देशीय इति च भाषा॥ (यथा, रघुः। १६।३२।

"मित्र कृत्यमपदिश्य पार्थिवः
प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः।
विद्म हे शठ! पलायनच्छला-
न्यङ्गसेति रुरुधुः कचग्रहैः॥")

तत्पर्य्यायः। अपयानम् २ संद्रावः ३ द्रवः ४ विद्रवः ५ उपक्रमः ६ संद्रावः ७ उद्द्रावः ८ प्रद्रावः ९। इति हेमचन्द्रः। ३। ४६६॥ निद्रावः १० उद्द्रवः ११ सन्त्रापः १२ द्रावः १३ पृष्ठगालिका १४ अपक्रमः १५ चंक्रमः १६। इति शब्दरत्नावली॥

पलायितः, त्रि, (पलाय+क्त।) पलायनविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। नष्टः २ गृहीतदिक् ३ तिरोहितः ४। इति हेमचन्द्रः॥

पलालः, पुं क्ली, (पलति शुष्यत्यूष्मणं प्राप्नोतीति। पल+"तमिविशिविडीति।" उणां। १।११७। इति कालन्। यद्वा, पलं अलतीति। अल+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्।) निष्फलकाण्डः। शुष्यत्यूष्मधान्यनालः। इत्यमरः। २।९।२२॥ पोयाल इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ५।१२२।

"प्रोक्षणात् त्वगजाकाण्डञ्च पलालञ्चैव शुध्यति॥"

क्ली, स्कन्दस्य मातृविशेषः। यथा, महाभारते। ३।२२७।१०।

"काकी च हलिमा चैव मालिनी हृंहिला तथा।
आर्य्या पलाला वैमित्रा सप्तैता शिशुमातरः॥")

पलालदोहदः, पुं, (पलालं दोहदं यस्य।) आम्रवृक्षः। इति शब्दमाला॥

पलाशं, क्ली, (पलं गतिं कम्पनमित्यर्थः। व्याप्नोतीति। पल+व्यप्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) पत्रम्। इत्यमरः। २।४।१४॥ (यथा, महाभारते। ३।३५।२५।

"वृक्षच्छाल इवानर्थे शाखापुष्पपलाशवान्॥"

पलाशस्य पलाशवृक्षस्य इदम्। पलाशपुष्पादि। यथा कुमारे। ३।२६।

"बालेन्दुवक्राग्यविकाशभावात्
बभुः पलाशान्यतिलोहितानि।
सद्यो वसन्तेन समागतानां
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्॥")

पलाशः, पुं, (पलाशानि पर्णानि सन्त्यस्य। "अर्शआदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच्।) स्वनाम-ख्यातवृक्षः। स तु ब्रह्मणः स्वरूपः। यथा,—

पलाशः

सूत उवाच।

"अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक्॥
दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः।
दुःखापद्व्याधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवम्॥

ऋषय ऊचुः।

कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
एतत् कथय सर्व्वज्ञ! संशयोऽत्र महान् हि नः॥

सूत उवाच।

पार्व्वतीश्निवयोर्देवैः सुरतं कुर्व्वतोः किल।
अग्निं ब्राह्मणवेषेण प्रेष्य विघ्नं कृतं पुरा॥
ततस्तु पार्व्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः।
रेतःसेकसुखभ्रंशक्रम्यमाणा तदा रुषा॥

पार्व्वत्युवाच।

क्रिमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतैः सुखम्।
तस्माच्चम सुखभ्रंशाद्यूयं वृक्षत्वमाप्नुथ॥

सूत उवाच।

एवं सा पार्व्वती देवी अशपत् क्रुद्धमानसा।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः॥

तत्पर्य्यायः। किंशुकः २ पर्णः ३ वातपोथः ४। इत्यमरः। २।१।२६॥ याज्ञिकः ५ त्रिपर्णः ६ वक्रपुष्पः ७ पूतद्रुः ८ ब्रह्मवृक्षकः ९ ब्रह्मोपनेता १० काष्ठद्रुः ११। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। क्रिमिदोषविनाशित्वञ्च॥ तद्बीजगुणाः। पामाकण्डूतिदद्रुत्वग्दोषनाशित्वम्॥ तत्पुष्पगुणाः। उष्णत्वम्। कण्डूकुष्ठनाशित्वञ्च॥ तत्पुष्पं तत्त्रिधं यथा, राजनिर्घण्टे।

"रक्तः पीतः सितो नीलः क्रमुमेस्तु विभाव्यते।
किंशुकैर्गुणसाम्योऽपि सितो विज्ञानदः स्मृतः॥"

"पलाशः किंशुकः पर्णो याज्ञिको रक्तपुष्पकः।
क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः॥
पलाशो दीपनो वृष्यः सरोणो व्रणगुल्मजित्।
कषायः कटुकस्तिक्तः स्निग्धो गुदजरोगजित्॥
भग्नसन्धानकृद्दोषग्रहणार्शःक्रिमीन् हरेत्।
तत्पुष्पं स्वादु पाके तु कटु तिक्तं कषायकम्॥
वातलं कफपित्तास्रकृच्छ्रक्षिद्व्याधि शीतलम्।
लघ्वग्निदीपनं वातरक्तकृच्छ्रहरं परम्॥
फलं लघ्वर्शसां मेहार्शःक्रिमिवातकफापहम्।
विपाके कटुकं रूक्षं कुलगुल्मोदरप्रणुत्॥"

इति भावप्रकाशः॥

पलाशभेदा। यथा,—

"तद्भेदे स्यात् किंशुलुकः किंशुलो हस्तिकर्णकः॥"

इति शब्दरत्नावली॥

(पलाशस्य फलपुष्पादौ क्ली॥) घटी। (पलं मांसं अश्नातीति। पल+अश्+अण्। यद्वा, पले मांसे आशा यस्य।) राक्षसः। इति मेदिनी। शे, २४॥ हरितः। मगधदेशः। इति शब्दरत्नावली॥

पलाशः, त्रि, (पलवद्धरिद्वर्णेन अश्यते व्याप्यते इति। अश्+घञ्।) हरिद्वर्णविशिष्टः। इति मेदिनी। शे, २४॥ निर्दयः। इति धरणिः॥

पलितं

पलाशकः, पुं, (पलाश+संज्ञायां कन्।) घण्टी। इति जटाधरः॥ पलाशवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

पलाशपर्णी, स्त्री, (पलाशस्य पर्णमिव पर्णमस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) अश्वगन्धा। इति राजनिर्घण्टः॥

पलाशाख्यः, पुं, (पलाशस्य आख्या आख्या यस्य। यद्वा, पलाशं पलाशगन्धमाख्यातीति। आ+ख्या+कः।) नाड़ीहिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥

पलाशाम्ला, स्त्री, (पलाशं अम्लं यस्याः। यद्वा, पलाशानां पत्राणां अम्लो गन्धवान् यस्याः।) गन्धपत्रा। इति राजनिर्घण्टः॥

पलाशी, [न्] पुं, (पलाशं विद्यतेऽस्य। पलाश+इनिः।) वृक्षः। इत्यमरः। २।४।५॥ (पलं मांसं अश्नातीति। अश्+णिनिः।) राक्षसः। इति मेदिनी। ने, १६३॥ क्षीरिवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (पत्रविशिष्टे वाच्यलिङ्गः। यथा,—

"ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः।
भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत्॥
अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयान्वितम्।
पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः॥"

इति महाभारते। १।४३।६—१०॥

स्त्री, नदीविशेषः। इयन्तु शुक्तिमत्पर्व्वतसम्भूता। यथा, मार्कण्डेये। ५७।३०।

"कृपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवा स्मृता॥")

पलाशी, स्त्री, (पलाश+गौरादित्वात् ङीष्।) लाक्षा। लताविशेषः। तत्पर्य्यायः। पत्रवल्ली२ पर्णवल्ली ३ पलाशिका ४ सुरपर्णी ५ सुपर्णी ६ दीर्घवल्ली७ विषादनी८ अम्लपत्री९ दीर्घपत्री१० रसाम्बा ११ अम्लिका १२ अम्लासकी १३ काञ्जिका १४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। मुखदोषारोचकनाशित्वम्। पथ्यत्वम्। पित्तकोपकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

पलिक्नी, स्त्री, (पलितमस्या अस्तीति। "अर्शआदिभ्योऽच्।" इत्यच्। "असितपलितयोर्नञ्।" वार्त्ति। "छन्दसि क्नमेकं।" इत्येकोक्तिर्भाषायामपि तस्य क्न इत्यादेशो भवति। ततो नास्त्वात् ङीष्।) वृद्धा। इत्यमरः। २।६।१२॥ वालगर्भिणी गौः। इति हेमचन्द्रः॥

पलिघः, पुं, (परिहन्यतेऽनेनेति। परि+हन+"परौ घः।" ८।२।२२। इति अप् घादेशश्च। ततः "परेश्च घाङ्कयोः।" ८।२।२२। इति रस्य लः।) काष्ठकलसः। घटः। प्राकारः। गोपुरम्। इति मेदिनी। घे, ६॥

पलितं, क्ली, (पलि+भावे क्तः। यद्वा, फलनमिति। फल+"फलेरितजादेश्च पः।" उणां। ५।३४। इति इतच् फस्य पश्चम्।) जरसा केशादौ शौक्ल्यम्। केशपाकः। इत्यमरः। २।६।४१॥ (यथा, मनुः। ६।२।

"गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्॥")

पल्ल

तस्य निदानं यथाह माधवकरः ।
"क्रोधशोकश्रमक्लान्तः शरीरोष्णा शिरोगतः ।
पित्तञ्च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥"
तच्चिकित्सा यथा —
"लौहपर्णस्य कर्षन्तु दशार्द्धघृतमञ्जतः ।
धात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम् ॥
पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेन्निशि वासयेत् ।
लेपोऽयमचिराद्धन्ति पलितं नेह संशयः ॥
दशार्द्धं पञ्चकर्षाणि ।
काश्मर्य्या मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि मूलं
लौहं पर्णं सभृङ्गं त्रिफलपलयुतं तैर्नवभिः पचेयुः ।
क्षत्वा लोहस्य भाण्डे त्रितितलनिहितं स्थापयेन्यासमेकं
केशाः काश्मप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य योगाद्भवन्ति ॥
त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजोऽयमो रजः ।
अवीमूत्रेण संपिष्टं लेपात् क्षणीकरं परम् ॥"
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥
पलितम् । तापः । कर्दमः । इति मेदिनी । ते, १२९ ॥ (पल गतौ + "लोष्टपलितौ ।" उणा । ३ । ६२ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।)
केशपाशः । इति हेमचन्द्रः उज्ज्वलदत्तश्च ॥

पलितः, पुं, (फलति वृद्धावस्थायां केशश्मश्रूक्षादिकं प्राप्नोतीति । फल + "फलेरितजादेश्च पः ।" उणा । ५ । ३४ । इति इतच् फस्य च पः ।) वृद्धः । इति जटाधरः ॥

पलिता, स्त्री, (पलित + टाप् ।) वृद्धा । इति जटाधरः ॥

पल्यङ्कः, पुं, (परितोऽङ्गानेऽत्र इति । परि + अकि लक्षणे + घञ् । "परेश्च घाङ्कयोः ।" ८ । २ । २२ । इति रस्य लः ।) पर्य्यङ्कः । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३२ । ६ ।
"पल्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।
तमधीक्षति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥")

पल्ययनं, क्ली, (परितः अयति गच्छति अनेन । परि + अय गतौ + करणे ल्युट् । रस्य लत्वम् ।) पर्य्याणम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥ घोड़ार जिन् इति भाषा ॥

पल्यूल, लू क लूनिपूत्योः । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) यकारयुक्तैककारमध्यः दीर्घमध्यश्च । लूनिश्छेदः । पूतिः पवित्रीकरणम् । अपपल्यूलत् त्वगं लोकः । पल्यूलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्वूल, लू क लूनिपूत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) यकारयुक्तैककारमध्यः दीर्घमध्यश्च । लूनिश्छेदः । पूतिः पवित्रीकरणम् । अपपल्वूलत् त्वगं लोकः । पल्वूलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) पल्लति । इति दुर्गादासः ॥

पल्लवी

पल्लः, पुं, (पल्लति गृह्यादिप्राचुर्य्यं गच्छतीति । पल्ल + पचाद्यच् ।) स्थलकुसूलकम् । इति मेदिनी । ले, ३० ॥ पालुइ इति मराइ इति च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १३ अध्याये ।
"सुपिधानन्तु तं कृत्वा यवपल्ले निधापयेत् ॥")

पल्लवः, पुं, क्ली, (पल्यते इति पल् । पल + क्विप् । लूयते इति लवः । ल + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् । ततः पल् चासौ लवश्चेति ।) नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्व्व । इति भरतः ॥ नवपत्रस्तवकः । "इति मधुः ॥ पर्व्वपत्रादिसंघाते शाखायाः पल्लवो मतः ।" इति कोषान्तरम् ॥ (यथा, रघुः । ९ । ३३ ।
"अभिनयान् परिचेतुमिवोद्यता
मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
भ्रमदयत् सहकारलता मनः
सकलिकाकलिकाभिजितामपि ॥")
तत्पर्य्यायः । किसलयम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ प्रवालम् ३ नवपत्रम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वलम् ५ किसलम् ६ किशलम् ७ किशलयम् ८ विटपः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ पत्रयौवनम् १० । इति जटाधरः ॥ विस्तरः । वलम् । ह्रस्वकारः । अलक्तरागः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ वलमित्यत्र वनमिति क्वचित् पाठः ॥ वलयः । चापलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देशविशेषः । तद्देशवासिषु पुं भूम्नि । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ३६ ।
"अपरान्ताश्च शूद्राश्च पल्लवाश्चर्म्मखण्डिकाः ।
गान्धारा गवलाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥")

पल्लवकः, पुं, (पल्लवेन शृङ्गारेण कायतीति । पल्लव + कै + कः ।) वेश्यापतिः । (पल्लव इव कायतीति ।) मत्स्यविशेषः । इति हलायुधः ॥ (पल्लवः किसलयैः कायतीति । अशोकवृक्षः । इति कश्चित् ॥)

पल्लवदः, पुं, (पल्लवप्रधानो द्रुर्वृक्षः ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लवाधारः, पुं, (पल्लवस्य आधारः ।) शाखा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पल्लविकः, त्रि, (पल्लवः शृङ्गाररसोऽस्यास्मिन् वा । पल्लव + ठन् ।) कामुकः । इति हेमचन्द्रः । २ । २४५ ॥

पल्लवितं, क्ली, (पल्लवोऽलक्तरागः सञ्जातोऽस्य । तारकादिभ्य इतच् ।) लाक्षारक्तः । इति मेदिनी । ते, २०४ ॥

पल्लवितः, त्रि, (पल्लवः सञ्जातोऽस्य । पल्लव + इतच् ।) सपल्लवः । पल्लवयुक्तः । ततम् । विस्तृतम् । इति मेदिनी । ते, २०४ ॥

पल्लवी, [न्] पुं, (पल्लवाः सन्त्यस्य । पल्लव + इनिः ।) वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पल्लवविशिष्टे, त्रि । यथा, कुमारे । ३ । ५४ ।
"पर्य्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा
सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥")

पल्वल

पल्लिः, स्त्री, (पल्लतीति । पल्ल + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" इति इन् ।) ग्रामकः । कुटी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुटीसमुदायः । ग्रामः । इत्यन्ये ॥ गृहमिति भट्टः ॥ कुटीग्रामकयोः पल्लीति प्राच्यतः ॥ स्थानमिति स्वामी ॥ पतन्ति भरणीन भ्रमणेन च जीवन्तीति क्विपि पतो गावः ते लीयन्तेऽत्र पल्लिः नाम्नीति ङिः पाच्छीलादीति ईपि पल्ली च गोपपल्लीप्रभृति च । इत्यामीरपल्लिशब्दटीकायां भरतः ॥ (गृहगोधिका । इति हेमचन्द्रे पल्लीशब्ददर्शनात् ॥)

पल्लिका, स्त्री, (पल्लि + स्वार्थे कन् ततष्टाप् ।) गृहगोधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लिवाहः, पुं, (पल्लिं कुटीं वाहयति निर्वाहयतीति । पल्लि + वह + णिच् + अण् ।) लग्नभेदः । । यथाह राजनिर्घण्टः ।
"पल्लिवाहो दीर्घलग्नः सुपत्रस्तम्बवर्णकः ।
अद्रढः शाकपत्रादिः पशूनामबलप्रदः ॥"

पल्ली, स्त्री, (पल्लि + "ह्रस्वादिकाराद्वा ।" वा ङीष् ।) स्वल्पग्रामः । (यथा, कथासरित्सागरे । १० । १३५ ।
"इतस्त्वं गच्छ मत्पल्लीं जाने सा तव ते गता ।
अहं तत्रैव चेष्यामि दास्याम्यस्मिंमिश्च ते ॥")
कुटी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ नगरभेदः । स तु दक्षिणदेशे प्रसिद्धः त्रिचनापल्ल्यादिः । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । टिकटिकी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुषली २ गृहगोधा ३ विशम्बरा ४ व्यष्ठा ५ कुचमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ मालिक्या १० भित्तिका ११ गृहोलिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९३ ॥ अवग्रिष्टं व्यष्ठीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अस्याः पतनफलमुक्तं यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
"निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
स्वजनधनवियोगो लाभहा वामभागे ।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
करचरणकुदिस्था सर्व्वसौख्यं ददाति ॥")

पल्वलं, क्ली, पुं, (पलति गच्छति पिबत्यस्मिन् वा । पल गतौ पा पाने वा + "सानसिवर्णसिपर्णसीति ।" उणा । ४ । १०७ । इति निपातनात् वलच् प्रत्ययेन सिद्धम् ।) अल्पसरः । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ५१ । ६ ।
"पल्वलानि च सर्व्वाणि सर्व्व एव तृणोपलाः ।
स्थावरं जङ्गमञ्चैव निःशेषं कुरुते जगत् ॥")
तस्य लक्षणं यथा,—
"अल्पं सरः पल्वलं स्याद्यत्र चन्द्रार्कगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित्तज्जलं वारि पाल्वलम् ॥
तज्जलगुणाः ।
पाल्वलं वार्य्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषलम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
"पाल्वलं गुर्व्वभिष्यन्दि विष्टम्भि दोषलं परम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

पवन

पवं, क्ली, (पूयतेऽनेन। पूञ् शोधने + "ऋदोरप्।" ३। ३। ५७। इति अप्।) गोमयम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गोमयशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम्॥)

पवः, पुं, (पवनमिति। पूञ् शोधने + भावे अप्। यद्वा, पुनातीति। पू + अच्।) निर्य्यासः। स च धान्यादीनां निर्द्धौतीकरणम्। प्राप्त्यादेः शोधनं बहुलीकरणम्। इत्यमरभरतौ॥ (पू + करणे अप्। यद्वा पुनातीति कर्त्तरि अच्।) वायुः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पवनं, क्ली, (पूयते अग्निसंयोगेन यस्मिन्। पू + आधारे ल्युट्।) कुम्भकारस्य आमघटादिपाकस्थानम्। पोयान् इति भाषा। इति मेदिनी। ने, ८४॥ (यथा,—

"यः कुम्भकारपवनोपरिपक्वलेप-
स्तापाय केवलमसौ न तु तापशान्त्यै॥"
इत्युद्भटः॥)

पयसमिति प्रमादपाठः। जलम्। इति शब्दमाला॥ पूयते त्रि। इति शब्दरत्नावली। (भावे ल्युट्।) पवित्रीकरणञ्च॥

पवनः, पुं, (पूनातीति। पू + बहुलमन्यत्रापीति युच्।) निर्य्यासः। वायुः। इति मेदिनी। ने, ८४॥ (यथा, गीतायाम्। १०। ३१।

"पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम्॥")

अष्टौ वात्यपवना यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ।

"भूतायुरावहः इह प्रवहस्तदूर्द्ध्वः
स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च।
अन्यः परोऽपि सुवहः परिपूर्व्वकोऽसा-
वाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः॥"

सप्त पवनाधिपा यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।

"शाकः शराब्धिसंयुक्तो मुनिभिर्भागहारितः।
आवहादिक्रमेणैव सप्त वाता प्रकीर्त्तिताः॥
आवहः प्रवहश्चैव सम्वहो निवहस्तथा।
उद्वहो विवहो वायुः सप्त वाताः प्रकीर्त्तिताः॥"

अन्यद्वायुशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (प्राणवायुः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३। ७५।

"अनेनैव विधानेन प्रयाति पवनो लयम्।
ततो न जायते मृत्युर्व्वरारोगादिकं तथा॥"

उत्तममनुपुत्रविशेषः। यथा, भागवते। ८।१।२३।

"तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः।
पवनः सृञ्जयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप!॥")

पवनविजयः, पुं, (पवनं शमवायुंविजयतेऽनेन। वि + जि + करणे अप्। यद्वा, पवनस्य विजयो यत्र।) शुभाशुभसूचकश्वासवायुजयोपायकग्रन्थविशेषः। यथा —

सूत उवाच।

"हरेः श्रुत्वा हरो गौरीं देहस्थं ज्ञानमब्रवीत्।
कृष्णो वह्नौ रविः पृथ्व्यां गौरिरापः प्रकीर्त्तिताः॥
वायुसंस्थास्थितो राहुर्दक्षस्तत्त्वाभिधः।
गुरुः शुक्रस्तथा सौम्यश्चन्द्रश्चैव चतुर्थकः॥
वामनाड्यास्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा।
यदाचार इडायुक्तस्तदा कर्म्म समाचरेत्॥

स्थानसेवां तथा ध्यानं वाणिज्यं राजदर्शनम्।
अन्यानि शुभकर्म्माणि कारयेत प्रयत्नतः॥
दक्षनाड्यां प्रवाहे तु अग्निर्भौमश्च सैंहिकः।
इत्येव तथापेयं पापानामुदयो भवेत्॥
शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु स्वरोदयात्।
देहमध्ये स्थिता नाड्यो बहुरूपाः सविस्तराः॥
नाभेरधस्तादुदयः कन्दो अङ्कुरास्तत्र निर्गताः।
द्वासप्ततिसहस्राणि नाभिमध्ये व्यवस्थिताः॥
चक्रवत्र स्थितास्तासु सर्व्वाः प्राणहराः स्मृताः।
तासां मध्ये त्रयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः॥
वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा।
मध्यमा च भवेदग्निः फलदा कालरूपिणी॥
वामा ह्यूर्द्धस्वरूपा च जगदाप्यायने स्थिता।
दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा॥
द्वयोर्व्वाहे तु मृत्युः स्यात् सर्व्वकार्य्यविनाशिनी।
निर्गमे च भवेद्वामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता॥
कारयेत क्रूरकर्म्माणि प्राणे पिङ्गलसंस्थिते।
इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रसूर्य्यगतस्तथा॥
यात्रायां सर्व्वकार्य्येषु विषापहरणे इडा।
भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका॥
उच्चाटमारणाद्येषु कर्म्मस्वेतेषु पिङ्गला।
मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका॥
शोभनेषु च कार्य्येषु यात्रायां विषकर्म्मणि।
शान्तिमुक्तार्थसिद्धौ च इडा योज्या नराधिपैः॥
द्वाभ्यां चैव प्रवाहे च क्रूरशौम्यविवर्ज्जने।
विषुवतीञ्च जानीयात् संसारेषु विचक्षणः॥
सौम्यादिशुभकार्य्येषु लाभादिजयजीविते।
गमनागमने चैव वामा सर्व्वत्र पूजिता।
युद्धादिभोजने घाते स्त्रीगमे चैव तु सङ्गमे।
प्रशस्ता दक्षिणा नाड्यां प्रवेशे क्षुद्रकर्म्मणि॥
शुभाशुभानि कार्य्याणि लाभालाभौ जयाजयौ।
जीवाजीवाय यत् पृच्छेन्न सिध्यति च मध्यमा॥
वामाचारेऽथवा दत्ते प्रत्यये यत्र नायकः।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः॥
वेच्छन्तो वामदेशस्तु यदा वहति चात्मनि।
तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्फला॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र भंक्रमते शिरा।
तत्र योगानि कर्म्माणि सौम्ये वै मध्यमानि च॥
प्रस्थिते भागतो हंसे द्वाभ्यां वै मध्यवाहिनि।
तदा स्मृत्वा विजानीयादुदयोगी योगविशारदः॥
यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्वामदक्षिणसंमुखः।
तत्र तत्र समं दिव्याद्वातस्योदयनं सदा॥
अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा।
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा॥
जीवो जीवति जीवेन यच्छक्तं तत्र स्वरो भवेत्।
यत्किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य जयादिशुभलक्षणम्॥
तत् सर्व्वं पूर्णनाड्यान्तु जायते निश्चिकल्पकम्।
अन्यनाड्यादिपर्य्यन्तपक्षत्रयमुदाहृतम्॥
यावत् षष्टीन्तु पृच्छार्थां पूर्णायां प्रथमो जयेत्।
रिक्तायान्तु द्वितीयन्तु कथयेत्तदशङ्कितः॥
वामाचारः समं वायुर्जायते कर्म्मसिद्धिदम्।
प्रवृत्ते दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाचरम्॥

अन्यच्च वामवाहे तु नाम वै विषमाचरम्।
तदासौ जयमाप्नोति योधः संग्राममध्यतः॥
दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाचरम्।
जायते नात्र सन्देहो नाड्यामध्ये तु लक्षयेत्
पिङ्गलान्तर्गते प्राणे समानीयाद्दक्षयेत्।
यावन्नाड्योदयं चारस्तां दिशं यावदाजयेत्।
न जातु जयते सोऽपि नात्र कार्य्या विचारणा
अथ संग्राममध्ये तु यत्र नाड्यो सदा वहेत्।
सा दिशा जयमाप्नोति सूच्यं भङ्गं विनिर्द्दिशेत्
जातचारे जयं विद्यान्मृतके मृतमादिशेत्।
जयं पराजयञ्चैव यो जानाति स पण्डितः॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिरा।
कृत्वा तत्पदमादौ तु यात्रां नयति शोभनाम्
अग्निसूर्य्यप्रवाहे तु सति युद्धं समाचरेत्।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधुर्जयति ध्रुवम्॥
यां दिशं वहते वायुस्तां दिशं यावदाजयेत्।
जयते नात्र सन्देह इन्दो यत्नतः स्थितः॥
मेषाद्या दश या नाड्यो दक्षिणा वामसंस्थिताः
चरस्थिरद्विमार्गे तास्ताडये ताडयः क्रमात्॥
निर्गमे निर्गमं याति संग्रहे संग्रहं विदुः।
पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा घण्टाकारेण लक्षयेत्॥
वामे वा दक्षिणे वापि पक्षतत्त्वस्थितः शिवे।
ऊर्द्ध्वतिरश्च आपश्च तिर्य्यक्संस्थः प्रभञ्जनः।
मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया नभः सर्व्वत्र सर्व्वदा॥
ऊर्द्धे स्मृत्यरधः प्राप्तिस्तिर्य्यक् चोद्घाटयेत् सुधीः।
मध्ये ह्यस्तं विजानीयान्मोक्षः सर्व्वत्र सर्व्वगे॥"

इति गारुड़े पवनविजयादि ६७ अध्यायः॥

पवनव्याधिः, पुं, (पवनः वायुरोग एव आधिरस्य।) उलवः। औलणास्य सखा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,—

"विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहृताम्।
प्रापयत् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम्॥"
इति माघे। २। १५॥

पवनात् प्रकुपितवायोरुद्भवो व्याधिः।) वायुरोगश्च॥

पवनात्मजः, पुं, (पवनस्य आत्मजः पुत्रः।) हनुमान्। इति शब्दरत्नावली॥ (पवनस्य वायोरात्मजः। "वायोरग्निः।" इति श्रुतेर्वायुजन्यतयास्य तथात्वम्।) हयग्रीवः। इति मत्स्यपुराणम्॥ (भीमसेनः। इति महाभारतम्॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८।२८०।

"वाहिनीरुद्धमार्गौ तौ पदवीमनुसस्रतुः।
मार्गे धनञ्जयेनेव भ्रौनेयपवनात्मजौ॥")

पवनालः, पुं, (पवनाय निष्पावाय अलति पर्य्याप्नोतीति। अल पर्य्याप्तौ + अच्।) धान्यविशेषः। देधान इति पोनरी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। देवधान्यम् २ धूर्णाक्षः ३ क्षुद्रलः ४ क्षुल्लः ५ बीजपुष्पः ६ पुष्पगन्धः ७। अस्य गुणाः। हिमत्वम्। स्वादुत्वम्। लोहितत्वम्। श्लेष्मपित्तनाशित्वम्। अतृष्यत्वम्। तुवरत्वम्। रूक्षत्वम्। क्लेदकारित्वम्। लघुत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

पवितः

पवनाशः, पुं, (पवनं वायुं अश्नाति भक्षयतीति। अश् भोजने + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्।) सर्पः। इति हलायुधः॥

पवनाशनः, पुं, (पवनो वायुरशनं भक्ष्यं यस्य।) सर्पः। इत्यमरः। १। ८। ८॥

पवनाशनाशः, पुं, (पवनाशनस्य सर्पस्य नाशो यस्मात्। यद्वा, पवनाशनं सर्पमश्नातीति। अश् + अण्।) गरुडः। इति हलायुधः॥ मयूरः। यथा, उत्तरचोरपञ्चाशिकायाम्।

"स्वयोनिभक्षध्वजसम्भवानां
श्रुत्वा निनादं गिरिगह्वरेषु।
तमोऽरिबिम्बप्रतिबिम्बधारी
रराव कान्ते! पवनाशनाशः॥"

पवनेष्टः, पुं, (पवने वायुरोगे इष्टः।) महानिम्बः। इति रत्नमाला॥ (महानिम्बगुणादिकं ज्ञेयम्॥)

पवनोच्चुञ्चं, क्ली, परुषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

पवमानः, पुं, (पवते शोधयतीति। पूङ् शोधने + "पूङयजोः शानच्।" ३।२।१२८। इति शानच्। "आने मुक्।" ७।२।८२। इति मुमागमः।) वायुः। इत्यमरः। १।१।६६॥ (यथा, रघुः। ८।६।

"न खरो न च भूयसा मृदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो
नमयामास कृपाननुद्धरन्॥"

अग्नेः स्वाहायां जातः पुत्रः। यथा, मार्कण्डेये। ५२। २७-२८॥

"योसावग्निरभीमानी ब्रह्मगस्तनयोऽग्रजः।
तस्मात् स्वाहा सुतान् लेभे त्रीनुदारौजसो द्विज॥
पावकं पवमानञ्च शुचिञ्चापि जलाग्निनम्।
तेषान्तु सन्ततावेते चत्वारिंशच्च पञ्च च॥")

निर्मन्थ्याग्निः। स च गार्हपत्याग्निः। यथा,—

"अथ यः पवमानस्तु निर्मन्थ्योऽग्निः स उच्यते।
स च वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः॥"

इति मात्स्ये ४८ अध्यायः॥

पवमानात्मजः, पुं, (पवमानस्य वायोरात्मजः। "वायोरग्निः।" इति श्रुतेर्वायुजन्यतयास्य तथात्वम्। यद्वा, पवमानस्य अग्निविशेषस्य आत्मजः।) हयवाहनः। यथा,—

"पवमानात्मजो ह्यग्निर्हयवाहन उच्यते॥"

इति मात्स्ये ४८ अध्यायः॥

पवाक्का, स्त्री, (पुनातीति। पूञ् गि शोधने + "वलाकादयश्च।" उणा ४। १४। इति आक-प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) वाल्या। चक्रवातः। इत्युणादिकोषः॥

पविः, पुं, (पुनातीति। पूञ् शोधने + "अच इः।" उणा ४। १३८। इति इः।) वज्रम्। इत्यमरः। १। १। ५०॥

पवित्रः, त्रि, (पूयते स्म। पूङ् शोधे + क्तः। "पूङश्च।" ७।२।५१। इति इट्। "पूङः क्त्वा च।" १।२।२२। इति न कित्त्वम्।) पूतः। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥ मरीचे, क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

पवित्र

पवित्रा [ऋ], त्रि, (पुनातीति। पू + ष्ट्रन्।) पवित्रताकारकः। यथा, नैषधे।

"तनुश्रिया यस्य लगं स मन्मथः
कुलश्रिया यः पवितामसादयम्॥"

पवित्रं, क्ली, (पूयतेऽनेनेति। पू + "पुवः संज्ञायाम्।" ३। २। १८५। इति इत्रः।) वर्षणम्। कुशम्। (यथा, मनुः। २। ७५।

"प्राक्कूलान् पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः॥")

ताम्रम्। पयः। इति मेदिनी। रे, १७७॥ घर्षणम्। इति विश्वः॥ अघोपकरणम्। इति हेमचन्द्रः॥ यज्ञोपवीतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ घृतम्। मधु। इति राजनिर्घण्टः॥ पार्व्वण-श्राद्धादावर्घार्थं होमादावाज्यसंस्कारार्थञ्च साग्निगर्भकुशान्तरवेष्टितप्रादेशमात्रकुशपत्र-द्वयम्। यथा,—

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्॥"

इति आह्निकतत्त्वम्॥

(विष्णुः। यथा, महाभारते। १२।१४६।२०।

"प्रभूतस्त्रिककुद्धाम पवित्रं मङ्गलं परम्॥"

महादेवः। यथा तत्रैव। १२।१७।३५।

"पवित्रञ्च महांश्चैव नियमो नियमाश्रितः॥")

पवित्रः, त्रि, (पू + इत्रः।) व्रतादिना शुद्धः। (यथा, गीतायाम्। ४। ३८।

"नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते॥")

तत्पर्य्यायः। प्रयतः २ पूतः ३। एतत्त्रयं प्राणिविषयमात्रम्। शुचिः ४ शुद्धः ५ पवित्रितः ६। इति शब्दरत्नावली॥ पुण्यः ७ पावनः ८। इति जटाधरः॥ (पूयतेऽनेन। पूञ् + "पुवः संज्ञायाम्।" ३।२।१८५। इति इत्रः।) शुद्धत्रयम्। तत्पर्य्यायः। पूतम् २ मेध्यम् ३। एतत्त्रयं अप्राणिद्रव्यविषयम्। इति ब्रह्मवर्ग विशेष्यनिघ्ने च अमरभरतौ॥ शुद्धम् ४ शुचि ५ पुण्यम् ६ पूतिवत् ७। इति जटाधरः॥ (यथा,—

"बल्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम्।
एतत्तु गव्यघृतगुणपरम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

पवित्रः, पुं, (पुनातीति। पू + कर्त्तरि इत्रः।) तिलवृक्षः। पुत्रजीववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तिलपुत्रजीवशब्दयोरस्य विवृतिर्द्रष्टव्या॥) कार्त्तिकेयस्य नामान्तरम्। यथा, महाभारते। ३। २३१। ६।

"षष्ठीप्रियश्च धर्म्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः॥")

पवित्रकं, क्ली, (पवित्र + कन्। यद्वा, पवित्रं पयसि कायतीति। कै + कः।) जालम्। इति शब्दरत्नावली॥ व्रणसूत्रजालम्। इत्यमरः। १। १०। १६॥ क्षत्रियस्य यज्ञोपवीतम्। यथा,

"कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वंवृतं त्रिवृत्।
व्रणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्॥
इति मनुवचनात् पवित्रकमपि तदुच्यते। इत्यमरटीकायां भरतः॥

पवित्रा

पवित्रकः, पुं, (पवित्र + स्वार्थे कन्।) कुशः। दमनकः। अश्वत्थः। उदुम्बरः। इति राजनिर्घण्टः॥

पवित्रधान्यं, क्ली, (पवित्रं धान्यम्। नित्यकर्म्म-धारयः।) यवः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यव-शब्दस्यास्य गुणादयो वक्तव्याः॥)

पवित्रा, स्त्री, (पवित्र + टाप्।) तुलसी। इति शब्दमाला॥ नदीभेदः। इति हेमचन्द्रः॥ हरिद्रा। अश्वत्थीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पवित्रारोपणं, क्ली, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य आरोपणं प्रदानं यत्र।) श्रीकृष्णसम्प्रदायकोप-वीतदानरूपोत्सवविशेषः। यथा —

"श्रावणस्य सिते पक्षे द्वादश्यां वैष्णवैर्मुदा।
कर्त्तव्यः कृष्णदेवस्य पवित्रारोपणोत्सवः॥"

अथ तन्नित्यता बहुत्वपरिशिष्टे।

"स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः।
हरिञ्च प्रीतिमाप्नोति यः पवित्रं समाचरेत्॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्य्यात् पवित्रकम्।
हरन्ति राक्षसास्तस्य वर्षपूजादिकं फलम्॥"

योगसारे च पवित्रोत्पत्त्युपाख्यानेन नागराजं पवित्रं प्रति श्रीरुद्रेण वरदानम्। यथा,—

"ये त्वां न बहुमन्यन्ते यथा सम्भावितो मया।
जपहोमादिकं तेषां फलं त्वामेतु निश्चयात्॥

विष्णुरहस्ये।

न करोति विधानेन पवित्रारोपणन्तु यः।
तस्य सम्वत्सरी पूजा निष्फला मुनिसत्तम!॥
तस्माद्भक्तिसमायुक्तैरविष्णुपरायणैः।
वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरेः॥"

अथ पवित्रारोपणमाहात्म्यम्।

तत्र बौधायनः।

"यावन्तस्तन्तवः पवित्रस्य तावत् स्वर्गे महीयते।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं विपुलं तस्य वर्द्धते॥

महासंहितायाम्।

सम्वत्सरेण या पूजा कृता वै प्रयिणा द्विज!।
पवित्रदानात् पूर्णा स्यादित्याह भगवान् हरिः॥

विष्णुरहस्ये।

पवित्रारोपणं विष्णोर्भुवि मुक्तिप्रदायकम्।
स्वर्गापवर्गसिद्धं पुण्यं सुखसम्पत्तिवर्द्धनम्॥
पुण्यानान्तु तथा पुण्यं सर्व्वपापहरन्तु वै।
पवित्रारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं स्मृतम्॥
सम्वत्सरे नरो भक्त्या समभ्यर्च्य जनार्द्दनम्।
यत् फलं समवाप्नोति पवित्रारोपणेन तत्॥

किञ्च।

पावयत्येनसो नित्यं त्रायते भयबन्धनात्।
पवित्रं तेन विख्यातं ब्राह्मं तेजोऽभिधीयते॥
विष्णुशब्दात्तु विख्यातं तदा लोके विधीयते।
स एव स्वेच्छरूपेण यज्ञेशः कर्म्मणां प्रभुः॥
तदेव त्रिगुणोत्सृष्टं ततं नारायणाख्यया।
त्रिदेवात्मा त्रिदेवात्मा चाक्षरः प्रणवः स्मृतः॥"

अथ पवित्रारोपणविधिः।

"सौवर्णे राजते ताम्रे तौमे सूत्रेऽथ पाञ्चके।
कार्पासेवा पवित्राणीष्यते काशैः कुशैरपि॥

तत्र कार्पासिकं सूत्रं ब्राह्मणोत्कर्षितं शुभम् ।
आनीय त्रिगुणीकृत्य पुनस्त्रिगुणयेत्कुधिः ॥
पद्मगर्भेण तत् प्रोक्ष्य प्रक्षाल्य शुचिभाम्बुना ।
मूलेनाष्टोत्तरशतं मन्त्रेणाथाभिमन्त्रयेत् ॥
त्रीणि साङ्गतयैतस्य तस्यार्द्धेनास्य चार्द्धतः ।
जानूरुनाभिदघ्नानि पवित्राण्याचरेत् प्रभोः ॥
षट्त्रिंशद्दृग्यजुस्साम्नामाद्ये कार्य्यास्तु मध्यमे ।
चतुर्विंशतिरन्त्ये च द्वादशग्रन्थयो बुधैः ॥
अङ्गुष्ठपर्व्वमात्रन्तु कुर्य्यादङ्गुलिमथोत्तमे ।
तदर्द्धं मध्यमे कुर्य्यात्तदर्द्धेन कनीयसि ॥
ग्रन्थीन् कुर्व्वीत सर्व्वत्र सुश्लक्ष्णान् सुमनोहरान् ।
न वै विषमसंख्याकान् ग्रन्थीन् कुर्य्यात् कुत्रचित्॥
अष्टोत्तरशतैर्मूलैः तन्तूनस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरशतं ग्रन्थिं वनमालाख्यमाचरेत् ॥
आरभ्य सुकुटं या तु सूत्रैर्विरचिता शुभा ।
आपादलम्बिनी माला वनमाला प्रकीर्त्तिता ॥
कुर्य्यात्पवित्रञ्च सूत्रैर्द्वादशभिः शुभैः ।
अरत्निप्रमितं तच्च द्वादशग्रन्थिकं क्रमी ॥
पवित्राणि परीवारदेवतानां समाचरेत् ।
सूत्रैस्तैरङ्गसंख्याकैः कलासंख्यार्कसंख्यकैः ॥
तैषु ग्रन्थीन् यथायोगं ब्रह्मा वह्नेर्गुरोरपि ।
सप्तविंशतिभिः सूत्रैः षड्विंशतिभिरात्मनः ॥
यथासम्भवमन्येषां पवित्राणि च कारयेत् ।
सम्पादयेच्च सर्व्वाणि शोभनान्येव यत्नतः ॥
तथा चोक्तम् ।
विशोभसूत्रदानेन कर्त्तुः स्यादशुभं फलम् ।
परित्रं परया भक्त्या तस्मात् कुर्व्वीत शोभनम् ॥
रञ्जयित्वाथ काश्मीरागुरुगोरोचनादिना ।
वस्त्रेणाच्छाद्य पटले स्थापयेत्तानि वैष्णवे ॥"

इति पवित्रविनिर्म्माणम् ॥ * ॥

"कृत्वा कृत्यं दशम्यान्च पवित्रारोपणाय हि ।
स्नानं विज्ञाप्य तत्रादिं यथा प्राग्लिखितं नयेत् ॥
एकादश्यां प्रभाते च नित्यकृत्यं समाप्य हि ।
देवालयमुपस्कृत्य मण्डलं रचयेत् शुभम् ॥
कृत्वा स्नानस्य नित्यार्च्चां पवित्रारोपणाधिकाम् ।
पूजां विधिवत् कृत्वा स्नानं विज्ञापयेदिदम् ॥
क्रियालोपाद्यघातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो ! ।
मयैतत् क्रियते देव ! भवत्तुष्टै पवित्रकम् ॥
न मे विघ्नो भवत्वत्र कुरु नाथ ! दयां मयि ।
सर्व्वथा सर्व्वदा विष्णो ! मम त्वं परमा गतिः ॥
देवस्य सर्व्वतो ग्रस्थैर्दन्तकाष्ठं जलं क्षिपान् ।
मृत्तिकाञ्च हरिद्राञ्च कुङ्कुमं रोचनामपि च ॥
उपानद्द्वौ सितं छत्रं चामरं व्यजनं तथा ।
यवा व्रीह्यादिधान्यानि यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
कुम्भं शुद्धाम्बुनापूर्य्य सर्व्वतोभद्रमण्डले ।
देवाग्रतो निधायास्मिन् पवित्राण्यधिवासयेत्॥"

अथ पवित्राधिवासनम् ।

"भगवत्पुरतस्थानि पटलस्थानि पूजयन् ।
आदावावाहयेन्मूलयुजा तन्मनुना बुधः ॥
तन्मन्त्रश्चायम् ।
ओँ सांवत्सरस्य यागस्य परिचीकरणाय भोः ।
विष्णुलोकात् परित्राद्य आगच्छेह नमोऽस्तु ते ॥
तिष्ठावाह्य यथास्थानं ब्रह्माद्या देवतास्ततः ।
तत्तन्मन्त्रैः सन्निधाप्याक्षतगन्धादिनार्चयेत् ॥
तत्र तत्र ता देवताश्चोक्ताः ।
ब्रह्मविष्णुमहादेवास्त्रिसूत्रीदेवताः स्मृताः ।
प्रणवः सोमवह्नी च ब्रह्मा नागः ग्रहो रविः ॥
शिवश्च विश्वदेवाश्च नवसूत्राधिदेवताः ।
क्रिया च पौरुषी वीरा चतुर्थी चापराजिता ॥
जया च विजया चैव मृत्तिका च महाशिवा ।
मनोमयी तु नवमी दशमी सर्व्वतोमुखी ।
ग्रन्थीनां देवतास्तैतास्तत्र विनिवेशयेत् ॥
तन्मन्त्राश्चैते ।
ओँ सर्व्वाभरणचित्राङ्ग ! सर्व्वदेवनमस्कृत ! ।
लावण्यरूपविश्वात्मन् ! त्र्यूत्रसूत्रं समाश्रय ॥
ओँ सर्व्वलक्ष्मीकर ! श्रीश ! सर्व्वज्ञानरसात्मक ! ।
निर्गुणरूपविश्वात्मन् ! मध्यसूत्रं समाश्रय ॥
ओँ अतिवेगमरुद्योने ! पुरुषात्मन् ! दिवस्पते ! ।
कनीयो हे प्रभो ! देव ! तेजसा सूत्रमाश्रय ॥
यत्र मन्त्रो न वर्त्तेत तत्तन्नामैव तत्र च ।
नमोऽन्तं सचतुर्थीकमुक्त्वा प्राग्लिखनाम्मनुः ॥*॥
अथ ज्ञानकराम्भोजे पट्टसूत्रेण निर्म्मितम् ।
वितस्तिमात्रं बध्नीयात् डोरकं मङ्गलात्मकम् ॥
तत्र मन्त्रः ।
ओँ संवत्सरव्रतपतेर्व्रतानां सम्पूर्णफलदायि यत् ।
पवित्रीकरणायैतत् कौतुकं धरते नमः ॥
ततो गन्धपवित्रञ्च गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेदिदम् ॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश ! सार्द्धं देवगणेश्वरैः ।
मन्त्रैर्लोकपालैश्च सहितः परिवारकैः ॥
आगच्छ भगवन्नीश ! विधिसंपूजिकारक ! ।
प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
ततश्च ।
विष्णुतेजोद्भवं रम्यं सर्व्वपातकनाशनम् ।
सर्व्वकामप्रदं देव तवाङ्गे धारयाम्यहम् ॥
अनेन मनुना विद्वान् मूलसंपुटितेन हि ।
दद्यात् गन्धपवित्रं तच्छ्रीकृष्णाचरणाब्जयोः ॥
नीराज्य देवं स्तुत्वा च दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं ततः ।
तत्पवित्राणि तत्कुम्भमप्यस्त्रमनुनाथवा ॥
नरसिंहमनुना रक्षेत् कवचेनावगुण्ठयेत् ।
गीतनृत्यादिना कुर्य्याद्विधिवज्जागरं निशि ॥"

अथ पवित्रार्पणम् ।

"प्रातःस्नात्वानि निर्व्वर्त्य नित्यपूजां विधाय च ।
विष्णोर्घण्टां समर्च्चयेद्देवं पवित्राणि च पूजयेत् ॥
महाशब्दादिघोषेण नाममंकीर्त्तनोत्सवैः ।
मूलसंपुटितेनैव पवित्राण्यर्पयेत् क्रमात् ॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण भक्त्या ज्ञानाय वैष्णवः ।
पूजां कृत्वा परीवारदेवानां तान्यथार्पयेत् ॥
अर्पणमन्त्रः ।
कृष्ण ! कृष्ण ! नमस्तुभ्यं गृहाणेदं पवित्रकम् ।
पवित्रकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥
पवित्रकं कुरुष्वाद्य यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
शुद्धो भवान्यद्दं देव ! त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन ! ॥
महापूजां ततः कृत्वा स्तुत्वा नत्वार्घयेत् प्रभुम् ।
वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ॥
तद्वत पवित्रतन्तूंश्च पूजाश्च हृदये वह ।
जानताजानता वापि न कृतं यत्तवार्चनम् ॥
केनचिद्विघ्नदोषेण परिपूर्णमस्तु मे ॥
व्यधायि विधिनाभ्यर्च्चा पवित्रं तस्य चार्पयेत् ।
क्षमां निवेदयेन्मन्त्रहीन इत्यादिना कृतम् ॥
गौरुच्च शक्त्या संपूज्य पवित्रं गुरवेऽर्पयेत् ।
वैष्णवेभ्यः पवित्राणि दत्त्वैकं धारयेत् स्वयम् ॥
संपूज्य वैष्णवान् विप्रान् शक्त्या सम्भोज्य बन्धुभिः ।
समं महाप्रसादान्नं सुखं भुञ्जीत वैष्णवः ॥"

अथ पवित्रविसर्ज्जनविधिः । तत्र ।
"मासं पक्षमहोरात्रं चिरात्रं धारयेत्तथा ।
देवं तं सूत्रसद्धर्म देशकालानुसारतः ॥
प्रत्यहं स्नानकर्म्मादि सूत्रागण्यार्च्य कारयेत् ।
अभिषिच्याथ तोयेन पुनर्देवे निवेदयेत् ॥
तथान्ते देवमभ्यर्च्च विशेषात् पुण्यचन्दनैः ।
नैवेद्यं विविधं दत्त्वा ततः सूत्रं विसर्ज्जयेत् ॥
ओँ सांवत्सरीं शुभां पूजां सम्यान्न विधिवन्मम ।
व्रजेदानीं पवित्र ! त्वं विष्णुलोकं विसर्ज्जितम् ॥
यावद्देवे पवित्राणि तावत्तिष्ठेत समाहितः ।
ब्रह्मचारी हविष्याशी देवपूजापरायणः ॥
तत्फलञ्चोक्तं बौधायनेन ।
एवं यः कुरुते विद्वान् वर्षे वर्षे न संशयः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो त्रिकेशरी ॥"

अथ तत्र मुख्यगौणकालनिर्णयः ।
"मुख्यकालस्य चैवास्य विघ्नतोपगमे सति ।
भाद्रादावपि कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं प्रभोः ॥
तथा च विष्णुरहस्ये ।
श्रावणस्य सिते पक्षे कर्कटस्थे दिवाकरे ।
द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
सिंहस्थे वा रवौ कार्य्यं कन्यायाञ्च गतेऽथवा ।
तस्यामेव तिथौ सम्यक् तुलामेषे कथञ्चन ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशे च ।
कर्कटस्थ गते सूर्य्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य हरेर्दद्यात् पवित्रकम् ॥
अथ चेद्विघ्नपातेन मुख्यकालो न लभ्यते ।
कन्यागतेऽपि कुर्व्वीत यावच्चोत्तिष्ठते हरिः ॥"

इति हरिभक्तिविलासः ॥

पवित्रारोहणं, क्ली, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य आरोहणं सम्प्रदानं यत्र ।) पवित्रारोपणम् । यथा,—
"आषाढ़शुक्लपक्षस्य याम्यभे श्रावणस्य च ।
पवित्रारोहणं कुर्य्याद्देव्याः प्रीतिकरं परम् ॥
दुर्गासप्तशेण मन्त्रेण दुर्गाबीजेन भैरव ! ।
वैष्णवैतन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोहणञ्चरेत् ॥
विशेषात् श्रावणादेव देव्याः कुर्य्यात् पवित्रकम् ।
सर्व्वेषामपि देवानां पवित्रारोहणञ्चरेत् ॥
आषाढ़े श्रावणे वापि संवत्सरफलप्रदम् ।
प्रतिपद्दनदत्त्वोक्ता पवित्रारोहणी तिथिः ॥
श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
तृतीया भवभाविन्याश्चतुर्थी तनयस्य च ॥
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च ।

पवित्रा

सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्च तथाष्टमी ॥
मातॄणां नवमी प्रोक्ता वासुकेर्दशमी स्मृता ।
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य मम चैव चतुर्दशी ।
ब्रह्मणो दिक्पतीनाञ्च पौर्णमासी तिथिर्मता ॥
पवित्रारोहणं यो वै देवानां न समाचरेत् ।
तस्य संवत्सरीपूजाफलं हरति केशवः ॥
तस्मादुद्यत्नेन कर्त्तव्यं पवित्रारोहणं परम् ।
कृते बहुफलाप्तिस्तत्पूजा सफला भवेत ॥
पवित्रं येन सूत्रेण यथा कार्य्यं विजानता ।
तत् प्रवक्ष्यत्र प्रमाणञ्च रचनाञ्च च भैरव ! ॥
प्रथमं दर्भसूत्रञ्च पट्टसूत्रं ततः परम् ।
ततः कौसुं सुपूगं स्यात् कार्पासकमतः परम् ॥
पट्टसूत्रं तथार्ण्णेन पवित्राणि न कारयेत् ।
पवित्राणि विचित्राणि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः ॥
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरर्चितानि यथोदितम् ॥
कन्या च कर्त्तयेत् सूत्रं प्रमदा वा पतिव्रता ॥
विधवा प्राधुर्णशीला चदुःशीला न हि कर्त्तयेत् ।
यत् सूत्रविभिन्नं दग्धञ्च भस्मधूमाभिगुण्ठितम् ॥
तद्वर्জ্জयेत यत्नेन सूत्रमस्मिन् पवित्रके ।
उपयुक्तञ्चारुदृष्टं मद्यरक्तादिदूषितम् ॥
मलिनं नीलरक्तञ्च यत्नेन परिवर्জ্জयेत् ।
सूत्रैः पवित्रं कुर्व्वीत कनिष्ठोत्तममध्यमम् ॥
कनिष्ठकं पवित्रन्तु सप्तविंशतितन्तुभिः ।
मर्त्यलोके यशःकीर्त्तिसुखसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
चतुःपञ्चाशता प्रोक्तं तन्तूनां मध्यमं परम् ।
दिव्यभोगावहं पुण्यं स्वर्गसौख्यप्रदायकम् ॥
उत्तमञ्चैव तन्तूनामष्टोत्तरशतेन वै ।
तद्दत्त्वा तु महादेवे शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
उत्तमं वासुदेवाय दद्यादृद्धि पवित्रकम् ।
तदा याति हरेर्लोकं साधको नात्र संशयः ॥
अष्टोत्तरसहस्रन्तु रत्नमालेति गीयते ।
पवित्रन्तु महादेव्या भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
रत्नमालान्तु यो दद्यान्महादेवे पवित्रकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि स्वर्गे स्थित्वा शिवो भवेत् ॥
एतत्तु नागहाराख्यं शङ्करस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरसहस्रेण तन्तूनां सुमनोहरम् ॥
यः प्रयच्छति मह्यन्तु स यावान् तन्तुसञ्चयः ।
तावत्कल्पसहस्राणि मम लोके प्रमोदते ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण वनमाला हरेः स्मृता ।
तन्तूनां तस्य दानेन विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
यत् कनिष्ठं पवित्रन्तु नाभिमात्रं भवेत्तु तत् ।
द्वादशग्रन्थिसंयुक्तमात्ममानेन योजयेत् ॥
ऊरुप्रमाणं मध्यं स्यात् ग्रन्थीनां तत्र योजयेत् ।
चतुर्विंशतिमग्रस्य मालामात्मन एव च ॥
पवित्रमुत्तमं प्रोक्तं जानुमात्रञ्च भैरव ! ।
षट्त्रिंशद्ग्रन्तुग्रन्थीनां योजयेदात्ममानतः ॥
शतमष्टोत्तरं कार्य्यं ग्रन्थीनां स्वविधानतः ।
नागहाराह्वयं तद्वदर्थेषु च विधानतः ॥
पवित्रं क्रियते येन सूत्रेण ग्रन्थयः पुनः ।
तदन्यवर्णसूत्रेण कर्त्तव्या लक्षणान्विताः ॥
ग्रन्थिस्तु सप्तभिः कुर्य्याद्देवेष्वेतेषु कनिष्ठके ।

पवित्रा

द्विगुणैर्मध्यमे कुर्य्यात्त्रिगुणैरुत्तमे तथा ॥
व्यधिवास्य पवित्राणि पूर्व्वेस्मिन्दिवसे पुनः ।
मन्त्रन्यासं पवित्रेषु कुर्य्यात्तच्च परेऽहनि ॥
दुर्गाबीजेन मन्त्रेण मन्त्रन्यासं द्विजश्चरेत् ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण कुर्य्युरन्ये च भैरव ! ॥
प्रतिग्रन्थि स्वयं कुर्य्यान्मन्त्रन्यासं विचक्षणः ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण जप्यन्तु मालायामिह भैरव ! ।
यावन्तो ग्रन्थयश्चात्र तावन्त्येव च संख्यया ।
मन्त्राणि तस्य तेन स्यात् देवाङ्गापनियोजनम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण तत्त्वन्यासन्तु कारयेत् ।
एकत्र न्यस्य सकलं यन्त्रपात्रे पवित्रकम् ॥
तस्मिन्निधाय पुष्पाणि गन्धादि च सुशोभनम् ॥
तत्त्वन्यासं ततः कुर्य्यादङ्गुल्यग्रेण भैरव ! ॥
विष्णोस्तु मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासन्तु कारयेत् ।
इदं विष्णुरिति प्रोक्तं मन्त्रन्यासे द्विजस्य हि ॥
शूद्राणां मन्त्रविन्यासे मन्त्रो वै द्वादशाक्षरः ।
प्रासादेन तु मन्त्रेण मन्त्रन्यासो मम स्मृतः ॥
व्यत्ययेन मन्त्रन्यासन्तु दानञ्चानेन कारयेत् ।
कुङ्कुमोशीरकर्पूरैश्चन्दनादिविलेपनैः ॥
पवित्राणि विलिप्याथ तत्त्वन्यासन्तु योजयेत् ।
सम्पूज्य विधिवद्देवीं मण्डले प्रयतो नरः ॥
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण दुर्गामन्त्रेण भैरव ! ।
दुर्गाबीजेन दद्यात्तु देव्या सार्द्धं पवित्रकम् ॥
यस्य देवस्य या पूजा तस्य तस्यैव मङ्गलम् ।
यस्य यस्य तु यो मन्त्रो यथाध्यानादिपूजनम् ॥
तं देवं तेन भावेन पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
तस्यैव बीजमन्त्राभ्यां सार्द्धं दद्यात् पवित्रकम् ॥
पवित्रं समये दद्यादेवेभ्यश्च पवित्रकम् ।
सर्व्वेषामेव वेदानां सम्पूर्णार्थञ्च भैरव ! ॥
अग्निर्ब्रह्मा भवानी च गजवक्त्रो महोरगः ।
स्कन्दो भानुर्महागणो दिक्पालाश्च नव ग्रहाः ॥
एषां घटेषु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि ।
सार्द्धं पवित्रमेकैकं दद्यादेभ्यः समाहितः ॥
पञ्चगव्यन्तरं वा दद्यै दत्त्वाहुतित्रयम् ।
तेनैव वह्नये दत्त्वा ग्रस्मवे च यथाविधि ॥
व्याहृतैरोत्तरञ्चात्र तिलैराज्यैस्तथैव च ।
अष्टोत्तरशतं दद्यान्महादेव्यै च साधकः ॥
एवमेवं विधानेन विष्णादीनाञ्च वैष्णवः ।
पवित्रारोपणं कुर्य्याद्धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥
नैवेद्यैर्विविधैः पेयैर्वटपिष्टकमोदकैः ।
कुष्माण्डैर्नारिकेलैश्च खर्জ্জूरैः पनसैस्तथा ॥
आम्रदाडिमकर्कारुद्राक्षादिविविधैः फलैः ।
भक्ष्यभोज्यादिभिः सर्व्वैर्मैरेयैर्मेरकैस्तथोदनैः ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैश्च सुमनोहरैः ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव भवानीं साधको यजेत् ॥
नटनर्त्तकसंघैश्च वेश्याभिरपि भैरव ! ।
वृद्यगीतैः समुदितो जागरं कारयेन्निशि ॥
भोजयेद्ब्राह्मणांश्चापि ज्ञातीनपि द्विजोत्तमैः ।
पवित्रारोहणे वृत्ते दक्षिणामुपदापयेत् ॥
हिरण्यं गां तिलं वासो घृतं वा शाकमेव वा ।
इमं मन्त्रं ततः पश्चात् साधकः समुदीरयेत् ॥
मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

पशुः

इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु परमेश्वरि ! ॥
ततो विसर्জ্জयेद्देवीं पूर्व्वैः प्रतिपत्तिभिः ।
एवं कृते पवित्राणां दानं देया यथाविधि ॥
संवत्सरस्य या पूजा सम्पूर्णा वत्स ! जायते ।
कल्पकोटिशतं यावद्देवीलोके वसेन्नरः ।
व्यत्ययेऽपि सुखसौभाग्यमस्खलितुला भवेत ॥"
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥
गरुड़पुराणे ४२ । ४३ अध्याययोरप्येतद्दृष्टव्यम् ॥

पवित्रितः, त्रि, पवित्रमस्य जात इत्यर्थे तारकादित्वात् इतच्प्रत्ययनिष्पन्नः । तत्पर्य्यायः । पवित्रः २ प्रयतः ३ पूतः ४ शुचिः ५ शुद्धः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

पश्, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट ।) क, पाशयति । इति दुर्गादासः ॥

पश्, श दर्शने । दर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं-सकं-सेट ।) श, पश्यति, पश्यते । बाधो विच्छेदः । दर्शनं दर्शनम् । दर्शस्थाने स्पर्शनं पठन्ति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

पश्, न क व्यनुपसर्गादिस्वबाधयोः । स्पर्शनालोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तत्तुरां-परं सकं-सेट ।) तालपर्णोपधः । पश्नयति । अनुपसर्गादिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निषिध्यते । बाधो विच्छेदः । इति दुर्गादासः ॥

पशव्य, त्रि, । पशोरिदं पशवे हितं वा । पशु + यत् ।) पशुसम्बन्धि । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (पशुहितकरम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ३२१ ।
"रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥")

पशुः, पुं, (अविशेषेण सर्व्वं पश्यतीति । दृशिरौ प्रेक्षणे + "अर्त्तिहृधृसिकम्यमिपंसीति ।" उणां । १ । २८ । इति कुः पश्यादेशश्च ।) अन्या श्रुतपत्तिर्यथा, "पश्यन्ति पश्यन्ति पार्श्वस्थाभ्यां हिताहितम् ।" इति भरतः ॥ जन्तुविशेषः । तस्य लक्षणम् । लोमवालाङ्गुलवत्त्वम् । इति भाषारत्ने कणादः ॥ तद्भेदा यथा । सिंहः १ व्याघ्रः २ तरक्षुः ३ वराहः ४ कपिः ५ भल्लुकः ६ खड्गी ७ महिषः ८ शृगालः ९ विड़ालः १० गोधा ११ श्वाविध १२ हरिणः १३ कृष्णसारः १४ रुरुः १५ शल्लुः १६ रङ्कुः १७ शम्बरः १८ रोहिषः १९ गोकर्णः २० पृषतः २१ रासः २२ ऋक्षः २३ रोहितः २४ चमरः २५ गन्धर्वः २६ शरभः २७ रामः २८ स्तमरः २९ गवयः ३० शशः ३१ खड्गशशः ३२ गौः ३३ उष्ट्रः ३४ छागः ३५ मेषः ३६ खरः ३७ हस्ती ३८ अश्वः ३९ । इत्यमरः ॥ * ॥ (यथा, ("पशुः पशूनां दौर्ब्बल्यात् कश्चिन्नार्थं प्रकाशयेत् ।
समत्वं प्रकृमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
तद्दक्षो क्षमध्यस्थः कश्चिन्नौषधसाधनः ।
स्थापयत्यात्मनात्मानमात्मस्थामात्मभिद्भते ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्यायः ॥)
तच्च व्याख्यारण्यभेदेन चतुर्द्धा विधाः पशवो यथा,

पशुः

"गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः। महिषवानरऋक्षसरी-सृपरुरुशृमरद्वीपाश्चेति सप्तारण्याः पशवः॥"
इति दुर्गोत्सवतन्त्रे पैठीनसिः॥ * ॥ वैद्यके भूग्रयजाङ्गलभेदेन स द्विविधः। तत्र विलशायित्वात् भूशया नकुलगोधादयः। तेषां मांसगुणाः।
"प्रहसा भूशयानप्रवारिजा वारिचारिणः।
गुरूणामधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्द्धनाः॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता स्तोका जङ्गलचारिणः।
जाङ्गला हरिणच्छागादयः। तेषां मांसगुणाः।
लघवः प्रीतिमधुराः सकषाया हिता नृणाम्॥
तेषामवयवादीनां गुणः।
गुरुभक्षा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः।
एकदेशेऽपि पूर्व्वार्द्धं स्तोकानां पक्षिणां परम्॥
सर्व्वेषाञ्च शिरःस्कन्धश्रोणिहृन्मेढ्यकृद्गुदम्।
पादपुच्छालमस्तिष्कमुष्ककौड़ाः समेहनाः।
धातवः प्रोथिताद्याश्च गुरवः स्युः परस्परम्॥"
इति राजवल्लभः॥ * ॥
("तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरस्तमररोहित-वराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोन्द्यदुरण्य-गवयप्रभृतयः क्लेशहराः पशवः।" एषां गुणा यथा,—
"वातपित्तहरा हृद्या मधुरा रसपाकयोः।
प्रीतला बलिनः स्निग्धा सृजला कफवर्द्धनाः॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥
"उष्ट्रा गजा वाजिनश्च महिषाः सौरभाजकाः।
खरशूकरमेषाश्च श्वा च मार्ज्जारमूषकाः।
इत्यते पशवो ज्ञेया ग्रामवासनिवासिनः॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशोऽध्यायः॥)
छागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्श्वः।
"उष्ट्रो वा यदि वा मेषश्छागो वा यदि वा हयः।
पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोऽभिधीयते॥"
इति बलिदानप्रकरणे लिखितत्वम्॥*॥
अवैधपशुहनने दोषो यथा,—
"वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः।
सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्॥"
इति गारुड़े ६५ अध्यायः॥ * ॥
पशुधिष्ठात्री देवता यथा,—
"सिंहे वसति दुर्गा च शरभे च प्रजापतिः।
एणे च वसते वायुर्मेषे चैव च चन्द्रमाः॥
नक्षत्राणि च शशके कृष्णसारे हरिः स्वयम्।
शूलकृत्तुर्गवा पृष्ठे गवये भुवनानि च॥
शूकरे मङ्गलाख्यौ गजे विष्णुर्गणेश्वरः।
अश्वे तु द्वादशादित्या ब्राह्मणे सर्व्वदेवताः॥
ब्रह्मा तु चामरे चैव छागले तु तथानलः।
एतस्मात् कारणादेते पूज्या वन्द्याः प्रयत्नतः॥"
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटलः॥ * ॥
प्रमथः। देवः। प्राणिमात्रम्। इति शब्द-रत्नावली॥ कृषकः। यज्ञः। संसारिणामात्मा। इति धरणिः॥ यज्ञोद्भवः। इति शब्द-चन्द्रिका॥ * ॥ * ॥ साधकानां भावत्रयाणां प्रथमो भावः। तस्य निर्णयो यथा, षष्ठपटले।

पशुः

"पशुभावस्थितो नाथ। देवतां शृणु विस्तरात्।
दुर्गापूजां विष्णुपूजां शिवपूजाञ्च नित्यशः॥
अवश्यं हि यः करोति स पशुरुत्तमः स्मृतः।
केवलं शिवपूजाञ्च यः करोति च साधकः॥
पशूनां मध्यतः श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः।
केवलं वैष्णवो धीरः पशूनां मध्यमः स्मृतः॥
भूतानां देवतानाञ्च सेवां कुर्व्वन्ति सर्व्वदा।
पशूनामधमाः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः॥
त्वत्सेवा मम सेवाच ब्रह्मविष्णादिसेवनम्।
ज्ञात्वात्यमर्त्यभूतानां नायिकानां महाप्रभो!॥
यत्तिर्य्यगोनां भूतिनीनां तत्तः सेवां शुभपदाम्।
यः पशुर्म्लेच्छकृष्णादिसेवाञ्च कुरुते सदा॥
तथा श्रीतारकब्रह्मसेवां ये वा नरोत्तमाः।
तेषामसाध्या भूतादिदेवता सर्व्वकामदा॥
वर्ज्जयेत् पशुभावेन विष्णुसेवापरो जनः॥"
हितोपदेशे पटले।
"नित्यश्राद्धं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम्।
देवतादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम्॥
गुरोराज्ञापालनञ्च देवतानित्यपूजनम्।
पशुभावस्थितो मर्त्यो महासिद्धिं लभेद्ध्रुवम्॥"
षष्ठपटले।
"पुनर्भावं पशोरेव शृणुष्वादरपूर्व्वकम्।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पशुर्नारायणोपमः॥
वैकुण्ठनगरे याति चतुर्भुजकलेवरः।
शङ्खचक्रगदापद्महस्तो गरुड़वाहनः॥
महाधर्म्मस्वरूपोऽसौ महाविद्याप्रसादतः।
पशुभावं महाभावं भावानां सिद्धिदं परम्॥
आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्य्यादवश्यकम्।
वीरभावं महाभावं सर्व्वभावोत्तमोत्तमम्।
तत्प्राप्तादतिसौन्दर्य्यं दिव्यभावं महाफलम्॥
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डम्॥ * ॥
तस्य कालो यथा, —
"आदौ दशमदण्डेन पशुभावमथापि वा॥"
इति तत्रैव।
"जन्ममात्रं पशुभावे वर्षषोड़शकावधि॥"
इति वामकेश्वरे ५१ पटलः॥ * ॥
पशुभावकर्म्मयाकर्त्तव्यगर्भतद्भावनिन्दामाह।
"पशुभावरता ये च केवलं पशुरूपिणः।
रात्रौ यत्नेन मन्त्रञ्च न स्पृशेत् न जपेत् क्वचित्॥
संग्रयो बलिदाने च तर्पणे च संग्रयः सदा।
मन्त्रे चाक्षरबुद्धिश्च अविश्वासो गुरौ सदा॥
प्रतिमासु शिलाबुद्धिर्भेदको देवते पुनः।
निराभिषेण देवेशि! देवतायाः प्रपूजनम्॥
अज्ञानेन सदा स्नानं प्रत्यहं देहताड़नम्।
सर्व्वमार्गेषु निन्दासु यः कुर्य्याच्च महेश्वरि!।
स एव पशुभावेन अधमः परिकीर्त्तितः॥"
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे ६ पटलः॥ * ॥
"रात्रौ नैव यजेद्देवीं सन्ध्यायां वा पराक्तके।
ऋतुकालं विना देवि! रमणं परिवर्ज्जयेत्॥
मांसादिकं महेशानि! त्यजेत् पञ्चसु पर्व्वसु।
यदन्यद्देवविहितं कुर्य्यान्नियमतत्परः॥"
इति नित्यातन्त्रे १ पटलः॥ * ॥

पशुमो

पशूनां व्रतभङ्गप्रायश्चित्तं यथा,—
"पशूनां व्रतभङ्गादौ विधिं प्रथमतः शृणु।
व्रतभङ्गे नित्यभङ्गे नित्यपूजादिकर्म्मणि।
सहस्रं प्रजपेन्मन्त्री व्रतदोषोपशान्तये॥"
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २ पटलः॥
पशु, य, (ड्रष्यते इति। ड्रष्+"अर्ज्जिड्रषीति।" उणा।१।२८। इति भावे कुः; पक्षि-आदेश्च।) दर्शनम्। इति मेदिनी। शे, १०॥
पशुक्रिया, स्त्री, (पशोरिव क्रिया कार्य्यम्।) मैथुनम्। इति हेमचन्द्रः। ३।२०१॥ (पशुना छागादिजन्तुना क्रिया इति विग्रहे छागादि पशुबलिदानकार्य्यम्। यथा, हरिवंशे।५७।५२। "छतानुयाचा भूतेत्वं नित्यं मांसबलिप्रिया। तिथौ नवम्यां पूजाच्च प्राप्स्यसे सपशुक्रियाम्॥")
पशुगायत्री, स्त्री, (पशुकर्णजप्या गायत्री।) बलिदानीयपशुकर्णजप्यमन्त्रविशेषः। यथा,— पशुकर्णे पशुगायत्रीं जपेत्। सा यथा। "पशु-पाशाय विद्महे शिरश्छेदाय धीमहि तन्नः पशुः प्रचोदयात्।" इति दुर्गोत्सवप्रयोगः॥
पशुपतिः, पुं, (पशूनां स्थावरजङ्गमानां पतिः।) शिवः। इत्यमरः। १। १। २२॥ (यथा, महाभारते। १३। १७। १३४।
"ऊर्द्धगात्मा पशुपतिर्व्वातरंहा मनोजवः॥"
तस्य निरुक्तिर्यथा चिन्तामणिधृतवचने,—
"ब्रह्मादयाः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्त्तिताः।
तेषां पतिर्महादेवः स्मृतः पशुपतिः स्मृतौ॥")
अपरा निरुक्तिर्यथा, वराहपुराणे।
"अहञ्च सर्व्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः।
अहं वै पतिभावेन पशुमध्ये व्यवस्थितः।
अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोके ख्यातिमेष्यसि॥"
अथ यजमानमूर्त्तिः। यथा। पशुपतये यज-मानमूर्त्तये नमः। इत्यष्टमूर्त्तिपूजायां भविष्य-पुराणम्॥ (महादेवो हि नेपाले पीठस्थाने पशु-पतिरित्याख्यया विराजते। यदुक्तं महालिङ्गे-श्वरतन्त्रे शिवस्य शुतनामस्तोत्रे च,—
"नेपाले च पशुपतिः केदारे परमेश्वरः॥")
पशुपक्ष्मलं, क्ली, (पशुप्रियं पक्ष्मलं क्षुद्रजलाशय उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य। अच्।· पशुप्रियं पक्ष्मलमिवेति कश्चित्।) केवर्त्तीमुस्तकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
पशुपाशकः, पुं, (पशूनामिव पाशो बन्धनं यत्र। ततः कप्।) रतिबन्धविशेषः। यथा,—
"म्रियमाणपूर्व्वाङ्गीं स्वपादाभ्यां पदद्वयम्।
ऊर्द्धांघ्रिणा रमेत् कामी बन्धोऽयं पशुपाशकः॥"
इति रतिमञ्जरी॥
पशुप्रेरणं, क्ली, (पशूनां प्रेरणम्।) गवादीनां चालनम्। तत्पर्य्यायः। उदजः २। इत्य-मरः। ३। २। ३६॥
पशुमोहनिका, स्त्री, (मुह्यतेऽनया। मुह+ल्युट्। स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम्। ततः पशूनां मोहनिका।) कट्फलता। इति राज-निर्घण्टः॥ (कट्फलशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

पश्चिमा

पशुरज्जुः, स्त्री, पशूनामश्वादीनां बन्धनाय रज्जुः। तत्पर्य्यायः। दामनी २। इत्यमरः। २।८।७३॥ बन्धनी ३। इति शब्दरत्नावली॥

पशुराजः, पुं, (पशूनां राजा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति समासान्तष्टच्।) सिंहः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पशुहरीतकी, स्त्री, (पशूनां हरीतकीव [illegible] कारित्वात्।) आम्रातकफलम्। इति चिकाण्डशेषः॥

पश्चात्, अ, (अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा वसति आगतो रमणीयं वा। "पश्चात्।" ५। ३। ३२। इति अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातिर्विषये।) प्रतीची। चरमम्। इत्यमरः। ३। ३। २४२॥ (यथा, रघुः। १४।३०।

"प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम्।
ययौ पश्चादयादीति चतुष्कर्त्व च वा क्रमः॥")

अधिकारः। इति मेदिनी। ते, ३१॥

पश्चात्तापः, पुं, (पश्चात् अग्नतोऽकार्य्ये कृते चरमे तापः।) अनुशोचनम्। चरमे शोकः। पश्चात्ताप इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अनुतापः २ विप्रतीसारः ३। इत्यमरः। १। ७। २५॥ (यथा, रामायणे। ३। ५१। ३६।

"उक्तेति परुषं वाक्यं पश्चात्तापसमन्वितः॥"

केचित्तु पश्चात् ताप इति पदद्वयमिच्छन्ति॥)

पश्चार्द्धः, त्रि, (अपरश्चासावर्द्धश्च इति। "अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्यः।" २। १। ५८। इत्यस्य वार्त्तिं 'इति पश्चभावः।) शेषार्द्धः। अपरार्द्धः। यथा, शकुन्तलायाम्। १अङ्के।

"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व्वकायम्॥"

पश्चिमं, त्रि, (पश्चाद्भवम्। "अग्रादिपश्चात् डिमच्।" ४। ३। २३। इत्यस्य वार्त्तिं इति डिमच्।) पश्चाद्भवम्। इत्यमरः। ३। १। ८१॥ (यथा, रघुः। १७। ८।

"तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः।
स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्त्तुः संग्रामयायिनः॥")

पश्चिमा, स्त्री, (पश्चिम+टाप्।) अस्ताचलावच्छिन्नदिक्। तत्पर्य्यायः। प्रतीची २ वारुणी ३ प्रत्यक् ४। तद्दिग्भववायुगुणाः।

"पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेहविशोषणः।
सद्यः प्राणहरो दुष्टः शोषकारी शरीरिणाम्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

अपिच। राजवल्लभः।

"पश्चिमोऽग्निवपुर्वर्णबलारोग्यविवर्द्धनः।
कषायः शोषणः स्वर्य्यो रोचनो विशदो लघुः॥
अपां लघुत्वबेधाद्यैर्बलवैमल्यकारकः।
सर्व्वद्रव्येष्वभियुक्तप्रभावस्तत्सर्व्वीर्य्यवत्॥
व्रणसंरोपणत्वाच्च दाहशोथत्वषापहः॥"

तद्दिगधिपतिर्वरुणः। यथा, अमरे। १।३।१।

"इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत्।
कुबेर ईशः पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्॥"

तद्दिक्पतयो मिथुनतुलाकुम्भराशयश्च। यथा,

"प्रागादिकक्षभाद्राद्या यथासंख्यं प्रदक्षिणम्।
मेषाद्या राशयो ज्ञेयास्तद्राशिपरिभ्रमात्॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पश्य, य, प्रशंसा। विस्मयः। इति शब्दरत्नावली॥ (पश्यतीति व्युत्पत्त्या "शाशाभाघिटदृशः शः।" ३। १। १३७। इति शप्रत्ययेन पश्यो बाध्यलिङ्गः। दर्शकः। यथा, मुग्धबोधे निषेधि। ३। १। ३।

"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति॥")

पश्यतिकर्म्मा, [न्] पुं, (पश्यतिर्दर्शनमेव कर्म्म यस्य।) दर्शनकर्म्मा। तद्वैदिकपर्य्यायाः। चिक्ष्यात् १ चाकशत् २ आचख्य ३ चष्टे ४ विक्षे ५ विचर्षणिः ६ विश्वचर्षणिः ७ अवचाकशत् ८। इत्यष्टौ पश्यतिकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥

पश्यतोहरः, त्रि, (पश्यन्तं जनमनादृत्य हरतीति। हृञ् हरणे+अच्। "षष्ठी चानादरे।" २। ३। ३८। इति अनादरे षष्ठी। "वाग्दिक्पश्यत्रक्षो युक्तिदण्डहरेषु।" ६। ३। २१। इत्यस्य वार्त्तिं इति षष्ठ्या अलुक्।) चौरः। यथा, हेमचन्द्रे। ३।४६।

"यः पश्यतो हरेदर्थं स चौरः पश्यतोहरः॥"

पश्यन् [त्], त्रि, (पश्यतीति। दृशिर् प्रेक्षणे+"लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे।" २।३।१२४। इति शतृ।) ईक्षणकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मार्कण्डेये। ९२। २९।

"इत्युक्त्वा सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा।
पश्यतामेव देवानां तत्रैवान्तरधीयत॥")

पश्यन्ती, स्त्री, (पश्यति या दृश्+शतृ+ङीप्। ततः "ग्रयप्पश्यनोर्नित्यम्।"७।१।८१। इति नुम्।) मूलाधारोत्थितहृदयगतनादरूपवर्णः। यथा—

"मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुक्तो मध्यमाख्यः॥"

इत्यलङ्कारकौस्तुभः॥

(यथाच,—

"वैखरीशक्तिनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा।
द्योतितार्था तु पश्यन्ती सूक्ष्मा वागनपायिनी॥"

इति मल्लिनाथधृतवाक्यम्॥

ईक्षणकर्त्री। इति व्याकरणम्॥)

पश्चाचारः, पुं, (पशूनां तत्तोक्ताधिकारिविशेषाणामाचारः।) आचारविशेषः। यथा,—

"वेदोक्तेन यजेद्देवीं कामसङ्कल्पपूर्व्वकम्।
स एव वैदिकाचारः पश्चाचारः स उच्यते॥"

इत्याचारभेदतन्त्रम्॥

पष, क बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, पाषयति। तालव्यान्त एवायमिति बहवः। दन्त्यान्त इति केचित्। मूर्द्धन्यान्तपाठस्तु कस्यचिदनुरोधात्। इति दुर्गादासः॥

पष, अ बाधे। ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-उभं सकं सेट्।) अ, पषति पषते। बाधो विहृतिः। ग्रन्थो ग्रन्थनम्। ग्रन्थनस्थाने स्पर्शनं केचित् पठन्ति। इति दुर्गादासः॥

पष, तृ क अनुपसर्गाद्दित्यन्यत्राधयोः। स्पर्शनग्रन्थयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्योऽयम्। क, पषयति। अनुपसर्गादिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निषिध्यते। बाधो विहृतिः। इति दुर्गादासः॥

पस, इ क नाशे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां परं सकं-सेट्।) नाशः इह नर्थोकरणम्। इ क, पंसयति पापं गङ्गा। इति दुर्गादासः॥

पस, क बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं सेट्।) क पासयति। पृथक्पाठादयं न चित्। अन्यथा पस कि अ इत्यनेनैवेष सिद्धे पृथक्पाठोऽनर्थकः स्यात्। इति दुर्गादासः॥

पस, अ बाधे। ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां उभं सकं-सेट्।) अ, पसति पसते। इति दुर्गादासः॥

पस्त्यं, क्ली, (अपस्त्यायन्ति सङ्घीभूय तिष्ठन्ति जीवा यत्र। अप+स्त्यै सङ्घातशब्दयोः+"आतश्चोपसर्गे।" ३। १। १३६। इति कः। उपसर्गस्याकारलोपो निपातनात्।) गृहम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ५६॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०। ६६। ११। [सूर्य्याय॥")

प्र पस्त्यमसुर हर्य्यतं गोरावित्किधि हरये

पह्लवः, पुं, श्मश्रुधारिम्लेच्छजातिविशेषः। तस्य विवरणं यथा, हरिवंशे। १४। १५—२६।

"सगरस्तां प्रतिज्ञाय गुरोर्वाक्यं निशम्य च।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेषान्यत्वं चकार ह॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत्।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानामशेषतः॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः।
निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना॥
शका यवनकाश्चौजाः पारदाः पह्लवास्तथा।
कोलाः सर्पाः समहिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः॥
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात। धर्म्मस्तेषां निरासतः।
वशिष्ठवचनाद्राजन्! सगरेण महात्मना॥"

(क्वचित् पह्लवः पाठोऽपि दृश्यते। यथा, गौः रामायणे। १। ५५। १८।

"तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशोनृप।
अनाशयन् बलं सर्व्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः॥")

पह्लिका, स्त्री, वारिप्रस्थी। इति शब्दमाला॥

पा, पाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) अस्येव पिबादेशः। पिबति पयः पान्यः। इति दुर्गादासः॥

पा, ल रक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं सकं-अनिट्।) ल, पाति। इति दुर्गादासः॥

पाः, त्रि, (पिबतीति । पा पाने + क्विप् ।) पानकर्त्ता ॥ (पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + क्विप् ।) रक्षणकर्त्ता । ("विश्वं पातीति विश्वपाः ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

पांशवः, पुं, (पांशोर्लवणविशेषस्य विकारः । पांशु + अण् ।) लवणविशेषः । पाङ्गा लोन इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः । रोमकम्२ औद्भिज्जम्३ वसुकम् ४ वसुपांसुः ५ ऊषरजम् ६ औषरम् ७ रेरिणम्८ औचेम् ९ मरुम् १० । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । दाहशोषकरत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तश्लेष्मकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः॥

"औद्भिदं पांशुलवणं यत्स्यात् भूमितः स्वयम् ।
क्षारं गुरु कटु स्निग्धं श्लेष्मलं वातनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पांसुः, पुं, (पंसयति नाशयति आत्मानमिति । पंसि नाशने + "अर्त्तिडिभ्यीकमीति ।" उणां । १ । २८ । इति कुः दीर्घश्च ।) धूलिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १०२ ।
"कणाश्चैवोनिले राशौ दिवा पांसुमरुह्नने ।
एतौ वर्त्मन्यनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥")
तस्यार्थश्चिरसञ्चितगोमयः । सार इति भाषा ॥ इति मेदिनी । सौ, ११ ॥ पर्पटः । कर्पूरविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दन्त्यसकारान्तोऽपि दृश्यते ॥)

पांसुकासीसं, क्ली, (पांसुरिव कासीसम् ।) कासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांसुकुली, स्त्री, (पांसुना कीलति आकुलीभवतीति । कुल + कः । ततः स्त्रियां ङीष् ।) राजमार्गः । यथा । "रथ्या पांसुकुली भवेत् ।" इति हारावली । ११२ ॥

पांसुकूलं, क्ली, (पांशोः कूलमिव ।) अनामपट्टोलिका । यथा, चिकाण्डशेषे ।
"ग्रामनं धर्म्मकीलः स्यान्मृतिः श्रद्धाग्रामनम् ।
पट्टोलिका कूलप्रकीला पांसुकूलं न कस्यचित्॥"

पांसुचत्वरः, पुं, (पांसुभिश्चत्वर इव ।) धनोपलः । इति शब्दमाला ॥

पांसुचन्दनः, पुं, (पांसुस्थिताभसारजश्चन्दनमिव यस्य ।) शिवः । इति चिकाण्डशेषः ॥

पांसुचामरः, पुं, (पांसुर्धूलिश्चामर इव यस्य ।) पटवासः । इति जटाधरः ॥ तोषु इति भाषा ॥ (पांसौ दूर्व्वे चामर इव यस्य ।) दूर्व्वाच्छादितवटी भूमिः । वसुधिपकः । प्रणामा । पुरोटिः । धूलिगुच्छकः ।इति मेदिनी । रे,३०५ ॥

पांसुजं, क्ली, (पांशोर्जायते इति । पांसु + जन् + डः ।) पांशुलवणम् । पाङ्गा लोन इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । ऊषम् २ औद्भिदम् ३ । पाक्यम् ४ लवणम् ५ पटु ६ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । भेदकत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पांसुपत्रं, क्ली, (पांसुः कर्पूर इव सुगन्धि पत्रमस्य ।) वास्तुकम् । इति शब्दमाला ॥

पांसुमर्दनः, पुं, (मृद्नातेरसाविति । मृद् + ल्युट् । मर्दनः । ततः पांसुः मर्दनो यत्र । यद्वा पांशोर्मर्दनं यत्र ।) केदारः । इति चिकाण्डशेषः ॥

पांसुरः, पुं, (पांसु शिरसश्चितगोमयादिकमुत्पत्तित्वेन राति । पांसु + रा + कः ।) दंशकः । डाँश इति भाषा ॥ पीठसर्पी । खञ्जः । इति हारावली । १२३ ॥ (पांसुरस्यास्तीति । "नद्यपांसुपाण्डुभ्यश्च ।" ५ । २ । १०७ । इत्यस्य वार्त्तिके इति रः । पांसुविशिष्टे, त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १७ ।
"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूढमस्य पांसु(सु)रे ॥")

पांसुरागिणी, स्त्री, (पांसुरागो विद्यतेऽस्याः । इनिः स्त्रियां ङीप् च ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांसुलः, पुं, (पांसुर्विद्यतेऽस्य । पांसु + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) खरः । पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ पुंश्चलः । ग्रामणीः । खड्गाङ्गम् । इति मेदिनी । ले, १०८ ॥ पूतिकः । कांटाकरञ्ज इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

पांसुयुक्ते त्रि । इति धरणिः ॥ (पांसुर्दोषः पापञ्च तद्युक्ते च त्रि । यथा, रघुः । २२ ।
"तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसु
सपांसुलानां धुरि कीर्त्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्म्मपत्नी
श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥")

पांसुला, स्त्री, (पांसुल + टाप् ।) कुलटा । भूमिः । इति शब्दरत्नावली ॥ केतकी । रजस्वला । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांसन, त्रि, (पंसयति गुणादिकं नाशयतीति । पंसि + ल्युः । बाहुलकात् दीर्घः ।) दूषकः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ३३ ॥
"निराधारोऽस्मि धर्म्मे मया राक्षसपांसन ! ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुनर्मा वनचारिणः ॥")

पांसुः, पुं, (पंसयतीति । पंसि नाशने + "अर्त्तिडिभ्यीकमीति ।" उणां । १ । २८ । इति कुः दीर्घश्च ।) धूलिः । (यथा, हैः रामायणे । २ । ८० । ६ ।
"अपरे पूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ।
निम्नभागांस्तथैवाशु समांश्चक्रुः समन्ततः ॥")
चिरसञ्चितगोमयम् । इत्युणादिकोषः भरतश्च ॥ सार इति भाषा ॥

पाकः, पुं, (पच्य + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् । तत्पर्य्यायः । पक्वा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८॥ रन्धनम् । स तु सप्तप्रकारो यथा,—
"भर्ज्जनं तलनं स्वेदः पचनं क्वथनं तथा ।
तान्दूरं पुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥"
भर्ज्जनं केवलपात्रे । तलनं स्नेहद्रव्ये । स्वेदनं वाष्पादौ । पचनं जले । क्वथनं सिक्थद्रवरसग्रहणे । तान्दूरं द्वारवद्धतप्रयत्ने । पुटपाकः ऊर्द्ध्वाधोज्वलितापे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

स्थालीमार्জ্জनाद्योदनपरीक्षान्तो व्यापारनिचयः पाकः । इति स्मृतिः ॥ * ॥ पाकभाजस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"नित्यं नूतनभाण्डेन कर्त्तव्यः पाक एव च ।
अथवा पक्षपर्य्यन्तं तत्स्थाप्यं मनीषिभिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥

पाककाले श्रद्धायामिदानिषेधो यथा,—
"श्रद्धायामिश्च यो दद्यात् पाककाले विशेषतः ।
श्रद्धापक्वं भवेदन्नं ब्राह्मणः श्रद्धतामियात् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

एकोद्दिष्टश्राद्धे तस्य नित्यत्वं यथा,—
"एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पार्व्वणेन सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदहःसमुपोषणम् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥

तस्य विधिर्यथा,—
"पूर्ब्बाह्णाभिमुखो भूत्वा उत्तराह्णाभिमुखेन वा ।
पत्नीदक्षश्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्ज्जयेत् ॥
अपराह्णाभिमुखे पक्वमन्नाद्यं विजानता ।
पूर्ब्बाभिमुखो धर्म्मकामः श्रीकामश्चोत्तराभिमुखे पतिकामश्च पश्चिमे ।
रोगान्वाभिमुखे पक्वा दरिद्रो जायते नरः ॥
यदा तु व्यायसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
ताम्रे पक्वा चक्षुर्हानिर्मणौ भवति वै क्षयम् ॥
पित्तघ्ने पक्वमन्नञ्च पित्तरोगं यशस्विनि ! ।
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीप्सितम् ॥
वातघ्नेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया ।
असगोत्रेण यत् पक्वं श्रोत्रियं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वन्तथैव च ।
पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
उदुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
प्रालेन करमर्दस्य उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्वान्नं नैव भक्षीत भुक्त्वा रात्रिमुपावसेत् ।
गर्हितान्नमवीरान्नं भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ।
अप्रजा या तु वनिता नाश्नीयादेव तद्गृहे ॥
प्रालकालस्य पक्वान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिञ्चशाकस्यैव वञ्जावारुणकस्य च ।
भेरण्डप्रालमूलैर्वापि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम् ॥
यदा स्तम्भयपात्रे तु पक्वं वै सार्व्वकालिकम् ।
मासे पक्षे तथार्द्धे च तत्पाकं विसृजेत् गृही ॥
धनुः पाके तथा सिंहे मिथुने वा वरानने ! ।
यः कुर्य्याद्भोजनं देवि ! कृच्छ्रमेव विशुध्यति ॥
एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत् ॥"
इति मत्स्यसूक्ते ४२ पटलः ॥ * ॥

परिभाषणं । (यथा, मार्कण्डेये । ७० । ३४ ।
"स्वकर्म्मफलपाकेन भर्त्तुस्तस्य महात्मनः ।
वियोजिताहं तत्रैतुरयमासीन् निशाचरः ॥"
पिबति क्षुन्नादिकं इति । पा पाने + "इण्भीकापाशल्लातिमर्च्छिभ्यः कन् ।" उणां । ३ । ४३ । इति कन् ।) शिग्रुः । जरसा केशस्य शौक्ल्यम् । स्याल्लादि । इति मेदिनी । के, २८ ॥

पेचक:। राक्षादि। भक्ष:। भीति:। इति शब्द-रत्नावली॥ देत्य:। इति हेमचन्द्र:। २।८८॥ (यथा, भागवते। ७। २। ४।
"भो भो दानवदैतेया! द्विमूर्द्धन्! शम्ब! शम्बर!। शतबाहो! हयग्रीव! नमुचे! पाक! इल्वल!॥" पिबतीति। पा+"इगुपधज्ञाकृपीति।" उणा ३। ४३। इति कन्।) पानकर्त्तरि त्रि॥

पाकफलाक्षा:, पुं, (पाके क्षणं फले यस्य।) क्षणा-फलपाक:। पानी आमला। इति शब्द-चन्द्रिका॥

पाकफलाफल:, पुं, (पाके क्षणं फलं यस्य।) पाकफलाक्षा:। इति शब्दमाला॥

पाकज, क्ली, (पाकात् जायते इति पाक+ जन्+ड।) काचलवणम्। परिणामशूलम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ (पाकजाते त्रि। यथा, भाषापरिच्छेदे। ३६।
"स्वर्गोक्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाग्नीतपाकज:॥")

पाकपुटी, स्त्री, (पाकाय पुटी।) कुम्भशाला। इति हेमचन्द्र:। ४।६६६॥ पोयानू इति भाषा॥

पाकफल:, पुं, (पाकक्षणं फलमस्य।) फलपाक:। इति शब्दचन्द्रिका॥ पानी आमला इति भाषा॥

पाकभाण्ड, क्ली, (पाकाय पाकस्य वा भाण्डम्।) पाकपात्रम्। यथा,—
"यस्य यस्य तु वर्णस्य यदुक्तं स्यात्
पञ्चिमन्त्रत:।
स तत्र गृहशुद्धिञ्च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपि॥
पञ्चिमन्त्रत: अग्नौचान्तादिम्। गृहशुद्धिं प्राक्तनपाकभाण्डत्यागोल्लेपनादिना।" इति शुद्धि-तत्त्वम्॥

पाकमत्स्य:, पुं, (पाक: पाकयुक्तो मत्स्यो यत्र।) मत्स्ययज्ञभेदम्। तत्पर्य्याय:। मत्स्यलम् २। इति शब्दचन्द्रिका॥ (मसृणजातमत्स्य-विशेष:। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये। "तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्य-निरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहा-मीनराजीवप्रभृतय: सामुद्रा:॥" कीटविशेष:। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये।
"पद्मकीटा दृष्टभिको मकर: शूलपाटक:।
पक्षालक: पाकमत्स्य: क्षणात्तुष्टोऽथ गर्दभो॥")

पाकयज्ञ:, पुं, (पाकसाध्यो यज्ञ:। शाकपार्थिव वत् समास:।) वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादीनां होम:। चरुहोमाङ्गककर्म्म। यथा,—
"प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहस:॥"
इति तिथितत्त्वम्॥
(ब्रह्मयज्ञादये पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेव होमबलिकर्म्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्मका-श्चत्वार: पाकयज्ञा:। यथा, मनु:। २। ८६।
"ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विता:।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्॥"
अष्टकादयोऽपि पाकयज्ञा:। यथा, तत्रैव। २। १४३।

"अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान्। य: करोति दृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते॥"
"अष्टकादीन् पाकयज्ञान्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट:॥)

पाकयज्ञिक:, पुं, (पाकयज्ञं करोतीति। पाकयज्ञ+ठक्।) पाकयज्ञकर्त्ता। (पाकयज्ञस्य व्याख्यान स्तत्र भवो वा। "क्रतुयज्ञेभ्यश्च।" ४। ३। ६८। इति ठञ्। पाकयज्ञव्याख्यानग्रन्थ:। पाकयज्ञभवश्च। इति व्याकरणम्॥)

पाकरञ्जन, क्ली, (पाकं पच्यमानं रञ्जयतीति। रञ्ज+णिच्+ल्यु:।) तेजपत्रम्। इति शब्द-चन्द्रिका॥

पाकल, क्ली, (पाकं लातीति। ला+"आतो-ऽनुपसर्गे क:।" ३। २। ३। इति क:।) कुष्ठौ-षधि:। इत्यमर:। २। ४। १२६॥

पाकल:, पुं, (पाक+ला+क:।) कुक्कुरज्वर:। इति मेदिनी। ले, १०८॥ बोधनद्वयम। अनिल:। अनल:। इति विश्व:॥ व्रणादि-कारिणि, त्रि॥

पाकलि:, स्त्री, (पाक+ला+इन्।) वृक्ष-विशेष:। इति रत्नमाला। रोहिणीति केचित्॥

पाकली, स्त्री, (पाकलि+ङीष्।) कर्कटी। इति शब्दमाला॥

पाकशाला, स्त्री, (पाकस्य शाला गृहम्।) रन्धनगृहम्। तत्पर्य्याय:। रसवती २। इति जटाधर:॥ पाकस्थानम्३ महानसम् ४। इत्य-मर:। २। ६। २७॥ अग्निकोणे तस्या: कर्त्तव्यता। यथा,—
"प्राच्यां दिशि स्नानगृहमाग्नेय्यां पचनालयम्।
भोजनगृहं वायुभागे सभागृहम्।
भाण्डारसदनं सौम्ये त्वैशान्यां देवतालयम्॥"
इति मुहूर्त्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधारायां कश्यपवचनम्॥

पाकशासन:, पुं, (शास्तीति। शास+ल्यु:। तत: पाकस्य तदाख्यया प्रसिद्धस्य असुरस्य शासन: शास्ता।) इन्द्र:। इत्यमर:। १।१।४४॥ तन्नाम कारणं यथा, वामनपुराणे।
"पाकं जघान तीक्ष्णाग्रैर्म्मार्गणै: कङ्कवाससै:।
तत्र नाम विभुर्लेभे शासनत्वाच्छक्रनैर्ऋतै:।
पाकशासनतां शक्र: सर्व्वामरपतिर्व्विभु:॥"

पाकशासनि:, पुं, (पाकशासनस्यापत्यम्। "अत इञ्।" ४।१। ६५। इति इञ्।) इन्द्रपुत्र:। जयन्त:। इत्यमर:। १। १। ४६॥ (अर्জ্জुन:। यथा, महाभारते। १। १३७। ८।
"सोऽब्रवीन्मेघगम्भीरस्वरेण वदतांवर:।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं साधिज्ञ: पाकशासनिम्॥")

पाकशुक्ला, स्त्री, (पाके परिणामे शुक्ला।) खड़ी। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"पाकशुक्ला गिलाधातु: कठिनी ककखटीखड़ी॥"

पाकस्थान, क्ली, (पाकस्य स्थानम्।) महानसम्। इत्यमर:। २। ६। २७॥

पाकाह्वा, स्त्री, (पाक+अजादित्वात् टाप्। बालिका। इति जटाधर:॥

पाकारि:, पुं, (पाकं ऋच्छतीति। ऋ गतौ+ इन्।) श्वेतकाञ्चनम्। इति रत्नमाला॥

पाकिम, त्रि, (पाकेन निर्व्वृत्तम्। पाक+भाव-प्रत्ययन्तादिमप्।) पक्किमम्। पाकेन निष्प-न्नम्। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, सुश्रुते। सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये।
"मेदोघ्न: पाकिम: शारो मूत्रवस्तिविशोधन:॥")

पाकुक:, पुं, (पचतीति। पच पाके+"पचि-नशियजिमन्दिमुदिभ्यो डुकन्।" उणा। २। ३०। इति डुकन् कादेशश्च।) सूपकार:। इत्यु-णादिकोष:॥

पाक्य, क्ली, (पच्यतेऽनेन। पच्+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्। "चजो: कुघिण्यतो:।" ७।३।५२। इति कुत्वम्।) विड्लवणम्। इत्यमर:। २। ६। ४२॥ पांसुलवणम्। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते। १।४२।
"सैन्धवसौवर्च्चलविड्पाक्यरोमकसामुद्रकपाक्यम्
यवक्षारोषक्षुतसुवर्च्चिकाप्रभृतीनि समासेन लवणो वर्ग:॥" पचनीये, त्रि। यथा, चक्रपाणि-संग्रहे ज्वराधिकारे पित्तज्वरचिकित्सायाम्।
"अवश्यायायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम्॥")

पाक्य:, पुं, (पच्+ण्यत् कुत्वञ्च।) यवक्षार:। इत्यमर:। २। ६। १०६॥

पाक्षायण:, त्रि, (पक्षस्यायं पक्षे भव: पक्षेण निर्व्वृत्त इति वा। पक्ष+"युष्मदस्मदष्ठञिति।" ४। २। ८०। इति फक्।) पक्षसम्बन्धी। पक्षे भव:। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

पाक्षिक:, त्रि, (पक्षे निष्पन्नोति। पक्ष+ठक्।) पक्षपाती। यथा,—
"स को राजा न शास्ता य: प्रजाबधञ्च
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याय:॥
(पक्षिणो हन्तीति। "पक्षिमत्स्यमृगान् हन्सि।" ३। ४। ३५। इति ठक्।) पक्षिघातक:॥ (पक्षे पक्षान्तरे भवतीति। पक्षकालभव:॥ पक्षेण निर्व्वृत्त इति। पक्ष+ठञ्। पक्षसाध्य:। इति श्रुतपक्षिलक्षोऽर्थ:॥)

पाक्षण्ड:, पुं, (पातीति। पा+क्विप्। पाक्ष्यौ-धर्म्मस्तं खण्डयतीति। खण्ड् भेदने+पचा-द्यच्। यदुक्तम्।
"पालनाच्च त्रयीधर्म्म: पाशब्देन निगद्यते।
तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाक्षण्डास्तेन हेतुना।
नानाव्रतधरा नानावेषा: पाक्षण्डिनो मता:॥")
पाषण्ड:। इत्यमरटीकायां भानुदीक्षित:॥

पागल:, पुं, (पा रक्षणे+ ग्रसात् गलति व्याप्त-रक्षणात् विच्युतो भवतीति। गल्+अच्।) उन्मत्त:। वातुल:। यथा,—
"पागलायाङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च।
जड़ाय चैव मूर्खाय क्लीबतुल्याय पापिने।
ब्रह्महत्यां लभेत् मोहात् य: स्वकन्यां ददाति च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्याय:॥

पाचकं, क्ली, (पचतीति । पच् + ण्वुल् । पित्त-रसेन भुक्तद्रव्यपचनादस्य तथात्वम् ।) पित्त-विशेषः । यथा, —

"पाचकं भ्राजकश्चैव रञ्जकालोचकौ तथा ।
साधकश्चैव पञ्चैते पित्तनामान्यनुक्रमात् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाचकादीनां स्थानान्याह ।

"अग्न्याशये यकृत्प्लीह्नोर्हृदये लोचनद्वये ।
त्वचि सर्व्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥"

अथ तेषां कर्म्माण्याह ।

"पाचकं पचते भुक्तं शेषाग्निबलवर्द्धनम् ।
रसमूत्रपुरीषाणि विवेचयति नित्यशः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

("पित्तं पक्वाशयस्थं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।
पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोदयात् ॥
तत्तद्द्रवत्वं पाकादिकर्म्मणानलशब्दितम् ।
पक्त्वन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ॥
तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वादशाध्याये ॥)

पाचकः, पुं, (पचतीति । पच् + ण्वुल् ।) अग्निः । इति हलायुधः ॥ ("तच्चाहृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति विवेचयति च रसदोषमूत्रपुरीषाणि तत्रस्थमेव चाग्निमूष्मा शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्म्मणानुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने एकविंशेऽध्याये ॥) त्रि, सूपकारः । पाककर्त्ता । यथा, —

"पुष्पपीतगुणोपेतः प्राप्तस्तौ मिष्टपाचकः ।
शूरश्च काठनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥"

इति भागवतम् ॥

अन्नादिपाककारकौषधादिश्च ॥

पाचनं, क्ली, (पाथतेऽनेनेति । पच् + णिच् + करणे ल्युट् ।) प्रायश्चित्तम् । इति मेदिनी । ने, ८० ॥ दीपपाचकक्काथौषधम् । तस्य दान-कालः । यथा, सारकौमुद्याम् ।

"ज्वरितं षड्हैर्लीतं लघुभ्रमितभोजितम् ।
सप्ताहात् परतोऽस्वेद्यं मामं स्यात् पाचनं ज्वरे ॥"

सर्व्वेषां पाचनद्रव्याणां परिभाषा यथा

"दशरत्तिकमाषेण गृहीत्वा तोलकद्वयम् ।
दत्त्वाम्भः षोड़शगुणं याद्यं पादावशेषितम् ॥"

इति परिभाषा ॥

अथ सर्व्वज्वरे पाचनम् ।

"नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं वृहतीद्वयम् ।
दद्यात् पाचनकं पूर्व्वं ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥"

इति नागरादि ॥ १ ॥

अथ वातिकज्वरे ।

"बिल्वादिपञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिकज्वरे ॥"

इति बिल्वादिपञ्चमूली ॥ २ ॥

"पाचनं पिप्पलीमूलगुडूच्यो विश्वजोऽथवा ॥"

इति पिप्पलीमूलादि ॥ ३ ॥

"किरातास्थाष्टनोदीच्यवृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
सस्थिराकलसीबिल्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥"

इति किरातादि ॥ ४ ॥

"रास्ना वृहतीद्वयं हरु सरलं शैलवालुकम् ।
कषायः शर्करायुक्तो वातज्वरापहः ॥"

इति रास्नादि ॥ ५ ॥

"बिल्वादिपञ्चमूली च गुडूच्यामलके तथा ।
कुस्तुम्बुरुसमो लेप्य कषायो वातिके ज्वरे ॥"

इति बिल्वादिपञ्चमूल्यादि ॥ ६ ॥

"पिप्पलीशारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरेणुभिः ।
क्वाथः कषायः सगुड़ो हन्याच्छमनं ज्वरम् ॥"

इति पिप्पल्यादि ॥ ७ ॥

"गुड़ूची शारिवा द्राक्षा शतपुष्पा पुनर्नवा ।
सगुड़ोऽयं कषायः स्याद्वातज्वरविनाशनः ॥"

इति गुड़ूच्यादि ॥ ८ ॥

"द्राक्षागुड़ूचीकाश्मर्य्यचायमाणाः सशारिवाः ।
निःक्वाथ्य सगुड़ं क्वाथं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥"

इति द्राक्षादि ॥ ९ ॥ *॥

अथ पैत्तिकज्वरे ।

"कलिङ्गं कटफलं मुस्तं पाठातिक्तकरोहिणी ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥"

इति कलिङ्गादि ॥ १० ॥

"सचौद्रं पाचनं पैत्ते तिक्ताब्दिन्द्रयवैः पृतम् ॥"

इति तिक्तादि ॥ ११ ॥

"लोध्रोत्पलाम्बष्ठापद्मशारिवाणां सशर्करः ।
क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥"

इति लोध्रादि ॥ १२ ॥ १३ ॥

"पटोलयवनिःक्वाथो मधुना मधुरीकृतः ।
तीव्रपित्तज्वरामर्द्दी पानात्तृड्दाहनाशनः ॥"

इति यवपटोलम् ॥ १४ ॥

"दुरालभापर्पटकप्रियङ्गु-
भूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् ।
जलं पिबेच्छर्करयावगाढं
तृष्णासपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥"

इति दुरालभादि ॥१५॥

"त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च ।
किराततिक्तकं मुस्तं मधुकं सविभीतकम् ॥
सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरनिवर्हणम् ॥"

इति त्रायमाणादि ॥ १६ ॥

"वृद्दीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणीसमाः ।
अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥"

इति वृद्दीकादि ॥ १७ ॥

"शुक्लः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युज्यते चन्दनोदीच्यनागरैः ॥"

इति पर्पटकादि ॥ १८ ॥

"बिल्वाम्बुपर्पटोशीरघनचन्दनसाधितम् ।
दद्यात् सुशीतलं वारि कटुकृद्दिज्वरदाहनुत् ॥"

इति बिल्वादि ॥ १९ ॥

"पर्पटाम्बुतधात्रीणां क्वाथः पित्तज्वरं जयेत् ॥"

इति पर्पटादि ॥ २० ॥

"द्राक्षारम्बधयोश्चापि ॥ २१ ॥ काश्मर्य्यस्याथवा पुनः ॥ २२ ॥

द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्ता-
क्वाथं ससंपाकफलं विदध्यात् ।
प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहशोष-
तृष्णान्विते पित्तभवे ज्वरे तु ॥"

इति द्राक्षादि ॥ २३ ॥

"युक्तं धन्याकजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् ।
अन्तर्दाहं शमयत्यचिराद्दरमरूढ़मपि ॥"२४॥

अथ कफज्वरे ।

"मातुलुङ्गशिफाविश्वव्रह्मीग्रन्थिकसंयुतम् ।
कफज्वरेष्वम्बु सक्षारं पाचनं वा कणादिकम् ॥"

इति मातुलुङ्गादि ॥ २५ ॥

"कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रेतिविषे वचाम् ।
कुष्ठमिन्द्रयवं मूर्व्वां पटोलञ्चापि साधितम् ॥
पिबेन्मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं श्लैष्मिके ज्वरे ॥"

इति कटुकादि ॥ २६ ॥

"निम्बविश्वाब्दतादारुवृषटीभूनिम्बपौष्करम् ।
पिप्पलीं वृहतीं चेति क्वाथो हन्ति कफज्वरम् ॥"

इति निम्बादि ॥ २७ ॥

"सिन्धुवारदलक्वाथं श्लेष्मणं कफजे ज्वरे ।
अङ्गयोश्च बले क्षीणे कर्णे वा पिप्पलिं पिबेत् ॥"

इति सिन्धुवारादि ॥ २८ ॥

"आमलक्यभया क्षौद्रा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।
सर्व्वज्वरकफातङ्कभेदी दीपनपाचनः ॥"

इति आमलक्यादि ॥ २९ ॥

"त्रिफलापटोलवासाच्छिन्नरुहातिक्तरोहिणी-
षड्ग्रन्थाः ॥"

इति त्रिफलादि ॥ ३० ॥

"मधुनाश्वत्थसप्तत्यै दग्धमूली वासकस्य वा
क्वाथः ॥"३१ ॥

"मुस्तं वत्सकबीजानि त्रिफला कटुरोहिणी ।
पटूषकाणि च क्वाथः कफज्वरविनाशनः ॥"

इति मुस्तादि ॥ ३२ ॥ * ॥

अथ वातपैत्तिकज्वरे ।

"संशुण्ठीधैषं हितं संशुण्ठमथ पाचनम् ॥
बिल्वाब्दतादारुभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमन्वितैः ।
क्षतः क्वाथो हन्त्यशु वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥"

इति नवाङ्गम् ॥ ३३ ॥

"त्रिफलाशाल्मलीराजवृक्षाट-रूषकैः ।
मृतमम्बु हरेत्तूर्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥"

इति त्रिफलादि ॥ ३४ ॥

"किराततिक्तकं मुस्तं द्राक्षामामलकीं घटीम् ।
निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वथितं सगुड़ं पिबेत् ॥"

इति किराततिक्तकादि ॥ ३५ ॥

"निदिग्धिकाबलाराम्राचायमाणाब्दतायुतैः ।
मधुरैर्विदलैः क्वाथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥"

इति निदिग्धिकादि ॥ ३६ ॥

"गुड़ूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ।
वातपित्तज्वरे देयं पञ्चभद्रमिदं शुभम् ॥"

इति पञ्चभद्रम् ॥ ३७ ॥

"मधुकं शारिवे द्राक्षा मधूकं चन्दनोत्पलम् ।
काश्मरी पद्मकं लोध्रं त्रिफलां पद्मकेशरम् ॥
पटूषकं वृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं तत् पीतं युधितं निशि ॥
वातपित्तज्वरदाहं तृष्णामूर्च्छाविमिभ्रमान् ।
ग्रमयेदक्तपित्तञ्च जीमूतानिव मारुतः ॥"

इति मधुकादि ॥ ३८ ॥ * ॥

अथ पित्तश्लेष्मिकज्वरे ।

"पटोलं चन्दनं मुस्तं वातिक्तापाठाम्बुनागराः ।
पित्तश्लेष्मानिलच्छर्दिज्वरकण्डूविषा[illegible] ॥"

इति पटोलादि ॥ ३९ ॥

"गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ॥
तृष्णासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥"

इति गुडूच्यादि ॥ ४० ॥

"किरातं नागरं मुस्तं गुडूचीञ्च कणा धकं ।
पाठोदीच्यम्बुगालेस्तु सह पित्ताधिकं पिबेत् ॥"

इति चातुर्भद्रकपाठासप्तकौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

"गुडूची चन्दनं पद्मं नागरेन्द्रयवामकम् ।
त्र्यभयारग्वधोशीरं पाठा धान्याम्बुरोहिणी ॥
कषायं पाययेदेतत पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
पित्तश्लेष्महरं तन्द्रापिपासादाहनाशनम् ॥
विशूचिकानिलविषप्रसक्तिदोषप्रभवस्य च ।
गुडूच्यादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥"

इति गुडूच्यादिगणः ॥ ४३ ॥

"कण्टकार्य्यमृताभार्गी नागरेन्द्रयवामकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥
कषायं पाययेदेतत पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
दाहतृष्णारुचिच्छर्दिकासहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥"

इति कण्टकार्य्यादि ॥ ४४ ॥

"सपत्रपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।
कफपित्तज्वरं हन्ति सासृपित्तं सकामलम् ॥"

इति वासादि ॥ ४५ ॥

"पटोलं पित्तमर्दञ्च त्रिफला मधुकं बला ।
साधितोऽयं कषायः स्यात पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥"

इति पटोलादि ॥ ४६ ॥

"गुडूचीन्द्रयवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अष्टनाष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।
तृष्णासारोचकच्छर्दिहृल्लासादाहनिवारणः ॥"

इति अष्टनाष्टकम् ॥ ४७ ॥

"पटोलत्रयवधान्याकमुन्नामलकचन्दनम् ।"
पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरलटकर्दिदाहनुत् ॥"

इति पटोलादि ॥ ४८ ॥

क्षुद्राम्रनाभ्यां सह नागरेण
सपुष्करैरेति किराततिक्तम् ।
पिबेत् कषायं त्विह पञ्चतिक्तं
ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम् ॥"

इति क्षुद्रादि ॥ ४९ ॥

इति पित्तश्लेष्मिकज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ वातश्लेष्मिकज्वरे ।

"दीपनं कफविच्छर्दि वातपित्तानुलोमनम् ।
ज्वरघ्नं पाचनं भेदि ग्रहणं धान्यपटोलयोः ॥"

इति धान्यपटोलम् ॥ ५० ॥

"मुस्तनागरभूनिम्बं त्रयमेतत्त्रिकार्षिकम् ।

कफवातप्रशमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥"५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यं चित्रकनागरम् ।
दीपनीयः ग्रहणो वर्गः कफानिलगदापहः ॥"

इति पञ्चकोलम् ॥ ५२ ॥

"पिप्पलीभिः ग्रहणं तोयमनभिष्यन्दि दीपनम् ।
वातश्लेष्मविकारघ्नं प्रौढज्वरविनाशनम् ॥"

इति पिप्पलीक्वाथः ॥ ५३ ॥

"व्याघ्रबध्न्यत्रिकमुस्ततिक्ता-
हरीतकीभिः कथितः कषायः ।
सामे सशूले कफवातयुक्ते
ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥"

इति व्याघ्रबध्न्यादि ॥ ५४ ॥

"क्षुद्राम्रतानागरपुष्करास्थैः
क्वथः कषायः कफमारुतोत्थे ।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुक्करे
ज्वरे चिरोषप्रभवे च ग्रस्यते ॥"

इति क्षुद्रादि ॥ ५५ ॥

"दशमूलीरसः पेयः कणायुक्तः कफानिले ।
अविपाकेऽतितन्द्रायां पार्श्वरुक्श्वासकासके ॥"

इति दशमूलम् ॥ ५६ ॥

"मुस्तं पर्पटकं शुण्ठी गुडूची सदरालभा ।
कफवातारुचिच्छर्दिदाहश्वासज्वरापहा ॥"

इति मुस्तादि ॥ ५७ ॥

"दारुपर्पटभार्य्यम्बुवचाधन्याककट्फलैः ।
साभयाविश्वपूतीकैः क्वाथो हिक्कामधूत्कटः ॥
कफवातज्वरं पीतो हिक्काश्वासगलग्रहान् ।
कासग्लेष्मप्रसेकांश्च हन्यात् तरुमिवाग्निः ॥"

इति दार्व्यादि ॥ ५८ ॥ * ॥

अथ त्रिदोषजज्वरे ।

"पञ्चमूलीकिरातादिर्गणो योज्यस्त्रिदोषजे ।
पित्तोत्कटे च मधुना कफार्ते च कफोत्कटे ॥"

इति चतुर्भद्रपञ्चमूलम् ॥ ५९ ॥

"बिल्वप्रयोगाकगाम्भारीपाटलागम्भिकारिकाः ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥"

इति बृहत्पञ्चमूली ॥ ६० ॥

"शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
वातपित्तज्वरहरं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥"

इति स्वल्पपञ्चमूली ॥ ६१ ॥

"उभयं दशमूलञ्च सन्निपातज्वरापहम् ।
कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च ग्रस्यते ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनम् ॥"

इति दशमूलम् ॥ ६२ ॥

"चिरज्वरे वातकफोल्वणे वा
त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः
शुद्ध्यर्थिने वा त्रिकृता विमिश्रः ॥"

इति चतुर्दशाङ्गम् ॥ ६३ ॥

"दशमूलं पृश्नि पौष्करं सदरालभम् ।
भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृल्लासपार्श्वार्तिश्वासहिक्कावमीहरः ॥"

इति वातश्लेष्महरोऽष्टादशाङ्गः ॥ ६४ ॥

"भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाढ्य-
तिक्तेन्द्रबीजधनिकैभकणाकषायः ।
तन्द्रीपलापकमनारुचिदाहमोह-
श्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥"

इति अष्टादशाङ्गम् ॥ ६५ ॥

"मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् ।
त्रिफला धन्वयासञ्च नीली कम्पिल्लकं त्रिवृत् ॥
किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी ।
मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्तादौ गण उच्यते ॥
अष्टादशाङ्गमुद्दिष्टमेतद्धा सन्निपातनुत् ।
पित्तोत्तरे सन्निपाते हितमेतदुदाहृतं मनीषिभिः ॥
मध्यास्तम्भ उरोघात उरःपार्श्वशिरोग्रहे ॥
६६ ॥

द्राक्षाम्रता शुण्ठी गुडूची मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदरालभम् ॥
उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका ।
एकैकं पित्तमर्दञ्च दशाष्टाङ्गमिदं शुभम् ॥
जीर्णज्वरारुचिश्यामकामश्वयथुनाशनम् ॥"

इति अपराष्टादशाङ्गम् ॥ ६७ ॥

"शुण्ठी पुष्करमूलञ्च व्याघ्री गुडूची दुरालभा ।
गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥
एष शुण्ठ्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिश्वासे तन्द्रायां ग्रस्यते ॥"

इति शुण्ठ्यादि ॥ ६८ ॥

"बृहत्यौ पुष्करं भार्गी शुण्ठी गुडूची दुरालभा ।
वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥
बृहत्यादिगणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।
कासादिषु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेषु च ॥"

इति बृहत्यादिगणः ॥ ६९ ॥

"भार्गी पुष्करमूलञ्च राजावित्त्वयमानिकाः ।
नागरं शृङ्गमूलञ्च पिप्पलीश्वासु साधयेत् ॥
सन्निपातज्वरे दैर्घ्ये हृत्पार्श्वशिरोग्रहेषूल्बणेषु ।
कासश्वासाग्निमान्द्येषु [illegible] विनिर्दिशेत् ॥"

इति भार्ग्यादि ॥ ७० ॥

"द्विपञ्चमूली षड्ग्रन्था विश्वौषधवरीद्वयम् ।
कफवातहरः क्वाथः सन्निपातहरः परः ॥"

इति द्विपञ्चमूल्यादि ॥ ७१ ॥

"कारवीपुष्करैरण्डयवनीनागराम्बुताः ।
दशमूलीशुण्ठीबृहतीद्वयभार्गीपुनर्नवाः ॥
तुल्या सर्वैश्च निष्क्वाथ्य पीतश्चैतोविशोधनः ।
अभिन्यासं ज्वरं घोरमाशु हन्ति समुद्भवम् ॥"

इति दशमूलादि ॥ ७२ ॥

"मातुलुङ्गाग्रमभिहत्य व्याघ्रीपाठोरुवूकजः ।
क्वाथो लवणसञ्चाढ्योऽभिन्यासानाहशूलनुत् ॥"

इति मातुलुङ्गादि ॥ ७३ ॥

"कण्टकारीधकक्षत्यासहिक्कामन्त्यासपीडितः ।
मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूलाम्भसा पिबेत् ॥"

इति मातुलुङ्गार्द्रकरसयुक्तदशमूलम् ॥ ७४ ॥

"व्योषाम्बत्रिफलानिम्बपटोलारिष्टवासकैः ।
भूनिम्बाम्रतयासैश्च चिरोषज्वरनुत् जलम् ॥"

इति व्योषादि ॥ ७५ ॥

"चिरहृद्ग्रहपार्श्वार्तित्रिफलाकटुकारग्वधैः कृतः ।

मन्तारो भेदनः काथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥"
इति चित्रकादि ॥ ७६ ॥

अथ जीर्णज्वरे ।
"निदिग्धिकानागरकाम्बलानां
काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वरारोचककासशूल-
श्वासामिमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥
हन्तार्शोगामयं प्रायः सायं तेनायमिष्यते ॥"
इति निदिग्धादि ॥ ७७ ॥

"पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथश्चिरुरुहोद्भवः ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलीकृतोऽथवा ॥
कामाजीर्णारुचिश्वासहृत् पाण्डुक्रिमिरोगनुत्
॥ ७८ ॥

इति जीर्णज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ सन्तताद्विज्वरे ।
"मधूकं चन्दनं मुस्तं धात्री धान्यमपूरकम् ।
क्वथित्वा पटोलञ्च काथं समधुशर्करम् ॥
ज्वरं पञ्चविधं हन्यात् सन्तताद्यं सुदारुणम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ॥
आमं विपाचयत्याशु निरामं शमयत्यपि ॥"
इति मधूकाद्यम् ॥७६॥

"कलिङ्गकाः पटोलस्य पञ्च कटुकरोहिणी ॥८०॥
पटोलं शारिवामुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥८१॥
निम्बं पटोलं त्रिफला मृद्वीकां मुस्तवत्सकौ ॥
॥ ८२ ॥

किराततिक्तमन्तां चन्दनं विश्वभेषजम् ॥८३॥
गुडूच्यामलकं मुस्तम् ८४ व्यर्द्धश्लोकसमापनाः ।
कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
सन्ततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ।
गुडूचीमुस्तधात्रीणां कषायेवा समाशिकम् ॥
मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकराटकारिकाकाथः ।
पीतः सकणागुणः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥"
इति मुस्तादि ॥ ८५ ॥ * ॥

अथ तृतीयकज्वरे ।
"महौषधास्तामुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ।
काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥"
इति महौषधादि ॥ ८६ ॥

अथ चातुर्थकज्वरे ।
"वासाधात्रीस्थिरादारुपथ्यानागरसाधितः ।
सितामधुयुतः काथश्चातुर्थकनिवारणः ॥"८७॥

इति ज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ ज्वरातीसारे ।
"पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकास्तथा ।
जयन्त्याममतीसारं सज्वरं समहौषधाः ॥"
इति पाठादि ॥ ८८ ॥

"नागरातिविषामुस्तभूनिम्बास्तवत्सकैः ।
सज्वरहरः काथः सर्व्वातीसारनाशनः ॥"
इति नागरादि ॥ ८९ ॥

"श्वेतेरातिविषामुस्तविल्वधान्यकनागरैः ।
पिबेत् पिच्छाविबन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥
मरुतं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥"
इति श्वेतेरादि ॥ ९० ॥

"गुडूच्यतिविषाधान्यसुण्ठीबिल्वाब्दबालकैः ।
पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपद्मकैः ॥
कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।
तृष्णासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥"
इति हृद्गुडूच्यादि ॥ ९१ ॥

"उशीरं बालकं मुस्तं धन्याकं विश्वभेषजम् ।
समङ्गा धातकी लोध्रं बिल्वं दीपनपाचनम् ॥
हन्त्यरोचकपिच्छामं विषमं सातिवेदनम् ।
सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥"
इति उशीरादि ॥ ९२ ॥

"पञ्चमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः ।
पाठाभूनिम्बवीरकुटजत्वक्फलैः पृथक्तम् ॥
हन्ति सर्व्वातीसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।
सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात् सुदारुणम् ॥"
इति पञ्चमूल्यादि ॥ ९३ ॥

"कलिङ्गातिविषाशुण्ठीकिरातास्त्रयवासकम् ।
ज्वरातिसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः ॥"
इति कलिङ्गादि ॥ ९४ ॥

"वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ॥"
इति वत्सकादि ॥ ९५ ॥

"श्वदंष्ट्रा पिप्पलीधान्यं बिल्वं पाठायमानिका॥"
इति श्वदंष्ट्रादि ॥ ९६ ॥

"द्वावेतौ सिद्धियोगौ श्लोकार्द्धेनाभिभाषितौ ।
ज्वरातीसारशमनौ विशेषाद्दाहनाशनौ ॥
नागराम्बतभूनिम्बबिल्वबालकवत्सकैः ।
समुस्तातिविषोशीरैर्ज्वरातीसारनुच्छमम् ॥"
इति नागरादि ॥ ९७ ॥

"मुस्तकबिल्वातिविषापाठाभूनिम्ब-
वत्सकैः काथः ।
मकरध्वजगर्भयुतो ज्वरातिसारौ जयेद्घोरौ ॥"
इति मुस्तकादि ॥ ९८ ॥

"घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्य-
रोहिणीबिल्वैः ।
सेन्द्रयवैः पृथगमभिः सातीसारं ज्वरं जयति ॥"
इति घनादि ॥ ९९ ॥

"दशमूलीकषायेण विश्वभेषजमं पिबेत् ।
ज्वरे चैवातिसारे च सशोथे गृहणीगदे ॥"
इति दशमूलशुण्ठी ॥ १०० ॥

"किरातास्त्रातविश्वचन्दनोदीच्यवत्सकैः ।
शोथातीसारशमनं विशेषात् ज्वरनाशनम् ॥"
इति किरातादि ॥ १०१ ॥

इति ज्वरातीसाराधिकारः ॥ * ॥

अथातीसारे ।
"धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं बिल्वमेव च ।
आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ॥"
इति धान्यपञ्चकम् ॥ १०२ ॥

"इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पेयं शुण्ठी विना पुनः ॥"
इति धान्यचतुष्कम् ॥ १०३ ॥

"कच्चटदाडिमजम्बुपद्मटकपत्रबिल्वबीवरम् ।
जलधरनागरसहितं गङ्गाम्बुपिबेद्गिनौ दन्यात्॥
इति कच्चटादि ॥ १०४ ॥

"किरातातिक्तकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् ।
पिबेत् पित्तातिसारघ्नं सक्षौद्रं वेदनापहम् ॥"
इति किरासतिक्तकादि ॥ १०५ ॥

"कुटजत्वक्फलं मुस्तं क्वाथयित्वा जलं पिबेत् ।
अतीसारं जयेदाशु शर्करामधुयोजितम् ॥"
इति कुटजादि ॥ १०६ ॥

"बिल्वत्वक्शाल्मलिनिर्यूहः पीतः सक्षौद्रशर्करः ।
निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥"
इति बिल्वादिक्वाथः ॥ १०७ ॥

"पटोलयवधन्याकक्वाथः पेयः सुशीतलः ।
शर्करामधुसंमिश्रश्छर्द्यतीसारनाशनः ॥"
इति पटोलादिक्वाथः ॥ १०८ ॥

"कुटजं दाडिमं मुस्तं धातकी बिल्वबालकम् ।
लोध्रचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिबेत् ॥
सामे सशूले रक्ते च पिच्छास्रावे च शस्यते ।
कुटजादिरिति ख्यातः सर्व्वातीसारनाशनः ॥"
इति कुटजादि ॥ १०९ ॥

"समङ्गादिविधा मुस्तं बिल्वं धीवरधातकी ।
कुटजत्वक् फलं विश्वं क्वाथः सर्व्वातिसारजुत्॥"
इति समङ्गादि ॥ ११० ॥

"कुटजत्वक्कृतक्वाथो घनीभूतः सुशोभनः ।
लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्व्वातीसारनाशनः ॥"
इति कुटजक्वाथः ॥ १११ ॥

"सबल्वकः सातिविषः सबिल्वः
सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कषायः ।
सामे सशूले सह शोणिते च
चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥"
इति बल्वकादि ॥ ११२ ॥

"कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ।
सद्यो जयेदतीसारं मरक्तं दुर्निवारणम् ॥"
इति कुटजदाडिमम् ॥ ११३ ॥ * ॥

अथ ग्रहणग्याम् ।
"ग्रहणीमाश्रितं दोषमतीसारवदाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
नागरातिविषामुस्तक्वाथः स्यादामपाचनः ॥"
इति नागरादि ॥ ११४ ॥ * ॥

अथामिमान्द्ये ।
"बिल्वाभयागुडूचीनां कषायेण षडूषणम् ।
पिबेत् क्षौद्रयुतं मन्देऽग्नौ त्वक्पत्रसुरभीकृतम् ॥
पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ॥"
इति षडूषणबिल्वादि ॥ ११५ ॥ * ॥

अथामाजीर्णे ।
"धान्यनागरसंसिद्धं तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमाजीर्णप्रशमनं दीपनं वह्निशोधनम् ॥"
इति धान्यशुण्ठी ॥ ११६ ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगे ।
"फलत्रिकाम्बष्ठावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पाण्डुरोगं सकामलम्॥"
इति फलत्रिकादि ॥ ११७ ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते ।
"जलं खर्ज्जूरमृद्वीकामधूके: सपरूषके: ।
पृथक्पृथक् प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥"
इति खर्ज्जूरादिजलम् ॥ ११८ ॥ * ॥

अथ राजयक्ष्मणि ।
"धन्याकपिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् ।
पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥"
इति धन्याकादि ॥ ११६ ॥
"अश्वगन्धाऽऽढकीभीरुदशमूलीबलाऽतिषाः ।
पुष्करातिविषे व्योषं क्षयं क्षीररसाशिनः ॥"
इति अश्वगन्धादि ॥ १२० ॥
"दशमूलबलाराखापुष्करसुरदारुनागरैः क्वथितम् ।
पेयं पार्श्वांसशिरोरुक्च्यवनकासादिशान्तये
सलिलम् ॥"
इति दशमूलादि ॥ १२१ ॥
इति राजयक्ष्माधिकारः ॥ * ॥
अथ कासे ।
"पञ्चमूलीकृतः क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
रसान्नमश्नतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥"
इति पिप्पलीचूर्णयुक्तपञ्चमूली ॥ १२२ ॥
"पौष्करं कटफलं भार्गी पिप्पलीविश्वसाधितम् ।
पिबेत् क्वाथं कफोद्रेके कासे श्वासे च दुर्दये ॥"
इति पौष्करादि ॥ १२३ ॥
"पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥"
इति पिप्पलीचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२४ ॥
"कटफलं कर्कटशृंगी भार्गी मुस्तं धान्यं वचाभया ।
पद्मकं पर्पटकं मुण्डी सुराकुष्ठं जले पृथक् ॥
मधुशिग्रुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥"
इति कटफलादि ॥ १२५ ॥
"कण्टकारीकृतः क्वाथः सक्षौद्रः सर्वकासहा ॥"
इति कण्टकारीक्वाथः ॥ १२६ ॥
इति कासाधिकारः ॥ * ॥
अथ हिक्कायाम् ।
"अम्लतानागरफलश्रीव्याघ्रीपर्णीशृतासाधितक्वाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥"
इति अम्लतादि ॥ १२७ ॥
"दशमूलीकषायस्तु पुष्करेणावचूर्णितः ।
कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृच्छूलनाशनः ॥"
इति कुष्ठचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२८ ॥
"कुलत्थनागरव्याघ्रीवासाभिः क्वथितं जलम् ।
पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिवारणम् ॥"
इति कुलत्थादि ॥ १२९ ॥
"शृङ्गीमहौषधकणाघनपौष्करागै-
चूर्णं शटीमरिचशुण्ठिकया विमिश्रम् ।
क्वाथेन पीतमसनाशृषपञ्चमूल्याः
श्वासं व्यपोहति विनिहन्त्यतिदोषमुग्रम् ॥"
इति शृङ्गयादि ॥ १३० ॥
इति हिक्काश्वासाधिकारः ॥ * ॥
अथ छर्द्याम् ।
"कषायो भृष्टमुस्तस्य सलाजमधुशर्करः ।
निहन्याच्छर्दितीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥"
इति भृष्टमुस्तकषायः ॥ १३१ ॥
"गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलैः क्वथितं पिबेत् ।
क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु छर्दिं पित्तास्रसम्भवाम् ॥"
इति गुडूच्यादि ॥ १३२ ॥
"क्वाथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रश्छर्दिनाशनः ॥"
इति पर्पटक्वाथः ॥ १३३ ॥
"क्वतं गुडूच्या विधिवत् कषायं क्षिप्तसंशितम् ।
तिसृष्वपि भवेत् पथ्यं मात्रिकेण समायुतम् ॥
द्व्यादापोथितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् ।
कषायो योऽभिनिर्याति स पीतः ससुदाहृतः ॥"
इति गुडूचीपीतकषायः ॥ १३४ ॥
"श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः ।
पेयश्छर्द्दिभये पीतो दूर्व्या वा तण्डुलाम्बुना ॥"
इति बिल्वमूलगुडूचीकषायौ ॥ १३५ ॥
"जम्ब्वाम्रपल्लवगवेधुकबाल्यसेव्य-
द्वीवेरवारि पिबतो मधुनाल्पमल्पम् ।
छर्द्दिः प्रयाति शमनं बिसुगन्धियुक्ता
लोढ्रा निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा ॥"
इति जम्ब्यादिवारि ॥ १३६ ॥
इति छर्द्यधिकारः ॥ * ॥
अथ मूर्च्छायाम् ।
"महौषधाम्बुताक्षौद्रं पौष्करं ग्रन्थिकोद्भवम् ।
पिबेत् कषायुतं क्वाथं मूर्च्छा येषु गदेषु च ॥"
इति महौषधादि ॥ १३७ ॥
"पिबेद्दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ॥"
इति दुरालभाक्वाथः ॥ १३८ ॥
इति मूर्च्छाधिकारः ॥ * ॥
अथोन्मादे ।
"दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।
ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैकृतं घृतम् ॥"
इति घृतादियुक्तदशमूलम् ॥ १३९ ॥ * ॥
अथापस्मारे ।
"क्षुत्क्षमोऽचिरजा यस्य स्वेदो हस्तादि-
प्रीतना ।
दशमूलीजलं तस्य कल्याणाद्यस्य योजयेत् ॥"
इति दशमूलीकल्याणघृतौ ॥१४०॥*॥
अथ वातरोगे ।
"पञ्चमूलीकृतः क्वाथो दशमूलीकृतोऽथवा ।
रूक्षः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥"
इति पञ्चमूली-दशमूलीक्वाथौ ॥ १४१ ॥
"अर्दिते नवनीतेन खादेन्माषेयवौ नरः ।
क्षीरमांसरसैर्भुक्त्वा दशमूली जलं पिबेत् ॥"
इति दशमूली ॥ १४२ ॥
"माषबलासुकशिग्रुवाकतुगराऽऽस्फोतगन्धो-
रुवकाणाम् ।
क्वाथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोष्णः ॥
अपहरति पक्षवातं मन्यास्तम्भं सकर्ण-
नादरुजम् ।
दुर्व्यथमर्दितषासं सप्ताहाच्छमयति चावश्यम् ॥"
इति माषबलादि ॥ १४३ ॥
"दशमूलीबलामाषक्वाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।
सायं भुक्त्वा पिबेन्नस्यं विश्वव्यायामवाहुकः ॥"
इति दशमूलादि ॥ १४४ ॥
"माषात्मगुप्तकैरण्डबाल्यालकपल्लवं पिबेत् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥"
इति माषादि ॥ १४५ ॥
"वातघ्नैर्दशमूल्या च नरं कुम्भमुपाचरेत् ॥"
इति वातघ्नगणदशमूलीक्वाथौ ॥ १४६ ॥
"दशमूली बला रास्ना गुडूची विश्वभेषजम् ।
पिबेदेरण्डतैलेन गृध्रसीखञ्जपङ्गुषु ॥"
इति एरण्डतैलयुक्तदशमूलादि ॥ १४७ ॥
"शोफालिकादलक्वाथो गुडूचिपरिसाधितः ।
दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥"
इति शोफालीक्वाथः ॥ १४८ ॥
"पञ्चमूलीकषायस्तु रुग्यतैलविमिश्रितम् ।
चित्रतैलाथवा युक्तं गृध्रसीगुल्मशूलनुत् ॥"
इति एरण्डतैलयुक्तपञ्चमूली ॥ १४९ ॥
"दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागरामसा ।
कटीशूलेषु सर्वेषु तैलमेरण्डसम्भवम् ॥"
इति एरण्डतैलयुक्तदशमूलीशुण्ठीक्वाथौ ॥१५०॥
"गुग्गुलुं क्षौद्रगोर्षे तु गुडूचीं त्रिफलामसा ।
क्षीरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ॥"
इति गुग्गुलुयुक्तगुडूचीत्रिफलाक्वाथः ॥१५१॥
इति वातव्याध्यधिकारः ॥ * ॥
अथ वातरक्ते ।
"व्यन्तनागरधन्याककर्षत्रयेण पाचनकं सिद्धम् ।
जयति सरक्तं वातं सामं कुलाद्यप्रोथामि ॥"
इति व्यन्तादि ॥ १५२ ॥
"वत्सादन्युद्भवः क्वाथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।
समीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रधावयेत् ॥"
इति वत्सादनीक्वाथः ॥ १५३ ॥
"वासागुडूचीं चतुरङ्गुलाना-
मेरण्डतैलेन पिबेत् कषायम् ।
क्रमेण सर्वाङ्गजमध्यशीर्षं
जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥"
इति वासादि ॥ १५४ ॥
"लोढ्रा सुरिष्टतिक्तार्णं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
क्षिप्राक्वाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥"
इति गुडूचीक्वाथः ॥ १५५ ॥
"तिसोऽथवा पञ्चगुणेन पथ्या
जग्ध्वा पिबेच्छिन्नरुहाकषायम् ।
सवातरक्तं शमयत्यदीर्घा-
मजानुसंस्थञ्च निहन्त्यवश्यम् ॥"
इति गुडूचीकषायः ॥ १५६ ॥
इति वातरक्ताधिकारः ॥ * ॥
अथोरुस्तम्भे ।
"शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।
ऊरुस्तम्भी पिबेन्मद्येदशमूलीरसेन वा ॥"
इति शिलाजत्वादियुक्तदशमूली ॥ १५७ ॥
"भल्लातकास्थितापुण्ड्रोदारुपथ्यापुनर्नवाः ।
पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवारणाः ॥"
इति भल्लातकादि ॥ १५८ ॥
"पिप्पली पौष्करीमूलं भल्लातकाथ एव वा ।
कल्को वा समधूदेय ऊरुस्तम्भविनाशनः ॥"
इति पिप्पल्यादि ॥ १५९ ॥
इत्यूरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥
अथामवाते ।
"शुण्ठीशुण्ड्याभया चोग्रा देवाह्वातिविषाऽतिवा ।

कषायमामवातस्य पाचनं रूक्षभोजनम् ॥"
इति गृध्र्यादि ॥ १६० ॥
"गृष्टी विषौषधं कल्कं वर्षाभूकाथसंयुतम् ।
सप्ररात्रं पिबेच्छूलरामवातविपाचनम् ॥"
इति पुनर्नवाक्वाथः ॥ १६१ ॥
"दशमूलास्थैरण्डराम्नागारदारुभिः ।
काथोरुवूकतैलेन सामं हन्त्यनिलं गुरुम् ॥"
इति राम्नादशमूलम् ॥ १६२ ॥
"दशमूलीकषायेण पिबेद्वा नागराम्भसा ।
कुक्षिवस्तिकटीशूले तैलमैरण्डसम्भवम् ॥"
इति एरण्डतैलयुक्तदशमूलशुण्ठीकाथौ ॥१६३॥
"राम्नां गुडूचीमैरण्डं देवदारु महौषधम् ।
पिबेत् सर्व्वाङ्गवाते च सामे सन्धास्थिमज्जगे ॥"
इति राम्नापञ्चकम् ॥ १६४ ॥
"राम्नास्थानारग्वधदेवदारु-
चित्रकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
काथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"
इति राम्नासप्तकम् ॥ १६५ ॥
"शुण्ठीगोक्षुरककाथः प्रातः प्रातर्निषेवितः ।
सामे वाते कटीशूले पाचनो रूक्षणाशनः ॥"
इति गोक्षुरशुण्ठी ॥ १६६ ॥
"आमवाते कषायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥"
इति कषायुक्तदशमूली ॥ १६७ ॥
इत्यामवाताधिकारः ॥ * ॥

अथ शूले ।
"बलापुनर्नवैरण्डबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।
सहिङ्गु लवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥"
इति बलादि ॥ १६८ ॥
"विश्वमैरण्डजं मूलं काथं पीत्वा जलं पिबेत् ।
हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥"
इति विश्वादि ॥ १६९ ॥
"हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
विश्वैरण्डयवक्वाथः सद्यः शूलनिवारणः ॥"
इति हिङ्गुपुष्करमूलयुक्तविश्वैरण्डयवक्वाथः ॥
१७० ॥
"तद्वद्वयवक्वाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥"
इति रुव्यादि ॥ १७१ ॥
"बृहत्यौ गोक्षुरैरण्डकुष्माकासेक्षुरालिकाः ।
पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्ति सुदारुणम् ॥"
इति बृहत्यादि ॥ १७२ ॥
"घृतावरीसयष्ट्याह्वाबालकुष्माण्डगोक्षुरैः ।
घृतघृतं पिबेत्तोयं सगुडक्षौद्रशर्करम् ॥
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं सद्यो दाहज्वरापहम् ॥"
इति घृतावर्य्यादि ॥ १७३ ॥
"त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्वकटुकारग्वधैः घृतम् ।
पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥"
इति त्रिफलादि ॥ १७४ ॥
"शैलमैरण्डजं वापि मधुककाथसंयुतम् ।
शूलं पित्तोद्भवं हन्याद्गुल्मं पैत्तिकमेव च ॥"
इति मधुककाथः ॥ १७५ ॥
"त्रिफलारग्वधक्वाथं सक्षौद्रं शर्करान्वितम् ।

पाययेद्रक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणम् ॥"
इति त्रिफलारग्वधक्वाथः ॥ १७६ ॥
"विल्वमूलमधैरण्डं चित्रकं विश्वभेषजम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥"
इति विल्वमूलादि ॥ १७७ ॥
"सक्षारं वा पिबेत् क्वाथं विल्वादेः कफशूलवान् ॥"
इति विल्वादिक्वाथः ॥ १७८ ॥
"मातुलुङ्गरसो वापि घृतयुक्तक्षयापहः ।
सक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्बस्तिशूलनुत् ॥"
इति घृतयुक्तः ॥ १७९ ॥
"श्यामशूले क्रिया कार्य्या कफशूल-
विनाशिनी ।
सैन्धवामलवणं सर्व्वं यद्यदग्निवर्द्धनम् ॥
पटोलत्रिफलारिष्टक्वाथं समधुकं पिबेत् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहशूलोपशान्तये ॥"
इति पटोलादि ॥ १८० ॥
"विश्वोरुबूकदशमूलयवाम्भसा तु
हिङ्गारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम् ।
चूर्णं पिबेद्धृदयपार्श्वकटीग्रहाम-
पक्वाशयार्शोग्रहणीरुगुच्चरगुल्मशूली ॥"
इति विश्वादि ॥ १८१ ॥
"क्वाथेन चूर्णपानं यत्तच्च क्वाथप्रधानता ।
प्रवर्त्तते न तेनात्र चूर्णपेक्षी चतुर्द्दव ॥
चूर्णं समं रूचकहिङ्गुमहौषधानां
शुण्ठ्याम्बुना कफसमीरणपित्तजेषु ।
क्षुत्पार्श्वशूलजठरार्शिविसूचिकासु
पेयं तथा यवरसेन तु विड्विबन्धे ॥"१८२ ॥
"समं शुण्ठ्याम्बुनेत्येवं योजना क्रियते बुधैः ।
तेनाल्पमानमेवात्र हिङ्गु संपरिदीयते ॥"
इति रूचकादि ॥ १८३ ॥
"हिङ्गु सौवर्चलं पथ्या विड्सैन्धवसुस्वरम् ।
पौष्करञ्च पिबेच्चूर्णं दशमूलयवाम्भसा ॥
पार्श्वहृत्कटिपृष्ठार्शःशूले तत्प्रापतामके ।
श्रोणिश्लेष्मश्वासके च कर्णरोगे च शस्यते ॥"
इति हिङ्ग्वादिचूर्णयुक्तदशमूलीयक्वाथः ॥१८४॥
"एरण्डविल्वबृहतीद्वयमातुलुङ्ग-
पाषाणभिल्लकटमूलजलः कषायः ।
सक्षारहिङ्गुलवणो घृतैलमिश्रः
श्रोण्यंशुमेढ्रहृदयस्तनवस्तिशूलः ॥"
इति एरण्डमप्तकः ॥ १८५ ॥
"एरण्डफलमूलानि बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।
पर्णिन्यः सहदेवा च सिंहपुच्छीक्षुरालिका ॥
तुल्यैरेतैः घृतं तोयं यवक्षारयुतं पिबेत् ।
पृथग्दोषभवं शूलं हन्यात् सर्व्वभवन्तथा ॥"
इति एरण्डादिप्लुकः ॥ १८६ ॥
इति शूलाधिकारः ॥ * ॥

अथोदावर्त्ते ।
"श्यामा दन्ती द्रवन्ती वृक्षं मधुश्यामा स्नुही
चित्रकः ।
सप्तला ग्रन्थिनी श्वेता राजवृक्षः सनिष्कुकः ॥
कम्पिल्लकः करञ्जश्च हैमवतीरीत्यं गणः ।
सर्पिस्तैलरतः क्वाथकल्कैर्विबन्धतमेन च ॥

उदावर्त्तोदरानाहविषगुल्मादिनाशनः ॥"
इति प्रत्येकं श्यामादिगणक्वाथः ॥ १८७ ॥
इत्युदावर्त्ताधिकारः । आनाहेऽपि ॥ * ॥
अथ छर्द्दीगे ।
"वान्तोपहृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
द्विपञ्चमूलीक्वाथेन सक्षौद्रलवणेन च ॥"
इति क्षौद्रलवणयुक्तदशमूली ॥ १८८ ॥
"नागरं वा पिबेद्वाथं कषायक्षाग्निवर्द्धनम् ।
कासश्वासानिलहरं शूलच्छर्द्दीगनाशनम् ॥"
इति नागरक्वाथः ॥ १८९ ॥
"वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफोत्थिते ।
वातहृद्रोगहृत्पार्श्वं पिप्पल्यादिश्च पाचयेत् ॥"
इति वचानिम्बकषायौ ॥ १९० ॥
"हिङ्गुशृङ्गवेरक्षारविडविश्वकणा-
कुष्ठाभयाचित्रकयावशूकम् ।
पिबेत् ससौवर्चलपुष्कराढ्यं
यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम् ॥"
इति हिङ्ग्वादिचूर्णयुक्तयवक्वाथः ॥ १९१ ॥
"दशमूलकषायन्तु लवणक्षारसंयुतम् ।
कासं श्वासञ्च छर्द्दीगं गुल्मशूलञ्च नाशयेत् ॥"
इति लवणक्षारयुक्तदशमूली ॥ १९२ ॥
इति छर्द्दीगाधिकारः ॥ * ॥
अथ सूचिलक्ष्ये ।
"अम्लता नागरं धात्री वाजिगन्धा चिरुटकम् ।
प्रपिबेद्वातरोगार्त्तः सशूलो सूचिलक्ष्यवान् ॥"
इति अम्लतादि ॥ १९३ ॥
"कृष्णः काशः शरो दर्भ इक्षुरिति त्रणोद्भवम् ।
पित्तलक्ष्यहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ॥"
इति त्रणपञ्चमूलम् ॥ १९४ ॥
"एतत् सिद्धं पयः पीत्वा मेढ्रगं हन्ति शोणितम् ॥
घृतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्रा-
विदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
क्वाथं सुशीतं मधुशर्करान्तं
पिबन् जयेत् पैत्तिकसूचिलक्ष्म ॥"
इति घृतावर्य्यादि ॥ १९५ ॥
"हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-
पाषाणभिल्लन्यवासकानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नाग्निकसंप्रयुक्तं
लक्ष्मे सदाहे सरुजे विबन्धे ॥"
इति हरीतक्यादि ॥ १९६ ॥
"श्वदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफलक्ष्मविनाशनम् ॥"
इति श्वदंष्ट्राविश्वक्वाथौ ॥ १९७ ॥
"बृहतीधावनीपाठायष्टीमधुकपिप्पलाः ।
पाचनीयो बृहत्यादिः लक्ष्मदोषक्षयापहः ॥"
१९८ ॥
"क्वाथं गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतं पिबेत् ।
सूचिलक्ष्मं शूलञ्चास्य पीतः शीघ्रं निवारयेत् ॥"
इति यवक्षारयुक्तगोक्षुरबीजक्वाथः ॥ १९९ ॥
"क्रिया हिता त्वग्गरिपूत्करायां
या सूचिलक्ष्मे कफमारुतोत्थे ।
यत्सूचिलक्ष्मे विहितन्तु पैत्ते
तत् कारयेच्छोणितमूचिलक्ष्मे ॥

चिरायटकारग्वधदर्भकाग्र-
दुरालभापर्वतमेहपथ्याः ।
निघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीञ्च
संप्राप्तमृत्योरपि मूत्रलच्छम् ॥"

इति चिरायटकादि ॥ २०० ॥

"कषायोऽतिबलामूलसाधितोऽग्नेयलच्छूलिनं ॥"

इति अतिबलाकषायः ॥ २ १ ॥

इति मूत्रलच्छाधिकारः ॥ * ॥

अथ मूत्राघाते ।

"मूत्राघातान् यथादोषं मूत्रलच्छहरैर्जयेत् ।
पिबेच्छिलाजतुकाथे गुडे वीरतरादिके ॥"

इति शिलाजतुयुक्तवीरतरादिक्वा ॥ २०२ ॥

"रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥"

इति दुरालभारसवासाकषायौ ॥ २०३ ॥

इति मूत्राघाताधिकारः ॥ * ॥

अथाश्मर्याम् ।

"वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुण्ठीगोक्षुरसंयुताम् ।
यवक्षारगुडं दत्त्वा काथयित्वा पिबेद्भिषक् ॥
अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥"

इति वरुणत्वगादि ॥ २०४ ॥

"वीरतरः सहचरौ दर्भो वृक्षादनी नलः ।
गृध्रा काशकुशावश्मभेदमोरटटुण्टुकाः ॥
कुरण्टकोऽथ वह्निश्च वसुकः सोमिमस्यकः ।
इन्दीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवल्लकः ॥
वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।
अश्मरीशर्करारुंचक्रच्छ्राघातरुजापहः ॥"

इति वीरतरादिगणकाथः ॥२०५॥

"शुण्ठ्यग्निमन्थपाषाणाग्निगुवरुणगोक्षुरैः ।
अभयारग्वधफलैः काथं कुर्याद्विचक्षणः ॥
रामठक्षारलवणचूर्णं दत्त्वा पिबेन्नरः ।
अश्मरीमूत्रकृच्छ्रघ्नं पाचनं दीपनं परम् ॥
हन्यात् कोष्ठाश्रितं वातं कट्यूरुगुदमेढ्रगम् ॥"

इति शुण्ठ्यादि ॥ २०६ ॥

"वरुणत्वक्कषायन्तु पीतन्तु गुडसंयुतम् ।
अश्मरीं पातयत्याशु वस्तिशूलविनाशनम् ॥"

इति वरुणकाथः ॥ २०७ ॥

"पिबेद्वरुणमूलत्वक्काथं तत्कल्कसंयुतम् ॥"

इति वैरुणकल्कयुक्तवरुणत्वक्कषायः ॥२०८॥

"काथञ्च शिग्रुमूलोत्थः कट्यूरुग्रहरिघातनः ॥"

इति शिग्रुकाथः ॥ २०९ ॥

"नागरवरुणकगोक्षुरपाषाणभिदकपोतवल्लजः
काथः ।
गुडयावशूकमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरीमुग्राम् ॥"

इति नागरादि ॥ २१० ॥

"वरुणत्वक्शिलाभेदशुण्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।
कषायः क्षारसंयुक्तः शर्करांश्च भिनत्त्यपि ॥"

इति वरुणत्वगादि ॥ २११ ॥

"श्वदंष्ट्रैरण्डपत्राणि नागरं वरुणत्वचम् ।
एतत्काथवरं प्रातः पिबेदश्मरिभेदनम् ॥"

इति श्वदंष्ट्रादि ॥ २१२ ॥

"शुक्लोपकुल्यामधुकाश्मभेद-
कौन्तीश्वदंष्ट्रावृषकोशवूकैः ।

काथं पिबेदश्मजतुप्रगाढं
सशर्करं साश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥"

इति शुक्लादि ॥२१३॥

"शुक्राश्मर्य्योस्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥"

इत्यश्मरीशुक्रारोधिकारः ॥*॥

अथ मेहे ।

"दूर्वाकशेरुपूतीककुम्भीकप्रवरैर्बलम् ।
जले निःक्वथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥"

इति दूर्वादि ॥ २१४ ॥

"चिफलारग्वधद्राक्षाकषायो मधुना युतः ।
पीतो निहन्ति फेनाख्यं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥"

इति चिफलादि ॥ २१५ ॥

"लोध्राभयाकटफलमुस्तकानां
विड्ङ्गपाठार्जुनधन्वनानाम् ।
कदम्बशालार्जुनदीप्यकानां
विड्ङ्गदार्वीधवशल्यकानाम् ॥
चत्वार एते मधुना कषायाः
कफप्रमेहेषु निषेवणीयाः ॥

अश्वत्थाच्चसुरङ्ग्या न्यग्रोधादेः फलत्वचः ।
मलिङ्गिरक्तसाराच्च काथाः पञ्च समाशिकाः ॥
नीलहरिद्रशुक्लाख्यान् क्षारमाश्लिष्य साधयेत् ।
मेहान् हन्युः क्रमादेते सर्व्वान्नो रक्तमेह-
जित् ॥
काथः खर्ज्जूरकाश्मर्य्यनिन्दकाम्र्यास्तनाक्षतः ॥"

इति खर्ज्जूरादि ॥ २१६ ॥

"लोध्रार्जुनोशीरकुत्तन्दनानाम् २१७
त्रिरिष्टमेथासल्लकाभयानाम् । २१८ ।
धात्रार्जुनारिष्टकवत्सकानां २१९
नीलोत्पलेलातिनिशार्जुनानाम् ॥ २२० ॥
चत्वार एते विहिता कषायाः
पित्तप्रमेहे मधुसंप्रयुक्ताः ॥"

इति कषायचतुष्टयम् ॥ २२१ ॥

"छिन्नावल्लिकषायेण पाटाकुटजरामठम् ।
तिक्तां कुरुष्व सक्षौद्रां सर्पिर्मेहे पिबेन्नरः ॥"

इति छिन्नावल्लिकषायः ॥ २२२ ॥

"कदरखदिरपूगकाथं क्षौद्राढ्ये पिबेत् ॥"

इति कदरादि ॥ २२३ ॥

"अग्निमन्थकषायन्तु वसामेहे प्रयोजयेत् ॥"

इति अग्निमन्थकषायः ॥२२४॥

"पाठाग्निरीषदम्पर्ण्यमूर्व्वाः किंशुकनिम्बकौ ।
कपित्थानां भिषक् काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥"

इति पाठादि ॥ २२५ ॥

"कषायस्त्रिफलादारुमुस्तकैरथवा कृतः ॥"

इति त्रिफलादि ॥ २२६ ॥

"फलत्रिकं दारु निशा विशालां
मुस्तञ्च निष्काथ्य निशाग्निकल्कम् ।
पिबेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं
सर्व्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥"

इति फलत्रिकादि ॥ २२७ ॥

"कटङ्कटेरीमधुकत्रिफलात्रिवृकैः समैः ।
सिद्धः कषायः पातव्यः प्रमेहाणां विनोत्थितः ॥"

इति कटङ्कटेर्य्यादि ॥ २२८ ॥

"त्रिफलादारुदार्व्यष्टकाथः क्षौद्रेण मेहहा ॥"

इति त्रिफलादि ॥ २२९ ॥

"कुटजासनदार्व्यष्टफलत्वयभवोऽथवा ॥"

इति कुटजादि ॥ २३० ॥

इति प्रमेहाधिकारः ॥ * ॥

अथोदरे ।

"पयसा सचित्रकल्कैर्नोरुवूकघृतेन वा ।
सप्तलाचायमाणाभ्यां घृतैरारग्वधेन वा ॥"

इति चित्रकल्कयुक्तारग्वधकाथैरण्डकाथौ ॥
२३१ ॥

"सन्निपातोदरे सर्व्वा यथोक्ता कारयेत् क्रियाम् ।
पीतः श्लीहोदरं हन्यात् पिप्पलीमरिचान्वितः ॥
अम्लवेतसंसंयुक्तः शिग्रुकाथः ससैन्धवः ॥"

इति शिग्रुकाथः ॥ २३२ ॥

"दग्धमूलदारुनागरच्छिन्नरुहापुनर्नवाकाथः ।
जयति जलोदरशोथश्लीपदगलगण्डवात-
रोगांश्च ॥"

इति दग्धमूलादि ॥ २३३ ॥

"हरीतकीनागरदेवदारु
पुनर्नवाच्छिन्नरुहाकषायः ।
मगृगगृध्रीमूत्रयुतश्च पेयः
शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥"

इति हरीतक्यादि ॥ २३४ ॥

"एरण्डतैलं दग्धमूलमिश्रं
गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।
निहन्ति वातोदरशोथशूलं
काथः सशङ्खो दग्धमूलजश्च ॥"

इति एरण्डतैलेन गोमूत्रेण वा युक्ता दग्धमूलं ॥
२३५ ॥

"पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठी-
तिक्तात्रिफलादार्व्यभयाकषायः ।
सर्व्वाङ्गशोथोदरकाशशूल-
श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥"

इति पुनर्नवाष्टकम् ॥ २३६ ॥

"पुनर्नवादार्व्यभयागुडूचीं
पिबेत् समूत्रां महिषाक्षयुक्ताम् ।
त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोग-
स्थौल्यप्रसेकोर्द्धकफामयेषु ॥"

इति पुनर्नवाचतुष्कम् ॥ २३७ ॥

इति उदराधिकारः ॥ * ॥

अथ शोथे ।

"शुण्ठीपुनर्नवैरण्डपञ्चमूलशृतं जलम् ।
वातिके श्वयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥"

इति शुण्ठ्यादि ॥ २३८ ॥

"दग्धमूलं सर्व्वथा च शस्तं वाते विशेषतः ॥"

इति दग्धमूलम् ॥ २३९ ॥

"क्षीराशनः पित्तकृते च शोथे
त्रिवृद्गुडूचीत्रिफलाकषायम् ।
पिबेद्भवां मञ्जविमिश्रितं वा
फलत्रिकाचूर्णमथाक्षमात्रम् ॥"

इति त्रिवृतादि ॥ २४० ॥

"अभया दारु मधुकं तिक्ता दन्ती सपिप्पली ।

पटोलं चन्दनं दार्व्वी चायमाणेन्द्रयावकौ ॥
एषां क्वाथः समर्पिष्कः क्षयपित्तज्वरदाहहृत् ।
वामयेत्तृष्णासन्तापसन्निपातविषापहः ॥"
इति अभयादि ॥ २४१ ॥

"पुनर्नवाविश्वचिरुद्गुडूची-
सम्याकपथ्यामरदारुकल्कम् ।
प्रोथे कफोत्थे महिषालमत्र-
युक्तं पिबेदुष्ण सलिलं तथैषाम् ॥"
इति पुनर्नवाद्यमकम् ॥ २४२ ॥

"पुनर्नवादारुगुडूचीक्वाथे मूत्रेऽथ केवले ।
दृग्मूलजले वापि गुग्गुलुः प्रोथनाशनः ॥"
इति गुग्गुलुयुक्तपुनर्नवादिदृग्मूलकाथौ॥२४३॥

"सिंहास्यास्तनभगटाकीक्वाथं कृत्वा समाशिकम् ।
पीत्वा प्रोथं जयेच्छ्वासं कासं श्वासं ज्वरं
वमिम् ॥"
इति सिंहास्यादि ॥ २४४ ॥

"भूनिम्बविश्वकल्कं जग्धा पेयः पुनर्नवाक्वाथः ।
अपहरति नियतमाशु प्रोथं सर्व्वाङ्गगं नृणाम् ॥"
इति पुनर्नवाक्वाथः ॥ २४५ ॥
इति प्रोथाधिकारः ॥ * ॥

अथाक्षिरुजौ ।

"पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणस्तथा ।
पाने वस्तौ रुजौ स्तैलं पेयं वा दृग्जलाम्भसा ॥"
इति रुग्दुस्तैलयुक्तदृग्मूलम् ॥ २४६ ॥

"रास्नायष्ट्याह्वैरण्डबलागोक्षुरसाधितः ।
क्वाथोऽक्षरुजं हन्त्याशु रुग्दुस्तैलेन मिश्रितः ॥"
इति रास्नादि ॥ २४७ ॥
इति अक्षरुग्धिकारः ॥ * ॥

अथ विद्रधौ ।

"पुनर्नवादारुविश्वदृग्मूलाभयाश्मभा ।
गुग्गुलुं रुग्दुस्तैलं वा पिबेन्मारुतविद्रधौ ॥"
इति पुनर्नवादि ॥ २४८ ॥

"पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं चित्रकल्कान्वितं युतम् ॥"
इति चित्रकल्कयुक्तत्रिफलाक्वाथः ॥२४९॥

"दृग्मूलीक्वाथेन सन्दोहनरसेन वा ।
प्रोथं व्रणं वा कोष्णेन सघृतं परिषेचयेत् ॥"
इति दृग्मूलीक्वाथः ॥ २५० ॥

"क्वाथो वंशत्वगेरण्यश्वदंष्ट्राभिदा कृतः ।
महिषक्षीरयुक्तः पीतः कोष्ठस्थं मारयेदसृक् ॥"
इति वंशत्वगादिक्वाथः ॥ २५१ ॥*॥

अथोपदंशे ।

"पटोलनिम्बत्रिफलागुडूची-
क्वाथं पिबेद्वा खदिरागदाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सद्योपदंशापहरः प्रयोगः ॥"
इति पटोलादि ॥ २५२ ॥

"त्रिफलायाः क्वाथेन भृङ्गराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालनं कुर्य्यादुपदंशप्रशान्तये ॥"
इति त्रिफलाक्वाथः ॥ २५३ ॥

"जयाजाल्यश्मभारार्कसम्याकानां दलैः पृथक् ।
कृतं प्रक्षालने क्वाथं मेढ्रपाके प्रयोजयेत् ॥"
इति जयादिक्वाथः ॥ २५४ ॥ * ॥

अथ भग्ने ।

"न्यग्रोधादिकषायस्तु सुशीतः परिषेचने ॥"
इति न्यग्रोधादि ॥ २५५ ॥ * ॥

अथ कुष्ठे ।

"त्रिफलापटोलरजनीमञ्जिष्ठारोहिणीवचा
निम्बैः ।
एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं
कुष्ठम् ॥"
इति नवकषायः ॥ २५६ ॥

"पटोलखदिरारिष्टत्रिफलाक्वाथवेचनम् ।
निक्वाथनैः पिबेत् क्वाथं कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥"
इति पटोलादि ॥ २५७ ॥

"धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा वल्गुरसंयुतम् ।
मुक्त्वैकधवलं त्विचं तूर्णं हन्ति न संशयः ॥"
इति धात्रीखदिरक्वाथः ॥ २५८ ॥ * ॥

अथ प्रीतपित्ते ।

"उर्दैः वमनं कार्य्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥"
इति पटोलारिष्टजलम् ॥ २५९ ॥ * ॥

अथाम्लपित्ते ।

"निस्तुषयवकृष्णधात्रीक्वाथसुगन्धियुतः पीतः ।
अपनयति चाम्लपित्तं यदि भुङ्क्ते सूपयवैर्गा ॥"
इति निस्तुषयवादि ॥ २६० ॥

"कफपित्तवमीकण्डूज्वरविस्फोटदाहहृत् ।
पाचनो दीपनः क्वाथः पटुञ्जवेरपटोलयोः ॥"
इति पटुञ्जवेरपटोलक्वाथः ॥ २६१ ॥

"पटोलं नागरं धान्यं क्वाथयित्वा जलं पिबेत् ।
कफपामार्त्तिशूलघ्नं कफपित्ताग्निमान्द्यजित् ॥"
इति पटोलादि ॥ २६२ ॥

"पटोलविश्वान्तरोहिणीकृतं
जलं पिबेत् पित्तकफोल्क्लेषे वा ।
श्लथभ्रमारोचकवह्निमान्द्य-
कासज्वरच्छर्द्दिनिवारणत्वात् ॥"
इति पटोलादि ॥ २६३ ॥

"यवक्वाथापटोलानां क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
नाशयेदम्लपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिन्तथा ॥"
इति यवादि ॥ २६४ ॥

"वासाऽऽरग्वधपर्पटकभूनिम्बनिम्बमार्कवैः ।
त्रिफलाकुलकैः क्वाथः सक्षौद्रश्चाम्लपित्तहा ॥"
इति दृग्वाङ्गम् ॥ २६५ ॥

"फलत्रिकं पटोलञ्च निक्वाथः सितायुतः ।
पीतः क्षौद्रकमध्यक्तो ज्वरच्छर्द्यम्लपित्तजित् ॥"
इति फलत्रिकादि ॥ २६६ ॥

"पटोलधन्याकमहौषधाब्दैः
कृतः कषायो विनिहन्ति शीघ्रम् ।
मन्दानलं पित्तबलासदाह-
च्छर्द्यङ्गरामानिलशूलरोगान् ॥"
इति पटोलादि ॥ २६७ ॥

"छिन्नोद्भवानिम्बपटोलपत्रं
फलत्रयं सुक्वथितं सुशीतम् ।
क्षौद्रान्वितं पीतमनेकरूपं
सुदारुणं हन्ति तदम्लपित्तम् ॥"
इति छिन्नोद्भवादि ॥ २६८ ॥

"पटोलत्रिफलानिम्बवृषं मधुयुतं पिबेत् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्द्दिदाहशूलोपशान्तये ॥"
इति पटोलादि ॥ २६९ ॥

"सिंहस्यास्तभगटाकीक्वाथं कृत्वा समाशिकम् ।
अम्लपित्तं जयेच्छ्वासं कासं श्वासं ज्वरं वमिम् ॥"
इति सिंहास्यादि ॥ २७० ॥
इति अम्लपित्ताधिकारः ॥ * ॥

अथ विसर्पे ।

"त्रयूषण्यं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥"
इति पञ्चमूलचयम् ॥ २७१ ॥

"सुस्तारिष्टपटोलानां क्वाथः सर्व्वविसर्पनुत् ॥"
इति सुस्तादि ॥ २७२ ॥

"धात्रीपटोलसुस्तानामथवा घृतसंयुतः ॥"
इति धात्र्यादि ॥ २७३ ॥

"अम्लतृषपटोलं निम्बपटैरुपेतं
त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातघ्न तुल्यम् ।
क्वथितमिदमशेषं गुग्गुलोर्भागयुक्तं
जयति विषविसर्पान् कुष्ठमहादृग्व्रणम् ॥"
इति नवकषायः ॥ २७४ ॥

"अम्लतृषपटोलं सुस्तकं सप्तपर्णं
खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे ।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू-
रपनयति मसूरीं प्रीतपित्तं ज्वरञ्च ॥"
इति अम्लतादि ॥ २७५ ॥

"पटोलाम्लतभूनिम्बवासकारिष्टपर्पटैः ।
खदिराब्दयुतैः क्वाथो विस्फोटार्त्तिज्वरापहः ॥"
इति पटोलादि ॥ २७६ ॥

"पटोलत्रिफलारिष्टगुडूचीसुस्तचन्दनैः ।
ससुर्चा रोहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥
कषायं पाययेदेतन पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।
कण्डूलग्रहोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥"
इति पटोलादि ॥ २७७ ॥

"भूनिम्बवासाकटुकापटोल-
फलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः ।
विसर्पदाहज्वरवक्त्रशोष-
विस्फोटलग्नावमिनुत् कषायः ॥"
इति भूनिम्बादि ॥ २७८ ॥

"सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेद्भरैः ।
दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकान्तथा ।
कोष्णं गुग्गुलुसंयुक्तं पिबेद्वा खदिराष्टकम् ॥"
इति दुरालभादि ॥ २७९ ॥

"कुष्ठली पित्तमर्द्दाम्बु खदिरेन्द्रयवाम्बु वा ।
विस्फोटान्नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥"
इति कुष्ठल्यादि ॥ २८० ॥ * ॥

अथ मसूर्य्याम् ।

"दुरालभां पर्पटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।
श्लैष्मिक्यां पित्तजायां वा पाने निःक्वाथ्य दापयेत्॥"
इति दुरालभादि ॥ २८१ ॥

"निम्बं पर्पटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम् ।
वासां दुरालभां धात्रीसुधीरं चन्दनद्वयम् ॥
एष निम्बादिकः क्वाथः पीतः शर्करया युतः ।
हन्ति त्रिदोषमसूरीं व्रणवीसर्पसम्भवाम् ॥

उत्थिता प्रविशेद्दृया तु पुनस्तां वान्यतो नयेत् ॥"
इति निम्बादि ॥ २८२ ॥
"पटोलकुरुलीमुस्तवृषधन्वयवासकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापर्पटैश्च हृतं जलम् ॥
मसूरीं शमयेदाशु पक्वाश्चैव विशोषयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिदस्फोटज्वरशान्तये ॥"
इति पटोलादि ॥ २८३ ॥
"पटोलमूलारग्वधनक्तमालीयकं
पिबेद्धरिद्रामलकल्कसंयुतम् ।
मसूरिविस्फोटविदाहशान्तये
तदेव पित्तास्रवमिज्वरापहम् ॥"
इति पटोलादि ॥ २८४ ॥
"पटोलमूलारग्वधनक्तमालीयकं
तथैव धात्रीखदिरेण संयुतम् ।
पिबेज्जलं सुक्वथितं सुशीतं
मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥"
इति पटोलमूलादि ॥ २८५ ॥
"खदिरत्रिफलारिष्टपटोलाम्बष्ठवासकैः ।
काथोऽष्टकाख्यो जयति रोमान्तीश्च मसूरिकाम् ॥
वीसर्पकुष्ठविस्फोटकण्डूहीनपि पानतः ॥"
इति खदिराष्टकम् ॥ २८६ ॥
"अम्बष्ठादिकषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाः ॥"
इति अम्बष्ठादि ॥ २८७ ॥
"जातीपत्रं समञ्जिष्ठं दार्व्याः पूगफलं शमीम् ।
धात्रीफलं समधुकं क्वथितं मधुसंयुतम् ॥
मुखरोगे कण्ठरोगे गण्डूषार्थं प्रशस्यते ॥"
इति जातीपत्रादि ॥ २८८ ॥
"अक्ष्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना ॥"
इति गवेधुमधुककाथः ॥ २८९ ॥
"वेदनादाहशान्त्यर्थं स्वरागाय च विशुद्धये ।
सगुग्गुलं वराकाथं युञ्जाद्वा खदिराष्टकम् ॥"
इति वराकाथखदिराष्टकौ ॥ २९० ॥
"निम्बातिमुक्तकाशोकपत्रवेतसपल्लवैः ।
निशापर्य्युषितः काथो मसूरीभयनाशनः ॥"
इति निम्बादि ॥ २९१ ॥ इति मसूर्य्यधिकारः ॥ * ॥

अथ मुखरोगे ।

"हृहतीभूमिकदम्बककण्टकार्य्याः काथः ।
गण्डूषतैलयुक्तः क्रिमिदन्तस्य वेदनाशमनः ॥"
इति हृहत्यादि ॥ २९२ ॥
"काथपानन्तु दार्व्यौदुम्बरार्ज्जकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥"
इति दार्व्यादिहरीतकीकषायौ ॥ २९३ ॥
"कटुकातिविषादारुपाठामुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥"
इति कटकादि ॥ २९४ ॥ * ॥

मुखपाके ।

"जातीपत्राम्बष्ठाम्रायासदार्व्यौफलत्रिकैः ।
काथः क्षौद्रयुतः प्रीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥"
इति जातीपत्रादि ॥ २९५ ॥
"पटोलनिम्बजम्ब्वाम्रमालतीनवपल्लवाः ।
पञ्चपल्लवकः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥"
इति पटोलादि ॥ २९६ ॥

"पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाक्वाथ एव वा ।
मुखपाकेषु सक्षौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने ॥"
इति पञ्चवल्कत्रिफलाकषायौ ॥ २९७ ॥
"स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा मुखरोगास्यगदोषनाड्यरिणापहा ॥"
इति दार्व्याक्वाथः ॥ २९८ ॥
"सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजदमचन्दनैश्च
क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥"
इति सप्तच्छदयष्ट्याह्वादिकषायौ ॥ २९९ ॥
"पटोलमुस्तोत्रिफलाविशाला-
श्यायन्तिनिक्ताक्षितान्ततानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
मुखे स्थितस्तस्य गदानशेषान् ॥"
इति पटोलादि ॥ ३०० ॥
"क्वथितास्त्रिफलापाठाम्बष्ठीकाजातिपल्लवाः ।
निषेव्या भक्षणीया वा त्रिफला मुखपाकहा ॥"
इति त्रिफलादि ॥ ३०१ ॥
इति मुखरोगाधिकारः ॥ * ॥

अथ प्रदरे ।

"दार्व्यारिमाञ्जनशुष्काब्दकिरातविल्व-
भल्लातकैरवकतो मधुना कषायः ।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सशूलं
पीतासितारुणविलीढितनीललक्ष्याम् ॥"
इति दार्व्यादि ॥ ३०२ ॥ * ॥

अथ योनिव्यापदि ।

"गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वाथेश्च परिषेचनम् ॥"
इति गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वाथाः ॥ ३०३ ॥

अथ गर्भिण्याम् ।

"चन्दनं प्रियङ्गवालोध्रदार्व्यङ्कोल्पकरान्वितम् ।
एष क्वाथः प्रदातव्यो गर्भिण्या ज्वरशान्तये ॥"
इति चन्दनादि ॥ ३०४ ॥
"हीवेरारग्वधरक्तचन्दनसमाधव्याकवत्सादनी-
मुस्तोशीरयवासपर्पटविषाक्वाथं पिबेद्गर्भिणी ।
नानावर्णरजातिसारकगदे गर्भाश्रिते वा ज्वरे
योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः स्तन्याग्नये-
धृतम् ॥"
इति हृहत्पटोलीवेरादि ॥ ३०५ ॥ * ॥

अथ स्तनरोगे ।

"हरिद्रादिं वचादिं वा प्रपिबेत् स्तन्यशुद्धये ॥"
इति हरिद्रादिवचादिक्वाथौ ॥ ३०६ ॥
"तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलीजलं पिबेत् ॥"
इति दशमूलक्वाथः ॥ ३०७ ॥
"पित्तदुष्टेऽस्रताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
धात्रीं कुमारञ्च पिबेत् क्वाथयित्वा सशारिवम् ॥"
इति अम्बष्ठादि ॥ ३०८ ॥
"कफे वा त्रिफलाचव्यभूनिम्बकटरोहिणी ॥"
इति त्रिफलादि ॥ ३०९ ॥
"धात्री स्तन्यविशुद्ध्यर्थं सुक्षाकरसाम्बुना ।
भार्गीदारुवचापाठाः पिबेत् सातिविषाः पृथक्पृथक् ॥"
इति भार्ग्यादि ॥ ३१० ॥

"सघृतं त्रिफलाक्वाथं स्तनरोगहरं पिबेत् ॥"
इति सघृतत्रिफलाक्वाथः ॥ ३११ ॥ * ॥

अथ स्तनिकारोगे ।

"अम्लतानागरसहचरभद्रौतृकटपञ्च-मूलजलद-
जलम् ॥
पृहतग्रीतं मधुयुतं निवारयति स्तनिकातङ्कम् ॥"
इति स्तनिकादशमूलम् ॥ ३१२ ॥
"सहचरपुष्करवेतसमूलं वेकृतदारुकुलत्थ-
समम् ।
जलमत्र ससैन्धवहिङ्गुयुतं सद्यो ज्वरस्तनिक-
शूलहरम् ॥"
इति सहचरादि ॥ ३१३ ॥
"दशमूलीकृतः क्वाथः सद्यः स्तनीरुजापहः ॥"
इति दशमूली ॥ ३१४ ॥ * ॥

अथ मक्कल्लशूले ।

"सूतायाः सूच्छिरोवस्तिशूलं मक्कल्लसंज्ञितम् ।
यवक्षारं पिबेत्तच्च मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥
पिप्पल्यादिगणक्वाथं पिबेद्वा लवणान्वितम् ॥"
इति पिप्पल्यादिगणक्वाथः ॥ ३१५ ॥
इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥ * ॥

अथ बालरोगे ।

"भैषज्यं पूर्व्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
कार्य्यमत्रैव बालानां मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥
हरिद्रादयष्ट्याह्वसिंहीपुष्पकयवैः कृतः ।
पिप्पलीज्वरातिसारघ्नः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥"
इति हरिद्रादि ॥ ३१६ ॥
"विल्वस्य पुष्पाणि च धातकीनां
जलं सलोध्रं गजपिप्पली च ।
क्वाथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारिसेषु ॥"
इति विल्वादिक्वाथः ॥ ३१७ ॥
"समङ्गाधातकीलोध्रप्रियङ्गवाभिः पृहतं जलम् ।
दुश्चारेऽपि प्रियङ्गोर्दधमतीसारे समाक्षिकम् ॥"
इति समङ्गादि ॥ ३१८ ॥
"नागरातिविषामुस्तबालबिल्वैः पृहतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सर्व्वातीसारनाशनम् ॥"
इति नागरादि ॥ ३१९ ॥
"विल्वमूलकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः ।
आलोड्य पाययेद्बालं छर्द्यतीसारनाशनीः ॥"
इति सशर्करलाजयुक्तविल्वमूलकषायः ॥ ३२० ॥
"पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राक्वथितं पिबेत् ।
क्षतविस्फोटवीसर्पज्वराणां प्रशान्तये शिशुः ॥"
इति पटोलादि ॥ ३२१ ॥ * ॥

अथ विषे ।

"कटभ्यर्ज्जुनशीरीयप्लक्षोदुम्बरपल्लवः ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥"
इति कटभ्यादि ॥ ३२२ ॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥

पाचनं, त्रि, पाचयितरि । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥

अथ स्निग्धद्रव्याजीर्णे विशिष्टं पाचनद्वयमाह ।

"अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं घृतम् ॥
घृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ॥

नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः।
क्षीरमाशु सहकारपाचनं
चारमच्छनि हरीतकी हिता॥
मधूकमालूरनृपादनानां
परूषवल्लूरकपित्थकानाम्।
पाकाय पेयं पिचुमर्दयोगं
घृतेऽपि तक्रेऽपि तदेव देयम्॥
खर्ज्जूरमृद्वाटकयोः प्रशस्तं
विश्वौषधं कुब्ज च भद्रमुस्तम्।
यस्माद्भवौषधिफलेषु घृतं
प्रत्ये तथा वार्य्युषितं प्रणीतम्॥
तण्डुलेषु पयसः पयो हितं
दीप्यकन्तु चिपिटे कणायुतम्।
यष्टिका दधिघनेन जीर्य्यते
कर्कटी च सुमनेषु गीर्य्यते॥"

सुमनेषु गोधूमेषु। गीर्य्यते कथ्यते।

गोधूममाषहरिमन्थसतीलमुद्ग-
पाको भवेद्भटिति मातुलपुष्पकेण।
खण्डश्च खण्डयति माधवभव्यजीर्णं
तैलं कुलत्थमथवा विदधाति जीर्णम्॥

मातुलपुष्पकः धुस्तूरफलम्॥

कङ्गुश्यामाकनीवाराः कुलत्थाश्चाविलम्बितम्।
दध्ना जलेन जीर्य्यन्ति वैदला; काञ्जिकेन तु॥
पिष्टान्नं घृतलं वारि क्षीरारिं सैन्धवं पचेत्।
माषैरण्डरोनिम्बमूलं पायसं मूत्रयष्टिकैः॥
वटो वेणुवाराम्लवञ्जुलेन फेनी-
ग्रामं पर्पटः शिग्रुबीजेन याति।
कणाभृलनो लड्डुकापूपगुर्वी-
विपाको भवेच्छूक्लीमदग्धोश्च॥

वेसवारः वेसर इति लोके। तदुक्तं यथा,—

क्षौद्रो निम्बाश्विजुलवङ्गकैला-
धन्याकजीरार्द्रकमरीचानि।
व्यञ्जोषणं सैन्धवपर्णमन्ने
यथोचितं संस्कुरुते प्रणीतमिति॥

गुड़ा गुड़कः पानकविशेषः। मण्ड; माण्ड इति लोके।

किमत्र चित्रं यदुमत्स्यमांस-
भोजी सुखी कार्ष्णिकपानतः स्यात्।
इत्यद्भुतं केवलबर्हिपक्व-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति॥

आममात्रफलं मोचे तद्बीजं पित्तिते हितम्।
कूर्म्ममांसं यवक्षारात्क्षीघ्रं पाकमुपैति हि॥
कपोतपारावतनीलकण्ठ-
कपिञ्जलानां पिशितानि भुक्त्वा।
कासस्य मूलं परिपीथ पिष्टं
सुखी भवेन्नात्र बहुक्तो हि दृष्टम्॥
कपोतो धवलपाण्डुः।
शाकानि सर्व्वाण्यपि यान्ति पाकं
क्षारेण मद्यस्तिलनालजेन।
चञ्चूकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गाधत्रिसारक्षपितेन पाकः॥

चञ्चूक शेषु इति लोके। गायत्री खदिरः॥
पलङ्किकाकेसुककारवेल्ली-
वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम्।
उपोदिकालाबुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्वा॥

मेघरवः चवराई इति लोके।

विपच्यते शूरणकं गुडेन
तथालुकं तण्डुलजोदकेन।
पिण्डालुकं जीर्य्यति कोरदूषात्
कपोतपाकः किल नागरेण॥
लवणस्तण्डुलस्नेहात् सर्पिर्जन्धीरकादलात्।
मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिका-
त्तैलम्॥
क्षीरं जीर्य्यति तक्रेण तद्गव्यं कोशमण्डकात्।
माहिषं माणिमन्थेन गुडचूर्णेन तद्घृतं॥
मण्डकः माण्डे इति लोके।
रसाला जीर्य्यति ओघात् खण्डं नागरभक्षणात्।
सिता नागरमुस्तेन तथैचुखाद्विकारजात्॥
जरामिरा गौरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति घ्रौघ्रं मुनिभिः प्रगीतम्।
उष्णेन घृतं घृतिरेव चोष्णं
जीर्णो भवेत् चारगणस्तथाम्बैः॥

इरा मदिरा।

तप्तं तप्तं हेम वा तारमम्बौ
तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः।
पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्या-
त्तत्र क्षौद्रं भद्रमुस्तं विशेषात्॥

तत्र तोयाजीर्णे। इति भावप्रकाशे जठराग्निविकाराजीर्णविसूचिकालसकविलम्बिकाचिकित्सा॥

पाचनः, पुं, (पाचयतीति। पच्+णिच्+"नन्दिग्रहीति।" ३।१।१३४। इति ल्युः।) अग्निः। इति मेदिनी। ने, ६०॥ अम्लवेतसः। इति हेमचन्द्रः। ६।२४॥ रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

पाचनकः, पुं, (पाच्यतेऽनेनेति। पच्+णिच्+करणे ल्युट्। ततः संज्ञायां कन्।) टङ्कणः। इति हेमचन्द्रः। ४।१०॥

पाचनी, स्त्री, (पाच्यते भुक्तद्रव्यादिकं यया। पच्+णिच्+ल्युट्। स्त्रियां ङीप्।) हरीतकी। इति मेदिनी। ने, ६१॥ (पाचयतीति युत्पत्त्या परिपाचके वाच्यलिङ्गः। यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे १ भागे।

"कषटकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः।
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासजरकफानिलान्॥")

पाचलं, क्ली, (पाचयतीति। पच्+णिच्+बाहुलकात् कलन्। यद्वा, पाचं पाचनं लातीति। ला+कः।) पाचनम्। इति मेदिनी। ले, १०६॥

पाचलः, पुं, (पाचयतीति। पच्+णिच्+बाहुलकात् कलन्।) पाचकः। अग्निः। राधनद्रव्यम्। वायुः। इति शब्दरत्नावली॥

पाची, स्त्री, (पाचयति खपचरसादिप्रलेपादिना परिपक्वयति व्रणानिति। पच्+णिच्+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा॰ ४।११७। इति इन् "ऋदिकारादक्तिनः।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष्।) लताविशेषः। पाचि इति पञ्जे इति च हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। मरकतपत्री २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ४ पत्री ५ सुरभिः ६ मालारिष्टा ७ गारुत्मतपत्रिका ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कषायत्वम्। वातदोषघ्नत्वम्। भूतविकारनाशित्वम्। त्वग्दोषप्रशमनत्वम्। व्रणेषु हितत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

पाजः, [स्] क्ली, (पाति रक्षतीति पाल्यतेऽनेनेति वा। पा रक्षणे+"पातेर्डलच् डुट् च।" उणा॰ ४।२०२। इति असुन् डुट्चागमश्च।) बलम्। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, ऋग्वेदे ।८।४६।२५।

"आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाजसे॥"

पाञ्चकपालः, त्रि, (पञ्चकपालस्येयमिति। "तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्।) पञ्चकपालयागसम्बन्धी॥ इति व्याकरणम्॥

पाञ्चजन्यः, पुं, (पञ्चजने दैत्यविशेषे भवः। "पञ्चजनादुपसंख्यानम्।" ४।३।५८। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ञ्यः।) विष्णुशङ्खः। इत्यमरः। १।१।२६॥ "पञ्चजनो नाम दैत्यः समुद्रे तिमिरूप आसीत् तदस्थिजत्वात्।" इति भरतः॥ (यथा, गीतायाम्। १।१५।

"पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः॥"

अस्य विवरणम् यथा, हरिवंशे।८६।१५—२७।

"समुद्रः प्रत्युवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो महान्।
तिमिरूपेण तं बालं गृह्णतीति माधव!॥
स पञ्चजनमासाद्य जघान पुरुषोत्तमः।
न चासमाद तं बालं गुरुपुत्रं तदाच्युतः॥
स तु पञ्चजनं हत्वा शङ्खं लेभे जनार्द्दनः।
यः स देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः॥"

पञ्चभिः काश्यपवशिष्ठप्राणाङ्गिरसत्र्यवनैर्जनैर्निर्वृत्तः। इति त्यप्।) अग्निः। इति मेदिनी। ये, १२२॥ (यथा, महाभारते ।३।२१६।१-५।

"काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः।
अमिराङ्गिरसश्चैव त्र्यवनश्चिसुवर्चकः॥
अचरत् स तपस्तीव्रं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम्।
पुत्रं लभेयं धर्म्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम्॥
महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा तथ।
जज्ञे तेजो महार्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावनः॥
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्य्यनिभौ तथा।
लङ्गूलञ्च सुवर्णाभं लोम्नां जङ्घे च भारत!॥
पञ्चवर्णः सुतपसा ज्ञातस्तैः पञ्चभिर्जनैः।
पाञ्चजन्यः स्मृतो देवः पञ्चवर्णकरस्तु सः॥"

हारीतमुनिवंशीयस्य दीर्घबुद्धेः पुत्रः। इति स्कन्दपुराणी सह्याद्रिखण्डम्। १।२७।४२॥)

पाञ्चजन्यधरः, पुं, (पाञ्चजन्यं तदाख्यया प्रसिद्धं शङ्खं धरतीति। धृ+अच्।) विष्णुः। इति हारावली॥

पाञ्चाली

पाञ्चलिका, स्त्री. (पञ्चाली + स्वार्थे कन् । ततः कन् ततष्टापि अत इत्वञ्च ।) पञ्चालिका । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पाञ्चग्राब्दिकं, क्ली, (पञ्चभिः ग्राब्दैर्निर्वृत्तम् । "तेन निर्वृत्तम् ।" ५ । १ । ७९ । इति ठक् ।) पञ्चप्रकारवाद्यम् । यथा, स्कान्दे रेवाखण्डे ।

"अङ्गजं चर्म्मजञ्चैव तन्त्रजं कांस्यजं तथा ।
घनवज्रतथेति मुनिभिः कथितं पाञ्चग्राब्दिकम् ॥"

पाञ्चार्थिकः, पुं, (पञ्चार्थाः सन्त्यत्र । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) पाशुपतः । यथा,—

"पाञ्चार्थिकः पाशुपतश्चिद्रूपः स्फूर्ज्जिकः स्मृतः ॥"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाञ्चालं, क्ली, (पञ्चाल एव । पञ्चाल + स्वार्थे अण् ।) ग्राल्मम् । यथा,—

"पिलक्कुर्नृपपुर्य्यां द्वाईन्त्रियेण पुरञ्जनः ।
राष्ट्रं दक्षिणपञ्चालं याति श्रुतधरान्वितः ॥

इति श्रीभागवते ।४। पुरञ्जनोपाख्याने ।२५।५०॥

"पञ्चानां विषयाणामन्यतोऽनवमतानां प्रकाशनायालमिति पञ्चालं ग्राल्मम् ।" इति ।

"प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च ग्राल्मं पञ्चालसंज्ञकम् ।"

इति च तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अत्र पञ्चालमिति पाठः किन्तु स्वार्थे णप्रत्यये पाञ्चालमपि भवति ॥

पाञ्चालः, त्रि, (पञ्चाले तदाख्यया प्रसिद्धे प्रदेशे भवः । "तत्र भवः ।" ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) पञ्चालदेशोद्भवः ॥

पाञ्चालः, पुं, (पञ्चभिः प्रधानाभिर्नदीभिरलति पर्य्याप्नोतीति पञ्चालः । ततः स्वार्थे अण् ।) देशविशेषः । स तु इदानीन्तनगरम् । अधुना फरक्काबाद इति ख्यातः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३८ । ३ ।

"पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमर्हति ।
पर्य्यानयत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा ॥"

तद्देशवासिषु पुं भूम्नि ।) यथा,—

"पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः ।"

इत्यादि विराटपर्व्व ॥

(ब्रह्मदत्तस्य महचरविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३ । २२ ।

"पाञ्चालकण्डरीकाभ्यां तस्य मत्स्यमभूत्सदा ॥")

पाञ्चालिका, स्त्री, (पाञ्चाली + स्वार्थे कन् । ततो ङीष्टाप् च ।) वस्त्रदन्तादिकृतपुत्तलिका । तत्पर्य्यायः । पुत्रिका २ । इत्यमरः ॥ पञ्चालिका ३ । इति भरतः ॥ ग्रालभञ्जी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ पाञ्चाली ५ ग्रालभञ्जिका ६ । इति अटाधरः ॥ (रीतिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५ ।

"————————वर्णैः पोषैः पुनर्द्वयोः ।
समस्तपञ्चयपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥")

पाञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलतीति । अल् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पाञ्चालिका । (यथा, देवीभागवते । ४ । १६ । ४ ।

"यन्माया मोहितश्चाहं सदावर्त्ते परात्मनः ।
परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥")

(पाञ्चाले भवा । पाञ्चाल + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) पाण्डवपत्नी । तत्पर्य्यायः । कृष्णा २ पाण्डुग्रौम्मिला ३ पार्ब्बती ४ द्रौपदी ५ याज्ञसेनी ६ वैदिजा ७ । इति जटाधरः ॥ सैरन्ध्री ८ नित्ययौवना ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६८ । ४१ ।

"कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात् समुत्थिता ॥"

अस्य जन्मादिविवरणं द्रौपदीग्रब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रीतिविशेषः । पाञ्चालानां प्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २ ।

"वैदर्भी चाथ गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥"

एतल्लक्षणं यदाह भोजः ।

"समस्तपञ्चयपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।
मधुरां सुकुमारार्थ्यपाञ्चालीं कवयो विदुः ॥")

पाट्, य, (पाटयति कार्य्यान्तरप्रेरणात् पूर्व्वकार्य्यं छेदयतीति । पट + णिच् + क्विप् ।) सभ्योधनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥

पाटकः, पुं, (पाटयति शोष्णोतीति । पाटि + ण्वुल् ।) मञ्चाकिस्कुः । कटकान्तरम् । वाटभूः । व्यञ्जादिचालनम् । मूलद्रव्यापचयः । रोधः । इति मेदिनी ॥ ग्रामैकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पाटयति छिनत्तीति । छेदके । भेदके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १७१ । १४ ।

"अहं समो घनीभूतमहमेव च पाटकः ॥")

पाटचरः, पुं, (पाटयन् छिन्दन् चरतीति । चर + पचाद्यच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) चौरः । इत्यमरः ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । ७ अङ्के ।

"मलिन ! कुलिङ्गसाहसिकत्वं किलैतस्य पापपाटचरस्य ॥")

पाटनं, क्ली, (पट + णिच् + भावे ल्युट् ।) छेदनम् । यथा,—

"अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गलच्छेदनं तथा ।
पाटने कर्णगुह्यानां मासार्द्धेन यवान् क्षिपेत् ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे यमः ॥

पाटलं, क्ली, (पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति । पाटल + अर्ग्ग आदित्वादच् ।) पाटलीपुष्पम् । इत्यमरः ॥ गोलावारख्यपुष्पमिति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ४ । ६ । १४ ।

"पाटलाग्रोकवकुलैः कुन्दैः कुरुवकैरपि ॥"

पाटलेति केचित् ॥)

पाटलः, पुं, (पाटयतीति । पट + णिच् + क्वयादित्वात् कलच् ।) श्वेतरक्तवर्णः । गोलाबिरङ्ग इति भाषा । व्यायुधान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । अल्पगुणत्वम् । बहुनिष्यन्दित्वम् । चिरदोषकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तद्गुणयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघौ । २ । ७६ ।

"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श ।

पाटलिः

अधित्यकायामिव धातुमत्यां
लोध्रद्रमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥")

पाटलद्रमः, पुं, (पाटलस्य पाटलपुष्पस्य द्रमो वृक्षः । यद्वा, पाटलो द्रमः इति नित्यकर्म्मधारयः ।) पुन्नागवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटला, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्यस्याः । पाटलवर्णत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) दुर्गा । यथा,—

"अपर्णानेकपर्णा च पाटला पाटलावती ॥"

इति तन्त्रसारे तस्याः ग्रुतनामस्तोत्रम् ॥

पुष्पवृक्षविशेषः । पारुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पाटलिः २ अमोघा ३ काश्मर्य्यला ४ फलेरुहा ५ कृष्णवृन्ता ६ कुबेराक्षी ७ । इत्यमरः ॥ ताम्रपुष्पी ८ कुलिका ९ सुपुत्रिका १० वसन्तदूती ११ स्थाली १२ स्थिरगन्धा १३ अम्बुवासी १४ कालवृन्ती १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुदूती १६ कालास्थली १७ व्यक्तिवल्लभा १८ । इति भावप्रकाशः ॥ कामदूती १९ कुम्भी २० नीयाधिवासिनी २१ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातग्रीफाध्मानविमिश्रासमग्नि पातनाग्नित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुवरत्वम् । अल्पगुणत्वम् । दोषत्रयरुचिहिक्काश्वासनाग्नित्वञ्च ॥ तत्पुष्पगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लेष्मत्वम् । कफामनाग्नित्वञ्च । तत्फलगुणाः । पित्तातिसारदाहनाग्नित्वम् । हिक्काश्वपित्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तदुत्पत्तिर्यथा,—

"गते मन्मथि सर्व्वोऽपि तपः संस्थाय तं तदा ।
लिङ्गं चिच्चर्व्वणे सर्व्वं प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥
विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमायुधः ।
आरात् स्थित्वाग्नयो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥
ततस्तमग्नयो दृष्ट्वा क्रोधाग्नातहृता हरः ।
स्मरमालोकयामास ग्रिखाग्नाचरणान्तिकम् ॥
आलोकितस्त्रिनेत्रेण भस्मनो द्युतिमानपि ।
प्रादह्यत तदा ब्रह्मन् पादादारभ्य कश्यवत् ॥
प्रदह्यमानो चरणौ दृष्ट्वामौ कुसुमायुधः ।
उत्ससर्ज्ज धनुः श्रेष्ठं तच्चकाम्राथ पञ्चधा ॥
यदासौन्मुष्टिबन्धस्तु रक्तपृष्ठो मनोरमः ।
स चम्पकतरुर्जातः सगन्धाढ्यो गुणान्वितः ॥
नाहस्थानं शुभाकारं यदासीद्वृक्षभूषितम् ।
तच्चानं केशवारण्यं वकुलं नामतो नगे ॥
या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता ।
जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजिविभूषिता ॥"

इति वामने ६ अध्यायः ॥

रक्तलोध्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाटलापुष्पसन्निभं, क्ली, (पाटलापुष्पस्य सन्निभा सादृश्यं यत्र ।) पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटलिः, स्त्री, (पाटि + भावे क्त्रिन् । पाटौ शीघ्रं लातीति । ला + "अच इः ।" उणा ४ । १३९ । इति इः । पाटलिपुष्पाणां अतिसुगन्धकसार्थे वास्यास्तथात्वम् ।) पाटलापुष्पवृक्षः । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते। ७। २२। १५।
"तनु पाटलिपुष्पाणां समवर्णा हयोत्तमाः।
वहमाना नराजन्त मत्स्यस्यामित्रघातिनः॥")

पाटलिपुत्रं, क्ली, (पाटलिः पुत्र इव यस्य। बहुपाटलिवृक्षोत्पत्तिस्थानत्वेनास्य तथात्वम्।) नगरविशेषः। पाटना इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। कुसुमपुरम् २। इति हेमचन्द्रः। ४। ४२॥ पुष्पपुरम् ३ पाटलिपुत्रकम् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (इदन्तु गङ्गातीरस्थम्। यथा हितोपदेशे। "अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनामधेयं नगरम्॥"
इदमेव पुरा मगधानां राजधानी आसीत्। अजातशत्रुदर्शननाम्नो भूपतेः पुत्राणां नीति विद्याधिगमाय विद्वत्कुलचूडामणिना विष्णुशर्म्मणा पञ्चतन्त्रहितोपदेशादयो ग्रन्था विरचिताः॥)

पाटली, स्त्री, (पाटं दीप्तिं लातीति। ला+कः। ङियां ङीप्।) कटभीवृक्षः। शुष्ककट्फलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, इन्द्रजाले १ अध्याये।
"पृथ्वे रुद्रजटास्थं सुवर्णं कारयेद्बुधः।
ताम्बूलादौ प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम्।
तथैव पाटलीमूलं ताम्बूलेन तु वश्यकृत्॥")

पाटवं, क्ली, (पटोर्भावः कर्म्म वा। पटु+"इगन्ताच्च लघुपूर्ब्बात्।" ५। १। १३१। इत्यण्।) पटुता। यथा। "पाटवं संस्कृतोक्तिषु।" इति हितोपदेशः॥ (दार्ढ्यम्। यथा, पञ्चतन्त्रे। ४।६४।
"विच्छिद्यते कदाचित् धीः कर्म्मणा भोगदायिना।
पुनः समाहिता सा स्यात् तत्रैवाभ्यासपाटवात्॥")
आरोग्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (पटोरस्त्राः पाटवाः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

पाटविकः, त्रि, (पाटवं पटुत्वमस्यास्य। पाटव+ठन्।) पटुः। धूर्त्तः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पाटहिका, स्त्री, (पाटहं पटहावयवः तदाकृतिरस्यस्याः। पाटह+ठन्। टकारादाकृतिसङ्घातादेवास्यास्तथात्वम्।) गुञ्जा। इति हारावली। १४५॥

पाठितं, त्रि, (पाठ्यते स्म इति। पठ+णिच्+क्तः।) श्रुतपाठनम्। तत्पर्य्यायः। दारितम् २ भिन्नम् ३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, सुश्रुते। २। १६।
"पाठितमनु यद्बहुविहारितं वेदनावच्च॥")

पाठी, स्त्री, (पाठयतीति। पाठि+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा ४। ११७। इति इन्। स्त्रियां वा ङीष्।) वलाशुपः। इति राजनिर्घण्टः॥ परिपाटी। अनुक्रमः। यथा, "पाठीं सङ्गणितस्य वक्ष्मि चतुरप्रीतिप्रदां प्रस्फुटाम्।" इत्यादि लीलावती॥

पाटीरः, पु, पटीरः। इति विश्वः। (यथा, सुकुन्दमालायाम्। १२।
"लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटीरेवातटीदुष्कुटी
पाटीरद्रुमवर्णनेन कविभिर्मूढैर्दिनं नीयते।
गोविन्देति जनार्द्दनेति जगतां नाथेति लक्ष्मीपते
त्याधारेः समयस्तदेकमनसां पुंसामतिक्रामति॥")

पाठ्यं, क्ली, (पठ्यते इदम्। "तस्येदम्।" ४। ३। १२०। इत्यण्।) पठ्यशाकम्। यथा,—
"पाठ्यशाकन्तु मधुरं दुर्जरं गुरुपाकि च॥"
इति राजवल्लभः॥
(पाटि+यत्। पाटनीये। छेद्ये, त्रि॥)

पाठः, पुं, (पठनमिति। पठ+भावे घञ्।) विधिना वेदस्याभ्यसनम्। (पठ+णिच्+भावे घञ्।) शिष्यागामध्यापनम्। तत्पर्य्यायः। महायज्ञः २ ब्रह्मयज्ञः ३ पठनम् ४ पाठना ५ पाठनम् ६ अध्ययनम् ७ अध्यापनम् ८ अध्यापना ९ अभ्यसनम् १०। इत्यमरभरतौ॥ निपाठः ११ निपठः १२। इति सङ्कीर्णवर्गे अमरः॥ * ॥ माहात्म्यादिपाठे तु ॐ नारायणाय नमः ॐ नराय नमः ॐ नरोत्तमाय नमः ॐ देव्यै नमः ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ व्यासाय नमः। इति मत्वा पाठ्यम्।
"नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥"
इति विधेः॥
एवञ्च भागवतीयस्तुतौ उदीरयेत् इत्यस्य स्वयन्तथा उदीरयन्त्यान् पौराणिकानुपशिक्षयतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यानमनुप्रासनविरुद्धम्। चैवेति भारतपाठाचकारेण व्यासो लभ्यः। भागवते चैवेत्यत्र व्यास इति साक्षाल्लिखितम्। जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणम्॥
"अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितन्तथा।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्मास्तथ भारत!॥
कार्ष्णञ्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम्॥"
कार्ष्णं कृष्णद्वैपायनप्रणीतम्।
"सौरञ्च धर्म्मो राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः॥"
जयत्यनेन संसारमिति जयस्तत्तद्ग्रन्थः। एवञ्चार्थानवलोकनात् आचाराद्वा स्तोत्रादावेव श्लोकः पठ्यते। मत्स्यसूक्ते वाराहीतन्त्रे च।
"प्रणवाद्यौ नमश्चैव श्लोकं वा संहितां पठेत्।
अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः॥
सर्व्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं भवेत्।
सुसंयतेनचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः॥
न कार्य्यासक्तमनसा कार्य्यं स्तोत्रस्य वाचनम्।
आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः॥
हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं भवेत्।
स्वयञ्च लिखितं यत्तु ह्यलिखा लिखितन्न यत्॥
अजाचर्म्मणि लिखितं तत्रापि विफलं भवेत्।
ऋषिच्छन्दादिकं नास्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः॥
स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्न्यासमाचरेत्।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां ज्ञात्वा पठेत् सुधीः॥
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन।
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत्तरः॥"

ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यादौ ऋषिच्छन्दादिकं पठेत्। तद्यथा। प्रथमचरितस्य ब्रह्मा ऋषिर्म्महाकाली देवता गायत्री छन्दो नन्दा शक्तिः रक्तदन्तिकाबीजमग्निस्तत्त्वं महाकालीप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः। मध्यमचरितस्य विष्णुर्ऋषिर्म्महालक्ष्मीर्देवतानुष्टुप् छन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्य्यस्तत्त्वं महालक्ष्मीप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः। उत्तरचरितस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो भीमा शक्तिर्भ्रामरीबीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वतीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः॥ नैयतकालिककल्पतरौ भविष्यपुराणम्॥
"इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या महीपते।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो॥
ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात्।
श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन्! वाचकान्नरकं व्रजेत्॥"
तथा।
"देवार्चामग्यतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः।
ग्रन्थिञ्च ग्रथितं कुर्य्याद्वाचकः कुरुनन्दन॥
पुनर्ब्बध्नीत तत् सूत्रं न मुक्त्वा धारयेत् क्वचित्।
हिरण्यं रजतं गाञ्च तथा कांस्योपदोहनाः॥
दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्नोति यत् फलम्।"
कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोड़ाः।
"वाचकः पूजितो येन प्रसन्नस्तस्य देवताः॥"
तथा।
"ज्ञात्वा सर्व्वसमाप्तिञ्च पूजयेद्वाचकं बुधः।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम्॥"
तथा।
"विस्पष्टमहतं ग्रान्तं सुदात्तरपदप्लुतम्।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम्॥
बुध्यमानः सदर्थं वै गद्यार्थं ज्ञातृसङ्गो नृप।
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु गद्यार्थञ्चार्पयेन्नृप॥
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो आस उच्यते॥"
तथा।
"सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विराम्यते।
प्रदर्शयन्नृसान् सर्व्वान् वाचयेद्वाचको नृप॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ * ॥
पाठस्याष्टादशदोषा यथा,—
"ग्रङ्कितं भीतसद्दुष्टमव्यक्तमनुनासिकम्।
विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम्॥
काकस्वरं शिरःकम्पं तथा स्थानविवर्ज्जितम्।
व्याकुलं तालहीनञ्च पाठदोषाश्चतुर्दश॥
संगीतं शिरसः कम्पमल्पकण्ठमनर्थकम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥ * ॥
अध्ययनक्रमो यथा,—
"आचम्य प्रयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः।
उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्ष्यमाणो गुरोर्मुखम्॥"
अध्यापनक्रमो यथा,—
"अधीष्वभो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति चापरम्।
प्राक् कूलान् पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः॥
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति।
ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादन्ते च विधिवद्द्विजाः॥

कुर्य्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्ब्बतः ।
सर्ब्बेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनः ॥
अधीयीताध्ययन्नित्यं ब्राह्मण्यान्नीयतेऽन्यथा ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १३ अध्यायः ॥ * ॥
पाठनिषेधकालो यथा । यद्गोऽनध्यायो न ह्रस्वोपरागमात्रविषयः ।
"आर्द्रं नक्षत्रमेतद्ब्रह्म राशोराहोश्च सूतकं ।
इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥
एव आर्द्रानध्यायो यस्तात्रविषय इति मिताक्षरा अन्यत्र लघोराचमनध्यायो याज्ञवल्क्यात् । यथा,—
"सन्ध्यागर्জ्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपा. ने ।
समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसन्धिषु सुप्ता वा आह्निकं प्रतिपद्य च ॥"
द्युनिशमहोरात्रम् । चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणामादिप्रतिपदो नित्याः इति ब्रह्मचारिकाधृतहारीतवचने एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधानादन्यासां काम्यत्वम् । आदिप्रतिपदः शुक्लप्रतिपदः ॥
"सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरसाड़िता ।
प्रतिपत्पाठशीलानां विद्येव तनुतां गता ॥"
इति व्यासवचनमपि तावन्मात्रपरम् ॥ * ॥
गोतमोक्ताकालिकानध्याया यथा,—
आकालिकनिर्घातभूकम्पराहुदर्शनोल्का इति आकालिका इति । निमित्तकालमारभ्य परेद्युर्यावत् स एव कालस्तावत्कालस्तत्र भवाः ॥
तथा,—
"विद्युत्स्तनितवर्ज्येषु महोल्कानाञ्च संप्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥" * ॥
उल्कादिषु प्रतिप्रसवमाह मनुः ।
"वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥"
पराशरभाष्ये कूर्म्मपुराणम् ।
"अनध्यायस्तु नाड़ीषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वस्वेतानि वर्জ्जयेत् ॥"
नारदः ।
"अयने विषुवे चैव ग्रयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥"* ॥
सन्ध्यागर्জ्जने ग्राह्यचिन्तानिन्दामाह छत्र्यचिन्तामणौ दुर्व्वासाः ।
"सन्ध्यायां गर्জ्जिते मेघे ग्राह्यचिन्तां करोति यः ।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्या यशो बलम् ॥
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने ।
सन्ध्योतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः ॥"
इति मनुवचनं वर्षाविषयम् ॥*॥
अश्मन्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिधृतापस्तम्बः ।
"उदयास्तमिते वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।
तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥
केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तु दिनवाड़िकाः ।
तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिन्ने दिनान्तरे ॥"
तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे तिथ्यन्तरे । अत्र पूर्ब्बवचनमुत्तरमीमांसाध्यायिभिः परिगृहीतम् । परवचनन्तु अन्ययन्यपरम् । यत्तु निर्णयामृतधृतम् ।
"प्रतिपर्व्वद्वयमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।
दिनं दूषयते सर्व्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥"
तद्दूषयत इत्यभिधानात् पूर्ब्बवर्त्तितामात्रेण सर्ब्बदिनदूषणाय । राजमार्त्तण्डे ।
"प्रे.को चे चा द्वितीयास्ता: प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कोजागरे जाते चैवावस्था: परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
सर्ब्बास्वेतास्वनध्याय: पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पाठकः, त्रि, (पाठयति अध्यापयतीति । पठ + णिच् + ण्वुल् ।) उपाध्यायः । इति हेमचन्द्रः । २ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३१२ । १०५ ।
"पठका: पाठकाश्चैव ये चान्ये ग्रास्त्रचिन्तकाः ।
सर्ब्बे व्यसनिनो मूर्खा य: क्रियावान् स पण्डितः ॥")
धर्म्मभाजकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पठतीति । पठ + ण्वुल् । वाचकः । अध्येता ।
"चर्ब्बणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा ।
नीचोच्चश्चैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकः सुधीः ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
पाठभूः, स्त्री, (पाठस्य भूर्भूमिः स्थानमित्यर्थः ।) ब्रह्मारण्यम् । वेदादिपाठस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पाठमञ्जरी, स्त्री, (मञ्जु सुन्दरं यथा तथा रायति ग्रब्दायते इति । मञ्जु + रै + कः । स्त्रियां ङीप् । पृषोदरादित्वात् लोपः ततः पाठस्य मञ्जरी वाचिकेव ।) ग्रारी पक्षिणी । इति ग्रब्दमाला ॥
पाठग्रालः, स्त्री, अध्ययनगृहम् । पाठस्य अध्ययनस्य ग्रालः गृहम् । इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥
पाठग्रालिनी, स्त्री, (पाठेन ग्रालते ग्राभते इति । ग्रालः + णिनिः + ङीप् ।) ग्रारी पक्षिणी । इति ग्रब्दमाला ॥
पाठा, स्त्री, (पठ्यते बहुगुणत्वतया कथ्यते इति । पठ + कर्म्मणि घञ् । अजादित्वात् टाप्) लताविशेषः । आकनादि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अम्बष्ठा २ अम्बष्ठिका ३ प्राचीना ४ पारपेलिका ५ यूथिका ६ स्थापनी ७ ग्रेयसी ८ विल्वकर्णिका ९ एकाष्ठीला १० कुचेला ११ दीपनी १२ वनतिक्तिका १३ तिक्तपुष्पा १४ हृद्गन्धिका १५ ग्रिग्रिरा १६ वृकी १७ मालती १८ वरा १९ देवी २० वृत्तपर्णी २१ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तज्वरपित्तदाहातीसारशूलनाग्निवम् । भयसन्तापकारित्वञ्च । इति वैद्यकम् ॥ * ॥
"अम्बष्ठा बालिका बाला ग्रठाम्बा बालिकाम्बिका ।
अम्बा च माचिका चैव दृढ़वल्का मयूरिका ॥
गन्धपर्णी चित्रगुर्य्या ग्रेयसी सुखवाचिका ।
क्षिप्रपर्णी भूरिमल्लिर्विज्ञेया घोड़ग्राह्वया ॥
अम्बष्ठा सकषायाम्ला कफकण्ठरुजापहा ।
वातामयबलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी परा ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
"पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना प्रापपेलिका ।
एकाष्ठीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥
पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरी लघुः ।
हन्ति शूलज्वरच्छर्द्दिकुष्ठातीसारकृद्रणः ॥
दाहकण्ठविषश्वासकृमिगुल्मगलव्रणान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
पाठिका, स्त्री, (पाठा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) पाठा । इति भावप्रकाशः ॥
पाठी, [न्] पुं, (पाठेव आकृतिर्विद्यते यस्य । पाठा + इनिः ।) चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (पाठोऽस्यस्येति । "अत इनिठनौ ।"५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) पाठविशिष्टः ॥ (कर्म्मोपपदेनास्य प्रमाणं यथा, मार्कण्डेये । ६८ । २६ ।
"वह्निनामथ सुतानां विटानां लास्यपाठिनाम् ॥")
पाठीकूटः, पुं, (पाठीं कूटतीति । कूट + "हनुमूर्द्धेति ।" ३ । २ । १७५ । इति कः ।) चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाठीनः, पुं, (पाठिं पृष्ठं नमयतीति । पाठि + नम + णिच् + "अन्येभ्योऽपीति ।"ड: ।"अन्येषामपि दृश्यते ।" ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घः ।) मत्स्यविशेषः । बोयालि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इत्यमरः ॥ सहस्रदंष्ट्री ३ बोदालः ४ वदालकः ५ । इति ग्रब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
"पाठीनरोहिताद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥")
अस्य गुणाः । ग्लेष्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पाके कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तजित्त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा च ।
"पाठीनः ग्लेष्मलो वृष्यो निद्रासृक्पित्तिनां प्रियः ।
दूषयेदस्रपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
पाठकः । गुग्गुलुद्रुमः । इति मेदिनी । के, ८६ ॥
पाठ्यं, त्रि, (पठ्यते इति । पठ + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।) पठनीयम् । पठितव्यम् । यथा,—
"तिष्ठ रे तिष्ठ कत्थोष्ठं कुंछयामि हठादहम् ।
अपठ्यं पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि ग्रठस्य ते ॥"
इति नैषधे १७ सर्गः ॥
पाठ्यः, पुं, (पठ्यते अवधार्य्यतेऽनेनेति । पठ + करणे घञ् ।) पाणिः । इति ग्रब्दचन्द्रिका ॥ (पठ + भावे घञ् । पठनम् । समयः । यथा, महाभारते । २ । ५७ । ८ ।
"दीयामहे पार्थिव ! मा विग्रङ्क्षीः
कुरुष्व पाठ्यञ्च चिरञ्च मा ज्ञपाः ॥")

पाणिः, स्त्री, (पणायन्ते अवहरन्त्यस्यामिति। पण+"अग्निपणाय्यो रुड़ायलुकौ च।" उणा ४।१३२। इति इण् आयप्रत्ययस्य लुक् च।) पण्यवीथी। इत्युणादिकोषः॥

पाणिः, पुं, (पणायन्ते अवहरन्त्यनेन। पण+इ अवहारे+"अग्निपणाय्यो रुड़ायलुकौ च।" उणा ४।१३२। इति इण् आयप्रत्ययस्य लुक् च।) स च मणिबन्धावेध्यङ्गुलिपर्य्यन्तभागः। स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति॥ इति सुश्रुतबोधः॥ तत्पर्य्यायः। पञ्चशाखः २ शयः ३ समः ४ हस्तः ५ करः ६। इत्यमरभरतौ॥ भुजः ७। इति जटाधरः॥ कुलिः ८। इति शब्दरत्नावली॥ भुजादलः ९। इति चिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते। २।२।१६।

"स्वगनाभिसुगन्धां तां कृत्वा कान्तां मनोरमाम्।
जघ्राह दक्षिणे पाणौ मुनिर्मन्त्रमथोच्चरन्॥")

कुलिकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कुलियाकड़ा इति भाषा॥

पाणिकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपः कूर्म्मस्तदाकारोऽस्यस्याः। कच्छप+ठन्। टापि व्यत इत्वञ्च। पाणिभ्यां कृता कच्छपिका कूर्म्माकृतिमुद्रा।) कूर्म्ममुद्रा। यथा,—

"पाणिकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्ममन्त्रेण साधकः।
तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः॥
पूजितं तेन पुष्पेण देवत्वं स्वस्य जायते॥"

कूर्म्ममन्त्रो यथा,—

"द्वितीयं वेधवोतन्तं बीजं बिन्दुसमन्वितम्।
षष्ठस्वरो परिचरं कूर्म्मबीजं प्रकीर्त्तितम्॥"

इति क्रियाकापुराणे ५६ अध्यायः॥

पाणिगृहीती, स्त्री, (पाणिर्गृहीतो यस्याः। "पाणिग्रहीती भार्य्यायाम्।" ४।१।५२। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष्।) विधानेनोढ़ा। इत्यमरः। २।६।५॥

पाणिग्रहणं, क्ली, (पाणेर्ग्रहणं यत्र।) विवाहः। इति हेमचन्द्रः। ३।१८२॥ (यथा, रघुः। ७।२६।

"इति स्वसुर्भोजकुलप्रदीपः
सम्पाद्य पाणिग्रहणं स राजा।
महीपतीनां पृथगर्हणार्थं
समादिदेशाधिकृतानधिज्ञः॥")

पाणिघः, पुं, (पाणिं पाणिना वा हन्तीति। हन+"पाणिघताड़घौ शिल्पिनि।" ३।२।५५। इति टक् टिलोपो घत्वञ्च निपात्यते।) पाणिवादः। पाणिना मृदङ्गादिवाद्यम्। पाणिं वा हन्ति यः। यः पाणिनैव मृदङ्गादिवाद्यसृत्पादयति तत्र। यः पाणिना मृदङ्गमिव पाणिं वादयति तत्र च। इत्यमरभरतौ॥

पाणिघातः, पुं, (पाणिना हन्तीति। हन+भावे घञ्। पाणिना घातो हननमिति। पाणिहननम्॥)

पाणिजः, पुं, (पाणौ जायते इति। पाणि+जन्+"सप्तम्यां जनेर्डः।" ३।२।९७। इति डः।) नखः। इति हलायुधः॥

पाणितलं, क्ली, (पाणितलमिव परिमाणमस्येति। अच्।) कर्षपरिमाणम्। तोलकद्वयम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमालिका।
अर्द्धं पिचुःपाणितलं किञ्चित् पाणिश्च तिन्दुकम्॥
विड़ालपदकञ्चैव सुवर्णं कवलग्रहः।
उदुम्बरश्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते॥"

इति शार्ङ्गधरे पूर्ब्बखण्डे प्रथमेऽध्याये॥

पर्य्यायान्तरं यथा,—

"विद्याद्वौ द्रंक्षणौ कर्षं सुवर्णञ्चार्द्धमेव च।
विड़ालपदकञ्चैव पिचुर्म्याणितलन्तथा॥
तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवड़ग्रहमेव च॥"

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये॥

पाणीतलम्।) हस्ताधोभागः॥ (यथा, मनौ। ४।१४६।

"सृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत्।
गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु॥")

पाणिनः, पुं, (पणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम्। पणिन्+अण्। "गाधिविदधिकेशिगणिपणिनश्च।" ६।४।१६५। इति न टिलोपः।) पाणिनिमुनिः। इति चिकाण्डशेषः॥

पाणिनिः, पुं, (पणिनो मुनेर्युवापत्यम्। पणिन्+इञ्। न टिलोपः।) मुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। आहिकः २ दाक्षीपुत्रः ३ शालङ्की ४ पाणिनः ५ शालातुरीयः ६। इति चिकाण्डशेषः॥ * ॥ (अयं हि पणिन्-वंशसम्भूतः प्रसिद्धो व्याकरणकर्त्ता। अस्य माता दाक्षी इत्याख्या विश्रुता। यथा, पातञ्जलकारिकायाम्। १।१।२०।

"सर्व्वे सर्व्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः॥"

तथाच शिक्षायाम्। ५६।

"शङ्करः शाङ्करी प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते।
शाब्दायेभ्यः समाद्दत्य देवीं वाचमविस्मृतिः॥"

अस्य शालातुरीय इत्याख्यापि दृश्यते। यथा, अभिधानचिन्तामणौ। ३।५१५।

"————————अथ पाणिनौ।
शालातुरीयदाक्षेयौ————————॥"

"गान्धारप्रदेशविशेषशलातुरग्रामजातत्वादेवास्य तथा नाम।" इति चिन्तामणिटीका॥ परे तु शलातुरग्रामोऽस्य जन्मस्थानमिति न स्वीकुर्व्वन्ति। यतः शलातुरोऽभिजनोऽस्य इति युत्पत्त्या शालातुरशब्देन शलातुरदेशोद्भवे जने एवार्थो नावगम्यते। अष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य "तूदीशलातुरवर्म्मतीकूचवाराट् ठक् छण् ठञ् यकः।" ४।३।९४। सूत्रात् अभिजनार्थे एव छण्प्रत्ययः। वृत्तिकारभट्टोजीदीक्षितेन तु "अभिजनश्च।" ४।३।९०। इति सूत्रे "यत्र स्वयं वसति स निवासः। यत्र पूर्ब्बैरुषितं सोऽभिजनः।" इत्यभिजनशब्दस्यार्थः प्रदर्शितः। अतः सूत्रतः शलातुरस्थाने प्रदेशः पाणिनेः पूर्ब्बपुरुषाणां वासस्थानमित्येवावगम्यते नतु तस्येति।

पुरा किल कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्षश्लोकात्मकं बृहत्कथाभिधानं ग्रन्थं विरच्य कायभूतये आचयामास। सोमदेवभट्टस्तु ततः सारार्थं समुद्धृत्य कथासरित्सागर इत्याख्या प्रसिद्धं ग्रन्थं निर्म्मितवान् तस्मादेषाख्यायिका समधिगम्यते। यथा, तत्रैव। ४।२०—६५।

"अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत्।
तत्रैकः पाणिनिर्नाम जड़बुद्धितरोऽभवत्॥
स शुश्रूषापरिक्लेशैः प्रेषितो वर्षभार्य्यया।
अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम्॥
तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिदृशेश्वरात्।
सर्व्वविद्यासमूहं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम्॥
ततश्चागत्य मामेव वादायाकृयते स्म सः।
प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयागाः सप्तवासराः॥
अहमेवेह मया तस्मिन् जिते ततसमनन्तरम्।
नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः॥
तेन प्रणष्टमैन्द्रन्तदक्षद्व्याकरणं भुवि।
जिताः पाणिनिना सर्व्वे सर्व्वांभूता वयं पुनः॥
अथ संजातनिर्व्वेदः स्वयमस्मिंस्तपे धनम्।
दत्त्वा हिरण्यदत्तस्य विधाय वणिजो निजम्॥
उक्त्वा तपोपकोष्ठायै गतवानस्मि शङ्करम्।
तपोभिराराधयितुं निराहारो हिमाचलम्॥"

* * * *

"अचान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः।
आराधितो मया देवो वरदः पार्व्वतीपतिः॥
तदैव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम्।
तदिच्छानुग्रहादेव मया पूर्णीकृतञ्च तत्॥"

* * * *

"वर्षान्ते मन्मुखादेतच्छ्रोतुं व्याकरणं नवम्।
ततः प्रकाशितं स्वामिकुमारेणैव तस्य तत्॥
ततो व्याड़ीन्द्रदत्ताभ्यां विद्यामो दक्षिणां प्रति।
गुरुर्वर्षोऽब्रवीत् स्वर्णकोटिर्मे दीयतामिति॥
अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तौ च मामित्यवोचताम्।
एहि राज्ञः सकाशे! नन्दात् याचितं गुरुदक्षिणाम्
गच्छामो नान्यतोऽस्माभिरियत् काञ्चनमाप्यते।
नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः॥"

इत्युपाख्यानेन पाणिनिः कात्यायनस्य राज्ञोनन्दस्य च समसामयिक इत्येवायाति। परं कात्यायनपाणिन्योः प्रथमशब्दपाठेन पाणिनिः कात्यायनात् पूर्ब्बतन इत्यनायासेनैव विज्ञायते। यतः कात्यायन एव पाणिनिप्रकृतव्याकरणस्य वार्त्तिककारः। स च स्वकृतग्रन्थे विदुषां वरं पाणिनिं आचार्य्यत्वेन स्वीकृतवान्। [६।४।१०४। सूत्रस्य वार्त्तिं।] पाणिनिस्तु स्वीयव्याकरणे पूर्ब्बतनानां बहूनां विदुषां नामोल्लेखं कृतवान् परं क्वापि कात्यायनस्य नाम नाभिहितवानतः स्पष्टतोऽवगम्यते पाणिनिः कात्यायनात् वृद्धतर इति।

अनेन महात्मना पाणिना रचितं व्याकरणं पाणिनीयाष्टकमित्याख्यया प्रसिद्धम्। कात्यायन

पाणिपी

रणस्य वार्त्तिकं विधाय तीव्रसमालोचनाञ्चकार। परं पतञ्जलिः सूत्रपाठस्य वार्त्तिकस्य च महाभाष्यं विधाय सत्वेनः प्रमादपरिशून्योऽयं पाणिनीयाष्टाध्यायीयस्य इति प्रदर्शयन् कात्यायनतीव्रदृष्टेः रक्षणैगं समादरणीयं ग्रन्थसूत्तमम्। अष्टाध्यायीप्रारम्भे तु [illegible]ग्रसूत्राणि सन्ति तानि तु प्रत्याहारसूत्राणि।

अष्टाध्यायीसूत्रपाठे, आपिशलिः।६।१।९२। गालवः।६।३।६१। चाक्रवर्म्मणः।६।१।१३०। स्फोटायनः।६।१।१२३। काश्यपः।८।४।६७। गार्ग्यः।८।४।६७। भारद्वाजः।७।२।६३। सेनकः५।४।११२। शाकटायनः।३।४।१११। शाकल्यः।१।१।१६। एतेषां पूर्ब्बतनवैयाकरणानां नामानि सन्ति। अत्र ९९९९ संख्यकानि सूत्राणि विद्यन्ते। काश्मीरराजस्य जयापीड़स्य राजत्वसमये पाणिनिव्याकरणं वार्त्तिकेन महाभाष्येण च सह विशेषविद्यार्थिसुधीवरविद्वज्जनग्रिचार्थं प्रचलितमासीत्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ६३८—६४०।

"नितान्तं कृतकृत्यस्य गुणवृद्धिविधायिनः।
जैत्रयापीड़देवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम्॥
भाष्यव्याख्यात्रयी श्लोकैर्लक्षग्रन्थैः कृतः।
सोऽयं तस्य विपर्य्यासो बुधैरिव विवर्जितः॥
कृतविघ्नोपसर्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः।
जैत्रयापीड़देवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम्॥"

कात्यायनकृतवार्त्तिकात् पतञ्जलिकृतमहाभाष्याच्च अन्या अपि अष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य उल्लिखितमहाभाष्यस्य च वह्व्यष्टीकाः सन्ति बाहुल्यभिया तासां नामानि न प्रदत्तानि॥*॥)

पाणिनीयं, त्रि, (पाणिनिना प्रोक्तं उपदिष्टं वा। पाणिनि + "वृद्धाच्छः।" ४।२।११४। इति छः।) पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणादि। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

पाणिघ्नः, त्रि, (पाणिं घ्नतीति। घ्ना ग्रन्थादिसंयोगयोः + "उग्रंपश्येरम्मदपाणिघ्नमाच।" ३।२।३७। इति खश् मुम् च।) हस्तकर्म्मताकारिसंयोगकर्त्ता। एवं ग्रन्थकर्त्ता च। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ ("पाणयो घ्नायन्तेऽस्मिन्निति पाणिघ्नमोक्षा। अन्यकारात्प्रार्थनार्थः। तत्र हि सर्पादिपनोदनाय पाणयः ग्रन्थन्ति।" इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

पाणिपेयः, त्रि, (पाणिभ्यां धयति पिबतीति। धेट पाने + "नाड़ीमुनीस्तनकरसुष्ठिपाणिनासिकात् पाद्य।" इति सूत्रात् खश् प्रत्ययेन साधुः।) पाणिद्वारा पानकर्त्ता। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

पाणिपादं, क्ली, पाणिश्च पादश्च द्वयोः समाहारः। पाणिपादयोः समाहारः। इति व्याकरणम्॥

पाणिपीड़नं, क्ली, (पाणेः पीड़नं यत्रेणं यत्र।) पाणिग्रहणम्। विवाहः। इत्यमरः॥ (पाणिभ्यां पीड़नमिति विग्रहे क्रोधादिना हस्तमर्द्दनम्॥)

पाण्डरः

पाणिमुक्, [ज्] पुं, (पाणिनैव मुच्यते दीयतेऽनेन पर्व्वादिहव्यं यद्वा, पाणिरिव मुच्यते यज्ञादिस्थले अवस्थियते इति। मुच् + क्विप्।) उदुम्बरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पाणिना मुञ्चति इति। मुच् + क्विप्।) पाणिकरणकमोक्तरि, त्रि॥

पाणिमर्दः, पुं, (पाणिं मृद्नातीति। पाणि + मृद् + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) करमर्द्दकः। इति राजनिर्घण्टः॥

पाणिमुक्तं, क्ली, (पाणिभ्यां मुक्तं परित्यक्तम्।) अस्त्रम्। इति हलायुधः॥

पाणिरुहः, पुं, (पाणौ रोहतीति। रुह + "इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः।) नखः। इति राजनिर्घण्टः॥

पाणिवादः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति। वद + णिच् + अण्।) पाणिघः। मृदङ्गादिवादकः। इत्यमरः॥ (पाणिना वाद्यते इति। वद + णिच् + कर्म्मणि घञ्। मृदङ्गादौ, क्ली। यथा, रामायणे। २।६५।४।

"अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन्॥")

पाणिवादकः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति। वद + णिच् + ण्वुल्।) पाणिवादः। इति हेमचन्द्रः। ३।५८६॥ (यथा, रामायणे। २।६५।४।

"ततस्तु स्तुवतां तेषां स्तवानां पाणिवादकाः।
अपदानानुदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन्॥")

पाणिसम्मा, स्त्री, (पाणिभ्यां क्रियतेऽसौ। सृजोः प्र विसर्गः + "पाणौ सृजेरण्यत् वाच्यः।" इति ण्यत्। "चजोः कुः घिण्ण्यतोः।" ७।३।५२। इति कुत्वम्।) रज्जुः। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥

पाणीतलं, क्ली, (पाणितलं निपातनात् दीर्घः।) तोलकद्रव्यम्। यथा,—

"विड़ालपदकर्षौ च पाणीतलमुड़ुम्बरम्॥"
इति शब्दमाला॥

पाणीकरणं, क्ली, (पाणौ क्रियतेऽनेनास्मिन् वा। कृ + ल्युट्। समन्याः ल्युक्।) विवाहः। इति जटाधरः॥

पाण्डरं, क्ली, (पाण्डरो वर्णोऽस्त्यस्येति। अच्।) कुन्दपुष्पम्। मेदिनिकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

पाण्डरः, पुं, (पाण्डरः शुक्लवर्णोऽस्त्यस्येति। अच्।) मरुवकवृक्षः। (पड़ि + अर + दीर्घश्च।) श्वेतवर्णः। (पर्व्वतविशेषः। स तु मेरोः पश्चिमे वर्त्तते। यथा, मार्कण्डेये। ५५।१०।

"अञ्जनः कुक्कुटः कृष्णः पाण्डरश्चाचलोत्तमः॥"
"पश्चिमेन तथा मेरोर्विस्कम्भात् पश्चिमाद्दिशः।
एतेऽचलाः समाख्याताः——————॥"

ऐरावतकुलोत्पन्ननागविशेषः। यथा, महाभारते। १।५७।११—१२।

"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः॥
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्॥"

पश्चिमविशेषः। यथा, ज्योतिस्तत्त्वधृतवचनम्।

पाण्डवः

"गृधः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च।
चित्रश्च धर्म्मचित्रश्च भासः पाण्डर एव च।
गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते॥")

तद्गुणविशिष्टे, त्रि। इकुरादिकोषः॥ (यथा, हरिवंशे। ८२।५०।

"असिताम्बरसंवीतं पाण्डरं पाण्डरासनम्॥")

पाण्डरपुष्पिका, स्त्री, (पाण्डरं शुक्लवर्णं पुष्पमस्याः। कप्। ततः कापि अत इत्वम्।) श्वेतलाङ्गली। इति शब्दचन्द्रिका॥

पाण्डवः, पुं, (पाण्डोरस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य राज्ञोऽपत्यम्। पाण्डु + "ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च।" ४।२।९१। इत्यण्।) पाण्डुनन्दनः। पञ्चपाण्डवोत्पत्तिर्यथा,—

वैशम्पायन उवाच।

"संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्या जनमेजय।
आहूयामास वै कुन्ती गर्भार्थे धर्म्ममच्युतम्।
सा बलिं त्वरिता देवी धर्म्मायोपजहार ह।
जजाप मन्त्रं विधिवद्दत्तं दुर्व्वाससा पुरा॥
संगम्य सा तु धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह।
लेभे पुत्रं वरारोहा सर्व्वप्राणिहितं वरम्॥
ऊर्ज्जे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽह्नि।
दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते॥
सुषुवे युगसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम्।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी॥
एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः।
विक्रान्तः सत्यवाक्चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति॥
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः॥१॥*॥
धार्म्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत।
प्राहुः क्षात्रं बलं श्रेष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु॥
ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः॥
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी।
सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो ज्ञानोऽयमिति भारत।
इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे।
यदङ्कात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचूर्णयत्॥
कुन्ती अग्निभयादिमां सहसोपपतितां किल।
नान्वबुध्यत तं सुप्तमङ्के स्वे वृकोदरम्॥
वज्रसंहननः सोऽथ कुमारो न्यपतद्गिरौ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता॥
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः।
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम॥
दुर्य्योधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे पृथिवीपते॥८॥*॥
जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत्।
कथन्नु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति॥
दैवे पुरुषकारे च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः।
तत्र दैवन्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते॥
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम्।
अप्रमेयबलोत्साहो वीर्य्यवानमितद्युतिः॥
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लप्स्ये महाबलम्।
यं दास्यति स मे पुत्रं स गरीयान् भविष्यति॥

पाण्डवः

कर्म्मणा मनसा वाचा तस्मात्तप्स्ये महत्तपः ।
ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ॥
दिदेश कुन्त्याः कौरव्यो व्रतं सांवत्सरं शुभम् ।
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ॥
उग्रं स तप आतस्थे परमेण समाधिना ।
आराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ॥
सूर्य्येण सह धर्म्मात्मा पर्य्यवर्त्तत भारत ! ।
तन्तु कालेन महता वासवः प्रत्यपद्यत ॥

शक्र उवाच ।

पुत्रं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
ब्राह्मणानां गवाञ्चैव सुखदाताऽर्थसाधकम् ॥
दुर्हृदां शोककजननं सर्व्वेषान्त्ववनन्दनम् ।
सुतं तेऽहं प्रदास्यामि सर्व्वामित्रविनाशनम् ॥
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्तीं धर्म्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥
उदर्कस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः ।
दातुमिच्छति मे पुत्रं यथासङ्कल्पितं हृदा ॥
अतिमानुषकर्म्माणं यशस्विनमरिन्दमम् ।
सोमस्यांशं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ॥
दुराधर्षं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
पुत्रं जनय सुश्रोणि ! धाम क्षत्रियतेजसाम् ॥
लब्धः प्रसादो देवेन्द्रात् समाङ्क्ष्य शुभानने ! ॥
एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्জ্জुनम् ॥
जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥
शृण्वतां सर्व्वभूतानां तेषाञ्चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विश्वस्तामुवाचेदं शुचिस्मिताम् ॥
कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति ! शिबितुल्यपराक्रमः ।
एष शक्र इवाजेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥
व्यहित्वा विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदमितौजसा ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिमवर्द्धयिष्यति ते सुतः ॥
एष मद्रान् वशे कृत्वा कुरूंश्च सह सोमकैः ।
जेतिकाधिकरूपांश्च कुरुवंशौ वर्द्धिष्यति ॥
अनेन भुजवीर्य्येण खाण्डवे हव्यवाहनः ।
मेदसा सर्व्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥
ग्रामणीश्च महीपालान् रण्ये जित्वा महाबलः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानीहरिष्यति ॥
जामदग्न्यसमः कुन्ति ! वायुवेगपराक्रमः ।
एष वीर्य्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशाः ॥
तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति ।
विप्रनष्टां श्रियञ्चायमाहर्त्ता पुरुषर्षभः ॥
अनामत्यद्भुतां वाचं कुन्ती शुश्राव भारत ! ।
वाचमुच्चरितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् ॥
बभूव परमो हर्षः पृथग्जननिवासिनाम् ।
तथा देवरथानाञ्च सेन्द्राणाञ्च दिवौकसाम् ॥
आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुलः स्वनः ।
उदतिष्ठन्महाघोषः पुष्पवृष्टिभिरावृतः ॥"१॥*॥

वैशम्पायन उवाच ।

"कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मद्रराजसुता पाण्डुं रहो वचनमब्रवीत् ॥
न मेऽस्ति त्वयि सन्तापो विगुणेऽपि परन्तप ।
नावरत्वे वराङ्गीया: स्थित्वा चानघ ! नित्यदा ॥
गान्धार्य्याञ्चैव नृपते ! ज्ञातं पुत्रशतन्तथा ।
श्रुत्वा नं मे तथा दुःखमभवत् कुरुनन्दन ! ॥
इदन्तु मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्ट्या त्विदानीं भर्त्तर्म्मे कुन्त्यामप्यस्ति सन्ततिः ॥
यदि चापत्यसन्तानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुर्य्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥
संस्तम्भो मे सपत्नीत्वात् वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥

पाण्डुरुवाच ।

ममाप्येष सदा मान्ये ! कृत्यार्थः परिवर्त्तते ।
न तु तां प्रमदे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥
तव त्विदं मतं मत्वा प्रयतिष्यामि तत्परम् ।
मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते ॥

वैशम्पायन उवाच ।

ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।
कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥
मम चापिण्डनाशाय पूर्ब्बेषामपि चात्मनः ।
मत्प्रियार्थञ्च कल्याणि ! कुरु कल्याणमुत्तमम् ।
यशसेऽर्थाय चैव त्वं कुरु कर्म्म सुदुष्करम् ॥
एवमुक्ताब्रवीन्माद्री सङ्क्षिप्तमस्य देवतम् ।
तस्मात्ते भविताऽपत्यमनुरूपमसंशयम् ॥
ततो माद्री विचार्य्यैवं जगाम मनसाश्विनौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥
नकुलं सहदेवञ्च रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावत्यश्विनावपि ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसम्पदा ॥
नामानि चक्रिरे तेषां शृतग्रहनिवासिनः ।
भक्ता च कर्म्मणा चैव तथाप्तोभिर्विशाम्पते ॥
ज्येष्ठं युधिष्ठिरेत्येवं भीमसेनेति मध्यमम् ।
अर्জ্জुनेति तृतीयञ्च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥
पूर्ब्बजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकथयंस्ते विप्राः प्रीतमानसाः ॥"

इति महाभारते १ । १२३—१२४ ॥

तेषां पुत्रा यथा,—

"प्रतिविन्ध्यः सुतः सोमः श्रुतकीर्त्तिस्तु चार्জ্জुनात् ।
शृतानीकः श्रुतकर्म्मा द्रौपद्याः पञ्च विक्रमात् ॥"

तेषां भार्य्या यथा, गारुडे १३६ अध्याये ।

"यौधेयी च हिडिम्बा च काशी चैव सुभद्रिका ।
विजया वै वेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुताः क्रमात् ॥
देवको घटोत्कचश्च अभिमन्युश्च सर्व्वगः ।
अहोत्रो निरमित्रश्च परिक्षिदभिमन्युजः ॥"

पाण्डवेयः, त्रि, (पाण्डोरियं इत्यञ् ङीप् च पाण्डवी कुन्ती माद्री च तयोरपत्यम् इति । टक् ।) पाण्डोरपत्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (युधिष्ठिरप्रभृतयः पञ्च भ्रातरः । यथा, महाभारते । १ । २०३ । १५ ।

"यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्षन् यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थे पाण्डवेयानां पाञ्चाल्यसदनं प्रति ॥"

अभिमन्युपुत्रो नरपतिः परीक्षित् । यथा, भागवते । १ । ४ । ७ ।

पाण्डुः

"कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्भौनिना सह ।
संवादः समभूत्तात ! यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥")

पाण्डवाभीलः, पुं, (अभीः अभयं लातीति । ला + कः । पाण्डवोऽभीलो यस्मात् । पाण्डवानामभियमभयं लातीति वा ।) लशुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डवायनः, पुं, (पाण्डवानामयनं रक्षणं यस्मात् ।) लशुनः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

पाण्डित्यं क्ली, (पण्डितस्य भावः कर्म्म वा । इति "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५ । १ । १२३ । इति ष्यञ् ।) पण्डितधर्म्मकर्म्मणी । यथा,—

"रसज्ञा पाण्डित्यच्छेदुरग्निधामश्रमभरान् ॥"

इति मुरारिः ॥

(यथा च महाभारते । ५ । ३१ । २ ।

"उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्व्वभोगान्तः पुरस्ताच्छक्रसुच्चरन् ॥")

पाण्डुः, पुं, (पडि गतौ + "नृगयादयश्च ।" उणा । १ । ३८ । इति कुप्रत्ययः निपातनात् धातोर्दीर्घश्च ।) पाण्डुरफलीक्षुपः । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुक्लपीतमिश्रितवर्णः । तत्पर्य्यायः । हरिणः २ । पाण्डुरः ३ । इत्यमरः ॥ पाण्डरः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

"सितपीतसमायुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्त्तितः ।"

इति सुभूतिः ॥

भेदोऽपि दृश्यते यथा,—

"पाण्डुरस्तु रक्तपीतभागी प्रत्यूषचन्द्रवत् ।
पाण्डुस्तु पीतभागार्द्धः कैसकोधूलिसन्निभः ॥"

इति भरतः ॥

सहति, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा रघुः । १ । २ ।

"शरीरसादादसमग्रभूषणा
सुखेन सासञ्चत लोध्रपाण्डुना ॥"

नृपतिविशेषः । स तु पुत्रानुपुत्रविचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे व्यासाज्जातः । (यथा, महाभारते । १ । ११८ । ५ ।

"राजा पाण्डुर्म्महारण्ये मृगयालनिषेवितेः ।
चरन् मैथुनधर्म्मस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥"

अस्य देहपाण्डुताकारणं नामनिरुक्त्यादिकं च यथा, महाभारते । १ । १०६ । १५-१८ ।

"अम्बालिकामथाभ्यागाद्दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विवर्णा पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत ! ।
तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विवर्णां प्रेक्ष्य भारत ! ॥
व्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।
यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥
अस्मादेष सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति ।
नाम चास्येतदेवेह भविष्यति शुभानने ! ॥")

नागभेदः । श्वेतहस्ती । सितवर्णः । रोगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

पाण्डुरोगनिदानम् । यथा,—

"पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।
चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥
श्यावमम्लं लवणानि मद्यं
मृदं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।

निषेवमाणस्य समेत्य रक्तं
दोषास्त्वचं पाण्डुरसां नयन्ति ॥ * ॥

तस्य पूर्व्वरूपाणि यथा,—

त्वक्स्फोटनष्ठीवनगात्रसाद-
स्तृड्भक्तगण्डेक्षणकूटशोथाः ।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको
भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ * ॥

वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा, —

त्वङ्नूचनयनादीनां रूक्षत्वकृष्णारुणाभताः ।
वातपाण्डामये कम्पतोदानाहैर्विमार्द्दवः ॥ * ॥

पैत्तिकस्य लक्षणं यथा,—

पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरार्दितः ।
भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्डामयी नरः ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा,—

कफप्रसेकक्षयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः ।
पाण्डुरोगी कफाच्छ्लेष्मश्लक्ष्णनयननेक्षणः ॥ * ॥

त्रिदोषजस्य लक्षणं यथा,—

ज्वरारोचककण्ठोष्ठास्यहृल्लासच्छर्द्दितृष्णाक्लमान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥

मृज्जस्य संप्राप्तिर्यथा,—

मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यत्यतमो मलः ।
कषाया मारुतं पित्तमधुरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेच्छ्लेष्मादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तश्च रूक्षयेत् ।
प्रदूषयत्यविपक्वैव स्रोतांसि विरुणद्धि च ॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्य्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ * ॥

मृत्तिकाभक्षणजन्यपाण्डुलक्षणं यथा,—

मृद्भक्षणाद्भवेत् पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीड़ितः ।
सकासश्वासशूलार्त्तः सदारुचिसमन्वितः ॥
शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपाम्नाभिमेहनः ।
कृमिकोष्ठोऽतिसार्य्येत मलं सास्रकफान्वितम् ॥

तस्य असाध्यलक्षणं यथा,—

ज्वरारोचककण्ठोष्ठास्यहृल्लासच्छर्द्दितृष्णाक्लमान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥
पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः स्वरीभूतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छ्यावानां यो वा पीतानि पश्यति ॥
बह्वल्पविट् सहरितं सकफं योऽतिसार्य्यते ।
दीनः श्वेतानिदिग्धाङ्गश्छर्द्दिमूर्च्छाक्लमान्वितः ॥
स नास्यस्रक्क्षयादूर्ध्वं पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।
पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥

अन्तेषु शूनं परिहीणमध्यं
स्तब्धं तथाग्रेषु च मध्यशूनम् ।
गुदे च ग्रीवस्थ मुखक्रियोश्च
शूनं पतात्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥
विवर्ज्जयेत् पाण्डुकिनं यशोर्थी
तथातिसारज्वरपीड़ितञ्च ॥"

इति माधवकरः ॥

(यथा च,—

"पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।
तच्चानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥
धमनीर्दश सम्प्राप्य व्याप्नुवत् सकलां तनुम् ।
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥
त्वङ्मांसयोस्तत् कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्-
विधान् ।
पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥
यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ॥
धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥
ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्यात् क्षयेन्द्रियः ।
स्पृश्यमानेरिषाङ्गैर्न दयता हृदयं न च ॥
शूनाक्षिकूटसदनः कोपनः क्षीवनोऽल्पवाक् ।
अन्नद्विट् श्लिष्टश्लिष्टदेषी क्षीणरोमा हतानलः ॥
सन्नसक्थ्योष्ठकरी श्यामो कर्णभ्रुड़ी भ्रमी श्रमी ।
स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥
प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दनं रूक्षता त्वचि ।
अरतिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥
सादः श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम् ।
क्षणारुष्णारुणसिरानखविगमत्वनेत्रता ॥
श्लेष्मानाहास्यवैरस्यविड्भेदाः पार्श्वमर्द्दरुक् ।
पित्तात्तरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥
लटस्वेदमूर्च्छाग्लपीतेच्छादौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता ।
वर्च्चोभेदोऽम्लको दाहः कफात् शुक्लसिरादिता ॥
तन्द्रालवणवक्त्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
कासः श्वहिध्मे निष्ठीव्यश्लिष्टोरसिदुःसहः ॥
स्तम्भः कषायानिलं पित्तमधुरा मधुराकफम् ।
दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्यादुक्तं विरूक्ष्य च ॥
स्रोतांस्यपैकवापूर्य्य कुर्य्यादङ्गा च पूर्ब्बवत् ।
पाण्डुरोगं ततः शूनताभिपादास्यमेहनः ॥
पुरीषं क्रमिमन्मुर्च्छिन्नं सास्रकफं नरः ॥"

इति वाभटे निदानस्थाने । १३ । १—१३ ॥)

तस्यौषधं यथा,—

"लोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ॥"

इति गारुड़े १८० अध्यायः ॥

अपि च ।

"सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं त्रायसो रजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ १ ॥
गोमूत्रभिक्षं मण्डूरचूर्णं सगुड़मश्नतः ।
पाण्डुरोगः क्षयं याति षड्रात्रमूलकञ्च दारुणम् ॥२
त्र्यूषणं त्रिफलां मुस्तं पिप्पलीमूलं मूर्व्वां ।
मधुसर्पिर्युतं लीढ्वा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥३॥
पुनर्नवात्रिवृद्दोषविड़ङ्गं दारु चित्रकम् ।
कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकम् ॥
कटुका पिप्पलीमूलं मुस्तं शृङ्गी च कारवी ।
यमानी कट्फलञ्चेति पृथक्पलमितं मतम् ॥"४॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सादीनि यथा,—

"शृणु पुत्र! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगं महागदम् ।
पञ्चैव पाण्डुरोगास्ते सम्भवन्तीह मानुषे ॥
वातिकः पैत्तिकश्चैव श्लैष्मिकः सान्निपातिकः ।
पञ्चमो रक्तजः प्रोक्तो वक्ष्ये चैषान्तु सम्भवम् ॥
दीर्घाध्वना पीड़ितो वा ज्वरेण
रक्तस्रावो पीड़ितो वा व्रणेन ।
चिन्तायासादौषधाद्वे मनुष्यं
चायं पाण्डुर्जायते सेवते यः ॥

क्षारक्षाम्लं कालमेरेयसेवा
अध्यायामान्मैथुनात्यभ्रमेण ।
निद्रानाशे नातिनिद्रा दिवापि
योगैश्चैतैर्म्मक्षिकाभक्षणेन ॥
अतिग्लिष्टशरीरे रोगसम्पीड़िते वा
लवणकटुकषाया सेवनान्नेन वृद्धिः ।
अतिसुरतमजस्रं सेवनात्यभ्रमेण
नयति रुधिरशोषं तेन वै पाण्डुरोगम् ॥
तेनाग्निकूटे श्वयथुः शरीरे
पाण्डुत्वमायाति सपीतमूत्रः ।
मिष्ठीवते त्वक् प्रविदीर्य्यते च
संजायते तस्य पुरःसराणि ॥
तोदः परुषत्वग्गिरोगुरुत्वं
त्वङ्मूत्रनेत्रे नखकालिमा स्यात् ।
षोढात्मकं तन्मनुजस्य विद्धि
लिङ्गैरुपेतोऽनिलपाण्डुरोगः ॥
श्यामत्वपीतत्वकरो हि लोके
विभर्त्ति शोथं कटुकास्यता च ।
मन्दज्वरो वै भृशशोथमोहः
पीतच्छविः पीतभवो हि पाण्डुः ॥
तन्द्रालुसाशोफकफेन युक्तः
आलस्यकस्वेदगुरुत्वमेव ।
संजायते तस्य कफात्मकोऽसौ
नरस्य पाण्डुत्वभवो विकारः ॥
तन्द्रालस्यं क्षयथुवमथु कार्श्यकृच्छ्रानशोथा
विड्भेदः स्यात् परुषनयने सज्वरो वै क्षुधार्त्तः ।
मोहस्तृष्णाक्लममथ मनुजस्यासु पश्येत सुदूरं
त्याज्यो वैद्यैर्निपुणमतिभिः सन्निपातोत्थपाण्डुः ॥
मृत्तिकाभक्षणेनाथ शृणु पुत्र! गदो महान् ।
पाण्डुरोगो गरिष्ठोऽपि भवेद्धातुक्षयङ्करः ॥
मृद्भक्षणाच्चेव मलं प्रकीर्य्य
स्रोतांसि रुन्द्धि च मृत्तिकायाः ।
तेनैव नास्रक् परिवर्द्धयन्ति
न तर्पयन्ते वपुषं रसेन ॥
क्षारात् कषायाम्लयुतस्य पानात्
स कोपयत्याशु नरस्य मृत्स्ना ।
श्लेष्मप्रकोपान्मधुरान् करोति
रूक्षा न जग्धा हितकारिणी स्यात् ॥
विकृतिमुपगतास्ते मारुताद्याश्चयस्तु
बलवदनरुचीनां नाशयन्त्याशु दोषाः ।
भवति विकलमेवं पाण्डुरोगे शरीरं
भवति जठरपाण्डू रोग त्याशुप्रवोगाः ॥"

"गोमूत्रमध्ये मतिमान् क्षापयेत् सप्तरात्रि-
कम् ।
तस्मात् चूर्णन्तु मधुना देयं पाण्डामयापहम् ॥
चूर्णयेत् त्रिफला मुस्ता विड़ङ्गं चित्रकं
समम् ।
भागमेकं लौहचूर्णमित्युद्दावे विभावयेत् ॥
सप्ताहमथ लौहखल्वितं
पुनरपि ध्रुवं प्रवरं स्यात् ।
पूर्व्वोक्तन्तु मधुनापि घृतेन
पाण्डुरोगहृदयामयापहम् ॥

कामलार्शो हलीमकहरि
कथितं सुमतिभिश्च पण्डितैः ॥
इति लौहचूर्णवटकम् ॥ * ॥
चूर्णं चित्फलया सह चित्रकं
मेघचयसुरदारुसमांशिकम् ।
ग्रन्थिकञ्च शिखिभृङ्गराजकं
योजयेत् पलिकभागिकानिमान् ॥
चूर्णितार्द्धगुणमेव योजयेत्
लौहचूर्णमपि कज्जलप्रभम् ।
अष्टभागसमसूत्रकल्पितं
पाचितं पुनरभवद्वरप्रदम् ।
सेवनेऽहलमुपक्रमं तथा
तक्रसंयुतमिहास्ति शोभनम् ।
नाशयेच्च कफकामलान् क्रिमीन्
पाण्डुकुष्ठगुदजान् हलीमकम् ॥
इति मण्डूरवटकम् ॥" * ॥

पथ्यापथ्यान्नस्य यथा,—
"गोधूमयालियवषष्टिकमुद्गकानां
श्यामाढकीघृतयुतं सपयःसतक्रम् ।
शाकोपवास्तुकमथो घृतपुष्पवर्त्ता
पथ्यं हितं निगदितं मनुजस्य पाण्डौ ॥
शालान्नमूहगोधूममसुराश्चाढकी यवाः ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजने च प्रशस्यते ॥
तिक्तानि रूक्षाणि कषायकाणि
तीव्राणि दाहोल्यपि कायिकानि ।
सुरान्नसौवीरकबीजपूरान्
तैलानि वर्ज्यानि च पाण्डुरोगे ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमोऽध्यायः ॥ * ॥

अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—
"पाण्डामयी पिबेत् सर्पिरादौ कल्याणकाह्वयम् ।
पञ्चगव्यं महातिक्तं घृतं वारग्वधादिना ॥
दाडिमात् कुडवौ धान्यात् कुडवार्द्धं पलं पलम् ।
चित्रकात् पञ्चवेराच्च पिप्पल्यर्द्धपलञ्च तैः ॥
काकुतेर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।
सिद्धं हृतपाण्डुगुल्मार्शःप्लीहयातकफार्त्तिनुत् ।
दीपनं श्वासकासघ्नं मेधाग्नेर्बलवर्द्धनम् ॥
दःखप्रसविनीनाञ्च वन्ध्यानाञ्च प्रशस्यते ।
स्नेहितं वामयेत्तीक्ष्णैः पुनःस्निग्धञ्च शोधयेत् ।
पयसा सूचयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥
इक्ष्वीफलरसे कोष्णे काम्पिल्याञ्जलिमासुतम् ।
द्राक्षाञ्जलिं वा मृदितं तत् पिबेत् पाण्डुरोगजित् ॥

सूचणं पिण्डं पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ।
स्वर्णक्षीरी त्रिवृच्छ्यामा भद्रदारु महौषधम् ॥
गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं हृतं तैलेन वा पिबेत् ।
साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥
मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसा यो रजः पिबेत् ।
जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥
मृद्वोभयतो लिह्यात् पथ्यां मधुघृतदताम् ।
विश्वालां कटुकां मुस्तां कुष्ठं दारुकलिङ्गकः ॥
द्वाविंशाद्विपिचुर्मूर्व्वा कर्षाद्धींशादुणप्रिया ।
पीत्वा तच्चूर्णमम्भोभिः सुखैर्लिह्यात्ततो मधु ॥
पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥
वासागुडूचीचिफला कटीभूनिम्बनिम्बजः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तासकामलाः ॥"
"गुडनागरमण्डूरतिलांश्चामलकानतः समान् ।
पिप्पलीद्विगुणान् दद्यात् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥
ताप्यं दार्व्याख्यं चव्यं ग्रन्थिकं देवदारु च ॥
योषादि नरकेशैतच्चूर्णयेद्विगुणं ततः ।
मण्डूरचाञ्जननिभं सर्व्वतोऽर्द्धगुणोऽथ तत् ॥
पृथग्विपक्वे गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।
प्रक्षिप्य वटकान् कुर्य्यात् तान् खादेत्तक्रभोजनः ॥
एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।
कुष्ठान्यजरकं प्लीहमरुत्तमममरोचकम् ॥
अर्शांसि कामलां मेहान् प्लीहानं गुल्मयन्ति च ।
ताप्यादितुरीप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥
चित्रकचिफला योषविड्भ्यैः पालिकैः सह ।
शर्करार्द्धपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुना हृताः ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमं ज्वरम् ।
कुष्ठान्यजरकं मेहं प्लीहं श्वासमरोचकम् ॥
विषोपाद्धन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ।
कौटजचिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥
भाविताानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।
शिलाजतुपलान्यष्टौ तावतो सितशर्करा ॥
त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्याः पलोन्मिताः ।
निर्दग्धाः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिजातकम् ॥
मधुत्रिपलसंयुक्तं कुर्य्यादक्षसमान् गुडान् ।
दाडिमाम्बुपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥
तान् भक्षयित्वानुपिबेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शो भगन्दरम् ॥
शूलाष्ठीलापूतीशुक्राग्निदोषप्लीहगरोदरम् ।
कासास्रगुदरपित्तास्रक् प्लीहगुल्मगलामयान् ॥
मेहत्वग्भेदमान् हन्युः सर्व्वदोषहराः शिराः ॥"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने षोडशोऽध्यायः ॥ * ॥

"शूलायमन्नं लवणानि मद्यं
स्वप्नं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।
निषेवमाणस्य प्रदूष्य रक्तं
कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावम् ॥
पाण्डामयोऽष्टादुविधः प्रदिष्टः
पृथक्समस्तैर्यगपञ्च दोषैः ।
सर्व्वेषु चैवेष्विह पाण्डुभावो
यतोऽधिकोक्तः खलु पाण्डुरोगः ॥"
"क्रमोत्तरं क्षयासिरावनद्धं
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननत्वम् ।
वातेन पाण्डुं मनुजं वदन्ति-
दृयुक्तं तथानैरुदुपद्रवैश्च ॥
पीतोत्तरं पीतसिरावनद्धं
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननत्वम् ।
पित्तेन पाण्डुं मनुजं वदन्ति-
युक्तं तथाग्नेरुदुपद्रवैश्च ॥
शुक्लोत्तरं शुक्लसिरावनद्धं
तद्वर्णविण्मूत्रनखाननत्वम् ।
कफेन पाण्डुं मनुजं वदन्ति
युक्तं तथानैरुदुपद्रवैश्च ॥
सर्व्वात्मके सर्व्वमिदं वदन्ति
वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः ॥"
चिकित्सान्तरं यथा,—
"साध्यन्तु पाण्डामयिनं समीक्ष्य
स्निग्धं घृतेनोर्द्धमधश्च शुद्धम् ॥
सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढ़ै-
र्हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ।
पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्वं
यत्तैफलं तैक्तकमेव वापि ॥
विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वि
योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥"
"उभे हरिद्रे रजनीं शुकाख्यां
शुकादनीष्वापि सकाकमाचीम् ।
आदारिबिल्वौ सकदम्बपुष्पौ
विपाच्य सर्पिश्चिपचेत् कषाये ॥
तत पाण्डुना हन्त्यपयुज्यमानं
क्षीरेण वा मार्गधिकां यथाग्निः ।
हितञ्च यष्टीमधुकं कषायं
चूर्णं समं वा मधुनावलिह्यात् ॥
गोमूत्रयुक्तं चिफलादनानां
दत्त्वायसस्यूर्णमनल्पकालम् ।
प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं
लिह्यात्तथा काञ्चनगैरिकौत्थम् ॥
व्याजं शकृद्वा कुडवप्रमाणं
विड्ं हरिद्रा लवणोत्तमञ्च ।
पृथक् पलांशानि समग्रमेत-
च्चूर्णं हितार्थी मधुनावलिह्यात् ॥
मण्डूरलोहाग्निविड्ङ्गपथ्या
ओषांशकः सर्व्वसमाननाम्नाः ।
सर्व्वामुतोऽयं मधुनावलेह्यः
पाण्डामयं हन्त्यचिरेण घोरम् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे चतुस्त्वारिंशत्तमेऽध्याये सूत्रने नोक्तम् ॥ * ॥ चिकित्सार्थमस्य वटिकौषधं यथा,
"लौहचूर्णं निशायुग्मं चिफला कटुरोहिणी ।
प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां कामला पाण्डुरोगनुत् ॥"
इति निशालौहम् ॥
"शुद्धसूतं तथा गन्धं स्वर्णहेमाभ्रगुग्गुलु ।
जैपालबीजं तुल्यञ्च घृतेन गुडकीकृतम् ॥
भक्षयेद्वदराभान्तान्क्षौद्रपाण्डुप्रशान्तये ।
पञ्चाननवटी ख्याता अनुपानञ्च पूर्व्ववत् ॥"
इति पञ्चाननवटी ॥
"पलं सूतं पलं गन्धं यष्टिपथ्या पलं पलम् ।
सुस्नेहापत्रकानाञ्च प्रतिसार्द्धपलं क्षिपेत् ॥
चूर्णयं पिप्पलीमूलं विषञ्चापि पलं पलम् ।
नागकेशरतः कर्षमेरण्डस्य पलत्रया ॥
पुराननगुडेनैव तुल्येनैव विमिश्रयेत् ।
मर्द्दयेत् कनकद्रावैरेकं वा घृतान्वितम् ॥
गुडेन वदराभाभान् कारयेद्वटकेन्द्रियान् ।
पाण्डुरोगहरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयम् ॥"
इति कामेश्वरो रसः ॥

पाण्डुरः

इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहे पाण्डुरोगाधिकारे ॥ * ॥ * ॥)

पाण्डुः, स्त्री, (पडि + कुः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।) माषपर्णी। इति शब्दचन्द्रिका ॥ माषाणी इति भाषा ॥ पाण्डुवर्गस्त्री। इति : स्वोधव्याकरणम् ॥

पाण्डुकः, पुं, (पाण्डु + संज्ञायां कन् ।) पाण्डुरोगः। पाण्डुराजा। इति शब्दरत्नावली ॥ पाण्डुवर्गः। इति हलायुधः ॥

पाण्डुकण्टकः, पुं, (पाण्डुवर्णानि कण्टकान्यस्येति।) अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुकम्बलः, पुं, (पाण्डुवर्णः कम्बलः । मध्यकर्म्मधारयः ।) श्वेतप्रावारः। प्रस्तरभेदः। इति मेदिनी। ले,१०० ॥ पाण्डुवर्णकम्बलः। इति भरतः॥

पाण्डुकम्बली, [न्] पुं, (पाण्डुवर्णकम्बलेन परिवृतः। पाण्डुकम्बल + "पाण्डुकम्बलादिनिः।" ४। २। ११। इति इनिः।) पाण्डुवर्णकम्बलावृतरथः। इत्यमरः। २। ८। ५४ ॥ पाण्डुकम्बलयुक्ते, त्रि ॥

पाण्डुतरुः, पुं, (पाण्डुवर्णस्तरुरिति कर्म्मधारयः।) धववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुनागः, पुं, (पाण्डुवर्णो नाग इव। यद्वा, नाग इव पाण्डुरिति राजदन्तादिवत् समासः।) पुन्नागवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ (पाण्डुवर्णो नाग इति विग्रहे।) श्वेतहस्ती श्वेतसर्षपश्च ॥

पाण्डुपत्नी, स्त्री, (पाण्डु पञ्चमस्या इति जातित्वात् ङीप्।) रेणुका। इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्नी स्मृता कौन्ती हरेणुका॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाण्डुपृष्ठः, त्रि, (पाण्डु पृष्ठं यस्य।) पाण्डुवर्णपृष्ठयुतः। अलक्षणः। इति चिकित्साखण्डस्य ॥

पाण्डुफलः, पुं, (पाण्डूनि फलानि यस्य।) पटोलः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुफला, स्त्री, (पाण्डु फलमस्या इति टाप्।) चिर्भिटी। इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुभूमः, त्रि, (पाण्डु भूमिरत्र इति। "क्षणोदकपाण्डुसङ्ख्यापूर्व्वाया भूमेरजिष्यते।" ५। ४। ७५। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या अप् समासे।) पाण्डुवर्णभूमियुक्तदेशः। यथा,—

"पाण्डुरक् क्षणतो भूमिः पाण्डुरक् क्षणा मृत्तिका॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

पाण्डुमृत्, स्त्री, (पाण्डुः पाण्डुवर्णा मृत् मृत्तिका यत्र।) पाण्डुभूमिः। पाण्डुमृत् इति कर्म्मधारये।) खटी। इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरः, पुं, (पाण्डुरस्यास्तीति। पाण्डु + "नद्यां पांसुपाण्डुभ्यश्च।" ५। २। १०७। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या रः।) श्वेतपीतमिश्रितवर्णः। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ५। १७ ॥

पाण्डुश

(यथा, भागवते। ८। ८। ३।
"तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः।
तस्मिन् बलिः स्पृहाञ्चक्रे नेन्द्र ईश्वरविक्लवः॥")
कामलारोगः। इति शब्दरत्नावली ॥ श्वित्ररोगे, क्लीं। इति हलायुधः ॥

पाण्डुरङ्गः, पुं, (पाण्डुराणि अङ्गान्यस्येति।) फलशाकविशेषः। पाटराङ्गा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः। क्रिमिश्लेष्मपित्तनाशित्वम्। तिक्तत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

पाण्डुरद्रुमः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतः श्वेतपीतमिश्रितवर्णो वा द्रुमो वृक्षः।) कुटजवृक्षः। इति चिकित्साखण्डस्य ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिका पुष्प इत्यपि।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः॥")

पाण्डुरपृष्ठः, त्रि, (पाण्डुरं पृष्ठमस्य।) लक्षणहीनः। इति हेमचन्द्रः ॥ पाण्डुवर्णपृष्ठयुक्तश्च ॥

पाण्डुरफली, स्त्री, (पाण्डुरं पाण्डुवर्णं फलं अस्याः। जातित्वात् ङीप्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। पाण्डुः २ धूमरा ३ वृत्तबीजका ४ भूरिपलितदा ५ पाण्डुफली ६। अस्या गुणाः। शिशिरत्वम्। गौल्यत्वम्। कृच्छ्रामदोषपित्तरक्तवाघातनाशित्वम्। बल्यत्वम्। वृष्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरा, स्त्री, (पाण्डुरस्यस्या इति ततष्टाप् च।) माषपर्णी। इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुरवर्णा च ॥

पाण्डुरागः, पुं, (पाण्डुरं पाण्डुरत्वं व्याप्य सम्यक्रूपेण गच्छतीति। गम + डः। यद्वा, पाण्डुः रागोऽस्येति।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुवर्णयुक्ते, त्रि ॥

पाण्डुरेक्षुः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतवर्ण इक्षुः।) श्वेतेक्षुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुलेखः, पुं, (पाण्डुर्लेखः।) पाण्डुलिपिः। सुसविदा इति पारस्यभाषा ॥ यथाह व्यासः।
"पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
न्यूनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्॥
फलकं काष्ठादिपट्टकम्।" इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

पाण्डुलोमशा, स्त्री, (पाण्डूनि लोमानीवाङ्गान्यस्यस्याः।) माषपर्णी॥ इति रत्नमाला ॥ पाण्डुवर्णलोमयुक्ता च ॥

पाण्डुलोमा, स्त्री, (पाण्डु लोम यस्याः।) माषपर्णी। इति जटाधरः ॥ पाण्डुवर्णलोमयुक्ते, त्रि ॥

पाण्डुशर्करा, स्त्री, (पाण्डुः शर्करा इव यस्यां रोगावस्थायामित्यर्थः।) रोगविशेषः। यथा, गारुडे १८२ अध्याये।
"पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम्।
साधितं क्षागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम्॥
हरेच्च रुधिरोद्रेकं हरेद्वै पाण्डुशर्कराम्॥"

पाण्डुश्मिला, स्त्री, द्रौपदी। इति चिकित्साखण्डस्य ॥

पातङ्गिः

पाण्डुसोपाकः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः। स तु चाण्डालादेवेल्यां जातः॥ (अस्योत्पत्तिविवरणम्। यथा, मनौ। १०। ३७।
"चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्।
व्याधिघिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते॥"
"वैदेह्यां चण्डालात् पाण्डुसोपाकाख्यो वेणाव्यवहारजीवी जायते।" इति सट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ क्वचित् पाण्डुसौपाकोऽपि पाठो दृश्यते। यथा, मृच्छकटिके। १३। ४८। २६।
"चण्डालात् पाण्डुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्॥")

पाण्य, त्रि, (पण व्यवहारस्तुत्योः + ण्यत।) स्तुत्यः। स्तवनीयः। ("पण्या गौः क्रयविक्रयार्हः। पाण्यमन्यत् स्तुत्यर्हमित्यर्थः।" इति "सिद्धान्तकौमुद्याम्। ३। १। १०१। इत्यस्य सूत्रस्य वृत्तौ आख्यातम्॥)

पातः, पुं, (पत + घञ्।) पतनम्। (यथा, महाभारते। ३। १३३। २६।
"वड़वे इव संयुक्ते पर्य्यनपाते दिवौकसाम्।
कस्मात्योर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम्॥")
घाते, त्रि। इति मेदिनी ॥ (पातयति चन्द्रसूर्य्यौ ग्रहयतीति। पत + णिच् + अच्।) राहुः। यथा,—

"ताड़ितः खड़्गघातैर्हिनसक्त्रः
षट्कषट्कप्रहरणफलमांसाः।
स्वं ध्रुवे कुमुदिनीपतिपातो
राहुमाहुरिह केऽपि तदेव॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

पातकं, क्लीं, (पातयति अधो गमयति दुष्क्रियाकारिणमिति। पत + णिच् + ण्वुल्।) नरकसाधनमिति यावत्। तत्पर्य्यायः। अशुभम् २ दुष्कृतम् ३ दुरितम् ४ पापम् ५ अघम् ६ पाप्मा ७ किल्बिषम् ८ कलुषम् ९ किल्बिषम् १० कल्मषम् ११ वृजिनम् १२ तमः १३ अंहः १४ कल्कम् १५ व्यथम् १६ पङ्क्तिः १७। इति हेमचन्द्रः॥ तत्तु नवविधं यथा। अतिपातकम् १ महापातकम् २ अनुपातकम् ३ उपपातकम् ४ सङ्करीकरणम् ५ अपात्रीकरणम् ६ जातिभ्रंशकरम् ७ मलावहम् ८ प्रकीर्णकम् ९। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ एषां विवरणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥ कायवाङ्मनःकृतानि दशविधपापानि यथा,—

"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

पातङ्गिः, पुं, (पतङ्गस्य सूर्य्यस्यापत्यमिति। पतङ्ग + "अत इञ्।" ४। १। १५। इति इञ्।) शनैश्चरः। इति शब्दरत्नावली ॥

पातञ्जलं, क्ली, (पतञ्जलिना स्वनामविश्रुतमहर्षिणा प्रणीतं प्रोक्तं वा इति अण्।) पतञ्जलिमुनिप्रणीतपादचतुष्टयात्मकयोगशास्त्रविशेषः। तत्र प्रथमे पादे अथ योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भे प्रतिज्ञां विधाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिक्षद्भगवान् पतञ्जलिः॥ १॥ द्वितीये तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः इत्यादिना शुद्धिचित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गानि साधनानि॥ २॥ तृतीये। देशबन्धश्चित्तस्य धारणेत्यादिना धारणाध्यानसमाधित्रयमन्तरङ्गं संयमपदवाच्यं तत्रावान्तरफलं विभूतिजातम्॥३॥ चतुर्थे जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इत्यादिना सिद्धिप्रपञ्चनपूरःसरं परमं प्रयोजनं कैवल्यम्॥ ४॥ प्रधानादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि साङ्ख्योक्तान्येवात्रापि। षड्विंशस्तु परमेश्वरोऽधिकः। इति सर्व्वदर्शनसंग्रहः॥

पातनं, क्ली, (पत+णिच्+भावे ल्युट्।) अधोनयनम्। यथा "ऊर्द्धाधस्तिर्य्यक्पातनादिभी रसस्य नानाविधा शुक्तिरुक्ता।" इति रत्नावली॥

पाता, [तृ] त्रि, (पाति रक्षतीति। पा रक्षणे+तृच्।) रक्षिता। यथा,—

"संहारकर्त्तृ संहर्त्ता पातृ: पाता परात्परः।
ममाज्ञयायं संहर्त्ता नाम्ना तेन हरः स्मृतः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः॥

गत्यपत्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वायुर इति भाषा॥

पातालं, क्ली, (पतन्त्यस्मिन् दुष्क्रियावन्त इति। पत+"पतिचषिघट्यामालच्।" उणा। १। २१६। इति आलच्। पादस्य तले वर्त्तते इति पृषोदरात् साधुरित्येके।) विवरम्। वड़वानलः। इति मेदिनी॥ लग्नाच्चतुर्थस्थानम्। यथा,—

"पातालं हिबुकञ्चैव सुहृदम्बन्धुतुर्यकम्॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

स्वनामख्यातभुवनविशेषः। तत्पर्य्यायः। अधोभुवनम् २ बलिसद्म ३ रसातलम् ४ नागलोकः ५। इत्यमरः॥ अधः ६ उरगस्थानम् ७॥ *॥

भग्नपातालानि यथा,—

"अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत्।
तलं सुतलपाताले पातालानि तु सप्त वै॥"

इति शब्दरत्नावली॥

शैव उवाच।

"कथयामि महाभाग! पातालस्य विनिर्णयम्।
क्रमादेव निबोधेतत् सावधानो द्विजर्षभ!॥
पातालानि च सप्तैव मुनयः संप्रचक्षते।
अतलं वितलञ्चैव सुतलञ्च तलातलम्॥
महातलञ्च विख्यातं ततो ज्ञेयं रसातलम्।
ततः पातालमित्येवं सप्त पातालसंज्ञकाः॥
एते स्वर्गाधिकसुखा विलस्वर्गाः प्रकीर्त्तिताः।
मत्तद्रुभवनोद्यानविहाराक्रीड़चत्वराः॥
या च सा मेदिनी ब्रह्मन्! धत्ते स्थावरजङ्गमान्।
अधस्तस्या यदतलं योजनायुतनो द्विज!॥
मयपुत्रो महामायो वसत्यत्र महासुरः।
येन सृष्टाः पुरा माया षड्ढ्नवतिः किल॥१॥
तदधो वितलं नाम योजनानां ततोऽयुते।
हरो विहरते तत्र भगवान् हाटकेश्वरः॥
सुपार्श्वदैर्भूतगणैर्भवान्या च सह प्रभुः।
प्रवृत्ता च सरित तत्र हाटकी नाम विश्रुता॥२॥
अधः सुतलमित्येतत् योजनानां ततोऽयुते।
तत्रोदारश्रवाः पुण्यश्लोको वैरोचनिर्बलिः॥३॥
तलातलं ततोऽधस्तात् सुतलादूयोजनायुते।
मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्म्महान्।
निवसत्यत्र सुचिरं मायानां परमाश्रयः॥ ४॥
महातले ततोऽधस्तादूयोजनानामथायुते।
सर्पाणां कादवेयानां गणाः क्रोधवशाःक्रयः॥
गरुड़ात् सर्व्वदा भीताः सकुटुम्बाः सुहृद्वृताः।
निवसन्त्यनभिज्ञातः पन्नगराजेन गुप्तरे॥ ५॥
रसातले ततोऽधस्तादूयोजनानामथायुते।
निवसन्ति दानवाश्च शुक्राङ्गीजा निरन्तरम्॥६॥
पाताले तु ततोऽधस्तादूयोजनानां द्विजायुते।
नागलोकेश्वराः शूरा निवसन्ति महाबलाः॥"७
इति पाद्मे पातालखण्डे १। २। ३ अध्यायाः॥*

अपि च अग्निपुराणे।

"अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत्।
महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम्॥
कृष्णभौमं शिलाभौमं पातालं नीलरक्तिकम्।
रक्तपीतस्वर्णकृष्णाभौमानि च भवन्त्यपि॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम्।
सुषिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश॥
अष्टाविंशतिविख्यातास्ततो नरककोटयः।
नरकाणामधस्तात्तु धर्मः कालाग्निसम्भवः॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्व्वमयो महान्।
तदधो धर्म्मचक्रन्तु यनेदं धार्य्यते जगत्॥" *॥

अन्यच्च।

"दशसाहस्रमेकैकं पातालं मुनिसत्तम!।
अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत्॥
महाख्यं सुतलञ्चाग्र्यं पातालञ्चापि सप्तमम्।
कृष्णाशुक्लारुणापीताशार्करायैलकाश्वना॥
भूमयो यत्र मैत्रेय! वरप्रासादशोभिताः।
तेषु दानवदैतेयजातयः श्रूयतेऽधुना॥
निवसन्ति महाभागा अक्षयञ्च महामुने!।
स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारद!॥
दिवाकरप्रभायो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम्।
शशिनश्च न शीतायं निशि द्योताय केवलम्॥
पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः।
शेषाख्या यद्गुणान् वक्तुं न शक्ता दैत्यदानवाः॥
योऽनन्तः पठ्यते सिद्धैर्देवदेवर्षिपूजितः।
यस्येषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा।
आस्ते कुसुममालेव कस्तद्वीर्य्यं वदिष्यति॥
यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाघूर्णितलोचनः।
तदा चलति भूरेषा सादितोयाब्धिकानना॥"

इति विष्णुपुराणे। २। ५। अध्यायः॥

पातालः, पुं, (पतति जारणार्थं पारदादिकं यत्र। पत+आलच्।) औषधपाकार्थयन्त्रविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तत्प्रकारो यथा, वैद्यके।

"ऊर्द्धमाषस्तले वह्निर्मध्ये तु रससंग्रहः।
पातालयन्त्रमेतद्धि प्रोधयेत् सूतकादिकम्॥"

पातालगरुड़ी, स्त्री, (पातालाख्या गरुड़ी।) लताविशेषः। छेउड़ा इति हिन्दीभाषा॥ तत्पर्य्यायः। वत्सादनी २ सोमवल्ली ३ सिद्धाङ्गा ४ मेषशृङ्गाभिधा ५ ताक्षी ६ सौपर्णी ७ गारुड़ी ८ दीर्घकाण्डा ९ दृढ़काण्डा १० महाबला ११ दीर्घवल्ली १२ दृढ़लता १३। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। पित्तदाहास्रदोषविषदोषनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अपि च।

"छिलिछिण्डो महास्रलः पातालगरुड़ाह्वयः।
छिलिछिण्डः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः॥"

इति भावप्रकाशः॥

पातालनिलयः, पुं, (पाताले पातालं वा निलयो यस्य।) दैत्यः। इति हलायुधः॥ सर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥

पातालौकाः, [स्] पुं, (पातालमोकः स्थानमस्येति।) दैत्यः। इति हेमचन्द्रः॥ पातालवासिनि, त्रि॥

पातिः, पुं, (पाति रक्षतीति। पा+"पातेरतिः।" उणा। ५। ५। इति अतिप्रत्ययः।*) प्रभुः। स्वामी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

पातिकः, पुं, (पातः पतनं जले निमज्जनोन्मज्जनमेवाभ्यस्येति। पात+ठन्।) शिशुमारः। इति शब्दमाला॥

पातिली, स्त्री, (पातिः सम्पातिः पक्षियूथं लीयतेऽत्र। ली+डः। ङीष् च।) वागुरा। (पातिः स्वामी लीयतेऽस्याम्।) नारी। ऋतुपाचभेदः। इति मेदिनी॥ पातिल इति भाषा॥

पातुकः, त्रि, (पत+"लषपतपदस्थेति।" ३। २। १५४। इति उकञ्।) पतनशीलः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। १२। ६१। ४२।

"यमो राजा धार्म्मिकाणां मान्यानः परमेश्वरः।
संयच्छन् भवति प्राणानसंयच्छंस्तु पातुकः॥")

प्रपाते जलहस्तिनि च पुं। इति मेदिनी॥

पात्रः, त्रि, (नानागुणालङ्कृतो जनः।

"नृपात्रः पात्रतां याति यत्र पात्रो न विद्यते॥"

इत्युणादिवृत्तिकृदुज्ज्वलदत्तः॥

तथा च महाभारते। १३। ६८। २२।

"शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने
तावान् दोषो ब्राह्मणस्वापहारे॥")

घाधातोस्त्रप्रत्ययनिष्पन्नत्वादेकतकारवानयम्॥

पात्रं, क्ली, पाति रक्षति क्रियामाधेयं वा। पिबन्त्यनेनेति वा। पा रक्षणे पा पाने वा+"सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।" उणा। ४। १५८। इति ष्ट्रन्।)

आधेयधारणवस्तु। तत्पर्य्यायः। अमत्रम् २ भाजनम् ३। इत्यमरः।२। ८।३३॥ भाण्डम् ४ कोशः ५ कोषः ६ पात्री ७ कोशी ८ कोषी ९ कोशिका १० कोषिका ११। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। १। २। ४०।

"सकलगुणगणानामेकपात्रं पवित्र-
मखिलभुवनमातुर्नाम्बवद्दयाद्रचित्तम्॥")

योग्यम्। सुवादि। राजमन्त्री। तीरद्वयान्तरम्। इति मेदिनी॥ पातार इति भाषा॥ पणम्। नाट्यानुकर्षी। इति हेमचन्द्रः॥ आढकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥*॥

(यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये।

"———— ——चतुः प्रस्थमथाढकम्।
पात्रं तदेव विज्ञेयं————————॥")

पात्राणां विधिर्यथा,—

"हेमपात्रेण सर्व्वाणि लभते नेति संशयः।
अर्घ्यं दत्त्वा तु रौप्येण आयुरारोग्यसुतान् लभेत्॥
ताम्रपात्रेण सौभाग्यं धर्म्मं रत्नमयस्तथैवः।
वार्क्षपात्राणि रम्याणि नैष्ठिकादिषु कारयेत्॥
श्लेष्मलानि क्रूरजातीनां रक्तानि सर्व्वकामिनाम्।
धातूत्तमानि पात्राणि नृपराष्ट्रविवृद्धये॥
अपुंसीसकलौहानि अन्त्यजादिषु कारयेत्।
विवाहयज्ञयात्रेषु प्रतिष्ठासु विशेषतः॥
पात्राणामादरः कार्य्यः पात्राग्नेवोत्तमानि च।
पात्रेषु पृथिवी दग्धा सुधा पात्रेषु धार्य्यते॥
देवाः सोमः क्रतुर्यज्ञः पात्राग्नेवं विदुर्बुधाः।
बलिहोमक्रियादीनि विना पात्रेन सिध्यति॥
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन पात्रधार्य्यं महामुने!॥"

तत्परिमाणादिर्यथा,—

"षट्चिंशदङ्गुलं पात्रमुत्तमं परिकीर्त्तितम्।
मध्यमं तत्त्रिभागेण भागं कन्यसमीरितम्॥
यत्स्वङ्गुलप्रमाणन्तु तत् पात्रं कारयेत् क्वचित्।
नानाविचित्ररूपाणि पौण्डरीकाङ्कितानि च॥
ग्रहनीलोत्पलाकारपात्राणि परिकल्पयेत्।
रत्नादिरचितान् कुर्य्यात् काञ्चीस्थलसुसन्धितान्॥
यथाग्नीभं यथालाभं तथा पात्राणि कारयेत्।
विना पात्रेण यः कुर्य्यात् प्रतिष्ठायाञ्च कर्म्मणि क्रियाम्।
विफला भवते सर्व्वा वाहनादिधनापहा॥"

इति देवीपुराणम्॥*॥

भोजनपात्राणि भोजनशब्दे दृश्यानि॥

पात्रटः, पुं, (पात्रा इव पित्रन्निव वा अटतीति। अट+अच्।) कपटकः। इति शब्दरत्नावली॥

पात्रटोरः, पुं, (पात्रेव रक्षन्निव पित्रन्निव वा अटतीति। अट+बाहुलकात् ईरन्।) युक्तव्यापारमन्त्री। लौहपात्रम्। कांस्यपात्रम्। रजतपात्रम्। सिंहाणम्। पावकः। इति शब्दमाला मेदिनी च॥ रे, २८१। पिङ्गाक्षः। वायसः। कङ्कः। इति शब्दरत्नावली॥

पात्रपालः, पुं, (पात्रं पालयतीति। पाल+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) तुलाधटः। इति जटाधरः॥ पातशोयार इति भाषा॥

पात्रसंस्कारः, पुं, (संस्क्रियते इति। सम्+कृ+घञ्। पात्रस्य संस्कारः शुद्धिः।) भाजनशुद्धिः। पुरोटिः। इति शब्दचन्द्रिका॥ राथभाटी इति भाषा॥

पात्री, स्त्री, (पा+कृत्। स्त्रियां ङीष्।) पात्रम्। इति त्रिलिङ्गसंग्रहे अमरः। ३। ५। ४२॥ (यथा, पाद्मे सृष्टिखण्डे तडागविधिप्रकरणे।

"पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम्।
तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः॥")

पात्रीयं, क्ली, (पात्रे साधु। पात्र+बाहुलकात् छः।) यज्ञपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पात्रीरः, पुं, (पात्रेव राति पात्रीं रातीति वा। रा+कः।) यज्ञदशम्। इति भूरिप्रयोगः॥

पात्रेसमितः, त्रि, (पात्रे भोजनसमये एव समितः सङ्गतः।) भोजनादन्यत्र यो न मिलितः सः। भोजनेष्वेव दत्तः। यथा,—

"स पात्रेसमितोऽत्यत्र भोजनाच्चलितो न यः॥"

इति त्रिकाण्डशेषः॥

पापविशेषः। यथा,—

"निधाय हृदये पापं यः परं शंसति स्वयम्।
स पात्रेसमितोऽथ स्यात्॥" इति शब्दमाला॥

पात्रोपकरणं, क्ली, (पात्रस्य पात्राणां वा उपकरणम् उपभूषणम्।) उपभूषणम्। यथा,—

"रौतिवर्गादिसंजातं पात्रोपकरणादिकम्।
दद्यादायसवर्ज्जन्तु भूषणं न कदाचन॥
घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम्।
तद्भूषणाभरे दद्यादयस्यात्तदुपभूषणम्॥"

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥

पात्रं, क्ली, (पतनीति। पत+क्विप्। पतं अधःपतन्तं जनं त्रायते। त्रै+कः। ततः स्वार्थे प्रज्ञादयः निरुक्तस्य निरुक्तिञ्च दर्शनीया।) पापित्राता। यथा, भविष्यपुराणे।

"सर्व्वधामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः।
पतन्तं त्रायते यस्मादतोऽनेनेरकार्णवात्॥"

महेश्वर इति प्रदर्शकं हेतोरविशेषात्।

तथा नन्दिपुराणम्।

"पात्राणामाधारिका सुखा विमुक्ताम्भोधिहोचिणः।
देवतानाञ्च तथा सुखा गोदानं श्रेष्ठमुत्तमम्॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

पात्रता, स्त्री, (पात्रस्य भावः।) पात्रत्वम्। विद्यातपस्याचारयुक्तता। यथा,—

"न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते॥"

इति शुद्धितत्त्वम्॥

पाथः, क्ली, जलम्। इति मेदिनी। थे, ६॥

पाथः, पुं, (पातीति। पा+थुट् निपातनात्।) सूर्य्यः। अग्निः। इति मेदिनी। थे, ६॥

पाथः, [स्] क्ली, (पाति रक्षति जीवानिति। पा+"उदके थुट् च।" उणा। ४। २०४। इति असुन् थुट् च। "पातेरेवोदके वाच्येऽसुन स्य थुडागम इत्युज्ज्वलदत्तः।) जलम्। इत्यमरः॥ (यथा, काशीखण्डे। २६। ४६।

"खरसन्तापशमनो खलिः पीयूषपाथसाम्॥")

पाथिः, [स्] पुं, (पिबति नद्यादिजलमाकर्णयतीति। "पिबतेर्मथुक् च।" उणा। २। ११५। इति इथिन् थुगागमश्च।) समुद्रः। इत्युणादिकोषः॥ चन्द्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (पीयते इति। पा+इथिन् थुगागमश्च।) कीलाले, क्ली। इत्युणादिकोषः॥

पाथेयं, क्ली, (पथि साधुरिति। "पथ्यतिथिवसतिस्वपतेढक्।" ४। ४। १०४। इति ढक्।) पथि यायिनश्चदेयम्। इति हेमचन्द्रः॥ पथखरच्च इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शम्बलम् २। इत्यमरः॥ सम्बलम् ३। इति भरतः॥ (यथा, देवीभागवते। ३। २५। १२।

"लुण्ठिता तस्करैर्मार्गे वस्त्रमात्रा तथा-ज्ञता।
पाथेयञ्च हृतं सर्व्वं बालपुत्रा निराश्रया॥")

कन्यारागिः। यथा,—

"क्रियतामुरिजिनुमकुलीरलेयपाथेयबकुकौ-
पाख्याः।
नौलिक व्याकोकैरो कुरोगस्यान्त्यभक्षेत्यम्॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पाथोजं, क्ली, (पाथसि जले जायते इति। जन+डः।) कमलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, नैषधे। १६। २७।

"अनतिग्रथिले पुम्भावेन प्रगल्भवलाः खलु
प्रमदमलयः पाथोजास्ये निधिय निरित्वराः॥"

कमलशब्दे विवरणं सविस्तरं द्रष्टव्यम्॥)

पाथोदः, पुं, (पाथो जलं ददातीति। दा+कः।) मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पाथोधरः, पुं, (धरति धारयतीति वा। धृ+अच्। पाथसो धरः। पाथो धारयतीति। धारि+अच् ह्रस्व इत्येके।) मेघः। इति हलायुधः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। २४०।

"अन्तर्यं सनतं लुठन्ति गणिनास्तानेव पाथोधरै-
रार्त्तानापतितान्तरङ्गवलयैरालिङ्ग्य मुञ्चन्नसौ॥")

पाथोधिः, पुं, (पाथांसि धीयन्तेऽत्र। धा+कि।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ६८।

"वशीकृतेयं पृथिवी जलस्था भवदनुग्रहात्।
सेतुं द्वीपान् कथयन्तु युक्तिः पाथोधिलङ्घने॥")

पाथोनिधिः, पुं, (पाथांसि जलानि निधीयन्तेऽस्मिन् इति। नि+धा+किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

पाद्, पुं, (पद+णिच्+क्विप्।) पादः। इति जटाधरः॥

पादः, पुं, (पद+करणे घञ्।) पद्यते गम्यते अनेन। पा इति भाषा। स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति। यथा,—

"मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाहूदर्य्यात्तृतीयके।
पादौ च सक्थिनी चैव पादौ पञ्चमषष्ठयोः॥"

इति भागवतीयदशमस्कन्धः॥

तत्पर्य्यायः । पत् २ अङ्घ्रिः ३ चरणः ४ । इत्यमरः ॥ अंहिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ ऋग्वेदीयमन्त्रचतुर्थांशः । श्लोकचतुर्थांशः । यथा, पादाश्लोकोपि सत्यैव पूर्य्यते । इह ऋक्पाद एव गृह्यते । इति वामनः ॥ अविशेषात् श्लोकपादोऽपि । इत्यपरे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ * ॥

पादद्वारा पादाक्रमणादिनिषेधो यथा,—
"पादेन नाक्रमेत् पादमुच्छिष्टं नैव लङ्घयेत् ।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

पादचालनादिनिषेधो यथा,—
"न पादचालनं कुर्य्यात् पादेन वा कदाचन ।
नाग्नौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः ॥
नातिप्रसारयेद्देवं ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
वायुमग्निं विपश्चिमां सूर्य्यं वा प्राज्ञिनं प्रति ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥

पादेन्द्रियस्याध्यात्मत्वं तस्मिन्नधिभूतमधिदैवतञ्च यथा, महाभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि ४२ अध्याये ।
"अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्व्वं विविधमिन्द्रियम् ।
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्त्वदर्शिनः ॥
अधिभूतन्तु गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥"
वृक्षः । वृत्तमूलम् । तुरीयांशः । चतुर्थभागः । शैलप्रत्यन्तपर्व्वतः । महाद्रिसमीपे क्षुद्रपर्व्वतः । (यथा, हरिवंशे ६४ । २० ।
"उभयोर्विन्ध्यचर्य्योः पादे नगयोस्तौ महापुरीम् ॥")
मयूखः । किरणः । इति मेदिनी ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२४ ।
"न्यायनिर्व्यूढः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥"
चिकित्सापादचतुष्टयं यथा,—
"वैद्यो व्याधुपसृष्टस्तु भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वैद्यज्ञानास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गालज्ञोऽत्रभागी यथाध्वर्य्युं विनाध्वरे ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।
आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तोद्धृतं चोद्धृतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥
दोषघ्नमम्लानिकरमविकारि विपर्य्यये ।
समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
स्निग्धोऽनुगुणबलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।
वैद्यवाक्यकृदश्रान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥"
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥
"कारणं षोड़शगुणं भिद्यते पादचतुष्टयम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥

अस्य शुभलक्षणं यथा,—
"अस्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदराभौ
श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी ।
उष्णौ शिराविरहितौ च निगूढगुल्फौ
कूर्म्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥"
अशुभलक्षणञ्च यथा,—
"सूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःखप्रदौ ॥")

पादकटकः, पुं, (पादस्य कटक इवेति ।) नूपुरः । रवमूत्यहंसाकृतिचरणभूषणम् । वैंक मल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हंसकः २ । इत्यमरभरतौ ॥

पादकच्छूः, पुं, व्रतविशेषः । यथा,—
"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकच्छ्रं उदाहृतः ॥"
इति गारुड़े १०३ अध्यायः ॥

पादगण्डिरः, पुं, (गण्यते चूर्य्यते पूयरक्तादि यस्मात् यत्र वा पादे इत्यर्थः । गड़ + किरच् इति गण्डिरः पदः ततो राजदन्तादिवत् परनिपातनात् साधुः । गण्डीर इति पाठोऽपि दृश्यते तत्र गड़ + ईरन्प्रत्ययेन साधुरिति ।) श्लीपदम् । इति चिकित्साशब्दरत्नावली ॥ गोद इति भाषा ॥ (श्लीपदशब्दस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

पादग्रहणं, क्लीं, (पादयोर्ग्रहणम् इति । ग्रह + भावे ल्युट् ।) अभिवादनम् । पादस्पर्शपूर्ब्बकप्रणामः । इत्यमरः ॥ तन्निषेधो यथा, "समिद्भार्य्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादयेत् यस्याध्येवं युक्तम् ।" इति बौधायनः ॥
"जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान् ।
दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च वह्निं नाभिवादयेत् ॥"
इति लघुहारीतः ॥
न पुष्पाक्षतपाणिर्नाशुचिर्न जपन् न देवपित्रर्थं कुर्व्वन् । अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शुक्लयजुर्वेदिनौ ॥ * ॥ तद्विधिः ।
"लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत् ॥
ऊर्द्धं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति युवनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥" * ॥
तत्प्रकारः ।
"अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्व्वास्तथैव च ॥
भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
नाम्नां स्वरूपभावो हि भो भाव ऋषिभिः स्मृतः ॥"
इति मनुः । २ । १२२—१२४ ॥

पादचतुरः, पुं, (पादे पदव्यापारे गमनादौ चतुरः ।) छागः । सैकतम् । पिप्पलः । करकः । परदोषैकप्रवक्ता । इति मेदिनी । रे, ३०४ ॥

पादचारी, [न्] पुं, (पद्भ्यां चरतीति । चर गतौ + णिनिः ।) पदातिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६२ ॥ पद्भ्यां गमनशीले, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ६ । १२ । २६ ।
"गिरिराट् पादचारीव पद्भ्यां निर्ज्झरयन् महीम् ।
जग्राम स समासाद्य वह्निनं सहवाहनम् ॥")

पादजः, पुं, (पद्भ्यां जायते इति । जन + डः ।
"पद्भ्यां भूमिर्द्योरजायत ।" इति श्रुतेर्ब्राह्मणः पद्भ्यां जातत्वात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३६ । ६३ ।
"न विप्रा न च राजानो न वैश्या न च पादजाः ॥"
पादोद्भवमात्रे, त्रि ॥)

पादत्राणं, क्लीं, (पादयोस्त्राणं यस्मात् ।) पादुका इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ११ अध्याये । "अधनस्त्वत्रात्मवो वा पादत्राणातपत्रविरहितो मैत्र्याधी ग्रामैकरात्रानुवासी मुनिरिव संयतात्मा योजनशतमधिकं वा गच्छेत् ॥" प्रीतकतूपचारेऽस्य व्यवहारो यथा,—
"उष्णत्वभावैर्बहुभिः प्रावृतः प्रयतस्त्रजेत् ।
युक्त्यार्कैकरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्व्वदा ॥")

पादपः, पुं, (पादेन मूलेन पिबति रसानिति । पा + कः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ६३ ।
"यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥"
पादौ पाति रक्षतीति । पा + रक्षणे + कः ।)
पादपीठः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥

पादपद्मा, स्त्री, (पादपे वृक्षे रोहतीति । रुह + कः ।) वन्द्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पादपा, स्त्री, (पादौ पाति रक्षतीति । पा + कः + टाप् ।) पादुका । इति मेदिनी । पे, २१ ॥

पादपाशः, पुं, (पादस्य पाशः ।) अश्वपादरज्जुः । तत्पर्य्यायः । दामाबन्धनम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥

पादपाशी, स्त्री, (पादपाश + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) खड़ुका । खेड़ुया इति भाषा ॥ शृङ्खला । शिकली इति भाषा ॥ इति मेदिनी ॥

पादपीठं, क्लीं, (पादस्य पीठम् ।) पादस्थापनासनम् । पा राखा टुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पदासनम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥ (यथा, रघुः । १७ । २८ ।
"वितानसहितं तत्र भेजे पैत्रकमासनम् ।
चूड़ामणिभिरुद्घृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥")

पादपीठिका, स्त्री, (पादपीठं साधनत्वेनास्त्यस्या इति । पादपीठ + ठन् ।) नापितादिशिल्पम् । यथा,—
"नापितादिक्रियाशिल्पे तु कारिका पादपीठिका ॥"
इति शब्दमाला ॥

पादवि

पादप्रक्षालनं, क्ली, (पादयोः प्रक्षालनम् ।) चरणधौतम् । पा धोक्ष्यो इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । मेधाजनकत्वम् । पवित्रत्वम् । आयुष्यत्वम् । अलक्ष्मीकलिनाशुकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा च, —

"पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।
चक्षुःप्रसादनं श्रेष्ठं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥"

इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पादप्रधारणं, क्ली, (पादौ प्रधार्य्येते कण्टकादिभ्यो रक्ष्येतेऽनेनेति । प्र + धृ + णिच् + ल्युट् ।) पादुका । इति केचित् ॥

पादप्रहारः, पुं, (पादस्य पादेन वा प्रहारः ।) पदाघातः । लाति इति भाषा ॥ यथा । "नायिकापादप्रहारादिना नायकस्य कोपादिवर्णनम् ।" इति काव्यप्रकाशे सप्तमोल्लासः ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । १० । ४६ ।

"हासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि ! नाच दूये ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकायें-
र्यद्भिद्यते मृदु पदं मनु सा यथा मे ॥")

पादबन्धनं, क्ली, (पादयोर्गमिष्यादीनामित्यर्थः । यद्बन्धनम् ।) गोमहिष्यादिबन्धनम् । इति जटाधरः ॥ यादवशब्दटीकायां भरतस्य ॥ (बध्नात्यनेनेति । बन्ध + करणे ल्युट् । पादयोर्बन्धनं तत्साधनवस्तु । गोमहिष्यादीनां पादबन्धनद्वयम् । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ३२१ ।

"स तु ग्रन्थिलकः काष्ठमयैः स्यात् पादबन्धनैः ॥")

चरणोद्दानञ्च ॥

पादमूलं, क्ली, (पादयोर्मूलम् ।) चरणाधोभागः । यथा, हेमचन्द्रः ।

"पादमूलं गोहिरं स्यात् पार्ष्णिस्तु घुटयोरधः ॥"

(यथा, रामायणे । २ । ७८ । २५ ।

"सा पादमूले केकेय्या मन्थरा निपपात ह ॥"

प्रत्यन्तपर्व्वताधोभागः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । २७ ।

"मर्त्तौ भ्रमन्तौ हिमवत्पादमूलमवापतुः ॥")

पादरक्षणं, क्ली, (पादयो रक्षणं यस्मात् ।) पादुका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥

पादरज्जुः, स्त्री, (पादबन्धनार्था रज्जुः ।) हस्तिपादबन्धनरज्जुः । तत्पर्य्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ॥ चरणबन्धनदाममात्रञ्च ॥

पादरथी, स्त्री, (पादस्य रथी क्षुद्रो रथ इव ।) पादुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पादरोहणः, पुं, (पादेमूले रोहतीति । रुह + ल्युः ।) वृक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पादवल्मीकः, पुं, (पादे वल्मीक इव ।) श्लीपदम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ९२६ ॥ (श्लीपदरोगशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

पादविकः, पुं, (पदवीं धावतीति । पदवी + "माधोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।" ४ । ४ । ३७ । इति ठक् ।) पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पादात

पादविरजाः, [स्] स्त्री, (पादौ विरजा धूलिविहीनो यस्याः ।) पादुका । इति हारावली । ७४ ॥

पादशः, [म्] अ. पादं पादम् । पादशब्दात् वीप्सायां शसप्रत्ययनिष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । १ । ८३ ।

"अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्व्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः ॥")

पादशैलः, पुं, (पादः महादिसमीपस्थः क्षुद्रपर्व्वतः स एव शैलः ।) प्रत्यन्तपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥

पादशोथः, पुं. (पादोद्भवः शोथः । श्राकर्य्यार्थिवादिवत् समासः ।) पादगतशोफः । यथा, —

"अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति नारीस्तु सुखसोऽगुल्फशो दयम् ॥"

इति माधवकरः ॥

(यथा च हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अः ॥

"शोथो भवेच्च विकलेन्द्रियरोगमार्गः
क्षीणे बले वपुषि चास्वकटग्रहसेवया ।
शैत्यात्तथा विशूदपिच्छिलसेवनेन
रूक्षाभिघातपतनेन च धारणाद्वा ॥
आमाशये गतिरतोऽपि नरस्य यस्य
अन्तं प्रधावति ततोऽपि च दोष एषः ।
करोति पाणिचरणौ च पृथक् प्रसुप्तौ
द्वन्द्वेन वा भवति शोथविकारचारः ॥
नरस्य चास्रप्रभवाश्च शोथाः
साध्या भवेयुर्विनता सुखेषु ।
असाध्यकाः सर्व्वशरीरगाश्च
पादे स्त्रिया वा वदने नरस्य ॥")

पादस्फोटः, पुं, (पादस्य स्फोटः । पादं स्फोटयतीति वा । स्फुट् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । विपादिका २ । इत्यमरः ॥ स्फुटी ३ स्फुटिः ४ पादस्फोटिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु एकादशक्षुद्रकुष्ठान्तर्गतलतीयकुष्ठम् । यथा, —

"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् । इति माधवकरः ॥ अस्य चिकित्सा कुष्ठशब्दे द्रष्टव्या ॥

पादहारकः, त्रि, पादाभ्यां हियतेऽसौ । पादशब्दात् निपातनात् कर्म्मणि णकप्रत्ययान्तः । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ ("क्षत्यक्षुटो बहुलम् ।" ३ । ३ । ११३ । इति कर्म्मणि खुल् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) चरणद्वारा हरणकर्त्ता ॥

पादाग्रं, क्ली, (पादयोरग्रम् ।) चरणाग्रभागः । तत्पर्य्यायः । प्रपदम् २ । इत्यमरः ॥

पादाङ्गद, क्ली, (पादस्य अङ्गदमिव ।) नूपुरम् । इत्यमरः ॥

पादात्, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति । अत + क्विप् ।) पादातिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पादाभ्यामत्तीति । अद् + क्विप् । दृषः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

पादुका

पादातं, क्ली, (पदातीनां समूहः । पदाति + "भिक्षादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) पत्तिसंहतिः । पदातिसमूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ८ ।

"सादिनामन्तरे स्थाप्यं पादातमपि दंशितम् ॥")

पादातः, पुं, (पादाभ्यामतनीति । अत + अच् ।) पादातिः । यथा, —

"पदातिपत्तिपादातपादातिकपदाजयः ॥"

इत्यमरमाला ॥

(यथा, महाभारते । २ । ५१ । ४३ ।

"अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससादिनः ।
रथानामर्ब्बुदं चापि पादाता बहवस्तथा ॥")

पादातिः, पुं, (पादाभ्यामतनीति । अत + इन् ।) पदातिः । इति हेमचन्द्रः ॥

पादातिकः, पुं, (पादातिरेव । पादाति + स्वार्थे कन् ।) पदातिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६२ ॥

पादारकः, पुं, (पाद इव ऋच्छतीति । ऋ + ण्वुल् ।) पोलिन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पादालिन्दी, स्त्री, (पाद इव अलिन्दो यत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) नौका । इति हारावली । ५८ ।

पादावर्त्तः, पुं, (पाद इव आवर्त्तते इति । आ + वृत् + घञ् ।) अरघट्टकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५६ ॥ रहट इति हिन्दीभाषा ॥

पादाविकः, पुं, (अव रक्षणे + भावे घञ् । पादेन अवः रक्षणम् । तत्र पादावे पादेन शरीरादिरक्षणे नियुक्तः । पादाव + "तत्र नियुक्तः ।" ४ । ४ । ६९ । इति ठक् ।) पदातिः । इति शब्दरत्नावली ॥

पादी, [न्] पुं, (पादोऽस्त्यस्येति । पाद + इनिः ।) पादविशिष्टजलजन्तुगणः । अस्य गणना गुणाश्च यथा, भावप्रकाशे ।

"कुम्भीरकूर्म्मनक्राश्च गोधामकरशङ्कवः ।
घण्टिकः शिंशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये तेषु तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥"

चतुर्थांशभागी । यथा, मनुः । ८ । २१० ।

"सर्व्वेषामल्पिनो सुख्याञ्छृङ्गिनोऽदंष्ट्रिनोऽपरे ।
लतीयिनस्तृतीयांशाच्चतुर्थांशाच्च पादिनः ॥"

पादुकः, त्रि, (पद्यते गच्छतीति । पद + "लषपतपदेति ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) गमनशीलः । पदधातोः कर्त्तरि उकञ्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पादुका, स्त्री, (पादूरेव । पादू + स्वार्थे कन् ततो ह्रस्वः ।) चर्म्मादिनिर्म्मितपादाच्छादनम् । जूता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पादूः २ उपानत्३ । इत्यमरः ॥ पन्नद्धा ४ पादरक्षिका ५ प्राग्भिता ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पन्नद्धी ७ पादरथी ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कौषी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्या धारणविधिर्यथा, —

"वर्षातपादिके छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च ।
शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अस्या धारणगुणाः ।
"पादप्रधारणं दृष्ट्वामोजस्यं चक्षुषोहितम् ।
सुखप्रचारमायुष्यं बल्यं पादरुजापहम् ॥"*॥
अस्या अधारणे दोषा यथा,—
"पादाभ्यामनुपानद्भ्यां नृणां चंक्रमणं सदा ।
अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमहर्दिवम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तस्या दानफलं यथा,—
"दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥
यानञ्चाश्वतरीयुक्तं तस्य हेममयं शुभम् ।
उपतिष्ठति विप्रर्षे सर्व्वरत्नविभूषितम् ॥
दानमत्र यथोत्पन्नं तत्ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
शृणुष्वैकमना भूप ! लोके सर्व्वसुखप्रदम् ॥
जमदग्निर्मुनिः पूर्व्वं तपःस्वाध्यायकर्शितः ।
बाणखड्गधरो धन्वी बभूव सततोद्यतः ॥
धनुर्व्वेदे तथा वेदे सर्व्वास्त्रपारगोऽभवत् ।
क्षिपन् बाणांस्तथा गृध्यन् भार्य्ययानुगतोहि सः ॥
कदा निदाघकाले तु क्षिपन् बाणान् सहस्रशः ।
तस्यौ स्थाणुरिवासन्नः प्रतिलब्धं महामुनिः ॥
निदाघतीव्रसन्तापात्तच्छन्त्या सततं भयात् ।
भर्त्तुः स्नेहात्तथा यान्त्यास्तस्याश्चखाद रविः ॥
क्षुत्तृष्णाश्रमतापार्त्ता तथा यातुं न शक्नुवत् ।
सुतापाद्देहविभ्रष्टा रेणुका च तपस्विनी ॥
तां दृष्ट्वा स मुनिः प्राह भार्य्यां किन्ते भवेच्चिरम् ।
कोपान्नमाह भर्त्तारं न कोपं कर्त्तुमर्हसि ॥
निदाघतीव्रसन्तापाद् भ्रष्टपादा क्षुधार्दिता ।
घृणिमद्दृष्टिभिः स्पृष्टा न शक्नोमाह मार्गितुम् ॥
इत्युक्ते स क्रुधाविष्टः प्राह सन्ताय कार्मुके ।
शृणुष्वकं मां न जानाति सूर्य्यो विभ्रंशमीयिवान् ॥
यः सन्तपति मे भार्य्यां साध्वीं धर्म्मपरायणाम् ।
साध्वसाधु व्यजानन् वै फलमाप्नोतु तस्य हि ॥
इत्युक्त्वा स्थानमात्मस्थावर्कविभ्रंशहेतवे ।
प्रतोद्य हि मुघोरेण क्रररूपधरो मुनिः ॥
तं विज्ञाय मुनिं सूर्य्यो द्विजोभूच्चेदमब्रवीत् ।
किमालोकयसे सूर्य्यं पुनः पुनरतीव हि ॥
सुबाणाक्षितपाणिस्त्वं कथयस्वाखिलं मुने ।
इत्युक्तः स तमाहेदं पातयिष्याम्यहं रविम् ॥
द्विजस्तु तमुवाचाथ मुने चित्रं विभाति मे ।
मातुरङ्कगतो यद्वद्बालश्चन्द्रं जिघृक्षति ॥
योजनानां सहस्राणि निमेषाद्याति यो दृग्रः ।
विप्र ! मुक्तेन बाणेन तं कथं पातयिष्यसि ॥
तच्छ्रुत्वा यमदग्निस्तं प्राह शृणु द्विजोत्तम ! ।
पातयिष्याम्यहं यद्वदिमं सूर्य्यं नभःस्थलात् ॥
त्रियक्षरो यदा सूर्य्यो मर्त्यलोके त्वनन्मितः ।
मध्याह्ने स्थिरतामेति सर्व्वलोकान्दहंश्चिरात् ॥
तत्काले समहस्तस्थं भविष्यति दिवाकरः ।
एवं तं पातयिष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ! ॥
तच्छ्रुत्वा सहसोद्यम्य हस्तस्य प्रत्यञ्चतां ययौ ।
सूर्य्यस्तं भयमापाम दृष्ट्वा क्षुत्सुपानहौ ॥
ततःप्रभृति तच्छत्रं द्विजानां परिगीयते ।

दत्तं तेर्धार्य्यतेऽन्येषां क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ! ॥
यो ददाति द्विजेभ्यस्तु क्षतीयायासुपानहौ ।
वैशाखे शुक्लपक्षे तु सच्छत्रं कनकान्वितम् ॥
न तस्य मानसो दाहो मृत्युलोकेऽभिजायते ।
सर्व्वाधिविनिर्म्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति ॥
कालादिह यदा याति मम लोकं द्विजोत्तम ! ।
यानं वाश्वतरीयुक्तं सर्व्वहेममयं शुभम् ॥
दिव्याङ्गनाभिराकीर्णं सर्व्वरत्नविभूषितम् ।
उपतिष्ठति विप्रेन्द्र ! सर्व्वकामफलप्रदम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
विष्णुगृहे सपादुकगमने दोषो यथा,—
वराह उवाच ।
"वहन्नुपानहौ पद्भ्यां यस्तु मासमुपाक्रमेत् ।
चर्म्मकारस्तु जायेत वर्षाणान्तु त्रयोदश ॥
तत्र जन्मपरिभ्रष्टः शूकरो जायते पुनः ।
शूकराच्च परिभ्रष्टः श्वा च तत्रैव जायते ॥
ततः श्वत्वात् परिभ्रष्टो मानुष्येव जायते ।
मद्भक्तश्च विनीतश्च अपराधविवर्ज्जितः ॥
मुक्ता तु सर्व्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ॥
य एतेन विधानेन वसुधे ! कर्म्म कारयेत् ।
न स लिप्यति पापेन एवमेतन्न संशयः ॥"
इति वराहपुराणे उपानद्धापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अथ देवतापादुकानिर्म्माणपूजनविधिः । यथा,—
"मणिरत्नमयी कार्य्या हेमरूप्यमयी पि वा ।
चन्दनेनापि कर्त्तव्या पादुकाप्रतिमापि वा ॥
श्रीपर्णी श्रीद्रुमा चापि देवदारुमयी पि वा ।
षड़ङ्गुला च सा कार्य्या पादुके पूजयेत् सदा ॥"
इति देवीपुराणम् ॥ * ॥
गुरुपादुकास्तोत्रं यथा,—
"अक्षरत्नसरसीरुहोदरे
नित्यलग्नमवदातमद्भुतम् ।
कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं
द्वादशार्णसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥
तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे
कल्पपादपलतामकथादिरेखया ।
कोणलक्षितहलत्तमण्डली-
भावलक्ष्यमवलालयं भजे ॥ २ ॥
तत्पुटे पटुतडित्कडारिम-
स्पर्द्धमानमणिपाटलप्रभम् ।
चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-
श्चिन्तनादमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥
ऊर्द्धमस्य हुतभुक्शिखाद्भुवं
तद्विलासपरिहृंहणास्पदम् ।
विश्वपत्त्रमरमहोत्सवोत्कटं
व्याप्तघादियुगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥
तत्र नाथचरणारविन्दयोः ।
कुङ्कुमासवभरीमरन्दयोः ।
द्वन्द्वमिन्दुमकरन्दशीतलं
मानसं स्मरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५ ॥
पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्विनिर्गतम् ।
षड़ाम्नायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥"
इति रुद्रयामलः ॥

पादुकाकारः, पुं, (पादुकां करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चर्म्मकारः । इति हलायुधः ॥
पादुकाकृत्, पुं, (पादुकां करोतीति । कृ + क्विप् ।) चर्म्मकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥
पादूः, स्त्री, (पद्यते गम्यते सुखेन ययेति । पद + "णितृकणिपद्यर्त्तेः ।" उणा १ । ८७ । इति ऊः स च णित् ।) पादुका । इत्यमरः ॥
पादूकृत्, पुं, (पादूं पादुकां करोतीति । कृ + क्विप् । तुक् ।) चर्म्मकारः । इत्यमरः ॥
पादोदकं, क्ली, (पादप्रक्षालनजातं उदकम् । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) चरणधौतजलम् । चरणाप्लुतम् । यथा,—
"हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः ।
पादोदकञ्च निर्म्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं
विष्णोधृतः पादजलं पिबेच्च ।
योऽश्नाति नित्यं प्रयतो मुरारेः
प्राप्नोति सुप्रेमयुतां स भक्तिम् ॥
हत्वा हन्ति यदङ्गिसङ्गतुलसीस्तेयञ्च पादोदकं
नैवेद्यं बहुमद्यपानदुरितं गुर्व्वङ्गनासङ्गमम् ।
भक्त्याधीनमतिः स्थितिर्हरिजने तत्संगतिः सङ्गजा
प्रागल्भ्यामघृलादिमर्त्तिमहितां जानन्ति के वै हरेः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥ * ॥
अथ श्रीचरणोदकाभिषेकमाहात्म्यं पद्मपुराणे ।
"स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
प्रागल्यामघृलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
गङ्गागोदावरीरेवानद्यो सुक्तिप्रदास्तु याः ।
निवसन्ति सतीर्थास्ता प्रागल्यामघृलाजले ॥
कोटितीर्थसहस्रेषु सेविते किं प्रयोजनम् ।
तीर्थं यदि भवेत् पुण्यं प्रागल्यामघृलाङ्गवम् ॥"
तत्रैव गोतमाम्बरीषसंवादे ।
"येषां धौतानि गात्राणि हरेः पादोदकेन वै ।
अम्बरीष ! कुले तेषां दासोऽस्मि वसुगः सदा ॥
राजन्नेतानि तावच्च तीर्थानि भुवनत्रये ।
यावन्न प्राप्यते तोयं प्रागल्यामाभिषेकजम् ॥"
स्कान्दे कार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"गृहेऽपि वसतस्तस्य गङ्गास्नानं दिने दिने ।
प्रागल्यामघृलातोयैर्योऽभिषिञ्चति मानवः ॥"
तत्रैवान्यत्र ।
"यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माद्या देवतास्तथा ।
विष्णुपादोदकस्यैते कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
प्रागल्यामोद्भवो देवो देवो द्वारवतीभवः ।
उभयोः स्नानतोयेन ब्रह्महत्या निवर्त्तते ॥"
किञ्च ।
"स वै चावभृतस्नातः स च गङ्गाजलाप्लुतः ।
विष्णुपादोदकं प्राश्य यः स्नाति मानवः ॥"
श्रीनृसिंहपुराणे ।
"गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि
पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयाहुनानि ।

पादोद

कार्त्तिके तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं
पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः ॥"
स्कन्दे च ।
"चिराच्चिफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगाश्च पञ्चस्य मासस्य सरितां पतिः ॥
षण्मासफलदा गोदा वत्सरस्य तु ६.. द्रवी ।
पादोदकं भगवतो द्वादशाब्दफलप्रदम् ॥"
तन्नित्यता च गरुड़पुराणे ।
"जलञ्च येषां तुलसीविमिश्रितं
पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् ।
नित्यं त्रिसन्ध्यं प्रवते न गाचं
खगेन्द्र ! ते धर्म्मबहिष्कृता नराः ॥"
अथ श्रीधरणोदकपानमाहात्म्यम् । पाद्मे गौतमाम्बरीषसंवादे ।
"हरेः स्नानार्थमानीतं जलं यस्योदरे स्थितम् ।
अम्बरीष ! प्रणम्योचैः पादपांसुः प्रगृह्यताम् ॥"
तत्रैव देवदूतविष्णुदूतसंवादे ।
"ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पन्नगयज्ञसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥
कोटितीर्थसहस्रैस्तु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
नित्यं यदि पिबेत् पुण्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥
शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्विष्णुना समम् ।
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिभाग्नरः ॥"
किञ्च ।
"दहन्ति नरकान् सर्व्वान् गर्भवासञ्च दारुणम् ।
पीतं येस्तु सदा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥"
तत्रैव श्रीयमधूमकेतुसंवादे ।
"शालग्रामशिलातोयं विन्दुमात्रं तु यः पिबेत् ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत मुक्तिमार्गं व्रतोद्यमः ॥"
तत्रैव पुलस्त्यभगीरथसंवादे ।
"पादोदकस्य माहात्म्यं भगीरथ ! वदामि ते ।
पावनं सर्व्वतीर्थेभ्यो हत्याकोटिविनाशनम् ॥
मृते शिरसि पीते च सर्व्वास्तुष्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तन्तु पापानां कलौ पादोदकं हरेः ॥"
किञ्च ।
"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु यामुनम् ।
सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नर्म्मदम् ॥
पुनन्त्येतानि तोयानि स्नानदर्शनकीर्त्तनैः ।
पुनाति स्मरणादेव कलौ पादोदकं हरेः ॥
अर्च्चितैः कोटिभिर्लिङ्गैर्नित्यं यत् क्रियते फलम् ।
तत् फलं प्रतसाहस्रं पीतैः पादोदकैर्हरेः ॥
अशुचिर्वा दुराचारो महापातकसंयुतः ।
स्मृत्वा पादोदकं विष्णोः सदा शुद्धति मानवः ॥
पापकोटियुतो यस्तु मृत्युकाले शिरे सुखे ।
देहे पादोदकं यस्य न प्रयाति यमालयम् ॥
न दानं न हविर्येषां स्वाध्यायो न सुरार्च्चनम् ।
तैरपि पादोदकं पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
विप्राखाञ्चसंयुक्ता वैप्राखी किं करिष्यति ।
पिष्कारके महातीर्थे उज्जयिन्यां भगीरथ ! ॥
माघमासे प्रयागे तु स्नानं वै किं करिष्यति ।
प्रयागं सततं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
कार्त्तिके कार्त्तिकीयोगे किं करिष्यति पुष्करे ।
नित्यन्तु पुष्करं तस्य यस्य पादोदकं हरेः ॥
प्रबोधवासरे प्राप्ते मथुरायाञ्च तस्य किम् ।
नित्यञ्च यामुनं स्नानं यस्य पादोदकं हरेः ॥
काश्यामुत्तरवाहिन्यां गङ्गायाञ्च मृतस्य किम् ।
यस्य पादोदकं विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥"
किञ्च ।
"हित्वा पादोदकं विष्णोर्योऽन्यतीर्थानि गच्छति ।
अनर्घ्यरत्नमुत्सृज्य लोष्टं वाञ्छति दुर्म्मतिः ॥
कुरुक्षेत्रसमो देशो विष्णुपादोदकं मतः ।
पतेद् यत्राश्रयं पुण्यं नित्यं भवति तद्गृहे ॥
गयापिण्डसमं पुण्यं पुत्त्राणामपि जायते ।
पादोदकेन देवस्य ये कुर्य्युः पितृतर्पणम् ॥
नासुराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न राक्षसम् ।
न रोगस्य भयं चैव नास्ति विघ्नकृतं भयम् ॥
न दुष्टा नैव घोराद्याश्चापदोत्थभयं नहि ।
ग्रहाः पीड़ां न कुर्व्वन्ति वैरा नश्यन्ति दारुणाः ॥
किं तस्य तीर्थगमने देवर्षीणाञ्च दर्शने ।
यस्य पादोदकं मूर्द्ध्नि शालग्रामशिलोद्भवम् ॥
प्रीतो भवति मार्त्तण्डः प्रीतो भवति केशवः ।
ब्रह्मा भवति सुप्रीतः प्रीतो भवति शङ्करः ॥
पादोदकस्य माहात्म्यं यः पठेत् केशवाग्रतः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो जनार्द्दनः ॥"
ब्रह्माण्डपुराणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
"प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं छद्मच्छद्म वा त्वघमर्षणम् ।
सोऽपि पादोदकं पीत्वा मुक्तिं प्राप्नोति तत्क्षणात् ॥
अशौचे नैव विप्रेन्द्र सूतके मृतकेऽपि च ।
येषां पादोदकं मूर्द्ध्नि प्राशनं ये प्रकुर्व्वते ॥
अन्तकालेऽपि यस्येह दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सद्गतिमाप्नोति कदाचारैर्बहिष्कृतः ॥
अपेयं पिबते यस्तु भुङ्क्ते यश्चाप्यभोजनम् ।
अगम्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नराः ।
तैरपि पूज्या भवन्त्याशु सद्यः पादाम्बुसेवनात् ॥"
किञ्च ।
"अपवित्रं यदन्नं स्यात् पानीयं चापि पापिनाम् ।
भुक्त्वा पीत्वा विशुद्धः स्यात् पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
लक्षच्छात् पञ्चगव्यात् महालक्षाद्विशिष्यते ।
चान्द्रायणात् पादलक्षात् पराकादपि सुव्रत ।
कायशुद्धिर्भवेदाशु पीत्वा पादोदकं हरेः ॥
अगुरुं कुङ्कुमं चापि कर्पूरं चानुलेपनम् ।
विष्णुपादाम्बुसंलग्नं तद्वै पावनपावनम् ॥
दृष्टिपूतन्तु यत्तोयं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तद्वै पापहरं पुत्र ! किं पुनः पादयोर्जलम् ॥
एतदर्थमहं पुत्र ! शिरसा विष्णुतत्परः ।
धारयामि पिबाम्यद्य माहात्म्यं विदितं मम ॥
प्रियस्त्वमसि मे पुत्र त्वदर्थं कथितं मया ।
रहस्यं मे त्वनर्हस्य न वक्तव्यं कदाचन ॥
धारयस्व सदा मूर्द्ध्नि प्राशनं कुरु नित्यशः ॥
जन्ममृत्युजराद्युःखैर्मोक्षं यास्यसि पुत्रक ! ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"सद्यः फलप्रदं पुण्यं सर्व्वपापविनाशनम् ।
सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्व्वदुःखविनाशनम् ।
दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥
सर्व्वोपद्रवहन्तारं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्व्वोत्पातप्रशमनं सर्व्वतापनिवारणम् ॥
सर्व्वकल्याणसुखदं सर्व्वकामफलप्रदम् ।
सर्व्वसिद्धिप्रदं धन्यं सर्व्वधर्म्मविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशत्रुप्रशमनं सर्व्वभोगप्रदायकम् ।
सर्व्वतीर्थस्य फलदं मूर्द्ध्नि पादाम्बुधारणम् ॥
प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सेवने ।
पृथूदकस्य तीर्थस्य व्राह्मणो लभते फलम् ॥
चक्रतीर्थे फलं यादृक् तादृक् पादाम्बुधारणात् ॥
सरस्वत्यां गयायाञ्च गत्वा यत् प्राप्नुयात् फलम् ।
तत् फलं लभते श्रेष्ठं मूर्द्ध्नि पादाम्बुधारणात् ॥"
स्कन्दे ।
"पादोदकस्य माहात्म्यं देवो जानाति शङ्करः ।
विष्णुपादच्युता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्नानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।
सबाह्याभ्यन्तरं यस्य स्नानं पादोदकेन वै ॥
पादोदं विष्णुनैवेद्यसुदरे यस्य तिष्ठति ।
नाश्रयं लभते पापं स्वयमेव विनश्यति ॥
महापापग्रहग्रस्तो व्याधो रोगशतैरपि ।
हरेः पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
शिरसा तिष्ठते येषां नित्यं पादोदकं हरेः ।
किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिमनोरथैः ॥
अयमेव परो धर्म्म इदमेव परं तपः ।
इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादाम्बु यत् पिबेत् ॥"
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
"विलयं यान्ति पापानि पीते पादोदके हरेः ।
किं पुनर्विष्णुपादोदं शालग्रामशिलाप्लुतम् ॥
विष्णोर्निवेदितं हरेत् पापं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ।
पीते पादोदके विष्णोर्यदि प्राणैर्विमुच्यते ।
हत्वा यमभटान् सर्व्वान् वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
तत्रैव शिवकार्त्तिकेयसंवादे शालग्रामशिलामाहात्म्ये ।
'छिन्नस्तेन महासेन । गर्भवासः सुदारुणः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पन्नगयज्ञसहस्रैस्तु प्राप्नुतैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ।
चान्द्रायणैश्च तीर्थैश्च पीत्वा पादोदकं शुचिः ॥
ब्रह्महारदोषे तु शुभकोपाख्यानारम्भे ।
हरिपादोदकं यस्तु क्षणमात्रञ्च धारयेत् ।
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरस्तथा ॥
अकालमृत्युशमनं सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
सर्व्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥"
तत्रैव तदुपाख्यानान्ते ।
"हरिपादोदकस्यार्घ्यात्मृत्युको वीतकल्मषः ।
दिवं विमानमारुह्य मुनिमेनमथाब्रवीत् ॥
हरिपादोदकं यस्माच्छयि त्वं शिष्यवान् मुने ।
प्राप्तितोऽसि त्वया तस्मात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥"
हरिभक्तिसुधोदये ।
"पादं पूर्व्वं किल सृष्ट्वा गङ्गाभूत् स्वर्गमोक्षदा ।
विष्णोः सद्यस्तु तत्सङ्गि पादाम्बु कथमीर्य्यते ॥

तापत्रयानलो योऽसौ न शाम्येत सकलाब्धिभिः।
इतं शाम्यति सोऽल्पेन श्रीमद्विष्णुपदाम्बुना ॥
अघास्त्राभेद्यकवचं भवाग्निस्तम्भनौषधम्।
सर्व्वाङ्गैः सर्व्वथा धार्य्यं पाद्यं शुचिसदः सदा ॥
अन्तस्तत्त्वावहं नित्यं विष्णुपादाम्बु यः पिबेत्।
स पिबत्यष्टतं नित्यं मासे मासे तु देवताः ॥
माहात्म्यमिदमित्यस्य यो वक्ता सोऽपि निर्भयः।
न त्वनर्थमवाप्नोति कलयन्नघमश्नुते ॥"
अन्यत्रापि।
"स ब्रह्मचारी स व्रती स आश्रमी च सदा शुचिः।
विष्णुपादोदकं यस्य सुखे शिरसि विद्यते ॥
जन्मप्रभृतिपापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति।
शालग्रामशिलावारि पापघ्नारि निषेव्यताम् ॥"
अतएव तेजोदविणपक्षराजे श्रीब्रह्मोक्तम्।
"पीठप्रक्षालादुदकं पृथगादाय पुत्रक!।
सिञ्चयेन्मूर्द्धि भक्तानां सर्व्वतीर्थमयं हि तत् ॥"
इति।
"पादोदकस्य माहात्म्यं विख्यातं सर्व्वशास्त्रतः।
लेखितुं शक्नुयात् को हि सित्यमौनं गणयन्नपि ॥
विष्णोश्च पादोदं तुलसीदलसंयुतम्।
शुद्धे क्षित्वा वैष्णवेभ्यो दत्त्वा प्राश्नन् पिबेत्स्वयम् ॥"
अथ शुक्लकृतपादोदकमाहात्म्यं स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे।
"कृत्वा पादोदकं शुद्धे वैष्णवानां महात्मनाम्।
यो दद्यात्तुलसीमिश्रं चान्द्रायणशतं लभेत ॥
गृहीत्वा कृष्णपादाम्बु शुद्धे कृत्वा तु वैष्णवः।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स मुनिस्तापसोत्तमः ॥"
पाद्मे देवदूतविष्णुदूतसंवादे।
"शालग्रामशिलातोयं यदि शुक्लभृतं पिबेत्।
हत्याकोटिविनाशं तु कुरुते नात्र संशयः ॥"
अगस्त्यसंहितायाञ्च।
"शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलवासितम्।
ये पिबन्ति पुनस्तेषां स्तन्यपानं न विद्यते ॥
श्रीविष्णोर्वैष्णवानाञ्च पावनश्चरणोदकम्।
सर्व्वतीर्थमयं पीत्वा कुर्य्यादाचमनं न हि ॥"
तदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन।
"विष्णोः पादोदकं पीत्वा पश्चादशुचिशुक्रया।
आचामति च यो मोहाद्ब्रह्महा स निगद्यते ॥"
श्रुतिश्च। "भगवान् पवित्रो भगवत्पादौ पवित्रौ पादोदकं पवित्रं न तत्पान आचमनीयं यथा हि सोम इति।" मौपर्ण्ये च।
"विष्णुपादोदकं पीत्वा भक्तपादोदकं तथा।
य आचामति संमोहात् ब्रह्महा स निगद्यते ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

पाद्यं, क्ली, (पादार्थमुदकम्। पाद + "पादार्घाभ्यां च।" ५। ४। २५। इति यत्।) पादाय वारि। पादप्रक्षालनार्थजलम्। इत्यमरः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
"पादावनेजनजलग्रहणं पात्रमद्भुतम्।
लौहजं वा सरोजातं हैमं राजतमेव वा ॥
ताम्रमत्तरणमपि वायवेयं सतामिति ॥"
इति वैखानसग्रन्थः ॥

"षड्ङ्गुलं प्रविस्तारमुत्सेधञ्चतुरङ्गुलम्।
ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्य्यान्नासिकां चतुरङ्गुलाम् ॥
पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः।
पाद्यपात्रमिति ख्यातं सर्व्वदेवप्रपूजने ॥"
इति सिद्धान्तशेखरः ॥

पानं, क्ली, (पा पाने + भावे ल्युट्।) पीतिः। द्रवद्रव्यस्य गलाधःकरणम्। (यथा, हितोपदेशे। "पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥") भाजनम्। (पाल रक्षणे + भावे ल्युट्।) रक्षणम्। इति मेदिनी ॥ (पीयते खगादिभिर्यत्र। पा + अधिकरणे ल्युट्। कृत्वा। इति हेमचन्द्रः। ४। १५५ ॥ पीयते यदिति। कर्म्मणि ल्युट्। जलम्। इति युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥ * ॥ पाति रक्षतीति। पा + ल्युः। रक्षाकर्त्तरि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। ७०। ४।
"व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण
उभे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥"
पायनम्। अस्त्रशस्त्राणां तीक्ष्णाग्रतासम्पादनव्यापारभेदः। पान् इति भाषा ॥ यदुक्तं बृहत्संहितायाम्।
"वड़वोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पानेन समीहतेऽर्थसिद्धिम्।
भसपित्तसगार्द्ध वस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
अर्कं पयोहुडुविषाणमसीसमेतं
पारावताखुशुक्लता च युतं प्रलेपः।
शुल्बस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारं कदल्या मथितेन युक्तं
दिनोषितं पायितमायसं यत्।
सम्यक् शितं चाग्निनि नेति भङ्गं
न चान्यलौहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥"
तथाच शुक्रनीत्याम्।
"इदमौशनसञ्च शुक्लपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम्।
हविषा गुणवत् सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाप्ययमिच्छतश्च वित्तम् ॥")

पानः, पुं, (पीयते यस्मादिति। पा + अपादाने ल्युट्।) औष्ठिकः। इति जटाधरः ॥ निःश्वासः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४ ॥

पानकं, क्ली, (पानाय कायतीति। के + कः।) पानद्रव्यविशेषः। तत्प्रकारो यथा, "यथोक्तपरिमितशर्करानिम्बूरसयुक्तोऽथवाम्लयुक्तः पक्वरसः। इति पाकराजेश्वरः ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।
"पानीयं पानकं मद्यं रक्तायेषु प्रदापयेत् ॥"
क्वचित् पुंस्यपि दृश्यते। यथा, तत्रैव। १। ३६।
"एभिर्लेपान् कषायांश्च तैलं सर्पींषि पानकान् ॥"
तत्राम्रफलपानकम्। यथा,—
"आम्रमामं जलस्निग्धं महितं दृढपाणिना।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥

प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्म्मितम्।
सद्यो रुचिकरं बल्यं प्रीतिमिन्द्रियतर्पणम् ॥
अपक्वाम्ररसोद्भूतपानकं वातनाशनम्।
कफपित्तकरं किञ्चित् प्रत्यहं यदि सेवितम् ॥"
पक्वाम्रस्य तु।
"सुपक्वमाम्रस्य फलं सुमृष्टिना
सम्मर्दितं शर्करया समन्वितम्।
एलालवङ्गार्द्रकवासवासितं
वर्णान्वितं कस्य न रोचकं भवेत् ॥
पानकं चाम्रसम्भूतं स्वादुरम्यं गुरुपित्तजित्।
सुहृद्यं श्लेष्मकृद्बल्यं वर्ण्यं वृष्यं रुचिप्रदम् ॥"
अम्लिकाफलपानकं यथा,—
"अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम्।
शर्करा मरिचोन्मिश्रं लवङ्गैलासुवासितम् ॥
अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधनम् ॥"
निम्बुफलपानकं यथा,—
"भागैकनिम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम्।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बुफलभवं पानमत्यन्तं वातनाशनम्।
वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥"
धान्याकपानकं यथा,—
"शिलायां साधुसम्पिष्टं धान्याकं वस्त्रगालितम्।
शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
नवीनं मृन्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥
जम्ब्वाः पानकं यथा,—
"जम्बुफलं स्थूलतरं सुपक्वं
सम्मर्दितं शर्करयाम्बुनालम्।
सुवासितं वल्लजभङ्गपत्रे
रुचिं विधत्ते विरुचौ जनानाम् ॥
जम्बुफलभवं रुच्यं पानकं कफनाशनम्।
कषायं वातजित् स्तोकं स्वाद्वम्लं ग्राहकं परम् ॥"
बीजपूरपानकम्।
"मातुलुङ्गरसे योज्यं त्रिगुणं शार्करं जलम्।
कर्पूरमरिचोन्मिश्रं पानकं स्यादिदं वरम् ॥
मातुलुङ्गभवं पानं शूलानाह विनाशनम्।
श्वासे कासेऽरुचौ वातविड्बन्धेषु च पूजितम् ॥"
हैमकिरणस्तु।
"शर्करानालिकेलञ्च बीजपूररसप्लुतम्।
पटपूतं भवेद्धैमकिरणं नामपानकम् ॥
पानकं हैमकिरणं रुच्यं वृष्यं बलप्रदम्।
सुस्निग्धं वातजिच्छुभ्रं किञ्चित् कफकरं गुरु ॥"
करमर्द्दपानकं यथा,—
"लवङ्गार्द्रकसंयुक्तं सुपिष्टं वारिणा युतम्।
करमर्दं करैर्मर्द्यं सप्तभागसितान्वितम् ॥
वातजिद्रुचिदं भव्यं क्षुद्यमञ्चतरं स्मृतम्।
रक्तपित्तकरश्लेष्मामकण्ठ्यं कारमर्दितम् ॥"
नारङ्गपानकं यथा,—
"सुपक्वनारङ्गफलं निपीड़ितं
संयोजितं शर्करयाति शुभ्रया।
सहार्द्रकं चैलकणेन वासितं
पानेच्छया केन न संस्मृतञ्जनम् ॥

नारङ्गफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
मधुरं विशदं रुच्यं सुस्निग्धं पित्तदूषणम् ॥"
चारस्य तु ।
"चारदृक्षफलजं सशर्करं
मर्दितं शिशिरवारिणा दृढम् ।
ऐलमार्द्रकयुतेन सुवासं
भक्तसिक्थमिलितं कृतहासम् ॥
चारस्य फलजं पानं गुरु वृष्यं रुचिप्रदम् ।
कफपित्तहरं श्रेष्ठं हृद्यं मधुरपाकि च ॥
परुषजीरचुक्रादिदाक्षादाड़िमजं तथा ।
एकैकं सम्भवं भिन्नं पानकं क्रियते बुधैः ॥
एवमन्यस्य पुष्पस्य फलस्यान्यस्य वा तथा ।
शार्करामरिचोन्मिश्रं रस्यं स्यात् पानकं वरम् ॥
एवं हि पानकं कार्य्यं सुधिया सुष्ठु यत्कृतम् ।
गुणा द्रव्यानुसारेण ज्ञातव्याः पानकेषु च ॥"
यथास्य गुणाः,—
"श्रमत्रुट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।
विष्टम्भि सृजलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणञ्च तत् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
"गौड़मच्छमनस्कं वा पानकं गुरु सृजलम् ।
तदेव खण्डसङ्गीकाशर्करासहितं पुनः ॥
साम्लं सुतीक्ष्णं सुहिमं पानकं स्यान्निरत्ययम् ।
"प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
खड़ान् यवांश्च पेयांश्च सर्व्वे पार्श्वे प्रदापयेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥"

पानगोष्ठिका, स्त्री, (पानस्य पानाय वा गोष्ठिका ।) यत्र सम्भूय पीयते । मद्यपानचक्रम् । तत्पर्य्यायः । आपानम् २ । इत्यमरः ।२।१०।४३॥ चक्रानुष्ठानं यथा श्यामारहस्यधृतम् । चक्राकारेण पंक्त्याकारेण वा भिन्नभिन्नासने स्वशक्तियुक्तश्चेत् युग्मयुग्मक्रमेण पद्मासनेनोपविश्य सामयिकललाटे चन्दनं दत्त्वा शिवशक्तिबुद्ध्या पुष्पञ्च दद्यात् । ततो यदि गुरुस्तत्र तिष्ठति तदाऽौ गत्वादिना तं पूजयित्वा तत्पात्रे पुष्पं दत्त्वा शुद्धिसहितं तस्मै समर्प्य प्रणमेत् । गुरोरभावे तत् पात्रं जले क्षिपेत् । ततः शक्तिपात्रं शुद्धिसहितं शक्तौ दत्त्वा सामयिकेभ्योऽपि ज्येष्ठानुक्रमेण वीरपात्रात् परान्तं शुद्धिसहितं दद्यात् । ततः सामयिकोऽपि भक्त्या हस्तद्वयेन संगृह्य तदुपरि मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा पूर्ब्ववदानन्दभैरवं भैरवीञ्च सम्पूज्य गुरून् देवताश्च सन्तर्पयेत् । स्वस्वकल्पोक्तविधिना भूतशुद्धिं कुर्य्यात् । ततश्चक्रनायकस्तैः सह पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,
"श्रीमद्भैरवशेखरप्रविलसच्चन्द्रान्तप्लावितं
क्षेत्राधीश्वरयोगिनीसुरगणैः सिद्धैः समाराधितम् ।
आनन्दार्णवकं महात्मकमिदं मात्मात्मिकाखण्डितं
वन्दे श्रीप्रथमं कराम्बुजगतं पात्रं विशुद्धिप्रदम् ॥"
इत्यभिमन्त्र्य वामहस्तेन पात्रमुत्थाप्य अन्योन्यवन्दनं कृत्वा गृह्णामीति गुरुशक्तिसाधकेश्वराणामाज्ञां गृह्णीयात् । ते तुष्यध्वमिति ब्रूयुः । ततो मूलाधारात् कुण्डलिनीं इष्टदेवतास्वरूपां आज्ञाख्यां विभाव्य गुरुपादुकां स्मृत्वा शिवोऽहमिति विचिन्त्य हस्ताभ्यां पात्रं धृत्वा मूलमुच्चरन् कुण्डलिनीमुखे देवीं तर्पयेत् । यतदुक्तसुदयाकरपद्धत्याम् ।
"कृत्वा मन्त्रतनुं स्मरेत गुरुपदं देवीं बलां चिन्मयीं
पश्चात् वारचयं सदामधवृतं दीपैर्युतं कज्जलैः ।
पुष्पाद्यैरभिमन्त्रितञ्च निविड़ं सम्मोहकध्वंसकं
ये सञ्चिन्त्य पिबन्ति यान्ति खलु ते मुक्तिञ्च
सुक्तिं पराम् ॥"
तन्त्रान्तरे च ।
"सिन्दूरतिलकं भाले पाणौ च मदिरासवम् ।
कृत्वा पिबेद्गुरुं ध्यायंस्तथा देवीञ्च चिन्मयीम्॥"
ततः पात्रमाधारोपरि संस्थाप्य पुनस्तेन क्रमेण परान्तं गृहीत्वा पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
"मद्यं मीनरसावहं यदि तया दत्तञ्च पेयादिभिः
किञ्चिच्चञ्चलरक्तपङ्कजहृशा तस्यै समावेदितम् ।
वामे स्वात्मविशुद्धिशुद्धिकमलं पाणौ विधायात्मके
वन्दे पात्रमहं द्वितीयमधुनानन्दैकसंवर्द्धनम् ॥"
ततः पूर्ब्ववत् पात्रं स्वीकृत्य अन्यत् पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
"सर्व्वाम्नायकलाकलापकलितं कौतूहलद्योतनं
चन्द्रोपेन्द्रमहेन्द्रशम्भुवरुणब्रह्मादिभिः सेवितम् ।
ध्यानं देवगणैः परं मुनिगणैर्मोक्षार्थिभिः
सर्व्वदा
वन्दे पात्रमहं तृतीयमधुना चात्मावबोधक्षमम्॥"
तृतीयपात्राभिवन्दनं कृत्वान्यत् पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
"हेमं मीनरसावहं हरिहरब्रह्मादिभिः सेवितं
सुद्रामैथुनधर्म्मकर्म्मनिरत चारास्त्रतिक्लाश्रयम् ।
आचार्य्याष्टकसिद्धिभैरवकलामांसेन संशोधितं
पायात् पञ्चमकारतत्त्वसहितं पात्रं चतुर्थं नमः॥"
इति चतुर्थपात्रवन्दनं कृत्वान्यत्पात्रवन्दनं कुर्य्यात् । यथा,—
"आधारे भुजगाधिराजवलये पात्रं महीमण्डलं
मद्यं सप्तसमुद्रवारि पिशितं चाष्टौ च दिग्-
दन्तिनः ।
सोऽहञ्चैव विभावयन् प्रतिदिनं तारागणैरर्चितो
ध्यादित्यप्रमुखैः सुरासुरगणैराज्ञाकरैः
किङ्करैः ॥"
इति पञ्चमपात्रं स्वीकुर्य्यात् । ततो यावद्दृष्ट्यादिकं न चलति तावत् पानादिकं कार्य्यम् । अथास्य प्रमाणं यथा रुद्रयामले ।
"साधकेभ्यश्च शक्तिभ्यो दद्यान्नित्यमात्मचन्दनम् ।
सामयिकैः समं कुर्य्याद्देवि! पानादिभक्षणम् ॥"
अन्यच्चापि ।
"निर्विशेषकरूपेण पंक्त्याकारेण वा यथा ।
शक्तियुक्तो वसेद्वापि युग्मयुग्मविधानतः ।
शिवशक्तिधिया सर्व्वं चक्रमध्ये समर्पयेत् ॥"
तन्त्रान्तरे च ।
"ततः पुष्पं समादाय गुरोः पात्रे निवेदयेत् ।
गुरवे च निवेद्याथ शक्तौ दत्त्वा स्वयं हरेत् ॥"
भावचूड़ामणौ च ।
"मात्मादृयदि गुरुर्न स्यात्सदासोये विसर्ज्जयेत्॥"
एतत् सर्व्वं कलौतरपरम् ।
"दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ॥"
इति कालीविलासवचनात् ॥

पानपात्रं, क्ली, (पानस्य पेयमद्यादेः पात्रम् ।) मद्यपानपात्रम् । मद्यपानस्य भाजनम् । तत्पर्य्यायः । चषकः २ सरकः ३ व्यूतधर्ण्णम् ४ । इत्यमरः ॥ पूर्ब्बेदयं मद्यपानपात्रे शेषद्वयं मद्यपरिवेषणपात्रे । इति भरतः ॥ चषकम् ५ व्यूतधः ६ पारी ७ पोरीकम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।८२।२१।
"ददावग्र्यं सुरया पानपात्रं धनाधिपः ॥")
अथ पानपात्रपरिमाणादि यथा कुलसारे ।
"नयनाग्निबाणसंख्यकर्षैस्तु परमेश्वरि ! ।
पात्रं प्रकल्पयमित्युक्तं कुलसाधने ॥
इतोऽधिकपात्रन्तु न कर्त्तव्यञ्च साधकैः ॥"
कर्षं लौकिकतोलकमित्यर्थः । तदुक्तं कुलोत्तमे ।
"गुञ्जादादश माषः स्यात्तदष्टौ कर्ष उच्यते ॥"
अथोत्तरतन्त्रे ।
"अनुज्ञां पूरतो लब्धा गृह्णामीति स्वयं वदेत् ।
जुषस्वेत्यभ्यनुज्ञातो गुरुणा वा कुलीनकैः ॥
गृह्णीयाच्च स्वयं सिद्धो बहुपद्मासनः सुधीः ॥"
कुलार्णवे ।
"एकासने निविष्टा ये भक्षीरंश्चैव भाजने ।
एकपात्रे पिबेद्दृश्यं ते यान्ति नरकाधमे ॥"
एकपात्रमिति सर्व्वैर्मिलित्वा नैकपात्रे पिबेत् ।
न तु प्रतिवारं द्रव्यपाने भिन्नभिन्नपात्रं कार्य्यं
अनुष्ठानलक्षणाप्तेः सम्प्रदायविरोधाच्च ॥

पानवणिक्, [ज्] पुं, (पानाय पेयसुरादेर्विक्रयार्थं वणिक् पानस्य वणिक् वा ।) शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पानभाजनं, क्ली, (पानाय पानस्य वा भाजनं पात्रम् ।) पानपात्रम् । तत्पर्य्यायः । कंसः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ "काम्यतेऽसौ कंसः कमुकड्सृहि गात्रीति सः दन्त्यान्तः । स्वार्थे ण्यः कांस्यञ्च । स्वर्णरजतादिनिर्म्मिते पात्रमात्रेऽपि कंसः । 'कंसः स्यात् तैजसे द्रव्ये पानपात्रेऽपि कांस्यवत् ।' इति शाश्वतः ॥
'पात्रान्तरे पानपात्रे कांस्यं कंसे च तैजसे ।'
इति रभसः ॥
पीयते पानं मद्यादि तस्य भाजनं पानभाजनम् ।" इति भरतः ॥

पानसं, क्ली, (पनसस्य इदं पनसफले भवं तत्फलस्य विकार इति वा अण् ।) पनसभवमद्यम् । इति जटाधरः ॥ पनससम्बन्धिनि, त्रि ॥

पानात्ययः, पुं, (पानार्थतोः जातो योऽत्ययः रोगविशेषः ।) मदात्ययरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानिलं, क्ली, (पानमाधारत्वेनास्त्यत्र इति इलच् ।) पानपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयं, क्ली, (पीयते इति । पा + अनीयर् ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ पातव्ये रस-

गीये च त्रि ॥ पानार्हद्रव्यविशेषः । पाना इति बङ्गभाषा । शरबत् इति पारस्यभाषा । तत्र अम्लिकापानीयं पित्तवमिनाशकम् । मिष्टदाड़िमीपानीयं प्रतिश्यायकासनाशकम् । अम्लदाड़िमीपानीयं उदरविकारे धारकं क्षुधाहृद्विकारकञ्च । निम्बपानीयं कृमिहृल्लासपित्तज्वरनिवारकं सकलाहारपाचकञ्च । नागरङ्गपानीयं कामपित्तविनाशकं अन्तःकरणप्राशस्त्यजनकञ्च । सेवचन्दनपानीयं बलकारकं उन्मादमूर्च्छारोगशान्तिकारकं रतिशक्तिवर्द्धकं उदरविकारोपकारकञ्च । इति पाकराजेश्वरः ॥ (अन्यत् पानकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) जलदानविधिर्यथा,—

यम उवाच ।

"श्रुतं ते कथितं विप्र ! मम लोके तु दुर्लभम् ।
पानीयं सन्ततं तस्माद्दानमत्र सुखमिच्छता ॥
अतोऽर्द्धं कारयेत् कूपं वापीं वा बहुपत्वलम् ।
बहुलोकाकुले देशे सर्व्वसस्योपजीवितम् ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

तद्दानानन्तरं पाद्यमन्त्रो यथा,—

"पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥"

इति स्मृतिः ॥

तत्पर्य्यायः ।

"पानीयजीवनवनाम्बुपुष्करामः-
पाथोऽम्बुशम्बरपयःसलिलोदकानि ।
आपः कवारुणकबन्धजलानि नीरं
कीलालवारिकमलानि विषार्गलं च ॥
भुवनं दहनारातिर्वास्तोयं सर्व्वतोसुखम् ।
क्षीरं घनरसं निम्नगं मेघप्रसवो रसः ॥"

अस्य साधारणगुणाः ।

"पानीयं मधुरं स्निग्धं रुचिदं तृष्णाविशोषापहं
मोहभ्रान्तिमपाकरोति कुरुते भुक्तान्नपक्तिं
पराम् ।
निद्रालस्यनिरासनं विषहरं आन्त्रार्त्तिसन्तर्पनं
नृणां धीबलवीर्य्यवृद्धिजनकं नष्टाङ्गपुष्टिप्रदम् ॥"
सद्यो दृष्टास्तु भूमिस्थं कलुषं दोषदायकम् ।
चिरस्थितं लघु स्वच्छं पथ्यं स्वादु सुखावहम् ॥"

देशभूमिविशेषजलगुणाः ।

"जातं ताम्रमृदस्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
देशाख्याद्यकरञ्च दुर्ज्जरतरं दोषावहं धूमरात् ।
वातघ्नञ्च शिलाशिरोत्थममलं पथ्यं लघु स्वादुकं
श्रेष्ठं श्याममृदस्थिदोषशमनं सर्व्वामयघ्नं
जलम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

"पिच्छिलं क्षमिलं क्लिन्नं पर्णपूरैर्वालकर्दमैः ।
विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धि न हितं जलम् ॥
चन्द्रार्ककरसंजुष्टं वायुना स्फालितं मुहुः ।
पर्व्वसोपरि यद्वारि समं पौरन्दरेण तत् ॥
तस्यानुगुणमुद्दिष्टं शैलप्रस्रवणोद्भवम् ।
लेखनं दीपनं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ॥"

इति राजवल्लभः ॥

पानीयनकुलः, पुं, (पानीये जले नकुल इव ।) उद्रः । उदिड़ाल इति भाषा । यथा,—

"उदस्तु जलमार्जारः पानीयनकुलो वसी ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

पानीयपृष्ठजः, पुं, (पानीयपृष्ठे जलोपरि जायते इति । जन + डः ।) कुम्भी । इति रत्नमाला ॥ पाना इति भाषा ॥

पानीयफलं, क्ली, (पानीयजातं फलमिति मध्यपदलोपी समासः ।) मखान्नम् । इति भावप्रकाशः ॥ माखाना इति भाषा ।

पानीयमूलकं, क्ली, (पानीयमेव मूलमस्य । ततः कप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयवर्णिका, स्त्री, (पानीयं वर्णयति प्रकाशयतीति । वर्णि + ण्वुल् । टाप् अत इत्वञ्च ।) वालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयशालिका, स्त्री, (पानीयस्य जलस्य वितरणार्थं शालिका शालागृहमित्यर्थः ।) जलावस्थानगृहम् । पानिशाला इति जलछत्र इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रपा २ । इत्यमरः ॥ तत्कर्त्तृफलं यथा,—

"कूपारामप्रपाकारी तथा वृक्षादिरोपकः ।
कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ॥"

इत्युद्वाहतत्त्वे यमः ॥

पानीयामलकं, क्ली, (पानीयमामलकं पानीयाख्यं आमलकं वा ।) प्राचीनामलकम् । पानि आमला इति भाषा । अस्य गुणाः । दोषत्रयज्वरनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ सुखवृद्धिमलबद्धकारित्वम् । अम्लत्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पानीयालुः, पुं, (पानीयसम्भूत आलुः ।) कन्दविशेषः । पनियालु इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । जलालुः २ क्षुपालुः ३ वालुकः ४ । अस्य गुणः । त्रिदोषनाशित्वम् । सन्तर्पणकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयाम्बा, स्त्री, (पानीयं जलं अम्बातीति । अम्ब गत्यर्थे भोजने + बाहुलकात् नः ततष्टाप् ।) वल्लजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पान्थः, त्रि, (पथि कुशलः पन्थानं नित्यं गच्छतीति वा । "पथो ण नित्यम् ।" ५ । १ । ७६ । पथः पन्थ च इत्यनेन पन्थादेशे ण्ये कृते णः । पथिकः । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ (यथा, हरिवंशे । ४२ । २ ।

"यथा निदाघसमये सूर्य्यांशुपरिपीड़ितः ।
पान्थो याति जलं दृष्ट्वा त्वरितं तत्पिपासया ॥")

पापं, क्ली, (पाति रक्षति अस्मादात्मानमिति । पा + "पानीविभ्यः पः ।" उणां । ३ । २३ । इति पः ।) अधर्म्मम् । दुरदृष्टम् । तत्पर्य्यायः । पङ्कम् १ पाप्मा २ पापम् ३ किल्बिषम् ४ कल्मषम् ५ कलुषम् ६ वृजिनम् ७ एनः ८ अघम् ९ अंहः १० दुरितम् ११ दुष्कृतम् १२ । इत्यमरः ॥ पातकम् १३ तूलम् १४ कल्बम् १५

पापं

प्रत्यूषम् १६ पापकर्म्म २७ । इति शब्दरत्नावली (निषिद्धकर्म्मानुष्ठानविहितकर्म्माननुष्ठानाभ्यां पापोत्पत्तिं सविशेषमाह श्रीसदाशिवः ।

"अनुष्ठानं निषिद्धस्य त्यागो विहितकर्म्मणः ।
नृणां जनयतः पापं क्लेशशोकामयप्रदम् ॥
स्वानिष्टमात्रजननात् परानिष्टोपपादनात् ।
तदेव पापं द्विविधं जानीहि कुलनायिके ! ॥
परानिष्टकरात् पापात् मुच्यते राजशासनात् ।
अन्यस्मान्मुच्यते मर्त्त्यः प्रायश्चित्तात् समाधिना ॥
प्रायश्चित्ताथवा दण्डैर्न पूता ये कृतांहसः ।
नरकान् न निवर्त्तन्ते इहामुत्र निगर्हिताः ॥"

इति श्रीमहानिर्व्वाणतन्त्रे ॥)

तद्द्विविधं यथा,—

"प्राणाभिपातनं स्तेयं परदारमथापि च ।
त्रीणि पापानि कायेन सर्व्वतः परिवर्ज्जयेत् ॥
असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतन्तथा ।
चत्वारि वाचा राजेन्द्र ! न जल्पेत न चिन्तयेत् ॥
अनभिध्या परस्वेषु सर्व्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
कर्म्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥"

इति शान्तिपर्व्वणि दानधर्म्मे ॥

स्मृत्युक्तान्येतानि पातकशब्दे लिखितानि ॥ * ॥

पापस्य पुरुषत्रयानुवर्त्तित्वं यथा,—

"नाधर्म्मश्चरितो राजन् ! सद्यः फलति गौरिव ।
शनैरावर्त्तमानस्तु मूलान्यपि निकृन्तति ॥
यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पुत्रेषु नप्तृषु ।
पापमाचरितं कर्म्म त्रिवर्गमनुवर्त्तते ॥
फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुभक्तमिवोदरे ॥"

इति मात्स्ये २८ अध्यायः ॥ * ॥

तीर्थस्य पापनाशकत्वं तत्र कृतपापस्य वज्रलेपत्वञ्च । यथा,—

"अन्यच्च हि कृतं पापं तीर्थमासाद्य गच्छति ।
तीर्थे तु यत् कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥
मथुरायां कृतं पापं तत्रैव च विनश्यति ।
एषा पुरी महापुण्या यस्यां पापं न विद्यते ॥"

इति वाराहे मथुरामाहात्म्यम् ॥ * ॥

औषधपापलक्षणं यथा,—

"अतः परं प्रवक्ष्यामि औषधपापस्य लक्षणम् ।
ऋणं देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥
पितॄणाञ्च द्विजश्रेष्ठ ! सर्व्ववर्णेषु चैकतः ।
ॐकारादिनिवृत्तिञ्च पापकार्य्यकृतिञ्च या ॥
हत्यादिकं महापापं तथा गम्यागमनं तथा ।
घृतादिविक्रयं घोरं चाण्डालादिप्रतिग्रहम् ॥
स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।
ईर्षाविद्वेषं वाक्यदुष्टं निष्ठुरत्वं षड़म्बरम् ॥
ढाकित्वं तालवाहित्वं नाम्ना वाचाप्यधर्म्मजः ।
मारणत्वमधार्म्मिक्यं नरकावहमुच्यते ॥
एतैः पापैस्तु संयुक्तः पच्यते यदि शूकरः ॥"

इति वामने ५८ अध्यायः ॥

साङ्कर्य्यनामकपापानि यथा,—

"एकपङ्क्त्यासनं पंक्तिभाक्तपक्वान्नमिश्रणम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
सहाध्यायस्तु दम्भः सहयाजनमेव च ।

एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्कर्य्यसंज्ञिताः ॥
समीपं चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणाम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन साङ्कर्य्यं परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
"आलापाद्गात्रसंस्पर्शात् संवासात् सह भोजनात् ।
आसनाच्छयनाद्यानात् पापं संक्रमते नृणाम् ॥
आसनाद्येकमुख्याया भोजनात् पंक्तिसङ्करात् ।
ततः संक्रमते पापं घटाद्घट इवोदकम् ॥"
इति गारुड़े नीतिसारे ११२ अध्यायः ॥
राष्ट्रादिकृतपापेन राजादीनां परस्परं पापित्वं यथा,—
"राजा राष्ट्रकृतात् पापात् पापी भवति वै हरे ।।
तथैव राज्ञः पापेन तद्राज्यस्थास्तु ये जनाः ॥
वर्णाश्रमादयः सर्व्वे पापिनो नात्र संशयः ।
भार्य्यांहोदुष्कृती स्वामी दृजिनात् स्वामिनो-
ऽबला ॥
तथा देशिकपापात्तु शिष्यः स्यात् पातकी सदा ।
शिष्याद्धि पापिनो नित्यं गुरुर्भवति दुष्कृती ॥
पातकी यजमानः स्यात् पापिनोऽङ्ग! पुरोधसः ।
पुरोहितस्तथा पापी यजमानांहसो ध्रुवम् ॥"
अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा,—
"अदत्तानि च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये ! ।
प्राप्नोति कर्म्मणा येन तद्यथावन्निशामय ॥
देवग्रामकुलानि स्युर्भागभाञ्जि क्षतादिषु ।
कलौ तु केवलं कर्त्ता फलभुक् पुण्यपापयोः ॥
अकृतेऽपि च संसर्गे व्यवस्थेयमुदाहृता ।
संसर्गात् पुण्यपापानि यथा यान्ति निबोध तत् ॥
एकत्र मैथुनाद्यानादेकपात्रस्यभोजनात् ।
फलार्द्धं प्राप्नुयात्कर्त्री यथावत् पुण्यपापयोः ॥
स्पर्शनाद्गात्रसंस्पर्शाद्दृष्टेरपि परस्य स्तवनादपि ।
दम्पत्योः पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः ॥
दर्शनश्रवणाभ्याञ्च मनोध्यानात्तथैव च ।
परस्य पुण्यपापानां तुर्य्यांशं प्राप्नुयान्नरः ॥
परस्य निन्दापैशुन्यं धिक्कारञ्च करोति यः ।
तत्कृतं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥
कुर्व्वतः पुण्यकर्म्माणि सेवां यः कुरुते परः ।
पत्नी भृत्योऽथ शिष्यो वा सन्ततीयोऽपि मानवः ।
तस्य सेवानुरूपेण तस्य तत्पुण्यभाग्भवेत् ॥
एकपंक्तिस्थितो यस्तु लङ्घयन् परिवेष्यते ।
तस्य पापशतांशन्तु लभते परिवेषकः ॥
स्नानसन्ध्यादिकं कुर्व्वन् संशृण्वेदा प्रभाषतः ।
स पुण्यकर्म्मषष्ठांशं दद्यात्तस्मै सुनिश्चितम् ॥
धर्म्मोद्देशेन यो द्रव्यं परं याचयते नरः ।
तत् पुण्यं कर्म्मजं तस्य धनं दत्त्वाप्नुयात् फलम् ॥
अपकृत्य परद्रव्यं पुण्यकर्म्म करोति यः ।
कर्म्मकृत् पापभोक्तात्र धनिनस्तद्भवेत् फलम् ॥
नापकृत्य ऋणं यस्तु परस्य म्रियते नरः ।
धनी तत् पुण्यमाप्नोति स्वधनस्यानुरूपतः ॥
बुद्धिदस्वजनुमन्ता च यज्ञोपकरणप्रदः ।
यजकश्चापि षष्ठांशं प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः ॥
प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा षष्ठांशमुद्धरेत् ।
शिष्याद्गुरुः स्त्रिया भर्त्ता पिता पुत्रात्तथैव च ।
स्वपतेरपि पुण्यस्य भार्य्यार्द्धं समवाप्नुयात् ॥
परहस्तेन दानादि कुर्व्वतः पुण्यकर्म्मणः ।
विना भृतकशिष्याभ्यां कर्त्ता षष्ठांशमाहरेत् ।
आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न कारयेत् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
इत्थं ह्यदत्तान्यपि पुण्यपापा-
न्यायान्ति नित्यं परसञ्चितानि ।
ग्रहणञ्च चास्मिन्निहासमर्थं
पुराभवं पुण्यमतिप्रियञ्च ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे । २१२५७ अध्यायः ॥
क्षुद्रजन्तुप्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तञ्च यथा,—
"वधे च क्षुद्रजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डितः ।
कार्पासपिण्डं समुत्सृज्य म्रियमाणे प्रमुच्यते ॥
अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे प्लुतगुणं ध्रुवम् ।
प्रायश्चित्तं म्रियमाणे कथितं पद्मयोनिना ॥
वधे विप्रेऽजन्तूनां पश्वादीनाञ्च कामतः ।
ततः प्लुतगुणं पापं निश्चितं मनुरब्रवीत् ॥
नराणां म्लेच्छजातीनां वधे प्लुतगुणं ततः ॥
म्लेच्छानाञ्च प्लुतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
सक्षुद्रैकस्य च वधे तत् पापं लभते प्रमात् ॥
सक्षुद्राणां प्लुतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
तत् पापं लभते नूनं गोवधेनैव निश्चितम् ॥
गवां दशगुणं पापं ब्राह्मणस्य वधे भवेत् ।
विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे लभते नरः ॥" * ॥
पापिदर्शनजन्यपापं यथा,—
"पापं यद्दर्शने तात ! कथयामि निशामय ।
दुःस्वप्नं पापबीजञ्च केवलं विघ्नकारणम् ॥
गोघ्नञ्च ब्रह्मघ्नं वापि क्षतघ्नं कुटिलं तथा ।
देवघ्नं पितृमातृघ्नं पापं विश्वासघातिनम् ॥
मिथ्यासाक्ष्यप्रदातारं पक्षपातिन्यविस्पष्टकम् ।
ग्रामयाजिनमेवेति देवविप्रस्वहारिणम् ॥
अश्वत्थघातिनं दुष्टं शिववित्तविनिन्दकम् ।
व्रतोक्षितमनाचारं सन्ध्याहोमं द्विजन्तथा ॥
देवलं वृषवाहञ्च शूद्राणां शूपकारकम् ।
शूद्रदाही च शूद्राणां शूद्रस्यान्नाभोजिनम् ॥
अवीरां छिन्ननासाञ्च देवब्राह्मणनिन्दकम् ।
पतिभक्तिविहीनाञ्च विष्णुभक्तिविहीनकम् ॥
शूद्राणां विधवाञ्चैव चण्डालं व्यभिचारिणीम् ।
ग्रसत् कोपयुतं दुष्टरणयस्तञ्च जारजम् ॥
चौरं मिथ्यावादिनञ्च शूरणागतघातिनम् ।
मांसापहारिणञ्चैव ब्राह्मणं दैवलीपतिम् ॥
ब्राह्मणीगामिनं शूद्रं द्विजं वार्द्धुषिकन्तथा ।
अगम्यागामिनं दुष्टं चतुर्व्वर्णं नराधमम् ॥
मातासपत्नी माता च श्वश्रूश्च भगिनी सुता ।
गुरुपत्नी पुत्रपत्नी सोदरस्य प्रिया सती ॥
मातृष्वसा पितृष्वसा भागिनेयप्रिया तथा ।
मातुलानी नवोढ़ा च पितृश्वश्रूश्च रजस्वला ॥
पितृमातृप्रसूश्चैव त्यागम्याश्चादश स्मृताः ।
कीर्त्तिताः सामवेदे च परिपाल्याः सतां व्रज ! ॥

एतान् दृष्ट्वा च स्पृष्ट्वा च ब्रह्महत्यां लभेन्नरः ।
तस्माद्देवादिमान् दृष्ट्वा सूर्य्यं दृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ॥
कामतो यदि पश्यन्ति तत्तुल्यास्ते भवन्ति वै ।
तस्मात् सन्तो न पश्यन्ति पापभीता व्रजेश्वर! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७।७८ अध्यायः॥
(अनिष्टम् । वधः । इति राजानुजः ॥ यथा, रामायणे । २ । ८ । ३२ ।
"तस्मात् न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित् करिष्यति ।
रामस्तु भरते पापं कुर्य्यादेव न संशयः ॥"
तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ यथा, महाभारते । १ । ६० । १६ ।
"पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महानुभाव ! ॥")
पापक, क्ली, (पापमेव । स्वार्थे कन् ।) पापम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७४ । २७ ।
"मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिदिति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च यश्चैवान्तरपूरुषः ॥"
पापेन कायतीति । कै + कः । पापवति, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ७४ । २६ ।
"एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न ह्युच्यं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्म्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥")
पापकृत्, त्रि, (पापं कृतवानिति । पाप + कृ + "सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ।" ३ । २ । ८६ । इति क्विप् ।) पापकर्त्ता । यथा,—
"व्यपनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यते पापाद्दानेन च दमेन च ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा च महाभारते । १ । ६० । १६ ।
"पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ॥")
पापग्रहः, पुं, (पापोऽशुभकारी ग्रहः ।) अज्ञानचन्द्रः । कुजः । राहुः । शनिः । रविर्युक्तो बुधः । रविः । यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।
"अज्ञानेन्दुः कुजो राहुः शनिर्सूर्य्युत इन्दुजः ।
रविः पापा भवन्त्येते शुभाश्चान्ये प्रकीर्त्तिताः ॥"
पापघ्नः, पुं, (पापं हन्तीति । पाप + हन + "अमनुष्यकर्त्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पापनाशके, त्रि इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥
पापचेलिका, स्त्री, (पापमशुभं चेलति गच्छतीति । चेल + ण्वुल् । टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) पाठा । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥
पापचेली, स्त्री, (पापं चेलतीति । चेल + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) पाठा । इत्यमरः ॥ २ । ४ । ८५ ॥
पापनाशितः, पुं, (पापो नाशितः ।) धूम्रनाशितः । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

पापपतिः, पुं, (पापोत्पादकः पतिः।) उपपतिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पापपुरुषः, पुं, (पापः पापमयः पुरुषः।) पापमयाङ्गनरः। यथा,—

"वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कज्जलप्रभम्।
ब्रह्महत्याग्निरस्कञ्च स्वर्णस्तेयसुजद्वयम्॥
सुरापानह्रदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम्।
तत्संसर्गि पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम्॥
उपपातकरोमाणं रक्तपक्ष्मविलोचनम्।
खड्गचर्म्मधरं क्षुद्रमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत्॥"

इति भूतशुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः॥ *॥

"दृष्ट्वादौ पुरुषश्रेष्ठः संसारं सचराचरम्।
सर्व्वेषां दमनार्थाय हृष्टवान् पापपूरुषम्॥
द्विजातिहत्यामूर्द्धानं मदिरापानलोचनम्।
सुवर्णस्तेयवदनं गुरुतल्पगतिस्तुतिम्॥
स्त्रीहत्यानाभिकञ्चैव गोहत्यादोषबाहुकम्।
न्यासापहरणग्रीवं भ्रूणहत्यागलन्तथा॥
परस्त्रीगतिवृक्कालं सुहृल्लोकवधोदरम्।
प्रारब्धपापहत्यादिनाभिं गर्ब्बकथाकटिम्॥
गुरुनिन्दासकृथिभागं कन्याविक्रयशेफसम्।
विश्वासवाक्यकथनपायुं मित्रवधाङ्घ्रिकम्॥
उपपातकरोमाणं महाकायं भयङ्करम्।
क्षणावर्णं पिङ्गनेत्रं स्वाश्रयात्यन्तदुःखदम्॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः॥

पापमुक्तः, त्रि, पापान्मुक्तः। निष्पापः। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥ स च यथा,—

"यः समः सर्व्वभूतेषु जितात्मा प्राप्तमानसः।
स पापेभ्यो विमुच्येत ज्ञानवान् स च वेदवित्॥
गुणागुणपरिज्ञाता ह्यात्मयस्य व्ययस्य च।
ध्यानेनैव ह्यसंस्पृष्टः स पापेभ्यः प्रमुच्यते॥
स्वदेशे परदेशे च सुखदुःखेन निर्लग्नः।
विचारज्ञो भवेद्यस्तु स मुच्येतेनसो ध्रुवम्॥
अहिंसः सर्व्वभूतेषु क्षमाक्रोधविवर्जितः।
शुभन्यासः सदा यश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते॥
प्राणायामेश्च निर्दग्ध्य अधःसन्धारणानि च।
व्यवस्थितमना यस्तु स पापेभ्यः प्रमुच्यते॥
निरग्नीः सर्व्वतस्त्यक्तेष्टिदार्थेषु न लोलुपः।
परात्मात्मा त्यजेत् प्राणान् सर्व्वपापात् प्रमुच्यते॥
श्रद्धानो जितक्रोधः परदृश्यविवर्ज्जितः।
अनसूयश्च यो मर्त्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते॥
गुरुशुश्रूषया युक्तो ह्यहिंसानिरतश्च यः।
क्षुद्रश्च क्षुद्रशीलश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते॥
प्रशस्तानि च यः कुर्य्यादप्रशस्तानि वर्जयेत्।
योऽभिगच्छति तीर्थानि विशुद्धिनान्तरात्मना।
पापाद्दुपरतो नित्यं स पापेभ्यः प्रमुच्यते॥
उत्थाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्त्या समन्वितः।
अभिगम्य प्रयत्नेन स पापेभ्यः प्रमुच्यते॥"

इति वराहपुराणम्॥

पापरोगः, पुं, (पापोद्भवो रोगः।) मनुष्यरोगः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः।५।१६४।

"अभिचाराद्वृथा भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम्।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते॥"

यत्पापजन्यो यद्रोगो भवति तत् सर्व्वं कर्म्मविपाकग्रन्थे द्रष्टव्यम्॥)

पापर्द्धिः, स्त्री, (पापानां ऋद्धिर्वृद्धिर्यत्र।) जुगया। इति हेमचन्द्रः।३।५६१॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।२।७८।

"अस्ति कस्मिंश्चिदुद्देशे कश्चित् पुलिन्दः।
स च पापर्द्धिं कर्त्तुं वनं प्रविशत॥")

पापलं, क्ली, परिमाणविशेषः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (पापं लातीति। ला+कः।) पापघ्नाहके, त्रि॥

पापघ्नमनी, स्त्री, (पापं घ्नन्त्यनयेति। घ्नम+णिच्+करणे ल्युट्। स्त्रियां ङीप्।) घ्नमनी वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पातकघ्नाग्निका च॥

पापात्मा, [न्] पुं, (पापः पापविशिष्ट आत्मा यस्य। पापे अधर्म्मे आत्मा बुद्धिर्यस्येति वा।) पापी। यथा,—

"पापात्मनां प्रवक्ष्यामि गतिं विस्तरेण वदाम्यहम्।
षड्शीतिसहस्राणि योजनानि दुरात्मनाम्॥
प्रोक्तो मार्गस्य विस्तारः सर्व्वदुःखान्वितस्य च।
क्वचित्क्वचित् ज्वलद्वह्निः सन्तप्तः कर्दमः क्वचित्।
क्वचित् क्वचित् द्विजश्रेष्ठ! सन्तप्तं ताम्रवालुकम्॥
क्वचित् क्वचित्तीक्ष्णशिलाः क्वचित्तप्तशिलास्तथा॥
क्वचित् क्वचिच्छस्त्रवृष्टिः क्वचिदङ्गारवर्षणम्।
कुत्रचिद्वह्निवृष्टिश्च कुत्रचित् पङ्कवर्षणम्॥
उष्णाम्बुवर्षणं क्वापि क्वचित् पाषाणवर्षणम्।
ज्वलदग्निरिव क्वापि सन्तप्तो वाति मारुतः॥
गभीरा अन्धकूपाश्च क्षणादृतसुखा द्विज!।
क्वापि कण्टककृत्याश्च नाराचसमकण्टकाः॥
पाषाणश्रेणयः क्वापि दुरारोहाः सपन्नगाः।
क्वचिद्गाढान्धकाराश्च क्वचित् श्लेष्मितकन्दराः॥
क्वचिद्वीरणवृत्याश्च क्वचित् काशाः क्वचित्शराः।
क्वचित् क्वचित् प्रकराश्च लोष्टवच्च क्वचित् क्वचित्॥
क्वचिदस्थां राशयश्च दुर्गन्धा मांसराशयः।
क्वचित् कण्टकराशिश्च पैवालानि क्वचित् क्वचित्॥
कीलका वलयः क्वापि क्वचिद्व्याघ्रास्तथा शिवाः।
खड्गिनः करिणः क्वापि क्वचिद्व्याघ्रा भयङ्कराः॥
एवं बहुविधक्लेशैः छायाजलविवर्जिते।
तस्मिन्मार्गे द्विजश्रेष्ठ! पापिनो यान्ति दुःखिनः॥
नग्ना विमुक्तकेशाश्च प्रेताकारभयङ्कराः।
गच्छन्ति पापिनस्तत्र शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः॥"

इति क्रियायोगसारे २२ अध्यायः॥

पापान्तं, क्ली, (पापं अन्तयतीति। अन्त+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) तीर्थविशेषः। तस्य नामान्तरम् पृथूदकं अनुकीर्त्तनञ्च। यथा,—

"पृथूदके महातीर्थे स्वनुकीर्त्तेति नामतः।
जुहाव घृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेस्ततः॥
हूयमाने तदा राष्ट्रे प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि।
अक्षीयत ततो राष्ट्रं नृपतेर्दुष्कृतेन वै॥
ततः स चिन्तयामास ब्राह्मणस्य विचेष्टितम्।
पुरोहितेन संयुक्तो रत्नान्यादाय सर्व्वशः॥
प्रसादनार्थं विप्रस्य अनुकीर्त्तां ययौ तदा।
प्रसादितः स राज्ञा च तुष्टः प्रीयाच्च तं नृपम्॥
ब्राह्मणा नावमन्तव्याः पुरुषेण विजानता।
ब्राह्मणश्चेदवज्ञातो नयत्येत्रिपुरुषं कुलम्॥
एवमुक्त्वा स नृपतिमाच्छेन पयसः पुनः।
उत्थापयामास ततस्तस्य राज्ञो हिते स्थितः॥
तस्मिंस्तीर्थे तु यः स्नाति श्रद्धानो जितेन्द्रियः।
स प्राप्नोति नरो नित्यं मनसा चिन्तितं फलम्॥
तत्तु तीर्थं सुविख्यातं पापान्तं नाम नामतः।
यस्येह यज्जलस्पर्शे मधु सुस्राव वै नदी॥
तस्मिन् स्नातोऽथ भक्त्या च मुच्यते सर्व्वपातकैः।
फलं प्राप्नोति यज्ञस्य अश्वमेधस्य मानवः॥
पापान्तमिति विख्यातं तीर्थं पुण्यतमं द्विजाः॥"

इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः॥

पापी, [न्] पुं, (पापमस्यस्येति। इनिः।) पापयुक्तः। यथा,—

"रुधिरौघप्लुताः केचित् केचित् कर्दमभूषिताः।
केचित् केचित् क्षताङ्गाश्च पथि गच्छन्ति पापिनः॥
क्रन्दन्तो व्यथया केचित् स्रवद्वासाकुलेक्षणाः।
प्रोच्चलन्तः स्वानि कर्म्माणि केचिच्छन्ति पापिनः॥
कस्यचिच्चर्म्मपाशस्य बन्धनं पापिनो गले।
कङ्काले कस्यचिद्बन्धः कस्यचिच्च भुजद्वये॥
कस्यचिन्नासिकारन्ध्रे निर्द्धयैर्यमकिङ्करैः।
अङ्कुशायं विनिक्षिप्य क्रोधेनाकृष्यते द्विज॥
प्राणी सूचिसमुत्कीर्णे पाशे दत्वा दृढं वृथा।
आक्रम्यते यमप्रेष्यैः केषाञ्चित् सचिवेनसाम्॥
गुरुपाषाणान् गुरुपाषाणान् वहन्तः कर्णरन्ध्रकैः।
आयोभारांश्च शिरसा व्रजन्ति पथि पापिनः॥
कांश्चिदृग्रहीत्वा कैश्चिद्यु कांश्चिद्कर्णेषु पापिनः।
कांश्चिदृगुदेषु पादेषु नयन्ति यमकिङ्कराः॥
ग्रीवासु पापिनः कांश्चित् करप्रहरणोद्यतैः।
शिघ्रा शिघ्रा यमप्रेष्या नयन्ति यममन्दिरम्॥
यान्यधःशिरसः केचिदूर्द्ध्वपादास्तथा परे।
गच्छन्ति वायुभिः केचिदेकपादाश्च केचन॥
इत्येवं विकृताकारा आर्त्तरावविराविणः।
यमदूतैस्ताड्यमानाः पापिनोऽपि च तत्पथि॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः॥

पाप्मा, [न्] पुं, (पा+"नामन् सीमन्निति।" उणा।४।१५०। इति मनिन्। पुगागमे निपातनात् साधुः।) पापम्। इत्यमरः।१।४।२३॥ (यथा, मनुः।६।८५।

"अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति॥")

पाम, [न्] क्ली, (पा+मनिन्।) विचर्च्चिका। इत्यमरः।२।६।५३॥ (यथा, माधवकरः।

"स्पृष्ट्वा वक्त्रं पौड्रकस्य स्रावबस्य
पामेत्युक्ताः कण्डकत्यः सदाहाः॥")

पामघ्नः, पुं, (पाम हन्तीति। हन्+टक्।) गन्धकः। इति जटाधरः॥

पायसः

पायस्नी स्त्री, (पाय हन्तीति । हन् + टक् । टित्वात् ङीप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पायसः, त्रि, (पायोऽस्यास्य इति । "लोमादि पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २ । १०० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या "पामादिभ्यो नः ।" इति नः ।) पामरोगविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । कच्छुरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

पायसः, त्रि, (पाय पामादिरोगाभावेऽस्त्यस्येति । पायस् + "अश्वादिभ्यो रः ।" ४ । २ । ८० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या रः । ततो न लोपे साधुः ।) क्षयः । गीर्णः । इति मेदिनी । रे, १८२ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३ । ८ ।

"पूरात् परमधुतृप्तेः पुलिन्दपाप्मः प्रबुद्धबुद्धिः ।
[illegible] रादिभिः सत्रमघाः सभे विभक्त-
[illegible] ॥"

भक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

पायसोद्गारा, स्त्री, (पायसं उद्गरतीति । उद् + गृ + णच् । ततो अजादित्वात् टाप् ।) गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पायी, [न्] स्त्री, (पायमनं + "अन्नः ।" ४ । १ । ११ । इति न ङीप् ।) कच्छूः । इत्यमरः । ३ । ६ । ५३ ॥ पाँचड़ा इति भाषा ॥ अस्या औषधं यथा,—

"हरिद्रा हरितालञ्च दूर्व्वागोजस्त्वजेन्द्रवम् ।
अर्कं क्षीरी हरिं वह्निं पायार्त्तं ये हरेत् तथा ॥"

अपि च ।

"मरीचं त्रिफलं कुष्ठं परिताप्यं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कक्षीरं बलात् पलम् ।
एतत्सर्व्वं समं भागं विलाप्यार्द्धपलं भवेत् ॥
भल्लातं बहुकालेतत्सर्व्वं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
दशपले क्षीरशते वा शुष्केऽर्द्धतिला पचेत् ॥
पामा विचर्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च ।
अन्यच्चैव शरीरस्थं कोमूलञ्च व्यपोहति ॥
[illegible] लेनैतल्लेपेन व्यपोहयेत् ।
[illegible] तदङ्गवेत् ॥"

[illegible] ३८ । १८ अध्यायः ॥

[illegible] अरिष्टाख्यकः ।) मद्यम् ।

[illegible] ॥ टारपिन् इति भाषा ।

[illegible] ः । (पयसो विकार इत्यण् ।) परमान्नम् । इत्यमरभेदिनीकरौ । अस्य पाकप्रकारो गुणाश्च ।

"अतप्ततण्डुलो धौतः परिभृष्टो घृतेन च ।
खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् ॥
पायसः कफलद्वल्यो विष्टम्भी मधुरो गुरुः ॥"

तस्य पित्तघ्नत्वेन गङ्गाम्भसि निःक्षेपे फलं यथा,—

"पितघ्नहिमञ्च यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् ।
गुड़सर्पिस्तिलैः सार्द्धं गङ्गाम्भसि विनिःक्षिपेत् ॥

पारं

लभ्या भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे ! ।
यच्छन्ति विविधान् कामान् पितृतुष्टाः पितामहाः ॥"

इति स्कान्दे काशीखण्डे २७ अध्यायः ॥

चन्द्रप्रभपायसो यथा,—

"भृष्टजीरचतुर्जातचन्द्रकान्तः सुशोभनः ॥"

इति राजवल्लभः ॥

पयोविकारे, त्रि । यथा,—

"कन्दूपक्वानि तैलेन पायसं दधि शुक्तयः ।
दिधेरेतानि भोज्यानि शूदगेहकृतान्यपि ॥"

इति सिद्धितत्त्वे वराहपुराणम् ॥

पायिकः, पुं, पदातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पायुः, पुं, (पाति रक्षति शरीरं मलनिस्सारणेनेति । यद्वा, पिबति वस्त्वौषधमनेनेति । पा + "शॄस्वृस्निहीति ।" उणा १ । १ । इत्युण् । "आतो युक् चिण्कृतोः ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) मलद्वारम् । स तु गर्भस्थस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । अपानम् २ गुदम् ३ शुचिः ४ अधोमर्म्म ५ मूत्रद्वारम् ६ त्रिवलीकम् ७ वलिः ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०६ ॥ (यथा, पञ्चदश्यौ । १ । २१ ।

"रजोगुणैःपञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥")

तस्याध्यात्मादि यथा,—

"अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्मसुच्यते ।
अधिभूतं विसर्गश्च मित्रश्चाधिदैवतम् ॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि ॥

(ऋग्वेदस्य सप्तमाष्टकीयस्य भरद्वाजपुत्रः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७८ । २४ । "अश्वयः पायवेऽदात् ॥"

"पायवे भरद्वाजपुत्रायेतत्संज्ञायाऋषभाय चाश्वयोऽश्ववानेतत्संज्ञः प्रस्तोकोऽदात् दत्तवान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ पालके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । ७ ।

"त्वं पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥")

पाय्यं, क्ली, (भीयतेऽनेनेति । भी भये + "पाय्यसांगाय्येति ।" ३ । १ । १०६ । इति निपातनात् ण्यन्ताद्धेः पत्वं युगागमश्च ।) परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ पावम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ जलम् । निन्दनीये, त्रि । इति विश्वः ॥ (पा पाने + णिच् + ण्यत् । पाययितव्ये । यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

"घृतञ्च पाय्यः स नरः सुजीर्णे
स्निग्धो विरेच्यः स यथोपदेशम् ॥")

पार, तृ क कर्म्मसमाप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं सेट् ।) अपपारयत् । इति दुर्गादासः ॥

पारं, क्ली, (पारयतीति । पार + पचाद्यच् ।) परतीरम् । नदीसङ्कुलाम्बुलङ्घनतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ८ ॥ (यथा, सङ्गीतदर्पणे ।

"नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मज्जनभयात् तूष्णीं वहति वाग्विधिः ॥")

पारणा

पारः, पुं, (पूर्य्यतेऽनेनेति । पॄ + घञ् ।) पारदः इत्यमरटीकायां भारतसुन्दरी ॥ प्रान्तभागे, पु क्ली । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥

पारकः, त्रि, (ए पूर्त्तौ पालने प्रीतौ व्यायामे च + ण्वुल् ।) पूर्त्तिकारकः । पालनकारकः । प्रीतिकारकः । व्यायामकारकः । एध्वर्थेषु एधासोः कर्त्तरि णकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारक्, [ञ्] पुं, (पारयतीति । पार कर्म्मसमाप्तौ + णिचू + "पारेरञिः ।" उणा १ । १३५ । इति अञिः । णिलोपः ।) सुवर्णम् । इत्युणादिकोषः ॥

पारक्यं, क्ली, (परस्मै लोकाय हितम् । पर + ष्यञ् कुक् च ।) परलोकहितकर्म्म । यथा,—

"प्रादेन तस्य पारक्यं कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान् ।
अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकन्तथा ॥
पादस्यार्द्धार्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ।
एवमाचरतः पुंसो ह्यर्थः साफल्यमश्नुते ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(परस्य इदमिति । परकीये, त्रि । यथा, मनुः । १० । ८७ ।

"वरं स्वधर्म्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
परधर्म्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥")

पारगः, त्रि, (पारं गच्छतीति । पार + गम + "अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्व्वानन्तेषु डः ।" ३ । २ । ४८ । इति डः ।) पारगामी । तत्पर्य्यायः । कर्णेरीकः २ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १४ । २१ ।

"उदतिष्ठच्छुदा सूतो नावं लब्धेव पारगः ॥"

तथा च तत्रैव । २ । १४० । १४ ।

"पारगश्च धनुर्युद्धे बभूवाथ धनञ्जयः ॥")

पारगतः, पुं, (प्राज्ञादेः अविद्यायाः वा पारं गतः ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ पारगे, त्रि ॥

पारजायिकः, पुं, (परजायां गच्छतीति । परजाया + ठक् ।) पारदारिकः । (यथा, महाभारते । १२ । ६७ । ८८ ।

"वाक्शूरो दत्तपरधो यश्च स्यात् पारजायिकः ।
यः परस्वमथादद्यात् त्याज्या नस्तादृशा इति ॥")

पारटोटः, पुं, प्रस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पारणः, पुं, (पारयतीति । पार + णिच् + ल्युः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

पारणं, क्ली, (पार + भावे ल्युट् ।) उपवासव्रतानन्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । विवरणमस्य पारणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पारणा, स्त्री, (पार + युच् + टाप् ।) उपवासव्रतानन्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । यथा,—

"पारणं पावनं पुंसां सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासाङ्गभूतञ्च फलदं मुक्तिकारणम् ॥
सर्व्वेष्वेवोपवासेषु दिवापारणमिष्यते ।
अन्यथा फलहानिः स्याद्ऋते धारणपारणम् ॥
न रात्रौ पारणं कुर्य्याद्ऋते वै रोहिणीव्रतात् ।
निशायां पारणं कुर्य्यादर्द्धरात्रियुतां महानिशाम् ॥
पूर्व्वार्द्धे पारणं प्रोक्तं ज्ञात्वा विप्र ! सुरार्चनम् ।

मर्त्यैर्या मन्मतं कुर्याद्व्रते वै रोहिणीव्रतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रते ८ अध्यायः ॥

अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतपारणकालः ।
"अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित् ।
हत्यात् पुराकृतं कर्म्म उपवासार्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नतः कुर्य्यात्तिथिभान्ते च पारणम्॥"
अत्रोभयवियोगे पारणमुक्तम् । "यदा सार्द्धं प्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्यैव वियोगस्तदैकतरवियोगेऽपि पारणम् ॥ तथा च नारदीये ।
"तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्यप्येको वियुच्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्य्यादेवं वेदविदो विदुः ॥
यद्येकस्यापि सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोगस्तदा तयोरवियोगेऽपि प्रातरुत्तमवान्ते पारणम् । तिथ्यन्ते क्षीणवान्ते वा व्रती कुर्व्वीत पारणम् । इत्युक्तत्वात् ॥ * ॥ महाष्टम्युपवासपारणं मत्स्यमांसोपहारेण कर्त्तव्यम् । यथा,—
"अष्टम्यां समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्याद्वैदेमुत्तमम् ॥
तेनैव विधिनाश्नन्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥"
स्त्रियास्तु पशुमांसभक्षणनिन्द्या न तेन पारणं किन्तु मत्स्येन । अष्टम्युपवासपारणे रविवारादौ मांसनिषेधः । एवं मांसाशनत्यागव्रतनियमेन नियोगादित्वपि मांसं वर्ज्जनीयम् ॥ * ॥

अथ श्रीरामनवमीव्रतपारणकालः ।
"नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥"

अथैकादशीव्रतपारणकालः ।
"मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुर्य्याद्भक्त्वा त्वुपोदकीम् ॥"
द्वादशीलङ्घने दोषमाह नारदीयम् ।
"महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नृणाम् ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।
तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥"

अथ श्रवणद्वादश्युपवासपारणकालः ।
"निथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
विष्णोर्दिने महीपाल श्रवणं वर्त्तते यदि ।
तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां नैव लङ्घयेत् ॥"
तिथिक्षयेण एकादशीक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ शिवरात्र्युपवासपारणकालः ।
"जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्रजयान्विते ।
कृतोपवासं लिखन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम् ॥"
लिखन्ते पारणन्तु जयन्तीमात्रपरम् । अत्र चतुर्दश्यामेव तत् ।
"ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्त्येव भूताद्यैः पारणे कृते ॥"*॥

पारणादिने वर्ज्यानि यथा, ब्रह्माण्डपुराणम् ।
"कांस्यं मांसं सुरा सौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् ॥
ग्लापिण्डं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥"
स्मृतिसंग्रहे ।
"कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेद्दुपवसन् स्त्रियम् ॥"
अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्व्वापरयोर्ग्रहणम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पारतः, पुं, (विविधव्याधिसङ्कटादिभ्यः पारं तनोतीति । तन + अन्येभ्योपीति डः ।) पारदः । इति हेमचन्द्रः । १ । ११६ ॥

पारतन्त्र्यं, क्ली, (परतन्त्रस्य भावः । परतन्त्र + ष्यञ् ।) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् । अन्यायत्तता । यथा, माघवकरः ।
"दोषाणां समवेतानां विकल्पेऽंशांशकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां यथैः प्राधान्यमादिशेत् ॥"

पारत्रिकं, त्रि, (परत्र भवम् । परत्र + ठक् ।) पारलौकिकम् । परत्र भवमित्यर्थे ष्ठिकप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

पारदः, पुं, (जरामरणसङ्कटादिभ्यः पारं ददातीति । दा + कः ।) धातुविशेषः । पारा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रसराजः २ रसनाथः ३ महारसः ४ रसः ५ महातेजः ६ रसलेहः ७ रसोत्तमः ८ सूतराट् ९ चपलः १० जैत्रः ११ शिववीजम् १२ शिवः १३ अस्तम् १४ रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६ दर्दुरः १७ प्रभुः १८ रुद्रजः १९ हरतेजः २० रसधातुः २१ अचिन्त्यजः २२ खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५ स्मृत्युनाशकः २६ सूतः २७ स्कन्दः २८ स्कन्दांशकः २९ देवः ३० शिवरसः ३१ रसायनश्रेष्ठः ३२ यशोदः ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूतकः ३४ सिद्धधातुः ३५ पारतः ३६ । इति शब्दरत्नावली ॥ हरबीजम् ३७ रजस्वलः ३८ । इति हेमचन्द्रः ॥ शिववीर्य्यम् ३९ शिवाह्वयः ४० । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कृमिकुष्ठनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य भस्मनः पूर्णवीर्य्यं मासत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥*॥ अपि च ।

"पारदः सकलरोगनाशकः
षड्रसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एष कीर्त्तितो
देहलोहवरसिद्धिकारकः ॥
मूर्च्छितो हरते व्याधीन् बद्धः खेचरसिद्धिदः ।
सत्त्वसिद्धिकरो लीनो निरुद्धो देहसिद्धिदः ॥
विविधव्याधिभयोदयमरणजरासङ्कटेऽपि मर्त्त्यानाम् ।
पारं ददाति यस्मात्तस्मादयं पारदः कथितः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्योत्पत्तिलक्षणं यथा,—
"शिवाङ्गात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।
तद्देहसारजातत्वात्कृष्णमप्यभवच्च तत् ॥
अत्र भेदेन विज्ञेयं शिववीर्य्यं चतुर्विधम् ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्तु भवेत् क्रमात् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः ।
श्वेतं शुक्लं रजो नाम्नि रक्तं किल रसायने ॥
धातुवादे तु तत् पीतं खे गतौ कृष्णमेव च ।
पारदः षड्रसः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
योगवाही महातेज्याः सदा दृष्टिबलप्रदः ॥
सर्व्वामयहरः प्रोक्तो विषेघात् सर्व्वकुष्ठनुत् ।
स्वर्णो रसो भवेद्ब्रह्मा वह्नो ज्ञेयो जनार्द्दनः ।
रञ्जितः क्रामितश्चापि साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥
मूर्च्छित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय खे गतिं कुरुते ।
अजरीकरोति हि सूतः कौमार्य्यः करुणाकरः सूतात् ॥"
रसाश्रिते ।
"यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥"
तस्य दोषा यथा,—
"मलं विषं वह्निगिरित्वचापलं
नैसर्गिकं दोषमुशन्ति पारदे ।
उपाधिजौ द्वौ त्विपुनागयोगजौ
दोषौ रसेन्द्रे कथितौ मुनीश्वरैः ॥
मलेन मूर्च्छा मरणं विषेण
दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे ।
देहस्य जाड्यं गिरिणा सदा स्या-
च्चापल्यतो वीर्य्यहतिश्च पुंसाम् ॥
वह्निं कुरुं भुजगेन गल्डो
भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः ॥
वह्निर्विषं मलश्चेति सञ्ज्ञा दोषास्त्रयो रसे ।
एते कुर्व्वन्ति सन्तापं मृतिं मूर्च्छां नृणां क्रमात् ॥
अन्येऽपि दोषाः कथिता भिषग्भिः पारदे यदि ।
तथाप्येते त्रयो दोषा हरणीया विशेषतः ॥
संस्कारहीनं खलु सूतराजं
यः सेवते तस्य करोति बाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥"
मारितस्य मूर्च्छितस्य तस्य गुणाः ।
"पारदः कृमिकुष्ठघ्नो जयदो दृष्टिदः सरः ।
स्मृत्युच्चश्च महावीर्य्यो योगवाही जराहरः ॥
सूत्योजोरूपदो वृष्यो दृढिलङ्घातुवर्द्धनः ।
षड्रसत्वनाशनः शूरः खेचरः सिद्धिदः परः ॥
पारदः सकलरोगहा सूतः
षड्रसो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्त्तित-
स्तेन तद्गुणगणैर्विराजते ॥" * ॥
अथ रसस्य शोधनविधिः । तत्र स्वेदनम् ।
"नानाधान्यैर्यथा प्राप्तैस्तुषवर्जैर्जलान्विते ।
स्वङ्गाखण्डं पूरितं रक्षेद्यावदम्लत्वमाप्नुयात् ॥
तन्मध्ये भृङ्गराजस्य विष्णुक्रान्ता पुनर्नवा ।

मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी घृतावरी ॥
त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकः ।
समूलं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिःक्षिपेत् ॥
पूर्व्वाम्लभाण्डमध्ये तु धान्याम्लकमिदं स्नुतम् ।
स्वेदनादिषु सर्व्वत्र रसराजस्य योजयेत् ॥"
विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव श्वेत-नीलपुष्पभेदात् । अत्यम्लमारनालं वा तदभा: प्रयोजयेत् । तदभावे धान्याम्लाभावे ।
"त्रुट्यर्द्धं लवणं राजी रजनी त्रिफलार्द्धकम् ।
महाबला नागबला मेघनादः पुनर्नवा ॥
मेषशृङ्गी चित्रकश्च नवसारं समं समम् ।
रसतः समस्तं वस्त्रं वा पूर्व्वाम्लेनैव पेषयेत् ॥
प्रलिप्यैतेन कल्केन वस्त्रमङ्गुलमात्रकम् ।
तन्मध्ये निःक्षिपेत् स्नुतं बद्ध्वा तच्चिदिग्गं पचेत् ॥
दोलायन्त्रेऽम्लसंयुक्ते जायते स्वेदितो रसः ॥"
मेघनादः चणराङ्गाकविशेषः । मेषशृङ्गी मेढ़ा-शृङ्गी । तदलाभे कर्कटशृङ्गी ग्राह्या । नवसारं नौसादर । अन्यच ।
"स्नुहीकानलसिन्धूत्थत्र्यूषणार्द्धकराजिकाः ।
रसस्य षोड्शांशेन सर्व्वं युञ्जात पृथक् पृथक् ॥
सर्व्वेष्वम्लमानेषु मतं मानमिदं बुधैः ।
षटातुलेषु चैतेषु स्नुतं प्रक्षिप्य काञ्जिके ॥
स्वेदयेद्दिनमेकञ्च दोलायन्त्रेण बुद्धिमान् ।
स्वेदान्तोद्रो भवेत् स्नुतो महांश्च सुनिर्म्मलः ॥"
स्नुहीकांसुरङ्गे । अनलश्चित्रकम् । त्र्यूषणं त्रिकटु । राजिका राइ ॥ * ॥ अथ महेनम् ।
"इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यौ रसस्ततः ।
दत्त्वा गुड़ेन सिन्धूत्थराजिकात्रयधूमकैः ॥"
अन्यच ।
"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
स्नुतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥" * ॥
अथ मूर्च्छनम् ।
"त्र्यूषणं त्रिफलाबन्ध्याकन्दैः क्षुद्राह्वयान्वितैः ।
चित्रकोर्णानिशाक्षारकन्यार्कलवणद्रवैः ॥
स्नुतं स्नुतेन यत्नेन वारान् सप्तभिरूर्च्छयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः स्नुतस्यैतत् सप्तापि कथ्यकान् ॥"
बन्ध्याकन्दः वाभ्राखरसाकन्दः । क्षुद्राह्वयं छोटी-कटेया वड़ोकटेया । ऊर्णा ऊर्णामेषका । निशा हरिद्रा । क्षारः यवक्षारः । कन्या कुमारिका । अर्कः अर्कपञ्चरसः । कनकः धत्तूरपञ्चरसः ॥*॥
अथोर्द्धपातनम् ।
"मयूरग्रीवताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च ।
यन्त्रे विद्याधरे कुर्य्यादूर्द्धेन्द्रस्योर्द्धपातनम् ॥
स्नुतः स्यादूर्द्धपातेन सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ॥"
मयूरग्रीवा तुतिया । ताप्यः सुवर्णमाषी । नष्ट-पिष्टीकृतस्य कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्द्दनं कर्त्तव्यं यावत् पारदः एथङ् न दृश्यते इत्यर्थः । विद्याधरयन्त्रे उक्तप्रकारे ॥ * ॥
अथाधःपातनम् ।
"त्रिफलाग्निगुग्गुग्गुलिभिर्लवणासुरिसंयुतैः ।

नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेदूर्द्धभाजनम् ॥
ततो दीप्तैरधःपातसुपलैस्तस्य कारयेत् ।
यन्त्रे भूधरसंज्ञे तु ततः स्नुतो विमुच्यति ॥
स्वेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा कार्य्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्व्वकर्म्मसु ॥"
अथ सुखशोषहरशोधनविधिः ।
"गृहकन्या हरति मलं त्रिफलाग्निं चित्रको विषं हन्ति ।
तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान् संमूर्च्छयेत् सप्त ॥"* ॥
अथ सर्व्वशोषहरः संक्षिप्तः शोधनविधिः ।
"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
स्नुतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥
एवं कदर्थितः स्नुतः षड्डो भवति निश्चितम् ।
वक्ष्यौषधौकषायेण स्वेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचित्रिकाबन्ध्याभृङ्गाख्यैः स्वेदितो बली ।
ततः स पारकद्रावैः स्विन्नः स्यादतिदीप्तिमान् ॥"
सर्पाक्षी नागफणी । चित्रिका अग्निशी । बन्ध्या वोभ्राखरसा । भृङ्गः भृङ्गराजः । अन्यो सुस्पा । पावकः चित्रकः ॥ * ॥
अथ रसस्य मारणविधिः ।
"धूमसारं रसं तारं गन्धकं नवसादरम् ।
यामैकं मर्द्दयेदम्लैर्भागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य तान्यं सदृक्षमुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रं मुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥
अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीं वालुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकातलम् ॥
निवेश्य चुल्ल्यां तदधो वह्निं कुर्य्याच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्म्रियते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तन्मर्द्दयेत् गन्धकं तुलैत् ॥
अधःस्थञ्च स्नुतं सूतं गृह्णीयात्तत्र मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ॥" * ॥
अथान्यप्रकारः ।
"अपामार्गस्य बीजानां मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
तत् संपुटे क्षिपेत् सूतं मलपूदुम्बरिमश्रितम् ॥"
मलपूः काष्ठोदुम्बरिका ।
"द्रोणपुष्पीप्रसूनानि विड्डङ्गमिरिमेदकः ।
एतच्चूर्णमधश्चोर्द्धं दत्त्वा मुद्रां प्रदीपयेत् ॥
तद्गोलमाधमेत् सम्यक् मृन्मूषासंपुटे सुधीः ।
मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥
एकेनैव पुटेनैव सूतकं भस्म जायते ।
तत् प्रयोज्यं यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥"
अथान्यप्रकारः ।
"काष्ठोदुम्बरिकादुग्धे रसं किञ्चिद्विमर्द्दयेत् ।
तदुग्धपृष्ठदृष्टिस्तु शोधयेत् मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥
क्षिप्त्वा तत्संपुटे सूतं तच्च मुद्रां प्रदीपयेत् ।
धृत्वा तद्गोलकं प्राज्ञो मृन्मूषासंपुटेऽधिके ॥
पचेद्गजपुटे तेन सूतकं याति भस्मताम् ॥"
अन्यः प्रकारः ।
"नागवल्लीरसैर्हृद्यैः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।

मृन्मूषासंपुटे पक्वः सूतो याति च भस्मताम् ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे २ भागे ॥
अथ पारदशिवलिङ्गनिर्म्माणविधिः ।
"पारदे शिवनिर्म्माणे नानाविघ्नं यतः प्रिये ! ।
अतएव महेशानि ! शान्तिस्वस्त्ययनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताड़नं नहि कारयेत् ।
ताड़नाद्धिनाशः स्यात्ताड़नाद्धिनहीनता ॥
ताड़नाद्रोगयुक्तत्वं ताड़नाज्जरणं भवेत् ।
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गमुपचारैश्च षोड़शैः ।
पट्टादिसूत्रनिर्म्माणरचितं शुक्लमेव वा ॥
पुरुषस्य यथायोग्यं युग्मवस्त्रं निवेदयेत् ॥
भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधुपर्कं कुलेश्वरि ! ।
अलङ्कारं यथाशक्ति दद्यात् कल्याणहेतवे ॥
पूजयेद्धृदयेनैव विल्वपत्रेण पार्व्वति ! ।
षोड़शोक्तेन विधिना प्रत्येकेनायुतं जपेत् ॥
आदौ प्रणवाक्षरं मन्त्रमशेषोत्तरयुतं जपेत् ।
पूजान्ते प्रजपेत् पश्चात् प्रासादाख्यं महामनुम् ॥
दक्षिणान्तं समाचार्य्य हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
ताम्बूलञ्च तथा मद्यं वर्जयेन्न कदाचन ।
अस्मिंस्तन्त्रे हविष्यान्नं ताम्बूलं मौनमुत्तमम् ॥
होमयेत् परमेशानि ! दध्याज्यं वा घृताज्यकम् ।
होमस्य दक्षिणा कार्य्या तदा विघ्नैर्न लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं आनयेत् सुधीः ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्व्वमन्त्रं नवात्मकम् ॥
ओंबीजं शिवार्णञ्च वर्णाद्यं विन्दुमस्तकम् ।
वायुबीजं चन्द्रयुतं चिन्तयं त्र्यम्बकं प्रिये ! ॥
इमं मन्त्रं महेशानि ! प्रजपेदौषधोपरि ॥
पारदे प्रजपेन्मन्त्रमशोत्तरशतं यदि ।
तदैवौषधयोगेन बद्धो भवति नान्यथा ॥
ततः परस्मिन् दिवसे प्रहृष्ट यत् प्राणवल्लभे ! ।
घटयेत् सर्व्वकर्त्तारं यथोक्तविभवावधि ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कर्णयुग्मे निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं स्वर्णं पीठायां सुमनोहरम् ॥
हस्तद्वये महेशानि ! दद्यादलययुग्मकम् ।
वलयं शुक्लवर्णञ्च अङ्गुरीयं तथैव च ॥
ऊर्ममी स्यात् पीतवर्णा सौमवस्त्रयुगं शिवे ! ।
एवं कृत्वा महेशानि ! शिवरूपं विचिन्तयेत् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विधानं शृणु पार्व्वति ! ।
प्रस्तरे चैव संस्थाप्य भिन्नदीपचरसेन च ।
प्रणवेन समालोड्य कुर्य्यात् कर्म्मभवन् प्रिये ! ॥
निर्म्माणयोग्यं तद्द्रव्यं यदि स्यात् सुरसुन्दरि ! ।
तदा निर्म्माय तल्लिङ्गं पुनर्द्रवैर्नरश्चरेत् ॥
स्वपुष्पसंयुते वस्त्रे अङ्गारे च करीषके ।
किञ्चिदूर्ध्वं प्रकर्त्तव्यं यतो दृढ़तरं भवेत् ॥"
इति मालाकाभेदतन्त्रे ८ पटलः ॥ * ॥
सगररा जकृतसुवर्णग्रन्थेच्छजातिविशेषः ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
"कैरातान् दरदान् दत्त्वा शूरान् वैयामकांस्तथा ।
औदुम्बरान् दुर्विभागान् पारदान् सह वाह्लिकैः ॥")
अस्य विवरणं पह्लवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पारदशुक्लः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली । स तु ओड्रदेशैकभाग इति कश्चित् ॥

पारदारिकः, पुं, (परेषां व्यक्तीषां दारान् गच्छतीति। परदार + "गच्छतौ परदारादिभ्यः।" ७।३।७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठक्।) पारञ्चायिकः। परदाररतः। (यथा, महाभारते ।२।३१।२५। "तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः। यूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात पारदारिकः॥")

"पुष्पकाण्डत्रयडिण्डिमायितं
यत्र गोतमकलत्रकामिनः।
पारदारिकविलासमाहसं
देवभर्त्तुरदटद्भि भित्तिषु॥"

इति च नैषधे १८ सर्गः॥

अस्य दोषा यथा,—

"यः परस्त्रीषु निरतस्तस्य ग्रीवा कुतो यशः।
स च निन्द्यः पापयुक्तः शश्वत् सर्व्वसभासु च॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे २१ अध्यायः॥

पारदार्य्यं, क्ली, (परदारा दारा यस्य स परदारस्तस्य कर्म्मेति ष्यञ्।) परदारगमनम्। यथा,

"भृत्यादध्ययनादानं भृतकाध्यापनन्तथा।
पारदार्य्यं पारिवित्तं वार्धुष्यं लवणक्रिया॥"

इत्यपपातकगणने याज्ञवल्क्यः॥

पारदेश्यः, त्रि, प्रोषितः। पारदेशिकः। पथिकः। परदेशं गत इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः॥ (परदेशे भव इति ष्यञ्। परदेशज्ञातः। यथा, याज्ञवल्क्ये। २। २५५।

"स्वदेशपण्ये तु शतं भिषिग्गृह्णीत पञ्चकम्।
दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी॥")

पारमहंस्यं, त्रि, (परमहंसेनेदं यत् परमहंसस्य भावः परमहंसेन ज्ञेयं यत् प्राप्यमिति वा। परमहंस + ष्यञ्।) परमहंससम्बन्धि। यथा,

"श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं
यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते।
यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्म्यमाविष्कृतं
तच्छृण्वन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः॥"

इति श्रीमद्भागवते। १२। १३। १८॥

"पारमहंस्यं परमहंस्यैः प्राप्यम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (परब्रह्मधाम। यथा, भागवते। १। १८। २२।

"यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा
व्यपोह्य देहादिषु सङ्गमूढम्।
व्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्यं
यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्म्मः॥"

प्रत्यक्षनिष्ठारूपम्। यथा, तत्रैव। २। ४। १२।

"पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे॥
व्यवस्थितानामनुपूर्व्वदर्शने॥"

ज्ञानस्वरूपम्। यथा, तत्रैव। ४। २१। ४१।

"न वै तथा चेतनया बहिष्कृत
कृताञ्जलेः पारमहंस्यपर्य्यगः॥")

पारमार्थिकः, त्रि, (परमार्थाय परमपुरुषार्थाय हितः इति। ठक्।) परमार्थयुक्तः। यथा,—

"गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः॥"

इति पुराणम्॥

सत्यम्। यथा,—

"त्रिंशत्पञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च।
क्रमेण घटिका स्त्रीणान्तत्पुंसां पारमार्थिकम्॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

(यथार्थः। यथा, मनौ ६। ६२ श्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः। "तेषां प्रकाशाप्रकाशसंस्काराणां स्वकर्म्मणि चौर्य्यादौ ये पारमार्थिका दोषा इति।" परमेश्वरविभक्तः। यथा, भागवते। ३। २६। १।

"लक्षणं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च।
स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम्॥"

"पारमार्थिकं परमेश्वरविभक्तमित्यर्थः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)

पारम्पर्य्यं, क्ली, (परम्परायाः आगतम्। तत आगत इत्यण्। चतुर्व्वर्णादित्वात् ष्यञ्। परम्परा + स्वार्थे ष्यञ् वा।) आम्नायः। कुलक्रमः। इति हेमचन्द्रः॥ तथा च।

"यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः।
तत्र तं तावमन्येत धर्म्मस्तत्रैव ताडृशः॥"

इति विवादभङ्गार्णवः॥

परम्परायाः भावश्च॥ (यथा, महाभारते। ६। ११७। २७।

"निहत्तेषु च सैन्येषु पारम्पर्य्येण सर्व्वशः।
विसृत्तकवचाः सर्व्वे भीष्मभीमुर्नराधिपाः॥")

पारम्पर्य्योपदेशः, पुं, (पारम्पर्य्येण गुरुपरम्परया प्राप्त उपदेशः।) उपदेशपरम्परा। तत्पर्य्यायः। ऐतिह्यम् २ इतिह ३। इत्यमरः। २। ७। १२॥ परम्परैव पारम्पर्य्यं स्वार्थे ष्यञ्। पारम्पर्य्येणोपदेशः पारम्पर्य्योपदेशः तत्र इतिहशब्दोऽव्ययः। यथा। इतिह वृद्धैरुक्तं इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति। इति एवं रूपं ह्यस्मि गच्छति इतिह ह्यनशनादिति डः। इतिह शब्दात् स्वार्थे ष्ण्य ऐतिह्यम्। इति भरतः॥

पारलौकिकः, त्रि, (परलोके भवः परलोकाय हितः इति वा। परलोक + ठञ्। "अनुशतिकादीनाञ्च।" ७।३।२०। इति त्रिस्वादुभयपदस्य वृद्धिः।) परलोकसम्बन्धी। यथा,—

"दानपात्रमधर्म्मगामिहैक-
ग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि।
साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्त्तुं
पारलौकिककुसीदमसीदत्॥"

इति नैषधे। ५। ६२॥

(तथा च महाभारते। १३। १११। १६।

"तस्माच्छ्रायाशतैरेषोधर्म्मं सेवेत पण्डितः।
धर्म्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः॥")

पारवतः, पुं, पारावतः। इति द्विरूपकोषः॥

पारशवः, पुं, शूद्रायां विप्रतनयः। इत्यमरः। ३। ३। २०६॥ स तु निषादजातिः। यथा,—

"ब्राह्मणादैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते॥
शूद्रकन्यायामूढायां निषाद उत्पद्यते यतः;

संज्ञान्तरेण पारशवश्चोच्यते। तस्योपनयनसंस्कारनिषेधमाह।

स पारयत्येव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः॥
स चौपनेव शवतुल्यः।" इति मनुकुल्लूकभट्टौ॥

परशोर्नृपतेरयं। (परशुरेव स्वार्थे अण्।) शस्त्रम्। तत्तु लौहम्। इति मेदिनी। रे, ६०॥

परशुजाते, त्रि॥

पारशौकः, पुं, पारसीकः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

पारश्वधः, पुं, (परश्वधेन युध्यतेऽसौ परश्वधः प्रहरणमस्येति वा। परश्वध + "तदस्येति।" अण्।) परश्वधधारी। पारश्वधिकः। इति हेमचन्द्रः॥

पारश्वधिकः, पुं, (परश्वधः प्रहरणमस्य। "परश्वधाद्ठञ् च।" ४। ४। ५८। इति ठञ्।) परशुहैतिकः। कुठारधारी। तत्पर्य्यायः। पारश्वधः २ परश्वधायुधः ३। इति हेमचन्द्रः॥

पारसिकः, पुं, पारसीकः। इति शब्दरत्नावली॥

पारसी, स्त्री, पारस्यभाषा। पारसदेशभवविद्यादि। तदारम्भदिनं यथा,—

"ज्येष्ठाश्लेषामघापूर्व्वारेवतीभरणीहये।
विशाखाद्वीत्तराषाढ़शुतभे पापवासरे॥
लग्ने स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारभेत् पठेत्॥"

इति गणपतिमुहूर्त्ते॥

पारसीकः, पुं, पारसीकदेशोद्भवघोटकः। तत्पर्य्यायः। वानायुजः २। इति केचिदित्यमरटीकायां भरतः॥ परादनः ३ आवकृजः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, अश्ववैद्यके। ६। ८।

"पारसीकास्तानिकाभाः कोङ्काणाः केचिदुन्नताः॥")

देशविशेषः। तत्पर्य्यायः। पारसिकः २। इति शब्दरत्नावली॥ तद्देशोद्भवे, त्रि॥ (यथा, रघुः। ४। ६०।

"पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना॥")

पारस्त्रैणेयः, त्रि, (परस्त्रियां जातः।"कल्याण्यादीनामिनङ्।" ४। १। १२६। इति ढक् इनङादेशश्च। तत उभयपदवृद्धिः।) परस्त्रियाः सुतः। इत्यमरः। २। ६। २४॥

पारा, स्त्री, (पारोऽस्त्यस्या इत्यच् ततष्टाप्।) नदीविशेषः। सा तु पारिपात्रपर्व्वतोद्भवा इति मेदिनी। रे, ५६॥ (यथा, मात्स्ये।११३।२४।

"पारा चर्म्मण्वती रूपा विदुषा वेणुमत्यपि॥")

पारापतः, पुं, (पारे गिरिनद्यादिपरपारे यद्वा, पारादप्यापतति लोभादिति। पत + अच्।) पारावतः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

पारापारः, पुं, (पारञ्चापारञ्चास्यस्येति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्।) पारावारः। इति द्विरूपकोषः॥

पारायणं, क्ली, साकल्यवचनम्। इत्यमरः। ३। २। २॥"पारं समाप्तिं अयते गच्छति प्राप्नोति पारायणं नन्द्यादित्वादनः। आविष्टलिङ्गत्वाद्विलिङ्गेन सामानाधिकरण्येऽपि क्लीबमेव पारायणम्। यथा धातुपारायणम्। रत्न-

पारायणं नाम लङ्केति मम मैथिलीति भक्तिः।"
इति भरतः॥ (पारमयन्ते समाप्तिं प्राप्नुवन्ति येनेति। अय + ल्युट करणे इत्यर्थके।) पुराण-पाठः। (यथा देवीभागवते। ३। २६। १७।
"वरयेद्ब्राह्मणं प्राज्ञं पारायणकृते तदा॥")
तत्र श्रीभागवतपाठानुक्रमो यथा, —

श्रीपार्वत्युवाच।

"स्कन्देदादिभिः प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो!।
शुकस्तच्छ्रावयामास महाराजं परीक्षितम्॥
सप्ताहेनेति भगवन्! श्रूयते तत्र तत्र ह।
तस्यानुक्रममिच्छामि श्रोतुं तत्फलमेव च॥

सदाशिव उवाच।

साधु पृष्टस्महाभागे! लोके यत् प्रचरिष्यति।
पारायणमिति ख्यातं सद्यो मुक्तिप्रदं नृणाम्॥
शुकस्योक्तिक्रमेणैव पठेद्भागवतम्तु यः।
श्रावयेच्छृणुयाद्वापि तस्यासन्नं फलं भवेत्॥
कृतनित्यक्रियः प्रातः कृताह्निकः कृतासनः।
देवर्षिजगुरून्नत्वा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम्॥
द्वैपायनं नमस्कृत्य शुकदेवञ्च भक्तितः।
हिरण्याक्षवधं यावत् प्रथमेऽह्नि कीर्त्तयेत्॥
चरितं भरतस्यापि द्वितीयेऽथ तृतीयके।
मथनञ्चाप्तस्यापि यत्र कूर्म्मः स्वयं हरिः॥
चतुर्थदिवसे चैव दशमे हरिजन्म च।
पञ्चमे तु पठेद्विद्वान् राज्ञश्च हरणावधि॥
षष्ठे चोद्धवसंवादं सप्तमे तु समापयेत्।
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन॥
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत पुनः।
पठेदर्थं बुध्यमानः श्रावयेद्वैष्णवान्नमे!॥
श्रोता तु प्राङ्मुखो भूत्वा शृणुयाद्भक्तितत्परः।
अध्याये स्वर्गमार्गेकं तथा दद्याच्च दक्षिणाम्॥
समाप्तौ च ततो धेनुं स्वर्णशृङ्गीं निवेदयेत्।
कुर्याच्च वैष्णवे होमं सात्वतान् भोजयेत्ततः॥
एवं यः कुरुते देवि! पाठं भागवतस्य तु।
अवर्णो श्रावणो वापि स इयां गतिमाप्नुयात्।
एतत् पारायणं नाम सर्व्वकामफलप्रदम्॥
पाठकाले तु चिदृशा सनयश्च तपोधनाः।
पार्श्वदाश्च तथा विष्णोः सान्निध्यं तत्र कुर्व्वते॥
एतत्ते कथितं देवि! पारायणविधानकम्।
विष्णुप्रीतिकरं पुण्यं किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे पारायणमाहात्म्ये ७१ अध्याय.॥ * ॥ अपिच।

कुमारा ऊचुः।

"अथ ते संप्रवक्ष्यामः सप्ताहयज्ञजं विधिम्।
सद्यःफलैस्सुभिश्चैव प्रायः साधो विधिः स्मृतः॥
देवब्रह्मगुरून्नत्वा समाहूय सुहृत्सुं पृच्छ यत्नतः।
विवाहे यादृशं वित्तं तादृशं परिकल्पयेत्॥
नभस्य आश्विनोर्ज्जौ च मार्गशीर्षः शुचिर्नभाः।
एते मासाः कथारम्भे श्रोतॄणां मोक्षदायकाः॥
मासानां निर्णये यानि तानि त्याज्यानि सर्व्वथा।
सहायाश्च त एवात्र कर्त्तव्याः सोद्यमाश्च ये॥
देशे देशे तथा ज्ञेयं वार्त्ता प्रेष्या प्रयत्नतः।
भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुम्बिभिः॥
दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाच्युतकीर्त्तनाः।
स्त्रियः शूद्रादयो ये च तेषां बोधो यतो भवेत्॥
देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्त्तनोत्सुकाः।
तेष्वेव पत्रं प्रेष्यञ्च तल्लेखनमितीरितम्॥
सतां समाजो भविता सप्ताहं सुदुर्लभः।
अपूर्व्वरसरूपेण कथा चात्र भविष्यति॥
श्रीभागवतपीयूषकथासु रसलम्पटाः।
भवन्तश्च तदा प्राघ्नमायान्तु प्रेमतत्पराः॥
नावकाशः कदाचिद्वा दिनमात्रं तथापि वा।
सर्व्वथा गमनं कार्य्यं नगेऽत्रैव सुदुर्लभः॥
एवमाकारणं तेषां कर्त्तव्यं विनयेन च।
आगन्तुकानां सर्व्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत्॥
तीर्थे चैव वने चापि गृहे वा अपणां स्मृतम्।
विशाला वसुधा यत्र कर्त्तव्यं तत्कथास्थलम्॥
प्रोक्षणं मार्जनं भूमेर्लेपनं धातुमण्डनम्।
गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकोणे निवेशयेत्॥
व्यजनैः पत्रशाखाद्यैः पत्रादास्तीर्णानि प्रलेपयेत्।
कर्त्तव्यं मण्डपं प्रोच्चैः कदलीपट्टमण्डितम्॥
फलपुष्पदलैर्विघ्नैः वितानेन च विराजितम्।
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्पदिराजितः॥
ऊर्द्धं सप्तैव लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम्।
तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबुध्य च॥
पूर्व्वं तेषामामन्त्रणं कर्त्तव्यानि यथोत्तरम्।
वस्तुश्चापि तथा दिश्यमासनं परिकल्पयेत्॥
उदङ्मुखो भवेद्वक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तदा।
प्राङ्मुखोऽथ भवेद्वक्ता श्रोता चोदङ्मुखस्तदा॥
अथवा पूर्व्वदिक् ज्ञेया पूज्यपूजकमध्यतः।
श्रोतृणामागमः प्रोक्तो देशकालादिकोविदैः॥
विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिमान्।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्य्योऽतिनिस्पृहः॥
अनेककर्म्मविभ्रान्ताः स्त्रैणाः पाषण्डवादिनः।
शुकशास्त्रकथोच्चारे त्याज्यास्ते वेदपण्डिताः।
वक्तुः पार्श्वे समर्थोऽन्यः श्राव्यस्तथाविधः॥
पण्डितः संशयच्छेत्ता लोकबोधनतत्परः॥
वक्ता चौरं प्रकर्त्तव्यं दिनादर्व्वाक् व्रताप्तये।
अरुणोदयवेलायां निर्व्वर्त्त्य प्रौढं स्नानं समाचरेत्॥
मण्डलञ्च प्रकर्त्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा।
क्षणमुद्दिश्य मन्त्रेण चरेत् पूजाविधिं क्रमात्।
प्रदक्षिणानमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत्॥
संसारसागरे मग्नं दीनं मां करुणानिधे!।
कर्म्मग्राहगृहीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवात्॥
श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजां प्रयत्नतः।
कर्त्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता॥
ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत्।
स्तुतिः क्षमाप्रार्थिनी कर्त्तव्या केवलं तदा॥
श्रीमद्भागवताख्यं त्वं प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि।
स्वीकृतोऽसि मया नाथ! मुक्तयै भवसागरे॥
मनोरथो मदर्थोऽयं सफलः सर्व्वथा त्वया।
निर्विघ्नेन च कर्त्तव्यो दासोऽहं तव केशव!॥
एवं दीनं वचः प्रोक्त्वा वक्तारञ्चापि पूजयेत्।
संभृत्य षड्रसभूयाभिः पूजान्ते तच्च संस्कृतम्॥
शुकरूपप्रबोधज्ञः सर्व्वशास्त्रविशारदः।
रत्नकथाप्रकाशेन मदज्ञानं विनाशय॥
तस्मै नियमः पश्चात् कर्त्तव्यः श्रेयसे मुदा।
सप्ताहं यथाशक्त्या धारणीयः स एव हि॥
वरणं पञ्चविप्राणां कथाभागनिरूपणे।
कर्त्तव्यं तैश्चरैर्ज्ञेयं द्वादशाक्षरविद्यया॥
ब्राह्मणान् वैष्णवान् चान्यान् तथा कीर्त्तन
कारिणः।
नत्वा संपूज्य दत्त्वार्घ्यं स्वयमासनमाविशेत्॥
लोकचिन्ताधनागारपुत्रचिन्ताद्युतश्च यः।
कथाचिन्तासुदमतिः स लभेत फलमुत्तमम्॥
आसूर्य्योदयमारभ्य सार्द्धं त्रिप्रहरान्तकम्।
वाचनीया कथा सम्यक् धीरकण्ठं सुधीमता॥
कथाविरामः कर्त्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम्।
तत्कथामनुकार्य्यं वै कीर्त्तनं वैष्णवैस्तदा॥
मलमूत्रजयार्थं हि लघ्वाहारः सुखावहः।
हविष्यान्नेन कर्त्तव्यो नैकवारं कथार्थिना॥
उपोष्य सप्तरात्रं वा प्रकुर्य्याच्चैव प्रयुञ्जयात्तदा।
घृतपानं पयःपानं कृत्वा वा प्रयुञ्जयात् सुखम्॥
फलाहारेण वा आद्यमेकभक्तेन वा पुनः।
सुखसाध्यं भवेद्यत्तु कर्त्तव्यं श्रवणाय तत्॥
भोजनन्तु वरं मध्ये कथाश्रवणकारकम्।
नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविघ्नकरो यदि॥
सप्ताहव्रतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद!।
विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे॥
ब्रह्मचर्य्यमधःसुप्तिः पत्राद्यैश्चाथ भोजनम्।
कथासमाप्तौ भक्तिश्च कर्त्तव्यानित्यं कथाव्रतौ॥
द्विदलं मधु तैलञ्च गरिष्ठान्नन्तथैव च।
भावदुष्टं पर्य्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती॥
दृन्ताकञ्च कलिङ्गञ्च दग्धमन्नं मसूरिकाम्।
निष्पावमामिषाद्यञ्च वर्ज्जयेत् कथाव्रती।
पलाण्डुं लशुनं छित्त्रां मूलकं श्लेष्मनाशनम्।
लालिकामूलकुष्माण्डं नैवाद्याच्च कथाव्रती॥
देववैष्णवविप्राणां गुरुणाव्रतिनान्तथा।
स्त्रीराजमहतां निन्दां वर्ज्जयेच्च कथाव्रती।
कामं क्रोधं मदं दानं मत्सरं लोभमेव च।
दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती॥
रजस्वलान्त्यजस्लेच्छपतितव्रातकैस्तथा।
द्विजद्विड्वेदबाह्यैश्च न वदेद्यः कथाव्रती॥
सत्यं शौचं दया मौनं मार्জ্জनं विनयस्तथा।
उदारं मानसं तद्वत् कुर्य्याद्देवं कथाव्रती॥
दरिद्रश्च क्षयी रोगी निर्भाग्यः पापकर्म्मवान्।
अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयान्न कथामिमाम्॥
अपुत्रा काकवन्ध्या च वन्ध्या या च मृतार्भका।
सवृद्धगर्भा च या नारी तया श्राव्या प्रयत्नतः॥
एतेन विधिना दत्तं तदक्षयतरं भवेत्।
अनुक्तसादिना सप्तकोटियज्ञफलप्रदा॥
एवं कृत्वा व्रतं बाधमुद्यापनमथाचरेत्।
तच्छक्तौ दशभिर्व्रतवत् कर्त्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः॥
अशक्तेषु भक्तेषु प्रायो नोद्यापनाग्रहः।
अवर्णेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः॥
एवं नगाधिपश्रेष्ठ समाप्तं श्रोतृभिस्तदा।
पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्य्यातिभक्तितः॥

प्रसादस्तुलसीमाला श्रोतृभ्यश्चाथ दीयताम् ।
मृदङ्गतालललितं कीर्त्तनं कीर्त्यतां ततः ॥
जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दश्च गीयताम् ।
विप्रेभ्यो याचकेभ्यश्च वित्तमन्नञ्च दीयताम् ॥
विरक्तश्चेद्भवेत् श्रोता गीता वाच्या पुरोऽहनि ।
गृहस्थश्चेत्तदा होमः कर्त्तव्यः कर्म्मशान्तये ॥
प्रतिश्लोकञ्च जुहुयाद्विधिना दशमस्य च ।
पायसं दधि सर्पिश्च तिलादिमधुसंयुतम् ॥
अथवा हवनं कुर्य्यान्नायत्र्या सुसमाहितः ।
तन्मयत्वात् पुराणस्य परमस्यास्य तत्त्वतः ॥
होमाशक्तौ बुधो हौम्यं दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
नानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यूनताधिक्यतात्ययोः ॥
दोषयोः प्रशमार्थन्तु पठेन्नामसहस्रकम् ।
तेन स्यात् सफलं सर्व्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः ॥
द्वादश ब्राह्मणान् पश्चाद्भोजयेच्छक्तिपायसैः ।
दद्यात् सुवर्णं धेनुञ्च व्रतपूर्णत्वसिद्धये ॥
शक्तौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
तत्रास्य पुस्तकं स्थाप्य लिखितं ललिताक्षरम् ॥
संपूज्याचार्य्यमाहूय दत्त्वोपचारैः सदक्षिणम् ।
वस्त्रभूषणगन्धाद्यैः पूजिताय यतात्मने ॥
आचार्य्याय सुधीर्दत्त्वा मुक्तः स्याद्भववन्धनैः ।
एवं कृते विधाने च सर्व्वपापनिवारणे ।
फलन्तु स्यात् पुराणस्य श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां साधनं गात्रसंशयः ।
इति ते कथितं सर्व्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
श्रीमद्भागवतेनैव भक्तिर्मुक्तिः प्रकाशिता ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये ६ अध्यायः ॥

पारायणिकः, पुं, (पारायणं वर्त्तयतीति । पारायण + “पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ।” ५ । १ । ७२ । इति ठञ् ।) पाठकः । छात्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पारायणिकः, पुं, (पॄ पूर्त्तौ + घञ् । पारं पूर्त्तिं करोतीति । कृ गतौ + उकञ् ।) प्रस्तरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पारावतः, पुं, (पारे गिरिदुर्गनद्यादिपरपारे आपततीति । पार + आ + पत + अच् । पृषोदरादित्वात् पस्य वः । उड्डीयने सुदक्षत्वादेवास्य तथात्वम् । यद्वा, परावद्दूरदेशस्तस्मिन् अन्तरीक्षादिदूरदेशे भवः उड्डीयमानः सन् स्थित इत्यर्थः । परावत् + अण् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षेत्रकाङ्क्षः २ कपोतः ३ रक्तलोचनः ४ । इति रभसः ॥ पारापतः ५ कलरवः ६ अरुणलोचनः ७ मदनकाकुरवः ८ कामी ९ रक्तिलगः १० मदनमोहनवाग्विलासी ११ कण्ठीरवः १२ गृहकपोतकः १३ ॥ (यथा,—
“सिंहो बली द्विरदकुञ्जरमांसभोजी
संवत्सरेण कुरुते रतिमेकवारम् ।
पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोजी
कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥”
इत्यङ्कटः ॥)

अस्य मांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तास्रदाहनाशित्वम् । बल्यत्वम् । वीर्य्यवृद्धिदात्रत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ रसे पाके स्वादुत्वम् । कषायत्वम् । विशदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तद्भेदो यथा,—
“पारावतोऽन्यो वगदेशीयो कासुको घुलघुलारवः ।
पारावताङ्घ्रिपिच्छश्च त्रयो गलरवश्च सः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
मर्कटः । तिन्दुकः । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥
गिरिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हयवाहनम् ॥”
अम्लवर्गाणामम्लत्वम् । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
“दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्लातककपित्थकरमर्दबदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्रभव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेतसदन्तशठतक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लो वर्गः ॥” * ॥ परात् शृणोरहङ्कारात् अवति रक्षतीति । अव रक्षणे + घञ् । ततः पारावते इदमिति । तस्येदमित्यण् । दत्तात्रेयस्य गुरुः । इति चिन्तामणिः ॥)

पारावतपदी, स्त्री, (पारावतस्येव पादो मूलं यस्याः । ङीष् । पद्भावः ।) पारावताङ्घ्रिः । नयाफट्की इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥ काकजङ्घा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ अध्याये ।
“पारावतपदीदन्तीवाकुचीकेशराङ्कये ।
कण्टकार्य्या च तत् पक्वं घृतं कुर्य्यात् योजयेत् ॥”)

पारावताङ्घ्रिः, स्त्री, (पारावतस्य अङ्घ्रिरिव अङ्घ्रिर्मूलं यस्याः ।) ज्योतिष्मती । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥

पारावताङ्घ्रिपिच्छः, पुं, (पारावतस्याङ्घ्रिरिव पिच्छः पक्षात्प्रदेशो यस्य ।) वगदेशीयपारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पारावती, स्त्री,(पारावतस्येव ध्वनिरस्त्यस्या इति । अच् । ततो ङीष् ।) गोपगीतम् । नदीभेदः । (यथा, हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
“तथा चर्म्मण्वती वेत्रवती पारावती तथा ॥”)
लवलीफलम् । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥

पारावारं, क्ली, (पारं नद्यादिपरपारं आवृणोतीति । आ + वृ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तटद्वयम् । इति मेदिनी । रे, २८१ ॥

पारावारः, पुं, (पारावारं तटद्वयं पारं अवारश्च वा अस्त्यस्येति । अच् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । १ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । ५६ ।
“यदत्यं कीलालं कलयितुमशक्तः क्व नु नरः
कथं पारावाराकलनचतुरः स्याद्वसमतिः ॥”)

पारावारीणः, त्रि, (पारावारं गच्छतीति । पारावार + “राष्ट्रावारपाराद्घखौ ।”४ । २ । ६३ । इत्यत्र “अवारपारादिग्रहणात्सादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ।” इति वार्त्तिकोक्त्या खः ।) पारावारे गच्छति यः । पारावारशब्दात् गौणप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाराशरं, क्ली, (पराशरेण कृतमिति । पराशर + अण् ।) पराशरोक्तभिक्षुसूत्रम् । इति पाराशरिशब्दटीकायां भरतः ॥ (उपपुराणविशेषः । इति पुराणम् ॥ तत्त्वविशेषः । यथाह चक्रदत्तः ।
“यष्टीबलागुडूच्यश्वपञ्चमूलीतुलां पचेत् ।
शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पाचे पचेद्घृतम् ॥
धात्रीविदारीक्षुरसे क्षिपेत्तत्र पयसोऽम्भसे ।
सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥”)

पाराशरः, पुं, (पराशरस्यापत्यं पुमान् । पराशर + “ऋष्यन्धकेति ।”४ । १ । ११४ । इत्यण् ।) व्यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पराशरकृतस्मृतिसंहिताविशेषः । यथा, —
“कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ।
द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु पराशरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
पराशरसम्बन्धिनि, त्रि ॥

पाराशरकल्पिकः, पुं, (पाराशरः पराशरकृतः कल्पस्तं वेत्त्यधीते वा । “विद्यालक्षणकल्पाच्चेति वक्तव्यम् ।” ४ । २ । ६० । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठक् ।) पाराशरकल्पाध्यायी । पाराशरकल्पवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाराशरिः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । “अत इञ् ।” ४ । १ । ९५ । इतीञ् ।) वेदव्यासः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पाराशरी, [न्] पुं, (पाराशर्य्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते इति । पाराशर्य्य + “पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ।” ४ । ३ । ११० । इति णिनिः ।) मस्करी । चतुर्थाश्रमी । पराशरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं इत्यर्थे णे पाराशरं तदधीतेऽस्याध्ययनायेति वेकाजादिति इन् । इत्यमरभरतौ ॥

पाराशर्य्यः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । पराशर + “ऋगादिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) व्यासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ४ । ३२ ।
“पाराशर्य्य ! महाभाग ! यत्त्वं पृच्छसि मामिह ॥”)

पारिकाङ्क्षी, [न्] पुं, (पारमवाप्तीति । इनिः । पारि ब्रह्मज्ञानं तत् काङ्क्षतीति । काङ्क्ष + णिनिः ।) तपस्वी । इत्यमरः । ३ । ७ । ४२२ ॥ मस्करी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७४ ॥

पारिजातः, पुं, (पारमस्यास्तीति पारी समुद्रस्तस्मात् जातः । समुद्रमन्थनकाले तद्गर्भजातत्वात् तथात्वम् । पारिणोऽद्रेर्जातः इति कश्चित् ।) पारिभद्रवृक्षः । सुरतरुः । इति मेदिनी । ते, २११ ॥ (समुद्रमन्थनकालेऽस्योत्पत्तिकथा यथा, भागवते । ८ । ८ । ६ ।

"ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयत्यर्थिनो योऽर्थैः ग्रस्यद्भुवि यथा भवान् ॥")
अस्योत्पत्तिर्हरिवं यथा,—
"अदित्यानुमतानुज्ञो देवराजो जनार्दनम् ।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरःसरम् ॥
ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् ।
देवोद्यानानि सर्व्वाणि नन्दनादीनि सत्तम ! ॥
ददर्श च सुगन्धाढ्यं मञ्जरीपुञ्जधारिणम् ।
प्रोत्फुल्लादकरं दिव्यं बालपल्लवशोभितम् ॥
मथ्यमानेऽम्बुधौ जातं जातरूपमयत्वचम् ।
पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तम
कस्मात्न हारकामेष नीयते कृष्ण ! पादपः ॥
इत्युक्तः स प्रहस्येनं पारिजातं गरुत्मति ।
आरोपयामास हरिस्तत्पर्व्वतचारिणः ॥
भोः शची देवराजस्य महिषी तत्परिग्रहम् ।
पारिजातं न गोविन्द ! हर्त्तुमर्हसि पादपम् ।
शचीविभूषणार्थाय देवैरेतदमन्यते ।
उत्पादितोऽयं न चेमौ गृहीत्वैनं गमिष्यसि ॥
अवश्यमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृष्ण ! यास्यति ।
वज्रोद्यतकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामराः ॥
तदलं सकलैर्देवैर्विग्रहेण तवाच्युत ! ।
विपाककटु यत् कर्म्म न तच्छंसन्ति पण्डिताः ॥
इत्युक्ते तेन वाचैतान् सत्यभामातिकोपिनी ।
का शची पारिजातस्य कोऽयं शक्रः सुरा-
धिपः ॥
सामान्याः सर्व्वलोकानां यद्दोषोऽस्तमन्यते ।
समुत्पन्नाः सुराः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥
यथा सुधा यथैवेन्दुर्यथा श्रीर्वनरत्निणः ! ।
सामान्याः सर्व्वलोकस्य पारिजातस्तथा तरुः ॥
भर्त्तुर्बाहुमहागर्व्वा रुक्मिण्येनं यथा शची ।
तत् कथ्यतामलं स्थान्या सत्याहारयति द्रुमम् ॥
कथ्यतां वै इदं गत्वा पौलम्यां वचनं मम ।
सत्यभामा वदत्येतदिति गर्व्वोद्धताक्षरम् ॥
यदि त्वं दयिता भर्त्तुर्यदि वश्यः पतिस्तव ।
मद्भर्त्तुर्हरतो वृक्षं तत् कारय निवारणम् ॥
जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदशेश्वरम् ।
पारिजातं तथाप्येनं मानुषी हारयामि ते ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्ता रुक्मिणो गत्वा शच्या ऊचुर्यथोदितम् ।
शची चोत्साहयामास श्रुतार्था चिदमाधिपम् ॥
ततः समस्तदेवानां सैन्यैः परिवृतो हरिः ।
प्रययौ पारिजातार्थमिन्द्रो योधयितुं द्विज ! ॥
ततः परिघनिस्त्रिंशगदाशूलवरायुधाः ।
बभूवुस्त्रिदशाः सर्व्वाः शक्रे वज्रकरे स्थिते ॥
ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नागराजोपरिस्थितम् ।
शक्रं देवपरीवारं युद्धाय समुपस्थितम् ॥
चकार शङ्खनिर्घोषं दिशः शब्देन पूरयन् ।
मुमोच च शरव्रातं सहस्रायुतसम्मितम् ॥
छिन्नेष्वशनिबाणेषु शक्रेष्वस्त्रेषु सत्वरम् ।
जग्राह वासवो वज्रं कृष्णश्चक्रं सुदर्शनम् ॥
ततो हाहाकृतं सर्व्वं त्रैलोक्यं द्विजसत्तम ! ।
वज्रचक्रधरौ दृष्ट्वा देवराजजनार्दनौ ॥
क्षिप्तं वज्रमथेन्द्रेण जग्राह भगवान् हरिः ।
न मुमोच तथा चक्रं शक्र ! तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
प्रणष्टवज्रं देवेशं गरुडोन्नतवाहनम् ।
सत्यभामाब्रवीद्धीरं पलायनपरायणम् ॥
त्रैलोक्येश्वर ! नो युक्तं ग्रस्तीभर्त्तुः पलायनम् ।
पारिजातसगाभोगा त्वामुपस्थास्यते ग्रस्ती ॥
श्रीपराशर उवाच ।
इत्युक्तो वै निवर्त्तते देवराजस्तया द्विज ! ।
प्राह चैनामलं चण्डि ! मत्स्य; खेदातिविस्तरैः ॥
न चापि सर्गसंहारस्थितिकर्त्ताखिलस्य यः ।
जितस्य तेन मे व्रीड़ा जायते विश्वरूपिणा ॥
यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमध्ये
यस्मादृतस्य न भविष्यति सर्व्वभूतात् ।
तेनोद्भवप्रलयपालनकारणेन
व्रीड़ा कथं भवति देवि ! निराकृतस्य ॥
संस्तुतो भगवानित्थं देवराजेन केशवः ।
प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन्द्रं द्विजोत्तम ! ॥
देवराजो भवानिन्द्रो वयं मर्त्या जगत्पते ! ।
क्षन्तव्यं भवतैवेतदपराधं कृतं मया ॥
पारिजाततरुश्चायं नीयतामुचितास्पदम् ।
गृहीतोऽयं मया शक्र ! सत्या वचनकारणात् ॥
श्रीशक्र उवाच ।
विमोहयसि मामीश ! मर्त्योऽहमिति किं वदन् ।
जानीमस्त्वां भगवतो न तु सूक्ष्मविदो वयम् ॥
नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण ! द्वारवतीं पुरीम् ।
मर्त्यलोके त्वया सृष्टे नायं वै स्थास्यते भुवि ॥
तथेत्युक्त्वा च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः ।
हर्षमुत्पादयामास द्वारकावासिनां द्विज ! ॥
अवतीर्य्याथ गरुडात् सत्यभामासहायवान् ।
निष्कटे स्थापयामास पारिजातं महातरुम् ॥
यमभ्येत्य जनः सर्व्वो जातिं स्मरति पौर्व्विकीम् ।
वास्यते यस्य पुष्पाणां गन्धेनोर्वी त्रियोजना ॥
ततस्ते यादवाः सर्व्वे देहबन्धानमानुषान् ।
दृष्ट्वुः पार्थे तस्मिन् कुर्व्वन्तो सुखदर्शनम् ॥"
इति विष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे पारिजाततरणे
३० । ३१ अध्यायौ ॥ (ऐरावतकुलजातनागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृष्णः ॥"
ऋषिविशेषः । यथा तत्रैव । २ । ५ । ११ ।
"पारिजातेन राजेन्द्र ! रैवतेन च धीमता ।
सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ॥"
तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, आगमतत्त्वविलासे ।
"भुवनेश्वरीं पारिजातं प्रयोगमारसुत्तमम् ॥")
पारिजातकः, पुं, पारिणोद्देजातः पारिजातः
स्वार्थे कः । 'पारे जातो विशेषत्रा; पारिजातेति शब्दितः ।' इत्यागमः ॥ देवतरुः । तत्पर्य्यायः । मन्दारः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥
पारिभद्रवृक्षः । पालिताम्बादार इति भाषा ॥
"पारि पारं प्राप्तं जातं जन्म यस्य । 'पारिभद्रे तु मन्दारसन्दारः पारिजातकः ।' इति हलायुधः ॥" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पारिणाय्यं, त्रि. (परिणये विवाहकाले लभ्यम् । परिणय + ष्यञ् ।) परिणयलभ्यं धनादिकम् । यथा, —
"मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन् ॥"
इति दायभागधृतवशिष्ठवचनम् ॥
पारिणाह्यं, त्रि, (परिणाहमर्हतीति । परिणाह + ष्यञ् ।) गृहोपकरणग्राम्यासनकृष्णकटाहादि । यथा, मनुः । ६ । ११ ।
"अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्म्मोपसंयोगे पारिणाह्यस्य चैश्वरीं ॥"
"पारिणाह्यस्य गृहोपकरणस्य ग्राम्यासनकृष्णकटाहादेरैश्वरीं एनां नियोजयेत् ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
पारितथ्या, स्त्री, (परितस्तथाभूता परितथा । ततः स्वार्थे ष्यञ् ।) सीमन्तिकास्थितस्वर्णादिरचितपट्टिका । सिँती इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । बालपाठ्या २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥
पारितोषिकं, त्रि, (परितोषेण लब्धं परितोषादागतं वा । परितोष + ठञ्ठक् ।) आनन्दिकरम् । परितोषजनकदव्यम् । यथा,—
"ममापि चन्द्रशेखर-शरासनारोपणश्रमवादिनः पारितोषिकं धारयसि।" इति मुरारिः ॥
पारिन्द्रः, पुं, (पारीन्द्र + पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५० ॥
पारिपन्थिकः, पुं, (परिपन्थं पन्थानं वर्ज्जयित्वा याप्य वा तिष्ठति परिपन्थं हन्तीति वा । "परिपन्थञ्च तिष्ठति ।" ४ । ४ । ३६ । इति ठक् ।) चौरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५ ॥
पारिपाट्यं, क्ली, (परिपाटी + ष्यञ् ।) परिपाट्या भावः । परिपाटीशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययः ॥
पारिपात्रः, पुं, पर्व्वतविशेषः । सत्पर्य्यायः । पारियात्रः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु विन्ध्यस्य पश्चिमे मालवदेशस्य सीमापर्व्वतः ॥ (अयं हि भारतस्यास्य वर्षस्य कुलपर्व्वतानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ११ ।
"महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥"
अस्मादुद्भवनद्यो यथा, तत्रैव । ५७ । १६ - २० ।
"वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।
वेणवा सानन्दिनी चैव महानीरा मही तथा ।
पारा चर्म्मण्वती नद्यो विदिशा वेत्रवत्यपि ।
शिप्रा ह्यवन्ती च तथा पारिपात्राश्रयाः
स्मृताः ॥")
पारिपात्रिकः, पुं, (पारिपात्र + स्वार्थे कन् ।) पारिपात्रपर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥
पारिपार्श्विकः, पुं, (परिपार्श्वं वर्त्तते इति । परिपार्श्व + "परिमुखाच्च ।" ४ । ४ । २८ । इति चकारात् ठक् ।) नत्याः पार्श्वस्थः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्रि, पार्श्ववर्त्ती । यथा, अमरकोषे । २ । ३ । ३१ ।
"माठरः पिङ्गलो दण्डश्चक्रायो: पारिपार्श्विकाः ॥"

पारिप्लव, त्रि, (परि + प्लु + अच् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः ।३।१।७५॥ (यथा, रघुः । ३ । ११ ।
"तयोपचाराञ्जलिविस्मितश्रुत्या
ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥")
व्याकुलः । इति मेदिनी । वे, ६० ॥ (क्लीं, तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । १२ ।
"ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ॥"
पुं, जलपक्षी । इति रामानुजः ॥ यथा, रामायणे । ४ । २७ । २३ ।
"पारिप्लवप्लवैर्जुष्टा बर्हिणैरुपनादिता ।
रमणीया नदी सौम्या सुनिसङ्कनिषेविता ॥"
पञ्चममन्वन्तरीयप्रकृतिविशेषः । यथा, हरिवंशे । ७ । २७ ।
"देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ।
पारिप्लवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥")

पारिभद्रः, पुं, (परितो भद्रमस्मात् । परिभद्रस्तसः प्रज्ञाद्यण् ।) वृक्षविशेषः । पालिताम्मादार इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निम्बतरुः २ मन्दारः ३ पारिजातकः ४ । इत्यमरः ।२।४।२६॥ रक्तकुसुमः ५ क्रमिघ्नः ६ बहुपुष्पः ७ रक्तकेसरः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणः । व्रणिलश्लेष्मणोषमेदःकृमिनाशित्वम् । अस्य पुष्पगुणः । पित्तरोगकर्णव्याधिनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ देवदारु । इति मेदिनी ॥ सरलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञबाहस्य पुत्रविशेषः । प्लक्षद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २० । ६ ।
"तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहः स्वसुतेभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि व्यभजत् । सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्षं पारिभद्रमाप्यायनमभिज्ञातमिति ॥")

पारिभद्रकः, पुं, (पारिभद्र एव । स्वार्थे कन् ।) देवदारुवृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२५ । ३ ।
"पलाशैस्तिलकैश्चैव चम्पकैः पारिभद्रकैः ॥")
निम्बवृक्षः । कुष्ठौषधे, क्लीं । इति राजनिर्घण्टः ॥

पारिभाष्यं, क्लीं, (परिभवाय रोगादिनाशाय हितम् । परिभव + ष्यञ् ।) कुष्ठौषधम् । इत्यमरः ।२।४।१२६ ॥ परिभुवो भावः । जामिनी इति भाषा ॥ यथा,—
"सान्निध्यं पारिभाष्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥"
इति दायभागः ॥

पारिभाषिकं, क्लीं, (परिभाषात आगतम् । परिभाषा + ठञ् ।) परिभाषयार्थबोधकं पदम् । यथा तन्त्राधुनिकमङ्कितः परिभाषा तया अर्थबोधकं पदं पारिभाषिकम् । यथा शास्त्रकारादिसङ्केतितगौरवृहद्यादिपदम् । इति शक्तिवादे गदाधरः ॥

पारिमाण्डल्यं, क्लीं, (परिमण्डलस्य परमाणोर्भावः । परिमण्डल + ष्यञ् ।) परमाणुपरिमाणम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ॥ १५ ।
"पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥"

पारिमुख्यिकः, त्रि, (परिमुखं वर्त्तते इति । "परिमुखञ्च ।" ४ । ४ । २६ । इति ठक् ।) परिमुखेन तिष्ठति यः । सम्मुखवर्त्ती । परिमुखशब्दात् णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारियात्रः, पुं, (परितो यात्रया हृश्यते । "गोघे ।" ४।२।६२ । इत्यण् ।) पारिपात्रपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गोलाध्याये । ३ । ४२ ।
"माहेन्द्रसुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राः
सह्याः सविन्ध्य इह सप्तकुलाचलाख्याः ॥")

पारियात्रिकः, पुं, (पारियात्र एव । स्वार्थे ठक् ।) पारियात्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६७ ॥

पारियानिकः, पुं, (परियानं प्रयोजनमस्य । परियान + ठञ् ।) अध्वरथः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥ परिघातिकोऽपि पाठः ॥

पारिरक्षकः, पुं, (परिरक्षति आत्मानमिति । परि + रक्ष + ण्वुल् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) मस्करी । तापसः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७४ ॥

पारिभद्रः, पुं, वृक्षविशेषः । पलाशपिप्पल इति गजहरड इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । फल्गुपत्रः २ कपित्तनः ३ कमण्डलुः ४ गर्दभाण्डः ५ कन्दरालः ६ कर्पीतनः ७ सुपार्श्वकः ८ । अस्य गुणाः । दुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् । क्रिमिशुक्रकफप्रदत्वम् । फले अम्लत्वम् । मूले मधुरत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुमज्जकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

पारिषदः, पुं, परिषदि तिष्ठति यः । (परिषदि साधुः । परिषदो ण्यः इत्यत्र योगविभागात् णः ।) सभास्यः । तत्पर्य्यायः । सभ्यः २ सभासारः ३ सभासत ४ परिषद्वलः ५ पर्षद्वलः ६ पारिषद्यः ७ पार्षदः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । १० । ३२ ।
"शङ्कुकर्णसुरवा सर्व्वे द्विजाः पारिषदास्तथा ॥"
परिषदिदम् । "पत्राध्वर्य्वपरिषदश्च ।" ४ । ३।१२३। इति अण् ।) परिषत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥

पारिषद्यः, पुं, (परिषदं समवैति । "परिषदो ण्यः ।" ४ । ४ । ४४ । इति ण्यः ।) पारिषदः । इति शब्दरत्नावली ॥

पारिहारिकः, त्रि, (परिहारे साधुः । परिहार + ठञ् ।) परिहारकर्त्ता । परिहारं करोति यः इत्यर्थे णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारिहार्य्यः, पुं, (परिहियते इति । परि + हृ + ण्यत् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) वलयः । इत्यमरः ॥

पारिहार्य्यं, क्लीं ॥

पारिहास्यं, क्लीं, (परिहास + ष्यञ् ।) परिहासस्य भावः । परिहासद्वारा कृतम् । यथा, श्रीभागवते । ६ । अजामिलोपाख्याने । २।१४।
"साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥"
"नन्वयं पुत्रनामाग्रहीत् न भगवन्नामतेत्राहुः । साङ्केत्यं पुत्रादौ सङ्केतितम् । पारिहास्यं परिहासेन कृतम् । स्तोभं गीतालापपूरणार्थं कृतम् । हेलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पारी, स्त्री, (पारयत्यनयेति । पॄ पूर्त्तौ + णिच् + घञ् । ततो ङीष् ।) पूरः । जलसङ्घः । कर्करी । हस्तिपादरज्जुः । इति मेदिनी । रे, ५६॥ पात्री । पराग । इति विश्वः ॥ (पीयतेऽनेनेति । पा + क्विप् । तद्रातीति । रा + कः । ङीष् ।) पानपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३०३ ।
"कर्पूरपारीपतितं मौरेयमिव चारितम् ॥")
दोहनपात्रम् । इति जटाधरः ॥

पारीक्षितः, पुं, परीक्षितराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ जनमेजयः । परीक्षितोऽपत्यं इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ११ । १२ ।
"ततः सुवर्णवर्म्माख्यो राजा काश्मीरपतिः किल ।
वपुष्मां शुभां कन्यां ददौ पारीक्षिताय च ॥")

पारीण्यः, त्रि, (पारं गामीति । पार + "अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ।" ५ । २ । ११ । इति खः ।) पारगमनकर्त्ता । पारं गच्छति इत्यर्थे णीनप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ४६ ।
"त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्त-
मध्यासयेन्नासनमेकमिन्द्रः ॥")

पारीन्द्रः, पुं, (पॄ पालने + कर्म्मणि इन् । पारिः पशुरुक्तस्य इन्द्रः ।) सिंहः । अजगरसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

पारीरण्यः, पुं, (पार्य्यां जलपूरे रणं यस्य ।) कमठः । दण्डः । पटग्राटकः । इति विश्वः ॥

पारुः, पुं, (पिबति रसानिति । पा + "बाहुलकात् पिबतेश्च । ४ । १०१ । इत्यत्र उज्ज्वलदत्तोक्त्या रुः ।) वह्निः । सूर्य्यः । इत्युणादिकोशः ॥

पारुष्यं, क्लीं, (पुरुषस्य भावः । पुरुष + ष्यञ् ।) अप्रियभाषणम् । तत्पर्य्यायः । अभिवादः २ । इत्यमरः । १ । ६ । १४ ॥ तच्च चतुर्व्विधवाङ्मयपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,—
"पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पारुषत्वम् । दुर्व्वाक्यम् । इति मेदिनी । ये, ६४ ॥

पारुष्यः, पुं, (पुरुषस्य भावः पारुष्यं दुर्व्वाक्यं तदिव नौतिवाक्यमस्ति अस्यास्मिन् वा इत्यच् ।) वृहस्पतिः । इति मेदिनी । ये, ६४ ।

पारेरकः, पुं, (वध्याद्देः पारमीर्त्ते गच्छतीति । ईर् + खुल् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥

पार्घटं, क्ली, (पार्श्वे घटते इति अच्। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) पांशु। इति हारावली। १६२॥

पार्थः, पुं, पृथिवीपालः। (पृथाया अपत्यं पुमान्। गोत्रादित्वादण्।) पृथापुत्रः। (यथा, महाभारते। ३। २३५। १।

"सरस्तदासाद्य वनञ्च पुण्यं
ततः परं किमकुर्व्वन्त पार्थाः॥"

अर्জ্জुनः। यथा, भगवद्गीतायाम्। १। २५।

"उवाच पार्थ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति॥") अर्জ্জুनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पार्थक्यं, क्ली, (पृथक् + भावे ष्यञ्।) पृथक्त्वं। पृथक् इत्यस्य भाव इत्यर्थे गुणप्रत्ययनिष्पन्नम्॥ ("घटप्रदीपवद् यज्ञयज्ञकयोः पार्थक्यमेव॥" इति साहित्यदर्पणम्॥)

पार्थवं, क्ली, (पृथोर्भावः। पृथु + अण्।) पृथुता। पृथोर्भावः इति भावार्थे गुणप्रत्ययनिष्पन्नम्॥ (पृथुनामा राजा तस्येदमित्यण्। पृथुराजसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, भागवते। १। ३। १४।

"ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थवं वपुः॥") पार्थिवं, क्ली, (पृथिव्या विकारः पृथिव्यां भवमिति वा अण्।) तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पार्थिवः, पुं, (पृथिव्या ईश्वरः।) पृथिवी + "तस्येश्वरः।" ५। १। ४२। इति अण्।) राजा। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। २। १३६।

"तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ।
राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्॥"

वत्सरविशेषः। यथा,—

"बहुधान्यानि जायन्ते सर्व्वदेशे सुलोचने।
सौराष्ट्रलाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः॥"

इति चिन्तामणिधृतवचनम्॥

पृथिव्या अयं इत्यण्।) शृङ्गारवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पृथिव्या विकार इति। "सर्व्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ।" ५। १। ४१। इत्यण्।) पृथिवीविकृतौ, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते। १। २। २४।

"पार्थिवैरुद्दारुणो धूमस्तमसादग्निस्त्रयीमयः॥"

पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पातो वा॥

पृथिवीसम्बन्धिनि, त्रि। यदुक्तम्।

"मधुमत् पार्थिवं रजः॥")

पार्थिवी, स्त्री, (पृथिव्यां भवा। "दिक्पृथिवीति।" ४। १। ८५। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिके "पृथिव्या आद्यौ।" इत्युक्तेरण्। ततो ङीप्।) सीता। इति मेदिनी। वे, ४३॥

पार्परः, पुं, यमः। इति जटाधरः॥

पार्व्वणः, पुं, (पर्व्वणि ग्रहणयोग्यः इत्यण्।) शृङ्गविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (पर्व्वणि क्रियते यत् तत्।) अमावस्यापर्व्वसामान्ययोः कर्म्मश्राद्धम्। यथा,—

"अमावस्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम्।
क्रियते पर्व्वणि वा यत्तत् पार्व्वणमुदाहृतम्॥"

इति भविष्यपुराणम्॥

पर्व्वणि यत् क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः पर्व्वत्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगार्थीनयौगिकत्वेन पार्व्वणत्वप्राप्तौ अमावास्यायां पृथगभिधानं तदमावास्यायाश्राद्धस्य रूढ्यर्थं तेन पार्व्वणेन विधानेनेत्यादौ यौगिकनानावयवघटितया एकस्याः समुदायशक्तेर्लघुत्वात् अमावास्यायाः पार्व्वणातिदेशो लभ्यते न तु पूपाष्टकादिपार्व्वणधर्म्मातिदेशः।" इति श्राद्धतत्त्वम्॥ * ॥

सामगानां तस्य प्रयोगो यथा,—

"विप्राप्राप्ता आहूताश्च मुखार्थं क्रमसूचनम्।
आद्यपूर्व्वदिने मांसत्यागश्चैकभोजनम्॥
आद्यह्नि दन्तकाष्ठस्य त्यागः स्नानं तथौषसि।
याम्यास्यत्वं पादशौचे वाक्यचर्चा विसूचिन्तनम्॥
तस्मै पूजा सत्यदानं परभृत्स्वामिनेऽथवा।
तत्र पित्रभ्यश्चाग्यदानं रक्षादीपकुशद्विजाः॥
आहूतानुज्ञा च गायत्री देवताभ्य इति त्रिधा।
स्रुक्स्रुवप्रोक्षणं रक्षालालस्यापनमेकतः॥
पूर्व्वं विप्रकरे तोयं कुशासनमनन्तरम्।
दक्षिणो देवविप्रस्य पित्रर्थस्य वामतः॥
आवाहनार्घ्यं त्र्यङ्कञ्च ततो गन्धादिपञ्चकम्।
ऐशानीक्रमतो रेखा प्रागग्रा देवमण्डले॥
नैर्ऋतीक्रमतो रेखा दक्षाग्रा पित्रमण्डले।
पात्राणां तेषु विन्यासो होमप्रश्नोऽग्निहोमकः॥
हुतशेषप्रदानञ्च पात्रालम्भोऽन्नवेक्षणम्।
इदमित्यङ्गुलेः क्षेपस्तूष्णीं देवे यवस्य च॥
पित्रे मन्त्रेण निःक्षेपक्षालस्यापहृता इति।
मधुनोऽन्ने च निःक्षेपो गायत्र्याद्यैर्जपस्ततः॥
मधुवाता ऋचा चैव मधुशब्दत्रयेण च।
अन्नाभिमन्त्रणं तस्य दानं जलनिवेदनम्॥
गायत्र्यादित्रिकजपोऽप्यन्नहीनजपस्तथा।
द्विजाभावेऽपि लग्नार्थं गायत्र्यादित्रिकस्य च॥
पुण्याख्यानस्य च जपः सतिलप्रोक्षिते कुशे।
अग्निदग्धेतिमन्त्राभ्यां सतिलान्ननिवेदनम्॥
हस्तप्रक्षालनाचमनं हरिस्मृतिर्जलस्य च।
पित्रादिक्रमतो दानं गायत्र्यादिजपः पुनः॥
शेषान्नपिण्डयोः प्रश्नो निर्वपन्तीति च मण्डले।
अपहतानिर्वपन्तिभ्यां रेखायुग्मं पित्रक्रमात्॥
आस्तरो देवतैतस्य जप आवाहनं तिलैः।
अवनेजनदानञ्च मधुवाता मधुत्रयम्॥
अन्नन्नमो पिण्डदानं दर्भलेपापघर्षणम्।
आचमनं स्मृतिर्विष्णोः पात्रप्रक्षालावनेजनम्॥
अर्चेत्यादिजपो वामावर्त्तनोदङ्मुखस्ततः।
आवृत्यामोजपश्चैव श्वासत्यागोऽञ्जलिस्ततः॥
नम इत्यादिकजपो वासोदानञ्च पूजनम्।
वसन्ताय जपश्चैव द्विजाग्रभूमिसेचनम्॥
दैवरहितप्रयोगे दानं जलादित्रितयस्य च।
शिवा इत्यादिनाक्षय्यमघोरा गोत्रमित्यपि॥
सपवित्रकुशाः पिण्डे स्वधावाचनमर्জ্জनम्।
न्युब्जोत्थानं पितुः पत्रे दक्षिणादानमग्रतः॥
विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां देवे वा जलमित्यपि।
विसर्জ্জनं वाज इति व्यामावेति प्रदक्षिणम्॥
अन्यत् सर्व्वं समानम्।" इति आद्धप्रयोगतत्त्वम्॥

पार्व्वतः, पुं, (पर्व्वते भवः। "विभाषा मनुष्ये।" ४। २। १४४। इति पक्षे अण्।) महानिम्बः। इति रत्नमाला॥ घोड़ानिम् इति भाषा॥ (अश्वविशेषः। यथा, महाभारते। १। १३६। २०।

"भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्व्वतेनाभवद्गिरिः॥") पर्व्वतसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १। ६०। १०।

"यावत् पृथिव्यां विहितं गवाश्वं
सहारण्यैः पशुभिः पार्व्वतैश्च॥")

पार्व्वती, स्त्री, (पर्व्वतो हिमाचलस्तस्य तदधिष्ठातृदेवस्येति भावः। अपत्यमिति। अण् ङीप् च।) दुर्गा। इत्यमरः॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

"निशिभेदे कल्पभेदे पर्व्वभेदप्रभेदतः।
ख्यातौ तेषु च विख्याता पार्व्वती तेन कीर्त्तिता॥
महोत्सवविशेषश्च पर्व्वस्विति प्रकीर्त्तितम्।
तस्याधिदेवी या सा पार्व्वती परिकीर्त्तिता॥
पर्व्वतस्य सुता देवी साविर्भूता च पर्व्वते।
पर्व्वताधिष्ठातृदेवी पार्व्वती तेन कीर्त्तिता॥"

इति प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ५७ अध्यायः॥ शुल्फकी। गोपालपुत्रिका। इति मेदिनी॥ द्रौपदी। जीवनी। इति विश्वः॥ सौराष्ट्रमृत्तिका। इति रत्नमाला॥ क्षुद्रपाषाणभेदः। धातकी। मेंहदी। इति राजनिर्घण्टः॥

पार्व्वतीनन्दनः, पुं, (पार्व्वत्या नन्दनः।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरः। १। १। ४२॥

पार्व्वतीयकुमारः, पुं, (पार्व्वतीयः पार्व्वतीजातः कुमारः।) पार्व्वतीपुत्रः। यथा,—

"स्वातुधाखविशाखाश्च नैगमेयश्चैव च।
पार्व्वतीयाः कुमाराश्च चत्वारः परिकीर्त्तिताः॥"

इत्यग्निपुराणम्॥

पार्व्वतेयं, क्ली, (पर्व्वते भवम् । पर्व्वत + ढक् ।) सौवीराञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पार्व्वतेयः, पुं, (पर्व्वते भवः । पर्व्वत + ढक् ।) सूर्य्यावर्त्तवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ सूलचिया इति भाषा । पर्व्वतजाते, त्रि ॥

पार्ष्णयः, पुं, (पर्ष्णा आयुधेन जीवतीति । पर्ष्णि + "पर्ष्वादिभ्योऽणञौ ।" ५ । ३ । ११७ । इति अण् ।) पर्ष्णिधारियोद्धा । पर्ष्णिना युध्यते इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पार्श्वं, क्ली, पुं, (स्पृश्यते इति । स्पृश् + "स्पृशोऽनुदके क्विन् ।" उणां ५ । २७ । इति क्वन् पृ-आदेशश्च ।) कक्षाधोभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ पाश् इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३६ अध्याये ।

"तिर्य्यक् प्रणिहिते नेत्रे तृषा पार्श्वविपीड़िते ॥"

यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।

"न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथ-
जवात् ॥")

पार्श्वं, क्ली, (स्पृश् + श्वन् धातोः पृ-आदेशश्च ।) चक्रोपान्तम् । (पर्ष्णीनां समूहः । अण् ।) पर्ष्णिगणः । पार्श्वास्थिसमूहः । इति मेदिनी ॥ (अनुशुरुपायः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पार्श्वः, पुं, जिनः । (अयमेव जैनागमोक्तत्रयोविंशतीर्थङ्करः । अस्य पिता विश्वसेनः माता च ब्रह्मी । यदुक्तं पार्श्वनाथचरिते । १० । ७१ ।

"श्रीलश्रीपार्श्वतीर्थेशो विश्वसेननृपालये ।
ब्रह्मीगर्भे जगन्नाथोऽवतरिष्यति मुक्तये ॥"

तथा च तत्रैव । ११ । ३६ ।

"विश्वसेनपतेर्ब्रह्मा सद्गर्भेऽवतरिष्यति ।
श्रीपार्श्वनाथ एवाद्यतीर्थकर्त्ता जगद्गुरुः ॥"

हेमचन्द्राचार्य्यादिमते तु अस्य पितुर्नाम अश्वसेनः मातुर्नाम वामा ॥ * ॥

अस्य जन्मकालादिर्यथा तत्रैव । ११ । ४५ — ४६, ६६ — ६७ ।

"वैशाखकृष्णपक्षस्य द्वितीयायां निशात्यये ।
विशाखर्क्षे सुलग्नादौ सुमुहूर्त्ते सुरेश्वरः ॥
अवतीर्य दिवश्चात्वा भुक्त्वा भोगान् सुनिर्म्मले ।
राज्ञ्या गर्भे निरौपम्ये शुक्लस्फाटिकसन्निभे ॥"
"नवमे मासि संपूर्णे पौषे मासि वृषोदयात् ।
कृष्णपक्षेनिले योगे शुभे एकादशीतिथौ ॥
शुभलग्नमुहूर्त्तादौ सुखेनैवासुखेन सा ।
सती देवकुमारीभिः सेव्या तीर्थङ्करं सुतम् ॥"

बाल्यकाले एवास्य वैराग्योत्पत्तिर्जाता । ततोऽसौ संसारासक्तिं तुच्छीकृत्य राज्यादिकं विहाय वनं प्रस्थितवान् । एतत्प्रचलितमतं यथा, तत्रैव । १४ । ७८ ६० ।

"मिथ्यात्वेनाविरत्या च प्रमादेन कषायतः ।
दुष्टयोगेन मूढानां महापापं प्रजायते ॥
पञ्चाग्निसाधनेनैव पृथिव्यादिविराधयः ।
म्रियते षड्विधः सर्व्वेष्वित्थं तत्तापसो भ्रमम् ।
जीवघातेन घोराघं तस्य पाकेन दुर्गतिः ।
जायते च महद्दुःखं तापसानां जड़ात्मनाम् ॥

ज्ञानहीनो वपुःक्लेशो व्यर्थः पापास्रवात्मनाम् ।
दयां विना तपो धर्म्मः सर्व्वमस्ति निरर्थकम् ॥
तुषखण्डनयोगेन लभ्यन्ते तण्डुला यथा ।
न तथा ज्ञानकष्टेन मोक्षमार्गादयः क्वचित् ॥
यथाम्बुमथनान्नैवोत्पद्यते जातुचिद्घृतम् ।
तथा हिंसाकरेणैव तपसान्न सुखादि च ॥
अचात्माश्मात्तथा स्वर्णं गोग्रङ्गाच्च पयो न हि ।
जायते जातु धर्म्मो वा सुखं पापाग्निसाधनात् ॥
दावभीत्या यथान्धो धावन्नपि म्रियते यथा ।
कुर्व्वन्नपि तपो ज्ञानी मज्जत्येव भवार्णवे ॥
हेयाहेयविचारश्च पुण्यपापं हिताहितम् ।
देवादेवं भवं मोक्षं स्वाश्रवं संवरं शुभम् ॥
निर्ज्जरा तत्त्वविज्ञानं गुरुं चक्रुर्गुरुं शुभम् ।
कुप्राज्ञं वेत्ति नज्ञानी जात्यन्ध इव दन्तिनम् ॥
अतो जैनमतं तथ्यं धर्म्मजीवदयावहम् ।
तपोनाथं गृहाणत्वं त्यक्त्वैमञ्च दुराग्रहम् ॥
नेयत्यतपसा मोक्षः सुखं वाचामगोचरम् ।
अज्ञानं तपसा दुःखं भ्रमणञ्च भवाटवौ ॥
भवत्कर्म्मक्षयेणैव तथ्यं हितञ्च धर्म्मसाधनम् ।
वचः प्रोक्तं मयेति त्वां ह्योच्छता शुभमङ्गसा ॥"

तत्प्रचलितानुपेक्षादिमतं तत्रैव १५ अध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

जैनशास्त्रोक्ततत्त्वादीनि यथा, तत्रैव २० अध्याये ।

"शृणु तत्त्वं गणाधीश ! सार्द्धं द्वादशभिर्गणैः ।
तत्त्वादीनि प्रवक्ष्येऽहं स्वैकचित्तेन संप्रति ॥
जीवादिसत्पदार्थानां याथार्थ्यं तत्त्वमिष्यते ।
सम्यग् जैनागमे तत्त्वं विद्धि नान्यत् कुशासने ॥
जीवाजीवास्रवबन्धाः संवरो निर्ज्जरा शिवः ।
इत्युक्तानि जिनाधीशैः सप्त तत्त्वानि चागमे ॥
संसारिमुक्तभेदेन द्विधा जीवा भवन्त्यहो ।
सुक्ष्मा बादरनिष्क्रान्ता अनन्तगुणभाजनाः ॥
भव्याभव्यप्रभेदेन द्विधा संसारिणोऽङ्गिनः ।
त्रसस्थावरभेदेन वा मुक्तिभवं गामिनः ॥
एकाक्षा विकलाक्षाः पञ्चाक्षास्त्रीणीति ते मताः ।
देवनारकतिर्य्यङ्मनुष्यभेदा इति चतुर्व्विधाः ॥
एकद्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियगोचरभेदतः ।
पृथ्वप्तेजोमरुद्वृक्षत्रसभेदात् षड़ङ्गिनः ॥
संज्ञिनोऽसंज्ञिनोद्यक्षाक्षाश्च ह्येते चतुरिन्द्रियाः ।
एकाक्षा बादराः सूक्ष्माः सप्तधेत्यङ्गिराशयः ॥
पर्य्याप्तेतरभेदेन ताः सप्त जीवयोनयः ।
गुणिता अखिला जीवसमासाः स्युश्चतुर्दश ॥
अथवा धातवो बादरसूक्ष्मैश्च चतुर्व्विधा ।
नित्येतरनिकोता हि विकलत्रयदेहिनः ॥
संज्ञिनोऽसंज्ञिनः सुप्रतिष्ठिताः अप्रतिष्ठिताः ।
इति संसारिणो जीवभेदा एकोनविंशतिः ॥
ते पर्य्याप्तेतरांलब्धिपर्य्याप्तैर्वेगिता भुवि ।
सर्व्वे जीवसमासाः सप्तपञ्चाशत्प्रमा मताः ॥
स्थावराश्च द्विचत्वारिंशद्भेदाः सुरनारकाः ।
द्विधापञ्चाक्षतिर्य्यञ्चश्चतुस्त्रिंशत्प्रमाः स्मृताः ॥
नवधा मानवाश्चैव नवधा विकलाङ्गिनः ।

इति जीवसमासाः स्युरष्टानवतिसंख्यकाः ॥
पृथ्वप्तेजःसमीरा अष्टधा बादरसूक्ष्मताः ।
नित्येतरनिकोताश्चतुर्द्धा बादरसूक्ष्मतः ॥
निकोतसहितास्तद्वहिनाः प्रत्येककायिनः ।
एकत्र मेलिता एते सर्व्वे भेदाश्चतुर्दश ॥
एकाक्षा गुणितास्ते द्विचत्वारिंशत्प्रमाः स्फुटम् ।
पर्य्याप्तकेतरालब्धिपर्य्याप्तैः स्युर्ज्जिनागमे ॥
द्विप्रकाराः सुराः स्युः पर्य्याप्तापर्य्याप्तभेदतः ।
तथा च नारको ज्ञेयो द्विधा दुःखाब्धिमध्यगः ॥
जलस्थलनभश्चारिणां संज्ञासंज्ञिभेदतः ।
षड़्विधा गर्भजा जीवाः पञ्चेन्द्रियसमाश्रयाः ॥
भोगभूमिभवा जीवा द्विधा स्थलखगामिनः ।
ते सर्व्वे मेलिता अष्टभेदाश्च गुणिताः पुनः ॥
पर्य्याप्तेतरभेदाभ्यां षोड़शैव भवन्त्यपि ।
संज्ञासंज्ञित्वभेदाभ्यां जलस्थलखचारिणः ॥
षड़्वासन्मूर्च्छिनस्ते पर्य्याप्तियुक्ताश्चेतराः ।
भवन्त्यलब्धिपर्य्याप्ताः प्रत्येकं किलाङ्गिनः ॥
मेलिता एकत्र ते सर्व्वे भेदा अष्टादशप्रमाः ।
गर्भसम्मूर्च्छिताः सर्व्वे स्युश्चतुस्त्रिंशदङ्गिनः ॥
आर्य्यम्लेच्छभवा भोगभूमिजा नराः ।
अष्टभेदा मता वै पर्य्याप्तापर्य्याप्तभेदतः ॥
सम्मूर्च्छिनो मनुष्या अलब्धिपर्य्याप्तसंज्ञकाः ।
इति विंशे भवन्त्यत्र नव भेदा नृयोनिजाः ॥
पर्य्याप्तादिविभेदेन गुणिता विकलाङ्गिनः ।
नवधा श्रीजिनैः प्रोक्ता ज्ञानचक्षुरागमे ॥
अष्टानवतिरेते जीवसमासा विचक्षणैः ।
विज्ञेया यत्नतस्तेषां दया कार्य्या सुसज्जनैः ॥
भूरेदकाग्निवातास्था नित्येतरनिकोतकाः ।
सप्रसप्रत्येकवनस्पतयो दश ॥
द्वित्रितुर्य्यक्षिया ह्यौ ह्यौ लक्षौ देवाश्च नारकाः ।
पञ्चेन्द्रो हि चतुर्लक्षाश्चतुर्दशनृजातयः ॥
चतुरशीतिलक्षा इमा जीवजातयोऽखिलाः ।
रक्षणीया प्रयत्नेन ज्ञात्वा दक्षैः स्वमुक्तये ॥
कोटीकोटीकानवनवतिलक्षाश्च कोटयः ।
सत्पञ्चाशत्सहस्रा इत्यखिलाङ्गिकुलान्यपि ॥
जीवितः प्रागनादौ हि जीविष्यति पुनः सदा ।
जीवत्ययं ततस्तज्ज्ञो जीवदयं किलोच्यते ॥
अक्षजाः पञ्च च प्राणा मनोवाक्कायतस्त्रयः ।
आयुरुच्छ्वासनिश्वासौ दशेति संज्ञिनां मताः ॥
असंज्ञिनां नवस्युस्ते विनाच्च मनसाखिलाः ।
चतुरेन्द्रियजीवानां ह्यौ कर्णौ विना स्मृताः ॥
त्रीन्द्रियाणां विना चक्षुः सप्त प्राणाः प्रकीर्त्तिताः ।
द्वीन्द्रियाणां हि षट्प्राणाः कथिता रासिकां
विना ॥
मुखवाग्भ्यां विनैकाक्षाणां प्राणाः स्युश्चतुः-
प्रमाः ।
यथायोग्यमपर्य्याप्तानां ज्ञेयास्ते जिनागमे ॥
आहाराङ्गेन्द्रियोच्छ्वासनिश्वासवाक्यचेतसः ।
षड़्वा पर्य्याप्तयश्चेति विज्ञेया संज्ञिदेहिनाम् ॥
विकला संज्ञिनां पञ्चपर्य्याप्तयो मनो विना ।
चतुःपर्य्याप्तयो ज्ञेया एकाक्षाणां वचो विना ॥
निश्चयेन भवेत् केवलज्ञानदृग्मयोऽसुमान् ।

अनन्तसुखवीर्याढ्यसिद्धसाद्दश्य एव हि ॥
व्यवहारेण भित्यादिविभावगुणसंयुतः ।
नेत्रादिदर्शनैर्युक्तः प्राणी कर्मकृते: कलौ ॥
मूर्तपुद्गलसंयोगान्मूर्तो गौर्यवहारतः ।
अमूर्तो निष्कलः शुद्धो ज्ञानमूर्तिश्च निश्चयात् ॥
व्यवहारे नयेनाङ्गानुपचारस्तथागमा ।
कर्मणो कर्मणां कर्ता भोक्ता तत्फलमञ्जसा ॥
उपचारस्तथाज्ञानान्नयेन प्रागभङ्गवि ।
कटवस्त्रगृहादीनां कर्ता च शिल्पिकर्मणाम् ॥
अशुद्धनिश्चयेनार्ङ्गी कर्ता च भावकर्मणाम् ।
रागद्वेषमदोन्मादशोकादिविषयात्मनाम् ॥
प्राक्पुण्यजनान्मत्यु: प्रादुर्भावात्समभवः ।
द्रव्यरूपेण नित्यत्वं चतुर्गतिषु देहिनाम् ॥
जायतेऽतो गणाधीशैरुत्पादव्यय एव च ।
ध्रौव्यभावोऽत्र संप्रोक्त: सर्वेषां व्यवहारत: ॥
कायप्रमाण आत्मायं पर्य्यायनयत: क्वचित् ।
युक्त: प्रदेशसंहारविसर्पाभ्यां प्रदीपवत् ॥
विना समुद्घातैर्निश्चयेन भवेत् पुन: ।
कर्मात्मप्रदेशाङ्गहीनाङ्गी ह्यसंख्यातप्रदेशभृत् ॥
वेदनाख्य: कषायाख्यो विक्रियंगसमाह्वय: ।
मारणान्तिकसंज्ञस्तैजसाहारकसंज्ञकौ ॥
केवलाख्य: समुद्घाता: सप्तेति श्रीजिनेर्मता: ।
कैवल्यतैजसाहारायोगिनां स्यु: परेऽङ्गिनाम् ॥
पुण्यपापफलानां हि विविधानां चतुर्गतौ ॥
धर्माधर्मकराणां प्राणी भोक्ता व्यवहारत: ॥
स्वस्वरूपस्य कर्ता शुद्धनिश्चयनयादसौ ।
जन्ममृत्युजरातीतो न कर्मा बन्धमोक्षयो: ॥
अतोऽत्रात्माप्यसौ ध्येयो निष्किलत्वपदाप्तिते: ।
गुणै: सिद्धेन साद्दश्यो ज्ञानमूर्तिरमूर्तिमान् ॥
यथाग्निकणिकैकोऽत्र दह्यन्ते काष्ठराशय: ।
अनन्तकर्मकाष्ठानि तथाध्यानानलाग्निना ॥
इन्द्रभग्नो यथा नागो दंष्ट्राभग्नोऽहिमो हरि: ।
स्वकार्ये च तथा ध्यानहीन: कर्मारिघातने ॥
चिन्तामणिश्च रत्नानां कल्पद्रुश्चोत्र शाखिनाम् ।
चिद्गुणानां यथा शुक्लो वृणां मध्ये परो जिन: ॥
आत्मतत्त्वञ्च तत्त्वानां पदार्थानां तथा महान् ।
स्वकीयात्मपदार्थो द्रव्याणां स्वद्रव्य एव हि ॥
इति मत्वा स्वसंसिद्ध्यै मन: कृत्वातिनिश्चलम् ।
विषयेभ्यो विनिष्क्रान्तं संवेगादिगुणाङ्कितम् ॥
सर्वद्रव्यबहिर्भूतोऽप्यनन्तगुणसागर: ।
सर्वावस्थासु सर्वत्र स्वात्मा ध्येयो मुमुक्षुभि: ॥
इत्यात्मतत्त्वमाख्याय तीर्थनाथो गणान् प्रति ।
मार्गणादिकमाख्यातुं प्रारेभे मार्गसिद्धये ॥
गतिरिन्द्रियकायौ हि योगवेदकषायकः ।
ज्ञानसंयमदृग्लेश्याभव्यसम्यक्त्वसंज्ञिन: ॥
आहारे मार्गणाश्चेति चतुर्दश निरूपिता: ।
जिनैस्तासु बुधैर्मृग्यो जीवतत्त्वो महाञ्चिदे ॥
मिथ्यात्वासादनौ मिश्रो विरताख्यश्चतुर्थक: ।
देशाख्यविरताख्य: प्रमत्तोऽप्रमत्तसंज्ञक: ॥
अपूर्वकरणो नाम्ना निवृत्तिकरणाभिध: ।
सूक्ष्मसाम्परायोपशान्तक्षीणकषायका: ॥
सयोग्ययोगिनामानौ सद्गुणाश्रयणादिमे ।

चतुर्दशजिनै: प्रोक्ता गुणस्थानगुणाकरा: ॥
सूक्ते: सोपानमाला एते भव्यानां जिनोदिता: ।
अभव्यानां किलैको मिथ्यागुणस्थानशाश्वत: ॥
हीनाधिकगुणैर्युक्ता अन्योन्यास्वेषु धीयते: ।
गुणानां स्थानकेष्वङ्गिन: परीत्य गुणभङ्गत: ॥
इत्यादिवाक्सुधापूरैराप्लाश निखिलां सभाम् ।
पर्याप्तत्वमाख्यातुं पुनरारब्धवान् प्रभु: ॥
पुद्गलो बहुधा धर्म्माधर्म्मे आकाश एव हि ।
कालस्त्वति जिनै: प्रोक्तो जीवद्रव्योऽत्र पञ्चधा ॥
पूरणाद्गलनाद्धर्मै: पुद्गलोऽयं निरूपित: ।
मूर्त्तोऽनेकविध: सार्थनामक: कर्मदेहकृत् ॥
अष्टौ स्पर्शा रसा: पञ्च वर्णा: पञ्च गन्धौ द्विधा ।
इति विंशतिरस्येव गुणा: प्रोक्ता द्विधात्मका: ॥
शुद्धागौर्यगुणा: शुद्धा मता: स्वाभाविकास्ते ।
गुणा: स्कन्धेषु ये शुद्धा विभवाख्या हि ते बुधै: ॥
अणुस्कन्धविभेदेन पुद्गलस्य द्विधा स्थिति: ।
स्निग्धरूक्षमयागूनां सङ्घात: स्कन्ध उच्यते ॥
अणव: कार्यलिङ्गा: स्युरेकैकेनतयाखिला: ।
नित्या द्रव्यार्थिकेनानित्या: पर्य्यार्थिकेन च ॥
सूक्ष्मसूक्ष्मास्तथा सूक्ष्मा: सूक्ष्मस्थूलाभिधा: परे ।
स्थूलसूक्ष्मात्मका: स्थूला: स्थूलस्थूलाश्च पुद्गला: ॥
एकोऽणु: सूक्ष्मसूक्ष्म: स्याद्दृश्यो नयनैर्नृणाम् ।
सूक्ष्मास्तेऽपि मता: सर्वे कर्मस्कन्धपुद्गला: ॥
रसनस्पर्शनघ्राणश्रोत्रैर्ये यान्ति पुद्गला: ।
व्यक्तास्ते समुद्दिष्टा: सूक्ष्मस्थूला जिनागमे ॥
स्थूलसूक्ष्मा जिनैर्ज्ञेयाश्चक्षुर्ग्राह्यतज्ज्ञानपादय: ।
जलच्छायादय: स्थूला उच्यन्ते पुद्गला बुधै: ॥
भूकायाद्विविमानाद्या: स्थूलस्थूलपुद्गला: ।
षड्भेदा इति तीर्थेशै: पुद्गला हि निरूपिता: ॥
शब्दो बन्धस्तथा सूक्ष्म: स्थूल: संस्थानसंज्ञक: ।
भेदस्तमस्तथाच्छायातपोद्योतश्चतुष्पादय: ॥
एते पुद्गलपर्य्याया विभावाख्या मता जिनै: ।
स्वाभाविकाश्च पर्य्याया अगुरूपा: पृथक् पृथक् ॥

शरीरवाङ्मन:प्राणापानदु:खसुखादिकान् ।
कुर्वन्ति पुद्गला जीवानां स्युर्जीवितादिकान् ॥
जीवपुद्गलयो: साद्यकर्मा जिनैर्मतो गतौ ।
अमूर्त्तो निष्क्रियो धर्म्मो मत्स्यानाञ्च यथा जलम् ।
सहकारी मतो धर्म्म: स्थितौ पुद्गलजीवयो: ।
अमूर्त्तो निष्क्रियो नित्यो यथा च्छायाध्वगामिनाम् ॥
लोकालोकविभेदेन द्विधाकाशस्त्वमूर्त्तिमान् ।
अवकाशप्रद: सर्वद्रव्याणां निष्क्रियोऽक्षय: ॥
पदार्था यत्र लोक्यन्ते लोकाकाशो मतो हि स: ।
तस्माद्बहिरनन्तोऽप्यलोकाकाशोऽस्ति केवल: ॥
धर्माधर्मैकजीवानां लोकाकाशस्य सन्ति च ।
असंख्याता: प्रदेशा हि पुद्गलानामनेकधा ॥
निश्चयव्यवहारेण द्विधा कालोऽतिनिष्क्रिय: ।
द्रव्याणां सहकारी परिणतौ मूर्त्तिवर्जित: ॥
समयादिमय: कालो व्यवहारोऽत्र लक्ष्यते ।
गोदोहादिक्रियाद्यै: परत्वापरत्वयोगत: ॥
भिन्नाभिन्नाणवो येऽत्र लोकाकाशे सुसंस्थिता: ।

रात्रयश्चैव रत्नानां स कालो निश्चयाभिध: ॥
एकत्र सह जीवेन षड्द्रव्या मुनिभि: स्मृता: ।
ते कालेन विना ज्ञेया: पञ्चास्तिकायसंज्ञका: ॥
पुद्गलौघो य आयाति कर्मरूपोऽत्र रागिण: ।
द्रव्यभावविभेदेन द्विधा स आश्रवो भवेत् ॥
रागद्वेषादियुक्तेन परिणामेन येन हि ।
आश्रवन्त्यत्र कर्माणि स स्याद्भावाश्रवोऽङ्गिनाम् ॥
मिथ्यात्वपञ्चकं द्वादशधा विरतयोऽशुभा: ।
प्रमादा हि त्रयस्त्रैव योगा: पञ्चदशात्मका: ॥
सप्तैव कषाया ज्ञेया: पञ्चविंशति: ।
एतेऽत्र प्रत्यया ज्ञेया भावाश्रवनिबन्धना: ॥
आयाति कर्मरूपेण पुद्गलौघोऽत्र योगिन: ।
द्रव्याश्रव: स विज्ञेयोऽप्यनन्तभवकारक: ॥
ध्यानाग्नेराश्रवो रुद्धो यैस्ते स्युर्मुक्तिवल्लभा: ।
अन्यथा विफलत्वं प्राप्तपोदानादिन: सताम् ॥
संवृणोति यतो जीवकर्मणोर्य: सम्बन्धो द्विधा मत: ।
भावद्रव्यप्रभेदेन विश्वाधर्म्माकरोऽशुभ: ॥
बध्यन्ते येन भावेन रागादिदूषितेन हि ।
कर्मणि भावबन्धोऽत्र सोऽनन्तसंसृतिप्रद: ॥
प्रकृतिस्थितिबन्धानुभागप्रदेशतोऽङ्गिनाम् ।
चतुर्धा बन्ध आम्नातोऽनेकविक्रियाकर: ॥
प्रकृति: स्वभाव: स्याच्च स्थिति: कालावधारणम् ॥
रसतुल्योऽनुभाग: प्रदेशो जीवप्रदेशयुक् ॥
सप्रकृतिप्रदेशाख्यौ बन्धौ च योगतो सताम् ।
स्थित्यनुभागबन्धौ कषायैर्भवनिबन्धनौ ॥
यथा बन्धनबन्धो लभते दु:खमनेकश: ।
कर्मग्रहणबद्धोऽङ्गी तथा स्वभावाद्दुर्गतौ ॥
सर्वास्रवनिरोधो-यो ध्यानाद्यैर्द्रव्यभावत: ।
स द्विधा संवर: प्रोक्त: स्वर्गमुक्त्यादिकारक: ॥
चैतन्यपरिणामो य एकोभूतो निजात्मक: ।
निष्क्रियत्वमयो ज्ञेयो भावसंवर एव स: ।
त्रयोदशविधं वृत्तं परो धर्म्मो दशात्मक: ।
द्विषड्भेदा अनुप्रेक्षा: परीषहजयोखिल: ॥
पञ्चधा संयमो ध्यानश्रुतास्यासंश्चादय: ।
भवन्त्यमी सतां सर्वे भावसंवरकारणम् ।
निरोध: क्रियते योऽत्र कर्मणां यत्नतो बुधै: ।
सद्द्रव्यसंवर: प्रोक्तोऽप्यनन्तगुणसागर: ॥
संवरेण स्वयं ज्ञेय दर्शनेचालिङ्गनं मुदा ।
सतां स्वर्क्षीव मुक्तिश्रीर्नान्यथा लक्षकोटिभि: ॥
प्राक्तन: कर्मबन्धो य: कालेन तपसाथवा ।
क्षीयते निर्झरासाविपाकेन सता द्विधा ॥
कर्मपाकेन या जाता सविपाकाखिलात्मनाम् ।
सायभाजनिता ज्ञेया परकर्मनिबन्धना: ॥
संवरेण समयात्र निर्झरा क्रियते बुधै: ।
तपोभि: साविपाका प्रादेयानेकसुखाकरा ॥
निर्झराकर्मणामत्र जायतेऽपि यथा यथा ।
आयाति निकटं मुक्तिसतकारिणी तथा तथा ॥
अत्यन्तं योऽत्र विश्लेष: कर्मात्मनो स्वयोगिनाम् ।
काललब्ध्या स मोक्ष: स्यात् द्रव्यभावाद्विधात्मक: ॥
क्षये हेतुश्चरो य: परिणामोऽखिलकर्मणाम् ।

भावमोक्षः स विज्ञेयः कर्म्ममोक्षनहेतुकृत् ॥
ममत्वकर्म्मदेहाद्यैर्वात्मा जायते पृथक् ।
तदैव द्रव्यमोक्षः स्यादनन्तगुणदायकः ॥
व्यापादमस्तकात्मं यथा बद्धो बन्धनैर्दृढैः ।
मोचनात्प्रभवेत् सौख्यं तथा मुक्तो विधेः क्षयात् ॥
तस्मात् कर्म्मास्रिगो जीव एरण्डादिकबीजवत् ।
समयेन व्रजेदूर्द्धं यावल्लोकाग्रमस्तकम् ॥
तत्रैवास्यानिराबाधः सौख्ये गमनवर्ज्जितः ।
सिद्धो धर्म्मोऽस्ति कायाभावादनन्तसुखाश्रिगः ॥

तत्र मुक्ते निराबाधं स्वात्मजं विषयातिगम् ।
उद्दिश्यामर्षपेतं स भिक्षुः सुखी महान् सुखम् ॥
दुःखातीतं निरौपम्यं प्राप्तवं सुखसम्भवम् ।
अनन्तं परमं ह्यस्यदृश्यानपेक्षमेव हि ॥
यद्देवमनुजैः सर्व्वैः सुखं त्रैलोक्यगोचरम् ।
भुक्तं तस्मादनन्तं तज्जायते परमेष्ठिनाम् ॥
एकेन समयेनैव भूषितानां गुणाष्टकैः ।
निष्ठानामग्रगीराणां सर्व्वोत्कृष्टं व्ययच्युतम् ॥
इति विविधविभागैः सप्रतत्त्वानि मुक्त्वै
दृगवगमसुबोजानि प्ररूप्यात्मवान् यः ।
परमुदमपि भव्यानाचकार स्वबीजै-
रक्षतपरमतुल्यैर्भेदच दद्यात् स्वमुक्तिम् ॥

पार्श्वः सर्व्वसुखाकरोऽसुखहरः पार्श्वं श्रिता धर्म्मिगः
पार्श्वेणापु समाप्यतेऽमरपदं पार्श्वाय मूर्द्धा नमः ।
पार्श्वान्नास्ति हितङ्करो भवभृतां पार्श्वस्य मुक्तिः प्रिया
पार्श्वे चित्तमहं दधेऽखिलसिद्धे मां पार्श्व ! पार्श्व त्रय ॥"

इति श्रीपार्श्वनाथचरित्रे २० सर्गः ॥*॥)

मनिकरे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

पार्श्वकः, त्रि, (अन्नमुरुपायः पार्श्वे तेन अन्निच्छति अर्थीनिति । "पार्श्वेनान्निच्छति ।" ५ । २ । ७५ । इति कन् ।) प्राप्तेन विभवान्वेषी । यथा,

"कुरुत्या विभवान्वेषी पार्श्वकः सन्निजीवकः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

स्वार्थे के पार्श्वार्थेऽपि । (यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । ८६ ।

"तलले ललाटास्थिगण्डे नासाधनास्थिका ।
पार्श्वकास्थालके: मार्द्धमर्द्धेन्दु द्विसप्तिः ॥")

पार्श्वतः, [स्] अ, (पार्श्व + "आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ।" ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तसिः ।) पार्श्वात् । पार्श्वे । इत्यादि । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । १६ । ३१ ।

"मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वतः
प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ॥")

पार्श्वसौयः, त्रि, (पार्श्वतो भवः । पार्श्व + "सुखपार्श्वतसोलोपश्च ।" ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या छः ।) पार्श्वसम्बन्धी । पार्श्वतो भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पार्श्वपरिवर्त्तनं, क्ली, (पार्श्वस्य पार्श्वेन वा परिवर्त्तनम् ।) कटिदानम् । कर्णिकापरिवृत्तिः । पाशफेराग इति भाषा । श्रीहरेः पार्श्वपरिवर्त्तनोत्सवो यथा,—

"भाद्रस्य शुक्लैकादश्यां श्रायणोत्सववत् प्रभोः ।
कटिदानोत्सवं कुर्य्याद्वैष्णवैः सह वैष्णवः ॥"

तथा च भविष्योत्तरे ।

"प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।
कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥
जलाशयान्तिकं नीत्वा संपूज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् ।
कर्णिकापरिवृत्तिञ्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत् ॥"

अस्य व्याख्या । श्रायणोत्सवात् कथञ्चिद्विशेषमनुवादपूर्ब्बकं लिखति । जलेति त्रिभिः कर्णिकायाः कन्याः परिवृत्तिं दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेदिति पूर्ब्बवाक्येन सम्बन्धः । तत्कालविशेषञ्च पूर्ब्बमेव निर्णीतोऽस्ति । अभ्यर्च्यनामन्त्रः ।

"देवदेव ! जगन्नाथ योगिगम्य ! निरञ्जन ! ।
कटिदानं कुरुष्वाद्य मासि भाद्रपदे शुभे ॥
महापूजां ततः कृत्वा वैष्णवान् परितोष्य च ।
देवं स्वमन्दिरे नीत्वा यथापूर्ब्बं निवेशयेत् ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

पार्श्वपिप्पलं, क्ली, (पार्श्वे पिप्पलमिव ।) हरीतक्यौविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ गजहड़ इति हिन्दीभाषा ॥

पार्श्वभागः, पुं, (पार्श्वस्य भागः ।) पक्षभागः । हस्त्यादेः पार्श्वदेशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४० ॥

पार्श्वशूलः, पुं, क्ली, (पार्श्वे जातः शूलः ।) शूलरोगविशेषः । तस्यौषधम् । यथा,—

"घृतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ।
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्नवा ॥
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हन्त्येतत् पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ॥"

इति गारुड़े १८६ अध्यायः ॥

(अस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बकलक्षणचिकित्सितानि यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।

"रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ।
स संरुद्धः करोत्याशु मानं गुड़गुड़ायनम् ॥
सूचीभिरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासो तदा नरः ।
नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यभिनिपीड़ितः ॥
पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ।
तत्र पुष्करमूलानि हिङ्गुसौवर्च्चलं विड़म् ॥
सैन्धवं तुम्बुरुण्याश्चूर्णं कृत्वा तु पाययेत् ।
पार्श्वकूक्षिस्तूलेषु यवक्वाथेन संयुतम् ॥
सर्पिःक्षौद्रैरथोक्तं वा घृतं वा हिङ्गुसंयुतम् ।
बीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितम् ॥
एरण्डतैलमथवा मद्यमस्तुपयोरसैः ।
भजयेच्चापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥"

पार्श्वस्थः, पुं (पार्श्वे तिष्ठतीति । पार्श्व + स्था + कः ।) पार्श्वस्थितनटः । इति हेमचन्द्रः ॥ समीपस्थिते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । २०० । १४८ ।

"यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वस्थो हि जनार्द्दनः ॥")

पार्श्वास्थि, क्ली, (पार्श्वस्य अस्थि ।) शरीरपार्श्वस्थितास्थि । पाँजरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पर्शुका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

पार्श्विकं, त्रि, (पार्श्व + ठक् ।) पार्श्वस्येदम् । पार्श्वजातम् । पार्श्वशब्दात् ष्ठिकप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

पार्श्वैकादशी, स्त्री, (पार्श्वसम्बन्धिनी हरेः पार्श्वपरिवर्त्तनजन्या एकादशी ।) भाद्रशुक्लैकादशी । तद्विवरणं पार्श्वपरिवर्त्तनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पार्श्वोदरप्रियः, पुं, (पार्श्वसुदरञ्च ताभ्यां प्रीणाति भोक्तारमिति । प्री + कः ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पार्षती, स्त्री, (पृषतस्यापत्यमिति । पृषत + अण् + स्त्रियां ङीप् ।) द्रौपदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ८५ ।

"युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ।
द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदन्नं क्षयमेति च ॥")

पार्षदः, त्रि, (पारिषद + पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, पर्षदि साधुः पर्षदो गणः इत्यत्र योगविभागात् ण इति कश्चित् ।) पारिषदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । २ ।

"एतौ द्वौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ॥")

पार्षद्यः, त्रि, (पर्षदि साधुः । पर्षद् + "पर्षदो गणः ।" इति गणः ।) पार्षदः । इति भरतः ॥

पार्ष्णिः, पुं क्ली, (पृष्यते भूम्यादिकमनेनेति । पृष् + "घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि ।" उणा ४ । ५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गुल्फस्याधोभागः । पादस्यान्यधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ गोड़मुड़ा इति गोड़ादि इति च भाषा । स तु गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति । इति सुश्रुतबोधः ॥ (यथा, कुमारे । १ । ११ ।

"उद्देजयद्भङ्गुलिपार्ष्णिभागान्
मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ॥")

सैन्यपृष्ठम् । इति मेदिनी । र्णे, २० ॥ (यथा, हरिवंशे । ३५ । ३२ ।

"उपना तस्य जग्राह पार्ष्णिमाङ्गिरसस्तदा ॥")

पृष्ठम् । इति हलायुधः ॥ जिगीषा । यथा,—

"सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः पश्चात्पदजिगीषयोः ॥"

इति रत्नकोषः ॥

पार्ष्णिः, स्त्री, उन्मदस्त्री । इति मेदिनी । र्णे, २० ॥ कुन्ती । इति धरणिः ॥

पार्ष्णिग्राहः, पुं, (पार्ष्णिं सैन्यपृष्ठं गृह्णातीति । ग्रह + अण् ।) पृष्ठतः शत्रुः । शत्रुजयोद्यतस्य विजिगीषोस्तच्छत्रुपक्षपातेन पार्ष्णिं पश्चात् पदं गृह्णाति यातिं यः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मनुः । ७ । २०७ ।

"पार्ष्णिग्राहञ्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दञ्च मण्डले ॥")

पार्ष्ण्यं, क्ली, (पार्ष्णिं चायते इति । चै + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) पश्चादक्षकसेना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाल, क रक्षे । इति कविकल्पद्रुमः (चुरां-पर-सकं-सेट् ।) क, पालयति । इस्वनेवेष्टसिद्धौ दीर्घिणोऽपि पाठः । कानुबन्धानामिदनुबन्धयत नेरनित्यतां बोधयति । तेन पालति पलति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

पालः, पुं, (पालयतीव निष्ठीवनादिकमिति । पालि + अच् ।) पतद्ग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ पिकदान इति भाषा ॥ पालके, त्रि । यथा, — "दिवावत्क्षयता पाले रात्रौ स्वामिनि सद्गृहे । योगक्षेमेऽन्यथा चैत्तु पालो वत्क्षयतामियात् ॥" इति मनुः ॥

पालकः, पुं, (पालयतीति । पालि + ण्वुल् ।) घोटकरक्षकः । तत्पर्य्यायः । अश्वरक्षः २ वल्लभः ३ । इति जटाधरः ॥ चिचकटच्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालनकर्त्तरि, त्रि । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

"गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत् । मक्षिकालीननरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते ॥"

पालकाप्यः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । करेणुभूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ धन्वन्तरिः । इति चिकित्सडम्बरः ॥

पालङ्गः, पुं, (पालं क्षेत्रं हन्तीति । हन + टक् ।) क्षत्रा । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥

पालङ्कः, पुं, (पाल रक्षणे + सम्पदादित्वात् क्विप् । तेन अङ्क्यते इति । अङ्क + घञ् ।) प्राकको । प्राकभेदः । पालड् इति भाषा । प्राजिपक्षी । इति मेदिनी । के, १२७ ॥ बाज इति भाषा ॥

पालङ्की, स्त्री, (पालङ्क + गौरादित्वात् ङीष् ।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ प्राकभेदः । पालड् इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

"यथादोषप्राकैर्वास्तुकसप्तलीयकजीवन्त्युपोदिकाम्बष्ठालावालमूलकपालङ्कसनचिल्लीपुत्तुकलायवल्लीभिरन्येर्वा ॥") अस्या गुणाः । कफपित्तवातविबन्धनाशित्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पालङ्गी, स्त्री, (पालङ्ग + स्वार्थे ष्यञ् ।) प्राकभेदः । पालड् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पलङ्का २ मधुरा ३ क्षुरपत्रिका ४ सुपत्रा ५ स्निग्धपत्रा ६ ग्रामीणा ७ ग्राम्यवल्लभा ८ । अस्या गुणाः । ईषत् कटुत्वम् । मधुरत्वम् । पथ्यत्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । ग्राहित्वम् । परमतर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालङ्गा, स्त्री, (पालङ्ग + स्त्रियां अजादित्वात् टाप् ।) कुन्दुरुः । इत्यमरः ॥ कुन्दुरुखोटी इति भाषा । पालङ्गप्राकः । तत्पर्य्यायः । वास्तुकाकारा २ क्षुरिका ३ चीरिकच्छदा ४ । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

"प्रायशः कुरुवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्गासुनिषण्णकप्रभृतीनि नीवारादयो मुद्गादयश्च समासेन कषायो वर्गः ॥") अस्या गुणाः । वातत्वम् । शीतत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । भेदनत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । मदघ्नपित्तरक्तविषापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

पालनं, क्ली, (पाल्यतेऽनेनेति । पालि + "करणाधिकरणयोश्च ।" ३ । ३ । ११७ । इति ल्युट् ।) सद्यःप्रसूतायाः गोः क्षीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पाल रक्षणे + भावे ल्युट् ।) रक्षणम् । यथा, "अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्म्मः ॥" इति मिताक्षरा ॥

पालाशं, क्ली, (पलाशस्येदमिति । अण् ।) तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥ (यथा, वाभटे गुल्मचिकित्सितायाम् ।

"पालाशं दहनाक्षञ्च ग्रन्थिजयापामार्गकुष्ठाष्टकम् ॥")

पालाशः, पुं, (पालाशस्य वर्ण इव वर्णोऽस्येति । अच् ।) हरिद्वर्णः । (यथा, हरिवंशे । ६३ । ४ ।

"पालाशताम्रासितकर्बुराणाम् ॥") तद्वर्णविशिष्टे पलाशवृक्षसम्बन्धिनि च, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४५ ।

"ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वटखादिरौ ॥")

पालाशषण्डः, पुं, (पालाशानां पलाशवृक्षाणां षण्डो यत्र ।) मगधदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशसमूहश्च ॥

पालिः, स्त्री, (पल्यते पाल्यते इति । पल पालने + "वाहुलकात् धूसलतिपलतिभ्यश्च ।" ४ । १२६ । इत्युज्वलदत्तोक्त्या इण् ।) कर्णलताग्रम् । (यथा, "यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य . भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्वान् विवर्द्धयेत् ॥ बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरदाहृतः ॥ एकैव तु भवेत् पालिः श्लक्ष्णा पृथ्वी स्थिरा च या ।

तां द्विधा पाटयित्वा तु क्षिप्त्वा चोपरि मन्थयेत् ॥ गण्डादूनपाल्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपालेस्तु कुर्य्यान्निर्व्रण्यं प्रास्रवेत् ॥" "कर्णपाल्यामयानूनां पुनर्वक्ष्यामि सुश्रुत ! । कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः ॥ द्विधा वाप्यथ संरुद्धाः कुर्व्वन्ति विविधा रुजः । विस्फोटः स्तब्धता शोफः पाल्यां दोषे तु वातिके ॥ दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पैत्तिके । कण्डूः सम्ववथुः स्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके ॥ यथादोषञ्च संप्राप्य कुर्य्यात्तेषां चिकित्सितम् । स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपास्रविमोक्षणैः ॥ रूढौ क्रियां दृढत्वार्थं यथास्वं भोजनैस्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति ॥ अत ऊर्द्धं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः प्रग्रावः कण्डयूर्मुः शूकम् ॥ अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा । स्रावी च दाहवांश्चैव गृध्र्यर्षां क्रमशः क्रियाम् ॥

अपामार्गः सर्ज्जरसः पाटलालकुचत्वचौ । उत्पाटके प्रलेपः स्यात् तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥ ग्राम्याकशिग्रुपूतीकगोधामेदोऽथ तद्रसः । वाराहं गव्यमेणेयं घृतं सर्षपजं तथा ॥ लेपमुत्पुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् । गौरी मुरा सर्षपामामलकानां तथोत्पलीयकम् ॥ ग्रावर्बु प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् । पाठा रसाञ्जनं चौद्रं तथास्यादण्डकालिकम् ॥ दद्यात्तैलं सकण्डूके तैलमेभिश्च साधितम् । व्रणीभूतस्य देयं स्यादिदं तैलं विजानता ॥ मधूकं क्षीरकाकोली जीवकाद्यैर्घृतं पचेत् । गोधावराहसर्पाणां वसाः स्युः क्रमतश्चतुर्ष्वपि ॥ प्रलेपनमिदं दद्यादवमिन्थावमन्थके । पर्पोटकीकं मधुकं समङ्गा धवमेव च ॥ तैलमेभिश्च सम्पक्वं प्रदद्यात् कण्डूमतः क्रियाम् । मञ्जिष्ठा विश्वदेवा च व्याघ्रीरं ससैन्धवम् ॥ एतैरालेपनं दद्यात् तैलमेभिश्च साधितम् । ग्रन्थिके गुटिकां पूर्व्वं साधयेदवपाल्यतः ॥ ततः सैन्धवचूर्णन्तु दृष्ट्वा लेपं प्रदापयेत् । लिखित्वा तत् सुतं दृष्ट्वा चूर्णं रोधस्य जम्बुले ॥ क्षीरेण प्रतिसार्य्यैनं मुहुः संरोपयेत्ततः । मधुपर्णीं मधूकञ्च मधुकं मधुना सह ॥ लेपः स्राविणि दातव्यस्तैलमेभिश्च साधितम् । पक्वकल्कैः समधुकैः पिष्टैस्तैश्च घृतान्वितैः ॥ जीवकाद्यैः समर्पिष्कैर्दह्यमानं प्रलेपयेत् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षोड़शोऽध्याये ॥)

अश्रिः । पङ्क्तिः । (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । १८ ।

"विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमन्त-र्जनितजड़िमकाकुव्याकुलं व्याहरन्त्या ॥")

अङ्कप्रभेदः । छाचादिदेयम् । इति मेदिनी । ले ३० ॥ यूका । जातघ्नशुक्लौ । प्रान्तः । (यथा, गीतगोविन्दे । ३ । १३ ।

"भ्रूपल्लवं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि वाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण । सन्धानमञ्जयजङ्गमदेवताया- मस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥")

सेतुः । कल्पितभोजनम् । प्रशंसा । उत्सङ्गः । प्रस्थः । इति हेमचन्द्रः ॥

पालिका, स्त्री, (पालिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।) अश्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका । दध्यादिच्छेदनी । तत्पर्य्यायः । कुल्लिका २ । इति हारावली ॥

पालितः, त्रि, (पाल + क्त ।) रक्षितः । यथा, —

"चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी । ययौ विहायसा राजन् द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥"

इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ६२ अध्यायः ॥

कायस्थस्य पदवितिविशेषः ॥

पालिन्दः, पुं, (पालयतीति । पालि + बाहुलकात् किन्दच् ।) कुन्दुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालिन्दी, स्त्री, (पालिन्द + गौरादित्वात् ङीष् ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।

"कृष्णपित्तसृगश्यामा पालिन्दीनखलीयके: ॥") पालिन्दी । त्रिवृता । इति द्विरूपकोषः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,— "त्रिवृत् श्यामार्द्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुषेणिका । मसूरपिटलाकोलकेविका कालमेघिका ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) पालिन्दी, स्त्री, क्षुद्रात्रिवृता । इत्यमरः ।२।४।१०८॥ पाली, स्त्री, (पालि + कृदिकारादिति वा ङीष् ।) यवका । सप्तपर्य्यायिका । इति मेदिनी । ले, ३० । श्रेणी । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पावकः, पुं, (पुनातीति । पू + ण्वुल् ।) अग्निः । इत्यमरः ।१।१।५७ ॥ (यथा, काशी-खण्डे ६ अध्याये । "अपावनानि सर्व्वाणि वह्निसंसर्गतः क्वचित् । पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः ॥") वैद्यतानिः । यथा,— "पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः । निर्म्मथ्यः पवमानः स्याद्वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥ यश्चाग्नौ तपते सूर्य्ये शुचिरग्निस्त्रयो स्मृतः ॥" इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥ स च ब्रह्मणो मानसपुत्रादभिमानिनामकाग्नेः स्वाहायां जातः । यथा, — "योऽसावग्निरभीमानी स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे । ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात् स्वाहा व्यजीजनत्॥ पावकं पवमानञ्च शुचिरग्निञ्च यः स्मृतः ॥" इति मात्स्ये ४८ अध्यायः ॥ सदाचारः । वह्निमन्थः । (अस्य पर्य्यायो यथा, "तेजोमन्थो हविर्मन्थो ज्योतिष्को पावकोऽरणिः । वह्निमन्थोऽग्निमन्थश्च मथनो गणिकारिका ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) चित्रकः । भल्लातकः । विड्ङ्गः । इति मेदिनी । के, ११८॥ ओषधिनटरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रक्त-चित्रकः । कुसुम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पवित्र-कारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । २० । "मित्रः पावका: प्रतना अभूवन् ॥") पावकारणिः, पुं, (पावकाय वह्न्युत्पादनार्थं अरणिरिव ।) अग्निमन्थः । इति शब्दमाला ॥ पावकिः, (पावकस्यापत्यम् । पावक + इञ् ।) कार्त्तिकेयः । यथा,— "कथं न कृत्तिकापुत्रमुक्तवान् तं सुरं गुरुम् । कथञ्च पावकिरसौ कथं वा माल्लनन्दनः ॥" इति वराहपुराणम् ॥ पावनं, क्ली, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् + ल्युट् ।) जलम् । लवङ्गम् । इति मेदिनी । ने, ६०॥ गोमयम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ रुदन्तम् । कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चित्रकम् । अध्यासः । प्रायश्चित्तम् । इति विश्वः ॥ (शुद्धिः । यथा, मनुः । ११ । १७८ । "सा चेत् पुनः प्रदुष्येत् सङ्ग्रहेणोपयुञ्जिता । लवङ्गं चान्द्रायणञ्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥") पावनः, पुं, (पावयतीति । पू + णिच् + ल्युः ।) व्यासः । पावकः । इति मेदिनी । ने, ६० ॥ (यथा, ३।१८५। मनुश्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः । "पावनः सभ्योऽग्नियः प्रीतापनोदनाद्यर्थं बहुषु देशेष्वपि विधीयते ॥") सिद्धकः । इति विश्वः ॥ पीतभृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४५ । "भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः ॥" "पावयतीति पावनः । भीषास्माद्वातः पवत इति श्रुतेः ।" इति श्राङ्करभाष्यम् ॥) सिद्धः । पवित्रे पावयितरि च, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १६ । ५३ । "स त्वनेकवनिता सखोऽपि सन् पावनीमनवलोक्य सन्ततिम् । वैद्यवत्परिभाविनं गदं न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥") पावनध्वनिः, पुं, (पावनः पवित्रजनको ध्वनिर्यस्य ।) गृध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पावनो ध्वनिरिति विग्रहे ।) पवित्रशब्दः ॥ पावनी, स्त्री, (पावयत्यनयेति । पू + णिच् + ल्युट् + ङीप् ।) हरीतकी । इति विश्वः ॥ तुलसी । गौः । इति राजनिर्घण्टः । गङ्गा । यथा, शङ्कराचार्य्यकृतगङ्गाष्टके । "ब्रह्माण्डं खण्डयन्ती हरशिरसि जटावल्लि-मुल्लासयन्ती स्वर्लोकादापतन्ती कनकगिरिगुहागण्डशैलात् स्खलन्ती । क्षौणीपृष्ठे लुठन्ती दुरितचयचमूर्निर्भरं भर्त्सयन्ती पाथोधिं पूरयन्ती सुरनगरसरित्पावनी नः पुनातु ॥" (इयन्तु गङ्गाया अंशुविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२० । ३६—४१ । "ततो विसर्ज्जयामास संरुद्धां स्वेन तेजसा । नदीं भगीरथस्यार्थे तपसोग्रेण तोषितः । ततो विसर्ज्जयामास सप्त स्रोतांसि गङ्गायाः ॥ स्रोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥ ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी चैव प्राच्यगा । सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः ॥ सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् । तस्माद् भागीरथी सा वै प्रविष्टा दक्षिणोदधिम् ॥" द्वीपविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । १२१ । ३१ । "नन्दा च पावनी चैव त्रतीया परिकीर्त्तिता ॥") पाशः, पुं, (पश्यते बध्यतेऽनेनेति । पश + घञ् ।) शस्त्रभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वैद्यशास्त्रायधनुर्व्वेदोक्तपाशलक्षणं यथा,— "पाशः सुरज्ज्वाश्रयवो लौहधातुस्त्रिकोणवान् । प्रादेशपरिधिः सीमगुलिकाभरणाञ्चितः ॥" आग्नेयधनुर्व्वेदोक्तलक्षणं यथा,— "दण्डहस्तो भवेत् पाशो वृत्तः करसुखस्तथा । गुणकार्पासमुञ्जानामर्कक्षायवल्कजैर्गुणाम् ॥ अन्येषां सुदृढ़ानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम् । तथा त्रिंशत्समं पाशं बध्नीयात्सुवर्णितम्॥" अस्य क्रियादिकं यथा,— "कर्त्तव्यं शिक्षकैस्तस्य स्थानं कक्षासु वै सदा । वामहस्तेन संगृह्य दक्षिणेनोद्धरेत्ततः ॥ कुण्डलस्याकृतिं कृत्वा भ्राम्येकं मस्तकोपरि । क्षिपेत्————————— ॥" "वल्गिते च प्लुते चैव तथा प्रत्रलितेषु च । समयोगविधिं ज्ञात्वा प्रयुञ्जीत सुशिक्षितः ॥ विजित्वा तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् । कक्षां बद्ध्वा ततः खड्गं वामपार्श्वावलम्बितम् ॥ दृढ़ं विगृह्य वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन च ॥" अन्यच्च । "पराङ्मुखमपार्श्वस्थं गृहीतं लघुसंस्थितम् । ऊर्द्ध्वस्थितमधःस्थितं सन्धारितविधारितम् ॥ श्येनपातं गजपातं ग्राहग्राह्यं तथैव च । एवमेकादशविधा ज्ञेया: पाशविधारणाः ॥" वैद्यशास्त्रोक्तक्रिया यथा,— "प्रसारणं वेष्टनञ्च कर्षणञ्चेति ते त्रयः । योगाः पाशाश्रिता लोके पाशाः क्षुद्रसमाश्रिताः ॥" अन्यच्च । "कृच्छ्रायतं विशालञ्च तिर्य्यक्भ्रामितमेव च । पञ्च कर्म्मविनिर्द्दिष्टं यस्तं पाशं महात्मभिः ॥") कक्षान्ते समूहार्थः । (यथा, माघे । ७ । ६२ । "शस्त्रशिरसिलपाशुपातभारा-दिव नितरां नतिमद्भिरंसभागैः ॥") कर्णान्ते शोभनार्थः । छात्राद्यन्ते निन्द्यार्थः । पल्यादिबन्धनरज्ज्वादि । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६४ । १ । "शकुनीनामभिघ्नार्थाय पाशं भूमावयोजयत् । कञ्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्ब्बेषामिति शुश्रुम ॥" योगविशेषः । यथा, ज्योतिषे । "यदा राशिपञ्चके सब्व ग्रहा भवन्ति तदा पाशाख्ययोगो भवति ॥" पारिभाषिकपाशो यथा, कुलार्णवे १ उल्लासे । "घृणा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी । कुलं शीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकीर्त्तिताः ॥" स्वप्नेऽस्य दर्शनफलं यथा,— "कार्पासभस्मास्थिकपालशूलं चक्रञ्च पाशस्त्वथवा प्रपश्येत् । तस्यापदं रोगधनक्षयं वा रोगी स्तनं वा मनुतेऽतिकष्टम् ॥" इति हारीते द्वितीये स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥) पाशकः, पुं, (पाशयति पीड़यतीति । पश + णिच् + ण्वुल् ।) द्यूतविशेषः । पाशा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अक्षः २ देवनः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ४५ ॥ सारिः ४ शारिः ५ सारः ६ शारः ७ पाशः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

पाशुपाणिः, पुं, (पाशुः पाशौ यस्य।) वरुणः। इति हलायुधः॥

पाशुपालनं, क्ली, (पाशुपं पशुसंघं पालयतीति। पालि + ल्युः।) घासः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पाशुपतः, त्रि, (पाशु + क्त।) पाशुयुक्तः। बद्धः। इति धरणिः॥

पाशी, [न्] पुं, (पाशोऽस्त्यस्येति। पाशः + इनिः।) वरुणः। इत्यमरः। १। १। ६४॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। ३। ८।
"यदि शक्रं यमं वापि कुबेरमपि पाशिनम्॥") व्याधः। इति मेदिनी। ने, ६१॥ यमः। इति कश्चित्॥ पाशधरे, त्रि। इति विश्वः॥

पाशीकृतः, त्रि, पाशबद्धः। अभूततद्भावे च्वि-प्रत्ययनिष्पन्नः॥

पाशुपतः, पुं, (पशुपतिर्देवतास्येति। "तस्य देवता।" ४। २। २४। इति अण्।) वक-पुष्पम्। (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे। १। १।
"शिवमल्ली पाशुपत एकाह्वोलो बकी वसुः॥") पशुपत्यधिदेवतः। तद्भक्तः। इति मेदिनी। ते, २११॥ (क्ली, तन्त्रशास्त्रविशेषः। यथा, कूर्म्मपुराणे १४ अध्याये।
"एवं सञ्चोदितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा। चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः॥
कापालं नाकुलं यामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम्। पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः॥"
अथर्ब्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।
"साविज्याद्या पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम्॥") पाशुपतव्रतं, क्ली, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि व्रतम्।) पशुपतिव्रतविशेषः। यथा,—
"यथा पशुपतिर्नित्यं हत्वा सर्व्वमिदं जगत्। न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत्॥
इहजन्मकृतं पापं पूर्व्वजन्मकृतञ्च यत्। व्रतं पाशुपतं नाम हत्वा हन्ति द्विजोत्तम!॥
द्वादश्यामेकभक्ताशी चतुर्दश्यां तथा नक्तमुपवासं परेऽहनि॥
गोवृषञ्चैव हैरण्यं रौप्यं ताम्रमयन्तथा। सौवर्णं कांस्यपात्रं गुरवेऽग्नीत्वा पृथक् पृथक्॥
तत्रैवोल्लेखयेन्मूर्त्तिं शिवायाञ्च शिवस्य च। तत्प्रमाणं वृषं कुर्य्याद्रौप्यं हैमञ्चतुर्गुणैः॥
रौप्यादष्टगुणं ताम्रं तदर्द्धं वापि कारयेत्। चारपत्रे समारोप्य ब्रह्मोक्तमयुतन्तथा॥
चतुर्दश्यामेकभक्तं रिक्तायां नक्तमाचरेत्। कुर्य्यादयाचितं दर्शे पादकृच्छ्रव्रतञ्चरेत्॥
गन्धपुष्पैः सुवेषैश्च नक्षाभरणदीपकैः। गङ्गाधरं समभ्यर्च्च्य प्रार्थयेत् प्रवरं वरम्॥
गङ्गाधर! महादेव! सर्व्वलोकचराचर!। यद्धि मे सर्व्वपापानि पूर्व्वितस्त्विह शङ्कर!॥
शङ्कराय नमस्तुभ्यं सर्व्वपापहराय च। यथा यमं न पश्यामि तथा मे कुरु शङ्कर!॥
यममार्गं यथा शम्भो! न पश्यामि कदाचन। संपूजितो मया भक्त्या तथा मे कुरु शङ्कर!॥
गङ्गाधर! धराधीश! परात्परतर! प्रद!। श्रीकण्ठ! नीलकण्ठस्त्वसुमाकान्त! नमोऽस्तु ते॥
संपूज्यैवंविधानेन प्रतिपद्दिने रवौ। हैरण्यादीन् गोवृषांश्च ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्॥
यथा त्वं सर्व्वगः सर्व्वः सर्व्ववासस्तु सर्व्वभुक्। न लिप्यसे विकुर्व्वाणस्तथा मां कुरु शङ्कर!॥
एवं स्तुत्वा नमस्कृत्य वृषादींश्च यथोदितान्। गुरवादिभ्यो द्विजेभ्यश्च शङ्करः प्रीयतामिति॥
एवं व्रतमिदं कृत्वा वृषं दद्याद्द्विजातये। यममार्गं महाघोरं न पश्यति कदाचन॥
यः करोति व्रतेनैव सर्व्वपापप्रणाशनम्। न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापैरगम्यागमनादिभिः। मुच्यते पातकेभ्योऽथ ह्यभक्ष्यापेयजैः पुमान्॥
यः करोति महाभाग! दानं सर्व्वसुखावहम्। हत्वा पापान्यपीषाणि स्वर्गलोकं स गच्छति॥"
इति वह्निपुराणे पाशुपतव्रतदानाध्यायः॥
(यथा च शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व्वभागे २६ अध्याये।
ऋषय ऊचुः।
"भगवन्! श्रोतुमिच्छामो व्रतं पाशुपतं परम्। ब्रह्मादयोऽपि यत् श्रुत्वा सर्व्वे पाशुपताः स्मृताः॥
वायुरुवाच।
रहस्यं वः प्रवक्ष्यामि सर्व्वपाशनिकृन्तनम्। व्रतं पाशुपतं नाम सर्व्वाथर्व्वशिरसि श्रुतम्॥
कालश्चित्रापौर्णमासी देशः शिवपरिग्रहः। क्षेत्रारामादिरम्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः॥
तत्र पूर्व्वं त्रयोदश्यां स्नातः सुकृताह्निकः। अनुज्ञाप्य समाचार्य्यं संपूज्य प्रणिपत्य च॥
पूजां वर्णोचितीं कृत्वा शुक्लाम्बर"र"रः स्वयम्। शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमाल्यानुलेपनः॥
दर्भासने समासीनो दर्भमुष्टिं प्रगृह्य च। प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः॥
ध्यात्वा देवञ्च देवीञ्च तद्विज्ञापनवर्त्मना। व्रतमेतत् करोमीति भवेत् संकल्प्य दीक्षितः॥
यावच्छरीरपातं वा द्वादशाब्दमथापि वा। तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासदादशकन्तु वा॥
तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा मासमेकमथापि वा। दिनद्वादशकं वाथ दिनषट्कमथापि वा॥
तदर्द्धं दिनमेकं वा व्रतसंकल्पनावधि। अग्निमाधाय विधिवद्विरजा होमकारणात्॥
हुत्वाज्येन समिद्भिश्च चरुणा च यथाक्रमम्। पूर्णाद्याः पुरतो भूयस्तत्तानां सुहृसुहृद्गुरुन्॥
जुहुयान्मूलमन्त्रेण तेनैव समिदादिभिः। तत्तान्येतानि मन्त्रैश्च शुध्यन्तामित्यनुस्मरन्॥
पञ्च भूतानि तन्मात्राः पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च। ज्ञानकर्म्मविभेदेन पञ्च पञ्च विभागगाः॥
त्वगादिधातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः। मनोबुद्धिरहंख्यातिर्गुणाः प्रकृतिपूरुषौ॥
रागो विद्याकला चैव नियतिः कालएव च। माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ॥
शक्तिश्च शिवतत्त्वञ्च तत्तानि क्रमशो विदुः।
मन्त्रैस्तु विरजैर्हुत्वा होमासौ विरजो भवेत्॥
अथ गोमयमादाय पिण्डीकृत्वाभिमन्त्र्य च। तस्यामौ तच्च संरक्ष्य दिने तस्मिन् हविष्य-भुक्॥
प्रभाते तु चतुर्दश्यां स्नात्वा सर्व्वं पुरोदितम्। दिने तस्मिन्नितागारः कालशेषं समापयेत्॥
प्रातःपर्व्वणि चाप्येवं कृत्वा होमावसानतः। उपसंहृत्य रुद्राग्निं गृह्णीयाद्धस्म यत्नतः॥
सतस्तु जटिलो मुण्डः शिखैकजट एव वा। भूत्वा स्नात्वा पुनर्वीतलक्ष्मलेन स्याद्दिगम्बरः॥
अन्यः काषायवसनश्चर्म्मचीराम्बरोऽथवा। एकाम्बरो वल्कली वा भवेद्दण्डी च मेखली॥
प्रक्षाल्य चरणौ पश्चाद्विराचम्यात्मनस्तनुम्। संकल्पीकृत्य तद्भस्म विरजानलमन्त्रवम्॥
व्यग्निरित्याभिमन्त्रैः षड्भिराथर्व्वणैः क्रमात्। विन्यस्याङ्गानि मूर्द्धादिचरणान्तञ्च संस्पृशेत्॥
ततस्तेन क्रमेणैव समुद्धृत्य च भस्मना। सर्व्वाङ्गोद्वलनं कुर्य्यात् प्रणवेन शिवेन वा॥
ततस्त्रिपुण्ड्रं रचरेत्त्रियायुषसमाक्षयम्। शिवभावं समागम्य शिवयोगं समाचरेत्॥
कुर्य्यात्त्रिसन्ध्यमप्येवमेतत् पाशुपतं व्रतम्। पूजनीयो महादेवो लिङ्गमूर्त्तिः सनातनः॥
पद्ममष्टदलं हैमं नवरत्नैरलङ्कृतम्। कर्णिकाकेसरोपेतमासनं परिकल्पयेत्॥
विभवे तदभावे तु रक्तं सितमथापि वा। पद्मं तस्याप्यभावे तु केवलं भावनामयम्॥
ततपद्मकर्णिकामध्ये स्नात्वा लिङ्गं कृतीयसम्। स्फाटिकं पीठिकोपेतं पूजयेद्धि ततःक्रमात्॥
प्रतिष्ठाप्य विधानेन तल्लिङ्गं स्नपनोधनम्। परिकल्प्यासनं मूर्त्तिं पञ्चवक्त्रप्रकारतः॥
पञ्चगव्यादिभिः पूर्य्यैर्यथाविभववित्तरैः। स्नापयेत् कलशैः पूर्णैः सहस्रादिषु सम्भवैः॥
गन्धद्रव्यैः सकर्पूरैश्चन्दनाद्यैः सकुङ्कुमैः। सवेदिकं समालिप्य लिङ्गं भूषणभूषितम्॥
बिल्वपत्रैश्च पद्मैश्च रक्तश्वेतैरुत्पलैः। नीलोत्पलैस्तथान्यैश्च पुष्पैस्तैस्तैः सुगन्धिभिः॥
पुष्पैश्च घृतपत्रैश्च चित्रैर्दूर्व्वादिभिः। समभ्यर्च्च्य यथालाभं महापूजाविधानतः॥
धूपं दीपं तथाचार्घ्यं नैवेद्यञ्च समादिशेत्। निवेदयित्वा विभवे कल्याणञ्च समाचरेत्॥
इष्टानि च विशिष्टानि न्यायेनोपार्जितानि च। सर्व्वद्रव्याणि देयानि व्रते तस्मिन् विशेषतः॥
श्रीपत्रोत्पलपद्मानां संख्या साङ्गसिकी मता। प्रत्येकमपरा संख्या घृतमष्टोत्तरं द्विजाः॥
तत्रापि च विशेषेण न त्यजेद्बिल्वपत्रकम्। हैममेकं परं प्राहुः पद्मं पद्मसहस्रतः॥
नीलोत्पलादिष्वप्येतत्समानं बिल्वपत्रके। पुष्पान्तरान्यनियमादृयथालाभं निवेदयेत्॥
अष्टाङ्गमर्घ्यमुत्कृष्टं धूपालेपौ विशेषतः। कृष्णागुरुमघोराख्ये वक्त्रे सद्यो मनःप्रियाम्॥
चन्दनं वामदेवाख्ये हरितालञ्च पौरुषे। ईशाने भस्मितं केचिदालेपनमितीदृशम्॥

न धूप इति मन्यन्ते धूपान्तरविधानतः ।
सितागुरुमघोराख्यं सुखे कृष्णागुरुं पुनः ॥
पौरुषे गुग्गुलुं सद्मे सौम्ये सौगन्धिकं सुखे ।
ईशानेऽपि उशीरादि दद्याद्रूपं विशेषतः ॥
घृतकैरामधुकर्पूरकपिलाघृतसंयुतम् ।
चन्दनागुरुकाष्ठाद्यं सामान्यं संप्रचक्षते ॥
कर्पूरवर्तिराज्याढ्या देया दीपावली ततः ।
अर्घ्यमाचमनं देयं प्रतिवक्त्रमतःपरम् ॥
प्रथमावरणे पूज्यौ क्रमाद्वीरभृगुवौ ।
ब्रह्माङ्गानि ततश्चैवं प्रथमावरणेऽर्चिते ॥
द्वितीयावरणे पूज्या विघ्नेशाद्यष्टचक्रवर्तिनः ।
तृतीयावरणे पूज्या भवाद्याश्चाष्टमूर्तयः ।
महादेवादयस्तत्र तथैकादशमूर्तयः ।
चतुर्थावरणे पूज्याः सर्व्व एव गणेश्वराः ॥
बहिरेव तु पञ्चम्यः पञ्चमावरणे क्रमात् ।
दश दिक्पतयः पूज्याः साक्षाः सानुचरास्तथा ॥
ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः सर्व्वेऽपि ज्योतिषाङ्गणाः ।
सर्व्वे देवाश्च देव्यश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि खेचराः ॥
पातालवासिनश्चार्च्या सर्व्वे मुनिगणा अपि ।
योगिनो मुख्यतः सर्व्वे पञ्चमे मातरस्तथा ॥
क्षेत्रपालश्च सगणः सर्व्वं चैतच्चराचरम् ।
यथावरणपूजान्ते सम्पूज्य परमेश्वरम् ॥
साङ्गं सयज्ञमं हुत्वं हविर्भक्ष्या निवेदयेत् ।
मुखवासादिकं दत्त्वा ताम्बूलं सोपदंशकम् ॥
अनुज्ञाप्य च भूयोऽपि नानापुष्पविभूषणैः ।
नीराजनान्ते विस्तीर्णं पूजाशेषं समापयेत् ॥
चन्दनाद्यानुलेपाद्यं गायनीयै समर्पयेत् ।
आर्द्धं नृपोचितं हुत्वं तत्सर्व्वमनुरूपतः ॥
कृत्वा च कारयित्वा च हुत्वा च प्रतिपूजनम् ।
स्तोत्रं जपोहनं जप्त्वा विद्यां पञ्चाक्षरीं जपेत् ॥
प्रदक्षिणां प्रणामञ्च कृत्वात्मानं समर्पयेत् ।
ततः पुरस्तादेवस्य गुरुविघ्नौ च पूजयेत् ॥
दत्त्वार्घ्यमथो पुष्पाणि देवमुद्वास्य लिङ्गतः ।
अस्त्रमन्त्राग्निं संस्तुत्य उद्वास्य च तमद्भुतं ॥
प्रत्यहं जप इत्येवं कुर्य्यात्सर्व्वं पुरोदितम् ।
ततस्तत्साम्बुजं लिङ्गं सर्व्वोपकरणान्वितम् ॥
समर्पयेत् स्वगुरवे स्थापयेद् वा शिवालये ।
संपूज्य च गुरूनन्यान् व्रतिनश्च विशेषतः ॥
भक्तान् द्विजांश्च प्रक्षुद्दीनानाथांश्च तोषयेत् ।
स्वयं चानश्नताप्रायः फलमूलाग्नयोऽथवा ॥
पयोव्रती वा भिक्षाग्नी भवेदेकाग्नकस्तथा ।
नक्तं युक्ताग्नयो नित्यं भूशय्यानिरतः शुचिः ॥
भस्मशायी त्रयी शायी चीराजिनशयोऽथवा ।
ब्रह्मचर्य्यरतो नित्यं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
अर्कवारे तथार्द्रायां पञ्चदश्यां च पर्व्वयोः ।
अष्टम्यां च चतुर्द्दश्यां प्रक्तस्नपवसेदपि ॥
पाषण्डपतितोदक्यासूतिकान्त्यजपूर्व्वकान् ।
वर्ज्जयेत्सर्व्वयत्नेन मनसा कर्म्मणा गिरा ॥
क्षमादानदयासत्याहिंसाशीलः सदा भवेत् ।
सन्तुष्टश्च प्रशान्तश्च तपोध्यानरतः सदा ॥
कुर्य्यात्त्रिषवणस्नानं भस्मस्नानमथापि वा ।
पूजां वैशेषिकीञ्चैव मनसा कर्म्मणा गिरा ॥
बहुनात्र किमुक्तेन नाचरेदग्निवं व्रती ।
प्रमादात्तु तथाचारे निरूप्य गुरुलाघवम् ॥
उचितां निष्कृतिं कुर्य्यात् पूजाहोमजपादिभिः ।
आसमाप्तेर्व्रतस्यैवमाचरेन्न प्रमादतः ॥
गोदानञ्च वृषोत्सर्गं कुर्य्यात् पूर्णा जपं सदा ।
सामान्यमेतत् कथितं व्रतस्यास्य समासतः ॥
प्रतिमासं विशेषञ्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
वैशाखे वज्रलिङ्गन्तु ज्येष्ठे मारकतं शुभम् ॥
आषाढे मौक्तिकं विद्याच्छ्रावणे नीलनिर्म्मितम् ।
मासे भाद्रपदे चैव पद्मरागमयं परम् ॥
आश्वयुज्याञ्च विधिवद्गोमेदकमयं शुभम् ।
कार्त्तिक्यां वै इमं लिङ्गं वैदूर्य्यं मार्गशीर्षके ॥
पुष्यरागमयं पौषे माघे द्युमणिजं तथा ।
फाल्गुन्यां चन्द्रकान्तोत्थं चैत्रे तद्वत्ययोऽथवा ॥
सर्व्वमासेषु रत्नानामलाभे हैममेव वा ।
हैमाभावे राजतं वा ताम्रं शैलजमेव वा ॥
दारुजं वा यथालाभं स्फाटिकं चाप्यदेव वा ।
सर्व्वगन्धमयं वाथ लिङ्गं कुर्य्याद्यथारुचि ॥
व्रतावसानसमये समाचरितनैत्यकः ।
कृत्वा वैशेषिकीं पूजां हुत्वा चैव यथा पुरा ॥
संपूज्य च सदाचार्य्यं व्रतिनश्च विशेषतः ।
दैशिकेनाभ्यनुज्ञातः प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥
दर्भासनो दर्भपाणिः प्राणापानौ नियम्य च ।
क्षिप्त्वा प्रक्षिप्तो मूलं ध्यात्वा ग्राम्बं त्रियम्बकम् ॥
अनुज्ञाप्य यथापूर्व्वं नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ।
समुत्सृजामि भगवन् ! व्रतमेतत्त्वदाज्ञया ॥
इत्युक्त्वा लिङ्गमूलन्तु दर्भानुत्तरतस्त्यजेत् ।
ततो दण्डजटाचीरमेखलाद्यपि चोत्सृजेत् ॥
पुनराचम्य विधिवत् पश्चाच्चरुमदीरयेत् ।
यः कृत्वात्मक्रियादीक्षामादेहान्तमनाकुलः ॥
व्रतमेतत् प्रकुर्वीत स तु वै नैष्ठिकः स्मृतः ।
सोऽत्याश्रमी च विज्ञेयो महापाशुपतस्तथा ॥
स एवं तपसां श्रेष्ठः स एव च महाव्रती ।
न तेन सदृशः कश्चित् कृतकृत्यो सुसत्तमः ॥
यतिर्यो नैष्ठिको ज्ञातस्तमाहुर्नैष्ठिकोत्तमम् ।
योऽनश्रद्दादग्राह्यं वा व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
सोऽपि नैष्ठिकतुल्यः स्यात्तीव्रव्रतसमन्वयात् ।
इत्युक्त्वा यश्चरेदेतद्व्रतं व्रतपरायणः ॥
द्वित्र्येकदिवसं वापि स च कश्चन नैष्ठिकः ।
कृत्यमित्येव निष्कामो यश्चरेद् व्रतसत्तमम् ॥
शिवार्पितात्मा सततं न तेन सदृशः क्वचित् ।
भस्मच्छन्नो द्विजो विद्वान् महापातकसम्भवैः ॥
पापैर्विमुच्यते सद्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्य्यं तद्भस्म परिकीर्त्तितम् ॥
तस्मात्सर्व्वेषु कालेषु धीर्य्यवान् भस्मसंयुतः ।
भस्मनिष्ठस्य दह्यन्ते दोषा भस्माग्निसङ्गमात् ॥
भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ।
भस्मना दिग्धसर्व्वाङ्गो भस्मदीप्तत्रिपुण्डकः ॥
भस्मशायी च पुरुषो भस्मकल्मषभक्षणात् ।
भूतिर्भूतिकरी पुंसां रक्षा रक्षाकरी परम् ॥
किमन्यदिह वक्तव्यं भस्ममाहात्म्यकारणम् ।
व्रती च भस्मना स्नातः स्वयं देवो महेश्वरः ॥
परमात्मा च शैवानां भस्मैतत्परमेश्वरम् ।
धौम्यायुजस्य तपसि त्र्यापदो यन्निवारिताः ॥
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ।
धनवद्भस्म संगृह्य भस्मस्नानरतो भवेत् ॥"

इति श्रीशिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व्वभागे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ * ॥)

पाशुपतास्त्रं, क्ली, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि अस्त्रम् ।) पशुपतेः शूलास्त्रम् । तस्य स्वरूपं यथा,—

"गजाननोऽपि सञ्चिन्त्य यत्तत् पाशुपतं परम् ।
महारूपं महाकायं युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥
पञ्चवक्त्रं महाघोरं दशबाहुं त्रिलोचनम् ।
सौम्यं घोरं सुघोरास्यरूपैश्च भयोत्कटम् ॥
जटाभारेण्डुगङ्गाद्यधियमाणं शिवाङ्गजम् ।
वेणुवीणाशङ्खघण्टं डमरुकारावसंकुलम् ॥
शिवारावं भयात्रासि गृध्रवायसवेष्टितम् ।
उल्काद्यज्वलज्ज्वालं गोनागृक्षतभूषणम् ॥
ललल्लेखलनागेन्द्रं गजचर्म्माम्बरावृतम् ।
केकरं तर्ज्जमानन्तु शूलखट्वाङ्गधारिणम् ॥
ग्रसमानं समस्तं चैलोक्यं सचराचरम् ।
पुरतो विघ्ननाशस्य लेलिहानं व्यवस्थितम् ॥"

इति देवीपुराणम् ॥

पाशुपाल्यं, क्ली, (पशुपालस्य भावः कर्म्म वा । पशुपाल + ष्यञ् ।) वैश्यवृत्तिः । पशून् गोमहिष्यादीन् पालयति पशुपालः ष्ठात् षण् । पशुपालस्य भावः कर्म्म वा इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययनिष्पन्नम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २८ । ६ ।
"दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि विधेव सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यञ्च कृषिश्चैवास्य जीविका ॥")

पाशात्यः, त्रि, (पश्चात् + "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।" ४ । २ । ६८ । इति त्यक् ।) पश्चाद्भवः । (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ६६ ।
"पाश्चात्यं यामिनीयामं ध्यानमेवान्वपद्यत ।
स्नात्वा प्रातः क्रियाः कृत्वा पुनरास्ते समाहितः ॥")

पश्चिमदेशजातः । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२१ । ११ ।
"स विजित्य गृहीत्वा च भूपतीन् राजसत्तमः ।
प्राच्यानुदीच्यान् पाश्चात्यान् दाक्षिणात्यानकालयत् ॥")

पाश्चात्याकरसम्भवं, क्ली, (पाश्चात्ये पश्चिमदिग्भवे आकरे सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) साम्भरोलवणम् । तत्पर्य्यायः । रोमकम् २ रामलवणम् ३ । इति रत्नमाला ॥

पाश्या, स्त्री, (पाशानां समूहः । पाश + "पाशादिभ्यो यः ।" ४ । २ । ६६ । इति यः ।) पाशसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥

पाषकः, पुं, (पषति क्षपातीव चरणौ । पष बन्धे + ण्वुल् ।) पादाभरणविशेषः । पाउली इति भाषा ॥ यथा,—
"रूपपाषकषट्केच विराजितपदाङ्कुलैः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥

पाषण्डः, पुं, (पापं सनोति दर्शनसंसर्गादिना ददातीति। षण अ दाने + अमन्तात् डः। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा, पाति रक्षति दुष्कृतेभ्य इति। पा + क्विप्। पा वेदधर्म्मस्तं षण्डयति खण्डयतीति। यदुक्तम्।
"पालनाच्च त्रयीधर्म्मः पाषण्डेन निगद्यते।
तं ष(ख)ण्डयन्ति ते यस्मात् पाषण्डास्तेन हेतुना॥
नानाव्रतधरा नानावेषाः पाषण्डिनो मताः॥")
वेदविरुद्धाचारवान् सर्व्ववर्णचिह्नधारी। बौद्धजैनकादिः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। सर्व्वलिङ्गी २। इत्यमरः।२।७।४५॥ कौलिकः ३ पाषण्डिकः ४। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ पाषण्डादिसम्भाषणे दोषो यथा,—
"तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरालापं सपरिग्रहं त्यजेत्।
विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः॥
क्रियाहानिर्भवेद्यस्य मासमेकं प्रजायते।
तस्यावलोकनात् सूर्य्यं पश्येत मतिमान् नरः॥
किं पुनर्य्यैस्तु सन्त्यक्ता त्रयी सर्व्वात्मना द्विज!।
पाषण्डभोजिभिः पापैर्व्वेदवादविरोधिभिः॥
पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैड़ालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्॥
दूरापास्तस्तु संसर्गः सहास्या वापि यापिभिः।
पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिवर्ज्जयेत्॥
एते नग्नास्तवाख्याता दृष्ट्या आह्लोपघातकाः।
येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति॥
एते पाषण्डिनामानो म्लेच्छान्न आलपेद्बुधः।
पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दर्शनेऽधवम्॥
पुंसां जटाधरणमौण्ड्यवतां वृथैव
मोघाग्निनामखिलपूतचिराजितानाम्।
लोयप्रदानपिलपिण्डबहिष्कृतानां
सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः॥ * ॥
पाषण्डादीनां लक्षणं यथा,—
"भ्रष्टः स्वधर्म्मात् पाषण्डो विकर्म्मस्थो निगद्यते।
यस्य धर्म्मध्वजो नित्यं तुरङ्गस्य इवोत्थितः॥
प्रच्छन्नानि च पापानि वैड़ालं नाम तद्व्रतम्॥
तद्वान् वैड़ालव्रतिकः॥
प्रियं यक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम्।
यत्तापराधचेष्टस्य शठोऽयं कथितो बुधैः॥
सद्दम्भहेतुभिर्यः सत्कर्म्मसु सचेतुकः।
अवैगर्हितनैहतिकः स्वार्थसाधनतत्परः॥
शठो मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः॥" इति।
एतद्टीकायां स्वामी॥ * ॥ अपि च।
सदाशिव उवाच।
"येऽन्यदेवं परत्वेन पठन्त्यज्ञानमोहिताः।
नारायणाच्चगृह्णन्ति ते वै पाषण्डिनस्तथा॥
कपालभस्मास्थिधरा ये ह्यवैदिकलिङ्गिनः।
ऋते वनाश्रमाश्च जटावल्कलधारिणः।
अवैदिकक्रियोपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा॥
शङ्खचक्रोर्द्धपुण्ड्रादिचिह्नैः प्रियतमैर्हरेः।
रहिता ये द्विजा देवि! ते वै पाषण्डिनो मताः॥
श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारं यस्तु नाचरति द्विजः।
स पाषण्डीति विज्ञेयः सर्व्वलोकेषु गर्हितः॥
समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मादयोदेवतम्॥
उद्दिश्य देवतान्येव जुहोति च ददाति च।
स पाषण्डीति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्म्मसु॥
स्वातन्त्र्यात् क्रियते येस्तु कर्म्म वेदोदितं महत्।
विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाषण्डिनः स्मृताः॥
यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः।
समत्वेनैव वीक्षेत स पाषण्डी भवेत् सदा॥
उमास्था क्रियते येस्तु मनोवाक्कायकर्म्मभिः।
वासुदेवं न जानाति स पाषण्डी भवेद् द्विजः॥
हरेर्नामैकमन्त्राभ्यां लोकाः सर्व्वेऽधिकारिणः।
यदि वर्णाश्रमाचारा ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः॥
वर्णानां गुरवो नित्यं द्विजे यज्ञोपवीतवान्।
भगवद्भक्तिरहिता वेणावादिविनिन्दकाः॥
रजस्तमोमया जीवहिंसका जीवभक्षकाः।
असत्प्रतिग्रहरता देवला ग्रामयाजकाः॥
भ्रष्टाचारास्तथा व्रात्या नानाविद्युधपूजकाः।
देवतोच्छिष्टभोजादिभोजिनः शूद्रवत्क्रियाः॥
विविधामत्कर्म्मरता भक्ष्याद्यविचारिणः।
लोभमोहमदक्रोधकामाहङ्कारिणः सदा॥
एवंविधाः पारदारिकाद्या येऽत्र शुभानने!।
अन्येषां का कथा तत्र पाषण्डा ब्राह्मणाः स्मृताः॥
वर्णाश्रमाचारा ये मर्त्याः स्वस्वधर्म्मविवर्ज्जिताः।
ते वै पाषण्डिनो देवि! नारायणबहिर्मुखाः॥
सर्व्वाग्निनो द्विजा येऽपि सर्व्वक्रियासु तथा।
षड्वेदाचाररहितास्ते वै पाषण्डिनो मताः॥
ये वसद्भक्ष्यपानादिरता लोकाः निरन्तरम्।
प्रिये! पाषण्डिनो ज्ञेया इह ते नात्र संशयः॥
विष्णुवेणावगोभूमिदेवादिषु विशेषतः।
अत्यन्ततुलसीतीर्थशैवादिषु महागुरौ॥
लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने!।
स्मृताः पाषण्डिनस्तेऽपि ये न सेवापरायणाः॥
रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षस्फाटिकाक्षादिधारिणः।
जटिला भस्मलिप्ताङ्गास्ते वै पाषण्डिनः प्रिये!॥
असिलौही मसीजीवी धावकः पाचकस्तथा।
एते पाषण्डिनो विप्रा मादकद्रव्यभोजिनः॥
देवि! काणादयो भक्ता अनन्यशरणास्तु ये।
पाषण्डसङ्गं न कुर्य्युस्तद्गेहे पानभोजने॥
यदि देववशाल्लोभान्मोहात्तस्यान्नभोजनम्।
तत्स्पर्शजलपानञ्च चक्रुस्तत्सङ्गमादिकम्॥
तत्पानभोजनालापसङ्गालिङ्गनतोऽचिरात्।
पाषण्डिनो वैष्णवाः स्युरन्येषामपि का कथा॥
किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा ये ह्यवैष्णवाः।
असदाचरणात्ते स्युस्तदा पाषण्डिनः स्मृताः॥
एतद्भोजनपानादिकर्म्मभिर्वैष्णवा जनाः।
पाषण्डिनस्तथा स्युर्व्वै जटाभस्मादिधारिणः॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे पाषण्डाचरणं नाम ४२ अः॥
तस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"त्यज पाषण्डसंसर्गं सङ्गं भज सतां सदा।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च मोहञ्च मदमत्सरौ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः॥ * ॥
तस्य राज्ञाहिष्कर्त्तव्यता यथा,—
"कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च मानवान्।
विकर्म्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्व्वासयेत् पुरात्॥
एते राष्ट्रे वर्त्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः।
विकर्म्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः॥"
इति मानवे ९ अध्यायः।
अपि च।
"आक्षुद्रांश्च नरानुग्रान् दृष्टार्थानश्वभाषिणः।
पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रेषु योजयेत्॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥
पाषण्डकः, पुं, (पाषण्ड एव। स्वार्थे कन्।) पाषण्डः। इति शब्दरत्नावली॥
पाषण्डी, [न्] पुं, (पां त्रयीधर्म्मं षण्डयतीति। पा + षण्ड + णिनिः।) पाषण्डः। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः। ४। ३०।
"पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैड़ालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्॥")
पाषाणः, पुं, (पषति पीड़यत्यनेनेति। पष पीड़ने + बाहुलकात् आनच्। "पषेर्णिच्च।" २। ६०। इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या स च णित्।) प्रस्तरः। तत्पर्य्यायः। शावः २ उपलः ३ अश्मा ४ शिला ५ दृषत् ६। इत्यमरः। २।३।४॥ दृषत् ७। इति भरतः॥ प्रस्तरः ८ पारावुकः ९ पारटीटः १० श्मशरः ११ काचकः १२। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। ४। २१। ५४।
"गतेऽथ नारदे कंसः समाकृष्याथ बालकम्।
पाषाणे पोथयामास सुखं प्राप च मन्दधीः॥"
पाषाणादिनिर्म्मितत्वात् देवताप्रतिमादि। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३८६।
"पूजां विना प्रतिष्ठा नास्ति न मन्त्रं विना प्रतिष्ठा च।
तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्व्वाणपाषाणम्॥")
पाषाणगर्द्दभः, पुं, हनुसन्धिलक्षणदुरारोगविशेषः। तल्लक्षणमाह।
"वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः।
स्थिरो मन्दरुजः श्लक्ष्णो ज्ञेयः पाषाणगर्द्दभः॥"
स्थिरः कठिनः॥ * ॥ तच्चिकित्सा यथा,—
"पाषाणगर्द्दभं पूर्व्वं स्वेदयेत् कुशलो भिषक्।
ततः पनसिकापोतैः कल्कैरेरण्डसम्भवैः॥
वातश्लेष्मिकशोथघ्नैः कल्कैरन्यैश्च लेपयेत्।
परिपाकगतं भिन्द्यात् व्रणवत्तमुपाचरेत्॥
जलौकाभिर्हृते रक्ते न शाम्यति विनौषधम्।
एतत्स्थलेषु बहुशः प्रोक्षितं लिखितं ततः॥"
इति भावप्रकाशः॥
पाषाणचतुर्द्दशी, स्त्री, (पाषाणसाध्या पाषाणवत्पिष्टकभोजनसाध्या चतुर्द्दशी।) कृष्णकरावीरस्थरविशुक्लपक्षीयचतुर्द्दशी। यथा, भविष्ये।

"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी ।
तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥
पाषाणभोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोजनैः ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाषाणदारकः, पुं, (दारयति विदारयतीति । दृ + णिच् + ण्वुल् । पाषाणस्य दारकः ।) टङ्कः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८३ ॥

पाषाणदारणः, पुं, (दारयतीति । दृ + णिच् + ल्युः । पाषाणस्य दारणो विदारकः ।) टङ्कः । इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥

पाषाणभेदनः, पुं, (पाषाणं अश्मरीं भिनत्तीति । भिद् + ल्युः ।) वृक्षविशेषः । हाडजुड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अश्मघ्नः २ शिलाभेदः ३ अश्मभेदकः ४ श्वेता ५ उपलभेदी ६ पलभित् ७ शिलगर्भजः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । मेहनद्दाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीनाशित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"पाषाणभेदकोऽश्मघ्नो गिरिभिद्विन्नयोजनी ।
अश्मभेदो हिमस्तिक्तः कषायो वस्तिशोधनः ॥
भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्मकृद्व्रणः ।
योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहाशूलव्रणानि च ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणभेदी, [न्] पुं, (पाषाणं अश्मरीं भिनत्तीति । भिद् + णिनिः ।) वृक्षविशेषः । पाथरचुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अश्मभेदः २ शिलाभेदः ३ अश्मभित् ४ । इति रत्नमाला ॥ (अश्मभेदशब्दे ज्ञातव्यमस्य विवरणम् ॥)

पाषाणी, स्त्री, (पाषाण + अल्पार्थे ङीष् ।) क्षुद्रपाषाणः । स तु परिमापकविशेषः । वाट्खारा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पृषाकरा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाहानः, पुं, (पाति रक्षति दुष्कृतेभ्य इति । पा + किप् । पां त्रयीधर्म्मं हन्ति गच्छतीति । हन् गतौ + डः । पाहं ब्रह्माणं अनतीति । अन् ।) ब्रह्मदारुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पि, ग्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परस्मैं-अनिट् ।) ग्र, पियति । इति दुर्गादासः ॥

पिकः, पुं, (अपि कायति शब्दायते इति । अपि + कै + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । अपेरकारलोपः ।) कोकिलः । इत्यमरः ॥ २ । ५ । १६ । (यथा,—
"पिक ! विधुस्तव हन्ति समं तमस्त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः ।
इति तयोरनिशं हि विरोधिता कथमहो समता मम तापने ॥"
इत्युद्भटः ॥)

पिकप्रिया, स्त्री, (पिकानां प्रिया ।) मधूलम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकबन्धुः, पुं, (पिकानां बन्धुरिव ।) आम्रवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिकरागः, पुं, (पिकानां रागोऽनुरागो यत्र ।) आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकवल्लभः, पुं, (पिकानां वल्लभः ।) आम्रवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाश्चास्य आम्रशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

पिकाक्षः, पुं, (पिकस्य अक्षि लोचनं तद्वत् वर्णो यस्य । समासे षच् ।) रोचनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकाङ्गः, पुं, (पिकस्याङ्गमिव अङ्गं यस्य ।) पक्षिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकानन्दः, पुं, (पिकानामानन्दो यस्मिन् ।) वसन्तकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकी, स्त्री, (पिक + स्त्रियां ङीष् ।) कोकिला । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकेक्षणा, स्त्री, (पिकस्य ईक्षणं लोचनं तद्वत् वर्णो यस्याः ।) कोकिलाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोकिलचक्षुस्तुल्याक्षयुक्ता च ॥

पिक्कः, पुं, (पिक् इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । कै + कः । पिक इव कायतीति । पृषोदरादित्वात् साधुरित्येके ।) हस्तिशावकः । इति शब्दमाला ॥

पिङ्गं, क्ली, (पिञ्जतीति । पिञ्जि वर्णे + अच् । न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् ।) बालकः । इति मेदिनी । गे, १२ ॥ हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गः, पुं, (पिञ्जि वर्णे + अच् । कुत्वञ्च ।) पिङ्गलवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३२ ।
"पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥")
मृगकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गकपिप्पा, स्त्री, (पिङ्गा कपिप्पा च । वर्णो वर्णेनेति समासः ।) तैलपायिका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०३ ॥

पिङ्गचक्षुः, [स्] पुं, (पिङ्गे चक्षुषी यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पिङ्गजटः, पुं, (पिङ्गा पिङ्गलवर्णा जटा यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११३ ॥

पिङ्गलं, क्ली, (पिङ्गं लातीति । ला + कः ।) रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः, पुं, (पिङ्गो वर्णोऽस्यास्तीति । पिङ्ग + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) नीलपीतमिश्रितवर्णः । तत्पर्य्यायः । कङ्कारः २ कपिलः ३ पिङ्गः ४ पिङ्गाक्षः ५ कद्रुः ६ । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ केचित् द्वयं द्वयं पर्य्यायमाहुः । अत्र नीलपीतः कपिलः । रोचनाभः पिङ्गाक्षः । कनकपिङ्गलः कद्रुः । इति भूरिप्रयोगः ॥
"पिङ्गाक्षो रोचना पाण्डुः कद्रुः कनकपिङ्गलः ॥"
इति नाममाला ॥
"पिङ्गदीपशिखाभः स्यात् पिङ्गाक्षः पद्मभूलिवत् ।
पीतनीलहरिद्वर्णः कङ्कारस्तृणवह्निवत् ॥
अयस्तद्विवर्णः पीताङ्गः कपिलो रोचनाच्छविः ॥
इत्यत्र भेदोऽपि दृश्यते । अल्पभेदत्वादिहासौ नाद्रियतः ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ नागभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

"निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥")
रुद्रः । चक्षुःसुपारिपार्श्विकः । निधिभेदः । कपिः । अग्निः । इति मेदिनी । ले, ११३ ॥ मुनिविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ५३ । ६ ।
"ब्रह्मा भवन् साङ्गरवो अध्वर्युश्चापि पिङ्गलः ॥")
नकुलः । स्थावरविषविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६५ ॥ शुद्धोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यक्षविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २६० । ५१ ।
"पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥"
पर्व्वतविशेषः । इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥)
प्रभवादिषष्टिवर्षाणामन्तर्गतेकपञ्चाशत्तमवर्षः । यथा,
"देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्माक्षि । दुर्भिक्षं नर्म्मदातटे ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
पिङ्गलाचार्य्यकृतच्छन्दोग्रन्थविशेषः । यथा,—
" जो विविहमत्तसायरपारं पत्तो विविमलमइ
हेलम् ।
पढमं भासतरण्डो नाओसो पिङ्गलो जयइ ॥"
अस्य व्याख्या ।
"अथ छन्दःशास्त्रकर्त्तुः पिङ्गलाचार्य्यस्य स्तुतिरूपं मङ्गलं निर्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्तये ग्रन्थकृत् करोति। विविधा नानाप्रकारकविन्यासविशिष्टा मात्रा यत्र तद्विविधमात्रं छन्दःकदम्बं तदेवं सागरः अतिदुर्गमत्वात् भाषा एव तरण्डा नौर्यस्य । प्राकृते इच्छता तेन भाषयैव छन्दःग्रन्थसूत्रवानित्यवगम्यते । केचित्तु लघुगुरुरूपा या विविधा मात्रा सैव सागरः तत्पारं प्राप्तः अपिरवधारणे । विमलया मत्या हेला यत्र तद्यथा स्यात् निर्म्मलबुद्ध्या हेलयैव पारं गत इत्यर्थः । प्रथममित्यनेन छन्दःशास्त्रस्य प्रथमप्रणेतायमित्यवगम्यते । अर्थान्तरमप्यनेनैव व्यज्यते यो विविधमात्राभिः सागरपारं प्राप्तः वि: पक्षी अर्थात्गरुड़ः तस्य विमलमतौ हेला यत्र तत् यथा स्यात् भाषा अनुनयवाक् सैव नौर्यस्य ईदृशो नागो जयति । एवं हि श्रूयते भोक्तुमुद्यतं गरुड़ं दृष्ट्वा सर्व्वौषधं सविनयं तमुवाच भो गरुड़ ममेदं कौशलं पश्य यदेकवारलिखितं मया लिख्यते सदा मां भक्ष इत्युक्त्वा सागरतीरं षड्विंशत्यक्षरपर्य्यन्तं प्रस्तारं प्रदर्श्य सस्त्रं प्रविवेश गरुड़ोऽपि वचनां गुरुत्वेन तच्च मत्वा तद्देशादिरराम एतादृशं बुद्धिगौरवं यस्य अनयैव जयति उत्कर्षेण वर्त्तते तं प्रति प्रणतोऽस्मीति व्यज्यते अथवा गाथायां भगणोपन्यासो मङ्गलार्थः प्रथमं भट्टोदात्तीनयोर्भगणऽगणथोर्योगोऽनुचितोऽपि कथमित्यवहितैर्भाव्यम् ।" इति पिङ्गलग्रन्थस्तट्टीका च ॥
पिङ्गललोहं, क्ली, (पिङ्गलं लोहमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) पित्तलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिङ्गला, स्त्री, (पिङ्गल + टाप् ।) वामनाख्यदक्षिणदिग्गजस्य स्त्री । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ कुमुदस्य करिणी । वेश्याविशेषः । इति मेदिनी । ले, ११३ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—

"पिङ्गला नाम वेश्यासीद्विदेहनगरे पुरा ।
तस्या मे ब्रुवतं किञ्चिन्निबोध नृपनन्दन ! ॥
सा स्वैरिण्येकदा कान्तं सङ्केत उपनेष्यती ।
अभूत् काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥
मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान् पुरुषर्षभ ! ।
तान् शुल्कदान् वित्तवतः कान्तान् मेनेऽर्थ-
कामुकः ॥
आगतेष्वपयातेषु सा सङ्केतोपजीविनी ।
अपत्न्यो वित्तवान् कोऽपि मामुपैष्यति भूरिदः ॥
एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा दीर्घवलम्बिनी ।
निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥
तस्या वित्ताशया शुष्यद्वक्त्राया दीनचेतसः ।
निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥
तस्या निष्क्रिञ्चित्ताया गीतं शृण्वा यथा मम ॥
निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ।
नह्यङ्गाजातनिर्वेदो देहबन्धं जिहासति ॥

पिङ्गलोवाच ।

अहो मे मोहविततिं पश्यतां विजितात्मनः ।
या कान्तादसतः कामं कामये येन वालिशा ॥
सन्तं समीप रमणं रतिप्रदं
वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ।
अकामदं दुःखभयाधिशोक-
मोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ॥
अहो मयात्मा परितापितो वृथा
सात्वृत्तिवृत्तयातिविगर्ह्य वार्तया ।
स्त्रैणान्नराद्यार्थलवोऽनुशोच्यात्
क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छतः ॥
यदस्थिभिर्निर्मितवंशयष्टय-
स्त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ।
क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्-
विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति कान्या ॥
विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः ।
यान्यमिच्छत्यसत्यस्मादात्मदात् काममच्युतात् ॥
सुहृत् प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं प्रियोरिणाम् ।
तं विक्रीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥
कियत् प्रियं ते भजतां कामा ये कामदा नराः ।
आद्यन्तवन्तो भार्यायाः देवा वा कालविदूनाः ।
नमस्ये भगवान् प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ।
निर्वेदोऽयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः ॥
मेवं स्युर्मन्दभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः ।
येनानुबन्धं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ॥
तन्नोपक्लृप्तमादाय शिरसा ग्राम्यसङ्गताः ।
त्यक्ता दुराशाः शरणं व्रजामि तमधीश्वरम् ॥
मनुष्य आदृत्यतदयालाभेन ओवती ।
विहरामुयमेवाहमात्मना रमणेन वै ॥
संसारकूप पतितं विषयैर्मुषितेक्षणम् ।
ग्रस्तं कालाहिनात्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ॥
आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाखिलात् ।
अप्रमत्त इदं पश्येद्ग्रस्तं कालाहिना जगत् ॥

श्रीब्राह्मण उवाच ।

एवं व्यवसितमतिर्दुराशां कान्तसंज्ञिताम् ।
छित्त्वोपशममास्थाय प्रत्यगात्मन्यवेशत सा ॥
आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
यथा संछिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥"

इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे श्रीभगवदुद्धव-संवादे अष्टमेऽध्याये ।२२—४३ ॥ * ॥

कर्णिका । नाड़ीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पक्षिभेदः । राजनीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रिंशुपादपः । इति रत्नमाला ॥ * ॥

अथ पिङ्गलादिनाड़ीनिरूपणम् ।

"दक्षिणांशुः स्मृतः सूर्य्यो वामभागो निशाकरः ।
नाड़ीद्वयं विदस्तासु सुषुम्णा सूर्य्यचन्द्रमाः ॥
इड़ा वामे तनोर्भागे सुषुम्णा पिङ्गला परे ।
मध्या तास्वपि नाड़ी स्यादग्नीषोमात्मरूपिणी ॥"
"अर्चता वामयुक्काधःस्था धनुश्चक्रा वामनासा-
पर्य्यन्तं गता एवं पिङ्गला दक्षिणाङ्गाधःस्था
धनुश्चक्रा दक्षिणनासान्तं गता पृष्ठवंशाश्रिता
सुषुम्णा इत्यर्थः ।" इति सारदातिलकम् ॥
"नाड़ीनां संवहो देवि ! कक्षयोनिः खगाण्डवत् ।
तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥"
कक्षस्य पक्षस्य योनिरुत्पत्तिस्थानं प्रालूकामिति यावत् ।
"प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्तत्र दश स्मृताः ।
इड़ा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च त्रयोयिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनी च दश स्मृताः ॥
एवं नाड़ीमयं चक्रं विज्ञेयं शास्त्रतत्त्वतः ।
इड़ायाः पिङ्गलायाश्च मध्ये या सा सुषुम्-
णिका ॥
इयञ्च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ।
रजोगुणा च वज्राख्या चित्रिणी सत्त्वसंयुता ॥
तमोगुणा ब्रह्मनाड़ी कार्य्यभेदक्रमेण च ॥"

इति शिवोत्तरतन्त्रे प्रथमपटलः ॥

इड़ापिङ्गलयोः स्वरूपं यथा, —

"इड़ा च शुक्लचन्द्राभा तस्या वामे व्यवस्थिता ।
पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ॥"

इति योगार्णवः ॥

"इड़ायां संस्थितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः ॥"

इति तन्त्रान्तरम् ॥

पिङ्गलिका, स्त्री, (पिङ्गलो वर्णोऽस्त्यस्या इति । पिङ्गल + ठन् ।) बलाका । इति जटाधरः ॥ (कीटविशेषः । यथा, सुश्रुते । ५ । ८ ।
"मक्षिका: काम्बारिका क्षुद्रा पिङ्गलिका मधुलिका कापायी म्यालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः ॥")

पिङ्गसारः, पुं, (पिङ्गमेव सारो यस्य ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरितालशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

पिङ्गस्फटिकः, पुं, (पिङ्गः पिङ्गलवर्णः स्फटिकः इति नित्यकर्मधारयः ।) गोमेदमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गा, स्त्री, (पिङ्गो वर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् टाप् च ।) गोरोचना । हिङ्गुः । नासिका ।
चण्डिका । इति मेदिनी । ने, ११ ॥ हरिद्रा इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेश्यारोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वनामख्याता तपस्विनी । अस्या आश्रमस्तु तीर्थस्थानत्वेन प्रसिद्धः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ५५ ।
"पिङ्गातीर्थं उपस्पृश्य ब्रह्मचारी नराधिप ! ।
कपिलानां नरव्याघ्र ! शतस्य फलमश्नुते ॥"
तथा च तत्रैव । १३ । २५ । ५३ ।
"उत्तानक उपस्पृश्य आर्ष्टिषेणस्य चाश्रमे ।
पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥")

पिङ्गालः, पुं, (पिङ्गं अक्षि यस्य । घच् समासे ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुम्भीरः । पिङ्गचक्षुःशब्ददर्शनात् ॥ दीर्घपुच्छखगविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १ । २१ ।
"पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुमुखस्तथा ।
दीर्घपुत्राः खगश्रेष्ठास्तत्त्वज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः ॥"
पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, तत्रैव । ६६ । ४५ ।
"नमस्तेऽनल ! पिङ्गाक्ष ! नमस्तेऽस्तु हुताशन ! ॥")

पिङ्गाक्षः, पुं, (पिङ्गं वर्णमश्नुते इति । अश + अच् ।) पक्षोपलः । मत्स्यभेदः । पाङ्काश इति भाषा ॥ नात्यस्वर्ग, क्ली । इति मेदिनी । क्षे, २५ ॥

पिङ्गाक्षी, स्त्री, (पिङ्गं वर्णमश्नुते इति । अश + अच् । स्त्रियां ङीष् ।) नीलिका । इति मेदिनी । क्षे, २५ ॥

पिङ्गास्यः, पुं, (पिङ्गमास्यं वदनं यस्य ।) पिङ्गाक्षमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिङ्गी, स्त्री, (पिङ्गो वर्णोऽस्त्यस्या इति । अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) ग्रन्थिपर्णः । इति मेदिनी । गे, १२ ॥

पिङ्गेक्षणः, पुं, (पिङ्गानि पिङ्गलवर्णानि ईक्षणानि यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥ (कुम्भीरः । पिङ्गचक्षुःशब्ददर्शनात् ॥ पिङ्गलनेत्रे, त्रि ॥)

पिचण्डः, पुं, (अपिचण्डतेऽनेनेति । अपि + चडि कोपे + घञ् । अपेरलोपः ।) पशोरवयवः । उदरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥

पिचण्डिलः, त्रि, (अतिशयितं पिचण्डसुदरमस्य । पिचण्ड + तुन्दादित्वात् इलच् ।) तुन्दिलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२४ ॥ (यथा, काशीखण्डे । ८७ । १२२ ।
"स्वाहाकारैर्वषट्कारैः सुरा जाता: पिचण्डिलाः ।
रचिता गिरयस्तेन मदन्नानां पदे पदे ॥")

पिचयः, पुं (पिचवे तूलाय साधुः । पिचु + यत् ।) कार्पासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७५ ॥

पिचिण्डः, पुं, उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७॥ तस्य लक्षणं यथा, —

"भागाढ्याः समजठरा विःस्वाः स्युर्घटसन्निभाः ।
सर्पोदरा दरिद्राः स्युः———— ———— ॥"

इति गारुड़े ६३ अध्यायः ॥

पद्मोरवयवः । इति मेदिनी । डे, ३२ ॥

पिचिण्डिका, स्त्री, (पिचिण्ड इव पिण्डाकृतिरस्त्यस्येति। पिचिण्ड+ठन्।) पिण्डिका। इति हेमचन्द्रः। ३।२०६॥ पार्ष्टिम् इति भाषा॥

पिचिण्डिलः, पुं, (अतिशयितः पिचिण्ड उदरमस्य। पिचिण्ड+तुन्दादिलात् इलच्।) बृहदुदरयुक्तः। इत्यमरः। २।६।४४॥ तत्पर्य्यायः। पिचण्डिलः २ बृहत्कुक्षिः ३ तुन्दी४ तुन्दिकः ५ तुन्दिलः ६ उदरी ७ उदरिलः ८। इति हेमचन्द्रः। ३।११४॥ (यथा, काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकगमने विष्णुगणसंवादे।

"पिचिण्डिलैः श्यामवर्णैर्मेघगम्भीरनिस्वनैः॥")

पिचुः, पुं (पेलतीति। पिच मर्द्दने+सगयादिलात् कुः।) कार्पासतूलः। इत्यमरः। २।६।१०६॥ (यथा, सुश्रुते। ४।६।

"अर्शो वौच्य शलाकयोत्पीड्य पिचुवस्त्रयोरन्यतरेण प्रस्रव्य क्षारं पातयेत॥") कुष्ठभेदः। कर्षः। असुरविशेषः। इति मेदिनी। चे, ७॥ भैरवः। शस्यभेदः। इति विश्वः॥ (चिकित्सोपयोगिपञ्चकर्म्मान्तर्गतक्रियाविशेषः। यथा,—

"कामिन्यां पूतियोन्याञ्च कर्म्मण्यः स्नेहनो विधिः।
क्रमः कार्य्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत्॥
शुक्लकौशिङ्गिनीशम्बूबल्वकप्लक्षवल्कलैः।
कषायैः साधितैः स्नेहैः पिचुः स्यादिघृतापहैः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनिव्यापच्चिकित्सायाम्॥)

पिचुकः, पुं, (पिचुरिव कायतीति। के+कः।) मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ मयना इति भाषा॥

पिचुतूलं, क्ली, (पिचोस्तूलम्।) तूलः। इति चिकाण्डशेषः॥

पिचुमन्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मन्दयति नाशयतीति। मन्द+अण्।) निम्बवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४।२०५॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३४६।

"पथ्यानुरूपमिन्दिन्दिरेण माकन्दशोषरो
मुखरः।
अपि च पिचुमन्दमुकुले मौकुलिकुलमाकुलं
मिलति॥")

पिचुमर्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मर्दयति मर्द्दातीति वा। मर्द+अण्।) निम्बवृक्षः। इत्यमरः। २।४।६२॥ (यथा, देवीभागवते। ३।१२।१२।

"अमलामृतकाराय दर्जनानां विभूतयः।
पिचुमर्दः फलाढ्योऽपि काकैरेवोपभुज्यते॥"
पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"कैटर्य्यः पिचुमर्दश्च निम्बोऽरिष्टो वरत्वचा।
दर्दुघ्नो छिन्ननिर्य्यासः सर्व्वतोभद्र इत्यपि॥")

पिचुलः, पुं, (पिचुं लातीति। ला+कः।) आयुकः। इङ्गुदः। जलवायसः। इति मेदिनी। ले, ११२॥ तूलः। इत्यमरटीकायां भारतसुन्दरी॥

पिच्च, क छेदे। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरां-परं-सकं सेट्।) क, पिच्चयति। इति दुर्गादासः॥

पिच्चटं, क्ली, (पिच्चयतीति। पिच्च छेदने+अटन्।) सौमकम्। रङ्गम्। (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"रङ्गं वङ्गञ्च कस्तीरं स्मरङ्गं पुत्र पिच्चटम्॥")
नेत्ररोगे, पुं। इति मेदिनी। टे, ५०॥

पिच्छ, ग्र बाधे। इति कविकल्पद्रमः॥ (तुदां-परं-सकं सेट्।) ग्र, पिच्छसो पिच्छत्सीत्। बाधो विहितः। इति दुर्गादासः॥

पिच्छं, क्ली, (पिच्छतीति। पिच्छ+अच्।) मयूरपुच्छम्। तत्पर्य्यायः। शिखण्डः२ बर्हम्३। इत्यमरः। २।५।३१॥ शिखिपुच्छम् ४ शिखण्डकम् ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, अनर्घराघवे। ६।६५।

"तस्यारिबलभीमस्य ध्वजदण्डस्य लाञ्छनम्।
दर्पदीप्तः क्षुरप्रेण मायूरं पिच्छमच्छिनत्॥")
चड्डा। इति मेदिनी। छे, ५॥

पिच्छः, पुं, (पिच्छतीति। पिच्छ+अच्।) लाङ्गूलम्। इति मेदिनी। छे, ५॥

पिच्छलदला, स्त्री, (पिच्छलं दलं पत्रं यस्याः।) वदरीवृक्षः। इति चिकाण्डशेषः॥

पिच्छवाणः, पुं, (पिच्छं बाणो इव यस्य।) श्येनपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

पिच्छा, स्त्री, (पिच्छ+अजादित्वात् टाप्।) शाल्मलीवृक्षः। इत्यमरः। २।४।४७॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"निर्य्यासः शाल्मले; पिच्छा शाल्मली वेष्टकोऽपि च।
मोचासारो मोचरसो मोचनिर्य्यास इत्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
पूगः। कुटा। कोषः। मोचा। भक्तसम्भृतमण्डम्। षड्क्तिः। अम्बपदामयः। इति मेदिनी। छे, ४॥ चोलिका। फणिलाला। इति हारावली। २३०॥ शिंशपावृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पिच्छिका, स्त्री, (पिच्छं मयूरबर्हं अस्त्यस्येति। पिच्छ+ठन्।) चामरविशेषः। यथा। "पिच्छिकां भ्रामयित्वा बहुविधं हास्यं कृत्वा पुरुषमहं दासस्तवस्मीदं व्रतं मम अपिणा कुरुष्वेति।" इति रत्नावलीनाटके ४ अङ्कः॥

पिच्छितिका, स्त्री, शिंशपा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (विवृतिरस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातव्या॥)

पिच्छिलं, त्रि, (पिच्छा भक्तसम्भृतमण्डं अस्त्यस्येति। पिच्छादित्वात् इलच्।) भक्तमण्डयुक्तम्। इति रायमुकुटः॥ मरमयञ्जनादि। इति भरतः॥ सृपादि। इति रभसाश्वः॥ स्निग्धसृपादि। इति भानुदीक्षितः॥ मण्डयुक्तभक्तम्। जलयुक्तयञ्जनम्। इति नीलकण्ठः॥ तत्पर्य्यायः। विजिलम् २। इत्यमरः। २।६।४६॥ विजयिनम् ३ विजिनम्४ विष्ठलम्५ इक्ष्वलम्६ लालसीकम्७। इति वाचस्पतिः॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।

"तरुणं सर्षपशाकं नवौदनानि पिच्छिलानि च दधीनि।
अल्पव्ययेन सुन्दरि! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति॥")
पिच्छयुक्तः॥ (स्निग्धसरसपदार्थविशेषः। पेचल इति भाषा॥ यथा, साहित्यदर्पणे १०।५५।

"काले वारिधराणामपतितया नैव शून्यते
स्थातुम्।
उत्कण्ठितासि तरले! नहि नहि सखि!
पिच्छिलः पन्थाः॥")

पिच्छिलः, पुं, (पिच्छं चूड़ास्त्यस्येति। पिच्छादिलात् इलच्।) श्लेष्मान्तकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पिच्छिलकः, पुं, (पिच्छिलः सन् कायतीति। के+कः।) धन्वनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पिच्छिलच्छदा, स्त्री, (पिच्छिलश्छदो यस्याः।) उपोदकी। इति राजनिर्घण्टः॥

पिच्छिलत्वक्, [च्] पुं, (पिच्छिला त्वग् यस्य।) नागरङ्गवृक्षः। इति चिकाण्डशेषः॥ धन्वनवृक्षः। इति रत्नमाला॥

पिच्छिलसारः, पुं, (पिच्छिलः सारो यस्य।) भोचरसः। इति राजनिर्घण्टः॥

पिच्छिला, स्त्री, (पिच्छा+इलच्। ततष्टाप्।) पोतिका। शिंशपा। (अस्याः पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"पिङ्गला पिच्छिला धीरा कृष्णसारा च
शिंशपा॥")
शाल्मलिः। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"शाल्मलिस्तु भवेन्माचा पिच्छिला पूरगोपि च।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
मिस्तुभेदः। इति मेदिनी। ले, ११५। कोकिलाक्षः। वृश्चिकाक्षुपः। शूलीलतायाम्। अतसी। इति राजनिर्घण्टः॥ कच्चौ। इति शब्दचन्द्रिका॥

पिञ्ज, इ क भाषहिंसार्थे। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरां-परं-अकं-सकं च सेट्।) इ क, पिञ्जयति। भाः दीप्तिः। षड्क्तार्थो निकेतनहिंसाबलदानानि। इति दुर्गादासः॥

पिञ्ज, इ ल ड वर्णपूजयोः। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट्।) इ, पिञ्जयते। ल ड, पिञ्जिले। इति दुर्गादासः॥

पिञ्जं, क्ली, (पिञ्ज बधे+भावे घञ्।) बलम्। आकुल, त्रि। इति मेदिनी। ले, १३॥

पिञ्जः, पुं, (पिञ्ज वधे+भावे घञ्।) वधः। इत्यमरः। २।८।११५॥ कर्पूरभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

पिञ्जटः, पुं, (पिञ्जयति नेत्रं दूषयतीति। पिञ्जि+अटन्।) नेत्रमलम्। पिँचुटि इति भाषा॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम्।

"दूषीका दूषिका दूषिः पिञ्जिटपिञ्जटावपि॥"

पिञ्जिटः

पिञ्जनं, क्ली, (पिञ्जयतेऽनेनेति । पिञ्जि स्फोटने + करणे ल्युट् ।) कार्पासस्फोटनधनुः । तत्पर्य्यायः । विधूननम् २ तूलस्फोटनकार्मुकम् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१६ ॥

पिञ्जरं, क्ली, (पिञ्जि दीप्तौ वर्णे वा + बाहुलकात् अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । १३१ ।) हरितालम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ स्वर्णम् इति मेदिनी । रे, १८५ ॥ नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्ष्यादिबन्धनगृहम् । कायास्थि इत्यपि । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

पिञ्जरः, पुं, (पिञ्जि + अरः ।) अन्धभेदः । पीतरक्तवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुमेरुपश्चिमपार्श्वस्थपर्व्वतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । ८ "पिञ्जरोऽथ महाभद्रः सरसः कपिलो मधुः ॥") पीते, त्रि । इति मेदिनी । रे, ११५ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६१ ।

"प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाणिद्वययोजनाङ्कितं वासः ।
प्रहितं मां याचत्याञ्जलिसहस्रकिरणाय गिरिचयति ॥")

पिञ्जरकं, क्ली, (पिञ्जरमेव । स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
"नागस्तथा पिञ्जरक कल्मापश्चोऽथ वामनः ॥")

पिञ्जलं, क्ली, (पिञ्जि हिंसायां वर्णे च + कलच् ।) कुशपत्रम् । हरितालम् । इति धरणिः ॥

पिञ्जलः, पुं, (पिञ्जि + कलच् ।) अत्यन्तव्याकुलमनोव्यादिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

पिञ्जली, स्त्री, (पिञ्जल + स्त्रियां ङीष् ।) कुशास्तरवेष्टितप्रादेशमात्रमाग्रकुशपत्रद्वयम् । अस्या नामान्तरं पवित्रम् । यथा,—
"अनन्तर्गर्भिणं माग्रं दौर्भं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुत्रचित् ॥
तदेव हि पिञ्जला लक्षणं समुदाहृतम् ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टम् ॥

पिञ्जा, स्त्री, (पिञ्जयते स्फोट्यते इति । पिञ्ज + गुरोश्चेत्यः । ततष्टाप् ।) तूलम् । हरिद्रा । इति चिकाण्डशेषः ॥ छड़ी । छड़ा इति भाषा ॥ यथा, शब्दमालायाम् । [च ॥"
"पीतफलः सिंहला स्यानच्छड़ी पिञ्जा छटापि

पिञ्जानं, क्ली, स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिञ्जिका, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) तूलनालिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पोंइज इति भाषा ॥

पिञ्जुलं, क्ली, (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + "खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।" उणा ४ । ६० । इति ऊलच् ।) वर्त्तिका । इत्युणादिकोषः ॥

पिञ्जूषः, पुं, (पिञ्जयति छिनत्ति कर्णौ इति । पिञ्जि + बाहुलकात् ऊषन् ।) कर्णमलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २६६ ॥

पिञ्जिटः, पुं, (पिञ्जटः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नेत्रमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिटकः

पिञ्जोला, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + बाहुलकात् ओलः ।) पचकाहला । पचशब्दः । इति हारावली । २०७ ॥

पिट, संघाते । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वां-परं सकं-अकंच-सेट् ।) पेटति जनः किंचिद्राशीकरोति शब्दायते वा । इति दुर्गादासः ॥

पिटं, क्ली, (पेटति संघातो भवतीति । पिट + कः ।) चालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिटः, पुं, (पेटति इत्यन्तरेः संघातो भवतीति । पिट संघाते + कः ।) पेटः । इति धरणिः ॥ पेटारा इति भाषा ॥

पिटकः, पुं, क्ली, (पेटतीति । पिट + कन् ।) वंशवेत्रादिमयसमुद्गकः । पेटारी इति पेटा इति पेड़ा इति च ख्यातः । तत्पर्य्यायः । पेटकः २ पेड़ा ३ मञ्जषा ४ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥ आलौ स्वल्पपेटिकायाम् । इति स्वामी ॥ पेटः५ पेटिका ६ तरिः ७ तरीष्ट मञ्जषा८ पेड़िका१० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८६ ।

"कुद्दालदात्रपिटकास्तद्वत् स्याल्यादिभाजनम् ॥")

विस्फोटे, त्रि । इति मेदिनी । के, १२० ॥ (देहेस्थानभेदेन जातस्यास्य शुभाशुभसूचकम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ५२ । १—१० ।

"सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां क्रमेण पिटकाये ।
ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णानामग्र्यजादीनाम् ॥
सूक्ष्मग्रथितस्निग्धाभाः शिरसि घनचयं मूर्द्ध-
सौभाग्यभाराढ्यं भृशगोत्याः प्रियजनघटनामासु दुःश्रीलतासु च ।
तन्मध्योत्थास्तु शोकं नयनपुटगता नेत्रयोरिष्टदृष्टिं
प्रत्यक्ष्यां शब्दशोऽश्रुजलमिषतनस्थानगास्वाति चिन्ताम् ॥
घ्राणागण्डे वमनसुतदास्योष्ठयोरग्रलाभं
कुर्य्युस्तद्वच्चिबुकतलगा भूरि वित्तं ललाटे ।
हन्वोरेवं गलकृतपदा भूषणान्यन्नपाने
श्रोत्रे तद्वद्गगनगमपि ज्ञानमात्मस्वरूपम् ॥
शिरःसन्धिग्रीवाहृदयकुक्षिपार्श्वोरसि गता
अर्थोधातं घातं सुतनयनलाभं शुभमपि ।
प्रियप्राप्तिं स्कन्धेऽप्यटनमथ भित्त्वार्धमसकृद्-
विनाशं कक्षोत्था विदधति धनानां बहु सुखम् ॥
दुःखघ्नचुनिचयस्य विधातं
पृष्ठबाहुयुगजा रचयन्ति ।
संयमश्च मणिबन्धनजाता
भूषणाद्यमुपबाहुयुगोत्थाः ॥
धनाप्तिं सौभाग्यं शुभमपि करास्तूदरगताः
सुपानाप्तिं नाभौ तदध इह चौर्यैर्धनहृतिम् ।
धनं धान्यं वस्त्रौ युवतिमथ मेढ्रे सुतनयान्
धनं सौभाग्यं वा गुदबृषणजाता विदधति ॥

पिड़कः

ऊर्व्योर्यानाङ्गनालाभ आन्त्रोः शत्रुजयात् क्षतिम् ।
शस्त्रेण जङ्घयोर्मृत्युर्फोटैश्चान्यत्कृशादायिनः ॥
स्फिक्पाणिपादजाता
धननाशागम्यगमनमध्वानम् ।
अन्यनमङ्गुलिनिचये-
ष्वङ्गुष्ठे च ज्ञातिलोकनः प्रजाम् ॥
उत्पातगण्डपिटका
दक्षिणतो वामतस्त्वभीघासाः ।
धन्या भवन्ति पुंसां
तद्विपरीतास्तु नारीणाम् ॥
इति पिटकविभागः प्रोक्त आ मूर्द्धतोऽयं
व्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः ।
भवति मशकलक्ष्मावर्जनञ्चापि तद्वन्निगदितफलकारि प्राणिनां देहसंस्थम् ॥")

पिटकाग्रः, पुं, पर्व्वसीम्नि मत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पिटकोकी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥

पिटाकः, पुं, मुनिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

पिठ्ठकं, क्ली, (किठ्ठकं पृषोदरादित्वात् कस्य पः ।) दन्तकिठ्ठकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिठ, क्लिथि । वधे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-वधे सकं-सेट् ।) ओष्ठ्यवर्गाद्यादिः । पेठति । पिपिठतुः । क्लिथि दुःखानुभवे । इति दुर्गादासः ॥

पिठरं, क्ली, (पिठं राततीति । रा + कः ।) सुस्था । मत्स्यानदग्धः । इति मेदिनी । रे, १८४ ॥

पिठरः पुं, (पिठ्यते क्लिथ्यतेऽनेनेति । पिठ + करन् ।) गृहभेदः ॥ तत्पर्य्यायः । कुहकः २ उद्दालः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अश्वमेधपर्व्वणि । ५५२ । [श्यन्ति ॥")
"विद्युज्ज्वालावलयितजलधरपिठरोदरद्विनिस्यालौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ७२ ।
"गृह्णीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ! ।
यावत् वर्त्स्यति पाञ्चाली पाचैरन्नेन सुव्रत ॥")
अग्निविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७८ । ३३ ।
"पिठरः पतगः स्वर्गस्त्यागाधो भाज एव च ।
स्वधाकाराश्रयाः पञ्च अग्यर्थंस्तेऽपि चामयः ॥"
दानवविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १३ ।
"घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पिठरस्तथा ॥")

पिठरी, स्त्री, (पिठर + स्त्रियां ङीष् ।) स्थाली । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

पिण्ड, इक संघाते । इति कविकल्पद्रमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इक, पिण्डयति । संघातः राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पिण्ड, इड संघाते । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं सेट् । सकं इति केचित् ।) इड, पिण्डते पिण्डयते । इति दुर्गादासः ॥

पिण्डकः पु, (पींड्यतीति । पींड् + कुल् । निपातनात् साधुः ।) स्फोटकः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६० ॥

पिड़का

पिड़का, स्त्री, (पीड़यतीति। पीड़ + ण्वुल् + टाप्। निपातनात् साधुः।) स्फोटकविशेषः। प्रमेजहा सा दशविधा। यथा,—

"ग्रन्थिका कच्छपिका जालिनी विनतालजी।
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी च विदारिका।
विद्रधिश्चेति पिड़काः प्रमेहोपेक्षया दश॥"

तासां प्रत्येकलक्षणं यथा,

"सन्धिमर्म्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु।
व्यन्तोन्नता च तद्वर्णा निस्तमध्या ग्रन्थिका॥१॥
महाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः॥२॥
जालिनी तीव्रदाहार्त्तिर्मांसजालसमावृता॥३॥
व्यवगाढ़रुजा क्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा।
महती पिड़का नीला विनता नाम सा स्मृता॥४॥
रक्तासिता स्फोटचिता दारुणा खलजी भवेत्॥५॥
मसूरफलसंस्थाना विज्ञेया सा मसूरिका॥६॥
गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी।७।
महत्यल्पचिता ज्ञेया पिड़का चापि पुत्रिणी॥८॥
विदारी कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका।९।
विद्रधिर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा॥"१०॥

कुष्ठपिड़का यथा,—

"कण्डूविपूयकण्डूषे कुष्ठे श्लेष्मितसंश्रिते।
बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्य्यं पिड़कोद्गमः॥"*॥

पिड़काविशेषो यथा,—

"यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता।
पिड़का श्लेष्मवाताभ्यां यवग्रन्थिरिति स्मृतः॥
घनामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलाम्।
व्यत्यालजीमत्यपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्॥२
विस्तारां महतीदाहां पक्वोडुम्बरसन्निभाम्।
परिमण्डलां पित्तकृतां विद्रधिं नाम तां विदुः॥३॥
ग्रथिताः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपोपमाः।
कफानिलाभ्यां पिड़का ज्ञेयाः कच्छपिका बुधैः॥३॥

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे
सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः।
ग्रन्थिः सवल्मीकवदक्रियाणां
जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम्॥
सुखैरनेकैः सुतितोदवह्नि
विसर्पवत् सर्पति चोन्नतायैः।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं
निष्पत्यनीकं चिरजं विशेषात्॥४॥

पद्मकर्णिकवच्चार्द्धे पिड़कामिः सदाचिताम्।
इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्॥५॥
मण्डलं वृत्तसुतनुं सरक्तं पिड़कार्चितम्।
रुजाकरीं गर्हणिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम्॥६॥
वाय्वग्निसमसङ्क्षोभः श्यावरुक्षनखच्छविः।
स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ग्रथितः पाषाणगर्दभः॥७॥
कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिड़कामुग्रवेदनाम्।
स्थिरां पनसिकान्तास्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम्॥८॥

पिण्डः

विसर्पवत् सर्पति यः ग्रोथस्तनुरपाकवान्।
दाहज्वरकरः पित्तात् स ज्ञेयो जालगर्दभः॥९॥
पिड़कासुत्तमाङ्गस्थां दुस्तामन्युग्ररुग्ज्वराम्।
सर्व्वात्मिकां सर्व्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्विकाम्॥१०॥
बाहुपार्श्वोरुकक्षेषु क्षणात्स्फोटां सवेदनाम्।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्द्दिशेत्॥११॥
एकामेताडशीं दृष्ट्वा पिड़कां स्फोटसन्निभाम्।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनामां प्रचक्षते॥१२॥
कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः॥
सप्ताहाद्दशरात्राद्वा पक्षाद्वा म्रियते मानवम्।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपातजाम्॥१३॥
नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम्।
कुरुते दाहपाकौ च व्याधिं तं विद्रधादिशेत्॥
तदेवाल्पतरैर्दोषैः कुनखं परुषं वदेत्॥१४॥
गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णासुपरिस्थिताम्।
पादस्यानुग्रयीं तासु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम्॥१५
विदारीकन्दवद्वृत्तां कक्षावङ्क्षणसन्धिषु।
विदारीति च तां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम्॥"१६॥

इति माधवकरः॥

पिण्डं, क्ली, पुं, (पिण्डते संहतो भवतीति। पिडि संहतौ + अच्। पिण्ड्यते राशीक्रियते इति। कर्म्मणि घञ् वा।) आजीवनम्। व्ययः। इति मेदिनी। डे, १६॥ आङ्गुष्ठपर्व्वपरिमित-बिल्वफलाकारपिच्चुदेश्यकदेयान्नम्। यजुर्व्वेदिनां पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते। यथा,—

"अवनिक्तं पिण्डं ददादासावेतत्त इति आह्वविवेकधृतपिण्डपितृयज्ञीयकात्यायनवचने पिण्डविशेषणं एतदिति नपुंसकनिर्द्देशात् भावैतेतच्च वै पिण्डं यद्ददत्तस्य पूरकमिति ऋष्यशृङ्गवचनेऽपि तथा दर्शनाच्च। छन्दोगानां पिण्डशब्दः पुंलिङ्गेन प्रयुज्यते। दर्भेषु मधु मधु मधित्यत्र नमो मदन्त इति जपित्वा त्रींस्तीन् पिण्डान् ददादिति गोभिलसूत्रे पिण्डानिति पुंलिङ्गनिर्द्देशात्।" इति आह्निकतत्त्वम्॥ * ॥ गयादानात्मपिण्डदानविधिर्यथा,—

"गयाञ्च पिण्डदानञ्च गयाञ्च तीर्थमेव च।
पञ्चक्रोशं क्रामरूपं पिच्छिलाञ्च सरित् शुभे॥
जनार्द्दनस्य हस्ते तु पिण्डं दद्यात् स्वकं नरः।
विरजे च तथा चाक्षयवटे रामे च सोमके॥
ग्रीवनपिण्डप्रदानेन अल्पायुर्जायते नरः।
यत्रागस्ये महाशैले स्वकं पिण्डं ददेत्तु यः।
मासद्वयाधिकं वर्षमायुषो वर्द्धते क्रमात्॥"
इति योगिनीतन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः॥
अन्या गयाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

पिण्डः, पुं, (पिडि संहतौ + अच्।) घोलः। (अस्य पर्य्यायो यथा, हेमकरत्नमालायाम्।
"विद्वान् गालः पिण्डकश्च पिण्डो घोलो रसोरसः॥)
बलम्। सान्द्रम्। देहैकदेशः। (यथा, महाभारते। ३। ११२। ३।

पिण्डः

"द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-
दजातरोमौ सुमनोहरौ च॥")

अगारैकदेशः। देहमात्रम्। (यथा, रघुः। २। ५७।

"एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां
पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु॥")

निवापः। (यथा, मनुः। ३। २१५।

"चौंस्तु तस्माद्विधिवद्ग्रोधान् पिण्डान् क्षमा-
हितः।
औदकेनैव विधिना निर्व्वपेदन्वितासुखः॥")

गोलः। सिक्थकः। ओड्रपुष्पम्। इति मेदिनी। डे, १६॥ हव्यम्। कवलः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः। ११। २१७।

"एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं क्षीणे शुक्ले च वर्द्धयेत्॥"

गजकुम्भः। इत्यमरः। २।८।३७॥ मदनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"मदनश्चर्द्दनः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा।
करहाटो मरुवकः शालको विषपुष्पकः॥"

किलाटः। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"किलाटः कूर्चिका पिण्डः————॥")

निवापस्य पिण्डदेयस्य विधिर्यथा,—

"यावदन्नमुपादाय हविष्योऽर्भकमर्भकम्।
चरुणा सह सन्नीय पिण्डदानमुपक्रमेत्॥
आह्वार्थाह्वविधोऽन्नादेः सकाशात् यावदन्वहम्।
ओदनयञ्जनादि ततोऽन्नाद्यं गृहीत्वा यदग्नौ
करणेनैव सह सन्नीय मिश्रीकृत्य पिण्डदानमारभेतेत्यर्थः।
मध्वाज्यतिलसंयुक्तं सर्व्वयञ्जनसंयुतम्।
उष्णमादाय पिण्डन्तु क्षत्वा विल्वफलोपमम्।
दद्यात् पितामहादिभ्यो दर्भमूलादृयथाक्रमम्॥
अत्र पितामहपदं पितृपरं वचनान्तरैकवाक्यत्वात्।
सपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ।
पितामहाय चैवाथ ततपित्रे च ततः परम्॥
दर्भमूले लेपभुजस्तर्पयेत्पितृपर्व्वणैः।
पिण्डेर्मातामहांस्तद्वदन्नमाल्यादिसंयुतैः॥
प्रीणयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनन्ततः॥'

इति आह्निकतत्त्वम्॥ * ॥

अन्नाद्यभावे फलादिनापि तस्य कर्त्तव्यत्वं यथा,—

"ऐङ्गुदं बदरोन्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे।
न्यस्य पिण्डं ततो रामं इदं वचनमब्रवीत्॥
इदं भुङ्क्ष्व महाराज! प्रीतो यदन्नाः वयम्।
यदन्नाः पुरुषा राजंस्तदन्नाः पितृदेवताः॥"

इत्ययोध्याकाण्डम्॥ * ॥

पूरकपिण्डविधिर्यथा,—

"ततश्चोत्तरपूर्व्वस्यामग्निं प्रज्वालयेद्द्विजः।
तच्छलप्रसृतिं तत्र प्रज्वाल्य द्विः पचेत् स्वयम्॥
सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रां कंसकोटविवर्द्धिताम्।
द्वारोपान्ते ततः क्षिप्रां युक्तां वा गौरश्वशिकाम्
तत्पृष्ठे प्रस्तरेदर्भान् याम्यायान् दक्षसम्भवान्

ततोऽवनेजनन्दद्यात् संस्करन् गोचनामनी ॥
तिलसर्पिर्मधुक्षौरैः सक्षितं सप्तमेव हि ।
दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥
फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रन्तु कुत्रचित् ।
अर्घैः पुष्पैस्तथा दीपैर्धूपैस्तोयैः सुगन्धितैः ॥
ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वाससैभिः पिण्डमर्चयेत् ।
प्रयाति यावदाकाशं पिण्डादाश्रमयौ ग्रिय
तावत्तु संस्थस्तिष्ठेत् सर्व्वं तोये ततः क्षिपेत् ।
दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु ॥
सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्व्वेऽपि युगपत्तथा ।
आहिताग्नौ प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ॥
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।
एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पाञ्चमेकञ्च दीयते ॥
द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ।
पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ॥
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ॥
तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि जलादिभिः ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

गयायामात्मपिण्डदानप्रमाणं यथा,—
"स्वकर्म्मधर्म्मयोगेन धनसञ्चयवच्च यत् ।
उपार्जयित्वा प्रययौ गयातीर्थमनुत्तमम् ॥
पिण्डनिर्व्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्व्वशः ।
चकार स्वपितॄणाञ्च दायादानामनन्तरम् ॥
आत्मनश्च महाबुद्धिर्महावेद्यां तिलैर्विना ।
पिण्डनिर्व्वपणं चक्रे तथान्येषाञ्च गोत्रिणाम् ॥
एवं प्रदत्तेष्वथ वै पिण्डेषु प्रेतभावतः ।
विमुक्तास्ते द्विज प्रेता ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥"

इति वामने ७६ अध्यायः ॥

पिण्डकं, क्ली, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।) गोलम् । पिण्डमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलः । यथा, सुश्रुते प्रारीरस्थाने ६ अध्याये । "तृतीये (मासि) हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डकानि वर्णयन्त्यङ्गप्रत्यङ्गविभागञ्च सूक्ष्मो भवति ॥")

पिण्डकः, पुं, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।) सिक्थनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ॥ (गोलः । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"विड्गोलः पिण्डकश्च पिण्डोगोलो रसोरसः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पिण्डाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"पिण्डको वातलः श्लेष्मी श्वासी दुष्टो महागुरुः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पिण्ड + स्वार्थे कन् । कवलः । यथा, हरिवंशे । भविष्यपर्व्वणि । १० । २१ ।
"पयःपानं तथा कुर्व्वन् भक्षयन् दधिपिण्डकम् ॥")

पिण्डकन्दः, पुं, (पिण्डाकारः कन्दः ।) पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पिण्डालुशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

पिण्डखर्ज्जूरः, पुं, (पिण्डवत् खर्ज्जूरः ।) खनामख्यातखर्ज्जूरः । तत्पर्य्यायः । राजजम्बूः २ पिण्डी ३ । इति जटाधरः ॥

पिण्डखर्ज्जूरी, स्त्री, (पिण्डखर्ज्जूर + स्त्रियां ङीष् ।) पिण्डखर्ज्जूरः । तत्पर्य्यायः । दीर्घा २ खपिण्डा ३ मधुरश्रवा ४ फलपुष्पा ५ स्वादुपिण्डा ६ हयभक्षा ७ पिण्डखर्ज्जूरिका ८ । अस्या गुणाः । गोल्यत्वम् । हिमत्वम् । पित्तदाहार्शिश्वासभ्रमनाशित्वम् । वीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परादृश्यादिहागता ॥
जायते पश्चिमे देशे सा छोहोरेति कीर्त्यते ।
खर्ज्जूरीत्रितयं प्रोक्तं मधुरं रसपाकयोः ॥
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं बलवर्य्यकरं गुरु ।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भिशुक्रदम् ॥
कोष्ठमारुतशूलघ्नं वान्तिवातकफापहम् ।
ज्वराभिघातक्षतक्षीणाकासश्वासनिवारकम् ॥
मदमूर्च्छाभ्रमतृपित्तमद्योद्भूतगदान्नुदत् ।
महद्भिश्च गुणैरन्या स्वल्पखर्ज्जूरिका स्मृता ॥
खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रलत् ॥"

अथ पिण्डखर्ज्जूरीभेदः ।
"सुनेपाली तु ह्रदुला दलहीनफला च सा ।
सुनेपाली भ्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छासपित्तहृत् ॥"

इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥

पिण्डगोसः, पुं, (पिण्डवत् संहतो गोसः ।) गव्यरसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पिण्डतैलकः, पुं, (पिण्डवत् तैलं यस्य । कप् ।) तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डदः, पुं, (पिण्डं ददातीति । दा + कः ।) पिण्डदानकर्त्ता । यथा,—
"लेपभाजश्चतुर्थ्याः पित्र्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं सप्तपौरुषम् ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अपि च ।
"गङ्गायेह परां सिद्धिं प्राप्नुवन्ते नरा यतः ।
तैस्तस्मात् क्रियाः कार्य्याः सर्व्वाश्चैवौर्द्धदेहिकाः ॥
क्रियां करोति यः पूर्व्वां पितॄणां यश्च पिण्डदः ।
प्रायश्चित्तमशौर्य्यं तत् प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

पिण्डपदं, क्ली, (पिण्डस्य संहतस्य पदम् ।) अङ्गविशेषः । यथा,—
"रूपाष्टकैर्विनिहतो भवनस्य बन्धः
कर्त्तुः स्वहस्तमिह युग्मधरैकनिघ्नम् ।
एकीकृतं रसनिशाकरयुग्मभुक्त-
प्रोक्षं ततो भवति पिण्डपदं गृहस्य ॥

रूपाष्टकैरेकाधिकाष्टसंख्यैः विनिहतः पूरितः भवनस्य बन्धः दीर्घप्रसारमिलितहस्तः स्वहस्तं तत्संस्थानं युग्मधरैकनिघ्नं द्विपञ्चाशदुत्तरशतपूरितं एकीकृतं पूर्व्वाङ्कैश्च मिलितं रसनिशाकरयुग्मभुक्तप्रोक्षं षोड़शाधिकद्विशतहस्तमानविशिष्टं तत् संस्थानं पिण्डपदसंज्ञं गृहस्य भवति ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पिण्डपादः, पुं, (पिण्ड इव पादो यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिण्डपुष्पं, क्ली, (पिण्ड इव पुष्पं पुष्पगुच्छो यस्य ।) अशोकपुष्पम् । (क्वचित् पुं । यथा, —
"अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अथवा पुष्पम् । पद्मपुष्पम् । इति मेदिनी । पे, २७ ॥ नगरपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिण्डपुष्पकः, पुं, (पिण्डपुष्पमिव प्रतिभातिः । "इवे प्रतिभातौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) वालूकम् । इति शब्दमाला ॥ (वालूकशब्दस्यास्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

पिण्डफला, स्त्री, (पिण्ड इव फलं यस्याः ।) कटुतुम्बी । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
"स्विन्नस्य विस्रापनमेव कुर्य्या-
दङ्गक्लमोद्वेपनवेगहर्त्रे ।
विकङ्कृसारस्वधकाकनम्बी
काकादनीतापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २दाहरोगाऽध्याये ॥)

पिण्डबीजकः, पुं, (पिण्डवत् बीजानि यस्य । कप् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्णिकारशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

पिण्डमुस्ता, स्त्री, (पिण्डवत् स्थूला मुस्ता ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डमूलं, क्ली, (पिण्डमिव मूलमस्य ।) गर्जरम् । मूलकभेदः । तत्पर्य्यायः । गजाह्वम् २ पिण्डकम् ३ पिण्डमूलकम् ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मवातादिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डलः, पुं (पिण्डि संहतौ + बाहुलकात् कलच् ।) सेतुः । इति हारावली । १२६ ॥

पिण्डसः, पुं, (पिण्डेन परदत्तग्रासेन सनोति जीवतीति । सन + डः ।) भिक्षाग्री । भिक्षोपजीवी । इति शब्दमाला ॥

पिण्डा, स्त्री, (पिण्ड + टाप् ।) पिण्डायसम् । कस्तूरीभेदः । सा कुलत्थिकातः कियत्स्थूला । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशपत्री । इति भावप्रकाशः ॥

पिण्डात, पुं, (पिण्ड इव अतति सातत्यमनुकरोतीति । अत + अच् ।) सिक्थकः । इति रत्नमाला ॥

पिण्डाभ्रं, क्ली, (पिण्डवत् आभ्रं मेघजलसम्बन्धिद्रव्यम् ।) घनोपलः । इति शब्दमाला ॥

पिण्डायसं, क्ली, (पिण्डं संहतमायसम् ।) तीक्ष्णायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डारं, क्ली, (पिण्डं संहतमश्नातीति । अश + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) फल-

प्राकविशेषः। पिण्डारा इति हिन्दीभाषा। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। बल्यत्वम्। पित्तनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। पाके लघुत्वम्। विशेषेण विषशान्तिकरत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

पिण्डारः, पुं, (पिण्डं ऋच्छतीति। ऋ + अण्।) चपलकः। गोपः। मत्स्यघातकः। दस्युभेदः। इति मेदिनी। रे, १८५॥ विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डालुः, पुं, (पिण्डवत् स्थूलं आलुः।) कन्दगुडूची। कन्दभेदः। पेंड़ालु इति हिन्दीभाषा। चुवड़ि आलु इति बङ्गभाषा। तत्पर्य्यायः। गण्डिलः २ पिण्डकन्दः ३ गण्ठिः ४ रोमशः ५ रोमकन्दः ६ रोमालुः ७ ताम्बूलपत्रः ८ नानाकन्दः ९ पिण्डकः १०। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। मूत्रलच्छर्दिदाहशोषप्रमेहनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डालुकं, क्ली, (पिण्डालुरिव प्रतिकृतिः। इवार्थे कन्।) आलुविशेषः। गोल आलु इति गुड़ आलु इति चुवड़ि आलु इति च भाषा। अस्य गुणाः। कफहरत्वम्। गुरुत्वम्। वातप्रकोपणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, सुश्रुते। २। ४६।

"विदारीकन्दशतावरीविसमृणालशृङ्गाटककर्कोरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकग्रन्थालुकरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि॥")

पिण्डाह्वा, स्त्री, (पिण्डां कस्तूरीविशेषमाह्वयते स्पर्द्धते स्वगन्धेनेति। पिण्ड + कः।) नाड़ीहिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डिः, स्त्री, (पिडि संहतौ + इन्।) पिण्डिका। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

पिण्डिका, स्त्री, (पिण्डन्ति संहतानि भवन्ति पिण्डाभ्यन्ते राशीक्रियन्ते वा अराणि यस्याम्। पिण्ड + घञ्। गौरादित्वात् ङीष्। ततः कन्। ह्रस्वश्च।) रथनाभिः। इत्यमरः। २। ८। ५६॥ सा रथचक्रमध्ये मण्डलाकारा यस्यां सर्व्वाणि काष्ठान्यासज्यन्ते। इति रायमुकुटः॥ (पिण्डम्। यथा, हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये।

"कांस्यपात्रं समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः।
शुद्धकर्म्मा स तत्रस्थो घृतमाज्योदनस्य वा॥
पिण्डिका तत्र संलिप्ता नान्यथा भाति सा पुनः॥")

पिचिण्डिका। सा जानुनोऽधोमांसलप्रदेशः। इति हेमचन्द्रः॥ पायेर डिम इति भाषा॥ (यथा, चरके सूत्रस्थाने ७ अध्याये।

"पक्वाशयगुदः शूलं वातवर्च्चो निरोधनम्।
पिण्डिकोद्वेष्टनाध्मानं पूरीषे स्याद्विधारिते॥")

श्वेतार्ज्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ पीठः। यथा, सूत उवाच।

"पिण्डिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्ब्बशः।
पीठोच्छ्रायं यथावच्च भागान् षोड़श कारयेत्॥
भूमावेकः प्रतिष्ठः स्याच्चतुर्भिर्जगती मता।
वृत्तो भागस्तथैकः स्यात् वृत्तपट्टस्य भागतः॥
भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठं कण्ठपट्टस्तु भागतः।
भागेन वृत्तपट्टस्तु ग्रीवभागेन पट्टिका॥
प्रविन्यस्यं भागमेकैकं जगती यावदेव तु।
निर्गमस्तु पुरस्तस्या यावद् विशेषपट्टिकाः॥
पीठिकानान्तु सर्व्वासामेतत् सामान्यलक्षणम्।
निःशेषार्हेवतामेदात् शृणुध्वं द्विजसत्तमाः॥
स्थण्डिला वाथ वापी च यज्ञी वेदी च मण्डला।
पूर्णचन्द्रा च वज्री च पद्मा चार्द्धशशिस्तथा॥
त्रिकोणा दशमी तासां संस्थानञ्च निबोधत।
स्थण्डिला चतुरस्रा तु वर्त्तुला मेखलादिभिः॥
वापी द्विमेखला ज्ञेया यज्ञी चैव त्रिमेखला।
चतुरस्रायतां वेदीं न तां लिङ्गेषु योजयेत्॥
मण्डला वर्त्तुला या तु मेखलाभिर्गणप्रिया।
रिक्ता द्विमेखला मध्ये पूर्णचन्द्रा तु सा भवेत्॥
मेखलात्रयसंयुक्ता षड़स्रा वज्रिका भवेत्।
षोड़शास्रा भवेत् पद्मा किञ्चिद्ह्रस्वा च मूलतः॥
तथैव धनुराकारा सार्द्धचन्द्रा प्रशस्यते।
त्रिशूलसदृशा तद्वत् त्रिकोणानर्द्धतो मता॥
प्रागुदक्प्रवणा तद्वत्प्रशस्ता लक्षणान्विता।
परिवेषस्त्रिभागेन निर्द्देशूलञ्च कारयेत्॥
विस्तारस्तत्प्रमाणन्तु मूले चाग्रे तदूर्द्धतः।
जलवाहश्च कर्त्तव्यस्त्रिभागेन सुशोभनः॥
लिङ्गस्यार्द्धं त्रिभागेन स्थौल्येन समधिष्ठिता।
मेखला तु त्रिभागेन खातं वै तत्प्रमाणतः॥
अथवा पादहीनन्तु शोभनं कारयेत् सदा।
उत्तरस्यं प्रमाणन्तु प्रमाणादधिकं भवेत्॥
स्थण्डिलायामथारोग्यं धनधान्यञ्च पुष्कलम्।
गोप्रदा तु भवेत् यज्ञी वेदी सम्पत्प्रदा भवेत्॥
मण्डलायां भवेत् कीर्त्तिर्व्वरदा पूर्णचन्द्रिका।
आयुःप्रदा भवेद्वज्री पद्मा सौभाग्यदायिनी॥
पुत्रप्रदार्द्धचन्द्रा स्यात् त्रिकोणा शत्रुनाशिनी।
देवस्य यजनार्थन्तु पिण्डिका दश कीर्त्तिताः॥
शैले शैलमयीं दद्यात् पार्थिवे पार्थिवीं तथा।
दारुजे दारुजां कुर्य्यान्मिश्रे मिश्रामथैव च॥
नान्ययोनिस्तु कर्त्तव्या सदा शुभफलेप्सुभिः॥
अर्द्धायाममसमं देर्घ्यं लिङ्गायाममसमं तथा।
यस्य देवस्य या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत्॥
एवमेतत् समाख्यातं समासात् पीठलक्षणम्॥"

इति मत्स्यपुराणे पीठिकानुकीर्त्तनं २३६ अः॥ (लिङ्गपीठम्। गौरीपट्टः। यथा, काश्मीरखण्डे वायुसंहितायामुत्तरखण्डे। २८। ६।

"लिङ्गं पिण्डिकया सार्द्धं पञ्चगव्येन शोधयेत्॥")

पिण्डितं, त्रि, (पिडि + क्तः।) गणितम्। घनम्। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (संहतः। यथा, वायुपुराणे।

"अर्च्चिष्मान् पिण्डितशिखः सर्पिः काञ्चनसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्य्यसिद्धये॥")

गुणितम्। इति हेमचन्द्रः॥ तुरुष्के, पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डिलः, पुं, (पिण्डवदाकृतिरस्यस्येति। पिण्ड + इलच्।) सेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गणकः। इत्युणादिकोषः॥

पिण्डिला, स्त्री, (पिण्डिल + टाप्।) गोदुग्धा। इति शब्दचन्द्रिका॥

पिण्डी, [न्] त्रि, (पिण्डोऽस्यास्येति। इनिः।) शरीरी। यथा,—

"यथा सूर्य्यं विना भूमिर्यथा दीपविवर्ज्जितम्।
लिङ्गहीनो यथा पिण्डी जयश्रीस्त्वां विना तथा॥"

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि ६८ अध्याये॥

पिण्डी, स्त्री, (पिण्डाकारोऽस्यस्या इति। अच्। ततो ङीष्।) पिण्डीतगरः। अलाबुः। खर्ज्जूरविशेषः। इति मेदिनी। डे, २०॥ ज्ञाननिरूपणार्थकोपन्यासः। इति धरणिः॥ (पिण्ड + इदितश्चेति वा ङीष्।) पिण्डिका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ पिण्डम्। यथा,—

"नीताय तुरगायाशु भक्तपिण्डीं सुगन्धिनीम्।
दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्र्य ग्राम्यमन्त्रकैः॥"

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः॥

पिण्डीतकः, पुं, (पिण्डीं स्वल्पपिण्डं तनोतीति। तन + अनेभ्योऽपीति डः। ततः संज्ञायां कन्।) मदनवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५२॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"मदनः मधुनोराची गोलः पिण्डीतकः फलम्।
छर्द्दालो बिल्वपुष्पा च हरछाटस्तु गुल्यकः॥"

यथा च।

"पिण्डीतकस्य तु वराङ्गविभावितस्य
मूलेषु कन्दगुलकेषु च सौषधेषु।
तैलं हृतं गतिमपोहति शीघ्रमेतत्
कन्देषु चामरवरायुधसाह्वयेषु॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने सप्तदशोऽध्याये॥)

तगरः। फणिज्झकः। इति विश्वः॥

पिण्डीतगरः, पुं, (पिण्ड्या पुष्पावच्छेदे स्वल्पपिण्डेन उपलक्षितस्तगरः।) तगरविशेषः। तत्पर्य्यायः। कफवर्द्धनः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पिण्डीतगरकः, पुं, (पिण्डीतगर + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) तगरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डीतरुः, पुं, (पिण्ड्या उपलक्षितस्तरुः।) महापिण्डीतरुः। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डीपुष्पः, पुं, (पिण्डीवत् पुष्पं पुष्पस्रवको यस्य।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अशोकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

पिण्डीरः, पुं, (पिण्डीवत् पिण्डाकारात्मीत्यर्थः फलानि ईरयतीति। ईर + क्विप् + अण्।) दाड़िमवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ हिङ्गीरः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ गौरसे, त्रि। इति हारावली। १६६॥

पिण्डीशूरः, पुं, (पिण्ड्यां पिण्डव्यापारे भोजने एव शूरः अतिनिपुणः। नान्यत्र कार्य्यादाविति भावः।) स्वगेहमात्रे वसन् परदेशी। तत्पर्य्यायः। गेहेनदी २ गेहेशूरः ३। इति हेमचन्द्रः। ३। १४१॥ (यथा, भट्टौ। ५। ८५।

"राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरक्षतान्।
यद्यसौ कूपमाखूकिः तवैतावति कः क्षयः॥")

पिङ्गोलिः, स्त्री, भुक्तशस्यभक्षिता। इति हेमचन्द्रः। ३। ८१॥

पिण्याः, स्त्री, पण्यते स्तूयते रोगघ्नत्वात् पण्या पण ड यच्च ङीषौ स्तुतौ गर्ह्यायाम्। तथात्वेऽपि यया इति यः निपातनादत् इत्। पण्यैति पठति स्वामी। इति भरतः॥ ज्योतिष्मती॥ इत्यमरः॥ (ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या विवृतिर्विज्ञेया

पिण्याकः, पुं, क्ली, (पिनष्टीति। पिष्लृ संचूर्णने + "पिनाकादयश्च।" उणा। ४। १५। इति आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) तिलकल्कः। (अस्य गुणाः यथा,—

"पिण्याको रूक्षपक्वो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥

यथा, महाभारते। १२। १६७। ३६।

"नवनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थधर्ममतः।
श्रेयस्तेलं हि पिण्याकात् घृतं श्रेय उदश्विनः॥")

अस्य भक्षणे दोषो यथा,—

"पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो वै मांसमुपसर्पति।
तस्य वै ब्रह्म सुश्रोणि! प्रायश्चित्तं सुशोभनम्॥
उलूको दशवर्षाणि कच्छपस्तु समाश्वयः।
जायते मानवस्तत्र मम कर्म्मपरायणः॥"

इति वराहपुराणम्॥

छिन्नः। वाञ्छीकम्। सिक्थकः। इति मेदिनी॥ (सरलरसः। अस्य पर्य्यायो यथा,—

"तैलपर्णी दधित्थाख्यः पिण्याको रक्तशीर्षकः।
वेशो रसाढ्यः श्रीवासः श्रीपिण्डसरलद्रवौ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

पितरौ, पुं, जनकजनयित्र्यौ। माता च पिता चेति विग्रहे विकल्पादेकशेषे पितराविति प्राच्यः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। मातापितरौ २ मातरपितरौ ३ तातजनयित्र्यौ ४। इत्यमरः। २। ६। ३०॥ (यथा, रघुः। २। १।

"जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ॥")

तयोरभक्त्या पालने दोषो यथा,—

"पितृमातृगुरूंश्चापि भक्तिहीनेन पालयेत्।
याचा च ताड़येन्नित्यं स्वामिनं कुलटा च या॥
सा ब्रह्महेति विख्याता पापिनां भारते नरः।
कालसूत्रं महाघोरं स च सा च प्रयाति च॥
तत्र वह्नौ वसत्येव यावच्चन्द्रदिवाकरौ।
ततो भवेज्जलौका च जन्म सप्त ततः शुचिः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः॥

पिता, [तृ] पुं, पाति रक्षत्यपत्यं यः। (पा रक्षणे + "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ।" उणा। २। ९६। इति तृच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) उत्पादकः। बाप् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तातः २ जनकः ३। इत्यमरः। २। ६। २८॥ प्रसविता ४ वप्ता ५ जनयिता ६ गुरुः ७ जन्मदः ८ जन्यः ९ जनिता १०। इति शब्दरत्नावली॥ बीजी ११ वप्रः १२। इति हेमचन्द्रः॥ * ॥ तस्य मान्यत्वं लक्षणञ्च यथा,—

"मान्यः पूज्यश्च सर्व्वेभ्यः सर्व्वेषां जनको भवेत्।
अहो यस्य प्रसादेन सर्व्वान् पश्यति मानवः॥
जनको जन्मदाता च रक्षयाच्च पिता गुरुः।
ततो विस्तीर्णकरणात् कलया सा प्रजापतिः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः॥

स च गुरुः। यथा,—

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः।
मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ॥
बन्धुर्ज्येष्ठपितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः॥

(ज्येष्ठपितृशब्दार्थे पितृशब्दप्रयोगो यथा, महाभारते। ६। ५३। ३।

"गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव॥")

स हि महागुरुः। यथा, "महागुरूनाह विष्णुः। त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिताचार्य्यश्चेति॥" इति शुद्धितत्त्वम्॥

कामासक्तस्य पितुर्व्वचनमग्राह्यं यथा,—

"पितुर्व्वचो हि मा कार्षीः कामयासक्तचेतसः।
आत्मानञ्चाभिधित्सस्व तदर्थं क्षत्रियो ह्यसि॥"

इत्यादिके श्रीरामं प्रति कौशल्यावाक्यम्॥

तस्य पुत्रकृतधर्म्माधर्म्मभागित्वं यथा,—

"यः पिता स तु पुत्रोऽयमिति वै वैदिकी श्रुतिः।
निगद्यते पुराणे तु तां शृणुष्व यथातथम्॥
न्यग्रोधस्य सुशाखायाः प्ररोहाश्चारुतां गताः सुतः।
प्ररोहानुपपद्यन्ते मूलभंशात्तथा सुताः॥
तद्विधानुपपद्यन्ते तथान्ये ते च तादृशाः।
तेभ्यश्चान्ये प्ररोहन्ति व्रीहिभ्योऽपि यथा तथा॥
एवं पुत्रैः कृतो धर्म्मस्तथाधर्म्मश्च भूपते।
पिता संलिप्यते तेन मा च त्वं संशयं कृथाः॥
न धर्म्मिणां नराणान्तु बीजनाशो भवेदिह।
सर्व्वथा मुच्यते लोके बीजात् पुनः समुच्छ्रयः॥"

इत्यग्नेये पापनाशनतद्दानाधायः॥ * ॥

तस्मिन् जीवति बाक्शोल्लिखकनिषेधो यथा,—

"न बाक्शोल्लिखकं कुर्य्यात् यस्य जीवन् पिता स्थितः।
तथा ज्येष्ठः सोदरश्च यस्य जीवति स तथा॥"

इति हरिवंशपुराणम्॥ * ॥

उत्पादकपित्रपेक्षया मन्त्रदातृपितुर्गुरुतरत्वं यथा, तन्त्रसारे।

"उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता।
तस्माच्छतगुणं सततं पितुरप्यधिकं गुरुम्॥"

पञ्च पितरो यथा, चाणक्ये।

"अन्नदाता भयत्राता यस्य कन्या विवाहिता।
जनयिता चोपनेता च पञ्चैते पितरः स्मृताः॥"

सप्त पितरो यथा,—

"कन्यादाताऽन्नदाता च ज्ञानदाताभयप्रदः।
जन्मदो मन्त्रदो ज्येष्ठभ्राता च पितरः स्मृताः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः॥

एकविंशतिपितृगणा यथा,—

"विश्वो विश्वभुगाराध्यो धर्म्मो धन्यः सुभासनः।
भूमिदो भूमिजदृभूतिः पितॄणां ये गणा नव॥
कल्याणः कल्यदः कल्यतरः कल्यतराश्रयः।
कल्पनाहेतुरनघः षड़िमे ते गणाः स्मृताः॥
वरो वरेण्यो वरदो भूतिदः पुष्टिदस्तथा।
विश्वपाता तथा धाता सप्तैते च गणाः स्मृताः॥
महान् महात्मा महितो महिमावान्महाबलः।
गणाः पञ्च तथैवैते पितॄणां पापनाशनाः॥
सुखदो धनदश्चान्यो धर्म्मदोऽन्यश्च भूतिदः।
पितॄणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम्॥
एकविंशतिपित्रादिगणा येषामयमखिलं जगत्।
ते मेऽत्र लग्नास्तृप्यन्तु दिग्गताश्च सदा हिताः॥"

इति गारुड़े पितृस्तोत्रं ८६ अध्यायः॥

(पितॄणां स्तुतिपूर्ब्बकं नामसंख्यादिकथनम् यथा मार्कण्डेये। ६६। १३—४८।

रुचिरुवाच।

"नमस्येऽहं पितॄन् आर्द्रे ये वसन्त्यधिदेवताः।
देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये च आर्द्रे स्वधोत्तरैः॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः।
आर्द्रैर्मनोमयैर्भक्त्या मुक्तिमुक्तिमभीप्सुभिः॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान्।
आर्द्रपुष्पैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः॥
नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गुह्यकैरपि।
तन्मयत्वेन वाञ्छद्भिर्द्दिमात्यन्तिकीं पराम्॥
नमस्येऽहं पितॄन्नित्यैरर्च्यन्ते सुविदे ये सदा।
आर्द्रेषु अक्षयाभीष्टलोकप्राप्तिप्रदायिनः॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्च्यन्ते सुविदे ये सदा।
वाञ्छितार्थाभीष्टलाभाय प्राणापत्यप्रदायिनः॥
नमस्येऽहं पितॄन् ये वै तर्प्यन्तेऽरण्यवासिभिः।
वन्यैः आर्द्रैर्यताहारैस्तपोनिर्धूतकिल्बिषैः॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैर्नैष्किञ्चनसचारिभिः।
ये संयतात्मभिर्नित्यं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः॥
नमस्येऽहं पितॄन् आर्द्रे राजन्यास्तर्पयन्ति यान्।
कव्यैरन्नैर्विधिबलोकचयफलप्रदान्॥
नमस्येऽहं पितॄन् वैश्यैरर्च्यन्ते सुविदे ये सदा।
स्वकर्म्माभिरनेनित्यं पुष्पधूपान्नवारिभिः॥
नमस्येऽहं पितॄन् आर्द्रैर्ये शूद्रैरपि भक्तितः।
सन्तर्प्यन्ते जगत्यत्र नाम्ना ख्याताः सुकालिनः॥
नमस्येऽहं पितॄन् आर्द्रैः पातालेषु ये महासुरैः।
सन्तर्प्यन्ते स्वधाहारास्तथाऽन्यैरसमर्द्धैः सदा॥
नमस्येऽहं पितॄन् आर्द्रैरर्च्यन्ते ये रसातले।
भोगैरन्नैर्विधिबलागतैः कामानभीप्सुभिः॥
नमस्येऽहं पितॄन् आर्द्रैः सर्पैः सन्तर्पितान् सदा।
तत्रैव विधियत्नभोगसम्पत्समन्वितैः॥
पितृनमस्ये निवसन्ति साक्षात्
ये देवलोके च तथान्तरीक्षे।
महीतले ये च सुरादिपूज्या-
स्ते मे प्रतीच्छन्तु मयोपनीतम्॥
पितृनमस्ये परमात्मभूता
ये वै विमाने निवसन्ति सूर्त्ताः।
यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभि-
र्योगीश्वराः क्षीणविमुक्तिहेतून्॥
पितृनमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः
स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ।
प्रदानयुक्ताः सकलेप्सितानां
विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु॥

पिता

लप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
सुरत्वमिन्द्रत्वमतोऽधिकं वा
सुतान् पशून् स्वानि बलं ग्रहाणि ॥
सोमस्य ये रश्मिषु येऽर्कबिम्बे
शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
लप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽमतोयै-
र्गन्धादिना पुष्टिमितो व्रजन्तु ॥
येषां हुतेऽग्नौ हविषा च लप्रि-
र्यं भुञ्जते विप्रशरीरसंस्थाः ।
ये पिण्डदानेन सुदं प्रयान्ति
लप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽमतोयैः ॥
ये खड्गिमांसेन सुरैरभीष्टैः
लाक्षोक्षिलोहैर्दियमनोहरैश्च ।
कालेन प्राकेन महर्षिवर्यैः
संप्रीणितास्ते सुदमत्र यान्तु ॥
कव्यान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-
न्यतीव येषाममरार्चितानाम् ।
तेषान्तु सान्निध्यमिहास्तु पुण्य-
गन्धान्नभोज्येषु मया कृतेषु ॥
दिने दिने ये प्रतिगृह्णतेऽर्घां
मासान्तपूज्या भुवि येऽष्टकासु ।
ये वत्सरान्तेऽभ्युदये च पूज्याः
प्रयान्तु ते मे पितरोऽत्र लप्रिम् ॥
पूज्या द्विजानां कुसुदेन्दुभासो
ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
तथा विशां ये कनकावदाता
नीलोत्पलाभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
तेऽस्मिन् समस्ता मम पुण्यगन्ध-
धूपान्नतोयादिनिवेदनेन ।
तथाग्निहोत्रेण च यान्तु लप्रिं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्व्वान्यतिलप्रिहेतो-
रश्नन्ति कव्यानि शुभान्हुतानि ।
लप्राश्च ये भूतिसृजो भवन्ति
लप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरास्तथोग्रान्
निर्नाशयन्त्वाशिषमर्थ प्रजानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेशपूज्या-
स्तृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
अग्निस्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा ।
व्रजन्तु लप्रिं आद्धेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥
अग्निस्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशम् ।
तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्मृताः ॥
प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः ।
रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥
सर्वतस्त्वधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ।
विश्वो विश्वभुगाराध्यो धर्म्मो धन्यः शुभाननः ॥
भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितॄणां ये गणा नव ।
कल्याणः कल्पगः कर्त्ता कल्पः कल्पतरुराश्रयः ॥
कल्पनाहेतुरनघः षड्डिमे ते गणाः स्मृताः ।

पितृगृ

वरो वरेण्यो वरदः पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ॥
विश्वपाता तथा धाता सप्तैवैते तथा गणाः ।
महान्महात्मा महितो महिमावान्महाबलः ॥
गणाः पञ्च तथैवैते पितॄणां पापनाशनाः ।
सुखदो धनदश्चान्यो धर्म्मदोऽन्यश्च भूतिदः ॥
पितॄणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ।
एकत्रिंशत्पितृगणा यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥
ते मेऽतुलप्रीतियुक्ता यच्छन्तु च सदा हितम् ॥”
श्रिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४१ ।
“सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः ॥”)

पितामहः, पुं, (पितुः पितेति । “पितृव्यमातुल-मातामहपितामहाः ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र “मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ।” इति वार्त्तिकोक्त्या डामहच् । ब्रह्मणि तु पितुः पिता जनकस्यापि जनकः । पितॄणां मरीच्यादीनां पितृगणानां पिता वा ।) ब्रह्मा । (यथा, महाभारते । १ । १ । ३२ ।
“यस्मात् पितामहो यज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ ॥”
श्रिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४१ ।
“सदसद्व्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः ॥”)
पितृपिता । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥ ठाकुरदादा इति भाषा ॥ अस्य पर्य्यायः । आर्य्यकः २ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मनौ । ३ । २२१ ।
“पिता यस्य तु वृत्तः स्याद्जीवेदापि पितामहः ।
पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥”)

पितामही, स्त्री, (पितुर्मातेति । पितृव्यमातुलेत्यत्र “मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ।” इति डामहच् । ततः “मातरि पितेति ।” पितृकार्य्यं ततः पित्वात् ङीप् ।) पितामहपत्नी । इति जटाधरः ॥ ठाकुरमा इति भाषा ॥ (यथा, कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्याये ।
“मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदराः ।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ॥”)
पौत्रैः पितामहधनविभागकरणे पितामह्यै मातृवद्भागो देयः । यथा,—
“असुताश्च पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्त्तिताः ।
पितामह्यश्च सर्व्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति दायभागे व्यासः ॥

पितृक, त्रि, (पितुः सम्बन्धि पितुरागतं वेति । पितृ + कन् । यद्वा, पैतृक + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पितृसम्बन्धि । यथा,—
“पैतृकञ्च पितृकञ्चापि पित्र्यञ्च पितुरागतम् ॥”
इति शब्दमाला ॥

पितृकानन, क्ली, (पितॄणां काननमिव ।) श्मशानम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । १० । ७६ ।
“पञ्चवर्षाधिकान् मर्त्यान् दाहयेत् पितृकानने ।
भर्त्रा सह कुलेनापि न दहेत् कुलकामिनीम् ॥”)

पितृगृह, क्ली, (पितॄणां गृहम् ।) श्मशानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पितुर्गृहम् ।) पितृवेश्म च ॥

पितृतीर्थ

पितृतर्पणं, क्ली, (लप्यन्तेऽनेनेति । लप् + करणे ल्युट् । पितॄणां तर्पणमिति । यद्वा, लप + भावे ल्युट् । पितॄणां तर्पणं लप्रियैस्यात् ।) पितृतीर्थम् । तत्तु तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्म्मध्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ निवापः । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पितृतीर्थेन पितृहिंश्रकजलदानम् । तस्यानुष्ठानं तर्पणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ पितॄणां लप्रिमाह च ॥

पितृतिथिः, स्त्री, (पितृप्रिया तिथिरिति मध्यलोपी समासः ।) अमावास्या । यथा,—
“अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कुशतिलोदकैः ।
तर्पिता मानुषैस्तृप्तिं परां गच्छत नान्यथा ॥”
इति वाराहे पितृसर्गाख्यितिवर्णनम् ॥

पितृतीर्थ, क्ली, (पितृप्रियं तीर्थम् ।) गया । इति जटाधरः ॥ (गयादि-२२२ पितृवल्लभतीर्थानि मत्स्यपुराणे श्राद्धकल्पे २२ अध्याये उक्तानि । यथा, —
“तीर्थानि कानि गुह्यानि पितॄणां वल्लभानि च ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ! ।
पितृतीर्थं गया नाम सर्व्वतीर्थवरं शुभम् ॥
यत्रास्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः ।
तत्रैषा पितृभिर्गीता गाथा भागमभीप्सुभिः ॥
एतया बहवः पुत्रा यदेकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
तथा वाराणसी पुण्या पितॄणां वल्लभा सदा ।
तत्राविमुक्तसान्निध्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
पितॄणां वल्लभं तद्वत् पुण्यञ्च विमलेश्वरम् ।
पितृतीर्थं प्रयागन्तु सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
वटेश्वरस्तु भगवान् माधवेन समन्वितः ।
योगनिद्राक्षयक्षद्वत् सदा वसति केशवः ॥
दशाश्वमेधिकं पुण्यं गङ्गाद्वारं तथैव च ।
नन्दाख्य ललिता तद्वत्तीर्थं मायापुरी शुभा ॥
तथा मित्रपदं नाम ततः केदारमुत्तमम् ।
गङ्गासागरमित्याहुः सर्व्वतीर्थमयं शुभम् ॥
तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वच्छतदुसलिलं ह्रदे ।
तीर्थन्तु नैमिषं नाम सर्व्वतीर्थफलप्रदम् ॥
गङ्गोद्भेदस्तु गोमत्यां यत्रोद्भूतः सनातनः ।
तथा यज्ञवराहस्तु देवदेवश्च मूलभृत् ॥
यत्र तत्काञ्चनं द्वारमद्यापि दृश्यते हरेः ।
नेमिस्तु हरिचक्रस्य शीर्णा यत्राभवत् पुरा ॥
तदेतन्नैमिषारण्यं सर्व्वतीर्थनिषेवितम् ।
देवदेवस्य तत्रापि वाराहस्य तु दर्शनम् ॥
यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं व्रजेत् ।
ब्रह्मशौचं महापुण्यं सर्व्वपापविशोधनम् ॥
यत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जगार्हनः ।
तीर्थमिक्षुमती नाम पितॄणां वल्लभं सदा ॥
सङ्गमे यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा ।
कुरुक्षेत्रं महापुण्यं सर्व्वतीर्थसमन्वितम् ॥
तथा च सरयूः पुण्या सर्व्वदेवनमस्कृता ।
हिरावती नदी तद्वत् पितृतीर्थाधिवासिनी ॥
यमुना देविका काली चन्द्रभागा वृषद्वती ।
नदी वेणुमती पुण्या परा वेत्रवती तथा ॥

पितॄणां वल्लभा ह्येता: श्राद्धे कोटिगुणा मता: ।
अत्रमार्गं महापुण्यं यत्र मार्गो हि लक्ष्यते ॥
अत्रापि पितृतीर्थं तत् सर्व्वकामफलप्रदम् ।
नीलकण्ठमिति ख्यातं पितृतीर्थं द्विजोत्तमा: ! ॥
तथा रुद्रसर: पुण्यं सरो मानसमेव च ।
मन्दाकिनी तथाच्छोदा विपाशाथ सरस्वती ॥
पूर्व्वमित्रपदन्तद्वैद्यनाथं महाफलम् ।
शिप्रा नदी महाकालस्तथाकालञ्जरं शुभम् ॥
वेणोद्भेदं हरोद्भेदं गङ्गोद्भेदं महाफलम् ।
भद्रेश्वरं विष्णुपदं नर्म्मदाद्वारमेव च ॥
गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्मनीषय: ।
एतानि पितृतीर्थानि सर्व्वपापहराणि च ॥
स्मरणादपि लोकानां किमु श्राद्धकृतां नृणाम् ।
ओङ्कारं पितृतीर्थञ्च कावेरी कपिलोदकम् ॥
सम्भेदस्वर्णवेगायास्तथैवामरकण्टकम् ।
कुरुक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् ॥
शुक्रतीर्थञ्च विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं परम् ।
सर्व्वपापहरं पुण्यं शतकोटिफलाधिकम् ॥
श्राद्धे दाने तथा होमे स्वाध्याये जलसन्निधौ ।
कायावरोहणं नाम तथा चर्म्मण्वती नदी ॥
गोमती वरुणा तद्वत्तीर्थमौशनसं परम् ।
भैरवं भृगुतुङ्गञ्च गौरीतीर्थमनुत्तमम् ॥
तीर्थं वैनायकं नाम भद्रेश्वरमत: परम् ।
तथा पापहरं नाम पुण्याथ तपती नदी ॥
मूलतापी पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा ।
महाशोण: पाटला च नागतीर्थमवन्तिका ॥
तथा वेणा नदी पुण्या महाप्राणं तथैव च ।
महारुद्रं महालिङ्गं दण्डार्णा च नदी शुभा ॥
घृतरुद्रा घृताक्षा च तथा विश्वपदं परम् ।
ओङ्कारवाह्निका तद्वन्नदौ द्वौ योगचर्षरौ ॥
कालिका च नदी पुण्या वितस्ता च नदी तथा ।
एतानि पितृतीर्थानि ग्रस्यन्ते स्नानदानयो: ॥
श्राद्धमेतेषु यद्दत्तमनन्तफलदं स्मृतम् ।
द्रोणी वाटनदी धारासरित् क्षीरनदी तथा ॥
गोकर्णं गजकर्णञ्च तथा च पुरुषोत्तम: ।
द्वारका लवणतीर्थञ्च तथाचन्दसरस्वती ॥
नदी मणिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका ।
धूतपापं तथा तीर्थं समुद्रो दक्षिणस्तथा ॥
एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते ।
तीर्थं मेघकरं नाम स्वयमेव जनार्द्दन: ॥
यत्र श्राङ्गधरो विष्णुर्मेखलायामवस्थित: ।
तथा मन्दोदरी तीर्थं तीर्थं चम्पा नदी शुभा ॥
तथा सामलनाथञ्च महाप्राणनदी तथा ।
चक्रवाकं चर्म्मकोटं तथा जम्बेश्वरं महत् ॥
अर्व्वुदं त्रिपुरं चैव सिद्धेश्वरमत: परम् ।
श्रीशैलं शाङ्करं तीर्थं नारसिंहमत:परम् ॥
महेन्द्रञ्च तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसंज्ञितम् ।
एतेष्वपि सदा श्राद्धमनन्तफलदं स्मृतम् ॥
दर्शनादपि चैतानि सद्य: पापहराणि वै ।
तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीमरथी सरित् ॥
भीमेश्वरं कृष्णवेणा कावेरी कुड्मला नदी ।
नदी गोदावरी नाम त्रिसन्ध्या तीर्थमुत्तमम् ॥

तीर्थं त्र्येम्बकं नाम सर्व्वतीर्थनमस्कृतम् ।
यत्रास्ते भगवानीश: स्वयमेव त्रिलोचन: ॥
श्राद्धमेतेषु सर्व्वेषु कोटिकोटिगुणं भवेत् ।
स्मरणादपि पापानि नश्यन्ति प्रतधा द्विजा: ! ॥
श्रीपर्णी ताम्रपर्णी च जयातीर्थमनुत्तमम् ।
तथा मत्स्यनदी पुण्या शिवधारं तथैव च ॥
भद्रतीर्थञ्च विख्यातं पम्पातीर्थञ्च शाश्वतम् ।
पुण्यं रामेश्वरं तद्वदेलापुरमलं परम् ॥
अङ्गभूतञ्च विख्यातमानन्दकमलं बुधम् ।
आम्रातकेश्वरं तद्वदेकाम्रकमत: परम् ॥
गोवर्द्धनं हरिश्चन्द्रं कृष्णचन्द्रं पृथूदकम् ।
सहस्राक्षं हिरण्याक्षं तथा च कदली नदी ॥
रामाधिवासस्तत्रापि तथा सौमित्रिसङ्गम: ।
इन्द्रकीलं महानादस्तथा च प्रियमेलकम् ॥
एतान्यपि सदा श्राद्धे प्रशस्तान्यधिकानि तु ।
एतेषु सर्व्वदेवानां सान्निध्यं दृश्यते यत: ॥
दानमेतेषु सर्व्वेषु दत्तं कोटिगुताधिकम् ।
वाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् ॥
तीर्थं पाशुपतं नाम नदी पार्व्वतिका शुभा ।
श्राद्धमेतेषु सर्व्वेषु दत्तं कोटिगुतोत्तरम् ॥
तथैव पितृतीर्थन्तु यत्र गोदावरी नदी ।
घृतालिङ्गसहस्रेण सर्व्वास्तिरजलावहा ॥
जामदग्न्यस्य तत्तीर्थं क्रमादायातमुत्तमम् ।
प्रतीकस्य भयाद्भिन्नं यत्र गोदावरी नदी ॥
तत्तीर्थं हयकर्णानामग्नरोयुगसंज्ञितम् ।
श्राद्धाग्निकार्य्यदानेषु तथा कोटिगुताधिकम् ॥
तथा सहस्रलिङ्गञ्च राघवेश्वरमुत्तमम् ।
सेन्द्रफेना नदी पुण्या यत्रेन्द्र: पतित: पुरा ॥
निहत्य नमुचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्तवान् ।
तत्र दत्तं नरै: श्राद्धमनन्तफलदं भवेत् ॥
तीर्थन्तु पुष्करं नाम शालग्रामं तथैव च ।
सोमपानञ्च विख्यातं यत्र वैश्वानरालयम् ॥
तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामितीर्थं तथैव च ।
मलन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा ॥
वेदभा वाथ वेरा च पयोष्णी प्राङ्मुखा परा ।
कावेरी चोत्तरा पुण्या तथा शालन्धरो गिरि: ॥
एतेषु श्राद्धतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते ।
लोहदण्डं तथा तीर्थं चित्रकूटस्तथैव च ॥
विन्ध्ययोगश्च गङ्गायास्तथा नर्म्मतटं शुभम् ।
कुब्जाम्रन्तु तथा तीर्थं उर्व्वशीपुलिनं तथा ॥
संसारमोचनं तीर्थं तथैव ऋणमोचनम् ।
एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते ॥
अट्टहासं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च ।
तथा वशिष्ठं तीर्थन्तु हारितं तु तत: परम् ॥
ब्रह्मावर्त्तं कुशावर्त्तं हयतीर्थं तथैव च ।
पिण्डारकञ्च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च ॥
घण्टेश्वरं विल्वकञ्च नीलपर्व्वतमेव च ।
तथा च धरणीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च ॥
अश्वतीर्थञ्च विख्यातमगस्त्यं श्राद्धदानयो: ।
तीर्थं वेदशिरो नाम तथैवौघवती नदी ॥
तीर्थं वसुपदं नाम छागलाण्डं तथैव च ।
एतेषु श्राद्धदातार: प्रयान्ति परमं पदम् ॥

तथा च वैदूरीतीर्थं गणतीर्थं तथैव च ।
जयन्तं विजयञ्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च ॥
श्रीपतेश्च तथा तीर्थं तीर्थं रैवतकं तथा ।
तथैव शारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं तथा ॥
धेनुकण्ठतीर्थञ्च परं भीमेश्वरमथापि वा ।
एतेषु श्राद्धदातार: प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
तीर्थं माढरहृदं नाम करवीरपुरं तथा ।
कुशेश्वरञ्च विख्यातं गौरीशिखरमेव च ॥
नकुलेशस्य तीर्थञ्च कर्दमालं तथैव च ।
दक्षिणपुण्यकरं तद्वत् पुण्डरीकपुरं तथा ॥
सप्त गोदावरीतीर्थं सर्व्वतीर्थेश्वरेश्वरम् ।
तत्र श्राद्धं प्रदातव्यमनन्तफलमीप्सुभि: ॥
अत्र ते कथित: प्रोक्तस्तीर्थानां संग्रहो मया ।
वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तरात् किम् ।
मानुष: ॥
सत्यं तीर्थं दया तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रह: ।
वर्णाश्रमाणां गेहेऽपि तीर्थन्तु समुदाहृतम् ॥
एतत्तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कोटिगुणमिष्यते ।
यस्मात् तस्मात् प्रयत्नेन तीर्थे श्राद्धं समाच-
रेत् ॥"*॥)

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यम् । इत्यमर: ॥
"अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्यो: पितॄणां तीर्थमुत्तमम् ॥"
इति कौर्म्म उपविभागे ११ अध्याय: ॥

पितृदानं, क्ली, (पितरि पित्रे वा दानम् ।) पित्राद्यु-
द्देशेनान्नवस्त्रादिदानम् । पितृपदं श्रुतोपलक्षणं
तेन माचादेरपि ग्रहणम् । तत्पर्य्याय: ।
निवाप: २ । इत्यमर: । २।७।३१ ॥ निवपनम् ३
पितृदानकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

पितृदानकं, क्ली, (पितृदान + स्वार्थे कन् ।)
पित्रुद्देश्यकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पितृपक्ष:, पुं, (पितृप्रिय: पक्ष: ।) गौणाश्विन-
कृष्णपक्ष: । स तु प्रेतपक्ष: । तत्र श्राद्धफलं
यथा, हेमाद्रिमाधवसंग्रहयोर्नागरखण्डम् ।
"आषाढ्या: पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नर: कुर्य्यादेकस्मिन्नपि वासरे ।
तस्य संवत्सरं यावत् तृप्ता: स्यु: पितरो ध्रुवम् ॥
नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तम: पितृपक्ष: स्यादन्यत्रैव तु पञ्चम: ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

पितृपति:, पुं, (पितॄणां पति: ।) यम: । इत्य-
मर: ।१।१।४१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।१०१।३७
"त्वं ब्रह्मा हरिरुद्रसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो
वित्तेश: पितृपतिरम्बुपति: समीर: ।
सोमोऽग्निर्गगनमहीधरोऽब्धिसंघ:
किं स्तुम: सकलात्मरूपधारी: ॥")

पितृपिता, [तृ] पुं, (पितु: पिता ।) पितामह: ।
इत्यमर: । २ । ६ । ३३ ॥

पितृप्रश्न:, स्त्री, (पितॄणां प्रश्नमाश्रित्य । पितृप्रश्ने
सन्ध्याभिन्नास्त्रियां ङीष्त्वादस्या: प्रश्नतुल्यपाल-
कतया तथात्वम् ।) सन्ध्या । इत्यमर: ।१।४।३॥
(यथा, ज्योतिषतत्त्वे । ५०१ ।
"रजनीमिश्रमुपनेतुं पितृप्रश्न: प्रथमसुपतस्थे ।

„यति स्वयमिन्द्रं क्रूनायकं दुष्टदूनीव ॥”
पितुः प्रसूर्जनयित्री ।) पितामही ॥
पितृप्रियः, पुं, (पितॄणां प्रियः ।) भृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य भृङ्गराज-शब्दे ज्ञातव्याः ॥)
पितृबन्धुः, पुं, (पितुर्बन्धुः ।) पितामहभगिनी-पुत्रः । पितामहीभगिनीपुत्रः । पितुर्मातुल-पुत्रः । इत्यद्वाहतत्त्वम् ॥
पितृबान्धवः, पुं, (पितुर्बान्धवः ।) पितृबन्धुः । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
“पितुः पितुःस्वसुः पुत्राः पितुर्मातुःस्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥”
पितृभोजनः, पुं. (पितृभिर्भुज्यते इति । भुज + कर्म्मणि ल्युट् । पितृहेयकदानेऽस्य प्रशस्ततया तथात्वम् ।) माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भुज + भावे ल्युट् । पितॄणां भोजनमिति ।) पितॄणां भक्षणे, क्ली ॥
पितृभ्राता, [भ्रातृ] पुं, (पितुर्भ्राता ।) पितृव्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
पितृयज्ञः, पुं, (पितृभ्यः पितॄनुद्दिश्येत्यर्थः यो यज्ञः ।) तर्पणम् । यथा, मनुः । ३ । ७० ।
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”
पितृलोकः, पुं, (पितॄणां लोकः ।) पितॄणां भुवनम् । (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १० ।
“कथञ्च बहुलाः सेनाः पाण्डवैः कृष्णसारथिः । अस्यन्नेकोऽनयत् सर्व्वाः पितृलोकं धनञ्जयः ॥”)
अस्य विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“मर्च्चीमामेव देवानामाद्यो नारायणो गुरुः । तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोऽपि सप्तार्षजन्मनीन् ॥ मा यजस्वेति तेनोक्तास्ते परमेष्ठिनः । आत्मनात्मानमेवाग्रे अयजन्त इति श्रुतिः ॥ तेषां वै ब्रह्मजातीनां महर्षिकारिकर्म्मणाम् । अपराद्धाभिचारेण महानेष कृतो यतः । प्रभ्रष्टज्ञानिनः सर्व्वे भविष्यथ न संशयः ॥ एवं शप्तास्ततस्तेऽपि ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः । सद्योवैगुण्यकरान् पुत्रानुत्पाद्य चिदिवं ययुः ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु त्रिदिवं ब्रह्मवादिषु । ततपुत्राः श्राद्धदानेन तर्पयामासुरञ्जसा ॥ ते च वैमानिकाः सर्व्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः । तत्पितृदानमन्त्रोक्तं प्रपठन्तो व्यवस्थिताः ॥
गौरमुख उवाच ।
ये च ते पितरो ब्रह्मन् स्वच्छ कालं समासते । कियन्तो वै पितृगणास्तस्मिन् लोके व्यवस्थिताः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
पठन्ति वरा; केचिद्देवानां सोमवर्द्धनाः । ते मरीच्यादयः सप्त स्वर्गे ते पितरः स्मृताः ॥ चत्वारो मूर्त्तिमन्तो वै त्रयस्त्वन्ये ह्यमूर्त्तयः । तेषां लोकनिसर्गश्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ प्रभावश्च महर्षे त्वं विस्तरेण निबोध मे । धर्म्मसूर्त्तिधरास्तेषां त्रयोऽन्ये परमा गणाः ॥ तेषां नामानि लोकांश्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ लोकाः सन्तानकामाय यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः । अमूर्त्तयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥ विराजस्य प्रजाः श्रेष्ठास्ते वैराजा इति स्मृताः । देवानां पितरस्ते हि तान् यजन्तीह देवताः ॥ एते वै लोकविभ्रष्टा लोकान् प्राप्य सनातनान् । पुनर्यत्नपरास्तेषु जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥ ते प्राप्य तां स्मृतिं भूयः सिद्धियोगमनुत्तमम् । चिन्त्य योगगतिं सूक्ष्मां पुनरावृत्तिदुर्लभाः ॥ एतेऽस्मिन् पितरः श्राद्धे योगिनां योगवर्द्धनाः । आप्यायिताश्च ते पूर्व्वं येऽपि योगबले रताः ॥ तस्मात् श्राद्धानि देयानि योगिनां योगसत्तमैः । एष वै प्रथमः सर्गः सोमपानामनुत्तमः ॥ एते त एकतनवो वर्त्तन्ते द्विजसत्तमाः । भूर्लोकवासिना याज्या भुवर्लोकनिवासिनः ॥ स्वर्गलोका मरीच्याद्यास्तेषां याज्या महर्गताः । कल्पवासिकसंज्ञानां तेषामपि जने स्थिताः ॥ सनकाद्यास्ततस्तेषां वैराजास्तपसि स्थिताः । तेषां सत्यगताः प्रोक्ता इत्येषा पितृसन्ततिः ॥ सप्तधा सप्तलोकेषु आदिमन्वन्तरक्रिया । अन्येषां वसवः साध्या रुद्रादित्याश्विनाविति ॥ अयतः सर्व्ववर्णानां साधारण्येन संस्थिताः । ऋषयश्च तदुत्पन्ना इति सप्तविधा गणाः ॥ तेषां कन्यास्तु संजाता महती पितृसन्ततिः । अग्निस्वात्ताश्च मारीचा वैराजा बर्हिसंज्ञिताः ॥ सुकाला नाम पितरो वशिष्ठस्य प्रजापतेः । तेऽपि याज्यास्त्रिभिर्वर्णैर्न शूद्रेण पृथक् कृतम् ॥ वर्णत्रयाभ्यनुज्ञातः शूद्रः सत्त्वान् पितॄन् यजेत् । न तु तस्य पृथक् सन्ति पितरः शूद्रजातयः ॥ सुकालेषु तनका ब्रह्मन् ! न दृश्यन्ते पितृष्वपि । विशेषणास्तदृष्ट्या तु पुराणानाच्च दर्शनात् ॥ एवं ऋषिसुतैः श्राद्धैर्ज्ञात्वा याजकसम्भवान् । स्वयं दृष्ट्वा स्मृतिर्लक्ष्या पुत्राणां ब्रह्मणा तत; ॥ परं निर्व्वाणमापन्नास्तेऽपि ज्ञानिन एव च । वैश्यादीनां कव्यपात्रा वर्णानां वसवादयः ॥ अविशेषेण विज्ञेया गन्धर्व्वाद्या अपि ध्रुवम् । एष ते पैतृकः सर्ग उद्देशेन महामुने ! । कथितो नान्त एवास्य वर्षकोट्या हि दृश्यते ॥”
इति वाराहे श्राद्धकल्पः ॥ * ॥
अपि च ।
“पितॄणां सम्भवं राजन् ! कथ्यमानं निबोध मे । पूर्व्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥ एकाग्रमानसः सर्व्वास्तस्मात्मा मनसो बहिः । कृत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् सर्व्वेषु रूपकैः ॥ तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः । तन्मात्रा निर्ययुर्हृद्यमभवर्गकृतत्विषः ॥ पिबाम इति भाषन्तः सुरा सोममितोऽसकृत् । ऊर्द्धं जिगमिषन्तो वै अधःसंस्थास्तपस्विनः ॥ तान् दृष्ट्वा सहसा ब्रह्मा तिर्य्यक्संस्थांस्तदो-ष्मणान् । भवन्तः पितरः सन्तु सर्व्वेषां गृहमेधिनाम् ॥ ऊर्द्धवक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥ इत्युक्त्वा तु तदा ब्रह्मा तेषां पत्न्यानमाकरोत् । दक्षिणायनसंज्ञस्तु पितृणान्तु पितामहः ॥ तूष्णीं समभवद्भूतानि तमूचुः पितरस्ततः । वृत्तिं नो देहि भगवन् यया विन्दामहे सुखम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कुशतिलोदकैः । सर्पिता मानुषेस्तृप्तिं परां गच्छत नान्यथा ॥ तिला देयास्तथैतस्यामुपोष्य पितृभक्तितः । परमं तस्य सन्तुष्टाः परं यच्छत मा चिरम् ॥”
इति वाराहे पितृसर्गोत्पत्तिवर्णनम् ॥ * ॥
पितृश्राद्धविशेषे देवताविशेषाः पितृगणाश्च यथा,
“क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा ध्वनिः । रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चान्यः पुरूरवाः ॥ विश्वेदेवा भवन्त्येते दश सर्व्वत्र पूजिताः । विश्वेदेवौ क्रतुदक्षौ सर्व्वास्विष्टिषु विश्रुतौ ॥ नित्यं नान्दीमुखश्राद्धे वसुसत्यौ च पैतृके । नवान्नालम्भने देवौ कामकालौ सदैव हि ॥ अपि कन्यागते सूर्य्ये श्राद्धे च ध्वनिरोचकौ । पुरूरवाश्चाद्रवाश्च विश्वेदेवौ च पञ्चमि ॥ सुभास्वरा बर्हिषदो ह्यग्निस्वात्तास्तथैव च । आज्यपाश्चोपहूताश्च क्रव्यादाश्च सुकालिनः । एते पितृगणाः सप्त पौराणाः केचिदेव हि ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
अग्निस्वात्तादेरुत्पत्तिर्यथा,—
“ततो निगृह्येन्द्रियकं विकारं चतुराननः । जिघृक्षुरपि तत्याज तां सन्ध्यां कामरूपिणीम् ॥ तनुशरीरात्तु घर्म्माम्भो यत् पपात द्विजोत्तमाः । अग्निस्वात्ता बर्हिषदो जाताः पितृगणास्ततः ॥ भिन्नाञ्जननिभाः सर्व्वे फुल्लराजीवलोचनाः । नितान्तसंयताः पुण्याः संसारविसुखाः परे ॥ सहस्राणां चतुःषष्टिरग्निस्वात्ताः प्रकीर्त्तिताः । षड्गुणीतिसहस्राणि तथा बर्हिषदो द्विजाः ॥”
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ * ॥
तेषां तर्पणविधिर्यथा,—
“अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले । अग्निस्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मतस्तथोष्मपान् ॥ सुकालिनो बर्हिषदस्तथा चैवाज्यपान् पुनः । तर्पयेत् पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥ दर्भपाणिस्तु विधिवत् प्रेतांस्तांस्तर्पयेत्ततः । पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि । सन्तर्प्य विधिवद्भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ये बान्धवाबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते तृप्तिमखिलां यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति ॥”
इति मात्स्ये स्नानविधौ ८४ अध्यायः ॥
पितृवनं, क्ली, (पितॄणां वनमिव ।) श्मशानम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥ (यथा, महाभारते । ११ । ४ । १५ ।
“सर्व्वे पितृवनं प्राप्ता स्वपन्ति विगतज्वराः । निर्म्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ॥”)
पितृवनेश्वरः, पुं, (पितृवने श्मशाने चरतीति, चर + “चरेष्टः ।” ३ । २ । १६ । इति टः । अलुक्समासः ।) शिवः । इति केचित् ॥

पितृवसतिः, स्त्री, (पितृणां वसतिर्यत्र ।) श्मशानम् । प्रेतभूमिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पितृव्यः, पुं, (पितुर्भ्राता । "पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।" ४ । २ । ३६ । इत्यत्र "पितुर्भ्रातरि यत् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत्प्रत्ययः ।) पितृभ्राता । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥ अपि च ।

"पितृव्यो जनकभ्राता ज्येष्ठतातोऽग्रजो यदि ।
पितुः कनिष्ठभ्राता तु खुल्लतातोऽभिधीयते ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

पितृष्वसा, [ऋ] स्त्री, (पितुः स्वसा भगिनी । "मातृपितृभ्यां स्वसा ।" ८ । ३ । ८४ । इति षत्वम् ।) पितुर्भगिनी । पिसी इति भाषा । यथा,

"मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
अत्रः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥"

इति दायभागः ॥

पितृष्वस्रीयः, त्रि, पितृष्वसुरपत्यम् । (पितृष्वस्र + छः ।) पितृभागिनेयः । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १११ । २ ।

"पितृष्वस्रीयाय सुतामनपत्याय भारत ! ।
अग्रामण्ये प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् ॥")

पितृसन्निभः, पुं, (सम्यङ्निभातीति सन्निभस्तुल्यः । पितुः सन्निभः ।) पितृतुल्यः । तत्पर्य्यायः । मनोजवः २ मनोजवसः ३ । इत्यमरभरतौ ॥

पितृसूः, स्त्री, (सूते इति सूर्जननी । पितृणां सूर्जननीव । पितृत्वे सन्धागामित्वात्तिर्य्यक्त्वात् जननीवत् पालकत्वेनैव तथात्वम् ।) सन्ध्या । इति शब्दमाला । (पितरं सूते इति । क्विप् । पितामही । इति युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

पितृहूः, पुं, (पितृनाकृष्यत्यनेनेति । पितृ + हृ + करणे क्विप् ।) दक्षिणकर्णः । यथा, श्रीभागवते । ४ । २५ । ५० ।

"पितृहूर्नृपपुर्य्या द्वारदक्षिणेन पुरञ्जनः ॥"

"श्राद्धे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्म्मकाण्डं इत्येतावता सामान्येन प्रकृतसंग्रहकस्य कर्म्मकाण्डस्य दक्षिणकर्णेन श्रवणमिष्यते । ततस्तदर्थमनुष्ठाय पितृभिराहूतः पितृलोकप्रापकं पितृयानं प्रपद्यते । तदनेन प्रकारेण पितृणामाह्वानमनेन भवति पितृहूर्दक्षिणः कर्णः । एवं तदेवरीत्येन उत्तरकर्णो देवहूः । तथा च व्याख्यास्यति ।
पितृहूर्दक्षिणः कर्णः उत्तरो देवहूः स्मृतः ।
प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च श्राद्धं पञ्चालसंज्ञितम् ॥"

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पित्तं, क्ली, (अपिद्दीयते प्रकृतावस्थया रक्ष्यते विकृतावस्थया नाश्यते वा शरीरं येनेति । अपि + दैप् शोधने, दो य च्छेदने वा + क्तः । "अत्र उपसर्गात्तः ।" ७ । ४ । ४७ । इति तादेशः । अपेरल्लोपः ।) शरीरस्थधातुविशेषः । तत्पर्य्यायः । मायुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ पलञ्चलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तेजः ४ तिक्तधातुः ५ उष्मा ६ अग्निः ७ अनलः ८ । (यथा, महाभारते । ६ । ८१ । ४१ ।

"अभिमन्योस्तनस्त्रेषु घोरं युद्धमवर्त्तत ।
शरीरस्थं यथा राजन् ! वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥")

अस्य गुणाः ।

"पित्तञ्च तिक्ताम्लरसञ्च सारकं
तूष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधौ वहु ।
वर्षान्तकाले शरदर्द्धरात्रे
मध्यन्दिने तप्तुदितं च कुप्यति ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

"सर्व्वं पित्तमपस्मारकुष्ठदुष्टव्रणापहम् ।
चक्षुष्यं कटुतीक्ष्णोष्णमुष्णादक्रिमिनाशनम् ॥"

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

पित्तस्य स्वरूपमाह ।

"पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्वगुणोत्तरम् ।
सरं कटु लघु स्निग्धं तीक्ष्णमम्लन्तु पाकतः ॥"

पीतं निरामम् । नीलं सामम् । एकं पित्तं वातवन्नामस्थानकर्म्मभेदैः पञ्चविधम् ॥ * ॥

तेषां पित्तानां नामान्याह ।

"पाचकं रञ्जकञ्चापि साधकालोचकं तथा ।
भ्राजकञ्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः ॥" * ॥

अथ पाचकादीनां स्थानान्याह ।

"अग्न्याशये यकृत्प्लीह्नोर्ह्रदये लोचनद्वये ।
त्वचि सर्व्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥" * ॥

अथ तेषां कर्म्माण्याह ।

"पाचकं पचते भुक्तं पित्तमग्निबलवर्द्धनम् ।
रसमूत्रपुरीषाणि विरेचयति नित्यशः ॥"

पाचकं पित्तमामपक्वाशयमध्यस्थं षड्विधमाहारं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्व्यं लेह्यं पेयं पचति दोषरसमूत्रपुरीषाणि पृथक् करोति च । तदग्न्याशयस्थभेदात्मकाः रसरञ्जनहृदयस्थकफतमोऽपनोदनरूपग्रहणप्रभाप्रकाशनाभ्यङ्गलेपादिपाचनाद्यग्निकर्म्मणा शरीरस्य नानानुग्रहं करोति । शरीरस्थान्यपि पित्तस्थानानि यकृत्प्लीहादीनि भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरञ्जनादिकर्म्मभिरुपकरोतीत्यर्थः । कथम्भूतं पाचकं पित्तं शरीराग्निबलवर्द्धनं शरीरा अग्नयः पृथिव्यादिमहाभूतगताः सप्तधातुगताश्च । यत उक्तं चरकेण ।

"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।"

इति ।

उष्माणोऽग्नयः । यत उक्तं वाग्भटे ।

"दोषधातुमलादीनामग्नेर्व्यापत्तिरामयः ।"इति ।

दोषधातुमलादीनामग्नेर्व्यापत्तिरित्यर्थः । रसादिधातुगताश्च सप्त तेषां बलवर्द्धनम् । यथा गृहे स्थापितानि रत्नानि खद्योतवद्दूरभास्वराणि तान्यपि दीपज्योतिषा दूरप्रकाशकानि भवन्ति । तथा अग्न्याशयस्थपाचकाग्नितेजसामर्च्चे अग्नयो बलवन्तो भवन्ति । तथा च वाग्भटः ।

"अन्नस्य पक्ता सर्व्वेषां पक्तृणामधिको मतः ।
तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ॥"

इति ॥

ननु पित्तादन्योऽग्निराहोस्वित् पित्तमेवाग्निरिति सन्देहः । उच्यते पित्तस्योष्णादिगुणद्वाराहारपाचनरञ्जनदर्शनादिकर्म्मणश्च न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः । तस्मात्पित्तरूपस्यैव पित्तस्य स्थानभेदात् पाचकरञ्जकसाधकालोचकभ्राजकसंज्ञाः । तथा च वाग्भटे ।

"पाचकं निलमानं स्यात् कोष्ठिन्यास्यास्य दीपनात् ।
अनुग्रहात्स्वविकृतं पित्तं पाकोग्रदर्शनैः ॥
क्षुत्तृड्रुचिप्रभामेधाधीशौर्य्यतनुमार्द्दवैः ।
पित्तं पक्वाशयकं तच्च पक्वामाशयमध्यगम् ॥
पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोदयात् ।
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्म्मणानलशब्दितम् ॥
पक्वत्वयं विभजते मारकिट्टौ पृथक् तथा ।
तच्चस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ॥
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥"

ननु यदि पित्ताग्नेरभेदस्तदा कथं घृतं पित्तस्य शमनमग्नेर्दीपनमिति । तथा मत्स्याः पित्तं कुर्व्वन्ति न च तेऽग्निदीप्तिकरा इति । तथा पित्ताधिक्याच्छीतोऽग्निरित्यपि कथं स्यात । तथा समदोषः समाग्निश्चेत्यपि वक्तुं न युज्यते । तथा द्रवं स्निग्धमधोगच्छ पित्तं वह्निरतोऽन्यथेति । अत्रोच्यते । पित्तमग्नेः सततमधिष्ठानम् । तथा चोक्तं तत्रैवान्तरे ।

"अग्निर्भिन्नगुणैर्युक्तः पित्तं भिन्नगुणोक्तथा ।
द्रवं स्निग्धमधोगच्छ पित्तं वह्निरतोऽन्यथा ॥
तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स पाक्तिमान् ।
स मलैरति कुक्षिस्थः सर्व्वतो धमनीमुखैः ॥
स कायाग्निः स कायोष्मा स पक्ता स च जीवनम् ।
अनलागतिरित्येवं देहे कायाग्निरुच्यते ॥"

अन्यच्च ।

"वामपार्श्वाश्रितं नाभेः किञ्चित् सोमस्य मण्डलम् ।
तन्मध्ये मण्डलं सौम्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः ॥
जराकृमाद्यप्रच्छन्नः काचकोषस्थदीपवत् ॥"

तथा च मधुकोषे । "द्रवतेजःसमुदायात्मकस्य पित्तस्य तेजोभागोऽग्निरिति । तेन पित्तमप्यग्निवत् मन्यते । अग्नितापितायोगोलकवत् ।" परमार्थतस्तु अग्निः पित्ताद्भिन्न एवेति सिद्धान्तः । अतएवाह रसप्रदीपे ।

"जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः ।
सौम्याद्रसान्ददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥
नाभौ मध्ये शरीरस्य विद्धि सोमं सुमण्डलम् ।
सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात् सूर्य्यस्य मण्डलम् ॥
प्रदीपवत्तत्र तृणा स्थितो मध्ये हुताशनः ।
सूर्य्यो दिवि यथा निष्ठस्तेजोयुक्तैर्गभस्तिभिः ॥
विशोषयति सर्व्वाणि पक्वलानि सरांसि च ॥
तद्वच्छरीरिणां भुक्तं त्वनलो नाभिमाश्रितः ।
मयूखैः पचते क्षिप्रं नानाद्यञ्जनसंस्कृतम् ॥
स्थूलकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रप्रमाणतः ।
ह्रस्वकायेषु सर्व्वेषु तिलमात्रप्रमाणतः ॥
क्रिमिकीटपतङ्गेषु चाणुमात्रोऽवसिष्ठते ॥" इति ।

पुनः प्रकृतमनुसरति ।

"रञ्जकं नाम यत् पित्तं तदसं ग्रीणनं नयेत् ।
यत् साधकसंज्ञं तत् कुर्य्याद्बुद्धिं धृतिं स्मृतिम्॥"
धृतिं मेधाम् ।
"यदालोचकसंज्ञं तद्रूपग्रहणकारणम् ।
भ्राजकं कान्तिकारि स्यात्तेषाभ्यङ्गादिपाचकम् ॥
पित्तप्रकृतिको यथा,—
"पित्तप्रकृतिको यादृक् तादृग्रोऽथ निगद्यते ।
व्यकालपलितो गौरः क्रोधी स्वेदी च बुद्धिमान् ॥
बहुभक् ताम्रनेत्रश्च स्वप्ने ज्योतींषि पश्यति ।
श्यामकेशः क्षमी श्मश्रुलो बहुवीर्य्यो महाबलः ॥
पित्तं वह्निर्वह्निरं वा तदस्मात्
पित्तोद्रिक्तस्तीव्रवह्निर्नृभक्तुः ।
गौरोगात्रस्ताम्रहस्तोऽङ्गिरक्तः
शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्पलोमा ॥"
पित्तप्रकृतिकरणा यथा,—
"शाम्पर्णकपिमार्जारयकोलकाश्च पैत्तिकाः ॥"
पित्तस्योपशमहेतुमाह ।
"तिक्तस्वादुकषायशीतपवनच्छायानिशावीजनज्योत्स्नाभूगृहयत्नवारिजलदस्त्रीगात्रसंस्पर्शनम् ।
सर्पिःक्षीरविरेकसेकरुधिरस्रावप्रदेहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं नयेत् ॥"
अथ पित्तप्रकोपकारणानि ।
"कटूष्णाम्लविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्नानाम्भोगलघ्वशनाध्वाभिहननव्यायाममद्यादिभिः।
भुक्तेऽजीर्य्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे तथा
प्राणिनां
मध्याह्ने च तथार्द्धरात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत्॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे २ भागे ॥
(यथा च ।
"अत्युष्णरूक्षाम्लकटूदराढ्यैः
सीधोः सुरासेवनेनातिघर्म्मे ।
क्रोधादपि स्वेदने च व्यायामे
अभोजने याति कोपञ्च पित्तम् ॥
कुलत्थमाषकीयषण्डेषु शिग्रु
सिलातसीराजिकाशाकदग्धे ।
निष्पावशाकरे योधने च अम्ले वा
घनान्ते शरत्सु प्रकोपः प्रदिष्टः ।
भुक्तं यामरे मध्यगेऽर्के निशीथे
ऽमुजीर्य्यत्प्रभुक्ते प्रकोपः प्रदिष्टः ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
स तु ज्वरजनकमन्दाग्निजनकः ।
"मन्दाग्निस्तस्य जनको मन्दाग्नेर्जनकास्त्रयः ।
पित्तश्लेष्ममलीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २६ अध्यायः ॥*॥
(यथा च ।
"पित्तं पक्वाशयं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।
पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोदयात् ॥
तत्कटुत्वं पाकादिकर्म्मणानलशब्दितम् ।
पक्वत्वञ्च विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ॥
तत्तस्यैव पित्तानां ग्रीषाणामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्मृतम् ॥
आमाशयाश्रयं पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात् ।
बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥
साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्मृतम् ।
दृक्स्थमालोचकं त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात्त्वचः ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
"पित्तविकाराश्चत्वारिंशदत ऊर्द्धं व्याख्यास्यन्ते। तद्यथा, ओषश्च प्लोषश्च दाहश्च दवथुश्च धूमकश्चाम्लकश्च विदाहश्च अम्लदाहश्चामदाहश्चोष्माधिक्यञ्चातिस्वेदश्चाङ्गमर्दश्चाङ्गावयवदरणञ्च प्लीहोन्नतत्वञ्च मांसक्लेदश्च त्वग्दाहश्च मांसदाहश्च त्वङ्मांसदरणञ्च रक्तकोठाश्च रक्तविस्फोटाश्च रक्तपित्तञ्च रक्तमण्डलानि च हरितत्वञ्च हरिद्रत्वञ्च नीलिका च कक्षा च कामला च तिक्तास्यता च पूतिसुखता चक्षणाया आधिक्यञ्चालजिह्वास्यपाकश्च गलपाकश्चान्त्रपाकश्च गुदपाकश्च मेढ्रपाकश्च जीवादानञ्च तमःप्रवेशश्च हरितहारिद्रमूत्रनेत्रवर्च्चस्त्वक्त्वेति चत्वारिंशत् पित्तविकाराः। पित्तविकाराणामपरिसंख्येयानामविस्तृततमा आख्याता भवन्ति। सर्व्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेष्वल्पेषु चानुल्बणेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामिकर्म्मगञ्च स्वलक्षणं यत्तदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहाः पित्तविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः। तद्यथा,—
औष्ण्यं तेक्ष्ण्यं लाघवमनतिस्नेहो वर्णश्च शुक्लारुणवर्ण्यो गन्धश्च विस्रो रसौ च कटुकाम्लौ पित्तस्यात्मरूपाण्येवंविधत्वाच्च कर्म्मणः स्वलक्षणमिदमस्य भवति। तं तं शरीरावयवमाविशतो दाहोष्मपाकस्वेदक्लेदकोथरागाः। यथास्वञ्च गन्धवर्णरसाभिनिर्व्वर्त्तनं पित्तस्य कर्म्माणि तैरन्वितं पित्तविकारमेवाध्यवस्येत्। तं मधुरतिक्तकषायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत। स्नेहविरेकप्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गावगाहादिभिः पित्तहरैर्मात्रां कालञ्च प्रमाणीकृत्य विरेचनन्तु सर्व्वौषधेभ्यः पित्ते प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः। तल्लाघवादेवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्तमूलञ्चापकर्षति। तत्रावशिष्टे पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते। यथाग्नौ व्यपोढे केवलमग्निगृहस्थं शीतं भवति तद्वत्॥" इति चरके सूत्रस्थाने विंशेऽध्याये ॥ * ॥
"पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्रमम्लकटुकञ्च। तस्योष्णात्वात् पित्तला भवन्त्युष्णाशिनः सुकुमारावदातगात्राः प्रभूतपिङ्गलकेशतिलकपिडकाः क्षुत्पिपासावन्तः क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषाः प्रायोरूक्षत्वकपिलश्मश्रुलोमकेशाः तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णपराक्रमाः तीक्ष्णाशयाः प्रभूताशनपानाः क्लेशासहिष्णवो दन्दश्यका द्रवत्वात् शिथिलमृदुसन्धिमांसाः प्रभूतस्वेदमूत्रपुरीषाश्च
विस्रत्वात् प्रभूतपूतिवक्त्रकक्षास्यशिरःशरीरगन्धाः कटूष्णत्वादल्पशुक्रव्यवायाश्च। त एवं गुणयोगात् पित्तला मध्यबला मध्यायुषो ज्ञानविज्ञानविद्योपकरणवन्तश्च।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
पित्तन्नी, स्त्री, (पित्तं हन्तीति। हन+"अमनुष्यकर्त्तृके च।" ३। २। ५३। इति टक्। ततो ङीप्।) गुडूची। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पित्तनाशके, त्रि। यथा, भावप्रकाशे। १ । १२।
"मधुली ग्रीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः॥")
पित्तज्वरः, पुं, (पित्तनिमित्तको ज्वरः।) पैत्तिक ज्वरः। यथा,—
"विशेषतः कोमलमारिकेलं
निहन्ति पित्तज्वरमूचदोषान् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य लक्षणं ज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ पित्तज्वरचिकित्सा।
"आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन्।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तत्कृतमाचरेत् ॥"
इति वचनात् सामान्यतो ज्वरिमाचस्य यावदारोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घनविधाने विशेषमाह सुश्रुतः। पैत्तिके दशराचेण ज्वरे युञ्जीत भेषजमिति। दशराचेण लङ्घनवता यतीतेनेत्यर्थः। किन्तद्भेषजं तदाह।
"तिक्तामुस्तायवैः पाठाकटफलाभ्यां सहोदकम्।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥"
इति तिक्तादिक्वाथः ॥
"पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः।
प्रियङ्गुश्च हृतः क्वाथ एष शर्करया युतः ॥
पिपासादाहपित्तास्रयुक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥"
इति पर्पटादिक्वाथः ॥
"द्राक्षा हरीतकी मुस्ता कटुका हृतमालकः।
पर्पटश्च हृतः क्वाथः एष पित्तज्वरापहः ॥
मुखशोषप्रलापान्तर्दाहमूर्च्छाभ्रमप्रणुत्।
पिपासारक्तपित्तानां शमनो भेदनो मतः ॥"
इति द्राक्षादिक्वाथः ॥
"पटोलमथ धन्याकं मधुकं मधुसंयुतम्।
हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृष्णाञ्चातिप्रमाथिनीम्॥"
इति पटोलादिक्वाथः ॥
"गुडूच्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः।
पित्तज्वरं हरेत्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥"
इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥
"एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः।
किं पुनर्यदि युज्यते चन्दनोशीरवालकैः ॥
ह्रीबेरचन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम्।
दद्यात् सुशीतलं वारि लट्कुर्द्दिज्वरदाहनुत् ॥"
इति ह्रीबेरादिक्वाथः ॥
"भूनिम्बादिविषालोपसुस्तकेन्द्रयवाहृताः।
बालकं धान्यकं बिल्वं कषायो माक्षिकान्वितः ॥
विड्भेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत्॥"
इति भूनिम्बादिक्वाथः ॥

"द्राक्षाचन्दनपद्मानि मुस्ता निक्ताम्रतापि च ।
धात्री वालवणीरश्च लोध्रेन्द्रयवपर्पटाः ॥
परूषकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधुकं कुलकं वापि किरातो धान्यकं तथा ॥
एषां क्वाथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तथा दाहं प्रलापञ्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥
मूर्च्छां छर्दिं तथा शूलं सुखशोषमरोचकम् ।
कासं श्वासञ्च शूलासं नाशयेन्नात्र संशयः ॥"

इति मद्राद्राक्षादिक्वाथः ॥

"ससितो निशि पर्य्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डुल-
क्वाथः ।
पीतः शमयत्यचिराद्दाहं ज्वरं पैत्तम् ॥"

इति धान्याकक्वाथः ॥

"अम्लतायाश्च हिमः प्रातः ससितः पैत्तिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥"

इति अम्लतावासाक्वाथौ ॥

"गुडूची भूमिनिम्बश्च बालं वीरणमूलकम् ।
लघुमुस्तं चिरिट्टाची द्राक्षा वासा च पर्पटः ॥
एषां क्वाथो हरत्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥"

इति गुडूच्यादिक्वाथः ॥

"पलाशस्य वटस्यो वा निम्बस्य मृदुपल्लवैः ।
अम्लपिष्टैः प्रलेपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥
उत्तानशयस्य गभीरनाभ्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीतामृधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरञ्च ॥
पथ्या तैलघृतक्षौद्रैर्लिहन् दाहज्वरापहा ।
कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वमीमपि ॥"

तैलघृतक्षौद्रैरित्यत्र न समुच्चयः तेन केवलेन क्षौद्रेणापि लिह्यात् ।

"कार्पासिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रसुस्निग्धशीतलीकृतवाससा ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।
पक्वदाड़िमबीजैर्वा धान्याकल्केन च क्वचित् ॥"

इति कवलः ॥ धान्यञ्च धान्याकम् ॥ * ॥

अथान्नमाह ।

"दाहज्वरार्दितं श्यामं निरन्नं लघ्वन्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेल्लाजतर्पणम् ॥"

लाजतर्पणं लाजशब्दरूपतर्पणम् । सन्तर्पणा-
स्वरूपमुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ।

"सुशृतयूषौदनो देयः सितया पैत्तिके ज्वरे ॥
हर्ष्ये शुभ्राभ्रसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।
मलयोदकसंसिक्ते शुभ्यात् पित्तज्वरी नरः ॥
हारावलीचन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्याम्बरभूषितानाम् ।
सितभ्रुवीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनञ्चाशु हरन्ति दाहम् ॥
आलिङ्ग्यास्य विधाय तास्त्वं रमयेत् पुनः ।
हितञ्च भोजयेदन्नं न हितं सुरतं महत् ॥
वाप्यः क्रमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नार्य्यश्चन्दनदिग्धाङ्ग्यो दाहदैन्यहरा मताः ॥

इति पित्तज्वराधिकारः ।" इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे प्रथमभागः ॥ * ॥

पित्तश्लेष्मज्वरनाशकौषधं यथा,—

"गुडूचीपद्मकारिष्टधन्याकं रक्तचन्दनम् ।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत् ॥"

इति गारुड़े १८८ अध्यायः ॥

(अस्य सलक्षणचिकित्सान्यपराणि यथा,—

"मूर्च्छा दाहो भ्रममदहर्षावेगसीत्कृतिसार-
क्तन्त्रालस्यं प्रलपनवमिः पाकतास्यौष्ठकर्के ।
स्वेदः श्वासो भवति कटुकं विक्लवत्वं क्षुधा वा
एतैर्लिङ्गैर्भवति मनुजे पैत्तिको वै ज्वरस्तु ॥
रोध्रोत्पलाम्रतलता कमलं सिताढ्यं
सन्तारिषासहितमेव हि पाचनेषु ।
निःक्वाथ्य पानमति चाशु निहन्ति पित्तं
पित्तज्वरप्रशमनं प्रकरोति पुंसाम् ॥
क्वथितं तण्डुलपयसा शुक्राक्तकटुरोहिणीसहि-
तम् ।
क्वाथं यष्टीमधुना विनाशनं पित्तज्वरागाशु ।
दुरालभावासकपर्पटानां
प्रियङ्गुनिम्बैः कटुरोहिणीनाम् ।
किराततिक्तं क्वथितं कषायं
सशर्कराढ्यं कथितञ्च पाचनम् ॥
सदाहपित्तज्वरमाशु हन्ति
तृष्णाभ्रमं श्लेष्मविकारयुक्तम् ।
एकोऽपि वै पर्पटको वरिष्ठः
पित्तज्वरागां शमनाय योग्यः ।
तस्मात् पुनर्नागरबालकाभ्यः
सिंहो यथा कङ्कटकं प्रवृत्तः ॥
नागरोशीरमुस्ता च चन्दनं कटुरोहिणी ।
धान्यकानां क्वाथ एव पित्तज्वरविनाशनः ॥
अम्लतापर्पटोधात्री क्वाथः पित्तज्वरं हरेत् ।
सितारम्बधयोर्वापि कार्य्यार्थाद्वाथ वा पुनः ॥
द्राक्षापर्पटकं तिक्ता पथ्यारम्बधमुस्तकैः ।
क्वाथस्तृषाभ्रमदाहयुक्तपित्तज्वापहः ॥
विदारिका रोध्रदधित्थकानां
स्याच्चातुलुङ्गस्य च दाड़िमानाम् ।
यथानुलोमेन च मूलपत्रं
निहन्ति तृड्दाहसमूर्च्छनञ्च ॥
उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांस्यं वा ताम्रभाजनम् ।
नाभौ निधाय धाराम्बुशीतदाहविवारणम् ॥
रम्भारामाकुचभरनमितालिङ्गनं चेष्टसङ्गं
अध्यायामं सुनिवरगृहं शीतलं संवृतं स्यात् ।
सुभाम्भोजं मलयजसलिलासिक्तसंशीतवासो
सुस्नाहारो विशदसतुहिनं कौमुदी वा सुखाय ॥
एभिर्हन्ति दुस्तरमिमं मानुषाणामु पित्तं
दाहं शीघ्रं क्लममपि तथा तद्भ्रमं मूर्च्छनञ्च ।
एतैर्योगैर्भवति नितरां पित्तदाहस्य शान्ति
योग्या चैव प्रभवति सदा सत्क्रिया श्रीमताञ्च ॥
यदि सिक्ता गलतालुशीर्षो वै मनुजस्य च ।
केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।
पेष्यमाणं तालुलेपः सद्यः पित्तज्वरापहः ॥"

इति पित्तज्वरचिकित्सा ॥ * ॥

पित्तद्रावी, [न्] पुं, (पित्तं द्रावयतीति । द्रु + णिच् + णिनिः ।) मधुरजम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पित्तरक्तं, क्ली, (पित्तसंसृष्टं रक्तमिति मध्यपदलोपी समासः ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । रक्तपित्तम् २ पित्तासम् ३ पित्तशोणितम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं रक्तपित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पित्तलं, क्ली, (पित्तं तद्वर्णं लातीति । ला + कः ।) धातुविशेषः । पित्तल इति भाषा ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे आरणमारणाधिकारे ।
"पित्तलञ्च तथा कांस्यं ताम्रवत्संस्कारयेद्बुधः ।
ताम्रवच्छोधनं तेषां ताम्रवद्गुणकारकम् ॥")
तत्पर्य्यायः । आरकूटम् २ रीतिः ३ पतिकावेरम् ४ हृद्यदारु ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रम् ७ । इति रत्नमाला ॥ आरः ८ राजरीतिः ९ अक्षरीतिः १० कपिला ११ पिङ्गला १२ । इति भावप्रकाशः ॥ चुदसुवर्णः १३ सिंहलम् १४ पिङ्गलकम् १५ पीतलकम् १६ लोहितकम् १७ पिङ्गललोहम् १८ पीतकम् १९ । रीतिका-युगलगुणाः । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । रसे लवणत्वम् । शोधनत्वम् । पाण्डुवातकृमिश्लेष्मपित्तनाशित्वञ्च ।

"शुक्लाश्लिग्धा रुदुः शीता मुरङ्गा सूचपत्रिणी ।
हेमोपमा शुभा स्वच्छा जाल्या रीतिः प्रकीर्त्तिता ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

"रीतिरप्युपधातुः स्यात् ताम्रस्य यमदस्य च ।
पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनैः ॥
संयोगस्य प्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः ।
रीतिकायुगलं रूक्षं तिक्तञ्च लवणं रसे ।
शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं नातिलेखनम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला । (बाहुल्येन पित्तमस्त्यस्येति । पित्त + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । १७ । इति लच् ।) पित्तयुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ले, ११४ ॥ (पित्तदृष्टिकरे च । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४५ अध्याये ।
"सक्षारं पित्तलं कौपं स्निग्धं दीपनं लघु ॥"
यथा च माधवकरदृष्टरक्तविनिश्चयसंग्रहे पाण्डुरधिकारे ।
"पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥")

पित्तला, स्त्री, (पित्तल + टाप् ।) तोयपिप्पली । इति मेदिनी । ले, ११४ ॥

पित्तारिः, पुं, (पित्तानामरिर्नाशकः ।) पर्पटः । लाक्षा । वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पित्र्य, क्ली,(पितरो देवता अस्येति । पितृ + "वायृतुपितृभयसो यत् ।" ४ । २ । ३१ । इति यत् । "रीदृतः ।" ७ । ४ । २७ । इति रीडादेशश्च । पितृदेवताकरणीयत्वादस्य तथात्वम् ।) मधु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पितृतीर्थम् । तच्च तर्ज्जन्यङ्गुष्ठान्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०४ ॥ (पितुरिदं पितुरागतं वेति । पितृ + "पितुर्यत् ।" ४ । ३ । ७६ । इति यत् । ततो रौढादेशः ।) पितृसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

"ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥"

इति दायभागः ॥

(पितृप्रियत्वात् श्राद्धार्हे च त्रि । यथा, सुश्रुते । २ । ४६ ।

"कफघ्नं खड्गिपिप्पिलं कषायमनिलापहम् ।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बलमेधाविरूक्षणम् ॥")

पित्र्यः, पुं, (पितुस्तुल्य इति । बाहुलकात् यत् । ततो रौढादेशः ।) ज्येष्ठभ्राता । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१५ ॥ (पितृणां प्रिय इति यत् ।) माषः । इति शब्दमाला ॥

पित्र्या, स्त्री, (पितरो देवता अस्या इति । पितृ + यत् । पितृदेवतत्वादेव तथात्वम् ।) मघानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ ॥ पौर्णमासी । इति शब्दमाला ॥

*पिपत्सन्, [त्] पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत् + सन् + "सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ।" ७ । ४ । ५४ । इति इस् । अभ्यासस्य लोपश्च । ततः पिपत्स + शतृ ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ पतितुमिच्छति च त्रि । इति विश्वः ॥

पिपत्सलं, क्ली, (पतत्यत्रेति । पत + "सलः पतेरदिद्वा ।" २ । २६२ । इति उणादिकोषधृतसूत्रात् अधिकरणे सलः । अकारस्य इत्वं ।) पक्षः । इत्युणादिकोषः । २ । २६२ ॥

पिधानं, क्ली, (अपि + धा + ल्युट् । अपेर्लोपः ।) छदनम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८१ ।

"युगपच्चघनोरःस्तनपिधानमधुरे ! चपासिता-
र्द्रमुखि ! ।
लोलास्ति ! नेय पवनो विरमति तव वसनपरि-
वर्त्तात् ॥")

उदञ्चनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥

पिनद्धः, त्रि, (अपि नह्यते स्मेति । अपि + नह + क्तः । अपेर्लोपः ।) परिहितवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । आमुक्तः २ प्रतिमुक्तः ३ अपिनद्धः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ (आच्छादितः । यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

"यदस्थिभिर्निर्मितवंशुवंश्य-
स्त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ॥")

पिनाकः, पुं क्ली, (पाति रक्षति पलाय्यते स्तूयते वा । पाल रक्षणे, पन स्तुतौ वा + "पिनाकादयश्च ।" उणा ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शिवधनुः । तत्पर्य्यायः । अजगवम् २ । (यथा, महाभारते । ६ । ६० । १८ ।

"पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिसृतः पशून् ॥")

शूलम् । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ शूलमपि

प्राकूरमिहेति केचित् । इति भरतः ॥ पांशुवर्षणम् । इति मेदिनी । के, ११६ ॥

पिनाकी, [न्] पुं, (पिनाकोऽस्त्यस्येति । इनिः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा, हरिवंशे । ३५ । २० ।

"त्यक्त्वा च निश्चयं सर्व्वे पलायनपरायणाः ।
विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥"

रुद्रभेदः । यथा, माल्ये । ५ । २६—३० ।

"अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥")

पिपासं, क्ली, (अपिगतो विज्ञानतो यत्नगन्धत्वात् न्यासो यस्य । अपेर्लोपः ।) छिक्कु । इति जटाधरः ॥

पिपतिषन्, [त्] त्रि, (पतितुमिच्छतीति । पत + सन् । ततः शतृ ।) पतनेच्छुः । विहङ्गमे, पुं । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥

पिपतिषुः, पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत + सन् । पिपतिस + "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पतनेच्छौ, त्रि ॥)

पिपासा, स्त्री, (पातुमिच्छेति । पा + सन् + अ । टाप् ।) पानेच्छा । तत्पर्य्यायः । क्षुधा २ तर्षः ३ उपलासिका ४ तट् ५ क्षुधा ६ उदन्या ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । "स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजराश्रमक्लमनिद्राप्रभृतयः ॥")

पिपासितः, त्रि, (पिपासा जातास्येति । पिपासा + इतच् ।) पिपासायुक्तः । क्षुधितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ८ । ६३ ।

"नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्यः शत्रुकुलं गच्छेदयः साध्यमनृतं वदेत् ॥")

पिपासुः, त्रि, (पातुमिच्छुः । पा + सन् + उः ।) पानेच्छुः । तत्पर्य्यायः । क्षुधितः २ तृषाक् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २२३ । २५ ।

"भागार्थं तपसो धातुं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपास्वो ययुर्देवाः पुरुक्रतुपुरोगमाः ॥")

पिप्पीतकः, पुं, ब्राह्मणविशेषः । अस्य प्रमाणं पिप्पीतकीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पिप्पीतकी, स्त्री, (पिप्पीतको ब्राह्मणविशेषः पवर्गैकतयास्त्यत्रेति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वेणुगवशुक्लदादशी । तत्र कर्त्तव्यव्रतं यथा,—

प्रतानीक उवाच ।

"जलदानस्य माहात्म्यं यत्त्वया परिकीर्त्तितम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिप्पीतकीकथां शुभाम् ॥
पुरा केन कृतश्चैतत् केन चैतत् प्रकाशितम् ।
कथं पिप्पीतकीनाम विधानञ्चैव कीदृशम् ॥
तत् सर्व्वं ब्रूहि देवर्षे ! यदि तुष्टो मयि प्रभो ! ॥

नारद उवाच ।

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि द्वादशीं तां पिप्पीतकीम् ।

या कृत्वा यमलोकादै प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
पिप्पीतक इति ख्यातो ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
तपःस्वाध्यायनिरतः सर्व्वप्राणिहिते रतः ॥
ग्रामान्ते दान्तः क्षमायुक्तो बलिहोमपरायणः ।
निवसन् निर्जनेऽरण्ये बहून् कालान् द्विजोत्तमः ॥
चिरं कृत्वा तपोऽरण्ये काले स्वल्पसुपेयिवान् ॥
ततः कालेन कियता यमदूतैर्महाबलैः ।
नीयमानः स विप्रेन्द्रो यमलोकं भयावहम् ॥
ददर्श बहुशस्तत्र नरान्निरयसंस्थितान् ॥
असिपत्रादनेकेषु कुम्भीपाकेषु संस्थितान् ।
कृतार्त्तस्वरान्तांस्तान् दृष्ट्वा विषादमगमद्विजः ।
क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा प्रेतराजवशं गतः ॥
बहून् वस्त्राहृतान् कुम्भान् ददतीऽतिमनो-
हरान् ।
प्रदेशान्नौषधीसिक्तांस्तत्र प्रासादेरुपशोभितान् ॥
गीतवाद्यादिकृत्यैश्च सेव्यमानः समन्ततः ।
क्वचित् प्रहरमाणांश्च किङ्करैर्यमशासनैः ॥
नीयमानांस्ततः प्रेतान् वध्यमानान् स्वकर्म्मभिः ।
शोकसन्तापसंयुक्तान् क्षुधया परिपीड़ितः ॥
संपश्यमानो राजेन्द्र ! ययौ किङ्करान् जलम् ।
बहुशो याच्यमानेश्च किङ्करैरभिताड़ितः ॥
स नीयमानो ददृशे बहुशाखं द्रुमोत्तमम् ।
सुच्छायं शीतलं रम्यं महान्तं पिप्पलद्रुमम् ॥
तत्रैव सजलान् कुम्भान् माल्यशोभान् सुशो-
भितान् ।
ददर्श वस्त्राहृतसुखान् सुवासितसुशीतलान् ॥
रक्षसि बहवस्तत्र किङ्करा घोररूपिणः ।
तोयदर्शनमात्रेण साह्लादो ब्राह्मणोऽभवत् ॥
विनयावनतो भूत्वा ययाचे किङ्करान् जलम् ।

ब्राह्मण उवाच ।

यमदूता महात्मानस्तोयं मे दीयतामिति ।
अप्राप्य तोयं प्राणानां विनाशो जायते
ध्रुवम् ॥
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणान् रक्षत मेऽधुना ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तमूचुर्यमकिङ्कराः ॥
न कृतं कर्म्म तद्विप्र ! येन तोयञ्च लभ्यते ॥
प्रार्थ्यमानः पुनस्तोयं यमदूतैः स ताड़ितः ॥
क्षुधार्त्तवचनं श्रुत्वा यमः प्रोवाच तं द्विजम् ।
ब्रूहि त्वं विप्र ! मा रोदीः का ते पीड़ाऽस्ति
चेतसि ॥
पुनर्ययाचे तत्तोयं क्षुधाव्याकुलचेतनः ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तमुवाच स धर्म्मराट् ॥
त्वया तन्न कृतं कर्म्म येन वै लभ्यते जलम् ॥

ब्राह्मण उवाच ।

त्वयि प्रसन्ने दिक्पाल ! तत्तोयं दुर्लभं न मे ।
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणरक्षां कुरु प्रभो ! ॥
इत्यं बहुविधैर्वाक्यैर्यमः प्रीतोऽभवत्तदा ॥

यम उवाच ।

वरं वरय विप्रेन्द्र ! यत्ते मनसि वर्त्तते ॥

ब्राह्मण उवाच ।

यदि तुष्टोऽसि मे देव ! येन प्राप्तोऽस्मि तज्जलम् ।
तत् कुरुष्व धर्म्मराज ! सर्व्वप्राणीश्वर ! प्रभो ! ॥

यम उवाच ।
वैष्णवं तद्वदेवं विप्र ! कुरु गत्वा निजालयम् ।
विधानं ब्रूहि विप्रेन्द्र ! द्वादशी यादृशी भवेत् ॥
वैशाखे शुक्लपक्षस्य द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां सुशीतलजले स्नापयेत् केशवं प्रभुम् ॥
पूजयेत्तत्पुष्पाद्यैर्धूपदीपैर्विधानतः ॥
नैवेद्यैर्विविधैश्चैव ताम्बूलैरथ वाससा ॥
जप्त्वा तु वैष्णवं मन्त्रं दण्डवत् प्रणमेत्ततः ।
दद्याद्विजेभ्यो विधिवत् कुम्भांस्तोयसमन्वितान् ।
प्रथमेऽह्नि चतुःकुम्भान् दद्याल्लवणसंयुतान् ॥
शुक्लवस्त्रावृतसुखानुपवीतसुसंयुतान् ।
धनुर्व्याघ्रसमायुक्तान् सभोज्यदक्षिणान्वितान् ॥
द्वितीयेऽह्नि घटान्दद्याद्धिग्धकैरसंयुतान् ।
तृतीये द्वादश घटान् तिलमोदकसंयुतान् ॥
चतुर्थे षोडशघटान् दुग्धलड्डुकसंयुतान् ।
दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां शक्तितो दद्यात् भोज्यं चैव विशेषतः ।
यत्र कुत्रापि संजातश्चिन्न कुत्रापि तथान्वितः ॥
ततो द्विजो गृहं गत्वा चकार द्वादशीव्रतम् ॥
अन्ते जगाम स्वर्लोकं वैष्णवं पदमुत्तमम् ॥
पिपीतकीति नाम्नातो विख्यातो वैष्णवी तिथिः ।
नरो यः कुरुते भक्त्या नारी वा भक्तिसंयुता ।
इह पुत्रादिसम्पन्ना धनधान्यसुतान्विता ॥"
इति भविष्यपुराणे पिपीतकीव्रतकथा समाप्ता ॥

पिपीलकः, पुं, (अपिपीलतीति । अपि + पील क्षेपणे + ण्वुल् । अपेर्लोपः ।) पीलकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७२ ॥ छुदे पिँपीड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पिपीलिकः २ पिपीलः ३ पीलकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ पिपीलो ५ पिपिलो ६ स्त्रीसंज्ञा ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षीरा ८ । इति चिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४ । ४ ।
"श्रुत्वा तु याच्यमानां तां कृद्धां सूक्ष्मपिपीलिकाम् ।
ब्रह्मदत्तो महाहासमकस्मादेव चाहसत् ॥")

पिपीली, स्त्री, (अपिपीलतीति । पील + अच् । अपेर्लोपः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) पिपीलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिप्पटा, स्त्री, खाद्यद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । गुड़शर्करा २ । इति चिकाण्डशेषः ॥

पिप्पलं, क्ली, (पीयते इति । पा + अलच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जलम् । वस्त्रच्छेदभेदः । इति मेदिनी । ले, १११ ॥

पिप्पलः, पुं, (पिप्पलं जलं सिच्यमानत्वेनास्त्यस्य मूलावच्छेदे इति । पिप्पल + "अर्शआदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) अश्वत्थवृक्षः । (यथा, महाभारते । २ । २१ । ८ ।
"वनराजीषु पुण्यासु पिप्पलानां मनोरमाः ।
लोधाणाञ्च शुभाः पार्थ ! गौतमौकःसमीप्रजाः ॥")

निरंशुकः । पक्षिभेदः । इति मेदिनी । ले, ११२ ॥ * ॥ अश्वत्थस्वरूपं यथा,—
नारद उवाच ।
"अनायासेन यज्ञेशः सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।
सर्व्वदेवात्मकश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
शृणु नारद ! यत्नेन शुद्धं सर्व्वात्मकं गुरुम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य नित्यं नराणां सर्व्वकामदम् ॥
पूजयेत् परया भक्त्या सर्व्वसिद्धियुतो भवेत् ।
अश्वत्थं पूजयेद्विप्र ! सर्व्वसिद्धिविधायकम् ॥ * ॥
अश्वत्थदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरेव च ।
ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्व्वे चेन्द्रादिदेवताः ॥
स्कन्धे स्कन्धे च पत्रेषु ब्राह्मणा ऋषयः स्मृताः ।
तस्य मूले सर्व्वदेवाः ब्रह्मा तस्य द्रुमाश्रिता ॥
नदीनदाः सागराद्याः पूर्व्वस्यान्दिशि संस्थिताः ।
लोकधर्म्मान् समाश्रित्य तस्मात्तं सेवयेन्नरः ॥
पुराणस्मृतिमन्त्रेभ्यः सारमुद्धृत्य सञ्चितम् ।
निष्ठाप्रतिष्ठितं सम्यगश्वत्थं सेवयेन्नरः ॥
त्वं क्षीरी फलितश्चैव शीतलश्च घनच्छदे ! ।
त्वामाराध्य नरो हन्यात् दैहिकाधिष्ठितं मलम् ॥
अश्वत्थ ! यस्मात् त्वयि वृक्षराज !
नारायणस्तिष्ठति सर्व्वकारणम् ।
अतः शुचित्वं सततं तरूणां
विशेषतोऽरिष्टविनाशनोऽसि ॥
क्षीरोदमथने चैव यथा श्रीस्त्वामुपासते ।
सत्येन तेन वृक्षेन्द्र ! व्याधीर्मयि निषेधतु ॥
एकादशोऽसि रुद्राणां वसूनाञ्चाष्टमस्तथा ।
नारायणोऽसि देवानां वृक्षाणामसि पिप्पलः ॥
अग्निगर्भस्त्वमश्वत्थ ! देवगर्भः प्रजापतिः ।
हरिर्यथैव श्रीगर्भो यज्ञगर्भ ! नमोऽस्तु ते ॥
अरातेरग्निरश्वत्थ ! परापर ! नमोऽस्तु ते ।
निर्व्याधे त्वमिवर्धस्तु स्वस्ति तेऽस्तु नमोऽस्तु ते ॥
अक्षिस्पन्दं भुजस्पन्दं दुःस्वप्नं दुर्निरीक्षितम् ।
शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ ! शमयाशु मे ॥
यं स्पृष्ट्वा मुच्यते रोगैः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
समाश्लिष्य च दीर्घायुस्तमश्वत्थं नमाम्यहम् ॥
अश्वत्थ ! सुमहाभाग ! सर्व्वदा प्रियदर्शन ! ।
दिव्यान्नभोजनं देहि शत्रूणाञ्च पराजयम् ॥
आयुः प्रजां धनं धान्यं सौभाग्यं सर्व्वदा सुखम् ।
देहि देव महावृक्ष ! त्वामहञ्चाभिवादये ॥
अश्वत्थ ! देवसदनस्त्वद्भिः प्रोच्यते सदा ॥
ब्रह्महा गुरुहा चैव दरिद्रो व्याधिपीड़ितः ।
आदृत्य दशलक्षन्तु शुद्धः पापात्तिगो भवेत् ॥
ब्रह्मचारी हविष्याशी अधःशायी जितेन्द्रियः ।
पापापहन्ता मर्त्यस्तु व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्य्यादृगोमयलेपनम् ।
अश्वत्थे स्थापिते यस्तु मूले स्नपनमाचरेत् ॥
धनायुःसञ्चयैर्हृद्यो नरकात्तारयेत् पितॄन् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य शाकेनाप्योदकेन वा ।
एकं वा भोजयेद्विप्रं कोटि कोटि फलं भवेत् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य तपो होमः सुरार्च्चनम् ।

अक्षयं सुनिशार्दूल ! ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
एवं समर्च्चितोऽश्वत्थः सर्व्वसौख्यप्रदो भवेत् ।
यज्ञार्थं छेदितोऽश्वत्थः सर्व्वारोग्यप्रदो भवेत् ॥
अश्वत्थः पूजितो येन पूजिताः सर्व्वदेवताः ।
अश्वत्थश्छेदितो येन छेदिताः सर्व्वदेवताः ॥
अन्नदः शुद्धः सुसन्तुष्टोऽश्वत्थो देवमयो गुरुः ।
स सेव्यः पूजनीयश्च गुणत्रयविनाशकः ॥
भरण्यर्कवारे भौमे च मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ।
अश्वत्थदर्शनं कार्य्यं कुलत्रयभयात्मभिः ॥ * ॥
अश्वत्थस्य जले यस्य छाया तिष्ठति कुत्रचित् ।
तत् प्रयागसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
तस्मात् कार्त्तिकमासेऽत्र पूर्व्वोक्तविधिना सुते ! ।
अश्वत्थं सेचयेद्विद्वान् संपदक्षिणमादरात् ॥
पापोपहतमर्त्यानां पापनाशो भवेद्ध्रुवम् ।
सकामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
यः पठेत् प्रणुयाद्वापि अश्वत्थस्य समीपतः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥
ऋषय ऊचुः ।
"कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ ।
सर्व्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥
सूत उवाच ।
अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् प्रणाम्यौ ब्रह्मरूपधृक् ॥
दर्शनस्पर्शसेवासु तौ वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापद्व्याधिदुष्टानां विनाशकारिणौ ध्रुवम् ॥
ऋषय ऊचुः ।
कथं वृक्षत्वमापन्नौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरौ ।
एतत् कथय सर्व्वज्ञ ! संशयोऽत्र महान् हि नः ॥
सूत उवाच ।
पार्व्वतीग्निवयोर्हर्षे सुरतं कुर्व्वतोः किल ।
अग्निं ब्राह्मणवेषेण प्रेष्य विघ्नः कृतः पुरा ॥
ततस्तु पार्व्वती क्रुद्धा शशाप चिदिवौकसः ।
रतेःसैकसुखभंगकल्पमाना तदा रुषा ॥
पार्व्वत्युवाच ।
क्रिमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखम् ।
तस्माद्मम सुखभंगाद्यूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ ॥
सूत उवाच ।
एवं सा पार्व्वती देवी अशपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ
बभूवतुर्व्वोधिवटौ मुनीश्वराः ! ।
बोधित्वयं चार्किदिनं विनैव
नम्यत्वसामर्कजवारयोगात् ॥
ऋषय ऊचुः ।
अस्पृश्यत्वं कथं यातः सूत ! बोधितरुः स्वयम् ।
स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथार्यं शनिवासरे ॥
सूत उवाच ।
समुद्रमथनाद्यानि रत्नान्यापः सुरोत्तमाः ।
श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे ददुः सुराः ॥
यावद्ददौ चकारासौ लक्ष्मीं भार्य्यार्थमात्मनः ।
तावत् विघ्नमपयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥

पिप्पलः

लक्ष्मीरुवाच ।
त्यक्त्वा कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिणीयते ।
तस्मात्त्वमद्य जामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ! ॥
विप्राह्योद्वह मां पद्मादेव धर्म्मः सनातनः ।
तस्माद्धर्म्मव्यतिक्रामं न कुर्य्या मधुसूदन ! ॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आप्रवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल ॥
म्लोष्ठीं शुष्कवदनां विरूपां विभ्रतीं तनुम् ।
सवदारक्तनयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् ॥
स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्म्मवित् ॥
होमधूमसुगन्धाढ्यं वेदघोषेण नादितम् ।
आश्रमन्तं विलोक्याथ अधिना साग्रवीदिदम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।
नहि वासोऽनुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्रागमिष्ये भो ब्रह्मन् ! नयस्वान्यत्र मां ध्रुवम् ॥
उद्दालक उवाच ।
कथं नायासि किंचात्र वर्त्तसे स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व माम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।
वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवार्च्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥
दानशौचे न विद्यते परदारापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम ॥
बहुभक्षणविप्राणां यत्र स्यादप्रभोजनम् ।
निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र मय्यवसाम्यहम् ॥
सूत उवाच ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा विप्रणष्टवदनोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ॥
उद्दालक उवाच ।
व्यत्यस्तवृक्षमूलेऽस्मिन्नलक्ष्मि ! आस्यतां क्षणम् ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥
सूत उवाच ।
इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न ददर्श सा ॥
तदा रुरोद करुणं भर्त्तुस्त्यागेन दुःखिता ॥
तत्रस्थाः क्रन्दितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽशृणोत् ।
सदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विग्नमानसा ॥
लक्ष्मीरुवाच ।
स्वामिन् ! मद्भगिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता ।
तामाश्वासयितुं याहि कृपालो ! यदहं प्रिया ॥
सूत उवाच ।
लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः ।
व्याश्वासयल्लक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥
विष्णुरुवाच ।
व्यत्यस्तवृक्षमासाद्य सदालक्ष्मि ! स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥

पिप्पली

मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्माच्मन्दवारं विना किल ॥
प्रत्यब्दमर्चयिष्यन्ति त्वां ज्येष्ठां गृहधर्म्मिणः ।
तेष्वियं श्रीः कनिष्ठा ते सदा निष्ठुलनामया ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १६०—१६१ । अध्यायौ ॥
(रेवत्यां जातो मित्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १८ । ६ ।
"रेतः सिषिचतुः कुम्भे उर्व्वश्याः सन्निधौ दृतम् ।
रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं वधात् ॥")
पिप्पलकं, क्ली, (पीयते इति । पा + अलच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । ततः संज्ञायां कन् ।) स्नानवस्त्रम् । सौवनसूत्रम् । इति मेदिनी । के, १६८ ॥
पिप्पलिः, स्त्री, (पिपर्त्तीति । पॄ लि पूर्त्तौ + बाहुलकात् अलच् । गौरादित्वात् ङीष् । ह्रस्वः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥
पिप्पली, स्त्री, (पिपर्त्तीति + पॄ + बाहुलकात् अलच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । पिँपुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । क्षणा २ उपकुल्या ३ वैदेही ४ मागधी ५ चपला ६ कणा ७ उषणा ८ शौण्डी ९ कोला १० । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥ ऊषणा ११ पिप्पलिः १२ । इति भरतः ॥ लकुला १३ कटुबीजा १४ कोरङ्गी १५ तिक्ततण्डुला १६ श्यामा १७ दन्तफला १८ मगधोद्भवा १९ । अस्या गुणाः । ज्वरनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । मारुतश्वासकासश्लेष्मक्षयापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादुपाकित्वम् । रसायनत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । रेचनत्वम् । कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शःप्लीहशूलामनाशित्वञ्च ॥ आर्द्रायास्तस्या गुणाः । कफप्रदत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तप्रशमनत्वञ्च । राजवल्लभे तु कफापहत्वम् । मधुयुक्तायास्तस्या गुणाः । मेदःकफश्वासकासज्वरहरत्वम् । वृष्यत्वम् । मेधाग्निवर्द्धनत्वञ्च । गुडपिप्पलीगुणाः । जीर्णज्वरे अग्निमान्द्ये च प्रशस्तत्वम् । श्वासजीर्णारुचिश्वासकृत्पाण्डुक्रमिनाशित्वञ्च । द्विगुणात् पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मतः । इति भावप्रकाशः ॥ (ऋष्यवन्तपर्व्वताग्निःस्रुतो नदीविशेषः । यथा, माल्ये । ११३ । २५ ।
"तमसा पिप्पली श्येनी तथा चित्रोत्पलापि च ॥")
पिप्पलीका, स्त्री, अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिप्पलीमूलं, क्ली, (पिप्पल्या मूलमिव मूलमस्य ।) स्वनामख्यातमूलम् । पिँपुलमूल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्रन्थिकम् २ चटिकाशिरः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ११० ॥ षड्ग्रन्थि ४ । इति रत्नमाला ॥ मूलम् ५ कोलमूलम् ६ कटुग्रन्थि ७

पिप्पल्यादिः

कटुमूलम् ८ कटूषणम् ९ सर्व्वग्रन्थि १० पञ्चाग्रम् ११ विरूपम् १२ शोषसम्भवम् १३ सुगन्धि १४ ग्रन्थिलम् १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ उषणम् १६ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् । कटुत्वम् । पाचनत्वम् । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । पित्तकरत्वम् । भेदकत्वम् । कफवातोदरानाहप्लीहगुल्मकृमिश्वासक्षयापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिप्पिका, स्त्री, दन्तमलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६६ ॥
पिप्पुः, पुं, (अपि प्लवते देहोपरि इति । अपि + प्लु + डुः । अपेर्लोपः ।) जटुलः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥
पियालः, पुं, (पीयति तर्पयतीति । पीय + "पीयूकणिभ्यां कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणञ्च ।" उणां ३ । ७६ । इति कालन् ह्रस्वश्च ।) वृक्षविशेषः । अस्यैव बीजं चिरौञ्जीति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । राजादनम् २ सन्नकद्रुः ३ धनुष्पटः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ राजातनम् ५ राजातनः ६ प्रियालः ७ सन्नः ८ कद्रुः ९ धनुः १० पटः ११ । इति तट्टीका ॥ द्रुसन्नकः १२ धन्वपटः १३ पियालकः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ खरस्कन्धः १५ चारः १६ बहुलवल्कलः १७ तापसेष्टः १८ ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । १० ।
"चूतैः पियालैः पनसैरासैरास्रातकैरपि ॥")
तस्य गुणाः । पित्तकफास्रनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । बृंहणत्वम् । वातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ गुरुत्वम् । सरत्वम् । दाहज्वरक्षयापहत्वञ्च । तस्य मज्जगुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । बृंहत्वम् । अतिदुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् । विष्टम्भित्वम् । आमवर्द्धनत्वञ्च । इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमो भागः ॥
पिल, क्रीडि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं सर्क-सेट् ।) क, पेलयति । क्रीडि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
पिलुकः, पुं, (अपिलातीति । अपि + ला + बाहुलकात् डुः । अपेर्लोपः । ततः कन् ।) पीलुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
पिलुपर्णी, स्त्री, (पिलोरिव पर्णमस्याः । ङीष् ।) मोरटा । इति रत्नमाला ॥
पिङ्गः, पुं, (क्लिन्ने चक्षुषी यस्येति । "इनच्पिटकिचि च ।" ५ । २ । ६६ । इत्यत्र "क्लिन्नस्य चिल्पिलक्वास्य चक्षुषी ।" इति वार्त्तिकोक्त्या पिङ्गादेशः ।) क्लेदयुक्तचक्षुः । (अस्य चिकित्सा यथा,—
"ताम्रपात्रे गुहामूलं सिन्धूत्थमरिचान्वितम् ।
आरनालेन संघृष्टमञ्जनं पिङ्गनाशनम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥)
तद्युक्ते, त्रि । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

पिशाच पिशुनः पिष्टकः

पिशङ्का, स्त्री, (पिशङ्केन क्रीदयुक्तचक्षुषा कायतीति। कै+कः। टाप्।) दक्षिणी। इति शब्दमाला॥

पिष, ट सेचने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ट, पिष्यते। इति दुर्गादासः॥

पिशु, शु प अवयवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-तुचां-परं अकं-सेट्।) शु प, पिंशुति पटः अवयवी स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

पिशङ्गः, पुं, (पिंशतीति। पिशु+"विड्वनिभ्यः कित्।" उणां। १।१२०। इत्यङ्गच् स च कित्।) पिङ्गलवर्णः। तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ५। १६—१७॥ (यथा, ऋग्वेदे। १। ८८। २।

"तैरश्वेभिर्वरमा पिशङ्गैः शुभे कं यान्ति रथतूभिरश्वैः॥"

यथा च माघे। २। ६।

"पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं
वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति।
सुवर्णसूत्राकलिताधरांशुकं
विडम्बयन्तं स्निग्धिवाससस्तनुम्॥"

नागभेदः। यथा, महाभारते। १। ५७। १६।

"भैरवो भुक्तवेताङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारकः॥")

पिशाचः, पुं, (पिशितं मांसमश्नातीति। पिशित+अश+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्। ततः "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्।" ६। ३। १०९। इति शितभागस्य लोपः अशभागस्य शाचादेशः।) देवयोनिविशेषः। इत्यमरः। १। १। ११॥ पिचाश इति भाषा॥ (यथा, मनौ। १। ३७।

"यक्षरक्षःपिशाचांश्च गन्धर्व्वाप्सरसोऽसुरान्॥"

"यक्षो वैश्रवणस्तदनुचराश्च। रक्षांसि रावणादीनि। पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टा अशुचिमरुदेशनिवासिनः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥) तस्य लोको यथा,—

"अन्तरीक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः।
वर्जयित्वा रक्षगणांस्ते चैव चरन्ति हि॥
गोहं विक्रमणे ग्रन्थिस्तेषां सम्भृतपाप्मनाम्।
अतः खड्गं हि विप्रेन्द्र! राक्षसा ये क्षतैनसः।
ते तु दुर्य्याधः सर्व्वे विहरन्त्यूर्द्ध्वं वर्जिताः॥"

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः॥

प्रेतः। यथा, सुश्रुतसूत्रे।

"अग्नीचान्नादितोऽपि यस्य गोत्रदृश्यते दृषः।
पिशाचत्वं भवेत्तस्य दृष्टेः श्राद्धशतैरपि॥"

पिशाचकी, [न्] पुं, (पिशाचाः सन्त्यस्येति। "तारातीसाराभ्यां कुक् च।" ५। २। १२६। इत्यत्र "पिशाचाच्च।" इति वार्त्तिकोक्त्या इनिः कुक् च।) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः। २।१०।३॥

पिशाचभुक्, पुं, (पिशाचानां हुः पिशाचप्रियो हुर्वा यिपिशितभक्षणकारणत्वादनुचिताशनजातत्वाच्च।) शाखोटवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (शाखोटवृक्षेऽस्य विवृतिर्द्रष्टव्या॥)

पिशाचवृक्षः, पुं, (पिशाचानां वृक्षः पिशाचप्रियो वृक्षो वा।) शाखोटवृक्षः। इति रत्नमाला॥

पिशाचसभं, क्ली, पिशाचानां सभा। इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥

पिशाची, स्त्री, (पिशाच+ङीष्।) पिशाचिका। स्त्री पिशाची। इति शब्दमाला॥ (पिशाचवन्म्लेच्छोऽस्यस्या इति। अच् ततो ङीष्। तद्गुणसंयुक्तत्वात् तथात्वम्।) गन्धमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥

पिशितं, क्ली, (पिंशति अवयवीभवतीति। पिशु+"पिशेः किच्च।" उणां। ३। ६५। इति इतन् स च कित्। यद्वा, पिश्यते स्मेति। क्तः।) मांसम्। इत्यमरः। २। ६। ६९॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। २५। १०।

"ह्रासोऽस्थिसन्दूषणमक्षियुग्म-
मत्युच्छ्रयं तच्चमनञ्चनायाः।
कृच्छ्रादि पीनं पिशितं घनं तत्
स्यात् रतेः किं नरकं न योषित्॥")

पिशितासी, स्त्री, (पिशितवन्म्लेच्छोऽस्यस्या इति। अच् ततष्टाप्।) जटामांसी। इति मेदिनी। से, ३३॥

पिशिताशी, [न्] त्रि, (पिशितं अश्नातीति। अश्+णिनिः।) मांसभक्षकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६३॥ (यथा, महाभारते। १। ८४। १४।

"सङ्कीर्णाचारधर्म्मेषु प्रतिलोमचरेषु च।
पिशिताशिषु चान्येषु मूढ! राजा भविष्यसि॥")

पिशी, स्त्री, (पिंशतीति। पिशु+कः। गौरादित्वात् ङीष्।) जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

पिशुनं, क्ली, (पिंशतीति। पिशु+"क्षुधिपिशिमिथः कित्।" उणां। ३। ५५। इति उनन्। स च कित्।) कुङ्कुमम्। इत्यमरः। २। ६। १२१॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"कुङ्कुमं क्षुद्रघृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम्।
सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं ग्रीणिताभिधम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

पिशुनः, पुं, (पिशु+उनन्। स च कित्।) कपिकच्छः। नारदः। काकः। इति मेदिनी। ने, ६२॥ (अङ्गभृषः पुत्रः। यथा, मार्कण्डेये। ५१। ६५।

"अङ्गभृष्क तनयं लेभे पिशुनं नाम नामतः॥"

कौशिकस्य पुत्रभेदः। यथा, हरिवंशे। २१।५-६।

"वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च।
खसमः पिल्पवर्त्ती च नामभिः कर्म्मभिस्तथा॥
कौशिकस्य सुतास्तात! ग्रिष्वा गार्ग्यस्य भारत!।
पितर्य्युपरते सर्व्वे व्रतवन्तश्चरा भवन्॥")

पिशुनः, त्रि, (पिशु+उनन्। स च कित्।) अप्रकाशीनालुचितप्रबोधकः। परच्छिद्रभेदशीलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ तत्पर्य्यायः।

"हिक्किरः सूचकः कर्णेजपः पिशुन इत्यपि।
दुर्जनो दुर्विधो विश्वक्षद्रुक पिशुनः खलः॥"

इति जटाधरः॥ *॥

"कर्णेजपः सूचकः स्यादनौचित्यप्रबोधके।
परच्छिद्रं भेदशीले पिशुनो दुर्जनः खलः॥"

इति शब्दरत्नावली॥

(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५६।

"अनुगच्छेद्य न तथा व्यथयति कटुकूजितैर्यथा पिशुनः।
रुधिरादानादधिकं दुनोति कर्णं जपन् मशकः॥")

क्रूरः। इति मेदिनी। ने, ६२॥ (यथा, मनौ। ३। १६१।

"भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यार्त्तो पिशुनस्तथा॥")

पिशुना, स्त्री, (पिशुन+टाप्।) एलाः। इति मेदिनी। ने, ६२॥ पिशिंगाक इति भाषा॥ (एलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

पिष, ध औ ल चूर्णने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (रुधां-परं-सकं-अनिट्।) ध, पिनष्टि लोको गोधूमम्। औ, पेष्टा। ल, अपिषत्। इति दुर्गादासः॥

पिष्टं, क्ली, (पिष्यते स्मेति। पिष+क्तः।) सीसकम्। इति रत्नमाला॥ पिष्टकः। यथा,—

"अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम्।
घृतादष्टगुणं तैलं मद्यान्न च भक्षणात्॥"*॥

अस्य गुणाः।

"पिष्टं प्राग्वातकरं रूक्षं विद्याद्धि गुरु दुर्जरम्॥
प्रायेणपिष्टमया भक्ष्याः कफपित्तविनाशनाः।
वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिरुष्णमारुताः॥
सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षौद्रा गुरवः कराः।
भक्ष्या बल्याश्च रुच्याश्च गुरवो दृंहणाः परम्॥
सक्षेद्राः क्षेहसिक्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः।
गुरवस्तर्पणा रुच्या बलोपचयवर्द्धनाः॥
मर्द्दिता समिता क्षीरनारिकेलघृतादिभिः।
अवगाढ्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफशुक्रमांसदः।
रक्तपित्तहरो रुच्यः स्वादुः पित्तहरोऽभिदः॥"

गोधूमचूर्णं समिता।

"समिता मधुदुग्धेन खण्डेलामरिचादिभिः।
घृते पक्वा क्षिपेत् खण्डे संयावो दृंहणो गुरुः॥
समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा घृते पचेत्।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तद्गुरुं गुरु दुर्जरम्॥"

इति राजवल्लभः॥

पर्पटगुल्फकुलीफेनकवटलड्डुकानां गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः॥ *॥ चूर्णोक्तौ, त्रि॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६। ७१।

"क्षत्वा तांश्चणकान् पिष्टान् गृहीत्वा जलकुम्भिकाम्।
अतिष्ठं चत्वरे गत्वा छायायां नगराद्बहिः॥")

पिष्टकं, क्ली, (पिष्टमिव प्रतिभातीति। इवार्थे कन्।) तिलचूर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पिष्टकः, पुं, (पिष्टानां विकार इति। "संज्ञायाम्।" ४। ३। १४७। इति कन्।) पिष्टानां तण्डुलादीनां विकारः। पिटा इति भाषा॥

तत्पर्य्यायः। पूपः २ अपूपः ३। इत्यमरः। २।८।४८॥ आपूपः ४ पिष्टः ५। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः पिष्टशब्दे द्रष्टव्याः। नेत्ररोगविशेषः। इति मेदिनी। के, १२०॥ तस्य लक्षणम्। यथा,—

"श्लेष्मा मारुतकोपेन शुक्ले पिष्टसमुन्नतम्।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम्॥"

इति माधवकरः॥

(अस्य चिकित्सा यथा—

"वैदेही सितमरिचं सैन्धवं नागरं समम्।
मातुलुङ्गरसैः पिष्टमञ्जनं पिष्टकापहम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥)

पिष्टपं, क्ली, पुं, (विपूयन्त्यत्र सुक्तानि इति। "विटपपिष्टपविपिपोलपाः।" उणा०। ३।१४५। इति कपप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) भुवनम्। इत्यमररत्नकोषौ॥ (यथा, मनौ। ४। २३१।

"अनड्वुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम्॥")

पिष्टपचनं, क्ली, (पच्यते अत्रेति। पच+आधारे ल्युट्। पिष्टस्य पचनम्।) पिष्टपाकपात्रम्। तेलाली इति ख्यातम्। इति भूमिः॥ तत्पर्य्यायः। ऋजीषम् २। इत्यमरः। २।६।९२॥ ऋचीषम् ३। इति स्वामी॥ पिष्टपाकभृत् ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने सप्तविंशाध्याये।

"विदङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्स्वेदयेति॥")

पिष्टपाकभृत्, क्ली, (पिष्टपाकं लब्धभिच्छतो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् पच्यमानपिष्टं बिभर्त्ति धारयतीति। भृ+क्विप् तुगागमश्च।) पिष्टकपाकपात्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८६॥

पिष्टपूरः, पुं, (पिष्टैः पूर्य्यते इति। पूरि+कर्म्मणि अप्।) वटकः। इति भूरिप्रयोगः। पिष्टकविशेषः। तत्पर्य्यायः। घृतपूरः २ घृतवरः ३ घार्त्तिकः ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ६४॥

पिष्टवर्त्तिः, पुं, (पिष्टं वर्त्तयतीति। वर्त्ति+इन्।) सुक्ष्मसक्तुरादिपिष्टम्। तत्पर्य्यायः। चमसिः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ६४॥

पिष्टसौरभं, क्ली, (पिष्टेन पेषणेन सौरभं यस्य।) चन्दनम्। इति हारावली। १०३॥

पिष्टातः, पुं, (पिष्टं अतति गच्छतीति। अत+अण्।) पटवासचूर्णम्। इति भरतः॥ वस्त्रादिवासनार्थमेकीकृतगन्धद्रव्यचूर्णम्। इति सारसुन्दरी॥ दक्षः। इति भानुदीक्षितः॥ आवीर इति ख्यातः। इति रमाबाथनीलकण्ठौ॥ तत्पर्य्यायः। पटवासकः २। इत्यमरः। २। ७। १४९॥ धूलिगुच्छकः ३। इति चिकाण्डशेषः॥

पिष्टिकं, क्ली, (पिष्टमुत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति। ठन्।) तण्डुलोद्भवतण्डुलचूरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पिष्टिका, स्त्री, (पिष्टं पेषणं साधनतया अस्त्यस्या इति। पिष्ट+ठन्। ततष्टाप्।) पिष्टद्विदलः। पिठौ इति हिन्दीभाषा॥ यथा,—

"दालिः संस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका।
ग्लिलायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः॥"

इति भावप्रकाशः॥

पिष्टोढ़ी, स्त्री, श्वेतार्त्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

पिस, इ कि हुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्। इदित्।) इ, पिंस्यते। कि, पिंसयति पिंसति। क्षुतिर्हौमिः। इति दुर्गादासः॥

पिस, ऋ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ऋ, अपिपेसत् अपिपिसत्। पिपेसतुः पिपिसतुः। इति दुर्गादासः॥

पिस, क वधार्थे। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, पेसयति। मर्दनान्तोऽयमिति केचित्। वधार्थो निकेतनहिंसाबलदानादि। इति दुर्गादासः॥

पिहितं, त्रि, (अपि धीयते स्मेति। धा+क्तः। "दधातेर्हिः।" ७। ४। ४२। इति ह्यादेशः। अपेर्लोपः।) आच्छादितम्। तत्पर्य्यायः। संवीतम् २ रुद्धम् ३ आवृतम् ४ संवृतम् ५ छन्नम् ६ स्थगितम् ७ अपवारितम् ८ अन्तर्हितम् ९ तिरोधानम् १०। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ४। ४४। १८।

"ध्वजेन पिहिताः सर्व्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे।
गाण्डीवस्य च घोषेण कर्णौ मे बधिरीकृतौ॥")

पी, ङ य पाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-आत्मं-सकं-अनिट्।) ङ य, पीयते। इति दुर्गादासः॥

पीठं, त्रि, (पेठतुरुपविशन्त्यस्मिन्निति। पिठ+"इलच्।" ३। ३। १२१। इति घञ्। बाहुलकादिकारस्य दीर्घः। यद्वा, पीयतेऽत्रेति। पी ङ पाने+बाहुलकात् ठक्।) उपवेशनाधारः। इत्यमरः। २।६।१३८॥ पिढ़ी चौकी इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। आसनम् २ उपासनम् ३ पीठी ४ विष्टरः ५। इति शब्दरत्नावली। व्रतिनामासनम्। तत्तु कुशासनादि। तत्पर्य्यायः। विष्टरः २। इति चिकाण्डशेषः॥ वृषी ३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ५। ३८। २।

"पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां
ततो हव्यादन्नमवेक्ष्य धीरः॥")

अथ पीठोद्देशः।

"धातुपाषाणकाष्ठेषु पीठस्त्रिविध उच्यते।
धातवश्च ग्लिलाश्चैव काष्ठानि विविधानि च॥
तत्र संप्रवक्ष्यामि यद्येषामुपयुज्यते॥"

अथ मानम्।

"हस्तद्वयस्तु दैर्घ्येण तदर्द्धे परिणाहतः।
तदर्द्धेनोन्नतः पीठः सुख इत्यभिधीयते॥
हस्तद्वयद्व्याधिक्यात् पञ्च पीठा भवन्ति हि।
सुखं जयः शुभः सिद्धिः सम्पदेति यथाक्रमम्॥
धनभोगसुखैश्वर्य्यवाञ्छितार्थप्रदायकः।
समदीर्घसुखावाप्तिर्विषमे विषमापदः॥
आयामपरिणाहाभ्यां हस्तद्वयमितो हि यः।
अर्द्धहस्तोन्नतः पीठो आरको नाम विश्रुतः॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैश्चतुर्हस्तमितो हि यः।
राजपीठ इति ज्ञेयः सकलार्थप्रसाधकः।
अभ्राभिषेकमिच्छन्ति क्षितिपस्य पुराविदः॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैः षड्हस्तमितो हि यः।
राज्ञां चित्तप्रसादार्थं केलिपीठाभिधानकः॥
दैर्घ्योन्नतिपरीणाहैरष्टहस्तमितो हि यः।
अङ्गपीठो ह्ययं नाम्ना भवेत् पञ्चसुखप्रदः॥
ज्ञानको राजपीठः स्याज्जयो वा राजतः सुखः।
राज्ञामेवोपयोगी च लघवश्चोत्तरोत्तरम्॥
राजपीठे चिरायुः स्याज्जये सर्व्वां महीं जयेत्
आरको आरयेच्छत्रून् सुखे सुखमवाप्नुयात्॥
राजतः कीर्त्तिजननो धनहृद्धिकरः परः।
साम्बः प्रतापजननो विपक्षक्षयकारकः॥
लौहस्तूच्चाटने सार्व्वः सर्व्वकर्म्मसु युज्यते।
अपुंसीसकरङ्गाद्याः ग्रन्थयपलप्रदाः॥"

इति धातुपीठाः।

अथ ग्लिलापीठाः।

"राजपीठो वज्रपाणेरेष नाम्नश्च दृश्यते।
पद्मरागी दिनेशस्य चान्द्रकान्तो विधोरपि॥
राहोर्मारकतः पीठः शनेर्नीलसमुद्भवः।
गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकस्तु दृहस्पतेः॥
शुक्रस्य वैदूर्य्यभवः प्रावालो मङ्गलस्य हि॥"
इत्यं पुराणवार्त्ता॥ ॥

"यो यस्य हि दशाजातः पीठस्तस्य हि तज्जयः
स्फाटिकस्तु महीन्द्राणां सर्व्वेषामेव दुष्यते॥
अभिषेके च यात्रायामुत्सवे जयकर्म्मणि।
अयस्कान्तोपघटितः संग्रामे पीठ इष्यते॥
गरुडोद्गारचर्चिते वर्षासु वृषतिर्म्मसेत्।
शुद्धरत्नमयं पीठं भजते धनगर्व्वितः॥
सामान्यः प्रस्तरः पीठो विलासाय महीभुजाम्
रत्नानां मानं गुणाश्चापि विज्ञेया धातुपीठवत्॥

अथ काष्ठपीठाः।

तद्यथा, मानं पूर्व्ववदेव।

"सम्पत्तिसुखवृद्ध्यर्थं गाम्भारीजनितो जयः।
आरको रोगनाशाय सुखः शत्रुविनाशनः॥
सिद्धिः सर्व्वार्थसंसिद्ध्यै विजयाय च वैरिकाम्
शुभः स्यादभिषेके च सम्पदेरिणिवारकः॥
पानसो राजकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः।
जयः स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः॥
सुखो रोगविनाशाय सिद्धिः सर्व्वार्थदायिका।
सम्पदुच्चाटनविधौ विज्ञेयं पीठलक्षणम्॥
चान्दनस्तु सुखः पीठो अभिषेके महीभुजाम्
जयः स्यादोगनाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति।
आरको यज्ञसुद्यर्थं अन्ये तु रतिदुष्कराः।
यज्ञसो निर्म्मितास्ते तु साम्राज्यफलदायकाः॥
कालेयको यावको हि भूसुजामभिषेचने।
पीठागुरुकदीनामन्ये चन्दनवद्विदुः॥
वाकुलस्तु शुभः पीठो भूसुजामभिषेचने।

जयो रोगविनाशाय सुखसम्पत्तिकारकः ॥
सिद्धिः सिद्धिप्रदा सम्यत् संग्रामे विजयप्रदः ।
आरक्षी आरणाय स्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
एवं सुगन्धिकुसुमाः ससारा ये च पादपाः ।
वाकुलेन समः कार्य्य एवं पीठस्य निर्णयः ॥
ये शुष्ककाष्ठा दृश्यास्तु ह्रदयो लघवोऽथवा ।
गाम्भारीसदृशः पीठस्तेषां कार्य्यस्तथा गुणः ॥
फलिनश्च ससाराश्च रक्तसाराश्च ये नगाः ।
तेषां पानसवत् पीठस्तथैव गुणमाचरेत् ॥"*॥

अथ निषेधः ।

"विघ्नेशो निन्दितः पीठो लौहोत्थः सर्व्वधातुजे ।
ग्रिलोत्थः शार्करो वर्ज्यः कर्करश्च विशेषतः ॥
काष्ठजेषु च पीठेषु नासारा नातिसारिणः ॥"
तथाहि ।
"श्लेष्मलम्बुकदम्बानामासनं वेणुनाशनम् ॥"
भोजखण्डे ।
"गुरुः पीठो गौरवाय लघुर्लाघवकारकः ॥"
पराशरस्तु ।
"नाम्यश्चिर्नातिग्रन्थिश्च नागुरुर्नासमाकृतिः ।
पीठः स्यात्सुखसम्पत्तेः नातिदीर्घो न वामनः ॥
ये चान्ये पीठसदृशा दृश्याः ग्रिल्पिविनिर्म्मिताः ।
गुणान्दोषांश्च मानञ्च तेषां पीठवदादिशेत् ॥
विचार्य्यानेन विधिना यः शुभं पीठमाचरेत् ।
तस्य लक्ष्मीरियं वेश्म कदाचित्र विमुञ्चति ॥
अज्ञानादथवा मोहादूर्योऽन्यथा पीठमाचरेत् ।
एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्म्बलं कुलम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरौ पीठोद्देशः ॥ * ॥

कृतयुगे दक्षकन्यौ ग्रिवनिन्दां श्रुत्वा प्राणान्परित्यक्तवत्यौ सत्यौ ग्रिरोरं ग्रिरसि धृत्वा भ्रमति ग्रिवे विष्णुना चक्रेण छिन्नासास्या अवयवा यत्र यत्र पतितास्त्र एव देशा एकपञ्चाशन्महापीठा अभवन् ॥ इति पौराणिकी वार्त्ता ॥ * ॥

तेषां निरूपणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

"मातः परापरे ! देवि ! सर्व्वज्ञानमयीश्वरि ! ।
कथ्यतां मे सर्व्वपीठं ग्रक्तिभैरवदेवता ॥

ईश्वुवाच ।

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ! ।
याभिर्विना न सिध्यन्ति जपसाधनतत्क्रियाः ॥
पञ्चाशदेकपीठानि एवं भैरवदेवताः ।
अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुचक्रक्षतेन च ॥
ममाग्रवपुषो देव ! स्थितये त्वयि कथ्यते ।
ब्रह्मरन्ध्रं ग्रिरुलायां भैरवो भीमलोचनः ॥
कोट्टरीसा महामाया ग्रिगुणा या दिगम्बरी ॥९
शुक्लारारे ग्रिनेत्रं मे देवी महिषमर्द्दिनी ।
क्रोधीशो भैरवस्तत्र सर्व्वसिद्धिप्रदायकः ॥ २ ॥
सुगन्धायां नासिका मे देवस्त्र्यम्बकभैरवः ।
सुन्दरी सा महादेवी सुनन्दा तत्र देवता ॥३॥
काश्मीरे कण्ठदेशश्च त्रिसन्ध्येश्वरभैरवः ।
महामाया भगवती गुणात्तीता वरप्रदा ॥ ४ ॥
ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदानाम्नी ५ स्तनं जालन्धरे मम ।
भीमरूपो भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी ॥ ६ ॥
हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ।
देवता जयदुर्गाख्या ७ नेपाले जानुनी मम ।
कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता ॥८॥
मानसे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हर ।
अमरो भैरवस्तत्र सर्व्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ९ ॥
उत्कले नाभिदेशश्च विरजात्रे चतुष्पदे ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥१०॥
गण्डक्यां गण्डपाषश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः ।
तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरवः ॥११॥
बहुलायां बाहुरेव बहुलाख्या च देवता ।
भीरुको भैरवो देवः सर्व्वसिद्धिप्रदायकः ॥१२॥
उज्जयिन्यां कूर्परश्च माङ्गल्यः कपिलाम्बरः ।
भैरवः सिद्धिदः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका ॥१३॥
चट्टले दक्षबाहुर्म्मे भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
बालरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥ १४ ॥
त्रिपुरायां दक्षपादो देवता त्रिपुरा मता ।
भैरवस्त्रिपुरेशश्च सर्व्वाभीष्टफलप्रदः ॥ १५ ॥
त्रिस्रोतायां वामपादो भ्रामरी भैरवोऽम्बरः ॥१६॥
योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता ।
यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी ।
यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः ॥
सर्व्वदा विहरेद्देवी तत्र सुस्थिर्न संशयः ।
तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र नक्षत्रदेवता ॥
प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रिपुराम्बिका ।
बगला कमला तत्र भुवनेशी सुधूमिनी ॥
एतानि वरपीठानि ग्रसन्ति वरभैरव ! ।
एवं ता देवताः सर्व्वा एवन्ते दश भैरवाः ॥
सर्व्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे ।
गौरीग्रिखरमारुह्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥१७॥
करतोयां समासाद्य यावत् ग्रिखरवासिनीम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं त्रिकोणं सर्व्वसिद्धिदम् ॥
देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्म्मानवादयः ।
भूतधात्री महामाया भैरवः क्षीरखण्डकः ॥
युगाद्यायां महादेव ! दक्षाङ्गुष्ठं पदो मम ॥१८॥
नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुलीषु च ।
सर्व्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता ॥१९॥
अङ्गुलीषु च हस्तस्य प्रयागे ललिता भवः ॥२०॥
जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः ॥२१॥
भुवनेशी सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटतः ।
देवता विमला नाम्नी समस्तो भैरवस्तथा ॥२२॥
वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरवः ।
मणिकर्णीति विख्याता कुण्डलञ्च मम श्रुतेः ॥२३॥
कन्याश्रमे च पृष्ठं मे निमिषो भैरवस्तथा ।
सर्व्वाणी देवता तत्र २४ कुरुक्षेत्रे च गुल्फतः ॥
स्थाणुर्नाम्ना च सावित्री देवता २५ मणिबन्धके ।
मणिबन्धे च गायत्री सर्व्वानन्दस्तु भैरवः ॥२६॥
श्रीशैले च मम ग्रीवा महालक्ष्मीस्तु देवता ।
भैरवः परमानन्दो देशे देशे अवस्थितः ॥२७॥
कांचीदेशे च कङ्कालो भैरवो रुरुनामकः ।
देवता देवगर्भाख्या २८ नितम्बः कालमाधवे ॥
भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली च सुस्थिरा ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा महादेव ! मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
कुजवारे भूतनिशौ निशार्द्धे यस्तु साधकः ।
नत्वा प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥२९॥
ग्रोणाख्या भद्रसेनस्तु नर्म्मदाख्ये नितम्बकः ॥३०॥
रामगिरौ शिवानाम्नि ग्रिवानी चण्डभैरवः ॥३१॥
वृन्दावने केशजाले उमानाम्नी च देवता ।
भूतेशो भैरवस्तत्र सर्व्वसिद्धिप्रदायकः ॥३२॥
संहाराख्ये ऋषिदन्ते देवी नारायणी शुचौ ।
अधोदन्ते महारुद्रो वाराही पञ्चसागरे ॥३३॥
करतोयातटे तल्पं वामे वामनभैरवः ।
अपर्णा देवता तत्र ब्रह्मरूपा करोद्भवा ॥३४॥
श्रीपर्व्वते दक्षतल्पं तत्र श्रीसुन्दरी परा ।
सर्व्वसिद्धिकरी सर्व्वा सुन्दरानन्दभैरवः ॥ ३५ ॥
कपालिनी भीमरूपा वामगुल्फो विभाषके ॥३६॥
उदरञ्च प्रभासे मे चन्द्रभागा यशस्विनी ।
वक्रतुण्डो भैरव-३७ स्त्रोर्द्वोष्ठो भैरवपर्व्वते ।
अवन्त्यां च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः ॥३८॥
चिबुके भ्रामरी देवी विकृताक्षो जले स्थले ॥३९॥
गण्डो गोदावरीतीरे विश्वेशो विश्वमातृका ।
दक्षपाणिर्भैरवस्तु वामगण्डे तु राकिणी ॥
अमायो भैरवो वत्स ! सर्व्वशैलात्मकोपरि ॥४०॥
रत्नावल्यां दक्षस्कन्धः कुमारी भैरवः शिवः ॥४१॥
मिथिलायां उमा देवी वामस्कन्धो महोदरः ॥४२॥
नलाख्यां नलापातो योगेशो भैरवस्तथा ।
तत्र सा कालिका देवी सर्व्वसिद्धिप्रदायिका ॥४३॥
कर्णाटे चैव कर्णं मे अभीरुर्नाम भैरवः ।
देवता जयदुर्गाख्या नानाभोगप्रदायिनी ॥ ४४ ॥
वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः ।
नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्द्दिनी ॥ ४५ ॥
यशोरे पाणिपद्मश्च देवता यशोरेश्वरी ।
चण्डश्च भैरवो यत्र तत्र सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४६॥
अट्टहासे चोष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्मृता ।
विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्व्वाभीष्टप्रदायकः ॥ ४७ ॥
हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः ।
नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥४८॥
लङ्कायां नूपुरश्चैव भैरवो राक्षसेश्वरः ।
इन्द्राणी देवता तत्र इन्द्रेणोपासिता पुरा ॥४९॥
विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् ।
भैरवश्चामृताक्षश्च देवी अम्बिका स्मृता ॥५०॥
मागधे दक्षजङ्घा मे योमकेशस्तु भैरवः ।
सर्व्वानन्दकरी देवी सर्व्वकामफलप्रदा ॥ ५१ ॥
एतास्ते कथिताः पुत्र ! पीठनाथाधिदेवताः ॥
क्षेत्राधीशं विना देवं पूजयेत् पीठदेवताम् ।
भैरवेर्च्चियते सर्व्वं जपपूजादिसाधनम् ॥
अज्ञात्वा भैरवं पीठं पीठशक्तिञ्च शङ्कर ! ।
प्राणिनाथ ! न सिध्येत कल्पकोटिशतैरपि ॥
न देयं परशिष्येभ्यो निन्दकाय दुरात्मने ।
शठाय वञ्चकायेदं दत्त्वा मृत्युमवाप्नुयात् ॥
दद्यात् शान्ताय शिष्याय नैष्ठिकाय शुचौ प्रिये
साधकाय कुलीनाय मन्त्री मन्त्रार्थसिद्धये ॥")

इति तन्त्रचूड़ामणौ शिवपार्व्वतीसंवादे एकपञ्चाशद्विद्योत्पत्तौ पीठनिर्णयः समाप्तः ॥ * ॥
(देवीभागवतोक्ताष्टाधिकशतपीठनामानि यथा, तत्रैव। ७। ३०। ४४—६५।
"अपश्यन्तां सतीं वह्नौ दह्यमानान्तु चित्कलाम्।
स्कन्धेऽप्यारोपयामास हा! सतीति वदन् मुहुः॥
बभ्राम भ्रान्तचित्तः सन्नानादेशेषु शङ्करः।
तदा ब्रह्मादयो देवाश्चिन्तामापुरनुत्तमाम्॥
विष्णुस्तु त्वरया तत्र धनुरुद्यम्य मार्गणैः।
चिच्छेदावयवान् सत्यास्तत्तत्स्थानेषु तेऽपतन्॥
तत्तत् स्थानेषु तत्रासीत्तासामधिपरो हरः।
उवाच च ततो देवान् स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम्॥
भजन्ति परया भक्त्या तेषां किञ्चिन्न दुर्लभम्।
नित्यं सन्निहिता यत्र निजाङ्गेषु पराम्बिका॥
स्थानेष्वेतेषु ये मर्त्याः पुरश्चरणकर्म्मिणः।
तेषां मन्त्राः प्रसिध्यन्ति मायाबीजं विशेषतः॥
इत्युक्त्वा शङ्करस्तेषु स्थानेषु विरहातुरः।
कालं निन्ये नृपश्रेष्ठ! जपध्यानसमाधिभिः॥
जनमेजय उवाच।
कानि स्थानानि तानि स्युः सिद्धपीठानि चानघ!।
कतिसंख्यानि नामानि कानि तेषाञ्च मे वद॥
तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च कृपाकर!।
कृपार्थोऽहं भवे येन तद्दराशु महामुने!॥
व्यास उवाच।
शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि साम्प्रतम्।
येषां श्रवणमात्रेण पापहीनो भवेन्नरः॥
येषु येषु च पीठेषूपास्येयं सिद्धिकाङ्क्षिभिः।
भुक्तिकामैरभिध्येया तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः॥
वाराणस्यां विशालाक्षी गौरीसुखनिवासिनी।
क्षेत्रे वै नैमिषारण्ये प्रोक्ता सा लिङ्गधारिणी॥
प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने।
मानसे कुमुदा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा॥
विश्वकामा भगवती विश्वकामप्रपूरिणी।
गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी॥
महोत्कटा चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे।
गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले॥
एकाम्रपीठे संप्रोक्ता देवी सा कीर्त्तिमत्यपि।
विश्वे विश्वेश्वरी प्राहुः पुरहूताच्च पुष्करे॥
केदारपीठे संप्रोक्ता देवी सन्मार्गदायिनी।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका॥
स्थानेश्वरी भवानी तु विल्वके विल्वपत्रिका।
श्रीशैले माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरे तथा॥
वराहशैले तु जया कमला कमलालये।
रुद्रायां रुद्रकोट्यान्तु काली कालञ्जरे तथा॥
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जलप्रिया।
महालिङ्गे तु कपिला माकोटे सुकुटेश्वरी॥
मायापुर्य्यां कुमारी स्यात्ललाने ललिताम्बिका।
मायायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्पला।
विपाशायाममोघाक्षी पाटला पुरुषर्द्धने॥
नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुन्दरी।
विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयाचले॥
सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चण्डिका।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती॥
कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने।
गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया॥
शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे।
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने॥
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी।
चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विन्ध्याधिवासिनी॥
करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके।
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी॥
अभयेत्यमृतीर्थेषु नितम्बा विन्ध्यपर्व्वते।
माण्डव्ये माण्डवी नाम स्वाहा माहेश्वरीपुरे॥
कृगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकण्टके।
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती॥
देवमाता सरस्वत्यां पारावारा तटे स्थिता।
महालये महाभागा पयोष्ण्यां पिङ्गलेश्वरी॥
सिंहिका लवणाम्भौधे तु कार्त्तिके त्वतिशाङ्करी।
उत्पलावर्त्तके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे॥
माता सिन्धुवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताश्रमे।
जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्व्वते॥
देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले।
भीमादेवी हिमाद्रौ तु तुष्टिश्चित्रेश्वरी तथा॥
कपालमोचने शुद्धिर्म्माता कायावरोहणे।
शङ्खोद्धारे ध्वनिः प्रोक्ता धृतिः पिण्डारके तथा॥
कला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवधारिणी।
वेणायामम्बिका नाम वदर्य्यामुर्व्वशी तथा॥
ओषधिश्चोत्तरकुरौ कुशद्वीपे कुशोदका।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी॥
अश्वत्थे वन्दनीया तु निधिर्वैश्रवणालये।
गायत्री वेदवदने सावित्री शिवसन्निधौ॥
देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्येषु सरस्वती।
सूर्य्यबिम्बे प्रभा नाम मातृणां वैष्णवी मता॥
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा।
सिद्धे ब्रह्मकला नाम प्रकृतिः सर्व्वशरीरिणाम्॥
इत्यमान्यष्टशतानि स्युः पीठानि जनमेजय!।
तत्संख्याकास्तदीशाख्या देवाश्च परिकीर्त्तिताः॥
सतीदेह्यङ्गभूतानि पीठानि कथितानि च।
अन्यान्यपि प्रसङ्गेन यानि सख्यानि भूतले॥
यः स्मरेच्छृणुयाद्वापि नामाष्टशतमुत्तमम्।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो देवीलोकं परं व्रजेत्॥
एतेषु सर्व्वपीठेषु गच्छेद् यात्राविधानतः।
सन्तर्पयेच्च पित्रादीन् श्राद्धादीनि विधाय च॥
कुर्य्याच्च महतीं पूजां भगवत्या विधानतः।
क्षमापयेच्चगद्धात्रीं जगदम्बां मुहुर्मुहुः॥
कृतकृत्यं स्वमात्मानं जानीयाज्जनमेजय!।
भक्ष्यभोज्यादिभिः सर्व्वान् ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः॥
सुवासिनीः कुमारीश्च बटुकादींस्तथा नृप!।
तस्मिन् क्षेत्रे स्थिता ये तु चाण्डालाद्या अपि प्रभो!॥
देवीरूपाः स्मृताः सर्व्वे पूजनीयास्ततो हि ते।
प्रतिग्रहादिकं सर्व्वं तेषु क्षेत्रेषु वर्ज्जयेत्॥

यथाशक्तिपुरश्चर्य्यां कुर्य्याज्जन्तस्य सत्तमः।
मायाबीजेन देवेशीं तत्तत्पीठाधिवासिनीम्॥
पूजयेदनिशं राजन्! पुरश्चरणलब्धवेत्।
वित्तशाठ्यं न कुर्व्वीत देवीभक्तिपरो नरः॥
य एवं कुरुते यात्रां श्रीदेव्याः प्रीतमानसः।
सहस्रकल्पपर्य्यन्तं ब्रह्मलोके महीयते॥
वसन्ति पितरस्तस्य सोऽपि देवीपुरे तथा।
अन्ते लब्ध्वापरं ज्ञानं भवेन्मुक्तो भवाम्बुधेः॥")
अन्यानि पीठादीनि कालीपुराणे १८५०।६२ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि॥ * ॥ पीठन्यासस्तु न्यासशब्दे द्रष्टव्यः। पीठदेवतापूजनं न्यासक्रमेणैव॥

पीठकेलिः, पुं, (पीठे आसने केलिर्नर्म्मादिरस्य।) पीठमर्द्दनायकः। यथा,—
"शिङ्गो यलोकः षट्पत्रः कामकेलिर्विदूषकः।
पीठकेलिः पीठमर्द्दो भविलश्छिद्दुरो विटः॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥

पीठमर्द्दः, पुं, (मृद्नातीति। मृद्+अच्। पिठस्यासनस्य मर्द्दः।) नायकविशेषः। तस्य लक्षणम्। कुपितस्त्रीप्रसादकः। उदाहरणं यथा,—
"कोऽयं कोपविधिः प्रयच्छ करुणागर्भं वचो जायतां
पीयूषह्रददीर्घिकापरिमलैरामोदिता मेदिनी।
आस्तां वा सृणयालु लोचनमिदं आवर्त्तयन्त्या मुहु-
र्यस्मै कुप्यसि तस्य सुन्दरि! तपोवृन्दानि वन्दामहे॥
नर्म्मसचिवोऽप्ययमेव।" इति रसमञ्जरी॥ (अयं हि नायकस्य उत्तमसहायानामन्यतमः। इति साहित्यदर्पणम् ।३।५३॥ नायकप्रियः। अतिधृष्टः। यथा, मेदिनी। दे, ५०।
"पीठमर्द्दोऽति धृष्टे स्यान्नायकस्य प्रियेऽपि च॥"
यथा, महाभारते। ४। २०। ३३।
"प्रेषयत स्म विराटस्तु कङ्कञ्च बहवो जनाः।
रथिनः पीठमर्द्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमाः॥")

पीठसर्पी, [न्] त्रि, (पीठेन सर्पतीति। सृप्+णिनिः।) खञ्जः। तत्पर्य्यायः। पांसुरः २। इति हारावली॥

पीठी, स्त्री, (पीठ+स्वल्पार्थे ङीष्।) आसनम्। इति शब्दरत्नावली॥ पौंड़ी इति भाषा॥

पीड, ञ क बाधे। गाढे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (पुरां-परं-सकं-सेट्।) बाधो विहतिः। माद्यो विलोड़नम्। ऋ, अपीपिड़त् अपिपीड़त्। क, पीड़यति ग्रन्थं लोकः। पीड़यति स्तनं कामी। इति दुर्गादासः॥

पीड़नं, क्ली, (पीड़ बाधे अवगाढे वा+भावे-ल्युट्।) ग्रस्यादिसम्यग्व्याप्तदेशस्य परचक्रेण पीड़नम्। अत्युक्तगाढ़प्रहारः। इति केचित्। पदाक्रमणम्। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। अवमर्दः २। इत्यमरः ।२।८।१०६॥ (यथा, देवीभागवते। ३। १२। १३।
"पीड़नञ्चैव पाञ्चाल्या स्तथा दूते पराजयः॥")

पीड़ितं

[:खनम्। यथा,—
भरणं पोथवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम्।
नरकं पीड़ने चास्य तस्मात्यत्नेन तं भरेत्॥"
इति दायभागधृतमनुवचनम्॥
मर्द्दनम्। टिपन चापन इत्यादि भाषा। यथा,—
"गर्भोऽभिघातविषमाशुनपीड़नाद्वे:
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन॥"
इति माधवकर:॥
पीड़ा, स्त्री, (पीड़नमिति। पीड़+"घिद्भिदादिभ्योऽङ्।" ३।३।१०४। इति अङ्। ततष्टाप्।) पीड़नम्। तत्पर्य्याय:। बाधा २ यथा ३ दु:खम् ४ असानस्यम् ५ प्रसूतिश्च ६ कष्टम् ७ क्षच्छ्रम् ८ आभीलम् ९। इत्यमर:। १।६।३॥ आबाधा १०। इति हलायुध:॥ आमानस्यम् ११। इति रायमुकुट:॥ (शूलम् १२ रुग् १३ वेदना १४ आर्त्ति: १५ तोद: १६ रुजा १७। इति वैद्यकरत्नमाला॥ यथा, मनु:। ७।१६६।
"यदाबगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मन:।
तदात्वे चाल्पिकां पीड़ां तदा सन्धिं समाश्रयेत्॥")
एषां पीड़ादीनां मध्ये विश्लेष्यगामिनो ये दु:खकष्टक्षच्छ्राभीलास्ते चिलिङ्गा:। सा आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकतापत्रयभेदेन त्रिविधा। आध्यात्मिकोऽपि द्विविध:। यथा,—
"आध्यात्मिकादि मैत्रेय! ज्ञात्वा तापत्रयं बुध:।
उत्पन्नज्ञानवैराग्य: प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम्॥
आध्यात्मिको वै द्विविध: शारीरो मानसस्तथा।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतान्च स:॥
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरै:।
गुल्मार्शःक्षयपुच्छासच्छर्द्यादिभिरनेकधा॥
तथातिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकै:।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि॥"
अङ्गामयो वातजलोदरादि:। १॥ *॥
"कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादज:।
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्य्यादिभवस्तथा॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ! तापो भवति नैकधा॥२॥
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिक: स्मृत:॥
नगपक्षिमनुष्याद्यै: पिशाचोरगराक्षसै:।
सरीसृपाद्यैश्च नृणां जायते चाधिभौतिक:॥
शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भव:।
तापो द्विजवरश्रेष्ठ! कथ्यते चाधिदैविक:॥
गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा।
दु:खं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम!॥"
इति विष्णुपुराणे। ६।५।१—६॥ *॥
क्षपा। शिरोमाला। सरलद:। इति मेदिनी। ले, २०॥
पीड़ितं, त्रि, (पीड़+क्त:। यद्वा, पीड़ास्य जातेति तारकादित्वात् इतच्।) स्त्रीणां करणम्। यन्त्रितम्। बाधितम्। इति मेदिनी। ते, १३४॥ महितम्। इति हेमचन्द्र:॥ इतप्रत्यान्त: पीड़ापर्य्यायोऽप्यत्र॥ (मन्त्रभेद:। यथा, तन्त्रसारे। [क्रया:॥])
"सहस्राणाधिका मन्त्रा दण्डका: पीड़िता-
पीतं, क्ली, (पा+भावे क्त:।) पानम्। इति मेदिनी। ते, ३४॥ (पीतो वर्णोऽस्यास्तीति। अच्। पीताभत्वादस्य तथात्वम्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ (हरिचन्दनम्। तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"पीतसारं सुगन्धिच्च तत्पीतं हरिचन्दनम्॥")
पीत:, पुं, (पिबति वर्णान्तरमिति। पा+कर्त्तरि औणादिक: क्त:।) वर्णविशेष:। हलदिया इति भाषा। तत्पर्य्याय:। गौर: २ हरिद्राभ: ३। इत्यमर:। १।५।१४॥ कुसुम्भ:। अक्षोट:। शाखोट:। पुष्यराग:। इति राजनिर्घण्ट:॥ पीतवस्तूनि यथा,—
"पीतानि द्रव्य१जौवे-२रम्र-३गरुड़े-४श्वरट्टग्-५ जटा:६।
गौरी-७द्वापर-८गोमूत्र-९मधु-१०वीररसा-११ रज:१२।
हरिद्रा१३रोचना१४रीति-१५गन्धके१६ हींप-१७ चम्पके १८।
किञ्जल्क-१९वल्कले२०ग्वालि-२१हरिताल-२२ मन:शिला: २३।
कर्णिकारम्२४ चक्रवाक-२५ वानरौ२६ शारिकामुखम् २७।
केशवांशुक-२८मण्डूक-२९सराग-३०कनका-दय:३१॥" *॥
पीतश्वेतवाचकानि यथा,—
"पीतश्वेतौ गौर १द्विजराज-२कपर्द-३शम्भु-४ हरि-५तार्क्ष्या:६।
हैमलोमा-७शापद-८ मन्दारजत-९चन्द्र-१० कलधौता:११॥"
अस्यार्थ:। गौर: श्वेतपीतयो:। द्विजराजो गरुड़चन्द्रयो:। कपर्द: शम्भुजटाजूटकपर्दयो:। शम्भुर्ब्रह्मचिलोचनयो:। हरि: पिङ्गलसिंहयो:। तार्क्ष्यो गरुड़: पक्षे उच्चैःश्रवा:। हैमलोम: हेम्नोऽयं हैम: पक्षे हिमस्यायम्। अशापदं सुवर्णशरभयो:। मन्दारजतं सुवर्णरूप्ययो:। चन्द्र: स्वर्णशङ्खयो:। कलधौतं हेमरूप्ययो:।
"सुशोभनारकूटश्री: स्वर्णलोमसमद्युति:।
दहनोपलसत्कान्तिर्गार्डीयच्छविपिङ्गल:॥"
अस्यार्थ:। तारकूटो रूप्यसमूह: पक्षे आरकूटो रीति:। सुशोभनमर्ण: कनकञ्च। गोपतिताक्ष्यकान्ति: रविगरुड़च्छवि:। पक्षे गोपतिरिन्द्र: तस्य तार्क्ष्यस्तुरङ्ग:। वामदेवगिरिर्मनोज्ञमेरु: कैलासश्च॥*॥ पीतश्यामवाचकानि यथा,
"पीतश्यामौ क्षणाम्बर-१ मधुजित्-२ ध्वान्तलोतार:३।
विद्युत्कान्त: ४ ध्वान्तदेषि-५ हरि:६ स्वर्णवच्छाया:७॥"
अस्यार्थ:। क्षणाम्बरं विष्णुवस्त्रे सूर्य्याकाश्यो:। मधुजित् मधुतुल्यविष्णो:। ध्वान्तजेता सूर्य्य-तमस्तुल्ययो:। विद्युत्कान्त: मेघसड़ितमनोज्ञयो:। ध्वान्तदेषी सूर्य्यान्धकारतुल्ययो:। हरि: कपिक्षणयो:। स्वर्णवच्छाय: सुवर्णसुन्दरसमुदृतुल्यशोभयो:। इति कविकल्पलता॥
(पर्व्वतविशेष:। यथा, मात्स्ये। १२१।६३।
"प्रथम: सूर्य्यसङ्काश: सुमना नाम पर्व्वत:।
पीतस्तु मध्यमस्तत्र शातकौम्भमयो गिरि:॥")
पीतं, त्रि, (पीतवर्णोऽस्यास्तीति। अच्।) पीतवर्णयुक्तम्। इति मेदिनी। ते, ३४। (यथा, महाभारते। ४०। ४१। २०।
"ये त्विमे निश्रिता: पीता: पृथवो दीर्घवासस:।
हेमशृङ्गाग्निपर्व्वाणो राजन्ते महाशरा:॥"
पा+कर्म्मणि क्त:।) क्षतपानम्। यथा,—
"हालाहलमपि पीतं बहुशो भिक्षापि भक्षिता भवता।
अनयोरवगतरसयो: कियदन्तरं वद योगिन्!॥"
इत्युद्भट:॥
(पीतं पानमस्यास्येति। अच्। यद्वा, पीतं क्षीरं वा येन इत्युत्तरपदलोप:। पीतदुग्धादिकम्। यथा, रघौ। २।१।
"अथ प्रजानामधिप: प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच॥")
पीतकं, क्ली, (पीत+"यावादिभ्य: कन्।" ५।४।२६। इति स्वार्थे कन्।) हरितालम्। इत्यमर:॥ (पीतेन पीतवर्णेन कायतीति। कै+क:।) कुङ्कुमम्। इति जटाधर:॥ (अस्य पर्य्यायो लक्षणञ्च यथा,—
"कुङ्कुमं बहुवर्णं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम्।
सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम्॥
काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धितम्।
सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम्॥
वाह्लीकदेशसम्भूतं कुङ्कुमं पाण्डुरम्मतम्।
केतकीगन्धयुक्तन्तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम्॥
कुङ्कुमं पारसीकेयमधुगन्धि तदीरितम्।
ईषत्पाण्डुरवर्णन्तदधमं स्थूलकेशरम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
अगुरु। पद्मकाष्ठम्। रीति:। माक्षिकम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ नन्दीवृक्ष:। पीतशाल:। इति रत्नमाला॥ म्लेच्छाकप्रभेद:। हरिद्र:। किंकिरातवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥ (पीतेन पीतवर्णेन रक्तमिति। पीत+"लाक्षारोचनाट्टक्।" ४।२।२। इत्यस्य "पीतात् कन्।" इति वार्त्तिकोक्त्या कन्। पीतवर्णरञ्जिते पीतवर्णविशिष्टे च त्रि॥ पीत+स्वार्थे कन्। पीतवर्ण, पुं। यथा, महाभारते। १२। १८८। ५।
"ब्राह्मणानां सितो वर्ण: क्षत्रियाणान्तु लोहित:।
वैश्यानां पीतको वर्ण: शूद्राणामसितस्तथा॥")
पीतकदली, स्त्री, (पीता कदलीति नित्यकर्म्मधारय:।) स्वर्णकदली। इति राजनिर्घण्ट:॥

पीतकदमः, पुं, (पीतको दम इति नित्यकर्म्मधारयः ।) हरिद्वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरिद्वृक्षशब्दस्य विवरणं विज्ञेयम् ॥)

पीतकन्दं, क्ली, (पीतः कन्दोऽस्य ।) गर्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतकरवीरकः, पुं, (पीतः करवीर इति नित्यकर्म्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) पीतवर्णकरवीरपुष्पवृक्षः । तत्पर्य्यायः । पीतप्रसवः २ सुगन्धिकुसुमः ३ । अस्य गुणाः । सामान्यकरवीरगुणतुल्याः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतकावेरं, क्ली, (कुत्सितं वेरं शरीरं कावेरम् । पीतं कावेरं कुत्सितशरीरमपि यस्मात् ।) कुङ्कुमम् । पित्तलम् । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥ (विवृतिरस्य कुङ्कुमपित्तलशब्दयोर्ज्ञेया ॥)

पीतकाष्ठं, क्ली, (पीतं काष्ठमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) पीतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतकोला, स्त्री, (पीता कोला कोलतुल्या लतेति नित्यकर्म्मधारयः ।) व्याघ्रनखीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतघोषा, स्त्री, (पीतानि पुष्पाणि सन्त्यस्या इति पीता पीतपुष्पेत्यर्थः । ततः पीता घोषेति कर्म्मधारयः ।) पीतपुष्पघोषालता । इति रत्नमाला ॥ अस्याः पर्य्यायः घोषकशब्दे द्रष्टव्यः ॥

पीतचन्दनं, क्ली, (पीतं चन्दनमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) पीतवर्णचन्दनम् । तत्तु द्रविडदेशे प्रसिद्धम् । कलम्बक इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पीतगात्रम् २ कालेयम् ३ पीतकम् ४ माधवप्रियम् ५ कालेयकम् ६ पीतकाष्ठम् ७ वर्च्चरम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् ९ कालीयम् १० पीताभम् ११ हरिचन्दनम् १२ हरिप्रियम् १३ कालसारम् १४ कालानुसार्य्यकम् १५ । अस्य गुणाः । रक्तचन्दनगुणतुल्यगुणत्वम् । अङ्गनाग्निलत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । कुष्ठश्लेष्मकण्डूविचर्च्चिकादद्रुक्रिमिनाशित्वम् । कान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतचम्पकः, पुं, (पीतं चम्पकमिव शिखा यस्य ।) प्रदीपः । इति जटाधरः ॥ (पीतं चम्पकं तत् पुष्पमस्य ।) पीतवर्णचम्पकपुष्पवृक्षश्च ॥

पीतनखुलः, पुं, (पीतस्तखुलोऽस्य ।) कङ्कुनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतनखुला, स्त्री, (पीतस्तखुलोऽस्याः ।) क्षविकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीततुण्डः, पुं, (पीतं तुण्डं यस्य ।) कारण्डवपक्षी । तत्पर्य्यायः । चञ्चुरुचिः २ सुमुखः ३ । इति चिकाण्डशेषः ॥

पीतता, स्त्री, (पीत + तल् + टाप् ।) हरिद्राभता । पीतत्वम् । पीतशब्दात् भावार्थे तप्रत्यय निष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । २६ ।

"द्वापरेऽपि युगे धर्म्मो द्विभागो नः प्रवर्त्तते ।
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्व्वा वेद एव च ॥"

पीततेला, स्त्री, (पीतं तैलमस्याः ।) ज्योतिष्मती लता । इति जटाधरः ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतदारु, क्ली, (पीतञ्च तत् दारु चेति ।) देवदारु । इत्यमरः । २।४।५३॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"सुरदारु हिकिलिमं सुराङ्गं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठमथ पीतदारु देवदारु च दारु च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

सरलः । इति रत्नमाला ॥ हरिद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्या पर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पञ्चमूच्या ।
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ॥
पीतद्रुश्च हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतदुग्धा, स्त्री, पीतं दुग्धं यस्या यया वा । धेनुभ्या । दुग्धवत्यकैः संस्थिता गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पीतं पीतवर्णं दुग्धं क्षीरमस्याः । कटुपर्णी । चोक इति भाषा ॥ यथास्याः पर्य्यायः ।

"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हैमाह्वा पीतदुग्धा च तनुमूलश्लोकमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतद्रुः, पुं, (पीतो द्रुरिति नित्यकर्म्मधारयः ।) सरलवृक्षः । दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २।४।९०, २।४।९०१ ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।

"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्या पर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पञ्चमूच्या ॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतनं, क्ली, (पीतं करोतीति । तत्करोतीति णिच् । ततो ल्युः । यद्वा, पीतं पीतवर्णं नयतीति । नी + डः ।) कुङ्कुमम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ३४ ।

"अपहृत्य पीतनमणेर्घ-
मभरमुद्दृशां प्रतीरतः ।
भीत इव गहनमभिगुहां
प्रपलाय्य तूर्णमविशत् पयोभरः ॥")

हरितालम् । पीतदारु । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

पीतनः, पुं, (पीतं करोतीति । णिच् । ततो ल्युः ।) वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम्रातकः । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥ (नन्दीवृक्षः । तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"नन्दीवृक्षस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतनः ।
गन्धभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः क्षिप्रपाक्यसौ॥")

पीतनकः, पुं, (पीतन एव । पीतन + स्वार्थे कन् ।) आम्रातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतपर्णी, स्त्री, (पीतानि पीतवर्णानि पर्णानि यस्याः । ङीष् ।) श्वित्रघ्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विछिटि इति भाषा ॥

पीतपादा, स्त्री, (पीतौ पादौ यस्याः ।) शारिकापक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥ पीतचरणयुक्ते, त्रि ॥

पीतपुष्पं, क्ली, (पीतानि पुष्पाणि यस्य ।) आखुपर्णीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुष्माण्डम् । तत्पर्य्यायो यथा भावप्रकाशे ।

"कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं हरिद्वत्फलम् ॥")

हरिद्राभकुसुमञ्च ॥

पीतपुष्पः, पुं, (पीतानि पीतवर्णानि पुष्पाणि यस्य ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतभिण्टी । पिण्डीतकभेदः । इति रत्नमाला ॥ (इक्षुदीवृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"पीतपुष्पोऽक्षारपुष्प इक्षुदी तापसप्रियः ॥"
राजकोशातकी । तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।
"धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी क्षतबोधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥")

पीतपुष्पा, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) इक्षवारुणी । भिण्टारिष्टात्तुपः । आढ़की । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महाबला । तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"क्षय्यप्रोक्ता क्षतिबला पीतपुष्पा महाबला ॥")

पीतपुष्पी, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः । जातित्वात् ङीष् ।) शुक्लपुष्पी । सहदेवी । महाकोशातकी । चुपुरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतफलः, पुं, (पीतानि फलानि यस्य ।) आखोटवृक्षः । इति चिकाण्डशेषः ॥ कर्म्मारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतफलकः, पुं, (पीतफल एव । स्वार्थे कन् ।) आखोटवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

पीतबालुका, स्त्री, (पीता बालुकेव वर्णनैरजो यस्याः ।) हरिद्रा । इति चिकाण्डशेषः ॥ पीतवर्णसिकता च ॥

पीतबीजा, स्त्री, (पीतं बीजं यस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णबीजयुक्ते, त्रि ॥

पीतभृङ्गराजः, पुं, (पीतो भृङ्गराजः ।) पीतभृङ्गराजः । पीत कैश्यिरिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्वर्णभृङ्गारः २ हरिप्रियः ३ देवप्रियः ४ वन्द्यनीयः ५ पावनः ६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफामयोपनाशित्वम् । तच्च नीलो रसायनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतमणिः, पुं, (पीतो मणिरिति नित्यकर्म्मधारयः ।) पुष्परागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्परागशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

पीतमाक्षिकं, क्ली, (पीतं माक्षिकम् ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतमुद्गः, पुं, (पीतः पीतवर्णो मुद्गः ।) मुद्गविशेषः । सोणा मुग इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वसुः २ खण्डीरः ३ प्रवेलः ४ जयः ५ प्रारदः ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३८ ॥

तमूलकं, क्ली, (पीतं मूलमस्य । कप् ।) गर्ज्जरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तयूथी, स्त्री, (पीता यूथी ।) स्वर्णयूथी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णयूथीशब्दोऽस्या विवृतिर्विशेषा ॥)
तसरलं, क्ली, (पीतं रक्तञ्च । वर्णा वर्णेनेति समासः ।) पुष्यरागमणिः । इति राजनिर्घण्ट
तसरागं, क्ली, (पीतो रागो वर्णो यस्य ।) किञ्जल्कम् । प्रिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णे, पुं । तद्वति, त्रि ॥
पीतरोहिणी, स्त्री, (पीता सती रोहतीति । रुह + णिनिः + ङीप् ।) काश्मरी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"काश्मीरी काश्मरी धीरा काश्मर्यः पीतरोहिणी ॥")
पीतलः, पुं, (पीतं लातीति । ला + कः ।) पीतवर्णः । इति हेमचन्द्रः ।६।२०॥ तद्युक्ते, त्रि ॥
पीतलकं, क्ली, (पीतलेन पीतेन वर्णेन कायति प्रकाशते इति । कै + कः ।) पित्तलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतलोहं, क्ली, (पीतं लोहमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) पित्तलभेदः । इति हेमचन्द्रः ।४।११४॥
पीतवासाः, [स्] पुं, (पीतं वासो वस्त्रं यस्य ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥ पीतवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५३ ।
"यः सचक्रगदापाणिः पीतवासाः स्मितप्रभः॥")
पीतवृक्षः, पुं, (पीतो वृक्षः ।) प्लक्षाकप्रभेदः । सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्याय. ।
"सरलः पीतवृक्षः स्यात्तथा सुरभिदारुकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतशाल(सा)लः, पुं, (पीतः शालो वृक्षविशेषः ।) असनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।
"पीतशालः परिमलो विमर्द्दोकामनस्तथा ॥")
पीतसारं, क्ली, (पीतः सारो यस्य ।) पीतवर्णचन्दनकाष्ठम् । हरिचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पीतसारं सुपीतञ्च तत्पीतं हरिचन्दनम् ॥")
पीतसारः, पुं, (पीतः पीतवर्णः सारो यस्य ।) मलयजः । गोमेदकमणिः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ अङ्कोठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ तुरुष्कः । बीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"बीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
वन्यकपुष्पः प्रियकः सर्ज्जकश्चासनः स्मृतः ॥")
पीतसारकः, पुं, (पीतः सारो यस्य । कप् ।) निम्बवृक्षः । अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतसारि, क्ली, (पीतं पीतवर्णं सरति प्राप्नोतीति । सृ + णिनिः ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पीतसालकः, पुं, (पीतः सालकः सालवृक्षः ।) पीतवर्णसालवृक्षः । पेया साल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सर्ज्जकः २ असनः ३ वन्यकपुष्पः ४ प्रियकः ५ जीवकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ । ४३ ॥ अस्य पर्य्यायान्तरं गुणाश्च असनशब्दे द्रष्टव्याः ॥
पीतस्फटिकः, पुं, (पीतः स्फटिक इति नित्यकर्म्मधारयः ।) पुष्यरागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीता, स्त्री, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् । टाप् ।) हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"हरिद्रा पीतका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।
मेहघ्नी रजनी पीता वर्णिनी राजिनामिका ॥")
दारुहरिद्रा । महाज्योतिष्मती ॥ कपिलपिप्पली । प्रियङ्गुः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिविषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पीतवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे । १ । २४ ।
"श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्ब्बशः ॥")
पीताङ्गः, पुं, (पीतं अङ्गं यस्य ।) श्येनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीताब्धिः, पुं, (पीतः अब्धिः समुद्रो येन ।) अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥ (अगस्त्यमुनेः समुद्रपानकथा यथा, महाभारते । ३ । १०५ । १ - ६ ।
"समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥
अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥
एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरद्भुतः ।
समुद्रमपिबत् क्रुद्धः सर्ब्बलोकस्य पश्यतः ॥
पीयमानं समुद्रन्तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदामराः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥
त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावन !।
तत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् सामरं जगत् ॥
संपूर्य्यमाणस्त्रिदशैर्महात्मा
गत्यर्च्चितूर्य्येषु ननन्द सर्ब्बशः ।
दीर्य्यैश्च पुष्पैरवकीर्य्यमाणो
महार्णवं निःसलिलं चकार ॥")
पीताम्बरः, पुं, (पीतं अम्बरं वस्त्रं यस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा, विष्णुस्तोत्रे । २१ ।
"एतत्पातित्यदात्रो जघनमतिघनादेनसो मानवीयं ।
सातत्येनैव चेतोविषयमवतरत् पातु पीताम्बरस्य ॥")
शैलूषः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ पीतवस्त्रयुक्ते, त्रि । रम्भाभवने, क्ली ॥ (यथा,—
"पीताम्बरधरः स्रग्वी वनमालाविभूषितः ॥"
इति पुराणम् ॥)
पीताश्मा, [न्] पुं, (पीतः अश्मा ।) पुष्यरागमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य पुष्यरागशब्दे ज्ञातव्या ॥)

पीतिः, पुं, (पिबतीति । पा + क्तिच् । "घुमास्थागापेति ।" ६ । ४ । ६६ । इतीत्वम् ।) घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥
पीतिः, स्त्री, (पा + भावे क्तिन् ।) पानम् । इति मेदिनी । ते, ३३ ॥ (पीयतेऽनयेति । करणे क्तिन्) सुरादा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पीतिका, स्त्री, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । ठन् ।) हरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णयूथी । इति जटाधरः ॥
पीती, [न्] पुं, (पीतं पानं प्राचुर्य्येणास्यस्येति । इनिः ।) पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
पीतुः, पुं, (पिबति रसादीनिति । पा + "पः कित्च ।" उणां १ । ७१ । इति क्तुन् । स च कित् । किच्चात् ईत्वम् ।) सूर्य्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः । यूथपतिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
पीथं, क्ली, (पीयते इति । पा + "पातृतुदीति ।" उणां २ । ७ । इति थक् ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ घृतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (पिबति रसादीनिति । पा + कर्त्तरि थक् ।) सूर्य्यः । अग्निः । कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पीथिः, पुं, (पीति + पृषोदरादित्वात् तस्य थः ।) पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
पीनः, त्रि, (ओ ष्णा यी ङ तृप्तौ + क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) स्थूलः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५६१ ।
"वक्तःस्थलमुपैमि मम सुखमुपधातुं न मौलिमालभसे ।
पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं रतश्रान्तौ ॥")
पीनसः, पुं, (पीनं स्थूलमपि जनं स्यति नाशयतीति । सो + कः ।) नासिकारोगविशेषः । पीनास इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतिश्यायः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपीनसः ३ प्रतिश्यायः ४ । इति भरतः ॥ नासिकामयः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य निदानं यथा,—
"आघ्रायते यस्य विमुच्यते च
प्रक्षीयते घृष्यति चैव नासा ।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जीर्णं श्रवत्येव खलु पीनसेन ॥
तस्मान्निलीयेत्यभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥"
इति माधवकरः ॥
आमपीनसलक्षणं यथा,—
"शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुस्वरः ।
आमः क्षीयति चामोऽस्मिन्नामपीनसलक्षणम् ॥"
पक्वपीनसलक्षणं यथा,—
"आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्वपीनसलक्षणम् ॥"*॥
तस्यौषधानि यथा,—
"सर्ब्बेषु सर्ब्बकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।
मरिचं गुडेन दत्त्वा भुङ्क्ते नरः सुखं लभते ॥१

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी ओषं यासञ्च कारवी।
एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादार्द्रेकजे रसे: ॥
पीनसे स्वरभेदे च नासास्रावे हलीमके।
सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च गृह्यते ॥२॥
ओषधिचक्रतालीशगुडिकाश्चवेतनसम्।
सचव्याजाजितुल्यांशमेलात्वक्पत्रपादिकम् ॥
ओषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम्।
पीनसश्वासकासघ्नं रुचिस्वरकरं परम् ॥" ३ ॥

इति भावप्रकाश: ॥*॥

"पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुतम्।
सर्व्वरोगेश्वरश्वासशीर्षपीनसनुद्भवेत् ॥"

इति गारुडे १८६ अध्याय: ॥

(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—

"वातात् सकासवैस्वर्य्यं सशूलं पीनसे घृतम्।
पिबेद्रसं पयश्चोष्णं स्नेहिकं धूममेव वा ॥"
"दशमूलस्य निष्क्वाथे रास्नामधुककल्कवत्।
सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशमूलवो गुणा: स्मृतम्।
स्निग्धस्यास्यापनैर्दोषं निर्हरेद्वातपीनसे ॥
स्निग्धाम्लोष्णैश्च लघ्वन्नं ग्राम्यादीनां रसैर्हितम्।
उष्णाम्बुना स्नानपाननिवासोष्णप्रतिश्रय:।
चिन्तायायामवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत्।
पैत्ते सर्पि: पिबेत् सिद्धं शृङ्गवेरशृतन्नय:॥
पाचनार्थं पिबेत् पक्वे कार्य्यमूर्द्धविरेचनम्।
पाठादिरजनीमूर्व्वापिप्पलीजातिपल्लवै: ॥
दत्त्वा च साधितं तैलं नस्यं सम्यक्पीनसे।
पूयासृक्पित्तघ्ना: कषायो लवणानि च ॥
पाकदाहाम्लरुक्षेषु प्रीता लेपा: ससैन्धवा:।
प्रेयनस्योपचारश्च कषायस्वादुतिक्तका: ॥"
"गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे।
स्वेदा: सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते घृतरसि सर्पिषा ॥
लशुनं सुक्ष्मचूर्णेन यावक्षारसमायुतम्।
देयं कफघ्नं वमनसुतृक्लिष्टश्लेष्मणे हितम् ॥
अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्रावमकण्डुके।
धूम: प्रशस्तोऽपीड्यश्च कटुभि: कफपीनसे ॥
मन:शिला वचायोयं विड्ङ्गं हिङ्गु गुग्गुलु:।
चूर्णो घ्रेय: प्रधमन: कटुभिश्च फलैस्तथा ॥"
"स्निग्धस्य याहते वेगे कृद्दनं कफपीनसे।
वमनीयप्रतीकारतिलमाषयवागुभि: ॥"
"सर्व्वजित् पीनसे दुष्टे काश्ये शोफे च शोफजित्।
क्षारोऽर्शआधिमांसेषु क्रिया सर्व्वेष्ववेक्ष्य च ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥

"सर्व्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिण:।
कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसा:॥
बाधिर्य्यमान्ध्यमघ्राणं घोरांश्च नयनामयान्।
कासाग्निसादशोफांश्च कृत्वा यान्ति पीनसा:॥"

इत्युत्तरतन्त्रे चतुर्व्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पीनसा, स्त्री, (पीनं स्यतीति। सो + कः। टाप्।) कर्कटी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटीशब्दे ऽस्या गुणादयो ज्ञातव्या: ॥)

पीनसी, [न्] त्रि, पीनसरोगी। पीनसशब्दादस्त्यर्थे इनिप्रत्ययनिष्पन्न: ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २४ अध्याये।

"विलङ्घने: पाचनदीपनैर्यै-
रुपाचरेत् पीनसिनं यथावत्।
बहुद्रवैर्वातकफोपसृष्टं
प्रच्छर्द्दयेत् पीनसिनं वय:स्थम् ॥")

पीनोघ्नी, स्त्री, (पीनं स्थूलमधोऽस्या:। "बहुव्रीहेरूधसो ङीष्।"४।१।२५। इति ङीष्। "उधसोऽनङ्।" ५।४।१३१। इति उधोऽनङादेशश्च बहुव्रीहेरनङादेश:।) पीवरस्तनी गौ:। इत्यमर:। २।६।७१।

पीपरि:, पुं, (अपि पिपर्त्तीति। पॄ + इन्। अपेरलोप:। दीर्घश्च।) हस्वनख:। इति राजनिर्घण्टः ॥

पीय, प्रीणने। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) पीयूषं सौम्यधातुरयम्। इति दुर्गादास: ॥

पीयु:, पुं, (पिबतीति। पा + "खरुग्रुकुपीयुनीलकुलिगु।" उणा। १।३७। इति कु:। निपातनात् युगागम ईत्वं चाल्लादेश:।) काल:। रवि:। घूक:। इति मेदिनी। ये, ३७ ॥ काक:। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति:॥ (हिंसके प्रतिकूले च त्रि। यथा, ऋग्वेदे।१।१७४।८।

"अभिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्नमो वधरदेवस्य पीयो:॥"

"पीयो: प्रतिकूलस्य वृत्रस्य।" इति तद्भाष्ये सायन:॥)

पीयूषं, क्ली, (पीयते इति। पीय सौम्यधातु:+ "पीयेरूषन्।" उणा। ४।७६। इति ऊषन्।) अमृतम्। इत्यमर:। १।१।५१ ॥ (यथा, काशीखण्डे। २६। ४६।

"खरसन्तापशमनो खनि: पीयूषपाथसाम्॥")

दुग्धम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

"पानीयं क्लमनाशनं श्रमहरं मूर्च्छापिपासापहं तन्द्राच्छर्द्दिविषघ्नदुष्टगलकरं निद्राहरं तर्पणम्।
हृद्यं गुप्तरसं व्रणीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलं लघ्वच्छं रसकारणञ्च निगदे पीयूषवल्लीविषम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

पीयूष:, पुं, क्ली, (पीय + ऊषन्।) अभिनवं पय:। नवप्रसूतायां गो: सप्तदिनाभ्यन्तरीयदुग्धम्। इत्यमरभरतौ ॥

"अथ पीयूषपेयूषे नवं सप्तदिनावधि।"

इति शब्दार्णव: ॥

"आसप्तरात्रप्रभवं क्षीरं पेयूष उच्यते ॥"

इति हारावली ॥

पीयूषमह:, [स्] पुं, (पीयूषमन्मतमयं मह: किरणं यस्य। यद्वा, पीयूषमिव मह: यस्य।) चन्द्र:। इति शब्दरत्नावली ॥

पीयूषरुचि:, पुं, (पीयूषं पीयूषमयी रुचिश्छविर्यस्य।) चन्द्र:। इति हलायुध: ॥ (पीयूषे अमृते रुचिर्यस्य।) अमृतप्रियश्च ॥

पील, रोधे। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) दीर्घौ। रोध: क्रियानिरोध:

जड़ीभाव: इत्यर्थ:। पीलति पशु:। इति दुर्गादास: ॥

पीलक:, पुं, (पीलति क्षुभ्नातीति। पील + क्वुल्।) पिपीलिका। इति हेमचन्द्र: ॥ (कायस्थानां पङ्क्तिकरविशेष:। यथा, वङ्गजकुलाचार्य्यकारिकायाम्।

"आदित्या विष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥")

पीलु:, पुं, (पीलति प्रतिष्ठमातीति। पील + "नृगयादयश्च।"उणा। १।३७। इति कु:।) प्रस्थम्। परमाणु:। मतङ्गज:। अस्थिखण्डम्। तालकाष्ठ:। इति मेदिनी। लौ, ३२ ॥ वाय:। कृमि:। इति धरणि: ॥ क्रोड्यादिदेशे प्रसिद्ध: फलवृक्षविशेष:। पीलु इति भाषा। तत्पर्य्यायम्। गुडफल: २ अंशी ३। इत्यमर:। २।४।२८ ॥ शीतसह: ४ शाखी ५ विरेचन: ६ फलशाखी ७ ग्राम: ८ करभवल्लभ: ९ ॥ (यथा, महाभारते। २।५०।४।

"उद्वासीक्षिप्रतश्च पुष्टा: पीलुप्रमोदकै:॥")

अस्य फलगुणा:। श्लेष्मवायुगुल्मनाशित्वम्। पित्तदत्वम्। मेदकत्वम्। यत् स्वादु तिक्तं तत् गात्रणां त्रिदोषहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

पीलुनी, स्त्री, (पील + बाहुलकात् उन। गौरादित्वात् ङीष्।) मूर्व्वा। इति रत्नमाला ॥

पीलुपर्ण:, पुं, (पीलुरिव पर्णान्यस्या:। यद्वा, पीलुयुक्तानि पर्णान्यस्या:। "प्राकर्कन्धूपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।" ४।१।६४। इति ङीष्।) मूर्व्वा। विम्बिका। ओषधिभेद:। इति मेदिनी। णे, १०३ ॥

पीव, स्थौल्ये। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट्।) पीवति लोक: स्थूल: स्यादित्यर्थ:। इति दुर्गादास: ॥

पीव, [न्] त्रि, (प्यायते इति। प्यै वृद्धौ + "ध्याप्यो: सम्प्रसारणञ्च।" उणा। ३।१३४। इति क्विनिप् सम्प्रसारणञ्च। "हल:।" ६।४।२। इति दीर्घ:।) स्थूलम्। इत्यमर:+९।१।६१॥ (यथा, भागवते। ६। १६। ६।

"पीवानं पृक्षमूलं प्रेष्ठं मीढुांसं याचतोवरम्।
स एकोऽजनयत्सत्यां बह्वीनां रतिवर्द्धन:॥")

पीवर:, त्रि, (प्यायते वर्द्धते इति। प्यै वृद्धौ + "स्थिरच्छत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरगीवरगह्वरकट्वरसंयद्वरा:।" उणा। १।१। वरच्। सम्प्रसारणं दीर्घश्च।) उपचितावयव:। मोटा इति भाषा। तत्पर्य्यायम्। पीन: २ पीवा ३ स्थूल: ४। इत्यमर:।३।१।६१॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४९० ।

"भयपिहितं बालायां पीवरमुरसि स्तनांशुकं क्षरोद्भिन्नः।
निद्रायां प्रेमार्द्र: प्रश्वसति निःस्वन निःशब्दम्॥")

पुं, तामसमन्वन्तरीयसप्तर्षिभेद:। यथा, मार्कण्डेये। ७४। ५६।

पुंश्चलः

"ज्योतिर्धामा पृथुः काश्यश्चेदोऽग्निर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् ! सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥")

पीवरस्तनी, स्त्री, (पीवरौ स्थूलौ स्तनौ यस्याः । "स्वाङ्गोपसर्जनादिति ।" ४ । १ । ५४ । इति ङीष् ।) पीनोधी । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ॥ स्थूलस्तनयुक्ता नारी ॥ (यथा, भारवौ । ८ । १६ ।

"अपोढुं लोचनतो मुखानिले-
रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।
पयोधरेणोरसि कांचिदुन्मना:
प्रियङ्गुधात्रीनतपीवरस्तनी ॥")

पीवा, [न्] पुं, (प्यायते इति । ष्यै ड वृद्धौ + "प्याय्यः सम्पुसारणम् ।" उणा० ४ । १४ । इति कनिप् सम्पुसारणञ्च । "हलः ।" ६ । ४ । २ । इति दीर्घः ।) बलवान् । वायुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पीवा, स्त्री, (पीयते इति । पी ड्य पाने + वाहुलकात् वः । ततष्टाप् ।) उदकम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पीवरा, स्त्री, (पीवर + टाप् ।) अश्वगन्धा । शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूला च ॥

पीवरी, स्त्री, (प्यायते इति । ष्यै + अरच् । सम्पुसारणं दीर्घः ङीप् च ।) शतमूली । इति रत्नमाला ॥ शालपर्णी । इति भावप्रकाशे । १ । २ ॥ तरुणी । गौः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (बर्हिषदनामकपितृणां मानसीकन्यानामन्यतमा । सा तु शुकदेवस्य पत्नी । यथा, हरिवंशे । १८ । ४६—५२ ।

"एतेषां मानसी कन्या पिवरी नाम विश्रुता ।
योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥
भविष्ये द्वापरं प्राप्य युगं धर्म्मभृतां वरा ।
पराशरकुलोद्वहं शुको नाम महातपाः ॥
भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः ।
आसादरण्यां सम्भूतो विधमाग्निरियोज्ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं कन्यां कन्यां तथैव च ॥")

पुंलिङ्गं, क्ली, (पुंसो लिङ्गं चिह्नम् ।) पुंचिह्नम् । शिश्नः । (यथा, महाभारते । ५ । १६४ । ३ ।

"क्रुद्धेन कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यमेव ब्रवीमि ते ॥")

शब्दवाचकतायाम्, पुं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुंसो लिङ्गमस्येति । पुंलिङ्गविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ५८ । ५७ ।

"पुंलिङ्गा इव नार्य्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषा इव ।
दुर्य्योधने तदा राजन् ! पतिते तनये तव ॥")

पुंवृषः, पुं, (पुमानिव वर्षतीति । वृष + कः ।) गन्धर्व्वकः । इति शब्दमाला । छुँचा इति भाषा ॥ (पुमान् गौः ।) पुंगवश्च ॥

पुंश्चलः, पुं, (पुंश्चलीव । उपचारात् पुंस्त्वम् ।) व्यभिचारी । यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।

"ललाटोपरुतास्तिस्रो रेखाः स्युः प्रेतवर्षिणाम् ।
वृषत्वं स्याच्चतसृभिरायुः पञ्चनवत्यथ ॥
अरेखेणायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंश्चलाः ॥"

पुंश्चली

पुंश्चली, स्त्री, (पुंसो भर्त्तुः सकाशात् चलति पुरुषान्तरं गच्छतीति । चल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) असती । इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥ अस्या अमरोक्तपर्य्यायः कुलटाशब्दे लिखितः । तद्रिक्तपर्य्यायो यथा, धृष्टा १ दृप्ता २ धर्षिता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्षा ४ निर्लज्जरी ५ चपारण्डा ६ । इति शब्दार्थचन्द्रिका ॥ तस्याश्चरित्रदोषादि यथा, —

"अहो ! को वेद भुवने दुर्ज्ञेयं पुंश्चलीमनः ।
पुंश्चल्यां यो हि विश्वस्तो विधिना स विडम्बितः ।
वह्निष्कृतस्य यशसा धर्म्मेण स्वकुलेन च ॥
वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विनश्यति पुरातनम् ।
सदा स्वकर्म्मसाध्या सा को वा तस्याः प्रियोऽधिकः ॥
दैवे कर्म्मणि पित्रे च पुत्रे वन्ध्यौ च भर्त्तरि ।
दारुणं पुंश्चलीचित्तं सदा प्रहरकर्म्मणि ॥
प्राणाधिकं रतिज्ञं साम्यतदृष्ट्या हि पुंश्चली ।
रत्नपदं रत्नविज्ञं विषदृष्ट्या हि पश्यति ॥
सर्व्वथा स्थलमस्त्रीव पुंश्चलीनां न कुत्रचित् ।
दारुणा पुंश्चलीजातिर्नरजातिभ्य एव च ॥
निष्कृतिः कर्म्मभोगान्ते सर्व्वेषामस्ति निश्चितम् ।
न पुंश्चलीनां विप्रेन्द्र ! यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
अन्यासां कामिनीनाञ्च कोटिं हत्वा च या दया ।
सा नास्ति पुंश्चलीनास्तु कान्तं हत्वा पुरातनम् ॥
रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनम् ।
कान्तं दृष्ट्वा छिनस्त्येव सोपायेनावलीलया ॥*॥
पृथिव्यां यानि पापानि पुंश्चलीष्वेव भारते ।
तिष्ठन्ति साध्वी न परा: पापिष्ठाः सन्ति कुत्रचन ॥
पुंश्चलीपरिपक्वान्नं सर्व्वपातकमिश्रितम् ।
दैवे कर्म्मणि पित्रे च देयं न च तथा जलम् ॥
अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं पुंश्चलीनाञ्च निश्चितम् ।
दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ॥
घृतवर्षं कालसूत्रे पतत्येव सुदारुणे ।
घोरान्धकारे क्रमयमं दशन्ति दिवानिशम् ॥
पुंश्चल्यन्नञ्च यो भुङ्क्ते दैवाद्यदि नराधमः ।
सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम् ॥
आयुःश्रीयशसां हानिरिह लोके परत्र च ।
तस्मादयत्नाद्वर्ज्जनीयं पाकपात्रं कलत्रकम् ॥
पुंश्चलीदर्शने पुण्यं याचांसिह्नि भवेद्ध्रुवम् ।
स्पर्शने च महापापं तीर्थस्नानादिशुध्यति ॥
स्नानं दानं व्रतञ्चैव जपश्च देवपूजनम् ।
निष्फलं पुंश्चलीनाञ्च भारते जीवनं वृथा ॥"

उपस्थितसकामपुंश्चलीत्यागे दोषो यथा, —

"दृष्ट्वस्पृष्ट्वा तां कामात् पुंश्चलीञ्चेत्त्यजेन्नरः ।
परित्यजेद्धर्म्मभयाद्धर्म्मान्नरकं व्रजेत् ॥"

सर्व्वदैव तस्यास्त्यागित्वाभावत्वं गर्हितत्वञ्च यथा,

"उपस्थिता च या योषिदत्याज्या रागिणामपि ।
श्रुतौ श्रुतमिति त्याज्या सर्व्वदैव तपस्विनाम् ॥
अहो सर्व्वैः परित्याज्या पुंश्चली च विशेषतः ।
धनायुःप्राणयशसां नाशिनी दुःखदायिनी ॥
स्वकार्य्यतत्परा प्रायश्चत परकार्य्यविघातिनी ।
निष्ठुरा नरघातिभ्यः सर्व्वापद्बीजरूपिणी ॥

पुंसव

निगृह्णीयिर्ज्वले रेखा लोमाग्नेची यथा भवेत् ।
परद्रोहादृथा सम्पत् कुलटाप्रेमसत्परम् ॥
सर्व्वेभ्यो हिंसजन्तुभ्यो विपद्बीजा मदेव सा ।
यो विश्वसेत्तां संमूढो विपत्तस्य पदे पदे ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । २३ । २४ । ३२ अध्यायाः ॥

पुंश्चिह्नं क्ली, (पुंसः पुरुषस्य चिह्नम् ।) शिश्नः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७४ ।

पुंस, क मर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) ओलौवर्गेयोपधः । संयोगादनुस्वारः । तेन क्विपि पुंसोऽमुङ्चाविष्यसुडि पुमान् । महोऽभिमर्दनम् । क, पुंसयति खलं राजा । इति दुर्गादासः ॥

पुंसवनं, क्ली, (पुमांसमिव सूते वलप्रदानेन पुरुषयत् जनयत्यनेनेति । सू + करणे ल्युट् ।) दृषधम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०४ ॥ (पुमांसं सूतेऽनेनेति । सू + ड ल + करणे ल्युट् ।) संस्कारविशेषः । इति चिकित्साशेषः ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । १० ।

"यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतेश्च धीरः सदृशीश्चकार सः ॥")

अस्यैतत्कर्म्मणश्चतुर्थे मासि कर्त्तव्यता यथा । "गर्भस्य तृतीयमासोपक्रमे यत्कृत्तदिनं तस्मिन् पतिः कृतनित्यक्रियः कृतवृद्धिश्राद्धः चन्द्रनामानमग्निं संस्थाप्य विरूपाक्षगणांस्तां कुशण्डिकां समाप्य कृतस्नानां वधमग्नेः पश्चिमायां दिशि स्वदक्षिणगतः कुर्य्यात् प्राङ्मुखीमुपवेश्य प्रकृतकर्म्मारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात् । यथा । प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ भूः स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक् छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ भुवः स्वाहा । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा । ततः पतिरत्याय वधूदक्षदेशे स्थितो वधूदक्षिणस्कन्धं स्पृष्ट्वा व्यत्यस्तेन दक्षिणहस्तेन व्यत्यस्तहृदयं वधूनाभिदेशं स्पृशन् जपति । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दो मित्रावरुणाग्निवायवो देवताः पुंसवने विनियोगः ।

ॐ पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।
पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्त्वोदरे ॥

इत्येकं पुंसवनम् ॥ * ॥

अपरपुंसवनकर्म्मार्थञ्च वटवृक्षस्य पूर्व्वोत्तरशाखायां फलयुगलशालिनौ क्रमिभिरनपहतौ वटशुङ्गौ यवानां माषाणां वा चिभिश्चिभिर्गुडकैः सप्त वारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयात् । सप्तानां मन्त्राणामृष्यादयः साधारणाः । प्रजापतिर्ऋषिः सोमवरुणवसुरुद्रादित्यमरुद्विश्वेदेवा देवता न्यग्रोधपल्लवापरिक्रयणे विनियोगः ॐ यद्वामि सोमो सोमायत्वा राज्ञे परिक्रीणामि । इति गुडकत्रयेण एकं क्रयणम् ॥ १ ॥

ॐ यद्यसि वारुणी वरुणायत्वा राज्ञे परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण द्वितीयं क्रयणम् ॥ २ ॥ ॐ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण तृतीयं क्रयणम् ॥ ३ ॥ ॐ यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण चतुर्थं क्रयणम् ॥४॥ ॐ यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण पञ्चमं क्रयणम् ॥५॥ ॐ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण षष्ठं क्रयणम् ॥६॥ ॐ यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि। इति गुडकत्रयेण सप्तमं क्रयणम् ॥ ७ ॥ ततः क्रीतां वटशुङ्गां अनेन मन्त्रेण हृत्वाहरेत्। प्रजापतिर्ऋषिरोषधयो देवता न्यग्रोधशुङ्गाच्छेदने विनियोगः। ॐ ओषधयः सुमनसो भूत्वा अस्यां वीर्यं समाधत्त इयं कर्म्म करिष्यति। ततस्तां लग्नवेष्टितामन्तरौत्तैणानीय अन्तरौत्ते स्थापयेत्। ततः क्षतशोभननाम्नोऽग्नेरुत्तरतः प्रज्वालितशिखायां ब्रह्मचारी गर्भवती वा श्रुतस्वाध्यायहीनो वा ब्राह्मणः प्राङ्मुख आचारतो नीहारजलेन अनावृत्तलोष्टेन पुनः पुनः पेषयेत्। ततोऽग्नेः पश्चिमत उत्तरायेषु कुशेषु पश्चिमाभिमुखां वधूं पूर्व्वदिगानतमस्तकां कृत्वा ततस्तद्देशे स्थितः पतिर्दक्षिणपार्श्वेरङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वस्त्रवद्धां पेषितवटशुङ्गां गृहीत्वा गर्भवत्या दक्षिणनासाविवरे शुङ्गारसं निःक्षिपति। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दोऽग्नोन्द्रबृहस्पतयो देवता न्यग्रोधशुङ्गारसस्य दाने विनियोगः।

ॐ पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो बृहस्पतिः। पुमांसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ॥

ततो महाव्याहृतिहोमं कृत्वा तूष्णीं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधमग्नौ हुत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीच्यं प्राच्यायनहोमादिवामदेयगानान्तं कर्म्म कृत्वा कर्म्मकारथिलब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यादिति पुंसवनम्।" इति दशकर्म्मपद्धतौ भवदेवभट्टः ॥*॥ अथ पुंसवनोत्तरकालः। रविमङ्गलबृहस्पतयः। नक्षत्राणि। पूर्व्वाषाढोत्तराषाढापूर्व्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदपुष्यपुनर्व्वसुमूलाश्विरेवतीहस्ताश्रवणाश्वगाश्विरसः। तिथयः। नन्दा भद्राः। लग्नानि। कुम्भसिंहधनुर्मीनमिथुनानि। स्त्रियाश्चन्द्रादिशुद्धौ दशयोगभङ्गविधिभद्राव्याहृतस्यर्क्षादीन् परित्यज्य गर्भधारणदिनावधिलग्नतोयमासे कर्त्तव्यम्। इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ स्त्रीकर्त्तव्यव्रतविशेषः। यथा,—

श्रीराजोवाच।

"व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन्। भवता यदुदीरितम्।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥

श्रीशुक उवाच।

शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्त्तुरनुज्ञया।
व्यारभेत व्रतमिदं सर्व्वकामिकमादितः ॥
निगृह्य मरुतां जन्म ब्राह्मणानुमतेन च।
स्नात्वा शुक्लदतौ शुक्ले वसीतालङ्कृताम्बरे।
पूजयेत् प्रातराशात् प्राक् भगवन्तं श्रिया सह ॥
अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम! नमोऽस्तु ते।
महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥
यथा त्वं जगया पृत्या तेजसा महिमौजसा।
जुष्ट ईशगुणैः सर्व्वैस्ततोऽसि भगवान् प्रभुः ॥
विष्णुपत्नि! महामाये महापुरुषलक्षणे।
श्रीर्मेधा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये मह महाविभूतिभिर्व्वलिमुपहरामीति। अनेनाहरहर्म्मन्त्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शन-स्नान-वासोपवीत-भूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहारादुपचारान् समाहितोपाहरेत्।

हविःशेषञ्च जुहुयादनले द्वादशाहुतीः।
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति।

श्रियं विष्णुञ्च वरदावाशिषां प्रभवावुभौ।
भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदीच्छेत् सर्व्वसम्पदः ॥
प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ भक्तिप्रह्वेण चेतसा।
दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥
युवान्तं विश्वस्य विभुं जगतः कारणं परम्।
इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुरत्यया।
तस्या अधीश्वरः साक्षात् त्वमेव पुरुषः परः ॥
त्वं सञ्चयञ्च इज्यैयं क्रियेयं फलभुग्भवान्।
गुणयक्तिरियं देवी अङ्गको गुणभुग्भवान् ॥
त्वं हि सर्व्वगरीयात्मा श्रीः शरीरेन्द्रियासवः।
नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥
यथा युवां चिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ।
तथा म उत्तमश्लोक! मन्त्र मत्या महाशिषः ॥
इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह।
तन्निर्माल्योपहरणं दत्त्वात्मनमर्चयेत् ॥
ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चेतसा।
यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्धरिम् ॥
पतिञ्च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा।
प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत प्रेमशीलः स्वयं पतिः ॥
विभ्रयात् सर्व्वकर्म्माणि पत्न्या उच्चावचानि च।
क्षतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ॥
पत्न्यां कुर्य्यादनर्घ्यायां पतिरेतत् समाहितः।
विष्णोर्व्रतमिदं बिभ्रन्न विहन्यात् कथञ्चन ॥
विप्रान् स्त्रिया वीरवतीः सगणान्यबलिमर्हणैः।
अर्चेदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः ॥
उदास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्नयः।
आत्मादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्व्वकामसमृद्धये ॥
एतेन पूजाविधिना मासान् द्वादशहायनम्।
नीत्वाथोपरमेत् मार्ग्यां कार्त्तिके चरमेऽहनि ॥
स्नोभूतेऽप उपस्पृश्य स्नपणमभ्यर्च्य पूर्व्ववत्।
पयःसूतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा।
पाकयज्ञविधानेन द्वादशौवाहुतीः पृथक्॥
आघ्रिपः शिरसादाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुञ्जीत तदनुज्ञया ॥
आचार्य्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः।
दद्यात् पात्रेऽग्नये चरोः शेषं गुणवत्तमं पुंसौभगम् ॥
एतच्चरित्वा विधिवद्व्रतं विभो-
रभीप्सितार्थं लभते पुमानिह।
स्त्री चैतदास्थाय लभेत सौभगं
श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥
कन्या च विन्देत समग्रलक्षणं
पतिं त्ववीरा हतकिल्बिषाङ्गतिम्।
हतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी
सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्र्यियम् ॥
विन्देद्विरूपा विरुजा विमुच्यते
य आमयावोन्द्रियकल्पदेहम्।
एतत् पठन्नभ्युदये च कर्म्म-
ण्यनन्तदृष्टिः पितृदेवतानाम् ॥
तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान्
होमावसाने हुतभुक् श्रीर्हरिश्च।
राजन्महन्मरुतां जन्मपुण्यं
दितेर्व्रतञ्चाभिहितं महत्ते ॥"

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे पुंसवनव्रतकथनं १९ अध्यायः ॥ (पुंवत् सूयते इति। कर्म्मणि क्विप्। गर्भः। इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते। ५।२४।१५। "यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरबन्धनाय प्रायः पुंसवनानि भयादेव स्रवन्ति पतन्ति च ॥"* ॥ पुत्रोत्पादके, त्रि। यथा, भागवते। ६।१।२८। "पप्रच्छ; कस्य कर्म्मेदं पौंसं पुंसवनं जलम्।" तथा च तत्रैव। ४। १३। ३७—४८।

"स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाञ्जलिनौदनम्।
अवघ्राय मुदा युक्तः प्रादात् पत्न्या उदारधीः ॥
सा तत् पुंसवनं राज्ञो प्राश्य वै पत्युरादधे।
गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुषुवे प्रजाः ॥")

पुंस्कोकिलः, पुं, (पुमान् कोकिलः।) पुरुषपिकपक्षी। पुंस्शब्देन कोकिलशब्दस्य कर्म्मधारयसमासे तस्यात्तलोपे पुंसः सन्निति मस्य सनि ते मस्यानुस्वारे निष्पन्नः। इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, कुमारे। ३। ३२।

"चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ॥")

पुंस्त्वं, क्ली, (पुंसः पुरुषस्य भावः। पुंस्+त्व।) शुक्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २६३ ॥ पुरुषत्वञ्च ॥ (यथा, मार्कण्डेये। ५०। १२।

"सौम्यासौम्यैस्तथा शान्तैः पुंस्त्वं स्त्रीत्वञ्च स प्रभुः।
विभेद बहुधा देवः पुरुषैरसितैः सितैः ॥")

पुंस्त्वविघ्नकरः, पुं, (पुंस्त्वस्य शुक्रस्यैव विघ्नकरो यस्य।) भूलग्नम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

पुक्कणः, पुं, (पुक् कुत्सितं कणति गच्छतीति। कण गतौ + अच्।) चण्डालः। इत्यमरः। २। १०। २० ॥ (यथा, मार्कण्डेये। १५। १८।

"अक्षतज्ञोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकान्नरः।
मत्स्यस्तु वायसः कूर्म्मः पुक्कणो जायते ततः ॥"

स तु निषादात् शूद्रायां जातो जातिविशेषः। यथा, मनुः। १०। ७९।

"न संवसेच्च पतितैर्नचाण्डालैर्न पुक्कणैः ॥")

पुक्कषः, पुं, (पुक्क कुत्सितं कषतीति। कष गतौ + अच्।) चण्डालः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

पुक्कसः, पुं, (पुक् कुत्सितं कसतीति। कस गतौ + अच्।) चण्डालः। (स तु निषादात् शूद्रायां जातः। यथा, मनुः। १०। १८।

"जातो निषादात् शूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः॥")

अधमे, त्रि। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥

पुक्कसी, स्त्री, कालिका। नीली। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥ (पुक्कस + जातौ ङीष्। पुक्कसस्त्रीजातिः। यथा, मनुः। १०। ३८।

"चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान्। पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः॥")

पुक्कः, पुं, (पुमांसं खनतीति। खन + डः।) काण्डमूलम्। इत्यमरः। ३। ५। १७॥ पुष्कल इति ख्यातम्॥ (अर्शआदित्वात् क्लीवलिङ्गोऽपि॥ यथा, रघुः। २। ३१।

"सत्काङ्कुलिः सायकपुङ्ख एव निचार्पितारम्भ इवावतस्थे॥"

मङ्गलाचारः। इति हेमचन्द्रटीका॥)

पुङ्गः, पुं, क्लीं, (पुङ्ग + एषोदरादित्वात् साधुः।) समूहः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पुङ्गलः, पुं, (पुङ्गं देहसमूहं लाति आदत्ते इति। पुङ्ग + ला + कः।) आत्मा। इति भूरिप्रयोगः॥

पुङ्गवः, पुं, (पुमान् गौः। "गोरतद्धितलुकि।" ५। ४। ९२। इति टच्।) वृषः। (यथा, हरिवंशे। ७५। ४१।

"भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महालयम्। यद्वयं पुङ्गवैः सार्द्धं वहामः प्रसवेक्षया॥")

औषधभेदः। (पुमान् गौरिव मदबलाद्यतिशय्यादित्युपमितसमासः।) उत्तरपदस्थः श्रेष्ठवाचकः। इति मेदिनी। वे, ४४॥ (यथा, भागवते। १। ६। ३२।

"इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सात्वतपुङ्गवे विभूम्नि॥")

अधमौषधम्। महोक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पुच्छ, प्रसादे। इत्यमरटीकायां रायमुकुटधृतधातुः॥ (भ्वां-परं-अकं सेट्॥)

पुच्छः, पुं, क्लीं, (पुच्छतीति। पुच्छ प्रसादे + अच्।) लाङ्गूलम्। इत्यमरः। २। ८। ५०॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ७। १६।

"खुरघातैस्तथा देवान् पुच्छस्य भ्रमणेन च। स जघान रुषाविष्टो महिषः परमाद्भुतः॥")

पश्वाङ्गे, पुं। इति मेदिनी। छे, ५॥ (यथा महाभारते। ७। १। ६। २८।

"उल्का इवज्वलन्तो संग्रामे पुच्छेनाहत्य सर्व्वशः॥")

लोमवल्लाङ्गूलेकलापे च, क्लीं। इत्युणादिकोषः॥

पुच्छटि, क्लीं, (पुच्छ प्रसादे + भावे क्तिप्। पुच्छं प्रसादं अटतीति। अट गतौ + इन्।) अङ्गुलिमोटनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आङ्गुलमट्कान इति भाषा॥

पुच्छदा, स्त्री, (पुच्छमिव ददातीति। दा + कः।) लक्ष्मणाक्रान्तः। इति राजनिर्घण्टः॥

पुच्छी, [न्] पुं, (पुच्छोऽस्यस्येति। पुच्छ + इनिः।) अर्कवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुक्कुटः। इति शब्दचन्द्रिका॥ लाङ्गूलयुक्ते, त्रि॥

पुञ्जः, पुं, (पिञ्जयते पिञ्जयतीति वा। पिञ्ज + अच्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) समूहः। राशिः। इत्यमरः। २। ५। ४२॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८। ८२।

"गृहीतपत्निपुञ्जश्च ध्रुवमालोरलङ्कृतः॥")

पुट, क चूर्णे। भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-चूर्णे सकं-भासि अकं-सेट्।) कः, पोटयति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

पुट, त् क संसर्गे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां परं-सकं-सेट्।) पुटयति पुष्पं सूचिंग जनः संग्रथतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

पुट, श्लि श्लेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-कुटां-परं-अकं-सेट्।) श्लि, पुटति अपुटीत् पुपोट। श्लेषः सम्बन्धोभावः। इति दुर्गादासः॥

पुटं, क्लीं, (पुटतीति। पुट संश्लेषे + कः।) जातीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ उपर्य्यधोभावापन्नसंयुक्तशरादिकपालद्वयरूपौषधपाकपात्रम्। धात्वादिमारणोपयुक्तान् पुटप्रकारानाह रसप्रदीपे।

"लोहादेरपुनर्भावस्तद्गुणत्वं गुणाप्तता। सलिले तरणञ्चापि तत्सिद्धिः पुटनाद्भवेत्॥ गम्भीरे विस्तृते कुण्डे द्विहस्ते चतुरस्रके। वनोपलमहस्रेण पूरिते पुटनौषधम्॥ कोष्ठे रुद्धं प्रयत्नेन गोविष्ठोपरि धारयेत्। वनोपलमहस्रार्द्धं कोष्ठिकोपरि निःक्षिपेत्॥ वह्निं विनिःक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम्॥१॥ कोष्ठं मूषा। गोविष्ठा गोइठा। इति महापुटम्॥ सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते। वनोपलमहस्रेण पूर्णमध्ये विधारयेत्॥ पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां सुखे। अधोऽङ्गानि करीषाणि व्यङ्गुल्युपरि निःक्षिपेत्॥ एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्व्वपुटोत्तमम्॥ हस्तचतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः स सपादः तेन चिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः। अतएवोक्तम्।

साधारणो नराङ्गुल्या चिंशदङ्गुलको गजः॥

इति गजपुटम्॥ २॥

अरत्निमात्रके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते॥ ३॥ वितस्तिमात्रके खाते कथितं कौक्कुटं पुटम्। 'अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना' इत्यमरः। २। ६। ८६॥ निःस्नुतकनिष्ठया सुष्ठूपलक्षितो हस्तोऽरत्निरित्यर्थः।

षोड़शाङ्गुलके खाते कस्यचित् कौक्कुटं पुटम्॥४॥ यत् पुटं दीयते खाते ह्यधश्चोर्ध्वेवनोपलैः। कपोतपुटमेतत्तु कथितं पुटपण्डितैः॥ ५॥ गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णं शुष्कक्षुण्णितगोमयम्। गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने॥ दृढदुर्भाण्डमध्यस्थैर्यन्त्रैर्गोवरैर्दीयते पुटम्।

तन्नीवरपुटं प्रोक्तं भिषग्भिः सूतभस्मकृत्॥ ६॥ दृढदुर्भाण्डे तुषैः पूर्णे मध्ये मूषां विधारयेत्। चिप्तार्द्रं मृदयेद्भाण्डं तद्भाण्डपुटमुच्यते॥"

इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे २ भागः॥

पुटः, पुं क्लीं, (पुटतीति। पुट श्लेषे + कः।) अश्वखुरः। इति शब्दरत्नावली॥

पुटः, त्रि, (पुट + कः।) आच्छादनम्। पत्रादिरचितः पुष्पाद्याधारः। यथा, रघुः। २। ६५।

"दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश॥"

(यथा च मनौ। ६। २८।

"ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादश्नीयाद्वा ग्रामान् वने वसन्। प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा॥")

मिथःसंश्लेषः। इति मुकुटः॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

पुटकं, क्लीं, (पुटवत् कायतीति। कै + कः।) पद्मम्। इति शब्दरत्नावली॥ स्वार्थे कप्रत्यये पुटशब्दार्थोऽप्यत्र॥

पुटकन्दः, पुं, (पुटमिव कन्दो यस्य।) कोलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

पुटकिनी, स्त्री, (पुटकाः सन्त्यस्यामिति। पुटक + "पुष्करादिभ्यो देशे।" ५। २। १३५। इति इनिः। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्मयुक्तदेशः। पद्मसमूहः पद्मलता च। इति हेमचन्द्रः॥

पुटग्रीवः, पुं, (पुटमिव ग्रीवा यस्य।) गर्गरी। ताम्रकुम्भः। इति मेदिनी। वे, ६१॥

पुटपाकः, पुं, (पुटेन पाकः।) पुटाभ्यन्तरिमौषधपचनम्। अथ पुटपाकविधिः।

"पुटपक्वस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः। अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरन्योऽथते मया॥ पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता। लेपश्च हाङ्गुलं स्थूले कृत्वाहाङ्गुलिमात्रकम्॥ काश्मरीवटजम्बादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम्। पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत्॥ कल्कतुल्यद्रवाद्यास्तु देयाः कोविदमिता बुधैः॥ अपि च।

हे विल्वे स्निग्धमांसस्य परं द्रव्यं पलं मतम्। द्रव्यस्य कुड़वोन्मानं सर्व्वमेकत्र पेषयेत्॥ तदेकत्र समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम्। पुटपाकविधानेन तत् पक्त्वा तद्रसं बुधः। तर्पणोक्तेन विधिना यथावद्वचारयेत्॥ दृष्टिमध्ये निषेव्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः। स्नेहनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा॥ स्निग्धो विरूक्षस्य स्निग्धस्य स तु लेखनः। दृष्ट्यर्थलार्थमितरः पिपासाश्रमव्रणवातनुत्॥ स्नेहनो रोपणः।

स्नेहमांसवसामज्जमेदःस्नाय्वौषधैः कृतः। स्नेहनः पुटपाकः स्याद्वाय्वर्कदहनातपैः॥ वाकुशतं क्षौद्रिकाशतम्। आङ्गुलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः। लवणोदधिजस्ताम्रशुक्तिविद्रुममिस्तुजैः॥ समुद्रफेनकासीससोतोजदधिमस्तुभिः।

लेखनो वाकशुद्धं तस्य परं धारणमिष्यते ॥
स्तन्यजाङ्गलमध्वाम्बुतिक्तकद्रव्यभावितः ।
लेखनात्तिगुणो धार्य्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥
तिक्तकद्रव्याण्याह ।
निम्बास्तनाकुषपटोलनिदिग्धिकाभिः
स्यात् पञ्चतिक्तक इति प्रथितो गणोऽयम् ॥
आचरेत्तर्पणोक्तास्तु क्रिया व्यापत्तिदर्शने ॥
व्यापत्तिदर्शने मिथ्याकृतपुटपाकजनितव्याधि-
दर्शने ।
तेजोऽस्यनिलमाकाशमादर्शं भास्करांशु च ।
नेक्षेत तर्पिते नेत्रे यश्च वा पुटपाकवान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

पुटभेदः, पुं, (पुटं संश्लिष्टं भिनत्तीति । भिद + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नदी-वक्रम् । (नदीवक्रम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥ यथा, व्याख्यासिप्रपञ्चाम् । ३६८ ।
"प्रायेणैव हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वमुप-
यान्ति ।
कालिन्दीपुटभेदः कालिन्दीपुटभेदनं भवति ॥")
पत्तनम् । व्यतीपातः । इति मेदिनी । दे, ५० ॥

पुटभेदनं, क्ली, (पुटैरश्वत्थपत्रैर्भिद्यते इति । भिद + कर्म्मणि ल्युट् ।) नगरम् । इत्यमरः । २ । २ । २ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०० । १२ ॥
"स हास्तिनपुरं रम्यं कुरूणां पुटभेदनं ।
वसन् सागरपर्य्यन्तामन्वशासद्वसुन्धराम् ॥")

पुटाकुः, पुं, (पुटः संश्लिष्टः आकुः ।) कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुटिका, स्त्री, (पुटं आच्छाद्यस्या इति । पुट + टन् + टाप् ।) रसा । इति हारावली । ६७ ॥

पुटितं, क्ली, (पुटं जातमस्येति । पुट + इतच् । पुट + क्त वा ।) हस्तपुटम् । पाटितम् । स्फुटे, त्रि । इति मेदिनी । ते, १३४ ॥ आद्यन्तप्रण वादियुक्तमन्त्रादौ पुटयोगे च त्रि ॥

पुटी, स्त्री, (पुटतीति । पुट + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कोषोनम् । इति शब्दाधरः ॥ आच्छा-दनम् । पत्रादिरचितः पुष्पाद्याधारः । इत्य-मरभरतौ ॥ (यथा, व्याख्यासिप्रपञ्चाम् । १४६ ।
"एरण्डपत्रपुटयेना जनयन्ती खेदमलघुजघन-
तटा ।
धूलिपुटीव मिलन्ती सारङ्गदृशं हरति दृष्टिक
वधूः ॥")

पुटोत्थं, क्ली, (पुटं संश्लिष्टमुत्थमिव ।) श्वेत-च्छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुटोदकः, पुं, (पुटे अन्तर्नुंजपात्रमध्ये उदकं यस्य ।) नारिकेलः । इति हारावली । १०० ॥

पुड्, क्र लौच्छ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इदयान्तः । एक टकार इति रामः । क, पुड्यति । लौच्छमल्पी-भावः । इति दुर्गादासः ॥

पुड, इ मर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, पुण्डति । मर्द्द स्वर्णीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पुण, शु धर्म्मे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) शुभक्रियायामित्यन्ये । शु, पुणति शुभं लोकः । पोषिता । इति दुर्गादासः ॥

पुण्डः, पुं, (पुण्डयते इति । पुडि मर्द्दे + घञ् ।) तिलकः । इति जटाधरः ॥

पुण्डरी, [न्] पुं, हस्तिनां मनुष्याणाञ्च चक्षुष्य-क्षुद्रविटपः । शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रः । पुण्ड-रिया इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । पौण्डरी-कम् २ पुण्डरीकम् ३ पुण्डरीयकम् ४ प्रपौण्ड-रीकम् ५ चक्षुष्यम् ६ पौण्ड्यम् ७ तालपुष्प-कम् ८ सालपुष्पम् ९ इष्टिकृतम् १० स्थलपद्मम् ११ मालकम् १२ । केचित्तु पूर्ब्बदशकं पद्माकारे प्रचक्षते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्डरीकं, क्ली, (पुण्डति अन्यपुष्पाणां गर्व्वं खर्णी-करोतीति । पुण्ड मर्द्दे + "कॄकॄकाण्डादयश्च ।" उणा । ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपा-तनात् साधुः । "पुण्डेः पुण्डरीकम् ।" इत्यु-ज्ज्वलदत्तः ।) शुक्लपद्मम् । तत्पर्य्यायः । सिता-म्भोरुहम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥ शत-पत्रम् ३ महापद्मम् ४ सिताम्बुजम् ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य पर्य्यायान्तरं गुणाश्च श्वेत-पद्मशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (यथा, रघुः । ४ । १७ ।
"पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतविड्भ्वयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥")
पद्ममात्रम् । इति भरतधृतव्याडिः ॥ श्वेत-च्छत्रम् । भेषजभेदः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥ सप्तमहाकुष्ठानामन्यतमः । तल्लक्षणं यथाह माधवकरः ।
"सर्व्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सान्तेधश्च सरागञ्च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥"

पुण्डरीकः, पुं, (पुण्डरीकवद्गौरोऽस्त्यस्येति । अच् ।) अग्निकोणगजादिगजः । आम्रः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११ ॥ कोषकारभेदः । इति मेदिनी ॥ सङ्घकारः । गणधरः । राजिलमर्षः । गजेश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥ दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धान्यविशेषः । तद्यथा,—
"पृथ्याखण्डकः पुण्डरीकस्तथा मधिषमस्तकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कमण्डलुः । श्वेतवर्णः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (क्रौञ्चद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ८१ ।
"देवावृतः परेणापि पुण्डरीको महान् गिरिः ।
ततो रक्तमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्व्वताः ॥"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ७६ ।
"शुक्लपक्षे दशम्याञ्च पुण्डरीकं समाविशत् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् ! पुण्डरीकफलं लभेत ॥"
यज्ञविशेषः । यथा, तत्रैव । ३ । ३० । १७ ।
"अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥"
नागविशेषः । यथा, तत्रैव । ५ । १०३ । १३ ।
"नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठस्तु मे प्रभुः ।
द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुण्यो सुहरपर्व्वतः ॥"

रामचन्द्रवंशीयनृपविशेषः । यथा, रघुः । १८ । ८
"तेन द्विपानामिव पुण्डरीको
राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः ।
प्रान्ते पितर्य्याहृतपुण्डरीका
यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥"
पुण्डरीकाः सन्त्यत्रेति । अच् । पुण्डरीक-विशिष्टे, त्रि । यथा, मात्स्ये । १२० । ६८ ।
"पयोदस्तु ह्रदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ।
पुण्डरीकात् पयोदाच्च तस्मात् ह्रे सम्प्रसूय-
ताम् ॥")

पुण्डरीकाक्षं, क्ली, (पुण्डरीकवद्दक्षिणो यस्मात् । षच् समासे ।) पुण्ड्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुण्डरीकाक्षः, पुं, (पुण्डरीकवद्दक्षिणौ नेत्रे यस्य । षच् समासे ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १८ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ७० । ६ ।
"पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षरमव्ययम् ।
तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दस्युचामाच्युतोऽनघः ॥"
"हृदयाख्यपुण्डरीकमस्मिन् व्याप्नोति तच्चोपलभ्यत इति पुण्डरीकाक्षः । यत् पुण्डरीकाक्षस्तत-पुण्डरीकं परममध्यमन्त इति श्रुतेः । अक्षिणी पुण्डरीकाभे यस्येति वा ।" इति भारतभा-ष्यम् ॥) तस्य स्मरणे बाह्याभ्यन्तरशुचित्वं यथा,
"अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥"
इति वामने ३३ अध्यायः ॥
(जलचरपक्षिविशेषः । तद्यथा,—
"उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुक्कुटौ ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

पुण्डरीयकं, क्ली, स्थलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥ प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुण्ड्यं, क्ली, (पुण्डतीति । पुडि + अच् । तस्यार्थं प्रधानम् । प्रकरणादित्वात् साधुः ।) प्रपौण्ड-रीकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥ "ह्रे हस्तिनां मनुष्याणाञ्च चक्षुष्ये क्षुद्रविटपे शालपर्णीपत्र-तुल्यपत्रे । पुण्डरिया इति ख्याते । प्रकृष्टं पुण्ड-रीकमिव दाहहरत्वात् प्रपौण्डरीकं तस्य सुप-आत्मादित्वादलुगन्तपदस्यादौ वृद्धिः । पुण्डयति खण्डयति दोषान् पुण्ड्यं पुडि मर्द्दे नाभीति व्युत्पत्तिः । पौण्ड्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यञ् वृद्धिः पुण्डरीकादिरप्यत्र ।
'स्थलपद्मं साधुपुष्पं इष्टिकृतं पुण्डरीयकम् ॥'
इति रभसः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पुण्ड्रः, पुं, (पुण्ड्रमिव गुड़शर्करादार्थं चूर्णीक्रियते इति । पुडि मर्द्दे + "स्फायितञ्चीति ।" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) इक्षुभेदः । पुँड़िया इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । १६३ । दैत्यविशेषः । अतिमुक्तकः । चित्रम् । क्रिमिः । पुण्डरीकम् । देशविशेषे, पुं भूम्नि । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥ (यथा, मात्स्ये । ११३ । ४५ ।
"प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
ग्रामसागधगोनर्द्दाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥")
तिलकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ इक्षुवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वदेहस्यचिह्नविशेषः । अस्य लक्षणादिकं पुण्ड्रकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ बलिराजस्य क्षेत्रजः पुत्रविशेषः । यत्नाग्नेव पुण्ड्रदेशो विख्यातः । यथा, महाभारते । १ । १०४ । ४७—५१ ।

"बलिः सुदेष्णां भार्य्यां स्वां तस्मै तां प्राहिणोत् पुनः ।
तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ॥
भविष्यन्ति कुमारास्ते तेजसादित्यवर्चसः ।
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः ॥
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ।
पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्माः सुह्मस्य च स्मृताः ॥
एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥")

पुण्ड्रकः, पुं, (पुण्ड्र इव प्रतिकृतिः । "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) माधवीलता । इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मस्तकोऽपि च ।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः ॥")
तिलकवृक्षः । (पुण्ड्र + स्वार्थे कन् ।) इक्षुभेदः । पुँड़ि आक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । रसालः२ इक्षुवाटी ३ योनिः ४ इक्षुयोनिः ५ रसाली ६ रसदालिका ७ करङ्गपालिः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिकारित्वम् । स्वादुत्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजोबलविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वशरीरस्थचिह्नविशेषे, पुं, क्ली । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । ७३—८१ ।
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् ।
आनुपूर्ब्व्या यथादृष्टं मुनिभिस्त्वर्थवेदिभिः ॥
शुक्तिशङ्खगदाखड्गपद्मचक्राङ्कुशोपमाः ।
शरासनसमाकाराः प्रशस्ताः पुण्ड्रकाः स्मृताः ॥
मत्स्यभृङ्गारप्रासादसर्व्वतोभद्रसन्निभाः ।
श्रीवृक्षदर्पणाकाराः शुभदाः परिकीर्त्तिताः ॥
शिरोललाटवदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति ।
स धन्यः पूजितो नित्यमृद्धकश्चैव यो भवेत् ॥
पर्व्वतेन्द्रपताकाभा ये च स्रग्दामसन्निभाः ।
ते सर्व्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः ॥
इति पुण्ड्राः शुभाः प्रोक्ताः पूर्ब्बशास्त्रानुसारतः ।
अशुभांश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः ॥
काकाङ्ककङ्कवल्लाहिमयूरगोमायुसन्निभाः ।
असिताः पीतकाः रक्ताः पुण्ड्रका नैव पूजिताः ॥
तिर्य्यग्गाश्चैव विच्छिन्नाः प्रफुल्लापाप्रसन्निभाः ।
शूलाग्रा वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभाः स्मृताः ॥
जिह्वाकल्माषरूक्षाणि भस्मवर्णानिभानि च ।
पुण्ड्रकाणि न शस्यन्ते भिन्नवर्णानि वाजिनः ॥"
पुण्ड्रदेशनृपतिः । यथा, महाभारते । १ । ४ । २४ ।
"तथाङ्गवङ्गौ सह पुण्ड्रकेण
पाण्ड्रौड्रराजौ च सहान्ध्रकेण ॥")

पुण्ड्रकेलिः, पुं, (पुण्ड्रे इक्षुविशेषे केलिर्यस्य ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥

पुण्यं, क्ली, (पूयतेऽनेनेति । पू + "पूङो यगुक् ह्रस्वश्च ।" उणा० ५ । १५ । इति यत् गुणागमौ ह्रस्वश्च ।) शुभादृष्टम् । तत्पर्य्यायः । धर्म्मम् २ श्रेयः ३ सुकृतम् ४ वृषः ५ । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ पुण्यभारवोढुमशक्तस्य पण्डितस्य निन्दा यथा, अग्निपुराणे ।
"पण्डितेनापि किं तेन समर्थेन च देहिनाम् ।
यत् पुण्यं भारमुद्वोढुमशक्तं पारलौकिकम् ॥"
आत्मकृतपुण्यकथननिषेधो यथा, —
"इष्टं दत्तमधीतं वा विनयत्यनुकीर्त्तनात् ।
आधानशोचनाभ्यां च भस्मतेजो विभिद्यते ॥
तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत् ॥"
इति शुद्धितत्त्वे देवलः ॥ * ॥
अदत्तपुण्यभागित्वं पापशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
शोभनकर्म्म । पावनम् । सुन्दरे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ सुगन्धि । इति धटाधरः ॥

पुण्यकं, क्ली, (पुण्याय कायतीति । कै + कः ।) व्रतम् । तच्च उपवासादि । शास्त्रे पुण्यत्वेन पवित्रताजनकत्वेन यद्बोधितमुपवासादि तदेव व्रतं न तु यः कोऽपि नियमः । आदिना नक्तं भोजनाहारलवणादिपरिग्रहः । इत्यमरभरतौ ॥

पुण्यकव्रतं, क्ली, (पुण्यकं व्रतमिति ।) पतिसौभाग्यस्य श्रीकृष्णतुल्यपुत्रस्य च जनकः स्त्रीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तस्य विधिर्यथा, —

महादेव उवाच ।
"हरेराराधनं कृत्वा व्रतं कुरु वरानने ! ।
व्रतञ्च पुण्यकं नाम वर्षमेकं करिष्यसि ॥
देवि ! शुद्धे च काले च परं नियमपूर्ब्बकम् ।
माघशुक्लत्रयोदश्यां व्रतारम्भः शुभः प्रिये ! ॥
माघं स्नानं विमलं कृत्वा शिरःसंस्कारपूर्ब्बकम् ।
उपोष्य पूर्ब्बदिवसे वस्त्रं प्रक्षाल्य यत्नतः ॥
धौते च वाससी धृत्वा उपविश्यासने शुचौ ।
आचम्य तिलकं कृत्वा निर्व्वाण्य आह्निकं पुरः ॥
घटस्यारोपणं कृत्वा स्वस्तिवाचनपूर्ब्बकम् ॥
पुरोहितस्य वरणं पुरः कृत्वा प्रयत्नतः ।
संकल्प्य वेदविहितं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
व्रते द्रव्याणि नित्यानि चोपहाराणि षोड़श ।
देयानि नित्यं देवेशि ! कृष्णाय परमात्मने ।
आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ॥
मधुपर्कञ्च स्नानीयं वस्त्राभरणानि च ।
सुगन्धिपुष्पं धूपञ्च दीपनैवेद्यवन्दनम् ॥
यज्ञसूत्रञ्च ताम्बूलं कर्पूरादिसुवासितम् ।
द्रव्याण्येतानि पूजायाश्चाङ्गरूपाणि सुन्दरि ! ॥
देवि ! किञ्चिद्विहीनेनैवाङ्गहानिः प्रजायते ।
अङ्गहीनञ्च यत् कर्म्म चाङ्गहीनो यथा नरः ॥
अङ्गहीने च कार्य्ये च फलहानिः प्रजायते ।
अष्टोत्तरशतं पुण्यं पारिजातस्य विद्यते ।
देयं प्रतिदिनं दुर्गे ! स्वात्मनो रूपहेतवे ॥
श्वेतचम्पकपुष्पाणां लक्षमत्तमभीप्सितम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या बहुसौन्दर्य्यहेतवे ॥
नीलोत्पलानां लक्षञ्च देयं कृष्णाय भक्तितः ।
व्रताङ्गभूतं देवेशि ! चक्षुषो रूपहेतवे ॥
हिमालयोद्भवं लक्षं रुचिरं श्वेतचामरम् ।
प्रदद्यात् केशवायैव केशसौन्दर्य्यहेतवे ॥
अमूल्यरत्नरचितं दर्पणानां सहस्रकम् ।
देयं नारायणायैव नासिकासौन्दर्य्यहेतवे ॥
अमूल्यरत्नरचितं पुटकानां सहस्रकम् ।
प्रदेयं गोपिकेशाय नासिकारूपहेतवे ॥
वन्यकपुष्पसहस्रञ्च देयं राधेश्वराय च ।
स्वस्योष्ठाधरयोश्चैव बहुसौन्दर्य्यहेतवे ॥
मुक्ताफलानां लक्षञ्च दन्तसौन्दर्य्यहेतवे ।
देयं गोलोकनाथाय श्रीकृष्णे ! भक्तिपूर्ब्बकम् ॥
रत्नगण्डकलक्षञ्च गण्डसौन्दर्य्यहेतवे ।
मदीश्वराय दातव्यं व्रते श्रीकृष्णकन्यके ! ॥
रत्नपात्रकलक्षञ्च देयं ब्रह्मेश्वराय च ।
ओष्ठाधःस्थलरूपाय प्राणेशि ! भक्तितो व्रते ॥
कर्णभूषणलक्षञ्च रत्नसारविनिर्म्मितम् ।
देयं सर्व्वेश्वरायैव कर्णसौन्दर्य्यहेतवे ॥
माध्वीककलसानाञ्च लक्षं रत्नविनिर्म्मितम् ।
देयं विष्णेश्वरायैव स्वरसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सुधापूर्णेषु कुम्भानां सहस्रं रत्ननिर्म्मितम् ।
देयं कृष्णाय देवेशि ! वाक्यसौन्दर्य्यहेतवे ॥
रत्नप्रदीपलक्षञ्च गोपवेशविधायिने ।
देयं किशोरवेशाय दृष्टिसौन्दर्य्यहेतवे ॥
धुस्तूरकुसुमाकारं रत्नपात्रसहस्रकम् ।
देयं गोरक्षकायैव गलसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सहस्रसाररचितं पद्मनालसहस्रकम् ।
देयं तत्कूर्परायैव बाहुसौन्दर्य्यहेतवे ॥
लक्षञ्च रक्तपद्मानां करसौन्दर्य्यहेतवे ।
देयं गोपाङ्गनेशाय नारायणि ! हरिव्रते ॥
अङ्गुरीयकलक्षञ्च रत्नसारविनिर्म्मितम् ।
अङ्गुलीनाञ्च रूपार्थं देयं देवेश्वराय च ॥
मणीन्द्रसारलक्षञ्च श्वेतवर्णं मनोहरम् ।
देयं सुनीन्द्रनाथाय नखसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सहस्रसारहाराणां लक्षञ्चाभिमनोहरम् ।
देयं मदनमोहाय वक्षःसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सुपक्वश्रीफलानाञ्च लक्षञ्च सुमनोहरम् ।
देयं सिद्धेन्द्रनाथाय स्तनसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सहस्रवर्त्तुलाकारं लक्षपात्रं मनोहरम् ।
देयं पद्मालयेशाय देहस्य रूपहेतवे ॥
सहस्रसाररचितनाभीनालसहस्रकम् ।
प्रदेयं पद्मनाभाय नाभिसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सहस्रसाररचितरथचक्रसहस्रकम् ।
नितम्बसौन्दर्य्यार्थञ्च प्रदेयञ्चक्रपाणये ॥
सुवर्णरत्नकुम्भानां लक्षञ्च सुमनोहरम् ।
प्रदेयं श्रीनिवासाय श्रोणिसौन्दर्य्यहेतवे ॥
घृतपक्वस्यसाजानां लक्षमस्त्रानमत्तम् ।
प्रदेयं पद्मनेत्राय पादसौन्दर्य्यहेतवे ॥
सुवर्णरचितानाञ्च खञ्जनानां सहस्रकम् ।
गतिसौन्दर्य्यरूपार्थं देयं लक्ष्मीश्वराय च ॥
राजहंससहस्रञ्च गजेन्द्राणां सहस्रकम् ।
सत्यं च्छत्रलक्षञ्च देयं नारायणाय च ॥

पुण्यक

विचित्रं रत्नसारेण सर्व्वः सौन्दर्य्यहेतवे ॥
मालतीनाञ्च कुसुममत्यन्तं लक्ष्मीश्वरि ! ।
देयं वृन्दावनेयाय हास्यसौन्दर्य्यहेतवे ॥
अमूल्यरत्नलक्षञ्च देयं नारायणाय वै ।
सुव्रते ! व्रतपूर्णार्थं शीलसौन्दर्य्यहेतवे ॥
स्फुरत्स्फटिकसङ्काशं मणीन्द्रसारलक्षकम् ।
देयं मुनीन्द्रनाथाय मनःसौन्दर्य्यहेतवे ॥
प्रवालसारसङ्काशं मणिसारसहस्रकम् ।
देयं कृष्णाय भक्त्या च प्रियानुरागवृद्धये ॥
माणिक्यसारलक्षञ्च देयं कृष्णाय यत्नतः ।
जन्मनः कोटिपर्य्यन्तं स्वामिसौभाग्यहेतवे ॥
कुष्माण्डं नारिकेलञ्च जम्बीरं श्रीफलं तथा ।
फलान्येतानि देयानि हरये पुत्रहेतवे ॥
रत्नेन्द्रसारलक्षञ्च देयं कृष्णाय यत्नतः ।
असंख्यजन्मपर्य्यन्तं स्वात्मनो धनवृद्धये ॥
वाद्यं नानाप्रकारञ्च कांस्यतालादिकं परम् ।
व्रते सम्पत्तिवृद्ध्यर्थं श्रीहरिं श्रावयेद्व्रती ॥
पायसं पिष्टकं सर्पिःशर्करायुक्तं मनोहरम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या स्वात्मनो भोगवृद्धये ॥
सुगन्धिपुष्पमाल्यानां लक्षमत्यन्तमीप्सितम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या हरिभक्तिविवृद्धये ॥
नैवेद्यानि प्रदेयानि स्वादूनि मधुराणि च ।
श्रीकृष्णप्रीतिप्राप्त्यर्थं दुर्गे ! नानाविधानि च ॥
नानाविधानि पुष्पाणि तुलसीसंयुतानि च ।
श्रीकृष्णप्रीतये भक्त्या व्रते देयानि सुव्रते ! ॥
ब्राह्मणानां सहस्रञ्च प्रत्यहं भोजयेद्व्रती ।
स्वात्मनः पुण्यवृद्ध्यर्थं व्रते जन्मनि जन्मनि ॥
पुण्याह्निलिखितं देयं नित्यं पूर्णञ्च पूजने ।
प्रणामशतकं देवि ! कर्त्तव्यं भक्तिवृद्धये ॥
षण्मासांश्च क्षिपेन्नाम मासान् पञ्च फलादिकम् ।
हविः पत्रं जलं पत्रं व्रते पत्रे च सुव्रते ! ॥
रत्नप्रदीपशतकं वह्निं दत्त्वाहिवानिशम् ।
रात्रौ हुताशनं कृत्वा नित्यं जागरणं व्रते ॥
स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥
मैथुनं विविधं त्याज्यं व्रते क्रीड़ाविवृद्धये ।
ज्ञानवृद्धिर्जागरणे मनुवृद्धिर्मितभोजने ॥
लोभमोहकामक्रोधभयशोकविवादकम् ।
कलहञ्च परित्याज्यं व्रते बन्धुविवृद्धये ॥
संपूर्णे च व्रते देवि ! प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं डिम्भकं वस्त्रसंयुतम् ।
सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं विप्रभोजनम् ।
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं तिलहोमकम् ॥
त्रिशतञ्च षष्ट्यधिकं सहस्रं स्वर्णमेव च ।
देया व्रतसमाप्तौ च दक्षिणा विविधैरिता ।
अन्यां समाप्तिविधिं कथयिष्यामि दक्षिणाम् ॥
व्रतस्य फलं देवि ! दृढा भक्तिर्हरौ भवेत् ।
हरितुल्यो भवेत् पुत्रो विख्यातो भुवनत्रये ॥
सौन्दर्य्यं स्वामिसौभाग्यमैश्वर्य्यं विपुलं धनम् ।
सर्व्वाकाङ्क्षितसिद्धीनां बीजं जन्मनि जन्मनि ॥
इत्येवं कथितं देवि ! व्रतं कुरु महेश्वरि ! ।

पुण्यभू

पुत्रस्ते भविता साध्वीत्युक्त्वा च विरराम ह ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ।३-४। अध्यायौ ॥
पुण्यकृत्, त्रि, (पुण्यं करोति क्विप् । कृ + "सुकर्म्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ।" ३।२।८८। इति क्विप् । "कृञस्य तुक् पिति क्ङिति ।" ६।१।७१। इति तुगागमश्च ।) पुण्यकर्त्ता । धार्म्मिकः । यथा,
"पुण्यकृच्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ॥"
इति भट्टिः । ५ । ६८ ॥
पुण्यगन्धः, पुं, (पुण्यः पवित्रो गन्धोऽस्य ।) चम्पकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुण्यजनः, पुं, (पुण्यः विरुद्धलक्षणया पापी चासौ जनश्चेति ।) राक्षसः । इत्यमरः । १।१।६३॥ यक्षः । (यथा, हरिवंशे । २ । २६ ।
"सर्पैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्व्वतैस्तथा ॥"
पुण्याश्रितो जनः ।) सज्जनः । इति मेदिनी । ने, १६८ ॥
पुण्यजनेश्वरः, पुं, (पुण्यजनानां यक्षाणामीश्वरः ।) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७३ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६ ।
"समतथा वसुवृष्टिविसर्ज्जनैः
नियमनादसतश्च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ
सवरुणावरुणाग्यमरं रुचा ॥")
पुण्यलक्षणं, क्ली, (पुण्यं पवित्रं लक्षणम् ।) श्वेतकुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुण्यदर्शनः, पुं, (पुण्यं शुभजनकं दर्शनं यस्य ।) चाषपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यद्दर्शनेन पुण्यं भवति तत्र, त्रि । यथा, रघुः । १ । ८६ ।
"तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याच्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥")
पुण्यफलः, पुं, (पुण्यानि शुभानि फलानि यस्य ।) वनभेदः । तत्पर्य्यायः । लक्ष्मीरामः २ । इति शब्दमाला ॥ (पुण्यस्य फलं पुण्यजन्यं फलमिति वा ।) धर्म्मजन्यफले, क्ली ॥ (यथा, मनुः । ५ । ५३ ।
"वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥")
पुण्यभाक्, [ज्] त्रि, (पुण्यं भजतीति । भज + क्विप् ।) पुण्यविशिष्टः । यथा, पञ्चतन्त्रे ।
"क्रीड़ावन्तो विनीतालघुसुरतरताः पुण्यभाजः प्रजाः स्युः ॥"
पुण्यभूः, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा भूर्भूमिः ।) आर्य्यावर्त्तदेशः । यथा, हेमचन्द्रे ।४।२६।
"आर्य्यावर्त्तो जन्मभूमिर्जिनचक्रार्हच्चक्रिणाम् ।
पुण्यभूराचारवेदौ मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ॥"
पुण्यभूमिः, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा भूमिः ।) आर्य्यावर्त्तदेशः । इत्यमरः ।२।१।८॥
स तु विन्ध्यहिमालयावधिमध्यदेशः । यथा,—
"आसमुद्रात्तु पूर्ब्बादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्य्यावर्त्तं विदुर्बुधाः ॥"
इति भरतधृतमधुः ॥
पुत्रसः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्यात्मा

पुण्यवान्, [त्] त्रि, (पुण्यमस्यास्तीति । पुण्य + मतुप् । मस्य वः ।) पुण्ययुक्तः । तत्पर्य्यायः । सुकृती २ धन्यः ३ । इत्यमरः ।३।१।३॥ सुकृत ४ पुण्यकृत् ५ । इति जटाधरः ॥ धर्म्मवान् ६ श्रेयस्वान् ७ वृषवान् ८ । एते पुण्यपर्य्यायकशब्दोत्तरवतुप्प्रत्ययेन निष्पन्नाः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २६७ । २८ ।
"ऊर्द्धं भित्त्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यवतां नृप ! ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्म्मणाम् ॥")
पुण्यश्लोकः, पुं, (पुण्यः पुण्यदायकः श्लोको यशश्चरित्रं वा यस्य ।) विष्णुः । इति श्रीभागवतम् ॥ युधिष्ठिरः । इति महाभारतम् ॥ नलराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७४ । ११ ।
"पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ॥")
पुण्यचरित्रे, त्रि ॥ (यथा, भागवते ।१।१४।१।
"संप्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिदृक्षया ।
ज्ञातुञ्च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥")
पुण्यश्लोका, स्त्री, (पुण्यः पुण्यजनकः श्लोको यशश्चरित्रं वा यस्याः ।) द्रौपदी । इति शब्दमाला ॥ सीता । यथा,—
"पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्द्दनः ॥"
इति पुराणम् ॥
पुण्या, स्त्री, (पुनाति या पूयतेऽनयेति वा । पू + "पूङो यण्युक् ह्रस्वश्च ।" उणा० ५ । १५ । इति यत् युक् ह्रस्वश्च धातोः । ततष्टाप् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ पुण्यजनिका च ॥
पुण्यात्मा, त्रि, (पुण्यः आत्मा स्वभावो यस्य ।) पुण्यस्वभावः । तस्य गत्यादिर्यथा,—
सुपर्ण्युवाच ।
"ब्रूहि विप्र ! प्रवक्ष्यामि यत्त्वया श्रोतुमिच्छते ।
पुण्यात्मनां पापिनाञ्च पन्थानं सुखदुःखदम् ॥
आदौ ब्रवीमि पन्थानं नृणां पुण्यवतामहम् ।
शृण्वञ्च द्विजशार्दूल ! श्रवणतां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
प्रस्तरैरिष्टकैर्बद्धो दिव्यवस्त्रैः समावृतः ।
भाति पुण्यात्मनां पन्थाः सर्व्वोपद्रववर्ज्जितः ॥
क्वचिन्नर्त्तकीकन्याभिर्गीयते गानमुत्तमम् ।
क्वचिन्मञ्जुस्वरीराभिरप्सरोभिश्च नृत्यते ॥
क्वचिच्च वीणावाद्यं नानावाद्यं मनोहरम् ।
क्वचित् कुसुमवृष्टिश्च क्वचिदायुः सुशीतलः ॥
क्वचित् पुण्याः प्रीततोयाः कुत्रचित् भक्तमालिकाः ।
क्वचिद्देवाश्च गन्धर्व्वाः पठन्ति स्तवमुत्तमम् ॥
क्वचित् क्वचिद्दीर्घिकाश्च पुष्पपद्मसुशोभिताः ।
सुच्छायाः पादपाः क्वापि पुष्पिता वकुलादयः ॥
समस्तसुखसम्पन्ने पथि गच्छन्ति मानवाः ।
पुण्यात्मानो द्विजश्रेष्ठ ! सुखमत्यमवाप्य च ॥
केचित्तुरङ्गमारूढा नानालङ्कारभूषिताः ।
उद्गच्छद्धवलच्छत्रैर्गच्छन्त्याहूतमस्तकाः ॥
केचिद्यान्ति गजारूढा रथारूढाश्च केचन ।
यानारूढा जनाः केचित् सुखेन यममन्दिरम् ॥

पुत्तल

केचिद्देवाङ्गनाकल्पैरप्सरोभिः सुरायुधैः ।
गच्छन्ति वीजिता मर्त्याः स्तूयमानाः सुरर्षिभिः ॥
केचिद्दिव्याङ्गनाधरा मुक्तालंकारभूषिताः ।
भुञ्जन्तो यान्ति ताम्बूलं पुण्यात्मानो यमालयम् ॥
निजगात्रत्विषा केचिज्ज्वालयन्तो दिशो दश ।
व्रजन्ति भवनागारं नलदृग्रहनिवासिनः ॥
केचिच्च पायसं दिव्यं भुञ्जन्तो यान्ति सत्तमाः ।
सुधापानं प्रकुर्वन्तः पथि गच्छन्ति केचन ॥
केचिद्दुग्धं पिबन्तश्च केचिदिक्षुरसं तथा ।
केचित्तक्रं पिबन्तश्च गच्छन्ति यममन्दिरम् ॥
केचिद्धानि खादन्तः केचिन्नानाफलानि च ।
केचिन्मधु पिबन्तश्च पुण्यवन्तो व्रजन्ति वै ॥
नागतांस्तान् हृष्टा नरान् धर्म्मपरायणान् ।
भास्करिः प्रीतिमानाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥
चतुर्बाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः ।
शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥
स्वर्णयज्ञोपवीती च मौलिचारुतरानतः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥
चित्रगुप्तो महाप्राज्ञश्चण्डाद्या यमकिङ्कराः ।
सर्व्वे नारायणाकारा बभूवुर्मधुरोक्तयः ॥
ततः स्वयं धर्म्मराजस्तान् सर्व्वान्मनुजोत्तमान् ।
परमां प्रीतिमानाद्य मित्रवत् पूजयेद्द्विज ! ॥
दिव्यैर्वस्त्रैः फलैश्चैव तथा पुण्यवतां नृणाम् ।
भोजनं कारयित्वा तु तानुवाचाथ भास्करिः ॥

यम उवाच ।

यूयं सर्व्वे महात्मानो नरकक्लेशभीरवः ।
निजपुण्यप्रभावेन गम्यतां परमं पदम् ॥
संसारे जन्म संप्राप्य पुण्यं यः कुरुते नरः ।
स मे पिता स मे भ्राता स मे बन्धुः स मे सुहृत् ॥
इत्युक्त्वा धर्म्मराजेन ते सर्व्वे द्विजसत्तम ! ।
दिव्यं रथं समारुह्य नारायणपुरं ययुः ॥"

इति पाद्मोत्तरे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पुण्याहं, क्ली, (पुण्यश्च तदहश्चेति । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् । "उत्तमैकाभ्याञ्च ।" ५ । ४।९० । इति व्यङ्गादेशो न ।) पुण्यदिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, अमरशतके । ९१ ।
"पुण्याहं बहुमङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते
यत्क्षेमोचितमीहितं प्रियतम ! त्वं निर्गतः
श्रोष्यसि ॥")

पुण्याहवाचनं, क्ली, (पुण्याहस्य वाचनम् ।) देवादिकर्म्मारौ मङ्गलार्थं पुण्याहमितिशब्दस्य वारत्रयकथनम् । यथा,—
"पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोङ्कारं कुर्य्यात् क्षत्रियवैश्ययोः ॥
सोङ्कारं ब्राह्मणो ब्रूयात् निरोङ्कारं महीपतौ ।
उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत् ॥"

इत्युद्वाहतत्त्वे यमः ॥

पुत्त, गतौ ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) तदन्तः । पुत्तिका । सौत्रधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पुत्तलकः, पुं, (पुत्त् गतौ + भावे घञ् । पुत्तं गमनं लाति आत्मसादिति । ला + कः । ततः संज्ञायां कन् । अथाश्रयेणैव हि गमनादिक्रियावत्त्वादस्य तथात्वम् ।) पत्रादिनिर्म्मितप्रतिमूर्त्तिः । पुतुल इति भाषा । यथा, "आचारात् योग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाशपत्राणि देयानि ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पुत्तलिका, स्त्री, लवणकाष्ठमृद्दधिमधुघृतरत्नादिनिर्म्मितप्रतिमूर्त्तिः । पुत्तली रूपेति स्वार्थे कनि ईकारस्य ह्रस्वे टापि निष्पन्ना ॥

पुत्तली, स्त्री, (पुत्तं गमनं लाति आत्मसादेतीति । ला + कः । ततो ङीष् ।) मृदादिनिर्म्मितप्रतिमूर्त्तिः । यथा, उत्तरकाण्डे आख्यानान्ते ॥
"अमावास्यां समासाद्य मध्यरात्रौ विचक्षणः ।
शून्यार्थं पुत्तलीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कृताम् ॥"

पुत्तिका, स्त्री, (पुत्तं इतस्ततो भ्रमणमस्त्यस्या इति । पुत्त + ठन् । ततष्टाप् ।) मधुमक्षिकाविशेषः । तत्पर्य्यायः । पत्तङ्गिका २ । इत्यमरः । २ । ५ । २७ ॥ (पिपीलिकाप्रभेदः । यथा, मनुः । ४ । २३८ ।
"धर्म्मं शनैः सञ्चिनुयात् वल्मीकमिव पुत्तिकाः ।
परलोकसहायार्थं सर्व्वभूतान्यपीडयन् ॥")

पु(च)त्रः, पुं, लस्मात् पचमस्थानम् । यथा,—
"पुत्रस्यार्के नरोऽसौ प्रथमसुतहतः सिंहराशौ सुपुत्रः ॥"

इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(पुनाति पित्रादीनिति । पू + "पुवो ह्रस्वश्च ।" उणा० ४ । १६४ । इति क्त्रः धातोर्ह्रस्वत्वञ्च । तकारद्वये तु पुन्नामनरकात् त्रायते इति । पुत् + त्रै + डः । पितॄन् पातीति युत्पत्त्या पृषोदरादित्वात् साधुः । इति रामायणे २ । १०७ । १२ । श्लोकटीकायां रामानुजः ।) पुंसन्तानः । पुन्नामनरकत्राता । पुत इति वेटा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । आत्मजः २ तनयः ३ सूनुः ४ सुतः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ तनूजः ६ अपत्यम् ७ दायादः ८ कुलाधारकः ९ नन्दनः १० आत्मजन्मा ११ द्वितीयः १२ प्रसूतिः १३ स्वजः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निरुक्तिर्यथा, —
"पुन्नाम्नो नरकादस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥"

इति महाभारते । १ । ७४ । ३० ॥

(यथा च रामायणे । २ । १०७ । १२ ।
"पुन्नाम्नो नरकात् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन् यः पाति सर्व्वतः ॥").

स च द्वादशविधः यथा,—
"औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादो बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च पौत्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥"*॥

तेषां लक्षणानि यथा,—
"स्वे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।
तमौरसं विजानीयात् पुत्रमग्र्यमकल्पितम् ॥१॥

पुत्रः

यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥२॥
माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिमः सुतः ॥३॥
सदृशन्तु प्रकुर्य्यादयं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ ४ ॥
उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गूढे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥५॥
मातापितृभ्यामुत्सृष्टमन्यतरयोरथवा ।
यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥ ६ ॥
पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रञ्जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥७॥
या गर्भिणी संक्रियते ज्ञाताज्ञातापि वासती ।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते ॥८॥
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥९॥
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वेच्छया ।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥१०॥
मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥११॥
यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः ॥१२॥
चौरजादीन् सुतानेवमेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनोर्विराट् ॥"

इति मानवे ९ अध्यायः ॥ * ॥

चतुर्विधपुत्रा यथा,—

सुमना उवाच ।

"ऋणसम्बन्धिनः केचित् केचिन्न्यासापहारकाः ।
रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्म्मवशगा नृणाम् ॥
भवेष्वनुभवन्त्येते पुत्रा मित्राः स्त्रियस्तथा ।
भार्य्या पिता च माता च भ्रात्राः स्वजनबान्धवाः ॥
स्वेन स्वेन हि जायन्ते सम्बन्धेन महीतले ।
न्यासापहारभावेन यस्य यस्य कृतं भुवि ॥
न्यासस्वामी भवेत् पुत्रो गुणवान् रूपवान् भुवि ।
येन यापहृतं न्यासं तस्य गेहे न संशयः ॥
न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः ।
न्यासस्वामी स पुत्रोऽभूद्यासापहारकस्य च ॥
गुणवान् रूपवांश्चैव सर्व्वलक्षणसंयुतः ।
भक्तिञ्च दर्शयंस्तस्य पुत्रो भूत्वा दिने दिने ॥
प्रियवाक्यधरो वापि बहुस्नेहं प्रदर्शयेत् ।
स्वीयं द्रव्यं समुद्दाद्यं प्रीतिमुत्पाद्य चातुलाम् ॥
भुक्त्वा तु पोषणार्त्तेन तदादाय पुनर्व्रजेत् ।
यथा तेन प्रदत्तं तन्न्यासापहरणात् पुरा ॥
दुःखमेवं महत् कृत्वा दारुणं प्राणनाशनम् ।
सादृशं तस्य दत्त्वान्ते स पुत्रो भूत्वा महागुणैः ॥
व्यत्ययुक्तस्तथा भूत्वा मरणं यान्ति ते तथा ।
दुःखं दत्त्वा प्रयान्त्येवं प्रकृतेरेव पुनः पुनः ॥
यदाह पुत्र पुत्रेति प्रलापं हि करोति सः ।
तदा हास्यं करोत्येष कः स पुत्रो हि कस्य च ॥
अनेनापि कृतं न्यासं मदीयं परिचारिणा ।
व्यापहारोऽपि पित्रा पूर्व्वमेवं तस्य च ॥
पित्रात्तं मया दत्तमेवं धि दुरात्मनः ।

द्रव्यापहरणेनापि मम प्राणा गताः किल ॥
दुःखेन महता चैव यदाहं पीडितः पुरा ।
तथा दुःखं प्रदत्त्वाहं द्रव्यं सुप्राप्यमुत्तमम् ॥
भोगेन सर्व्वमादाय चिराद्विश्वास्य सौम्यवत् ।
गतोऽसि स्वगृहत्यक्ता कस्याहं सुत इङ्गयः ॥
न चैषोऽपि पिता पूर्व्वमदो न च कस्यचित् ।
पित्राक्तं मया दत्तमद्यैव च दुरात्मनः ॥
शवमुक्ता प्रयात्येव तं पश्चस्य पुनः पुनः ।
प्रयात्यनेन मार्गेण दुःखं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
एवं भ्रामस्य संसारे दुःखबहुला ह्यपत्यानि यत्र तत्र हि ॥१॥
ऋणसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ।
ऋणं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल ॥
अदाता सुतो भूत्वा भ्राता वाथ पिता प्रियः ।
मित्ररूपेण वर्त्तेत अन्तर्द्वेष्टः सदैव सः ॥
गुणं नैव प्रपश्येत सः क्रूरो निष्ठुराकृतिः ।
अल्पते निष्ठुरं वाक्यं सदैव स्वजनेषु च ॥
नित्यं मिष्टं समश्नाति भोगान् भुङ्क्ते नित्यशः ।
दानकर्म्मरतो नित्यं चारकर्म्मणि नित्यशः ॥
गृहाद्द्रव्यं बलाद्धृत्वा वार्य्यमाणः प्रकुप्यति ।
पितरं मातरञ्चैव क्रुध्यते च दिने दिने ॥
द्रावकस्त्रामकश्चैव बहुनिष्ठुरजल्पकः ।
वञ्चयित्वैव सुप्राप्य हृत्वा सुखेन तिष्ठति ॥
जातकर्म्मादिभिर्व्वाल्ये द्रव्यं गृह्णाति दारुणः ।
पुनस्त्रिवाहसंयोगाद्वानाभेदैरनेकधा ॥
एवं संचीयते द्रव्यं नैवमेतद्दलाल्पि ।
गृहक्षेत्रादिकं सर्व्वं ममैव हि न संशयः ॥
पितरं मातरञ्चैव वदत्येवं दिने दिने ।
सुदण्डैर्मुषलैश्चैव कषाघातैस्तु दारुणैः ॥
मृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि निष्ठुरम् ।
निःस्नेहो निर्घृणश्चैव भायते नात्र संशयः ॥
आद्धकार्य्याणि दानानि न करोति कदाचन ।
एवंविधास्तथाः पुत्रा भवन्ति च महीतले ॥ २ ॥
रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे द्विजपुङ्गव ! ।
बाल्ये वयसि संप्राप्ते रिपुवद्वर्त्तते सदा ॥
पितरं मातरञ्चैव क्रीड़मानो हि ताड़येत् ।
ताड़यित्वा प्रयात्येवं प्रहस्यैव पुनः पुनः ॥
पुनरायाति तं तत्र पितरं मातरं पुनः ।
सक्रोधो वर्त्तते नित्यं वैरकर्म्मणि सर्व्वदा ॥
पितरं मारयित्वा तु मातरञ्च पुनः पुनः ।
प्रयात्येवं स दुष्टात्मा पूर्व्ववैरानुभावतः ॥ ३ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि यज्ञात्तेभ्यो भवेत प्रियः ।
जातमात्रः प्रियं कुर्य्याद्दाल्ये नटनक्रीड़नैः ॥
वयः प्राप्य प्रियं कुर्य्यात्तातापित्रोरनन्तरम् ।
भक्त्या संतोषयेन्नित्यं तावुभौ परिपालयेत् ॥
स्नेहेन वचसा चैव प्रियसम्भाषणेन च ।
स्तौ गुरू समाज्ञाय स्नेहेन रुदते पुनः ॥
आद्धकर्म्माणि सर्व्वाणि पिण्डदानादिकां क्रियाम् ।
करोत्येवं सुदुःखार्त्तस्तेभ्यो यानां प्रयच्छति ॥
ऋणत्रयान्वितः स्नेहान्निर्य्यापयति निश्चितः ।
यस्मात्तस्मात् भवेत् कान्त प्रयच्छति न संशयः ।
पुत्रो भूत्वा महाप्राज्ञः अनेन विधिना किल ॥४॥

उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रे प्रिय ! साम्प्रतम् ॥
उदासीनेन भावेन सदैव परिवर्त्तते ।
ददाति नैव गृह्णाति न क्रुध्यति न तुष्यति ॥
नैवोपयाति संत्यज्य उदासीनो द्विजोत्तम ! ।
तवाग्रे कथितं सर्व्वं पुत्राणां गतिरीदृशी ॥
यथा पुत्रास्तथा भार्य्या पिता माताथ बान्धवाः ।
भृत्याश्चार्य्या समाख्याताः पशवस्तुरगास्तथा ।
गता महिष्यो दास्यश्च ऋणसम्बन्धिनस्त्वमी ॥"*
सुपुत्रलक्षणं यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

"पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रे प्रवदाम्यहम् ।
पुण्यप्रसक्तो यस्यात्मा सत्यधर्म्मरतः सदा ।
बुद्धिमान् ज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी वाग्विदांवरः ॥
सर्व्वकर्म्मसु मन्त्री धीरो वेदाध्ययनतत्परः ।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः ॥
याजकः सर्व्वयज्ञानां दाता त्यागी प्रियंवदः ।
विष्णुध्यानपरो नित्यं शान्तो दान्तः सुहृत्सदा ॥
पितृमातृपरो नित्यं सर्व्वस्वजनवत्सलः ।
कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषकः ॥
एवं गुणैः समायुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ॥"*॥
पुत्रस्य जङ्गमतीर्थत्वं यथा,—
"सप्ततीर्थाहृतं तोयं पुत्रतीर्थमुदाहृतम् ।
यद्देशो वैष्णवदेशो सर्व्वधर्म्मैरहिष्कृतः ॥
एतेन पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥
सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य मुञ्चन्ति पूर्व्वजाः ।
पितापि ऋणमुक्तः स्याच्छ्राद्धे पुत्रे महात्मनि ॥"
वैष्णवपुत्रस्य पूर्व्वपुरुषत्राणत्वं यथा,—
"वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् स तारयति पूर्व्वजान् ।
पितृगर्भस्तना वंशास्तारयन्त्यतिपावनाः ॥"*॥
कुपुत्रजनने पितॄणां नरकगमनं यथा,—
"तथा यदि कुपुत्रः स्याज्जन मज्जन्ति पूर्व्वजाः ।
सुघोरे नरके दीनाः शपन्ति च मुहुर्मुहुः ॥
यथा जलं कुम्भेन तरन्भज्यति मूढधीः ।
तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्धे निमज्जति ॥
जातमात्रे कुले जन्तौ संग्रहेत पितामहः ।
किमेषोऽधो नयेदस्मानूर्द्धं वा वैष्णवो भवन् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ । १२ । १८ । १२० ।
अध्यायाः ॥ * ॥
सप्तविधपुत्रा यथा,—
"वरजो वीर्य्यजश्चैव क्षेत्रजः पालकस्तथा ।
विद्यामन्त्रसुतानाथ गृहीता सप्तमः सुतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥*॥
पुत्रमुखदर्शने पुण्यं यथा,—

पार्व्वत्युवाच ।

"गृहमागत्य प्राणेश ! तपसां फलदायकम् ।
कल्पे कल्पे ध्यायसे यं तं पश्यागत्य मन्दिरम् ॥
शीघ्रं पुत्रमुखं पश्य पुण्यबीजं महोत्सवम् ।
पुन्नामनरकत्राणकारणं भवसारणम् ॥
स्नातश्च सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दक्षिणा ।
पुत्रस्य दर्शनस्यास्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
सर्व्वदानेन यत् पुण्यं यत् पृथिव्याः प्रदक्षिणात् ।
पुत्रदर्शनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥

सर्व्वैस्तपोभिर्यत् पुण्यं यदेवानशनैर्व्रतैः ।
सत्पुत्रोद्भवपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
यद्विप्रभोजनैः पुण्यं यदेव सुरसेवनैः ।
सत्पुत्रप्राप्तिपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ६ अध्यायः ॥*॥
पुत्रोत्सवविधिर्यथा,—
"परं पुत्रोत्सवं नन्दश्चकार परमादरात् ।
ददौ यशोदा गोपीभ्यो ब्राह्मणीभ्यो ददौ मुदा ।
धनानि वाससूनि तैलसिन्दूरमेव च ॥"
अपि च ।
"नन्दः सचेलः स्नात्वा च भुक्त्वा धौते च वाससी ।
पारम्पर्य्यविधं तत्र चकार हृष्टमानसः ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास कारयामास मङ्गलम् ।
वाद्यानि वादयामास बन्दिभ्यश्च ददौ धनम् ॥
ततो नन्दश्च स्नानन्दं ब्राह्मणीभ्यो ददौ धनम् ।
सदत्नानि प्रवालानि हीरकाणि च सादरम् ॥
तिलानां पर्व्वतान् सप्त सुवर्णं काञ्चनं मुने ! ।
रौप्यं धान्याचलं वस्त्रं गोसहस्रं मनोहरम् ॥
दधि दुग्धं घृतं नवनीतं मधु ।
मिष्टान्नं लड्डुकौघञ्च स्वादूनि मोदकानि च ॥
भूमिञ्च सर्व्वशस्याढ्यां वायुवेगांस्तुरङ्गमान् ।
ताम्बूलानि च तैलानि दत्त्वा तुष्टो बभूव ह ॥"
पुत्रप्रशंसा यथा,—
"धनं धान्यञ्च रत्नं वा तत् सर्व्वं पुत्रहेतुकम् ।
न भक्षितं यत् पुत्रेण तद्व्यं निष्फलं भुवि ॥
शतकूपाधिका वापी शतवापीसमं सरः ।
सरःशताधिको यज्ञः पुत्रो यज्ञशताद्वरः ॥
तपोदानोद्भवं पुण्यं जन्मान्तरसुखप्रदम् ।
सुखप्रदोऽपि सत्पुत्रः प्राणेभ्योऽपि सुनिश्चितम् ।
पुत्रादपि परो बन्धुर्न भूतो न भविष्यति ॥"
पुत्रात् पराजये आनन्दयुक्तत्वं यथा,—
"नन्दः सपुत्रको दृष्टः सभार्य्यां साश्रुलोचनः ।
आनन्दयुक्ता मनुजा यदि पुत्रैः पराजिताः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ । १७ । २१
अध्यायाः ॥ * ॥
बहवः पुत्राः काम्याः । यथा,—
"एकया बहवः पुत्रा यत्नेकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यत्रेहा चाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥"
मातापित्रोराज्ञाकारिकनिष्ठपुत्रस्यापि राज्यभागित्वं यथा,—

ययातिरुवाच ।

"पुत्रो यस्त्वनुवर्त्तेत स राजा पृथिवीपतिः ।
भवन्तः प्रतिजानन्तु पुरुं राज्येऽभिषिञ्चताम् ॥

प्रकृतयः ऊचुः ।

यः पुत्रो गुणसम्पन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
सर्व्वं सोऽर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभुः ॥"
इति मात्स्ये २२।३४ अध्यायौ ॥ * ॥
सत्पुत्रोत्पत्तिमात्रेण पुन्नामनरकत्राणं स्वर्गगमनञ्च । यथा,—
"सत्पुत्रेण सुनिश्रेष्ठाः सप्तपुत्रेण दुर्म्मतिः ।
उत्तारान्नियात् स्वर्गं पुन्नामनरकाद्ध्रुवम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

पुत्रः

अपि च ।

"सत्पुत्रेण च जातेन वेणोरपि चिदिवं ययौ ।
पुन्नामनरकात्त्रातः स तेन सुमहात्मना ॥"

इति विष्णुपुराणे । १ । १३ । ४१ ॥ * ॥

विद्यादिरहितस्य पुत्रस्य निन्दा यथा,—

"तया गवा किं क्रियते या न दोग्ध्री न गर्भिणी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ॥
एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ।
कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेण गगनं यथा ॥
एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सगन्धिना ।
वासितं सर्व्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥
एको हि गुणवान् पुत्रो निर्गुणैन शतेन किं ।
चन्द्रो हन्ति तमांस्येको न च ज्योतिः सहस्रशः ॥
लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताड़येत् ।
प्राप्ते तु षोड़शे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥
जायमानो हरेद्दारान् वर्द्धमानो हरेद्धनम् ।
म्रियमाणो हरेत् प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥
शौर्य्ये तपसि दाने वा यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥"

इति गारुड़े ११४।११५ अध्यायौ ॥ * ॥

स च मध्यमोत्तमाधमभेदेन त्रिविधः । यथा,—

"यदुपात्तं यशः पित्रा धनं वीर्य्यमथापि वा ।
तन्न ह्रापयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः ॥
तद्धीर्य्याभ्यधिकं यस्तु पुनरन्यत् स्वशक्तितः ।
निष्पादयति तं प्राज्ञा वदन्ति नरमुत्तमम् ॥
यः पित्रा समुपात्तानि धनवीर्य्ययशांसि च ।
ऊनतां नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।

"उत्तमश्चिन्तितं कुर्य्यात् प्रोक्तकारी च मध्यमः ।
अधमोऽश्रद्धया कुर्य्यादकर्त्तोच्चरितं पितुः ॥"

इति महाभारतम् ॥

(अनुरूपपुत्रप्राप्त्युपायो यथा,—

"ततः समाप्ते कर्म्मणि पूर्व्वं दक्षिणपादमभिहरन्तो प्रदक्षिणमग्निमनु परिक्रामेत् ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्रा शय्यीयं प्राश्नीयात् । पूर्व्वं पुमान् पश्चात् स्त्री नचोच्छिष्टमश्नीयेयाताम् । ततस्त्री सह संवसेतामहरहः तथाविधपरिच्छदावेव तथेष्टं पुत्रं जनयेताम् । या तु स्त्री श्यामं लोहिताक्षं वृषोरस्कं महाबाहुं पुत्रमाप्नुयात् । या वा कृष्णं कृष्णभ्रुदीर्घकेशं शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष एवानयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्त्तवर्णवर्ण्यं स्यात् पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाग्नीरेव तयोः परिवर्त्तोऽन्यः कार्य्यः स्यात् । द्विजेभ्यः सूदा तु नमस्कारमेव कुर्य्यात् देवगुरुतपस्विसिद्धेभ्यश्च । या या च यथाविधं पुत्रमाप्नुयात तस्यास्तस्याः स्वास्वां पुत्राग्निमनुनिगृह्य तांस्तान् जनपदान् मनसानुपरिक्रामयेत् । ततो या या येषां येषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाप्नुयात् सा सा तेषां तेषां जनपदानामाहारविहारोपचारपरिच्छदानुविधीयस्वेति

पुत्रदा

याच्या स्यात् । इत्येतत् सर्व्वं पुत्राग्निर्यां सन्तर्पणकरं कर्म्म व्याख्यातम् ।"

"तथा च कुर्व्वती प्रजनैः प्रजनैः पूर्व्वं प्रवाहेण ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाहमाणायां स्त्रियः प्रजाः कुर्य्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हर्षमाप्यायन्ते प्राणाः ।" इति चरके शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

पुत्रकः, पुं, (पुत्र + स्वार्थे संज्ञायामनुकम्पायां वा कन् ।) पुत्रः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । २१ ।

तथापि दुःखं न भवान् कर्त्तुमर्हति पुत्रक ! ।
यस्य यावत् स तेनैव स्वेन तुष्यति बुद्धिमान् ॥")

प्रारम्भः । धर्म्मः । प्रौढविशेषः । वृक्षभेदः । इति मेदिनी । के, १२४ ॥ पतङ्गकः । अनुकम्पान्वितजनः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रकन्दा, स्त्री, (पुत्रप्रदो कन्दोऽस्याः । अस्याः कन्दस्य गर्भदोषनाशेन पुत्रदात्वात् तथात्वम् ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रका, स्त्री, (पुत्र + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् । टाप् । "न यासयोः ।" ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य "सूतकापुत्रिकाचन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या ङीन इवर्णस्य पर्य्युदासः ।) पुत्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रजीवः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि + अण् ।) वृक्षविशेषः । जियापुता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्रीपदाफलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुमारजीवः ३ पुत्रश्लीवकः ४ । इति रत्नमाला ॥ पवित्रः ५ गर्भदः ६ सुतजीवकः ७ ॥ अस्य गुणाः । हिमत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मगर्भजीवदाढ्यत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तघ्नमनत्वम् । दाहश्लेष्मनिवारणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । वातकारित्वम् । दृष्टमूत्रमलत्वम् । स्वादुत्वम् । पटुत्वम् । कटुत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पुत्रश्लीवकः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि + ण्वुल् । द्वितीयाया अलुक् ।) पुत्रजीवकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ।

"अनेनैव विधानेन पुत्रश्लीवकजं रसम् ।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसात्म्यविभागवित् ॥")

पुत्रस्य जीवके, त्रि ॥

पुत्रदा, स्त्री, (पुत्रं गर्भं ददाति सेवनेनेति । दा + कः ।) वन्ध्याकर्कोटकी । लक्ष्मणाकन्दः । गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रदात्री, स्त्री, (पुत्रं ददाति सेवनेनेति । दा + तृच् + ङीप् । वन्ध्यादोषनाशित्वादस्यास्तथात्वम् ।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । वातारिः २ भ्रमरी ३ श्वेतपुष्पिका ४ वृतपत्रा ५ अतिगन्धाढ्या ६ वेणीजाता ७ सुवल्लरी ८ । अस्या गुणाः । वातकटुत्वाकफनाशित्वम् । सुरभित्वम् । सर्व्वदा पथ्यत्वम् । वन्ध्यादोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रिका

पुत्रप्रदा, स्त्री, (पुत्रं प्रददाति सेवनेनेति । प्र + दा + कः । टाप् ।) वधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रभद्रा, स्त्री, (पुत्रस्य भद्रमस्या इति ।) हड़ज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रयङ्गी, स्त्री, (पुत्रं पवित्रं यङ्गमिव पुष्पमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वयङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रश्रेणी स्त्री, (पुत्राणां सन्तानानां श्रेणिरत्र । ङीप् ।) मधुकपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।

"श्यामा महाश्यामा लताद्वन्द्वे प्रकिरी तिल्वककल्पिक्षुरकस्यकक्रमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षी राजवृक्षकरञ्जहयगन्धीसप्तलाच्छगलान्त्रीसुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥")

पुत्रसूः, स्त्री, (पुत्रं सूते इति । सू + क्विप् ।) पुत्रजननिका । यथा,—

"पुत्रसूः पुण्यभूमिः स्याद्धनसूः पुत्रिकाप्रसूः ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रान्नादः, त्रि, (पुत्रस्य अन्नं तद्पक्वतमन्नमत्तीति । अद् + अण् ।) पुत्रान्नभोजी । तत्पर्य्यायः । कुटीचकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुत्रिका, स्त्री, (पुत्री + स्वार्थे कन् टाप् । "केऽणः ।" ७ । ४ । १३ । इति ह्रस्वः ।) कन्या । तत्पर्य्यायः । आत्मजा २ दुहिता ३ पुत्री ४ तनुजा ५ सुता ६ अपत्यम् ७ पुत्रिका ८ स्वजा ९ तनया १० नन्दिनी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२१ ।

"पुत्रिकाऽस्मीति । तात ! अतिदुःखनाम्नीयं नाहमेनमभिलषामि ॥" पुत्रीव प्रतिकृतिरस्या इति । पुत्री + "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । १६ । इति कन् ह्रस्वश्च ।) पुत्तलिका । यावत्पूलकः । इति मेदिनी । के, १२४ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । १६ अध्याये ।

"पीठोपमपालिरुभयतः स्त्रीणापुत्रिकाग्निर्निर्व्विधिमः मूलाग्रसमविषमपालिर्न्यायोजिमः ॥"

पुत्रस्वरूपत्वेन कृता कन्या । तद्गर्भजातः पुत्रस्तु कन्यादातुः पुत्रो भवतीति । यथा, मनौ । ९ । १२७ - १२८ ।

"अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्व्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥"

यथा च महाभारते । १ । ६६ । १२ ।

"ताः सर्व्वालङ्कृताः प्राज्ञाः कन्याः कमललोचनाः ।
पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥")

पुत्रिकापुत्रः, पुं, (पुत्रिकायाः जातोऽस्याः पुत्रे स हि मदीयः पुत्रो भविष्यतीति पुत्रस्वरूपत्वेन कृतायाः सुतायाः पुत्रः ।) पुत्रिकायाः सुतः । स च औरससमः । यथाह वशिष्ठः ।

"अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥
अथवा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव । पित्रवयवानामप्यत्यन्ताच्चवयवानां

बाहुलकात्। यथाह वशिष्ठः। द्वितीयः पुत्रिकेवेति। द्वितीयः पुत्रः कन्येवेत्यर्थः।" इति मिताक्षरा॥

पुत्रिकाप्रसूः, स्त्री, (पुत्रिकायाः कन्यायाः प्रसूर्जननी।) पुत्रिकाजननी। तत्पर्य्यायः धनसूः २। इति शब्दरत्नावली॥

पुत्रिकासुतः, पुं, (पुत्रिकायाः सुतः।) पुत्रिकायाः पुत्रः। पुत्रिकैव पुत्रः। अस्य प्रमाणं पुत्रिकापुत्रशब्दे द्रष्टव्यम्॥

पुत्रिणी, स्त्री, (पुत्रोऽस्या अस्तीति। पुत्र+इनिः। ङीप्।) पुत्रवती। यथा,—

"सर्व्वासामेकपुत्रेणामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्।
सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः॥"

इति दायभागधृतमनुवचनम्॥

पुत्री, [न्] पुं, (पुत्रोऽस्यास्तीति। पुत्र+इनिः।) पुत्रयुक्तः। पुत्रशब्दादर्थे इनिप्रत्ययनिष्पन्नः॥ यथा,—

"ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्व्वमर्हति॥"

इति मनुः॥

पुत्री, स्त्री, (पुत्र+"प्राङ्गेरवाद्यश्च ङीन्। ४। १। ७३। इति ङीन्। यद्वा, गौरादित्वात् ङीष्।) सुता। इति हलायुधः॥ अस्याः पर्य्यायः पुत्रिकाशब्दे द्रष्टव्यः। वृत्तविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

पुत्रीयं, त्रि, (पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेति। पुत्र+"पुत्राच्छ च।" ५। १। ४०। इति छः।) पुत्रीयम्। (यथा, महाभारते १। ६७। १६३।

"धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम्।
इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनसूयता॥"

यथा च रघौ। १०। ३।

"अप्यग्रहस्तादयस्तस्य मन्त्रः सन्तानकाङ्क्षिणः।
आरभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः॥"

"पुत्रीयां पुत्रनिमित्ताम्।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥") पुत्रमधिकृत्य। पुत्रस्येदमित्यर्थे ईयप्रत्ययनिष्पन्नम्। इति व्याकरणम्॥

पुत्रेष्टिः, स्त्री, (पुत्रनिमित्तिका इष्टिरिति मध्यपदलोपी समासः।) पुत्रनिमित्तकयागविशेषः। इति जटाधरः॥ यथा,—

"गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमश्चरेत्॥"

इति स्मृतिः॥

(अस्याः क्रियाविशेषो यथा,—

"ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मणमुपवेश्यान्वालभेत मह्यं भर्त्रा अर्थेष्टं पुत्रमाप्नुहीति। ततस्तस्या व्याहृतायां ऋत्विक् प्रजापतिमभिनिर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरिपूरणार्थं काम्यामिष्टिं निर्वपेद्विष्णुपर्य्यायिं कंसपात्रिं वाजिनवाजां ततश्चैन्द्राग्नेन स्थालीपाकेनयजेत। संभार्य्यं विष्णुं हुवीत। यथाग्नाधेयोपमन्त्रितमुद्गपात्रं तस्यै हरति मध्वादिकार्थान् कुरुष्वेति। ततः समाप्ते कर्म्मणि पूर्व्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत् ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्राभ्यक्षीयं प्राश्नीयात्। पूर्व्वं पुमान् पश्चात् स्त्री नक्तोच्छिष्टभवक्षीयेण तत्रस्तौ सहसंवसेतामष्टरात्रं तथाविधपरिच्छदावेव तथैवपुत्रं जनयेताम्।

यातु स्त्रीप्यामलोहितानं शङ्खोरस्कं महाबाहुं पुत्रमाप्नोति। या वा क्षणं क्षणास्दृदीर्घकेशं शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम्। एष एवानयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्हवर्णवर्ज्यं स्यात् पुत्रवर्णापुरुषस्तु यथाग्नीरेव तयोः परिवर्हान्यः कार्य्यः स्यात्।" इति चरके शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥)

पुत्रेष्टिका, स्त्री, (पुत्रेष्टि+स्वार्थे कन् टाप् च।) पुत्रनिमित्तकयागविशेषः। इति जटाधरः॥

पुत्रौ, पुं, (दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ इत्येकशेषः।) पुत्रदुहितरौ। इत्यमरः। २। ६। ३७॥ द्विवचनान्तोऽयम्॥

पुत्र्य, त्रि, (पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेति। पुत्र+"पुत्राच्छ च।" ५। १। ४०। चकारादत्।) पुत्रीयम्। पुत्रनिमित्तसंयोगः पुत्रनिमित्तोत्पातो वा। इति पाणिनिः॥

पुथ, इ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ, पुन्थते। अन्तःस्थप्रथमादिरयमित्यन्ये। पुन्थति। इति दुर्गादासः॥

पुथ, क विधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर० अक०-सेट्।) क, पोथयति। विधि दीर्घौ। इति दुर्गादासः॥

पुथ, य हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर० सक०-सेट्।) य, पुथ्यति पुपोथ। इति दुर्गादासः॥

पुद्गलः, पुं (पूरणात् पुद् गलनात् गल्।) ततः कर्म्मधारयः। वृद्धिश्चामवत्त्वाद्दीर्घस्य तथात्वम्।) देहः। (यथा, पार्श्वनाथचरिते। १२। ११०।

"चक्षुः शिरसि भाले च नेत्रे सर्व्वेऽपुद्गले॥")
आत्मा। इति शब्दरत्नावली॥ परमाणुः। यथा,—

"मूला मध्यास्तथा सूक्ष्माः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतराश्च ये।
देहभेदा भवान् सर्व्वे ये केचित् पुद्गलाश्रयाः॥"

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २० अध्यायः॥

"पूर्य्यन्ते गलन्ति चेति पुद्गलाः। वृद्ध्यपक्षयभाजो येऽवयवास्तदाश्रया देहभेदाः। यथाहुः। पूरणाद्गलनाद्देहे पुद्गलाः परमाणव इति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

पुद्गलः, त्रि, (पुद् वर्द्धनपूरणयोः गलो ह्रासयोश्चेति कर्म्मधारयः।) सुन्दराकारः। इति शब्दरत्नावली॥ रूपादिमद्द्रव्यम्। इति हेमचन्द्रः॥

पुनः, [र्] अ, (पुनाय्यते क्षूयते इति। पुन+बाहुलकात् अर् अस्य उत्वञ्च।) अप्रथमः। (यथा, मनुः। २। १२०।

"ऊर्द्धं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति युनः स्थविर आयति।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते॥")
भेदः। अवधारणम्। इत्यमरः। ३। ४। २५॥ अधिकारः। पक्षान्तरम्। इति मेदिनी॥ रे, ७२॥ (यथा, रघुः। २। ४८।

"भूतानुकम्पा तव चेदियं गौ-
रेका भवेत् स्वस्तिमति त्वदन्ते।
जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः
प्रजाः प्रजानाथ! पितेव पासि॥")

पुनःपुनः [र्] अ, (पुनर्+वीप्सायां द्वित्वम्।) वारंवारम्। तत्पर्य्यायः। सकृत् २ अभीक्ष्णम् ३ असकृत् ४। इत्यमरः। ३। ४। १॥ वारंवारेण ६ पौनःपुन्यम् ७ प्रतिक्षणम् ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, चाणक्ये।

"अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्य्या तथैव च।
अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनःपुनः॥")

पुनःपुना, स्त्री, नदीविशेषः। पुनःपुना इति भाषा। यथा,—

"कौकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहे वनम्।
श्रवणस्याश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुना॥"

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम्॥

पुनःसंस्कारः, पुं, (पुनः पुनर्वारकृतः संस्कारः।) द्वितीयवारोपनयनादिसंस्कारः। यथा,—

"पुनर्व्वसौ स्तनौ विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पुनरागमनं, क्ली, (पुनः पुनर्वारमागमनम्।) द्वितीयवारागमनम्। फिरे आसा इति भाषा॥ यथा—

"संवत्सरव्यतीते तु पुनरागमनाय च॥"

इति दुर्गोत्सवपद्धतिः॥

पुनरुक्तं, क्ली, (वच+भावे क्तः। पुनः पुनर्व्वारमुक्तम्।) पुनर्व्वारकथनम्। यथा,—

"आपातनो यदर्थस्य पौनरुक्त्येव भाषणम्।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः॥"

इति साहित्यदर्पणम्॥

(यथाह गौतमः। ५। ५७—५८।

"शब्दार्थयोः पुनर्व्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्॥"

"पुनर्व्वचनं पुनरुक्तं तस्य विभागार्थं शब्दार्थयोरिति। तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च लभ्यते। अनुवादेऽतिव्याप्तिवारणाय अन्यत्रानुवादादिति। अनुवादस्यार्थे सतीत्यर्थः। निष्प्रयोजनं पुनरभिधानं हि पुनरुक्तं अनुवादस्तु व्याख्यारूपः सप्रयोजनक एवेति भावः। तथाच समानार्थकपूर्व्वानुपूर्व्वीकशब्दप्रयोगः शब्दपुनरुक्तम्। समानार्थकभिन्नानुपूर्व्वीकशब्दस्य निष्प्रयोजनं पुनरभिधानमर्थपुनरुक्तम्। आद्यं यथा घटो घट इति। द्वितीयं यथा, घटः कलस इति। एतस्य प्रमाणादिना सम्भवः॥"*॥

पुनरुक्तभेदान्तरमाह।

"अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनरभिधानम्।"

"पुनरुक्तमित्यनुवर्त्तते । यस्मिन्नुक्ते यस्यार्थस्यौत्सर्गिकी प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण पुनरभिधानं पुनरुक्तम् । इदमेव च अर्थपुनरुक्तमिति गीयते । यथा वह्निरुष्ण इति पूर्व्वपदात्तिप्रोक्तिरियम् । उष्णो वह्निरिति उत्तरपदात्तिप्राप्तिः । एवं वह्निरस्ति गेहे नास्तीति विधात्तिप्रोक्तिः । जीवन् गेहे नास्ति वह्निरस्तीति निषेधात्तिप्रोक्तिः । पुनरुक्तवैविध्यमेदं भाष्यादि सम्मतम् । तस्यैव शब्दस्य पुनरभिधानं पर्य्यायेणाभिधानम् अन्यत् पुनरर्थपुनरुक्तमित्याहुः ॥"* ॥ पुनर् + यच + कर्म्मणि क्तः । पुनः कथिते, त्रि । यथा, महाभारते । ८।४।१२ ।

"ब्रूहि सञ्जय ! तत्त्वेन पुनरुक्तां कथामिमाम् ॥")

पुनरुक्तजन्मा, [न्] पुं, (पुनरुक्तं जन्म यस्य । "द्वितीयं मौञ्जीबन्धने ।" इति मनुक्तेरस्य तथात्वम् ।) ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुनर्जन्म, [न्] क्ली, (पुनर्भूयो जन्म ।) पुनर्व्वारोत्पत्तिः । यथा,—

"आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्জ্জুন ! ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्জन्म न विद्यते ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ८ । १६ ॥

पुनर्नवः, पुं, (पुनरपि छिन्नेऽपि भूयोऽपि नवः ।) नखः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुनर्नवा, स्त्री, (छिन्नायां पुनरपि नवा । यद्वा, पुनर्भूयोभूयः नूयते स्तूयते इति । गु स्तुतौ + "ऋदोरप् ।"३ । ३ । ५७ । इत्यप् । ततष्टाप् । चुभ्वादित्वात् न गत्वम् ।) प्राकविशेषः । तत्पर्य्यायः । शोथघ्नी २ वर्षाभूः ३ प्रावृषायणी ४ कठिल्लकः ५ । गुणा अरुणाः ॥ श्वेतायाः पर्य्यायः । वृश्चीरा २ चिरोटिका ३ । इति रत्नमाला ॥ विशाखः ४ कठिल्लः ५ शोफिवाटिका ६ पृथ्वी ७ सितवर्षाभूः ८ घनपत्रः ९ कठिल्लकः १० । अस्या गुणाः । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफकासक्षुद्रोगशूलश्वासपाण्डुशोफानिलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम् । रसायनत्वम् । आमदुर्नामव्रणोदरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥

"पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका ।
कटुः कषाया रुच्यर्शःपाण्डुहृद्दीपनी परा ॥
शोफानिलगरश्लीपाहरी व्रणोदरप्रणुत् ॥ * ॥
पुनर्नवा परा रक्ता रक्तपुष्पानिलाटिका ।
शोथघ्नी क्षुद्रवर्षाभूर्वर्षकेतुः कठिल्लकः ॥
पुनर्नवारुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः ।
वातला श्लेष्मिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

पुनर्भवः, पुं, (छिन्नोऽपि पुनर्भवतीति । भू + अच् ।) नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुनर + भू + भावे अप् । पुनरुत्पत्तिः । यथा, महाभारते । १ । १ । २५५ ।

"सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्मस्वेतत्पुनर्भवाः ॥"* ॥

पुनर्भवतीति । भू + अच् ।) पुनर्द्वारजाते, त्रि ॥

पुनर्भवी [न्] पुं, (पुनर्भवः पुनःपुनरुत्पत्तिरस्त्यस्येति । पुनर्भव + इनिः ।) आत्मा । इति हेमचन्द्रः । ६ । २ ॥

पुनर्भूः, स्त्री, (पुनर्भवति जायात्वेनेति । भू + क्विप् ।) विरूढा । तत्पर्य्यायः । दिधिषूः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ "अक्षतयोनित्वाद्विधवा पुनरूह्यते । इत्यसावस्यस्य भूत्वा अन्यस्य पुनर्भवतीति क्विपि पुनर्भूः । धिष्यते निन्दिततया ग्राह्यते द्विधिषूः धिष शब्दे नास्तीति कूः निपातनाद्दीर्घत्वम् ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ सा त्रिविधा । यथा,—

"परपूर्व्वाक्षतयोन्यस्तु सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा ॥
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्म्मणा ॥
देशधर्म्मानपेक्ष्यैव स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥
उत्पन्नसाहसा उत्पन्नश्चभिचारा ।
श्वशुरेण देवरेण स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥"

इति मिताक्षरा ॥ * ॥

पुनर्यात्रजाते, त्रि ॥

पुनर्यात्रा, स्त्री, (पुनरप्रथमा यात्रा ।) निवर्त्तनयात्रा । सा तु आषाढ़शुक्लदशमीयरथद्वितीयायामन्तरं तत्रत्यमदिवसमवधिकृता श्रीजगन्नाथदेवस्य दक्षिणमुखयात्रा । फिरे रथ इति उल्टा रथ इति च भाषा । अस्या इतिकर्त्तव्यता यात्राशब्दे द्रष्टव्या ॥

पुनर्वसुः, पुं, (पुनः पुनः शरीरेषु वसति क्षेत्रज्ञरूपेणेति । पुनर् + वस + उः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३६ ।

"अघनो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥") शिवः । कात्यायनमुनिः । लोकभेदः । धनारम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ नक्षत्रविशेषः । स च धनुराकृतिपञ्चतारात्मकः । यथा,—

"मध्यवर्त्मनि शरासनाकृता-
वम्बरस्य सुरमालभे गताः ।
लिम्पिकाः समुखि ! पञ्चतारके
पञ्चपावकमिता घटोदयात् ॥"

इति कालिदासकृतराशिलग्ननिरूपणम् ॥

तस्याधिष्ठात्री देवता अदितिः । इति जातकः ॥ तत्र जातफलम् । यथा, कोष्ठीपदीपे ।

"प्रभूतमित्रः कृतशास्त्रयत्नः
सद्व्रतकामी वरभूषणाढ्यः ।
दाता प्रतापी वसुधाधिपश्रीः
पुनर्भौ यस्य भवेत् प्रसूतिः ॥"

पुनर्वसू, पुं, अश्विन्यादिसप्तर्क्षान्तिमनक्षत्रान्तर्गतसप्तमनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । यामकौ २ आदितौ ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ द्विवचनान्तोऽयम् ॥

पुन्नागः, पुं, (पुमान् नाग इव श्रेष्ठत्वात् ।) स्वनामख्यातवृक्षपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । पुरुषः २ तुङ्गः ३ केशरः ४ देववल्लभः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २५ ॥ कुम्भीकः ६ रक्तकेशरः ७ । इति रत्नमाला ॥ पुन्नागः ८ पाटलद्रुमः ९ रक्तपुष्पः १० रक्तरेणुः ११ अरुणः १२ । अस्य पुष्पगुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । मुखशुद्धित्वम् । पित्तनाशित्वम् । भ्रमिनो दाहगत्वम् । देवतापप्रसादनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषायत्वम् । कफरक्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ सितोत्पलः । जातीफलः । नरश्रेष्ठः । पाण्डुनागः । इति मेदिनी । गे, ४६ ॥

पुन्नाटः, पुं, (पुन्नाड़ + एषोदरादित्वात् डस्य टः ।) चक्रमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे पञ्चमे भागे ।

"चक्रमर्दः प्रपुन्नाटो दद्रघ्नो मेषलोचनः ।
पुन्नाटः स्यादेडगजश्चक्री पुन्नाट इत्यपि ॥")

पुन्नाड़ः, पुं, (पुमांसं नाड़यतीति । नड़ बंधे + "कर्म्मण्यण् ।"३ । २ । १ । इत्यण् ।) चक्रमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुन्नामनरकः, पुं, (पुरिति नाम यस्य स पुन्नामा । पुन्नामा चासौ नरकश्चेति कर्म्मधारयः ।) पुत इतिनामकनरकविशेषः । तच्च षोड़शविधपापैः पतति । यथा, -

ब्रह्मोवाच ।

"परदारोपगमनं पापानाञ्चोपसेवनम् ।
पारुष्यं सर्व्वभूतानां प्रथमं नरकं स्मृतम् ॥
फलस्तेयं महापापं फलार्हस्य च पाटनम् ।
पाटनं वृक्षजातीनां द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥
वह्न्यादानं तथा हिंसमवध्यवधबन्धनम् ।
विवादित्वमहेतूत्थं तृतीयं नरकं स्मृतम् ॥
भयदं सर्व्वसत्त्वानां नरभीतिविनाशनम् ।
भ्रंशनं निजधर्म्माणां चतुर्थं नरकं स्मृतम् ॥
मारणं मित्रकौटिल्यं मिथ्याभिशपनञ्च यत् ।
मिथ्यैकाशनमित्युक्तं पञ्चमञ्च विषाशनम् ॥
प्रतीहरणं यन्त्रकरं यमनं योगनाशनम् ।
यानमृत्थस्य हरणं षष्ठमुक्तं कृपाचनम् ॥
राजभागस्य हरणं राजजायाधिषेवणम् ।
राज्ये त्वहितकारित्वं सप्तमं नरकं स्मृतम् ॥
स्तब्धत्वं लोलुपत्वञ्च लब्धधर्म्मार्थनाशनम् ।
नानाकर्म्मकरं प्रोक्तमष्टमं नरकं स्मृतम् ॥
ब्रह्मस्वहरणञ्चैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम् ।
विरोधो ब्राह्मणैश्चोक्तो नामो नरकक्षयम् ॥
शिष्टाचारविनाशञ्च मित्रद्वेषं शिशोर्व्वधम् ।
शूद्रा[illegible]र्यं धर्म्मशून्यो दशमं परिकीर्त्तितम् ॥
[illegible]नं घोरं गाढ़गुरुप्रतिषेधनम् ।
एकादशमभीष्टं नरकं सद्विरुत्तम ! ॥
सद्विरुक्तं सदा चैवमनाचारमसत्क्रिया ।
संस्कारपरिहीणत्वमिदं द्वादशमं स्मृतम् ॥
हानिर्धर्म्मार्थकामानामपवर्गस्य चागमम् ।
स्वर्गदुर्गस्य मतिदं त्रयोदशमसुच्यते ॥
समस्तं धर्म्महीनञ्च यद्वर्ज्यं यच्च दोषजम् ।
चतुर्दशकमेवोक्तं नरकं सद्विगर्हितम् ॥
अज्ञानाच्चानिष्टमशौचमशुभावहम् ।
गर्ह्यं तत् पञ्चदशकमसत्यवचनानि च ॥

आलस्यं वै गोड्रशकमाक्रोशश्च विगोषतः ।
सर्व्वस्य चाततायित्वमगारेष्वग्निदापनम् ॥
इच्छा च परदारेषु नरकाय निगद्यते ।
ईर्ष्याभावश्च सभ्येषु औद्वत्यन्तु विगर्हितम् ॥
एतेषु पापैः पुरुषः पुन्नामनरकं पतेत् ।
पुन्नामनरकं घोरं विनाशं प्राह सर्व्वतः ॥
एतस्मात् कारणात् साध्वस्तनः पुत्रो निगद्यते ॥"
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

पुप्फुलः, पुं, (पुप्फम् । पृषोदरादित्वात् सस्य लत्वम् ।) उदरस्थवायुः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पुप्फुसः, पुं, (पुप्फुसैवत् आकृतिरस्यास्तीति । अच् ।) पद्मबीजाधारः । तत्पर्य्यायः । बीजकोषः २ वराटकः ३ । (पुप्फुस इति शब्दोऽस्यस्येति ।) वामपार्श्वस्थमलाशयः । फोंफड़ा इति फुलघरा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कोष्ठः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपैत्तजः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् ४ क्षौमम् ५ । इत्यमरः ॥ क्षौमम् ६ । इति भरतः ॥ फुप्फुसोऽपि पाठः ॥ (फुप्फुसशब्दोऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

पुमान् [म्] पुं, (पाति रक्षतीति । पा + "पातेर्डुमुसुन् ।" उणा० । ४ । १७७ । इति डुमुसुन् । डित्त्वात् टिलोपः ।) मनुष्यजातिपुरुषः । तत्पर्य्यायः । पञ्चजनः २ पुरुषः ३ पूरुषः ४ नरः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, —

"स्वदेशजातस्य जनस्य लोके
गुणाधिके पुंसि भवत्यवज्ञा ।
निजाङ्गना यद्यपि रूपराशि-
स्तथापि पुंसां परदारलेषा ॥"

इत्युद्भटः ॥)

मनुष्यजातिः । इति कश्चिदिति भरतः ॥ पुंलिङ्गमात्रञ्च ॥ (कूटस्थपुरुषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १ । २ ।

"सदसद्रूपं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्
गुणोर्म्मिसर्गस्थितिकालसंलयः ।
प्रधानपुंआदिजगत्प्रपञ्चसृ-
स्स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिमुक्तिदः ॥"

"अक्षरमिति विकारं निराकरोति पुमान् कूटस्थः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

पुर, प्र अग्रगत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा० पर० सक० सेट् ।) प्र, पुरसि श्रेष्ठः कनिष्ठस्य अग्रे गच्छतीत्यर्थः । पौरिता । इति दुर्गादासः ॥

पुरं, क्ली (पिपर्त्ति पूर्य्यते इति । पॄ पूर्त्तौ + कः ।) गेहः । हेहः । पाटलिपुत्रः । पुष्पादीनां दलावलिः । इति मेदिनी । रे, ५८—५९ ॥ नागरमुस्ता । इति रत्नमाला ॥ चर्म्म इति शब्दरत्नावली ॥ गृहोपरिगृहम् । इति विश्वः ॥

पुरं, क्ली क्लो, (पिपर्त्तीति । पॄ + सलविभुजादित्वात् कः । यद्वा, पुरति व्यग्रं गच्छतीति । पुर + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) ब्रह्मादिविग्रिष्टस्थानम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ ब्रह्मयामीयस्थानम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । पूः २ पुरी ३ नगरम् ४ पत्तनम् ५ स्थानीयम् ६ कटकम् ७ पट्टम् ८ निगमः ९ पुटभेदनम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

मत्स्य उवाच ।

"राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेन्धनम् ।
रम्यमागत्य सामन्तं मध्यमन्देशमावसेत् ॥
वैश्यशूद्रजनप्रायमनाहार्य्यन्तथा परैः ।
किञ्चिद्ब्राह्मणसंयुक्तं बहुकर्म्मकरन्तथा ॥
अदेवमातृकं रम्यमनुरक्तजनान्वितम् ।
करैरपीड़ितं वापि बहुपुष्पफलन्तथा ॥
अगम्यं परचक्राणां तद्वासमुपगच्छति ।
समदुःखसुखं राज्ञः सततं प्रियमास्थितम् ॥
सरीसृपविहीनञ्च व्याडतस्करवर्ज्जितम् ।
एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥
एतद्दुर्गं नृपः कुर्य्यात् षण्णामेकतमं बुधः ।
वनदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गन्तथैव च ॥
वार्क्षञ्चैवाब्दुर्गञ्च गिरिदुर्गञ्च पार्थिव ! ।
सर्व्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
दुर्गञ्च परिखोपेतं चयाट्टालकसंयुतम् ।
शतघ्नीयन्त्रसुखेञ्च शतघ्नञ्च समावृतम् ॥
गोपुरं सकपाटञ्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।
सपताकं गजारूढो येन राजा विशेत् पुरम् ॥
चतस्रश्च तथा कार्य्या वीथयः सर्व्वतोमुखाः ।
एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म भवेद्दृढम् ॥
द्वितीये वापि वीथ्यग्रे राजवेश्म विधीयते ।
धर्म्माधिकरणं कार्य्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥
चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरन्तु विधीयते ॥
आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत् पुरम् ।
सुश्लिष्टनिचितं चिक्कणञ्च यवमध्यन्तथैव च ॥
अर्द्धचन्द्रप्रकारञ्च वज्राकारञ्च कारयेत् ॥
अर्द्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्भवेत् ।
अन्यच्च तत्र कर्त्तव्यं प्रयत्नेन विजानता ॥
राज्ञा कारागृहं कार्य्यं दक्षिणे राजवेश्मनः ।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥
गजानां प्राङ्मुखा शाला कर्त्तव्या वाप्युदङ्मुखा ।
आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते ॥
स्नानस्य धर्म्मज्ञ ! कर्म्मशालास्तथापराः ।
गृहं पुरोधसः कार्य्यं वामतो राजवेश्मनः ॥
मल्लिवैद्यविदाञ्चैव चिकित्साकर्त्तृरेव च ।
तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागारं विधीयते ॥
गवां स्थानं तथैवाच्च तुरगाणाञ्चथैव च ।
उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणां विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखा वाथ परिधिष्टास्तु गर्हिताः ।
तुरगास्तु तथा धार्य्याः प्रदीपैः सार्व्वराचिकैः ॥
कुक्कुटान् वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिप ! ।
धारयेदश्वशालायां सवत्सां धेनुमेव च ॥
अजाश्च धार्य्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा ।
गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमम् ।
अस्तं गते न कर्त्तव्यं देवदेवे दिवाकरे ॥
ततश्च यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथिम् ।
दद्यादावसथस्थानं सर्व्वेषामनुपूर्व्वशः ॥
योधानां प्रीतिजनाञ्चैव सर्व्वेषामविशेषतः ।
दद्यादावसथान् दुर्गे मन्त्रकालविदां शुभान् ॥
गोवैद्यानश्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च ।
आहरेत् भृशं राजा दुर्गे परबलारुजः ॥
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ।
न बहूनामतो दुर्गं विना कार्य्यं तथा भवेत् ॥
सर्व्वं निरर्थकं कार्य्यं विना दुर्गं महीपतेः ।
दुर्गं यन्त्राः प्रकर्त्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ।
सङ्क्षेपतोऽपि राजेन्द्रैस्तु रक्षा विधीयते ॥
दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्य्याण्यपि च भूभुजा ।
सर्व्वयत्नाच्च सर्व्वेषामायुधानां विधीयते ॥
धनुषां चैपणीयानां तोमराणाञ्च भार्गव ! ।
शूराणामथ खड्गानां कवचानान्तथैव च ॥
लगुड़ानाञ्च कुन्तानां परिघैः सह पार्थिव ! ।
अश्मनाञ्च प्रभूतानां सुशराणान्तथैव च ॥
त्रिशूलानां पट्टिशानां कृपाणानाञ्च पार्थिव ! ।
प्रासानाञ्च सशूलानां शक्तीनाञ्च नरोत्तम ! ॥
परश्वधानां चक्राणां वर्म्मणाञ्चर्म्मभिः सह ।
कुद्दालरज्जुवेत्राणां पिटकानान्तथैव च ॥
हैसुकानाञ्च दात्राणामङ्गारस्य च सञ्चयः ।
सर्व्वेषां शिल्पभाण्डानां सञ्चयश्चात्र दृश्यते ॥
वादित्राणाञ्च सर्व्वेषामौषधीनान्तथैव च ।
यवसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च सञ्चयः ॥
गुड़ानां सर्व्वतैलानां गोरसानान्तथैव च ।
वसानामथ मज्ज्ञानां स्नायूनामस्थिभिः सह ॥
गोचर्म्मपटहानाञ्च धान्यानां सर्व्वतस्तथा ।
तथैव पर्पटानाञ्च यवगोधूमयोरपि ॥
रत्नानां सर्व्ववस्त्राणां लोहानाञ्चाप्यशेषतः ।
कलायमुद्गमाषाणां चणकानां तिलैः सह ॥
तथा च सर्व्वगुल्मानां पांशुगोमययोरपि ।
गुणसम्भरसं भर्जतुलाञ्चाञ्च टङ्कणम् ॥
राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥"

कुम्भाञ्चाग्नीविषाः कार्य्या व्यालसिंहादयस्तथा ।
खड्गाश्च पट्टिशाश्चैव विरुद्धा ये परस्परम् ॥
स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् ।
कर्त्तव्यानि महाभाग ! यत्नेन पृथिवीक्षिता ॥
उक्तानि चाप्युक्तानि राजव्याख्यशेषतः ।
सुगुप्तानि पुरे कुर्य्याज्जनानां हितकाम्यया ॥
जीवकर्षभकाकोलीक्षीरमेदयः परूषकम् ।
प्राक्षपर्णीं पृश्निपर्णीं सुद्रपर्णीं तथैव च ॥
माषपर्णीं च मेदे द्वे शारिवे द्वे बलाद्वयम् ।
वीरा श्यामा तृतीया च इक्ष्वी काकोलिकाद्वयम् ॥
भृङ्गी ऋद्धिर्वृद्धिकौ द्वौ वर्षाभूर्भरद्वाजिका ।
मधुपर्णी विदार्य्यौ द्वे महाश्वेता महातपा ॥
धन्वना सह देवाह्वा कटुकैरण्डकं विषम् ।
पर्णासूनाकन्दहौका फलगुरुवर्ब्बरयष्टिका ॥
शुक्रातिशुक्रकाश्मर्य्यश्छत्राश्छत्रवीरणाः ।
इक्षुरिक्षुविकाराश्च फाणितात्राञ्च सत्तम ! ।
सिंही च सहदेवी च विश्वदेवाटरूषकम् ॥
मधुकं पुष्पकं साधा घृतपुष्पा मधूलिका ।
घृतावरीमधूकं च पियालस्तालमेव च ॥
आत्मगुप्ता कटफलाख्या दारदा राजपूर्विका ।
राजसर्षपधन्याकरूप्यप्रोक्ता तथोत्कटा ॥

पुरं

कालशाकं पद्मबीजं गोवल्ली मधुयष्टिका ।
पीतपाकी कुलिङ्गाक्षी काकजिङ्घोरुपत्रिका ॥
इक्षुरुचपुषौ चोभौ गुञ्जारक्तपुनर्नवे ।
कपोरुका तु काश्मीरी विश्वगुह्यालकेशरम् ॥*॥
शुकधान्यानि सर्व्वाणि शमीधान्यानि यानि च ।
क्षीरं क्षौद्रं तथा सक्तं मज्जा तैलं वसा घृतम् ॥
निकोचाभियुकाम्फोटं वातामाभारुमालकम् ।
एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गणः ॥
राजा सञ्चिनुयात् सर्व्वं पुरे निरवशेषतः ।
दाड़िमाम्लातकाम्लाश्च तिन्तिड़ीकाम्लवेतसम् ॥
भव्यं कर्कन्धु लकुचं करमर्दकरूषकम् ।
बीजपूरककाश्मीरं मालती राजबन्धुकम् ॥
कौटकट्वयपर्णानि ह्योरम्लिकयोरपि ।
पारेवतं नागरकं प्राचीनारुकमेव च ॥
कपित्थामलकौ चुक्रं फलं दन्तशठस्य च ।
जम्बीरं नवनीतञ्च सौवीरकतुषोदके ॥
सुरारसञ्च मद्यानि मरुतक्रदधीनि च ।
युक्तानि चैव सर्व्वाणि ज्ञेयान्यम्लगणं द्विजाः ॥
एवमादीनि सर्व्वाणि राजा सञ्चिनुयात् पुरे ॥
सैन्धवोद्भिदपाटेयपाक्यसामुद्ररोमकम् ।
कृष्णौषवेचैलविटं बालकेयं यवाक्षयम् ॥
औषसारं कालभस्म विज्ञेयो लवणो गणः ।
एवमादीनि सर्व्वाणि राजा सञ्चिनुयात् पुरे ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।
कुठेरकं समरिचं शिग्रुभल्लातसर्षपाः ॥
कुष्ठाजमोदा किणिही छिङ्गमूलकधान्यकम् ।
कारवी कुञ्चिकाजाज्यः मुसुखः कालमालिका ॥
फणिज्झकोऽथ लशुनं भव्यगं सुरसस्तथा ।
कायस्था च वसःस्था च हरितालं मनःशिला ॥
अष्टता च रुदन्ती च रोहिषं कुङ्कुमं तथा ।
वचा गरुडकाश्मीरं प्राक्तकी हपुषा तथा ॥
सर्व्वपित्तानि सत्वानि प्रायो हरितकानि च ।
मज्जरागि च मूलानि पत्तिखारिविषाणि च ॥
फलानि चैव च तथा सर्व्वगोला छिङ्गपत्रिका ।
एवमादीनि चान्यानि गणः कटूकसंज्ञकः ।
राजा सञ्चिनुयादुर्गे प्रयत्नेन नृपोत्तम ! ॥*॥
मुक्तचन्दनदीवेरजलमालकदारवः ।
हरिद्रामलकोशीरं रक्तमालकवस्तुकम् ॥
दूर्व्वापटोलकटुकादन्तिलकपचक्कुराः ।
किराततिक्तकं निम्बं विषा चातिविषा तथा ॥
तार्क्षीगुपत्रं नगरं सप्तपर्णविकङ्कताः ।
काकोदुम्बरकोदीच्यसुषवः किणिही तथा ॥
षड्ग्रन्था रोहिणी मांसी पर्पटं मदयन्तिका ।
रसाञ्जनं भृङ्गराजं पतङ्गी परिपेलवम् ॥
दुग्धपर्णी गुरुणी कामा श्यामाकं गन्धनाकुली ।
चतुष्पर्णी आघनखमम्बका चतुरङ्गुला ॥
रम्भा चैव कुथापुष्पी तारास्फोता हरेणुका ।
वेचाग्रो वेतसस्तुम्बी विषाणी लोहमञ्जनम् ॥
मालती करवित्तारख्या विषाङ्गी जिङ्गिका तथा ।
पर्य्यटञ्च गुडूचीं च गणस्तिक्तकसंज्ञकः ॥
एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात् पुरे ।
अभयामलके चोभे तथैव च विभीतकम् ॥

पुरः

प्रियङ्गुधातकीपुष्पं मोचलोध्रार्জ্জुनामनाः ।
व्यनन्तार्जौ मुरानङ्गा प्रयोनाकं कण्वलं तथा ॥
भूर्জपत्रं प्रियोड्डेहं पाटलापत्रलोमकम् ।
समङ्गा चित्रतामूलं कार्पासी गैरिकाञ्जनम् ॥
विदलं समधच्छिष्टं कुम्भीकाकुमुदोत्पलम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकिंशुका शिंशपा शमी ॥
प्रियालपिलुका शालशिरीषं पद्मकन्तथा ।
बिल्वोऽग्निमन्थः प्लक्षश्च श्यामाकयवकोद्रवम् ॥
राजादनं करीरञ्च धान्यकप्रियकौ तथा ।
प्राकोटाशोकवदराः कदम्बखदिरद्वयम् ॥
एषां पञ्चाङ्गि सारांणि मूलानि कुसुमानि च ।
एवमादीनि चान्यानि कषायाख्यो गणो मतः ॥
प्रयत्नेन नृपश्रेष्ठ ! राजा सञ्चिनुयात् पुरे ।
कोटाश्च सारगे योग्या अक्षतायाश्चतुर्थेव च ॥
वातघ्नमाम्बुमार्गाणां दूषणानि तथैव च ।
धार्य्याणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि वक्ष्यामि भारत ! ॥
विषाणाव्यारणं कार्य्यं प्रयत्नेन महीभुजा ।
विचित्राश्च गदा धार्य्या विषघ्नागमनास्तथा ॥
रक्तोभ्रतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पृथिवर्द्धनाः ।
कलाविदश्च पुरुषाः पुरे धार्य्याः प्रयत्नतः ॥
भीतान् प्रमत्तान् कुपितान् तथैव च विमानितान् ।
कुभृत्यान् पापशीलांश्च न राजा वासयेत् पुरे ॥

यन्त्रायुधाढ्यालचयोपपन्नं
समग्रधान्यौषधिसंप्रयुक्तम् ।
बलिग्रजनैश्चान्वितमावसेत
दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव ॥"

इति मात्स्ये राजधर्म्म दुर्गसम्पत्तिर्नाम २१२ अध्यायः ॥ * ॥ पुरे वर्ज्यनीयानि यथा,—

"पुरे चतुष्पथौ च परिखातोरणध्वजाः ।
प्रासादाध्वप्रपारामवापीवेश्याः सतीः स्त्रियः ॥"

इति कविकल्पलता ॥

अवग्रिष्टं नगरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पुरः, पुं. (पिपर्त्तीति । पॄ + कः ।) गुग्गुलुः । इत्यमरः ।२।४।३६॥ (अस्य पर्य्यायो यथा —

"गुग्गुलुर्दधुपश्च जटायुः कौशिकः पुरः ।
कुम्भोलूखलकं क्लीवे महिषाक्षः पलङ्कषः ॥"
"अल्पं तीक्ष्णमजीर्णघ्नं अवायं अममातपम् ।
मद्यं रोचनमग्र्यं सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतभिक्षुटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुरः, [स्] अ. (पूर्ब्बस्मिन् पूर्ब्बस्मात् पूर्ब्बो वा एवं पूर्ब्बस्याः पूर्ब्बस्यामित्यादि । पूर्ब्ब + "पूर्ब्बाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।"५ । ३ । ३९ । इति असि तदयोगेन पूर् इत्यादेशश्च ।) अग्रतः । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ (यथा, कुमारे । ८।३।

"अयि जीवितनाथ ! जीवसी-
त्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
दृढ़मूढ़ पुरुषाकृति क्षितौ
हरकोपानलभस्म केवलम् ॥")

प्राच्यां दिशि । प्रथमे काले । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तलायाम् । ७ अङ्के ।

पुरगाः

"उदेति पूर्व्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधि-
स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥")

पुरार्थे । अतीते । इति तट्टीकायां भरतः ॥

पुरःसर, त्रि, (पुरोऽग्रे सरति गच्छतीति । सृ + "पुरोऽव्ययोरग्रेषु सर्ज्जेः ।" ३ । २ । ११८ । इति टः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २।८।७२॥ (यथा, महाभारते । ४ । १६ । २२ ।

"यस्याः पुरःसरा भीमान् पृष्ठतश्चानुयायिनः ।
साहसस्य सहेणायाः पुरःपश्चाच्च गामिनी ॥")

अस्य पर्य्यायः अग्रसरश्चार्द्धे द्रष्टव्यः ॥

पुरञ्जनः, पुं, (पुरं देहलक्षणं जनयतीति । जनि + बाहुलकात् डः ।) जीवः । यथा,

"पुरुषं पुरञ्जनं विद्यात् यदुपादानमात्मनः पुरम् ।
एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥"

इति श्रीभागवते । ४ । २८ । २ ॥

पुरञ्जनी, स्त्री, (पुरञ्जन + गौरादित्वात् ङीष् ।) बुद्धिः । यथा,—

"न विदाम वयं सम्यक् कर्त्तारं पुरुषर्षभ ! ।
आत्मनश्च परस्यापि गोत्रं नाम च यत्कृतम् ॥
राजन् ! मदीयाः सर्व्वत्र मामाहुश्च पुरञ्जनीम् ॥"
"बुद्धिन्तु प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत् कृतम् ।
यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् मुह्यत्यविद्यमि-
र्गुणान् ॥"

इति श्रीभागवते । ४ स्कन्धे । २५।२६ अध्यायौ ॥

पुरञ्जयः, पुं. (पुरं प्राचुर्यं जयतीति । जि + खच् ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । तत्पर्य्यायः । काकुत्स्थः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ९ । ६ । १२ ।

"पितर्य्युपरते२भ्येत्य विकुक्षिः पृथिवीमिमाम् ।
शासदीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ॥
पुरञ्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः ।
ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्म्मभिः ॥"

पूरुवंशीयः सञ्जयपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३१ । १८ ।

"सञ्जयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जयः ।
जनमेजयो महाराज ! पुरञ्जयसुतोऽभवत् ॥"

पुरं जयतीति । पुर + जि । खच् ।) पुरञ्जयकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०२ । ४५ ।

"स्वार्थमेव तेऽपि राज्यानि जग्मुः परपुरञ्जय ! ॥")

पुरट, क्ली, (पुरति व्याप्नोति गच्छतीति । पुर + बाहुलकात् अटन् ।) सुवर्णम् । यथा,—

"हरिः पुरटसुन्दरद्युतिकदम्बसन्दीपितः
सदा हृदयकन्दरे स्फुरतु वः शचीजीवनः ॥"

इति विदग्धमाधवः ॥

पुरण, पुं, (पिपर्त्ति पूर्य्यते वेति । पॄ पालनादौ + "कृपॄवृजिमन्दिनिधाञः कुः ।" उणा० २।८२। इति कुः । उत्वं रपरत्वञ्च ।) समुद्रः । इत्युणादिकोषः ॥

पुरतः, [स्] अ, (पुरति व्याप्नोति । पुर + बाहुलकात् अतसुच् ।) अग्रतः । इत्यमरः ।३। ४।७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १०७ ।
"निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत् पुरतस्ततः ।
कर्णे नीलनिचोलिन्यौ स कैचिच्चारुलोचने ॥")

पुरतटी, स्त्री, (पुरस्थिता तटीव ।) हट्टी । क्षुद्र-हट्टः । इति हारावली । १६४ ॥

पुरद्वारं, क्ली, (पुरस्य द्वारम् ।) नगरद्वारम् । तत्पर्य्यायः । गोपुरम् २ । इत्यमरः ।२।२।१६॥ (यथा, मनुः । ५ । ६२ ।
"दक्षिणेन प्रेतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्व्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥")

पुरदृट्, [ष्] पुं, (पुरं दृणाति । दृण् + क्विप् । मयनिर्म्मितानां पुरविशेषाणां दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । ६ । ७ ।
"स इत्थमादिश्य सुरानजस्तु तैः
समन्वितः पितृभिः सप्रजेशैः ।
ययौ सधिष्ण्याग्निलयं पुरद्विषः
कैलासमद्रिप्रवरं प्रियं प्रभोः ॥")

पुरन्दरं, क्ली, (पुर् + दारि + खच् ।) चविकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुरन्दरः, पुं, (अरीणां पुरो दारयतीति । दृ + णिच् + "पूःसर्व्वयोर्दारिसहोः ।" ३ । २ । ४१ । इति खच् । "वाचं यमपुरन्दरौ च ।" ६ । ३ । ६१ । इति निपातितः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।१।१।४४॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ६ ।
"कालेयभयसन्तप्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः ।
जगाम शरणं शीघ्रं तत्तु नारायणं प्रभुम् ॥"
पुरं गेहं दारयतीति । दारि + खच् । निपातितः ।) चौरः । यथा, —
"समांसमोना यदि पाकशाला
समांसमोना दृश्य धेनवः स्युः ।
पुरन्दरस्याधिपत्यं यदि स्यात्
पुरन्दरस्यापि पुरं न याचे ॥"
इत्युद्भटः ॥

पुरन्दरा, स्त्री, (पुरं दारयति प्रवाहैरिति । दारि + खच् । निपातनात् साधुः । ततष्टाप् ।) गङ्गा । इति हारावली ॥

पुरन्ध्रिः, स्त्री, (स्वजनसहितं पुरं धारयतीति । पृष + खच् । गौरादित्वात् ङीष् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वो वा ।) पतिपुत्रदुहितृभ्रात्रादिमती । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । कुटुम्बिनी । इत्यमरः ।२।६।६॥ (यथा, रघुः ।७।२८।
"तौ स्नातकैर्बन्धुमतः च राज्ञा
पुरन्ध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
कन्याकुमारौ कनकासनस्थौ
आर्द्रोत्तरीयौ ददृशुर्वधूभूषाम् ॥")
स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणं, क्ली, (पुरोऽग्रतश्चरणं मन्त्रजपादि-प्रधानकर्म्मात्रगमनं ।) पुरस्क्रिया । सा तु स्वेष्टदेवतामन्त्रसिद्ध्यर्थं तद्देवतापूजापूर्व्वकं तन्-

मन्त्रजपहोमतर्पणाभिषेकब्राह्मणभोजनरूपपञ्चाङ्गसाधना । यथा, योगिनीहृदये ।
"गुरोराज्ञां समादाय शुद्धात्मा शुद्धमानसः ।
ततः पुरस्क्रियां कुर्य्यान्मन्त्रसंसिद्धिकाम्यया ॥
जीवहीनो यथा देही सर्व्वकर्म्मसु न क्षमः ।
पुरश्चरणहीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ॥
तस्मादादौ स्वयं कुर्य्यात् गुरुं वा कारयेद्बुधः ।
गुरोरभावे विप्रं वा सर्व्वप्राणिहिते रतम् ।
स्निग्धं स्नातं शुचिं मित्रं नानागुणसमन्वितम् ॥
स्त्रियं वा सद्गुणोपेतां सपुत्रां विनियोजयेत् ॥
आदौ पुरस्क्रियां कर्त्तुं स्थाननिर्णय उच्यते ॥"
योगिनीहृदये ।
"पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गृहापर्वतमस्तकम् ।
तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् ॥
उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूलं तटं गिरेः ॥
तुलसीकाननं गोष्ठं वृषमूलं शिवालयम् ॥
अश्वत्थामलकीमूलं गोशालाजलमध्यतः ।
देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥
साधनेषु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् ।
अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति ॥"* ॥
तथा ।
"गेहे शतगुणं विद्याद्गोष्ठे लक्षगुणं भवेत् ।
कोटिर्देवालये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ ॥
म्लेच्छदुष्टसङ्गशालशूकान्तकुविवर्ज्जिते ।
एकान्तपावने निन्दारहिते भक्तिसंयुते ॥
सुदेशे धार्म्मिके देशे सुभिक्षे निरुपद्रवे ।
रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत् तापसः प्रिये ! ॥
गुरूणां सन्निधाने च चित्तैकाग्र्यस्थले तथा ।
एतानन्यतमस्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् ॥
यत्र ग्रामे जपेन्मन्त्री तत्र कूर्म्मं विचिन्तयेत् ॥"
गौतमीये ।
"पर्व्वते सिन्धुतीरे वा पुण्यारण्ये नदीतटे ।
यदि कुर्य्यात् पुरस्क्रियां तत्र कूर्म्मं न चिन्तयेत् ॥"
विल्वमूलादावपि कूर्म्मचिन्ता नास्ति तदुक्तं वैद्यम्प्यायनसंहितायाम् ।
"पुण्यक्षेत्रं गृही तीर्थं देवतायतनं शुभम् ।
नदीतीरं तथा सिन्धुसङ्गमोऽतिमनोहरः ॥
पर्व्वतस्य गुहाश्चैव तथा पर्व्वतमस्तकम् ।
विल्वमूलं समुद्रश्च वनमुद्यानमेव च ॥
एषु स्थानेषु विप्रेन्द्र ! कूर्म्मचक्रं न चिन्तयेत् ।
ग्रामे वा यदि वा वास्तौ गृहे तत्र विचिन्तयेत् ॥"
अथ पुरश्चरणे भक्ष्यादिनियमः ।
गौतमीये ।
"पुरश्चरणकर्त्ता तु भक्ष्याभक्ष्यं विचारयेत् ।
अन्यथा भोजनाद्दोषात् सिद्धिहानिः प्रजायते ॥
प्रशस्तान्नञ्च समश्नीयात् मन्त्रसिद्धिमभीप्सया ।
तस्मात्सिद्ध्यै प्रयत्नेन प्रशस्तान्नाशी भवेन्नरः ॥"
अगस्त्यसंहितायाम् ।
"दधि क्षीरं घृतं गव्यं रोचनं गुडवर्ज्जितम् ।
तिलाश्चैव सिता मुद्गाः कन्दः कैसुकवर्ज्जितः ॥
नारिकेलफलञ्चैव कदली लवली तथा ।

आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकी ॥
व्रतान्तरे प्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधैः ॥"
व्रतान्तर इति ।
"हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं कैसुकेतरत् ।
लवणे सैन्धवमामुद्रे गव्ये चं दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी ।
पिप्पली शोरकञ्चैव नागरङ्गञ्च तिन्तिडी ॥
कदलीलवलीधात्रीफलानि गुडमैक्षवम् ।
अतैलपक्वं सुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥
भुञ्जानो वा हविष्यान्नं शाकं यावकमेव वा ।
पयो मूलं फलं वापि यत्र यच्चोपलभ्यते ॥
रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमला नागरङ्गकम् ।
फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्ज्जयेत् ॥"
यत्तु योगिनीतन्त्रे ।
"चिञ्चाञ्च नालिकाशाकं कलायं लकुचं तथा ।
कदम्बं नारिकेलञ्च व्रते कुष्माण्डकं त्यजेत् ॥"
तत्तु व्रतान्तरे बोध्यम् । चिञ्चा तिन्तिडी ॥ * ॥
अथ वर्ज्यानि ।
"विवर्ज्जयेन्मधु क्षारलवणं तैलमेव च ।
ताम्बूलं कांस्यपात्रञ्च दिवाभोजनमेव च ॥"
तथा ।
"क्षारञ्च लवणं मांसं गव्यञ्च कांस्यभोजनम् ।
माषाढ़कीमसूरांश्च कोद्रवांश्चणकानपि ॥
अन्नं पर्य्युषितञ्चैव निःस्नेहं कीटदूषितम् ॥"
रामार्च्चनचन्द्रिकायाम् ।
"मैथुनं तत्कथालापं तन्नीलीः परिवर्ज्जयेत् ।
ऋतुकालं विना मन्त्री स्वस्त्रियं नैव गच्छति ॥
लवणञ्च पलञ्चैव क्षारं क्षौद्रं रसान्तरम् ।
कौटिल्यं क्षौरमभ्यङ्गमनिवेदितभोजनम् ॥
असङ्कल्पितकृत्यञ्च वर्ज्जयेन्मद्यनादिकम् ।
स्नायाच्च पञ्चगव्येन केवलामलकेन वा ॥
मन्त्रजप्तान्नपानीयैः स्नानाचमनभोजनम् ।
कुर्य्यादुक्तविधिना त्रिसत्यं देवतार्च्चनम् ॥
अपवित्रकरो नग्नः शिरसि प्रावृतोऽपि वा ।
प्रलपन् प्रजपेद्यावत्तावत् निष्फलमुच्यते ॥"
नारदीये ।
"मृदु सोष्णं सुपक्वञ्च कुर्य्याद्धे लघु भोजनम् ।
नेन्द्रियाणां यथा वृद्धिस्तथा सुज्ञीत साधकः ॥"
कुलार्णवेऽपि ।
"यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्म्मसञ्चयम् ।
अन्नदातुः फलस्यार्द्धं कर्त्तुस्यार्द्धं न संशयः ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन परान्नं वर्ज्जयेत् सुधीः ।
पुरश्चरणकालेषु सर्व्वकर्म्मसु शाम्भवि ! ॥
भिक्षा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
परस्त्रीभिर्म्मनो दग्धं कथं सिद्धिर्व्वरानने ! ॥"
परान्नं भिक्षितेतरविषयम् । भिक्षायां तस्य स्वत्वोत्पादात् । तथा च ।
"वैदिकाचारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां सताम् ।
सत्कुलस्थानजातानां भिक्षान्नं शास्त्रजन्मनाम् ॥

विहाय वह्निं नहि वस्तु किञ्चित्
ग्राह्यं परस्य; सति सम्भवे च ।
असम्भवे तीर्थबहिर्विशुद्धात्
पत्रातिरिक्तं प्रतिगृह्य जप्यात् ॥
तत्रासमर्थोऽनुदिनं विशुद्धात्
यानेन यावद्दिनमात्रभेद्यम् ।
गृह्णाति रागादधिकं न सिद्धिः
प्रजायते कल्पशतैरसुख्य ॥ * ॥
सकृदुच्चरिते शब्दे प्रणवं सप्तधा जपेत् ।
प्रोक्ते पारशवे शब्दे प्राणायामं समाचरेत् ॥
बहुप्रलापी व्याचम्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत् ।
च्युतेऽप्येवं तथास्पृश्यस्थानानां स्पर्शनेन च ॥
एवमादौ च नियमान् पुरश्चरणसञ्चरेत् ॥
विगन्धोत्सर्गशङ्कादियुक्तः कर्म्म करोति यत् ।
अपार्च्चनादिकं सर्व्वमपवित्रं भवेत्प्रिये ! ॥
मलिनाम्बरकेशादिसुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत्तं दहत्याशु देवता गुप्तिसंस्थिता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रां च्युतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्ज्जयेत् ॥ * ॥
एवमुक्तविधानेन विलम्बं त्वरितं विना ।
उत्तमं जपं कुर्य्यात् पुरश्चरणसिद्धये ॥
देवतागुरुमन्त्राणामैक्यं सम्भावयन् धिया ।
जपेदेकमनाः प्रातःकालं मध्यन्दिनावधि ॥
यत्सङ्ख्यया समारब्धं तत् कर्त्तव्यं दिने दिने ।
यदि न्यूनाधिकं कुर्य्यात् व्रतभङ्गो भवेन्नरः ॥"
सुरतमालायाम् ।
"यत्सङ्ख्यया समारब्धं तत् जप्यं दिने दिने ।
न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यमासमाप्तं सदा जपेत् ॥
प्रजपेदुक्तसङ्ख्यायाश्चतुर्गुणजपं कलौ ॥"
अन्यत्रापि ।
"कृते जपस्तु कथितस्त्रेतायां द्विगुणो मतः ।
द्वापरे त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्गुणजपः कलौ ॥"
कुलार्णवेऽपि ।
"न्यूनातिरिक्तकर्म्माणि न फलन्ति कदाचन ।
यथाविधिकृतान्येव सत्कर्म्माणि फलन्ति हि ॥
भूशय्या ब्रह्मचारित्वं मौनमाचार्य्यसेविता ।
नित्यपूजा नित्यदानं देवतास्तुतिकीर्त्तनम् ॥
नित्यं त्रिसवनं स्नानं क्षुद्रकर्म्मविवर्ज्जनम् ।
नैमित्तिकार्च्चनञ्चैव विश्वासो गुरुदैवयोः ॥
जपनिष्ठा द्वादशैते धर्म्माः स्युर्मन्त्रसिद्धिदाः ॥
स्त्रीशूद्रपतितव्रात्यनास्तिकोच्छिष्टभाषणम् ।
असत्यभाषणं जिह्मभाषणं परिवर्ज्जयेत् ॥
सत्येनापि न भाषेत जपहोमार्च्चनादिषु ।
अन्यथानुष्ठितं सर्व्वं भवत्येव निरर्थकम् ॥
पुरश्चरणकाले तु यदि स्यान्मरणादिकम् ।
तथा च क्षतसङ्कल्पो व्रतं नैव परित्यजेत् ॥"
योगिनीहृदये ।
"ग्रथीतकुशपुण्यायां शुचिवस्त्रधरः सदा ।
प्रत्यहं जालयेत् पुण्यामेकाकी निर्भयः स्वपेत् ॥
असत्यभाषणं वाचं कुटिलां परिवर्ज्जयेत् ।
वर्ज्जयेद्गीतवाद्यादिश्रवणं नृत्यदर्शनम् ॥
अभ्यङ्गं गन्धलेपञ्च पुष्पधारणमेव च ।
त्यजेदुद्गीरकक्षानमन्यदेवप्रपूजनम् ॥"
तत्रैव ।
"नैकवासा जपेन्मन्त्रं बहुवासाकुलोऽपि वा ॥"
वैष्णव्यायनसंहितायाम् ।
"विपर्य्यासं स कुर्य्याच्च कदाचिदपि मोहतः ।
उपर्य्यधो वह्निचक्रे पुरश्चरणकक्षरः ॥
पतितानामन्त्यजानां दर्शने भाषणे श्रुते ।
च्युतेऽधोवायुगमने जृम्भणे जपमुत्सृजेत् ॥
तथा तस्य च सन्ध्यादौ प्राणायामं षडङ्गकम् ।
कृत्वा सम्यक् जपेत् प्रेम्णा यदा सूर्य्यादिदर्शनम् ॥"
आदिशब्दाद्वह्निं ब्राह्मणञ्च ॥ * ॥ तत्रान्तरे ।
"मनःसंहरणं प्रौढं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
अशुद्धत्वमनिर्व्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः ॥ * ॥
उष्णीषी कञ्चुकी नग्नो मुक्तकेशो गणाहतः ।
अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपन्न जपेत् क्वचित् ॥
अनासनः क्षुधार्त्तो वा गच्छन् भुञ्जान एव वा ।
अप्राप्तौ करौ कृत्वा शिरसा प्रावृतोऽपि वा ॥
चिन्ताव्याकुलचित्तो वा क्षुधो भ्रान्तः क्षुधान्वितः ।
दुःस्थायामग्निवस्थाने न जपेत्तिमिरालये ॥
उपानद्गूढपादो वा यानशय्यागतोऽपि वा ।
प्रसार्य्य न जपेत् पादावुत्कटासन एव च ।
न यज्ञकाष्ठे पाषाणे न भूमौ नासने स्थितः ॥"
तथा ।
"मार्জ্জारं कुक्कुटं क्रौञ्चं श्वानं शूद्रं कपिं खरम् ।
दृष्ट्वाचम्य जपेत् प्रेम्णा स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥"
सर्व्वत्र जपे त्वयं नियमः ॥ मानसे तु नियमो नास्त्येव । तथा च ।
"अशुचिर्व्वा शुचिर्व्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्नपि ।
मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत् ॥
न दोषो मानसे जाप्ये सर्व्वदेशेऽपि सर्व्वदा ॥"
श्यामादिजपे तु तत्तन्मन्त्रे विशेषो वक्तव्यः ॥
जपफलमाह शिवधर्म्मे ।
"जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्व्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् ॥"
पाद्मे ।
"यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः ममन्त्रतः ॥"
पाद्मनारदीययोः ।
"यावन्तः कर्म्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च ।
सर्व्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्योक्तञ्जपयज्ञस्य कीर्त्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपांशुः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥"
तथा तत्रैव ।
"मानसः सिद्धिकामानां पुष्टिकामैरुपांशुकः ।
वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥"
गौतमीये ।
"स्नात्वा त्रिसवनं स्नानमन्यथा द्विः सकृच्च वा ।
त्रिसन्ध्यं प्रजपेन्मन्त्रं पूजनं तत्समं भवेत् ॥"
मध्यान्हे पूजाङ्गत्वाज्जपमशीत्यरणमित्यर्थः ।
"एकदा वा भवेत् पूजा न जपेत् पूजनं विना ।
जपान्ते वा भवेत् पूजा पूजान्ते वा जपेन्मनुम् ॥
प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मध्यन्दिनावधि ॥"
मध्यन्दिनावधीति न नियमपरं किन्त्वधिककाल-जपकीर्त्तिपरम् । अन्यथा तन्मयजपनियमे कदाचित् जिह्वाया आघ्राजाड्येन वा प्रतिनियतदिवसीयजपमङ्गाया अपूर्णत्वे अधिकत्वे वा नियमभङ्गः स्यात् ॥ * ॥
"मनः संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः ।
न द्रुतं न विलम्बञ्च जपेन्मौखिकपंक्तिवत् ॥ * ॥
जपः स्याद्वर्णरूपत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः ।
धिया यद्वर्णवर्णानां वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ॥"
मन्त्रनिर्णये ।
"मानसं मन्त्रवर्णस्य चिन्तनं मानसः स्मृतः ।
जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥
किञ्चित् श्रवणयोग्यः स्यात् उपांशुः स जपः स्मृतः ।
मन्त्रमक्षरशोद्यो वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥"
प्रकारान्तरम् ।
"निजकर्णगोचरो यो मानसः स जपः स्मृतः ।
उपांशुर्निजकर्णस्य गोचरः स प्रकीर्त्तितः ॥
निगदस्तु जनैर्वेद्यश्चिधोऽयं जपः स्मृतः ॥"
तन्त्रान्तरे ।
"उच्चैर्जपोऽधमः प्रोक्त उपांशुर्मध्यमः स्मृतः ।
उत्तमो मानसो देवि ! त्रिविधः कथितो जपः ॥"
जिह्वाजपस्तु ।
"जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं क्रियया बुधैरिति ॥
अतिविलम्बातिशीघ्रजपे दोषमाह ।
"अतिह्रस्वो व्याधिहेतुरतिदीर्घो वसुक्षयः ।
अक्षरान्तरसंयुक्तं जपेन्मौक्तिकहारवत् ॥
मनसा यः स्मरेत् स्तोत्रं वचसा वा मनुं जपेत् ।
उभयं निष्फलं याति भिन्नभाण्डोदकं यथा ॥"
गौतमीये ।
"पशुभावे स्थिता मन्त्राः केवला वर्णरूपिणः ।
सौम्यध्वन्युच्चरिताः प्रभुत्वं प्राप्नुवन्ति ते ॥"
पाद्मनारदीययोः ।
"मन्त्राक्षराणि चिच्छक्तौ प्रोतानि परिभावयेत् ।
तामेव परमव्योम्नि परमाम्नतृहिते ॥
दर्शयत्यात्मसद्भावं पूजाहोमादिभिर्विनेति ।"
गौतमीये दशाक्षरपटले ।
"मूलमन्त्रं प्राणवृद्धा सुषुम्नामूलदेशके ।
मन्त्रार्णं तस्य चैतन्यं जीवं ध्यात्वा पुनः पुनः ॥
कुलार्णवेऽपि ।
"मनोऽन्यत्र शिवोऽन्यत्र शक्तिरन्यत्र मारुतः ।
न सिद्धति वरारोहे ! कल्पकोटिशतैरपि ॥
जातसूतकमादौ स्यादन्ते च मृतसूतकम् ।
सूतकद्वयसंयुक्तो यो मन्त्रः स न सिद्धति ॥
गुरोरुक्तदृढं कृत्वा मन्त्रं यावज्जपेद्धिया ।

सूतकद्वयनिर्मुक्तः स मन्त्रः सर्वसिद्धिदः ॥
जातसूतकमादौ स्यान्मृतसूतकमन्ततः ।
सूतकद्वयनिर्मुक्तो मन्त्रः सिद्ध्यति नान्यथा ॥"
तत्रैव ।
"तस्माद्देवि ! प्रयत्नेन ध्रुवेण पुटितं मनुम् ।
अष्टोत्तरशतं वापि सप्तवारं जपादितः ॥
जपान्ते च तथा जप्यात् चतुर्वर्गफलाप्तये ॥"
तत्रैव ।
"ब्रह्मबीजं मनोर्दत्त्वा चादन्ते परमेश्वरि ! ।
सप्तवारं जपेन्मन्त्रं सूतकद्वयमुक्तये ॥ * ॥
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः ।
शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥
लुप्तबीजाश्च ये मन्त्रा न दास्यन्ति फलं प्रिये ! ।
मन्त्रार्थचैतन्यसहिताः सर्वसिद्धिकराः स्मृताः ॥
चैतन्यरहिता मन्त्राः प्रोक्ता वर्णास्तु केवलम् ।
फलं नैव प्रयच्छन्ति लक्षकोटिजपैरपि ॥
मन्त्रोच्चारे कृते यादृक् स्वरूपं प्रथमं भवेत् ।
प्राते सहस्रे लक्षे वा कोटिजापे न तत्फलम् ॥
हृदये ग्रन्थिभेदश्च सर्वावयवबर्द्धनम् ।
आनन्दाश्रुणि पुलको देहावेशः कुलेश्वरि ! ॥
ग्रहदोषक्षयश्च सहसा जायते नात्र संशयः ।
सकृदुच्चरितेऽप्येवं मन्त्रे चैतन्यसंयुते ॥
दृश्यन्ते प्रत्यया यत्र पारम्पर्यं तदुच्यते ॥ * ॥
सामसाद्यं जपेन्मन्त्रं भूतलिप्या तु संपुटम् ।
क्रमोत्क्रमात् सहस्रञ्च तस्य सिद्धो भवेन्मनुः ॥"
तत्र भूतलिपिः ।
"पञ्च ह्रस्वाः सन्धिवर्णा यंभारायिजलन्धराः ।
अन्त्यमाद्यं द्वितीयञ्च चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥
पञ्चवर्गोत्तराणि स्युर्वान्तश्चैतैर्युभिः सह ।
एषा भूतलिपिः प्रोक्ता द्विचत्वारिंशदक्षरैः ॥
मन्त्रस्तु ।
अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ ह य र व ल ङ
क ख घ ग ञ च छ झ ज ण ट ठ ढ ड न त
थ ध द म प फ भ ब ष स ः ।
अतः परं मन्त्रमुद्धार्य पुनः क्रमेणोल्लेख्यम् ॥*॥
गौतमीये ।
"एवं जपं पुरा कृत्वा तेजोरूपं समर्पयेत् ।
देवस्य दक्षिणे हस्ते कृष्णपुष्पाक्षतैर्वारिभिः ॥
सफलं तद्विधायैवं प्राणायामं समाचरेत् ।
जपस्यादौ जपान्ते च चिन्तयं चिन्तयं चरेत् ॥"*॥
मूर्तिविधये देया वामहस्ते । तथा च ।
"एवं जपं पुरा कृत्वा गत्वाच्युतकृशोदकैः ।
जपं समर्पयेद्देया वामहस्ते विचक्षणः ॥ * ॥
जपान्ते प्रत्यहं मन्त्री होमयेत्तद्दशांशतः ।
तर्पणस्याभिषेकस्य तत्तद्दशांशतो मुने ! ॥
प्रत्यहं भोजयेद्विप्रान् न्यूनाधिकप्रयान्तये ।
अथवा सर्वपूर्त्तौ च होमादिकमथाचरेत् ॥
सम्यगर्थां प्रतिज्ञायां तर्पणादिकमाचरेत् ॥"
मुण्डमालायाम् ।
"यस्य यावान् जपः प्रोक्तस्तद्दशांशमनुक्रमात् ।
तत्तद्दशेन जपस्यान्ते होमं कुर्यादिने दिने ॥"
जपसङ्ख्यायां विशेषमाह मुण्डमालायाम् ।

नाचरेद्दैस्तपर्वैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसङ्ख्यां तु कारयेत् ॥
लाजाकुशोदमिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् ।
विलोड्य गुटिकां कृत्वा जपसङ्ख्यां तु कारयेत् ॥"
पुरश्चरणचन्द्रिकायाञ्च ।
"ततो जपदशांशेन होमं कुर्यादिने दिने ।
अथवा लक्षसङ्ख्यायां पूर्णायां होममाचरेत् ॥"
तथा । होमाद्यशक्तौ च सनत्कुमारीये ।
"यदृयदङ्गं भवेद्धीनं ततसङ्ख्यादिगुणो जपः ।
होमाभावे जपः कार्य्यो होमसङ्ख्याचतुर्गुणः ॥
विप्राणां क्षत्रियाणाञ्च रससङ्ख्यागुणः स्मृतः ।
वैश्यानां वसुसङ्ख्याकमेषां स्त्रीणामयं विधिः ॥
यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिश्चरेत् ।
अनाश्रितस्य शूद्रस्य दिक्सङ्ख्याकः समीरितः ।
शूद्रस्य विप्रभृत्यस्य तत्पत्न्याः सङ्ख्यो जपः ॥"
अत्राप्यशक्तश्चेत् योगिनीहृदये ।
"होमकर्म्मण्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो जपः ।
इतरेषान्तु वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः ॥"
त्रिगुणादिः होमसूत्राद्त्रिगुणजपः क्षत्रियेण कार्य्यः । वैश्येन चतुर्गुणः । शूद्रेण पञ्चगुणः ।
तदुक्तं कुलार्णवे ।
"यदृयदङ्गं विहीनं स्यात् ततसङ्ख्यादिगुणो जपः ।
कुर्व्वीत चिन्तयन्पद्म यथासङ्ख्यं द्विजादयः ॥"
एतेन स्त्रीशूद्राणां होमाधिकारः । तथा च ।
"वणिजामर्द्धगुणाङ्कोक्तं चास्त्रं भवति शूद्राणाम् ।"
इति नागभट्टनिबन्धे ॥
शूद्राणां त्र्यम्बकमिति कुलदीपकरणे सारदायाम् ॥
स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्र ।
"लाजेक्षुमधुरोपेतैर्होमः कन्यां प्रयच्छति ।
अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम् ॥"
अतः स्त्रीणां होमाधिकारः । तच्च ब्राह्मणद्वारा । तथा च तत्रैव ।
"ओङ्कारोच्चारणाद्धोमात् शालग्रामशिलार्च्चनात् ।
ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्रस्त्र्याश्चालतां व्रजेत् ॥"
इति मात्रानिषेधात् ।
तथा स्त्रीणामपि सर्व्ववैदिककर्म्मसु शूद्रतुल्यत्वप्रतिपादनात् ।
स्त्रीशूद्रकरमंस्पर्शं वज्रपातसमो मम ॥
इति भगवद्वचनाच्च ॥ तथा च नारायणकल्पे ।
"अष्टाक्षरो महामन्त्रः सप्तार्णः शूद्रयोषितोः ।
प्रणवादिश्च यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते ॥"
इति सर्व्वत्र स्त्रीणां शूद्रवद्व्यवहारः ॥*॥
शूद्रस्यापि स्वकर्मैकहोमः । तथा च वाराहीतन्त्रे ।
"यदि कामी भवत्येव शूद्रोऽपि होमकर्म्मणि ।
वह्निजायां परित्यज्य हृदयाम्नेन होमयेत् ॥"
सर्व्वेषां वा द्विगुणो जपः । तथा च वाशिष्ठे ।
"यदृयदङ्गं विहीयेत तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
कर्त्तव्यश्चाङ्गसिद्ध्यर्थं तदशक्तेन भक्तितः ॥
न चेदङ्गं विहीयेत तद्विशिष्टमवाप्नुयात् ।

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ॥
यच्च भुङ्क्ते द्विजस्तस्मात्तच्च भुङ्क्ते हरिः स्वयम् ॥"
तथा अगस्त्यसंहितायाम् ।
"यदि होमेऽप्यशक्तः स्यात् पूजायां तर्पणेऽपि वा ।
तावत्सङ्ख्याजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च ॥
भवेदङ्गक्षयेनैव पुरश्चरणमार्य्य वै ॥"*॥
वीरतन्त्रे ।
"नियमः पुरुषे ज्ञेयो न योषित्सु कथञ्चन ।
न न्यासो योषितामत्र न ध्यानं न च पूजनम् ॥
केवलं जपमात्रेण मन्त्राः सिद्ध्यन्ति योषिताम् ॥"
ततश्च ।
"गुरवे दक्षिणां दद्यात् भोजनाच्छादनादिभिः ।
गुरुसन्तोषमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम् ॥"*॥
तथा च योगिनीहृदये ।
"गुरोरभावे पुत्राय तत्पत्न्यै वा निवेदयेत् ।
तयोरभावे देवेशि ! ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
सम्भक्ष्यसिद्धिकमन्त्रस्य पञ्चाङ्गोपासनेन च ।
सर्व्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति ह्यनया प्रासादात् कुलेश्वरि ! ॥
गुरुमूलमिदं सर्व्वमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः ।
एकग्रामे स्थितो नित्यं गत्वा वन्देत वै गुरुम् ॥
गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मादादौ तमर्च्चयेत् ।
तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्यात् साधकसत्तमः ॥
सुभाषिणीं कुमारीञ्च भक्षणैरपि भूषयेत् ।
मिष्टान्नं बहुशः कार्य्यं भुञ्जीत बन्धुभिः सह ॥
एवं सिद्धमनुर्म्मन्त्री साधयेत् सकलेप्सितान् ॥"*॥

अथ ग्रहणपुरश्चरणम् ।

तत्रैव ।
"अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।
ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्व्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ॥
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
स्पर्शादिमुक्तिपर्य्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥"* ॥
यदि नक्रादिदूषिता नदी भवति तदा यत् कर्त्तव्यं तदाह रुद्रयामले ।
"अपि शुद्धोदके स्नात्वा शुचौ देशे समाहितः ।
ग्रासादिमुक्तिपर्य्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥
इति ज्ञात्वा न सन्देहो जपस्य फलभाग्भवेत् ॥"
नद्यभावे ।
"यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ।
ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥"* ॥
उपवासासमर्थे तु तत्रैव ।
अथवान्यप्रकारेण पौरश्चरणिको विधिः ।
चन्द्रसूर्य्योपरागे च स्नात्वा प्रयतमानसः ॥
स्पर्शनादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
जपाद्दशांशतो होमं तथा होमात्तु तर्पणम् ।
एवं ज्ञात्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥"*॥
गोपालमन्त्रतर्पणे तु होमसमसङ्ख्यात्वं यथा,—
"इह गोपालमन्त्रस्य तर्पणं होमसङ्ख्यया ।
वर्णानामिह सर्व्वेषामित्यागमविदो विदुः ॥
दृष्ट्वा स्नात्वा सुसङ्कल्प्य विमोक्षान्तं जपेच्चरेत् ।
तावदृश्यादिकं कुर्य्यादृग्रहणान्ते शुचिः पुमान् ॥
एवं जपान्मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न संशयः ॥" * ॥

ग्रहणे जपस्य आवश्यकत्वम् ।
"आह्वादेरनुरोधेन यदि जप्यं त्यजेन्नरः ।
स भवेद्देवतादोही पितॄन् सप्त नयत्यधः ॥"
इति सनत्कुमारीयवचनात् ॥
वस्तुतस्तु आरब्धपुरश्चरणविषयमिदम् ।
तथाहि ।
"आरब्धे पुरश्चरणे यदि च ग्रहणं भवेत्
तदा आह्वादनुरोधेन जपं न त्यजेत् । एवं
रात्रावपि पुरश्चरणविधौ बोद्धव्यम् ।" इति
मन्त्रमहार्णवे ॥ * ॥ योगिनीहृदये ।
"कल्पोक्तविधिना मन्त्री कुर्याच्छोमादिकर्मतः ।
अथवा तद्दशांशेन होमादींश्च समाचरेत् ॥"
तथा ।
"अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकञ्चरेत् ।
तर्पणं महतीं पूजां कुर्यादब्राह्मणभोजनम् ॥ ।
ततो मन्त्रस्य सिद्ध्यर्थं गुरुं सम्पूज्य तोषयेत् ।
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यात् देवता च प्रसीदति ॥"
अत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव ।
"सर्वथा भोजयेद्विप्रान् कृतसाङ्गत्वसिद्धये ।
विप्राराधनमाचेष्ट यज्ञं साङ्गं भवेद्ध्रुवम् ॥"
क्रियासारे ।
"दीक्षाहीनान् पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे ।
स याति परमेशानि ! नरकानेकविंशतिम् ॥
एवं यः कुरुते देवि ! पुरश्चरणकं प्रिये ! ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीसायुज्यमाप्नुयात् ॥"
यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरम् । तथा च ।
"जपहोमौ तर्पणञ्चाभिषेको विप्रभोजनम् ।
पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमुच्यते ॥"
तथापि ग्रहणादौ पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्रपरम् ।
"सूर्य्योदयं समारभ्य यावत् सूर्य्योदयान्तरम् ॥"
इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र होमादेरभावात् ।
तर्हि कथं ग्रहणपुरश्चरणे होमादि इति चेन्न
वचनादेव । न च पुरश्चरणस्य पञ्चाङ्गत्वात्
सर्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । ग्रहणे पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादिनियमात् नान्यत्र होमादिः । ग्रहणपुरश्चरणे
होमादिविधानन्तु प्रकृतसौभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरणतुल्यसाधनाय । अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्गस्वरूपपुरश्चरणे कृते मुख्यप्रयोगेऽप्यधिकार इति
प्रकटीकृतम् । तदकरणे पुनः केवलजपमात्रपुरश्चरणे कृते नाधिकार इति सर्वसम्मतमिति ।
पुरश्चरणकालस्तु वाराहीये ।
"चन्द्रसाराशुकूले च शुक्ले पक्षे शुभेऽहनि ।
आरभेत पुरश्चर्य्यां हरौ सूर्ये न चाचरेत् ॥"
प्रतिप्रसवः । रुद्रयामले ।
"कार्त्तिकाश्विनवैशाखमाघेष्वथ मार्गशीर्षके ।
फाल्गुने श्रावणे दीक्षा पुरश्चर्य्या प्रशस्यते ॥"
यस्यास्ति ग्रहणोदये च दीक्षापुरश्चरणयोर्निषेधमाह तत्रान्तरे ।
"यस्यास्ति ग्रहणदिने नैव कुर्याद्दीक्षां जपं प्रिये ! ।
कृते नाशो भवेदाशु आयुःश्रीसुतसम्पदाम् ॥"

अथ पुरश्चरणप्रयोगः ।
तत्र तावत् भूमेः परिग्रहं कृत्वा पुरश्चरणप्राक्कृत्यदिवसे क्षौरादिकं विधाय वैदिकायाश्चतुर्दिक्षु क्रोशं क्रोशद्वयं वा क्षेत्रं चतुरस्रम्
आहारादिविहारार्थं परिकल्प्य तत्र कूर्मचक्रानुरूपं मण्डलं विधाय एकभक्तं कुर्यात् ।
तत्र परदिने स्नानादिकं विधाय शुद्धः सन्
वैदिकायाश्चतुर्दिक्षु अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षानामन्यतमस्य वितस्तिमात्रान् दश कीलकान्, ॐ
नमः सुदर्शनाय अस्त्राय फड्डितिमन्त्रेणाष्टोत्तरशतेनाभिमन्त्रितान् वैदिकाया दशदिक्षु,
ॐ ये चात्र विघ्नकर्त्तारो भुवि दिव्यन्तरीक्षगाः ।
विघ्नभूताश्च ये चान्ये मम मन्त्रस्य सिद्धिषु ॥
मयैतत् कीलितं क्षेत्रं परित्यज्य विदूरतः ।
अपसर्पन्तु ते सर्वे निर्विघ्नं सिद्धिरस्तु मे ॥
इत्यनेन निखन्य तेषु ॐ नमः सुदर्शनाय
अस्त्राय फड्डितिमन्त्रेणास्त्रं संपूज्य पूर्वादिक्रमेण इन्द्रादिलोकपालान् पूजयेत् । तद्यथा ।
ॐ भूर्भुवःस्वरिन्द्रलोकपाल इहागच्छ इत्यावाह्य पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य पूजयेत् । तथा च
सुदर्शनमालायाम् ।
"पुण्यक्षेत्रादिकं गत्वा कुर्याद्भूमेः परिग्रहम् ।
तथा त्वमुकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ।
मयेयं गृह्यते भूमिर्मन्त्रोऽयं सिध्यतामिति ॥"
तथा ।
"ग्रामे क्रोशमितं स्थानं नद्यादौ स्वेच्छया मतम् ।
नगरादावपि क्रोशं क्रोशयुग्ममथापि वा ॥
क्षेत्रं वा यावदिष्टन्तु विहारार्थं प्रकल्पयेत् ।
आहारादिविहारार्थं तावतीं भूमिमाक्रमेत् ॥
क्षौरिश्चोद्धृतान् कीलान् अस्त्रमन्त्राभिमन्त्रितान् ।
निखनेद्दशदिग्भागे तत्रस्थश्च प्रपूजयेत् ॥
लोकपालान् पुनस्तेषु गन्धाद्यैः पूजयेत् सुधीः ।
ततो मध्यस्थाने क्षेत्रपालं वास्तोष्पतिञ्च संपूज्य
सर्वविघ्नविनाशार्थं गणपतिं पूजयेत् । ॐ
अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा मत्कर्त्तृकामुकमन्त्रपुरश्चरणकर्म्मणि सर्वविघ्नविनाशार्थं गणेशपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
वैदिकामध्ये पञ्चोपचारैर्गणेशं पूजयेत् । तदुक्तम् ।
"क्षेत्रपालादिकं तत्र पूजयेत् विधिवत्ततः ।
क्षेत्रेशं वास्तुनामानं विघ्नराजं समर्चयेत् ॥
दिक्पालेभ्यो बलिं दद्यात् ततः क्षेत्रं समाविशेत् ॥"
ततो माषभक्तादिना पूजितदेवताभ्यो बलिं
दद्यात् । ततः ।
"ॐ ये रौद्रा रौद्रकर्म्माणो रौद्रस्थाननिवासिनः ।
मातरोऽण्डग्रहाश्च गणाधिपतयश्च ये ॥
विघ्नभूताश्च ये चान्ये दिग्विदिक्षु समाश्रिताः ।
सर्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम् ॥"
इत्यनेन दशदिक्षु भूतेभ्यो बलिं दद्यात् । ततो
गायत्रीं जपेत् । तथा च ।

"प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्याः सहस्रं प्रयतो
जपेत् ।
ज्ञाताज्ञातस्य पापस्य क्षयार्थं प्रथमं ततः ॥"
इति विद्याधराचार्यः ॥ * ॥
यत्तु प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्या अयुतं प्रयतो
जपेत् इति । तत् पुनरत्यन्तपापशङ्कया । ॐ
अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा
ज्ञाताज्ञातपापक्षयकामोऽष्टोत्तरसहस्रगायत्री-
जपमयुतगायत्रीजपं वा अहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य जपेत् । तत उपवासं हविष्यं वा
कुर्यात् ॥ * ॥
तत्परदिने उषसि स्नानादिकं कृत्वा स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । यथा विष्णुः
ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा
अमुकदेवतायाः अमुकमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकतापीडादुरितक्षयपूर्व्वकतन्मन्त्रसिद्धिकामोऽद्यारभ्य
यावता कालेन सेत्स्यति तावत्काले[illegible]मुकदेवतायाः अमुकमन्त्रस्य इयत्संख्यजपतदशांशहोमतदशांशतर्पण-तदशांशाभिषेक-तदशांशब्राह्मणभोजनरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य भूतशुद्धिप्राणायामादिकं कृत्वा स्वस्वमुद्रां बद्ध्वा स्वस्वपूजापद्धत्युक्तक्रमेण देवतां संपूज्य
दीपे प्रज्वलिते देवतां हृदये प्रातःकालं समारभ्य मध्यंदिनं यावत् जपं कुर्यात् । ततस्तदशांशहोम-तदशांश तर्पण-तदशांशाभिषेक-तदशांशब्राह्मणभोजनकुर्यात् । तथा च । सनत्कुमारतन्त्रे ।
"प्रणव तन्मदन्तेति मासपल्लवितोऽपि वा ।
अमुकामुकगोत्रोऽहं मूलमुच्चार्य्य तत्परम् ॥
सिद्धिकामोऽस्य मन्त्रस्य इयत्सङ्ख्यं जपन्नतः ।
दशांशं हवनं होमाद्दशांशं तर्पणं ततः ॥
दशांशं मार्ज्जनं तस्माद्दशांशं विप्रभोजनम् ।
पुरश्चरणमेवं हि करिष्ये प्रागुदङ्मुखः ॥"
तथा ।
"दीपस्थे ज्वलितस्याथ जपकर्म्म प्रशस्यते ।
तद्दीपस्थानमाश्रित्य वातातपसहां कुटिम् ॥
निर्म्माय विधिवत् कुर्याज्जपं तत्र शुभे दिने ॥"
ततो होमस्तत्तर्पणम् ॥ * ॥
तन्त्रान्तरे ।
"तर्पणन्तु ततः कुर्याच्चीथादैरिन्द्रमिश्रितैः ।
अग्नेर्दक्षे समाधाय पात्रादौरुदकात्मकैः ॥
सम्पूज्य विधिवद्भक्त्या परिवारसमन्वितम् ।
एकैकमञ्जलिं तोयं परिवारान् तर्पयेत् ॥
ततो होमदशांशेन तर्पयेत् परदेवतम् ।
संपूर्णायास्तु सङ्ख्यायाः पुनरेकैकमञ्जलिम् ।
अङ्गादिपरिवारेभ्यो दत्त्वा देवं विसर्जयेत् ॥" * ॥
तर्पणवाक्यन्तु मूलमुच्चार्य्य श्रीअमुकं तर्पयामि
नमः । इति विष्णुविषयम् । तथा च गौतमीये ।
"आदौ मन्त्रं समुच्चार्य्य श्रीपूर्व्वं क्षणमित्यपि ।
तर्पयामि परेशोक्त्वा नमोऽन्तं तर्पयेन्नरः ॥"
अन्यत्र मूलमुच्चार्य्य अमुकदेवतां तर्पयामीति ।

तथा च ।
"तर्पयामि पदश्चोक्ता मन्त्रान्ते स्वेषु नामसु ।
द्वितीयान्तेषु चैतेषु तर्पणस्य मनुर्मतः ॥"
प्रतिविधये पुनर्मूलमुच्चार्य्य अमुकीं तर्पयामि स्वाहा। होमतर्पणयोः स्वाहेति तत्तत्तन्त्रवचनात् । गौतमीये ।
"मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य्य तर्पयामि ततः परम् ।
कुर्य्यादेव वरारोहे ! स्वाहान्तं तर्पणे मतम् ॥"
इत्यादि ॥ विष्णुस्वरतन्त्रे ।
"विद्यां पूर्व्वं समुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
तर्पयामीति सम्प्रोक्ता स्वाहान्तस्तर्पणो मतः ॥"
अभिषेकवाक्यन्तु। नमोऽन्तं मूलमुच्चार्य्य अमुकदेवतामहमभिषिञ्चामि इति कलसमुद्रया स्वमूर्द्धं अभिषिञ्चेत् । तथा च । गौतमीये ।
"नमोऽन्तं मूलमुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु ॥
अभिषिञ्चेत् स्वमूर्द्धानं तोयैः कुम्भाख्यमुद्रया ॥"
प्रतिविधये नीलतन्त्रे ।
"मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य्य सिञ्चामीति नमः पदम् ॥"
इति। ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूजां कुर्य्यात् ॥ * ॥ ततो दक्षिणा । अद्येत्यादि कृते-तदमुकमन्त्रपुरश्चरणकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनं वह्निदैवतं अमुकगोत्राय गुरवे तुभ्यमहं सम्प्रददे। ततोऽच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात् ॥

अथ ग्रहणपुरश्चरणसङ्कल्पः ।

तद्यथा, —
ओम् अद्येत्यादि राहुग्रस्ते निशाकरे दिवाकरे वा अमुकगोत्रःश्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुकदेवतायाः अमुकमन्त्रसिद्धिकामो यामाद्विसुत्तिपर्य्यन्तं अमुकदेवतायाः अमुकमन्त्रजपरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपेत् । ततस्तद्दिने तत्परदिने वा स्नानादिकं विधाय ॐ अद्येत्यादि अमुकदेवतायाः अमुकमन्त्रस्य ग्रहणकालीन-इयत्सङ्ख्याजपतद्दशांशहोमतद्दशांशतर्पण-तद्दशांशाभिषेक-तद्दशांशब्राह्मण-भोजनकर्म्माङ्गत्वं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य होमादिकं कुर्य्यात् । दक्षिणादिकन्तु पूर्ब्ववत् ।"
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ॥ * ॥

(अथ रहस्य पुरश्चरणम् ।

श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"कथयस्व महादेव ! सिद्धिकारणमुत्तमम् ।
येन सिद्धिं समायान्ति सर्व्वतन्त्राश्च सिद्धिदाः ॥
येषु येषु च कालेषु पुरश्चर्य्या भवेद्ध्रुवम् ॥

श्रीशिव उवाच ।
कथयामि समासेन शृणुष्व पर्व्वतात्मजे ! ।
मेषराशौ रवेर्गच्छेत् प्रजपेन्मन्त्रमुत्तमम् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि शृणुष्व सुरवन्दिते ! ॥
वृषराशौ यदा मन्त्री ह्ययुतं प्रजपेत् सुधीः ।
तेन तत्र सुसिद्धिः स्यान् नात्र कार्य्या विचारणा ॥
मिथुने च यदा मन्त्री ह्ययुतं मन्त्रमुत्तमम् ।
प्रजपेत् प्रयतो नित्यं पुरश्चरणमुच्यते ॥
कर्कटे च यदा मन्त्री सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ।
तेन सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
सिंहे च सर्व्वमन्त्राणामयुतानां द्वयं जपेत् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां फलभागभवति ध्रुवम् ॥
कन्यायाञ्च यदा मन्त्री मन्त्रं मन्त्रपरायणः ।
सहस्रं द्वादशञ्चैव जपेन्नियतमानसः ॥
पुरश्चरणमेतद्धि सर्व्वकामार्थसाधनम् ।
इह लोके सुखं भुक्त्वा चान्ते देवीपदं व्रजेत् ॥
तुलायां प्रत्यहं मन्त्री सहस्रं साधको जपेत् ।
अनेन विधिना देवि ! पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
वृश्चिके चायुतं मन्त्रं शय्यायां प्रजपेत् सुधीः ।
तेन सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्य्याफलं भवेत् ॥
धनुषि च यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।
इहैव कन्दर्पसमो धनवान् बलवान् सुखी ॥
मकरे च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
चतुर्णामयुतं देवि ! प्रत्यहं यतमानसः ॥
धर्म्मार्थं भावयेन्नित्यं पुरश्चरणमुच्यते ॥
कुम्भे चैव यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।
तेन सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद् भवेत् ॥
मीने चैव यदा देवि ! प्रजपेदयुतं द्वयम् ।
तेन पुरश्चरणमित्याहुः सर्व्वागमविशारदाः ॥
सर्व्वत्र जपनं ज्ञेयं रात्रौ वा मैथुनेऽपि वा ।
शय्यायान्तु विशेषेण परयोषित्समागमे ॥
हविष्याशी तदा देवि ! जपेन्नियतमानसः ।
एवंविधं जपं कृत्वा दशांशञ्च तदाचरेत् ॥
दक्षिणां गुरवे दत्त्वा सिद्धिभाग् भवति ध्रुवम् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥
रविवारादिसर्व्वेषु वारसंख्यासहस्रकम् ।
जप्त्वा मन्त्रं सदा देवि ! साधकः सिद्धिभाग् भवेत् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि नात्र कार्य्या विचारणा ॥
एवंविधं समाचर्य्य दशांशञ्च तदाचरेत् ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सर्व्वकाममवाप्नुयात् ॥
केवलं जपमात्रेण पुरश्चरणमुच्यते ।
येषु येषु च मन्त्रेषु जायते सिद्धिरुत्तमा ॥
कथयामि समासेन शृणुतां पर्व्वतात्मजे ! ।
अश्विन्यां जप्यते मन्त्रं साधकैश्च सहस्रकम् ॥
तेन सिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ।
द्विसहस्रं जपेन्मन्त्रं भरण्याञ्च यदा सुधीः ॥
यमलोकं परित्यज्य धनेन च धनाधिपः ।
कृत्तिकायां जपेन्मन्त्रं त्रिसहस्रञ्च साधकः ॥
रोहिण्याञ्च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
सहस्रं वा शतं वापि सर्व्वकामार्थमाप्नुयात् ॥
मृगशीर्षे यदा मन्त्रं नियतं प्रजपेत् सुधीः ।
सहस्रपञ्चकस्यैव बृहस्पतिसमो भवेत् ॥
आर्द्रायां जप्यते मन्त्रं साधकैः सुसमाहितैः ।
षट्सहस्रं यदा देवि ! सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
पुनर्व्वसुसमायोगे यदा सहस्रमुत्तमम् ।
जप्यते साधको नित्यं लभते च सुरोत्तमम् ॥
पुष्यायाञ्च जपेन्मन्त्रं सप्तम्यान्तु सहस्रकम् ।
तेन सर्व्वसुसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्य्याधिको विधिः ॥
अश्लेषायाञ्च यदा देवि ! मन्त्री मन्त्रं समाहितः ।
सहस्रषट्कमेवैव जपेत् सर्व्वार्थसिद्धये ॥
दशसहस्रं मघायाञ्च जप्त्वा मन्त्रं समाहितः ।
पुरन्दरसमो भूत्वा साधको विचरेत् भुवि ॥
एकादशसहस्रन्तु पूर्व्वफल्गुन्यां जपेत् सुधीः ।
कुबेर इव वित्ताढ्यो जायते नात्र संशयः ॥
उत्तरफल्गुनीये देवि ! सहस्रं द्वादशं तथा ।
जप्यते साधकैर्नित्यं सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥
हस्तायाञ्च जपेद्देवि ! सहस्रञ्च त्रयोदश ।
सूर्य्यस्यैव समो भूत्वा विचरेत् भुवि साधकः ॥
चित्रायाञ्च जपेन्मन्त्रं द्विसहस्रञ्च साधकैः ।
नानाभोगसमायुक्तो भवेद् भुवि पुरन्दरः ॥
स्मृत्वा सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् द्विसहस्रस्य जापनात् ।
साधकोऽव्याहतगतिर्जायते नात्र संशयः ॥
विशाखायां यदा मन्त्रं चतुःसहस्रकं प्रिये ! ।
जपेच्च साधको नित्यं सोमवत् प्रियदर्शनः ॥
अनुराधायां यदा देवि ! मन्त्री मन्त्रं सदा जपेत् ।
पुत्रपौत्रसमायुक्तः खेचरो जायते ध्रुवम् ॥
ज्येष्ठायाञ्च यदा मन्त्रं द्विसहस्रं विचक्षणः ।
प्रजपन् लभते सिद्धिं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
मूलायाञ्च जपेन्मन्त्रं सहस्रं पञ्चकं प्रिये ! ।
नानासिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ॥
वरुणेन समो भूत्वा जायते साधको भुवि ।
पूर्व्वाभिषायां यदा मन्त्रं द्विःसहस्रं जपेत् सुधीः ॥
महापातकान्मुच्येत फलभागभवति ध्रुवम् ।
रेवत्याञ्च यदा मन्त्रं चत्वारि सहस्रकं तथा ॥
जप्त्वा स्तुत्वा सदा देवि ! सोमलोकमवाप्नुयात् ।
रात्रौ वा मैथुने वापि शय्यायाञ्च व्यवस्थितः ॥
प्रजपेत् साधको नित्यं साधयेदात्मनो हितम् ।
सर्व्वदा प्रजपेन्मन्त्रं हविष्याशी दिवा शुचिः ॥
दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा विभवविस्तरम् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥
आदित्यादिवारयोगे नन्दादितिथियोगतः ।
मन्त्रञ्च जपेन्मन्त्रं सहस्रपञ्चकं प्रिये ! ॥
तेन सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद् भवेत् ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य कुहूर्य्यावत् भवेत् प्रिये ! ॥
तिथिसंख्यां समासाद्य वर्द्धयेच्च सहस्रकम् ।
जप्त्वा मन्त्रं सदा मन्त्री सर्व्वकाममवाप्नुयात् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि कथितं ते वरानने ! ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य राका यावद् भवेत् प्रिये ! ॥
तावन्मन्त्रं प्रजपेत तिथिसंख्याक्रमेण तु ।
सर्व्वभावसमायुक्तो जायते भावसाधकः ॥
एतेनैव सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्य्या विचारणा ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥
ववादिकरणे देवि ! जप्त्वा विद्यामनन्यधीः ।
करणानुसारेणैव वर्द्धयेच्च सहस्रकम् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि सर्व्वतन्त्रे च गोप्रितम् ।
साधकस्य हितार्थाय कथितं तदरानने ! ॥
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।
विष्कुम्भादिषु योगेषु यो जपेत् योगसंख्यया ॥

सहस्रं साधको नित्यं सर्व्वमिद्धिपरायणः।
पुरश्चरणमेतद्धि तन्त्रे तन्त्रे निरूपितम्॥
संक्रान्त्यादिषु सर्व्वासु विषुवादिषु पार्व्वति!।
संक्रान्त्यनुसारेणैव वर्द्धयेच्च सहस्रकम्॥
पूर्व्वमुखो जपेन्नित्यं धनार्थी सर्व्वदा प्रिये!।
शत्रुनाशाय सततं दक्षिणाभिमुखो जपेत्॥"
इति स्वतन्त्रे तन्त्रे हरगौरीसंवादे रहस्यपुरश्चरणविधिः॥ * ॥) अत्र आगमकल्पद्रुमोक्तकूर्म्मचक्रं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। हरिभक्तिविलासीयपुरश्चरणन्तु तद्ग्रन्थे सप्तदशविलासे दर्शनीयम्॥

पुरश्छदः, पुं, (पुरश्छदति छादयतीति। छद्+अच्। यद्वा, पुरोऽग्रतश्छदाः पत्राण्यस्य।) लगविशेषः। उलु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। दर्भः २ अग्रः ३ सोमपत्रः ४ परान्नप्रियः ५। इति शब्दचन्द्रिका॥

पुरस्कारः, पुं, (पुरस्करणमिति+पुरस्+क+भावे घञ्।) पुरस्क्रिया। अभिशापः। परिग्रहणम्। अग्रकरणम्। (पुरः क्रियतेऽनेनेति।) पूजनम्। ("तस्य बहुमानपुरस्कारं कृत्वा।" इति हितोपदेशः॥) स्वीकारः। सेकः। इति पुरस्कृतशब्दार्थदर्शनात्॥

पुरस्कृतः, त्रि, (पुरः क्रियते स्मेति। पुरस्+कृ+क्तः।) अभिगृहीतः। अरिगस्तः। अग्रगतः। पूजितः। इति मेदिनी। ते, २१३॥ स्वीकृतः। सिक्तः। इति हेमचन्द्रः॥

पुरस्तात्, अ, (पूर्व्वस्मिन् पूर्व्वस्यां पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्याः वा पूर्व्वः पूर्व्वा वेति। पूर्व्व+"दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः।" ५। ३। २७। इति अस्तातिः। "अस्ताति च।" ५। ३। ४०। इति पूर्व्वस्य पुरादेशः।) प्राच्यां दिशि। यथा, पुरस्तात् सूर्य्य उदेति। प्रथमे काले। यथा, पुरस्ताद्भद्रके। पुरार्थे। अतीते। यथा, पुरस्तादासीत्। अग्रतः अग्रे देशे। यथा, पुरस्तादायाति। इत्यमरभरतौ॥ (यथा च रघौ। २। ४४।

"मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः।
गुरोरपीदं धनमाहितग्नेः
नैष्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम्॥")

पुरा, अ, (पुरति अग्रे गच्छतीति। पुर+बाहुलकात् का।) प्रवन्धः। वाक्यरचना पुराणादिः। यथा, पुराविदः। चिरम्। चिरन्तनम्। पुराणमित्यर्थात्तिरम्। अतीतम्। भूतम्। चिरातीतमित्येकम्। यथा इतिहासः पुरावृत्तमिति कैश्चित्॥ निकटः। सन्निहितः। आगामिकम्। अनागतम्। निकटागामिकः। भविष्यदासन्नः। इति कैश्चित्॥ इत्यमरभरतौ॥ भीरुः। इति शब्दरत्नावली॥ (प्राक्। इति हेमचन्द्रः। ६। १०१॥ यथा, पञ्चदश्याम्। २। १४।

"इदं सर्व्वं पुरा सृष्टेरेकमेवाद्वितीयकम्।
सदेवासीन्नामरूपे नास्तामित्यारुणेर्वचः॥")

पुरा, स्त्री, (पुरतीति। पुर+क+टाप्।) पूर्व्वदिक्। सुगन्धिद्रव्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। गन्धवती २ दिव्या ३ गन्धाढ्या ४ गन्धमादिनी ५ सुरभिः ६ भृङ्गिगन्धा ७ कुटी ८ गन्धकुटी ९। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। शीतलत्वम्। कषायत्वम्। कफपित्तश्वासास्रविषदाहार्त्तिभ्रममूर्च्छाहृल्लासनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

पुराकृतं, त्रि, (पुरा पूर्व्वं पूर्व्वस्मिन् काले वा कृतम्।) प्रारब्धकर्म्म। पूर्व्वकालकृतपुण्यादि। यथा,—

"अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥"
इति स्मृतिः॥

पुराणं, क्ली, (पुरा भवमिति। पुरा+"सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च।" ४। ३। २३। इति ट्युः।"पूर्व्वकालैकसर्व्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन।" २। १। ६९। इति निपातनात् तुडभावः। यद्वा, "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु।" ४। ३। १०५। इति निपातितः। यद्वा, पुरा नीयते इति। नी+ड। णत्वञ्च।) व्यासादिमुनिप्रणीतवेदार्थवर्णितपञ्चलक्षणान्वितशास्त्रम्। तत्पर्य्यायः। पञ्चलक्षणम् २। इत्यमरः। १। ६। ५॥ पञ्चलक्षणानि यथा, सर्गः १ प्रतिसर्गः २ वंशः ३ मन्वन्तरम् ४ वंशानुचरितम् ५॥ महापुराणस्य दश लक्षणानि। यथा, सर्गः १ विसर्गः २ वृत्तिः ३ रक्षा ४ अन्तरम् ५ वंशः ६ वंशानुचरितम् ७ संस्था ८ हेतुः ९ अपाश्रयः १०॥ अथाष्टादशमहापुराणानि तेषां श्लोकसंख्यानि च तथा। ब्राह्मं दशसहस्रम् १ पाद्मं पञ्चपञ्चाशत्सहस्रम् २ वैष्णवं त्रयोविंशतिसहस्रम् ३ शैवं चतुर्व्विंशतिसहस्रम् ४ भागवतम् अष्टादशसहस्रम् ५ नारदीयं पञ्चविंशतिसहस्रम् ६ मार्कण्डेयं नवसहस्रम् ७ आग्नेयं चतुःशताधिकपञ्चदशसहस्रम् ८ भविष्यं पञ्चशताधिकचतुर्दशसहस्रम् ९ ब्रह्मवैवर्त्तम् अष्टादशसहस्रम् १० लैङ्गं एकादशसहस्रम् ११ वाराहं चतुर्विंशतिसहस्रम् १२ स्कान्दं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् १३ वामनं दशसहस्रम् १४ कौर्म्मं सप्तदशसहस्रम् १५ मात्स्यं चतुर्दशसहस्रम् १६ गारुडं ऊनविंशतिसहस्रम् १७ ब्रह्माण्डं द्वादशसहस्रम् १८। समुदायेन चतुर्लक्षश्लोकाः। इति श्रीभागवतीयद्वादशस्कन्धः॥ (अपि च देवीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये तथा मत्स्यपुराणे ५३ अध्याये एतद्विवरणं द्रष्टव्यम्॥) अपि च।

सूत उवाच।

"विस्तरोऽस्ति पुराणानि नेतिहासस्य शौनक!।
संक्षिप्तं पञ्चरात्रोऽपि कथयामि यथागमम्॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं विप्र! पुराणं पञ्चलक्षणम्॥
एतदुपपुराणानां लक्षणञ्च विदुर्बुधाः।
महतान्तु पुराणानां लक्षणं कथयामि ते॥ *॥

सृष्टिश्चापि विसृष्टिश्च स्थितिरुत्पत्तिरेव च।
कर्म्मणां वासना वार्त्ता मन्वन्तरयुगानि च॥
वर्णनं प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम्।
उत्कीर्त्तनं हरेरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक्॥
दशाधिकं लक्षमेव महतां परिकीर्त्तितम्।
संस्थानञ्च पुराणानां निबोध कथयामि ते॥
परं ब्रह्मपुराणञ्च सहस्राणां दशैव च।
पञ्चोनषष्टिसाहस्रं पाद्ममेव प्रकीर्त्तितम्॥
त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवञ्च विदुर्बुधाः।
चतुर्विंशतिसाहस्रं शैवमेव निरूपितम्॥
अष्टौ चाष्टादशसाहस्रं श्रीमद्भागवतं विदुः।
पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदीयं प्रकीर्त्तितम्॥
मार्कण्डं नवसाहस्रं पुराणं पण्डिता विदुः।
चतुःशताधिकं पञ्चदशसाहस्रमेव च॥
परमग्निपुराणञ्च रुचिरं परिकीर्त्तितम्।
चतुर्दशसहस्राणि परं पञ्चशताधिकम्॥
पुराणप्रवरञ्चैव भविष्यं परिकीर्त्तितम्।
अष्टादशसहस्रञ्च ब्रह्मवैवर्त्तमीरितम्॥
सर्व्वेषाञ्च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः।
एकादशसहस्रञ्च परं लिङ्गपुराणकम्॥
चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परिकीर्त्तितम्।
एकाशीतिसहस्रञ्च परमेव शताधिकम्॥
वरं स्कन्दपुराणञ्च सद्भिरेवं निरूपितम्।
वामनं दशसाहस्रं कौर्म्मं सप्तदशैव तु॥
मात्स्यं चतुर्दशं प्रोक्तं पुराणं पण्डितैस्तथा।
ऊनविंशतिसाहस्रं गारुडं परिकीर्त्तितम्॥
परं द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं परिकीर्त्तितम्।
एवं पुराणसंस्थानं चतुर्लक्षमुदाहृतम्॥
अष्टादशपुराणानामेतदेव विदुर्बुधाः।
एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्त्तिताः॥ *॥
इतिहासो भारतञ्च वाल्मीकं काव्यमेव च।
पञ्चकं पञ्चरात्राणां लक्षणमाहात्म्यपूर्व्वकम्।
वाशिष्ठं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम्।
परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम्॥
पञ्चस्यः संहितानाञ्च लक्षणभक्तिसमन्विताः।
ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रह्लादस्य तथैव च॥
गौतमस्य कुमारस्य संहिताः परिकीर्त्तिताः।
इति ते कथितं सर्व्वं क्रमेण च पृथक् पृथक्॥
अस्त्येवं विपुलं ग्राह्यं ममापि च यथागमम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अः॥

पद्मपुराणमते तु।

"निस्तारायं तु लोकानां स्वयं नारायणः प्रभुः।
व्यासरूपेण जातवान् पुराणानि महीतले॥
पठनाच्छ्रवणादृषेषां नृणां पापक्षयो भवेत्।
धर्म्माधर्म्मपरिज्ञानं सदाचारप्रवर्त्तनम्॥
गतिश्च परमा तद्वद्भक्तिर्भगवति प्रभौ।
तानि ते कथयिष्यामि सप्रमाणानि भूतले॥" *॥

पुराणसंस्थान्तरमाह।

"पुराणानि चतुर्लक्षाण्येतानि धरणीतले।
तथा महाभारतञ्च लक्षसंख्यं प्रकीर्त्तितम्॥
पञ्चलक्षमिदं राजन्! कथितं ब्रह्म केवलम्।
वेदः पञ्चमनामेष लोकनिस्तारकः परः॥

तत्र पद्मपुराणञ्च प्रथमं स प्रणीतवान्।
सनोऽन्यानि पुराणानि कृत्वा षोड़श तु क्रमात् ॥
अष्टादशं भागवतं सारमाकृष्य सर्व्वतः।
कृतवान् भगवान् व्यासः शुकञ्चाध्यापयत् सुतम्॥"

इति पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥ * ॥

व्याख्यानादिभिः सह व्यासः पुराणं चक्रे।
यथा,—
"व्याख्याने चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥
प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै लोमहर्षणः।
पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः ॥"

अस्य टीका यथा,—
व्याख्यानादिभिः सह पुराणं चक्रे व्यास इत्यन्वयः। तत्र च।
स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः।
श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्षते ॥
गाथास्तु पितृपृथ्वीप्रभृतिगीतयः। कल्पशुद्धिः आनुकल्पादिनिर्णयः ॥ * ॥
"सुमतिरग्निवर्चोऽथमित्रायुः शांशपायनः।
अकृतव्रणोऽथ सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभवन् ॥"

टीका। सुमत्यादयस्तु रोमहर्षणस्य षट्शिष्यास्तत्कृताः षट् संहिता जगृहुः ॥ * ॥
"काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शांशपायनः।
लोमहर्षणिका चान्या तिस्रणां मूलसंहिता ॥"

टीका। अकृतव्रण एव काश्यपः काश्यपो ह्यकृतव्रण इतिवायुकेः। रोमहर्षणिका चान्या रोमहर्षणेन पुनः संक्षेपेण प्रोक्ता ॥ * ॥
"चतुष्टयेनाप्येतेन संहितानामिदं मुने!।"

टीका। एतासां काश्यपादिकृतानां संहितानामर्थचतुष्टयेनापि मूलभूतेन तत्सारोद्धारात्मकं इदं श्रीविष्णुपुराणं मुने! मैत्रेय! मया कृतमिति शेषः ॥ * ॥
"व्यासं सर्व्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते।
अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥*॥

तेषां नामोच्चारणादिमाहात्म्यं यथा,—
"अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत्।
त्रिसन्ध्यं जपते नित्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

सात्त्विकपुराणानि यथा,—
"मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च।
आग्नेयञ्च षड़ेतानि तामसानि निबोधत ॥"

राजसपुराणानि यथा,—
"ब्राह्मं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥"

सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः शुभाः।
तथैव तामसा देवि! निरयप्राप्तिहेतवः ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टादशोपपुराणानि यथा,—
"आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम्।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्।
दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं वामनञ्चैव तथैवोशनसेरितम्।
ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाख्यमेव च ॥
माहेश्वरं तथा प्राम्भं सौरं सर्व्वार्थसञ्चयम्।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाक्षयम् ॥"

इति गारुड़े २२७ अध्यायः ॥ * ॥

कौर्म्मोक्तान्येतानि उपपुराणशब्दे द्रष्टव्यानि ॥
पुराणपाठक्रमस्तु पारायणशब्दे पाठशब्दे च द्रष्टव्यः ॥ अथाष्टादशमहापुराणानामनुक्रमणिका अर्थात् तेषां श्लोकपरिमाणभागोपाख्यानश्रवणदानफलानि लिख्यन्ते।

सूत उवाच।
"श्रुत्वेदं नारदस्तु कुमारस्य वचो मुदा।
पुनरप्याह सुप्रीतो जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ॥

नारद उवाच।
साधु साधु महाभाग! सर्व्वलोकोपकारकम्।
महातन्त्रं त्वया प्रोक्तं सर्व्वतन्त्रोत्तमोत्तमम् ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि पुराणाख्यानमुत्तमम्।
यस्मिन् यस्मिन् पुराणे तु यद्यदाख्यानकं मुने!।
तत्तत् सर्व्वं समाचक्ष्व सर्व्वज्ञस्त्वं यतो मतः ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रा नारदस्य शुभावहम्।
पुराणाख्यानसंप्रश्नं कुमारः प्रत्युवाच ह ॥

सनत्कुमार उवाच।
पुराणाख्यानकं विप्र! नानाकल्पसमुद्भवम्।
नानाकथासमायुक्तमद्भुतं बहुविस्तरम् ॥
ऋषिः सनातनश्चायं यथा वेद तथापरः।
न वेद तस्मात् पृच्छ त्वं बहुकल्पविदांवरम् ॥
श्रुत्वेत्थं नारदो वाक्यं कुमारस्य महात्मनः।
प्रणम्य विनयोपेतः सनातनमथाब्रवीत् ॥

ब्रह्मन्! पुराणविच्छ्रेष्ठ! ज्ञानविज्ञाननत्पर!।
पुराणानां विभागं मे साकल्येनानुकीर्त्तय ॥
यस्मिन् श्रुते श्रुतं सर्व्वं ज्ञाते ज्ञातं कृते कृतम्।
वर्णाश्रमाचारधर्म्मं ज्ञानात्कारत्वमेष्यति ॥
कियन्ति च पुराणानि कियत सङ्ख्यानि मानतः।
किं किमाख्यानयुक्तानि तदहस्व मम प्रभो!॥
चातुर्वर्ण्याश्रया नाना व्रतादीनां कथास्तथा।
सृष्टिक्रमेण वंशानां कथाः सम्यक् प्रकाशय ॥
त्वत्तोऽधिको न चान्योऽस्ति पुराणाख्यानवित् प्रभो!।
तस्मादाख्याहि मह्यं त्वं सर्व्वसन्देहभञ्जनम् ॥

ततः सनातनो विप्राः श्रुत्वा नारदभाषितम्।
नारायणं नगं ध्यात्वा प्रोवाचाथ विदांवरः ॥

सनातन उवाच।
साधु साधु मुनिश्रेष्ठ! सर्व्वलोकोपकारक!।
पुराणाख्यानविज्ञाने यज्ञाता नैष्ठिकी मतिः ॥
तुभ्यं समभिधास्यामि यत् प्रोक्तं ब्रह्मणा पुरा।
मरीच्यादिऋषिभ्यस्तु पुत्रस्नेहाकुलात्मना ॥
एकदा ब्रह्मणः पुत्रो मरीचिर्नाम विश्रुतः।
स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
उपस्थित्य स्वपितरं ब्रह्माणं लोकभावनम्।
प्रणम्य भक्त्या पप्रच्छ इदमेव मुनीश्वर!।
पुराणाख्यानममलं यत्त्वं पृच्छसि मानद!॥

मरीचिरुवाच।
भगवन्! देवदेवेश! लोकानां प्रभवाव्यय!।
सर्व्वज्ञ! सर्व्वकल्याण सर्व्वाध्यक्ष नमोऽस्तु ते ॥
पुराणबीजमाख्याहि मह्यं सुश्रूषते पितः!।
लक्षणञ्च प्रमाणञ्च वक्तारं पृच्छकं तथा ॥

ब्रह्मोवाच।
शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणानां समुच्चये।
यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञानं वाङ्मयं सचराचरम्॥
पुराणमेकमेवासीत् सर्व्वकल्पेषु मानद!।
चतुर्व्यूहस्य बीजञ्च शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
प्रवृत्तिः सर्व्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ॥
कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः।
हरिर्व्यासस्वरूपेण जायते च युगे युगे ॥
चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा।
तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोके निर्दिशत्यपि ॥
अद्यापि देवलोके तु शतकोटि प्रविस्तरम्।
अस्त्यैव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते ॥*॥

ब्राह्मम् १ पाद्मम् २ वैष्णवञ्च ३ शैवधीयम् ४ तथैव च।
भागवतम् ५ नारदीयम् ६ मार्कण्डेयञ्च ७ कीर्त्तितम् ॥
आग्नेयञ्च ८ भविष्यञ्च ९ ब्रह्मवैवर्त्त-१० लिङ्गके ११।
वाराहञ्च १२ तथा स्कान्दम् १३ वामनम् १४ कौर्म्म-१५ संज्ञकम्।
मात्स्यञ्च१६ गारुड़म्१७ तद्वद्ब्रह्माण्डाख्य-१८ मिति चिषट् ॥
एकं कथानकं सूत्रं वक्तुः श्रोतुः समाश्रयम्।
प्रवक्ष्यामि समासेन निबोधय समाहितः॥"*॥

तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणम्।
"ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्व्वलोकहिताय वै।
व्यासेन वेदविदुषा समाख्यातं महात्मना॥
तत्रै सर्व्वपुराणाद्यं धर्म्मकामार्थमोक्षदम्।
नानाख्यानेतिहासाढ्यं दशसाहस्रमुच्यते ॥*॥

तत्पूर्व्वभागे।
"देवानामसुराणाञ्च यत्रोत्पत्तिः प्रकीर्त्तिता।
प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां मुनीश्वर!॥
ततो लोकेश्वरस्याच्च सूर्य्यस्य परमात्मनः।
वंशानुकीर्त्तनं पुण्यं महापातकनाशनम्॥
यत्रावतारः कथितः परमात्मस्वरूपिणः।
श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्ग्रीवावतारिणः॥
ततश्च सोमवंशस्य कीर्त्तनं यत्र वर्णितम्।
कृष्णस्य जगदीशस्य चरितं कल्मषापहम्॥
द्वीपानाञ्चैव सिन्धूनां वर्षाणां चाप्यशेषतः।
वर्णनं यत्र पातालस्वर्गाणाञ्च प्रदृश्यते॥
नरकाणां समाख्यानं सूर्य्यस्तुतिकथानकम्।

पार्वत्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते ॥
दक्षाख्यानं ततः प्रोक्तमेकाम्रक्षेत्रवर्णनम् ।
पूर्वभागोऽयमुदितः पुराणस्यास्य मानद ! ॥"*॥
तदुत्तरभागे ।
"अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
विस्तरेण समाख्यानं तीर्थयात्राविधानतः ॥
अत्रैव कृष्णचरितं विस्तरात् समुदीरितम् ।
वर्णनं यमलोकस्य पित्र्याश्राद्धविधिस्तथा ॥
वर्णाश्रमाणां धर्माश्च कीर्तिता यत्र विस्तरात् ।
विष्णुधर्मेयुगाख्यानं प्रलयस्य च वर्णनम् ॥
योगानाञ्च समाख्यानं साङ्ख्यानाञ्चापि वर्णनम् ।
ब्रह्मवादमुदेशः पुराणस्य च शंसनम् ॥
एतद्ब्रह्मपुराणन्तु भागद्वयसमन्वितम् ।
वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥"*॥
तत्फलश्रुतिः ।
"सूतशौनकसंवादं मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
लिखित्वैतत् पुराणं यो वैष्णव्यां हेमसंयुतम् ॥
जलधेगुयुतञ्चापि भक्त्या दद्याद्विजातये ।
पौराणिकाय सम्पूज्य वस्त्रभोज्यविभूषणैः ।
स वसेद्ब्रह्मणो लोके यावच्चन्द्रार्कतारकम् ॥
यः पठेच्छृणुयादापि ब्राह्मानुक्रमणीं द्विज ! ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य श्रोतुर्वक्तुः फलं लभेत् ॥
पठति यः पुराणन्तु ब्राह्मं सर्वं जितेन्द्रियः ।
हविष्याशी च नियमात् स लभेद् ब्रह्मणः पदम् ॥
किमत्र बहुनोक्तेन यदृच्छति मानवः ।
तत् सर्वं लभते वत्स ! पुराणस्यास्य कीर्तनात् ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे हरिद्वारोपाख्याने चतुर्थपादे ६२ अध्यायः ॥१॥
द्वितीयं पद्मपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
"शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं पद्मसंज्ञितम् ।
महत्पुण्यप्रदं नृणां श्रद्धत्तां पठतां मुदा ॥
यथा पञ्चेन्द्रियैः सर्वैः शरीरीति निगद्यते ।
तथैतत् पञ्चभिः खण्डैरुदितं पापनाशनम् ॥"*॥
तत्र प्रथमे सृष्टिखण्डे ।
"पुलस्त्येन तु भीष्माय सृष्ट्यादिक्रमसो द्विज ! ।
नरनारायणेतिहासादीर्घमोक्षो धर्मविस्तरः ॥
पुष्करस्य च माहात्म्यं विस्तरेण प्रकीर्तितम् ।
ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वेदपाठादिलक्षणम् ॥
दानानां कीर्तनं यत्र वृत्तानाञ्च पृथक् पृथक् ।
वियोगः पौलजायाञ्च तारकाख्यानकं महत् ॥
माहात्म्यञ्च गवादीनां कीर्तितं सर्वपुण्यदम् ।
कालकेयादिदैत्यानां वधो यत्र पृथक् पृथक् ॥
ग्रहाणामर्चनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ! ।
तत्सृष्टिखण्डमुद्दिष्टं व्यासेन सुमहात्मना ॥"*॥
द्वितीये भूमिखण्डे ।
"पितृमात्रादिपूज्यत्वे शिवधर्मकथा पुरा ।
सुव्रतस्य कथा पश्चात् वृत्रस्य च वधस्तथा ॥
पृथोर्वैष्णवस्य चाख्यानं धर्माख्यानं ततः परम् ।
पितृशुश्रूषणाख्यानं नहुषस्य कथा ततः ॥
ययातिचरितञ्चैव गुरुतीर्थनिरूपणम् ॥
राज्ञा जैमिनिसंवादो वक्राख्यैकथायुतः ॥
कथा ह्यशोकसुन्दर्या दुरुद्दैत्यवधान्विता ।
कामोदाख्यानकं तत्र विदुरुद्वधसंयुतः ॥
कुञ्जलस्य च संवादश्चापेन सह आत्मना ।
सिद्धाख्यानं ततः प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोत्तमम् ॥
सूतशौनकसंवादं भूमिखण्डमिदं स्मृतम् ॥"*॥
तृतीये स्वर्गखण्डे ।
"ब्रह्माद्युत्पत्तिरहिता यत्रर्षिभिश्च सौतिना ।
सप्तभूमिलोकसंस्थानं तीर्थाख्यानं ततः परम् ॥
नर्मदोत्पत्तिकथनं तत्तीर्थानां कथा पृथक् ।
कुरुक्षेत्रादितीर्थानां कथाः पुण्याः प्रकीर्तिताः ॥
कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्यवर्णनम् ॥
गयायाश्चैव माहात्म्यं प्रयागस्य च पुण्यकम् ।
वर्णाश्रमानुरोधेन कर्मयोगनिरूपणम् ॥
श्यामजैमिनिसंवादः पुण्यकर्मकथान्वितः ।
समुद्रमथनाख्यानं व्रताख्यानं ततः परम् ॥
ऊर्जपञ्चाङ्गमाहात्म्यं स्तोत्रं सर्वापराधनुत् ।
एतत्स्वर्गाभिधं विप्र ! सर्वपातकनाशनम् ॥"
चतुर्थे पातालखण्डे ।
"रामाश्वमेधे प्रथमं रामराज्याभिषेचनम् ।
अगस्त्यादागमश्चैव पौलस्त्याच्चयकीर्तनम् ॥
अश्वमेधोपदेशश्च हयचर्या ततः परम् ।
नानाराजकथाः पुण्या जगन्नाथानुवर्णनम् ॥
वृन्दावनस्य माहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
नित्यलीलानुकथनं यत्र कृष्णावतारिणः ॥
माधवस्नानमाहात्म्ये स्नानदानार्चने फलम् ।
धरावराहसंवादो यमब्राह्मणयोः कथा ॥
संवादो राजदूतानां कृष्णकीर्तनिरूपणम् ।
शिवसम्भुसमायोगो दधीच्याख्यानकन्ततः ॥
भस्ममाहात्म्यमतुलं शिवमाहात्म्यमुत्तमम् ।
हैवरातमुताख्यानं पुराणाङ्गप्रपूजनम् ॥
गौतमाख्यानकञ्चैव शिवगीता ततः स्मृता ।
कल्पान्तरी रामकथा भरद्वाजाश्रमाश्रिता ॥
पातालखण्डमेतद्धि पठतां ज्ञानिनां सदा ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वाभीष्टफलप्रदम् ॥"
पञ्चमे उत्तरखण्डे ।
"पर्वताख्यानकं पूर्वं गौर्यै प्रोक्तं शिवेन वै ।
जालन्धरकथा पश्चाच्छ्रीशैलाद्रिकीर्तनम् ॥
सगरस्य कथा पुण्या ततः परमुदीरितम् ।
गङ्गाप्रयागकाशीनां गयायाश्चाधिपुण्यकम् ॥
आम्बादिदेवीमाहात्म्यं तत्सहस्रनदीव्रतम् ।
चतुर्विंशेकादशीनां माहात्म्यं पृथगीरितम् ॥
विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णोर्नामसहस्रकम् ।
कार्तिकव्रतमाहात्म्यं माघस्नानफलन्ततः ॥
जम्बूद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं पापनाशनम् ।
भागवतस्याश्च माहात्म्यं वृसिंहोत्पत्तिवर्णनम् ॥
देवशर्मादिकाख्यानं गीतमाहात्म्यवर्णने ।
भक्त्याख्यानञ्च माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥
रुद्रप्रश्नस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथान्वितम् ।
मल्लरत्नाभिधानञ्च त्रिपादभूतिवर्णनम् ॥
श्रावणारकथा पुण्या मत्स्यादीनामतः परम् ।
रामनामगुणं दिव्यं तन्माहात्म्यञ्च वार्ष्णव ! ॥
परीक्षणञ्च भृगुणा श्रीविष्णोर्वैभवस्य च ।
इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्वपुण्यदम् ॥" * ॥
तत्फलश्रुतिः ।
"पञ्चखण्डयुतं पाद्मं यः पठेति नरोत्तमः ।
स लभेद्वैष्णवं धाम भुक्त्वा भोगानिहेप्सितान् ॥
एतद्धि पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं पद्ममुच्यते ।
पुराणं लेखयित्वा वै व्येष्ट्यां स्वर्णाख्यसंयुतम् ॥
यः प्रदद्यात् मुनिश्रेष्ठ पुराणज्ञाय मानद ! ।
स याति वैष्णवं नाम सर्वदेवनमस्कृतः ॥
पद्मानुक्रमणीमेतां यः पठेत शृणुयात् तथा ।
सोऽपि पद्मपुराणस्य लभेत श्रवणजं फलम् ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे हरिद्वारोपाख्याने चतुर्थपादे ६३ अध्यायः ॥ २ ॥
तृतीयं विष्णुपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
"शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् ।
त्रयोविंशतिसाहस्रं सर्वपातकनाशनम् ॥
यत्रादिभागे निर्दिष्टाः षडंशाः प्राक्तनेन हि ।
मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिकाः ॥"
तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे ।
"आदिकारणसर्गश्च देवादीनाञ्च सम्भवः ।
समुद्रमथनाख्यानं दक्षादीनां ततोद्भवाः ॥
ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च ।
प्राचेतसं तथाख्यानं प्रह्लादस्य कथानकम् ॥
पृथग्राज्याधिकाराख्या प्रथमेऽंशे इतीरितः ॥"
प्रथमभागस्य द्वितीयांशे ।
"प्रियव्रतान्वयाख्यानं द्वीपवर्षनिरूपणम् ।
पातालनरकाख्यानं सप्तस्वर्गनिरूपणम् ।
सूर्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंयुतम् ॥
चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिदर्शनम् ॥
निदाघऋभुसंवादो द्वितीयेऽंशे उदाहृतः ॥"
प्रथमभागस्य तृतीयांशे ।
"मन्वन्तरसमाख्यानं वेदव्यासावतारकम् ।
नरकोद्धारकं कर्म गदितञ्च ततः परम् ॥
सगरस्यौर्वसंवादे सर्वधर्मनिरूपणम् ।
श्राद्धकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिबन्धनैः ।
सदाचारस्य कथितो मायामोहकथा ततः ।
तृतीयेऽंशेऽयमुदितः सर्वपापप्रणाशनः ॥"
प्रथमभागस्य चतुर्थांशे ।
"सूर्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्तनम् ।
चतुर्थेऽंशे मुनिश्रेष्ठ ! नानाराजकथान्वितम् ॥"
प्रथमभागस्य पञ्चमांशे ।
"कृष्णावतारसंप्रश्नो गोकुलीया कथा ततः ।
पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽरिष्टसूदनम् ॥
केशीरिष्टसहननं माथुरं चरितं तथा ।
ततस्तु यौवने प्राप्ते लीला द्वारवतीभवा ॥
सर्वदैत्यवधो यत्र विवाहाश्च पृथग्विधाः ।
यत्र स्थित्वा जगन्नाथः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥
भूभारहरणं चक्रे परस्परहनादिभिः ।
अष्टावक्रीयमाख्यानं पञ्चमेऽंशे इतीरितः ॥"

प्रथमभागस्य षष्ठोंशे ।
"कलिजं चरितं प्रोक्तं चातुर्विध्यं स्मयस्य च ।
ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः स्वाधिष्ठ्यस्य निरूपितः ॥
कैशिध्वजेन तीर्थेषु षष्ठोंशः परिकीर्तितः ॥"
तस्य द्वितीयभागे ।
"अतःपरन्तु सर्गेण प्रोक्तादिभिरादरात् ।
एतेन चोदिताः पृथ्वङ्गिरोधर्म्मात्तरादयाः ॥
नानाधर्म्मकथाः पुण्याः व्रतानि नियमा यमाः ।
धर्म्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा ॥
वैद्याख्यानं प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा ॥
नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः ।
एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ॥"*॥
तत्फलश्रुतिः ।
"वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासेन कथितं त्विह ।
यो नरः पठते भक्त्या यः शृणोति च सादरम् ।
तावुभौ विष्णुलोकं हि व्रजेतां सुखभोगकौ ॥
तस्मिन्विधाय च यो ददादाषाढ्यां घृतधेनुना ।
संहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे द्विज ! ।
स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवर्चसा ॥
यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं द्विज ! ।
कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत् ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे हृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६४ अध्यायः ॥ ३ ॥
चतुर्थं वायुपुराणम् ।
ब्रह्मोवाच ।
"शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैयर्वीयकम् ।
यस्मिन् श्रुते लभेद्भक्तिं रुद्रस्य परमात्मनः ॥
चतुर्विंशतिसाहस्रं तत् पुराणं प्रकीर्तितम् ।
श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्म्माग्र्यश्चाह मारुतः ॥
तदार्षीयमुदितं भागद्वयसमन्वितम् ॥" * ॥
तस्य पूर्व्वभागे ।
"स्वर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र ! सविस्तरम् ॥
मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये यत्र कीर्तिताः ।
गयासुरस्य हननं विस्तरादत्र कीर्तितम् ॥
मामानाथेन माहात्म्यं माघस्योक्तं फलाधिकम् ।
दानधर्म्मो राजधर्म्मो विस्तरेणोदितास्तथा ॥
भूपातालककुल्लोमचारिणां यत्र निर्णयः ।
व्रतादीनाञ्च पूर्व्वोऽयं विभागः समुदाहृतः ॥"
तदुत्तरभागे ।
"उत्तरं तस्य भागे तु नर्म्मदातीर्थवर्णनम् ।
शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण मुनीश्वर ! ॥
यो देवः सर्वदेवानां दुर्विज्ञेयः सनातनः ।
स तु सर्व्वात्मना यस्यां क्षीरे तिष्ठति सन्ततम् ॥
इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षाच्चेदं परो हरः ।
इदं ब्रह्म निराकारं केवलं नर्म्मदाजलम् ॥
ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वयमीरितः ।
प्रकृतिः कापि सरिद्रूपा रेवेयमवतारिता ॥
ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते ।
वसन्ति याम्यतीरे ये लोकं ते यान्ति वैष्णवम् ॥
ओंकारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिमसागरम् ।
सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशन्नदीनां पापनाशनाः ॥
दक्षिणेनुत्तरे तीरे त्रयोविंशतिरुत्तरे ।
पञ्चविंशोत्तमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः ॥
सङ्गमैः सहितान्येव रेवातीरद्वयेऽपि च ।
चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि ।
षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यो मुनीश्वर ! ।
सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे ॥
संहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः ।
नर्म्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्तितम् ॥"
तत्फलश्रुतिः ।
"लिखित्वेदं पुराणन्तु गुडधेनुसमान्वितम् ।
श्रावण्यां यो ददेद्भक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।
यः श्रावयेद्वा पठेद्वापि पर्वण्यादायपर्वणि नरः ।
नियमेन धरिष्यामो न रुद्रो नात्र संशयः ॥
यश्चानुक्रमणीमेतां पठेत्वा श्रावयेत वा ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य फलं श्रवणजं लभेत् ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे हृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६५ अध्यायः ॥ ४ ॥
पञ्चमं श्रीभागवतपुराणम् ।
ब्रह्मोवाच ।
"मरीचे ! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् ।
श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ॥
तदष्टादशसाहस्रमुद्दीर्णितं पापनाशनम् ।
सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः ॥
भगवानेव विप्रेन्द्र ! विश्वरूपी त्वमीरितः ॥"
तस्य प्रथमस्कन्धे ।
"तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतशौनकसङ्गमः ।
व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च ॥
पारीक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम् ॥"
द्वितीयस्कन्धे ।
"परीक्षित्शुकसंवादे स्तुतिहयनिरूपणम् ।
ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितान्वितम् ॥
पुराणलक्षणञ्चैव सृष्टिकारणसम्भवः ।
द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता ॥"
तृतीयस्कन्धे ।
"चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः ।
सृष्टिप्रकरणं पश्चाद्ब्रह्मणः परमात्मनः ॥
कपिलं साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः ॥"
चतुर्थस्कन्धे ।
"सतीचरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः ।
पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनबर्हिषः ।
प्रचेस तुर्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तमः ॥"
पञ्चमस्कन्धे ।
"प्रियव्रतस्य चरितं तदंघ्र्यानाञ्च पुण्यदम् ।
ब्रह्माण्डाभ्यर्णतानाञ्च लोकानां वर्णनन्तथा ॥
नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः ॥"
षष्ठस्कन्धे ।
"अजामिलस्य चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणम् ॥
वृत्राख्यानं ततः पश्चान्नरतां जग्मु पुण्यदम् ।
षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे ॥"
सप्तमस्कन्धे ।
"प्रह्लादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम् ।
सप्तमो गदितो वत्स ! वासनाकर्म्मकीर्तने ॥"
अष्टमस्कन्धे ।
"गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् ।
समुद्रमथनञ्चैव बलिवैभवबन्धनम् ॥
मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽयं प्रकीर्तितः ॥"*॥
नवमस्कन्धे ।
"सूर्य्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् ।
वंश्यानुचरितं प्रोक्तो नवमोऽयं महामते ! ॥"
दशमस्कन्धे ।
"कृष्णस्य बालचरितं कौमारञ्च व्रजस्थितिः ॥
कैशोरं मथुराख्यानं यौवनं द्वारकास्थितिः ।
भूभारहरणञ्चात्र निरोधि दशमः स्मृतः ॥"
एकादशस्कन्धे ।
"नारदेन तु संवादो वसुदेवस्य कीर्तितः ।
यदोश्च दत्तचरितेणं श्रीकृष्णोल्लवस्य च ॥
यादवानां मिथोऽन्तश्च मुक्तावेकादशः स्मृतः ॥"
द्वादशस्कन्धे ।
"भविष्यकलिनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः ॥
वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्मृतम् ।
सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च ततः परम् ॥
पुराणसङ्ख्याकथनमाश्रमे द्वादशे त्वयम् ।
इत्येवं कथितं वत्स ! श्रीमद्भागवतं तव ॥" * ॥
तत्फलश्रुतिः ।
"वक्तुः श्रोतुश्चोपदेष्टुरनुमोदितुरेव च ।
साहाय्यकर्त्तुर्गदितं भक्तिमुक्तिविमुक्तिदम् ॥
प्रौष्ठपद्यां पूर्णिमायां हेमसिंहसमन्वितम् ।
दैवं भागवताख्यं द्विजाय प्रीतिपूर्व्वकम् ॥
संपूज्य वस्त्रहेमाद्यैर्भगवद्भक्तिमिच्छता ।
योऽष्टमुक्रमणीमेतां श्रावयेच्छृणुयात्तथा ।
स पुराणश्रवणजं प्राप्नोति फलमुत्तमम् ॥"*॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे हृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६६ अध्यायः ॥ ५ ॥
षष्ठं नारदीयपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
"शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं नारदीयकम् ।
पञ्चविंशतिसाहस्रं हृहच्चित्रकथाश्रयम् ॥" * ॥
तत्र पूर्व्वभागे प्रथमपादे ।
"सूतशौनकसंवादः सृष्टिसंक्षेपवर्णनम् ।
नानाधर्म्मकथाः पुण्याः प्रवृत्ते समुदाहृताः ॥
प्राग्भागे प्रथमे पादे सनकेन महात्मना ॥"
पूर्व्वभागे द्वितीयपादे ।
"द्वितीये मोक्षधर्म्माख्ये मोक्षोपायनिरूपणम् ।
वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात् ।
सनन्दनेन गदिता नारदाय महात्मने ॥" * ॥
पूर्व्वभागे तृतीयपादे ।
"महातन्त्रे समुद्दिष्टं पशुपाशविमोचनम् ।
मन्त्राणां शोधनं दीक्षा मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् ॥
प्रयोगाः कवचं नामसहस्रं स्तोत्रमेव च ।
गणेशसूर्य्यविष्णूनां शिवशक्तेरनुक्रमात् ॥
सनत्कुमारमुनिना नारदाय तृतीयके ॥"
पूर्व्वभागे चतुर्थपादे ।
"पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाणं दानमेव च ॥
पृथक् पृथक् समुद्दिष्टं दानकालपुरःसरम्

चैत्रादिमध्यमार्गेण तिथीनाञ्च पृथक् पृथक् ॥
प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं सर्व्वाघनाशनम् ।
सनातनेन मुनिना नारदाय चतुर्थके ॥
पूर्व्वभागोऽयमुदितो बृहदाख्यानसंज्ञितः ॥"
तदुत्तरभागे ।
"अस्योत्तरे विभागे तु प्रथमे एकादशीव्रते ॥
वशिष्ठेनाथ संवादो मान्धातुः परिकीर्त्तितः ।
रुक्माङ्गदकथा पुण्या मोहिन्युत्पत्तिकर्म्म च ॥
वसुशापश्च मोहिन्ये पश्चाद्दुष्करणक्रिया ।
गङ्गाकथा पुण्यतमा ययायात्रानुकीर्त्तनम् ॥
काश्या माहात्म्यमतुलं पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
यात्राविधानं चैत्रस्य वक्राख्यानसमन्वितम् ॥
प्रयागस्याथ माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य तत्परम् ।
हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदाख्यानकं तथा ॥
बदरीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च ।
प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकं ततः ॥
गौतमाख्यानकं पश्चाद्दर्पादस्तवस्ततः ।
गोकर्णक्षेत्रमाहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा ॥
सेतुमाहात्म्यकथनं नर्म्मदातीर्थवर्णनम् ।
अवन्त्याश्चैव माहात्म्यं मथुरायास्ततः परम् ॥
वृन्दावनस्य महिमा वसोर्व्रतमनुत्तमं गतिः ।
मोहिनीचरितं पश्चादेवं वै नारदीयकम् ॥"*॥
तत्फलश्रुतिः ।
"यः शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समाहितः ।
स याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्य्या विचारणा ॥
यस्त्वेतदिषपूर्णायां धेनूनां सप्तकाञ्चितम् ।
प्रदद्याद्विजवर्य्याय स लभेन्मोक्षमेव च ॥
यश्चानुक्रमणीमेतां नारदीयस्य वर्णयेत् ।
शृण्वतादेकचित्तेन सोऽपि स्वर्गगतिं लभेत ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६७ अध्यायः ॥ ६ ॥
सप्तमं मार्कण्डेयपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
"अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयाभिधं सुने ! ।
पुराणं सुमहत् पुण्यं पठतां शृण्वतां सदा ॥
यत्राधिकृत्य प्राक्तनीन् सर्व्वधर्म्मनिरूपणम् ।
मार्कण्डेयेन मुनिना जैमिनेः प्राक् समीरितम् ॥
पक्षिणां धर्म्मसंज्ञानां ततो ब्रह्मनिरूपणम् ।
पूर्व्वजन्मकथा चैषां विक्रिया च दिवस्पतेः ॥
तीर्थयात्रा बलस्यानो द्रौपदेयकथानकम् ।
हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमार्त्तवकाभिधम् ॥
पितापुत्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः ।
हैहयस्याथ चरितं महाख्यानसमाञ्चितम् ॥
मदालसाकथाचोक्ता ह्यलर्कचरिताञ्चिता ।
सृष्टिसंकीर्त्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्त्तितम् ॥
कल्पान्तकालनिर्द्देशो यत्सृष्टिनिरूपणम् ।
रुद्रादिसृष्टिरप्युक्ता द्वीपवर्षानुकीर्त्तनम् ॥
मन्वन्तराञ्च कथा नाना कीर्त्तिताः पापहारिकाः ।
तासु दुर्गाकथाश्चात्र पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे ॥
तत्पश्चात् प्रणवोत्पत्तिस्तस्यौतेजःसमुद्भवः ।
मार्कण्डेयस्य च जन्माख्या तस्माद्दात्त्रयसमाञ्चिता ॥
वैवस्वतान्वयश्चापि वत्सप्रीश्चरितं ततः ॥"
वत्सप्रीस्थाने वत्सप्री च पाठः ।
"खनित्रस्य ततः प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मनः ॥
व्यक्तिश्चरितं चैव किमिच्छव्रतकीर्त्तनम् ।
नरिष्यन्तस्य चरितं इक्ष्वाकुचरितं ततः ॥
तुलस्याश्चरितं पश्चाद्रामचन्द्रस्य सत्कथा ।
कुशवंशसमाख्यानं सोमवंशानुकीर्त्तनम् ॥
दम्भोद्भवकथा पुण्या नहुषस्य कथाद्भुता ।
ययातिचरितं पुण्यं यदुवंशानुकीर्त्तनम् ॥
श्रीकृष्णबालचरितं माथुरं चरितं ततः ।
द्वारकाचरितञ्चाथ कथा सर्व्वाघनाशना ॥
ततः साक्षात्समुद्दिष्टः प्रभासक्षेत्रकीर्त्तनम् ।
मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम् ॥"*॥
तत्फलश्रुतिः ।
"यः शृणोति नरो भक्त्या पुराणमिदमादरात् ।
मार्कण्डेयाभिधं ब्रह्म स लभेत परमां गतिम् ॥
यस्तु आकुरुते चैतच्चैवं स लभते पदम् ॥
तत् प्रयच्छेल्लिखित्वा यः सौवर्णकरिसंयुताम् ।
कार्त्तिक्यां द्विजवर्य्याय स लभेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
शृणोति श्रावयेद्वापि यश्चानुक्रमणीमिमाम् ।
मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद्वाञ्छितं फलम् ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६८ अध्यायः ॥ ७ ॥
अष्टमं अग्निपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाग्नेयपुराणकम् ।
ईशानकल्पवृत्तान्तं वशिष्ठायानलोऽब्रवीत् ॥
तत् पञ्चदशसाहस्रं नाम्ना चरितमद्भुतम् ।
पठतां शृण्वतामेव सर्व्वपापहरं नृणाम् ॥
प्रश्नपूर्व्वं पुराणस्य कथा सर्व्वाघनाशना ।
सृष्टिप्रकरणं चाथ विष्णुपूजादिकं ततः ॥
अग्निकार्य्यं ततः पश्चान्मन्त्रमुद्रादिलक्षणम् ।
सर्व्वदीक्षाविधानञ्च अभिषेकनिरूपणम् ॥
लक्षणं मण्डलादीनां कुण्डाद्या मार्ज्जनं ततः ।
पवित्रारोपणविधिर्देवालयविधिस्ततः ॥
शालग्रामादिपूजा च सप्तसिलधृक् पृथक् पृथक् ।
न्यासादीनां विधानञ्च प्रतिष्ठा पूजनेका तत्तः ॥
विनायकादिदीक्षाणां विधिर्ज्ञेयस्ततः परम् ।
प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां ब्रह्माण्डस्य निरूपणम् ॥
गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं जम्बूद्वीपवर्णनम् ।
ऊर्द्ध्वाधोलोककरणा ज्योतिश्चक्रनिरूपणम् ॥
ज्योतिषञ्च ततः प्रोक्तं शास्त्रं बुद्ध्यर्णवम् ।
षट्कर्म्म च ततः प्रोक्तं मन्त्रौषधिगणः ॥
कुञ्जिकादिसमर्च्चा च पीठन्यासविधिस्तथा ।
कोटिहोमविधानञ्च तदन्तरनिरूपणम् ॥
ब्रह्मत्वर्य्यादिधर्म्माश्च श्राद्धकल्पविधिस्ततः ।
यज्ञयज्ञस्ततः प्रोक्तो वैदिकस्मार्त्तकर्म्म च ॥
प्रायश्चित्तानुकथनं तिथीनाञ्च व्रतादिकम् ।
वारव्रतानुकथनं नक्षत्रव्रतकीर्त्तनम् ॥
मासिकव्रतनिर्द्देशो दीपदानविधिस्तथा ।
नवशूलार्च्चनं प्रोक्तं नरकाणां निरूपणम् ॥
व्रतानाञ्चापि दानानां निरूपणमशेषितम् ।
गाङ्गीयकल्पसंसृद्भिः सन्ध्याविधिरनुत्तमः ॥
गायत्र्याश्च निर्द्देशो लिङ्गस्योच्चं ततः परम् ।
राजाभिषेकमन्त्रोक्तिर्यमस्य च भृगुणाम ॥
स्वप्नाध्यायस्ततः प्रोक्तः शकुनादिनिरूपणम् ।
मण्डलादिकनिर्द्देशो रत्नदीक्षाविधिस्ततः ॥
रामोक्तनीतिनिर्द्देशो राज्ञां लक्षणं ततः ।
धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता व्यवहारपदर्शनम् ॥
देशामरविभेदिन्या ह्यायुर्व्वेदनिरूपणम् ।
गणादीनां चिकित्सा च तेषां शान्तिस्ततः परम् ॥
गोनसादिचिकित्सा च नानापूजास्ततः परम् ।
शान्तयश्चापि विविधा दुष्टशास्त्रमतः परम् ॥
माहित्यञ्च ततः पश्चाद्दिक्कार्गादिसमाख्याः ।
भिङ्गिशिष्टानुशिष्टिश्च कोशः स्वर्गादिवर्गकः ॥
प्रलयानां लक्षणञ्च शारीरकनिरूपणम् ।
वर्णानां नरकाणाञ्च योगशास्त्रमतः परम् ॥
ब्रह्मज्ञानं ततः पश्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
एतदाग्नेयकं विप्र ! पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥"
तत्फलश्रुतिः ।
"तल्लिखित्वा तु यो दद्यात् सुवर्णकमलाञ्चितम् ।
तिलधेनुयुतं चापि मार्गशीर्ष्यां विधानतः ।
पुराणार्थविदे सोऽथ स्वर्गलोके महीयते ॥
यथानुक्रमणी प्रोक्ता तथाग्नेयस्य भक्तिदा ।
शृण्वतां पठतामेव नृणामिह परत्र च ॥"*॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६९ अध्यायः ॥ ८ ॥
नवमं भविष्यपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
"अथ ते संप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्व्वसिद्धिदम् ।
भविष्यं भगवः सर्व्वलोकानामीष्टदायकम् ॥
यत्राहं सर्व्वदेवानामादिकर्त्ता समुद्गतः ।
सृष्ट्यर्थं तत्र मन्त्राणां मनुः स्वायम्भुवः पुरा ॥
स मां प्रणम्य पप्रच्छ धर्म्मं सर्व्वार्थसाधकम् ।
अहं तस्मै तदा प्रीतः प्रोचं धर्म्मसंहिताम् ॥
पुराणानां यदा श्रेष्ठो श्रेष्ठत्वे महामतिः ।
तदा तां संहितां सर्व्वां पञ्चधा व्यभजन्मुनिः ।
अघोरकल्पवृत्तान्तनानाश्चर्य्यकदूचिताम् ॥"
तत्र प्रथमपर्व्वणि ।
"तत्रादिमं स्मृतं पर्व्व ब्राह्मं यत्रास्त्युपक्रमः ।
सूतशौनकसंवादे पुराणप्रश्नसंक्रमः ।
आदित्यचरितः प्रायःसर्व्वाख्यानसमाचितः ॥
सृष्ट्यादिलक्षणोपेतः शास्त्रसर्व्वस्वरूपकः ।
पुंसलेखकलेखानां लक्षणञ्च ततः परम् ॥
संस्काराणाञ्च सर्व्वेषां लक्षणञ्चाच कीर्त्तितम् ।
पक्षत्र्यादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्त्तिताः ॥
अष्टम्याद्याः शेषकल्पा वैष्णवे पर्व्वणि स्मृताः ।
शैवे च कामतो भिन्नाः सौरे चान्त्यकथाश्रयः ॥
प्रतिसर्गाश्रयं पश्चाज्ज्ञानाख्यानसमाञ्चितम् ।
पुराणस्योपसंहारसहितं पर्व्व पञ्चमम् ॥
एष पञ्चसु पूर्व्वेषु ब्रह्मणो महिमाधिकः ॥"
द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्व्वसु ।
"धर्म्मे कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च ।
द्वितीये च तृतीये च सौरे वर्गे चतुर्थके ॥
प्रतिसर्गाश्रयं त्वन्त्यं प्रोक्तं सर्व्वकथाञ्चितम् ।

सभविष्यं विनिर्दिष्टं पर्व श्रवणेन धीमता ।
चतुर्दशसहस्रन्तु पुराणं परिकीर्त्तितम् ।
भविष्यं सर्व्वदेवानां माख्यं यत्र प्रकीर्त्तितम् ॥
गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ॥"
तत्फलश्रुतिः ।
"तल्लिखित्वा तु यो दद्यात् पौर्ण्यां विद्वान् विमत्सरः ।
गुडधेनुयुतं हेमवस्त्रमाल्यविभूषणैः ॥
वाचकं पुस्तकञ्चापि पूजयित्वा विधानतः ।
गत्वाग्रेभक्ष्यभक्ष्येश्च कृत्वा नीराजनादिकम् ।
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः ॥
अथ वै यो नरो भक्त्या कीर्त्तयेच्छृणुयादपि ।
स मुक्तः पातकैर्घोरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ॥
योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् ।
पठेद्वा श्रद्दधानो वै भुक्तिं मुक्तिञ्च विन्दति ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे हरिहरदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०० अध्यायः ॥ ६ ॥

दशमं ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

"शृणु वत्स । प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्त्तकं नाम वेदमार्गानुदर्शकम् ॥
सावर्णिर्यत्र भगवान् साक्षाद्वर्म्मैरर्चितः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्व्वमलौकिकम् ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां सारः प्रीतिर्हरौ हरे ।
तयोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्त्तमुत्तमम् ॥
रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यत्रयोदितम् ।
शतकोटिपुराणे तत् संक्षिप्य प्राह वेदवित् ॥
श्यामश्चतुर्थो मंत्रस्य ब्रह्मवैवर्त्तसंज्ञितम् ।
अष्टादशसहस्रन्तत् पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥
ब्रह्मप्रकृतिविघ्नेशकृष्णाख्यक्रममाश्रितम् ।
तत्र सूतर्षिसंवादे पुराणोत्पत्तिमो मतः ॥"
तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे ।
"सृष्टिप्रकरणं तावत् ततो नारदवेधसोः ।
विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् पराभवः ॥
शिवलोकगतिः पश्चाज्ज्ञानलाभः शिवात्-
सुतेः ।
शिववाक्येन तत्पश्चात् मरीचेः नारदस्य च ॥
मननञ्चैव सावर्णेर्ज्ञानार्थं सिद्धसेवितं ।
आश्रमे सुमहत्पुण्ये त्रैलोक्याश्चर्य्यकारिणि ।
एतद्धि ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम् ॥"
द्वितीये प्रकृतिखण्डे ।
"ततः सा[illegible]संवादो नारदस्य समीरितः ।
कृष्णमाहात्म्यसंयुक्तो नानाख्यानकथोत्तरः ॥
प्रकृतेरंशभूतानां कलानाञ्चापि वर्णितम् ।
माहात्म्यं पूजनादेश्च विस्तरेण यथास्थितम् ॥
एतत्प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम् ॥"
तृतीये गणेशखण्डे ।
"गणेशजन्मसंप्रश्नः सपुण्यक्रममाश्रितम् ।
पार्व्वत्याः कार्त्तिकेयेन सह विघ्नेशसम्भवः ॥
चरितं कार्त्तवीर्य्यस्य जामदग्न्यस्य चाद्भुतम् ।
विवादः सुमहान् पश्चाज्जामदग्न्यगणेशयोः ॥
एतद्गणेशखण्डं हि सर्व्वविघ्नविनाशनम् ॥"
चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।
"श्रीकृष्णजन्मसंप्रश्नो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम् ।
गोकुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधोऽद्भुतः ॥
बाल्यकौमारजा लीला विविधाश्चैव वर्णिताः ।
रासक्रीड़ा च गोपीभिः शारदी समुदाहृता ।
रहस्ये राधया क्रीड़ा वर्णिता बहुविस्तरा ॥
सहाक्रूरेण तत्पश्चान्मथुरागमनं हरेः ।
कंसादीनां वधे वृत्ते मातुस्य द्विजसंस्कृतिः ॥
काश्यमान्दीपने: पश्चाद्विद्योपादानमद्भुतम् ।
यवनस्य वधः पश्चाद्द्वारकागमनं हरेः ॥
नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽद्भुतः ।
कृष्णाख्यखण्डमिदं विप्र ! शृणु संसारखण्डनम् ॥"
तत्फलश्रुतिः ।
"पठितञ्च श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवर्णितम् ।
इत्येतद्ब्रह्मवैवर्त्तं पुराणं चाल्पलौकिकम् ॥
यासोक्तं चादिमध्यन्तं पठन् शृण्वन् विमुच्यते ।
विज्ञानज्ञानशमनात् घोरात् संसारमागरात् ॥
लिखित्वेदञ्च यो दद्यान्माघ्यां धेनुसमन्वितम् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स मुक्तोऽज्ञानबन्धनात् ॥
यश्चानुक्रमणीं वापि पठेद्वा शृणुयादपि ।
सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं फलम् ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे हरिहरदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०१ अध्यायः ॥ १० ॥

एकादशं लिङ्गपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

"शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् ।
पठतां श्रृण्वतामेव भक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
यत्र लिङ्गाभिधं तिष्ठन् बहुलिङ्गं हरोऽभ्यधात् ।
मह्यं धर्म्मादिसिद्ध्यर्थं अग्निकल्पकथाश्रयम् ॥
तदेव व्यासदेवेन भागद्वयसमान्वितम् ।
पुराणं लिङ्गमुदितं ब्रह्मज्ञानविचित्रितम् ॥
तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम् ।
परं सर्व्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये ॥
पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिसंकुपितः पुरा ॥"
तत्र पूर्व्वभागे ।
"योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततःपरम् ॥
लिङ्गोद्भवस्तदर्चा च कीर्त्तिता हि ततः परम् ।
सनत्कुमारशैलादिसंवादश्चाथ पावनः ॥
ततो दधीचिचरितं युगधर्म्मनिरूपणम् ।
ततो भुवनकोषाख्या सूर्य्यसोमान्वयस्ततः ॥
ततश्च विस्तरात् सर्गस्तिपुरारुद्भवः तथा ।
लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम् ॥
शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् ।
प्रायश्चित्तान्यरिष्टानि काम्यनैमित्तिकं वर्णनम् ॥
अन्धकाख्यानकं पश्चाद्वाराहचरितं पुनः ।
नृसिंहचरितं पश्चाज्जलन्धरवधस्ततः ॥
शैवं सहस्रनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम् ।
कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः ॥
ततो विनायकाख्यानं मृत्युख्यानं शिवस्य च ।
उपमन्युकथा चापि पूर्व्वभाग इतीरितः ॥"*॥
तदुत्तरभागे ।
"विष्णुमाहात्म्यकथनमम्बरीषकथा ततः ।
सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने ! ॥
शिवमाहात्म्यसंयुक्तज्ञानयोगादिकं ततः ।
स्वर्य्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा ॥
दानानि बहुधोक्तानि श्राद्धप्रकरणन्ततः ।
प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्त्तनम् ॥
ब्रह्मेश्वरौ महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः ।
त्र्यम्बकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च ॥
एतस्योपरिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया ।
व्यासेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः ॥"
तत्फलश्रुतिः ।
"लिखित्वेतत् पुराणन्तु तिलधेनुसमान्वितम् ।
फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या द्विजातये ।
स लभेच्छिवमायुष्यं नरामरगणार्च्चितः ॥
यः पठेच्छृणुयादापि लैङ्गं पापापहं नरः ।
स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत ॥
लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद्यः शृणुयात् तथा ।
तावुभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितयभोगिनौ ।
जायेतां गिरिजाभर्त्तुः प्रसादान्नात्र संशयः ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे हरिहरदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०२ अध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशं वराहपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

"शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकम् ।
भागद्वययुतं श्लक्ष्णविष्णुमाहात्म्यसूचकम् ॥
मानवस्य तु कल्पस्य प्रसङ्गं मत्कृतं पुरा ।
निबद्धन्त्र पुराणेऽस्मिंश्चतुर्लक्षमहस्तके ॥
व्यासो हि विदुषां श्रेष्ठः साक्षान्नारायणो भुवि ।
तत्रादौ शुभसंवादः क्षितौ भूमिवराहयोः ॥"
तत्र पूर्व्वभागे ।
"अथादिकृतवृत्तान्ते रभ्यस्य चरितं ततः ।
दुर्ज्जयाय च तत्पश्चाच्छाल्वकल्प उदीरितः ॥
महातपस आख्यानं गौर्य्युत्पत्तिस्ततः परम् ।
विनायकस्य नागानां सेनान्यादित्ययोरपि ॥
गणानाञ्च तथा देव्या धनदस्य वृषस्य च ।
आख्यानं सत्यतपसो व्रताख्यानसमन्वितम् ॥
अगस्त्यगीता तत्पश्चाद्दुर्गीता प्रकीर्त्तिता ।
महिषासुरविध्वंसे माहात्म्यञ्च विशुद्धिमम् ॥
पर्व्वाध्यायस्ततः श्वेतोपाख्यानं गोप्रदानिकम् ।
इत्यादिकृतवृत्तान्तं प्रथमोद्दिग्गमकम् ॥
भगवद्धर्म्मिके पश्चाद्व्रतसौर्य्यकथानकम् ।
दाक्षिण्यदपराधानां प्रायश्चित्तं शरीरकम् ॥
तीर्थानाञ्चापि सर्व्वेषां माहात्म्यं पृथगीरितम् ।
मथुराया विशेषेण आद्यादीनां विधिस्ततः ॥
वर्णनं यमलोकस्य ऋषिपुत्रप्रसङ्गतः ।
विपाकः कर्म्मणाञ्चैव विष्णुव्रतनिरूपणम् ॥
गोकर्णस्य च माहात्म्यं कीर्त्तितं पापनाशनम् ।
इत्येष पूर्व्वभागोऽस्य पुराणस्य निरूपितः ॥"
उत्तरभागे ।
"उत्तरे प्रविभागे तु पुलस्त्यकुबेरयोः ।
संवादे सर्व्वतीर्थानां माहात्म्यं विस्तारात्पृथक् ॥
अशेषधर्म्माख्यानाः पौष्करं पुण्यपर्व्व च ।
इत्येवं तव वाराहं प्रोक्तं पापविनाशनम् ॥"

तत्फलश्रुतिः ।
"पठतां शृण्वतामेव भगवद्भक्तिवर्द्धनम् ।
काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमन्वितम् ॥
लिखित्वैतच्च यो दद्याच्छ्रेष्ठाय विप्राय भक्तितः ।
स लभेद्देवार्चितं धाम देवर्षिगणवन्दितः ॥
यो वामनक्रमगतीमेनां शृणोत्यपि पठत्यपि ।
सोऽपि भक्तिं लभेद्विष्णौ संसारोच्छेदकारिणीम् ॥" * ॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे वृहदुपाख्याने चतुर्थपादे १०३ अध्यायः ॥ १२ ॥
त्रयोदशं स्कन्दपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
"शृणु वत्से मरीचे ! च पुराणं स्कन्दसंज्ञितम् ।
यस्मिन् प्रतिपदं साक्षाच्छङ्करो व्यवस्थितः ॥
पुराणे शतकोटौ तु यच्छ्रुतं वर्णितं मया ।
लक्षितस्यार्धजातस्य सारो व्यासेन कीर्त्तितः ॥
स्कन्दाङ्कयस्तत्र खण्डाः सप्तैव परिकल्पिताः ।
एकाशीतिसहस्रन्तु स्कान्दं सर्व्वाघभञ्जनम् ॥
यः शृणोति पठेद्वापि मनुष्यो भक्तिमान्नरः स्थितः ।
यत्र माहेश्वरा धर्म्माः सङ्गुरुणा प्रकाशिताः ॥
कल्पे तत्पुरुषे वृत्ताः सर्व्वसिद्धिविधायकाः ॥"
तत्र प्रथमे माहेश्वरखण्डे ।
"तस्य माहेश्वरखण्डाद्यः खण्डः पापप्रणाशनः ॥
किञ्चिन्यूनार्कसाहस्रो बहुपुण्यो वृहत्कथः ।
सुचरित्रशतैर्युक्तः स्कन्दमाहात्म्यसूचकः ॥
यत्र केदारमाहात्म्यं पुराणोपक्रमः पुरा ।
दक्षयज्ञकथा पश्चाच्छ्रवणद्वादशेन फलम् ॥
समुद्रमथनाख्यानं देवेन्द्रचरितं ततः ।
पार्व्वत्याः सप्तपाख्यानं विवाहस्तदनन्तरम् ॥
कुमारोत्पत्तिकथनं ततस्तारकसङ्करः ।
ततः पशुपताख्यानं चण्डाख्यानसमाश्रितम् ॥
दानप्रशंसाख्यानं नारदेन समागमः ।
ततः कुमारमाहात्म्यं पञ्चतीर्थकथानकम् ॥
धर्म्मवर्म्मनृपाख्यानं नदीसागरकीर्त्तनम् ।
इन्द्रद्युम्नकथा पश्चान्नाड़ीजङ्घकथान्विता ॥
प्रादुर्भावस्तयो मत्स्याः कथा दमनकस्य च ।
महीसागरसंयोगः कुमारैक्यकथा ततः ॥
ततस्तारकयुद्धञ्च नानाख्यानसमाश्रितम् ।
वधश्च तारकस्याथ पञ्चलिङ्गविवेचनम् ॥
द्वीपाख्यानं ततः पुण्यं ऋक्षलोकव्यवस्थितः ।
ब्रह्माण्डस्थितिमानञ्च वर्करेणुकथानकम् ॥
महाकालसमुद्भूतिः कथा चास्य महाद्भुता ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं कोटितीर्थं ततः परम् ॥
नानातीर्थसमाख्यानं गुप्तक्षेत्रे प्रकीर्त्तितम् ।
पाण्डवानां कथा पुण्या महाविद्याप्रसाधनम् ॥
तीर्थयात्रासमाप्तिञ्च कौमारमिदमद्भुतम् ।
अरुणाचलमाहात्म्यं सनकाद्यसंकथा ॥
गौरीतपःसमाख्यानं तत्तत्तीर्थनिरूपणम् ।
महिषासुरजाख्यानं यदस्य महादद्भुतः ॥
शोणाचले शिवाख्यानं नित्यदा परिकीर्त्तितम् ।
इत्येष कथितः स्कान्दे खण्डो माहेश्वरोद्भुतः ॥"

द्वितीये वैष्णवखण्डे ।
"द्वितीयो वैष्णवः खण्डस्तस्याख्यानानि मे शृणु ।
प्रथमं भूमिवाराहं समाख्यानं प्रकीर्त्तितम् ॥
यत्र वोत्तकङ्कुक्षस्य माहात्म्यं पापनाशनम् ।
कमलायाः कथा पुण्या श्रीनिवासमिथुनिकृतः ॥
कुलालाख्यानकं चात्र सुवर्णमुखरीकथा ।
नानाख्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथादभुता ॥
मतङ्गाङ्गजसंवादः कीर्त्तितः पापनाशनः ।
पुरुषोत्तममाहात्म्यं कीर्त्तितं चोत्तकेन ततः ॥
मार्कण्डेयसमाख्यानमम्बरीषस्य भूपतेः ।
इन्द्रद्युम्नस्य चाख्यानं विद्यापतिकथा शुभा ॥
जैमिनेः समुपाख्यानं नारदस्यापि वाड़व ! ।
नीलकण्ठसमाख्यानं नारसिंहोपवर्णनम् ॥
अश्वमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतिस्तथा ।
रथयात्राविधिः पश्चाल्लक्ष्मस्नानविधिस्तथा ॥
दक्षिणाम्नर्त्तृपाख्यानं गुण्डिचाख्यानकं ततः ।
रथरज्जुविधानञ्च शयनोत्तमवर्णनम् ॥
श्वेतोपाख्यानमत्रोक्तं बहुश्रुतमुनिरूपणम् ।
दोलोत्तमवो भगवतो व्रतं सांवत्सराभिधम् ॥
पूजा च कामिभिर्विष्णोरुद्दालकनियोगकः ।
मोक्षसाधनमत्रोक्तं नानायोगनिरूपणम् ॥
दशावतारकथनं स्नानादिपरिकीर्त्तनम् ।
ततो बदरिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनम् ॥
अगस्त्यादितीर्थमाहात्म्यं वैनतेयशिलाभवम् ।
कारणं भगवद्वासे तीर्थे कापालमोचनम् ॥
पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं तथा ।
ततः कार्त्तिकमाहात्म्यं माहात्म्यं मदनालसम् ॥
धर्म्मकोशसमाख्यानं दिनकृत्यानि कार्त्तिके ।
पञ्चभीष्मव्रताख्यानं कीर्त्तितं मुक्तिमुक्तिदम् ॥
तद्व्रतस्य च माहात्म्यं विधानं स्नानकं तथा ।
पुण्ड्रादिकीर्त्तनं चात्र मालाधारणपुण्यकम् ॥
पञ्चाप्तस्नानपुण्यं घण्टानादादिजं फलम् ।
नानापुष्पार्चनफलं तुलसीदलजं फलम् ॥
नैवेद्यस्य च माहात्म्यं हरिवासरकीर्त्तनम् ।
अखण्डैकादशीपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥
मत्स्योत्सवविधानञ्च नाममाहात्म्यकीर्त्तनम् ।
ध्यानादिपुण्यकथनं माहात्म्यं मथुराभवम् ॥
मथुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परम् ।
वनानां द्वादशानाञ्च माहात्म्यं कीर्त्तितं ततः ॥
श्रीमद्भागवतस्यात्र माहात्म्यं कीर्त्तितं परम् ।
वज्रप्राह्लादसंवादं अन्तर्लीलाप्रकाशकम् ॥
ततो माघस्य माहात्म्यं स्नानदानशतोद्भवम् ।
नानाख्यानसमायुक्तं दशाध्याये निरूपितम् ॥
ततो वैशाखमाहात्म्यं शय्यादानादिजं फलम् ।
जलदानादिविधयः कामाख्यानमतः परम् ॥
श्रुतदेवस्य चरितं व्याधोपाख्यानमद्भुतम् ।
तथान्यत्तत्तदादेर्विशेषात् पुण्यकीर्त्तनम् ॥
ततस्त्वयोध्यामाहात्म्यं चक्रतीर्थाङ्कतीर्थके ।
ऋणपापविमोक्षाख्ये तथाधारमहस्रकम् ॥
स्वर्गद्वारं चन्द्रहरिधर्म्मैश्वर्य्यप्रवर्णनम् ।
स्वर्गारूढेरुपाख्यानं तिलोदा सरयूस्तुतिः ॥
सीताकुण्डं गुप्तहरिः सरयूर्घर्घराचयः ।

गोप्रसारश्च दर्शादं गुरुकुण्डादिपञ्चकम् ॥
धौम्याकादीनि तीर्थानि त्रयोदश ततः परम् ।
गयाकूपस्य माहात्म्यं सर्व्वाघविनिवर्त्तकम् ॥
माण्डव्याश्रमपूर्व्वाणि तीर्थानि तदनन्तरम् ।
अजितादिमानसादितीर्थानि प्रथितानि च ॥
इत्येष वैष्णवः खण्डो द्वितीयः परिकीर्त्तितः ॥"
तृतीये ब्रह्मखण्डे ।
"अतःपरं ब्रह्मखण्डं मरीचे ! शृणु पुण्यदम् ।
यत्र वै सेतुमाहात्म्यं फलं स्नानेऽक्षयं ध्रुवम् ॥
गालवस्य तपश्चर्य्या गालवाख्यानकं ततः ।
चक्रतीर्थादिमाहात्म्यं देवीपतनसंयुतम् ॥
वेतालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्त्तनम् ।
मङ्गलादिकमाहात्म्यं ब्रह्मकुण्डादिवर्णनम् ।
हनूमत्कुण्डमहिमागस्त्यतीर्थभवं फलम् ॥
रामतीर्थादिकथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणम् ।
शङ्खादितीर्थमहिमा तथा साध्याश्रमादिजः ॥
धनुष्कोट्यादिमाहात्म्यं क्षीरकुण्डादिजं तथा ।
गायत्र्यादिकतीर्थानां माहात्म्यं चात्र कीर्त्तितम् ॥
रामनाथस्य महिमा तत्त्वज्ञानोपदेशनम् ।
यात्राविधानकथनं सेतौ मुक्तिप्रदं नृणाम् ॥
धर्म्मारण्यस्य माहात्म्यं ततः परमुदीरितम् ।
शर्माणः स्कन्दाय भगवान् यत्र तत्त्वमुपादिशत् ॥
धर्म्मारण्यसमंभूतिस्तत्पुण्यपरिकीर्त्तनम् ।
कर्म्मसिद्धेः समाख्यानं ऋषिवर्य्यनिरूपणम् ॥
अमरातीर्थसुखानां माहात्म्यं यत्र कीर्त्तितम् ।
वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्म्मतत्त्वनिरूपणम् ॥
देवस्थानविभागञ्च वकुलार्ककथा शुभा ।
श्रुत्वा नन्दा तथा शान्ता श्रीमाता च मनङ्गिनी ॥
पुण्यदात्र्यः समाख्याता यत्र देव्यः समास्थिताः ।
इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्यं द्वारकादिनिरूपणम् ॥
लोहासुरसमाख्यानं गङ्गाकूपनिरूपणम् ।
श्रीरामचरितञ्चैव सत्यमन्दिरवर्णनम् ॥
लोगोद्धारस्य कथनं शासनप्रतिपादनम् ।
जातिभेदकथनं स्मृतिधर्म्मनिरूपणम् ॥
ततस्तु वैष्णवा धर्म्मा नानाख्यानैरुदीरिताः ।
चातुर्म्मास्ये ततः पुण्ये सर्व्वधर्म्मनिरूपणम् ॥
दानप्रशंसा तपश्चाद्भुतस्य महिमा ततः ।
तपस्यैव पूजायाः सोच्छ्वासकथनं ततः ॥
प्रकृतीनां भिदाख्यानं ग्रामग्रामनिरूपणम् ।
तारकस्य वधोपायो वाक्यार्थो महिमा तथा ॥
विष्णोः शापश्च वृत्रस्य पार्व्वत्यनुनयस्ततः ।
हरस्य नाम्नश्चैवं वृत्रं रामनामनिरूपणम् ॥
हरस्य लिङ्गपतनं कथायै जघनस्य च ।
पार्व्वतीशक्तिचरितं तारकस्य वधोद्भवः ॥
प्रणवैश्वर्य्यकथनं तारकाचरितं पुनः ।
दक्षयज्ञसमाप्तिश्च द्वादशाक्षरनिरूपणम् ॥
ज्ञानयोगसमाख्यानं महिमा द्वादशार्णजः ।
अघमर्षादिकपुण्यञ्च कीर्त्तितं धर्म्मदं नृणाम् ॥"
तृतीये ब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे ।
"ततो ब्रह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाद्भुतः ।

पवित्रस्य महिमा गोकर्णमहिमा ततः ॥
शिवरात्रेश्च महिमा प्रदोषव्रतकीर्तनम् ।
सोमवारव्रतस्यापि सोमलिङ्गस्य कथानकम् ॥
भद्रायुतपत्तिकथनं सदाचारनिरूपणम् ।
शिवधर्मसमुद्देशो भद्रायुद्वाहवर्णनम् ॥
भद्रायुमहिमा चापि भस्ममाहात्म्यकीर्तनम् ।
शिवरात्र्यानकथनं उमामाहेश्वरव्रतम् ॥
रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं रुद्राध्यायस्य पुण्यकम् ।
अवशादिकपुण्यस्य ब्रह्मवध्योरयमीरितः ॥"* ॥
चतुर्थ काशीखण्ड ।
"अतः परं चतुर्थस्तु काशीखण्डमनुत्तमम् ।
वित्यनारदयोर्यत्र संवादः परिकीर्तितः ॥
सत्यलोकप्रभावस्यागस्त्यावासे सुरागमः । .
पतिव्रताचरित्रस्य तीर्थस्यास्यापि वर्णनम् ॥
ततस्य सप्तपुर्य्याख्या संयमित्या निरूपणम् ।
ब्रह्मस्य च तपेलाभो लोकानां हितः शिवधर्मसंगमः ॥
अर्यमः समुद्भवश्चैव क्रमाद्वरुणसम्भवः ।
गन्धवत्यलकापुर्योरैश्वर्य्यस्य समुद्भवः ॥
चन्द्रोडुबुधलोकानां कुजेज्यार्कसुवां क्रमात् ।
सप्तर्षीणां ध्रुवस्यापि तपोलोकस्य वर्णनम् ॥
ध्रुवलोककथा पुण्या सत्यलोकनिरीक्षणम् ।
स्कन्दागस्त्यसमालापो मणिकर्णीसमुद्भवः ॥
प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् ।
वाराणसीप्रशंसा च भैरवाविर्भवस्ततः ॥
दण्डपाणिज्ञानवाप्योरुद्भवः समनन्तरम् ।
ततः कलावत्याख्यानं सदाचारनिरूपणम् ॥
ब्रह्मचारिसमाख्यानं ततः स्त्रीलक्षणानि च ।
कृत्याकृत्यविनिर्देशो ऋषिमुक्तेः प्रवर्णनम् ॥
गृहस्थयोगिनोर्धर्म्मः कालज्ञानं ततः परम् ।
दिवोदासकथा पुण्या काशीवर्णनमेव च ॥
योगिचर्य्या च लोलार्कोत्तरगाम्यार्कजा कथा ।
द्वादशार्कस्य तात्पर्य्याख्या रुणार्कस्योदयस्ततः ॥
दशाश्वमेधतीर्थाख्या मन्दराच्च गणागमः ।
पिशाचमोचनाख्यानं गणेशप्रेषणन्ततः ॥
मायागणपतेश्चाथ भुवि प्रादुर्भवस्ततः ।
विघ्नमायाप्रपञ्चोत्थ दिवोदासविमोक्षणम् ॥
ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्विन्दुमाधवसम्भवः ।
ततो वेणावतीतीर्थाख्या शूलिनः काशिकागमः ॥
जैगीषव्येण संवादो ऋषेः प्रोक्ता महर्षिभिः ।
पैलाख्यानं कन्दुकेश्याश्चैश्वरसमुद्भवः ॥
प्रीतेश्वरकेश्वरयोः क्षत्तिवासस्य चोद्भवः ।
देवतानामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः ॥
दुर्गाया विजयश्चाथ ओङ्कारेशस्य वर्णनम् ।
पुनरोङ्कारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्भवः ॥
केदाराख्या च धर्म्मेशकथा विश्वभुजोद्भवा ।
वीरेश्वरसमाख्यानं गङ्गामाहात्म्यकीर्तनम् ॥
विश्वकर्म्मेशमहिमा दक्षयज्ञोद्भवस्तथा ।
सतीप्रस्थानदेवादेर्भैरवस्तस्य पराभवः ॥
त्रैलोचनीयकदम्बस्य मुक्तिमण्डपकथा ।
विश्वेशविभवश्चाथ ततो यात्रापरिक्रमः ॥" * ॥
पञ्चमे अवन्तीखण्डे ।
"अतः परं त्ववन्त्याख्यं प्रथमं खण्डञ्च पञ्चकम् ।

महाकालवनाख्यानं ब्रह्मणीर्घच्छिदा ततः ॥
प्रायश्चित्तविधिश्चाग्नेरुत्पत्तिश्च सुरागमः ।
ईश्वरीक्षा शिवस्तोत्रं नानापातकनाशनम् ॥
कपालमोचनाख्यानं महाकालवनस्थितिः ।
तीर्थं कलकलेशस्य सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
कुण्डमक्षरसंज्ञञ्च सर्गं रुद्रस्य पुण्यदम् ।
कुटुम्बेशञ्च विप्राश्रमकेटीश्वरतीर्थकम् ॥
स्वर्गद्वारं चतुःसिन्धुतीर्थं प्रङ्कुरयापिका ।
सकरार्कोत्पत्तितीर्थस्यापप्रणाशनम् ॥
दशाश्वमेधैकानंशातीर्थं च हरिभिद्रदम् ।
पिशाचकादियात्रा च हनुमत्कथमेश्वरौ ॥
महाकालेशयात्रा च वल्मीकेश्वरतीर्थकम् ॥
सुकेशभेशोपाख्यानं कृशस्थलाः प्रदक्षिणम् ।
अकूरमन्दाकिन्यकूपादित्यन्द्रार्कवैभवम् ॥
करभेशकुकुटेशलङ्कुकेशादितीर्थकम् ।
मार्कण्डेशं यज्ञवापीं सोमेशं नरकान्तकम् ॥
केदारेश्वररामेशसौभाग्येशनरार्कम् ।
कैशार्कं शक्तिभेदञ्च स्वर्गस्वरसुखानि च ॥
ओङ्कारेशादितीर्थानि व्यन्यकस्तुतिकीर्तनम् ।
कालाग्नेश्च लिङ्गसङ्ख्या स्वर्गद्वङ्गाभिधानकम् ॥
कुशस्थल्या अवन्त्याश्चोज्जयिन्या अभिधानकम् ।
पद्मावतो कुसुद्वत्यमरावतीतिनामकम् ॥
विशालाप्रतिकल्पाभिधाने च ज्वरशान्तिकम् ।
शिप्रास्नानादिकफलं नागोन्मोना शिवस्तुतिः ॥
हिरण्याक्षवधाख्यानं तीर्थं सुन्दरकुण्डकम् ।
नीलगङ्गा पुष्करारण्यं विन्ध्याधामनतीर्थकम् ॥
पूरुषोत्तमाधिमासं तत्तीर्थस्याघनाशनम् ।
गामतीवामने कुण्डे विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥
वीरेश्वरमरः कालभैरवस्य च तीर्थकं ।
महिमा नागपञ्चम्यां नृसिंहस्य जयन्तिका ॥
कुटुम्बेश्वरयात्रा च देवसाधककीर्तनम् ।
कर्कराजाख्यातीर्थञ्च विघ्नेशादिसुरोहनम् ॥
रुद्रकुण्डप्रभृतिषु बहुतीर्थनिरूपणम् ।
यात्राष्टतीर्थजा पुण्या रेवामाहात्म्यमुच्यते ॥
धर्म्मेपुण्यस्य वैराग्ये मार्कण्डेयेन सङ्गमः ।
प्राप्तयानुभवाख्यानं अष्टतापरिकीर्तनम् ॥
कल्पे कल्पे पृथक् नाम नर्म्मदायाः प्रकीर्तितम् ।
स्तवमार्षं नार्म्मदस्य कालगाचिकथा ततः ॥
महादेवस्तुतिः पश्चात् पृथक्कल्पकथाद्भुता ।
विप्रलम्भाख्यानकं पश्चाच्चालेश्वरकथा तथा ॥
गौरीव्रतसमाख्यानं त्रिपुरज्वालनस्ततः ।
देहपातविधानञ्च कावेरीसङ्गमस्ततः ॥
दारुतीर्थं ब्रह्मवर्च्चं यज्ञेश्वरकथानकम् ।
अग्नितीर्थं रवितीर्थं मेघनादं दिवारुकम् ॥
देवतीर्थं नर्म्मदेशं कपिलाख्यं करञ्जकम् ।
कुण्डलेशं पिप्पलादं विमलेशञ्च शूलभित् ॥
ग्रन्थीहरणमाख्यातमन्धकस्य वधस्ततः ।
शूलभेदोद्भवो यत्र दानधर्म्मः पृथग्विधः ॥
आख्यानं दीर्घतपस ऋष्यशृङ्गकथा ततः ।
चित्रसेनकथा पुण्या काशिराजस्य मोक्षणम् ॥
ततो देवशिलाख्यानं प्रवरोचरितार्थितम् ।
व्याघ्राख्यानं ततः पुण्यं पुष्करिण्यर्कतीर्थकम् ॥

आपित्येश्वरतीर्थञ्च शक्रतीर्थं करोटिकम् ।
कुमारेशमगस्त्येशं व्यजनेशञ्च माहजम् ॥
लोकेशं धनदेशञ्च मङ्गलेशञ्च कामजम् ।
नागेशञ्चापि गोपारं गौतमं शक्रशृङ्गजम् ॥
नारदेशं नन्दिकेशं वरुणेश्वरतीर्थकम् ।
दधिस्कन्दादितीर्थानि हनुमत्तीश्वरस्ततः ॥
रामेश्वरादितीर्थानि सोमेशं पिङ्गलेश्वरम् ।
अगमोक्षं कपिलेशं पूतिकेशं जलेशयम् ॥
चण्डार्कयमतीर्थञ्च कङ्कोड़ीशञ्च नान्दिकम् ।
नारायणञ्च कोटीशं व्यासतीर्थं प्रभासिकम् ॥
नागेशं सङ्गमेशञ्च मन्मथेश्वरतीर्थकम् ।
एरण्डीसङ्गमं पुण्यं सुवर्णशिलतीर्थकम् ॥
करञ्जं कामदं तीर्थं भाण्डीरं रोहिणीभवम् ।
चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमाङ्गिरसाक्षयम् ॥
कोटितीर्थमयोन्याख्यमङ्गारावं त्रिलोचनम् ।
इन्देशं कम्बुकेशञ्च सोमेशं कोहनेशकम् ॥
नार्म्मदं चार्कमार्यं भार्गवेश्वरसत्तमम् ।
ब्राह्मं दैवञ्च भागेशमादिवाराहकं कवे ॥
रामेशमथ सिद्धेशमाहल्लं कङ्कटेश्वरम् ।
प्राक्तं सौम्यञ्च नान्दीशं तापेशं रुक्मिणीभवम् ॥
योजनेशं वराहेशं द्वादशीशिवतीर्थके ।
सिद्धेशं मङ्गलेशञ्च लिङ्गवाराहतीर्थकम् ॥
कुण्डेशं श्वेतवाराहं भार्गवेशं रवीश्वरम् ।
शुक्लादीनि च तीर्थानि हूंकारस्वामितीर्थकम् ॥
सङ्गमेशं नारकेशं मोक्षं सार्पञ्च गोपकम् ।
नागं ग्रामञ्च सिद्धेशं मार्कण्डाक्षरतीर्थके ॥
कामोदशूलारोपाख्यं माहात्म्यं गोपकेश्वरम् ।
कपिलेशं पिङ्गलेशं भूतेशं गाङ्गगौतमे ॥
व्याश्वमेधं भृगुकच्छं केदारेशञ्च पापनुत् ।
रवनखलेशं जालेशं शालग्रामं वराहकम् ॥
चन्द्रप्रभासमादित्यं श्रीपत्याख्यञ्च हंसकम् ।
मूलस्थानञ्च शूलेशमाशायाचिन्तदैवकम् ॥
शिवेशं कोटितीर्थञ्च दशकन्यं सुवर्णकम् ।
ऋणमोक्षं भारभूतिरत्रास्ते पुंवसुरुद्भवम् ॥
आमलेशं कपालेशं शङ्खैरण्डीभवन्ततः ।
कोटितीर्थं लोटनेशं फलस्तुतिरतः परम् ॥
हमिजङ्गलमाहात्म्ये रोहितास्वकथा ततः ।
धुन्धुमारसमाख्यानं वधोपायस्ततोऽस्य च ॥
वधो धुन्धोस्ततः पश्चात् ततश्चैवङ्गोद्भवः ।
महिमास्य ततश्चण्डीशप्रभावो रतीश्वरः ॥
केदारेशो लक्षतीर्थं ततो विष्णुपदीभवम् ।
सुखारं व्यजनाख्यं ब्रह्मगङ्गञ्च सरस्ततः ॥
चक्राख्यं ललिताख्यानं तीर्थञ्च बहुगोमथम् ।
रुद्रावर्त्तञ्च मार्कण्डं तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
रावणेशं शुक्लपटं देवास्पृप्ततीर्थकम् ।
जिह्वोदतीर्थसम्भूतिः शिवोदभेदं फलस्तुतिः ॥
एष खण्डो ह्यवन्त्याख्यः प्रथमतां पापनाशनः ॥
षष्ठे नागरखण्डे ।
"अतः परं नागराख्यः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते ॥
लिङ्गोत्पत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा ।
विश्वामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशङ्कुस्वर्गतिस्तथा ॥
हाटकेश्वरमाहात्म्ये हत्वासुरवधस्तथा ।

नागविलं शुक्लतीर्थमचलेश्वरवर्णनम् ॥
चमत्कारपुराख्यानं चमत्कारकरं परम् ।
गयशीर्षं बालशाखं बालमण्डं मृगाक्षयम् ॥
विष्णुपादश्च गोकर्णं युगरूपं समाश्रयः ।
सिद्धेश्वरं नागसरः सप्तर्षेयं त्र्यम्बकम् ॥
भृगुवर्तं नलेशश्च भीमं दूर्वेश्वरमर्ककम् ।
सोमेश्वरं शोभनाख्यं दौर्गमानर्ककेश्वरम् ॥
जमदग्निवधाख्यानं नैःक्षत्रियकथानकम् ।
रामह्रदं नागपुरं जङ्घालिङ्गश्च यज्ञभुः ॥
मुण्डीरादित्यकार्कश्च सतीपरिणयस्तथा ।
बालखिल्याश्च यागेशं बालखिल्यश्च गारुडम् ॥
लक्ष्मीशापः सोमविशः सोमप्रासादमेव च ।
जम्बूद्वीपं पादकाख्यमग्नेयं ब्रह्मकुण्डकम् ॥
गोमुखं लोहयष्ट्याख्यमजापालेश्वरी तथा ।
शानेश्वरं राजवापी रामेशो लक्ष्मणेश्वरः ॥
कुणेशाख्यं लवेशाख्यं लिङ्गं सर्व्वोत्तमोत्तमम् ।
अष्टषष्टिसमाख्यानं दमयन्त्याख्यानकम् ॥
ततोऽम्बा रेवती चाच भद्रिकातीर्थसम्भवम् ।
सोमङ्करी च केदारं शुक्लतीर्थं सुखारकम् ॥
सप्तसप्तेश्वराख्यानं तथा कर्णोत्पलाकथा ।
चटेश्वरं याज्ञवल्क्यं गौर्य्यं गाणेशमेव च ॥
ततो वास्तुपदाख्यानमजागृहकथानकम् ॥
सौभाग्यशुक्लशूलेशं धर्म्मराजकथानकम् ।
मिश्रास्रदेश्वराख्यानं गाणपत्यत्रयं ततः ॥
जाबालिचरितञ्चैव मङ्कणेशकथा ततः ।
कालेश्वर्य्यम्बकाख्यानं कुण्डमाभ्रमन्तथा ॥
पुण्यादित्यं रौहितास्यं नागरोत्पत्तिकीर्त्तनम् ।
भार्गवं चरितं चैव वैश्यामेकं ततः परम् ॥
सारस्वतं पैप्पलादं कंमारीशञ्च पैण्डिकम् ।
ब्रह्मणो यज्ञचरितं सावित्र्याख्यानसंयुतम् ॥
रैवतं भर्गुयज्ञाख्यं सुखातीर्थमिरोत्तमम् ।
कौरवं ह्राटकेशाख्यं प्रभासं चैत्रकाश्रयम् ॥
पौष्करं नैमिषं धार्म्ममरण्यत्रितयं स्मृतम् ।
वाराणसी द्वारकाख्यावन्त्याख्येति पुरीत्रयम् ॥
वृन्दावनं खाण्डवाख्यमर्द्धकाख्यं वनत्रयम् ।
कक्षः शालस्तथा नन्दी ग्रामत्रयमुदाहृतम् ।
असिकुण्डापिलसंज्ञं तीर्थत्रयमुदाहृतम् ।
आर्ब्बुदौ रैवतश्चैव पर्व्वतत्रयमुत्तमम् ॥
नदीनां त्रितयं गङ्गा नर्म्मदा च सरस्वती ।
सार्द्धकोटित्रयफलमेकैकस्मिन् प्रकीर्त्तितम् ॥
कूपिका शुक्लतीर्थञ्चामरकं बालमण्डनम् ।
ह्राटकेशस्त्रैत्रफलप्रदं प्रोक्तं चतुष्टयम् ॥
शाम्बादित्यं शाम्बकल्पं यौधिष्ठिरमथान्धकम् ।
जलशायि चतुर्भास्यमशून्यशयनव्रतम् ॥
मङ्कणेशं शिवराचिस्तुलापुरुषदानकम् ।
पृथ्वीदानं वागकेशं कपालमोचनेश्वरम् ॥
पापविण्डं साम्बलेङ्गं युगमानादिकीर्त्तनम् ।
निम्बशाकभक्ष्यव्रता रुद्रैकादशकीर्त्तनम् ॥
दानमाहात्म्यकथनं द्वारशादित्यकीर्त्तनम् ।
इत्येष नागरः खण्डः प्रभासाख्योऽधुनोच्यते ॥"
सप्तमे प्रभासखण्डे ।
"सोमेशो यत्र विश्वेशोऽर्कस्थलं पुण्यदं महत् ।

सिद्धेश्वरादिकाख्यानं पृथगत्र प्रकीर्त्तितम् ॥
अग्नितीर्थं कपर्दीशं केदारेशं गतिप्रदम् ।
भीमभैरवचण्डीशभास्कराङ्गारकेश्वराः ॥
बुधेश्वभृगुसौरेन्दुशिवेशा हरविग्रहाः ।
सिद्धेश्वराद्याः पञ्चाब्दे रुद्रास्तत्र व्यवस्थिताः ॥
वरारोहा त्र्यजापाला मङ्गला ललितेश्वरी ।
लक्ष्मीशो वाडवेशश्चार्घीशः कामेश्वरस्तथा ॥
गौरीशवरुणेशाख्यमृषीशश्च गणेश्वरम् ।
कुमारेशाश्च शाकल्यं शाकुलीतङ्कगौतमम् ॥
दैत्यघ्नेशं चक्रतीर्थं सन्निहत्याश्रयं तथा ।
भूतेशादीनि लिङ्गानि आदित्यारायणाश्रयम् ॥
तत्रश्चक्रधराख्यानं शाम्बादित्यकथानकम् ।
कथा कनकनन्दायाः कुन्तीगङ्गेशयोस्तथा ॥
कथा कनकनन्दायाः कुन्तीगङ्गेशयोस्तथा ।
चमसोद्भेदविदुरचिलोकेशकथा ततः ॥
मङ्कणेशाच्चेपरेशषण्डतीर्थकथा तथा ।
सूर्य्यप्रभोच्चैत्तमयोरुमानाथकथा तथा ॥
भृङ्गारशूलमथलयोश्चायनार्कोशयास्तथा ।
अजापालेशबालार्ककुबेरस्थलजा कथा ॥
ऋषितीर्थाकथा पुण्या मङ्गलेश्वरकीर्त्तनम् ।
नारदादित्यकथनं नारायणनिरूपणम् ॥
तप्तकुण्डस्य माहात्म्यं मूलचण्डीशवर्णनम् ।
चतुश्चक्रगणाध्यक्षकलम्बेश्वरयोः कथा ॥
गोपालस्वामिवकुलस्वामिनोर्म्मरुतीकथा ।
सोमार्कोत्पत्तिविघ्नेशलक्ष्मीस्वामिकथा ततः ॥
कालमेघस्य कक्षिण्या ऊर्ज्जयन्तीश्वरभद्रयोः ।
शाक्षावर्णमोक्षतीर्थगोप्यदाधृतसङ्गमाः ॥
जालेश्वरस्य हुंकारत्रैलक्षतीर्थयोः कथा ।
व्यासाश्रमस्थविप्रेशकालकुण्डकथाद्भुता ॥
कपिलेशस्य च कथा जरद्गवशिवस्य च ।
नलकर्कोटेश्वरयोर्ह्राटकेश्वरथा कथा ॥
नारदेशमल्लभूषा दुर्गाकूटगणेशजा ।
सुपर्णलाख्यभैरवीभल्लतीर्थभवा कथा ॥
कीर्त्तनं कर्दमालस्य गृध्रसोमेश्वरस्य च ॥
चतुर्व्वर्णाश्रमङ्गेशकोटीश्वरकथा ततः ॥
मार्कण्डेश्वरकोटीशदामोदरगुहोत्कथा ।
स्वर्गरेखा ब्रह्मकुण्डं कुन्तीभीमेश्वरौ तथा ॥
नगीकुण्डञ्च सर्व्वस्वं शैवं वस्त्रापथे स्मृतम् ।
दुर्वासिक्षेत्रगङ्गेशपुरेवतानां कथाद्भुता ॥
ततोऽर्ब्बुदे शम्भुकथा अचलेश्वरकीर्त्तनम् ।

नागतीर्थस्य च कथा वशिष्ठाश्रमवर्णनम् ॥
भद्रकर्णस्य माहात्म्यं त्रिनेत्रस्य ततः परम् ।
केदारस्य च माहात्म्यं तीर्थागमनकीर्त्तनम् ॥
कोटीश्वररूपतीर्थन्तुण्डीकेशकथा ततः ।
सिद्धेशशुक्लेश्वरयोर्म्मणिकर्णीशकीर्त्तनम् ॥
पञ्चतीर्थयमतीर्थवाराहतीर्थवर्णनम् ।
चन्द्रप्रभासपिण्डारश्रीमातासुक्लतीर्थजम् ॥
कात्यायन्याश्च माहात्म्यं ततः पिण्डारकस्य च ।
ततः कनखलस्याथ चक्रमानुषतीर्थयोः ॥
कपिलाग्नितीर्थकथा तथा रक्तानुबन्धजा ।
गणेशपार्थेश्वरयोर्व्यासाश्रमस्य च ॥
चण्डीशस्थानं नागभवशिरःकुण्डमहीभुजा ।
कामेश्वरस्य मार्कण्डेयोत्पत्तिश्च कथा ततः ॥
उद्दालकेशमिहिरागततीर्थकथा पृथक् ।
श्रीदेवमातोत्पत्तिश्च व्यासगौतमतीर्थयोः ॥
कुलसन्तारमाहात्म्यं रामकोट्याख्यतीर्थयोः ।
चन्द्रोद्भेदाख्यानञ्चन्द्रब्रह्मस्थानोद्भवोद्भवम् ॥
त्रिपुष्करत्रिदण्डेशगुहेश्वरकथा शुभा ।
अविमुक्तस्य माहात्म्यमुमामाहेश्वरस्य च ॥
महौजसः प्रभासश्च जम्बुतीर्थस्य वर्णनम् ।
गङ्गाधरमिश्रकथोः कथा चाथ फलस्तुतिः ॥
द्वारकायाश्च माहात्म्ये चन्द्रधर्म्मकथानकम् ।
जागराख्यव्रतञ्च व्रतमेकादशीभवम् ॥
महाह्रादमिश्रकाख्यानं प्रह्लादर्षिसमागमः ।
दुर्वासस उपाख्यानं याचोपक्रमकीर्त्तनम् ॥
गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्यां स्नानादिकं फलम् ।
चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्युदधिसङ्गमः ॥
सनकादिह्रदाख्यानं भृगुतीर्थकथा ततः ।
गोपीचारकथा पुण्या गोपीनां द्वारकागमः ॥
गोपीमरःसमाख्यानं ब्रह्मतीर्थादिकीर्त्तनम् ।
पञ्चनद्यागमाख्यानं नानाख्यानसमाचितम् ॥
शिवलिङ्गमहातीर्थकृष्णपूजादिकीर्त्तनम् ।
त्रिविक्रमस्य भर्त्तृयाख्या दुर्वासःक्षमासंकथा ॥
कृष्णदैत्यवधोद्धोषाख्या विघ्नोद्धार्चनं फलम् ।
गोमत्यां द्वारकायाश्च तीर्थागमनकीर्त्तनम् ॥
कृष्णमन्दिरसंप्राप्ता द्वारवत्यभिषेचनम् ।
तत्र तीर्थावासकथा द्वारकापुण्यकीर्त्तनम् ॥
इत्येष सप्तमः प्रोक्तः खण्डः प्राभासिको द्विज ।
स्कान्दे सर्व्वेश्वरकथा शिवमाहात्म्यवर्णने ॥"
तत्फलश्रुतिः ।
"लिखित्वैतत्तु यो दद्याद्धेमशूलसमाचितम् ।
माघ्यां सप्तम्यां विधाय स याति भोदिते पदे ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे हरिद्वारख्याने
चतुर्थपादे १०४ अध्यायः ॥ १३ ॥
चतुर्दशं वामनपुराणम् ।
श्रीवशिष्ठ उवाच ।
"शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वामनाभिधम्
त्रिविक्रमचरिताढ्यं दशसाहस्रसंख्यकम् ॥
कूर्म्मकल्पसमाख्यानं वर्णाश्रयकथानकम् ।
भागद्वयसमायुक्तं वक्तृश्रोतृप्रभावहम् ॥" * ॥
तत्र पूर्व्वभागे ।
"पुराणप्रश्नः प्रथमं ब्रह्मणोर्षिभ्य एव तु ततः ।

कपालमोचनाख्यानं दक्षयज्ञविहिंसनम् ॥
हरस्य कालरूपाख्या कामस्य दहनं ततः।
प्रह्लादनारायणयोर्युद्धं देवासुरक्षयम् ॥
सुकेश्यर्कसमाख्यानं ततो भुवनकोषकम्।
ततः काम्यव्रताख्यानं श्रीदुर्गाचरितं ततः ॥
तपतीचरितं पश्चात् कुरुक्षेत्रस्य वर्णनम्।
सरोमाहात्म्यमतुलं पार्वतीजन्मकीर्तनम् ॥
तपस्तप्त्वा विवाहश्च गौर्य्याख्यानकं ततः।
ततः कौशिक्युपाख्यानं कुमारचरितं ततः ॥
ततोऽन्धकवधाख्यानं माध्योपाख्यानकं ततः।
जालिचरितं पश्चादरुजायाः कथाद्भुता ॥
त्र्यम्बकेश्वर्य्याख्यं गणत्वं चान्धकस्य च।
मरुतां जन्मकथनं बलेश्च चरितं ततः ॥
ततश्च लक्ष्म्याश्चरितं वैक्रिममतः परम्।
प्रह्लादतीर्थयात्रायां प्रोच्यन्ते तत्कथाः शुभाः ॥
ततश्च धुन्धुचरितं प्रेतोपाख्यानकं ततः।
नक्षत्रपुरुषाख्यानं श्रीदामचरितं ततः ॥
त्रिविक्रमचरित्रान्ते ब्रह्मप्रोक्तः स्तवोत्तमः।
प्रह्लादबलिसंवादे सुतले हरिशंसनम् ॥
इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदितः ॥"
तदुत्तरे भागे बृहद्वामनाख्ये।
"शृणु तस्योत्तरं भागं बृहद्वामनसंज्ञकम् ॥
माहेश्वरी भागवती सौरी गाणेश्वरी तथा।
ततः संहिताश्चाच पृथक् माहात्म्यसंयुता ॥
माहेश्वर्यांस्तु क्षणास्य तद्भक्तानाच्च कीर्तनम्।
भागवत्यां जगन्मातुरवतारकथाद्भुता ॥
सौर्यां सूर्यस्य महिमा गदितः पापनाशनः।
गाणेश्वर्यां गणेशस्य चरितच्च महौजसः ॥
इत्येतद्वामनं नाम पुराणं मुनिसत्तमम्।
पुलस्त्येन समाख्यातं नारदाय महात्मने ॥
ततो नारदतः प्राप्तं व्यासेन सुमहात्मना।
व्यासात्तु लब्धवान् वत्स! तच्छिष्यो रोमहर्षणः ॥
स चाख्यास्यति विप्रेभ्यो नैमिषीयेभ्य एव च।
एवं परम्पराप्राप्तं पुराणं वामनं शुभम् ॥" * ॥
तत्फलश्रुतिः।
"ये पठन्ति च शृण्वन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम्।
लिखित्वैतत् पुराणन्तु यः शास्त्रविधिवेदयेत् ॥
विप्राय वेदविदुषे धेनुसमान्वितम्।
स समुद्धृत्य नरकान्नयेत् स्वर्गं पितॄन् स्वकान्।
देहान्ते मुक्तभोगोऽसौ याति विष्णोः परं पदम् ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे १०५ अध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशं कूर्मपुराणम्।
श्रीब्रह्मोवाच।
"शृणु वत्स! मरीचेश्च पुराणं कूर्मसंज्ञितम्।
लक्ष्म्याः कल्याणचरितं यच्च कूर्मवपुर्हरेः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां माहात्म्यञ्च पृथक् पृथक्।
इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन पार्थिवेभ्यो दयान्तिकम् ॥
तत्सप्तदशसाहस्रं सुचतुःसंहितं शुभम्।
यत्र ब्राह्म्यां पुरा प्रोक्ता धर्म्मा नानाविधा सुने!॥
नानाकथाप्रसङ्गेन नृणां सद्गतिदायकाः ॥" * ॥
ततपूर्वभागे।
"तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा।
लक्ष्म्याः प्रद्युम्नसंवादः कूर्म्मैर्विगणसङ्कथा ॥
वर्णाश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्त्तनम्।
कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः ॥
ततः सङ्क्षेपतः सर्गः प्राकृतं चरितं तथा।
सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् ॥
भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च।
देवादीनां समुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहुतिस्ततः ॥
दक्षसृष्टिकथा पश्चात् कश्यपान्वयकीर्त्तनम्।
आदित्यवंशकथनं क्षणास्य चरितं शुभम् ॥
मार्कण्डक्षणासंवादो ग्रामपाखण्डसंकथा।
युगधर्म्मानुकथनं व्यासजैमिनिकी कथा ॥
वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम्।
त्रैलोक्यवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम् ॥"* ॥
तदुत्तरभागे।
"उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गौरीश्वरी ततः।
श्यामगौरी ततः प्रोक्ता नानाधर्म्मप्रबोधनी ॥
नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यञ्च पृथक् ततः।
नानाधर्म्मप्रकथनं ब्राह्मीयं संहिता स्मृता ॥
अतः परं भगवती संहितार्थनिरूपणे।
कथिता यत्र वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता ॥"
तदुत्तरभागीयभगवत्याख्यद्वितीयसंहितायाः पञ्चपादेषु।
"पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यवस्थितिः।
सदाचारात्मिका वत्स! भोगसौख्यविवर्द्धनी ॥
द्वितीये क्षत्रियाणान्तु वृत्तिः सम्यक् प्रकीर्त्तिता।
यया त्वाश्रितया पापं विधूयेह व्रजेद्दिवम् ॥
तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा।
यया चरितया सम्यक् लभते गतिमुत्तमाम् ॥
चतुर्थेऽन्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता।
यया सन्तुष्यति श्रीशो नृणां श्रेयोविवर्द्धनः ॥
पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजोदिता।
यया चरितयाप्नोति भाविनीमुत्तमां गतिम् ॥
इत्येषा पञ्चपदुक्ता द्वितीया संहिता मुने!।
तृतीयात्रोदिता सौरी नृणां कामविधायिनी ॥
घोढ़ा षट्कर्म्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामिनाम्।
चतुर्थी वैष्णवी नाम मोक्षदाभ्यधिकीर्त्तिता ॥
चतुष्पदी द्विजादीनां साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी।
ता: क्रमात् षट्चतुर्द्वीपुराणार्था: परिकीर्त्तिता: ॥"
तत्फलश्रुतिः।
"इतत्कूर्मपुराणन्तु चतुर्वर्गफलप्रदम्।
पठतां शृण्वतां नृणां सर्व्वोत्कृष्टगतिप्रदम् ॥
लिखित्वैतत्तु यो भक्त्या हेमकूर्म्मसमन्वितम्।
ब्राह्मणायार्पयेद्दद्यात्स याति परमां गतिम् ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १५ ॥

षोड़शं मत्स्यपुराणम्।
श्रीब्रह्मोवाच।
"अथ मात्स्यं पुराणं ते प्रवक्ष्ये द्विजसत्तम!।
यत्रोक्तं मत्स्यकल्पानां वृत्तं सङ्क्षिप्य भूतले ॥
व्यासेन वेदविदुषा नरसिंहोपवर्णनम्।
उपक्रम्य तदुद्दिष्टं चतुर्दशसहस्रकम् ॥
मनुमत्स्यसमुसंवादो ब्रह्माण्डवर्णनन्ततः।
ब्रह्मदेवासुरोत्पत्तिर्मेरुत्पत्तिरेव च ॥
मदनद्वादशी तद्वत् लोकपालाभिपूजनम्।
मन्वन्तरसमुद्देशो वैराज्याभिवर्णनम् ॥
सूर्य्यवैवस्वतोत्पत्तिर्व्वंशसङ्गमनं तथा।
पितृवंशानुकथनं श्राद्धकालस्तथैव च ॥
पितृतीर्थप्रचारश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च।
कीर्त्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं तथा ॥
कार्त्तवीर्यस्य चरितं दृष्टं वंशानुकीर्त्तनम्।
यदुवृष्णिपस्तथा विष्णोर्दैत्यधा जन्म च क्षितौ ॥
कीर्त्तनं पुरुवंशस्य वंशो हौताशनः परः।
क्रियायोगस्ततः पश्चात् पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥
व्रतं नक्षत्रपुरुषं मार्त्तण्डशयनं तथा।
क्षणाष्टमीव्रतं तद्वद्रोहिणीचन्द्रसंज्ञितम् ॥
तडागविधिमाहात्म्यं पादपोत्सर्ग एव च।
सौभाग्यशयनं तद्वदगस्त्यव्रतमेव च ॥
तथानन्ततृतीयायां रसकल्याणिनीव्रतम्।
तथैवानन्दकर्य्याश्च व्रतं सारस्वतं पुनः ॥
उपरागाभिषेकश्च सप्तमीशयनं तथा।
भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयनं तथा ॥
अशून्यशयनं तद्वत् तथैवाङ्गारकव्रतम्।
सप्तमीसप्तकं तद्वद्विशोकद्वादशीव्रतम् ॥
मेरुप्रदानं दशधा ग्रहशान्तिस्तथैव च।
ग्रहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशी ॥
तथा सर्व्वफलत्यागः सूर्य्यवारव्रतं तथा।
संक्रान्तिस्नपनं तद्वद्विभूतिद्वादशीव्रतम् ॥
षष्टिव्रतानां माहात्म्यं तथा स्नानविधिक्रमः।
प्रयागस्य तु माहात्म्यं द्वीपलोकानुवर्णनम् ॥
तथाप्सरीतीर्थचारश्च ध्रुवमाहात्म्यमेव च।
भवनानि सुरेन्द्राणां त्रिपुरोद्योतनं तथा ॥
पितृप्रवरमाहात्म्यं मन्वन्तरविनिर्णयः।
चतुर्युगस्य सम्भूतिर्युगधर्म्मनिरूपणम् ॥
वर्णाङ्गस्य तु सम्भूतिस्तारकोत्पत्तिरेव च।
तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवानुकीर्त्तनम् ॥
पार्वतीसम्भवस्तद्वत्तथा शिवतपोवनम्।
अनङ्गदेहदाहश्च रतिशोकस्तथैव च ॥
गौरीतपोवनं तद्वच्छिवेनाथ प्रसादनम्।
पार्वतीऋषिसंवादस्तथैवोद्वाहमङ्गलम् ॥
कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा।
तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णनम् ॥
पद्मोद्भवविसर्गस्तु तथैवान्धकघातनम्।
वाराणस्यास्तु माहात्म्यं नर्म्मदायास्तथैव च ॥
प्रवरानुक्रमस्तद्वत् पितृगाथानुकीर्त्तनम्।
तथोभयमुखीदानं दानं क्षणाजिनस्य च ॥
ततः सावित्र्युपाख्यानं राजधर्म्मास्तथैव च।
विविधोत्पातकथनं ग्रहशान्तिस्तथैव च ॥

यात्रानिमित्तकथनं स्वप्नमङ्गलकीर्त्तनम् ॥
वामनस्य तु माहात्म्यं वाराहस्य ततः परम् ॥
समुद्रमथनं तद्वत् कालकूटाभिशान्तनम् ।
देवासुरविमर्दश्च वास्तुविद्या तथैव च ॥
प्रतिमालक्षणं तद्वदेवतास्थापनं तथा ।
प्रासादलक्षणं तद्वन्नरूपानाश्च लक्षणम् ॥
भविष्यराज्ञामहेशो मन्वादानानुकीर्त्तनम् ।
कल्पानुकीर्त्तनं तद्वत् पुराणेऽस्मिन् प्रकीर्त्तितम्॥"
तत्फलश्रुतिः ।
"पवित्रमेतत् कल्याणमायुःकीर्त्तिविवर्द्धनम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि स याति भवनं हरेः ॥
लिखित्वैतत्तु यो दद्याद्धेममत्स्यसमन्वितम् ।
विप्रायाभ्यर्च्य विधिवे स याति परमं पदम् ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे १०७ अध्यायः ॥ १६ ॥
सप्तदशं गरुडपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
"मरीचे शृणु वक्ष्यामि पुराणं गारुडं शुभम् ।
गरुडायाब्रवीत् कृष्णो भगवान् गरुडाग्रजः ॥
एकोनविंशसाहस्रं तार्क्ष्यकल्पकथान्वितम् ॥"
तत्र पूर्व्वखण्डे ।
"पुराणोपक्रमो यत्र सर्गसङ्क्षेपतस्ततः ।
सूर्य्यादिपूजनविधिर्दीक्षाविधिरतः परम् ॥
आदिपूजा ततः पश्चान्नवशक्त्यर्चनं द्विज ! ।
पूजाविधानञ्च तथा वैष्णवं पञ्जरं ततः ॥
योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकीर्त्तनम् ।
ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्य्यपूजा सत्पुत्रयार्चनम् ॥
मालामन्त्राः शिवार्च्चाथ गणपूजा ततः परम् ।
गोपालपूजा चैलोक्यमोहनश्रीधरार्चनम् ॥
विष्णोर्वा पञ्चतत्त्वार्चा चक्रार्चा देवपूजनम् ।
न्यासादिमन्त्रोपास्तिश्च दुर्गार्च्चाथ सुरार्चनम् ॥
पूजा माहेश्वरी चातः पवित्रारोहणार्चनम् ।
सन्निधानं वासुमानं प्रासादानाश्च लक्षणम् ॥
प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां पृथक्पूजाविधानतः ।
योगोऽष्टाङ्गो दानधर्म्मः प्रायश्चित्तं निधिक्रिया ॥
द्वीपेशनरकाख्यानं सूर्य्यस्यच्छन्द ज्योतिषम् ।
सामुद्रिकं स्वरज्ञानं नवरत्नपरीक्षणम् ॥
माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यमुत्तमम् ।
ततो मन्वन्तराख्यानं पृथक् पृथक्विभागशः ॥
पित्र्याख्यानं वर्णधर्म्मा द्रव्यशुद्धिः समर्पणम् ।
श्राद्धं विनायकस्यार्चा यज्ञस्यज्ञस्तथाश्रमाः ॥
मनवाख्या प्रेताशौचं नीतिमार्गो व्रतोत्तयः ।
सूर्य्यवंशः सोमवंशोऽवतारकथनं हरेः ॥
रामायणं हरिवंशो भारताख्यानकं ततः ।
आयुर्व्वेदं निदानं प्राक् चिकित्साद्रव्यजा गुणाः ॥
रोगघ्नं कवचं विष्णोर्गरुडं चेपरो मनुः ।
प्रश्नचूडामणिश्चान्ते हयायुर्व्वेदकीर्त्तनम् ॥
ओषधीनामकथनं ततो व्याकरणोद्भवम् ।
छन्दःशास्त्रं सदाचारस्ततः स्नानविधिः स्मृतः ॥
तर्पणं वैश्वदेवञ्च सन्ध्या पार्व्वणकर्म्म च ।
नित्यश्राद्धं सपिण्डाख्यं धर्म्मसारोऽघनिष्कृतिः ॥
प्रतिसंक्रम उत्तोऽस्मादृयुगधर्म्माः क्षतेः फलम् ।
योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्कृतिफलं हरेः ॥
माहात्म्यं वैष्णवस्याथ नारसिंहस्तवोत्तमम् ।
ज्ञानाख्यं गृह्याष्टकं स्तोत्रं विष्णोर्नामाक्षयम् ॥
वेदान्तसारमिह्यातं ब्रह्मज्ञानं तथात्मकम् ।
गीतासारफलोत्कीर्त्तिः पूर्व्वखण्डोऽयमीरितः ॥"
उत्तरखण्डे प्रेतकल्पे ।
"अथास्थेवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्पः परोदितः ।
यत्र सार्व्वेण संपृष्टो भगवानाह वाडव ! ॥
धर्म्मप्रकटनं पूर्व्वयोनीनां गतिकारणम् ।
दानाधिक्यं फलाधिक्यं प्रोक्तमत्रौर्द्धदेहिकम् ॥
यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः परम् ।
षोड़शश्राद्धफलकं वृत्तानाञ्चात्र वर्णितम् ॥
चित्रगुप्तस्य मार्गस्य धर्म्मराजस्य वैभवम् ।
प्रेतषोड़शविनिर्देशः प्रेतशिक्षानिरूपणम् ॥
प्रेतानां चरितास्यानं कारणं प्रेतताम् प्रति ।
प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्डीकरणोक्तयः ॥
प्रेतत्वमोक्षणाख्यानं दानानि च विमुक्तये ।
व्यावश्यकोक्तमं दानं प्रेतसौख्यकरं हितम् ॥
प्राकारोरकविनिर्देशो यमलोकस्य वर्णनम् ।
प्रेतत्वोद्धारकथनं कर्म्मकर्त्तृविनिर्णयः ॥
सृत्योः पूर्व्वक्रियाख्यानं पश्चात् कर्म्मनिरूपणम् ।
मध्यं षोड़शकं श्राद्धं स्वर्गप्राप्तिक्रियोद्यमम् ॥
सूतकव्यूह सङ्ख्यानं नारायणबलिक्रिया ।
वृषोत्सर्गस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिवर्ज्जनम् ॥
व्यवस्थापुरुषोक्तिश्च विपाकः कर्म्मणां गुणाम् ।
कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुध्यानं विमुक्तये ॥
स्वर्गतो विहितास्यानं स्वर्गसौख्यनिरूपणम् ।
भूर्लोकवर्णनञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम् ॥
पद्मो लोककथनं ब्रह्माण्डस्थितिकीर्त्तनम् ।
ब्रह्माण्डानेकचरितं ब्रह्मजीवनिरूपणम् ॥
व्यालस्थिकलयाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम् ।
इत्येतद्गारुडं नाम पुराणं भुक्तिमुक्तिदम ॥"
तत्फलश्रुतिः ।
"कीर्त्तितं पापशमनं पठतां शृण्वतां नृणाम् ।
लिखित्वैतत् पुराणन्तु विष्णवे यः प्रयच्छति ॥
सोऽवर्णं हेममयुमाढ्यो विप्राय सदिवं व्रजेत ॥"॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे १०८ अध्यायः ॥ १७ ॥
अष्टादशं ब्रह्माण्डपुराणम् ।
श्रीब्रह्मोवाच ।
"शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डाख्यं पुरातनम् ।
यच्च द्वादशसाहस्रं भाविकल्पकथायुतम् ॥
प्रक्रियाख्योऽनुषङ्गाख्य उपोद्घातस्तृतीयकः ।
चतुर्थ उपसंहारः पादाश्चत्वार एव हि ॥
पूर्व्वपादहयं पूर्व्वो भागोऽत्र समुदाहृतः ।
तृतीयो मध्यमो भागश्चतुर्थस्तूत्तरो मतः ॥"*॥
तत्र पूर्व्वभागे प्रक्रियापादे ।
"आदौ कृत्यसमुद्देशो नैमिषाख्यानकं ततः ।
क्षिरगर्भोत्पत्तिश्च लोककल्पनमेव च ॥
शृणु वै प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु मानद ! ॥"
पूर्व्वभागे अनुषङ्गपादे ।
"कल्पमन्वन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम् ।
मानसीसृष्टिकथनं रुद्रसर्गवर्णनम् ॥
महादेवविभूतिश्च ऋषिसर्गस्ततः परम् ।
अग्नीनां वित्तयश्चाथ कालसङ्ख्यावर्णनम् ॥
प्रियव्रतान्वयोद्देशः पृथिव्यायामविस्तरः ।
वर्णनं भारतस्यास्य ततोऽन्येषां निरूपणम् ॥
जम्बादिसप्तद्वीपाख्या ततोऽधोलोकवर्णनम् ।
ऊर्द्धलोकानुकथनं सप्तस्वर्गस्ततः परम् ॥
आदित्यशशिकथनं देवयज्ञानुकीर्त्तनम् ।
नीलकण्ठाश्रयाख्यानं महादेवस्य वैभवम् ॥
युगाख्यानकथनं युगतत्त्वनिरूपणम् ।
यज्ञप्रवर्त्तनं चाथ युगयोरन्तयोः स्थितिः ॥
युगप्रजाचरित्रञ्च ऋषिप्रवरवर्णनम् ।
वेदानां शमनाख्यानं स्वायम्भुवनिरूपणम् ॥
द्वितीयमन्वन्तराख्यानं पृथिवीदोहनस्ततः ।
चाक्षुषोऽत्र सृतने सर्गो द्वितीयोऽहिः पुरोदले ॥"
मध्यमभागे उपोद्घातपादे ।
"अथोपोद्घातपादे तु सप्तर्षिपरिकीर्त्तनम् ।
प्राचाम्पत्यचयस्तस्माद्देवादीनां समुद्भवः ॥
ततो जयाभिशाहारौ मरुद्गणोत्पत्तिकीर्त्तनम् ।
काश्यपेयानुकथनस्तथिवंशनिरूपणम् ॥
पित्रकल्पानुकथनं श्राद्धकल्पस्ततः परम् ।
वैवस्वतसमुत्पत्तिः सृष्तिस्तस्य ततः परम् ॥
मनुपुत्राश्चयस्तानां गात्रवंश्य निरूपणम् ।
इक्ष्वाकुवंशकथनं वंशोत्थैः समुद्भवैः ॥
अभावसोमाश्चयस्य राजर्षिचरितमद्भुतम् ।
ययातिचरितञ्चाथ यदुवंशनिरूपणम् ॥
कार्त्तवीर्य्यस्य चरितं जामदग्न्यं ततः परम् ।
तृणिवंशानुकथनं सगरस्याथ सम्भवः ॥
भार्गवस्यानुचरितं तथा कार्य्यवधाश्रयम् ।
समरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः ॥
दैत्यासुराश्रवकथा क्षत्रवंशविवर्द्धनम् ।
इत्यस्य षट्शतः पुण्यः श्लोकैरुक्तः परिकीर्त्तितः ॥
विष्णुमाहात्म्यकथनं बलिवंशनिरूपणम् ।
भविष्यराजचरितं संप्राप्तेऽथ कलौ युगे ॥
एतत्सुहृत्पादोऽयं तृतीयो मध्यमे दले ॥"
उत्तरभागे उपसंहारपादे ।
"चतुर्थेऽपसंहारं वक्ष्ये खण्डे तथोत्तरे ।
वैवस्वतान्तराख्यानं विस्तरेण यथातथम् ॥
पूर्व्वमेव समुद्दिष्टं सङ्क्षेपादिह कथ्यते ।
भविष्यागां मनूनाञ्च चरितं हि ततः परम् ॥
कल्पोपलयनिर्देशः कालमानं ततः परम् ।
लोकाश्चतुर्दश ततः कथिता मानलक्षणैः ॥
वर्णनं नरकाणाञ्च विकर्म्मोत्तरगैस्ततः ।
मनोर्मन्वपुराख्यानं लयः प्राकृतिकस्ततः ॥
वैराजस्याथ परस्यापि वर्णनञ्च ततः परम् ।
त्रिविधादृगणसस्त्याख्यन्तनां कीर्त्तिता गतिः ।
व्यतिरेक्याप्तकर्त्तव्यस्य प्रश्नगः परमात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णनं हि ततः परम् ॥
इत्येष त्रिपसंहारः पादो वृत्तः स चोत्तरः ।
चतुष्पादं पुराणं तं ब्रह्माण्डं समुदाहृतम् ॥
अष्टादशमनौपम्यं सारात्सारतरं द्विज ! ।
ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते ॥

तदेव यस्य गदितमष्टादशधा पृथक् ।
पारम्पर्य्येण मुनिना सर्व्वेषामपि मानद ! ॥
वस्तुतश्चाथ तेनैव मुनीनां भावितात्मनाम् ।
मत्तः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रत्यकाशिषम् ॥
मुनयो धर्म्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः ।
मया चैतत् पुराणन्तु वशिष्ठाय पुरोदितम् ॥
तेन शक्तिसुतायोक्तं जातूकर्ण्याय तेन च ।
व्यासो लब्ध्वा ततश्चैतत् प्रभञ्जनमुखोद्गतम् ॥
प्रभाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुक्रमम् ॥"
तत्फलश्रुतिः ।
"य इदं कीर्त्तयेद्वत्स ! शृणोति च समाहितः ।
स विधूयेह पापानि याति लोकमनामयम् ॥
लिखित्वैतत् पुराणन्तु स्वर्गमिंहासनस्थितम् ।
पर्व्वणाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
मयोक्तैरष्टादशभिः मया प्रोक्तानि यानि ते ।
पुराणानि तु सङ्क्षेपाच्छ्रोतव्यानि च विस्तरात् ॥
अष्टादशपुराणानि यः शृणोति नरोत्तमः ।
कथयेद्वा विधानेन नेह भूयः स जायते ॥
सर्व्वमेतत् पुराणानां यत्कथितं तवाधुना ।
तत्त्रिलोकं प्रीतयेऽयं हि पुराणफलमिच्छता ॥
न दाम्भिकाय पापाय देवगुरुद्वेषदृषवे ।
देयं कदापि साधवे देयं शिष्याय शान्ताय रामभक्तिव्रताय शुश्रूषाभिरताय च ॥
निर्म्मत्सराय शुचये देयं सङ्क्षेपाय च ॥"
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे हरिद्वारख्याने चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १८ ॥ * ॥
इत्यष्टादशमहापुराणानुक्रमणिका समाप्ता ॥*॥
(अष्टादशमहापुराणानां निरुक्तिर्यथा शिव-
पुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये ।
"यत्र वक्ता स्वयं तत्रे ! ब्रह्मा साक्षात् चतुर्म्मुखः ।
तस्मादुग्राक्षं समाख्यातं पुराणं प्रथमं सुने ! ॥" १ ॥
तत्रे इति सुनिसम्बोधनम् ।
"पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मात् पाद्मं समाख्यातं पुराणञ्च द्वितीयकम् ॥ २ ॥
परार्द्धारकृतं यत्तु पुराणं विष्णुबोधकम् ।
तदेव श्यामकथितं पुत्रपित्रोरभूतः ॥ ३ ॥
यत्र पूर्व्वान्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।
शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥४॥
भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।
तत् भागवतं प्रोक्तं नतु देवीपुराणकम् ॥५॥
नारदोक्तं पुराणन्तु नारदीयं प्रचक्षते ॥ ६ ॥
यत्र वक्ता भवत्तत्रे । मार्कण्डेयो महामुनिः ।
मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्तमम् ॥७॥
अग्नेर्योगात्तदाग्नेयं ८ भविष्योक्तभविष्यकम् ।९।
विष्णुनैतत् ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ॥ १० ॥
लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गमुच्यते ।११।
वराहस्य च वाराहं पुराणं द्वादशं सुने ! ॥१२॥
यत्र स्कन्दः स्वयं श्रोता वक्ता साक्षात् महेश्वरः ।

तत्तु स्कान्दं समाख्यातम् १३ वामनस्य तु वामनम् ॥ १४ ॥
कौर्म्मं कूर्म्मस्य चरितम् १५ मात्स्यं मत्स्यस्य कीर्त्तितम् । १६ ।
गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसंज्ञकम् ॥ १७ ॥
ब्रह्माण्डचरितोक्तत्वात् ब्रह्माण्डं परिकीर्त्तितम् ॥" १८ ॥
पुराभवः वेदः । स्रष्ट्यादिप्रतिपादको ग्रन्थः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ६ । १० । ६ ।
"ऋग्वेदो यजुर्व्वेदः सामवेदोऽथर्व्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि ॥"
तथा च बृहदारण्यकोपनिषदि ।
"अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्व्वेदः सामवेदोऽथर्व्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणम् ॥"
"इदं वा अग्रेनैव किञ्चिदासीत्तादिकं जगत् प्रागवस्यामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणम् ।" इति ऋग्वेदोपोद्घाते ॥ * ॥)
पुराणः, पुं, (पुरा पूर्व्वस्मिन् काले भव इति । पुरा + "सायंचिरंप्राह्णेप्रगेव्यये भ्यष्ट्युट्युलौ तुट्च ।"४ । ३ । २३ । इति ट्युः निपातनात् तुड्भावः ।) पशुः । (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०६ ।
"बलवांश्चोपशान्तश्च पुराणः पुरुषर्षभः ॥")
पुरातने, त्रि । (यथा, मनुः । ५ । २३ ।
"बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां शष्पपेशिकाम् ।
पुराणोष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥")
कार्षापणे, पुं क्लीं । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । १३६ ।
"तं षोडशं स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतम् ।
कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ॥")
पुराणज्ञः, पुं, (पुराणं जानातीति । ज्ञा + कः । यद्वा, पुराणं वेदं जानातीति । ज्ञा + "आतोऽनुपसर्गे ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः । २ । १२६ ॥ पुराणज्ञातरि, त्रि ॥
पुराणपुरुषः, पुं, (पुराणैर्वेदादिभिरुपस्तुतः पुरुषः इति मध्यपदलोपिसमासः । यद्वा, पुराणः पुरुषः इति कर्म्मधारयः ।) विष्णुः । इति इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये विष्णोरष्टोत्तरशतनामकीर्त्तने ।
"पुराणपुरुषो महात्मनः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥")
पुरातनः, पुं, (पुरा भवः । पुरा + ट्युस्तुट् च ।) पुराणः । तद्वैदिकपर्य्यायः । प्रत्नम् १ प्रदिवः २ प्रवयाः ३ सनेमि ४ पूर्व्वम् ५ पुराय ६ । इति षट्पुराणनामानि । इति वैद्यनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।
"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥")

पुरातनः, त्रि, (पुरा पूर्व्वस्मिन् काले भवः । पुरा + "सायंचिरेति ।"४ । ३ । २३ । इति ट्युस्तुट् च ।) पूर्व्वकालभवः । पुराण इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पुराणः २ प्रतनः ३ प्रत्नः ४ चिरन्तनः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ चिरन्तनः ६ । इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।
"नवं वस्त्रं नवं छत्रं नवा स्त्री नूतनं गृहम् ।
सर्व्वत्र नूतनं प्रस्तं सेवकान्ने पुरातने ॥")
पुराध्यक्षः, त्रि, (पुरस्य पुराधिकृतो वा अध्यक्षः ।) नगराधिकृतः । (यथा, महाभारते । १३ । १३५ । ११ ।
"चिकित्सकः कान्तपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
सांवत्सरो दृष्टाध्यायी सर्व्वे ते शूद्रसम्मिताः ॥")
अन्तःपुराध्यक्षलक्षणम् । यथा,—
"वृद्धः कुलीनतः प्राज्ञः पित्र्यैतामह शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
पुरारिः, पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य अरिः शत्रुः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे । १ । १ । ५ ।
"पुरारिगिरिसम्भवा श्रीरामार्णवसङ्गता ।
अध्यात्मरामगङ्गेयं पुनाति भुवनत्रयम् ॥")
पुराविद्वेत्तरः, पुं, (पुराणं पूर्व्वार्हं विद्वत्तरो विद्वत्तिरस्येति ।) वैटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥
पुरावसुः, पुं, (पुरा पूर्व्वकाले उत्पन्नः प्राग्जन्मयः वसुः ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुरावृत्तं, क्लीं, (पुरा पुराणं वृत्तं चरितं यत्र ।) पूर्व्ववृत्तान्तनिबन्धनम् । तत्पर्य्यायः । इतिहासः २ । इत्यमरः । १ । ६ । ४ ॥ पूर्व्वचरितम् ३ । इति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २४ ।
"शृणु गुह्यमिदं पार्थ ! पुरावृत्तं यथातथम् ! ॥")
पुरासिनी, स्त्री, (पुरं नगरमस्यति त्यजतीति । अस + णिनिः + ङीप् ।) सहदेवीलता । इति राजनिघण्टः ॥
पुरासृक्, [ज्] पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य असृक् शत्रुः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । २१४ ॥
पुरिः, स्त्री, (पूर्य्यते इति । पॄ + "ऋगृदृपॄकुटीति ।" उणा० ४ । १४२ । इति इः । स च कित् ।) पुरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नदी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (शूरीरम् । इति पुरीतत्-शब्दटीकायां भरतः ॥)
पुरिः, पुं, (पूर्य्यते यज्ञाद्यादिभिरिति । पॄ + इः । सच कित् ।) राजा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (सन्यासिविशेषः । शङ्कराचार्य्यशिष्यतोटकस्य शिष्येषु अन्यतमशिष्यागासुपाधिविशेषः । इति केचित् ॥ तल्लक्षणं यथा, प्रागतोभिगम्यागमधृतप्रकरणे ।
"ज्ञानतर्ज्जन संपूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः ।
परब्रह्मरतो नित्यं पुरिनामा स उच्यते ॥"
तथा च मुण्डमालातन्त्रे २ पटले ।
"देवताया: सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।
अन्तर्यागेषु यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च ॥")

पुरी

पुरी, स्त्री, (पुरि + वा ङीष्।) नगरी। इत्यमरः। २। २। १॥ (यथा, श्रीधरस्वामिधृत-भृगुवचनम्।
"नृपावासः पुरी प्रोक्ता विप्राणां पुरमप्यते॥")
अस्या लक्षणादि पुरशब्दे नगरशब्दे च लिखितम्। तद्भेदाः यथा, महाभारते ३। १५। ५—८।
"पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा।
मचक्रा सद्रुढा चैव सयन्त्रखनका तथा॥
सोपप्रास्त्रप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा।
सचक्रग्रहणी चैव मोल्काजालातापोथिका॥
मोष्टिका भरतश्रेष्ठ! सभेरीपणवानका।
सतारणाङ्गणा राजन्! सप्तवर्णीकलाङ्कला॥
सभृशुण्डाप्रगृहका सायुधा सपरश्वधा।
लोहचर्म्मवती चापि सागिः सगृहयष्टिका॥"
"पताकाध्वजशालः। तोरणानि बहिर्द्वाराणि। चक्राणि योधगणाः। हुड़ास्तदाश्रयस्थानानि भाषायां बुरुजसंज्ञानि। अन्ये तु विष्णुचक्रसञ्जनयष्टिशस्त्राणि हुड़ा इत्याहुः उदाहरन्ति च।
'कल्पान्ते हुड़यष्टिशस्त्राणि रथस्योपरि सूरिभिः।
विष्णुचक्रस्य शुद्ध्यर्थं करादिस्थानि उद्यते॥'
इति॥
यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन दूरतः पिण्डोत्क्षेपणानि महान्ति भाषायां कामानभञ्जकानि। क्षुद्राणि सोमगुलिकोत्क्षेपणयन्त्राणि वल्कुभञ्जकानि। खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्त्तारः॥
उपप्रास्त्याः लोहसखाः कीलाः तद्युक्ताः प्रतोल्यो रथ्यामार्गा यस्यां सा। अट्टालकाः उभरिगृहाः। गोपुराणि पुरद्वाराणि। साट्टानि अट्टेन अट्टालकादीनि यस्यां सा। साट्टेति विशेषणं उपप्रास्त्यस्य ग्रामान्तस्य रथ्याया वाऽथा सम्बध्यते। चक्रग्रहणी सर्व्वनिगाहिका मोर्व्वी इति लिक्कप्रसिद्धा। मोल्कालातापोथिका मोल्कमलातं ज्वालासहितमुल्मुकं यस्यां सा मोल्कालाता इति केचित। अवलाः पोथिका यन्त्रयष्टाः काष्ठपाषाणादयो रिपुगामुपरिपातनाय यस्यामिति प्राचः। उल्केवोल्का प्रागुक्तरूपत्वात् यन्त्रोत्क्षिप्तो गोलः। अलातं सकाष्ठदण्डलोहमयभाण्डेयं प्रहरणं बाण इति भाषायां प्रसिद्धम्। तयोरप्रत्याख्येयगत्योरपि पोथिका पातयित्र्याः मल्लमय्यः प्रकृत्यः कर्णाग्नेन्द्रदत्तयष्टिसदृशा तद्युक्ताः मोल्कालाताबपोथिका॥ * ॥ उष्टिका मृन्मयभाण्डानि। सष्टिकेति पाठे अस्य आयुधविशेषाः॥ * ॥ अश्मगुड़काः वर्त्तुलीकृताः पाषाणाः। लोहमयानि चर्म्माणि कमठपृष्ठाकाराणि प्रहारवारकाणि ढाल इति प्रख्यातानि। सागिः व्याग्नेयौषधमहिता गुड़ाः गोलकाः। यष्टिकास्तदुत्क्षेपकयन्त्राणि। प्रकृतानामुपरि पातनाय तप्तो गुड़ो द्रवीभूतो यत्र शिखरे स्थाप्यते तत्सहितेत्यर्थे॥" इति नीलकण्ठकृतभारतभावदीपनामटीका॥

पुरीषं

पुरीषन्, पुं क्ली, (पूरी शरीरं तनोतीति। तन दुण् विस्तारे + क्विप्। "गमः कौ।" ६।४।४०। इत्यत्र "गमादीनामिति वक्तव्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या अनुनासिकलोपः। तुगागमश्च। पुरिं तनोतीति वाक्ये "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ।" ६। ३। ११६। इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) अन्नम्। व्यौत इति ख्यातम्। अस्यति वध्नाति कालखण्डादि अन्नं अनिषर्न्मेत्यौणादिरः। पुरिः शरीरं तनोतीति पुरीषन् क्विप् वनतनादिनामिति नलोपे स्वस्य तनिनि तन् निपातनादिकारस्य दीर्घः। अन्नसाहचर्य्यात् क्लीवत्वम्। पुरीषदध्नियामिति वाचस्पतिः। इत्यमरभरतौ॥
पुरीषोष्टः, पुं, (पुरीषं शरीरं मोहयतीति। मुह + णिच + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) धुस्तूरः। इति शब्दमाला॥
पुरीषं, क्ली, (पिपर्त्ति शरीरमिति। पॄ + "शॄपॄभ्यां किच्च।" उणा०४।२७३। इति ईषन्। स च कित्।) विष्ठा। इत्यमरः। २। ६। ६६॥
तदुत्सर्गविधिर्यथा,—
"मुहूर्त्ते ब्राह्म उत्थाय राचिवासं परित्यजेत्।
परिधायापरं वस्त्रं शयनस्थानतोऽन्यधम्॥
सुखाङ्गिहस्तान् प्रक्षाल्य द्विराचम्य ततो द्विजः।
क्षणं क्षणं स्मृतिं कृत्वा खनित्वा नैर्ऋतीं दिशम्॥
खनिचखननेनैव हृदग्राङ्गुल्यधोमुदम्।
गृहीत्वोदकपात्रञ्च मितं गर्त्तं क्रमात्ततः॥
ग्रामाद्दूरं पुरक्षेपमात्रामगुदित रवौ।
मेढ्रमावृत्य कर्णौ नगराच्च चतुर्गुणाम्॥
तत्रिमृष्यायतं गर्त्तं तथा कृत्वा गभीरकम्।
कृत्वा त्वङ्मिः खनित्रेण कृषीराकात्य तत्तृणम्॥
शुष्कैः काष्ठैरयज्ञीयैर्भूमिगर्त्तं भवगुण्ठतः।
संधीताङ्गो वेगदलैः पत्रैरङ्गमयमार्जनैः॥
छत्रं खनित्रं संगृह्य वारिपात्रमुपानहौ।
ततो द्विजस्तपरिधौ क्लेशात्काल्य मस्तकम्॥
यज्ञोपवीतं कर्णेऽथ कृत्वा मौनी च दक्षिणे।
आगतो द्विजमग्निं वोपसृत्य सन्तञ्च भास्करम्॥
गुरुं समीरणं सर्व्वदेवतामूर्त्तिमेव च।
मातरं पितरं चन्द्रं सर्व्वं गुरुजनं स्त्रियम्॥*॥
उदङ्मुखस्तिसन्ध्यासु दिवसे च यदा निशि।
दक्षिणामुख उत्सर्गं कुर्य्यात्क्षपपुरीषयोः॥
पूर्व्वाह्णे तु दिगः कुर्य्यात पश्चिमाभिमुखोऽथवा।
अपराह्णे पूर्व्वमुखो मूत्रगूथविमर्जनम्॥
मध्याह्ने प्रयतः कुर्य्यादुदयत्तवागुत्तरामुखः।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ द्विजो मेढ्रं प्रयत्नतः॥
निशायामन्धकारे तु क्षाथार्थां दिवसे तथा।
यथेच्छमुखमुखो भूत्वा मेढ्रं कुर्य्यात द्विजो भयात्॥
दिगभ्रमाच्च मनोदुःखाद्दिगभ्रस्य विसर्ज्जनम्।
भोक्ष्यादाधोमुखः कुर्य्यादयतवाक् प्रयतो द्विजः॥
सन्ध्यामो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो गृही द्विजः।
प्रायश्चित्तार्थी च वेदानां सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः॥
मुनिश्च सर्व्वधर्म्मज्ञो दान्तः शान्त उदारधीः।
सदोत्तरमुखः कुर्य्यादेषामेवो नान्य एव च॥

पुरीषं

प्रातश्च मैत्रं सायाह्ने दक्षिणाभिमुखो निशि।
योगिनान्तु यथा स्वीयां शूद्रादीनामयं क्रमः॥
न देवायतने वृक्षमूले च न जले नदे।
न नदीकूपमार्गेषु न वापीगोष्ठभस्मसु॥
न चितासिध्मशानेषु नोषरे न द्विजालये।
नाभ्रःमर्म्मोपि न पुष्टे नाकाशे न च शाद्वले॥
न समुद्रे न काम्ये च न तीर्थे न द्विजालये।
न यज्ञकृष्णभूमौषु नोपहारे चतुष्पथे॥
न शस्यक्षेत्रे न खले पुष्पोद्याने न चत्वरे।
नोपानत्को न नग्नश्च न रथ्यासंश्रयभूतले॥
न वेणुवालमये गोत्रे न सूर्य्याभिमुखस्तथा।
न फालकृष्टकेदारे न निर्म्बन्धे कदाचन॥
न गच्छन्न च वल्मीके न च पर्व्वतमस्तके।
न जलं न दिशो भागान्नाकाशमवलोकयन्॥
न गोव्रजे नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये।
न यज्ञभूमौ न गृहे न पवित्रोकृतस्थले॥
द्विजो न देहच्छायायां प्रकुर्य्यान्मूत्रविसर्जनम्।
कुर्य्यादूर्द्धेष्टकाकूटे न च सप्राणिगर्त्तके॥
उद्धृताम्भोऽग्नितिकाभ्यामित्यं नारद! यत्नतः।
क्षालोत्सर्गं ततः कुर्य्यात प्रौषं मृच्चपुरीषयोः॥
शुष्ककाष्ठेन लोष्ठेनायस्त्रीयेण दलेन वा।
प्रमार्ज्य गुह्यमृत्तिष्ठेत् शिश्नमेव विशोधयेत्॥
विधृत्य वामहस्तेन शिश्नमुत्पविशेन्निशि।
चेद्दक्षिणामुखः सन्ध्यां दिवोत्तरमुखस्तदा॥
पूतिगन्धिजलं दृष्ट्वा सफेनञ्च समुद्भवम्।
तोयादिकं मलयुतं पाथो वर्णान्तरन्तथा॥
समुद्रगानदीवारः सामुद्रञ्च सकर्दमम्।
यवनान्त्यजखातानाम्भः समुद्रगनगोदकम्॥
धान्यक्षेत्रस्य सलिलं सकीटञ्च परित्यजेत्।
मानवो देवखातानाम्भः सकलं प्रौक्तकर्म्मणि॥*॥
मृदः सकीटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयोः।
नदीदधिनदीदेवखाततीरस्य मृत्तिकाः॥
मङ्गलोद्भवाः क्षेत्रकृष्टयोः सिकताश्च याः।
अन्तर्जला धलिस्तदो वल्मीकस्य च कर्दमाः॥
ऊषरास्त्र हलोत्खाता मृत्तिका भवनस्य च।
अश्वत्थतुलसीधात्रीबिल्वादीनाञ्च या मृदः॥
प्रसूतानाम्भूमेः पूलिस्य तथा पुनस्यलस्य च।
प्रौक्षावशिष्टमार्गस्य आखुखाताच्च मृत्तिकाः॥
यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधनामालयस्य च।
मृत्तिका वर्जयेदेता देवर्षे! प्रौक्तकर्म्मणि॥
पवित्रस्थानतो ग्राह्या हृदग्राङ्गुल्यधोमृदः।
द्विजैः सकलशौचार्थं प्राक्कर्मादिविधौ त्रिताः॥*॥
प्रथमेऽङ्गिनरः प्रौक्षं कुर्य्यान्मृद्धिरतः परम्।
पुनर्जले पुरीषस्य यथा गन्धक्षयो भवेत्॥
मृत्तिका प्रथमा प्रौक्षे लिङ्गपरुतिसम्मिता।
पूर्णपरुतिमात्रा तु द्वितीया मृत्तिका तथा॥
तृतीया प्रमिता प्रौक्षे सार्द्धपरुतिसम्मिता।
चतुर्थ्यादा क्रमादेवमर्द्धपरुतिवर्द्धिता॥
यथा मृत्तिकया पूर्व्वं त्रिपक्षे प्रौक्षकारिणः।
अर्द्धपरुतिमात्रा सा मुनिभिः परिकीर्त्तिता॥
गुदं दत्वाम्बुरशिस्य पस्य वा सप्त वा तथा।
मृदमेकां तथा शिश्ने तिस्रो वा मृत्तिकाः क्षिपेत्॥

सप्त वामकरे दद्याद्दक्षिणाच्चतुर्दश ।
तिस्रो वा हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोड़श ॥
पाणावेकां मृदं पृष्ठे षड्वा तिस्रश्च मृत्तिकाः ।
हस्तद्वयनखेष्वेकां तिस्रश्च षड्दशैव तु ॥ * ॥
मैथुने रेतःस्खलने भूचौतमर्गे च सप्तकम् ।
दद्यात्तिसृभ्य श्रित्रेकां तिस्रो वामकरे मृदः ॥
हस्ते च सप्तकं स्नात्वैकां तिस्रो वा शुद्धितत्परः ।
पदेकैके द्विजस्तिस्रो गृह्णीयात् शौचमाचरेत् ॥
गृहिणो द्विगुणं शौचं यतेस्तु ब्रह्मचारिणाम् ।
गृहस्थवानप्रस्थानां प्रोक्तं त्रिगुणमेव च ॥
सन्यासिनां वैखानानां शौचं मेयं चतुर्गुणम् ।
हस्तपाद्दारिपात्रस्तु मृद्भिरद्भिश्च गोमयैः ॥
दिवा यद्विहितं शौचं निशायामर्द्धकं भवेत् ।
मृतदेहमृशौचे तु स्नातके सूतकेऽपि च ॥
चौरादिबाधिते मार्गे शौचमस्याऽमाचरेत् ।
योषितामेतदर्द्धन्तु श्रद्धादीनाञ्च नारद ! ॥
व्याधिभिश्चातुरो मर्त्य आर्त्तो यदि यथाबलम् ।
शौचं कुर्य्यात् कृतं यत्नात् स्नानं शौचैस्तमैः ॥
वेदस्मृतिपुराणानि धर्म्मशास्त्राणि नैत्यिकम् ।
नैत्यादिकर्म्मणे यः कुर्य्यादिहाय मन्दधीर्द्विजः ॥
प्रतिपज्ज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हन्ति यशः श्रियम् ।
बलमाचारहीनस्य सदा तस्यापवित्रता ॥ * ॥
मात्रवास्थेद्विजा भूपा वैश्यश्रद्धान्त्यजाः स्त्रियः ।
कुर्व्वन्ति शौचं यत्नेन यावच्चेतःपवित्रता ॥
येषां कृष्णस्य मननं तथा नामप्रजल्पनम् ।
सदैव स्मरणं भागवतानां मोक्षसेवनम् ॥
भक्तिप्रधौतमनसां गोविन्दार्पितकर्म्मणाम् ।
बाह्यान्तःकरणस्थानां शुचिता तदृच्छनिजम् ॥
मृद्गोमयजलैः शौचमनैकैः कुरुते यदि ।
मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद्वै न शुध्यति ॥
गोविन्दहृदता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि ।
सोऽपि देहाशुचिः स्नात्वा शौचं मैत्रादिकर्म्मसु ॥
प्रातर्यदि दैवर्षे शौचं कुर्य्यात् सदृसदा ।
मृद्वारिगोमयैर्लोको भावदुष्टो न शुध्यति ॥
सदा चित्तापवित्रत्वमकार्य्याणि सृजेद्यो नरः ।
तस्य तु स्यान्न मैत्रादिशौचैनैव स शुध्यति ॥
पर्व्वताकारकूटेषु गोविन्दसंज्ञनुद्दीजले ।
शौचं कृत्वा न शुध्यत दुष्टचित्तो भवेद्यदि ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥

(उदकम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ "पूरयति जगत् प्रलयकाले पूर्य्यते अनेन तड़ागादि पालकै वा जगतः प्रस्थोत्पत्तिहेतुत्वात् । पॄगातेर्वा बाहुलकात् कीषन्प्रत्ययः ईकारस्योकारादेशः स च पकारात् परो द्रष्टव्यः ।" इति तट देवराजयज्वा ॥ यथा,ऋग्वेदे । १ । १६३ । १ ।

"यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ॥"
"पुरीषात् सर्व्वकामानां पूरकादुदकात् ॥"

इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

पुरीषजः, पुं, (पुरीषे जायते इति । पुरीष + जन + डः ।) पुरीषम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरीषमः, पुं, (पुरीषं मिमीते इति । मा + कः ।) मासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरुः, पुं, (पिपर्त्ति पूर्य्यते वेति । पॄ + "पॄभिदि-व्यधिगृधिधृषिक्षिपेः कुः ।" उणा० १ । २४ । इति कुः । "उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य ।" ७ । १ । १०२ । इति उत्वम् । "उरण्रपरः ।" १ । १ । ५१ । इति रपरत्वम् ।) देवलोकः । नृपभेदः । स च ययातेः कनिष्ठपुत्रः । (आद्यदत्तोऽपि पाठः ।) पराग । इति मेदिनी । रे, ५८ ॥ दैत्यः । इत्यादिकोषः ॥ नदीभेदे, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (राजविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ४ । २७ ।

"सुकर्म्मा चैकितानश्च पुरुश्चाभिचकर्षणः ॥"

चाक्षुषमनोः पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ५५ ।

"उरुपुरुशतद्युम्नप्रमुखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥"

पर्व्वतभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ६० । २२ ।

"पर्व्वतस्य पुरुर्नाम यत्र जातः पुरूरवाः ।
भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेवितः ॥"

पुरीषम् । यथा, शुक्लयजुर्विधेये । १३ अध्याये ।

"पुरुषसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
शकारस्य षकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥")

पुरुरे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । ५ ।

"स्फुरति तिमिरस्तोमः पक्षप्रपञ्च इवोच्चकैः
पुरुमिलनगरुच्चञ्चच्चक्षुष्पुटस्फुटचम्बितः ॥")

पुरुकुत्सवः, पुं, इन्द्ररिपुविशेषः । यथा,—

"इन्द्रो विपश्चिद्वानां तद्विषुः पुरुकुत्सवः ।
अघान हस्तिरूपेण भगवान्मधुसूदनः ॥"

इति गारुड़े ८७ अध्यायः ॥

पुरुदंशकः, पुं, (पुरु बहुलं यथा स्यात्तथा दशतीति । दन्श + ण्वुल् ।) हंसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरुदंशाः, [स्] पुं, (पुरुं दैत्यविशेषं दशति छिनत्तीति । दन्श + असुन् ।) इन्द्रः । इति जटाधरः ॥

पुरुष, पुं, (पुरति व्याप्नोति । पुर + "पुरः कुषन् ।" उणा० ४ । ७४ । इति कुषन् ।) पिपर्त्ति पूरयति बलं यः पुषं पोषे य इति वा । प्रमात् । (यथा, मनौ । १ । ३२ ।

"द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥")

तत्पर्य्यायः । पूरुषः २ नाः ३ नरः ४ पञ्चजनः ५ पुमान् ६ अर्थाश्रयः ७ अधिकारी ८ कर्म्मार्हः ९ जनः १० व्यक्तवान् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनुष्यः १२ मानवः १३ मर्त्यः १४ मानुषः १५ मनुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रश्मिराजः १७ घनकामधामा १८ मदनशायकाङ्कः १९ मन्मथशायकलक्ष्यः २० । इति कविकल्पलता ॥ स चतुर्विधः । यथा,—

"प्रथमो मृगो वृषश्चाश्वो नृणां जातिचतुष्टयम् ॥"

पशुजातीनां लक्षणं यथा,—

"मृदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः
सकलगुणनिधानः सत्यवादी प्रशस्योऽयम् ।१।
वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
श्चपलमतिसुदेहः प्रौढवेगो मृगोऽयम् ॥२॥
बहुगुणबहुबन्धुः प्रौढकामो नताङ्गः
सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषोऽयम् ।३।
उदरकटिप्रशस्यः स्यादृश्यकण्ठाधरौष्ठो
हयनवदननासाश्रोत्रदीर्घो हि वाजी ॥"४॥

इति रतिमञ्जरी ॥ * ॥

तस्य पञ्चलक्षणत्वं यथा,—

"पात्रे त्यागी गुणे रागी भोगी परिजने सदा ।
प्राज्ञे बोद्धा रणे योद्धा पुरुषः पञ्चलक्षणः ॥"

इति प्राचीनाः ॥

जितेन्द्रियस्य पुरुषत्वं यथा,—

"सा श्रीर्या न मदं कुर्य्यात् स सुखी क्षणयोर्जितः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥"

इति गारुड़े १६ अध्यायः ॥ * ॥

(अस्य लक्षणादिकं यथा,—

"उन्मानमानगतिसंहननसारवर्ण-
स्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनःक्रमादौ ।
शौचं सजाप्य विधिवत् कुशलोऽवलोक्य
सामुद्रविद्वदति यातमनागतञ्च ॥
चर्म्मदलौ मृदुतलौ कमलोदराभौ
श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपाणी ।
उर्णा शिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ
कूर्म्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥
शूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरामन्तरौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुलौ च चरणौ दारिद्र्यदुःखप्रदौ ।
मार्गायोत्कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छित्तिदौ
ब्रह्मघ्नौ परिपक्वमृद्दलितलौ पीतावगम्यारतौ ॥
प्रविरलतनुरोमवृत्तजङ्घा
द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।
उपचितसमजानुवश्च भूपा
धनरहिता: श्लथगालतुल्यजङ्घाः ॥
रोमैकैकं कूपके पार्थिवानां
द्वे द्वे ज्ञेये पण्डितश्रोत्रियाणाम् ।
चाण्डालानां म्लेच्छजातेश्च तिस्रो
नित्यं दृष्टा मानवा दुःखभाजः ॥
केशाश्चैवं निन्दिता: पूजिताश्च ॥
निर्मांसजानुर्म्रियते प्रवासे
सौभाग्यमल्पैर्विकटैर्दरिद्रः ।
स्त्रीनिन्दितोऽप्यापि भवन्ति निन्द्यै
राज्यं समासेद्य महद्धिरायुः ॥
लिङ्गेऽल्पधनवानपत्यरहितः स्फाले विहीनो धने
मेढ्रे वामनते सुतार्थरहितो वक्रेऽन्यथा पुत्रवान् ।
दारिद्र्यं विनते स्वधोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरास्मन्तते ।
स्थूलग्रन्थियुते सुखी मृदु करोत्यन्तं प्रमेहादिभिः ॥

पुरुषः

कोशनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्भग्नैश्च वित्तपरिहीनाः ।
ऋजुवृत्तपीवसो लघुशिरालशिराश्च धनवन्तः ॥
जलदस्वरेकवृषणो विषमैः स्त्रीचञ्चलः समैः
क्षितिपः ।
ह्रस्वायुष्कोद्दिष्टैः प्रलम्बवृषणस्य ज्ञातमायुः ॥
रक्तैराढ्या मणिभिर्निर्दयाः पाण्डुरैश्च मलिनैः
सुखिनः सशब्दसूत्रा निःस्वा निःशब्दधाराश्च ॥
द्विचित्रतुषाराभिः प्रदक्षिणावर्तवलितसूत्राभिः ।
पृथ्वीपतयो जीया विकीर्णसूत्राश्च धनहीनाः ॥
एकैव सूत्रधारा वलिता रूपप्रधानसुतदात्री ।
स्निग्धोन्नतसममग्नयो धनवनितारत्नभोक्तारः ॥
मणिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति
निःस्वाश्च ।
बहुपशुभाजो मध्योन्नतेश्च नात्युल्बणैर्धनिनः ॥
परियुष्कवस्तिपार्श्वैर्धनरहिता दुर्भगाश्च
विज्ञेयाः ।
कुसुमसमगन्धिका विज्ञातया महीपालाः ॥
मधुगन्धे बहुविधा मद्यसगन्धे बहून्यपत्यानि ।
तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांसगन्धो महाभोगी ॥
मदिरागन्धे यज्वा क्षारगन्धे च रेतसि दरिद्रः ।
शीघ्रं मैथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाल्पायुः ॥
निःस्वोऽतिशुक्लस्फिक् समांसलस्फिक् सुखा-
न्वितो भवति ।
व्याघ्रान्त्रोऽध्यर्धस्फिग्मण्डूकस्फिग्नराधिपतिः ॥
सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परि-
त्यक्तः ।
समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा
निःस्वाः ॥
व्यविकलपार्श्वा धनिनो निम्नैर्वक्रैश्च भोगम-
न्त्यक्ताः ।
समकुक्षा भोगाढ्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः ॥
उन्नतकुक्षाः क्षितिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा
विषमकुक्षाः ।
सर्पोदरा दरिद्रा भवन्ति वह्न्याग्निनश्चैव ॥
परिमण्डलोन्नताभिर्विस्तीर्णाभिश्च नाभिभिः
सुखिनः ।
स्वल्पा त्वदृश्यनिम्ना नाभिः क्लेशावहा भवति ॥
वलिमध्यगता विषमा शूलाबाधं करोति
नैःस्वाच्च ।
प्राक्पं वामावर्त्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः ॥
पार्श्वायता चिरायुषमुपरिष्टाच्चेश्वरं गवा-
ढ्यमधः ।
प्रोतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्मनुजेश्वरं करोति ॥
प्रक्षालनं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथा-
सङ्ख्यम् ।
एकद्विचित्रतुभिर्वलिभिर्विद्यान्नृपं त्रिवलिम् ॥
विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यगम्याभिगामिनः
पापाः ।
ऋजुवलयः सुखभाजः परदारद्वेषिणश्चैव ॥
मांसलसदृभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्तरोमभि-
र्भूपाः ।
विपरीतैर्निर्दयाः सुखपरिहीनाः परप्रेष्याः ॥

पुरुषः

सुभगा भवन्त्यनुद्वृत्तवृत्तका निर्धना विषमदीर्घैः ।
पीनोपचितनिमग्नैः क्षितिपतयश्चुकैः सुखिनः ॥
हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलं च नृपती-
नाम् ।
अधमानां विपरीतं खररोमचितं शिरालं च ॥
समवृत्तसोऽर्थवन्तः पीनैः सूराङ्गकिञ्चना-
ङ्गनुभिः ।
विषमं वक्षो येषां ते निःस्वाः शस्त्रनिधनाश्च ॥
विषमैर्विषमो जङ्घाभिरर्थविहीनोऽश्मिसन्नि-
परिणद्धैः ।
उन्नतजङ्घाभागी निम्नैर्निःस्वोऽर्थवान् पीनैः ॥
क्षिपिटग्रीवो निःस्वः शुष्का सशिरा च यस्य
वा ग्रीवा ।
महिषग्रीव शूरः शास्त्रान्तो वृषसमग्रीवः ॥
कम्बुग्रीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणो भवति ।
एणमभग्नभरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत् ॥
व्यस्वेदनपीनोन्नतसुगन्धिसमरोमसङ्कुलाः
कक्षाः ।
विज्ञातया धनिनामतोऽन्यथार्थैर्विहीनानाम् ॥
निर्मांसौ रोमचितौ भग्नावल्पौ च निर्धन-
स्यांसौ ।
विपुलावनुच्छ्रितौ सुश्लिष्टौ सौख्यवीर्ययुतानाम् ॥
करिकरसदृशौ वृत्तावाजान्वबलम्बिनौ समौ
पीनौ ।
बाहू पृथिवीशानामधमानां रोमशौ ह्रस्वौ ॥
ह्रस्वाङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलिताश्च
सुभगानाम् ।
मेधाविनाश्च सूक्ष्माक्षिपिठाः परकर्मनिरता-
नाम् ॥
स्थूलाभिर्धनरहिता बहिर्गताभिश्च ह्रस्व-
निर्याणाः ।
कपिसदृशकरा धनिनो व्याघ्रोपमपाणयः
पापाः ॥
मणिबन्धनैर्निगूढैर्दृढैश्च सुश्लिष्टसन्धिभिर्भूपाः ।
हीनैर्हस्तच्छेदः श्लथैः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः ॥
पित्तविमिश्रविहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन
नराः ।
संवृतनिम्नैर्धनिनः प्रोन्नतकराश्च दातारः ॥
विषमैर्विषमा निःस्वाश्च करतलैरीश्वरास्तु
लाक्षाभैः ।
पीतैरगम्यवनिताभिगामिनो निर्धना रूक्षैः ॥
तुषसदृशनखाः क्लीवाक्षिपिटैः स्फुटितैश्च
वित्तसन्त्यक्ताः ।
क्षतखविवर्णैः परकर्मकाश्च ताम्रैश्च भूपतयः ॥
अङ्गुलयवेराढ्याः सुतवन्तोऽङ्गुलभङ्गगैश्च यवैः ।
दीर्घाङ्गुलिपर्वाणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव ॥
स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्वाल्पयेन
निःस्वानाम् ।
विरलाङ्गुलयो निःस्वा धनसञ्चयिनो घना-
ङ्गुलयः ॥
तिस्रो रेखा मणिबन्धनोत्थिताः करतलोपगा
नृपतेः ।

पुरुषः

मीनयुगाङ्कितपाणिर्नित्यं सत्रप्रदो भवति ॥
वज्राकारा धनिनां विद्याभाजां शरावपक्ष-
निभाः ।
प्रज्ञातपत्रशिविकागजाश्वपद्मोपमा नृपतेः ॥
कलशस्रग्व्यालपताकाकूर्मोपमाभिर्भवन्ति निधि-
पालाः ।
दामनिभाभिश्चाढ्याः स्वस्तिकरूपाभिरैश्वर्यम् ॥
चक्राभिरश्वपतयो मरुत्तिधनुःकुन्तसन्निभा
रेखाः ।
कुर्वन्ति चक्रनाथं यज्वानमुलूखलाकाराः ॥
मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।
वेदीनिभेन सेवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन ॥
वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः ।
अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सूक्ष्माः ॥
रेखाः प्रदेशिनीगाः प्रतापुषां कल्पनीय-
सनाभिः ।
छिन्नाभिर्दूषणतं चक्षुरेखारेखिणो निःस्वाः ॥
व्यतिक्रमदीर्घाश्चिबुकैर्निर्दया मांसलैर्धनोपेताः ।
बिम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपास्तनुभिरस्वाः ॥
ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णरूक्षैश्च धन-
परित्यक्ताः ।
स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च
शुभाः ॥
जिह्वा रक्ता दीर्घा श्लक्ष्णा सुसमा च भोगिनां
ज्ञेया ।
श्वेता कृष्णा परुषा निर्द्रव्याणां तथा तालु ॥
वक्त्रं सौम्यं संवृतसमलं श्लक्ष्णं समश्च भूपानाम् ।
विपरीतं क्लेशभुजां महासुखं दुर्भगानाञ्च ॥
स्त्रीसुखभनपत्यानां प्राक्प्रवतां मङ्गलं परि-
ज्ञेयम् ।
दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुसुखाः पापकर्मणः ॥
चतुरश्रं धूर्तानां निम्नं वक्त्रञ्च तनयरहिता-
नाम् ।
कृपणानामतिह्रस्वं सम्पूर्णं भोगिनां कान्तम् ॥
अस्फुटिताग्रं स्निग्धं प्रसन्नं शुभं श्लक्ष्णं च मन्त्र-
ज्ञेषु ।
रक्तैः परुषैश्चौराः प्रसभैरसृग्भिश्च विज्ञेयाः ॥
निर्मांसैः कर्णैः पापास्त्वत्यन्तपुटैः सुखदुर्भोगाः ।
कृपणाश्चाल्पैः स्वकर्णाः प्रकृत्यवर्णाश्च भूपतयः ॥
रोमशकर्णा दीर्घायुषस्तु धनभागिनो विपुल-
कर्णाः ।
क्रराः शिरावनद्धैर्बालैर्मांसलैः सुखिनः ॥
भोगी त्वनिम्नगण्डो मन्त्री सम्पूर्णमांसगण्डो यः ।
सुखभाक् शुकसमनासश्चिरजीवी शुष्कनासश्च ॥
छिन्नानुरूपयागम्यगामिनो दीर्घया तु सौभा-
ग्यम् ।
व्याकुञ्चितया चौरः स्त्रीष्वत्यः स्याच्चिपिट-
नासः ॥
धनिनोऽग्रवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः
क्रराः ।
ऋज्वी स्वल्पच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्या-
नाम् ॥

धनिनां चूतं मज्जद् द्विविधिमिष्टं क्रादि मानमादश्च ।
दीर्घविषां प्रमुक्तं विज्ञेयं संहतयेव ॥
पद्मदलाभैर्धनिनो रक्तान्तविलोचनाः स्त्रियो-
भाजः ।
मधुपिङ्गलैर्महार्था मार्जारविलोचनाः पापाः ॥
हरिणाक्षा मण्डललोचनाश्च जिह्मेक्ष लोचनै-
श्चौराः ।
क्रूराः कैकरनेत्रा गजसदृग्डुण्डाश्च भूपतयः ॥
ऐश्वर्यं गम्भीरैर्नीलोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः ।
अतिताम्राताम्रकाणामल्पायुत्वात्पटनं भवति ॥
मन्त्रित्वं स्थूलदृशां श्यावाक्षाणाश्च भवति
सौभाग्यम् ।
हीना दृग्भिःस्वानां स्निग्धा विपुलार्थभोगव-
ताम् ॥
अभ्युन्नताभिरल्पायुषो विशालोन्नताभिरति-
सुखिनः ।
विषमभ्रुवो दरिद्रा बालेन्दुनतभ्रुवः सधनाः ॥
दीर्घासंसक्ताभिर्धनिनः खण्डाभिरर्थपरिहीनाः ।
मध्यविनतभ्रुवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्वगम्यासु ॥
उन्नतविपुलैः प्रज्ञैर्धन्या निम्नैः सुतार्थमन्यक्ताः ।
विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्धेन्दुसदृशेन ॥
शुक्तिविशालैराचार्यता शिरामन्तैरधर्म-
रताः ।
उन्नतशिराभिराढ्याः स्वस्तिकवत्स्वस्तिनाभिश्च ॥
निम्नललाटा वधबन्धभागिनः क्रूरकर्मनिर-
ताश्च ।
अभ्युन्नतैश्च भूपाः क्रपणाः स्युः सङ्कटललाटाः ॥
रुदितमदीनमनस्यं स्निग्धश्च शुभावहं मनुष्या-
णाम् ।
रूक्षं दीनं प्रचुरासु चैव न शुभप्रदं पुंसाम् ॥
हसितं शुभदमकस्मं मनिर्मीलितलोचनश्च
पापस्य ।
हृष्टस्य हसितममङ्गल मोक्षादस्यामङ्गल्यार्से ॥
तिस्रो रेखाः प्रभवन्तीनां ललाटायता: स्थिता
यदि ताः ।
शतहृभिरवनीशत्वं नवतिस्थायुः सपञ्चाब्दा ॥
विच्छिन्नाभिश्चागम्यगामिनो नवतिरप्यरेखेण ।
कैश्चान्तोपगताभी रेखाभिरशीतिवर्षायुः ॥
पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकाग्रावस्थिताभिरपि षष्टिः ।
बहुरेखेण शतार्धं चत्वारिंशच्च वक्राभिः ॥
त्रिंशद्भुलग्नाभिर्विंशतिकक्षेव वामवक्राभिः ।
क्षुद्राभिः स्वल्पायुर्नाभिश्चान्तरे कल्पाम् ॥
परिमण्डलैर्गवाढ्याश्छत्राकारैः शिरोभिरव-
नीशाः ।
चिपिटैः पिटमालग्नाः करोटिशिरसां चिरा-
युष्यः ॥
घटसदृशा ध्वानरुचिर्हिमलक्तः पावकज्वलनैस्यक्तः ।
निम्नस्तु शिरो मद्यनां बहुनिम्नमनर्धदं भवति ॥
एकैकभवैः स्निग्धैः क्षणैराकुञ्चितैरभिन्नाग्रैः ।
दृढभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाग् नरेन्द्रो
वा ॥

बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्यपरुष-
ह्रस्वाश्च ।
अंतिकुटिलास्वातिघनास्च सदृजा विक्तहीना-
नाम् ॥
यद्यद्गात्रं रूक्षं मांसविहीनं शिरावनद्धश्च ।
तत्तद्दनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥
त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः ।
सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च हृष्टास ॥
नाभिः स्वरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं
गम्भीरमेतत्त्रितयं नराणाम् ।
उरो ललाटं वदनश्च पुंसां
विस्तीर्णमेतत्त्रितयं प्रशस्तम् ॥
वक्षोऽथ कक्षा नखनासिकास्यं
हनुकाटिका चेति षडुन्नतानि ।
ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं
ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि ॥
नेत्रान्तपाटकरतात्वधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।
स्थूलानि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशाः
साकं त्वचा कररुहाश्च न दुःखितानाम् ॥
हनुलोचनबाहुनासिकाः
स्तनयोरन्तरमत्र पञ्चमम् ।
इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं
न भवत्येव नृणामभूभृताम् ॥
इति चैत्रम् ॥
छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती
लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव ॥
स्निग्धद्विजत्वग्वरोमकेश-
छाया मृगन्या च महीसमत्या ।
तुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति
धर्मस्य चाहन्यहनि प्रवृत्तिम् ॥
स्निग्धा सिताच्छहरिता नयनाभिरामा
सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या
छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति ॥
चण्डाधृष्या पद्मदलाभिवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः ।
आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय
क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते ॥
मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धानिलोल्या
जनयति वधबन्धव्याधनार्थार्थनाशान् ।
स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा
निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वस्त्ववर्गा ॥
छायाः क्रमेण कृष्णलाग्न्यनिलाम्बरोत्थाः
केचिद्वदन्ति दशा नाथ यथानुपूर्व्या ।
सूर्यात्मजाभपुरुहूतयमोडुपानां
तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः ॥
इति छाया ॥
करित्तुरङ्गौघभेरीमृदङ्गसिंहाब्दनिःस्वना
भूपाः ।

गर्दभजर्जररूक्षस्वराश्च धनसौख्यसत्यक्ताः ॥
इति स्वरः ॥
सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थि-
शुक्राणि ।
रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समासफलम् ॥
ताम्रोष्ठदन्तपाल्यजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः
रक्तैस्तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुताः ॥
स्निग्धत्वक्का धनिनो हृद्भिः सुभगा विक्त-
त्यागास्तनुभिः ।
मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुक्ताः ॥
स्थूलास्थिरस्थिसारो बलवान् विद्वान्नगः सुरू-
पश्च ।
बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रूरवल्पश्च ॥
उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांस-
सारो यः ।
इति सारः ॥
सङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धितासुखभुजो ज्ञेया ॥
इति संहतिः ॥
स्नेहः पक्ष्मसु लक्ष्यो वाग्जिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः ।
सुतधनसौभाग्ययुता: स्निग्धैस्तैर्निर्धना रूक्षैः ॥
इति स्नेहः ॥
द्युतिमान्वर्णः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थ-
वताम् ।
रूक्षो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः ॥
इति वर्णः ॥
साध्यमनर्कं वक्त्राङ्गोष्ठप्रणाद्दैलमिंहगरुडसुखाः ।
अप्रतिहतप्रतापा क्षितिरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥
वानरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः सुतार्थसुख-
भाजः ।
गर्दभकरभप्रतिमैर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः ॥
इत्यनर्कम् ॥
अष्टशतं षष्यवतिः परिमाणं चतुरशीतिरिति
पुंसाम् ।
उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्यामानेन ॥
इत्युन्मानम् ॥
भारार्धमनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्
भवत्यूनः ।
भारोऽतीवाढ्यानामध्यर्धः सर्वधरणीशः ॥
विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभि-
रब्दैः ।
अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा ॥
इति मानम् ॥
भूजलशिखानिलाम्बर-
सुरनरराक्षःपिशाचकृतिरूपाम् ।
सत्त्वेन भवति पुरुषो
लक्षणमेतल्लक्षयेत्यधाम् ॥
महीस्वभावः शुभपुण्यगन्धः
सभोगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च ।
तोयस्वभावो बहुतोयपायी
प्रियाभिलाषी रसभोजनश्च ॥
अग्निप्रकृत्या चपलोऽतितीक्ष्ण-
श्चण्डः क्षुधालुर्बहुभोजनश्च ।

वायोः स्वभावेन चलः क्रुशश्च
क्षिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति ॥
खप्रकृतिर्निपुणो विकृताक्षः
प्रान्दृशंतः कृशलः सुधिराङ्गः ।
त्यागयुतो पुरुषो लघुकोपः
स्नेहरतश्च भवेन्मुरसत्त्वः ॥
मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः ।
संविभागशीलवान्नित्यमेव मानवः ॥
तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च
पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम् ।
पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो
बहुप्रलापी च समुत्थगात्रः ॥
भीरुः क्षुधालुर्बहुभक् च यः स्यात्
ज्ञेयः स सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम् ।
एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यक्षत्वयज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम् ॥

इति प्रकृतिः ॥

शार्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनश्च भूपाः ।
येषाञ्च प्रान्दरहितं स्खलितञ्च यातं
तेऽधीश्वरा हतपरिश्रुतगा दरिद्राः ॥

इति गतिः ॥

आलस्य यानसयनञ्च बुभुक्षितस्य
पानं क्षुधापरिगतस्य भयेषु रक्षा ।
एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः ॥
पुरुषलक्षणमुक्तमिदं मया
मुनिमतान्यवलोक्य समासतः ।
इदमधीत्य नरो नृपसम्मतो
भवति सर्व्वजनस्य च वल्लभः ॥"

इति श्रीवराहमिहिरकृतौ बृहत्संहितायां पुरुषलक्षणं नामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ * ॥)

क्षणभक्तपुरुषस्य गोविन्दपदाश्रयत्वं यथा,—
"स्त्रियो वा पुरुषो वापि क्षणतार्यो नपुंसकः ।
भक्तत्वे गणनीयश्चेद्गोविन्दपदमाश्रयेत् ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥

पुरुषाणां मध्ये गुरवो यथा,—
"गुरूणामपि सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भाषयति या श्रुते येन विद्योपदिश्यते ।
ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥

आत्मा । इत्यमरः । ३ । ३ । २१८ ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । ३७ ।
"पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्य्यगृषिदेवताः ।
शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥"
यथा च शुक्रविजये १३ अध्याये ।
"पुरसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
शुकारस्य षकारोऽयं यत्नयेन प्रयुज्यते ॥")
साङ्गातत्त्वञ्च । पुन्नागपादपः । इति मेदिनी । षे, ४१ ॥ (तत्पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुन्नागो रक्तकेशरः ॥")

विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स हि पुराणपुरुष एव । यथा, हरिवंशे । १२८ । २० ।
"एवं पुराणः पुरुषो विष्णुर्वेदेषु पठ्यते ।
अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणैश्चास्य परन्तथा ॥"
शिवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १४ ।
"याम्बायायशुक्ररूपाय सद्वृत्ते शुक्ररायच ।
जेम्याय हरिकेशाय स्थाणवे पुरुषाय च ॥"
जीवः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व्वभागे । ४ । १६ ।
"प्रकृतिः क्षरमित्युक्तं पुरुषोऽक्षर उच्यते ।
ताविमौ प्रेरयत्यन्यः स परः परमेश्वरः ॥")
दुर्गा । यथा,—
"महानिति च योगेषु प्रधानश्चैव कथ्यते ।
त्रिगुणा व्यतिरिक्ता सा पुरुषश्चेति चोच्यते ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चविंशतितत्त्वात्मकत्वं जड़त्वञ्च यथा,—
"शम्भुः सम्भाषितं भट्टे पुरुषः पञ्चविंशकः ।
ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जड़ात्मा कथ्यते बुधैः ॥"

इति मात्स्ये तत्त्वकथनावसरे ७ अध्यायः ॥

(अश्वस्थानकभेदः । यथा, माघे । ५ । ५६ । श्लोकटीकायां मल्लिनाथधृतवचनम् ।
"पश्चिमेनाग्रपादेन भुवि स्थित्वाग्रपादयोः ।
ऊर्द्ध्वप्रेरणया स्थानमश्वानां पुरुषः स्मृतः ॥")
मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भराशयः । यथा,—
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
स्त्रीजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरह्रस्वात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"
पुरुषग्रहा यथा,—
"भौमार्कजीवाः पुरुषाः क्लीवौ सोमजभानुजौ ।
स्त्र्याख्यौ भार्गवचन्द्रौ द्वौ तत्प्रतित्वात्तथोच्यते ॥"
पुरुषनक्षत्राणि यथा,—
"हस्तो मूलश्रवणपुनर्व्वसुहस्तमृगशिरस्तथा पुष्यः ।
गर्भाधानादिकार्य्येषु पुंनामायं गणः शुभदः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तद्वैदिकपर्य्यायः । मनुष्याः १ नरः २ धवाः ३ जन्तवः ४ विशः ५ क्षितयः ६ क्षणाः ७ चर्षणयः ८ मनुषः ९ हरयः १० मर्य्याः ११ मर्त्याः १२ मर्त्ताः १३ ब्राताः १४ तुर्व्वशाः १५ हव्यवः १६ आयवः १७ यदवः १८ अनवः १९ पूरवः २० जगतः २१ तस्थुषः २२ पञ्चजनाः २३ विवस्वन्तः २४ एतनाः २५ । इति वैदिकनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

पुरुषकं, क्ली, पुं, (पुरुष एवेति । पुरुष + स्वार्थे कन् ।) घोटकानामर्द्धस्थितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पुंस्यपीत्यौ इति हिन्दीभाषा ॥ (यथा, माघे । ५ । ५६ ।
"श्रोत्रत्रयौ पुरुषकौ प्रमिताग्रकायः ॥"
"पुरुषकोऽश्वानां स्थानकभेदः । यदुक्तम्,—
'पश्चिमेनाग्रपादेन भुवि स्थित्वाग्रपादयोः ।
ऊर्द्ध्वप्रेरणया स्थानमश्वानां पुरुषः स्मृतः ॥'
पुरुष एव पुरुषकस्तेन पुरुषकेण स्थानके-

नोन्नामित ऊर्द्ध्वविस्थितोऽग्रकायः पूर्व्वकायो यस्य स तथोक्तः ।" इति सङ्केतकायां मल्लिनाथः ॥)
पुरुषकारः, पुं, (पुरुषस्य कारः करणम् ।) पुरुषस्य कृतिः । पौरुषम् । चेष्टा । यथा, —
मनुरुवाच ।
"दैवे पुरुषकारे च किं न्याय्यं वदीहि मे ।
यच्च मे संशयो देव छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥
मत्स्य उवाच ।
स्वमेव कर्म्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् ।
तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेयसाहुर्मनीषिणः ॥
प्रतिकूलस्तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते ।
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशीलिनाम् ॥
येषां पूर्व्वकृतं कर्म्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! ।
पौरुषेण विना तेषां क्वेयाद्दृश्यते फलम् ॥
कर्म्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।
कृच्छ्रेण कर्म्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥
पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितव्यं फलं नरैः ।
दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्জ্জिताः ॥
तस्मात्त्रिकालसंयुक्तं दैवं न सफलं भवेत् ।
पौरुषं दैवदमथा काले फलति पार्थिव ! ॥
दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ! ।
चयमेतच्चमनुष्यस्य सिद्धिहेतुं स्यात् फलावहम् ॥
कृषेर्वृष्टिसमायोगाद्दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।
तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥
तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं सधर्म्मं पौरुषं नृभिः ।
एवन्ते प्राप्नुवन्त्येह परलोकफलं ध्रुवम् ॥
लालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न च दैवपरायणाः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥
त्यक्तालसान् दैवपरान् मनुष्या-
नुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।
अन्विष्य यत्राहृयते नृपेन्द्र !
तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥"

इति मात्स्ये दैवपुरुषकारको नाम १६५ अध्यायः ॥
(यथा च नीतिशास्त्रे ।
"यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥")
पुरुषकुञ्जरः, पुं, (पुरुषेषु कुञ्जरः श्रेष्ठ इति । पुरुषः कुञ्जर इवेत्युपमितसमासो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः । यथा, अमरे । ३ । १ । ५८ ।
"स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥"
(यथा, रामायणे । २ । १० । ५ ।
"हन्तार्य्ये ! ममामित्रे ! सकामा भव कैकयि ! ।
गते मयि गते रामे वनं पुरुषकुञ्जरे ॥")
पुरुषत्रा, ञ्, (द्वितीयासप्तम्यर्थसूत्रे: पुरुषशब्दात् "देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्तेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।"५ । ३ । ५६ । इति त्रा ।) पुरुषम् । पुरुषौ । पुरुषान् । पुरुषे । पुरुषयोः । पुरुषेषु ॥ देवादिद्वन्द्वोल्लाजितिसूत्रेण त्रात्प्रत्ययनिष्पन्नम् । देवादिस्तु देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्यबहु इत्यादि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३३ । ८ ।

पुरुषा

"उर्वश्यां कारो प्रति नो जुषस्व
मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥"
"पुरुषत्रा पुरुषेषु।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

पुरुषत्वं, क्ली, पुरुषस्य भावः। पुरुषवृत्तिरसाधारणधर्म्मः। पुरुषशब्दात् भावार्थे त्वप्रत्ययः। (यथा, महाभारते। ५। १९६। १३।
"हनिष्यसि रणे विप्रं पुरुषत्वञ्च लप्स्यसे ॥") पुंस्त्वञ्च ॥

पुरुषदघ्नः, त्रि, पुरुषपरिमाणः। पुरुषशब्दात् परिमाणार्थे दघ्नट्प्रत्ययः। इति व्याकरणम् ॥

पुरुषदन्तिका, स्त्री, ('पुरुषस्य दन्त इव आकृतिरस्याः। कप्। कापि अत इत्वम्।) मेदा। इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेदाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

पुरुषदयमः, त्रि, पुरुषपरिमाणः। पुरुषशब्दात् परिमाणार्थे दयमट्प्रत्ययनिष्पन्नः। इति व्याकरणम् ॥

पुरुषद्वेषी, [न्] त्रि, पुरुषद्वेषशीलः। पुरुषशब्दोपपदाद्विषधातोर्णिनिप्रत्ययनिष्पन्नः। इति व्याकरणम् ॥

पुरुषनागः, पुं, (पुरुषो नाग इव।) पुरुषश्रेष्ठः। इत्यमरः। ३। १। ५८ ॥

पुरुषपुङ्गवः, पुं, (पुरुषः पुङ्गव इव।) पुरुषश्रेष्ठः। इत्यमरः। ३। १। ५८ ॥

पुरुषपुण्डरीकः, पुं, (पुरुषेषु पुण्डरीकः श्रेष्ठ इत्यर्थः। यद्वा, पुरुषः पुण्डरीको व्याघ्र इवेत्युपमितसमासः।) पुरुषव्याघ्रः। नरश्रेष्ठः। इत्यमरः। ३। १। ५८ ॥ जिनराजविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६० ॥

पुरुषमात्रः, त्रि, पुरुषपरिमाणः। पुरुषशब्दात् परिमाणार्थे मात्रट्प्रत्ययः। इति व्याकरणम् ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम्। ५। २। ५। १।
"पुरुषमात्रेण वि मीमिते यज्ञेन वै पुरुषः सम्मितः ॥")

पुरुषर्षभः, पुं, (पुरुष ऋषभ इव।) पुरुषश्रेष्ठः। इत्यमरः। ३। १। ५८ ॥

पुरुषव्याघ्रः, पुं, (पुरुषो व्याघ्र इव।) पुरुषश्रेष्ठः। इत्यमरः। ३। १। ५८ ॥ (यथा, महाभारते। ६। १६। ४३।
"एवमेते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा वृद्धसन्दिनः ॥")

पुरुषशार्दूलः, पुं, (पुरुषः शार्दूल इव।) पुरुषश्रेष्ठः। इत्यमरः। ३। १। ५८ ॥ (यथा, महाभारते। ३। ६१। ६ ॥
"तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम्।
शक्रस्यार्द्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान्।
आसीत् पुरुषशार्दूल! दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ॥")

पुरुषसिंहः, पुं, (पुरुषः सिंह इव पुरुषेषु सिंहः श्रेष्ठो वा।) पुरुषश्रेष्ठः। इत्यमरः। ३। १। ५८ ॥ जिनराजविशेषः। तत्पर्य्यायः। ग्रीवि २। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६० ॥

पुरुषाद्यः, पुं, (पुरुषाणां जिनपुरुषाणामाद्यः प्रथमः।) आदिनाथनामा जिनविशेषः। इति धनञ्जयः ॥ (पुरुषेषु जीवेषु आद्यः प्रथमः। पुरुषाणामाद्य इति वा।) विष्णुः ॥

पुरुषाधमः, पुं, (पुरुषेषु अधमोऽतिनिकृष्टः।) निकृष्टनरः। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
सेवे स्वस्य पदस्य दातरि सुरे नारायणे तिष्ठति।
यं कञ्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं
सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढा वराका वयम् ॥"

पुरुषार्थः, पुं, (पुरुषस्य अर्थः।) पुरुषस्य प्रयोजनम्। स च चतुर्विधः। यथा, अग्निपुराणे।
"धर्म्मार्थकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः ॥"
(यथा, मनुः। ७। १००।
"एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥")
गोस्वामिमते भक्तिः पञ्चमपुरुषार्थः ॥ (पुरुषकारः। यथा, महाभारते। ३। १७६। २७।
"दैवं पुरुषकारेण को वाधयितुमर्हति।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥")

पुरुषास्थिमाली, [न्] पुं, (पुरुषाणामस्थीनि तेषां मालास्त्यस्येति। पुरुषास्थिमाला+व्रीह्यादित्वात् इनिः।) शिवः। इति हेमचन्द्रः। २। १११ ॥

पुरुषोत्तमः, पुं, (पुरुषेषु उत्तमः।) विष्णुः। इत्यमरः। १।१।२१॥ (यथा, रघुः। ३। ४६।
"हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः
महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः।
तथा विदुर्म्मां सुनयः प्रतक्रतुं
द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः ॥"
एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते। ५। ७०। १०।
"पुराणात् सदनाच्चापि ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥")
जिनराजविशेषः। तत्पर्य्यायः। सोमभूः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५६ ॥ पुरुषेषु मध्ये उत्तमः। यथा, धर्म्मपुराणे।
"विशेषसमभावस्य पुरुषस्यानघस्य च।
अरिमित्रेऽणुदासीने मनो यस्य समं व्रजेत् ॥
समो धर्म्मः समः स्वर्गः समो हि परमं तपः।
यस्यैवं मानसं नित्यं स नरः पुरुषोत्तमः ॥"
(पुरुषोत्तमो जगन्नाथोऽस्त्यत्रेति। अण्। उत्कलखण्डैकदेशः। स तु पीठस्थानानामग्र्यतमः। तत्र भगवती विमलारूपेण विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६४।
"गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥")
ग्रन्थकर्तृविशेषः। स तु प्रयोगरत्नमालाव्याकरणस्य द्विरूपैकाक्षरहारावलीकोषाणां ज्योतिषाञ्च कतिपयग्रन्थानां प्रणेता ॥)

पुरुहूत, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हूयन्ति गच्छन्तीति। पुरु+हूङ् गतौ+अन्येभ्योऽपीति डः।) प्रचुरम्। इत्यमरः। ३। १। ६३ ॥

पुरुहू, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हूयन्ति गच्छन्तीति। हूङ् गतौ+बाहुलकात् डुः।) प्रचुरम्। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (पुरुहूरित्यपि पाठः ॥)

पुरुहूत

पुरुहूतः, पुं, (पुरु प्रचुरं हूतमाह्वानं यज्ञेषु यस्य। पुरु यथा स्यात्तथा हूयते यज्ञेष्विति वा। यद्वा, पुरूणि बहूनि हूतानि नामानि यस्य।) इन्द्रः। इत्यमरः। १।१।४४॥ (यथा, महाभारते। १। १२६। २५।
"पुरुहूतसदृशं जन्म कुलस्यास्मिन् धनञ्जय ॥")
प्रचुरनामविशिष्टे, त्रि। यथा, भागवते। ८। १। १३।
"स विश्वकायः पुरुहूत ईश्वरः
सत्यः स्वयंज्योतिरजः पुराणः ॥"
स्त्री, भगवती। सा तु पुष्करे पीठस्थाने विराजते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५६।
"विश्वे विश्वेश्वरी प्राहुः पुरुहूताञ्च पुष्करे ॥")

पुरूरवाः [स्] पुं, (पुरु प्रचुरं यथा स्यात्तथा रौतीति। "पर्व्वतञ्च पुरुनाम यत्र यज्ञे पुरूरवाः।"३।६०।२२। इति महाभारतोक्तवचनात्। पुरौ पर्व्वते रौतीति वा। पुरु+रु+"पुरूरवाः।" उणा० ४। २३१। इति असिप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) बुधस्य पुत्रः। स तु चन्द्रवंशीयादिराजः। तत्पर्य्यायः। बौधः २ ऐलः ३ उर्व्वशीरमणः ४। इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, अग्निपुराणे।
"ततो बुधाश्रमं प्रायादिडा रूपाश्रिता सती।
बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ॥
सोमपुत्राद्बुधादाजन्! तस्यां जज्ञे पुरूरवाः।
जनयित्वा ततः सा तं पुनः सुद्युम्नतां गता ॥"
अपि च।
"इलोदरे च धर्म्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत्।
अश्वमेधशतं साग्रमकरोदृषिभिः सखैः ॥
पुरूरवा इति ख्यातः सर्व्वलोकनमस्कृतः।
हिमवच्छिखरे रम्ये आराध्य स जनार्द्दनम्।
लोकैश्वर्य्यमगाद्राजा सप्तद्वीपपतिस्तदा ॥
केशिप्रभृतयो दैत्यास्तस्य भृत्यत्वमागताः।
उर्व्वशी यस्य पत्नीत्वमगात् सद्रूपमोहिता ॥
सप्तद्वीपा वसुमती सशैलवनकानना।
धर्म्मेण पालिता तेन सर्व्वलोकहितैषिणा ॥
चामरग्राहिणी कीर्त्तिः सम्यग्रेकाङ्गवाहिका।
विष्णुप्रसादाद्दैवेन्द्रो ददावर्द्धासनन्तदा ॥
धर्म्मार्थकामान्धर्म्मेण सममेवाभ्यपालयत्।
धर्म्मार्थकामास्तं द्रष्टुमाजग्मुः कौतुकात् पुरा ॥"
इति मात्स्ये २४ अध्यायः ॥
(अस्य विशेषविवरणन्तु हरिवंशे २६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) विश्वदेवः। इति जटाधरः ॥ पार्व्वणश्राद्धदेवः। यथा,—
"पुरूरवा माद्रवाश्च पार्व्वणे सप्तदाहृतौ ॥"
इति श्राद्धतत्त्वे रघुनन्दनः ॥

पुरोगः त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति। पुरस्+गम+डः।) अग्रगामी। इत्यमरः। २। ८। ७० ॥ (यथा, रघुः। ६। ५५।
"व्याघातरेखे सुभगे भुजाभ्यां
बिभर्त्ति यश्चापभृतां पुरोगः ॥")
प्रधानः। इति हेमचन्द्रः। ६। ७४ ॥

पुरोगः

पुरोहि

पुरोगतिः, पुं, (पुरोऽग्रे गतिर्गमनमस्य।) कुक्कुरः। इति धरणिः॥ अग्रगे, त्रि॥

पुरोगमः, त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति। गम+अच्।) अग्रगामी। इत्यमरः। २। ८। ७२॥ (यथा, महाभारते। ६। १६। १०।
"यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्व्वे दुर्य्योधनपुरोगमाः।
निवर्त्तिष्यन्ति संत्रस्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा यथा॥"
कुक्कुरे, पुं। इति हेमचन्द्रटीका॥)

पुरोगामी, [न्] त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति। गम+णिनिः।) अग्रगामी। तत्पर्य्यायः। पुरोगः २ अग्रेसरः ३ प्रष्ठः ४ अग्रतःसरः ५ पुरःसरः ६ पुरोगमः ७। इत्यमरः। २।८।७२॥ नासीरः ८ प्रयमरः ९। इति शब्दरत्नावली॥

पुरोटिः, पुं, (पुरोऽटतीति। अट+इन्।) पञ्चभक्कारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ रायभाटि इति भाषा॥ (पुरःसंस्कारः। इति हारावली।१६४॥)

पुरोडाः, [श्] पुं, (पुर आदौ दाश्यते दीयते इति। पुरस्+दाश् दाने+क्विप्। निपातनात् दस्य डः।) हविः। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥

पुरोडाश्यः, पुं, (पुरोऽग्रे दाश्यते दीयते इति। दाश्+कर्म्मणि घञ्। निपातनात् दस्य डः।) हविर्भेदः। स तु यवचूर्णनिर्म्मितरोटिकाविशेषः। (यथा, मनुः। ६। ११।
"यावन्तग्गारदेमध्येर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः।
पुरोडाग्गांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत् पृथक्॥")
पिष्टकचमसौ। हुतशेषः। इति मेदिनी। शे,३८॥ सोमरसः। इति हेमचन्द्रः॥

पुरोडाश्य, त्रि, (पुरोडाशाय हितमिति। पुरोडाश+यत्।) पुरोडाशीयम्। हविर्योग्यम्। पुरोडाशाय हितम्। यथा, भट्टिः। ५। १२।
"आमिक्षोयं दधि क्षीरं पुरोडाश्यं तथौषधम्।
हविर्हेयञ्चवीनञ्च नाप्नुवन्ति राक्षसाः॥"

पुरोद्रवा, स्त्री, (पुरः उद्रवो यस्याः।) महामेदा। इति रत्नमाला॥

पुरोधाः, [स्] पुं, (पुरोऽग्रे दधाति मङ्गलमिति। पुरस्+धा+"पुरसि च।" उणा० ४। २३०। इति असिः। स च ङित्।) पुरोहितः। इत्यमरः। २।८। ५॥ (यथा, रघुः। ३। १८।
"स जातकर्म्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते॥")

पुरोभागी, [न्] त्रि, (पुरः पूर्ब्बमेव भजते इति। पुरस्+भज+णिनिः।) दोषमात्रदर्शी। इत्यमरः। ३। १। ४६॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। ८३।
"कुपितोऽपि स यत्नेन व्यवधीद्रागमोहितः।
तेनैवागात् पुरोभागिवितर्कातङ्कपात्रताम्॥")
अर्थांशी च॥

पुरोहितः, पुं, पुरो हव्यादिफलेषु कर्म्मसु धीयते आरोप्यते यः। (यद्वा, पुर आदावेव हितं मङ्गलं यस्मात्।) शान्त्यादिकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। पुरोधाः २। इत्यमरः। २।८। ५॥ धर्म्मैकर्म्मादिकारकः ३। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणं यथा, त्रागाक्षे।
"वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः।
आशीर्व्वादवचोयुक्त एष राज्ञः पुरोहितः॥"
तस्य वर्জ্জनीयलक्षणं यथा,—
"काणं खञ्जमपङ्गुं वानभिज्ञमजितेन्द्रियम्।
न कुर्य्यादाधितं वापि नृपः कुर्य्यात् पुरोहितम्॥"
इति कालिकापुराणम्॥ * ॥
पुरोहिते वर्णनीयानि यथा,—
"पुरोहितो हितो वेदस्मृतिज्ञः सत्यवाक् शुचिः।
ब्रह्मण्यो विमलाचारः प्रतिकर्त्तापदाश्रुजः॥"
इति कविकल्पलता॥
(यथा च।
"दोषागमस्तुजस्तुभ्यो रसमल्लविशारदौ।
रक्षेतां नृपतिं नित्यं यज्ञाहेत्पुरोहितौ॥
ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत।
पुरोहितमते तस्माद्दर्शेत भिषगात्मवान्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशोऽध्याये॥)

पुर्व्व, पूर्त्तौ। पुर्णीकरणे। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी। पूः पुरौ पुरः। पुर्व्वति पयसा कुम्भं चेटी। इति दुर्गादासः॥

पुल, क उच्छ्रितौ। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) उच्छ्रितिरुच्चीभावः। क, पोलयति पर्व्वतः। इति दुर्गादासः॥

पुल, ञ महत्त्वे। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ज, पोलः पुलः। पोलति। इति दुर्गादासः॥

पुल, ग्र महत्त्वे। इति कविकल्पद्रमः॥ (तुदा०-पर०-अक०-सेट्।) ग्र, पुलति पुलिनं ग्रदि महत् स्यादित्यर्थः। पोलिता। इति दुर्गादासः॥

पुलः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति। पुल+कः।) पुलकः। विपुले, त्रि। इति मेदिनी। ले, २३॥

पुलकं, क्ली, (पुलतीति। पुल+कः। ततः संज्ञायां कन्।) कङ्कुष्ठम्। तच्च पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेषः। इति राजनिर्घण्टः॥

पुलकः, पुं, (पुल+स्वार्थे कन्।) रोमाञ्चः। तत्पर्य्यायः। रोमोद्भेदः २ त्वक्पुष्पम् ३ त्वग्दुरः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३९६।
"प्रेमलघूकृतकेशुववक्षोभरविपुलपुलककुञ्चकलसा।
गोवर्द्धनगिरिगुरुतां सुग्धवधूर्निभृतमुपहसति॥")
शरीरात्तर्ब्बहिर्भवकीटः। इति हेमचन्द्रः॥ (तुच्छधान्यम्। यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। ६६।
"पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु।
मशका इव मर्त्त्येषु येषां धर्म्मो न कारणम्॥")
प्रस्तरविशेषः। तस्य परीक्षा यथा,—
"पुण्येषु पर्व्वतवरेषु च निम्नगासु
स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेशगत्वात्।

पुलकः

संस्थापिताश्च नगरा भुवनैः प्रकाशं
संपूज्य दानवपतिं प्रथितं प्रदेशे॥
दाशार्णवाग्नदवमेकलकालगारौ
गुञ्जाञ्जनश्रीद्रुमणालवर्णाः।
गन्धर्व्वबर्हिकदलीमदशावभासा
रत्ने प्रशस्ताः पुलकाः प्रभूताः॥
शुक्लाब्जभृङ्गाकविचित्रभङ्गा
मूर्द्धेरुपेताः परमाः पवित्राः।
मङ्गल्यपुत्रा बहुभक्तिचित्रा
वृद्धिप्रदास्ते पुलका भवन्ति॥
काकेश्वरामभद्रगालसृकोग्ररूपै-
र्गृध्रैः समांसरुधिरार्द्रमुखैरुपेताः॥
स्तूपप्रदास्तु विदुषा परिवर्জ্জनीया
मूल्यं पलस्य कथितञ्च पृथानि पञ्च॥"
इति गारुडे ७७ अध्यायः॥

मणिदोषविशेषः। हरितालम्। गजाग्रपिण्डम्। गन्धर्व्वविशेषः। इति मेदिनी। के, १२१॥ अमृताजी। गन्धर्कः। इति हेमचन्द्रः॥

पुलकी, [न्] पुं, (पुलकोऽस्यास्तीति। पुलक+इनिः।) धाराकदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

पुलस्तिः, पुं, (पुल महत्त्वे+क्विप्। पुलं महत्त्वं अस्यते गच्छतीति। अस्+तिः। इत्युज्ज्वलदत्तः। ४। १७६।) पुलस्त्यमुनिः। इत्यादिकोषः॥

पुलस्त्यः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ स च ब्रह्मणः कर्णाभ्यां जातः। तस्य भार्य्या हविर्भूः कर्दमकन्या। तस्य पुत्रः अगस्त्यः विश्रवाश्च। इति श्रीभागवतम्॥ यथा, हरिवंशे। ७। ८।
"मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलहः क्रतुः।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः॥"

पुलहः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ स च ब्रह्मणो नाभितो जातः। तस्य भार्य्या कर्दममुनिकन्या गतिः। तस्य पुत्राः कर्म्मश्रेष्ठः यवीयान् सहिष्णुश्च। इति श्रीभागवतम्॥

पुलाकः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति। पुल+"बलाकादयश्च।" इति आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) तुच्छधान्यम्। आगड़ा इति ख्यातम्॥ (यथा, मनुः। १०। १२५।
"पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः॥")
संक्षेपः। अल्पत्वम्। भक्तसिक्थकम्। भक्तगुलिका। इत्यमरभरतौ॥ क्षिप्रम्। यथा पुलाककारी। इति स्वामी॥

पुलाकी, [न्] पुं, (पुलाकः क्षिप्रता वृद्धौ विषये अस्त्यस्येति। पुलाक+इनिः।) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। १८०॥

पुलायितं, क्ली, (पुल+क्यच्+क्तः।) अश्वगतिः। तत्पर्य्यायः। विक्रान्तिः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पुलिनं, क्ली, (पोलतीति। पुल महत्त्वे+"तलिपुलिभ्याञ्च।" उणा० २। ५३। इति इनन्। स च कित्।) तोयोत्थितस्थलम्। इत्यमरः। १। १०। ६॥ चर इति चड़ा इति च भाषा॥

पुलिन्दः

(यथा, रामायणे । २ । ६५ । ६ ।
"कचिन्मणिनिकाशोदां कचित् पुलिनशालिनीम्।
कचित् सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं
नदीम् ॥")
जलादुच्चिरोत्थितं तटम् । इति भरतः ॥ तत्-
क्षणतोयोत्थितद्वीपम् । इति सुभूतिः ॥ क्रमेणो-
त्थितं तटम् । इति स्वामी ॥ जलमध्यस्थमुत्थितं
तटम् । इति पञ्जिका ॥ द्वीपम् । इति चिकाण्ड-
शेषः ॥ (यज्ञविशेषे, पुं, यथा, महाभारते ।
१ । ३२ । १६ ।
"उलूकश्वसनाभ्याञ्च निर्भिण्डेन च पक्षिराट् ।
पुरञ्जनेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च ॥")
पुलिन्दः, पुं, (पुल महत्त्वे + "कुणिपुल्योः किन्दच् ।"
उणा० ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) चण्डाल-
भेदः । स च म्लेच्छशब्दवाच्यः । इत्यमरभरतौ ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"एवं गतेषु चैलोक्यं दानवेषु पुरन्दरः ।
जगाम ब्रह्मसदनं सह देवैः प्रजापतिः ॥
तत्रापश्यत् स देवेशं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ।
ऋषिभिः सार्द्धमासीनं पितरं स्वञ्च कश्यपम् ॥
ततो ननाम शिरसा शक्रः सुरगणैः सह ।
ब्रह्माणं कश्यपञ्चैव तांश्च सर्व्वांस्तपोधनान् ॥
प्रोवाचेन्द्रः सुरैः सार्द्धं देवनाथं पितामहम् ।
पितामह ! हृतं राज्यं बलिना बलिना मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच शक्रेतत् भुज्यते स्वकृतं फलम् ।
शक्रः पप्रच्छ भो ब्रूहि किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥
कश्यपोऽप्याह देवेश ! भ्रूणहत्या कृता त्वया ।
दित्युदरात्त्वया गर्भः क्रतौ वै बहुधा बलात् ॥
पितरं प्राह देवेन्द्रो मातुर्दुष्टगतो विभो ! ।
कर्त्तनं प्राप्तवान् गर्भो यदशौचा हि साभवत् ॥
ततोऽब्रवीत् कश्यपस्तु मातुर्दोषं सदासताम् ।
गतस्ततो विनिहतो दोषोऽपि कलिपूर्वेण भोः ॥
तच्छ्रुत्वा कश्यपवचः प्राह शक्रः पितामहम् ।
विनाशं पापिनो ब्रूहि प्रायश्चित्तं विभो ! मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं वशिष्ठः कश्यपस्तथा ।
हितं सर्व्वस्य जगतः शक्रस्यापि विशेषतः ॥
शक्रचक्रगदापाणिर्माधवः पुरुषोत्तमः ॥
तं प्रपद्यस्व शरणं स ते श्रेयो विधास्यति ॥
सहस्राक्षोऽपि वचनं गुरूणां स निशम्य वै ।
प्रोवाच स्वल्पकालेन कस्मिन् प्राप्तो बृहद्वयः ॥
ता ऊचुर्देवता मर्त्त्या स्वल्पकाले बृहद्वयः ॥
इत्येवमुक्तः सुरराड्विरिञ्चिना
मरीचिपुत्रेण च कश्यपेन ।
तथेति मित्रावरुणात्मजेन
वेगान्महीपृष्ठमवाप्य तस्थौ ॥
कालञ्जरस्योत्तरतः सुपुण्य-
स्तथा हिमाद्रेरपि दक्षिणस्याम् ।
कृष्णस्थलात् पूर्व्वत एव विप्रतो
यमोः पुरात् पश्चिमतोऽवतस्थे ॥
यत्राथ चक्रे भगवान् मुरारि-
र्वांस्तत्र्यमशक्ततनुस्वमूर्त्तिः ।

पुलोमा

ख्यातिं जगामाथ गदाधरेति
महाघवृन्दस्य शितः कुठारः ॥
यस्मिन् द्विजेन्द्राः श्रुतिशास्त्रसंयुताः
समागतां यान्ति पितामहेन ।
मरुत्पितॄन् यत्र च संप्रपूज्य
भक्त्या त्वनन्ये नहि चेतसेव ।
फलन्ति हामेधमखस्य मानवा
लभन्त्यनन्तं भगवत्प्रसादात् ॥
महानदी यत्र सुरर्षिकन्या
बालापदेशाद्धिमशैलमेत्य ।
चक्रे जगत् पापविनष्टमग्र्यं
सन्दर्शनप्राशनमज्जनेन ॥
तत्र शक्रः समभ्यर्च्य महानद्यास्तटेऽद्भुते ।
आराधनाय देवस्य कृत्वाश्रममवस्थितः ॥
प्रातःस्नायी लघुःशायी एकभक्तिर्जयाचितः ।
तपस्तेपे सहस्राक्षः स्तुवन् देवं गदाधरम् ॥
तस्यैवं तप्यतः सम्यक् जितसर्व्वेन्द्रियस्य च ।
कामक्रोधविहीनस्य साग्रः संवत्सरो गतः ॥
ततो गदाधरः प्रीतो वासवं प्राह नारद ! ।
गच्छ प्रीतोऽस्मि भवतो सुकृतापोऽसि साम्प्र-
तम् ॥
निजं राज्यञ्च देवेश ! प्राप्स्यसि त्वच्चिराद्दिवः ।
यतिष्यामि यथा शक्र ! भाविश्रेयो यथा तव ॥
इत्येवमुक्तोऽथ गदाधरेण
विसर्जितः स्नाप्य मनोहरायाम् ।
स्नातस्य देवस्य ततः पुरस्तात्
संप्रोचुरस्माननुग्राम्यस्व ॥
प्रोवाच तान् भीषणकर्म्मकारान्
नाम्ना पुलिन्दा मम पापसम्भवाः ।
वसध्वमेवान्तरमद्रिमग्र्ययो-
र्हिमाद्रिकालाञ्जरयोः पुलिन्दाः ॥
इत्येवमुक्ता सुरराट् पुलिन्दान्
विमुक्तपापः सुरसिद्धयक्षैः ।
संपूज्यमानोऽनुजगाम चाश्रमं
मातुस्तदा धर्म्मनिवाममाद्यम् ॥"
इति वामने ७३ अध्यायः ॥
पुलोमजा, स्त्री, (पुलोम्नो दैत्यात् जायते इति ।
जन + डः ।) शची । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥
(यथा, काशीखण्डे १० अध्याये ।
"निष्पत्यूहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवनौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजाम् ॥")
पुलोमजित्, पुं, (पुलोमानं जयतीति । जि +
क्विप् तुगागमश्च ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥
पुलोमद्विट्, [ष्] पुं, (पुलोम्नो दैत्यविशेषस्य
द्विट् शत्रुः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥
पुलोमभित्, [द्] पुं, (पुलोमानं भिनत्तीति ।
भिद् + क्विप् ।) इन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥
पुलोमा, [न्] पुं, असुरविशेषः । स इन्द्रस्य
श्वशुरः । इति पुलोमजाशब्दटीकायां भरतः ॥
(अयं खल्विन्द्रेण निपातितः । यथा, हरि-
वंशे । २० । १३४ ।
"हत्वा समन्यकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा नहि ।

पुष्करं

पुलोमानं जघानाजौ जामाता सन् शत-
क्रतुः ॥")
पुलोमारिः, पुं, (पुलोम्नोऽरिः शत्रुः ।) इन्द्रः ।
इति चिकाण्डशेषः ॥
पुष, पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पोषति तातः पुत्रम् । इति
दुर्गादासः ॥
पुष, ल्ट य च्वौ पुष्टौ । पोषणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल्ट,
अपुषत् । य, पुष्यति । च्वौ, पोष्टा । इति
दुर्गादासः ॥
पुष, क पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) क, पोषयति । इति दुर्गादासः ॥
पुष, ग पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रया०-पर०-
सक०-सेट् ।) ग, पुष्णाति पुपोष । इति
दुर्गादासः ॥
पुषा, स्त्री, (पुष्णातीति । पुष पुष्टौ + कः । तत-
टाप् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुषितं, क्ली, (पुष्यते स्मेति । पुष + क्तः । भ्वादि-
गणीयत्वात् इट् ।) पुष्पम् । ऋतपोषणपक्षि-
द्रुमादि । इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥
पुष्करं, क्ली, (पुष्णातीति । पुष पुष्टौ + "पुषः
किन् ।" उणा० ४ । ४ । इति करन् । स च
कित् ।) हस्तिशुण्डाग्रम् । (यथा, माघे । ५ । ३० ।
"व्यालोलपुष्करसुखोल्लसितेरभीक्ष्ण-
मुत्ताम्बभूवुरभितो वपुरम्बुवर्षैः ॥")
वाद्यभाण्डमुखम् । (यथा, रघुः । १७ । ११ ।
"नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्य्यैराहतपुष्करैः ॥"* ॥
"पुष पुष्टौ । पुषः किन् । इति करन्प्रत्ययः ।
पुषिरत्रान्तर्नीतण्यर्थः । पोषयति भूतान्यवकाश-
प्रदानेन उदकदानात्युपकारेण च । पुष्कं वारि
रातीति पुष्करं इति क्षीरस्वामी । पुषेरन्त-
र्ण्यर्थात् स्फायितञ्चिवञ्चिलूषिपूषिभ्यः कित् । इति
कर इति श्रीभोजदेवः । पोषयति भूतानीति ।
पुष्कोपपदादातेः आतोऽनुपसर्गे कः । यद्वा,
वपुरित्युदकनाम सत् कर्त्तुं शीलमस्येति । ह्रस्वो
हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । इति टः । वपुष्करं
सत् वकारलोपेन पुष्करम् । एषोदरादिः ।" इति
निघण्टौ देवराजयज्वा ॥) जलम् । (यथा, भाग-
पथब्राह्मणे । ६ । ४ । २ । २ ।
"आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा प्राणो वा ॥")
व्योम । (यथा, हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।
"मेघाः सूर्य्यग्निलासमानरुचयो ह्यल्पस्रवाल्प-
स्रवा
हंसालीकमलालिमण्डितजलः पद्माकरः
शोभनः ।
तीव्रस्निग्धमयूखचन्द्रविमला स्वानन्दिनी
कौमुदी
चित्रा धर्म्मविपक्वतोयसुरसा स्यान्निर्म्मलं
पुष्करम् ॥")

खड्गफलम् : पद्मम् । (यथा, रामायणे । २ । ६५ । १४ ।
"सखीवच्च विगाहस्व सीते ! मन्दाकिनीं नदीम् ।
कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ! ॥") तीर्थभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।
"गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥"
अस्य अन्यद्विवरणं पुंलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) कुष्ठौषधम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १८५ ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"उक्तं पुष्करमूलन्तु पौष्करं पुष्करञ्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) खड्गकोषः । इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥ काष्ठम् । द्वीपभेदः । इति मेदिनी । रे, १८७ ॥ (अस्य विवरणं पुंलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) युद्धम् । इति नामार्थरत्नमाला ॥ * ॥

पुष्करः, पुं, (पुष + "पुषः किन् ।" उणा० ४ । ४ । इति करन् । स च किन् ।) रोगविशेषः । नागविशेषः । सारसपक्षी । नृपभेदः । स तु नलराजभ्राता । (यथा, महाभारते । ३ । ५६ । ४ ।
" स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
गत्वा पुष्करमाहेदमेहि द्यूतं नलेन वै ॥"
अयं हि कलिसाहाय्येन अजयत् नलं विजित्य निषधाधिपोऽभवत् । एतद्वृत्तान्तं महाभारते वनपर्व्वणि ५६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) वरुणपुत्रः । इति मेदिनी । रे, १८७ ॥ (वाद्यविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६१ ।
"प्रावाद्यन्त ततस्तत्र वेणुवीणादिदर्दुराः ।
पणवाः पुष्कराश्चैव रटद्भेरा: पटहानकाः ॥") पर्व्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेषः । पुष्करद्वीपवर्णनं यथा,—
सूत उवाच ।
"प्राक्कुद्वीपस्य विस्तारादिगुणेन समन्ततः ।
क्षीरार्णवं समावृत्य द्वीपः पुष्करसंज्ञितः ॥
एक एवात्र विप्रेन्द्राः पर्व्वतो मानसोत्तरः ।
योजनानां सहस्राणि चोर्द्ध पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥
तावदेव च विस्तीर्णः सर्व्वत्र परिमण्डलः ।
स एव द्वीपो यस्यार्द्धमानसोत्तरसंज्ञितः ॥
एक एव महाभागः सन्निवेशाद्विधाकृतः ।
तस्मिन्द्वीपे स्मृतौ तु द्वौ पुण्यौ जनपदौ शुभौ ॥
अपरौ मानवस्याथ पर्व्वतस्यानुमण्डलौ ।
महावीतं स्मृतं वर्षं धातकीखण्डमेव च ॥
स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिभावितः ।
तस्मिन्द्वीपे महावृक्षो न्यग्रोधोऽमरपूजितः ॥
तस्मिन्निवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ।
तत्रैव मुनिशार्दूलाः शिवनारायणालयम् ॥
वसन्त्यत्र महादेवो हरार्द्धो हरिरव्ययः ।
संपूज्यमानो ब्रह्माद्यैः कुमाराद्यैश्च योगिभिः ॥
गन्धर्व्वैः किन्नरैर्यक्षैरीश्वरः क्षणाधिपुत्रकैः ।
सुखात्तत्र प्रजाः सर्व्वा ब्राह्मणाः सदृगुत्तिषः ॥
निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्जिताः ।
सत्यात्ते न तत्रास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ॥
न वर्णाश्रमधर्म्माश्च न नद्यो न च पर्व्वताः ।
परेण पुष्करस्याथ समावृत्य स्थितो महान् ॥
स्वादूदकः समुद्रस्तु समन्ताद्विलसत्तमाः ;
परेण तस्य महती ह्यन्यते लोकसंस्थितिः ॥"
इति कौर्म्मे ४७ अध्यायः ॥ * ॥

पुष्करद्वीपस्यराजा । तस्य रथः । यथा,—
"लोकेश्वरः सोऽपि नृभिर्मुनीन्द्रै-
र्देवैः सहेन्द्रैरथ ब्रह्मचारी ।
द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेते
उवास राजा स तु पुष्करस्थः ॥
तेनैव नाम्ना स तु पुष्करोऽपि
सदोच्यते देवगणैः समिद्धैः ।
तेनैव यानेन तथाम्बुजेन
बभूव नाम्ना तमथाह्वयन्ति ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥

ब्रह्मकृततीर्थविशेषः । तस्य नामान्तरम् । रूपतीर्थम् २ सवदर्शनम् ३ । तत्र त्र्यंशपुष्कर मध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्करनामकास्त्रयो ह्रदाः । तस्य परिमाणं शतयोजनमण्डलम् । इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥ योगविशेषे गङ्गादीनां पुष्करत्वं यथा,—
"मकरस्थो यदा भानुस्तदा देवगुरुर्यदि ।
पूर्णिमायां भानुवारे गङ्गा पुष्कर ईरितः ॥
गङ्गोत्तर्य्यां प्रयागे च कोटिसूर्य्यग्रहैः समः ।
सिंहसंस्थे दिनकरे तथा जीवेन संयुते ॥
पूर्णिमायां गुरोर्व्वारे गोदावर्य्यास्तु पुष्करः ।
तत्र स्नानञ्च दानञ्च सर्व्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
मेषसंस्थे दिवानाथे देवानाञ्च पुरोहिते ।
सोमवारे सिताष्टम्यां कावेरी पुष्करी मता ॥
कर्कटस्थे दिवानाथे तथा जीवेन्दुवासरे ।
अमायां पूर्णिमायां वा कृष्णा पुष्कर उच्यते ॥"
इति स्कन्दपुराणे पुष्करखण्डे श्रीगोलमाहात्म्यम्॥
मेघनायकविशेषः । तत्परिज्ञानं यथा,—
"त्रियुते प्राकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् ।
आवर्त्ते विद्धि सम्वर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य फलम् । यथा,—
"पुष्करे दुष्करं वारि शस्यहीना वसुन्धरा ।
विग्रहोपहता लोकाः पुष्करे जलदाधिपे ॥"
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

क्रूरवार-भद्रातिथि-भग्नपादनक्षत्र-घटितासुभ-जनकयोगविशेषः । यथा,—
"पुनर्व्वसूत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी ।
पूर्व्वभाद्रं विशाखा च रविभौमग्रनैर्ऋराः ॥
द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।
एतेषामेकदा योगे भवतीति त्रिपुष्करः ॥ * ॥
जाते तु जारजो योगो मृते भवति पुष्करः ।
त्रिगुणं फलदो वृद्धौ नष्टे क्षुते मृते तथा ॥
प्रथमे मासि वर्षे वा कुटुम्बमपि पीड़येत् ।
देवोऽपि यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥
अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं होमयेदयुतं बुधः ।
अशक्तश्च सुवर्णादिदानं कुर्य्याद्यथाविधि ॥"
समर्थश्चेद् वराहसंहितोक्तं अयुतहोमादिकं कुर्य्यात् । वाक्यं यथा,—
श्रीविष्णुरोम् तत्सदद्यामुके मास्यमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्म्मणस्त्रिपुष्करयोगकालीनमरणजन्यदोषशमनकामः इदं काञ्चनं श्रीविष्णुदैवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं ददे । ततो दक्षिणां दद्यात् । अन्यच्च पूजाहोमकर्म्मणो करिष्ये । इति विशेषः । एतत् सर्व्वमशौचेऽपि कर्त्तव्यम् । यथा दक्षः ।
सूत्यकाले क्रियादिं सर्व्वं सूतकं परिकीर्त्तितम् ।
आपदृगतस्य सर्व्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ॥"
इति शुद्धिकारिका ॥ * ॥

अपि च ।
"पुनर्व्वसूत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफल्गुनी ।
पूर्व्वभाद्रं विशाखा च षड्ऐते वै त्रिपुष्कराः ॥
द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।
रविभौमौ रविश्चैव वाराश्चैते त्रिपुष्कराः ॥
एते त्रिपुष्करा ज्ञेयास्तथा द्वादशमासिके ।
द्विमासे च तथा प्राप्ते षण्मासे च चतुर्थके ॥
षोड़शे मासि संपूर्णे कुटुम्बं पीड़येदध्रुवम् ।
अन्तेऽप्यन्ते मध्ये च पुष्करो हन्ति नान्यथा ॥
तद्दोषप्रशमार्थन्तु होमयेदयुतं बुधः ।
तिलव्रीहियवांश्चैव कृत्वाज्येन समन्वितान् ॥
चोरेणैव तथाचार्य्यां जुहुयाद्भक्तिभावतः ।
चरुञ्च अपयेत्तत्र प्राज्ये कुर्य्याद्विलिप्तयोः ॥
वैकङ्कोड़ुम्बराश्वत्थैः प्रत्येकाष्टोत्तरं शतम् ।
एकैकं त्रिचिसंयुक्तं दर्भेण परिवेष्टितम् ॥
यमाय धर्म्मराजाय चित्रगुप्ताय जुहुयात् क्रमशस्तथा ॥
तद्वद् घृततिलांश्चैव तथा समिधमेव च ।
एकीकृत्य समं सर्व्वं चरुमाश्रित्य होमयेत् ॥
यवव्रीहितिलैर्युक्तं तण्डुलं अपरे चरुम् ।
दधिमध्वाज्यसंयुक्तं होमः सहस्रसंख्यया ॥
वैकङ्कोड़ुम्बराश्वत्थैर्होमयेद्विधिपूर्ब्बकम् ।
यमं धर्म्मं चित्रगुप्तं पुष्करं पुरुषं तथा ॥
तिथिं वारं तथा ऋक्षं पूजयित्वा तु होमयेत् ।
पद्मवर्णेन चर्णेन कुर्य्याद्धि पद्ममण्डलम् ॥
यमं धर्म्मं चित्रगुप्तं स्थापयेत् क्रमशस्ततः ।
तिलप्रपूरिते पात्रे लौहे च क्षणावासमा ॥
वेष्टयित्वा यमं तत्र स्थापयेल्लौहनिर्म्मितम् ।
घृतप्रपूरिते पात्रे कांस्यपात्रे निरञ्जनम् ॥
रौप्याकृतिं शुक्लवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।
गुड़प्रपूरिते पात्रे ताम्रपात्रे च मल्लिकम् ॥
स्वर्णाकृतिं रक्तवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।
क्षीरप्रपूरिते पात्रे प्रस्तरपात्रे च पुष्करम् ॥
कृष्णाकृतिं कृष्णवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।
सुवर्णतुलामर्हं वा अथवा शक्तिभावतः ॥
प्रतिमास्त्र समाः सर्व्वाः क्रमात्तत्र नियोजिताः
व्रीहौ यवे तथा धान्ये क्रमात् पात्रचयन्तसः ॥

नयने च क्रमात् पीठे स्थापयेद्विधिपूर्व्वकम् ।
मण्डलस्य चतुर्दिक्षु चतुःकुम्भांश्च स्थापयेत् ॥
दधिगुड़क्षीरघृतानि प्रकल्प्य संयुतेऽन्तरे ।
अथवा तन्मण्डलेशे सचूतपल्लवांस्तथा ॥
पीतवस्त्रेण संयुक्तं कुर्य्याद्वटचतुष्टयम् ।
चन्द्रातपं तदुपरि विचित्रं परिकल्पितम् ॥
कुम्भानाञ्च चतुःपार्श्वे यवतिलैर्युतान् घटान् ।
स्थापयेयुः क्रमात्तत्र पूजाकाले द्विजोत्तमाः ॥
मण्डलस्य तथा पूर्व्वे वारुणं घटमर्पयेत् ।
नानादेवान् गणेशादीन् ग्रहादींश्च समर्चयेत् ॥
हुत्वा यथाक्रमं तत्र बलिं दद्याद्विचक्षणः ।
पयोघृतेन क्षीरेण स्नापयित्वा यथाक्रमम् ॥
स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण पूजयित्वा च होमयेत् ॥
एवं विधिप्रकारेण यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
पुष्करारिष्टदोषस्तु चतुष्पात्तस्य सम्भवेत् ॥
संवत्सरे तथा पूर्णे षोड़शे मासि वै तथा ।
षण्मासाभ्यन्तरे तस्य सुतहानिं विनिर्दिशेत् ॥
अथवा स्वामिनं हन्ति द्वितीयं भ्रातरन्तथा ।
तृतीयं सर्व्वहानिः स्यात् सुतवित्तविनाशनम् ॥
प्रेतारिष्टविनाशाय यमादीन् यो न होमयेत् ।
सर्व्वाणि तस्य नश्यन्ति गोमहिष्यादीनि सर्व्वतः ॥
एवंविधिव्रतं होमं यः कर्त्तुमक्षमो भवेत् ।
होमं कृत्वा यथाशक्त्या धेनुमेकां प्रदापयेत् ॥
अग्निन् कृते न सन्देहः प्रेतारिष्टं न पीड़येत् ।
न विघ्नो यजमानस्य न चारिष्टं प्रजायते ॥
एतद्धोमं विनिर्दिष्टं यत्नतो न करोति यः ।
न रक्षति यमस्तस्य रक्षिभिर्मिलेच्च वंशजम् ॥
सुतो भ्राता तथा जाया पतिः श्वशुर एव च ।
माता पिता स्वसा वापि पितृव्यो भगिनीपतिः ॥
ज्येष्ठभ्राता पतिश्चापि स्वामी चापत्यमेव च ।
एकैकं वर्षसंपूर्णं कुटुम्बं पीड़येद्ध्रुवम् ॥
षोड़शे मासि संपूर्णे बान्धवान् परिपीड़येत् ॥
बान्धवानामभावे च वास्तुहन्तो न जीवति ॥
त्रिपुष्करे तथा दोषे यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
दैवतो यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥
यत्किञ्चिद्दानसुतस्य सुखं भवति मानवः ।
न रक्षति यमस्तस्य यदि होमं न कारयेत् ॥
तस्मात् विधिप्रकारेण पुष्करारिष्टशान्तये ।
यमं धर्म्मं चित्रगुप्तं पूजयित्वा च होमयेत् ॥
मण्डले घटमारोप्य पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
विधिपूर्व्वं तथा हुत्वा प्राप्ते दद्याद्बलिं बुधः ॥
प्रभाते च तथा रात्रावशौचान्तदिने तथा ।
आचार्य्यञ्च प्रकल्पाथ अपयेच्च वरं सतः ॥
विप्रक्षत्रियवैश्यानां पिप्पलैर्विल्वस्य निर्म्मितम् ।
शूद्रस्य गोमयेनापि प्रतिमां दापयेत्ततः ॥
दत्त्वा मधुघृताक्तञ्च वरं पश्चाच्च दापयेत् ।
ततोऽरिष्टः प्रशान्तः स्यात्ततो होमं समापयेत् ॥
संकल्प्य विधिना पूर्व्वं वस्त्रयुग्मेन यत्नतः ।
आचार्य्यं वृणुयात्तत्र पश्चाद्विप्रमेव च ॥"
इति वराहसंहितोक्तपुष्करप्राप्तिप्रमाणम् ॥

पुष्करकर्णिका, स्त्री, (पुष्करं पद्मं कर्णयति साद्दश्येन प्राप्नोतीति । कर्ण + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्थलपद्मिनीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

पुष्करनाड़ी, स्त्री, (पुष्करं पद्मं नाड़यति मौन्द्यर्य्यं भंग्रयतीति । नाड़ + अच् । ततो ङीप् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्करमूलं, क्ली, (पुष्करस्य मूलमिव मूलमस्य । पुष्करजातं मूलं वा ।) पुष्करदेशप्रसिद्धौषधिविशेषः । अस्य स्थाने कुष्ठं योजयन्ति । तस्यपर्य्यायः । मूलम् २ पुष्करम् ३ पद्मपत्रकम् ४ पुष्करिणी ५ वीरम् ६ पौष्करम् ७ पुष्कराह्वयम् ८ काश्मीरम् ९ ब्रह्मतीर्थम् १० श्वासारिः ११ मूलपुष्करम् १२ पुष्करजटा १३ पुष्करग्रिफा १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातज्वरश्वासारोचककासप्लीहपार्श्वनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ "विश्लेषात् पार्श्वशूलनुत् ।" इति भावप्रकाशः ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा,—

"भार्गीं पुष्करमूलञ्च रास्नां बिल्वं यमानिकाम् ।
नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीञ्चाप्य, साधयेत् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे भार्ग्यादिक्वाथे ॥)

पुष्करमूलकं, क्ली, (पुष्करस्य कुष्ठस्य मूलम् । ततः संज्ञायां कन् ।) कुष्ठशब्दस्य मूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुष्ठशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

पुष्करग्रिफा, स्त्री, (पुष्करस्य ग्रिफा जटेव ।) पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्करसजौ, पुं, (पुष्करस्य पद्मस्य सक् ययोरिति ।) अश्विनीकुमारौ । द्विवचान्तोऽयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (अश्विनीकुमारतुल्ये, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २ । ३३ ।
"आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करसजम् ।
यथेह पुरुषोऽसत् ॥"
"किमत्र कुमारं पुष्करसजं पुष्कराणां पद्मानां सक् माला ययोस्तौ पुष्करसजौ अश्विनौ अश्विनीकुमारौ पुष्करसजौ पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ । तथाभूतः कुमारः पुष्करसक् तम् । अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरञ्च पुत्रमधत्तेति सूचितम् ॥" इति तत्र वेददीपः ॥)

पुष्कराक्षः, पुं, (पुष्करवदक्षिणी यस्य । "अक्ष्णोऽदर्शनात् ।" ५ । ४ । ७५ । इति अच् ।) विष्णुः । यथा, निष्यादित्वे ।
"पुष्कराक्ष ! निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
त्राहि मां देवदेवेश त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता ॥"
(श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते । १ । २२० । १६ ।
"अथाब्रवीत् पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ! ॥")

पुष्कराक्षः, पुं, (पुष्करस्य आक्षा आक्षा यस्य ।) सारसपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ (पुष्करं आक्षा यस्य । पुष्करमूलम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ।
"तुम्बरुपुष्कराक्षहिङ्गुवचासप्तपर्णाजवणक्षयं यवक्षारेण पातुं प्रयच्छेत् ॥")

पुष्कराह्वयं, क्ली, (पुष्करं आह्वयो यस्य ।) पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
"क्षुद्रान्तरा नागरपुष्कराह्वयैः
क्षतः कषायः कफमारुतोद्भवे ।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुक्करे
ज्वरे चिरोत्थप्रभवे च शस्यते ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

पुष्करिणी, स्त्री, (पुष्करवत् आकृतिरस्त्यस्या इति । पुष्कर + इनिः । ततो ङीप् ।) स्थलपद्मिनी । पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्करं शुण्डादण्डस्तदस्त्यस्या इति । इनिः ।) हस्तिनी । सरोजिनी । (पुष्कराणि पद्माणि सन्त्यत्रेति ।) जलाशयः । इति मेदिनी । णी । १०४ ॥ शतधनुःपरिमितसमचतुरस्रजलाधारः । पुक्कुर इति पुखरि इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । खातम् २ । इत्यमरः । १ । १० । २९ ॥ जलकूपी ३ । इति जटाधरः ॥ पौष्करिणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥*॥
सा तु दक्षिणोत्तरायता कार्य्या ।
यथा,—
"कूपवापीपुष्करिण्यो दीर्घिका द्रोण एव च ।
तड़ागः सरसी चैव सागरश्चाष्टमो मतः ॥
सद्भिर्जलाशयाः कार्य्या यत्नाद्याम्योत्तरायताः ॥"
इति कल्पतरौ वायुपुराणम् ॥*॥
तस्या लक्षणं यथा । "पुष्करिणीतड़ागावाह वशिष्ठसंहितायाम् ।
'चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरत्तरः ।
शतधन्वन्तरक्षेत्रं तावत् पुष्करिणी मता ।
एतत्पक्षगुणः प्रोक्तस्तड़ाग इति निश्चयः ॥'
तेन चतुर्हस्तु विंशतिहस्तायतनतायां चतुःशतहस्तान्यूनाभ्यन्तरक्षेत्रेण पुष्करिणी । एतज्जलाशयाधारपरं न तु उपरितटम् । शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥*॥
तत्करणे वास्तुयागः कर्त्तव्यः । महाकपिलपञ्चरात्रम् ।
'जलाधारग्रहार्थञ्च यत्रेष्टास्तु विशेषतः ।
ब्रह्माद्यदितिपर्य्यन्ता पञ्चाशत्पदसंयुता ।
सर्व्वेषां किल वास्तूनां नायका परिकीर्त्तिता ॥
असंपूज्य हि तान् सर्व्वान् प्रासादादीन्न कारयेत् ।
अनिष्यत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्म्मधर्म्मिणोः ॥'
ब्रह्माद्यदितिपर्य्यन्ता इति कल्पान्तरम् । देवीपुराणोक्त ईशाद्यिकल्प एव व्यवह्रियते । धर्म्मधर्म्मिणोस्तड़ागादितत्कर्त्रोः । आरम्भदिने तत्करणे उत्सर्गादिनेऽपि आदौ तत्करणम् ।
यथा,—
'प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिखर्ज्जने ।
पुरवेश्मप्रवेशेषु सर्व्वदोषापनुत्तये ॥
वास्तूपशमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
वास्तुपूजामकुर्व्वाणस्तद्वाहारो भविष्यति ॥'
इति मत्स्यपुराणे पुरवेश्मप्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः पूर्व्वोक्तवचने प्रासादधर्म्मादिदेशादत्र वाप्यादिप्रतिष्ठादिनेऽपि वास्तुयागकरणम् ॥*॥

तदारम्भे नक्षत्रादि दीपिकायाम् ।
'पुष्यामित्रकरोत्तरस्ववरुणब्रह्माम्बुपित्र्येन्दुभिः
ग्रस्तेऽर्के शुभयोगवारतिथिषु क्रूरेष्वधीर्येषु च ।
पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभोदीक्षिते
प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदो जीवेन्दुपुष्योदये॥'
पुष्यानुराधा-हस्तोत्तरात्रय-धनिष्ठा शतभि-
रोहिणी-पूर्व्याषाढ़ा-मघा-रुद्राग्निरोभिर्भैः ॥
मात्स्ये ।
'चन्द्रादित्यबलं लब्धा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलमुत्तरात्रयमैन्दवम् ।
स्वाती हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥
चित्रयाधातिशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कम्भगण्डपरिघवर्जं योगेषु कारयेत् ॥
आदित्यभौमवर्ज्यन्तु सर्व्वे वारा: शुभावहा: ।
प्रासादेष्वेवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥'
ज्योतिषे । गुराभृगोरस्तवाल्ये इत्यभिधाय
प्रतिष्ठारम्भणं देवकूपादेर्वर्जयन्ति हि ॥ * ॥
उत्सर्गफलमाह । कपिलपञ्चरात्रे ।
'संक्षेपात्तु प्रवक्ष्यामि जलदानफलं शृणु ।
पुष्करिण्यादिदानेन विष्णु: प्रीणाति विश्वधृक् ॥'
जलाशयकरणार्थभूमिदानफलमाह चित्रगुप्त: ।
'जलाशयार्थं यो दद्यात् वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥'
भूमिमिति शेष: ॥ * ॥ तत्प्रतिष्ठाकालमाह ।
मत्स्यपुराणम् ।
'शृणु राजन् ! महाबाहो ! तड़ागादिषु यो
विधि: ।
चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माधवे तथा ॥
माघे वा सर्व्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ॥
पुण्येऽह्नि द्विजकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥'
अतीते प्रवृत्ते । तथा च प्रतिष्ठासमुच्चये ।
'माघेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्येष्ठाषाढ़कयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥'
ब्राह्मणवाचनं पुण्याहस्वस्तिऋद्धिवाचनम् ॥*॥
'पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृत्वा बहुफला भवेत् ॥
आषाढ़े हे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ।
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्य: पूर्व्वभाद्रपदा तथा ॥
हस्ताश्विनी रेवती च पुष्यो रुद्राग्निरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते ॥*॥
बुधो बृहस्पति: शुक्रस्त्रयं एते शुभावहा: ।
एतन्निरीक्ष्य तं लग्नं नक्षत्रञ्च प्रशस्यते ॥
गृहताराबलं लब्धा गृहपूजां विधाय च ।
निमित्तं सकलं ज्ञात्वा वर्जयित्वाद्भुतादिकम् ॥
शुभयोगे शुभगृहे क्रूरग्रहविवर्जिते ।
लग्ने ऋक्षे च कुर्व्वीत प्रतिष्ठादिकमुत्तमम् ॥*॥
अयने विषुवे तद्वत् षड़शीतिमुखे तथा ।
एतेषु स्थापनं कार्य्यं विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥'
भविष्ये ।
'प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
दशमी चयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता ॥
सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुध: ।
एते सौम्यग्रहा: प्रोक्ता: प्रतिष्ठायागकर्म्मणि ॥'
प्रतिष्ठाधिकारे ऋषहारसमुच्चय: ।
'कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्यां चैव शस्यते ॥'
दीपिकायाम् ।
'पुष्याश्विशुक्रभगदैवतवासवेषु
सौम्यानिलेशुमघरोहिणिमूलहस्ते ।
पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्व्वसौ च
कार्य्याभिषेकतरुभूतपतिप्रतिष्ठा ॥'
वामत्रं धनिष्ठा । ईशं आर्द्रा । आर्द्रायामेव
सौभाग्यमिति प्रतिष्ठासारसमुच्चयात् ॥ * ॥
यात्रौत्पातादीनां पूर्त्तत्वाभिधानात् गृहस्याधिकार-
माह जातूकर्ण: ।
'वापीकूपतड़ागादि देवतायतनादि च ।
अन्नप्रदानमारामा: पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥
अग्निहोत्रं तप: सत्यं वेदानामनुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥
यज्ञोपरोधे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते ।
इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्म्म: सामान्य उच्यते ॥
अधिकारी भवेत् शूद्र: पूर्त्ते धर्म्मे न वैदिके ॥'
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति रत्नाकर: ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकार: । यथा,
नारीत्यनुवृत्तौ बृहस्पति: ।
'पित्र्यगुरुदौहित्रान् भर्त्तृ: स्वश्वशुरमातुलान् ।
पूजयेत् कन्यपुत्राभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रिय: ॥'
अस्य पूर्त्तत्वात् वृद्धिश्राद्धमध्यादौ कर्त्तव्यम् ।
यद्वा, गोभिल: । 'वृद्धि: पूर्त्तेषु युग्मा नाप्नुयेत
प्रदक्षिणमुपचार: । यवैस्तिलार्थ इति ॥' * ॥
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
'वापीकूपतड़ागानां पश्चिमे यागमण्डपम् ।
कुर्य्याद्यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमुत्तमम् ॥
कन्यसं दशहस्तन्तु कूपे शस्तं तथानघ ! ।
द्विषट्कं कारयेद्वाप्यां पुष्करिण्यां चतुर्दश ।
द्विरष्टहस्तं कुर्व्वीत तड़ागे मण्डपं शुभम् ॥'
कन्यसं कनीयांसम् ॥ * ॥ सङ्कल्पविधिमाह
भविष्ये ।
'गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।
दर्भचयं साग्रमूलं फलपुष्पसमन्वितम् ॥
जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्ववद्विधि: ।
साधारणे चोत्तरास्य रेणून्यां निक्षिपेत् पय: ॥'
मत्स्यपुराणे ।
'प्रागुदक्प्रवणे देशे तड़ागस्य समीपत: ।
चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरस्रां चतुर्मुखीम् ॥'
कारयेदित्यर्थ: । तथा,—
'सर्व्वेषां समवर्णा: स्यु: पताका ध्वजसंयुता: ॥'
समवर्णा वक्ष्यमाणलोकपालवर्णा: ।
'अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखायुतानि च ।
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥'
तथा ।
'कुलशीलसमापन्न: स्थापक: स्याद्विजोत्तम: ॥'
स्थापक आचार्य्य इति रत्नाकर: ॥ * ॥
'सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यकच्छपौ ।
ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायस: शिशुमारक: ॥
एवमासाद्य तान् सर्व्वानादौ चैव विधाम्यसे । ।
शुक्लमाल्याम्बरधर: शुक्लगन्धविलेपन: ॥
सर्व्वविघ्नहरं स्नानमग्रतो वेदपङ्गव: ।
यजमान: सपत्नीक: पुत्रपौत्रसमन्वित: ।
पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेदयागमण्डपम् ॥
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निःस्वनेन च ।
रजसा मण्डलं कृत्वा पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् ॥
घोड़शारं सतत्त्वाक्षं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् ।
चतुरस्रञ्च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम् ॥
वेद्यास्तोपरि तत् कृत्वा गृहाकारपटान्तथा ।
वितर्यमन्मतत: सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षण: ।
भद्रादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुणं मण्डलाश्रित: ॥'
भद्रादीन् कूर्म्मादीन् ।
'ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बध: ।
विनायकन्तु वितस्य कमलामम्बिकान्तथा ॥'
पूजयेदिति शेष: । तथा,—
'नवग्रहमखं कृत्वा तत: कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न कार्य्यं जायते क्वचित् ॥'
ग्रहपूजामण्डलं शान्तिदीपिकायाम् ।
'वर्त्तुलो भास्कर: कार्य्यो ह्यश्रिश्चन्द्रो निशाकर: ।
अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधस्यापाकृतिस्तथा ॥
पद्माकृतिर्गुरु: कार्य्यश्चतुष्कोणस्तु भार्गव: ।
खड़्गाकृति: शनि: कार्य्यो राहुस्तु मकराकृति: ।
सर्पाकृतिस्तथा केतु: कार्य्यो मण्डलपूजने ॥'
मत्स्यपुराणे ।
'देवतानां तत: स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
सूर्य्य: सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजा: ॥
राहु: केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहिते रता: ।
मध्ये तु भास्करं विद्वान्लोहितं दक्षिणेन तु ॥
उत्तरेण गुरुं विद्यादुभयं पूर्व्वोत्तरेण तु ।
पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात सोमं दक्षिणपूर्व्वके ॥
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ।
पश्चिमोत्तरत: केतुं स्थापयेत् सुकृतग्रहे: ॥*॥
भास्करस्येश्वरं विद्याद्भास्च शक्तिमतस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्यापि तथा हरिम् ॥
इन्द्राणाञ्च गुरोर्विद्यात् शुक्रस्यापि प्रजापतिम् ।
शनेश्चरस्य तु यमं राहो: कालन्तथैव च ।
केतूनाञ्चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवता: ॥ * ॥
अग्निराप: क्षितिर्विष्णुरिन्द्र इन्द्रो च देवता: ।
प्रजापतिश्च सर्पश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवता: ॥ * ॥
विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेद्यागभूमिमित्थमेवाश्विकुमारकौ ॥
संसारवृक्षमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ॥
मन्दराहू तथा कृष्णौ यन्त्रं केतुगणं विदु: ।
ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
धूपामोदोऽथ सुरभिरुपरिष्टादिधानकम् ।
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञ: फलपुष्पसमन्वितम् ॥
गुड़ौदनं रवे: कुर्य्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
संयावकं कुजे दद्याद् शीराम्नं सोमसूनवे ॥

दध्योदनन्तु जीवाय शुक्राय च घृतौदनम् ।
भानवेश्वराय क्षयरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनन्तु केतुभ्यः सर्व्वभक्षैः समर्च्चयेत् ॥'
स्कन्दपुराणम् ।
'जन्मभूर्गोत्रमेतेषां वर्णस्थानमुखानि च ।
योऽज्ञात्वा कुरुते प्राप्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः ॥
उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाञ्च चन्द्रमाः ।
अङ्गारकस्त्ववन्त्यान्तु मगधे तु हिमांशुजः ॥
सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
भानेश्वरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्वैराटिकापुरे ।
अन्तर्व्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः ॥
आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा
भवेत् ।
भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथात्रेयश्च सोमजः ॥
सुरपूज्योऽङ्गिरोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
भानिः काश्यप एवायं राहुः पैठीनसिस्तथा ।
केतवो जैमिनेयाश्च ग्रहा लोकहिते रताः ॥'
कात्यायनः ।
'सद्गोत्रजातो व्यज्ञात्वा होमं यः कुरुते नरः ।
न तस्य फलमाप्नोति न सन्तुष्यन्ति देवताः ॥
न हुतं न च संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत् ।
ब्राह्मणो भार्गवाचार्य्यौ क्षत्रियावत्रिलोहितौ ॥
वैश्यौ सोमबुधौ चैव शेषान् शूद्रान् विनि-
र्द्दिशेत् ॥'
प्राप्तिदीपिकायाम् ।
'शुक्रार्कौ प्राङ्मुखौ स्याप्यौ ग्रहाङ्गारकौ च
दक्षिणौ ।
उत्तरास्यौ गुरुबुधौ पश्चिमास्यास्तथापरे ॥'
अग्निप्रणयनानन्तरं ग्रहावाहनमाह वैश्यम्पा-
यनः ।
'अग्निप्रणयनं कृत्वा पश्चादावाहयेत् सुरान् ।
मध्ये तु भास्करं विद्यात्तोहितं दक्षिणेन तु ॥'
यद्यपि ग्रहादीनां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति
शब्दोपहितस्वार्थोपोपहितः शब्दो वा देवता
उभयथापि शब्दनियमात् व्यभिचारकः स्यात्
तथापि बहुषु दृष्टत्वात् सूर्य्यादिशब्देन ग्रहाणां
देवतात्वम् । तेन सूर्य्यसोमकुजबुधबृहस्पतिशुक्र-
शनैश्चरराहुकेतुपदैर्देवतात्वम् । अधिदेवता-
नान्तु चाम्बकोमास्कन्दविष्णुब्रह्मेन्द्रयमकाल-
चित्रगुप्तानामेभिरेव पदैः । तथा प्रत्यधिदेव-
तानाञ्च अग्न्यापपृथिवीविष्णुन्द्रार्च्चीप्रजापति-
ब्रह्मणामेभिरेव पदैः । तथा विनायकदुर्गावा-
याकाशाश्विनामेभिरेव । इति कल्पदीपः ॥*॥
प्राप्तिदीपिकोक्तध्यानानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।
लोकपालमन्त्रानाह भविष्ये ।
'नाममन्त्रानहं वक्ष्ये लोकपालात्मकानिह ।
इन्द्रस्तु महमा दीप्तः सर्व्वदेवाधिपो महान् ।
वज्रहस्तो महाभक्तस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
आग्नेयः पुरुषो रक्तः सर्व्वदेवमयोऽव्ययः ।
धूमकेतुरनाधृष्यस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
यमश्चोत्पलवर्णाभः किरीटी दण्डधृक् सदा ।
धर्म्मात्मा विदुषात्मा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
निर्ऋतिस्तु पुमान् क्षत्रः सर्व्वरत्नौषधी
महान् ।
खड्गहस्तो महाभक्तस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
वरुणो धवलो विष्णुः पुरुषो निम्नगाधिपः ।
पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
वायुश्च सर्व्ववर्णोऽयं सर्व्वगन्धवहः शुभः ।
पुरुषो ध्वजहस्तश्च तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
गौरो यस्तु पुमान् सौम्यः सर्व्वौषधिसमन्वितः ।
नक्षत्राधिपतिः सोमस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
ईशानः पुरुषः शुक्लः सर्व्वविद्याधिपो महान् ।
शूलहस्तो विरूपाक्षस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
पद्मयोनिश्चतुर्म्मूर्त्तिर्ब्रह्मवामाः पितामहः ।
यज्ञाध्यक्षश्चतुर्व्वक्त्रस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
योऽमावसन्नरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ॥
पुष्यवद्धारयेन्मूर्द्धि तस्मै नित्यं नमो नमः ।
ॐकारपूर्व्वका ह्येते न्यासे बलिनिवेदने ।
मन्त्राः स्युः सर्व्वकार्य्याणां दुष्टग्रहनिवारणाः ॥'
क्षयमासेषु च रात्रे ।
'अथवा कामतः कुर्य्यात् सूत्ररत्नादिनिर्म्मितम् ।
द्विभुजं हंसरूढञ्च दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
वामेन नागपाशन्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।
मौलिनं वा महाभागं कारयेदृषभध्वजम् ॥
वामे तु कारयेद्दृष्टिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।
नागैर्नदीभिर्यादोभिः समुद्रैः परिवारितम् ॥
कृत्वैवं वरुणं देवं प्रतिष्ठाविधिमाचरेत् ॥'
पुष्करं तत्पुत्रम् । तथा प्रसन्नवदनमिति ध्यानं
वक्ष्यते । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
'अष्टाविंशाक्षरैर्बीजैर्जप्तदृष्टघृतेन च ।
अर्द्धेन्दुबिन्दुयुक्तेन प्रणवादीपितेन च ॥'
तेन ॐ वौं इति मन्त्रः ।
'प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निरोधयेत् ।
पूजयेत् गन्धपुष्पाद्यैः सान्निध्यं पाशमुद्रया ॥'
स्थितिं प्राणप्रतिष्ठाम् । निरोधयेत् अन्तर्गता-
ङ्गुष्ठमुष्ट्यां निरोधमुद्रां दर्शयेत् । दानकल्प-
तरुरत्नाकरयोर्ब्रह्मकृतग्रहपरिग्रहम् ॥ अथातो
वरुणविधिं वार्षीकूपतडागयज्ञं व्याख्यास्यामः ।
पुण्ये तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्रशस्तायां दिश-
मास्थाय प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा उदक्-
समीपे अग्निसुपसमाधाय वारुणं श्रपयित्वा
आज्यभागान्तं हुत्वा चतस्र आज्याहुतीर्जुहु-
यात् । समुद्रज्येष्ठा इति प्रत्यृचं ततो हविषा
अष्टभिर्जुहुयात् । तद्दायामि ब्राह्मणा वन्द-
मानः इति पञ्च । त्वन्नोऽग्ने वरुणस्य विद्वा-
नित्यन्ते इमं मे वरुण श्रुधी हवमिति च स्विष्ट-
कृतश्च नवमं नव वै प्राणाः प्राण एव आप-
स्तस्मादापो नवभिर्जुहोति ॥*॥ मार्जनान्ते
धेनुमवतारयेत् । अवतार्य्यमाणान्तामनुमन्त्र-
येत् । इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतो
भूतः सन्तु नित्यं तारयन्तो सर्व्वतीर्थाभिषिक्तं
लोकालोकं तरते तीर्य्यते च । इत्यनेन पुष्कार्य्ये
यजमानः स्वयं लग्न आचार्य्यगान्वारब्ध उत्तीर्य्य
आपोऽस्मान्मातरः शुन्धयन्त्विति ऐशान्यां दिशि
उत्थापयेत् । सुयवसा भगवतीह भूया इति
हिं कृतश्चेत् तदा हिं क्षगवती वसुमती वसूना-
मिति जपेत् । तां सचैलकण्ठां कनकघण्टां
वृषप्रजां रूप्यखुरां कांस्योपदोहां विप्राय सामा-
गाय दद्यात् इतरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च
देया इति । तत उत्सर्गं कुर्य्यात् । देवर्षिपि-
तृमनुष्याः प्रीयन्तां इत्याह पौष्करः । यजमानो
ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयीतेति ।
अस्यार्थः । तिथ्यादीनां शुभत्वं पूर्व्ववचनेभ्यो
ज्ञेयम् । एष एव विधिर्गोमिथुनपारस्करयज्ञोक्त-
कर्म्मानुष्ठानेष्वनुष्ठीयते ।
'यत्रान्वा तं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।
विदधीतदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्म्मवत् ॥'
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ॥
ततश्च अग्निमुपसमाधायेति स्वस्वगृह्योक्तविधि-
नाग्निं संस्थाप्य वारुणं वरुणदेवताकं
चरुं निर्व्वाप्य आज्यभागान्तं हुत्वा इति
छन्दोगेतरपरम् । स तु विरूपाक्षजपाज्यं
कुशग्रन्थिकां समाप्य महाव्याहृतीर्हुत्वा प्रकृतं
कर्म्म कुर्य्यात् । तत्र प्रथमतः पिङ्गभृङ्गस्य
इत्यादि पुराणीयं ध्यात्वा अग्निं वरुणनामा-
सीति नाम कुर्य्यात् ।
'प्रतिष्ठायां रोहितश्च वास्तुयागे प्रजापतिः ।
जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः ॥'
इति स्मृतेः ।
तत आवाह्य पूजयित्वा समिदाज्यैश्चानन्तरं
महाव्याहृतिहोमं कृत्वा भस्मदा व्येहा इत्यादि
चतुर्भिर्मन्त्रैश्चरुस्य आहुतीर्जुहुयात् । ॐ सह्या-
यामीति ॐ तदिदन्नक्तमिति ॐ पुनःपैफो-
हीति ॐ अवते हेलो वरुण इति ॐ उद्-
उत्तममिति पञ्चभिः ॐ त्वमोऽग्ने• इति द्वाभ्यां
ॐ इमां वरुण इत्येकेन एवं स्थानत्रयोक्तैर्मन्त्र-
रुक्तैः प्रत्येकमष्टभिर्मन्त्रैश्चरुं चतुरावर्त्तं भृगु-
गोत्रो भार्गवप्रवरश्च पञ्चावर्त्तं सुचा जुहुयात् ।
अग्नये स्विष्टकृते च । ततः कुशण्डिकोक्त-
विधिना पौष्णं समापयेत् । नव वै प्राणा इति
नवाहुतिस्तुतिः । मार्जनान्त इति यजमानाभि-
धेकः । तद्विधानन्तु मत्स्यपुराणे ।
'गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमात् ह्रदगोकुलात् ।
मृदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेच्चतुरस्तथा ॥
गोरोचनाञ्च सिद्धार्थान् गन्धान् गुग्गुलुमेव च ।
क्षपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।
पूर्व्वकर्म्मसमाप्तेरेवं कृत्वा विधानतः ॥'
पञ्चभङ्गाश्च प्राप्तिकपौष्टिककल्पतरुक्ताः ।
'अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटचूतस्य पल्लवाः ॥'
मन्त्रैः । सुराक्षामभिषिञ्चन्त्वित्यादिभिः ।
शतपर्य्यन्तं कूपेऽपि । कापिले ।
'ऐशान्यां स्थापयेद्यूपं खातात् पञ्चकरान्तरम् ।
यूपवत्तेति मन्त्रेण सपीकारं सुशोभनम् ।
पूजयित्वा तु वस्त्राद्यैस्ततो यष्टिं प्रचालयेत् ॥'
मात्स्ये ।
'त्रिरत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरिवृक्षविनिर्म्मितः ।

यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूमिमिच्छता ॥'
क्षीरिवृक्षोऽश्वत्थादि:। ततो धेनुं सचेलकण्ठां कांस्यादुक्तविशेषणयुक्तां जलाग्रयेऽवतारयेत्। तथा हयशीर्षपञ्चरात्रे।
'गां सवत्सां समानीय सुशीलाञ्च पयस्विनीम्।
कांस्योपदोहां घण्टादिवस्त्रपुष्पोपशोभिताम्।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां सुशोभनाम्॥
लाङ्गलत्यक्तहस्तोऽसौ यजमान: सबान्धव:।
प्राने: सन्तारयित्वा तामाचार्य्याय निवेदयेत्॥'
कांस्योपदोहां कांस्यक्रोडामिति यावत्।
कापिले।
'अञ्जले जलमुत्पाद्य यजमान: सभार्य्यक:।
तरेदे प्राङ्मुखो भूत्वा क्षतगोलाङ्गलाङ्गुलि:॥
इदं सलिलं पवित्रं इतिमन्त्रेणावतार्य्यमाणामनुमन्त्रयेत्। तत: प्राङ्मुख: सन्नवतारयेत्। सा च गौ: पश्चिमतोऽवतार्य्या। तत: कूलसमीपं गत्वा तर्पयेत्। यथा कापिलम्।
'पुन: पुष्कोदकेनाथ सतिलेन कुशेन तु।
मुखेनैवापसव्येन पितृतीर्थेन तर्पयेत्॥
गताश्चागमिष्यन्ति ये कुले मम बान्धवा:।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु मया दत्तजलेन वै।
ततो मुञ्चामि मन्त्रेण मुञ्चेदां वत्ससंयुताम्॥'
आचार्य्यमाह्वान्यारभ्य उत्सृज्य आपोऽस्मान्मातर: शुन्धयन्त्विति मन्त्रेण शेषाग्न्यामुत्सापयेत्। सुरभवसा भगवतीह भूया इति ब्रूयात्। सा यदि हिंकारं करोति तदा हिं क्षमावतीत्यादि जपेत्। तत उक्तविशेषणयुक्तां धेनुमाचार्य्याय सामगाय दद्यात्। ततो यथाशक्ति दक्षिणाञ्च दद्यात्। एतत्पर्य्यन्तं न कूपे अवाङ्मुखत्वेऽसम्भवात्॥*॥
तत उत्सर्गं कुर्य्यात्। अत्र विशेषमाह रत्नाकरधृतमत्स्यपुराणम्।
'फलान्याचिन्त्य मनसा विविधानि शुभानि च।
प्रदद्यात् सर्व्वभूतेभ्यो जलपूर्णं जलाशयम्॥'
कापिलञ्च।
'ततस्तत्पश्चिमं तीरं गत्वा पूर्व्वाननस्थित:।
जलोत्सर्गं प्रकुर्व्वीत सर्व्वसत्त्वार्थकं ध्रुवम्॥'
सर्व्वसत्त्वार्थकं सर्व्वभूतप्रयोजनकम्। सर्व्वभूतेभ्य उत्सृजेदित्यर्थ:। देवपितृमानुष्या: प्रीयन्तामिति पठेदिति शेष:। उत्सृज्य यजमानो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयीतेति दक्षिणाभिरिति शेष:। एतत्पर्य्यन्तं कूपेऽपि। जलाशयोत्सर्गस्य सर्व्वभूतोद्देश्यकत्वेन अपशूद्देश्यकत्वेऽपि ताम्रत्वमपि। ततश्च कीटादेर्ममेदमिति स्वीकारायोग्यत्वेन वेदमेयोद्देश्यगतस्वत्वाजनकत्यागरूपत्वात् अस्य यागत्वम्। अतएव जलाशयोत्सर्गमुपक्रम्य मत्स्यपुराणेऽपि। प्राप्नोति सद्यागबलेन भूय इति यागत्वेनाभिधितम्। ततश्च तच्छलं स्वस्वत्वदूरीकरणेन नद्यादिवत् साधारणीकृतम्। अतएव
'सामान्यं सर्व्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम्।
रमन्तु सर्व्वभूतानि स्नानपानावगाहनै:॥'
इति मन्त्रलिङ्गेन उपादानं विना कस्यापि न स्वत्वमिति। ततश्चास्य यागवदुत्तरापरिपत्तेरश्रुतत्वात् साधारणजनस्य परिग्रहमात्रेण गोतमोक्तेन स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन स्वामित्वात् तत्र स्नानादावदोष इति तत्त्वम्। यथा गोतम:। स्वामी रिक्थक्रयसम्भोगपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्दिष्टं वैश्यशूद्रयोरिति। परिग्रहोऽनन्यपूर्व्वस्य जलस्य गृहीतस्य स्वीकार इति मिताक्षरा। अकृत्याधिकारे यत्तमाहापस्तम्ब:। दायाद्यं शिलोञ्छौ चान्यत्रापरिग्रहीतेभ्य इति। अपरिगृहीतमन्यास्वीकृतमस्वामिकमिति यावत्। निर्विष्टं धनलब्धं निर्व्वपो भृतिभोगयोरित्यमरकोषचन्द्रिकाक्षीरस्वामिनौ॥
हयशीर्षे।
'आपोहिष्ठेति तिसृभि: पवमानं विनि:क्षिपेत्।
तीर्थतोयं तथा पुण्यं शान्तितोयं द्विजै: कृतम्॥
गोकुलं पाययेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्तथा।
ततोऽन्नं भोजयेद्विप्रान् दद्याच्चैश्यस्य दक्षिणाम्॥
एतत्पर्य्यन्तं कूपेऽपि॥*॥ कापिले।
'नागानामष्ट नामानि लिखितानि पृथक् पृथक्।
तत: कुम्भे च नि:क्षिप्य गायत्र्या च विलोड्य वै॥
उद्धरेत् पत्रिकामेकां तत्रैव नागमोक्षयेत्।
यस्य नामोद्धरेद्वत्स स वै जलाधिप: स्मृत:॥
तस्य संपूज्य गन्धाद्यैर्दद्यात् क्षीरञ्च पायसम्॥'
पत्रागण्यान्त्रस्थ योगीश्वरधृतवचनादयथा।
'अष्टौ नामान्यान्त्रपत्रे लिखित्वा चैव प्रयत्नत:॥'
तानि च गारुडे।
'अनन्तो वासुकि: पद्मो महापद्मोऽथ तक्षक:।
कुलीर: कर्कट: शङ्खो ह्यष्टौ नागा: प्रकीर्त्तिता:॥'
एतानि नामानि आम्रपत्रे लिखित्वा कलसमध्ये नि:क्षिप्य गायत्र्या कुम्भमा मथ्नामि इति रघुनाथधृतमन्त्रेणालोड्य यस्य नामोत्तिष्ठति तं यष्ट्या सभावाह्यानेन नागेनास्य जलस्य रक्षा कर्त्तव्या इति ब्राह्मणान् आवयेत्। हयशीर्षे।
'वेणुकं वारुणञ्चैव पुन्नागं नागकेसरम्।
वकुलं चम्पकञ्चैव निम्बञ्चैवाथ खादिरम्॥
एतेषामेव दारूणां नागयष्टि: प्रकीर्त्तिता।
सवक्त्रकोटरं त्यक्त्वा तस्मात् कुर्य्याद्यथेप्सितम्॥'
तथा च हृद्यस्मृति:।
'शूलचक्राङ्कितां कृत्वा स्थापयित्वा जलाशये।
द्वादशाङ्गुलमानन्तु वापीचक्रं प्रकल्पयेत्॥
षोडशं पुष्करिण्यान्तु विंशतिञ्च सरोवरे।
सागरे हस्तमात्रन्तु लौहं ताम्रन्तु पैत्तलम्॥
चक्रञ्च विविधं प्रोक्तं कुर्य्यात्तिथां यथेप्सितम्।
शतहस्ता भवेद्वापी द्विगुणा पुष्करिण्यपि॥
त्रिगुणन्तु सरोज्ञानमत ऊर्द्धन्तु सागर:॥'
ततो द्वादशपञ्चदशविंशत्यैकविंशत्यन्यतमकनिष्ठाङ्गुल्यवच्छिन्नहस्तप्रमाणां यष्टिं वक्ष्यमाणमन्त्रेण स्थापयेत्। ॐ गन्धद्वारेति गन्धवारिणा ॐ भद्रं कर्णेभिरिति सैलूषहरिद्रया ॐ काण्डात् काण्डादिति दूर्व्वाभि: ॐ इषदादिव इत्यादिना सप्तमृत्तिकादिभि: ॐ मधुवातेति पञ्चामृतेन। या: फलिनीरिति फलोदकेन ॐ युवासुवासा इति क्षुद्रघण्टिकायुतां पताकां यष्ट्यां बध्नीयात्। ॐ यष्ट्यै नम: इतिमन्त्रेण पूजयेत्। पुष्पाद्यलङ्कृतां यष्टिं कन्दरसमीपं नयेत्। गुरुस्तु शङ्खादिनि:स्वने राजतवरुणप्रतिमां उत्तिष्ठेति समुत्थाप्य प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा आपोहिष्ठा इत्यादिना मन्त्रेण वरुणस्योत्तम्भनमसि इतिमन्त्रेण च जले क्षिपेत्। ततस्तत्रैव खाते शालूलगोमयदधिमधुकुशमहानदीजलपञ्चरत्नानि ॐ येते-वापो रोचन दिव इतिमन्त्रेण क्षिपेत्। ॐ ध्रुवं ध्रुवेण मनसा इतिमन्त्रेण यष्टिमभिमन्त्र्य ॐ यूपव्रश्चेतिमन्त्रेण जलमध्ये आरोपयेत्। ततो जलमातृ: पूजयेत्। यथा ह्रीं पूर्व्वस्याम्। श्रियं आग्नेय्याम्। प्रज्ञां दक्षिणस्याम्। मेधां नैर्ऋत्याम्। श्रद्धां पश्चिमायाम्। विद्यां वायव्याम्। लक्ष्मीं उत्तरस्याम्। सरस्वतीं ऐशान्याम्। अधो विद्याम्। ऊर्द्धे लक्ष्मीम्। पाद्यादिभि: संपूज्य अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य सूर्य्यादिहार्चिंशद्देवता: पूजयेत्। चमस्वेति वरुणं आमयेत्। कापिलम्।
'शङ्खतूर्य्यादिनिर्घोस्तथा वै क्षीरधारया॥'
जलाशयं प्रवेशयेदिति शेष:। प्रतिष्ठानन्तरं मातृस्थे।
ततः सहस्रं विप्राणामथवाऽशक्तितस्तथा।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पश्चाच्छ्राद्धं विधानतम्॥"
इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम्॥

पुष्करी, [न्] पुं, (पुष्करमस्यास्तीति। पुष्कर+इनि:।) हस्ती। इति चिकाण्डशेष:॥

पुष्कलं, क्ली, (पुष्यति पुष्टिं गच्छत्यनेनेति। पुष+"कलञ्च।" उणा० ४। ५। इति कलन् स च कित्।) ग्रासचतुष्टयात्मकभिक्षा। यथा,—
"भिक्षामाहुर्यमिमाचमन्नं तस्माच्चतुर्गुणम्।
पुष्कलं हस्तकारस्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते॥"
इति कौर्म्म उपविभागे १७ अध्याय:॥
अष्टकुक्षिपरिभागम्। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षि: कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम्।
पुष्कलानि च चत्वारि आढक: परिकीर्त्तित:॥"
(नगरविशेष:। यथा, रामायणे।७।११४।११।
"हतेषु तेषु सर्व्वेषु भरत: कैकयीसुत:।
निवेदयामास तदा मरुद्भि र्दैवपुरोत्तमे॥
तत्तं तत्प्रतिलाभान्तु पुष्कलं पुष्कलावतं।
गन्धर्व्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च म:॥")

पुष्कल:, त्रि, (पुष्कं महत्त्वं लातीति। ला+क:। यद्वा, पुष्कं पुष्टिमहत्त्वमिति यावत् तदस्त्यर्थमिति। पुष्क+"सिध्मादिभ्यश्च।" ५। २। ९७। इति लच्।) श्रेष्ठ:। इत्यमर:। ३। १। ४८॥ बहु:। इति हेमचन्द्र:॥ (यथा, महाभारते। ३। ३। १०।
"राजानो हि महात्मानो योनिकर्म्मविशोधिता:।
उद्धरन्ति प्रजा: सर्व्वास्तप आस्थाय पुष्कलम्॥")
उपस्थित:। इति जटाधर:॥

पुष्टं, त्रि, (पुष+क्तः।) क्षतपोषणम्। तत्-पर्य्यायः। पुषितम् २। इत्यमरः। ३।१।६७॥ पतम् ३। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः। ७। १७१।
"यदा मन्येत भावेन क्षुष्टं पुष्टं बलं स्वकम्।
परस्य विपरीतञ्च तदा यायादरिं प्रति॥")

पुष्टिः, स्त्री, (पुष+भावे क्तिन्।) पोषणम्। वृद्धिः। इति मेदिनी। टे, २३॥ (यथा, मार्कण्डेये। २२। ११।
"वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रैः प्रजानां पुष्टिहेतुकैः॥")
अश्वगन्धा। इति राजनिर्घण्टः॥ षोड़श-मालकान्तर्गतदेवताविशेषः। इति श्राद्धतत्त्वम्॥ (सा तु दक्षकन्यानामन्यतमा। यथा, मार्कण्डेये।
"प्रस्तुत्याञ्च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा।
समर्च्य कन्यास्तासाञ्च मन्यङ्गनामानि मे शृणु॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा॥"
गणपतेः पत्नी। यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे। २। १। ६६।
"पुष्टिर्गणपतेः पत्नी पूजिता जगतीतले।
यया विना परिक्षीणाः पुमांसो योषितोऽपि च॥"
खड्गविशेषः। यथाह भोजः।
"मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम्।
प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खड्गानामाष्टकं विदुः॥"
तल्लोक्तचक्रकलायाः नामान्तरम्। यथा, रुद्र-यामले।
"अस्तुता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टी रतिर्धृतिः।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीति-रङ्गदा।
पूर्णापूर्णामृताकामदायिन्यः शशिनः कलाः॥")

पुष्टिका, स्त्री, (पुष्टं कं जलं यस्याः।) जल-शुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

पुष्टिकान्तः, पुं, (पुष्टेः कान्तः।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥

पुष्टिदा, स्त्री, (पुष्टिं ददातीति। दा+कः।) अश्वगन्धा। वृद्धिः। इति राजनिर्घण्टः॥ पुष्टि-दात्री च॥

पुष्प, य फुल्लने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी। सङ्ज्ञोपधः। फुल्लनं विकसनम्। य, पुष्पति कुन्दकोरकम्। इति दुर्गादासः॥

पुष्पं, क्ली, पुष्पति विकसति यः। (पुष्प फुल्लने+अच्।) तरुलतादीनां प्रसवः। फुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रसूनम् २। कुसुमम् ३ सुमनस् ४। इत्यमरः। २।४।१७॥ सूनम् ५ प्रसवः ६ सुमनः ७। इति शब्दरत्नावली॥ स्वहस्तपुष्पचयनफलं यथा,—
"उपहार्य्याणि पुष्पाणि मम कर्म्मपरायणः।
यो मामुपानयेद्भक्त्या मम कर्म्मपथे स्थितः॥
पुष्पाणि तत्र यावन्ति मम मूर्द्धनि धारयेत्।
स कृत्वा पुष्कलं कर्म्म मम लोकाय गच्छति॥"
अकर्म्मण्यपुष्पदाने दोषो यथा,—

वराह उवाच।
"अकर्म्मण्येन पुष्पेण यो मामर्च्चयते भुवि।
पातनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसुन्धरे!॥
नाहं तत् प्रतिगृह्णामि न च ते वै मम प्रियाः।
सर्व्वैर्भागवतैर्देयं मम विप्रियकारिणः॥
पतन्ति नरके घोरे रौरवे तदनन्तरम्।
अज्ञातस्य च दोषेण दुःखान्यनुभवन्ति च॥
वानरो दश वर्षाणि मार्जारश्च चतुर्दश।
मशकः पञ्च वर्षाणि वल्मीकश्च त्रयोदश॥
छागश्चैवाष्ट वर्षाणि मांसं वै ग्रामकुक्कुटः।
त्रीणि वर्षाणि भक्षियो भवत्येव न संशयः॥
एतत्ते कथितं भद्रे! पुष्पं यन्मे न रोचते।
अकर्म्मण्यं विशालाक्षि! पुष्पं यैर्न ददन्ति वै॥"
इति वराहपुराणम्॥*॥

देवीप्रियपुष्पाणि यथा,—
"पुष्पाणि देव्या वेणायाः प्रियाणि शृणु संप्रति।
वकुलैश्चैव मन्दारैः कुन्दपुष्पकुरुण्टकैः॥
करवीरार्कपुष्पैश्च शाल्मलैश्चापराजितैः।
दमनैः भिन्नुवारैश्च सुरभीभरुवकैस्तथा॥
लताभिश्चित्रवर्णैश्च दूर्व्वाङ्कुरैश्च कोमलैः।
मञ्जरीभिः कृशानाञ्च बिल्वपत्रैः सुशोभनैः॥
पूजयेद्देवीं देवीं कामाख्यां त्रिपुरां तथा।
अन्याश्च याः शिवाप्रीत्यै जायन्ते पुष्पजातयः॥
ता इमाः शृणु कौशल्ये मया वैतालभैरव!।
मालती मल्लिका जाती यूथिका माधवीलता॥
पाटला करवीरश्च जवा तर्कारिका तथा।
कुब्जकं नगरश्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः॥
चम्पकाम्रातकौ वागो वर्व्वरी मल्लिका तथा।
अशोकौ लोध्रतिलकौ वटरूषगिरीषकौ॥
शमीपुष्पञ्च रोगघ्नं पद्मोत्पलबकारुणाः।
श्वेतारुणौ चिलिन्ध्यौ च पलाशः खदिरस्तथा॥
वनमालाथ सेवन्ती कुसुदोऽथ कदम्बकः।
चक्रं कोकनदश्चैव भण्डिलो गिरिकर्णिका॥
नागकेशरपुन्नागौ केतक्यञ्जलिका तथा।
दोहदा बीजपूरश्च नमेरुः प्रालमेव च॥
चपगो रक्तचित्रश्च भिरण्टो पञ्चविधा तथा।
एवमादीनि कुसुमैः पूजयेत् वरदां शिवाम्॥"*॥

वर्জ্জनीयपुष्पं यथा,—
"पुष्पञ्च क्षमिसम्भिन्नं विशीर्णं भग्नमुद्गतम्।
सकीटं मूषिकाघ्रातं यत्नेन परिवर्জ্জयेत्॥
याचितं परकीयञ्च तथा पर्য্যुषितञ्च यत्।
अन्यस्मृष्टं पदास्पृष्टं यत्नेन परिवर्জ্জयेत्॥"
इति कालिकापुराणे। ६८। ५४। अध्यायौ॥
केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा,—
"मालती मल्लिका चैव यूथिका चातिमुक्तकः।
पाटला करवीरश्च जया सेवन्तिरेव च॥
कुब्जकस्त्वगुरश्चैव कर्णिकारः कुरुण्टकः।
चम्पकस्नागरः कुन्दो वागः वर्व्वरमल्लिका॥
अशोकस्तिलकश्चम्यस्तथा चैवाटरूषकः।
अमी पुष्पप्रकारास्तु प्रशस्ताः केशवार्चने॥
केतकीपत्रपुष्पञ्च पुष्पं भृङ्गारकस्य च।
तुलस्यामलकी चैव सदास्तुष्टिकरं हरेः॥
पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले।
सितोत्पलञ्च क्षणस्य दयितानि सदा नृप!।
तानि पुष्पाणि देयानि विष्णवे प्रभविष्णवे॥"
इत्यग्निपुराणम्॥*॥

अपि च।
"जाती शताङ्गा सुमना कुन्दं बहुपुटं तथा।
वागश्च पङ्कजाशोकं करवीरश्च यूथिका॥
पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी।
तिलकं वनजञ्चैव पोतकं तगरन्त्वपि॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने।
सुरभीणि तथान्यानि वर्জ্जयित्वा तु केतकीम्॥
येषामपि हि पुष्पाणि प्रशस्तान्यच्युतार्चने।
पल्लवान्यपि तेषां स्युः प्रशस्तानि महासुर!॥
वीरुधानां प्रधानेन बर्हिषाचार्चयेत्तथा।
नानारूपैस्तथाम्बुजैः कमलेन्दीवरादिभिः॥
प्रवालैः शुक्तिभिः शुद्धैर्जलप्रक्षालितैर्दलैः।
वनस्पतीनामर्चेत तथा दूर्व्वायपल्लवैः॥"
इति वामने ६१ अध्यायः॥*॥

विष्णौ पुष्पविशेषदानस्य फलं यथा,—
"आरामप्रभवैः पुष्पैरच्छिद्रैः कीटवर्জ्जितैः।
तथापर्য্युषितैरुक्तैः कार्त्तिके विष्णुमर्चयेत्॥
वर्णानां हि यथा विप्रस्तीर्थानां जाह्नवी यथा।
देवानाञ्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा॥
मालतीमालया देवं योऽर्चयेद्गरुड़ध्वजम्।
जन्मदुःखजरारोगैः कर्म्मभिर्मुक्तिमाप्नुयात्॥
मालतीमालया येन पूजितः कार्त्तिके हरिः।
पापलक्षायुतं तस्य वत्स! शौरिः प्रमार्জति॥
मालतीपुष्पमालाभिः कार्त्तिके पुष्पमण्डपम्।
विष्णोर्गृहे कृतं येस्तु ते यान्ति परमां गतिम्॥
जातिपुष्पैर्विरचितां मालां यः संप्रयच्छति।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु॥
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः॥
यः स्वर्णकेतकीपुष्पैः पूजयेद्गरुड़ध्वजम्।
अब्दकोटिशतं यावत्सुखं स्यात्तस्य वै हरिः॥
दामोदरं पूजयेद्यः कुसुमैः केतकोद्भवैः।
स वसेद्विष्णुनिलये देवेन सह मोदते॥
मल्लिकाकुसुमैर्देवं योऽर्चयेच्चक्रिदं शिवम्।
कार्त्तिके परया भक्त्या दहेत् पापं त्रिधार्জितम्॥
सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पैरच्युतं योऽर्चयेन्नुने!।
स सर्व्वपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते॥
वेदधर्म्मेण केनाच संग्रामे मधुमाधवे।
योऽर्चयेत् स मुनिश्रेष्ठ! लभते वैष्णवं पदम्॥
यः पुनः पाटलापुष्पैरर्चयेद्गरुड़ध्वजम्।
सुपुण्यात्मा परं स्थानं स प्रयाति हरेर्गृहे!॥
अगस्त्यपुष्पैर्देवेशं योऽर्चयेत्ति जनार्दनम्।
देवर्षे! दर्शनात्तस्य नरकाग्निः प्रणश्यति॥
न तत् करोति विप्रेन्द्र! तपसा तोषितो हरिः।
यत् करोति मुनिपुष्पैरलङ्कृतः॥
विहाय सर्व्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम्।
कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत्॥
मुनिपुष्पकृतां मालां ये यच्छन्ति जनार्दने।

प्राक्रोऽपि तैः सदा वत्स ! कुरुते ह्यभिभाषणम् ॥
ददात्यभीप्सितान् कामान् वृक्षचिन्तामणिर्यथा ।
कार्त्तिके मुनिपुष्पेण पूजितो गरुडध्वजः ॥
गवामयुतदानेन यत्फलं कार्त्तिके लभेत् ।
मुनिपुष्पेण चैकेन कार्त्तिक्यां तत् फलं स्मृतम् ॥
योऽर्चयन्ति सुराधीशं करवीरैः सितासितैः ।
तेषां वर्षशतं यावत् प्रभुर्भवति केशवः ॥
वकुलाशोककुसुमैर्येऽर्चयन्ति जगत्पतिम् ।
निःशङ्कास्ते भवन्तीह यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
न्यग्रोधकुसुमैः रम्यैर्जन्मशोकभयापहम् ।
पूजयित्वा हरिं यान्ति पदं विष्णोरनामयम् ॥
शुभगन्धैः सितैर्वत्स ! कुसुमैः पङ्कजोद्भवैः ।
अधोक्षजं समभ्यर्च्य नरो याति हरेः पदम् ॥
अभ्यर्च्य कौसुमैः पुष्पैः केशवं क्लेशनाशनम् ।
प्रयाति भवनं विष्णोश्चिन्तितं चिदपीरपि ॥
अष्टरूपकपुष्पैश्च पूजयेद्यो जगत्पतिम् ।
स पुण्यवान्नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
कार्त्तिके योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
त्रिदशैरपि पूज्यः स न भूयो यमकिङ्करैः ॥
माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
त्रिदशैरपि पूज्यः स वक्तुं शक्यो न किङ्करैः ॥
माधवे योऽर्चयेद्विष्णुं सुपुष्पैस्तिलकौद्भवैः ।
धूतपापो निरातङ्कः स विष्णोर्याति तत् पदम् ॥
समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् ।
शक्तोपनीतैश्च हरेः पूजां कुर्वन् व्रजत्यधः ॥
तस्माद्विप्रो मुनिश्रेष्ठ ! भृत्यैर्वा स्वयमेव वा ।
पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत परमेश्वरम् ॥
विप्रो दूर्वाभयैः पुष्पैस्तथा काशकुशोद्भवैः ।
तुलसीविल्वपत्रैश्च पूजयेद्देवता: पितॄन् ॥
नार्चयेत्तगरैः सूर्यं धूतैर्पुष्पैश्च केशवम् ।
देवौ लकुचपुष्पैश्च शङ्करं नागकेसरैः ॥"
कालविशेषे तस्य पर्य्युषितत्वं यथा - -
"प्रहरं तिष्ठते जाती प्रहरार्द्धन्तु मल्लिका ।
त्रियामं मुनिपुष्पञ्च करवीरमहर्निशम् ॥"
आम्रमञ्जरीविल्वपत्रदानफलं यथा,—
"मञ्जरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति वैष्णवाः ।
कार्त्तिके सफलास्ते स्युर्गोकोटिफलभागिनः ॥
कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या विल्वपत्रैश्च केशवम् ।
दद्यादयुतायुतफलं केशवस्तस्य वै सुते ! ॥
विल्वपत्रैश्च ये लक्षं कार्त्तिके कलिमर्दनम् ।
पूजयन्ति महाभक्त्या मुक्तिस्तेषां करे स्थिता ॥
नागकेसरपुष्पैश्च पूजयेद्यो हरध्वजम् ।
स याति वैष्णवं स्थानं यत्र गत्वा न शोचते ॥
कदम्बकुसुमैर्यो वै पूजयेन्मधुसूदनम् ।
अश्वमायुर्जितं पापं स्फोटितं तेन नारद ! ॥
न तथा केतकीपुष्पैर्मालतीकुसुमैस्तथा ।
तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैर्यथा ॥
दृष्ट्वा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः ।
किं पुनः पूजितो देवः सर्वकामप्रदो हरिः ॥
हरिं किंशुकपुष्पैश्च पूजयेद्विदशाधिपम् ।
वैकुण्ठे रमते श्रीमान् विष्णुना सह वैष्णवः ॥
वर्षाकाले च देवेशं कुसुदैश्चन्दनार्चितैः ।
योऽर्चयेत परमं विष्णुं संसारे न पुनर्विशेत् ॥
कुन्दपुष्पैश्च विप्रर्षे ! योऽर्चयेद्गरुडध्वजम् ।
कोटिजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
शमीपुष्पैश्च देवेशं पूजयेदसुरद्विषम् ।
यमं न पश्येद्विप्रर्षे ! न याति दुर्गतिं नरः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे २३१ अध्यायः ॥ * ॥
मालतीवकुलाशोकजातीफालिनवमालिकाः ।
अम्लानतगराढ्योऽमल्लिकामधुपिण्डिकाः ॥
यूथिमल्लापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिप्पलम् ।
पाटला चम्पकं कर्णा लवङ्गमतिमुक्तकम् ॥
केतकं कुरुवकं बिल्वं कह्लारकरकं द्विजम् ।
पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे ॥"
केशवार्चने निषिद्धपुष्पाणि यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"उग्रगन्धान्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च ॥
रक्तानि यानि धर्म्मज्ञ ! चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।
श्मशानजातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च ॥"
तथा ।
"कुटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्द्दने ।
निषिद्धं सर्वयज्ञेषु निःस्वत्वञ्च प्रयच्छति ॥
बन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत् ।
अनुत्तरं लकुसुमदानात् सौभाग्यमाप्नुयात् ॥"
परागोपहतघ्राणस्य पुष्पग्रहणे दोषः । यमस्यः ।
"परागोपहतघ्राणेभ्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत् ।
अविज्ञाप्य च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम् ॥"
एतद्विपरीतमपरम् ।
"छिन्नभिन्नैर्विपुष्पाणि सर्व्वतः स्ववदाहरेत् ॥"
इति याज्ञवल्क्यात् ॥
"देवार्थन्तु कुसुमं मन्त्रवर्जम् ॥"
इति यमवचनात् ॥
"गोरक्षार्थे तृणमेधांसि वीरुदनस्पतीनाम् ।
पुष्पाणि स्ववदादत्ते फलानि चापरिसंख्यानि ॥"
इति गौतमवचनाच्च ॥
द्विजेतरस्य दत्तोऽपि ।
"तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
अप्रयच्छन्नरिक्तानो हरस्तच्छेदनमर्हति ॥"
इति स्मृतेः ॥ * ॥
देवोपरि धृतं मस्तकोपरि धृतं अधोवस्त्रधृतं अन्तर्जलप्लावितञ्च पुष्पं दुष्टमिति हरिभक्तिनामके ग्रन्थे ॥ अभिवाद्याभिवादककरस्थपुष्पं प्रोक्षणात् कर्म्मसाधनम् । इति केचित ॥ * ॥
याचितादिपुष्पदानस्य निष्फलत्वम् । याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतञ्च निष्फलमिति वदन्ति । यामलस्मृतितादिपुष्पस्यादेयत्वं यथा,—
"न पुष्पच्छेदनं कार्य्यं देवार्थे यामलस्मृतेः ।
न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य यामलस्मृतेः ॥"
समित्पुष्पादीनां स्वयमाहरणीयत्वं दासीप्रयातापौ ।
"समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।
शक्तोपनीतैः क्रयक्रीतैः कर्म्म कुर्वन् पतत्यधः ॥"
अत्रे प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् ।
"पुष्पार्थं पैप्पलं नैवेद्यैरारक्रयक्रियाभृतैः ॥"
वीरक्रयो वीरवतो याचञ्चाप्यन्येन विक्रेतुरुपन्यस्तस्तेन क्रयः ॥ * ॥ पुष्पदानप्रकारो ज्ञानमालायाम् ।
"पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नैवमधोमुखम् ।
पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यद्दीतपतनं तथा ॥"
मध्याह्नस्नानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा,—
"स्नानं कृत्वा तु यैः केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः ।
देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मीभवति दारुवत् ॥"
एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायम् । इति रत्नाकरः ॥
अथ मत्स्यसूक्ते ।
"स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्द्यात् कुसुमं नरः ।
तत्पुण्यस्यार्द्धभागेन देवि ! दौर्भाग्ये परिपच्यते ॥"
पुष्पाभावे देयानि यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च फलानि च ।
पत्राभावे जलं दद्यात्तेन पुण्यमवाप्यते ॥" * ॥
पुष्पदानमाहात्म्यं यथा,—
"न रत्नैर्न सुवर्णेन न वित्तेन च भूरिणा ।
तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्द्दनः ॥ * ॥
देवताविशेषे वर्ज्जनीयपुष्पं यथा, शातातपः ।
"शिवे विवर्ज्जयेत् कुन्दमुन्मत्तञ्च हरेस्तथा ।
देवीनामर्कमन्दारौ सूर्य्यस्य नगरस्तथा ॥" *
पुष्पविशेषाणां कालिकपर्य्युषितत्वम् । भविष्ये ॥
"पद्मानि सितरक्तानि कुमुदाम्बुतपलानि च ।
रात्रौ पर्य्युषितान्यत्र कार्य्या पक्षद्वयोत्तरम् ॥"
पुष्पविशेषस्यापर्य्युषितत्वं यथा, —
"तुलस्यगस्त्यविल्वानां न च पर्य्युषितात्मता ॥"
योगिनीतन्त्रे ।
"विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् ।
कह्लारं तुलसीञ्चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् ।
एतत् पर्य्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम् ॥"
कलिकात्मकं प्रस्फुटनयोग्यम् । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ राघवभट्टमते पुष्पविशेषाणां कालिकपर्य्युषितत्वं यथा,—
"विल्वापामार्गजातीतुलसिशमिप्रसाकैतकीभृङ्गदूर्व्वा
मन्दाम्भोजाहिदर्भा मुनितिलतगरव्रह्मकह्लारमल्लाः ।
चम्पाश्वारातिकुम्भोदमनमरुवका विल्वतो
ऽहानि प्रक्षाल्यैतत्त्रैकाल्यरीत्योनिधिनिधि-यमभूभूयमाभ्यर्च्य रुद्रम् ॥"
अस्यार्थः । शमी शमीवृक्षः । मन्दः मन्दारः । अहिर्नागकेशरः । मुनिरगस्त्यः । अश्वारातिः करवीरः । कुम्भो पाटला । विल्वमारभ्य अहिपर्य्यन्तं गणयित्वा दर्भमारभ्य पुनस्त्रिंशदादि गणयेत् । एतद्विनोक्तं पर्य्युषितानीत्यर्थः । इति पदार्थादर्शः ॥ * ॥ पुष्पक्रीड़ायां वर्ज्जनीयानि यथा,

पुष्पकं

पुष्पत्रयनम् १ पुष्पार्पणे दयितार्थिता २ माला ३ गोचरखलनेर्घ्या ४ वक्रोक्तिः ५ सम्भ्रमाश्लेषः ६ । इति कविकल्पलता ॥ (घोटकलक्षणविशेषः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । ८२—९२ ।

"आगन्तवस्तुरङ्गस्य ये भवन्त्यन्यवर्णगाः । बिन्दवः पुष्पसंज्ञास्तु ते हिताहितसंज्ञकाः ॥ तेषां प्रदेशभेदेन लक्षणं यद् यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्पष्टं कीर्त्यतेऽधुना ॥ अपाने च ललाटे च भ्रुवोर्मूर्द्धनि कर्णयोः । निगाले चैव कक्षार्न्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् ॥ स्कन्धे वक्षसि कक्षे च मुष्कयोर्वाङ्क्षिकक्षयोः । हन्वोः पृष्ठे च वाहानां पुष्पं स्वामिहितप्रदम् ॥ नाभौ कक्षे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् ॥ अप्रशस्तानि दृष्टानि मुनिभिर्यानि वाजिनाम् । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाणामागमदर्शनात् ॥ अधरोष्ठे कठे पोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । घोणायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः ॥ ग्रीवायाश्च दृशे चैव स्कन्धयोः स्मरके स्फिचि । पार्श्वे क्रोडे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ॥ रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्व्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशसञ्जातं भवेत् साधारणं ततः ॥ पुच्छलाभं धनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विन्द्यात् पुष्पैः शुभैर्भर्त्तुरशुभैश्च विपर्य्ययम् ॥ सर्व्वाङ्गपुष्पितो वाजी परित्याज्यो न संशयः ॥") क्षौरजः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ४२ ।

"क्षौणां पुष्पं हरत्यन्या प्रवृत्तं सा तु कन्यका ॥") विकाशः । इति मेदिनी । पे, ८ ॥ धनदस्य विमानम् । नेचरोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ फुली इति भाषा ॥ अस्यौषधं यथा, —

"हरीतकी वचा कुष्ठं विष्पली मरिचानि च । विभीतकस्य मज्जा च श्लक्ष्णनाभिमनःशिला । सर्व्वमेतत् समं कृत्वा क्षौद्रोत्तीरेण पेषयेत् ॥ नाशयत्तिमिरं कण्डूं पटलान्यर्ब्बुदानि च । अधिकानि च मांसानि यच्च रात्रौ न पश्यति ॥ अपि द्विवार्षिकं पुष्पं मासनैकेन साधयेत् । वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रमादनी ॥"

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(अन्य चिकित्सान्तरं यथा, —

"पूर्व्वाहारविहारेस्तु नेत्रे पुष्पञ्च जायते । प्रथमं सुखसाध्यं स्यात् द्वितीयं कष्टसाध्यकम् ॥ तृतीयं प्रबलसाध्यञ्च चतुर्थन्तदसाध्यकम् । शुक्लपुष्पं तथा रौप्यं श्लक्ष्णनाभिमनःशिला ॥ काञ्जिकेन तु संपेष्य क्षौद्रायुक्ता भिषग्वरैः । वातिके काञ्जिकेनापि पैत्तिके पयसा हितम् ॥ श्लैष्मिके सूचसंयुक्तं पुष्पस्याञ्जनतो हितम् ।" इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुश्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

पुष्पकं, क्लो, (पुष्पमिव पुष्पवत् कायति प्रकाशते इति । कै + कः । पुष्प + संज्ञायां कन् वा ।) रीतिपुष्पम् । (पुष्पमिव प्रीतिकृतिः । पुष्प + "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) धनदस्य विमानम् । (कालपर्य्ययेण धनदं विजित्य रावणेन च्छलेनोऽस्मिन् रावणस्यैव जातम् । यथा, रघौ । १० । ४६ ।

"वैमानिकाः पुष्पकेन व्यजन्त मरुतां पथि । पुष्पकालोकसंक्षोभं मेघावरणतत्परा: ॥") नेत्ररोगः । रक्तकङ्कणम् । रसाञ्जनम् । लोहकांस्यम् । स्वदङ्गारशकटी । इति मेदिनी ॥ कासीसम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्प + स्वार्थे कन् । पुष्पम् । यथा, गारुडे १८२ अध्याये ।

"सम्पाभिमन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् । स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च नागादैः सा वशा भवेत् ॥" पुं, निर्विषसर्पजातिभेदः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने । ४ अध्याये ।

"निर्विषास्तु गलगोलौ शुकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिकः पुष्पशकुली व्योतीरथः क्षौरिकः पुष्पकोऽतिपताकोऽन्याह्निको गौराह्निको वृक्षेशय इति ॥" * ॥ पर्व्वतभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १३ ।

"स्वर्गशृङ्गो ज्ञातशृङ्गो पुष्पको मेघपर्व्वतः ॥" प्रासादस्य मण्डपभेदः । यथा विश्वकर्म्मप्रकाशे । ६ अध्याये ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि मण्डपानाञ्च लक्षणम् । मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः ॥ त्रिविधा मण्डपाः कार्य्याः श्रेष्ठमध्यकनीयसः । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं द्विजसत्तमाः ॥ पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुमुखो नन्दनन्दनः । कौशल्यो वर्द्धमानोगो गजभद्रो जयावहाः ॥") पुष्पकरण्डकं, क्लो, (पुष्पाधारः करण्ड इव कायतीति । कै + कः । बहुतरमनोरमपुष्पाधारकत्वादस्य तथात्वम् ।) उज्जयन्यां शिवस्य उद्यानम् । यथा, ग्रन्थमाला ।

"महाकालस्योज्जयिन्यां विशालावन्तिका तथा । तस्य उद्यानकं ज्ञेयं नाम्ना पुष्पकरण्डकम् ॥"

पुष्पकरण्डिनी, स्त्री, (पुष्पकरण्डकं शिवोद्यानमस्त्यस्या इति । इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) उज्जयिनी । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥

"उज्जयिनी स्यादिशालावन्ती पुष्पकरण्डिनी ॥"

पुष्पकासीसं, क्लो, (पुष्पमिव कासीसम् ।) पीतवर्णकासीसम् । यथा, भावप्रकाशे ।

"अथ कासीसं भस्मावनुष्णक्षिप्तकासम् । कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि । तदेव किञ्चित पीतन्तु पुष्पकासीसमुच्यते ॥ कासीसमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं कृम्यं नेत्रयोः कण्डूविषप्रणुत् । मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम् ॥" तत्पर्य्यायः । कंसकम् २ नेत्रौषधम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ वत्सकम् ४ मलीमसम् ५ हरम् ६ पिण्डम् ७ नीलस्फटिका ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । नेत्रामयापहत्वम् । लेपेन पामाकुष्ठादिनानात्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पधं

पुष्पकीटः, पुं, (पुष्पप्रियः कीटः ।) भ्रमरः । इति चिकाण्डशेषः ॥ कुसुमकृमिमात्रञ्च ॥

पुष्पकेतनः, पुं, (पुष्पं केतनं ध्वजो यस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४२ ॥

पुष्पकेतु, क्लो, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य केतुरिव विनाशकत्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥

पुष्पघातकः, पुं, (हन्तीति । हन + ण्वुल् । घातकः । पुष्पाणां पुष्पवृक्षाणां घातकः नाशकः ।) वंशः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पचापः, पुं, (पुष्पमेव पुष्पमयो वा चापोऽस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । २१ ।

"सा संमोहनवायव्यवारुणास्त्रैर्निरन्तरैः । विद्धेव पुष्पचापेन तत्क्षणं ममलक्ष्यत ॥"

पुष्पाणां चापः । पुष्पधनुः । यथा, रघौ । ११ । ४५ ।

"आततज्यमकरोत स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः । शैलमारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥")

पुष्पचामरः, पुं, (पुष्पं चामर इवास्य ।) दमनवृक्षः । इति चिकाण्डशेषः ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पदः, पुं, (पुष्पं ददातीति । दा + कः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥ पुष्पदातरि, त्रि ॥

पुष्पदन्तः, पुं, (पुष्पमिव शुक्लो दन्तोऽस्य ।) वायुकोणस्थदिग्गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ विद्याधरविशेषः । इति मेदिनी । ते, २१३ ॥ जिनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ नागभेदः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । ७० ।

"अर्णो क्रतोस्तुतस्य पुष्पदन्तस्य चाम्बकः ॥" पार्व्वतीप्रदत्तः कार्त्तिकेयस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । ४९ ।

"उन्मादं पुष्पदन्तस्य शङ्कुकर्णं तथैव च । प्रददावग्निपुत्राय पार्व्वती शुभदर्शना ॥" विष्णोरनुचरविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १७ ।

"जयन्तः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ॥" शिवगणभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ४९ ।

"प्रमादविघ्नकः शम्भोः पुष्पदन्तो गणोत्तमः । व्यधेयि च प्रवेशोऽस्य नन्दिना द्वारि तिष्ठता ॥")

पुष्पदन्तकः, पुं, गन्धर्व्वविशेषः । स च महिम्नः स्तवकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पदवः, पुं, (पुष्पाणां द्रवः ।) पुष्परसः । तत्पर्य्यायः । पुष्पसारः २ पुष्पस्वेदः ३ पुष्पजः ४ पुष्पनिर्य्यासकः ५ पुष्पाम्बुजः ६ । अस्य गुणाः । सुरभित्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । गौल्यत्वम् । दाहभ्रमार्शिवमिमोहसुखामयत्रणार्शिपित्तकफदोषच्छिरारोचकनाशित्वम् । सरत्वम् । मन्तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पधन्वा, [न्] पुं, (पुष्पं धनुरस्येति । "धनुषश्च ।" ५ । ४ । १३२ । इति अनङादेशः ।)

पुष्परा

कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ६४ ।
"सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः
प्रतमखमपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥")

पुष्पनिर्य्यासः, पुं, (पुष्पं निर्य्यासति क्षरतीति । पुष्प + निस् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्पन्धयः, पुं, (पुष्पं धयतीति । धेट पाने + खश् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्परसपानकर्त्तरि, त्रि । पुष्पशब्दाद्धेटधातोः कर्त्तरि खश् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पुष्पपथः, पुं, (पुष्पस्य स्त्रीरजसः पन्थाः सरणिः ।) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पपुरं, क्लीं, (पुष्पवत् पाटलिपुष्पयुक्तं तद्वत् शोभाजनकं वा पुरम् ।) पाटलिपुत्रनगरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघौ । ६ । २४ ।
"अनेन चेदिच्छसि गन्तुमाशु
पार्श्वं वरेण्येन कुरु प्रवेशं ।
प्रासादवातायनसंश्रितानां
नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥"
"पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानाम् ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

पुष्पफलः, पुं, (पुष्पयुक्तं फलं यस्य ।) कुष्माण्डः । इति शब्दमाला ॥ कपित्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

पुष्पमासः, पुं, (पुष्पाणां मासः पुष्पप्रधानो मासो वा ।) वसन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५६ । ४ ।
"मासान् वै पुष्पमासादीन् गणयन्तु मम स्त्रियः ।
परिणामे तु गर्भस्य शेषं ह्यस्यामहे वयम् ॥")

पुष्परक्तः, पुं, (पुष्पे पुष्पावच्छेदे रक्तं रक्तवर्णमस्य । यद्वा, पुष्पं रक्तमस्य ।) सूर्य्यमणिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्परसः, पुं, (पुष्पाणां रसः ।) मकरन्दः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥ (यथा, भावप्रकाशे कासाधिकारे ।
"पलं पलद्वयापि कटुत्रयस्य
तथा चतुर्णान्तिफलं विचूर्ण्य ।
पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥")

पुष्परसाख्यं, क्लीं, (पुष्परस इत्याख्या यस्य ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्परागः, पुं, (पुष्पस्येव रागो वर्णोऽस्य ।) मणिविशेषः । पुखराज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मञ्जुमणिः २ वाचस्पतिवल्लभः ३ । इति भावप्रकाशः ॥ पीतः १ पीतस्फटिकः २ पीतरत्नः ३ पीतमणिः ४ पुष्पराजः ५ ॥ (यथा, रघौ । १८ । ३२ ।
"तस्य प्रभा निर्च्छितपुष्परागं
पौष्यान्तिमौ पुष्यमसूत पत्नी ॥"
"प्रभया निर्च्छितः पुष्परागो मणिविशेषो येन।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । शीतत्वम् । वातनाशित्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ तस्य धारणगुणः । आयुःश्रीप्रज्ञाकारित्वम् ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"मृच्छायपीतगुरुगात्रसुरङ्गयुक्तं
स्निग्धञ्च निर्म्मलमतीव सुवृत्तशीतम् ।
यः पुष्परागमकलं कलयेदमुष्य
पुण्याति कीर्त्तिमतिशौर्य्यसुखायुरर्थान् ॥"*॥
तस्य कुलक्षणं यथा,—
"क्षणाविन्दुस्थितं रूक्षं धवलं मलिनं लघु ।
विच्छायं शर्करागारं पुष्परागं सदोषकम् ॥"
तस्य परीक्षाकालक्षणं यथा, राजनिर्घण्टे ।
"घृष्टो विकाशयेत् पुष्परागमधिकमात्मीयम् ।
न खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्षकैरुक्तः ॥"
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
सूत उवाच ।
"पतिता या हिमाद्रौ हि त्वक्तस्तस्य सुरद्विषः ।
प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्परागा महागुणाः ॥
व्यापीतपाण्डुरुचिरः पाषाणः पुष्परागसंज्ञस्तु :
कौरण्टकनामा स्यात् स एव यदि लोहितापीतः॥
व्यालोहितस्तु पीतः स्वच्छः काषायकः स एवोक्तः ।
व्यानीलशुक्लवर्णः स्निग्धः सोमालकः स्वगुणैः ॥
व्यत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्मरागसंज्ञः स्यात ।
व्यपि चेन्द्रनीलसंज्ञः स एव कथितः सुनीलः सन् ॥
मूलं वैदूर्य्यमणेरिव गदितं ह्रस्य रत्नशास्त्रविदा ।
धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु स्त्रीणां सुतप्रदो भवति ॥"
इति गारुड़े ७५ अध्यायः ॥ * ॥
प्रकारान्तरम् ।
"शुभपुष्पसमः कान्त्या स्वच्छभावस्तु चिक्कणः ।
पुत्रदो धनदः पुण्यः पुष्परागमभिर्घृतः ॥
दैत्यधातुसमुद्भूतः पुष्परागमभिर्हृधा ।
पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चिच्चाम्बुनिधाकरे ॥
ईषत्पीतच्छविच्छायास्वच्छं कान्त्या मनोहरम् ॥
पुष्परागमिति प्रोक्तं रङ्गसोममहीभुजा ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन तद्विज्ञेयं चतुर्विधम् ।
छाया चतुर्विधा तस्य सिता पीता सितासिता ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पुष्परेणुः, पुं, (पुष्पाणां रेणुः ।) परागः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ३८ ।
"सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्य्यासगन्धिभिः ।
पुष्परेणुकिरैर्धौतैराधूतवनराजिभिः ॥")

पुष्परोचनः, पुं, (पुष्पं रोचनेवास्य । पुष्पेषु रोचनः रुचिप्रदो वा ।) नागकेशरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पलावः, पुं, (पुष्पं लुनाति अवच्छिनत्ति मालार्थमिति । पुष्प + लू + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ ।

पुष्पला

इत्यण् ।) मालाकारः । इति जटाधरः ॥ (स्त्रियां ङीष् । मालाकारपत्नी । यथा, मेघदूते । २८ ।
"गण्डस्वेदापनयनरुजा क्लान्तकर्णोत्पलानां
छायादानक्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥")

पुष्पलावी, [न्] पुं, (पुष्पं लुनातीति । लूञ् छिदि + णिनिः ।) मालाकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पलिट्, [ह्] पुं, (पुष्पं लेढ़ीति । लिह + क्विप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥

पुष्पवती, स्त्री, (पुष्पमस्त्यस्या इति । पुष्प + मतुप् । मस्य वः । ततो ङीप् ।) रजस्वला । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ (यदुक्तं,—
"कालमेषी भवेन्नारीपि पुष्पवत्याश्च घर्षणात् ॥"
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । १२ ।
"पुष्पवत्यामुपस्पृश्य चिराच्चोपचितो नरः ।
गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति सकुलं नृप ॥")
पुष्पविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । १० ।
"पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ॥")

पुष्पवन्तौ, पुं, (पुष्प विकासे + भावे घञ् । पुष्पो विकासोऽस्यनयोरिति । पुष्प । मतुप् । मस्य वः ।) रुक्मयोक्का चन्द्रसूर्य्यौ । इत्यमरः । १ । ४ । १० ॥
"रुक्मया उक्का अपृथग्यत्नेन चन्द्रार्कौ पुष्पवच्छब्दवाच्यौ न तु पुष्पवानिन्द्रः सूर्य्यो वेत्यभिधीयते । माञ्जे । रुक्मयोक्तौति भिन्नपदयोगे नैवेत्यर्थः । अतएव द्वयकत्वात् सदा द्विवचनमित्यर्थः । पुष्पो विकाशस्तद्योगाद्वृक्षः । पुष्पवन्तशब्दोऽन्तौ रूढ़ोऽपि रविशशिनौ पुष्पवन्तावाहुरिति नाममाला ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥

पुष्पवाटी, स्त्री, (पुष्पाणां वाटी ।) पुष्पोद्यानम् । फुलबागान इति भाषा ॥ यथा, हेमचन्द्रः । ४ । १७६ ॥ [विका ॥"
"वाटी पुष्पादृक्षवाटासौ क्षुद्रारामः प्रसे-

पुष्पवाहनः, पुं, (पुष्पं पद्मकरं वाहनमिव यस्य ।) पद्मकरराजः । यथा, अग्निपुराणे ।
"राजा यथोक्तञ्च पुनरकरोत् पुष्पवाहनः ।
विभूतिद्वादशीं कृत्वा स गतः परमां गतिम् ॥"

पुष्पशकटी, स्त्री, त्र्याकाशवाणी । यथा,—
"चित्रोक्तिः पुष्पशकटी देवप्रश्न उपश्रुतिः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पशरः, पुं, (पुष्पाणि शरा यस्य ।) कन्दर्पः । कुसुमेषुदर्शनात् ॥

पुष्पशरासनः, पुं, (पुष्पं शरासनं धनुर्यस्य ।) कन्दर्पः । पुष्पधन्वदर्शनात् ॥

पुष्पशून्यः, पुं, (पुष्पेण शून्यः ।) उदुम्बरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुसुमरहिते, त्रि ॥

पुष्पसमयः, पुं, (पुष्पाणां समयः ।) वसन्तः । इत्यमरः ॥

पुष्पसारः, पुं, (पुष्पस्य सारः ।) पुष्पद्रवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्पश्रेष्ठे, त्रि । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।
"पुष्पसारं नन्दिनीञ्च तुलसीं कृष्णजीवनीम् ॥")

पुष्पसौरभा, स्त्री, (पुष्पे सौरभं यस्याः। नीव्रगन्धत्वादेव तथात्वम्।) कस्तिकारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

पुष्पस्वेदः, पुं, (पुष्पाणां स्वेदः।) पुष्पद्रवः। इति राजनिर्घण्टः॥

पुष्पहासा, स्त्री, (पुष्पं स्त्रीरजः हास इव यस्याः।) रजस्वला। इति शब्दरत्नावली॥

पुष्पहोना, स्त्री, (पुष्पेण हीना।) उडुम्बरवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ निष्फला। रजःशून्या। इति हेमचन्द्रः॥

पुष्पा, स्त्री, (पुष्पं अभिधेयत्वेनास्त्यस्या इति। अच्। टाप्।) कर्णपूरी। अधुना भागलपुर इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। चम्पा२ मालिनी३। इति चिकाण्डशेषः॥

पुष्पाजीवः, पुं, (पुष्पैराजीवति जीविकां निर्व्वाहयतीति। आ+जीव+अच्।) मालाकारः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५६४॥

पुष्पाजीवी, [न्] पुं, (पुष्पैराजीवतीति। आ+जीव+णिनिः।) मालाकारः। इति जटाधरः॥

पुष्पाञ्जनं, क्ली, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य अञ्जनम्।) अञ्जनभेदः। तत्पर्य्यायः। पुष्पकेत २ कौसुम्भम् ३ कुसुमाञ्जनम् ४ रौतिकम् ५ रोतिपुष्पम् ६ पौष्पिकम् ७। तस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। पित्तश्लेष्मकासदाहविषकामार्त्तिमर्च्चनेत्रामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

पुष्पाञ्जलिः, पुं, (पुष्पाणामञ्जलिः।) कुसुमाञ्जलिः। पल्वनाञ्जलिः। यथा,—

"पञ्च पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा परिवाराच्चनञ्चरेत्॥"

इति तन्त्रसारधृतभद्रः॥

पुष्पाद्यायौ, [न्] पुं, (पुष्पं अवचिनोतीति। अव+चि+णिनिः।) मालाकारः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५६३॥

पुष्पामर्द्द, क्ली, (पुष्पस्य आमर्द्दम्।) मधु। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, ऋतुसंहारे। ५। ५।

"गृहीतताम्बूलविलेपनस्रजः
पुष्पासवामोदितवक्त्रपङ्कजाः॥")

पुष्पास्त्रः, पुं, (पुष्पमस्त्रमस्य।) कन्दर्पः। इति शब्दरत्नावली॥

पुष्पाह्वा, स्त्री, (पुष्पैराह्वयते सार्द्धते इति। आ+ह्वे+कः। ततष्टाप्।) श्वेतपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः॥

पुष्पिका, स्त्री, (पुष्पाति विकसतीवेति। पुष्प+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) दन्तमलम्। इति हारावली। १६५॥ लिङ्गमलम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २६८॥ अध्यायान्ते तत्समाप्तिद्योतिका॥

पुष्पितः, त्रि, (पुष्प+क्तः। पुष्पं जातमस्येति। पुष्प+तारकादित्वात् इतच् वा।) जातपुष्पः। पुष्पविशिष्टः। कुसुमितः। यथा,—

"एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना।
वासितं तद्वनं सर्व्वं सुपुत्त्रेण कुलं यथा॥"

इति चाणक्यः॥

पुष्पितायी, स्त्री, (पुष्पितं विकसितमिवार्य्यं यस्याः।) छन्दोविशेषः। तस्य लक्षणम्। यथा,—

"अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पितायाः॥"

उदाहरणम्।

"करकिसलयशोभया विभान्ती
कुचफलभारविनम्रदेहयष्टिः।
स्मितरुचिरविलासपुष्पितायां
व्रजयुवतिव्रततौ हरिर्मुदं वः॥"

इति छन्दोमञ्जरी॥

पुष्पेषुः, पुं, (पुष्पं इषुर्यस्य।) कामदेवः। इति हेमचन्द्रः। २। १४१॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ७। १६।

"तुल्याभिलाषामालोक्य स चैकां मुनिकन्यकाम्।
ययाचेकस्मात् पुष्पेषुपराधातरमज्जताम्॥")

पुष्पः, पुं, (पुष्पन्त्यस्मिन्नर्था इति। पुष्प+"पुष्पमिद्भौ नक्षत्रे।" ३। १। ११६। इति क्थप्।) अस्मिन्नादिमन्नक्षत्रविशतिनक्षत्रान्तर्गतोऽष्टमनक्षत्रम्। तच्च बाणाकारैकतारात्मकम्। इति ज्योतिषम्॥ तत्पर्य्यायः। सिध्यः२ तिष्यः३। इत्यमरः। १। ३। २२॥ पुष्या ४। इति भरतः॥ (यथा, मनुः। ४। ६६।

"पुष्येतु छन्दसां कुर्य्याद्हविरब्राह्मणर्द्धिजः॥")

तस्य स्वरूपं यथा,—

"बालपोटकटिनीभुजःप्रभे
मध्यमाश्रितविभायसे गुरौ।
तौलिकात पृथुतपावलोचने
लोचनाद्रिकुमितागताः कलाः॥"२।५२॥

इति कालिदासकृतरात्रिसमनिरूपणम्॥*॥

तत्र जातस्य फलम्।

"प्रसन्नगात्रः पितृमातृभक्तः
स्वधर्म्मयुक्तोऽभिनयाभियुक्तः।
भवेन्मनुष्यः खलु पुष्यजन्मा
सम्मानचामीकरवाहनाढ्यः॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

तन्नक्षत्रे गङ्गास्नानफलं यथा,—

"संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
पुष्ये स्नात्वा तु जाह्नव्यां कुलकोटीः समुद्धरेत्॥"

इति ब्रह्मखण्डपुराणम्॥*॥

पौषमासः। कलियुगः। इति मेदिनी। षे, ३८॥ (सूर्य्यवंशीयनृपविशेषः। यथा, रघुः।१८।३२।

"तस्य प्रभानिर्ज्जितपुष्यरागं
पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी।
तस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समस्या
पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये॥"

पुष+भावे क्यप्। पुष्टिः। यथा, ऋग्वेदे। १। १६१। १२।

"चित्रः सन्न चित्रयुलिङ्गश्चिकस्य पुष्यमत्तनत्॥"

"चित्रस्यास्मादाचरकस्य पुष्टिं पोषमत्तनत्।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

पुष्यरथः, पुं, (पुष्य इव रथः। पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वा।) यत् चक्रयानं युद्धार्थं न भवति किन्तु यात्रोत्सवादौ सः। तत्पर्य्यायः। चक्रयानम् २। इत्यमरः। २। ८। ५१॥ (यथा, माघे। ३। २२।

"महारथः पुष्यरथं रथाङ्गी
क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः॥")

पुष्पलकः, पुं, (पुष्पं पुष्टिं लकति लाकयति वा। लक+अच्।) गन्धद्रव्यः। (यथा,—

"केशेषु चमरी हस्ति सीम्नि पुष्पलको हतः॥"

इति व्याकरणम्॥)

क्षपणकः। कीलः। इति मेदिनी। के, १६६॥

पुष्यस्नानं, क्ली, (पुष्ये पुष्यनक्षत्रकाले स्नानम्।) पुष्याभिषेकः। तस्य विधिर्यथा,—

व्यास उवाच।

"शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि पुष्यस्नानविधिक्रमम्।
येन विज्ञातमात्रेण विघ्ना नश्यन्ति सन्ततम्॥
पौष्ये पुष्यर्क्षयोगे चन्द्रे पुष्यस्नानं नृपश्चरेत्।
सौभाग्यकल्याणकरं दुर्भिक्षमरकापहम्॥
विष्टयादिदुष्टकरणे व्यतीपाते च वैधृतौ।
यत्रे शूले ह्यर्यमादौ योगे यदि न लभ्यते॥
लग्नीयायुक्तपुष्यर्क्षे रविसौरिकुजेऽहनि।
तदा समस्तदोषाणां तत्स्नानं हानिकारकम्॥
ग्रहदोषाश्च जायन्ते यदि राज्ञेषु चेतयः।
तदा पुष्यर्क्षमात्रे तु कुर्य्यात्स्नानमसंशयम्॥
इयन्तु ब्रह्मणा प्राप्तिरुद्दिष्टा गुरवे पुरा।
शक्राद्यैः सर्व्वदेवानां शान्त्यर्थञ्च जगत्पते!॥*॥
तुषकेशास्थिवल्मीककीटदेशादिवर्ज्जिते।
शर्करालोमभस्मादिदोषैश्च परिवर्ज्जिते॥
काकोलूककङ्कगृध्रैश्च काकोलैर्गृध्रयष्टिकैः।
वर्ज्जिते कण्टकिवनविभीतकविवर्ज्जिते॥
शिग्रुग्रन्थिभ्रातकाभ्याञ्च जलौकाद्यैर्विवर्ज्जिते।
सुस्थाने सम्यक्शोकवकुलादिविभूषिते॥
हंसकारण्डवाकीर्णे सरस्तीरेऽथवा शुचौ।
पुण्यस्नानाय भूपतिर्गृह्णीयात् स्थानमुत्तमम्॥
ततः पुरोहितो राजा नानावाद्यनिःस्वनैः।
प्रदोषसमये गच्छेत्तत्स्थानं पूर्ब्बवासरे॥
तस्य स्थानस्य कौबेर्य्यां दिशि स्थित्वा पुरोहितः।
सुगन्धचन्दनैः पानैः कर्पूरान्वितवासितैः॥
गोरोचनाभिः सिद्धार्थैरक्षतैश्च फलादिभिः।
गन्धद्वारेत्यादिभिस्तु मन्त्रैः सर्व्वाधिवासितैः।
अधिवास्य तु तत् स्थानं पूजयेत्तत्र देवताः॥
गणेशं केशवं शक्रं ब्रह्माणञ्चापि शङ्करम्।
उमया सहितं देवं सर्व्वाश्च गणदेवताः।
मातॄश्च पूजयेत्तत्र नृपतिः सपुरोहितः॥
मङ्गलानि सकलानि श्रुत्वा नानावैद्यसञ्चयम्।
प्रदद्यात् पायसं स्वादु फलं मोदकयावकौ॥
अधिवास्य तु तत स्थानं दूर्व्वासिद्धार्थकाक्षतैः।
तस्मात् स्थानात्तु भूतानिःसार्य्यन्मन्त्रमीरयन्॥
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः।
भूतानामविरोधेन स्नानमेतत् करोम्यहम्॥
ततः करौ पुटीकृत्य मन्त्रेणानेन पार्थिवः।
आधाह्येदिमान्देवान् पूज्यान् पुण्याभिषेकतः॥
आगच्छन्तु सुराः सर्व्वे येऽत्र पूजाभिषाधिगाः।

दिग्पोऽभिपालकाः सर्वे ये चान्येऽप्यंशभागिनः ।
ततः पुण्याञ्जलिं दत्त्वा पुनर्मन्त्रं पठेदिमम् ॥
अत्र तिष्ठन्तु विबुधाः स्थानमासाद्य मामकम् ।
श्वः पूजां प्राप्य यातारो दत्त्वा शान्तिं मही-
भुजे ॥

तच्च तां नृपतौ रात्रिं नयेत्तु सपुरोहितः ।
स्वप्ने शुभाशुभं विद्यात्तत्रापि सपुरोहितः ॥
ज्ञात्वा पूजान्तु देवानां रात्रौ स्थाने नृपः स्वपेत् ।
शुभाशुभफलं स्वप्ने ज्ञेयं दोषज्ञसम्मते ॥
दुःस्वप्नदर्शनं चैव स्यात्तदा पुण्याभिषेचने ।
होमं चतुःशतं कुर्याद्दद्याद्वापि गवां शतम् ॥
गोवाजिकुञ्जराणाञ्च प्रासादस्य गिरेस्तरोः ।
आरोहणं शुभकरं राज्यश्रीवृद्धिकारकम् ॥
दधिदेवसुवर्णानां भुजगस्य च दर्शनम् ।
वीणादूर्वाक्षतफलपुष्पच्छत्रविलेपनम् ॥
शिवोशुच्छचमराणां पद्मस्य मुद्गरं तथा ।
लाभः क्षयकरः प्राचोरलङ्कारस्य भूभृतः ॥
दर्पणच्छोपरागस्य निगडेनास्य बन्धनम् ।
मांसस्य भोजनञ्चैव पर्वतस्य विवर्तनम् ॥
नाभिमध्ये तरूत्पत्तिर्दृष्टं प्रत्यग्रुदोदनम् ।
अगम्यागमनं कूपपङ्कगर्त्तावतीर्णता ॥
पर्वतस्य तथा नद्याः प्रोत्तारः शत्रुकर्षणम् ।
स्वपुत्तमरणञ्चैव पानं रुधिरमद्ययोः ॥
भोजनं पायसस्यापि मनुष्यारोहणं तथा ।
कल्याणसुखसौभाग्यराज्यश्रीवृद्धयस्तथा ।
एते स्वप्नाश्च कुर्वन्ति नृपस्य नृपसत्तम ! ॥
खरोष्ट्रमहिषाणान्तु आरोहो राज्यनाशकः ।
मृत्यं गीतं तथा हास्यं पाठश्चाप्यशुभप्रदः ॥
रक्तवस्त्रपरीधानं रक्तमाल्यानुलेपनम् ।
रक्तां क्षणां स्त्रियञ्चैव कामयन् दृष्टुमाप्नुयात् ॥
कूपान्तरे प्रवेशश्च दक्षिणाप्रागतिस्तथा ।
पङ्के निमज्जनं स्नानं भार्यापुत्रविनाशनम् ॥
नाभौ यस्य भवेत् स्वप्ने तरूत्पत्तिर्नृपस्य च ।
आदाय गर्भनाडीन्तु शकुनो याति खं द्रुतम् ।
स तु राज्यान्तरं प्राप्य महाकल्याणमाप्नुयात् ॥
दीर्घं विप्रतिहस्तन्तु हस्तद्वोड्डयविस्तृतम् ।
कुर्यात्तु लक्षणोपेतं यज्ञमण्डलमुत्तमम् ॥
ततोऽपरेऽह्नि पूर्वाह्णे मातॄणां पूजनञ्चरेत् ।
कुलमां वसोर्धारां वृद्धिश्राद्धं तथैव च ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीधूपकर्पूरचर्चके ।
सम्पूज्य मण्डलस्थानं तस्मिन् द्वौ गुम्भवे नमः ॥
अस्त्राय हुं फडित्येवं लिखेन्मन्त्रहृदयं बुधः ।
मन्त्रविन्मण्डलज्ञश्च सूत्रे कमलसम्भवे ॥
कौषेयेवा स्वस्तिकाद्यं प्रथमं मण्डलं लिखेत् ।
चतुर्हस्तप्रमाणन्तु मण्डलं विलिखेत्ततः ॥
हस्तप्रमाणं पद्मन्तु मण्डलस्य प्रकीर्तितम् ।
द्वाराणि सार्द्धहस्तानि कर्णिकाकेशरोज्ज्वलम् ॥
सितं रक्तञ्च पीतञ्च कृष्णं हरितमेव च ।
शालित्रयेणैतु कौसुम्भैर्हरिद्रेर्हरिदुज्ज्वलैः ॥
कुर्यात्तथाञ्जनेनैव राजा मण्डलवृद्धये ।
पद्मात्ततः समारभ्य नालं पश्चिमगामिनीम् ॥
पश्चिमद्वारमध्येन शस्त्रहस्तां विनिर्दिशेत् ।

प्रत्येकद्वारमध्ये तु पद्मञ्चैवाष्टपत्रकम् ॥
कुर्याच्चाग्नितलभागे तु चूर्णैरेव पृथक् पृथक् ।
चूर्णैस्तु मण्डलं कृत्वा सूत्रेणाग्न्युत्तरायतेन्ततः ॥
उत्तार्य्य सूत्रं प्रथमं मण्डलं पूजयेत्ततः ।
भवनाय नम इति ततो दण्डं वियोजयेत् ॥
मध्यावलम्बहस्तस्तु रजःपातं समारभेत् ।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरुपरिष्टाद्यथेच्छया ॥
अधोमुखाङ्गुलिं कृत्वा पातयेत् सुचित्तगः ।
समरेखा तु कर्त्तव्या विच्छिन्ना पुञ्जवर्जिता ।
अङ्गुष्ठपर्व्वणैवापि ग्राह्या कार्य्या विजानता ॥
संसक्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं क्षुद्रराहतम् ।
पर्य्यन्तमर्पितं ह्रस्वमालिखेन्न कदाचन ।
संसक्तं कलहं विद्याद्दूरलेखे तु विग्रहम् ॥
अतिस्थूले भवेद्व्याधिर्नित्यपीडा विमिश्रिते ॥
विन्दुभिर्भयमाप्नोति शत्रुपक्षान्न संशयः ।
क्षुद्राया चार्थहानिः स्याच्छिन्नायां मरणं
ध्रुवम् ॥

वियोगो वा भवेत्तस्य इष्टद्रव्यसुतस्य वा ॥
अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलन्तु यथेच्छया ।
सर्व्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्व्वभाषिताः ॥
सितसर्षपदूर्व्वाद्या रेखाः कार्य्याः प्रमाणतः ।
विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभदं शिवम् ॥
वर्द्धमानञ्च देवञ्च रतास्यं कामदायकम् ।
रुचकं स्वस्तिकाख्यञ्च द्वादशैते तु मण्डलाः ॥
यथास्थानं यथायत्नं योजनीया विचक्षणैः ॥
सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थे सुरासुरैः ।
पीयूषधारणार्थाय निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा ॥
कलां कलान्तु देवानामसित्वा ते पृथक् पृथक् ।
यतः कृतास्तु कलसास्ततश्च परिकीर्त्तिताः ॥
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
गोत्पोपगोत्पौ मरुतौ मयश्चैव तथापरः ॥
मनोहा त्वसिभद्रश्च विरूजस्तनुपोषकः ।
इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः ॥
तेषामेव क्रमाद्रूप ! नव नामानि यानि तु ।
शृणु तान्यपराणयेव शान्तिदानि सदैव हि ॥
क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः ।
पवनाग्नी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः ॥
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः ।
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः ।
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ।
स तु पञ्चसुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक् ॥
घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः स्वयम्तथा ।
यथाकालास्थितः सम्यक् वामदेवादिनामतः ।
मण्डलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रं घटं न्यसेत् ॥
क्षितीन्द्रं पूर्व्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ।
वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम् ॥
नैर्ऋत्यां यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम् ।
सोमसुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यस्येवं कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत् ।
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः ॥
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
दिक्पाला देवताः सर्व्वा वेष्टयन्ति दिशो दश ॥

कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ।
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः ॥
गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव च ।
कलसेषु स्थिताः सर्व्वे तेषु तानपि चिन्तयेत ॥
रत्नानि सर्व्वबीजानि पुष्पाणि च फलानि च ।
वज्रमौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः ॥
सर्व्वधामामयं विल्वं नागमोडुम्बरं तथा ।
बीजपूरकशमीरकार्कमीरात्रातदाडिमान् ॥
यवं प्राशिष्य गोकरं गोधूमं सितसर्षपम् ।
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीमदनं रोचनं तथा ॥
चन्दनञ्च तथा मांसीमेलां कुष्ठं तथैव च ।
कर्पूरं पत्रगन्धञ्च जलं निर्यासकाम्बुरम् ॥
प्रियंगवं वदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च ।
कालशाकं तथा एका देवी पूर्णकमेव च ॥
वचां धाचीं समङ्गाञ्च तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् ।
दूर्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम् ॥
पर्णानां सवलां चद्दां सहदेवां गजाह्वयाम् ।
पूर्णकोषां सितां पाठां गुडूचीं शिरसिकानलौ ॥
श्यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्नवाम् ।
ब्राह्मीं दैवीं शिवां रुद्रां सर्व्वमन्त्रानिकां तथा ।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत ॥
कलसस्य यथादेशं विधिं शम्भं गदाधरम् ।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भं सुरुचतया यजेत ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः ।
दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत ॥
पूर्व्वं बहिःस्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ।
नवग्रहान् पूजयेत्तु मातर्म्मालघटेषु च ॥
सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ।
नवैव तत्र पूर्व्वोक्ताः सदा सुरुचतमा नृप ! ॥*॥
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ।
यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः ।
पुण्यस्नानाय नृपतिः पूजयेत सकलान् सुरान् ॥
दक्षिणे मण्डलस्याथ कुण्डं निर्म्माय पाचयेत् ।
समिद्भिः प्राशिताभिर्घृतैर्दूर्वाक्षतैस्तथा ।
कैवलैश्च तथैवाज्यैः पूजयेत सकलान् सुरान् ॥
होमान्ते तोषयेद्दृष्ट्वा नृपः सार्द्धं पुरोहितम् ।
हेमाश्वे मण्डलोदीच्यां वेदिकायां सपट्टकम् ।
रोचनाद्यमलङ्कारान् तथा सर्व्वान्नियोजयेत् ॥
दृष्ट्वा आकुलमङ्गुष्ठं दिर्घाङ्गुलयावधि ।
वृत्तं वा चतुरस्रं वा पद्मकर्णिकसंस्थितम् ।
रत्नैश्चान् पद्ममध्ये तु गोस्वस्तिकविनायकैः ॥
श्रीः श्रीवृक्षो वरारोहा स्वामी देवी शुभान्विता ।
रत्नैः सर्व्वैरलङ्कारैः पट्टं कार्य्यं हिहस्तकम् ।
हस्तविस्तारमुच्छ्रायं कर्म्मण्यस्य दशाङ्गुलम् ॥
स्नानार्थं सार्द्धहस्तन्तु पट्टं वृत्तासनान्वितम् ।
छाया चतुर्गुणा दीर्घा धनुर्मानन्तु पीठकम् ॥
गजसिंहकृताटोपं हेमरत्नविभूषितम् ।
सिंहास्यं सार्द्धविस्तारादृष्टासनमथापि वा ॥
व्याघ्रचित्रकपट्टैर्वा उपधानानि कारयेत् ।
अन्यैर्वा निर्म्मितैश्चर्म्मैस्तूलकपूरितान् ॥
छाया दैर्घ्यार्द्धविस्तीर्णा चतुर्हस्ता सुलक्षणा ।

विप्रस्याधिकमिच्छन्ति नृपस्य गुरुविद्यया ॥
अर्द्धचन्द्रसमं कुर्य्यादासनं चतुरस्रकम् ।
उपधानानि प्राच्यायाः कर्णादिमूलदेशतः ॥
षोड़शैवाच कार्य्याणि वर्णचित्रयुतानि च ।
यानं सिंहासनं पट्टं प्राच्योपकरणादिकम् ॥
राज्ञो नूतनयोग्यं तद्वेद्या उत्तरतो न्यसेत् ।
तेषान्तु पश्चिमे स्वर्णरत्नौघनिचिते वरे ॥
पर्य्यङ्के यज्ञदार्व्वीघनिर्म्मिते मञ्चदारुरे ।
ऊर्णाच्छादनसंयुक्त चर्म्माच्छन्ना चतुष्टयम् ॥
वृषभस्य तथोर्णायाः सिंहशार्दूलयोरपि ।
पादपीठे रत्नयुते पादावारोप्य पार्थिव: ॥
तस्मिन् पर्य्यङ्कपृष्ठस्थे चर्म्मखड्गचतुष्टये ।
नानालङ्कारभूषाढ्यं नृपतिं रत्नमालिनम् ॥
स्नापयेद्ब्राह्मणैः सार्द्धं राजानं मुखसङ्गतम् ।
संवीतकमलं क्षौमं रत्नवस्त्रावशोभितम् ॥
कलसैर्व्वलिपुण्याद्यैः प्राक्लिचूर्णैश्च स्नापयेत् ।
अष्टौ षोड़शविंशाद्यशतमष्टाधिकञ्च वा ।
कलसानां समाख्याता अधिकस्योत्तरोत्तरम् ॥
जयकल्याणदैर्मन्त्रैर्मङ्गलोद्येश्च शाम्भवैः ।
वैष्णवैरथ दिक्पालैर्यद्देवमन्त्रैश्च मातृकैः ॥
आग्न्यं तेजः समुद्दिष्टमाग्न्यं पापहरं परम् ।
आग्न्यं सुरागामाहारमाग्न्येलोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
भौमान्तरीक्षं दिव्यं वा यत्तु कल्मषमागतम् ।
सर्व्वं तदाग्न्यसंस्पर्शात् प्रणाशमुपगच्छतु ॥
ततोऽपनीय गात्रात्तु कम्बलं वस्त्रमेव च ।
कलसैः स्नापयेद्रूपं पुण्यस्नानार्थपूरितैः ।
एभिर्मन्त्रैर्नरश्रेष्ठ ! तच्चतत्त्वार्थसाधकैः ॥ * ॥
सुराख्यामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धाः पुरातनाः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्गणाः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनेयौ भिषग्वरौ ।
अदितिर्दैवमाता च स्वाहा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
कीर्त्तिर्मेधाधृतिः श्रीश्च सिनीवाली कुहूस्तथा ।
दितिश्च सुरसा चैव विनता कद्रुरेव च ॥
देवपत्न्यश्च याः प्रोक्ता देवमातर एव च ।
सर्व्वास्वामभिषिञ्चन्तु सर्व्वे चाप्सरसां गणाः ॥
नक्षत्राणि मुहूर्त्ताश्च पक्षाहोरात्रमत्ययः ।
संवत्सरो दिवा रात्रिः कलाः काष्ठाः क्षणा लवाः ॥
सर्व्वे त्वामभिषिञ्चन्तु कालस्यावयवाश्च ये ।
वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥
सरितश्च महानागा यक्षाः किंपुरुषास्तथा ।
वैखानसा महाभागा द्विजा वेदायसास्तथा ॥
सप्तर्षयः सदाराश्च ध्रुवस्थानानि यानि तु ।
मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यो भृगुरङ्गिराः ॥
क्रतुः सनत्कुमारश्च सनकोऽथ सनन्दकः ।
सनातनश्च दक्षश्च जैगीषव्योऽथ नन्दनः ॥
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितो जावालिकाप्यधौ ।
दुर्व्वासा दुर्व्विनीतश्च कण्वः कात्यायनस्तथा ॥
मार्कण्डेयो दीर्घतपाः श्रृङ्गः शृङ्गी विटङ्कथः ।
और्व्वः सम्वर्त्तकश्चैव अवनोऽत्रिः पराशरः ॥
द्वैपायनो यवक्रीतो देवरातः महानुजः ।
एते चान्ये च बहवो देवव्रतपरायणाः ॥

सप्तर्षयस्तेऽभिषिञ्चन्तु सदाराश्च तपोधनाः ॥
पर्व्वतास्तरवो नद्यः पुण्यायतनानि च ।
प्रजापतिः क्षितिश्चैव गावो विश्वस्य मातरः ॥
वाहनानि च दिव्यानि सर्व्वे लोकाश्चराचराः ।
अमयः पितरस्तारा ओषधयः खं दिशो जलम् ॥
एते चान्ये च बहवः पुण्यसंकीर्त्तनाः शुभाः ।
तेऽपि त्वामभिषिञ्चन्तु सर्व्वोत्पातनिवर्हणाः ॥
इत्येवं शुभदैवत्यैर्मन्त्रैर्दिव्यैस्तथापरैः ।
ग्रहैर्नक्षत्रयोगैश्च रौद्रैश्चाप्यसमुद्भवैः ॥
आपोहिष्ठा हिरण्यैति सम्भवैति सुरेति च ।
मानस्तोकेतिमन्त्रेण गन्धहारेत्यनेन च ॥
सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यैः श्रीश्च ते यशसेति च ।
इत्येवं स्नानमासाद्य गात्रमार्द्रञ्च कम्बलैः ॥
सर्व्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्रं कार्पासकं धियात् ।
आचम्य च ततो देवान् गुरुं विप्रांश्च पूजयेत् ॥
ध्वजं छत्रं चामरञ्च घण्टामश्वान् गजांस्तथा ।
मन्त्रं जप्त्वा धारयेत्तु ततो गच्छेत्ताप्तनम् ॥
तत्र गत्वा वह्निमध्ये वह्निश्रीर्व्वोऽथ पार्थिवः ।
अनिमित्तनिमित्तानि लक्षयेच्च विदुभिः ॥
दैवज्ञकक्षुकामात्यवह्निपौरजनैर्नृपः ।
वादित्रघोषैस्तुमुलैस्तथा तौर्य्यत्रिकैः शुभैः ॥
स्नात्वा शुचौ पुनः शान्तिमाशीर्व्वाद्यञ्च वै द्विजान् ।
पूर्णां विधाय विधिवद्दक्षिणां कनकान्वितां ॥
धान्यानि वाथ वासांसि दत्त्वा कुर्य्याद्विसर्জ্জনम् ।
ततः शुचौ जले सर्व्वानमात्यादीन् पुरोहितः ।
सेचयेच्चतुरङ्गञ्च बलञ्चापि सराष्ट्रकम् ॥
एवं कृत्वा नृपः पश्चान्निराजं संयतो भवेत् ।
मांसमैथुनहीनञ्च कुर्य्यान्नक्तञ्च सेवनम् ॥
पुण्यनक्षत्रयुक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते ।
तस्यां पुण्या सदा देवी चण्डिका प्रकरोति ह ॥
पत्नीकाविवाहादौ: स्त्रीणां क्रीडनकैस्तथा ।
वैवाहिकेन विधिना भोदयेच्चण्डिकां शिवाम् ॥
चतुष्पथेषु सर्व्वेषु देवदेवीगृहेषु च ।
पताकाभिरलङ्कुर्य्यादेवं कुर्व्वन्न सीदति ॥
एवं कृत्वा शान्तियागं तथा पुण्याभिषेचनम् ।
चतुरङ्गैः समं राजा भार्य्याभिस्तनयैः सह ।
राज्यमण्डलसंयुक्तः परत्रेह न सीदति ॥
नातः परतरो यज्ञो नातः परतरोत्सवः ।
नातः परतरा शान्तिर्नातः परतरं शिवम् ॥
अनेनैव विधानेन नृपतेरभिषेचनम् ।
युवराज्याभिषेकञ्च कुर्य्याद्राजपुरोहितः ॥
भूम्याभिषेककरणमादौ यदि समाचरेत् ।
अनेनैव विधानेन स्थिरः स्यान्नृपतिस्तदा ॥
अयं यज्ञः समुद्दिष्टः प्रकाशं ब्रह्मणा पुरा ।
एवं यज्ञं नृपो दृष्ट्वा परत्रेह न सीदति ॥"

इति कालिकापुराणे पुण्याभिषेकः ८६ अध्यायः ॥

पुण्या, स्त्री, (पुण्यति कार्य्यमीति । पुष्+क्यप् यत् वा । निपातनात् साधुः । ततष्टाप् ।) पुण्यनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहे ।

"अश्विनीरेवतीमूलाश्च पुण्या पुनर्वसुस्तथा ।
वस्त्राकर्षञ्च कर्त्तव्यं कारयेच्च सदा बुधः ॥")
पुस्त, क, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्योपधः । क, पुस्तयति । इति दुर्गादासः ॥
पुस्तं, क्ली, (पुस्त्यते इति । पुस्त बन्धादरादौ+घञ् ।) लेप्यादिग्रन्थ्यकर्म्म । आदिना काष्ठपुत्तलिकावस्त्रनिचखननादि कर्म्म गृह्यते । इति सुभूत्यादयः ॥
कृदा वर दारुणा वाथ वैश्वेणाप्यथ चर्म्मणा ।
लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, वाभटे सूत्रस्थाने । १ ।
"पुस्तस्त्रीक्लीनहस्तास्यप्रकृतीष्वीरवारिणि ॥"
पुस्त्यते बध्यते ग्रथ्यते इत्यर्थः आदियते वेति+पुस्त+घञ् ।) पुस्तकम् । इति मेदिनी ॥ (पुस्त+गौरादित्वात् ङीष् ।) स्त्रियां पुस्ती ॥
पुस्तकम्, क्ली, स्त्री, (पुस्त+स्वार्थे कन् ।) पुस्तम् । पुति इति भाषा । (यथा, हरिवंशे । २५६ । ७६ ।
"शुक्लाम्बरधरः श्रीमान् शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
अर्च्चयेत यथान्यायं गन्धमालैः पृथक् पृथक् ॥
संहितापुस्तकात् राजन् ! प्रयतः शुद्धमानसः ॥")
तस्य परिमाणं यथा,—
"मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य प्रवरा देवि ! समासतः ।
मानेनापि फलं विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् ॥
हस्तमात्रं सुविस्तीर्णमावाहुहृदयाङ्गुलम् ।
दशाङ्गुलं तथार्द्धं च ततो हीनं न कारयेत् ॥"
तस्य वेधो यथा,—
"वेधद्वयं सुविहितं बाहुमात्रे चिरन्तनम् ।
समभागे महेशानि ! हस्तादौ रूपरन्ध्रकम् ॥
अष्टाङ्गुलं परित्यज्य मध्ये वेधं न कारयेत् ।
प्रादेशादौ भवेद्रन्ध्रो द्व्यङ्गुले वा समाचरेत् ॥
पुस्तकस्य च आद्यन्ते यन्त्रवेधं विकल्पयेत् ।
भार्य्याहानिर्भवेदाद्ये धनानां वा क्षयो भवेत् ॥
दग्धरन्ध्रे भवेत् पीड़ा वर्त्तुलं शुभदं भवेत् ।
चतुष्कोणे विप्लवस्तु त्रिकोणे मरणं भवेत् ॥
पुस्तककरणपत्रं यथा,—
"भूर्जे वा तैलपत्रे वा ताले वा ताड़िपत्रके ।
अगुरुणापि देवेशि ! पुस्तकं कारयेत् प्रिये ! ॥
सम्भवे स्वर्णपत्रे च ताम्रपत्रे च शंकरि ! ।
अन्यद्दुष्टत्वचि देवि ! तथा कैतकिपत्रके ॥
मार्कण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने ! ।
अन्यपात्रे वसुदले लिखित्वा यः समभ्यसेत् ।
स दुर्गतिमवाप्नोति धनहानिर्भवेद्ध्रुवम् ॥"
पुस्तके वेदलिखननिषेधो यथा,—
"वेदस्य लिखनं कृत्वा यः पठेद्ब्रह्महा भवेत् ।
पुस्तकंवा गृहे स्थाप्यं वज्रपातो भवेद्ध्रुवम् ॥"
युगभेदे पुस्तकाक्षरस्यैवा यथा,—
"सत्येऽक्षरे स्थितः शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
प्रजापतिर्द्वापरे च त्रेतायां सूर्य्य एव च ।
कृते युगे पिनाकी च कलौ लिप्यक्षरे हरिः ॥"

तल्लेखकपूजाफलं यथा,—
"आरम्भे च समाप्तौ च लेखकं प्रतिपूजयेत्।
हरिद्रां गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः॥
यावदक्षरसंख्यानं प्रतिपत्रे च सुन्दरि!।
तावद्युगसहस्राणि ब्रह्मलोके वसेच्चिरम्॥"
वेतनग्रहणे लेखकस्य दोषो यथा,—
"वेतनं यस्तु गृह्णीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु।
यावदक्षरसंख्यानं तावच्च नरके वसेत्॥"
भूमौ पुस्तकलेखनस्यापननिषेधो यथा,—
"न भूमौ विलिखेद्वर्णं मलं न पुस्तकं लिखेत्।
न सुप्ता पुस्तकं स्थाप्यं न सुप्तमाहरेत् तथा॥
भूकम्पग्रहणे चैव अक्षरं वाथ पुस्तकम्।
भूमौ लिखति देवेशि! जन्मजन्मसु मूर्खता।
तदा भवति देवेशि! तस्मात्तत् परिवर्जयेत्॥"
इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे सप्तमपटलः॥*॥
तस्य दानफलं यथा,—
विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्म्मशास्त्रस्य च द्विज!।
पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात्॥
शास्त्रदत्त्वा जगत् सर्व्वं सुश्रुतञ्च शुभाशुभम्।
तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्त्तिके॥
वेदविद्याञ्च यो दद्यात् स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत्।
आत्मविद्याञ्च यो दद्यात्तस्य संख्या न विद्यते॥
त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च।
शास्त्रं कामदुधा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अध्यायः॥*॥
वेदशास्त्रादिदानफलं यथा,—
"वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्म्मशास्त्राणि चैव हि।
सूत्रेण लेखयित्वा यो दद्याद्याति स वैदिकम्॥
इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति।
ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोत्तमम्॥"
इति गारुड़े २१५ अध्यायः॥*॥
भागवतदानविधानं तु पाद्मोत्तरखण्डे द्रष्टव्यम्॥

पुस्तकर्म्मा, चि, (पुस्तं लिखनादिकं कर्म्म यस्य।) लेप्यादिशिल्पकर्म्मकर्त्ता। इति हलायुधः॥

पू, ङ प्रोथे। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) प्रोथ इह शुद्धीकरणम्। ङ, पवते पापिनं गङ्गा। इति दुर्गादासः॥

पू, ङ य प्रोथे। इति कविकल्पद्रमः॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट्।) अयं केचिन्न मन्यते। ङ य, पूयते। इति दुर्गादासः॥

पू, ञ गि प्रोथे। इति कविकल्पद्रमः॥ (क्रया०-प्रा०-उभ०-सक०-सेट्।) ञ गि, जाह्नवी नः पुनातु। पुनीते। क्वचित् आप्रत्ययस्यापि पुवादित्वात् ह्रस्व इति वररुचिः। तेन।
"स्मरणात् पुनते पापं धारणात् पूर्व्वसञ्चितम्।
दर्शनाल्लभते मोक्षमेतद्योगस्य लक्षणम्॥"
इति दुर्गादासः॥

पूगं, क्ली, (पूयते सुखमनेनेति। पू+अ पवने+"क्ङापूवधिभ्यः कित्।" उणा०। १। १२३। इति गन् किच्च।) गुवाकफलम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यथा, भविष्यपुराणे। तालनवमीव्रतकथायाम्।
"पिङ्गलवर्ण्णं जातिञ्च शला चैव हरीतकीं।
नारिकेलं तथा पूगं रम्भापक्वफलन्तथा।
तत्र मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलमुत्तमम्॥")

पूगः, पुं, (पूयतेऽनेनेति। पूञ्+"क्ङापूवधिभ्यः कित्।" उणा०। १। १२३। इति गन्। स च कित्।) गुवाकः। समूहः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ६। २१। १४।
"अजस्ततेजा गोविन्दः पूगपूगेषु निर्णयः।
पुरुषः सनातनतमो यतः क्षणास्तनो जयः॥") छन्दः। भावः। कण्टकिवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

पूगपात्रं, क्ली, (पूगस्य दत्तचर्व्वितपूगरसस्य आधारभूतं पात्रम्।) पूगपीठम्। पिकदानी। इति भाषा। तत्पर्य्यायः। फरुवकम् २। इति हारावली॥

पूगपीठं, क्ली, (पूगस्य दत्तचर्व्वितपूगरसस्य पीठमाधारपात्रम्।) पूगपात्रम्। तत्पर्य्यायः। कटकोलः २ पतद्ग्रहः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पूगपुष्पिका, स्त्री, (पूगमहितं पुष्पमस्येति। पूगपुष्प+कप्। टापि अत इत्वम्।) विवाहसम्बन्धिपुष्पताम्बूलम्। तत्पर्य्यायः। कुहलिः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पूगफलं, क्ली, (पूगस्य गुवाकस्य फलम्।) गुवाकफलम्। तत्पर्य्यायः। पूगम् २ त्रिकाणी ३ त्रिक्का ४ त्रिकाणम् ५ मोणाकम् ६ उद्वेगम् ७ क्रमुकफलम् ८। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
"कषायमीषन्मधुरं किञ्चित् पूगफलं सरम्॥")

पूगरोटः, पुं, (पूगवत् इव रोटयति दीप्यते प्रकाशते इति। रुट+अच्।) छिन्नालवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पूज, क पूजे। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) षष्ठस्वरः। क, पूजयति गुरुं लोकः। इति दुर्गादासः॥

पूजकः, त्रि, (पूजयतीति। पूज+ण्वुल्।) पूजाकर्त्ता। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति
प्राप्नोति तां वेदविदो वदन्ति।
तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च
तदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान्तु॥"

पूजनं, क्ली, (पूज+भावे ल्युट्।) पूजा। अर्च्चनम्। यथा,
"क्रुद्धेन न च कर्त्तव्यं लोभेन त्वरया न च।
मत्पूजनं विधानेन यदीच्छेत् परमां गतिम्॥"
इति वराहपुराणम्॥

पूजनी, स्त्री, (पूज्यते इति। पूज+कर्म्मणि ल्युट्। ङीप्।) चटका। इति भरतः॥ (ब्रह्मदत्तगृहस्थितशुकनिविष्टब्रह्मलोपिशोयः। यथा, महाभारते।१२।१३६।४—१०।
"शृणुष्व राजन्! यदुक्तं ब्रह्मदत्तनिवेशने।
पूजन्या सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपतेः॥
काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य अन्तःपुरनिवासिनी।
पूजनी नाम शकुनिर्दीर्घकालं सहोषिता॥
रुतज्ञा सर्व्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः।
सर्व्वज्ञा सर्व्वतत्त्वज्ञा तिर्य्यग्योनिं गतापि सा॥
अभिप्रजाता सा तस्य पुत्रमेकं सुषुवेसमम्।
समकालञ्च राज्ञोऽपि देव्यां पुत्रो व्यजायत॥
तयोरर्थे ज्ञतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा।
समुद्रतीरं सा गत्वा आजहार फलद्वयम्॥
पुत्रार्थञ्च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह॥
फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरम्।
अन्तःस्वादसदृशं बलतेजोऽभिवर्द्धनम्॥
आदायादाय सेवासु तयोः प्रादात् पुनःपुनः।
ततोऽगच्छत् परां तुष्टिं राजपुत्रः फलाप्रणात्॥"
इत्यादि तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

पूजा, स्त्री, (पूजनमिति। पूज+"ऋत्यकः पूजिकुम्भिचर्चेश।" ३। ३। १०५। इति अङ्। ततष्टाप्।) पूजनम्। तत्पर्य्यायः। नमस्या २ अपचितिः ३ सपर्य्या ४ अर्च्चा ५ अर्हणा ६। इत्यमरः। २। ७। ३५॥ मुनिः ७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रामायणे।२।५१।५।
"अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी।
वन्येरुपाहरत् पूजां पूजार्हे सर्व्वदेहिनाम्॥")
तस्याः सामान्यानुष्ठानं यथा,—
"आदावृष्यादिकन्यासः करषड्ङ्गितः परम्।
अङ्गुलिव्यापकन्यासौ भूदादित्यास एव च॥
तालत्रयञ्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम्।
ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्व्वतन्त्रेष्वयं विधिः॥"
इति तन्त्रसारे यामलः॥
प्रतिविधये चतुःषष्टिरुपचारा यथा,—
आसनार्घपाद्यम् १ सुगन्धितैलाभ्यङ्गः २ मज्जनप्रालापवेशनम् ३ मज्जनमणिपीठोपवेशनम् ४ दिव्यस्नानीयम् ५ उद्वर्त्तनम् ६ उष्णोदकस्नानम् ७ कनककलसस्थितसकलतीर्थाभिषेकः ८ धौतवस्त्रपरिमार्ज्जनम् ९ अरुणदुकूलपरिधानम् १० अरुणदुकूलोत्तरीयम् ११ आलेपमण्डपप्रवेशनम् १२ आलेपमणिपीठोपवेशनम् १३ चन्दनागुरुकुङ्कुमकर्पूरकस्तूरीरोचनादिगन्धसर्व्वाङ्गानुलेपनम् १४ केशभारस्य कालागुरुधूपमल्लिकामालतीजातीचम्पकाशोकयुतपंचपूगकुहरीपुन्नागकङ्कारयूथीसर्व्वकुसुममालाभूषणम् १५ भूषणमण्डपप्रवेशनम् १६ भूषणमणिपीठोपवेशनम् १७ नवमणिमुकुटम् १८ चन्द्रशकलम् १९ सीमन्तसिन्दूरम् २० तिलकरत्नम् २१ कालाञ्जनम् २२ कर्णपाली युगलम् २३ नासाभरणम् २४ अधरयावकः २५ अथनभूषणम् २६ कनकचित्रपदकम् २७ महापदकम् २८ मुक्तावलिः २९ एकावलिः ३० देवच्छन्दकः ३१ केयूरयुगलचतुष्टयम् ३२ वलयावलिः ३३ ऊर्म्मिकावलिः ३४ काञ्चीदाम ३५ कटिसूत्रम् ३६ शोभाञ्जाभरणम् ३७ पादकटकम् ३८ रत्ननूपुरम् ३९ पादाङ्गुरीयकम् ४० एककरे

पाद्यः ४१ अर्घ्यकरे ४२ इतरकरे पुष्पेषु-
चापः ४३ अपरकरे पुष्पबाणाः ४४ श्रीमन्मा-
णिक्यपादुका ४५ स्वसमानवेषाभरणावरणदेव-
नाभिः सह सिंहासनारोहणम् ४६ कामेश्वर-
पर्यङ्कोपवेशनम् ४७ अष्टनागवृत्तचक्रम् ४८
आचमनीयम् ४९ कर्पूरवटिका ५० आनन्दो-
ल्लासविलासहासम् ५१ मङ्गलारात्रिकम् ५२
श्वेतच्छत्रम् ५३ चामरयुगलम् ५४ दर्पणः ५५
तालवृन्तम् ५६ गन्धः ५७ पुष्पम् ५८ धूपः ५९
दीपः ६० नैवेद्यम् ६१ पुनराचमनीयम् ६२
ताम्बूलम् ६३ वन्दनञ्च ६४। इति तन्त्रसारे
सिद्धयामलः ॥ * ॥ षट्त्रिंशदुपचारा यथा,—
"आसनाभ्यञ्जने तद्वदुद्वर्तननिरूपणे।
सम्मार्जनं सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयञ्च स्नानीयमधुपर्ककौ।
पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपास्तथैव च।
ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च ॥
अनुलेपनञ्च गुह्या च चामरव्यजनन्तथा।
आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ वर्जनम् ॥
गीतवाद्यं च नानानि स्तुतिर्होमप्रदक्षिणम्।
दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्जनम्।
उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने ॥"
इत्येकादशोपचारा यथा,—
"आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्याचमनीयकम्।
स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च भूषणानि च सर्व्वशः ॥
गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपमन्नञ्च दर्पणम्।
माल्यानुलेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने ॥
एकादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत् ॥"
अथ षोडशोपचाराः।
"पाद्यमर्घ्यं तथाचामं स्नानं वसनभूषणे।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनन्ततः ॥
ताम्बूलमर्चना स्तोत्रं सर्पणञ्च नमस्क्रिया।
प्रपूजयेत् प्रपूजायां उपचारांस्तु षोडश ॥"
(अन्यप्रकारषोडशोपचारा यथा,—
"आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्याचमनीयकम्।
मधुपर्काचमनीस्नानं वसनाभरणानिच।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यं वन्दनन्तथा ॥")
अथ दशोपचाराः।
"पाद्यमर्घ्यं तथाचामं मधुपर्काचमनन्तथा।
गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥"
अथ पञ्चोपचाराः।
"गन्धादयो नैवेद्यान्ताः पूजाः पञ्चोपचारिकाः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
अशुच्यादेः पूजानिषेधमाह।
"अशुचिर्न महामायां पूजयेत्तु कदाचन।
अवश्यत्तु स्मरेन्नित्यं शौचभक्तियुतो नरः ॥
इन्द्रत्वे समुत्पन्ने स्मरणञ्च न विद्यते।
सर्व्वेषामेव मन्त्राणां स्मरणान्नरकं व्रजेत् ॥
जानुदघ्ने जले जाते नित्यकर्म्म न चाचरेत्।
नैमित्तिकञ्च तदधःस्रवद्रक्तो न चाचरेत् ॥
लोतके च समुत्पन्ने क्षुरकर्म्मणि मैथुने।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्म्माणि संत्यजेत् ॥
दग्धे भुक्ते त्वजीर्णे च नैव भुक्ता च किञ्चन।
कर्म्म कुर्य्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा ॥
पर्व्व पुण्यञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम्।
कणादिपिण्याकान्तञ्च फलं भुक्ता न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्रेष्ठ। भोजनाद्भेषजाद्दते।
नित्यक्रिया निवर्त्तेत सह नैमित्तिकैः सदा ॥
जलौकां गडूपादञ्च कृमिगण्डूपदादिकम्।
कामादभ्येत्य संस्पृश्य नित्यकर्म्माणि संत्यजेत् ॥
विशेषतः शिवापूजां प्रमोतपितृको नरः।
यावज्जीवपर्य्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु कार्य्यं किञ्चिन्न चाचरेत्।
आर्त्विज्यं ब्रह्मयज्ञञ्च आद्धं दैवयुतञ्च यत् ॥
गुरुमाक्षिप्य विषञ्च प्रकृत्यैव च पापिना।
न कुर्य्यान्नित्यकर्म्माणि रेतःपाते च भैरव! ॥
आसनार्घ्यपात्रञ्च भस्ममादायेन्न यत्न।
ऊषरे कृमिसंयुक्ते स्थाने दुष्टेऽपि नार्च्चयेत् ॥
नीचैरासाद्य तत्स्थानं शुचिः प्रयतमानसः।
अर्च्चयेच्चण्डिकां देवीं देवमन्यञ्च भैरव!॥
दिग्विभागे तु कौबेरी दिक् शिवार्पौतिकारिणी।
तस्मात्तन्मुखमासीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा ॥"
पूजास्थानानि यथा,—
"लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च।
स्थण्डिलस्थां महामायां पादुके प्रतिमासु च ॥
चित्रे च चिह्नितखड्गे जलस्थां वापि पूजयेत्।
पद्माक्षदङ्गुलं खड्गं चिह्नितञ्च त्रिशूलकम् ॥
शिलायां पर्व्वतस्थायां गङ्गायामपि तत्समा।
आर्य्यावर्त्ते मध्यदेशे तथा पर्व्वतगह्वरे ॥
देवीं संपूजयेन्नित्यं भक्तिश्रद्धासमन्वितः।
वाराणस्यां सदा पूजा सम्पूर्णफलदायिनी ॥
ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ।
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवत्यां विशेषतः ॥
सर्व्वतीर्थेषु तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा।
विन्ध्ये शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्समा ॥
आर्य्यावर्त्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्त्ते तथैव च।
विन्ध्यशतफलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा ॥
ततश्चतुर्गुणं प्रोक्तं करतोयानदीजले।
तस्माच्चतुर्गुणफला नन्दिकुण्डे च भैरव!॥
तस्माच्चतुर्गुणा प्रोक्ता अलकापुरीश्वरसन्निधौ।
तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि द्विगुणा स्मृता ॥
ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता लौहित्यनदपार्श्वसि।
तत्समा कामरूपे तु सर्व्वत्रैव जले स्थले ॥
सर्व्वश्रेष्ठो यथा विष्णुर्लक्ष्मीः सर्व्वोत्तमा यथा।
देवीपूजा तथा प्रोक्ता कामरूपे सुरालये ॥
देवीक्षेत्रं कामरूपं विद्यतेऽन्यन्न तत्समम्।
अन्यत्र विरला देवी कामरूपे गृहे गृहे ॥
ततः शतगुणं प्रोक्तं नीलकूटस्य मस्तके।
ततोऽपि द्विगुणं प्रोक्तं हेरुके शिवलिङ्गके ॥
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता शैलपुत्र्यादियोनिषु।
ततः शतगुणं प्रोक्तं कामाख्यायोनिमण्डले ॥"
इति कालिकापुराणे ।५४।५७। अध्यायौ ॥

पूजासनानि तत्फलानि च यथा,—
"उपविश्यासने रम्ये क्षौमाजिनकुशोत्तरे।
राङ्कवे कम्बले वापि कार्पासादौ व्याघ्रचर्म्मणि ॥
न कुर्य्यादर्च्चनं विष्णोः शिवे काष्ठासनादिषु।
काष्ठासने वृथा पूजा पाषाणे रोगसम्भवः ॥
भूम्यासने गतिर्नास्ति वस्त्रासने दरिद्रता।
कुशासने ज्ञानवृद्धिः कम्बले सिद्धिरुत्तमा ॥
क्षौमाजिने धनी पुत्री मोक्षः स्याद्व्याघ्रचर्म्मणि।
मन्त्रयोगं प्रकुर्व्वीत भोगार्थं सुखमासने ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७४ अध्यायः ॥
पूजाधिकारिता प्रयोजकदेवषट्कपूजा यथा,—
"गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम्।
संपूज्य देवषट्कञ्च सोऽधिकारी च पूजने ॥
गणेशं विघ्ननाशाय निष्पापाय दिवाकरम्।
वह्निं सुखाय विष्णुञ्च मुक्तये पूजयेन्नरः ॥
शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाञ्च वृद्धिवृद्धये।
संपूज्य तान् लभेत् प्राज्ञो विपरीतमतोऽन्यथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥
द्वादशमासे विष्णुपूजाविधिर्यथा,—
"प्रत्यहं कार्त्तिके मासि जातीपुष्पैः समर्च्चयेत्।
दद्यादखण्डदीपञ्च नियतात्मा दृढव्रतः।
ब्राह्मणान् भोजयित्वाथ सङ्क्षयायुष्यमाप्नुयात् ॥
मार्गशीर्षे नवान्नेन वकपुष्पैश्च केशवम्।
समर्च्च्य भोजयेद्विप्रान् वैकुण्ठपदमाप्नुयात् ॥
धनुष्यृषभि देवेशं मासमेकं निरन्तरम्।
अर्च्चयेदपवासैश्च करवीरैः सितासितैः ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैर्यथाशक्त्या निवेदयेत्।
समाप्तौ भोजयेद्विप्रान् मद्भागवतोत्तमान् ॥
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ॥
तपोमासे रुदिते भानौ स्नात्वा नद्यां विशेषतः।
अर्च्चयेन्माधवीपुष्पैस्तत्पलैश्च शुभानने!॥
पायसं विविधं दिव्यं भक्ष्यं तत्र निवेदयेत्।
मासान्ते वेष्णवान् विप्रान् भोजयेत् भक्तितो
द्विजः ॥
तपस्ये च तथा देवि! माधवैः कुसुमैः शुभैः।
स्नात्वा संपूजयेद्विष्णुं मासमेकं निरन्तरम् ॥
शर्करामधु घृतं नित्यमपूपांश्च निवेदयेत्।
वेष्णवान् भोजयेच्छक्त्या मासान्ते शुभदर्शने!॥
मधुमासि तथा नित्यं वकुलैश्चम्पकैरपि।
पूजयेज्जगतामीशं गुडान्नञ्च! निवेदयेत् ॥
मासान्ते वेष्णवान् विप्रान् भोजयेत् सुसमा-
हितः।
सङ्क्षयवार्षिकं पूजाफलं नित्यमवाप्नुयात् ॥
माधवे पूजयेद्विष्णुं घृतपक्वैर्महोत्पलैः।
पूजयित्वा विधानेन दध्यन्नफलसंयुतम् ॥
गुडोदकञ्च भक्त्या वै तस्मिन् देवि! निवेदयेत्।
लक्ष्म्या युक्तो जगन्नाथः प्रीतो भवति पार्व्वति!॥
ज्येष्ठे तु शुक्लकमलैः पाटलैः कुसुमोत्पलैः।
अर्च्चयित्वा सुधौकेशमन्नं घृतफलैर्युतम् ॥
निवेदयित्वा भक्त्या वै गवां कोटिप्रदो भवेत्।
वेष्णवान् भोजयेन्नित्यं मासान्ते भक्तसत्तमः।
ब्राह्मणांश्च शिवे! सर्व्वं फलमानन्त्यमश्नुते ॥

आषाढे देवशयनीं लक्ष्मीभर्तारमच्युतम् ।
श्रीपुष्पैरर्चयेन्नित्यं पायसान्नं निवेदयेत् ॥
मासान्ते भोजयेद्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ।
षष्टिवर्षसहस्रस्य पूजां प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
नभोमास्यर्चयेद्विष्णुं पुन्नागैः केतकीदलैः ।
अर्चयित्वाच्युतं भक्त्या न भूयो जन्मभाग्भवेत् ॥
दद्याद्वै पिष्टकान् भक्त्या शर्कराघृतमिश्रितान् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥
नभस्यप्यर्चयेदीशं कुन्दैः कुरुवकैरपि ।
क्षीरान्नं गुडसंमिश्रं भक्त्या तत्र निवेदयेत् ।
गवां कोटिप्रदानस्य प्रत्यहं समवाप्नुयात् ॥
इषे नीलोत्पलैर्मासि पूजयेन्मधुसूदनम् ।
भक्त्या निवेदयेत्तस्मिन् क्षीरमाज्यविमिश्रितम् ॥
कन्याकोटिसहस्राणि कन्याकोटिशतानि च ।
वैष्णवं लोकमाप्नोति मुदितः स्वजनैर्वृतः ॥
ऊर्ज्जमासे स्वयं देवि ! कोमलैस्तुलसीदलैः ।
पूजयित्वाच्युतं भक्त्या तत्सायुज्यमवाप्नुयात् ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥

द्वादशमासादौ दुर्गापूजादि देवीपुराणे द्रष्टव्यम् ॥

अथ देवपूजाविधिः ।

स्नातः स्नानासामर्थ्ये आर्द्रवाससा कृतगात्रमार्ज्जनादिर्गृहसमीपं गत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा प्रक्षालितपादः शुचिर्दिवासाः कुशहस्तः स्वाचान्तः सर्वत्र वीरासनोपविष्टः प्राङ्मुखः रात्र्यादङ्मुख एव मौनी ध्यानपरायणः कामरागभय-द्वन्द्वक्रोध-मात्सर्य्यत्वरा-रहितस्वमनाः सुमना वा शुचौ समुपविष्टोनिरुद्धन्धगन्धरहिते देशे दक्षिणपार्श्वे नैवेद्यादुपकरणानि च वामपार्श्वे जलं पुरतो धूपदीपौ ताम्रादिपात्रञ्च यथासन्निवेशं पाद्यार्घ्याचमनीयपात्रं जलादिपूर्णमग्रतः स्थापयित्वा यथालाभं यज्ञोपवीतवस्त्रालङ्करणादि संस्थाप्य ।

ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन पूजाकर्म्म करोम्यहम् ॥

इत्युच्चार्य्य अस्त्राय फडिति तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगध्वनिच्छोटिकया दशदिग्बन्धनं कुर्य्यात् ॥ * ॥

नाडेवो देवमर्चयेदित्यनुरोधात् सर्व्वदेवार्च्चनेषु भूतशुद्धिमाहुरागमिकाः । सा यथा,—

सोऽहमिति मन्त्रेण जीवात्मानं नाभितो हृदिस्थपरमात्मनि संयोज्य ततः पृथिवीं जले जलं तेजसि तेजो वायौ ततो वायुमाकाशे प्रवेश्य दक्षिणाङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटं धृत्वा यमिति वायुबीजेन षोड़शवारजप्तेन वायुकर्षणरूपपूरकसंज्ञया वायुचिन्तनरूपया वायव्यधारणया देहं शोधयित्वा ततो नासापुटाधङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा रमिति वह्निबीजेन चतुःषष्टिवारजप्तेन स्तम्भनरूपकुम्भकसंज्ञया अग्निचिन्तनरूपया आग्नेय्या धारणया देहं दाहयित्वा लमितीन्द्रबीजेन दक्षिणनासापुटेन वायुनिःसारणरूपया रेचकसंज्ञया ऐन्द्र्यधारणरूपया ऐन्द्र्याधारणया स्थिरीकृत्य वमिति वरुणबीजेन चतुःषष्टिवारजप्तेन जलाधिपध्यानरूपया जलाधिपधारणया चन्द्रमण्डलादमृतं स्रावयित्वा तेनाप्लाव्य प्रणवेन सर्व्वाङ्गं संघटितं पुनर्नवीभूतं चिन्तयित्वा वायुादिभूतानि व्योमादिभ्यो यथाक्रमेण वह्निः क्षत्वा हंस इति मन्त्रेण परमात्मतो जीवं नाभिपद्मे न्यसेत् ॥ * ॥

तत ऋष्यादिन्यासः ।

गोपालमन्त्रे तु नारदाय ऋषये नमः शिरसि । गायत्रीच्छन्दसे नमो मुखे । श्रीकृष्णाय देवाय नमो हृदि । एवमन्यत्रोह्यनीयम् ॥ * ॥

ततः प्राणायामः ।

तत्तन्मूलमन्त्रेण षोड़शवारजप्तेन अङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटं धृत्वा वामनाड्या वायुं पूरयेत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां नासापुटौ धृत्वा चतुःषष्टिवारजप्तेन वायुं कुम्भयेत् । वामनासामनामिकया धृत्वा दक्षिणनासया हार्च्चिंशद्वारजप्तेन वायुं त्यजेत् । पुनर्दक्षिणनासया पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । वामनासया रेचयेत् । पुनर्वामया पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । दक्षिणया रेचयेदिति ॥ * ॥

ततो वाह्यमात्रकान्यासः । न्यासग्रन्थे द्रष्टव्यः ॥ अनेकदेवपूजने तु भूतशुद्धिमात्रकान्यासयोरविधेयात् सकृद्देवानुष्ठानम् ॥ * ॥

ततः करन्यासः ।

यथा गोपाले । ॐ क्लां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः अङ्गुष्ठयोः । ॐ क्लीं तर्जनीभ्यां स्वाहा तर्ज्जन्योः । ॐ क्लूं मध्यमाभ्यां वषट् मध्यमयोः । ॐ क्लैं अनामिकाभ्यां हूं अनामिकयोः । ॐ क्लौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् कनिष्ठयोः । ॐ क्लः करतलपृष्ठाभ्यां फट् करतलपृष्ठयोः । एवमन्यत्रापूह्यम् ॥

ततोऽङ्गन्यासः ।

ॐ क्लां हृदयाय नमः हृदये हस्ततलेन । ॐ क्लीं शिरसे स्वाहा अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः शिरसि । ॐ क्लूं शिखायै वषट् अधोमुखाङ्गुलिसहिता शिखायाम् । ॐ क्लैं कवचाय हूं अस्तकरतलाभ्यां व्यापिरः पादपर्य्यन्तस्वरूपसर्व्वाङ्गे । ॐ क्लौं नेत्राभ्यां वौषट् तर्ज्जनीमध्यमाभ्यां नेत्रयोः । ॐ क्लः अस्त्राय फट् ऊर्द्धाधस्तालत्रयं कोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनञ्च कुर्य्यात् । एवमन्यत्रापूह्यनीयम् । आगमोक्तादिपूजने तु भूतशुद्ध्यादिनियमः अन्यत्र त्वनियमः ॥ * ॥

ततोऽर्घ्यस्थापनम् ।

वामतोऽर्घ्यपाद्याद्याचमनीयपात्राणि संस्थाप्य अर्घ्यपात्रं जलगन्धपुष्पैः संपूज्य तत्तद्देवतामूलमन्त्रं सर्व्वदेवतासाधारणं तु प्रणवं वा अष्टधा जप्त्वा धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य तदुदकं पात्रान्तरे किञ्चित् कृत्वा तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्चाभ्युक्षयेत् । प्रणवादितत्तद्देवताचतुर्थ्यन्तनाम्ना नमोऽन्तेन मूलमन्त्रेण वा आत्मानं गन्धादिभिरभ्यर्च्य तद्रूपं ध्यात्वा तत्ताम्रपात्रे चन्दनादिरचिताष्टदलपद्मे सर्व्वौषधीर्दूर्वाः पञ्चपल्लवं पञ्चरत्नं पञ्चगव्यं पञ्चामृतं पञ्चतीर्थं पञ्चगन्धं पञ्चकषायं पञ्चकोशं पञ्चकुशं पञ्चतुलसीपत्रं पञ्चमुद्रां पञ्चपात्रं पञ्चदेवतां पञ्चाङ्गं पञ्चवर्णं पञ्चशस्यं पञ्चधान्यं पञ्चपुष्पं पञ्चसुगन्धं पञ्चरसं पञ्चरत्नं पञ्चरङ्गं पञ्चवस्त्रं पञ्चसूत्रं पञ्चसुवर्णं पञ्चरूपं पञ्चमणिं पञ्चकर्पूरं पञ्चकस्तूरिकां पञ्चकुङ्कुमं पञ्चचन्दनं पञ्चकाश्मीरं पञ्चकक्कोलं पञ्चजातीफलं पञ्चलवङ्गं पञ्चैलां पञ्चजीरकं पञ्चमरिचं पञ्चकोलं पञ्चजातीपत्रं पञ्चपूगीफलं पञ्चनारिकेलं पञ्चखर्जूरं पञ्चद्राक्षां पञ्चदाडिमं पञ्चाम्रं पञ्चपनसं पञ्चकदलीफलं पञ्चबीजपूरं पञ्चजम्बीरं पञ्चनारङ्गं पञ्चक्रमुकं पञ्चकपित्थं पञ्चबिल्वं पञ्चजम्बुं पञ्चाम्रातकं पञ्चकोलं पञ्चाम्लं पञ्चलवणं पञ्चशर्करां पञ्चगुडं पञ्चखण्डं पञ्चमोदकं पञ्चघृतं पञ्चतैलं पञ्चदधि पञ्चदुग्धं पञ्चकटुकं पञ्चतिक्तं पञ्चकषायं पञ्चमधुरं पञ्चक्षारं पञ्चकटुकं पञ्चतिक्तं पञ्चकषायं पञ्चमधुरं पञ्चक्षारं पञ्चाङ्गुलं पञ्चकोशं पञ्चकुशं पञ्चतुलसीपत्रं पञ्चमुद्रां पञ्चपात्रं पञ्चदेवतां पञ्चाङ्गं पञ्चवर्णं पञ्चशस्यं पञ्चधान्यं पञ्चपुष्पं पञ्चसुगन्धं पञ्चरसं पञ्चरत्नं पञ्चरङ्गं पञ्चवस्त्रं पञ्चसूत्रं पञ्चसुवर्णं पञ्चरूपं पञ्चमणिं पञ्चकर्पूरं पञ्चकस्तूरिकां पञ्चकुङ्कुमं पञ्चचन्दनं पञ्चकाश्मीरं पञ्चकक्कोलं पञ्चजातीफलं पञ्चलवङ्गं पञ्चैलां पञ्चजीरकं पञ्चमरिचं पञ्चकोलं पञ्चजातीपत्रं पञ्चपूगीफलं पञ्चनारिकेलं पञ्चखर्जूरं पञ्चद्राक्षां पञ्चदाडिमं पञ्चाम्रं पञ्चपनसं पञ्चकदलीफलं पञ्चबीजपूरं पञ्चजम्बीरं पञ्चनारङ्गं पञ्चक्रमुकं पञ्चकपित्थं पञ्चबिल्वं पञ्चजम्बुं पञ्चाम्रातकं पञ्चकोलं पञ्चाम्लं पञ्चलवणं पञ्चशर्करां पञ्चगुडं पञ्चखण्डं पञ्चमोदकं पञ्चघृतं पञ्चतैलं पञ्चदधि पञ्चदुग्ध

गन्धाः चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमानि। पुष्पाणि मल्लिकोत्पलपद्मागस्त्यमौचम्पकाशोककर्णिकारकरवीरतुलसीविल्वपत्रादीनि विहितानि। मुकुलार्कमन्दारपुष्पाणि निषिद्धानि। धूपाः श्रीखण्डागुरुसहितघृतमहिषाक्तगुग्गुलुविल्वान्यतमानि वीरणमूलचन्दनेऽपि। दीपस्तु घृतेन तैलेन वा। नैवेद्यानि आम्रनारिकेलसर्ज्जूरकदलीबीजपूरादीनि। कथितं विल्वं फलं निषिद्धम्। यत्पक्वकदलीफलमपि विहितम्॥ * ॥

अथ शिवपूजा।

उदङ्मुखः ओं नमः शिवाय नमः इति मन्त्रेण पूजयेत्। तत्र गन्धः अगुरुचन्दनेन। पुष्पाणि च अर्ककरवीरजातीवकुलपाटलाश्वेतमन्दारनागकेशरचम्पक-धुस्तूरबिल्वामलक-तुलसीपत्राणि विहितानि। केतकीमाधवीपुष्पकुन्दवृथीमदन्तिकाश्मिरीषसर्जार्जुनकमुकुलमात्राणि निषिद्धानि। धूपस्तु घृतगुग्गुलुविल्वफलानि उशीरागुरुचन्दनानि च। दीपस्तु घृतेन तैलेन सर्षपादिना वा। नैवेद्यानि गुडखण्डघृतपक्वमातुलुङ्गफलादीनि॥ * ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः।

ओं हराय नम इति स्वदाहरणम्। ओं महेश्वराय नम इति घटनम्। ओं शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठा। आचारात् ध्यायेन्नित्यमित्यादिना शारदोक्तं ध्यायेत्। पिनाकधृक् इहागच्छ इत्यावाहनम्। ओं पशुपतये नम इति स्नपनम्। एतत् पाद्यं ओं नमः शिवाय नम इति पाद्यादिभिः संपूज्य वामावर्त्तेन वेद्यां प्राच्यादिषु ओं सर्व्वाय क्षितिमूर्त्तये नमः ओं भवाय जलमूर्त्तये नमः ओं रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः ओं उग्राय वायुमूर्त्तये नमः ओं भीमाय आकाशमूर्त्तये नमः ओं पशुपतये यजमानमूर्त्तये नमः ओं महादेवाय सोममूर्त्तये नमः ओं ईशानाय सूर्य्यमूर्त्तये नमः। इत्यष्टमूर्त्तीः पूर्व्वे पूजयेत्। ततो मुखवाद्यं कृत्वा महादेव त्वमस्वेति संहारमुद्रया विसर्জ্জयेत्। स्त्रीशूद्रस्तु नमः शिवायेति मन्त्रेण पूजयेत्॥ * ॥

अथ विष्णुपूजा।

प्रक्षाल्यार्घ्यपात्रं पुरतो निधाय त्रिभागजलेनापूर्य्य वमिति धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य ओं विष्णवे नम इत्यर्घया जपित्वा तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्चाभ्युक्षेत। दीक्षितस्तु तत्त्वन्यासमुक्त्वार्घ्यं तत्रात्मा पूजयेत अङ्गान्यावरणञ्च पूजयेत् शालग्रामे मणौ प्रतिमाष्टदलपद्मजलादिषु। तत्र शालग्रामे आवाहनविसर्জ্জने न स्तः। ध्येयः सदेत्यादिना ध्यात्वा ओं भगवन् विष्णो इहागच्छेत्याद्यक्तपुष्पैरावाह्य इदमासनं ओं श्रीविष्णवे नमः ओं विष्णो स्वागतमिति पुष्पैर्दत्वा एतत् पाद्यं ओं विष्णवे नमः सामगस्तु इदमर्घ्यं ओं विष्णवे नमः इति वदेत्। तदितरस्तु एषोऽर्घ्य इति विशेषः। तत्र द्रव्याणि कुशपुष्याक्षतसिद्धार्थचन्दनतोयानि यथालाभं वा अर्घ्यपात्रयोस्तु पौर्ब्बापर्य्येण नियमः। आचमनीये सुगन्धिद्रव्ययुक्तजलं केवलं वा प्रशस्तजलम्। घृतमधुदध्यात्मको मधुपर्कः तदभावे केवलं वा मधु। पूर्ब्ववदिदमाचमनीयं इदं स्नानीयं तत्र लौकिकषष्ट्यधिकशतत्रयतोलकान्यूनं जलम्। पुनराचमनीयं इदं वस्त्रं पुनराचमनीयं इदमाभरणं पुनराचमनीयं गन्धस्तु अङ्गुष्ठयुक्तकनिष्ठया गन्धमुद्रया तत्र चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमवीरणमूलपद्मकाष्ठभिङ्गकरक्तचन्दनकस्तूरिकाजातीफलानि घृष्टानि एतच्चूर्णानि वा एतद्दाहाक्षरसो वा पुष्पाणि च तर्জ्जन्यङ्गुष्ठयोगरूपपुष्पमुद्रया तत्र मल्लिका-मालतीजाती-केतक्यशोक-चम्पकनागकेशरबकुल-पद्मोत्पलतुलसी-बिल्वकरवीरपारिभद्रपाटलाश्वेतापराजिताबन्धुदलतगरश्वेतशणवा रक्ताशोकप्रभृतिपुष्पभूमिचम्पकाशोकफालीनवमालिकायूथिकाकदम्बकुन्दलवङ्गमाधवीपुष्पबकबन्धुककुरुबककिंशुकपुष्प-बहुवारक कह्लारद्रोणपलाशपुष्पाणि विहितानि। नरसिंहेतरावतारे केतकी निषिद्धा। पर्य्युषितमक्षिदाघ्रोक्षितस्वयंपतितोपहृतमध्याह्नस्नानोत्तरत्रुटितपद्मचम्पकेतरकलिकातुलसीतरशुष्कपत्रपरिहित-पुष्पविहितेतररक्तपुष्पवैत्यवृक्षोद्भवप्रभृतानजात कुटज-शालमलीगिरीषपुष्पाणि निषिद्धानि। ब्राह्मणेतरस्य वनोद्भवानि च। विहितपत्राणि तुलसीबिल्वशमीभृङ्गराजमालामल्लकेसकीपत्राणि। पद्मकुन्दोत्पलानि पञ्चदिनात् परतः पर्य्युषितानि। तुलस्यगस्त्यबिल्वानि कदापि न पर्य्युषितानि। धूपस्यानघ देवस्य वामे पुरतो वा। तर्জ্জन्यङ्गुष्ठयोगरूपधूपमुद्रया वामहस्तेन घण्टां वादयन् देयः। सा च भूमौ न देयः। धूपञ्च जटामांसीमहिषाक्तगुग्गुलुकर्पूरागुरुभिङ्गकदेवदारुजातीफलशारदोक्तमिश्रितगुग्गुल्वादयः। दीपस्थानं देवस्य दक्षिणतः पुरतो वा। मध्याङ्गुष्ठयोगरूपदीपमुद्रया एष दीपः घृतेन तैलेन वा भूमौ न देयः। नैवेद्यस्थानञ्च देवगुरुतरदेशः। अनामिकाङ्गुष्ठयोगरूपनैवेद्यमुद्रया एतन्नैवेद्यं तत्र कदली धनस-जम्बूलवनी-करमर्दक-हविःसंस्कृततिलमाषमुद्गयवगोधूमव्रीहिशाल्यन्नं विहितम्। निषिद्धन्तु अजामहिषीक्षीरदधिघृतं पञ्चनखवराह-मत्स्य-कूर्म-छागेतरमांस हिरण्योदकस्पर्शेतरश्चाण्डालदृष्टविड्वराहादृच्छिष्टस्पृष्टोक्तपर्य्युषितेतरभक्ष्यम्। खण्डादीनि यवगोधूमशालीरविकाराश्च न पर्य्युषिताः। ततः पुनराचमनीयं ताम्बूलञ्च दत्त्वा अथोत्तरमहस्रं घृतं दग्ध्वा उत्तरीयवस्त्रेण छादितन्तद्देशे स्थिततिर्य्यग्भूतदक्षिणकरः यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपित्वा ओं गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम्। सिद्धिर्भवतु मे देव! त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थिते॥ इत्यर्घ्यादिकेन देवहस्ते जलं दद्यात्। ततोऽर्घ्यपात्रं गृहीत्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य,

ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम्।
भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष! ते चरणारविन्दम्॥
त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं
धर्म्मिष्ठ! आर्य्यवचसा यदगादरण्यम्।
मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधाव-
द्वन्दे महापुरुष! ते चरणारविन्दम्॥

इति स्तुत्वा ओं प्रसीद भगवन्निति दण्डवत् प्रणमेत्।

ओं यत् किञ्चित् क्रियते देव मया सुकृतदुष्कृतम्।
तत् सर्व्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्॥
इत्यनेन सर्व्वं समर्पयेत्॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्দ্দन।
यत् पूजितं मया देव! परिपूर्णं तदस्तु मे॥
इति प्रार्थयेत्॥ ततः संहारमुद्रया निर्म्माल्यपुष्पमादाय भूमौ त्यजेत् विसर्জ্জनमन्त्रे ओं भगवन् विष्णो क्षमस्वेति विसर्জ্জयेत् तदमन्त्रे निर्म्माल्यपुष्पमादाय।
ओं तिष्ठ देव परे स्थाने स्वस्थाने परमेश्वर।
यत्र ब्रह्मादयः सर्व्वे सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि॥
इति मन्त्रेण देवं हृदि स्थापयेत्। तत ओं विष्वक्सेनाय नमः इति गन्धपुष्पनैवेद्यार्घ्यं दद्यात्। ततो वेणवाय तन्निर्म्माल्यं अनुलेपनं नैवेद्यञ्च किञ्चिदुद्धृत्य शिरसि निर्म्माल्यं धार्य्य सर्व्वाङ्गेष्वनुलेपनं कृत्वा यथाकालं पादोदकं नैवेद्यञ्चोपभुञ्जीत। तत्र पादोदकग्रहणे मन्त्रः।
ओं कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्त्तिनाशन।
सर्व्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे॥
ततस्तत्पानादौ परोदितेष्टदेवतानाम श्रुत्वा स्वयं विरुद्धार्य्य पादोदकं पीत्वा तत्क्षेषम्।
अकालमृत्युशमनं सर्व्वव्याधिविनाशनम्।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम्॥
इति शिरसि धारयेत्॥ नैवेद्यभक्षणे मन्त्रः।
ओं उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयमुच्छिष्टकारिणः।
येन लीलावराहेण हिरण्याक्षो निपातितः॥
इत्युच्चार्य्य भक्षयेत्॥ * ॥ यथालाभं दशोपचारेण वा पूजयेत्। तत्र दशोपचाराः। अर्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्काचमनगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि। षडोपचाराः। गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि। गन्धपुष्पाभ्यां वा केवलपुष्पेण केवलजलेन वा पूजयेत् ततोऽभिन्नत्वसरस्वतीलक्ष्मीणां पूजनम्। इत्याह्निकप्रयोगतत्त्वम्॥ * ॥ तन्त्रोक्तसामान्यपूजा कलावतीग्रन्थे द्रष्टव्या॥

पूजार्हः, त्रि, (पूजामर्हतीति। पूजा + अर्ह + "अर्हः।" ३। २। १२। इत्यच्।) पूजायोग्यः। मान्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ६। २६।
"प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हाः गृहदीप्तयः।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन॥")

पूजितः, त्रि, (पूज + क्तः।) प्राप्तपूजः। अर्चितः। तत्पर्य्यायः। अर्चितः २। इत्यमरः। १। १। ८॥ (यथा, भट्टिः। ४। १।

पूतग

"निवृत्ते भरते धीमान्नत्रे रामस्तपोवनम् ।
प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान् ॥")
पूजितव्यः, त्रि, पूजनीयः । पूजधातोः कर्म्मणि तव्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
पूजितः, पुं, (पूज्यते इति । पूज + "गृधादिभ्यः क्तिन् ।" उणा० १ । ५७ । इति इतच् । स च क्तिन् ।) देवता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पूज्ये, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥
पूज्यः, पुं, (पूजयितुमर्हः । पूज + "अर्हे कृत्यतृचश्च ।" ३ । ३ । १६९ । इति यत् ।) श्वशुरः । पूजनीये, त्रि । तत्पर्य्यायः । प्रतीक्ष्यः २ । इत्यमरः । ३ । ३ । १५० ॥ यथा,—
"अहं हि पूर्व्वं वयसा भवन्नय-
स्तेनाभिवादं भवतां न युक्तम् ।
यो विद्यया तपसा जन्मना वा
वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥
अष्टक उवाच ।
अवाप्तीर्थेदृवयसामि प्रवृद्ध
इति वैराजाभ्यधिकः कथञ्चित् ।
यो वै विद्यातपसा स वृद्धः
स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥"
इति मात्स्ये ३६ अध्यायः ॥
पूग, क संघाते । राशीकरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरी । क, पूगयति धान्यं लोकः । राशीकरोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
पूतं, क्ली, (पूयते स्मेति । पू + कर्म्मणि क्तः ।) अपनीतदुष्टधान्यम् । वर्ज्जोलान धान इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । बहुलीकृतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥
पूतः, त्रि, (पू + क्त घोर्धे + क्तः ।) व्रतादिना शुद्धः । तत्पर्य्यायः । पवित्रः २ प्रयतः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ ॥ शुद्धः । यथा,—
"दधिगोमयादि सामान्यं पवित्रं स्वभावपवित्रं वा ।" इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । पवित्रम् २ । मेध्यम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥ यथा,—
"चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतं वदेद्वाक्यं बुद्धिपूतं विचिन्तयेत् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
सत्यम् । इति जटाधरः ॥
पूतः, पुं, (पूयते स्म येनेति । पू + करणे क्तः । यद्वा, पवते स्मेति गत्यर्थेति कर्त्तरि क्तः ।) शुक्लः । श्वेतकुशः । विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूतक्रतायी, स्त्री, (पूतक्रतोरिन्द्रस्य स्त्री । पूत क्रतु + "पूतक्रतोरै च ।" ४ । १ । ३६ । इति ङीप् ऐकारादेशश्च ।) इन्द्रपत्नी । शची । इति जटाधरः ॥
पूतक्रतुः, पुं, (पूतः क्रतुर्येन ।) इन्द्रः । इति जटाधरः ॥
पूतगन्धः, पुं, (पूतः पवित्रो गन्धो यस्य ।) वर्व्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतना

पूतलक्षणम्, क्ली, (पूतं पवित्रं लक्षणमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूतद्रुः, पुं, (पूतः पवित्रो द्रुः ।) पलाशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूतधान्यं, क्ली, (पूतं धान्यमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूतना, स्त्री, (पूतं करोतीति । तत्करोतीति णिच् । ततो बहुलमन्यत्रापीति युच् ।) हरीतकी । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ सिन्धुदेशजा स्वल्पत्वक् वृक्षस्थिहरीतकी लेपने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (उत्पत्तिस्थानचिकित्सास्या यथा,—
"पूतना मगधोद्भवा ।" "पूतना चतुरस्रका ।"
"पूतना चलरङ्गला ——————— ।"
इति हारीते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दासीभेदः । सा वकासुरभगिनी जिघांसया स्तनकालकूटप्रदानात् श्रीकृष्णेन हता । (एतद्वृत्तान्तस्तु हरिवंशे ६२ अध्याये द्रष्टव्यः ॥) रोगभेदः । इति मेदिनी । ने, ६३ ॥ स च अहिपूतनानामबालरोगः । तस्य निदानं यथा,—
"पद्मवर्णो भवेत्पद्मो बाले दोषत्रयोद्भवः ।
प्रक्लाभ्यां हृदयं यो वा हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ॥
हृद्रोगे च कथिते व्रजगन्धाहिपूतने ॥"
हृद्रोगोक्तं यथा,—
"प्रक्लम्नत्रसमायुक्तैर्व्रणैश्चोपचये शिशोर्भवेत् ।
स्विन्ने वा स्राव्यमाने वा कण्डूरक्तकफोद्भवा ॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥"
इति माधवकरः ॥ * ॥
(लक्षणान्तरमस्या यथा,—
"सस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ
विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः ।
कृद्यार्त्तो कृषिततनुरुहः कुमार-
स्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः ॥"
इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे सप्तविंशेऽध्याय उक्तम् ॥
चिकित्सास्या यथा,—
"कपोतवङ्कारलुको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥
वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते ॥
हितं घृतं तुगाक्षीर्य्या सिद्धं मधुरकैर्यु च ।
कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा ॥
देवदारु वचाहिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
एलाहरेणवश्चापि योज्या तद्धूपने सदा ॥
गन्धनाकुलिकुम्भीका मञ्जानो वदरस्य च ।
कर्कटास्थि घृतश्चैव धूपनं सर्षपैः सह ॥
काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाश्च धारयेत् ।
मत्स्यौदनञ्च कुर्व्वीत क्षपूरां पललान्तथा ॥
शरावसम्पुटे क्षिप्त्वा बलिं शून्यगृहे हरेत् ।
उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते ॥
पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपहारकैः ।
मलिनाम्बरसंवीता मलिनारूक्षमूर्द्धजा ॥

पूतिः

शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना ।
दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा करालास्या मेघकालिका ॥
भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ।"
इति चोत्तरतन्त्रे द्वाविंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) बालमालकाविशेषः । यथा,—
"लतायै दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मालका । तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः ॥ गात्रमुद्वेजयति स्तन्यं न गृह्णाति दृष्टिं वध्नाति क्रन्दति ऊर्द्ध्वं निरीक्षते । वलिस्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा गन्धं ताम्बूलं रक्तपुष्पं रक्तचन्दनं रक्तसम्पक्वजाः सम्पक्वदोषाः सम्पक्वस्त्रिकाः मत्स्यमांससुराः क्षयभक्तस्य दक्षिणस्यां दिशि मध्याह्ने चतुष्पथे बलिर्दातव्यः शिवनिर्म्माल्यगुग्गुलुसर्षपनिम्बपत्रमेषशृङ्गैर्दिनत्रयं धूपयेत् । ॐ नारायणाय नमः हन हन मुष मुष हुं फट् स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।" इति चक्रपाणिदत्तः ॥
पूतनारिः, पुं, (पूतनाया अरिः शत्रुः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥
पूतनासूदनः, पुं, (पूतनां सूदयति सूदितवानिति वा । सूद + ल्युः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पूतनाहा, [न्] पुं, (पूतनां हन्तीति । हन + क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥
पूतफलः, पुं, (पूतानि पवित्राणि फलान्यस्य ।) पनसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पनसशब्दस्य विवरणं व्याख्यातम् ॥)
पूता, स्त्री, (पूत + टाप् ।) दूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूतात्मा, [न्] पुं, (पूतः पवित्र आत्मा स्वभावः ।) पवित्रस्वभावः । (पूत आत्मा स्वरूपं यस्य विष्णोः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १५ ।
"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ॥")
शुद्धदेहे, त्रि । यथा,—
"ग्राम्योऽपि स्तवराजेन स्तुत्वा सम्पाश्ववाहनम् ।
पूतात्मा नीरुजः श्रीमांस्तस्माद्रोगाद्विमुक्तवान् ॥"
इति ग्राम्बपुराणे सूर्य्यस्तवः ॥
पूतिः, क्ली, (पूयतीति । पू + कर्त्तरि क्तिच् ।) रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूतिः, स्त्री, (पू + भावे क्तिन् ।) पवित्रता । दुर्गन्धः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, गारुडे १८० अध्याये ।
"मेषमूत्रसमैर्व्याभ्यां कर्णयोर्भरणात् शिव ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् कृमिस्रावो विनश्यति ॥")
खट्टाशुष्कः । खाटाशी इति भाषा । तस्यानुलेपनगुणः । परमालक्ष्मीरुच्चाटनाधिकम् । इति राजवल्लभः ॥ (अस्या विशोधनं यथा,—
"यथालाभमपामार्गं क्षत्रादिक्षारलेपितम् ।
वासस्वेदेन संस्विद्य पूतिं निर्लोमतां नयेत् ॥
क्षीराप्लुतं पचेत् पश्चात् पञ्चपल्लववारिणा ।
खलः साधुमिवोत्पीड्य ततो निर्व्वहणां नयेत् ॥

पूतिक

आजगोभाञ्जनजलैर्भावयेच्च पुनः पुनः ।
शिग्रुमूलेन कैतव्या: पुष्पपत्रपुटे च तम् ॥
पतेदेवं विषुल: सन् स्टगनाभिसमो भवेत् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥
दुर्गन्धविशिष्टे, त्रि। यथा, भगवद्गीतायाम् ।
१७ । १० ।
"यातयामं गतरसं पूति पर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥")
पूतिकं, क्ली, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति । कै + क: ।) विष्ठा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (दुर्गन्धविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।१३।८।१२।
"किं त्वया पापकं पूर्व्वं कृतं कर्म्म सुदारुणम् ।
यस्त्वं ग्रसग्राने स्टतकान् पूतिकानत्सि कुत्सितान् ॥")
पूतिक:, पुं, (पूत्या कायतीति । कै + क: ।)
पूतिकरञ्जवृक्ष: । इत्यमर: । २ । ४ । ४८ ॥
(अस्य पर्य्यायादिकं पूतिकरञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
पूतिकरज:, पुं, (पूतियुक्त: करज: ।) करञ्जभेद: ।
इत्यमर: ।२।४।४८ ॥ यथा, "अथ कटुकरञ्जघोराकरञ्जनामगुणा: ।
करञ्जो नक्तमालश्च करजस्त्विरबिल्वक: ।
घृतपूर्णकरञ्जोऽन्य: प्रकीर्य्य: पूतिकोऽपि च ॥
स चोक्त: पूतिकरज: सोमवल्कश्च स स्मृत: ।
करञ्ज: कटुकस्तीक्ष्णो वीर्य्योष्णो योनिदोषजित् ॥
कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शोव्रणकृमिकफापह: ।
तत्पत्रं कफवातार्शा:कृमिघ्नोष्णहरं परम् ॥
भेदनं कटुकं पाके वीर्य्योष्णं पित्तलं लघु ।
तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शा:कृमिकुष्ठजित् ॥
घृतपूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणै: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पूतिकरञ्ज:, पुं, (पूतियुक्त: करञ्ज: ।) करञ्जविशेष: । नाटाकरञ्ज इति भाषा । कटकरेज इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय: । प्रकीर्य्य: २ पूतिकरज: ३ पूतीकरज: ४ पूतिक: ५ पूतीक: ६ कलिकारक: ७ कलिमालक: ८ कलङ्कनाशन: ९ । इत्यमरभरतौ ॥ प्रकीर्य्य: १० रजनीपुष्प: ११ सुमना: १२ पूतिकर्णिक: १३ कैडर्य्य: १४ कलिमाल्य: १५ । अस्य गुणा: । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्शिकण्डूविचर्चिकाकुष्ठस्रग्दोषनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अस्य पर्य्यायान्तरं यथा, "स चोक्त: पूतिकरज: सोमवल्कश्च स स्मृत: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पूतिकर्ण:, पुं, (पूतिर्दुर्गन्ध: कर्णो यस्मात् ।) कर्णरोगविशेष: । तल्लक्षणं यथा,—
पूतिकर्णमाह ।
"कर्णविद्रधिपाकाद्वा स कर्णो वारिपूरणात् ।
पूयं स्रवति यत् पूति स ज्ञेय: पूतिकर्णक: ॥"
कर्णस्रावाद्विदार्य्याह ।
पूतीनि नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
"कर्णस्रवे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके ।

पूतिका

सामान्यं कर्म्म कुर्व्वीत योगान् वैद्यौषधिकानपि ॥
सर्ज्जिकाक्षारसंयुक्तबीजपूररसं क्षिपेत् ।
कर्णस्रावरुजा दाहास्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥१॥
व्याघ्रजम्बुप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च ।
एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥२॥
जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥३॥
घृष्टं रसाञ्जनं गार्य्या: क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सामान्ये पूतिकर्णके ॥४॥
कुष्ठहिङ्गुवचादारुशुनाक्षाविश्वसैन्धवै: ।
पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम् ॥
कुष्ठादितैलम् ॥ ५ ॥
"शुम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति ॥ ६ ॥
चूर्णेन गन्धकशिलारञ्जनीभवेन
सुष्ठ्यग्निकेन कटुतैलपलाष्टकं तु ।
धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं
नाड़ीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥
मृद्वि: पलम् ॥ ७ ॥
कृमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नौ कारयेत क्रियाम् ।
वार्ताकुधत्तूरस्य हित: सार्षपस्नेह एव च ॥
पूरणं हरितालेन गन्धसूचयुतेन च ।
धूपने कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलु: श्रेष्ठ उच्यते ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
(चिकित्सास्य यथा,—
"निर्गुण्डी स्वरसे तैलं सिन्धूद्भवरजो गुड़: ।
पूरण: पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुत: ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे एकविंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
पूतिकर्णक:, पुं, (पूति: कर्णो यस्मात् । कप् ।) कर्णरोगभेद: । तस्य लक्षणम् । यथा,—
"कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ।
पूयं स्रवति वा पूति स ज्ञेय: पूतिकर्णक: ॥"
इति माधवकर: ॥
(लक्षणान्तरमस्य यथा,—
"श्लिष्टे कफे स्रोतसि पित्ततेजसा
विलाप्यमाने श्रुतसम्भृतापवान् ।
अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो
घनं स्रवेत् पूति स पूतिकर्णक: ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे विंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
औषधं यथा,—
"निर्गुण्डी स्वरसे तैलं सिन्धूद्भवरजोगुड़: ।
पूरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुत: ॥"
अथवा ।
"वरुणार्कपित्तपत्राम्लजम्बुपल्लवसाधितम् ।
पूतिकर्णापहं तैलं जातीपत्ररसेन वा ॥"
इति चक्रपाणिदत्त: ॥
(चिकित्सास्य यथा, –
"घृष्टं रसाञ्जनं गार्य्या: क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सामान्ये पूतिकर्णके ॥"
इति चोत्तरतन्त्रे एकविंशतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
पूतिका, स्त्री, (पूत्या कायतीति । कै + क: । टाप् ।) मार्जारी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

पूतिते

(कीटविशेष: । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६६ ।
"पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
मशका इव मर्त्येषु येषां धर्म्मो न कारणम् ॥")
लताग्राकविशेष: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥
पुँइ इति भाषा ॥ अस्या: पर्य्यायगुणौ उपोदकीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ द्वादश्यां तद्भक्षणे दोषो यथा । पूतिका ब्रह्मघातिका । यदपि । 'कुसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पौतिकीं तथा । भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विज: ॥' इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहितम् । अत्र नालिका श्वेतकलम्बीति कल्पतरु: । पूतिका च द्वादश्यामधिकदोषाय शूद्रविषयिका वा ।" इति तिथितत्त्वम् ॥ (इयं हि सोमाश्रुतो जातेति सोमस्यालाभे प्रतिनिधित्वेन ग्राह्या । यथा, महाभारते । ३ । ३५ । ३३ ।
"अस्ति मास: प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिण: ।
पूतिकामिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥")
पूतिकामुख:, पुं, (पूतिकाया मुखमिव मुखं यस्य ।) शुम्बूक: । इति शब्दमाला ॥ (शुम्बूकशब्देऽस्य विषयो ज्ञेय: ॥)
पूतिकाष्ठं, क्ली, (पूति काष्ठमिति कर्म्मधारय: ।) देवदारु । सरलवृक्ष: । इत्यमर: । २ । ४ । ५४, २ । ४ । ६० ॥ पवित्रदारु च ॥
पूतिकाष्ठकं, क्ली, (पूतिकाष्ठ + स्वार्थे कन् ।) सरलवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पूतिगन्धं, क्ली, (पूतिर्गन्धो यस्य ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
पूतिगन्ध:, पुं, (पूतिर्गन्धो यस्य ।) गन्धक: । इन्द्रदीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ दुर्गन्धे, त्रि ॥ (यथा, मनु: । ४ । १०७ ।
"नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्म्मेनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वदा ॥")
पूतिगन्धि:, त्रि, (पूतिर्गन्धो यस्य । "गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य: ।" ५ । ४ । १३५ । इति इ: ।) दुर्गन्ध: । इत्यमर: । १ । ५ । १२ ॥ पूतिर्विट् पूतिरिव गन्धोऽस्य । इति रायमुकुट: ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६० । २६ ।
"अयाधिज्यं कटुकं तीक्ष्णसूर्य्यं
यद्गोसुखं परुषं पूतिगन्धि ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मद्युं महाराज ! पिब प्रशाम्य ॥")
पूतिगन्धिक:, त्रि, (पूतिगन्धि + स्वार्थे कन् ।) दुर्गन्ध: । इति हेमचन्द्र: । ६ । २७ ॥
पूतिगन्धिका, स्त्री, (पूतिगन्धोऽस्त्यस्या इति । पूतिगन्ध + ठन् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्ट: ॥
पूतितैला, स्त्री, (पूति दुर्गन्धं तैलं यस्या: ।) ज्योतिष्मती । इति रत्नमाला ॥ मयाफट्की इति भाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"पारावतपदी पिण्या गगणास्फुटबन्धनी ।
ज्योतिष्मती पूतितैला केचित्तामिन्द्रवीं विदु: ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतिवा

पूतिनस्यः, पुं, (पूतिर्दुर्गन्धो नस्यः नासिकाभवो रोगः ।) नासारोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,

"दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले
संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥"

इति माधवकरः ॥

औषधं यथा,—

"व्याघ्रीदन्तीवचाग्निगुग्वरसयोगसम्भवैः ।
प्राचितं लाक्षणं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥"

अथवा ।

"चिकटुविड्वङ्गकसैन्धवबृहतीफलाग्निगुग्वरस-
दन्तीभिः ।
तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥"

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(अस्य व्याख्याने श्रीकण्ठदत्तेन यद्विदेहवचनमाहृतं तदृयथा । "नासिका भवो यस्यः पूतिर्नस्यो वायुर्यच्च तं पूतिनस्यम् ।" इत्येव विदेहः ।
"कफपित्तमस्रङ्मांसं सञ्चितं मूर्द्धि देहिनाम् ।
विदह्यमुष्णोद्गाढं रजां ज्ञात्वाग्निघ्रजाम् ॥
ततः प्रस्यन्दते घ्राणात् सरक्तं पूति पीलकम् ।
पूतिनस्यन्तु तं विद्याद्घ्राणकण्डूक्षणप्रदम् ॥"

चिकित्सान्तरमस्य यथा,—

"पूर्व्वादिष्टे पूतिनस्ये च जन्तोः
स्नेहस्वेदौ कृर्त्तनं श्रंसनञ्च ।
युक्तं भक्तं तीक्ष्णमल्पं लघुस्या-
दुष्णं तोयं धूमपानञ्च काले ॥"

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूतिपत्रः, पुं, (पूति पत्रं यस्य ।) ग्रन्थिपर्णकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिपुष्पिका, स्त्री, (पूति पुष्पमस्याः । कापि अत इत्वम् ।) मातुलुङ्गा । इति रत्नमाला ॥ मधुरलेबु इति भौटा वा इति च भाषा ॥ (गुणादयोऽस्या मातुलुङ्गशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

पूतिफला, स्त्री, (पूति फलं यस्याः ।) सोमराजी । इति रत्नमाला ॥

पूतिफली, स्त्री, (पूति फलं यस्याः । ङीष् ।) सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
ग्रन्थिपर्णा ज्ञानफला सोमा पूतिफलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेघी कुष्ठघ्नो च प्रकीर्त्तिता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पूतिमयूरिका, स्त्री, (पूतिर्मयूरीव । ततः स्वार्थे कन् इत्वञ्च ।) अजगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिमेदः, पुं, (पूतिर्मेदोऽस्य ।) अरिमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य अरिमेदशब्दे बोद्धव्यः ॥)

पूतिवातः, पुं, (पूतये पवित्रत्वाय वातो यस्य ।) विल्ववृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,

"विल्वो महाकपित्थाख्यः श्रीफलो गोहरीतकी ।
पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(पूतिर्वातः ।) दुर्गन्धवायुश्च ॥

पूतिवृक्षः, पुं, (पूतिर्वृक्षः ।) ग्रन्थिपर्णकः । इति रत्नमाला ॥ पविचदुर्गन्धौ तरुश्च ॥

पूतिशारिका, स्त्री, (पूतिः शारिरिव जायते इति । पूति + ङः । टाप् ।) खट्टाशाकः । इति चिकाण्डशेषः ॥

पूतीकः, पुं, (पूति + वा कीष् । तद्वत् कायतीति । कै + कः ।) पूतिकरञ्जः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।

"पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्य्यश्च सकण्टकः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते । १ । ३६ ।

"पूतीकक्षिञ्चकः पाठा विड्भ्रेलाक्षरेणवः ॥")

गन्धमार्जारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतीकरञ्जः, पुं, (पूतीयुक्तः करञ्जः ।) पूतिकरञ्जः । इति रत्नमाला ॥ नाटा इति भाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्य्यश्च सकण्टकः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतीका, स्त्री, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति । कै + कः ।) पूतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पूत्यण्डः, पुं, (पूति दुर्गन्धमण्डमस्य ।) गन्धकोटः । गँदोपोका इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२२ । ७ ।

"पुलाका इव धान्येषु पूत्यण्डा इव पक्षिषु ।
तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्म्मो न कारणम् ॥")

जन्तुभेदः । इति मेदिनी । डे, ३२ ॥ खटाशी इति भाषा ॥

पूतः, त्रि, (पू + क्तः । "पूञो विनाशे ।" ८ । २ । ४४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तस्य नः ।) नष्टः । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पूपः, पुं, (पू + क्विप् । पूर्वं पवित्रं पाति रक्षतीति । पा + कः ।) पिष्टकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । २४ ।

"मधु कृत्वा नरो दंशः पूपं कृत्वा पिपीलिकः ॥"

(पिष्टकशब्दस्य विशेषनिर्णयो ॥)

पूपली, स्त्री, (पूपं तदाकारं लातीति । ला + कः ।) पोलिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पूपाली, स्त्री, (पूपाय अलतीति । अल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पोली । इति चिकाण्डशेषः ॥

पूपाष्टका, स्त्री, (पूपप्रधानसाधनी अष्टका अष्टमी ।) अग्रहायणीपूर्णिमायाः परतः कृष्णाष्टमी । तद्विवरणं अष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् । "तत्र नित्यं आद्यं पूपाङ्गकं कर्त्तव्यम् । यथा गोभिलः । अष्टका योर्द्वमाग्रहायण्यास्तमिस्राष्टमी । ब्रह्मपुराणे ।

पित्र्यदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्व्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ॥

पूयाल

त्याज्या पूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा ।
घ्राकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष श्राद्धगतो विधिः ॥"

इति तिथितत्त्वम् ॥

पूपिका, स्त्री, (पूपः पूपाकारोऽस्त्यस्या इति ठन् । ततष्टाप् ।) पूलिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥

पूय, ई ङ दुर्गन्धे । पूतीभवने । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक० च-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) षष्ठस्वरी । ई, पूयः । ङ, पूयते मर्त्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । पूतिर्गन्धे इनम् । इति दुर्गादासः ॥

पूयं, क्ली, (पूयते दुर्गन्धो भवतीति । पूय + अच् ।) पक्वव्रणादिसम्भवघनीभूतशुक्लवर्णविकृतरक्तम् । पूँय इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आमजम् २ मलजम् ३ पूयनम् ४ । प्रमितम् ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ५४ ।

"ये च दुष्कृतकर्म्माणः पूयं तेषां विधीयते ॥")

पूयवर्द्धनद्रव्याणि यथा,—

नवधान्यमाषतिलकलायकुलत्थनिष्पावहरितक-
घ्राकाम्लवेतसकट्फलगुडपिण्याकक्षीरसुष्क-
घ्राकाजाविकानूपौदकमांसवसाघृतौदकक्लिन्न-
रागोपायसदधिदुग्धसक्तघृतानि परिहरेत् ।
"तक्राम्लैर्नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृतः ।
दोषसंजननो स्नेह विज्ञेयः पूयवर्द्धनः ॥"

इति सुश्रुतः ॥

(अस्य विषयो यथा,—

"धातावृते नास्ति रुजा न पाकः
पित्तावृते नास्ति कफश्च पूयः ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥)

पूयनं, क्ली, (पूयतेऽनेनेति । पूय + ल्युट् ।) पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूयरक्तः, पुं, (पूयविशिष्टं रक्तमस्मिन् ।) नासारोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथाह माधवकरः ।

"दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तो-
र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।
नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं
तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥"

(स्त्रीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—

"निचयादभिघातादा पूयासृङ्नासिका स्रवेत् ।
तत् पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥"

इति वाभटे उत्तरस्थाने ऊनविंशोऽध्याये ॥

चिकित्सास्य यथा,—

"वक्ष्यामस्तं रक्तपित्तोपशान्तिं
नाड्यावत्यात् पूयरक्ते चिकित्सा ।
वान्ते सम्यक् चावपीडं वदन्ति
तीक्ष्णां धूमं शोधनञ्चात्र नस्यम् ॥"

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूयारिः, पुं, (पूयानामरिः सहिनाशकत्वात् ।) निम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य निम्बशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

पूयालसः, पुं, (पूयः आलस इव यत्र । साक्षत्वेन चिरात्प्रवृत्तेरालस्यमिव तथात्वम् ।) सन्निपातरोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

पूरकः

"पक्वः शोफः सन्धिजः संप्रवेद्यः
सान्द्रं पूयं पूतिपूयालसः सः ॥"
इति सुश्रुतः ॥
("पूयालसः सोपनाहः स्रावाश्चत्वार एव च ।
पर्य्यणीकालजौ जन्तुर्ग्रन्थिसन्धौ न वामयाः ॥"
"पूयालसन्तु तं विद्यात् सन्धौ कालौनके नृणा-
मिति वचनात् ॥" इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
चतुर्थे भागे ॥)

पूर, ईं य ड पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) दीर्घौ । ईं, पूर्णः । य ड, पूर्य्यन्ते पितरस्त्वयेति हलायुधः । पूर्भिरिड्याप्यायनम् । इति दुर्गादासः ॥

पूर, क पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर० सक०-सेट् ।) दीर्घौ । क, पितृन् पूरयति आद्धे हव्यैः कव्यैश्च यः सदा । इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

पूरं, क्ली, (पूरयति सौगन्धेनेति । पूर + कः ।) दाहागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूरः, पुं, (पूरयतीति । पूर + कः ।) जलसमूहः । (यथा, रघौ । ३ । १७ ।
"महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात्
गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥")
व्रणसंशुद्धिः । स्वाद्वविशेषः । इति मेदिनी । रे, ६० ॥ (प्राणायामादिकर्त्तृनासारन्ध्रेण बहिः-पवनाकर्षणम् । यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।
"प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम् ॥"
बीजपूरः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।
लुङ्गुषः पूरकः पूरो बीजपूर्णोऽम्लकेशरः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूरकः, पुं, (पूरयतीति । पूरि + ण्वुल् ।) बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।
लुङ्गुषः पूरकः पूरो बीजपूर्णोऽम्लकेशरः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
गुणकाङ्क्षः । इति लीलावती ॥ ध्यानादिकर्त्तृनासिकागतोच्छ्वासः । ब्रह्मध्यानपूर्ब्बकप्राणायामाङ्गवायुपूरणम् । यथा, मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा षोड़शवारजपेन वामनासापुटे वायुपूरकं कुर्य्यादिति तन्त्रसारः ॥ * ॥ क्ली, प्रेतदेहनिर्य्यादकाग्नौच्य-कालदेयदशपिण्डम् । यथा,—
"पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः ।
क्षतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम् ॥"
इति वायुपुराणम् ॥

ऋग्यजुषङ्गः ।
"न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके ।
भाषेतेतच्च वै पिण्डं यन्मदत्तस्य पूरकम् ॥"
अत्र भाषणविधौ एतत्पिण्डं यन्मदत्तस्य पूरकमित्येतावन्मात्रश्रुतेः शिरःपूरकमित्यादिविशेषोल्लेखे प्रमाणं नास्ति । इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्याः ॥ प्रेतपिण्डेस्तथा दर्भैर्देहमाप्नोति भार्गवेति विष्णुधर्म्मोत्तरे देहश्रुतेर्देहपूरकमिति प्रयोगापत्तेश्च । तस्मादनिरुद्धभट्टोक्तः केवल-पूरकप्रयोग एव युक्त इति । प्रातातपः ।
"भर्त्तुः पिण्डप्रदाने तु साध्वी स्त्री चेद्दलस्थला ।
वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा सैव दद्याच्च पूरकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
पूरणकर्त्तरि, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ६ । २८६ ।
"प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाञ्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥")

पूरणं, क्ली, (पूर्य्यते अनेनेति । पूर + करणे ल्युट् ।) पिण्डप्रभेदः । इति मेदिनी । णे, ६४ ॥ तृप्तिः । कुटन्नटम् । इति शब्दमाला ॥ अङ्कानां गुणनम् । इति शुभङ्करः ॥ वापतन्तुः । इति हेमचन्द्रः ॥

पूरणः, पुं, (पूर्य्यतेऽनेनेति । पूरि + करणे ल्युट् ।) विष्णुतैलम् । इति धरणिः ॥ सेतुः । इति हारावली ॥ (पूरयतीति । पूरि + कर्त्तरि ल्युः ।) समुद्रः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पूरके, त्रि । इति मेदिनी । णे, ६३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १२६ । ५२ ।
"आमन्त्रः सन्नतरः साधनानां
अङ्गावस्था आकृतिप्रक्रमेण ।
प्रतिर्गणानां महतां सत्कृतीनां
प्रायाज्ञेयः पूरणः षड्गुणानाम् ॥")

पूरणः

प्रत्योङ्कारसमायुक्तं तथा तत् सवितुः पदम् ॥
ॐ आपो ज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात्तु योजयेत् ।
चिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु ग्रन्थितः ॥
पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
नासिकाहृदउच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ॥
कुम्भको निश्चलः श्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥
मोचनं विष्णोर्यति विष्णुपुराणम् ।
नासंवृतमुखो जृम्भोद्गासकाश्यौ च वर्ज्जयेत् ।
नोच्चैर्हसेत् सशब्दञ्च न सशब्दं पवनं त्यजेत् बुधः ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
षोड़शोच्चतुरन्यतरसंख्यकप्रणवबीजान्यतरजपेनैकनासापुटकरणकप्राणायामाङ्गवायुपूरणम् । यथा, मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा षोड़शवारजपेन वामनासापुटे वायुपूरकं कुर्य्यादिति तन्त्रसारः ॥ * ॥ क्ली, प्रेतदेहनिर्य्यादकाग्नौच्य-कालदेयदशपिण्डम् । यथा,—
"पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः ।
क्षतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम् ॥"
इति वायुपुराणम् ॥

ऋग्यजुषङ्गः ।
"न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके ।
भाषेतेतच्च वै पिण्डं यन्मदत्तस्य पूरकम् ॥"
अत्र भाषणविधौ एतत्पिण्डं यन्मदत्तस्य पूरकमित्येतावन्मात्रश्रुतेः शिरःपूरकमित्यादिविशेषोल्लेखे प्रमाणं नास्ति । इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्याः ॥ प्रेतपिण्डेस्तथा दर्भैर्देहमाप्नोति भार्गवेति विष्णुधर्म्मोत्तरे देहश्रुतेर्देहपूरकमिति प्रयोगापत्तेश्च । तस्मादनिरुद्धभट्टोक्तः केवल-पूरकप्रयोग एव युक्त इति । प्रातातपः ।
"भर्त्तुः पिण्डप्रदाने तु साध्वी स्त्री चेद्दलस्थला ।
वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा सैव दद्याच्च पूरकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
पूरणकर्त्तरि, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ६ । २८६ ।
"प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाञ्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥")

पूरणं, क्ली, (पूर्य्यते अनेनेति । पूर + करणे ल्युट् ।) पिण्डप्रभेदः । इति मेदिनी । णे, ६४ ॥ तृप्तिः । कुटन्नटम् । इति शब्दमाला ॥ अङ्कानां गुणनम् । इति शुभङ्करः ॥ वापतन्तुः । इति हेमचन्द्रः ॥

पूरणः, पुं, (पूर्य्यतेऽनेनेति । पूरि + करणे ल्युट् ।) विष्णुतैलम् । इति धरणिः ॥ सेतुः । इति हारावली ॥ (पूरयतीति । पूरि + कर्त्तरि ल्युः ।) समुद्रः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पूरके, त्रि । इति मेदिनी । णे, ६३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १२६ । ५२ ।
"आमन्त्रः सन्नतरः साधनानां
अङ्गावस्था आकृतिप्रक्रमेण ।
प्रतिर्गणानां महतां सत्कृतीनां
प्रायाज्ञेयः पूरणः षड्गुणानाम् ॥")

पूरुषः

पूरणी, स्त्री, (पूर्य्यते अनयेति । पूरि + ल्युट् + ङीप् ।) शाल्मलिवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (अस्या पर्य्यायान्तरं यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्ब-खण्डे प्रथमे भागे ।
"शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीत्यपि ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी ॥")
पूर्य्यतेऽनया पूरणी । यथा पञ्चानां पूरणी पञ्चमी ॥

पूरान्नं, क्ली, (पूरं पूरकमन्नमत्र ।) दध्यन्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूरिका, स्त्री, (पूर्य्यते इति । पूरि + कः । स्त्रियां ङीप् । पूरी । ततः स्वार्थे कन् । टाप् पूर्ब्व-ह्रस्वश्च ।) पिष्टकभेदः । पूरी इति कचुरी इति च भाषा । यथा,—
"माषाणां पिष्टिकां युञ्जाच्चतुर्गार्द्धकहिङ्गुभिः ।
तया पिष्टिकया पूर्णा समिता लवणोल्लिका ।
ततस्तैले विपक्वा सा पूरिका कथिता बुधैः ॥"
अस्या गुणाः ।
"रुच्या स्वाद्वी गुरुः स्निग्धा वातपित्तास्रदूषिका ।
चक्षुष्तैलोद्भवा चोष्णा पाके वातविनाशिनी ॥
तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(अस्या गुणान्तरं यथा,—
"पूरिकाघृतपूरस्तु चिरदोषशमनं परम् ।
हृद्यं संदीपनं स्वादु वातघ्नविनिवारणम् ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वादशोऽध्याये ॥)

पूरितृ, त्रि, (पूर्य्यते स्मेति । पृ पूरि वा + क्तः । "वा दान्तशान्तपूर्णेति ।" ७ । २ । २७ । इति पक्षे इट् ।) ज्ञातपूरणम् । सत्पर्य्यायः । पूर्णम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ गुणितञ्च ॥

पूरुषः, पुं, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर + "पुरः कुषन् ।" उणा० ४ । ७४ । इति कुषन् । "अन्येषा-मपि दृश्यते ।" ६ । ३ । १३७ । इति निपातनात् दीर्घः ।) पुरुषः । पुमान् । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥

अथ पुरुषलक्षणम् ।
"पञ्चदीर्घः चतुर्ह्रस्वः पञ्चसूक्ष्मः षडुन्नतः ।
सप्तरक्तः त्रिगम्भीरः त्रिविशालः प्रशस्यते ॥
बाहुनेत्रहनुः स्कन्धौ तु नासा तथैव च ।
लिङ्गयोरन्तरञ्चैव पञ्चदीर्घः प्रशस्यते ॥
ग्रीवाक्षकर्णौ दृष्टिश्च ह्रस्वे जङ्घे सुपूजिते ।
चत्वारि यस्य ह्रस्वानि पूर्णा प्राप्नोति मेदिनीम् ॥
सूक्ष्मागुल्यङ्गुलिपर्व्वाणि दन्तकेशनखत्वचम् ।
पञ्च सूक्ष्माणि येषां हि ते नरा दीर्घजीविनः ॥
नासा नेत्रञ्च दन्ताश्च ललाटञ्च शिरस्तथा ।
हृदयञ्चैव विज्ञेयमुन्नतं षट् प्रशस्यते ॥
पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
तालुकोऽधरजिह्वा च सप्तरक्तं प्रशस्यते ॥
स्वरो बुद्धिश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरमुदाहृतम् ।
उरः शिरो ललाटञ्च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥*॥
कटिर्विशाला बहुपुत्रभागी
विशालवक्षो नरपुङ्गवः स्यात् ।
उरो विशालं धनधान्यभागी
शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥

पूरुषः

न ग्रीष्मयति रक्ताक्षं नार्घः कनकपिङ्गलम् ।
दीर्घबाहुं न चैश्वर्य्यं न मांसोपचितांसकम् ॥
कदाचिद्दुःखितो मूर्खः कदाचिल्लोमशः सुखी ।
कदाचित्तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चपला सती ॥
नेत्रस्थूलेन सौभाग्यं दन्तस्थूलेन भोजनम् ।
हस्तस्थूलेन चैश्वर्य्यं पादस्थूलेन वाहनम् ॥
अकस्मात्कठिनौ हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ ।
यस्य पाणितलौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निर्धनः ।
ह्रस्वलिङ्गेन सौभाग्यं ह्रस्वलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः श्रियमाप्नोति कृष्णाभिर्लोकपूजितः ॥
अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
उत्तमं भोजनं तस्य घृतं जीवति मानवः ॥
अङ्कुशं कुलिशं छत्रं यस्य पाणितले भवेत् ।
ऐश्वर्य्यञ्च विनिर्दिष्टमग्नीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम् ॥
धनुर्यस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वाथ तोरणम् ।
तस्यैश्वर्य्यञ्च राज्यञ्च अग्नीत्यायुर्भवेद्ध्रुवम् ॥
कनिष्ठातर्ज्जनी यावत् रेखा भवति चाञ्चला ।
विंशत्यब्दाधिकं घृतं नरा जीवन्त्यनामयाः ॥
कनिष्ठामध्यमा यावत् रेखा भवति चाञ्चला ।
घृताब्दं वाथ वाग्नीतिर्नरो जीवेन्न संशयः ॥
कनिष्ठानामिकायान्तु रेखा भवति चाञ्चला ।
षष्टिं पञ्चाग्रदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् ॥
रेखया भिद्यते रेखा स्वल्पायुश्च भवेन्नरः ।
कनिष्ठायां स्थिता रेखा संख्या यावतिका स्मृता ।
तावतीं पुरुषायुस्तु नारी भवति निश्चितम् ॥
करमध्यगता रेखा ध्रुवा ऊर्द्धभवेद्यदि ।
नृपो वा नृपतुल्यो वा चिरं ख्यातोऽर्थवान् भवेत् ॥

मत्स्यपुच्छप्रकीर्णेन विद्यावित्तसमन्वितः ।
पितामहस्य वा किञ्चिन् धनञ्च लभते ध्रुवम् ॥
मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः ।
तदान्यसञ्चितं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्याथ चक्रमङ्गुष्ठे यवाद्यूर्द्धञ्च दृश्यते ।
तदा वै पामरादीनामञ्चितं धनमाप्नुयात् ॥
तर्ज्जन्यामथ चक्रञ्च मिश्रद्वारा धनम्भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमायां स्थिते चक्रे देवद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
अनामायां भवेत् चक्रं सर्व्वद्वारा भवेद्धनम् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठायां भवेच्चक्रं वाणिज्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु व्ययो भवति निश्चितम् ॥*॥
ललाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखाचतुष्टयम् ।
अग्नीत्यायुः समाप्नोति पञ्चरेखाः घृतं समाः ॥
यस्योन्नतं ललाटञ्च ताम्रकर्णश्च दृश्यते ।
रेखाहीनश्च कक्षश्च स चोन्मत्तो महीं भ्रमेत् ॥
यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासायं स्पृशि सर्व्वदा ।
भोगी भवति निर्व्वाणः पृथ्वीं भ्रमति सर्व्वदा ॥
दन्ताश्च विरला यस्य नीचवन्नीचकर्म्मकृत् ।
प्रगल्भो दन्तुरः सत्यं वेदान्तपारगो भवेत् ॥"

पूर्णकुम्भ

प्रकारान्तरम् ।
"दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमणो नित्यं परवित्तेन वित्तवान् ॥
दीर्घलिङ्गे च सौभाग्यं स्थूललिङ्गे नृपो भवेत् ।
वक्त्रास्यकठिनैर्लिङ्गैः प्रमाणान्निर्गतैः क्रमात् ॥
रमते च सदा दास्यां निर्धनो भवति ध्रुवम् ।
ह्रस्वलिङ्गेन सूक्ष्मेण रक्तवर्णेन भूपतिः ।
बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
ह्रस्वलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।
राज्यं सुखञ्च दिव्याङ्गाः कन्यकायाः पतिर्भवेत् ॥
यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्यथ तोरणम् ।
अङ्कुशं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥
ह्रस्वनिर्लोमगा ये स्युः केकराक्षाः कुचैलकाः ।
कातरा व्याललिङ्गाश्च ते दरिद्रा न संशयः ।
कपिला मलिनाङ्गाश्च ह्रस्वाश्चैव ह्रस्वभगवः ॥
ह्रस्वातिदीर्घा मनुजास्ते दरिद्रा न संशयः ।
क्षितुकं भस्मशूल्या ये निर्लोमिश्च दयाश्च ये ।
ते धूर्त्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥
खञ्जौमुखा भग्नपृष्ठाः कृष्णदन्ताः कुचैलकाः ।
वक्रनासा वक्रनासास्ते नरा दुष्टमानसाः ॥
दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिणश्चैव तेऽपूर्व्वा मानवाः स्मृताः ॥"

इति सामुद्रके पुरुषलक्षणम् ॥ * ॥

दानवीरदयावीरयुद्धवीरसत्यवीरसंज्ञकपुरुषलक्षणन्तु पुरुषपरीक्षाग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥

पूर्णः, त्रि, (पूर्य्यते स्मेति । पॄ पूरि वा + क्तः । "वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्यस्वच्छन्नप्रमाः ।" ७ । २ । २७ । इति इड्भावो निपात्यते च ।) पूरितः । सकलः । इत्यमरः । ३ । ३ । ८८ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ७७ ।
"तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यदेवं किं ततः शृणु ।
पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥")
प्रक्तः । इति मेदिनी । र्णे, २२ ॥ स्वीयसुखेच्छाविरहितः । इति गदाधरभट्टाचार्य्यः ॥ (प्रधायाः पुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।
"सिद्धः पूर्णश्च बर्हिश्च पूर्णायुश्च महायशाः ॥")
नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"कोटिशो मानसः पूर्णः भ्रमः पालो हलीमकः ॥")

पूर्णकः, पुं, (पूर्ण + "संज्ञायां कन् ।" ५ । ३ । ७५ । इति कन् ।) स्वर्णचूडपक्षी । इति मेदिनी । के, १२५ ॥ (देवयोनिविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।
"नटनर्त्तकगन्धर्व्वैः पूर्णकैर्वर्द्धमानकैः ।
नित्योद्योगैश्च क्रीड़द्भिश्चर सा परिरक्षिता ॥")

पूर्णकुम्भः, पुं, (सलिलादिभिः पूर्णः कुम्भः ।) जलपूरितघटः । तत्पर्य्यायः । भद्रकुम्भः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १८७ ।
"प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमथो नव ।
तेनैव सार्द्धं प्राश्नीयुः स्नाता पुण्ये जलाशये ॥")
पूर्णकलसादिश्च । इति भरतः ॥ (यथितान्नु-

पूर्णा

लिप्त्वा हस्ताभ्यां परशिरसः पीड़नं पूर्णकुम्भः ।
इति गोलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । २ । २३ । १४ ।
"बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरोधरौ ।
उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ॥")

पूर्णकोष्ठा, स्त्री, (पूर्णः कोष्ठमस्याः ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूर्णपात्रं, क्ली, (पूर्णञ्च तत् पात्रञ्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) वस्तुपूर्णपात्रम् । बहुपिकः । इति मेदिनी । रे, २८४ ॥ उत्सवकाले हर्षात् गृहीतवस्त्रालङ्कारादि । तत्पर्य्यायः । पूर्णालकम् २ । यथा,—
"हर्षादुत्सवकाले यद्वस्त्रालङ्कारभूषणादिकम् ।
आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णालकञ्च तत् ॥"

इति जटाधरः ॥

(यथा, अनर्घराघवे । ३ । ४५ ।
"ग्राम्भव्यं चापमारोप्य योऽस्मानानन्दयिष्यति ।
पूर्णपात्रमियं तस्मै मैथिली कल्पयिष्यते ॥")
होमकर्म्मणि ब्रह्मदक्षिणा । यथा, गोभिलेनापि दर्शादियागमभिधाय पूर्णपात्रो दक्षिणा ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तम् । स्त्रीत्वेऽपि पुंस्त्वं छान्दसम् । तस्य प्रमाणन्तु गृह्यसंग्रहे यज्ञपार्श्वपरिग्रिष्टयोः ।
अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोश्चैव पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥
अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । अस्मन्मते तु कुन्दोगपरिशिष्टम् ।
यावता बहुभोक्तुस्तु तुष्टिः पूर्णेन जायते ।
तावतार्द्धमतः कुर्य्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥"

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

पूर्णबीजः, पुं, (पूर्णं बीजं यस्य ।) बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य बीजपूरशब्दे ज्ञातव्या ॥)

पूर्णिमा, स्त्री, (पूर्णं कलापूर्णचन्द्रं पूरणं वा मातीति । मा + कः । टाप् । पूर्णिमा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पूर्णिमासः, पुं, (पूर्णमासो पूर्णिमा साधनत्वेनास्यस्येति । अच् ।) पौर्णमासयागः । इति जटाधरः ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । २ । २ । १० । २ ।
"वै तिस्रः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे ॥")
पूर्णा मासो यत्रेति । पूर्णिमा । यथा, महाभारते । १२ । २८ । ११४ ।
"दर्शे च पूर्णमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः ।
अयजन्नयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ॥")

पूर्णमासी, स्त्री, (पूर्णा मासश्चान्द्रमासो यत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) पूर्णिमा । इति शब्दमाला ॥

पूर्णा, स्त्री, (पूर्ण + टाप् ।) पञ्चमी । दशमी । पूर्णिमा । अमावस्या । यथा,—
"नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥"

तत्र स्त्रीसंसर्गनिषेधो यथा,—
"पूर्णासु योषितं परिवर्जनीया ॥"
इति तिथितत्त्वम् ।
"गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
पूर्णालकं, क्ली, वार्ष्णेयनाम्नम् । तत्पर्य्यायः । पूर्णपात्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः । पूर्णानकमपि पाठः ॥
पूर्णावतारः, पुं, (पूर्णः अवतारः ।) नृसिंहः । रामः । यथा,—
"पूर्णो नृसिंहो रामश्च श्वेतद्वीपविराड्विभुः ।
परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोलके स्वयम् ॥
वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपभेदश्चतुर्भुजः ।
गोलोके गोकुले राधाकान्तोऽयं द्विभुजः स्वयम् ॥
तस्यैव तेजो नित्यञ्च चिन्त्यं कुर्वन्ति योगिनः ।
भक्ताः पादाम्बुजं तेजः कृतस्तेजस्विना विना ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥
पूर्णिका, स्त्री, नासाच्छिद्रभूषानामकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पूर्णिमा, स्त्री, (पूर्णिः पूरणम् । पूर्णिं मिमीते इति । मा + कः । टाप् ।) पञ्चदशी तिथिः । तत्पर्य्यायः । पौर्णमासी २ । निशाकरे कलाहीने सा अनुमतिः ३ पूर्णे निशाकरे सा राका ४ । इत्यमरः ।१।४।७-८ ॥ पित्र्या ५ चान्द्री ६ पूर्णमासी ७ अनुमा ८ चन्द्रमानाः ९ निरञ्जना १० । इति वाचस्पतिः ॥ पूर्णिमा ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योत्स्नी १२ इन्दुमती १३ सिता १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा । यथा,—
"राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
पूर्व्वोदितकलाहीने पौर्णमास्या निशाकरे ।
पूर्णिमानुमती ज्ञेया पश्चात्तमितभास्करे ॥
यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्य्ये पूर्णचन्द्रस्य चोदयः ।
युगपत् सोत्तरा रागात्तदानुमतिपूर्णिमा ॥
राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
रञ्जनार्थञ्च चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥*॥
सा चन्द्रस्य तिथिः । यथा,—
"तस्य ब्रह्मा वरौ प्रीतः पौर्णमासीं तिथिं प्रभुः ।
तस्यामुपोषयेद्राजंस्तमर्थं प्रतिपादयेत् ॥
न चान्नाहारश्च भवेत्तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।
कान्तिं पुष्टिञ्च राजेन्द्र ! धनं धान्यञ्च केवलम् ॥"
इति वराहपुराणे सोमोत्पत्तिरहस्यम् ॥*॥
तस्यां स्नानफलम् ।
"कन्दर्पतुल्यो युवतीप्रियश्च
न्यायाप्रवक्तः सततं सहर्षः ।
शूरो बली शास्त्रविचारदक्ष-
श्चेत् पूर्णिमा जन्मनि यस्य जन्तोः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
सा चतुर्दशीयुक्ता ग्राह्या युग्मात् । यमः ।
"पक्षान्ते क्षीयते क्षीयात्तेन नायाति मत्पुरम् ॥"
विष्णुः ।
"दृश्येते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रबृहस्पती ।
पौर्णमासी तु महती ज्ञेया संवत्सरे तु सा ॥
तस्यां स्नानोपवासाभ्यामक्षयं परिकीर्त्तितम् ॥"
सहितौ माससंज्ञाविशेषनिमित्तकृत्तिकादिनक्षत्रगतौ । महाकार्त्तिक्यादिदर्शनात् । तथा च राजमार्त्तण्डे ।
"मासमध्ये यदा ऋक्षे चन्द्रः संपूर्णमण्डलः ।
गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता ॥"
स्कान्दमात्स्ययोः ।
"पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसहितासु च ।
एतासां स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम् ॥"
वेणाखीमधिकृत्य यमः ।
"गौरान् वा यदि वा कृष्णांश्चित्रान् चौद्दिग संयुतान् ।
प्रीयतां धर्म्मराजेति पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् ॥
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
अब्दायुतञ्च तिष्ठेच्च स्वर्गलोके न संशयः ॥"*॥
ब्रह्मपुराणे ।
"महाज्येष्ठ्यान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमज्जनात् ॥*॥
ऐन्द्रे गुरुः ग्रहर्क्षे चेद् प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥"
अनुराधास्थगुरावपि ।
"ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पक्षदशके रविः ।
पूर्णिमा शुक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥"
अनुराधास्थचन्द्रेऽपि । आत्रभूतिः ।
"ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पक्षदशके रविः ।
पूर्णिमा शुक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥"
अनुराधास्थचन्द्रेऽपि । आत्रभूतिः ।
"ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पक्षदशके रविः ।
पूर्णिमा शुक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥"
ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।
"ज्येष्ठामूलोपगे जीवे वर्षं स्याच्छक्रदेवतम् ॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तो ग्राह्यः । संवत्सरोऽत्र वत्सरो बोध्यः । न तु संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतवर्षविशेषः । ज्येष्ठ इति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । संवत्सरे यदि स्यात्त्विति पाठः काल्पनिकः । प्रपञ्चस्तु मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयः ॥*॥
विष्णुधर्म्मोत्तरब्रह्मपुराणयोः ।
"मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे शुक्रदैवते ।
पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्व्वपापं हरेद्धि तत् ॥
तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।
बलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति परमक्षयम् ॥"
स्कन्दपुराणे ।
"ज्येष्ठामहर्क्षसावित्रीगोस्तनपुण्यं जलवासरम् ।
तस्यां मे स्नपनं कुर्य्याद्ब्रह्मज्ञानविधानतः ॥
ज्येष्ठां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितञ्च माम् ।
रामं सुभद्रां संस्थाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तमः ।
प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा चयोदशी ॥
एतासु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥"
तत्र पूर्व्वेद्युः सङ्गवलाभे रौहिणलाभे वा परदिने सङ्गवलाभे पूर्व्वेद्युः श्राद्धम् ।
"कृष्णपक्षस्य पूर्व्वाह्णे श्राद्धं कुर्य्यादिचक्षणः ।
कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणस्तु न लङ्घयेत् ॥"
इति वायुपुराणवचनात् ॥
उभयदिने सङ्गवलाभे परदिने ।
"शुक्लपक्षे तिथिर्य्याह्ना यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपक्षे तिथिर्य्याह्ना यस्यामस्तमितो रविः ॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरात् ॥
एवमन्यत्रतीयादावपि ॥ * ॥ आषाढ़कार्त्तिकमाघपौर्णमासीषु दानमावश्यकम् । तथा चायोध्याकाण्डे भरतप्रश्ने ।
"आषाढ़ी कार्त्तिकी माघी त्रिषयः पुण्यसम्भवाः ।
अप्रदानवतो यान्तु यस्याश्चोनुमतो गतः ॥"
अप्रदानवतो दानरहितस्यैतास्त्रिषयो यान्तु आर्य्यः श्रीरामचन्द्रो गतो यस्यानुमतः इत्यन्वयः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दान्न तच्छब्दापेक्षा ॥
अथ कोजागरव्रतम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् ।
"आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो बालुकार्णवात् ।
आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥
तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपतः ।
प्रोथितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च भूषणैः ॥
पुण्यार्घ्यफलमूलान्नमर्घ्यपात्रकरैस्तथा ।
वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णविशेषतः ॥
सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबान्धवैः ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥
स्त्रीबालवृद्धसर्व्वैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ॥"
पूजितैः सुरैरिति विशेषणे तृतीया । तेन पूजितसुरैरित्यर्थः ।
"पुण्याश्च सफलैः पत्रैस्तथा द्वारोर्द्ध्वभित्तयः ।
द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः ॥
यवान्नसक्तुतोयैस्तैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ।
संपूजितश्च पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ॥
रुद्रः सभार्य्यः स्कन्दश्च तदा नन्दीश्वरो मुनिः ।
गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ॥
उरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ।
पूज्याः साश्वेश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ॥
ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समाधेस्त्रिलतण्डुलैः ।
सुगन्धिभिर्धृतोपेतैः क्षीरान्नैश्च भूरिभिः ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ।
वह्निपार्श्वगतैर्नेया द्यूता क्रीड़ाः पृथग्विधाः ॥"
ततश्च द्वारोर्द्ध्वभित्तिहव्यवाहनपूर्णेन्दुसभार्य्यरुद्रस्कन्दनन्दीश्वरसुनयः सर्व्वैरेव पूज्याः । द्वारोर्द्ध्वभित्तिपूर्णेन्दोश्च बहुवचनान्तः । नन्दीश्वरसुनिरेकः । गोमता सुरभिः । छागवता हुताशनः । मेषवता वरुणः । हस्तिमता विनायकः । अश्व-

वसा रेवन्तः सर्व्वैरेव निकुम्भः पूज्यः। महार्णवे लिङ्गपुराणम्।
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतस्थितम्।
सुगन्धिनिशि सद्वेषो अर्च्चेज्जागरणश्वरेत्"
तथा,—
"निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीतिभाषिणी।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि यश्चरेत् क्रीड़ां करोति यः।
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्च्चयेत्।
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं सदृशनो भवेत्॥"
अत्र निशीथेति निशीथ इति चाभिधानात्. अ-क्षत्यमिदम्।
"ततः प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्षत्रैः सदा।
प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्धं घटिकाद्वयमिष्यते॥"
इति संवत्सरप्रदीपधृतवसिष्ठवचनात्॥
यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी पौर्णमासी तद्दिने कोजागरव्रत्यम्। उभयव्याप्यनुरोधात्। यदा तु पूर्व्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोष व्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्कृत्यम्। प्रधानपूजाकाल-व्याप्यनुरोधात्। यदा पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युर्न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरां पूर्व्वेद्युस्तत्-कृत्यम्।
"अहःसु तिथयः पुण्याः कर्म्मानुष्ठानतो दिवा।
नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विधिष्यते॥"
इति वचनात्॥
वर्জयेदित्यनुवृत्तौ मत्स्यसूक्ते।
"महालक्ष्म्यास्तु तुलसीं भिरिटिकां कार्त्तिकेन-
त्तथा॥"
लक्ष्मीध्यानमादित्यपुराणे।
"पौराणमालिकाम्भोजहस्तामिभर्य्यान्वयौन्धयोः।
पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम्॥
गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्व्वालङ्कारभूषिताम्।
रौक्मपद्मद्वयकरां वरदां दक्षिणेन तु॥"
पाद्येति। दक्षिणे पाद्यार्थमालाभ्यां वामे पद्या-कुशाभ्यां भूषितां वामकरे क्षेमपद्मं दक्षिणकरे वरं दधतीत्यर्थः। ततः पाद्यादिभिः संपूज्य,—
"ॐ नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात् त्वदर्च्चनात्॥"
इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत्॥
इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे।
"चतुर्दन्तगजारूढो वज्रपाणिः पुरन्दरः।
शचीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरणभूषितः॥"
पाद्यादिभिः संपूज्य,—
"ॐ विचित्रैरावतस्थाय शचीवज्रकुलिशपाणये।
पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः॥"
इति पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत्। ततः कुबेरः संपूज्यः। इति रुद्रधरः॥ तं पाद्यादिभिः संपूज्य,—
"ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च।
भवन्तु त्वत्प्रसादाच्चे धनधान्यादिसम्पदः॥"
इति प्रणमेत्॥

अत्र प्रदोषे सर्व्वेषां पूजेति रुद्रधरप्रभृतयः॥ न च निकुम्भपर्य्यन्तानां पूर्व्वाह्ण एव पूजनं निरप-वादमिति वाच्यम्। दिवा तत्र न भोक्तव्यं इत्युपक्रम्य पूज्याश्च सफलैः पत्रैरित्यादिना विधिम्य पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानात् राचावेव पूजाभोजने अवगम्येते। अतएवा-प्राप्तानामेव भोक्तव्यं पूजितैः सुरैरित्यनेन विधिम्य दिवा पूजाभोजने विहिते॥ * ॥
योगिनीतन्त्रे।
"विरिञ्चेस्तु गृहे ढक्कां घण्टां लक्ष्मीगृहे त्यजेत्।
सर्व्ववाद्यमयीं घण्टां वाद्याभावे तु वादयेत्॥"* ॥
लक्ष्मीवाक्यम्।
"प्रकीर्णभाण्डामनयेच्च कारिणीं
सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम्।
परस्य वेश्माभिरतामलज्जा-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्জयामि॥"
मार्कण्डेयः।
"शिरः सपुष्पं चरणौ सपूजितौ
वराङ्गनासेवनमन्नभोजनम्।
अनग्निधायित्वमपञ्चमैथुनं
चिरधनत्वं श्रियमानयन्ति षट्॥
मानुषास्थि गृहे यत्र अहोरात्रञ्च तिष्ठति।
तत्रालक्ष्मिः! तवावासस्तस्यान्येषाञ्च रक्षसाम्॥
सूपदाचादिकं यत्र पदार्कर्यन्तथासनम्॥"
हरिवंशे।
"यत्र ह्रीः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सम्मतिः।
सम्मतिर्द्धैर्य्यता श्रीश्च नित्यं कृष्णे महात्मनि॥"
मत्स्यपुराणे।
"स्थिरो हि यो हि पुरुषः स्थिरश्रीरेव जायते।
रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपलां श्रियम्॥"
तथा,—
"अवश्यसद्योगवतां श्रीरपारा भवेत् सदा।
अक्षयोत्साहिता देवा ममन्थुः पुनरम्बुधिम्॥"
कृत्यकौमुद्याम्।
"नारिकेलोदकं पीत्वा अर्च्चेज्जागरणं निशि।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि को जागर्त्ति महीतले॥"
अक्षक्रीड़ायां व्यासयुधिष्ठिरसंवादः प्रचरति। तत्क्रीड़ा चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्या॥ * ॥ वैष्णवा-न्हते स्कन्दपुराणम्।
"पौष्यान्तु समतीतायां यावच्छ्रवति पूर्णिमा।
माघमासस्य देवेशि! पूजा विष्णोर्विधीयते॥"
इति। पौर्णमास्यन्तमासमुपक्रम्य।
"पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत्।
दद्यादर्कमाप्नोति भुङ्क्ते ब्राह्मणो यदि॥
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्।
अन्यथा नरकं याति क्षत्रो विट् शूद्र एव च॥
यदि भक्ष्यमभक्ष्यञ्च पिबेद्वा गर्हितञ्च यत्।
वर्জनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम्॥"*॥
फाल्गुने दोलयात्रामाह तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्म-पुराणम्।
"नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम्।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत्॥"

स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये ऊनविंशाध्याये।
"फाल्गुन्यां क्रीड़नं कुर्य्यात् दोलायां मम
भूमिप!॥"
इति तिथितत्त्वम्॥ * ॥
तस्याः पर्व्वत्वं पर्व्वशब्दे द्रष्टव्यम्॥
पूर्त्त, क्ली, (पॄ पालनेपूर्त्तौ च + भावे क्तः। "न ध्याख्या-पॄमूर्च्छिमदाम्।" ८। २। ५७। इति निष्ठा-तस्य न त्वम्।) पालनम्। इति शब्दरत्ना-वली॥ (पिपर्त्ति पालयत्यनेन जीवानिति। पॄ + करणे क्तः।) खातादिकर्म्म। इत्यमरः। २। ७। २८॥ आदिना देवकुल्यादि। तदुक्तम्।
"पुष्करिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च।
आरामश्च विशेषेण पूर्त्तं कर्म्म विनिर्दिशेत्॥"
इति भरतः॥
तत्करणफलम्।
"इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां प्रथमं धर्म्मसाधनम्।
इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्त्तेन मोक्षञ्च विन्दति॥
वापीकूपतड़ागानि देवतायतनानि च।
पतितान्युद्धरेद्यस्तु स पूर्त्तफलमश्नुते॥"
इति वराहपुराणम्॥ * ॥
वापीत्यादीनां पूर्त्तत्वाभिधानात् शूद्रस्याधिकार-माह जातूकर्णः।
"वापीकूपतड़ागादि देवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते॥
ग्रहोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते।
इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्म्मः सामान्य उच्यते।
अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्त्ते धर्म्मे न वैदिके॥"
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये अग्निहोत्रादाविति रत्ना-करः॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः। यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृहस्पतिः।
"पितृश्वशुरदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान्।
पूजयेत् कन्यपूर्त्ताभ्यां वृक्षारामातिथीन् स्त्रियः॥"
इति जलाशयतत्त्वम्॥
(पूर्त्तं खातादिकर्म्म अङ्गत्वेनास्यास्तीति। अच्। धर्म्मविशेषे, पुं। यथा, मार्कण्डेये। १३। १५।
"यत्तस्ति विमुखा यान्ति निश्वस्य गृहमेधिनः।
तस्मादिष्टिञ्च पूर्त्तञ्च धर्म्मौ द्वावपि सञ्चयेत्॥")
पूर्त्तः, त्रि, (पॄ + कर्म्मणि क्तः।) पूरितः। छन्नः। इति विश्वः॥ (यथा, भागवते। ३। २४। ३२।
"ऐश्वर्य्यवैराग्ययशोऽवबोध-
वीर्य्यश्रिया पूर्त्तमहं प्रपद्ये॥")
पूर्त्तिः, स्त्री, पूरणम्। पॄधातोर्भावे क्तिः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। १३। ६।
"विश्वाभिर्गीर्भिरभि पूर्त्तिमग्निं
मदेम घृतहिमाः सुवीराः॥")
पूर्व्व, क निकेतने। इति कविकल्पद्रमः॥ (पुरा०-परः-निमस्त्रणे सक०-सिवासे अक०-सेट्।) षष्ठस्वरी। निकेतनमिह निमस्त्रणं निवासो वा। क, पूर्व्वयति द्विजान् भोक्तुं गृही। पूर्व्वयति तीर्थेषु साधुः। इति दुर्गादासः॥ वर्म्मवाक्यो-ऽयम्॥

पू(र्व्व)र्व्वः, त्रि, (पूर्व्वे निमित्तत्वेनास्मिन् निवासे वा+अच्।) प्रथमः। (यथा, कुमारे। १। ५३।

"यदेव पूर्व्वे जनने शरीरं
सा दत्तरोषात् सुदती ससर्ज्ज।
तदा प्रभृत्येव विसृष्टसङ्गः
पतिः पशूनामपरियहोऽभूत्॥"

यथाच मनुः। २। १८४।

"गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्व्वं पूर्व्वं विवर्ज्जयेत्॥")

आदिः। (यथा, मनुः। २। ७४।

"ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वदा।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति॥")

प्राग्दिग्-देशकालाः। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ५। ६२।

"दन्तिनीन्न हतं मूढं परदारेण निर्हरेत्।
पश्चिमोत्तरपूर्व्वांस्तु यथायोगं द्विजन्मनः॥")

समग्रम्। इति हलायुधः॥ अग्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, मनुः। २। ५०।

"त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च॥")

पूर्व्वगङ्गा, स्त्री, (पूर्व्वा चासौ गङ्गा चेति।) नर्म्मदानदी। इति हेमचन्द्रः। ४। १४६॥

पूर्व्वजः, पुं, (पूर्व्वं जायते इति। पूर्व्व+जन+डः।) ज्येष्ठभ्राता। इत्यमरः। २। ६। ४३॥ (पूर्व्वकालोत्पन्ने, त्रि। यथा, महाभारते। १। २०५। १।

"तामग्निः परिधिष्यामौ महर्षिरभिवाद्य च।
मातरं पूर्व्वजः पुत्रो यासो वचनमब्रवीत्॥")

पूर्व्वजाः, पुं, (पूर्व्वं पूर्व्वस्मिन् काले जायन्ते इति। जन+डः।) दिव्यपितृगणः। तत्पर्य्यायः। पितरः २ चन्द्रगोलस्थाः ३ अग्निष्वात्ताः ४ स्वधाभुजः ५ कव्यवाहादयः ६। बहुवचनान्तोऽयम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पूर्व्वजा, स्त्री, (पूर्व्वं जायते इति। जन+डः। टाप्।) अग्रजा। ज्येष्ठा भगिनी। पूर्व्वज इत्यमरदर्शनात्॥

पूर्व्वजिनः, पुं, (पूर्व्वो जिनः।) अतीतजिनविशेषः। तत्पर्य्यायः। मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६ अशोरुचक्रवान् ७ स्थिरचक्रः ८ वज्रधरः ९ प्रज्ञाकायः १० आदिराट् ११ नीलोत्पली १२ महाराजः १३ नीलः १४ गार्हूलवाहनः १५ धियाम्पतिः १६ खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पद्मचीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३ वागीश्वरः २४। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पूर्व्वदिक्, स्त्री, (पूर्व्वा दिक्।) प्राची दिक्। यस्यामग्निः सूर्य्य उदेति। तदधिपतिरिन्द्रः। तस्याः पर्य्यायादिः पूर्व्वशब्दे द्रष्टव्यः॥

पूर्व्वदिक्पतिः, पुं, (पूर्व्वदिशः पतिरधिपतिः।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। ८७॥

पूर्व्वदेवः, पुं, (पूर्व्वश्चासौ देवश्चेति। यद्वा, पूर्व्वं देव इति सुप्सुपेति समासः।) असुरः। इत्यमरः। १। १। १२॥ (नरनारायणावृषी। तत्र द्विवचनान्तोऽयम्। यथा, महाभारते। ५। ४९। ५।

"तेषां मनश्च तेजश्चाप्यादत्तामावियौजसा।
पूर्व्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी॥")

पूर्व्वदेशः, पुं, (पूर्व्वो देशः।) प्राचीदिग्वस्थितजनपदः। तत्पर्य्यायः। वर्द्धनिः २। इति चिकाण्डशेषः॥ यथा,—

"प्राच्यां मागधगौडौ च वारेन्द्रीगौड़राढ़काः।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पूर्व्वपक्षः, पुं, (पूर्व्वः पक्षः।) शुक्लपक्षः। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ३। २७८।

"यथा चैवापरः पक्षः पूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते।")

प्राङ्न्यायप्रश्नः। सिद्धान्तविरुद्धकोटिः। तत्पर्य्यायः। पोत्यम् २। इति चिकाण्डशेषः॥ देश्यम् ३ कल्पिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मार्कण्डेये। १। ३।

"पूर्व्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठासमन्वितम्॥")

अधिकरणावयवभेदो व्यवहारविशेषः। यथा, याज्ञवल्क्यः। २। १७।

"पूर्व्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः॥")

पूर्व्वपक्षपादः, पुं, (पूर्व्वपक्ष एव पादः।) चतुर्व्यवहारान्तर्गतः प्रथमः पादः। तस्य संज्ञान्तरम्। भाषा २ प्रतिज्ञा ३ पक्षः ४। इति मिताक्षरा॥ तत्र दृष्टव्यम्।

"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः॥
मिथ्योक्ते च चतुर्थात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा।
प्राड्न्याये च स विज्ञेयो द्विपात् संप्रतिपत्तिषु॥
यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्युत्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो न भवतीति द्विपादोक्ता॥ * ॥

अथ भाषापादः। तत्र भाषास्वरूपमाहतुः कात्यायनबृहस्पती।

"प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥
यदा स्ववधिः पक्षः कल्पितः पूर्व्ववादिना।
दद्यात्ततूपक्षसम्बद्धं प्रतिवादी सदोत्तरम्॥"

प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्त्यक्तम्। साध्यं साधनार्हाभिमतार्थं पक्षं विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

"वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता।
असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः॥"

वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्व्वोक्ते। नारदेनापि।

"सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता।
तद्ज्ञानौ क्रीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्॥"

उत्तरो विजयी यत्पक्षञ्च साध्यं साध्यं तद्विशिष्टधर्म्मौ पक्ष इति भेदः। तथाच वाक्प्रत्याय्यत्वादिधर्म्मैर्विशेषविशिष्टस्य पक्षतया धर्म्मिणोऽधर्म्मादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम्। अतएव उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति मिताक्षरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थसङ्गा भाषास्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति। निराकुलः पौर्व्वापर्य्यविपर्य्यासादिशून्यः।

"अत्र स्तुते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति॥"

इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत्। सच्छोधनमाह बृहस्पतिः।

"न्यूनाधिकं पूर्व्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत्।
न ह्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥"

तल्लिखनप्रकारमाह व्यासः।

"प्राक्षुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
ऊनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्॥"

फलकं काष्ठादिपट्टकम्। कात्यायनः।

"पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽथ लेखयेत्।
प्राक्षुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत्॥
शोधयेत् पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम्।
उत्तरेणावरुद्धस्य निवृत्तिः शोधनं भवेत्॥
अन्यदुक्तं लिखेद्यत्तोऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनोर्वचः।
चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्म्मिकः पृथिवीपतिः॥"

स्वभावोक्तमग्रन्थिमम्। एतच्च स्वरविशेषादिना सूचयेत्। अतएव याज्ञवल्क्यः।

"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः॥"

भूतं तत्त्वार्थसम्बद्धम्। यदाह नारदः।

"भूतं तत्त्वार्थसम्बद्धं प्रमादाभिहितं छलम्।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्ष्या साध्यसाधुता।
सर्व्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति॥
पशुस्त्रीभूम्यलाभादौ प्राप्तोऽप्यर्थान्न हीयते॥"

सर्व्वेषु अर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति। अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि। अर्थविवादग्रहणान्मन्युत्सवविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थाक्षेपात् इति गम्यते। यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं दण्ड्यः पराजीयते च। तथा च त्वं मृतं मद्यं मद्यमेवाधारयसि मत्त इत्यनेन गृहीतस्यावहनकत्वादित्यादि भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेश्यभाषान्यतरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा मूर्खाणामपि वादिप्रतिवादित्वदर्शनात्। अतएवाधाधनेऽपि तथोक्तम्। विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"संस्कृतैः प्राकृतैर्व्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः।
देश्यभाषाद्युपायाद्वैर्बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥"

इति व्यवहारतत्त्वम्॥

पूर्व्वपदं, क्ली, (पूर्व्वं पदम्।) परपदप्रागवर्त्तिविभक्त्यन्तप्रकृतिः। यथा पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः। इति व्याकरणम्॥

पूर्व्वपर्व्वतः, पुं, (पूर्व्वः पूर्व्वदिक्स्थः पर्व्वतः। इति नित्यकर्म्मधारयः।) उदयाचलः। इत्यमरः। १। २। ३। २॥

पूर्व्वय

पूर्व्वफल्गुनी, स्त्री, (पूर्व्वा फल्गुनीति कर्म्मधारयः।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणामेकादशनक्षत्रम्। तत्तु खट्वाकृतितारकाद्वयात्मकम्। तस्याधिष्ठात्री देवता भगः। इति सुकूर्म्मचिन्तामणिः॥ अपि च।

"दक्षिणोत्तरगते द्विसारके
योनिभे मिलति मस्तकोपरि।
कीटनः स्फुटसरोरुहानने!
निःसृता २६८ गजरसान्विलिम्बिकाः॥"

इ० ४। २८। इति 'कालिदासकृतरात्रिलक्षणनिरूपणम्॥ * ॥ तत्र जातफलम्।

"शूरस्त्यागी साहसी भूमिभर्त्ता
कोपाक्रान्तः स्याच्छिरालोऽतिदक्षः।
धूर्त्तः क्रूरोऽत्यल्पवाताधिकः प्राक्-
फल्गुन्यर्क्षेऽब्जकाले च यस्य॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

पूर्व्वफल्गुनीभवः, पुं, (पूर्व्वफल्गुन्यां भवतीति। भू+अच्।) बुधस्तातिः। इति शब्दमाला॥

पूर्व्वभद्रपदः, पुं, पूर्व्वभद्रपदाः, स्त्री, पूर्व्वभाद्रपदाः, स्त्री, } अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणामान्तर्गतपञ्चविंशनक्षत्रम्। तत्पर्य्यायः। प्रोष्ठपदाः २। इत्यमरः॥ "हे पूर्व्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदासु। प्रोष्ठौ गौः भद्रञ्च गौः तस्येव पाद आसां तास्तथा। ग्रहपतिरिव भद्रपादानुगतो राजेत्याचार्य्यमञ्जरी श्लेषाद्भद्रपादाग्रब्दो ह्रस्वादिः भाद्रपदाग्रब्दोदीर्घादिरपीति केचित्। दीर्घादिपाठः प्रामादिक इति सुकूटादयः॥ पूर्व्वे प्रोष्ठपदे हे उत्तरे तु भद्रपदे हे समुदायस्यासां चतुःसंख्य इति बहुवचनम्। कदा पूर्व्वे प्रोष्ठपदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्हित्वात् द्विवचनम्। फल्गुनीप्रोष्ठपदाग्रब्दौ द्वित्वे बहुत्वे च भद्रपदा हेरपीति केचित् भद्रपदेन युक्तः काल इति प्रयोगात् पुंलिङ्गोऽपि भद्रपद इति केचित्।" इति तट्टीकायां भरतः॥ * ॥

सा तु दक्षिणोत्तरवर्त्तिखट्वाकृतितारकाद्वयात्मिका:। भारद्वाजतितारात्मकरूपा वा। तदधिदेवता अजपादः आसां अघन्यगुणः। इति ज्योतिषम्॥ अपि च।

"भारद्वाजतितारकोपरिस्थिते
पूर्व्वभाद्रपदभे द्वितारके।
लिम्पिकाः कटिकराश्चि २०८ संमिता
निःसरन्ति वृषभोदयात् प्रिये!॥"

इ० ३। ४८। इति कालिदासकृतरात्रिलक्षणनिरूपणम्॥ * ॥

तत्र जातफलम्।

"जितेन्द्रियः सर्व्वकलासु दक्षो
जितारिपक्षः खलु तस्य नित्यम्।
भवेज्जडीयान् सुतरामपूर्व्वा
पूर्व्वा यदा भाद्रपदा प्रसूतौ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

पूर्व्वयत्र, पुं, (पूर्व्वं यात्रासौ यत्रेति। पूर्व्वे पूर्व्वस्मिन् काले यत्रो वा।) जिनविशेषः। तत्पर्य्यायः। मणिभद्रः २ जलजलः ३ जलेन्द्रः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पूर्व्वरङ्गः, पुं, (पूर्व्वं रज्यतेऽस्मिन्निति। रञ्ज+अधिकरणे घञ्।) नान्द्यांपक्रमः। इति हेमचन्द्रः। २। १६६॥ तत्पर्य्यायः। प्राक्संगीतम् २ गुणनिका ३। इति जटाधरः॥ (अस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ६। १०।

"यन्नाट्यवस्तुनः पूर्व्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये।
कुशीलवाः प्रकुर्व्वन्ति पूर्व्वरङ्गः स उच्यते॥")

पूर्व्वरागः, पुं, (पूर्व्वः पूर्व्वजातो रागोऽनुरागः।) नायकनायिकयोर्दृग्विशेषः। यथा,—

"श्रवणाद्दर्शनादापि मिथःसंरूढरागयोः।
दृग्विशेषो योऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते॥"

इति साहित्यदर्पणम्॥

पूर्व्वराज्ञः, पुं, (राज्ञः पूर्व्वो भागः। अच् समासे।) "राज्ञाह्नाहाः पुंसि।" २। ४। ३६। इति पुंस्त्वम्।) राज्ञः पूर्व्वभागः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

पूर्व्वरूपं, क्ली, (पूर्व्वं रूपमिति कर्म्मधारयः।) पूर्व्वलक्षणम्। वैद्यके भाविव्याधिबोधकचिह्नम्। यथा,—

"————————प्राग्रूपं येन लक्ष्यते।
उत्पित्सुरामयो दोषविशेषैर्ज्ञानधिष्ठितः।
लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्व्याधीनां तद्यथायथम्॥"

द्विविधं हि पूर्व्वरूपं भवति। सामान्यं विशिष्टञ्च। सामान्यं येन दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थाजनितेन भाविज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते न तु वातादिजनितत्वादिविशेषः। यथा। अमी रतिविवर्णत्वमिति। तथा बालगुरुव्याव्यप्रदेहादि। सामान्याभिप्रायेणैव तल्लक्षणान्तरं यथा। व्याधेर्जातिर्व्यभूषा च पूर्व्वरूपेण लक्ष्यते। भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्षणेन तु इति॥ तथाह पराशरः। पूर्व्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेष इति। विशिष्टं यथा। उरःक्षतादौ लिङ्गान्येव वातादिजान्यव्यक्तानि। यदुक्तं तत्रैव। अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्व्वरूपमिति स्थूलमिति। तथाह सुश्रुतः।

सामान्यतो विशेषात्तु तृष्णाग्न्यर्थं समीरणात्।
पित्तान्नयनयोर्हार्द्रः कफान्नान्नाभिनन्दनमिति॥

हारीतेऽप्युक्तम्। इति पूर्व्वरूपमहतां ज्वरादीनां सामान्यतो विशेषात्तु तृष्णाङ्गमर्द्दभूयिष्ठं हृदयोद्वेष्टनं वातजमिति। प्राग्रूपं येन लक्ष्यते इत्यस्यार्थमाह रक्षितः। येन श्रमादिना उत्पित्सुः सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुरामयो रोगः दोषविशेषैश्च वातादिजन्यासाधारणैर्लक्षणादिना अनधिष्ठितोऽसंबद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्राग्रूपमिति। लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव। प्राग्रूपमित्यनेन पूर्व्वोक्तेन सम्बन्धः लिङ्गं लक्षणम् अव्यक्तं नात्यभिव्यक्तं तच्च हेतुरल्पत्वात् न त्वावरणादियोगादव्यक्तत्वमित्यर्थः यथायथं यस्य व्याधेर्यद्रूपं तदेवाव्यक्तं तस्य पूर्व्वमित्यर्थः। अन्ये तु पूर्व्वरूपलक्षणमाहुः।

स्थानसंश्रयिणः कृत्वा भावियाधिप्रबोधकम्।
दोषाः कुर्व्वन्ति यल्लिङ्गं पूर्व्वरूपं तदुच्यते॥ इति॥

संक्षेपतस्तु लक्षणं भाविव्याधिबोधकमेव लिङ्गं पूर्व्वरूपम्।" इति माधवकरविजयरक्षितौ॥

पूर्व्ववादः, पुं, (पूर्व्वो वादः।) व्यवहारे राजादिसमीपे प्रागावेदनम्। यथा,—

"पूर्व्ववादमपरित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः।
पदसंक्रामणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः॥"

इति मिताक्षरा॥

पूर्व्ववादी, [न्] पुं, (पूर्व्ववादोऽस्यास्ति। पूर्व्ववाद+इनिः।) प्रागभियोक्ता। प्रथमविवादी। यथा,—

"प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्।
मिथ्योक्तौ पूर्व्ववादी तु प्रतिपक्षौ न सा भवेत्॥"

इति मिताक्षरा॥

पूर्व्वशैलः, पुं, (पूर्व्वः पूर्व्वदेशस्थितो वा शैलः।) उदयपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

पूर्व्वसरः, त्रि, (पूर्व्वः सन् सरतीति। पूर्व्व+सृ+"पूर्व्वे कर्त्तरि।" ३। २। १६। इति टः।) अग्रगामी। यथा, भट्टिः। ५। ६७।

"द्विषन् वनेचराणां त्वमादाय चरो वने।
अग्रेसरो जघन्यानां माभूत् पूर्व्वसरो मम॥"

पूर्व्वसारः, त्रि, पूर्व्वं देशं सरतीति कर्म्मणि घञ्(अण्)प्रत्ययः। पूर्व्वसरः। इति व्याकरणम्॥

पूर्व्वा, स्त्री, (पूर्व्व+टाप्।) पूर्व्वदिक्। तत्पर्य्यायः। प्राची २ पुरा ३ माघोनी ४ ऐन्द्री ५ माघवती ६। तद्विगुणवायुगुणाः।

"पूर्व्वस्तु मधुरो वातः स्निग्धः कटुरसान्वितः।
गुरुर्विदाहगुल्मघ्नो वातदः पित्तनाशनः॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

अपि च। राजवल्लभः।

"प्राग्वातो मधुरः स्वादी बहिर्माद्यकरो गुरुः।
वैरस्यगौरवौष्ण्यानि करोत्यप्स्वोषधीषु च॥
भग्नोत्पिष्टक्षतादीषु रागव्ययुदाहृतम्।
सन्निपातज्वरश्वासकासदोषाग्नीविषक्रिमीन्॥
कोपयेदामवातञ्च घनसंघातकारणम्॥"॥ * ॥

तद्विगुणपतयः मेघसिंहधनूराश्यः। यथा,—

"प्रागादिकक्रमो नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम्।
मेघाद्या राशयो ज्ञेयास्तिरश्चस्तिपरिभ्रमात्॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पूर्व्वाः, पुं, पूर्व्वजाः। पूर्व्वपुरुषाः। बहुवचनान्तोऽयम्। इत्यमरः। ३। ३। १२३॥ (यथा, रघुः। १। ६७।

"मनुष्यं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्ज्जितं मया।
पयः पूर्व्वैः स्वनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते॥")

पूर्व्वाद्रिः, पुं, (पूर्व्वः पूर्व्वदिक्स्थितो वा अद्रिः पर्व्वतः।) उदयाचलः। तत्पर्य्यायः। दिनमुद्रा २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १। १८।

"पिङ्गोत्तुङ्गजटाजूटगतो यस्यामुते नवः।
सन्ध्यापिशङ्गपूर्व्वाद्रिशृङ्गसङ्गसुखं शशी॥")

पूर्व्वाषाढ़ा, स्त्री, (पूर्व्वा चासावाषाढ़ा चेति।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणामेकविंशनक्षत्रम्। सा सूर्पाकृतिचतुस्तारात्मिका। गजदन्ताकृतिद्वितारात्मिका वा। अस्या अधिष्ठातृ देवता तोयम्। इति ज्योतिषम्॥ अपि च।

"सूर्पसंस्थितिमिमे गिरीगते चतुस्तारके करिकरोरुवारिमे।
अन्त्यभादजतवाणि! निर्गता:
श्वेतचारुवरणाङ्गुलिप्रिका:॥"

इ० १।४६॥ इति कालिदासकृतराचिलमल्लिनाथधृतम्॥*॥ तच्च जातफलम्।

"भूयो भूयस्तयमानानुरक्तो
भक्तो देवे बन्धुमान्योऽतिदक्ष:।
पूर्व्वाषाढ़ा जन्मकाले यदि स्या-
दाषाढ़: स्याद्वैरिवर्गे निताम्तम्॥"

इति कोष्ठीप्रदीप:॥

पूर्व्वाह्ण:, पुं, (अह्न: पूर्व्वम्। पूर्व्वापराधरेत्येकदेशिसमास:।) "राजाह:सखिभ्यष्टच्।" ५।४।९१। इति टच्। "अहोऽह एतेभ्य:।" ५।४।८८। इति अह्नादेश:। "अह्नोऽदन्तात्।" ८।४।७। इति णत्वम्। "राजाहाह:सु पुंसि।" २।४।२९। इति पुंस्त्वम्।) त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभाग:। स च त्रिंशद्दण्डदिनमाने सूर्य्योदयावधिदशदण्डकाल:। यथा, पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्ण: पितृणाम्। इति श्रुति:॥ अपि च। त्रिधाविभक्तदिनभागाभिप्रायेण तु लोकाक्षि:।

"पूर्व्वाह्णे मध्यमे वापि यदि पर्व्व समाप्यते।
सदोपवास: पूर्व्वेद्युस्तद्दर्य्यागे इष्यते॥
अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व्व समाप्यते।
उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते॥"

उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरं किन्तु क्षते अग्न्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तीति उपवासशब्देनाग्न्याधानमुच्यते। सूर्य्योदयावधिप्रहरद्वयम्। द्विधाविभक्तदिनपूर्व्वभाग:। यथा। पूर्व्वाह्णापराह्णरूपद्विधाविभक्तदिनस्यावधित्वेनावर्त्तनमाह स्कन्दपुराणम्।

"आवर्त्तनात् पूर्व्वाह्णो ह्यपराह्णस्तत: पर:॥"

आवर्त्तनात् यासस्य छायापरिवर्त्तनात् प्राग्निर्णेय: अतएवोक्तम्।

"अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्व्वाह्णे प्रहरद्वये।
अत ऊर्द्धं न वन्देत अश्वत्थन्तु कदाचन॥"

इति मलमासतत्त्वम्॥

पूर्व्वाह्णिक:, त्रि (पूर्व्वाह्णे भव इति। पूर्व्वाह्ण+"विभाषा पूर्व्वाह्णापराह्णाभ्याम्।" ४।३।२४। इति ठञ्ठौ तुट् च। "घकालतनेषु कालनाम्न:।" ६।३।९७। इति विभाषया सप्तम्या अलुक्।) पूर्व्वाह्णे भव:। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

पूर्व्वेद्यु:, [स्] अ, (पूर्व्वस्मिन्नहनीति। पूर्व्व+"सद्य:परुत्परारैषम: परेद्यवद्यपूर्व्वेद्युरन्येद्युरितरे।" ५।३।२२। इत्येद्युस्प्रत्ययो निपात्यते।) पूर्व्वदिनम्। इत्यमर:।३।४।२१॥ प्रात:काल:। धर्म्मवासर:। इति मेदिनी। अव्ययसे, ८४॥ (यथा, मनौ। ३।१८७।

"पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते।
निमन्त्रयेत त्वावरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान्॥")

पूर्व्व, क निकेतने। इति कविकल्पद्रम:॥ (चुरा०-पर०-निमन्त्रणे सक०-निवासे अक० सेट्।) षष्ठस्वरी। निकेतनमिह निमन्त्रणं निवासो वा। क, पूर्व्वयति द्विजान् भोक्तुं गृही। पूर्व्वयति तीर्थेषु साधु:। इति दुर्गादास:॥ अन्यवाम्नोऽयम्॥

पूल, कि संहतौ। इति कविकल्पद्रम:॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर० सक०-सेट्।) षष्ठस्वरी। कि, पूलयति पूलति। संहतौ राशीकरणम्। इति दुर्गादास:॥

पूष, [इन्] पुं। इति कविकल्पद्रम:॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) षष्ठस्वरी। पूषति। इति दुर्गादास:॥

पूष:, पुं, (पूषति वर्द्धते इति। पूष+क:।) ब्रह्मदारुवृक्ष:। इत्यमर:। २। ४। ४१॥ तुत इति भाषा॥ (ब्रह्मदारुगुणर्द्धस्य विषयो ग्रीव:॥)

पूषक:, पुं, (पूष+स्वार्थे कन्।) ब्रह्मदारुवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट:॥ पलाशपिपल इति हिन्दीभाषा। अस्य पर्य्यायगुणा: तूलशब्दे द्रष्टव्या:॥

पूषभासा, स्त्री, (पूषेव सूर्य्य इव भासते इति। भास+अच्। टाप्।) इन्द्रनगरी। तत्पर्य्याय:। सुरपुरी २। इति शब्दरत्नावली॥

पूषामुत्तर, [द्] पुं, (पूष्णोऽमुत्तर। शिवो हि स्वांशजवीरभद्रेणास्य दन्तमुत्पाटयामास अतोऽस्य तथात्वम्।) शिव:। इति हेमचन्द्र:। २।११४॥

पूषा, [न्] पु, (पूषतीति। पूष वृद्धौ+"अन्उक्षन् पूषन् शीङ्भ्रञ्जिभ्य:।" उणा० १।१५८। इति कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते।) सूर्य्य:। इत्यमर:। १।३।२८॥ (यथा, मार्कण्डेये। १०६।६४।

"आदित्य भास्करं भानुं सवितारं दिवाकरम्।
पूषाणमर्य्यमाणञ्च स्वर्भानुं दीप्तदीधितिम्॥"

स तु द्वादशादित्यानामन्यतम:। यथा, महाभारते। १।६५।१५—१६।

"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्तंश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा॥
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिक:॥")

पृ, क पूर्त्तौ। इति कविकल्पद्रम:॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) पूर्त्ति: पूर्णीकरणम्। क, पारयति पयसा क्रुम्भं लोक:। इति दुर्गादास:॥

पृ, न प्रीतौ। इति कविकल्पद्रम:॥ (स्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) न, अतिथीन् एर्णोति। इति दुर्गादास:॥

पृ, लि पालने। इति कविकल्पद्रम:॥ (क्रया०-पर० सक०-अनिट्।) लि, पिपर्त्ति। इति दुर्गादास:॥

पृ, ग्रृ इ आयामके। इति कविकल्पद्रम:॥ (तुदा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) आयामको व्यापार:॥ ग्रृ इ धर्म्मे व्याप्रियते सुधी:। इति दुर्गादास:॥

पृक्का, स्त्री, (स्पृश्यते इति। स्पृश+बाहुलकात् कक्। पृषोदरादित्वात् साधु:।) ग्राकविशेष:। पिड़िं इति भाषा॥ तत्पर्य्याय:। मरुज्जाला २ पिशुना ३ देवी ४ लता ५ लघु: ६ समुद्गान्ता७ बधू: ८ कोटिवर्षा ९ लङ्कायिका १० इत्यमर:॥ मरुत् ११ माला १२ स्पृक्का १३ कोटी १४ वर्षा १५ लङ्कापिका १६ वर्षालङ्कायिका १७। इति तट्टीकायां भरत:॥ तस्कर: १८ चोरक: १९ चण्ड: २०। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणा:। पाके मधुरत्वम्। लघुत्वम्। पित्तकफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभ:॥

पृक्त, क्ती, (पृच्यते स्म संबध्यते स्मेति। पृच् सम्पर्के+क्त:।) धनम्। इति हेमचन्द्र:। २। १०६॥ सम्पर्कयुक्ते, त्रि॥ (यथा, रघौ।२।१३।

"एकस्तुषारशैलनिर्झरागा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी॥")

पृक्ति:, स्त्री, (पृच्+भावे क्तिन्।) सम्पर्क:। स्पर्श:। तत्पर्य्याय:। सृष्टि: २। इत्यमर:। ३।२।६॥

पृच, ईं ल ड सम्पर्के। इति कविकल्पद्रम:॥ (अदा० आत्म०-अक०-सेट्। निष्ठायामनिट्।) ई, पृक्त:। ल ड, पृक्ते। परीपृच्यते। स चेह सम्पृक्तीभाव:। सम्पृक्ते नाभिधास्यैय इति हलायुध:। सम्पृक्ते मधुना वर्णे भिषगिति तु अन्तर्भूतण्यर्थत्वादिति चतुर्भुज:। इति दुर्गादास:॥

पृच, कि संयमने। सम्पर्के। इति कविकल्पद्रम:॥ (चुरा० पक्षे भ्वा० पर०-सक० सेट्।) संयमनं बन्धनम्। कि, पर्चयति पर्चति दुष्टं राजा। इति दुर्गादास:॥

पृच, ध ई सम्पर्के। इति कविकल्पद्रम:॥ (रुधा०-पर०-सक० अक० च सेट्। निष्ठायामनिट्।) सम्पर्के इह संपृक्तीकरणं सम्पृक्तीभावश्च। ध, पृणक्ति धनुषा बाणम्। संपृणक्ति नं पापिभिर्य इति हलायुध:। ई, पृक्त:। प्रपर्च्च। इति दुर्गादास:॥

पृच्छा, स्त्री, (प्रच्छ जिज्ञासायाम्+"गुरोश्च हल:।" ३।३।१०३। इति अ:।) प्रश्न:। इत्यमर:। १।६।१०॥ (यथा, नैषधचरिते। १६।६०।

"इह किंसुषसि पृच्छाशंसिकिंशब्दरूप-
प्रतिनियमिसवाचा वायसेनेष पृष्ट:।
भग फणिभवधास्ते तातड: स्थानिनीका
वितिविच्छिनतुहीषागुत्तर: कोकिलोऽभूत्॥"

"पृच्छा तत्त्वात् यथान्यायं विधिना प्रश्न उच्यते॥"

इति च वैद्यकचरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये॥)

पृज, इ ल ड सम्पर्के। इति कविकल्पद्रम:॥ (अदा०-आत्म०-अक०-सेट्।) सप्तमस्वरी। इ, पृङ्क्ते। ल ड, पृङ्क्ते। अयं केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादास:॥

पृङ, प्र सृदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) सृदि क्षुण्णीकरणे । प्र, पृड़ति दीनं दासा । पर्डिता । इति दुर्गादासः ॥

पृण, प्र क्षेपि । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) क्षेपि क्षेपणीकरणे । प्र, अग्निं पृणति यो द्विजः । पर्णिता । इति दुर्गादासः ॥

पृतना, स्त्री, (प्रियते इति । पृङ् आयामे + बाहुलकात् तनन् गुणाभावश्च ।) सेना । सेनाभेदः । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ वाहिनीत्रयम् । अत्र गजाश्चित्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३ । रथाश्चित्वारिंशदधिकशतद्वयम् २४३ । अश्वा ऊनचित्रंशदधिकसप्तशतम् ६९६ । पदातिकाः षण्णवत्यधिकशतद्वयाधिकसहस्रम् १२१५ । सप्तदशेन चित्रंशदधिकशतत्रयाधिकसहस्रद्वयम् २४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

"जयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणात्त्रयः ।
सृतनाश्चमस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥"

"आप्रियन्तोऽत्र योद्धारः इति । पृङ् आयामे । 'पृषिरुहि कित् ।' इति तनन्प्रत्ययः ।" इति निघण्टौ देवराजयज्वा ॥ संग्रामः । इति निघण्टुः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ८ ।

"शूरा इवेद्युयुधयो न जग्मयः
अवस्यवो न पृतनासु येतिरे ॥"

"पृतनासु संग्रामेषु येतिरे ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

पृतनाषाट्, [षाह्] पुं, (पृतनां सहते इति । सह + "छन्दसि सहः ।" ३ । २ । ६३ । इति ण्विः । सहेरिति षः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पृध, क प्रत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, पर्धयति गुड़मौषधं जनः । इति दुर्गादासः ॥

पृथक्, अ, (प्रथयतीति । प्रथ विस्तारे + "प्रथः कित् सम्प्रसारणञ्च ।" उणा० १ । १३६ । इति अथिः कित् सम्प्रसारणञ्च धातोः ।) भिन्नम् । तत्पर्य्यायः । विना २ अन्तरेण ३ ऋते ४ हिरक् ५ नाना ६ वर्ज्जनम् ७ । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १४ । ६६ ।

"तेषामेतैः मिते: प्राप्तैर्मुहुर्विप्लवतां त्वचः ।
पृथक् कुर्व्वन्ति वै धान्याः घरीरादति-
दारुणाः ॥")

पृथक्क्षेत्राः, पुं, (पृथक् भिन्नं क्षेत्रं उत्पत्तिस्थानं येषामिति ।) एकस्मात्पितामहवर्णाज्जीवितपुत्राः । इति मिताक्षरा ॥

पृथक्त्वं, क्ली, (पृथगित्यस्य भावः । पृथक् + भावे त्व ।) चतुर्व्विंशतिगुणान्तर्गतसप्तमगुणः । तस्य लक्षणम् । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणत्वम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

"संख्यायञ्च पृथक्त्वं स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम् ।
अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते ॥
अस्मात् पृथगियं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥"

"पृथक्त्वं निरूपयति संख्यावदिति पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणं पृथक्त्वम् । तन्नित्यतादिकं संख्यावत् यथा हि नित्येषु एकत्वं नित्ये अनित्ये चानित्यम् आश्रयद्वित्वीयत्वगुणे चोत्पद्यते आश्रयनाशान्नश्यति तथा एकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवत् द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

पृथक्त्वा, स्त्री, (पृथक् त्वग् यस्याः । टाप् ।) सल्वा । इति रत्नमाला ॥ (विषयोऽस्या मल्वाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

पृथक्पर्णी, स्त्री, (पृथक् पर्णानि यस्याः । "पाकर्कर्णपर्णपुण्यफलेति ।" ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।) क्षुद्रशुक्तिविशेषः । चाकुल्या इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पृश्निपर्णी २ चित्रपर्णी ३ अङ्घ्रिवल्लिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

"पृथक्पर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता ।
काकोल्यादिश्च योज्यः स्यात्पञ्चको रोपणे
घृते ॥"

पर्य्यायान्तरमस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी लाङ्गली क्रोष्टुपुच्छिका ।
धावनिः कलशी तन्वी गृहाक्रोष्टुकमेखला ॥
दीर्घा प्रसारविस्तारा श्रीपर्णी सिंहपुच्छिका ।
दीर्घपत्रा खलिलुहा घृतिला चित्रपर्णिका ॥")

पृथगात्मता, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्य । तस्य भावः । तल् ।) विवेकः । इत्यमरः । ३ । ७ । ३८ ॥

पृथगात्मिका, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) शक्तिः । यथा,—

"जातिर्जातिश्च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मिका ॥"

इति जगन्नाथतर्कपञ्चाननभट्टाचार्य्यशिरोमणिभट्टाचार्य्यविरचितशब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् ॥ इदं शब्दशक्तिप्रकाशिकायां क्वचिदमरकोषे पाठः ॥

पृथग्जनः, पुं, (पृथक् सज्जनेभ्यो विभिन्नो जनः ।) मूर्खः । नीचः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १३७ ।

"यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥")

पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ भिन्नलोकश्च ॥

पृथग्बीजः, पुं, (पृथक् विभिन्नानि बीजानि यस्य ।) भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथग्विधः, त्रि, (पृथक् विभिन्नलक्षणा विधा प्रकारो यस्य ।) नानारूपः । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ ॥ (यथा, मनुः । १ । ४० ।

"सर्व्वेषन्तु नामानि कर्म्माणि च पृथग्विधम् ॥")

पृथवी, स्त्री, (प्रथते विस्तारमेतीति । प्रथ + "प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च ।" उणा० १ । १५० । इत्यत्र 'षवन् इत्येकं ।' इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या षवन् सम्प्रसारणञ्च । षित्त्वात् ङीष् ।) पृथिवी । यथा,

"पृथवी पृथिवी पृथ्वी धरा सर्व्वंसहा रसा ॥"

इति भरतपृथ्वीवाचकस्यात्तिः ॥

पृथा, स्त्री, कुन्ती । इति जटाधरः ॥ (इयं हि शूरस्य कन्या वसुदेवस्य भगिनी । अस्याः पिता शूरस्तु कुन्तिनृपाय निजबान्धवादपुत्रः-येनां कृतकन्यकारूपेण दत्तवान् । तत्र कुन्तिराजदेशगति निवसन्ती दुर्व्वाससं मन्त्रोपयसात् मन्त्रवरं लब्ध्वा कन्यावस्थायामेव सूर्य्यात् कर्णं वीरवरं प्रसूतवती । ततो गच्छति काले कुरुवंशावतंसः पाण्डुनृपतिरेनां परिणीतवान् । मन्त्रादिष्टा धर्म्मात् युधिष्ठिरं वायोर्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं प्रसूतवती । अनन्तरं मन्त्रादेशेन सपत्नीं माद्रसुताये तन्मन्त्रं प्रदत्तवती तेन माद्री अश्विभ्यां नकुलसहदेवौ लेभे । इत्येषा कथा भागवते ६ स्कन्धे २४ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

पृथाशः, पुं, (पृथाया अपत्यं इति । अण + ङः ।) कुन्तीपुत्रः ॥ अर्ज्जुनश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथापतिः, पुं, (पृथायाः पतिः ।) पाण्डुराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पृथिका, स्त्री, घृतपूरी । इति शब्दमाला ॥

पृथिविः, स्त्री, (पृथिवी । ङीषो वा ह्रस्वः ।) पृथिवी । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पृथिवी, स्त्री, (प्रथते विस्तारं यातीति । प्रथ + "प्रथेः षिवन् संप्रसारणञ्च ।" उणा० १ । १५० । इति षिवन् सम्प्रसारणञ्च । ङीष् ।) मर्त्यादिष्ठानभूता । तत्पर्य्यायः । भूः २ भूमिः ३ अचला ४ अनन्ता ५ रमा ६ विश्वम्भरा ७ स्थिरा ८ धरा ९ धरित्री १० धरणी ११ क्षौणी १२ क्ष्मा १३ काश्यपी १४ क्षितिः १५ सर्व्वंसहा १६ वसुमती १७ वसुधा १८ उर्व्वी १९ वसुन्धरा २० गोत्रा २१ कुः २२ पृथ्वी २३ क्ष्मा २४ अवनिः २५ मेदिनी २६ मही । इत्यमरः । २ । १ । २—३ ॥ भूरः २८ भूमी २९ धरणिः ३० क्षौणिः ३१ क्षौणी ३२ क्षौणिः ३३ क्षमा ३४ अवनी ३५ महिः ३६ रत्नगर्भा ३७ सागराम्बरा ३८ अब्धिमेखला ३९ भूतधात्री ४० रत्नाधरा ४१ दैहिनी ४२ धारा ४३ विपुला ४४ मध्यमलोकधर्म्मा ४५ । इति भरतः ॥ धरणीधरा ४६ धारणी ४७ महाकान्ता ४८ जगद्धात्री ४९ गन्धवती ५० रत्नगर्भा ५१ गिरिकर्णिका ५२ धारयित्री ५३ धात्री ५४ सागरमेखला ५५ सह्या ५६ अचलकीला ५७ गौः ५८ अब्धिद्वीपा ५९ द्विरा ६० दृढ़ा ६१ दृढ़िका ६२ इला ६३ इलिका ६४ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदधिवस्त्रा ६५ हरा ६६ आदिमा ६७ दुला ६८ धरा ६९ उर्व्वरा ७० आद्या ७१ जगती ७२ पृथुः ७३ भुवनमाता ७४ विश्वला ७५ बीजप्रसूः ७६ श्यामा ७७ क्रोड़काला ७८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ रत्नगर्भा ७९ अदितिः ८० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (पृथ्वी ८१ । इति शब्दार्णवः ॥) अयमस्या धर्म्मः । रूपद्रवत्वप्रत्यत्वयोगित्वम् । इयं गुर्व्वी रसवत्त्वात् च । अस्या द्रवत्वं नैमित्तिकम् । अस्या गुणाः । संख्या १ संख्या २ परिमिति: ३ पृथक्त्वम् ४ संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८ वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुरुत्वम् ११ रूपम् १२

रस: १३ गन्ध: १४। इयं गन्धकारणं नाना-
रूपवती षड्रसयुक्ता। गन्धस्तु द्विविध: सौरभं
असौरभम्। तस्या: स्पर्श: अनुष्णाशीत-
पाकज:। सा द्विविधा नित्या अनित्या च। पर-
माणुस्वरूपा नित्या सावयवा अनित्या। सा
त्रिविधा देहेन्द्रियविषयरूपा। देहरूपा योनि-
जादि: इन्द्रियात्मिका घ्राणरूपा विषयात्मिका
द्व्यणुकादिब्रह्माण्डपर्यन्ता। यथा,—
"रूपवत्त्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमचिकम्।
गुरुणी हे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रव:॥"
"स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वञ्च गुरुत्वकम्।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश॥
स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश।
तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता॥
षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मत:।
स्पर्शस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकज:॥
नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा।
अनित्या तु तदन्या स्यात् सेवावयवयोगिनी॥
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा।
योनिजादिर्भवेद्देहमिन्द्रियं घ्राणलक्षणम्॥
विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृत:॥"
इति भाषापरिच्छेदे। २८—३८॥

तस्या अध्यात्मादि यथा,—
"पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणञ्चाध्यात्ममुच्यते।
अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदैवतम्॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्वे॥

(यथा, मार्कण्डेये। ५४। ४।
"भूतार्द्धकोटिविस्तारो पृथिवी कृतस्त्रयो
द्विज।।

तस्या हि स्थानमखिलं कथयामि शृणुष्व तत्॥")
तस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—
"अयतां वसुधाजन्म सर्व्वमङ्गलकारणम्।
विघ्ननिघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम्॥
अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा।
बभूव वसुधाजन्म तदविरुद्धमतं शृणु॥
ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा।
आवां वध्यौ न यत्रोर्व्वी प्लाव्यतां सलिलेति च॥
तयोर्गौवनकालेन प्रलयो नाभवत् स्फुटम्।
ततो बभूव मेदश्च मरणस्यान्तरन्तयो:॥
मेदिनीति च विख्यातेत्युक्त्वा वैस्तत्तनुं शृणु।
जलधौता कृता पूर्व्वं वर्द्धिता मेदसा यत:॥
कथयामि च तत्तस्य सार्थकं सर्व्वसम्मतम्।
पुरा श्रुतं यत् श्रुत्वा धर्म्मवक्त्राच्च पुष्करे॥
महाविराट्शरीरस्य जलमध्यस्य चिरं स्फुटम्।
मलो बभूव कालेन सर्व्वाङ्गव्यापको ध्रुवम्॥
स च प्रविष्ट: सर्व्वेषां तत्तोयानां विवरेषु च।
कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा मुने!॥
प्रतिकूपं प्रतिलोम्नाञ्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता।
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुन: पुन:॥
आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलोपर्य्यवस्थिता।
प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता॥
प्रतिविश्वेषु वसुधा सैलकाननसंयुता।
सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपसमन्विता सती॥
हिमाद्रिमेरुसंयुक्ता ग्रहचन्द्रार्कसंयुता।
ब्रह्मविष्ण्वधिवासैश्च सुरैर्लोकैस्तदालये॥
पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता।
पातालसप्ततदधृक्तदूर्द्ध्वं ब्रह्मलोकक:॥
ब्रह्मलोकश्च सर्व्वत्र सर्व्वविश्वेषु तत्र वै।
एवं सर्व्वाणि विश्वानि पृथिव्यां निर्म्मितानि च।
ऊर्द्ध्वौ गोलोकवैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरौ च तौ॥
नश्वराणि च विश्वानि सर्व्वाणि क्षत्रिमाणि च।
प्रलये प्राकृते ब्रह्मन्! ब्रह्मणश्च निपातने।
महाविराड्शरीरस्थो रुद्र: क्षणेन चात्मना॥
नित्यै: सिता च प्रलये कालाग्नीश्वरै: सह।
स्थित्यधिष्ठातृदेवी सा वाराहे पूजिता सुरै:॥
मुनिभिर्मनुभिर्विप्रैर्गन्धर्व्वादिभिरेव च।
विष्णोश्चैराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्मता।
ततपुत्रो मङ्गलो ज्ञेयो धरणीपुत्रो मङ्गलात्मज:॥

नारद उवाच।

पूजिता केन रूपेण वाराहे च सुरैर्महो।
वराहेण च वाराही सर्व्वै: सर्व्वाश्रया सती॥
तस्या: पूजाविधानञ्चाप्यधश्चोद्धरणक्रमम्।
मङ्गलं मङ्गलस्यापि जन्म यासं वद प्रभो!॥

श्रीनारायण उवाच।

वाराहे च वराहश्च ब्रह्मणा संस्तुत: पुरा।
उद्धरे महीं हत्वा हिरण्याक्षं रसातलात्॥
जले तां स्थापयामास पद्मपत्रं यथा हृदे।
तत्रैव निर्म्ममे ब्रह्मा सर्व्वं विश्वं मनोहरम्॥
दृष्ट्वा तदधिदेवीञ्च सकामां कामुको हरि:।
वराहरूपी भगवान् कोटिसूर्य्यसमप्रभ:॥
कृत्वा रतिकरीं शय्यां मणिञ्च सुमनोहराम्।
क्रीड़ाञ्चकार रहसि दिव्यं वर्षमहर्निशम्॥
सुखसम्भोगसंस्पर्शात् मूर्च्छां संप्राप सुन्दरी।
विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमोत्तिसुखप्रद:॥
विष्णुस्तदङ्गसंस्पर्शात् बुबुधे न दिवानिशम्।
वर्षान्ते चेतनां प्राप्य कामी तत्याज कामुकीम्॥
पूर्व्वरूपञ्च वाराहं दधार चावलीलया।
पूजाञ्चकार भक्त्या च ध्यात्वा च धरणीं सतीम्॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यै: सिन्दूरैरनुलेपनै:।
वस्त्रै: पुष्पैस्तु बलिभि: संपूज्योवाच तां हरि:॥

श्रीमद्वाराह उवाच।

सर्व्वाधारा भव शुभे! सर्व्वै: संपूजिता सुखम्।
मुनिभिर्मनुभिर्देवै: सिद्धैश्च मानवादिभि:॥
अम्बुवाच्यां त्वागदिने गृहारम्भप्रवेशने।
वापीतड़ागारम्भे च गृहे च क्षधिकर्षणे॥
तव पूजां करिष्यन्ति मदरेण सुरादय:।
मूढ़ा ये न करिष्यन्ति यास्यन्ति नरकञ्च ते॥

वसुधोवाच।

वहामि सर्व्वं वाराहरूपेणाहं तवाज्ञया।
लीलामात्रेण भगवन्! विश्वञ्च सचराचरम्॥
मुक्तां शुक्तिं हरर्क्षां शिवलिङ्गं शिलां तथा।
शुद्धं प्रदीपं मन्त्रञ्च माणिक्यं हीरकं मणिम्॥
यज्ञसूत्रञ्च पुष्पञ्च पुस्तकं तुलसीदलम्।
जपमालां पुष्पमालां कर्पूरञ्च सुवर्णकम्॥

गोरोचनां चन्दनञ्च शालग्रामजलं विना।
एतान् वोढुमशक्ताहं क्षिप्ता च भगवन्!
शृणु॥

श्रीभगवानुवाच।

द्रव्याण्येतानि मूढ़ा ये अर्पयिष्यन्ति सुन्दरि!।
ते यास्यन्ति कालसूत्रं दिव्यं वर्षशतं त्वयि॥
इत्येवमुक्ता भगवान् विरराम च नारद!।
बभूव तेन गर्भेण तेजस्वी मङ्गलग्रह:॥
पूजां चक्रु: पृथिव्याश्च ते सर्व्वे चाज्ञया हरे:।
काण्वशाखोक्तध्यानेन तुष्टुवु: स्तवनेन च॥
ददुर्मूलेन मन्त्रेण नैवेद्यादिकमेव च।
संस्तुता विष्णुलोकेषु पूजिता सा बभूव ह॥

नारद उवाच।

किं ध्यानं स्तवनस्यास्या मूलमन्त्रश्च किं वद।
गूढ़ं सर्व्वपुराणेषु श्रोतुं कौतूहलं मम॥

श्रीनारायण उवाच।

आदौ च पृथिवीं देवीं वराहेण च पूजिताम्।
ततः सर्व्वैर्मुनीन्द्रैश्च मनुभिर्मानवादिभि:।
ध्यानञ्च स्तवनं मन्त्रं शृणु वक्ष्यामि नारद!॥*॥
ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं वसुन्धरायै स्वाहा।
इत्येवमेव मन्त्रेण पूजिता विष्णुना पुरा॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां शतचन्द्रसमप्रभाम्।
चन्दनोक्षितसर्व्वाङ्गीं रत्नभूषणभूषिताम्॥
रत्नाधारां रत्नगर्भां रत्नाकरसमन्विताम्।
बिभ्रतीं पुस्तकाधानां सस्मितां वन्दितां भजे॥
ध्यानेनानेन सा देवी सर्व्वैश्च पूजिता भवेत्।
स्तवनं शृणु विप्रेन्द्र! काण्वशाखोक्तमेव च॥

श्रीविष्णुरुवाच।

जये जये जयाधारे जयशीले जयप्रदे!।
यज्ञशूकरजाये च जयं देहि जयावहे॥
मङ्गले मङ्गलाधारे मङ्गले मङ्गलप्रिये।
मङ्गलार्हे मङ्गलेशे मङ्गलं देहि मे भवे॥
सर्व्वाधार सर्व्वबीजे सर्व्वशक्तिसमन्विते।
सर्व्वकामप्रदे देवि सर्व्वेष्टं देहि मे भवे॥
पुण्यस्वरूपे पुण्यानां बीजरूपे सनातनि।
पुण्याश्रये पुण्यवतामालये पुण्यदे भवे॥
रत्नाधारे रत्नगर्भे रत्नाकरसमन्विते।
क्षीररत्नरूपे रत्नाढ्ये रत्नसारप्रदे भवे॥
सर्व्वशस्यालये सर्व्वशस्याढ्ये सर्व्वशस्यदे।
सर्व्वशस्यहरे काले सर्व्वशस्याधिके भवे॥
भूमे भूमिपसर्व्वस्वे भूमिपानां परायणे।
भूपाहङ्काररूपेण भूमिं देहि च भूमिपे॥
इदं पुण्यं महास्तोत्रं यो संपूज्य च य: पठेत्।
कोटि कोटि जन्म जन्म स भवेद्भूमिपेश्वर:॥
भूमिदानकृतं पुण्यं लभते पाठनाज्जन:।
भूमिदानहरात् पापान्मुच्यते नात्र संशय:॥
अम्बुवाच्यां भूस्खलने पापात् स मुच्यते ध्रुवम्।
अन्यकूपे कूपदजात् पापात् स मुच्यते ध्रुवम्।
परभूम्याहृजात् पापान्मुच्यते नात्र संशय:॥
भूमौ वीर्य्यपरित्यागात् भूमौ दीपादिस्थापनात्।
पापेन मुच्यते प्राज्ञ: स्तोत्रस्य पठनान्मुने!।
अश्वमेधशतं पुण्यं लभते नात्र संशय:॥

नारद उवाच ।
भूमिदानफलं पुण्यं पापं तद्धरणे च यत् ।
परभूमौ श्राद्धपापं कूपे कूपदजं तथा ॥
अम्बुवाचीभूखननं वीर्य्यत्यागफलमेव च ।
दीपादिस्थापनात् पापं श्रोतुमिच्छामि यत्नतः ॥
अन्यं वा पृथिवीजन्यं पापं मतप्रभृतः परम् ।
यदस्ति तत्प्रतीकारं वद वेदविदांवर ! ॥
श्रीनारायण उवाच ।
वितस्तिमात्रां भूमिञ्च यो ददाति च भारते ।
सन्ध्यापूताय विप्राय स याति विष्णुमन्दिरम् ॥
भूमिञ्च सर्व्वशस्याढ्यां ब्राह्मणाय ददाति यः ।
भूमिरेणुप्रमाणाञ्च वर्षं विष्णुपदे स्थितिः ॥
ग्रामं भूमिञ्च धान्यञ्च यो ददात्यददाति च ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तौ तौभौ वैकुण्ठवासिनौ ॥
भूमिं दातुञ्च यत्काले यः साधुस्वानुमोदते ।
स च याति च वैकुण्ठं मित्रगोत्रसमन्वितः ॥
स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।
स तिष्ठति कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
तत्पुत्रपौत्रप्रभृतिर्भूमिहीनः श्रिया हतः ।
पुत्रहीनो दरिद्रश्चेवान्ते याति च रौरवम् ॥
गवां मार्गं विनिष्कृष्य यस्य शस्यं ददाति च ।
दिव्यं वर्षशतञ्चैव कुम्भीपाकेषु तिष्ठति ॥
गोष्ठं तड़ागं निष्कृष्य मार्गं शस्यं ददाति च ।
स च तिष्ठत्यसिपत्रे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
न पश्यपिण्डमुद्धृत्य परकूपे च स्नाति यः ।
प्राप्नोति नरकं नैव स्नानजं फलमेव च ॥
कामी भूमौ च रहसि वीर्य्यत्यागं करोति यः ।
लिङ्गरेणुप्रमाणाञ्च वर्षं तिष्ठति रौरवे ॥
अम्बुवाच्यां भूखननं यः करोति च मानवः ।
स याति कृमिदंशञ्च स्थितिस्तत्र चतुर्युगम् ॥
परकीयलुप्तकूपे कूपं मूढ़ः प्रयच्छति ।
पुष्करिण्याञ्च लुप्तायां पुष्करिणीं ददाति च ॥
सर्व्वं फलं परस्यैव तत्रभूमिं व्रजेत्तु सः ।
तत्र तिष्ठति सन्तप्तो यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
परकीयतड़ागे च पङ्कमुत्क्षिप्य नोत्सृजेत् ।
रेणुप्रमाणवर्षञ्च ब्रह्मलोके वसेन्नरः ॥
पिण्डं पित्रे भूमिभर्त्तुर्न प्रदाय च मानवः ।
श्राद्धं करोति यो मूढ़ो नरकं याति निश्चितम् ॥
भूमौ दीपं योऽर्पयति स चान्धः सप्तजन्मनि ।
भूमौ गृहञ्च संस्थाप्य कुष्ठं जन्मान्तरे लभेत् ॥
मुक्तामाणिक्यहीरञ्च सुवर्णञ्च मणिस्तथा ।
यश्च संस्थापयेद्भूमौ स तिष्ठेन्नरके युगम् ॥
जपमालां पुष्पमालां कर्पूरं रोचनान्तथा ।
यो मूढ़स्तार्पयेद्भूमौ स याति नरकं ध्रुवम् ॥
मुने ! चन्दनकाष्ठञ्च रुद्राक्षं कुशमूलकम् ।
संस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्मन्वन्तरावधि ॥
पुस्तकं यज्ञसूत्रञ्च भूमौ संस्थापयेत्तु यः ।
न भवेद्विप्रयोनौ च तस्य जन्मान्तरे जनिः ॥
ब्रह्महत्यासमं पापमस्मिंश्च लभेद्ध्रुवम् ।
ग्रन्थियुक्तं यज्ञसूत्रं पूज्यञ्च सर्व्ववर्णकैः ॥
यज्ञं कृत्वा च यो भूमिं क्षीरेण नहि सिञ्चति ।
स याति तत्रभूमौच सप्तप्तः सप्तजन्मसु ॥

भूकम्पे ग्रहणे यो हि करोति खननं भुवः ।
जन्मान्तरे महापापी सोऽङ्गहीनो भवेद्ध्रुवम् ॥
भक्षणं यच्च सर्व्वेषां भूर्भूमिस्तेन कीर्त्तिता ।
वसुरत्नं या दधाति वसुधा सा वसुन्धरा ।
हरेरूरौ च या जाता सा चोर्व्वी परिकीर्त्तिता ॥
धरा धरित्री धरणी सर्व्वेषां धारणात्तु या ।
इज्या च यागाधारा च यौगी योगालये च या ।
महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता ॥
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः ।
विश्वम्भरा तद्धरणाद्दानाज्जन्मान्तरूपतः ॥
पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विस्तृतत्वान्महासुने ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे पृथिव्युपाख्यानं ७ अध्यायः ॥ * ॥
तस्या भारा यथा,—
क्षितिरुवाच ।
"क्षणभक्तिविहीना ये ये च तद्भक्तनिन्दकाः ।
तेषां महापातकिनामग्रगा भारवाहने ॥
स्वधर्म्माचारहीना ये नित्यकृत्यविवर्जिताः ।
श्रद्धाहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण पीड़िता ॥
पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपोष्ययोः ।
ये न कुर्व्वन्ति तेषाञ्च न गुरुता भारवाहने ॥
ये मिथ्यावादिनस्तात ! दयासत्यविहीनकाः ।
निन्दका गुरुदारागां तेषां भारेण पीड़िता ॥
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः ।
विश्वासघ्नः स्याच्चहारी तेषां भारेण पीड़िता ॥
कल्याणयुक्तनामानि हरेर्नामैकमङ्गलम् ।
कुर्व्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीड़िता ॥
जीवघाती गुरुद्रोही ग्रामयाजी च लुब्धकः ।
ग्रामदाही सूदभोजी तेषां भारेण पीड़िता ॥
पूजायज्ञोपवासानि व्रतानि नियमानि च ।
ये ये मूढ़ा विहन्तारस्तेषां भारेण पीड़िता ॥
सदा द्विषन्ति ये पापा गोविप्रसुरवेदवान् ।
हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीड़िता ॥
ग्रहादीनाञ्च भारेण पीड़िताहं यथा विधे ! ।
ततोऽधिकेन दैत्यानां तेषां भारेण पीड़िता ॥
इत्येवमुक्त्वा वसुधा रुरोद च मुहुर्मुहुः ।
ब्रह्मा तद्रोदनं श्रुत्वा तामुवाच कृपानिधिः ॥
भारं तवापनेष्यामि दस्यूनामुपायतः ।
उपायतोऽपि कार्य्याणि सिध्यन्त्येव वसुन्धरे ! ॥
मन्त्रं मङ्गलकुम्भञ्च गोवलिञ्च कुङ्कुमम् ।
मधुकाष्ठं चन्दनञ्च कस्तूरीं तीर्थमृत्तिकाम् ॥
खड्गं गण्डकखड्गञ्च स्फटिकं पद्मरागकम् ।
इन्द्रनीलं सूर्य्यमणिं रुद्राक्षं कुशमूलकम् ॥
ग्रालग्रामशिलाशङ्खतुलसीप्रतिमाजलम् ।
शङ्खप्रदीपमालाञ्च शिलाबिल्वदलं तथा ॥
निर्म्माल्यञ्चैव नैवेद्यं हरिहर्षणमग्निस्तथा ।
ग्रन्थियुक्तं यज्ञसूत्रं दर्पणं श्वेतचामरम् ॥
गोरोचनाञ्च मुक्ताञ्च शुक्तिं माणिक्यमेव च ।
पुराणसंहितां वह्निं कर्पूरं परशुं तथा ॥
रजतं काञ्चनञ्चैव प्रवालं रत्नमेव च ।
कुशग्रन्थिं तीर्थतोयं गव्यं गोमूत्रगोमयम् ॥

त्वयि ये स्थापयिष्यन्ति मद्दाक्येतानि सुन्दरि ! ।
पश्यन्ते कालसूत्रे च वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्या रूपान्तरं यथा,—
"इति तस्य वचः श्रुत्वा जनकस्य तदा क्षितिः ।
मुनीनां सन्निधौ रूपं दर्शयामास भूभृते ॥
नीलोत्पलदलश्यामामम्लानमालालधारिणीम् ।
बाहुयुग्मेन सुभ्रेण मृणालायतशोभिना ।
सुन्दरीं लोकधात्रीं तां दृष्ट्वा शस्यन्नृपोऽलपत् ॥"
इति कालिकापुराणे ३६ अध्यायः ॥
पृथिव्यां ग्रामभ्रस्यादुत्पत्तिकारणं यथा,—
प्रजा ऊचुः ।
"अराजके नृपश्रेष्ठ ! धरित्र्या सकलौषधीः ।
यस्मात्ततः क्षयं यान्ति प्रजाः सर्व्वाः प्रभेश्वर ! ॥
त्वं नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापालो निरूपितः ।
देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनौषधीः ॥
श्रीपराशर उवाच ।
ततोऽथ नृपतिर्दिव्यमादायाजगवं धनुः ।
शरांश्च दिव्यान् कुपितः सोऽभ्यधावद्वसुन्धराम् ॥
ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा तु वसुन्धरा ।
सा लोकान् ब्रह्मलोकादींस्तत्रासादगमन्मही ।
यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।
तत्र तत्र तु सा वैन्यं ददर्शाभ्युद्यतायुधम् ॥
ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं पृथुपराक्रमम् ।
प्रवेपमाना तद्बाणपरित्राणपरायणा ॥
पृथिव्युवाच ।
स्त्रीवधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र ! न पश्यसि ।
येन मां हन्तुमत्यर्थं प्रकरोषि नृपोद्यमम् ॥
श्रीपृथुरुवाच ।
एकस्मिन् यत्र निधनं प्राप्निते दुष्टकारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
पृथिव्युवाच ।
प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ।
आधारः कः प्रजानान्तु नृपश्रेष्ठ ! भविष्यति ॥
पृथुरुवाच ।
त्वां हत्वा वसुधे ! बाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीम् ।
आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥
श्रीपराशर उवाच ।
ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम् ।
प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वसं समुपागता ॥
उपायतः समारब्धाः सर्व्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
तस्माद्दास्यामुपायन्ते त्वं कुरुष्व यदीच्छसि ॥
समस्तास्ता मया धीमन् नरनाथ ! महौषधीः ।
यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥
तस्मात् प्रजाहितार्थाय मम धर्म्मभृतांवर ! ।
तन्मे वत्सं प्रयच्छस्व क्षरेयं येन वत्सला ॥
समाञ्च कुरु सर्व्वत्र येन क्षीरं समन्ततः ।
वरौषधीबीजभूतं वीर ! सर्व्वत्र भावय ॥
श्रीपराशर उवाच ।
तत उत्सारयामास शैलान् शतसहस्रशः ।
धनुष्कोट्या तदा वैन्यस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥
नहि पूर्व्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।

प्रतिभागः पुराणां वा ग्रामाणां वा पुराभवत् ॥
न ग्राम्याणि न गोरण्यं न कृषिर्न वणिक्पथः ।
वैराजात् प्रभृति मैत्रेय ! मन्वेस्तस्य सम्भवः ॥
यत्र यत्र समं स्थस्या भूमेरासीद्विजोत्तम ! ।
तत्र तत्र प्रजानां हि निवासं समरोचयत् ॥
आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा ।
कृच्छ्रेण महता मोऽपि प्रनष्टास्वोषधीषु वै ॥
स कृत्वाधित्वा वत्समन्वं मनुं स्वायम्भुवं प्रभुम् ।
स्वे पाणौ पृथिवीनाथो दुदोह पृथिवीं पृथुः ॥
ग्राम्यजातानि सर्व्वाणि प्रजानां हितकाम्यया ।
तेनान्नेन प्रजास्तात ! वर्त्तयन्तीह नित्यशः ॥
प्राणप्रदानात् स पृथुर्यस्मादभूमेरभूत् पिता ।
ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥
ततश्च देवैर्मुनिभिर्दैत्यै रक्षोभिरद्रिभिः ।
गन्धर्वैरुरगैर्यक्षैः पितृभिस्तरुभिस्तथा ॥
तत्तत्पात्रमुपादाय तत्र दुग्धा सुते ! पयः ।
वत्सम ! क्षीरविशेषाच्च तेषां तद्योनयोऽभवन् ॥
मेघा धात्री विधात्री च धारणी पोषणी तथा ।
सर्व्वस्य जगतः पृथ्वी विष्णुपादतलोद्भवा ॥
एवंप्रभावः स पृथुः पुत्रो वेनस्य वीर्य्यवान् ।
जज्ञे महीपतिः पूर्व्वं राजाभज्जनरञ्जनात् ॥"
इति श्रीविष्णुपुराणे १ अंशे पृथुचरितं १३ अध्यायः ॥ * ॥

तस्या नामगोरूपदोहनानां कारणानि यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

"बहुभिर्धरणी भुक्ता भूपालैः श्रूयते पुरा ।
पार्थिवाः पृथिवीयोगात् पृथिवी कस्य योगतः ॥
किमर्थञ्च कृता संज्ञा भूमेः किं पारिभाषिकी ।
गोरिति योऽयं विख्याता श्रुतः कस्माद्ब्रवीहि नः ॥

सूत उवाच ।

वेनो स्वायम्भुवे त्वासीदङ्गो नाम प्रजापतिः ।
मृत्योस्तु दुहिता तेन परिणीतातिदुर्म्मुखी ॥
सुनीथा नाम तस्यास्तु वेनो नाम सुतः पुरा ।
अधर्म्मनिरतः कामी बलवान् वसुधाधिपः ॥
लोकेऽप्यधर्म्मकृज्ज्ञातः परभार्य्यापहारकः ।
धर्म्माचारप्रसिद्ध्यर्थं जगतोऽस्य महर्षिभिः ॥
अनुनीतोऽपि न ददावनुज्ञां स यदा ततः ।
शापेन मारयित्वैनमराजकभयार्दिताः ॥
ममन्थुर्बाहवस्तस्य बलाद्देहमकल्मषाः ॥
तत्कायान्मथ्यमानात्तु निर्य्येतुर्म्लेच्छजातयः ॥
शरीरे मातुरंगेन कृष्णाञ्जनसमप्रभाः ।
पितुरङ्गस्य चांगेन धार्म्मिको धर्म्मचारिणः ॥
उत्पन्नो दक्षिणाद्बाहोस्तात मधुः मधुरो गदी ।
दिव्यतेजोमयवपुः सरत्नकवचाङ्गदः ॥
पृथुरेवाभवद्यस्मात्ततः पृथुरजायत ।
स विप्रैरभिषिक्तश्च तपः कृत्वा सुदुश्चरम् ॥
विष्णोश्चैवेश्वरं सर्व्वस्य प्रभुत्वमगमत् प्रभुः ।
निःस्वाध्यायवषट्कारं निर्धनं वीक्ष्य भूतलम् ॥
दग्धुमेवोद्यतः कोपात्सरंगामितविक्रमः ।
ततो गोरूपमास्थाय भूः पलायितुमुत्सहेत् ॥
पृष्ठतोऽनुगतस्तस्याः पृथुर्दीप्तशरासनः ।
ततः स्थित्वैकदेशे तु किं करोमीति साब्रवीत् ॥

पृथुरुवाच ।

क्षीरदोहवदद्यैव मोक्षितं देहि सुव्रते ! ।
सर्व्वस्य जगतः क्षीघ्रं स्थावरस्य चरस्य च ॥
तथेत्युक्त्वा च वसुधा मुनिभिर्दोहनं च सा ।
स्वे स्वे पात्रे पृथुवत्सं कृत्वा स्वायम्भुवं मनुम् ॥
तदन्नमभवत् शुद्धं प्रजा जीवन्ति तेन वै ।
ततस्तु ऋषिभिर्दुग्धा वत्सः सोमस्तदाभवत् ॥
दोग्धा बृहस्पतिरभूत् पात्रं वेदस्तयी रसः ।
वेदैश्च वसुधा दुग्धा दोग्धा मित्रस्तदाभवत् ॥
इन्द्रो वत्सः समभवत् क्षीरमूर्ज्जस्करं बलम् ।
देवानां काञ्चनं पात्रं पितॄणां राजतन्तदा ॥
आमकुम्भाभवद्दोग्धा यमो वत्सः सुधारसः ।
अलाबुपात्रं नागानां तक्षको वत्सकोऽभवत् ॥
विषं क्षीरं ततो दोग्धा धृतराष्ट्रोऽभवत् पुनः ।
असुरैरपि दुग्धेयमायसे पात्रकेऽर्णवीम् ॥
पात्रे मायामभूद्वत्सः प्रह्लादश्च विरोचनः ।
दोग्धा ह्विरुष्णा तत्रासीन्मायां येन प्रवर्त्तिताः ॥
यक्षैश्च वसुधा दुग्धा पुरान्तर्द्धानसौपसुभिः ।
कृत्वा वैश्रवणं वत्समामपात्रे महीपते ! ॥
प्रेतरक्षोगणैर्दुग्धा धरा रुधिरमुल्बणम् ।
रौद्धलाभोऽभवद्दोग्धा सुमाली वत्सक एव तु ॥
गन्धर्वैश्च पुनर्दुग्धा वसुधा चाम्बरोगणैः ।
वत्सं चैत्ररथं कृत्वा गन्धात् पद्मदले तथा ॥
दोग्धा च सुरुचिर्नाम नाट्यवेदस्य पारगः ।
गिरिभिर्वसुधा दुग्धा रत्नानि विविधानि च ॥
औषधानि च दिव्यानि दोग्धा मेरुर्महाबलः ।
वत्सोऽभूद्धिमवांस्तत्र पात्रं शैलमयं पुनः ॥
वृक्षैश्च वसुधा दुग्धा क्षीरं छिन्नपरोहणम् ।
पालाशपात्रे दोग्धा तु सालः पुष्पदलाकुलः ॥
प्लक्षोऽभवत्ततो वत्सः सर्व्ववृक्षगणाधिपः ।
एवमन्यैश्च वसुधा तथा दुग्धा यथेप्सितम् ॥"

इति मत्स्यपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यद्विवरणं भूगोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ पृथ्वी । तद्देहिकपर्य्यायः । गौः १ मा २ क्ष्मा ३ क्ष्मा ४ क्षा ५ क्षामा ६ क्षोणी ७ क्षितिः ८ अवनिः ९ ऊर्व्वी १० पृथ्वी ११ मही १२ रिपः १३ अदितिः १४ इला १५ निर्ऋतिः १६ भूः १७ भूमिः १८ पृषा १९ गातुः २० गोत्रा २१ । इत्येकविंशतिपृथिवीनामधेयानि । इति वैद्यनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ (अन्तरिक्षम् । इति निघण्टुः । १ । ३ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १० । १२१ । १ ।

"स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥"

"पृथिवीत्यस्य ऋषिर्नाम ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

पृथिवीगीता, स्त्री, (पृथिव्या गीता ।) पृथिवी कथा । यथा,—

"मैत्रेय ! पृथिवीगीताः श्लोकाश्चात्र निबोध तान् ।
यानाह धर्म्मनिलये जनकायासितो मुनिः ॥

श्रीपृथिव्युवाच ।

कथमेष नरेन्द्राणां मोहो बुद्धिमतामपि ।
येन केन सधर्म्माणोऽप्यतिविश्वस्तचेतसः ॥
पूर्व्वमात्मजयं कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मन्त्रिणः ।

ततो भृत्यांश्च पौरांश्च जिगीषन्ते तथा रिपून् ॥
क्रमेणानेन जेष्यामो वयं पृथ्वीं ससागराम् ।
इत्यासक्तधियो मूढं न पश्यन्त्यविदूरगम् ॥
समुद्रावरणं यान्ति मन्मण्डलमथो वयम् ।
क्रियदात्मजयादेतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥
उत्सृज्य पूर्व्वे यां याता यां नादाय गताः पिता ।
तां मामतिविमूढत्वाज्जेतुमिच्छन्ति पार्थिवाः ॥
मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातृणामपि विग्रहाः ।
जायन्तेऽत्यन्तमोहेन ममत्वाहतचेतसाम् ॥
पृथ्वी ममेयं सकला ममेयं
ममेति चैषा मम शाश्वतेयम् ।
यो यो मृतेऽन्यत्र बभूव राजा
कुवृत्तिरासीदिति तस्य तस्य ॥
दृष्ट्वा ममत्वाहतचित्तमेकं
विहाय मां मृत्युपथं व्रजन्तम् ।
तस्यान्वयस्तत्र कथं ममत्वं
छृत्वास्पदं मत्प्रभवं करोति ॥
पृथ्वी ममेयासु परित्यजेनां
वदन्ति ये दूतमुखैः स्वगाचृत् ।
नराधिपास्तेषु ममातिहासः
पुनश्च मूढेषु दयाभ्युपैति ॥

श्रीपराशर उवाच ।

इत्येते धरणीगीताः श्लोका मैत्रेय यैः श्रुताः ।
ममत्वं विलयं याति तापन्यस्तं यथा हिमम् ॥"

इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २४ अध्यायः ॥

पृथिवीपतिः, पुं, (पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (यथा, मनुः । ७ । १७७ ।

"सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥")

ऋषभनामौषधिः । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥ यमः । इति हेमचन्द्रः ॥

पृथिवीपालः, पुं, (पृथिवीं पालयतीति । पृथिवी + पालि + अण् ।) राजा । यथा,—

"बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥"

इति रघुः ॥

पृथिवीशुक्रः, पुं, (पृथिव्यां शुक्र इव ।) राजा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

पृथुः, पुं, (प्रथते विख्यातो भवतीति । प्रथ + "प्रथिभ्रस्जिदृशां संप्रसारणं सलोपश्च ।" उणा० १ । २६ । इति कुः सम्प्रसारणञ्च ।) त्रेतायुगे सूर्य्यवंशीयषष्ठमनुपः । वेणनृपस्य दक्षिणकरमथनाज्जातः । प्रजारञ्जनात् आद्ये राजोपाधिं प्राप्तः । यथा,—

"अथ ते ऋषयः सर्व्वे प्रसन्नमनसस्ततः ।
गतकल्मषमेवं सं ज्ञातं वेणं नृपोत्तमम् ॥
ममन्थुर्दक्षिणं पाणिं तस्यैव च महात्मनः ।
मथिते तस्य पाणौ च सञ्जातं स्वेदमेव हि ॥
पुनर्ममन्थुस्ते विप्रा दक्षिणं पाणिमेव च ।
स्वकरात् पुरुषो जज्ञे दाहणादित्यसन्निभः ॥
तप्तकाञ्चनवर्णाङ्गो दिव्यमाल्याम्बरावृतः ।
दिव्याभरणशोभाङ्गो दिव्यगन्धानुलेपनः ॥

पृथुः

सुकुटेन सुवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजते ॥
महाकायो महाबाहू रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
खड्गबाणधरो धन्वी कवची च महाप्रभः ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः सर्व्वालङ्कारभूषितः ।
तेजसा रूपभावेन साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥
आदायाजगवं नाम धनुर्गृह्य महावरम् ।
इन्द्रो दिवि यथा भाति भुवि वेणात्मजस्तथा ॥
तस्मिन् जाते महाभागे देवाश्च ऋषयोऽमलाः ।
उत्सवं चक्रिरे सर्व्वे वेणस्य तनयं प्रति ॥
दीप्यमानः स्ववपुषा वर्णैरेव महामतिः ।
शरांश्च दिव्यानुत्सार्थं कवचञ्च महाप्रभम् ॥
ददावस्मै महेन्द्रश्च मालाञ्चाम्लानपुष्पिकाम् ॥
जाते तस्मिन्महाभागे पृथौ वीरे महात्मनि ॥
संप्रहृष्टानि भूतानि समस्तानि द्विजोत्तमाः ।
सर्व्वतीर्थानि तोयानि पुण्यानि विविधानि च ॥
स्थावराणि चराण्येव अभ्यषिञ्चन्नराधिपम् ।
महावीरं प्रजापालं पृथुमेवं द्विजोत्तमाः ॥
पृथुं वैन्यं वसुराज्ये अभिषिक्तं चराचरैः ।
देवैर्विप्रैस्तथा सर्व्वैरभिषिक्तो महामनाः ॥
राज्ञाञ्चैवाधिकारे वै पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।
तदा चित्रा प्रजाः सर्व्वाः कदा नैवानुरञ्जिताः ॥
तेनानुरञ्जिताः सर्व्वाः सुखेमुंमुदिरे तदा ।
अनुरागात्तु धीरस्य नाम राजेत्यभाषत ॥
प्रयातस्य सुधीरस्य वसुधस्य द्विजोत्तमाः ।
आपस्तस्तम्भिरे सर्व्वा भयात्तस्य महात्मनः ॥
प्रयातस्य रथस्यापि तस्यैव च महात्मनः ।
दुर्गमार्गं विलोक्यैव स्वमार्गं पर्व्वता ददुः ॥
ध्वजभङ्गं न चक्रुस्ते गिरयः सर्व्व एव ते ।
अक्षयपुष्पा पृथिवी सर्व्वत्र कामधेनवः ॥
पर्जन्यैः कामवर्षी च वैन्यस्यान् महोत्सवान् ।
कुर्व्वन्ति ब्राह्मणाः सर्व्वे क्षत्रियाश्च तथापरे ॥
सर्व्वकामफला वृक्षास्तस्मिन् शासति राजनि ।
न दुर्भिक्षं न च व्याधिर्नाकालमरणं नृणाम् ॥
सर्व्वे सुखेन जीवन्ति लोका धर्म्मपरायणाः ।
तस्मिन् शासति दुर्द्धर्षे राजराजे महात्मनि ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य माहात्म्यं यथा,—

"पृथुना प्रविभक्ता च क्षोभिता च वसुन्धरा ।
शस्यरत्नवती स्फीता पुरग्रामाकुलाभवत् ॥
एवं प्रभावो वैन्यश्च राजासीद्राजसत्तमः ।
नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतिकामैर्नरोत्तमैः ॥
ब्राह्मणैर्व्वेदकामैश्च पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ।
आदिकर्त्ता राजानाञ्च योधानां प्रथमो नृपः ॥
यो हि योद्धा रणं याति कीर्त्तयित्वा पृथुं नृपम् ।
घोररूपान् स संग्रामान् क्षेमी तरति कौर्त्तिमान् ॥
वैश्यैरपि हि सूद्रैश्च स्वाः स्वा वृत्तीरनुश्रितैः ।
पृथुरेव नमस्कार्य्यः सर्व्वसिद्धिकरस्तु सः ॥
एवं पृथुरभूत् पूर्व्वं प्रसादाच्चक्रपाणिनः ।
सार्व्वभौमो महातेजा दुर्व्विषह्यः सुरासुरैः ॥"
तस्य पुत्रौ द्वौ । यथा,—
"पृथोः पुत्रौ तु धर्म्मज्ञौ जज्ञातेऽन्तर्द्धिपाणिनौ ।

पृथुकः

शिखण्डी च हविर्द्धानमन्तर्द्धानाद्व्यजायत ॥"
अरेणाभूराजः पुत्रः । यथा, अग्निपुराणे ।
"अयोधस्तस्य पुत्रोऽभूत् ककुत्स्थो नाम वीर्य्यवान् ।
ककुत्स्थस्य अरेणाभूस्तस्य पुत्रः पृथुः स्मृतः ॥"
अग्निः । इति मेदिनी । थे, १० ॥ (प्रियव्रतवंशोद्भवस्य विभोः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ३८ ।
"भुवस्तस्मात् तथोद्गीथः प्रस्तारस्तत्सुतो विभुः ।
पृथुस्ततोऽभवन्नक्तस्यापि गय: सुतः ॥"
तामसमन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा,मार्कण्डेये । ७४ । ५६ ।
"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् ! सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥")
पृथुः, स्त्री, (प्रथते विस्तारमेतीति । प्रथ + कुः सम्प्रसारणञ्च ।) क्षणजीरकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥ (अतत्पर्य्यायो यथा,—
"क्षणजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः क्षणोपकुञ्चिका ।
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
त्वक्पर्णी । द्विजपत्नी । इति मेदिनी । थे, १० ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"द्विजपत्नी तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथुः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अहिफेनः । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथुः, त्रि, (प्रथ + कुः सम्प्रसारणञ्च ।) महत् । इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ११७ ।
"उल्लसितभ्रूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचिराङ्गि ! ।
अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभावमानीताः ॥")
निपुणः । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथुकः, पुं, (पृथुरेव । पृथु + संज्ञायां कन् । यद्वा, प्रथते इति । प्रथ + "अर्भकपृथुकेति ।" उणा० ५ । ५३ । इति कुकन् संप्रसारणञ्च ।) चिपिटकः । इत्यमरः ॥ क्षौद्रलिङ्गोऽप्ययम् । यथा,—
"हृद्यं स्निग्धमग्नं पृथुकं शुष्कं देशविशेषके ।
नात्यम्लघृष्टं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवानाञ्च चारिणाम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः ॥
(यथास्य गुणाः ।
"पृथुका गुरवो बल्या कफविष्टम्भकारिणः ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
"पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।
यावा विष्टभ्य जीर्य्यन्ति सतुषा भिन्नवर्च्चसः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
"पृथुका गुरवः स्निग्धा वृंहणा कफवर्द्धनाः ।
बल्याः सक्षीरभावात्तु वातघ्ना भिन्नवर्च्चसः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

पृथुक

चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदः । यथा, हरिवंशे । ७ । ३२ ।
"आद्या प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः ॥")
पृथुकः, त्रि, (प्रथते इति । प्रथ + "अर्भकपृथुकपाका वयसि ।" उणा० ५ । ५३ । इति कुकन् सम्प्रसारणञ्च । यद्वा, पृथु यथा स्यात् तथा कायति शब्दायते इति । के शब्दे + कः ।) बालकः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ (यथा, माघे । ३ । ३० ।
"प्रक्रीडितान् रेणुभिरेत्य तूर्णं
निर्य्यूजनत्यः पृथुकान् पथिभ्यः ॥")
पृथुका, स्त्री, (पृथुः स्थूलैव । पृथु + कन् + टाप् ।) द्विजपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"द्विजपत्नी तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथुः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बालिका च ॥
पृथुकोलः, पुं, (पृथुः कोलः ।) राजबदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पृथुच्छदः, पुं, (पृथवश्छदाः पत्राणि यस्य ।) हरिदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृहत्पत्रे, त्रि ॥
पृथुपत्रः, पुं, (पृथूनि पत्राणि यस्य ।) रक्तलशुनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पृथुपलाशिका, स्त्री, (पृथूनि पलाशानि यस्याः । कप् । टापि अत इत्वम् ।) शटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धबधूर्बेधः पृथुपलाशिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पृथुरोमा, [न्] पुं, (पृथूनि रोमाणि लोमस्थानीयानि शूल्कान्यस्येति ।) मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ वृहल्लोमयुक्ते, त्रि ॥
पृथुलं, त्रि, (पृथुं पृथुत्वमस्यास्तीति । पृथु + सिध्मादित्वात् लच् । यद्वा, पृथुं लातीति । ला + कः ।) महत् । इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥ (यथा, माघे । १० । ६५ ।
"श्रोणिषु प्रियकरः पृथुलासु
स्पर्द्धमाप मकलेन तलेन ॥")
पृथुला, स्त्री, (पृथुल + टाप् ।) द्विजपत्नी । इति जटाधरः ॥ (गुणादयोऽस्या द्विजपत्नीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
पृथुश्रिम्बः, पुं, (पृथुः श्रिम्बा यस्याः ।) श्लीपदाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायान्तरमस्य यथा,—
"श्लीपदाकः श्लीपदश्च स्याच्चटकवृक्षटुक्कः ।
मण्डकपत्रपत्रोर्णसुकनासकुटन्नटाः ॥
दीर्घवृन्तोऽरलुश्चापि पृथुश्रिम्बः कटम्भरः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पृथुशेखरः, पुं, (पृथु महत् शेखरं शृङ्गं यस्य ।) पर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पृथुस्कन्धः, पुं, (पृथुः स्थूलः स्कन्धो यस्य ।) शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथूदकं, क्ली, (पृथु पृथ्वप्रदत्वात् महदुदकं यस्य ।) तीर्थभेदः । यथा,—
"ते श्रुत्वा ऋषयः सर्वे तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ।
कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥
तत्रापि सुमहत्तीर्थं विश्वामित्रस्य विश्रुतम् ।
ब्राह्मण्यं लब्धवान् यत्र विश्वामित्रो महामुनिः ॥
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते ध्रुवम् ।
ब्राह्मणस्तु विशुद्धात्मा परं पदमवाप्नुयात् ॥
ततः पृथूदकं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
तत्र सिद्धस्तु ब्रह्मर्षी रुषद्गुर्नाम नामतः ॥
जातिस्मरो रुषद्गुस्तु गङ्गाद्वारे तदा स्थितः ।
अन्तकालं ततो ज्ञात्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥
इह श्रेयो न पश्यामि यध्वं मां पृथूदकम् ।
विज्ञाय तस्य तद्वाक्यं रुषद्गोस्ते तपोधनाः ॥
तं वै तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनम् ।
स ते: पुत्रैः समानीतः सरस्वत्यां समाप्लुतः ॥
स्नात्वा तीर्थगुणान् सर्व्वान् प्राहेदमृषिसत्तमः ।
सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं लभेत् ।
तत्रैव ब्रह्मयोन्यास्ति ब्रह्मणा यत्र निर्म्मिता ॥
पृथूदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ।
चतुर्वर्गस्य कृत्स्नार्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ॥
तस्याभिध्यायतः सृष्टिं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
मुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा ॥
ऊरुभ्यां वैश्यजातीयाः पद्भ्यां शूद्रास्ततोऽभवन् ।
चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थान् सुतांस्ततः ॥
एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनीनिमंत्रितम् ।
तत्र स्नात्वा मुक्तिकामः पुनर्योनिं न पश्यति ॥"
इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । ३ । ८३ ।१३२—१३६ ।
"ततो गच्छेत राजेन्द्र ! तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पृथूदकमिति ख्यातं कार्त्तिकेयस्य वै नृप ! ॥
तत्राभिषेकं कुर्व्वाण पितृदेवार्च्चने रतः ।
अज्ञानात् ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
यत्किञ्चिदशुभं कर्म्म कृतं मानुषबुद्धिना ।
तत् सर्व्वं नश्यते तत्र स्नानमात्रस्य भारत ! ॥
अश्वमेधफलञ्चापि लभते स्वर्गमेव च ।
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ।
उत्तमं सर्व्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
पृथूदके जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत् ।
गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ॥
वेदे च नियतं राजन्नधिगच्छेत पृथूदकम् ।
पृथूदकात् तीर्थतमं नान्यत्तीर्थं युधिष्ठिर ! ॥
तत्क्षेत्रं तत् पवित्रञ्च पावनञ्च न संशयः ।
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृता नराः ।
पृथूदके नरश्रेष्ठ ! एवमाहुर्मनीषिणः ॥")

पृथूदरः, पुं, (पृथु महदुदरं यस्य ।) मेघः । इति हारावली । ८० ॥ बृहदुदरौ, त्रि ॥

पृथ्वी, स्त्री, (पृथुः स्थूलत्वगुणयुक्ता । "वोतो गुणवचनात् ।" ४।१।४४। इति ङीष् ।) पृथिवी । (यथा, देवीभागवते । ३ । १३ । ८ ।
"मधुकैटभयोर्मेदःसंयोगोत् मेदिनी स्मृता ।
धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥")
पृथोर्दुहितृत्वस्वीकारादेतन्नाम । यथा, अग्निपुराणे ।
"दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वी तथोच्यते ॥"
हिङ्गुपत्री । क्षणाजीरकः । इत्यमरः । २ । ९ । ३७, २ । ६ । ४० ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"क्षणाजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चापकालिका ॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः क्षणोपकुञ्चिका ।
उपकुञ्ची च कुञ्ची च हृद्दीपकः इत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वृत्तार्हमाता । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनर्नवा । स्थूलेला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (समदशाक्षरपादकश्छन्दोभेदः । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पृथ्वीका, स्त्री, (पृथ्वी + स्वार्थे कन् ।) हृद्देला । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"एलास्थला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रेला हृद्देला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
स्थूलेला । क्षणाजीरकः । इति रत्नमाला ॥ हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथ्वीकुरवकः, पुं (पृथ्व्यां भूमौ कुरवक इव ।) श्वेतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथ्वीज, क्ली, (पृथ्व्यां जायते इति । जन + डः ।) गडूचीवृक्षम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृदाकुः, पुं, (पर्दते इति । पर्द व्यक्तायां वाचि + "पर्देर्नित् सम्प्रसारणमलोपश्च ।" उणा० ३ । ८० । इति काकुः रेफस्य सम्प्रसारणं अलोपश्च ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १७८ । २७ ।
"स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः कुपितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो व्याघ्रो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥")
वृश्चिकः । व्याघ्रः । चित्रकः । इति मेदिनी । के, १२५ ॥ कुञ्जरः । वृक्षः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पृश्निः, त्रि, (स्पृश्यते इति । स्पृश संस्पर्शे + "पृश्निपृक्षिभ्यामिः ।" उणा० ४।५२। इति नि निपातनात् साधुः ।) अल्पतनुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८६ ।
"दत्त्वा पृश्निं हविर्दुघां विप्रेभ्यो
श्रियावृद्धां भगिनीं सुप्रसन्नाम् ।
बिभावरीं सर्व्वभूतप्रतिष्ठां
गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥")
खर्व्वदुर्व्बलाख्यास्थिः । इति भरतः ॥ (शुक्लवर्णः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६० । ३ ।
"धेनुञ्च पृश्निं वृषभं सुरेतसम् ॥"
"पृश्निं शुक्लवर्णां धेनुम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ प्राप्ततेजाः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८६ । १ ।
"आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ॥")

पृश्निशृ, स्त्री, (स्पृशति द्रव्यजातं स्पृश्यते इति वा । स्पृश + "पृशिस्पृशीति ।" उणा० ४।५२। इति नि निपातनात् साधुः ।) रश्मिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्नम् । वेदाः । जलम् । अन्ततम् । इति महाभारतम् । १२ । ३४१ । ४४ ॥) सुतपोराजपत्नी । सैव जन्मान्तरे देवकी भूता । इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥

पृश्निका, स्त्री, (पृश्नौ जले कायति शोभते इति । के + कः । यद्वा, पृश्नि स्वल्पं कं जलं यत्र ।) कुम्भिका । इति शब्दमाला ॥

पृश्निगर्भः, पुं, (पृश्निर्वेदादयो गर्भे यस्य । यद्वा, पृश्निः जन्मान्तरजातदेवकी तस्याः गर्भ उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) श्रीकृष्णः । इति हारावली । ६ ॥ (अस्य निरुक्तिर्यथा महाभारते । १२ । ३४१ । ४४ ।
"पृश्निरित्युच्यते चासौ वेदा आपोऽमृतं तथा ।
ममैतानि सदा गर्भे पृश्निगर्भस्ततोऽस्म्यहम् ॥")

पृश्निपर्णी, स्त्री, (पृश्नि स्वल्पं पर्णमस्याः । ङीष् ।) लताविशेषः । चाकुलिया इति भाषा । चकरौन इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । पृथक्पर्णी २ चित्रपर्णी ३ अङ्गिवल्लिका ४ क्रोष्टुविन्ना ५ सिंहपुच्छी ६ कलशिः ७ धावनिः ८ गुहा ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥ केचित्तु पृश्निपर्ण्यादिचतुष्कं चाकुलिया इति ख्यातायाम् । क्रोष्टुविन्नादिपञ्चकं विरालछाँइ इति ख्यातायामित्याहुः । एतत्तु वैद्या न श्रद्दधते । ते हि कलशयादिशब्देन पृश्निपर्णीमेव गृह्णन्ति । पृश्निपर्णी सिंहपुच्छी चित्रपर्णी कटुसिंहपुच्छी अनयोरल्पभेदान्नैवैक्यार्था इति केचित् । इति भरतः ॥ अपि च ।
पिठपर्णी १० लाङ्गली ११ क्रोष्टुपुच्छिका १२ पूर्णपर्णी १३ कलशी १४ क्रोष्टुक्रमेखला १५ दीर्घा १६ शृगालवृन्ता १७ त्रिपर्णी १८ सिंहपुच्छिका १९ दीर्घपत्रा २० अतिगुहा २१ पृष्ठिला २२ चित्रपर्णिका २३ । इति साङ्गे रत्नमाला ॥ महागुहा २४ शृगालविन्ना २५ धमनी २६ मेखला २७ लाङ्गूलिका २८ पृष्टिपर्णी २९ दीर्घपर्णी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥ अङ्गिपर्णी ३१ धावनी ३२ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । अतीसारकासवातरोगज्वरोन्मादव्रणदाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषघ्नत्वम् । वृष्यत्वम् । मधुरत्वम् । सरत्वम् । श्वासरक्तातीसारव्रणवमिनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ शीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पृश्निभद्रः, पुं, (पृश्नौ भद्रं यस्य ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दमाला ॥

पृश्निभद्रङ्गः, पुं, (पृश्निर्वेदादयः भद्रङ्गमिवास्य ।) विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ (पृश्नि स्वल्पं भद्रङ्गमिव शुण्डाग्रं यस्य ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पृषती, स्त्री, (सृप्रति जलमिति । सृप्र + नि: । ततो वा ङीष् ।) वारिपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ (विवरणमस्या वारिपर्णीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥) कुम्भिका । इति भूरिप्रयोग: ॥

पृष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् । क्लावेट् ।) उ, पर्षित्वा पृष्ट्वा । इति दुर्गादास: ॥

पृषत्, क्ली, (पर्षति सिञ्चतीति । पृष सेचने + "वर्षमाने पृषदृष्टहन्मरुद्भ्य इति ।" उणा० २ । ८४ । इति । अतिप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते। शतृषदस्य कार्य्यं विज्ञेयम् ।) जलबिन्दु: । इत्यमर: ।१।१०।६॥ यथा, "पृषदपरुषविषाणाग्रेण लुठति ।"इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे ८ अध्याय: ॥ "पृषत् जलबिन्दुस्तद्वत् अपरुषेण स्नेहना विषाणाग्रेण लुठति सङ्कुरुयति।"इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । इदं द्विवचनबहुवचनान्तमपि भवति ॥

पृषत:, पुं, (पर्षतीति । पृषि सेके + "पृषिरञ्जिभ्यां कित् ।" उणा० ३ । १२१ । इति अतच् । स च कित् ।) बिन्दु: । इत्यमर: । १।१०।६ ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।

"करीव सिक्तं पृषतै: पयोमुचां
शुचिश्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥")

श्वेतबिन्दुयुक्तमृग: । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥ तत्पर्य्याय: । रङ्कु: २ शबलपृष्टक: ३ । इति राजनिर्घण्टु: ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । "हरिणर्य्यकुरङ्गकुरङ्गतमालशरभशम्बरदंष्ट्रा पृषतचारुस्करमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्गाला मृगा: । कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा रूक्षा वस्तिशोधनाश्च ॥"* ॥ द्रुपदराजस्य पिता । यथा, महाभारते । १ । १३१ । १७ ।

"भरद्वाजसखा चासीत् पृषतो नाम पार्थिव: ।
तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुत: ॥"

मण्डलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेष: । यथा,—

"आदर्शमण्डल: श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डल: पृषतो रोध्रपुष्प इत्यादिषु ॥" इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

पृषतास्यनि:, पुं, (पृषतां बिन्दूनां पतिर्नेता इत्युक् समास: ।) वायु: । इति जटाधर: ॥ (यथा, माघे । ६ । ५५ ।

"गजपतिहृदयेऽपि हेमन-
स्तुहिनयनु सरित: पृषतास्यनि: ।
सलिलसन्ततिमध्वगयोषिता-
मतनुतानतनुतापकृतं दृशाम् ॥")

पृषताश्व:, पुं, (पृषतो मृगविशेषोऽश्व इव गतिसाधनं वाहनो वा यस्य ।) वायु: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

पृषती, स्त्री, (पृषत + स्त्रियां ङीप् ।) श्वेतबिन्दुयुक्ता मृगी । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥ (यथा, रघु: । ८ । ५६ ।

"पृषतीषु विलोलमीक्षितं
पवनाधूतलतासु विभ्रमा: ॥")

पृषत्क:, पुं, (पृष्यते सिच्यते क्षिप्यते इति । पृष + अति: । तत: संज्ञायां कन् ।) बाण: । इत्यमर: । २ । ८ । ८६ ॥ (यथा, रघौ । ७ ।४५ ।

"अर्द्धभागे परावृत्तग्रीवा
धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्का: ॥")

पृषदश्व:, पुं, (पृषन् स्तम्बविशेषोऽश्व इव वाहको यस्य ।) वायु: । इत्यमर: । १ । १ । ६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८७ । ४ ।

"स हि स्वसृत् पृषदश्वो युवा गणोऽया ईशानस्तवीषिभिरावृत: ॥"

राजर्षिभेद: । यथा, महाभारते ।२।८।१२ ।

"अश्व: सदश्वो वध्र्यश्व: पृथुवेग: पृथुश्रवा: ।
पृषदश्वो वसुमना: क्षुपश्च सुमहाबल: ॥"

विरूपस्य पुत्र: । यथा, भागवते । ६ । ६ । १ ।

"विरूप: केतुमान् भूम्भुरस्वरीषसुताक्षय: ।
विरूपात् पृषदश्वोऽभूत् तनुपुत्रस्तु रथीतर: ॥")

पृषदाज्यं, क्ली, (पृषद्भि: दधिबिन्दुभि: सहितमाज्यम् ।) मदध्याज्यम् । दधिमिश्रितघृतम् । इत्यमर: । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ८ ।

"तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुत: सम्भृतं पृषदाज्यम् ।
पशूंस्ताँश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥"

"पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यम् ।" इति तद्भाष्ये सायण: ॥)

पृषद्बल:, पुं, (पृषदेव बलमस्य ।) वायु: । यथा,—

"धृतिचमरुदान्दोल: कुचैवक्षामरानिल: ।
पृषद्बलस्तु वायुश्च: कुबेरे तु प्रमोदित: ॥"

इति शब्दमाला ॥

पृषन्ति:, पुं, (पर्षति सिञ्चतीति । पृष सेचने + अतिप्रत्यय: । निपातनात् साधु: ।) बिन्दु: । यथा,—

"पय:पृषन्तिभि: सृष्टा वान्ति वाता: प्रणे: प्रणे: ॥"

इति भरतधृतजाम्बवतीविजयकाव्यम् ॥

पृषभाषा, स्त्री, (पर्षतीति । पृष सेके + क: । पृषान्तवर्षिणी भाषा यत्र ।) अमरावती । इति शब्दरत्नावली ॥

पृषाकरा, स्त्री, (पृष + भावे किप् । पृषि सेचनाय आकीर्य्यते इति । आ + कृ + अप् + टाप् । प्रात: मध्याह्नात्पूर्व्वा उपरि जलसेचनादेव तथात्वम् ।) क्षुद्रगुञ्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाट्खारा इति भाषा ॥

पृषातकं, क्ली, (पृषन्तं पृषदाज्यम् आतनुते हसतीति । तक + अच् । पृषोदरादित्वात् साधु: ।) दधियुक्तघृतम् । इति हेमचन्द्र: ॥

पृषोदर:, त्रि, पृषदुदरं यस्य । ("पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।"६ । ३ । १०६ । इति तलोप: ।) मनीषादित्वात् तलोप: । इति दुर्गादास: ॥

"भवेद्वर्णागमाद्धंस: सिंहो वर्णविपर्य्ययात् ।
वर्णादेशाच्च गूढात्मा वर्णलोपात् पृषोदर: ॥"

इति गोयीचन्द्रधृतकारिका ॥

पृषोद्यानं, क्ली, क्षुद्रोपवनम् । मनीषादित्वात् पृषत्सकारलोप: । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादास: ॥

पृष्ठं, क्ली, (पृष्यते सिच्यते इति । पृष "निषृष्टगृधयृधप्रोथा: ।" उणा० २ । १२ । इति थक्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) शरीरपश्चाद्भाग: । इत्यमर: । २ । ६ । ७८ ॥ पीठ इति भाषा ॥ (यथा, मनौ । ४ । ७२ ।

"न विगर्ह्य कथां कुर्य्यादहिर्मांसं न धारयेत् ।
गवाञ्च यानं पृष्ठेन सर्व्वथैव विगर्हितम् ॥")

चरममात्रम् । इति मेदिनी । ठे, ७ ॥ (स्तोत्रविशेष: । यथा, शतपथब्राह्मणे । ८ । १ । १ । ५ ।

"त्रिवृतस्तोमाद्यथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत ॥")

पृष्ठग्रन्थि:, पुं, (पृष्ठस्य ग्रन्थि: ।) गण्डु: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ४४६ ॥ कुँज इति भाषा ॥

पृष्ठत:, [स्] अ, (पृष्ठ + "प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि: ।" ५ । ३ । ४४ । इत्यस्य "आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या तसि: ।) पश्चात् । यथा, भट्टि: । १ । २४ ।

"तं पृष्ठत: प्रस्थमियाय नम्रो
हिंस्रेषु दीप्ताक्षधर: कुमार: ॥"

पृष्ठदेशे । (यथा, मनौ । ८ । ३०० ।

"पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु पतत: प्राप्त: स्यात् चौरकिल्बिषम् ॥")

पृष्ठदृष्टि:, पुं, (पृष्ठे दृष्टिर्दर्शनं यस्य ।) भल्लूक: । इति राजनिर्घण्टु: ॥

पृष्ठमांसाद:, त्रि, (पृष्ठे परोक्षे मांसाद इव । असमञ्जसनिष्ठुरकर्कशवाक्यकथनादस्य तथात्वम् ।) वाक्याभिधायी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ चोगोलखोर इति पारस्यभाषा । (पृष्ठमांसमत्तीति । अद् । पृष्ठमांसभक्षके, त्रि ॥)

पृष्ठमांसादनं, क्ली, (पृष्ठे परोक्षे मांसादनं मांसभक्षणमिव कीर्त्तनस्यास्यानिष्ठुरजनकत्वात् ।) परोक्षे दोषकीर्त्तनम् । इति हेमचन्द्र: । ३ । २६५ ॥ तद्वति, त्रि ॥ (पृष्ठमांस + अद् + कर्त्तरि ल्यु: । पृष्ठमांसभक्षके, त्रि ।)

पृष्ठवंश:, पुं, (पृष्ठस्य वंश: वंश इव दण्ड इत्यर्थ: ।) पृष्ठास्थि । पिठेर दाँड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । रीढ़क: २ । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ।

"तत्र पृष्ठवंशसुभयत: प्रतिश्रोणी काण्डमस्थिनी कटीतरुणी नाम मर्म्मणी ।") स तु मांसमात्रेण भवति । इति सुश्रुतबोध: ॥

पृष्ठवाट्, पृष्ठवाड्, } [ह्] पुं, (पृष्ठं युगपार्श्वं वहतीति । वह + खि ।) युगपार्श्वगवृष: । पाँटे बाँधा गरु इति भाषा । इत्यमर: ॥ (पृष्ठं पृष्ठभागं वहतीति । वह + खि । पश्चाद्भागवाहके: । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ५५ । ३१ ।

"दारुकं पृष्ठवाहन्तु कृत्वा केशव ईश्वर: ।

आग्नेयमस्त्रं संयोज्य शरे कर्मिन्दीश्वरः।
अनेन त्वां दहाम्यद्य यदि शक्तोऽसि वारय॥")

पृष्ठवाह्यः, पुं, (पृष्ठे वाह्यं वहनीयद्रव्यमस्य।) भारवाहकद्रव्यः। तत्पर्य्यायः। स्थौरी २ पृष्ठ्यः ३। इति हेमचन्द्रः। ४। ३२६॥

पृष्ठशृङ्गः, पुं, (पृष्ठे शृङ्गमस्य। शृङ्गस्य वक्रभावेन पृष्ठगमनात् तथात्वम्।) वनच्छागः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४४॥

पृष्ठशृङ्गी, [न्] पुं, (पृष्ठे शृङ्गमिव अस्यास्तीति। शृङ्ग+इनिः।) भीमसेनः। नपुंसकम्। महिषः। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥

पृष्ठोदयः, पुं, (पृष्ठेनोदयोऽस्य।) मेषवृषकर्कटधनुर्मकरमीनलग्नम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
"अजो गोपतियुग्मञ्च कर्किधन्विन्दुगास्तथा।
निशामंज्ञाः स्मृताश्चैते पृष्ठाश्चान्ये दिनात्मकाः॥
निशामंज्ञा विमिथुना स्मृता पृष्ठोदयास्तथा।
पृष्ठाः पृष्ठोदया ज्ञेते मौनस्त्रोभयसंज्ञकः॥"

पृष्ठ्यं, क्ली, (पृष्ठानां स्तोत्रविशेषाणां समूह इति। पृष्ठ+"प्राक्रतुसामवयाऽवाद् यत्।" ४। २। ४२। इत्यस्य "पृष्ठादुपसंख्यानम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या यत्।) पृष्ठानां समूहः। इत्यमरः। ३। २। ४२॥

पृष्ठ्यः, पुं, (पृष्ठेन वहनीति। पृष्ठ+यत्।) पृष्ठेन भारवाहकाश्वः। तत्पर्य्यायः। स्थौरी २। इत्यमरः। २। ८। ४६॥ (यथा, महाभारते। १। २२२। ४६।
"पृष्ठ्यानामपि चाश्वानां वार्क्षिकानां जनार्द्दनः।
ददौ शतसहस्राणि कल्याणमनुत्तमम्॥"
धारके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ४। ३। १०।
"ऋतेन हि ष्मा वृषभश्चिदक्तः
पुमाँ अग्निः पयसा पृष्ठ्येन॥"
"पृष्ठ्येन धारकेण पयसाक्तः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

पृष्ण्यः, त्रि, (पृश्निः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) अग्निः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ पार्श्णिः। तस्य स्त्रीलिङ्गः। इत्युणादिकोषः॥

पॄ, क पूर्त्तौ। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, पारयति। इति दुर्गादासः॥

पॄ, भि भि लि पालने। पूर्त्तौ। इति कविकल्पद्रमः॥ (क्रया०-क्रा०च-पर०-सक०-सेट्।) भि, पूर्त्तोऽसि। सूत्र्यादीदित्यत्र पूर्वग्रहणान्न निष्ठातस्य नः। भि, पृणाति। क्तौ तु पूर्णि रित्येव मनीषादित्वान्न निः। लि, पिपर्त्ति। इति दुर्गादासः॥

पेचकः, पुं, (पचति पच्यते वा। पच्+"पचिमन्धोरिच।" उणा० ५। ३७। इति वुन्। उपधायाश्च्यत इच्च।) पक्षिविशेषः। पेँचा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उलूकः २ वायसारातिः ३। इत्यमरः। २। ५। १५॥ ग्रक्काख्यः ४ दिवान्धः ५ वक्रनासिकः ६ कुरिनेत्रः ७ दिवाभीतः ८ नखाघ्नी ९ पीयुः १० घर्घरः ११ काकभीरुः १२ नक्तचारी १३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ निशाचरः १४ कौशिकः १५ रूपनाशनः १६ पेत्तः १७ रक्तनासिकः १८ भीरुकः १९। इति शब्दरत्नावली॥ करिपुच्छमूलोपान्तः। गृदाच्छादकमांसपिण्डविशेषः। इत्यमरः। ३। ३। ६॥ पर्य्यङ्कः। यक्षः। इति विश्वः॥ मेघः। इति शब्दरत्नावली॥

पेचकी, [न्] पुं, (पेचकोऽस्यास्तीति। पेचक+इनिः।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पेचिलः, पुं, (पच+बाहुलकात् इलच् अत इत्वञ्च।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पेचु, क्ली, (पच्यते इति। पच+उन्। अत इत्वञ्च।) पेचुली। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पेचुली, स्त्री, (पच्यते इति। पच+उलच्। अत इत्वं गौरादित्वात् ङीष्।) शाकभेदः। कचु इति ख्यातः। यथा,—
"कैचुकं पेचुली पेचु माडीको विषरोचनः॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥

पेटः, पुं, (पेटतीति। पिट+अच्।) प्रहस्तः। इति राजनिर्घण्टः॥ पेटकी, स्त्री। इत्यमरः। २। १०। ३०॥

पेटकः, पुं, (पेटतीति। पिट+गवुल्।) वंशवेत्रादिमयसमुद्गकप्रायः। पेटारी इति पेटी इति पड़ा इति च ख्यातः। तत्पर्य्यायः। पिटकः २ पेड़ा ३ मञ्जूषा ४। इत्यमरः। २। १०। ३०॥ आद्यौ स्वल्पपेटिकायाम्। परौ महापेटिकायामिति स्वामी॥ समूहः। इति मेदिनी। के, ११७॥

पेटाकः, पुं, (पेटक+पृषोदरादित्वात् साधुः।) पेटकः। इति भरतहेमरूपकोषः॥

पेटिका, स्त्री, (पिटतीति। पिट+गवुल्। कापि अत इत्वम्।) वृक्षविशेषः। पेटारि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुबेराक्षी २ कुलिङ्गाक्षी ३ क्षुद्रशृन्तिका ४। इति रत्नमाला॥ (यथा,—
"पेटिकामूललेपाच्च योनिर्भिन्ना प्रणश्यति॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनिव्यापदधिकारे॥)

पेटी, त्रि, (पेट+गौरादित्वात् ङीष्।) पेटकः। इत्यमरः। २। १०। ३०॥

पेड़ा, स्त्री, (पेटा। पृषोदरादित्वात् साधुः।) मञ्जूषा। महापेटिका। इत्यमरभरतौ॥

पेण, ऋ पेणे। गतौ। श्लेषे। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-श्लेषे अक०-सेट्।) ऋ, अपिपेणत्। पिपेणयत्। इति दुर्गादासः॥

पेत्वं, क्ली, (पीयते इति। पा पाने+"अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते।" उणा० ४। १०५। इति इत्वन्।) अमृतम्। घृतम्। इत्युणादिकोषः॥ (पुं, पतनशीलः पक्षी। छागः। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २६। ५८।
"सावित्रो वारुणः छागः एकशितिपात् पेत्वः॥"
"पेत्वः पतनशीलो वेगवान् पक्षी॥" इति तद्भाष्ये महीधरः॥ तथाच ऋग्वेदे। १०।१८।१०।
"शिंशुं चित् पेत्वेना जघान॥"
"पेत्वेन छागेन जघान घातयामास।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

पेयं, क्ली, (पीयते यदिति। पा पाने+कर्म्मणि यत्। "ईद्यति।" ६। ४। ६५। इति आत ईत् ततो गुणः।) जलम्। इति मेदिनी। ये, ३६॥ दुग्धम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ अष्टविधान्नान्तर्गतान्नविशेषः। यथा,—
"भोज्यं पेयं तथा चूष्यं लेह्यं खाद्यञ्च चर्व्वणम्।
निर्य्यासश्चैव भक्ष्यं स्यादन्नमष्टविधं स्मृतम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
पानेय, त्रि। इति मेदिनी। ये, ३६॥ (यथा, महाभारते। १३। ४४। १०।
"सर्व्वेषां भक्ष्यभोज्यानामन्नं परममुच्यते।
हविष्यान्नञ्चैव सर्व्वेषां पेयानामपि उत्तमाः॥")

पेया, स्त्री, (पीयते इति। पा+यत्। ततष्टाप्।) सिक्थसमन्वितपेयद्रव्यम्। अस्या गुणाः।
"पेया श्वेदाग्निजननी वातवर्च्चोऽनुलोमनी।
क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्ब्बल्यकुक्षिरोगविनाशिनी॥"
इति राजवल्लभः॥
मिश्रेया। इति शब्दचन्द्रिका॥ आगा। अच्छमण्डम्। इति मेदिनी। ये, ३६॥

पेयूषः, पुं, क्ली, (पीय पाने+"पीयेरूषन्।" उणा० ४। ७६। इति ऊषन् बहुलवचनात् गुणः।) अभिनवं पयः। इत्यमरः॥ नवप्रसूताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीगदुग्धम्। यथा,
"आसप्तरात्रप्रभवं क्षीरं पेयूष उच्यते॥"
इति हारावली॥
"पीयते पेयूषः पीङ् पाने नाम्नोति यूषः ऋर्ह्न्यान्तः क्लीवञ्च। पीयूषञ्च अथ पीयूषपेयूषे नवं सप्तदीनावधीति शब्दार्णवः॥" इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, मनुः। ५। ६।
"शौक्तं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत्॥")
अमृतम्। अभिनवसर्पिः। इत्युणादिकोषः॥

पेरुः, पुं, (पीयते रसोऽनेनेति। पीङ् पाने+"मिपीभ्यां रुः।" उणा० ४। १०१। इति रुः।) वह्निः। सूर्य्यः। इत्युणादिकोषः॥ समूहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (त्रि, रक्षकः। यथा, ऋग्वेदे। ६। ७४। ४।
"नरो हितमवसेमहन्ति पेरवः॥"
"नरो नेतारः पेरवः। पा रक्षणे। मापोरिसि रुन्निति रुनप्रत्ययः। सर्व्वस्य रक्षकाः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ पूरकः। यथा, ऋग्वेदे। ५। ८४। २।
"प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यर्जुनि॥")

पेरोजं, क्ली, उपरत्नविशेषः। पीरोजा इति यवनभाषा। तत्पर्य्यायः। हरिताश्मम् २ पेरुजम् ३। तद्विविधम्। भस्माङ्गं हरितञ्च। तस्य गुणाः।
"पेरुजं सुकषायं स्याद्गुरुं दीपनं परम्।
स्यावरं जङ्गमञ्चैव संयोगाच्च यथा विषम्॥
तत् सर्व्वं नाशयेत् शीघ्रं मूलभूतादिदोषजम्॥"

पाठान्तरं यथा,—
"पित्तं सुकषायं स्याच्चमधुरं दीपनं द्वयोः।
स्थावरादिविषघ्नं स्याद्धरितञ्चापरं गुणैः॥
पीताङ्गं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिमिरभूतजम्॥"
इति राजनिर्घण्टः।

पेल, ऋ चाले। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-चाले अक०-गतौ सक०-सेट्।) ऋ, अपिपेलत् पिपेलतुः। चालः कम्यः। इति दुर्गादासः॥

पेलं, क्ली, (पेलति सदा चलतीति। पेल + अच्।) अण्डकोषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ७७५॥

पेलवं, त्रि, (पेलं कम्पनं वातीति। वा + कः।) विरलम्। अच्च सावकाशत्वं प्रकारः। इत्यमरभरतौ॥ लघुः। इति हेमचन्द्रः। ३। ११३॥ कोमलम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कुमारे। ५। ४।
"पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः॥")

पेव, ऋ ङ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अपिपेवत्। ङ, पेवते। इति दुर्गादासः॥

पेशलः, त्रि, (पिश्च अवयवे + भावे घञ्। पेशं लातीति। ला + कः। यद्वा, पेशोऽस्यास्तीति। सिध्मादित्वात् लच्।) चारुः। (यथा, देवीभागवते। ५। ६। ५६।
"महिषस्य वचः श्रुत्वा पेशलं मन्त्रिमुख्यकः।
जगाम तरसा कामं गजाश्वरथसंयुतः॥")
सुन्दरः। (यथा, रघुः। ६। ४०।
"युवतयः कुसुमं दधुराहितं
तदलकं दलकेसरपेशलम्॥")
दक्षः। चतुरः। कोमलः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, मुकुन्दमालायाम्। २१।
"इदं शरीरं परिणामपेशलं
पतत्यवश्यं श्लथसन्धि जर्जरम्।
किमौषधैः क्लिश्यसि मूढ दुर्मते!
निरामयं कृष्णरसायनं पिब॥")
धूर्तः। इति शब्दरत्नावली॥

पेशस्कृत्, पुं, (पेशो रूपान्तरं करोतीति। पेशस् + कृ + क्विप्। "दृक्षस्य पितिकृति तुक्।" ६। १। ७१। इति तुगागमः। अनेन गृहीतस्य कीटस्य रूपान्तरं भवति इत्यतोऽस्य तथात्वम्।) कीटविशेषः। कुमिरकं इति भाषा। यथा,—
"कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः।
याति तत्सात्मतां राजन्! पूर्वरूपमसंत्यजन्॥"
इति श्रीभागवते। ११। ६। २३॥

पेशिः, पुं, (पिश + "कृपिशीति।" उणा० ४। ११८। इति इन्।) घृतकोटिः। इत्युणादिकोषः॥ अण्डे भाषविदले च क्ली। इति संक्षिप्तसारे कृदन्तपादः॥

पेशी, क्ली, (पिश + इन्। वा ङीष्।) अण्डम्। इत्यमरः। २।५।३७॥ (गर्भावेष्टनचर्ममयकोषः। यथा, सुश्रुते। १। २६।
"धमनीस्नायोऽस्थिसन्धिशिरपेशीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु॥") सुपक्वकलिका। (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ४० अध्याये।
"मधुकं बिल्वपेश्यश्च शर्करामधुसंयुताः।
अतीसारं निहन्त्यञ्च शालीषष्टिकयोः कणाः॥") मांसी। खड्गपिधानकम्। मांसपिण्डी। इति मेदिनी। शे, १२॥ (यथा, महाभारते। १। ११५। १२।
"तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः॥"
(अस्याः संख्यावस्थानादयो यथा,—
"पञ्च पेशीशतानि भवन्ति। तासां चत्वारिशतानि शाखासु। कोष्ठे षट्षष्टिः। श्रोणौ प्रत्यूरुचतुस्त्रिंशत्। एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश। दश प्रपदे। पार्ष्णोपरि कूर्चसन्निविष्टास्तावत्य एव। दश गुल्फतलयोः। गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः। पञ्च जानुनि। विंशतिरूरौ। दश वङ्क्षणौ। शुक्रमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ। तिस्रः पार्श्वौ। एका मेढ्रे। सेवन्याञ्चापरा। द्वे वृषणयोः। स्फिचोः पञ्च पञ्च। द्वे वस्तिशिरसि। पञ्चोदरे। नाभ्यामेका। एष्ठोण्डसंनिविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः। षट् पार्श्वयोः। दश वक्षसि। अक्षकास्थौ प्रति समस्तात् सप्त। द्वे हृदयामाशययोः। षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु॥ ग्रीवायाञ्चतस्रः। अणौ द्वन्द्वोः। एकैका काकलकगलयोः। द्वे तालुनि। एका जिह्वायाम्। ओष्ठयोर्द्वे। धोगायां द्वे। द्वे नेत्रयोः। गण्डयोश्चतस्रः। कर्णयोर्द्वे। चतस्रो ललाटे। एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि।
सिरास्नायुसन्धिपर्वाणि सन्त्यत्र शरीरिणाम्।
पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः॥
स्त्रीणान्तु विंशतिरधिकाः। दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः। अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे सखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे। गर्भाच्छदसंश्रितास्तिस्रः। शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव। पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति। तासां बहलपलवमृणालाण्वृजुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्त्यस्थिशिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति॥
भवति चात्र।
पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः।
स्त्रीणामाश्रित्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हिताः॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥) नदीभेदः। पिशाचीविशेषः। राक्षसीविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ (वाद्यविशेषः। यथा, महाभारते। ६। ४२। ३।
"तथा भेर्यश्च पेश्यश्च ककचा गोविषाणिकाः।
सङ्घसेवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत्॥")

पेषणं, क्ली, पिष धातोर्भावे ल्युट् प्रत्ययनिष्पन्नम्। चूर्णनम्। (यथा, मार्कण्डेये। १४। ८७।
"अयं हतघ्नो मित्राणामपकारी सुदुर्मतिः।
तप्तकुम्भे निपतति ततो यास्यति पेषणम्॥") खलम्। घृतगुग्गुः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तैकाटासिज इति भाषा॥

पेषणिः, स्त्री, (पिष्यतेऽनयेति। पिष + करणे अनिः। वा ङीष्।) पेषणशिला। शिल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पेषणी २ पट्टः ३ गृहाश्मा ४ गृहकच्छपः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ३। ६८।
"पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्॥")

पेषलः, त्रि, (पेषोऽस्यास्तीति। पेष + सिध्मादित्वात् लच्।) पेशलः। इत्यमरटीकायां भरतरमानाथौ॥

पेषाकः, पुं, (पिष + आकन्।) पेषणिः। इत्युणादिकोषः॥

पेस, ऋ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर० सक०-सेट्।) ऋ, अपिपेसत् पिपेसतुः। इति दुर्गादासः॥

पेसलः, त्रि, (पेशुलः। पृषोदरादित्वात् शस्य सत्वम्।) पेशलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

पै, शोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) पायति धान्यमानयेन। इति दुर्गादासः॥

पैञ्जवः, पुं, (पिञ्जे साधुः। अण्।) कर्णः। इति हेमचन्द्रः। ३। २४७॥

पैटरं, त्रि, (पिटरे संस्कृतं पक्वम्। पिटर + अण्।) स्थालीपक्वमांसादि। इत्यमरः। २। ६। ४५॥ (यथा, गो० रामायणे। २। १००। ६३।
"घृतप्रदैः पैटरकैश्च मार्गमायुरतैस्तिरैः॥")

पैठीनसिः, पुं, मुनिविशेषः। स च स्मृतिगोत्रयोः कारकः। इति पुराणम्॥

पैण्डिन्यं, क्ली, (पिण्डं परपिण्डं भक्ष्यतयास्त्यस्येति। पिण्ड + इन्। ततः ष्यञ्।) भैक्षजीविका। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पैतामहं, त्रि, (पितामहस्येदम्। पितामह + "तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्।) पितामहसम्बन्धिधनादि। यथा, कात्यायनः।
"पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत् स्वयमर्ज्जितम्।
दायादानां विभागेषु सर्व्वमेतद्विभज्यते॥"
हरदत्तः।
"पैतामहं धृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्ज्जितम्।
विद्याशौर्य्यादिना प्राप्तं तच्च स्वाम्यं पितुः स्मृतम्॥"
इति दायभागः॥

पैटकं, त्रि, (पितुरागतं पितुरिदं वेति। पितृ + ठञ्।) पितृसम्बन्धि। इति शब्दमाला॥ यथा, मनुः।
"ऊर्द्धं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्।
भजेरन् पैटकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः॥"
मनुविष्णुः।
"पैटकन्तु यदा द्रव्यमनवाप्तमवाप्नुयात्।
न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्ज्जितम्॥"

पैटीनसिः ।
"पैत्तके विभज्यमाने दायाद्ये समो विभागः ॥"
नारदः ।
"शौर्य्यभार्य्याधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।
औशनसान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैत्तकः ॥"
इति दायभागः ॥

पैत्तकभूमिः, स्त्री, (पैत्तकी पित्तसम्बन्धिनी भूमिः ।) पित्तसम्बन्धिस्थानम् । तस्या माहात्म्यं यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
"भवांश्च यादवैः सार्द्धं प्रविश द्वारकापुरीम् ।
मत्पिचा मातृभिः सार्द्धं मातृकं च व्रजं नृप ! ॥
उग्रसेन उवाच ।
वासुदेव न यास्यामि भूमिं तां पैत्तकीं पुनः ।
सर्व्वतीर्थपरां शुद्धां देवैः कर्म्मणि पैत्तके ॥
पारक्ये भूमिदेशे च पितॄणां निर्व्वपेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपित्तृभिः श्राद्धकर्म्म निहन्यते ॥
पितॄणां निष्फलं श्राद्धं देवानामपि पूजनम् ।
किञ्चित्फलप्रदश्चैव सम्पूर्णं पैत्तके स्थले ॥
पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्राणेभ्यः प्रेयसी सदा ।
दुर्लभा पैत्तकी भूमिः पितुर्मातुर्गरीयसी ॥
तत्र स्नास्यञ्च पवित्रञ्च देवे कर्म्मणि पैत्तके ।
क्रीतञ्च तद्भवे दानं परदत्तमसुद्गकम् ॥
म्रियते पैत्तकीभूम्यां तीर्थतुल्यफलं लभेत् ।
गङ्गाजलसमं पूतं पित्तखातोदकं हरे ॥
तत्र स्नात्वा जले पूते गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
पितॄणां तर्पणं तत्र पवित्रं देवपूजनम् ॥
पैत्तकी जन्मभूमिश्च तत् फलं तद्गुणं लभेत् ।
पैत्तकीभूमितुल्या च दानभूमिः सतामपि ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥

पैत्तश्वसेयः, पुं, स्त्री, (पित्तश्वसुरपत्यमिति । पित्तश्वसृ + "ढकि लोपः ।" ४ । १ । १३३ । इति ज्ञापकत्वात् ढक् अत्तलोपश्च ।) पित्तभगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥ पित्तुतभाइ इति भाषा ॥ (स्त्रियां ङीप । पित्तभगिनीपुत्री । यथा, मनुः । ११ । १७२ ।
"पैत्तश्वसेयीं भगिनीं स्वसारं मातुरेव च ।
मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥")

पैत्तश्वस्रीयः, पुं, स्त्री, (पित्तश्वसुरपत्यमिति । "पित्तश्वसुश्छण् ।" ४ । १ । १३२ । इति छण् ।) पित्तभगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥ पित्तुतभाइ इति भाषा ॥

पैत्तः, त्रि, (पित्तात् आगतं पित्तस्य प्रभवं कोपनं वेति । पित्त + अण् ।) पित्तजव्याधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माधवनिदाने गुल्माधिकारे ।
"कटुक्षवीक्षणोष्णाविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताग्निसेवा ।
श्यामाभिघाती रुधिरञ्च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥")

पैत्तिकः, त्रि, (पित्तेन निर्वृत्त इति । पित्त + ठञ् ।) पित्तजव्याधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।
"प्रततं कासमानञ्च ज्योतींषीव च पश्यति ।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥")

पैत्तं, क्ली, (पित्तुरिदमिति । पित्त + अण्) पित्तसोर्थम् । अङ्गुलतर्ज्जन्योर्मध्यम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५१ ॥ पित्तसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, महाभारते । ७ । १६६ । ७१ ।
"रौद्रं याम्यं वारुणं वैत्तपाल्यं
पैत्तं त्वाष्ट्रं कर्म्म सौम्यञ्च तुभ्यम् ।
रूपं ज्योतिः शम्भुमाकाशवायुः
स्पर्शः स्वादुः सलिलं गन्ध उर्व्वी ॥")

पैत्राहोरात्रः, पुं, (पैत्रः अहोरात्रः ।) पित्तलोकस्य दिवारात्रिः । स तु मनुष्यमाने मासेकेन भवति । यथा —
"मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ॥"
इत्यमरः । १ । ४ । २१ ॥

पैलः, पुं, (पीलाया अपत्यमिति । पीला + "पीलाया वा ।" ४ । १ । ११८ । इति अण् ।) मुनिविशेषः । स च ऋग्वेदी यथा,—
"तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥
अथर्व्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥

पैशाचः, पुं, (पिशाचस्यायमिति । पिशाच + अण् ।) अष्टप्रकारविवाहान्तर्गताष्टमविवाहः । यथा याज्ञवल्क्यः । "पैशाचः कन्यकाछलात् ।" छलमाह मनुः । ३ । ३४ ।
"सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥"
इत्युदाहृतत्वम् ॥
पिशाचसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (राजसकायान्तर्गतकायविशेषः । लक्षणं यथा,
"उच्छिष्टाहारता नेच्छा साहसप्रियता तथा ।
स्त्रीलोलुपत्वं नैलज्ज्यं पैशाचकायलक्षणम् ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

पैशुन्यं, क्ली, (पिशुनस्य भावः । पिशुन + ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।) पिशुनता । खलता । तच्च दशविधपापान्तर्गतवाङ्मयपापविशेषः । इति तिथितत्त्वम् ॥ यथा,—
"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥")
इति मनौ । ६ । ४८ ॥
अस्य विवरणं पातकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पैष्टः, त्रि, (पिष्टस्येदमिति । पिष्ट + अण् ।) पिष्टसम्बन्धी । यथा,—
"यत्रपदन्तकः पूषा पैष्टमक्ति सदा चरुम् ।
अर्थोन्द्वीश्वरसामान्यात्तत्रुलोऽत्र विधीयते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पैष्टिकं, क्ली, (पिष्ट + ठञ् ।) पिष्टानां समूहः । इति आपूपिकशब्दटीकायां भरतः ॥ मद्यविशेषः । यथा । रूक्षमाध्वीकादिजनिते मद्ये खिन्नपैष्टिकादि न्यूनं मद्यं हेतुविपरीतमेव ॥ इति विजयरक्षितः ॥ (यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"प्रालेया: श्लेष्मजनना: शुष्कशाकाः कफपित्तलाः ।
वीर्य्योष्णाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः ॥")

पैष्टी, स्त्री, (पिष्टेन निर्वृत्तेति । पिष्ट + अण् + ङीप् ।) विविधधान्यविकारजा मदिरा । तस्या गुणाः ।
"पैष्टी कटुम्लतीक्ष्णा स्यादीषद्गौडीसमापरा ।
यासन्नुत् कफशूलौषधपित्तश्लेष्मनी च सा ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।
"गौड़ी माध्वी तथा पैष्टी निर्य्यासा कथिता-
परा ।
इति चतुर्विधा ज्ञेया: सुरास्तासां प्रभेदकाः ॥"
"पैष्टी सन्दीपनी रुच्या कफशूलहाननाग्निनी ।
पित्तला पाण्डुरोगाणां कारिणी बहुधा
मता ॥")

पोगण्डः, पुं, (पुनातीति । पू + विच् । पौः शुद्धो गण्डो यस्य ।) दशवर्षीयबालकः । यथा,—
"रोगी वृद्धस्तु पोगण्डः कुर्व्वन्त्यन्यैर्व्रतं सदा ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥

पोगण्डः, त्रि, (पौः गण्ड एकदेशोऽस्य ।) अपोगण्डः । स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गः । ऊनविंशत्यङ्गुलीकेकविंशत्यङ्गुलीकादिजनः । यथा । पोगण्डो विकलाङ्गे स्यादिति हलायुधः । पोगण्डो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पोटः, पुं, (पुटत्यर्च्चेति । पुट संश्लेषे + आधारे घञ् ।) वेशभूमिः । इति जटाधरः ॥ (पुट-श्लेषे + भावे घञ् ।) संश्लेषः । इति पोटगलग्रन्थटीकायां भरतः ॥

पोटगलः, पुं, (पोटेन संश्लेषेण गलतीति । गल + अच् ।) गलः । काकः । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पोटगलो दृष्टकाकः काकेषु स च खड्गकः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मत्स्यः । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥ (सर्पजातिभेदगतवैकरञ्जसर्पभेदः ॥ "राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः ।" इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

पोटलिका, स्त्री, (पोटेन संश्लेषेण लीयते इति । ली + डः । ततः स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) संश्लिष्टवस्त्रादि । इति केचित् ॥ पुंटुलि इति भाषा ॥

पोटा, स्त्री, (पुटति स्त्रीपुरुषस्वरूपं संश्लिष्यतीति । पुट + अच् । टाप् च ।) स्त्रीपुंसलक्षणा । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ स्त्रीपुंसयोर्लक्षणं चिह्नं स्तनश्मश्रुादिरूपं यस्यां सा । इति भरतः ॥

पोटिकः, पुं. (पोटः संज्ञोघोऽस्यास्तीति ठन् ।) विस्फोटकः । इति केचित् ॥ (विस्फोटकग्रन्थेरस्य विवृतिर्भावप्रकाशे यथा ॥)

पोटलौ, स्त्री, (पोटेन संज्ञेषेण लीयते इति । ली + डः । पृषोदरादित्वात् साधुः । ङीप् ।) पोटलिका । वस्त्रबद्धद्रव्यम् । पुँटुलि इति भाषा । यथा,—

"शुद्ध्यर्थं त्रिफलाक्वाथे गुडूच्याः क्वाथ एव वा ।
दोलायन्ते पुरः पाच्यः पोटल्यां वस्त्रबद्धया ॥"

इति वैद्यकम् ॥

पोडुः, पुं, (पुडतीति । पुड + उन् ।) कपालास्थितलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतः, पुं, क्ली, (पुनातीति । पू + "हसिमृग्रिण्वामिदमिलपूधूर्विभ्यस्तन् ।" उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १२ । १३३ ।

"तत्रस्थात् स्वर्णमूलाख्याद् गिरेः संप्रेष्य राक्षसान् ।
आनाययत् पक्षिपोतं गरुडान्वयसम्भवम् ॥")

पोतः, पुं. (पुनाति इति । पू + "हसीति ।" उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) वहित्रम् । गृहस्थानम् । पोता इति भाषा । वस्त्रम् । इति मेदिनी । ते, ३० ॥ दशवर्षोपरिस्थो । इति हेमचन्द्रः ॥ समुद्रयानम् । जाहाज इति भाषा ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ४२ ।

"सम्प्राप्य मानुषभवं सकलाङ्गयुक्तं
पोतं भवार्णवजलोत्तरणाय कामम् ।
सम्प्राप्य वाचकमहो न गृह्णाति मूढः
सो ऽपि स्थितोऽत्र विधिना सुहृदं पुराणम् ॥")

यथा,—

"समुद्रयाने रत्नानि महामौल्यानि साधुभिः ।
रत्नपारीक्षकैः सार्द्धमानयिष्ये बहूनि च ॥
शुक्रेण सह संप्राप्तो महान्तं लवणार्णवम् ।
पोतारूढास्ततः सर्व्वे पोतवाहैरुपासिताः ।
अपारे दुस्तरेऽगाधे यान्ति वेगेन नित्यशः ॥"

इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्याध्यायः ॥

पोतकी, स्त्री, (पोत इवेति । पोत + इवार्थे कन् । स्त्रियां ङीप् ।) पूतिका । इति शब्दमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—

"पोतक्यपोदिका सा तु मालवाम्लतवल्लरी ।
पोतकी शीतला स्निग्धा श्लेष्मला वातपित्तजित् ॥
अक्षणछा पिच्छिला निद्राशुक्रदा रक्तपित्तजित् ।
बलदा रुचिकृत् पथ्या दृष्टेनी लघिकारिणी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शाकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतजः, पुं, (पोतः समृद्धस्तु डिम्बादिरूप इति भावः । जायते इति । जन + डः ।) कुञ्जरादिः । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ४२१ ।

"अजाजाः पक्षिसर्पाद्याः पोतजाः कुञ्जरादयः ॥"

पोतवणिक्, पुं. (पोतेन वणिक् ।) वहित्रेण वाणिज्यकर्त्ता । नौवाणिज्यकरः । तत्पर्य्यायः । सांयात्रिकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १२ । समुद्रयानचारी ३ । इति जटाधरः ॥ नौवाणिज्यकरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

पोतरक्षः, पुं (पोतं रक्षतीति । रक्ष + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) कर्णधारः । इति शब्दमाला ॥ हाली इति भाषा ॥

पोतलकप्रियः, पुं, (पोतलकः पर्व्वतविशेषः प्रियोऽस्य ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पोतवाहः, पुं, (पोतं नावं वहतीति । वह + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) वहित्रवाहकः । दाँड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नियामकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १२ ॥

पोता, [तृ] पुं, (पुनातीति । पू + "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ ।" उणा० २ । ९६ । इति तृन्प्रत्ययेन निपात्यते ।) विष्णुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ ऋत्विक् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ६ । ३

"स सद्म परि णीयते होता मन्द्रो दिविष्टिषु ।
उत पोता नि षीदति ॥")

पोताच्छादनं, क्ली, (पोतमिवाच्छादयतीति । आ + छादि + ल्युः ।) वस्त्रकृमिमम् । इति हारावली ॥

पोताधानं, क्ली, (आधीयतेऽत्रेति । ल्युट् । आधानम् । पोतानां अण्डजमनुष्यानामाधानम् ।) क्षुद्राण्डमनुष्यसंघातः । इत्यमरः । १ । १० । १८ ॥

पोना इति भाषा । अस्य गुणाः । सुस्निग्धत्वम् । लघुत्वम् । रोचनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पोतिका, स्त्री, (पोतोऽस्यस्या इति । पोत + ठन् । यद्वा, पूतिका पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पूतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ घृतपुष्पा ॥ मूल पोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतासः, पुं, (पोतेभ्यः शिशुभ्यः अस्यते क्षिप्यते इति । अस + घञ् ।) कर्पूरविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोत्रं, क्ली, (पूयतेऽनेनेति । पू + "हलश्च करयोः पुवः ।" ३ । २ । १८३ । इति ष्ट्रन् ।) शूकरसुखाग्रम् । लाङ्गलसुखाग्रम् । यज्ञम् । इति मेदिनी । रे, ६१ ॥ वहित्रम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (पोतनामर्त्विजः पात्रभेदः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५ । २ ।

"मरुतः पिबत ऋतुना पोत्रादृज्ञं पुनीतन ।
यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥" "पोत्रात् पोतनामकस्य ऋत्विजः पात्रात् सोमं पिबत ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

पोत्रायुधः, पुं, (पोत्रं सशूकरमुखाग्रमेव आयुधं यस्य ।) शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोत्रिरथा, स्त्री, (पोत्री शूकरः रथ इव गतिसाधकोऽस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पोत्री, [न्] पुं, (पोत्रमस्यास्तीति । पोत्र + इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥ पोत्रिविशिष्टे, त्रि ॥

पोलिन्दः, पुं. (पोतस्य अलिन्द इवेति । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नौकाव्यवसायिभेदः । तत्पर्य्यायः । पादारकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पोलिका, स्त्री, (पोली + स्वार्थे कन् टाप् । पूर्व्वहस्वश्च ।) पिष्टकविशेषः । पातला रोटी इति हिन्दी भाषा । यथा,—

"कुर्य्यात् समितयावेव तन्वी पर्पटिका ततः ।
स्नेहयेत्तत्पर्कं तान्तु पोलिकां तां बुधो बुधाः ॥
तां खादेत्सर्पिषायुक्तां तस्यां मण्डकवद्गुणाः ।
तत्पर्कं तावा इति लोके ।" इति भावप्रकाशः ॥ तत्पर्य्यायः । पूलिका २ पोलिः ३ पूपिका ४ पूपला ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

पोली, स्त्री, (पालति महत्त्वं गच्छतीति । पुल + अच्पलादित्वात् णः । ङीष् ।) पिष्टकविशेषः । तत्पर्य्यायः । पूपाली २ चर्पटी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पोषः, पुं, पोषणम् । पुषधातोर्भावे घञ् प्रत्ययनिष्पन्नः । यथा, भट्टिः ।

"यः सर्व्वदामानपुषत् स्वपोषम् ॥"

(यथा, च भागवते । ३ । २० । १० ।

"अर्थैरापादितैर्गृध्नुर्न हिंसयेन्नरानपि चान् ।
पुष्णाति यैर्वा पोषेण गोभुगुष्ट्राजवधः स्वयम् ॥")

पोषणं, क्ली, (पुष + ल्युट् ।) पुष्टिः । वृद्धिः । पुषधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २८ । ८ ।

"तद्विज्ञातिश्रुश्रूषा पोषणं क्रयविक्रयौ ।
वर्णधर्म्मास्त्विमे प्रोक्ताः श्रयन्त्यामाश्रमाश्रयाः ॥")

पोषयित्नुः, पुं, (पोषयतीति । पुष + णिच् + "स्तनिक्षुधिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ।" उणा० २ । २६ । इति इत्नुच् ।) कोकिलः । भर्त्ता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पोषणकर्त्तरि, त्रि ॥

पोष्टा, [ष्टृ] पुं, (पुनातीति । पुष + ल्टच् ।) पूतीकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कोंटाकरञ्ज इति भाषा ॥ पोषणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । २५ । १७ ।

"ताभिर्धार्य्याश्च्यवो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः ।
पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतो जगतीपते ! ॥")

पोष्टृवरः, त्रि, पोषकश्रेष्ठः । पोष्टृषु वर इति सप्तमी तत्पुरुषसमासः ॥

पोष्यः, त्रि, (पुष्यते इति । पुष + ण्यत् ।) पोषणीयः । पोषितव्यः । पुषधातोः कर्म्मणि यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, राधातन्त्रे चतुर्दशपटले ।

"नन्दगोपस्य देवेशि ! कृष्णस्तु सर्व्वदा प्रियः ।
आत्मना जायते यस्तु आत्मजः स उदाहृतः ।
पोष्यः पुत्र इति ख्यातो नन्दस्य वरवर्णिनि ! ॥")

पोष्यपुत्रः, पुं, (पोष्यः पुत्रः । पोष्यत्वेनैव पुत्रत्वं प्राप्त इत्यर्थः ।) पालनादिना सुतत्वप्राप्तः यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याये ।

"अधुना क्षत्रिकानाञ्च यस्मात् तत्पोष्यपुत्रवः ।
तन्नाम चक्रुस्ताः प्रेम्णा कार्त्तिकस्त्वेति कौतुकात् ॥"

अथ तस्य व्यवस्था।

"तत्राह मनुः।

'अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च॥'

अत्रिश्च।

'अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः॥'

शौनकः।

'अपुत्रो स्वसपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च॥'

इति। तेन पुत्रोत्पत्त्या।

'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रो भवति मानवः।
पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति॥'

इति मनुवचनावगत ऋणपरिहारेऽपि सनपुत्रमरणे पिण्डोदकार्थं एनः पुत्रकरणमावश्यकम्। अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम्। तयोरपि पिण्डदाहत्ववंशकरत्वाविशेषात्। अन्यथा सत्यपि पौत्रे स्वपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरिग्रहापत्तिरस्य; पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरणमवगम्यते॥ * ॥ स्त्रिया भर्त्तरनुज्ञया तदधिकारः। यथाह वशिष्ठः। 'न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः।' इति॥ * ॥ प्रतिनिधिरिति स च चैचजादिरेकादशविधः। यथाह मनुः।

'चैचजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥'

बृहस्पतिः।

'पुत्राख्ययोदशा प्रोक्ता मुनिना येन पूर्वजाः।
सन्तानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा॥
आद्यं विना यथा तेषां सद्भिः प्रतिनिधीकृतम्।
तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना॥'

तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यनुज्ञानम्।

'अनेकधा कृता पुत्रा ऋषिभिर्यैः पुरातनैः।
न शक्यास्तैर्धृता कर्तुं शक्तिहीनतया नरैः॥'

इति वचनात्॥

'दत्तौरसेतरेष्वाद्यं पुत्रत्वेन परिग्रहः।'

इत्यादिभिधाय।

'इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः।'

इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात्॥ * ॥ अतो दत्तकविधिर्विधीयते। तत्र शौनकः।

'ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः।
तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत्॥'

सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात् समानासमानगोत्रेष्वित्यर्थः। तथा च सपिण्डाभावेऽसपिण्डः सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह शाकलः।

'सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा।
अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत्॥
समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम्।
दौहित्रं भागिनेयञ्च मातृष्वस्रसुतं विना॥' इति अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्तक्षत्रियादिसमानजातीयो दत्तको भवतीति। यदाह मनुः।

'माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः॥'

आपदि पुत्रप्रतिग्रहौत्सुरपुत्रत्वे सदृशं सजातीयं। यत्तमाह बृहद्याज्ञवल्क्यः।

'सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स एकथभाक्।
तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः॥'

ग्रामाच्छादनमाचक्ष्व स लभेत तदक्षिण इति। दौहित्रं भागिनेयञ्चेति दौहित्रभागिनेयनिषेधः सदृशविरिक्तविषयः। तथा च शौनकः।

'क्षत्रियाणां स्वजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा।
वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु॥
सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः।
दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रेषु क्रियते सुतः॥
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्॥'

जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः। अन्यथा प्रागुक्तकात्यायनविरोधः स्यात॥ * ॥ तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु सत्सु बालपुत्रे स एव पुत्रीकार्य इत्याह मनुः।

'सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्॥'

बृहस्पतिः।

"यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः।
एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः॥'

इति। अत्र यत्नतश्चेष्टेऽपि बालसुते च पुत्रप्रतिनिधित्वा कथञ्चित् सम्भवत्यर्थो न प्रतिनिधिः कार्य इत्यवगम्यते॥ * ॥ भर्त्तुर्वंशमसन्तरेण स्त्रियो वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्वश्चेत यतः समस्तस्यापि पुत्रपर्योजनस्य सम्भवेन सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकादुपादानम्॥ * ॥ केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः।

'नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन।
बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः॥'

द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति। स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमते प्रोषिते मृते वा तदनुज्ञां विनापि। यथा वशिष्ठः। 'न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः।' इति। अनुमतिश्चाप्रतिषेधेऽपि भवति। अप्रतिषिद्धं परमनुमतं भवतीतिन्यायात्॥ * ॥ निरपेक्षदानमाह याज्ञवल्क्यः।

'दद्यात्स्वामी पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्॥'

तथा 'मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति॥' अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः।

'शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम्।
अपुत्रो स्वसपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च॥'

उपोष्य ग्रहणात् पूर्व्वदिने कृतोपवासः। बृहद्गौतमः।

'वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम्।
आचार्यं धर्म्मसंयुक्तं वेणावं वेदपारगम्॥
मधुपर्केण संपूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीन्॥'

राज्ञो विज्ञापनार्थं ग्रामस्वामिनम्। 'बन्धूनाहूय सर्व्वांस्तु ग्रामस्वामिनमेव च। इतिसंस्मरणात्। द्विजानिति बहुत्वं चित्यर्थ्यवसितं कपिञ्जलन्यायात्।

'वर्हिः कुशमयञ्चैव पालाशञ्चैध्ममेव च।
एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः॥
बन्धुभिर्न सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः।
अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम्॥
दातुः समक्षं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत्।
दाने समर्थो दातास्मै यो यज्ञेनेति पञ्चभिः॥'

दद्यादिति शेषः। बन्धून् आत्ममातृपितृबन्धून्। ज्ञातीन् सपिण्डान्। तथा।

'देवस्यत्वेतिमन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च।
अङ्गादङ्गात्त्वं जायसे आत्मायं पितृमन्नसि।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम्॥'

पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं नियोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत्। तथा।

'तूर्य्यगीतेश्च वाद्येश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम्।
गृहमध्ये तमाधाय चरुं हुत्वा विधानतः॥
यस्त्वाहृतेत्यृचा चैव तुभ्यमग्ने त्यृचैकया॥
सोमो दददितीताभिः प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथेति।'

बृहद्गौतमः।

'प्रायश्चं तत्र भाष्यञ्च श्रुतसंख्यञ्च होमयेत्।
प्रजापतेर्न त्वदेतानित्युद्दिश्य प्रजापतिम्॥'

इति॥

वशिष्ठः। 'पुत्रं प्रतिगृह्णीयन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये आत्मनिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुमन्निक्षमेव गृह्णीयात्। सन्देह चोत्पन्ने दूरबान्धवं मृदमिव स्थापयेत्। विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्त्रायत इति।' निवेशनं गृहम्। सन्देह इति दूरावस्थितबान्धवस्यात्मदेशभाषाविप्रकर्षादिना कुलशीलादिसन्देहो भवत्येव तथात्वे निर्णयपर्य्यन्तं न व्यवहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति। बन्धून् पित्रादीन्। एतदन्यतरविधिरावश्यकः॥ * ॥ ततश्च शौनकः।

'दक्षिणां गुरवे दद्यादृत्विग्भ्यश्च द्विजोत्तमः।
नृपो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तमतत्रयम्।
शूद्रः सर्व्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम्॥
राज्यार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम्। प्रदद्यादर्द्धराज्योत्थमेकवर्षार्जितं धनमिति बृहद्गौतमस्मरणात्। उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजततताम्राणामिति ज्ञेयम्।

'श्रुतत्रयं ब्राह्मणानां सौवर्णमथ राजतम्।
प्रदद्यात्ताम्रमथवा उत्तमादिव्यवस्थया॥'

इति बृहद्गौतमस्मरणात्॥

सर्व्वस्वमेकवर्षभूतिलब्धमिति यावत्॥ * ॥ तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः। अथ पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः। प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते हे वाससी हे कुण्डले आङ्गुलीयकमाचार्य्यञ्च वेदपारगं कुशमयं बर्हिः-पर्णमयमिध्ममित्यथ बन्धूनाहूय निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मणं

वागालम्भेन उपवेश्य पुण्याहस्वस्तिऋद्धिमिति वाचयित्वा यद्देवयजनोल्लेखप्रभृति आप्रणीतात्याः श्रुत्वा दातुः समक्षं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत् ददानीतीतर आह तं परिगृह्णीत धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामीत्यर्थेनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यभिमुखं श्रुत्वा पक्षा जुहोति यस्त्वा छन्दा कीरिणा मन्यमान इति पुरोऽनुवाक्यमनूद्य यस्येवं सुश्रुते जानवेद इति याज्यया जुहोति अथ व्याहृतिभिर्हुत्वा स्विष्टिकृतप्रभृति सिद्धमाधिनुवरप्रदानात् दक्षिणां ददात्येते च वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुरीयकमेवं त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आहस्म बौधायन इति ॥ * ॥ एवमुक्तविधभावे परिगृहीतस्य तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वंशभागित्वमित्यग्रे वक्ष्यते । तथा च मनुः ।

'गोत्रऋक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिमः सुतः ।
गोत्रऋक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति ॥'

एतेन दाल्लब्धने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्रिमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दाल्लगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात संस्कुर्यात् स्वसुतान् पितेति स्मरणात् ग्रहणानन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य संस्काराः प्रतिग्रहीत्रा कार्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्वा अपि निवर्त्तनीयाः ॥ * ॥ यदि च तत्पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा बीजगर्भदोषनाशावश्यकत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रहीत्रैव ते समाधेयाः ॥ * ॥ एवमुपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिः ।

'अन्यगोत्रोद्भवो दत्तः पुत्रत्वेनोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभाक् ॥'

इति वशिष्ठस्मरणात् ॥

एतच्चाहमाद्रूपनमुख्यकालाभ्यन्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यम् । अन्यथा मुख्यकाले अधिकारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्सिद्धिरिति ॥ * ॥ अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपि पुत्राभिसन्धाने सति दत्तकस्य द्यामुष्यायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वं विशेषतो वक्ष्यते ।

'चूडान्ता यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्तात्वात्तनयात्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥'

एवञ्च चूडान्ता इत्यसद्गुणसंविज्ञानबहुशौद्दिग्या द्विजातीनामुपनयनलाभः शूद्रस्य विवाहलाभः ॥ * ॥ तथा पैठीनसिः । अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्षेण येऽत्र जातास्तेऽक्षतकुलीना द्यामुष्यायणा भवन्तीति । आर्षेण ऋष्युक्तेन परिग्रहेण । जनकग्रहीत्रोः स्वीकारेण द्यामुष्यायणा भवन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ अथ तत्कर्तृकत्वाद्गोत्रनिर्णयः । तत्र पितुः सपिण्डीकरणात्तद्गोत्रेऽपि सत्यौरसे नाधिकारः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठं न विद्यते । इति देवलेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् ।

'पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।'

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यच्च सर्वौरसवत् । जयादेस्तु विशेषो यथा जातूकर्णः ।

'औरसश्चेत्रजो पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।
प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥'

इतरे दत्तकादयः ॥ * ॥ अथ दत्तकाग्यौध्वदैहिकनिर्णयः । तत्र शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले परस्परमग्यौध्वं नास्त्येव गोत्रनिवृत्त्याग्यौध्वनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात् । द्यामुष्यायणस्य तु उभयत्रैवाग्यौध्वमिति । ब्रह्मपुराणे ।

'दत्तकश्च स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च ।
अपविद्धश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव ते ॥
भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकराः स्मृताः ।
जनने मरणे चैव चाहाग्यौध्वस्य भागिनः ॥'

पराशरः ।

'भिन्नगोत्रः सगोत्रो वा नीतः संस्कृत्य चेच्छया ।
जनने मरणे तस्य चाहाग्यौध्वं विधीयते ॥'

तथा ।

'औरसं वर्जयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा ।
क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।
अग्यौध्वमनुचिरार्चं स्यात् समानमिति निश्चयः ॥'

अथ दत्तकविभागः । मनुः ।

'पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवास्तु षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥'

बौधायनः ।

'औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तकृत्रिमौ ।
गूढश्चैवापविद्धश्च रिक्थभाजः प्रचक्षते ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतं पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तं निषादश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥'

औरस पुत्रिकापुत्र-क्षेत्रज-कानीन-गूढोत्पन्नापविद्ध-सहोढ-पौनर्भव-दत्तक-स्वयमुपागत-कृतक-क्रीतानभिधाय देवलः ।

'एते द्वादश पुत्रास्तु मन्वत्यर्थमुदाहृताः ।
आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा याद्यच्छकाश्च या ॥
तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् ।
विशेषं वापि पुत्राणामानुपूर्व्यो विधीयते ॥
सर्वे ह्यौरसदृक्षास्ते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।
औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठं न विद्यते ॥
तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते ह्यतीयांशभागिनः ।
हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्मताः ॥'

वशिष्ठः । तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतिगृहीतपुत्रः आभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः । अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिर्वशिष्ठोक्तो दत्तकविषयो ज्ञेयः । तथा देवलकात्यायनवचने ह्यतीयांशग्रहणविधिरित्युत्तरार्द्धगतदत्तकविषयो बाध्यः ।

'उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य हि दत्रिमः ।
स हरेतैव तद्ऋक्थं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥'

इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैर्ज्ञातिविद्याचारैः । तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन चादायादत्वमुक्तं तत्र गुणवद्गुणवद्ग्रहेण समाधेयं एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ मुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेकेनापास्तं एतेनौरसस्य भ्रात्रादिधने येनैव भ्रातृत्वादिना सम्बन्धेन अधिकारित्वं तादृशेनैव सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवमुक्तिरंशभागित्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तरसत्त्वे स्तपिण्डदत्तकपौत्रस्यापि दत्तकोचितांशभागित्वम् । तदसत्त्वे सर्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांशभागित्वं नियमात् दत्तकग्रहीतुः पितामहौरसमत्वे तादृशपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य सदृयोग्यत्वात् दत्तकपौत्रः पितृव्यतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यम् । पुत्रकस्य दत्तकत्वे चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति वैषम्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृव्यद्वयांशः प्राक्तमिश्रस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं रीतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्त्तव्येति ॥ * ॥

'औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांसनाः ॥
अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् ।
पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत् ॥'

तथा ।

'न क्षेत्रजादीस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् ।
पितृणां श्रोधयेन्नित्यमौरसे तनये सति ॥' इति ।

एतावता प्रबन्धेनाभिहितो योऽयं क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु ।

'दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।
नोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥'

इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशग्रहरो भवेत् ।

'मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् ।
अभाल्को हरेत् सर्वं दुहितरश्च सुताश्च ते ॥'

इति याज्ञवल्क्येन च दासीपुत्रस्याप्यौरसेन समांशाभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रातरश्चित्तस्य तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दत्तकापूपायितं सति पितरि क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन समांशोऽसति तु तदर्द्धांशः अन्यथा यत्र न क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र तदपेक्षया अत्यन्तविप्रकृष्टाधिकारस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्वैषम्यं स्यात् एवं सतु क्षेत्रजादिषु सत्सूच्च पत्नीकन्ययो-

पौंस्नं

दौहित्राधिकारे कुलप्राधिकारविधिबाधापत्ति-र्न दौहित्रपर्य्यन्ताधिकारिग्रहणायां तदेक-तमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्व्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः। यतएव।

'दत्तपुत्रे यथा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत्।
पितुर्वित्तस्य सर्व्वस्य भवेतां समभागिनौ॥'

इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव योजनीयम्॥ * ॥

अपान्यपङ्क्तिप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौरसक्षेत्रजयोरेव क्षितामहधनभागित्वश्रुतेर्न तद्गृहीतदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः किन्तु भरणमात्रं व्यत्यादिभार्य्याणां भरणविधा-नेन तद्भरणस्य दण्डापूपायितत्वात्। तथा व्यत्य-पङ्क्त्यादीननधिकारिपुत्रानभिधायाह।

'औरसक्षेत्रजावेषां निर्द्दोषौ भागहारिणः।
व्यपत्रयोपितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः॥
सुतास्त्वेषां प्रभर्त्तव्या यावन्न भजते मातृः।
एव दत्तकग्रहणानन्तरौत्पत्तौरसेन सह दत्त-कस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीतस्य तु नांशभागित्वमिति। तथा विधानं विना परि-गृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह।

'तस्मिन् जाते सुत दत्ते न कृते च विधानके।
तत्सुतस्तस्य वित्तस्य यः स्वामी पितुरप्रसा॥'

मनुः।

'अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम्।
विवाहविधिभाजं तं न कुर्य्याद्धनभाजनम्॥'

इति।

अन्यजातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह 'यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित्।
अंशभाजं न तं कुर्य्यात्पौनर्भवसुतं हितत्॥'

इत्युक्तप्रायमित्यास्तां विस्तारः॥" इति दत्तक-चन्द्रिका॥

पोष्यवर्गः, पुं, (पोष्याणां प्रतिपालनीयानां वर्गः।) प्रतिपालनीयगणः। स तु मात्रादिः। यथा,—

"माता पिता गुरुः पत्नी स्वपत्यानि समाश्रिताः।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गो अमी नव॥"

इति कार्ष्णाजिनखण्डम्॥

अपि च।

"माता पिता गुरुर्भ्राता प्रजा दीनः समाश्रिताः।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्गः उदाहृतः॥
भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम्।
नरकं पीड़नं चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत्॥"

इति गारुड़े २१५ अध्यायः॥

पौंसवनं, क्ली, (पुंसवनमेव। स्वार्थे अण्।) पुंस-वनसंस्कारः। इति भरिप्रयोगः।

पौंस्नं, क्ली, (पुंस इदम्। पुंस्+"स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्।" ४।१।८७। इति स्नञ्।) पुंस्त्वम्। इति शब्दमाला॥ (धैर्य्यम्। यथा, भागवते। ४।२६।२६।

"का देवरं वशगतं कुसुमास्त्रवेग-
विस्रस्तपौंस्नसयती न भजेत लक्ष्मीं॥"

त्रि, पुंसि भवः। पुंस आगतः। यथा, भाग-वते। ३।१५।४५।

पौण्ड्रकः

"पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धै-
रौत्पत्तिकैः समगुणान् युतमष्टभोगैः॥"

स्त्रियां ङीप्। पुरुषयोग्या। पुरुषहिता। यथा, भट्टिः। ५।६१।

"सङ्गच्छ पौंस्नि! स्त्रैणं मां युवानं तरुणी शुभे॥")

पौंगण्डं, क्ली, (पौगण्डस्य भावः। पौगण्ड+ष्यञ्।) अवस्थाविशेषः। यथा,—

"कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्॥"

इतिदशमस्कन्धीयदशाध्यायस्थसप्तत्रिंशश्लोक-टीकायां श्रीधरस्वामिधृतवचनम्॥ (पौगण्ड-वस्थामेति तदवस्थासम्बन्धिनि च त्रि। यथा, भागवते। ३।३१।२८।

"इत्येवं श्रेयसं भुक्त्वा दुःखं पौगण्डमेव च॥")

पौण्डरीकं, क्ली, (पुण्डरीकमिव। पुण्डरीक+ "प्राकरादिभ्योऽण्।" ५।३।१०७। इत्यण्।) प्रपौण्डरीकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुष्ठ-विशेषः। यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ५ अध्याये।

"तत्र वातेनारुणं पित्तेनौडुम्बर्यनिष्टकपाल-काकणकानि। श्लेष्मणा पौण्डरीकं दद्रुकण्ड्वौ च॥" पुं, यज्ञविशेषः। यथा, महा-भारते। १३।१०७।३६-३७।

"यस्तु संवत्सरं चाग्नौ भुङ्क्ते ऽहन्यष्टमे नरः।
देवकार्य्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम्॥
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम्।
पद्मवर्णनिभश्चैव विमानमधिरोहति॥")

पौण्ड्र्यं, क्ली, (पुण्ड्रस्यैव। स्वार्थे अण्।) पुण्ड-र्य्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथास्य पर्य्यायो गुणाश्च।

"प्रपौण्डरीकं पौण्ड्र्यं चक्षुष्यं पौण्डरीयकम्।
पौण्ड्र्यं मधुरं तिक्तं कषायं शुक्लं हिमम्।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्ण्यं पित्तकफप्रणुत्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

पौण्ड्रः, पुं, देशभेदः। चन्देल इति ख्यातः। इति शब्दरत्नावली॥ (सोऽस्य अभिजनस्तस्य राजा वा। अण्। तद्देशनृपः। यथा, हरिवंशे।

"पाण्ड्यं पौण्ड्रं कलिङ्गेषु मात्स्यञ्चैव जनार्द्दनः।
जघान सचिवान् सर्व्वान्————————॥"

पौण्ड्रेयोऽत्रैव, पुंभूमि। यथा, हरिवंशे। ११६।५२।

"अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सार्द्धं पौण्ड्रेण वीर्य्यवान्।
निर्ज्जयौ चेदिराजस्तु भ्रातृभिः स महारथैः॥")

भीमसेनस्य गृह्यः। यथा,—

"पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्म्मा वृकोदरः॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १।१५॥

(पुण्ड्र खण्डने+"स्फायितञ्चीति।" उणा० २। १३। इति रक्। ततः प्रज्ञादित्वात्। अण्।) इक्षु-भेदः। इति रत्नमाला॥ पुँड्रि इति भाषा॥

पौण्ड्रकः, पुं, (पौण्ड्र एव। स्वार्थे कन्।) इक्षु-भेदः। पुँड्रि आक इति भाषा। (यथा,—

"पौण्ड्रको भीरकश्चैव वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः॥

नेपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयः स्थौल्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतः-परम्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्याये॥)

अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। दृष्यत्वम्। स्निग्ध-त्वम्। मधुरत्वम्। दृंहणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (गुणान्तरमस्य यथा,—

"वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः।
सुशीतो दृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरकस्तथा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे॥

पौण्ड्रदेशीयनृपः। यथा, महाभारते।२।३४।१०।

"पौण्ड्रको वासुदेवश्च बङ्गः कालिङ्गकस्तथा॥")

जातिविशेषः। पुँड़ो इति भाषा। स च शौण्डि-कायां वेश्यायाञ्जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ (पौण्ड्रदेशोद्भवक्षत्रियविशेषः। स तु क्रियालोपा-दिना शूद्रत्वमापन्नः। यथा, मनुः।१०।४४।

"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा यवनाः शकाः॥")

पौण्ड्रवर्द्धनः, पुं, (पौण्ड्राणामिक्षुविशेषाणां वर्द्धनं यत्र।) देशभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ बेहार इति ख्यातः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १६।१७।

"अभवत्तस्य भार्य्या च नगरात् पौण्ड्रवर्द्धनात्॥")

पौण्ड्रकः, पुं, (पुण्ड्र+स्वार्थे कन्।) इक्षुभेदः। पुँड़ि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पुण्ड्रेक्षुः २ पुण्ड्रः ३ सेव्यः ४ अतिरसः ५ मधुः ६। इति शब्दमाला॥

पौनवं, क्ली, परिमाणम्। इति यौनवशब्दटीकायां भरतः॥

पौत्तिकं, क्ली, (पुत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाविशेषैः कृतम्। पुत्तिका+"संज्ञायाम्।" ४।३। ११७। इति ठन्।) पिङ्गलवर्णपुत्तिकाख्यक्षुद्र-मक्षिकाकृतमधुवर्णमधु। इति जटाधररत्न-माले॥ (यथा, सुश्रुते।१।४५।

"पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं माक्षिकं छात्रमेव च।
आर्घ्यमौद्दालिकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः॥")

पौ(त्र)त्तः, पुं, (पुत्रस्यापत्यम्। पुत्र+"अपृथ्या-नन्तर्य्ये विदादिभ्योऽञ्।" ४।१।१०४। इति अञ्।) पुत्रस्य पुत्रः। नाति इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। नप्ता २। इति हेमचन्द्रः॥ यथा,—

"पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्॥"

इति दायभागधृतमनुग्रन्थलिखितबशिष्ठहारीत-वचनम्॥

पौत्री, क्ली, (पुत्रस्यापत्यं स्त्री। पुत्र+अञ्। ङीप्।) पुत्रात्मजा। तत्पर्य्यायः। नप्त्री २। इत्यमरः। २।६।१६॥

पौनःपुनिकः, त्रि, (पुनः पुनर्भवः। पुनःपुनः+ ठञ्। टिलोपः।) पुनःपुनर्भवः। इति मुग्ध-बोधव्याकरणम्॥

पौनःपुन्यं, क्ष, (पुनःपुनः+स्वार्थे ष्यञ्। टिलोपः। पुनर्व्वारम्। तत्पर्य्यायः। वारंवारम् २ सदृः१

ग्रन्थत् ४ असक्तत् ५ पुनःपुनः ६ वारंवारेण ७ अभीक्ष्णम् ८ प्रतिक्षणम् ९। इति शब्दरत्नावली ॥

पौनर्भवः, पुं, (पुनर्भूवोऽपत्यमिति। पुनर्भू+"अपत्यादिभ्यो विदादिभ्योऽञ्।" ४।१।१०४। इति अञ्।) द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः। इति जटाधरः॥ पुनर्भूपुत्रः। स तु भर्तृपरित्यक्तविधवयोरन्येनोत्पादितः। तस्य लक्षणं यथा,—

"या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते॥"
इति मानवे। ९।१७५॥

"येति। या भर्त्रा परित्यक्ता मृतभर्तृका वा स्वेच्छया अन्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा यमुत्पादयेत स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुत्र उच्यते।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ * ॥ भर्तृविशेषः। अक्षतयोनेर्भर्तृपरित्यक्तविधवयोः पौनर्भवेन भर्त्रा सह विवाहविधिः। एवं कौमारं पतिमृतं ह्यन्यमाश्रित्य पुनरागतायास्तेन कौमारेण भर्त्रा सह विवाहविधिर्यथा,—

"सा चेदक्षतयोनिः स्यादक्षतैवात्यागतापि वा।
पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति॥"
इति मानवे। ९।१७६॥

"सा चेदिति। सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सती अन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाह्यं संस्कारमर्हति। यद्वा कौमारं पतिमृतं ह्यन्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रा पुनर्विवाह्यं संस्कारमर्हति।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ * ॥

कन्याविशेषे, स्त्री। सप्तविधपौनर्भवाः कन्या वर्ज्जनीयाः। यथा,—

"सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्ज्जनीयाः कुलाधमाः।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या।
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्॥
कृतकौतुकमङ्गला वह्वकङ्गणा। उदकस्पर्शिता उदकपूर्व्वं दत्तेति रत्नाकरः।" इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

पौरं, क्ली, (पुरे भवम्। पुर+"तत्र भवः।" ४।३।५३। इत्यण्।) रोहिषतृणम्। इत्यमरः। २। ४। १६६॥ रामकर्पूर इति ख्यातम्॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"कत्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकन्तथा।
भूतीकं वासपौरञ्च ध्यामकं धूमगन्धिकम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

पुरोद्भूते, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, रघुः। १।८५।

"इति समगुणयोगप्रीतयस्तच्च पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः॥"

पुं, पुरुराजपुत्रः। यथा, ऋग्वेदे। ८। ३।१२।

"शूरो नो अस्य वह्व पौरमाविथ धिय इन्द्र सिषासतः॥"

पूरः पूरक एव। स्वार्थे अण्। उदरपूरके, त्रि। यथा, सत्रेव। २।११।११।

"एणस्तस्ते कुक्षौ वर्हयन्त्वित्या सुतः पौर इन्द्रभाव॥")

पौरकः, पुं, (पौर इव कायतीति। के+कः।) गृहबाह्योपवनम्। यथा,—

"निष्कुटस्तु गृहारामो बाह्यारामस्तु पौरकः॥"
इति हेमचन्द्रः। ४।१७८॥

पौरवः, पुं, (पुरोरपत्यमिति। पुरु+अण्।) पुरुवंशजः। यथा,—

"इक्ष्वोस्तु तनया भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः।
पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव!॥"
इति मात्स्ये ३४ अध्यायः॥

(देशविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ५८। ५२।

"चिनेचाः पौरवाखेव गन्धर्व्वाश्च द्विजोत्तम!।
पूर्व्वोत्तरस्य कूर्मस्य पादमेते समाश्रिताः॥"

पुरुवंशजातौ, त्रि॥ (यथा, शकुन्तलायां प्रथमेऽङ्के।

"कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि
दुर्विनीतानाम्।
अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यकासु॥")

पौरस्त्यः, त्रि, (पुरो भवः। पुरस्+"दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्।" ४।२।६८। इति त्यक्।) प्रथमः। इत्यमरः। ३।१।८०॥ (पूर्व्वदिग्भवः। यथा, रघुः। ४।३४।

"पौरस्त्यानेवमाक्रामन् तान् तान् जनपदान् जयी॥")

पौराणिकः, त्रि, (पुराणमधीते वेद वा। पुराण+"आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणाभ्यश्च।" ४।२।६०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठक्।) पुराणवेत्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, महाभारते। १।४।१। "लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषीयानां कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे उपजग्मुषि॥" यथा च भागवते। १२।७।५।

"त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः।
वैशम्पायनहारीतौ षड्वयं पौराणिका इमे॥")

पौरुषं, क्ली, (पुरुष+अण्।) पुरुषस्य भावः। पुरुषस्य कर्म्म। पुरुषस्य तेजः। इति मेदिनी॥

"क्लीवा हि दैवमेवैकं प्रशंसन्ति न पौरुषम्।
दैवं पुरुषकारेण घ्नन्ति शूराः सदोद्यमाः॥"
इत्यग्निपुराणम्॥

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः॥"
इति हितोपदेशः॥

पौरुषं, त्रि, (पुरुष+अण्।) ऊर्द्ध्वविस्तृतदोः-पाणिद्वयमानम्। पुरुषपरिमाणम्। इत्यमरः। ३।३।२२२॥ (पुरुषवाह्यः। यथा, मनुः। ८।४०४।

"प्रणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धप्रणं तरे॥")

पौरुषेयः, पुं, (पुरुष+"सर्व्वपुरुषाभ्यां णढञौ।" ५।१।१०। इत्यत्र "पुरुषाद्धविकारसमूहतेन कृतेषु" इत्यर्थेषु ढञ्।) समूहः। (यथा, माघः। २।४।

"एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयगणा इव॥")

बधः। पुरुषस्य पदान्तरम्। इति मेदिनी॥

पौरुषेयः, त्रि, (पुरुष+ढञ्।) पुरुषकृतः। पुरुषविकारः। इति मेदिनी॥ (पुरुषसम्बन्धिनि। यथा, ऋग्वेदे। १०।८७।१६।

"यः पौरुषेयेण क्रविषा समङ्क्ते॥")

पौरोगवः, पुं, स्त्री, (पुरोऽग्रे गौर्नेत्रं यस्येति। पुरोगु। ततः प्रज्ञादित्वात्।) पाकशालाध्यक्षः। इत्यमरः। २।९।२७॥ (यथा, हरिवंशे। १४६।५८।

"शुक्लाम्लसौवर्चलशुक्तपूर्णान्
पौरोगवोक्तानुपजह्रुरेषाम्॥")

पौरोडाशः, पुं, (पुरोडाश एव। प्रज्ञादित्वात्।) पुरोडाशः। पुरोडाशसम्बन्धिचरितो मन्त्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

पौरोडाशिकः, पुं, (पुरोडाशसम्बन्धिचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः। तस्य व्याख्यानमत्र भवो वा। "पौरोडाश-पुरोडाशात् ठन्।" ४।३।७०। इति ठन्।) पुरोडाशिकः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

पौर्णमासः, पुं, (पौर्णमास्यां भवः। पौर्णमासी+"सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।" ४।३।१६। इत्यण्।) यागविशेषः। इत्यमरः। २।७। ४८॥ (यथा, मनुः। ४।२५।

"दर्शेन चार्द्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि॥")

तथा हि। अमावस्यायां अमावस्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत इति श्रुतिविहितदर्शपौर्णमासयागयोः कर्म्मस्वरूपप्रत्यापकयोरुत्पत्तिश्रुतीः समामनन्ति। यथा। आग्नेयाष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यामाज्यवतो भवति। उपांशुयाजमन्तरा यजति ताभ्यामेवाग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यामेव प्रायश्चन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामैन्द्रं पयो भवत्यमावास्यायामिति। ताभ्यामाग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाभ्याम्। तेन आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाग्नीषोमीयैकादशकपालाभ्यां पौर्णमास्याम्। आग्नेयाष्टाकपालेनैन्द्रदधियागेनैन्द्रपयोयागाभ्यामित्यर्थः। आम्नायश्रुतिषु अमावास्यापौर्णमासीपदानि प्रतिपदनुसहितानि तदभयपराणि। तत्र पूर्व्वयोर्यागारम्भः प्रतिपदीयागः। तथा च हि वै पौर्णमास्यौ हे अमावास्ये तस्मात् प्रतिपदुपवसन् यजेतापरेद्युरिति श्रुतिः। अस्यार्थः। यावज्जीविकयोर्दर्शपौर्णमासयोः प्रकृतिभूतयोर्वैकृतिभूतौ दर्शपौर्णमासौ कौण्डपायिनामयनीयौ पशादौ कर्त्तव्यौ।" इति मलमासतत्त्वम्॥

पौर्णमासी, स्त्री, (पूर्णो मासोऽस्यां वर्त्तते इति। पूर्णमासादण् वक्तव्य इत्यण्। ततो ङीप्।) पूर्णिमा। इत्यमरः। १।४।७॥

पौर्व्वाह्णिकः, त्रि, (पूर्व्वाह्ण + "विभाषा पूर्व्वाह्णापराह्णाभ्याम्।" ४ । ३ । २४ । इति ठञ् ।) पूर्व्वाह्णे भवः। पूर्व्वाह्णसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौलस्ती, स्त्री, (पुलस्तेः स्त्रापत्यम् । पुलस्त + यञ् । ङीप् । यलोपः ।) सूर्पणखा । इति व्याकरणम् ॥

पौलस्त्यः, पुं, (पुलस्तेरपत्यमिति। पुलस्ति + गर्गादित्वात् यञ् ।) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥ रावणः । इति मेदिनी ॥ (यथा, हरिवंशे । ३३ । ३५ ।

"समोच रक्षः पौलस्त्यं पुलस्त्येनानुयाचितः॥", विभीषणः । इति शब्दरत्नावली ॥

पौलिः, पुं, (पोलनोति । पुल महत्त्वे + ञ्वलादित्वात् णः । पौलेन निर्वृत्तः । सुतङ्गमादित्वात् इञ् ।) पाकावस्थागतकलायादिः । आरब्धपाकयवसर्षपादिः । वह्निना ईषद्दग्धचुट्चुट्शब्दवान् । इति कैचित् । ईषद्दग्धः । इति श्रीधरः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः ॥ आपक्वम् २ अभ्यूषः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४ अभ्योषः ५ । इति भरतः ॥

पौलोमी, स्त्री, (पुलोम्नोऽपत्यमिति । पुलोमन् + अण् । अनो लोपः ।) शची । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५ । ७ । ६ ।

"विराजमानः पौलोम्या महाहंमनया भ्राजम॥")

पौषः, पुं, (पौषी पौर्णमास्यस्मिन्निति । मासिन् पौर्णमासीत्यण् ।) वैशाखादिद्विदशमासान्तर्गतनवममासः । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । तत्पर्य्यायः । तैषः २ सहस्यः ३ । इत्यमरः ॥ पौषिकः ४ हैमनः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तिष्यः ६ तिष्यकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अयं धनुःस्थरविप्रारब्धपुष्यप्रतिपदादिदर्शान्तरूपो मुख्यचान्द्रः । श्रवणप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तरूपो गौणचान्द्रः । धनुराशिस्थरविकः सौरः । इति स्मृतिः ॥ * ॥ तत्र जातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

"निगूढमन्त्रः सुकृताङ्गयष्टिः
परोपकारी पिलचित्तहीनः ।
कष्टान्वितार्थव्ययलब्धिभिज्ञः
पौषप्रसूतः पुरुषः सुधीरः ॥"

पौषी, स्त्री. (पुष्य + "नक्षत्रेण युक्तः ।" इत्यण् । तिष्यपुष्येति यलोपः ।) पुष्ययुक्ता पौर्णमासी । इत्यमरः ॥ पुष्येण युक्ता रात्रिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पौष्करं, क्ली, (पुष्करस्येदमिति । पुष्कर + अण् ।) पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—

"उक्तं पुष्करमूलन्तु पौष्करं पुष्करञ्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥
पौष्करं कटुकक्षिल्लसुक्तं वातकफज्वरान् ।
हन्ति श्वोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ॥"

अस्य प्रतिनिधिर्यथा,—

"पौष्कराभावतः कुष्ठम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पौष्करमूलं, क्ली, (पौष्करं मूलम् ।) पुष्करमूलम् । यथा,—

"मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ।"

इत्यमरः ॥

"चीणि पुष्करमूले । पुष्करं सुगन्धिद्रव्यं वणिक्ख्यातं तस्य इदं पौष्करं ण्यः पौष्करे मूले पुष्करादौत्सर्गिकोऽण्यः ।" इति भरतः ॥

पौष्करिणी, स्त्री, (पौष्करं पुष्कराणां समूहोऽस्या अस्तीति । पौष्कर + इनि । स्त्रियां ङीप् ।) पुष्करिणी । इति शब्दरत्नावली ॥

पौष्टिकं, क्ली, (पुष्टेः इदं हितमिति । पुष्टि + ठञ् ।) चौरसमये गात्राच्छादनवस्त्रविशेषः । कावाइ इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । धनचिह्नत्वम् । आयुष्यत्वम् । शुचित्वम् । रूपविराजनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ धन्यं धनचिह्नम् । बल्यमिति वा पाठः । पुष्टिर्धनजनादीनां वृद्धिरित्यभिधीयते । तद्धेतुभूतं कर्म्म । इति दुर्गाभक्तः ॥ (पुष्टिहिते, त्रि । यथा, महाभारते । १२ । २६६ । २६ ।

"सतां वृत्तमधिष्ठाय गिरीणामुच्छ्रितैर्घवः ।
मल्लवच्च न दृश्यन्ति कुर्व्वाणाः पौष्टिकीः क्रियाः ॥")

पौष्यं, त्रि (पुष्येण निर्व्वृत्तम् । पुष्यस्येदं वेति । पुष्य + अण् ।) पुष्यनिर्म्मितम् । पुष्यसम्बन्धि । यथा, कालिकापुराणे ६७ अध्याये ।

"आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुजमेव वा ।
वार्क्षं वा चार्म्मजं कौशं मण्डलस्योत्तरे क्षिपेत् ॥"

पौष्यकं, क्ली, (पुष्येण क्रायतीति । कै + कः । पुष्यक + स्वार्थे अण् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः ॥

पौष्यी, स्त्री, (पुष्यस्य इयं इति । पुष्य + अण् । गौरादित्वात् ङीष् । पुष्यार्क्षया प्रसिद्धत्वात् तथात्वम् ।) देशविशेषः । यथा,—

"अथ पुष्पपुरं पौष्यी तथा पाटलिपुत्रकम् ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

पौष्यः, पुं, (पुष्णोऽपत्यमिति । पूषन् + ष्यञ् ।) पूषपुत्रः । स च करवीरपुरस्य राजा । तस्य पुत्रः शिवांशजश्चन्द्रेश्वरः । यथा,—

"पूषणः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
स पुत्रहीनो राजाभूत पौष्यो नृपतिसत्तमः ॥
ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते ददौ तस्वाच ह ॥
इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते ! त्रिधा ।
भोजयेस्ताः स्वजायाश्च प्रहृष्टः शुद्धमानसः ॥
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ।
तत्क्षणात्तु फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ॥
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ।
तत् फलं नृपशार्दूल ! गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ॥
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ।
खड्गत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ॥
तच्च खड्गत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं त्रिखड्गं चकारायु तत्र पुत्रो व्यजायत ॥
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः खैः पुरोहितैः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रमसः समः ॥
ब्रह्मावर्त्ताख्ये रम्ये करवीराख्ये पुरे ।
ह्यग्रहतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोदते ॥"

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायात् सङ्कलितः ॥ (नृपभेदः । स तु गुरुदक्षिणार्थमागताय उत्तङ्काय कुण्डले दत्तवान् । यथा, महाभारते । १ । ३ । ११२ ।

"तमुत्तङ्कं पौष्यः प्रत्युवाच भगवंश्चिरेण प्राप्तमासाद्यते भवांश्च गुणवानतिथिरुद्दिष्टो आहं कर्त्तुं क्रियतां त्वरा इति॥" एतद्विशेषविवरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ।)

प्याट्, य, वै । भोः । इत्यमरः । ३ । ३ । ७ ॥

प्याय, ओ ईं ड वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ओ ईं, पीनं सुखम् । उपसर्गास्तु प्रप्यानम् । अस्त्राङ्गे तु प्यायः पीनः स्वेदः । ड, प्यायते । इति दुर्गादासः ॥

प्युष, क उत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्ययुक्तः । उत्सर्गे उत्सर्गः । क, प्योषयति धनं दासः । इति दुर्गादासः ॥

प्युष, य इर् भागे । दृब्धि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्ययुक्तः । य, प्युष्यति धनं दायादः । इर्, अप्युषत् अप्योषीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

प्युस, य इर् विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक० सेट ।) अन्तःस्थाद्ययुक्तः । य, प्युस्यति धनं दायादः । इर्, अप्युसत् अप्योसीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

प्ये, ड वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्ययुक्तः । ड, प्यायते । इति दुर्गादासः ॥

प्र, य, (प्रथयतीति । प्रथ + डः ।) विंशत्युपसर्गान्तर्गतप्रथमोपसर्गः । अस्यार्थाः । गतिः । आरम्भः । उत्कर्षः । सर्व्वतोभावः । प्राथम्यम् । ख्यातिः । उत्पत्तिः । व्यवहारः । इति दुर्गादासधृतपुरुषोत्तमः ॥

प्रकटं, त्रि, (प्रकटतीति । प्र + कट + अच् ।) स्पष्टम् । अस्य पर्य्यायः प्रकाशप्रशब्दे द्रष्टव्यः ।

"प्रकटाप्रकटा चैसि लीला सैषा हि धीमतः ।"

इति भागवतामृतम् ॥

(यथा च, देवीभागवते । १ । ७ । ३८ ।

"जानन्ति ये न तव हेवि ! परं प्रभावं
ध्यायन्ति ते हरिहरावपि मन्दचित्ताः ।
ज्ञातं मयाद्य जगति ! प्रकटं प्रमार्थं
यद्विष्णुरप्यतितरां विवशोऽथ धीते ॥")

प्रकटितं, त्रि, (प्र + कट + क्त ।) प्रकाशितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ७ । ४४ ।

"छड्ढाच मां भगवति ! प्रविशाग्निं चे-
त्नेच्छास्ति ते कुरु दयां परिहृत्य मौनम् ।
कस्मादिमौ प्रकटितौ किल कालरूपौ
यद्वा भवानि ! हसितुं नु किमिच्छसे त्वम् ॥")

प्रकम्पनः, पुं. (प्रकम्पयतीति । प्र + कपि + णिच् + ल्यु ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १ । ६१ ।

"निष्प्राप्तनारीपरिधानधूनन-
स्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः ।
प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः
प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥")

नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राक्षस-विशेषः । इति रामायणम् ॥ प्र + कपि + ल्युट् ।) कम्पातिशये, क्ली ॥

प्रकरं, क्ली, (प्रकीर्य्यते इति । प्र + कॄ + कर्म्मणि अप् ।) अगुरु । इति मेदिनी । रे, १७६ ॥

प्रकरः, पुं, (प्रकिरतीति । प्र + कॄ + अच् ।) समूहः । (प्रकीर्य्यते इति । प्र + कॄ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) विकीर्ण-कुसुमादिः । इति मेदिनी । रे, १७८ ॥ (यथा, अमरुके । ३ ।

"यत्राग्रयो लगति तत्रागणा वसतु कुत्रापि
निस्तुलसुखा
सुत्रामकालसुखसत्राग्रनप्रकरसुत्राणकारि-
चरणा ।
छत्रानिलातिरयपत्राभिरामगुणमित्रामरीसम-
बधूः
कुचासहसुमणिविचित्रा जनिः स्फुरितपुत्रादि-
दानजिपुणा ॥")

प्रकरणं, क्ली, (प्रक्रियते अस्मिन्निति । प्र + कृ + आधारे ल्युट् ।) प्रस्तावः । (दृष्टान्तः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥ यथा, महाभारते । ३ । २०४ । २१ ।

"एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ! ।
पतिव्रतानां नियतं धर्म्मेष्वावहितः शृणु ॥")

अभिनयप्रकारः । रूपकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रन्थसन्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादः । स तु एकार्थावच्छिन्नसूत्रसमूहः । इति सुग्धबोध-टीकायां दुर्गादासः ॥ (नाटकोक्तप्रकरणं तल्लक्षणादिर्यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २४० — २४१ ।

"भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।
अङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा
वणिक् ॥
सापायधर्म्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥
विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं मालतीमाधवम् । वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् । नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ।
तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ॥
कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः ॥
कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । द्वे अपि मृच्छकटिके । अस्य नाटकप्रतिकृतित्वात् प्रौढं नाटकवत् ॥")

प्रकरी, स्त्री, (प्रकीर्य्यते अत्रेति । प्र + कॄ + अप् । गौरादित्वात् ङीष् ।) नाट्याङ्गम् । चत्वरभूमिः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रकर्षः, पुं, (प्र + कृष + भावे घञ् ।) उत्कर्षः । यथा, काव्यप्रकाशे ।

"गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥"

(यथा च महाभारते । १ । १५६ । ३४ ।

"बालोऽपि यौवनं प्राप्य मानुषेषु विशाम्पते ! ।
सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली ॥")

प्रकाण्डः, पुं क्ली, (प्रलम्बः काण्डः इति प्रादिसमासः ।) मूलादारभ्य शाखावधिवृक्ष-भागः । गुँड़ी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । स्कन्धः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १० ॥ काण्डम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ दण्डः ४ । इति राज-निर्घण्टः ॥ विटपः । शस्त्रः । इति मेदिनी । डे, ३१ ॥ (यथा, अमरे । १ । ४ । २७ ।

"मतल्लिका मतल्लीका प्रकाण्डसुहृतल्लजौ ।
प्रशस्तवाचकाश्चामूमयः शुभावहो विधिः ॥")

प्रकाण्ड + स्वार्थे कन्प्रत्ययेन प्रशस्तार्थे । यथा, भट्टौ । ५ । ६ ।

"दण्डकामध्वजां यौ वीर ! रक्षःप्रकाण्डकौ ।
तृभ्यां संख्येऽक्षयातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥"

"रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ ।" इति तट्टीकायां जयमङ्गलः ॥)

प्रकाण्डरः, पुं, (प्रकाण्डं राति गृह्णातीति । रा + कः ।) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रकामं, क्ली, (प्रगतं काममिति प्रादिसमासः ।) यथेप्सितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १३ । २६ ।

"चित्रमाल्याम्बरधरा सर्व्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं सेवस्व मया सह विलासिनि ! ॥")

प्रकारः, पुं, (प्रभेदकरणं प्रकृष्टकरणं वेति । प्र + कृ + घञ् ।) भेदः । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १४४ ।

"अश्नाति वा नवाश्नाति सुङ्क्ते वा स्वेच्छया-
न्यथा ।
येन केन प्रकारेण क्षुधामपनिनीषति ॥")

साहश्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

प्रकाश्यं, क्ली, (प्रकाशते इति । प्र + काश् + ण्यत् ।) काश्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दीप्तिः । यथा, महाभारते । ३ । १७१ । २७ ।

"पुनः प्रकाश्यमभवत् तमसा ग्रस्यते पुनः ।
भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥")

प्रकाशः, पुं, (प्रकाशते इति । प्र + काश् + अच् ।) रौद्रः । तत्पर्य्यायः । द्योतः २ आतपः ३ । इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥ राजनिर्घण्टोक्त-पर्य्यायाः प्रभाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (यथा, पञ्च-दश्याम् । २ । ३८ ।

"निर्व्वगन्धोमडश्चेत् प्रकाशतमसी विना ।
क्व दृश्यं किञ्च ते पक्षे न प्रत्यक्षं वियत् खलु ॥")

प्रदीप्तः । तत्पर्य्यायः । स्फुटम् २ व्यक्तम् ३ प्रकटम् ४ उल्बणम् ५ व्यक्तम् ६ । इति हेम-चन्द्रः ॥ प्रत्यक्षम् ७ उद्भिक्तम् ८ । इति जटा-धरः ॥ प्रहासः । इति मेदिनी । शे, २४ ॥ व्यतिप्रसिद्धः । इति शब्दरत्नावल्यमरौ ॥

प्रकाशकः, त्रि, प्रकाशकर्त्ता । प्रकाशयतीत्यर्थे (ण्वुल्) णकप्रत्ययः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १४ । ६ ।

"तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ! ॥")

प्रकाशकज्ञाता, [तृ] पुं, (प्रकाशकस्य आत-पनस्य ज्ञाता ।) कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रकाशकज्ञातरि, त्रि ॥

प्रकाशात्मा, [त्मन्] पुं, (प्रकाशः आत्मा स्वरूपं देहो वा यस्य ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ यत्तत्स्वभावे, त्रि ॥

प्रकाशितं, त्रि, (प्रकाशो जातोऽस्येति । प्रकाश + तारकादित्वात् इतच् । यद्वा, प्र + काश् + णिच् + क्त ।) प्रकाशविशिष्टम् । तत्पर्य्यायः । दर्शितम् २ आविष्कृतम् ३ प्रकटितम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रकीर्णं, क्ली, (प्रकीर्य्यते स्मेति । प्र + कॄ + क्तः ।) ग्रन्थविच्छेदः । इति जटाधरः ॥ चामरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रकीर्णः, पुं, (प्रकीर्य्यते दुर्गन्धमनेनेति । प्र + कॄ + क्तः ।) पूतिकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकीर्णः, त्रि, (प्रकीर्य्यते स्मेति । प्र + कॄ + क्तः ।) विक्षिप्तः । विस्तृतः । यथा,—

"प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीं
सदैव भर्त्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेश्माभिरतामलज्जा-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्জ্জयामि ॥"

इति लक्ष्मीचरितम् ॥

नानाप्रकारमिश्रितः । यथा,—

"प्रकीर्णाः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥"

इति वेणीसंहारः ।

प्रकीर्णकं, क्ली, (प्रकीर्णं + स्वार्थे कन् ।) चामरम् । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ विस्तारः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥ ग्रन्थविच्छेदः । इति हेम-चन्द्रः ॥ पापविशेषः । तथा विष्णुः । यदनुक्तं तत् प्रकीर्णकम् ।

"प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।
प्रायश्चित्तं बुधः कुर्य्यात् ब्राह्मणानुमते सदा ॥"

अनुक्तं अनुक्तनिष्कृतिकं पापम् ।

"अतिपातकाद्यन्यतमलक्षणविशेषतोऽनुक्तकम् ॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

प्रकीर्णकः, पुं, (प्रकीर्ण + संज्ञायां कन् ।) तुरङ्गमः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १५ । ३७ ।

"आरूढान् प्रिथिवैर्योधैः प्रकृष्टियाश्व-
योधिभिः ।
विध्वस्तचामरकुथान् विप्रविद्धप्रकीर्णकान् ॥")

प्रकीर्त्तितं, त्रि, (प्रकीर्त्यते स्मेति । प्र + कृत् + क्तः ।) कथितम् । यथा,—

"प्रभूतमल्पं कार्यं वा यो नरः कर्त्तुमिच्छति ।
सर्व्वारम्भेण तत् कुर्य्यात् सिंहादेकं प्रकीर्त्तितम्॥"
इति चाणक्यसंग्रहः ॥

प्रकीर्य्यः, पुं, (प्रकीर्य्यते इति । प्र + कॄ + ण्यक्षत्रियादित्वात् यक् ।) करभेदः । इत्यमरः ॥ नाटाकरञ्ज इति भाषा ॥ घृतकरञ्जः । रोटाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"घृतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्य्यः घृतिकोऽपि च ।
स चोक्तः घृतिकरञ्जः भौमवल्ल्यश्च स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रकुलं, क्ली, (प्रकर्षेण कौलति राशीकरोति मेलीकरोति वेति । प्र + कुल + कः ।) प्रशस्तवपुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रकृत, त्रि, (प्रक्रियते स्मेति । प्र + कृ + क्तः ।) प्रकरणप्राप्तः । यथा । प्रकृतमनुसरामः । प्रकर्षेण कृतः । व्यवस्थितः । प्रपूर्ब्बकृञ्धातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययः ॥ (प्रक्रान्तः । यथा, माघे । १२ । ४२ ।
"प्रकृतश्रपविधीनामास्यमुद्रमिदन्त-
मुद्धुरपि हितभोक्तृरक्षणैरेलक्ष्यमन्ये: ॥")

प्रकृतिः, स्त्री, (प्रक्रियते कार्य्यादिकमनयेति । प्र + कृ + क्तिन् ।) स्वभावः । (यथा चरके विमानस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराहारौषधद्रव्याणां स्वभाविको गुर्व्वादिगुणयोगः । तद्यथा मापभक्षयोः शुक्रकरणयोश्च ।") योनिः । लिङ्गम् ॥ स्वामी । अमात्यः । सुहृत् । कोषः । राष्ट्रम् । दुर्गम् । बलम् । (यथा, मनौ । ७ । २५ ६ ।
"स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा ।
सप्त प्रकृतयो ह्येता: सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥"
धर्म्माध्यक्षादिसप्तप्रकृतयो यथा,—
"धर्म्माध्यक्षो धनाध्यक्षः कोषाध्यक्षश्च भूपतिः ।
दूतः पुरोधा दैवज्ञः सप्त प्रकृतयोऽभवन् ॥")
पौराणां श्रेणयः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६ । २० ।
"प्रणिपत्य ततस्तस्मै दत्तात्रेयाय मोहनः ।
ज्ञानाय प्रकृतीः सम्यगभिषेकमयाचत ॥"
स्वरूपावस्था । यथा, हितोपदेशे । २ । १६६ ।
"स्वेदितो मर्द्दितश्चैव रज्जुभिः परिवेष्टितः ।
सुप्तो द्वादशभिर्वर्षैः स्वपक्षः प्रकृतिं गतः ॥")
शिल्पी । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तिः । (यथा,—
"प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्निर्व्याचाविकृतिस्तथा ।
एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य याः स्थिताः ॥"
इति पूर्ब्बखण्डे पञ्चमेऽध्याये प्राङ्निर्णीतम् ॥)
योषित् । इति शब्दरत्नावली ॥ परमात्मा । इति धरणिः । पञ्चभूतानि । करणम् । गुह्यम् । जन्तुः । एकविंशत्यवयवपदार्थान्तर्गतविशेषः । माता । इति नानार्थरत्नमाला ॥ प्रत्ययात् प्रथमः । स च द्विधा धातुनाम च । इत्यव्ययपालः ॥ (प्रकर्षेण सृष्ट्यादिकं करोतीति । प्र + कृ + कर्त्तरि क्तिच् ।) भगवतो मायाख्या शक्तिः । सा च परापरभेदेन द्विधा । यथा,—

"भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ! ययेदं धार्य्यते जगत्॥"५॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्यायः ॥
"एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य इदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन ईश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति द्वाभ्याम् । भूम्यादीनि पञ्चभूतसूक्ष्माणि मनःशब्देन तत्कारणभूतोऽहङ्कारः बुद्धिशब्देन तत्कारणं महत्तत्त्वं अहङ्कारशब्देन तत्कारणमविद्या इत्येवमष्टधा भिन्ना । यद्वा भूम्यादिशब्दैः पञ्च महाभूतानि सूक्ष्मैः सह एकीकृत्य गृह्यन्ते । अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारतेनैव तत्कार्य्याणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धिरिति महत्तत्त्वम् । मनःशब्देन तु मनसैवोक्तेयं अव्यक्तस्वरूपं प्रधानमित्येन प्रकारेण मे प्रकृतिर्माया[1] शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टसैवाल्पबुद्धिविवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथा च वैराजाध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयिष्यति ।
'महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥'
इति ॥ ४ ॥
अपरामिमां प्रकृतिमुपमंहरन् परां प्रकृतिमाह अपरेयमिति । अष्टधा प्रकृतिरुक्ता इयमपरा निकृष्टा जडत्वात् परार्थत्वाच्च । इतः मत्काशात् परां प्रकृष्टामन्यां जीवभूतां जीवस्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि । परत्वे हेतुः यया चेतनया क्षेत्रज्ञस्वरूपया स्वकर्म्मधारणेदं जगद्धार्य्यते ॥" ५ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । यथा,—
"सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम् ।
साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता ॥
केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः ।
एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च ॥"
इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥
तत्पर्य्यायः । प्रधानम् २ । इत्यमरः ॥ माया ३ प्रकृतिः ४ चैतन्यम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्या नामान्तराणि यथा,—
"तमोऽव्यक्तं स्त्रियो योनिः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥
प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवाप्ययौ ॥
अनुद्रिक्तमनूनं वाप्यकम्यमचलं ध्रुवम् ।
सदसच्चैव तत्सर्व्वमव्यक्तं त्रिगुणं स्मृतम् ।
क्षेत्राणि नामधेयानि नवैरध्यात्मचिन्तकैः ॥
अव्यक्तनामानि गुणांश्च तत्त्वतो
यो वेद सर्व्वाणि गतींश्च केवलाः ।
विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित्
स मुच्यते सर्व्वगुणैर्निरामयः ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥ * ॥
सा पञ्चविधा ।

"गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ।
सावित्री च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चधा स्मृता ॥" * ॥
तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः ।
सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता ॥
गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्त्तते श्रुतौ ।
मध्यमे रजसि ज्ञेया तिसृणामस्य सम्भवः स्मृतः ॥
त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्व्वशक्तिसमन्विता ।
प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥
प्रथमे वर्त्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः ।
सृष्टेरादौ च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्त्तिता ॥" * ॥
तासां उत्पत्तिः स्वरूपञ्च यथा,—
"योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः ।
पुंमांश्च दक्षिणार्द्धाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः स्मृता ॥
सा च ब्रह्मस्वरूपा च या या नित्या सनातनी ।
यथात्मा च यथाशक्तिर्यथाग्नौ दाहिका स्मृता ॥
अतएव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते ।
सर्व्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् ! पश्यन् पश्यति नारद ! ॥
स्वेच्छामयं स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य निरूपया ।
साविरभूत् सहसा मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
तदाज्ञया पञ्चविधा सृष्टिकर्म्मणि वेदतः ॥"
दुर्गाप्रकृतिर्यथा,—
"अथ भक्तानुरोधाद्वा भक्तानुग्रहविग्रहा ।
गणेशमाता दुर्गा या शिवरूपा शिवप्रिया ॥
नारायणी विष्णुमाया पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी ।
ब्रह्मादिदेवैर्मुनिभिर्मनुभिः पूजिता स्तुता ॥
सर्व्वाधिष्ठातृदेवी सा सर्व्वरूपा सनातनी ।
धर्म्मसत्यपुण्यकीर्त्तियशोमङ्गलदायिनी ॥
सुखमोक्षहर्षदात्री शोकार्त्तिदुर्गनाशिनी ।
शरणागतदीनार्त्तपरित्राणपरायणा ॥
तेजःस्वरूपा परमा तदधिष्ठातृदेवता ।
सर्व्वशक्तिस्वरूपा च सृष्टेरीशस्य सन्ततम् ॥
सिद्धेश्वरी सिद्धरूपा सिद्धिदा सिद्धिदेश्वरी ।
बुद्धिर्निद्रा क्षुत्पिपासा छाया तन्द्रा दया
स्मृतिः ॥
जातिः भ्रान्तिश्च शान्तिश्च कान्तिर्भ्रान्तिश्च
चेतना ।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्वृत्तिर्मातेति तथैव च ॥
सर्व्वशक्तिस्वरूपा सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
उक्ता: श्रुतौ स्तुतिगणैश्चातिस्वल्पं यथागमम् ॥
गुणोऽस्यानन्तोऽनन्तायाः अपराश्च निगद्यते ॥"[2]
लक्ष्मीप्रकृतिर्यथा,—
"शुद्धसत्त्वस्वरूपा या प्रज्ञा च परमात्मनः ।
सर्व्वसम्पत्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता ॥
कान्ता दान्ता च शान्ता च सुशीला सर्व्वमङ्गला ।
लोभमोहकामरोषाहङ्कारपरिवर्জ্জিতা ॥
भक्तानुरक्ता पत्युश्च सर्व्वाभ्यश्च पतिव्रता ।
प्राणतुल्या भगवतः प्रेमपात्री प्रियंवदा ॥

सर्वशस्याधिका सर्वजीवनोपायरूपिणी ।
मर्त्यलक्ष्मीश्च वैकुण्ठे पाताले वरदा सती ॥
स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च मर्त्यानां गृहिणीस्तथा ।
सर्वप्राणिषु दृश्येषु शोभारूपा मनोहरा ॥
प्रीतिरूपा पुण्यवतां प्रभारूपा नृपेषु च ।
वाणिज्यरूपा वणिजां पापिनां कलहाङ्कुरा ॥
दयामयी भक्तिमतो भक्तानुग्रहकातरा ।
चपले चपला भक्ता सम्पदे च धनाय च ॥
जगच्छीर्वं स्तनं सर्वं यया देव्या विना सुने ! ।
प्रकृतिर्द्वितीया कथिता वेदोक्ता सर्वसम्मता ॥
सर्वपूज्या सर्ववन्द्या चान्ते मर्त्तो निशा-
मय ॥" २ ॥ * ॥

सरस्वतीप्रकृतिर्यथा, –
"वाग्बुद्धिविद्याज्ञानाधिदेवता परमात्मनः ।
सर्वविद्या सर्वरूपा सा च देवी सरस्वती ॥
स्वबुद्धिकर्त्रिका मेधा प्रतिभा स्मृतिदा सताम् ।
नानाप्रकारसिद्धान्तभेदार्थकल्पनाप्रदा ॥
व्याख्या बोधस्वरूपा च सर्वसन्देहभञ्जिनी ।
विचारकारिणी ग्रन्थकारिणी शक्तिरूपिणी ॥
स्वरसङ्गीतसन्तानतालकारणरूपिणी ।
विषयज्ञानदायिका प्रतिविश्वेषु जीविनाम् ॥
व्याख्या मुद्राकरा प्रान्ता वीणापुस्तकधारिणी ।
दृष्टा सत्त्वस्वरूपा च सुशीला श्रीहरिप्रिया ॥
हिमचन्दनकुन्देन्दुकुमुदाम्भोजसन्निभा ।
जपन्ती परमात्मानं श्रीकृष्णं रत्नमालया ॥
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ।
बुद्धिविद्यास्वरूपा च सर्वसिद्धिप्रदा सदा ॥
यया विना च विश्वौघो मूको मृतसमः सदा ।
देवी तृतीया गदिता श्रुत्युक्ता जगदम्बिका ॥
यथागमं यथाकिञ्चिदपरां संनिबोध मे ॥"३॥*॥

सावित्री प्रकृतिर्यथा,—
"माता चतुर्णां वेदानां वेदज्ञानस्य छन्दसाम् ।
सन्ध्यावन्दनमन्त्राणां तन्त्राणाञ्च विचक्षणा ॥
द्विजातिजातिरूपा च जपरूपा तपस्विनी ।
ब्रह्मतेजोरूपा च सर्वसंस्कारकारिणी ॥
पवित्ररूपा सावित्री गायत्री ब्रह्मणः प्रिया ।
तीर्थानि यस्याः संस्पर्शं दर्शं वाञ्छन्ति शुद्धये ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ।
परमानन्दरूपा च परमा च सनातनी ॥
परब्रह्मस्वरूपा च निर्व्वाणपददायिनी ।
ब्रह्मतेजोमयी मुक्तिस्तदधिष्ठातृदेवता ॥
यत्पादरजसा पूतं जगत् सर्वञ्च नारद ! ।
देवी चतुर्थी कथिता पञ्चमीं वर्णयामि ते ॥"४॥

राधाप्रकृतिर्यथा,—
"प्रेमप्राणाधिका देवी या पद्मप्राणरूपिणी ।
प्राणाधिकप्रियतमा सर्व्वाभ्यः सुन्दरी वरा ॥
सर्वसौभाग्ययुक्ता च मानिनी गौरवान्विता ।
वामार्द्धाङ्गस्वरूपा च गुणेन तेजसा समा ॥
परा वरा सारभूता परमाद्या सनातनी ।
परमानन्दरूपा च धन्या मान्या च पूजिता ॥
रासक्रीड़ाधिदेवी च कृष्णस्य परमात्मनः ।
रासमण्डलसंभूता रासमण्डलमण्डिता ॥

रासेश्वरी सुरसिका रासवासनिवासिनी ।
गोलोकवासिनी देवी गोपीवेशविधायिका ॥
परमाह्लादरूपा च सन्तोषहर्षरूपिणी ।
निर्गुणा च गुणाकारा निर्लिप्तात्मस्वरूपिणी ॥
निरीहा निरहङ्कारा भक्तानुग्रहविग्रहा ।
वेदानुसारध्यानेन विज्ञाता सा विचक्षणैः ॥
दृष्टिदृष्टा लसद्वेषा सुरेन्द्रैर्मुनिपुङ्गवैः ।
वह्निशुद्धांशुकाधाना रत्नालङ्कारभूषिता ॥
कोटिचन्द्रप्रभाजुष्टपुष्टश्रीयुक्तविग्रहा ।
श्रीकृष्णभक्तिदा सेव्या दात्री च सर्वसम्पदाम् ॥
अवतारे च वाराहे वृषभानुसुता च या ।
यत्पादपद्मसंस्पर्शपवित्रा च वसुन्धरा ॥
ब्रह्मादिभिर्दृष्टा या सर्वदृष्टा च भारते ।
स्त्रीरत्नसारसंभूता कृष्णवक्षःस्थलोज्ज्वला ॥
यथा घने नवघने लोला सौदामिनी मुने ! ।
षष्टिवर्षसहस्राणि प्रतप्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
यत्पादपद्मनखरदृष्टये चात्मशुद्धये ।
न च दृष्टापि स्वप्नेऽपि प्राप्तस्यापि का कथा ॥
तेनैव तपसा दृष्टा भवे वृन्दावने वने ।
कथिता पञ्चमी देवी सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
अंशरूपा कलारूपा कलांशांशसमुद्भवा ।
प्रकृतिः प्रतिविश्वेषु देव्यश्च सर्व्वयोषितः ॥
परिपूर्णतमा षष्ठविधा देवी प्रकीर्त्तिता ।
याया: प्रधानांशरूपा वर्णयामि निशामय ॥"५॥

गङ्गा यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा या गङ्गा भुवनपावनी ।
विष्णुविग्रहसंभूता द्रवरूपा सनातनी ॥
पापिपापेन्धदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी ।
सुखस्पर्शज्ञानपाने निर्व्वाणपददायिनी ॥
गोलोके स्नानपस्थानसुखसोपानरूपिणी ।
पवित्ररूपा तीर्थानां सरितश्च परा वरा ॥
शम्भुमौलिजटामेरुमुक्तापंक्तिस्वरूपिणी ।
तपःसन्तापिनी सद्यो भारते च तपस्विनाम् ॥
चन्द्रपद्मक्षीरनिभा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ।
निर्म्मला निरहङ्कारा साध्वी नारायण-
प्रिया ॥"१॥

तुलसी यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा च तुलसी विष्णुकामिनी ।
विष्णुभूषणरूपा च विष्णुपादस्थिता सती ॥
तपःसङ्कल्पपूजादिसद्यःसम्पादिनी मुने ! ।
सारभूता च पुष्पाणां पवित्रा पुण्यदा सदा ॥
दर्शनस्पर्शनाभ्याञ्च सद्योनिर्व्वाणदायिनी ।
कलौ कलुषपुञ्जेन्धदाहायाग्निस्वरूपिणी ॥
यत्पादपद्मसंस्पर्शसद्यःपूता वसुन्धरा ।
यत्स्पर्शदर्शं वाञ्छन्ति तीर्थानि चात्मशुद्धये ॥
यया विना च विश्वेषु सर्वकर्म्मानिनिष्फलम् ।
मोक्षदा या सुसत्त्वेषु कामिनां सर्वकामदा ॥
कल्पवृक्षस्वरूपा च भारते ब्रह्मरूपिणी ।
त्यागाय भारतानाञ्च प्रजानां परदेवता ॥" २॥

मनसा यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा या मनसा कश्यपात्मजा ।
शङ्करप्रियशिष्या च महाज्ञानविशारदा ॥

नागेश्वरस्यानन्तस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ॥
नागेन्द्रगणयुक्ता सा नागभूषणभूषिता ।
नागेन्द्रैश्चेष्टिता सिद्धयोगिनी नागदायिनी ॥
विष्णुरूपा विष्णुभक्ता विष्णुपूजापरायणा ।
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ॥
दिव्यं विंशतिवर्षञ्च तपस्तप्तं यया हरेः ।
तपस्विनीषु पूज्या च तपस्विना च भारते ॥
सर्पमन्त्राधिदेवी च ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ।
ब्रह्मस्वरूपा परमा ब्रह्मभावेन तत्परा ॥
जरत्कारुमुनेः पत्नी कृष्णांशस्य पतिव्रता ।
आस्तीकस्य मुनेर्म्माता प्रवरस्य तपस्वि-
नाम्॥" ३॥

षष्ठी यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ! ।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी ।
षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्रीति जगतां सती ।
सुन्दरी युवती रम्या सन्ततं भर्तुरन्तिके ॥
स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी ।
पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् ॥
पूजा च सूतिकागारे परा षष्ठदिने शिशोः ।
एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहैतुकी ॥
शुभनियमिता चेषा नित्या काम्या कृतिः परा ।
मातृरूपा दयारूपा शुभकल्याणरूपिणी ॥
जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नगोचरे ॥" ४॥

मङ्गलचण्डी यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा च देवी मङ्गलचण्डिका ।
प्रकृतेर्मुख्यसंभूता सर्वमङ्गलदा सदा ॥
सृष्टौ मङ्गलरूपा च संहारे कोपरूपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डी सा पण्डितैः परिकीर्त्तिता ॥
प्रतिमङ्गलवारेषु प्रतिविश्वेषु वन्दिता ।
पञ्चोपचारैर्योगीन्द्रैर्भक्त्या च परिपूजिता ॥
पुत्रपौत्रधनैश्वर्यशोमङ्गलदायिनी ।
लोकसन्तापपापार्त्तिदुःखदारिद्र्यनाशिनी ॥
परितुष्टा सर्ववाञ्छाप्रदात्री सर्वयोषिताम् ।
रुष्टा क्षणेन संहर्त्तुं शक्ता विश्वं महेश्वरी ॥" ५॥

काली यथा,—
"प्रधानांशस्वरूपा च काली कमललोचना ।
दुर्गाललाटसम्भूता रणे शुम्भनिशुम्भयोः ॥
दुर्गाह्यंशस्वरूपा सा गुणेन तेजसा समा ।
कोटिसूर्य्यप्रभाजुष्टपुष्टजाज्वल्यविग्रहा ॥
प्रधाना सर्वशक्तीनां वरा बलवती परा ।
सर्वसिद्धिप्रदा देवी परमा सिद्धयोगिनी ॥
कृष्णभक्ता कृष्णतुल्या तेजसा विक्रमेण गुणैः ।
कृष्णभावनया शश्वत् कृष्णवर्णा सनातनी ॥
संहर्त्तुं सर्वजगदण्डं शक्ता निश्वासमात्रतः ।
रणं दैत्यैः समं तस्याः क्रीड़या लोकरक्षया ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाञ्च दातुं शक्ता च पूजिता ।
ब्रह्मादिभिः स्तूयमाना मुनिभिर्मनुभिर्नरैः ॥" ६॥

प्रकृतिः

वसुन्धराप्रकृतिर्यथा,—

"प्रधानांशस्वरूपा च प्रकृतेश्च वसुन्धरा।
आधाररूपा सर्व्वेषां सर्व्वांशस्यप्रकृतिका॥
रत्नाकरा रत्नगर्भा सर्व्वरत्नाकरालया।
ब्रह्मादिभिश्च देवैश्च पूजिता वन्दिता सदा॥
सर्व्वोपजीव्यरूपा च सर्व्वसम्पद्विधायिनी।
यया विना जगत् सर्व्वं निराधारं चराचरम्॥७॥
प्रकृतेश्च कला या या सा निबोध मुनीश्वर!।
यस्य यस्य च याः पत्न्यस्ताः सर्व्वा वर्णयामि ते॥
स्वाहा देवी वह्निपत्नी त्रिषु लोकेषु पूजिता।
यया विना हविर्दानं न गृह्णन्ति सुराः क्षमाः॥१
दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्व्वत्र पूजिता।
यया विना च विश्वेषु सर्व्वं कर्म्म च निष्फलम्॥२॥
स्वधा पितॄणां पत्नी च मुनिभिर्मनुभिर्नरैः।
पूजिता पिण्डदानञ्च निष्फलञ्च यया विना॥३॥
स्वस्तिदेवी वायुपत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता।
आदानञ्च प्रदानञ्च निष्फलञ्च यया विना॥४॥
पुष्टिर्गणपतेः पत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता।
यया विना परिक्लीबाः पुमांसो योषितो भवेत्॥५॥
अनन्तपत्नी तुष्टिश्च पूजिता वन्दिता भवे।
यया विना न सन्तुष्टाः सर्व्वे लोकाश्च सन्ततम्॥६
ईशानपत्नी सम्पत्तिः पूजिता च सुरैर्नरैः।
सर्व्वलोका दरिद्राश्च विश्वेषु च यया विना॥७॥
धृतिः कपिलपत्नी च सर्व्वैः सर्व्वत्र पूजिता।
सर्व्वलोका अधैर्य्याः स्युर्जगत्सु च यया विना॥८
यमपत्नी क्षमा साध्वी सुशीला सर्व्वपूजिता।
समुन्मत्ताश्च रुष्टाश्च सर्व्वलोका यया विना॥९॥
क्रीड़ाधिष्ठातृदेवी च कामपत्नी रतिः सती।
कलिकौतुकहीनाश्च सर्व्वलोका यया विना॥१०
सत्यपत्नी सती मूर्त्तिः पूजिता जगतां प्रिया।
यया विना भवे लोका बन्धुसारहिताः सदा॥११
मोहपत्नी दया साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया।
सर्व्वे लोकाश्च सर्व्वत्र निष्ठुराश्च यया विना॥१२
पुण्यपत्नी प्रतिष्ठा सा पुण्यरूपातिपूजिता।
यया विना जगत् सर्व्वं जीवन्मृतपरं मुने!॥१३
सुकर्म्मपत्नी कीर्त्तिश्च धन्या मान्या च पूजिता।
यया विना जगत् सर्व्वं यशोहीनं स्मृतं यथा॥१४
क्रिया उद्योगपत्नी च पूजिता सर्व्वसम्मता।
यया विना जगत् सर्व्वमुच्छ्वासमिव नारद!॥१५॥
अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वदुष्टैश्च पूजिता।
यया विना जगन्मृत्युमुच्छ्वासं विधिनिर्म्मितम्॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां छायारूपिणी।
अर्द्धावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया॥
कलौ महाप्रमत्ता च सर्व्वत्र व्याप्तिका बलात्।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे॥ १६॥
शान्तिः-१७ लज्जा १८ च भार्य्ये द्वे सुशीलस्य च पूजिता।
याभ्यां विना जगत् सर्व्वमुन्मत्तमिव नारद!॥
ज्ञानस्य भार्य्यास्तिस्रश्च बुद्धि-१९ र्मेधा २० स्मृति-२१ स्तथा।
याभिर्विना जगत् सर्व्वं मूढं स्तब्धमं तदा॥

२४४
प्रकृतिः

मूर्त्तिश्च धर्म्मपत्नी सा कान्तिरूपा मनोहरा।
परमा सा च विश्वौघा निराधारा यया विना॥
सर्व्वत्र शोभारूपा सा लक्ष्मीर्मूर्त्तिमती सती।
श्रीरूपा मूर्त्तिरूपा च मान्या धन्या च पूजिता॥ २२॥
कालाग्निरुद्रपत्नी च निद्रा सा सिद्धयोगिनी।
सर्व्वलोकाः समाच्छन्ना मायायोगेन याचिता॥२३॥
कालस्य तिस्रो भार्य्याश्च सन्ध्या-२४ रात्रि-२५ दिनानि च २६।
याभिर्विना विधाता च संख्यां कर्त्तुं न शक्यते॥
क्षुत्-२७ पिपासे २८ मनोभार्य्ये धन्ये मान्ये सुपूजिते।
याभ्यां याप्तं जगत सर्व्वं युक्तचिन्तितमेव च॥
प्रभा च २९ दाहिका ३० चैव द्वे भार्य्ये तेजसस्तथा।
याभ्यां विना जगत् सर्व्वं विधातापि नश्वरः॥
कालकन्ये मृत्यु-३१ जरे ३२ प्रजन्वरस्य प्रिये प्रिये।
याभ्यां जगत् समुच्छन्नं विधाता निर्म्मितं विधौ॥
निद्राकन्या च तन्द्रा ३३ मा प्रीति-३४ रन्या सुखप्रिये।
याभ्यां याप्तं जगत् सर्व्वं विधिपुत्रविधेर्विधौ॥
वैराग्यस्य हि जाये च श्रद्धा-३५ भक्ती ३६ च पूजिते।
याभ्यां गृह्यञ्जगत् सर्व्वं जीवन्मुक्तमिदं मुने!॥
अदिति-३७ र्दैवमाता च सुरभी ३८ च गवां प्रसूः।
दितिश्च ३९ दैत्यजननी कद्रूश्च ४० विनता ४१ दनुः ४२॥
उपयुक्ताः सृष्टिविधौ स्मृताश्च प्रकृतेः कलाः॥
कलाख्यास्ताः सन्ति ब्रह्मंस्तासां काश्चिन्निबोध मे॥
रोहिणी ४३ चन्द्रपत्नी च संज्ञा ४४ सूर्य्यस्य कामिनी।
घृतरूपा ४५ मनोभार्य्या शचीन्द्रस्य च गेहिनी ४६॥
तारा ४७ बृहस्पतेर्भार्य्या वशिष्ठस्य त्वरुन्धती ४८।
अहल्या ४९ गौतमस्त्री तु सानसूया ५० त्रिकामिनी॥
पितॄणां मानसी कन्या मेनका ५१ साम्बिकाप्रसूः।
लोपामुद्रा ५२ तथा भूती ५३ कुबेरकामिनी तथा॥
वरुणानी ५४ यमस्त्री च बलेर्विन्ध्यावली ५५ तथा।
कुन्ती च ५६ दयमन्ती च ५७ यशोदा ५८ देवकी ५९ सती॥
गान्धारी ६० द्रौपदी ६१ सत्या ६२ सावित्री ६३ सत्यवत्प्रिया।
वृषभानुप्रिया साध्वी राधामाता कलावती ६४॥
मन्दोदरी ६५ च कौशल्या ६६ सुभद्रा ६७ कैटभी ६८ तथा।

प्रकृतिः

रेवती ६९ सत्यभामा ७० च कालिन्दी ७१ लक्ष्मणा ७२ तथा॥
जाम्बवती ७३ नाग्नजिती ७४ मित्रविन्दा ७५ तथापरा।
लक्ष्मणा ७६ रुक्मिणी ७७ सीता ७८ स्वयं-लक्ष्मीः प्रकीर्त्तिता॥
कला योजनगन्धा च ७९ व्यासमाता महासती।
बाणपुत्री तथोषा ८० च चित्रलेखा च ८१ तत्सखी॥
प्रभावती ८२ भानुमती ८३ तथा मायावती ८४ सती।
रेणुका ८५ च भृगोर्माता हलिमाता च रोहिणी ८६॥
एकानंशा ८७ च दुर्गांशा श्रीकृष्णभगिनी सती।
वष्ठाः सन्ति कलाश्चैव प्रकृतेरेव भारते॥
या याश्च ग्रामदेव्यस्ताः सर्व्वाश्च प्रकृतेः कलाः।
कलांशांशसम्भूताः प्रतिविश्वेषु योषितः॥
योषितामपमानेन प्रकृतेश्च पराभवः।
ब्राह्मणी पूजिता येन पतिपुत्रवती सती॥
प्रकृतिः पूजिता तेन वस्त्रालङ्कारचन्दनैः।
कुमारी षोडशवर्षीया वस्त्रालङ्कारचन्दनैः।
पूजिता येन विप्रस्य प्रकृतिस्तेन पूजिता॥
सर्व्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः।
सत्त्वांशाश्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः॥
मध्यमा राजसाश्चांशाश्चाभोग्याः प्रकीर्त्तिताः।
सुखसम्भोगवपुषश्च स्वकार्य्ये तत्पराः सदा।
अधमास्तामसाश्चांशा अजातकुलसम्भवाः॥
दुर्मुखाः कुलटा धूर्त्ताः स्वतन्त्राः कलहप्रियाः।
पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गणाः॥
प्रकृतेस्तामसांशांशाः पुंश्चल्यः परिकीर्त्तिताः।
एवं निगदितं सर्व्वं प्रकृतेः परिकीर्त्तनम्॥
ताश्च सर्व्वाः पूजिताश्च पुण्यक्षेत्रे च भारते।
पूजिता सुरथेनादौ दुर्गा दुर्गतिनाशिनी॥
द्वितीये रामचन्द्रेण रावणस्य वधार्थिना॥
तत्पश्चाज्जगतां माता त्रिषु लोकेषु पूजिता।
आदौ दक्षप्रजाश्च निहत्य दैत्यदानवान्॥
ततो देहं परित्यज्य यज्ञे भर्त्तुश्च निन्दया।
जज्ञे हिमवतः पत्न्यां लेभे पशुपतिं पतिम्॥
गणेशश्च स्वयं कृष्णः स्कन्दो विष्णुकलोद्भवः।
बभूवतुस्तौ तनयौ पश्चात्तस्याश्च नौमिक!॥
लक्ष्मीर्म्मलयभूपेन प्रथमे परिपूजिता।
त्रिषु लोकेषु तत्पश्चाद्देवतासुनिमानवैः॥
सावित्री चाग्रपतिना प्रथमे परिपूजिता।
तत्पश्चात्त्रिषु लोकेषु देवतासुनिमानवैः॥
आदौ सरस्वती देवी ब्रह्मणा परिपूजिता।
तत्पश्चात्त्रिषु लोकेषु देवतासुनिमानवैः॥
प्रथमे पूजिता राधा गोलोके रासमण्डले।
पौर्णमास्यां कार्त्तिकस्य कृष्णेन परमात्मना॥
गोपिकाभिश्च गोपैश्च बालिकाभिश्च बालकैः।
गवां गणैः सुरभ्या च तत्पश्चाच्चायया हरेः॥
सदा ब्रह्मादिभिर्देवैर्मुनिभिर्मनुभिस्तथा।
पुष्पधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता वन्दिता सदा॥

पृथिव्यां प्रथमे देवी सूयज्ञेनैव पूजिता।
ब्रह्मरेणोपदिष्टेन पुण्यक्षेत्रे च भारते॥
त्रिषु लोकेषु तत्पश्चादाज्ञया परमात्मनः।
पुष्यधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता मुनिभिः सुरैः॥
कलया याः समुद्भूताः पूजितास्ताश्च भारते।
पूजिता ग्रामदेवश्च ग्रामे च नगरे मुने!॥
एवं ते कथितं सर्व्वं प्रकृतेश्चरितं शुभम्।
यथागमं लक्षणञ्च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे प्रकृतिचरितं नामानुक्रमः प्रथमोऽध्यायः॥ * ॥ पुरुषमाश्रो-ऽथ प्रकृतेर्नाम उत्पत्तिर्यथा यथा,—

नारद उवाच।

"आदौ राधां समुच्चार्य्य पश्चात् कृष्णं विदुर्बुधाः।
निमित्तमस्य मां भक्तं वद भक्तजनप्रिय!॥

श्रीनारायण उवाच।

निमित्तमस्य विविधं कथयामि निशामय।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता।
गरीयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः॥
राधाकृष्णेति गौरीशो वेद शब्दः स्मृतौ श्रुतः।
कृष्णाराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः॥
प्रसीद रोहिणीचन्द्र गृहाणार्घ्यमिदं मम।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर!॥
प्रसीद कमलाकान्त गृहाण मम पूजनम्।
इति दृष्टं सामवेदे कौथुमे मुनिसत्तम!॥
राधाशब्दोच्चारणादेव स्त्रीतो भवति माधवः।
धाशब्दोच्चारतः पश्चाद्धावत्येव ससम्भ्रमः॥
आदौ पुरुषमुच्चार्य्य पश्चात् प्रकृतिमुच्चरेत्।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमणे मुने!॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५० अध्यायः॥

प्रकृष्ट, त्रि, (प्रकृष्यते इति। प्र+कृष+क्त।) प्रकर्षयुक्तम्। तत्पर्य्यायः। सुख्यम् २ प्रसुखम्३ प्रवर्हम् ४ वर्ण्यम् ५ वरेण्यम्६ प्रवरम् ७ पुरोगम् ८ अनुत्तरम् ९ प्राग्रहरम् १० प्रवेकम् ११ प्रधानम् १२ अग्रेसरम् १३ उत्तमम् १४ अग्र्यम् १५ ग्रामणीः १६ अग्रणीः १७ अग्रिमम् १८ आद्यम् १९ अग्र्याम् २० अनुत्तमम्२१ अनवरार्घ्यम् २२ प्रेष्ठम् २३ परार्घ्यम् २४ परम् २५। इति हेमचन्द्रः। ६। ७४॥ (यथा, मनुः। ७। १७०।
"यदा प्रकृष्टा मन्येत सर्व्वास्तु प्रकृतीर्भृशम्।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्व्वीत विग्रहम्॥"
आकृष्टम्। यथा, देवीभागवते। १। ९। ८२।
"रथाङ्गेन तदा च्छिन्ने विष्णुना प्रभविष्णुना।
लघनोपरि वेगेन प्रकृष्टे शिरसी तयोः॥")

प्रकोष्ठः, पुं, (प्रकृष्यतेऽनेनेति। प्र+कृष निष्कर्षे+"उषिकुषिगार्त्तीति।" उणा० २। ४। इति स्थन्।) कफोणेरधोभागिबन्धपर्य्यन्तहस्तभागः। इत्यमरः। २। ६। ८०॥ (यथा, रघुः। ३। ५६।
"ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते
प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम्।
रघुः शशाङ्कार्द्धसुखेन पत्रिणा
शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः॥")

गृहद्वारपिण्डकम्। वीथी इति विश्वोक्ते इति च ख्यातम्। इति प्रपागशब्दटीकायां भरतमुकुटमथुरेशाः॥ (यथा, मानवे। ७। २०३। श्लोकटीकायां कुल्लूकभट्टः।
"ततः सन्ध्योपासनं कृत्वा तस्मात् प्रदेशात् कक्षान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्यद्गत्वा गृहाभ्यन्तरे धृतशस्त्रो रहस्याभिधायिनां चराणां स्वव्यापारं शृणुयात्॥")

प्रक्षरः, पुं, (प्रक्षर+पृषोदरादित्वात् साधुः।) अश्वकवचः। इति शब्दमाला॥ प्रवर इति च पाठः॥

प्रक्रमः, [स्] त्रि (प्र+क्रम+क्त।) उपक्रमकर्त्ता। आरम्भकर्त्ता। इति शाकरणम्॥

प्रक्रमः, पुं, (प्र+क्रम+भावे घञ्।) क्रमः। अवसरः। इति मेदिनी। मे, ४६॥ प्रथमारम्भः। तत्पर्य्यायः। उपक्रमः २। इत्यमरः। ३। २। २६॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १८। ६३।
"पूर्व्वजैरपि हि प्राच्यो प्रक्रमेण जिता दिशः।
गङ्गोपकण्ठे वासश्च विहितो हस्तिनापुरे॥")

प्रक्रान्तः, त्रि, (प्र+क्रम+क्तः।) प्रकरणस्थः। आरब्धः। यथा, भट्टिः। ४। १२।
"आतिष्ठदुग्रं जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीमवम्।
प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन्निव॥"

प्रक्रिया, स्त्री, (प्र+क्र+भावे।) नृपदीनां चामरधननच्छत्रधारणादिव्यापारः। तत्पर्य्यायः। अधिकारः २। इत्यमरः। २। ८। ३१॥ अधीकारः ३ नियतविधिः ४। इति शब्दरत्नावली॥ प्रकृष्टकार्य्यम्॥ (यथा, महाभारते। १२। १११। ५८।
"नोच्छ्रितं मन्यते कञ्चित् प्रक्रिया वैरकारिका।
शुचेरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते॥")

प्रक्लिन्नः, त्रि, (प्र+क्लिद्+क्त।) क्लिन्नः। इति जटाधरः॥ प्रकर्षेण क्लेदयुक्तश्च॥

प्रक्वणः, पुं, (प्र+क्वण शब्दे+"कणो वीणायाञ्च।" ३। ३। ६५। इति अप्।) वीणायाः क्वणितः। वीणाशब्दः। तत्पर्य्यायः। प्रक्वाणः २। इत्यमरः। १। ६। २४॥ सुक्वाणः ३ सुक्वणः ४ उपक्वाणः ५ उपक्वणः ६। इति भरतः॥

प्रक्वाणः, पुं, (प्र+क्वण+घञ्।) प्रक्वणः। इत्यमरः। १। ६। २४॥

प्रखरः, पुं, (प्रकर्षेण खरति सञ्चलतीति। प्र+खर+अच्।) अश्वसन्नाहः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३१७॥

प्रक्षालनं, क्ली, (प्र+क्षालि+ल्युट्।) धावनम्। मार्জ্জনम्। यथा,—
"धर्म्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्॥"
इति हितोपदेशे १ परिच्छेदः॥

प्रक्षालितः, त्रि, (प्र+क्षालि+क्तः।) धौतः। मार्জ্জितः। इति हलायुधः॥

प्रक्षेपः, पुं, (प्र+क्षिप+घञ्।) औषधादिषु क्षेपणीयद्रव्यम्। यथा,—

"प्रक्षेपः पाचिकः काथात् खण्डे कल्कसमो मतः।
षोडशांशचतुर्भागं वातपित्तकफार्त्तिषु॥
क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीतं तु शर्करा।
माक्षा क्षौद्रघृतादीनां खण्डे काथे च शुष्कयत्॥
मात्रिकं हिक्कु मिन्यूत्थं जरणाद्यास्तु
प्रागिकाः॥"
इति वैद्यकपरिभाषा॥

विक्षेपः। यथा, "समित्प्रक्षेपान्तं कर्म्म कृत्वा।" इति भवदेवभट्टः॥ (प्रहरणम्। यथा, भागवते। ४। २६। १६।
"मनोरश्मिर्बुद्धिसूतो चक्षुर्गोलो दृढक्रुवरः।
पञ्चेन्द्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधात्वरूथकः॥")

प्रक्षेपणं, क्ली, (प्र+क्षिप+ल्युट्।) प्रकर्षेण क्षेपः। निक्षेपणम्। (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। २६४।
"अर्धप्रक्षेपणात् विप्रं भागं शुल्कं नृपो हरेत्॥")

प्रक्षेड्डनः, पुं, (प्रक्षेड्डतीति। प्र+क्षिड् अव्यक्तशब्दे+ल्युः।) नाराचः। इत्यमरः। २। ८। ८७॥

प्रक्षेड्डना, स्त्री, (प्रक्षेड्डन+टाप्। यद्वा, प्रक्षेड्डनं अव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्या इति। अत्र। टाप्।) नाराचः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

प्रक्षेदनः, पुं, (प्रक्षेदतीति। प्र+क्षिद अव्यक्तशब्दे+ल्युः।) नाराचः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

प्रक्षेदना, स्त्री, (प्रक्षेदन+टाप्।) नाराचः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

प्रखरः, पुं (प्रकृष्टः खरः।) हयसन्नाहः। कुक्कुरः। अश्वतरः। अत्यन्तखरे, त्रि। इति मेदिनी॥

प्रख्यः, त्रि, (प्रख्यातीति। प्र+ख्या ख्यातौ+कः।) उत्तरपदे तुल्यार्थवाचकः यथा,—
"स्युरुत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः।"
इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, महाभारते। १। २०८। ३१।
"द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्हरिभिः सौरभेयकैः शोभितम्।
गृहमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः॥"
श्लिष्टः। यथा, तत्रैव। १२। २०४। ९।
"ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः।
यथादर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि॥")

प्रख्यातः, त्रि, (प्र+ख्या+क्त।) प्रकृष्टख्यातियुक्तः। विख्यातः। यथा,—
"यस्य आकरणी वरेण्यघटनास्फीता प्रबन्धा दृशः
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि निधिनिर्व्याजरार्घ्यमेकोऽद्भुतः॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणे तद्धितप्रकरणम्॥

प्रख्यातवप्रकः, पुं, (प्रख्यातो वप्रो जनयिता यस्य। कप्।) विख्यातपितृकः। यथा,—
"स्यादामुष्यायणोऽमुष्य पुत्रः प्रख्यातवप्रकः॥"
इति हेमचन्द्रः। ३। १६६॥

प्रख्यातिः, स्त्री, प्रकृष्टकीर्त्तिः। विख्यातिः। प्रपूर्व्वख्याधातोः क्तिन्प्रत्ययनिष्पन्ना॥

प्रगण्डः, पुं, (प्रत्यासन्नो गण्डो यस्मिंयंस्य।) कूर्परोपरिकक्षपर्य्यन्तभागः। इत्यमरः। २। ६। ८०॥ कनुइ अवधि बगल पर्य्यन्त इति भाषा॥

प्रगर्ह्यौ, स्त्री, (प्रगर्ह्य + गौरादित्वात् ङीष्) बर्हिःप्राकारः। दुर्गप्राकारभित्तौ शस्त्राणां उपवेशनस्थानानि। (यथा, महाभारते। १२। ६६। ४३।

"प्रगर्ह्यौः कारयेत् सम्यगाकाशप्रतिमौस्तदा॥")

प्रगतजानुः, त्रि, (प्रगते संश्लिष्टे जानुनी यस्य।) प्रगतजानुकः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

प्रगतजानुकः, त्रि, (प्रगते जानुनी यस्य। कप्।) यस्य जानुनोर्मध्ये नित्यं कादाचित्कं वा महद्व्यन्तरालं भवति सः। पाकाराक इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। प्रज्ञुः २। इत्यमरः। २। ६। ४७॥ प्रज्ञुः ३ प्रगतजानुः ४। इति भरतः॥

प्रगल्भः, पुं, (प्रकर्षेण गल्भो यस्य।) पर्पटः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रगल्भः, त्रि, (प्रगल्भते इति। प्र + गल्भ धार्ष्ट्ये + पचाद्यच्।) प्रत्युत्पन्नमतिः। तत्पर्य्यायः। प्रतिभान्वितः २। इत्यमरः। ३। १। २५॥ (यथा, महाभारते। १२। ६८। ५८।

"प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं
राजा कृशान् वै कुरुते मनुष्यान्॥")

प्रागल्भ्यं, क्ली, प्रगल्भस्य भावः। (प्रगल्भ + तल्।) प्रागल्भ्यम्। तत्पर्य्यायः। उत्साहः २ अभियोगः ३ उद्यमः ४ प्रौढिः ५ उद्योगः ६ क्रियादैनिका ७ अध्यवसायः ८ ऊर्ज्जः ९। इति हेमचन्द्रः। २। २१३॥ तस्य लक्षणम्। यथा,

"निःशङ्कत्वं प्रयोगेषु वर्द्धकत्वा प्रगल्भता॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥

(यथा, कुमारे। ६। ३२।

"आर्य्याप्रगल्भतां तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति।
प्रायेणैवंविधे कार्य्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता॥")

प्रगल्भा, स्त्री, (प्रगल्भते दृष्टा भवतीति। प्र + गल्भ धार्ष्ट्ये + पचाद्यच्। ततष्टाप्।) नायिकाभेदः। अस्या लक्षणम्। प्रतिभाविषयकैलिकलापकोविदा। अस्याश्चेष्टा रतिप्रीतिः। आनन्दादात्मसंमोहः। रतिप्रीतिर्यथा,—

"संस्पृश्य स्तनमाकलय्य वदनं संश्लिष्य कण्ठस्थलं
निर्य्यीयाधरबिम्बमम्बरमपाकृत्य जघस्यालकम्।
दैवस्यामुजिनीपतेः समुदयं जिज्ञासमाने प्रिये
वामाक्षी वसनाञ्चलेः अवगयोर्नालोनपत्रं
निदृते॥"

आनन्दादात्मसंमोहो यथा,—

"नखाङ्कितमुरःस्थलेऽधरतले रदस्य क्षतं
श्रुता वकुलमालिका विगलिता च मुक्तावली।
रतान्तसमये मया सकलमेतदाशोचितं
स्मृतिः क्व च पतिः क्व च क्व च तवालिगिच्छा-
विधिः॥"

सा मानावस्थायां त्रिविधा। धीरा अधीरा धीराधीरा च। अत्यक्तकोपप्रकाशा धीरा। अत्यक्तकोपप्रकाशा अधीरा। अत्याअत्यक्तकोपप्रकाशा धीराधीरा। प्रौढ़ाधीरायास्तु रसावौदास्यम्। अधीरायास्तर्ज्जनताड़नादि।

धीराधीरायां रसावौदास्यं तर्ज्जनादि च कोपस्य प्रकाशकम्। प्रौढ़ाधीरा यथा,—

"नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधारानुकारा गिरो
दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाशस्खलात्।
इत्थं कैतवगर्भगौरि दयिते कोपस्य भंगोपनं
किं स्यादेव नचेत् पुनः सहचरी कुर्व्वीत साक्षि स्मितम्॥"

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

"प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्दोः कलायां
दृढशिरसि परस्या वामभागङ्गमाना।
गिरिशमचलकन्या तर्ज्जयामास कम्प
प्रचलबलयवेल्लत्कान्तिभाजा करेण॥"

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—

"तल्पोपान्तमुपेयुषि प्रियतमे साक्षीकृतर्ग्वोवया
काकुव्याकुलवाचि साचिहसितस्फूर्जत्कपोलश्रिया।
हस्तन्यस्तकरे पुनर्भृगदृशा लाक्षारसक्षालित-
प्रौढ़ौष्ठमधूकमांसलरुचो विस्फारिताहृदयः॥"

इति रसमञ्जरी॥

(तल्लक्षणञ्च यथा साहित्यदर्पणे। ३। १०१।

"सरान्या गाढ़तारुण्या समस्तरतकोविदा।
भावोल्लसः, दरव्रीड़ा प्रगल्भाक्रान्तनायका॥"

तस्या उदाहरणभेदादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम्॥)

प्रगाढ़ं, त्रि, (प्रकर्षेण गाह्यते स्मेति। प्र + गाह + क्तः। "यस्य विभाषा।" ७। २। १५। इति न इट्।) भृशम्। कृच्छ्रम्। इत्यमरः। ३। ३। ४४॥ (यथा, महाभारते। ४। ५६। २६।

"अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम्।
प्रगाढं तुमुलं चित्रमभ्यगच्छं प्रजापतेः॥")

दृढम्। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। ७। ६७। ४८।

"तत्रान्तरीक्षे बाणानां प्रगाढ़ानां विशाम्यते।
संघर्षेण महार्चिर्भ्यान् पावकः समजायत॥")

घनम्। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अः।

"तूणीप्रतूर्णैः क्षेत्रलवणमुदकेन पाययेत् पिण्याल्यादिषर्णं वा हिङ्गुयवक्षारप्रगाढ़ं सर्पिर्वैतैर्भिक्षेनमुपक्रमेत्॥")

प्रगाता, [ल] त्रि, (प्र। गै + लृच्।) उत्तमगायकः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३। २३६। ८।

"ततो गीथाः प्रगातारः कुशला नृत्यवादिते।
धार्त्तराष्ट्रमुपातिष्ठन् कन्याश्चैव स्वलङ्कृताः॥")

प्रगुणः, त्रि, (प्रकर्षेण गुणो यत्र।) ऋजुः। इत्यमरः। ३। १। ७२॥ (प्रकृष्टगुणवति, त्रि। यथा, रघौ। ६। ४६।

"परिचयं चललक्ष्यनिपातने
भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम्।
अमजयात् प्रगुणाश्च करात्सौ
तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्यथौ॥")

प्रगृह्यं, त्रि, (प्रगृह्यते इति। प्र + ग्रह + "पदार्घेतिहाद्याप्त्र्येषु च।" ३। १। ११६। इति क्यप्। "ग्रहिज्येति।" ६। १। १६। इति सम्प्रसारणम्।) सन्धिरहितं पदम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ पदपक्षपरत्वलक्षितभूतेषु ग्रह्यपदं निपात्यते। यथा, प्रगृह्यं पदं यत् स्वरेण न समुन्नीयते। इति दुर्गादासः॥ "आप्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये।" इत्यमरः॥ प्रगृह्यः पाणिन्यादिकृतप्रगृह्यसंज्ञो डाद्यन्यरहितः आप्शब्दः योऽच्चा न सन्ध्यीयते स इत्यर्थः। स्मृतौ स्मरणे यथा। व्या ज्ञातं स जटायुरेषः। वाक्ये यथा। व्या एवं मन्यसे। इति भरतः॥

प्रगे, अ, (प्रकर्षेण गीयतेऽत्रेति। प्र + गै + के।) प्रातः। इत्यमरः। ३। ७। १६॥ (यथा, माघे। १२। १।

"इत्थं रथाश्वेभनिषादिमाम्यगे
गणो नृपाणामथ तोरणाद्वहिः।
प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पना
कृतक्षणश्चेपमुदैक्षताच्युतम्॥")

प्रगेतनः, त्रि, (प्रगे प्रातर्भव इति। प्रगे + "सायचिरमिति।" ४। ३। २३। इति ट्यु ट्युट् च।) प्रगे भवः। प्रातर्भवः। तत्पर्य्यायः। श्वस्तनः २। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रग्रहः, पुं, (प्रगृह्यते इति प्रगृह्णात्यनेनेति घा। प्र + ग्रह + "प्रे वणिजाम्।" ३। ३। ५२। "रश्मौ च।" ३। ३। ५३। इति घञ्भावपक्षे "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च।" ३। ३। ५८। इति क्यप्।) तुलासूत्रम्। अश्वादिरश्मिः। वन्दी। इत्यमरः। ३। ३। २३६॥ नियमनम्॥ (यथा, महाभारते। ३। १७८। १६।

"नहि मे मृष्यते कश्चित् कथञ्चित् प्रग्रहं गतः।
गजो वा महिषो वापि यद्वे कार्षे नरोत्तम!॥")

भुजः। रश्मिः। (यथा, गोलाध्याये। ८।

"इन्दोः प्राच्यां भवति तरणेः प्रग्रहः किं प्रतीच्याम्॥")

सुवर्णालुमहीरुहः। इति मेदिनी॥ कर्णिकारवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तत्पर्य्यायो यथा,

"आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्चतुरङ्गुलः।
आरग्वधोऽथ सम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

प्र + ग्रह + भावे अप्। इन्द्रियादीनां निग्रहः। यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। ८। ७८।

"अर्थो हि केवलं तस्य प्रग्रहो वाह्यगोचरः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष जनार्द्दन!॥"

धारणम्। यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि २२। ४।

"उद्धवोऽथ महाबुद्धिरुग्रसेनो महाबलः।
अन्ये च यादवाः सर्व्वे कवचप्रग्रहे रताः॥"

अवलम्बनम्। यथा, हरिवंशे। ४१। १६६।

"नृपेष्वथ प्रनष्टेषु जगत्प्रग्रहाः प्रजाः।
क्षयेण निर्वृते चैवं हत्वा चान्योन्यमाहवे॥
परस्परकृतस्नाश्च निराक्रन्दाः सुदुःखिताः।

एवं कण्टमनुप्राप्ताः कलिसन्ध्यांशके तदा ॥" विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ । "प्रग्रहो निग्रहो व्यायोनैकग्रङ्गो गदाग्रजः ॥" प्रकृष्टाधिष्ठानादौ, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ८२ । १ ।

"तामार्य्यगणसम्पूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम् । ददर्श बह्विसम्पन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥"

"प्रग्रहा प्रकृष्टैर्बहिर्भिर्ग्रहोऽधिष्ठानं यस्यां सा ।" इति तट्टीका ॥ उद्यतबाहुः । यथा, रामायणे । ७ । ६५ । १४ ।

"एवमुक्तस्तु सुमना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः । अभ्यवादयत प्राज्ञस्तद्वर्षं सत्यशालिनम् ॥")

प्रग्राहः, पुं, (प्रगृह्यते इति । प्र + ग्रह + "ग्रहिज्यावयि-व्यधि-वष्टि-विचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनाम्ङिति च ।" ३ । ३ । ५२ । "ग्रहो वा च ।" ३ । ३ । ५३ । इति च घञ् ।) ग्रहः । इत्यमरः । ३ । ३ । २३६ ॥ ("ग्रहि लिप्सायाम् ।" ३ । ३ । ४६ । इति घञ् । ग्रहणम् । "पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

प्रग्रीवः, पुं क्ली, (प्रकृष्टा ग्रीवा ग्रीवाकृतिरस्य ।) गृहादौ प्राप्ते धारणं दारुपङ्क्तिः । वातायनम् । इति भूमिः । सुखशाला । इत्येके । अश्वशाला । इति केचित् । हेमशीर्षकम् । इति गोवर्द्धनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रघटावित्, [द्] त्रि, (प्रघटां आडम्बरं वेत्तीति । प्रघटा + विद् + क्विप् ।) प्राप्तगण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रघणः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति । प्र + हन + "अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।" ३ । ३ । ७६ । इति कर्म्मणि अप् । नत्वञ्च ।) बहिर्द्वारप्रकोष्ठकम् । तत्पर्य्यायः । प्रघाणः२ अलिन्दः ३ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥ आलिन्दः ४ । इति भरतः ॥ ताम्रकुम्भः । लौहमुद्गरः । इति मेदिनी । णे, ६० ॥ (गृहाभ्यन्तरप्रख्यार्थपिण्डिका । यथा,—

"प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारबाह्यप्रकोष्ठके । गृहाभ्यन्तरप्रख्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयम् ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥)

प्रघनः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति । प्र + हन + अप् । न नत्वम् ।) प्रघणः । इति मुकुटः ॥

प्रघसः, पुं, (प्रकर्षेण अत्तीति । प्र + अद + अप् । "घञपोश्च ।" २ । ४ । ३८ । इति घस्लादेशः ।) असुरः । दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राक्षसभेदः । यथा, महाभारते । ३ । २८४ । २ ।

"पर्व्वतः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः । प्रघसश्चारुजश्चैव प्रघसश्चेवमादयः ॥")

प्रघाणः, पुं, (प्रहन्यते इति । प्र + हन् + "अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।" ३ । ३ । ७६ । अप् । पक्षे वृद्धिश्च ।) प्रघणः । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । ११ ।

"नयति भगवान्भोजस्यानिबन्धगवाग्भवः किमपि मघवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपन्नताम् । अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्विषद्गपथमण्डली लगनफलदश्रान्तस्वर्गाचलभ्रमविभ्रमः ॥")

प्रघातः, पुं, (प्रकर्षेण हन्यते यत्रेति । प्र + हन् + घञ् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रटीका ॥

प्रघानः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति । प्र + हन + अप् । वृद्धिः । न नत्वम् ।) प्रघणः । इति मुकुटः ॥

प्रघूर्णः, पुं, (प्रघूर्णति भ्रमतीति । प्र + घूर्ण + अच् ।) अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकृष्टघूर्णयुक्ते, त्रि ॥

प्रघोषकः, पुं, (प्र + घुष + भावे घञ् । ततः कन् ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥

प्रचक्रं, क्ली, (प्रगतचक्रमिति प्रादिसमासः ।) चलितसैन्यम् । प्रस्थितसेना । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

प्रचण्डा, [स्] पुं, (प्रकर्षेण चण्डते वक्तीति । प्र + चण्ड + असि । न ण्यादेशः ।) वृहस्पतिः । इत्यादिकोषः ॥

प्रचण्डः, पुं, (प्रकर्षेण चण्डः उग्रगुणत्वात् ।) श्वेतकरवीरः । इति मेदिनी ॥ (वसुसर्पीनामनृपतेः सुनन्दागर्भजातः पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ११८ । २ ।

"वलीपलाकश्चण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः ॥")

प्रचण्डः, त्रि, (प्रकर्षेण चण्डः ।) दुर्ज्जयः । दुर्धर्षः । प्रगल्भः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३३० ।

"नाहं वदामि सुतनु त्वमशीला वा प्रचण्डचरिता वा । प्रेमस्वभावसुलभं भयमुदयति मम तु हृदयस्य ॥")

प्रतापी । इति मेदिनी नानार्थरत्नमाला च ॥ (यथा, भागवते । १ । ७ । २१ ।

"ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचण्डं सर्व्वतोदिशम् । प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह ॥")

प्रचण्डमूर्त्तिः, स्त्री, (प्रचण्डा मूर्त्तिर्यस्य ।) वरुणवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रतापयुक्तशरीरे च ॥

प्रचण्डा, स्त्री, (प्रकर्षेण चण्डा ।) दुर्गायाः अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । इति कालीपुराणम् ॥ (सा तु कुलखण्डे पीठस्थाने विराजते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।

"कुलखण्डे प्रचण्डा तु चक्रिकामरकण्टके ॥")

श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रचयः, पुं, (प्रचीयते इति । प्र + चिञ् चयने + "अरच् ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच ।) समूहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिथिलाश्लेषसंयोगः । स च परिमाणजनकः । यथा,—

"संश्लेषात् परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते । प्रचयः शिथिलाश्लेषो यः संयोगस्तेन जन्यते । परिमाणन्तूलकादौ नाशुत्वाश्रयनाशतः ॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यष्टादिकरणकपुष्पफलादीनां चयने । यथा, "वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति ।" इति सिद्धान्तकौमुदी । ३ । ३ । ४० ॥)

प्रचरः, पुं, (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर । आधारे अप् ।) पन्थाः । इति धरणिः ॥ प्रकर्षेण गमनञ्च ॥

प्रचरद्रूपः, त्रि, प्रकृष्टरूपः । प्रचारविशिष्टः । प्रचरत् प्रकाशमानं रूपं स्वरूपं यस्य सः ॥

प्रचलाकः, पुं, (प्रकर्षेण चलतीति । प्र + चल + आकन् ।) शिखण्डः । भुजङ्गमः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥

प्रचलाकी, [न्] पुं, (•प्रचलाकः शिखण्डोऽस्यास्तीति । प्रचलाक + इनिः ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ अङ्के ।

"कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारयत्-कीचक-स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलक्रौञ्चावलोऽयं गिरिः । एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितै-रुद्वेल्लन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कृष्णाहयः ॥")

प्रचलायितं, त्रि, (प्रचल इवाचरतीति । "कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ।" ३ । १ । ११ । इति क्यङ् । प्रचलाय-नामधातोः कर्त्तरि क्तः ।) निद्रादिना घूर्णितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६२ ॥

प्रचारः, पुं, (प्रचरणमिति । प्र + चर + भावे घञ् ।) प्रचरणम् । व्यक्तः । प्रकाशः । यथा,

"दमनकतरुशाखाबिम्बिकोलम्बयुग्मं तुहिनकिरणबिम्बे स्वङ्गगोटप्रचारः ॥"

इति शङ्कराचार्य्यः ॥

(प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आधारे घञ् । गवादीश्वरणस्थानम् । यथा, महाभारते । १ । ४० । १८ ।

"परिश्रान्तः पिपासार्त्तः श्रमसाद मुनिं वने । गवां प्रचारेष्वासीनं फेनमापिबतां पयः ॥"

अश्वानां नेत्ररोगविशेषः । तच्चिकित्सादिकं यथा, अश्ववैद्यके । ६० । ३१—३६ ।

"प्रक्लादयति यद्दृष्टिं मांसं पर्य्यन्तवर्त्तितम् । प्रचारकाख्यं तं विद्यात् नेत्ररोगं कफात्मकम् ॥ क्षितौ निपात्य तुरगं ततो नेत्रं प्रसारयेत् । क्षतकर्म्मा भिषग् विद्वान् वड़िशेनाक्षिवर्त्मनि ॥ ततस्तीक्ष्णेन शस्त्रेण छिन्द्यात् प्रावरकं बुधः । तारकस्य यथा पीड़ा जायेत न मनागपि ॥ शुद्धं तत् पूरयेन्नेत्रं मधुना सैन्धवेन वा । प्रक्षाल्य चोत्थाय ततः शुक्लां वैधयेत् शिराम् । कुष्ठेन वचया चक्षा तथा चिकटुकेन च । प्रतिपानं प्रदातव्यं सुरया लवणैः सह ॥ निर्व्वातं विहितं स्थानं ग्रासे दूर्व्वा च पूजिता । गुरुभक्ष्यं न दातव्यं मधुरस्य विशेषतः ॥")

प्रचुरं, त्रि, (प्रचोरतीति । प्र + चुर + "इगुपधज्ञीति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । यद्वा, प्रगतः चुरायाः इति प्रादिसमासः ।) अनेकम् । तत्पर्य्यायः । प्रभूतम् २ प्राज्यम् ३ अदभ्रम् ४ बहुलम् ५ बहु ६ पुरुहम् ७ पुरु ८ भूयिष्ठम् ९ स्फिरम् १० भूयः ११ भूरि १२ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा, भागवते । ५ । १३ । २१ ।

प्रचोद

"अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं
किं जन्मभिस्वपरैरप्यमुष्मिन् ।
न यत् हृषीकेशयशःकृतात्मनां
महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥")

प्रचुरपुरुषः, पुं, (प्रचोरस्तीति । प्र + चुर कि क्तेये + कः । प्रचुरस्वामी पुरुषश्चेति ।) चौरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रचुरो बहुलः पुरुषश्चेति कर्म्मधारये ।) बहुनरश्च ॥

प्रचेतसी, स्त्री, (प्रचेतयति मूर्च्छितमिति । प्र + चित् + णिच् + असच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रचेतसः कन्या च ॥

प्रचेता, [तृ] पुं, (प्रचेतति बुद्ध्यादिस्थाने वीरान् सञ्चिनोतीति । प्र + चित् + तृच् ।) सारथिः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रचेताः, [स्] पुं, (प्रचेतनातीति । प्र + चित + असुन् ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥ (यथा, रघौ । १ । ८० ।
"हविषे दीर्घसत्रस्य सा वेदानीं प्रचेतसः ।
भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥"
मुनिविशेषः । (यथा, मनौ । १ । ३५ ।
"मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ॥"
प्रकृष्टं चेतोऽस्य ।) प्रकृष्टहृदि, त्रि । इति मेदिनी ॥ प्राचीनबर्हिराजपुत्रः । यथा,—
"प्राचीनबर्हिर्भगवान् सर्व्वयज्ञेश्वरो हरिः ।
समुद्रतनयायां वै दश पुत्रानजीजनत् ॥
प्रचेतसस्ते विख्याता राजानः पृथितोजसः ॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥

अपि च ।
"प्राचीनबर्हिरिक्षत्पुत्रः पृथिव्यामेकराड्बभौ ।
उपयेमे समुद्रस्य लवणस्य स वै सुताम् ॥
तस्यां सुधाव सासुद्री दश प्राचीनबर्हिषः ।
सर्व्वे प्रचेतसो नाम धनुर्व्वेदस्य पारगाः ॥
अपृथग्धर्म्मचरणास्तेऽसृज्यन्त महत्तपः ।
दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिले प्रजाः ॥
प्रजापतित्वं संप्राप्य भार्य्या तेषाञ्च मारिषा ।
अभवद्वृक्षपर्णायेऽथ तस्यां दक्षोऽभवत् ततः ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥
(प्रकृष्टज्ञानयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २।२३।२ ।
"देवाश्चित् ते असुर्य्यप्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं
भागमानशुः ॥"
"हे बृहस्पते ! प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया देवाश्चिद् देवा अपि।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

प्रचेलं, क्ली, (प्रचेलयति । प्र + चेल् + अच् ।) पीतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रचेलकः, पुं, (प्रकर्षेण चेलति गच्छतीति । प्र + चेल् + ण्वुल् ।) घोटकः । इति शब्दमाला ॥

प्रचोदनी, स्त्री, (प्रचोद्यते रोगो ययेति । प्र + चुद् + णिच् + ल्युट् । ङीप् ।) कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

प्रजः

प्रचोदितः, त्रि, (प्र + चुद् + क्तः ।) प्रेरितः । यथा,—
"प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती ।"
इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥

प्रच्छ, ञौ प्र ज्ञीप्सि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-द्विक०-अनिट् ।) ज्ञीप्सा ज्ञातुमिच्छा । ज्ञप क्म इत्यस्यैव ज्ञानपत्ते निष्पादनात् । ञौ, अपाच्चौ । प्र, पृच्छति वार्त्तां गुरुं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

प्रच्छदः, पुं, (प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र + छद + णिच् + करणे घः । "छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।" ६ । ४ । ९६ । इति उपधाया ह्रस्वः ।) आच्छादनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १६ । २२ ।
"प्रच्छदान्तगलिताम्बुबिन्दुभिः
क्रोधभिन्नवलयैर्व्विवर्त्तने; ॥")

प्रच्छदपटः, पुं, प्रकर्षेण छाद्यतेऽनेन स चासौ पटश्चेति । आच्छादनपटः । पाछड़ि इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । निचोलः २ । इत्यमरः । २।६।११६॥ निचुलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ निचोलम् ४ । इति रभसः ॥ निचोली ५ । इति राजदेवः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"वर्षाभङ्गाभोगैरलकपतितैः प्रीणकुसुमः
स्त्रियाः सद्भावस्यं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥")

प्रच्छना, स्त्री, (प्रच्छ + बाहुलकात् युच् । टाप् ।) आमन्त्रणा । इति जटाधरः ॥

प्रच्छन्नं, क्ली, (प्र + छद् + क्तः ।) अन्तर्द्धानम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ आच्छन्ने, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३१ ।
"प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ॥")

प्रच्छर्द्दिका, स्त्री, (प्र + छर्द् वमने + "रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ।" ३ । ३ । १०८ । इति ण्वुल् । स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) वमिः । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (वमनकारके, त्रि ॥)

प्रच्छादनं, क्ली, (प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र + छद् + णिच् + ल्युट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । प्रावरणम् २ संव्यानम् ३ उत्तरीयकम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३५ ॥ (नेत्रच्छदम् । यथा, अश्ववैद्यके । २ । १० ।
"प्रच्छादनं भवेद्धर्म्म चाक्षिकूटमतः परम् ॥"
"धर्म्म नेत्रच्छदं प्रच्छादनं प्रच्छादनापरनामकं भवेत् । धर्म्म नेत्रच्छदेऽप्यनीत्यमरः ॥" इति तट्टीका ॥ भावे ल्युट् । गोपनम् । यथा, महाभारते । १ । १६१ । १७ ।
"आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाह्वर्थैर्धर्ममुपाश्रितः ।
विप्ररूपं विधायेदं मन्ये मां प्रति युध्यसे ॥")

प्रच्छादितं, त्रि, (प्र + छद + णिच् + क्तः ।) आच्छादितम् । इति हलायुधः ॥

प्रजः, पुं, (प्रजायते जायागर्भे इति । प्र + जन् + डः ।) पतिः । "जायायां प्रविश्य पुनर्जायते इति डे प्रजः पतिः ।" इति प्रजावतीशब्दटीकायां भरतः ॥

प्रजनः, पुं, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + करणे घञ् । "जनिवध्योश्च ।" ७ । ३ । ३५ । इति न वृद्धिः ।) उपसरः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥ (स्त्रीगवादिषु पुङ्गवादीनां प्रथमगर्भाधानाय मैथुनाभियोगः । प्रजनं क्लीबमिति केचित् ॥ पशूनां गर्भग्रहणकालः । इति स्वामी ॥ गवां प्रथमगर्भग्रहणाभियोगः । इति सुभूतिः ॥ स्त्रीगवीषु पुङ्गवानां प्रथमगमनमिति सर्व्वस्वम् ॥ किन्तु वीनामुपसरं इष्टेति भट्टिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मैथुनसाधनोपस्थेन्द्रियम् । यथा, मनुः । १२ । १२१ ।
"वाय्वग्निं मित्रसुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥"
प्र + जन् + भावे घञ् । पुत्रोत्पादनम् । यथा, मनुः । ६ । १२१ ।
"उपसर्ज्जनं प्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते ।
पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्म्मेण तं भजेत् ॥"
जनयितरि, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ५ । ३४ ।
"ईशो नगानां प्रजनः प्रजानां
प्रमोदनां नः स महाविभूतिः ॥"
तथा, भगवद्गीतायाम् । १० । २८ ।
"प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥")

प्रजननं, क्ली, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + ल्युट् ।) योनिः । (यथा, सुश्रुते । १ । २३ ।
"स्फिक्पायुप्रजननललाटगण्डौष्ठकर्णफल-
कोषोदरजत्रुमुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीयव्रणाः ॥" प्र + जन् + भावे ल्युट् ।) जन्म । इति मेदिनी । ने, १६१ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ६१ ।
"वेधाः परां धुरमुपेति परीक्षकाणा-
मिज्ञोः फलप्रजननेन कृतश्रमो यः ॥"
धात्वोकर्म्म । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । १० अध्याये । "ततः कृतोपधाने स्नेहविस्रौर्ण्ये शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्तानामग्रकृतीयाञ्चसमः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः कल्पितनखाः परिचरेयुरिति ॥") प्रगमः । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १। १२० । ३७ ।
"तस्मात् प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात्
स्वयम् ।
सदृशात् श्रेयसो वा त्वं विद्ध्यपत्यं यशस्विनि ! ॥"
प्रजनयतीति । प्र + जन + ल्युः । प्रजोत्पादके, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ४८ ।
"इदं हविः प्रजननं मेऽस्तु ॥")

प्रजनिका, स्त्री, (प्रजनयतीति । प्र + जन + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) माता । इति जटाधरः ॥

प्रजल्पः, पुं, (प्र + जल्प + भावे घञ् ।) वाक्यविशेषः । यथा,—
"असूयेर्ष्यामदयुजा योऽधीरणसूचया ।
प्रियस्य कौशलोद्गारः प्रजल्पः स तु कथ्यते ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

प्रजाता

(बहुभाषणम्। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। १। १५।
"अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः।
जनसङ्गश्च लौल्यञ्च षड्भिर्योगो विनश्यति॥")
प्रजवः, पुं, (प्रजवनमिति। प्र + जु वेगगतौ + "ऋदोरप्।" ३। ३। ५७। इति भावे अप्।) प्रकृष्टवेगः। प्रपूर्ब्बजुधातोर्भावेऽल्प्रत्ययनिष्पन्नः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ३३। ८।
"वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः॥")
प्रजवी, त्रि, (प्रजवतीति। प्र + जु वेगगतौ + "प्रजोरिनिः।" ३। २। १५६। इति इनिः।) प्रकृष्टवेगयुक्तः। इत्यमरः। २। ८। ७३॥
प्रजा, स्त्री, (प्रजायते इति। प्र + जन् + "उपसर्गे च संज्ञायाम्।" ३। ३। ९९। इति डः।) सन्ततिः। पिलप्रभालग्रहणदोषेण प्रजा विभिन्ना भवति। यथा, अग्निपुराणे।
"मातृणां स्थौल्यदोषेण पिलस्थौल्यगुणेन च।
विभिन्नास्तु प्रजाः सर्व्वा भवन्ति भवस्थौल्यिनाम्॥"
जनः। इत्यमरः। २। ३। ३२॥ (यथा, रघुः। १। ७४।
"प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भरणादपि।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः॥"
उत्पत्तिः। यथा, ऋग्वेदे। १०। ७२। ६।
"प्रजाये म्रियवे त्वत्पुनर्मार्गोऽभवत्॥")
प्रजागरः, पुं (प्र + जागृ + "ऋदोरप्।" ३। ३। ५७। इति भावे अप्।) प्रकर्षेण जागरणम्। इति हलायुधः॥ यथा, अग्निपुराणे।
"देवतानां पितॄणाञ्च घोरं ज्ञात्वा प्रजागरम्।
त्रेतायुगे चतुर्थांशे रावणस्तपसः क्षयात्।
रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान्॥"
(विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १६६। ११५।
"आधारनिलयो धाता पुष्पहासः प्रजागरः॥"
"नित्यबुद्धस्वरूपत्वात् प्रजागरः।" इति सद्भाष्यम्॥ प्राणः। यथा, भागवते। ४। २७। १५।
"ते चक्षुर्वेगानुचराः पुरञ्जनपुरं यदा।
हर्त्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत् प्रजागरः॥"
"प्रजागरः प्राणः।" इति तट्टीकायां स्वामी॥)
प्रजाता, स्त्री, (प्रजातं प्रजननं सुतादीनामुत्पत्तिरित्यर्थः। तदस्या अस्तीति। अच्। ततष्टाप्।) जातापत्या। प्रसूता। इत्यमरः। २। ६। १६॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये।
"स्त्रीणामप्रजातानां प्रजातानां तथार्हतेः।
दारुणस्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः॥"
"ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाहमाणायां स्त्रियः शब्दं कुर्य्युः प्रजाता प्रजाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हर्षणाय्यन्ते प्राणाः। यदा च प्रजाता स्यात् तदेनामवेक्षेत काचिदस्या अमरा प्रपन्ना वाप्रपन्ना वेति॥"
इति चरके शारीरस्थाने २८मेऽध्याये॥

प्रजाप

अश्वविशेषे, पुं। यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे। २०। ३। २०।
"प्रजापते वायव्यम्।" "वडवायां क्षत्रेतःस्कन्दनः प्रजात इत्युच्यते॥" इति तद्भाष्यम्॥)
प्रजादा, स्त्री, (प्रजां गर्भदोषनिवारणेन सन्ततिं ददातीति। दा + कः। टाप्।) गर्भदात्रौषधुपः। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रजादातरि, त्रि॥
प्रजादानं, क्ली, (प्रजानां जन्तूनां दानं यस्मिन्।) रजतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (प्रजाया दाने आदाने आदाने च॥)
प्रजानन्ती, स्त्री, (प्रजानातीति। प्र + ज्ञा + शतृ + ङीप्।) पण्डिता। प्राज्ञी। इति हेमचन्द्रः। ३। १८६॥ (विशेषवेत्तरि, त्रि। यथा, रामायणे। २। ७२। १४।
"तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्घोरमप्रियम्।
अजानन्ती प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता॥")
प्रजापः, पुं, (प्रजाः पातीति। पा रक्षणे + कः।) राजा। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५४॥
प्रजापतिः, पुं, (प्रजानां पतिः।) ब्रह्मा। इत्यमरः। १। १। १७॥ (यथा, महाभारते। १। १। ३२।
"यस्मात् पितामहो ब्रह्मा प्रभुरेकः प्रजापतिः।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ॥")
दक्षादिः। (यथा,—
"द्वितीये हि युगे सर्व्वमक्रोधव्रतमास्थितम्।
दिव्यं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुद्रुवुः॥
तपोविघ्नं प्रयोक्तुन्तपोविघ्नं महात्मनाम्।
पश्यन् समर्थस्तेषान्तेषाञ्चक्रे दक्षः प्रजापतिः॥
पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षप्रजापतिः।
प्रायो न कस्यचिद्यामास प्रोच्यमानः सुरैरपि॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये॥)
महीपालः। इति मेदिनी। ते, २०८॥ (इन्द्रः। यथा, महाभारते। ३। १८५। १६।
"अयमेव विधाता हि तथैवेन्द्रः प्रजापतिः॥")
जामाता। दिवाकरः। वह्निः। त्वष्टा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा वाजसनेयसंहितायाम्। १२। ६१।
"तां विश्वेदेवैर्ऋतुभिः संविदानः
प्रजापतिर्विश्वकर्म्मा विमुञ्चतु॥"
मनुः। यथा, मनौ। १०। ७८।
"न तौ प्रति हि तान् धर्म्मान् मनुराह प्रजापतिः॥")
दश प्रजापतयो यथा, ज्यौतिषतत्त्वे।
"मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्।
प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च।
देवान् सर्व्वानृषीन् सर्व्वांस्तर्पयेदम्बुतोदकैः॥"
एकविंशतिप्रजापतयो यथा,—
"ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्म्मस्तथा यमः।
मरीचिरङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः॥
वशिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च।
कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽर्व्वाक् क्रीत एव च॥
एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः॥ * ॥

प्रज्ञा

पिता। यथा,—
"जनको जन्मदानाच्च रक्षणाच्च पिता नृणाम्।
ततो विस्तीर्णकरणात् कल्पया स प्रजापतिः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः॥ *॥
स्वनामख्यातकीटविशेषश्च॥
प्रजावती, स्त्री, (प्रजास्त्यस्या इति। प्रजा + मतुप्। मस्य वः। स्त्रियां ङीप्।) भार्य्या। इत्यमरः। २। ६। ३०॥ ज्येष्ठभ्रातृपत्नी। इति केचित्। इति भरतः॥ (यथा, रघुः। १४। ४५।
"प्रजावती दोहदशंसिनी ते
तपोवनेषु स्पृहयालुरेव।
स त्वं रथी तद्दृषदुपदेशूनेयां
प्रापय्य वाल्मीकिपदं स्नुषेति॥"
प्रियव्रतपत्नी। यथा, मार्कण्डेये। ५३। १३।
"प्रियव्रतात् प्रजावत्यां वीरात् कन्या व्यजायत॥")
सन्तानविशिष्टा॥ (यथा, मार्कण्डेये। ६०। १८।
"साम्प्रतं सर्गकर्त्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम।
सोऽहं पत्नीमभिध्यामि धन्यां दिव्यां प्रजावतीम्॥")
प्रजाहितं, क्ली, (प्रजायै हितम्।) जलम्। इति शब्दमाला॥ प्रजोपकारे, त्रि॥
प्रजिनः, पुं (प्रकर्षेण जयतीति। प्र + जि + बाहुलकात् नक्।) वायुः। इति शब्दमाला॥
प्रजेश्वरः, पुं, (प्रजानामीश्वरः।) राजा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रघुः। ३। ६८।
"तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः
प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः॥")
प्रज्ञः, त्रि, (प्रकर्षेण जानातीति। प्र + ज्ञा + "आतश्चोपसर्गे।" ३। १। १३६। इति कः।) पण्डितः। इति प्राज्ञशब्दटीकायां भरतः॥ (यथा, माण्डूक्योपनिषदि। ७।
"नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्॥") प्रगतजानुकः। इति प्रज्ञुशब्दटीकायां भरतः धरणिश्च॥
प्रज्ञप्तिः, स्त्री, (प्र + ज्ञा + णिच् + क्तिन्।) सङ्केतम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शनम्।
"विष्णोः प्रज्ञप्तिरूपैका ग्रन्थैरेतैरुदीर्य्यते।
प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा॥"
ज्ञानम्। ज्ञापनम्। यथा, भागवते। ३। २५। १।
"कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया।
जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम्॥"
जिनविद्यादेवीविशेषः। इति हेमचन्द्रः। २। १५३॥)
प्रज्ञप्ती, स्त्री, (प्रज्ञप्ति + वा ङीष्।) जिनविद्यादेवीविशेषः। इति हेमचन्द्रः। २। १५३॥
प्रज्ञा, स्त्री, (प्र + ज्ञा + कः। टाप्।) बुद्धिः। (यथा, रघुः। १। १५।
"आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः॥"
एकाग्रता। यथा, पञ्चदश्याम्। ७। १०६।
"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीत ब्राह्मणः॥")
प्राज्ञी। प्रकर्षेण जानाति या। इत्यमरः॥

मरस्वती। इति शब्दरत्नावली॥ बुद्धिर्वैदिकपर्य्यायः। केतुः १ केतः २ चेतः ३ चित्तम् ४ क्रतुः ५ क्रमुः ६ धीः ७ प्रज्ञा ८ वचनम् १० अभिख्या ११। इत्यैकारप्रज्ञानामानि। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥

प्रज्ञाकायः, पुं, (प्रज्ञा काय इवास्य।) मञ्जुघोषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रज्ञाचक्षुः, पुं, (प्रज्ञा एव चक्षुर्यस्य।) धृतराष्ट्रः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १। २। १४७।

"श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत॥")

प्रज्ञानं, क्ली, (प्रज्ञायतेऽनेनेति। प्र + ज्ञा + ल्युट्।) बुद्धिः। (यथा, महाभारते। ३। १८५। १६।

"त्वमेव मन्यसे मोहात् न प्रज्ञानं तथास्ति च॥")

चिह्नम्। इत्यमरः। ३।३।११२॥ (यथा, महाभारते। ५। ३३। २६।

"नामं एष त्वपयुक्तो परार्थं
तत् प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य॥"

चैतन्यम्। तत्कारणं यथा, पञ्चतन्त्रे। ५। १।

"येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च।
स्वादसादू विजानाति तत् प्रज्ञानमुदीरितम्॥")

पण्डिते, त्रि। इति भरतहिरूपकोषः॥

प्रज्ञी, [न्] त्रि, (प्रज्ञास्त्यस्येति। प्रज्ञा + इनिः।) पण्डितः। इति भरतहिरूपकोषः॥

प्रज्ञुः, पुं, (प्रगते जानुनी यस्य। "प्रमग्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः।" ५। ४। १२६। इति ज्ञुः।) प्रगतजानुकः। इत्यमरः। २। ६। ४७॥ यस्य जानुनोर्मध्ये नित्यं कादाचित्कं वा महदन्तरालं तस्मिन् त्रयम्। इति भरतः॥

प्रज्वलितः, त्रि, (प्र + ज्वल + क्तः।) प्रकृष्टज्वलनविशिष्टः। यथा,—

"अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम्।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्वतोमुखम्॥"

इति भवदेवभट्टः॥

प्रडीनं, क्ली, (प्र + डी नभोगतौ + क्तः।) पक्षिणां गतिविशेषः। इत्यमरः। २। ५। ३७॥ प्रथमडीनं प्रडीनं उड्डयनाय क्रमवत्यः। तिर्य्यग्गमनम्। इत्यन्ये। इति भरतः॥

प्रणः, पुं, (प्र + "नञ्च पुराणे प्रात्।" ५। ४। ५ इत्यस्य वार्त्ति० इति नः।) पुराणः। "पुराणार्थे वर्त्तमानात् प्रशब्दात् नो वक्तव्यः।" इति सिद्धान्तकौमुदी॥

प्रणतः, त्रि, (प्र + णम + क्तः।) प्रकर्षेण नतः। प्रणतिविशिष्टः। यथा,—

"ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम्।
भृत्यार्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष! ते चरणारविन्दम्॥"

इति श्रीभागवतम्॥

प्रणतिः, स्त्री, (प्रकृष्टं नमनमिति। प्र + णम + भावे क्तिन्।) प्रणामः। तत्पर्य्यायः। प्रणिपातः २ अनुनयः ३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघौ। ११। ८६।

"राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः
श्वश्रवामिति वदन् समस्पृशत्।
निश्चितेषु तरसा तरस्विनां
प्रत्युपैति प्रणतिरेव कीर्त्तये॥")

प्रणयः, पुं, (प्रणयनम्। प्र + णी + "एरच्।" ३। ३। ५६। इति अच्।) प्रीत्या प्रार्थनम्। तत्पर्य्यायः। प्रश्रयः २। इत्यमरः। ३।२।२५॥

प्रसरः ३। इति भरतः॥ (यथा, रघौ। २।५८।

"सख्यमाभाषणपूर्व्वमाहु-
र्वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्विनाभूत्।
तद्भूतनाथानुग! नार्हसि त्वं
सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम्॥")

प्रेम। (यथा, भगवद्गीतायाम्। ११। ४।

"सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि॥")

याच्ञा। विश्रम्भः। निर्व्वाणः। इति मेदिनी। ये, ८६॥

प्रणयी, पुं, (प्रणयोऽस्यास्तीति। प्रणय + इनिः।) स्वामी। इति हेमचन्द्रः॥ प्रणययुक्ते, त्रि। (यथा,—

"प्रणयिनि निजनाथे लज्जया मौनभावं
प्रति किमिह नवोढां रौति विवेकिधाक॥"

इत्युद्भटः॥)

प्रणयिनी, स्त्री, (प्रणयिन् + ङीप्।) भार्य्या। इति हेमचन्द्रः॥

प्रणवः, पुं, (प्रकर्षेण नूयते स्तूयते आत्मा स्वेष्टदेवता वानेनेति। प्र + णुद स्तुतौ + "ऋदोरप्।" ३। ३। ५७। इति अप्। "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य।" ८। ४। १४। इति णत्वम्। यद्वा, ब्रह्मविष्णुमहेशरूपत्वात् प्रणम्यते इति। प्र + णम + कर्म्मणि घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः। एषोदरादित्वात् मस्य वः।) ॐकारः। इत्यमरः। १। ६। ४॥ तस्य पर्य्यायो यथा,—

"ॐकारः प्रणवस्तारो वेदादिर्विभुर्भुवः।
त्रैगुण्यं त्रिगुणो ब्रह्म सर्व्वो मन्त्रादिरव्ययः॥
ब्रह्मबीजं त्रितत्त्वश्च पञ्चशक्तिस्त्रिदैवतः॥"

इति बीजवर्णाभिधानम्॥

अपि च।

"ॐकारो वर्तुलस्तारो नामश्च हंसकारणम्।
मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं त्रिदशत्रिस्त्रिदैवतम्॥
सर्व्वजीवोत्पादकश्च पञ्चवर्णो ध्रुवस्त्रिकः।
सावित्री त्रिशिरो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः॥
आदिबीजं वेदसारो वेदबीजमजः परम्।
पञ्चशक्तिस्त्रिकूटे च त्रिभवे भवनाशनः॥
गायत्री बीजपञ्चार्णो मन्त्रविद्याप्रसूः प्रभुः।
अक्षरं मालकाशुद्धानादिदैवतमौक्तिकौ॥"

इति तन्त्रम्॥ * ॥

(यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३। ३२।

"अकारेण जगत्पाता संहर्त्ता स्यादुकारतः।
मकारेण जगत्स्रष्टा प्रणवार्थ उदाहृतः॥"

यथा च।

"अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः॥"

वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्तौ च ब्राह्मणस्य ॐकारोच्चारकर्त्तव्यत्वमुक्तं यथा मनौ। २। ७४।

"ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वदा।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं परस्ताच्च विशीर्य्यते॥")

अस्योद्धारक्रमो यथा,—

"एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम्।
दोर्द्विगीतनयो रामः अकाराक्षरसम्भवः॥
तैजसात्मकप्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः।
प्रज्ञात्मको निरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः।
अर्द्धमात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम्॥"

इति गोपालतापनीयोपनिषत्॥ * ॥

स च माङ्गलिकः। यथा,—

"ॐकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्राह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्य्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ॥"

इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ * ॥

अस्य माहात्म्यं यथा,—

"विश्वपादशिरोग्रीवं विश्वेशं विश्वभावनम्।
यत्प्राप्त्यै मन्त्रपुण्यमोमित्येकाक्षरं जपेत्॥
तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं प्रणवस्य परम्।
अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयम्॥
एतास्तिस्रः स्मृता मात्राः सात्त्विकाजसतामसाः।
निर्गुणा योगिगम्यान्या अर्द्धमात्रा तु सा स्मृता॥
गान्धारीति च विज्ञेया गान्धारस्वरसंश्रया।
पिपीलिकागतिस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्द्धनि लक्ष्यते॥
यदा प्रयुक्त-ॐकारः प्रतिनिर्य्याति मूर्द्धनि।
तदोङ्कारमयो योगी अक्षरे लक्षरो भवेत्॥
प्रागो धनुः शरश्चात्मा ब्रह्म वेधसुदाहृतम्।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्॥
ओमित्येते त्रयो देवास्त्रयो लोकास्त्रयोऽग्नयः।
विष्णुक्रमास्त्रयश्चैव ऋक्सामानि यजूंषि च॥
मात्राश्चार्द्धवसस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः।
तत्र युक्तश्च यो योगी स तल्लयमवाप्नुयात्॥
अकारस्तत्र भूर्लोक उकारश्चोच्यते भुवः।
सव्यञ्जनो मकारश्च स्वर्लोकः परिकल्प्यते॥
अक्षरा तु प्रथमा मात्रा द्वितीयायक्षरसंज्ञिका।
मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्द्धमात्रा परं पदम्॥
अनेनैव क्रमेणेमा विज्ञेया योगभूमयः।
ओमित्युच्चारणात् सर्व्वं गृहीतं सदसद्भवेत्॥
प्लुत्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंयुता।
तृतीया तु प्लुतार्द्धाख्या वचसः साक्षगोचरे॥
इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितम्।
यस्तं वेद नरः सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः॥
संसारचक्रमुत्सृज्य त्यक्त्वा विविधबन्धनः।
प्राप्नोति ब्रह्मनिलयं परमं परमात्मनि॥

अक्षीणकर्म्मबन्धस्तु ज्ञात्वा मृत्युमुपस्थितम्।
उत्क्रान्तिकाले संस्मृत्य पुनर्योगित्वमृच्छति ॥
तस्मादविच्छियोगेन सिद्धयोगेन वा पुनः।
ज्ञेयाभ्यरिष्टानि सदा येनोत्क्रान्तौ न
मोहति ॥"
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ओंकारमाहात्म्यम् ॥ * ॥
"यत्पूजनाद्यतिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदघात्मियम्।
यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत्।
तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्व्वमाधिक्यं भवेत् ॥"
इति विष्वादितत्त्वम् ॥ * ॥
"ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। ८। १३ ॥

प्रणादः, पुं, (प्रणदनमिति। प्र+णद+घञ्।) अनुरागजशब्दः। इत्यमरः। १। ६। ११ ॥ "प्रीतिजनितो सुखकण्ठादिशब्दः। प्रीतिजं प्रीतिकृतं। 'अनुरागकृते शब्दे प्रणादः प्रीतिकृतं तृणाम्।' इति शब्दार्णवः॥ गुणानुरक्तलोकप्रभवः शब्दः। इति मधुमाधवः। अनुरागजन्या जनशब्दः। इति कलिङ्गः।" इत्यमरटीकायां भरतः॥ तारशब्दः। (यथा, रामायणे। २। ३८। २।
"तेन तच्च प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः।
चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्म्मे यशसि चात्मनः॥")
श्रवणमयः। इति मेदिनी। दे, ३६॥ मेघस्य नामान्तरं कर्णनादः। यथा,—
"कर्णस्रोतःस्थिते वाते श्रृणोति विविधान् स्वरान्।
भेरीस्तदङ्गशब्दानां कर्णनादः स उच्यते॥"
इति माधवकरः॥

प्रणामः, पुं, (प्र+णम+भावे घञ्।) प्रणतिः। प्रणिपातः। भक्तिश्रद्धातिशययुक्तनमस्कारः। स तु स्वापकर्षबोधकव्यापारविशेषः। इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥ स चतुर्व्विधः। अभिवादनम् १ अष्टाङ्गः २ पञ्चाङ्गः ३ करशिरःसंयोगश्च ४। प्रथमस्य लक्षणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥ द्वितीयो यथा,—
"पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यासुरसा शिरसा दृशा।
वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः॥"
तस्य फलम्।
"भूमौ निपत्य यः कुर्य्यात् कृष्णोऽष्टाङ्गनतिं सुधीः।
सहस्रजन्मजं पापं त्यक्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात्॥"
तृतीयो यथा,—
"बाहुभ्यान्चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृशा।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरादिमौ॥" * ॥
प्रकर्षेण नमनम्। तद्विधिर्यथा, कालिकापुराणे।
"शिरोमन्त्राद्यो: कृत्वा बाहुभ्याञ्च परस्परम्।
प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात्॥"
क्रियागमे।
"दोर्भ्यां पद्भ्याञ्च जानुभ्यासुरसा शिरसा दृशा।
मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः॥ * ॥
जानुभ्यान्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरादिमौ॥"
इति॥ * ॥
"गरुडं दक्षिणे कृत्वा कुर्य्यात्तत्पृष्ठतो बुधः।
अवश्यञ्च प्रणामांस्त्रीन् गृह्णन्दधिकाधिकान्॥" * ॥
तथा च नारदपञ्चरात्रे।
"सत्यं वीक्ष्य हरिं पार्श्वे गुरून् स्वगुरुमेव च।
द्विचतुर्व्विंशतिगुणा चतुर्व्विंशतिदण्डकम्॥
नमेत्तदर्द्धमथवा तदर्द्धं सर्व्वदा नमेत्॥" * ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"देवार्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम्।
स्थानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्ट्वार्चां द्विजसत्तमाः॥
देवार्चादृष्टिपूतं हि शुचि सर्व्वं प्रकीर्त्तितम्॥" * ॥
अथ नमस्कारमाहात्म्यम्। नारसिंहे।
"नमस्कारः स्तुतो यज्ञः सर्व्वयज्ञेषु चोत्तमः।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत्॥"
स्कान्दे।
"दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावतः।
रेणुसङ्ख्यां वसेत् स्वर्गे मन्वन्तरशतं नरः॥"
तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे।
"प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्च्चयेत्।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत्॥"
तत्रैव श्रीशिवोमासंवादे।
"भूमिमार्पीड्य जानुभ्यां शिरः न्यारोप्य वै भुवि।
प्रणमेद्यो हि देवेशं सोऽश्वमेधफलं लभेत्॥"
इति॥ * ॥
"गरुडं दक्षिणे कृत्वा कुर्य्यात्तत्पृष्ठतो बुधः।
अवश्यञ्च प्रणामांस्त्रीन् गृह्णन्दधिकाधिकान्॥" * ॥
तथा च नारदपञ्चरात्रे।
"सत्यं वीक्ष्य हरिं पार्श्वे गुरून् स्वगुरुमेव च।
द्विचतुर्व्विंशतिगुणा चतुर्व्विंशतिदण्डकम्॥
नमेत्तदर्द्धमथवा तदर्द्धं सर्व्वदा नमेत्॥" * ॥
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"देवार्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम्।
स्थानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्ट्वार्चां द्विजसत्तमाः॥
देवार्चादृष्टिपूतं हि शुचि सर्व्वं प्रकीर्त्तितम्॥"* ॥
अथ नमस्कारमाहात्म्यम्। नारसिंहे।
"नमस्कारः स्तुतो यज्ञः सर्व्वयज्ञेषु चोत्तमः।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत्॥"
स्कान्दे।
"दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावतः।
रेणुसङ्ख्यां वसेत् स्वर्गे मन्वन्तरशतं नरः॥"
तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे।
"प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्च्चयेत्।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत्॥"
तत्रैव श्रीशिवोमासंवादे।
"भूमिमार्पीड्य जानुभ्यां शिरः न्यारोप्य वै भुवि।
प्रणमेद्यो हि देवेशं सोऽश्वमेधफलं लभेत्॥"
तत्रैवान्यत्र।
"तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥
प्राज्ञेनापि नमस्कारं कुर्व्वतः प्राङ्मुखेन वै।
घृतजञ्चार्ज्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
रेणुसङ्ख्यगताब्दस्य कर्त्ता देहे भवन्ति ये।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत्।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्व्वपापप्रणाशिनी॥
जानुभ्यान्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्॥"
विष्णुपुराणे।
"अनादिनिधनं देवं दैत्यदानवदारणम्।
ये नमन्ति नरा नित्यं न हि पश्यन्ति ते यमम्॥
ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं द्विजाः।
नमन्ति न हि ते विष्णोः स्थानादस्मच्च गामिनः॥"
नारदीये।
"एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय॥"
हरिभक्तिसुधोदये।
"विष्णोर्दण्डप्रणामार्थं भक्तेन पतता भुवि।
पतितं पातकं कृत्स्नं नोत्तिष्ठति पुनः सह॥"
स्कान्दे देवकृतविष्णुकवचसंवादे।
"तपस्तप्त्वा नरो घोरमरण्ये नियतेन्द्रियः।
यत् फलं स समाप्नोति नत्वा गरुडध्वजम्॥
कृत्वापि बहुशः पापं नरो मोहसमन्वितः।
न याति नरकं नत्वा सर्व्वपापहरं हरिम्॥"
तत्रैव वेदनिधिस्तुतौ।
"अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रणतं हरे।
नेक्षन्ते किङ्करा यस्या उल्कास्फुलिङ्गं यथा॥"
विष्णुपुराणे यौथमस्य निजभटानुशासने।
"हरिमभरगणार्चितांघ्रिपद्मं
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः।
तमपगतसमस्तपापबन्धं
व्रज परिहृत्य यथाग्निमाज्यसिक्तम्॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते।
"प्रणामागतरत्नौघैर्गतं
हरिमीड्यं प्रणमन्ति ये नराः।
न पतन्ति भवाम्बुधौ स्फुटं
पतितानुद्धरति स्म तानसौ॥"
अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये।
"अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः।
यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरै-
रलब्धपूर्व्वोऽसुरदैत्यसूरिभिः॥"
व्यतत्र्य नारायणकवचस्तवे।
"अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं नृणामिदम्।
येषां हरिपदाजाग्रे शिरो न्यस्तं यथा तथा॥"
किञ्च। नारसिंहे श्रीयमोक्तौ।
"तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरमिततेजसः।
प्रणामं ये प्रकुर्व्वन्ति तेषामपि नमो नमः॥"
भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे।
"विष्णोर्हयशरश्चातुर्जनार्दनजगत्पतेः।
प्रणामं ये प्रकुर्व्वन्ति तेषामपि नमो नमः॥"
इत्यादि॥ * ॥
अथ प्रणामनित्यता। हरिभक्तिविलासे लुब्धकोपाख्यानारम्भे।
"सङ्कल्पा न नमेद्यस्तु विष्णवे धर्म्मकारिणे।
ध्रुवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नालपेत्॥"
किञ्च। पाद्मे वेशाखमाहात्म्ये यमब्राह्मणसंवादे।
"पश्यन्तो भगवद्द्वारं नाम ब्रह्मपरिच्छदम्।
अकृत्वा तत्प्रणामादि यान्ति ते नरकौकसः॥" * ॥
अथ नमस्कारे निषिद्धानि। विष्णुस्मृतौ।
"जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुमान् वै धर्म्ममाचरेत्।
सर्व्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात्॥"
वाराहे।
"वस्त्रप्रावृतदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम्।
श्रियो स जायते मूर्खः सप्तजन्मनि भामिनि!॥"
किञ्चान्यत्र।
"अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे।
अपदोमनमस्कारान्न कुर्य्यात् केशवालये॥"

अपि च ।
"सङ्कल्पौ निपतितौ न शक्तः प्रणमेन्मुहुः ।
उत्थायोत्थाय कर्त्तव्यं दण्डवत् प्रणिपातनम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥
ननिविशेषस्तु यामले ।
"त्रिकोणाकारा सर्व्वत्र नतिः शक्तेः समीरिता ।
दक्षिणादायवो गत्वा दिशं तस्याश्च शाम्भवीम् ॥
ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत्॥"*॥
एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा —
"एकहस्तप्रणामस्य एकं वापि प्रदक्षिणम् ।
सकाशे दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
कायिकवाचिकमानसभेदेन प्रत्येकं त्रिविधः ।
यथा, कालिकापुराणे ७० अध्याये ।
"कायिको वाचिकश्चैव मानसस्त्रिविधः स्मृतः ।
नमस्कारस्तु तत्रज्ञैरुत्तमाधममध्यमः ॥
प्रणामे पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् क्षितौ ।
जानुभ्यामवनौ गत्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ।
जानुभ्यां क्षितिं संस्पृश्य शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ॥
क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ।
पुटीकृत्य करौ शीर्षं दीयते यदृयथा तथा ॥
अस्पृश्य जानुशीर्षाभ्यां क्षितिं सोऽधम उच्यते॥
यः स्वयं गदपद्माभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिः ।
क्रियते भक्तियुक्तेन वाचिकस्तूत्तमः स्मृतः ॥
पौराणिकैर्वैदिकैर्व्वा मन्त्रैर्य्यः क्रियते नतिः ।
मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ।
स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुत्रकौ ॥*
इष्टमध्यानिष्टगतैर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।
मननं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥
त्रिविधे च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।
कायिकेषु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति नित्यशः ॥
अयमेव नमस्कारो दण्डादिप्रतिपत्तिभिः ।
प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्व्वं प्रतिपादितः ॥"*॥
शूद्रपूजितदेवताप्रणामनिषेधो यथा,—
"यः शूद्रेणार्च्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेदृयदि ।
निष्कृतिस्तस्य नास्त्येव प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥"
इति कूर्म्मपुराणोक्तम् ॥

प्रणाय्यः, त्रि, (प्रणीयते इति । प्र + नी + ण्यत् ।) "प्रणाय्योऽध्वर्य्यौ ।" ३ । १ । १०८ । इति साधुः ।) अध्वर्य्युः । (यथा, भट्टिः । ६।६६ ।
"न प्रणाय्यो जनः कश्चित् निकार्य्यं तेऽधिष्ठितस्य ॥")
अभिलाषविवर्जितः । इति मेदिनी । ये, ६३ ॥ साधुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रियः । इति शब्दबोधव्याकरणम् ॥

प्रणालः, पुं, (प्रणाल्यते जलादिनिःसार्य्यतेऽनेनेति । प्र + णाल + घञ् ।) जलनिःसरणमार्गः । इत्यमरः । २ । २० । ३५ ॥ पयनाला इति भाषा ॥

प्रणाली, स्त्री, (प्रणालः + गौरादित्वात् ङीष् ।) जलनिःसरणमार्गः । इत्यमरः । २ । १० । ३५ ॥ पयनाला इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६० । १० ।
"सहाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् ।
कौशल्या व्यसृजद्बाष्पं प्रणालीव नवोदकम् ॥")

प्रणिधानं, क्लीं, (प्रणिधीयतेऽनेनेति । प्र + नि + धा + ल्युट् ।) प्रयत्नः । (यथा, महाभारते । ५ । १०३ । २१ ।
"प्रणिधानेन धैर्य्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनःप्रविष्टो देवर्षे ! गुरुकन्यायाः पतिर्वरः ॥")
समाधिः । (यथा, रघुः । १ । ७४ ।
"सोऽपश्यत् प्रणिधानेन मन्त्रतेः स्तम्भकारणम् ॥")
प्रवेशनम् । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ८ अध्याये ।
"बहुशः स्नाता क्षीणशस्त्रप्रणिधानेनोपविष्टा ॥")

प्रणिधिः, पुं, (प्रणिधीयते इति । प्र + नि + धा + कि; ।) चरः । (यथा, श्रैधीभागवते । ५।३।६ ।
"प्रणिधिं प्रेषयामास हयमेधेषु पार्थिवः ॥")
प्रार्थनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६६ ॥ अवधानम् । इति भरतः ॥ (बृहद्रथपुत्रः । यथा, महाभारते । ३ । २१६ । ६ ।
"बृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य बृहत्तरः ।
भानुरङ्गिरसो धीरः पुत्रो वर्षस्य सौरभः ॥")

प्रणिपातः, पुं, (प्र + नि + पत + घञ् ।) प्रणतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ६१ ।
"तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्व्वं
स्वहस्तलून; शिशिरात्ययस्य ।
व्यकीर्य्यत चाम्बकपादमूले
पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥")

प्रणिहितं, त्रि, (प्र + नि + धा + क्तः ।) स्थापितम् । प्रापम् । समाहितम् । इति मेदिनी । ते, २०३ ॥ (मिलितम् । यथा, रामायणे । ४ । २५ । ३४ ।
"ततः प्रणिहिताः सर्व्वा वानर्य्योऽस्य वशानुगाः ।
चक्रुश्चुलीरवीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः प्रियम् ॥")

प्रणीतं, त्रि, (प्र + नी + क्त ।) उपसम्पन्नम् । पाकेन रूपरसादिसम्पन्नशस्यादि । इत्यमरभरतौ । लिप्तम् । विहितम् । प्रवेशितम् । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥ क्षतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रणीतः, पुं, (प्रणीयते इति । प्र + नी + क्त ।) संस्कृतानलः । यज्ञे मन्त्रादिना संस्कृताग्निः । इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥

प्रणीता, स्त्री, (प्रणीत + टाप् ।) यज्ञपात्रविशेषः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रणुतं, त्रि, (प्र + णु + क्त ।) स्तुतम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥

प्रणेयः, त्रि, (प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । प्र + नी + "अचो यत् ।" ३ । १ । ६७ । इति यत् ।) वश्यः । इत्यमरः । ३ । ३ । २५ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ५६ । ६० ।
"अक्षतप्रणेयो राजेति लोकाश्चैव यद ब्रुवत ॥")

प्रतनिः, स्त्री, (प्रतनोतीति । प्र + तन + क्विप् ।) विस्तृतिः । वल्ली । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥

प्रतनी, स्त्री, (प्रतनि + ङीष् ।) प्रतनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रतनः, त्रि, (प्र + "नञ्च पुराणे प्रात् ।" ५ । ३ । २५ । इत्यस्य वार्त्ति० इति चकारात् ट्यु तुट् च ।) पुरातनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥

प्रतर्कणं, क्लीं, (प्र + तर्क + भावे ल्युट् ।) वितर्कः । तत्पर्य्यायः । तर्कः २ वितर्कः ३ ऊहः ४ वहः ५ ऊहः ६ वितर्कणम् ७ अध्याहारः ८ अध्याहरणम् ९ ऊहनम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतलं, क्लीं, (प्रकृष्टं तलम् ।) पातालभेदः । इति मेदिनी । ले, १०६ ॥

प्रतलः, पुं, (प्रकृष्टं तलमस्य ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥

प्रतानः, पुं, विस्तृतः । प्रपूर्ब्बतनधातोर्घञ्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (तन्तुः । यथा, रघुः । २ । ८ ।
"लताप्रतानोद्गथितैः स कैशे-
रधिज्यधन्वा विचचार दावम् ॥")
वायुरोगविशेषः । तस्य संज्ञान्तरं अपतानकम् । यथा,—
"हृद्दिं संस्तभ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं पुनः पुनः ।
वायुना दारुणं प्राहुरेकं तदपतानकम् ॥"
इति माधवकरः ॥

प्रतानिनी, स्त्री, (प्रतानो विस्तारोऽस्त्यस्या इति । प्रतान + इनिः ।) प्रतानवती । विस्तृतलतादिः । इत्यमरभरतौ ॥

प्रतापः, पुं, (प्र + तप् + घञ् ।) कोषदण्डजतेजः । कोषो धनं दण्डो दमः तद्धेतुत्वात् सैन्यमपि दण्डः साभ्यं यस्मिन्नो जायते सः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रभावः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ३१० ।
"प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्म्मसु ॥")
पौरुषम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ११ ।
"समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥"
"प्रतापः स्तुतिमात्रेण रिपुहृदयविदारणक्षमं पौरुषं तद्वान् । 'प्रतापौ पौरुषाप्तौ ।' इति कोषः ।" इति तट्टीकायां रामानुजः ॥) तापः । (यथा, रघुः । ४ । १२ ।
"यथा प्रजादानाच्चन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥")
तेजः । इति मेदिनी । पे, २० ॥ अकैटभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (युवराजस्य छत्रे, क्लीं । यथा, भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरौ ।
"मौलौ दण्डस्य यस्तस्य शिरःक्षत्रस्तु कानकः ।
सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विभ्रतम् ॥")

प्रतापनं, क्लीं, (प्र + तप + णिच् + भावे ल्युट् ।) पीडनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।
"कानकं राजतं ताम्रं रैतिकं त्रपु सीसकम् ।
चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥")

प्रतापनः, पुं, (प्रतापयतीति । प्र + तप् + णिच् + ल्युः ।) नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ स च कुम्भीपाकः । इति श्रीभागवतम् ॥ (क्लेशदायके, त्रि । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६६ अध्याये । "रुद्रकोपाग्निसम्भूतः सर्व्वभूतप्रतापनः ॥")

प्रतापसः, पुं, (प्रतापं चक्षुरस्येव स्यति नाशयतीति । सो + कः ।) शुक्लार्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे । "श्वेतार्को गणरूपः स्याच्छ्वेतो वसुकोऽपि च । श्वेतपुष्पो महापुष्पः सवालार्कः प्रतापसः ॥" प्रकृष्टस्तापसश्च ॥)

प्रतारकः, त्रि, (प्रतारयतीति । प्र + तॄ + णिच् + ण्वुल् ।) वञ्चकः । धूर्त्तः । यथा । यो यस्य प्रतारकः स तस्याध्यापकः ॥ (यथा च ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याये । "ग्राम्यवास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः । देवदेवी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥")

प्रतारणं, क्लीं, (प्र + तॄ + णिच् + भावे ल्युट् ।) प्रतारणा । तत्पर्य्यायः । वञ्चनम् २ अलीकमृ३ अभिसन्धानम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १५७ । "सूदं दामोदरीयं यत्तस्यासीत् स्वकृतं पुरम् । सेतुना तेन सञ्चेच्छुः कर्त्तुं सोऽम्भःप्रतारणम् ॥")

प्रतारणा, स्त्री, (प्र + तॄ + णिच् + युच् । टाप् ।) वञ्चना । यथा,—

"यदीच्छसि वशीकर्त्तुं जगदेकेन कर्म्मणा ।
उपास्यतां कलौ कल्पलता देवी प्रतारणा ॥"

इत्युद्भटः ॥

प्रतारितः, त्रि, (प्र + तॄ + णिच् + क्तः ।) कृतप्रतारणः । तत्पर्य्यायः । वञ्चितः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रति, अ, (प्रथते इति । प्रथ विस्तारौ + बाहुलकात् डति ।) विंशत्युपसर्गान्तर्गतोपपदोपसर्गः । वीप्सादेर्वेनास्य गिसंज्ञा लता । अस्यार्थाः । प्रतिनिधिः । मुख्यसदृशः । यथा प्रद्युम्नः कृष्णवात् प्रति ॥ वीप्सा । व्याप्तुमिच्छा । यथा वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति ॥ लक्षणम् । चिह्नम् । यथा वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ इत्यभूताख्यानम् । कथञ्चित् प्रकारमापन्नं इत्यभूतं तस्याख्यानम् । यथा साधुर्विप्रो मातरं प्रति ॥ भागः । स्वीकृत्य मानोऽंशः । यथा हरं प्रति हलाहलम् ॥ प्रतिदानम् । गृहीतस्य प्रतिदानम् । यथा भक्तैः प्रत्यर्पितं शम्भोः । तिलेभ्यः प्रति माषान् यच्छति । तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः ॥ सादृश्यम् । अल्पम् । यथा । श्राकप्रति क्षुपप्रति । क्षेपः । निश्चयः । इत्यमरभरतमेदिनीकाराः ॥ व्याप्तिः । प्रगृद्धिः । विरोधः । समाधिः । इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ अभिमुखम् । स्वभावः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिकः, त्रि, कार्षापणेन क्रीतः । "कार्षापणाट्ठञ् वक्तव्यः प्रतिरादेश्च वा ।" ५ । १ । २५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ठिठन् । कार्षापणिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रतिकर्म्म, [न्] क्लीं, (प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म्म । प्राकपार्थिवादिवत् समासः ।) प्रसाधनम् । वेषः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा, माघे । ५ । २७ ।

"आस्तीर्णतल्परचितावसथः सयोन
वेषग्रहाजन: क्षपणवप्रतिकर्म्मकाम्यः ॥"

प्रतीकारः । यथा, महाभारते । ४ । ५६ । १८ । "उषिता: स्मो वने वासं प्रतिकर्म्मचिकीर्षवः । कोपं नार्हसि नः कर्त्तुं सदा समरदुर्ज्जय ! ॥" अङ्गसंस्कारः । इति क्वचिदमरे ।२।६।१२१॥)

प्रतिकायः, पुं, (प्रतिगतः कायो यत्र ।) शरीरम् । प्रतिरूपकम् । इति जटाधरः ॥

प्रतिकारः, पुं, (प्रति + कृ + घञ् ।) प्रतीकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ४० । "प्रतिकारविधानमायुषः
सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥")

प्रतिकाशः, त्रि, (प्रति + काश + घञ् ।) प्रतीकाशः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥

प्रतिकासः, त्रि, (प्रति + कास + घञ् ।) प्रतीकाशः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

प्रतिकूपः, पुं, (प्रतिरूपः कूपः ।) परिखा । इति हारावली । १७४ ॥

प्रतिकूलं, त्रि, (प्रतीपं कूलादिति ।) अननुकूलम् । विपक्षः । तत्पर्य्यायः । प्रसव्यम् २ अपसव्यम् ३ अपष्ठु ४ । प्रतीपम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २७५ ।

"राज्ञः कोषापहर्त्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
घातयेद्विविधैर्दण्डैस्तस्करौगाश्चोपजापकान् ॥")

प्रतिकृतिः, स्त्री, (प्रकृष्टा कृतिः ।) प्रतिमा । इत्यमरः । २ । १ । ३६ ॥ प्रतिनिधिः । (यथा, रघुः । ८ । ८२ ।

"तेनार्द्धौ परिगमिताः समाः कथञ्चित्
बालत्वाद्विनयसहृतेन सूनोः ।
साद्दश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः
स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवेषु ॥"

प्रति + कृ + भावे क्तिन् ।) प्रतिकारः । इति मेदिनी । ते, २१० ॥ (यथा, हरिवंशे । २५७ । २३ । "गृह्णध्वं देवताः सर्व्वाः प्रत्युपकृतिं पराम् । अवध्या दानवाः सर्व्वे भवते शङ्करमव्ययम् ॥")

प्रतिकृष्टं, त्रि, (प्रति कृष्यते स्मेति । प्रति + कृष् + क्तः ।) गर्ह्यम् । हिराकृत्याकर्षितम् । इति मेदिनी । टे, ६४ ॥

प्रतिक्षणं, अ, (क्षणं क्षणं प्रति ।) पौनःपुन्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ५ । १० ।

"प्रतिक्षणं सा क्षतरोमविक्रियां
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्व्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥")

प्रतिक्षयः, पुं, (प्रतिक्षिणोति हिनस्ति विपक्षादीनिति । प्रति + क्षि + अच् ।) रक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिक्षिप्तः, त्रि, (प्रतिक्षिप्यते स्मेति । प्रति + क्षिप + क्तः ।) वारितः । प्रेषितः । इति मेदिनी । ते, २०५ ॥ अधिक्षिप्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥ "ह्रे लतादिक्षेपे । स्पर्द्धया परगुणं प्रति दुर्व्वचनमधिक्षेपः अधिक्षिप्यते स्म अधिक्षिप्तः क्तः एवं प्रतिक्षिप्तः । कस्यचित् शौर्य्यादिकं प्रति स्पर्द्धमानेन दुर्व्वचनमधिक्षेपः स यस्य जातः सोऽधिक्षिप्तः । इति सुकुटोऽपि । केचित्तु । हे प्रेषिते । आकृष्य प्रेषितो यस्तु प्रतिक्षिप्तः स उच्यते । इति व्याख्यासः । इत्याहुः ।" इति भरतः ॥

प्रतिगतं, क्लीं, (प्रतिमुखं गतं गमनम् ।) पक्षिगतिविशेषः । यथा,—

"गतागतप्रतिगतसम्पतात्राश्च पक्षिणाम् ।
गतिभेदाः पक्षियूहं कुलायो नीड़मस्त्रियाम् ॥"

इति जटाधरः ॥

(प्रति + गम + कर्म्मणि क्तः । प्रतियाते, त्रि ॥)

प्रतिग्रहः, पुं, (प्रतिगृह्यतेऽनेनेति । प्रति + ग्रह + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति भावे अप् ।) स्वीकरणम् । सैन्यपृष्ठम् । (प्रतिगृह्णाति निष्ठीवनादिकमिति । प्रति + ग्रह + "विभाषा ग्रहः ।" ३ । १ । १४३ । इति पचे अच् ।) पतद्ग्रहः । (प्रतिगृह्यते इति । प्रति + ग्रह + अप् ।) द्विजेभ्यो विधिवद्देयम् । तद्ग्रहः । ग्रहभेदः । इति मेदिनी । हे, २१ ॥ * ॥ ब्राह्मणस्यार्थः प्रतिग्रहार्জ্জितः । यथा,—

"प्रतिग्रहार्জ্জिता विप्रे क्षत्रिये शस्त्रनির্জ্জिताः ।
वैश्ये न्यायार্জ্জिताश्चार्थाः शूद्रे शुश्रूषयার্জ্জिताः ॥"

अयाचितप्रतिग्रहे दोषाभावो यथा,—

"अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।
अमृतं तं विदुर्ब्बाह्मणास्तस्मान्नैव निवर्त्तयेत् ॥ * ॥
गुरुभर्त्रर्थसिद्ध्यर्थं पुरश्चर्य्यान् देवतार्थिनः ।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान् न तु तृप्येत् स्वयं ततः ॥
साधुतः प्रतिगृह्णीयादथवासाधुतो द्विजः ।
गुणवानल्पदोषश्च निर्गुणो हि निमज्जति ॥
एवं सत्कृत्य वा दत्त्वा वा हत्वा भरणमात्मनः ।
कृच्छ्रादिशुद्धिं परतः प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥"

इति गारुड़े २१५ अध्यायः ॥ * ॥

तीर्थे प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—

"सुवर्णमथ युक्तात्मा तीर्थवान्यप्रतिग्रहम् ।
स्वकार्य्ये पितृकार्य्ये वा देवताभ्यर्च्चनेऽपि वा ॥
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्गनमश्नुते ।
अतस्तीर्थे न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ॥"

इति कौर्म्मे ३३ अध्यायः ॥ * ॥

राजादेः प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—

"न राज्ञः प्रतिगृह्णीयान्न शूद्रपतितादपि ।
न चान्त्यसूतिकाद्यन्नं निन्दितान् वर्জ্জयेद्बुधः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥

विचारहितस्य प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—

"हेम भूमिं तिलान् गाञ्च अविद्वानाददाति यः ।
भस्मीभवति सोऽचाय दातुः स्यान्निष्फलञ्च तत्॥

तस्मादविद्वान्नादद्यादल्पस्योऽपि प्रतिग्रहम् ।
विषमस्यापरिज्ञानी विधिनाऽश्नन्न नश्यति ॥" ॥
गर्हितप्रतिग्रहादिर्यथा,—
"कृत्तिश्चर्माणिनाद्यास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहाः।
सद्भिः प्रोक्ताश्च गृह्णीयुर्गृह्णन्तस्ते पतन्ति ते ॥
कृष्णाजिनप्रतिग्राही ह्ययाजी शूद्रविक्रयी ।
नवश्राद्धस्य भोक्ता च न भूयः पुरुषो भवेत् ॥"॥
आपदि गर्हितप्रतिग्रहकर्त्तव्यता यथा, —
"प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे पोष्यायां वृद्धदापदि ।
विप्रोऽश्नन् प्रतिगृह्णन् वा यतस्ततोऽपि नाघभाक्॥
गुर्व्वादिपोष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थञ्च सर्व्वशः ।
प्रत्यादद्याद्द्विजो यस्तु भृत्यर्थमात्मनोऽपि च ॥
दधिक्षीराज्यमांसानि गन्धपुष्पाम्बुमत्स्यकान् ।
गृह्यागमनं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् ॥
अपि दुष्कृतकर्म्मभ्यः समादद्यादयाचितम् ।
पतितेभ्यस्तथान्येभ्यः प्रतिगृह्यमसंशयम् ॥"॥
प्रतिग्रहीतुं शक्तस्य लभ्यमानपरित्यागेन स्वर्गो भवति । यथा, —
"शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तः सुसंयतः ।
लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम्॥॥
प्रतिग्रहस्वर्गं वापि याचितं यो न यच्छति ।
तत्कोटिगुणितस्वर्गी स्वर्गो दासत्वमश्नुते ॥॥
दाता च नरमेद्दानं प्रतिग्राही न याचते ।
तावुभौ नरकं यातौ दाता चैव प्रतिग्रही ॥॥
वदन्ति कवयः केचिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति ।
प्रत्यक्षं लिङ्गमेवेह दात्र्या गर्भ्यौ व्यलम् ॥
दात्रुच्चस्तो भवेद्दुर्मधस्तिष्ठेत प्रतिग्रही ।
यद्दानं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्राही व्रजत्यधः॥"॥
प्रतिग्रहप्रकारो यथा,—
"भूमेः प्रतिग्रहं कुर्य्याद्गत्वा पदत्रिणम् ।
करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ तथा द्विजाः ॥
करं हि छुरि विन्यस्य धर्म्मार्थं क्षेयः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णं चाश्वस्य कीर्त्तितः॥
तथा चैकशफानाञ्च सर्व्वेषामविशेषतः ।
प्रतिगृह्णीत गां शृङ्गे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा ॥
आरण्याः पशवः सर्व्वे ग्राम्याः पुच्छे विचक्षणैः ।
प्रतिग्रहमधोदृष्ट्य आरुह्यैव तु पादके ॥
ईषायाञ्च रथो ग्राह्यश्चक्रे दण्डन्तु धारयेत् ।
द्रुमाणामथ सर्व्वेषां मूले व्यक्तकरो भवेत् ॥
आयुधानि समादाय तथा भृत्यं विभूषणम् ।
ध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम्॥
अवतीर्य्य तु सर्व्वाणि जलस्थानानि चैव हि ।
उपविश्य च गृह्यायां सम्पूजयित्वा करेण वा ॥
द्रव्याण्यन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणं पठेत् ।
कन्यादाने न तु पठेद्द्रव्याणि च पृथक् पृथक् ॥
प्रतिग्रहा द्विजश्रेष्ठ तत्रैवाल्पभवन्ति ते ।
द्रव्याणामथ सर्व्वेषां द्रव्यसंव्ययणान्नरः ॥
वाचयेज्जलमादाय करेण च प्रतिग्रहम् ।
प्रतिग्रहस्य यो धर्म्मं न जानाति द्विजो विधिम् ॥
स द्रव्यस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।
अथापि हि प्रवक्ष्यामि विधिं सर्व्वं विशेषज्ञात् ॥ ॥

वालिप्रदानेन प्रतिगृह्णे वा
दालग्रहीचोरपि येन पूज्यम् ।
स्वर्गं प्रजायेत गृणुध्वमेतत्
गृहीतयोर्वै विधिवद्विजेन्द्र ॥
कुर्य्यादमौ पञ्चदिनानि पूर्व्वं
पश्चोपचारैर्युतविष्णुपूजाम् ।
कृष्णाग्नमल्लेघृतदुग्धहोमं
यदृग्याम इत्यादि मरुत्वतीयम् ॥
सौङ्कारपूर्व्वादिभिरन्वितं तं
प्रत्येकमष्टौ लुहुयाद्विजेन्द्रः ।
सूर्य्यस्य मन्त्रेण च तद्दशौ
षष्ठ्या प्रयुक्तं त्रिशतं जुहोति ॥
कुर्य्याच्च गायत्रिजपं सहस्रं
पश्चात् प्रगृह्यं तुरगं द्विजाय ।
तद्वत्तथात्मानमयं नयेच्छि
दातापि चैतद्व्रतमाविदध्यात् ॥
द्विजाग्र्यवत् प्राक्तनपापपुञ्जै
र्हावण्यभृ सूर्य्यजनं लभेताम् ॥"

इति वृहत्पाराशरे । ४ । ८ । अध्यायः ॥॥
अपि च । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"बालानां मृष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वतः ।
यस्तं दद्यात्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः ॥
आरुह्योपानहौ चैव यानमारुह्य पादुके ।
प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्व्वैवैव प्रकीर्त्तयेत् ॥
ततस्तु मार्द्रं वस्त्रेण तस्य द्रव्यस्य देवतम् ।
समाधायेक्षतः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ॥
विधिं धर्म्ममथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्य्यात् प्रतिग्रहम्।
दात्रा सह तरत्येव नानादुर्गाण्यसौ द्विजः ॥"
ब्रह्मपुराणे ।
"ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा ।
न्यायेनापि मातङ्गनिलयौहांश्च वर्ज्जयेत् ॥
कृष्णाजिनतिलग्राही न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
गृह्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च ।
नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा ॥"
तथा ।
"ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्त्रीयं तरिष्यति ।
आतुरादुयदृगृहीतन्तु तत कथं वै तरिष्यति ॥"
एतदादिदयदानं प्रतिगृहीतुर्दोषजनकम् ॥॥
एतदनिच्छवे विद्यादिरहितत्वेनासमर्थाय च
दातुरपि दोषजनकमाह दक्षः ।
"न केवलं हि तद्याति प्रेषमस्य च नश्यति।"
तद्वत्तद्वयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
"विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
ग्रहन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥"
अधो नरकम् ॥॥ एतद्दानप्रतिग्रहोत्तरमुक्त-
तपोजपादिभिरात्मतरणसमाय स्वेच्छया प्रति-
गृह्णते दानं न दोषाय इत्याह विष्णुः । •
"एतानि प्रतिगृह्णाति स्वेच्छयाभ्यर्थितो न तु ।
तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यस्त्वात्मानन्तु तारयेत् ॥"
तारणप्रकारमाह हारीतः ।
"मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं
जपेत् ॥" ॥ देवलः ।

"प्रतिग्रहं समर्थो हि ह्लादा विप्रो यथाविधि ।
निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा ॥"
स्कान्दे ।
"वेदाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्य्यात् प्रतिग्रहम् ।
न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥"
महाभारते ।
"तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।
निमित्तेषु च सर्व्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः ॥"
प्रतिग्रहसमर्थस्य तदकरणे फलाधिक्यं यथा ।
याज्ञवल्क्यः ।
"प्रतिग्रहसमर्थो हि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्क-
लान् ॥"
अपवादमाह स एव ।
"कृशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि
क्षितिः ।
मांसं गृह्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥"
अन्यच्च ।
"गृह्यां गृहान् कृशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत्॥"
मणीन् विषादिनिवारकान् ।
"एधोदकं फलं मूलमन्नमभ्युद्धृतञ्च यत् ॥"
अभ्युद्धृतमभ्यर्ण्य दत्तम् ।
"सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वघोभयदक्षिणाम् ॥"
किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह मनुः ।
"अयाचितान्नृतं याच्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः ।
अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥"
प्रतिग्रहमात्रे प्रयोगसारे ।
"प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगविधित्सया ।
देवतातिथिपूजार्थं यत्राह्वनसुपार्ज्जयेत् ॥"
अङ्गिराः ।
"कुटुम्बार्थे द्विजः शूद्रात् प्रतिगृह्णीत याचितम् ।
कृत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित् ॥"
यत्नार्थं याचने निन्दामाह याज्ञवल्क्यः ।
"चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात्॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रतिग्राहः, पुं, (प्रतिगृह्णाति 'गृहो धेनादिकमिति
प्रति + ग्रह् + "विभाषा ग्रहः ।"३ । १ । १४६ ।
इति णः ।) प्रतिग्रहः । इत्यमरः । २ । ६ । १२८ ॥
प्रति + ग्रह् + भावे घञ् ।) प्रतिग्रहणञ्च ॥
प्रतिघः, पुं, (प्रतिहन्त्यनेनेति । प्रति + हन् + घः ।
न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।
१ । ७ । २६ ॥ (यथा, माघे । १५ । ५३ ।
"प्रतिघः कृतोऽपि ससुपेत्य
नरपतिगणं समाश्रयत् ॥"
प्रतिहननमिति ।) प्रतिघातः । इति मेदिनी ।
घे, १० ॥ मूर्च्छा । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिघातनं, क्ली, (प्रति + हन् + णिच् + भावे
ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । १२४ ॥
प्रतिघ्नं, क्ली, (प्रतिहन्त्यस्मिन्निति । प्रति + हन् +
घञर्थे कः ।) अङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रतिच्छा

प्रतिच्छन्दः, [स्] क्ली, (छन्दोऽभिप्रायः । प्रतिगतं छन्दः इति प्रादिसमासः ।) प्रतिरूपम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अकारान्तोऽपि दृश्यते । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७७ ।
"रत्नशिरःप्रतिच्छन्दैः स्थिरप्रणतिसूचकैः ।
सनाथशिखरान् प्रादात् तस्मै रत्नःप्रतिध्वजान् ॥")

प्रतिच्छाया, स्त्री, (प्रतिगता छायामिति।) प्रतिकृतिः। मृत्तिसदृशगन्धच्छिलादिनिर्म्मितप्रतिरूपम्। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । १५१ । ३० ।
"मायायास्य प्रतिच्छाया दृश्यते हि नटालये ।
देहार्द्धेन तु कौरव्य ! सिषेवे च प्रभावतीम् ॥")

प्रतिजङ्घा, स्त्री, (प्रतिगता जङ्घाम् ।) अग्रजङ्घा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

प्रतिजल्पः, पुं, (प्रतिगतो जल्पम् ।) वाद्यविशेषः। यथा,—
"दृप्यज्झल्लरीभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नाहेत्यनुद्धतम् ।
दूनसम्माननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

प्रतिजागरः, पुं, (प्रतिजागरणमिति । प्रति+जागृ+घञ् । "जागृोऽवीति ।" ७ । ३ । ८५ । इति गुणः ।) प्रत्यवेक्षणम् । तत्पर्य्यायः । अवेक्षा २ । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥ जागर प्रतिनिधिः प्रतिजागरः । ई गृहमञ्चस्य इत्यादिनियोगस्य इति रायमुकुटः ॥

प्रतिजिह्वा, स्त्री, (प्रतिरूपा जिह्वा ।) तालुमूलस्थमृदुजिह्वा । आलजिव इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रतिजिह्विका २ माध्वी ३ रसनकाकुः ४ अलिजिह्विका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिजिह्विका, स्त्री, (प्रतिजिह्वा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) प्रतिजिह्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिज्ञा, स्त्री, (प्रतिज्ञायते इति । प्रति+ज्ञा+"आतश्चोपसर्गे ।" ३ । ३ । १०६ । इति अङ् । टाप् ।) कर्त्तव्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारः । इत्यनुमितिगादाधरी ॥ साध्यनिर्द्देशः । इति गोतमसूत्रम् ॥ साध्याभिधायिका वाक् । इति न्यायसारसूत्रम् ॥ तत्पर्य्यायः । आमं २ प्रतिज्ञानम् ३ अङ्गीकारः ४ प्रतिश्रवः ५ ॐ ६ समाधिः ७ संवित् ८ आगूः ९ आश्रवः १० संश्रवः ११ नियमः १२ अभ्युपगमः १३ वाढम् १४ आत्मा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धा १६ सङ्गरः १७ संश्रायः १८ उररीकारः १९ अवः २० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, गोः रामायणे । २ । ११० । ४ ।
"पूर्ब्बन्तु रामस्तमिहानुयुज्य
श्रुत्वा च वाक्यं भरतस्य तस्य ।
चिकीर्षमाणो रघुनन्दनस्तां
पितुः प्रतिज्ञां स बभूव तूष्णीम् ॥")

प्रतिज्ञारोधो न कर्त्तव्यः । यथा,—
"त्वयास्य देवाधिपते वाच्यं साम यतो फलम् ।
प्रतिज्ञा नावरोद्धव्या स्वल्पकेऽपि च वस्तुनि ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

प्रतिज्ञ

प्रतिज्ञातं, त्रि, (प्रतिज्ञायते स्मेति । प्रति+ज्ञा+क्तः ।) अङ्गीकृतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १३६ ।
"अर्थी देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥")

प्रतिज्ञानं, क्ली, (प्रति+ज्ञा+ल्युट् ।) प्रतिज्ञा । इत्यमरः । १ । ५ । ५ ॥

प्रतिज्ञेयः, पुं, (प्रतिजानात्यनेनेति । प्रति+ज्ञा+यत् ।) स्तुतिपाठकः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रतिज्ञानं ग्रन्थः ।) प्रतिज्ञातर्शे, त्रि ॥

प्रतितालः, पुं, (प्रतिगतस्तालम् ।) तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"काम्तारः समराख्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा ।
कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः ॥
काम्तारो यथा,—
काम्तारः प्रतितालस्तु चन्द्रक्रीड़ दलद्वयम् ।
दशाक्षरपदेनायं शृङ्गारे वर्त्तते रसे ॥ १ ॥
समराख्यो यथा,
लघुद्वतौ लघुश्चान्ते नृपताल उदाहृतः ।
रुद्रसंख्याक्षरपदः समरे वीरके रसे ॥ २ ॥
वैकुण्ठो यथा,—
रुद्रत्रयन्तु वैकुण्ठे प्रतितालेऽभीरितः ।
अर्कसंख्याक्षरैः पादो ह्यास्ये त्रिपुटताल्लके ॥ ३ ॥
वाञ्छितो यथा,—
वाञ्छितस्तूर्णीये तालो लघुरेको दलस्तथा ।
चर्यादशाक्षरैर्युक्तो रसेऽद्भुते प्रकीर्त्तितः ॥" ४ ॥

प्रतितालो, स्त्री, (प्रतिगता तालमिति । गौरादित्वात् ङीष् ।) तालकोद्घाटनयन्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चाबि इति भाषा ॥

प्रतिदानं, क्ली, (प्रतिकृत्य दानं प्रतिरूपं दानं वा ।) विनिमयः । न्यासार्पणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥

प्रतिदारणं, क्ली, (प्रतिदार्य्यतेऽस्मिन्निति । प्रति+दृ+णिच्+आधारे ल्युट् ।) युद्धम् । इति शब्दमाला ॥

प्रतिदिनं, क्ली, दिनं दिनं प्रति । प्रत्यहम् । यथा,
"ततः प्रतिदिनं वेला वर्द्धते चपलात्मिका ॥"
इति सत्कृत्यमुक्तावली ॥

प्रतिदिवा, [न्] पुं, (प्रतिदीव्यतीति । प्रति+दिव+"कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः ।" उणा० १ । १५६ । इति कनिन् ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिदिनच्च ॥

प्रतिदीवा, [न्] पुं, (प्रतिदिवन् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिदेयं, त्रि, (प्रति+दा+यत् ।) क्रीतद्रव्यस्य दुष्क्रीतत्वद्वारा परावर्त्तय दानम् । यथा,—
"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्तस्मिन्नेवाहनि विद्यते ॥"
इति मिताक्षरा ॥

प्रतिध्वनिः, पुं, (प्रतिरूपो ध्वनिरिति ।) प्रतिनादः । गुमरुन् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रतिशब्दः २ प्रतिश्रुत् ३ प्रतिध्वानम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १० ।
"वदनकुहरेष्वक्षेणूनामयं तदुदश्चति
श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥")

प्रतिध्वानं, क्ली, (प्रतिध्वननमिति । प्रति+ध्वन+घञ् ।) प्रतिध्वनिः । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥

प्रतिनप्ता, [तृ] पुं, (प्रतिरूपो नप्ता नप्तुः सदृश इत्यर्थः ।) प्रपौत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिनवं, त्रि, (प्रतिगतं नवं नवतामिति ।) नूतनम् । इति जटाधरः ॥ (*यथा, मेघदूते । ३८ ।
"पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः ॥")

प्रतिनिधिः, पुं, (प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते इति । प्रति+नि+धा+"उपसर्गे धोः किः ।" ३ । ३ । ९२ । इति किः ।) प्रतिमा । इत्यमरः । २ । २ । ३६ ॥ सदृशः । (यथा, रघौ । १ । ८१ ।
"सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥")
तस्य विवेचनं यथा । "अत्यन्तासम्भवेषु स्कन्दपुराणम् ।
'पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
ऋणासम्भव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥'
गरुडपुराणे ।
'भार्य्या भर्त्तव्रतं कुर्य्यात् भार्य्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥'
वराहपुराणे ।
'पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगुर्व्वादिभूभुजाम् ।
अष्टार्थमुपयोगित्वा स्वयञ्च फलभाग्भवेत् ॥'
अत्रैव विषये कात्यायनः ।
'दक्षिणा नाम कर्म्मेयं सुश्रुवा विहिता च या ।'
ननु प्रतिनिधौ समेऽपि धर्म्माद्यङ्गसमत्वमफलं कुत्रान्वेति चेत् प्रधान एव । तथा च शारीरिकभाष्ये श्रुतिः । 'यां वै काञ्चनयज्ञक्रत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते इति होवाच इति ।' ब्राह्मणसर्व्वस्वे तु यजमानायेत्यादौ यजमानस्यैव सेति पाठे विशेषः । तथा च भरद्वाजायां स्मृतम् । 'यां वै काञ्चनयज्ञक्रत्विगाशिषमाशास्ते सा यजमानस्यैवेति ।' ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आकाङ्क्षितत्वादिति । अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिनाप्यायान्तु नः पितर इत्यादिश्राद्धमन्त्र एव पक्षपाते वाक्यस्य काल्पनिकत्वात्तच्च न तथेति ॥ * ॥ अत्र प्रतिनिधिप्रसङ्गेन स्मृत्यनुसारात् किञ्चिल्लिख्यते । कालमाधवीये ।
'काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके हि सः ।
काम्येषूपक्रमादूर्द्धमन्यं प्रतिनिधिं विदुः ॥'
अस्यार्थस्तु माधवाचार्य्येणाभिहितः । यथा नित्यनैमित्तिकं प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् । काम्यन्तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेव उपक्रम्य कुर्य्यात् । असामर्थ्यं तु उपक्रमादूर्द्धं प्रतिनिधिनापि तत्कारयेत् । एतच्च काम्यं औतपरम् । काम्यस्मार्त्तन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कुर्य्यात् । तथा च पराशरभाष्ये भ्रातातपः ।

प्रतिनि

'श्रौतं कर्म्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्वतः ॥'
अन्वतः उपक्रमात परतः। अन्यथा नित्यनैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदेनोपादानं व्यर्थं स्यात्तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात। अतएव भारतपाठादौ तथा समाचारः ॥ * ॥
स्मृत्यर्थसारे।
'नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते।'
मन्त्रात्मीयमप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नेष्यते। भावस्तु कदाचित्। यथोपवासादौ ब्राह्मणभोजनादि।
'नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्।
औचित्यागामभोज्यञ्च यदुक्तं तदशेषतः।
यान्यं प्रतिनिधिस्तेन होमकार्य्ये न कुत्रचित् ॥
दध्यं वैकल्पिकं किञ्चिदुपत्र सङ्कल्पितं भवेत्।
तल्लाभे सङ्गृह्यान्यं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥
उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि।
तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समापयेत् ॥
संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि गृह्यते।
न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ॥
मुख्ये कार्य्यासमर्थे तु सर्व्वाप्येतस्य नादरः।
प्रतिरूपमुपादाय प्रकृतमेवोपयुञ्जते ॥
काष्ठे रूपैस्तथा पर्णे: क्षीरैः पुष्पैः फलैस्तथा।
गन्धे रसैः सङ्गृह्यान्यं सर्व्वालाभे परं परम् ॥
ग्राम्यारण्यास्तु भवेद्ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम्।
यवाभावे तु गोधूमास्तथा वेणुयवादयः ॥
हविष्ये गोधूतं ग्राह्यं तदलाभे तु माहिषम्।
आजं वा तदलाभे तु मान्तात्तैलं प्रयुज्यते ॥
तैलाभावे गृहीतव्यं तैलजं तिलसम्भवम् ॥'
तैलजं तिलसम्भवं तैलभृष्टतिलपिष्टम्।
'तदभावे तु सक्तूनां कौसुम्भं सर्षपोद्भवम् ॥
तृतस्नेहोऽथ वा ग्राह्यः पूर्व्वाभावे परः परः।
तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते ॥
तदलाभे दधि ग्राह्यमलाभे तिल इष्यते।
यत्र मुख्यं दधि क्षीरं तत्रापि तदलाभतः ॥
अजादेः क्षीरदध्यादि तदलाभे तु गोघृतम्।
मुख्यासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्य्यकारणसम्मतौ ॥
अतएव घृताभावे पूर्व्वं दधि ततः पयः ॥'
तथा।
'सर्व्वत्र गौणकालेषु कर्म्मचोदितमाचरेत्।
प्रायश्चित्तं वाचुतिभिर्हुत्वा कर्म्म समाचरेत् ॥'
मात्स्ये।
'घृतं न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरेण होमयेत्।
क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुडो भवेत् ॥'
आयुर्व्वेदेऽपि।
'मधु यत्र न विद्येत तत्र जीर्णगुडो भवेत् ॥'
पैठीनसिः। 'काष्ठमूलपर्णपुष्पफलपरोहरसगन्धादीनां साङ्गत्येन प्रतिनिधिं कुर्य्यात्। सर्व्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति।' काष्ठं नालं प्ररोहोऽङ्कुरः। 'सर्व्वालाभे यव' इति कल्पतरुः ॥
अत्रयव इति नारायणोपाध्यायः ॥ भ्रान्तिदीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रम्।

प्रतिप

'अभावे चैव धातूनां हरितालं प्रशस्यते।
बीजानामप्यलाभे तु यव एको विधीयते ॥
ओषधीनामलाभे तु सङ्घटैवा प्रशस्यते।
रत्नानामप्यलाभे तु मुक्ताफलमनुत्तमम् ॥
लौहानामप्यलाभे तु हेमपात्रं प्रकल्पयेत्।'
लौहानां तैजसमात्राणाम्। न्यायप्राप्तप्रतिनिधिमधिकृत्य जैमिनिः।
'न देवताग्निशब्दक्रियागामिति।' अस्यार्थः। देवताया अग्नेश्च आहवनीयादेः शब्दस्य मन्त्रस्य क्रियायाः प्रजापतेरुद्दिश्यार्थकर्म्मणश्चाङ्गमात्रार्थकत्वेन आराद्गुपकारकत्वान्न प्रतिनिधिः। ब्रीह्यादीनान्तु सन्निपत्योपकारकाणां पुरोडाशसाधनं द्रव्यमेव प्रयोजनमिति तत्र प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम्।" इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥ "आरब्धकार्त्सिकादिस्नाने तु व्याध्यादिनामामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना कारयितव्यं नानुकल्पविधिना नित्यस्नान एव तद्विधानादिति।" इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
स्वयंकरणासामर्थ्ये अन्यद्वारा। यथा,—"दत्तः।
'स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते।
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः।
एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि ॥'
विट्पतिर्जामाता। एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र फलन्यूनता ॥ * ॥ अचार्य्योत्पाशङ्कया बोधनदिनात् पूर्व्वं शुचितत्कालव्यापित्वरूपाधिकारिभावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत्र कर्म्मकाले तस्य नारदोक्तस्वयं प्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तदानीं प्रतिनिधीयते। अथवा।
'निःशिष्यामिं स्वदारेषु परिकल्पार्त्विजन्तथा।
प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत् ॥'
इति छन्दोगपरिशिष्टवदन्यत्रापि प्रतिनिधीयते। एवं वरणं विनापि क्वचिद्यदि ऋत्विक् प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्म्मसिद्धिः। दक्षिणा च तस्मै शुचिकाले दातव्येति। तथा च नारदः।
'ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्व्वैर्भृत्यः स्वयंकृतः।
यदृच्छया वा यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्व्वकम् ॥'
यदृच्छया स्वेच्छया।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
प्रतिपः, पुं, (प्रतिपाति पालयतीति। प्रति + पा + कः।) शान्तनुराजपिता। इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिपक्षः, पुं, (प्रतिकूलः पक्ष इति प्रादिसमासः।) शत्रुः। इति हेमचन्द्रः। ३।३८२।
(यथा, रघुवंशे १० अङ्के।
"अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं बोधयन्नेष क्रीड़ति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ॥")
साङ्गत्यम्। यथा,—
"प्रतिबन्धिप्रतिनिधिप्रतिपक्षविरुद्धकाः।"
इति कालचन्द्रिका ॥
प्रतिवादी च ॥

प्रतिप

प्रतिपत्, [द्] स्त्री, (प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनयेति। प्रति + पद् + करणे क्विप्।) हस्तवाद्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुद्धिः। तिथिविशेषः। तत्पर्य्यायः। पक्षतिः २। इत्यमरः। १।४।१ ॥ सा च चन्द्रस्य प्रथमकलाक्रियारूपा। वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला१ एकाङ्कबोधिता। ह्रासरूपा चेत् कृष्णा१७ सप्तदशाङ्कबोधिता ॥ * ॥
तस्या व्यवस्था यथा। "सा च कृष्णा द्वितीयायुक्ता ग्राह्या प्रतिपत् सह्वितीया स्यादित्यापस्तम्बीयात्। शुक्ला अमावास्यायुता ग्राह्या। प्रतिपदाद्यमावास्येति वचनात्। त्रिमन्यव्यापिनीत्वे तु सर्व्वत्र न युग्मादरः। तथा च पराशरः।
'त्रिमन्यव्यापिनी या तु सैव पुण्या सदा तिथिः।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥'*॥
कृष्णापि उपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या। तथा च वृद्धवशिष्ठः।
'द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी।
चतुर्द्दशी चोपवासे हन्युः पूर्व्वोत्तरे तिथी ॥'
द्वितीया वेधात् योगात् प्रतिपत्तृतीये हन्तीत्यर्थः। एवमन्यत्र। अत्रोपवासपरेण विशेषविधानात् आपस्तम्बीयसामान्यवचनस्य सङ्कोचः ॥ * ॥
कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य बलिं प्रति भगवद्वाक्यम्।
'वीर! प्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः।
अत्र त्वां नरशार्दूल! हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः।
पुण्यदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥'
तत्र मन्त्रः।
'बलिराज! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो।
भविष्येन्द्र सुरारातें पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥'
प्रतिपदा प्रतिपत्तिथ्या। अत्र प्रतिपदि। ब्रह्मपुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्व्वम्।
'मन्त्रेणानेन राजेन्द्र! समन्त्री सपुरोहितः।'
इत्यर्द्धम् ॥
पश्चादपि।
'एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः।'
इत्युक्तमिति ॥
पुनर्ब्रह्मपुराणे।
'शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम्।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च प्रथमेऽहनि भूपते! ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी नित्यं गौरी सुखोषिता ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लक्ष्मनाशकरो भवेत् ॥'
द्यूतज्ञाप्राणिभिः क्रीड़नम्। यथा मनुः।
'अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ॥'*॥
तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे।
'यो यो याद्यमभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर!।
हर्षदेन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥'
तथा।
'महापुण्या तिथिरियं बलिराज्यप्रवर्द्धिनी।

स्नानं दानं श्रुतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्॥'
प्रतिपद्दोर्द्विगीयोगो यथा। भविष्ये।
'रौद्रिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा॥' *॥
तस्याः संज्ञा नन्दा। तत्राभ्यङ्गनिषेधो यथा,—

'नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेच्च
क्षौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसम्।
पूर्णासु योषित् परिवर्জ্জनीया
भद्रासु सर्व्वाणि समाचरेच्च॥' *॥

नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे।
'नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात्॥'
प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु पञ्चदशग्रहयभक्षण-निषेधमाह स्मृतिः।
'कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् दृष्ट्वा तां न स्मरेद्धरिम्।
बृहच्छ्रुः पटोले स्याद्बलहानिश्च मूलके॥
कलञ्जी चायते विप्रे तिर्य्यग्योनिञ्च निम्बके।
साले ग्रामौरनाशः स्यान्नारिकेले च सर्व्वता॥
तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका।
ग्रिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूसिका ब्रह्मघातिका॥
वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च मार्षके।
महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्জ্জयेत्॥' *॥
तत्र क्षौरनिषेधो यथा। क्षौरं विष्णुशाप्रति-पत्सु वर्জ্জ्यम्।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ *॥
तत्र ज्ञानफलम्।

"मणिकनकविभूषासंयुतश्चारुकान्ति-
र्निजकुलकमलोद्भाटमार्त्तण्डबिम्बः।
प्रतिपदि शशिपूर्णां लब्धजन्मा प्रतापी
भवति विमलवेषश्चारुकेशः प्रशेषः॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ *॥
सा चामेर्ज्जन्मतिथिः। यथा,—

महातपा उवाच।

"विष्णोर्विभूतिमाहात्म्यं कथितं ते प्रसङ्गतः।
तिथीनां शृणु माहात्म्यं कथ्यमानं मया नृप!॥
इत्यग्नेयो महानग्निर्ब्रह्मक्रोधोद्भवो महान्।
उवाच देवं ब्रह्माणं तिथिर्मे दयितां प्रभो!॥
यस्यामहं समस्तस्य जगतः ख्यातिमाप्नुयाम्॥

ब्रह्मोवाच।

देवानामथ यक्षाणां गन्धर्व्वाणाञ्च सत्तम!।
आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक!॥
त्वत्प्रदात्र्या प्रतिपदिकं संभविष्यन्ति देवताः।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति॥
तस्यां तिथौ हविष्येण प्राजापत्येन सूक्तिना।
होष्यन्ति तेषां प्रीताः स्युः पितरः सर्व्वदेवताः॥
चतुर्विधानि भूतानि मनुष्याः पशवोऽसुराः।
देवाः सर्व्वे सगन्धर्व्वाः प्रीताः स्युस्तर्पिते त्वयि॥
यश्चोपवासं कुर्व्वीत त्वद्भक्तः प्रतिपद्दिने।
क्षीराज्यनो वा वर्त्तेत शृणु तस्य फलं महत्॥
चतुर्युगानि षट्त्रिंशत्त्वल्लोकेऽग्नौ महीयते।
तेजस्वी रूपसम्पन्नो द्रव्यवान् जायते नरः॥
इह जन्मन्यसौ राजा स्वर्गलोके महीयते।
तूष्णीम्बभूव सोऽप्यग्निर्ब्रह्मदत्ताश्रयं ययौ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं प्रातरुत्थाय मानवः।
अग्नेर्जन्म स पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः॥"
इति वराहपुराणे महातपोपाख्याने अग्नुत्पत्तिनामाध्यायः॥ *॥ प्रतिपदि चन्द्रदर्शनकारणम्। यथा, ज्योतिषे।
"अमावस्याघटीशोषा षष्ठ्याद्यर्मानसंयुता।
सूर्य्यराकुहुघटीभ्यश्चेदधिका दृश्यते शशी॥"
प्रतिपत्तिः, स्त्री, (प्रतिपदनमिति। प्रति+पद्+क्तिन्।) प्रवृत्तिः। (यथा, कुमारे। ५। ४२।
"मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी॥")
प्रागल्भ्यम्। गौरवम्। (यथा, युक्तिकल्पतरौ चारलक्षणे।
"सुभक्तो राजसु तथा कार्य्याणां प्रतिपत्तिमान्॥")
संप्राप्तिः। (यथा, रघुः। १। १।
"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ॥")
प्रबोधः। (यथा, भागवते। ३। ६। १४।
"चक्षुषोऽग्नेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत्॥")
पदप्राप्तिः। इति मेदिनी। ते, २०६॥ मीमांसकमते फलश्रुत्यकर्म्माङ्गम्। यथा। देवतोद्देशेन यागादौ त्यक्तद्रविरादेरग्नौ निःक्षेपः। पूजितप्रतिमादेर्जले विसर्জনमित्यादि। आहवादौ सर्व्वशेषाङ्गकर्म्म यथा। प्रतिपत्तिरूपकर्म्माङ्गं एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ *॥ निर्व्वाह्यितार्ङ्गकद्रव्यकरणकाङ्गत्वं प्रतिपत्तिरूपकर्म्माङ्गत्वम्। प्रतिपत्तिकर्म्म उत्तरा क्रिया। यत्र एकेन द्रव्येण कर्म्मद्वयं निर्व्वाह्यते तत्र उत्तरं कर्म्म प्रतिपत्तिकर्म्म। तन्निर्व्वाह्यकत्वं प्रतिपाद्यम्। इति तद्दीकायां काशीरामवाचस्पतिः॥ *॥ अथ प्रतिपत्त्यधिकरणम्। शुक्लाग्निरस्यति लोहितं निरस्यति गुदैर्मोपयजति सर्व्वं जुहोति। इत्यग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। शुक्लाग्निरस्यतीति दृष्टान्तार्थम्। यथा पशोरुदरवर्त्तिशुक्लत्वं त्यजति तथा लोहितमपि त्यजति। अन्यच्च पशोः शृतैर्यमांसोपक्रमेण होमः। अत्र तु गुदमांसोपक्रमेणेति। तत्र च यज्ञशेषभक्षत्विग्भ्यो ददातीति परिभाषया मांसस्योत्तरा प्रतिपत्तिः प्राप्ता। अत्र सर्व्वशब्देन प्रतिपत्त्यभावात् कर्म्मवैगुण्यं स्यादिति। अत्र सिद्धान्तः। यदिकाराद्युपपत्तिरिति। यदि प्रतिपाद्यं स्यात् तदा प्रतिपत्तिरङ्गमित्यर्थः। इति रामकृष्णीयाधिकरणकौमुदी॥ *॥ अपि च।
"उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्य्यं भवेन्न वा।
भवेद्धविर्भ्यः सर्व्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः॥
उक्ताप्यदृश्यशेषस्तु भाषुपस्तरणादिवत्।
अतो न प्रतिपत्तार्हः शेषकार्य्यं ततः कथम्॥"
इति माधवीयाधिकरणमालायाम् ५ पादे प्रथमाधिकरणम्॥
प्रतिपत्तिपटहः, पुं, (प्रतिपत्तये पटहः।) वाद्यविशेषः। नागरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सभ्यापटहः २। इति हारावली॥

प्रतिपत्तूर्य्यं, क्ली, (प्रतिपदे संविदे तूर्य्यम्।) दगड़वाद्यम्। इति चिकाण्डशेषः॥
प्रतिपत्रफला, स्त्री, (प्रतिपत्रं फलमस्याः।) क्षुद्रकारवेल्लौ। इति राजनिर्घण्टः॥
प्रतिपन्न, त्रि, (प्रतिपद्यते स्मेति। प्रति+पद्+क्तः।) अवगतम्। इत्यमरः। ३। २। १०८॥ (यथा, कुमारे। ४। ३३।
"प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि॥")
अङ्गीकृतम्। इति मेदिनी। ने, १६४॥ विक्रान्तः। इति हेमचन्द्रः॥
प्रतिपर्णशिफा, स्त्री, (प्रतिपर्णं शिफा जटा अस्याः।) द्रवन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥
प्रतिपादकः, त्रि, (प्रतिपादयतीति। प्रति+पद्+णिच्+ण्वुल्।) प्रतिपत्तिजनकः। बोधकः। (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शने। "ननु सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्मतत्त्वमिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषगुणत्वमिति॥") यथा च। प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च सम्बन्धः। इति दिनकरी॥
प्रतिपादनं, क्ली, (प्रति+पद्+णिच्+भावे ल्युट्।) दानम्। प्रतिपत्तिः। बोधनम्। इति मेदिनी। ने, २३६॥ (निष्पादनम्। यथा, महाभारते। १२। २४१। १४।
"त्रेता विमोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने॥")
प्रतिपालकः, त्रि, (प्रति+पा+णिच्+ण्वुल्।) पालनकर्त्ता। प्रतिपालयतीति प्रतिपूर्ब्बपाल्यन्तपाधातोर्ण्वुलन्तप्रत्ययनिष्पन्नः॥
प्रतिपालनं, क्ली, (प्रति+पा+णिच्+भावे ल्युट्।) रक्षणम्। पोषणम्। यथा। "कुन्त्या प्रस्तुतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्वं सङ्गच्छते।" इति दुर्गादासः॥
प्रतिपाल्य, त्रि, (प्रति+पा+णिच्+कर्म्मणि यत्।) प्रतिपालनीयम्। प्रतिपालितव्यम्। प्रतिपूर्ब्बपाल्यन्तपालरक्षण इत्यस्मात् कर्म्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, महाभारते। १३। ४५। २।
"या पुत्रकस्य ऋक्षस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत्,
अथचैनामहरेत् शुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा॥")
प्रतिप्रसवः, पुं, (प्रति प्रतिषिद्धं प्रसूते इति, प्रति+प्र+सू+अप्।) निषिद्धस्य पुनर्विधानम्। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे।
"रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे।
इत्यादिना निषिद्धस्य तिलतर्पणस्य तीर्थेतरत्र प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः।
अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च॥"
प्रतिप्रसूतः, त्रि, (प्रतिप्रसूते स्मेति। प्रति+प्र+सू+क्तः।) प्रतिप्रसवविशिष्टः। इति मलमासतत्त्वम्॥ पुनःसम्भावितः। यथा,—
"उक्तानि प्रतिसिद्धानि पुनःसम्भावितानि च।
सापेक्षनिरपेक्षाणि मीमांस्यानीह कोविदैः॥"
इति सत्तत्त्वसुक्तावली॥

प्रतिभ

प्रतिफलं, क्ली, (प्रतिफलतीति । प्रति + फल् + अच् ।) प्रतिबिम्बम् । यथा,—

"प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्दोः कलायां
हरशिरसि परस्या वासमाशङ्कमाना ॥"

इति रसमञ्जरी ॥

तुल्याफलम् । फलं फलच ॥

प्रतिफलनं, क्ली, (प्रति + फल् + ल्युट् ।) प्रतिबिम्बम् । यथा,—

"न बिम्बं त्वद्बिम्बप्रतिफलनलाभादरुगितं
तुलामध्यारोढुं कथमपि मे लज्जयेत कलया ॥"

इत्यानन्दलहरी । ६२ ॥

प्रतिफलितं, त्रि, (प्रति + फल् + क्त ।) प्रतिबिम्बितम् । यथा,—

"मोक्षान्तीतो विशुद्धो मुनिभिरभिहितो मोक्ष-
संक्रान्तमूर्त्तिः
साक्षी स्वान्ते तदुत्थे प्रतिफलितवपुः —— ॥"

इत्यादि मुक्तिवादगादाधरी ॥

प्रतिफुल्लकः, त्रि, (प्रतिफुल्लति विकसतीति । प्रति + फुल्ल + ण्वुल् ।) प्रफुल्लः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रतिबद्धः, त्रि, प्रतिबध्नातिस्मेति । प्रतिपूर्ब्बबन्धधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतिबध्यः, त्रि, (प्रति + बन्ध + यत् ।) प्रतिबन्धनीयः । प्रतिबन्धार्हः । यथा । वस्तुतो हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिता-शून्यज्ञानइतिप्रकारितावच्छेदकत्वेनैव प्रतिबध्यत्वं निवेश्यमिति प्राभानुगमजागदीशौ ॥

प्रतिबन्धः, पुं, (प्रति + बन्ध + घञ् ।) कार्य्यप्रतिघातः । तत्पर्य्यायः । प्रतिष्टम्भः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २७ ॥ (यथा, रघौ । ८ । ८० ।

"स तयःप्रतिबन्धमन्युना
प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
अपराद्धमिव मानयोनिना
प्रमदेलापलयोर्म्मिणा भुवि ॥")

प्रतिबन्धकः, पुं, (प्रतिबध्नातीति । प्रति + बन्ध + ण्वुल् ।) विटपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रतिरोधके, त्रि ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २६६ ।

"त्यागिनो निष्कलङ्कस्य कीर्त्तेरोधोऽस्य महीपतेः ।
ममापुण्यैस्तु तन्नित्यं यत्क्रियः प्रतिबन्धकम् ॥")

प्रतिबन्धिः, पुं, (प्रतिबध्नात्यनेनेति । प्रति + बन्ध + इन् ।) अनिष्टान्तरप्रसञ्जकं वाक्यम् । प्रतिबन्धः । यथा । प्रतिबन्धैरनुत्तरत्वादाचेति विशेषव्याप्तिजागदीशौ ॥

प्रतिबलः, त्रि, (प्रतिगतं बलमस्य ।) समर्थः । प्राप्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रतिरूपं बलमस्य ।) तुल्यबलः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ८ ।

"नायं प्रतिबलो भीरु । राक्षसापसदो मम ।
सोढुं वृधि प्रमथ्नन्दमथवा सर्व्वराक्षसाः ॥")

प्रतिभयं, त्रि, (प्रतिगतं भयं यत्र ।) भयङ्करम् । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, रामायणे । ६ । ६० । ३५ ।

प्रतिमः

"दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरमङ्कुलाः ।
तमसा पिहितं सर्व्वमासीत प्रतिभयं महत् ॥")

भये, क्ली । इति मेदिनी । ये, १२२ ॥

प्रतिभा, स्त्री, (प्रतिभाति प्रोभते इति । प्रति + भा + कः । टाप् ।) बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रत्युत्पन्नमतित्वम् । इति प्रतिभान्वितशब्दटीकायां भरतः ॥ नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा । यथाह, रुद्रः ।

"प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ॥"

(यथा च, महाभारते । १२ । २५६ । १ ।

"श्लक्ष्णं साधु समुद्दिष्टं नियतं ग्रहलक्षणम् ।
प्रतिभा त्वस्ति मे काचित् तां ब्रूयामनुमानतः ॥"

प्रतिभायते इति । प्रति + भा + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । ३ । १०६ । इति अङ् ।) दीप्तिश्च ॥

प्रतिभान्वितः, त्रि, (प्रतिभया अन्वितः ।) प्रगल्भः । प्रत्युत्पन्नमतियुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

प्रतिभासुखः, त्रि, (प्रतिभान्वितं सुखमस्य ।) प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७ ॥

प्रतिभावान्, [त्] त्रि, (प्रतिभा विद्यतेऽस्य । प्रतिभा + मतुप् । मस्य वः ।) प्रतिभान्वितः । प्रागल्भ्ययुक्तः । प्रतिभाशब्दादस्त्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ३२ ।

"आगच्छन्तौच मायन्तौ कुमारमन्त्रिणौ हठात् ।
अग्रहीदथ साध्यैनमवोचत प्रतिभावती ॥")

प्रतिभाज्ञानः, क्ली, (प्रतिभाया ज्ञानः ।) बुद्धिभागः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिभूः, पुं, (प्रतिरूपः प्रतिनिधिर्वा भवतीति । प्रति + भू । "भुवः संज्ञान्तरयोः ।" ३ । २ । १७८ । इति क्विप् । "धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) लग्नकः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥ जामिन् इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, प्रद्युम्नविजये । १ अङ्कः ।

"यश्चैकः प्रतिभूः फलेषु क्रतिनां यज्ञेषु यज्ञेश्वरो
विघ्नस्तोमतमःसमूहतपनः सोऽयं स्वयं
श्रीहरिः ॥")

तस्य कर्णत्वं यथा,—

"सभापर्व्वणि कर्णत्वमाह कात्यायनः ।
'अथ चैव प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रात्रितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥'
प्रतिभवति तत्कार्य्ये तद्भवतीति प्रतिभूर्लग्नकः ।
वादयोग्यः विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य दण्डदानस्य च क्षमः । वादिनोः भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
'उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्य्यनिर्णये ।
प्रतिभूरूभावे च राज्ञा संग्रपनं स्मृतः ॥'
राज्ञा संग्रपनं दण्डतुल्याधिकरणम् । निर्णयस्य कार्य्ये धनादिदाने रात्रेर्दिनादित्वात् कार्य्यशब्दस्य पूर्ब्बनिपातः । भृत्यस्तद्रक्षको राजनियुक्तः ।" इति श्रीधरतत्त्वम् ॥

प्रतिमः, त्रि, (प्रतिमातीति प्रति + मा + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति कः ।)

प्रतिमा

उत्तरपदस्थे सदृशार्थवाचकः । यथा —

"स्युरुत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे । २ । ४० । १३ ।

"व्यायसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् ।
यद्देवगर्भप्रतिमे वने याति न भिद्यते ॥")

प्रतिमा, स्त्री, (प्रतिमीयते इति । प्रति + मा + अङ् । टाप् ।) अनुकृतिः । गजदन्तस्य वन्यः । इति मेदिनी । मे, ४८ ॥ (प्रतिबिम्बम् । यथा, रघुः । ७ । ६४ ।

"निर्मौलितानामिव पङ्कजानां
मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥"

तथा च कुमारे । ७ । ३६ ।

"आत्मानमासक्तगणोपनीते
खड्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥"

प्रतिमीयते अनयेति करणे अङ् ।) सदृशम्रक्ष्मच्छिलादिनिर्म्मितप्रतिरूपकम् । तत्पर्य्यायः । प्रतिमानम् २ प्रतिबिम्बम् ३ प्रतियातना ४ प्रतिच्छाया ५ प्रतिकृतिः ६ अर्च्चा ७ प्रतिनिधिः ८ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ प्रतिच्छन्दः ९ प्रतिकायः १० प्रतिरूपम् ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७२ । २७ ।

"गिरिपृष्ठे तु सा तस्मिन् स्थिता स्वसितलोचना ।
विभ्राजमाना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्मयी ॥")

देवप्रतिमाघटनप्रमाणादि यथा,—

"विष्णोस्तावत् प्रवक्ष्यामि याद्दगरूपं प्रशस्यते ।
शङ्खचक्रधरं प्राज्ञं पद्महस्तं गदाधरम् ॥
छत्राकारं शिरस्तस्य कम्बुग्रीवं शुभेक्षणम् ।
तुङ्गनासं शुक्तिकर्णं प्रशान्तोरुभुजक्रमम् ॥
क्वचिदष्टभुजं विद्याच्चतुर्भुजमथापि वा ।
द्विभुजं वापि कर्त्तव्यं भवनेषु पुरोधसा ॥" * ॥
देयमष्टभुजस्यास्य यथास्थानं निबोध मे ।
खड्गो गदा शरः पद्मं देयं दक्षिणतो हरेः ।
धनुश्च खेटकश्चैव शङ्खचक्रे च वामतः ॥ * ॥
चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथैवायुधसंस्थितिः ।
दक्षिणेन गदां पद्मं वामदेवस्य कारयेत् ॥
वामतः शङ्खचक्रे च कर्णयोर्भूतिमिच्छता ।
कृष्णावतारे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते ॥
यथेच्छया शङ्खचक्रमुपरिष्टात् प्रकल्पयेत् ।
अधस्तात् पृथिवीं तस्य कर्णयोः पादमध्यतः ।
दक्षिणे प्रणतं तद्वत् गरुत्मन्तं निवेशयेत् ।
वामतस्तु भवेल्लक्ष्म्याः पद्महस्ता सुशोभना ।
गरुत्मानग्रतो वापि संस्थाणोर्भूतिमिच्छता ॥
श्रीश्च पुष्टिश्च कर्णयोः पार्श्वयोः पद्मसंयुते ।
तोरणाधोपरिष्टात्तु विद्याधरसमन्वितम् ॥
देवदुन्दुभिसंयुक्तं गन्धर्व्वमिथुनान्वितम् ।
पत्रवल्लीसमोपेतं सिंहव्यालसमन्वितम् ।
तथा कल्पलतोपेतं सुरैश्चिरमरेश्वरैः ।
एवंविधो भवेद्विष्णुरिच्छाभोगस्य पीठिका ॥
नवतालप्रमाणात्तु देवदानवकिन्नराः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि मानोन्मानं विशेषतः ॥ * ॥
जालान्तरप्रविष्टानां भानूनां यद्रजः स्फुटम् ।

प्रतिमा

प्रतिमा

यवोदरेण: स विज्ञेयो बालाग्रैरष्टभि: ॥
तदष्टकेन लिक्षा तु यूका लिक्षाष्टकेमता ।
यवो यूकाष्टकं तद्वदष्टभिस्तैस्तदङ्गुलम् ॥
स्वकीयाङ्गुलमानेन मुखं स्यादुदगाङ्गुलम् ।
मुखमानेन कर्त्तव्या सर्वावयवकल्पना ॥ * ॥
सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी शुभा ।
शैलदारुमयी वापि लौहसीसमयी तथा ॥
रीतिका धातुयुक्ता वा ताम्रकांस्यमयी तथा ।
शुभदारुमयी वापि दैवतार्चा प्रशस्यते ॥ * ॥
अङ्गुष्ठपर्वादारभ्य वितस्तिर्यावदेव तु ।
गृहेषु प्रतिमा कार्य्या नाधिका प्रशस्यते बुधै: ॥
यावोड्शाङ्गात् प्रासादे कर्त्तव्या नाधिका तत: ।
मध्यमेन कनिष्ठां तु कार्य्या वित्तानुसारत: ॥
द्वारोच्छ्रायस्य यन्मानमष्टधा तत्तु कारयेत् ।
भागद्वयेन प्रतिमा त्रिभागीकृत्य तत् पुन: ॥
पीठिका भागत: कार्य्या मानिनीचा न
पीच्छ्रिता ।
प्रतिमासुखमानेन तत्र भागान् प्रकल्पयेत् ॥
चतुरङ्गुला भवेद्ग्रीवा भागेन हृदयं पुन: ।
नाभिस्तस्मादध: कार्य्या भागेनैकेन शोभिता ॥
निम्नत्वे विस्तरत्वे च अङ्गुलं परिकीर्त्तितम् ॥
नाभेरधस्तथा मेढ्रं भागेनैकेन कल्पयेत् ।
त्रिभागमायतावरू जानुनी चतुरङ्गुले ॥
अङ्घ्री द्विभागे विज्ञाते पादौ तु चतुरङ्गुलौ ।
चतुर्दशाङ्गुलस्तद्वन्मौलिरस्य प्रकीर्त्तित: ॥
ऊर्द्धमानमिदं प्रोक्तं पृथुत्वञ्च निबोधत ।
सर्वावयवमानेषु विस्तारं शृणुत द्विजा: ॥ * ॥
चतुरङ्गुलं ललाटं स्यादूर्द्धं नासा तथैव च ।
द्विरङ्गुलं हनु ज्ञेयमोष्ठाङ्गुलसम्मित: ॥
अष्टाङ्गुलं ललाटन्तु तावत्मानं भ्रुवौ मते ।
अर्द्धाङ्गुला भ्रुवोर्लेखा मध्ये धनुर्विभावना ॥
उन्नतायाभवेत् पार्श्वे श्लक्ष्णा तीक्ष्णा प्रशस्यते ।
अक्षिणी द्व्यङ्गुलायामे तदर्द्धेनैव विस्तरे ॥
उन्नतोदरमध्ये तु रक्तान्ते शुभलक्षणे ।
तारका च त्रिभागेन दृष्टि: स्यात् पञ्चभागिकी ॥
द्विरङ्गुलं भ्रुवोर्मध्यं नासामूलमथाङ्गुलम् ।
नासाग्रविस्तरं तद्वत पुटद्वयमथानतम् ॥
नासापुटविलं तद्वदर्द्धाङ्गुलसुदाहृतम् ।
कपोले द्व्यङ्गुले तद्वत् कर्णमूलादिनिर्गते ॥
हन्वग्रमण्डलं तद्वद्विस्तारो द्व्यङ्गुलो भवेत् ।
अर्द्धाङ्गुला भ्रुवो रामा मृणालमदृशो समा ॥
अर्द्धाङ्गुल: समस्तद्वदुत्तरोष्ठस्तु विस्तरे ।
निष्पावसदृशं तद्वन्नामापुटदलम्भवेत् ॥
एकर्णौ ज्योतिरन्ध्रे च कर्णमूलात् षडङ्गुले ।
कर्णौ तु भ्रूसमौ ज्ञेयावङ्गुलं चतुरङ्गुलौ ॥
द्व्यङ्गुलौ कर्णपाली तु मात्रामेकान्तु विस्तृतौ ।
कर्णयोरुपरिष्टाच्च मस्तकं द्वादशाङ्गुलम् ।
ललाटं पृष्ठसोर्द्धेन प्रोक्तमष्टादशाङ्गुलम् ।
षट्त्रिंशदङ्गुलश्चास्य परिणाह: शिरोगत: ॥
सकेशनिचयश्चास्य द्विचत्वारिंशदङ्गुल: ।
केशान्तालम्बुके तद्वदङ्गुलानि तु षोड्श ॥
ग्रीवामध्यपरीणाहश्चतुर्विंशतिरङ्गुल: ।
अष्टाङ्गुला भवेद्ग्रीवा पृथुत्वेन विशिष्यते ॥
स्तनग्रीवान्तरं प्रोक्तमेकतालं स्वयम्भुवा ।
स्तनयोरन्तरं तद्वद्द्वादशाङ्गुलमिष्यते ॥
स्तनयोर्मण्डलं तद्वद्द्वादशाङ्गुलं परिकीर्त्तितम् ।
चूचुके मण्डलस्यान्तर्यवमात्रे उभे स्मृते ॥
द्वितालश्चापि विस्तारोदरस्थलमुदाहृतम् ।
कटे षडङ्गुले प्रोक्ते बाहुमूलस्तनान्तरे ॥
चतुर्दशाङ्गुलौ पादावङ्गुष्ठस्तु चिरङ्गुल: ।
पञ्चाङ्गुलपरीणाहमङ्गुष्ठाग्रं तथोन्नतम् ॥
अङ्गुष्ठकसमा तद्वदायामे स्यात् प्रदेशिनी ।
तस्या: षोड्शभागेन हीयते मध्यमाङ्गुली ॥
अनामिकाष्टभागेन कनिष्ठा चापि हीयते ।
पर्वत्रयेण चाङ्गुल्यो गुल्फौ द्व्यङ्गुष्ककौ मतौ ॥
पार्ष्णिर्द्व्यङ्गुलमाचा तु कलयोश्चा प्रकीर्त्तिता ।
द्विपर्वाङ्गुष्टक: प्रोक्त: परीणाहश्च तावङ्गुल: ॥
प्रदेशिनीपरीणाहस्त्र्यङ्गुल: समुदाहृत: ।
अन्यासामष्टभागेन हीयते क्रमशो द्विजा: ॥
अङ्गुलेर्नोच्छ्राय: कार्य्य: अङ्गुष्ठस्य विशेषत: ।
तदर्द्धेन तु शेषाणामङ्गुलीनान्तथोच्छ्राय: ॥
जङ्घायां परिणाहस्तु अङ्गुलानि चतुर्दश ।
जङ्घामध्ये परीणाहस्तथैवाष्टादशाङ्गुल: ॥
जानुमध्ये परीणाह एकविंशतिरङ्गुल: ।
जानुच्छायोच्छ्रय: प्रोक्तो मण्डलं चाङ्गुलं पुन: ॥
ऊरुमध्ये परीणाहश्चाष्टाविंशतिकाङ्गुल: ।
एकत्रिंशोपरिष्टाच्च वृषणौ चाङ्गुलौ पुन: ॥
चाङ्गुलश्च तथा मेढ्रं परीणाहे षडङ्गुलम् ।
मणिबन्धोदयं विद्यात् कैशोरेषां तथैव च ॥
मणिबन्धपरीणाहश्चतुरङ्गुल दृश्यते ।
विस्तारेण भवेत्तद्वत कटिरष्टादशाङ्गुला ।
द्वात्रिंशतिस्तथा श्रोणी स्तनौ च द्वादशाङ्गुलौ ॥
नाभिमध्ये परीणाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुल: ।
पुरत: पञ्चपञ्चाशत कट्याश्चैव तु वेष्टनम् ॥
कट्योरुपरिष्टात्तु स्कन्धौ प्रोक्तौ षडङ्गुलौ ।
अष्टाङ्गुलाच्च विस्तारे ग्रीवाश्चैव तु निर्दिशेत् ॥
परीणाहे तथा ग्रीवां कला द्वादश निर्दिशेत् ।
आयामो भुजयोस्तद्वद्द्विचत्वारिंशदङ्गुल: ॥
कार्य्यस्तु बाहुशिखरं प्रमाणे षोड्शाङ्गुलम् ।
ऊर्द्धं यद्बाहुपर्य्यन्तं विज्ञादष्टादशाङ्गुलम् ॥
तथैकाङ्गुलहानन्तु द्वितीयं पर्व्वमुच्यते ।
बाहुमध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुल: ॥
षोड्शोक्त: प्रबाहुस्तु षट्कलोन्मकरो मत: ।
सप्ताङ्गुलं करतलं पञ्चमध्याङ्गुली मता ॥
अनामिका मध्यमाया: सप्तभागेन हीयते ।
तस्यास्तु पञ्चभागेन कनिष्ठा परिहीयते ॥
मध्यमायास्तु हीना वै पञ्चभागेन तर्ज्जनी ।
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यादध: प्रोक्तस्तु तत्समः ॥
अङ्गुष्ठपरिणाहस्तु विज्ञेयश्चतुरङ्गुल: ।
शेषाणामङ्गुलीनान्तु भागो भागेन हीयते ॥
मध्यमामध्यपर्व्वन्तु अङ्गुलद्वयमायतम् ।
यवो यवस्तु सर्व्वासां तस्यां तस्यां प्रहीयते ॥
अङ्गुष्ठपर्व्वमध्यन्तु तर्ज्जन्या सदृशं भवेत् ।
यवद्वयाधिकं तद्वदग्रपर्व्वसुदाहृतम् ॥
पर्व्वार्द्धेन नखान् विद्यादङ्गुलीषु समन्तत: ।
स्निग्धं श्लक्ष्णं प्रकुर्व्वीत इंगदलं तथाग्रजम् ॥
निम्नष्टं भवेन्मध्ये पार्श्वत: कलयोच्छ्रितम् ।
तथैव केशपर्य्यन्त: स्कन्धोपरि दशाङ्गुल: ॥
स्त्रिय: कार्य्यास्तु तद्विद्वैस्तनोरुजघनाधिका: ।
चतुर्दशाङ्गुलायाममुदरं तासु निर्दिशेत् ॥
नानाभरणसम्पन्ना: किञ्चिदुच्छ्रितभूजास्तन: ।
किञ्चिद्दीर्घं भवेद्वक्त्रमलकावलिरक्षमा ॥
नासा ग्रीवा ललाटञ्च निर्दिष्टाश्चतुरङ्गुला: ।
अर्द्धार्द्धाङ्गुलविस्तार: प्रास्यतेऽधरपल्लव: ॥
अधिकं नेत्रयुग्मन्तु चतुर्भागेन निर्दिशेत् ।
ग्रीवायाश्चिबुकं कार्य्यं किञ्चिदर्द्धाङ्गुलोच्छ्रया ॥
एवं नारीषु सर्व्वासु देवानां प्रतिमासु च ।
नवतालमिदं प्रोक्तं लक्षणं पापनाशनम् ॥ * ॥
अत: परं प्रवक्ष्यामि देवाकारान् विशेषत: ।
दशताल: स्मृतो रामो बलिबेरोचनिस्तथा ॥
वराहो नरसिंहश्च सप्ततालश्च वामन: ।
मत्स्यकूर्म्मौ तु निर्दिष्टौ यथापूर्वं स्वयम्भुवा ॥
अत: परं प्रवक्ष्यामि रुद्राद्याकारमुत्तमम् ।
आपीनोरुभुजस्कन्धस्तप्तकाञ्चनसप्रभ: ॥
शुक्लाकारश्चिमसंघातचन्द्रार्द्धकृतजटो विभु: ।
जटामकुटधारी च द्विरष्टवलमराङ्कित: ॥
बाहवोरगहस्ताभो वृत्तजङ्घोरुमण्डल: ।
ऊर्द्धकेशास्तु कर्त्तव्या दीर्घायतविलोचन: ॥
व्याघ्रचर्म्मपरीधान: कटिसूत्रविभूषित: ।
हारकेयूरसम्पन्नो भुजङ्गाभरणस्तथा ॥
बाहवश्चापि कर्त्तव्या नानाभरणभूषिता: ।
पीनोरुगण्डफलक: कृशललाभ्यामलङ्कृत: ॥
आजानुलम्बबाहुश्च सौम्यमूर्त्ति: सुशोभन: ।
खेटकं वामहस्ते तु खड्गश्चैव तु दक्षिणे ॥
शक्तिं दण्डं त्रिशूलञ्च दक्षिणे तु निवेशयेत् ।
कपालं वामपार्श्वे तु नागं खट्वाङ्गमेव च ॥
एकश्च वरदो हस्तस्तथाचवलयोपर: ।
वेणावन्तानकं कृत्वा नृत्याभिनयसंस्थित: ॥
नृत्ये दशभुज: कार्य्यो गजासुरवधे तथा ।
तथा त्रिपुरदाहे च बाहव: षोड्शैव तु ॥
शङ्खचक्रे गदा पार्श्वे घण्टा तत्राधिका भवेत् ।
तथा धनु: पिनाकञ्च शरो विष्णुमयस्तथा ॥
चतुर्भुजोऽष्टबाहुर्व्वा ज्ञानयोगेश्वरो मत: ।
तीक्ष्णनासाग्रदशन: करालवदनो महान् ॥
भैरव: प्रास्यते लोके प्रत्यायतनसंस्थित: ।
न ग्रामायतने कार्य्यो भैरवस्तु भयङ्कर: ॥
नारसिंहो वराहो वा तथान्योऽपि भयङ्करा: ।
न हीना नाधिकाङ्गा च कर्त्तव्या देवता क्वचित ॥
स्वामिनं घातयेद्यस्मा करालवदना तथा ।
अधिकाङ्गुल्यिनं हन्यात् कृशा पीवार्थनाशिनी ॥
कृशोदरी तु दुर्भिक्षं निर्मांसा धननाशिनी ।
वक्रनासा तु दु:खाय सौम्यनासा भयङ्करी ॥
चिपिटा दु:खशोकाय अनेत्रा मरणाग्निनी ।
दु:खदा हीनवक्त्रा तु पाणिपादकृशा तथा ॥
हीनाङ्गा हीनजङ्घा च भर्त्तोन्मादकरी नृणाम् ।
वक्रवक्त्रा च रोगार्त्ता कटिहीना च या भवेत् ॥

पाणिपादविहीनायां जायते मरको महान् ।
जङ्घाजानुविहीना च भृत्यकल्याणकारिणी ॥
पुत्रमित्रविनाशाय हीना वक्षःस्थलेषु या ।
सम्यग्विवर्यया या तु आयुर्लक्ष्मीपदा सदा ।
रूपं लक्षणमासाद्य कर्तव्यः परमेश्वरः ॥ * ॥
स्तूयमानः सुरैः सर्वैः समन्तादर्चयेद्भवम् ।
शृङ्गिणं नन्दिना चैव महाकालेन शङ्करम् ॥
प्रणता लोकपालाश्च पार्श्वे तु गणनायकाः ।
नृत्यद्भृङ्गिरिटिश्चैव भूतवेतालसंवृतः ।
सर्वैः स्तुष्टाश्च कर्तव्याः स्तुवन्तः परमेश्वरम् ॥

गन्धर्वविद्याधरकिन्नराणा-
मप्सोगणैरुद्गतकीर्तनानाम् ।
गणैरनेकैः प्रणतैः सहस्रै-
र्मुनिप्रवीरैरभिनन्द्यमानम् ॥
धृतास्त्रशस्त्रैः प्रणतैः प्रवाल-
पुष्पोपहारप्रचयं ददद्भिः ।
संस्तूयमानं भगवन्तमीशं
नेत्रत्रयेणाभरमर्त्यपूज्यम् ॥ * ॥

सूत उवाच ।

अधुना संप्रवक्ष्यामि अर्द्धनारीश्वरं परम् ।
अर्द्धेन देवदेवस्य नारीरूपं सुशोभनम् ॥
ईशार्द्धे तु जटाभारो बालेन्दुकलया युतः ।
उमार्द्धे तु प्रदातव्यौ सीमन्तस्तिलकावुभौ ॥
वासुकिं दक्षिणे कर्णे वामे कुण्डलमादिशेत् ।
बालिका चोपरिष्टात्तु कपालं दक्षिणे करे ॥
त्रिशूलं वापि कर्तव्यं देवदेवस्य धीमतः ।
वामतो दर्पणं दद्यादुत्पलं वा विशोभनम् ॥
वामबाहुश्च कर्तव्यः केयूरवलयान्वितः ।
उपवीतश्च कर्तव्यः मणिमुक्तामयस्तथा ॥
स्तनभारमधार्द्धे तु वामे पीनं प्रकल्पयेत् ।
हारार्द्धमुज्ज्वलं कुर्यात् श्रोणयर्द्धन्तु तथैव च ॥
लिङ्गार्द्धमूर्द्धं कर्तव्यं व्याघ्राजिनकृताम्बरम् ।
वामे लम्बपरीधानं कटिसूत्रत्रयान्वितम् ॥
नानारत्नसमोपेतं दक्षिणं भुजगान्वितम् ।
देवस्य दक्षिणं पादं पद्मोपरिसमास्थितम् ॥
किञ्चिदूर्द्धन्तथा वामं भूषितं नूपुरेण च ।
रत्नैर्विभूषितान् कुर्यादङ्गुलीश्चङ्गुलीयकान् ॥
सालक्तकं तथा पादं पार्वत्या दर्शयेत् सदा ।
अर्द्धनारीश्वरस्येदं रूपमस्मिन्मुदाहृतम् ॥ * ॥
उमामहेश्वरस्यापि लक्षणं शृणुत द्विजाः ।
संस्थानन्तु तयोर्वक्ष्ये लीलाललितविभ्रमम् ॥
चतुर्भुजं द्विबाहुं वा जटाभारेन्दुभूषितम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तमुमैकस्कन्धपाणिनम् ॥
दक्षिणेनोत्पलं शुभ्रं वामं कुचभरं करम् ।
द्वीपिचर्मपरीधानं नानारत्नोपशोभितम् ॥
सुप्रतिष्ठं सुवेषञ्च तथार्द्धेन्दुकृताननम् ।
वामे तु संस्थिता देवी तस्योरौ बाहुनागृहिता ॥
शिरोभूषणसंयुक्तैरत्नकैर्ललितानना ।
सबालिका कर्णवती ललाटतिलकोज्ज्वला ॥
मणिकुण्डलसंयुक्ता कर्णिकाभरणा क्वचित् ।
हारकेयूरचपला हरवक्षःस्थलौकिनी ॥
वामार्द्धं देवदेवस्य स्पृशन्ती लीलया क्वचित् ।

दक्षिणन्तु बहिः कृत्वा बाहुं दक्षिणतोऽथवा ॥
स्कन्धे वा दक्षिणे कुर्यौ स्पृशत्यङ्गुलिजैः क्वचित् ।
वामे च दर्पणं दद्यादुत्पलं वा सुशोभनम् ॥
कटिसूत्रत्रयश्चैव नितम्बे स्यात् प्रलम्बकम् ।
जया च विजया चैव कार्त्तिकेयविनायकौ ॥
पार्श्वयोर्द्वौ प्रकर्तव्यौ सनोरगमगुह्यकम् ।
मालाविद्याधरांस्तत्र वीणावादनतत्परान् ॥
एतद्रूपमुमेशस्य कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ * ॥
त्रिभुवनारायणं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
वामार्द्धे माधवं कुर्यादक्षिणे शूलपाणिनम् ॥
बाहुहृदयञ्च कण्ठस्य मणिकेयूरभूषितम् ।
शङ्खचक्रधरं प्राज्ञैर्मारकाङ्गुलिभिर्युतम् ॥
चक्रस्थाने गदाञ्चापि पाणौ दद्यादधस्तले ।
शङ्खस्थेतरे दद्याद्भूत्यर्थं भूषणोज्ज्वलम् ॥
पीतवस्त्रपरीधानं चरणं मणिभूषितम् ।
दक्षिणार्द्धे जटाभारमर्द्धेन्दुकृतलक्षणम् ॥
भुजङ्गहारवलयं वरदं दक्षिणं करम् ।
द्वितीयञ्चापि कुर्वीत त्रिशूलवरधारिणम् ॥
यज्ञोपवीतसंयुक्तं कट्यर्द्धे क्षत्तिवाससम् ।
मणिरत्नैश्च संयुक्तपादं नागविभूषितम् ।
त्रिभुवनारायणस्येयं कर्तव्येदृपमुत्तमम् ॥ * ॥
महावराहं वक्ष्यामि पद्महस्तं गदाधरम् ।
तीक्ष्णदंष्ट्रायघोरास्यं मेदिनीवामकूपरम् ॥
दंष्ट्राग्रेणोद्धृतां दान्तां धरणीमुत्पलान्विताम् ।
विस्तारोत्फुल्लनयनामुपरिष्टात् प्रकल्पयेत् ॥
दक्षिणं कटिसंस्थन्तु करन्तस्य प्रकल्पयेत् ।
कूर्मोपरि तथा पादमेकं नागेन्द्रमूर्द्धनि ।
संस्तूयमानं लोकेशैः समन्तात् परिकल्पयेत् ॥ * ॥
नारसिंहञ्च कर्तव्यं भुजाष्टकसमन्वितम् ।
रौद्रसिंहासनं तद्वद्विदारितमुखेक्षणम् ॥
स्तब्धयोनिजटाकीर्णं दारयन्तं दितेः सुतम् ।
विनिर्गतान्त्रमालञ्च दानवं परिकल्पयेत् ॥
वमन्तं रुधिरोद्गारं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम् ।
युध्यमानञ्च कर्तव्यं क्वचित् करगवन्धने ॥
परिश्रान्तेन दैत्येन तर्ज्यमानं मुहुर्मुहुः ।
दैत्यं प्रदर्शयेच्चैव खड्गखेटकधारिणम् ।
स्तूयमानं तथा विप्रैर्दर्शयेदमराधिपैः ॥ * ॥
तथा त्रिविक्रमं वक्ष्ये ब्रह्माण्डाक्रमणोत्थितम् ।
वामपार्श्वे तथा राहुमुपरिष्टात् प्रकल्पयेत् ॥
अधस्तादामनं तावत् कल्पयेत् सकमण्डलुम् ।
दक्षिणे छत्रिकां विद्याच्चमरं दीनं प्रदर्शयेत् ।
भृङ्गारधारिणं तद्वल्लिम्पन्तस्येव पार्श्वतः ॥
वल्मनञ्चापि कुर्वीत गरुडस्तस्य दर्शयेत् ॥ * ॥
मत्स्यरूपं तथा मात्स्यं कौर्मं कूर्माङ्गतिं न्यसेत् ।
एवं रूपस्तु भगवान् कार्य्यो नारायणो हरिः ॥ * ॥
ब्रह्मा कमण्डलुधरः कर्तव्यः स चतुर्मुखः ॥
हंसारूढः क्वचित् कार्य्यः क्वचिच्च कमलासनः ।
वर्णेन पद्मगर्भाभचतुर्बाहुः शुभेक्षणः ॥
कमण्डलुं वामकरे स्रुचं हस्ते च दक्षिणे ।
वामे दण्डधरं तद्वत् स्रुवञ्चापि प्रदर्शयेत् ॥
मुनिभिर्देवगन्धर्वैः स्तूयमानं समन्ततः ।
कुर्वाणमिव लोकांस्त्रीन् शुक्लाम्बरधरं विभुम् ॥

रुद्राक्षचर्मधरञ्चापि दिव्ययज्ञोपवीतिनम् ।
ऋग्यजुस्सामधरं पार्श्वे वेदांश्च चतुरः पुनः ॥
वामपार्श्वे तु सावित्रीं दक्षिणे च सरस्वतीं ।
अग्रे च ऋषयस्तद्वत कार्य्याः पैतामहे पदे ॥ * ॥
कार्त्तिकेयं प्रवक्ष्यामि तरुणादित्यसन्निभम् ।
कमलोदरवर्णाभं सुकुमारं कुमारकम् ॥
गोरुङ्केक्षोरकैर्युक्तं मयूरवरवाहनम् ।
स्थानीयखेटनगरे भुजान् द्वादश कल्पयेत् ॥
चतुर्भुजः कर्पटे स्याद्दण्डे ग्रामे द्विबाहुकः ॥
शक्तिः पाशस्तथा खड्गः शरः शूलन्तथैव च ।
वरदश्चैव हस्तः स्यादथवाभयदो भवेत् ॥
एते दक्षिणतो ज्ञेयाः केयूरकटकोज्ज्वलाः ।
धनुः पताकामुष्टिश्च तर्जनी च प्रसारिता ॥
खेटकं ताम्रचूडश्च वामहस्ते प्रशस्यते ।
द्विभुजस्य करे शक्तिर्वामे स्यात् कुक्कुटोऽपरे ॥
चतुर्भुजे शक्तिपाशौ वामतो दक्षिणे त्वसिः ।
वरदोऽभयदो वापि दक्षिणः स्यात् तुरीयकः ॥ * ॥
विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
लम्बोदरं चतुर्बाहुं व्यालयज्ञोपवीतिनम् ॥
स्वस्तिकर्णं बृहच्छुण्डमेकदंष्ट्रं पृथूदरम् ।
स्वं दन्तं दक्षिणकरे उत्पलञ्च तथापरे ॥
लड्डुकं परशुश्चैव वामतः परिकल्पयेत् ।
बृहत्संश्लिष्टगमनं पीनस्कन्धाङ्घ्रिपाणिनम् ।
युक्तं वृश्चिकवृश्चिभ्यामधस्ताच्छूषिकान्वितम् ॥ * ॥
कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजन्तथा ।
जयागामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ॥
जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् ॥
अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदशनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात् खड्गञ्चक्रन्तथैव च ।
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ॥
खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च ।
घण्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥
अधस्तान्महिषं तद्वच्छिरश्चक्रं प्रदर्शयेत् ।
शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् ॥
हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यद्दन्त्रविभूषितम् ।
रक्तरक्तीकृताङ्गञ्च रक्तविष्फुरितेक्षणम् ॥
वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया ॥
वमद्रुधिरवक्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ।
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ॥
किञ्चिदूर्द्धं तथा वाममसुरं महिषोपरि ।
स्तूयमानञ्च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥ * ॥
इदानीं सुरराजस्य रूपं वक्ष्ये विशेषतः ।
सहस्रनयनं देवं मत्तवारणसंस्थितम् ॥
पृथुरुच्चोदनं सिंहस्कन्धं महाभुजम् ।
किरीटकुण्डलधरं पीवरोरुभुजेक्षणम् ॥
वज्रोपलधरं तद्वन्नानाभरणभूषितम् ।
पूजितं देवगन्धर्वैरप्सरोगणसंस्तुतम् ॥

छत्रचामरधारिण्यौ स्त्रियौ पार्श्वे तु कारयेत् ।
सिंहासनगतं वापि गन्धर्वगणसंयुतम् ॥
इन्द्राणीं वामनस्तस्य कुर्याद्दुत्पलधारिणीम् ॥
सूत उवाच ।
प्रभाकरस्य प्रतिमामिदानीं शृणुत द्विजाः ।
रथस्थं कारयेद्देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥
सप्ताश्वचैकचक्रञ्च रथस्तस्य प्रकल्पयेत् ।
सकुटेन विचित्रेण पद्मगर्भसमप्रभम् ॥
नानाभरणभूषाढ्यं भुजाभ्यां धृतपुष्करम् ।
स्कन्धस्थे पुष्करे ते तु लोलयेव धृते सदा ॥
चोलकच्छन्नवपुषं क्वचिच्चिह्ने दर्शयेत् ।
वस्त्रयुग्मसमोपेतं चरणौ तेजसावृतौ ॥
प्रतीहारौ च कर्तव्यौ पार्श्वयोर्दण्डपिङ्गलौ ।
कर्तव्यौ खड्गहस्तौ च पार्श्वयोः पुरुषायुधौ ॥
लेखनीलेखहस्तञ्च पार्श्वे धातारमव्ययम् ।
नानादेवगणैर्युक्तमेवं कुर्याद्दिवाकरम् ॥
अरुणः सारथिस्तस्य पद्मिनीपत्रसन्निभः ।
अश्वौ च वलिसुग्रीवावस्तस्यौ तस्य पार्श्वयोः ॥
भुजङ्गरश्मिभिर्बद्धाः सप्ताश्वा रश्मिसंयुताः ।
पद्महस्तं वा हयस्थं वा पद्महस्तं प्रकल्पयेत् ॥*॥
अग्नेस्तु लक्षणं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदम् ।
दीप्तं सुवर्णवपुषमर्द्धपद्मासनस्थितम् ॥
बालार्कसदृशस्तस्य वसनञ्चापि दर्शयेत् ।
यज्ञोपवीतिनं देवं लम्बकूर्चधरन्तथा ॥
कमण्डलुं वामकरे दक्षिणे स्रुक्समुच्चकम् ।
ज्वालाविताननसंयुक्तमजवाहनमुज्ज्वलम् ।
कुक्षस्थञ्चापि कुर्व्वीत मूर्द्धिं सप्तशिखान्वितम्॥*
तथा यमं प्रवक्ष्यामि दण्डपाशधरं विभुम् ।
महामहिषमारूढं कृष्णाञ्जनचयोपमम् ॥
सिंहासनगतञ्चापि दीप्तास्यसमलोचनम् ।
महिषं चित्रगुप्तञ्च करालान् किङ्करांस्तथा ॥
समन्ताद्दर्शयेत्तस्य सौम्यासौम्यांस्तथा सुरान् ॥
राक्षसेन्द्रं तथा वक्ष्ये लोकपालञ्च नैर्ऋतम् ।
नरारूढं महाकायं रक्षोभिर्बहुभिर्वृतम् ॥
खड्गहस्तं महानीलं कज्जलाचलसन्निभम् ।
नरयुक्तविमानस्थं पीताम्बरविभूषितम् ॥ * ॥
वरुणञ्च प्रवक्ष्यामि पाशहस्तं महाबलम् ।
शुक्लस्फटिकवर्णाभं हारकेयूरसंवृतम् ॥
मृगाधिरूढं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् ।
भूषणाढ्यगतं शान्तं किरीटवरधारिणम् ॥ * ॥
वायुरूपं प्रवक्ष्यामि ध्वजञ्च मृगवाहनम् ।
चित्राम्बरधरं शान्तं युवानं कुञ्चितभ्रुवम् ।
मृगाधिरूढं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् ॥ * ॥
कुबेरञ्च प्रवक्ष्यामि कुक्षलाभ्यामलङ्कृतम् ।
हारकेयूररचितं सिताम्बरधरं सदा ॥
गदाधरञ्च कर्तव्यं वरदं सुकुटान्वितम् ।
नरयुक्तविमानस्थं मेषस्थं वापि कारयेत् ॥
वर्णेन पीतवर्णेन गुह्यकैः परिवारितम् ।
महोदरं महाकायं लम्बाष्टकसमन्वितम् ॥
गुह्यकैर्बहुभिर्युक्तं धनधान्यकरैस्तथा ॥ * ॥
तथैवेशं प्रवक्ष्यामि धवलं धवलेक्षणम् ।
त्रिशूलपाणिनं देवं शान्तं वृषगतं विभुम् ॥ * ॥

मातॄणां लक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्व्वशः ।
ब्रह्माणी ब्रह्मसदृशी चतुर्वक्त्रा चतुर्भुजा ।
हंसाधिरूढ़ा कर्त्तव्या साक्षसूत्रकमण्डलुः ॥*॥
महेश्वरस्य रूपेण तथा माहेश्वरी मता ।
जटासुकुटसंयुक्ता वृषस्था चन्द्रशेखरा ।
कपालशूलखट्वाङ्गवरदाढ्य चतुर्भुजा ॥ * ॥
कुमाररूपा कौमारी मयूरवरवाहना ।
रक्तवस्त्रधरा तद्वच्छूलशक्तिधरा तथा ॥
हारकेयूरसम्पन्ना कुक्कुटाकुधरा तथा ॥ * ॥
वैष्णवी विष्णुसदृशी गरुडस्थिति समास्थिता ।
चतुर्बाहुश्च वरदा शङ्खचक्रगदाधरा ।
सिंहासनगता वापि बालकेन समन्विता ॥ * ॥
वाराहीञ्च प्रवक्ष्यामि महिषोपरिसंस्थिताम् ।
वराहसदृशीं देवीं घण्टाचामरधारिणीम् ।
गदाचक्रधरास्तद्वद्दानवेन्द्रविनाशिनीम् ॥ * ॥
इन्द्राणीमिन्द्रसदृशीं वज्रशूलगदाधराम् ।
गजासनगतान्देवीं लोचनैर्बहुभिर्वृताम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभां सर्व्वाभरणभूषिताम् ॥ * ॥
तीक्ष्णखड्गधरास्तद्वद्दक्षे योगीश्वरीमिमाम् ।
दीर्घजिह्वास्यहृत्केशीमस्थिचर्मावशेषिताम् ।
दंष्ट्राकरालवदनां कुर्याच्चैव क्षुधोदरीम् ॥ * ॥
कपालमालिनीं देवीं मुण्डमालाविभूषिताम् ।
कपालं वामहस्ते तु मांसशोणितपूरितम् ॥
सकृष्णशिरो न्यस्य मुण्डिका दक्षिणे तथा ।
एकस्था वायसस्था वा निर्म्मांसा विगतोदरी ।
करालवदना तद्वत् कर्त्तव्या सा विलोचना ॥*॥
चासृग्वा बहुघण्टा च हरिणचर्म्मधरा शिवा ।
दिग्वासा कालिका तद्वदासभस्था कपालिनी ॥
सुरक्तपुष्पाभरणा वह्निवो ध्वजसंयुता ।
विनायकश्च कुर्व्वीत मातृणामग्निके सदा ॥
वीरेश्वरश्च भगवान् वृषारूढो जटाधरः ।
वीणाहस्तश्शिखामूलो च मातृणामग्रतो भवेत् ॥*॥
श्रियन्देवीं प्रवक्ष्यामि नवे वयसि संस्थिताम् ।
सुयौवनां पीनगण्डां रक्तोष्ठीं कुञ्चितभ्रुवम् ॥
पीनोन्नतस्तनतटां मणिकुण्डलधारिणीम् ।
सुमङ्गलं सुखं तस्याः शिरः सीमन्तभूषितम् ॥
पद्मस्वस्तिकशङ्खैर्वा भूषितां कुन्तलालकैः ।
कञ्चुकावृतगात्रौ च हारभूषौ पयोधरौ ॥
नागहस्तोपमौ बाहू केयूरकटकोज्ज्वलौ ।
पद्मं हस्ते च दातव्यं श्रीफलं दक्षिणे करे ॥
मेखलाभरणास्तद्वत्तप्तकाञ्चनसप्रभाम् ।
नानाभरणसम्पन्नां शोभनाम्बरधारिणीम् ।
पार्श्वे तस्याः स्त्रियः कार्य्याश्चामरव्यग्रपाणयः ।
पद्मासनोपविष्टान्तु पद्मसिंहासनस्थिताम् ॥
करिभ्यां स्नाप्यमाना सा भृङ्गाराभ्यामनेकशः ।
प्रतिपालयन्ती करिणी भृङ्गाराभ्यां तथापरौ ॥
स्तूयमाना च लोकैश्च तथा गन्धर्वगुह्यकैः ॥ * ॥
तथैव यक्षिणी कार्य्या सिद्धासुरनिषेविता ।
पार्श्वयोः कलसौ तस्यास्तोरणौ देवदानवाः ॥
नागाश्चैव तु कर्त्तव्याः खड्गखेटकधारिणः ।
अधस्तात्प्रकृतिस्त्रेयां नाभेरूर्द्ध्वञ्च पौरुषी ॥
फणाश्च मूर्द्धि कर्त्तव्या द्विजिह्वा बहवः समाः ।

पिशाचा राक्षसाश्चैव भूतवेतालजातयः ॥
निर्म्मांसाश्चैव ते सर्व्वे रौद्रा विकृतरूपिणः ।
क्षेत्रपालश्च कर्त्तव्यो जटिलो विकृतानन: ॥
दिग्वासा जटिलस्तद्वत् श्वगोमायुनिषेवितः ।
कपालं वामहस्ते तु शिरः कृष्णसमावृतम् ।
दक्षिणे मुष्टिकां दद्यादसुरक्षयकारिणीम् ॥*॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विभुजं कुसुमायुधम् ।
पार्श्वे चास्यमुखं तस्य मकरध्वजसंयुतम् ॥
दक्षिणे पुष्पबाणञ्च वामे पुष्पमयं धनुः ।
प्रीतिः स्याद्दक्षिणे तस्य भोजनोपस्करान्विता ॥
रतिस्तु वामपार्श्वे च शयनोपस्करान्विता ।
पटश्च पटहश्चैव खरः कामातुरस्तथा ॥
पार्श्वतो जलवापी च वनं नन्दनमेव च ।
सुशोभनश्च कर्त्तव्यो भगवान् कुसुमायुधः ॥
संस्थानभोषदत्तं स्याद्विस्मयं विश्वनेत्रकम् ।
एतद्देवेशतः प्रोक्तं प्रतिमालक्षणं मया ॥
विस्तरेण न शक्नोमि वृहस्पतिरपि द्विजाः ॥"
इति मत्स्यपुराणे देवाधीनुकीर्त्तने प्रतिमा-
लक्षणं नाम २३२ । २३३ । २३४ । २३५
अध्यायाः ॥ * ॥ सा द्विविधा । स्थापनरूपा
स्वयं व्यक्तरूपा च। यथा,—
श्रीसदाशिव उवाच।
"शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि तदंशावसथं हरेः ।
स्थापनञ्च स्वयं व्यक्तं द्विविधं तन प्रकीर्त्तितम् ॥
शिलामृद्दारुलौहाद्यैः कृत्वा प्रतिकृतिं हरेः ।
औतस्मार्त्तागमैः प्रोक्ता क्रियासंस्थापना हि
तत् ॥
तत्स्थापनमिति प्रोक्तं स्वयं व्यक्तं हि मे शृणु ।
यस्मिंस्तु निहितो विष्णुः स्वयमेव नृणां भुवि ॥
पाषाणदार्व्वादिमयैः स्वयं व्यक्तं हि तत् स्मृतम् ।
स्वयं व्यक्ते स्थापने वा पूजयेन्मधुसूदनम् ॥
देवतानां महर्षीणामर्च्चनार्थं सनातनः ।
स्वयमेव जगन्नाथः सान्निध्यं याति केशवः ॥
यस्य यद्दियते भाग्यं तदेवाविरभूद्भुवि ।
तदेव पूजयेन्नित्यन्तस्मिन्नेव रमेत् सदा ॥
श्रियोऽकृष्यायी देवेशो विधेरर्च्चाः शुभानने ।।
स एवैष्वाकुनाथानां तपसाविरभूद्भुवि ॥
मयापि काश्यां संपूज्यो माधवः कलुषापहः ।
दक्षिणोदधितीरे तु नीलाद्रौ पुरुषोत्तमे ॥
दारुरूपी जगन्नाथो ब्रह्मणा स्थापितः स्वयम् ।
स एव पूज्यः सर्व्वेषां लोकानां खलु पार्व्वति ।।
नरनारायणः साक्षात् पूज्यो बदरिकाश्रमे ।
गदाधरो गयायान्तु प्रयागे माधवस्तथा ॥
माधवो विधिवत् पूज्यो गङ्गासागरसङ्गमे ।
कपालमोचने तीर्थे कलिङ्गेऽच्युतो हरिस्तथा ॥
विष्णुश्च वहिरङ्गे तु भीमस्यर्क्षे शिवे यतः ।
द्वारकायां वासुदेवः कुरुक्षेत्रे रणेश्वरः ॥
नारायणो बदर्य्याद्यौ पूज्यो नित्यं सनातनः ।
स्वयं श्रीभगवान् कृष्णो धाम्नि वृन्दावने शुभे ॥
गोविन्दः केशवो नन्दयशोदानन्दनो विभुः ।
पूज्यो मदनगोपालगोवर्द्धनधरादिकः ॥
चतुरशीतिके कोट्यो ब्रह्माण्डान्तर्गते शिवे ।।

कलिन्दनन्दिनीतीरे महाप्रलयवर्ज्जिते ॥
सदैव कार्ष्णिरभ्यर्च्यः श्रीगोपीजनवल्लभः ।
यत्र यत्र हरेरर्चा स्वयं व्यक्ता शुभानने ! ॥
स्थानं तीर्थं तथा क्षेत्रं यज्ञदानमहोत्सवम् ।
संकीर्त्तनं सर्व्वभक्तिस्तथा कार्ष्णादिकं जनम् ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या देवि ! पुनः पुनः ।
तत्र तत्र समागत्य रमेऽहं संयतस्थितः ॥
नाष्टाङ्गयोगजं ज्ञानमर्च्चायां विन्दते नृणाम् ।
चक्षुषोर्विषयं प्राप्य ददाति फलमीप्सितम् ॥
सर्व्वविघ्नासु मौरभ्यमर्च्चायां लभते नरः ।
अज्ञानामपि सान्निध्यं सर्व्वदा पृथिवीतले ॥
जम्बुद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै भारते शुभे ।
अर्च्चायां सन्निधिर्विष्णोर्नेतरेषु कदाचन ॥
तस्माद्वै भारतं वर्षं मुनिभिश्चिन्तदैरपि ।
सेवितं सततं सुभ्रु ! तपोयज्ञक्रियादिभिः ॥
भारतेऽस्मिन् महावर्षे नित्यं सन्निहितो हरिः ।
इन्द्रद्युम्ने तथा कौर्म्मे सिंहादौ वदरीवने ॥
काश्यां प्रयागे सोमे च शालग्रामाचले तथा ।
नारायणाचले सोमे वराहे वामनाश्रमे ।
एवमाद्याः स्वयं व्यक्ता सर्व्वकामफलप्रदाः ॥
स्वयमेव हि सान्निध्यं यस्मिन् याति जनार्द्दनः ।
तस्मिन्नेव स्वयं यत्नं वसन्ति सुतयः शुभाः ॥
महाभागवतश्रेष्ठो विधिना स्थाप्य केशवम् ।
मत्क्षेत्रं कुर्य्यात् सान्निध्यं स्थापनं तद्विशिष्यते ॥
न तु शाक्तादिभिः कार्य्यं सुकुन्दस्थापनादिकम् ।
श्रीहरेरर्च्चनं कर्म्म याचोत्सवमथाध्वरम् ॥
यत्किञ्चिद्दैणवैः कार्य्यमपरं मन्दिरादिकम् ।
ध्रुवे विष्णुर्न शक्नोति क्षमतेतद्धि मुर्ब्बवः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७३ अध्यायः ॥ * ॥

भगवत्याः प्रतिमाराधनविधिर्यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

"शृणु तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं परम् ।
यथा सा तोषिता पूर्ब्बं शङ्करादैः फलप्रदैः ॥
कर्म्मणार्च्चन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ॥
शम्भुः पूजयते देवीं मल्लशक्तिमयीं शुभाम् ।
अम्बमालाकरो नित्यं तेनासौ विश्वरीश्वरः ॥
अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसत्तम ! ।
तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्ल्लभम् ॥
इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्च्चयते सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अच्युतैकं सनातनम् ॥
हैमीं देवीं हैममयीं कान्तां धनदोऽर्च्चयते सदा ।
तेनासौ धनदो देवो धनेशत्वमवाप्तवान् ॥
विश्वेदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।
यजन्ति विधिवद्भक्त्या तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥
वायुः पूजयते भक्त्या देवीं पित्तलसम्भवाम् ।
वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनोपम्यं गुणावहम् ॥
वसवः क्षौमिकां देवीं पूजयन्ति विधानतः ।
प्राप्तवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥
अश्विनौ पार्थिवीं देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।
तेन तावश्विनौ देवौ दिव्यदेहं गतावुभौ ॥
स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्च्चयते सदा ।
वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन भक्त्या समन्वितम् ॥
दैवीमन्नमयीं पुण्यामग्निर्यजति भाविनः ।
अग्नित्वं प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ।
तस्मात् देवीं सदाकालं भक्त्या देवो दिवाकरः ।
अर्च्चते तत्र सम्प्राप्तं तेन सूर्य्यत्वमुत्तमम् ॥
मुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।
तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोज्ज्वलम् ॥
प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पन्नगोत्तमाः ।
तेन नागास्तु भोगाढ्याः प्रयान्त्यते परं पदम् ॥
क्षणायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।
राक्षसाश्च महात्मानस्तेनामित्रविक्रमाः ॥
चपलौहमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।
तेन ऋद्धिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
शैलोद्भिकां सदा देवीं यजन्ते गुह्यकादयः ।
तेन भोगबलोपेताः प्रयान्तीश्वरमन्दिरम् ॥
वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।
मातृत्वं प्राप्य ताः सर्व्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
एवं देवाः सगन्धर्व्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
पूजयन्ते सदाकालं चर्चिकां सुरनायिकाम् ॥
तथा त्वमपि देवेन्द्र ! यदीच्छसि परां गतिम् ।
शिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसेप्सितान् ॥
कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकैः पूजिता सदा ।
ददाति सर्व्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा शिवा ॥"
व्यपि च ।
"हेमसाम्बां च सङ्गार्च्चां शैलोद्भिच्चायमापि वा ।
शक्तिमूले स्थिता देवी सर्व्वकामफलप्रदा ॥
यो यस्य आयुधः प्रोक्तस्तस्मिंस्तां प्रतिपूजयेत् ।
देवीं शाक्तार्च्चितां पुंसां कामायुःसुतसौख्यदा ॥
श्रुते संपूजिता वत्स ! सर्व्वं भवति पूजितम् ।
वालुकां वा शैलजां वापि रत्नधातुमयीमपि ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन दग्धबाहुशिलोद्भवाम् ।
कारयेद्भक्तिमान् यस्तु देवीं शाक्तविशारदः ॥"
स्थापनविधिर्यथा,—
"सर्व्वशैलेष्टकाष्ठोत्थं गृहं वास्तुविभाजितम् ।
बलभीमण्डपं वत्स ! तासान्तु स्थापने शुभम् ॥
गत्वनेद्यादधूपेन बलिमाल्यविभूषणैः ।
अधिवासनपूर्ब्बाम् स्थापनीयास्तु तद्विदैः ॥
वेदध्वनिमहाघोषैः स्त्रीसङ्गीतोपशोभितम् ।
कर्त्तव्यं स्थापनं तासां बहुवादित्रनादितम् ॥
रात्रौ जागरणं तत्र देव्याः पूजार्थसिद्धये ।
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णं सर्व्वोपकरणान्वितम् ॥
वापीकूपतडागादिवाटिकावनशोभितम् ।
वैद्यज्यौषसम्पन्नं ध्वजालङ्कृतविभूषितम् ॥
घण्टादर्पणदीपादि दिव्यं द्रव्यं निरूपितम् ।
घटिका तत्र षष्ट्यादि दिनसंख्यार्थसिद्धये ॥
कर्म्मणा एकमेकं वा यथाकालपरिच्छदे ।
अनेन विधिना यस्तु मातरः स्थापयेन्नरः ।
इहात्र पूजनीयस्तु स्वर्गो याति परां गतिम् ॥"
इति देवीपुराणे मातृप्रतिष्ठामहाभाग्यम् ॥*॥
अल्पबुद्धीनां प्रतिमासु देवत्वं यथा,—
"अग्नौ क्रियावतां देवो हृदि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्व्वत्र हरिः ॥"
व्यपि च ।
"अग्नौ क्रियावतामस्मि हृदि चाहं मनीषिणाम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्व्वतः ॥*॥
प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्य्यात्केशवस्य मानवः ।
केशवस्य परं लोकमसंशयं प्रतिपद्यते ॥
षष्टिवर्षसहस्राणां सहस्राणि महामुने ! ॥
क्रीड़ते देववत्तत्र अप्सरोभिः सकिन्नरैः ॥
यः स्थापयेद्धरेरर्चां सुप्रशस्तां निवेशने ।
पुरुषः कृतकृत्यत्वान्नैनं मरणं नयेत् ॥ * ॥
संस्थाप्य प्रतिमां विष्णोर्हैमरूप्यसुशैलजाम् ।
रत्नजां रैतिकीं वापि बहिर्ऋद्धिं गृहेऽपि वा ॥
महास्नानेन गोविन्दं सम्यक् संस्नाप्य मानवः ।
यं यं कामयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

प्रतिमानं, क्ली, (प्रतिमीयतेऽनेनेति । प्रति + मि भा वा + ल्युट् ।) प्रतिबिम्बम् । बाहित्यस्याधोभागः । इत्यमरः । २ । १० । ३६, २ । ८ । ३६ । "अस्य बाहित्यस्याधोभागो दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानमुच्यते प्रतिमीयते अनेन प्रतिमानं क्लु मिश्च न क्षेपे अनट् मित्योरिति डा । प्रतिमानं प्रतिच्छाया गजदन्तान्तरालयोरिति रुद्रः ।" इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४८ । २६ ।
"प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे ।
निगृहीता भृशं नागाः प्रासतोमर-
शक्तिभिः ॥"
हस्तिललाटदेशः । इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः । ६ । ४५ । २७ ॥ * ॥ साहश्यम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ७ ।
"वृत्रो वधिः प्रतिमानं बुभूषन् ।
पुरुत्रा वृत्रो अयशयदस्तः ॥"
"प्रतिमानं साहश्यम् ।" इति सङ्क्षिप्ते सायणः ॥ प्रतिनिधिः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । १२ ।
"नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति ।"
"प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति ।" इति सङ्क्षिप्ते सायणः ॥ * ॥ दृष्टान्तम् । यथा, भागवते । ७ । ४ । ३५ ।
"यं साधुगाथासदसि क्षितीशोऽपि सुरा नृप ! ।
प्रतिमानं प्रकुर्व्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ॥"
तथा च महाभारते । ६ । २ । ३६ ।
"उद्यायुधञ्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥"
धान्यादिपरिमाणनिर्द्धारार्थप्रस्थद्रोणादिकम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।
"तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलान्वितः ।
प्रतिमानसमीभूतां रेखां कृत्वावतारितः ॥"
मनुसंहितायाञ्च । ८ । ४०३ । श्लोके प्रतीमानं इत्येव दृश्यते ॥)

प्रतिमार्गकः, पुं, (प्रतिदिशं मार्गो गमनपन्था यस्य । कप् ।) पुरविशेषः । यथा,—
"श्रोमचारिपुरं शोभसुदङ्कः प्रतिमार्गकः ॥"
इति जटाधरः ॥
"हरिश्चन्द्रपुरं शोभसुदङ्कः प्रतिमार्गकः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषश्च ॥

प्रतियो

प्रतिमुक्तः, त्रि, (प्रतिमुच्यत स्मेति। प्रति+मुच्+क्तः।) परित्यक्तवस्त्रादिः। इत्यमरः। २।८।६५॥ (परित्यक्तः। यथा, रघुः। ४। ४३।
"यज्ञोत्तप्रतिमुक्तस्य स धर्म्मविनयौ नृपः।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम्॥"
वस्त्रः। यथा, भागवते। ३। १८।३१०।
"न ह्यधुपाग्नेः प्रतिमुक्तस्य धीरा
विकल्पनं तव गृह्णन्त्यभद्र॥"
प्रतिनिवृत्तः। विच्युतः। यथा, मार्कण्डेये।१५।२।
"नरकात् प्रतिमुक्तस्तु क्षमिः पतिनयाजकः॥"
प्रत्यर्पितः। यथा, रघुः। १६। ५८।
"तद्भक्तीभिर्मदरागणोभां
खिलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम्॥")

प्रतियत्नः, पुं, (प्रतियत्यते इति। प्रति+यत् प्रयत्ने+"यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्।"३। ३। ९०। इति नङ्।) लिप्सा। वाञ्छा। उपग्रहः। वर्त्ती। इत्यमरः। ३। ३। १०६॥ निग्रहादिः। सतो गुणान्तराधानम्। इति भरतः॥ संस्कारः। इति स्वामी॥ (यथा, माघे।३।५४।
"सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्ब्बां
विभ्रन्ति यच्च प्रमदाय पुंसाम्॥"
"यच्च पुरि न प्रतियत्नः संस्कारः पूर्ब्बो यस्यास्ताम्।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) ग्रहणादिः। इति रामाश्रमः॥ प्रतिग्रहः। इति सङ्कटः॥
"प्रतियत्नस्तु संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च॥"
इति मेदिनी। ने, १६६॥
रचना। इति जटाधरः॥ प्रयत्नवति, त्रि। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रतियातना, स्त्री, (प्रतियात्यते अनया इति। प्रति+यत्+णिच्+"गुरोश्चाभीक्ष्ण्ये युच्।" ३। ३। १०७। इति युच्।) प्रतिमा। इत्यमरः। २। १०। ३६॥ (यथा, माघे।३।३४।
"अनिर्व्विदा या विदधे विधात्रा
पृथ्वी पृथिव्या प्रतियातनेव॥")
तुल्ययातना च॥

प्रतियोगः, पुं, प्रतियुज्यत इति। प्रति+युज्+भावे घञ्।) विरोधः। (पुनरुद्योगः। यथा, भागवते। ४। १०। २२।
"इति ब्रुवंश्चित्ररथः स्वसारथिं
यतः परेषां प्रतियोगशङ्कितः।
शुश्राव गूढं जलधेरिवेरितं
नभस्वतो दिक्षु रजोऽन्वहृश्यत॥"
"प्रतियोगः पुनरुद्योगः।" इति सङ्कीकायां श्रीधरस्वामी॥)

प्रतियोगी, [न्] त्रि, (प्रतिरूपं युज्यते इति। प्रति+युज्+घिनुण्।) विरोधी। यथा,—
"साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यम्। इति चिन्तामणिः॥ सत्प्रतिपक्षः। यथा,—
"प्रतियोगिनं दृष्ट्वा प्रतियोगी निवर्त्तते।" इति प्राचीनकारिका॥

प्रतिलो

प्रतिरम्भः, पुं, (प्रति+लभ्+भावे घञ्। लस्य रः।) प्रतिलाभः। इति द्विरूपकोषः॥
प्रतिरूपं, क्ली, (प्रतिगतं प्रतिक्रान्तं वा रूपमिति प्रादिसमासः।) प्रतिमा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। ७। १०। २१।
"भवान् मे खलु भक्तानां सर्व्वेषां प्रतिरूपधृक्॥"
त्रि, प्रतिगतं रूपमस्य। अनुरूपः। यथा, महाभारते। १। १०२। ६१।
"आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः पतिरिति स्थितेः।
विधिवद्वीर्य्यं कल्याण्यौ पूजयामासतुः शुभे॥"
दानवविशेषः, पुं। यथा, महाभारते। १२। २०७। ५१। [मधुः॥")
"विश्वजित् प्रतिरूपश्च वृषाण्डो विष्करो
प्रतिरूपकं, क्ली, (प्रतिरूप+स्वार्थे कन्।) प्रतिबिम्बम्। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १२। ५६। ४६।
"अग्निर्देवगरदेश्चैव प्रतिरूपकारकैः।
श्रेणीसुखोपजापेन वीरुधश्छेदनेन च॥")
प्रतिरोधः, पुं, (प्रतिरुध्यते अनेनेति। प्रति+रुध्+करणे घञ्।) निरस्कारः। इति शुतध्यानगूढटीकायां भरतः॥ (प्रति+रुध्+कर्त्तरि अच्।) सत्प्रतिपक्षः। यथा। पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपा सिद्धिबाधप्रतिरोधानां निरासः। इति सत्यभिचारशिरोमणिः॥
प्रतिरोधकः, पुं, (प्रतिरुणद्धि प्रतिरुध्य चौर्य्यं करोतीति। प्रति+रुध्+ण्वुल्।) चोरः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४५॥
प्रतिरोधी, [न्] पुं, (प्रतिरुणद्धीति। प्रति+रुध्+णिनिः। प्रतिरोधश्चिरस्कारोऽस्त्यस्येति वा। प्रतिरोध+इनिः।) चौरः। इत्यमरः। २। १०। २५॥
प्रतिलम्भः, पुं, (प्रति+लभ्+भावे घञ्।) लाभः। सत्प्रत्ययः। लम्भनम् २। इति हेमचन्द्रः॥ यथा, श्रीहर्षः।
"नैव नः प्रियतमोभयथासौ
यद्यमुं न शृणुते शृणुते वा।
एकतो हि विगमक्षमगुणाशा-
मन्यतः कथमदः प्रतिलम्भः॥"
प्रतिलोमः, त्रि, (प्रतिगतं लोम आनुकूल्यं यस्मादिति। "अच प्रत्ययवर्ज्जात्तमलोम्नः।" ५। ४। ७५। इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः।) वामः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हरिवंशे। १२७।१४।
"बहूनि प्रतिलोमानि पुरा मे कृतवान् मयि।
क्षमो नारद! सोढ़ानि भ्रातेति क्षम्यतामघ!॥")
विलोमः। यथा,—
"तावुभावपि संस्कार्य्यावित्ति धर्म्मो व्यवस्थितः।
वैगुण्याज्जन्मनः पूर्ब्बे उत्तरः प्रतिलोमतः॥"
इति मानवे। ८। ६८॥
प्रतिलोमजः, त्रि, (प्रतिलोमात् जायते इति। प्रतिलोम+जन्+डः।) प्रतिलोमजातः। उत्तमवर्णायां अधमवर्णाज्जातः। यथा,—

प्रतिवि

"संकीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥"
इति मानवे १० अध्याये॥
प्रतिवचः, [स्] क्ली, (प्रतिरूपं वचः।) प्रत्युत्तरम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, देवीभागवते। १। ११। ५४।
"भीमः शुक्रवचः श्रुत्वा किञ्चित् क्रोधसमाकुलः।
भक्षा प्रतिवचः प्राह शुक्रदूतं तदा प्रभो॥")
प्रतिवचनं, क्ली, (प्रतिरूपं वचनम्।) प्रतिवाक्यम्। उत्तरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कलाविलासे। २। ६।
"न ददाति प्रतिवचनं विक्रयकाले घटी बणिग् मौनी।
निक्षेपग्राणिपुरुषं दृष्ट्वा सम्भाषणं कुरुते॥"
प्रतिनिर्द्देशः। इति निरुक्तम्। ६। ३। ६॥)
प्रतिवसथः, पुं (प्रतिवसत्यस्मिन्निति। प्रति+वस्+बाहुलकात् अथ।) ग्रामः। इति हेमचन्द्रः। ४। २७॥
प्रतिवाच्, [च्] स्त्री, (प्रतिरूपा वाक्।) उत्तरम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ५। ७२। ७१।
"लाङ्गूलचालनं चैव त्यक्त्वा प्रतिवाचो विवर्जनम्।
इन्द्रदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्त्तत॥")
प्रतिवाक्यं, क्ली, (प्रतिरूपं वाक्यम्।) उत्तरम्। इत्यमरः। २। ६। १०॥
प्रतिवाणिः, स्त्री, (प्रतिरूपा वाणिः।) प्रत्युक्तिः। प्रत्युत्तरम्। इति भूरिप्रयोगः॥
प्रतिवादी, [न्] त्रि, (प्रतिवादोऽस्यास्तीति इनिः। यद्वा, प्रतिकूलं वदतीति। प्रति+वद्+णिनिः।) प्रतिपक्षः। यथा,—
"यदा त्विदंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ब्बवादिना।
तदात्मपक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥"
इति व्यवहारतत्त्वे बृहस्पतिवचनम्॥
प्रतिवासरः, पुं, (प्रतिगतो वासरम्।) प्रतिदिनम्। तद्दिनम्। इति हारावली। ८६८॥ (क्ली, वासरं वासरं प्रतीति समासे। प्रतिदिनम्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। १२७।
"भूतेशवर्द्धमानेशविजयेशानपश्यतः।
नियमो राजकार्य्येषु तस्याभूत् प्रतिवासरम्॥")
प्रतिवासी, [न्] त्रि, (प्रत्यासन्नं वसतीति। प्रति+वस्+णिनिः।) आसन्नवासी। निकटस्थायी। पड़सि इति भाषा। प्रतिवसतीति ग्रहादित्वाणिनिप्रत्ययनिष्पन्नः॥
प्रतिविम्बं, क्ली, (प्रतिरूपं विम्बमिति। "कुगतिप्रादयः।" २। २। १८। इति समासः।) प्रतिमा। प्रतिच्छाया। इत्यमरः। २।१०।३६॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। २। १५।
"चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता।
तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा॥")
प्रतिविषा, स्त्री, (प्रतीपं विषं यस्याः।) अतिविषा। इत्यमरः। २।४।६६॥ आतइस इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ४० अः।

प्रतिष्या

"महौषधं प्रतिविषा मुस्तं चेत्यामपाचना: ॥"
अस्या: पर्य्यायो यथा,—
"विषा खतिविषा विश्वा प्रघ्नी प्रतिविषारुणा।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गरा घुणवल्लभा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रतिविषा, स्त्री, विषां विषां प्रति। इति सुग्धबोध-शाकरणम् ॥

प्रतिविषाक:, पुं, (प्रतिगतो विषार्य्योऽस्मिन्निति। प्रति-विषार्य्यमुच्चकुन्दो नृपति:। तैस्मान्ना कायति प्रका-शते इति। कै + क:।) मुचुकुन्दवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"मुचुकुन्द: चक्रवृक्षश्चिचक: प्रतिविषाक: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रतिवेश:, पुं, (प्रत्यासन्नो वेशो निवेश:। प्रति-विशत्यत्रेति आधारे घञ् वा।) प्रतिवासिगृहम्। आसन्नगृहिणां गृहम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, आसन्नवर्त्ती। यथा, ऋग्वेदे। १०।६६।१३।
"क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे।"
"प्रतिवेशं समीपे वर्त्तमानम्।" इति तद्भाष्ये सायण: ॥)

प्रतिवेशवासी, [न्] त्रि, (प्रतिवेशे वसतीति। वस् + णिनि:।) प्रतिवासी। यथा,—
"नो जाने प्रतिवेशवासिनि गुरो: किं भावि सम्भावितम्।"
इत्यलङ्कारकौस्तुभम् ॥

प्रतिवेशी, [न्] त्रि, (प्रतिवेश आसन्नवर्त्तिगृह-मस्यास्तीति। इनि:।) प्रतिवासी। इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, स्वच्छकटिके ३ अङ्के।
"दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो
दीर्घाञ्च मे वदति कर्म्मणि कौशलञ्च ॥")

प्रतिशासनं, क्ली, (प्रति + शास् + भावे ल्युट्।) आहूय भृत्यादीनां कार्य्ये प्रेरणम्। इत्यमर: ॥

प्रतिशिष्टं, त्रि, (प्रतिगतं शिष्टमवशिष्टम्।) प्रत्याख्यातम्। (प्रति + शास् + क्त:।) प्रेषि-तम्। इति त्रिकाण्डशेष: ॥

प्रतिश्याय, क्लो, (प्रतिश्यायते इति। प्रति + श्यै गतौ + "आतश्चोपसर्गे।" ३। १। १३६। इति क:। टाप्।) प्रतिश्याय:। इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिश्याय:, पुं, (प्रतिगतं श्यायते इति। प्रति + श्यै + "श्याद्व्यधासुसंभ्रवतीयेति।" ३।१।१४९। इति घञ्।) पीनसरोग:। इत्यमर:। २।६।५२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥"
अस्य सकारणलक्षणं सम्प्राप्तिञ्च यथा,—
"मत्यागरणाजीर्णरजोऽतिभाष्य-
क्रोधर्त्तुवैषम्यशिरोऽभितापै:।
प्रजागरात्तिस्वपनाम्बुपीते-
रवश्यया मैथुनवाय्वधूमै: ॥
संक्ष्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
वायु: प्रतिश्यायसुदीरयेत्तु।
ग्राणार्त्तिनीदै: स्वयथुर्ज्वराभ:
स्रावोऽनिलात् सस्वनमूर्द्धरोग: ॥
नासाग्रपाकज्वरवक्त्रशोष-
लालोगापीतसवर्णानि पित्तात्।
कासारुचिस्रावनयनप्रसेका:
कफाद्गुरु: शीतसि चापि कण्ठ: ॥
सर्व्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्
स्यु: पीनसे तीव्ररुजेऽतिदु:खे।
सर्व्वोऽतिवृद्धोऽचिकभोजनात्तु
दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षित: स्यात् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने षड्विंशोऽध्याये ॥)

प्रतिश्रय:, पुं, (प्रतिश्रीयते अस्मिन्निति। प्रति + श्रि + आधारे अच्।) यज्ञशाला। इति जटा-धर: ॥ सभा। आश्रय:। इति मेदिनी। ये, १२२ ॥ श्लोक:। इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, महाभारते। १। १६६। ४।
"स सम्यक् पूजयित्वा तं विप्रं विप्रपराक्षदा।
ददौ प्रतिश्रयन्तस्मै सदा सर्व्वातिथिव्रत: ॥"
निवास:। यथा, मनौ। १०। ५१।
"चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय: ॥"
"प्रतिश्रयो निवास:।" इति मेधातिथि: ॥)

प्रतिश्रव:, पुं, (प्रति + श्रु + "ऋदोरप्।" ३। ३। ५७। इति अप्।) अङ्गीकार:। इत्यमर: ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ४२४।
"इति सोऽभीष्टसंप्राप्तौ कारयित्वा प्रतिश्रवम्।
दूरमुत्क्रान्तमर्य्यादं सङ्गमं तमयाचत ॥")

प्रतिश्रुत्, स्त्री, (प्रतिरूपं श्रूयते इति। प्रति + श्रु + सम्पदादित्वात् क्विप्।) प्रतिध्वनि:। इत्य-मर:। १। ६। २५॥ (यथा, रघौ। १३। ४०।
"यस्यायमल्लङ्घितसौधभाग:
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोष:।
वियद्गत: पुण्यकृतञ्चयाला:
श्रवं प्रतिश्रुन्मुखरा: करोति ॥")

प्रतिश्रुत:, त्रि, (प्रतिश्रूयते स्मेति। प्रति + श्रु + क्त:।) अङ्गीकृत:। इत्यमर:। ३। २। १०६॥

प्रतिषिद्ध:, त्रि, (प्रति + सिध् + क्त:।) प्रतिषेध-विषय:। निषिद्ध:। यथा। अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति दत्तकचन्द्रिका ॥ (यथा च,—
"सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वाप: प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥)

प्रतिषिद्धा, [ऋ] त्रि, (प्रति + सिध् + तृच्।) प्रतिषेधकर्त्ता। तत्पर्य्याय:। माग्रष्टिक: २। इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, महाभारते। १। १८१। १०।
"यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते क्वचित्।
तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्म्मसु ॥")

प्रतिषेध:, पुं, (प्रति + सिध् + भावे + घञ्।) निषेध:। यथा, मलमासतत्त्वे।
"प्राधान्यन्तु विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता।
पर्य्युदास: स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥"

प्रतिषेधक:, त्रि, (प्रतिषेधतीति प्रति + सिध् + ण्वुल्।) प्रतिषेधकर्त्ता। यथा अग्निपुराणे।
"षष्टिवर्षसहस्राणां महस्राणि वसेद्दिवि।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधक: ॥"

प्रतिष्ठा

प्रतिष्कर:, पुं, (प्रतिष्कन्दति प्रतिगच्छतीति। प्रति + स्कन्द + बाहुलकात् ड:।) दूत:। इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिष्कण्ड:, पुं, (प्रतिकण्डतीति। प्रति + कण्ड् + अच्। बाहुलकात् सुट्।) सङ्घाय:। वार्त्ता-हर:। पुरोग:। इति मेदिनी। ण्डे, ३६ ॥

प्रतिष्कष:, पुं, (प्रतिकष्यतेऽनेनेति। प्रति + कष् हिंसायाम् + अच्। बाहुलकात् सुट्।) चर्म्म-रज्जु:। इति जटाधर: ॥

प्रतिष्कस:, पुं, (प्रतिकसति प्रतिगच्छतीति। प्रति + कस् + अच्। सुट्।) चर:। इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिष्टम्भ:, पुं, (प्रतिष्टम्भनमिति। प्रति + स्तम्भ + भावे घञ्। षत्वम्।) प्रतिबन्ध:। इत्यमर:। ३। २। २७ ॥ (यथा, रघौ। २। ३२।
"बाहुप्रतिष्टम्भविघट्टितस्य-
रभ्यर्णभागस्कृतमस्मयस्य ॥")

प्रतिष्ठ:, पुं, (प्रतिष्ठा अस्यास्तीति। अच्।) सुपार्श्वनामकवृक्षाहेतुपिता। इति हेमचन्द्र:। १। ३६ ॥ प्रतिष्ठायुक्त, त्रि ॥ (यथा, महा-भारते। ५। ४६। ३०।
"आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
ओतप्रोतोऽहमजर: प्रतिष्ठ: ॥")

प्रतिष्ठा, स्त्री, (प्रतिनिष्ठतीति। प्रति + स्था + "आतश्चोपसर्गे।" ३।३।१०६। इति भावादौ अङ्। टाप्।) गौरव:। (यथा, कथासरित्-सागरे। २। ६८।
"किञ्च आकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥")
स्थिति:। स्थानम्। (यथा, रघु:। १६। ३५।
"वेदिप्रतिष्ठान् वितताध्वराणां
यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥"
आश्रय:। यथा, मार्कण्डेये। ८४। १०।
"गौरी त्वमेव ग्रहिमौलिजनप्रतिष्ठा ॥")
यागनिष्पत्ति:। चतुरस्रपदम्। इति मेदिनी। ते, १३ ॥ * ॥ (स्थिति:। यथा, हरिवंशे। २८। ३७।
"य इदं आवनं स्थानात्प्रतिष्ठाच्च प्रचक्रमे:।
ग्रहणयाङ्गारयेदापि न स दौरात्म्यमाप्नुयात् ॥"
शरीरम्। यथा, ऋग्वेदे। १०। ७३। ६।
"साकं प्रतिष्ठा कृधी जघंथ ॥")
संस्कारविशेष:। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३८६।
"पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना प्रतिष्ठा च।
तदुभयविप्रतिपन्न: पश्यतु गीर्व्वाणपाषाणम् ॥")
तद्विधानादि यथा,—
मत्स्यपुराणे।
"चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माधवे तथा।
समय: सर्व्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे।
पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी।
आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत्॥ *

प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां केशवस्य विशेषतः ।
उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
क्षणापक्षे च पक्षस्यामस्यां चैव प्रशस्यते ॥' *॥
भुजबलभीमे ।
'युगादावयने पुण्ये कर्त्तव्यं विष्णुवद्दये ।
चन्द्रसूर्य्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पर्व्वसु ॥
या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्त्तिता ।
यद्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा सुखदायिनी ॥' *॥
पद्मपुराणे ।
'प्रतिपद्वसुदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः ।
श्रिया देया द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता॥
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी तथा ।
मातॄणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
मम चैव मुनिश्रेष्ठ पौर्णमासी तिथिः स्मृता॥'
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'महिषासुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।
यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ॥
गर्गापूरश्लिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः ॥'
यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभदस्तस्य गर्गापूरश्लिलान्यासे गृहारम्भे स कालः पूजित इत्यर्थः ॥ * ॥ प्रतिष्ठासमुच्चये ।
'माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्येष्ठाषाढ़कयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥' *॥
भविष्ये ।
'सोमो हस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव बुधस्तथा ।
एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्म्मणि ॥
मत्स्यपुराणम् ।
'आषाढ़े हे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ।
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्व्वभाद्रपदस्तथा ॥
हस्ताश्विनी रेवती च पुष्या रुद्राग्निरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादौ प्रशस्यते ॥'
दीपिकायाम् ।
'प्राजेशध्रुवसक्रादितिभाश्विनीषु
पौष्णामरेज्यशशिभेषु तथोत्तरेषु ।
कर्त्तुः शुभे शशिनि केन्द्रगते च जीवे
कार्य्या हरेः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा ॥'
प्राजेशाद्याः । रोहिणीज्येष्ठाहस्तापुनर्व्वस्वश्विनीरेवतीपुष्याब्रह्मशिरउत्तरफल्गुन्युत्तराषाढ़ोत्तरभाद्रपदत्रितयाणि ॥ * ॥ सर्व्वमङ्गलाद्वितन्त्रे देवीपुराणम् ।
'यथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्भूताभयकरी मता ॥'
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'चतुर्व्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः ।'
प्रतिष्ठा ब्राह्मणद्वारैव कर्त्तव्या ।
'कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यं मम मूर्त्तिप्रतिष्ठया ॥
अन्वेक्षणीयस्त्वाचार्य्यस्तेन लक्षणसंयुतः ॥
ब्राह्मणः सर्व्ववर्णानां पञ्चरात्रविशारदः ।

ब्राह्मणानामलाभे तु क्षत्रियो वैश्यशूद्रयोः ॥
क्षत्रियाणामलाभे तु वैश्यः शूद्रस्य कल्पितः ।
कदाचिदपि शूद्रस्तु न च कार्य्यार्थमर्हति ॥' *॥
हरिभक्तिविलासे ।
'प्रणमेच्छूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
स सर्व्वयातनाभोगी यावदाहूतसंप्लवम् ॥'
यावदाहूतसंप्लवं प्रलयपर्य्यन्तम् ॥ तथा ।
'स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।
स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा ॥' * ॥
प्रतिष्ठाप्रकारस्तु मत्स्यपुराणादावुक्तः । तदसम्भवे विद्याकरवाजपेयिपद्धतिसम्मतो भविष्यादुक्तः । यथा भविष्यपुराणम् ।
'स्नपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूलमन्त्रकम् ।
विन्यसेद्धृदयाम्भोजे प्रतिमासु कृता भवेत् ॥'
आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिलपञ्चरात्रोक्तकर्म्म च कर्त्तव्यम् । तदुक्तं यथा,—
'सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके ।
पञ्चवारं जपेन्मूलमथोत्तरगतोत्तरम् ॥
ततो मूलेन मूर्द्धादिपीठान्तं संस्पृशेदिति ।
तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् ॥
पूजाञ्च महतीं कुर्य्यात् स्वमन्त्रोक्तां यथाविधि ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ॥'
लिपिन्यासस्तु मातृकान्यासः । उक्तञ्च ।
'जपादौ सर्व्वमन्त्राणां विन्यसेन्न लिपिं विना ।
कृतं तन्निष्फलं विद्यात्तस्मात् पूर्व्वं लिपिं न्यसेत्॥'
कादिमतेऽपि ।
'मातृकायाः षड़ङ्गञ्च मातृकान्यासमेव च ।
सर्व्वासां प्रथमं कृत्वा पश्चात्तन्त्रोदितं न्यसेत् ॥
एतद्वचनाच्च मातृकान्यासः पूर्व्वं पश्चात्तत्त्वन्यासः ॥'
क्रमदीपिकायामप्येवं क्रमः । मन्त्रन्यासश्च तत्तन्मन्त्रविशेषोक्तपदवर्णन्यासः । तदभावे मूलमन्त्रेण शिरसि हृत्तन्यासः । तत्त्वन्यासस्तु विष्णुविषयक एव । न्यासप्रमाणानि सारदाक्रमदीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि ॥ * ॥ प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्तु सारदातन्त्रयोर्विश्वसिपटलोक्तः । यथा,—
'प्राणाङ्कुशपुटाशक्तिर्वर्णीबिन्दुविभूषितः ।
याद्याः सप्त सकारान्ता व्योमसत्त्वेऽसंयुतम् ॥
समर्म्मे हंसमन्त्रः स्यात्ततोमुष्यपदं भवेत् ।
प्राणा इति वदेत् पश्चात् इह प्राणास्ततः परम् ॥
अमुष्य जीव च इह स्थितोऽमुष्यपदं भवेत् ।
सर्व्वेन्द्रियाणीत्यमुष्यास्तु वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ॥
श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।
तिष्ठन्त्वमिवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः ॥
प्रत्यमुष्यपदात् पूर्व्वं प्राग्बीजानि प्रयोजयेत् ।
प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः ॥'
प्राणाङ्कुशपुटाशक्तिरित्यनेन प्रथमं प्राग्बीजं आं ततः शक्तिबीजं ह्रीं ततोऽङ्कुशबीजं क्रों वाग्भवः यकारः बिन्दुविभूषितो यं । याद्याः सप्त सकारान्ताः उक्तनयकारानुवादेन सप्त तद्भिन्नं बीजं पूर्व्वं पृथगुद्धारस्तु सप्तानामपि

सविन्दुतारयोगनाय । अङ्कुशवायुनलावनिवरुणबीजानीत्युक्तम् । अत्र वायुबीजस्यैकत्वं बीजत्वेन सर्व्वेषां सविन्दुत्वं यक्तम् । राघवभट्टीयन्त्वेवम् । अन्यस्तु वाणीबिन्दुविभूषिता इति पठित्वा नादबिन्दुविभूषिता इति व्याख्यातं यादा इत्यस्य विशेषणं वदति । ओम हकारः सत्य ओकारः इन्दुर्बिन्दुः तेन हो । अतएव पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः परस्तादुत्तार्य्य यादिसुवर्णगुणं सहंसमिति प्रपञ्चसारप्रतिपाद्यगुणमित्यनेन होमिति पद्मपादाचार्य्येणोक्तम् । अग्निवधूः स्वाहा । तेनायं मन्त्रः । आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं हों हं सः अमुष्य प्राणा इह प्राणाः आमित्यादि अमुष्य जीव इह स्थितः आमित्यादि अमुष्य सर्व्वेन्द्रियाणि आमित्यादि अमुष्य वाङ्मनश्चक्षुश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । अमुष्य इति षष्ठ्यन्तदेवतानामोपलक्षणम् ।
'अदःपदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते ।
अमुष्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत ॥'
इति नारदीयात् ॥
वशिष्ठसंहितायाम् ।
'हृदि हस्तं सन्निधाय प्राणस्थापनमाचरेत्॥' *॥
प्रागुक्तभविष्यपुराणवचनेन तन्मूलमन्त्रकं तत्तद्देवतामन्त्रकं स च वैदिकस्तान्त्रिकश्च ।
'ओङ्कारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्ततद्देवतानामरूपो वा ।"
कालिकापुराणे ।
'प्रतिमायाः कर्णयोर्द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा प्रथ्वञ्च मन्त्रवित् ॥
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसंख्यायै स्वाहेति यजुरीरयन् ।
अङ्गमन्त्रैरङ्गमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठां सर्व्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥'
अङ्गमन्त्रैः अङ्गन्यासमन्त्रैः । अङ्गमन्त्रैः मूलमन्त्रैः वैदिकैर्मनोज्योतिरित्यादिभिः ॥ * ॥
स्नपनात् पूर्व्वं वल्मीकमृत्तिकादिभिस्तिलैः क्षालनमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् ।
'वल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन स्वमूलना ।
क्षालयेत्तिलपिण्याकसर्षपादीषाणमुपप्रान्तये ॥
स्नापयेद्दन्तसोपेन शुद्धवस्त्रा तु देशिकः ॥
नमस्तेऽस्तु सुरेशानि प्रणीते विश्वकर्म्मणा ।
प्रभावितार्णवजगद्धात्रि ! तुभ्यं नमो नमः ॥
त्वयि संपूजयाम्यीशे नारायणमनामयम् ।
रहिता श्लिष्टदोषैस्त्वं तिलैर्युक्ता सदा भव ॥' *॥
तेन यथाशक्ति स्नपनादिपूर्व्वकप्रतिमाहृदये तन्मूलमन्त्रविन्यासेन देवताया विशेषसन्निधिः प्रतिष्ठेति । राघवभट्टधृतमहाकपिलपञ्चरात्रेऽपि ।

'प्रतिष्ठाप्रारब्धसंसिद्धिः प्रतिपूर्व्वाच्च तिष्ठतेः ।
अक्षय्यत्वान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः ॥
अर्थस्तदयमेतस्य गौयते ग्राह्यिकैर्जनैः ।
विशेषसन्निधिर्यो तु क्रियते व्यापकस्य तु ॥
सन्मूर्त्तौ भावनामन्त्रैः प्रतिष्ठा साभिधीयते ॥'* ॥
स्वभस्मना गोमयभस्मना ।
'अष्टोत्तरं पलशतं स्नाने देयञ्च सर्व्वदा ॥'
पलमाह मनुः ।
'पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श ।'
पलं सुवर्णाश्चत्वारः । तेनाष्टरक्तिकाधिक-लौकिकमाषद्वयाधिकतोलकचयेन पलं भवति एवंविधाष्टोत्तरपलशतेन लौकिकषष्ट्याधिकशत-चयतोलका इति । एवं वल्मीकमृदादिशाल्ने गायत्र्या वल्मीकमृदा स्नापयेत् । तत्रापि अष्टोत्तरशतपलं मूलपाणिलिखितन्यायात् । गायत्र्या मूलमन्त्रेण वा गन्धोदकस्नाने शुद्धवत्या एतोन्विन्द्रमित्यादि ऋक्चयात्मिकया देशिको गुरुर्यजमानो वा विप्रः नमोऽस्तु इत्यादिमन्त्रौ देवतान्तरे च तत्तद्देवतानामोहः । शिवलिङ्ग-स्याप्यौत्पात्तात् स्त्रीलिङ्गमविरुद्धम् ।* ॥ यमः ।
'कृत्वा देवकुलं सर्व्वं प्रतिष्ठाप्य च देवताम् ।
उपाय विविधं वित्तं तल्लोकं विन्दते ध्रुवम् ॥'
नारसिंहे ।
'प्रतिमां लक्षणोपेतां नरसिंहस्य कारयेत् ।
सर्व्वपापानि मर्त्यस्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
प्रतिष्ठा नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि ।
निष्कामो नरशार्दूल ! देहबन्धात् प्रमुच्यते ।
सकामो नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रमोदते ॥
विधिवत् स्थापयेद्यस्तु कारयित्वा जनार्द्दनम् ।
न जातु निर्गमस्तस्य विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥'
माधवमानसोल्लासे ।
'देवस्य प्रतिमायान्तु यावन्तः परमाणवः ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥'
राजमार्त्तण्डे ।
'पुत्रोत्पत्तौ सदा आद्धमन्नप्राशनिके तथा ।
चूड़ाकार्य्ये व्रते चैव नान्दि पुंसवनेऽपि च ॥
प्राणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः ।
एतदृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते ॥'
सूत उवाच ।
'कलौ चैकाहसाध्येन प्रतिष्ठां मन्त्रवित्तवान् ।
मध्यमेनाधमेनापि प्रकुर्य्यात्तान्त्रिकैर्मतैः ॥'
तथा ।
'नित्यं नित्यैव मतिमान् कुर्य्यादभ्युदयं ततः ।
विप्रान् संपूजयित्वाथ ततो यागगृहं व्रजेत् ॥
गणेशग्रहदिक्पालान् प्रतिकुम्भेषु पूजयेत् ।
स्थण्डिले विधिवद्विह्नीं परिवारगणं यजेत् ॥
स्नापयेत् प्रथमं देवं लोयैः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चाब्दजैः पञ्चगव्यैः पञ्चत्विग्दलकैरपि ॥
तिलतैलेन च क्षौद्रेण कषायैरपि सत्तमाः ।
पञ्चपल्वोदकैर्वाथ चिपचैरपि सत्तमाः ॥
तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्याहृत्य पञ्चकम् ।
चम्पकाम्रगुमोपद्मकरवीरञ्च पञ्चमम् ॥
मृत्तिका करिदन्तस्य पर्व्वताश्वखुरस्य च ।
कृमिवल्मीकसम्भूतं मृदां पञ्चकमीरितम् ॥*॥
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
कुर्य्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होमं कुर्य्यादृथाविधि ।
दक्षिणां विधिवद्दद्यात् पूर्णार्घं तदनन्तरम् ॥'
इति भविष्यपुराणे उत्तरभागे ६ अध्यायः ॥*॥
'चतुरङ्गुलविस्तारा दीर्घा हस्तद्वयावधि ।
पताका लोकपालानां दशानां परिकीर्त्तिताः ।
पञ्चहस्ताश्च वै दण्डाः पताकानां प्रकीर्त्तिताः ॥'
ज्योतिषे ।
'दुग्धं सशर्करञ्चैव घृतं दधि तथा मधु ।
पञ्चाम्रतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्व्वकर्म्मसु ॥'* ॥
प्रतिष्ठानन्तरं मात्स्ये ।
'ततः सहस्रं विप्राणामष्टोत्तरशतन्तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पश्चाद्गुरवाय विंशतिम् ॥'
षोड़शोपचाराः आसनमित्यादि । दशोप-चाराः पाद्यादि । पञ्चोपचारा गन्धादि ।
'सर्व्वोपचारवस्तूनामलाभे भावनैव हि ।
निर्म्मलेनोदकेनानुपूर्णेत्याह नारदः ॥'* ॥
नारसिंहे ।
'स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥'
कालिकापुराणम् ।
'यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।
अर्घ्यपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तमुत्सृजेत् ॥'
देवीपुराणम् ।
'होमो ग्रहादिपूजायां घृतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥'
कात्यायनः ।
'आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ॥'
अत्र नीराजनमाह पूजारत्नाकरे देवीपुराणम् ।
'ग्रहमेषादिनिनदेर्जयघण्टेश्च पुष्कलैः ।
यावतो दिवसान् वीर ! देया नीराजनं कृतम् ।
तावत्कल्पसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
भक्ष्यैः पिष्टपदीपाद्यैर्घृतसाध्यैर्यादिपक्वकैः ।
ज्योषधीभिश्च मेध्याभिः सर्व्वबीजैर्यवादिभिः ॥
नवम्यां पर्व्वकालेषु यात्राकाले विशेषतः ।
यः कुर्य्याच्छ्रद्धया वीर ! देया नीराजनं नरः ।
यस्तु कुर्य्यात् प्रदीपेन सूर्य्यलोकं स गच्छति ॥'
पर्व्वकाल उत्सवकालः । देया इति स्त्रीलिङ्ग-विवक्षितं बहुभी निबन्धकारैर्व्याख्यातत्वात् व्याचाराच्च ॥* ॥ अथ प्रतिष्ठितमूर्त्तौ कदा-चित् पूजाभावेन महाकपिलपञ्चरात्रम् ।
'एकाहपूजाविहितौ कुर्य्याद्विगुणमर्च्चनम् ।
चिराच्चे च महापूजा संप्रोक्षणमतः परम् ॥
मासादूर्द्धमनेकाहपूजा यदि विधीयते ।
प्रतिष्ठेवेष्यते कैश्चित् कैश्चित् संप्रोक्षणक्रमः ॥'
संप्रोक्षणं ॐ देवस्य त्वेत्यादिना ।
'गवां रसेन संस्नाप्य दर्भतोयैर्विशोध्य च ।
प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं शतम् ॥
सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके ।
पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
ततो मूलेन मूर्द्धादिपीठान्तं संस्पृशेदिति ।
तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् ॥
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ।
पूजाञ्च महतीं कुर्य्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि ।
यागहोमादिषु प्रायः संक्षेपोऽयं विधिः स्मृतः ॥'
अस्मृपृथस्मर्पणे तु बौधायनः । तासां द्रव्यवत् स्नानपीठानां देवार्चानां भूयः प्रतिष्ठापयेत् । तासामस्मृपृथस्मर्पणम् । प्रकृतिद्रव्यस्य सान्नाद्ये-र्येषेष्टपीठं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेदिति रत्नाकरः । तदा पूज्यत्वमित्याह रत्नाकरा-दयः ॥ * ॥ आदित्यपुराणे ।
'खण्डिते स्फुटिते दग्धे भ्राजमानविवर्जिते ।
योगहीने पशुस्पृष्टे पतिते दग्धभूमिषु ॥
अन्यमन्त्रार्च्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते ।
दशस्वेतेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवौकसः ॥
इति सर्व्वगतो विष्णुः परिभाषामचकार ह ॥'
उपचारद्रव्याणि सारदातिलके ।
'पाद्यं श्यामाकदूर्व्वाजविष्णुक्रान्ताभिरिष्यते ।'
तदुक्तकुशलमिति शेषः ।
'गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपैः ।
सदूर्व्वैः सर्व्वदेवानामर्घ्यमेतदुदीरितम् ॥
जातीलवङ्गकक्कोलैर्जलमाचमनीयकम् ।
आज्यं दधिमधून्मिश्रं मधुपर्कं निवेदयेत् ॥'
कात्यायनः ।
'मधुपर्कं दधिमधुघृतसर्षपसहितं कांस्ये कांस्येन ।'
गन्धश्चन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः । पुष्पाणि देवदेयानि ।
'गुग्गुल्वगुरुक्षीरशर्करामधुचन्दनैः ।
धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नीचैर्देवस्य दक्षिणे ॥'
तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥'
अत्र वह्निहोमौ त्वनावश्यकौ यथाशक्ति इत्य-भिधानात् ॥ * ॥ तथा चाल्पधनानां यज्ञ-मण्डपेन विनापि पूजामाह विष्णुधर्म्मोत्तर-प्रथमकाण्डम् ।
'पूजा कार्य्या बहिर्वेद्यां अद्भया भृगुनन्दन ! ।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेदिह कदाचन ॥
विष्णुं देवनिकायस्थं यथाश्रद्धमरिन्दम ! ।
तपसा पूजयेन्नित्यं तस्मादल्पधनो नरः ॥"* ॥
यत्तूक्तार्हे देवप्रतिष्ठावास्तुयागगृहोत्सर्गाद्यदा तत्तेन वह्निमाद्यं कुर्य्यात् । गणशः क्रियमाणं त्वितिवचनात् ॥ * ॥ तथा एकस्मिन्नपि अग्नौ होमद्वयं विधेयम् । एकाग्नावनेकहोमकरण-पक्षे तत्तेन परिसमूहनादिकमाह गोभिलः ।
गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्मा बर्हिःपर्य्युक्षण-माज्यभागाविति ॥ * ॥ पूजादिकन्तु प्रत्येकमेव ।
ब्रह्मपुराणे ।
'देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्क्तमा भवेत् ।
पलानि तस्मै देयानि अद्भया पञ्चविंशतिः ॥
अष्टोत्तरशतपलं स्नाने देयञ्च सर्व्वदा ॥'
नारसिंहे ।
यवगोधूमजैश्चूर्णैरङ्गल्योद्धृतेन वारिणा ।
प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥

पादपीठन्तु यो दद्यात् विल्वपत्रनिधर्मणम् ।
उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥"
इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥
प्रकारान्तरं गारुड़े ४८ अध्याये मत्स्यपुराणे च द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिष्ठानं, क्ली, (प्रतितिष्ठत्यत्रेति । प्रति + स्था + अधिकरणे ल्युट् ।) नगरविशेषः । विठोर इति ख्यातः । तत्र पुरूरवा राजचक्रवर्त्ती आसीत् । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १३ । १-२ ।
"सुद्युम्ने तु दिवं याते राज्यं चक्रे पुरूरवाः ।
सगुणश्च सरूपश्च प्रजारञ्जनतत्परः ॥
प्रतिष्ठाने पुरे रम्ये राज्यं सर्व्वनमस्कृतम् ।
चकार सर्व्वधर्म्मज्ञः प्रजारञ्जनतत्परः ॥"
इदं हि गङ्गातीरस्थम् । यथा, हरिवंशे । २६ । ४७—४८ ।
"एवं प्रभावो राजासीदैलस्तु पुरुषोत्तमः ।
देशो पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ।
राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ।
उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ॥")

प्रतिष्ठितः, त्रि, (प्रतिष्ठा जातास्येति । तारकादित्वात् इतच् ।) प्रतिष्ठायुक्तः । (यथा, देवीभागवते । ३ । ६ । ७२ ।
"सदुद्भूतत्वहङ्कारस्तेनाहं कारणं शिवा ।
अहङ्कारश्च मे कार्य्यं त्रिगुणोऽसौ प्रतिष्ठितः ॥")
गौरवान्वितः । यथा,—
"प्रतिष्ठितानाञ्चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ३४ अध्यायः ॥
नित्यनैमित्तिकः । संस्कृतः । इति प्रतिष्ठाशब्दार्थदर्शनात् ॥

प्रतिसरः, पुं, (प्रतिसरतीति । प्रति + सृ + अच् ।) मल्लभेदः । माल्यम् । कङ्कणम् । ब्रणशुद्धिः । चक्षुष्यम् । इति मेदिनी । रे, २७६ ॥ प्रातःकालः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिसरः, पुं क्ली, (प्रतिसरतीति । प्रति + सृ + अच् ।) मण्डलम् । व्यारत्नम् । करसूत्रम् । नियोज्ये, त्रि । इति मेदिनी । रे, २७६ ॥

प्रतिसर्गः, पुं, (प्रतिरूपः सर्गः ।) ब्रह्मणः सृष्यनन्तरं दक्षादीनां सृष्टिः । स च पुराणपञ्चलक्षणान्तर्गतलक्षणविशेषः । यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
"आदिसर्गस्त्वया सूत ! कथितो विस्तरेण च ।
प्रतिसर्गञ्च ये येषामधिपास्तान् वदस्व नः ॥
सूत उवाच ।
यदाभिषिक्तः सकलाधिराज्ये
पृथुर्धरित्र्यामधिपो बभूव ।
तदौषधीनामधिपश्चकार
यज्ञव्रतानां तपसाञ्च सोमम् ॥
नक्षत्रतारादिजलेचराणां
खतावितानस्य च रक्षणार्थम् ।
अपामधीशं वरुणं धनानां
राज्ञां प्रभुं वैश्रवणञ्च तद्वत् ॥
विष्णुं रवीणामधिपं वसूनां-
मग्निञ्च लोकाधिपतिञ्चकार ।
प्रजापतीनामधिपञ्च दक्षं
चकार शक्रं मरुतामधीशम् ॥
दैत्याधिपानामथ दानवानां
प्रह्लादमीशञ्च यमं पितॄणाम् ।
पिशाचरक्षःपशुभूतयक्ष-
वेतालराजत्वथ शूलपाणिम् ॥
प्राचीयमैलञ्च पतिं गिरीणा-
मीशं समुद्रं सरितां नदानाम् ।
गन्धर्व्वविद्याधरकिन्नराणा-
मीशं पुनश्चित्ररथञ्चकार ॥
नागाधिपं वासुकिमुग्रवीर्य्यं
सर्पाधिपं तक्षकमादिदेश ।
दिगष्टकारणानामधिपञ्चकार
गजेन्द्रमैरावतनामधेयम् ॥
सुपर्णमीशं पततामथाश्व-
राजानमुच्चैःश्रवसञ्चकार ।
सिंहं मृगाणां वृषभं गवाञ्च
शक्रं पुनः सर्व्ववनस्पतीनाम् ॥
पितामहः पूर्व्वमथाभ्यषिञ्च-
देतान् पुनः पूर्व्वदिगाधिनाथान् ।
पूर्व्वेण दिक्पालमथाभ्यषिञ्च-
न्नाम्ना सुधर्म्माणमरातिकेतुम् ॥
ततोऽधिपन्दक्षिणतश्चकार
सर्व्वेश्वरं प्रह्लपदाभिधानम् ।
सकेतुमन्तं दिगधीशमीश-
श्चकार पश्चाज्जवनाश्वगर्भः ॥
हिरण्यरोमाणमुदग्दिगीशं
प्रजापतिं मेरुसुतञ्चकार ।
अद्यापि कुर्व्वन्ति दिशामधीशाः
प्राज्ञं वहन्तस्तु भुवोऽभिरक्षाम् ॥
चतुर्भिरेभिः पृथुनामधेयो
नृपोऽभिषिक्तः प्रथमं पृथिव्याम् ।
मन्वन्तरे चापि गते त एव
वैवस्वतश्चक्रुरिमं पृथिव्याम् ॥
गतेऽन्तरे चाक्षुषनामधेये
वैवस्वताख्ये च पुनः प्रवृत्ते ।
प्रजापतिः सोऽस्य चराचरस्य
बभूव सूर्य्यान्वयवंशकृच्च ॥"
इति मात्स्ये आधिपत्यसेचनं मन्वन्तराधिपत्यं नाम ८ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।
"वाराहोऽयं सुतः सर्गो वराहाधिष्ठितो यतः ।
प्रतिसर्गः स्मृतः सो वै दक्षाद्यैर्यः कृतः पृथक् ॥
रुद्रो विराड् मनुर्दक्षो मरीच्याद्यास्तु मानसाः ।
यं यं सर्गं पृथक् चक्रुः प्रतिसर्गः स स स्मृतः ॥
विराट्सुतोऽरुजहंश्यान् मनून् यैर्व्याप्तं जगत् ।
मनुः सप्त मनून् सृष्ट्वा चकार बहुप्रजाः ॥
प्रजाः सिसृक्षुः स मनुर्योऽसौ स्वायम्भुवाक्षयः ।
अरूजत् प्रथमं षड्वै मनून् षट्परान् सुतान् ॥
स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वान् प्रस्तस्तथा ॥
यक्षरक्षःपिशाचांश्च नागगन्धर्व्वकिन्नरान् ।
विद्याधरानप्सरसः सिद्धान् भूतगणान् बहून् ॥
मेघान् सविद्युतो वृक्षान् लतागुल्मलतादिकान् ।
मत्स्यान् पशूंश्च कीटांश्च जलजान् स्थलजांस्तथा ॥
एतादृशानि सर्व्वाणि मनुः स्वायम्भुवः सृतेः ।
सहितः सप्तभिर्मोऽस्य प्रतिसर्गः प्रकीर्त्तितः ॥
अन्ये षण्मनवो ये वै तेऽपि स्वे स्वेऽन्तरेऽन्तरे ।
प्रतिसर्गं स्वयं कृत्वा प्राप्नुवन्ति चराचरम् ॥
यज्ञस्य संभृतं यज्ञान् यूपं प्राग्वंशमेव च ।
धर्म्माधर्म्मौ गुणान् सर्व्वान् वराहः दृष्टवान् पुरा ॥
सुतान् बहून् मनुत्पाद्य दक्षो दैवर्षिसत्तमान् ।
महर्षीन् सोमपादोंश्च बहून् पितृगणांस्तथा ॥
सृष्टिं प्रवर्त्तयामास प्रतिसर्गोऽस्य स स्मृतः ।
व्यजायन्त मुखाद्विप्राः क्षत्रिया बाहुयुग्मतः ॥
ऊरुभ्यां विश्याः पद्भ्यां शूद्राश्चतुर्व्वर्णाश्चतुर्मुखात् ।
ब्रह्मणः प्रतिसर्गोऽयं ब्राह्मः सर्गस्तु सूतः ॥
मरीचेः कश्यपो जातः कश्यपात् सकलं जगत् ।
देवा दैत्या दानवाश्च तस्य सर्गः प्रकीर्त्तितः ॥
अत्रेर्गोत्रादभूच्चन्द्रश्चन्द्रवंशस्ततोऽभवत् ।
तेन सर्व्वं जगद्व्याप्तं सोमसर्गः प्रकीर्त्तितः ॥
अथर्व्वाङ्गिरसो कृत्वा पुत्रांश्च बहुशोऽपरे ।
मन्वयन्वादयो ये वै ते सर्व्वेऽङ्गिरसः स्मृताः ॥
आद्यप्रवक्ता पुलस्त्यस्य पुत्राश्चार्त्थे च राक्षसाः ।
प्रतिसर्गः पुलस्त्यस्य बलवीर्य्यसमन्वितः ॥
कादर्य्या गजा अश्वाः प्रजा बहुतरास्तथा ।
सप्तमे पुलहेनैष सर्गस्तस्य प्रकीर्त्तितः ॥
क्रतोः पुत्रा वालिखिल्याः सर्व्वज्ञा भूरितेजसः ।
षष्टिपूर्णसहस्राणि ज्वलद्भास्करसन्निभाः ॥
प्रचेतसः सुताः सर्व्वे ये वै प्राचेतसाः स्मृताः ।
षड्भिर्नीतिसहस्राणि पावकोपमतेजसः ॥
सुकालिनो वशिष्ठस्य पुत्राश्चान्येऽथ योगिनः ।
आरुन्धत्यैया पञ्चाशद्वाग्मिष्ठः सर्ग उच्यते ॥
भृगोश्च भार्गवा जाता ये वै दैत्यपुरोधसः ।
कवयस्ते महाप्राज्ञास्तैर्व्याप्तमखिलं जगत् ॥
नारदात्तारका जाता विमानानि तथैव च ।
प्रश्नोत्तरास्तथैवान्ये वृत्तं गीतञ्च कौतुकम् ॥
एते दशमरीच्याद्याः कृतदारान् बहून् सुतान्
उत्पाद्योत्पाद्य पृथिवीं दिवञ्च समपूरयन् ॥
तेषां सुतेभ्यश्च सुतास्ततसुतेभ्यः परे सुताः ।
समुत्पन्नाः प्रवर्त्तन्ते येऽद्यापि भुवनेषु वै ॥
विष्णोस्तु चक्षुषः सूर्य्यो मनसश्चन्द्रमाः स्मृतः ।
श्रोत्राद्वायुः समुत्पन्नो मुखादग्निरजायत ॥
प्रतिसर्गो ह्ययं विष्णोस्तथा चापि दिशो दश ।
दृष्ट्यर्थश्चन्द्रमाः पश्चादत्रिनेत्रादवातरत् ॥
भास्करः कश्यपाज्जातो भार्य्ययास्य समर्च्चितः ।
रुद्राश्च बहवो जाता भूतग्रामाश्चतुर्विधाः ॥
स्थावराण्डरूपाश्च प्लवगोमायुगोसखाः ।
ऋक्षमार्जारवदनाः सिंहाश्वसुखाः परे ॥

प्रतिच्छ

नानाशस्त्रधराः सर्व्वे नानारूपा महाबलाः ।
गणाश्च प्रतिगर्गोऽपि कथितो द्विजसत्तमाः ॥"
इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

प्रतिमर्य्य, त्रि, (गतिगतं मर्य्यं वाममिति ।) प्रतिकूलम् । इति जटाधरः ॥

प्रतिमान्यानिकः, पुं, (प्रतिमन्यानं प्रयोजनमस्येति । प्रतिमन्यान + ठक ।) मागधः । स्तुतिपाठकः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिमीरा, स्त्री, (प्रतिमिनोति प्रतिबध्नातीति । प्रति + मि + "शुमिचिमिसां दीर्घश्च ।" उणा० २ । २५ । इति क्रन् दीर्घश्च । ततष्टाप् ।) यवनिका । अवधायकपटः । इत्यमरः ।२।६।१२०॥

प्रतिसूर्य्यः, पुं, (प्रतिरूपः सूर्य्य इति प्रादिसमासः ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । कल्पस्थाने २८माध्याये ।
"प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः ॥"
उपसूर्य्यकमण्डलम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ३७ । २ ।
"प्रतिसूर्य्यानां माला
दस्युभयानकृपहन्त्री ॥")

प्रतिसूर्य्यकः, पुं, (प्रतिसूर्य + स्वार्थे कन् ।) कृकलासः । (यथा, उत्तरभागचरिते द्वितीयेऽङ्के ।
"भीमान: प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाम्भसो
या सूर्य
त्रय्यङ्गिः प्रतिसूर्य्यकैरजगरस्पर्शदरुग्वः पीयते ॥"
तद्दष्टस्य चिकित्सा सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये उक्ता । यथा,
"प्रतिसूर्य्यकदष्टानां सर्पदष्टवदाचरेत् ॥")

उपसूर्य्यकमण्डलम् । इति विश्वः॥ (अस्य शुभाशुभलक्षणम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ३७।१-३।
"प्रतिसूर्य्यकः प्रशस्तो
दिवसक्षतुवर्णसप्रभः स्निग्धः ।
वैदूर्य्यनिभः स्वच्छः
शुक्लश्च क्षेमसौभिक्षः ॥
पीतो व्याधिं जनय-
त्यशोकरूपश्च शस्त्रकोपाय ।
प्रतिसूर्य्याणां माला
दस्युभयानकृपहन्त्री ॥
दिवसकृतः प्रतिसूर्य्यो
जलकृद्दृग्दूषिणी स्थितोऽनिलकृत् ।
उभयस्थः सलिलभयं
नृपमुपरि निहन्त्यधो जनहा ॥")

प्रतिहृष्टः, त्रि, (प्रति + हृष् + कर्म्मणि क्तः ।) प्रेषितः । प्रत्याख्यातः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥ दत्तः । इति धरणिः ॥

प्रतिसोमा, स्त्री, (प्रतिरूपः सोमः सोमवल्ली यस्याः ।) महिषवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिस्पर्द्धा, स्त्री, (प्रति + स्पर्द्ध + भावे अङ् ।) प्रतिकृतिः । स्पर्द्धा । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिहतः, त्रि, (प्रतिहन्यते स्मेति । प्रति + हन् + क्तः ।) द्विष्टः । प्रतिस्खलितः । रुद्धः । इति मेदिनी । ते, २०५ ॥ निराकृतः । यथा,—

प्रतीका

"मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥"
इति मुद्राङ्कितामरकोषे पाठः । ३ । १ । ४१ ॥

प्रतिहस्तकः, पुं, (प्रतिरूपः हस्तोऽवलम्बनरूपो यस्य । कप् ।) प्रतिनिधिः । यथा,—
"आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्म्मसेवने ।
पुत्रस्योत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तकाः ॥"
इति हितोपदेशे नीतिशास्त्रे सुहृद्भेदो नाम द्वितीयकथामंग्रहः परिच्छेदः ॥

प्रतिहारः, पुं, (प्रतिविषयं प्रतीक्ष्यं वा हरति स्वामिसमीपमानयतीति । प्रति + हृ + घञ् ।) द्वारपालः (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३० ।
"ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञानी कश्चिद् द्विजोत्तमः ॥"
प्रति + हृ + आधारे घञ् ।) द्वारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ६ । २० ।
"ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा
पूर्व्वानुपूर्व्वप्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक्सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥"
प्रतिरूपं हरतीति । हृ + ण्यु ।) मायाकारः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । ११ ॥ (परमेष्ठिनः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ३७ ।
"परमेष्ठी ततस्तस्मात् प्रतिहारस्तदन्वयः ॥")

प्रतिहारकः, पुं, (प्रतिरूपं हरतीति । हृ + ण्वुल् ।) मायाकारः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । ११ ॥

प्रतिहासः, पुं, (प्रतिरूपो हासो यस्य ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ हासकर्म्मणि हास्यच ॥

प्रतीकः, पुं, (प्रतीयते प्रत्येति वा इति । प्रति + इ + अलीकादयश्चेति ईकनुप्रत्ययेन साधुः ।) एकदेशः । अङ्गम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३६ । १ ।
"वि सानुना पृथिवी सस्र उर्व्वी पृथु प्रतीक मध्येधे अग्निः ॥"
"तथाग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीकं पृथिव्या अवयवम् ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥) स्वाङ्गवात्रिणिधौ यथा, कौर्म्मे १५ अध्याये ।
"न स्वाङ्गनखवाद्यं वै कुर्य्यात्राङ्गुलिना पिबेत् ॥"
अपिच, लक्ष्मीचरित्रे ।
"स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः कैशवस्यापि लक्ष्मीम् ॥"
प्रतिकूले, त्रि । इत्यमरः ।१।६।७० ॥ विलोमः । इति मेदिनी । के, ११२ ॥

प्रतीकारः, पुं, (प्रतिकरणमिति । प्रति + कृ + घञ् । उपसर्गस्येति पक्षे दीर्घः।) कृतापकारस्य प्रत्यपकारः । तत्पर्य्यायः । वैरशुद्धिः २ वैरनिर्यातनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ११० ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ३ ।
"दर्शया तौ हतौ संख्ये नापराधो ममाच वै ।
अवश्यम्भाविभावेषु प्रतीकारो न विद्यते ॥")
चिकित्सा । इति शब्दमाला ॥

प्रतीची

प्रतीकाशः, पुं, (प्रतिकाशते इति । प्रति + काश् + घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) उपमा । इत्यमरः ।२ । १० । ३८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ३२ ।
"अद्य त्वां भगिनी रक्तः क्षय्यमाणं मयासक्तम् ।
दृष्ट्वाद्रिप्रतीकाशं सिंहेनेव महाद्विपम् ॥")

प्रतीक्षा, स्त्री, (प्रति + ईक्ष + अङ् ।) प्रतीक्षणम् । अपेक्षा । प्रतिपूर्ब्बेक्षधातोर्भावे अप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा महाभारते ।८।४०।५२।
"मित्रप्रतीक्षया ग्रस्त्य धार्त्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
अपवादतितिक्षाभिस्तिभिरेतैर्हि जीवसि ॥")

प्रतीक्ष्यः, त्रि, (प्रतीक्ष्यते इति । प्रति + ईक्ष + ण्यत् ।) पूज्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (यथा, रघौ । ५ । १४ ।
"भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते
पूर्व्वान् महाभाग ! तयातिशेषे ।
अतीतकालक्षमभ्युपैतः
त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥")

प्रतीक्षणीयः ॥ (यथा, माघे । २ । १०८ ।
"प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्षायै प्रतिक्षणे प्रतिश्रुतम् ॥")

प्रतीची, स्त्री, (प्रतिदिशान्तं प्रतिदिशान्ते इत्यर्थः अञ्चति सूर्य्यमिति । अञ्चु गतिपूजनयोः + "ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चाञ्च ।" ३ । २ । ५९ । इति क्विन् अनुलोपो दीर्घश्च । "उगितश्च ।"४ । १ । ६ । इति ङीप् ।) पश्चिमदिक् । इत्यमरः । १ । ३ । १ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । १८ ।
"येनासौ अजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे ।
कलापो ग्रीव तस्यासीन्मादीपुत्रस्य धीमतः ॥"
त्रि, पश्चिमाभिमुखी । यथा, ऋग्वेदे ।१।८२।६।
"विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या
प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।
विश्वं जीवं चरसे बोधयन्ती
विश्वस्य वाचमविदन् मनायोः ॥"
"भुवना भुवनानि भूतजातान्यभिचक्ष्याभिप्रकाश्य प्रकाशयन्ति ज्ञात्वानन्तरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ प्रतिनिवृत्तमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ७ ।
"अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्त्तारुगिव सनये धनानाम् ॥"
"अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीची स्वकीयस्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

प्रतीचीन, त्रि, (प्रतीचि भवम् । प्रत्यच् + "विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् ।"५ ।४ । ८ । इति खः । अलोपो दीर्घश्च ।) प्रत्यक् । प्रतीच्यां भवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८२ ॥ (पराङ्मुखम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । ८ ।
"सूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं दर्शये विश्वमायत् ॥"
"विश्वं भूतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं दर्शये ।"
इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

प्रतीपं

प्रतीप्यः, त्रि प्रतीच्यां भवः। प्रतीचीशब्दाद्भवार्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः॥ पश्चिमदिग्जातः। (यथा, महाभारते। २। ३२। १२।
"रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्यांश्चैव ये नृपाः।
तान् सर्व्वान् स्ववशे चक्रे ग्रासनादेव पाण्डवः॥")

प्रतीत, त्रि, (प्रतीयते स्म प्रत्येकमगादृवेति। प्रति + इण् + कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्तः।) ख्यातः। इत्यमरः। ३। १। ६॥ (यथा, रामायणे। २। ८। १०।
"प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हृतविद्विषम्।
उपस्थास्यसि कौशल्यां दासीवच्चं जनाञ्जलिः॥")

सादरः। ज्ञातः। हृष्टः। इति मेदिनी। ते, १०५॥ (पुं. विश्वेदेवानामन्यतमः। यथा, महाभारते। १३। ६१। ३२।
"अनुकर्म्मा प्रतीतश्च प्रदाताथांशुमांस्तथा॥")

प्रतीतिः, स्त्री, (प्रति + इण् + भावे क्तिन्।) ज्ञानम्। इति जटाधरः॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे। ११४।
"अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते।
असात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा॥")

ख्यातिः। आदरः। हर्षः। इति प्रतीतशब्दार्थदर्पणात्॥

प्रतीपं, त्रि, (प्रतिकूला आपो यस्मिन्। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।" ५। ४। ७४। इति अप्रत्ययः। "ह्रस्वान्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्।" ६। ३। ६१। इति ईत्।) प्रतिकूलम्। इति हेमचन्द्रः। ६। १०१॥ (यथा, भागवते। ३। १। १४।
"क एनमत्रोपजुहाव तिग्मं
दास्याः सुतं यद्वलिनेव पुष्टः।
तस्मिन् प्रतीपः परकृत्य आस्ते
निर्व्वास्यतामाशु पुराच्छ्वसानः॥")

क्लीबे, अर्थालङ्कारभेदः। तस्य लक्षणादिकं साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे उक्तम्। यथा,—
"प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम्।
निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते॥
क्रमेण उदाहरणं यथा,—
यत्पद्मनेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेघैरन्तरितं प्रिये! तव मुखच्छायानुकारी शशी।
योऽपि त्वद्गमनानुकूलगतयस्ते राजहंसा गता-
स्तत्साद्दश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते॥
तद्वक्त्रं यदि सुद्विजा शशिकथा ह्रा हेम सा
चेद्द्युतिर्लक्ष्मीर्यदि हारितं कुवलयैस्तच्चेत् स्त्रियं का सुधा।
धिक्कन्दर्पधनुर्भ्रुवौ यदि च ते किंवा बधू भ्रूमहे
यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः॥
अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात् तेषां निष्फलत्वम्।
उक्ता चात्यन्तसत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः।
क्षिप्यतेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे॥

प्रतीहा

यथा,—
अहमेव गुरुः सुदारुणानां
मिति हालाहल! तात! मास्म दृप्यः।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो
भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्ज्जनानाम्॥
अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः। तदनुक्तौ तु नायमलङ्कारः॥")

प्रतीपः, पुं, चन्द्रवंशीय ऋक्षराजपुत्रः। शान्तनुराजपिता च। इति पुराणं शब्दरत्नावली च॥ (यथा, महाभारते। १। ९०। २०।
"प्रतीपः शान्तनुं पुत्रं यौवनस्थं यतोऽन्वजात्॥"
एतस्य विवरणं तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

प्रतीपदर्शिनी, स्त्री, (प्रतीपं प्रतिकूलं वामं वा पश्यतीति। दृश् + णिनिः। ङीप्।) स्त्रीमात्रम्। इत्यमरः। २। ६। २॥

प्रतीरं, क्लीं, (प्रतीरयति जलगतिकर्म्मसमाप्तिं नयतीति। प्र + तीर कर्म्मसमाप्तौ + कः।) तटम्। इत्यमरः। १। १०। ७॥

प्रतीवापः, पुं, (प्रत्युप्यते प्रक्षिप्यते अथवा निधिप्यतेऽस्मिन्निति। प्रति + वप निषेकादौ + घञ्।) गलितस्य स्वर्णादेर्द्रव्यान्तरेणावपूरणम्। इति स्वामी॥ व्यसनम्। निःस्नेपणमिति यावत्। इति सुभूतिः॥ उपद्रवः। इति सुकुटः॥
"आवापस्तु प्रतीवापो मारोरीतिरुपद्रवः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
इत्यतश्चनशब्दटीकायां भरतः॥ पानीयौषधविशेषः। यथा, —
"उषकादि प्रतीवापं पिबेत् संग्रहणाय वै॥"
इति विद्यधिचिकित्सायां चक्रपाणिदत्तः॥
(यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४३ अध्याये।
"मदनफलमञ्जकाथं वा पिप्पल्यादि प्रतीवापं तक्रघृतं वा निम्बरूपिका कषाययोरन्यतरेण सप्तपर्णं कफजव्याधिहरम्॥")

प्रतीविग्नः, पुं, (प्रतिविग्नते इति। प्रति + विग्न + घञ्। उपसर्गस्य दीर्घः।) प्रतिविग्नः। इति शब्दरत्नावली॥

प्रतीविग्नी, [न्] स्त्री, (प्रतीविग्नोऽस्यास्तीति। प्रतिविग्न + "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इनिः।) प्रतिविग्नी। इति शब्दरत्नावली॥

प्रतीहारः, पुं, (प्रतिहियते अत्रेति। प्रति + हृ + घञ्। उपसर्गस्य दीर्घः।) द्वारः। (प्रतिहरत्यनेनेति। करणे घञ्।) द्वारपालः। इत्यमरः। २। ८। ६॥ तस्य लक्षणम्। यथा,—
"इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः।
अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते॥"
इति याज्ञवल्क्यसंग्रहः॥
अपि च। मात्स्ये १८६ अध्यायः।
"प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः।
चित्तग्राहश्च सर्व्वेषां प्रतीहारो विधीयते॥"
सन्धिविशेषः। यथा, हारावली।
"मयास्योपकृतं पूर्व्वमयं चोपकरिष्यति।
इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीहारः स उच्यते॥"

प्रत्तं

प्रतीहारी, [न्] त्रि, (प्रतिहरति स्वामिसमीपे सर्व्वविषयमिति। प्रति + हृ + णिनिः। उपसर्गस्य दीर्घः। यद्वा, प्रतीहारो रक्षणीयस्त्वेनास्यास्तीति। इनिः।) द्वारी। द्वारार्थकप्रतीहारशब्दादस्त्यर्थे इनिप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

प्रतीहारी, स्त्री, (प्रतीहारोऽस्या अस्तीति। अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) द्वारस्थिता। इति मेदिनी। रे, २८०॥

प्रतीहासः, पुं, (प्रतिरूपो हासोऽस्य। उपसर्गस्य दीर्घः।) करवीरः। इत्यमरः। २। ४। ७६॥

प्रतुदः, पुं, (प्रतुदतीति। प्र + तुद् + कः।) गृध्रादिः। आदिना श्येनः। कङ्कः। काकः। दोषाकाकः। उलूकः। मयूरः। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्यमांसगुणाः।
"लावादया विष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः।
लघवः प्रीतमधुराः कषायाश्च हिता नृणाम्॥"
इति राजवल्लभः॥
(यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशाध्याये।
"ग्रामपक्षो भृङ्गराजः कोयष्टी जीवजीवकः।
कैरातः कोकिलोत्पुष्टो गोपापत्रः प्रियात्मजः॥
लट्वा लट्वाकको वभ्रुर्वटहा डिण्डिमानकः।
जटी दुष्टुभिवाक्काघलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः॥
कपोतशुकसारङ्गखिरिटीकक्रुयष्टिकाः।
शारिकाकलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः॥
पारावतः पाण्डविक इत्येते प्रतुदा द्विजाः॥"
यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
"कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गगृध्रकुलिङ्गगोचीडकडिण्डिमानकशतपत्रकमालतीनन्दकमैदाग्निशुकसारिकाबलगुर्जीगिरिशालकालदूषकसुग्रहीवल्लरीटकहारीतदात्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः॥")

प्रतोदः, पुं, (प्रतुद्यतेऽनेनेति। प्र + तुद् + करणे घञ्।) अश्वादिनोदनदण्डः। चाबुक् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्राजनम् २ प्रवयणम् ३ तोत्रम् ४ तोदनम् ५। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। २। ५४। ८।
"प्रकालयेद्विजाः सर्व्वाः प्रतोदेनेव सारथिः।
प्रत्यमित्रमियं दीप्ता जिघृक्षुर्भरतर्षभ!॥")

प्रतोली, स्त्री, (प्रतुल्यते परिमीयते इति। प्र + तुल् परिमाणे + घञ्। गौरादित्वात् ङीष्।) रथ्या। इत्यमरः। २। २। ३॥ (यथा, रामायणे। २। ८०। १८।
"बहुपांशुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः।
सचन्द्रनीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः॥")
अभ्यन्तरमार्गः। गाछ इति ख्याते। कुली इति च ख्याते। हट्टादिमध्यनिर्म्मिते पथीति साङ्गः। दुर्गनगरद्वारे इति केचित्। इति तट्टीकायां भरतः॥

प्रत्तं, त्रि, (प्रदीयते स्मेति। प्र + दा + क्तः। "अच उपसर्गात् तः।" ७। ४। ४७। इति तादेशः।) दत्तम्। इति सुधबोधव्याकरणम्॥

प्रत्यक्षं

प्रत्नः, त्रि, (प्र + "नञ्च पुराणे प्रात्।" इति चकारात् त्नप्।) पुरातनः। इत्यमरः। ३। १। ७७॥ (यथा, भागवते। ५। २०। ५।
"प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत् सत्यस्यर्षेस्त्व ब्रह्मणः।
अन्तस्य च मध्यौ च सूर्यमात्मानमीमहि॥")

प्रत्यक् [च्] त्रि (प्रत्यञ्चतीति। प्रति + अनच् + क्विन्।) पश्चिमदिक्। पश्चिमदेशः। (यथा, मनुः। २। २१।
"हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः॥")
पश्चिमकालः। इति मेदिनी। चे, १६॥ (यथा, प्रतीच्यां दिशि प्रतीच्या दिशः प्रतीची दिक्षा एवं देशे काले च। "दिक्पूर्व्वेभ्यः सप्तमी-पञ्चमीप्रथमाभ्यो दिक्देशकालेष्वस्तातिः।" ५। ३। २७। इति अस्तातिः। "अञ्चेर्लुक्।" ५। ३। ३०। इति अस्तातेर्लुक्। "लुक् सहितलुकि।" १। २। ४६। इति लुक्। दिक्-देशकाले। इति मेदिनी। चे, १६॥ प्रतिलोमम्। यथा, भागवते। ४। २२। ३७।
"यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगावि:
प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि॥"
प्रतिकूलम्। यथा, महाभारते। ५। ८४। ६।
"प्रत्यग्गूहन्ति शकटाः प्राङ्मुखाः सिन्धुसम्भवाः।
विपरीता दिशः सर्व्वा न प्राज्ञायत किञ्चन॥")

प्रत्यक्पर्णी, स्त्री, (प्रत्यञ्चि पर्णानि अस्याः। पाककर्णेति ङीष्।) अपामार्गः। इत्यमरः। २। ४। ८६॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।
"रक्तोऽन्यो वप्रिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च।
प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली॥")
द्रवन्ती। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"द्रवन्ती सावरी चित्रा प्रत्यक्पर्णयर्कपर्ण्यपि।
चित्रोपचित्रान्यग्रोधो प्रत्यक्श्रेण्यर्याखुकर्ण्यपि॥"

प्रत्यक्पुष्पी, स्त्री, (प्रत्यञ्चि पुष्पाण्यस्याः। पाककर्णेति ङीष्।) अपामार्गः। इत्यमरः। २। ८४। ८॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४३।
"प्रत्यक्पुष्पीमदापुष्पीनिम्बकषायागामन्यतमेनालोड्य मधुसैन्धवयुक्तां मात्रां पाययित्वा वामयेत्॥" पर्य्यायान्तरमस्याः। यथा,—
"क्षुद्रमक्षर्य्यपामार्गः प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः।
क्षारमध्वखधोघण्टा शिखरी खरमञ्जरी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

प्रत्यक्श्रेणी, स्त्री, (प्रतीच्यां श्रेणी यस्याः। समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्।) दन्तीवृक्षः। मूषिकपर्णी। इत्यमरः। २। ४। ८८॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"प्रत्यक्श्रेणी द्रवन्ती च पत्रश्रेण्याखुपर्णिका।
वृषपर्ण्यांखुपर्णी च मूषिका काञ्चिपत्रिका॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

प्रत्यक्षं, त्रि, (प्रतिगतमक्षि इन्द्रियं यत्र। समासे अच्। यद्वा, प्रत्यक्षमस्यास्येति। अर्श आदित्वात् अच्।) इन्द्रियग्राह्यम्। तत्पर्य्यायः। ऐन्द्रियकम् २। इत्यमरः। ३। १। ७६॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। २। १। ५२।
"यत्पादपद्मनखरदृष्टये चात्मशुद्धये।
न च दृष्ट्वा स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षस्यामि का कथा॥")
अनुभवविशेषः। तत् षड्विधम्। घ्राणजम् १ रासनम् २ चाक्षुषम् ३ त्वाचम् ४ श्रावणम् ५ मानसम् ६। निर्व्विकल्पकसविकल्पकभेदेन प्रत्येकं द्विविधम्। निर्व्विकल्पकन्तु अनीन्द्रियम्। सविकल्पकं मनोग्राह्यम्। षड्विधप्रत्यक्षे आश्रयस्य महत्त्वं कारणम्। इन्द्रियं करणम्। विषयेण सह इन्द्रियसन्निकर्षः। अस्य व्यापारः। यथा, भाषापरिच्छेदे।
"घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम्।
घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः॥
उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो
द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये।
विभागसंयोगपरापरत्व-
स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम्॥
क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायञ्च साङ्गाम्।
गृह्णाति चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः॥
उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः।
रूपाद्यचक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्॥
द्रव्याश्रिते त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्।
मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषौ मतिः कृतिः॥
ज्ञानं यन्निर्व्विकल्पार्थं तदतीन्द्रियमिष्यते।
महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम्॥
विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः॥"
(यथा, विद्वन्मोदतरङ्गिण्याम्।
"देवानर्च्चय सञ्चय प्रतिदिनं पुण्यानि गच्छान्तरे
भोगाय प्रयतो महाक्रतुविधौ स्वर्गाय हिंसां कुरु।
इत्यं वञ्चकवञ्चनोत्पथगता बुद्धिस्तदं याचिरा-
दप्रत्यक्षपदार्थमार्थरहितं पश्चानमारोहतु॥"
यं, अक्षि अक्षि प्रतीति वीप्सायां यथार्थत्वेन समासः। अक्ष्णोराभिमुख्यमित्यर्थे। "तत्पुरुषोऽक्ष्णोराभिमुख्ये।" २। १। १४। इत्ययीभावः। "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः।" ५। ४। १०७। इत्यत्र "प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः।" इति टच्। इन्द्रियलक्षणम्। अपरोक्षम्। यथा, मनुः। ६। ५२।
"फलत्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनामिव।
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजादयोनिर्गरीयसी॥")

प्रत्यक्षदर्शनं, त्रि, (प्रत्यक्षं पश्यतीति। प्रत्यक्ष + दृश् + ल्युः। प्रत्यक्षं दर्शनं यस्येति वा।) साक्षी। इति शब्दमाला॥ (क्ली, प्रत्यक्षं दर्शनम्। यथा, महाभारते। ३। ५७। ३६।
"प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिश्चानुत्तमा शुभा।
नैवधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः॥")

प्रत्यक्षं

प्रत्यक्षवादी, [न्] पुं, (प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वेन वदतीति। वद् + णिनिः।) बौद्धः। नास्तिकः। प्रमाणमिति तन्मतम्॥ (प्रत्यक्षं वदति यस्तच्च, त्रि॥)

प्रत्यक्षी, [न्] त्रि, (प्रत्यक्षमस्यास्येति। प्रत्यक्ष + इनिः।) यक्षाद्यर्थः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रत्यगाप्रापतिः, पुं, (प्रत्यगाप्रायाः पश्चिमस्या दिशः अधिपतिः।) वरुणः। इति हलायुधः॥

प्रत्यग्रः, त्रि, (प्रतिगतमग्रं श्रेष्ठं प्रथमदर्शनं वास्येति।) नूतनः। इत्यमरः। ३। १। ७७॥ (यथा महाभारते। ८। ६८। १८।
"दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं तथा।
प्रत्यग्रवयसां दद्यां यो मे ब्रूयाद्दनञ्जयम्॥")
शोभितः। इति जटाधरः॥ (पुं, उपरिचरस्य वसोः पुत्राणामन्यतमः। यथा, भागवते। ६। २२। ६।
"वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्व्रतधरः शुचिः।
कृपाम्बमत्स्यप्रत्यग्रार्द्दिषाद्याश्च चेदिपाः॥")

प्रत्यग्रथः, पुं, (प्रतीच्यां रथ इव।) अश्विच्छत्रदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६॥

प्रत्यङ् [च्] त्रि, (प्रत्यञ्चतीति। प्रति + अनच् + क्विन्।) पश्चिमदिक्। पश्चिमदेशः। पश्चिमकालः। प्रतिपूर्ब्बोऽञ्चधातोः कर्म्मणि विच्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। १२। ८। २। ३५।
"ऋतवः सर्व्वे पराञ्चः सर्व्वे प्रत्यञ्चः॥"
प्रतिगतः। अभिमुखः। यथा, ऋग्वेदे। १। ५०। ५।
"प्रत्यङ्देवानां विशः प्रत्यङ्ङुदेषि मानुषान्।
प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे॥"
"हे सूर्य्य त्वं देवानां विशो मरुन्नामकान् देवान्। मरुतो वै देवानां विश इति श्रुत्यन्तरात्। तान् मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ्ङुदेषि। तान् प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि। तेषामभिमुखं यथा भवति तथार्थः। तथा मानुषान् मनुष्यान् प्रत्यङ्ङुदेषि। तेऽपि यथास्मदभिमुखमेव सूर्य्य उदेतीति मन्यन्ते। तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्ङुदेषि। यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः सर्व्वेऽपि स्वस्वाभिमुखेन सूर्य्यं पश्यन्तीति।" इति तद्भाष्ये सायनः॥ अन्तर्य्यामी। इति श्रीधरस्वामी॥ यथा, भागवते। ६। ६। २०।
"प्रत्यङ्मनआदिपुरुषस्तपतस्त्रयीमयस्तपो विद्यामयः॥")

प्रत्यङ्गं, क्ली, (प्रतिगतमङ्गमिति।) अवयवविशेषः। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"प्रत्यङ्गं कर्णनासाक्षिलिङ्गाङ्गानि करादिकम्॥"
(यथा, रामायणे। २। ७४। १४।
"अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते।
तस्मात् प्रियतरो भ्रातुः प्रिया एव तु बान्धवाः॥"
"अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते। मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुकबस्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः। कर्णनेत्रनासाभ्रूगण्डौसगण्डकक्षस्तनकृपार्श्वस्फिग्जानुबाहूरुप्रभृतयो द्वे द्वे विंशति-

रङ्गलयः। स्रोतांसि च वक्ष्यमाणानि। एष-प्रत्यङ्गविभाग उक्तः॥" इति सुश्रुते शारीर-स्थाने पञ्चमेऽध्याये॥ अप्रधानम्। यथा, निरुक्ते। ७।१।५।

"एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि॥" अङ्गं अङ्गं प्रति। यथा, गीतगोविन्दे। ११।११।

"ध्वान्तं नीलनिचोलचारुसुहृदां प्रत्यङ्गमालिङ्गति॥"

तथा च मनुः। ८। २०८।

"यस्मिन् कर्म्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्ग-दक्षिणाः।
स एव ता आदद्यात भजेरन् सर्व्व एव वा॥"

नृपविशेषे, पुं। यथा, महाभारते। १।१।२३५।

"महापुराणसम्भाव्यः प्रत्यङ्गः परहा स्मृतिः।
एते चान्ये च राजानः प्रतप्तोऽथ सहस्रशः।
अयुतेऽयुतप्रधान्ये संख्याताश्चैव पद्मशः॥")

प्रत्यङ्गिरा, स्त्री, देवीविशेषः। तस्या ध्यानम्। यथा,—

"ऋषीपरिसमासीनां रक्ताम्बरतनुच्छदाम्।
सर्व्वाभरणसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम्॥
षोड़शाब्दाञ्च युवतीं पीनोन्नतपयोधराम्।
कपालकर्त्तृकाहस्तां परमानन्दरूपिणीम्।
वामदक्षिणयोगेन ध्यायेन्मन्त्रविदुत्तमाम्॥"

इति प्रत्यङ्गिराकल्पोक्तान्तर्गतम्॥

प्रत्यनीकः, पुं, (प्रतिगतः अनीकं युद्धमिति।) शत्रुः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६२॥ (प्रति पक्षः। विरोधी। यथा, महाभारते। ७। १०। ३६।

"यस्य यन्ता वृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः।
रथस्य तस्य कः संख्ये प्रत्यनीको भवेदपि॥"

यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्वृतुषु स्मृताः।
तेषु तत्प्रत्यनीकार्थं भुञ्जीतप्रातरेव तु॥"

क्ली, प्रतिपक्षसैन्यम्। यथा, भगवद्गीतायाम्। ११। ३२।

"ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्व्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः॥"

अलङ्कारविशेषः। यदुक्तं काव्यप्रकाशे।

"प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्त्तुं निरक्रिया।
या तदीयस्य तत्सृत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते॥"

उदाहरणं यथा,—

"त्वं विनिर्ज्जितमनोभवरूपः
सा च सुन्दर! भवत्यनुरक्ता।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां
तापयत्यनुशयादिव कामः॥")

प्रत्यन्तः, पुं, (प्रतिगतोऽन्तमिति। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे। इति समासः।) म्लेच्छदेशः। इत्यमरः। २। १। ७॥ (प्रान्तदुर्गम्। यथा, रघुः। ४। २६।

"स गुप्तमूलप्रत्यन्तः सुहृत्पार्ष्णिरयान्वितः।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया॥"

"गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्राप्तदुर्गश्च येन सः।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥

तद्देशजाते, त्रि॥ यथा, बराहसंहितायाम्। ४। २१।

"प्रत्यन्तान् कुतृपांश्चाहन्युडुपतिः पूर्व्वं कुजेना-हते॥")

सन्निकृष्टे च त्रि॥

प्रत्यन्तपर्व्वतः, पुं, (प्रत्यन्तः सन्निकृष्टः पर्व्वतः।) महापर्व्वतसमीपवर्त्तिक्षुद्रपर्व्वतः। इत्यमरः। २। ३। ७॥

प्रत्यभियोगः, पुं, (प्रतिरूपोऽभियोगः।) प्रत्यपराधः। यथा,—

"अभियोगमनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्।
अभियुक्तश्च नार्य्येण नोक्तं विप्रकृतिं नयत्॥"

"अभियुञ्जत इति अभियोगोऽपराधस्तमभियोग-मनिस्तीर्य्यापनुद्यैनमभियोक्तारं न प्रत्यभियोज-येदपराधेन न संयोजयेत्। यद्यपि प्रत्यभि-स्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपस्तथापि स्वापराधपरि-हारात्मकत्वान्नास्य प्रतिषेधस्य विषयः। अतः स्वाभियोगानुपमर्द्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः।" इति मिताक्षरा॥

प्रत्यभिवादः, पुं, (प्रति+अभि+वद्+णिच्+भावे घञ्।) अभिवाद्यस्य गुरोराशीर्व्वचनम्। इति गोयीचन्द्रः॥

प्रत्यभिवादनं, पुं, (प्रति+अभि+वद्+णिच्+भावे ल्युट्।) अभिवाद्यस्य गुरोराशीर्व्वचनम्। इति गोयीचन्द्रः॥

प्रत्ययः, पुं, (प्रति+इण्+भावकरणादौ यथा-यथं अच्।) अधीनः। प्रापथः। ज्ञानम्। (यथा, गारुड़े २३६ अध्याये।

"जायत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः॥")

विश्वासः। (यथा, कुमारे। ४। ४५।

"इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम्।
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेना-
माश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः॥")

हेतुः। (यथा, रघुः। १०। ३।

"अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं नृपः॥")

रत्नम्। शब्दः। इत्यमरः। ३। ३। १४७॥

प्रथिमत्वम्। आचारः। इति मेदिनी। ये, ८६॥

निश्चयः। (यथा, मनुः। ८। २५३।

"यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः॥")

स्वादुः। इति हेमचन्द्रः॥ प्रकृत्युत्तरजायमानः। वोपदेवेनास्य त्वसंज्ञा कृता। प्रत्ययय्यतीति सुप्तिङन्तसङ्घाताः प्रत्ययाः। इति संक्षिप्तसार-व्याकरणम्॥ (यथा, रघुः। ११। ५६।

"ना नराधिपसुता नृपात्मजे-
ऽन्ये च ताभिरगमन् कृतार्थताम्।
सोऽभवद्वरवधूसमागमः
प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः॥")

सहकारी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रत्ययकारिणी, स्त्री, (प्रत्ययस्य विश्वासस्य कारिणी।) मुद्रा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मोहर इति पारस्यभाषा॥

प्रत्ययितः, त्रि, (प्रत्ययो विश्वासः सञ्जातोऽस्येति। प्रत्यय+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५।२।३६। इति इतच्।) आप्तः। विश्वस्तः। इत्यमरः। २। ८। १३॥ (यथा, कथासरित्-सागरे। १५। ६८।

"सत् श्रुत्वा व्यसृजन्नाज्ञां सोऽथ प्रत्ययितान् द्विजान्॥")

प्रत्यर्थी, [न्] त्रि, (प्रतिगोऽर्थं प्रतिकूलं वा अर्थ-यते इति। प्रति+अर्थ+णिनिः।) शत्रुः। इत्यमरः। २। ८। ११॥ (यथा, साहित्य-दर्पणे। ३ परिच्छेदे।

"नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरौमत्युन्नतिं गच्छतः॥")

पुं, प्रतिवादी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ८। ६६।

"सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ।
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन साम्ना यत्॥")

अर्थिप्रतिपक्षः। यथा,—

"प्रत्यर्थिनोऽयमर्थो लेख्यं यथावेदितमर्थिना।
समाभाषतदर्द्धाहिनामभज्ञात्यादिचिह्नितम्॥"

"अर्थ्यत इत्यर्थः भाष्यः। सोऽस्यास्तीत्यर्थी। तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी।" इति मिताक्षरा॥

प्रत्यर्पितं, त्रि, (प्रति+ऋ+णिच्+क्तः।) प्रति-दत्तम्। यथा। "अर्थव्यवहारोऽपि एकस्मिन् वत्सरे यत्संख्याकं यद्दृश्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितमिति। पुनरन्यस्मिन् वत्सरे तद्दृश्यं तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं ग्राह्यमानोऽपि यदि ब्रूयात् सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितमिति वत्सर-रान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितञ्च नास्मिन् वत्सरे इत्युपयुज्यते।" इति मिताक्षरा॥

प्रत्यवसानं, क्ली, (प्रति+अव+सो+ल्युट्।) भोजनम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८७॥ (पर्य्यायान्तरमस्य यथा,—

"जघनः प्रत्यवसानञ्च भक्षणं भोजनाग्रणे॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

प्रत्यवसितं, त्रि, (प्रति+अव+सो+क्तः।) भक्षि-तम्। इत्यमरः। ३। २। ११०॥

प्रत्यवस्कन्दः, पुं, (प्रति+अव+स्कन्द+घञ्।) चतुर्व्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः॥

प्रत्यवस्कन्दनं, क्ली, (प्रति+अव+स्कन्द+ल्युट्।) चतुर्व्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः। यथा,—

"प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहश्चमिति वा। यथाह नारदः।

अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तत्तथा।
प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम्॥"

इति मिताक्षरा॥

अपि च ।
"अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तत्तथा।
प्रपञ्च कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥"
इति व्यवहारतत्त्वं बृहस्पतिवचनम् ॥

प्रत्यवस्थाता, [तृ] त्रि, (प्रतिपक्षतया अवतिष्ठते इति । प्रति + अव + स्था + तृच् ।) प्राचुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ॥

प्रत्यवायः, पुं, (प्रत्यवाप्यते इति । प्रति + अव + अय गतौ + घञ् ।) पापम् । दुरदृष्टम् । यथा,
"त्रयं कैतिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।
अनुतपश्चिं तथा चान्यं प्रत्यवायस्य मन्वते ॥"
इत्येकादशीतत्त्वे आवाहवचनम् ॥

प्रत्यश्मा, [न्] पुं, (प्रतिरूपः अश्मा ।) गैरिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यहं, अ, (अहः अहः प्रति । "नपुंसकादन्यतरस्याम् ।" ५ । ४ । १०६ । इति टच् ।) प्रतिदिनम् । यथा कुमारसम्भवे ।
"गिरिमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी ॥"

प्रत्याकारः, पुं, (प्रतिरूपः खड्गेन सदृशः आकारो यस्य ।) खड्गकोषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४७ ॥ खाप् इति भाषा ॥

प्रत्याख्यातः, त्रि, (प्रति + आ + ख्या + क्तः ।) दूरीकृतः । तत्पर्य्यायः । प्रत्यादिष्टः २ निरस्तः३ निराकृतः ४ निकृतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । ३ । २ । ४० ॥ क्वचित् पुस्तके प्रत्यादिष्टेत्यादिश्लोकमेकमधिकं दृश्यते तच्चाशुद्धत्वात् प्रत्यादिष्टे । परश्चतुष्कं तिरस्कृते । इति तट्टीकाभारतसुन्दरी ॥ (यथा, भट्टिभारते । १ । १५६ । ८ ।
"वीरेणाहं तथानेन त्वया वापि यशस्विनि ! ।
प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥") ।

प्रत्याख्यानं, क्ली, (प्रति + आ + ख्या + भावे ल्युट ।) निराकरणम् । तत्पर्य्यायः । निरसनम् २ प्रत्यादेशः ३ निराकृतिः ४ । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ७२ ।
"प्रत्याख्यानादहं स्तेयात् त्वत्तश्च पापमवाप्स्यामि ॥")

प्रत्यागमः, पुं, (प्रत्यागमनमिति । प्रति + आ + गम् + अप् ।) प्रत्यागमनम् । फिरे आसा इति भाषा ॥ यथा,
"तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३६ । २४ ।
"किमर्थं ब्रूहि विप्रेन्द्र ! अस्मिन् प्रत्यागमो हि वः ॥")

प्रत्यादिष्टः, त्रि, (प्रत्यादिश्यते स्मेति । प्रति + आ + दिश् + क्तः ।) प्रत्यादेशविशिष्टः । तत्पर्य्यायः । निरस्तः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४ निकृतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥

प्रत्यादेशः, पुं, (प्रत्यादेशनमिति । प्रति + आ + दिश् + घञ् ।) निराकरणम् । प्रत्याख्यानम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
"प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ॥"

प्रसङ्गनिवारणम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥ यथा, मनुः । ८ । ३३४ ।
"येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विशिष्यते ।
तत्तदेव हरंस्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥")
भक्तं प्रति देवानामादेशश्च ॥

प्रत्याधानः, पुं, (प्रतिगतमाधानमौषधं-प्राप्तौ यत्र ।) वातव्याधिविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।
"विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ।
प्रत्याधानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम्॥"
विमुक्तपार्श्वहृदयं पार्श्वं हृदये विहाय स्थितं तदेवाधानम् । कफव्याकुलितानिलं कफेनावरुद्धवातम् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
"प्रत्याधाने समुत्पन्ने कुर्य्यात् वमनलङ्घने ।
दीपनादि नियुञ्जीत पूर्व्ववद्वस्तिकर्म्म च ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

प्रत्यालीढं, क्ली, (प्रति + आ + लिह + क्तः ।) धन्विनां पादसंस्थानविशेषः । तच्चोर्द्धस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसङ्कोचः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ धन्विनामवस्थानविशेषः । यथा,—
"स्यात् प्रत्यालीढमालीढं समं पादं तथापरम् ।
वैशाखं मण्डलस्थैति धन्विनां स्थानपञ्चकम् ॥
स्याद्दक्षपादमङ्कोचात् वामपादप्रसारणात् ।
प्रत्यालीढमिति प्रोक्तमालीढं तद्विपर्य्ययात् ॥
तुल्यं पादयुगं यत्र समपादमुदाहृतम् ।
वितस्त्यन्तरितं पादयुगं वैशाखमुच्यते ।
मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च यादवः ।
"स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्थियाम् ।
वितस्त्यन्तरगौ पादौ मण्डलं तोरणाकृती ॥
समानौ स्यात् समपदमालीढं पदमग्रतः ।
दक्षिणं वाममाकृष्य प्रत्यालीढं विपर्य्ययः ॥")
अग्नितेः, त्रि । इति मेदिनी । ते, १२ ॥

प्रत्याशा, स्त्री, (प्रति किञ्चित् वस्तु लक्ष्यीकृत्य आ समन्तात् अश्नुते आप्नोतीति । प्रति + आ + अश् + अच् । ततष्टाप् ।) आकाङ्क्षा । यथा, शान्तिशतके ।
"लङ्घोऽन्यत्र मरीचिकासु पयसः प्रत्याशया धावति ॥"

प्रत्यासन्नः, त्रि, (प्रति + आ + सद् + क्तः ।) निकटवर्त्ती । इति जटाधरः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये २ अङ्के ।
"आर्य्य ! प्रत्यासन्नो महाराजः । ततप्रत्युद्गमनेन संभावयितुमार्य्येण ॥")

प्रत्यासरः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ + सृ + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) सैन्यपृष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्यासारः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ + सृ + घञ् ।) यूथस्य पश्चाद्भागः । यूथस्य पश्चाद्भागान्तरम् । तत्पर्य्यायः । यूथपार्ष्णिः २ । इत्यमरभरतौ ॥

प्रत्याहरणं, क्ली, (प्रति + आ + हृ + भावे ल्युट् ।) प्रत्याहारः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्याहारः, पुं, (प्रति + आ + हृ + भावे घञ् ।) स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्य्यायः । उपादानम् २ । इत्यमरः ॥ प्रत्याहरणम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स च योगाङ्गविशेषः । यथा,
"प्रत्याहारस्तथैवाक्ष प्राणायामस्तृतीयकः ।
समाधिर्धारणं ध्यानं षडङ्गो योग उच्यते ॥"
इति तट्टीकायां भरतः ॥

प्रत्याहारमाह ।
"शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्यात्मानि योगवित् ।
कुर्य्यात्तेषान्तकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥
अपि च ।
"इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः समाकृत्य स्थितो हि सः ।
मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥"
इति गारुडे २४० अध्यायः ॥
(यथा च पातञ्जले साधनपादे ।
"यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥" २९ ॥
"स्वस्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥" ५४ ॥)
अल्पेन बहूनां ग्रहणम् । यथा, अक्ष इति हस्तरेण सर्व्वेषां रागाणां ग्रहणम् । इति भरतः ॥

प्रत्युक्तिः, स्त्री, (प्रतिवचनमिति । प्रति + वच् + भावे क्तिन् । प्रतिरूपा उक्तिरिति वा ।) प्रत्युत्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रत्युत, अ, (प्रति च उत च इति छेदः ।) वैपरीत्यम् । यथा । बुधादिवाक्यं तु न नियामकं प्रमाणाभावात् प्रत्युत फलश्रुतेर्गुणफलबोधकमिति । इति निष्यादितत्त्वे जन्माष्टमीप्रकरणम् ॥
(यथा मार्कण्डेये । ६५ । २० ।
"विहिताकरणात् पुंभिरमद्भिः क्रियते तु यः ।
संयमो मुक्तये मोक्षे प्रत्युतानीतिप्रदः ॥")

प्रत्युत्क्रमः, पुं, (प्रत्युत्क्रमणमिति । प्रति + उत् + क्रम् + घञ् ।) प्रधानप्रयोजनानुकूलप्रयोजनानुष्ठानम् । तत्पर्य्यायः । प्रयोगार्थः २ । इत्यमरः ॥ प्रक्रमयोगः । इति केचित् । प्रक्रमयुद्धार्थमुपक्रमः प्रयोगः तद्वाच्यः । इति केचित् । प्रयोगो युद्धं तदभिधेय इति केचित् । प्रत्युत्क्रमो युद्धार्थ इति भागुरिः । युद्धार्थं प्रथमाक्रान्तिः । इत्यपरे । कर्म्मारम्भे प्रथमयुक्तिः प्रयोगः । इत्यपरे ॥ इति भरतः ॥

प्रत्युत्क्रान्तिः, स्त्री, (प्रति + उत् + क्रम् + क्तिन् ।) प्रत्युत्क्रमः । इत्यमरटीकायां क्षीरस्वामी ॥

प्रत्युत्तरं, क्ली, (प्रतिरूपमुत्तरम् ।) उत्तरं प्रति उत्तरम् । यथा । ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात् इति वादिनं प्रति ममेयं भूमिर्दैवादवधार्योपभुज्यमानत्वात् इति प्रत्युत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

प्रत्युत्थानं, क्ली, (प्रत्युत्थीयते इति । प्रति + उत् + स्था + ल्युट् ।) अभ्युत्थानम् । गात्रोत्थानम् । यथा,—

प्रत्यूषः

"दीयमानमचैलेऽपि प्रियया चोद्धवेन च।
पूजितः परया भक्त्या प्रत्युत्थानासनादिभिः॥"
इति श्रीभागवते। १०। ६६। २०॥

प्रत्युत्पन्नः, त्रि, (प्रति+उत्+पद्+क्तः।) उत्पत्तिविशिष्टः। प्रत्युत्पूर्व्वपद्धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

प्रत्युत्पन्नमतिः, त्रि, (प्रत्युत्पन्ना मतिर्यस्य।) सूक्ष्मबुद्धियुक्तः। तत्पर्य्यायः। कुशाग्रीयमतिः २ सूक्ष्मदर्शी ३ तत्कालधीः ४। इति हेमचन्द्रः॥ प्रतिभान्वितः। इति जटाधरः॥ (यथा,—
"प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः।
सत्यधर्म्मेपरो यश्च स भिषक्पाद उच्यते॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः॥)

प्रत्युद्गमनीयं, क्ली, (प्रति+उत्+गम्+अनीयर्।) धौतांशुकद्वयम्। इति मेदिनी। ये,१६४॥ (यथा, कुमारे। ७। ११।
"सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा॥"
क्वचित् प्रत्युद्गमनीयवस्त्रा इत्यपि पाठः॥) समुपस्थानयोग्ये पूजनीये च, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

प्रत्युद्गमः, पुं, (प्रति+उत्+गम्+अप्।) प्रत्युत्थानम्। यथा, साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे। ७२।
"एकचासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतः॥"

प्रत्युद्गमनं, क्ली, (प्रति+उत्+गम्+ल्युट्।) प्रत्युत्थानम्। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये २ अङ्के।
"आर्य्य! प्रत्यासन्नो महाराजः। तत्प्रत्युद्गमनेन संभावयतामार्य्यम॥")

प्रत्युषः, पुं, (प्रतीषति विनाशयति अन्धकारमिति। प्रति+उष् दाहे+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३६। इति कः।) प्रत्यूषः। प्रातः। इत्यमरटीकायां मथुरेशः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। २१२।
"प्रत्युषे च स्वगृहमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थितोऽपि विविधपौरस्त्रीभिरुत्सुकतया तावदीक्षते॥")

प्रत्युषः, [स्] क्ली, (प्रतीषति नाशयत्यन्धकारमिति। प्रति+उष्+"उषः किच्च।" उणा० ४।२३३। इति असिः। स च कित्।) प्रत्यूषः। इत्यमरः। १। ४। २॥ यथा, भरतधृतस्कन्दपुराणे।
"याति यक्षिं पुरस्तादरुणकिसलये प्रत्युषः-
पारिजातः॥"

प्रत्यूषः, पुं, (प्रत्यूषति रुजति कामुकानिति। प्रति+ऊष् रोगे+कः।) प्रभातम्। इत्यमरः। १। ४। २॥ (यथा, मेघदूते। ३३।
"दीर्घीकुर्व्वन् पटुमदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः॥")
सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ वसुभेदः। इति जटाधरः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १।१५।१११।
"वसवोऽष्टौ समाख्याताञ्छृणु वक्ष्यामि विस्तरम्।
आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः।
प्रत्यूषश्च प्रभावश्च वसवो नामभिः स्मृताः॥")

प्रत्यूषः, [स्] क्ली, (प्रति+ऊष्+असिः।) प्रभातम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, सुश्रुते। १। २१।
"प्रत्यूषस्यपराह्णे तु जीर्णेऽन्ने च प्रकुप्यति॥")

प्रत्यूहः, पुं, (प्रत्यूहनमिति। प्रति+ऊह्+घञ्।) विघ्नः। इत्यमरः। ३। २। १८॥ (यथा, मार्कण्डेये। १६। ५५।
"भर्तृशुश्रूषणादेव मया प्राप्तं महत् फलम्।
सर्व्वकामफलावाप्त्या प्रत्यूहाः परिवर्जिताः॥")

प्रत्येकं, क्ली, एकं एकं प्रति। यथा, कर्पूरस्तवे।
"प्रत्येकं वा हृदयं वा त्रयमपि च परं बीजमत्यन्तगुह्यम्॥"
(यथा च कुमारे। २। ३१।
"एवं यदात्थ भगवन्नात्मानं प्रति परैः पदम्।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो!॥")

प्रथ, क प्रख्याने। ख्यातौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-परo-सकo-अकo-चसेटo।) रेफयुक्तः। क, प्रार्थयति। इति दुर्गादासः॥

प्रथ, म ष ड ख्यातौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्मo-अकo-सेटo।) रेफयुक्तः। म, प्रथयति। ष, प्रथा। ड, प्रथते गुणो प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

प्रथमः, त्रि, (प्रथते प्रसिद्धो भवतीति। प्रथ+"प्रथेरमच्।" उणा० ५। ६८। इति अमच्।) प्रधानम्। (यथा, रघुः। १०। ६७।
"राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः।
नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम्॥")
आदिमः। तत्पर्य्यायः। आदिः २ पूर्व्वः ३ पौरस्त्यः ४ आद्यः ५। इत्यमरः॥ अग्रिमः ६ इति जटाधरः॥ प्राक्० ७। इत्यव्ययवर्गे अमरः॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ११। ५२।
"वाच्यार्थानखिलांश्चित्वं त्याजयेत्प्रथमं नरः॥")

प्रथा, स्त्री, (प्रथ+"घिद्भिदादिभ्योऽङ्।" ३।३।१०४। इत्यङ्। ततष्टाप्।) ख्यातिः। इत्यमरः। ३। २। ६॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। १२।
"या प्रथामगमन्नेति सापि वाच्यप्रकाशने॥")

प्रथितः, त्रि, (प्रथ्+क्तः।) ख्यातः। इत्यमरः। ३। १। ६॥ (यथा, रघुः। ६। ७६।
"तेनावतीर्य तुरगात् प्रथितान्वयेन
पृष्टान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः॥"
स्वारोचिषमनोः पुत्रे, पुं। यथा, हरिवंशे। ७। १४।
"हविष्मः सुकृतिर्ज्योतिरापो मूर्त्तिरयः स्मृतः।
प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्জ্জस्वथैव च।
स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोर्ज्ञात! महात्मनः॥")

प्रथितिः, स्त्री, (प्रथ्+"पदिप्रथिभ्यां क्तिन्।" उणां ४। १८२। इति तिः। स च कित्।) ख्यातिः। प्रथधातोर्भावे क्तिप्रत्ययेन निष्पन्ना। इति व्याकरणम्॥

प्रथिमा

प्रथिमा, [न्] पुं, (पृथोर्भावः।"पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।"५।१।१२२। इति इमनिच्। "ऋतोऽत्सार्व्वधातुके।"६।४।१६१। इति रः। "टेः।" ६। ४। १५५। इति टेर्लोपः।) पृथोर्भावः। पृथुत्वम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ यथा,—
"प्रथिमानन्दधानेन घनेन जघनेन सा॥"
इति भट्टिः। ४।१७॥
त्रि, अतिशयेन पृथुः। पृथुशब्दादतिशयार्थे इमनिप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति व्याकरणम्॥

प्रथिमिनी, स्त्री, (प्रथिमास्त्यस्या इति। प्रथिमन्+"संज्ञायां मन्माभ्याम्।" ५। २। १३७। इति इनिः।) प्रथिमयुक्तस्त्री। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

प्रथिष्ठः, त्रि, अतिशयेन पृथुः। (पृथु+इष्ठन्।) अतिशयेन। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

प्रथुकः, पुं, पृथुकः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

प्रदः, त्रि, प्रकर्षेण ददाति यः। (प्र+दा+कः।) प्रदाता। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (कर्म्मण्युपपदे तु "प्रे दाज्ञः।" ३। २। ६। इति कः। यथा, मनुः। ४। २३०।
"यानप्रदाप्रदो भार्य्यामैश्वर्य्यमभवप्रदः॥")

प्रदक्षिणं, क्ली,पुं, (प्रगतं दक्षिणमिति। "निष्प्रगृप्रभृतीनि च।"२।१।१७। इति समासः।) दक्षिणावर्त्तेन देवादिकमुद्दिश्य भ्रमणम्। यथा,
"एकं देवां रवौ सप्त चीणि कुर्य्याद्विनायके।
चत्वारि केशवे कुर्य्यात् शिवे चार्द्धप्रदक्षिणम्॥"
इति कर्म्मलोचनम्॥
सर्व्वदेवतानुद्दिश्यप्रदक्षिणं यथा,
"प्रसार्य्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः।
दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः॥
सप्तत्रिंशो वेष्टयेत्तां देवायाः प्रीतिः प्रजायते।
स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्व्वदेवोद्दिशतुद्दिशः॥
सर्व्वान् कामान् समाप्नोति पश्चान्मोक्षमवाप्नुयात्॥
मनसापि च यो दद्याद्देवे भक्त्या प्रदक्षिणम्।
प्रदक्षिणादृयमग्रहे नरकाणि न पश्यति॥"
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः॥ * ॥
अपि च। तन्त्रसारे।
"दक्षिणाद्दायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च शाम्भवीम्।
ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत्॥
अर्द्धचन्द्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम्।
शिवप्रदक्षिणां मन्त्री अर्द्धचन्द्रक्रमेण तु॥
सशास्त्रचक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत्॥"
सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम्।
"प्रसार्य्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः।
दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः॥
त्रिधा च वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम्॥
एकहस्तप्रणामस्य एकं वापि प्रदक्षिणम्।
अकाले दर्शनं विष्णोर्भक्ति पुण्यं पुराकृतम्॥"
(समर्थे, त्रि। यथा, रामायणे। ३। ४६। ५१।
"प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा
जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण!॥"

"प्रदक्षिणेन समर्थेन।" इति तट्टीकायां रामानुजः॥)

प्रदक्षिणा, स्त्री, (प्रगता दक्षिणामिति। "तिष्ठद्गु प्रभृतीनि च। २।१।१७।" इति समासः।) प्रदक्षिणम्। यथा,—

अथ प्रदक्षिणा।

"ततः प्रदक्षिणां कुर्य्यादृक्षा भगवतो हरेः।
नामानि कीर्त्तयन् प्रीतो ताक्ष्य साष्टाङ्गवन्दनाम्॥"

प्रदक्षिणासङ्ख्या चोक्ता नारसिंहे।

"एकां चण्ड्यां रवेः सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके।
चतस्रः केशवे दद्यात् शिवे त्वेकप्रदक्षिणाम्॥"

प्रदक्षिणामाहात्म्यं वाराहे।

"प्रदक्षिणां ये कुर्व्वन्ति भक्तियुक्तेन चेतसा।
न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यकृतां गतिम्॥
यज्ञैः प्रदक्षिणं कुर्य्यात् साष्टाङ्गकप्रणामकम्।
दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः॥"

स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे॥

"विष्णोर्यियासतं यः कुर्य्यात् सकृदपि प्रदक्षिणम्।
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः॥"

तत्रैव चातुर्मास्यमाहात्म्ये।

"चतुर्व्वारं भ्रमीभिस्तु जगत् सर्व्वं चराचरम्।
क्रान्तं भवति विप्राग्र्य! तत्तीर्थगमनाधिकम्॥"

तत्रैवान्यत्र।

"प्रदक्षिणं तु यः कुर्य्याद्धरिं भक्त्या समन्वितः।
हंसयुक्तविमानेन विष्णुलोकं स गच्छति॥"

नारसिंहे।

"प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे।
क्षतेन यत् फलं नृणां तत्कृष्णस्य कृपात्मनः!।
पृथ्वीप्रदक्षिणाफलं यत्तत् प्राप्य हरिं व्रजेत्॥"

अन्यत्र च।

"एवं ज्ञात्वा तु क्षणस्य यः कुर्य्याद्विप्रदक्षिणम्।
सप्तद्वीपवतीपुण्यं लभते तु पदे पदे॥
पठनामसहस्रन्तु नामान्येवाथ कैथलम्॥"

भक्तिसुधोदये।

"विष्णुं प्रदक्षिणीकुर्व्वन् यस्तत्रावर्त्तते पुनः।
तदेवावर्त्तनं तस्य पुनर्नावर्त्तते भवे॥"

हरिभक्तिविलासीयवसिष्ठनारदसंवादे।

"प्रदक्षिणत्रयं कुर्य्यात् यो विष्णोर्मनुजेश्वर!।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो देवेन्द्रत्वं समश्नुते॥"

तत्रैव प्रदक्षिणमाहात्म्ये सुधर्म्मोपाख्यानारम्भे।

"भक्त्या कुर्व्वन्ति ये विष्णोः प्रदक्षिणचतुष्टयम्।
तेऽपि यान्ति परं स्थानं सर्व्वलोकोत्तमोत्तमम्॥
तत् ख्यातं यत् सुधर्म्मस्य पूर्व्वस्मिन् युगजन्मनि।
लक्षप्रदक्षिणाभावान्नाम्ना सिद्धिरभूदिति॥"

अथ प्रदक्षिणायां निषिद्धं विष्णुस्मृतौ।

"एकहस्तप्रणामञ्च एका चैव प्रदक्षिणा।
अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥"

अकाले भोजनादिसमये। किञ्च।

"क्षणस्य पुरतो नैव सूर्य्यस्यैव प्रदक्षिणाम्।
कुर्य्याद्भ्रमरिकारूपं वैसुख्यापादनीं प्रभौ॥"

तथा चोक्तम्।

"प्रदक्षिणं न कर्त्तव्यं विसुखत्वाच्च कारणम्॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः॥

प्रदत्तं, त्रि, (प्र+दा+क्तः।) प्रकर्षेण दत्तम्। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥

प्रदरः, पुं, (प्र+दॄ विदारणे+"ऋदोरप्।" ३।३।५७। इति भावादौ यथायथं अप्।) भङ्गः। वाणः। इत्यमरः॥ विदारः। नारीरोगभेदः। इति मेदिनी॥ * ॥ अस्य नामान्तरं रक्तगुदरम्। तस्य फलितयोन्या रक्तादिधातुस्रवणम्। अस्य निदानम्। यथा,—

"विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्
गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च।
यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च
भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च॥
रक्तगुदरं भवेत् सर्व्वं साङ्गमर्दं सवेदनम्॥
तस्यातितृष्णा दौर्ब्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा।
दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः॥"

स च चतुर्विधो यथा,—

"सं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपाते-
ष्वतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति॥"

श्लैष्मिकस्य तस्य लक्षणम्।

"आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु-
पुष्पाकृतीयप्रतिमं कफात्तु॥"

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

"सधूमनीलासितरक्तमुग्रं
पित्तार्त्तियुक्तं भृशमेति पित्तात्॥"

वातिकस्य तस्य लक्षणम्।

"रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं
वातार्त्तियोगात् पिच्छिलोदकाभम्॥"

त्रैदोषिकस्य तस्य लक्षणम्।

"सर्व्वैरसैर्पिच्छिलनीलवर्णं
मज्जप्रकाशं कृमिपं चिरोत्थम्।
तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा
न तत्र कुर्व्वीत भिषक् चिकित्साम्॥"

इति माधवकरः॥ * ॥

अस्यौषधं यथा,—

"घृततुल्या रुदन्तीक्षा पीता क्षीरेण वै सदा।
प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्य्या विचारणा॥"

इति गारुडे १६६ अध्यायः॥ * ॥

अपि च।

"दध्ना सौवर्चलाजाजीमधूकं नीलसूत्पलम्।
पिबेत् चौद्रयुतं नारी वातासृग्दरशान्तये॥
एषा प्रत्येकं मात्रेयम्। सर्व्वमेकीकृत्य दध्ना कर्षचतुष्टयेन पिष्ट्वा तच्च मात्राष्टकं मधु निःक्षिप्य पेयम्॥ * ॥

"मधूकं कर्षमेकन्तु चतुष्कर्षा सिताम्तथा।
तण्डुलोदकसंपिष्टा लोहिते प्रदरे पिबेत्॥
बला कङ्कतिलाख्या या तस्या मूलन्तु चूर्णितम्।
लोहिते प्रदरे खादेच्छर्करामधुसंयुतम्॥ * ॥
शुचिस्नाते व्रतवती मूलमुत्तरदिग्भवम्।
नीतमुत्तरफल्गुन्यां कटिबद्धं हरेद्धृक्॥ * ॥

रसाञ्जनं तण्डुलकस्य मूलं
क्षौद्रान्वितं तण्डुलतोयपीतम्।
असृग्दरं सर्व्वभवं निहन्ति
यासञ्च भागौ सह नागरेण॥ * ॥

अशोकवल्कलक्वाथप्रस्थं दुग्धं सुशीतलम्।
यथाबलं पिबेत् प्रातस्तीव्रासृग्दरनाशनम्॥"

अशोकवल्कलपलं ह्राक्षिंशत्पलसंमितेन जलेन निष्क्वाथ्य पेषिते पलाष्टकक्वाथेन सह क्षीरं पलाष्टकमितं विपचेत् तत्तु दुग्धावशेषं कर्त्तव्यं तन्मध्ये पलचतुष्टयमितं दुग्धं पेयं यष्टिमधुलाजपेषितया वा॥ * ॥

"कुशमूलं समुद्धृत्य पेषयेत्तण्डुलाम्बुना।
एतत् पीत्वा त्र्यहं नारी प्रदरात् परिमुच्यते॥"

इति भावप्रकाशः॥

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

"काकलानुकमूलं वा मूलं कार्पासमेव वा।
पाण्डुप्रदरशान्त्यर्थं पिबेत्तण्डुलवारिणा॥"

"कुशमूलं समुद्धृत्य पेषयेत्तण्डुलाम्बुना।
एतत् पीत्वात्र्यहान्नारी प्रदरात् परिमुच्यते॥"

"प्रदरं छर्दिबलायामूलं दूर्व्वेण मधुयुतं पीतम्॥"

"गुडेन बदरीचूर्णं मोचमामं तथा पयः।
पीत्वा लाजा च सक्तवः पृथक्प्रदरनाशनाः॥"

इति चक्रपाणिसंग्रहेऽसृग्दराधिकारे॥)

प्रदर्शितः, त्रि, (प्र+दृश्+णिच्+क्तः।) आलोकितः। यथा,—

"क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः॥"

इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

प्रदलः, पुं, (प्रकर्षेण दलति दालयतीत्यर्थः। प्र+दल्+अच्।) बाणः। इति जटाधरः॥

प्रदानं, क्ली, (प्र+दा+भावे ल्युट्।) दानम्। इति शब्दरत्नावली॥ प्रकृष्टदानञ्च। (यथा, मनौ। ३।२४०।

"होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिधीयते॥")

प्रदिक्, [ग्] स्त्री, (प्रगता दिग्भ्यः।) विदिक्। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १।१।७७।१६।

"ततो विश्वासमनसो जनाःक्षुद्भयपीडिताः।
गृहाणि संपरित्यज्य ययुः प्रदिशो दिशः॥"

प्रकृष्टा दिक्। (यथा, हरिवंशे। १६२। ८।

"प्रदिशो विदिशश्चैव धारासंमाहताः।
अन्धकारीकृतं व्योम दिनेशो नैव दृश्यते॥")

प्रदिग्धं, क्ली, (प्र+दिह्+कर्म्मणि क्तः।) मांसव्यञ्जनभेदः। यथा, ग्रन्थचन्द्रिकायाम्।

"मांसं बहुघृतेभृष्टं सिक्तं क्षौद्राम्बुना सुधूः।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते॥
तदेव घृतसंक्लिन्नं प्रदिग्धं सचिजातकम्॥"

त्रि, प्रलिप्तः॥ (रूषितः। यथा, रामायणे। ५।५।२८।

"अयत्नरेखामिव चन्द्ररेखां
पांशुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम्॥")

प्रदीपः, पुं, (प्रकर्षेण दीपयति प्रकाशयति प्रदीप्यते इति वा। प्र+दीप्+णिच् वा+कः।)

प्रदीपः

दीपः । इत्यमरः । २ । ७ । १६८ ॥ तत्पर्य्यायः । स्नेहादीपकः २ कज्जलध्वजः ३ शिखासरः ४ वह्निमणिः ५ ज्योतिष्कान्तः ६ दशैलत्वः ७ दोषातिलकः ८ दोषास्यः ९ नयनोत्सवः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ५ । ६७ ।

"रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात् खाद्विभिदे कुमारः
प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥")

दीपमाहात्म्यम् । यथा,—

"दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः ।
चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपं यजेत् प्रिये ! ॥"

सप्तप्रकारा दीपा यथा,—

"घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः ।
सार्षपः फलनिर्य्यासजातो वा राजिकोद्भवः ॥
दधिजश्चाम्लजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः ॥"

तस्य पञ्चप्रकारा वर्त्तिका यथा,—

"पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा ।
सालजा बादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा ॥
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥"

दीपपात्राणि यथा,—

"तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।
त्वग्भवोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥"*॥

दीपवृत्तौ दीपस्थापनं भूमौ तन्निषेधश्च यथा,—

"दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तेजसाद्यैश्च भैरव ! ।
वृत्तौ च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्व्वंसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्य्यपादघातञ्च दीपसन्तापनन्तथैव च ॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।
दीपं दद्यान्महादेवे अन्येभ्योऽपि च भैरव ! ॥
कुर्व्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपमुत्सृजेन्नरः ।
स तान्त्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥ * ॥
सुवृत्तवर्त्तिः सस्नेहः पात्रेऽभ्रे सुदर्शने ।
स्वच्छाये दृष्टकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् ।
न स दीप इति ख्यातो लोष्टवद्भस्तु स स्मृतः ॥
नेत्राङ्गादकरः सर्व्वभूमितापविवर्जितः ।
सुस्निग्धः शब्दरहितो निर्धूमो नातिदुस्सहः ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रीविवर्द्धये ।
दीपवृक्षस्थिते शुक्ले हेनैव प्रपूरिते ॥
दक्षिणावर्त्तवर्त्मा तु चारुदीपः प्रदीपकः ।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्र ! सर्व्वतुष्टिप्रदायकः ॥
वृद्धौ च वर्द्धितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः ।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः ॥"

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥

कार्त्तिके तद्दानफलं यथा,—

"कार्त्तिके मासि यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकल्पे मरुते वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

अपि च ।

"समभ्यर्च्च्य हरिं भक्त्या दीपं दत्त्वा दिवानिशम् ।
तत्र पापविमुक्तात्मा नरो याति दिवं नृप ! ॥

प्रदीश

क्षणपक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि तु ।
पुण्यानि तेषु यद्दत्तमक्षयं सर्व्वकामिकम् ॥
एकादश्यां हरिमुद्दिश्य दीपं प्रज्वाल्य मधिका ।
मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा ॥
द्वादश्यां तस्करो रात्रिदीपमुद्बोध्य चौर्य्यतः ।
कारणात् परमं प्राप्तो लोकं विष्णोः सनातनम् ॥
श्वपचोऽपि त्रयोदश्यां दीपान् दत्त्वापरैः कृतान् ।
विष्णो लीलावतीं भूत्वा जगाम स्वर्गमक्षयम् ॥
लुब्धकोऽपि चतुर्दश्यां पूजयित्वा जनार्द्दनम् ।
निर्भक्तिः परसंगत्या विष्णुलोकं जगाम सः ॥
गोपः कश्चिदमावास्यां पूजां दृष्ट्वाथ शार्ङ्गिणः ।
सुदुर्लभस्वजातीयो राजराजेश्वरोऽभवत् ॥
तस्माद्दीपाः प्रदातव्या राधावस्तमिते रवौ ।
गृहेषु सर्व्वगोष्ठेषु चैत्येष्वायतनेषु च ॥
देवानाञ्चैव रथ्यासु श्मशानेषु सरःसु च ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

प्रदीपनः, पुं, (प्रदीपयतीति । प्र + दीप् + णिच् + ल्युः ।) स्थावरविषभेदः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"काकोली गरलः शृङ्गी वत्सनाभः प्रदीपनः ।
शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः ॥")

तस्य लक्षणम् यथा,—

"वर्णतो लोहितो यः स्यात् दीप्तिमान् दहनप्रभः ।
महादाहकरः पूर्व्वैः कथितः स प्रदीपनः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकाशके, त्रि ॥

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिश् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति घञ् । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।" ६ । ३ । १२२ । इति पाक्षिको दीर्घाभावः ।) देशमात्रम् । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ५ । ३६ ।

"गरुडादवरुह्याथ दीपिकादीपिते सदा ।
प्रदेशे पुष्करीकाक्षो स्थितस्तावल्लहामरैः ॥")

सत्पर्य्यायः । आस्थानम् २ आस्था ३ भूः ४ अवकाशः ५ स्थितिः ६ पदम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तर्जन्यङ्गुष्ठसम्मितः । भित्तिः । इति मेदिनी । शे, २५ ॥ संज्ञा । इति निरुक्तम् । १ । ४ । २ ॥ तल्लक्षणयुक्तिप्रकारविशेषः । यथा,—

"प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा देवदत्तस्यानेन मूल्यमुद्धृतं तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्यय मेवोद्धरिष्यतीति ।" इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

प्रदेशनं, क्ली, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र + दिश् + करणे ल्युट् ।) नृपादेरुपढौकनम् । भेटी इति ख्यातम् । सत्पर्य्यायः । प्राभृतम् २ उपायनम् ३ उपग्राह्यम् ४ उपहारः ५ उपदा ६ । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥ केचित्तु देवसाध्यो भक्त्या मित्रादिभ्यश्च प्रीत्या यत् प्रभूतं लड्डुकादि दीयते तत् इत्याहुः । केचित्तु प्राभृतादि द्वयं अन्यथा देवताब्राह्मणराजादिभ्यो यद्दीयते तच्च । उपायनादि चतुष्कं सुश्रुतमिदं दीयते खलेतत् मम

प्रद्युम्नः

कार्य्यं साधनीयमिति यद्दीयते धुरी इति स्यात इत्याहुः । किन्तु षट्कमेकार्थमेवेति बहवः । उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतञ्चोपदा क्रियाभिल्लमरमाला । इति भरतः ॥

प्रदेशिनी, स्त्री, (प्रदिश्यते अनयेति । प्र + दिश् + करणे ल्युट् ।) तर्जनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रदेशिनी, स्त्री, (प्रदिशतीति । प्र + दिश् + णिनिः ङीप् ।) तर्जनी । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८३ । १६ ।

"तेऽदृश्यन्त प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
अग्निहोत्रं मातरश्चैव तथाचार्य्यश्च दारकाः ॥"

"स्वैरङ्गुलेः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाङ्गुलिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

प्रदेहः, पुं, (प्रदिह्यते इति । प्र + दिह लेपने + घञ् ।) प्रलेपः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुश्रुत सूत्रस्थाने । १३ अध्याये ।

"इन्द्रवस्त्रामिदग्धेऽपि शीर्य्यति प्रतिकार्य्येत ।
स्नेहाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक् ॥"

यथा च "प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः सन्धानः शोधनो रोपणः शोफवेदनापहश्च तस्योपयोगः क्षतात्तेषु ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥ अन्नविशेषः । तद्यथा —

"सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ।"

इति च तत्र सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

प्रदोषः, पुं, (दोषा रात्रिः । प्रारम्भो दोषाया इति प्राप्तिसमासः । प्रक्रान्ता दोषा रात्रिरत्रेति वा ।) रजनीमुखम् । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ तत्तु रात्रेः प्रथमदण्डचतुष्टयम् । यथा,—

"प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्धं घटिकाद्वयमिष्यते ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, कुमारे । ५ । ४४ ।

"वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥")

दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रकृष्टो दोषो यस्येति । दुष्टे, त्रि । यथा, माघे । २ । ६८ ।

"ये चान्ये कालयवनप्राक्खरुक्षिद्रुमादयः ।
तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥"

"ये चान्ये कालयवनप्राक्खरुक्षिद्रुमादयो राजानस्तमःस्वभावाः तमोगुणात्मकाः असत्यत्वेऽपि प्रदोषं प्रकृष्टदोषम् । प्रदोषो दुष्टराजाश्रया विति वैजयन्ती । तामसमेवैनं चैद्यमनुयायिनः अनुयास्यन्ति साहाय्यादिति भावः ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

प्रद्यु, क्ली, प्रकृष्टा द्यौः स्वर्गो यस्मात् तत् । पुण्यम् । इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

प्रद्युम्नः, पुं, (प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्य ।) कन्दर्पः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ स वासुदेवस्य चतुर्थांशः । यथा,—

"एकदेवं चतुर्व्याहं चतुर्धा पुनरच्युतः ।
विभेद वासुदेवोऽथो प्रद्युम्नो हरिरव्ययः ॥

प्रधानं

लक्ष्मीपायनो व्यासो विष्णुर्नारायणः स्वयम् ।
अपां तरतमाः पूर्वं स्वेच्छया त्वभवद्धरिः ॥"
इति कौर्मे ४८ अध्यायः ॥

अपि च ।

"अनिरुद्धः स्वयं ब्रह्मा प्रद्युम्नः काम एव च ।
बलदेवः स्वयं शेषः लक्ष्मीश्च प्रकृतिः परः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११६ अध्यायः ॥
(नड्वलागर्भजातो मनोरपत्यभेदः । यथा, भागवते । ४ । १३ । १५ । १६ ।
"मनोरसूत महिषी विरजान् नड्वला सुतान् ।
पुरुं कुत्सं द्युतं दुम्नं सत्यवन्तं शतं व्रतम् ॥
अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिवमुल्मुकम् ॥")
प्रद्योतः, पुं, (प्रकृष्टो द्योतः ।) रश्मिः । इति हलायुधः ॥ (यत्नभेदः । यथा, महाभारते । २ । १० । १५ ।
"कर्णेरको गण्डकण्डुः प्रद्योतश्च महाबलः ॥")
प्रद्योतनः, पुं, (प्रद्योतत इति । प्र + द्युत् + "अनुदात्तेतश्च हलादेः ।" ३ । २ । १४६ । इति युच् ।) सूर्यः । इति हलायुधः ॥ (भावे ल्युट् ।) द्युतौ, स्त्री ॥

प्रद्रावः, पुं, (प्र + द्रु + "प्रे द्रुस्रुभ्वः ।" ३ । ३ । २७ । इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः । २ । ८ । १११ ॥

प्रधनं, क्ली, (प्रदधातीति । प्र + धा + "कृपद्यजि मन्दिनिधाञः क्युः ।" उणा० २ । ८२ । इति बाहुलकात् क्युः आतो लोपश्च ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०३ ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ५३ ।
"वैरं भवति वित्तार्थं दारार्थं वा परस्परम् ।
रणधारहितौ कस्मात् चक्रतुः प्रधनं महत् ॥")
दारणम् । इति मेदिनी । ने, ८३ ॥ (प्रकृष्टं धनमस्येति विग्रहे प्रभूतधनविशिष्टे, त्रि ॥)

प्रधानं, क्ली, (प्रधत्ते सर्वमात्मनीति । प्र + धा + युच् ।) प्रकृतिः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १ । २ ।
"सदसत्परं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्
गुणोर्मिसर्गस्थितिकालसंलयः ।
प्रधानबुद्ध्यादिजगत् प्रपञ्चस्
स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिमुक्तिदः ॥"
महामात्रः । (यथा, मनुः । ७ । २०२ ।
"प्रमाणानि च कुर्व्वीत तेषां धर्म्म्यान् यथोदितान् ।
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥"
प्रधत्तेऽनेनास्मिन् वा । प्र + धा + ल्युट् ।) परमात्मा । बुद्धिः । त्रि, प्रधानम् । तत्पर्य्यायः । प्रसुखम् २ प्रवेकम् ३ अनुत्तमम् ४ उत्तमम् ५ मुख्यम् ६ वर्य्यम् ७ वरेण्यम् ८ प्रवर्हम् ९ अनवरार्द्ध्यम्१० परार्द्ध्यम् ११ अग्र्यम् १२ प्राग्वरम् १३ प्रग्र्याम् १४ अग्र्याम् १५ अग्र्यीयम् १६ अग्रिमम् १७ । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, मनुः । ६ । १२१ ।
"उपसर्जनं प्रधानस्य धर्म्मतो नोपपद्यते ।
पत्न्या प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्म्येण तं भजेत् ॥"

प्रपदं

प्रधानः, पुं, (प्रधत्ते इति । प्र + धा + ल्युः ।) महामात्रः । सेनापत्यादिः । महामात्रः प्रधानः स्यादिति पुंस्काण्डे बोपालितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (राजर्षिभेदः । यथा, महाभारते । १२ । २३० । १८१ ।
"प्रधानो नाम राजा च यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
कुले तस्य समुत्पन्नो सुलभो नाम विद्धि माम् ॥")
प्रधिः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + "उपभर्गे धोः किः ।" ३ । ३ । ९२ । इति किः ।) नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । ५८ ।
"मन्ये पर्य्यायधर्म्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥")
प्रधीः, त्रि, (प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्य ।) प्रकृष्टबुद्धियुक्तः । (प्रकृष्टा धीः ।) प्रकृष्टबुद्धौ, स्त्री । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रधूपिता, स्त्री, (प्रकर्षेण धूपिता ।) क्लेशिता । सूर्य्यगन्तव्यदिक् । इति मेदिनी । ते, २०७ ॥ प्रकर्षेण तप्ते दीप्ते च त्रि ॥

प्रनष्टः, त्रि, (प्र + नश् + क्तः ।) प्रकर्षेण नाशयुक्तः ।
"कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ! ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

प्रनिघातनं, क्ली, (प्र + नि + हन् + णिच् + भावे ल्युट् ।) प्रणिघातनम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपञ्चः, पुं, (प्रपञ्चयते इति । प्र + पञ्चि व्यक्तीकरणे + घञ् ।) विपर्य्यासः । विस्तरः । इत्यमरः ॥
"विपर्य्यासो वैपरीत्यं भ्रमो वा मायेति स्वामी ॥"
इति भरतः ॥ सञ्चयः । प्रसारणम् । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ संसारः । यथा,—
"पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्रादिनिर्गतम् ।
षड्म्नायफलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥"
इति गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥

प्रपञ्चितं, त्रि, (प्रपञ्चयते स्मेति । प्र + पञ्चि + क्तः ।) विस्तृतम् । भ्रमयुक्तम् । यथा,—
"आत्मानमेवात्मतया विजानतां
तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ।
ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रलीयते
रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ॥"
इति श्रीभागवते । १० । १४ । २५ ॥

प्रपथः, त्रि, (प्रकृष्टः पन्था यत्र ।) शिथिलः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रकृष्टः पन्था इति प्रादिसमासः । प्रकृष्टमार्गः । यथा ऋग्वेदे । १० । १७ । ४ ।
"आयुर्विश्वायुः परिपासति त्वा
पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥")

प्रपथ्या, स्त्री, (प्रकृष्टा पथ्येति प्रादिसमासः ।) हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरीतकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

प्रपदं, क्ली, (प्रारब्धं प्रगतं वा पदमिति प्रादिसमासः ।) पादाग्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥ (यथा, मनौ । ६ । २२ ।

प्रपायी

"भूमौ विपरिवर्त्तेत निक्षिप्य प्रपदे दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः ॥")
प्रपन्नः, त्रि, (प्रपद्यते स्मेति । प्र + पद् + क्तः ।) शरणागतः । यथा,—
"गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमव्ययम् ।
कैशवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किन्नो मृत्युः करिष्यति ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे मृत्युञ्जयो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥
प्रपन्नाड्यः, पुं (प्रपन्नं अलति भूषयतीति । प्रपन्न + अल् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् । ङलयोरैक्यम् ।) प्रपुन्नाड्यः । चक्रमर्द्दकः । इति रत्नमाला ॥ (विवृतिरस्य चक्रमर्द्दकशब्दे ज्ञेया ॥)
प्रपा, स्त्री, (प्रकर्षेण पिबन्त्यस्यामिति । प्र + पा + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् । घञर्थे को वा ।) पानीयशालिका । इत्यमरः । २ । २ । ७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१६ ।
"यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्विन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥")
यज्ञशाला । यथा, रामायणे । १ । ७३ । २० ।
"विश्वामित्रं पुरस्कृत्य भ्रातानन्दच्च धार्म्मिकम् ।
प्रपामध्ये तु विधिवद्दत्वेदं वचनं महातपाः ॥"
"प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः ॥" इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)
प्रपाणिः, पुं, (प्रकृष्टः पाणिः । प्रादिसमासः ।) करस्याधोदेशः । पाणितलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य यथा, "पञ्चदशाङ्गुलौ प्रपाणौ ।" इति चरके विमानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
प्रपातः, पुं, (प्रपतत्यस्मादिति । प्र + पत् + "अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १९ । इति घञ् ।) निरवलम्बनपर्व्वतादिपार्श्वम् । आरड़ि इति ख्यातम् । यस्मात् पतने अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति । तत्पर्य्यायः । व्यतटः २ भृगुः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥ (यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ४६ ।
"मधु पश्यति मूढात्मा प्रपातं नैव पश्यति ।
करोति निन्दितं कर्म्म नरकात् न बिभेति च ॥")
निर्झरः । इति मेदिनी । ते, १२७ ॥ (भावे घञ् ।) अभ्यवस्कन्दः । कूलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उड्डीनगतिविशेषः । यथा, पक्षितत्त्वे । २ । ५७ । "अथ सम्पातादिकानष्टावुड्डीनगतिविशेषान् वेद्मि । उक्तञ्च ।
सम्पातश्च प्रपातश्च महापातं निपातनम् ।
चक्रं तिर्य्यक् तथा चोर्द्ध्वमधश्चं लघुसंज्ञकम् ॥"
प्रपातनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ४० अध्याये ।
"तत्तु नस्यं देयं वातासृग्भूते शिरसि इक्ष्वाकुप्रसृतपातदारुणकर्णशूलकर्णक्ष्वेडतिमिरस्वरोपघातनासारोगस्य शीघ्रपवाहुकाक्षाजबलीपलितप्रादुर्भावदारुणप्रवाधेषु इति ॥")
प्रपायी, [न्] त्रि, (प्रपिबतीति । प्र + पा + णिनिः ।) पानकर्त्ता । रसपानकर्त्ता । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रपावनं, क्ली, (प्रपेव कामपूरकं वनम्। यद्वा, प्रकर्षेण पावयतीति। पू+णिच्+कर्मणि ल्युः।) वनभेदः। कामारण्यम्। इति शब्दमाला॥

प्रपितामहः, पुं, (प्रकर्षेण पितामहः पितामहस्यापि पिता।) ब्रह्मा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १०१। २२।
"तद्विभिद्य तदण्डस्थो भगवान् प्रपितामहः।
पद्मयोनिः स्वयं ब्रह्मा यः स्रष्टा जगतां प्रभुः॥")
पितामहपिता। इत्यमरः। २। ६। ३३॥ (यथा, मनौ। ३। २२१।
"पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः।
पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्त्तयेत्प्रपितामहम्॥")

प्रपितामही, स्त्री, (प्रपितामह+स्त्रियां ङीष्।) प्रपितामहपत्नी। यथा,—
"स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्वधामयम्।
पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही॥"
इति दायभागः॥

प्रपुनाड़ः, पुं, (पुंसां नाड़यतीति। नड़ बंधे+अण्। प्रकृष्टः पुन्नाड़ः इति प्रादिसमासः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) प्रपुन्नाड़ः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्य श्राकगुणा यथा,—
"कषायपक्वं श्राकमुक्तं वरुणप्रपुनाड़योः।
रूक्षं लघु च शीतञ्च वातपित्तप्रकोपणम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)

प्रपुन्नड़ः, पुं, (प्रपुन्नाड़ः। पृषोदरादित्वात् हस्वः।) प्रपुन्नाड़ः। इत्यमरभरतौ॥

प्रपुन्नाटः, पुं, (पुंसां नाटयतीति। नट्+णिच्+अण्। प्रकृष्टः पुन्नाट इति प्रादिसमासः।) चक्रमर्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रपुन्नाड़ः, पुं, (पुंसां नाड़यतीति। नड़्+अण्। प्रकृष्टः पुन्नाड़ इति प्रादिसमासः।) चक्रमर्दकः। चाकुन्दिया इति भाषा। इत्यमरः। २। ४। १४७॥ (विवृतिरस्य चक्रमर्दकशब्दे द्रष्टव्या॥)

प्रपुन्नालः, पुं, (प्रपुन्नाड़ः। ह्रस्य लत्वम्।) प्रपुन्नाड़ः। इति भरतसिद्धरूपकोषः॥

प्रपूरिका, स्त्री, (प्रपूर्य्यते कण्टकैरिति। प्र+पूर+कर्म्मणि घञ्। स्वार्थे कन्। यद्वा, प्रपूरयतीति। प्र+पूर+ण्वुल्। टाप्। कापि अत इत्वम्।) कण्टकारी। इति शब्दचन्द्रिका॥

प्रपौण्डरीकं, क्ली, (पुण्डरीक+स्वार्थे अण्। प्रकृष्टं पौण्डरीकस्येव पुण्यं यस्य।) हस्तिनां मनुष्याणाञ्च चक्षुषः शुक्लविटपः। शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रः। पुण्डरिया खात:। इत्यमरभरतौ॥ तत्पर्य्यायः। चक्षुष्यम् २ शीतम् ३ श्रीपुष्पम् ४ पुण्डरी ५। इति रत्नमाला॥ पुण्डर्य्यम् ६ पुण्डरीयकम् ७ पौण्डरीयम् ८ सुपुष्पम् ९ सानुजम् १० अनुजम् ११॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये।
"प्रपौण्डरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च।
तैलमेभिश्च सम्यक्तं प्रशस्तं कफमूनतः क्रियाम्॥"
अस्य गुणाः। चक्षुष्यत्वम्। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। शीतलत्वम्। शीतवीर्य्यत्वम्। पित्तरक्तप्रणुज्वरदाहतृषानाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"पौण्ड्र्यं मधुरं तिक्तं कषायं शुक्रलं हिमम्।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्ण्यं पित्तकफास्रनुत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

प्रपौत्रः, पुं, (प्रकर्षेण पौत्रः। पौत्रस्यापि पुत्रत्वात् तथात्वम्।) पौत्रस्य पुत्रः। तत्पर्य्यायः। प्रतिनप्ता २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ११०। १५।
"पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्रांश्च तथान्यानिष्टवान्त्ववान्।
पश्यतो मे सुतान् दुःखं किमन्यं हि भविष्यति॥")

प्रपौत्री, स्त्री, (प्रपौत्र+ङीष्।) पौत्रस्य कन्या। इति स्मृतिः॥

प्रफुल्लः, त्रि, (फुल्लतीति। फुल्ल विकसने+क्तः।
"आदितश्चेति।" ७। २। १६। इति इड़भावः। "तिच।" ७। ३। ८६। इति उत्।
"अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबेति।" ८। २। ५५। इति निष्ठातस्य लः। ततः प्रादिसमासः। यद्वा, प्रफुल्लतीति। प्र+फुल्ल विकसने+अच्।) विकाशयुक्तः। तत्पर्य्यायः। उत्फुल्लः २ संफुल्लः ३ व्याकोषः ४ विकचः ५ स्फुटः ६ फुल्लः ७ विकसितः ८। इत्यमरः। २। ४। ७॥ प्रबद्धः ९ जृम्भः १० स्मितः ११ उन्मिषितः १२ हसितः १३ स्फुटितः १४ उच्छ्वसितः १५ विजृम्भितः १६ स्फेरः १७ विनिद्रः १८ उन्निद्रः १९ विसुद्रः २० हसितः २१। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघौ। २। २६।
"स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्धरः केशरिणं ददर्श
अधित्यकायामिव धातुमय्यां
लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्॥")

प्रबन्धः, पुं, (प्रबध्यते इति। प्र+बन्ध+घञ्।) सन्दर्भः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (प्र+बन्ध+भावे घञ्।) काव्यादिग्रथनम्। यथा,—
"प्रबन्धोऽयं बन्धोरखिलजगतान्तस्य सरसाम्॥"
इति हंसदूतः॥

प्रबन्धकल्पना, स्त्री, प्रबन्धस्य कल्पना रचना वक्तृता श्लोकसत्या कथा।
"प्रबन्धकल्पनां श्लोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः।
परम्पराश्रया या स्यात् सा सभाख्यायिका क्वचित्॥"
इति कोलाहलाचार्य्यः।
इत्यमरटीकायां भरतः॥

प्रबलः, पुं, (प्रकृष्टं बलतीति। प्र+बल प्राणने+अच्।) पल्लवः। इति शब्दमाला॥ (प्रकृष्टं बलमस्य।) प्रकृष्टबलयुक्ते, त्रि। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ८१। ६।
"आक्रान्तः स महाभागस्तैस्तदा प्रबलारिभिः॥"
प्रकृष्टबले क्लीवञ्च॥

प्रबला, स्त्री, (प्रकृष्टं बलमस्याः।) प्रसारिणी। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रकृष्टबलवती च॥ (यथा, रघौ। ८। ५०।
"सङ्गतां हतजीवितं मम
प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम्॥")

प्रवालः, पुं क्ली, (प्रबलतीति। प्र+बल प्राणने+"व्यलितिकसन्तेभ्यो णः।" ३। १। १४०। इति णः। यद्वा, प्र+बल+णिच्+अच्।) रक्तवर्णवल्लीलाकाररत्नविशेषः। पला इति भाषा॥ तस्याधिष्ठात्री देवता मङ्गलः। इति ज्योतिषम्॥ तत्पर्य्यायः। विद्रुमः २। इत्यमरः। २। ९। ९३॥ अङ्गारकमणिः ३ क्ष्मौधिवल्लभः ४ भौमरत्नम् ५ रक्ताङ्गः ६ रक्ताकारः ७ लतामणिः ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। कफपित्तादिदोषनाशित्वम्। स्त्रीणां वीर्य्यकान्तिकरत्वम्। धृते मङ्गलदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ अपि च। सारकत्वम्। शीतत्वम्। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। वान्तिकारित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। धारणे पापालक्ष्मीनाशित्वञ्च॥ इति राजवल्लभः॥ * ॥ तस्य शुभलक्षणं यथा,—
"शुद्धं दृढं घनं वृत्तं स्निग्धं गात्रसुरङ्गकम्।
समं गुरु सिराहीनं प्रवालं धारयेत् शुभम्॥"
तस्याशुभलक्षणं यथा,—
"गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रस्थूलं सकोटरम्।
रूक्षलक्ष्णं लघु श्वेतं प्रवालमशुभं त्यजेत्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
सूत उवाच।
"आदाय शैवलस्थाग्रं यमस्याकम्बलादिषु।
चिक्षेप तत्र जायन्ते विद्रुमाः सुमहागुणाः॥
तत्र प्रधानं शुशुलोहितानां
गुञ्जाजवापुष्पनिभं प्रदिष्टम्।
सनीसकं देवकरोमकञ्च
स्थानानि तेषु प्रभवं सुरागम्॥
अन्यच्च जातञ्च न तत्र प्रधानं
मूल्यं भवेच्छिल्पविशेषयोगात्॥
प्रसन्नं कमलं स्निग्धं सुरागं विद्रुमं हि तत्।
धनधान्यकरं लोके विषादिभयनाशनम्॥
परीक्षा पुलकस्योक्ता रुधिराख्यस्य वै मणेः।
स्फटिकस्य विद्रुमस्य रत्नज्ञानाय शौनक!॥"
इति गारुड़े ८० अध्यायः॥ * ॥
अथ विद्रुमपरीक्षा।
"श्वेतसागरमध्ये तु जायते वज्रकी तु या।
विद्रुमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वज्ररूपिणी॥
पाषाणं प्रभजत्येषा प्रयत्नात् क्षपिता सती।
विद्रुमं नाम यद्रत्नमामनन्ति मनीषिणः॥**॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन तच्चतुर्विधमुच्यते।
अरुणं शुशुरक्ताख्यं कोमलं स्निग्धमेव च।
प्रवालं विप्रजातिः स्यात् सुखवेध्यं मनोरमम्॥
जवाबन्धूकसिन्दूरदाड़िमीकुसुमप्रभम्।
कठिनं दुर्भेद्यमस्निग्धं क्षत्रजातिं तदुच्यते॥

पलाशकुसुमाभासं तथा पाटलसन्निभम् ।
वैद्यजातिर्भवेत् स्निग्धं वर्णाढ्यं मस्तकान्तिभम् ॥
रक्तोत्पलदलाकारं कठिनं न चिरद्युति ।
विद्रुमं शूद्रजातिः स्याद्वायुवैश्यं तथैव च ॥*॥
रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरद्युतिः सुवर्णता ।
प्रवालानां गुणाः प्रोक्ता धनधान्यकराः परैः ॥
हिमाद्रौ यत्तु संजातं तद्रक्तमतिनिष्ठुरम् ।
तच्च लिप्तो भवेन्मर्मकल्कोरतिमधुरः स्मितः ।
तस्य धारणमात्रेण विषवेगः प्रशाम्यति ॥*॥
विवर्णता तु खरता प्रवाले दूषणद्वयम् ।
रेखाकाकपदौ विद्धुर्यथा वर्ज्यौ दोषवन्तौ ।
तथा प्रवाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः ॥
रेखा हन्यादृयुग्मे लक्ष्मीमावर्त्तः कुलनाशनः ।
पङ्कलो रोगकृत् ख्यातो विद्धुर्धनविनाशकृत् ॥
त्रासः संजनयेत्त्रासं नीलिका मृत्युकारिणी ।
मूल्यं शुद्धप्रवालस्य रूप्यद्विगुणमुच्यते ॥
धारणेऽस्यापि नियमो जातिभेदेन पूर्ववत् ॥"*॥
तथाहि ।
"विरूपजातिं विषमं विवर्णं
खरप्रवालं प्रवहन्ति ये ये ।
ते मृत्युमेवात्मनि वै वहन्ति
सत्यं वदत्येष कृती मुनीन्द्रः ॥"
इति युक्तिकल्पतरौ प्रवालपरीक्षा ॥*॥
(अस्य संशोधनादिकं यथा,—
"कुमार्या तण्डुलीयेन तुल्येन च निषेचयेत् ।
प्रत्येकं सप्तवारांश्च सप्तसप्तानि कृत्स्नशः ॥
मौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नान्युपोषितः ।
शङ्खादिविविधवर्णानि स्निग्धन्ते नात्र संशयः ॥
श्रीदुग्धेन प्रवालञ्च भावयित्वा तु दक्षिके ।
मर्द्धोऽपि तक्रसहितं स्थापयेत्तन्निरोधयेत् ।
शुक्लामिप्रतापेन म्रियते प्रहरद्वये ॥
इति प्रवालसारणम् ॥"
इति वैद्यकरत्नसंग्रहे सारणसारणाधिकारे॥)
किसलयः । (यथा, कुमारे । १ । ४४ ।
"पुण्यं प्रवालोपहितं यदि स्यात्
मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
तदोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-
स्ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य ॥")
धीराद्यः । इति मेदिनी । ले, १०७ ॥
प्रवालफलं, क्ली, (प्रवालवद्रक्तं फलं यस्य ।) रक्तचन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥
प्रवालिकः, पुं, (प्रवालोऽस्यास्त्य स्यां वाहुल्येनेति । प्रवाल + "अस इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) जीवप्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रबाहुः, पुं, (प्रगतो बाहुमिति ।) कूर्परस्याधोभागः । यथा, विष्णुपुराणे ५ । ५ । १६ ।
"मुखं बाहुप्रबाहू च मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्वशेषदैत्यघ्नस्तव नारायणोऽव्ययः ॥"
प्रबाहुकम्, अ, समानकाले । ऊर्द्ध्वे । प्रवाहिकेति पाठान्तरम् । इति कौमुदीटीकातत्त्वबोधिनी ॥
प्रबुद्धः, त्रि, (प्र + बुध + क्तः ।) पण्डितः । प्रफुल्लः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १० । ६ ।

"प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥")
जागरितः । यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।
"प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन्मुनिम् ॥"
प्रबोधः, पुं, (प्र + बुधौ ङ अपगमे + भावे घञ् ।) विनिद्रत्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ६७ ।
"प्रबोधञ्च जगत्स्वामी नीयतामच्युतो लघु ।
बोधञ्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ ॥")
प्रज्ञाज्ञानञ्च । यथा,—
"सावत् सत्यं जगद्भाति प्रबोधे सत्यसद्भवेत् ॥"
इत्यात्मबोधग्रन्थः ॥
(यथा च रघुः । ५ । ६५ ।
"सुप्तात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥")
प्रबोधनं, क्ली, (प्र + बुध् + ल्युट् ।) न्यूनपूर्व्वगन्धस्य चन्दनादेः प्रयत्नविशेषेण पुनः पूर्व्वसौगन्ध्योत्पादनम् । तत्पर्य्यायः । अनुबोधः २ । इत्यमरभरतौ । बोधजननञ्च ॥ (जागरणम् । यथा, हरिवंशे । १७७ । ७१ ।
"ततस्तूर्य्यनिनादैश्च गन्धानाञ्च महास्वनैः ।
प्रबोधनं महाबाहोः क्रियास्याक्रियतालये ॥"
विकाशः । यथा, पद्मतन्त्रे कथासुखे ।
"तदेतेषां बुद्धिप्रबोधनं यथा भवति तथा कर्त्तव्यमुपायेनानुष्ठीयतामिति ॥" तथा च ऋतुसंहारे । ५ । १० ।
"सुगन्धिनिःश्वासविकम्पितोत्पलं
मनोहरं कामरतिप्रबोधनम् ॥")
प्रबोधनी, स्त्री, (प्रबोध्यतेऽनयेति । प्र + बुध् + णिच् + ल्युट् + ङीप् ।) दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रबुध्यते हरिरत्रेति ।) श्रीहरेरुत्थानैकादश्यादिः ।
अथ प्रबोधनीकृत्यम् ।
"शृण्वन्तामिव तत्कथां क्षीराम्भोधिमहोत्सवम् ।
प्रबोध्य कृष्णं संपूज्य विधिनारोहयेद्रथम् ॥"
अथ प्रबोधनीकृत्यनित्यता ।
स्कान्दे तत्रैव ।
"जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि ।
तथा भवति तत्सर्व्वं न कृत्वा बोधवासरम् ॥"
अथ प्रबोधनीमाहात्म्यम् । तत्रैव ।
"प्रबोधस्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम् ।
मुक्तिदं कृतबुद्धीनां शृणु त्वं मुनिसत्तम ! ॥
तावद्गर्जति विघ्नेन्द्र ! गङ्गा भागीरथी क्षितौ ।
यावन्नायाति पापघ्नी कार्त्तिके हरिबोधनी ॥
तावद्गर्जन्ति तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।
यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके ॥
वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।
एकेनैवोपवासेन प्रबोधस्या लभेन्नरः ॥
दुर्लभश्चैव दुष्प्रापः त्रैलोक्ये सचराचरे ।
तदपि प्रार्थितं विप्र ! ददाति हरिबोधनी ॥
ऐश्वर्य्यं सन्ततिं प्रज्ञां राज्यञ्च सुखसम्पदः ।
ददातुप्रोधिता विप्र ! हेलया हरिबोधनी ॥

मेरुमन्दरतुल्यानि पापान्यतुच्छितान्यपि ।
एकेनैवोपवासेन दहते हरिबोधनी ॥
पृथिव्यां यानि दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते ।
एकेनैवोपवासेन ददाति हरिबोधनी ॥"
किञ्च ।
"जातः स एव सुकृती कुलं तेनैव पावितम् ।
कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! स्थिता येन प्रबोधनी ॥
यानि कानि च तीर्थानि त्रैलोक्ये सम्भवन्ति च ।
तानि तस्य गृहे सम्यक् यः करोति प्रबोधनीम् ।
सर्व्वं स्नानं परित्यज्य तुलार्थं चक्रपाणिनः ।
उपोष्यैकादशीं सम्यक् कार्त्तिके हरिबोधनीं ॥
किं तस्य बहुभिः स्नानैः परलोकप्रदेर्मुने ! ।
सकृच्चोपोषिता येन कार्त्तिके हरिबोधनी ॥
स ज्ञानी स हि योगी च स तपस्वी जितेन्द्रियः ।
स्वर्गमोक्षौ च तस्यास्तामुपास्ते हरिबोधनीम् ॥
विष्णोः प्रियतमा ह्येषा धर्म्मसारस्य दायिनी ।
इमां सकृदुपोष्यैव मुक्तिभागी भवेन्नरः ॥
प्रबोधनीमुपोष्यैव न गर्भं विशते नरः ।
सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य तस्मात् कुर्व्वीत नारद ! ॥
स्नानं दानं तपो होमः सप्तद्विघ्न जनार्द्दनम् ।
नरैर्यत् क्रियते विप्र ! प्रबोधन्यां तदक्षयम् ।
महाव्रतमिदं पुत्र ! महापापौघनाशनम् ।
प्रबोधवासरं विष्णोर्विधिवत् सम्पोषयेत् ॥
व्रतेनानेन देवेशं परितोष्य जनार्द्दनम् ।
विराजयन् दिशो दीप्ता प्रयाति सुरवं हरेः ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
"दुग्धाब्धिभोगिशयने भगवानन्तो
यस्मिन्दिने स्वपिति चाथ विबुध्यते च ।
तस्मिन्ननन्यमनसामुपवासभाजां
पुंसां ददात्यभिमतं गरुडाङ्कशायी ॥"
वाराहे च ।
"उपवासासमर्थानां सदैव पृथुलोचने ! ।
एका सा द्वादशी पुण्या सम्पोष्या प्रबोधनी ॥
तस्यामाराध्य विश्वेशं जगतामीश्वरेश्वरम् ।
प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीव्रतम् ॥
उत्तराङ्गारकयुता यदि सा भवति प्रिये ! ।
तदा सा महती पुण्या कोटिकोटिगुणोत्तरा ।
श्रवणे बोधने चैव कटिदाने च सुन्दरि ! ।
उपोष्यैव विधानेन यान्ति मज्जयतां नराः ॥
एकादशी सोमयुता कार्त्तिके मासि भाविनि ! ।
उत्तराभाद्रसंयोगे अनन्ता सा प्रकीर्त्तिता ॥
तस्यां यत् क्रियते भद्रे ! सर्व्वमानन्त्यमश्नुते ।
अनन्तपुण्यफलदा तेनानन्ता स्मृता फले ॥"
तत्रैव श्रीयमनारदसंवादे ।
"अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं शृणु ! ।
कार्त्तिकेऽमलपक्षे तु साचाद्देकादशी स्मृता ॥
भक्तिप्रदा हरेः सा तु नाम्ना ख्याता प्रबोधनी ।
या सा विष्णोः परा मूर्त्तिरव्यक्तानेकरूपिणी ।
सा चिन्ता मानुषे लोके द्वादशी मुनिपुङ्गव ! ।
श्रीमथुरायाञ्च विशेषतः पाद्मे तत्रैव ।
"तावद्गर्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखा

मथुरायां प्रिया विष्णोर्यात्रायामतिबोधनी ॥
संसारदावतप्तानां कामक्रोधाग्निपायिनाम् ।
श्रीलक्ष्मीपादपद्मस्य सान्निध्यं प्रीतिदं गृहम् ॥
भवपाशनिबद्धानां वै प्राप्तिकेयं प्रबोधनी ।
कथं न सेव्यते मर्त्यैर्मथुरायां किमद्भुतः ॥"*॥
अथ विशेषतः प्रबोधन्यां श्रीभगवत्पूजादि-माहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्ये ।
"येऽर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवस्य माधवम् ।
समुपोष्य प्रसुप्तस्य पापेस्ते समुपार्जिते: ॥
बाल्ये यच्चार्जितं वत्स ! यौवने वार्द्धके च यत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥
मुच्यतेऽहं मुनिश्रेष्ठ ! सद्गुरुमपि नारद ! ।
तत्र चालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां प्रपूजितः ॥"
किञ्च ।
"प्रबोधवासरे विष्णोः कुरुते च हरेः कथाम् ।
सप्तद्वीपावनीदाने यत् फलं तद्भवेद्ध्रुवम् ॥"
वाराहे च ।
"कौमुदस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ।
अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
यावल्लोका हि वर्तन्ते यावत्तिष्ठेच्च माधवि ! ।
मद्भक्तो जायते तावदन्यभक्तो न जायते ॥"*॥
तस्या अनुष्ठानं यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"शृणु मे भक्तितः पुत्र ! बोधन्येकादशीं हरेः ।
उपोष्या येन विधिना तं विप्र ! प्रवदामि ते ॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतः शुचिः ।
स्नात्वा देवार्चनं कृत्वा वह्निकार्य्यं यथाविधि ॥
आचान्तः सुप्रसन्नात्मा हविष्यान्नं सुसंस्कृतम् ।
भुक्त्वाचम्य स्वपेत् सम्यक् कृत्वा शौचञ्च पादयोः ॥
रात्रेश्च पश्चिमे यामे समुत्थाय यथाविधि ।
कृत्वा मूत्रपुरीषे तु शौचं कुर्य्यादतन्द्रितः ॥
कृत्वाऽऽचामेत्ततो मन्त्रं क्षीरोदसमुद्भवम् ।
भक्षयेद्दन्तकाष्ठञ्च खादित्वामेत् प्रयत्नतः ॥
स्नात्वाङ्गानि तथाद्रिञ्च चिरं ध्यायेज्जनार्दनम् ।
अतसीपुष्पसङ्काशं कमलास्यं चतुर्भुजम् ॥
शङ्खचक्रगदापाणिं पीतवस्त्रं किरीटिनम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ॥
ततश्चानुदये वारिहस्तेन परिगृह्य च ।
कुशान्वितं प्रगृह्णीयात् नियमं विष्णुतुष्टये ॥
ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भानुरूपं जनार्दनम् ।
दद्यादर्घ्यं दापयेत् पश्चात् करतोयेन मानवम् ॥
एवमुच्चारयेद्वाक्यं तस्मिन् काले महामुने ! ।
एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैवापरेऽहनि ।
भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत ! ॥
एवमुक्त्वा ततः सम्यक् नित्यकर्म्म समर्थयेत् ।
समर्पयेद्विधानेन विष्णुं संपूजयेन्मुने ! ॥
सहस्रसंख्यया सम्यक् सावित्रीं संजपेद्द्विजः ।
सर्व्वपापक्षयकरीं व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ प्रबोधकालनिर्णयः । भविष्ये ।
"आ-भा-का-सितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।
आदिमध्यावसानेषु प्रस्तावार्वणादिकम् ॥"
पाद्मे ।
"पौर्णमासेषु यदा नाड्यौ मैत्राद्यमपि नो निशि ।
द्वादश्यामपि तत् कुर्य्यादुत्थानं शयनं हरेः ॥
निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥"
वाराहे च ।
"अपादनियमस्तत्र स्वापे वा परिवर्त्तने ।
पादयोगो यदा न स्याद्रेवत्यामपि तदा भवेत् ॥"
किञ्च स्कान्दे ।
"रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥
रेवत्यादिरथान्तो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायाञ्च महोत्सवः ॥"
वाराहे च ।
"द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
आ-भा-का-सितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम् ॥"
अतएव पुष्करपुराणे ।
"यस्य यस्य तु देवस्य यन्नक्षत्रं तिथिश्च या ।
तस्य देवस्य तस्मिंश्च शयनावर्त्तनादिकम् ॥" *॥
अथ भगवत्प्रबोधनविधिः ।
"शयन्यामिव निष्पाद्य महापूजां जलाशये ।
क्षमां नीत्वाथ सङ्कल्पं कृत्वा तत्र प्रबोधयेत् ॥"
तत्र मन्त्रः ।
"ब्रह्मेन्द्ररुद्राग्निकुबेरसूर्य्य-
सोमादिभिर्वन्दितपादपद्म ! ।
बुध्यस्व देवेश जगन्निवास !
मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ! ॥
इयन्तु द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्म्मिता ।
त्वयैव सर्व्वलोकानां हितार्थं प्रौढशायिना ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द ! त्यज निद्रां जगत्पते ! ।
त्वयि सुप्ते जगत् सुप्तमुत्थिते चोत्थितं भवेत् ॥
गता मेघा वियच्चैव निर्म्मलं निर्म्मला दिशः ।
शारदानि च पुष्पाणि गृहाण मम केशव ॥"
उत्तिष्ठोत्तिष्ठेत्यत्र क्वचिच्चैवम् ।
"त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
उत्थिते चेष्टते सर्व्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव ॥"
वाराहे च ।
"ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरविचिन्त्यभावो
भवादृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।
प्राप्ता तव द्वादशी कौमुदाख्या
जागृध्व जागृध्व च लोकनाथ ! ॥
मेघा गता निर्म्मलपूर्णचन्द्रः
शारदपुष्पाणि च लोकनाथ ! ।
अर्घं ददानीति च भक्तिहीनो-
जागृध्व जागृध्व च लोकनाथ ! ॥"
श्रुतिश्च । "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुले" इत्यादि ।
"ततस्तल्पात् समुत्थाप्य क्षमां घण्टादिनिस्वनैः ।
तीरे सुखं निवेश्याथ प्रार्थयेत्तदनुग्रहम् ॥
तथा हि तृतीयस्कन्धे श्रीब्रह्मस्तुतौ ।
"सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान् विवृद्ध-
प्रेमस्मितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ।

उत्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं
माध्व्या गिरापनयतात् पुरुषः पुराणः ॥"
इति ।
"ततः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा संस्थाप्य विधिवत् प्रभुम् ।
नीराज्य नामपूर्व्वञ्च वस्त्रादीनि समर्पयेत् ॥"
तथा च ब्राह्मे ।
"एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्त्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तं बोधयेद्यस्तु भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥
वृत्तगीतैस्तथा वाद्यैर्ऋग्यजुःसाममङ्गलैः ।
विना प्रणवशब्देन पुराणश्रवणेन च ॥
वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ।
सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भ्रमिभीभिरेव च ॥
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्दीपवृक्षैः सुशोभनैः ।
होमैर्भक्ष्यैरपूपैश्च फलैः शाकैश्च पायसैः ॥
दध्योविकारैर्मधुना द्राक्षाखर्जूरैः सदाडिमैः ।
कृष्णैरकस्य मञ्जर्य्या मालत्या नवनेन च ॥"
नवनं पुष्पविशेषः ।
"हरिद्राभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याञ्च सर्व्वदा ।
कुङ्कुमालक्तकाभ्याञ्च रक्तसूत्रैः सकुङ्कुमैः ॥
तथा नानाविधैः पुष्पैर्देवैर्धौरक्रयागतैः ॥"
एवमेव प्रायः पाद्मे च । तथा स्कान्दे च ।
"बहुपुष्पैर्बहुफलैः कर्पूरागुरुकुङ्कुमैः ॥
हरेः पूजा विधातव्या कार्त्तिके बोधवासरे ॥"
इति ॥
"इत्थं कृत्वा महापूजां महानीराजनं तथा ।
स्वव्रतान्यर्पयेत् क्षमी सपुष्पाञ्जलयारिणा ॥
वेदस्तुत्यादिना स्तुत्वा स्वस्त्यस्त्वित्यादिना प्रभुम् ।
संप्रार्थ्य गीतवाद्यादिघोषैरारोहयेद्रथम् ॥"
तथा च भविष्योत्तरे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे ।
"महातूर्य्यरवैः रात्रौ भ्रामयेत् स्यन्दने स्थितम् ॥
उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ।
दीपोद्योतकरे मार्गे नृत्यगीतसमाकुले ॥"
अथ रथयात्रामाहात्म्यं भविष्योत्तरे तत्रैव ।
"यं यं दामोदरः पश्येदुत्थितो धरणीधरः ।
तं तं प्रदेशं राजेन्द्र ! सर्व्वं स्वर्गाय कल्पयेत् ॥"
किञ्च ।
"यावत्यदानि क्षमस्य रथस्याकर्षणं नरः ।
करोति क्रतुभिस्तानि तुल्यानि नरनायक ! ॥
रथस्थं ये निरीक्षन्ते कौतुकेनापि केशवम् ।
देवतानां गणाः सर्व्वे भवन्ति सपचादयः ॥
स्त्रियोऽपि मुक्तिमायान्ति रथयात्रापरायणाः ।
पिप्पलाश्वत्थशृङ्गाणि नर्त्तयन्ति हरिमन्दिरम् ॥
कुर्व्वन्ति नर्त्तकीरूपं रथाग्रे कौतुकान्वितम् ।
अप्सरोभिः सह क्रीड़ां कुर्व्वन्तीन्द्राश्चतुर्दश ॥
ये रथाग्रे प्रकुर्व्वन्ति गीतवाद्यादि मानवाः ।
देवलोकात् परिभ्रष्टा जायन्ते मण्डलेश्वराः ॥
मौलीन स्वस्त्यनस्याग्रे गायमानाश्च गायकाः ।
वादकैः सह राजेन्द्र ! प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥
रथोत्सवे मुकुन्दस्य यैषां हर्षोऽपि जायते ।
तेषां न नारकी पीड़ा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
रथोत्सवस्य माहात्म्यं कलौ वितनुते हि यः ।
पुण्यबुद्ध्या विशेषेण लोभेनाप्यथवा नरः ॥

सप्तद्वीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यसमन्विता ।
मद्गीतवचपुष्पाढ्या तेन दत्ता मही भवेत् ॥"
अन्यत्र च ।
"बोधनी जगदाधारा कार्त्तिके शुक्लपक्षतः ।
रथस्थो यत्र भगवांस्तुष्टो यच्छति वाञ्छितम् ॥
भजन्ते ये रथारूढं देवं सर्वेश्वरेश्वरम् ।
तेषां याचा वृथा नृणां कामानिष्टान् प्रयच्छति ॥
श्रीकृष्णरथशोभां ये प्रकुर्वन्ति प्रहर्षिताः ।
तेषां मनोरथावाप्तिं यच्छते पुरुषोत्तमः ॥
कृष्णस्य रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति स्वशक्तितः ।
वाञ्छितं तेभ्यो यच्छन्ति नित्यं सूर्योदयो यथा ॥
कृष्णस्य रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति सुहर्षिताः ।
पदे पदे तथा पुत्र ! पुण्यं तेषां प्रयागजम् ॥
रथयात्राविधिते कृष्णे जयेति प्रवदन्ति ये ।
जयेति च पुनर्ये वै ब्रुवते पुण्यं ददाम्यहम् ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
वाराणस्यादितीर्थेषु देवानामेव दर्शने ।
यत् पुण्यं कविभिः प्रोक्तं कार्त्तिकेन च नरेश्वर ! ॥
जयशब्दे कृते विष्णौ रथस्थे तत् फलं स्मृतम् ।
रथस्थितो नरैर्यस्तु पूजितो धरणीधरः ।
यथालाभोपपन्नैश्च पुष्पैर्भक्त्या समर्चितः ॥
ददाति वाञ्छितान् कामानन्ते च परमं पदम् ।
मङ्गलं ये प्रकुर्वन्ति धूपदीपांस्तथा स्तवम् ॥
नैवेद्यं वस्त्रपूजाश्च भक्त्या नीराजनं हरेः ।
रथारूढस्य कृष्णस्य संप्राप्ते हरिवासरे ॥
फलं न तस्यया ज्ञातं जानाति यदि केशवः ।
ब्रह्मस्वहारी गोघ्नश्च भ्रूणहा ब्रह्मनिन्दकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
मद्यपः सर्वपापोऽपि कलिकालेन मोहितः ॥
रथाग्रतः पदैकेन मुच्यते सर्वपातकैः ॥"
किञ्चान्यच ।
"रथारूढे महाविष्णौ ये कुर्वन्ति जयस्वनम् ।
पूजाश्चाखिलपापेभ्यो मुक्ता यान्ति हरेः पदम् ॥"
किञ्च ।
"रथस्याकर्षणं पूर्वं कुरुते दैत्यनायकः ।
ततः सुराः सिद्धसङ्घा यक्षा गन्धर्वमानवाः ॥
इत्थञ्च रथयात्राया विधिर्यत्नः स्वयोऽभवत् ।
तथापि कश्चित्तत्राग्रो विशेषोऽपि वितन्यते ॥"

अथ रथयात्राविधिः ।

"श्रीकृष्णे तु रथारूढे कृत्वा जयजयध्वनिम् ।
निधाय च महापूजामाग्नीध्रांश्चयानि कीर्त्तयेत् ॥"
तथा च विष्णुधर्मे ।
"वक्त्रं नीलोत्पलरुचिलसत्कुण्डलाभ्यां सुहृद्यं
चक्राकारं रचिततिलकं चन्दनेनानुलेपैः ।
गत्वा लीलां जनसुखकरीं प्रेक्षणीमाहतौघं
पद्मावासां सततसुरसां धारयन् पातु विष्णुः ॥
युक्तः शैलादिवाहैर्मधुरसररवत्किङ्किणीजाल-
मालै-
रत्नौघैर्मौक्तिकानामविरलमणिभिः संभृतैश्चैव
हारैः ।
हैमैः कुम्भैः पताकाग्रिवतरुचिभिर्भूषितः
केतुसङ्घै-
स्त्वच्चैत्रेशेग्रवन्धो दुरितहरहरेः पातु जैत्रो
रथो वः ॥
मोदन्तां सुजना ह्यनिन्दितधियः सन्ताखिलो-
पद्रवाः
स्वस्थाः सुस्थिरवृत्तयः प्रतिहतामिच्छा रमन्तां
सुखम् ।
रे दैत्या गिरिगह्वराणि गहनान्यायुव्रजध्वं भया-
द्धेत्यारिर्भगवानयं यदुपतिर्यानं समारोहति ॥
पलायध्वं पलायध्वं रे रे दितिजदानवाः ।
संरक्षणाय लोकानां रथारूढो हृषीश्वरः ॥
ततो विचित्रगत्यानि प्रतिहत्याथ महाप्रभोः ।
महाप्रसादमालाश्च स्वीकुर्य्यात् परया मुदा ॥"
तन्माहात्म्यमुक्तम् ।
"भक्त्या गृह्णाति यो मालां वैष्णवीं मङ्गलां-
श्रयाम् ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामसमृद्धये ।
मालामेतां प्रगृह्णीयात् सौख्यमोक्षप्रदायि-
नीम् ॥"

इति ॥

"संचिन्त्याराध्यमाणश्च श्रीप्रह्लादादिभी रथम् ।
आरुह्य प्रेरयन् पूर्व्यां भ्रामयेद्वैष्णवैः सह ॥"
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
"वृत्यमानैर्भागवतैर्गीतवादित्रनिस्वनैः ।
भ्रामयेत् स्यन्दनं विष्णोः पुरमध्ये समन्ततः ॥"
किञ्च ।
"प्रबोधवासरे प्राप्ते कार्त्तिके पाण्डुनन्दन ! ।
देवालयेषु सर्वेषु पुरमध्ये समन्ततः ॥
भ्रामयेत्तूर्यनिर्घोषैः रथस्थं धरणीधरम् ॥"
किञ्च ।
"रथागमे सुकुन्दस्य पुरशोभान्तु कारयेत् ।
सर्वतो रमणीयन्तु पताकैरुपशोभितम् ॥
तोरणैर्बहुभिर्युक्तं रम्यास्तम्भैश्च शोभितम् ।
स्थाने स्थाने महीपाल ! कर्त्तव्यं पुण्यसंयुतम् ॥
विचित्ररथशोभा च कर्त्तव्या भाविभिर्नरैरिति ॥
रथेन गच्छन् भगवानुगम्योऽखिलैर्जनैः ।
स्वस्वगेहागतश्चार्च्योऽन्यथा दोषो महान्
भवेत् ॥" * ॥

अथ रथानुगमनविधिः । तत्रैव ।
"रथेन सह गच्छन्ति पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः ।
विष्णुनैव समा सर्वे भवन्ति श्वपचादयः ॥
रथस्थं ये न गच्छन्ति भ्रममाणं जनार्दनम् ।
विप्राध्ययनसम्पन्ना भवन्ति श्वपचाधमाः ॥"
किञ्च ।
"येषां गृहागतो याति रथस्थो मधुसूदनः ।
पूजा तैस्तैः प्रकर्त्तव्या वित्तशाठ्यविवर्जितैः ॥
अर्चयित्वा यदा याति गृहाद्यस्य महीधरः ।
पितरस्तस्य विसुखा वर्षाणां दश पञ्च च ॥
यः पुनः कुरुते पूजां गृहायाते तु माधवे ।
वसते श्वेतद्वीपे तु यावद्विन्द्राश्चतुर्दश ॥"

अन्यत्र ।
"नानुव्रजति यो मोहाद्व्रजन्तं जगदीश्वरम् ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्म्मापि स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥"

इति ॥

"अथ स्वमन्दिरं नीत्वा पूर्ववत् पूजयेत् प्रभुम् ।
रात्रौ जागरणं कुर्य्याद्विधिवद्वैष्णवैः समम् ॥"
अथ प्रबोधनीजागरणमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे तत्रैव ।
"पूर्वजन्मसहस्रेषु पापं यत् समुपार्जितम् ।
जागरेण प्रबोधन्यां दह्यते तूलराशिवत् ॥
कृत्वापि पातकं घोरं ब्रह्महत्यादिकं नरः ।
कृत्वा जागरणं विष्णोर्धूतपापो भवेन्नरः ! ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा पापं यत् समुपार्जितम् ।
जागरेणच गोविन्दः प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
दुष्प्राप्यं यत् फलं विप्रैरश्वमेधादिभिर्मखैः ।
प्राप्यते तत् सुखेनैव प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
आप्लुत्य सर्वतीर्थानि दत्त्वा गां काञ्चनीं महीम् ।
न तत् फलमवाप्नोति यत् कृत्वा जागरं हरेः ॥
चन्द्रसूर्य्योपरागे तु यत् फलं परिकीर्त्तितम् ।
तत्सहस्रगुणं पुण्यं प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायस्तार्चनं हरेः ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं प्रबोधन्यान्तु जागरे ॥
समतीतं भविष्यञ्च वर्त्तमानं कुलायुतम् ।
विष्णुलोकं नयत्याशु जागरेण प्रबोधनी ॥
पतन्ति पितरो हृष्टा विष्णुलोकमलङ्कृताः ।
विमुक्ता नारकैर्दुःखैः कर्त्तुः कृष्णप्रजागरम् ॥
भार्य्यापत्ये तु ये जाता मालत. पितृतस्तथा ।
तारयेन्नात्र सन्देहः प्रबोधन्यां तु जागरे ॥"
किञ्च ।
"फलैर्नानाविधैर्दिव्यैः प्रबोधन्यान्तु जागरे ।
गृहे तोयं समादाय अर्घ्यं दत्त्वाज्जनार्द्दने ॥
यत् फलं सर्वदानेषु सर्वतीर्थेषु यत् फलम् ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं दत्त्वार्घ्यं बोधवासरे ॥"
पाद्मे च तत्रैव ।
"अन्यत्रापि प्रिया विष्णोर्जागरे स्यात् प्रबो-
धनी ।
किं पुनर्मथुरायां सा ततो वै जन्मसञ्ज्ञिनि ॥
एकैवैकादशी कृष्णजन्मरात्रौ कृता नरैः ।
ततोऽधिकं न कर्त्तव्यं लोके किञ्चन विद्यते ॥
रात्रौ जागरणं तत्र प्रीत्या कुर्वन्ति ये नराः ।
संसारे मोहसम्प्राप्ते सदा जाग्रति जाग्रति ॥"
किञ्च तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानान्ते ।

"सुबोधनीजागरपुण्यवैभवात्
प्रसन्न दैवो विधिवाक्यसत्फलत् ।
चकार रासोत्सवनर्मसंगं सह
वृन्दावनेऽन्याभिरपीह राधया ॥
सा कृष्णमानाद्भुतगोपरूपिणा
कृष्णेन जन्मान्तरवाञ्छितेन ।
राधा महाप्रेमजवार्कुलेन्द्रिया
नित्येऽन्यलोकं कथया कृतार्थताम् ॥

तस्मात् सुबोधनीं कृत्वा रात्रौ कृत्वा च जागरम् ।
सुमोत्सितं हरिं दृष्ट्वा का भीः संसारयात्रा द्विजाः ॥

प्रबोधि

मथुरायान्तु किं वाच्यं जागरे हरिसन्निधौ ।
कार्त्तिके बोधनीं प्राप्य ततः श्रेयः परं न हि ॥
मथुरायां प्रबोधिन्यां कृतजागरणस्य हि ।
चण्डार्द्धदानतो वेश्मोन्मोचयद्ब्रह्मराक्षसम् ॥
जागरस्य च माहात्म्यं गीतवादित्रनर्त्तनम् ।
हरेः प्रीतिकरं रात्रौ वक्तुं मे नैव शक्यते ॥
यस्तु गायति कृष्णाग्रे कौमुदीं द्वादशीं दिनम् ।
सर्व्वलोकान् परित्यज्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥"
अतएवोक्तं तत्रैव ।
"राज्यमन्यच्च संत्यज्य स्त्रीतं निहतकण्टकम् ।
कार्त्तिके मथुरायां वै कौमुदीं जागरं चरेत् ॥"
अथ पारणादिनकृत्यम् ।
"प्रातर्नित्यक्रियां कृत्वा शक्त्या संभोज्य भूसुरान् ।
यजन् कृतव्रताच्छिद्रं प्रदद्याद्विष्णवादिकम् ॥
दानं यथाव्रतं तेभ्यो दत्त्वा पारणमाचरेत् ।
प्रवर्त्तयेच्च संयक्तं चातुर्म्मास्यव्रतेषु यत् ॥"
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
"प्रभाते विमले स्नात्वा भोजयेदग्रविक्तरैः ॥
घृतक्षीरदधिक्षौद्रकासारगुडमोदकैः ।
अर्घ्यैश्चन्दनधूपैः पुष्पैर्गन्धैर्द्विजोत्तमान् ॥
आचान्तेभ्यस्ततो दद्यात्तृप्तं यत्किञ्चिदेव हि ।
सुवाचा सुमनोभीष्टपञ्चपुष्पफलादिकम् ॥
चतुरो वार्षिकान्मासान् नियमं यस्य यत् कृतम् ।
कथयित्वा द्विजेभ्यस्तद्दद्याद्भक्त्या सुदक्षिणाम् ॥"
एवमेव पाद्मे । तत्रैव किञ्चाधिकम् ।
"चातुर्म्मास्यव्रते विप्राः पश्चादुच्छिद्रवाचनम् ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

प्रबोधिनी, स्त्री, (प्रबोधयति हरिमिति । प्र + बुध् + णिच् + णिनिः । ङीप् ।) प्रबोधनी । उत्थानैकादशी । यथा,—

वराह उवाच ।
"उपवासासमर्थानां सदैव पृथुलोचने ! ।
एका सा द्वादशी पुण्या उपोष्या या प्रबोधिनी ॥
तस्यामाराध्य विश्वेशं जगतामीश्वरेश्वरम् ।
प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीफलम् ॥
पूर्व्वभाद्रपदा योगे सैव वा द्वादशी भवेत् ।
अतीव महती तस्यां सर्व्वकृत्यमथोच्यम् ॥
उत्तराङ्गारसहिता यदि चैकादशी भवेत् ।
तदा कोटिगुणं पुण्यं केशवाङ्गभवे फलम् ॥
सकृदेवार्च्चिते तस्यां सर्व्वं कृतमिहाक्षयम् ।
यथा प्रबोधिनी पुण्या तथा यस्यां स्वपेद्धरिः ॥
उपोष्यैव हि महाभागे ! अनन्तफलदा हि सा ।
शयने बोधने चैव हरेस्तु परिवर्त्तने ॥
उपोष्यैव विधानेन नरो निर्म्मलतां व्रजेत् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन द्वादशीं समुपोषयेत् ॥
यदीच्छेत विशालाक्षि ! शाश्वतीं गतिमात्मनः ।
एकादशी सोमयुक्ता कार्त्तिके मासि भामिनि ! ।
उत्तराभद्रसंयोगे अनन्ता सा प्रकीर्त्तिता ॥
तस्यां यत् क्रियते भद्रे ! सर्व्वमानन्त्यमश्नुते ।
अनन्तपुण्यफलदा तेनानन्ता स्मृता प्रिये ! ॥
एकादशी भौमयुता यदा स्याद्भूतधारिणि ! ॥
स्नात्वा देवं समभ्यर्च्च्य प्राप्नोति परमं फलम् ।

प्रभञ्ज

प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीं नरः ॥
जलपूर्णं तदा कुम्भं स्थापयित्वा विचक्षणः ।
पञ्चरत्नसमोपेतं घृतपात्रयुतं तथा ॥
तस्यां स्कन्धे तु धरितं मत्स्यरूपं जनार्द्दनम् ।
माषकेण सुवर्णेन सुतप्तेन वरानने ! ॥
स्थापयित्वा विधानेन कुङ्कुमेन विलेपितम् ।
पीतवस्त्रयुगच्छन्नं छत्रोपानद्युगान्वितम् ॥
पूजयेत् कमलैर्देवि ! मन्त्रतः संयतेन्द्रियः ।
मत्स्यं कूर्म्मं वराहञ्च नारसिंहञ्च वामनम् ॥
रामं रामञ्च कृष्णञ्च बुद्धञ्चैव तु कल्किनम् ।
एवं दशावतारांश्च पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥
पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ।
संपूज्यैवमलङ्कारैर्विधिवत् पूजनञ्चरेत् ॥
ततस्तस्याग्रतो देयं नैवेद्यं पाचितं घृतम् ।
घृतं संपूज्य गोविन्दं दिवापि कमलेक्षणम् ॥
रात्रौ चोत्थापनं कार्य्यं देवदेवस्य सुव्रते ! ।
प्रभाते विमले स्नात्वा भक्त्या संपूज्य केशवम् ॥
पुष्पधूपादिनैवेद्यैः फलैर्नानाविधैः शुभैः ।
ततस्तु पूजयेद्विद्वानाचार्य्यं भक्तिसंयुतः ॥
अलङ्कारोपहारैश्च वस्त्राद्यैश्च स्वशक्तितः ।
पूजयित्वा विधानेन तं देवं प्रतिपादयेत् ॥
जगदादे जगद्रूप अनादे जगदादिकृत् ।
जलशायिन् जगद्योने प्रीयतां मे जनार्द्दन ! ॥
अनेनैव विधानेन कुर्य्यादेकादशीं नरः ।
तस्य पुण्यं भवेद्यत्तु तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ॥
यदि वक्त्रसहस्राणां सहस्राणि भवन्ति हि ।
संख्यातुं नैव शक्यन्ते प्रबोधिन्यास्तथा गुणाः ॥
तथाप्युद्देशमात्रेण शक्त्या वक्ष्यामि तच्छृणु ।
चक्रतारार्कसङ्काशमधिष्ठायानुजीविभिः ॥
सहैव यानमागच्छेन्मम लोकं वसुन्धरे ! ।
ततः कल्पसहस्रान्ते सप्तद्वीपेश्वरो भवेत् ॥
आयुरारोग्यसम्पन्नो जन्मान्तीतो भवेत्ततः ।
ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्त्रैणी च गुरुतल्पगः ॥
पापान्येतानि सर्व्वाणि अघर्षणेव नाशयेत् ॥
पश्येच्च धीमानधनोऽपि भक्त्या
शृणोत्यनुष्य इह धीयमानः ।
पृच्छेति भक्तस्य मतिं ददाति
विकल्मषः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥
दुःस्वप्नं प्रशमसुपैति पठ्यमाने
माहात्म्ये भवभयहारके नरस्य ।
यः कुर्य्यादृतवरमेतदव्ययाया
बोधिन्याः किमुत फलन्तु तस्य वाच्यम् ॥
ते धन्यास्ते कृतार्थाश्च तैरेव सुकृतं कृतम् ।
तैरात्मजन्म सफलं कृतं ये व्रतकारकाः ॥"

इति वराहपुराणे प्रबोधिनीमाहात्म्यम् ॥

प्रभञ्जनः, पुं, (प्रकर्षेण भनक्ति वृक्षादीनिति । प्र + भञ्ज् + युच् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १५४ । ७८ ।
"घटोत्कचसुतः श्रीमान् भिन्नाञ्जनचयोपमः ।
रुरोध द्रौणिमायान्तं प्रभञ्जनमिवाद्रिराट् ॥"
मणिपुराधिपतिराजविशेषः । यथा, महाभारते । १ । २१७ । १६ ।

प्रभवि

"राजा प्रभञ्जनो नाम कुलेऽस्मिन् समभूव ह ।
अपुत्रः पुत्रवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् ॥")
भञ्जनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । २४५ । १३ ।
"प्रभञ्जनो यो लोकानां युगान्ते सर्व्वनाशनः ॥"
यथा च महाभारते । १ । १२३ । १२ ।
"सा समक्षा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ! ।
बलवन्तं महाकायं सर्व्वदर्पप्रभञ्जनम् ॥")

प्रभद्रः, पुं, (प्रकृष्टं भद्रं यस्मात् ।) निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकृष्टो भद्र इति प्रादिसमासः । श्रेष्ठे, त्रि ॥)

प्रभद्रा, स्त्री, (प्रकृष्टं भद्रं यस्मात् । टाप् ।) प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रभवः, पुं, (प्रभवत्यस्मादिति । प्र + भू + "अकर्त्तरि च कारके" इत्यधिकारात् अपादानार्थे । "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) जन्महेतुः । पित्रादिः । आद्योपलब्धिस्थानम् । आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थं यत् स्थानं देशः सः । यथा । वाल्मीकिः श्लोकप्रभवः । हिमवान् गङ्गाप्रभवः । इत्यमरभरतौ ॥ अपां मूलम् । सुनिभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ पराक्रमः । इति मेदिनी । वे, ४१ ॥ जन्म । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८१ ।

"विचक्षता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥"

सृष्टिः । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । २ ।
"महाशक्त्या प्रभावेन त्वं मां विस्मृतवान् पुरा ।
प्रभवे प्रलये जाते भूत्वा भूत्वा पुनः पुनः ॥"
साध्यभेदः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४४ ।
"धर्म्माक्षय्याद्भवः कामः साध्यासाध्यान् व्यनायत ।
प्रभवं भवनस्यैवमीशानं सुरभीस्तथा ॥"
त्रि, प्रभूतः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३८ । ५ ।
"नानीकांसि दुर्य्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः
शोको अग्नेः ॥"
"प्रभवः प्रभूतो अग्नेः शोकस्तेजः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

प्रभविष्णुः, पुं, (प्रभवितुं शीलमस्येति । प्र + भू + "भुवश्च ।" ३ । २ । १३८ । इति इष्णुच् ।) वटुकभैरवस्याष्टोत्तरशतनामान्तर्गतनामविशेषः । यथा । "प्रभविष्णुः प्रभाववान् ।" इत्यादि विश्वसारतन्त्रे आपदुद्धारकरूपः ॥ प्रभुः । यथा, "न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥"

इति दायभागः ॥

प्रकर्षेण भवनशीले, त्रि ॥

प्रभविष्णुता, स्त्री, प्रभुता । प्रभविष्णुशब्दात् भावार्थे तप्रत्ययेन पदं निष्पन्नम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । ४० ।
"यत्साध्यानि दुःखानि क्षेप्तुं न प्रभविष्णुता ।
तत्किमौषधं ! महतां महत्त्वस्य किमङ्कनम् ॥")

प्रभा, स्त्री, (प्रकर्षेण भातीति। प्र+भा+"आतश्चोपसर्गे।" ३। ३। १०६। इति अङ्।) कुबेरपुरी। इति हेमचन्द्रः। २। १०४॥ (प्र+भा+भावे अङ्।) दीप्तिः। तत्पर्य्यायः। रोचिः २ द्युतिः ३ द्योचिः ४ लिषा ५ ओजः ६ भाः ७ रुचिः ८ विभा ९ आलोकः १० प्रकाशः ११ तेजः १२ रुक् १३। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ (यथा, रामायणे। २।३६।१८।

"शरावनयनं वेदेह्या वक्त्रं तत् सुविभूषितम्।
उद्यतोऽंशुमतः काले स्वं प्रभेव विवस्वतः॥"

तथा च महाभारते। ४। १३। १७।

"रतीव रूपिणी किन्त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी।
असीव भासते सुभ्रु! प्रभेवेन्दोरनुत्तमा॥")

गोपीविशेषः। यथा,—

"दृष्ट्वा प्रभया गोप्या युक्तो वृन्दावने वने।
मद्योमत्तशब्दमाकर्ण्य निरोधार्थं कृतं त्वया॥
प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्य्यमण्डलम्।
ततस्तस्याः शरीरस्थं तीव्रं तेजो बभूव ह॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेमणाशु रुदता पुरा।
विस्मृत्य चक्षुषोर्मह्यं लज्जया मङ्गलेन च॥
हुताशनाय किञ्चिच्च नृपेभ्यश्चापि किञ्चन।
किञ्चित् पुरुषसिंहेभ्यो देवेभ्यश्चापि किञ्चन॥
किञ्चिद्दस्युजनेभ्यश्च नागेभ्यश्चापि किञ्चन।
ब्राह्मणेभ्यो मुनिभ्यश्च तपस्विभ्यश्च किञ्चन॥
स्त्रीभ्यः सौभाग्ययुक्ताभ्यो यशस्विभ्यश्च किञ्चन।
तच्च दत्त्वा तु सर्व्वेभ्यः पूर्व्वं रोदितुमुद्यतः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। ११। ५७—६२॥

दुर्गा। यथा,—

"यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता।
प्रभा प्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कमालिनी॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥ * ॥

(इयं हि सूर्य्यबिम्बे एतन्नाम्ना कीर्त्यते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ८२।

"देवलोके तथेन्द्राणी ब्रह्मास्येषु सरस्वती।
सूर्य्यबिम्बे प्रभा नाम मातृणां वेणुवो मता॥")

सूर्य्यपत्नी। यथा,—

सूत उवाच।

"विवस्वान् कश्यपात् पूर्व्वमदित्यामभवत् पुरा।
तस्य पत्नीत्रयञ्चासन् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा॥
रेवतस्य सुता राज्ञी रैवन्तं सुषुवे सुतम्।
प्रभा प्रभावं सुषुवे त्वार्ष्टी संज्ञा तथा मनुम्॥"

इति मात्स्ये। ११। २-३॥

(द्वादशाक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।

"वसुयुगविरतिर्नभौ रौ प्रभा॥")

प्रभाकरः, पुं, (प्रभां करोतीति। कृ+"दिवाविभानिशाप्रभेति।" ३। २। २१। इति टः।) सूर्य्यः। (यथा, रघौ। १०। ७४।

"कृशानुरप्यधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः।
रजोविप्लवनावास्यामपविघ्नशुचाविव॥")

अग्निः। चन्द्रः। (यथा, महाभारते। ७।६६।५।

"तावनीत्य रथानीकं विमुक्तौ परवर्षभौ।
दृश्यते यथा राहोरास्याच्मुक्तौ प्रभाकरौ॥"
"प्रभाकरौ चन्द्रसूर्य्यौ॥") समुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥ अर्कवृक्षः। इत्यमरः। १।३।२८॥ (अष्टममन्वन्तरे देवगणभेदः। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ८०। ६।

"तपस्तप्त्वा शुक्रश्च द्युतिर्ख्यातिः प्रभाकरः॥"

अत्रिवंशीयमुनिविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३१। १०।

"ऋषिर्जानोऽत्रिवंशे तु तासां भर्त्ता प्रभाकरः।
भद्रायां जनयामास सुतसोमं यशस्विनम्॥"

नागभेदः। यथा, महाभारते। १। ३५। १५।

"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः॥"

मीमांसकभेदः। स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः। तस्य मतं दर्शनशास्त्रादौ प्राभाकरमतमिति प्रसिद्धम्। यदुक्तं वेदान्तसारे।५३। "प्राभाकरतार्किकौ तु 'अन्योऽन्तरात्मा आनन्दमय' इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्शनात् अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञानमात्मेति वदतः॥" स्त्री, कुमुद्वतीपत्यवर्षभेदः। यथा, मात्स्ये। १२१। ६८।

"महिषं महिषस्यापि पुत्रश्चापि प्रभाकरम्॥")

प्रभाकीटः, पुं, (प्रभान्वितः कीट इति मध्यलोपी समासः।) खद्योतः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रभाञ्जनः, पुं, (प्रोभाञ्जनः। इति हेमचन्द्रः॥

प्रभातं, क्ली, (प्रकर्षेण भातुं प्रवृत्तमिति। प्र+भा+आदिकर्म्मणि क्तः। यद्वा, प्रकृष्टं भातं दीप्तिरत्रेति।) प्रातःकालः। तत्पर्य्यायः। प्रत्यूषः २ अहर्मुखम् ३ कल्यम् ४ उषः ५ प्रत्युषः ६। इत्यमरः। १। ४। ३॥ दिनादिः ७ निशान्तम् ८ युष्टम् ९ प्रगे १० प्राह्णम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ गोसः १२ गोसङ्गः १३ ऊषः १४ ऊषकम् १५ उषा १६ ऊषा १७ विभातम् १८। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ (यथा,—

"प्रभाते यः स्मरेन्नित्यं दुर्गां दुर्गाक्षरद्वयम्।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्य्योदये यथा॥"

इति धर्म्मशास्त्रम्॥)

तत्र दर्शनीया यथा,—

"वैद्यः पुरोहितो मन्त्री देवज्ञोऽथ चतुर्थकः।
प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं स्वश्रियमिच्छता॥"

इति राजवल्लभः॥

प्रभावः, पुं, (प्र+भू+घञ्।) कोषदण्डबलतेजः। तत्पर्य्यायः। प्रतापः २। इत्यमरः। २।८।२०॥

"कोषो धनं दण्डो दमः तद्धेतुत्वात् सैन्यमपि दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते स प्रतापः प्रभावश्च कथ्यते।" इति भरतः॥ शक्तिः। (यथा,—

"प्रभावतो यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः।
समापि कुरुते दोषचित्तयस्य विनाशनम्॥
क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म्म कुर्य्यात् प्रभावतः।
ज्वरं हन्ति गिरीवृक्षा महदेवी जटा यथा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

तेजः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४०४॥ (यथा, रामायणे। २। २३। ३८।

"अद्य मेरुप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति।
राघवाप्रसृतां कर्त्तुं प्रभुत्वञ्च तव प्रभो!॥")

प्राप्तिः। इति मेदिनी। वे, ४०॥ (प्रभागर्भजातः सूर्य्यपुत्रः। इति मात्स्ये। ११। ३॥ कलावत्यां जातः स्वरोचिषो मनोः पुत्रविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ६६। ५।

"ततश्च जज्ञिरे तस्य त्रयः पुत्राः स्वरोचिषः।
विजयो मेरुगर्भश्च प्रभावश्च महाबलः॥")

प्रभावजः, पुं, (प्रभावात् जायते इति। जन्+डः।) मुक्तिविशेषः। प्रभावो वीर्य्याधिक्यं तज्ज्ञानः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ प्रभुत्वसाधकत्वात् दण्डकोषौ प्रभुशक्तिः। इति भरतः॥ (प्रभावजाते, त्रि। यथा,—

"रसादिसाम्ये यत् कर्म्म विशिष्टं तत् प्रभावजम्।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

प्रभावान्, [त्] त्रि, (प्रभा अस्त्यस्येति। प्रभा+मतुप् मस्य वः।) प्रभायुक्तः। प्रभाशब्दादस्त्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

प्रभावती, स्त्री, (प्रभावत्+ङीप्।) मालिनामकोनविंशवृत्ताक्षरच्छन्दाः। गणानां वीक्षा। इति हेमचन्द्रः। २। २०३॥ त्रयोदशाक्षरच्छन्दः। यथा, श्रुतबोधे। ३। २।

"यस्यां प्रिये! प्रथमकमक्षरद्वयं
तुर्य्यन्तथा गुरु नवमं दशान्तिमम्।
सान्त्यं भवेदयतिरपि चेदृयुगग्रहैः
सालक्ष्यतामभ्यतरते! प्रभावती॥"

(सूर्य्यपत्नी। यथा, महाभारते। ५। ११७।८।

"रमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः॥"

कुमारानुचरमातृगणविशेषः। यथा, तत्रैव। ६। ४६। ३।

"प्रभावती विशालाक्षी ललिता गोनसी तथा॥"

वज्रनाभासुरस्य कन्या। सा तु प्रद्युम्नेन विवाहिता। यथा, हरिवंशे। १४८। ४१।

"तस्यास्ति कन्यारत्नं हि त्रैलोक्यातिशुभं शुभम्।
नाम्ना प्रभावती नाम चन्द्राभेव प्रभावती॥"

अङ्गेश्वरचित्ररथस्य स्वनामख्याता भार्य्या। यथा, महाभारते। १३। ४२। ८।

"तस्या हि भगिनी तात! ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती।
भार्य्या चित्ररथस्यास्य बभूवाङ्गेश्वरस्य च॥")

प्रभाषः, पुं, (प्रभाषते यः सः। प्र+भाष्+अच्।) वसुभेदः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १। ६६। १८।

"प्रत्यूषश्च प्रभाषश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः॥"

प्र+भाष्+भावे घञ्।) प्रकृष्टकथनञ्च॥

प्रभासः, पुं, (प्रभासते शोभते इति। प्र+भास्+अच्।) सोमतीर्थम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ३। ८२। ५६—५७।

"ततो गच्छेत राजेन्द्र! प्रभासं तीर्थमुत्तमम्।
तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः।
देवतानां मुखं वीर! अग्निरित्यभिसारथिः॥

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः॥")
जैनगणाधिपविशेषः। इति हेमचन्द्रः। १।३२॥
(वसुभेदः। यथा, मात्स्ये। ५। २१।
"प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः॥")
प्रभिन्नः, पुं, (प्र+भिद्+क्त।) चरन्मदहस्ती। तत्पर्य्यायः। गर्ज्जितः २ मत्तः ३। इत्यमरः। २। ८। ३६॥ भ्रान्तः ४ मदकलः ५। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, रामायणे। २।१५।४६।
"ततो महामेघमहीधराभं
प्रभिन्नमत्यङ्कुशमत्यसह्यम्।
रामोपयान्तं रुचिरं ददर्श
प्रत्युद्गतं नागसुदग्रकायम्॥"
तथा च महाभारते। ७। २७। २०।
"यथा नलवनं क्रुद्धः प्रभिन्नः षष्टिहायनः।
मृद्नीयात्तद्वदायस्तः पार्थोऽस्मद्वलमर्द्दनः॥")
प्रकृष्टभेदविशिष्टे, त्रि॥ (यथा, ऋतुसंहारे। २।५।
"प्रभिन्नवेदूर्य्यनिभैस्तृणाङ्कुरैः
समाचिता प्रोत्थितकन्दलोत्कलैः॥")
प्रभुः, पुं, (प्रभवतीति। प्र+भू+"विप्रसंभ्यो डुसंज्ञायाम्।" ३। २। १८०। इति डुः।) अधिपतिः। तत्पर्य्यायः। स्वामी २ ईश्वरः ३ पतिः ४ ईशिता ५ अधिभूः ६ नायकः ७ नेता ८ परिवृढः ९ अधिपः १०। इत्यमरः। ३। १। ११॥ पालकः १२। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्। ५। १४।
"न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्म्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते॥")
नित्यः। इति धरणिः॥ मुक्तः। इति नानार्थरत्नमाला॥ (यथा, कुमारे। ३। ४०।
"आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति॥"
श्रेष्ठः। यथा, मनौ। १०। ३।
"वैश्येभ्यात् प्रकृतिश्रेष्ठ्यात् नियमस्य च धारणात्।
संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः॥")
प्रभुता, स्त्री, (प्रभोर्भावः। प्रभु+तल्।) प्रभुत्वम्। ऐश्वर्य्यम्। इति हलायुधः। ४। १००॥
प्रभुभक्तः, पुं, (प्रभोर्भक्तः।) उत्तमघोटकः। यथा,
"प्रभुभक्ता भक्तिलाश्च कुलीनेषु कुलोत्कटाः॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥
स्वाम्यनुरक्ते, त्रि। यथा, नागकुलसंग्रहे।
"वङ्गाग्नी खलसन्तुष्टः सुनिद्रः श्रीनिवेतनः।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् शुभा गुणाः॥"
प्रभूतं, त्रि, (प्र+भू+क्तः।) प्रचुरम्। इत्यमरः। ३। १। ९३॥ (यथा, कलाविलासे। १।८।

"तत्राभूदभिभूतप्रभूतमायानिकायगूढतनूः।
सकलकलानिलयानां धुर्य्यः श्रीमूलदेवाख्यः॥")
उन्नतम्। इति मेदिनी। ते, १२१॥ भूतम्। उन्नतम्। इति शब्दरत्नावली॥
प्रभूष्णुः, त्रि, (प्रभवतीति। प्र+भू+"ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः।" ३। १। १३६। इति ग्स्नुः।) क्षमः। शक्तः। इति हेमचन्द्रः। ३। १५५॥
प्रभृति, व्य, (प्र+भृ+क्तिच्।) तदादिः। यथा,
"ततःप्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
प्रभेदः, पुं, (प्र+भिद्+घञ्।) भेदः। तत्पर्य्यायः। प्रकारः २ विशेषः ३ भिदा ४ अन्तरम् ५। इति जटाधरः॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने १० अध्याये।
"पित्तात्मको द्रुतगतिर्ज्वरदाहपाक-
स्फोटप्रभेदबहुलः शतजप्रकाशः॥"
स्फोटनम्। यथा, रघुः। ३। ३०।
"बभूव तेनातितरां सुदुःसहः
कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः॥")
प्रभेदकं, क्ली, (प्र+भिद्+क्तः। ततः स्वार्थे कन्।) शिखालम्बिमाल्यम्। चूड़ातो लम्बमानमाल्यम्। इत्यमरभरतौ। २। ६। १३५॥
प्रमत्तः, त्रि, (प्रमाद्यति स्मेति। प्र+मद्+गत्यर्थेभ्यः क्तः। नञ्यास्येति नत्वाभावः।) प्रमादी। अनवधानतायुक्तः। यथा,—
"मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम्।
प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्म्मवित्॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्यायः॥
"मत्तं मद्यादिना। प्रमत्तमनवहितम्। उन्मत्तं ग्रहवातादिना। जडं अनुद्यमम्। प्रपन्नं शरणागतम्। विरथं भग्नरथम्।" इति श्रीधरस्वामी॥
अपरप्रमत्तो यथा,—
"सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः॥
स च राज्ञा नाकारणयितव्यः। यथा,—
"मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभीत्यावाकारणेन्नृपः॥"
इति मिताक्षरा॥
प्रमथः, पुं, (प्रमथतीति। प्र+मथ्+अच्।) घोटकः। शिवपारिषदः। इति शब्दरत्नावली॥ स च षट्त्रिंशत्कोटिसंख्यकः। यथा,
"षट्त्रिंशत्तु सहस्राणि प्रमथा द्विजसत्तमाः।
तत्रैकत्र सहस्राणि भागे षोड़श संस्थिताः॥
नानारूपधरा ये वै जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः।
ते सर्व्वे सकलैश्वर्य्ययुक्ता ध्यानपरायणाः॥
योगिनो मदमात्सर्य्यदम्भाहङ्कारवर्জ্জिताः।
क्षीणपापा महाभागाः शम्भोः प्रीतिकराः परा॥
न ते परिग्रहं रागं कुर्व्वन्ति क्व कदाचन।
संसारविमुखाः सर्व्वे यतयो योगतत्पराः॥
ध्यानावस्थं महादेवं परित्यार्थं धृतव्रताः।
क्षणं परिग्रहं कृत्वा तिष्ठन्ति विगतक्लमाः॥
यदेव परमं ज्योतिश्चिन्तयत्यम्बिकापतिः।

तदेव ते पारिषदाः सर्व्वे संवेष्टयन्ति तम्॥
ते षोड़श समाख्याताः कोटयो ये धृतव्रताः।
सिंहव्याघ्रादिसारूप्या अणिमादिसमायुताः॥
अपरे कामिनः शम्भोः सुनर्म्मसचिवाः स्मृताः।
विचित्ररूपाभरणा जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः॥
हरस्य तुल्या रूपेण विप्रदा वृषभध्वजाः।
उमासहायरूपाभिः प्रमदाभिः समागताः॥
विचित्रमाल्याभरणा दिव्यस्रग्गन्धभूषणाः।
उमासहायं क्रीड़न्तमनुगच्छन्ति भूषिताः।
प्रहारवेषाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः॥
अर्द्धनारीश्वराख्यान्ते अर्द्धनारीश्वरं हरम्।
अनुयान्ति महाभागास्तुल्यरूपा हरस्य ये॥
उमासहायो हि यदा रमते स्म सुखं हरः।
अर्द्धनारीश्वरीरास्तु द्वारपाला भवन्ति ते॥
आकाशमार्गं गच्छन्तमनुगच्छन्ति नित्यशः।
ध्यानस्थं परिचर्य्यन्ति मल्लिकादिभिरीश्वरम्॥
नानाशस्त्रधराः शम्भोर्गणास्तु प्रमथाः स्मृताः।
प्रमथन्ति च युद्धेषु युध्यमानान्महाबलान्।
ते वै महाबलाः शूराः संख्यया नवकोटयः॥
अपरे गायनास्तालस्फुरङ्गणवादिभिः।
नृत्यन्ति वाद्यं कुर्व्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम्॥
नानारूपधरास्ते वै संख्यया कोटयस्त्रयः।
सततं चानुगच्छन्ति विचरन्तं महेश्वरम्॥
सर्व्वे मायाविनः शूराः सर्व्वे शास्त्रार्थपारगाः।
सर्व्वे सर्व्वत्र सर्व्वज्ञाः सर्व्वे सर्व्वचराः सदा॥
सङ्कल्पात् सर्व्वभुवनं गत्वा यान्ति पुनः पुनः।
अनिमाद्यष्टकैश्वर्य्ययुक्तास्ते वै महाबलाः॥
अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः।
देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्त्तन्ते चिदिवे सदा॥
तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्व्वे बलवत्तराः।
कुर्व्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः॥
विस्मयन्ति च पापिष्ठान् धर्म्मिष्ठान् पालयन्ति च।
अनुगृह्णन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान्॥
विघ्नांश्च सततं घ्नन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम्।
षट्त्रिंशत् कोटयश्चैते हरस्य सकला गणाः॥
वराहगणनाशार्थं हिंसाय जगतां तथा।
शूकरस्य च संवार्य्ये समुत्पन्ना इमे गणाः॥
वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंहं तथा हरिम्।
स्वयं सरभरूपः सन् ध्यायन् नादं यतोऽकरोत्॥
तच्छीकराम्बुतो जाताश्चैषां बहुरूपता।
क्रूरदृष्ट्या क्रूरयुद्धैः क्रूरकर्म्मैरिमान् गणान्॥
वराहस्य हतेत्येवं यतः प्रोक्तं कपर्द्दिना।
ततस्ते क्रूरकर्म्माणः प्रतापाश्च भयङ्कराः॥
न सदा क्रूरकर्म्माणि ते कुर्व्वन्ति महौजसः।
दृष्टिमात्रस्य ते क्रूराः क्रूरकृत्याश्च कार्य्यतः॥
फलं जलं तथा पुष्पं पत्रं मूलं तथैव च।
निवेदितानि भुञ्जन्ति वनपर्व्वतसानुषु॥
आत्मत्यागेऽपि च भुञ्जन्ति पत्रं पुष्पादिकञ्च यत्।
भवेद्गणस्य यद्भोग्यं सद्भोगास्ते महौजसः॥
आमिषं नापि चाश्नन्ति हित्वा चैत्रचतुर्दशीम्।
तत्रामिषं हरौ मुञ्चन्ति चतुर्दश्यां मधौ सदा॥

ततः सर्व्वे गणास्तत्र भुञ्जन्ते फलमात्यपि ।
हते वराहस्य गणे भर्गमासाद्य ते गणाः ।
चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतं कर्म्मेति वै जगुः ॥
भूतत्वमभवंस्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
वचनात् पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो मताः ॥
यो लोकविदितः पूर्व्वं भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
यतस्तेभ्योऽधिका यत्नैस्तद्दृढत्वाम उच्यते ॥
इति वः सर्व्वमाख्यातं भूताः प्रमथगणा यथा ।
यदाश्चारा यदाकारा यत्कृत्याश्चे महौजसः ॥
य इदं प्रथुयाश्चित्यमाख्यानं योगसुत्तमम् ।
स दीर्घायुः सदोत्साही योगयुक्तश्च जायते ॥"
इति कालिकापुराणे पारिषदोत्पत्तिर्नाम २६ अध्यायः ॥ (धृतराष्ट्रपुत्राणामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ११७ । १२ ।
"प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्य्यवान् ॥")

प्रमथनं, क्ली, (प्र + मथ + भावे ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११५ ॥ (यथा, रामायणे । १ । ३ । २४ ।
"बालिप्रमथनश्चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥"
क्षोभणम् । विलोडनम् । इति मथधात्वर्थदर्शनात् ॥ (प्रकर्षेण मथतीति । प्र + मथ + ल्युः । प्रमाथके, त्रि । यथा, महाभारते । २ । १०२ । ६२ ।
"स चाग्निरूपसदृशो देवतुल्यपराक्रमः ।
सर्व्वासामेव नारीणां चित्तप्रमथनो रहः ॥")

प्रमथा, स्त्री, (प्रमथति त्रिदोषानिति । प्र + मथ + अच् ।) हरीतकी । इति मेदिनी । थे, २१ ॥ (गुणादिकमस्य हरीतकीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

प्रमथाधिपः, पुं, (प्रमथानां अधिपः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥

प्रमथितं, क्ली, (प्रकर्षेण मथितम् ।) निर्ज्जलतक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रमदः, पुं, (प्र + मद् + "प्रमदसंमदौ हर्षे ।" ३ । ३ । ६८ । इति अप् ।) हर्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १६२ ।
"तच्छ्रुत्वा मम राज्ञश्च विषादप्रमदौ द्वयोः ।
अभूतां मेघमालोक्य हंसचातकयोरिव ॥"
प्रमादजन्यनेनेति । प्र + मद् + करणे अप् ।) धुस्तूरफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८७ ।
"प्रमदो मयः कृपयो हयग्रीवश्च वीर्य्यवान् ॥"
वशिष्ठतनयानामन्यतमः । स तु उत्तममन्वन्तरे सप्तर्षिप्रभेदः । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
"वशिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥")

प्रमादयतीति । प्र + मद् + कर्त्तरि अच् । यद्वा प्रकर्षेण मदोऽस्य ।) मत्ते, त्रि । इति मेदिनी । दे, ७५ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ३७ ।
"प्राविशत् प्रमदवर्द्धनोऽभवत्
सन्निमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥")

प्रमदाकाननं क्ली, (प्रमदानां काननम् । "ङ्याप्रातिपदिकात्" ६ । ३ । ६३ । इति ह्रस्वः । यद्वा, प्रमदाय हर्षाय यत् काननम् ।) प्रमदावनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । ३ ॥

प्रमदवनं, क्ली, (प्रमदानां वनमिति । "ङ्याप्रातिपदिकात्" ६ । ३ । ६३ । इति ह्रस्वः ।) राज्ञोऽन्तःपुरोचितवनम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥

प्रमदा, स्त्री, (प्रमदयति पुरुषमिति । प्र + मद हर्षे + णिच् + अच् । यद्वा, प्रमदो हर्षोऽस्यास्या इति अच् । टाप् ।) उत्तमयोषित् । इति मेदिनी । दे, ५ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । १२ ।
"नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।
असति त्वयि वारुणीमदः
प्रमदानामधुना विडम्बना ॥")
चतुर्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
"नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ॥")

प्रमदाकाननं क्ली, (प्रमदानां काननम् ।) प्रमदवनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । ३ ॥

प्रमदावनं, क्ली, (प्रमदानां वनम् ।) प्रमदवनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमनाः, [स्] त्रि, (प्रकृष्टं मनोऽस्य ।) हर्षयुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ३७ । ४१ ।
"इति बहुपरुषं प्रभाषति
प्रमनसि मद्रपतौ रिपुस्तवम् ॥")

प्रमयः, पुं, (प्र + मी वधे + भावे अच् ।) वधः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ६ ।
"दृष्टं दृष्टं नृपोदन्तं वक्ष्ये प्रमयमीयुषाम् ।
अर्व्वाक्कालभवैर्वार्त्ता यत्परत्रेषु पूर्य्यते ॥")

प्रमा, स्त्री, (प्रमीयते इति । प्र + माङ् माने + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । ३ । १०६ । इति अङ् । टाप् ।) यथार्थज्ञानम् । तत्पर्य्यायः । प्रमितिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ प्रमाणम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ य अङ्के ।
"प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः ।
वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते ॥"
यथा च ऋग्वेदे । १० । १३० । ३ ।
"कासीत्प्रमा प्रतिमा किम् ॥"
"यस्यस्य प्रमा प्रमाणमियत्ता का कथम्भूतासीत् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥) न्यायमते तद्वति तत्प्रकारकज्ञानम् । भ्रमभिन्नज्ञानम् । अस्याः कारणं गुणः । स च प्रत्यक्षे विशेष्ये विशेषणस्य सम्बन्धः । अनुमितौ साध्यविशिष्टपक्षे परामर्शः । शाब्दबोधे योग्यतायाः सात्पर्य्यस्य वा यथार्थज्ञानम् । उपमितौ शब्दे सादृश्यबुद्धिः । यथा,—
"दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
मिथ्यादूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥
प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।
सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ चानुमितौ पुनः ॥
पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् ।
शब्दे साढृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।
शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्य्यस्याथ वा प्रमा ॥
गुणः स्यादभ्रमभिन्नस्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ।
अथवा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशेष्यकम् ॥"
इति भाषापरिच्छेदे । १३१-१३५ ॥
("दोषः इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति गुणः कारणं तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः तेषां कारणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वन्तु अनुमानात् सिद्धम् । यथा प्रमाज्ञानसाधारण्यकारणभिन्नकारणजन्याजन्यज्ञानत्वात् अप्रमात्वत् । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् । पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वात् शङ्खप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् विनिगमनाविरहात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणतायाः न्याय्यत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तप्रतिबन्धात् शङ्खे न सेत्यज्ञानमतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह मिथ्येति । क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः क्वचित् चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः । क्वचिच्च वंशीरङ्गभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः । अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान् दर्शयति प्रत्यक्षे इति । प्रत्यक्षे विशेषणतया विशेष्यसन्निकर्षो गुणः अनुमितौ साध्यवति साध्यतया पक्षविशिष्टज्ञानं गुण इति एवमग्रेऽप्यूह्यः । प्रमां निरूपयति भ्रमभिन्नमिति । ननु यत्र शुक्तिरजतयोरभेदे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् अत आह अथवेति । तद्विशेष्यकं तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा इत्यर्थः । इदन्तु बोध्यम् । येन सम्बन्धेन तद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्विशेष्यकं तेन सम्बन्धेन प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः ॥" * ॥)

प्रमाणं, क्ली, (प्रमीयते विज्ञायतेनेति । प्र + मा + ल्युट् ।) विष्णुः । यथा,—
"प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः ॥"
इति महाभारते प्राणिप्रभवेषि दानधर्म्मे ॥
नित्यम् । मर्य्यादा । शास्त्रम् । (यथा,—
"आप्ता ऋषिस्तर्कस्मृतिविभागविदो निष्पक्षपातादृग्निश्च । तेषामेवकृत्ययोगात् यद्वचनं तत् प्रमाणम् । अप्रमाणं पुनर्मत्तोन्मत्तमूर्खेरक्तदुष्टादुष्टवचनमिति ।" इति चरके विमानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) सत्यवादी । (प्र + मा + भावे ल्युट् ।) हेतुः । (प्रमिणोतीति । प्र + मा + कर्त्तरि ल्युः ।) प्रमाता । इति मेदिनी । णे, ६१ ॥ प्रमा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ नित्यस्त्रीवैकल्यवानयं शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणमित्यादि ॥ प्रमायाः करणम् । न्याये तु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि । इत्यत्र बहुवचनान्तोऽपि ॥ (यथा, मनौ । २ । १३ ।
"अर्थकामेष्वसक्तानां धर्म्मज्ञानं विधीयते ।
धर्म्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥"
वेदान्तसारे च । "वेदान्तो नाम उपनिषत् प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरिकसूत्रादीनि च ॥"
"उपनिषच्छब्दो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारविषयः । सैव उपनिषत् प्रमाणं तस्याः प्रमारूपायाः करणभूता ।" इति विद्वन्मनोरञ्जनीटीका ॥)

प्रमाणबाधितार्थकः, पुं, (प्रमाणेन बाधितः अर्थो यस्य । ततः कप् ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणम् । आत्माश्रयादिदुष्टतुच्छान्यप्रसङ्गत्वम् । स द्विविधः । आप्तिग्राहकः विषयपरिशोधकश्च । तत्राद्यो यथा । धूमो यदि वह्नियभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात् । द्वितीयस्तु पर्व्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यात् । इति तर्कागदीधृतौ ॥

प्रमातामहः, पुं, (प्रकृष्टो मातामहस्तस्यापि जनकत्वादिति । प्रादिसमासः ।) मातामहपिता । यथा, अमरे ।
"पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ।
मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डासु सनाभयः ॥"

प्रमातामही, स्त्री, (प्रकृष्टा मातामही ।) प्रमातामहपत्नी । इति स्मृतिः ॥

प्रमाथः, पुं, (प्र + मथ् + भावे घञ् ।) प्रमथनम् । बलात् हरणम् । इति पुराणम् । (निपात्य भूमौ पेषणम् । यथा, महाभारते । ४ । १२ । २७ ।
"क्षतप्रतिक्षतेश्चैव बाहुभिश्च सुसङ्कटैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्माथनैस्तथा ॥"
अस्य टीकायां नीलकण्ठेन मल्लग्राह्यात् एतल्लक्षणमुद्धृतम् । यथा,—
"निपात्य पेषणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते ॥"
कुमारस्यानुचरभेदः । यथा, महाभारते । ९ । ४५ । २६ ।
"ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोपमावुभौ ।
उन्माथञ्च प्रमाथञ्च महावीर्य्यौ महाद्युती ॥"
शिवपारिषदप्रमथगणः । यथा, हरिवंशे । १७८ । ५३ ।
"ते प्रदीप्तप्रहरणा दैत्यदानवराक्षसाः ।
प्रमाथगणमुख्याश्च प्रायुध्यन् क्षणमव्ययम् ॥")

प्रमाथी, [न्] त्रि, प्रपूर्ब्बमथधातोः कर्त्तरि णिन् । पीड़नकर्त्ता । मारणकर्त्ता । प्रमथनशीलः । देहेन्द्रियक्षोभक इत्यर्थः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
"चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥"
अपि च ।
"इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥"
इति श्रीभगवद्गीता ॥

प्रमादः, पुं, (प्र + मद् + भावे + घञ् ।) अनवधानता । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ यथा,—
"लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।
तस्मात्त्रीभो न कर्त्तव्यः प्रमादो न न विश्वसेत् ॥"
इति गारुड़े नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

प्रमादवान्, [त्] त्रि, (प्रमादोऽस्त्यस्यास्मिन् वा । प्रमाद + मतुप् । मस्य वः ।) प्रमादयुक्तः । तत्पर्य्यायः । जाल्मः २ असमीक्ष्यकारी ३ स्यद्वाक्रूरः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १३८ ।
"निद्रालुः क्रूरकृत्यश्च नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्य्यक्तु तामसः ॥")

प्रमादिका, स्त्री, (प्रमादोऽनवधानतास्त्यस्या इति । प्रमाद + ठन् । टाप् ।) दूषिता कन्या । तत्पर्य्यायः । संवेदा २ दूषिता ३ धर्षकारिणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमादी, [न्] त्रि, (प्रमादोऽस्त्यस्येति । प्रमाद + इनिः ।) प्रमादविशिष्टः । अनवधानतायुक्तः । यदुक्तम् ।
"कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।
एकः प्रमादी स कथं न हन्यते
यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥"

प्रमापणं, क्ली, (प्र + मीञ् हिंसायाम् + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । ३ । ८ । ११२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १४१ ।
"अस्थिमतान्तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणं ।
पूर्णे चानस्यानस्यान्तु शूद्रहत्याव्रतञ्चरेत् ॥")

प्रमितः, त्रि, (प्र + मि + क्तः । यद्वा, प्र + मा + क्तः । "द्यतिस्यतिमास्थेति ।" ७ । ४ । ४० । इत्वम् ।) ज्ञातः । इति जटाधरः ॥ (अस्यतमम् । इति विजयरक्षितः ॥ यथा, निदाने अर्शोरोगाधिकारे ।
"प्रमिताशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥"
परिमितम् । यथा, हरिवंशे ३ । ३ ।
"प्रमिताक्षराणि वदन् ॥")

प्रमितिः, स्त्री, (प्र + मा वा मि + क्तिन् ।) प्रमा । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

प्रमीढ़ः, त्रि, (प्र + मिह सेचने + क्तः ।) घनः । सञ्चितः । इति मेदिनी । ढे, ८ ॥ (यथा,—
"त्वग्दोषिणां प्रमीढानां स्निग्धाभिष्यन्दिनां हिमाम् ।
शिशिरे लङ्घनं प्रोक्तमपि वातविकारिणाम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशोऽध्याये ॥)

प्रमीतः, त्रि, (प्र + मी ञ हिंसायाम् + क्तः ।) हतः । यज्ञार्थहतपशुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥

प्रमीला, स्त्री, (प्रमीलनमिति । प्र + मील संमीलने + "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इत्यः । ततष्टाप् ।) तन्द्री । इत्यमरः । १ । ३ । १७५ ॥

प्रसुखं, क्ली, (प्रकृष्टं सुखमारम्भः ।) तदात्वम् । तत्कालः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (सम्मुखम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६ ।
"यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्त्तराष्ट्राः ॥")

प्रमुखः, पुं, (प्रकृष्टं मुखं अग्रभागो यस्य ।) पुन्नागवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमुखः, त्रि, (प्रकृष्टं मुखमाद्यं यस्य ।) प्रधानम् । (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ६८ ।
"ज्वलज्जिह्वाग्निशिखाञ्चनं वासुकिप्रमुखा निधिं ।
स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्य्युपासते ॥")
श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, हितोपदेशे । ३ । १२४ ।
"बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपतेः ॥")
प्रथमः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६ । २ ।
"नारदप्रमुखास्तस्यामन्वर्च्चन्त महात्मनः ।
समासीनाः शुभैरन्यैः सह राजर्षिभिस्तथा ॥")
मान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रमुदु, [द्] त्रि, (प्रकृष्टामुत् प्रीतिर्यस्य ।) हृष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (प्रकृष्टा मुदिति विग्रहे प्रकृष्टानन्दे, स्त्री । यथा, महाभारते । १४ । ७ । ६ ।
"श्रुत्वा तु पार्थिवस्येतत् सर्व्वशः प्रमुदं गतः ॥")

प्रमुदितः, त्रि, (प्र + मुद् + क्तः । "उदुपधादिति ।" १ । २ । २१ । इति पक्षे कित् ।) हृष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १२ । ४७ ।
"वाञ्छत्यहो हरिरधोक्ष इवातिकामं
पादाहतिं प्रमुदितः पुरुषः पुराणः ॥")

प्रमेहः, पुं, (प्रकर्षेण मेहति क्षरति वीर्य्यादिरनेनेति । प्र + मिह क्षरणे + करणे घञ् ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । मेहः २ मूत्रदोषः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुमूत्रता ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३४ ॥ अस्य निदानम् ।
"आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि
ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि ।
नवान्नपानं गुड़वैकृतञ्च
प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्व्वम् ॥" * ॥
अस्य सम्प्राप्तिर्यथा,—
"मेदश्च मांसञ्च शरीरजञ्च
क्लेदं कफो बस्तिगतः प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णै-
स्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥" * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।
"शीतेषु दोषेष्ववकृष्य धातून्
सन्दूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ॥" * ॥
तस्य कफजादिभेदेन साध्यादिलक्षणम् । यथा,
"साध्याः कफोत्था दशपित्तजाः षट्
याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्काः ।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा-
न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमन्तु ॥
कफः सपित्तः पवनश्च दोषा
मेदोऽस्रमूत्राम्बुवसालसीकाः ।

मज्जा रसौजः पिञ्जिताश्च दूष्याः
प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥" * ॥

तस्य पूर्वरूपम् ।

"दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः ।
दाहश्चिक्कणता देहे लट् स्वाङ्गास्यञ्च जायते ॥
सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।
दोषदूष्या विशेषेऽपि तत्संयोगाविशेषतः ।
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥"*॥

क्रमेण कफजानां दशानां लक्षणानि ।

"अच्छं बहुसितं पीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छिलम् ॥
इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ।
सान्द्रो भवेत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥
सुरामेही सुरातुल्यसुपर्यच्छमधोघनम् ।
संहृष्टलोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहलं सितम् ॥
शुक्लाभं शुक्लमिश्रं वा शुक्लमेही प्रमेहति ।
सूर्णागन् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥
शीतमेही सुबहुशो मधुरं मृदुशीतलम् ।
मूत्रे: मूत्रे: मुहुर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥"

क्रमेण पित्तजानां षण्णां लक्षणानि ।

"गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम् ।
हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहन् ॥
विस्रं माक्षिकमेहेन माक्षिकामलिलोपमम् ।
विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥" * ॥

क्रमेण वातजानां चतुर्णां लक्षणानि ।

"वसामेही वसाभिश्रं वसाभं मज्जमेहकृत् ।
मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मृदुर्मृदुः ॥
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ।
हस्ती मत्त इवात्यर्थं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
सलसीकं विबद्धञ्च हस्तिमेही प्रमेहति ॥"*॥

कफजादिभेदेन तेषामुपद्रवाः ।

"अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रानाशः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥
बस्तिमेहनयोस्तोदो मूत्रावदरणं ज्वरः ।
दाहस्तृष्णात्मिका मूर्च्छा विड्भेदाः पित्तजन्मनाम् ॥

वातजानामुदावर्तः कम्पश्चूद्गृहलोलता: ।
शूलसुप्तिग्रहता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥"

अरिष्टलक्षणम् ।

"यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रस्तमेव च ।
पिडकापीडितं गाढं प्रमेही हन्ति मानवम् ॥
जातः प्रमेहो मधुमेहिनो वा
न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि केचित् कुलजा विकारा
भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ * ॥

सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ॥
मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।
कृच्छ्रे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥
आवृतौ दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयेत् ।
क्षीणः क्षणात् क्षणात् पूर्णो भजते क्षयवृद्धि-
साध्यताम् ॥
मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥"
प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् ।
विषदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥"
इति माधवकरः ॥

अस्य दशविधपिडकाः पिडकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

अथ प्रमेहस्य चिकित्सा ।

"श्यामाकोद्दालकोद्दालाः कोद्रवाः सकुलत्थकाः ।
कुलत्थाः कथिता भोज्या पुराणा मेहिनां हिताः ॥
यवान्नविक्तितिमुद्गाः प्रालेयः षष्टिकास्तथा ।
तथा तिक्तानि शाकानि जाङ्गलाः पक्षिणो
मृगाः ॥

उद्दालो वनकोद्रवः ॥ * ॥

प्रमेही गुडदुग्धान्नतैलकृसराः सदा ।
अश्नीयात्सुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ * ॥
मुस्ताहरीतकीलोध्रः कटफलेन कृतं रजसम् ।
पीतं मधुयुतं हन्ति प्रमेहं कफहेतुकम् ॥ * ॥

पटोलनिम्बामलकाम्रतानां
पिबेत् कषायं मधुना समेतम् ।
उशीरलोध्रार्जुनचन्दनानां
तथा पिबेत् पित्तनिमित्तमेही ॥ * ॥

पाठाग्निरीषद्वयसाम्बुजातिसिन्दुकिंशुकैः ।
कपित्थस्य भिषक् क्वाथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥
पाठादिभिः सहितस्य कपित्थस्य क्वाथम् ।
गुडस्य: स्वरसः पेयो मधुना सर्वमेहजित् ।
हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समाक्षिकः॥
मधुना चैकलं चूर्णमथवाप्यजतूद्भवम् ।
लोहं वाभयोत्थं वा लिह्यान्मेहनिवृत्तये ॥*॥

चन्द्रप्रभावचामुस्ताभूनिम्बसुरदारवः ।
हरिद्रासिविषा दार्वी पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
त्रिवृद्दन्ती पत्रकञ्च त्वगेला वंशलोचना ।
श्लोकं कर्षमाचार्गि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धात्र्यक्षं त्रिफला चव्यं विड्ङ्गं गजपिप्पली ।
सुवर्णमाक्षिकं शौर्यं द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि टङ्कमात्राणि संगृह्णीयात् पृथक् पृथक् ।
द्विकर्षहतलोहं स्याच्चतुष्कर्षा सिता भवेत् ॥
शिलाजत्वष्टकर्षं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
विधिना योजितैरेतैः कर्तव्या गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभातिविख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ॥
चतस्रश्चाश्मरीस्तद्वन्मूत्राघातांश्चयोदश ।
अण्डवृद्धिं पाण्डुरोगं कामलाञ्च हलीमकम् ॥
कासं श्वासं तथा कुष्ठमग्निमान्द्यमरोचकम् ।
वातपित्तकफव्याधीन् बल्या वृष्या रसायनी ॥
समाराध्य शिवं तस्मात् प्रयत्नाद्गुटिकामिमाम्।
प्राप्तवांश्चन्द्रमा यस्मात् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्मृता ॥
चन्द्रप्रभाकरूर इति लोके । चव्यं चिकटु । द्वौ चारौ सर्जिकाक्षारौ । लवणत्रयम् । सैन्धवं रुचकञ्चापि विड्ञ्च लवणत्रयमिति चन्द्रप्रभादिवटिका ॥ * ॥

प्रमेहपिडकानां प्राक् कार्यं रक्तविमोचनम् ।
पाटनञ्च विपक्वानां ततो व्रणविधिः स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य सकारणपूर्वरूपसम्प्राप्तयस्तथोपद्रवश्च । यथा,—

"त्रिदोषकोपनिमित्ता विंशतिप्रमेहविकारास्तथापरेऽपरिसङ्ख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोपः प्रमेहानभिनिर्वर्तयति तथानुव्याख्यास्यामः ।

इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकाराणां विधासभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानुबध्नन्त्यथाप्रकर्षादथवाऽल्पांशो वानुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः । चिराद्वाप्यभिनिर्वर्तन्ते तनवो भवन्त्यथवाप्ययथोक्तसर्वलिङ्गा विपर्ययेण विपरीता इति सर्वविकारविधासभावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुरुक्तः ।

तत्र इमे निदानादि विशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां प्रमेहाणामाभिनिवृत्तिकरास्तद्यथा हायनकयवचीनकोद्दालकनैषधोत्कटसुकुन्दकमहाव्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवेलमतिप्रमाणेनोपयोगः । तथा सर्पिष्मतां नवहरेणुमाषसूपानां ग्राम्यानूपौदकानां मांसानां शाकतिलपललपिष्टान्नपायसकृसरविलेपीक्षुविकाराणां क्षीरमन्दकदधिदधवमधुरतरुणप्रायाणामुपयोगो रूजाव्यायामवर्जनस्वप्नप्रसङ्गो यश्च कश्चिदपिरन्योऽपि श्लेष्ममेहो मूत्रसङ्गनगः सर्वः सनिदानविशेषः ।

बहुदवश्लेष्मा दोषविशेषः बहुवस्तं मेदः मांसञ्च शरीरक्लेदः शुक्रं शोणितञ्च वसामज्जालसीका रसश्चौजः सङ्घाता इति दूष्यविशेषाः ।

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं श्लेष्मप्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्त्वात् । स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विस्रंसं लभते । शरीरशैथिल्यात् स विसर्पं शरीरे मेदसेवादितो मिश्रीभावं गच्छति । मेदसश्चैव बहुवस्त्वान्मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात् स मेदसा मिश्रीभावं गच्छन् दूषयत्येतद्विकृतत्वात् स विकृतो दुष्टेन मेदसोपचितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति । क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धित्वात् स मांसे मांसप्रदोषात् पूतिमांसपिडकाः शराविका कच्छपिकाद्याः सञ्जनयत्यप्रकृतिभूतत्वात् शरीरक्लेदं पुनर्दूषयन् मूत्रत्वेन परिणमयति । मूत्रवहानां स्रोतसां बस्तिगवस्तिप्रभवानां मेदःक्लेदोपहितानि गुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यते । तस्तः स्थैर्यं साध्यतां वा जनयति प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् ।

शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राशये मूत्रत्वमापद्यमानः श्लैष्मिकैरभिदग्धैर्गौरुपदह्यते वैषम्यहानिवृद्धियुक्तैस्तद्यथा श्वेतशीत मूत्रपिच्छिलाच्छस्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादमेहैस्तच्च येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुप-

प्रमेहः

हन्यते। तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति।

ते तु खल्विमे दशप्रमेहा नाम विशेषेण भवन्ति। तथा उदकमेहश्चेक्षुरालिकारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च घृतमेहश्च सिकतामेहश्च शनैर्मेहश्च लालामेहश्चेति।

ते दशप्रमेहाः साध्याः समानगुणभेदःस्थानत्वात् कफस्य प्रधान्यात् समानक्रियत्वाच्च।"

"उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविनस्तथातितीक्ष्णातपाग्निसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते।

तत् प्रकुपितं तच्चैवानुपूर्व्या प्रमेहानिमान् षट् त्रिंशत्प्रमेहानभिनिर्वर्तयति। तेषामपि च पित्तगुणविशेषेण नामविशेषाः। तद्यथा, क्षारप्रमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मञ्जिष्ठामेहश्च हारिद्रमेहश्चेति ते षड्भिरेव क्षारामललवणकटुकविस्रोष्णैः पित्तगुणैः पूर्ब्ववत् समन्विताः। सर्व्व एव ते याप्याः संसृष्टदोषभेदःस्थानत्वात् विरूक्षोपक्रमत्वाच्चेति।"

"कटुककषायतिक्तरूक्षलघुशीतव्यवायव्यायामवमन-विरेचनास्थापन-शिरोविरेचनातियोगसन्धारणागरणविषमशरीरव्यासानुपसेवमानस्य तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्त्तयति॥ * ॥ यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्वर्त्तयति॥ * ॥ यदा लसीकां मूत्राग्नेयोऽभिवहन् मूत्रमनुवर्त्तमानं घातयति। लसीकातिबहुत्वादिदोषाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिसङ्गं करोति। तदा स मत्त इव गजः शरत्समयं मूत्रमवेगं तं हस्तिमेहिनमाचक्षते॥ * ॥ ओजः पुनर्मधुरस्वभावं तद्दौस्थ्यादायुः कषायत्वेनाभिसंहृत्य मूत्राग्नेयोऽभिवहति तदा मधुमेहं करोति॥ * ॥

तानिमांस्त्वनुरूपप्रमेहान् वातजानमाध्यानाचक्षते। महात्ययिकत्वाद्विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात् तेषामपि च पूर्ब्ववत् गुणविशेषेण नामविशेषाः। तद्यथा,—वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति।"

"त्रयस्तु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्वर्त्तयिष्यन्त इमानि पूर्ब्वरूपाणि दर्शयन्ति। तद्यथा,—जटिलीभावं केशेषु माधुर्य्यमास्ये करपादयोः सुप्तता दाहः सुखतालुकण्ठशोषं पिपासामालस्यं मलञ्च काये कायच्छिद्रेषूपदेहं परिदाहं सुप्तता चाङ्गेषु षट्पदपिपीलिकाभिः शरीरमूत्राभिसरणं मूत्रे च मूत्रदोषान्वितं शरीरगन्धं निद्रां तन्द्राञ्च सर्व्वकालमिति।

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां क्षणात्तीसारज्वरदाहदौर्ब्बल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिड़का

प्रयत्नः

व्यलजीविद्यध्यादयश्च तत् प्रसङ्गाद्भवन्ति।

तच्च साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपशमनैर्यथार्हं सुपपादयेच्चिकित्सितैरिति।" इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)

प्रमोचनी, स्त्री, (प्रकर्षेण मुच्यतेऽनयेति। प्र+मुच्+ल्युट्+ङीप्।) गवाक्षी। गोडुम्बा। इत्यमरः॥ प्रकृष्टमोचनकर्त्तरि, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ३। ८४। ५०।

"महाश्रमे वसेद्यात्रिं सर्व्वपापप्रमोचने॥")

प्रमोदः, पुं, (प्र+मुद् हर्षे+भावे घञ्।) हर्षः। इत्यमरः। १। ४। २४॥ (यथा, देवीभागवते। ४। २४। ५५।

"उत्पाद्य पुत्रजननप्रभवं प्रमोदं
दत्त्वा पुनर्विरहजं किल दुःखभारम्।
त्वं क्रीड़से सुललिते! खलु तेर्विहारै-
र्नोचेत् कथं मम सुतापितृतिर्वृथा स्यात्॥"

आमोदः। स तु गन्धविशेषः। यथा, भागवते। २। ६। २।

"अग्निमीरोधधीनाञ्च घ्राणो मोदप्रमोदयोः॥"

"मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगन्धयोः घ्राणेन्द्रियं परमायनम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ५७। ११।

"विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः॥"

स्कन्दानुचरविशेषः। यथा, तत्रैव। ६।४५।६३।

आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा॥")

प्रमोदितः, पुं, (प्र+मुद् हर्षे+क्तः। "उदुपधादिति।" १। २। २१। इति किदभावः। प्रमोदोऽस्य जातः इति तारकादित्वात् इतच् वा।) कुबेरः। इति शब्दमाला॥ प्रमोदयुक्ते, त्रि॥

प्रमोदिनी, स्त्री, (प्रमोदयतीति। प्र+मुद्+णिच्+णिनिः। ङीप्।) जिह्वनीवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ प्रकृष्टहर्षयुक्ता च॥

प्रम्लोचा, स्त्री, (प्रम्लोचति तापसादीन् प्रति गच्छतीति। प्र+म्लुच् गतौ+अच्। टाप्।) अप्सरोविशेषः। यथा, मारकण्डे ६० अध्याये।

"तस्य तस्माद्रदीमध्यात् समुत्तस्थौ मनोरमा।
प्रम्लोचा नाम तन्वङ्गी तत्समीपे वराप्सराः॥"

प्रयतः, त्रि, (प्र+यम्+क्तः। यद्वा, प्रयतते धर्म्मादावर्थमिति। प्र+यत्+अच्।) पवित्रः। इत्यमरः। २। ७। ४५॥ (यथा, मनुः। २। १८३।

"ब्रह्मचार्य्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्॥"

नम्रः। इति रामायणटीकायां रामानुजः॥ यथा, रामायणे। १। २। २४।

"वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा महर्षेत्याथ वाग्यतः।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः॥"

प्रयत्नविशिष्टे च॥)

प्रयत्नः, पुं, (प्र+यत यत्ने+"यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्।" ३। ३। ९०। इति नङ्।) प्रकृष्टयत्नः। (यथा, मनुः। ७। ६८।

प्रयागः

"मृद्वा च सर्व्वं तच्चेन पररात्रचिकीर्षितम्।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीड़येत्॥")

स्यायमसे स च त्रिविधः। यथा,—

"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम्॥
चिकीर्षा कृतिसाध्येऽर्थसाधनत्वमतिस्तथा।
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्॥
निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेधा हिंसासाधनताधियः।
यत्नो जीवनयोर्निस्तु सर्व्वदातीन्द्रियो भवेत्॥
शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्त्तितम्॥"

इति भाषापरिच्छेदः॥

(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे।

"प्रयत्नस्तु फलावाप्तेर्व्यापारोऽतित्वरान्वितः॥")

प्रयत्नवान्, [त] त्रि, (प्रयत्नोऽस्यास्तीति। प्रयत्न+मतुप्। मस्य वः।) प्रकृष्टयत्नविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। प्रतियत्नः२। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रयत्नं, त्रि, (प्र+यम् प्रयत्ने+क्तः।) पूर्ब्ववत्-र्ज्ञानादिना द्वयेन प्रयत्नसंस्कृतयज्ञादि। इत्यमरः। २। ८। ४५॥

प्रयागः, पुं, (प्रकृष्टो यागो यत्र। यत्र यज्ञः प्रकर्षेण भवतीत्यर्थः।) तीर्थभेदः। (प्रकृष्टो यागः।) यज्ञः। (प्रकृष्टा यागाः यज्ञा यस्य यस्माद्वा।) इन्द्रः। अग्निः। इति मेदिनी। गे, ४१॥ * ॥

अथ प्रयागमाहात्म्यम्।

"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ! प्रयागं ऋषिसेवितम्।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिग्भ्यश्च सदिगीश्वराः॥
लोकपालाश्च सिद्धाश्च सरितः पितरस्तथा।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः॥
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्च क्रतवस्तथा।
गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव सरितः सागरास्तथा॥
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिभिरावृतः।
तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि तयोर्मध्ये तु जाह्नवी॥
प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्व्वतीर्थपुरस्कृता।
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता॥
यमुना गङ्गया सार्द्धं सङ्गता लोकभाविनी।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम्॥
प्रयागं जघनस्थानमुपस्थमृषयो विदुः।
प्रयागं प्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरावुभौ॥
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः॥
तत्र दत्तञ्च यज्ञाश्च गीयन्ते मङ्गलाः परे॥
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधराः सदा॥
तपः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु सत्तम!॥
प्रयागं सर्व्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं द्विजाः॥
श्रवणात् तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि।
मृत्तिकालम्भनाद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सङ्गमे संशितव्रतः।
पुण्यं स मन्वहं प्राप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः॥
इष्वा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्तमा।
दत्तं तत्र स्वल्पमपि महद्भवति सत्तम!॥
न वेदवचनात्तात! न लोकवचनादपि।
मतिरुत्क्रमणं याति प्रयागमरणं प्रति॥

प्रयागः

दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ।
तेषां सान्निध्यमत्रैव कीर्त्तितं मुनिनन्दन ! ॥
यत् पुण्यं त्रिषु लोकेषु वेदविद्यासु यत् फलम् ।
स्नातमात्रस्य तत् पुण्यं गङ्गायमुनसङ्गमे ॥"

इति पाद्मे भूमिखण्डे १२७ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

"पुत्रकामः प्रयागे हि स्नायात् पुण्ये सितासिते ॥
धनकामः पुराधीशः स्नातो ह्यत्र द्विजोत्तम ! ॥
धनदस्य निधीन् सर्व्वान् तस्माच्चहार मायया ।
नारायणो नरेणैव वर्षाणामयुतं पुरा ॥
अनाहारः प्रयागेऽस्मिन् कृतवान् पुण्यमुत्तमम् ।
सिद्धिञ्च साधका यान्ति प्रयागेऽस्मिन् द्विजोत्तम । ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे २३ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

युधिष्ठिर उवाच ।

"भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमनं फलम् ।
स्नातानां का गतिस्तत्र स्नातानामपि किं फलम् ॥
ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषान्तु किं फलम् ।
भवता विदितं सर्व्वं तन्मे ब्रूहि नमोऽस्तु ते ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स ! या चेष्टा यच्च तत् फलम् ।
पृष्ट्वा महर्षिभिः सम्यक् कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥
यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये स्नातास्तेऽपुनर्भवाः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्व्वन्ति सङ्गताः ॥
बहून्यत्यानि तीर्थानि सर्व्वपापहराणि च ।
कथितुं नेह शक्नोमि वहुवर्षशतैरपि ॥
संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्येह कीर्त्तनम् ।
षष्टिर्धन्विसहस्राणि यत्रा रक्षन्ति जाह्नवीम् ॥
यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तिवाहनः ।
प्रयागन्तु विशेषेण स्वयं रक्षति वासवः ॥
मण्डलं रक्षति हरिः सर्व्वदेवैश्च सम्मितम् ।
वटोधं रक्षते नित्यं शूलपाणिर्महेश्वरः ॥
स्थानं रक्षन्ति ये देवाः सर्व्वे पापहरं शुभम् ।
स्वकर्म्मणाऽनुनरा लोका नेव गच्छन्ति तत्पदम् ॥
स्वल्पमल्पतरं पापं यदा तस्य नराधिप ! ।
प्रयागं स्मरमाणस्य सर्व्वमायाति संक्षयम् ॥
दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्त्तनादपि ।
मृत्तिकालभनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते ॥
पञ्चकृष्णानि राजेन्द्र ! येषां मध्ये तु जाह्नवी ।
प्रयागं विशतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणात् ॥
योजनानां सहस्रेषु गङ्गां यः स्मरते नरः ।
अपि दुष्कृतकर्म्मासौ लभते परमां गतिम् ॥
कीर्त्तनान्मुच्यते पापात् दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ॥
व्याधितो यदि वा हीनः क्षुधो वापि भवेन्नरः ।
गङ्गायमुनमासाद्य त्यजेत् प्राणान् प्रयत्नतः ॥
दीप्तकाञ्चनवर्णाभैर्विमानैर्भानुवर्णिभिः ।
ईप्सितान् लभते कामान् वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥
सर्व्वरत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वजसमाकुलैः ।
वराङ्गनासमाकीर्णैर्भोगिभिः सुभलक्षणैः ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।

प्रयागः

यावन्न स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते ॥
तस्मात् स्वर्गात् परिभ्रष्टः शौचकर्म्मा नरोत्तमः ।
हिरण्यरत्नसंपूर्णे सद्गृहे जायते कुले ॥
तदेव स्मरते तीर्थं स्मरणात्तत्र गच्छति ।
देशस्थो यदि वारण्ये विदेशे यदि वा गृहे ॥
प्रयागं स्मरमाणस्तु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥
सर्व्वकामफला तृष्णा मही यत्र हिरण्मयी ।
ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र लोके स गच्छति ॥
क्षीरोदसङ्गमे रम्ये मन्दाकिन्याश्चटे शुभे ।
मोदते सुनिभिः सार्द्धं स्वकृतेनेह कर्म्मणा ॥
सिद्धचारणगान्धर्व्वैः पूज्यते दिवि देवतैः ।
अथ स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ॥
अतः शुभानि कर्म्माणि चिन्त्यमानः पुनः पुनः ।
गुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीह न संशयः ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा सत्यधर्म्मप्रतिश्रितः ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु दानं प्रयच्छति ।
सुवर्णमणिमुक्तां वा तथैवान्यत् प्रतिग्रहम् ॥
स्वकार्य्ये पितृकार्य्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्दानमश्नुते ॥
अतस्तीर्थे न दद्यात् पुण्येष्वायतनेषु च ॥
कपिलां पाटलाभान्तु यस्तु धेनुं प्रयच्छति ।
यावद्रोमाणि तस्या वै सन्ति गात्रेषु सत्तम ! ।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥"

इति कौर्म्मे प्रयागमाहात्म्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥

तत्र मुण्डनविधिर्यथा,—

"गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौ मृते ।
व्याधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥"

इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्नगङ्गायां विधायकम् । भास्करक्षेत्रं प्रयागः । अपि च । प्रयागमधिकृत्य ।

"केशानां यावती संख्या छिन्नानां जाह्नवीजले ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥"

प्रयागे स्त्रीणामपि मुण्डनं न तु केशानां दाक्षुल्लक्षेदनमात्रम् । यथा,—

"केशमूलमुपाश्रित्य सर्व्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तत्र वापयेत् ॥"

प्रयागे मुण्डनाकरणे दोषोऽपि ।

"गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मुण्डनं यो न कारयेत् ।
स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत् ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रयागभयः, पुं, (प्रयागात् प्रकृष्टयागकारिजनात् बिभेति स्वपदपरिग्रहणायेति । भी + अच् ।) इन्द्रः । इति शब्दरत्नमाला ॥

प्रयाणं, क्ली, (प्र + या + ल्युट । णत्वम् ।) गमनम् । इति हलायुधः । २ । २६७ ॥ यथा,—

"उड्डाटिसनवद्वारे पञ्जरे विहगोऽनिलः ।
यत्तिष्ठति तदाश्चर्य्यं प्रयाणे विस्मयः कुतः ॥"

इत्युद्भटः ॥

तत्पर्य्यायः । प्रस्थानम् २ गमनम् ३ व्रज्या ४ अभिनिर्याणम् ५ प्रयाणकम् ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५६ ॥ अत्र राज्ञां युद्धादिप्रयाणे

प्रयुतं

वर्णनीयानि यथा । भेरीनिस्वनः १ भूकम्पः २ वलधूलिः ३ करभः ४ वृषः ५ ध्वजः ६ छत्रम् ७ वणिक् ८ मुकुटम् ९ रथः १० । इति कविकल्पलता ॥

प्रयातः, पुं, (प्रकर्षेण यातः । प्र + या + कर्त्तरि क्तः ।) सौम्रिकः । भृगुः । इति हेमचन्द्रः ॥ गते, त्रि ॥ (क्ली, भावे क्तः । गमनम् । प्रस्थानम् । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्

"मया क्षोभितः कालियेत्थं पुरा त्वं
भुजङ्ग ! प्रयातं दृतं सागराय ॥")

प्रयामः, पुं, (प्र + यम् + घञ् ।) नीवाकः । इत्यमरः । १ । २ । २३ ॥ महार्घ्यहेतोर्धान्यादिषु जनानामादरातिशये तुलाधरणाधिक्यम् । इति केचित् । क्रयादरः । इति केचित् । मूल्याधिक्यहेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति केचित् । इति भरतः ॥

प्रयासः, पुं, (प्र + यस प्रयत्ने + भावे घञ् ।) प्रयत्नः । तत्पर्य्यायः । श्रमः २ क्लमः ३ क्लेशः ४ परिश्रमः ५ आयासः ६ व्यायामः ७ । इति हेमचन्द्रः । २ । २३७ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । १५ ।

"अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः ।
जनसङ्गश्च लौल्यञ्च षड्भिर्योगो विनश्यति ॥")

प्रयुक्तं, त्रि, (प्र + युज् + क्तः ।) प्रकर्षेण युक्तम् । यथा,—

"गुणप्रयुक्ताः परमर्म्मभेदिनः
शरा इवार्यप्रभवा भवन्ति हि ।
तथाविधा ये तु विपक्षवंशजा
व्रजन्ति चापा इव तैरनम्रताम् ॥"

इत्युद्भटः ॥

प्रशस्तसमाधियुक्तम् । प्रशस्तसंयोगविशिष्टम् । प्रशस्तनिन्दायुक्तम् । प्रशस्तसंयमविशिष्टम् । प्रपूर्व्वयुजधात्वर्थदर्शनात् । हेतौ क्तौ । यथा । न च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन कार्य्याभावः किन्त्वसमवायिकारणाभावप्रयुक्तोऽपि । इति रक्षितः ॥

प्रयुक्तिः, स्त्री, प्रयोजनम् । प्रपूर्व्वयुजधातोर्भावे क्तिः (क्तिन्) । यथा,—

"तरणयो वृषली भार्य्या प्रवीरं पुत्रकाम्यति ।
अहस्य राजमातङ्गा इति न स्मुः प्रयुक्तयः ॥"

इति प्राचः ॥

(प्रयोगः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५१ । ८ ।

"युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरञ्जत ऋतावाना
मनसो न प्रयुक्तिषु ॥"

"प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

प्रयुतं, क्ली, (प्रकर्षेण युतम् ।) नियतम् । इति हेमचन्द्रः । १ । ५३७ ॥ (दशलक्षसंख्या । "एक दशशतसहस्रायुत लक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।" इति लीलावती ॥ यथा च महाभारते । १ । ३५ । १६ ।

"बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्व्बुदानि च ।
अप्रमेयान्येव संख्यातुं पन्नगानां तपोधन ! ॥")

प्रयोज

प्रयुक्तार्थः, पुं, (प्रयुक्तः अर्थो यस्य सः ।) प्रत्युत्क्रमः । इति प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमानाथः । ३ । २ । २६ ॥

प्रयोक्ता, [क्तृ] पुं, (प्रयुनक्तीति । प्र + युज् + तृच् ।) उत्तमर्णः । यथा,—

"उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ॥"

इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

त्रि, प्रयोगकर्त्ता । (यथा, रघुः । ५ । ५७ ।

"संमोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तु-
र्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥"

अनुज्ञाता । यथा, रघुः । ६ । ७६ ।

"पुत्रो रघूणामिति पार्थिवेन
महाक्रतोर्विघ्नजितः प्रयोक्ता ॥"

नियोगकर्त्ता । यथा, महाभारते । १३ । २३ । ६२ ।

"परदाराभिहर्त्तारः परदाराभिमर्षिणः ।
परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥"

माध्याचार्यः । यथा, रघुः । १८ । ३६ ।

"स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः
सङ्गरे सह मित्रसन्निधौ ॥")

प्रयोगः, पुं, (प्र + युज् + भावकर्म्मादौ यथायथं घञ् ।) कार्म्मणम् । घर्षीकरणम् । प्रयुक्तिः । (यथा, रघुः । २ । ४२ ।

"प्रत्यग्रहीत्तेन मिषुप्रयोगे
सत्पूर्व्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ॥")

निदर्शनम् । इति मेदिनी । गे, ४४ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४३ ।

"स्वयमात्मेति पर्य्यायस्तेन लोके तयोः सह ।
प्रयोगो नास्ति यः स्वत्वमात्मत्वान्यवारकम् ॥")

घाटकः । इति शब्दमाला ॥ (सामादुपायानुष्ठानम् । यथा, माघे । ११ । ६ ।

"लक्षणग्रथितविग्रहैः कलत्रवत्
प्रयोगानुदधिमहद्भिरार्द्र्यं काव्यवदुर्विगाहं ॥"

अभिनयः । यथा, रघुः । १८ । ३६ ।

"स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः
सङ्गरे सह मित्रसन्निधौ ॥"

दण्डेन ऋणदानम् । स तु धनप्राप्त्युपायेषु अन्यतमः । यथा, मनुः । १० । ११५ ।

"सप्त वित्तागमा धर्म्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥")

प्रयोगार्थः, पुं, (प्रयोगः अर्थः प्रयोजनं यस्य ।) प्रधानप्रयोगानुकूलं प्रयोजनानुष्ठानम् । सत्पर्य्यायः । प्रत्युत्क्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

प्रयोगी, [न्] त्रि, (प्रयोगोऽस्त्यस्येति । प्रयोग + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) प्रयोगयुक्तः । (यथा, अमरे । २ । ७ । २० ।

"समूहः परिचार्य्योपचार्य्यावयौ प्रयोगिणः ॥")

प्रयोजकः, त्रि, (प्रयुनक्ति प्रेरयति कार्य्यादौ भृत्यादीनिति । प्र + युज् + ण्वुल् ।) प्रयोगकर्त्ता । नियोगकर्त्ता । सूतस्तत्प्रयोजकौ कर्त्ता ।

प्रयोहः

इति सुपद्मशाकरणम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २१६ ।

"यान् द्रोहभीरुन् सभाय संविभेजे यशस्करः ।
तस्य तत्तनयोच्छेदे त एवासन् प्रयोजकाः ॥"

नियन्ता । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ५ ।

"ग्रामाशपो वणिग्दस्युर्धर्म्मग्रास्त्रप्रयोजकाः ॥")

प्रयोजनं, क्ली, (प्रयुज्यते इति । प्र + युज् + ल्युट् ।) कार्य्यम् । (प्रयुज्यतेऽनेनेति । प्र + युज् + करणे ल्युट् ।) हेतुः । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ यथा,

"सर्व्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्म्मणो वापि कस्यचित् ।
यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत्र प्रवर्त्तते ॥
सिद्ध्यर्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥"

इति प्राहुः ॥

("प्रयोजनञ्च द्विविधं सुख्यं गौणञ्च । तत्र अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं सुख्यप्रयोजनत्वम् । अन्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम् । तत्राद्यं सुखं तद्भोगो दुःखाभावश्च द्वितीयं तदुपकारि शयनभोजनादि । तस्य सुखप्रयोजनेच्छयैव जन्याया इच्छाया विषयत्वात्तथात्वम् ।" इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥ उद्देश्यः । यथा, "अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भाः । यथा यद्यकालमृत्युरस्ति ततोऽहमात्मानमायुषैरुपचरिष्याम्यनायुषे: परिहरिष्यामि कथं न मामकालमृत्युः प्रसहेतेति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

प्रयोज्यः, त्रि, (प्र + युज् + ण्यत् । "प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ।" ७ । ३ । ६८ । इति निपातनात् साधुः ।) प्रयोक्तुं शक्यः । इति सुग्बोधव्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । २ । १५६ ।

"वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्म्ममिच्छता ॥")

मूलधने, क्ली ॥

प्ररूढः, पुं, (प्ररोहतीति । प्र + रुह् + क्तः ।) जठरम् । इति मेदिनी । ढे, ८ ॥ (क्वचित् जरठोऽपि पाठः ॥)

प्ररूढः, त्रि, (प्र + रुह् + क्तः ।) बद्धमूलः । इति मेदिनी । ढे, ८ ॥ (यथा, भागवते । ४ । १३ । १ ।

"प्ररूढभावो भगवत्यधोक्षजे
प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥")

जातः । (यथा, रघुः । १६ । ६ ।

"नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ॥")

प्रवृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्ररोहः, पुं, (प्ररोहतीति । प्र + रुह् + अच् ।) अङ्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८५ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ६० ।

"द्रुमेषु सद्यः कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेव हि ।
न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥"

प्रलम्बा

नन्दीवृक्षः । सत्पर्य्यायो यथा,—

"नन्दीवृक्षोऽम्बष्ठभेदः प्ररोहो गजपादपः ।
स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रलपितः, त्रि, प्रपूर्व्वलपधातोः कर्म्मणि क्तः । कथितः । यथा, काव्यप्रकाशे ।

"जनस्थाने भ्रान्तं नवकनकगौरेण वपुषा
त्वया वैदेहीति प्रतिपदमुदस्रं प्रलपितम् ॥"

प्रलम्बः, पुं, (प्रलम्बते इति । प्र + लम्ब + अच् । अतिदीर्घत्वादेव तथात्वम् ।) दैत्यभेदः । स च इलपुत्रः मनुष्यवधः । यथा,—

"एकान्तं क्षयभोरिष्टः प्रलम्बनरकौ तथा ।
इन्द्रबाधनकेशी च पुरः प्राक्षोऽथ धेनुकः ॥
गर्दभिको गवाक्षश्च तालकेतुश्च वीर्य्यवान् ।
एते मनुष्यवध्यासु दनोः पुत्रान्वयाः स्मृताः ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

(अयं हि बलदेवेन निहतः । यथा, भागवते । १० स्कन्धे १८ । अध्याये ।

"तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहारवित् ।
हे गोपा विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् ॥
तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा रामजनार्द्दनौ ।
कृष्णसङ्घट्टिनः केचिदासन् रामस्य चापरे ॥
आवितश्चविविधाः क्रीड़ा वाह्यवाहकलक्षणाः ।
यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥"
"उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः ।
वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥
अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः ।
वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥"
"अथागतस्मृतिरघो रिपुं बलो
विहायसाधिमिव हरन्तमात्मनः ।
रुषाहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना
सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा ॥
स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको
मुखाद्वमन् रुधिरमपस्मृतोऽसुरः ।
महारवं व्यसुरपतन् समीरयन्
गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः ॥")

चषुषः । पयोधरः । लताङ्कुरः । शाखा । हारभेदः । (भावे घञ् ।) प्रलम्बनम् । इति मेदिनी । बे, १७ ॥ (देशविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ६८ । १२ ।

"अस्तीनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।
निवेशमाणास्ते जग्मुर्दक्षां मध्येन मालिनीम् ॥"

लम्बमाने, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १६५ । १० ।

"गूढोत्तरासान् सुजगोत्तमोग-
प्रलम्बबाहून् पुरुषप्रवीरान् ॥")

प्रलम्बघ्नः, पुं, (प्रलम्बं हन्तीति । हन् + कः ।) बलरामः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

प्रलम्बभित्, पुं, (प्रलम्बं भिनत्तीति । भिद् + क्विप् ।) बलरामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

प्रलम्बाक्षः, पुं, (प्रलम्बौ लम्बमानः अक्षौ यस्य ।) दीर्घाक्षकोषविशिष्टः । सत्पर्य्यायः । पुष्करः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२१ ॥

प्रलम्बिनः, त्रि, प्रपूर्वलम्बधातोः कर्मणि क्तः। प्रकर्षेण लम्बितमात्यादिः॥

प्रलयः, पुं, (प्रलीयते लीयते जगदस्मिन्निति। प्र+ली+"एरच्।" ३। ३। ५६। इत्यच्।) प्रलयः। तत्पर्य्यायः। संवर्त्तः २ कल्पः ३ क्षयः ४ कल्पान्तः ५। इत्यमरः।१। ४। २२॥ लयः ६ संक्षयः ७ विलयः ८। इति शब्दरत्नावली॥ प्रतिसर्गः ९ प्रतिसञ्चरः १०। स च नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदेन चतुर्धा। यथा,—

कूर्म्म उवाच।

"नित्यं नैमित्तिकञ्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा।
चतुर्धायं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः॥"*

नित्यो यथा,—

"योऽयं संदृश्यते नित्यं नित्यं लोके क्षयन्निह।
नित्यं संकीर्त्यते सद्भिः सुनिभिः प्रतिसञ्चरः॥"

नैमित्तिको यथा,—

"ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति।
त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः॥"

प्राकृतो यथा,—

"महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम्।
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः॥"

आत्यन्तिको यथा,—

"ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि।
प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्द्विजैः॥
आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः॥"*॥

नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—

"नैमित्तिकमिदानीं वः कीर्त्तयिष्ये समासतः॥
चतुर्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्त्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः॥
ततो भवत्यनावृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी।
भूतक्षयकरी घोरा सर्व्वभूतभयङ्करी॥
ततो यान्यल्पसाराणि स्थानानि पृथिवीतले।
तानि चाग्नेः प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च॥
सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः।
असह्यरश्मिर्भवति पिबन्नम्भो गभस्तिभिः॥
ततस्ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्बु महार्णवे।
तेनाहारेण ते सूर्य्या दीप्ताः सप्त भवन्ति हि॥
तस्य ते रश्मयः सप्त सूर्य्या भूत्वा चतुर्दिशम्।
चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं दहन्ति ग्रसिनो यथा॥
व्याप्नुवन्तश्च ते विप्रास्तुङ्गार्चिश्च रश्मिभिः।
दीप्यन्ते भास्कराः सप्त दहन्तोऽग्निप्रतापिनः॥
ते सूर्य्या वारिणा दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः।
स्वं समादृत्य तिष्ठन्ति निर्दहन्तो वसुन्धराम्॥
ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा।
सादिनद्यर्णवद्वीपा निःस्नेहा समपद्यत॥
दीप्ताभिः सप्तसाभिश्च ज्वालाभिश्च समावृतः।
अपश्चोर्द्ध्वं तिर्य्यक् च समावृत्य सहस्रशः॥
सूर्य्याग्निना प्रदग्धानां संकुलानां परस्परम्।
एकत्वमुपयातानामेकज्वालो भवेत् प्रभुः॥
सर्व्वलोकप्रणाशञ्च सोऽग्निर्भूत्वात्मकुक्षिजौ।
चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं निर्दहत्यात्मतेजसा॥
ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा।
निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्म्मपृष्ठे प्रकाशते॥
अम्बरीषमिवाभाति सर्व्वमापूरितं जगत्।
सर्व्वमेव तदार्चिर्भिः पूर्णं भाति खमुल्बणं नभः॥
पातालेषु यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु।
तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति वै॥
द्वीपांश्च पर्व्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन्।
तान् सर्व्वान् भस्मसात् कृत्वा समात्मा पावकः प्रभुः॥
समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्व्वशः।
पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत्॥
ततः सम्वर्त्तकः श्रीमानतिक्रम्य महांस्तथा।
लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः॥
स दग्ध्वा पृथिवीन्द्वेवो रसातलमशोषयत्।
अधस्तात् पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्द्धं दहिष्यति॥
योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च।
उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः सम्वर्त्तकस्य च॥
गन्धर्व्वांश्च पिशाचांश्च सयक्षोरगराक्षसान्।
तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः॥
भूर्लोकञ्च सुवर्लोकं स्वर्लोकञ्च तथा महः।
दग्ध्वैतान्यं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम्॥
युष्टेषु तेषु लोकेषु तिर्य्यगूर्द्धमधायिना।
तर्पजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः॥
आयोगृहनिभं सर्व्वं तदैवैकं प्रकाशते।
ततो गजकुलाभ्राभाः स्फुरितैः समलङ्कृताः॥
उत्तिष्ठन्ति तदा घोरा द्वादशैकार्णवा घनाः।
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुदसन्निभाः॥
धूम्रवर्णास्तथा केचित् तथा पीताः पयोधराः।
केचिद्रक्ताभवर्णाश्च स्थूलाः शतनिभास्तथा॥
शुक्लकुन्दनिभाश्चान्ये शङ्खचन्दननिभाः परे।
मनःशिलानिभाश्चान्ये कपोतसदृशाः परे॥
केचिद्दारुणवर्णाभाश्चान्ये क्षौरसन्निभाः।
तथा कर्व्वूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा॥
इन्द्रगोपनिभाः केचिद्धरितालनिभास्तथा।
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि॥
केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः।
कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्नीलकुलोद्वहाः॥
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः।
तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम्॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः।
सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत॥
ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्त्योघ हिमौघवत्।
सुघोरमग्निवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम्॥
प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते किल।
अङ्गिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः॥
नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदा जलसम्भवाः।
प्लावयन्त्योघ भुवनं महाजलपरिप्लवैः॥
धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा।
उद्यन्तः सलिलौघेश्च वेला इव महोदधेः॥
सप्तद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः संछाद्यते शनैः॥
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमम्भसि तिष्ठति।
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यते तेन चार्णवाः॥
ततः समुद्राः खां वेलामतिक्रान्ताश्च कृत्स्नशः।
पर्व्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति॥
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे।
योगनिद्रां समास्थाय शेते देवः प्रजापतिः॥
चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्महर्षयः।
वराहो वर्णते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः॥
असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्ण्वग्निरूपिणः।
कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः॥
सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमखिलं हरेः।
तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः।
सोऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः॥
अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः।
ध्यानस्तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तिष्ठेत्र योगिनः॥
आराध्य गिरिशं यत्नात् याति तत्परमं पदम्।
सोऽहं सत्त्वं समाधाय मायी मायामयं स्वयम्॥
एकार्णवे जगत्यस्मिन् योगनिद्रां व्रजाम्यहम्।
मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः॥
जनलोके वर्त्तमानास्तपसा योगचक्षुषा।
अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवःप्रभवोऽव्ययः॥
सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात्।
मन्वोऽग्निर्मांसमेधा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम्॥
प्रोक्षणी च स्रुवश्चैव सोमो हुतमयोऽस्म्यहम्।
संवर्त्तको महात्मा पवित्रं परमं यशः॥
वेदवेद्यः प्रसूर्गोप्ता गोपतिर्ब्रह्मणो मुखम्।
अनन्तस्त्वारको योगी गतिर्मतिमतां वरः॥
हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्त्तिः सनातनः।
शेषश्च प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथाव्ययम्॥
माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते॥

आदित्यवर्णां भुवनस्य गोप्ता
नारायणः पुरुषो योगमूर्त्तिः।
मां पश्यन्ति यतयो योगनिष्ठा
ज्ञात्वात्मानमव्ययं व्रजन्ति॥" *॥

प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा,—

कूर्म्म उवाच।

"अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम्।
प्राकृतं प्रसमासेन शृणुध्वं गदतो मम॥
गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालकः।
कालाग्निर्भक्षणात् कर्त्तुं करोति निखिलं मतिम्॥
आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः।
दहेदग्नेयं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम्॥
तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः॥
प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः।
निर्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपधृक्॥
स दग्ध्वा सकलं सत्त्वं मन्वं ब्रह्माग्निरो महत्।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः॥
दग्धेष्वग्नेयदेहेषु देवो गिरिवरात्मजा।
एका सा साक्षिणः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः॥
शिरःकपालैर्देवानां कृतस्रग्वरभूषणः।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् योममण्डलम्॥

सहस्रनयनो देवः सहस्राङ्घ्रिशिरीश्वरः ।
सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्चिर्महाभुजः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
त्रिशूली क्षत्तिवसनो योगमैश्वरमाश्रितः ॥
पीत्वा तनुं परमानन्दं प्रभूतमन्दं स्वकम् ।
करोति ताण्डवं देवीमालोक्य परमेश्वरः ॥
पीत्वा तृतीयान्दं देवी भर्तुः परममङ्गला ।
योगमाश्राय देवस्य देहमायाति शूलिनः ॥
स तत्रस्था ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक् ।
याति स्वभावं भगवान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥
संक्षिप्तेष्वथ देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
गुणैरनेकैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ।
स वारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः ॥
तैजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ।
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तमाः ॥
भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ।
इन्द्रियाणि च सर्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् ॥
वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिर्याति सत्तमाः ॥
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ।
महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणमनतौजसम् ॥
अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम् ।
एवं संक्षुभ्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ॥
नियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ।
प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ॥
महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः ।
गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ॥
प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ।
कूटस्थनित्ययो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ॥
गीयते मुनिभिः साङ्ख्यैर्महानेकः पिनामहः ।
एवं संहारकरणी प्रकृतिर्माहेश्वरी ध्रुवा ॥
प्रधानाद्यं विशेषान्तं दर्शितं ते द्विजोत्तम ।
योगिनामथ सर्वेषां ज्ञानविध्वस्तचेतसाम् ।
आत्यन्तिकश्चैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥"

इति कौर्मे ।४२।४६। अध्यायौ ॥ * ॥

आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

"आध्यात्मिकादि मैत्रेय! ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥
आध्यात्मिको द्वे द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतां च सः ॥
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः ।
गुल्माग्निसदनश्वासच्छर्दादिभिरनेकधा ॥
तथाक्षिरोगार्तीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः ।
भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥
कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
शोकास्यायावमानेर्ष्यामात्सर्यादिभवस्तथा ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ! तापो भवति नैकधा ।
इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः ।
सरीसृपाद्यैश्च तथा जन्यते चाधिभौतिकः ॥
शीतोष्णवातवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः ।
तापो द्विजवरश्रेष्ठ! कथ्यते चाधिदैविकः ॥
तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
गर्भजन्मजरादेषु स्थानेषु प्रभविष्यतः ॥
निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ।
भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥
तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानञ्च कर्म चोक्तं महामुने! ॥
आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ।
शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥
अधीतमपि शास्त्रौघं तथार्थमविजानतः ।
यथा लवित्रहस्तस्य धान्यार्थिनो विवेकजम् ॥
मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम! ।
तदत्रैकमनाः सम्यक् निबोध गदतो मम ॥
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्वणी श्रुतिः ।
परया त्वक्षरप्राप्तिर्ऋग्वेदादिमया परा ॥
यत्तदप्रेत्यमग्राह्यमचिन्त्यमजमव्ययम् ।
अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् ।
व्याप्याव्याप्यं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति सूरयः ॥
तद्ब्रह्म तत् परं धाम तद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षरात्मनः ॥
एवं निगदितार्थस्य सतत्त्वं तस्य तत्त्वतः ।
ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्त्रयीमयम् ॥
अप्राह्यगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज! ।
पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः ॥
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते ।
मैत्रेय! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥
सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
ऋषिर्विश्वजनकायाह पृष्टः कैशिध्वजः पुरा ।
नामव्याख्यायनस्थस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्वसन्त्यत्र च तानि यत् ।
धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥

स सर्वभूतप्रकृतिर्विकार-
गुणांश्च दोषांश्च सुने! व्यतीतः ।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा
तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराणि ॥
समस्तकल्याणगुणात्मको हि
स्वशक्तिलेशावृतभूतसर्गः ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः
संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥
तेजोबलैश्वर्यमहान्वितश्च
स्वबोधशक्त्यादिगुणैकराशिः ।
परः परेभ्यः सकलो न यत्र
क्लेशादयः सन्ति परावरेशे ॥
स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो-
व्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।
सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता
समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥
स ज्ञायते येन तदस्तदोषं
शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
संदृश्यते चाप्यवगम्यते वा
तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥"

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे आत्यन्तिकप्रतिसञ्चारो नाम ५ अध्यायः ॥*॥ अपि च ।

नारद उवाच ।

"कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
दिव्यमेकयुगं ज्ञेयं तस्य या वैकसप्ततिः ॥
मन्वन्तरन्तु तज्ज्ञेयं तै तु यत्र चतुर्दश ।
स कल्पो नाम वै कालस्तदन्ते प्रलयस्तु यः ॥
सा ब्रह्मरात्रौ राजेन्द्र! यत्र शेतेऽम्बुजासनः ।
त्रयो लोकास्तदा राजन्! लीयन्ते तन्निमित्तकम् ॥
नैमित्तिको लयो नाम तेनान्हि इतीर्यते ॥
एवं दिनप्रमाणेन ब्रह्मणः प्रलयार्धिकम् ।
आयुः पूर्वपरार्धं तु परार्धं हे प्रकीर्तिते ॥
द्विपरार्धं व्यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः ।
तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप ॥
लयः प्राकृतिको ह्येष तेन ब्रह्मणि भूपते ।
अण्डकोषेऽपि सकलः प्रलयं याति सर्वगः ॥
पूर्ववद्रूपमेवास्य वक्ष्यामि प्रलयस्य ते ।
शृणुष्वावहितो राजन्! यथा भूमौ हि पञ्चधा ॥
दुर्भिक्षे निर्जने लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधार्दिताः ।
परस्परं भक्ष्यमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप ॥
समुद्रे च धरण्याञ्च वृक्षेषु च लतासु च ।
देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरति रश्मिभिः ॥
ततः संवर्तको नाम ज्वालामाली हुताशनः ।
सङ्कर्षणमुखोत्पन्नो दहत्यनिलसारथिः ॥
सर्वं ब्रह्माण्डभाण्डं वै तत्कालक्षोभगर्जितः ।
एवं दग्धं महाराज! वह्नार्काभ्यां समन्ततः ॥
दग्ध्वा गोमयपिण्डाभं ब्रह्माण्डं सारवर्जितम् ।
प्रचण्डपवनो राजंस्ततो वर्षशतं पुनः ॥
संवर्तको नाम महान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति ।
ततो मेघा महाघोरा नानावर्णा अनेकशः ॥
शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महास्वनाः ।
एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम् ॥
भूमेर्गन्धगुणं राजन्! ग्रसन्त्यापः समन्ततः ।
गुणग्रासात् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्यते तदा ॥
तेजस्त्वपां रसगुणं सगन्धं पिबते बलात् ।
ततः प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि तत्क्षणात् ॥
तेजस्तु ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम् ।
वायुर्हरति चक्षुश्च आत्मा तेजःप्रलयमृच्छति ॥
आकाशस्तु ततो वायोः स्पर्शं परगुणैः सह ।
समादत्ते महाराज! अम्बरेऽथ प्रलीयते ॥
आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरन्यैः समन्वितम् ।
अहङ्कारः समादत्ते नभस्तस्मिन् प्रलीयते ॥
तैजसैश्चेन्द्रियाण्यस्य देवा वैकारिके तथा ।
अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम् ॥
अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः ।
ग्रसते तान् महाराज! आद्या प्रकृतिरुच्यते ॥

न तस्याः कालदोषेण परिणामो नरर्षभ ।।
आद्यन्तरहिता सा हि नित्यं कारणमव्ययम् ॥
प्राकृतिर्भगवतः सा हि सदेकपरमा च सा ।
इत्युक्तः प्रलयो राजन् ! विश्वस्यास्य महामते ! ॥
प्रथोत्पत्तिक्रमेणास्य युगक्रमेण लयस्तथा ॥"

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३६ अध्यायः ॥

(साहित्यविकारान्तर्गतविकारविशेषः । तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६७ ।
"प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञानतिरोक्तिः ॥")

प्रलापः, पुं, (प्रलपनमिति । प्र + लप् + भावे घञ् ।) प्रलपनम् । अनर्थकवाक्यम् । नियतोऽनसम्बन्धादिवचनम् । इत्यमरभरतौ । १ । ६ । १५ ॥ रोगाणामुपसर्गोऽयम् ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सादनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते सन्निपातस्य रसशेषतः ॥"
अस्य लक्षणं चिकित्सा च यथा,—
"स्वहेतुकुपिताद्वातादसम्बद्धवचनक्रियम् ।
वचनं यत्तरो ब्रूते स प्रलापः प्रकीर्त्तितः ॥
मलयजदग्धमृणालीग्राह्यौ सुपक्वा
प्रलपनमपहन्युः पानतो नातिकूरात ॥
वरनिक्तोऽत्र पर्पटः नलदमुशीरं भारती द्राक्षी हारहूरा द्राक्षा ।" इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रलापिका, [त्र] पुं, (प्रलापं हन्तीति । हन् + क्विप् ।) कुलत्थाङ्कनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलीनता, स्त्री, (प्रलीनस्य निश्चेष्टस्य भावः । प्रलीन + तल् ।) प्रलयः । सत्यर्थायः । इन्द्रियस्वापः २ चेष्टानाशः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलेहः, पुं, (प्रलिह्यते इति । प्र + लिह् + घञ् ।) शक्ननविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । दम्योखत कोरमा इत्यादि पारस्यभाषा ॥ (चिन्तामणौ धृतः प्रलेहप्रकारो यथा,—
"स्नायानि मांसखण्डानि क्षालितानि च वारिणा ।
तप्तस्नेहे विनिःक्षिप्य दद्यात् सन्धानलवणम् ॥
तप्तं तच्च विनिःक्षिप्य लवणं जलमल्पकम् ।
पचेत् पटपटाशब्दं तस्मिन् मांसे प्रजायते ॥
प्रक्षिपेद्दाडिमीबीजं बहुलेन पचेत पुनः ।
मांसपिण्डेषु सिद्धेषु देया शुण्ठी सजीरका ॥
ततश्चोतार्य तन्मांसं पृथक् कुर्य्यात् प्रलेहनः ।
प्रलेहं वाससा पूतं स्थापयेदन्यभाजने ॥
हिङ्गुना घृतयुक्तेन धूपेन तच्च धूपयेत् ॥"
गौड़देशीयप्रलेहस्तु ।
"हिङ्गुजीरकपूरैलालवणैः सम्भवेन तु ।
कुट्टितामिषपिण्डेन तच्च दाड़िमबीजतः ॥
मोरणावेसवारच्च प्रलेहो गौड़देशजः ॥
प्रलेहो रुचिदो बल्यः कफानिलरुजापहः ।
संग्राही पित्तजन् किञ्चिच्छ्लाघ्यानलग्रहान् जयेत् ॥"

पूर्णप्रलेहस्तु ।
"मांसपूरणयोगेन कोष्ठाकारं विधाय च ।
स्निग्धं क्षारं घृते भृष्टं प्रलेहविधिना पचेत् ॥
पूरणस्य प्रलेहोऽयं विशेषो वासनाग्नेः ।
श्लेष्मान्नकारकश्चैव सुखवैरस्यकृद्गुरुः ॥"
शुक्लवर्णः प्रलेहः ।
"घृते वेसरधान्याकहिङ्गुभृष्टधनिसंयुते ।
वस्त्रपूतेऽर्द्धसम्पक्वे स्विन्नं मांसं विनिःक्षिपेत् ॥"
पीतवर्णस्तु ।
"प्रलेहः पीतवर्णोऽपि कार्य्यः शुक्लप्रलेहवत् ।
विशेषोऽत्र हरिद्रायाः संसर्गः कुङ्कुमस्य वा ॥"
रक्तवर्णोऽपि ।
"तप्तस्नेहे क्षिपेद्धिङ्गुसंयुतं कासमर्द्दकम् ।
धान्यकं लवणाज्याक्तौधौतं मांसञ्च तत् क्षिपेत् ॥
ततोऽर्द्धस्फुटिते मांसे दाड़िमीबीजसंयुते ।
सम्पक्वे चातिमृदुले तक्रं शुण्ठीञ्च निःक्षिपेत् ॥
तत उत्तार्य्य वस्त्रेण गालयेद्रसपेयदपि ।
रक्तवर्णप्रलेहस्य संसिद्ध्यर्थं विनिःक्षिपेत् ॥
करमर्द्दं दाड़िमस्य स्थाने पीलुषु पूर्ब्बवत् ॥"
हरितवर्णस्तु ।
"मेथिकाकासमर्द्दाख्यकस्तूरेण चलकारिते ।
घृते मांसं विनिःक्षिप्य पचेत्तच्छुष्कप्रलेहवत् ॥
सिद्धे च गालयेद्वस्त्रे क्षात्वा वर्णप्रयोजनम् ।
ताम्रचूर्णं कटुजङ्गारं देयं हरितहेतुना ॥
अरुचौ रुचिदः सद्यो नानावर्णप्रसाधितः ।
प्रलेहः कफवातघ्नः किञ्चित् पित्तकरो लघुः ॥"
वटकप्रलेहोऽपि ।
"माषस्य पिष्टिका सूक्ष्मा वेसवारेण संयुता ।
बहुधा क्रियते तस्या वटिकावटकादिकम् ॥
आम्रबिम्बीफलाकारं लड्डुकावटकादिकम् ।
पद्मघाटकफलाकारं यथाबुद्धिप्रकारजम् ॥
क्षात्वा हि बहुधाधारे स्वदितं घृतभार्ज्जितम् ।
सवेसवारके तक्रे क्षपितं च मनोरमे ॥
निःक्षिप्य चाजयेदोषदुस्तार्य्यैलादिवासितं ।
एवन्तु बहुधा कार्य्या माषमुद्गप्रलेहकः ॥
प्रलेहो वासलिङ्गल्यः शुक्रमांसप्रदो रसः ।
प्रोक्तानः प्राणयुक्तानां शुक्रदः स्त्रीणरेतसाम् ॥"
मत्स्यप्रलेहस्तु ।
"मांसप्रलेहवत्कार्य्यः प्रलेहो मत्स्यसम्भवः ।
आदौ तैले परं पक्वं सर्ज्जमन्यत्तु पूर्ब्बवत् ॥
वर्णस्य करणे देयं पूर्व्वोक्तं द्रव्यकं हि यत् ।
उद्वलनं सुगन्धाय दातव्यं पूर्ब्बसम्भवम् ॥"
मत्स्यखण्डप्रलेहस्तु ।
"सम्यक् प्रक्षालितं मत्स्यं वेसवारेण वेष्टितम् ।
तप्तस्नेहे क्षिपेत् खण्डं हिङ्गुसैन्धवमिश्रितम् ॥
प्रलेहविधिवत् साध्यो मत्स्यखण्डप्रलेहकः ॥")

प्रवक्ता, [क्तृ] त्रि, प्रकर्षेण वक्ति यः । (प्र + वच् + तृच् ।) वेदादिवाचकः । यथा,—
"जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्म्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥"

इति मानवे ७ अध्यायः ॥

प्रवचनं, क्ली, (प्रकर्षेण उच्यते इति । प्र + वच् + ल्युट् । वेदः । (यथा, अमरकोषे । २ । ७ । १० ।
"अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः ।
लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे क्षते ॥"
वेदाङ्गम् । यथा, मनुः । ३ । १८४ ।
"अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च ॥"
"प्रकर्षेणैव उच्यते वेदार्थ एभिरिति प्रवचनान्यङ्गानि तेषु अग्र्याः षडङ्गविदः ।" इति तच्च कुल्लूकभट्टः ॥ तथा च हरिवंशे । १६७ । ६६ ।
"उवाच वेदांश्चतुरो मुखप्रवचनार्थिनाम् ॥"*॥
प्रकृष्टं वचनमिति कर्म्मधारयः ।) प्रकृष्टवाक्यम् । इति मेदिनी । ने, १६१ ॥ (यथा, शुक्लयजुर्वेदे । ३ । २ । ३ ।
"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥")

प्रवचनीयः, त्रि, (प्रवक्तीति । प्र + वच् + "भव्यगेयप्रवचनीयेति ।" ३ । ४ । ६८ । इति कर्त्तरि अनीयर् ।) प्रवक्ता । (प्रोच्यते इति । प्र + वच् + कर्म्मणि अनीयर् ।) प्रवाच्यः । इति मेदिनी । यं, १३२ ॥

प्रवणः, पुं, (प्रवन्ते गच्छन्ति जना अनेनेति । प्र + वनी + करणे ल्युट् ।) चतुष्पथः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥

प्रवणः, त्रि, (प्रवतेऽञ्चेति । प्र + अधिकरणे ल्युट् ।) क्रमनिम्नभूमिः । (यथा, मनुः । ३ । २०६ ।
"दक्षिणाप्रवणश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥")
उदरम् । प्रकरः । इति मेदिनी । णे, ५६॥ (यथा, मार्कण्डेये । २३ । ८६ ।
"धन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यत्तातो मामभिद्रष्टुं करोति प्रवणं मनः ॥")
आयतः । प्रगुणः । श्लक्ष्णः । इति विश्वः ॥ मृदुः । स्निग्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ आसक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । ६ । २ । ११ ।
"प्रजास्ता ब्रह्मणा सृष्टाश्चातुर्वर्ण्ययवस्थितौ ।
सम्यक्श्रद्धासमाचारप्रवणा मुनिसत्तम ! ॥")
स्त्रीणः । इति धरणिः ॥

प्रवत्स्यत्पतिका, स्त्री, (प्रवत्स्यन् प्रवासं गमिष्यन् पतिर्यस्याः । कप् ।) नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । यस्याः पतिरग्रिमदिनेऽवश्यं देशान्तरं यास्यत्येव सा । अस्याश्चेष्टा कालुष्यसकातरप्रेक्षणगमनविन्नोपदर्शनखिन्नदीर्घनिश्वासवाष्पादयः ॥ मुग्धा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—
"प्राणेश्वरे किमपि जल्पति निर्गमाय
श्यामोदरी वदनमानमयाञ्चकार ।
आली पुनर्निभृतमेत्य लतानिकुञ्ज-
सुप्तं तकोकिलकलध्वनिमातनोत ॥" १ ॥

प्रवरः

मथा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—
"गन्तुं प्रिये ! वदति निःश्वसितं न दीर्घ-
मासीन्न वा नयनयोर्जलमाविरासीत् ।
आयुर्लिखिं पठितुमेगदग्रः परन्तु
भालस्थलीं किमु करः समुपाजगाम ॥"२॥
प्रौढ़ा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—
"नायं सुचिरं सुभ्रुवामपि तनुत्यागे वियोगज्वर-
स्तेनाहं विहितोज्झलिर्यदुपते ! पृच्छामि सत्यं वद ।
नाम्बूलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्दन्तुभिर्दीयते
तत् स्यादत्र परत्र वा किमु विषज्वालावलीदुःसहम् ॥" ३ ॥
परकीया प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—
"त्वत्पादपद्मगमूर्द्धि पादयुगलं भक्तिर्विमुक्ता गुरौ
त्यक्ता नीतिरकारि किं न भवसो हेतोर्मया
दुष्कृतम् ।
त्वद्भानां घृतयातना नयनयोः कोपक्रमो रौरवः
कुम्भीपाकपराभवश्च मनसो युक्तं त्वयि
प्रस्थिते ॥" ४ ॥
सामान्यप्रवत्स्यत्पतिका यथा,—
"मुद्रां प्रदेहि बलयाय भवद्वियोग-
मासाद्य यास्यति बहिः सहसा यदेतत् ।
इत्थं निगद्य विगलन्नयनाम्बुधारा
वाराङ्गना प्रियतमं करयोर्बभार ॥" ५ ॥
इति रसमञ्जरौ ॥

प्रवयणं, क्ली, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज गतौ + ल्युट् । "वा यौ ।" २ । ४ । ५७ । इति वी । "लत्यचः ।" ८ । ४ । २६ । इति णत्वम् ।) प्रतोदः । इति हेमचन्द्रः । ३।५५७॥ (प्र + वय गतौ + भावे ल्युट् । प्रकर्षेण गमनम् । इति केचित् ॥)
प्रवयाः, [स्] त्रि, (प्रगतं वयो यस्य ।) वृद्धः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ (यथा, रघुः ।८।१८।
"नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं
अवतारासनमाददे युवा ।
परिचेतुसुपांशुधारणां
कुसुमापूर्णं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥"
पुराणः । इति निघण्टुः । ३ । २७ ॥ यथा, ऋग्वेदे । २ । १७ । ४ ।
"अधा यो विश्वा भुवनानि मज्मनेशानकृत्-
पवया अभ्यर्षति ॥")
प्रवरं, क्ली, (प्रव्रियते इति । प्र + वृ + अप् ।) अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ गोत्रम् । श्रेष्ठे, त्रि । इति मेदिनी । रे, १०६ ॥ (यथा, मनुः । १० । २७ ।
"एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
माहल्लाद्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥")
प्रवरः, पुं, (प्र + वृ + अप् ।) सन्ततिः । इति मेदिनी । रे, १०६ ॥ गोत्रप्रवर्त्तकसुनिश्रावर्त्तको सुनिगणः । तथा च यमदग्निगोत्रस्य प्रवराः यमदग्नौर्व्वच्यवनाः । भरद्वाजगोत्रस्य भरद्वाजाङ्गिरसबार्हस्पत्याः । विश्वामित्रगोत्रस्य विश्वामित्रमरीचिकौशिकाः । अत्रिगोत्रस्य अत्र्याचेयगाविष्ठिराः । गौतमगोत्रस्य गौतमवत्सारवार्हस्पत्याः । वत्सगोत्रस्य वत्सः । कैश्चित् वत्सार्चिषाङ्कृतयः । काश्यपगोत्रस्य काश्यपावत्सारनैध्रुवाः । अगस्त्यगोत्रस्य अगस्त्यदार्ढीच्यजैमिनयः । सौकालिनगोत्रस्य सौकालिनाङ्गिरसबार्हस्पत्यावत्सारनैध्रुवाः । भौल्लगोत्रस्य और्व्यच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्लवनः । पराशरगोत्रस्य पराशरशाक्त्यवसिष्ठाः । हरितसगोत्रस्य हारितकपिलपार्व्वणाः । काञ्चनगोत्रस्य अश्वत्थदेवलदेवराजाः । विष्णुगोत्रस्य विष्णुवृद्धिकौरषाः । कौण्डिन्यगोत्रस्य कौण्डिन्याजमदग्नयः । कात्यायनगोत्रस्य अत्रिभृगुवसिष्ठाः । आत्रेयगोत्रस्य आत्रेयगालवपर्व्वताः । काण्वगोत्रस्य काण्वाश्वत्थदेवलाः । लक्ष्मणात्रेयगोत्रस्य लक्ष्मणात्रेयावासाः । साङ्कृतिगोत्रस्य अयास्यारात्रिसाङ्कृतयः । कौण्डिल्यगोत्रस्य कौण्डिल्यस्तिमिककौत्सः । गर्गगोत्रस्य गार्ग्यकौस्तुभमाण्डव्याः । आङ्गिरसगोत्रस्य आङ्गिरसवसिष्ठबार्हस्पत्याः । अनावृकाक्षभोजस्य गार्ग्यगौतमवसिष्ठाः । अयास्यगोत्रस्य अयास्यबलिसारस्वनाः । जैमिनिगोत्रस्य जैमिन्युतथ्यसाङ्कृतयः । वृद्धिगोत्रस्य कुरुवृद्धाङ्गिरोबार्हस्पत्याः । ग्राण्डिल्यगोत्रस्य ग्राण्डिल्यासितदेवलाः । वात्स्यगोत्रसावर्णगोत्रयोः और्व्यच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्लवनः । आलम्बायनगोत्रस्य आलम्बायनग्रालकायनग्राकटायनाः । धैर्याघपद्यगोत्रस्य साङ्कृतिः । घृतकौशिकगोत्रस्य कुशिककौशिकघृतकौशिकाः । कैश्चित् कुशिककौशिकबभ्रुलाः । ग्रक्रिगोत्रस्य ग्रक्रिपराशरवसिष्ठाः । काश्यायनगोत्रस्य काश्यायनाङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजाजमीढ़ाः । वासुकिगोत्रस्य अगोभ्यानन्तवासुकयः । गौतमगोत्रस्य गौतमाम्बरीषाङ्गिरसबार्हस्पत्यनैध्रुवाः । कैश्चित् गौतमाङ्गिरसावासाः । शुनकगोत्रस्य शुनकशौनकगृत्समदाः । सौपायनगोत्रस्य प्रवराः और्व्यच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्लवनः । इति धनञ्जयजलधर्म्मप्रदीपे गोत्रप्रवरविवेकः ॥
प्रवर्गः, पुं (प्रवृण्यते निःक्षिप्यते हविरादिकमस्मिन्निति । प्र + वृज् + अधिकरणे घञ् ।) होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः ।३।५०० ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । ३४ ।
"दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् ।
उपाकर्म्मोष्णकः प्रवर्गावर्त्तभूषणः ॥"
प्रवर्ग्य इति पाठोऽपि दृश्यते ॥)
प्रवर्त्तकः, त्रि, (प्रवर्त्तयतीति । प्र + वृत् + णिच् + ण्वुल् ।) प्रवर्त्तनकारी । प्रवृत्तिजनकः । यथा,
"प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदना
निवर्त्तकं नैवमुवाच भाष्यकृत् ।
ततश्च विघ्नो नहि चोदनास्ति सा
प्रवर्त्तिका या न भवेदिति स्थितिः ॥"
इति संक्षेपशारीरकम् ॥

प्रवह

(यथा च देवीभागवते । १ । १४ । ४२ ।
"प्रथमं पठिता वेदा मया विञ्चारिताश्च ते ।
हिंसामयास्ते पठिताः कर्म्ममार्गप्रवर्त्तकाः ॥"
प्रयोजकः । यथा, भागवते । ६ । १७ । ४ ।
"धन्वन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेदप्रवर्त्तकः ।
यज्ञभुग् वासुदेवांशः स्मृतिमाचार्यसंज्ञितः ॥")
प्रवर्त्तनं, क्ली, (प्र + वृत् + णिच् + ल्युट् ।) प्रवृत्तिः । यथा,—
"तेऽमोघवीर्य्यं समवाप्य योनिसर्गञ्च शुक्लं ।
इतरार्थसंग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्त्तनम् ॥"
इति काव्यप्रकाशः ॥
आरम्भः । यथा, —
"स्थिते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः कुर्य्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥
प्रवर्त्तना, स्त्री, (प्र + वृत् + णिच् + युच् ।) प्रवृत्तिप्रेरणम् । यथा, मेघदूते । २ । ६१ ।
"अथवा भवतः प्रवर्त्तना
न कथं पिण्डमियं पिनष्टि न ।
स्वत एव सतां परार्थता
यतमानान् हि यथा यथार्थना ॥"
प्रवर्त्तितः, त्रि, (प्र + वृत् + णिच् + क्तः ।) जातः । यथा, रघुवंशे । ५ । ३७ ।
"रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं
तथैव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात् स्वात् विभिदे कुमारः
प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥"
प्रवर्द्धनं, क्ली, प्रपूर्ब्बवृधधातोर्भावे ल्युट् (ल्युट् ।) विवर्द्धनम् । कर्मणि (ल्यु) ल्युप्रत्यये, वृद्धिकारके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"गुरुमांसं समधुरं कषायानुरसं स्थिरम् ।
वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् ॥")
प्रवर्द्धः, त्रि, (प्रवर्द्धति प्रवर्द्धते इति । प्र + वृध् + अच् ।) प्रधानम् । श्रेष्ठः । इत्यमरः ।३।१।५७॥
प्रवलाकी, पुं, भुजङ्गः । चित्रमेखलकः । इति विश्वः ॥
प्रवहः, पुं, (प्र + वह् + भावे + अच् ।) गृहनगरादेर्व्वहिर्गमनम् । इत्यमरः । ३ । १ । १८॥ (प्रवहतीति । प्र + वह् + अच् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तवायुस्कन्धतद्वितीयवायुः । स तु आवहवायोरूर्द्ध्वस्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
"यस्माज्ज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥
अस्य टीका । "यस्माज्ज्योतींषि प्रकर्षेण वहति तेन स वायुः प्रवहः स्मृतः प्रवहस्यैव भेदाः सर्व्वे वायुस्कन्धाः ॥" (मेघविशेषः । यथा, स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे । ५ । ६ ।
"आवहः प्रवहश्चैव उद्वहोऽथ महांस्तथा ।
परीवहः पञ्चमश्च विवहश्च परावहः ॥")
प्रवहणं, क्ली, (प्रोह्यते अनेनेति । प्र + वह् + करणे ल्युट् ।) कर्णीरथः । स्त्रीरत्नवहनार्ह-

मुपरि वस्त्राच्छादितमनुष्यवाह्ययानविशेषः। इत्यमरभरतौ। २। ८। ५२॥ (यथा, रुचकटिकनाटके चतुर्थेऽङ्के। "प्रविश्य सप्रवहणश्रेष्ठिः इति॥")

प्रवङ्किः, स्त्री, (प्रवङ्कते आच्छादयतीति। प्र+वङ्क+इन्।) प्रवङ्किका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

प्रवङ्किका, स्त्री, (प्र+वङ्क+ण्वुल्। टाप् अत इत्वम्।) प्रहेलिका। इत्यमरः। २। ६। ६॥

प्रवङ्की, स्त्री, (प्रवङ्कि+पक्षे ङीष्।) प्रवङ्किका। इति भरतः॥

प्रवाक्, [च्] त्रि, (प्रकृष्टा वाग् यस्य।) वाग्मी युक्तिपटुः। यथा,—

"वाग्मी युक्तिपटुर्वाग्मी वाचोऽपि प्रवचाः प्रवाक्॥"

इति जटाधरः॥

(स्त्री, प्रकृष्टा वागिति प्रादिसमासः।) प्रकृष्टवाक्यञ्च॥

प्रवाचकः, त्रि, (प्रकृष्टं वक्तीति। प्र+वच्+ण्वुल्।) प्रकृष्टवक्ता। प्रपूर्ब्बवचधातोः कर्त्तरि ण्वुलप्रत्ययः॥

प्रवाणिः, स्त्री, (प्रकर्षेण ऊयतेऽनयेति। प्र+वे+करणे क्त्रिः। ङीप्। निपातनात् ङीपो ह्रस्वः।) तन्तुगुलाका। इति नित्यवाणिशब्दटीकायां भरतः॥ माकु इति भाषा॥

प्रवाणी, स्त्री, (प्र+वे+क्त्रिः+ङीप्।) तन्तुगुलाका। इति नित्यवाणिशब्दटीकायां भरतः॥ माकु इति भाषा॥

प्रवादः, पुं, (प्रकर्षो वादः। प्र+वद्+घञ् वा।) परस्परवाक्यम्। यथा, भट्टिः। २। ३६।

"इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं
प्रचक्रतू रामनिशाचरेशौ।
लक्ष्मणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ
बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्यत्॥"

जनरवः। यथा,—

"प्रेयांसोऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवादस्त्वं मे प्राणा अहमपि तवाप्यस्मीति हन्त प्रलापः।
त्वं मे तेऽस्यामहमपि च यत्तच्च नो साधु राधे!
व्याहारे वो नहि समुचितो युष्मदस्मत्प्रयोगः॥"

इत्यलङ्कारकौस्तुभः॥

प्रवारः, पुं, (प्रकृष्टमुत्पन्नेनेति। प्र+वृ+करणे घञ्।) प्रवरः। वस्त्रम्। प्रपूर्ब्बवृधातोर्घञ्। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥

प्रवारणं, क्ली, (प्र+वृ+णिच्+ल्युट्।) काम्यदानम्। इत्यमरः। ३। २। ३॥ काम्यस्य कमनीयस्य वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनो दानम्। काम्येन कामनया वा दानं प्रवारणमुच्यते। काम्यशब्दोऽत्र तत्त्वेनोभयार्थः। प्रकर्षेण वार्य्यते संगृह्यते प्रवारणं तच्च महादानम्। प्रवारणं महादानमिति त्रिकाण्डशेषः। इति तट्टीकायां भरतः॥ (प्रकर्षेण वारणमिति।) निषेधः। इति मेदिनी। ने, १०९॥

प्रवासः, पुं, (प्रवसन्त्यस्मिन्निति। प्र+वस्+"हलश्च।" ३। ३। १२१। इति घञ्।) विदेशगः। विदेशगमनमिति। यथा,—

"कर्णजपैराहितराज्यलोभा
स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना।
रामप्रवासे यदघप्रदोषं
जनापवादं सनरन्द्रहन्तुम्॥"

इति भट्टिः। ३। ७॥ *॥

द्वादशवर्षाभ्यन्तरावार्त्ताकप्रोषितस्य तत्प्रवासाद्यदिने श्राद्धं कर्त्तव्यम्। यथा,—

"प्रवासवासरे त्वेतत् तन्मासेऽन्त्यदिनेऽथवा॥"

इति मिताक्षरा। ३। ७॥ *॥

प्रवासागतेन गुर्व्वादयभिवादनं कर्त्तव्यम्। यथा,

"विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम्।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन्॥
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितुः स्वसा।
प्रपूज्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभार्य्यया॥
बालभार्य्यापसंग्राह्या सवर्णाह्यहन्यपि।
विप्रोष्य भूप! संग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः॥
पितुर्भगिन्यां मातुश्च श्यायस्याञ्च स्वसर्य्यपि।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेज्ज्ञाता ताभ्यो गरीयसी॥"

इति कौर्म्म उपविभागे १३ अध्यायः॥

प्रवासनं, क्ली, (प्र+वास च्छेदे+ल्युट्।) वधः। इत्यमरः॥ (प्र+वस्+णिच्+ल्युट्।) प्रवासना। यथा, उत्तररामचरिते।

"सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते॥"

प्रवासी, त्रि, (प्रवसितुं शीलमस्येति। प्र+वस्+"ग्लपग्रुदमदवदयसः।" ३। २। १४५। इति घिनुण्।) प्रवासविशिष्टः। प्रोषितः। विदेशस्थः। यथा,—

"अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिकदेशिकौ।
प्रवासी तद्धनो हारिः पाथेयं सम्बलं समे॥"

इति हेमचन्द्रः। ३। १५७॥

(यथा, मार्कण्डेये। १८। ५१।

"लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतां श्रेष्ठा कण्ठस्था कण्ठभूषणम्।
अभीष्टबन्धुदारेषु तथार्थेषु प्रवासिभिः॥")

प्रवाहः, पुं, (प्र+वह्+भावे घञ्।) प्रवृत्तिः। (यथा, भागवते। ७। ६। ८।

"सत्त्वैकतानगतयो वचसां प्रवाहैः॥")

जलस्रोतः। इति मेदिनी। हे, २१॥ (यथा, रघौ। ५। ४६।

"पूर्व्वं तदुत्पीडितवारिराशिः
सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प॥")

व्यवहारः। इति विश्वः॥ प्रकृष्टाश्वः। इति नानार्थरत्नमाला॥ (पुरीषादेर्निर्गमः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ४० अध्याये।

"प्रवाहेण गुदभ्रंशे स्रवाघाते कटिग्रहे।
मधुराम्लगुडं तैलं सर्पिर्वाप्यनुवासनम्॥")

प्रवाहकः, पुं, (प्रवहतीति। प्र+वह्+ण्वुल्।) राक्षसः। इति शब्दमाला॥ प्रकृष्टवहनकर्त्तरि, त्रि॥

प्रवाहिका, स्त्री, (प्रवहति सुखमुच्चारः प्रवर्त्तते इति। प्र+वह्+ण्वुल्। टाप् अत इत्वम्।) गृहगोरुक्। इत्यमरः। २। ६। ५५॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। २१ अध्याये।

"प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम्।
पिपासाबलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः॥"

अस्या निदानं गृहगीशब्दे द्रष्टव्यम्। अस्याः स्वरूपमाह चरकः।

"अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य गृहणादृग्रहणी मता।
अपक्वं धारयेत् तत्र पक्वं त्यजति वाप्यधः॥"

सुश्रुतोऽपि।

"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता।
आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणी साभिधीयते॥
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः।
तस्मादग्नौ प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि विदुष्यति॥
तस्मात् कार्य्यः परीहारो ह्यतीसारे विरिक्तवत्॥" *॥

अतीसारे द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहण्यास्तु बद्धस्यापि मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्भेदः॥ *॥ ग्रहणीरोगस्य भेदं संग्रहग्रहणीरोगमाह।

"द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत्।
आमं बहुसपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम्॥
पक्वाम्लामाद्गाढाढ्यं नित्यञ्चापि विमुञ्चति।
अन्नकूजनमालस्यं दौर्ब्बल्यं सदनं भवेत्॥
दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ ग्लानिश्च गच्छति।
दुश्चिकित्स्या दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी॥
सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता॥"

अथ घटीयन्त्राख्यं ग्रहणीरोगमाह।

"प्रसुप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलघटीध्वनिः।
तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम्॥"

अथ ग्रहणीरोगस्यारिष्टमाह।

"यैर्लक्षणैः सिध्यति नातिसारस्तैः स्यान्न साध्यो ग्रहणीगदोऽपि।
वृद्धस्य जायेत यदा गदोऽयं
देहं तदा तस्य विनाशयेच्छीघ्रम्॥" *॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सामाह।

"ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत्।
लङ्घनैर्दीपनीयैश्च मन्दातीसारभेषजैः॥
दीर्घं सामं निरामञ्च विद्यादजातिसारवत्।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत्॥
पेयादि षट्कं लघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम्।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक्॥
कपित्थबिल्वधात्रीनक्रदाडिमसाधितः।
यवागूः पाचयत्यामं शुक्लतं संवर्त्तयत्यपि॥"

संवर्त्तयति घनीकरोति॥

अथ खड्यूषः।

"मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम्।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् खड्यूषमिति कीर्त्तितम्॥"

रसं लघुग्राहिकमांसभवम्॥ *॥

"कर्षं गन्धकमर्द्धपारदसमं कुर्य्याच्छुभां कज्जलीं
चार्द्धं चूर्णयतश्च पञ्चलवणं सार्द्धञ्च कर्षं पृथक्।

भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्वार्द्धभागान्वितं
खादेद्वह्निमितं प्रवृत्तिगदवांस्तक्रस्य विस्वेन च ॥
लघुनायिकाचूर्णमित्यर्थः ॥ इति लघुलाईचूर्णम् ॥
"त्रिकटु त्रिफला चैव विड्ङ्गं जीरकद्वयम् ।
भल्लातकं यवानी च हिङ्गुलवणपञ्चकम् ॥
गृहधूमो वचा कुष्ठं रसो गन्धकमभ्रकम् ॥
क्षारत्रयाजमोदे च चित्रकं गजपिप्पली ॥
मुक्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागक्रमश्चैषां चूर्णं श्लक्ष्णं विनिर्म्मितम् ॥
शुक्राग्निघ्नस्य चूर्णस्य चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ।
मन्दाग्निकासदुर्नामग्रहणीपाण्डुरुचिज्वरान् ॥
विष्टम्भं संग्रहं शूलं हन्यान्नानानिसारजित् ।
आमवातापहं बल्यं सूतिकादोषनाशनम् ॥
वर्ज्जयेन्नाधमन्नञ्च स्नानं पिष्टान्नभोजनम् ।
पथ्यं काञ्जिकमन्नापि दधितक्रमथापि वा ॥
इदन्नाईचूर्णमिदं लाईभाषितमुत्तमम् ॥"
इति इदन्नाईचूर्णम् । इदन्नायिकाचूर्णमिति प्रसिद्धम् ॥ * ॥
"जातीफललवङ्गैलापत्रत्वड्नागकेसरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलतक्कीरीतगरामलैः ॥
सालीषष्टिपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविड्ङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावत्येतानि सर्व्वाणि दत्त्वाद्वङ्गाच्च तावतीम् ।
सर्व्वचूर्णसमानांशां प्रदेया शुभशुक्रदा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुना प्राशितं जनः ।
नाशयेदुग्रहणीं कासं श्वासमरोचकम् ॥"
इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥
"चित्रकं पिप्पलीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।
शोषं हिङ्गुजमोदाच्च यवक्षैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसेनैवा दाडिमस्य वा ।
कृता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥"
चारौ सर्जिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति ।
"सैन्धवं रुचकञ्चैव विड्ं सामुद्रकं गुडम् ॥"इति ॥
शोषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदाच यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति चित्रकादिवटिका ॥ * ॥
"श्रीफलशृङ्गाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
सगुड़ः ।
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजाप्रीलितो जयति ॥"
श्रीफलशृङ्गाटुः विल्वस्यामं फलम् । गुड़स्याच भागद्वयम् । इति विल्वकल्कः ॥ * ॥
"चतुर्ज्जातं सुधाकाष्ठं त्रिफलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकोः कुड़वञ्चार्कमूलाद्विल्वे तथानलात् ॥
दग्ध्वा द्रवेण वार्त्ताकीगुटिका भोजनोत्तरम् ।
भुक्ता भुक्तं पचत्याशु नाशयेदुग्रहणीगदम् ॥
कासं श्वासं तथार्शांसि विस्फोटञ्च क्षुदामयम् ॥"
इति वार्त्ताकीगुटिका ॥ * ॥
"मुस्तकातिविषाविल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालीढं ग्रहणीं सर्व्वजां त्यजेत् ॥"
कौटजं इन्द्रयवः । मुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
"श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुड़ेनाधिकसर्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥"

सर्जः राल; । सर्जरसचूर्णम् ॥ * ॥
"विल्वाब्दशुक्रयवबालकमोचमिङ्ग-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥"
भोचे मोचरसः । क्षिणोति हन्ति ॥ * ॥
"प्रस्थत्रये त्वामलकीरसस्य
गुड़स्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ।
चूर्णीकृतैर्गव्यघृतार्द्धकुञ्चय-
र्योषैभजाणाद्दधृषालमोदैः ॥
विड्ङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-
पाठाभिधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वक्षौ च तैलस्य पचेदयथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टवेष्टस्मृगमांसयुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदगुल्माः ॥
प्राम्यन्ति चायं चिरमस्तरग्नि-
र्हंतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणान्तु वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् चित्रदभृष्ट्वा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुड़े कल्याणपूर्व्वके ॥"
इति कल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
"पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकञ्च विड्ङ्गानि यवानी मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकद्वयम् ।
सैन्धवं रौमकञ्चापि सामुद्रं रुचकं विड्म् ॥
क्षारद्वयञ्च त्वक्पत्रं कृष्णैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशुक्रयवाश्चैव पलैकं कर्षसम्मिताः ॥
यष्टीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
चित्रकायाः पलान्यष्टौ गुड़स्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलसैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं घृतेनैन्द्रयिना पचेत् ॥
औड़म्बरं चामलकं वादरं वा यथा फलम् ।
तावन्नाचमिदं खादेद्वह्नित्रयेद्धा यथानलम् ॥
निहन्ति ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्ब्बल्यं वह्निसंक्षयम् ॥
स्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं स्मरम् ।
पित्तपाठान्वयाद्वह्नि रक्तपित्तञ्च विड्ग्रहम् ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणश्च यो नरः ।
तेभ्यो हितञ्च बन्ध्यायै महाकल्याणको गुड़ः ॥"
इति महाकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
"कुष्माण्डानां सुपक्वानां स्विन्नानां निष्कुलत्वचाम् ।
सर्पिःप्रस्थे पलशतं तान्त्रपात्रे घृतैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विड्ङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ॥
एकैकस्य पलञ्चैकं त्रिवृत्सौम्यौ पलानि च ।
सैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़ात् पञ्चामृतेव तु ॥

आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ।
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक् ॥
यावद्धूलीप्रलेपः स्यात्तदेनमवतारयेत् ।
औड़म्बरस्यामलकं वादरं वा यथा फलम् ॥
तावन्नाचमिदं खादेद्वह्नित्रयेद्धा यथानलम् ।
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तञ्च दिने दिने ॥
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ।
ज्वरमानाहकृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ॥
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
वातश्लेष्मिसर्पोसर्पदद्रयश्महल्लीमकान् ॥
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समाचरेत् ।
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये नराः ॥
तेभ्यो हितो गुड़ोऽयं स्याद्बन्ध्यानामपि पुत्रदः ।
वृष्यो बल्यो बृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥"
इति कूष्माण्डकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥
अशीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलञ्चात्र हितम् । इति भावप्रकाशे ग्रहणीरोगाधिकारः ॥
(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—
"बालं विल्वं गुड़ं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥
पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः ।
चिराद्धन्ति प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
कल्कः स्याद्बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरस्य खेहाढ्यः खड़ो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसारधिकारे ॥)
प्रवाष्टी, स्त्री, (प्रोप्यते इति । प्र + वह + घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) बालुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रविख्यातिः, स्त्री, (प्र + वि + ख्या + क्तिन् ।) अतिप्रसिद्धिः । तत्पर्य्यायः । विख्यातः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥
प्रविदारणं, क्ली, (प्रविदारयन्त्यत्रेति । प्र + वि + दृ + णिच् + आधारे ल्युट् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०३ ॥ (प्र + वि + दृ + णिच् + भावे ल्युट् ।) अवदारणम् । इति मेदिनी । णे, ११३ ॥ आकीर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्र + वि + दृ + णिच् + कर्त्तरि ल्युः । प्रविदारके, त्रि ॥)
प्रविरः, पुं, पौलस्काश्रमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रविर्शघः, पुं, (प्रकृष्टो विर्शघो यस्य ।) प्रकृष्टविर्शघः । तत्पर्य्यायः । विधुरम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ यथा,—
"वैक्लव्येऽपि प्रविर्शघे विधुरं विकले त्रिषु ॥"
इति भरतधृतचिकाण्डशेषः ।
प्रविषा, स्त्री (प्रहतं विषमनया ।) अतिविषा । इति क्वचिदमरे । २ । ४ । ६६ ॥ (अतिविषाशब्दस्यास्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
प्रविष्टः, त्रि. (प्र + विश् + कर्त्तरि क्तः ।) प्रवेशविशिष्टः । यथा,—

प्रवृत्तः

"स तं प्रविष्टं वृतमातताय्यिभि-
र्भटैरनेकैरवलोक्य माधवः ॥"
इति श्रीभागवते वाणयुद्धे ६२ अध्यायः ॥

प्रवीणः, त्रि, (प्रकर्षेण संसाधिता वीणास्य । यद्वा, प्रवीणयति वीणया प्रगायतीति । प्र + वीणा + णिच् + अच् । वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धि-मत्तुल्यनैपुण्यात् तथात्वम् ।) प्रकर्षं वेत्ति यः । तत्पर्य्यायः । निपुणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४ निष्णातः ५ प्रश्निकः ६ वैज्ञानिकः ७ कृतश्रमः ८ कृती ९ कृशलः १० । इत्यमरः । ३ । १ । ४ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"विश्वावसुप्रायहरैः प्रवीणैः
सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः ।
अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ-
स्तानेत्र तारापिपरवल्लधारी ॥")

प्रवीरः, पुं, (प्रकर्षो वीरः ।) सुभटः । (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १४५ ।
"इति तस्या वचः श्रुत्वा स प्रवीरोऽणुवाच ताम् ॥"
भौत्यस्य मनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । १ । ८८ ।
"अभिमानी प्रवीरश्च विणः संकन्दनस्तथा ॥"
अत्र क्वचित् प्रवीणोऽपि पाठः ॥ पुरुवंशीयस्य प्रचिन्वतः पुत्रः । यथा, तत्रैव । ३१ । ५ ।
"प्रचिन्वतः प्रवीरोऽभूज्जनस्यृक्षस्य चात्मजः ॥"
धर्म्मसेतोस्य उपदानवीगर्भजातः पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । ३२ । ७—८ ।
"संयोः सुरोधो राजर्षिर्धर्म्मसेतुः प्रसाधवान् ।
ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्य्योपदानवी ॥
उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्रान् सुयोधनः ।
दृढास्रमथ सुश्रुस्रं प्रवीरमनघं तथा ॥"
चण्डालपुरुषविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । ६ ।
"चण्डालोऽहमिहाख्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे ।
विख्यातो वधबन्धको हतकम्बलहारकः ॥")
उत्तमे, त्रि । इति धरणिः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ५ । २० ।
"कुरुप्रवीरं कुरु मां पतिं त्वं
वृथा न गच्छेमनु यौवनं ते ॥")

प्रवृत्तः, त्रि, (प्रवर्त्तते स्मेति । प्र + वृत् + क्तः ।)
प्रवृत्तिविशिष्टः । यथा,—
"प्रवृत्त एव स्वयमुज्झितश्रमः
क्रमेण पेष्टुं भुवनद्वयामसि ।
तथापि वाचालतया युनक्ति मां
मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥"
इति शिशुपालवधे । १ । ४० ॥
आरब्धः । यथा,—
"प्रवृत्तमन्यथा कुर्य्यात् यदि मोहात् कथञ्चन ।
यतस्तदन्यथा भूतं तत एव समापयेत् ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टम् ॥
प्रवृत्तवर्त्तनविशिष्टश्च ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ८० । १ ।
"अथ राज्ञां प्रवृत्तायां प्रजघ्नो भृगुनन्दनम् ।
पप्रच्छ अवनं विप्रं तवशस्त्र यथा बलम् ॥")

प्रवृत्तिः

प्रवृत्तिः, स्त्री, (प्रवर्त्तते इति । प्र + वृत् + क्तिन् ।) प्रवाहः । उद्यमः । (यथा, मेघदूते । ४ ।
"प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ॥"
प्रवर्त्तनमिति । प्र + वृत् + क्तिन् ।) प्रवर्त्तनम् । (यथा, महाभारते । १२ । ३० । १६ ।
"वह्नेर्हि ततस्तस्य क्षुद्रे कामो महात्मनः ।
यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः प्रति ॥"
प्रवर्त्तते आप्नोति प्रसिद्धत्वेनेति । प्र + वृत् + क्तिच् । यत्नादिव्यापारः । यथा, महाभारते । १ । २ । २५५ ।
"असच्च सदसच्चैव यस्माद्विश्वं प्रवर्त्तते ।
सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥"
"सन्ततिर्ब्रह्मादिः । प्रवृत्तिर्यत्नादिः ॥" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥") अवस्थादिदेशयोः । इति मेदिनी । ते, १३० ॥ हस्तिमदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६० ॥ न्यायमते यत्नविशेषः । अस्याः कारणम् । चिकीर्षा । इतिसाध्यसाधनज्ञानम् । इष्टसाधनताज्ञानम् । उपादानप्रत्यक्षम् । यथा,—
"प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नृणां जीवनकारणम् ।
एवं प्रयत्नश्चैविध्यं साक्षिकैः परिदर्शितम् ॥
चिकीर्षा ज्ञातसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ।
उपादानस्य चाधानं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १७१ ।
"देहादिपञ्चकं यत्नं तदारोहोऽभिमानिता ।
विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥"
प्रयत्नसहितादन्तःकरणात् प्रवृत्तिर्जायते । यदुक्तं कामन्दकीये नीतिसारे । १ । ३३—३५ ।
"आत्मा मनश्च तद्विज्ञैरन्तःकरणमुच्यते ।
आभ्यान्तु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥
आत्मावबुद्धीन्द्रियाणयर्था बहिष्करणमुच्यते ।
सङ्कल्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्त्तिता ॥
उभे एते हि करणे यत्नानन्तर्य्यके स्मृते ।
तस्मात् प्रवृत्तिसंरोधाद्बाधयेन्मनसस्कताम् ॥"
"आत्ममनोबुद्धिकर्म्मेन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय बुद्धेरन्तःपरिकल्पनया करणविभागमभिधातुमाह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्षणेनेति प्रतिपाद्यते यया विद्यया सा ऐन्द्रियविद्या सा विद्यते येषां ते तद्विदः कणादाक्षपादादयः तैः तद्विदः आत्मा मनश्च अन्तःकरणमुच्यते । आभ्यां आत्ममनोभ्यां प्रयत्नसहिताभ्यां सङ्कल्पः प्रवृत्तिः इन्द्रियप्रवर्त्तनं उपजायते । बहिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति । आत्मा उक्तलक्षणः । बुद्धिः मनः । इन्द्रियाणि बाह्यरूपाणि । अर्थाः ग्राह्यादयः । कर्म्मेन्द्रियाणां हि उत्सर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि । एतत् सर्व्वं बहिःकरणम् । सङ्कल्पः सम्यग्भूतार्थकल्पनं अध्यवसायः प्रयत्नविशेषः ताभ्यां अस्य आत्मनः सुखानुभवलक्षणा सिद्धिः प्रकीर्त्तिता । तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव

प्रवेणी

बहिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्यवसायलक्षणात् प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति एतदेव समर्थयन्नाह । उभे एते हीति । उभे एते अनन्तरोक्ते हि स्फुटं करणे अन्तर्बहिःकरणसंज्ञके यत्नानन्तर्यके प्रयत्नानन्तरं वर्त्तेते प्रयत्नप्रेरणादित्यर्थः । तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात् प्रवृत्तिसंरोधात् उभयात्मकस्य प्रयत्नस्यैव संरोधं कृत्वा निर्म्मनस्कतां भावयेत् निर्म्मनस्कभावं अभ्यस्येत् यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति तावदात्मा मनसा न युज्यते ततश्च विद्यमानमपि मनो नास्त्येव मनःकार्य्याकरणात् । अन्तःकरणविशेषात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तःकरणप्रवृत्त्यभावात् बहिःकरणप्रवृत्तेरप्यभावः । तदभावात् इन्द्रियाणां विषयैः सम्बन्ध एव न स्यात् इति भावः ।" इति तट्टीका ॥)

प्रवृत्तिज्ञः, पुं, (प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानातीति । ज्ञा + कः ।) चारभेदः । तत्पर्य्यायः । वार्त्तिकः २ वार्त्तायनः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवृद्धः, त्रि, (प्रवर्द्धते स्मेति । प्र + वृध् + क्तः ।) वृद्धियुक्तः । तत्पर्य्यायः । प्रौढः २ एधितः ३ । प्रसारितः । तत्पर्य्यायः । प्रहृतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । ८ । २८ ।
"सत्यं समुत्कटं जातं प्रवृद्धं ज्ञानदर्शनात् ।
वैराग्यं तत्फलं जातं तामसार्घेषु नारद ! ॥")

प्रवेकः, त्रि, (प्रविच्यते पृथक् क्रियते इति । प्र + विच् + कर्म्मणि घञ् ।) उत्तमः । प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । ११ ।
"श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः
पिशङ्गवस्त्राः सुरचारुकुण्डलाः ।
सर्व्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणि-
प्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ॥")

प्रवेटः, पुं, (प्रवीयते खाद्यते इति । प्र + वी + वाहुलकात् टः ।) यवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवेणिः, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ + "वीज्याज्वरिभ्यो निः ।" उणा० ४ । ४८ । इति निः । णत्वम् । यद्वा, प्रवेणयति सौन्दर्य्यं प्राप्नोतीति । प्र + वेण गतौ + इन् ।) कुथः । वेणी । इति मेदिनी । णी, ६२ ॥

प्रवेणी, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ + "वीज्याज्वरिभ्यो निः ।" उणा० ४ । ४८ । इति निः । णत्वम् । ह्रस्वादिकारादिति पाक्षिको ङीष् ।) वेणी । (यथा, रघौ । १५ । ३० ।
"तत्र सौधगतः पश्यन् यमुना चक्रवाकिनीम् ।
हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव विभ्रतीं ॥")
गलपृष्ठस्थचित्रकम्बलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ (यथा, महाभारते । १५ । २७ । १३ ।
"अजितानि प्रवेणीश्च सुकं स्रुवञ्च महीपतिः ।
कमण्डलुञ्च स्थालीञ्च पितॄराज्यं च भारत ! ॥
नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ११ ।
"प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कक्षाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्त्तितानि यथाश्रुति ॥")

प्रवेल:, पुं, (प्र+वेल्+अच् ।) प्रीतसुत्र:। इति हेमचन्द्र:। ४।२३८॥

प्रवेश:, पुं, (प्र+विश्+"हलश्च।" ३। ३। १२१। इति भावे घञ्।) अन्तर्विगाहनम्। इति हेमचन्द्र:। ६। १०६॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। ७। ३६।

"निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गं समन्तत:।
प्रोत्साहितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतो-
भृति:॥")

प्रवेशनं, क्ली, (प्रविशत्यनेनेति। प्र+विश्+करणे ल्युट्।) सिंहद्वारम्। इति हेमचन्द्र:। ४। ५६॥ (प्र+विश्+भावे ल्युट्।) प्रवेश:। (यथा, हरिवंशे। १७४। ११२।

"तव योगप्रभावेन गम्यं तत्र प्रवेशनम्।
किं मे बहुविलापेन श्रूयतां सखि! कारणम्॥")

प्रवेष्ट:, पुं, (प्रवेष्टते इति। वेष्ट् वेष्टने+अच्।) बाहु:। इत्यमर:। २। ६। ८०॥ बाहुशीर्षभाग:। इति शब्दरत्नावली॥ कक्षिदन्तमांसम्। इति हारावली। ३०॥ गजपृष्ठतलत्रणम्। इति त्रिकाण्डशेष:॥

प्रवेष्टा, त्रि, (प्रवेष्टते स्मेति। प्र+वि+अनृङ्+क्त:।) स्फुटम्। इत्यमर:। ३। १। ८२॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयाध्याये।

"जातेष्वेतानि रूपाणि प्रवक्तृतराणि भवन्ति॥")

प्रव्रजित:, पुं, (प्र+व्रज्+क्त:।) बुद्धभिक्षुशिष्य:। तत्पर्य्यायः। शैलुक:२ श्रामणेर:३ महापाशुक:४ गोमी५। इति त्रिकाण्डशेष:॥ त्रि, प्रव्रज्याश्रमविशिष्ट:॥ (यथा, पराशरसंहितायाम्। ४। २६।

"गते मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते॥"

प्र+व्रज्+भावे क्त:। क्ली, सन्यास:। यथा, महाभारते। ५। १७६। ५।

"अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे! प्रज्ञा हि सं वय:।
इतो गच्छस्व भद्रन्ते पितुरेव निवेशनम्॥")

प्रव्रजिता, स्त्री, (प्रव्रजितस्य लिङ्गमिव जटादिकमस्त्यस्या इति। अच्+टाप्।) मांसी। मुण्डीरी। (प्रव्रजित+टाप्।) तापसी। इति मेदिनी। ते, २१०॥

प्रव्रज्या, स्त्री, (प्र+व्रज+"व्रजयजोर्भावे क्यप्।" ५।३।९८। इति भावे क्यप्प्रत्यय:।) सन्यास:॥ (यथा, महाभारते। ३। १७७। ७।

"वाक्यवेगं हि कक्षस्य शक्त: सोढुं महात्मन:।
प्रव्रज्यायां हि मे हेतु: स एव पुरुषर्षभ:॥"

यथा च कुमारे। ६। ६।

"तस्थावृषीपवीतानि विभ्रतो हैमवल्कला:।
रत्नाच्छत्रजा: प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिता:॥"

"अत्र चतुर्थाश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वानप्रस्थाश्रमो लक्ष्यते 'अनु: परिग्रहस्त्रीकां प्राजापत्यान्तपस्विन:' इति सपत्नीकत्वाभिधानात् 'सुतविन्यस्तपत्नीक: तया वानुगतोऽपि सन्' इति वानप्रस्थस्योभयथा स्मरणात्॥" इति तत्र मल्लिनाथ:॥ तथाप्रव्रज्याश्रितानां निन्द्यनीयत्वमुक्तम्। यथा, मनौ। ५। ८८।

"तृणाग्निभूरिदातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम्।
आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया॥"

क्ली, प्रव्रजनम्। यथा, महाभारते। ४।१७।११।

"कोऽहि राज्यं परित्यज्य सर्व्वस्वं चात्मना सह।
प्रव्रज्यायेव दीयेत विना दुर्द्यूतदेविनम्॥")

प्रव्रज्यावसित:, पुं, (प्रव्रज्याया अवसितो विच्युत:।) सन्यासभ्रष्ट:। यथा,—

"तवाङ्गमित्युपगत: प्रव्रज्यावसित: क्षत:॥"
इति दायभागवचनव्याख्यायां क्रमसंग्रह:॥
(यथा, कात्यायनवचनम्।
"प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजोत्तमा:।
निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययो:॥")

प्रशंसा, स्त्री, (प्र+शंस+भावे अ:। स्त्रियां टाप्।) प्रशंसनम्। तत्पर्य्यायः। वर्णना२ ईड्या३ स्तव:४ स्तोत्रम्५ स्तुति:६ नुति:७ शाघा८ अर्थवाद:९। इति हेमचन्द्र:। २। १८४॥ (यथा, मनु:। १०। १२७।

"धर्म्मेणैवन्तु धर्म्मज्ञा: सतां वृत्तिमनुष्ठिता:।
मनसापि न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च॥")

आत्मप्रशंसानिषेधो यथा,—

"न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्जयेत्।
वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥"
इति कौर्म्म उपविभागे १५ अध्याय:॥

प्रशम:, पुं, (प्रशमनमिति। प्र+शम्+भावे घञ्।) शमता। उपशम:। यथा,—

"एतानि दृष्टपापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि!॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
(यथा च हरिवंशे। ८८। ८२।

"स तेन वारिणा वह्निस्तत्क्षणात्प्रशमं ययौ॥")

प्रशमनं, क्ली, (प्र+शम्+णिच्+ल्युट्।) मारणम्। वध:। इति हेमचन्द्र:॥ (प्र+शम्+ल्युट्।) शमता। प्रशान्ति:। यथा,—

"सर्व्वाबाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि!।
एवमेव त्वया कार्य्यमस्मद्वैरिविनाशनम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्। ९१। ३५॥
(प्रतिपादनम्। दानम्। इति कुल्लूकभट्ट:॥ यथा, मनु:। ७। ५६।

"तै: सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम्।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च॥"
स्थिरीकरणम्। प्रशमनेन स्थिरीकरणेन। यथा, रघु:। ४। १४।

"लब्धप्रशमनस्वस्थमधैनं समुपस्थिता।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव भरतप्रकृतिस्तदा॥")
इति मल्लिनाथ:॥

प्रशस्तं, त्रि, (प्रशस्यते स्मेति। प्र+शंस्+क्त:।) श्रेयम्। इति शब्दरत्नावली॥ प्रशंसनीयम्। अतिश्रेष्ठम्। इति मल्लिकादिशब्दटीकायां भरत:॥ (यथा, रघु:। ५।२५।

"स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये
वंशे चतुर्थोऽग्निरिवाग्यगारे॥")

प्रशस्य:, त्रि, प्रशंसनीय:। प्रपूर्ब्बशासधातो: कर्म्मणि क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्न:॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। १२। ५५।

"अपक्षात् तापक्षत्तृसम्यगनुरक्तिफलप्रद:।
अदीर्घकालोऽभीष्टश्च प्रशस्यो मन्त्र इष्यते॥")

प्रशास्तृ, [तृ] त्रि, प्रकर्षेण शास्ति य:। (प्र+शास्+क्विप्। "अनुनासिकस्य क्विझलो: क्ङिति।" ६। ४। १५। इति दीर्घ:।) शास्ता:। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥ (सामर्थ्यं नास्तोऽयमोऽयम्॥)

प्रशान्त:, त्रि, (प्रकर्षेण शान्त:।) प्रक्षटशमता-विशिष्ट:। यथा,—

"प्रशान्तस्त्वापदाकीर्णं मुनिभिश्चापशोभितम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे। ८१। ६।

प्रशास्ता, [तृ] त्रि, (प्रशास्तीति। प्र+शास्+तृच्। "शसितमक्षितीति।" ७। २। ३४। इति निपातनादिड्भाव:। यद्वा, "तृन्तृचौ शंसिवदादिभ्य: संज्ञायाञ्चानिटौ।" उणा० २। ६४। इति तृण् इट् च न।) ऋत्विक्। मित्रम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति:॥ शासनकर्त्ता॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। १३। ४५।

"प्रशास्तृध्यक्षसेनानां मन्त्रामात्यपुरोधसाम्।
सम्यक्प्रचारविज्ञानं दुष्टानाञ्चावबोधनम्॥")

प्रश्न:, पुं, (प्रच्छनमिति। प्रच्छ+"यजयाचयतेति।" ३। ३। ९०। इति नङ्। "क्ङिति च।" १। २। ११७। इति सम्प्रसारणम्।) जिज्ञासा। तत्पर्य्यायः। व्यनुयोग:२ पृच्छा३। इत्यमर:। १। ६। १०॥ (यथा, मनु:। १। ११५।

"साक्षिप्रश्नविधानञ्च धर्म्मं स्त्रीपुंसयोरपि॥"
"पृच्छा तन्त्रात् यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये॥)

प्रश्नदूती, स्त्री, (प्रश्नस्य दूतीव।) प्रहेलिका। इति त्रिकाण्डशेष:॥

प्रश्नी, स्त्री, (पृश्नि: पृषोदरादित्वात् र:। वा ङीष्।) कुम्भिका। इति त्रिकाण्डशेष:॥

प्रश्रय:, पुं, (प्रश्रयणमिति। प्र+श्रि+भावे अच्।) प्रणय:। इत्यमर:। ३। २। २५॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ८। ८।

"अदीर्घसूत्रतानाद्यं प्रश्रय: स्वप्रधानता।
प्रकृतिस्फीतता चेति विजिगीषुगुणा: स्मृता:॥")

प्रश्रित:, त्रि, (प्र+श्रि+क्त:।) विनीत:। इत्यमर:। ३। १। २५॥ (यथा, रामायणे। १। १३। २।

"अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम्॥")

प्रश्रय:, त्रि, (प्रकृष्ट: श्रय:।) ग्रथित:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

प्रष्टा, [ष्टृ] त्रि, (पृच्छतीति। प्रच्छ+तृच्। "ब्रूञ्चेति।" ८। २। ६६। इति ष:।) प्रश्नकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। कथंकथिक:२। इति

प्रसङ्गः

शिवाक्षीणः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २६ ।
"विवेश वह्निज्वालां वै प्रहारं प्राप्य दुष्यसुक्॥")
प्रस्थः, त्रि, (प्रतिष्ठते अग्रतो गच्छतीति । प्र + स्था + "सुपि स्थः ।" ३ । २ । ४ । इति कः । "प्रस्थोऽग्रगामिनि ।" ८ । ३ । ६२ । इति षत्वम् ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ (यथा, रघुः । १५ । १० ।
"आदिष्टवर्त्मा सुनिभिः स गच्छंस्तपसां वरः ।
विरराज रथप्रस्थैर्बालखिल्यैरिवांशुमान् ॥")
प्रस्थवाट, [ह्] पुं, (प्रस्थः अग्रगामी सन् वहतीति । प्रस्थ + वह् + "वहश्च ।" ३ । २ । ६४ । इति खिः ।) युगपार्श्वगः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ ग्रिच्चार्थं युगवाहिपार्श्वयोजितः । इति भरतः ॥ योजितं युगपार्श्वे दमनार्थं यं हालिका आमयन्ति सः । इति मधुः ॥ युवा गौर्दमनाय योजितः । इत्यन्ये ॥
प्रस्थी, स्त्री, (प्रस्थ + ङीष् ।) प्रस्थभार्य्या । अग्रगामिपत्नी । इति जटाधरः ॥
प्रस्थौही, स्त्री, (प्रस्थवाह + "वाहः ।" ४ । १ । ४१ । इति ङीष् ।) बालगर्भिणी । प्रथमगर्भवती गौः । प्रस्थं प्रथमगर्भं वहति या सा । बाला सती गर्भिणी प्रथमगर्भार्थं । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६६ । ३३ ।
"प्रस्थौहीनां पौवराणाञ्च तावद्
अग्र्या दत्ता धेनवः सुव्रताभ्य ॥")
प्रस, म प ह प्रसवे । तनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तादयः । म, प्रसयति । प, प्रसा । ह, प्रसते कीर्त्तिं विद्यां । प्रसते विस्तारयति वैद्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
प्रसक्तं, क्ली, (प्र + सञ्ज + क्त ।) नित्यम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, माधवजातरश्मिनिश्चयस्य कालाधिकारे ।
"प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः काश्यति शुष्कमेव ॥"
"प्रसक्तवेगः सततकालवेगः ।" इति तट्टीकायां विजयरक्षितः ।) तद्वति, त्रि ॥ (आसक्तः । यथा, गीतायाम् । २ । ६२ ।
"ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥")
प्रसक्तिः, स्त्री, (प्र + सञ्ज + भावे क्तिन् ।) प्रसङ्गः । (यथा, किरातें । ५ । ५० ।
"मा भूवन्नपथप्रवृत्तिषु वचस्तेन्द्रियाश्वाः
सन्त्वापे दिशतु शिवः शिवां प्रसक्तिम् ॥")
अनुमितिः । आपत्तिः । इति सत्यभिचारशिरोमणिः ॥
प्रसङ्गः, पुं, (प्र + सञ्ज + घञ् ।) सङ्गतिविशेषः । यथा,—
"स प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुसावसरस्तथा ।
निर्व्यूढैकैककार्य्यत्वे षोढासङ्गतिरिष्यते ॥"
तस्य लक्षणम् । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वम् । तदर्थस्तु स्मृतिविषयतापन्नत्वे सति तद्विषयतानापन्नत्वम् । इत्यनुमितिप्रत्यये गदाधरभट्टाचार्य्यः ॥ (" प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः । यथा प्रकारान्तरितो योऽर्थोऽसङ्गदुक्तः समाप्यते स प्रसङ्गः । यथा । महाभूतप्ररोहिसमवायः पुरुषसञ्ज्ञिनः सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्च महाभूतप्ररोहिसमवायः पुरुष इति स खल्वेवं कर्म्म पुरुषचिकित्सासामग्र्यमङ्गम् ॥" इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चत्रिंशमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः । यथा,—
"इष्ट्वा तु हरते पापं स्पृष्ट्वा तु त्रिदिवं नयेत् ।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोचयेत् ह्यवगाहिता ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
(यथा च देवीभागवते । ३ । ६ । ४२ ।
"अस्माकमपि तन्नाम प्रसङ्गेनापि भाषितम् ।
ददाति वाञ्छितानर्थान् दुर्लभानपि सर्व्वथा॥")
प्रसक्तिः । यथा,—
"आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरत्रीसुता
स्फुर्ज्जद्राक्षसमायया न च कथं रामाङ्गमङ्गीकृतम् ।
कर्त्तुं चेतसि पुण्डरीकनयनं दूर्व्वादलश्यामलं
तुच्छं ब्रह्मपदं भवेत् परवधूसङ्गप्रसङ्गः कुतः ॥"
इति नाटकम् ॥ * ॥
प्रस्तावः । यथा,—
"तत्रैव गङ्गा यमुना च तत्र
गोदावरी तत्र सरस्वती च ।
सर्व्वाणि तीर्थानि वसन्ति तत्र
यत्राच्युतोदारकथाप्रसङ्गः ॥"
इति पौराणिकाः ॥ * ॥
मैथुनम् । यथा । प्रसङ्गनित्यहुतपृष्ठयामादिति दक्षिनिग्रहवचनटीकायां विजयरक्षितः ॥ (यथा च देवीभागवते । २ । १२ । २० ।
"ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसङ्गं रममाणयोः ।
परित्यज्य ययुस्तूर्णं नरनारायणाश्रमम् ॥")
प्रसज्यप्रतिषेधः, पुं, (प्रसज्य प्रवृत्तिं सम्यात्य प्रतिषेधो निषेधः ।) निषेधविशेषः । तल्लक्षणं यथा,
"अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥"
अस्योदाहरणम् । भोजराजः ।
"पौषे चैत्रे न लाघ्यन्ते नवान्नं नाचरेद्बुधः ।
भवेच्छ्लाघ्यान्तरे रोगो पितृव्यां नोपतिष्ठते ॥"
अत्र रोगीतिनिन्दाश्रवणात् प्रसज्यता । नोपतिष्ठते इति श्रवणात् पर्य्युदासता । इति मलमासतत्त्वम् ॥
प्रसत्तिः, स्त्री, (प्र + सद् + क्तिन् ।) प्रसन्नता । नैर्म्मल्यम् । इति जटाधरः ॥
प्रसत्वरी, स्त्री, (प्रसत्वन् + "वनो रच ।" ४ । १ । ७ । इति ङीष् ।) प्रतिपत्तिः । इति संक्षिप्तसारोद्धादिवृत्तिः ॥
प्रसत्वा, [न्] पुं, (प्रसीदतीति । प्र + सद् + क्विप् ।) धर्म्मः । प्रजापतिः । इति संक्षिप्तसारोद्धादिवृत्तिः ॥

प्रसरः

प्रसन्नः, त्रि, (प्रसीदतीति । प्र + सद् + गत्यर्थेभ्यः क्तः ।) निर्म्मलः । तत्पर्य्यायः । अच्छः २ । इत्यमरः । १ । १० । १४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २७ । २४ ।
"रसाः सर्व्वाश्च गन्धाश्च ग्रहाश्चापि गुणान्विताः ।
दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥")
सन्तुष्टः । इति मेदिनी । ने, ८६ ॥ (यथा, रघुः । ५ । १० ।
"अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
सम्यग्विनीयानुमतो गुरुभ्यः ॥")
प्रसन्नता, स्त्री, (प्रसन्न + तल् ।) प्रसन्नस्य भावः । तत्पर्य्यायः । प्रसादः २ । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ७८ ।
"वपुः श्लक्ष्णत्वं दधते प्रसन्नता
नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्म्मले ॥")
प्रसन्ना, स्त्री, (प्रसन्न + टाप् ।) सुरा । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥ मद्यविशेषः । तस्य गुणाः ।
"प्रसन्ना गुल्मवातार्शोविबन्धानाहनाशिनी ।
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता ॥"
इति राजवल्लभः ॥
प्रसादविशिष्टा । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ७३ ।
"सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति सुक्रये ॥"
प्रसन्नेरा, स्त्री, (प्रसन्ना निर्म्मला इरा जलमिव । मदिरा । इत्यमरटीकायां भरतः । ७ । १० । ४० ॥)
प्रसभः, पुं (प्रगता सभा सभाधिकारो यस्मात् ।) बलात्कारः । इत्यमरः । २ । ८ । १०८ ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ५ । ४२ ।
"यस्मिन् विनिर्म्मितवति प्रसभं प्रकोपादित्युग्रनिग्रहनवानुभवोपदेशम् ॥")
प्रसरः, पुं, (प्र + सृ + भावादौ यथायथं अप् ।) सन्तुन्नगविटपादेर्विसर्पणम् । प्रकर्षेण निकटे सरणं सर्पणम् । तत्पर्य्यायः । विसर्पः २ । इत्यमरभरतौ । ३ । २ । २३ ॥ (यथा, रघुः । १६ । २० ।
"तिरस्क्रियन्ते स्म मितम्पचाजिरे-
र्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥")
प्रलयः । वेगः । इति मेदिनी । रे, १८२ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । २१ ।
"इति विनयनम्रशिरसा तेन वचो युक्तसुक्तमवधार्य्य ।
तमुवाच मूलदेवः प्रीतिप्रसरेः प्रसादितौष्ठाग्रः ॥")
समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५८६ ।
"स्तनजघनजघनखवेखालक्ष्मी तव धर्म्मविन्दुसन्दोहः ।
आभाति पङ्कजे प्रविप्रुषिव मौक्तिकप्रसरः ॥"
प्रलयसञ्चरणम् । यथा,—
"अत ऊर्द्धं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरातङ्कविशेषैः प्रकुपितानां पर्य्युषितक्लिष्टकफपित्तसमवाये दोषोद्रिक्तानां प्रसरो भवति तेषां वायुर्गतिमत्त्वात् प्रसरणहेतुः सञ्चयप्रकोपौ तु हि

प्रसवः

रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्त्तकं सर्व्वभावानाम्। यथा महाम्बुदकलशयोरतिहतः सेतुभवदार्य्या-परेणोद्गेन आभिमुख्यः सर्व्वतः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकाग्रो हिग्रः समस्ताः प्रोच्छ्रितसहिता वानेकधा प्रसरन्ति।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्यायः॥) युद्धम्। इति विश्वः। नाराचः। इति भूरिप्रयोगः॥

प्रसरः, क्ली, (प्र+सृ+भावे घञ्।) सैन्यानां सर्व्वतो व्याप्तिः। तत्पर्य्यायः। आसारः २। इत्यमरः। २। ८। ६६॥ प्रसरणी ३ प्रसरश्मिः ४ प्रसारणी ५। इति रामाश्रमः॥ सैन्यानां लक्ष्यकाष्ठादिप्रेतवे इतस्ततो गमनम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ४५१॥ (गमनमात्रम्। यथा, रघुः। ९ अङ्के।

"मार्ज्जारः क्रमशो मृगः प्रसरणी घ्रेणो गृहा-
द्युच्चने
सुप्तासुप्तमनुष्यवीर्य्यतुलने श्वा सर्पणी पन्नगः॥"

अभ्युत्थानादिकम्। यथा, भागवते। ५।१।२६।

"वर्द्धिष्यत्याशानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरण-
यौधिष्ठिरीक्षाप्रमुषितहासावलोकरुचिरम्-
ल्यादिभिरिति॥")

प्रसरणी, स्त्री, (प्र+सृ+"अर्त्तिसृधिभ्यनिः।" इति अनिः। ङीदिकादिति वा ङीष्।) प्रसरणम्। इत्यमरटीकायां भरतः। २। ८। ६६॥

प्रसर्पणं, क्ली, (प्र+सृप्+ल्युट्।) गमनम्। प्रसरणम्। प्रपूर्ब्बसृपधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः॥ (यथा, महाभारते। ३। १२६। ६।

"प्रसर्पणं महीपाल! रौप्यायाममितौजसः॥"

गतिसाधने, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। ६०।७।

"इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि॥"

"वर्त्तमानेदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण सर्पणसाधनम्॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

प्रसवः, पुं, (प्र+सू+"ऋदोरप्।" ३। ३।५७। इत्यप्।) गर्भमोचनम्। तत्पर्य्यायः। प्रसूतिः २। इत्यमरः। ३।२। १०॥ (यथा, रघुः। ३। १२।

"प्रतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श्य काले दिवमभ्रितामिव॥"

गर्भग्रहणम्। यथा, मनुः। ६। ७०।

"यथाविधभिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम्।
मिथो भजेतामप्रसवात् सकृत्सकृदृतावृतौ॥")

उत्पादः। (जन्म। यथा, रघुः। १। २२।

"ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्य्ययः।
गुणागुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव॥"

"सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोदरा इव।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) अपत्यम्। (यथा, रघुः। ८। १०।

"ऋषिदेवगणस्वधाभुजां
श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः।
अनृनत्वमुपेयिवान् बभौ
परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः॥")

पलम्। कुसुमम्। इति मेदिनी। वे, ४२॥ (यथा, रघुः। ४। २१।

प्रसवः

"प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः।
अलयथेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः॥"

आज्ञा। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। १०।२१।

"मरुतां प्रसवेन जय।" "हे धूर्य्य मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय गृह्णातीति शेषः॥" इति तद्भाष्ये महीधरः॥) प्रसवस्य मासनियमो यथा,—

"नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः॥"

इति भावप्रकाशः॥ * ॥

प्रसूतिकारकौषधादि यथा,—

"पीतन्तु काञ्चिकं रक्तं कथितं घृतपुष्पया।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं प्रीत्यै स्त्रीणां प्रसूतिजृत्॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबस्तं प्रसूतिजृत्।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रसूतिजृत्॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः।
उत्पाट्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते।
गर्भशूलं विनश्येत नात्र कार्य्या विचारणा॥"

इति गारुडे १६६ अध्यायः॥ * ॥

अपि च।

"पाठालाङ्गलिसिंहास्यमयूरकजटेः पृथक्।
नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते॥
पाठायास्तु शिफायोनौ या नारी संप्रधारयेत्।
उषः प्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते॥
तुषाम्बुपरिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत्।
लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी॥
मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम्।
घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते॥"

इति चक्रपाणिदत्तः॥ * ॥

सुखप्रसवमन्त्रो यथा,—

"अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राक्षसी।
तस्याः स्मरणमात्रेण विप्रलुप्ता गर्भिणी भवेत्॥"

सुखप्रसवचक्रं यथा,—

"पञ्चरेखाः समुल्लिख्य तिर्य्यगूर्द्धक्रमेण हि।
पदानि षड्दशापाद्य लेखयेन्मात्रे सुनौ त्रयम्॥
नवमे सप्त दद्यात्तु वाद्यं पञ्चदशे तथा।
द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट्दिग्धि द्वौ षोडशे श्रुतिः॥
एकादिना समं क्षेयमिच्छाकार्द्धं त्रिकोणके।
तदा द्वात्रिंशदादिः स्याच्चतुष्कोष्ठेषु सर्व्वतः॥
दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्म्मसु।
द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्य्याश्चतुस्त्रिंशन्नमे कृशाम्॥
भूतादिष्टेषु पञ्चाशन्मृतापत्यासु वै शुभम्।
द्वासप्ततिस्तु वन्ध्यायां चतुःषष्टी रणाध्वनि॥
विषे विंशो धान्यकोटिष्वधाविंशतिरेव च।
चतुरश्रौ च बालानां रोदने परिकीर्त्तितौ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ * ॥

तस्य वैशद्यं यथा,—

गर्ग उवाच।

"अकालप्रसवा नार्य्यः कालातीतप्रजास्तथा।
विप्लुतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनास्तथा॥
अमानुषा अवज्ञाश्च न जातयज्ञनाम्नस्तथा।

प्रसविः

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः॥
पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः।
विनाशं तस्य दैवस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत्॥
निर्व्वासयेत्तां वृषलीः स्वराष्ट्रात्
स्त्रियश्च पूज्याश्च ततो द्विजेन्द्राः।
किमिच्छकैर्ब्राह्मणपर्व्वयज्ञ
लोके ततः शान्तिमुपैति पापम्॥"

इति मात्स्ये अद्भुतशान्तिस्त्रीप्रसवविधिनामो २०६ अध्यायः॥ * ॥

प्रसवाद्भुतत्वं यथा,—

"एको वृषस्त्रयो गावः सप्राश्वा नवरश्मिनः।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिघातकाः॥"

सिंह इति वक्तव्ये छान्दसत्वात् त्रय इत्युक्तम्। सिंहप्रसूताश्च स्त्रियो बोध्याः।

"भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते।
मरणं तस्य निर्द्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः॥*॥
अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्भवेत् शुभम्।
प्रसूता तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत्॥
ततो होमं प्रकुर्व्वीत घृताक्तै राजसर्षपैः।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः॥"

व्याहृतिभिश्चायं होमः।

"सोपवासः प्रयत्नेन दद्यादिप्राय दक्षिणाम्॥"

अपि च।

"सिंहराशौ गते सूर्य्ये गोप्रसूतिर्यदा भवेत्।
पौषे च महिषी सूते दिवैवाश्वतरी तथा॥
तदाशिष्टमवेत् किञ्चित् तच्छान्त्यै शान्तिकञ्चरेत्।
अस्य वामेतिसूक्तेन तद्दिशोरितिमन्त्रतः॥
जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम्।
मृत्युञ्जयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम्।
श्रीसूक्तेन ततः स्नायात् शान्तिसूक्तेन वा पुनः॥"

इत्यद्भुतसागरे नारदः॥

प्रसवकः, पुं, (प्रसवेन पुष्पादिना कायति शोभते इति। कै+कः।) प्रियालवृक्षः। इति शब्दमाला॥ (विवृतिर्विशेषोऽस्य प्रियालशब्दे ज्ञातव्यः॥)

प्रसववन्धनं, क्ली, (प्रसवानां पुष्पफलानां बन्धनं यत्र।) वृन्तम्। इत्यमरः। २। ४। १५॥

प्रसवस्रुतौ, स्त्री, (प्रसवस्य स्रुतीव।) माता। यथा, महानाटके।

"इयमियं मयदानवनन्दिनी
चिदगमाथजितः प्रसवस्रुती॥"

प्रसविता, [तृ] पुं, (प्रसूते जनयतीति। प्र+सू+तृच्।) पिता। इति शब्दरत्नावली॥ (अनुज्ञाकर्म्मणि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ७।६३।२।

"उदेति प्रसविता जनानां महान् केतुरर्णव:
सूर्य्यस्य।"

"जनानां सर्व्वेषां प्रसविता सर्व्वेषु कर्म्मसु अनुज्ञाता॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

प्रसवित्री, स्त्री, (प्रसूते इति। प्र+सू+तृच्+ङीप्।) जननिकी। (यथा, महाभारते। १२। २६३। ८।

प्रसाति

"सावित्रो प्रसवित्रो च बहिर्वाक् मनसी मतः॥") माता। प्रपूर्व्वकसुधातोः कर्म्मरि क्तण् ईप् च॥

प्रसक्त, त्रि, (प्रगतं सक्तादिति।) प्रतिकूलम्। इत्यमरः। ३। १। ८४॥ (प्रदक्षिणम्। यथा, रामायणे। २। ७३। २०।

"प्रसक्तयापि तच्चक्रुः क्षत्रियोऽभिचितं नृपम्॥"

प्र+सञ्ज+कर्म्मणि क्त। प्रसक्तनीये च॥)

प्रसह्य, पुं, (प्रसह्यतीति। प्र+सह्+अच्।) बलात्कारेण भक्षकपक्षी। स च कुरर-ग्रेनादिः। यथा,—

"प्रसह्य भक्षयन्त्येते प्रसह्यास्तेन कीर्त्तिताः॥"

अस्य मांसगुणाः।

"गुरूष्णमधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्द्धनाः।"

इति राजवल्लभः।

अपि च भावप्रकाशे।

"काको गृध्र उलूकश्च शिक्षश्च श्येनघातकः।
चाषो भासश्च कुरर इत्याद्याः प्रसह्याः स्मृताः॥
श्येनघातकः बाज इति लोके।
प्रसह्याः कीर्त्तिता एते प्रसह्य हिंस्य भक्षणात्।
प्रसह्याः खलु वीर्य्योष्णास्तन्मांसं भक्षयन्ति ये॥
ते ग्रीषभस्मकोन्मादैः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि॥"

प्रसहन, पुं, (प्रगतं सहनं सत्त्वगुणो यस्मात्।) हिंसपशुः। यथा,—

"ग्राद्दूर्वलसिंहशरभर्क्षतरच्छमुख्या
ये चान्ये प्रसह्य विनिहत्य निषेवयन्ते।
ते कीर्त्तिताः प्रसहनाः पलमं तदीय-
मर्म्मः प्रमेहजठरामयजाध्यहारि॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

आलिङ्गने, क्ली। यथा,—

"परस्परप्रसहनतुल्यनादिका
सुखौ सुखे बहुलविधा भिदा मता॥"

इति काव्यप्रकाशटीकायां काव्यकौमुदी॥ (प्र+सह्+भावे ल्युट्।) सहने, क्ली। सहति, त्रि॥

प्रसह्या, स्त्री, (प्र+सह्+क्यच्। टाप्।) हड-तिका। इति रत्नमाला॥ (गुणादयोऽस्या हड़तीशब्दे ज्ञातव्याः॥)

प्रसह्य, अ, (प्रकर्षेण सोढ़ा इति। प्र+सह्+क्त्वो ल्यप्।) हठार्थकम्। बलात्कारार्थम्। इत्यमरः। ३। ४। १०॥ (यथा, माघे। १।२७।

"प्रसह्य तेजोभिरुदस्तसाध्वसं
ततस्ततस्ते रदखण्डया गुरुम्।
प्रमोढुं ग्रक्ष्य इति। प्र+सह्+यत्। प्रकर्षेण सोढ़ुं शक्ये, त्रि। यथा, रघुः। १४। ६२।

"ममैव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्फूर्ज्जथुरप्रसह्यः॥")

प्रसह्यचौर, पुं, (प्रसह्य बलात्कारेण चौरः।) हठात् चौर्य्यकारी। डाकाइत इति लुटेरा इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वन्दीकारः २ माचलः ३ चिल्लाभः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रसादिका, स्त्री, (सो नाशे+भावे क्तिन्। प्रगता सादिर्नाशो यस्याः। कप्।) अग्निशिखः।

प्रसाध

सूक्ष्मधान्यम्। इति रत्नमाला॥ (यथा, मार्कण्डेये। ३२। ६।

"ग्रामाकराजग्रामाकौ तद्वच्चैव प्रसादिकाः।
नीवाराः पौष्कलाश्चैव धान्यानां पिञ्जलप्रये॥")

प्रसादः, पुं, (प्र+सद्+घञ्।) प्रसन्नता। नैर्म्मल्यम्। इत्यमरः। १। १। १६॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये प्रस्तावनायाम्।

"कल्पान्तवातसंक्षोभलङ्घितार्णवभूभृतः।
स्थैर्य्यप्रसादमर्य्यादास्ता एव हि महोदधेः॥")

अनुग्रहः। (यथा, रघुः। २। ६८।

"तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं
गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
ग्रभ्यस वाचा पुनरुक्तयेव॥")

काव्यगुणः। स्वास्थ्यम्। प्रसक्तिः। इति मेदिनी। दे, ३५॥ वैदर्भीरीतियुक्तकाव्यगुणः। तस्य लक्षणम्। यान्यशब्दाभिन्नयत्तदर्थपदत्वम्। यथा,—

"ओजःप्रसादमाधुर्य्यगुणचित्तयभेदतः।
गौड़वैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः।
यत्तदर्थपदमग्राम्यं प्रसादः परिकीर्त्तितः॥"

इति काव्यचन्द्रिका॥ * ॥

(तथा च साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे।

"चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च॥")

देवनिवेदितद्रव्यं गुरूणां भुक्तावशेषञ्च। यथा,

"आसीदिक्ष्वाकुवंशोद्भवो राजा प्रजापालनतत्परः।
प्रसादं सत्यदेवस्य त्यक्त्वा दुःखमवाप सः॥"

इति स्कान्दे रेवाखण्डे सत्यनारायणव्रतकथा॥

प्रसादनं, क्ली, (प्रसादयतीति। प्र+सद्+णिच्+ल्युः।) अन्नम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (प्र+सद्+णिच्+ल्युट्।) प्रसन्नताकारकम्। यथा, बलवर्णप्रसादनमिति राजवल्लभः॥ (यथा च महाभारते। ४। ६६। २२।

"प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये॥")

प्रसादना, स्त्री, (प्र+सद्+णिच्+युच्+टाप्।) सेवा। परिचर्य्या। इति हेमचन्द्रः। ३। १६०॥

प्रसाधनं, क्ली, (प्रसाध्यतेऽनेनेति। प्र+साध्+ल्युट्।) वेषः। इत्यमरः। २। ६। ६६॥ (यथा, मनुः। २। २११।

"अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च।
मुखपत्त्रा न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम्॥")

कङ्कतिका। इति भरतसेनसामरमाला॥ प्रसाधनिष्पत्तिश्च॥ (प्र+साध्+णिच्+ल्युः। प्रसाधयितरि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०।५७।२।

"यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वातनत्॥")

प्रसाधनी, स्त्री, (प्रसाध्यतेऽनयेति। प्र+साध्+ल्युट्। ङीप्।) सिद्धिः। इति मेदिनी। ने, १६५॥ कङ्कतिका। इत्यमरः। २। ६। १३६॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। २४।

"केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा॥")

तद्युक्तिर्यथा,—

प्रसारि

"प्रसाधनी द्विजवनागसप्त-
सङ्ख्याभिरङ्गुलिभिः क्रमेण।
चतुर्विधानां पृथिवीपतीनां
सम्पत्तिसौभाग्ययशः सनद्धिरा॥
काञ्चना धातुजा चैव द्रङ्गजा च यथाक्रमम्।
जाङ्गलानूपसामान्यदेशजानां मही भुजाम्॥
क्षुद्रदक्षवदुन्नेयः काञ्चनाया विनिश्चयः।
कनकं रजतं ताम्रं पित्तलं सीसकं तथा॥
लौहं सर्व्वेच सर्व्वार्हमादित्यादिग्रहाणाम्।
राज्ञामेवोपयुज्येत कालकीर्त्तिप्रसाधनी॥
नगानां महिषाणाञ्च सिंहजानां प्रसाधनी।
गजदन्तसमुद्भूता राज्ञामेवोपयुज्यते॥
अन्यापि रत्नविन्यासो ज्ञेयश्चामरदण्डवत्॥"

इति युक्तिकल्पतरुः॥

प्रसाधिका, स्त्री, (प्रसाध्यति निष्पादयतीति। प्र+साध्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) नीवारः। यथा,—

"प्रसाधिका तु नीवारस्तृणाग्नमिति च स्मृतम्॥"

अस्या गुणाः।

"नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातजित्॥"

इति भावप्रकाशः॥

(प्रसाधयति अलङ्करोतीति। प्र+साध्+णिच्+ण्वुल्।) वेषकारिणी। यथा,—

"प्रसाधिकालम्बितमग्रपाद-
माक्षिप्य काचित् द्रवरागमेव॥"

इति कुमारसम्भवे सप्तमः सर्गः॥

(धान्यविशेषः यथा। "अग्रशीर्षिः प्रसाधिका।" इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

प्रसाधित, त्रि, (प्र+साधि+क्तः। अलङ्कृतः। इत्यमरः। २। ६। १००॥ प्रकृष्टनिष्पन्नः। निष्पादितः। यथा, सारसंग्रहे।

"ततः प्रस्थमितं कल्कं दत्त्वा तोयचतुर्गुणे।
क्षीरे प्रसाधितं तैलं ग्रहणी बलवर्णजित्॥"

प्रसार, पुं, (प्र+सृ+घञ्।) प्रसरणम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ४६६॥ (यथा, सुश्रुते। २।२६।

प्रसाराकुञ्चनाभ्यन्तं निःशूलमिति निर्द्दिशेत्॥")

प्रसारण, क्ली, (प्र+सृ+णिच्+ल्युट्।) पञ्च-विधकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः। स तु विस्तार-रूपः। यथा, भाषापरिच्छेदे।

"उत्क्षेपणं तथोऽक्षेपणमाकुञ्चनमथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च॥"

(परिवर्त्तनम्। यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। १३। ३५।

"मित्रामित्रहिरण्यानां भूमीनाञ्च प्रसारणम्॥")

प्रसारणी, स्त्री, (प्रसार्य्यते इति। प्र+सारि+ल्युट्। ङीप्।) लताविशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा॥ अस्य गुणाः। वातपित्तनाशित्वम्। उष्णत्वम्। बलशुक्रकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ सैन्धानां सर्व्वतो व्याप्तिः। इति प्रसरणशब्दटीकायां भरतः॥

प्रसारिणी, स्त्री, (प्रसरतीति। प्र+सृ+णिनिः ङीप्।) जङ्घालुलता। प्रसारणी। गन्धभादा-

प्रसूका

लिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुप्रसरा २ सारिणी ३ प्रसरा ४ वरा ५ चारुपर्णी ६ राजबला ७ भद्रपर्णी ८ प्रसारिका ९ प्रबला १० राजपर्णी ११ चन्द्रपर्णी १२ भद्रबला १३ चन्द्रबल्ली १४ प्रभद्रा १५ । अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातार्शःश्वयथुमलविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रसारी, [न्] त्रि, (प्रसरतीति । प्र + सृ + णिनिः ।) प्रसरणशीलः । तत्पर्य्यायः । विसृमरः २ विसृमरः ३ विसारी ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १७ । ४४ ।

"प्रसारिणी सपदि नभस्तले मरुत्
समीरणभ्रमितपरागरूषिता ॥")

प्रसितं, क्ली, (प्र + सो + क्तः ।) पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आसक्ते, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, रघौ । ८ । २३ ।

"इति प्रगुणु चेन्द्रियेषु च
प्रसितिषिक्षुप्रसरेषु जाग्रतौ ।
प्रसितावुदयापरवर्गयोः
रुभयीं सिद्धिसुभाववापतुः ॥")

प्रसितिः, स्त्री, (प्रसिनोति बध्नात्यनयेति । प्र + सि + करणे क्तिन् ।) बन्धनसाधनरज्ज्वादिगलकादिः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ (ज्वालाः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २५ । ३ ।

"अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्णवे ।"

"प्रसीयते बध्यतेऽनयेति । प्रसितिर्ज्वाला ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ * ॥ भावे क्तिन् । प्रबन्धनम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ५ ।

"शूरस्येव प्रसितिः क्षात्रियस्य ॥")

प्रसिद्धः, त्रि, (प्रसिध्यतीति । प्र + सिध् + गत्यर्थेति क्तः ।) भूषितः । ख्यातः । इति मेदिनी । धे, ३४ ॥ (यथा, पद्मपुराणम् । ४ । ५७ ।

"कामाद्यादिदोषदृष्ट्यात्मा कामादित्यागहेतवः ।
प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रेषु तानन्विष्य सुखी भव ॥")

प्रसिद्धिः, स्त्री, (प्र + सिध् + क्तिन् ।) टङ्कारः । ख्यातिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । २ । ६ ।

"विद्याश्चतस्र एवेता इति नो गुरुदर्शनम् ।
पृथक् पृथक् प्रसिद्ध्यर्थं यासु लोको व्यवस्थितः ॥")

भूषा । इति प्रसिद्धशब्दार्थदर्शनात् ॥

प्रसूः, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सू + "सर्तृसूदिवेति ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । १२८ ।

"पित्रोर्मातामही कन्या मेनका सा मिकाप्रसूः ॥")

घोटकी । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥ कदली । बौरुत् । इति मेदिनी । से, ३ ॥ (प्रसवकर्त्री । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये ।

"प्रसंसिनी खादते तु क्षोभिता दुःप्रसूश्च या ॥")

प्रसूका, स्त्री, (प्रसूरेव । प्रसू + स्वार्थे कन् ।) वाजिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रसूनं

प्रसूतं, क्ली, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तः ।) कुसुमम् । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसृतः, त्रि, (प्र + सृ + क्तः ।) सञ्जातः । (यथा, रघुः । १ । १२ ।

"तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥")

सृतः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्रसूते स्म इति । प्र + सू + कर्त्तरि क्तः ।) जातसन्तानः । तत्पर्य्यायः । जातापत्या २ प्रजाता ३ प्रसूतिका ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ३१ ।

"अकाले च प्रसूता स्त्री स्त्रीहर्षाणं विवर्जयेत् ॥"

यथा च हरिवंशे । ८४ । १०१ ।

"मृयन्ते हि स्त्रियो बद्ध्वा यभिचारव्यतिक्रमैः ।
प्रसूता देवसङ्काशान् पुत्रानमितविक्रमान् ॥")

प्रसृतिः, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तिन् ।) प्रसवः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,—

"लाजा यवा वापि जलेन पिष्टा
सैरण्डतैला खलु नाभिलेपात् ।
सुखं प्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनानां
निपीडिताना बहुभिः प्रमादैः ॥"

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ॥ प्र + सू + भावे क्तिन् ।) उद्भवः । (यथा, शकुन्तलायाम् ४ अङ्के ।

"आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्व्वैरनुज्ञायताम् ॥")

तनयः । दुहिता । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥ (सन्ततिः । यथा, रघुः । ५ । ७ ।

"कक्षिञ्चगौत्रामनघा प्रसूतिः ॥"

कारयम् । यथा, रघुः । २ । ६३ ।

"न केवलानां पयसां प्रसूतिं-
मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥"

उत्पत्तिस्थानम् । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १४ ।

"त्वं सर्व्वस्य भुवनस्य प्रसूतिः
क्षमेवाग्ने ! भवसि प्रतिष्ठा ॥"

दन्तपाली । सा तु सतोजननी । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । १२८ ।

"देवभूतिः कर्दमस्य प्रसूतिर्दक्षकामिनी ॥")

प्रसूतिका, स्त्री, (प्रसूतः सूतोऽस्या अस्तीति । ठन् ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

प्रसूतिजं, क्ली, (प्रसूतेरुद्भवमारभ्येत्यर्थः जायते इति । जन् + डः ।) दुःखम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥

प्रसूनं, क्ली, (प्रसूयते स्मेति । प्र + सू + क्तः । ओदित्वात् निष्ठानस्य नः ।) पुष्पम् । (यथा, रघुः । २ । १० ।

"अवाकिरन् बाललताः प्रसूने-
राचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥")

फलम् । इत्यमरः । १ । ४ । १७ ॥ जाते, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८७ ॥

प्रसेव

प्रसूनेषुः, पुं, (प्रसूनं पुष्पं इषुर्बाणो यस्य ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसूनं, क्ली, (प्र + सू + क्तः ।) फलत्रयम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ ।

"त्रायन्तिलप्रसूनं प्रकुञ्चं वा प्रातः प्रातरुपसेवेत प्रातोदकानुपानम् ॥"

"फलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया प्रसूतश्च निगद्यते ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

प्रसृतः, पुं, (प्र + सृ + क्तः ।) निकुञ्जपालिः । अञ्जलिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ४ । ५ । १० । ७ ।

"यत्सुलभैरन् प्रसृतमात्रं वाञ्जलिमात्रं वा ॥")

प्रसृतः, त्रि, (प्र + सृ + क्तः ।) प्रवृद्धः । प्रसारितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १४ । ५ ।

"न घ्रायाक् नियमस्थश्च स श्वासः प्रसृतं मनः ॥")

विनीतः । वेगितः । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥ गतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नियुक्तः । इति हलायुधः । २ । ३६० ॥

प्रसृता, स्त्री, (प्र + सृ + क्तः । टाप् ।) अञ्जलिः । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥ (विवरणमस्या अञ्जलिशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

प्रसृतिः, स्त्री, (प्र + सृ + क्तिन् ।) प्रसृतः । आकुञ्चितपाणिः । इति रायमुकुटः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । ११२ ।

"देवानुत्थान् समभ्यर्च्य तत्स्थानोदकमाहरेत् ।
संस्राव्य पाययेत्तस्माच्चलात्त्र प्रसृतित्रयम् ॥"

सन्ततिः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । ३ ।

"वर्द्धितानि प्रसृत्या वै विनताकुलकर्त्तृभिः ॥"

प्रसृत्या इति वा पाठः ॥ फलत्रयम् । तद्यथा,

"फलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया ———— ॥"

इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

प्रसेकः, पुं, (प्रसेचनमिति । प्र + सिच् + घञ् ।) सेचनम् । क्षुतिः । इति मेदिनी । के, १११ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ३ । ६ ।

"मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-
स्निग्धं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥"

रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

"श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ॥")

प्रसेदिका, स्त्री, क्षुद्रारामः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७६ ॥ (प्रसीदिका इति क्वचित्पाठः ॥)

प्रसेदिवान्, [स्] त्रि, प्रसन्नः । प्रपूर्ब्बसदधातोः कर्त्तरि क्वसुप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रसेवः, पुं, (प्रसीव्यते स्मेति । प्र + सिव + "अकर्त्तरि चेति ।" ३ । ३ । १६ । इति घञ् ।) वीणाङ्गम् । स्यूतः । इति मेदिनी । वे, ७३ ॥

प्रसेवकः, पुं, (प्र + सिव + ण्वुल् । यद्वा, प्रसेव एव । स्वार्थे कन् ।) वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् । दण्डाधः शुषिरगाम्मीर्य्यार्थं दारुमयं भाण्डं यच्चर्म्मणा आच्छाद्य दीयते सः । इत्यन्ये । वीणास्थितालाबूफलम् । इत्यपरे । इति भरतः ॥

प्रस्तारः

तत्पर्य्यायः । कङ्कभः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ७ ॥ लूचरचितभाण्डम् । धोकड़ा इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । स्यूतः २ स्यानः ३ धौतकटः ४ स्योतः ५ स्यूतः ६ । इति भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ६ ।

"छत्रिवस्त्रप्रसेवकप्रभृतिपुटकपङ्कपूर्णेषु भेद्ययोग्याम् ॥") प्रकृष्टतन्तुसन्तानकर्त्ता च ॥

प्रस्कण्वः, पुं, (प्रगतं कण्वं पापं यस्मादिति । "प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ।" ६ । १ । १५३ । इति सुट् ।) ऋषिविशेषः । स च वैदिकसन्त्यालर्गतसूर्य्यापि स्यानमन्त्रस्य ऋषिः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ४४ । ६ ।

"प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनम् ॥")

प्रस्कन्दनं, क्लीं, (प्र + स्कन्द + ल्युट् ।) विरेकः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, महाभारते । २ । ८४ । २६ ।

"अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वञ्चाप्येवं भविष्यसि ॥")

प्रस्कन्नः, त्रि, (प्रकर्षेण स्कन्नः ।) पतिते, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रस्तरः, पुं, प्रस्तृणाति आच्छादयति यः । (प्र + स्तृ + पचाद्यच् ।) शिला । पाथर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्रावा २ पाषाणः ३ उपलः ४ अश्मा ५ दृषत् ६ दृषद् ७ पाषाणकः ८ पारटोटः ९ शम्बरः १० काचकः ११ शिला १२ ॥ पल्लवादिरचितशय्या । यथा, —

"पल्लवाद्यैर्विरचिते शयनीये तु संस्तरः ।
प्रस्तरः प्रस्तिरस्तेति प्रस्तारोऽपि च कुत्रचित् ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मनुः । २ । २०४ ।

"गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ॥")

मणिः । इति मेदिनी । रे, १८१ ॥

प्रस्तरिणी, स्त्री, (प्रस्तरस्तदाकारोऽस्त्यस्या इति । प्रस्तर + इनिः । ङीप् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्या गोलोमिकाशब्दे ज्ञेयः ॥)

प्रस्तारः, पुं, (प्र + स्तृ + घञ् ।) लगणघनम् । तत्पर्य्यायः । ललाटवी २ अघः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ पल्लवादिरचितशय्यनीयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ शय्या । इति हारावली ॥ छन्दःप्रभृतीनां प्रभेदज्ञापकसङ्केतविशेषः । यथा,—

"पादे सर्व्वगुरावाद्यात् लघु न्यस्य गुरोरधः ।
यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्य्यादसुं विधिम् ॥
ऊने दद्याद्गुरूनेव यावत् सर्व्वलघुर्भवेत् ।
प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः ॥"

इति वृत्तरत्नावली ॥ * ॥

अपि च । अहपत्यार । पढ़म गुरु हेट्ठ ठाणे लहुआ परिठवउ अण्णवङ्की ए । सरिसा सरिसा पल्ली उच्चरिआ गुरुलहु देहु ॥ अस्य टीका । एतद्दृष्टान्तं प्रस्तारज्ञानाधीनमिति

प्रस्ताव

प्रस्तार दर्शयति । प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुकं स्थापय आत्मबुद्ध्या सदृशौ सदृशौ पंक्तिरद्वयौ गुरुलघू देहि सदृशौ पंक्तिर्दक्षिणे कार्य्या वामे गुरुलघुभिः पूरणं कार्य्यं इदमत्र मात्राप्रस्तारविषयं तत्रापि गुरोर्लिखनयोग्यत्वे गुरुर्लेख्यः अपरच्च लघुर्देयः । वर्णप्रस्तारे तु गुरुणैव पूरणं कार्य्यं तत्रायं प्रकारः आदौ गुरुर्लेख्यः तत्र प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुर्लेख्यः तदक्षिणे चोपरिस्थितपंक्तेः सदृशौ कार्य्यौ वामे च गुरुलघुभिः पूरणं कार्य्यं वामे चैक एकलघुः यतस्तत्र वर्णप्रस्तारे तु वामे लघुसम्भौ नास्ति यथा त्रिकलप्रस्तारे । ६६ । प्रथमगुरोरधो लघुर्वामतश्च कलार्द्धपूरणं गुरुणैव कार्य्यं दक्षिणे च पंक्त्यभावः ततो गुरोरधो लघुर्लेख्यः दक्षिणे च लघोरधो लघुर्लेख्यः वामे च कलापूरणं एकेन लघुना कार्य्यं एवं चतुष्कला-६६दावपि बोध्यं यथा अक्षरच्छन्दसि ६६एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ अथ सकलप्रस्तारसंख्या । इच्चोसा सत्तसत्तरं सत्तावह सहस्साइं वाआलिसह लक्खं तेरहकोडी समग्गाइं । अस्य टीका । अत्र चैकाक्षरमारभ्य षड्विंशत्यवधिवर्णवृत्तानां प्रस्तारे कियतो संख्येत्यत आह । १३४,२१७,७२६ षड्विंशतिः रूप तानि तथा सप्तदशसहस्राणि द्विचत्वारिंशल्लक्षाण्येकोनत्रिंशत्कोट्यः समग्राणि अक्षस्य वामा गतिरित्यङ्काः स्थाप्याः । इति पिङ्गलः प्रौढबोधभूषणञ्च ॥

प्रस्तार्य्यम्मे, [न्] क्लीं, नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणम् ।

"प्रस्तार्य्यम्मे तनुस्फीतं श्यावं रक्तनिभं सिते ॥"

इति माधवकरः ॥

अपि च ।

"समन्ताद्विस्तृतः श्यावो रक्तो वा मांससञ्चयः ।
सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्य्यम्मे तदुच्यते ॥"

इति रत्नप्रभनिमिः ॥

तस्यौषधम् ।

"कसकस्य फलं ग्राह्यं चूर्णयेत् सैन्धवान्वितम् ।
फेनो रसाञ्जनं चौद्रं विड्ङ्गानि मनःशिला ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा प्रयोक्तृभिः ।
तिमिरं पटलं काचमर्म्मस्थं तथैव च ॥
कण्डूक्लेदावृतं हन्ति मलमाशु सुखावहा ॥"

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

प्रस्तावः, पुं, (प्र + स्तु + "प्रे स्तुस्रुवः ।" ३ । ३ । २७ । इति घञ् ।) अवसरः । इत्यमरः । ३ । २ । २४ ॥ प्रसङ्गस्तुतिः । इति भरतः ॥ प्रसङ्गः । इति भानुदीक्षितः ॥ (यथा, मृच्छकटिके । ६ अङ्के । "प्रस्तावेनाधिकरणिकत्वं द्रष्टुमिच्छतीति ॥") प्रकरणम् । यथा,—

"प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ॥"

इत्यस्यार्थे काव्यप्रकाशः ॥

प्रस्तावना, स्त्री, (प्रस्तावयति विज्ञापयति कार्य्यादिकमिति । प्र + स्तु + णिच् + युच् । टाप् ।) आरम्भः । इति जटाधरः ॥ लूचधारेण सह

प्रस्थपु

नटीविदूषकादीनां परस्परविचित्रभाषणम् तस्या लक्षणम् । यथा,—

"नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
लूचधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्व्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥"

इति साहित्यदर्पणम् ॥

प्रस्तरः, पुं, (प्रस्तरः । निपातनात् इत्वम् ।) पल्लवादिरचितशय्या । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रस्तीतः, प्रस्तीमः, } त्रि, (प्र + स्त्ये + क्तः । "प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ।" ८ । २ । ५४ । इति निष्ठातस्य मो वा ।) संहतः । घनितः । प्रपूर्ब्बस्त्येधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रस्तुतः, त्रि (प्रस्तूयते स्मेति । प्र + स्तु + क्तः ।) प्रकरणप्राप्तः । यथा,—

"अप्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया ॥"

इति काव्यप्रकाशः ॥

प्राकरणिकः । प्रासङ्गिकः । इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥ निष्पन्नः । यथा । प्रस्तुतवृत्तेर्मयट् । अन्नं प्रस्तुतं अन्नमयम् । यवागूः प्रस्तुता यवागूमयी । इति कलापतद्धितः ॥ प्रकर्षस्तुतियुक्तः । प्रपूर्ब्बस्तुधातोः कर्म्मणि क्तः । उपस्थितः । प्रतिपन्नः । उद्युक्तः । इति लोकव्यवहारदर्शनात् ॥

प्रस्तृतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः ।) अन्तरितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रस्थः, पुं, (प्रकर्षेण तिष्ठतीति । प्र + स्था + "व्यातश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति कः । यद्वा, प्रतिष्ठतेऽस्मिन्नेन वेति घञर्थे कः ।) परिमाणविशेषः । स तु चतुःकुडवरूपः । इत्यमरभरतौ ॥ आढकचतुर्थांशः । इति लीलावती ॥ द्विशरावपरिमाणम् । इति वैद्यक परिभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । ८ । अध्याये ।

"बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ।
परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं श्रोत्रियतोयपौ ॥")

प्रस्थः, पुं, क्लीं, (प्र + स्था + कः ।) अद्रेः समभूभागः । अद्रेरेकदेशः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । क्षमु २ सानु ३ । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ५४ ।

"प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगयाभिगन्त्रि
किञ्चित् क्रमात्किन्नरमध्युवास ॥")

उच्छ्रितवस्तु । इति मेदिनी ॥ विस्तारः । यथा,

"दीर्घे प्रस्थे समानञ्च न कुर्य्याच्छन्दिरं बुधः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥

प्रस्थस्थितिविशिष्टे, त्रि ॥

प्रस्थपुष्पः, पुं, (प्रस्थमितं पुष्पमस्य ।) मरुवक इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (तत्पर्य्यायो यथा,—

भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।

"मारुतोऽसौ मरुवको मरुजश्चरुपि स्मृतः ।
मयौ फणिज्झकश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥")

स्वल्पपत्रतुलसी । जम्बीरभेदः । इति केचित् ॥ जम्बीरसामान्यम् । इति केचित् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रस्थानं, क्ली, (प्र + स्था + ल्युट् ।) विजिगीषोः प्रयाणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ९५ ॥ (यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । १२ ।
"सेनाभियोगं प्रस्थानं बलसंख्या यथार्थतः ।
धीराणाञ्च परिज्ञानं कृत्वा यात्रां त्वरान्वितः ॥")
गमनमात्रम् । यथा, पदाङ्कदूते ।
"प्रस्थानलग्ने कुलिशक्लमनाशिन्यिं पण्डितानीतः ॥"

प्रस्थानविघ्नः, पुं, (प्रस्थानस्य विघ्नः ।) गमनव्याघातः । यथा । यः पुनर्विवाहावसरे मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानात्प्राक् कर्म्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदासौ द्विगुणां भृतिं दाप्यः । इति मिताक्षरा ॥

प्रस्थापितः, त्रि, (प्र + स्था + णिच् + क्तः ।) प्रेषितः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकर्षेण स्थापितश्च ॥

प्रस्थिका, स्त्री, (प्रस्थस्तदाकारोऽस्त्यस्या इति । प्रस्थ + ठन् ।) अम्लष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥

प्रस्फुटः, त्रि, (प्रस्फुटति विकशतीति । प्र + स्फुट् + कः ।) प्रफुल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुस्पष्टः । यथा, मार्कण्डेये । २७ । २१ ।
"निष्कृष्य श्वासनं तस्माद्दृष्टो प्रस्फुटाक्षरम् ॥")

प्रस्फोटनं, क्ली, (प्रस्फोट्यतेऽनेनेति । प्र + स्फुट् + णिच् + करणे ल्युट् ।) सूर्पम् । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (प्र + स्फुट् + भावे ल्युट् ।) ताडनम् । विकाशनम् । इति मेदिनी । ने, १९२ ॥ प्रवनम् । तुषादिशोधनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८३ ॥

प्रस्रवणं, क्ली, (प्रस्रवति जलमस्मादस्मिन्निति वा । प्र + स्रु + अपादाने अधिकरणे वा ल्युट् ।) यत्र स्थाने स्रुत्वा जलं गलति तत् । इति भरतः ॥ अविच्छेदेन स्रवज्जलं यत्र स्थाने पतति यत्र निपत्य च बहुलीभवति तत् । इति स्वाम्यादयः ॥ गिरेरुपरि निर्झरादिप्रभवजलसंघातः । इति साङ्गः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६ । ५३ । ११ ।
"पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रभावञ्च सरस्वत्याः प्रत्यक्षप्रस्रवणं बलः ॥")
अजस्रं मन्दवेगेन स्रवज्जलम् । इति कोकाटः ॥ तत्पर्य्यायः । उत्सः २ । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥ जलप्रसवः ३ । (यथा, मनुः । ४ । २०३ ।
"स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥")
अस्य गुणाः । प्रस्रवणजलं स्वच्छं लघु मधुरं रोचनञ्च दीपनकृत् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्र + स्रु + भावे ल्युट् ।) प्रकर्षेण क्षरणम् ॥

प्रस्रवणः, पुं, (प्रस्रवति जलमस्मादिति । प्र + स्रु + अपादाने ल्युट् ।) माल्यवत्पर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ स्वेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रस्रावः, पुं, (प्रसूयते इति । प्र + सु + "ग्रहसुस्रुवः ।" ३ । ३ । २७ । इति घञ् ।) मूत्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ गोप्रस्रावमाहात्म्यं यथा, वराहपुराणे ।
"प्रस्रावेण तु यः स्नायात् रोहिण्यां मानवो द्विज ! ।
सर्व्वपापक्षतान्दोषान् दहत्यग्नि न संशयः ॥"
(गुणादयोऽस्य मूत्रशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

प्रस्वानः, पुं, उच्चैःशब्दः । प्रपूर्ब्बस्वनधातोर्घञ्-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रस्वेदः, पुं, (प्र + ष्विद् घर्म्मच्युतौ + घञ् ।) अतिप्रियधर्म्मः । (यथा, मार्कण्डेये । १२४ । १३ ।
"नरस्रपुत्राः प्रस्वेदजलक्लिन्नानना समम् ॥")
तस्यौषधं यथा,—
"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकाश्मर्य्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाजा चामलकी तथा ।
कर्च्चूरकः पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम् ।
पुमान् युवा स्यात् शुक्राढ्यः स्त्रीणाञ्चात्यन्तवल्लभः ॥
स्त्रीप्रियं गच्छते नित्यं वन्ध्यापि लभते सुतम् ॥"
इति गारुड़े १९८ अध्यायः ॥
(विषयोऽस्य यथा,—
"स्तैमित्यं मधुरास्यता च जड़ता निद्रा च तन्द्रा भृशं
गात्राणां गुरुता रुचिर्विरमता रोमोद्गमः प्रीतता ।
प्रस्वेदः श्रुतिबाधनञ्च क्रमते नेत्रे च पाण्डुच्छविर्विश्लेषामलवृत्तिका च वमनं श्लेष्मोल्वणे वै विदुः ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

प्रहृतं, त्रि, (प्रहन्यते स्मेति । प्र + हन् + क्तः ।) विततम् । व्याप्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रकर्षेण हिंसितम् । (यथा, महाभारते । ८ । ३०१ । ६ ।
"प्रहृतरथमराश्वकुञ्जरं
प्रतिभयदर्शनमुल्बणव्रणम् ।
तदहितहतमावभौ बलं
पितृपतिराकृतिमिव प्रजाक्षये ॥")
प्रकर्षेण गतञ्च ॥ (विताड़ितम् । यथा, भागवते । १० । ७२ । ३८ ।
"इत्थं नयोः प्रहृतयोर्गदयोर्नृवीरौ
क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्परैरपिष्टाम् ॥"
वाहितम् । यथा, रघुः । १६ । १४ ।
"स स्वयं प्रहृतपुष्करः क्षतौ
लोलमाल्यवलयो हरन् मनः ।
नर्म्मकीरभिनयातिलङ्घिनीः
पार्श्ववर्त्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥")

प्रहृनेमिः, पुं, (ग्रहाणां नेमिरिव । निपातनात् ग्रस्य प्रः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (ग्रहनेमिरिति वा पाठः ॥)

प्रहरः, पुं, (प्रह्रियते ह्लादादिरस्मिन्निति । प्र + हृ + घः । अप् वा ।) वासरस्याष्टभागेक भागः । पहर इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । याम २ । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ३७ ।
"सहैनकं द्वितीयेऽस्मिन् प्रहरे पर्य्यकल्पत ॥")

प्रहरकुटुम्बी, स्त्री, (प्रहरस्य कुटुम्बी कुटुम्बिनीव ।) कुटुम्बिनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रहरणं, क्ली, (प्रह्रियतेऽनेनेति । प्र + हृ + करणे ल्युट् ।) अस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८२ ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । २ ।
"धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमनीवाच पितामह ! ॥")
कर्णरथः । इति तट्टीकायां भरतसुन्दरी ॥ (यथा, भागवते । ४ । २६ । २ ।
"पञ्चप्रहरणं समवरूथं पञ्चविक्रमम् ॥"
प्रह्रियतेऽस्मिन्निति ।) युद्धम् । इति हलायुधः । २ । २६८ ॥ (प्र + हृ + भावे ल्युट् ।) प्रहारः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४ । ७ ।
"यानं प्रहरणं चैव तथैवास्मिन् भारत ! ॥")

प्रहरी, [न्] त्रि, यामिकः । प्रहरो विद्यते अस्येति प्रहरशब्दादस्त्यर्थे इनिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रहर्षणः, पुं, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृष् + णिच् + ल्युः ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हर्षविशिष्टे, हर्षकारके च, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २७ । ६ ।
"नानापक्षिरुतं रम्यं कद्रपुत्रप्रहर्षणम् ॥"
प्र + हृष + भावे ल्युट् । आनन्दे, क्ली । यथा, महाभारते । १२ । ३३६ । २५ ।
"अथ व्रतस्यावभृते वायुवाचाप्यरीरिणी ।
स्निग्धगम्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो ! ॥")

प्रहर्षणी, स्त्री, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृष् + णिच् + ल्युः । ङीष् ।) हरिद्रा । इति हारावली । चतुर्दशाक्षरपादवृत्तच्छन्दोभेदः । तस्या लक्षणं यथा । छन्दोमञ्जर्य्याम् । "चत्वारोऽभिर्मनजरगाः प्रहर्षणीयम् ।" तस्या उदाहरणं यथा,—
"गोपीनामधरसुधारसस्य पाने-
रुत्फुल्लस्तनकलसोपगूहनेच्छ ।
आश्चर्य्यैरपि रतिविभ्रमैर्मुरारेः
संसारे मतिरभवत् प्रहर्षणीह ॥"

प्रहसनं, क्ली, (प्र + हस् + भावे ल्युट् ।) प्रहासः । (प्रहसत्यत्रानेन वा । प्र + हस् + आधारे करणे वा ल्युट् ।) रूपकभेदः । परिहासः । इति केचिन्नो । ने, १६० ॥ व्याजोपः । इति हेमचन्द्रः ॥ रूपकभेदस्य लक्षणं यथा,—
"भागवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गैर्विनिर्म्मितं ।
भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥
तत्र नारभटीनापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा ॥
तत्रास्विभगवद्विप्रभृतिष्वत्र नायकः ।
एको यत्र भवेद्दृष्टो हास्यं सच्छद्मसूच्यते ॥"
इति साहित्यदर्पणम् ॥

प्रहसनी, स्त्री, (प्रहसति प्रकर्षेण विकशतीति । प्र + हस् + युच् + ङीप् ।) यूथी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वासन्ती
प्रहसदङ्गारधानी च ॥

प्रहस्तः, पुं, (प्रसतः प्रहस्तो वा हस्तो यत्र ।) विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥ रावणसेनापतिविशेषः । यथा,—

"ततो नीलाम्बुदप्रख्यं प्रहस्तो नाम राक्षसः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥"

इति रामायणे लङ्काकाण्डे ८ सर्गः ॥

प्रहारः, पुं, (प्रहरणमिति । प्र + हृ + घञ् ।) आघातः । यथा, मार्कण्डेये ।

"करप्रहारेण शिरश्चमरस्य पृथक् कृतम् ॥"

प्रहारणं, क्ली, (प्र + हृ + णिच् + ल्युट् ।) काव्यदानम् । इति प्रहारणशब्दटीकायां भारतसुन्दरी ॥

प्रहारवल्ली, स्त्री, (प्रहारोपमाऽऽघातजन्यवेदनादिनाधिका वल्ली लता । प्राकृपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः ।) मांसरोहिणी । इति भावप्रकाशः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"मांसरोहिण्यतिरुहा वृष्या चर्म्मकरी लघ्वी । प्रहारवल्ली विकषा वीरवल्यपि कथ्यते ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रहासः, पुं, (प्रकृष्टो हासो यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्त्तिकेयस्य अनुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।

"रणोत्कटः प्रहासश्च भीमश्चैव महाबलः ॥"

नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ५७ । १५ ।

"पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहासः शङ्कुकर्णकः ॥"

प्रकृष्टो हासो यस्मात् ।) नटः । इति धरणिः ॥ (प्रकृष्टो हासः प्रकाशो यस्य ।) सोमतीर्थम् । इति जटाधरः ॥ (प्रकृष्टो हास इति ।) अट्टहासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कामन्दकीये । ५ । २० ।

"न मर्म्मसचिवैः सार्द्धं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत् । ते हि मर्म्माण्यभिघ्नन्ति प्रहासेनापि संसदि ॥")

प्रहासी, [न्] पुं, प्रकृष्टं हासयति हसति च यः । (प्र + हस् + णिच् वा + णिनिः ।) हासकारकः । भाँड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वासन्तिकः २ कैलिकिलः ३ वैहासिकः ४ विदूषकः ५ प्रीतिदः ६ । इति हेमचन्द्रः । २ । २४५ ॥ (हासकारिणि, त्रि । यथा, अथर्ब्ववेदे । ८ । ६ । १४ ।

"आपाकेभ्यः प्रहासिभ्यस्तम्बे ये कुर्व्वते ॥")

प्रहिः, पुं, (प्रकर्षेण ह्रियतेऽनेनेति । प्र + हृ + "प्रहरतेः कूपे ।" उणा० ४ । १३४ । इति इण् । स च डित् ।) कूपः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥

प्रहितं, क्ली, (प्रधीयते स्मेति । प्र + धा + क्तः ।) कूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥ (प्र + हि प्रेरणे + क्तः ।) क्षिप्ते, त्रि । इति निरुक्तशब्दटीकायां भरतः ॥

प्रहीणः, त्रि, (प्र + ओ हा त्यागे + क्तः । "घुमास्थागेति ।" ६ । ४ । ६६ । इति आत ईत् । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठानस्य नः । ततो णत्वम् ।) परित्यक्तः । प्रपूर्ब्बो हा धातोः कर्म्मणि क्तः । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥ यथा,—

"प्रहीणपूर्ब्बध्वनिनाधिरूढ-
सुजामधारेण शरद्घनेन ॥"

इति रघुवंशस्यम् ॥

प्रहुतं, क्ली, (प्रहूयते स्मेति । प्र + हु + क्तः ।) भूतयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ७३—७४ ।

"अहुतञ्च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च ।
ब्राह्म्यं हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥
अपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।
ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्र्यार्च्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥")

प्रहेलकं, क्ली, (प्रहेलकम् । पृषोदरादित्वात् लस्य रः ।) पिष्टकविशेषः । तत्पर्य्यायः । वाचनम् २ व्रतोपायनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रहेलकम् ४ वाचनकम् ५ । इति हारावली । १५० ॥

प्रहेलकं, क्ली, (प्रहिलति स्वाभिप्रायं सूचयतीव । प्र + हिल भावसूचने + ण्वुल् । प्रहेलति वेष्टयतीति । प्र + हेल + ण्वुल् वा ।) प्रहेलकम् । इति हारावली । १५० ॥

प्रहेलिका, स्त्री, (प्रहिलति अभिप्रायं सूचयतीति । प्र + हिल अभिप्रायसूचने + ण्वुल् । टाप् अत इत्वम् ।) दुर्विज्ञानार्थप्रश्नः । कूटार्थभाषिता कथा । हेयालि इति भाषा । पर्य्यायः । प्रवल्हिका २ । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥ प्रवल्लिका ३ प्रवल्लिः ४ प्रवल्ली ५ प्रहेलिः ६ । इति भरतः ॥ प्रश्नदूती ७ प्रवल्लीका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणम् ।

"यत्कीर्त्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् ।
यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका ॥
सा द्विधार्थौ च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशासने ।
आर्थी स्यादर्थविज्ञानात् शाब्दी शब्दस्य भङ्गतः ॥"

आर्थी । यथा,—

"सरय्वालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।
गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः ॥"

पानीयकुम्भ इति ॥ शाब्दी यथा,—

"सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता
नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम् ।
यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती
का नाम कान्तेति निवेदयन्ति ॥"

सारिका । इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥

प्रह्लादः, पुं, (प्रह्लादते इति । प्र + ह्लाद शब्दे + अच् । यद्वा, प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद + णिच् + अच् । रलयोरैक्यम् ।) प्रह्लादः । स च हिरण्यकशिपोः पुत्रः परमवैष्णवः । (यथा, हरिवंशे । ३ । ७१ ।

"हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ।
अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्य्यवान् ॥")

तस्य चरित्रादिकं प्रह्लादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ८ । ४६ ।

"मल्लाः सुदेष्णाः प्रह्लादा माहिषाः शुण्डिकाः शबाः ॥")

प्रह्लादः, स्त्री, (प्र + ह्लाद् + क्तिन् । ह्रस्वः ।) प्रीतिः । ("ह्लादेः सः स्त्रियां च ।") इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रह्लादः, त्रि, (प्र + ह्लाद् + क्त । "ह्लादो निष्ठायाम् ।" ६ । ४ । ६५ । इति ह्रस्वः ।) प्रीतः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

प्रह्लादः, पुं, (प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद् + णिच् + अच् ।) प्रह्लादः । स च पूर्व्वजन्मनि शिवशर्म्मणः पुत्रः सोमशर्म्मनामाभूत् ततो दैत्यभावनया हतः अनन्तरं कमलायां हिरण्यकशिपोः सकाशाद्दैत्यभावेन जातः । यथा, सूत उवाच ।

"स लोष्टेन समं मेने काञ्चनं भूषणं पुरः ।
जिताहारः स धर्म्मात्मा निद्रया परिवर्जितः ॥
विषयान् स परित्यज्य एकान्तमपि सेवते ।
योगासनसमारूढो निराग्नौ निष्परिग्रहः ॥
तस्य वेलां सुसंप्राप्य ऋतुकालः समागतः ।
आगतान् दानवान् विप्रः सोमशर्म्मा व्यलोकयत् ॥
ऋतुकाले तु संप्राप्ते प्राणयात्राप्रवर्त्तके ।
ग्रामग्रामे महाक्षेत्रे ऋषीणामेव सन्निधौ ॥
केचिद्वदन्ति वै दैत्याः केचिद्वदन्ति दानवाः ।
एवंविधो महाशब्दः कर्णरन्ध्रगतस्तदा ॥
तस्यैव विप्रवर्य्यस्य सुविप्राः सोमशर्म्मणः ।
ज्ञानध्यानात् प्रचलतः प्रविष्टं दैत्यजं भयम् ॥
तेन ध्यानेन तस्यापि दैत्यभूतेन वै सदा ।
सत्वरं तस्य वै प्राणा गतास्तस्य महात्मनः ॥
दैत्यभावेन संयुक्तः स हि ऋतुवधं गतः ।
तस्माद्दैत्यत्वे जातो हिरण्यकशिपोरहम् ॥
देवासुरे महायुद्धे निहतश्चक्रपाणिना ।
युध्यमानेन तेनापि प्रह्लादेन महात्मना ॥
सुभृशं वासुदेवं तद्दिव्यरूपं विचिन्तितम् ।
योगाभ्यासेन पूर्व्वेण ज्ञानमासीन्महात्मनः ॥
संसार पौर्व्विकं सर्व्वं चरितं शिवशर्म्मणः ।
सोऽप्यहं सोमशर्म्मा वै प्रविष्टो दानवीं तनुम् ॥
कस्य कार्यं कदा पुण्यं केवलं ध्यानमुत्तमम् ।
प्रयामि च महापुण्यैर्ज्ञानाख्यैर्मोक्षदायिभिः ॥
समरे प्रीयमाणेन प्रह्लादेन महात्मना ।
एवं चिन्ता कृता पूर्व्वं श्रूयतां द्विजसत्तम ! ॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं सर्व्वसन्देहनाशनम् ॥"

सूत उवाच ।

"प्रह्लादे तु हते संख्ये देवदेवेन चक्रिणा ।
संह्लादे च महावीर्य्ये तस्मिंश्च कालनेमिनि ॥
प्रह्लादस्य तु या माता हिरण्यकशिपोः प्रिया ।
प्रह्लादस्य महाशोकैर्दिवा रात्रौ प्रशोचति ॥
पतिव्रता महाभागा कमला नाम दुःखिता ।
खिद्यमाना दिवा रात्रौ नारदस्तामुवाच ह ॥
मा शुचस्त्वं महाभागे पुत्रार्थं पुण्यभागिनि ! ।
निहतो वासुदेवेन तव पुत्रः समेष्यति ॥
तद्गर्भजश्चोपेतस्तवोदरे महामतिः ।
प्रह्लादेति च वै नाम पुत्रस्य भविष्यति ॥
विहीन आसुरैर्भावैर्वैष्णवेन समन्वितः

इन्द्रत्वं भोक्ष्यते भद्रे ! सर्व्वदेवैर्नमस्कृतः ॥
सुखीभव महाभागे ! पुत्रेण तेन वै सदा ।
न प्रकाश्या त्वया देवि ! स्ववार्त्तेयञ्च कस्यचित् ॥
कर्त्तव्यमनुजानभावैः सुगोप्यं त्वं सदा कुरु ।
एवमुक्त्वा गतो विप्र नारदो मुनिसत्तमः ॥
कमलायाश्चोदरे वै आसीत् तच्चक्र चोत्तमम् ।
पुनः प्रजादौ वै नाम तस्यां जातो महात्मनः ॥
बालभावं गतो विप्र लक्ष्मा एवं विचिन्त्य च ।
नरसिंहप्रसादेन देवराजोऽप्यभूत स हि ॥"

इति पाद्मे भूमिखण्डे ५ अध्यायः ॥ * ॥ (अनेन सह नरनारायणयोर्युद्धमासीत् । एतद्-विवरणन्तु देवीभागवते चतुर्थस्कन्धे नवमाध्याये द्रष्टव्यम् ॥) प्रमोदः । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७० । ३ ।
"मनःप्रह्लादजननं दृष्टिकान्तमनीव च ॥")
ग्राह्यः । इति धरणिः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १० ।
"प्रह्लादो मूषिकादश्च तथैव जनमेजय ! ॥")

प्रकः, त्रि, (प्रकृष्यते इति । प्र + कृष + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्निति ।" उणा० १ । १५३ । इति ष्ट्रन् । आलोपश्च ।) नम्रः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुः । १६ । ८० ।
"विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
मुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्तम् ।
सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्जहार
प्रह्वैर्निबन्धरवो हि सन्तः ॥")
आसक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥

प्रा, ल पूर्त्तौ । (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, प्राति घटं जलेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥

प्राक्, व्य, पूर्व्वदिग्देशकालाः । इत्यमरः । ३ । ४ । २३ ॥ प्राची दिक् प्राड् देशः कालो वा प्राक् । एवं प्राच्या दिशः प्राच्यो देशात् कालाद्वा आगतः प्राग्गतः । एवं प्राच्यां दिशि प्राचि देशे वा वसति प्राग्वसति । दिक्-शब्दाद्दिग्देशकाले इति प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां स्तात् अचो लुगिति स्तातो लुक् । इति तद्धितकार्य्ये भरतः ॥ ("दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी प्रथमाभ्यो दिक्देशकालेष्वस्तातिः ।"५।३।२७। इति अस्तातिः । "अचेर्लुक् ।" ५ । ३ । ३० । अस्तातेर्लुक् । "लुक् तद्धितलुकि ।" १ । २ । ४९ । इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ।) पूर्व्वम् । (यथा, मनुः । २ । २६ ।
"प्राक् नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म्म विधीयते ॥")
प्रभातम् । व्यवस्तरम् । अतीतम् । अग्रम् । इति हेमचन्द्रः मेदिनी च । वे, ७ ॥ क्रम-प्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राकषिकः, पुं, (प्राकर्षति हिनस्तीति । प्र + आ + कृष हिंसायाम् + "प्राहि प्रनिकषः ।" उणा० २ । १४ । इति किकन् ।) षिड्गः । मायानर्त्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (परदारोपजीवी । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

प्राकाम्यं, क्ली, (प्रकामस्य भावः । प्रकाम + ष्यञ् ।) ग्रिवस्याष्टविधैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । तच्च इच्छानभिघातः । इत्यमरटीकायां भरतो हेमचन्द्रश्च । २ । ११६ ॥ (यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।
"अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥")
स्वाच्छन्द्यानुमतिः । तत्पर्य्यायः । अवसर्गः २ स्वाच्छन्द्यानुमननम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कुमारे । २ । ११ ।
"यत्तो यत्तेतरत्रासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥")

प्राकारः पुं, (प्रक्रियते इति । प्र + कृ + घञ् । उपसर्गस्य घञ्यमनि दीर्घः ।) वप्रोपरि अन्यच्च वा इष्टकादिरचितवेष्टनम् । (यथा, महाभारते । १ । २०८ । २६ ।
"प्राकारेण च सम्पन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता ॥")
तत्पर्य्यायः । वरणः २ साल: ३ । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ शालः ४ । इति भरतः ॥ वप्रः ५ । यथा,—
"प्राकारस्तोयसोऽवप्रः पित्तलेदारयोरपि ॥"
इति रत्नकोषः ॥
तस्य परिमाणं यथा,—
"ऊर्द्धं षोड़शहस्तेभ्यो नैव कुर्य्याद्गृहं गृही ।
ऊर्द्धं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥"
तस्य द्वारमानम् ।
"प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्व्वं दीर्घे हस्तत्रयन्तथा ।
गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्नृणामधिके शुभम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥

प्राकृतः, त्रि, (प्रकृष्टमकृतमकार्य्यं यस्य ।) नीचः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ३१ ।
"अश्रुपातं करोत्यत्र विवशः प्राकृतो यथा ॥")
अविकारकः । यथा, भावप्रकाशे अजीर्ण-रोगाधिकारे ।
"वदन्ति षड्विधं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥
प्राकृतं अविकारकम् ॥" * ॥) प्रकृतिसम्बन्धी । यथा,—
"इत्युक्तामीश्वरिस्तूर्णीं भगवानात्ममायया ।
पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥"
इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ३ अध्यायः ॥
(यथाच मार्कण्डेये । ४५ । ७३ ।
"इत्येष प्राकृतः सर्गः चेचत्ताधिष्ठितस्तु सः ॥"
यथा च मनौ । ११ । १५६ ।
"स लब्ध्वा प्राकृतं लक्ष्मं व्रतलोपं समापयेत् ॥"
"प्राकृतं प्राजापत्यं प्रकृतौ भवं प्राकृतं सर्व्व-लक्ष्मणां प्रकृतित्वादेवमुच्यते ।" इति तद्भाष्ये मेधातिथिः ॥ * ॥ प्रकृतौ भवस्तत आगतो वा । प्रकृति + "तत्र भवः ।" ४ । ३ । ५३ । "तत आगतः ।" ४ । ३ । ७४ । इति वा अण् ।) भाषाभेदे, क्ली । स च संस्कृतप्राकृतिकः । यथा ।
अथ प्राकृतम् । अथशब्द आनन्तर्य्यार्थोऽधिकारार्थश्च । प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् । संस्कृतानन्तरं प्राकृतमधिक्रियते । संस्कृतानन्तरं प्राकृतस्यानुशासनम् । सिद्धसाध्यमानभेदसंस्कृतयोनेरेव तस्य लक्षणं न देयस्य इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृत-समन्तु संस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम् । प्राकृते प्रकृतिप्रत्ययलिङ्गकारकसमासमंज्ञादयः संस्कृत-वद्दर्शिताः । लोकादिति च वर्त्तते । तेन ऋ ऋ ऌ ॠ ऐ औ ङ ञ ष विसर्ज्जनीयप्लुतवर्ज्जो वर्णसमाम्नायो लोकादवगन्तव्यः । इमौ स्वरव्यञ्-जनौ भवत एव । रेफौ नौ च क्वचित् । कैतवं कैअवम् । सौन्दर्य्यं सौअरिअम् । कौरवाः कौअवा । तथा स्वरलक्षणं द्विवचनं चतुर्थी-बहुवचनञ्च न तु भवति । अबहुलं बहुल-मित्यधिकृतं वेदितव्यमाप्राप्तपरिसमाप्तेः । ततश्च क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्-विभाषा क्वचिदन्यदेव भवति । इति हेमचन्द्र-कृतशब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ * ॥ (यथा च प्राकृतचन्द्रिकायाम् ।
"प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवत्वात् प्राकृतं स्मृतम् ।
तद्भवं तत्समं देशीत्यिवमेतत् त्रिधा मतम् ॥"
चण्डाचार्य्यादयस्तु आर्षप्राकृतभेदेन प्राकृतं द्विविधं कल्पयन्ति । जैनबौद्धानां प्राच्येषु प्राचीनतमनाटकादिषु च आर्षप्राकृतप्रयोगः प्रायशो दृश्यते ॥ कानिचित् विशेषलक्षणानि प्राकृतचन्द्रिकायामुक्तानि । यथा,—
"तत्रार्धं मागधी शौरसेनी पैशाचिकी तथा ।
चूलिका पैशाचिकस्याप्यपभ्रंशश्चेति षड्विधम् ॥
महाराष्ट्रोद्भवा भाषा प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।
व्याकरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥"
नाटकादौ उत्तमस्यापि नायकादेः कदाचित् मत्तादिदोषोपहतस्य प्राकृतकथनं नैव दोषाय । यदुक्तं तत्रैव ।
"ऐश्वर्य्यादिप्रमत्तस्य दारिद्र्योपहतस्य च ।
उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं नैव दूष्यति ॥
क्रीड़ार्थं नृपतेरिष्टं प्राकृतञ्च द्विजन्मनाम् ।
भरतेनोदितं प्राच्यमबाधितमिदं वचः ॥"
नाटकादौ बालस्त्रीवृद्धादीनामगुणान्वितानां प्राकृतकथनमेव युक्ततरम् । यथाह भरतः ।
"गाथासु तु महाराष्ट्र्या अन्या नाट्याश्रया मताः ।
बालस्त्रीवृद्धभिक्षूणां आवकयाजलिङ्गिनाम् ।
अहीपरहृतमत्तानां प्राकृतं षड्विधं पठेत् ॥" * ॥
प्रलयविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । ३८—३९ ।
"नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विज ! ।
नित्यश्च सर्व्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तत्र यस्मिन् सृष्टे जगत्पतिः ।
शेते प्राकृतिके चैव ब्रह्माण्डं प्रकृतौ लयम् ॥")
प्राकृतस्वरः, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धी स्वरः ।) वर्षाग्रहेमन्तेषु त्रिषु ऋतुषु क्रमेण वातपित्त-कफस्वरः । यथा, माधवकरः ।
"वर्षाग्रहेमन्तेषु वातादेः प्राकृतः क्रमात् ॥"

प्राकृतदोषः, पुं, (प्राकृतो दोषः ।) वर्षाशरद्वसन्तेषु क्रमेण कुपितो वातः पित्तं कफश्च । यथा, रत्नितः ।
"चयप्रकोपप्रशमाः पित्तस्य प्रावृडादिषु ।
श्लेष्मणः शिशिरादीषु वायोर्घर्मादिषु त्रिषु ॥"

प्राकृतप्रलयः, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धी प्रलयः ।) प्रकृतेर्लयः । तस्य विवरणम् । यथा,—
"निर्गुणस्य च नित्यस्य चाद्यन्तरहितस्य च ।
निमेषाणां सहस्रेण प्रकृतेर्दण्ड उच्यते ॥
षष्टिदण्डात्मकस्तस्य यामश्च प्रकीर्तितः ।
मासस्त्रिंशद्दिवारात्रैर्वर्षं द्वादशमासकैः ॥
एवं गते शताब्दे च श्रीकृष्णे प्रकृतेर्लयः ।
प्रलयाश्च प्रलीनायां तदैवं प्राकृतो लयः ॥
सर्व्वाः संकुच्य सा चैका महाविष्णोः प्रशस्य या ।
कृष्णवक्त्रे लीना च मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
प्राहुर्वदन्ति तां दुर्गां विष्णुमायां सनातनीम् ।
सच्चिदानन्दरूपाञ्च परां नारायणीं सतीम् ॥
बुद्ध्यधिष्ठातृदेवीञ्च कृष्णस्य च गुणात्मिकाम् ।
यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्ण्वीशवादयः ॥
वेदाश्वास्यां महालक्ष्म्यां परां राधां वदन्ति ते ।
यद्वक्षोजा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवीञ्च प्रेम्णा प्राणाधिकां वराम् ।
शश्वत् प्रेमवतीं भक्तिं निर्गुणां निर्गुणस्य च ॥
नारायणश्च शम्भुश्च संकुच्य स्वगणान् बहून् ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपी च कृष्णे लीनश्च निर्गुणे ॥
गोपा गोप्यश्च गावश्च सुरभ्यश्च नराधिप ! ।
सर्व्वे लीनाः प्रकृत्याञ्च प्रकृतिः प्रकृतीश्वरे ! ॥
महाविष्णौ विलीनाश्च सर्व्वे ते क्षुद्रविष्णवः ।
महाविष्णुः प्रकृत्याञ्च सा चैवं परमात्मनि ॥
प्रकृतियोगनिद्रा च श्रीकृष्णनेत्रपद्मयोः ।
अधिष्ठानं चकारैवं मायया नेश्वरेच्छया ॥
प्रकृतेर्व्वासरं यावन्मितं कालं प्रकीर्त्तितम् ।
तावद्वृन्दावने निद्रा कृष्णस्य परमात्मनः ॥
अम्लानरत्नतल्पे च वह्निशुद्धांशुकार्च्चिते ।
गन्धचन्दनमाल्याढ्ये वायुना सुरभीकृते ॥
पुनः प्रजागरे तस्य सर्व्वसृष्टिर्भवेत् पुनः ।
एवं सर्व्वे प्राकृतिकाः श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥**॥
अपि च ।
"प्रकृतौ संस्थितो यस्मात् सर्व्वसन्मात्रसञ्चयः ।
अहङ्कारमहत्तत्त्वगतो यत् प्राकृतो लयः ॥
प्रकृतौ संस्थितो यत्तु मनोलीनप्रलयस्तु यत् ।
तस्मात् प्राकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसञ्चरः ॥
अयं यः कथितो विप्राः प्राकृताख्यो महालयः ॥"
इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥

प्राकृतमानुषः, पुं, (प्राकृतः सामान्यो मानुषः ।) सामान्यमनुष्यः । यथा, महाभारते गदापर्व्वणि ।
"एकादशाक्षमनाथं भीम । पादेन मा स्पृश ।
पश्चात्तामपि यो भर्त्ता सौ प्राकृतमानुषः ॥"

प्राकृतमित्रं, क्ली, (प्राकृतं स्वाभाविकं मित्रं सुहृत् ।) स्वदेशाश्रयवहितदेशावस्थितराजादिः । यथा, माघे । २ । ३६ ।

"सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्य्यतः ।
स्यातामभिन्नौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥"
अस्य टीका । "ननु स्वहितोऽयं चेत्तः किं नः करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्राभित्रबलाबलविवेकं तावत् करोति । सखेति । क्रियया उपकारापकाराख्यतररूपया निर्वृत्तः कृत्रिमः सखा सुहृत् गरीयान् बलवान् एवं शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् कुतः हि यस्मात्तौ कृत्रिममित्रशत्रू च कार्य्यतः उपकारापकाररूपकार्य्यवशात् निर्वृत्ताविति शेषः । उक्तकार्य्यापायेऽवश्यंभावमनपायादनयोर्मित्राभित्रभावोऽपि न तथापायीति गरीयस्त्वमिति भावः । सहजप्राकृतौ तु नैवमित्याह । स्यातामिति । सहजात्तः सहजः एकशरीरावयवत्वात् तत्र सहजं मित्रं मालव्यसेयपिलव्यसेयादि सहजशत्रुस्तु पितृव्यतत्पुत्रादिः प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः पूर्व्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तद्विलक्षणः प्राकृतं मित्रं अपि त्वर्थतौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च स्यातां न त्वात्मकार्य्यवशादित्ययमेतोभयरूपतामापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे कृत्रिमशत्रुः शत्रुरेव मित्रञ्च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्राभित्रौ गरीयांसौ न तु सहजौ नापि प्राकृतावित्यर्थः । अनेन कृत्रिमत्वं सर्व्वापवादीति सिद्धम् ।" इति मल्लिनाथः ॥

प्राकृतशत्रुः, पुं, (प्राकृतः स्वाभाविकः शत्रुः ।) स्वदेशाश्रयवहितदेशावस्थितराजादिः । यथा । "विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः ।" इति माघटीकायां मल्लिनाथः ॥

प्राकृतिकः, त्रि, (प्रकृति + ठञ् ।) प्रकृतिविकारः । प्रकृतिसम्बन्धी । यथा, —
"एवं सर्व्वे प्राकृतिकाः श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
(प्रलयविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे ।१।७।३८।
"नैमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विज ! ।
नित्यश्च सर्व्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥")

प्राक्तनः, त्रि, (प्राक् प्राप्ति काले देशे प्राच्यां दिशि वा भवः । प्राक् + कालवाचिनोऽव्ययात् ट्युट्युलौ ।) प्राग्भवः । यथा । "प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥" इति कुमारसम्भवम् ॥
अन्यच्च ।
"प्राक्तनेन शुभं सर्व्वं सुखञ्च विभवस्थिरम् ।
दुःखं शोकः प्राक्तनेन विपत् सम्पच्च साम्प्रतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १४ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १२६ अध्याये ।
"विधाता लिखितं कर्म्म प्राक्तनं केन वार्य्यते ।
मया भुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि ॥"

प्राक्तनकर्म्म, क्ली, (प्राक्तनं पुराभवं कर्म्म अत्रास्य तच्छब्दकत्वादपि तच्छब्दत्वारोपः ।) भाग्यम् । अदृष्टम् । इति जटाधरः ॥ पुराकृतकार्य्यञ्च ॥

प्राक्फलः, पुं, (प्राक् फलं यस्य ।) पनसः । इति जटाधरः ॥

प्राक्फल्गुनी, स्त्री, (प्राची फल्गुनी ।) पूर्व्वफल्गुनी । यथा । प्राक्फल्गुन्यश्चेज्जन्मकाले च यस्य । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

प्राक्फल्गुनीभवः, पुं, (प्राक्फल्गुन्यां भव उत्पत्तिर्यस्य ।) हृद्दस्यनिः । इति हारावली । ३६ ॥
पूर्व्वफल्गुन्यां जाते, त्रि ॥

प्राक्फाल्गुनः, पुं, (प्राक्फल्गुन्यां भव इति । प्राक्फल्गुन + अण् ।) हृद्दस्यनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राक्फाल्गुनेयः, पुं, (प्राक्फल्गुन्यां भव इति । प्राक्फल्गुन + ढञ् ।) हृद्दस्यनिः । इति चिकाण्डशेषः ॥

प्राग्वर्य्यं, (प्रवरस्य भावः । प्रवर + ष्यञ् ।) प्रवरत्वम् । श्रेष्ठता । प्रवरशब्दात् भावार्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥

प्रागभावः, पुं, (प्राग्वर्त्ती अभावः ।) संसर्गाभावविशेषः ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे ।१२—१३ ।
"अभावस्तु द्विधा संसर्गाख्योऽन्याभावभेदतः ।
प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥
एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ॥")
तस्य लक्षणम् । विनाश्यभावत्वम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

प्रागल्भ्यं, क्ली, (प्रगल्भस्य भावः । प्रगल्भ + ष्यञ् ।) प्रगल्भता । यथा,—
"प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
न लब्धिमुत्पादयते शरीरे
वृद्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
स्त्रीणामयत्नजभावविशेषः । यथा,—
"प्रागल्भ्यौदार्य्यमाधुर्य्यशोभाधैरत्यकान्तयः ।
दीप्तिश्चायत्नजा भावहावहेलाख्ययोऽङ्गजाः ॥"
इति हेमचन्द्रः ।३।१७३॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १०२ ।
"निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥" यथा,—
"समाश्लिष्टाः समाश्लेषेष्वभिसाभ्यमनैरपि ।
दृष्टाश्च दंशने कान्तं दासीकुर्व्वन्ति योषितः ॥")

प्रागुदीची, स्त्री, (प्राची उदीची च दिगिति कर्म्मधारयः ।) पूर्व्वोत्तरदिक् । ईशानकोणः । यथा,
"सचोत्कीर्णसत्तिकाः प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत् ॥"
इति भवदेवभट्टः ॥

प्राग्ज्योतिषः, पुं, (प्राक् ज्योतिषं नक्षत्रं यत्र । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
"अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्रं ससर्ज्ज ह ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्यं पुरी शक्रपुरीसमा ॥")
कामरूपदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥
स तु नरकराजपुरम् । यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
"करतोया सदागङ्गा पूर्व्वभागावधिस्थिता ।
यावल्लौहित्यकान्ताक्षि तावद्देशं पुरं तदा ॥
तत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।
कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥

प्राघुणः

अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः।
अत्रैव दशदिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः॥
अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाहञ्च सर्व्वदा।
चन्द्रः सूर्य्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुत्रक!॥
सर्व्वे क्रीड़ार्थमायाता रहस्यदेशमुत्तमम्।
अत्र श्रीः सर्व्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदः बहु॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्मुखं समकल्पयत्।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्यं पुरी शक्रपुरीसमा॥
अत्र त्वं वस भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम्।
तपो विदर्भराजस्य पुत्रीं मायाकृतां हरिः।
पुत्रार्थे वरयामास नरकस्य समां गुणैः॥"

इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः॥

(इदानीं प्रसिद्धमासामप्रदेशकियदंशकुब्जविहारकामरूपं पुरा प्राग्ज्योतिषाख्ययाभिधीयते॥")

प्राग्भारः, पुं, (प्रकृष्टो भारो यत्र।) पर्व्वताग्रभागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुत्रचित् प्राग्भाव इति च पाठः॥

प्राग्रहरः, त्रि, (प्राग्रं प्रकृष्टमग्रं ह्रियतेऽनेनेति। ह्र+अप्।) श्रेष्ठः। इत्यमरः। ३।१।५८॥ (यथा, रघौ। १६। २३।

"तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः
प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम्।
पूरयभियक्तसुखप्रसादा
प्ररीरबन्धेन तिरोबभूव॥")

प्राग्वाटं, क्ली, (प्राग्वे अटतीति। अट्+अच्।) अघनदधि। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्राग्र्यं, त्रि, (प्रकर्षेणाग्रे भव इति। प्राग्र+यत्।) श्रेष्ठः। इत्यमरः। ३।१।५८॥ (यथा, महाभारते। ६। ५८। ११।

"कृत्वा हि सुमहत् कर्म्म हत्वा भीष्मसुखान् कुरून्।
जयः प्राप्तो यशःप्राग्र्यं वैरञ्च प्रतियातितम्॥")

प्राग्वंश्यः, पुं, (प्राक्चतीति। प्र+अञ्च+क्विन्। प्राक्। प्राक् वंशः सपत्नीकयजमानादिसमूहोऽत्र।) हविर्धा होतव्यानां आधारो यद्गृहं ततः प्राक् पूर्व्वदेशे यजमानसदस्यादिस्थित्यर्थं गृहम्। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, हरिवंशे। ४१। ७।

"यूपं समित्कुशं दर्व्वीं चमसोलूखलानि च।
प्राग्वंश्यं यज्ञभूमिञ्च होतारं शयनञ्च यत्॥"

प्राक्चासौ वंशश्चेति कर्म्मधारयः॥) पूर्व्वकुलञ्च॥

प्राघातः, पुं, (प्रकृष्टं आघातोऽस्मिन्। यद्वा, प्राहन्यतेऽस्मिन्निति। प्र+आ+हन्+आधारे घञ्।) युद्धम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ४६१॥

प्राघारः, पुं, (प्राघरणमिति। प्र+घृ प्रस्रवणे+घञ्। "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्।" ६। ३। १२२। इत्युपसर्गस्य दीर्घः।) घृतादिक्षरणम्। तत्पर्य्यायः। द्योतः २। इत्यमरः। ३। २। १०॥

प्राघुणः, पुं, (प्राघोणते भाष्यतीति। प्र+आ+घुण+कः।) अतिथिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (प्राघुण+स्वार्थे कन्। प्राघुणकस्तत्रार्थे। यथा, पञ्चतन्त्रे चतुर्थतन्त्रे।

"तदागच्छ प्राघुणकन्यायेनास्मदावासम्॥")

प्राघुणिकः, पुं, (प्राघुण+स्वार्थे ठक्।) अतिथिः। यथा, नैषधे। २। ५६।

"अमितं मधु तत्कथा मम
श्रवणप्राघुणिकीकृता जनैः।
मदनानलबोधनेऽभवत्
खग घाय्या धिगधैर्य्यधारिणः॥"

प्राघूर्णिकः, पुं, (प्र+आ+घूर्ण+भावे घञ्। प्राघूर्णो भ्रमणम्। तत्र साधु इति ठञ्।) अतिथिः। इति हेमचन्द्रः। २। ३३४॥

प्राङ्, त्रि, (प्रकर्षेण अञ्चतीति। प्र+अञ्च+"ऋत्विग्दधृक्स्रगिति।" ३। २। ५९। इति क्विन्। "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति।" ६। ४। २४। इति नलोपः। "उगिदचाम्।" इति नुम्। संयोगान्तस्य लोपः। नुमो नकारस्य। "क्विन् प्रत्ययस्य कुः।" ८। २। ६२। इति कुत्वेन ङकारः।) पूर्व्वदिक्। पूर्व्वदेशः। पूर्व्वकालः। इति मेदिनी। चे, ७॥

प्राङ्गः, पुं, (प्रकृष्टमङ्गं यस्य।) पशुवद्वाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

प्राङ्गणं, क्ली, (प्रकृष्टमङ्गनमङ्गं यस्य।) पशुवद्वाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (प्रकर्षेण अङ्गनं गमनं यत्र। ल्युट्।) गृहभूमिः। आङ्गिना इति उठान इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अजिरम् २ चत्वरम् ३ अङ्गनम् ४। इति हेमचन्द्रः। ४। ७०॥ (यथा, भविष्योत्तरे।

"प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः।
पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम्॥")

सूर्य्यविद्धस्य तस्य दोषो यथा,—

"अभद्रदं सूर्य्यविद्धं प्राङ्गणञ्च तथैव च॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अः॥

प्राड्न्यायः, पुं, (प्राक् न्यायः।) चतुर्थोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः। यत्राभियुक्त एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तु तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति। उक्तञ्च कात्यायनेन।

"आचारेणावमन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि।
सोऽभियोक्तो जितः पूर्व्वं प्राड्न्यायञ्च स उच्यते॥"

इति मिताक्षरा॥

प्राचिका, स्त्री, (प्राञ्चतीति। प्र+अञ्च+क्विन्। टापि अत इत्वञ्च।) वनमल्लिका। इत्यमरभरतौ। ३। ५। ८॥ ढाँग इति भाषा॥

प्राची, स्त्री, (प्रथमं अञ्चति सूर्य्यं प्राप्नोतीति। प्र+अञ्च+"ऋत्विग्दधृक्स्रगिति।" ३।२।५९। इत्यादिना क्विन्। "उगितश्च।" ४। १। ६। इति ङीप्।) पूर्व्वा दिक्। इत्यमरः। १।३।१॥ (यथा, महाभारते। १। ८५। १२।

"जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान्। यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत् सूर्य्योदयात् ततस्तस्य प्राचिन्वत्वम्॥") पूजकपूज्ययोरयम्। यथा,—

प्राचीं

"देवाग्ने स्वस्य चाप्यग्ने प्राची प्रोक्ता गुरुक्रमैः॥"

इति।

"यत्रैव भानुस्तु वियत्प्रदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति।
तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च
सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तत्त्वे॥"

इति निग्यादितत्त्वम्॥

प्राचीनः, त्रि, (प्रागेवेति। प्राक्+"विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्।" ५। ४। ८। इति खः। खस्यनादेशः।) पूर्व्वदिग्देशकालभवः। तत्पर्य्यायः। प्राक् २। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३५१।

"प्राचीनाचलमौलेर्यथा प्रभा गगनमध्यमधि वसति।
त्वां सखि! पश्यामि तथा हृदयामिव संकुचच्चामि॥"

यथा च भागवते। ४। २४। १०।

"प्राचीनाग्रैः कुशैरासीदास्तृतं वसुधातलम्॥"

प्रागग्रम्। यथा, ऋग्वेदे। १। १८८। ४।

"प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन्॥"

"प्राचीनं प्रागग्रम्।" इति सङ्क्षिप्ते सायणः॥ प्रकृष्टगन्ता। अपराङ्मुखः। यथा, ऋग्वेदे। १। ५४। ५।

"प्राचीनेन मनसा बर्हिषावता।"

"प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्ता अपराङ्मुखेनेत्यर्थः॥" इति सङ्क्षिप्ते सायणः॥)

पुं, प्राचीरम्। तत्पर्य्यायः। आवेष्टकः२ वृतिः३। इति हेमचन्द्रः। ४। ४८॥

प्राचीनपनसः, पुं, (प्राचीनः पनस इति मध्यकर्म्मधारयः।) बिल्वम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्राचीनबर्हिः, [स्] पुं, (स्त्रः।) इति हेमचन्द्रः। २। ८५॥ (यथा, रघौ। ४। २८।

"स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा।
अहितानिलोद्धतैस्तर्ज्जयन्निव केतुभिः॥")

राजविशेषः। (यथा, महाभारते। १२। २०८। ६।

"अत्रिवंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः।
प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात् प्रचेतसो दश॥")

यथा च।

"हविर्द्धानात् षड़ाग्नेयी पुत्रानजनयद्व्रतम्।
प्राचीनबर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ॥
प्राचीनबर्हिर्भगवान् महानासीत् प्रजापतिः।
हविर्द्धानात् द्विजश्रेष्ठ! येन संवर्द्धिताः प्रजाः॥
प्राचीनाग्राः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता भुवि।
प्राचीनबर्हिर्भगवान् ख्यातो भुवि महाबलः॥
समुद्रतनयायान्तु शतद्रौ महीपतिः।
महतस्तपसः पारे सुवर्णायां महीपतिः॥
सुषुवे दश पुत्रांश्च शुक्लिनां वै प्रचेतसः।
दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः॥"

इति वह्निपुराणे वरसर्गो नामाध्यायः॥

प्राचीना, स्त्री, (प्राचीन+टाप्।) वनमल्लिका। इत्यमरः। २।४। ८५॥ आकनादि इति भाषा॥ राखा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (प्राचि भवेति। प्राच्+खः। टाप्।) प्राग्भवा च॥ (पाठा।

प्राचीरं

सत्पर्य्यायो यथा,—
"पाठामलकावल्कौ च प्राचीना प्राचवेल्लिका।
एकस्त्रीला रमा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

प्राचीनामलकं, क्ली, (प्राचीनमामलकमिति नित्यकर्म्मधारयः।) पानीयामलकम्। पानी आमला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वारिदारम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। १३। २०८। ४१।
"प्राचीनामलकैर्बिल्वैः कौलैश्च सुपुष्पितैः॥")
अस्य गुणः। दोषत्रयगरनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ (यथा च।
"गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकन्तथा॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)

प्राचीनावीतं, क्ली, (प्राचीनं प्रदक्षिणं आवीयते स्मेति। आ+वी गत्यादौ+क्तः। यद्वा, प्राचीनं आवेष्टीति। "गत्यर्थेति।" क्तः।) आद्यादौ वामकरे बहिष्कृते सति दक्षिणस्कन्धार्पितयज्ञसूत्रम्। इत्यमरभरतौ। २। ७। ५०॥ तथाहि कौर्म्मे उपविभागे १० अध्याये।
"सव्यं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः।
प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्र्ये कर्म्मणि योजयेत॥"

प्राचीनावीती, [न्] पुं, (प्राचीनावीतमस्यास्तीति। प्राचीनावीत+इनिः।) प्राचीनावीतविशिष्टः। यथा। सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे-ऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कलमबलम्बं भवति एवं प्राचीनावीती भवतीति। इति गोभिलः॥ प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः। इत्याह्निकतत्त्वम्॥

प्राचीपतिः, पुं, (प्राच्याः पूर्ब्बस्या दिशः पतिः।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्राचीरं, क्ली, (प्राचीयते इति। प्र+आ+चि चयने+"सृमिचिमिञां दीर्घश्च।" उणा० २। २५। इति क्रन् दीर्घश्च।) प्राग्भागवृतिः। इत्यमरः। २। २। ३॥ पाचील इति भाषा॥ दुर्गार्थं नगरादेः प्राग्भागे वेणुकण्टकवेत्रादिमयी वृतिर्वेष्टनिका। इति भरतः॥ स्वगण्यामपि वृतौ प्राचीरमुपचारादिति स्वाम्याद्यः॥ तत्पर्य्यायः। वृतिः २। इति भट्टः॥ प्राचीनम् ३। इति मुकुटः॥
"प्राचीरं प्रावरोऽपिथस्यात् प्रावृतिः५ प्रान्तसो-वृतिः ६।
इष्टकास्तम्भिकाद्यैश्च गृहवाह्यादिवेष्टने॥"
इति शब्दरत्नावली॥ * ॥

अथ प्राचीरनिर्णयः।
"गजैरभेद्या मनुजैरलङ्घ्याः
प्राचीरमेवा नृपतेर्भवन्ति॥
राजदण्डोद्यताः सर्व्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः।
विप्रतिस्ते तु पञ्चाग्ये पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च॥
पञ्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः।
सर्व्वप्राणि लावरणो नाम प्राचीर उच्यते॥
प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्थितम्॥ * ॥

प्राच्यः

तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः। तद्यथा,—
"राजच्छन्दान्तरे पञ्च राजद्वारे महीपतेः।
राजदण्डत्रये सार्द्धे जयद्वारे प्रतिष्ठिताः॥
जयद्वारे राजदण्डार्द्धे प्राचीराः पृथिवीपतेः।
एवं यत्रस्थिते स्थाने मध्यमे सन्धि तिष्ठति॥
राजच्छन्दत्रयं सार्द्धमायामे जयवास्तुनि।
परिणाहे पञ्च राजदण्डास्तिस्रश्च मध्यतः॥
राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते।
अस्मिन् गृहं नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते॥
अज्ञानाद्दम्भतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत्।
सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं शोकं भयन्तथा॥
यमदण्डोदयदण्डौ कोणाहतिरुपप्लवः॥
ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः॥
न सुप्यते राजपट्टे सर्पैर्गरुड़ो यथा।
द्विगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्वङ्गादिवास्तुषु॥
राजच्छत्रमितेऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥

प्राचेतसः, पुं, (प्रचेतसोऽपत्यमिति। प्रचेतस्+अण्।) वाल्मीकिमुनिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५१०॥ (यथा, रघुः। १५। ६३।
"अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः।
मैथिलेयौ कुशलवौ जगतुर्गन्धचोदितौ॥
प्रचेतसोऽपत्यमात्रम्। विष्णुः। यथा, हरिवंशे। २०३। १४।
"प्रज्ञया तेजसा योगात्तस्मात् प्राचेतसः प्रभुः।
विष्णुरेव महायोगी कर्म्मणामन्तरङ्गतः॥"
दक्षः। यथा, महाभारते। १। ७५। ५।
"वीरिण्यां सह सङ्गम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः।
आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं संशितव्रतान्॥")

प्राचेतसः, [स्] पुं, प्राचीनबर्हीराजपुत्राः। मान्तनित्यबहुवचनान्तोऽयम्। यथा,—
"एवमुक्तास्तु ते पुत्रास्तनः प्राचेतसो दश।
पयोधिसलिले मग्नास्तप्तपे सुदारुणम्॥
पतत्तिराजमारूढं नीलोत्पलदलच्छविम्।
दृष्ट्वा प्राचेतसः सर्व्वे गिरीभिरवनौ गताः॥"
इति वह्निपुराणम्॥

प्राच्यः, पुं, (प्राचि भवः। प्राच्+"द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्।" ४। २। १०१। इति यत्।) पूरावस्थाः प्राग्दक्षिणदेशः। इत्यमरः। २। १। ७॥ (पूर्ब्बदिग्भवे, त्रि। यथा मार्कण्डेये। ५७। ४२—४४।
"————प्राच्यान् देशान् निबोध मे।
अप्रारका मुद्गकरा अन्तर्गिर्या बहिर्गिराः॥
यथा प्रवङ्गा वङ्गेया मालदा मालवर्षिकाः।
आक्षोत्तराः प्रविजया भार्गवा क्षेयमल्लकाः॥
प्राग्ज्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः।
मल्ला मगधगोमन्ताः प्राच्या जनपदाः स्मृताः॥")
पूर्ब्बदेशीये च, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ८। ४५। २८।
"प्राच्या दासा वृषला दाक्षिणात्याः
स्त्रैणा वाह्लीकाः सङ्करा वै सुराष्ट्राः॥")

प्राजाप

प्राजकः, पुं, (प्राजयति प्रकर्षेण गमयति घोटकादीनिति। प्र+अज्+णिच्+ण्वुल्।) सारथिः। यथा, मनुवचने। ८। २६३।
"यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्याद् प्राजकस्य च।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम्॥"
"यत्र सारथेरकौशल्यादुत्पथमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायां अग्निहोत्रसारथिनियोगात् स्वामी द्विशतं दण्डं दण्ड्यः स्यादिति कुल्लूकभट्टः।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

प्राजनं, क्ली, (प्रयोयतेऽनेनेति। प्र+अज्+ल्युट्। "वा यौ।" २। ४। ५७। इति पक्षे अभावः।) तोदनम्। इत्यमरः। २। ६। १२॥ पाचनीवाड़ी इति भाषा॥

प्राजापत्यं, क्ली, (प्रजापतिर्देवतास्येति। प्रजापति+"दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात् ण्यः।" ४। १। ८५। इति ण्यः।) द्वादशाहसाध्यव्रतविशेषः। तच्च दिवसत्रयं रात्रिमात्रभोजनम् २२ यामाः। दिवसत्रयं दिवामात्रभोजनम् २६ यामाः। दिवसत्रयं अयाचितभोजनम् २४ यामाः। दिवसत्रयं उपवासः। यथा,—
"त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम्।
त्र्यहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः॥"
ग्राससंख्या पराशरेणोक्ता।
"सायं द्वात्रिंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा।
अयाचिते चतुर्विंशः परश्वानशनं स्मृतम्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ * ॥

तत्तु व्रतागमनादिप्रायश्चित्तम्। यथा,—
"व्रतागमनं ज्ञात्वा मद्यगोमांसभक्षणम्।
सुधेचान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः।
वैश्यः शूद्रापनाच्छूद्रः पञ्चाशद्भिर्विशुध्यति॥
प्रायश्चित्ते कृते दद्याद्गवां ब्राह्मणभोजनम्॥"
इति गारुड़े २२६ अध्यायः॥ * ॥

रोहिणीनक्षत्रम्। यथा,—
"इन्द्रे गुरुः गुरौ चैव प्राजापत्ये रविस्तथा।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

(प्रजापतेरपत्यमिति। गर्गः। प्रजापतिपुत्रः। यथा, कुमारे। ६। ३४।
"तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोत्सुखे।
जहुः परिग्रहक्रीड़ां प्राजापत्यास्तपस्विनः॥"
प्रजापतेरिदमिति। प्रजापतिसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, मार्कण्डेये। ४६। ७७।
"प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्।
स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम्॥")

प्राजापत्यः, पुं, (प्रजापतेरयमिति। प्रजापति+गर्गः। "प्रजापतेर्यज्ञ आसीत् प्रयागे।" इति महाभारतीय-। १। ५५। १। वचनात् तथात्वम्।) प्रयागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जैनराजभेदः। तत्पर्य्यायः। त्रिपृष्ठः २। इति हेमचन्द्रः। १। ५६॥ कायनामकविवाहः।

प्राज्ञा

सह धर्म्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्यादानम्। यथा,—
"इत्युक्ता चरतां धर्म्मं सहजा दीयतेऽर्थिने।
स काय: पावयेत्तज्ज्ञ: षट् षड्वंश्यान् सहात्मना॥"
इति मिताक्षरा॥
काय: क: प्रजापतिर्देवता अस्येति प्राजापत्य इत्यर्थ:। इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ (तथा च मनु:। ३। ३०।
"सहोभौ चरतां धर्म्ममिति वाचानुभाष्य च।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधि: स्मृत:॥")
प्राजापत्या, स्त्री, (प्रजापतिर्देवतास्या इति। प्राजापति+यत्:। स्त्रियां टाप्।) प्रव्रज्याश्रमपूर्व्वकसर्व्वस्वप्रजापतिदेवताकसर्व्वस्वदक्षिणा इष्टि:। यथा, मानवे ६ अध्याये।
"प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदसदक्षिणाम्।
आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मण: प्रव्रजेद्गृहात्॥"
प्राजिता, [त्र] पुं, (प्राजतीति। प्र+अज्+तृच्। वीभावाभाव:।) सारथि:। इत्यमर:। २। ८। ५६॥ प्रकृष्टगन्तरि, त्रि॥
प्राज्ञ:, पुं, (प्रकर्षेण जानातीति। प्र+ज्ञा+क:। ततः प्रज्ञ एव स्वार्थे अण्।) कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता। यथा,—
"कल्किं द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतञ्च शम्भले।
कर्त्तुं प्राज्ञं सुमन्तञ्च पुरस्कृत्य महाप्रभुम्॥"
इति कल्किपुराणे २ अध्याय:॥
पण्डित:। इत्यमर:। २। ७। ५॥ (यथा,—
"पण्डिते च गुणा: सर्व्वे मूर्खे दोषा हि केवलम्।
तस्मान्मूर्खसहस्रेषु प्राज्ञ एको विशिष्यते॥"
इत्युद्भट:॥)
राजयुक्त:। इति राजनिर्घण्टः॥ (प्रकर्षेण अज्ञ: इति विग्रहे मूर्खोऽपि॥)
प्राज्ञ:, त्रि, (प्रज्ञा+स्वार्थे अण्। यद्वा, प्रज्ञास्त्यस्येति। अच्।) पण्डित:। (यथा, महाभारते। १। १४६। १६।
"पौरुषं विनिवृत्तेषु विदुर: सर्व्वधर्म्मवित्।
बोधयन् पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत्॥
प्राज्ञ: प्राज्ञं प्रलापज्ञ: प्रलापज्ञमिदं वच:॥")
दक्ष:। इति शब्दरत्नावली॥ (त्रिषु:। यथा, मनु:। २। १२१।
"नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रिय: सर्व्वास्तथैव च॥")
प्राज्ञमानी, [न्] त्रि, (आत्मानं प्राज्ञं मन्यते इति। प्राज्ञ+मन्+णिनि:।) पण्डिताभिमानी। यथा, चरके।
"दु:खिताय प्रयाताय अश्रद्धानाय रोगिणे।
यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति॥"
प्राज्ञा, स्त्री, (प्रज्ञास्त्यस्या इति। अच्। टाप्।) बुद्धिमती। तत्पर्य्यायः। धीमती २। इत्यमर:। २। ६। १२॥ बुद्धि:। यथा,—

प्राण:

"प्रज्ञा प्राज्ञा धरा भूमि: पक्षा संवेदनं विदा॥"
इति रायमुकुटधृतशब्दार्णव:॥
प्राज्ञी, स्त्री, (प्रज्ञ+स्वार्थे अण्। ङीप्।) स्वयं ग्राही। तत्पर्य्याय:। पक्षा २। इत्यमर:। २। ६। १२॥ पक्षितपत्नी। इति प्राज्ञशब्दटीकायां भानुदीक्षित:॥
प्राच्य, त्रि, (प्रवीयते इति। प्र+अञ्+ण्यत्। वीभावाभाव:।) प्रचुरम्। इत्यमर:। ३। १। ६३॥ (यथा, कुमारे। २। १८।
"स्वागतं स्वानधीकारात् प्रभावैरवलम्ब्य व:।
युगपद्युगबाहुभ्य: प्राग्भ्य: प्राच्यविक्रमा:॥"
प्रभूतं आज्यं घृतं यस्येति विग्रहे प्रचुरघृतसम्पन्न:। प्रकृष्टमाज्यमिति विग्रहे प्रकृष्टघृते, क्ली॥)
प्राञ्जल:, त्रि, (प्र+अञ्ज+बाहुलकात् अलच्।) सरल:। यथा,—
"ऋजावनिञ्चप्रगुणौ प्राञ्जल: सरलोऽपि च।
इति जटाधर:॥
प्राट्, [ड्] पुं, पृच्छति य:। (प्रच्छ+"क्विप् वचिप्रच्छीति।" उणा० २। ५७। इति क्विप् दीर्घ: सम्प्रसारणाभावश्च।) प्रश्नकर्त्ता। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥
प्राड्विवाक:, पुं, (पृच्छतीति प्राट् विविध्य वक्तीति विवाक:। ततः कर्म्मधारय:।) व्यवहारदृक्। जज् इति इङ्गरेजी भाषा। तत्पर्य्याय:। अक्षदर्शक: २। इत्यमर:। २। ८। ५॥ व्यवहारदर्शी ३। इति शब्दरत्नावली॥ ये व्यवहारार्थं ऋणादानादिविवादानां दृष्टरि निर्णेतरि धर्म्माध्यक्षे इत्यर्थ:। पृच्छति वादिप्रतिवादिवाक्यं प्राट् दण्डभृद्विवाक् प्राड्विधि निपात:। विविध्य वक्ति विवाक: कर्त्तरि घञ् प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाक:।
"विवादानुगतं पृष्ट्वा पूर्व्ववाक्यं प्रयत्नत:।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्तत: स्मृत:॥"
इति स्मृति:। इति भरत:॥
अपि च। अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट् तयोर्व्वचनं विरुद्धाविरुद्धञ्च सभ्यै: सह विविनक्ति विवेचयति वेत्ति विवाक: प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाक:। उक्तञ्च।
"विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत् प्रयत्नत:।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्तत: स्मृत:॥"
इति मिताक्षरा॥
प्राण:, पुं, (प्राणिति जीवति बहुकालमिति। प्र+अन+अच्। प्राणित्यनेनेति करणे घञ् वा।) ब्रह्मा। इति त्रिकाण्डशेष:॥ हृन्नाभिस्थ:। (यदुक्तम्।
"हृदि प्राणो गुदेऽपान: समानो नाभिसंस्थित:॥")
वोल:। कायजीव:। अनिल:। बलम्। (यथा, हरिवंशे। ८६। ३६।
"बाहुप्राबीन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ॥")
पूरिते, त्रि। इति मेदिनी॥ सूक्ष्मशरीरसमुत्पन्नचैतन्यम्॥ प्राग्गमनवान् नासाग्रस्थान

प्राणनं

वर्त्ती वायु:। इति वेदान्तसार:॥ तस्य कर्म्मबहिर्गमनम्। इति श्रीधरस्वामी॥ तस्य रूपं स्थानानि च यथा,—
"इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्त्तितम्।
आस्यनासिकयोर्म्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे॥
प्राणालय इति प्राहु: पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन॥"
इति योगार्णव:॥
(यथा, महाभारते। १२। ३०८। ३५।
"प्राणिनां सर्व्वतो वायुश्चेष्टां वर्त्तयते पृथक्।
प्राणनाच्चैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते॥")
पञ्चप्राणविवरणं बहुवचनान्तप्राणशब्दे द्रष्टव्यम्॥ धातु: पुत्र:। यथा,—
"आयतिर्नियतिश्चैव मेरो: कन्ये महात्मन:।
भार्य्ये धातृविधात्रोक्ते तयोर्जातौ सुतावुभौ॥
प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशा:॥"
इति मार्कण्डेय रुद्रसर्गाध्याय:॥
(धरपुत्रविशेष:। यथा, मत्स्यपुराणे। ५। २३-२४।
"द्रविणो हव्यवाहश्च नरपुत्रावुभौ स्मृतौ।
कल्पानिन्यां तत: प्राणो रमण: शिशिरोऽपि च॥
मनोहरा धरात् पुत्रानवापाथ हरे: सुता॥")
प्राणक:, पुं, (प्राणै: प्राणेन वा कायतीति। कै+क:।) सत्त्वजातीय:। प्राणिमात्रम्। जीवकद्रुम:। चोल:। इति मेदिनी। के, ११५॥
प्राणथ:, पुं, (प्राणित्यनेनेति। प्र+अन प्राणने +"ग्रीड्भ्यामिथन्नौ।" उणा० ३। ११३। इति अथ:।) वायु:। (प्राणितीति। कर्त्तरि अथ:।) बलवान्। इत्युणादिकोष:॥ प्रजापति:। तीर्थम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति:॥
प्राणद, क्ली, (प्राणं प्राणनं बलं वा ददातीति। प्राण+दा+"आतोऽनुपसर्गे।" ३। २। ३। इति क:।) जलम्। रक्तम्। इति हेमचन्द्र:। ४। १३६॥ (प्राणदासरि, त्रि। यथा, कथासरित्सागरे। २८। ६।
"अर्थप्रदानमेवाहु: संसारे सुमहत् तप:।
अयदं प्रायद: प्रोक्त: प्राणा ह्यर्थेषु कीलिता:॥")
प्रायद:, पुं, (प्राणं ददातीति। दा+क:।) जीवकवृक्ष:। इति राजनिर्घण्टः॥
प्राणदा, स्त्री, (प्राणं जीवनं बलं वा ददातीति। दा क:। टाप्।) अङ्गिवृक्ष:। हरीतकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (प्राणदात्री। यदुक्तम्।
"यद्गोचरे किमाश्चर्य्यं प्राणदा यमदूतिका॥")
प्राणन, क्ली, (प्र+अन प्राणने+ल्युट्।) जीवनम्। इति जटाधर:॥ (यथा, भागवते। ३। २६। ४१।
"क्लेदनं पिण्डनं तृप्ति: प्राणनाप्यायनोद्भवम्।
तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमा:॥"
वेष्टनम्। यथा, ऋग्वेदे। १। ४८। १०।
"विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वियद्यक्षसि सूनरि॥"
"हे सूनरि उषोदेवि विश्वस्य सर्व्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणञ्च।"

इति तद्वाक्ये सायणः ॥ प्राणित्यनेनेति । करणे ल्युट् ।) गले, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राणनाथः, पुं, (प्राणानां नाथः ।) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

"चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥"

स्त्रियां टाप् । पत्नी । यथा, विष्णुस्तोत्रे । ६ ।

"धात्रीं स्वात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्व-
शक्तिं विधात्रीं
विष्णोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां
प्रणौमि ॥")

प्राणनः, पुं, (प्राणित्यनेनेति । प्र + अन + "रुहि-नन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाग्निषि ।" उणा० ३ । १२७ । इति भ्रच् ।) वायुः । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ रसाञ्जनम् । इत्युणादि-कोषः ॥

प्राणन्ती, स्त्री, (प्र + अन् भ्रच् । स च षित । षित्त्वात् ङीष् ।) क्षुत् । हिक्का । इत्युणादि-कोषः ॥

प्राणप्रदः, क्ली, (प्राणं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।) अङ्घ्रिनामकौषधम् । इति रत्नमाला ॥ (प्राण-दातरि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ८ । "त्वाञ्च दृष्ट्वाधुनात्मीयो देवि । प्राणप्रदः सुहृत् । सार्थवाहसुतः श्रीमान् वसुदत्तो मया स्मृतः ॥")

प्राणभाम्बान्, [त्] पुं, (प्राणेन वायुना जलेन वा भाम्बान् उद्भासः ।) समुद्रः । इति शब्द-रत्नावली ॥

प्राणमयकोषः, पुं, (प्राणमयः कोषः ज्याच्छादकः ।) कर्म्मेन्द्रियसहितप्राणादिपञ्चकम् । इति वेदान्त-सारः ॥

प्राणसंयमः, पुं, (प्राणानां संयमः ।) प्राणा-यामः । यथा, "तदशक्तौ तच्चतुर्थमेवं प्राणस्य संयमः ॥" इति तन्त्रसारः ॥

प्राणसद्म [न्] क्ली,) प्राणानां सद्म गृहम् ।) शरीरम् । इति केचित ॥

प्राणसमा, स्त्री, (प्राणानां समा ।) पत्नी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ३८ ।

"नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥"

प्राणतुल्ये, त्रि । यथा, रामायणे ।१।१।२६।

"रामस्य दयिता भार्य्या नित्यं प्राणसमा
हिता ॥"

तथा च तत्रैव । २ । ३१ । १० ।

"प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥"

पत्यौ, पुं । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८० ॥)

प्राणहारकं, क्ली, (प्राणान् हरतीति । हृ + ण्वुल् ।) वत्सनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ असुनाशके, त्रि ॥

प्राणाः, पुं, (प्राणित्यैरिति । प्र + अन + करणे घञ् ।) असवः । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥

"हृदि प्राणसन्निहितेषु पञ्चवायुषु । अस्यन्ते असवः नाम्नीति उः । प्राणिति एभिः प्राणाः घञ् । एवमिति असुबत प्राणा अपि पुं बहुत्वे इत्यर्थः । असुप्राणशब्दाभ्यां बहुवचनान्ताभ्यां पञ्चप्राणा-दय उच्यन्ते न पुनरेकैकाभिधाने बहुवचनम् अतएव प्राणोऽपान इत्युक्तं हृदि प्राणो गुदे-ऽपान इत्यादि च दृश्यते ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा क्षितीशवंशे । १ । ७३ ।

"प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्व्वन्ति साधवः ॥"

शरीरस्थपञ्चप्राणा यथा,—

"प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥"
शरीरस्था इमे ——— ———— ॥"

इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥

"इमे प्राणादयः पञ्च वायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियतस्थानस्थाः ॥ यदाहुः ।

'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभि-
संस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्व्वशरीरगः ॥'

एवं तद्व्यापाराश्च यथा,—

अन्नपर्व्वेशनं सूत्रादुत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादिनिमेषादितद्व्यापाराः क्रमादमी ॥"

इति च भरतः ॥

प्राणकराणि यथा,—

"सद्योमांसं नवान्नञ्च बालास्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतमृगोदकञ्चैव सद्यः प्राणकराणि षट् ॥"

प्राणहराणि यथा,—

"शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट् ॥"

इति चाणक्यकर्म्मलोचने ॥

प्राणवियोगकालकर्त्तव्यं यथा,—

"कण्ठस्थानं गते जीवे भीतिविभ्रान्तमानसः ।
ज्ञात्वा च विफलं तत्र शीघ्रं निःसारयेद्गृहात् ॥
कृष्णास्तरणशायी च दिशः सर्व्वा न पश्यति ।
लक्ष्यस्मृतिर्मुहूर्त्तात् यावच्छ्रोत्रौ न शृण्वति ॥
वाचयेत् स्वभावेन भूमे देवा द्विजातयः ।
सुवर्णञ्च हिरण्यञ्च यथोत्पन्नं माधवि ॥
परलोकहिताधाय गोप्रदानं विधीयते ।
सर्व्वदेवमया गाव इत्यरेणावतारिताः ॥
व्यस्तं धारयन्त्यश्च प्रवहन्ति महीतले ।
एतामाश्वेव दानेन शीघ्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥
पश्चात् श्रुतिपथं दिग्भमुत्कर्णेन च आवयेत् ॥
यावत्प्राणान् प्रमुञ्चेत कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ॥
दृष्ट्वा सुविकलं त्र्यंशं मम मार्गानुसारिणम् ।
प्रयाणकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्ब्बकम् ॥
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं सर्व्वसंसारमोचनम् ।
मधुपर्कं वरन् गृह्य इदं मन्त्रमुदाहरेत् ॥"

मन्त्रः ।

"गृहाण चेमं मधुपर्कमाद्यं
संसारनाशूनकरं त्वदीयेन तुल्यम् ।
नारायणेन रचितं भगवत्-प्रियायां
दाहे च भ्रान्तिकरणं सुरलोकपूज्यम् ॥

मन्त्र एतेन मन्त्रेण दद्याद्वै मधुपर्ककम् ।
पुरुषो म्रियमाणे तु परलोकसुखावहम् ॥
एवं विनिःसृतात् प्राणात् संसारञ्च न गच्छति ।
नष्टसंज्ञं समुद्दिश्य ज्ञात्वा म्रियमाणं गतम् ॥
महावनस्थितं गत्वा गत्वाञ्च विविधानपि ॥
घृतलेलसमायुक्तं ज्ञात्वा वै देहशोधनम् ॥
तैलोदयकरं वास्य सर्व्वं परिकल्प्य च ।
दक्षिणायां शिरः कृत्वा सलिले तं निधाय च ॥
तीर्थाद्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत् ॥
गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा ॥
कौशिकी च पयोष्णी च सर्व्वपापप्रणाशिनी ।
गण्डकी भद्रनामा च सरयूर्बलदा तथा ॥
वनानि नववाराहं तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ।
सर्व्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवन्तु कारयेत ॥
प्राणाहरन्तु तं ज्ञात्वा चिन्तां कृत्वा विधानतः ।
तस्या उपरि तं स्नाप्य दक्षिणाग्रं शिरस्तथा ॥
देवानग्निमुखान् ध्यात्वा गृह्य हस्ते हुताशनम् ।
प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदाहरेत् ॥"

मन्त्रः ।

"कृत्वा तु दुष्करं कर्म्म जानता वाप्यजानता ।
मृत्युकालवशं प्राप्य नरः पञ्चत्वमागतः ॥
धर्म्माधर्म्मसमायुक्तो लोभमोहसमावृतः ।
दहेयं तस्य गात्राणि दिवलोकाय गच्छतु ॥
गवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥
चातुर्व्वर्ण्यस्य संस्कारमेवम्भवति पुत्रक ! ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य विनिवर्त्तयेत् ॥
स्तनान्नं तथोद्दिश्य दद्यात् पिण्डं महीतले ।
तदाप्रभृति चाशौचं दैवकर्म्मे न कारयेत् ॥"

इति वराहपुराणे आह्निकोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

प्राणा, स्त्री, (प्राणिति बहुकालमिति । प्र + अन + अच् । टाप् ।) पक्षिगोविशेषः । सा चारुणगरुड्योः श्वश्रूः । यथा,—

"पुलहस्यात्मजः सर्गः प्राणायास्तु निबोधत ।
कन्याः षड्डसि विख्याताः प्राणाया वै विजज्ञिरे ॥
श्येनी भासी तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्री शुनी शुकी ।
अरुणस्य भार्य्या श्येनी वीर्य्यवन्तौ महाबलौ ॥
सम्पातिञ्च जटायुञ्च प्रसूतौ पक्षिसत्तमौ ।
सम्पातिर्जनयन् पुत्रान् काका पुत्रा जटायुषः ॥
भार्य्या गरुत्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची शुनी शुकी ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

प्राणाधिनाथः, पुं, (प्राणानामधिनाथः ।) पतिः । इति हलायुधः । २ । ३४२ ॥

प्राणापानौ, पुं, (प्राणश्च अपानश्च तौ । तदा-त्मकौ वायू । यथा, विष्णुपुराणे ।६।७।४१।

"परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ॥")

अश्विनीकुमारौ । यथा,—

"प्राणापानौ कथं देवावश्विनौ संबभूवतुः ॥"

इति प्रजापालप्रश्ने ।

महातपा उवाच ।
"तस्यां त्वाङ्गामधरूप्यां मार्कण्डस्तीव्रतेजसा ।
बीजं निर्व्यापयामास तच्चलं सन्निधापनत् ॥
तत्र प्राणस्वपानश्च योगौ चात्मजितौ पुरा ।
वरदानेन च पुनर्मल्लौ बभूवतुः ॥
तौ त्वाङ्गामधरूपिण्यां जातौ येन नरोत्तमौ ।
ततस्तावश्विनौ देवौ कीर्त्यते रविनन्दनौ ॥"
इति वाराहे अश्विनोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
प्राणायामः, पुं, (प्राणस्य वायुविशेषस्य आयामो रोधः । यद्वा, प्राण आयम्यतेऽनेनेति । आ + यम् + करणे घञ् ।) योगाङ्गविशेषः । (यथा, भागवते । ३ । २८ । ११ ।
"प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥")
तच्चाङ्गुलिनियमो ज्ञानार्णवे ।
"कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्नासापुटधारणम् ।
प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्जनीमध्यमे विना ॥"
स द्विविधः । सगर्भो निर्गर्भश्च । तथा च ।
सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो मात्रया भवेदिति ।
मात्रा च ।
"वामजानुनि तद्धस्तभ्रामणं यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्व्यर्दपारगैः ॥"
अथ प्राणायामः । मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा षोड़शवारजपेन वामनासापुटे वायुं पूरयेत् । तस्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । तस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन वायुं रेचयेत् । पुनर्दक्षिणेनापूर्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेचयेत् । पुनर्वामेनापूर्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन रेचयेत् । तथा च कालोत्तरे ।
"प्राणायामत्रयं कुर्यान्मूलेन प्रणवेन वा ।
अथवा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधीरिति ॥"
सारसमुच्चयेऽपि ।
"विपरीतमनो विद्धीत बुधः
पुनरेव तु तद्विपरीतकमिति ॥"
यौगिके पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौतमीये ।
"मन्त्रः प्राणायामः प्रोक्तो यौगिकं कथयामि ते ।
पूरयेद्वामया विद्वान् मात्राषोड़शसंख्यया ॥"
यद्वा, चतुःषोड़शवारजपेन पूरकादिकं कुर्यात् । अथवा एकचतुर्द्विवारेण । तथा च तन्त्रान्तरे ।
"पूरयेत् षोड़शभिर्वायुं धारयेत्तच्चतुर्गुणैः ।
रेचयेत् कुम्भकार्द्धेन अशक्तो तत्तुरीयकैः ॥"
तदशक्तौ तच्चतुर्थमेव प्राणस्य संयमः । अस्य नित्यत्वमाह तत्रैव ।
"प्राणायामं विना मन्त्रपूजने नहि योग्यता ॥"
गोपाले तु विशेषो यथा,—
कामबीजस्यैकवारजपेन दक्षिणनासया वायुं रेचयेत् । पुनः सप्तवारजपेन वामनासया वायुं पूरयेत् । नासापुटौ धृत्वा विंशतिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । पुनर्वामेन रेचयेत् । दक्षिणेन पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । पुनर्दक्षिणेन रेचयेत् । वामेनापूर्य उभाभ्यां कुम्भयेत् । तथा च ।
"एकेन रेचयेत् कामबीजेनैव पृथक् पृथक् ।
पूरयेत् सप्तजप्तेन विंशत्या तेन धारयेत् ॥
सर्वेषु स्थानमन्त्रेषु बीजेनानेन रेचयेत् ॥"
यद्वा मूलमन्त्रेणैव प्राणायामः । तथा च ।
"पवनसंयमनत्वमुशन्त्यमुं
यमिह जप्तमसौ मनुमिच्छति ।"
यदि दशाक्षरं जपति तदा दशाक्षरेण चैतच्च षाड़विंशतिवारं रेचयेत् ।
"पूरयेत्तामया तद्वद्वारयेत्तत्प्रमाणतः ।
प्राणायामो भवेदेको रेचपूरककुम्भकैः ॥
अष्टाक्षरेण चेत् द्वादशैवं समाचरेत् ॥"
अन्यमनुभिर्वर्णानुरूपमित्युक्तत्वात् ।
तत्तन्मन्त्रवर्णसंख्याके रेचकादित्रयं कुर्यात् ।
क्रमदीपिकायाम् । रेचयेन्मारुतं दशधा दक्षिणः । पूरयेद्वामया मध्यनाड्या पुनर्धारयेदित्यादि । एतत्तु श्रीकृष्णमन्त्रविषयं मान्त्रच ।
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अपि च ।
"आसनं पद्मकादुक्तं प्राणायामो मरुज्जयः ।
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ॥
अगर्भात्तु सगर्भस्थः प्राणायामस्ततोऽधिकः ।
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ॥
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचनाद्रेचकस्त्रिधा ।
लघुर्द्वादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ॥
षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारस्य रोधनम् ॥"
इति गारुड़े ४८ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य फलं यथा,—
"प्रथमे जनयेत् स्वेदं मध्यमेन च वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥"
इति तत्रैव २३० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"यथा पर्व्वतधातूनां ध्मातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदत्रैकं ! शृणुष्व मे ॥
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषणे मात्रा तालो लघ्वक्षरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थे स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमे जनयेत् स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥
मृदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं सन्तं यथेच्छासौ नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी कुरुते प्राणं साधितमम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न मानुषान् ।
तद्वन्निषिद्धः पवनः किल्बिषं न कृतां तनुम् ॥
तस्मादयुक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
मृदनां मुक्तिफलदं तस्यावश्याच्चतुष्टयम् ॥
धृतिः प्राप्तिस्तथा सन्मित्रप्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं शृणु चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्म्मणामिष्टदृष्टानां जायते फलसंक्षयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा धृतिरुच्यते ॥"
इष्टदृष्टानां पुण्यपापानाम् ।
"ऐहिकामुष्मिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च यान् ।
निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व्वकामिकी ॥
अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टसिरोहितान् ।
विजानन्तीन्द्रियज्ञांश्च महतां ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति सन्विदम् ।
तदा सन्विदिति ख्याता प्राणायामस्य सा स्थितिः ॥
यान्ति प्रमादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रमाद इति स्मृतः ॥
शृणुष्व च महीपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं याद्दक्चिन्तितमानसम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे योगिचिन्तितसाधनाध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"प्राणाख्यमनिलं यस्मिन्याम्यभ्यासात् करोति तु यतः ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ॥
परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतः सन्धिधानेन तृतीयः संयमात् तयोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम ! ।
ध्यालम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥"
तत्रैषा टीका। प्राणाख्यमिति । सबीजः सालम्बनो भगवन्मूर्त्तिध्यानमन्त्रजपसहितः । द्विविधस्यापि तस्य पुनस्त्रिधामाह परस्परेणेति । उच्छ्वासेन मुखनासिकाभ्यां बहिर्निर्गच्छति वायुः स प्राणः । निश्वासेनान्तः प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राणकृत्तापानकृतेरभिभवो निरोधो रेचकाख्यः प्राणायामः । एवमपानकृत्या प्राणकृतेरभिभवः पूरकाख्यः । एवमनेन परस्पराभिभवप्रकारद्वयेन स प्राणायामो द्विधा । तयोर्युगपत्संयमात् कुम्भकाख्यस्तृतीयः प्राणायामः । यद्वा । सन्धिधानेनैक्यमेव पदम् । तत्र चायमर्थः । सद्गुरूपदिष्टमार्गेण रेचकपूरकाभ्यां यत्र परस्पराभिभूतं हृदं यत्र कुम्भकेनोभयोः सन्धाभिभवः । एवमभिभवत्रयेणैव प्राणायाम इति । सबीजस्यालम्बनमाह । तस्य चेति । स्थूलं वक्ष्यमाणं हिरण्यगर्भादिरूपम् ।" इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्र्या प्राणायामो यथा,—
"सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सर्व्वपापहरं प्रोक्तं प्राणायामं द्विजन्मनाम् ।

तपस्तप्यधिकं नास्ति तपः परमपावनम् ॥
प्राणसंधारणं मासं कृच्छ्राग्र्यव्रतविद्वना ।
यः कुर्य्यात् प्रयतो नित्यं प्राणायामस्तु तत्समः ॥
निरोधाज्जायते वायुस्तस्मादग्निस्ततो बलम् ।
त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥
आकैलादानखाच्च तपस्तप्येत सुदारुणम् ।
आत्मानं शोधयेद्यस्तु प्राणायामैः पुनः पुनः ॥
श्रावण्यां पौर्णमास्यान्तु सोपवासो जितेन्द्रियः ।
प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

प्राणित्यनं, क्ली, (प्राणिभिर्मेघादिभिः क्षतं त्रातमिति मध्यपदलोपी समासः ।) पलपूर्व्वकमेषकुक्कुटादियुद्धम् । तत्पर्य्यायः । समाक्रयः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ माक्रयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राणिमाता, स्त्री, (प्राणिनां मातेव गर्भदात्रीत्वात् ।) गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राणिहिता, स्त्री, (प्राणिनां हिता ।) पादुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकहितकारिणी च ॥

प्राणी, [न्] त्रि, (प्राणाः सन्त्यस्येति । प्राण + "अत इनिठनौ ।"५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) प्राणविशिष्टः । मनुष्यादिः । तत्पर्य्यायः । चेतनः २ जन्तुः ३ जन्तुः ४ जन्तुः ५ शरीरी ६ । इत्यमरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनौ । १ । २२ ।
"कर्म्मात्मनाञ्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः ।
साध्यानाञ्च गणं सूक्ष्मं यज्ञञ्चैव सनातनम् ॥")

प्राणीतं, क्ली, (प्रणीतस्य प्रयोजितस्य भावः । प्रणीत + ष्यञ् ।) क्रमम् । यथा, चिकाण्डशेषः ।
"प्राणीत्यन्तक्रमर्थानां प्रयोगः स्यात् कलाविका ॥"

प्राणीशः, पुं, (प्राणानामीशः ।) पतिः । इति जटाधरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिनि ! कुरु
प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ॥")

प्राणेशा, स्त्री, (प्राणानामीशा ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रातः, [र्] अ, (प्रातनोति । प्र + अत् + "प्रातसेरन् ।" उणा० ५ । ५६ । इति अरन् ।) प्रभातम् । तत्पर्य्यायः । प्रगे २ । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥ सूर्य्योदयावधिस्त्रिमुहूर्त्तकालः । यथा,—
"प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा, रघौ । १ । ६० ।
"प्रयता प्रातरन्वे तु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ॥")

प्रातःकृत्यं, क्ली, (प्रातः प्रभातकालस्य कृत्यं कर्म्मणा क्रिया ।) प्रभातकर्त्तव्यकर्म्म । तदनुष्ठानं यथा,
"प्रातर्मुहूर्त्ते उत्थाय धर्म्ममर्थञ्च चिन्तयेत् ।
कायक्लेशञ्चतद्मूलं ध्यायेत्तु मनसेश्वरम् ॥
उषःकालेऽथ संप्राप्ते त्यक्त्वा चावश्यकं बुधः ।
स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन शुध्यन्ति येऽपि पापकृतो जनाः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।
ऋषीणां शुचिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः ॥
सुखे सुप्तस्य सततं लालाद्याः प्रस्रवन्ति हि ।
ततो नैवाचरेत् कर्म्माण्यकृत्वा स्नानमादितः ॥
अलक्ष्म्याः कालकर्ण्याश्च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ॥
न च स्नानं विना पुंसां पावनं प्रत्यहं स्मृतम् ।
होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥
अशक्तावशिरस्कं वा स्नानमस्य विधीयते ।
आर्द्रेण वाससा चाथ मार्জनं कायिकं स्मृतम् ॥
अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।
ब्राह्मादीनि यथाशक्तौ स्नानान्याहुर्म्मनीषिणः ॥
ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं यौगिकं तद्वत षोढास्नानं प्रकीर्त्तितम् ॥
ब्राह्मन्तु मार्জनं मन्त्रैः कुशैः सोदकबिन्दुभिः ।
आग्नेयं भस्मना पादमस्तकादिविधूननम् ॥
गवां हि रजसा प्रोक्तं वायव्यं स्नानमुत्तमम् ।
यत्तु सातपवर्षेण स्नानन्तद्दिव्यमुच्यते ॥
वारुणञ्चावगाह्यन्तु मानसन्त्वात्मवेदनम् ।
यौगिकं स्नानमाख्यातं योगो विष्णुविचिन्तनम् ॥
आत्मतीर्थमिति स्नानं सेवितं ब्रह्मवादिभिः ॥
मनःशुचिकरं पुंसां नित्यन्तत्स्नानमाचरेत् ।
शक्तश्चेद्वारुणं विद्वान् प्राजापत्यन्तथैव च ॥*॥
प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः ।
आचम्य प्रयतो नित्यं स्नानं प्रातः समाचरेत् ॥
मध्याह्नसमयस्यौर्ध्वं द्वादशाङ्गुलमिश्रितम् ।
सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तस्याग्रेण च धावयेत् ॥
क्षीरिवृक्षसमुद्भूतं मालतीसम्भवं शुभम् ।
अपामार्गञ्च विल्वञ्च करवीरं विशोधनः ॥
वर्জयित्वा निन्दितानि गृहीत्वैनं यथोदितम् ।
परिक्षुण्य दिनं पापं भक्षयित्वा विधानतः ॥
नोत्पाटयेद्दन्तकाष्ठं नाङ्गुल्या धावयेत् क्वचित् ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा तच्चाच्छौ देशे समाहितः ॥
स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवान्मुनीन् पितृगणांस्तथा ।
सम्मार्জ्यमन्त्रैरात्मानं कुशैः सोदकबिन्दुभिः ॥
आपोहिष्ठादिभिस्तिसृभिः सावित्र्या वारुणैः शुभैः ।
ओंकारव्याहृतियुतां गायत्रीं देवमातरम् ।
जप्त्वा जलाञ्जलिं दद्यादुभास्करं प्रति तन्मनाः ॥
प्राक्कूलेषु समासीनो दर्भेषु सुसमाहितः ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति स्मृतिः ॥
या सन्ध्या सा जगत्सृतिर्म्मायातीता च
निष्कला ।
ऐश्वरी तु परा शक्तिस्तत्त्वमस्यसमुद्भवा ॥
ध्यात्वार्कमण्डलगतां सावित्रीं वै जपन् बुधः ।
प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्योपासनमाचरेत् ॥
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु ।
यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलमाप्नुयात् ॥
अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपास्य विधिवत् सन्ध्यां प्राप्ताश्च परमां गतिम् ॥
योऽन्यत्र कुरुते यत्नाद्धर्म्मकार्य्यं द्विजोत्तमः ।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम् ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन सन्ध्योपासनमाचरेत् ।
उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ॥
सङ्गमपरमां नित्यं शुभमध्यां दृशावराम् ।
सावित्रीं वै जपेद्विद्वान् प्राङ्मुखः प्रयतः स्थितः ॥
अथोपस्थिते दादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैर्ऋग्यजुःसामसम्भवैः ॥
उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
कुर्व्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्द्धा नित्यञ्च मन्त्रतः ॥*॥
ॐ खं खखोल्काय शान्ताय कारणत्रयहेतवे ।
निवेदयामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥
नमस्ते घृणये तुभ्यं सूर्य्याय ब्रह्मरूपिणे ।
त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽमृतम् ॥
भूर्भुवः स्वस्त्वमोङ्कारः सर्व्वे रुद्राः सनातनाः ।
पुरुषः सत्त्वहेतस्त्वां प्रणमामि कपर्द्दिनम् ॥
त्वमेव विश्वं बहुधा सदसत् सूयसे च यत् ।
नमो रुद्राय सूर्य्याय त्वामहं शरणं गतः ॥
प्राचेतसे नमस्तुभ्यसुमायाः पतये नमः ।
नमोऽस्तु नीलशीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥
विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ।
नम उमापतये शुभ्यमादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
नमस्ते बहुहस्ताय त्र्यम्बकाय नमोऽस्तु ते ।
प्रपद्ये त्वां विरूपाक्ष । महान्तं परमेश्वरम् ॥
हिरण्मये गृहे गुप्तमात्मानं सर्व्वदेहिनाम् ।
नमस्यामि परं ज्योतिरज्ञानात् त्वां परावृतम् ॥
विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम् ।
नमः सूर्य्याय रुद्राय भास्वते परमेष्ठिने ।
उग्राय सर्व्वभक्ष्याय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ॥ *॥
एतद्धे सूर्य्यहृदयं जप्त्वा स्तवमनुत्तमम् ।
प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्य्याद्दिवाकरम् ॥
इदं पुत्राय शिष्याय धार्म्मिकाय द्विजातये ।
प्रदेयं सूर्य्यहृदयं ब्राह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं वेदसारं सनातनम् ।
ब्राह्मणानां हितं पुण्यं ऋषिसङ्घैर्निषेवितम् ॥
यस्तु नित्यं पठेद्वीमान् प्रेक्षन्नादित्यमण्डलम् ।
महापातकयुक्तोऽपि पूयते नात्र संशयः ॥
त्वयापस्मारकुष्ठाद्यैर्व्याधिभिः पीड़ितोऽपि सन् ।
जप्त्वा स्तवगुणं स्तोत्रं स आढ्यो भवति द्रुतम् ॥
भूतग्रहपिशाचादिर्बालग्रहसनत्कुमारैः ।
स्तुवन् ध्यात्वा हरिं विप्रो सुच्यते महतो भयात् ॥
अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् ॥
ऋत्विक्पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सहोदरः ।
प्राप्तानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्व्वा यथाविधि ॥
पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाम्बरधरोत्तरः ।
अनन्यमानसो भूत्वा जुहुयात् संयतेन्द्रियः ॥
विना दर्भेण यत् कर्म्म विना मन्त्रेण वा पुनः ।
राक्षसं तद्भवेत् सर्व्वं नासुरेषु फलप्रदम् ॥*॥

देवतानि नमस्कुर्याद्दियमागत्रिवेदयेत् ।
दद्यात् पुष्पादिकं तेषां दर्भांश्चैवाभिवादयेत् ॥
गुरुश्चैवाभ्युपासीत हितञ्चास्य समाचरेत् ।
वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः ॥
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् आचरेच्च विधारयेत् ।
आचरेत च प्रायश्चानि धर्म्मादीनि द्विजोत्तमः ॥
वैदिकांश्चैव नियमान् वेदाङ्गानि विशेषतः ।
उपेयादीश्वरस्याथ योगक्षेमप्रसिद्धये ॥
साधयेद्विविधानर्थान् कुटम्बार्थे ततो द्विजः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"प्रातः शिरसि शुक्लाब्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यात्वा स्मरेत्तन्नामपूर्ब्बकम् ॥"
ॐ नमो गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे ।
यस्य वाक्यामृतं हन्ति विषं संसारसंज्ञकम् ॥"
इति पठेत् ॥
"अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥"
इति भावयेत् ।
"लोकेश । चैतन्यमयादिदेव
श्रीकान्त विष्णो भवदाज्ञयैव ।
प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं
संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥
जानामि धर्म्मं न च मे प्रवृत्तिः
जानाम्यधर्म्मं न च मे निवृत्तिः ।
त्वया हृषीकेश । हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥"
विष्णुपुराणे ।
"प्रबुद्धश्चिन्तयेद्धर्म्ममर्थञ्चास्याविरोधिनम् ।
अपीड्यौ तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ॥"
धर्म्मलक्षणन्तु भविष्ये ।
"धर्म्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रियोऽभ्युदयसाधनम् ॥"
अतएव जैमिनिः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म इति । तेन वैदिकक्रियाप्रतिपाद्योऽर्थो धर्म्मः । कोऽर्थो योऽभ्युदयाय इति तु भविष्ये ॥ * ॥
ततः ॐ प्रियदत्तायै भुवे नमः । इति नमस्कृत्य दन्तिणं चरणं न्यसेत् । छन्दोगपरिभाषायम् ।
"श्रोत्रियं सुभगामग्निं गान्धेयामग्निचितं तथा ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स विमुच्यते ॥
पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नग्नमुत्क्रत्तनासिकम् ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् कलिरूपलक्षणम् ॥"
अतएव व्यासः ।
"धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥"
महाभारते ।
"कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥"
मात्स्ये ।
"कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृत् ।
योऽस्य संकीर्त्तयेन्नाम कल्यमुत्थाय मानवः ॥
न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टञ्च लभते पुनः ॥"

कल्यं प्रातः ॥ * ॥
अथ विण्मूत्रोत्सर्गः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"निद्रां जित्वाऽथ गृही राम ! नित्यमेवारुणोदये ।
वैगोत्सर्गं ततः कृत्वा दन्तधावनपूर्ब्बकम् ॥
स्नानं समाचरेत् प्रातः सर्ब्बकल्मषनाशनम् ॥"
अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् ।
"उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाड़िका अरुणोदयः ।
तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्सर्ब्बं पुण्यतमं स्मृतम् ॥"
नाड़िका दण्डः । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"वेगरोधं न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः ।"
आयुर्व्वेदीयेऽपि । न वेगितोऽन्यकार्य्यसिद्धिः स्यादाशित्वा साध्यमामयम् । अङ्गिराः ।
"उत्थाय पश्चिमे रात्रेस्तत आचम्य चोदकम् ।
अन्तर्द्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन क्षीवनोच्छ्वासवर्ज्जितः ॥
कुर्य्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥"
विष्णुपुराणम् ।
"ततः कल्यं समुत्थाय कुर्य्यान्मैत्रं नरेश्वर ! ।
नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥
तिष्ठेत्तावच्चिरं तत्र नैव किञ्चिदुदीरयेत् ॥"
कल्यमुषःकालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्बन्धात् पुरीषोत्सर्गः । नैर्ऋत्यामुत्सानदेशमारभ्य उत्सायेत्यनेन उपस्थितेः इषुप्रक्षेपयोग्यदेशादूर्द्ध्वः । तदेशपरिमाणमाह पितामहः ।
"मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् ।
हस्तानाञ्च शते सार्द्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥"
आपस्तम्बः ।
"मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्य्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वेति ।" दक्षिणापरां नैर्ऋतीम् । मनुः ।
"मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥"
यम यमवचनम् ।
"प्रत्यङ्मुखश्च पूर्ब्बाह्णे अपराह्णे च प्राङ्मुखः ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥"
इति तदिच्छाविकल्पार्थं कुर्य्यादभिमुखनिरामार्थञ्च न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधात् ।
तथा च देवलः ।
"सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्णे दक्षिणामुखः ।
विण्मूत्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्ययोः परिवर्ज्जयेदिति ॥"
अत्र प्रातःसायाह्णशब्दौ दिवारात्रिपरौ पूर्ब्बोक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात् । सन्ध्ययोः परिवर्ज्जयेदिति तु पीड़ितेतरपरम् ॥ * ॥ यमः ।
"कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु एकतः कण्ठलम्बितम् ।
विण्मूत्रे च गृही कुर्य्यादथवा कर्ण समाहितः ॥"
एकतः एके कण्ठलम्बितं निवीतं तत एकलम्बितं निवीतमाहैकेद्द्यावलम्ब्य ग्राम्यधर्म्मेष्विति निगमपरिभाषावचनात् ।
"नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥"
इति मनुवचनाच्च ॥
अत्र संवीतं निवीतं संवीतं मानुष इति मैत्रेयीश्रुतेः । मानुषे सनकादिऋषौ । एकलम्बितं निवीती वेति बौधायनीयाच्च । ततश्च हारवत्

कृत्वा एकलम्बितं स्कन्धे इत्यर्थः । एकवस्त्रतापक्षे अयमाम्नाय आह सांख्यायनः । यज्ञोपवीतवत् यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठित इति । कर्णे दक्षिणे । पवित्रं दक्षिणे कर्णे विण्मूत्रमाचरेदिति स्मृतौ तथा दर्शनात् । अवगुण्ठितः उत्तरशिरोऽवगुण्ठनः । मनुः ।
"छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधभयेषु च ॥"
महाभारते ।
"प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रति गाञ्च प्रति द्विजम् ।
मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः ॥"
प्रतिः सौमुख्ये ॥ * ॥ मनुः ।
"न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके ।
यथाविधिविधानादित्यमपः पश्यंस्तथैव च ॥
न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्জ্জनम् ॥"
ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु । संस्थितः उत्थितः । पर्व्वतनिषेधादेव मस्तकनिषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो यत्र पर्व्वतोऽप्राप्यपरीहारस्तत्रापि मस्तकवर्জ্জनार्थः । अथवा । पर्व्वतमस्तकनिषेधोऽधिकदोषाय ॥ * ॥ वशिष्ठः ।
"आहारनिद्राविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः ।
वाग्बुद्धिगुप्तौ च तपस्तथैव
धनायुषी गुप्तसमे तु कार्य्ये ॥"
निद्राहारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसंभोगः । योगः समाधिः । वाग्गुप्तिरनुभालापत्यागः । बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्तात्यागः । धनायुषी । "आहारन्तु रहः कुर्य्यान्निहारस्तथैव सर्व्वदा ।
गुप्ताभ्यां लभ्यते स्वास्थ्यं प्रकाशौ क्षीयते तथा ॥"
विष्णुपुराणम्
"सोमार्कार्काग्निवायूनां पूजनानाञ्च संसुखम् ।
कुर्य्यात् क्षीवनविण्मूत्रसमुत्सर्गञ्च पण्डितः ॥"
आपस्तम्बः । "न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति ।" हरदत्तः ।
"करगृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके ।
मृत्तोयन्तु पात्रीयं धौत्वा चाचामयेच्चरेत् ॥"
भरद्वाजः ।
"अथावकृष्यविण्मूत्रं लोष्टकाष्ठतृणादिना ।
उदस्तवामा उत्तिष्ठेदूर्द्ध्वं विधृतमेहनः ॥" * ॥
उदस्तवामाः कटिदेशादूर्द्ध्वं क्षिप्तवस्त्रः ।
अथ शौचम् । देवलः ।
"धर्म्मविद्दक्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।
तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्ध्वं न शोधयेत् ।
प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणाद्भयक्रिया ॥"
कारणाद्रोगादेः । ब्रह्माण्डपुराणम् ।
"उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्य्याद्रात्रौ चैवं दक्षिणामुखः ॥
सुनिर्लेपे स्थिरे स्थाने दद्यान्नष्टस्थले तथ एव च ॥"

कुर्याच्छौचमिति शेषः। मुनिर्निर्ऋतेर्भरद्वाजोक्तलोष्टादिप्रक्षिप्ते गृहे। उदकपात्राभावे करेण जलाशयात उदकग्रहणमाह आदित्यपुराणम्।
"इत्थिमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते।
पश्चाच्च शोधयेच्छौचमन्यथा न शुचिर्भवेत॥"
तस्मिन् देशे शौचं कर्तव्यं यस्मादित्थिमात्रत्यक्तं जलं तन्मध्यमेव तीर्थं जलसमीपत्वात्॥*॥
विष्णुपुराणम्।
"वल्मीकमूषिकोत्खातान्मृदमश्वत्थपलाशतथा।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्लेपसम्भवाम्॥
अस्नः प्रागग्रवपन्नाच्च हलोत्खातां सकर्दमाम्॥"
मनुदर्शौ।
"एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता॥"
उभयोः करयोः। वामहस्ते दशदानानन्तरं तदृष्टे षड्दानमाह हारीतः। दशमध्ये च षट् पृष्ठे इति। प्रजापतौ।
"तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा तु नवशोधनम्।
तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यशः॥"
नवशोधनं लिङ्गादिना नववारान्मलशोधनम्।
तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः॥*॥
पादप्रक्षालनं न कार्य्यं कर्तव्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तरम्।
"दर्भैर्न मार्ज्जयेत् पादौ न च कार्य्यं प्रधावयेत्॥"
दक्षः।
"लिङ्गे नव समाख्याता त्रिपञ्चौ पूर्यते यया।
सूर्यप्रसृतिमाचा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता॥
द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धं परिकीर्त्तितम्॥"
यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा अधिकयापि कर्तव्यम्।
"गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनात्॥
मृदादेयत्र परिमाणमाह यमः।
"मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपञ्चौ पूर्यते यया।"
त्रिपञ्चौ तर्ज्जनीमध्यमानामिकानामग्रपर्व्वत्रयम्॥*॥ मृत्तमाचे तु स्मृतिः।
"एका लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृत्त्रयम्।
उभयोर्हस्तयोर्द्वे तु मृत्त्रयं शौचं प्रकीर्त्तितम्॥"
ब्रह्मपुराणे।
"पादयोर्द्वे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमान्।
द्विराचम्य ततः शुद्धः स्नात्वा विष्णुं सनातनम्॥"
पादयोर्द्वे एकैका। इदं मूत्रे पुरीषोत्सर्गे तिस्रणां विधानात्॥*॥ दक्षः।
"यथोदितं दिवा शौचमर्द्धं रात्रौ विधीयते।
आतुरे च तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धन्तु पथि स्मृतम्॥"
यथोक्तकरणाशक्तावेवं न तु निग्राहिपरस्कारेणैव वाक्यस्याद्रार्थतापत्तेः॥*॥ आपस्तम्बः।
"पथि पादस्तु विज्ञेय आर्द्रे कुर्यादयथाबलम्॥"
यतयोऽग्नयोऽग्निस्तु आर्द्राभ्यां परिहरणीयः। दक्षः।
"देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्।
उपपत्तिप्रवृत्त्याच्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्॥"
ब्रह्मपुराणे।
"न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना।
गन्धलेपक्षयकरं शौचं तेषां विधीयते॥
प्रमाणं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते।
यावच्च शुद्धिं मन्येत तावत् शौचं समाचरेत्॥"
दक्षः।
"अनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता।
प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विहितातिक्रमे कृते॥
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः॥"
गन्धलेपक्षये सत्यधिकं न कर्त्तव्यं पूर्व्वोक्तयाज्ञवल्क्यविरोधात्। मन्धलेपाभावे त्वधिकसंख्यापि। याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतादिपरं वा पूर्व्वोक्तब्रह्मपुराणैकवाक्यत्वात्॥*॥
"शतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्।
त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम्॥"
इदन्तु द्विगुणादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभिधानात्। आपस्तम्बः।
"शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथापरम्॥
गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः।
आस्येऽपि ज्ञातकश्चैव भावदुष्टो न शुध्यति॥"
स्मृतिः।
"यावन्तस्य प्रमत्तस्य मत्रोच्चारकृतन्तथा।
मृज्जानमात्रमात्रस्य नास्तिकं नाभिवादयेत्॥
जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत्।
सर्व्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात्॥"
अष्टकाङ्गः।
"यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशोधयेत।
न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत्॥"
शौचानन्तरं हारीतः। गोमयेन मृदा वा कमण्डलुं प्रगृह्य पूर्व्ववदुपस्पृश्य आदित्यं सोममग्निं वा वीक्षेतेति। अत्र मार्जनानन्तरं क्षालनं अन्यत्र तथादर्शनात्। आचमनानन्तरं आदित्यादिदर्शनं यथासम्भवम्। शौचं कृत्वा मूत्रोच्चारं न पश्येत् दृष्ट्वादित्यमग्निं सोमं वा पश्येदिति॥*॥ अथाचमनविधिः। दक्षः।
"प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्।
मंत्रेणाङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्॥
संस्पृश्य तिसृभिः पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम्॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै॥
सर्व्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाभ्येन संस्पृशेत्॥"
पादप्रक्षालनं विशेषयति देवलः।
"प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत् सुधीः।
उदङ्मुखो वा देवार्थे पैतृके दक्षिणामुखः॥"
सुधीरत्रः। दैवपैतृककेतरत्रापस्तम्बः। प्रत्यक्पादावसेचनमिति। प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः। क्रममाह गोभिलः। सव्यं पादमवनेनिज इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेदिति अर्थापत्तेः तथादर्शनात् सर्व्वत्र तथा कल्प्यते। पारस्करः। सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति क्रमेण प्राक् सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीत्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तेनान्यस्यापि पादप्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यम् व्यर्थं पुनर्व्वचनमिति न्यायात्। अन्यार्थमधिकार्थम्। ब्राह्मणस्यैहदक्षिणं प्रथममिति सूत्रं तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षालयति तदा दक्षिणं प्रथममिति न सत्यम्। यथा प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तौ आश्वलायनः। दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् सव्यं शूद्रायेति। स्वयं प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यमिति एवं क्षत्रियस्यापि। आचमने पाणिपादप्रक्षालनं सूत्रादुत्सर्गे। यथा ब्रह्मपराशरः।
"क्षालयेत पादौ च हस्तौ च न क्षालयेत्।
निबद्धशिखो आसीनो दिशं आचमनश्चरेत॥
क्षालयेदुपवीतं सव्यांसे बाहूनः कायसंयतः॥"
आपस्तम्बः।
"इत्येवमद्भिरात्मानं प्रक्षाल्य चरणौ पृथक्।
हस्तौ चामणिबन्धाभ्यां प्रक्षालयेत संयतः॥"
आत्मानं आमणिबन्धाभ्यामित्यवधृपादानं तत्पर्य्यन्ताशुचिलग्नकायां अध्वश्रमापनोदनाय व्यतिरेकप्रयोजनाय वा। अतएवोक्तं अङ्गप्रकर्षात फलप्रकर्ष इति॥*॥ शिखाबन्धने विशेषमाह ब्रह्मपुराणम्।
"गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां प्रकरस्थितः।
जुटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म्म समाचरेत्॥"*॥
पिबेदित्यत्रात्मजान्विह याज्ञवल्क्यः।
"अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्॥"
अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ क्षालयेति शेषः। वाशब्दादौदीच्याभिमुखः।
"ईशानाभिमुखो भूत्वोपस्पृशेत्तु यथाविधि॥"
इति मरीच्युक्तेः॥
ब्राह्मेण तीर्थेन अङ्गुष्ठमूलेन।
"कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च।
प्रभापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्॥"
इति याज्ञवल्क्यात्॥
देशिनी तर्ज्जनी। करस्य दक्षिणस्य। यथा मार्कण्डेयपुराणम्।
"अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाणेर्दक्षिणस्य च।
एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै॥"
अत्र द्विजो न स्त्रीशूद्राविति मिताक्षराः। अतएव।
"स्त्रियास्त्वेदक्षिणं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः॥"
ब्राह्मतीर्थावरोधे तु मनुः।
"कायत्रैदक्षिणकाभ्यां वा न पैत्र्येण कदाचन।"
उक्ततीर्थत्रयस्य अग्रादिनावरोधे करमध्यात्-

कार्ष्णेयेनापि। एवञ्च सर्व्वाविरोधे सुवर्णादिपात्रेणाप्याचमनं कार्य्यं स्वयमसामर्थ्येऽन्येनाचमनं कारयितव्यम्। याज्ञवल्क्यः।

"अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः।
कृतकण्ठगतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः॥
सुधीरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत स्पृष्टाभिरन्ततः॥"

अन्ततः ओष्ठोपान्ते। उत्तरोत्तरमुपकर्षात्। अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति। स्त्री शूद्रौ वाग्य नित्याम्भःप्राशनाच्च करौष्ठयोरिति ब्रह्मपुराणाच्च। आचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवेत्येके। इति शूद्राधिकारे गोतमोक्तेश्च। आचमनार्हजलाभावे इदमित्याचाराध्यायः। मनुः।

"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः॥"

अत्र यज्ञावधिप्राशनमुक्तम्। अनुपनीतानान्तु स्त्रीशूद्रवदाचमनं न यावदुपनीयेत। इति प्रागुक्तशौचे तथादर्शनात्। मिताक्षरादयो ऽप्येवम्। अन्तु विशेषयति बौधायनः। पादप्रक्षालनाच्छ्रेष्ठेन नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ सावयित्वाचामेदिति। उशनाः।

"कांस्यायसेन पात्रेण चपुसीसकपित्तलैः।
आचान्तः घृतलक्तोऽपि न कदाचित्कृमिर्भवेत्॥"

कांस्यादिपात्रकरणकाचमनं कांस्यायसेत्यादिना निषिद्धमिति केचित्। हस्तेनाचमनेऽपि कांस्यादिपात्राव वर्ज्जितं सन्निषिद्धमित्यपरे। आचमनजलनिषेधे शुक्लिखितौ। न शूद्रा शुद्धैकपाणया वर्ज्जितेनेति अत्राशुचिपदम् आचमनकर्त्तृभिन्नपरम्। शूद्रसाहचर्य्यात् एक पाणिपदमपि आचमनकर्त्तृभिन्नपाणिपरम्। तेन स्वीयवामपाणयावर्ज्जितमनिषिद्धम्। तथा च कमलाकरधृतेः बौधायनः। सव्यपाणौ कुर्व्वन् दक्षिणहस्तेन गृह्णाति सव्येनाचमनीय मिति। गृह्णाति जलपात्रमिति शेषः। आचामेदित्यनुवृत्तौ देवलः।

"शिखां बद्ध्वा वसित्वा वै निर्मिल्ये वाससी शुभे।
तूष्णीं भूत्वा समादाय नोद्वहन्नविलोकयन्॥"

एकवस्त्राः प्राचीनावीतिन इत्यादिपारस्करदर्शनात् यत्र प्रेतस्नानतर्पणादौ एकवस्त्रत्वं विहितं तत्र तदङ्गत्वादेकवासा एवाचमनं कुर्य्यात्। प्रचेताः।

"अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वोक्ष्य चक्षुषा।
हृन्नाभिरग्रहाभिस्त्रिश्चतुर्व्वाद्विराचमेत्॥"

चतुर्व्वेति भावशुद्ध्यपेक्षया विकल्पः। न तु फलभूयस्त्वार्थं कल्पनागौरवापत्तेः। धौम्यगार्गुण्योर्भट्टभाष्यमाधवाचार्य्यस्नेतपराशरभाष्ययोरपवादमाह यमः।

"रात्रावधीत्तिनापि सुहिरण्या मनीषिभिः।
उदके नासुराश्चाच तथोष्णेनोष्णपायिनाम्॥"

आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः। प्रदरादपि या गोस्तर्पणाय स्युर्न वर्णरसदुष्टाभिर्यांच स्यरशुभागमा इति। प्रदरो विदीर्णभूभागः। अशुभागमाः अशुचिदेशादागताः। यस्मिन् देशे वर्णादिदुष्टमेव तोयं तच्च तदपि ग्राह्यम्। तथा च मरीचिः।

"येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्म्माचारश्च यादृशः।
तत्र सन्नावमर्त्तव्यो धर्म्मस्तत्रैव तादृशः॥
येषु स्थानेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः।
येषु स्थानेषु यत्तोयं या च यत्रैव सरित्का॥"

आचमने उदकग्रहणप्रकारं परिमाणञ्चाह भरद्वाजः।

"आयतं पर्व्वणौ कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् करम्।
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः॥
सुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां प्रोक्षणाचमनञ्चरेत्।
मार्गमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिबेदपः॥"

पाणिना दक्षिणेन। त्रिः पिबेदित्यनेनापि इत्यादिपुराणोक्तेः। मार्कण्डेयः।

"सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्याद्याचमनक्रियाम्।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु सुक्तोच्छिष्टन्तु वर्ज्जयेत्॥"

मदनपारिजाते हारीतः।

"यस्मिन्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्॥"

यस्यनादृत्यस्मिरिति समुद्रकरेऽपि। आचमनानुवृत्तौ देवलः।

"न गच्छन्न प्रयानञ्च न चलन्न परान् स्पृशन्।
न हसन्नेव संजल्पन्नात्मानञ्चैव वीक्षयन्॥"

चलन् कम्पमान इति रत्नाकरः॥ आत्मानं आत्मस्थानं हृदयम्। वीक्षयन्निति स्वार्थे णिच्।

"कण्ठान्नोवोमधःकायं न स्पृशन् धरणीमपि।
यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम्॥"

अधःकायं नाभेरधःप्रदेशम्। करं दक्षिणम्। आचमनानुवृत्तौ गोभिलः।

"नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्॥"

अन्तरीयमधःपरीधानं तदेकदेशमुत्तरीयं कृत्वा मरीचिः।

"न वह्निर्जानुखरया नासनस्थो न चोत्थितः।
न पादुकाशोऽन्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः॥
उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः।
सुक्तासनस्थो नाचामेन्नान्यकाले कदाचन॥"

जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थन्तु जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः। अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव शुद्धः स्यात् तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवतीति। जले तूत्तिष्ठन्नाचामेत्। जानोरूर्द्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्। अधस्तात् घृतलक्तोऽपि समाचान्तो न शुध्यतीति विष्णुः। हारीतः।

"आर्द्रवासा जले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपम्।
शुष्कवासाः स्थले कुर्य्यात्तर्पणाचमनं जपम्॥"

कात्यायनः।

"स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम्।
प्रौढ़पादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्॥
आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते॥"

आसनारूढ़पादः आसनारोपितपादतलः। जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिको वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः। तृतीयेन भेदप्रतीतेः प्रौढ़पादस्य द्विविधत्वं प्रतीयते॥ * ॥ अत्र च अनेकोद्धारे दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च सङ्कीर्णभूता इति वौधायनवचनात्तथाविधे आरूढ़पादोऽपि कुर्य्यात्। व्यासः।

"शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा सुक्तकच्छशिरोऽपि वा।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽपशुचिर्भवेत्॥"

तथा।

"अपः पाणिनखाग्रेण आचामेदृषस्तु ब्राह्मणः।
सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवन्ह्यत्रिरब्रवीत्॥"

संवृतेति मुखं संवृत्य अलोमकौष्ठस्पर्शी यथा न भवतीति तात्पर्य्यम्। तथा च वशिष्ठः।

"आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च।
ओष्ठौ च संस्पृश्य तथा यच स्यातामलोमकौ॥"

एवञ्च प्रागुक्तहारीतवचने ओष्ठयोर्म्मार्জनमुक्तं तत् सलोमकयोरेवेति। ततदनन्तरं वामहस्तं पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिनाभ्युक्षयेत्। तथा च कामधेनावापस्तम्बः। चिराचामेत् छृद्राभिस्त्रिरोष्ठौ परिमृज्जेत् द्विरित्येके दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेति। गोभिलः। चिराचामेत् द्विः परिमृज्जीत पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेदिति इन्द्रियाण्यद्भिः स्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति। इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणामभ्यर्हत्वात्। निरुक्तिरिति तज्ज्ञनोमध्यमानामिकाभिः॥ * ॥ सर्व्वसाङ्गुष्ठयोगेन आचमनकारणमाह पैठीनसिः। अग्निरङ्गुष्ठसंस्पर्शात्तेनापि सर्व्वाणि स्थानानि स्पृशेत्। निष्ठीवनादावाचमनं यथा। वायुपुराणे।

"निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने।
उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुचिप्रहसस्य च॥
सन्देहेषु च सर्व्वेषु शिखां मुक्त्वा तथैव च।
विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेव उपस्पृशेत्॥
उशृङ्खलसमस्पर्शे दर्शने चान्धवासिनाम्॥"

हारीतः।

"स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसंभाषणे सूचकपरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति।" याज्ञवल्क्यः।

"स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा स्त्र्योपसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च॥"

ब्रह्मपुराणे।

"होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि।
आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत सकृत॥
द्विराचम्य ततः शुद्धः स्पृष्ट्वा त्रिर्गां सनासनम्॥"

स्मृतिः।

"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥"

प्रातःकृ

अत्र हेतुमाह पराशरः ।
"प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुरब्रवीत् ॥"
सांख्यायनः ।
"आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥"
पराशरमाधवायुपराशरयोः ।
"यः कर्म्म कुरुते मोहादनात्मन्येव नास्तिकः ।
भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्व्वा न संशयः ॥" * ॥

अथ दन्तधावनम् । वृद्धशातातपः ।
"सर्व्वे पर्व्वसु नित्यं भक्षयेद्दन्तधावनम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥"
आद्धदिनादौ तस्य वर्ज्यत्वं यथा । विष्णुः ।
"आद्धे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णसम्भवे ।
व्रते चैवोपवासे च वर्ज्ययेद्दन्तधावनम् ॥"
दन्तधावनमत्यादृङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति ॥ * ॥
दन्तलग्नस्य दन्ततुल्यत्वं यथा । गौतमः ।
दन्तश्लिष्टे दन्तवदभ्यङ्क जिह्वाभिघर्षणात् प्राक् व्यतैरित्येके । व्यतैरासाववदित्यान्निगरन्नेव तच्छुचिरिति । जिह्वाभिघर्षणायोग्यं दन्तलग्नं अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः । दृष्टानुपलभ्यमानरसविषयम् । दन्तवद्दन्तलग्नेषु रसवर्त्तमिति शुक्लवचनात् । जिह्वाभिघर्षणेऽपि अशुक्लोद्धरणे न दोषः ।
"भोजने दन्तलग्नानि निष्ठीव्याचमनञ्चरेत् ।
दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
न तत्र कुर्य्याद्बहुशो यत्नमुद्धरणे पुनः ।
भवेदशौचमत्यर्थं व्रणवैधादरक्षणे क्षते ॥"
इति देवलवचनात् ॥
व्यतेरित्युपलभ्यमानरसविषयम् । आस्रावो व्रणा तद्विगरणेत्यर्थः । व्रतत्व प्रोक्षितं यथा न भवति तथा व्रणादिना दन्तलग्ननिःसारणाच्चरणम् ॥ * ॥ छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"नारदाद्युक्तवर्ज्जितयमदाङ्गुलमपाटितम् ।
मत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदयेण प्रधावयेत् ॥
उत्थाय नैऋते प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
परिजप्य तु मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
आयुर्बलं यशो वर्च्चः प्रजा पशुवसूनि च ।
ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्पते ॥"
शुचिर्भूत्वा दिराचमनेनेति शेषः ॥ * ॥ नरसिंहपुराणम् ॥
"दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रमाणताम् ।
सर्व्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ॥"
प्रमाणं स्थौल्यमाह विष्णुः ।
"कनीयस्यनिभस्थौल्यं सकूर्च्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भूत्वा च यत्नवान् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
प्रक्षाल्य भुक्त्वा तच्चाक्षुषी देशे समाहितः ॥"
सकूर्च्चं दलितायम् । द्वादशाङ्गुलत्व छन्दोगपरिशेषाम् ।
"द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
अष्टाङ्गुलन्तु वैश्यानां शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ।

प्रातःकृ

भक्षयेत् प्राक्षाद्धदिनानि पर्व्वस्वपि च वर्जयेत् ॥"
तिथिविशेषे तस्य वर्ज्जनं यथा । वृसिंहपुराणम् ।
"प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यामेव सप्तमी ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
व्यत्यासे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥"
गण्डूषस्य दन्तकाष्ठकार्य्यकारित्वेऽपि न तत्र मन्त्रान्वयः । शातातपः ।
"प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।
पर्व्वस्वन्यत्र काष्ठेषु जिह्वोल्लेख: सदैव हि ॥"
गुवाकादिपत्रैर्दन्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः ।
"गुवाकनालहिन्तालास्तथा ताड़ी च केतकी ।
खर्ज्जूरनारिकेलौ च सप्तैते लगराजकाः ॥
लगराजशिराप्यर्च्चेयः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
तावद्भवति चाज्ञानी यावद्गां नैव पश्यति ॥"
पराशरभाष्ये याज्ञवल्क्यः ।
"नेक्षकाशोष्टपाषाणैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।
त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुष्ठौ वर्ज्ययेद्दन्तधावनम् ॥"
प्रचेताः ।
"मध्याह्नस्नानकाले तु यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥"
स्मृतिः ।
"वमन्तं जृम्भमाणञ्च कुर्व्वन्तं दन्तधावनम् ।
अभ्यक्तशिरसञ्चैव स्नानं नैवाभिवादयेत् ॥"
हारीतः ।
"शुचिं देवाभिरक्षन्ति पितरः शुचिमन्वियुः ।
शुचेर्विश्यसि रक्षांसि ये चान्ये दुश्चारिणः ॥"
तथा ।
"स्नानं दानं तपस्त्यागो मन्त्रकर्म्मविधिक्रियाः ।
मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥
शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा ।
मृज्जलाभ्यां भवेत् बाह्यं भावशुद्धिस्त्वथापरम् ॥"
अथ प्रातःस्नानसन्ध्ये । ब्रह्मपुराणम् ।
"प्रातःस्नानं ततः कृत्वा संक्षेपेण यथोदितम् ।
सन्ध्यामपि तथा कुर्य्यात् नित्यनैमित्तिकीं तथा ॥"
कात्यायनः ।
"यथाह्नि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥
दन्तान् प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायात् ॥ * ॥
आतुरं विशेषयति आयुर्व्वेदीये ।
"स्नानमर्हति नैवास्यकर्णरोगातिसारियु ।
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥"
तत्कालमाह विष्णुः । प्रातःस्नाय्यरुणकिरणस्पर्शां प्राचीमवलोक्य स्नायात् । इति समुद्रकरधृतम् ॥ * ॥
"मृत्तिकातिलकं कुर्य्यात् स्नात्वा हुत्वा च भस्मना ।
देहदोषविघातार्थं चाक्षजाद्यादिदर्शने ॥"
उशनाः ।
"अभावे वृक्षकेणापि पित्रदैवतमर्च्चयेत् ॥"

प्रातःस

ब्रह्माण्डपुराणे ।
"कर्म्मादौ तिलकं कुर्य्याद्रूपं सर्व्वार्थसाधकं परम् ।
गोप्रदानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥
भस्मीभवति तत्सर्व्वमूर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम् ॥"
आह्निके ।
"अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ।
अनामिकार्थदा नित्यं सुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥"
व्यासः ।
"जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्द्ध्ना बिभर्त्ति यः ।
बिभर्त्ति रूपं सोमस्य तमोनाशाय केवलम् ॥"
गोपीचन्दनमाह शातातपः ।
"गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ।
मृदं मूर्द्ध्ना वहेद्यस्तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥"
ब्रह्माण्डपुराणे ।
"ऊर्द्धपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् ।
अर्द्धचन्द्रञ्च वैश्यस्य वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥" * ॥
आतुराणान्तु ।
"अग्निरक्षं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्म्मिणाम् ।
आर्द्रेण वाससा वापि मार्ज्जनं देहिकं विदुः ॥"
इति जाबालवचनात् शिरो विहाय गात्रप्रक्षालनम् । तदशक्तावार्द्रवाससा गात्रमार्जनं कुर्य्यात् तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्य्यात् । एतत्परमेव प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्य्यात् दन्तधावनपूर्ब्बकमिति याज्ञवल्क्यवचनम् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
प्रातःसन्ध्या, स्त्री, (सन्धौ भवा। यत् प्रत्ययः। टाप्। प्रातः प्रथमाङ्घ्रौ या सन्ध्या।) सन्ध्यादेहपूर्ब्बार्द्धम् । तदुत्पत्तिर्यथा ।
"तस्मिन् गिरौ चन्द्रभागे हृद्यलोहिततीरगाम् ।
सन्ध्यां ददर्श पप्रच्छ वशिष्ठः सादरन्तदा ॥
वशिष्ठ उवाच ।
किमर्थमागता भद्रे ! निर्जनं त्वं महीधरम् ।
कस्य वा तनया गौरि ! किं वा तव चिकीर्षितम् ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यदि गुह्यं न ते भवेत् ।
यदनं पूर्णचन्द्राभं निर्मलं वा कथं तव ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
मत्र श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य महात्मनः ।
दृष्ट्वा च तन्महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
प्रणिपत्याथ सन्ध्योवाच तपोधनम् ॥
सन्ध्योवाच ।
यदर्थमागता शैलं सिद्धं तन्मे तपोधन ! ।
तव दर्शनमात्रेण तन्मे सेत्स्यति वा विभो ! ॥
तपः कर्त्तुमहं ब्रह्मन् ! निर्जनं शैलमागता ।
ब्रह्मणोऽहं मनोजाता सन्ध्या नाम्ना च विश्रुता ।
नोपदेष्टुमहं जाने तपसो मुनिसत्तम ! ।
यदि ते रुच्यते गुह्यं मां त्वं समुपदेशय ॥
एतच्चिकीर्षितं गुह्यं नान्यत् किञ्च न विद्यते ।
अज्ञात्वा तपसो भावं तपोवनमुपस्थिता ॥
चिन्तया परिमुह्येऽहं वेपते च मनः सदा ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
आकर्ण्य तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
स्वयं स सर्व्वज्ञतमो नान्यत् किञ्चन दृष्टवान् ॥
अथ तां नियतात्मानं तपसीतिधृतोद्यमाम् ।
वशिष्ठो मन्त्रयाञ्चक्रे गुरुवत् शिष्यवत्सदा ॥
वशिष्ठ उवाच ।
परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमः परमाराध्यो विष्णुर्मनसि धीयताम् ॥
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ! ।
ॐ नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सन्ततम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
उपदिश्य वशिष्ठोऽथ सन्ध्यायै तपसः क्रियाम् ।
सामाभाष्य यथान्यायं तत्रैवान्तर्दधे मुनिः ॥
यथोक्तन्तु वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनम् ।
व्रतेन तेन गोविन्दं पूजयामास भक्तितः ॥
प्रसन्नस्तेन रूपेण यद्रूपं चिन्तितं तया ।
पुरः प्रत्यक्षतां यातस्तस्यां विष्णुर्जगत्पतिः ॥
निमीलितास्याक्षात्तस्यास्तु प्रविश्य हृदयं हरिः ।
दिव्येन्द्रियं ददौ तस्यै वाचं दिव्यं च चक्षुषी ॥
दिव्यं ज्ञानं दिव्यचक्षुर्दिव्यां वाचमवाप्य सा ।
प्रत्यक्षं वीक्ष्य गोविन्दं तुष्टाव जगतां पतिम् ॥
अथ तस्याः शरीरन्तु वल्कलाजिनसंवृतम् ।
परिक्षीणं जटाव्रातैः पविचं मूर्द्ध्नि राजितम् ॥
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यः पश्यति सकामस्त्वां पाणिग्राहन्ददते तव ।
स सद्यः क्षीवतां प्राप्य दुर्ब्बलत्वं गमिष्यति ॥
प्रतिस्रव महाभागस्तपोरूपसमन्वितः ।
सप्तकल्पान्तजीवी च भविष्यति सह त्वया ॥
अन्यच्च ते वदिष्यामि पूर्ब्बं यन्मनसि स्थितम् ।
अग्नौ शरीरत्यागस्ते पूर्ब्बमेव प्रतिश्रुतः ॥
स च मेधातिथेर्यज्ञे सुत्रेहादग्नवार्षिके ।
घृतप्रज्वलिते वह्नौ न चिरात् क्रियतां त्वया ॥
तत्र गत्वा स्वयं कृत्वं मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
मत्प्रसादादहिल्लाता तस्य पुत्री भविष्यसि ॥
यत्ते वा वाञ्छनीयोऽस्ति स्वामी मनसि कश्चन ।
तन्निधाय निजस्वान्ते त्यज वह्नौ वपुः स्वकम् ॥
नारायणः स्वयं सन्ध्यां प्रसन्नोऽथमपाणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तत् शरीरमभूत् क्षणात् ॥
समिद्धेऽग्नौ महायज्ञे मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश्य विधेः सुता ॥
वह्निस्तस्याः शरीरं तद्ग्धा सूर्य्यस्य मण्डले ।
शुद्धं प्रवेशयामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः ॥
सूर्य्यो द्विधा विभज्याथ तत् शरीरं तदा रथे ।
स्वके संस्थापयामास प्रीतये पितृदेवयोः ॥
यदूर्द्धभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
यच्छेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगः ।
सा सायमभवत् सन्ध्या पितृप्रीतिप्रिया सदा ॥
सूर्य्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः ।
प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
अस्तं गते ततः सूर्य्ये ग्रीष्मपद्मनिभा सदा ।

उदेति सायंसन्ध्यापि पितॄणां मोदकारिणी ॥"
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
प्रातःकालकर्त्तव्यवैदिकतान्त्रिकोपासनाविशेषः । वैदिके तदनुष्ठानानि यथा । मार्जनम् १ प्रार्थनम् २ प्राणायामः ३ आचमनम् ४ आपोमार्जनम् ५ अघमर्षणम् ६ सूर्य्योपस्थानम् ७ देवतर्पणम् ८ सावित्र्यावाहनम् ९ सावित्रीध्यानम् १० सावित्रीजपः ११ सावित्रीविसर्जनम् १२ आदित्यमुकुटीक्षणम् १३ आत्मरक्षणम् १४ रुद्रोपस्थानम् १५ ब्रह्मादिभ्यो जलदानम् १६ सूर्य्यार्घदानम् १७ सूर्य्यनतिः १८ ॥ तान्त्रिके तदनुष्ठानानि यथा । मन्त्राचमनम् १ जलशुद्धिः २ करन्यासः ३ अङ्गन्यासः ४ अघमर्षणम् ५ हस्तक्षालनम् ६ आचमनम् ७ सूर्य्यार्घदानम् ८ गायत्र्या जलदानम् ९ तर्पणम् १० गायत्रीध्यानम् ११ गायत्रीजपः १२ जलसमर्पणम् १३ इष्टदेवध्यानम् १४ प्राणायामः १५ मूलमन्त्रजपः १६ जलसमर्पणम् १७ प्राणायामः १८ नमस्कारः १९ । इति स्मृतितत्त्वे ॥
प्रातःस्नानं, क्ली. (प्रातः प्रभातकाले यत् स्नानम् ।) प्रभातकर्त्तव्यावगाहनादि । यथा, गारुडे ५० अः ।
"उषःकाले तु संप्राप्ते त्यक्त्वा शावप्रकं बुधः ।
स्नायाद्नदीये शुद्धाम्भौ शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति इष्टाऽदृष्टकरं हि तत् ।
सुखे सुप्तस्य सततं लालाट्याः संभवन्ति हि ॥
अतो नैवाचरेत् कर्म्मानुपकृत्वा स्नानमादितः ।
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ।
न च स्नानं विना पुंसां प्राशस्त्यं कर्म्म संस्मृतम् ।
होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥
अशुद्धावशुद्धिरस्त्वत्र स्नानमस्य विधीयते ॥"
अपि च गारुडे २१५ अध्याये ।
"प्रातःसंक्षेपतः स्नानं मध्याह्ने विधिविस्तरम् ।
प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥
यतेस्त्रिसवनं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥"
अपि च ।
"उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥
यत् फलं द्वादशाब्दानि प्राजापत्यैः कृतैर्भवेत् ।
प्रातःस्नायी तदाप्नोति वर्षेण अत्रयान्वितः ॥
य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥
षट्तिली माघमासन्तु प्रातःस्नायी हविष्यभुक् ।
व्यतिपातं महाघोरं मासादेव व्यपोहति ॥
मातरं पितरञ्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
समुद्दिश्य निमज्येत द्वादशार्कं लभेत सः ॥"
प्रातराशः, पुं, (अशनमिति । अश् + भावे घञ् । आशः । प्रातः प्रातःकाले आशो भोजनम् ।) प्रातःकालीनभोजनम् । तत्पर्य्यायः । कल्यवर्त्तः

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रातर्भोजनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कल्यवर्त्तः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २ ।
"यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।
तन्नेच्छदुच्चयन् यस्य सपर्य्यां बाललीलया ॥")
प्रातर्गेयः, पुं, प्रातःकाले गेय ईश्वरादिर्यः । स्तुतिपाठकः । तत्पर्य्यायः । स्तुतिव्रतः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रभातगानयोग्ये, त्रि ॥
प्रातर्भोक्ता, [क्तृ] पुं, (प्रातर्भुङ्क्ते इति । भुज + ल्युच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रभाते भोजनकर्त्तरि, त्रि ॥
प्रातर्भोजनं, क्ली, (प्रातः प्रभातकाले भोजनम् ।) प्रातराशः । इति जटाधरः ॥
प्रातिकं, क्ली. (प्रातर्नीति । प्र + अत् + शयुल् + टाप् । अत इत्वम् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रातिपदिकः, पुं, (प्रतिपदि तिथौ भव इति । प्रतिपद् + "कालात् ठञ् ।" ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) अग्निः । यथा,—
"इत्युक्तो महानग्निर्मन्युक्रोधोद्भवो महान् ।
उवाच देवं ब्रह्माणं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ! ॥
यस्यामहं समस्तस्य जगतः ख्यातिमाप्नुयाम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
देवानामथ यज्ञानां गन्धर्व्वाणाञ्च सत्तम ! ।
आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावक ! ॥
त्वत्प्रदात् प्रातिपदिकं सम्भविष्यन्ति देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
(प्रतिपदे धातुभिन्नपदे भव इति । प्रतिपद् + ठक् ।) नाम्नि, क्ली । यथा । अधातुविभक्त्यर्थवत् प्रातिपदिकम् । इति सुपद्मव्याकरणम् ॥
प्रातिभाव्यं, क्ली, (प्रतिभू + ष्यञ् । द्विपदबुद्धिः ।) प्रतिभुवो भावः । जामिनी इति भाषा । यथा,
"साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ता परस्परम् ॥"
इति दायभागः ॥
प्रातिस्विकं, त्रि, (प्रतिस्वं भवः । प्रतिस्व + ठक् ।) असाधारणम् । तत्पर्य्यायः । अन्यासाधारणम् २ आवेणिकम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रातिहारः, पुं, (प्रतिहार एव । स्वार्थे अण् ।) प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
प्रातिहारकः, पुं, (प्रतिहारक एव । स्वार्थे अण् ।) प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
प्रातिहारिकः, पुं, (प्रतिहारः प्रतिहरणं यागः इत्यर्थः । स प्रयोजनमस्येति । प्रतिहार + "प्रयोजनम् ।" ५ । १ । १०९ । इति ठञ् ।) मायाकारः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥
प्रातीपः, पुं, (प्रतीपस्यापत्यं प्रतीपस्यायमिति वा । प्रतीप + अण् ।) प्रतीपपुत्रः । शान्तनुराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १४८ । २ ।
"प्रातीपः शान्तनुस्तात ! कुलस्यार्थे यथोत्थितः ॥")

प्राथमकल्पिकः, पुं, (प्रथमकल्प आद्यारम्भः प्रयोजनं यस्य। "प्रयोजनम्।" ५।१।१०८। इति ठञ्। यद्वा, प्रथमकल्पमधीते इति। विद्यालक्षणकल्पान्तार्थेति वक्तव्यमिति ठक्।) प्रथमारब्धवेदाध्ययनः। प्रथमं शिक्षणीयं कल्पं शास्त्रमधीते यः इत्यर्थे शिक्षकः। तत्पर्य्यायः। शैक्षः २। इत्यमरभरतौ॥

प्राथमिकः, त्रि, (प्रथमे भवः। प्रथम+ठञ्।) प्रथमभवः। यथा। यैश्चाविरलक्रमेण सिद्धिसाधयिषानुमितयस्तत्र द्वितीयस्तृतीयः पक्षतासम्पत्त्यर्थं द्वितीयः सिषाधयिषाविरचितो विघ्नविघातमन्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु किमर्थम्। इति पक्षतापरिशेषभङ्गिः॥

प्राथम्यं, त्रि, (प्रथम+ष्यञ्।) प्रथमस्य भावः। यथा, "अस्माभिरेव प्राथम्येन नानासुनीनां वचनैरेवंविधो निबन्धः क्रियते।" इति विक्रमोर्व्वशीरक्षितः॥

प्राडुः, [स्] अ, (प्राक्तीति। प्र+अद्+"बाहुलकादेरुप्रत्ययः।" उणा० २।११८। इत्यत्र उज्ज्वलदत्तोक्त्या उसिः।) नाम। प्राकाश्यम्। स्फुटत्वम्। तत्पर्य्यायः। आविः २। यथा। प्रादुरासीत्। आविर्भूतः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, रघुः। ११।१५।

"ध्यानिनादमथ गृह्णतो तयोः
प्रादुरास बहुलत्वपाच्छविः।
ताडका चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविड़ा बलाकिनी॥")

प्रकाशः। सम्भावम्। वृत्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

प्रादुर्भावः, पुं, (प्रादुस्+भू+भावे घञ्।) आविर्भावः। यथा,—

"यदुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा॥"
इति कुवलयानन्दः॥

प्रादेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति। प्र+दिश्+घञ्। "उपसर्गस्य घञि" इति दीर्घः।) तर्ज्जनीसहितविस्तृताङ्गुष्ठः। इत्यमरः। २।६।८३॥ (यथा, महाभारते। ५।५१।१६।

"प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्জ্জুनात्॥"

प्रदेश एव। स्वार्थे अण्।) देशमात्रम्। यथा,

"प्रादेशो देशमात्रे च तर्জ্জन्यङ्गुष्ठसम्मिते॥"
इति मेदिनी॥

"अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या यावः प्रादेश उच्यते॥"
इति देवीपुराणञ्च॥

प्रादेशनं, क्ली, (प्र+आ+दिश्+ल्युट्।) दानम्। इत्यमरः। २।७।३०॥

प्रादोषः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति। प्रदोष+अण्।) प्रदोषसम्बन्धी। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (प्रदोषे आहरतीति। "आहरति स्वगः।" ४।३।५२१। इति अण्। प्रादोषो स्वगः। प्रदोषसहचरितं अध्ययनं सोढ़मस्य। "तदस्य सोढ़म्।" ४।३।५२। इति अण्। प्रादोषः शिष्यः। इति व्याकरणम्॥)

प्रादोषिकः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति। प्रदोष+"निशाप्रदोषाभ्याञ्च।" ४।३।१४। इति ठञ्।) प्रदोषसम्बन्धी। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

प्राधान्यं, क्ली, प्रधानस्य भावः। (प्रधान+भावे ष्यञ्।) प्रधानत्वम्। यथा, धर्म्मदीपिकायाम्।

"वेदार्थोपनिबन्धृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम्॥"

प्राध्वं, अ, (प्राध्वनीति। प्र+आ+ध्वन+डम्।) अनुकूलम्। इत्यमरः। ३।४।४॥ (यथा, रघुः। १३।४३।

"सभाजने मे सुलभस्तवाङ्गजः
सखीसरं प्राध्वमितः प्रयुज्यते॥")

प्राध्वः, त्रि, (प्रगतोऽध्वानमिति। "उपसर्गादध्वनः।" ५।४।८५। इति अच्।) बहुदूरगामि-रथादिः। इति बोपदेवः॥ दूरपथः। प्रकृष्टः। बन्धुः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ३।१६२।२७।

"ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः।
प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः॥")

प्राप्तः, पुं, (प्रकृष्टोऽन्तः।) अन्तभागः। यौवनसीमा। यथा, कुमारे। ३।४३।

"प्राप्तेषु संसक्तनमेरुशाखं
ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश॥"

प्राप्तलः, [स्] अ, (प्राप्त+तसिल्।) प्राप्तभागे। यथा, प्राचीरं प्राप्ततो वृतिः। इत्यमरः। २।२।३॥

प्रान्तरं, क्ली, (प्रकृष्टमन्तरमवकाशो व्यवधानं वा यत्र।) दूरशून्योऽध्वा। इत्यमरः। २।१।१७॥ छायातरुजलादिरहिते पथि प्रान्तरं दूरं शून्यो दूरशून्यः दूरध्वासौ शून्यश्चेति वा दूरशून्यो जलादिवर्জ্জितत्वात् ईडक् योऽध्वा स प्रान्तरमित्यन्वयः। प्रकृष्टमन्तरं व्यवधानमवकाशो वा यत्रेति प्रान्तरम्। इति भरतः॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। १।६७।

"ह्रदे गर्त्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्व्वतादपि।
पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः॥")

विपिनम्। कोटरम्। इति मेदिनी॥

प्रान्तशून्यं, क्ली, (प्रान्ते शून्यमस्य।) दूरशून्यपथः। छायादिरहितपथः। इति शब्दरत्नावली॥

प्रापणं, क्ली, (प्र+आप्+ल्युट्।) नयनम्। प्राप्तिः। (यथा, मनुः। २।६५।

"प्रापणात् सर्व्वकामानां परित्यागो विशिष्यते॥"

प्राप्तिप्रेरणा। प्रकर्षेण व्यापनम्। व्याप्तादर्थात्स्वार्थे प्रपूर्ब्बापधातोर्भावे अनट् प्रत्ययः॥

प्रापणिकः, पुं, (प्रापणाय्यते इति। प्र+आ+पण व्यवहारे+"प्राड्डि पणिकषः।" उणा०२।४१। इति किकन्।) पण्यविक्रयी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (यथा, माघे। ४।९९।

"आद्यादिव प्रापणिकादजस्रं
जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः॥")

प्रापणीयं, त्रि, प्राप्यते यत्। (प्र+आप्+अनीयर्।) प्राप्यम्। (यथा, मेघदूते। ५।

"धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः॥")

प्रापेयः, पुं, गन्धर्व्वगणविशेषः। यथा, अग्निपुराणे।

"प्रवाह्य जनयत् पुत्रान् दिव्यान् वै गायनोत्तमान्।
चतुर्दश्यां देवगन्धर्व्वाः प्रापेयाः परिकीर्त्तिताः॥"

प्राप्तः, त्रि, (प्र+आप्+क्त।) प्रस्थापितः। तत्पर्य्यायः। प्रणिहितः २। लब्धः। तत्पर्य्यायः। विन्नः २ भावितः ३ आसादितः ४ भूतः ५। इत्यमरः। ३।१।८६, ३।१।१०४॥ (उत्पन्नः। समुपस्थितः। यथा, मनुः।१२।१०२।

"एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम्।
सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन्॥")

प्राप्तपञ्चत्वं, त्रि, (प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन।) मृतम्। इत्यमरः। २।८।११७॥

प्राप्तभावः, पुं, (प्राप्तो भावो येन।) ज्ञातोदयः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (प्राप्तभार इत्यपि क्वचित् पाठः॥) लब्धसत्तादौ, त्रि॥

प्राप्तरूपः, त्रि, (प्राप्तं रूपं येन।) पण्डितः। मनोज्ञः। इत्यमरः।३।३।१३१॥ रूपवांश्च॥

प्राप्यं, त्रि, प्राप्यते यत्। प्रपूर्ब्बापधातोः कर्म्मणि तव्यप्रत्ययः। प्राप्यम्। (यथा, रामायणे। २।२६।१०।

"आदेष्टो वनवासस्य प्राप्यः स मया किल॥")

प्राप्तिः, स्त्री, (प्र+आप्+क्तिन्।) उदयः। (यथा, महाभारते। १४।४८।३।

"गच्छत्यात्मप्रसादेन विद्वान् प्राप्तिमयथाम्॥")

धनादिवृद्धिः। अधिगमः। लाभः। इत्यमरभरतौ॥ प्रापणम्। (यथा, मनुः। ६।१०३।

"एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्म्मो योगः रतिसंहितः।
आपद्यपत्यप्राप्तिञ्च दायभागं निबोधत॥")

संहतिः। इति शब्दरत्नावली॥ अग्निमाद्यैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः। स च अभीप्सितप्रापणम्। इति हेमचन्द्रो भरतञ्च॥

प्राप्यं, त्रि, (प्र+आप्+ण्यत्।) प्राप्तव्यम्। तत्पर्य्यायः। गम्यम् २ समासाद्यम् ३। इत्यमरः।३।१।९२॥ (यथा, मार्कण्डेये। ६२।२०।

"मयैवा सानुरागेण बहुशः प्रार्थितेन सती।
निराकृतवती सैयमद्य प्राप्या भविष्यति॥"

यत्, प्र+आप्+क्यप्। यथा, मेघदूते।

"प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्॥")

प्राबोधिकः, पुं, (प्रबोधाय हितः। प्रबोध+ठक्।) उषःकालः। इति शब्दमाला॥ प्राबोधकोऽपि पाठः॥

प्राभवं, क्ली, (प्रभोर्भावः। प्रभु+अण्।) श्रेष्ठत्वम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

प्राभाकरः, पुं, (प्रभाकरस्यायं तन्मतं वेत्तीति प्रभाकर+अण्।) मीमांसकविशेषः। यथा

"आत्मिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्ब्बव

स्वमतेन तदुग्रहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति सैषमित्यादिना।" इति व्याग्निग्रहोपायग्निरोमणि:॥ प्राभाकरमते व्याप्ते: सग्रहदर्शनगम्यत्वं यथा तस्मात् परिशेषेण सग्रहदर्शनगम्या सा। इति व्याप्तिग्रहोपायचिन्तामणि:॥

प्राभृतं, क्ली, (प्राभ्रियते क्षेपीति। प्र+आ+भृ+क्त।) उपढौकनम्। इत्यमर:॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १७। १६४।
"तं दत्तप्राभृतं दूतं स संमान्य व्यसर्जयत्॥")

प्राभृतकं, क्ली, (प्राभृत+स्वार्थे कन्।) प्राभृतम्। तत्पर्य्याय:। कौशूलिका २। इति हारावली। १५६॥

प्रामाद्य:, पुं, (प्रमाद्यत्यनेनेति। प्र+मद्+ण्यत्।) वासक:। इति शब्दचन्द्रिका॥ स्वार्थे ण्यो प्रमाद:। तस्य भावे, क्ली॥

प्रामाणिक:, त्रि, (प्रमाणादागत:। प्रमाण+ठक्।) हैतुक:। मर्य्यादार्हः। प्राक्षद्ध:। परिच्छेदक:। प्रमाणकर्त्ता। इति प्रमाणशब्दात् कर्त्तरि ठिकप्रत्यय:॥

प्रामाण्यं, क्ली, (प्रमाणस्य भाव:। प्रमाण+ष्यञ्।) प्रमाकरणत्वम्। प्रमाणशब्दाद्भावार्थे ष्यञ्प्रत्यय:॥ (यथा, मार्कण्डेये। १५। ४३।
"सत्यं भूतहितार्थोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम्।
गुरुदेवर्षिसिद्धर्षिपूजनं साधुसङ्गम:॥")

प्रामाण्यवाद:, पुं, (प्रामाण्यस्य वाद: कथनम्।) प्रमाकरणताकथनम्। तद्यति तत्प्रकारकत्वप्रमात्वकथनम्। चिन्तामणिन्यायग्रन्थविशेष:। इति पूर्व्वाचार्य्या:॥ स यथा। अथ जगदेव पङ्गुनिमग्नसुहृदीर्षुरुदाग्रसु विद्यास्थानेष्वभ्यर्हितमाप्तोक्तिकीं परमकारुणिको मुनि: प्रणिनाय। तच्च प्रेक्षावत् प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यादावसूत्रयत्। तेषु प्रमाणाधीना सर्व्वेषां व्यवस्थितिरिति प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते। इत्यादि गङ्गेशोपाध्याय:॥

प्रामीत्यं, क्ली, (प्रमयनमिति। प्र+मी वधे+भावे क्त। तत्र प्रमीते मरणे साधु इति ष्यञ्। अस्य वधतुल्यत्वात्तथात्वम्।) क्षयम्। इति त्रिकाण्डशेष:। (प्रमीतस्य भाव इति। प्रमीत+ष्यञ्।) मृतत्वञ्च॥

प्राय:, पुं, (प्रकृष्टमयनमिति। प्र+अय+घञ्। यद्वा, प्र+इ+"एरच्।" ३। ३। ५६। इत्यच्।) मरणम्। मरणार्थमनशनम्। (यथा, रामायणे। ४। ५३। १२।
"अहं व: प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम्।
इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव च॥")
तुल्यम्। बाहुल्यम्। इति मेदिनी। ये, ३६॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १११।
"तस्करा: पण्डका मूर्खा: सुखप्राप्तधनास्तथा।
लिङ्गिनश्चाश्रमकामाप्ता आसां (वेश्यानाम्) प्रायेण वल्लभा:॥")

वय:। इति हेमचन्द्र:॥ (पापम्। तप:। इति स्मृति:॥ क्ली, प्रवेश:। युद्धम्। यथा, ऋग्वेदे। २। १८। ८।
"उप ज्येष्ठे वरूथे गभस्तौ
प्राये प्राये जिगीवांस: स्याम॥"
"किञ्च प्राये प्राये सोमपागार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रत्येकं प्रवेशे जिगीवांस: शत्रूणां जेतारो भवेम। यद्वा, प्राये प्राये प्रकर्षेण इयते गम्यते योद्धृभिरिति प्रायं युद्धम्। तस्मिन् युद्धे जिगीवांस: शत्रून् जितवन्तो भवेम॥" इति तद्भाष्ये सायण:॥ त्रि, गमक:। यथा, मनौ। ३। २६४।
"प्रक्षाल्यहस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत्।
ज्ञातिभ्य: सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत्॥"
"प्रक्षाल्येति। तदनुहस्तौ प्रक्षाल्याचम्य ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्य्यात्। ज्ञातीन् प्रेति गच्छतीति ज्ञातिप्रायं कर्म्मणण्। ज्ञातीन् भोजयेदित्यर्थ:॥" इति कुल्लूकभट्ट:॥)

प्राय:, [स्] य, (प्र+अय गतौ+असुन्।) बाहुल्यम्। इत्यमर:। ३। ४। १७॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६। १२३।
"तत्रोग्रधर्म्मा च ज्ञातवन्तौ क्रमेण ताम्।
अत्रान्तरे स च प्राय: पर्य्यहीयत वासर:॥")

प्रायश्चित्तं, क्ली, (प्रायस्य पापस्य चित्तं विशोधनं यस्मात्। यदुक्तं स्मृतौ।
"प्राय: पापं समुद्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम्॥"
यद्वा, प्रायस्य तपस: चित्तम् निश्चय इति। "पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्।" ६। १। १५७। इत्यत्र। "प्रायस्य चित्तिश्चित्तया:।" इति वार्त्तिकोक्त्या सुट् निपात्यते च। निरुक्तिस्तु निम्ने द्रष्टव्या।) पापक्षयमात्रसाधनं कर्म्म। यथा, हारीत:। प्रयत्नतश्चोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्॥* ॥ ("प्रायश्चित्तमिति। यत्तप:प्रभृतिकं कर्म्म उपचितं सञ्चितमशुभं पापं नाशयतीति कृततत्तत्कर्म्मभि: कर्त्तु: प्रयत्नत्वाद्वा शुद्धत्वादेव तत्प्रायश्चित्तम्। तथाच पुनर्हारीत:। यथा, चारोपस्वेदक्षालननिर्णेजनप्रक्षालनादिभिर्वासांसि शुध्यन्ति एवं तपोदानयज्ञै: पापकृत: शुद्धिमुपयान्ति। शुद्धिं पापक्षयम्। यथा, महाभारते।
'अङ्गिर्गात्रान् मलमिव तमो ऋग्भिरादृग्यथा।
दानेन तपसा चैव सर्व्वपापमपोहति॥'
तेन पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधितं कर्म्म प्रायश्चित्तम्। मात्रार्थलाभस्तु प्रयत्नतादृवेत्येवकारार्थकवाग्भ्यात्। तथाच विश्व:।
'वा स्यादविकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये।'
एवच्च।
'अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे।'
इति विष्णुकृतस्याश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम्। पापक्षयस्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम्। प्रायश्चित्तस्य स्वर्गादिजनकत्वेऽपि तदंशे विधिबोधितत्वाभावान्नासम्भव:॥ इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥) तस्य व्युत्पत्तिर्यथा। अङ्गिरा:।
"प्राय: नाम तप: प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्॥"
निश्चयसंयुक्तम्यापक्षयसाधनत्वेन निश्चितमित्यर्थ:॥ * ॥ पापन्तु वैदिकप्रतिपाद्योऽनर्थ:। अनर्थज्ञानिष्टसाधनम्। पापकारणमुक्तं याज्ञवल्क्येन। यथा,—
"विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नर: पतनमृच्छति॥"*॥
पापविशेषगावस्थाविशेषमाह मनु:।
"शरीरजै: कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नर:।
वाचिकै: पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्॥
इह दुश्चरितै: केचित् केचित् पूर्व्वकृतैस्तथा।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम्॥"
यम:।
"सुरापो ब्रह्महा गोघ्न: सुवर्णस्तेयकृन्नर:।
पतितै: संप्रयुक्तश्च क्रतघ्नो गुरुतल्पग:।
एते पतन्ति सर्व्वेषु नरकेष्वनुपूर्व्वश:॥"*॥
प्रायश्चित्तमाहात्म्यं यथा। अङ्गिरा:।
"उद्यच्छन् यददादित्यस्तम: सर्व्वं व्यपोहति।
तद्वत् कल्याणमातिष्ठन् सर्व्वं पापं व्यपोहति॥
पापश्चेत् पुरुष: कृत्वा कल्याणमभिपद्यते।
सृच्यते पातकै: सर्व्वैर्महाभ्रैरिव चन्द्रमा:॥"
कल्याणं प्रायश्चित्तम्॥ * ॥ तस्यावश्यकर्त्तव्यत्वमाह यम:।
"तपसोऽन्ते विशुध्यन्ति कर्म्मणां वा परिक्षयात्।
तस्मात् कर्त्तव्यमेतेषु प्रायश्चित्तं विशुद्धये॥"
कर्म्मणां भोगेन परिक्षयादित्यर्थ:॥ * ॥ प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह मनु:।
"अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म निषिद्धञ्च समाचरन्।
प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नर:॥*॥
अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म्म विगर्हितम्।
तस्माद्विसृक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत्॥"
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च यथा। जाबाल:।
"काम्यानां सफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च।
अत: काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्मृति:॥
चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये।
निर्व्वेदञ्च लभन्तेऽपि जायन्ते निष्कृतैनस:॥*॥
ज्ञानाज्ञानकृतपापयो: प्रायश्चित्तभेदो यथा। अङ्गिरा:।
"अकामत: कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामत:।
स्यात्सकामकृते यत्तु द्विदृग्गं बुद्धिपूर्व्वके॥"*॥
अथ प्रायश्चित्तनिमित्तोपस्थानम्।
तत्राङ्गिरा:।
"कृते नि:संशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थिते।
भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापमसत्यं पर्षदि ब्रुवन्॥
सचेलं वाप्लुत: स्नात्वा क्लिन्नवासा: समाहित:।

उपस्थाय तत: शौचमाचमेत् धरणीं गत:। गात्रेषु शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत्॥" उपस्थानञ्च ब्राह्मणान् वस्त्रादिना तोषयित्वा कार्य्यम्। मनुस्तु पापेषु राज्ञोऽपुरुषस्थिति: कार्य्येत्याह देवल:।

"स्वयं वा ब्राह्मणै: कृच्छ्रमल्पदोषे विधीयते। राज्ञा च ब्राह्मणेष्वेव मनुस्तु परिचक्षते॥"*॥

परिषदमाहाङ्गिरा:।

"एकविंशतिसंख्याकैर्मीमांसावेदपारगै:। वेदाङ्गकुशलैश्चैव परिषत् संप्रकल्पयेत्॥ चातुर्विद्यो विकल्पो च त्रङ्विद्धर्म्मपाठक:। त्रयस्त्राश्रमिणो वृद्धा: पर्षत् स्यात्तु दशावरा॥" मनु:।

"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठक:। त्रयस्त्राश्रमिण: पूर्व्वे पर्षत् स्यात्तु दशावरा॥" अङ्गिरा:।

"एषा तु लघुकार्य्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा। महापातकिशोध्येषु गतयो भूय एव वा॥" प्रदर्शनार्थमिदम्। यावद्भिरेव निरूपणं तावद्भिरेव परिषत्। दृष्टार्थत्वादेव तस्या:। तथा च यम:।

"एको द्वौ वा त्रयो वापि यदृग्वेदधर्म्मपाठका:। स धर्म्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रश:॥"*॥

प्रायश्चित्ताकरणे दोषो यथा,—

"मार्गाणां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजा:। जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिन:॥ अनधीतेरनाचारैरशिष्टैश्चैव संसदि। प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरपि जल्पत:॥ न्यायतो मार्गमाणस्य क्षत्रियादे: प्रणामिन:। अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्॥" हारीत:।

"यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे। प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणैर्धर्म्मपाठकै:॥ तस्मात् कृच्छ्रमथार्द्धं पादं वापि विधानत:। ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्॥" अप्रक्षालनमुग्रहमाह पराशर:।

"दुर्ब्बलेऽनुग्रह: कार्य्यस्तथा वै शिशुवृद्धयो:। अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मात्तानुग्रहो भवेत्॥" स्नेहादिनानुग्रहे दोषो यथा,—

"स्नेहाद्वा यदि वा लोभात् मोहादज्ञानतोऽपि वा। कुर्व्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत्र पापं तेषु गच्छति॥" प्राक्षीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य पश्चादनुग्रह: कार्य इत्याहाङ्गिरा:।

"कृत्वा पूर्व्वमुदाहारं यथोक्तं धर्म्मवेदिभि:। पश्चात् कार्य्यानुसारेण प्रक्षा कुर्व्वन्त्यनुग्रहम्॥" उद्वत्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा,—

"अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वापूनषोडश:। प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च॥"

अथ पापनिष्क्रमणादि:।

तत्र मनु:।

"स्थापनेनानुशासेन तपसाध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि॥" आपदीत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानमनुकल्प इत्युक्तम्। एतच्चिंसायतिरिक्तविषयम्। हिंसायान्तु दानं मुख्यम्। यथा, भविष्ये।

"हिंसात्मकानां सर्व्वेषां कीर्त्तितानां मनीषिभि:। प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथम उच्यते॥" तथा मनु:।

"दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशुद्धयेत्। एकैकमृत्विरेत् कृच्छ्रं द्विज: पापापनुत्तये॥"*॥

सामान्यप्रायश्चित्तानि यथा, संवर्त्त:।

"हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥" यम:।

"शोधयेच्छरीरस्य तपसाध्ययनेन च। पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन च दमेन च॥" मनु:।

"कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात्प्रमुच्यते। नैनत् कुर्य्यात् पुनरिति निवृत्त्या पूयते नर:॥" विष्णुपुराणम्।

"प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तप:कर्म्मात्मकानि वै। यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्॥" यम:।

"गवाह्निका देवपूजा वेदाभ्यास: सरित्स्नव:। नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि॥" गौतम:। "हिरण्यं गौर्व्वासोऽश्वो भूमिस्तिला घृतमन्नमिति देयानि। एतान्येवानादेशे धिक्कर्म्मणि क्रियेरन् एनसि लघूनि लघूनि गुरुणि गुरूणि।" विष्णुपुराणम्।

"एवं विषयभेदाद्धि व्यवस्थाप्यानि पुत्रक!। प्रायश्चित्तानि सर्व्वाणि गुरूणि च लघूनि च॥ अन्यथा हि महाबाहो! लघूनामुपदेशत:। गुरूणामुपदेशो हि नियोजयति वर्त्मनि॥" महाभारते।

"यत्कार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम्। सर्व्वं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिमिवानल:॥" व्रतानि शुद्धिकारणान्याह विश्वामित्र:।

"कृच्छ्रं चान्द्रायणादीनि शुद्ध्युद्भवकारणम्। प्रकाशे वा रहस्ये वा संप्रयोगेनुकल्पे स्फुटे॥ प्राजापत्य: प्राजापत्य: शिशुकृच्छ्र: पराकक:। अतिकृच्छ्र: पर्णकृच्छ्र: सौम्य: कृच्छ्रातिकृच्छ्रक:॥ महाशान्तपन: शुद्धो तप्तकृच्छ्रस्तु पावन:। जलोपवासकृच्छ्रश्च ब्रह्मकूर्चस्तु शोधक:॥ एते समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा। पातकादिषु सर्व्वेषु पापेषु प्रयत: शुचि:॥ कार्य्याश्चान्द्रायणे युक्ता: केवला वा विशुद्धये। शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा॥ यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति। उपवासत्रिरात्रं वा मास: पक्षस्तदर्द्धकम्॥ षड्रुद्रादशाहादि कार्य्यं शुद्धिफलार्थिना। उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि॥

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्धाद्यपेक्षया। जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सङ्गदुद्विद्धतं तथा॥ अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्व्वं कार्य्यं यथाक्रमम्॥" प्रकाशकृते पापे व्रतानि मुख्यानि। रहस्यकृते जपादीनि। यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनु:।

"एतैर्द्विजातय: शोध्या व्रतैरापाविष्कृतैनस:। अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैस्तु शोधयेत्॥" देवल:।

"प्रकाशं उक्तं यत्किञ्चित् त्रिंशभागो रहस्यके। त्रिंशभाग: षष्टिभाग: कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया॥"

इति प्रायश्चित्तविवेक:॥

अथ प्रायश्चित्तपूर्ब्बाङ्गत्वम्। शङ्खलिखितौ।

"वाप्य कैशनखान् पूर्ब्बं हुतं प्राश्य बहिर्निशि। प्रत्येकं नियतं कालमौनी व्रतमादिशेत्। प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतश्चिरसवनं सृशेत्॥" कैशधारणेच्छायां द्विगुणव्रतादिकमाह हारीत:।

"राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुत:। कैशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥ कैशानां धारणार्थन्तु द्विगुणं व्रतमाचरेत्। द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत्॥" विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते कैशवापनम्। ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णिन:॥" सधवास्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टधृतं वचनम्।

"वपनं नैव नारीणां मानुव्रज्या जपादिकम्। न गोष्ठे शयनं तासां न च दद्यादृगवाजिनम्॥ सर्व्वान् कैशान् समुद्धृत्य कुर्य्यादङ्गुलिदयम्। सर्व्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्॥" अथ धेनुमूल्यव्यवस्था। तत्र संवर्त्त:।

"प्राजापत्यव्रताग्नौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम्। धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशय:॥" पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय। स च वत्सं विना न सम्भवति। अत: सवत्साया एव दानं मुख्यम्। तदभावे यथोचितं मूल्यम्। तदसम्भवे पुराणत्रयम्। द्वात्रिंशत्पणिका गावो वत्स: पौराणिको भवेदिति कात्यायनवचनात्। षट्त्रिंशत्पणमितमिति कल्पतरुपठन्ति।

"धेनु: पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराजिकी। कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता॥" प्रायश्चित्तोत्तरकर्म्माणि। यथा। भविष्ये।

"क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम्। शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं वैनतेय! मनीषिभि:॥" जाबाल:।

"आरम्भे सर्व्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषत:। आज्येनैव हि प्राजापत्यौ जुहुयादाकृती: पृथक्। आद्यं कुर्य्यादृत्वन्तस्यान्ते गोहिरण्यान्नदक्षिणम्॥" प्रायश्चित्तानन्तरं गोभ्यो यवसं दद्यात्। यदि तु गावस्तद्दत्तलक्षं न गृह्णीयुस्तदा पुनस्तत्प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत्। यथा हारीत:। स्वगिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ता: प्रमुदिता गृह्णीयुरथैनं प्रवर्त्तयेयु:। एवं कृतप्रायश्चित्तम्। इतरथा न। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥*॥

प्रायश्चि

अथ प्रायश्चित्तविवेकोक्तनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते ।

अथातिपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ वर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य मालागमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनञ्च ।	अज्ञानतो द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् । तच्च मद्यापातके द्रष्टव्यम् ज्ञानत एतद्द्विगुणम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । तत्तुल्यस्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
क्षत्रियवैश्ययोरागो मातृदुहितृस्नुषागमनम् ।	हुताशनप्रवेशेन मरणम् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा । एतत्तु अकामतः कामतस्तद्द्वैगुण्यम् । मातृदुहितृस्नुषागामपि एतद्व्रतादि करणीयम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । तत्तुल्यस्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ वर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्मवधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । यथा मनुः । "ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् । भैक्षाशयात्मविपद्व्रार्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् । भिक्षार्थी विचरेद्ग्रामं षण्ढो यदि न जीवति ॥"	१८० धेनवः ।	५४० कार्षापणाः । तत्तुल्यहिरण्यादिकं वा ।	१०० गावः । तदशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
कामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्मवधः ।	याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेण मरणम् । तथा । लोभभयः स्वाहेति कृत्वा लोमप्रभृतिं वै तनुम् । मज्जान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रैरभियथाक्रमम् । एतत्तु कर्मो ब्राह्मणोत्तरपरम् । तदशक्तौ द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । तत्तुल्यस्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणीगर्भवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् । अज्ञानत एतदर्द्धम् । अनुपनीतबालकवधेऽप्येवम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । तत्तुल्यस्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
अकामतः सवनस्थब्राह्मणवधः ।	द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । तत्तुल्यस्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
कामतः सवनस्थब्राह्मणवधः ।	तद्द्वैगुण्यम । ४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्षापणाः । तत्तुल्यस्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकमातृसोदरभार्यागुरुश्रोत्रियाक्षितासीनां वधः ।	४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामत एतदर्द्धम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्षापणाः । तत्तुल्यस्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकवेदपारगाससायिब्राह्मणवधः ।	१२ वार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षापणाः । तत्तुल्यस्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
अज्ञानतस्तस्य वधः ।	तदर्द्धम् । ६ वार्षिकव्रतम् ।	९० धेनवः ।	२७० कार्षापणाः ।	५० गावः । तदशक्तौ ५० कार्षापणाः ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ब्राह्मणकर्तृकपतितब्राह्मणवधः ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।
अकामत व्यायङ्गारिकादिब्राह्मणवधः ।	एकवार्षिकव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । तदशक्तौ ८।६॥ कार्षापणाः ।
कामतस्तस्य वधः ।	तद्द्विगुणम् ।	तद्द्विगुणम् ।	तद्द्विगुणम् ।	तद्द्विगुणम् ।
अकामतः क्षत्रियकर्तृकब्रह्मवधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । तच्च २४ वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । तत्तुल्यस्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।

अथ महापातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ वृषोदानम्।	दक्षिणा।
कामतस्तद्वधः।	तद्विगुणम्।	तद्विगुणम्।	तद्विगुणम्।	तद्विगुणम्।
अकामतो वैश्यक्षत्रियब्राह्मणवधः।	ब्राह्मणकशूद्रकवधप्रायश्चित्तत्रिगुणम्। तच्च ३६ वार्षिकव्रतम्।	५४० धेनवः।	१६२० कार्षापणाः।	३०० गावः। अप्रयच्छतो ३०० कार्षापणाः।
कामतो वैश्यक्षत्रियब्राह्मणवधः।	७२ वार्षिकव्रतम्।	१०८० धेनवः।	३२४० कार्षापणाः।	६०० गावः। अप्रयच्छतो ६०० कार्षापणाः।
अकामतः शूद्रकक्षत्रियब्राह्मणवधः।	ब्राह्मणकशूद्रकवधप्रायश्चित्तचतुर्गुणम्। तच्च ४८ वार्षिकव्रतम्।	७२० धेनवः।	२१६० कार्षापणाः।	४०० गावः। अप्रयच्छतो ४०० कार्षापणाः।
कामतस्तद्वधः।	तद्विगुणम्।	तद्विगुणम्।	तद्विगुणम्।	तद्विगुणम्।
अकामतो ब्राह्मणकशूद्रकब्राह्मणीवधः।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तार्द्धम्। तच्च ६ वार्षिकव्रतम्।	९० धेनवः।	२७० कार्षापणाः।	५० गावः। अप्रयच्छतो ५० कार्षापणाः।
कामतस्तद्वधः।	तद्विगुणम्। अत्रियस्य ब्राह्मणीवधे ब्राह्मणकशूद्रकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम्। वैश्यस्य त्रिगुणम्। शूद्रस्य चतुर्गुणम्। अनेकब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्यैकत्वम्। यदेव साम्नाद्यधकर्तुः प्रायश्चित्तं तदेव स्वल्पपदर्थानुग्राहकस्य अप्रवृत्तप्रवर्तकरूपप्रयोजकस्य च पादहीनम्। वध्यप्रतिरोधकस्य अनुग्राहकस्य प्रवृत्तप्रवर्तकरूपप्रयोजकस्य च अर्द्धम्। अनुमन्तुर्निमित्तिनश्च पादः। अप्रयच्छतो स्त्रीबालवृद्धानां सर्वेचार्द्धम्।	तद्विगुणम्।	तद्विगुणम्।	तद्विगुणम्।
ज्ञानतो ब्राह्मणस्य पैष्टीसुरापानम्। हिरण्यस्तगोडीमाध्वीपानेषु।	अग्निसमस्पर्शानां सुरागोमूत्रजलदुग्धघृतगोमयरसानामन्यतमस्यामरणात् पानम्। चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा।	३६० धेनवः।	१०८० कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	२०० गावः। अप्रयच्छतो २०० कार्षापणाः।
अज्ञानतो ब्राह्मणस्य तामीं पानम्।	एतदर्द्धम्। तत्तु द्वादशवार्षिकव्रतम्।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	१०० गावः। अप्रयच्छतो १०० कार्षापणाः।
अज्ञानतः क्षत्रियस्य पैष्टीसुरापानम्।	नववार्षिकव्रतम्। ज्ञानत एतद्विगुणम्।	१३५ धेनवः।	४०५ कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	७५ गावः। अप्रयच्छतो ७५ कार्षापणाः।
अज्ञानतो वैश्यस्य पैष्टीसुरापानम्।	षाड्वार्षिकव्रतम्। ज्ञानत एतद्विगुणम्। स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धादिकम्।	९० धेनवः।	२७० कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	५० गावः। अप्रयच्छतो ५० कार्षापणाः।
अज्ञानतो ब्राह्मणकशूद्रकब्राह्मणस्वामिकाग्नीतिरक्षिकापरिमितसुवर्णस्तेयम्।	अपहृतद्रव्यं तस्यानुरूपं मूल्यं वा स्वामिने दत्त्वा द्वादशवार्षिकव्रतं करणीयम्।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	१०० गावः। अप्रयच्छतो १०० कार्षापणाः।
ज्ञानतस्तत्कशूद्रकतत्स्तेयम्।	एतद्विगुणं २४ वार्षिकव्रतम्। गुणवद्ब्राह्मणकशूद्रे तु सर्वेचार्द्धम्।	३६० धेनवः।	१०८० कार्षापणाः।	२०० गावः। अप्रयच्छतो २०० कार्षापणाः।
ज्ञानतः क्षत्रियवैश्यशूद्रकशूद्रकब्राह्मणस्वामिकाग्नीतिरक्षिकापरिमितसुवर्णस्तेयम्।	राजकशूद्रकमुपलाघातेन मरणम्। चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा।	३६० धेनवः।	१०८० कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	२०० गावः। अप्रयच्छतो २०० कार्षापणाः।

अथ महापातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ सुवर्णदानम्।	दक्षिणा।
अज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्स्वामिकतत्सुवर्णस्तेयम्।	द्वादशवार्षिकव्रतं स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम्। एकस्योभयधर्मिणस्त्रे पादः।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः; तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	१०० गावः। अशक्तौ १०० कार्षापणाः।
ज्ञानतो गुर्वङ्गनागमनम्। अर्थात विमार्गगमनम्। शूद्रस्य ब्राह्मणीगमनञ्च।	गुरुतल्पगः पापमभिभाष्य तप्तं लौहमये शय्यात्। ज्वलन्तौ लौहप्रतिमां स्वयमयौ प्रतिमां वा आलिङ्ग्य म्रियेत। स्वयं वा शिश्नवृषणावुत्कृत्य अञ्जलौ निधाय आमरणात् नैर्ऋतीन्दिशमातिष्ठेत्।			
	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा कुर्यात्। गुर्वङ्गनयापि एतत् करणीयम्।	३६० धेनवः।	१०८० कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	२०० गावः। अशक्तौ २०० कार्षापणाः।
अज्ञानतो गुर्वङ्गनागमः।	द्वादशवार्षिकव्रतम्। बालवृद्धयोरर्द्धम्। एतच्चातुर्वर्ण्यविषयम्।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	१०० गावः। अशक्तौ १०० कार्षापणाः।
चतुर्णां महापातकिनां संसर्गः।	ज्ञानतः सकृत् प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादशवार्षिकव्रतम्।	२७० धेनवः।	८१० कार्षापणाः। तल्लभ्य स्वर्णादि वा।	१५० गावः। अशक्तौ १५० कार्षापणाः।
तत्र गुरुसंसर्गो यथा। पतितात्याध्यात् वेदाध्ययनम्। १। पतितग्निभ्याय वेदाध्यापनम्। २। पतितेन ऋत्विजा ज्योतिष्टोमादियजनम्। ३। पतितस्य ज्योतिष्टोमादिनिर्व्याहनरूपयाजनम्। ४। पतितेन पतितया वा परिणयनम्। ५। स्त्रीयादिपतितान्यब्राह्मणीगमनम्। ६। पतितान्नस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनम्। ७।	अज्ञानतः सकृत्प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम्।	१३५ धेनवः।	४०५ कार्षापणाः।	७५ गावः। अशक्तौ ७५ कार्षापणाः।
	ज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः नववार्षिकव्रतम्।	१३५ धेनवः।	४०५ कार्षापणाः।	७५ गावः। अशक्तौ ७५ कार्षापणाः।
	अज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम्।	६८ धेनवः।	२०२॥० कार्षापणाः।	३८ गावः। अशक्तौ ३७॥० कार्षापणाः।
	ज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम्।	९० धेनवः।	२७० कार्षापणाः।	५० गावः। अशक्तौ ५० कार्षापणाः।
	अज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतम्।	४५ धेनवः।	१३५ कार्षापणाः।	२५ गावः। अशक्तौ २५ कार्षापणाः।
	ज्ञानाज्ञानतश्चतुर्थसंसर्गिणः प्रायश्चित्ताभावः। ब्रह्मघातिनां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां ज्ञानाज्ञानतः संसर्गे तु क्रमेण एतस्य द्विगुणं त्रिगुणंचतुर्गुणं त्रयम्।			
तत्र लघुसंसर्गो यथा। उपनयनं विना पतिताय वेदाध्यापनम्। १। पतितात्साङ्गाध्ययनम्। २। पतितयजमानस्य अध्वर्यादियज्ञयाजनम्। ३। पतितेन ऋत्विजाध्वर्यादियज्ञयाजनम्। ४। पतितस्य ब्राह्मणीगमनम्। ५। पतितशूद्रागमनम्। ६। अपतितान्नस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनम्। ७। पतितोच्छिष्टभोजनम्। ८।	ज्ञानतः षण्मासिकसंसर्गे प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादशवार्षिकव्रतम्।	२७० धेनवः।	८१० कार्षापणाः।	१५० गावः। अशक्तौ १५० कार्षापणाः।
	अज्ञानतः षण्मासिकसंसर्गे प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम्।	१३५ धेनवः।	४०५ कार्षापणाः।	७५ गावः। अशक्तौ ७५ कार्षापणाः।
	ज्ञानतः षण्मासिकसंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम्।	१३५ धेनवः।	४०५ कार्षापणाः।	७५ गावः। अशक्तौ ७५ कार्षापणाः।
	अज्ञानतः षण्मासिकसंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम्।	६८ धेनवः।	२०२॥० कार्षापणाः।	३८ गावः। अशक्तौ ३७॥० कार्षापणाः।
	ज्ञानतः षण्मासिकसंसर्गे तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम्।	९० धेनवः।	२७० कार्षापणाः।	५० गावः। अशक्तौ ५० कार्षापणाः।
	अज्ञानतः षण्मासिकसंसर्गे तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतम्।	४५ धेनवः।	१३५ कार्षापणाः।	२५ गावः। अशक्तौ २५ कार्षापणाः।
	चतुर्थसंसर्गिणो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ताभावः।			

अथ महापातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ पणादानम्।	दक्षिणा।
महापातकिनां लघुतरसंसर्गो यथा। एकपाक्यान्नयाजादिः। सतो लघुतर आलापस्पर्शनिःश्वासादिः।	एभिस्त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघुसंसर्गः।			
	ज्ञानतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैरेतत्तुल्येन साम्यम्। तेनाष्टादशवार्षिकव्रतम्।	२७० धेनवः।	८१० कार्षापणाः। तत्तुल्यस्वर्णादि वा।	१५० गावः। अशक्तौ १५० कार्षापणाः।
	अज्ञानतो वत्सरद्वयेन।	तथा।	तथा।	तथा।
	ज्ञानत एकैकशो वत्सरत्रयेण।	तथा।	तथा।	तथा।
	अज्ञानाद्वत्सरषट्केन।	तथा।	तथा।	तथा।
	संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमानत्वात् ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः।			
	संलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमानत्वादज्ञानाद्वर्षषट्केन पातः। तेनाष्टादशवार्षिकव्रतम्।	२७० धेनवः।	८१० कार्षापणाः। तत्तुल्यस्वर्णादि वा।	१५० गावः। अशक्तौ १५० कार्षापणाः।
	ज्ञानादेकैकशो वत्सरनवकेन।	तथा।	तथा।	तथा।
	अज्ञानादेकैकशोऽष्टादशवत्सरैः पातः॥*॥ नवविधपापान्वितानां मध्यात् येन पापेयमा यः संग्रहः स तस्य व्रतं पादहीनं कुर्यात्॥ एतच्च प्रथमसंसर्गिणाम्। द्वितीयसंसर्गिणां द्विपादहीनम्। तृतीयसंसर्गिणां त्रिपादहीनं सर्वं च ज्ञेयम्॥*॥ संसर्गाणामुक्तकालन्यूनाधिक्ये भागहारेण प्रायश्चित्तन्यूनाधिक्यं ज्ञेयम्॥*॥ रघुनन्दनभट्टाचार्यमते कलौ लघुसंसर्गेषु प्रतिग्रहादिषु पातित्याभावात् तत्प्रायश्चित्ताभावः॥	तथा।	तथा।	तथा।
पतितोत्पन्नत्वमपि महापातकिसंसर्गविशेषः।	यस्य पतितस्य यत् प्रायश्चित्तं तस्य पातित्यदशायां जातस्य पुत्रस्य तत् तृतीयभागप्रायश्चित्तम्। सदानीं तज्जातायाः कन्यायाः पतितोत्पन्नपुत्रप्रायश्चित्ततृतीयभागप्रायश्चित्तम्।			

अथानुपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ। पणादानम्।	दक्षिणा।
समुत्कर्षे अनृतम्। तत्तु समुत्कर्षनिमित्तं वाचा क्रियया वा अन्यथा प्रतिपादनं यथा अदस्य ब्राह्मणोऽहमिति वचनं यज्ञोपवीतधारणाच्च। अथवा परस्य सम्यग्ज्ञातिविद्योत्कर्षे सति नायं ब्राह्मणो न च किञ्चिदयं जानाति इत्यनृतवचनम्। १। राजगामिपैशुनम्। तत्तु राज्ञि निर्दोषस्य दोषख्यापनम्। २। गुरोर्लोकनिबन्धनः। स तु गुरोर्जन्मदातुर्मन्त्रदोषाभियोगः। ३।	द्वादशवार्षिकव्रतम्। एतस्य ज्ञानात्त्रिभ्यामपि॥*॥ एतन्मध्यादुपपातके दृश्यते तदज्ञानादिना लघुविषयत्वेत्यादिस्वयमूह्यम्॥*॥ यत्तु वसिष्ठवचनं ब्रह्मक्षत्रियाभ्यां कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात्। विष्णुः। समुत्कर्षाद्गुरोस्त्यागीकनिबन्धे तदाचार्यो च मास पयसा वर्तेत। आत्मार्थं परदारगममभिशापः। वसिष्ठः। गुरोस्त्यागीकनिबन्धे सचैलस्नातो गुरुं प्रसादयेत् प्रसादात् पूतो भवति। एतानि प्रमादादिकृते बोध्यानि।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः।	१०० गावः। अशक्तौ १०० कार्षापणाः।

अथानुपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ सुवर्णादानम्।	दक्षिणा।
एतानि चौणि ज्ञानतः अत्यन्ताभ्यासे अज्ञानकृतब्रह्महत्यासमानि। यागस्थयोः क्षत्रियवैश्ययोर्वधः। ४। गर्भिणीवधः। ५। रजस्वलावधः। ६। अग्निगोत्रावधः। ७। ब्राह्मणव्यतिरिक्ताविज्ञातगर्भवधः। ८। प्रेरणागमनवधः। ९। एतानि च अज्ञानकृतब्रह्महत्यासमानानि।				
ब्रह्मोज्झता। सा च अमच्छास्त्राभियोगेन अधीतवेदविस्मरणम्। १। वेदनिन्दा। अर्थतोऽन्यथत्वम्।२। कौटसाक्ष्यम्। ३। सुहृद्वधः। स च ब्राह्मणव्यतिरिक्तमित्रवधः। ४। गर्हितान्नजग्धिः। सा च ज्ञानतोऽत्यन्ताभ्यासेन अन्त्यजान्नभोजनम्। ५। गर्हितान्नत्वम्। ज्ञानतोऽत्यन्ताभ्यासेन छत्राकलशुनादिभोजनम्। ६। एतानि षट् अज्ञानकृतसुरापानसमानि।	द्वादशवार्षिकव्रतम्।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	१०० गावः। अशक्तौ १०० कार्षापणाः।
ब्राह्मणसम्बन्धिनिःक्षेपहरणम्। १। नरा२श्व३रजत४भूमि५वज्रह६मर्णोना७ज्ञाभ्यासेन हरणम्। एतानि सप्त ब्राह्मणस्वामिकार्घातिरिक्तिकापरिमितसुवर्णस्तेयसमानि।	ज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतस्तदर्धम्।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	१०० गावः। अशक्तौ १०० कार्षापणाः।
सपिण्डस्त्रीगमनम्। १। ब्राह्मणकुमारीगमनम्। २। चाण्डालादिस्त्रीगमनम्।३। सवर्णमित्रस्त्रीगमनम्। ४। पुत्रस्यासवर्णस्त्रीगमनम्।५। औरसेतरपुत्रभार्यागमनम्। ६। पितृव्यस्नुषागमनम्। ७। मातृव्यस्नुषागमनम्। ८। गत्वारमपेक्ष्य हीनवर्णपितृपत्नीगमनम्। ९। पितृव्यपत्नीगमनम्। १०। मातामहपत्नीगमनम्।११। मातुलपत्नीगमनम्। १२। श्वश्रूगमनम्। १३। स्वसृगमनम्। १४। ज्येष्ठभ्रातृपत्नीगमनम्। १५। राजपत्नीगमनम्। १६। श्रोत्रिय-	ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणं तदैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम्।	३६० धेनवः।	१०८० कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	२०० गावः। अशक्तौ २०० कार्षापणाः।
	अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम्।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः। तल्लभ्यस्वर्णादि वा।	१०० गावः। अशक्तौ १०० कार्षापणाः।
	पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम्।	८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः। सार्द्धसप्तधेनुसंकलनात्।	यथाशक्ति।
	अभ्यासेऽभिचारिण्याः सकृद्गमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराकः।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तकृच्छ्रम्।	४ धेनवः।	११०० कार्षापणाः। पादोनधेनुचतुष्टयस्य ग्राह्यत्वात्।	यथाशक्ति।

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्राप्तौ धेनुदानम् ।	तदप्राप्तौ सुवर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
पत्नीगमनम् ।१७। ऋत्विक्-पत्नीगमनम् । १८ । उपाध्यायपत्नीगमनम् । १९ । शिष्यपत्नीगमनम् । २० । स्वसृसखीगमनम् ।२१। व्यसवर्णाज्ञातदुष्टसंगमनम् । २२ । आचार्यपत्नीगमनम् । २३ । प्रव्रजितागमनम् । २४। प्रव्रजितागमनम् ।२५। धात्रीगमनम् । २६ । सापत्नीगमनम् । २७ । निःसम्बन्धीगमनम् । २८ । धर्मोत्सवागमनम् ।२९। एतानि गुरुतल्पागमनसमानि ।*। इति चतुःप्रकाराण्यनुपातकानि मिलित्वा एकपञ्चाशत्संख्यानि ॥	अज्ञानादारोहणमाचरे सम्बन्धविपर्यये वा पराकसप्तकृच्छ्रौ वा ।			
	ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणम् । सहैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । लक्षभ्यस्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अप्राप्तौ २०० कार्षापणाः ।
	अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षापणाः । लक्षभ्यस्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अप्राप्तौ १०० कार्षापणाः ।
	पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः । सार्द्धसप्तधेनुसंकलनात् ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासभ्रमिचारिण्याः सकृद्गमने अर्धतिसप्तपुरुषगामिन्या गमने पराकः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनवः ।	११।० कार्षापणाः । पादोनधेनु-चतुष्टयस्य न्याय्यत्वात् ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्राप्तौ धेनुदानम् ।	तदप्राप्तौ सुवर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकृतकृच्छ्रान्-कृतब्राह्मणस्वामिकगवीवधः ।	चैमासिकव्रतम् । तद्यथा । कृतसधिरवपनो व्यापादितायां गोष्पर्मेणा कृत्स्नपरिधानोत्तरावगुण्ठनो मासमेकं गोव्रजेन यवागूव्रतान् यवान् पिबन् गोष्ठे वसेत् । अपरमासदये उपोष्यापरदिने सायं स्वल्पं भुञ्जीत । जितेन्द्रियो गोव्रजेन स्थानं चरेत् । दिवा गवानुगमनं ऊर्ध्वं तिष्ठन् गोरजःपानञ्च चरेत् । गोः शुश्रूषां नमस्कारञ्च कुर्य्यात् । रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तीषु गोष्वनुतिष्ठेत् । व्रजन्तीषु तास्वनुव्रजेत् । आसीनासु तास्वासीनः । धौतमत्सरः । व्याधिरामभिभूतां पतितां पङ्कलग्नां भयनिमित्तैश्चौरव्याघ्रादिभिराक्रान्तां च गां सर्वशक्तिभिर्विमोचयेत् । गोघ्नवर्षाग्नीतेषु मारुते श्वभ्रं याति वा गोस्थानमकृत्वा आत्मत्राणं न कुर्य्यात् । आत्मनः अन्यस्या वा गृहस्थेचरखलेषु भक्षयन्तीं पिबन्तं वत्सञ्च निवारणाभिप्रायेण न कथयेत् । एतद्विधानेन यो गामनुगच्छति स गोहत्याकृतपापात् प्रमुच्यते । एकं वृषं दश गाश्च दक्षिणां दद्यात् । एतदप्राप्तौ वेदविद्भ्यः सर्वस्वं दद्यात् । एतच्चतुर्थाश्रमाद्विषयम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	१२ धेनवो भवेदेवभङ्गसम्मताः ।	३६ कार्षापणाः । लक्षभ्यस्वर्णादि वा ।	१ वृषः १० गावः । अप्राप्तौ १५ कार्षापणाः ।
		१५ धेनवो वह्नेः सम्मताः ।	५१ कार्षापणाः ।	सधा ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्राप्तौ धेनुदानम् ।	तदप्राप्तौ सुवर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकाज्ञानकृतगवीवधः ।	सार्द्धमासिकव्रतम् । तद्यथा । गोष्ठे गोसमीपे गोघ्नः स्थितिं कुर्यात् । तत्रैव शितौ शयनञ्च । शुक्लयावकपयोदधिसरगोमयानां भक्षणं क्रमशः कुर्यात् । नखरोमविवर्जितश्मश्रुसयनस्नानवर्जनं । जितेन्द्रियो वीतमत्सरश्च भवेत् । यथाशक्ति गायत्रीञ्च जपेत । सार्द्धमासे पूर्णे सति विप्रान् भोजयेत् । गां सवत्सां वा दक्षिणां दद्यात् । अनेन विधानेन गोघ्नः पापान्मुच्येत । एतद्व्रतं गोस्वामिने तत्प्रतिरूपं गवान्तरं यथोक्तमूल्यं वा दत्त्वा कर्त्तव्यम । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धं प्रायश्चित्तम् ।	६ धेनवो भवदेवभट्टसम्मताः । ६ धेनवो बहुसम्मताः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा । २५॥० कार्षापणाः । बहुसम्मताः । सार्द्धाष्ट धेनुसंकलनात ।	१ गौः । अप्राप्तौ १ कार्षापणः । सार्द्धमते ७॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृक-ब्राह्मणस्वामिकगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तद्दर्द्धम् ।	६ धेनवो भवदेवभट्टसम्मताः । ६ धेनवो बहुसम्मताः ।	१८ कार्षापणाः । २५॥० कार्षापणाः । बहुसम्मताः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	१ गौः । अप्राप्तौ १ कार्षापणः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकगवीवधः ।	षाण्मासिकव्रतम् । तद्यथा । षण्मासान् तच्चर्म्मणा परिवृतो गोग्रासाहर्त्ता गोव्रतो यवाग्वा गोभिरेव सञ्चरन् तत्पापात विमुच्यते ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतक्षत्रियस्वामिकगवीवधः ।	षाण्मासिकव्रतार्हम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतक्षत्रियस्वामिकगवीवधः ।	षाण्मासिकव्रतार्हम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानकृततत्स्वामिकगवीवधः ।	एतद्व्रतार्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानां सर्व्वार्द्धम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवैश्यस्वामिकगवीवधः ।	द्विगुणं मासव्रतम् । मासव्रतं यथा । मासैकं पञ्चगव्यपानं गोष्ठे वासः गवानुगमनं गोमतीजपः ।	१० धेनवः ।	३० कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानकृततत्स्वामिकगवीवधः ।	एतदर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	४ प्राजापत्यानि ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	२ प्राजापत्ये । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानां सर्व्वार्द्धम् । एकस्य स्त्रीत्वशूद्रत्वादुभयधर्म्मत्वञ्च प्रायश्चित्तपादः ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	२४ धेनवो भवदेवभट्टसम्मताः । ३४ धेनवो बहुसम्मताः ।	७२ कार्षापणाः । १०२ कार्षापणा बहुसम्मताः ।	२ वृषौ २० गावः । अप्राप्तौ ३० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्द्धम् ।	१२ धेनवः । १७ धेनवो बहुसम्मताः ।	३६ कार्षापणाः । ५१ कार्षापणा बहुसम्मताः ।	१० वृषः १० गावः । अप्राप्तौ १५ कार्षापणाः ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्राप्तौ धेनुदानम् ।	तदप्राप्तौ वर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
क्षत्रियस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं धार्म्मासिकव्रतम् । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षत्रियस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	धार्म्मासिकव्रतम् । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणं मासिकव्रतम् । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं मासिकव्रतम् । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	१० धेनवः ।	३० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाधमशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृकाधमशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	२ प्राजापत्यम् । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्ध्रीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोरुत्पन्नमात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	चैमासिकव्रतपादः । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षापणाः । सपादधेनुचतुष्टयमङ्गलनात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोर्गर्भसम्मितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	चैमासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञाननक्तदर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	६ धेनवः ।	२५॥० कार्षापणाः । सार्द्धाष्टधेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोर्निष्पन्नसकलगात्रचेतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	चैमासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञाननक्तदर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । चैतन्ययुक्तगर्भवधे ज्ञातव्यमेव प्रायश्चित्तम् ।	१३ धेनवः ।	३८।० कार्षापणाः । पादोनत्रयोदशधेनुसङ्कलनात् ।	११।० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोरुत्पन्नमात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञाननक्तदर्हम् ।	३ धेनवः ।	९ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्राप्तौ धेनुदानम् ।	तदप्राप्तौ वर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोर्गाञ्चसम्मितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोर्निष्पन्नसकलगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । चैतन्ययुक्तगर्भवधे कृतस्यैव प्रायश्चित्तम् ।	९ धेनवः ।	२७ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोरुत्पन्नमात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादः । अज्ञाननस्तदर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्षापणाः । सार्द्धत्रयधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्गाञ्चसम्मितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादद्वयम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्निष्पन्नसकलगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादत्रयम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः । सार्द्धसप्तधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोरुत्पन्नगर्भस्य अर्थात् गर्भग्रहणदिनात् सावनमासद्वयानतिक्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्गाञ्चसम्मितगर्भस्य अर्थात् मासद्वयोपरिसावनमासद्वयानतिक्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्निष्पन्नसकलगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य अर्थात् चतुर्थमासोपरि सावनमासद्वयानतिक्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । चैतन्ययुक्तगर्भवधे कृतस्यैव प्रायश्चित्तम् ।	९ धेनवः ।	२८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकानामतिवृद्धातिबालप्रजातिबालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्द्धम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	९ धेनवः ।	२५॥० कार्षापणाः । सार्द्धाष्टधेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानामतिवृद्धातिबालप्रजातिबालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतार्द्धम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानामतिवृद्धातिबालप्रजातिबालातिरोगिणीनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	१ मासव्रतम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानामतिवृद्धातिबालप्रजातिबालातिरोगिणीनां	२ प्राजापत्ये । अज्ञाननस्तदर्द्धम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

यथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतवधः ।	स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।			
ब्राह्मणस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैकप्रयत्ननिष्पन्नाज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणचैमासिकव्रतम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	३४ धेनवः ।	१०२ कार्षापणाः ।	२ वृषौ २० गावः । अशक्तौ १० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैकप्रयत्ननिष्पन्नाज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणषाण्मासिकव्रतम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैकप्रयत्ननिष्पन्नाज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणमासिकव्रतम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैकप्रयत्ननिष्पन्नाज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । स्त्रीत्वादुभयधर्म्मवत्त्वे पादः । प्रयत्नभेदे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकब्राह्मणस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं चैमासिकव्रतपादः । अज्ञाननस्तदर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षापणाः । सपादधेनुचतुष्टयसङ्कलनात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकक्षत्रियस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञाननस्तदर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	९ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकवैश्यस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं द्विगुणमासिकव्रतपादः । अज्ञाननस्तदर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्षापणाः । सार्द्धत्रयधेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकशूद्रस्वामिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं प्राजापत्यम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
द्वाभ्यामेकगवीवधः ।	यदृयत्स्वामिकाया गोर्वधे यदृयत्प्रायश्चित्तमुक्तं प्रत्येकं संपूर्णं तत्तत् प्रायश्चित्तम् ।			
द्वाभ्यामेकप्रयत्ननिष्पन्नबहुगवीवधः ।	यदृयत्स्वामिकाया गोर्वधे यदृयत्प्रायश्चित्तं प्रत्येकं तद्द्वैगुण्यम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नबहुकर्तृकबहुगवीवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्वधोक्तव्रतपादद्वयम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नाभ्यासकृतबहुकर्तृकबहुगवीवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्वधोक्तव्रतद्विपादप्रायश्चित्तावृत्तिः ।			
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकैकद्व्यायनगवीवधः ।	चैमासिकव्रतपादः । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षापणाः । सपादधेनुचतुष्टयसङ्कलनात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकद्व्यायनगवीवधः ।	चैमासिकव्रतार्द्धम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	६ धेनवः ।	२५॥० कार्षापणाः । सार्द्धाष्टधेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकत्रिद्व्यायनगवीवधः ।	पादन्यूनचैमासिकव्रतम् । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	१३ धेनवः ।	३८॥० कार्षापणाः । पादोनत्रयोदशधेनुसङ्कलनात् ।	११॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकैकद्व्यायनगवीवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञाननस्तदर्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	३ धेनवः ।	९ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदयुक्तौ धेनुदानम्।	तदयुक्तौ पणादानम्।	दक्षिणा।
ज्ञानतस्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकृकक्षत्रियस्वामिकद्विहायनगवीवधः।	यागग्रामिकव्रतपादद्वयम्। अज्ञाननस्तदर्द्धम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	६ धेनवः।	१८ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ज्ञानतस्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकृकक्षत्रियस्वामिकत्रिहायणगवीवधः।	पादन्यूनयागमासिकव्रतम् अज्ञाननस्तदर्द्धम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	६ धेनवः।	२७ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ज्ञानतस्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकृकवैश्यस्वामिकैकहायनगवीवधः।	मासैकव्रतार्द्धम्। अज्ञाननस्तदर्द्धम्।	३ धेनवः।	७॥० कार्षापणाः। सार्द्धद्वयधेनुसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
ज्ञानतस्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकृकवैश्यस्वामिकद्विहायनगवीवधः।	मासव्रतम्। अज्ञाननस्तदर्द्धम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ज्ञानतस्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकृकवैश्यस्वामिकत्रिहायणगवीवधः।	पादोनं द्विगुणमासव्रतम्। अज्ञाननस्तदर्द्धम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः। सार्द्धसप्तधेनुसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
ज्ञानतस्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकृकशूद्रस्वामिकैकहायनगवीवधः।	१ प्राजापत्यम्। अज्ञाननस्तदर्द्धम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ज्ञानतस्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकृकशूद्रस्वामिकद्विहायनगवीवधः।	२ प्राजापत्ये। अज्ञाननस्तदर्द्धम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ज्ञानतस्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकृकशूद्रस्वामिकत्रिहायणगवीवधः।	३ प्राजापत्यानि। अज्ञाननस्तदर्द्धम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	३ धेनवः।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेणाक्षारप्रचारनिर्गमरोधनिमित्तवधः।	प्राजापत्यपादः।	१ धेनुः।	॥० पणाः। धेनुपादसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
	क्षेत्रयज्ञाने प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादः। एतत्तु सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्कायाः गोः सर्वकृकवधे बोद्धव्यम्।	२ धेनू।	५॥८० कार्षापणाः। पादार्द्धोनधेनुद्वयसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेणाकालवत्सजनायथावत्सजननिमित्तवधः।	प्राजापत्यपादद्वयम्।	१ धेनुः।	११॥० कार्षापणाः। धेन्वर्द्धसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
	क्षेत्रयज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादद्वयम्। एतदपि सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्कायाः गोः सर्वकृकवधे बोद्धव्यम्।	४ धेनवः।	११।० कार्षापणाः। पादोनधेनुचतुष्टयसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण हलशकटादियोजननिमित्तवधः।	प्राजापत्यपादत्रयम्।	१ धेनुः।	२।० कार्षापणाः। पादोनधेनुसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
	क्षेत्रयज्ञाने तु चान्द्रायणपादत्रयम्।	६ धेनवः।	१६॥८० कार्षापणाः। पादोनसार्द्धसप्तधेनुसङ्कलनात्।	यथाशक्ति।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण कूपावटादिषु भयादिना निपातनेन प्राक्षीयदङ्गनिपातनेन च वधः।	प्राजापत्यम्। क्षेत्रयज्ञाने प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणम्। एतदपि सर्वस्वामिकादिविषयम्। यदृयत्स्वामिकयदृयत्-	१ धेनुः। ८ धेनवः।	३ कार्षापणाः। २२॥० कार्षापणाः। सार्द्धसप्तधेनुसङ्कलनात्।	यथाशक्ति। यथाशक्ति।

अघोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	कर्तृकयदृयङ्ववधे यदृयत्प्रायश्चित्तमुक्तं अप्रवृत्तप्रवर्तकरूपप्रयोजकस्य तत्तत् प्रायश्चित्तस्य पादत्रयम् । प्रवृत्तप्रवर्तकरूपप्रयोजकस्य पादद्वयम् । स्वरूपप्रवर्तृरूपानुग्राहकस्य पादत्रयम् । वध्यप्रतिरोधकरूपानुग्राहकस्य पादद्वयम् ।			
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकपुंड्रेतरस्वामिकगवापालननिमित्तवधः ।	सैतिकर्मश्यताकप्राजापत्यम् । स्त्रीपुंद्वयबालवृद्धानामर्द्धम् । इति कर्मश्यता यथा । सग्रिखं वपनं कार्यं त्रिमन्त्र्यमवगाहनम् । पञ्चैर्वापि यदैर्युक्तं लाङ्गलग्रवणादिभिः ॥ व्याहरेयुस्त्रयो ब्रह्मन् परिधाय सभां व्रजेत् । तासां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा तासां समं व्रजेत् ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ अनड्वत्सहितां गान्तु दत्त्वाद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ इति पराशरोक्ता ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	१ वृषः १ गौः । अशक्तौ ६ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकपुंड्रेतरस्वामिकगवापालननिमित्तवधः ।	प्राजापत्यद्वयम् । स्त्रीपुंद्वयबालवृद्धानामर्द्धम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यपुंड्रकर्तृकपुंड्रेतरस्वामिकाप्राप्तदम्यावस्थगोवत्सापालननिमित्तवधः । व्याप्राप्तदम्यावस्था तु चिह्नायणपर्य्यन्तम् ।	सैतिकर्मश्यताकप्राजापत्यपादः ।	धेनोरर्द्धस्यासम्भवात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः ।	१॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यपुंड्रकर्तृकपुंड्रस्वामिकाप्राप्तदम्यावस्थगोवत्सापालननिमित्तवधः ।	प्राजापत्यत्रयपादः ।	धेनोरर्द्धस्यासम्भवात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उक्तव्यतिरिक्तवत्सतर्य्यादिवधः ।	भूतपूर्वस्वामिकगववधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । पूर्वस्वाम्यज्ञाने ब्राह्मणस्वामिकगववधद्विगुणप्रायश्चित्तम् ।			
गवां पृङ्गभङ्गास्थिभङ्गचर्म्मनिर्म्मोचनलाङ्गलच्छेदनम् ।	दशरात्रं वच्चव्रतम् । मासार्द्धं यवपानम् । प्राजापत्यं वा । वच्चव्रतं यथा । गोमयेन समायुक्तं यावकञ्चोपयोजयेत् । एकाहेनैव कृच्छ्रोऽयमुक्तश्चाङ्गिरसा स्वयम् । सर्व्वपापहरो दिव्यो नाम्ना वच्च इति स्मृतः ॥ * ॥ पृङ्गभङ्गादिना षण्मासाभ्यन्तरे गोर्मरणे अन्यूनं वधप्रायश्चित्तं करणीयम् । गुरुणा समेन वा तेन प्रायश्चित्तेन पृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तमिच्छन्ति । षण्मासोत्तरमरणे पृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तमात्रं कर्त्तव्यम् ॥	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
गवां मुष्कमोषः ।	यत्कर्तृकयत्स्वामिकगववधे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तत्कर्तृकतत्स्वामिकगवमुष्कमोषे तत्प्रायश्चित्तम् । स्तनमुष्कयोस्तुल्यत्वाभिधानात् । अत्र प्रयोजकभेदस्यार्द्धं पादोनञ्च ।			

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ वृषोदानम्।	दक्षिणा।
वृषस्य स्वयं ब्राह्मणकर्तृकस्फुल-ग्लकटादियोजनम्।	प्राजापत्यद्वयम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
योषिद्वा ब्राह्मणकर्तृकस्फुल-ग्लकटादियोजनम्।	४ प्राजापत्यानि। ब्राह्मणेतरेषां प्राजापत्यद्वयम्।	४ धेनवः।	१२ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
उक्तवृषस्य कपिलायाश्च ब्राह्मणकर्तृकस्फुलग्लकटादि-योजनम्।	यतिचान्द्रायणद्वयम्। ब्राह्मणेतरेषां यतिचान्द्रायणैकम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षा-पणाः।	यथाशक्ति।
गोमांसखादके गोविक्रयविनि-मयादिः।	विक्रयादिमात्रे अज्ञानकृततत्तत्कर्तृकतत्तत्-स्वामिकगववधप्रायश्चित्तार्द्धम्। गोमां-सखादककर्तृकतद्वधे तु अज्ञानकृत-तत्तत्कर्तृकतत्तत्स्वामिकगववधोक्तसंपूर्ण-प्रायश्चित्तम्।			

अथ गोवधापवादः।

तत्र पराशरः।

"धूर्य्येषु वहमानेषु दष्टेनाभिहतेषु च। काष्ठेन लोष्टुना वापि पाषाणेन तु ताडितः॥ मूर्च्छितः पतितश्चैव स्रुतो वा सक्त एव च। एवंगतानां धूर्य्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि॥ उत्थितस्तु पदं गच्छेत् पश्च सप्त दशापि वा। घासं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति स्वयम्। पूर्व्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते॥" सम्वर्त्तः। "यत्रगौ गोचिकित्सायां मृद्गर्भविमोचने। यत्ने कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ औषधं क्षेत्रमाहारं दद्गोब्राह्मणेषु च। प्राणिनां प्राणरक्षार्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते॥ दाहच्छेदसिराभेदप्रयत्नेष्वपकर्त्तृषु। द्विजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते॥" याज्ञवल्क्यः। "क्रियमाणोपकारे तु स्रुते विप्रे न पातकम्। विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च॥" मिताक्षरायृतपराशरवचनम्। "कूपे खाते च धर्म्मार्थं गृहदाहे च ये मृताः। ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते॥" भवदेवभट्टधृतवचनम्। "पङ्गुभग्नेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव। यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते॥" सम्वर्त्तः। "देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च। एषु गोषु प्रपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते॥" देवद्रोणी स्वयम्भूलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरम्। विहारो गवां मैथुनम्। आयतनं सीमानिबन्धनस्थानम्। अत्र कूपायतनकर्त्तृदोषाभावो न तु गोस्वामिनः। इति प्रायश्चित्तविवेकप्रायश्चित्ततत्त्वस्मृतिसारमौर्व्वदत्तसम्मतं गोवधप्रायश्चित्तं समाप्तम्॥ *॥

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ वृषोदानम्।	दक्षिणा।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानज्ञत-क्षत्रियवधः।	अज्ञानज्ञतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तपादः। स तु त्रैवार्षिकव्रतरूपः।	४५ धेनवः।	१३५ कार्षा-पणाः।	२५ गावः। अशक्तौ २५ कार्षापणाः।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकाज्ञानज्ञत-क्षत्रियवधः।	सार्द्धवार्षिकव्रतम्।	सार्द्धद्वात्रिंशद्धेन्वसम्भवात् २३ धेनवः।	६९॥० कार्षा-पणाः।	१३ गावः। अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः।
वैश्यकर्तृकज्ञानज्ञतक्षत्रियवधः।	षाड्वार्षिकव्रतम्।	९० धेनवः।	२७० कार्षा-पणाः।	५० गावः। अशक्तौ ५० कार्षापणाः।
वैश्यकर्तृकाज्ञानज्ञतक्षत्रियवधः।	त्रैवार्षिकव्रतम्।	४५ धेनवः।	१३५ कार्षा-पणाः।	२५ गावः। अशक्तौ २५ कार्षापणाः।
शूद्रकर्तृकज्ञानज्ञतक्षत्रियवधः।	नववार्षिकव्रतम्।	१३५ धेनवः।	४०५ कार्षा-पणाः।	७५ गावः। अशक्तौ ७५ कार्षापणाः।
शूद्रकर्तृकाज्ञानज्ञतक्षत्रियवधः।	सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम्।	सार्द्धसप्तषष्टिधेन्वसम्भवात् ६८ धेनवः।	२०२॥० कार्षा-पणाः।	१८ गावः। अशक्तौ १७॥० कार्षापणाः।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान-ज्ञतवैश्यवधः।	ब्रह्महत्याव्रताष्टमभागः। स च सार्द्धवार्षि-कव्रतरूपः।	सार्द्धद्वात्रिंशद्धेन्वसम्भवात् २३ धेनवः।	६९॥० कार्षा-पणाः।	१३ गावः। अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान-ज्ञतवैश्यवधः।	ब्रह्महत्याव्रतषोडशभागः। स च नवमा-सिकव्रतरूपः।	सपादैकादशधेन्व-सम्भवात् १२ धे-नवः।	३३॥० कार्षा-पणाः।	७ गावः। अशक्तौ ६।० कार्षापणाः।

यथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्राप्तौ धेनुदानम् ।	तदप्राप्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थभागः । स च चैवार्षिकव्रतरूपः ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षापणाः ।	२५ गावः । अप्राप्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रताष्टमभागः । स च सार्द्धवार्षिकव्रतरूपः ।	सार्द्धद्वाविंशतिधेन्वसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७॥० कार्षापणाः ।	१३ गावः । अप्राप्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतषोडशभागः । स च नवमासिकव्रतरूपः ।	सपादैकादशधेन्वसम्भवात् १० धेनवः ।	३३॥० कार्षापणाः ।	७ गावः । अप्राप्तौ ६।० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकाज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतद्वात्रिंशत्तमभागः । स च सार्द्धचतुर्मासिकव्रतरूपः । सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम् । एकस्य बालत्वादिधर्म्मद्वयवत्त्वे पादः ।	पादार्द्धाधिकसार्द्धपञ्चधेन्वसम्भवात् ६ धेनवः ।	१६॥८० कार्षापणाः ।	४ गावः । अप्राप्तौ ३।० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकज्ञानकृतवृत्तिस्थशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतद्वादशभागः । स च वार्षिकव्रतरूपः । अज्ञाननस्त्वेतदर्द्धम् ।	१५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अप्राप्तौ ८।६॥ ८ कार्षापणाः ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिलोमजातवधः अर्थात् अपक्रष्टशूद्रवधः ।	चान्द्रायणव्रतम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
सर्ववर्णकर्तृकाज्ञानकृतापक्रष्टशूद्रवधः ।	पराकव्रतम् । सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम् । एकस्य बालत्वादिधर्म्मद्वयवत्त्वे पादः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवधः ।	षाड्वार्षिकं महाव्रतम् । अज्ञाननस्त्वेतदर्द्धम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्षापणाः ।	५० गावः । ५० कार्षापणा वा ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञाननस्त्वेतदर्द्धम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षापणाः ।	१०० गावः । १०० कार्षापणा वा ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवधः ।	अष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञाननस्त्वेतदर्द्धम् ।	२७० धेनवः ।	८१० कार्षापणाः ।	१५० गावः । १५० कार्षापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञाननस्त्वेतदर्द्धम् । सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम् । एकस्य बालत्वादुभयधर्म्मवत्त्वे पादः ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः ।	२०० गावः । अप्राप्तौ २०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियावधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञाननस्त्वेतदर्द्धम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षापणाः ।	२५ गावः । २५ कार्षापणा वा ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियावधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञाननस्त्वेतदर्द्धम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्षापणाः ।	५० गावः । ५० कार्षापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियावधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञाननस्त्वेतदर्द्धम् । सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम् । एकस्य बालत्वादुभयधर्म्मवत्त्वे पादः ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्षापणाः ।	७५ गावः । अप्राप्तौ ७५ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञाननस्त्वेतदर्द्धम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । ८।६॥ कार्षापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञाननस्त्वेतदर्द्धम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम् । एकस्य स्त्रीत्वादुभयधर्म्मवत्त्वे पादः ।	३० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अप्राप्तौ १६॥।१३॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकशूद्रावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञाननस्तु एतदर्द्धम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम् । एकस्य स्त्रीत्वादुभयधर्म्मवत्त्वे पादः ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अप्राप्तौ ८।६॥ कार्षापणाः ।
आत्रेयीवधः । आत्रेयी त्रिविधा । अत्रिगोत्रा ऋतुस्नाता गर्भिणी च ।	यत्कर्तृकयद्गणस्त्रीवधे यत्प्रायश्चित्तं तद्वैगुण्यम् ।			

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणकर्तृकाज्ञानकृतसकृतसधर्मण्यभिचरितब्राह्मणीवधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम् ।	१५ धेनवः	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।६॥ कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकाज्ञानकृतसकृतसधर्मण्यभिचरितब्राह्मणीवधः ।	द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम् ।	३० धेनवः ।	९० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥८।३॥ कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकाज्ञानकृतसकृतसधर्मण्यभिचरितब्राह्मणीवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षापणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतसकृतसधर्मण्यभिचरितब्राह्मणीवधः ।	चतुर्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्द्धम् । बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम् । एकस्य उभयधर्म्मत्वे पादः ।	६० धेनवः ।	१८० कार्षापणाः ।	३४ गावः । अशक्तौ ३३।८॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकाज्ञानकृतो भूयो द्वितिदानम् । ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम् । क्षत्रियस्य शतद्विगुणम् । वैश्यस्य त्रिगुणम् । शूद्रस्य चतुर्गुणम् ।		०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकाज्ञानकृतो भूयो अभिचरितायाः अधमवर्णाभिचरितायाश्च क्षत्रियायाः वधः ।	धनुर्दानम् । कामतो द्वैगुण्यम् । वैश्यस्य शतद्विगुणम् । शूद्रस्य त्रिगुणम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानकृतो भूयो अभिचरितायाः अधमवर्णाभिचरितायाश्च वैश्यायाः वधः ।	छागदानम् । कामतस्त्वेतद्विगुणम् । शूद्रस्य शतद्विगुणम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकाज्ञानकृतो भूयो अभिचरितायाः अधमवर्णाभिचरितायाश्च शूद्रायाः वधः ।	मेषदानम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । सर्व्वेषु स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम् । एकस्य उभयधर्म्मत्वे पादः । प्रयोक्तॄणां पादपादहानिः ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीगर्भवधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षापणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियागर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षापणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतवैश्यागर्भवधः ।	सार्द्धद्वाविंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	साद्धद्वाविंशतिधेन्वसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७॥० कार्षापणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतशूद्रागर्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	सपादैकादशधेन्वसम्भवात् १२ धेनवः ।	३३॥० कार्षापणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६।० कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीगर्भवधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियागर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षापणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतवैश्यागर्भवधः ।	सार्द्धद्वाविंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	साद्धद्वाविंशतिधेन्वसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७॥० कार्षापणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतशूद्रागर्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	सपादैकादशधेन्वसम्भवात् १२ धेनवः ।	३३॥० कार्षापणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६।० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीगर्भवधः ।	षट्त्रिंशद्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	५४० धेनवः ।	१६२० कार्षापणाः ।	३०० गावः । अशक्तौ ३०० कार्षापणाः ।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
वैश्यकर्मकज्ञानज्ञानतक्षत्रियागमवधः।	षाड्वार्षिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	६० धेनवः।	२७० कार्षापणाः।	५० गावः। अशक्तौ ५० कार्षापणाः।
वैश्यकर्मकज्ञानज्ञानवैश्यागमवधः।	सार्द्धवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	सार्द्धद्वात्रिंशद्धेन्वसम्भवात् २३ धेनवः।	६७॥० कार्षापणाः।	१२ गावः। अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः।
वैश्यकर्मकज्ञानज्ञानशूद्रागमवधः।	नवमासिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	सपादैकादशधेन्वसम्भवात् १२ धेनवः।	३३॥० कार्षापणाः।	७ गावः। अशक्तौ ६॥० कार्षापणाः।
शूद्रकर्मकज्ञानज्ञातब्राह्मणीगमवधः।	अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	७२० धेनवः।	२१६० कार्षापणाः।	४०० गावः। अशक्तौ ४०० कार्षापणाः।
शूद्रकर्मकज्ञानज्ञातक्षत्रियागमवधः।	नववार्षिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	१३५ धेनवः।	४०५ कार्षापणाः।	७५ गावः। अशक्तौ ७५ कार्षापणाः।
शूद्रकर्मकज्ञानज्ञातवैश्यागमवधः।	त्रैवार्षिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्।	४५ धेनवः।	१३५ कार्षापणाः।	२५ गावः। अशक्तौ २५ कार्षापणाः।
शूद्रकर्मकज्ञानज्ञातशूद्रागमवधः।	नवमासिकव्रतम्। अज्ञानतोऽर्द्धम्। ब्राह्मण्यादिगर्भे पुंस्त्वेन ज्ञाते विप्रोक्षणाज्ञाते चोक्तं प्रायश्चित्तम्। स्त्रीत्वेन ज्ञाते सर्व्वत्रार्द्धं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम्। सर्व्वत्र स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम्। प्रथोक्तादीनां पादपादहानिः।	सपादैकादशधेन्वसम्भवात् १२ धेनवः।	३३॥० कार्षापणाः।	७ गावः। अशक्तौ ६॥० कार्षापणाः।
यद्यपि गजाश्वादिवधः सङ्करीकरणपापमिदं तथापि हिंसामात्रात्वादुपपातकपक्षकरणे तत्प्रायश्चित्तं निरूप्यते।				
वृथामांसान्यपशुघातः। वृथेतिग्रहणात् यागार्थे प्रायश्चित्ताभावः।	प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
राजसम्बन्धिवृषभगजवधः।	पञ्चगोसहस्रदानम्।	०	२५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अत्यन्तोत्तमवाजिराजवधः।	चान्द्रायणम्।	८ धेनवः। सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात्।	२०॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अश्ववधः।	वासोयुगदानम्। एतच्च ज्ञानतः। अज्ञानतस्त्वर्द्धम्।	०	०	यथाशक्ति।
खगमहिषवराहकृष्णरगण्डतरक्षुऋक्षवानरसिंहव्याघ्रपृषतचमरशरभादीनां वधः।	अष्टोराचोपवासाश्च घृतघटदानम्। एतच्चाज्ञानतः सङ्कल्पविषयम्। ज्ञानतो द्वैगुण्यम्।	०	उपवासासामर्थे। अष्ट पणाः।	यथाशक्ति।
अजाद्यादिवधः।	त्रिरात्रोपवासः। एतदज्ञानतोऽत्यल्पधार्मिकब्राह्मणकर्तृकसङ्कल्पे वेदितव्यम्।	०	१॥० कार्षापणः।	हिरण्यं वस्त्रं वा।
	प्रकृतस्य एकहायनवृषदानम्।	०	वृषमूल्यम् ५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अप्रकृतस्य धेनुदानम्। तदशक्तौ प्राजापत्यव्रतम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अभ्यासे मासं यावकपानम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	४ धेनवः।	१२ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
मार्जारगोधानकुलमण्डूकश्वपतत्रिसर्पिकसर्पवधः। पतत्री गृध्रपक्षी।	त्र्याहं क्षीरपानम्। पादिकं कृच्छ्रं वा। एतत्तमङ्कदज्ञानविषयम्। ज्ञानतोऽभ्यासे द्वादशरात्रं कृच्छ्रम्। स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम्।	० यत्किञ्चिदधिकसपादधेन्वसम्भवात् २ धेनू।	१ कार्षापणाः। ४ कार्षापणाः।	यथाशक्ति। यथाशक्ति।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ पणादिदानम् ।	दक्षिणा ।
	कृष्णसर्पवधे सौदक्षायसलौहकीलिका-दानमादौ कर्त्तव्यम् । सर्पजातीयषण्ढवधे पलालभारः सीसकमाषश्च दातव्यः । एतज्ज्ञानतः । अ ज्ञाने व्रतादिकं कर्त्तव्यम् ।			
अथ सामान्यपक्षिवधः ।	नक्तव्रतम् । द्विरक्तिपरिमितरौप्यदानं वा ।	०	३१३।– पणौ । नक्तव्रतस्योपवास-तृतीयभागत्वात् ।	यथाशक्ति ।
	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे गुरूक्तत्वाद्व्रतम् । गुरु-गोवधव्रतं वा । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । एकस्य स्तोकादुभयधर्म्मसंकर्षे पादः ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	७ गावः । अज्ञाने ६।० कार्षा पणाः ।
अथ विशेषपक्षिवधः । वकबलाका-हंसमारमकार-सारसचक्रवाककुररगृध्रश्येन-खञ्जरीटटिट्टिभोलूक-शुक-शारिकातित्तिरिमयूरकाक-कलविङ्ककालञ्जकमद्गुक-पोतपारावतादीनां वधः ।	अष्टोरात्रोपवासः सर्व्वबीजदानञ्च । एतद्ज्ञानविषयम् ।	०	उपवासानुकल्पः ॥० पणाः । सर्व-बीजमूल्यम् ।० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानकृते त्वहोपवासः । शुक्लस्य गोदा-नम् । तत्रायं विशेषः । शुकवधे द्विहा-यनगवदानम् । क्रौञ्चवध त्रिहायणगव दानम् । क्रौञ्चशुकभासमयूरश्येनगृध्रवधे वत्सतरीदानम् । अत्र वृषदानवत्सतरी दानयोर्य्यवस्था शुक्लाशुक्लविषयिका । एतद्दानाशक्तानां व्रतादिकम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
कोकिलशुककपोतकपिञ्जलकु-क्कुटटिट्टिभखर्ज्जूरखञ्जरीटा-नां पुरुषभारपरिमितानां वधः ।	उत्क्रोशशूद्रहत्याव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।२॥ कार्षापणाः ।
मत्स्यमण्डूकमकरशिशुमारादि-जलचरवधः ।	सप्तरात्रमक्षहत्याव्रतम् । एतदज्ञानतः सकृदर्थे ।	०	१ कार्षापणः ।	३११॥ – पणौ ।
	अष्टोरात्रोपवासः यथाशक्तिलवणदानञ्च । एतत् कामतः सकृत । अभ्यासात्यन्ता-भ्यासयोस्तु मलावक्षप्रायश्चित्ते दर्शयि-ष्यते ।	०	॥० पणाः उप-वासानुकल्पः । १॥० कार्षापणः लवणमूल्यम् ।२ ।	१३॥ = पणाः ।
अथ सरीसृपसर्पप्राणिवधः ।				
सहस्रसंख्यकानां अस्थिमतां शुक्लासारीणां ज्ञानज्ञत-वधः ।	आब्दिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने षाण्मासिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।२॥ कार्षापणाः ।
अनस्थां कृमिकीटपतङ्गभ्रमर-दंशमशूकमक्षिकादीनां प्र-कटपूरितमितानां ज्ञानज्ञत-वधः ।	आब्दिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने षाण्मासिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।२॥ कार्षापणाः ।
अस्थिमतां प्रत्येकं वधः ।	प्राणदानम् ।	०	०	यत्किञ्चित् ।
अनस्थां प्रत्येकं वधः ।	प्राणायामः । प्राणदानं वा ।	०	०	तथा ।
अन्नशुक्लादिगुडादिसर्व्वरसफल-पुष्पजातप्राणिवधः ।	दिनमेकं घृतमात्रभोजनम् । एतदज्ञाने । ज्ञाने तद्द्वैगुण्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे सप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनवः ।	११।० कार्षा-पणाः ।	यथाशक्ति ।
	अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
पल्लवदूर्व्वलतागुल्मच्छेदनम् ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ सुवर्णदानम्।	दक्षिणा।
अफलवतामेषां छेदनम्।	अष्टाहसाध्यवृद्धक्लृप्तम्।	०	२ कार्षापणौ।	यथाशक्ति।
अल्पस्नेहफलवद्वृक्षच्छेदनम्।	चान्द्रायणम्।	८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अभ्यासादल्पस्नेहफलवद्वृक्षच्छेदनम्।	आब्दिकव्रतम्।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	६ गावः। अशक्तौ ८।८॥ कार्षापणाः।
चैत्यवृक्षश्मशानसीमपुण्यस्थान-नृपालयजातवृक्षच्छेदनम्। विप्रातिसंधक्रोपजीव्यवृक्ष-च्छेदनम्। श्वातवृक्षच्छेद-नञ्च।	पूर्वोक्तवृक्षच्छेदनप्रायश्चित्तद्वैगुण्यादि। सर्वत्र स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्धम्।			
बार्धोकृपारामसेतुसभाप्रपाराम-वधदेवतायतनभेदनम्।	ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य क्षतम आहुतीर्जुहु-यात्। इदं विष्णुरिति प्रथमां मान-स्तोके इति द्वितीयां विष्णोः कर्म्माणीति तृतीयां पादोऽस्यान्यामिति चतुर्थीं यां देवसामुत्साद्यति तस्मै देवतायै। ब्राह्मणान् भोजयेत्। एतत् सकृदल्पोप-घातविषयम्। अभ्यासे महोपघाते च प्राजापत्यम्। दण्डश्च। यथा। सकृद-ल्पोपघाते प्रथमसाहसः २५० पणाः। अभ्यासे महोपघाते उत्तमसाहसः। १००० पणाः।			
देवतायाः उत्कृष्टप्रतिमाभेदन-च्छेदनदहनक्षरणानि।	चान्द्रायणम्। वाप्यादिभेदनोक्ताश्चतस्र आहुतयः। उत्तमसाहसो दण्डश्च। १००० पणाः।	सार्द्धसप्तधेन्वसम-वान् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षा-पणाः।	यथाशक्ति।
देवतायाः अपकृष्टप्रतिमाभेदन-च्छेदनदहनक्षरणानि।	प्राजापत्यम्। पूर्वोक्तचतुराहुत्यादि-दानम्। प्रथमसाहसो दण्डश्च। २५० पणाः।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अथाभिचारः। स तु परस्मिन्नर्थे जपहोमादिकर्म्म।	व्रतिकृच्छ्रम्। एतत् सकृदाचरणे। अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः। इति हिंसाप्रायश्चित्तम्॥ ४॥	३ धेनवः।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
आत्मयाजनम्।	प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
मन्त्रेण स्तनस्य दहनत्वचनादि कम्।	सान्तपनम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अथाभक्ष्यभक्षणम्। अभक्ष्यं षड्विधम्। जातिदुष्टम् १ क्रियादुष्टम् २ कालाश्रय-विदूषितम् ३ संसर्गाश्रय-दुष्टम् ४ सन्देहितम् ५ स्व-भावतो दुष्टम् ६। जाति-दुष्टं लशुनगृञ्जनपलाण्डुच्छ-त्राकश्वेतवार्त्ताकीलालिका-वर्त्तुलाकारालाबुरूपम् १ क्रियादुष्टं पतितसंस्पृष्टम् २ कालदुष्टं त्र्यहनं चिर-संस्थितञ्च ३ संसर्गदुष्टं सुरालशुनपेयषादियुक्तम् ४ सन्देहितं विचिकित्सितान्नम् ५ स्वभावदुष्टं पूरीषादि ६।	चान्द्रायणम्। एतद्गुरुतरविषयम्। वि-धिश्चानिर्देश्यः श्रेयम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम-वान् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षा-पणाः।	यथाशक्ति।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ पणादानम् ।	दक्षिणा ।
अपरञ्च । संघातान्नम् । शूद्रोपनीतान्नम् । पतितोपनीतान्नम् । शूद्रवेश्यस्यान्नञ्च ।				
शूद्रस्य पक्वान्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य चाहोपवासः । एतदज्ञानतः ।	१ धेनुः । अर्द्धधेन्वसम्भवात् ।	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । आपदि भक्षणे मनस्तापः हृषदां घृतजपो वा । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अभ्यासात् शूद्रस्य पक्वान्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य मासयावकपानम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्यामान्नभक्षणम् ।	उक्तप्रायश्चित्ततुरीयभागः । आपदि भक्षणे प्रायश्चित्ताभावः ।			
अथ रजकशैलूषवेणुचर्म्मोपजीविकैवर्णान्त्यजान्नभक्षणम् ।	चान्द्रायणम् । एतत् ज्ञानाभ्यासविषयम् । अज्ञाने लघ्वर्द्धम् ।	८ धेनवः । सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे कृच्छ्राब्दव्रतम् ।	३० धेनवः ।	९० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥८१६॥ कार्षापणाः ।
	अज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे एतदर्द्धम् । एतत्तु ब्राह्मणविषयम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	९ गावः । अशक्तौ ८।८॥ कार्षापणाः ।
सकृदज्ञानकृतान्त्यजोच्छिष्टाशनम् ।	ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	क्षत्रियस्य तप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	वैश्यस्य तप्तकृच्छ्रार्द्धम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	शूद्रस्य तप्तकृच्छ्रपादः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानत एतद्द्वैगुण्यम् ।			
कापालिकान्नभक्षणम् ।	ज्ञानात् कृच्छ्राब्दम् ।	३० धेनवः ।	९० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥८१६॥ कार्षापणाः ।
	अज्ञानात् चान्द्रायणद्वयम् । एतदष्टधाभ्यस्तविषयम् । एतत् सर्वं ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादौ पादपादहानिः ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
चाण्डालश्वपचक्षत्तृसूतवैदेहकमागधायोगवानामन्यतमसायिगामन्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य कामतः सकृद्भोजने चान्द्रायणम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानतस्तप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	बलाद्भोजने पराकः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने द्वादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानतश्चतुर्विंशतिवारभोजने एतदेव ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
	ज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं अयवहार्य्यता च ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
	सकृज्ज्ञानत आमान्नभोजने चिरात्रोपवासः । सर्व्वत्र क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	आपदि पक्वान्नभोजने क्षत्रियस्य सान्तपनम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	वैश्यस्य षड्रात्रम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	शूद्रस्य त्रिरात्रम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
चाण्डालपतितार्य्याणामुच्छिष्टाशनभक्षणम् ।	द्विजस्य पराकः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	शूद्रस्य कृच्छ्रम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	एतत् सकृज्ज्ञानविषयं ज्ञानतो द्वैगुण्यादिकम् ।			

यथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ वृषोदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्याभोज्यान्नभोजनम् ।	चान्द्रायणम् ।	०	१।० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	एतत् सकृदज्ञानविषयम् ।			
	ज्ञाने प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।			
अभोज्यान्नानि यथा । अनधीतवेदाग्न्यन्नम् । यामयाजिहीलकयज्ञान्नम् । श्लोकाविद्धुतयज्ञान्नम् । मत्तकुलालनापितान्नम् । कौटिन कोटिन वा सह एकमन्नम् । कामतः पादस्य एकमन्नम् । अभ्यक्तादिपतितावीक्षितान्नम् । रजस्वलान्नम् । पतत्रिणावलीढमन्नम् । शुनान्नम् । गवाघ्रातमन्नम् । पूयान्नम् । घोषणया दत्तमन्नमित्यर्थः । गणान्नम् । मदान्नम् । अनेकसंघान्नमित्यर्थः । गणिकान्नम् । पिङ्गल्यूषितान्नम् । क्लीनान्नम् । गायनान्नम् । वार्धुषिकान्नम् । दीक्षितान्नम् । दीक्षणीयेष्टयानन्तरं यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं तद्यागकर्तृकमन्नमित्यर्थः । कदर्यस्यान्नम् । वृक्षादिनाशकस्यान्नम् । व्यर्थानिगडयन्त्रस्यान्नम् । अभिशस्तस्यान्नम् । क्लीवान्नम् । पुंश्चल्यन्नम् । दाम्भिकान्नम् । कृतघ्नस्य धर्मचारिणोऽन्नमित्यर्थः । शुक्तान्नम् । पर्युषितान्नम् । अदीक्षितान्नम् । सिकित्सकान्नम् । आधान्नम् । क्रूरान्नम् । उच्छिष्टभोजिनामन्नम् । उग्रस्यान्नम् । दारुणकर्मणो व्रातिविष्ठीयस्य वा अन्नमित्यर्थः । सूतिकोद्दिष्टान्नम् । पर्यायान्नम् । आचमनशवच्छिन्नान्नमित्यर्थः । एकपंक्तिस्थानस्थानवमन्य अन्ने भुज्यमाने केनचिदाचमनं क्रियते तत् पर्यायान्नमिति कुल्लूकभट्टः । अनर्चितान्नम् । अर्चार्हस्यावज्ञया दत्तमन्नमित्यर्थः । श्राद्धमांसम् । अवीरान्नम् । द्विषदन्नम् । नगराधिपान्नम् ।				

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ वृषोदानम्।	दक्षिणा।
पतितान्नम्। अवक्षुतान्नम्। क्षवथुसहितान्नमित्यर्थः। पिशुनान्नम्। अनृतिनामन्नम्। कूटसाक्ष्यान्नमित्यर्थः। यन्त्रफलविक्रायकान्नम्। ग्रैलूषान्नम्। तुन्नवायान्नम्। क्षुतन्नान्नम्। कर्म्मारान्नम्। निषादान्नम्। रङ्गावतारकान्नम्। स्वर्णकारान्नम्। वेणुलोविनामन्नम्। लौहविक्रायकान्नम्। स्रवतामन्नम्। आखेटकान्यर्थं सुनः पोषकाणामन्नमित्यर्थः। शौण्डिकवृत्तिद्विजान्नम्। तैलनिर्णेजकस्यान्नम्। वस्त्रधावकस्यान्नमित्यर्थः। रङ्गकान्नम्। कुसुम्भादिना वस्त्ररागकारकस्यान्नमित्यर्थः। वृषलीसान्नम्। गृहश्चिसोपपतिकान्नम्। उपपतिमर्षकान्नम्। गेहे ज्ञातं भार्याजारं ये सहन्ते तेषामन्नमित्यर्थः। क्लीबितान्नम्। अनिर्दशं प्रेतान्नम्। अनिर्गताशौचस्य सूतिकान्नमित्यर्थः। अतुष्टिकरान्नम् ॥१०॥	एतेषामभोज्यानामन्यतमानां भक्षणे पूर्व्वोक्तस्याहोपवासः। एष सकृदज्ञानविषयः।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	ज्ञाने प्राजापत्यम्। क्षत्रियादीनां पादपादहानिः।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
चाण्डालादिपतितस्यृष्टान्नभक्षणम्। अत्र पतितपदं सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतवाचि यवनादिम्लेच्छपरं उच्छिष्टान्नभोजनप्रकरणे तथा लिखनात् अतएव चाण्डालस्यृष्टान्नभक्षणप्रतिग्राह्यां पतितपदं पृथक् न लिखितम्।	प्राजापत्यम्। एतत्सकृदज्ञाने ब्राह्मणविषयम्। ज्ञाने द्वैगुण्यम्। अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्तिः। क्षत्रियादीनां पाद पादहानिः। एतत्कुक्कुट्यादिष्वभ्यासे त्रैयम्। रजकादिस्यृष्टान्नभक्षणे तु एतदर्द्धम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
पतितस्पर्शे अज्ञातस्य भोजनम्।	याज्ञवल्क्योक्तचतुरहःसाध्यं तप्तकृच्छ्रम्।	सपादधेन्वसम्भवात् २ धेनू।	३॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अज्ञानत एतदर्द्धम्। अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः।			
	अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	क्षत्रियादीनां पादपादहानिः। चाण्डालादिस्पर्शे एतद्बोधितव्यम्।			
शूद्रादिस्यृष्टान्नस्य केशकीटोपहतान्नस्य च भक्षणम्।	एकोपवासः।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
वृथापाकान्नभक्षणम्। तत्तु देवतापित्रतिथिभक्षणवर्जितान्नम्।	प्राणायामत्रयम् घृतमात्रभोजनञ्च। एतदज्ञानतः। ज्ञानतो द्वैगुण्यम्।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ पणादानम् ।	दक्षिणा ।
अथामांसभक्षणम् । तत्तु पित्र्यदेवार्चनरहितं मांसम् ।	प्राजापत्यव्रतम् । एतदब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । अभ्यासे प्राजापत्यावृत्तिः । एतत् रोगिदैवपित्र्यकर्मनिमन्त्रितेतरविषयम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मामान्यामक्ष्यमांसभक्षणम् ।	मप्तरात्रयवागूपानम् । एतत् सकृदज्ञाने । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतदभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अश्वगोकुञ्जरोष्ट्रगवाश्वादिपञ्चनखातिरिक्तपञ्चनखक्रव्यादग्राम्यकुक्कुटानां मांसभक्षणम् । विड्वराहनरमांसभक्षणञ्च ।	ब्राह्मणानां सकृदज्ञानतः प्राजापत्यम् । पुनरुपनयनञ्च । ज्ञाने तु द्वैगुण्यम् । अभ्यासे उपनयनसहितप्रायश्चित्तावृत्तिः । उपनयनाप्राप्तौ चान्द्रायणं तदप्राप्तौ धेन्वष्टकम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	अनड्वत्सहितगौः । अप्राप्तौ ६ कार्षापणाः ।
हंसभद्रुकाकोलकाकबलाकटमतस्यादबलाकाशुकसारिकाचक्रवाकश्वकोककलविङ्कज्वालमारसदात्यूहभासकोकिलमद्गुकभुजंगानामन्यतमस्य मांसभक्षणम् ।	विप्रस्याज्ञानतः सकृद्भोजने त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । ज्ञानाभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मत्स्यभक्षणम् ।	विप्रस्य कामतस्त्र्यहोपवासः । अकामत एतदर्धम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
पृष्ठमांस-गर्भशय्याभ्यन्तर्गतपक्वमांसजीर्णपक्वमांसस्नानमांसशुष्कमांसानामन्यतमस्य भक्षणम् । स्नानाघातनस्थलोद्भवं मांसम् ।	कामतः सकृदभक्षणे त्र्यहोपवासः । अकामत एतदर्धम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतत् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	० ०	१॥० कार्षापणः । ॥० पणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
षष्ठ्यां पञ्चपर्वसु च स्त्रीतैलमांससंभोगः क्षुरकर्म च ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
दृषाप्रायसपूपशष्कुलीक्षुरमंसयावशिग्रुलोहितवृक्षनिर्यासमामेध्यप्रभवानां भक्षणम् ।	कामतस्त्र्यहोपवासः । अज्ञानतस्तदर्धम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
एकाकिमिष्टान्नभक्षणम् ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे द्वैगुण्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
अस्नेहाक्षपर्युषितान्नदधिवर्जशुक्तशारलवणभक्षणम् ।	अज्ञानत एकाहोपवासः । ज्ञानतस्त्र्यहोपवासः । अभ्यासे द्वैगुण्यम् ।	० ०	॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
षण्मृदुष्टभावदुष्टभाजनपक्वदग्धभक्षणम् ।	अभ्यासे चिरात्रयावकपानम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
मृद्भाजनभिन्नकांस्ये च भोजनम् ।	अहोरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
क्रमीभक्षणम् ।	द्वादशरात्रं पयःपानम् ।	सपादधेन्वसम्भवात् २ धेनू ।	३॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अघोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ यवादिदानम् ।	दक्षिणा ।
लशुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणम् । कवरसादिभिर्लशुनादितुल्यद्रव्यभक्षणञ्च ।	चान्द्रायणम् ।	मार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानात्तप्तकृच्छ्रम् ।	पादोनधेनुचतुष्टयासम्भवात् ४ धेनवः ।	११।० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	चिरतरात्यासे संपत्सरयावकपानम् । एतदुभयत्र पुनरुपनयनमपि शूद्रागामपनयनतुल्यत्वाच्चान्द्रायणेन सह प्रकृतव्रतस्य पादः ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
सजातीयस्तनस्तनकिनां प्रकाशभक्षणम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानात् चाहोपवासः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे द्विगुणादिकम् ।			
स्तनस्तनकिनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणामामान्नस्य ब्राह्मणकर्तृकभक्षणम् ।	विप्रस्यामान्ने प्राणायामः । क्षत्रियस्यामान्ने शतगायत्रीजपः । वैश्यस्यामान्ने पञ्चशतगायत्रीजपः । शूद्रस्यामान्ने अष्टसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे द्विगुणम् ।			
स्तनकिस्तनकिजलपानम् ।	ब्राह्मणस्य पक्वगव्यं पीत्वा उपवासः । एतत् सकृदज्ञाने ज्ञाने तु द्विगुणम् । अभ्यासे त्वावृत्तिः । तज्जलस्पर्शे स्नानमात्रम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
नवश्राद्धान्नभोजनम् । नवश्राद्धन्तु साग्नीनां चतुर्थपञ्चमनवमैकादशाष्टक्रियमाणं निरग्नीनान्तु आद्यश्राद्धमात्रम् ।	चान्द्रायणम् ।	मार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
प्रथममासिकश्राद्धान्नभोजनम् ।	पराकः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
त्रिपक्षे प्रेतश्राद्धान्नभोजनम् ।	अतिकृच्छ्रम् ।	३ धेनवः ।	९ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
द्विमासादिषण्मासपर्य्यन्तं प्रेतश्राद्धान्नभोजनम् ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
षण्मासादूर्द्धमब्दपर्य्यन्तं प्रेतश्राद्धान्नभोजनम् ।	पादकृच्छ्रम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
पुनराब्दिकश्राद्धान्नभोजनं अर्थात् सपिण्डीकरणान्नभोजनम् । एतत् स्मार्त्तमतं श्रौतपार्वणमते तु द्वितीयसांवत्सरिकान्नभोजनम् ।	एकाहोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
पञ्चाद्यनन्तरितहस्तदत्तानां एकहस्तदत्तानां शूद्रादत्तानाञ्चघृततैललवणाद्यकृतपानीयपायसमाक्षिकफाणितगोरसशाकानां भक्षणम् ।	हविष्यसाध्यसान्नपनम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानाद्द्वयम् । लौहपात्रेण परिवेषणे-ऽप्येतदेव प्रायश्चित्तं त्रयम् । एतद् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अक्षतापोशानस्य अक्षतमौनस्य च भोजनम् ।	अष्टोत्तरशतगायत्रीजपः एतद्विज्ञानामनापद्विषयम् ।	०	०	०
अक्षताचमनस्य पानभोजनम् ।	अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः उपवासो वा । अभ्यासे द्विगुणादि । एतत् कटुकषायताम्बूलोच्छ्रयनिरिक्तभोजनविषयम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

यथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सुवर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
यज्ञोपवीतरहितकर्तृकान्नभोजनम ।	स्नानं शतगायत्रीजपः उपवासश्च ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
रेतोमूत्रपुरीषाणामन्यतमस्य भक्षणम ।	ज्ञानतश्चान्द्रायणम् ।	८ धेनवः । सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ।	२७॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानतस्तप्तकृच्छ्रम् ।	पादोनधेनुचतुष्टयासम्भवात् ४ धेनवः ।	११।० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	बलात्कारे प्राजापत्यम् । सर्वत्र द्विजातीनां पुनः संस्कारश्च ।	१ धेनुः ।	२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
विण्मूत्रादिदूषितफलादिभक्षणम ।	संसर्गमात्रे कृच्छ्रपादः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	सन्निधौ अर्थात् महत्संसर्गे कृच्छ्रार्द्धम् । अत्र रसास्वादनानुपलम्भनपक्षे अज्ञानतः सकृद्विषयम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	रसादुपलम्भे तु गोमूत्रतप्तकृच्छ्रं द्वादशाहसाध्यम् । अज्ञानत उपलम्भे अर्द्धम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	पादोनधेनुचतुष्टयासम्भवात् ४ धेनवः ।	११।० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
लशोनभोजनम ।	अहोरात्रोपवासः ।		॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे याज्ञवल्क्योक्तचतुरहसाध्यतप्तकृच्छ्रम् ।	सपादधेन्वसम्भवात् २ धेनू ।	३॥॰ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणां मधुमांसभोजनम ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् अर्द्धम् ।	१ धेनुः ।	२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणामामिषभोजनपक्वान्नभोजनम ।	त्र्यहं कृशरसलवणक्षीरपानमात्रम् । एतदज्ञानतः ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	०	२ कार्षापणौ ।	यथाशक्ति ।
देवनातिथिभृत्यादिवर्जनभोजनम ।	अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अस्थ्यादिदूषितान्नभोजनम । अस्थिग्रहोच्चाभक्ष्यास्थिमात्रवचनम् ।	स्नात्वार्कमर्चयित्वा घृतमाज्यानम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
मत्स्यकण्टकशुक्तिकपर्दकभक्षणम ।	पञ्चगव्यमात्रभक्षणम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
पुंसवनसोमसोमोत्पयनकर्मणि भोजनम ।	ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् ।	८ धेनवः ।	२७॥०कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अज्ञानाभ्यासे तदर्द्धम् ।	४ धेनवः ।	१३।०कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	सकृदज्ञाने त्रिरात्रकृच्छ्रपादः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	सकृज्ज्ञाने द्वैगुण्यं कृच्छ्रार्द्धम् ।	०	१॥०कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
जातकर्मादिसंस्कारान्नभोजनम् ।	अज्ञानतोऽसपिण्डानां द्वादशाहसाध्यं सान्तपनम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	०	२ कार्षापणौ ।	यथाशक्ति ।
भोजनकाले गुदस्रावः ।	अहोरात्रमुषित्वा पञ्चगव्यपानम् । एतत् सकृन्निर्गमेऽभ्यासे ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	अत्यन्ताभ्यासाग्नौ त्रिरात्रोपवासः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
भोजनकाले रक्तस्रुतकाद्यर्थोत्थे तदन्नभक्षणम ।	ग्रासभोजने एकोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	सकलान्नभोजने त्रिरात्रोपवासः । अभोजने स्नानमात्रम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
तैलाभ्यङ्गादिस्नानार्हस्याज्ञातस्नानस्य भोजनम् ।	स्नात्वा अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	०	०

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदुक्तौ धेनुदानम् ।	तदुक्तौ पणादानम् ।	दक्षिणा ।
परिवित्तनीलीवस्त्रस्य भोजनम् ।	अज्ञानतस्त्रिरात्रोपवासः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानात् द्वैगुण्यम् ।	२ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
स्वकीयोच्छिष्टभोजनम् ।	कृच्छ्रपादः । एतत् सकृदज्ञानतः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम् । एकभाजने भोजनेऽप्येवम् ।			
ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणोच्छिष्टभोजनम् ।	महाव्याहृतिभिरामन्त्र्य जलं पीत्वा उपवसेत् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	एतत् सकृदज्ञानतः ।			
	ज्ञानात् द्वैगुण्यम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियोच्छिष्टभोजनम् ।	सकृदज्ञाने चाहं ब्राह्मीरसविषकक्षीरपानमात्रम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञाने द्वैगुण्यम् ।	२ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकवैश्योच्छिष्टभोजनम् ।	सकृदज्ञाने चाहोपवासः; ब्रह्मसुवर्चलापानञ्च ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानात् द्वैगुण्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकशूद्रोच्छिष्टभक्षणम् ।	सकृदज्ञाने षड्रात्रोपवासः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानात् द्वैगुण्यम् ।			
	ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।			
	एतन्मालपिलष्यश्वभ्रातृणामुच्छिष्टयतिरिक्तविषयं तेषामुच्छिष्टस्य भोज्यत्वात् ।			
विड्वराहकाकमूषिकनकुलश्वगवां उच्छिष्टभोजनम् ।	त्र्यहोपवासः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	एतत् सकृज्ज्ञानतः ।			
	अज्ञाने ब्रह्मसुवर्चलां पीत्वोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	ब्रह्मसुवर्चला तु पीतकुसुमस्थ्यावर्कः ।			
	अत्यन्ताभ्यासे अतिकृच्छ्रम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य कुनखिसपङ्क्तौ भोजनम् । पङ्क्तेः कुनखित्वञ्च निन्दितब्राह्मणात्युपवेष्टनेन जलादिना पङ्क्तिभेदमन्तरेण च भवति ।	अहोरात्रोपवासः स्नानं पञ्चगव्यपानञ्च ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	एतत् ज्ञानतः ।			
	क्षत्रियपङ्क्तौ भोजने नक्तव्रतम् ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	वैश्यपङ्क्तौ एकरात्रोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	शूद्रपङ्क्तौ त्रिरात्रोपवासः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
पङ्क्तिषु एकस्योत्थाने भोजनम् ।	दाहमाध्यमान्तपनम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	एतद्ब्राह्मणस्य ।			
	क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।			
	एतज्ज्ञानतः सकृत् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।			
सुराभाजनस्थजलपानम् ।	पक्वं यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	२ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मद्यभाजनस्थजलपानम् ।	सप्तरात्रं यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	सुरासंस्पृष्टरेतोमूत्रादिदूषितजलादिपाने तु चतुरहमाध्यं तप्तकृच्छ्रम् ।	सपादधेनुसम्भवात २ धेनु ।	३॥०कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	एतदपि स्वादुनुपलब्धावभ्यासे ।			
चण्डालकूपभाण्डोदकपानम् ।	ब्राह्मणस्य सान्तपनम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	क्षत्रियस्य प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	वैश्यस्य प्राजापत्यार्द्धम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	शूद्रस्य प्राजापत्यपादः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	एतत् सर्वं ज्ञानतः ।			
	अज्ञानादितस्यार्द्धम् ।			
	आपत्काले तु पूर्व्वेद्युरुपोष्य पञ्चगव्यपानम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ वृषोदानम्।	दक्षिणा।
कृकवाकुस्पृष्टक्षीरजलादिपानम्।	त्रिरात्रमुपोष्य पञ्चगव्यपानम्। एतत् ज्ञानतः।	०	१॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अज्ञानात् द्वादशभाध्यमान्तपनम्।	०	१ कार्षापणः।	यथाशक्ति।
श्वपाकजखानितकूपादिजलपानम्।	उपवासपूर्वकपञ्चगव्यपानम्। एतदज्ञानतः।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	ज्ञानात् द्वैगुण्यम्।	०	१ कार्षापणः।	यथाशक्ति।
चण्डालजभाण्डस्थजलादिपानम्।	ब्राह्मणस्य द्वादशभाध्यं प्राजापत्यम्। एतत् अज्ञानतः। ज्ञानतो द्वैगुण्यम्।	०	१ कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	अदस्य नोपवासः पञ्चगव्यपानमात्रम्।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	ब्रह्मकूर्चं यथा। "अष्टौरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः। पञ्चगव्यं पिबेत् पातन्नैष्णकृच्छ्रविधिः स्मृतः॥"			
	पञ्चगव्यं यथा। "गोमूत्रन्तु द्विगुणं सर्पिर्विद्यात्चतुर्गुणम्। क्षीरमष्टगुणञ्चैव पञ्चगव्यं तथा दधि॥" अथवा। "गोमूत्रमाषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश। क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः॥ गोसर्पवदृतस्योक्तास्तद्वर्हेन कुशोदकम्॥"			
शूद्रोदकपानम्।	उपोष्य बिल्वपद्मपलाशकुशानामुदकमात्रपानम्। एतद्ब्राह्मणस्य ज्ञानतः सकृत्पाने। अज्ञानाद्दर्भम्। नवभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्ताभावः।	०	१ कार्षापणः।	यथाशक्ति।
पीतगोमयगोमूत्रक्षीरजलपानम्। केवलगोमयभक्षणं जलपानञ्च।	त्रिरात्रोपवासः। एतच्च ज्ञानतः।	०	१॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अज्ञानतोऽर्धम्।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	एतत् प्रायश्चित्तं गोमूत्रगोमयादिष्वपि ज्ञेयम्।			
	अदपीतगोमयजलपाने तु ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम्।	मार्जुसमधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
मद्यादिजलपानम्। आदिना कूपजलाहरणार्थघटस्थजलं द्रोणीजलं खड्गादिकोषस्थजलञ्च।	सप्तरात्रम्। उपवासश्च। एतत् सकृज्ज्ञानतः। आपदि दोषाभावः।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
विण्मूत्रसंस्पृष्टकूपजलपानम्।	त्रिरात्रोपवासः। एतदज्ञानतः।	०	१॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	ज्ञानतः साम्तपनम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	तथा।
विण्मूत्रसंस्पृष्टकुम्भस्थजलपानम्।	अज्ञानतः साम्तपनम्। ज्ञानतो द्वैगुण्यम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
श्वावदूषितजलपानम्। एतन्मानुषेतराभस्थपक्षिनखश्वावदूषितकूपजलपानपरम्।	ब्राह्मणस्य त्रिरात्रोपवासः।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	क्षत्रियस्य द्व्यहोपवासः।	०	१ कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	वैश्यस्यैकाहोपवासः।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	शूद्रस्य नक्तम्।	०	।० पणाः।	यथाशक्ति।
	सर्वेषां व्रतान्ते पञ्चगव्यपानम्। एतत् ज्ञानतः। अज्ञानतोऽर्धम्। एतदक्लिन्नशूद्रे।			
	ज्ञानतः क्लिन्ने षड्रात्रोपवासः।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	एतत् सर्वं मानुषश्वेतरपरम्। मानुषश्वे द्विगुणम्।			
	कामाभ्यासे पराकः।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्।	८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्	तदशक्तौ चणदानम्।	दक्षिणा।
अपेयक्षीरपानम्। तत्क्षीरविकारपानञ्च। अपेयक्षीरं यथा। अनिर्दशाना गोमहिषीछागीना क्षीरम्। औष्ट्रं ऐकशफं आविकञ्च। सन्धिनीक्षीरम्। सन्धिनी दशाक्रान्ता। विवत्साक्षीरम्। अरण्यगवीक्षीरम्। स्त्रीक्षीरम्। सद्यदुग्धाक्षीरम्। यमसूक्षीरम्। विवत्साया अन्यवत्सायाञ्च क्षीरम्। मथितक्षीरम्। क्वागवर्ण्यं द्विरूतनीक्षीरम्। अमेध्यभुजः क्षीरम्। अजादिदूषितस्तनीक्षीरञ्च।	ज्ञाननोऽभ्यासे पक्षं यावकपानम्। अज्ञाननोऽर्द्धम्। स्त्रियाश्चौ पादपादहानिः। अत्र उष्ट्रीक्षीरमानुष्यक्षीरयोः पुनरुपनयनञ्च।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	इति अभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम्॥ * ॥			
अथ स्तेयम्। मणिमुक्ताप्रवालाश्ममयलौहकास्योपलानां हरणम्।	द्वादशाहं कणभक्षणम्। तत् षड्रूपवामात्मकम्। अपहृतद्रव्यं स्वामिने दत्त्वैतत् करणीयम्। अत्र च सकृदभ्यासकालदेशद्रव्यस्वाम्यपेक्षैगुण्यादेस्यादपेक्षया उत्कृष्टापकृष्टद्रव्ययोर्विषमदोषः समर्थनीयः।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
रजतास्थगोभूमिकन्यानां सकृत् हरणम्। एतत् ब्राह्मणसम्बन्धिविषयम्। अत्र कन्यापदं अधमकन्यापरम्।	चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसमभवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
उक्तेतरचतुष्पदहरणम्।	प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अभ्यासे चान्द्रायणम्।	८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
धान्यान्नधनानां हरणम्। अन्नं कृतान्नम्। धनं मणिरादि।	अब्दकृच्छ्रम्। एतत् ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणस्वामिकदशकुम्भाधिकधान्यस्तेये ज्ञेयम्। कुम्भपरिमाणं यथा। दशद्रोणं भवेत् खारी कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिः।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	द्विकालभोजनोचितभक्ष्यभोज्यान्नहरणे त्रिरात्रं पञ्चगव्यपानमात्रम्। भक्ष्यं मोदकादि। भोज्यं शाल्यादि।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	एककालभोजनोचितान्नहरणे एकरात्रं पञ्चगव्यमात्रपानम्। धनमपि एतत्परिमाणधान्यमूल्यमत्र ज्ञेयम्।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
मनुष्यादिस्तेयम्।	चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसमभवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
तत्तु दासदासीक्षेत्रगृहकूपवापीजलानां हरणम्।	क्षेत्रादीनान्तु उपयोगातिशयाद्यथा साध्वपेक्षयाऽल्पेऽपि प्रायश्चित्तं गुरुलाघवमिति।			
गुडादिस्तेयम्। आदिना कार्पाससर्पिर्लवणधान्यपक्वान्नौषधतैलगुड्यावस्त्रोपानत्कांस्यलोहताम्रसीसकादयः।	कृच्छ्रपादः। एतत् सकृद्धरणविषयम्। अभ्यासे द्वैगुण्यम्। अत्र किञ्चिदधिकद्रोणत्रयस्य धान्यस्य तावद्धान्यमूल्यानाञ्चान्येषाञ्च हरणे एतद्दानम्।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदप्रक्तौ धेनुदानम्।	तदप्रक्तौ वृषोदानम्।	दक्षिणा।
लशादिस्तेयम्। आदिना काष्ठमत्तेलचर्म्माभिधेच्युतकन्दलपुष्पवेदलसूचगन्धानां ग्रहणम्। वेदलं वेणुघटितभाण्डम्। गन्धः कन्दमूलादिः। अचापवादः। अस्तेय मन्यये काष्ठमस्तेयञ्च लशं गवे।	चिरात्रोपवासः। लशादीनां हरणे मासैकव्रतम्। मासार्द्धव्रतञ्च। ग्राह्यमनिना यदुक्तं तत् कालदेशापहर्तृस्वामिगुणदोषत्वाभ्यामानभ्यासकामाकामाधिक्यया उत्कृष्टापकृष्टद्रव्यापहारे च वेदितव्यम्।	०	१॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
जौविकाहरणम्।	यस्य यस्य वर्णस्य वृत्तिच्छेदः तत्तद्वर्णवधोक्तं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम्।			
	अल्पापहारे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अत्र चोत्तमाधमत्वे प्रयोजकादिकं सकृदभ्यासौ ज्ञानाज्ञाने च संवीक्ष्य वधोक्तपादार्द्धादिव्यवस्थोहनीया।			
हैवहिलद्रव्यापहरणम्।	संवत्सरमधःशय्यं भक्षणं अघमर्षणावर्त्तनञ्च। यच्चात्र गुरुप्रायश्चित्तं मन्वन्तरोक्तं तदत्यन्ताभ्यास उत्तमसम्बन्धादपेक्षया समञ्जसम्। इति स्तेयप्रायश्चित्तम्॥*॥			
अथ अगम्यागमनम्। तत्र सवर्णासु अस्वजनस्त्रीगमनम्। तत्र ब्राह्मणस्य श्रोत्रियभार्य्यागमनम्।	सकृदगमने चैवार्षिकव्रतम्। द्वितीये षाड्वार्षिकं तृतीये नववार्षिकं चतुर्थे संपूर्णं द्वादशवार्षिकम्।	४५ धेनवः।	१३५ कार्षापणाः।	२५ गावः। अप्रक्तौ २५ कार्षापणाः।
	अश्रोत्रियनिर्गुणभार्य्यागमने द्वैवार्षिकव्रतम्। एतज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्।	३० धेनवः।	९० कार्षापणाः।	१७ गावः। अप्रक्तौ १६॥*१३ कार्षापणाः।
क्षत्रियस्य क्षत्रियभार्य्यागमनम्।	द्वैवार्षिकव्रतम्। एतज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्। अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम्।	३० धेनवः।	९० कार्षापणाः।	१७ गावः। अप्रक्तौ १६॥*१३ कार्षापणाः।
वैश्यस्य वैश्यभार्य्यागमनम्।	वार्षिकव्रतम्। एतज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	९ गावः। अप्रक्तौ ८*७ कार्षापणाः।
शूद्रस्य पत्यपत्यनुष्ठायिन्यायशूलशूद्रभार्य्यागमनम्।	वार्षिकव्रतम्। एतज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	९ गावः। अप्रक्तौ ८*७ कार्षापणाः।
शूद्रस्यान्यशूद्रागमनम्।	षाण्मासिकव्रतम्। एतज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्।	८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	५ गावः। अप्रक्तौ ४*१३॥ कार्षापणाः।
ब्राह्मणस्य क्षत्रियागमनम्।	सार्द्धवार्षिकव्रतम्। एतत सकृज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्।	२३ धेनवः।	६७॥० कार्षापणाः।	१३ गावः। अप्रक्तौ १२॥० कार्षापणाः।
ब्राह्मणस्य वैश्यागमनं विप्रशूद्रागमनञ्च।	षाण्मासिकव्रतम्। एतत सकृज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्।	८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	५ गावः। अप्रक्तौ ४*१३॥ कार्षापणाः।
ब्राह्मणस्याधमशूद्रागमनम्।	सार्द्धमासिकव्रतम्। एतत सकृज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्।	२ धेनू।	५॥*० कार्षापणाः।	१ गौः। अप्रक्तौ १ कार्षापणः।
क्षत्रियस्य वैश्यभार्य्यागमनं सच्छूद्रागमनञ्च।	नवमासिकव्रतम्। एतत सकृज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्।	१२ धेनवः।	३३॥० कार्षापणाः।	७ गावः। अप्रक्तौ ६।० कार्षापणाः।
क्षत्रियस्याधमशूद्रागमनम्।	त्रैमासिकव्रतम्। एतत सकृज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्।	४ धेनवः।	११।० कार्षापणाः।	२ गावौ। अप्रक्तौ २ कार्षापणौ।
वैश्यस्य सच्छूद्रागमनम्।	वार्षिकव्रतम्। एतज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	९ गावः। अप्रक्तौ ८*७ कार्षापणाः।
वैश्यस्याधमशूद्रागमनम्।	सार्द्धषाण्मासिकव्रतम्। एतज्ज्ञानतः। अज्ञानादर्द्धम्।	६ धेनवः।	१६॥*० कार्षापणाः।	३ गावः। अप्रक्तौ ३*१ कार्षापणाः।
अथ प्रतिलोमस्त्रीगमनम्। तत्र शूद्रस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमनम्।	द्वादशवार्षिकव्रतम्। ज्ञानात् गुर्व्यङ्गनागमनोक्तप्रकारेण मरणम्।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः।	१०० गावः। अप्रक्तौ १०० कार्षापणाः।

अधोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ। वृषोदानम्।	दक्षिणा।
	वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम्। एतद्ब्राह्मणायापि करणीयम्।	३६० धेनवः।	१०८० कार्षापणाः।	२०० गावः। अशक्तौ २०० कार्षापणाः।
वैश्यस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमनम्।	नववार्षिकव्रतम्। ज्ञानाद्द्वैगुण्यम्। ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम्।	१३५ धेनवः।	४०५ कार्षापणाः।	७५ गावः। अशक्तौ ७५ कार्षापणाः।
क्षत्रियस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमनम्।	षाड्वार्षिकव्रतम्। ज्ञानाद्द्वैगुण्यम्। ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम्।	९० धेनवः।	२७० कार्षापणाः।	५० गावः। अशक्तौ ५० कार्षापणाः।
यद्यपि शूद्रस्य ब्राह्मणीगमनं महापातकत्वेन तथा क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणीगमनमनुपातकत्वेन चोक्तं तथाप्यनुलोमगमनं तावदुपपातकमेव तत्सजातीयसवर्णत्वेन प्रतिलोमस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमप्युक्तमतो न वैषम्यमिति।				
शूद्रस्याज्ञानतः क्षत्रियागमनम्।	नववार्षिकव्रतम्। ज्ञानाद्द्वैगुण्यम्। क्षत्रियाया अप्येतत्।	१३५ धेनवः।	४०५ कार्षापणाः।	७५ गावः। अशक्तौ ७५ कार्षापणाः।
वैश्यस्याज्ञानतः क्षत्रियागमनं शूद्रस्याज्ञानतो वैश्यागमनञ्च।	नवमासाधिकषाड्वार्षिकव्रतम्। ज्ञानाद्द्वैगुण्यम्। क्षत्रियाया वैश्यायाश्चाप्येतत्।	१०२ धेनवः।	३०६॥० कार्षापणाः।	५७ गावः। अशक्तौ ५६।० कार्षापणाः।
अथ समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषव्यभिचरितसवर्णासवर्णस्त्रीगमनम्।				
तत्र ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषव्यभिचरितशूद्रागमनम्।	सकृद्गमने मासार्द्धं गोमूत्रसिद्धयावकपानम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अभ्यासे मासं गोमूत्रसिद्धयावकपानम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषव्यभिचरितक्षत्रियागमनम्। तथाविधवैश्यागमनञ्च।	सकृद्गमने सान्तपनम्। अभ्यासे प्रायश्चित्तार्हत्तिः।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अथ चातुवर्ण्यस्वैरिणीगमनम्। स्वैरिणी चतुःपुरुषगामिनी। सा द्विविधा। कैश्चिदनवरुद्धा अवरुद्धा च।	ब्राह्मणस्य स्वैरिण्या ब्राह्मण्या गमने चिराच्चोपवासः ब्राह्मणाय मृगाजिनदानञ्च।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	तथाविधक्षत्रियाया गमने चिराच्चोपवासः धनुर्दानञ्च।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	तथाविधवैश्याया गमने चिराच्चोपवासः अधःशिलादानञ्च।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	तथाविधशूद्राया गमने चिराच्चोपवासः उदकुम्भदानन्तथा संमार्जनीदानञ्च।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणस्य शूद्रान्त्यजादिगामिस्वैरिणीगमनम्।	द्वादशवार्षिकव्रतम्। क्षत्रियादौ पादपादहानिः। विमार्ष्टस्वैरिणीचाण्डालस्वैरिणीगमनेऽप्येवम्। सर्वत्राभ्यासे द्वैगुण्यम्।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः।	१०० गावः। अशक्तौ १०० कार्षापणाः।
ब्राह्मणवन्धकीगमनम्। वन्धकी चात्र स्वभर्तुरतिरिक्तपञ्चपुरुषगामिनी।	क्रमशस्तुदानम्।	०	•	यथाशक्ति।
क्षत्रियवन्धकीगमनम्।	आयुधदानम्।	•	०	यथाशक्ति।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ पणादानम्।	दक्षिणा।
वैश्यबन्धकीगमनम्।	प्रतोददानम्।	०	०	यथाशक्ति।
शूद्रबन्धकीगमनम्।	स्नानपुरःसरप्राणायामः। एतानि बन्धकीगमनप्रायश्चित्तानि सवर्णानुलोमप्रतिलोमविषयाणि ॥ * ॥	०	०	०
अथ गुरुक्रमविवाहः। तत्र ब्राह्मणस्य प्रथमतः क्षत्रियादिविवाहः।	दारव्यतिक्रमी खराजिनं बर्हिर्लोमि परिधाय दारव्यतिक्रमिणी भिक्षां देहीति सप्तागाराणि चरेत्। सा वृत्तिः षण्मासान्। दारव्यतिक्रमी ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्यकन्याविवाहमकृत्वा यो ब्राह्मणः शूद्राविवाहं करोति स उच्यते। एतदनापदि सकृदज्ञानविषयम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२०॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	आपदि त्वाह प्रातातपः। ब्राह्मणो राजन्यापूर्वां द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत् तामेवोपगच्छेत्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	वैश्यापूर्वां सप्तकृच्छ्रम्।	सपादधेन्वसम्भवात् २ धेनू।	३॥०कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	शूद्रापूर्वां कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अनापदि ज्ञानाभ्यासे मनूक्तचैवार्धिकव्रतम्।	४५ धेनवः।	१३५ कार्षापणाः।	२५ गावः। अशक्तौ २५ कार्षापणाः।
वेश्यागमनम्।	प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
पञ्चाधिकपुरुषगामिनी वेश्या।	अभ्यासे चान्द्रायणम्।	८ धेनवः।	२२॥०कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
रजस्वलागमनम्।	चिरात्रोपवासः। घृतप्राशनञ्च। एतत् कामतः सकृद्गमने। अभ्यासे तु द्वैगुण्यादिकम्।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
ऋतौ भार्यानभिगमनम्।	चिरात्रोपवासः।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	ज्ञानाभ्यासे प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
पर्वसु स्त्रीगमनम्।	एकोपवासः।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
श्राद्धदिने मैथुनम्।	एकोपवासः।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
दिवामैथुनम्।	एकाहं यावकपानम्। नग्नस्य स्नाने नग्नपरस्त्रीदर्शनेऽप्येवं प्रायश्चित्तम्। अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ॥ * ॥	०	०	०
अथ स्त्रीअभिचारः।	समोत्तमवर्णासु सकृद्गमने प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	हीनाभ्यासे पराकः।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	चिरभ्यासे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अन्त्यजागमनम्। अथवा रजकचर्मकारनटवरुडकैवर्तमेदभिल्लवेणुजीविपूलियाणां स्त्रीषु गमनम्।	अज्ञानतश्चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	ज्ञानाद्द्वैगुण्यम्।			
	चतुर्विंशतिवारगमने द्वादशवार्षिकव्रतम्। एतदज्ञानतः। ज्ञानतो द्वैगुण्यम्। अव्यवहार्यता च।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः।	१०० गावः। अशक्तौ १०० कार्षापणाः।
कापालिकस्त्रीगमनम्।	ज्ञानादब्दकृच्छ्रम्।	३० धेनवः।	९० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अज्ञानाच्चान्द्रायणद्वयम्।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अथ तिर्यग्योनिगमनम्। तत्र गोवर्जपशुगमनम्।	सचेलस्नानपूर्वकं गोभ्यो यवसभारदानम्। इदं सकृद्गमने।			
गोगमनम्।	गोमयोक्तमासिकव्रतम्। एतत् सकृद्गमने।	४ धेनवः।	१२ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अभ्यासे संवत्सरं प्राजापत्यम्।	३० धेनवः।	९० कार्षापणाः।	१७ गावः। अशक्तौ १६॥०१६। कार्षापणाः।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ वृषोदानम् ।	दक्षिणा ।
	अत्यन्ताभ्यासे द्वादशवार्षिकव्रतम् । इत्युपपातके अगम्यागमनप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥	१८० धेनवः ।	५४० कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
अथ परिवेदनादि ।	ज्येष्ठेनाविविदे कनीयान्विविद्यमानः परिवेत्ता । परिविन्नो ज्येष्ठः । परिवेदनीया कन्या । परिदायो दाता । परिकर्ता याजकः । ते सर्वे पतिताः । एतेषां प्रायश्चित्तम् ।			
	संवत्सरं प्राजापत्यम् । एतत् कामतः । अकामतोऽर्धम् । अत्रापवादः । "देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणासहोदरान् । वेश्याभिसक्तपतितशूद्रशुल्कातिरोगिणः ॥ जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनकुण्ठकान् । अतिवृद्धासभार्यांश्च ऋषिसक्तानृषस्य च । धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा । कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥"	३० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥८१६। कार्षापणाः ।
व्रात्यत्वम् । अर्थात् सावित्रीपतितत्वम् । षोडशवर्षाद्ध्वमुपनयनाभावे ब्राह्मणस्य व्रात्यत्वम् । एकविंशतिवर्षपर्यन्तमुपनयनाभावे क्षत्रियस्य व्रात्यत्वम् । त्रयोविंशतिवर्षपर्यन्तमुपनयनाभावे वैश्यस्य व्रात्यत्वम् ।	पित्रमातृरहितनिःस्वजनस्य सावित्रीपतितस्य प्राजापत्यत्रयम् । यथाविधूपनयनञ्च । आलस्यानवधानादिना सावित्रीपतिते तु व्रात्यस्तोमयागः ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	तद्वैकल्पिकं दिनत्रयाधिकमासचतुष्टयसमाप्यमुद्दालकव्रतम् । तद्व्रतं यथा । द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेत् मासं पयसा अर्द्धमासमामिक्षया अष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं चिराच्चमक्तस्य अहोरात्रमुपवसेत् ।	समादनयधेन्वसम्भवात् १० धेनवः ।	२७॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	दैर्घ्योपघ्नवादिना सावित्रीपतने एकविंशतिरात्रं प्रकृतिमितयावकपानम् । तत उपनयनम् ।	४ धेनवः ।	६॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
यथावकीर्णम् । अर्थाद्ब्रह्मचारिणो योषिद्गमनम् ।	षण्मासं ब्रह्महत्याव्रतम् । खरचर्म्मपरिधानञ्च ।	साद्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४।१४ कार्षापणाः ।
	अभ्यासे संवत्सरं ब्रह्महत्याव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।२४॥ कार्षापणाः ।
पित्रष्वस्रसुतादिपरिणयनम् । आदिना मात्रष्वस्रसुतामातुलसुतामातामह्यसपिण्डासगोत्रासमानप्रवरादीनां ग्रहणम् ।	चान्द्रायणम् ।	साद्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	त्यागानन्तरं मात्रष्वस्रणम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञाने लघ्वब्दपादः ।	४ धेनवः ।	११।० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अग्न्युत्सादनम् । अर्थात् अग्निहोत्रियाममित्यागः ।	कामतः संवत्सरोत्सन्ने चान्द्रायणम् ।	साद्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	द्विवर्षोत्सन्ने सोमायनचान्द्रायणे । एतदनुसारेणोनाधिककालयोरूह्यम् ।	साद्धाष्टधेन्वसम्भवात् ९ धेनवः ।	२५॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्रह्मस्वस्य चिरतरकालानग्नित्वम् ।	गोवधोक्तत्रैमासिकव्रतम् । अल्पकाले अनाधाने च चान्द्रायणम् ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	१० गावः । १ वृषः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः ।

यथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णोदानम्।	दक्षिणा।
ब्राह्मणस्य वेदानध्ययनं यज्ञाकरणं पुत्रानुत्पादनञ्च।	त्रैमासिकं गोव्रतम्।	१२ धेनवः।	६६ कार्षापणाः।	१ वृषः। १० गावः। अशक्तौ १५ कार्षापणाः।
अनाश्रमित्वम्।	संवत्सरे प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	वर्षद्वये अतिकृच्छ्रम्।	३ धेनवः।	९ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	वर्षत्रये कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	६ धेनवः।	१८ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
सूर्योदयास्तकालयोः शयनम्।	सप्तदशाक्षरगी स्नानम्। अभ्यासे प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ब्रह्मचारिणः सन्ध्यादीनामतिक्रमः। त्यादिना अग्नीत्सनाकरणं भैक्ष्यचर्याकरणञ्च।	अरोगिणो निरन्तरं सप्तरात्रमकरणे अवकीर्णिव्रतम्। तत्तु खरचर्म्मपरिधानपूर्व्वकषाण्मासिकं ब्रह्महत्याव्रतम्। एतदूने ऊनं अधिके अधिकम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	५ गावः। अशक्तौ ४०।४ कार्षापणाः।
अनातुरग्रहमस्य सन्ध्याज्ञानाह्निकनित्यक्रियापातः।	दिनैकनित्यक्रियातिपाते एकाहोपवासः।	०	६ रक्तिकरजतम्।	यथाशक्ति।
	दिनत्रयक्रियातिपाते कृच्छ्रार्द्धम्।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	वर्षैकनित्यक्रियातिपाते एकदिनक्रियातिपातप्रायश्चित्तानुसरणेन प्रायश्चित्तम्।	०	२ पल ६ तोलक-४ माषकमितरजतम्।	यथाशक्ति।
शूद्रयाजिसिक्तायाञ्चयाजनम्। अयाज्याच्च निन्दितप्रतिग्रहादिना निन्दितब्राह्मणाद्ययः।	घृतगायत्रीजपः।	०	०	०
	अभ्यासे सहस्राधिकं चान्द्रायणं वा। दक्षिणात्यागाच्च पूतो भवति।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
शूद्रयाजनम्।	लोभादिना याजने अर्जितभुक्तावशिष्टधनस्यागाधमजले प्रक्षेपपूर्व्वकं ब्रह्मचारिणे दानपूर्व्वकं वा चान्द्रायणं पुनरुपनयनञ्च। अन्यारलवणब्रह्मसुवर्णलाभनञ्च। एतदशक्तौ सक्तुं परित्यज्य चिरन्तनपुराणाः प्रदातव्याः।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	लेहादनुपसङ्गादिना याजने द्रव्यत्यागपूर्व्वकं प्राजापत्यम्। अज्ञानतः प्राणायामसहस्रम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
शूद्रप्रतिग्रहः।	सकृत्प्रतिग्रहे त्रिसहस्रगायत्रीजपः। अभ्यासे चान्द्रायणम्। एतच्च द्रव्यत्यागपूर्व्वकं कार्य्यम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
उच्छास्त्रवर्त्तिचत्रियवृषप्रतिग्रहः।	षष्ठे काले क्षीराशनं मासैकं जलवासः प्रचुरतरतिलतर्पणञ्च। मासोपवासेनैवास्य सङ्कलनम्।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अयाज्ययाजप्रतिग्रहः। स च अयाचितपुष्पफलग्राकलशकाष्ठधान्यपयोमांसदधिघृतगोहकुशगन्धमणिमत्स्यादीतरविषयः।	ज्ञानादृक्सामाथर्वाङ्गिरोद्वाराभ्यासात् द्वादशवार्षिकव्रतम्।	१८० धेनवः।	५४०कार्षापणाः।	१०० गावः। अशक्तौ १०० कार्षापणाः।
	अज्ञानात् द्विरभ्यासे तप्तकृच्छ्रम्।	४ धेनवः।	१२ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	ज्ञानात् द्विरभ्यासे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
चाण्डालप्रतिग्रहः।	अज्ञानात् अदृक्सामाथर्वाङ्गिरोद्वाराभ्यासात् द्वादशवार्षिकव्रतम्।	१८० धेनवः।	५४० कार्षापणाः।	१०० गावः। अशक्तौ १०० कार्षापणाः।
	अज्ञानात् सकृत्कृते तप्तकृच्छ्रम्।	४ धेनवः।	१२ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
पतितप्रतिग्रहः।	ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम्। अज्ञानात्तदर्द्धम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अधोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
प्रायश्चित्तद्वयग्रहणम्।	त्रिसहस्रगायत्रीजपः मासैकं गोष्ठे पयःपानं वा। एतत् लघुतरपापप्रायश्चित्तद्वयग्रहणे।	०	०	०
स्वभावाग्राह्यलक्षणाजिनोभयतोसुखीमरणादिप्रतिग्रहः।	उत्तममरणादिप्रतिग्रहे दशसहस्रगायत्रीजपः। मध्यमे पञ्चसहस्रगायत्रीजपः। अधमे अष्टोत्तरसहस्रसावित्रीजपः। द्वादशरात्रं पयोव्रतम्। अत्यन्तनिगूढलक्षणाजिनोभयतोसुखीप्रतिग्रहे लक्षगायत्रीजपः।			
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यवृत्त्या धनार्जनम्।	संवत्सरे चान्द्रायणम्। संवत्सराभ्यन्तरे मासैकद्विकादौ चान्द्रायणभागद्वारः कल्पाः। संवत्सरादूर्द्धं द्वैगुण्यत्रैगुण्यादिकं कल्पम्। आपत्काले दोषाभावः।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणस्य सेवावृत्तिधनार्जनम्।	प्राजापत्यत्रयं पुनरुपनयनञ्च। द्रव्यत्यागपूर्व्वकं करणीयम्।	३ धेनवः।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणस्य गीतादिना धनार्जनम्।	चान्द्रायणम्। कृतप्रायश्चित्तस्याप्ययवहार्य्यत्वम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
ब्राह्मणस्य शूद्रसेवनम्।	चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	चिरतरकालाभ्यासे चैवार्षिकव्रतम्।	४५ धेनवः।	१३५ कार्षापणाः।	२५ गावः। अशक्तौ २५ कार्षापणाः।
अविक्रेयविक्रयः। ब्राह्मणस्याविक्रेयद्रव्याणि यथा। लवण पक्वान्न मधु क्षीर दधि घृतोदक सर्व्वगन्धोपल लाक्षा रक्तवासः गुड़ तैल ग्राम्यपशु एकशफ केशि सर्व्वारण्यपशु विना याग खात गो शुष्क ऊर्णा रस विष तिल शुष्क नीली कौषेयवासः चर्म्म सक्तामांस सुरा सोम केश गोधूम कन्या हिङ्गु गुग्गुलु सर्जरस हरिताल मनःशिलाञ्जन गैरिक क्षार मणि मौक्तिक प्रवाल दन्त नख आर्द्रौषधि शुक्ति वेणु वैणव चर्म्मायपात्र पुष्प मूल तुष कार्पास भस्मास्थि पिण्याक चपु सीसक लवणलोहोदुम्बर खड्गपात्राणि इत्यविक्रेयाणि।	सकृत्कृते चिराचोपवासः। द्विरभ्यासे प्राजापत्यम्। अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्। निखिलविक्रये बहुतरकालाभ्यासे वा त्रिसवनस्नानाधःशयनचतुर्थकालभोजनरूपसंवत्सरव्रतम्। शूद्रस्यात्यन्तापदि दोषाभावः।	० १ धेनुः। सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः। १५ धेनवः।	१॥० कार्षापणः। ३ कार्षापणाः। २२॥० कार्षापणाः। ४५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति। यथाशक्ति। यथाशक्ति। ८ गावः। अशक्तौ ८।७ कार्षापणाः।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितदेशगमनम् । तत्तु तीर्थयात्राव्यतिरेकेण । निन्दितदेशा यथा । कारस्करकलिङ्गौड्रान्ध्रवरयवनमरुभूमिलयमिन्धुसौराष्ट्रसौवीरप्रत्यन्तदेशाङ्गवङ्गकलिङ्गादयः ।	एतान् गत्वा तत्रैव चिरमुषित्वागङ्गादिगमनम् । तदशक्तौ पुनरुपनयनम् ।			
	अतिचिरवासे पुनरुपनयनं चान्द्रायणञ्च ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
असत्याभिधानम् ।	सकृदसत्यभाषणे क्षणानुस्मरणम् ।			
	अत्यल्पाभ्यासे तप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अतिबहुतरकालाभ्यासे मासमाधुचान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	सात्त्विकोऽसत्यभाषणे ज्ञानाज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतमित्युक्तमनुपातके । विवाहभयमैथुनबालप्रतारणपरीहासगोब्राह्मणहितस्त्रीराजस्वप्राणात्ययसर्वधनापहारविषयेषु मिथ्याकथने दोषाभावः ।			
उच्छिष्टस्य चाण्डालादिदर्शनम् ।	दर्शने एकरात्रोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	सम्भाषणे त्रिरात्रोपवासः ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	संस्पर्शे चिरात्रोपवासः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	सङ्गमने सचेलस्नानम् । अनुच्छिष्टस्य दर्शने सूर्यादिदर्शनम् । सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणम् । इदं ज्ञाने ।			
उच्छिष्टस्य सूर्यादिदर्शनम् । आदिना नक्षत्रचन्द्रौ । कामत इदम् ।	एकोपवासः ।	०	६ रक्तिकरजतम् ।	यथाशक्ति ।
तैलाभ्यक्तादिस्पर्शे चारसमुत्सर्गः । आदिना अनाचान्तक्षस्युकर्मिमैथुनिनः ।	एकोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
विप्राग्र्यादिमध्यगमनम् । आदिना दम्पतीगर्भोपघातम् ।	कामतोऽत्यल्पाभ्यासे चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	सकृदभ्यासादिषु तु स्नानकव्रतलोपप्रायश्चित्तम् । एकदिनाभोजनम् । तदाशक्तौ स्त्रीहनीया ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
अग्नौ पादप्रतापनम् । कुप्येन पादसम्मार्जनञ्च ।	एकोपवासः । इदं सकृत्करणे । अभ्यासे द्वैगुण्यादिकम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
गुरोर्ब्राह्मणस्य च तिरस्कारः ।	दर्पेण हुङ्कारे त्वङ्कारे वादेन जये वाससा बन्धने क्षणेन ताडने च क्षिप्रं प्रसाद्य दिनमेकमुपवासः । एतदीषत्संरम्भतः सकृज्ज्ञेयम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	ब्राह्मीयविषादे दर्पात् पुनः पुनर्जये ज्ञात्वा प्रणिपत्य त्रिरात्रोपवासः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	प्रमादतः पादेन स्पर्शे एकरात्रोपवासः अभिवादनं प्रसादनञ्च । क्रोधादिना अनुबन्धापेक्षया त्र्यहप्राजापत्यादिकं कल्प्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	महापातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

यथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदङ्गत्वेन धेनुदानम् ।	तदङ्गत्वेन वर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
	उपपातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अतिभंशुकरपातकोपपातकादन्यत्राक्रोशस्य लघुगुरुभावं प्रतिसन्धाय एकरात्रत्रिरात्रषड्रात्रोपवासाः ।			
	प्रतिश्रुत्यादानादौ अल्पत्वबहुत्वाभ्यां एकरात्रत्रिरात्रषड्रात्रोपवासाः ।			
	देवर्षिगोब्राह्मणाचार्यमातृपितृनरेन्द्राणां प्रति ष्ठीवनाक्रोशे उलूमुकेन जिह्वादाहो हिरण्यदानञ्च । गुरुब्राह्मणभिन्ने प्रत्याक्रोशने प्रतिताडने च दोषाभावः ।			
मिथ्याब्राह्मणशपथः । यावज्जीवसुकृतशपथश्च ।	विप्रस्य वधसंयुक्तमिथ्याशपथे चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	यावज्जीवसुकृतशपथे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अभिशापकरणम् ।	मासमभ्यङ्गम् ।	१३ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	गायत्र्या वशिष्ठोक्तशुद्धवतीनां वा शतं जपश्च ।			
	एतत् सकृन्महापातकाद्यभिशापे ।			
	उपपातके त्वभ्यासतो ज्ञेयम् ।			
	श्यामशबलपातकाभिशापाभ्यामे त्वात्तित्वारतम्यात् प्रायश्चित्ततारतम्यं कल्प्यम् ।			
	महापातकादन्यत्र एकविंशतिरात्रं सुवर्चलापानम् ।			
	हीनवर्णेन उत्तमवर्णाभिशापे प्रतिलोमोक्तदण्डव्यवस्थया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।			
अनृताभिशस्तता ।	मासं छच्छ्रम् ।	सार्द्धधेनुद्वयासम्भवात् ३ धेनवः ।	७॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	महापातकाभिशापे द्विमासं छच्छ्रम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	एतदभिशापकालातिक्रमे ज्ञेयम् ।			
	अभिशापकालनिर्णयप्रवृत्तस्य उपपातकादिना अभिशस्तस्य छच्छ्रम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
आरूढपतितत्वम् । यो धिक्रोधादिना सन्यासवाक्यमुच्चार्य यो गृहस्थाश्रममाश्रयितुमिच्छति स आरूढपतितः तस्य भावः ।	षण्मासान् प्राजापत्यम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	एतत् सन्यासग्रहणान्तरनिवृत्तानाम् । चिरतरकालसन्यासनिवृत्तस्य ब्राह्मणस्य स्वपदाङ्कनपूर्व्वकनिर्व्वासनम् । क्षत्रियविशोर्दास्यकरणम् ।			
	यावज्जीवव्रतानुष्ठानप्रवृत्तयोः ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोः स्वधर्म्मनिवृत्तयोश्चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
जलाग्न्यादिभ्रष्टता । आदिना उद्बन्धनप्रव्रज्यानशनविषप्रपतनप्रायोपवेशशस्त्रघातेभ्यो भंशनम् ।	चान्द्रायणं तप्तछच्छ्रद्वयं वा । अभ्यासे त्रीणि छच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्म्मादिसंस्काराश्च ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्रह्मक्षत्रियत्वापत्तिः	चिताभ्रष्टायाः प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	त्रिसन्ध्यं गोमयगोमूत्राभ्यां स्नानम् । त्र्यहं पञ्चगव्यकृच्छ्रोदकमात्रपानञ्च । इदञ्च नाभ्यधोदेशूर्द्ध्वविषयम् ।			
	नाभेरूर्द्ध्वं क्रम्युत्पत्तौ षड्रात्रमुपवासः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

यथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सुवर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
	शिरसि क्रिमिदंशने वृषदंशिणायुक्तमास्नपनं तप्तकृच्छ्रं वा ।	पादोनधेनुत्तत्तुष्टयासम्भवात् ४ धेनवः ।	११।० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
श्वादिदंशः । श्वादिना दष्टगात्रस्य स्वस्यान्यस्य वा शृगालश्वभोयानरजायमानां दंशनम् ।	पादयोरुधिरदंशने जले प्राणायामः घृतप्राशनञ्च । पादयोरतिगाढ़दंशने नद्यां १६ प्राणायामाः । नाभेरधोगाढ़दंशने ब्रह्मचारिणस्त्वर्धं मार्यं पयःपानम् ।			
	गृहस्थस्य चिरात्रमुपवासः ।	०	१।० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	एकाहमभिहोत्रिणः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	नाभ्यूर्द्धं दंशने शतवेरेयम् । बाहौ शतुर्गुणम् । मर्म्मि द्वौड्डगुणम् । इदं सरुधिरदंशने । नाभेरूर्द्धमतिगाढ़दंशने सागरगानदीस्नानपूर्व्वकोपवासः घृतं प्राणायामावर्त्तनञ्च ।			
	व्रतस्थस्य श्वादिदंशने चिरात्रोपवासः सघृतयावकपानञ्च । बालस्यात्यल्पे व्यङ्गत्वे वा तदीयपापघ्नयं संकल्प्य पित्रादिः प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् । दष्टस्थानस्य गायत्र्यष्टसहस्राभिमन्त्रणपूर्व्वकमुल्मुकेन दहनम् । चतुर्भिः कांस्यैर्नदीसङ्गमे वा स्नानम् । स्त्रियास्तु विशेषः । उदितसोमनक्षत्रदर्शनं समुद्रदर्शनं वा । कृष्णपक्षे चन्द्रगमनदिगदर्शनम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
विप्रादिहृते चात्मघातरजसे वा अश्रुपातजलादिदानम् ।	दहनवहनैकटक्रियातर्पणाह्वादौ तप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	तच्छवस्य केवलस्पर्शे अश्रुपाते वा एकाहोपवासः ।	०	६ रक्तिकरजतम् ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे अनड्वत्समन्वितगोर्दक्षिणायुक्ततप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	१ वृषः । १ गौः । अशक्तौ ६ कार्षापणाः ।
	आत्मघातिनः स्नेहात् दाहादिकरणे तप्तकृच्छ्रसन्धितचान्द्रायणम् । बलात्कारेण उद्बन्धनस्थस्य पाशच्छेदन दहनवहनेषु मासं भैक्ष्यभक्षणं त्रिसवनस्नानञ्च । धेनवेन दहनवहनादिकरणे असम्बन्धिनां कृच्छ्रपादः ।	१२ धेनवः ।	३४॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	दहनवहनव्यतिरेकेण कामतः सञ्चाङ्गीनाभ्यासस्पर्शे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	तथैवाभ्यासे तप्तकृच्छ्रम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	द्विजस्य शूद्रशवानुगमने चिरात्त्रायौचं तदन्ते समुद्रगां नदीं गत्वा प्राणायामशतं कृत्वा घृतप्राशनम् । अवन्तीमात्रे १००८ गायत्रीजपो वा । द्विजस्य द्विजशवानुगमने १०८ गायत्रीजपः । शूद्रस्य सच्छशवानुगमने स्नानम् ।			
बलात्कारितस्नेहदास्याशुभकर्म्म ।	स्नेहेनाण्डालादेर्दस्युभिः उच्छिष्टमार्ज्जनोच्छिष्टभक्षणखरोष्ट्रविड्वराहमांसभक्षणस्नेहस्त्रीसङ्गतदीयस्त्रीसङ्गभोजना-			

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । शुल्कादानम् ।	दक्षिणा ।
	दिक्कुलसितकर्म्म बलाद्भार्य्यां कारितस्य निरग्निर्द्विजातेः प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	साग्नेश्चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	क्षत्रियवैश्ययोः पराकः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	शूद्रस्य मासार्द्धं यावकपानम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	वत्सरादूर्द्धं वर्षचतुष्टयं यावत् भागहारेण प्रायश्चित्तमुहनीयम् । तदूर्द्धं तत्समत्वात् पतितत्वेन प्रायश्चित्तान्तराभावान्मरणम् ।			
अनुदकमृत्पुरीषकरणम् ।	सचैलस्नानं गोस्पर्शश्च ।			
	अभ्यासे एकोपवासः सचैलस्नानञ्च ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
जलाशयोरशुचिद्रव्यप्रक्षेपः ।	मासं यावकपानम् । एतदभ्यासे ।	२ धेन ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	ज्ञानत ईषदार्त्तस्य चिराच्चोपवासः । इदमापः प्रहरत इति जपश्च ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अन्योन्यानुकूलद्वेषोत्पादनम् । अर्थाभ्यामाच्छेदकरणम् ।	अनार्त्तस्य कौतूहलादिना तप्तकृच्छ्रम् । अहोरात्रमनश्नन् भूत्वा पयःपानम् ।	४ धेनवः । ०	१२ कार्षापणाः । ५ रजतमाषकाः ।	यथाशक्ति । धनुर्दशश्च ।
शुक्रधनुःपलाशाग्निदर्शकत्वम् ।	इदं शुक्रधनुरिति अपदिश्य कामतो दर्शयित्वाहोरात्रोपवासः ।	०	३ रूप्यमाषकाः ।	यथाशक्ति ।
आहुतिमन्त्रितब्राह्मणानाज्ञानम् ।	यतिचान्द्रायणम् ।	४ धेनवः ।	११।० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
देवागारकृतेष्टकाकाष्ठग्निलादिना गृहकरणम् ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
निष्ठीवनादि । आदिना वान्तकर्म्मदन्तश्लिष्टामृतच्युत्पतितसम्भाषणवासःपरिधानानि ।	आचमनम् । गोष्टस्पर्शः । अर्कदर्शनम् । दक्षिणश्रवणस्पर्शो वा । अत्र पूर्व्वाभावे तत: परम् । इन्द्रियप्रस्रष्टा मेध्यस्य मुखस्पर्शे स्नानम् ।			
यतीनां व्रतोपव्रतभङ्गः । व्रतानि यथा । अहिंसासत्यास्तेयमैथुनवर्জ্জनानि । उपव्रतानि यथा । अक्रोधगुरुशुश्रूषाप्रमादशौचाहारशुद्धीनि ।	अहोरात्रोपवासपूर्व्वकचान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	रमणेच्छया स्त्रीसमीपगमने प्राणायामघृतपूर्व्वकसान्तपनम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	असङ्कल्पे उपवासः प्राणायामघृतञ्च ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	अकामतः पशुक्रिमिहिंसायां तप्तकृच्छ्रातिकृच्छ्रम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	चान्द्रायणं वा । इन्द्रियदौर्ब्बल्यात् स्त्रीदर्शनात् स्कन्दने षोड़शप्राणायामाः । स्त्रियं विना कामतो दिवास्कन्दने चिराच्चोपवासः प्राणायामघृताचरणञ्च । रात्रौ स्कन्दने स्नानपूर्व्वकद्वादशप्राणायामाः ।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	एकान्नमधुमांसानामाहृत्यश्नतां लवणानामभोज्यानामेकैकस्य भोजने प्राणापत्यम् । योगिनां प्रमादे योगेन शुद्धिः । ज्ञानिनां ज्ञानमेव शुद्धिकारणम् । ब्रह्मचारिणोऽकामतः स्वप्ने रेतस्स्खलने स्नानम् । अर्कार्च्चनम् । पुनर्मामित्यृचो जपश्च ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदप्रक्तौ धेनुदानम्।	तदप्रक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
व्रतभङ्गः।	लोभाज्ज्ञानात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गे उपवासत्रयं केशसुखनञ्च।	०	१॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
उदरामयानम्।	कामतः सक्तदारोहणे नमस्कारे च प्राणायामः।			
	अभ्यासे त्रिरात्रोपवासः। अत्यवधानेनारोहणे नमस्कारे दुष्टदभ्यस्नानभोजने च प्राणायामशतम्। अत्र उपपातकगणपठितेषु यत्र प्रायश्चित्तं नोक्तं तत्रोपपातकसामान्यप्रायश्चित्तमेव ग्राह्यम्। तत्तु मनूक्तं त्रैमासिकं गोव्रतं चान्द्रायणं वा। याज्ञवल्क्योक्तं मासं पयःपानं पराको वा। एतान्येव प्रायश्चित्तानि पापस्य गुरुलाघवमवगम्य व्यवस्थेयानि॥ * ॥	•	१॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अथ जातिभ्रंशकरपापानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदप्रक्तौ धेनुदानम्।	तदप्रक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
ब्राह्मणपीड़ाकरणम्। लशुनादिभक्षणम्। मित्रे कौटिल्यम्। पुंसि मैथुनञ्च।	कामतः सान्तपनम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अकामतः प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	एतदभ्यासे।			
	अन्यायं विशेषः।			
	ब्राह्मणापगोरणे प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	ब्राह्मणे दण्डादिनिपातने अतिकृच्छ्रम्।	३ धेनवः।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	ब्राह्मणस्य शोणितोत्पादने कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	ब्राह्मणाङ्गच्छेदने कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	दृग्गोदानञ्च।			

अथ सङ्करीकरणपापानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदप्रक्तौ धेनुदानम्।	तदप्रक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
खराश्वोष्ट्रमृगहस्तिच्छागमेषमीनाहिमहिषाणां वधरूपाणि।	सक्तत्करणे मासं यावकपानम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अथापात्रीकरणपापानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदप्रक्तौ धेनुदानम्।	तदप्रक्तौ चूर्णीदानम्।	दक्षिणा।
निन्दितेभ्यो धनादानम्। वाणिज्यम्। शूद्रसेवनम्। असत्यभाषणञ्च।	सक्तत्करणे चतुरहसाध्यं तप्तकृच्छ्रं शीतकृच्छ्रं वा।	सपादधेन्वसम्भवात् २ धेनू।	३॥०कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अभ्यासे महासान्तपनम्।	६ धेनवः।	१८ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।

अथ मलावहृपापानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदुक्तौ धेनुदानम्।	तदुक्तौ पणादानम्।	दक्षिणा।
कृमिकीटपक्षिणां हननम्। मद्यानुगतद्रव्यभोजनम्। फलकाष्ठपुष्पाणां स्तेयम्। अधैर्यम्। तच्च गीतश्रवणादि। अल्पेऽल्पविषये अत्यन्तवैक्लव्यञ्च।	सकृदाचरणे चान्द्रायणावकृपानम्। अभ्यासे तप्तकृच्छ्रम्। अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्। एषु चतुर्षु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव बोध्यम्।	० ४ धेनवः। ५ धेनवः।	॥८।२ १२ कार्षापणाः। १५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति। यथाशक्ति। यथाशक्ति।
अथ प्रकीर्णकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदुक्तौ धेनुदानम्।	तदुक्तौ पणादानम्।	दक्षिणा।
यदुक्तं तत्प्रकीर्णकम्। इतिवचनात् अतिपातकानुपातकान्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तानि पापानि।	चान्द्रायणम्। पराकः। तुलापुरुषः। गवानुगमनम्। प्राजापत्यम्। एतानि सर्वपापप्रणाशकानि। पापस्य गुरुलाघवं बोध्य प्रायश्चित्तान्येतानि शिष्टैर्व्यवस्थेयानि।			
अथास्पृश्यस्पर्शनम्। तच्च चाण्डालरजस्वलापतितसूतिकाप्रसूवस्तृष्यङ्गीक्तास्तूयिकयाम्योश्वक्रकुटवराहादीनां स्पर्शनम्।	अनुच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शे अकामतः सचेलं सप्तिरस्कं स्नानम्। कामतः सचेलस्नानम्। महाव्याहृतिभिर्होमः। घृतप्राशनञ्च। चिताधूमस्पर्शे ऋतुकालीनमैथुने दुःस्वप्ने वमने विरेके भस्मुकर्मणि यूपभस्मपक्षिनखप्रसवस्पृष्टदग्ध्वा स्पर्शे स्नानपूर्वकं प्रक्षालितवस्त्रपरिधानम्। अनृतौ मैथुने सूचपुरीषत्यागवच्छुद्धिः।			
	सर्वाङ्गस्पर्शे चिराचोपवासः।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	रात्रौ प्लवर्जास्पृश्यस्पर्शने सुवर्णं प्रक्षिप्य अग्निं सन्निधाप्य दिवाम्भसजलैः स्नानम्। सर्वत्र प्रागन्नप्राशनात् शिशोरभ्युक्षणम्। प्राक् चूड़ाकरणात् बालस्याचमनम्। प्रागुपनयनात् कुमारस्य स्नानम्।			
अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शः। आदिना पतितरजस्वलान्त्यजस्पृक्करमद्यभाण्डानां ग्रहणम्।	मद्यः स्नात्वा परदिने प्रायश्चित्तं करणीयम्।			
	ऊर्ध्वोच्छिष्टस्य प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	कामाभ्यासे सान्तपनम्।	४ धेनवः।	१२ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अज्ञाने चिराचोपवासः। पञ्चगव्यपानञ्च।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	अर्ध्वोच्छिष्टस्य अर्धदिनमीर्ष्यासस्य आमाशनोच्छिष्टस्य च प्राजापत्यपादः। आपदि ज्ञानात् विशेषो यथा।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	मूत्रत्यागाशौचिनः प्लवादिस्पर्शे एकोपवासः।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	पुरीषत्यागाशौचिनः प्लवादिस्पर्शे दिनद्वयमुपवासः।	०	१ कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	मैथुनाशौचिनः प्लवादिस्पर्शे दिनत्रयमुपवासः।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	पानाशुचीनां प्लवादिस्पर्शे दिनचतुष्टयमुपवासः।	०	२ कार्षापणौ।	यथाशक्ति।
अथ तलाभक्तस्य चाण्डालादिस्पर्शः।	उपवासः। पञ्चगव्यपानञ्च। चाण्डालोदकसंस्पृष्टस्य स्नानम्।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	उच्छिष्टस्य चाण्डालोदकस्पर्शे चिरात्रोपवासः।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।

अथ प्रकीर्णकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ सुवर्णदानम्।	दक्षिणा।
अथ रजकादिस्पर्शः। आदिना चर्मिचैलेणधौवरनटानां ग्रहणम्।	अनुच्छिष्टस्य द्विजस्य रजकादिभिरकामतः स्पर्शे आचमनम्।			
	कामतः शिरोव्यतिरिक्ताङ्गस्पर्शे तदङ्गप्रक्षालनपूर्वकमाचमनम्।			
	शिरःस्पर्शे स्नानम्।			
	उच्छिष्टस्य तु ब्राह्मणस्यानुच्छिष्टचर्मिकारादिस्पर्शे एकरात्रं पयःपानम्।			
	उच्छिष्टचर्मिकारादिकर्तृकस्पर्शे त्रिरात्रोपवासान्ते घृतप्राशनम्। स्नानन्तूच्छिष्टविषयत्वेदम्।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	अज्ञानतस्तदर्धम्।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
अथोच्छिष्टस्य ब्राह्मणस्योच्छिष्टस्पर्शः।	एकोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम्। कामत इदम्।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	अकामेऽधोच्छिष्टे च नक्तम्।	०	२ रजतरक्तिके।	यथाशक्ति।
	शुनः स्पर्शेऽप्येवम्।			
अथोच्छिष्टोच्छिष्टसवर्णस्पर्शः।	द्वयोरेवोच्छिष्टयोर्ब्राह्मणयोरन्योन्यस्पर्शे तदन्नत्यागपूर्वकं स्नानम्।			
	अत उच्छिष्टस्य विप्रस्यानुच्छिष्टविप्रस्पर्शे दोषाभाव एव। एतदकामतः।			
	कामतो नक्तपूर्वं घृतप्राशनम्।	०	२ रजतरक्तिके।	यथाशक्ति।
	उच्छिष्टब्राह्मणस्योच्छिष्टचस्पर्शे नक्तम्।	०	२ रजतरक्तिके।	यथाशक्ति।
	तादृग्वैश्यस्पर्शे उपवासः।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	भुञ्जानयोः सवर्णयोः परस्परस्पर्शे तदन्नत्यागपूर्वकं स्नानं प्राणायामश्च। अज्ञानात्तदन्नभोजने परदिने नक्तं पञ्चगव्यपानम्। तदन्ते भोजने न दोषः।			
	ज्ञानात् उपवासानन्तरं ब्रह्मकूर्चपानं हविष्यभोजनञ्च।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	शूद्रस्यापि विशेषाश्रवणादुच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शे एतदेव। नक्ताभावे रजतरक्तिकाद्वयं देयम्।			
अथ नीलीवस्त्रपरिधानम्।	अहोरात्रोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम्। इदमज्ञाने।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	ज्ञाने द्वैगुण्यम्।			
	पालनाद्विक्रयात्सद्वृत्तेरुपजीवनात् त्रीणि कृच्छ्राणि। नीलीवस्त्रधारिणां स्नानदानतपोहोमस्वाध्यायपितृतर्पणमहायज्ञानां वृथात्वम्। स्त्रीणां क्रीड़ार्थसंयोगे प्रायश्चित्तं न दोषः।	३ धेनवः।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
अथ पलाण्डुलशुनादिस्पर्शः। आदिना सुरामद्यसूदोच्छिष्टानां ग्रहणम्।	ऊर्ध्वोच्छिष्टस्य द्विजस्य कामतः स्पर्शे चाहं कुम्भजलपानं सावित्रीशतजपश्च।	०	१॥० कार्षापणलभ्यकाञ्चनम्।	यथाशक्ति।
	सूचोच्छिष्टस्य स्पर्शे नक्तम्।	०	२ रजतरक्तिके।	यथाशक्ति।
	कृतपुरीषोत्सर्गस्य पलाण्डुलशुनादिस्पर्शे एकोपवासः।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	ऊर्ध्वोच्छिष्टस्य त्र्यहोपवासः। एतत्त्रयमकामतः।	०	१ कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	अनुच्छिष्टस्य स्पर्शे केवलं स्नानम्।			

अथ प्रकीर्णकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ वृषोदानम्।	दक्षिणा।
	अधोच्छिष्टस्य कामतः सुरेतरमद्यस्पर्शे अकामतः शुनोच्छिष्टस्य लशुलादीनाञ्च स्पर्शे अहोरात्रोपवासः। पञ्चगव्यपानञ्च।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	कामतः सुराया दर्शने स्नानं प्राणायामत्रयं घृतप्राशनञ्च।			
	अकामतः सुरायाः स्पर्शने घ्राणे चाप्येवम्।			
	कामतस्तस्याः स्पर्शे घ्राणे च जातिभ्रंशकरपापस्य प्रायश्चित्तं ज्ञेयम्। असोमपायिनां सुरापसम्बन्धिसुराघ्राणे उदकमज्जनं चिरघमर्षणं घृतप्राशनञ्च।			
अथोच्छिष्टस्य नरादिपुरीषस्पर्शः। आदिना श्वकाककङ्कगृध्रादिग्रहणम्।	अथोच्छिष्टस्य सचेलस्नानम्।			
	ऊर्द्धोच्छिष्टस्योपवासः। पञ्चगव्यपानञ्च।		॥० पणाः।	यथाशक्ति।
अथानुच्छिष्टस्य मलस्पर्शः। मला यथा। "वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविण्मुखाः। श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः॥"	पूर्व्वेषां षण्णां नाभेरधः करद्वये च स्पर्शे स्रोतोजलाभ्यां क्षालनम्। उत्तरेषां षण्णां नाभेरधः करद्वये च स्पर्शे केवलजलेन क्षालनम्। नाभेरूर्द्धं विण्मूत्रव्यतिरिक्तस्पर्शे स्नानम्। चक्षुषि ओष्ठे बाहुकरयोश्च स्पर्शे स्रोतोयगोमयैस्तदङ्गक्षालनं स्नानं उपवासः पञ्चगव्यपानञ्च।		॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	मासवानरमार्जारखरोष्ट्रशूकराणाममेध्यस्पर्शे सचेलं स्नानम्।			
	एतदपि अनुच्छिष्टस्य नाभ्यूर्द्धलेपोपहतविषयम्। अध उच्छिष्टविषयञ्च।			
	काकबलाहकाभ्यां विष्ठितस्य ओष्ठमुखाप्रविष्टामेध्यलिप्तशरीरस्य च तदङ्गक्षालनं स्नानञ्च। अमेध्यानि यथा। "मानुषास्थि शुवं विष्ठा रेतो मूत्रार्त्तवं वसा। स्वेदाश्रुदूषिका श्लेष्मा मद्यञ्चामेध्यमुच्यते॥" एषां देहात् प्रच्युतानामेवामेध्यत्वम्। मद्यविण्मूत्रविषुषां मुखमण्डलस्पर्शे मृत्तिकागोमयैर्लेपनं स्नानं उपवासः। तदन्ते पञ्चगव्यपानञ्च। अत्र विशेषो यथा। परस्य मानुषस्यास्थिवसाविष्ठार्त्तवमूत्ररेतोमज्जश्लेष्मितानां स्पर्शे लेपमार्जनं स्नानं आचमनञ्च। आत्मसम्बन्धिनामेतेषां स्पर्शे परिमार्ज्जनमाचमनञ्च।		॥० पणाः।	यथाशक्ति।
अथ मानुषास्थिस्पर्शः।	सस्नेहमानुषास्थिस्पर्शे स्नानम्।			
	कामतः स्पर्शे स्नानं गायत्र्याश्च घृतजपः। घृतप्राशनं चिराचमनञ्च।			
	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चिरात्राश्यौचान्ते क्षच्छ्रपादः।		॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	निःस्नेहस्य स्पर्शे आचमनं गोस्पर्शः अर्कदर्शनं वा। कामतोऽत्यन्ताभ्यासे अहोरात्राश्यौचान्ते एतानि कार्य्याणि।			
अथ रुद्रनिर्म्माल्यस्पर्शः।	सचेलस्नानम्।	०		०
अथ रजस्वलायाः सवर्णासवर्णरजस्वलास्पर्शः।	रजस्वलायाः ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः। पञ्चगव्यपानञ्च। एतत् कामतः।		॥० पणाः।	यथाशक्ति।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
	अकामतस्तदर्द्धं अर्थान्नक्तव्रतम् ।	०	।० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	रजस्वलाया ब्राह्मण्याः क्षत्रियवर्णरजस्वलायाः अर्थात् क्षत्रियादिरजस्वलायाः स्पर्शे षड्रात्रोपवासः । एतच्च कामतः । अकामतस्तदर्द्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	रजस्वलायाः शूद्रायाः सवर्णरजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	सवर्णयोः रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शे एकोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	अत्यन्ताधमरजक्यादिरजस्वलास्पर्शे दाक्षसाधं ब्रह्मकूर्चव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामतस्तदर्द्धम् । एतत् सर्व्वं शुद्धिकालानन्तरं अर्थात् पञ्चमेऽहनि कार्य्यम् ।	•	२ कार्षापणलभ्यकाञ्चनम् ।	यथाशक्ति ।
अथ रजस्वलायाः पतितचाण्डालादिस्पर्शः । आदिना अन्त्यजवायसयोर्ग्रहणम् ।	प्रथमेऽह्नि स्पर्शे त्रिरात्रोपवासः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	द्वितीयेऽह्नि दाक्षोपवासः ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	तृतीयेऽह्नि अहोरात्रोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	चतुर्थेऽह्नि विशुद्धिस्नानात् पूर्व्वं स्पर्शे नक्तम् । एतच्चाकामतः ।	०	१ रौप्यमाषकम् ।	यथाशक्ति ।
	कामतः स्पर्शे सर्व्वत्र त्रिरात्रोपवासः । तदर्द्धं अज्ञातेना कारयितव्या च ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अथ रजस्वलाया उच्छिष्टशूद्राश्वशूकरादिस्पर्शः । आदिना जम्बुकखरगाण्यकुक्कुटानां ग्रहणम् ।	प्रथमद्वितीयदिनयोरुच्छिष्टशूद्रास्पर्शे द्व्याहोपवासः ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
	तृतीयदिने स्पर्शे एकोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	चतुर्थदिने स्पर्शे नक्तम् ।	०	२ रजतमाषकौ ।	यथाशक्ति ।
	कुक्कुटादिस्पर्शे सर्व्वत्र नक्तमेव ।	०	२ रजतमाषकौ ।	यथाशक्ति ।
	एतच्च प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्नानानन्तरं कर्त्तव्यम् ।			
	एकवस्त्रादौ रजस्वलायाश्चाण्डालस्पर्शे अहोरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	रजस्वलाया उच्छिष्टचाण्डालादिस्पर्शे द्विजस्त्रीणां प्राजापत्यम् । शूद्राया धेनुदानम् । एषु प्रायश्चित्तेषु रजस्वलात्वमेव निमित्ततो न ब्राह्मण्यादिभ्यो विशेषः । अत्रापवादः । "तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दूष्यति ॥"	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथ चाण्डालादिसङ्करः । आदिना श्वपाकपुक्कसयोर्ग्रहणम् ।	संवत्सरैकचाण्डालसङ्करे मासैकं गोमूत्रयावकाहारः । एतत् प्रायश्चित्तं यौनादिवर्जितसंसर्गविषयम् ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । अभावे सर्व्वस्वम् ।
	बालवृद्धस्त्रीशूद्राणामर्द्धम् । आषोडशाद्बालाः । सप्तत्यूर्द्धं स्थविराः ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापणाः । अभावे सर्व्वस्वार्द्धम् ।
	चौर्ये प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनम् । एतत् प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविशां तुल्यमेव ।			

अथ प्रकीर्णकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ पणादानम्।	दक्षिणा।
	पूर्वोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणम्।	सार्द्धसप्तधेन्वसम्भवात् ८ धेनवः।	२२॥० कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	स्वल्पतरे पराकः।	५ धेनवः।	१५ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	अत्यन्तस्वल्पकाले कृच्छ्रद्वयम्।	२ धेनू।	६ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	शूद्रस्याच्च प्राजापत्यम्।	१ धेनुः।	३ कार्षापणाः।	यथाशक्ति।
	चाण्डालादिसङ्करे गृहादिशुद्धिर्यथा। भयनदहनं अर्थात् हुताशनज्वालासंस्पृष्टम्। पवनं अर्थात् पूर्व्वस्तृत्तिकाकर्षणेन स्तृत्तिकान्तरदानम्। सर्व्वस्तम्भयभाण्डभेदनम्। दारवाणां तक्षणम्। प्रक्षशुक्तिरजतसुवर्णचेलानामद्भिः प्रक्षालनम्। कांस्यताम्राणामाकरे अर्थादग्नौ शुद्धिः। सौवीरपयोदधितक्राणां परित्यागः। लाक्षादिरसधान्यादिद्रव्याणां रक्षणम्। घृतादीनां तापनञ्च।			
	एकस्मिन्नेव कूपे द्विजानां चाण्डालानाञ्च सह जलपानं कुर्व्वतां संसर्गदुष्टानां उपवासः। पञ्चगव्यपानञ्च।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	बालापत्यारोगिगर्भिणीवृद्धानां नक्तम्।	०	२ रजतरक्तिके।	यथाशक्ति।
	बालानां ग्रहरद्वयमभोजनम्।	०	१रजतरक्तिका।	यथाशक्ति।
	चर्म्मकारादीनामविज्ञातसङ्करे तु चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः कर्त्तव्यः। संहतानां एकस्मिन्नुपहते तस्यैव प्रोक्षणम्। न तु तत्सृष्टिनां सर्व्वेषां प्रोक्षणम्। एकप्राग्वाप्राघाणादौ चाण्डालादिभिः सहारोहणे ब्राह्मणस्य स्नानमात्रम्।			
	तत्र फलभोजने ब्राह्मणानुज्ञापनं सचेलस्नानं अहोरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च। एतदावधाने।	०	॥० पणाः।	यथाशक्ति।
	सन्निधाने त्रिरात्रोपवासः। पञ्चगव्यपानञ्च।	०	१॥० कार्षापणः।	यथाशक्ति।
	एतदुभयं ज्ञानविषयम्। अज्ञाने एकवृक्षादौ चाण्डालादिभिः सह फलभोजने अघमर्षणम्। एकावयवविहारापरम्परास्पर्शेऽपि स्नानादिकम्। अत्रापवादः। "रथ्याकर्दमसोपानि नावः पन्थास्तृणानि च। स्पर्शनान्न प्रदूष्यन्ति पक्वेष्टरचितानि च॥" तृणानि तृणसमूहः। पक्वेष्टरचितानि मठादीनि। द्वितीयसंसर्गितृतीयसंसर्गिणोर्हस्तपादप्रक्षालनपूर्व्वकमाचमनम्। चतुर्थसंसर्गे दोषाभावः।			
	इत्यस्पृश्यस्पर्शप्रायश्चित्तम्॥ * ॥			
अथ रहस्यपापानि।	रहस्यकृते पापे रहस्यप्रायश्चित्तं करणीयम्। अन्येनावेदितमित्यर्थः। तत्र यदि कर्त्ता स्वयं प्रायश्चित्तानभिज्ञस्तदा कस्यचिद्रहस्यपापस्य किं रहस्यप्रायश्चित्तमिति सामान्येन प्रायश्चित्ताभिज्ञं पृष्ट्वा रहस्यं प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्। तत्र यदि			

अथ प्रकीर्णकानि।	प्रायश्चित्तानि।	तदशक्तौ धेनुदानम्।	तदशक्तौ वृषोदानम्।	दक्षिणा।
	मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं तच्च रहस्यज्ञतेऽपि मरणमेव कर्त्तव्यम्। यत्र तु व्रतादिकं तत्र ज्ञातिमुक्तिगुणसङ्कटुब्रह्मादयेच्छया प्रकाशमुक्तपापोक्तप्रायश्चित्तस्य विंशतिभागत्रिंशद्भागषष्टिभागाः कल्प्याः।			
	अथवा महापातकेष्वकामतो मनूक्तमाब्दिकं व्रतं करणीयम्।	१५ धेनवः।	४५ कार्षापणाः।	६ गावः। अशक्तौ ८।६॥ कार्षापणाः।
	कामतो द्वैगुण्यम्।	३० धेनवः।	६० कार्षापणाः।	१७ गावः। अशक्तौ १६॥८।३॥ कार्षापणाः।
	अन्येषु पापेषु गुरुलाघवापेक्षया प्राणायामशतमेव एकाहद्व्यहत्र्यहक्रमेण मासं षण्मासं संवत्सरं वाभ्यसनीयम्। व्रतकरणाशक्तेनापि जपहोममध्याननीर्थसेवादानवेदाभ्यासादयः कार्य्याः। इति रहस्यप्रायश्चित्तम्॥			

इति शूलपाणिकृतप्रायश्चित्तविवेकोल्लासविधृतापानां प्रायश्चित्तानि समाप्तानि॥ * ॥

प्रायिकं, त्रि, (प्रायेण प्राये वा भवमिति। प्राय + ठक।) बाहुल्ये भवम्। यथा। "दैवयज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणादिकम्।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

प्रायुधर्षी, [न्] पुं, (प्रायुधि पक्षेष्वादिस्थाने हैषते शब्दायते इति। हैष् + णिनिः।) घोटकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

प्रायोज्यं, त्रि, (प्र + आ + युज + णिच् + यत।) प्रयोजनार्हम्। यथा। प्रायोज्यं न विभज्येत। यद्यस्य प्रयोजनार्हं पुस्तकादि तन्मर्त्यैः सह न विभजनीयमिति दायभागः॥

प्रायोपविष्टः, त्रि, (प्रायेण मरणार्थमनशनेन उपविष्टः।) प्रायोपवेशविशिष्टः। यथा,—

"प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः॥"
इति श्रीभागवतम्।

"प्रायेण स्वल्पपर्य्याप्तानशनेनोपविष्टम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

प्रायोपवेशः, पुं, (प्रायेण स्वल्पनिमित्तकानशनेन उपवेशः स्थितिः।) सन्न्यासपूर्ब्बकानशनस्थितिः। यथा,—

"प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात् परीक्षितः॥"
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धः॥

प्रारब्धं, क्ली, (प्रकृष्टमारब्धं स्वकार्य्यजननायेति।) प्रालब्धम्। शरीरारम्भकाहृष्टनिर्णयः। यथा,—

"प्रारब्धकर्म्मणां भोगादेव क्षयः॥" इति स्मृतिः।

"प्रारब्धमश्नताभिमानशून्यः।"
इति श्रीभागवतम्॥

"प्रारब्धकर्म्मविच्छेपाद्धासना तु न नश्यति॥"
इति भगवद्गीतायां मधुसूदनसरस्वती च॥

(प्र + आ + रभ + कर्म्मणि क्तः। तत्तारम्भे, त्रि। यथा, रघौ। १४। ७।

"अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः
प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः।
निर्वर्त्तयामासुरमात्यवृद्धा-
स्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः॥")

प्रारब्धिः, स्त्री, (प्र + आ + रभ + क्तिन्।) गजबन्धनरज्जुः। इति हारावली॥

प्रारम्भः, पुं, (प्र + आ + रभ + भावे घञ्। मुम् च।) प्रकर्षेण आरम्भः। यथा, स्मृतिः।

"प्रारम्भे कर्म्मणां विप्रः पुण्डरीकं स्मरेद्धरिम्॥"
(प्रारभ्यते इति। प्र + आ + रभ + कर्म्मणि घञ्। मुम् च। कर्म्म। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ५१। १७।

"शुभाशुभस्य कुशलैः कुमारीत्यो ब्रवीति वै।
तत्रापि दुष्टे आत्तेषु प्रारम्भत्याग एव च॥"
एकः आरम्भो योगो यस्येति विग्रहे। योगी। यथा, रघुः। १०। ६।

"प्रवृद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम्।
दिवसं प्रारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम्॥")

प्रार्थनं, क्ली, (प्र + अर्थ + ल्युट्।) प्रकर्षेण याचनम्। तत्पर्य्यायः। याच्ञा २ अभिप्रस्तिः ३ याचना ४ अर्थना ५ प्रार्थना ६। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३। १४८। ३७।

"युगान्तयज्ञता धर्म्माः प्रार्थनानि विकुर्व्वते।
एतत् कलियुगं नाम अचिराद् यत् प्रवर्त्तते॥")

प्रार्थना, स्त्री, (प्र + अर्थ + णिच् + युच्।) प्रकर्षेण याचनम्। (यथा, महाभारते। ३। ३१२। ८१।

"सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम्।
आढ्यस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यज्ञ! मन्यसे॥")

प्रार्थनीयं, क्ली, (प्रार्थ्यते इति। प्र + अर्थ + णिच् + अनीयर्।) द्वापरयुगम्। इति शब्दरत्नावली॥ प्रार्थनाविषये, त्रि॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। २। ११६।

"तनस्तयोः स्वभूपं वृत्वा एकस्य वरः प्रार्थनीयः॥")

प्रार्थितः, त्रि, (प्रार्थ्यते स्मेति। प्र + अर्थ + क्तः।) याचितः। (यथा, देवीभागवते। २। ६। ५६।

"प्रार्थिता पतिना कुन्ती ददौ मन्त्रं दयान्विता।
एकपुत्रप्रदत्वेन मादौ पतिमते स्थिता॥")

प्रालम्बः, क्ली, (प्रालम्बते इति। लबि अवस्रंसने + घञ्।) कण्ठात् ऋजुलम्बमानमाल्यम्। इत्यमरः। २।६।१३६॥ (यथा, रघौ। ६। १४।

"विसस्रमंसादपरो विलासी
रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम्।
प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं
निधाय सार्च्चीशनचारुवक्त्रः॥"
प्रकर्षेण लम्बमाने, त्रि॥)

प्रालम्बिका, स्त्री, (प्रालम्बते इति। अच्। संज्ञायां कन्। टापि अत इत्वम्।) स्वर्णरचितलम्बिका। सुवर्णहारः। इत्यमरः। २।६।१०४॥

प्रालेयं, क्ली, (प्रकर्षेण लीयन्ते लीना भवन्ति पदार्था अत्रेति प्रलयो हिमालयस्तत आगतम्। प्रलय + अण्।) "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः।" ७। ३। २। इति यस्येयादेशः।) हिमम्। इत्यमरः। १। ३। १८॥ (यथा, देवीभागवते। ४। ५। १३।

"नरनारायणौ चैव चेरतुस्तप उत्तमम्।
प्रालेयाद्रिं समागत्य तीर्थे बदरिकाश्रमे॥")

प्रालेयांशुः, पुं, (प्रालेयानि हिमानि तद्वत् शीतला वा अंशवो यस्य ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, माघे । ६ । ८० ।
"इत्थं नारीर्घटयितुमलङ्कामिभिः काममासन् प्रालेयांशोः सपदि रुचयः प्राप्तमानाभ्यसूया: ॥")

प्रावटः, पुं, (प्र + अव + अट् + अच् । प्रकर्षाद्दिलात् साधुः ।) यवः । इति जटाधरः ॥

प्रावरः, पुं, (प्रावृणोत्यनेनेति । प्र + आ + वृ + करणे अप् ।) प्रावारः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रावरणं, क्ली, (प्रावृणोत्यनेन गात्रमिति । प्र + आ + वृ + करणे ल्युट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । प्रच्छादनम् २ संव्यानम् ३ उत्तरीयकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६०४ ।
"वस्त्रक्रीपादसुद्राङ्कचारुप्रावरणादिभिः ।
गौरवार्हान् दुराचारैः सचिवान् पर्य्यधापयत् ॥")
प्रच्छदावरणञ्च ॥

प्रावारः, पुं, (प्रावियते गात्रमनेनेति । प्र + आ + वृ + करणे घञ् ।) उत्तरासङ्गः । उत्तरीयवस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । ६ ।
"आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितौदनम् ।
आजानेया वहन्त्यश्वाः कैनासि हरिभिः सह ॥")

प्रावारकीटः, पुं, (प्रावारस्य कीटः ।) कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । कृमिः २ । इति जटाधरः ॥

प्रावृट्, [ष्] स्त्री, (प्रकर्षेण आ सम्यक्प्रकारेण च वर्षतीति । प्र + आ + वृष् + क्विप् । प्रावर्षत्यत्रेति आधारे क्विप् वा । यद्वा, वर्षणमिति वृट् प्रकृष्टा वृड्च । "नहिवृतिवृधीति ।" ६ । ३ । ११६ । इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः ।) वर्षाकालः । श्रावणभाद्रमासौ । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ (यथा, रघौ । ६ । ५१ ।
"अध्यास्य चाम्भः पृषतोक्षितानि
प्रेक्षेयगन्धीनि शिलातलानि ।
कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं
कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु ॥")

प्रावृड्वयः, पुं, (प्रावृषः अवयो नाशो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रावृतं, त्रि, (प्रावियते स्मेति । प्र + आ + वृ + क्तः ।) प्रच्छदावरणम् । ओढ़िनवस्त्रम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । निवीतम् २ । इत्यमरः ॥ निवृतम् ३ । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

प्रावृतिः, स्त्री, (प्रावृणोति प्रकर्षेण आच्छादयति इन्द्रियमनयेति । प्र + आ + वृ + करणे क्तिन् ।) प्रावारम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुः । यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे पाणिदर्शने ।
"प्रावृतीयौ वर्णं कर्म्म मायाकार्य्यञ्चतुर्विधम् ।
प्राग्वृत्तं समासेन धर्म्मनाम्नैव कीर्त्तितम् ॥"
"व्याख्यार्थः । प्रावृणोति प्रकर्षेणाच्छादयत्यात्मनो ज्ञक्रियेति प्रावृतिः स्वाभाविक्यशुचिर्मल इति ॥")

प्रावृषा, स्त्री, (प्रावृष् + इलन्तात् टाप् वा ।) घनागमः । वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रावृषायणी, स्त्री, (प्रावृषायां अयनमुद्भवो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कपिकच्छुः । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ आलकुशी इति भाषा ॥

प्रावृषिकः, पुं, (प्रावृषि वर्षाकाले कायति शब्दायते इति । कै + कः । अलुक्समासः ।) मयूरः । इति धरणिः ॥ (प्रावृषि भवः । प्रावृष् + ठक् ।) प्रावृट्कालभवे, त्रि ॥

प्रावृषेण्यः, पुं, (प्रावृषि भवः प्रावृट् देवतास्य वेति । प्रावृष् + "कालेभ्यो भववत् ।" ४ । २ । ३ । इति "प्रावृष एण्यः ।" ४ । ३ । १७ । इति एण्यः ।) कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी ॥ कुटजवृक्षः । धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रावृषेण्यः, त्रि, (प्रावृषि भव इति । प्रावृष् + एण्यः ।) प्रावृट्कालभवः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ । १ । ३६ ।
"स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥")
प्राचुर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रावृषेण्या, स्त्री, (प्रावृषेण्य + टाप् ।) कपिकच्छुः । रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रावृष्यं, क्ली, (प्रावृषि भवमिति । यत् ।) वैदूर्य्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रावृषि भवे, त्रि ॥

प्रावृष्यः, पुं, (प्रावृषि भव इति । प्रावृष् + यत् ।) कुटजः । धाराकदम्बः । विकङ्कटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राश्नितं, क्ली, (प्रकर्षेण अश्नितं यत्र ।) पित्तयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (प्र + अश् + कर्म्मणि क्तः ।) भक्षिते, त्रि ॥

प्राश्निकः, पुं, (प्रश्नाय तदुत्तरप्रदानाय साधुरिति । प्रश्न + ठक् ।) सभ्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रश्नकर्त्तरि, त्रि ॥

प्राष्ठः, पुं, (प्रास्यते क्षिप्यते इति । प्र + अस् + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) क्षुन्नाक्षम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ कौंच इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २३ ।
"गदाभिरसिभिः प्रासैर्वाणैश्चानतपर्व्वभिः ॥"
अस्य आक्षतिलक्षणादिकं यदुक्तं शुक्रनीतौ तदृयथा,—
"प्रासाक्षन्तु चतुर्हस्तं दण्डयुग्मं क्षुराननम् ॥"
यथाच ।
"प्रासस्तु सप्तहस्तः स्यादौन्नत्येन तु वैष्णव: ।
लौहग्रीवेक्षणोद्दण्डपादः कौशेयस्त्रवकाञ्चितः ॥
आकर्षेच्च विकर्षेच्च धूननं वेधनं तथा ।
चत्वार एता गतय उक्ताः प्रासं समाश्रिताः ॥")

प्रासकः, पुं, (प्रास + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) प्राक्षाक्षम् । पाशुकः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रासङ्गः, पुं, (प्रसज्यते इति । प्र + सृज + घञ् । उपसर्गस्येति दीर्घः) युगम् । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ योयालि इति भाषा । "अनसः प्रकटस्य सम्बन्धि अनसि सम्बद्धं वा यत् युगं ततोऽन्यत् यत् वस्त्वानां दमनकाले स्कन्धे आसज्यते तत् युगं प्रासङ्गः ।" इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६४ । १६ ।
"विप्राणायामनड्वाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
सप्रासङ्गञ्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥")

प्रासङ्गः, पुं, (प्रासङ्गं वहतीति । प्रासङ्ग + "तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।" ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।) युगवोढृवृषः । इत्यमरः । २ । १ । ६४ ॥

प्रासादः, पुं, (प्रसीदन्त्यस्मिन्निति । प्र + सद् + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इत्याधारे घञ् । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।" ६ । ३ । १२२ । इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) देवभूभुजां गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ४२ ।
"इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरक्षकान् ।
कारयित्वाथ प्रासादं सप्तभूमिकमुत्तमम् ॥")
तल्लक्षणादि यथा,—

सूत उवाच ।

"प्रासादानां लक्षणानु वक्ष्ये शौनक ! सक्षणम् ।
चतुःषष्टिपदं क्षेत्रं दिग्विदिक्पदलक्षितम् ॥
चतुष्कोणं चतुर्भिश्च द्वाराणि सूर्य्यसंख्यया ।
चत्वारिंशाष्टभिश्चैव भित्तीनां कल्पना भवेत् ॥
क्षेत्रैश्चैकसमा जङ्घा जङ्घार्द्धद्विगुणं भवेत् ।
गर्भविस्तारविस्तीर्णा शुकाघ्रा च विधीयते ॥
तत्त्रिभागेण कर्त्तव्या पञ्चभागेन वा पुनः ।
निर्गमस्तु शुकाघ्राया उच्छ्रयः शिखरार्द्धगः ॥
चतुर्धा शिखरं कृत्वा त्रिभागे वेदिबन्धनम् ।
चतुर्थे पुनरस्त्रेव कण्ठमामलसारकम् ॥ * ॥
अथवापि समं वास्तु कृत्वा षोड़शभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भागमादौ गर्भन्तु कारयेत् ॥
भागद्वादशकां भित्तिं ततस्तु परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेण भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः ॥
द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्त्युच्छ्रायाच्च मानतः ।
शिखरार्द्धस्य चार्द्धेन विधेयास्तु प्रदक्षिणाः ॥
चतुर्द्दिक्षु तथा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधैः ।
पञ्चभागेन संभज्य गर्भमानं विचक्षणः ॥
भागमेकं गृहीत्वा तु निर्गमं कल्पयेत् पुनः ।
गर्भसूत्रसमो भागादग्रतो सुखमङ्घ्रयः ॥
एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्य हि लक्षणम् ।
लिङ्गमानमथो वक्ष्ये पीठो लिङ्गसमो भवेत् ॥
द्विगुणेन भवेद्गर्भः समन्ताच्छौनक ! ध्रुवम् ।
तद्विधा च भवेद्भित्तिर्जङ्घा तद्विस्तरार्द्धगा ॥
द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्घायाश्चैव शौनक ! ।
पीठं गर्भावरं कर्म्म तन्मानेन शुकाघ्रकाम् ॥
निर्गमस्तु समाख्यातः पीठं मूलवदेव तु ।
लिङ्गमानः स्नुतो ज्ञेय द्वारमानमथोच्यते ॥ * ॥
करार्द्धं वेदवत् कृत्वा द्वारं भागाष्टकं भवेत् ।
विस्तरेण समाख्यातं द्विगुणं वेच्छया भवेत् ॥
द्वारवत् पीठमध्ये तु पीठं सुषिरकं भवेत् ।
पादिकं पीठिकं भित्तिर्द्वारार्द्धेन परिग्रहात् ॥
तद्विस्तारसमा जङ्घा शिखरं द्विगुणं भवेत् ।

प्रासादः

शुकाग्रा पूर्ववज्ज्ञेया निर्गमोच्छ्रायकं भवेत् ॥
मण्डपे मानमेतत् स्वरूपच्छापरं वदे । * ।
वेदैर्वेदं कारयेत् वेदं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ॥
इत्थं कृत्वेन मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ।
नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
गर्भस्तु द्विगुणं कुर्यात् नेम्या मानं भवेदिह ।
स एव भित्तिरुत्सेधो द्विगुणः शिखरो मतः ॥*॥
प्रासादानाच्च वक्ष्यामि मानं योनिश्च नामतः ।
वैराजः पुष्पकाख्यश्च कैलासो मालकाह्वयः ॥
त्रिपिष्टपश्च पञ्चैते प्रासादाः सर्व्वयोनयः ।
प्रथमश्चतुरस्रो हि द्वितीयस्तु तदायतः ॥
तृतीयो वृत्तायतश्चान्योऽष्टास्रश्चैव च पञ्चमः ।
एतेभ्य एव मन्यन्ते प्रासादाः सुमनोहराः ॥
सर्व्वप्रकृतिभूतेभ्यस्त्वारिंशच्च एव च ।
मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च तथापरः ॥
भद्रकः सर्व्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ।
नन्दिवर्द्धनसंज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवत्यमी ॥
चतुरस्रात् समुद्भूता वैराजादिति गण्यताम् ।*।
वडभी गृहराजश्च प्रासादगृहश्च मन्दिरम् ॥
विमानश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं भवनं तथा ।
उत्तमं शिविका वेश्म नवैते पुष्पकोद्भवाः ॥*॥
वलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मस्तथापरः ।
भद्रकः सर्व्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
गृहाद्यास्तस्तथान्यश्च वृत्ताः कैलाससम्भवाः ।*।
गजोऽथ वृषभो हंसो गरुडः सिंहनामकः ॥
भूमयो भूधरश्चैव श्रीवत्सः पृथिवीधरः ।
वृत्तायताः समुद्दिष्टा नवैते मालकाह्वयात् ॥*॥
वज्रं चक्रं तथान्यच्च मुष्टिकं वज्रसंज्ञितम् ।
वक्रः स्वस्तिकखड्गौ च गदा शीर्षश्च एव च ॥
विजयो नामतः श्रेतस्त्रिपिष्टपसमुद्भवाः ।*।
त्रिकोणपञ्चमर्द्धेन्दु चतुष्कोणं द्विरष्टकम् ॥
यत्र तत्र विधातव्यं संस्थानं मण्डपस्य तु ।
राज्यश्च विजयश्चैवमायुर्व्वृद्धिमवेत च ॥
पुत्रलाभः श्रियः पुष्टिस्त्रिकोणादिक्रमाद्भवेत् ॥*॥
कुर्यात् ध्वजादिसंख्यां वा द्वारि गर्भगृहन्तथा ।
मण्डपः सममंस्थाभिर्गीतः सूत्रैस्तथा ।
मण्डपस्य चतुर्थांशाद्वृद्धः कार्य्यो विजानता ॥
सार्द्धांगवात्कोपेता निर्गमोच्छ्रयता भवेत् ।
सार्द्धभित्तिप्रमाणेन भित्तिमानेन वा पुनः ॥
भित्तेर्द्विगुणतो वापि कर्त्तव्या मण्डपाः क्वचित् ।
प्रासादे मञ्जरी कार्य्या त्रिधा विषमभूमिका ॥
परिमाणनिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका ।
आधारस्तु चतुर्हारस्तन्मण्डपशोभितः ॥
प्रतिभद्रसमायुक्तो मेरुप्रासाद उत्तमः ।
मण्डपास्तस्य कर्त्तव्या भद्रोद्भवैरलङ्कृताः ॥
घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये ।
कियन्तो येन साधारा निराधाराश्च केचन ॥
प्रतिच्छन्दकभेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते ।
अन्योन्यसङ्करास्तेषां घटना नाम भेदतः ॥
देवतानां विशेषाय प्रासादा बहवः स्मृताः ।
प्रासादे नियमो नास्ति देवतानां स्वयम्भुवाम् ॥
तस्मादेव देवतानाच्च पूर्व्वमानेन कारयेत् ।

प्रासादः

चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विताः ॥
चन्द्रशालान्विताः कार्य्या मेरौ शिखरसंयुताः ।
पुरतो वाहनानाच्च कर्त्तव्या लघुमण्डपाः ॥
नाट्यशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ।
प्रासादा देवतानाच्च कार्य्या दिक्षु विदिक्ष्वपि ॥
द्वारपालाश्च कर्त्तव्या मुख्या गत्वा पृथक् पृथक् ।
किञ्चिद्दिदूरतः कार्य्या मठास्तत्रोपजीविनाम् ॥
प्राङ्गणा जगती कार्य्या फलपुष्पजलान्विता ।
प्रासादेषु सुरान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेश्वरः ॥
वासुदेवं सर्व्वदेवान् सर्व्वभाक् तदृगृहादिकृत् ॥"
इति गारुडे प्रासादकीर्त्तनं नाम ४७ अध्यायः ॥
(यथाच ।
"अतः सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्येह लक्षणम् ।
यथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादं लिङ्गमानतः ॥
लिङ्गपूजाप्रमाणेन कर्त्तव्या पीठिका बुधैः ।
पीठिकार्द्धेन भागः स्यात्तन्मानेन तु भित्तयः ॥
बाह्यमिति प्रमाणेन उत्सेधस्तु भवेत्ततः ।
भित्तिच्छायात्तद्द्विगुणः शिखरस्य समुच्छ्रयः ॥
शिखरस्य चतुर्भागः कर्त्तव्या स्यात् प्रदक्षिणा ।
प्रदक्षिणायास्तु समस्त्रयस्रो मण्डपो भवेत् ॥
तस्य चार्द्धेन कर्त्तव्यस्त्रयस्रो सुखमण्डपः ।
प्रासादाद्विर्गतौ कार्य्यौ कपोतौ गर्भमानतः ॥
ऊर्द्धमित्युच्छ्रयात्तस्य मञ्जरीं तु प्रकल्पयेत् ।
मञ्जर्य्यास्तार्द्धभागेन शुकनासं प्रकल्पयेत् ॥
ऊर्द्धं तथार्द्धभागेन वेदिबन्धो भवेदिह ।
वेद्याश्चोपरि यच्छेषं कण्ठमामलसारकम् ॥
एवं विभज्य प्रासादं शोभनं कारयेद्बुधः ।
अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादस्येह लक्षणम् ॥
गर्भमानेन प्रासादप्रमाणं प्रगृणत द्विजाः ।
विभज्य नवधा गर्भं मध्ये लिङ्गस्य पीठिका ॥
पादाष्टकञ्च रुचिरं पार्श्वतः परिकल्पयेत् ।
मानेनानेन विस्तारो भित्तीनान्तु विधीयते ॥
पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ।
स एव शिखरस्यापि द्विगुणः स्यात समुच्छ्रयः ॥
चतुर्धा शिखरं भज्य त्र्यंशभागद्वयस्य वा ।
शुकनासं प्रकुर्व्वीत तत्रांशे वेदिका मता ॥
कण्ठमामलसारन्तु चतुर्थे परिकल्पयेत् ।
कपोतयोस्तु संस्कारो द्विगुणोऽस्य विधीयते ॥
शोभनैश्च प्रवक्षोभिरष्टकैश्च विभूषितः ।
प्रासादेषु तृतीयस्तु मया तुभ्यं निवेदितः ॥
सामान्यमपरं तद्वत प्रासादं शृणुत द्विजाः ।
वेदैर्वेदं कारयेत् वेदं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ॥
दत्त्वा कृत्वा तु मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ।
नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
गर्भस्तु द्विगुणं कुर्य्यान्नेमिमानं भवेदिह ।
स एव भित्तिरुत्सेधो द्विगुणः शिखरो मतः ॥
प्राग्ग्रीवपक्षभागेन निष्कासस्तस्य चोच्यते ।
कारयेच्छिखरं तद्वत प्राकारस्य विधानतः ॥
प्राग्ग्रीवं तस्य मानेन निष्कार्द्धेन विशोषतः ।
कुर्य्याद्वयञ्च भागेन प्राग्ग्रीवं कर्णमूलतः ॥
कारयेत् कलकं तत्र गर्भान्ते द्वारमूलतः ।
एवन्तु त्रिविधं कुर्य्यात् ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥

प्रासादः

लिङ्गमानात्तु भेदेन रूपभेदेन वा पुनः ।
एते सामान्यतः प्रोक्ता नामतः शृणुताधुना ॥
मेरुमन्दरकैलाशकुम्भसिंहगजास्तथा ।
विमानश्छन्दकस्तद्वच्चतुरस्रस्तथैवच ॥
अष्टास्रः षोड्शास्रश्च वर्त्तुलः सर्व्वभद्रकः ।
वलभी नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एवच ॥
सिंहो वृषः सुपर्णश्च पद्मकोत्थ ससुद्भवः ।
प्रासादानां मतः प्रोक्तो विभागं शृणुत द्विजाः ॥
शतशद्वयुतदीर्घो भूमिकायोड्शोच्छ्रितः ।
नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादश प्रोक्तः कैलासो नवभूमिकः ।
विमानश्छन्दकस्तद्वदनेकशिखरान्वितः ॥
स चाष्टभूमिकस्तद्वत सप्तभिर्नन्दिवर्द्धनः ।
विंशाष्टकसमायुक्तो नन्दनः समुदाहृतः ॥
षोड्शाष्टकसंयुक्तो नानारूपसमन्वितः ।
अनेकशिखरस्तद्वत सर्व्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालासमापेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
वलभी छन्दकस्तद्वच्चतुष्कनासत्रयान्वितः ॥
वृषस्योच्छ्रायतस्तुल्यो मण्डलश्च त्रिवर्ज्जितः ।
सिंहः सिंहगतिर्ज्ञेयो गजो गजसमस्तथा ॥
कुम्भः कुम्भाकृतिस्तद्वद्भूमिकानवकोच्छ्रयः ।
अश्वत्थोत्पटसंस्थानपद्मषोडशकविभूषितः ॥
षोड्शास्रः समन्तात्तु विज्ञेयः स ससुद्भवः ।
पार्श्वयोश्चन्द्रशालास्य उच्छ्रयो भूमिकाद्वयम् ॥
तथैकपद्मकः प्रोक्तः उच्छ्रयो भूमिकात्रयम् ।
षोड्शास्रः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ॥
गरुडराजस्तु विख्यातः चन्द्रशालाविभूषितः ।
प्राग्ग्रीवेन विशालेन भूमिका स षडुत्तमाः ॥
अनेकचन्द्रशालस्तु गजप्रासाद उच्यते ।
पक्षिणां गरुडराजो वै गरुडो नाममानतः ॥
सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालात्रयान्वितः ।
भूमिकास्तु षड्ग्रीवोच्छ्रिताः सर्व्वतो भवेत् ॥
तथान्यो गरुडस्तद्वदुच्छ्रायो दशभूमिकः ।
पद्मकः षोड्शास्रस्तु भूमिद्वयमथाधिकः ॥
पद्मतुल्यप्रमाणेन श्रीवृक्ष इति स्मृतः ।
पञ्चाष्टकक्षितिभूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टयः ॥
वृषो भवति नाम्ना यः प्रासादः सार्व्वकामिकः ।
सप्तकाः पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोदिताः ॥
सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्येऽन्यत्प्रमाणतः ।
चन्द्रशालैः समोपेताः सर्व्वे प्राग्रीवसंयुताः ॥
रेहिका हारवाश्चैव प्रोक्तजाश्च सतोरणाः ।
मेरुश्च शतहस्तः स्यान्मन्दरः पञ्चहस्तकः ॥
चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुस्त्रिंशद्गृहिमानकः ।
नन्दिवर्द्धनकस्तद्वद्विंशत् समुदाहृतः ॥
त्रिंशद्विनन्दनः प्रोक्तः सर्व्वतोभद्रकस्तथा ।
एते षोड्शहस्ताः स्युश्चत्वारो देववल्लभाः ॥
कैलासो गरुडराजस्तु विमानश्छन्दको गजः ।
एते द्वादशहस्ताः स्युरेतेषां सिंहनादकः ॥
गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयः सिंहो दश उदाहृतः ।
एवमेव प्रमाणेन कर्त्तव्या शुभलक्षणाः ॥
यद्यदात्मबलोपेतानां मालहस्तः प्रशस्यते ।
तथा मेर्व्वादयः सप्त ज्येष्ठलिङ्गाः शुभावहाः ॥

प्राङ्गेत

श्रीवृक्षकादयश्चार्हो मध्यमाश्च उदाहृताः।
तथा सिंहादयः पञ्च कनिष्ठाः शुभदा मताः॥"
इति विष्णुकर्म्मप्रकाशे ५ अध्यायः॥)

प्रासादकुक्कुटः, पुं, (प्रासादस्य देवभूभुजां गृहस्य कुक्कुट इव। सर्व्वदा प्रासादविचारित्वादस्य तथात्वम्।) पारावतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रासिकः, पुं, (प्रासः प्रहरणमस्येति। प्रास + "प्रहरणम्।" ४।४।५७। इति ठक्।) प्रासास्त्रधारी। प्रासप्रहारी। तत्पर्य्यायः। कौन्तिकः २। इत्यमरः। २। ८। ७०॥

प्रास्थिकः, त्रि, (प्रस्थ + "सम्भवत्यवहरति पचति।" ५। १। ५२। इति ठञ्। प्रस्थपरिमितधान्यादेः समावेशकः अवहारकः पाचकश्च।) प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः। प्रस्थं स्वस्मिन् समावेशयतीत्यर्थः। प्रास्थिकी ब्राह्मणी। प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (प्रस्थं परिमाणमस्येति। "तदस्य परिमाणम्।" ५। १। ५७। इति ठञ्। प्रस्थपरिमितः। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। १२ अध्याये। "यवकोलकुलत्थांश्च प्रास्थिकान् सलिलद्रोणे निःक्वाथयेति॥" प्रस्थेन क्रीतमिति। "तेन क्रीतम्।" ५। १। ३७। इति ठञ्। प्रस्थक्रीतः॥ प्रस्थस्य वापः। "तस्य वापः।" ५। १। ४५। इति ठञ्। प्रस्थपरिमितव्रीह्यादिवपनयोग्ये क्षेत्रे। यथा, प्रायश्चित्तविवेके।
"द्रोणाढकखार्य्यादेर्वापादौ द्रौणिकस्तथा।
स्यादाढकिकखारीको उत्तमर्णादयस्त्रयः।
आदिभ्यां प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्रौणिको
ऽपि च॥")

प्राङ्, पुं, वृत्योपदेशः। इति शब्दमाला॥ निश्चिसर्गश्चेत् प्रपूर्ब्बेतिवन्नञ्धातोः रूपमप्येवम्॥ (यथा, भट्टिः।
"प्राङ्ङ स रामं भरतोऽपि सम्यक्॥")

प्राङ्, पुं, (प्रथमञ्च तदहश्चेति। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्। "अह्नोऽह्न एतेभ्यः।" ५। ४। ८८। इति अह्नादेशः। "अह्नोऽदन्तात्।" ८। ७। ७। इति णत्वम्।) पूर्ब्बाह्णः। इत्यमरः। १। ४। ३॥ (यथा, सुश्रुते। ६। १८।
"अञ्जनानि यथोक्तानि प्राङ्मुखायाङ्गराजिषु॥"
तदभिमानिनी देवता च। यथा, भागवते। ७। १५। ५४।
"अग्निः सूर्य्यो दिवा प्राङ्मुखः शुक्लो राकोत्तरं स्वराट्॥"*॥
प्रकृष्टमह्नः प्राङ्मुखमित्यर्थे। "तिङतिङः प्रभृतीनि च।" २। १। १७। इत्यव्ययीभावः। प्रकृष्टदिनयुते, त्रि॥)

प्राङ्गे, त्र, पूर्ब्बाह्णे। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

प्राङ्गेतन, त्रि, (प्राङ्गे भवः। "सायंचिरंप्राङ्गे प्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च।" ४। ३। २३। इति ट्युल् तुट् च।) पूर्ब्बाह्णसम्बन्धी। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

प्रियकः

प्राङ्गेतरां, त्र, (द्वयोरतिशयेन प्राङ्गे। प्राङ्गे + "किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्ये तरप्तमपौ।" ५। ४। ११। इति सुग्धबोधसूत्रात् तरप्।) अतिशयपूर्ब्बाह्णे। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥

प्रियः, पुं, (प्रीणातीति। प्री + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) भर्त्ता। इत्यमरः। २। ६। ३५॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३४७।
"प्रणमति पश्यति चुम्बति संश्लिष्यति पुलकसङ्कुलितैरङ्गैः।
प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिनी वामबाहुलताम्॥"
जामाता। यथा, मनुः। ३। ११८।
"राजर्त्विक्स्नातकगुरून् प्रियश्वशुरमातुलान्।
अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः॥"
कार्त्तिकेयः। यथा, महाभारते स्कन्दनामानुकीर्त्तने। ३। २३१। ५।
"यमोघस्वनघो रौद्रः प्रियश्चन्द्रानलस्तथा॥")
मृगविशेषः। इति जटाधरः॥ जीवकौषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥ ऋद्धिनामौषधम्। वृद्धौ, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते।
"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्।
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मः सनातनः॥")
प्रियोऽप्रियश्च कार्य्यवशाद्भवति। यथा,—
"न हि कस्य प्रियः को वा विप्रियो वा जगत्त्रये।
काले कार्य्यवशात् सर्व्वे भवन्त्येवाप्रियाः प्रियाः॥"
इति श्रीब्रह्मवैवर्त्ते ५ अध्यायः॥

प्रियंवदः, पुं, (प्रियं वदतीति। वद् + "प्रियवशे वदः खच्।" ३। २। ३८। इति खच्। मुम्।) खेचरः। गन्धर्व्वभेदः। (यथा, रघुः। ५। ५३।
"अथेहि गन्धर्व्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य॥")
प्रियभाषिणि, त्रि। इति शब्दरत्नावली॥ तत्कारणं यथा, दानसागरे प्रियपुराणम्।
"गोसहस्रप्रदातारो भूमिदातार एव च।
ये सुवर्णप्रदातारस्तथा सर्व्वे प्रियंवदाः॥"
(द्वादशाक्षरवृत्तौ, स्त्री। तल्लक्षणं यथा, छन्दरत्नाकरे।
"भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा॥")

प्रियकः, पुं, (प्रिय + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) पीतशालकः। (यथा, रामायणे। २। ७१। १२-१३।
"तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ।
उत्तानसुप्तिशालायाः प्रियका यत्र पादपाः॥
शालांस्तु प्रियकान् प्राप्य पीत्वापामाय वाजिनः।
अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ॥")
नीपः। (यथा, हरिवंशे। ७२। १५।
"प्रियकैः पुष्पितैः गौरैः श्यामैः वाशासनैः क्वचित्।
कठोरलगमाभाति निर्म्मयूरकृतं वनम्॥")
चित्रमृगः। (यथा, माघे। ४। ३२।
"रुचिरचित्रतनूरुहशालिभि-
र्विचलितैः परितः प्रियकव्रजैः॥"

प्रियजी

पक्षिविशेषः। यथा, महाभारते। ३। १५८। ५१।
"प्रियकैश्चातकैश्चैव तथान्यैर्विविधैः खगैः॥")
अलिः। प्रियङ्गुः। कुङ्कुमम्। इति मेदिनी॥
धाराकदम्बः। अशनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(स्कन्दानुचरविशेषः। यथा, महाभारते। ९। ४५। ६२।
"प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान्॥")

प्रियङ्करः, त्रि, (प्रियं करोतीति। प्रिय + कृ + "नेमप्रियमद्रेऽण् च।" ३। २। ४४। इति चकारात् खच्। मुम्।) प्रियकारकः। यथा,
"महाकुलीन ऐक्ष्वाके वंशे दाशरथिर्मम।
पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता नेमकारस्तपस्विनाम्॥"
इति भट्टिः। ५। ७७॥
(दानवविशेषः। यथा, कथासरित्सागरे। ४७। २४।
"महाबुद्धिबलार्थौ च प्रियङ्करशुभङ्करौ।
ते महारथा यन्तुरुचिधर्म्मरुची तथा॥")

प्रियङ्करी, स्त्री, (प्रियङ्कर + गौरादित्वात् ङीष्।) वृद्धजीवन्ती। श्वेतकण्टकारी। अश्वगन्धा। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रियङ्गुः, स्त्री, (प्रियं गच्छतीति। प्रिय + गम् + रुगयादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः।) स्वनामख्यातमृगस्निग्धवृक्षविशेषः। (यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि १०।
"वामे चक्रगदाधरः स भगवान् क्रीडो प्रियङ्गो स्तले
हस्तोद्यच्छकुणालिभञ्जरिकया देवा धरण्या सह॥")
तत्पर्य्यायः। श्यामा २ महिलाकृया ३ लता ४ गोवन्दनी ५ गुन्द्रा ६ फलिनी ७ फली ८ विश्वकसेना ९ गन्धफली १० कारम्भा ११ प्रियकः १२। इत्यमरः। २। ४। ५५॥ प्रियवल्ली १३ फलप्रिया १४ गौरी १५ वृत्ता १६ कङ्गुः १७ कङ्गुनी १८ भङ्गुरा १९ गौरवल्ली २० सुभगा २१ पर्णभेदिनी २२ सुभा २३ पीता २४ मङ्गल्या २५ प्रियसी २६। अस्या गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। दाहपित्तासदोषभ्रमवान्तिज्वरवक्त्रजाध्मानाग्नित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तुवरत्वम्। अनिलनाशित्वम्। रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्वेदगुल्मलङ्घविषमोहनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ * ॥
राजिका। पिप्पली। कङ्गुः। इति मेदिनी॥
कटुकी। इति धरणिः॥

प्रियजनः, पुं, (प्रियो जनः।) बन्धुलोकः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६१६।
"सखि! दूरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं
प्रियजनेऽपि।
खल इव दुर्लक्ष्यस्तव विनतमुखस्योपरि स्थितः
कोपः॥")
प्रौढ़भावश्च। यथा, उज्ज्वलनीलमणिः।
"प्रौढ़भावानुविद्धो यस्तस्य प्रियजनोऽत्र सः॥"

प्रियजीवः, पुं, (प्रियो जीवो यस्य यस्मिन् वा।) द्राक्षालताकृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रियसमः, पुं, मयूरशिखावृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (अयमेषामतिशयेन प्रियः। प्रिय+तमप्।) अतिशयप्रिये, त्रि॥

प्रियतरः, त्रि, (अयमनयोरतिशयेन प्रियः। प्रिय+तरप्।) अनयोरतिशयेन प्रियः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, गो० रामायणे। २। ३८। ७।

"प्राणेभ्योऽपि प्रियतरो ज्येष्ठो भ्राता गुरुश्च ते।
तस्मादस्य प्रयत्नेन गुरोरं प्रतिपालय॥")

प्रियता, स्त्री, (प्रिय+तल्।) प्रियस्य भावः। हार्द्दम्। इत्यमरः। १।७।२७॥ (यथा, मनुः। ५।५०।

"न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत्।
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते॥")

प्रियतोषणः, पुं, (प्रियस्य तोषणं यस्मात्। यद्वा, प्रियं तोषयतीति। तुष्+णिच्+ल्युः।) श्रोत्रग्रन्थ्यतिरिक्तरतिबन्धविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—

"नारीं पादौ स्वहस्तेन धारयेच्चरणोपरि।
स्तनापीडकरः कामी कामयेत प्रियतोषणः॥"

इति रतिमञ्जरी॥

प्रियस्य तुष्टिकारिणि, त्रि॥

प्रियत्वं, क्ली, (प्रियस्य भावः। प्रिय+त्व।) प्रियता। तत्पर्य्यायः। प्रेम २ प्रेमा ३ स्नेहः ४ प्रणयः ५ हार्द्दम् ६ प्रियता ७ स्निग्धता ८। इति शब्दरत्नावली॥

प्रियदर्शनः, त्रि, (प्रियं दर्शनं यस्य।) सुदृश्यः। तत्पर्य्यायः। चक्षुष्यः २। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुः। १। ४७।

"तत्तद्भूमिपतिः पत्नौ दर्शयन् प्रियदर्शनः।
अपि लक्षितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः॥")

प्रियदर्शनः, पुं, (प्रियं दर्शनं यस्य।) शुकपक्षी। शौरिकाख्यः। इति जटाधरः॥ (गन्धर्वविशेषः। यथा, रघुः। ५। ५१।

"अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य॥")

प्रियप्रायं, क्ली, (प्रियस्य प्रायो यत्र।) प्रियवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। चटु २ चाटु ३। इति हेमचन्द्रः। २। १७८॥

प्रियप्रेप्सुः, त्रि, (प्रियं प्रेप्सतीति। प्र+आप्+सन्+उः।) इष्टार्थादृयुक्तम्। उत्सुकः। इति जटाधरः॥

प्रियमधुः, पुं, (प्रियं मधु मद्यं यस्य।) बलरामः। इति हेमचन्द्रः। २। १३८॥

प्रियवर्णी, स्त्री, (प्रियो वर्णो यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) प्रियङ्गुः। इति जटाधरः॥

प्रियवल्ली, स्त्री, (प्रिया मनोज्ञा वल्ली लता।) प्रियङ्गुः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रियवादी, [न्] त्रि, (प्रियं मनोज्ञं वदतीति। वद्+णिनिः।) मनोज्ञवक्ता। यथा, चाणक्ये।

"कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम्।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम्॥"

(यथा च पञ्चतन्त्रे। २। १७४।

"सुलभाः पुरुषा राजन्! सततं प्रियवादिनः।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः॥")

प्रियव्रतः, पुं, (प्रियं व्रतं यस्य।) स्वायम्भुवमनुपुत्रः। यथा,—

"प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु।
द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्य्यौ धर्म्मज्ञौ कथितौ तव॥"

इत्यग्निपुराणम्॥

(प्रियाणि व्रतानि यस्येति विग्रहे व्रतप्रिये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। १५०। १।

"अग्ने देवानामपां नः प्रियव्रतान्
मरुद्भीकाय प्रियव्रतान्॥")

प्रियसखः, पुं, (प्रियः सखा च हितकारित्वात्। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।"५।४।९१। इति टच्।) खदिरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ प्रियश्चासौ सखा चेति। (प्रियबन्धुः। यथा, मेघदूते। १२।

"आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलम्॥")

प्रियस्य सखा इति च। इति व्याकरणम्॥

प्रियसत्यं, क्ली, (प्रियं सत्यमिति कर्म्मधारयः।) सूनृतवाक्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। १७८॥ (प्रियं सत्यं यस्येति विग्रहे सत्यप्रिये, त्रि॥)

प्रियसन्देशः, पुं, (प्रियं सन्दिशतीति। प्रिय+सम्+दिश+घञ्।) चम्यकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (प्रियः सन्देश इति कर्म्मधारयः।) प्रियसंवादश्च॥

प्रियसालकः, पुं, (प्रियः सालः। ततः स्वार्थे कन्।) असनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पेयासाल इति ख्यातः॥

प्रिया, स्त्री, (प्रिय+टाप्।) नारी। इति शब्दरत्नावली॥ भार्य्या। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कुमारे। ३। ३८।

"पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे॥")

एला। इति शब्दचन्द्रिका। मल्लिका। मदिरा। इति राजनिर्घण्टः॥ वार्त्ता। इति धरणिः॥ (पञ्चाक्षरच्छन्दोविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥)

प्रियाम्बुः, पुं, (प्रियमम्बु यस्य।) आम्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्फले क्षुद्रजले च क्ली॥ (जलप्रिये, त्रि॥)

प्रियालः, पुं, (प्रियाय स्त्रियाय अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+अच्।) वृक्षभेदः। पियाल इति भाषा। अस्य बीजं चिरञ्जीति प्रसिद्धम्। तत्पर्य्यायः। चारः २ अखरूढः ३ खरस्कन्धः ४ ललनः ५ चारकः ६ बहुयत्नकः ७ सन्नदुः ८ तापसप्रियः ९ स्निग्धबीजः १० उपवटः ११ मत्तबीर्य्यः १२। इति राजनिर्घण्टः॥ पियालः १३। इत्यमरः। २। ४। ३५॥ बकुलवल्कलः १४ राजादनम् १५ तापसेष्टः १६ सन्नकदुः १७ धनुःपटः १८। अस्य गुणाः। पित्तकफासनाग्निघ्नम्॥ तत्फलगुणाः। मधुरत्वम्। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। सरत्वम्। मरुत्प्रित्तदाहज्वरक्षयापहत्वञ्च। तज्जन्यगुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। प्रित्तानिलापहत्वम्। बलम्। वृष्यत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। स्निग्धत्वम्। विष्टम्भित्वम्। आमवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ अपि च।

"चारस्य च फलं पक्वं वृष्यं गौल्यान्नकं गुरु।
तद्बीजं मधुरं वृष्यं पित्तदाहार्शिनाशनम्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

प्रियाला, स्त्री, (प्रियाय अलतीति। अल+अच्+टाप्।) द्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रियोदितं, त्रि, (प्रियाय प्रियेण वा यदुदितम्। प्रियमुदितमिति वा।) चाटुवाक्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ प्रियवाक्यविषयः॥ (प्रियकथितवाक्यञ्च॥)

प्री, क तर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-अनिट्।) क, यं प्राययन्ति कविस्तुक्षीरसायनानि। इति हलायुधः॥ प्रीणयत्यपीति केचित्। इति दुर्गादासः॥

प्री, ङ य प्रीतौ। कान्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) प्रीतिरिह प्रीतीभावः। ङ य, यः प्रीयते प्रयतियु। इति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

प्री, अ तर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० उभ०-सक०-अनिट्।) अ, प्रयति प्रयते। इति दुर्गादासः॥

प्री, अ ग कान्तौ। तर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-उभ०-अक०-सक० च अनिट्।) तर्पणमिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणञ्च। अ ग, प्रभुः प्रीणातु विश्वसुक्। प्रीणाति बान्धवजनानिति हलायुधः। प्रीणीते। इति दुर्गादासः॥

प्रीः, स्त्री, (प्री+क्विप्।) प्रीतिः। इति कविकल्पद्रुमधातुटीकायां दुर्गादासः॥ प्रथमा विभक्तिः। यथा, "चिप्रः प्रीहीचीचीपीषीप्राः। स्याद्दीनि चीणि चीणि क्रमात् प्रीहीचीचीपीषीप्रीसंज्ञानि स्युः।" इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥

प्रीणः, त्रि, (प्र+"नञ्च पुराणे प्रात्।"५।४।२५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या नञ्।) पुरातनः। इति चिकाण्डशेषः॥ प्रीतः। इति व्याकरणम्॥

प्रीणनं, क्ली, (प्री+स्वार्थे णिच्+ल्युट्। धूञ् प्रीञोरिति नुक्।) तृप्तिकरणम्। तत्पर्य्यायः। तर्पणम् २ श्रवणम् ३। इत्यमरः। ३। २। १॥ (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। २। ४७।

"तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्।
तदाराधनतो देवि! सर्व्वेषां प्रीणनं भवेत्॥")

प्रीणसः, पुं, गणकः। इति राजनिर्घण्टः॥

प्रीतः, त्रि, (प्रीञ् प्रीणने+क्तः।) प्रीतियुक्तः। तत्पर्य्यायः। हृष्टः २ मत्तः ३ तृप्तः ४ प्रहृष्टः ५ प्रमुदितः ६। इत्यमरः। ३। १। १०३॥ हृषितः ७। (यथा, महाभारते। ४। ४०। २।

"प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र! न भयं विद्यते तव।
सर्व्वान्ददामि ते प्रीत्या वृणु यं यमभिप्सितम्॥")

क्ली, नर्म्म। इति मेदिनी। ते, ३३॥

प्रीतिः, स्त्री, (प्रीञ् तर्पणे+भावे क्तिन्।) तृप्तिः। (यथा, रामायणे। १। ६८। १२।

"प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र! निर्वर्त्तयितुमर्हसि।
पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमुपलप्स्यसे॥") सत्पर्य्यायः। सुत् २ प्रमदः ३ हर्षः ४ प्रमोदः५ आमोदः ६ सम्मदः ७ आनन्दथुः ८ आनन्दः ९ शर्म्म १० सातम् ११ सुखम् १२। इत्यमरः। १। ४। २४॥ केचित्तु। मुदादिसप्तकं प्रीतौ। आनन्दथ्वादिपञ्चकं सुखे इत्याहुः इति भरतः॥ इष्टदर्शनजन्यं सुखम्। इति मोक्षधर्म्मे नीलकण्ठः॥ कामपत्नी। इति मेदिनी। ते, ३४॥ सा पुरा अनङ्गवती वेश्या आसीत् विभूतिद्वादशीव्रतं ज्ञात्वा रत्याः सपत्नी जाता। यथा,—
"वेश्यानङ्गवती नाम विभूतिद्वादशीव्रतम्।
समाप्य माघमासस्य द्वादश्यां लवणाचलम्॥
निवेदयन्ती गुरवे पूज्याश्चोपस्करान्विताम्।
अलंकृत्य सुधौकेयां सौवर्णामरपादपम्॥
सा चानङ्गवती वेश्या कामदेवस्य सम्मतम्।
पत्नी सपत्नी संजाता रत्याः प्रीतिरिति श्रुता॥"
इति मात्स्ये ८२ अध्यायः॥
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गत द्वितीययोगः। तत्र जातफलम्।
"प्रसूतिकाले यदि प्रीतियोगो
नरो न रोगः सुखवान् विनोदी।
रक्तानुरक्तो विदुषां प्रपन्नः
संप्रार्थितो यच्छति वित्तमेव॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥
प्रेम। इति मेदिनी। ते, ३४॥

प्रीतिजुषा, स्त्री, (प्रीतिं जुषते सेवते इति। जुष् सेवने + क्विप्। टाप्) अनिरुद्धपत्नी। उषा। इति शब्दरत्नावली॥ (प्रीतिभाजि, त्रि॥)

प्रीतिदः, पुं, (प्रीतिं ददातीति। दा + "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) भण्डः। भाँड़ इति भाषा। सत्पर्य्यायः। वासन्तिकः २ केलिकिलः ३ वैहासिकः ४ विदूषकः ५ प्रहासी ६। इति हेमचन्द्रः॥ हर्षसुखप्रेमदातरि, त्रि॥

प्रीतिदत्तं, क्ली, (प्रीत्या दत्तमिति।) प्रीत्या दत्तवस्तु। यथा, मिताक्षरायाम्।
"प्रीत्या दत्तन्तु यत् किञ्चित् श्वश्वा वा श्वशुरेण वा।
पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते॥"
भावे क्तप्रत्यये प्रीतिदानञ्च॥

प्रीतिभोज्यं, त्रि, (प्रीत्या भोज्यम।) प्रीत्या भक्षणीयमन्नादि। यथा,—
"अन्नानि प्रीतिभोज्यानि आपद्भोज्यानि वा पुनः।
न च संप्रीयसे राजन्न चैवापद्गता वयम्॥"
इति महाभारते। ५। ८१। २५॥

प्रु, ङ सर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) रेफयुक्तः। ङ, प्रवते। इति दुर्गादासः॥

प्रुष, उ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वावेट्।) उ, प्रोषित्वा प्रुष्ट्वा। दाहे भस्मीकरणे। इति दुर्गादासः॥

प्रुष, ग सेके। पूर्त्तौ। स्नेहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-पर०-सेके पूर्त्तौ च सक०-स्नेहे अक०-सेट्।) ग, प्रुष्णाति प्रुषोष। सेकस्थाने मोचनमिति धातुप्रदीपभ्रमभञ्जौ। इति दुर्गादासः॥

प्रुष्टः, त्रि, (प्रुष् दहि + क्तः।) दग्धः। इत्यमरः। ३। १। ६६॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। १४४।
"सा यागज्वलने राजज्वलना पीतसर्पिषि।
पूर्णाहुत्या समं साध्वी जुहाव सहसा तनुम्।
उपर्य्यस्या निरस्तासोः प्रुष्टाः कुसुमवृष्टयः॥")

प्रुष्वः, पुं, (प्रुष्णाति स्निह्यति सिषर्त्ति येति। प्रुष् + "अशुप्रुषिलटिकणिखटिविधिभ्यः क्नु।" उणा० १। १५१। इति क्नु। टाप्।) ऋतुः। (प्रोषति दहतीति।) दिवाकरः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

प्रुष्वा, स्त्री, (प्रुष्णाति सिञ्चतीति। प्रुष् + "अशुप्रुषिलटिकणिखटिविधिभ्यः क्नु।" उणा० १। १५१। इति क्नु। टाप्।) जलविन्दुः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। ५। ३। ४। १६। "अथ प्रुष्वा गृह्णाति॥")

प्रेक्षणं, क्ली, (प्रेक्षते पश्यत्यनेनेति। प्र + ईक्ष + करणे ल्युट्।) चक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥ (भावे ल्युट्।) दर्शनम्। यथा, रसमञ्जरी।
"सञ्चारो रतिमन्दिरावधि पदन्यासावधि प्रेक्षणम्॥"

प्रेक्षणकूटः, पुं, (प्रेक्षणस्य कूटः।) चक्षुर्गोलकः। यथा, पाण्डुरोगपूर्व्वरूपे माधवकरः।
"त्वक्पोटनष्ठीवनगात्रसाद-
स्तद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः॥"

प्रेक्षा, स्त्री (प्रकर्षेण ईक्षते ययेति। प्र + ईक्ष + "गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इति अः। टाप्।) प्रज्ञा। (यथा, महाभारते। ३। १३६। ७।
"सा तत्रैं सर्व्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा।
प्रत्युक्तञ्च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्व्वं तथात्मना॥")
नृत्तिक्षणम्। इत्यमरः। ३। ३। २२३॥ (यथा, मनौ। ६। ८४।
"प्रतिषिद्धापि चेद्दृप्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि।
प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णलानि षट्॥"
प्र + ईक्ष + भावे अः। टाप्।) ईक्षणम्। इति भरतः॥ (यथा, भागवते। ३। १६। ७।
"यत्सेवया चरणपद्मपविचरेणुं
सद्यःक्षतात्खिलमलं प्रतिलब्धशीलम्।
न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः
प्रेक्षालवार्थमितरे नियमान् वहन्ति॥")
प्राखा। इति शब्दरत्नावली॥ (शोभा। यथा, भागवते। ३। ८। २५।
"प्रेक्षां क्षिपन्तं हरिमोपलाद्रेः
सन्ध्याब्भ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्द्धः।
रत्नोदधारौषधिसौमनस्य-
वनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेः॥"
"हरितोपलाद्रेर्मरकतशिलामयपर्व्वतस्य प्रेक्षां शोभां क्षिपन्तं स्वलावण्यातिशयेन तिरस्कुर्व्वन्तम्॥" इति तट्टीकायां स्वामी॥)

प्रेङ्खन् [त्] त्रि, (प्र + इखि गतौ + शतृ।) चलनविशिष्टः। संसक्तिविशिष्टः। यथा,—
"व्याकृष्टिवहुखटकासुखपाणिपृष्ठ-
प्रेङ्खन्नखांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः॥"
इत्यादिमरुशतके। १॥

प्रेङ्खा, स्त्री, (प्रेङ्खाते गम्यतेऽनयेति। प्र + इखि गतौ + करणे घञ्। टाप्।) दोला। इत्यमरः। २। ८। ५३॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये। "नाभिगोगुरुवङ्क्षणप्रेङ्खादम्यत्यन्तरेणाभियायात्॥"*॥) पर्य्यटनम्। अश्वगतिः। संवेशनान्तरम्। इति मेदिनी। खे, ३॥ नृत्यम्। इति धरणिः॥

प्रेङ्खितं, त्रि, (प्र + इखि गतौ + क्तः।) कम्पितम्। इत्यमरः। ३। १। ८७॥

प्रेङ्खोल, त् क चापले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) अन्तःस्थलतीयोपधः। अपिप्रेङ्खोलत्। चापलं चञ्चलीभावः। इति दुर्गादासः॥

प्रेङ्खोलनं, क्ली, (प्रेङ्खोल्यते चल्यतेऽनेनेति। प्रेङ्खोल + करणे ल्युट्।) दोला। इति हेमचन्द्रः॥ (भावे ल्युट्। कम्पनम्। यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये। "विरेचनप्रेङ्खोलनाजीर्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्व्यत्ययाच्च्यवते गर्भः फलमिव वृन्तबन्धनाभिघातविशेषैः॥")

प्रेङ्खोलितं, त्रि, (प्रेङ्खोल + क्तः।) दोलितम्। सत्पर्य्यायः। सरलितम् २ सुलितम् ३ प्रेङ्खितम् ४ धुतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धूतम् ८ वेल्लितम् ९ आन्दोलितम् १०। इति हेमचन्द्रः॥

प्रेतः, पुं, (प्र + इ गतौ + क्तः।) नरकस्थप्राणी। इत्यमरः। १। ३। ५९॥ भूतभेदः। म्लेच्छ, त्रि। इति मेदिनी। ते, ३०॥ (यथा, मनुः। २। २४०।
"आचार्य्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवत् वृत्तिमाचरेत्॥")
वैदिकविधानेन और्द्धदेहिकाभावात् विष्णुद्वेषाच्च बहुनरकभोगान्ते प्रेतशरीरं भवति। यथा,—
लोमश उवाच।
"ततो बहुतिथे काले स राजा पञ्चतां गतः।
वैदिकेन विधानेन न लेभे और्द्धदेहिकम्॥
विष्णुप्रद्वेषमार्गेण युगानां सप्तविंशतिम्।
भुक्त्वा च यातनां याम्यां निस्त्रींशनरको नृपः॥
समया गिरिराजस्तु पिप्पलोऽभूत्तदा महान्॥"
तस्य रूपं यथा,—
"देवद्युतिरधीयानः सुभ्रुव करुणामयः।
समागत्य ततस्तत्र तं पिप्पलं ददर्श सः॥
विकरालमुखं दीनं पिप्पलकोटरं भृशम्।
ऊर्द्धमूर्द्धजलम्बाक्षं यमदूतमिवापरम्॥
चलच्चिबुकचञ्चोष्ठं दीर्घजङ्घाशिराकुलम्।
दीर्घाङ्घ्रिं शुष्कतुण्डञ्च गर्त्ताक्षं शुष्कपञ्जरम्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १६ अध्यायः॥*॥

प्रेतत्वादिजनककर्म्माणि यथा,—
"हरिर्ब्रूहीति नामानि ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये।
लभन्ते नात्मविद्याञ्च सुतीर्थविमुखाश्च ये॥
सुवर्णं वस्त्रताम्बूलं रत्नमन्नं फलं जलम्।
अर्त्तिभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्व्वे सुकृतदारकाः॥
ब्रह्मस्वञ्च स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये।
बलेन छद्मना वापि धूर्त्ताश्च परवञ्चकाः॥
नास्तिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये वकवृत्तयः।
बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः सत्यवर्জ্জिताः॥
अमित्रा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः।
अगम्यागामिनः सर्व्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः॥
आधाचरजसम्पन्ना वर्णादिधर्म्मवর্জ্জिताः।
देवोपदेवदनुजरक्षोयक्षादिसेविनः॥
सर्व्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिद्विषः।
देवतोच्छिष्टपतितनृपश्राद्धान्नभोजिनः॥
असत्कर्म्मरता नित्यं सर्व्वपातकपापिनः।
पाषण्डधर्म्मनिरता पुरोधोवृत्तिजीविनः॥
पितृमातृसुतापत्यस्वदारत्यागिनश्च ये।
ये कदर्য্याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्म्मदूषकाः॥
त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम्।
गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः॥
महार्णवेषु सर्व्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये।
परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः॥
परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः।
कृतघ्नाश्चाधिगः सर्व्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः॥
प्रेतराक्षसपैशाचतिर्য্যগ্বৃক্षकुयोनिषु।
न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः॥*॥

पञ्चप्रेतोपाख्यानं यथा,—
ब्राह्मण उवाच।
"प्रेतानां नाम जातीनां युष्माकं सम्भवः कथम्।
किन्तत् कारणमुद्दिश्य यूयमौदुम्बरनामकाः॥
प्रेता ऊचुः।
अन्नं स्वादु सदा भुक्तं दत्तं पर्য্युषितं सदा।
अनेनकारणमुद्दिश्य नाम पर्য্युषितं मम॥ १॥
सूचिता बहवोऽनेन विप्राद्या ह्यन्नकाङ्क्षिणः।
अनेन कारणमुद्दिश्य सूचीमुखमिमं विदुः॥२॥
शीघ्रं गच्छति विप्रेण याचितः क्षुधितेन वै।
पश्चाद्भुङ्क्ते द्विजः शिष्टमेष शीघ्रक उच्यते॥३॥
गृहोपरि सदा भुङ्क्ते स्वादु द्विजभयेन हि।
द्विजाय कुत्सितं दत्त्वा एष रोहक उच्यते॥४॥
मौनेनापि स्थिरो नित्यं याचितो विलिखेन्महीम्।
अस्माकमपि पापिष्ठो लेखको नाम एष वै॥५॥
मेदुरा लेखको यान्ति रोहकः पार्श्वतःस्थिराः।
शीघ्रकः पङ्गतां प्राप्तः सूची सूचीमुखोऽभवत्॥"
प्रेतानामाहारो यथा,—
द्विज उवाच।
"ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्व्वे आहारमूलकाः।
युष्माकमपि आहारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥
प्रेता ऊचुः।
शृणु आहारमस्माकं सर्व्वसत्त्वविगर्হितम्।
श्लेष्मसूत्रपुरीषेण योषितान्तु मलेन च॥
गृहाणि त्यक्तशौचानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै॥
स्त्रीभिर्जग्धानि जीर्णानि संकीर्णापहृतानि च।
मलेनानिजुगुप्सानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै॥
भयलज्जाविहीनानि पतितैः सेवितानि च।
अन्योन्यदत्तयुक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै॥
कलहान्वितशौकानि त्यक्तशौभानि मद्यपैः।
सवर्च्चस्कानि भाण्डानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै॥
बलिमन्त्रविहीनानि द्विजाहृतानि यानि तु।
नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै॥
गुरवो नैव पूज्यन्ते स्त्रीजितानि मलानि च।
सक्रोधान्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै॥
भुञ्जन्ति भिन्नभाण्डेषु मर्য্यादारहितेषु च।
अन्योन्योच्छिष्टयुक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भुञ्जते॥
सकेशमाक्षिकोच्छिष्टं पूतिपर्য্युषितं तथा।
सक्रोधञ्च सशोकञ्च तत्र प्रेतेषु भोजनम्॥
सनग्नं भोजनं यच्च नोत्तरीयं पदासनम्।
सोष्णीषं सासुरीकृतं तत्र प्रेतेषु भोजनम्॥
अर्द्धयामं महायामं सोत्तिष्ठन्तं पतितं तथा।
दर्भैर्युक्तं गोलिकञ्चैव तत्र प्रेतेषु भोजनम्॥
सौनिकं मृतकञ्चैव रजसं कलहोकृतम्।
निर्द्दिष्टं क्रमविचाग्रे यद्भुक्तं प्रेतिकन्तु तत्॥
श्रुतन्ते कथितं सर्व्वं यत् प्रेतेष्वेव भोजनम्।
निर्विण्णाः प्रेतजात्या वै पृच्छामस्त्वां द्विजोत्तम!॥"*॥

प्रेतत्वाभावकारणं यथा,—
"न प्रेतो जायते येन येन चैवेह जायते।
श्रुतन्तु सर्व्वं समासेन ब्रूहि वदतां वर!॥
ब्राह्मण उवाच।
एकरात्रं चिरात्रं वा कृच्छ्रं चान्द्रायणादिकम्।
व्रतैरेषुभिर्यो यस्तु न प्रेतो जायते नरः॥
मिष्टान्नपानदानाद्य सततं अध्वयान्वितः।
देवपूजाकरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः॥
चिरग्निरेकपञ्चाग्निर्निरग्निर्वाप्युपासकः।
सर्व्वभूतदयापन्नो न प्रेतो जायते नरः॥
तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काञ्चनलोष्टयोः।
तुल्यः प्रियो च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः॥
देवनातिथिपूजासु गुरुजातिषु नित्यशः।
वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः॥
जितक्रोधो महैश्वर्य्यस्तृष्णासङ्गविवर्জितः।
क्षमाक्रोधसुशीलश्च न प्रेतो जायते नरः॥
देवनातिथिपूजासु पर्व्वतांश्च नदीस्तथा।
प्रपादेवालयांश्चैव न प्रेतो जायते नरः॥"*॥

प्रेतत्वकारणं यथा,—
"शूद्रान्नं यो द्विजो भुङ्क्ते यः क्रामति द्विजोत्तमम्।
वृत्तिहा द्विजदेवेषु स प्रेतो जायते नरः॥
मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा।
लोभात् त्यजति यः स्नेहं स प्रेतो जायते नरः॥
अयाज्ययाजकश्चैव याज्यञ्च परिवर्জयेत्।
शूद्रानुग्रहकर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः॥
कुज्योतिषि कुविद्यासु कुजनेषु कुदेशकः।
शूद्रसेवाकरो राज्ञां स प्रेतो जायते नरः॥
सेवकायापहर्त्ता यः सेवकस्वपरिग्रहः।
साधुभावेऽपि जायेत प्रेतो कालान्नकिंप्रदः॥
द्विजानुमन्त्रितो भुङ्क्ते शूद्रान्नं वा द्विजस्य तु।
शूद्रेणैव द्विजः प्रेतो निरयानुपगच्छति॥
गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपस्त्रीनिषेवणात्।
दूतमांसप्रियो यस्तु स प्रेतो जायते नरः॥
वृथारेतो वृथामांसो वृथावादी वृथामतिः।
निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः॥
वृद्धं बालं गुरुं विप्रं योऽवमन्य भुनक्ति वै।
कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः।
न्यासापहर्त्ता मित्रघ्नः परपाकरतस्तथा।
विश्वासघाती कूटश्च स प्रेतो जायते नरः॥
निर्द्दीयान् सुहृदो नारीस्त्यजेत् कालान्न पाति यः।
धनमीक्षेत यस्तस्यां स प्रेतो जायते नरः॥
हस्त्यश्वरथयानानि शस्त्रशास्त्रासनादि यः।
क्षौमाजिनञ्च गृह्णाति अनापत्सु गतो द्विजः॥
तथोभयमुखीं कालां सप्तलां मेदिनीं द्विजः।
कुरुक्षेत्रस्य यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा।
मासिकेऽपि नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्न मुच्यते॥
ब्रह्महा गोवधी स्तेयी सुरापो गुरुतल्पगः।
भूमिकन्यापहर्त्ता यः स प्रेतो जायते नरः॥
लालासङ्करकर्त्तित्वं वर्णसङ्करकृत्तथा।
योनिसङ्करकृच्चापि स प्रेतो जायते नरः॥
विक्रीणाति घृतं शुक्लं तिलानां लवणस्य तु।
गवां केशपरिणां मोहात् विक्रयात् प्रेततां व्रजेत्॥
कूटमाप्ये च तौल्येन क्रयं क्रीणाति विक्रयात्।
मद्यतक्रपयोदध्नां स प्रेतो जायते नरः॥
क्षीरस्त्री मद्यपाने तु मृगयामनुधावति।
नित्यनैमित्तिकैर्दाता स प्रेतो जायते नरः॥"
इत्यग्निपुराणम्॥*॥

मनुष्याणां आतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेतदेहो भवति। यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्।
आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव!॥
केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्।
प्रेतपिण्डैस्ततो दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव!॥
भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः।
प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम्॥
ग्रामाग्रानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते।
तत्रास्य यातना घोराः शीतवातातपोद्भवाः॥
ततः सपिण्डीकरणे कान्धवैः स कृते नरः।
पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते॥
ततः स नरके याति स्वर्गं वा स्वेन कर्म्मणा॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥

प्रेतकार्য্यं, क्ली, (प्रेताय प्रेतस्य वा कार्য্यम्।) मृतस्य दाहादिसपिण्डीकरणान्तं कर्म्म। यथा,
"अकृत्वा प्रेतकार्য্याणि प्रेतस्य द्विजधारकः।
वर्णानां यदधे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतश्चरेत्॥"
इति हायशीर्षम्॥
(यथाच महाभारते। १।१०२।६५।

"धर्म्मात्मा स तु गाङ्गेयश्चिन्ताश्लोकपरायणः ।
प्रेतकार्य्याणि सर्व्वाणि तस्य सम्यगकारयत् ॥")

प्रेतगृहं, क्ली, (प्रेतस्य गृहम् ।) श्मशानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥

प्रेततर्पणं, क्ली, (प्रेतस्य तर्पणम् ।) मरणावधि-सपिण्डीकरणपर्य्यन्तं प्रेतशब्दोल्लेखेन जलदानम् । यथा । "अत्र प्रेततर्पणे तिलोल्लेखेन विशेषोपादानात् सूर्य्यादिवारेणापि तिलैरेव तर्पणं प्रतीयते ॥ तदनुष्ठानं यथा । अपः सर्व्वे प्रवस्यन्तीनो गत्वा पिण्डपदस्थाने प्रेतपदोच्चेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पिण्डशब्दोच्चारणेऽपि पिण्डत्वा भवति । एतेन अमुकगोत्रं प्रेतं अमुकदेवशर्म्मणां तर्पयामि । इति सामगानां प्रयोगः । यजुर्व्वेदिनान्तु अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्म्मन् इदमस्य । इति सम्बोधनान्तवाक्यम् ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रेतदेहः, पुं क्ली, (प्रेतस्य देहः ।) प्रेतशरीरम् । यथा,—

"कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरीयवचनम् ॥
पूरकपिण्डदानेन तदुत्पत्तिर्यथा,—

"शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ॥
गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्व्वदा ।
सर्व्वमर्म्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥
दन्तलोमास्थ्यष्टमेन वीर्य्यञ्च नवमेन तु ।
दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्य्ययः ॥"

इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्म्मपुराणवचनम् ॥

प्रेतनदी, स्त्री, (प्रेतस्य नदी ।) वैतरणी । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रेतपक्षः, पुं, (प्रेतप्रियः पक्षः ।) गौणचान्द्राश्विनकृष्णपक्षः । तत्र मृतस्य पार्व्वणविधिना सांवत्सरिकं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । यथा,—

"आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यार्कस्थे दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्य्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥
तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ॥
नभा वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥" इति ।

तत्र मृतस्य ।

"सपिण्डीकरणादूर्द्धं यत्र यत्र प्रदीयते ।
तत्तं तत्र त्रयं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा मृताहनि ॥
अमावास्यां त्रयो यस्य प्रेतपक्षोऽथवा पुनः ।
सपिण्डीकरणादूर्द्धं तस्योक्तः पार्व्वणो विधिः ॥"

इति शुद्धितत्त्वोक्तेन प्रथाब्दिकं पार्व्वणविधिना कर्त्तव्यम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्र निषिद्धदिनेऽपि तिलतर्पणं कर्त्तव्यम् । यथा, स्मृतिः ।

"तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥"

इति च मलमासतत्त्वम् ॥

प्रेतपटहः, पुं, (प्रेतस्य पटहः ।) मरणकाले वादनीयवाद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । भवरुत् २ मृत्युभङ्गुरकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रेतपतिः, पुं, (प्रेतानां पतिः ।) यमः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १०८ । ४ ।

"दृष्ट्वः प्रेतपतेः शक्तिर्दैत्यसेनापतेस्तथा ।
अन्येषाञ्चैव देवानामायुधानि स विश्वकृत् ।
चकार तेजसा भानोर्भासुराण्यरिघात्तये ॥")

प्रेतपिण्डः, पुं, (प्रेताय देयः पिण्डः ।) मरणावधि-सपिण्डीकरणपर्य्यन्तं प्रेतसम्पूदानकपिण्डाकारात्रम् । यथा, —

"न स्वधाच्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके ।
भाषेतैतच्च वै पिण्डं यच्चदत्तस्य पूरकम् ॥"*॥

तत्तत्पिण्डस्य प्रेताङ्गकरणत्वं यथा, ब्रह्मपुराणे ।

"शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ॥
गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्व्वदा ।
सर्व्वमर्म्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥
दन्तलोमास्थ्यष्टमेन वीर्य्यञ्च नवमेन तु ।
दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुदिपर्य्ययः ॥"*॥

तदकरणे दोषो यथा,—

"प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ।
श्मशानाग्निकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ॥"*॥

पूरकपिण्डदानादेरितिकर्त्तव्यता यथा । पारस्करः । प्रेताय पिण्डं दत्त्वा अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं शर्म्मणे तां रात्रिं विहायसि चीरोदके निदध्युः प्रेताच्च स्नाहि पिब चेदं चीरमित्युच्चार्य्यति । अत्र दानशब्देन पिण्डदानमुक्तं बहुवचनात् । तेनावनेजनपिण्डदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं नाम गृहीत्वा प्रेतपिण्डानुष्ठानं समाप्यम् । विहायसि रात्रौ चीरोदके प्रेताच्च स्नाहि पिब चेदं चीरमित्युच्चार्य्य निदध्युः ।

"प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः ।
यस्मान्नवसु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥"*॥

प्रथमपिण्डकर्त्तृनियमवत् प्रथमपिण्डदानियममाह शुनः पृच्छः ।

"प्रथमेऽहनि यद्दत्तं तदेव स्याद्ग्राहिकम् ।
सद्यःशौचेऽपि दातव्या सर्व्वेऽपि युगपत्तथा ॥
ग्राहाशौचे प्रदातव्या प्रथमे लेक एव हि ।
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥
एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकञ्च दीयते ।
द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ॥
पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ।
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।
तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रेतपुरं, क्ली, (प्रेतानां पुरम् ।) यमालयः । यथा,

"यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावत् श्राद्धस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा ॥"

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

प्रेतराक्षसी, स्त्री, (प्रेतानां पिशाचभेदानां राक्षसीवापसर्पणकारित्वात् ।) तुलसी । इति रत्नमाला ॥

प्रेतवनं, क्ली, (प्रेतानां वनमिव ।) श्मशानम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥

प्रेतबाधितः, त्रि, (प्रेतेन बाधितः ।) भूताविष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रेतशिला, स्त्री, (प्रेतानां प्रेतेभ्यो वा या शिला ।) पिण्डदानार्थगयास्थितप्रस्तरविशेषः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

"येयं प्रेतशिला ख्याता गयायां सा त्रिधा स्थिता ।
प्रभासे प्रेतकुण्डे च गयासुरशिरस्यपि ॥
धर्म्मेण धारिता भूत्वा सर्व्वदेवमयी शिला ॥
प्रेतत्वं ये गता मूर्त्ता पिशाचा बान्धवादयः ।
तेषामुद्धरणार्थाय यतः प्रेतशिला ततः ॥
अतोऽत्र सुनयो भूपा राजपत्न्यादयः सदा ।
तस्यां शिलायां श्राद्धादिकर्त्तारो ब्रह्मलोकगाः ॥
गयासुरस्य यन्मुण्डं तस्य पृष्ठे शिला यतः ।
मुण्डपृष्ठो गिरिस्तस्मात् सर्व्वदेवमयो ह्ययम् ॥
मुण्डपृष्ठस्य पादेषु यतो ब्रह्मसरोमुखाः ।
अरविन्दवनन्तेषु तेन चैवोपलक्षितः ॥
अरविन्दो गिरिर्नाम क्रौञ्चपादाङ्कितो यतः ।
तस्माद्धरिः क्रौञ्चपदः पितॄणां ब्रह्मलोकदः ॥
गदाधरादयो देवा आद्या आदौ व्यवस्थिताः ।
शिलारूपेण च शक्तास्तस्माद्देवमयी शिला ।
गयाशिरस्त्वादधित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला ॥*॥
स्नात्वा प्रेतशिलादौ तु चरणाम्बुरुहेण च ।
पिण्डं दत्त्वादिमन्त्रेरावाह्य च पितॄन् परान् ॥
अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामाबाह्ययिष्यामि दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥
पितृवर्गे मृता ये च मातृवर्गे च ये मृताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
मातामहकुले ये च गतिर्येषां न जायते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
अज्ञातदत्ता ये केचित् ये च गर्भेषु पोषिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
बन्धुवर्गाश्च ये केचिन्नामगोत्रविवर्जिताः ।
स्वगोत्रे परगोत्रे वा गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
उद्बन्धनमृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये ।
आत्मोपघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्
अग्निदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।
दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्व्वापि तेषां पिण्डं ददाम्यहम्
अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरे ।
विद्युच्चौरहता ये च तेषां पिण्डं ददाम्यहम् ॥
रौरवे चान्धतामिस्रे कालसूत्रे च ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
अन्येषां यातनास्थानां प्रेतलोकनिवासिनाम् ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
पशुयोनिगता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।
अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
नामंख्ययातनामस्था ये नीता यमशासने ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥
जात्यन्तरसहस्राणि भ्रमन्तः स्वेन कर्म्मणा ।
मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥
ये बान्धवाबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्व्वदा ॥
ये केचित प्रेतरूपेण वर्त्तन्ते पितरो मम ।
ते सर्व्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डदानेन सर्व्वदा ॥
ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
क्रियालोपगता ये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥
विरूपाख्वामगर्भा ये ज्ञातास्ज्ञाताः कुले मम ।
तेषां पिण्डं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥
मातृवंशः सन्तु मे देवा ब्रह्मज्ञानादयस्तथा ।
मया गयां समासाद्य पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥
आगतोऽहं गयां देव ! पिण्डकार्य्यं गदाधर ! ।
तत्र साक्षी भवस्वाद्य ऋणोऽहमखिलात्रयात् ॥"
इति गारुड़े गयामाहात्म्ये । ८५-८६ । अध्यायौ ॥

प्रेतशौचं, क्ली, (प्रेते सति प्रेतस्य वा शौचम् ।) मृतसंस्कारादि । यथा,—

याज्ञवल्क्य उवाच ।
"प्रेतशौचं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं यतव्रताः ।
जनद्विवर्णे नियतेन्न कुर्य्यादुदकक्रियाः ॥
आप्तप्रयाणादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ।
यमसूक्तं तथा जप्यं जपद्भिर्लौकिकाग्निना ॥
स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्नेरनाहृतार्थवत् ।
सप्तमादहनादूर्द्धमपि ज्ञानयो नृपयन्त्यपः ॥
अप नः शोशुचदघमनेन पितृदिदृक्षुवः ।
एवं मातामहाचार्य्यप्रेतानामपोदकक्रियाः ॥
कामोदकाः सखिपुत्रश्वशुरर्त्विजः ।
नामगोत्रेण स्नूदकं सप्तत सिञ्चन्ति बान्धवाः ॥
यावच्छवपतिस्तेना न कुर्य्युरुदकक्रियाम् ।
न ब्रह्मचारिणो ज्ञात्या योषितः कामचारतः ॥
सुरापाश्चात्मघातिन्यो नाग्नौ चोदकभाजनाः ।
अतो न रोदितव्यं हि त्वनित्या जीवसंस्थितिः ॥
क्रिया कार्य्या यथाशक्ति ततो गच्छेदृणद्वान्
प्रति ।
विदग्ध्य निखनेच्छास्त्रि नियता द्वारि वेश्मनः ॥
आचम्याथास्रिसूदकं गोमयं गौरसर्षपान् ।
प्रविशेयुः समालभ्य ज्ञात्वाश्मनि पदं न्यसेः ॥
प्रेयसूनादिकं कर्म्म प्रेतसंस्थाग्निनामपि ।
ईक्षतां ननु नाच्छुद्धिः परेषां ज्ञानसंयमात् ॥
क्षीतलक्षाग्नया भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक् ।
पिण्डयज्ञाहृता देयं प्रेतायाह्नि दिनत्रयम् ॥
अस्थ्येकाहमाकाण्डे स्याद्यं चौरञ्च नग्नये ।
वैतालोपासना: कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः ॥
आदग्धजन्मनः सद्य आचूड़ान्नैग्निकी स्मृता ।
त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्यूनराजमतः परम् ॥

त्रिरात्रं दशरात्रं वा प्राक्सपिण्डीकमुच्यते ।
जनद्विवर्षे उभयोः सूतकं मातुरेव हि ।
अन्तरा जन्ममरणे प्रेषाहोभिर्विशुद्धति ॥
दग्ध्वा द्वादश वर्षाणां तथा पञ्चदशैव च ।
चिंग्राद्दिनानि च तथा भवति प्रेतसूतकम् ॥
अक्षत्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।
गुर्व्वङ्गे बान्धवानाप्तमातुलश्रोत्रियेषु तु ॥
स्वसौरेषु पुत्रेषु भार्य्यासम्बन्धगतासु च ।
निवासराज्ञि तथा तद्वत् शुद्धिकारणम् ॥
हतानां नृपशोत्रियैरन्त्यं शास्त्रघातिनाम् ।
विगर्हितेषु हतानाञ्च नाग्नौचं पृथिवीपते ॥
सचित्रवित्रकक्षचारिदासव्रतक्षत्रियां तथा ।
दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।
आपत्स्वपि हि कष्टासु मद्यःशौचं विधीयते ॥
कालोऽग्निः कर्म्मसम्बन्धायुर्म्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।
पञ्चात्मापो निराहारः सर्व्वेषां शुद्धिहेतवः ॥"
इति गारुड़े १०६ अध्यायः ॥

प्रेतश्राद्धं, क्ली, (प्रेताय प्रेतोद्देश्यकं वा श्राद्धम् ।) प्रेतोद्देश्यकश्राद्धम् । तदनुष्ठानं यथा । तच्च गोभिलः । अर्धैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घ एकः पिण्डो नावाहनं नामौकरणं नाच विश्वेदेवाः स्वदितमिति लक्षिप्रश्नः । उपतिष्ठतामित्यस्य स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ तच्च नवश्राद्धं तत्तु सामिककर्म्मेयं चतुर्थपञ्चमनवमैकादशाहेषु प्रेतश्राद्धम् । यथा यमः ।
"चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
तदन्नं दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥"
इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥
सामिनिरग्न्यभयकर्म्मेयं आद्यश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तं श्राद्धम् । यथा,—
"द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं यावत्सपिण्डके तथा ।
सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोड़शम् ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥*॥
अम्बुघटश्राद्धम् । तत्तु संवत्सरं यावत् प्रत्यहं प्रेतोद्देश्यकान्नजलदानरूपम् । यथा । पारस्करः । अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भञ्च दद्यात् पिण्डमप्येके निगदन्ति । दहनीत्यर्थः । इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥ गयादितीर्थश्राद्धादिप्राप्तिनिमित्तमेकोद्दिष्टश्राद्धम् । यथा,—
"पितृयज्ञस्तु निर्व्वर्त्त्यो मासिके श्राद्ध एव तु ।
श्राद्धं प्रतिरुचौ चैव मातापित्रोस्तथाहनि ॥
असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ॥
तेनाम्बुघटश्राद्धे स्नानाद्यविहितमासिके तथा
विगृहीततीर्थश्राद्धादिप्राप्तौ प्रेतश्राद्धकरणेच्छायां
मातापित्रोर्मृताहनि च असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।" इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

प्रेता, स्त्री, (प्रेत + स्त्रियां टाप् ।) प्रेतभावापन्ना । यथा । विष्णुरोम् तत् सदित्यादि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः अमुकदेव्या अग्नौचास्तादितीयेऽह्नि अमुकगोत्रायाः प्रेतायाः प्रेतत्व-

विमुक्तिपूर्व्वकस्वर्गलोकगमनकामः सोपकरणचन्दनाङ्कितधेनुदानमहं करिष्यामि । इति मौखंहा ॥ * ॥ स्तना । यथा,—
"प्रेतायाः पुत्रिकायाश्च भर्त्रा धनमहेत्यपुत्रायाः ।" इति दायभागे शूलपाणिलिखितौ ॥

प्रेत्य, अ, (प्र + इ + ल्यप् ।) लोकान्तरम् । तत्पर्य्यायः । असुत्र २ । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥ (यथा, मनुः । २ । ६ ।
"श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥")

प्रेम, [न्] क्ली, पुं, (प्रियस्य भावः । प्रिय + "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् । "प्रियस्थिरेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति प्रादेशः । प्रो तर्पणे + मनिन् वा ।) सौहार्द्दम् । तत्पर्य्यायः । प्रेमा २ प्रियता ३ हार्द्दम् ४ स्नेहः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।
"दृष्ट्वा व्यासः सुकं प्राप्तं प्रेमगद्गदयोत्थाय ससम्भ्रमः ।
आलिलिङ्ग सुहृन्नाणं मूर्द्ध्नि तस्य चकार ह ॥")
नर्म्म । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

प्रेमपातनं, क्ली, (प्रेम्णः स्नेहस्य पातनं यस्मात् । प्रेम्णा पातनं यस्येति वा ।) रोदनम् । नेत्रजलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रेमभक्तिः, स्त्री, (प्रेम्णा भक्तिः ।) स्नेहयुक्तश्रीकृष्णसेवा । विष्णौ कालिकममता । तल्लक्षणं यथा, नारदपञ्चरात्रे ।
"अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंगुता ।
भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रह्लादोद्धवनारदैरिति ॥
प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।
सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम् ॥"*॥
अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि यथा,भागवते ७ स्कन्धे ७ अध्याये श्रीप्रह्लादस्य बालानुशासने ।
"निशम्य कर्म्माणि गुणानतुल्यान्
वीर्य्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं
प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥
यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धस-
त्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।
मुहुः श्वसन् वक्ति हरे जगत्पते
नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ॥
तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धन-
स्तद्भावभावानुकृताकृतिर्भवेत् ।
निर्द्दग्धबीजानुशयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलासः ॥

प्रेमा, [न्] पुं, (प्रिय + इमनिच् । प्री तर्पणे + मनिन् वा ।) स्नेहः । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ अस्य लक्षणं यथा,—
"सर्व्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे ।
यद्भावबन्धनं यूनोः स प्रेमा परिकीर्त्तितः ॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
वासवः । वायुः । इति मेदिनी । मे, ६४ ॥

प्रेमालिङ्गनं, क्ली, (प्रेम्णा यदालिङ्गनम्।) स्नेहेन परिष्वङ्गः। नायकनायिकयोरालिङ्गनविशेषः। तल्लक्षणं यथा। नायककटिं नायिकयैकपादेन वेष्टयित्वा द्वितीयं पादं तस्य जङ्घोपरि स्थापयित्वा यदालिङ्गनं तत्। इति कामशास्त्रम्॥

प्रेमी, [न्] त्रि, (प्रेम अस्यास्तीति। इनिः।) प्रेमयुक्तः। स्नेहविशिष्टः। प्रेमशब्दादस्त्यर्थे इनिप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति व्याकरणम्॥

प्रेयसी, स्त्री, (इयमनयोरतिशयेन प्रिया। प्रिय+ईयसुन्। "प्रियस्थिरेति।" ६।४।१५७। इति प्रादेशः। स्त्रियां ङीप।) प्रियतमा नारी। तत्पर्य्यायः। दयिता २ कान्ता ३ प्राणेशा ४ वल्लभा ५ प्रिया ६ हृदयेशा ७ प्राणसमा ८ प्रेष्ठा ९ प्रणयिनी १०। इति हेमचन्द्रः॥

प्रेयान् [स्] पुं, (अयमनयोरतिशयेन प्रियः। प्रिय+ईयसुन्। प्रादेशः।) पतिः। तत्पर्य्यायः। दयितः २ कान्तः ३ प्राणेशः ४ वल्लभः ५ प्रियः ६ हृदयेशः ७ प्राणसमः ८ प्रेष्ठः ९ प्रणयी १०। इति हेमचन्द्रः॥ अतिप्रिये, त्रि। इति जटाधरः॥

प्रेरणं, क्ली, (प्र+ईर्+णिच्+ल्युट्।) प्रेषणम्। पाठान इति भाषा। यथा, नैषधे। ३। ५५।

"धिक् चापले घनसमवनसलत्वं
यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या॥"

प्रेरणा, स्त्री, (प्र+ईर्+णिच्+"ग्रयासश्रन्थो युच्।" ३।३।१०७। इति युच्।) चोदना। (यथा, मेघदूते। ७०।

"हीमूढानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णमुष्टेः॥") फलभावना। विधिरिति यावत्। इति धर्म्मदीपिका॥

प्रेरितः, त्रि, (प्र+ईर्+क्तः।) प्रेषितः। यथा,—

"नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेरितं मनः।
मनस्त्वेव रमते चेतः पाण्डित्येन वयम्॥"

इति प्राचीना॥

प्रेर्त्ता [न्] पुं, (प्रकर्षेण ईर्त्ते इति। प्र+ईर् गतौ+"प्र ईरप्रदोस्तुट् च।" उणा० ४।१२६। इति कनिप् तुडागमश्च।) समुद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

प्रेर्त्तरी, स्त्री, (प्रकर्षेण ईर्त्ते इति। प्र+ईर् गतौ+"प्र ईरप्रदोस्तुट् च।" उणा० ४।१२६। इति कनिप् तुट् च। "वनोरच।" ४।१।७। इति ङीप् रङ्गाभावश्च।) नदी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

प्रेष, ऋ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्॥)

प्रेषः, पुं (प्र+ईष्+घञ्।) प्रेषणम्। पीड़ा। इति जटाधरः॥

प्रेषणं, क्ली, (प्रेष्+भावे ल्युट्।) प्रेरणम्। यथा,

"ज्ञातीयात् प्रेषणं भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे।
मित्रञ्चापदि काले च भार्य्याञ्च विभवक्षये॥"

इति चाणक्यसंग्रहः॥

प्रेषितं, त्रि, (प्रेष्+क्तः।) प्रेरितम्। तत्पर्य्यायः। प्रस्थापितम् २ प्रतिग्रिष्टम् ३ प्रतिहतम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, देवीभागवते। १।१२।२६।

"प्रेषितोऽहं महाभाग! शक्रेण त्वां विवक्षया।
कथितं प्रभुणा यच्च तद् ब्रवीमि महामते!॥")

प्रेष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन प्रिय इति। प्रिय+इष्ठन्। प्रादेशः।) अतिशयप्रियः। इत्यमरः। ३। १। १११॥

प्रेष्ठा, स्त्री, (प्रेष्ठ+टाप्।) प्रेयसी। इति हेमचन्द्रः॥ जङ्घा। इति शब्दचन्द्रिका॥

प्रेष्यः, त्रि, (प्र+ईष्+कर्म्मणि ण्यत्।) दासः। इत्यमरः। २। १०। १७॥ (यथा, मनौ। ३। १५३।

"प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः॥")

प्रेरणीयश्च॥

प्रेषः, पुं, (प्र+इष्+घञ्। "प्राडूढोढ्यैषेष्येषु।" ६।१।८६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः।) क्षेपः। महेनम्। उत्साहः। प्रेषणम्। इति मेदिनी। षे, ६॥

प्रेष्यः, पुं, (प्र+इष्+कर्म्मणि ण्यत्। "प्राडूढोढ्यैषेष्येषु।" ६।१।८६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वृद्धिः।) प्रेष्यः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, कुमारे। ६। ५८।

"अङ्गं प्रेष्यभावे वः स्थावरं चरणायुधम्।
विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः॥")

क्ली, प्रेष्यस्य भावः। दासकर्म्म। यथा, कथासरित्सागरे। ३०। ६५।

"गवादिरक्षकान् पुत्रान् भार्य्यां कर्म्मकरीं तथा।
तस्य ज्ञात्वा ददाभ्यर्णं प्रेष्यं कुर्व्वन्तु मे सदः॥")

प्रोक्तं त्रि, (प्रकर्षेण उच्यते स्मेति। प्र+वच्+क्तः।) कथितम्। प्रकर्षणोक्तम्। यथा,—

"अम्बरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु॥"

इति श्रीभागवतम्॥

प्रोक्षणं, क्ली, (प्र+उक्ष सेचने+ल्युट्।) यज्ञार्थपशुहननम्। इत्यमरः। २। ७। २६॥ (यथा, महाभारते। ५। १७। ६।

"य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम्।
एते प्रमाणं भवतः उताहो नेति वासव!॥")

आद्यादुचितसंस्कारः। यथा, भागवते। ६। ६। ८।

"चोदितः प्रोक्षणायाह दृषदेसदकर्म्मकम्॥")

वधः। सेचनम्। इति मेदिनी। णे, ६४॥ (यथा, मनुः। ५। ११८।

"अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम्।
प्रक्षालनेन तल्लाभमद्भिः शौचं विधीयते॥")

प्रोचितं, त्रि, (प्र+उच्+क्त।) सिक्तम्। इति मेदिनी। ते, १२६॥ यज्ञार्थं मन्त्रैः संस्कृतमांसादि। यथा,—

"भक्षयेत् प्रोचितं मांसं ब्राह्मणानां कदाचन।
देवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्ज्जयेत्॥"

आरण्यानामिदानीन्तनप्रोक्षणापेक्षा नास्ति।

यथा, महाभारते।

"आरण्याः सर्व्वदेवत्याः प्रोक्षिताः सर्व्वशो मृगाः।
व्यवस्थेन पुरा राजन्! मृगया येन पूज्यते॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

प्रोच्चाटनं, क्ली, (प्र+उद्+चट् हिंसायाम्+णिच्+ल्युट्।) मारणम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४॥

प्रोज्झितं, त्रि, (प्र+उज्झ+कर्म्मणि क्तः।) त्यक्तम्। यथा, श्रीभागवते। १। १। २।

"धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सताम्॥"

प्रोञ्छनं, क्ली, (प्र+उञ्छ+ल्युट्।) प्रवर्त्तनम्। लोपनम्। मोछा इति भाषा॥ यथा,—

"प्रोञ्छनेनैवमपादेन दरिद्रो भवति ध्रुवम्।
वैरिनाशकरं प्रोक्तं कवचं वश्यकारकम्॥"

इति रुद्रयामले वैरिहरकालीकवचम्॥

प्रोष्ठः, पुं, (प्रकर्षेण अश्नुते निष्ठीवनादिकं प्राप्नोतीति। प्र+अट् गतौ+अच्। पृषोदरादित्वात् अस्य उत्वम्।) पतद्ग्रहः। पीगदान इति भाषा। यथा,—

"स्यादाचमनकः प्रोष्ठः कटकोलः पतद्ग्रहः॥"

इति हारावली। ४७॥

प्रोतं, क्ली, (प्र+वेञ् स्यूतौ+क्तः। यजादित्वात् सम्प्रसारणम्।) वस्त्रम्। इति जटाधरः॥

प्रोतं, त्रि, (प्र+वेञ्+क्तः। यजादित्वात् सम्प्रसारणम्।) खचितम्। इति मेदिनी। ते, १७॥ स्यूतम्। (यथा, श्रीकृष्णचरिते। १५। २५।

"नीरन्ध्रमाप्तपरिरम्भविलम्भनस्य
रम्भोरुभिः सह विलासिजनस्य कामः।
प्रोतं विधातुमिव चेतसि रागसूत्रं
रोमाञ्चसूचिनिचयं प्रसृरीचकार॥")

गुम्फितम्। इति हेमचन्द्रः॥

प्रोतोत्सादनं, क्ली, (प्रोते स्यूते इति प्रोतानां वस्त्राणां वा उत्सादनं उत्क्लेशनं उत्पालनं वा यत्र।) वस्त्रकृमिघ्नम्। कुचम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

प्रोतफलः, पुं, (प्रकर्षेण उत्फलतीति। प्र+उत्+फल+अच्।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। सिंहलाङ्गूलः २ कुड़ी ३ कुटा पिप्पा ५। इति शब्दमाला॥

प्रोत्फुल्लं, त्रि, (प्रकर्षेण उत्फुल्लम्। प्र+उत्+फुल्ल विकासे+कर्त्तरि अच् वा।) विकसितम्। यथा,—

"ये बर्हिणाः करिकपोलमदेन भृङ्गाः
प्रोत्फुल्लपङ्कजरजःसुरभीक्षणाङ्गाः।
ते साम्प्रतं विधिवशाद्गमयन्ति कालं
निम्बेषु चार्कुसुमेषु करीलकेषु॥"

इति भामिनीविलासः॥

प्रोत्साहः, पुं, (प्र+उत्+सह+घञ्।) प्रकृष्टोत्साहः। "कर्म्मसु सुकरप्रत्यय उत्साह इति मधुः॥ कर्म्मसु दृढ़यत्नकारको भावः उत्साह

इति रमानाथः ॥ कर्म्मसु प्रत्यय उत्साह इति नयनानन्दः। अप्रत्यये बलोद्यम उत्साह। इति कैश्चित्।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १६। ६०।

"सोऽस्याः प्रोत्साहयिष्यद्भिषद्भिः खं यावदुच्चपो-
ह्यते।
तावत् पद्मावतीपार्श्वं प्रययुस्ते महत्तराः ॥")

प्रोथ, ऋ च पर्य्याप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥(भ्वा०-उभ०-अक०-सेट्।) रेफयुक्तः। ऋ, अप्रोथत्। अ, प्रोथति प्रोथते। पर्य्याप्तं सामर्थ्यम्। प्रप्रोथास्ते न कञ्चन। पर्य्याप्तं परिपूर्णता। इति गोविन्दभट्टः। इति दुर्गादासः ॥

प्रोथः, पुं, क्ली, (प्रथते इति। प्रथ् गतौ + "तिथ-प्रुष्ठगूथयूथप्रोथाः।" उणा० २। १२। इति थक् निपातनात् गुणः। यद्वा, प्रोथते इति। प्रोथ पर्य्याप्तौ + "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।" ३।३। ११८। इति घः।) अश्वनासिका। इत्यमरः। २। ८। ४६ ॥ (यथा, माघे ११। ११।

"रिरसयिषति भूयः प्रौढ्यमग्ये विकीर्णं
पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥"

शूकरनासिकापि। यथा, देवीभागवते। ५। २८। २५।

"वाराही शूकराकारा गृढ़प्रोथा सटाभृता ॥")

प्रोथः, पुं, (प्रोथते इति। प्रोथ पर्य्याप्तौ + "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।" ३।३। ११८। इति घः। यद्वा, प्रथ् गतौ + "तिथप्रुष्ठगूथयूथप्रोथाः।" उणा० २। १२। इति थक्। निपातनात् गुणः।) कटी। इति मेदिनी। थे, १० ॥ प्राटकः। इति चिकाण्डशेषः ॥ स्त्रीगर्भः। इति विश्वः ॥ गर्भः। भीषणम्। स्फिक्। अश्वसुखम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

प्रोथः, त्रि, (प्रथते इति। प्रथ् गतौ + "तिथप्रुष्ठगूथयूथप्रोथाः।" उणा० २। १२। इति थक्। निपातनात् गुणः।) अध्वगः। इति मेदिनी। थे, १० ॥ प्रथितः। इति चिकाण्डशेषः ॥ स्थापितः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

प्रोषः, पुं, (प्रुष दाहे + भावे घञ्।) सन्तापः। इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोषितः, त्रि, (वस् + क्त। इट्। सम्पूर्वकरणम्। प्रकृष्टदूरं उषितः।) प्रवासगतः। यथा,—

"आर्त्तार्त्तं मुदितं हृष्टं प्रोषितं मलिनं क्षुधा।
क्षते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥"

इति मुहूर्त्ततत्त्वम् ॥

(दूरीभूतः। यथा, कलाविलासे। १। १४।

"पिहितबहुहसत्तिमिरिषणो
रुचिरः प्रज्ञामरीचिनिचयस्ते।
तीक्ष्णांशोरिव सङ्गजः
प्रोषितनिमिराः करोत्यापाः ॥")

प्रोषितभर्तृका, स्त्री, (प्रोषितो विदेशगतो भर्त्ता यस्याः। समासान्तकप्रत्ययः।) विदेशगतपतिका। इति जटाधरः ॥ स्त्रीयादिनायिकाभेदः। तस्या लक्षणं यथा। देशान्तरे गते भर्त्तरि सन्तापाकुला प्रोषितभर्तृका। अस्या-श्चेष्टा दशावस्था। यथा। पत्यभिलाषः १ चिन्ता २ स्मृतिः ३ गुणोत्कीर्त्तनम् ४ उद्वेगः ५ विलापः ६ उन्मादः ७ व्याधिः ८ जडता ९ निधनम् १०। मुग्धा प्रोषितभर्तृका यथा,—

"दुःखं दीर्घतरं वहन्त्यपि सखीषूर्गायनो भाषते
श्रोतव्ये: शृणवं रुजन्त्यपि पुनः प्रीते न वा
लज्जया।
कण्ठे गाढ़दवाचमत्यति द्रुता धत्ते न वाष्पोदकं
सन्तापं सहते यदम्बुजमुखी तद्वेद वेतोभवः ॥"

मध्या प्रोषितभर्तृका यथा,—

"वामस्तदेव वपुषो वलयन्तदेव
हस्तस्य सेव जघनस्य च रक्तकाञ्ची।
वाचालभङ्गसुभगे मुरतौ समस्त-
मद्याधिकं भवति तत् सखि किन्निदानम् ॥"

प्रगल्भा प्रोषितभर्तृका यथा,—

"माला बालाम्बुजदलमयी मौक्तिकी हार-
यष्टिः
काञ्ची स्थानात् प्रसरति हरौ सुभ्रुवः प्रस्विनेव।
अन्यद्वस्त्रं किमपि धमनी विद्यते वा नवेति
ज्ञातुं बाष्पोरुहह वलयं पाणिमूलं प्रयाति ॥"

परकीया प्रोषितभर्तृका यथा,—

"श्वश्रूः पद्मादलं ददाति तदपि भ्रूसंज्ञया गृह्यते
सद्यो मर्म्मरणक्रियां न च तया संस्पृश्यते
पाणिना।
यातुर्व्याप्ति सुहृज्जनस्य वचसा प्रत्युत्तरं दीयते
श्वासः किन्तु न मुच्यते हुतवहक्रूरः क्रुरङ्गी-
दृशा ॥"

सामान्यवनिता प्रोषितभर्तृका यथा,—

"विरहविदितमन्तःप्रेम विज्ञाय कान्तः
पुनरपि वसु तस्मादेत्य मे दास्यतीति।
मरिचनिचयमक्ष्णोर्न्यस्य वाष्पोदबिन्दून्
रुजति च पुरयोषिद्द्वारदेशोपविष्टा ॥"

इति रसमञ्जरी ॥

(अस्याः अकर्त्तव्यं यदुक्तं चिन्तामणौ तद्यथा,

"हास्यं परगृहे यानं समाजोत्सवदर्शनम्।
क्रीड़ां शरीरसंस्कारं त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥")

प्रोष्ठः, पुं, (प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्येति। "ओत्योष्ठयोः समासे वा।" २। १। ६४। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या साधुः।) प्रोष्ठीमत्स्यः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (जनपदविशेषः। यथा, महाभारते। ६। ९। ६१।

"शूद्रकाः कोरकाः प्रोष्ठाः समवेगवशास्तथा ॥"

गौः। इति सिद्धान्तकौमुदी। ५। ४। १२०॥)

प्रोष्ठपदः, पुं, (प्रोष्ठौ गौरस्येव पादौ यस्य सः। "सुप्रातसुश्वसुदिवेति।" ५।४।१२०। इति अच् प्रत्ययेन साधुः। प्रोष्ठपदो नक्षत्रविशेषस्तद्युक्ता पौर्णमासी यत्र मासे। अण्। पक्षे न वृद्धिः।) भाद्रमासः। इत्यमरः ॥ (नक्षत्रविशेषः। यथा, महाभारते। ६। ३। १४।

"शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्व्वे समारुह्य विरोचते ॥"

यथा च मार्कण्डेये। ३३। १५।

"अजाविकं प्रोष्ठपदे विन्देद्वार्वाक्षयोत्तरे ॥"

गोतुल्यपदयुक्ते, त्रि। इति व्याकरणम् ॥)

प्रोष्ठपदाः, स्त्री, (प्रोष्ठौ गौरस्येव पादा यासाम्। "सुप्रातसुश्वेति।" ५। ४। १२०। इति बहुव्रीहावच् पक्षावच्च निपातितः।) पूर्व्वभाद्रपदनक्षत्रम्। २५। उत्तरभाद्रपदनक्षत्रम्। २६। तत्पर्य्यायः। भाद्रपदाः २। इत्यमरः। १। ३, २० ॥ हे पूर्व्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदासु प्रोष्ठौ गौः। भद्रश्च गौः। तस्येव पाद आसां तास्तथा। "पूर्व्वे प्रोष्ठपदे हे उत्तरे तु भाद्रपदे हे समुदायश्चासां चतुःसंख्य इति बहुवचनम्। कदा पूर्व्वे प्रोष्ठपदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्वित्वाद्द्विवचनम्। इति भरतः ॥ भाद्रपदशब्देन तारकाविशेषाणां समुदाय उच्यते तिरोहितावयवभेदपक्षे एकवचनम्। प्रोष्ठपदाशब्दस्तु द्वित्वावयवभेदपक्षे बहुवचनमिति मैत्रेयः। इति रायमुकुटः ॥

प्रोष्ठपदी, स्त्री, (प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता पौर्णमासी। अण्। स्त्रियां ङीप्।) भाद्री पूर्णिमा। यथा,—

"प्रोष्ठपद्यामसौतायां तथा क्षणा क्षयोदयौ।
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च।

"लिखित्वा तत्र यो दद्याद्वेमसिंहसमन्वितम्।
प्रोष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम् ॥"

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

प्रोष्ठपादः, त्रि, (प्रोष्ठपद + "सन्धिवेलेति।" ४। ३। १६। इत्यण्। "ज्ञे प्रोष्ठपदानाम्।" ७। ३। १८। इति उत्तरपदस्याद्यामादेरचो वृद्धिः।) प्रोष्ठपदासु जातः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रोष्ठी, स्त्री, पुं, (प्रकृष्टं ओष्ठौ यस्याः। "ओष्ठोत्वयोः समासे वा।" नासिकोदरोष्ठेति जातेरिति वा ङीष्।) मत्स्यभेदः। पुँटी माछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शफरी २ शफरः ३। इत्यमरः ॥ श्वेतकोलः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। स्वादुत्वम्। शुक्रकारित्वम्। कफवातनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ स्निग्धत्वम्। आस्यकण्ठरोगनाशित्वम्। श्रेष्ठत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोष्ठः, पुं, (प्रोच्यते वितर्क्यते विस्मयाकुलितैरिति। प्र + ऊह् + घञ्।) वृश्चिकरणः। पर्व्व। इति विश्वमेदिन्यौ। हे, ५। गजचरणपर्व्व। इति चिकाण्डशेषशब्दरत्नावल्यौ ॥

प्रोह्यः, त्रि, (प्रकर्षेण ऊहते वितर्क्यतीति। प्र + ऊह् + कः।) निपुणः। (प्र + ऊह् + भावे घञ्।) तर्कः। इति मेदिनी। हे, ६ ॥

प्रौढ़ं, त्रि, (प्रोच्यते स्मेति। प्र + वह् + क्तः। सम्पूर्वकरणम्। "प्राद्वहोढ़ोढ्येषैष्येषु।" इति वृद्धिः।) वर्द्धितम्। तत्पर्य्यायः। प्रवृद्धम् २ एधितम् ३। इत्यमरः। ३। १। ७६ ॥ (यथा, मेघदूते। २७।

"लक्ष्मम्यक्तात् पुलकितमिव प्रौढ़पुष्पैः कदम्बैः ॥")

प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३१ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५८ ।
"आसातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढ़प्रिया नयनविभ्रमचेष्टितानि ॥")
निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । ६ ।
"इङ्गितज्ञाः पुरुषौढ़ा एकारामाश्च सात्वताः ॥")
प्रकर्षेण ऊढ़श्च ॥

प्रौढ़पादः, पुं, (प्रौढ़ः पादो यस्य ।) आसनारोपितपादतलः । आसनोपरिपादतलद्वयसंयोगपूर्ब्बकोपवेष्टा । वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजानुजङ्घाद्वयदृढ़बन्धनपूर्ब्बकोपवेष्टा । यथा,
"आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते ॥
स्नानमात्रमयं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
प्रौढ़पादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥"
इति कात्यायनः ॥ * ॥
अनेकोद्वाह्ये हारशिल्पे भूमिसमे इष्टकाच्च संकीर्णाभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधे आरूढ़पादोऽपि कुर्य्यात् । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

प्रौढ़ा, स्त्री, (प्रौढ़ + टाप् ।) नायिकाभेदः । तत्पर्य्यायः । चिरिण्टी २ सुवयाः ३ श्यामा ४ दृढ़रजाः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा,—
"बाला तु तरुणी प्रौढ़ा वृद्धा भवति नायिका ।
गुणयोगेन रम्भेव नारी वश्या भवेत्तदा ॥"
चिरगृहीतूढ़ं पञ्चपञ्चाशद्वर्षपर्य्यन्तं प्रौढ़ावस्था । यथा,—
"आषोड़शी भवेद्बाला तरुणी चिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशती प्रौढ़ा भवेद्वृद्धा ततः परम् ॥"
अस्या वश्यत्वकारणं यथा,—
"अलङ्कारादिभिर्म्बाला तरुणी रतियोगतः ।
प्रेमदानादिभिः प्रौढ़ा वृद्धा च दृढ़ताड़नात् ॥"
तस्या रमणे दोषो यथा,—
"बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढ़ा करोति दृढ़त्वं वृद्धा मरणदा भवेत् ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥
मुग्धादिविविधान्तर्गतप्रगल्भा नायिका । तत्र प्रौढ़ा खण्डिता यथा,—
"मासुद्दीप्य विपक्षपक्षलदृशः पादाम्बुजालक्तकै-
राश्लिष्यानयमानसोल्लसितसुखो चित्रार्पितेवाभवत् ।
रुद्धं नोक्तवती न वा कृतवती निश्वासकोष्णाद्दृशः
प्रातर्मङ्गलमङ्गला करतलोदादर्शमादर्शयत् ॥"
प्रौढ़ा कलहान्तरिता यथा,—
"अकरोः किमु नेत्रयोर्निमानं
किमकार्षीः करपल्लवे निरोधम् ।
कलहं किमधाः क्रुधा रसज्ञे
हितमर्थं न विदन्ति देवदुष्टाः ॥"
प्रौढ़ा उत्कण्ठिता यथा,—
"भ्रातर्निकुञ्जसखियूथिरसालबन्धो
मातस्तमस्विनि पितस्तिमिर प्रसीद ।
पृच्छामि किञ्च नवनीरघराभिरामो
दामोदरः कथय किं न समाजगाम ॥"
प्रौढ़ा वासकसज्जा यथा,—
"स्नातं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धूपिता
स्तृता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भृतिः ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेत्य देहत्विषा
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥"
प्रौढ़ाभिसारिका यथा,—
"स्फुरदरुणिजभारभङ्गुराङ्गी
किसलयकोमलकान्तिना पदेन ।
अथ कथय कथं सहेत गन्तुं
यदि न निपासु मनोरथो रथः स्यात् ॥"
प्रौढ़ा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—
"नायं मधनि सुभ्रुवामपि तनुत्यागे वियोगज्वर-
स्तेनाहं विहिताञ्जलिर्यदुपते ! एच्छामि सत्यं वद ।
ताम्बूलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्वस्तुभिर्दीयते
तत् स्यादत्र परत्र वा किमु विषज्वालावली-
दुःसहम् ॥"
इति रसमञ्जरी ॥
अन्यत् प्रगल्भाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

प्रौढ़िः, स्त्री, (प्र + वह + क्तिन् । प्राढ़ूहेति वृद्धिः ।) सामर्थ्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ तत्पर्य्यायः । उत्तनाहः २ प्रगल्भता ३ अभियोगः ४ उद्यमः ५ उद्योगः ६ क्रियादैनिका ७ अध्यवसायः ८ ऊर्ज्जः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ । २१४ ॥ (यथा कथासरित्सागरे । १४ । ६३ ।
"यथा यथा च दम्पत्योः प्रौढ़िं परिणयो ययौ ।
तयोस्तथा तथा प्रेम नवीभावमिवाययौ ॥")

प्रौढ़ः, त्रि, (प्र + ओढ़ृ अपनयने + अच् ।) निपुणः । इति केचित् ॥

प्रौष्ठपदः, पुं, (प्रौष्ठो गौस्तस्येव पादा यासामिति प्रौष्ठपदा नक्षत्रविशेषाः । तद्युक्ता पौर्णमासी । प्रौष्ठपद + "नक्षत्रेण युक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ । इति अण् । ङीप् । प्रौष्ठपदी पौर्णमास्यस्मिन् । प्रौष्ठपदी + "सास्मिन् पौर्णमासीति ।" ४ । २ । २१ । इति अण् ।) भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०६ । २८ ।
"प्रौष्ठपदस्तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
धनाढ्यं स्फीतमचलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥"
प्रौष्ठपदासु भवे, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी । ७ । ३ । १८ ॥)

प्रौढ़ः, पुं, (प्र + ऊढ़ + कः । प्राढ़ूहेति वृद्धिः ।) प्रकर्षेणोढ़ः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

प्लक्ष, अ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० उभ० सक० सेट् ।) अलः स्थलतीययुक्तः । अ, प्लक्षति प्लक्षते । इति दुर्गादासः ॥

प्लक्षः, पुं, (प्लक्ष्यते भक्ष्यते विहगादिभिरिति । प्लक्ष + कर्म्मणि घञ् ।) वृक्षविशेषः । पाकुड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जटी २ पर्कटी ३ । इत्यमरः ॥ पर्कटिः ४ प्लक्षा ५ प्लीक्षा ६ जटिः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपीतनः ८ क्षीरी ९ सुपार्श्वः १० कमण्डलुः ११ वट्मी १२ अवरोहशाखी १३ गर्दभाण्डः १४ कपीतकः १५ दृढ़प्ररोहः १६ प्लवकः १७ प्लवङ्गः १८ महाबलः १९ ॥ ह्रस्वप्लक्षपर्य्यायः । क्षुद्रः २० सुशीलः २१ प्रीतवर्द्धकः २२ पृथुः २३ महावरोहः २४ ह्रस्वपर्णः २५ पिम्परिः २६ भिदुरः २७ मङ्गलच्छायः २८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् । रक्तदोषमूर्च्छाभ्रमप्रलापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्रणयोनिगदश्वासपित्तकफव्रणोष्णरक्तपित्तनाशित्वम् । पर्कटी च स्त्रियामपि । इति भावप्रकाशः ॥ कन्दरालक्षणम् । द्वीपभेदः । अश्वत्थवृक्षः । इति मेदिनी । पे, १७ ॥ पक्षकः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्लक्षद्वीपः, पुं, (प्लक्षलक्षणलक्षितो द्वीपः ।) सप्तद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । तस्य विवरणं यथा,
सूत उवाच ।
"जम्बुद्वीपस्य विस्तारादिगुणेन समन्ततः ।
संवेष्टयित्वा क्षीरोदं प्लक्षद्वीपो व्यवस्थितः ॥
प्लक्षद्वीपे च विप्रेन्द्राः सप्तासन् कुलपर्व्वताः ।
अयताः सुपर्व्वाणः सिद्धसंघनिषेविताः ॥
गोमेदः प्रथमस्तेषां द्वितीयश्चन्द्र उच्यते ।
नारदो दुन्दुभिश्चैव सोमश्च ऋषभस्तथा ॥
विभ्राजः सप्तमः प्रोक्तो ब्रह्मणोत्यन्तवल्लभः ।
तत्र देवर्षिगन्धर्व्वैः सिद्धैश्च भगवानजः ॥
उपास्यते स विश्वात्मा साक्षी सर्व्वस्य विश्वसृक् ।
तेषु पुण्या जनपदा नाधयो व्याधयोऽपि च ॥
न तत्र पापकर्म्माणः पुरुषा वा कदाचन ।
तेषां नद्यः सप्त चैव वर्षाणान्तु समुद्गताः ॥
तासु ब्रह्मर्षयो नित्यं पितामहमुपासते ।
अनुतप्ता शिखी चैव विपाप्मा त्रिदिवा कृता ॥
अमृता सुकृता चैव नामतः परिकीर्त्तिताः ।
नदनद्यस्त्वसंख्याताः सरांसि सुबहून्यपि ॥
न वै तेषु युगावस्था पुरुषा वै चिरायुषः ।
आर्य्यकाः कुरवश्चैव विदग्धा भाविनस्तथा ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रास्तस्मिन् द्वीपे प्रकीर्त्तिताः ।
इज्यते भगवान् सोमो वर्णैस्तत्र निवासिभिः ॥
तेषाञ्च सोमसायुज्यं सारूप्यं सुनिपुङ्गवाः ।
सर्व्वे धर्म्मपरा नित्यं नित्यं मुदितमानसाः ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति च निरामयाः ॥"
इति कौर्म्मे भुवनकोषे ४६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च "ऋषिरुवाच । अतःपरं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते । जम्बुद्वीपो यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जम्बूफलेन । लवणोदधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्लक्षाह्वयेन परिक्षिप्तो यथा परिखा बाह्योपवनेन । प्लक्षो जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यानिकरो हिरण्मय उत्सेधो यज्ञाधिरुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वस्तं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम । शिवं वयसं सुभद्रं शान्तं क्षेम

प्लवः

मस्तमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णा हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सप्तगिरयः । अरुणा नृमणा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः । यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो हंसपतङ्गोर्ध्वायनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसन्दर्शनप्रजनना: स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते । प्लक्षस्य विष्णो रूपं यत सत्यस्य ब्रह्मणः । अस्तेयस्य च स्तेयस्य सूर्यमात्मानमीमहीति ॥ प्लक्षादिषु पञ्चसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्णते । प्लक्षश्च समानेनेक्षुरसोदेनावृतः ।" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २० अध्यायः ॥

प्लव, ङ गत्याम् । (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । ङ, प्लवते । प्लु ङ इत्यनेनैवेष्टसिद्धे अस्य पाठः प्लविष्यते प्लवते इत्यादि सिद्ध्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

प्लवं, क्ली, (प्लवते इति । प्लु + अच् ।) केवर्त्ती मुस्तकम् । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"कट्टम्भरं दामपुरं वालेयं परिप्लवम् ।
प्लवगोपुरगोनर्दं केवर्त्तीमुस्तकानि च ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी । वे, १८ ॥ प्लुतगे, त्रि ॥

प्लवः, पुं, (प्लु + "ऋदोरप् ।" ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) प्लवनम् । (यथा, हरिवंशे । १२२ । १०१ ।

"सागरानुपविपुलां प्रागुदक्प्लवगोत्तमाम् ।
सर्व्वतोदधिमध्यस्थामभेद्यां त्रिदशैरपि ॥"

प्लवतेऽनेनेति करणे अप् ।) भेलः । (यथा, मुण्डकोपनिषदि । १ । २ । ७ ।

"प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥"

प्लवते सन्तरतीति । प्लु + अच् ।) भेकः । अविः । अपक्षः । कपिः । जलकाकः । (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

"प्लवानामिक्षुरसाभ: ॥")

कुलकः । प्लवगः । पर्कटीद्रुमः । कारण्डवविहगः । प्लवः । प्रतिगतिः । इति मेदिनी । वे, १६ ॥ पैरगम् । प्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलान्तरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४३ ॥ प्लवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पोलो इति भाषा ॥ जलकुक्कुटः । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, मनौ । ५ । १२ ।

"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।
सारसं रज्जुबालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥"

वर्कविशेषः । यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४३ ।

"स्थाङ्गहंसा नद्यूहाः प्लवाः कारण्डवाः परे ।
तथा पुष्कारिलाः क्रौञ्चा विनेदुर्मा भैजिरे दिशः ॥"

प्लवः

"प्लवा वकविशेषाः ।" इति भरतीकायां रामानुजः ॥) जलचरपक्षिमात्रम् । यथा,—

"हंससारसकाक्रान्तवकक्रौञ्चसरारिकाः ।
नन्दीमुखीसकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः ॥
प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः ॥"

एतेषां मांसगुणाः ।

"प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

प्लवकः, पुं, (प्लवते इवेति । प्लु + अच् । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) खड्गधारादिनर्त्तकः । तत्पर्य्यायः । केलकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केकलः ३ नर्त्तः ४ केलिकोषः ५ कलायनः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ चषालः । इति हलायुधः ॥ (सन्तरणोपजीवी । यथा, महाभारते । १३ । २३ । १५ ।

"गायना नर्त्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा ।
कथका योधकाश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम् ॥")

भेकः । प्लक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्लवगः, पुं, (प्लवेन प्लुतगत्या गच्छतीति । गम् + "अन्येष्वपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) वानरः । (यथा, रघुवंशे । १२ । ७० ।

"स सेतुं बध्नयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।
रसासलादिवोत्क्षिप्तं गोभं स्वप्राय भोगिनः ॥")

भेकः । सूर्य्यसारथिः । इति मेदिनी । गे, ४२ ॥ प्लवपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ गिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्लवगतिः, पुं, (प्लवेन गतिर्यस्य ।) भेकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्लवस्य भेकादेर्गतौ प्लुतगतौ च, स्त्री ॥)

प्लवङ्गः, पुं, (प्लवेन प्लुतगत्या गच्छतीति । गम् + "गमश्च ।" ३ । २ । ४७ । इति खच् । "खच डिदा वाच्यः ।" इति ङित् । ङित्त्वात् टेर्लोपः । मुडागमः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (यथा, रामायणे । २ । २५ । १८ ।

"प्लवङ्गा वानराः ।" इति भरतीकायां रामानुजः ॥) मृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्लवङ्गमः, पुं, (प्लवेन गच्छतीति । गम् + "गमश्च ।" ३ । २ । ४७ । इति खच् । सुमागमः ।) भेकः । वानरः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३७ ॥ (यथा, रामायणे । ४ । ६२ । ११ ।

"अस्मिन् प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्लवङ्गमाः ।
आख्यान्ति रामममित्रघ्नी त्वया तैभ्यो विहङ्गम ! ॥")

प्लुतगतियुक्ते, त्रि ॥

प्लवनः, त्रि, (प्लवते इति । प्लु + ल्यु ।) प्लवगः । क्रमनिम्नभूम्यादिः । यथा,—

प्लीहरोग

"प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेत् यत्नतो नरः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम् ॥

(क्ली, प्लु + ल्युट । प्लवः । यथा,—

"शयनासनं यानि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् ।
नाप्लवानपो न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

प्लावं, क्ली, (प्लवस्य फलम् । "प्लवादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १५४ । इत्यण् । विधानसामर्थ्यात् तस्य फले न लुक् ।) प्लवफलस्य फलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ प्लवस्य विकारः । प्लवस्य समूहः । प्लवस्य भावः । प्लवस्येदम् । प्लवस्य हितम् । इत्यादि व्याकरणम् ॥ (प्लवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

"नैयग्रोध औदम्बर आश्वत्थ प्लाक्ष इङ्गुदो भवन्त्येते वै गान्धर्व्वाप्सरसां गृहाः सप्त शुभा ॥"

इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । ३ । ४ । ८ । ४ ॥)

प्लावनं, क्ली, (प्लु + णिच् + ल्युट् ।) द्रवद्रव्यस्योर्द्ध्वप्रापणम् । उथ्लन इति भाषा । यथा,—

"तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च ।
तस्माच्चमुद्धृतं शुद्धेत् कठिनन्तु पयो दधि ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

मज्जनम् । बहुतरजलसंयोगः । यथा,—

"एतत् श्रुत्वा वचो राजा प्राप्तिष्ठत भगीरथः ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥
प्लावनार्थं नरश्रेष्ठ ! पुण्येन सलिलेन ह ॥"

इति महाभारते । ३ । १११ अध्यायः ॥

प्लाविनं, त्रि, (प्लु + णिच् + क्तः ।) जलादिमज्जनादि । यथा,—

"सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजाम्बराम् ।
सुधाप्लाविनभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम् ॥"

इति गङ्गावाक्यावली ॥

(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । १० ।

"पुरी सा वासुदेवस्य प्लाविनोदधिना सतः ॥")

प्लिह, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । ङ, प्लेहते । इति दुर्गादासः ॥

प्लिहा, [न्] पुं, (प्लेहते वृद्धिं गच्छतीति । प्लिह + कनिन् ।) प्लीहरोगः । यथा, यकृत्प्लिहानाभि सुखादिव च्छिन्नमिति वैद्यकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ९३ ।

"वपावसावहननं नाभिः लोम यकृत् प्लिहा ॥")

प्लीहघ्नः, पुं, (प्लीहानं हन्तीति । हन + टक् ।) वृक्षविशेषः । रोहिड़ा इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । रोही २ रोहितकः ३ प्लीहशत्रुः ४ दार्ढिमपुष्पकः ५ मांसदलः ६ यकृद्दरी ७ चलच्छदः ८ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोहितेयः ९ रोहितः १० रोहीतकः ११ रोही १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणाः रोहितकशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

प्लीहशत्रुः, पुं, (प्लीहः शत्रुर्नाशकत्वात् ।) प्लीहघ्नवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९६ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दार्ढिमपुष्पकः ॥")

प्लीहा

प्लीहा, स्त्री, (प्लिह + कः। एषोदरादित्वात् दीर्घः। स्त्रियां टाप्।) प्लिहरोगः। यथा, यजुर्वेदे च सम्बन्धे। इति वाजसनेयः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

प्लीहा, [न्] पुं, (प्लिह + "अनुदात्तसूपधनृप्लीह-मिति।" उणा० १। १५८। इति कनिन् प्रत्ययेन साधुः।) कुक्षिवामपार्श्वस्थमांसखण्डम्। पिला इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। गुल्मः २ प्लिहा ३। इत्यमरभरतौ॥ अस्य निदानम्।

"विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य शश्वतो:
प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च।
प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ
प्लीहोत्यमेतच्चतुरं वदन्ति॥
सङ्गामपार्श्वे परिवृद्धिमेति
विष्टभ्यतः सीदति चातुरोऽत्र।
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै-
रुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः॥"

इति माधवकरः॥ * ॥

रक्तजस्य तस्य लक्षणम्।

"क्लमो भ्रमो विदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम्।
मोहो रक्तोद्गरत्वञ्च ज्ञेयं रक्तजलक्षणम्॥"*॥

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणम्।

"सज्वरः सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुतः।
पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा पैत्तिक उच्यते॥"

श्लैष्मिकस्य तस्य लक्षणम्।

"प्लीहा मन्दरुजः स्निग्धः कठिनो गौरवान्वितः।
अरोचकयुतः प्रोक्तः प्लीहा कफज उच्यते॥"

वातिकस्य तस्य लक्षणम्।

"नित्यमानद्धकोष्ठः स्यान्नित्योदावर्त्तपीड़ितः।
वेदनाभिः परीतश्च प्लीहा वातिक उच्यते॥
दोषत्रितयरूपाणि प्लीह्यासाद्ये भवन्ति हि॥"

अथ तस्य चिकित्सा।

"पानयो युक्तितः सारः क्षीरगोदधिशुक्तिजः।
तथा दुग्धेन पानस्याः पिप्पल्याः प्लीहशान्तये॥१॥
अर्कपत्रं सलवणं गुटदग्धं सुचूर्णितम्।
निहन्ति मस्तुना पीतं प्लीहानमपि दारुणम्॥२॥
हिङ्गु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारश्च सैन्धवम्।
मातुलुङ्गरसापेतं प्लीहशूलहरं रजः॥ ३॥
पालाशक्षारनीरेण पिप्पली परिभाविता।
प्लीहगुल्मार्शसामग्नी वह्निमान्द्यहरी मता॥४॥

रसेन अम्बीरफलस्य शुद्ध-
नाभीरजः पीतमवश्यमेव।
प्राणप्रमाणं प्रमयेदशेषं
प्लीहामयं कुक्षिसमानमाशु॥ ५॥

शूरपुङ्खमूलकल्कसक्षीरालोड़ितः पीतः।
प्लीहानं यदि न हरते श्लेष्मोऽपि तदा जले
प्लवते॥ ६॥

सुपक्वसहकारस्य रसः क्षौद्रसमन्वितः।
पीतः प्रथमयत्नेव प्लीहानं नेह संशयः॥ ७॥
सुस्निग्धं प्राक्तनीपुष्पं निशापर्य्युषितं नरः॥
राजिकाचूर्णसंयुक्तं खादेत् प्लीहोपशान्तये॥"८॥

* इति भावप्रकाशः॥ * ॥

प्लुचिः

"पिप्पलीमधुपानाच्च यथा मधुरभोजनात्।
प्लीहा विनश्यते रूक्ष इति॥ ६॥
कैतकीपत्रजं क्षारं घृतेन सह भक्षयेत्।
तक्रेण शरपुङ्खाभ्यां पीत्वा प्लीहां विना-
शयेत॥" १०॥

इति गारुड़े १८७। १८८ अध्यायौ॥

("शोणितकफप्रमादर्जं हृदयं तदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥ अस्य सहेतुकलक्षणादीनि यथा,—

"अग्निसन्धानसंक्षोभाद् यानयानाभिघातैः।
अतिशयवायभाराध्ववमनव्याधिकर्षणैः॥
वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा क्षतः स्थानात् प्रवर्द्धते।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवर्द्धन्तं विवर्द्धयेत॥

इति तस्य प्लीहा कठिनोऽलोलोवादौ वर्द्धमानः कक्षरूपमंस्थान उपलभ्यते स शोपेक्षितः क्रमेण कुक्षिं जठरमग्न्याधिष्ठानञ्च परिक्षिपन्दुरमभिनिर्वर्त्तयति॥

तस्य रूपाणि। दौर्ब्बल्यारोचकाविपाकवर्च्चोसचग्रहतमःपिपासामर्द्दच्छर्द्दिमूर्च्छाक्लमाटकामश्वासस्तट्ज्वरानाहाग्निसादकाश्यास्यवैरस्यपर्व्वभेदकोष्ठवातशूलान्यपि चोदरमरुग्वर्णं विवर्णं वा नीलहरितहारिद्ररेखाचितमुद्भवति।"

चिकित्सास्य यथा,—

"पिप्पलीं तिन्त्रिडीकं हिङ्गु नागरं हपुषामपि-
प्पलीम्।
भल्लातकं स्निग्धफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम्॥
देवदारुहरिद्रे द्वे सरलातिविषे वचाम्।
कुष्ठं सुरसं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च।
दधिसर्पिर्वसातैलमद्ययुक्तानि दाहयेत्॥
अन्तर्धूममतः क्षारात् विड़ालपदकं पिबेत्।
मदिरा दधिमण्डोष्णाजलारिष्टसुरासवैः॥
कृच्छ्रोगं क्षयथुं गुल्मं प्लीहाग्निं जठराणि च।
विसूचिकामुदावर्त्तं वातार्शांसि च नाशयेत॥"

इति चरके चिकित्सास्थानेऽष्टाविंशेऽध्याये॥)

प्लीहारिः, पुं, (प्लीहायाः अरिः प्लीहस्तन्नाशकत्वात्।) अश्वत्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (प्लीहनाशकवटिकौषधविशेषः। यथा,—

"द्विकर्षं लौहभस्मापि कर्षं साम्रं प्रदापयेत्।
शुद्धसूतं तथा गन्धं कर्षमानं भिषग्वरः॥
मृगाजिनं पलं भस्म लिम्पाकाङ्क्षित्वचः पलम्।
एवं भागक्रमेणैव कुर्य्यात् प्लीहारिसंज्ञकम्॥
नवगुञ्जामितं खादेदद्य नित्यं हि पूतवान्।
प्लीहानं यकृतं गुल्मं हन्त्यवश्यं न संशयः॥"

इति प्लीहारिरसः॥ * ॥

इति वैद्यकरत्नसंग्रहे प्लीहाधिकारे॥)

प्लीहाशत्रुः, पुं, (प्लीहायाः शत्रुः।) प्लीहशत्रुः। प्लीहघ्नवृक्षः। इति केचित्॥

प्लुषिः, पुं, (प्लुष्यति दहतीति। प्लुष दाहे + "प्लुषि-कुषिशुषिभ्यः कसिः।" उणा० ३। १५५। इति कसिः।) अग्निः। इत्युणादिकोषः। स्नेहः। यकृद्दाहः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

प्लुष्टः

प्लुष, उ सपरी। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-अनिट।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ड, प्लवते। इति दुर्गादासः॥

प्लुतं, क्ली, (प्लु + क्तः।) अश्वगतिविशेषः। स च लघ्वया ह्रस्वेन गतिः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, अश्ववैद्यके। ३। १३२।

"अथ यः पुच्छतोऽस्य गुदेरविग्रहो ध्वनिः।
अन्तरुत्पद्यते कश्चित्तदश्वप्लुत उच्यते॥")

तिर्य्यग्गतिः। इति कलिङ्गः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २७।१५६।

"तिर्य्यक्चास्तिर्य्यगेवास्य पेतुर्वक्रप्लुता मृगाः॥")

प्लुतः, पुं, (प्लुतं प्लुतवद्गतिरस्यास्तीति। प्लुत + अच्।) चिमाचवर्णः। इति मेदिनी। ते, ३५॥ यथा,—

"एकमात्रो भवेद्ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चार्द्धमात्रकम्॥"

इति दुर्गादासादिधृतप्राचीनकारिका॥

(तथाच।

"दूराह्वाने च गाने च रोदने च प्लुतो मतः॥"

इति च दुर्गादासधृतवचनम्॥

प्लुत + क्तः।) अश्वगतियुक्ते, त्रि॥ (यथा, हरिवंशे। ६८। ८४।

"रामादनन्तरं कृष्णः प्लुतौ वै वीर्य्यवत्तरः।
ताभ्यामेव प्लुताभ्याञ्च चरणेस्ताड़िनौ गिरिः॥"

अन्तर्गतिशब्दत्वात् प्लावितः। यथा, हरिवंशे। ५। ५४।

"सञ्जगते तमसि जगच्चलप्लुतं भवति सुदित-
मभयञ्च॥"

मिक्तः। यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ७३५।

"अग्नौ करिष्यन्नादाय पक्त्वान्नं घृतप्लुतम्॥"

आप्तः। यथा, भागवते। ३। २। १४।

"यस्यानुरागप्लुतहासरास-
लीलावलोकप्रतिलब्धमानाः।
व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्त-
धियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः॥")

प्लुष, उ दहि। भस्मीकरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्वावेट्।) उ, प्लोषित्वा प्लुष्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

प्लुष, ग सेके। पूर्त्तौ। खेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रया०-पर०-सक०-खेदे अक०-सेट्।) ग, प्लुष्णाति। इति दुर्गादासः॥

प्लुष, य ल दहि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। य, प्लुष्यति। ल, अप्लुषत्। पुप्लोष। इति दुर्गादासः॥

प्लुषः, पुं, दहनम्। इति प्लुषधातोर्भावे अल्-प्रत्ययः॥

प्लुष्टः, त्रि, (प्लुष + क्तः। "यस्य विभाषा।" ७। २। १५। इति इट् न।) दग्धः। इत्यमरः। ३। १। ८८॥ (यथा, ऋतुसंहारे। १। ७२।

"पटुतरवनदाहात् प्लुष्टशाखप्ररोहाः
परुषपवनवेगात् क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः॥"

अस्य लक्षणं यथा,—
"तत्र यद्विवर्णं म्रुच्यतेऽसिमात्रं तत् म्रुदम् ॥
चिकित्सास्य यथा,—
"दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सां संप्रचक्षते ।
म्रुदस्याग्निप्रतपनं कार्ष्णसुण्णाम्बुधौधधम् ॥
म्रुरौरे स्विन्नभूयिष्ठे स्विन्नं भवति ग्रोणितम् ॥
प्रक्षया च्छुदकं ग्रीतं स्कन्दयत्यतिग्रोणितम् ॥
तस्मात् सुखयति च्छर्दि तत् ग्रीतं कथञ्चन ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

म्रुस, इर् य दाहे । विभाने । इति कविकल्पद्रमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । इर्, अम्रुसत् आम्रोसीत् । य, म्रुस्यति । इति दुर्गादासः ॥

म्लेव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रमः । (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । ऋ, अपिम्लेवत् । ङ, म्लेवते । इति दुर्गादासः ॥

म्रोषः, पुं, (म्रुष दाहे + भावे घञ् ।) दाहः । इत्यमरः । १ । २ । ६ ॥ (यथा, श्रीकृष्णचरिते । ४ । १७ ।
"दरीषु किन्नरीलोकं धत्ते यः म्रोषविम्लवे ।
व्याधीक्षतमनङ्गेन भाण्डागारमिव स्वकम् ॥"
पित्तविकारविग्रोषः । तद्यथा । "पित्तविकारावत्वारिंग्रदत ऊर्द्धं व्याख्यास्यन्ते । तद्यथा म्रोषश्च म्रोषश्च दाहश्च दवथुश्च धूमकश्चाम्लकश्च इत्यादिषु ॥" इति चरके सूत्रस्थाने विंग्रोऽध्याये ॥)

म्ला, ल भत्सर्गे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, म्लाति । इति दुर्गादासः ॥

म्ला, स्त्री, (म्ला + भावे क्विप् ।) भत्सर्गम् । इति त्रिकाण्डग्रेषः ॥

म्लातं, त्रि, (म्ला + क्तः ।) भक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ११० ॥

म्लानं, क्ली, (म्ला + भावे ल्युट् ।) भोजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

फ

फ, फकारः । द्वाविंग्रतितमव्यञ्जनवर्णः । (पवर्गस्य द्वितीयवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
"उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ॥") तस्य तन्त्रं यथा,—
"फकारं शृण्व चार्वङ्गि ! रक्तविद्युल्लतोपमम् ।
चतुर्वर्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं चिबिन्दुसहितं सदा ॥"
इति कामधेनुतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥ * ॥
"वक्रा वामगता रेखा ततोऽधःसङ्गता भवेत् ।
तस्मादूर्द्धगता भूत्वा दत्तमारभ्य कुण्डली ॥
ब्रह्मा रुद्रश्च विष्णुश्च कुण्डली ब्रह्मरूपिणी ।
मात्रा वामाद्दक्षिणतः क्रमशः परिकीर्त्तिता ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तत्पर्य्यायः ।
"फकारश्च महेशानि ! ग्रिखी चैव जनार्द्दनः ॥"
इति रुद्रयामलोक्तवर्णाभिधानम् ॥
अस्य ध्यानं यथा,—
"प्रलयाम्बुदवर्णाभां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।
भक्ताभयप्रदां नित्यां नानालङ्कारभूषिताम् ॥
एवं ध्यात्वा फकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य नामानि यथा,—
"फः सखी दुर्गिणी धन्या वामपार्श्वा जनार्द्दनः ।
अया पादः ग्रिखा रौद्री क्रीत्कारः ग्राखिनी-प्रियः ॥
उमा विहङ्गमः कालः कुञ्जिनीप्रियपावकौ ।
प्रलयाग्निर्नीलपादोऽत्तरः पशुपतिः ग्रर्व्वी ॥
फुत्कारो यामिनी व्यक्ता पावनो मोहवल्लभः ।
निष्फलत्यागहङ्कारः प्रयागो ग्यामली फलम् ॥"
इति नानातन्त्रग्राह्यम् ॥
(पद्यादौ अस्य प्रयोगेन भयसम्भावना । यदुक्तं तन्त्ररत्नाकरटीकायाम् ।
"दोषः सौख्यं सुदं नः सुखभयमरणक्लेग्रदुःखं पवर्गः ॥")

फं, क्ली, (फक्क असद्व्यवहारे + डः ।) रूक्षोक्तिः । फुत्कृतिः । निष्फलभाषणम् । इति मेदिनी । फे, १ ॥

फः, पुं, यज्ञसाधनम् । स्फानम् । झञ्झावातः । इति मेदिनी । फे, १ ॥ वर्द्धकः । जृम्भानिष्कारः । स्फुटः । फललाभः । इति विश्वः ॥ संज्ञाविग्रेषः । यथा । "हसोऽन्तः फः । हसौ विरामश्च फसंज्ञः स्यात् ।" इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

फक्क, असद्व्यवहारे । ग्लानौ गतौ । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) कोपधः । फक्कति खलः कुत्सितं व्यवहरतीत्यर्थः । फक्कति वृद्धो मन्दं गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

फक्किका, स्त्री, (फक्क + "धात्वर्थनिर्द्देग्ये ण्वुल् वक्तव्यः ।" इति वार्त्तिकोक्त्या ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) असद्व्यवहारः । फाकि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चोद्यम् २ देग्यम् ३ पूर्व्वपक्षः ४ । इति ग्रब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । २ । ६५ ।
"फणिभाषितभाष्यफक्किका
विषमा कुण्डलनामधापिता ॥")
न्यायसम्बन्धिन्याख्या । यथा,—
"श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीग्रधीमता ।
विघट्टीक्रत्य दर्ग्यन्ते दिनीयमणिफक्किकाः ॥"
इत्यनुमानखण्डटीकारम्भे मथुरानाथः ॥

फञ्जिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज आमर्द्दने + ण्वुल् । पृषोदरादित्वात् भस्य फः । टापि अत इत्वम् ।) आह्मणयष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे हृद्दाहडामणिरसे ।
"निर्गुण्डी फञ्जिका वासा रविमूलत्रिकण्टकैः ॥"
"फञ्जिका आह्मणयष्टिका ।" इति तट्टीका ॥)
ऐवताढ्यः । दुरालभा । इति ग्रब्दचन्द्रिका ॥

फञ्जिपत्रिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति भञ्जि । पृषोदरादित्वात् भस्य फः । फञ्जि रोगहारकं पत्रं यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) आखुपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (विस्तृतिरस्या आखुपर्णीग्रब्दे ज्ञातव्या ॥)

फञ्जी, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज + अच् । पृषोदरादित्वात् भस्य फ. । गौरादित्वात् ङीष् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणौ श्वासाधिकारे ।
"अम्लता नागरफञ्जीआग्नीपर्णासिसाधितः
क्वाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ निहन्त्याशु ॥"
तथाचास्या गुणाः हारीते प्रथमस्थाने दग्रमेऽध्याये ।
"वत्सादनी तथा फञ्जी तेलपर्णी तु सिंहिका ।
चक्रमर्द्दक इत्यन्ये दुर्ज्जरा वातकोपनाः ॥")

फट्, य, अनुकरणग्रब्दः । अस्त्रबीजम् । यथा । फड़स्त्रं ग्रस्त्रमायुधम् । इति बीजवर्णाभिधानम् ॥ * ॥ प्राग्निकुम्भस्थापने अर्घ्यपात्रस्थापने अर्घ्यजलेन पूजोपकरणाभ्युक्षणे अन्तरीक्षगविघ्नोत्सारणे विकिरक्षेपणे गन्धपुष्पाभ्यां करशोधने अघमर्षणे पापपुरुषताडने कराङ्गन्यासे नैवेद्यप्रोक्षणे होमाग्नेः क्रयादांग्रत्यागे होमाग्न्यावाहने तदग्निप्रोक्षणादौ च फड़ितिमन्त्रस्य प्रयोगः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ८ । १० ।
"सविसर्गं फड़न्तं तत् सर्व्वदिक्षु विनिर्द्दिग्रेत् ॥"
विग्रीर्णादौ, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ७ । ३ । "देवाश्चग्नो यमो वरुण्डे तत्सत्यमुपरि प्लुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् ॥"
"असौ देव्यो हतो निहतः सन् फट् विग्रीर्णो भवतु विफला विग्ररणी अस्य क्रियन्तस्येतद्रूपम् । फलतीति फट् ङलयोरैक्यम् । स्वाहाकारस्थाने फड़ित्यभिचारे प्रयुज्यते ।" इति तद्भाष्ये वेददीपे महीधरः ॥)

फटः, पुं क्ली, (स्फुट विकसने + पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् साधुः) फणा । इत्यमरटीकाधरौ ॥

फटा, स्त्री, (फट + स्त्रियां टाप् ।) फणा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ८३ ।
"निर्व्विषेणापि सर्पेण कर्त्तव्या महती फटा ।
विषं भवतु मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः ॥")
दम्भः । इति मेदिनी । टे, २१ ॥ क्षितवः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
"स्यात् पवर्गद्वितीयादि फटायान्तु स्फटापि च ॥"
इतिभरतधृतग्रब्दभेदः ॥

फड़िङ्गा, स्त्री, (फड़िति ग्रब्दं इङ्गति गच्छतीति । इङ्ग गतौ + अच् । टाप् ।) भिङ्गिका । इति ग्रब्दचन्द्रिका ॥ फड़िङ्ग इति भाषा ॥

फण, ण निःस्नेहे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) फेणतुः फफणतुः । निःस्नेहः अनायासेनोत्पत्तिः । फणति वाञ्छितं श्रीमताम् । अनायासेन जातम् । अस्येव आत्मनेः

फणाध

निष्ठार्थां अनायासकृतं फाणटं इत्यमरः ॥ अतएव रमानाथोऽपि घटादौ फण गतौ इत्यत्र गतेरन्यत्र। फाणयति जनोऽनायासेन जनयतीत्यर्थ इत्याह। इति दुर्गादासः ॥

फण, मि ण गतौ। इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) मि, फणयति फाणयति। ण, फेणतुः पफणतुः। इति दुर्गादासः ॥

फण:, क्लि, (फणति विस्तृतिं गच्छतीति। फण + अच्।) सर्पस्य विस्तृतमस्तकम्। यथा। फटायासु फणा द्वयोरित्यमरः ॥ प्रघ्नोर्णं कारणं फणम्। इति क्षीरस्वामी ॥ तत्पर्य्यायः। फणा २ फणम् ३ फटा ४ फटः ५ स्फटः ६ स्फटा ७। इत्यमरभरतौ ॥ दर्व्वी ८ भोगः ९ स्फुटः १०। इति हेमचन्द्रः ।४।३८१॥ स्फुटा ११ दर्व्वि: १२ फटी १३। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।१२।११४।१५।
"परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने।
प्रकाशयति दोषांस्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् ॥"
जचूर्ह्स्यमर्म्मविद्गोषः। यथा, सुश्रुते। ३। ६।
"जचूर्ह्सं मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मांसकाः। द्वे स्तनकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वावपाङ्गौ द्वावुत्क्षेपौ द्वौ शङ्खवस्तिकौ स्थपनौ पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि ब्रह्मशाटकान्येकोऽधिपतिरिति ॥")

फणकरः, पुं, (फण: करः यस्येति। फणस्य करो वा।) भुजङ्गः। इति शब्दरत्नावली ॥

फणधरः, पुं, (धरतीति। धृ + अच्। फणस्य धरः।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली ॥

फणधरधरः, पुं, (फणधरस्य सर्पस्य धरः।) शिवः। इति कविकल्पलता ॥

फणभृत्, पुं, (फणं बिभर्त्तीति। भृ + क्विप् तुक् च।) सर्पः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६६ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे। ४।
"व्याघ्रचोमतले मृगाङ्कधवले निर्धौतदिङ्मण्डले
देवद्वयग्रसि प्रसूतसमसि प्रौढ़े जगत् प्रेयसि।
कैलासन्ति महीभृतः फणभृतः ग्रैवन्ति पाथोधयः
चीरोदन्ति सुरद्विपन्ति करिणो हंसन्ति पुंस्कोकिलाः ॥")

फणवान्, [त्] पुं, (फणोऽस्यास्तीति। फण + मतुप्। मस्य वः।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली ॥

फणा, स्त्री, (फणति प्रसारसङ्कोचं गच्छतीति। फण गतौ + अच्। टाप्।) सर्पफटा। इत्यमरः। १। ८। ६ ॥ (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले ६ अङ्के।
"ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते।
तेजस्वी संक्षोभात् प्रायः प्रतिपद्यते तेजः ॥")

फणाकरः, पुं, (करोतीति। कृ + अच्। फणाया करः।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली ॥

फणाधरः, पुं, (धरतीति। धृ + अच्। फणाया धरः।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली ॥

फणिच

फणाभरः, पुं, (बिभर्त्ति धरतीति। भृ + पचाद्यच्। फणाया भरः।) सर्पः। इति हारावली। १५ ॥

फणावान्, [त्] पुं, (फणास्यास्तीति। फणा + मतुप्। मस्य वः।) सर्पः। इति शब्दरत्नावली ॥

फणिकेसरं, क्ली, (फणीव केसरोऽस्य।) नागकेसरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य नागकेसरशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

फणिखेल:, पुं, (फणिना सह खेलतीति। खेल + अच्।) भारतीपक्षी। इति चिकाण्डशेषः ॥ भारद इति भाषा ॥

फणिचक्रं, क्ली, (फणयाकारं चक्रम्।) विवाहादिकर्म्मसु शुभाशुभज्ञानार्थं सप्तविंशतिनक्षत्रघटितसर्पाकारचिनाङ्किचक्रम्। यथा,—
"अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं चिनाङ्किकम्।
तच्च वेधवशाज्ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम् ॥
चिनाङ्कोवेधनक्षत्रमश्विन्यार्द्रायुगोत्तराः।
हस्तेन्द्रमूलवारुण्यः पूर्व्वभाद्रपदास्तथा ॥
याम्यः सौम्यो गुरुर्योनिश्चित्रा मित्रजलाश्रयम्।
धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाड्यामवस्थिताः ॥
कृत्तिका रोहिणी सर्पो मघा स्वातीविशाखके।
उत्तरा श्रवणा पौष्णं पृष्ठनाड्यामवस्थिताः ॥
अश्वादिनाड़ीवेधर्क्षं षष्ठं द्वितीयकं क्रमात्।
याम्यादितुर्य्यतुर्य्यञ्च कृत्तिकादिद्विषट्ककम् ॥
एवं निरीक्ष्य वेद्धेधं कन्यामन्त्रे गुरौ सुरे।
प्रणयस्त्रीस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥
एकनाड़ीस्थधिष्ण्यानि यदि स्युर्वरकन्ययोः।
तदा वेधं विजानीयाद्गुर्व्वादिषु तथैव च ॥
प्रकटं यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतो वधः।
प्रनष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्क्षतो भवेत्।
द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे न कर्त्तव्यं कदाचन ॥
एकनाड़ीस्थिता चेत् स्याद्वर्त्तनाय चाङ्गना।
तस्मान्नाड़ीवधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
प्राङ्नाथा वेधतो भर्त्ता मध्यनाथो भयस्तथा।
पृष्ठनाड़ीवधे कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥
एकनाड़ीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता।
तत्र वेधं बलं ज्ञात्वा क्रमेण फलमादिशेत् ॥
समासन्ने वधे शीघ्रं दूरवेधे चिरेण तु।
वेधान्तरभवानेन वर्षं दुष्टं प्रजायते ॥
प्रभुः पणाङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम्।
एकनाड़ीगता भर्त्ता अभर्त्ता वेधवर्জ্জिता:।
एकराश्यादियोगे तु नाड़ीदोषो न विद्यते ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च।
"सर्पाकारो घटनविशेषः
कृत्तिकादियमर्क्षवलशेषः।
पृष्ठे सुतसहनिसङ्कटरोगः
क्रोड़े कान्तापुत्रवियोगः।
मध्ये रेखे विहितविवाहे
उभयोर्म्मरणं वदति वराहः ॥
क्रोड़े पृष्ठे यत्र उद्दामम्
मध्ये क्रोड़े बहुसम्मानम्।

फणी

मध्ये पृष्ठे भवति विवाहो
बहुसुतवित्तमिति च मुनिराह ॥"
इति समयप्रदीपः ॥*॥

तस्य विन्यासो यथा,—
पृष्ठे १ ६ ७ १२ १३ १८ १६ २४ २५

मध्ये २ ५ ८ ११ १४ १७ २० २३ २६
क्रोड़े ३ ४ ६ १० १५ १६ २१ २२ २७ ॥

फणिजिह्वा, स्त्री, (फणिजिह्वेव आकृतिरस्त्यस्या इति अच्।) महाशतावरी। महासमङ्गा। इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिज्झक:, पुं, (फणिनामुज्झकः बहिष्कारक उत्पादक इति यावत्। पृषोदरादित्वात् साधुः। फणितुल्यबहुपत्रपुष्पत्वात् तथात्वम्।) क्षुद्रपत्रतुलसी ॥ (रक्तवर्णतुलसी च। तत्पर्य्यायश्च यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"सुगन्धाको गन्धनामा सौम्यगन्धः फणिज्झकः ॥")
जम्बीरभेदः। इति केचित् ॥ जम्बीरसामान्यः। इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः। सर्म्मीरः २ मरुवकः ३ पूरपुष्पः ४ जम्बीरः ५। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—
"मारुतोऽसौ मरुवको मरुज्झरुरपि स्मृतः।
फणी फणिज्झकश्चापि पूरपुष्पः सर्म्मीरकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

फणित:, त्रि, (फण गतौ + क्तः।) गतः। निःस्नेहितः ॥

फणितल्पगः, पुं, (फणी शेष एव तल्पं फणितल्पं तस्मिन् गच्छतीति। गम + डः।) विष्णुः। सर्पशय्यायां गच्छति यः। इति व्युत्पत्तिः ॥

फणिप्रिय:, पुं, (फणिनां प्रियः भक्ष्यत्वात्।) वायुः। इति शब्दरत्नावली ॥

फणिफेन:, पुं, (फणिनां फेन इव उग्रगुणत्वात्।) अहिफेनः। आफिं इति भाषा। यथा,—
"जातीफलं टङ्कणमभ्रकञ्च
हिङ्गुलगन्धं परिमर्द्य यामम्।
भागद्वयं स्यात् फणिफेनकस्य
गान्धालिकापत्ररसेन मर्द्यम् ॥"
इति रत्नावली ॥

फणिवल्ली, स्त्री, (फणीव दीर्घा वल्ली।) नागवल्ली। इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिहन्ली, स्त्री, (फणिनो हन्तीति। हन् + क्त + ङीप्।) गन्धनाकुली। इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिच्छत, स्त्री, (फणिनो हरति स्वगन्धेन अपसारयतीति। हृ + क्विप्। तुगागमश्च।) क्षुद्रदूरालभा। इति राजनिर्घण्टः ॥

फणी, [न्] पुं, (फणास्त्यस्येति। फणा + "ब्रीह्यादिभ्यश्च।"५। २। ११६। इति इनिः।) सर्पः। इत्यमरः ॥ (यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये।
"श्रेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः।
मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ॥"

तद्रोगप्रतीकारविधिर्यथा,—
"फणिनां विषवेगे तु प्रथमे श्रोणितं हरेत् ।
द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेन्नागदं भिषक् ॥
तस्यकर्म्मोल्बणे युक्त्याक्तृतीये विषनाशने ।
वान्तं चतुर्थे पूर्व्वोक्तां यवागूमथ दापयेत् ॥
प्रीतोपचारं कृत्वादौ भिषक्पञ्चममग्नयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूञ्चापि कीर्त्तिताम्॥
सप्तमे त्वपीडेन शिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात्तीक्ष्णाग्न्योग्न सर्पिं च ॥
कृष्णात्काकपदं चर्म्म सांहत्वा पिप्पितं पिबेत्॥"
इति च सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
मर्पिणीनामकौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(केतुः । यथा, ग्रहभावप्रकाशे ।
"कविरत्यन्तधवलः फणी क्षणः प्रभिस्तथा ॥"
सीसकं अस्य विषयो यथा,—
"रसो गन्धकजन्मः सोयमोदयं
फणी पिप्पलीलेप धुस्तूरपिष्टः
जयेत् सन्निपातं द्विगुञ्जाक्षानुपानं
भवेदेकमूलाम्बु सद्यो घृणम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे पञ्चवक्त्ररसे ॥ मरुवकनामौषधं यथा,—
"मारुतोऽसौ मरुवको मरुत्कररूपि स्मृतः ।
फणी फणिजभक्तश्चापि प्रशस्यश्च समीरणः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥)
फणीश्वरः, पुं, (फणिनामीश्वरः ।) अनन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
फण्डः, पुं, (फणति । फण गतौ + "अमन्ताड्डः ।" उणा० १ । ११३ । इति डः ।) जठरम् । इत्युणादिकोषः ॥
फत्कारी, पुं, (फत् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति । कृ + णिनिः ।) पक्षिमात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फरं, क्ली, (फलतीति । फल् + अच् । लस्य रत्वम् ।) फलकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
फरुवकं, क्ली, पूगफलम् । इति हारावली ।१३७॥
फर्फरीकः, पुं, (स्फुरतीति । स्फुर स्फुरणे + "फर्फरीकाद्यच्च ।" उणा० ४ । २० । इति ईकन् धातोः फर्फरादेशश्च ।) चपेटः । माईवे, क्ली । इति मेदिनी । के, २०० ॥
फर्फरीका, स्त्री, (फर्फरीक + टाप् ।) पादुका । (स्फुरतीति ईकन् । टाप् । मनसि स्फुरणादेव तथात्वम् ।) मदनः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
फल, निष्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।)
"इह नवसुकृकोमला मणीनां
रविकरसम्बलिताः फलन्ति भासः ॥
इति भारविः ॥
निष्पादनेऽपि वाल्मीकिः ।
फलति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिशा गिरः ॥"
इति दुर्गादासः ॥
फल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ज, फालः फलः । इति दुर्गादासः ॥
फल, भि आ भिदि । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) भि, फुल्लोऽस्ति । आ, फलितं फुल्लितं तेन । फलति काष्ठं कुठारः । इति दुर्गादासः ॥
फलं, क्ली, (फलतीति । फल निष्पत्तौ अच् फला विप्लरणे वा + अच् ।) लाभः । (यथा, शकुन्तलायाम् । १ अङ्के ।
"शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः
कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र ॥")
प्रभ्यम् । (यथास्य भक्षणविधिः ।
"फलानि सर्व्वभक्ष्याणि प्रदद्याद्धे हलेषु च ॥"
"फलानि सर्व्वभक्ष्याणि परिशुष्काणि यानि च ।
तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥
यथा च शकुन्तलायाम् ।
"उदेति पूर्व्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ॥")
फलकम् । (प्राग्दिफलकार्थे यथा, महाभारते । ४ । १ । २४ ।
"वैदूर्य्यान् काञ्चनान् दान्तान् फलेज्योतीरसे: सह ।
क्षौमाजान् लोहितान्तांश्च निर्व्यत्स्यामि मनोरमान् ॥")
हेतुकृत्यम् । इत्यमरः ॥ जातीफलम् । शुण्ठिः । त्रिफला । (यथा,—
"हरीतकी चामलकी विभीतकमिदं त्रयम् ।
त्रिफला फलमित्युक्तं तच्च श्रेयं फलत्रिकम् ॥"
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
कक्कोलम् । इति मेदिनी । ले, ३३ ॥ वाणाग्रम् । आर्षभम् । इति शब्दरत्नावली ॥ फालः । इति हेमचन्द्रः ॥ दानम् । इति धरणिः ॥ शुष्कः । यथा,—
"अफलो भुज्यते मेघः सफलस्तु न भुज्यते ।"
इति रामायणम् ॥
(प्रमेयभेदः । यथा,—
"आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥" इति गौतमसूत्रम् ।
तत्रैव फलसूत्रम् यथा । "प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥" "सुखदुःखसंवेदनं फलम् । सुखविपाकं कर्म्मदुःखविपाकञ्च तत् पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् । तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत् सर्व्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमुपात्तं हेयं त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्य्यवसानं वास्ति स खल्वयं हानोपादानमोक्षसंक्षयो लोकः ।" इति वात्स्यायनः ॥) जीवस्य कर्म्मफलभुक्तिर्यथा,—
"जीवः कर्म्मफलं भुङ्क्ते आत्मा निर्लिप्त एवच ।
आत्मनः प्रतिबिम्बश्च देही जीवः स एव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥
दानफलं यथा,—
"यथा फलन्ति पुण्यानि न्यूनानि वाधिकानि च ।
क्षेत्रकाणां क्षेत्रभेदे पात्रभेदे फलं तथा ॥
सामान्यदिवसे विप्रे दानं समफलं भवेत् ।
अमायां रविसंक्रान्त्यां फलं शतगुणं भवेत् ।
चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं फलमेव च ॥
ग्रहणे शुद्धिमः कोटिगुणञ्च फलमेव च ।
सूर्य्यस्य ग्रहणे चापि ततो दशगुणं भवेत् ॥
व्यतीपाते मन्वयुगे वासंख्यं फलमुच्यते ।
एवमन्यच्च पुण्याहे फलाधिक्यं भवेदिह ॥
यथा दाने तथा स्नाने जपेऽन्यत्पुण्यकर्म्मसु ।
एवं सर्व्वत्र बोद्धव्यं नराणां कर्म्मणां फलम् ॥
सामान्यदेशे दानञ्च विप्रे समफलं भवेत् ।
तीर्थे देवगृहे चैव फलं शतगुणं स्मृतम् ॥
गङ्गायाञ्च कोटिगुणं क्षेत्रे नारायणे फलम् ।
एवं सर्व्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥
यथा चैव कोटिगुणं तथा च विष्णुमन्दिरे ।
केदारे च लक्षगुणं हरिद्वारे तथा फलम् ॥
पुष्करे भास्करक्षेत्रे दशलक्षगुणं फलम् ।
एवं सर्व्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥
सामान्यग्राह्मणे दानं समभेव फलं भवेत् ।
लक्षं विप्रसहस्रे च पण्डिते च शतेन्द्रिये ॥
विष्णुमन्त्रोपासके च बुधे कोटिगुणं भवेत् ।
एवं सर्व्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं गुणं भवेत् ॥
यथा दग्धेन सूत्रेण प्रारब्धेन भवेन च ।
कुम्भं निर्म्माति चक्रेण कुम्भकारो यदा भुवि ।
तथैव कर्म्मसूत्रेण फलं धाता ददाति च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥*॥
स्वप्रियफलस्य विष्णुदेयत्वं यथा,—
"भक्ष्याणि यानि पेयानि भोज्यान्यभिमतानि च ।
फलञ्च वल्लभं यच्च तत्तद्देयं जनार्द्दने ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥*॥
इष्टकफलहारा फलपाचनविधेयो यथा,—
"न पातयेदिष्टकाभिः फलानि वै फलेन तु ।
न स्नेहभाषां श्लिष्टेन नार्कर्षेच्च पदासनम् ॥"
इति कौर्म्म उपविभागे १६ अध्यायः ॥
कर्म्मजन्यशुभाद्दष्टदुरदृष्टसम्भवस्वर्गनरकादि । तत्त्रिविधं यथा,—
"अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥
"अनिष्टं नारकित्वम् । इष्टं देवत्वम् । मिश्रं मनुष्यत्वम् । एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य उभयमिश्रस्य च कर्म्मणो यत् फलं प्रसिद्धं तत् सर्व्वमत्यागिनामेव प्रेत्य परत्र भवति नैषां त्रिविधकर्म्मसम्भवात् न तु सन्न्यासिनां क्वचिदपि भवति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥*॥
वेदादीनां फलम् । यथा, वह्निं प्रति मरीचिवाक्यम् ।
"स तं प्राह फलं ब्रूहि वेदस्य च धनस्य च ।
दारसूनुस्य विप्राग्ने: स्वर्गापवर्गहेतवे ॥

वह्निरुवाच ।
अग्निहोत्रफला वेदा इत्तमुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दारा: शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥"
इति वह्निपुराणे नित्याग्निकस्नानविधिनामाध्याय: ॥*॥ लवणादिसंयोगे फलस्यान्नत्वं यथा,
"तक्रलोम्बुभिसंयोगाल्लवणयोगेन पिष्टकम् ।
फलं त्रितयसंयोगादन्नं भवति तत्क्षणात् ॥"
इति रामार्चनचन्द्रिकाधृतवचनमिति केचित् ॥
फल:, पुं, (फलतीति । फल + अच् ।) वृक्षज-वृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"कपिट्थकारिकाफलपटोलवार्त्ताकुकारवेल्लक-र्कोटिकाकेबुकोरुबूकपर्ण्यटकाकिरातितिक्तकर्कोट-कारिष्टकोष्णातकीवेत्रकरीराटरूषकार्कपुष्पीप्र-भृतीनि ॥")
फलक, क्ली, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) चर्म्म । इत्यमर: । २ । ८ । ६० ॥ ढाल इति भाषा ॥ (यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३३ ।
"शार्ङ्गं बाणं गदाखड्गौ फलकमरिगदे पद्मशङ्खौ सहस्रम्
विभ्राणा: शङ्खजालं मम हरतु हरेर्बाहवो मोहहानिम् ॥")
फलक:, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) अस्थिखण्डम् । इति जटाधर: ॥ नागकेशरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काष्ठादिफलकम् । यथा,—
"पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
ऊनाधिकन्तु संशोध्यं पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥"
इति व्यवहारतत्त्वे व्यास: ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।
"भ्रुकुटीकुटिलास्तस्या ललाटफलकादुदतम् ।
काली करालवदना विनिष्क्रान्ताऽसिपाशिनी ॥")
रजकपट्टम् । धोपार पाट इति भाषा । यथा,
"शाल्मले फलके स्निग्धे निर्ज्याद्रासीसि नैजक: ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥"
इति मिताक्षरा ॥
फलकपाणि:, पुं, (फलकं पाणौ यस्य ।) चर्म्मी । इत्यमर: ॥ २ । ८ । ७१ ॥ ढाली इति भाषा ॥
फलकर्कशा, स्त्री, (फलेन कर्कशा ।) वनकोलि: । इति केचित् ॥
फलकाम:, त्रि, (फलं कामयते इति । कम + अण् ।) कर्म्मफलकामी । यथा,—
"धर्म्मेष्वाग्निकिका मूढा: फलकामा नराधमा: ।
अर्थयन्ति जगन्नाथं ते कामान्नाप्नुवन्त्युत ॥"
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरीयफलीय-काङ्क्षीयवचनम् ।
फलकी, [न्] पुं, (फलकं फलकाकारोऽस्यास्येति । फलक + इनि: ।) मत्स्यभेद: । फलुई इति भाषा । (गुणादिकमस्य फलिशब्दे ज्ञातव्यम् ।) फलकान्विते, त्रि । इति मेदिनी । ने, १६ ॥
फलकल्क्य:, पुं, (फले फलावच्छेदे लक्ष्य: ।) पानीयामलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फलकेशर:, पुं, (फले केशरा इवास्य ।) नारी-केलवृक्ष: । इति जटाधर: ॥
फलकोषक:, पुं, (फलं शुष्क इव कोषो यत्र । ततः कन् ।) शुष्क: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (विवृतिरस्य शुष्कशब्दे ज्ञातव्या ॥)
फलग्रहि:, त्रि, (फलं गृह्णातीति । ग्रह + इन् ।) फलेग्रहि: । यथासमयं फलधरवृक्ष: । इत्यमर-टीकायां भरत: ॥
फलग्राही, [न्] पुं, (फलं गृह्णातीति । ग्रह + णिनि: ।) वृक्ष: । इति धरणि: ॥ फलग्रहण-कर्त्तरि, त्रि ॥
फलचमस:, पुं, दधिमिश्रितवटलक्षूर्णम् । इति आह्निकतत्त्वम् ॥
फलचोरक:, पुं, (फलं चोर इवास्य कन् ।) चोरक-नामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
फलचयं, क्ली, (फलस्य चयम् ।) द्राक्षापरूष-काम्लयो: । (यथा,—
"द्राक्षापरूषकाम्लयो: फलचयमुदाहृतम् ॥"
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
त्रिफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फलचिकं, क्ली, (फलस्य चिकम् ।) त्रिफला । (यथा,—
"पथ्याविभीतधात्रीणां फलै: स्यात्रिफला समै: ।
फलचिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । इत्यमर: । २ । ६ । १११ ॥
फलद:, पुं, (फलं ददातीति । दा + "आतोऽनुप-सर्गे ।" ३ । २ । ३ । इति क: ।) वृक्ष: । इति धरणि: ॥
फलद:, त्रि, (फलं ददातीति । दा + क: ।) फल-दाता । यथा,—
"विशिष्टफलदा कन्या निष्कामानां विमुक्तिदा ॥"
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
फलपञ्चाङ्गं, क्ली, अम्लपञ्चफलम् । इति राज-निर्घण्ट: ॥
फलपाक:, पुं, (फलेषु पाकोऽस्य ।) करमर्द्दक: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥ पानीयामलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
फलपाकान्ना, स्त्री, (फलपाकेनान्नो नाम्नो यस्या: ।) ओषधि: । धान्यकदल्यादि: । इत्यमर: । २ । ४ । ७ ॥
फलपाकी, [न्] पुं, (फलपाकोऽस्यस्येति । इनि: ।) गर्द्दभाण्ड: । इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पर्य्याय: ।
"नन्दीमुखस्तालपाकी फलपाकी च पीलन: ।
गर्द्दभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीय: क्षिप्रपाकयुक् ॥"
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
फलपुच्छ:, पुं, (फलं पुच्छ इव यस्य ।) वरुणालु: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
फलपुष्पा, स्त्री, (फलानि पुष्पाणीवास्या: ।) पिण्ड-खर्জ্জूरी । इति राजनिर्घण्ट: ॥
फलपूर:, पुं, (फलेन पूर: पूर्ण: ।) बीजपूर: । इत्यमर: । २ । ४ । ७८ ॥ (विवरणमस्य बीज-पूरशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
फलपूरक:, (फलपूर + स्वार्थे कन् ।) बीजपूर: । इति भावप्रकाश: ॥
फलप्रद:, त्रि, (फलं प्रददातीति । प्र + दा + "आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति क: ।) फलदाता । यथा,—
"क्रीणीहि भो: फलानीति शृण्वन्नुच्चैर्मधुव्रत: ।
फलार्थी धान्यमादाय ययौ सर्व्वफलप्रद: ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्याय: ॥
फलप्रिया, स्त्री, (फलेन प्रीणातीति । प्री + क: । टाप् ।) प्रियङ्गु: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (गुणा-दयोऽस्या प्रियङ्गुशब्दे ज्ञेया: ॥)
फलभाक्, [ज्] त्रि, (फलं भजते इति । भज + "भजो विट् ।" ३ । २ । ४२ । इति विट् ।) फलभागी । यथा,—
"मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वश: ।
उल्लेखनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतब्रह्माण्डभविष्यपुराण-वचनम् ॥
फलभूमि:, स्त्री, (फलाय कर्म्मफलभोगाय भूमि: ।) कर्म्मफलभोगस्थानम् । यथा,—
"भरतान्येरावतानि विदेहाश्च कुरून् विना ।
वर्षाणि कर्म्मभूम्य: स्यु: शेषाणि फलभूमय: ॥"
इति हेमचन्द्र: । ४ । १२ ॥
फलमुख्या, स्त्री, (फलेन मुख्या श्रेष्ठा ।) अज-मोदा । इति राजनिर्घण्ट: ॥
फलसुन्दरिका, स्त्री, (फले फलावच्छेदे सुन्दरिका सुन्दसुन्दर इव ।) पिण्डखर्জ্জूर: । इति शब्द-माला ॥
फललक्षणा, स्त्री, (फलहेतुका लक्षणा ।) प्रयो-जनवती लक्षणा । यथा, साहित्यदर्पणे ।
"मुख्यस्य गुणागुणत्वाद्विधा स्यु: फललक्षणा: ।"
फलवर्त्तुलं, क्ली, (फलं वर्त्तुलमस्य ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
फलवान्, [त्] त्रि, (फलमस्यास्तीति । फल + मतुप् । मस्य व: ।) फलयुक्तवृक्ष: । सत्पर्य्याय: । पलिन: २ फली ३ । इत्यमर: ॥ पलिन: ४ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा, मनु: । १ । ४७ ।
"अपुष्पा: फलवन्तो ये ते वनस्पतय: स्मृता: ।
पुष्पिण: फलिनश्चैव वृक्षास्त्वुभयत: स्मृता: ॥")
फलविक्रयिणी, त्रि, (फलविक्रयोऽस्या अस्तीति । इनि: । ङीप् ।) फलविक्रेत्री । कुञ्जड़ायिनी इति हिन्दी भाषा । यथा,—
"फलविक्रयिणी तस्य च्युतधान्यकरद्वयम् ।
फलैरपूरयद्वस्त्रै: फलभाक्तमपूरि च ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्याय: ॥
फलवृक्षक:, पुं, (फलप्रधानो वृक्ष: । संज्ञायां कन् ।) पनस: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (पनसशब्देऽस्य विशेषो व्याख्यात: ॥)
फलश्राकं, क्ली, (फलमेव श्राकम् ।) षड्विधश्राका-न्तर्गतफलरूपश्राकम् । यथा, राजवल्लभे ।
"पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।
श्राकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥"

फलग्राड्वः, पुं, दाड़िमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
फलग्राली [न्], त्रि, (फलेन ग्रालते ग्राघते इति। ग्राल + णिनिः।) फलाश्रयः। यथा,—
"परसमवेतधात्वर्थजन्यफलग्रालित्वं कर्म्मत्वम्॥"
इति कर्म्मलक्षणे सारमञ्जरी॥
फलग्रैग्गिरः, पुं, (ग्रिग्गिरं ग्राप्तमस्य ग्रण् ग्रैग्गिरम्। फलं ग्रैग्गिरं यस्य।) वदरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
फलश्रुतिः, स्त्री, (फलस्य कर्म्मफलस्य श्रुतिः ग्रवगमः।) कर्म्मफलग्रवगमः। यथा,—
"फलश्रुतिरियं नृणां न ग्रेयो रोचनं परम्।
ग्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम्॥"
ग्रपि च।
"वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे।
नैष्कर्म्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः॥"
इति श्रीभागवते १०स्कन्धः। इति मलमासतत्त्वम्॥
फलश्रेष्ठः, पुं, (फलानां फलवृक्षाणां श्रेष्ठः।) ग्राम्रवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
फलसः, पुं, पनसवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥
फलस्नेहः, पुं, (फले स्नेहो यस्य।) ग्राखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
फलहारी, स्त्री, कालो। फलं हरति या हान् घञिति कर्म्मण्युपपदे हृञ् हाने॥ घञि ईषुप्रत्ययनिष्पन्नोऽयं शब्दः। सा ज्येष्ठपञ्चदश्यां बहुफलादुपहारैः पूजनीया। यथा,—
"ज्येष्ठे मासि ग्रमायां वै मध्यरात्रे महेश्वरि!।
पूजयेत् कालिकां देवीं नानाद्रव्योपहारकैः॥
सन्नैव सिनपल्यैतु पञ्चदश्यां निशार्द्धके।
पूजयेच्च फलैर्देवीं घृतिनो वापि कालिकाम्॥"
इति मायातन्त्रे १७ पटलः॥
फला, स्त्री, भिक्षिरिष्टाक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥ (ग्रमी। तत्पर्य्यायो यथा,—
"ग्रमी शक्तुफला तुङ्गा कैग्राहस्त्री फलाग्रिवा।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः ग्रमीरः सात्त्विका स्मृता॥")
फलाढ्या, स्त्री, (फलेन ग्राढ्या सम्पन्ना।) काष्ठकदली। इति राजनिर्घण्टः॥
फलाध्यक्षः, स्त्री, (फलानामध्यक्षमिव।) राजादनवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ४५॥ (क्वचित्, पुं। ग्रस्य पर्य्यायः।
"राजादनः फलाध्यक्षो राजन्यः क्षीरिकापिच॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
फलानामधिकृते, त्रि॥
फलादनः, पुं, (फलानामदनोभक्षकः। यद्वा, फलानां ग्रदनं भक्षणं यस्य।) शुकपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०१॥ फलभक्षके, त्रि॥
फलान्तः, पुं, (फलेषु सत्सु ग्रन्तो नाशो यस्य।) वंग्राः। इति शब्दमाला॥
फलाम्लं, क्लो, (फलमम्लं यस्य।) वृक्ताम्लम्। इति राजनिघण्टः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ ग्र॥
"मद्यं मद्यार्हसानान्तु सर्व्वमांसेषु पूजितम्।
ग्रमद्यपानामुदकं फलाम्लं वा प्रशस्यते॥")
फलाम्लः, पुं, (फलमम्लमस्य।) ग्रम्लवेतसः॥ इति राजनिर्घण्टः॥
फलार्थी [न्], त्रि, (फलं ग्रर्थयते इति। ग्रर्थ + णिनिः।) फलकामी। यथा,—
"सर्व्वसूक्तेषु कर्म्मेया प्रतिष्ठा विधिना बुधैः।
फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मात्तिष्फलमुच्यते॥"
इति मठप्रतिष्ठातत्त्वधृतहयग्रीर्षपञ्चरात्रीयसङ्कर्षणाकाण्डीयवचनम्॥
फलाशनः, पुं, (फलानग्नातीति। ग्रश् + ल्युः।) शुकपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ फलभक्षके, त्रि॥
फलाशङ्कः, पुं, (फलेषु ग्रासङ्कः।) फलासक्तिः॥ यथा,—
"त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ ग्रध्यायः॥
फलिः, पुं, (फल + इन्।) मत्स्यविशेषः। फलुइ इति भाषा। ग्रस्य गुणाः। स्वादुत्वम्। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। बलकारित्वम्। शुक्रवर्द्धनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
फलिका, स्त्री, (फलमस्या ग्रस्तीति। फल + ठन्। टाप्।) निष्पावी। इति राजनिघण्टः॥ (फलार्थे कनि ग्रत इत्वम्। गुरादेरग्यभागः। यथा, ग्रार्य्यासप्तग्रत्याम्। ३६५।
"न प्राणमं कराभ्यां हृदयान्नापेषि वितनुषे
बाधाम्।
त्वं मम भग्नावस्थितकुसुमायुधविग्रिख-
फलिकेव॥")
फलिनं, त्रि, (फल + तारकादित्वात् इतच्।) फलमस्य जातम्। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, देवीभागवते १। १७। १२।
"संपग्यन् विविधान् देग्गान् लोकांश्च वित्त-
धर्म्मिगः।
वनानि पादपांश्चैव क्षेत्राणि फलितानि च॥")
वृक्षे, पुं। इति धरणिः॥ ग्रौषधे, क्लो। इति राजनिर्घण्टः॥
फलिनः, त्रि, (फलानि सन्त्यस्येति। फल + "बहुलमन्यत्रापि।" उणा० २। ४६। इति इनच्।) फलवान्। इत्यमरः। २। ४। ७॥ पनसे फलवति वृक्षे च पुं। इति राजनिर्घण्टः॥
फलिनी, स्त्री, (फलमस्या ग्रस्तीति। इनिः। ङीप्।) प्रियङ्गुवृक्षः॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाह्वया।
गुन्द्रा गुन्द्रफला ग्यामा विश्वक्सेनाङ्गना
प्रिया॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥
यथा, रघौ। ८। ६१।
"मिथुनं परिकल्पितं त्वया
सहकारः फलिनी च नन्दिनौ
ग्रविधाय विवाहसत्क्रिया-
मनयो र्गम्यत इत्यसाम्प्रतम्॥")
ग्रग्निशिखावृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १३६॥
फलिनः, त्रि, (फलमस्यास्तीति। फल + इनिः।) फलयुक्तवृक्षादिः। इत्यमरः। २। ४। ७॥
फली, स्त्री, (फलमस्यस्या इति ग्रर्ग्ग ग्रादिभ्यः ग्रच्। स्त्रियां ङीप्।) प्रियङ्गुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ७॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"विश्वक्सेना प्रिया कान्ता प्रियङ्गुः फलिनी-
फली॥"
फलि + घा ङीष्।) फलिमत्स्यः। इति शब्दमाला॥
फलुः, पुं, लताभेदः। इत्यृग्वादिकोषः॥
फलेग्रहिः, पुं, (फलं गृह्णातीति। फल + ग्रह + "फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च।" ३। २। २६। इति उपपदस्य दीर्घत्वं ग्रहेरिन् प्रत्ययश्च निपात्यते।) यथासमयं फलधरवृक्षः। ऋतुप्राप्तौ फलानि गृह्णाति धारयतीति फलेग्रहिः। गृह्णातेस्त्रयादित्वादिना इः सूत्रे फले इति निर्द्देग्गात् एकारः। किंवा फले गृह्णाति इति फलेग्रहिः कर्म्मण्याधारविवक्षा निपातनात् सप्तम्या ग्रलुक् लुकि फलग्रहिश्च फलेग्रहिः फलग्रहिरिति वाचस्पतिः। इह ग्रहिर्धारणार्थः स्वीकारार्थश्च ग्रत्र धारणार्थे वृक्ष एव रूढिः। स्वीकारार्थे तु क्रियाशब्दतैव यथा फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनामिति भट्टिः॥ इति रायमुकुटादयः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ फलग्रहणकर्त्तरि, त्रि॥
फलेग्राहिः, पुं, (फले गृह्णातीति। ग्रह + इन्। पृषोदरात् वृद्धिः। निपातनात् सप्तम्या ग्रलुक्।) फलेग्रहिः। इति शब्दरत्नावली॥
फलेन्द्रः, पुं, (फलेन इन्द्रः ऐग्वर्य्यग्रालीव। वृहत्फलत्वादेवास्य तथात्वम्।) वृहज्जम्बुः। तत्पर्य्यायः। नन्दः २ राजजम्बुः ३ महाफलः ४ सुरभिपत्रः ५ महाजम्बुः ६। ग्रस्य गुणाः। स्वादुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। गुरुत्वम्। रोचनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥
फलेपुष्पा, स्त्री, (फले फलसुखे पुष्पं यस्याः। सप्तम्या ग्रलुक्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। गूमा इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। द्रोणा २ द्रोणपुष्पी ३। ग्रस्या गुणाः। गुरुत्वम्। स्वादुत्वम्। रूक्षत्वम्। उष्णत्वम्। वातपित्तकारित्वम्। क्षारत्वम्। लवणत्वम्। स्वादुपाकत्वम्। कटुत्वम्। भेदकत्वम्। कफामकामलाग्नीषनमकश्वासजन्तुनाग्नित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥
फलेरुहा, स्त्री, (फले रोहतीति। रुह + कः। सप्तम्या ग्रलुक्।) पाटलिवृक्षः। इत्यमरः। २। ३। ५४॥ (ग्रस्याः पर्य्यायो यथा,—
"पाटलालिप्रिया स्थाली ताम्रपुष्पी फलेरुहा।
कामदूती कुबेराक्षी कुम्भी नीयाधिवासिनी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
फलेसक्तः, त्रि, (फले सक्त ग्रासक्तः।) फलासक्तः। फलकामी। यथा, भगवद्गीतायाम्।
"युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा ग्रान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्॥
ग्रयुक्तः कामकारेण फलेसक्तो निबध्यते॥"

'फलेसक्तः मम पूजायेदं कर्म्म करोमीत्येवं फलेसक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति।' इति मलमासतत्त्वम्॥

फलोत्तमा, स्त्री, (फलेषु उत्तमा।) काकली-द्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥ (दुग्धिका। तत्पर्य्यायो यथा,—

"उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलिन्यपि॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

फलोत्पत्तिः, पुं, (फलाय उत्पत्तिरस्य। प्रशस्तफलानां उत्पत्तिरत्र वा।) आम्रवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

फलोदयः, पुं, (फलस्य उदयो यत्र।) लाभः। सुरालयः। हर्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (फलस्य उदयः।) फलोत्पत्तिः। यथा, रघुः।

"सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्म्मणाम्।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम्॥"

फल्गुः, पुं, (फल निष्पत्तौ + "ज्वलिफलिभ्यः कः।" उणा० ३।४०। इति कः। सूचेश्च कलिभ्य इति पाठस्य विकल्पितत्वात् बाहुलकात् क इत्येके।) विसारिसाङ्गम्। इत्युणादिकोषः॥

फल्गु, त्रि, (फल निष्पत्तौ + "फलिपाटिनमिमनिजनामिति।" उणा० १।१६। इत्युः गुगागमश्च।) असारम्। इत्यमरः। ३।१।५६॥ (यथा, माघे। ३। ७६।

"तरीषु तत्रत्यमफल्गु भाण्डं
सांयात्रिकानावपनोऽभ्यनन्दत्॥")

निरर्थकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, देवीभागवते। ५। १५। ३२।

"न फल्गुवाक्यैः प्रतिबोधनीयो
राजा तु वीरैरिति नीतिशास्त्रम्॥"

सामान्यम्। क्षुद्रम्। यथा, भागवते। १।१३।४७।

"अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम्।
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम्॥")

फल्गुः, स्त्री, (फल निष्पत्तौ + उः। गुगागमश्च।) गयास्थनदीभेदः। तस्या माहात्म्यादि यथा,—

साष्टक्रोशद्वयं मानं गयायां परिकीर्त्तितम्।
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः॥
तत्र पिण्डप्रदानेन क्षत्रियो भवति ध्रुवम्।
गयाज्जनार्द्दनाच्चैव कूपाच्चोत्तरमानसात्॥
एतत्त्रयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते।
तत्र पिण्डप्रदानेन पितॄणां परमा गतिः॥
एथिव्यां यानि तीर्थानि ये समुद्राः सरांसि च।
फल्गुतीर्थं गमिष्यन्ति वारमेकं दिने दिने॥"

इति गारुड़े ८३ अध्यायः॥

अन्यत् गयाशब्दे द्रष्टव्यम्॥*॥ काकोडुम्बरिका। इत्यमरः॥ काकडुसर इति भाषा॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"भद्रा मलपूः फल्गुः स्यात् काकडुम्बरिका च सा॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

अस्या गुणाः। गुरुत्वम्। ग्राहित्वम्। शीतलत्वम्। स्वादुत्वम्। क्षतिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रेणुभेदः। फागु इति प्रसिद्धः। मिथ्यावाक्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ वसन्तर्त्तुः। इति जटाधरः॥

फल्गुदा, स्त्री, (फल्गुरिति नाम ददाति धारयतीति। दा धारणे + कः।) गयानदी। यथा,

"तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽतिविश्रुतः।
नदी च फल्गुदा नाम पितॄणां स्वर्गदायिनी॥"

इति बृहद्धर्म्मपुराणे ५६ अध्यायः॥

फल्गुनः, पुं, (फलति कार्य्यादिकमस्मादिति। फल निष्पत्तौ + "फलेर्गुक् च।" उणा० ३। ५६। इति उनन् गुगागमश्च। फल्गुन्यां फल्गुनीनक्षत्रे जातः इति वा। "अविष्ठा फल्गुन्यनुराधेति।" ४।३।३४। इति जातार्थे-प्रत्ययस्य लुक्। "लुक् तद्धितलुकि।" १।२।४६। इति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुक्। एतन्निरुक्तिस्तु फाल्गुनशब्दे द्रष्टव्या।) अर्জ্জुनः। फाल्गुन-मासः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (फल्गुनी-भवे, त्रि। इति सिद्धान्तकौमुदी॥)

फल्गुनालः, पुं, (फल्गुनेन अलतीति। अल् + अच्।) फाल्गुनमासः। इति भूरिप्रयोगः॥

फल्गुनी, स्त्री, (फल्गुन + गौरादित्वात् ङीष्।) नक्षत्रविशेषः। तच्च पूर्ब्बफल्गुनी उत्तर-फल्गुनी च। इति भरतधृतगोवर्द्धनानन्दः॥ (यथा, महाभारते। ४। ४२। १६।

"उत्तराभ्याञ्च पूर्ब्बाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः॥")

काकोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (फल्गुन्यां जाता। अविष्ठाफल्गुनीति अण् लुकि लुकि तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुकि फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ इति वार्त्तिकोक्त्या टः। टित्वात् ङीप्॥)

फल्गुवाटिका, स्त्री, (फल्गूनां वाटीव इवार्थे कन्।) काकोदुम्बरिका॥ इति राजनिर्घण्टः॥ ("गुणादयोऽस्याः काकोदुम्बरिकाशब्दे ज्ञेयाः॥")

फल्गुवृन्ताकः, पुं, (फल्गुना वृन्तेनाकायति शोभते इति। आ + कै + कः।) वृन्ताक-प्रभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

फल्गुत्सवः, पुं, (फल्गुनात्सवः।) फल्गु-करणकगोविन्दोत्सवः। दोलयात्रा इति ख्यातः। यथा, दोलयात्रापद्धतिः।

"गोविन्दानुग्रहोत्तन्तु यात्राङ्गं तत् प्रकीर्त्तितम्।
फल्गूत्सवं प्रकुर्व्वीत पञ्चाह्नानि त्र्यहाणि वा॥"

फल्ग्वी, स्त्री, (फलाय हितमिति। फल + यत्।) कुसुमम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

फल्लकी [न्] पुं, (फल्लकः फलकस्तदाकारोऽस्त्यस्येति। इनि।) मत्स्यविशेषः। इति शब्द-माला॥ फलुई इति भाषा।

फल्लफल्लः, पुं, सूर्पवातः। इति जटाधरः॥ कुलार वातास इति भाषा॥

फाः, पुं, सन्तापः। निष्फलभाषणम्। यथा,—

"फिः कोपे फाश्च सन्तापे तथा निष्फलभाषणे॥"

इति शब्दरत्नावली॥

वृद्धिः। वर्द्धकः। यथा "फा वृद्धौ वर्द्धके पुमान्।" इति विश्वः॥

फाटकी, स्त्री, (स्फुट + ण्, ङीष्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) स्फटी। इति राजनिर्घण्टः॥

फाणिः, स्त्री, (फाणयतीति। फण गतौ + णिच् + इन्।) गुड़ः। करम्बः। इत्युणादिकोषः॥

फाणितं, क्ली, (फण गतौ + णिच् + क्तः।) अक्षी-वर्जितेक्षुरसः। फेणीति ख्यातम्। इत्यमर भरतौ॥ (यथा, महाभारते। १३।६४।२७।

फल्गुषो पूर्ब्बसमये ब्राह्मणानासुपोषितः।
भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दृष्ट्वा सौभाग्य-
मृच्छति॥")

अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। अभिष्यन्दित्वम्। हृद्यगत्वम्। कफशुक्रलत्वम्। वातपित्तश्रमनाशित्वम्। मूत्रवस्तिविशोधनत्वञ्च॥*॥

"इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः।
स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया॥"

इति भावप्रकाशः॥

(यथा च।

"शिरार्त्तिर्घर्म्मशमनं कुर्य्यात् फाणितं मधुसंयुतम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥

"फाणितं गुरुतत्त्वः सर्पिर्दधिमधूच्छ्वकाक्षिकम्।
तर्पणं सचक्रकुष्ठघ्नमदाहश्लेष्मकृत् पिबेत्॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २३ अध्याये॥)

फाल्गुट, त्रि, (फल्गवते स्मेति। फल्ग गतौ + "क्नुव्य-स्याल्गुड्भ्यामिति।" ७। २। १८। इति निपा-तनात् साधुः।) अनायासकृतम्। इत्यमरः। ७। १। ६४॥ कषायभेदः। यथा,—

"निम्बोदुम्बरनीपे स्यादिदं फाल्गुट इत्यभिधीयते।"

अपि च।

"त्वग्मदयपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत्।
पात्रे चतुःपलमिति ततस्तु स्रावयेज्जलम्॥
सोऽयं चूर्णद्रवः फाल्गो भिषग्भिरभिधीयते॥"

इति वैद्यकपरिभाषा॥

(तथास्य प्रस्तुतविधिः।

"सद्योऽभिषुतपूतस्तु फाल्गुटस्तन्मानकल्पने॥"

इति वाभटकल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

फालं, क्ली, (फलाय शस्याय हितम्। फल + अण्। यद्वा, फल्यते विदार्य्यते भूमिरनेनेति। फल + घञ्।) हलोपकरणम्। इति मेदिनी। ले, ३४॥

फालः, पुं, (फल्यते विदार्य्यते भूमिरनेनेति। फल + करणे घञ्।) लाङ्गलस्यभूमिविदारक-लौहः। फल्यते विदार्य्यते भूमिरनेन सः। तत्पर्य्यायः। क्षधिकः २। इत्यमरः। २।६।१३॥ क्षपकः ३। फलम् ४। इति भरतः॥ क्षधिका ५। फालम् ६। इति सुकुटः॥ कुशिकम् ७। इति हेमचन्द्रः। ३। ५५५॥ महादेवः। बल-देवः। कार्षमिते च। इति मेदिनी। ले, ३४॥ नवविधदिव्यान्तर्गतोऽष्टमदिव्यम्। तस्य विधि-र्यथा। दृष्टसृष्टिः।

"आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते।
अष्टाङ्गुलं भवेद्दैर्घ्यं चतुरङ्गुलविस्तरम्॥

अग्निवर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेढ्येत् सकृत् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स शोध्यते ॥"
चौरोऽत्र गोचौरः । गोचौरस्य प्रदानतः तप्त-
फालावलेहनमिति स्मृतिरिति मैथिलाः ॥
अत्रापि त्वमग्ने इत्यादिमन्त्रानन्तरं आयसं
लिलिहानस्य जिह्वयापि समादिशेदिति पिता-
महोक्तेः प्राङ्विवाकग्रोथ्याभ्यामग्निमभिमन्त्रणं
कार्य्यम् ॥*॥ तच्च प्रयोगः । लौकिकचत्वारिंश-
त्पलकमितं लौहघटितमदग्धमध्यात्मकाङ्गुलाष्ट-
दीर्घं तथाविधचतुरङ्गुलप्रस्तारं फालमग्नौ तापा
येत् । तत्र प्राङ्विवाको धर्म्मशास्त्रादिहवनान्तं
कर्म्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा,—
'ॐ त्वमग्ने वेदाश्चत्वारश्च यज्ञेषु हूयसे ।
त्वं मुखं सर्व्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
जठरस्थोऽसि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात् पावक उच्यसे ॥
पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक ! ।
अथवा शुभभावेन प्रीतो भव हुताशन ! ॥
त्वमग्ने सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यान्ति मानवाः ॥
अवहारामिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशुधाद्यस्मात्तस्मात्तमर्हसि ॥'
इत्यृग्वेदोक्तैः फालशमग्निं अभिमन्त्रयेत् । ग्रोथस्तु
प्रतिज्ञापत्रं शिरसि निधाय ।
'त्वमग्ने सर्व्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ! ।
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥'
इत्यनेनाभिमन्त्र्य अग्निवर्णं फालं जिह्वया सकृ-
ल्लिखेत् । न दग्धश्चेत्तदा शुद्धः ।" इति दिव्य-
तत्त्वम् ॥

फालकृष्टः, त्रि, (फालेन कृष्टः ।) फालेन कर्षित-
भूम्यादिः । यथा, मानवे । ४ । ४६ ।
"न सूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते ॥"

फालाः, पुं, (फालयन्तीति । फल + णिच् + अच् ।)
जम्बीरबीजानि । इति दुर्गटीकाटिप्पनीकृत-
कुलचन्द्रः ॥

फाल्गुनः, पुं, (फलति निष्पादयतीति । फल् +
"फलेर्गुक् च ।" उणा० ३ । ५६ । इति उनन्
ततो गुक् । ततः प्रज्ञाद्यण् । यद्वा फल्गुन्यां
फल्गुनीनक्षत्रे जातः फल्गुनः । स एव । अण्
ततश्चिरुक्तिर्यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।
"उत्तराभ्याञ्च पूर्व्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ॥") गुडाकेशः । नदीजवृक्षः । अर्জ্জुनवृक्षः । तपस्य
मासः ॥ यथा,—
"फाल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्জ্জुनभूरुहे ।
तपस्यमासे मासे तत्पूर्णिमायान्तु फाल्गुनी ॥"
इति हलायुधस्य मेदिनी ॥
अतएव ।
"फाल्गुने रमणे पीने गलमिच्छन्ति वर्व्वराः ।"
इति कारिका समूलिका । अत्र अगलमिच्छ-
न्तीति अकारप्रश्लेषो भ्रान्तानाम् ॥ * ॥

(फाल्गुनी पौर्णमासी अस्मिन्निति । "विभाषा
फल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रिभ्यः ।" ४।२।२३।
इति पक्षे अण् ।)
वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतैकादशमासः ।
फल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे
सः । इति तु प्रायिकाभिप्रायम् । स च त्रिविधः ।
मुख्यचान्द्रो गौणचान्द्रः सौरश्च । यथा ।
कुम्भस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिपूर्णान्तो मासो
मुख्यचान्द्रः । मुख्यचान्द्रफाल्गुनमासीयपौर्ण-
मास्यन्तः क्षणप्रतिपदादिको मासो गौण-
चान्द्रः । कुम्भराशिस्थरविभोगोपलक्षितकाला-
त्मको मासः सौरः । इति मलमासतत्त्वम् ॥*॥
तत्पर्य्यायः । तपस्यः २ फाल्गुनिकः ३ फल्गुनः
४ । इत्यमरभरतौ ॥ वत्सरान्तकः ५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
"प्रियंवदः सज्जनवल्लभश्च
परोपकारी विमलाशयश्च ।
दाता जितात्मा प्रमदाभिलाषी
स्यात् फाल्गुने यस्य जनस्य जन्म ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
अथ फाल्गुनकृत्यम् । तत्र माघ्यनन्तरं
फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां कालपाकवास्तुकृष्णाकोप-
करणान्नेन श्राद्धं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ गौणचान्द्र-
फाल्गुनकृष्णचतुर्दश्यां शिवरात्रिव्रतम् । यद्दिने
प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने
व्रतमुभयव्याप्यनुरोधात् । यदा पूर्व्वेद्युर्निशीथ
व्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्वे-
द्युर्व्रतं प्रधानकालव्याप्यनुरोधात् । यदा तु
पूर्व्वेद्युर्न निशीथव्यापिः परदिने प्रदोषव्यापिनी
तदा परदिने प्रदोषव्यापिनीति वचनात् ॥ * ॥
मुख्यचान्द्रफाल्गुनशुक्लद्वादशी गोविन्दद्वादशी ।
"फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुण्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥"
महापातकनाशकामो गङ्गायां स्नानमहं
करिष्ये । अत्र पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।
"महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ! ॥"
फाल्गुनपौर्णमास्यां दोलयात्रा । तीर्थचिन्ता
मणौ ब्रह्मपुराणम् ।
"नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥"
स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये चित्राध्याये ।
"फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्य्यात् दोलायां मम
भूपते ! ॥"
इति तत्त्वम् ॥

फाल्गुनाद्यजः, पुं, (फाल्गुनादनुपश्चात् जायते
इति । अनु + जन् + ड ।) वसन्तकालः । इति
शब्दरत्नावली ॥ अर्জ্জुनस्य कनिष्ठभ्राता च ॥

फाल्गुनिकः, पुं, (फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन् मासे
इति । "विभाषा फाल्गुनीश्रवणेति ।" ४ । २ ।
२३ । इति ठक् ।) फाल्गुनमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १५ ॥

फाल्गुनी, स्त्री, (फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी ।
"नक्षत्रेण युक्तः कालः ।" ४ । २ । ३ । इति
अण् । ततो ङीप् ।) फाल्गुनमासस्य पूर्णिमा ।
इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ पूर्व्वफल्गुनीनक्षत्रम् ।
उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

फिः, पुं, पापः । निष्फलवाक्यम् । इत्येकाक्षर-
कोषः । कोपः । इति शब्दरत्नावली ॥

फिङ्कः, पुं, (फिङ्ग इति शब्देन कायति शब्दा-
यते इति । कै + कः ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा
इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलिङ्गः २ कलिङ्गः
३ धूम्याटः ४ । इति शब्दमाला । भृङ्गः ५ ।
इत्यमरः ॥

फिरङ्गः, पुं, (फौ पापे क्रोधे वा रङ्गोऽनुरागो
यस्य ।) स्वनामख्यातम्लेच्छदेशः । यथा,—
"पूर्व्वाम्नाये नवग्रासं षड्ग्रीवैः प्रकीर्त्तितः ।
फिरङ्गभाषया म्लेच्छैर्यो संसाधनाद्भुवि ॥
अधिपा मल्ललागाश्च संग्रामेष्वपराजिताः ।
इरेला नव षट् पञ्च लक्षजाश्चापि भाविनः ॥"
इति मेरुतन्त्रे २१ प्रकाशः ॥
रोगविशेषः । अथ फिरङ्गस्य निरुक्तिमाह ।
"फिरङ्गसंज्ञके देशे वाहुल्येनैष यद्भवेत् ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः ॥"
तस्य विप्रकृष्टं निदानमाह ।
"गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणोऽतिसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥
व्याधिरागरजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः ।
भवेत्ता लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजां वरः ॥"
फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् ॥ * ॥
रूपमाह ।
"फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्याभ्यन्तरतस्तथा ।
बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे ॥
तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्यादिस्फोटसदृशोऽपरः ।
स्फुटितो व्रणवक्त्रेण सुखसाध्योऽपि स स्मृतः ॥
सन्धेराभ्यन्तरः स स्यादुभयोर्ज्ञायते यतः ।
कष्टदोऽतिचिरस्थायी कष्टसाध्यतमश्च सः ॥"
उपद्रवान् आह ।
"कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वङ्क्षे च मन्दता ।
अस्थिग्रीवोऽस्थिवक्त्रं फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥"
साध्यत्वादिकमाह ।
"बहिर्भवो भवेत् साध्यो नूतनो निरुपद्रवः ।
आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्याद्यमामयः ॥
बहिरन्तर्भवो जीर्णः क्षीणस्योपद्रवैर्युतः ।
बोध्यो व्याधिरसाध्योऽयमित्यूचुर्मुनयः पुरा ॥"
अथ फिरङ्गस्य चिकित्सा ।
"फिरङ्गसंज्ञकं रोगं रसः कर्पूरसंज्ञकः ।
अवश्यं नाशयेदेतदूचुः पूर्व्वे चिकित्सकाः ॥
लिख्यते रसकर्पूरप्राप्तये विधिरुत्तमः ।
अनेन विधिना खादन्सुखे ग्रोथं न विन्दति ॥
गोधूमचूर्णं संनीय विदध्यात् सूक्ष्मकूपिकाम् ।
तन्मध्ये निःक्षिपेत् क्षतं चतुर्ङ्गुलामितं भिषक् ॥
ततस्तु गुटिकां कुर्य्यादृयथा न स्याद्रसो बहिः ।

फिरङ्गि

सूक्ष्मचूर्णं लवङ्गस्य तां वटीमवधूलयेत् ॥
दन्तस्पर्शो यथा न स्यात्तथा तामम्भसा गिलेत् ।
ताम्बूलं भक्षयेत् पश्चाच्छाकान्नलवणांस्त्यजेत् ॥
अममातपमध्वानं विशेषात् स्त्रीनिषेवणम् ॥
इति कर्पूररसः ॥ १ ॥

पारदष्टङ्कमानः स्यात् खदिरष्टङ्कसंमितः ।
आकारकरभश्चापि गन्धष्टङ्कद्वयोन्मितः ॥
टङ्कत्रयमितं चौद्रं खल्ले सर्व्वं विनिःक्षिपेत् ।
संमर्द्द्य तस्य सर्व्वस्य कुर्य्यात् सप्त वटीर्भिषक् ॥
स रोगी भक्षयेत् प्रातरेकैकामम्बुना वटीम् ।
वर्जयेदम्ललवणौ फिरङ्गस्तस्य नश्यति ॥
इति सप्तप्राणिकावटी ॥ २ ॥

पारदः कर्षमात्रः स्यात्तावदेव हि गन्धकः ।
तद्द्विगुणा व्योषमात्राः स्युस्तेषां कुर्य्याच्च कज्जलीम् ॥
तस्याः सप्त वटीः कुर्य्यात्ताभिर्धूमं प्रयोजयेत् ।
दिनानि सप्त तेनस्यात् फिरङ्गाल्पो न संशयः ॥
इति धूमप्रयोगः ॥ ३ ॥

पीतपुष्पवलापत्ररसैष्टङ्कमितं रसम् ।
हस्ताभ्यां मर्द्दयेत्तावत् यावत् स्तब्धो न दृश्यते ॥
ततः संस्वेदयेद्धस्तादेवं वासरसप्तकम् ।
त्यजेल्लवणमम्लञ्च फिरङ्गस्तेन नश्यति ॥ ४ ॥

चूर्णयेन्निम्बपत्राणि पथ्यां निम्बत्वगांस्त्यजेत् ।
धात्रीञ्च तावतीं रात्रिं निम्बषोड़शभागिकाम् ॥
प्राणमानमिदं चूर्णमश्रीयादम्भसा सह ।
फिरङ्गं नाशयत्येव वात्सुमाभ्यन्तरं तथा ॥ ५ ॥

तोयपीलिभवं चूर्णं प्राणमानं समाक्षिकम् ।
फिरङ्गव्याधिनाशाय भक्षयेल्लवणं त्यजेत् ॥
लवणं यदि वा त्यक्तुं न शक्नोति तदा जनः ।
सैन्धवं स हि भुञ्जीत मधुरोपरसं हि तत् ॥ ६ ॥

अर्द्धकर्षमितं स्तब्धं कुरण्टकरसैः सह ।
खल्ले विमर्द्दयेत्तच्च पलार्द्धं गुग्गुलुं क्षिपेत् ॥
तच्चार्द्धकरभं कृष्णं त्रिफलाच्च पृथक् पृथक् ।
अर्द्धकर्षमितं सर्व्वं चूर्णयित्वा तु निःक्षिपेत् ॥
तत् सर्व्वं मधुसर्पिर्भ्यां द्विपलाभ्यां पृथक् पृथक् ।
मर्द्दयेदथ तत् खादेदर्द्धकर्षमितं रसम् ॥
व्रणः फिरङ्गरोगोत्थस्तस्यावश्यं विनश्यति ।
व्यक्तोऽपि चिरजातोऽपि प्रप्राप्यति महाव्रणः ॥
एतद्भक्षणतः प्रोथो सुखस्य च न जायते ।
वर्जयेदत्र लवणमेकविंशतिवासरान् ॥ ७ ॥

इति फिरङ्गाधिकारः ।" इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गरोटी, स्त्री, (फिरङ्गप्रिया रोटी । फिरङ्गाणां रोटीति वा ।) रोटिकाविशेषः । पाञ्जोरोटी इति पाँउरुटि इति च भाषा । सा तु तालस्याथवा खर्ज्जूरस्य रसेन मधुरिकाजलेन वा मिश्रितां गोधूमकणिकामधिककालसुस्तं संमर्द्द्य गोलाकारं स्थूलं स्थूलं निर्म्माय तन्दूरपाकेन निष्पादिता भवति । इति पाकरात्नेश्वरः ॥

फिरङ्गिणी, स्त्री, (फिरङ्गदेशो जन्मस्थानत्वेनास्त्यस्या इति । फिरङ्ग + इनि । ङीप् ।) फिरङ्गदेशोद्भवनारी । यथा,—

फुल्लतिः

"गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणीरतिसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गी [न्] पुं, (फिरङ्ग + इनिः ।) फिरङ्गदेशोद्भवपुरुषः । अस्य प्रमाणं पूर्व्वशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

फुः, पुं, मस्तकम् । तुच्छवाक्यम् । इति विश्वः ॥

फुकः, पुं, (फुनास्यशब्देनाकर्षेण कायति शब्दायते इति । फु + के + कः ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुटः, त्रि, (स्फुटतीति । स्फुट + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सर्पफणा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८१ ॥

फु(फ)त, अ, अनुकरणशब्दः । इति फूत्कारशब्ददर्शनात् । (यथा, "बालः पयसा दग्धो दध्यपि फुत्कृत्य भक्षयति ।" इति प्राचः ॥) तुच्छभाषणम् । इति केचित् ॥

फुत्करः, पुं, (फुदित्यव्यक्तशब्दं करोतीति । क + टः ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुत्कारः, पुं, (क + भावे घञ् । फुदित्यव्यक्तशब्दस्य कारः करणम् ।) फुत्करणम् । फु इति फूँक् इति च भाषा । फुत्कारवति पावके आहुतिनिषेधो यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
"अस्ति रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
आर्द्रकाष्ठैः समुत्पन्ने फुत्कारवति पावके ॥
क्षणार्द्धमपि सुदुर्गन्धे तथा लिहति गोहिणीम् ।
आहुतिं जुहुयादुर्यस्तु तस्य नाशो भवेद्ध्रुवम् ॥"

फुत्कृतिः, स्त्री, (फुदित्यव्यक्तशब्दस्य कृतिः करणम् ।) फुत्कारः । यथा, काशचन्द्रिका ।
"स्फूर्ज्जत्फुत्कृतिभीतिसम्भ्रमचमत्कारस्फुरत्सम्भ्रमा ॥"

फुप्फुसः, पुं, पुप्फुसः । कोष्ठविशेषः । स च हृदयनाड़िकासंलग्नवायुविशेषः । प्यापड़ा फुल्फुसा कापासे इति च लोके । इति सुश्रुतः ॥ यथा,—
"स्थानान्यामाग्निपक्वानां सचस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥"
इति माधवकरः ।

अस्य व्याख्या । "आमस्य स्थानं आमाशयः । नाभेरूर्द्धम् । अग्नेः स्थानं पक्वाशयः नाभेरधः । सचस्य स्थानं वस्तिः । रुधिरस्य स्थानं यकृत्प्लीहानौ । हृत् हृदयं इक्षुरसपाकमलवदयः श्लेष्मिकमलसदृश्य, उण्डुकः स चान्त्रदेशे अवस्थितः पुरीषाधानम् । फुप्फुसः हृदयस्य वामपार्श्वे फुप्फुस इति ख्यातः ।" इति विजयरक्षितः ॥ (यथा च ।
"तद्वामे फुप्फुसः श्लेष्मा दक्षिणाङ्गे यकृन्मतम् ।
उदानवायोराधारः फुप्फुसः श्लेष्मते बुधैः ॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

फुल्लतिः, स्त्री, (फुल्ल + क्तिन् । "ति च ।" ७।४।८६। इति अत उत्वं ।) फुल्लत्वम् । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

फेण

फुल्ल, विकासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) इस्वी । लट्यात्मः । विकास इह कस्य जगतीति दन्त्यान्तस्य घञि रूपम् । विपूर्ब्बस्येनार्थान्तरव्याप्तितया विकसनमित्यर्थः । फुल्लति मल्लीकलिका । इति दुर्गादासः ॥

फुल्लः, त्रि, (फुल्लतीति । फुल्ल + अच् । यद्वा, फलतीति । फि फला विसरणे + क्तः । "आदितश्च ।" ७।२।१६ । इति इड़भावः । "ति च ।" ७ । ४ । ८१ । इति उत्वम् । अनुपसर्गात् । फुल्लक्षीवेति ।" ८।२।५५। इति निष्ठातस्य लः ।) विकसितः । इत्यमरः । २।४।८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४१ ।
"जलञ्च सुशुभे च्छन्नं फुल्लैर्जलरुहैस्तथा ॥")
पुष्पम् । फुल इति भाषा । यथा,—
"श्रीपञ्चम्यां श्रियं देवीं फुल्लैः संपूजयेत् सदा ॥"
इति कालिकापुराणम् ॥

फुल्लदाम, [न्] क्ली, (फुल्लानां पुष्पाणां दाम इव ।) छन्दोभेदः । यथा,—
"भो गौ नौ तौ गौ गुरुहयतुरगैः फुल्लदाम प्रसिद्धम् ॥"
उदाहरणं यथा,—
"प्रथ्वीलोकानां प्रकटितकथनं श्लक्ष्णमालोक्य कंसं
हृष्यच्चेतोभिरिन्दिवसनिभिरयंमिसंस्तैर्विसृष्टम् ।
सुग्धामोदेन स्थगितदशदिशाभोगमाकृष्टभृङ्गं
मौलौ दैत्यारेर्न्यपतदनुपमं स्वस्तरोः फुल्लदाम ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

फुल्लफालः, पुं, (फुल्लं फलतीति । फल + अण् ।) सूर्पवातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

फुल्लरीकः, पुं, (फल + "फर्फरीकाद्यच्च ।" उणा० ४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) देशः । सर्षः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

फुल्ललोचनः, पु, (फुल्ले विकसिते लोचने यस्य ।) मृगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रफुल्ललोचनयुक्ते, त्रि ॥

फुल्लिः, स्त्री, विकाशः । इदित्वात् निष्ठावत्त्वेन इति संक्षिप्तसारस्तु चात् भावे इप्रत्ययेन सिध्यति ॥

फेणः, पुं, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय + "फेनमौनौ ।" उणा० ३ । ३ । इति नक् फे-शब्दादेशश्च । मतान्तरे णत्वम् । दन्त्यनान्तपाठस्तु गरीयान् ।) फेनः । तरलद्रव्योपर्य्युत्थितबुद्बुदाकारवस्तु । फेना इति भाषा । यथा,—
"पयःफेणनिभा शुभ्रा दान्ता रक्तपरिच्छदा ॥"
इति पुराणम् ॥
हिक्कीरः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ समुद्रफेना इति भाषा । अस्य सङ्ग्रहणान्तस्य प्रमाणं यथा,—
"हंसश्रेण्यो नदीतीरे निनदैः संप्रबोधिरे ।
यथा सारस्वता मन्त्रा अन्तरे फेनसङ्गता ॥"
इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती ॥

फेनः

फेण(न)पः, पुं, स्वयंपतितफलादिगोविसुनिर्विशेषः। यथा, श्रीभागवते। ३। १२। ४७।
"वेखानसा वालिखिल्यौडुम्बराः फेणपा वने।
न्यासे कुटीचकः पूर्व्वे बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ॥"
"धने स्थिताश्चत्वारः। तत्र वैखानसाः श्यामाकष्टपञ्चनृत्तयः। वालिखिल्याः नवेऽन्ने लब्धे पूर्व्वसञ्चितान्नत्यागिनः। औडुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत्र व्याकृतैः फलादिभिर्जीवन्तः। फेणपाः स्वयं पतितैः फलादिभिर्जीवन्तः। कुटीचकः स्वाश्रमधर्म्मप्रधानः। बह्वोदः कर्म्मविमर्च्जनौकृत्य ज्ञानाभ्यासप्रधानः। हंसो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः। निष्क्रियः प्राप्तत्वः। एते च सर्व्वे यथोत्तरं श्रेष्ठाः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (फेणं पिबतीति। फेण+पा+कः। फेनपानकर्म्मणि, त्रि। यथा, महाभारते। १। ६४। २२।
"फेनपांश्चैव तथा वत्समाद्य दुहन्ति स्म मानवाः॥")
फेणी(नी), स्त्री, (स्फायते वर्द्धते इति। स्फाय+नक्। गौरादित्वात् ङीष्।) स्वनामख्यातमिष्टान्नविशेषः। यथा, ज्ञोर्णमञ्जर्यां।
"वटी घेणुचारालवङ्गेन फेणी-
समं पर्पटः शिग्रुबोजेन याति॥"
फेनकारिणी, स्त्री, (फेनं करोतीति। कृ+णिनिः। ङीप्।) तन्त्रविशेषः। यथा,—
"उन्मत्तभैरवं नारसिंहं कामरभैरवम्।
श्रीवाकारं मलिन्याद्यमसिसाङ्गादि यामलम्॥
सिद्धयोगेश्वरं तन्त्रं योगिनीजालमम्बरम्।
दृष्ट्वा ज्ञात्वा विधिं फेनकारिणीतन्त्रं विरच्यते॥"
इति प्रथमश्लोकद्वयम्॥
"फेनकारिणीतन्त्रं इयं मयोक्ता
कृत्वा ममत्वागममारभूता।
पुत्रोर्विनाशाय धनाय धर्म्म-
मोक्षाय सम्यक् प्रयतो नियोज्या॥"
इति फेनकारिणीतन्त्रस्य शेषश्लोकैः।
फेनकारीयः, पुं, तन्त्रविशेषः। तन्त्रसारादिसंग्रहे फेनकारीये इति ग्रामनं लिखितम्॥
फेनः, पुं, (स्फायते वर्द्धते इति। स्फाय+"फेनमीनौ।" उणा० ३। ३। इति नक् फेभ्रुब्दादेशश्च।) फेणः। फेना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हिक्कोरः २ अब्धिकफः ३। इत्यमरः। २। ६। १०५।॥ हिक्किरः ४। इति शब्दरत्नावली॥ समुद्रकफः ५ जलहासः ६ फेनकः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्फायते फेनः स्फायी ड वृद्धौ नान्तोऽपि ङेनः निपातनात् सलुक् दन्त्यनान्तः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ अस्य दन्त्यनान्तस्य प्रमाणान्तरं यथा,
"वानीरं गगनं फेनमूलञ्च दन्त्यनान्वितम्।
आहुर्गगनमिच्छन्ति केचिन्मूर्द्धन्यणान्वितम्॥"
इति भरतसेनविरचितं सुखलेखनम्॥
(यथा, रघुः। १३। ११।
"मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भि-
र्भिन्नान् दिधा पद्म ससुद्रफेनान्॥"

फेनाश्म

तरङ्गस्योपरिसमुत्थितबुद्बुदाकारवस्तुमात्रम्। यथा, महाभारते। १। ३। ५२।
"भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातृणां स्तनान् पिबन्त उद्गिरन्ति॥" *॥ उग्रश्रवसः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। ३१। ८८।
"उग्रश्रवो महाराज! फेनस्तस्य सुतोऽभवत्॥")
फेनकः, पुं, (फेन+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) फेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पिष्टकविशेषः। अस्य गुणाः। लघुत्वम्। रूक्षत्वम्। शुक्रकारित्वम्। पित्तवायुनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा च सुश्रुते। १। ४६।
"कृत्वा पथ्यतमाक्षौद्रा लघवः फेनकादयः॥"
गात्रमार्জ্জनादिवत् क्रियाविशेषः। तस्य गुणा यूषा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २७ अध्याये।
"ऊर्ज्जाः सङ्ग्रहणत्वाच्च फेनकः स्थैर्य्यलाघवे।
कण्ठकोष्ठानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः॥")
फेनका, स्त्री, (फेनेन कायतीति। कै+कः। टाप्।) जलपक्वतण्डुलचूर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
फेनदुग्धा, स्त्री, (फेन इव दुग्धं यस्याः।) दुग्धफेनीक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥
फेनलः, त्रि, (फेनोऽस्त्यस्येति। फेन+"फेनादिलच्।" ५। २। ६६। इति चात् लच्।) फेनवान्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
फेनवान्, [न्] त्रि, (फेनोऽस्त्यस्येति। "फेनादिलच्।" ५। २। ६६। इत्यत्र अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः पक्षे मतुप्। मस्य वः।) फेनिलः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, महाभारते। ३। १४३। २०।
"तत्र सागरगा ह्यापः कौरव्यमाणाः समन्ततः।
प्रादुरासन् सुकलुषाः फेनवत्यो विशाम्पते!॥")
फेनवाही, [न्] पुं, (फेनवत् शुभ्रतां वहतीति। वह+णिनिः।) वस्त्रम्। इति शब्दमाला॥
फेना, स्त्री, (फेनोऽस्ति बाहुल्येनास्याः। फेन+अर्श। टाप्।) सानलाक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥
फेनाग्रं, क्ली, (फेनस्याग्रम्।) बुद्बुदम्। इति हारावली। २०५॥
फेनायमानः, त्रि, (फेनमुद्गमतीति। फेन+"फेनाच्चेति वाच्यम्।" ३। १। १६। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या क्यङ्। ततः शानच्।) उत्थितफेनदुग्धादिः। फेन इव आचरति यः इत्यर्थे फेनशब्दात् क्याप्रत्ययानन्तरं शानप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, महाभारते। ६। ३। ३४।
"प्रसिस्रोतोवहा नद्यः सरितः स्रोतसोदकाः।
फेनायमानाः कूपाश्च नर्दन्ति वृषभा इव॥")
फेनाग्निः, पुं, (फेन इवाग्निर्वेद्यं यस्य। फेनेन सृष्टासुरगणाग्नादेवास्य तथात्वम्।) इन्द्रः। इति शब्दमाला॥ (एतद्दृष्टान्तो यथा, देवीभागवते। ६। ६। ५५—५६।
"इति सञ्चिन्त्य मनसा कथं हन्यां रिपुं रणे।
अजेयं सर्व्वदा सर्व्वदेवैश्च दानवैस्तथा॥

फेरण्डः

यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वर्द्धयित्वा महाबलम्।
न श्रेयो मम नूनं स्यात् सर्व्वथा रिपुरक्षणात्॥
अपां फेनं तदापश्यत् समुद्रे पर्व्वतोपमम्।
नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा॥
अपां फेनं तदा शक्रो जग्राह किल लीलया।
परां शक्तिञ्च संसार भक्त्या परमया युतः॥
स्मृतमात्रा तदा देवी स्वांशं फेने न्यधापयत्।
यज्ञं तदाकृतं तत्र चकार हरिसंयुतम्॥
फेनाकृतं पवित्रं तत्र शक्रश्चिक्षेप तं प्रति।
सहसा निपपातासु वज्राहत इवाचलः॥")
फेनिका, स्त्री, (फेन इवाकृतिरस्यस्याः। फेन+टन्। टाप्।) पक्वान्नविशेषः। खाजा इति भाषा। यथा,—
"समितायाः घृतात्यायाः वर्त्तीर्दीर्घाः समाचरेत्।
तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत्॥
वेल्लयेद् वेल्लनेनेता यथैका पर्पटी भवेत्।
ततस्तुरिकया तासु संलग्नामेव कर्त्तयेत्॥
ततस्तु वेल्लयेद्भूयः सङ्कटेन च लेपयेत्।
घृतिभृष्टं घृतं तोयं मिश्रितं सङ्कटं भवेत्॥
ततः संवृत्य तां लोमीं विदधीत पृथक् पृथक्।
पुनस्तां वेल्लयेत् लोमीं यथा स्याच्चक्रलाकृतिः॥
ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः।
सुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत्॥
सिद्धेषा फेनिकाकारा मण्डकेन समा गुणैः।
तस्याः किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः॥"
इति भावप्रकाशः॥
फेनिलं, क्ली, (फेनोऽस्त्यस्येति। फेन+"फेनादिलच्।" ५। २। ६६। इति इलच्।) कोलिफलम्। (अस्य पर्य्यायो यथा, —
"पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुबदरी कोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोटा सौवीरं बदरं महत्।
अजप्रिया कुहा कोली विषमो भयकण्टका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
मदनफलम्। सफेने, त्रि। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १। १५३। १०।
"उष्णं नवं प्रपास्यामि फेनिलं रुधिरं बहु॥")
फेनिलः, पुं, (फेन+इलच्।) अरिष्टवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३१॥ हारिठा इति ख्यातः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः क्षुद्रामर्गोऽर्थसाधनः।
रक्तशीलः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वदरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्त्रियां टाप्। अल्पार्थे। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये।
"अक्षिपिटैः सुप्तोत्थैश्च फेनिलाप्लवयेत्तथा॥")
फेरः, पुं, (फे इति शब्दं राति गृह्णातीति। रा ग्रहणे+कः।) शृगालः। इति शब्दरत्नावली॥
फेरण्डः, पुं, (फे इत्यव्यक्तशब्देन रण्डतीति। रण्ड+अच्।) शृगालः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३५५॥

फेरवः, पुं, (फे इति रवौ यस्य ।) ग्रहगालः । इत्यमरः ।२।५।५ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४७ । ५३ ।
"तृप्यतां तरतां रक्तं नदतां चोत्सवाय सः ।
शूराणां फेरवाणाञ्च भूतानाञ्चाभवद्बलिः ॥")
राक्षसः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ घृतं हिंसे च, चि । इति शब्दरत्नावली ॥

फेरुः, पुं, (फे इति शब्देन रौतीति । रुत शब्दे + मितद्वादित्वात् डुः ।) ग्रहगालः । इत्यमरः । २ । ५ । ५ ॥ (यथा, भागवते ।८।१६।७।
"गृहेषु येष्वतिथयो नार्चिताः सलिलैरपि ।
यहि निर्यान्ति ते नूनं फेरुराजगृहोपमाः ॥")

फेल, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अपिफेलत् पिफेलतुः । इति दुर्गादासः ॥

फेलं, क्ली, (फेलतेऽत्र दूरं निक्षिप्यते इति । फेल + घञ् ।) शुक्तसमुज्झितम् । उच्छिष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥

फेलकः, पुं, (फेल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) शुक्तसमुज्झितम् । इति जटाधरः ॥

फेला, स्त्री, (फेलतेऽत्र इति । फेल + "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इति अ: । टाप् ।) शुक्तसमुज्झितम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥

फेलिः, स्त्री, (फेल + इन् ।) उच्छिष्टम् । इति जटाधरः ॥

फेलिका, स्त्री, (फेलिरेव । स्वार्थे कन् ।) उच्छिष्टम् । फेलाशब्दात् स्वार्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

फेली, स्त्री, (फेलि + "क्षुद्रिकारादिभ्यः ।" इति पक्षे ङीष् ।) शुक्तसमुज्झितम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ब

ब, बकारः । स च त्रयोविंशत्यञ्जनवर्णः । (पवर्गस्य तृतीयवर्णश्च ।) तस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
"उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ॥") तस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"बकारं शृणु चार्वङ्गि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा ॥"
(वङ्गीयवर्णमालायामस्य स्वरूपमाह ।)
"त्रिकोणरूपिणी रेखा विष्णोः शक्तिस्वरूपिणी ।
माया शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"नीलवर्णां त्रिनयनां पीताम्बरधरां पराम् ।
नागहारोज्ज्वलां देवीं द्विभुजां पद्मलोचनाम् ॥
एवं ध्यात्वा बकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—
"त्रिशक्तिसहितं वर्णं विधिधाम्नसमन्वितम् ।
स्वयं कुण्डलिनीं देवीं सततं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
अस्य नामानि यथा,—
"बो वनो भूधरो मार्गो घर्घरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगर्दः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
सुखबिन्दुर्बली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ॥
क्षोदिनी तापिनी भूमिसुरगणेन्द्रबलिप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
षष्ठापूरं चपेटा च मोदको गगनं प्रति ।
पूर्व्वाषाढ़ामध्यजिङ्घौ प्रनिः कुम्भलतीयकौ ॥"
इति नानातन्त्रगुह्यम् ॥
बंहिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन बहुलः । बहुल + "अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५ । ३ । ५५ । इति इष्ठन् । "प्रियस्थिरेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति बंहि-आदेशः ।) अतिशयबहुलः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । ३६ ।
"योऽह्नि संयोज्य जीमूतान् पर्य्यन्याय प्रयच्छति ।
उदहो नाम बंहिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥")
बंहीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन बहुलः । बहुल + "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।" ५ । ३ । ५७ । इति ईयसुन् । "प्रियस्थिर-स्फिरोरुबहुलेति ।" ६ । ४ । १५७ । इति बंहि-आदेशश्च ।) अतिशयबहुलः । अयमनयोरतिशयेन बहुः इत्यर्थे बहुशब्दादीयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधमतम् ॥
ब, पुं, वरुणः । कुम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥
"बः पुमान् वरुणे सिन्धौ भगे नीचे गतेऽपि च ।
गत्यर्थे तत्सुसम्बन्धे पुंस्येव वपने स्मृतः ॥"
इति मेदिनी । वे, १ ॥ * ॥
तस्य सांकेतिकनामानि यथा । युगन्धरः १ सुरभिः २ मुखविष्णुः ३ संहारः ४ वसुधाधिपः ५ । इति बीजवर्णाभिधानम् । भूधरः ६ शुभगर्दः ७ । इति रुद्रयामलोक्तबीजाभिधानम् ॥
अपि च ।
"बो वनो भूधरो मार्गो घर्घरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगर्दः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
सुखबिन्दुर्बली घण्टा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ।
क्षोदिनी तापिनी भूमिसुरगणेन्द्रबलिप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
षष्ठापूरं चपेटा च मोदको गगनं प्रति ।
पूर्व्वाषाढ़ामध्यजिङ्घौ प्रनिः कुम्भलतीयकौ ॥"
इति तन्त्रान्तरम् ॥
बक, इङ् कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक० च-सेट् ।) कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । इ, वङ्कते । ङ, वङ्कते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्कते काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
ब(व)कः, पुं, (ब(व)ङ्कते कुटिलीभवतीति । बकि + अच् । पृषोदरादित्वात् वलोपः ।) खनाम-

ख्यातपक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । कङ्कः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ दारबलिभुक् ३ कङ्केरः ४ शुक्लवायसः ५ दीर्घजङ्घः ६ बकोटः ७ गृहबलिप्रियः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ निशीथः ९ शिखी १० चन्द्रविहङ्गमः ११ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ तीर्थसेवी १२ तापसः १३ मौनधामी १४ ऋषाध्यायी १५ निश्चलाङ्गः १६ दाम्भिकः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य मांसस्य गुणाः ।
"शूरारिबककाकाश्च दात्यूहाः पवनाशनाः ॥"
इति रत्नावली ॥
अपि च ।
"हंससारसकाचालवककौञ्चशूरारिकाः ।
नद्यांमुखीमकादम्बावलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः ॥
प्लवन्ते सलिले यस्मात् यते तस्मात् प्लवाः स्मृताः ॥
कुलेचराः प्लवाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या यते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥
स्वादूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो बहिमादनाः ।
श्लेष्मलाः पिच्छलास्वापि मांसपुष्टिप्रदा नृणाम् ॥
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽपथ्यतमाः स्मृताः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्पर्य्यायः । शिवजटी २ पाशुपतः ३ एकाष्ठीलः ४ वसुः ५ । इत्यमरः ॥ एकाष्ठीला ६ वृकः ७ वसुकः ८ वसूकः ९ । इति तट्टीका ॥ बकपुष्पः १० शिवमल्ली ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ काक-पीलुः १२ स्थलपुष्पः १३ शिवप्रियः १४ काक-नामा १५ वसच्छदः १६ स्वपूरकः १७ रक्त-पुष्पः १८ सुनिलकः १९ अगस्तिः २० वङ्ग-सेनकः २१ । इति रत्नमाला ॥ अगस्त्यः २२ पीतपुष्पः २३ मुनिद्रुमः २४ व्रणारिः २५ दीर्घफलकः २६ वकपुष्पः २७ सुरप्रियः २८ ।
"सितपीतनीललोहितकुसुमभेदाच्चतुर्विधो-
ऽगस्तिः ।
मधुरशिशिरदोषश्रमकासविनाशनश्च भूतघ्नः ॥"
तथा च ।
"अगस्तिं शिशिरं गौल्यं चिरदोषघ्नं श्रमापहम् ।
वातपित्तकासवैषम्यभूतघ्नञ्च बलावहम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"अगस्तिकुसुमं प्रोक्तं चातुर्थकनिवारकम् ।
तिक्तान्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च ।
पीनसश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिभिर्नमम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
"वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकराणि च ॥"
इति राजवल्लभः ॥
"बकः पाशुपतश्चैव शिवाधीशश्च सुव्रतः ।
वसुकश्च शिवाङ्कश्च शिवेष्टः क्रमपूरकः ॥
शिवमल्लिः शिवाजादः शाम्भवो रविसंमितः ।

बकनि

बकोऽनिग्निर्गिरक्तिक्तो मधुरो मधुगन्धकः ॥
पित्तदाहकफश्वासश्रमहारी च दीपनः ॥"
इति च राजनिर्घण्टः ॥

"गिरिमल्ली पाशुपत बकाख्यौला बकी वसुः ।
बकोऽनुष्णः कटुस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ।
योनिशूलव्रणादाहकृमिप्लीहाममनाशनः ॥"
इत्यपि भावप्रकाशः ॥

तालशब्दकारः । यथा,—
"——————ग्रो वाम्नो वपरो बकः ।"
इति त्रैलोक्यवर्णाभिधानम् ॥ * ॥

कुबेरः । रत्नोविशेषः । इति मेदिनी । के, ३०॥ स च भौमेन हतः । (यथा महाभारते । १ । ६५ । ७६ ।
"तस्यामर्थिकबकार्यां बकं नाम राक्षसं हत्वा प्राप्वालनगरमभिगताः ॥") अत्र कोधे पवर्गीय बकारादौ पठितोऽयं शब्दः किन्तु अमरटीकायां भरतेन अन्तःस्थबकारादिषष्ठबकधातुभ्यां क्रमेण घञ्प्रत्ययेन अनुप्रत्ययेन च साधितः ॥ * ॥ यक्षविशेषः । यथा,—
"जलकच्छपपातालदोलाभूधरयालुकाः ।
बकाद्या यक्षभेदाः स्युर्ब्रह्मात्माद्याश्च सूचिकाः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विवरणं यथा, वैद्यके ।
"दीर्घकण्ठकाचकूप्या गिलयेत् स्वल्पभाण्डकम् ।
तिर्यक् क्षत्वा पचेत् शुल्यां बकयन्त्रमिति स्मृतम् ॥"

असुरविशेषः । स च श्रीकृष्णेन हतः । यथा,—
"त्वं त्वं वनसकुलं सर्वे पाययिष्यन्त एकदा ।
गत्वा जलाशयाभ्यासं पाययित्वा पपुर्जलम् ॥
ते तत्र ददृशुर्बाला महासत्त्वमवस्थितम् ।
तत्र सुरजनिर्भिन्नं गिरेः कूटमिव च्युतम् ॥
स वै बको नाम महानसुरो बकरूपधृक् ।
आगत्य तरसा कृष्णं तीक्ष्णतुण्डोऽग्रसद्बली ॥
कृष्णं महाबकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ।
बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः ॥
तं तालुमूलं प्रदहन्तमग्निवद्
गोपालसूनुं पितरं जगद्गुरोः ।
चच्छर्द सद्योऽतिरुषाऽऽतुरं बक-
स्तुण्डेन हन्तुं पुनरभ्यपद्यत ॥
तमापतन्तं स निगृह्य तुण्डयो-
र्दोर्भ्यां बकं कंससखं सतां गतिः ।
पश्यत्सु बालेषु ददार लीलया
मुदावहो वीरणवद्दिवौकसाम् ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥

ब(व)कवृत्तिका, स्त्री, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । बकाची २ । इति हारावली । १८८ ॥

ब(व)कजित्, पुं, (बकं जितवान् इति । जि + क्विप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

ब(व)कधूपः, पुं, (बक इव शुभ्रवर्णो धूपः ।) वृकधूपः । इत्यमरटीका ॥

ब(व)कनिसूदनः, पुं, (निसूदयति हन्तीति । सूदि + ल्युः । बकस्य निसूदनो घातकः ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः । १ । १७२ ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

बकारिः

ब(व)कपञ्चकं, क्ली, (बकोपलक्षिताः पञ्च तिथयो यत्र कप् । बकोऽपि तत्र नाश्नीयादिति वचनादेव तथात्वम् ।) कार्त्तिकशुक्लैकादश्यादिपञ्चतिथ्यात्मकम् । यथा,—
"तत्रैकादश्यादितिथिपञ्चके बकपञ्चकम् ।
बकोऽपि तत्र नाश्नीयान्नात्यश्नीयात् कदाचन ॥
इति वचनात् ।" इति कृत्यतत्त्वम् ॥

"किञ्च । कार्त्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।
'एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।
दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ।
वर्जयित्वा तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ॥'
ततश्च मांसभक्षणनिषेधे कार्त्तिकमासतच्छुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शुक्लाशुक्लभेदात् पापसारतम्याद्वा निषिद्धानि ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् । अपि च ।
"एकादशीं समारभ्य यावत् पञ्चदशीं भवेत् ।
बकोऽपि तत्र नाश्नीयान्नीमं मांसञ्च किं नरः ॥"
इति संवत्सरकौमुदीधृतब्रह्मपुराणवचनम् ॥

ब(व)कपुष्पः, पुं, (बक इव बकं पुष्पं यस्य ।) बकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (बकस्य पुष्पम् ।) अगस्तिकुसुमे, क्ली ॥

ब(व)कवृत्तिः, पुं, (बकस्येव स्वार्थसाधिका वृत्तिर्यस्य ।) बकतुल्यवर्त्तनविशिष्टः । यथा,—
"पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् धैड़ालव्रतिकान् शठान् ।
हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"अर्द्धागदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः ॥"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अपि च ।
"अर्द्धोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठः स्निग्धो विनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥

ब(व)कवैरी, [न्] पुं, (बकस्य वैरी घातकत्वात् ।) भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

ब(व)कव्रती, [न्] पुं, (बकव्रतमस्यास्तीति इनिः ।) मिथ्याविनीतः । बकवृत्तिः । इति जटाधरः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"अर्द्धोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतधरो द्विजः ॥"
इति दानसागरे मनुः ॥

ब(व)काची, स्त्री, बकवृत्तिकामस्यः । इति हारावली । १८८ ॥

ब(व)कारिः, पुं, (बकस्य अरिः ।) श्रीकृष्णः । यथा,
"तदा बकारिं सुरलोकवासिनः
समाकिरन्नन्दनमल्लिकादिभिः ।
समीड़िरे चानकदुन्दुभिस्वनै-
स्तद्वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मिरे ॥"
इति श्रीभागवते । १० । ११ । ५२ ॥
(भीमसेनश्च । बकराक्षसघातकत्वात् ॥)

बकुलः

ब(व)कुलः, पुं, (ब(व)कुते इति । ब(व)कि कौटिल्ये + "मृदुगुराद्यश्च ।" उणा० १ । ४२ । इति उरच् प्रत्ययरेफस्य लत्वं बहुलोपश्चेत्युज्ज्वलदत्तः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्पर्य्यायः । केसरः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ केशरः ३ । इति भरतः ॥ बकुलः ४ सिंहकेसरः ५ वरलक्षः ६ सीधुगन्धः ७ सुकुलः ८ सुकुलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीसखमधु १० दोहलः ११ मधुपुष्पः १२ सुरभिः १३ भमरानन्दः १४ स्थिरकुसुमः १५ प्रारुहिकः १६ करकः १७ सीमंतः १८ विप्रप्रियः १९ गुढ़पुष्पकः २० धन्वी २१ मदनः २२ मदामोदः २३ चिरपुष्पः २४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६३ । ४२ ।
"पुन्नागैः कर्णिकारैश्च बकुलैर्दिव्यपाटलैः ॥") अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । लघुत्वम् । विषदोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । मदाढ्यत्वम् । हृद्यदायकत्वञ्च ॥ तत्कुसुमगुणाः । रुच्यत्वम् । शीराढ्यत्वम् । सुरभित्वम् । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । मलसंग्रहकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"बकुलो मधुगन्धश्च सिंहकेसरकस्तथा ।
बकुलस्तु वरोऽनुष्णः कटुः पाके रसे गुरुः ॥
कफपित्तविषश्वित्रकृमिदन्तगदापहः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुणाः ।
"बकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्थैर्यकरं परम् ॥"
तत्पुष्पगुणाः ।
"पद्मं कषायं मधुरं शीतं पित्तकफास्रनुत् ।
तद्वत् बकुलपुन्नागकङ्कारोत्पलपाटलम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा, —
"विचरन्तं तदा भूयो मदेशं कुसुमायुधः ।
आरात् स्थित्वाग्रतो धन्वी सन्धायेषुसुतत्परः ॥
ततस्तमग्रतो दृष्ट्वा क्रोधाघ्मातहृदा हरः ।
स्मरमालोकयामास शिखाग्राक्षरणाग्निकम् ॥
आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनो द्युतिमानपि ।
प्रादह्यत तदा ब्रह्मन् ! पादादारभ्य कक्षवत् ॥
प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः ।
उत्ससर्ज धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥
यदाधोमुखविस्रब्धदृक्पृष्ठं महाप्रभम् ।
स चम्पकतरुर्जातः सुगन्धाढ्यो गुणान्वितः ॥
नाम्नाख्यातं शुभाकारं यदासीद्दिव्यभूषितम् ।
तज्जातं केशवाराग्र्यं बकुलं नामतो वरैः ॥
या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्द्रनीलविभूषिता ।
जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजविराजिता ॥
नाम्नोपरि तथा सुप्तौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।
पद्मगुल्माभवज्जाती ग्रामाकृकिरणोज्ज्वला ॥
ऊर्द्धं सुष्ठा अधः कोट्याः स्थानं विद्रुमभूषितम् ।
तस्मात् बकुलपुटा मल्ली संजाता विविधा मुने ! ॥"
इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(शिवः। यथा, महाभारते तस्य सहस्रनाम-कीर्त्तने। १३। १७। १०६।
"बलिको वर्द्धको वृक्षो बकुलश्चन्दनच्छदः।
सारग्रीवो महाजत्रुरलोलश्च महौषधः॥")
ब(व)कुला, स्त्री, (बकुल + टाप्।) कटुका। इति राजनिर्घण्टः॥
ब(व)कुली, स्त्री, (बकुल + गौरादित्वात् ङीष्।) काकोली। इति शब्दचन्द्रिका॥
ब(व)कूलः, पुं, (बकुल। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) बकुलवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥
ब(व)केरुका, स्त्री, (बकानां बकसमूहानां ईरुकं गतिर्यत्र।) बलाका। वातावर्त्तितशाखा। इति मेदिनी। के, २०२॥
बकोटः, पुं, बकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
बठ, पैन्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) पैन्यमिह सामर्थ्यम्। बठति वीरो योद्धुं समर्थः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
ब(व)ड़या, स्त्री, (बलं वातीति। बल + वा + कः। टाप्। डलयोरैक्यात् लस्य ड़त्वम्।) घोटकी। इत्यमरः। २। ८। ४३॥ (यथा, महाभारते। २। २२२। ४५।
"बड़वानान्तु शुद्धानां चन्द्रांशुसमवर्चसाम्।
ददौ जनार्द्दनः प्रीत्या सहस्रं हेमभूषितम्॥"
अस्या दुग्धगुणा यथा,—
"रूक्षोष्णं बड़याक्षीरं बल्यं श्लेष्मानिलापहम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे॥
बड़वारूपधारिणी सूर्य्यपत्नी संज्ञा। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ७७। २३।
"सूर्य्यतापमनिच्छन्ती तेजसस्तस्य विभ्यती।
तपश्चचार तत्रापि बड़वारूपधारिणी॥"
अस्या विशेषविवरणन्तु तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम्॥ तृतीया सूर्य्यपत्नी। इति केचित्। यथा, भागवते। ८। १३। ८—६।
"विश्वकर्म्मसुते उभे।
संज्ञा छाया च राजेन्द्र! ये प्रागभिहिते तव॥
तृतीयां बड़वामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः।
यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु॥")
अश्विनीनक्षत्रम्। इति ज्योतिषम्॥ (नारी-विशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ दासी। यथाह नारदः।
"भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड़वाकृतः॥"
वासुदेवस्य स्वनामख्याता परिचारिका। इति हरिवंशः। १५। १॥) बाड़वाग्निः। अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"अथाकाशगता देवाः क्रुद्धं दृष्ट्वा महेश्वरम्।
प्रसीद जगतां नाथ! कामं क्रोधं परित्यज॥
इति स्म वदतां तेषाममराणां तदानलः।
ललाटचक्षुःसम्भूतो भस्माकाशौघ्नभोभवम्॥
ब्रह्मा क्रोधानलं गृह्णोर्ध्वज्वलं सकलान् जगान्।
बड़वारूपिणं चक्रे देवानां पुरतस्तदा॥
बड़वा तां तदा देवाः सौम्यां ज्वालासुखीं शुभाम्।
दृष्ट्वा निर्विघ्नमनसो बभूवुः पूर्ब्बपीड़िताः॥
बड़वां तां समादाय तदा ज्वालासुखीं विधिः।
सागरं प्रययौ लोकहिताय जगतां प्रभुः॥
गत्वाथ सागरं ब्रह्मा प्रोवाच परिपूजितः।
यथावत्तेन विप्रेन्द्राः समयञ्च निदर्शयन्॥
अयं क्रोधो महेशस्य बड़वारूपधृक् त्वया।
ज्वालासुखः सदा धार्य्यो यावन्न विलयाम्यहम्॥
यदा त्वामहमागम्य वदामि सरितांपते!।
तदा त्वया परित्याज्यः क्रोधोऽयं बड़वासुखः॥
भोजनं भवतस्तोयमेतस्य तु भविष्यति।
यत्रादेव विधार्य्योऽयं यथा नो याति चान्तरम्॥
इत्युक्तो ब्रह्मणा सिन्धुरङ्गीचक्रे तदा क्रुधम्।
धर्त्तुं बड़वावक्त्रं ग्रस्तोष्णाग्न्यमरुत्परम्॥
ततः प्रविष्टो जलधौ पावको बड़वासुखः।
वार्य्योघविद्रुतंसस्य ज्वालामालानिदीपितः॥"
इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः॥
(नदीविशेषः। यथा, महाभारते। ३। २२१। २४।
"तमसा नर्म्मदा चैव नदी गोदावरी तथा।
वेत्रवत्यपवेणा भीमा च बड़वा चैव भारत!॥"
तीर्थभेदः। यथा, महाभारते। ३। ८२। ८८।
"ततो गच्छेत बड़वां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम्।
पश्चिमायान्तु सन्ध्यायां उपस्पृश्य यथाविधि॥")
ब(व)ड़वाकृतः, पुं, (बड़वया दास्या कृतः।) पञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः। यथा,—
"भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड़वाकृतः॥"
इति नारदः॥
बड़वा दासी तत्क्रीभादङ्गीकृतदास्यः। इति दायक्रमसंग्रहः॥ कुत्रचित् बड़वाभृतो बड़वाकृतोऽपि पाठः॥
ब(व)ड़वाग्निः, पुं, (बड़वायाः समुद्रस्थितायाः घोटक्या मुखस्योऽग्निः।) समुद्रस्थाग्निः। (अस्य विवरणन्तु बड़वानलशब्दे द्रष्टव्यम्॥)
ब(व)ड़वानलः, पुं, (बड़वाया अनलः।) बड़वाग्निः। तत्पर्य्यायः। सलिलेन्धनः २ बड़वामुखः ३ काकध्वजः ४ वाग्निजः ५ स्कन्दाग्निः ६ लग्नभुक् ७ काष्ठभुक् ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥ और्व्वः ६ बाड़वः १०। इत्यमरः। १। १। ५६॥ उर्व्वस्य ऋषेरपत्यम् और्व्वः। बड़वायां विद्यमानो बाड़वः। बड़वाया अनलो बड़वानलः। आधाराधेयभावसम्बन्धः। पुरा किल उर्व्वेण मुनिना अयोनिजं पुत्रमिच्छता वह्निर्मथितः तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः स च समुद्रे बड़वामुखे अवस्थापितः। इति पौराणिकाः॥ इति तट्टीकायां भरतः॥ * ॥ तस्य विवरणं यथा,—
"और्व्वस्तु तपसाधिष्ठो निषेव्योरुं कृताग्नये।
ममन्थैकेन दर्भेण सुतस्य व्रतधारिणम्॥
तस्योरुं सहसा भित्त्वा ज्वालामाली ह्यनिन्दनः।
जगतो दहनाकाङ्क्षी पुत्रोऽग्निः समपद्यत॥
और्व्वस्योरुं विनिर्भिद्य और्व्वो नामाग्निकोऽनलः।
दिधक्षन्निव लोकांस्त्रीन् जज्ञे परमकोपनः॥
उत्पन्नमात्रश्चोवाच पितरन्दीनया गिरा।
क्षुधा मे बाधते तात! जगद्भक्षे त्वजस्व माम्॥
त्रिदिवारोहभिज्वालैर्जृम्भमाणो दिशो दश।
निर्दहन् सर्व्वभूतानि वड़वे सोऽन्तकोऽनलः॥
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा मुनिभिर्ब्बहुभिः समागतः।
उवाच पार्थितां पुत्रो जगतस्त्वं दयां कुरु॥
अस्यापत्यस्य ते विप्र! करिष्ये स्थानमुत्तमम्।
तथ्यमेतन्मम वचः ग्रहाण त्वं वदतांवर!॥
और्व्व उवाच।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मेऽद्य भगवान् प्रियो॥
मतिमेतादृशीञ्चेह परमानुग्रहाय वै॥
प्रभातकाले संप्राप्ते कार्त्तिक्यां समागमे।
भगवंस्तर्पितः पुत्रः कैर्ब्बधैः प्राप्स्यते सुखम्॥
कुत्र वास्य निवासः स्याद्भोजनन्तु किमात्मकम्।
विधास्यसीह भगवान् वीर्य्यसुखं महौजसः॥
ब्रह्मोवाच।
बड़वामुखेऽस्य वसतिः समुद्रे वै भविष्यति।
मम योनिर्जलं विप्र! तच्च मे नोदकं सुखम्॥
अवाङ्मासे नियतं पिबन् वारिमयं ह्यृषिः।
तद्वह्निस्तव पुत्रस्य विदधन्नानयंश्च तम्॥
ततो युगान्ते भूतानां मेघवाहश्च पुत्रक!।
सहितौ विचरिष्यावो निष्पुराणकराविह॥
एषोऽग्निरन्तकाले तु सलिलार्थी मया कृतः।
दहनः सर्व्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम्॥
एवमस्त्विति तं सोऽग्निः संवृतज्वालमण्डलः।
प्रविवेशार्णवसुखं विप्रनष्टान्तरप्रभम्॥"
इति मात्स्ये १५० अध्यायः॥
(महेन्द्रदहनाय हरनेत्रसमुद्भवोऽग्निरपि बड़वानलः। अस्य प्रमाणादिकं बड़वाग्निशब्दे द्रष्टव्यम्॥)
लङ्कायां दक्षिणे पृथिव्याश्चतुर्थभागरूपस्थान-विशेषः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥ (वटि-कौषधविशेषः। यथा,—
"शुक्लतान्त्रस्य भागैकं मरिचस्य तथैव च।
विषं तत्तुल्यकं दद्यात् तत्सर्व्वं श्लक्ष्णचूर्णितम्॥
लाङ्गलीरससंयुक्तं तत्सर्व्वं पुटके पचेत्।
वटिकादितयं वापि त्रितयं वा प्रकल्पते॥
दोषे दोषसमायुक्तस्त्रिदोषघ्नमनो भवेत्।
भक्षयेत् पवने दोषे बड़वानलसंज्ञितम्॥
इति बड़वानलो रसः॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)
ब(व)ड़वामुखः, पुं, (बड़वाया घोटक्या मुखमाश्रयस्थानमस्य। अर्श आदित्वात् अच्।) बड़वानलः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हरिवंशे। ८७। २२।
"सा यथैवार्णवगता तथैव बड़वामुखे॥"
महादेवस्य मुखमित्येके। यथा, महाभारते। ७। २००। ११९।
"तस्य देवस्य यद्वक्त्रं समुद्रे तदतिष्ठत।
बड़वामुखेति विख्यातं पिबत्योघमयं हविः॥"
महादेवस्य नामभेदः। यथा, महाभारते। १३। १७। ५५।

"विष्णुः प्रसादितो यज्ञः समुद्रो वड़वामुखः ॥"
कूर्मस्य दक्षिणकुक्षिस्थजनपदविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ३० ।
"कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ वाह्यपादस्तथापरम् ।
काम्बोजाः पह्लवाश्चैव तथैव वड़वामुखाः ॥")
वटिकौषधविशेषः । यथा, —
"शुद्धसूतं समं गन्धं लवणाम्लाभ्रटङ्कणम् ।
मासुद्रञ्च यवक्षारं स्वर्जिमेत्यवणागरम् ॥
अपामार्गस्य च क्षारं पलाग्नवरणस्य च ।
प्रत्येकं सूतसुल्यं स्यादम्लयोगेन मर्दयेत् ॥
हस्तिशुण्डीद्रवैश्चायौ मर्दयित्वा पुटेत्ततः ॥
माषमात्रः प्रदातव्यो रसोऽयं वड़वामुखः ।
ग्रहणीं विविधां हन्ति संग्रहग्रहणीं ध्रुवम् ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ग्रहण्यधिकारे ॥)
ब(व)ड़वासुतौ, पुं, (वड़वाया घोटकीरूपायाः त्वष्टृसुतायाः संज्ञायाः सुतौ ।) अश्विनीकुमारौ । यथा, हेमचन्द्रः ।
"स्वर्वैद्यावश्विनीपुत्रावश्विनौ वड़वासुतौ ॥"
(तयोरुत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । १ । ४६ । ५३ ।
"गच्छ देव । निजां भार्यां कुरूंश्चरति सोत्तरान् ।
वड़वारूपमास्थाय वने चरति गाह्वले ॥
स तथा रूपमास्थाय स्वभार्यारूपलोलया ।
ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां वड़वां ततः ॥
अदृश्यां सर्व्वभूतानां तपसा नियमेन च ।
वड़वावपुषा राजंश्चरन्तीमकृतोभयाम् ॥
सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां सस्वे समभावयत् ॥
मैथुनाय विवेशैनां परपूरुषशङ्कया ।
सा तन्निरयमच्छिद्रं नासिकायां विवस्वतः ॥
देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ॥")
ब(व)ड़वास्रुतः, पुं, (वड़वया दास्या स्रुतः ।) वड़वास्रुतः । पञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा, वड़वास्रुतदासो तया स्रुतस्तस्यांशेन तासुद्वास्य दासत्वेन प्रविष्टः । इति मिताक्षरा ॥
बड़िशं, क्ली, (बलिनो मत्स्यान् शयति नाशयतीति । शो + कः । लस्य ड़त्वम् ।) मत्स्यधरणार्थं वक्रलौहकण्टकविशेषः । वँड़शी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्स्यवेधनम् २ । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥ बलिशम् ३ बड़िशी ४ बड़िशा ५ । इति भरतः ॥ बलिशी ६ मत्स्यवेधनी ७ । इति तट्टिकान्तरम् ॥ बलिसी ८ बलिसम् ९ वरिशी १० बलिशः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्यभेदनम् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २८ । १० ।
"यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं बड़िशं यथा ।
दक्षैरुद्धारयत् पुत्र ! तं विद्यात् ब्राह्मणर्षभम् ॥")
बड़िशी, स्त्री, (बड़िश + गौरादित्वात् ङीष् ।) बड़िशम् । इति शब्दरत्नावली ॥
बग्, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-अक०-सेट् ।) बगति । इति दुर्गादासः ॥

बग्गः, पुं, (बगतमिति । बग् + अप् ।) शब्दः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
ब(व)णिक्, [ज्] पुं, (पणते क्रयविक्रयादिना व्यवहरतीति । पण + "पणेरादेश्च वः ।" उणा० २ । ७० । इति इणि; पस्य च वः ।) क्रयविक्रयकर्त्ता । वाणिज्यकारकः । तत्पर्य्यायः । वैदेहकः २ सार्थवाहः ३ नैगमः ४ वणिजः ५ पण्यजीवः ६ आपणिकः ७ क्रयविक्रयिकः ८ । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥ वैदेहः ९ विदेहः १० वाणिजः ११ वाणिजिकः १२ क्रायिकः १३ विक्रयिकः १४ । इति भरतादयः ॥ वाणिजकः १५ वाणिज्यकारः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । १२ । २६ ।
"स्थागौ निषङ्गिण्यनसि त्वगम्पुरः
शुभ्रोच्च लाभाय क्षतक्रयो वणिक् ॥")
करणान्तरम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥ वैश्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वाणिज्ये अधिकारादेवास्य तथात्वम् ॥ करणविशेषः । यथा, हरिवंशे । ६६ । ७ ।
"कृषिबीजजयद्धाश्रयजानि गरे
वणिजिभ्रुवकार्य्यवणिग्युतयः ॥")
ब(व)णिक्, [ज्] स्त्री, (पण्यते व्यवहीयते इति । पण + इजि । पस्य वः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) वाणिज्यम् । इति मेदिनी । गे, २६ ॥
ब(व)णिग्बन्धुः, पुं, (वणिजः पण्याजीवस्य बन्धुर्धनदत्वात् ।) नीलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वणिग्भावः, पुं, (वणिजो भावः ।) वाणिज्यम् । वणिजां धर्म्मः । तत्पर्य्यायः । सत्यानृतम् २ । इत्यमरः ॥ वाणिज्यम् ३ वाणिज्या ४ वणिक्पथः ५ । इति जटाधरः ॥ वणिज्यम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
ब(व)णिग्वहः, पुं, (वहतीति । वह + अच् । वहः । वणिजां वाणिज्यद्रव्याणां वहः ।) उष्ट्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ब(व)णिजः, पुं, (वणिगेव । वणिज् + स्वार्थे अण् । अभिधानात् न वृद्धिः ।) वणिक् । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥ यवाद्यिकादशप्रकरणान्तर्गतषष्ठकरणम् । तज्ज्ञातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"प्राज्ञः क्षतज्ञो गुणवान् गुणज्ञो
वणिग्जनप्राप्तमनोरथः स्यात् ।
यस्य प्रहर्त्तौ वणिजाभिधानं
भाग्यप्रधानं द्रविणं हि तस्य ॥"
ब(व)णिज्यं, क्ली, (वणिजो भावः कर्म्म वा । वणिज् + "दूतवणिग्भ्यां च ।" ५ । १ । १२६ । इत्यत्र काशिकोक्तेर्य्यः ।) वाणिज्यम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ७६ ।
"त्रिभिः पूर्व्वगुणैर्युक्तं पाशुपाल्यवणिज्ययोः ॥")
वणिज्या, स्त्री, (वणिजां कर्म्म । वणिज् + य । टाप् । स्वभावात् स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।) वाणिज्यम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ६८ ।
"ततः स तत्पिता तेन तनयेन समं ययौ ।
द्वीपान्तरं क्षुधार्त्तोऽर्थैर्वणिज्यायापहीयतः ॥")

बद, स्तैर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-अक०-सेट् ।) बदति पर्व्वतः । आकादीत् अबदीत् । हसादेः सेम इत्यादिना वा दीर्घः । अबबदेत्यादौ दन्त्यादिरदेरयङ्लुगादिति प्राचः । इति दुर्गादासः ॥
ब(व)दरं, क्ली, (बदति स्थिरीभवति छिन्नेऽपि पुनः प्ररोहतीति । बद + अर ।) सैन्धिफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"सुष्ठिप्रमाणं बदरं सैन्धं सिन्धिकाफलम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कार्पासफलम् । कोलिफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ शृगालकोलिः । गोयाकुल इति भाषा । बदति स्थिरीभवति छिन्नस्यापि पुनःप्ररोहणात् । बदरं वृक्षफलेऽपि क्लीवम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । घोण्टा २ । इत्यमरः ॥ गोपघोण्टा ३ । इति सुभूतिः ॥ हस्तिकोलिः ४ गोपघण्टी ५ बदरीच्छदा ६ शृगालकोलिः ७ कर्कन्धुः ८ । इति रत्नकोषः ॥ बादिरम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं कोलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥ वृक्षफलकोलिः । तत्पर्य्यायः । सौवीरम् २ । इति रत्नमाला ॥* ॥ कोलिमात्रम् । तत्पर्य्यायः । कर्कन्धुः २ बदरी ३ कोलम् ४ पीलिलम् ५ कुवलम् ६ घोण्टा ७ सौवीरम् ८ अजाप्रिया ९ कुट्टा १० कोलिः ११ विषमः १२ भयकण्टकः १३ । इति भावप्रकाशः ॥ सौवीरकः १४ गुडफलः १५ बालेष्टः १६ फलशैखिरः १७ ढट्ठबीजः १८ वृत्तफलः १९ कण्टकी २० वक्रकण्टकः २१ सुरसः २२ सुफलः २३ स्वच्छः २४ कर्कन्धुः २५ बदरः २६ कोला २७ कोली २८ कुवली २९ स्वादुफला ३० मधुनखी ३१ पिच्छिला ३२ कुवलः ३३ । इति च शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ७२ ।
"चिराच्चान्ते चिराच्चान्ते कपित्थबदराशनः ।
आत्मवृत्त्यानुसारेण मासं निन्येऽर्चयन् हरिम् ॥")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वञ्च ॥ परिपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुराम्लत्वम् । उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । पवनानिसाररक्तश्रमदोषाग्निविनाशित्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजबदरभूबदरलघुबदराणां पर्य्याय गुणाश्चतच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥* ॥ अथ बदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च ।
"पक्वमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत् ।
सौवीरं बदरं प्रोक्तं भेदनं गुरु शुक्रलम् ॥
दृंहणं पित्तदाहास्रक्षयश्लेष्मानिवारणम् । * ।
सौवीराम्लञ्च संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते ॥
कोलन्तु बदरं प्राहुर्हृद्यमुष्णञ्च वातजित् ।
कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् ॥ * ॥
कर्कन्धुः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः ।
अम्लं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु तच्चाम्लमाजितं ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

ब(व)दरः, पुं, (बदति छिन्नेऽपि पुनः प्ररोहतीति। बद् + अर।) कोलिवृक्षः। तत्पर्य्यायगुणाः।
"बदरस्य फलेपो ज्वरदाहविनाशनः।
त्वचा विस्फोटशमनो बीजं नेत्रामयापहम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
अस्य पर्य्यायः फलगुणाश्च क्लीवलिङ्गबदरशब्दे द्रष्टव्याः॥ * ॥ देवसर्षपवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कार्पासास्थि। इति मेदिनी॥ कापासेर बिचि इति भाषा॥ तच्च अन्तःस्थवकारादिशब्दमध्ये गृहीतोऽयम्॥

ब(व)दरफली, स्त्री, (बदरस्येव फलमस्याः। बदरफल + ङीप्।) भूबदरी। इति राजनिर्घण्टः॥

ब(व)दरवल्ली, स्त्री, (बदरा बदरफलबहुला वल्ली लता।) भूबदरी। इति राजनिर्घण्टः॥

बदरा, स्त्री (बदति छिन्नायामपि पुनः प्ररोहणात् स्थिरीभवति या। बद् + बाहुलकादरः। टाप्।) वराहक्रान्तावृक्षः। (तत्पर्य्यायो यथा,
"वाराहीकन्द एवान्ये चर्म्मकारालुको मतः।
अनूपसम्भवे देशे वाराह इव लोमवान्।
विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्षीरेक्षुसन्निभा॥
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना गृष्टिर्बदरेत्यपि कथ्यते॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) कार्पासीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ११६॥ एलापर्णी। इति मेदिनी। रे, २०७॥ विष्णुक्रान्ता। इति विश्वः॥

बदरामलकं, क्ली, (बदरफलमिवामलकम्।) प्राचीनामलकम्। इति शब्दरत्नावली। १०२॥

बदरिः, स्त्री, (बद + बाहुलकादरिः।) कोलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

बदरिकाश्रमः, पुं, क्ली, (बदरिकाचिह्नित आश्रमः।) तीर्थविशेषः। (असौ च हिमालयपर्व्वतैकदेशे श्रीनगरसमीपे अलकनन्दानद्याः पश्चिमस्तीरे अवस्थितः।) स तु नारायणस्य आसस्य चाश्रमः। यथा, महाभारते। ३ धौम्यतीर्थयात्रापर्व्वणि ८०। २३—३३।
"नारायणो विभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः।
तस्यातिपुण्यः पुण्यो विघ्नानां बदरीमनु॥
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा॥
सुवर्णसिकता राजन्! विघ्नानां बदरीमनु।
ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः॥
प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति नारायणमजं विभुम्।
यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः॥
तत्र क्षत्रं जगत्पार्थ! तीर्थान्यायतनानि च।
तत् पुण्यं तत् परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम्॥
तत् परं परमं देवं भूतानामपरमीश्वरम्।
शाश्वतं परमञ्चैव धातारं परमं पदम्॥
यं विदित्वा न मुह्यन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः।
तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्व्वे चैव तपोधनाः॥
आदिदेवो महायोगी यत्राऽऽस्ते मधुसूदनः।
पुण्यानामपि तत् पुण्यं तत्र ते संश्रयोऽस्तु मा॥
एतानि राजन्! पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते!।
कीर्त्तितानि नरश्रेष्ठ! तीर्थान्यायतनानि च॥
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः।
ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः॥
चरन्नेतानि कौन्तेय! सहितैर्ब्रह्मवादिभिः।
भ्रातृभिश्च महाभागैरत्यरोचथा विहरिष्यसि॥"
(तथा च भागवते। ७। ११। ६।
"योऽवतीर्य्यात्मनोऽंशेन दाक्षायण्यां धर्म्मतः।
लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे॥")

बदरी, स्त्री, (बदर + गौरादित्वात् ङीष्। बदरि + ऋदिकारादिति पक्षे ङीष् वा।) कोलिवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ (अस्याः पर्य्यायो बदरशब्दे द्रष्टव्यः। यथा, भागवते। १। ७। ३।
"तस्मिन् स आश्रमे व्यासो बदरीषण्डमण्डिते॥")
कार्पासी। इति शब्दरत्नावली॥ कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (बदर्य्याः फलम् इरीतक्यादित्वात् विकारार्थस्य लुक्। बदरीफलम्॥)

बदरीच्छदा, स्त्री, (बदर्य्याश्छदा इव छदा यस्याः।) हस्तिकोलिवृक्षः। गृक्षनखी। इति रत्नमाला॥

बदरीपत्रः, पुं, (बदर्य्याः पत्रमिव त्याज्यमिर्यस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,—
"बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम्।
स्वरोपघाते कासे च लेहमेतत् प्रयोजयेत्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे स्वरभेदाधिकारे॥)

बदरीपत्रकं, क्ली, (बदरीपत्र + स्वार्थे कन्।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

बदरीफला, स्त्री, (बदर्य्याः फलमिव फलं यस्याः।) नीलघण्टिकालिका। इति शब्दमाला॥

बदरीशैलः, पुं, (बदरीबहुलः शैलः पर्व्वतः।) हिमालयपर्व्वतैकदेशः। बदरीवनं बदरिकाश्रम इति च ख्यातः। स तु श्रीनगराख्यदेशे अलकनन्दानदीपश्चिमतीरे वर्त्तते। इति पुराणान्तरम्॥

बद्धं, त्रि, (बध्यते स्म इति। बन्ध + कर्म्मणि क्तः।) बन्धनयुक्तम्। बाँधा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सन्दानितम् २ सृगम् ३ उल्लितम् ४ सन्दितम् ५ सितम् ६। इत्यमरः। ३। १। ६५॥ निगडितम् ७ नद्धम् ८ कीलितम् ९ यन्त्रितम् १० संयतम् ११। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मनुः। ९। ३०८।
"वरुणैः यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते।
तथा पापान्निगृह्णीयात् व्रतमेतद्धि वारुणम्॥"
तथा च मेघदूते। ७९।
"तस्यां च स्फटिकफलका काञ्चनीवासयष्टि-
र्मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः॥"
तथा च प्राकुन्तले २ अङ्के।
"क्षौमावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु॥")

बद्धगुदं, क्ली, (बद्धं गुदं पार्युर्यत्र।) उदररोगविशेषः। तस्य निदानं यथा,—
"यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा
वायोरभिर्वा पिहितं यथावत्।
सञ्जीयते तस्य मलः सदोषात्
प्रायेः प्रायेः सङ्करवच्च नाड्याम्॥
निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं
निरेति नच्छर्दयति चाल्पमल्पम्।
क्षुन्नाभिमर्द्दी परिहृद्विमोक्षी
तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति॥"
इति माधवकरः॥ * ॥
तस्य चिकित्सा यथा। "स्निग्धस्विन्नस्याभ्यक्तस्याधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणं मलाणि निष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्यान्त्रप्रतिरोधकरमप्रमाणं बालं वापोह्य मलजानं वा ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा वाह्यं व्रणमुदरस्य सीव्येत् छिन्नगोयोक्तेन विधानेन च रोपयेत्।" इति सुश्रुत चिकित्सितस्थाने १४ अध्यायः॥ (तथास्य सकारणलक्षणम्।
"पक्वाशये सहान्त्रेण भुक्तेर्वह्वायने गुदे।
उदावर्त्तस्तथार्शोभिरन्त्रसंमूर्च्छनेन वा॥
अपानो मार्गसंरोधात् त्वत्वाग्निं कुपितोऽनिलः।
यदैः पित्तकफान् रुद्ध्वा जनयत्युदरं ततः॥"
तस्य रूपाणि।
"तृष्णादाहज्वरमुखनालशूलोद्गारहृत्कामश्वास-
र्दौर्ब्बल्यारोचकाविपाकवर्च्चोमूत्रसङ्गाध्मानच्छर्दि-
श्चवथुपरीक्षुन्नाभिगुदशूलान्यपिचोदरं लक्षयेत्
स्थिरमरुणनीलराजीसिरावनद्धमवाजिकं वा
प्रायो नाभ्युपरिगोपुच्छवदभिनिर्व्वर्त्तयति दर्शनेन
बद्धगुदोदरमिति विद्यात्॥"
तथास्य चिकित्सा।
"स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रं तीक्ष्णौषधान्वितम्।
सतैललवणं दद्यात् निरूहं सानुवासनम्॥"
इति चरके चिकित्सितस्थाने त्रयोदशोऽध्याये॥)

बद्धघ्नि, क्ली, बद्धपायुः। सुश्रुतः। इति पुराणान्तरम्॥ बद्धाघ्नीति च पाठः॥

बद्धफलः, पुं, (बद्धानि फलानि यस्येति।) करञ्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्य करञ्जशब्दे ज्ञातव्या॥)

बद्धमुष्टिः, त्रि, (बद्धा दृढ़ा दानाग्निवृत्ता वा मुष्टिर्यस्येति।) दृढ़मुष्टिः। कृपणः। यथा, मनौ। ३। ८५।
"सजीवमर्थिमुद्दे दद्यात्
तत्र च यज्ञे नेदृग्बद्धमुष्टिः॥"

बद्धमूलं, त्रि, (बद्धं मूलं यस्येति।) दृढ़मूलम्। उत्पाटनानर्हमूलम्। यथा, माघे। ७।
"त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणी च॥"
बद्धमूलस्य मूलं हि मद्बन्धुरिति॥ असत्यव

बद्धरसालः, पुं, (बद्धो रसो यस्मात्तादृगतिरसालः रसवान्।)

त्यक्तमात्रः । सत्यर्थाय: । चक्रतलात्रः २ मध्यात्रः ३ सितजात्रकः ४ वनेच्यः ५ मल्लघानन्दः ६ मदनेच्छाफलः ७ । तस्य कोमलफलगुणाः । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । पित्तदाहदत्वञ्च । तस्य सुपक्वफलगुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्वग्रिखः, त्रि, (बह्वी ग्रिखा चूडा यस्येति ।) ग्रिखी । इति मेदिनी । खे, १५ ॥ ग्रिखाबन्धनविधिः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवचनम् ।

"मद्योपपीतिना भाव्यं सदा बह्वग्रिखेन तु ।
विग्रिखो यज्ञोपवीतञ्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥"

बह्वग्रिखा, स्त्री, (बह्वी ग्रिखा यस्याः ।) उच्चटा । इति मेदिनी । खे, १५ ॥ (बह्वी ग्रिखा केग्रकलापो यस्याः ।) सम्बङ्केग्रा च ॥

बध्, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० पर० सक०-सेट् ।) क, बाधयति । इति दुर्गादासः ॥

बध, ट निस्ये । बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० सक०-सेट् ।) ड, बीभत्सते खल्वं लोकः । बधते तत्र त्वादयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथः ।

'मा वधिष्ठा जटायुं मा सीतां रामाहमैक्षिषि ।' इति भट्टिः । ६ । ४१ ॥ इति दुर्गादासः ॥

बधिरः, त्रि, (बध्नाति कर्णमिति । बन्ध + "इषिमदिमुदीति ।" उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।) अवगीन्द्रियरहितः । श्रुतिग्राक्तिहीनः । काला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गडः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ कलः ३ अवगाषटः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ उच्चैःश्रवाः ५ । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ५२ ।

"एवं कर्म्मविशेषेण जायन्ते सङ्किगर्हिताः ।
अङ्गमङ्गान्यवधिरान्धिलाक्षणिकपङ्गवः ॥"

बाधिर्य्यनिदानं यथा, —

"यदा शब्दवहं वायुः श्रोत्रमाप्त्य निष्क्रमेत् ।
शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तत्र जायते ॥"

इति माधवकरः ॥

असाध्यबाधिर्य्यमाह ।

"बाधिर्य्यं बालवृद्धोत्थं शिरोत्थञ्च विवर्ज्जयेत् ।"

इति भावप्रकाशः ॥*॥

अस्यौषधम् ।

"कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्य्ये जीर्ण एव च ।
सर्व्वेषु चैव रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ॥
एरण्डवीरञ्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कटुकं कर्णयोर्बाधिर्य्यमेतत् स्यादुदाहृतम् ॥१॥
कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्य्ये जीर्ण एव च ।
पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ २ ॥
ग्रिखरित्सारजघारितनक्तमालकल्केन साधितं तैलम् ।
बडिग्रूरति कर्णनादं बाधिर्य्यञ्चापि पूरणतः ॥
बडिग्रे अपामार्गः ॥ ३ ॥

बध, शब्दे । विस्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् । अक०-सेट् ।) तद्बाधिर्य्यहरं परम् ॥

क्षीरमज्जं ग्राह्यम् । विल्वतैलम् ॥ ४ ॥"इति भावप्रकाशः ॥ यथा च ।

"शुष्कमूलकशुण्ठीनां चारो हिङ्गुलवणागरम् ।
शुष्कं चतुर्गुणं दत्त्वा तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्य्यं कर्णशूलञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयोः ।
क्रिमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥"५

इति गारुडे १९७ अध्यायः ॥

ब(व)धूः, स्त्री, (बध्नाति प्रेम्णा या । बन्ध + ऊः । लोपश्च । अन्तःस्थवादौ तु वहति संसारभारं उद्वहते भर्त्रादिभिरिति वा । वह + "वहेर्धश्च ।" उणा० १ । ८५ । इति ऊः धश्चान्तादेशः ।) नारी । स्नुषा । एका । इत्यमरः । ३ । ३ । १०१, २१४ । १३३ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, —

"एका स्यादुद्वाहिनी देवी मरुन्माला लता लघुः ।
समुद्वाह्या वधूः कोटिवर्षालङ्कापिकेत्यपि ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ॥)

ग्रारिवौषधिः । ग्रटी । (अस्याः पर्य्यायो यथा,

"ग्रटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूः पृथुपलाशिका ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नवोढ़ा । (यथा, रघुः । ७ । ४ ।

"वरः स वध्वा सह राजमार्गं
प्रापध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥")

भार्य्या । इति मेदिनी । धे, १४ ॥ भरतेन अमरकोषटीकायां धवर्गाद्यवकारादिरन्तधातुरिति व्याख्यातोऽयम् । मेदिनीकारेण तु अन्तःस्थवकारादिशब्दमध्ये संगृहीतः ॥ अथ नवबध्वा विरागमनयात्रा । तत्राष्टमदग्गमद्दादग्गषष्ठचतुर्थवर्ग्गाणि निषिद्धानि । मासाः मार्गशीर्षफाल्गुनवैशाखा विहिताः । पक्षः शुक्लः । पुष्यस्वातीहस्ताधनिष्ठोत्तराषाढोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपदरेवतीरोहिणीमृगशिरोरोहिणीपुनर्व्वसुपूर्ब्बाषाढा एतानि नक्षत्राणि विहितानि । सोमबुधगुरुशुक्राणां वाराः विहिताः । तिथयो याचाप्रकरणोक्ताः । चन्द्रताराशुद्धौ कालशुद्धौ चाह स्मर्त्तवारवेलादिकुलादीन् परित्यज्य कर्त्तव्या । इति ज्योतिषम् ॥

"मृते पाणिग्रहे भ्रातुः पतिर्ग्रहं प्रति ।
पुनरागमनं बध्वास्तद्विरागमनं विदुः ॥
विवाहमासि प्रथमं बध्वा आगमनं यदि ।
तदा सर्व्वमिदं चिन्त्यं युग्मादृष्टं विचक्षणैः ॥
शुक्ला पितृग्रहे नारी शुक्ले स्वामिग्रहे यदि ।
सौभाग्यं जायते तस्याः ग्रापस्थिकुलनायिकाः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

बधूजनः, पुं, (बधूरेव जनः ।) योषित् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५२ ।

"स्तिमितनिशोऽपि सुखारविन्दे-
बधूजनस्यन्नमधुस्रकारः ॥")

बधूटग्रयनं, क्लो, (बधूटीनां ग्रयनमिव । पृषोदरादिकारस्याकारः ।) गवाक्षः । यथा, —

"वातायनं गवाक्षः स्याद्बधूटग्रयनमित्यपि ॥"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बधूटिः } स्त्री. (अल्पवयस्का बधूः । अल्पार्थे
बधूटी, } टिः । पक्षे ङीष् । यद्वा, बधू + "वयस्यचरम इति वाच्यम् ।" ७ । १ । ९० । इत्यस्य वार्त्ति० इति ङीप् ।) पुत्रभार्य्या । इति भरतधृतरत्नकोषः । सुवासिनी । इति हेमचन्द्रः ॥ अल्पा बधूः । यथा, —

"नूतनजलधररुचये गोपबधूटीदुकूलचौराय ।
तस्मै नमः कृष्णाय संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥"

इति भाषापरिच्छेदः । १ ॥

बधूत्सवप्रसवः, पुं, (बध्वा उत्सव आर्त्तवः स इव प्रसवः पुष्पादिर्यस्य ।) रक्तालाबुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बध्, क्लीं, (बध्यतेऽनेनेति । बन्ध + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणा० ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् ।) सीसकम् । इत्यमरः ॥ बध्नमिति पठति स्वामी ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, —

"सीसं बध्नञ्च वप्रञ्च योगेष्टं नागनामकम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बध्री, स्त्री, (बध्यतेऽनया । बन्ध + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणा० ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् ङीष् ।) चर्म्मरज्जुः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥ बध्री हिरेफेति केचित् । बध्र्यां चर्म्मबन्धे भवा बाध्र्री दीर्घादिरिति ष्ट्रञ् ॥

बन, द ड उ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-आत्म०-द्विक०-सेट् । क्त्वेट् ।) द ड, बनुते । उ, बनित्वा बत्वा । इति दुर्गादासः ॥

बन्ध, औं ग बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) औं, अबध्नात्सोम । ग, बध्नाति । बध्नाम्यं ग्रुव मुग्र मुग्र ग्रुवधे: किं धर्म्म निर्ब्बन्धसे । इत्यपपाठः । निर्ब्बध्नते इति पाठ्यमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु अस्य गणत्रयानित्यतया जैरभावे आत्मनेपदे च सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

बन्ध, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, बन्धयति । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८४ । ४ ।

"बन्धयिष्यति वा पाशैरथवास्मान् वधिष्यति ॥")

बन्धः, पुं, (बन्ध + हलश्चेति घञ् ।) आधिः । बन्धनम् । इति मेदिनी । धे, ६ ॥ शरीरम् इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्म्मजनितादृष्टजन्यात् देहाद्देहान्तरोत्पत्तेः शरीरस्य तथात्वम् ।) ग्रहादिवेष्टनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्विवरणं यथा

"रूपाष्टकैर्विनिर्म्मुक्तो भवस्य बन्धः
कर्त्तुः स्वतन्त्रमिह युग्मशरीरकल्पनम् ।
शक्रीक्षणं रसनिशाकरयुग्मभुक्त-
शृङ्गं ततो भवति पिङ्गपदं ग्रहस्य ॥
ग्रहभूमिसमाच्छन्नपिङ्गपदं
वसुलोचनरन्ध्रगजैर्गुणितम् ।
रविभूधरचित्रभद्रयोगहृत-
मायव्ययशेषतिथ्यृक्षपदम् ॥"

रूपाष्टकैरेकाशीत्या विनिहतः पूरितो भवन्नस्य बन्धः दीर्घप्रस्तारमिलितहस्ताः स्वस्तं तत्संख्यानं युग्मशरैकनिघ्नं द्विपञ्चाशदुत्तरशतपूरितम् एकीकृतं पूर्व्वाङ्केन मिलितं रसनिशाकरयुग्मभुक्तशेषं षोड़शाधिकद्विशतहृतावशिष्टं तत्संख्यानं प्रिष्टपदसंज्ञं गृहस्य भवति तद्गृहभूमिसमाकृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगजैः। अष्टहिनवाष्टभिर्यथाक्रमं गुणितं पूरितं यथाक्रमं रविभूधरचिंशद्योगहृतं द्वादशसप्तचिंशत्सप्तविंशतिभिर्हृतं गृहस्य यथाक्रममायव्ययस्थितिकृत्पदं भवतीत्यर्थः।

"रुद्रहस्तमिते बन्धे भरण्या योगतो यथा।
आयाद्यो भवन्त्यत्र वसुघटनिधियुद्भुताः॥
अत्र भक्षत्वं दीयते पश्चात्तदेवायाति।
प्रत्यक्षदक्षिणयोर्भ द्रविणाद्यं विदिक्षु दहनादि।
पूर्व्वोत्तरयोर्गृहयोरश्विन्यादिभानि स्युः।
यत्र तु गेयो नास्ति तत्र ध्वाङ्काः ध्रौवः॥
ध्रौवाङ्कैन फले बोध्ये ध्रौवाभावे तु ध्वाङ्कात्।
अङ्कादेव फलं बोध्यमिति तत्त्वविदाम्मतम्॥
इत्युक्तत्वात्॥
व्ययाधिकं न कर्त्तव्यं गृहमायाधिकं शुभम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ * ॥

षोड़शप्रकारा रतिबन्धा यथा, रतिमञ्जर्य्याम्। ४०—४१।

"पद्मासनो नागपदो लतावेष्टोर्द्धसम्पुटः।
कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा कैशर एव च॥
द्विलोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः।
शुष्को वै धेनुकश्चैव समुत्कण्ठस्ततः परः।
सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोड़शः॥"

(एतेषां लक्षणानि तत्रैव। ४२-५७। उक्तानि। यथा,—

"हस्ताभ्याञ्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि।
रमेद्गाढं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः॥
पादौ स्कन्धयुगे हस्तौ क्षिपेल्लिङ्गं भगे लघु।
प्ररमेत् कामुको नारीं बन्धो नागपदो मतः॥
बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा रमेत् स्त्रियम्।
लघु लिङ्गं ताड़येद् योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते॥
स्त्रीपादावन्तरीक्षे तु किञ्चिद्भग्नौ च जानुनः।
स्तनयोर्मर्द्दनं पीड़ा बन्धोऽयं मर्द्दसंपुटः॥
स्त्रीपादद्वयमास्फाल्य हठाल्लिङ्गस्य ताड़नम्।
योनिमापीड़येत् कामी बन्धः कुलिशसंज्ञकः॥
नारीपादद्वयं कामी धारयेदूर्द्ध्वदेशतः।
कृत्वौ धृत्वा पीड़येद्भगं बन्धोऽयं रतिसुन्दरः॥
स्त्रियो जङ्घे समापीड्य दोर्भ्यां गाढस्य मर्द्दनम्।
पुनः प्रपीड़येद् योनिं बन्धः कैशरसंज्ञकः॥
कृदि कृत्वा स्त्रियः पादौ कराभ्यां धारयेत् करौ।
यथेष्टं ताड़येत् योनिं बन्धो द्विलोलसंज्ञकः॥
पादौ संपीड्य योनौ च हठाल्लिङ्गप्रवेशनम्।
हस्तयोर्वेष्टनं गाढं बन्धो नृसिंहसंज्ञकः॥
पादमेकमुरौ कृत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम्।
नारीञ्च सुरमेत् कामी विपरीतस्तु बन्धकः॥
पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताड़येत्।
बाहुभ्यां ताड़येद्गाढं शुष्को बन्ध एव सः॥
सुप्तां स्त्रियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्तो रमेत पुनः।
यस्मिन्नं चालयेत् योनौ बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः॥
नारीपादौ च हस्तेन धारयेत गलके पुनः।
स्तनार्पितकरो कामी बन्धश्चोत्कण्ठसंज्ञकः॥
स्वयं ऊर्द्ध्वादयं बाहौ कृत्वा योषित्पदद्वयम्॥
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनो मतः॥
पीड़येदुरुयुग्मेन कामुकः कामिनीं यदि।
रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोहरः॥
नार्य्याश्चोरुयुगं धृत्वा कराभ्यां ताड़येत पुनः।
रमयेन्निर्भरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः॥"
इति॥)

संज्ञाप्रभेदेन अन्योऽपि बन्धोऽस्ति। यथा,—

"कामप्रदो विपरीतो नागरो रतिपाशकः।
केयूरः प्रियतोषश्च ततः समपदस्तथा॥
ततश्चैकपदो ज्ञेयः सम्पुटश्चोर्द्धसम्पुटः।
ततः स्तनभवश्चैव ततो नु रतिसुन्दरः॥
ऊरुपीड़ः सारचक्रौ ततश्चोरुक्रमः स्मृतः।
वेष्टको हंसकीलस्तु ततो लीलासनस्तथा॥
अष्टादशक्रमाद्बन्धाः स्त्रीणां बहुसुखप्रदाः।
पुंसां सुखकराश्चैव कथितास्तु क्रमात्ततः॥"
इति स्मरदीपिका॥ * ॥

अनभिसन्धिसकर्म्मकर्त्तृबन्धाभावो यथा,—

"पञ्चबाणादनेरम्यं नृद्यतेऽनभिसन्धितः।
फलैस्तथोपभोगैश्च पूर्व्वकर्म्मशुभाशुभैः॥
एवं न बन्धो भवति कुर्व्वतः कारणं विना।
न च बन्धाय तत् कर्म्म भवत्यनभिसन्धितम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥

(हठयोगप्रदीपोक्ता योगसाधकबन्धा यथा, तत्रैव। ३। ५५—५७।

अथोड्डीयानबन्धः।

"बद्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूड्डीयते यतः।
तस्मादुड्डीयनाख्योऽयं योगिभिः समुदाहृतः॥
उड्डीनं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः।
उड्डीयानं तदेव स्यात् तत्र बन्धोऽभिधीयते॥
उदरं पश्चिमं तानं नाभेरूर्द्ध्वञ्च कारयेत्।
उड्डीयानो ह्यसौ बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी॥"
अथ मूलबन्धः। तल्लक्षणादिकमुक्तं तत्रैव ३। ६१—६२।

"पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम्।
अपानमूर्द्धमाकृष्य मूलबन्धोऽभिधीयते॥
अधोगतिमपानं वा ऊर्द्धगं कुरुते बलात्।
आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धं हि योगिनः॥"
अथ जालन्धरबन्धः। अस्य लक्षणादिकमुक्तं तत्रैव। ३। ७०—७१।

"कण्ठमाकुञ्च हृदये स्थापयेच्चिबुकं दृढम्।
बन्धो जालन्धराख्योऽयं जराम्रुत्युविनाशकः॥
बध्नाति हि शिराजालमधोगामि नभोजलम्।
ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः॥")

बन्धकं, क्ली, (बध्नातीति। बन्ध + ण्वुल्।) ऋणाय स्थापितं वस्तु। बाँधा इति भाषा। इति आधिशब्दज्ञानार्थे अमरः॥ इदानीमाधि निरूप्यते। आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णायाधिक्रियते आधीयत इत्यधिः। स च द्विधैव। ज्ञातकालोऽज्ञातकालश्च। पुनश्चैकैको द्विविधः गोप्यो भोग्यश्च। यथाह नारदः।

"आधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः।
ज्ञातकालापनेयश्च यावद्देयोऽज्ञातस्तथा॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति॥"

ज्ञाते काले आधानकाल एवास्मिन् काले दीयोत्सवादौ मयायमाधिर्मोक्तव्योऽन्यथा नवेत्यवधिर्भविष्यतीत्येवं निरूपिते कालेऽपनेयः आत्मसमीपे नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः। देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयम् उद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः। यावद्देयम् उद्यतो यावद्देयोऽयं गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः। गोप्यो रक्षणीयः। एवञ्चतुर्विधस्याधेर्विशेषमाह।

"आधिः प्रणश्येत् द्विगुणो धने यदि न मोच्यते।
काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति॥"

प्रयुक्तो धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन मोच्यते तदा नश्यत्यधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुः स्वम्भवति। कालकृतः कृतकालः आदितोग्रादिषु पाठात् कालशब्दस्य पूर्व्वनिपातः स तु काले निरूपिते प्रार्द्धं नश्येत् द्वैगुण्यात् प्रागर्द्धं वा। फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः स न कदाचिदपि नश्यति। ज्ञातकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः। काले कालकृतो नश्येदिति। अज्ञातकालस्य भोग्यस्य नाशाभाव उक्तः फलभोग्यो न नश्यतीति पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदज्ञातकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्थ्यहर्दिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यं बृहस्पतिवचनात्।

"हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले ज्ञतावधौ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च।
तदन्तराधमं दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति॥"

किञ्च।

"गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते।
नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृताहते॥"

गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगेन वृद्धिर्भवति। अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हानिश्च समयातिक्रमात् तथा सोपकारे उपकारकारिणि बलीवर्द्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हापिते हानिं व्यवहाराननर्घं गमिते नो वृद्धिरिति सम्बन्धः। नष्टो विस्मृतिं गतस्ताम्रकटाहादिश्छिद्रभेदादिना पूर्व्ववन्नूत्वा देयः तच्च गोप्याधिर्नष्टश्चेत् पूर्व्ववत् ज्ञात्वा देयः। उपभुक्तोऽपि चेत् वृद्धिरपि ज्ञात्वा भोग्याधिर्यदि नष्टस्तदा पूर्व्ववत् ज्ञात्वा देयः। वृद्धिसद्भावे वृद्धिर्वा ज्ञात्वा। विनष्टे आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण तद्धने सवृद्धिकं मूल्यं लभते

यदि न ददाति तदा मूलनाशः । 'विनष्टे मूलनाशः स्याद्वैद्यराजबलाद्वते ।' इति नारदवचनात् । वैद्यराजबलाद्वते । दैवमन्त्रौषधादिव्यपव्ययादि । दैवबलसाहित्यापेक्षादिना । तथा स्वापराधरहितादाबलकृतात् । दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यमधमर्णेनाधमर्णं वा यथाह ।

"मोक्षसापह्नुते चैव राज्ञा चैवापहारिते ।
आधिरन्योऽथ कर्त्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति॥"

तच्च मोक्षसापह्नुत इति दैवबलोपलक्षणम् ।
अपि च ।

"आधेः स्वीकरणात् सिद्धौ रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।
यातस्यैतस्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥
आधेर्गणितस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिर्न साक्षिलिखनमात्रेण नाप्युद्ग्राहमात्रेण यथाह नारदः ।

"आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥"

अस्य च फलम् ।

"आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वा तु बलवत्तरेति ।"

या स्वीकारात्मा क्रिया सा पूर्व्वा बलवती स्वीकाररहिता तु पूर्व्वापि न बलवतीति स आधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यत्सारतामविशत एव सवृद्धिकमूल्यदश्यापर्य्याप्ततां गतस्तदाधिरन्यः कर्त्तव्यः । धनिने या धनं देयं रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति वदता आधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् । आधिः प्रणष्टेद्विगुण इत्यस्यापवादमाह ।

"चरित्रबन्धकृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।
सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥"

चरित्रं शोभनाचरितम् । चरित्रेण बन्धकं चरित्रबन्धकम् । तेन यत् द्रव्यमात्मसात् कृतं पराधीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति धनिनः स्वच्छाप्रयत्नेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात् कृतम् । यदि वाधमर्णस्य स्वच्छाप्रयत्नेनाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति तद्धनं नृपो वृद्ध्या सह दापयेत् अयमाशयः एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यङ्कारकृतं करणं कारः भावे घञ् सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः कारे सत्यागदस्येति सुम् सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्कारकृतम् । व्यथमभिसन्धिः । यदा बन्धकार्पणसमय एव इत्थं परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यम् । नाधिनाश इति तदा तद्द्विगुणं दापयेदिति । अन्यार्थः । चरित्रशब्देन गङ्गाजलाग्निहोत्रादिभणितमपूर्व्वमुच्यते यत्र तदेवाधीकृत्य यत् द्रव्यमात्मसात् कृतम् । तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति । आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते । सत्यङ्कारकृतमिति क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्व्वाहणाय यद्बङ्गलीयकादिपरहस्ते कृतं तद्भावव्यतिक्रमे द्विगुणं दातव्यं तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्भावव्यतिवर्त्ती तत्र तदेव दातव्यम् । इतरश्चेद्भावव्यतिवर्त्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादिद्विगुणं प्रतिदापयेदिति । किञ्च ।

"उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।
प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥"

धनदानेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिर्मोक्तव्यो धनिना वृद्धिलोभेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा अमोक्षणे स्तेनचौरवद्दण्ड्यो भवेत् असन्निहिते पुनःप्रयोक्तरि कुले तदाप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णः स्वीयं बन्धकं गृह्णीयात् । अथ प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्ताश्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तरि आधिविक्रयेण धनदित्याधमर्णस्य तत्र किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षित आह ।

"तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र निष्ठेदवृद्धिकः ।"

तस्मिन् काले यत्तस्याधेर्मूल्यं तत् परिकल्प्य तत्रैव धनिनि समाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्ततऊर्द्धं धनं वर्द्धते यावद्धनी धनं गृहीत्वा समाधिं मुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यदश्यण्डगिने प्रयच्छति । यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति विचारितमङ्गीकृतकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते वाधमर्णे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।

"विनाधारणकादापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ।"

धारणकादधमर्णादिना अधमर्णे असन्निहिते साक्षिभिस्तदाप्तैश्च सह समाधिं विक्रीय तद्धनं गृह्णीयाद्धनी वाप्युक्तो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव ग्रहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितम् । तदा आधिः प्रणष्टेद्विगुण इत्यस्याधिनाशः । विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ * ॥ भोग्याधौ विशेषमाह ।

"यदा तु द्विगुणीभूतस्तदर्णमाधौ तदा खलु ।
भोक्तव्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥"

यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आधुत्पन्ने द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिर्भोक्तव्यः । यदि वादावेवाधाविति द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिर्भोक्तव्य इति परिभाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन तदा द्विगुणीभूतस्तदर्णस्तदाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिर्भोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्व्वथा सवृद्धिकमूल्यार्णापाकरणार्थमाधुपभोगविषयमिदं वचनम् । तमेनं क्षयाधिमाचक्षते लौकिकाः यत्र तु वृद्ध्यर्थ एवाधुपभोग इति परिभाषा तत्र द्विगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एषाधिम् एतदेव साक्षीकृतं दृढक्षत्तिना

"———————ऋणी बन्धमवाप्नुयात् ।
फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा ग्रहीत्वा सामकम् ॥
यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्तदा न धनभाग्धनी ।
ऋणी च न लभेद् बन्धं परस्परमतं विना ॥"

अस्यार्थः । फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यो बन्ध आधिः स च द्विविधः सवृद्धिकमूल्यापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र च वृद्धिमूल्यापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयाद्ऋणी । यदा सवृद्धिकं मूल्यं फलद्वारेण धनिनः प्रविशत्तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः वृद्धिमात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकं दत्त्वाप्नुयाद्ऋणी । समं मूल्यं समयेव सामकम् । अस्यापवादमाह । यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्तदृत्यकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरभ्यधिकफलं यदि स्यात्तदा न धनभाग्धनी । सामकं न लभेदृत्यं मूल्यमदत्त्वैवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति यावत् । अथाप्रकर्षितं तद्बन्धकं वृद्धेरप्यपर्य्याप्तन्तदा सामकं दत्त्वापि बन्धं लभेताधमर्णः वृद्धेरेषमदत्त्वैव लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्रापवादमाह । परस्परमतं विना उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितं इत्यादुक्तम् । परस्परानुमतौ तूत्तमर्णेऽपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी निष्फलमपि मूलमाचदाने नैवाधमर्णो लभते । इतिमिताक्षरा ॥

बन्धकः, पुं. (बन्ध+स्वार्थे कन् ।) विनिमयः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ आधिः । इति शब्दरत्नावली ॥ रतद्विष्ठकः । इति नानार्थरत्नमाला ॥ (बध्नातीति । बन्ध+ण्वुल् । बन्धनकर्त्तरि, त्रि । यथा, देवीभागवते । ५ । १ । ३६ ।

" न नारी न धनं गेहं न पुत्रा न सहोदराः ।
बन्धनं प्राणिनां राजन्नहङ्कारस्तु बन्धकः ॥")

बन्धकी, स्त्री. (बध्नाति मानसमिति । बन्ध+ण्वुल् । गौरादित्वात् ङीष् ।) पुंश्चली । इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ३४ । ८८ ।

"न बन्धकीभिर्न्न्यनेबन्धकीपतिभिस्तथा ॥")

इभी । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥ पञ्चपुरुषगामिनी । (यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७४ ।

"मातश्चतुर्थं प्रसवमापन्नस्यपि वदन्त्युत ।
अतःपरं स्वैरिणी स्यादित्यकी पञ्चमे भवेत् ॥")

बन्धनं, क्ली, (बन्ध+भावे ल्युट् ।) बन्धनक्रिया । बाँधा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उद्दामम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ कङ्कणम् ३ बन्धः ४ संयमनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ६५ ।

"आपदामापतन्तीनां हिताऽप्यायाति हेतुताम् ।
मालत्यङ्गा हि वन्यस्य गन्धोभवति बन्धने ॥")

बधः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥ हिंसा । इति शब्दरत्नावली ॥ रज्जुः । इति हेमचन्द्रः ॥ बध्यतेऽनेनेति करणल्युट्पक्षे त्रि ॥ (बध्यतेऽस्मिन् इति अधिकरणे ल्युट् । कारागारम् । बन्धनस्थानम् । यथा, भागवते । ३ । २ । २५ ।

बन्धुजी

"वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबन्धने ॥"

बन्ध + कर्मणि ल्युः । महादेवस्य नामभेदे, पुं । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०० ।

"बन्धनो बन्धकर्त्ता च सुबन्धनविमोचनः ॥"

बन्धनकर्मणि, त्रि । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ६१ ।

"बन्धनस्थसुरेन्द्राणां युधि शृङ्खलिनाग्रजः ॥")

बन्धनवेश्म, क्लीं, (बन्धनाय बन्धनस्य वा वेश्म गृहम् ।) कारागारम् । इति हारावली । १६६ ॥

बन्धनागारः, पुं, (बन्धनाय बन्धनस्य वा आगारः ।) कारागारम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥

बन्धस्तम्भः, पुं, (बन्धाय स्तम्भः ।) हस्तिबन्धन-स्तम्भः । तत्पर्य्यायः । आलानम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४१ ॥ शुकुः ३ अश्वोड़ः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धिचं, क्लीं, (बन्ध + इच ।) कामदेवः । इत्यणादिकोषः ॥ चर्म्मशब्दजनम् । इति संक्षिप्त-सारोणादिवृत्तिः ॥

बन्धुः, पुं, (बन्ध बन्धने + "शृस्वृस्निहित्रपीति ।" उणा० १ । २१ । इति उः ।) स्नेहेन मनो बध्नाति यः । तत्पर्य्यायः । सगोत्रः २ बान्धवः ३ ज्ञातिः ४ स्वः ५ स्वजनः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥ दायादः ७ गोत्रः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ बन्धवश्च त्रिविधा । आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम् ।

"आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवाः ॥ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥ मातुःपितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥"

तत्र चात्मरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाज स्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः । बन्धूनामभावे आचार्यः । इति मिताक्षरा ॥ * ॥ (यथा, मनुः । ३ । १६६ ।

"वित्तं बन्धुर्वयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यदुत्तरम् ॥"

"बन्धुः पितृव्यादिः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूक भट्टः ॥) बन्धूकः । (यथा, अग्निपुराणे ७८ ।

"अभ्यर्च्च बन्धुपुष्पमालयेति ॥")

मित्रम् । (यथा, मेघदूते । ३४ ।

"बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ॥")

भ्राता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १२ । १२ ।

"अथानाथाः प्रकृतयो मालवबन्धुनिवासिनम् । मौलैरानाययामासुर्भरतं स्वाभिताम्बुभिः ॥")

बन्धूकः, पुं, (बन्ध + उकः । यद्वा, बन्धुबन्धूकवृक्ष एव । बन्धु + स्वार्थे कन् ।) बन्धूकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुजीवः । बन्धुरिव जीवयति रसादिनेति । बन्धु + जीव + अच् ।) बन्धूकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ११ । ९५ ।

"वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभि-
र्बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ॥")

बन्धुलः

बन्धुजीवकः, पुं, (बन्धुवत् जीवयति रसादिना इति । बन्धु + जीव + ण्वुल् । यद्वा, बन्धुजीव एव । स्वार्थे कन् ।) बन्धूकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥

बन्धुता, स्त्री, (बन्धोर्भावः बन्धूनां समूहो वा इति । "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।" ४ । २ । ४२ । इति तल् ।) बन्धूनां समूहः । बन्धोर्भावः । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । ११ ।

"महो रजामि बन्धुता वचोभिः ॥")

बन्धुदत्तम्, क्लीं, (बन्धुना दत्तम् ।) पितृमातृभ्यां दत्तं स्त्रीधनम् । यथा । याज्ञवल्क्यः ।

"बन्धुदत्तं यथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च । अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तद्धरा स्मृताः ॥"

बन्धुदत्तपदेन कन्यादत्तायां यत् पितृभ्यां दत्तं सदुच्यते । इति दायभागः ॥

बन्धुरं, क्लीं, (बन्ध बन्धने + "मन्थ्रादयश्च ।" उणा० १ । ४२ । इति उरप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मुकुटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (रथ-बन्धनम् । यथा, महाभारते । ३ । ३२ । ३१ ।

"अन्ये कुन्तं वरूथञ्च बन्धुरञ्च तथापरे । गन्त्र्यश्चा बहुसाहस्रास्तिलशो बधमन्वयुः ॥"

तथा च भागवते । ४ । २६ । १ ।

"हीरं हिरण्मयमेकाक्षं त्रिवेणुं पञ्चबन्धुरम् ॥")

बन्धुरः, पुं, (बन्ध + "मन्थ्रादयश्च ।" उणा० १ । ४२ । इति उरः निपातनात् साधुः ।) स्त्रीचिह्नम् । तिलकवृक्षम् । बन्धूकः । वधिरः । हंसः । इति मेदिनी । रे, १८६ ॥ विड्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ यकः । विहङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुरः, त्रि, (बन्ध + उरः ।) रम्यम् । (यथा, महा-गणपतिस्तोत्रे । १५ ।

"श्रेयः स्रोतः स देयान्नम विमलदृशो बन्धुरं सिन्धुरास्यः ॥")

नम्रम् । इति मेदिनी । रे, १८६ ॥ उन्नता-ननम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४७ ।

"बभ्राति मे बन्धुरमात्रि ! चक्षु-
र्द्वयं: कुरुभ्यानिव चित्रकूटः ॥")

बन्धुरा, स्त्री, (बन्धुर + टाप् ।) पण्ययोषा । इति मेदिनी । रे, १६० ॥

बन्धुराः, पुं, शुक्लवः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥ बहुवचनान्तोऽयम् ॥

बन्धुलः, पुं, (बन्धुं लातीति । बन्धु + ला + कः ।) असनीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा, स्कन्दपुराणे काशीखण्डे ७ अध्याये ।

"परगृहललिताः परान्नपुष्टाः
परपुरुषैर्जनिताः परान्नजासु ।
परधननिरता गुणैश्च वाच्या
गणकलभा इव बन्धुला नमामः ॥")

बन्धूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुलः, त्रि, (बन्धून् लाति स्नेहेन गृह्णातीति । बन्धु + ला + कः ।) सुन्दरः । नम्रः । इत्यजय-पालः ॥

बन्धूकः

बन्धूकः, पुं, (बन्धति बन्धने । बन्ध + "मन्थ्रादयश्च ।" उणा० १ । ४२ । इत्यत्र स्वर्णादित्वादूरप्रत्ययेन सिद्धम् इत्यज्जलदत्तः ।) विधरम् । इत्यणादिकोषः ॥

बन्धूरः, त्रि, (बन्ध + स्वर्णादित्वादूरप्रत्ययः ।) रम्यः । नम्रः । यथा, रभसे ।

"बन्धूरबन्धुरौ रम्ये नम्रे हंसे तु बन्धुरः ॥"

उन्नताननम् । स्वभावात् यदुन्नतं उपाधि-वशादीषन्नतं तत् । क्वचिदुन्नतं क्वचिदाननं स्थलादिकम् । इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बन्धूलिः, पुं, (बन्ध बन्धने । बन्ध + ऊलि ।) बन्धूक-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्ध्यः, त्रि, (बन्ध + यक् ।) ऋतुप्राप्तायधिफल-रहितस्त्र्यादिः । (यथा, रघुः । १ । ७० ।

"सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्बन्ध्यमाश्रमपादपम् ॥")

तत्पर्य्यायः । अफलः २ अवकेशी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥ विफलः ४ निष्फलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ बन्धनीयः । इति बन्धधातोः कर्म्मणि यप्रत्ययः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २४ ।

"अपत्यं यच्च बध्नाति वधूं यच्च प्रसूयते ॥"

पुं, निर्वर्त्तितवारिः सेतुः । यथा, मिताक्षरायाम् ।

"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च । तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्ध्यः स्यात्तन्निवर्त्तनात् ॥")

बन्ध्याक

बन्ध्या. स्त्री, (बन्ध+"अग्र्यादयश्च।" उणा० ४।१११। इति यक्।) अप्रजस्त्री। इति मेदिनी॥ बांजा इति भाषा॥ (यथा. भागवते। ६। १४।१२।

"रूपौदार्य्यवयोजन्मविद्यैश्वर्य्यश्रियादिभिः।
संपन्नस्य गुणैः सर्व्वैश्चिन्ता बन्ध्यापतेरभूत॥"

बन्ध्या स्त्री अष्टमे वर्षे अधिवेदनीया भवति यथाह मनुः। ६। ८१।

"बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा॥")

अपत्यशून्यगौः। तत्पर्य्यायः। वशा २। इत्यमरः। २। ६। ६६॥ बालाग्यागन्यद्वयम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ वृषलीविशेषः। यथा,—

"बन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला॥"

इति प्रायश्चित्तविवेके उशनसो वचनम्॥*॥

योनिरोगविशेषः। यथा,—

"उदावर्त्ता तथा बन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता।
वातला योनिजो रोगो वातदोषेण षड्विधः॥"

तस्या लक्षणं यथा,—

"सा फेनिलमुदावर्त्ता रजःसृक्केण मुञ्चति।
बन्ध्या निरार्त्तवा ज्ञेया विप्लुता नित्यवेदना॥
परिप्लुता या भवति स्वास्थ्यधर्म्मं रजा भृशम्।
वातला कर्कशास्तब्धा शूलनिस्तोदपीड़िता॥"

तस्याश्चिकित्सा यथा,—

"बला सिता सातिबला मधूकं
वटस्य शुङ्गं गजकेशरञ्च।
दत्त्वा मधुक्षीरघृतैर्निपीय
बन्ध्या सुपुत्रं नियतं प्रसूते॥
अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम्।
ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि॥
पृथ्वीकन्दं लक्ष्मणाया मूलं दक्षेण कन्यया।
पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः॥
कुरण्टमूलं धात्र्याः कुसुमानि वटाङ्कुराः।
नीलोत्पलं पयोयुक्तमेवं गर्भप्रदं ध्रुवम्॥
या बला पिबति प्रातर्विप्लुतं
क्षीरकेण सहितं हिताशना।
स्नेहया विधिवदुक्तया युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा॥"

इति भावप्रकाशः॥

(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—

"पिप्पल्याः पद्मबेरस्य मरिचं कर्षसम्मितम्।
घृतेन सह पातव्यं बन्ध्यापि लभते सुतम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे योनिव्यापदधिकारे॥

"बला चातिबला यष्टिमधुकेरा मधुप्लुता।
बन्ध्यागर्भकरी पीता नात्र कार्य्या विचारणा॥"

इति भैषज्यरत्नावल्यां स्त्रीरोगाधिकारे॥)

बन्ध्याकर्कोटकी, स्त्री, (बन्ध्यायाः कर्कोटकी। पुत्रदाहतया बन्ध्यायाः उपकारिणी अतोऽस्यास्तथात्वम्।) तिक्तकर्कोटकी। बाँझखसा इति बाँझकचड़ेल इति बाँझककरोल इति च हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। बन्ध्या २ देवी ३ नागारातिः ४ नागहन्त्री ५ मनोज्ञा ६ पथ्या ७ हिया ८ पुत्रदा ९ सकन्दा १० श्रीकन्दा ११ कन्दवल्ली १२ ईश्वरी १३ मुगन्धा १४ सर्पदमनी १५ विषकण्टकिनी १६ परा १७ कुमारी १८ भूतघ्नी १९। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफापहत्वम्। स्थावरादिविषघ्नत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"बन्ध्याककर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरीति च।
नागारिर्भक्तदमनी विषकण्टकिनी तथा॥
बन्ध्याककर्कोटकी लघ्वी कफगुल्मव्रणापहा।
सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी॥"

इति भावप्रकाशः॥

ब(व)भ्र, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) ब(व)कारादिः। ओष्ठ्यवर्गचतुर्थो पधः। ब(व)भ्रति। इति दुर्गादासः॥

बभ्रवी, स्त्री, (बभ्रोः शिवस्येयं पत्नी। बभ्रु+अण्+ङीप्। न वृद्धिः।) दुर्गा। इति भूरिप्रयोगः॥

बभ्रिः, पुं, (बभ्र+इन्।) वज्रम्। इति केचित्॥ (भरणकर्त्तरि धारके च त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ६। २३। ४।

"गर्त्तयाम्ति सवना हरिभ्यां
बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं दृढव्रतः॥")

बभ्रुः, पुं, (बिभर्त्ति भरति वा। भृ+"कुभ्रञ्च।" उणा० १। २३। इति कुद्धिलच्च।) अग्निः। शिवः। (यथा, महाभारते १३। महादेवस्य सहस्रनामकथने। १७। १४८।

"ब्रह्मण्यो ब्रह्मविद्यो बभ्रु राजराजो निरामयः॥")

विष्णुः। (यथा, महाभारते १३। विष्णोः सहस्रनामकथने। १४९। २६।

"रुद्रो बहुशिरा बभ्रुर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः॥")

विशालः। नकुलः। इति मेदिनी॥ (यथा, मार्कण्डेये। १५। ६।

"सञ्जायते महावक्त्रो मुनिको बभ्रुसन्निभः॥")

मुनिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ देशभेदः। इति शब्दरत्नावली॥ सितावरणाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ खलतिः। इति हेमचन्द्रः। ३।११६॥ (कपिलो वर्णः। इति मेदातिथिः॥ तद्गुणयुक्तौ तु वाच्यलिङ्गः। यथा, मनुः। ४। १३०।

"नाक्रामेत्कामतश्छायां बभ्रवो दीक्षितस्य च॥")

लोमपादसुतः। यथा, भागवते। ९।२४।१।

"रोमपादसुतो बभ्रुर्तेभ्यः कृतिरजायत।"

देवावृधसुतः। यथा, तत्रैव। ९। २४। ६।

"बभ्रोर्देवावृधसुतस्तयोः श्लोकौ पठन्त्यमू॥"

ययातिपुत्रस्य द्रुह्योः सुतः। यथा, तत्रैव। ९। २३। १४।

"द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः॥"

पक्षिगन्धर्व्वपतिषु अन्यतरः। यथा, रामायणे। ४। ४१। ४२।

"तत्र गन्धर्व्वपतयः पञ्च सूर्य्यसमप्रभाः।
शैलूषो ग्रामणीः शिग्रुः शुको बभ्रुस्तथैव च॥"

विश्वामित्रपुत्रभेदः। यथा, महाभारते। १३। ४। ५०।

"अष्टौगाश्च प्रकुलश्च बभ्रुः कालपथस्तथा॥"

विश्वगर्भस्य पुत्रः। स तु यादवानामग्रणीतमः। यथा, हरिवंशे। ६४। ४८।

"वसुर्बभ्रुः सुविज्ञश्च सभाक्षश्चैव वीर्य्यवान्।
यदुप्रवीरा विख्याता लोकपाला इवापरे॥"

यथा च माघे। २। ४०।

"आलक्ष्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत्॥"

स च विनष्टप्राये यादवकुले पथि गच्छन् दस्युभिर्हतः। तत्कथा च महाभारते। १६। मौषलपर्व्वणि द्रष्टव्या॥ स्त्री, कपिला गौः। सा च निघ्नि अजानता पृथुघ्नेण खड्गेन हता। यथा, भागवते। ६।२। ६।

"खड्गमादाय तरसा प्रलीनोडुगमे निघ्नि।
अजानन्नहनद्बभ्रोः शिरः प्राद्दुलघृक्षया॥")

बभ्रुः, त्रि, (बिभर्त्तीति। भृ+"कुभ्रञ्च।" उणा० १। २३। इति कुद्धिलच्च।) पिङ्गलः। इत्यमरः॥ (यथा, कुमारे। ५। ८।

"बबन्ध बालारुणबभ्रुवल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहतिः॥"

यथा च रघुः। १५। १६।

"धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः॥")

बभ्रुधातुः, पुं, (बभ्रुः पिङ्गलो धातुः।) सुवर्णगैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

बभ्रुवाहनः, पुं, मणिपुरस्य राजविशेषः। स च चित्राङ्गदायां अर्জ্জুनाज्जातः। यथा,—

"करेणुमत्यां नकुलो निरमित्रं तथार्জ্জुनः।
इरावत्यमुलूप्यां वै सुतायां बभ्रुवाहनम्॥
मणिपूरपतेः सोऽपि तनयः पुत्रिकासुतः॥"

इति श्रीभागवते। ९। २२। ३२॥

अपि च।

वैशम्पायन उवाच।

"श्रुत्वा तु नृपतिः प्राप्तं पितरं बभ्रुवाहनः।
निर्य्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः॥
मणिपूरेश्वरस्त्वेवमुपायातं धनञ्जयः।
नाभ्यनन्दत् स मेधावी ज्ञात्वाधर्म्ममनुस्मरन्॥"

"भर्त्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रञ्च पतितं भुवि।
चित्राङ्गदा परिक्लिष्टा प्रविवेशाग्निमग्निरे॥"

इति महाभारते। १४। ७९ अध्यायः॥

(अस्यार्জ্জुनादिना युद्धादिकं तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥)

बभ्र, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) बभ्रति। इति दुर्गादासः॥

बर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) बर्ब्बति। इति दुर्गादासः॥

बर्ब्बटः, पुं, (बर्ब्ब+अटन्।) राजमाषः। इति चिकित्साशेषः॥ बर्ब्बटी इति ख्यातः॥ (विस्तृतिरस्य राजमाषशब्दे ज्ञेया॥)

बर्ब्बटी, स्त्री, (बर्ब्बट+गौरादित्वात् ङीष्।) पण्ययोषा। व्रीहिभेदः। इति मेदिनी। टे, ५१॥

बर्ह, ङ ऋतौ। हिंसायाम्। दाने। वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-

सेट्।) रेफोपधः। ड, वर्द्धते। इति दुर्गादासः॥

बल, क ड निरूपणे। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट्।) क ड, बालयते धर्म्मं धीरः। अर्द्धं केचित्तु मन्यते। इति दुर्गादासः॥

बल, क म जीवने। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) बलयति। इति दुर्गादासः॥

बल, ड दाने। वधे। निरूपणे। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ड, बलते। इति दुर्गादासः॥

बल, ज धान्यावरोधे। जीवने। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अक०च-सेट्।) बालः बलः। धनस्य भावो धान्यं सन्तुष्टिस्तस्य अवरोधः प्रतिबन्धः धान्यावरोधः। बलति पुण्यहीनं विधिः। पुण्यहीनस्य सन्तुष्टिं प्रतिबध्नाति इत्यर्थः। अयमर्थो अन्यैर्न मन्यते। बलत्यनेन लोकः। इति दुर्गादासः॥

ब(व)लं, क्लो, (बलते विपक्षान् हन्तीति। बल + पचाद्यच्।) सैन्यम्। (यथा, भगवद्गीतायाम्। १।१०। "अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्। पर्य्याप्तन्त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम्॥") स्थौल्यम्। सामर्थ्यम्। अत्र पर्य्यायस्य पर्य्यायः। द्रविणम् २ नरः ३ मरुः ४ शौर्य्यम् ५ स्थाम ६ शुल्बम् ७ शुक्तिः ८ पराक्रमः ९ प्राणः १०। इत्यमरः। २।८।१०२॥ मरुः ११ शुल्ब १२। इति शब्दरत्नावली॥ ऊर्ज्जः १३। इति जटाधरः॥ तद्वैदिकपर्य्यायः। ओजः १ पा(वा)जः २ प्रावः ३ नरः ४ तवः ५ त्वचः ६ गार्द्धः ७ बाधः ८ नृम्णम् ९ सविधौ १० शुल्बम् ११ शुल्बम् १२ शूषम् १३ दक्षः १४ वीळुः १५ औजम् १६ मरुः १७ यज्ञः १८ वधः १९ वर्गः २० वृजनम् २१ वृक् २२ मज्मना २३ पौंस्यानि २४ धर्णसिः २५ द्रविणम् २६ स्यन्द्रामः २७ शम्बरम् २८। इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि। इति वैद्यनिघण्टौ। २। ६॥ (यथा, मनुः। २। ५५।

"पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्জ्জञ्च यच्छति॥") तत्तु गर्भस्थबालकस्य षष्ठे मासि भवति। इति सुश्रुतबोधः॥ गन्धरसः। रूपम्। इति मेदिनी। ले, ३०॥ शुक्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३।२६३॥ (यथाह सुश्रुतः। "धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोज इत्यपि बलमित्युच्यते॥") वपुः। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। ७। १। ३३।

"क्रीडन्तो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः पराक्रमः॥")

पल्लवम्। इति शब्दरत्नावली॥ रक्तः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (बलमस्यास्तीति। बल + अर्श आद्यच्।) बलयुक्ते, त्रि। इति मेदिनी॥*॥

बलीबलकराणि बलहराणि च। यथा,—

"बलीबलकरान्नीणि बालाभ्यङ्गं सुभोजनम्। बलीबलहरान्नीणि अध्वानं मैथुनं ज्वरः॥"

बलकारकौषधं यथा, गारुडे। ११५।१८६ अः।

"शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा। बलानि कुर्य्यान्नासाया प्रत्युषे भक्षणं शिव!॥"

पारिभाषिकबलानि। यथा,—

"विद्याभिजनमित्राणि बुद्धिसत्त्वधनानि च। तपःसहायवीर्य्याणि दैवञ्च दशमं बलम्॥"

इति महाभारते आपद्धर्म्मः॥

अपि च।

"अबलस्य बलं राजा बालस्य रुदितं बलम्। बलं मूर्खस्य मौनन्तु तस्करस्यानृतं बलम्॥"*॥

अपि च।

"क्षत्रियाणां बलं युद्धं व्यापारश्च बलं विशाम्। भिक्षा बलं भिक्षुकाणां शूद्राणां विप्रसेवनम्॥ हरौ भक्तिर्हरेर्दास्यं वैष्णवानां बलं हरिः। हिंसा बलं खलानाञ्च तपस्या च तपस्विनाम्॥ बलं वेश्यास्य वेश्यानां योषितां यौवनं बलम्। बलं प्रतापो भूपानां बालानां रुदितं बलम्॥ सतां सत्यं बलं मिथ्या बलमेवासतां सदा। अनुगानामनुगमः स्वल्पस्वानाञ्च सञ्चयः॥ विद्या बलं पण्डितानां वाणिज्यं वणिजां बलम्। प्रश्नुतमुत्कर्म्मशीलानां गाम्भीर्य्यं साहसं बलम्॥ धनं बलञ्च धनिनां सुधीनाञ्च विशेषतः। बलं विवेकः प्राज्ञानां गुणिनां बलमेकता॥ गुणो बलञ्च गुणिनां शौराणाञ्चौर्य्यमेव च। विप्रवाक्यञ्च कापट्यमधर्म्मरतानां बलम्॥ हिंसा च हिंसजन्तूनां मत्तीनां पतिसेवनम्। वरप्राप्तौ सुराणाञ्च शिष्याणां गुरुसेवनम्॥ बलं धर्म्मो गृहस्थानां भृत्यानां राजसेवनम्। बलं स्तवः स्तावकानां ब्रह्म च ब्रह्मचारिणाम्॥ यतीनाञ्च सदाचारो न्यासः सन्न्यासिनां बलम्। पापं बलं पातकिनां सुभक्तानां हरिर्बलम्॥ पुण्यं बलं पुण्यवतां प्रजानां नृपतिर्बलम्। फलं बलञ्च वृक्षाणां जलधीनां जलं बलम्॥ जलं बलञ्च ग्रस्तानां मत्स्यानाञ्च जलं बलम्। प्राज्ञिर्बलञ्च भूपानां विप्राणाञ्च विशेषतः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ३५ अध्यायः॥

ब(व)लः, पुं, (बलते निरूपयति स्वैरमिति। बल + घञ्। बलदेवपक्षे नामैकदेशग्रहणाच्चापि सिध्यति भीमादिवत्।) काकः। (यथा, महाभारते। ७। ६। २५।

"यूथाः श्येना बलाः कङ्का वायसाश्च सहस्रशः॥") बलदेवः। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ४।५।१६।

"पूषणो ह्यपातयत् दन्तान् कलिङ्गस्य यथा बलः॥") अस्य पत्न्यादीनां नामानि यथा,—

"रेवतीं नाम तनयां रेवतस्य महीपतेः। उपयेमे बलस्तस्यां जज्ञाते निशठोल्मकौ॥"

इति विष्णुपुराणे। ५। २५। १६॥

वरुणवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वायुना प्रदत्तः कार्त्तिकेयानुचरभेदः। यथा, महाभारते। ९। ४५। ४२।

"बलश्चातिबलश्चैव महाबलो महाबलौ। प्रददौ कार्त्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम!॥"

रामपुत्रस्य कुशस्यान्वये जातस्य पारियात्रस्य पुत्रविशेषः। यथा, भागवते। ९। १२। २।

"देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ तत्सुतः। ततो बलः स्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसम्भवः॥"

इनायुषः पुत्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६५। ३३।

"इनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपूजिताः। विद्मयो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः॥"

मेघः। इति निघण्टुः। १। १०॥) दैत्यविशेषः। इति मेदिनी। ले, ३७॥ तस्य विवरणं यथा,—

"व्यामोहेत्थं बलो नाम महाबलपराक्रमः। देवगन्धर्व्वयक्षाणां चन्द्रसूर्य्यभयङ्करः॥ येन विष्णुर्यमः सूर्य्यो भग्न व्यात्तौ प्रपीडितौ। अनिलानलरक्षश्च वरुणश्च वशीकृताः॥ संयम्य येन नागेन्द्रा महाभोगा महाविषाः। गरुडश्च कृतो भृत्यः सदाकाशभिवर्त्तिनः॥ येन मंलिख्य शृङ्गाग्रैः कङ्ककाकारकारितः। क्रीड़ार्थं येन विप्रेन्द्र! गिरयः प्रथिता भुवि॥ तेन देवाः सशक्राद्या दिवः सर्व्वे पलायिताः। दत्तं स्थानन्तु पातालं समयं शूरदां शुभम्॥ तथा ते भयमापन्ना मानं त्यक्त्वा गता गुरुम्। पृच्छन्ति विनयात् सर्व्वे शक्रस्य हितकारिणः॥ केनोपायेन देवानां स्वर्गवासो भवेद्विज!। भवान् हि नयवेत्ता च उपायं वद पृच्छताम्॥ त्वमेव शास्त्रवेत्ता च हितः शक्रस्य नित्यशः। शक्रोदधिनिमग्नानामतिपोतो भव द्विज!॥ एवं पृष्टः स देवैस्तु गुरुर्व्वचनमब्रवीत्॥

बृहस्पतिरुवाच।

यदयं दानवः शक्र! न युद्धे भवतो वशः। रणे न जयमायाति अजेयः सङ्गरे यतः॥ छद्मः कपटमास्थाय प्रार्थनीयः क्रतुं प्रति। दाता सत्यबलोपेतः स्वकायमर्थितेष्वपि॥ अतस्तस्य प्रार्थयिता विष्णुर्म्मायामधादधिः। द्विजरूपधरो भूत्वा याचनाय वधाय च॥ गुरुणा चोदिता देवाः श्रुत्वास्ते निधनम्पतिं। गताः सर्व्वे ततः शक्रो यत्र देवो जनार्द्दनः॥ माधवेन तदा देवा दृष्टा भयसमाकुलाः। क्रमार्घ्यासनसंलापैः सर्व्वे ते संस्तुता शुभम्॥ संपृच्छितास्तदा सर्व्वे किमायातावदन् सुराः॥

देवा ऊचुः।

बलेन बलिना देव! सर्व्वे विद्राविता वयम्। मायावी त्वं वधे तस्य नान्योपायो भवेत् क्वचित्॥

विष्णुरुवाच।

करोमि भवतामिष्टं किन्त्वसौ बलसंयुतः। सात्विको नयवेत्ता च सर्व्वशास्त्रार्थपारगः॥ गूढमन्त्रविचारी स्यादधर्म्मैकलवर्जितः। तस्य मायां कथं कर्त्तुं शक्यते सुरसत्तमाः॥ पुरैका भवते विद्या मम दत्ता तु शूलिना। मोहिनी नाम विख्याता मोहं सा कुरुते शुभम्॥ ततोऽहं तस्य नाशाय स्मरामि परमेश्वरीम्। स्मरिता परमां विद्यां द्विजभावो जनार्द्दनः॥

मध्यकायमुवेशाच्च वेदपाठी सविश्वरः ।
परिव्राड्वी कृतापाच्च जपयज्ञो बलेदृथजेत् ॥
यज्ञार्थं याचनां कस्य करोमि कथ्यतां मम ।
तं दृष्ट्वा सूर्यतेजोभमुत्तो विप्रेन्द्रजन् स च ॥
बलस्तं यज्ञनिष्पत्तिं करोति द्विजसत्तम ! ।
हेमकूटे महाशैले निश्चते दानवोत्तमः ॥
सर्वज्ञोऽपि महामायो वञ्चनाय तदा गतः ।
मोहिनीं जपमानस्तु विद्यां परमसिद्धिदाम् ॥
विचित्रं दनुराजस्य पुरं सर्वपुरोत्तमम् ।
प्राविशद्वेदं वेदात्मा पठमानो जनार्दनः ॥
दानवस्तु पुरं रम्यं जानासि त्वं महोत्तम ! ।
द्वारं गतोऽसुरेन्द्रस्य कुर्यां प्राध्वयनं तदा ॥
द्वारपालो वदत्येवं श्रुत्वा वेदध्वनिं शुभम् ।
पुराणि रत्नानि शुभं ददामि याचतां वर ! ॥
इष्टं दानं द्विजश्रेष्ठ ! दुर्लभञ्च महामते ! ।
तेनोक्तं दर्शनं द्वारःस्थ दीयतां दनुसत्तमे ॥
तदा स पूजामादिष्टः प्रेषयामास तं नृपम् ।
बलिनं बलसम्पन्नं दानवं सुरमर्दनम् ॥
दानोद्यतकरो भद्रं दृष्ट्वा प्रीत्याबभाषत ।
किमायातो भवांश्चात्र कार्यं विप्र ! तदुद्दिश ॥
मोहिनीं जपमानस्तु वदते द्विजकेशवः ॥

ब्रह्मोवाच ।

अहं संप्रेषयामास विद्धि मां कश्यपात्मजम् ।
यज्ञाः सेन्द्रैः समारब्धा ऋषिभिश्चासुराधिप ! ॥
तस्य निष्पत्तये नाथ ! आगतोऽहं तवान्तिकम् ।
दानं मे दीयतां राजन् ! सिध्यते येन तन्मखः ॥

बल उवाच ।

येन संसिध्यते यज्ञो देवारब्धो द्विजोत्तम ! ।
तथा चाहं धनं दारान् गिरमत्र ददामि ते ॥

ब्रह्मोवाच ।

येन संसिध्यते यज्ञो देवानाममुराधिप ! ।
तद्देयं तत्र आदिष्टं सत्यमत्रावयोरपि ॥

बल उवाच ।

याच्यतां येन ते कार्यं सर्वं विप्र ! ददामि ते ।
संस्मृत्य मोहिनीं विद्यां वदते द्विजसत्तमः ॥

ब्राह्मण उवाच ।

न मे धनैः स्वदारैर्वा न भूम्या गजवाजिभिः ।
रत्नैः कार्यं महाबाहो ! देवयज्ञोऽसुराधिप ! ॥
येन निष्पाद्यते यज्ञः सुखदश्च दिवौकसाम् ।
तमहं याचयिष्यामि देयतां तद्व्रतं तव ॥
एतत् कार्यं मम भद्रं ऋषीणाञ्च विशेषतः ।
देवार्थं तव कार्येण सिध्यते तन्मखोत्तमः ॥
तदा दत्ता मनुष्येण दानवेन महात्मना ।
विष्णुनापि स्वचक्रेण गिरस्यभिहतोऽसुरः ॥
प्राक्तनं देहमुत्सृज्य दिव्यकायस्वभूत्तदा ।
तस्यावयवसंजाता वज्राद्या रत्नजातयः ॥
लोचने सुरतेजोभि पद्मरागाणि चाभवन् ।
विप्रुड्पात्रदानेन कायो रत्नाकरोऽभवत् ॥"
इति देवीपुराणे ४७ अध्यायः ॥

बलः

व(व)लक्षः, पुं, धवलः । इत्यमरः ।१।५।१३॥ बलते; क्विप् बलं अत्यत्यस्मिन् घञ् बलञ्च इति कश्च संयोगवान् । इति रायमुकुटः ॥ अबलन्तते इति बलक्षः घञ् अकारलोपः । इति स्वाम्यादयः ॥ एतन्मते अन्तःस्थवकारादिः ॥ (यथा, माघे । ६ । ३४ ।

"हिरदन्तबलक्षमलक्ष्यत
स्फुरितभङ्गमृगच्छविकेतकम् ॥")

बलजं, क्ली, (बलात् जायते इति । बल + जन + ड ।) क्षौमम् । पुरटारम् । इत्यमरः ।३।३।३१॥ प्रस्यम् । (धान्यराशिः । इति वैजयन्ती ॥ यथा, माघे । १४ । ७ ।

"त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः
कर्षकेण बलजानु पुप्लुषा ॥")

युद्धम् । इति मेदिनी ॥ बलजन्ये, त्रि ॥

बलजा, स्त्री, (बलात् बलक्षसमाक्षसयुद्धादिकात् जायते या । बल + जन + ड + टाप् ।) वरयोषा । यूथी । इति मेदिनी । ये, २६ ॥

बलती, स्त्री, प्रासादोपरिमण्डलिका । इति पुराणम् ॥

बलदः, पुं, (बलं ददातीति । बल + दा + कः ।) जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । पौष्टिककर्म्माङ्गहोमाग्निः । यथा । पौष्टिके बलदः स्मृतः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (वृषभः । यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । १५३ ।

"अत्यर्थं प्रणयक्रीड़ायाजाश्च मम सूचकम् ।
गलेऽबध्नादहं दास्तस्तत्तत्तां बलदोऽभवम् ॥")

बलदानरि, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।३।५३ । १८ ।

"बलं लोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा
असि ॥")

बलदा, स्त्री, (बलद + टाप् ।) अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया ।
वराङ्गकर्णी वरदा बलदा कुष्ठगन्धिनी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बलदीनता, स्त्री, (बलस्य दीनता ।) ग्लानिः । इति हेमचन्द्रः ॥

बलदेवः, पुं, (बलेन दीयतीति । दिव + अच् ।) बलरामः । तत्पर्य्यायः । बलभद्रः २ प्रलम्बघ्नः ३ अच्युताग्रजः ४ रेवतीरमणः ५ रामः ६ कामपालः ७ हलायुधः ८ नीलाम्बरः ९ रौहिणेयः १० तालाङ्कः ११ सुघली १२ हली १३ सङ्कर्षणः १४ सीरपाणिः १५ कालिन्दीभेदनः १६ बलः १७ । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ रुक्मिदर्पघ्नः १८ मधुप्रियः १९ हलधरः २० हलभृत् २१ हालभृत् २२ सौनन्दी २३ गूढवरः २४ संवर्षकः २५ बली २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । ६ । ३ । ३३ ।

"तद्गच्छ देवदेवांशो बलदेवो महाबलः ॥")

अस्य ध्यानम् ।

"बलदेवं द्विबाहुञ्च शङ्खकुन्देन्दुसन्निभम् ।
वामे हलायुधधरं सुघलं दक्षिणे करे ॥
ज्वालालीलं नीलवस्त्रं शैलाबलं स्मरेत् परम् ॥"
इति कश्चिन्निबन्धः ॥

(अयं हि शेषसर्पस्यांशावतारः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १५१ ।

"शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः ॥"
नाम्नामस्य कारणानि बलभद्रशब्दे द्रष्टव्यानि ॥)
वायुः । इति मेदिनी । वे, ६२ ॥

बलदेवा, स्त्री, आयमाणौषधिः । इति मेदिनी । वे, ६२ ॥ (गुणादयोऽस्याश्चायमाणाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

बलप्रस्थः, स्त्री. (प्रस्थते इति प्रस्थजननी । बलस्य बलदेवस्य प्रस्थः ।) रोहिणी । बलराममाता । इति शब्दरत्नावली ॥

बलभद्रः, पुं. (बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य । यद्वा, बलमस्यास्तीति बलः । अर्श आद्यच् । बलो बलवानपि भद्रः मौख्यः ।) बलदेवः । इत्यमरः ।१।१।२४॥ अश्वत्थः । बलशालो । इति हेमचन्द्रः ।२।१६६॥ लोध्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बलदेवस्य नाम्नां कारणानि यथा,—

"कृतं निरूपितं नाम्नां कलिष्नस्य यथाश्रुतम् ।
व्योमस्य हलिनो नाम्नः सङ्कर्षणं शृणु मन्मुखात् ॥
गर्भसङ्कर्षणादेव नाम्ना सङ्कर्षणः स्मृतः ।
नास्यन्तोऽस्येव वेदेषु तेनानन्त इति स्मृतः ॥
बलदेवो बलोद्रेकाद्बली च हलधारणात् ।
सितवासो नीलवासात् सुघली सुघलायुधात् ।
रेवतीसहसम्भोगाद्रेवतीरमणः स्वयम् ॥
रौहिणीगर्भवासात्तु रौहिणेयो महामतिः ।
इत्येवं ज्येष्ठपुत्रस्य श्रुतं नाम निवेदितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
विष्णुपूजनोक्ताष्टदलपद्मस्थयोगिविशेषः । यथा,
"सर्व्वत्र मण्डलं कार्य्यं वासुदेवस्य पूजने ।
एवमेव नृपश्रेष्ठ ! निष्फलं चान्यथेतरत् ॥
बलभद्रस्य कामस्य अनिरुद्धस्तृतीयकः ।
नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः षष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
नरसिंहो वराहश्च योगिनोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
पूर्व्वादिदलविन्यासात् वर्णतो मन्त्रतः पृथक् ॥
पूजयेत् कर्णिकामध्ये वासुदेवन्तु नायकम् ।
विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्त्तिता ।
बलभद्रमुखानान्तु योगिन्यः शृणु पार्थिव ! ॥
आद्यायुक्कर्णिकायां श्रेया ज्ञाना पश्चात् क्रिया परा ।
योगा प्रज्ञा तथैशानी अनुग्रानी तथा क्षमी ॥
सर्व्वाश्चतुर्भुजाः प्रोक्ताः शङ्खचक्रगदाधराः ।
योगिन्यो बलभद्रस्तु कामं विधियुते तथा ॥
विधे रूपन्तु पूर्व्वोक्तं हलञ्च मुसलन्तथा ।
शङ्खञ्चक्रञ्च धत्ते स गदां पार्श्वस्थितान्तथा ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

(पर्व्वतविशेषः । यथा, भागवते । ५।२०।२६।
"एतेषां वर्षमर्य्यादा गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।
ईशान उरुद्वङ्गो बलभद्रः पुष्पकेसर: सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति ॥")

बलभद्रा, स्त्री, (कुमारी। चायमाणा। इति मेदिनी। दे, २८४॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"बलभद्रा चायमाणा चायन्ती गिरिसानुजा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

बलभद्रिका, स्त्री, (बलभद्रैव। बलभद्रा + स्वार्थे कन्। कापि अत इत्वम्।) चायमाणा। इत्यमरः। २। ४। १५०॥

बलराम:, पुं, (रम + भावे घञ्। बलेन रामो रमणं यस्य।) बलदेवः। यथा,—
"बलरामानुजः श्रीमान् गजेन्द्रस्तुतपाठकः॥"
इति नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रीयः ८ अध्यायः॥
अस्य ध्यानम्।
"अन्तरे दिव्य उद्याने हरिचन्दनमण्डके।
सवाधस्तात् स्वर्णपीठे विचित्रे मणिमण्डपे॥
तन्मध्ये मणिमाणिक्यदिव्यसिंहासनोज्ज्वले।
तत्रोपरि च रेवत्या सङ्कर्षणमहाबुधम्॥
ईश्वरस्याभयानन्तमभिन्नगुणरूपिणम्।
शुद्धस्फटिकसंकाशं रक्ताम्बुजदलेक्षणम्॥
नीलशैलधरं स्निग्धं दिव्यगन्धानुलेपनम्।
कुण्डलाश्लिष्टसद्गण्डं दिव्यभूषाम्बरस्रजम्॥
मधुपाने सदासक्तं मदाघूर्णितलोचनम्।
सुबलं दक्षिणे पार्श्वे बलरामं सदा स्मरेत्॥"
इति कश्चिन्नियन्त्रः॥

बलल:, पुं, (बलं लातीति। बल + ला + कः।) बलरामः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

बलवत्, य, (बलमस्यास्तीति। बल + मतुप्। मस्य वः।) अतिशयम्। इत्यमरः। ३। ४। १॥ (यथा, प्राक्कल्पे प्रस्तावनायां सूचधारस्योक्तिः।
"बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः॥")

बलवान् [त्], त्रि, (बलमस्यास्तीति। बल + मतुप्। मस्य वः।) बलविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। मांसलः २ अंशुलः ३। इत्यमरः। २। ६। ७४॥ वीर्य्यवान् ४ बली ५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। १। ७६।
"आकाशात्तु विकुर्व्वाणात् सर्व्वगन्धवहः शुचिः।
बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः॥")

बलवर्द्धिनी, स्त्री (बलं वर्द्धयतीति। बल + वृध् + णिनिः। ङीप्।) जीवकौषधिः। इति जटाधरः॥

बलविन्यासः, पुं, (बलानां सैन्यानां विन्यासेन दुर्भेद्यत्वेन न्यासः स्थापनम्।) युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभज्य दुर्भेद्यत्वनिमित्तं स्थापनम्। तत्पर्य्यायः। व्यूहः २। इत्यमरः। २। ८। ७६॥ (बलविन्यासास्तु मकरपद्मादिभेदात् बहवः। तत्र संक्षेपतो मनुना युद्धयात्रार्थं कैश्चिन्निर्द्दिष्टाः। यथा, मानवे। ७। १८७—१९१।
"दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा॥
यतश्च भयमाशङ्केत् ततो विस्तारयेद्बलम्।
पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम्॥
सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्व्वदिक्षु निवेशयेत्।
यतश्च भयमाशङ्केत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम्॥
गुल्मांश्च स्थापयेदात्र तत्संघात्र समन्ततः।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः॥
संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून्।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन यत्त योधयेत्॥")

बलसूदनः, पुं, (बलं तन्नाम्ना प्रसिद्धं असुरं सूदयतीति। बल + सूद + ल्यु।) इन्द्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, देवीभागवते। ५। ३। १३।
"नोचेदयं गृहाणास्त्रं युद्धाय बलसूदन।॥"
विष्णुः। इति देवीपुराणे ४७ अध्यायः॥)

बलस्थितिः, स्त्री, (बलानां स्थितिरवस्थानं यत्र। अधिकरणे क्तिन्।) शिविरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

बलहा, [न्], पुं, (बलं सामर्थ्यं हन्तीति। बल + हन् + क्विप्।) श्लेष्मा। इति शब्दरत्नावली॥ (बलं तन्नामानमसुरं हन्तीति। इन्द्रः॥ परबलविनाशके, त्रि। यथा, हरिवंशे। ११०। ४२।
"तत्राहं युध्यमानस्तु भ्रातास्य बलहा बली।
स्थितो ममाग्रतः शूरो गदापाणिर्हलायुधः॥")

ब(व)ला, स्त्री, (कार्य्यकारित्वेन बलमस्त्यस्याः। बल + अर्श आद्यच् ततष्टाप्।) क्षुपविशेषः। बाला इति वाड़ियाला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वाट्यालकः २। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ समङ्गा ३ ओदनिका ४ भद्रा ५ भद्रौदनी ६ खरकाण्डिका ७ कल्याणिनी ८ भद्रबला ९ मोटा १० पाटी ११ बलाढ्या १२। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रीतपाकी १३ वाट्या १४ वाटी १५ विनया १६ वाट्यालकी १७ वाटिका १८। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।
"वाट्यालको वाट्यपुष्पी सप्तांसा विमला बला।
श्वेतवाड़ियाला इति भाषा॥
ऋष्यप्रोक्ता लघिबला पीतपुष्पी महाबला।
पीतवाड़ियाला।" इति रत्नमाला॥ अस्या गुणाः। अतितिक्तत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तातिसारनाशित्वम्। बलवीर्य्यप्रदत्वम्। पुष्टिकफरोधविशोधनत्व। इति राजनिर्घण्टः॥ अथ बलाचतुष्टयनामादि।
"बला वाट्यालिका वाट्या सैव वाट्यालकोऽपि च।
महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा स्मृता॥
ततोऽन्यातिबला ऋष्यप्रोक्ता कङ्कतिकासह।
गाङ्गेरुकी नागबला भग्ना ह्रस्वा गवेधुका॥
बलाचतुष्टयगुणाः।
बलाचतुष्टयं प्रीतं मधुरं बलकान्तिकृत्।
स्निग्धं वाहि समीरासपित्तासक्षतनाशनम्॥
यस्मान्मूलत्वचश्चूर्णं पीतं सर्पीरपूर्करम्।
सद्यातिसारं हरति दुष्टमेतन्न संशयः॥"
इति भावप्रकाशः॥
"स्निग्धायुष्या बला वृष्या ग्राहिणी वातपित्तजित्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
(विद्याविशेषः। सा च ब्रह्मणः सुता। विश्वामित्रेण रामाय प्रदत्ता। अस्याः प्रभावात् क्षुधातृष्णादिजनितक्लेशो न भवेत्। यथा, रामायणे। १। २२। ११—२२।

"अर्द्धक्रोशं ततो गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे।
रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत॥
गृहाण वत्स! सलिलं माभूत् कालविपर्य्ययः।
मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा॥
न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्य्ययः।
न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः॥
न बाह्वोः सदृशो वीर्य्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन।
त्रिषु लोकेषु वा राम! न भवेत सदृशस्तव॥
बलामतिबलाञ्चैव पठतस्तात राघव!॥
न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये।
नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ॥
एतद्विद्याद्वये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव।
बला चातिबला चैव सर्व्वज्ञानस्य मातरौ॥
क्षुत्पिपासे न ते राम! भविष्येते नरोत्तम॥
बलामतिबलाञ्चैव पठतस्तात राघव!॥
विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाथ भवेद्भुवि॥
पितामहसुते ह्येते विद्धि तेजःसमन्विते।
प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि पार्थिव॥
कामं बहुगुणाः सर्व्वे लभ्यन्ते नात्र संशयः।
तपसा सम्भृते चैते बहुरूपे भविष्यतः॥
ततो रामो जलं दृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः।
प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षिर्भावितात्मनः॥
विद्यासमुदितो रामः सुशुभे भीमविक्रमः।
सहस्ररश्मिर्भगवान् शारदीव दिवाकरः॥")

ब(व)लाकः, पुं, (बलेन अकतीति। बल + अक + पृषोदरादित्वात् साधुः।) बकजातिः। इति भरतः॥ (पुरुषपुत्रः। स च पीतगङ्गस्य जह्नोः पौत्रः। यथा, भागवते। ९। १५। ३।
"जह्नोस्तु पुरुषस्तत्र पुत्रो बलाकयात्मकोऽजकः॥"
वत्सप्रीपुत्रभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ११८। २।
"तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे।
प्रायुः प्रचारः सुरथ सुनयो विक्रमः क्रमः॥
बली बलाकसंज्ञश्च प्रवीरश्च सुविक्रमः॥"
जातूकर्ण्यस्य मुनेः शिष्यविशेषः। यथा, श्रीभागवते। १२। ६। ५८।
"जातूकर्ण्यश्च सच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम्।
बलाकपैलजाबालविरजेभ्यो ददौ मुनिः॥"
राक्षसभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ६९। ६४।
"तां जहारादितनयो बलाको नाम राक्षसः॥"
स्वनामख्यातो व्याधविशेषः। यथा, महाभारते। ८। ६९। ४०।
"मृगव्याधोऽभवत् कश्चिन् बलाको नामभारत॥")

ब(व)लाका, स्त्री, (बलते इति। बल संवरणे + बलाकादयश्च।"उणा० ४। १४। इति अक। यद्वा, बलेन अकतीति। बल + अक कुटिलगतौ + पृषोदरादित्वात्।) बकजातिविशेषः। (यथा, मनुः। ५। १४।
"बकश्चैव बलाकाश्च काकोलं खञ्जरीटकम्॥")
तत्पर्य्यायः। विषकण्ठिका २। इत्यमरः। २। ५। २५॥ विषकण्ठी ३ बलाकी ४। इति शब्दरत्नावली॥ कारायिका ५ लिङ्गलिका ६। इति जटाधरः॥ विषकण्ठी ७ शुष्काङ्गा ८

सार्धकन्यरा ८ धर्म्मोल्ला १० कामुकी ११ ग्रथेला १२ मेघानन्दा १३ जलाश्रया १४। बलेन शुष्कान् दूरमुल्लंघयति। बल वल्ल संवरणे बलाकादयश्चेत्याकन् बलाका। इति रायमुकुटस्तनयुत्पत्तिटीकायां भरतः॥ * ॥ अस्या मांसगुणाः। वायुनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। दृष्टमलत्वम्। दृढत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। हिमत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ सारसहंसबलाकाचक्रकौञ्चादयो जले प्लवनात् प्लवंगाः कथितास्ते तन्मांसं गुरुगुणञ्च बलदायि। अपि च।

"अन्ये बकबलाकाद्या गुरवः प्राग्भिषग्गणात्।"

इति राजनिर्घण्टः॥

अन्यच्च।

"हंससारसकाचाक्षचक्रकौञ्चमरारिकाः।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः।
प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः॥
प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः॥"

इति भावप्रकाशः॥

(कामुकी। इति शब्दरत्नावली॥)

बलाश्विना, स्त्री, (बलेन अश्विना।) रामवीणा। इति शब्दरत्नावली॥

बलाहः, पुं, (बलेन अश्यते प्राप्यते इति। अश् + घञ्।) मुद्गः। इति हेमचन्द्रः॥

बलाहन, न, (बलमनतीति। बल + अन् + क्विप्।) हठात्। बलादिति निपातो हठार्थे इति स्वामी। इत्यमरटीकायां भरतः॥ यथा,—

"बलाद् संदूषयेद्दृश्यं परभार्य्यां नरः क्वचित्।
वधदण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत् स्त्रियाः॥"

इति मात्स्ये २०१ अध्यायः॥

बलाहनकारः, पुं, (बलाहनकरणम्। बलात् + हन + भावे घञ्।) हठात्करणम्। तत्पर्य्यायः। प्रसभम् २ हठः ३। इत्यमरः। २। ८।१०८॥ हठात्कारः ४ प्रसभः ५। इति शब्दरत्नावली॥

"मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलाहनकारकृतञ्च यत्।
सदृप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतन्तथा॥"

इति ऋणादाने मिताक्षरायां नारदवचनम्॥

(यथा, रघुः। १०। ४७।

"प्रायश्चित्तपौलस्त्यबलाहनकारकर्त्तव्यैः॥")

बलात्मिका, स्त्री, (बलमेव आत्मा स्वरूपं यस्याः।) हस्तिशुण्डीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

बलाढ्या, स्त्री, (बलाय आढ्या श्रेष्ठा।) बला। इति राजनिर्घण्टः॥ (बलाशब्दस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

बलानुजः, पुं, (बलस्य बलरामस्य अनुजः कनिष्ठः।) श्रीकृष्णः। इति पुराणम्॥

बलामोटा, स्त्री, (बलमामोटयतीति। बल + आ + मुट् + अच्। टाप्।) नागदमनी। इति भावप्रकाशः॥ (यथास्या गुणाः।

"बलामोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा।
मूत्रकृच्छ्रव्रणान् रक्तो नाशयेच्छालगर्दभान्॥

सर्व्वगंडग्रहप्रशमनी निःशेषविषनाशिनी।
जयं सर्व्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

बलायः, पुं, (अयतीति अयः प्रापकः। बलस्य अयः।) वरुणवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गुणादयोऽस्य वरुणशब्दे ज्ञातव्याः॥)

बलारातिः, पुं, (बलस्य तन्नाम्नो प्रसिद्धस्यासुरस्य अरातिः शत्रुः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४६॥

बलालकः, पुं, (बलाय अलति समर्थो भवतीति। बल + अल् + ण्वुल्।) पानीयामलकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

बलाग्रः, पुं, (बलमग्रमस्येति। बल + अग्र + अण्।) श्लेष्मा। इति हेमचन्द्रः। ३। १२६॥ (यथा,

"बलाग्र एवायतमुन्नतञ्च
श्लोफं करोत्यग्रगतिं निवार्य्य॥"

कण्ठगतरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

"गले च श्लोफं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम्।
मर्म्मच्छिदं दुस्तरमेतमाहु-
र्बलाग्रमंग्रं निपुणा विकारम्॥"

इति सुश्रुते निदानस्थाने षोड़शेऽध्याये॥

इत्यसाम्प्रोऽप्ययं शब्दो दृश्यते॥)

बलासमः, पुं, मुद्गः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ब(ब)लाहकः, पुं, (बलेन हीयते इति। बल + हा + कन्। यद्वा, वारीणां वाहकः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) मेघः। (यथा, कुमारे। १। ४।

"बलाहकच्छेदविभक्तरागा-
मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्॥")

मुस्तकः। इत्यमरः। १। ३। ६॥ पर्व्वतः। दैत्यविशेषः। नागविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। २। ६। ६।

"कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ॥"

बलाहकसर्पस्तु दर्व्वीकरणामन्तर्गतः। इति सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्यायः॥) रसागर्भोद्भवः कल्किदेवपुत्रः। यथा,—

"तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने।
जामदग्न्याद्रुतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम्॥
षट्पुत्रं करे बद्ध्वा भोजयित्वा द्विजान् बहून्॥
भुक्त्वा क्षत्रियं शौराक्तं सुमित्रं स्वामिना सह॥
सुभुजे पृथिवीं सर्व्वामपूर्व्वां स्वजनैर्वृताम्।
सा पुत्रौ सुषुवे साध्वी मेघमालबलाहकौ॥
देवानामुपकर्त्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ।
महौजसौ महावीर्य्यौ सुभगौ कल्किसम्मतौ॥"

इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः॥

श्रीकृष्णरथाश्वविशेषः। यथा,—

"स्यन्दनस्तु गुहानन्दः सारथिश्चास्य दारुकः।
तुरङ्गाः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः॥"

इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथाच भागवते। १०। ५३। ५।

"स चाच्छैः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः।
युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः॥"

जयद्रथस्य भ्रातृविशेषः। यथा, महाभारते। ३। २५४। १२।

"जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते
सौवीरराजः सुभगे! स एषः।
तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
बलाहकानीकविदारणाद्याः॥"

नदविशेषः। स तु लवणसमुद्रगामी। यथा, मात्स्ये। १२०। ७२।

"बलाहकश्च ऋषभश्चको मैनाक एव च।
विनिविष्टाः प्रतिदिशं निमग्ना लवणाम्बुधिम्॥"

कुशद्वीपस्यपर्व्वतविशेषः। यथा, तत्रैव। १२१। ५५।

"बलाहकस्तृतीयस्तु जात्यञ्जनमयो गिरिः॥"

तारापीड़स्य राज्ञः स्वनामख्यातो बलाधिकारी। यथा, कादम्बर्य्यां चन्द्रापीड़विद्याभ्यासकथने। "चन्द्रापीड़मानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानं आकृष्य दृढतुरगबलपदातिपरिवृतमतिप्रस्थस्तेऽहनि प्राहिणोत्॥")

बलाढ्यकन्दः, पुं, (बलं आढ्ययतीति बलाढ्यत्वाद्यः कन्दः।) मुलचकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

बलिः, पुं, (बल्यते हीयते इति। बल हाने + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४। ११७। इतीन्।) करः। राजग्राह्यो भागः। (यथा, मनुः। ७। ८०।

"सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम्॥"

"राजा प्रकृतिरमात्यैर्वैश्यानां धान्यादिभागमानयेत्।" इति कुल्लूकभट्टः॥) उपहारः। पूजासामग्री। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, मार्कण्डेये। ६३। ८।

"ददतुस्तौ बलिञ्चैव निजगात्रासृगुक्षितौ॥")

चामरदण्डः। बलिवेश्मनामकपञ्चमहायज्ञान्तर्गतभूतयज्ञः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४८६॥ (गृहस्थो हि पञ्चसूनापापेन प्रतिदिनं संबध्यते। तन्निष्कृत्यर्थं प्रत्यहं पञ्च महायज्ञाः कर्त्तव्याः। यथाह मनुः। ३। ६८—७१।

"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः।
कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन्॥
तासां क्रमेण सर्व्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः।
पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम्॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्॥
पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः।
स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते॥"

"पशुवधस्थानं सूना। सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगात्। चुल्ल्यादयः पञ्च गृहस्थस्य जीवहिंसास्थानानि। चुल्ली उड्डाहनी। पेषणी दृषदुपलात्मिका। उपस्करः गृहोपकरणकुक्कुसंमार्जन्यादिः। कण्डनी उदूखलमूषले। उदकुम्भो जलाधारकलशः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ * ॥ गृहस्थानां बलिरूपभूतयज्ञस्य प्रतिदिनकर्त्तव्यतया तस्य विस्तृतिरुच्यते। गृहस्थः अनन्यचित्तो देवताधानपर एव होमान् कृत्वा प्राच्यादिषु दिक्षु बलिं हरेत्। तत्प्रकरणमाह। प्राच्यां इन्द्राय नमः। इन्द्र-

पुरुषेभ्यो नमः। दक्षिणस्यां यमाय नमः। यमपुरुषेभ्यो नमः। पश्चिमायां वरुणाय नमः। वरुणपुरुषेभ्यो नमः। उत्तरस्यां सोमाय नमः। सोमपुरुषेभ्यो नमः। ननु मनौ ।३।८७। "इन्द्रान्तकाप्यनीन्द्वभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत्।" इत्युक्तेः अन्तकाय नमः। अन्तकपुरुषेभ्यो नमः इत्यादिप्रयोगः साधुः स्यात। अत उच्यते यद्यपि ग्रन्थान्तरस्थत्वाद्देवतान्तरस्यान्तकाप्यनीन्द्वग्न्तैरेवोद्देशो युक्तस्तथापि ब्रह्मानुष्ठानसंवादादृक्षत्वगत्ये च यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यो सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशमिति पाठात् यथोक्त एव प्रयोगः। मरुद्भ्यो नमः इति द्वारे बलिं दद्यात्। जले अद्भ्यो नमः। मुषलोलखले वनस्पतिभ्यो नमः। वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे उत्तरपूर्व्वस्यां दिशि श्रियै नमः इति बलिं दद्यात्। वास्तुपुरुषस्य पाददेशे दक्षिणपश्चिमायां दिशि भद्रकाल्यै नमः। इत्यनेन दद्यात। केचित्तु गृहस्याप्ययनस्य शिरःस्थान-भूप्रदेशे श्रिये नमः। चरणभूप्रदेशे भद्रकाल्यै नमः इत्याहुः। ततो गृहमध्ये ब्रह्मणे पतये नमः वास्तोः पतये नमः इत्यनेन बलिं हरेत। गृहाकाशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नमः। दिवानक्तचारिभ्यो भूतेभ्यो नमः इत्यनेन दद्यात्। गृहस्योपरिस्थितगृहे सर्व्वात्मभूतये नमः इत्यनेन बलिं दद्यात्। केचित् बलिदातुः गृहदेशस्यभूभागे सर्व्वात्मभूतये नम इत्यनेन दद्यादित्याहुः। ततो बलिदाता प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन च सता उक्तबलिदानावशिष्टं सर्व्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि पितृभ्यः स्वधा इत्यनेन देयम्। ततोऽन्यदन्नं पात्रे समुद्धृत्य यथा रजसा न संसृज्यते तथा भुवि श्वपतेः श्वपतिचाण्डालपापरोगिवायसकृमिप्रभृतिभ्यो दद्यात्। एवं नित्यं कुर्व्वन् परं स्थानमभ्येतीति ॥ * ॥) यथा,—

"ये चैवमेव मदा विष्णुं नित्यमात्मानमात्मना।
न ते भूयोऽभिजायन्ते श्वतद्वोपनिवासिनः॥
एवं पूज्य विधानेन अतिथिं भोजयेत्ततः।
सायं प्रातर्यदन्नं स्याद्बलिवैश्वं तु तद्बलिम्॥"

इति वह्निपुराणम् ॥*॥

"ततोऽग्नेस्तर्पणं कुर्य्यादन्नाद्य बलिमित्यथ।
ब्रह्मणे गृहमध्ये तु विश्वेदेवेभ्य एव च॥
धन्वन्तरिं समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां बलिं क्षिपेत्।
प्राच्यां शक्राय याम्यायां यमाय बलिमाहरेत्॥
प्रतीच्यां वरुणायैव सोमायोत्तरतो बलिम्।
दद्याद्ब्राह्मे विधाने च बलिं द्वार गृहस्य च॥
अर्य्यम्णे च बलिं दद्यात् गृहेभ्यश्च समन्ततः।
नक्तञ्चरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशगो हरेत्॥
पितॄणां निर्व्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखः स्थितः।
गृहस्थस्तत्परो भूत्वा सुसमाहितमानसः॥
ततस्तोयमुपादाय तिलदर्भसमन्वितं वै।
स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञस्तान्ता उद्दिश्य देवताः॥
एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः।
आप्यायनाय भूतानां कुर्य्यादुत्सर्गमादरात्॥
श्वभ्यश्च श्वपतेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातरुदाहृतम्॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥*॥

अथ बलिः। वैश्वदेवपश्चाद्भौ जलं क्षिप्त्वा तच्छेषान्नेन साङ्गुष्ठेन दैवतार्थेन ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इति बलिं दद्यात तदुपरि जलमनेन मन्त्रेण दद्यात एवं सर्व्वत्र जलप्रक्षेपः। तदुत्तरे ॐ सर्व्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। उभयोर्दक्षिणे प्राचीनावीती पातितवामजानुर्दक्षिणाभासुखो दक्षिणाग्रकुशत्रयोपरि सतिलमन्नं भुग्नकुशत्रयेण पित्रर्थेन ॐ पितृभ्यः स्वधा। ततः सर्व्वेषां बलीनामुपरि सर्व्वत्र प्रत्येकं जलनिषेकः। तत उपवीती दैवतार्थेन बलिपात्रप्रक्षालनोदकेनान्नेन ऐशान्यां ॐ यज्ञाय तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु मा माहिंसीः ॐ यज्ञाय नमः इत्यनेन दद्यात जलञ्च दद्यम्॥ इत्यावश्यकबलिः॥*॥

अथ काम्यबलिः। बलीनां पश्चिमे जलेनोत्तराग्रा रेखां कृत्वा भूमौ जलं दत्त्वा,—

"ॐ देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसंघाः।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम्॥
पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या
बुभुक्षिताः कर्म्मनिबन्धदेहाः।
प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं
तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु॥
येषां न माता न पिता न बन्धु-
र्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति।
तत्तृप्तयेदन्नं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु॥
ॐ भूतानि सर्व्वाणि तथान्नमेत-
दृक्षञ्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति।
तस्मादहं भूतनिकायभूत-
मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम्॥
चतुर्द्दशो भूतगणो य एष
तस्य क्षिता येऽखिलभूतसंघाः।
तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं
तेषामिदन्नोऽमुदिता भवन्तु॥"

इत्युच्चार्य्य बलिं दद्यात।

"ॐ ऐन्द्रवारुणवायव्या सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा।
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्॥"

ॐ वायसेभ्यो नम इति पुनर्जलं देयम्।

भूमौ जलं दत्त्वा,—

"ॐ श्वानौ द्वौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ।
ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ॥"

ॐ श्वभ्यां नमः ततः पुनर्जलं देयम्। भूमौ जलं दत्त्वा ॐ चण्डालपतितपापरोगिभ्यो नमः पुनर्जलं देयम्। भूमौ जलं दत्त्वा ॐ धर्म्मराजचित्रगुप्ताभ्यां नमः ततः पुनर्जलदानम्।

ततो जलं स्पृष्ट्वा बलिं विसृज्य नमस्कृत्य संप्राप्य जले क्रियमाणे बलीनामधो जले वा क्षिपेत पितृवत्। अन्नाभावे केवलजलेन पात्रान्तरस्थजले कुर्य्यात। ततः कुशकुसुमसहितं जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं हस्ते निधाय मन्त्रावाभदेव ऋषिर्विराड्गायत्री छन्द इन्द्रो देवता प्राणाग्निकर्म्मणि जपे विनियोगः। ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा कया शचिष्ठया वृता। ॐ कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढाचिदारुजे वसु। ॐ अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणां शतमूतेभवास्यूतये। इति वामदेवं गत्वा गानाशक्तौ चिः पठित्वा ॐ स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्तिनो बृहस्पतिर्दधातु। ॐ स्वस्तीति त्रिः पठेत्। पार्व्वणश्राद्धादिकरणे पार्व्वणादिकं कृत्वैव वैश्वदेवादिकं कार्य्यं नित्यादावपि पाकमन्त्रे यत्किञ्चिद्दृश्यमन्त्रे वा वैश्वदेवबलिकर्म्मणो कुर्य्यात। अदृश्यन्तु ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन् नमो नम इति मन्त्रेण कुर्य्यात। अविभक्तानामेककरणादेव सर्व्वेषां सिद्धिः। इत्यादिका चारप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ नवग्रहबलिर्यथा,—

"गुडौदनं रवेर्दद्यात सोमाय घृतपायसम्।
यावकं मङ्गलायैव क्षीरान्नं सोमसूनवे॥
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम्।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे॥
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैः समर्च्चयेत्॥"

सर्व्वभक्ष्यैस्तु तत्तद्द्रव्याभावे यथालाभोपपन्नैर्भक्ष्यैः। इति गृह्ययज्ञतत्त्वम् ॥ * ॥

इत्यमरः। इति मेदिनी। (अयं मावर्त्तस्य मनोरन्तरे इन्द्र आसीत। यथा, मार्कण्डेये ।८०।२०।

"तस्मिन्नन्तरे भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनिर्मुने।
स च दैत्यो विरोचनपुत्रः। तस्य अशनायां पत्न्यां बाणश्रेष्ठं पुत्रशतं जातम्। इति श्रीभागवतम् ॥ यथा,—

"विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान्।
बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व्व एव ते॥
तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः।
सहस्रबाहुर्व्वैकस्य कन्ये द्वे च बलेः शुभे॥
बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च प्रतपोऽथ सहस्रशः।
बालेया नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः॥"

इत्यग्निपुराणम्॥

तस्य पूर्व्वजन्मवृत्तान्तो यथा,—

शुक्र उवाच।

"धर्म्मध्वजो नाम बभूव राजा
विदर्भदेशे निजधर्म्मशीलः।
यज्वा सुरागमो शुभकर्म्मकर्त्ता
स विष्णुभक्तोऽभवदिनं महात्मा॥
तस्य त्वमासीन्नृपते सुभृत्यो
दृष्ट्वा द्विजानां पितृनोऽविवेकी।
दृष्ट्वा गुरूणां सततं त्वदाता
नो साध्वसं ते वत पारलौक्यम्॥

एवंविधस्त्वं नृपसत्तमेन
प्रोक्तः कुरुष्वाघविनाशनाय ।
स्नानं हरेर्येन सुखं हि लभ्यो
लोके परे गत्यशुतेन वापि ॥
श्रुत्वा भवांस्तद्वचनस्य कारं
स्नानं त्वनेनापि जनार्दनस्य ।
दानं तथा गोः कृतवान् विभक्त्या
तस्मात् फलं विद्धि तवाप्रमेयम् ॥
एवं त्वया प्राप्तमनोवराप्यं
देवासुराणामहसं विपत्तेः ।
संलक्ष्यसे त्वं पुनरेव सर्वं
संपूजयन् भक्तियुतः सुरेशम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

बलिराजयज्ञे वामनदेवभिक्षा । यथा,—
लोमहर्षण उवाच ।
"सपर्वतवनामुर्वीं दृष्ट्वा संक्षुभितां बलिः ।
पप्रच्छोशनसं शुक्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥
याचार्य लोभमायाति साध्विभभङ्गना मही ।
कस्माच्च नासुरान् भागान् प्रतिगृह्णन्ति वह्नयः ॥
इति पृष्टोऽथ बलिना काव्यो वेदविदांवरः ।
उवाच दैत्याधिपतिं चिरं ध्यात्वा महामतिः ॥
अयतीर्णो जगद्योनिः कश्यपस्य गृहे हरिः ।
वामनंमेह रूपेण परमात्मा सनातनः ॥
स नूनं यज्ञमायाति तव दानवपुङ्गव ! ।
तस्य पादप्रविक्षेपादियं प्रचलिता मही ॥
इयमस्य जगद्धात्र्यर्थिता क्षणात्स मालवी ।
तत्सन्निधानादसुरा भागार्हा नासुरोत्तम ! ॥
भक्षयते नासुरान् भागानपि तेन चथोदयः ।
शुक्रस्य वचनं श्रुत्वा लुलोमाग्रवीद्बलिः ॥
धन्योऽहं कृतपुण्यश्च यतो यज्ञपतिः स्वयम् ।
यज्ञमभ्यागतो ब्रह्मन् ! मत्तः कोऽन्योऽधिकः
प्रमान् ।
यं योगिनः सदोद्युक्ता परमात्मानमव्ययम् ॥
द्रष्टुमिच्छन्ति देवोऽसौ ममाध्वरमुपेष्यति ।
यन्मयाचार्य ! कर्त्तव्यं तन्ममादेष्टुमर्हसि ॥
शुक्र उवाच ।
त्वयास्य दैत्याधिपते । स्वल्पकेऽपि हि वस्तुनि ।
प्रतिज्ञा नैव वोढव्या वाच्यं साम तथा फलम् ॥
बलिरुवाच ।
ब्रह्मन् ! कथमहं ब्रूयामन्यदेवापि हि याचितः ।
नास्तीति किमु देवेशो संसाराघौघहारिणि ॥
लोमहर्षण उवाच ।
इत्येवं वदतस्तस्य सम्प्राप्तः स जनार्दनः ।
सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो मायावामनरूपधृक् ॥
तं दृष्ट्वा यज्ञवाटस्थ प्रविष्टमसुराः प्रभुम् ।
जग्मुः प्रभावात् तोमस्य तेजसा तस्य निष्प्रभाः ॥
स चार्घ्यमादाय बलिः प्रोद्गतपुलकस्तदा ।
पूजयामास गोविन्दं प्राह चेदं महासुरः ॥
बलिरुवाच ।
सुवर्णरत्नसंघातान् गजाश्वमहिषांस्तथा ।
स्त्रियो वस्त्रागवलङ्कारान् गावः कृष्यश्च पक्व-
लम् ।
तद्दामि तृणुष्वेदं ममार्घ्यं सफलं प्रियः ॥
इत्युक्तो दैत्यपतिना प्रीतिगर्भान्वितं वचः ।
प्राह सस्मितगम्भीरं भगवान् वामनाकृतिः ॥
ममाग्निशरणार्थाय देहि भूमिं पदत्रयम् ।
सुवर्णाश्वामरत्नादि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु गदितं वामनस्य महात्मनः ।
ददौ तस्मै महाबाहुर्वामनाय पदत्रयम् ॥
पाणौ तु पतिते तोये वामनोऽभूदवामनः ।
सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास सत्तमात् ॥
जित्वा लोकत्रयं कृत्स्नं हत्वा चासुरपुङ्गवान् ।
पुरन्दराय त्रैलोक्यं ददौ विष्णुरुक्रमः ॥
सुतलं नाम पातालमधस्ताद्वसुधातलम् ।
बलेर्दत्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
अथ दैत्येश्वरं प्राह विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ।
यत्त्वया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिना मया ॥
कल्पप्रमाणं तस्मात्ते भविष्यत्यायुरुत्तमम् ।
वैवस्वते तथातीते बले ! मन्वन्तरे तथा ॥
सावर्णिके तु संप्राप्ते भवानिन्द्रो भविष्यति ।
इदानीं सुतलं दत्तं सर्वं शुक्राय सर्वदा ॥
यदा सुरेश्च विप्रेश्च विरोधं त्वं करिष्यसि ।
बन्धिष्यति तदा पाशो वारुणो घोरदर्शनः ॥
बलिरुवाच ।
तत्रामतो मे पातालं भगवन् ! भवदाज्ञया ।
किं भविष्यत्युपादानमुपभोगोपयोगकम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
दानान्यविधिदत्तानि श्राद्धान्यश्रोत्रियाणि च ।
हुतान्यश्रद्धया यानि तानि दास्यन्ति ते फलम् ॥
अदक्षिणास्तथा यज्ञाः क्रियाश्चाविधिना कृताः ।
फलानि तव दास्यन्ति ह्यधोतान्यव्रतानि च ॥
उदकेन विना पूजा विना दर्भेण या क्रिया ।
आज्येन च विना होमं फलदास्ते च ते बले ॥"
इति वामनपुराणे ३१ अध्यायः ॥*॥

ययातिवंशोद्भवसुतपोराजपुत्रः । यथा, विष्णु पुराणे । ४ । १८ । १ । "तितिक्षोरपि रुक्मेषुः पृथुरुक्मोऽभूत तस्यापि हैमः हैमस्य सुतपाः सुतपसश्च बलिः ॥" (तथा च भागवते । ९ । २३ । ४ ।
"ततो होमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥"
मुनिविशेषः । यथा, महाभारते । ७ । ४१ । १० ।
"अत्रिवसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः सुनको बलिः ॥")
देवोद्देशेन घातार्थपिकल्पितच्छागादिः । यथा, भविष्ये ।
"अजानां महिषाणाञ्च मेषाणाञ्च तथा वधात् ।
प्रीणयेद्विधिवद् दुर्गां मांसशोणिततर्पणैः ॥"
इति ।
पशुघातपूर्ब्बकरक्तप्रीणार्थयोर्ब्बलित्वम् । यथा,—
"स्थानं नियोजयेद्दक्षं शिरश्च सपदीपकम् ।
एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥"
इति च दुर्गातिसवतत्त्वम् ॥ * ॥
तत्रैदनार्थखड्गलक्षणमाह निबन्धतन्त्रे ।
"द्वादशाङ्गुलिको मुख्या दीर्घा हात्रिंशदङ्गुलः ।
षड्ङ्गुलस्तु विस्तारः खड्गः कार्य्यो विधूपमः ॥
छिदयेत्तेन खड्गेन बलिं पूर्ब्बमुखस्थितम् ।
अथवोत्तरवक्त्रश्च स्वयं पूर्ब्बाननस्ततः ॥"*॥
सकृत्प्रहारेण बलिछेदनं तदभावे दोषमाह तत्रैव ।
"द्वयादेकप्रहारेण स्वयं वा चान्यतोऽपि वा ॥
यत्पशुर्येन घातेन बलिच्छेदो न जायते ।
तदल्पं व्याप्य च महान् कर्त्तुर्हानिः पदे पदे ॥"
तत्रान्तरे ।
"एकप्रहारप्रहारेण पशुर्यत्र न हन्यते ।
तदा विघ्नं विजानीयात् कर्त्तुर्वा छेदकस्य वा ॥"
निबन्धेऽपि ।
"यशोहानिर्द्धनहानिरायुर्हानिस्ततः परम् ।
पुत्रहानिः सुते मत्ते तदमत्ते निजक्षयः ॥
अतः मत्तो मदेशानि ! तस्मात्तेनैव मेधया सुधीः ।
होमादेव भवेच्छान्तिर्मद्भक्तेश्च न संशयः ॥"*॥
प्रकारान्तरशान्तिमाह तत्रैव ।
"द्वयादेकप्रहारेण चान्यथा दोषमावहेत् ॥
तच्छान्तये जपेद्विद्यां तारादेव्याः सहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयात्तस्यांस्तेद्वाङ्गा स्वर्णमाषकम् ॥
रुधिरं तत्तु पात्रस्थं न तु देयं कदाचन ।
बलिमन्यं समादाय भगवत्यै निवेदयेत् ॥"*॥
निबन्धे ।
"यद्यप्येकेन घातेन महिषो नैव छिद्यते ।
तदल्पं महतो हानिः कर्त्तुः पुत्रादिसम्पदाम् ॥
यस्मात् प्रजायते देवि ! ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
आनीय महिषं तत्र घातयित्वा च तत्र वै ।
साम्भिमलोमसहितैर्जुहुयान्मंहविः यथाक्रमः ॥
तच्छान्तये जपेद्विद्यां कालीं वा तारिणीं पराम् ।
अयुतं परमेशानि ! सहस्रं वापि साधकः ॥
सहस्रं विल्वपत्रेषु जुहुयात् संस्कृतानले ।
ब्राह्मणं वा गुरुं वापि वरयेद् वसुभिः प्रिये ! ॥
पश्चितं वरयेद्वाथ बहुमानपुरःसरः ।
ततः स्वर्णं ब्राह्मणाय तस्मै दद्यात् शुभाशये ॥
एवमेतद्यथोक्तानां शान्तिर्भवति निश्चयः ।
कृतस्यस्यैव शक्ता स्यात् दृष्टिस्तद्वत्सरावधि ॥*
अथवा सत्रतामद्रे नवकुम्भं निधापयेत् ।
सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं वा तैजसन्तु वा ।
मार्त्तिक्यं वा चरेत्तत्र वित्तशाठ्यं न चाचरेत् ॥
तत्रैव कालिकां तारां तथा महिषमर्द्दिनीम् ।
यथेष्टा त्रिपुरां देवीं समस्तरश्मिमण्डितम् ॥
कुलदीपैस्तथा वस्त्रधेनुधान्यादिभिः प्रिये ! ।
पूजयेत् परमेशानीं वित्तशाठ्यविवर्ज्जितः ॥
बलिमन्यं छागलं वा तरुणञ्च सुलक्षणम् ।
घातयित्वा पुरोभागे चतुर्धा शोणितं न्यसेत् ॥
अपरं शोणितं तत्र राजते खर्परे न्यसेत् ।
अस्त्रमन्त्रैस्तर्पयेद्वीं वक्ष्यमाणविधानतः ॥
एकेन षट्कादीश्च तथैकेनापि भैरवान् ।
अपरेणापि पात्रेणानन्येन योगिनीगणम् ॥
तर्पयित्वा ततः पश्चाद्धोमार्त्तर्पणमाचरेत् ।
दक्षिणाग्रं ततः कृत्वा पठेन्नामसहस्रकम् ॥
यथाशक्ति महेशानि ! भूयो देवीं घटे यजेत् ।
घटचक्रे वटाश्वत्थप्लक्षोडुम्बरशाखिकाम् ॥

ब्रह्मकूर्चेन निःक्षिप्य चषकं सफलात्मनम् ।
पिधाय कुम्भवक्त्रेण त्रौमेणाच्छादयेत् पुनः ॥
जप्त्वा मूलं ततः सार्धं नवात्मीयं सुहृद्वृतम् ।
मदनस्य पञ्चबाद्येषु सुहृत्तें शोभने सुधीः ॥
अभिषिञ्चेन्मालकारैर्यजमानञ्च साधकः ।
सुमङ्गलाभिर्नारीभिः शिष्यपुत्रान्वितान्वितम् ॥
अर्थितानां द्विजातीनामाशीर्व्वादपरं सरम् ।
करेणास्य शिरः स्पृष्ट्वा प्रयुञ्जीताशिषं पुनः ॥
भद्रमस्तु शिवञ्चास्तु महामाया प्रसीदतु ।
रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सम्पदः सन्तु सर्व्वदा ॥
अथोत्थायाभिषिक्तः सन् तोषयेद्ब्राह्मणान् धनैः ।
एवञ्चेद्यजमानस्य शान्तिर्भवति नित्यदा ॥
प्रसङ्गादुलिखितस्य शान्तिकर्म्म निरूपितम् ।
सर्व्वसम्पत्करं पुंसां सर्व्वसौभाग्यसिद्धिदम् ।
भूते च दुर्निमित्तादावप्येवं शान्तिमाचरेत् ॥"
इति निबन्धतन्त्रोक्तबलिविप्लवशान्तिसंग्रहः ॥*॥
अन्यच्च ।
"एकखड्गप्रहारेण पशुर्यत्र न हन्यते ।
तदा विघ्नं विजानीयाद्दातुर्व्वा च्छेतुरेव वा ॥"
प्रायश्चित्तमाह ।
"हन्यादेकप्रहारेण अन्यथा दोषमावहेत् ।
तच्छान्तये जपेद्विद्यां दुर्गाबीजसहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयाद्धोमे प्रदद्यात् स्वर्णमाषकम् ॥"
इति छत्यमहार्णवे वाचस्पतिमिश्रोक्तम् ॥*॥
अपरञ्च कालिकापुराणे ।
"चन्द्रहासेन कर्त्रा वा छेदनं मुख्यमिष्यते ।
छिन्नेन छेदयेदन्यत् प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पतितं वाथ राजेन्द्र ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥"
मत्स्यसूक्ते ।
"छेदयेत्तीक्ष्णखड्गेन प्रहारेण सकृद्वधः ॥"
इति दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥
पश्वादिबलिदानविधिर्यथा,—
"बलिदानविधानञ्च श्रूयतां मुनिसत्तम ! ।
मायानिं महिषं छागं दद्यान्मेषादिकन्तथा ॥
सहस्रवर्षं सा प्रीता दुर्गा मायानिदानतः ।
महिषेण वर्षशतं दशवर्षञ्च छागलात् ॥
वर्षमेकेन कृष्णाखैः पक्षिभिर्हरिणैस्तथा ।
दशवर्षं क्षणासारैः सहस्राब्दञ्च गण्डकैः ॥
क्षत्रियैः पिष्टनिर्म्माणैः षण्मासं पशुभिस्तथा ।
मासं सुप्राखादिफलैरक्षतैरिति नारद ! ॥
युवकं व्याधिहीनञ्च सद्वङ्गं लक्षणान्वितम् ।
विशुद्धमविकाराङ्गं सुवर्णं पुष्पमेव च ॥
स्निग्धेना बलिना दातुर्च्छेत्तुः पुत्रस्य चण्डिका ।
वृद्धस्यैव गुरुजनं क्षयेन बान्धवस्तथा ॥
कुलस्यैवाधिकाङ्गेन हीनाङ्गेन प्रजास्तथा ।
कामिनीं प्रदुष्टभर्त्तृकां गर्भेण भ्रातरन्तथा ॥
घण्टिकेन भवेन्मृत्युर्विघ्नश्च चित्रमस्तके ।
स्तनं भिन्नं ताम्रपृष्ठे भ्रष्टश्रीः पुच्छहीनके ॥
मायानीनाञ्च निर्गीतं श्रूयतां मुनिसत्तम ! ।
यस्यान्यस्यञ्चवेदोक्तं फलहानिर्व्यतिक्रमे ॥"*॥

अथ नरबलिः ।
"पित्तमालविहीनञ्च युवकं व्याधिवर्জ্জितम् ।
विवाहितं दीक्षितञ्च परदारविहीनकम् ॥
व्यजारिकं विशुद्धञ्च सच्छूद्रं मूलकं वरम् ।
तद्दक्षभुजो धनं दत्त्वा क्रीतं मूल्यातिरेकतः ॥
क्षमापयित्वा च तं धर्म्मी संपूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
माल्यैर्धूपैश्च सिन्दूरैर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तञ्च वर्षं भ्रामयित्वा चरद्दारेण यत्नतः ।
वर्षान्ते च समुत्पन्नं दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसन्धौ दद्याच्छायासमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्व्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥"*॥
अपि च ।
"सप्तम्यां पूजनं कृत्वा बलिं दद्याद्विचक्षणः ।
अष्टम्यां पूजनं प्रोक्तं बलिदानविवर्জ্জितम् ॥
अष्टम्यां बलिदानेन विपत्तिर्जायते ध्रुवम् ।
दद्याद्विचक्षणो भक्त्या नवम्यां विधिवद्बलिम् ॥
बलिदानेन विप्रेन्द्र ! दुर्गाप्रीतिर्भवेद्गुणाम् ।
हिंसाजन्यञ्च पापञ्च लभते नात्र संशयः ॥
उत्सर्गकर्त्ता दाता च क्रेता पोष्टा च रक्षकः ।
अग्रपश्चान्निरोद्धा च सप्तैते वधभागिनः ॥
योऽयं हन्ति स तं हन्ति नैति वेदोक्तमेव च ।
कुर्व्वन्ति वैणावीं पूजां वैणावास्तेन हेतुना ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे।६१-६७। अध्यायौ ॥

श्रीभगवानुवाच ।
"क्रमन्तु बलिदानस्य स्वरूपं रुधिरादिभिः ।
यथा स्यात् प्रीतये सम्यक् तथा वक्ष्यामि पुत्रकौ ॥
वैणावीतन्त्रकल्पोक्तः क्रमः सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
साधकैर्बलिदानेषु ग्राह्यः सर्व्वसुरस्य तु ॥
पक्षिणः कच्छपा ग्राह्या मत्स्या नवविधा मृगाः ।
महिषो गोधिका गोधश्छागो वभ्रुश्च शूकरः ॥
खड्गश्च क्षणासारश्च गोधिका मरुभो हरः ।
शार्दूलश्च नरश्चैव स्वगात्ररुधिरन्तथा ।
चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्त्तिताः ॥
बलिभिः साध्यते मुक्तिं बलिभिः साध्यते दिवम् ।
बलिदानेन सततं जयेत् शत्रून् नृपान् नृपः ॥*॥
मत्स्यानां कच्छपानाञ्च रुधिरैः सततं शिवा ।
मांसैरेकत्रिंशवर्षाणि याति मांसास्तु चैतथ ॥
मृगाणां शोणितैर्देवी नराणामपि शोणितैः ।
त्र्यहौ मासानवाप्नोति तृप्तिं कल्याणदा च सा ॥
गोगोधिकानां रुधिरैर्द्वार्षिकीं तृप्तिमाप्नुयात् ।
क्षणासारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः ।
व्याप्नोति सततं देवी तृप्तिं द्वादशवार्षिकीम् ॥
व्यजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् ।
महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम् ।
तृप्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा ॥
सिंहस्य नरभस्याथ स्वगात्रस्य च शोणितैः ।
देवी तृप्तिमवाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् ॥
मांसैरपि तथा प्रीतौ रुधिरैर्यस्य यावती ॥
क्षणासारस्तनं खड्गं तथा मत्स्यञ्च गोधिकम् ।
शार्दूलसयुगञ्चापि फलं तेषां पृथक् पृथक् ॥*॥
क्षणासारस्य मांसेन तथा खड्गेन चण्डिका ।

वर्षान् पञ्चशतान्येव तृप्तिमाप्नोति केवलाम् ॥
रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वार्ध्रीनसस्य च ।
तृप्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि सप्तिया ॥
त्रिःपिबेच्चिन्द्रियस्रोतः श्वेतो वृद्धस्त्रजापतिः ।
वार्ध्रीनसः प्रोच्यतेऽसौ हर्य्यक्षे च सनातनः ॥
नीलग्रीवो रक्तपुच्छैः क्षणापादः शितच्छदः ।
वार्ध्रीनसः स्यात्पक्षीणां मम विष्णोरतिप्रियः ॥
नरेण बलिना देवी सहस्रं परिवत्सरान् ।
पिबेद्रक्तेन चाप्नोति तृप्तिं लक्षं चिभिर्नरैः ॥
नारेणैवाथ मांसेन त्रिसहस्राणि वत्सरान् ।
तृप्तिं प्राप्नोति कामाख्या भैरवी मम रूपधृक् ॥
मत्स्यपूतं शोणितस्य पीयूषं जायते सदा ।
मस्तकस्थापि तस्यास्ति मांसस्थापि सदा शिवा ॥
तस्मात्तु पूजने दद्याद्बलेः शीर्षञ्च लोहितम् ।
भोज्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीयाद्विचक्षणः ॥
पूजासु नाम मांसानि दद्याद्वै साधकः क्वचित् ।
क्वचित्तु लोहितं शीर्षमस्तं तत्तु जायते ॥*॥
कूष्माण्डमिक्षुदण्डञ्च मद्यमासमथैव च ।
एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा ॥
चन्द्रहासेन कर्त्रा वा छेदनं मुख्यमिष्यते ।
दात्रासिधेनुक्रकचमङ्कुलाभिस्तु मध्यमम् ।
क्षुरक्षुरपभल्लैश्चैवाधमं परिकीर्त्तितम् ॥
शस्त्रोल्लेखः शक्तिबाणादीनैर्बलिच्छेदः कदापि न ।
नास्ति देवी बलिं तस्य दाता स्वल्पमवाप्नुयात् ॥
छेदनेन छेदयेदयस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पतितं वा ब्रह्महत्यां सोऽवाप्नोति सुदुःसहाम् ।
नामन्त्रा खड्गन्तु बलिं नियुञ्जीत विचक्षणः ॥
खड्गस्यामन्त्रणे मन्त्रा यावन्तः कथिताः पुरा ।
महामायाबलौ ते वै योज्यास्तत्रोदिता बुधैः ॥
तैः सार्द्धमेते मन्त्रास्तु योज्याः खड्गाभिमन्त्रणे ।
पूजने शारदादीनां कामाख्याया विशेषतः ॥
हि: कालीति ततो देव्या वर्म्मेत्यस्त्रिपदन्तथा ।
ततोऽन्ते लौहदण्डाय नमः शीर्षे तु योजयेत् ॥
संपूज्यानेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।
कालरात्र्यास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥
नेत्रबीजस्य मध्यन्तु हिरावृत्य प्रयोजयेत् ।
ततोऽन्ते कालीति विकटदंष्ट्रेति तत्पदम् ॥
घोरान्तादीनां त्रयीयेन स्वरेणेकादशेन च ।
योजितो नादबिन्दुभ्यां हौं तत्पश्चान्नियोजयेत् ॥
फेत्कारिणिपदं तस्मात् खादय छेदयेति च ।
सर्व्वदुष्टानिति ततो हिमारय त्रुत्रापकम् ॥
खड्गेन छिन्धि छिन्धीति ततः किल किलेति वै ।
ततश्चिकि चिकीत्येव ततः प्रिय पिबेति च ॥
ततोऽन्ते रुधिरञ्चैव स्फौं स्फौं किरि किरीति च ।
कालिकायै नम इति कालरात्र्यास्तु मन्त्रकम् ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।
कालरात्रिः स्वयं तस्मिन् प्रमोदत्यविहायसे ॥*॥
बलेः पूर्व्वोदिता मन्त्रा नित्यं ग्राह्यास्तु साधकैः ।
अयं मन्त्रस्तु वक्तव्यस्तस्य हत्याविहानये ॥
यज्ञार्थे पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥

बलिः

ततो देवमुद्दिश्य काममुद्दिश्य चात्मनः ।
छित्त्वैकेन खड्गेन बलिं पूर्ब्बाननं तु तम् ॥
अथवोत्तरवक्त्रन्तं स्वयं पूर्ब्बमुखस्तथा ।
पूर्ब्बोक्तान् सैन्यधार्यांस्तु रक्तं वश्यं नियोजयेत् ॥
सौवर्णं राजतं ताम्रं रैत्यं पत्रपुटञ्च वा ।
माहेयं कांस्यमथवा यज्ञकाष्ठमयञ्च वा ।
पात्रं रुधिरदानाय कर्त्तव्यं विभवावधि ॥
न लौहे बाल्कले वापि रैत्ये वाङ्गेऽथ सैसके ।
दद्यादक्तं बलीनान्तु भूमौ मृत्ति स्रवेऽथवा ॥
न घटे भूतले नापि न चुल्ले पानभाजने ।
रुधिरादि प्रदद्यात्तु भूतिकामो नरोत्तमः ॥
नरस्य तु सदा रक्तं माहेये तैजसेऽथवा ।
दद्यान्नरपतिस्तत्तु न पुटादौ कदाचन ॥*॥
क्षयमेधस्तते दद्यान्न कदाचिद्धयं बलिम् ।
तथा दिक्पालमेधेषु गजं दद्यान्नराधिपः ॥
न कदाचित्तथा देये प्रदद्याद्धयहस्तिनौ ।
क्ष्याकर्षे चामरस्तु बलिं दद्यान्नराधिपः ॥
सिंहं व्याघ्रं नरञ्चापि स्वगात्ररुधिरन्तथा ।
न दद्याद्ब्राह्मणो मद्यं तथा देये कदाचन ॥
सिंहव्याघ्रनरान्दत्त्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।
इहापि स्यात् स हीनायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ॥
स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा चात्महत्यामवाप्नुयात् ।
मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
न कृष्णसारं वितरेद्बलिस्तु क्षत्रियः क्वचित् ।
ददतः कृष्णसारस्तु ब्रह्महत्या भवेद्ध्रुवम् ॥
यत्र सिंहस्य व्याघ्रस्य नरस्य विधिनो वधः ।
ब्राह्मणोक्तं तु बल्यादौ तत्रायं विधिवत् क्रमः ॥
कृत्वा घृतमयं व्याघ्रं नरं सिंहञ्च भैरव ! ।
अथवा पूपविकृतं यवचूर्णमयञ्च वा ।
धातयेच्चन्द्रहासेन तेन मन्त्रेण संस्कृतम् ॥*॥
प्रभूतबलिदाने तु द्वौ वा त्रीन् वापयेत् क्रतून् ।
पूजयेत् प्रमुखान् कृत्वा सर्व्वान् तन्त्रेण साधकः ।
सामान्यपूजा कथिता बलीनां पूर्ब्बतो मया ।
विशेषो यत्र यत्रास्ति तन्मतः शृणु भैरव ! ॥*॥
महिषं प्रदद्यो देये भैरवे भैरवाय वा ।
अनेनैव तु मन्त्रेण तथा तं पूजयेद्बलिम् ॥
यथा याचं भवान् दृष्टि यथा वाञ्छसि चण्डिकाम् ।
तथा मम रिपून् हिंस शुभं वह खलापक ! ॥
यमस्य वाहनत्वन्तु वरूथधरायच ! ।
आयुश्चित्तं यशो देहि कामराय नमोऽस्तु ते ॥
खड्गस्य तु यदादानं क्रियते तच्च मन्त्रणम् ।
जलेनाभ्युक्ष्य कुर्व्वीत गृह्यतामिति भाषयन् ॥
देवे पित्रे च सुभगः खड्गस्त्वं खड्गसन्निभः ।
क्रियां विघ्नान् महाभाग ! गृह्यतान नमोऽस्तु ते ॥
प्रदाने कृष्णसारस्य मन्त्रोऽयं परिकीर्त्तितः ।
कृष्णसार ! ब्रह्ममूर्त्ते ब्रह्मतेजोविवर्द्धन ।
मत्तर्च्चदमयः प्राज्ञः प्रज्ञां देहि यशो मम ॥*॥
तथा वराहरूपायां मन्त्रमेतत् प्रकीर्त्तितम् ।
त्वमष्टपादो विघ्नौघ चन्द्रभागसमुद्भव ! ।
अष्टमूर्त्ते महाभाग भैरवाय नमोऽस्तु ते ॥
यथा भैरवरूपेण वराहो निहतस्त्वया ।
तथा वराहरूपेण रिपुं विघ्नाञ्जहि द्रुतम् ॥

बलिः

हरित्वं हररूपेण यथा वहसि चण्डिकाम् ।
तथाशुभानि मे नित्यं वहुविघ्नांश्च सूदय ॥
त्वं हरिः सिंहरूपेण जगत्त्रयहरूपिणम् ।
जघान येन मत्तेन हिरण्यकशिपुं हरन् ।
इत्येव सिंहपूजायां क्रम उक्तो मयानघ ! ॥*॥
नरं स्वगात्ररुधिरं पर्य्यायं शृणु भैरव ! ।
पीठे चेद्दीयते मर्त्यं बलिं दद्यात् श्मशानके ॥
श्मशानं भैरवाख्यञ्च तत्पूर्ब्बं प्रतिपादितम् ।
कामाख्यानिलये पीठे तत्रादौ विधिं तत्क्रमम् ॥
मम रूपं श्मशानन्तु भैरवाख्यन्तु कथ्यते ।
तत्रागत्वं तपःसिद्धौ विघ्नास्तु भविष्यति ॥
पूर्ब्बांशे भैरवाख्ये तु समुत्सृष्टिनरस्य च ।
दक्षिणांशे शिरो दद्यात् भैरवा सुरुमालया ॥
रुधिरं पश्चिमांशे तु भैरवाय निवेदयेत् ।
दत्त्वा संपूज्य च नरं विसृज्यागमनक्रमे ॥
पीठश्मशानेषु बलिं नैवेद्यन्तु बलिप्रापकम् ।
अन्यत्रापि यतो यत्र दीयतेऽयं महाबलिः ॥
तत्राप्यन्यत्र चात्सृज्य छित्त्वान्यत्र शिरोऽस्तनम् ।
निवेदयेत् साधकस्तु विसृज्य न विलोकयेत् ॥*॥
मुस्नातं मनुजं दान्तं पूर्ब्बाह्णे नियतात्मानम् ।
मांसमैथुनभोग्येन हीनं सकलचन्दनोक्षितम् ॥
कृतोत्तरामुखं तस्तु तदङ्गेषु च देवताः ।
पूजयेत्तच्च नाम्ना तु देवतेन च मानुषम् ॥
ब्रह्मरन्ध्रे ब्रह्मरूपं तन्नासायाञ्च भैरवीम् ।
कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्व्वतोमुखम् ॥
ज्योतींषि नवयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।
ललाटे पूजयेच्चन्द्रं शक्रं दक्षिणबाहुतः ॥
वामबाहुं तथा वह्निं ग्रीवायां समवर्त्तिनम् ।
कृष्णाग्नि निर्ऋतिं मध्ये भ्रुवोश्चापि प्रचेतसम् ॥
नासामूले च श्वसनं स्कन्धे चापि धनेश्वरम् ।
हृदये सर्व्वराजन्तु पूजयित्वा पठेदिदम् ॥
नरवर्य्य ! महाभाग सर्व्वदेवमयोत्तम ।
रक्ष मां शरणापन्नं सपुत्रवसुबान्धवम् ॥
सराज्यं मां महापापं चतुरङ्गसमन्वितम् ।
रक्षन् परित्यज प्राणान् मरणे नियते सति ॥
महातपोभिर्दानैश्च यत्नैर्यत्न साध्यते नृणाम् ।
सर्व्वं देहि महाभाग ! त्वय्यापि प्राप्नुहि श्रियम् ॥
राक्षसाश्च पिशाचाश्च वेतालाद्याः सरीसृपाः ।
नृपाश्च रिपवश्चान्ये न मां ते घ्नन्तु त्वत्कृते ॥
त्वत्कण्ठनालगलिते: प्रोगितैरङ्गसंयुतैः ।
आप्यायस्वात्मवत्कृत्वा मरणे नियते सति ॥
एवं संपूज्य विधिवत् पूर्ब्वतन्त्रेण पूजयेत् ।
पूजितो मत्स्वरूपोऽयं दिक्पालाधिष्ठितो भवेत् ॥
अधिष्ठितस्तथान्यैश्च ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः ।
क्षतपापोऽपि मनुजो नित्यात्मा स तु जायते ॥
तस्य निष्कलुषस्यापि पोषणं प्रोगितं भवेत् ।
प्रीणाति च महादेवो जगन्माया जगन्मयी ॥
सोऽपि कायं परित्यज्य मानुषं न चिरान्मृतः ।
भवेद्गणानामधिपो मयापि बहुसत्कृतः ॥
इत्योऽन्यथा प्रापयितुं मलमूत्रवसायुतम् ।

बलिः

तं बलिं नहि गृह्णाति कामाख्याप्यापि कामतः ॥
अन्येषां महिषादीनां बलीनामथ पूजनात् ।
कायो मेध्यत्वमायाति रक्तं गृह्णाति वै शिवा ॥
अन्येभ्योऽपि च देवेभ्यो यदा यद्यत्न दीयते ।
तदर्च्चितं प्रदद्यात्तु पूजिताय सुराय वै ॥*॥
कामं यज्ञात्तिरुक्तं रोगिणश्च गलग्रहम् ।
क्लीवं हीनाङ्गमथवा वृद्धलिङ्गं गलद्व्रणम् ॥
श्वित्रिणञ्चातिह्रस्वञ्च महापातकिनन्तथा ।
अष्टादशकवर्षाधं शिशुं स्तनकसंयुतम् ॥
ऊर्द्धं संवत्सराच्चापि महागुरुनिपातिनम् ।
बलिकर्म्मणि चैतांस्तु वर्जयेत् पूजितानपि ॥
पशूनां पक्षिणाञ्चापि नराणाञ्च विशेषतः ।
स्त्रियं न दद्यात् बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥*॥
संघातबलिदानेषु योषितं पशुपक्षिणोः ।
बलिं दद्यान्नरेषु लब्धा संघातपूजितम् ॥
न च्छिन्नकर्णकाक्ष्यादिं पशुं दद्यात् शिवाबलिम् ।
न च च्छिन्नकाक्ष्यादिं प्रदद्याद्वै पक्षिणम् ॥
कामाख्यङ्गादिदृष्टन्तु न पशुं पक्षिणन्तथा ।
देये दद्यादृथा मर्त्यं तथैव पशुपक्षिणौ ॥
छिन्नलाङ्गूलकर्णादि भग्नदन्तन्तथैव च ।
भग्नशृङ्गादिकञ्चापि न दद्यात्तु कदाचन ॥
न ब्राह्मणं बलिं दद्यात् चाण्डालमपि पार्थिव ! ।
नोत्सृष्टं द्विजदेवेभ्यो भूपतेस्तनयं तथा ॥
रणे न विजितं दद्यात्तनयं रिपुभूभृतः ।
स्वपुत्रं भ्रातरं वापि पितरञ्च विरोधिनम् ॥
विट्पतिञ्च न दद्यात्तु भागिनेयञ्च मातुलम् ।
अनुज्ञातानपि दद्यात्तु तथाज्ञातानशङ्कितान् ॥
उत्तालाभे प्रदद्यात्तु गर्हभञ्चोष्ट्रमेव च ।
लाभेऽन्येषां न वितरेदृद्यात्तमुरं खरन्तथा ॥
सम्पूज्य विधिवन्मर्त्यं पशुं पक्षिणमेव वा ।
संछिद्य चापि मन्त्रेण मन्त्रेणैव निवेदयेत् ॥*॥
नारं सद्यं शिरोरक्तं देव्याः सन्यङ्निवेदयेत् ।
छागन्तु वामतो दद्यान्महिषं वितरेत् पुरः ॥
पक्षिणं वामतो दद्यादृश्यो देहशोणितम् ।
क्रव्यादानां पशूनान्तु पक्षिणाञ्च शिरोऽहजम् ॥
वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलजानाञ्च सर्व्वशः ।
कृष्णसारस्य कूर्म्मस्य खड्गस्य शशकस्य च ॥
ग्राहाणामथ मत्स्यानामग्र एव निवेदयेत् ।
सिंहस्य दक्षिणे दद्यात् खड्गिनोऽपि च दक्षिणे ॥
एकदेशे न दद्यात्तु शिरो वा रुधिरं बलेः ।
उपस्थे रणे वापि यथेष्टं वितरेन्नरम् ॥
यः कश्चिद्राजपुरुषो नान्यस्यापि कदाचन ।
बलिदानदिनात् पूर्ब्बदिवसे तु बलिं नरम् ॥
मानसोक्तैर्निजमन्त्रैः देवीसूक्तजपेन च ।
गन्धद्वारेत्यनेनापि खड्गपुष्पैर्घृतं निधाय च ॥
तस्मिन् खड्गे च गन्धादि दत्त्वा तेनाधिवासयेत् ॥
गन्धादिकन्तु खड्गस्य गले तस्य प्रदापयेत् ॥
अम्बेऽम्बिकेति मन्त्रेण रौद्रेण भैरवस्य च ।
एवन्तु संस्कृते मर्त्ये देवी रज्यति तं बलिम् ॥
न तस्य बाधयश्चापि क्षुत्तृषा रजनौ न च ।

बलिः

न स्तनकं दूषयेत् छागस्तुण्डपार्श्वसन्धादिकम् ॥*॥
छिन्नं नरस्य शीर्षेण पतितं यच्च यच्च च ।
यत् शुभाशुभं वापि पश्वादीनाञ्च तत् त्यजेत् ॥
छिन्नं शिरस्तथैशान्यां नारं दिश्यथ राक्षसे ।
पतितं राज्यहानिञ्च पितापुत्रञ्च विनिर्दिशेत् ॥
पूर्व्वाग्नेयान्यवारुण्यवायव्यादिगतं क्रमात् ।
श्रियं पुष्टिं भयं लाभं पुत्रलाभं धनं तथा ॥
क्रमाद्विनिर्दिशेन्नारं छिन्नशीर्षेण भैरव ! ।
उत्तरादिक्रमादेव महिषस्यापि मस्तकः ॥
पतितो वायुकाष्ठाग्नं सृष्ट्वेदृग्न त्यजेत् तनुम् ॥
भोग्यं हानिस्तथैश्वर्य्यं वित्तं रिपुजयो भयम् ।
राज्यलाभं श्रियञ्चापि क्रमात्तद्विद्धि भैरव ! ॥
पशूनाञ्चैव सर्व्वेषां छागादीनामयं विधिः ।
एवं फलं क्रमाद्विद्याद्दृते जलभवाग्रजौ ॥
अन्यच्च तु श्रियं दद्यात् पतितं प्राग्गिरः ॥
यः स्यात् कटकटाशब्दो दन्तानां छिन्नमस्तके ।
नराणां पशुपक्ष्यादिग्राहादीनाञ्च रोगदः ॥
लोलकं चक्षुषोर्जातं यदि स्रवति मस्तके ।
छिन्ने नरस्य राज्यस्य तदा हानिं विनिर्दिशेत् ॥
माहिषे मस्तके नेत्राद्यदि स्रवति लोलकम् ।
छिन्ने निवेदिते वैरिभूपस्यु तदादिशेत् ॥
अन्येषामथ पश्वादिबलीनां शिरसोदितात् ।
निर्गतं लोलकं धत्ते परां भीतिं गदस्तथा ॥
हसति च्छिन्नशीर्षश्चेन्नारं स्यात् रिपुभयः ।
श्रीर्वृद्धिरायुषो वृद्धिः सदा दातुरसंशयः ॥
यदृग्वाक्यं निगदति तथा भवति चाचिरात् ।
कुक्कुराद्याग्यहानिः स्यात् श्लेष्मभावाच्च
पक्षिणाम् ॥
देवानां यदि नामानि भाषते च्छिन्नमस्तकः ।
विभूतिमतुलां विन्द्यात् षण्मासाभ्यन्तरे तदा ॥
रुधिरादानकाले तु भूक्त्वानुभूमे यदि स्रवेत् ।
कार्यं तदाधमर्णो वा दातुः स्यान्मरणं तथा ॥
आक्षेपाद्वामपादस्य महारोगः प्रजायते ।
अन्यच्चाक्षेपचरणैः कल्याणमुपजायते ॥*॥
महिषस्य तु रक्तस्य मानुषस्याथ साधकः ।
अनुष्ठानाभिकाभ्यान्तु किञ्चिदुद्धृत्य भूतले ॥
महाकौशिकमन्त्रेण निक्षिपेद्बलिमुत्तमम् ।
दैवेभ्यः पूतनादिभ्यो नैर्ऋत्यां दिशि पूर्व्वतः ॥
महिषः पञ्चवर्षो यः पञ्चविंशतिवार्षिकः ।
बलिर्देयो नरो देयो तस्य रक्तन्तु भूतले ॥
नेत्रबीजत्रयं कामबीजं हान्तात् प्रजापतिः ।
वह्निबीजं षट्स्वराभ्यां संपृक्तञ्च तथापरः ॥
स एवैतास्तथैसावदादिवर्गान्तसंयुतः ।
षष्ठस्वरशिखाबिन्दुचन्द्रयुक्तस्तथापरः ॥
दिगासिकाबीजकान्तः कौशिकीत्यभिमन्त्रणम् ।
एष बलिः स्वाहेति च मन्त्रोऽयं कौशिकः स्मृतः ॥
नृपो वैरिबलिं दद्यात् खड्गमामन्त्र्य पूर्व्वतः ॥
महिषं वाथवा च्छागं वैरिनाम्नाभिमन्त्र्य च ।
स्मृत्वेशं वदनं बद्ध्वा त्रिधा तस्य च मस्तकैः ।
छित्त्वा तस्योत्तमाङ्गन्तु देवै दद्यात् प्रयत्नतः ॥
यदा यदा रिपोर्वृद्धिर्बलिदानं तदापरम् ।
दद्यात्तथा शिरश्छित्त्वा रिपोस्तस्य क्षयाय च ॥

बलिः

प्राणप्रतिष्ठाञ्च रिपोः कुर्य्यात्तस्मिन् पशावथ ।
तस्मिन् क्षीणे रिपुप्राणाः क्षीयन्ते विपदा युताः ॥
त्र्यादौ विश्वरूपिणी च चण्डिकेति ततः परम् ।
वैरिणस्त्वमुकञ्चेति स्वाहेत्यन्तेति तं पुनः ॥
षड्भिर्मायां ततः पश्चात् खड्गमन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।
स्वयं स वरदो यो देहि तमिमं पशुरूपिणम् ॥
विनाशय महामारि स्फें स्फें खादय खादय ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण बलेः शिरसि पुष्पकम् ।
दद्यात्ततस्तदधिरं द्वाभ्यां नेत्राभ्यां निवेदयेत् ।
महानवम्यां शरदि यदीवं दीयते बलिः ।
तदा तदाष्टाङ्गभवैर्भीमैर्हीमं समाचरेत् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण प्रणीते दहने शुचौ ।
एवं दत्त्वा बलिं मर्त्यो रिपुक्षयमवाप्नुयात् ॥*॥
नाभेरधस्तादधिरं दृष्टभागस्य च प्रिये ! ।
स्वगात्ररुधिरं दद्यान्न कदाचन साधकः ॥
नोष्ठस्य चिबुकस्यापि नेन्द्रियाणाञ्च मानवः ।
कण्ठाधो नाभितश्चोर्द्धं बाह्वोः पार्श्वे तथा ॥
प्रदद्याद्रुधिरं दानं नासिक्यञ्च साधकः ।
गण्डयोश्च ललाटस्य भ्रुवोर्मध्यस्य प्रीतिदम् ॥
कर्णयस्य च बाह्वोश्च स्तनयोरुदरस्य च ।
कण्ठाधो नाभितश्चोर्द्धं हृद्भागस्य यतस्ततः ।
पार्श्वयोश्चापि रुधिरं दुर्गायै विनिवेदयेत् ॥
न गुल्फतोऽरुक् प्रदद्यात् जङ्घोर्नापि च साधकः ।
न च रोगाविलाद्भागान्न्यूनाद्धातात्च भैरव ! ॥
तदर्थं च कृताघातात् सम्भ्रमो क्षुभ्यमानसः ।
स्रुतं रक्तं प्रदद्यात्तु पद्मपुष्पस्य पत्रके ॥
सौवर्णे राजते पात्रे काँस्ये फाले च मानवः ।
निधाय देवे दद्यात्तु तद्रक्तं चन्द्रमस्तके ॥
क्षणन्ते कुरिकाखड्गं संकुलादि यदस्त्रकम् ।
घातेन हृद्दत्तस्य महाफलमवाप्नुयात् ॥
पद्मपुष्पस्य पत्रन्तु यावद्गृह्णाति शोणितम् ।
तत्प्रमाणचतुर्भागाधिकं रक्तन्तु साधकः ।
न कदाचित् प्रदद्यात्तु नाङ्गच्छेदमथाचरेत् ॥
यः स्वहृदयसंजातं मांसं माषप्रमाणतः ।
तिलमुद्गप्रमाणाद्वा देवे दत्त्वा तु भक्तितः ।
षण्मासाभ्यन्तरे तस्मात् कामानिष्टमवाप्नुयात् ॥
बाह्वोस्तु स्कन्धयोर्वापि यो दद्याद्दीपवर्त्तिकाम् ।
हृदये वा स्नेहपात्रे विना भक्ष्यां तु साधकः ।
क्षणमात्रेण तद्दीपप्रदानस्य फलं लभेत् ॥
भुक्त्वा च विपुलान् भोगान् देवीलोके यथेच्छया ।
कल्पत्रयन्तु संस्थाय सार्व्वभौमो नृपो भवेत् ॥
महिषस्य शिरश्छिन्नं सपदीपं शिवापुरः ।
हस्ताभ्यां यः समादाय अहोरात्रञ्च तिष्ठति ॥
स चिरायुः पूतमूर्त्तिरिह भुक्त्वा मनोरमान् ।
भोगान्तिने मृगेन्द्राणां गणानामधिपो भवेत् ॥
नरस्य शीर्षमादाय साधको दक्षिणे करे ।
वामे सरुधिरं पात्रं गृहीत्वा निशि चाश्नुयात् ॥
यावद्रात्रं स्थितो मर्त्यो राजा भवति नेह वै ।
स्मृत्वा मम पुरं प्राप्य गणानामधिपो भवेत् ॥
क्षणमात्रं बलीनां यः शिरोरक्तं करद्वये ।
गृहीत्वा चिन्तयेद्देवीं पुरस्थिति मानवः ।
स कामानिह संप्राप्य देवीलोके महीयते ॥

बलिः

महामाये ! जगन्नाथे ! सर्व्वकामप्रदायिनि ! ।
ददामि देहरुधिरं प्रसीद वरदा भव ॥
इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण नतिपूर्व्वं विचक्षणः ।
स्वगात्ररुधिरं दद्यान्मानवः सिंहमन्त्रितः ॥
येनात्ममांसं मन्त्रेण ददामीश्वरि ! भक्तये ।
निर्व्वाणं तेन सत्येन देहि हूं हूं नमो नमः ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्वमांसं वितरेद्बुधः ।
सौभाग्यं सुखमग्र्यं च प्रीतिं परमं श्रुतिम् ॥
दीपयन् मांसमित्युक्त्वा दीपं हूं हूं नमो नमः ।
इत्यनेन तु मन्त्रेण दीपं दद्यादिचक्षणः ॥
महानवम्यां शरदि रात्रौ स्कन्दविशाखयोः ।
यत्तत्क्षणमयं कृत्वा रिपुं स्तम्भयमेव वा ॥
शिरश्छित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
अनेनैव तु मन्त्रेण खड्गमामन्त्र्य यत्नतः ॥
रक्तं किलकिलो घोरघोरा धारविच्छिनक ।
ब्रह्मशिरश्चाम्बिकाशिरश्चमसुकश्चारिसैन्यमम् ॥
भान्तो विमर्द्दमछित्त्वा च छिन्द्ययोऽपरः ।
ब्रह्मास्त्रियोगश्चन्द्रेण छिन्दना च समन्वितः ।
शिरश्छित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्यतु मन्त्रतः ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण छिन्दना च समन्वितः ।
षड्भिर्बलिपुरोक्तः खड्गः स्कन्दविशाखयोः ॥
रक्तदवैः सेचयित्वा क्षत्रियं नं रिपुं बलिम् ।
कुचन्दनस्य तिलकं ललाटेऽभिनिवेशयेत् ॥
रक्तमाल्यधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरन्तथा ।
कण्ठे बद्ध्वा रक्तसूत्रेणाभौ प्रोक्ष्य च क्षत्रियम् ।
दक्षोत्तरशिरः स्कन्धं कृत्वा खड्गेन छेदयेत् ॥
शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय ते नमस्तत्तः ।
चतुर्दशस्वराग्निभ्यां संयुक्तः स परः समः ॥
परतः परतः पूर्व्वं चन्द्रबिन्दुसमन्वितः ।
स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं हरेत् ॥
चतुर्दशस्वराग्निभ्यां पञ्चतीयन्तु पूर्व्ववत् ।
प्रीतो विशाखमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं
हरेत् ॥
कुटिलाक्षौ क्षणाद्विद्धवर्णौ रक्तांशुधारिणौ ।
त्रिशूलं करवालञ्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
बिभ्रतौ कपालञ्च कर्त्तृकाञ्चापि वामतः ।
त्रिनेत्रौ नरमुण्डानां मालामुरसि बिभ्रतौ ॥
विकटौ दशनैर्भीमैर्गणेशौ द्वारपालकौ ।
ध्यानेन चिन्तयेद्द्वयोः पुरतः संस्थितौ सदा ।
चैत्रे मासि सिते पक्षे चतुर्दश्यां [illegible]
बलिभिर्महिषैश्छागैर्मांसैश्च भैर[illegible]
सोपयेन्मधुभिर्मन्त्रैस्तेनैव सुधाग्रहं सु[illegible]
चण्डिकाधर्म्मदानेन बलेः शीर्षं जलेन तु
अभिषिच्य तु मन्त्रेण मूलेनैव निवेदयेत् ॥
ईषत् प्राग्गन्तु बहुधा चालितं पूर्व्वमर्पितम् ।
वीक्षेत् कामस्य सिद्धिन्तु सिद्ध्यभावञ्च साधकः ।
सिद्धिर्यदा रथस्थोऽयं योगपीठस्य सन्निभः ।
ध्यायेदूर्ध्वस्थिते महामाया सिद्धिं वोधयते नमः ॥
अनेनामन्त्रितं शीर्षं न चिरादूर्ध्वं वेपते ।
तत्कार्य्यस्य तदा सिद्धिरसिद्धिस्तु विपर्य्ययात् ॥
एवं दद्याद्बलिं वीरो यथोक्तविधिनामुना ।
बलिदानादेव चतुर्व्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ॥

एवं बलिप्रदानस्य क्रमो रुपलक्षणेन च ।
कथितो रुधिराध्याय उपचारान् शृणुष्व मे ॥"
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥

बलिदाननिषेधो यथा,—
"जीवानुकम्पां विज्ञातुं तत्रो दुर्गां सदाशिवः ।
पप्रच्छ परमप्रीत्या गरुडेनेष्टो सदा ॥
मर्च्ये विष्णुमया जीवास्त्वद्वक्त्राच्च कथं शिवे ! ।
श्रुतं मया सर्वहेतो कृष्णः कामनया वधम् ।
महान् सन्देह इति मे ब्रूहि भद्रे ! सुनिश्चितम् ॥
शङ्करी तद्वचः श्रुत्वा शिववक्त्रविनिर्गतम् ।
भीतात्यन्तं हि ब्रह्मार्घे ! प्रत्युवाच सदाशिवम् ॥
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
ये ममार्च्चनमिच्छन्ति प्राणिहिंसनतत्पराः ।
तत्पूजनं ममामेध्यं यद्दोषात्तदधोगतिः ॥
मदर्थे शिव ! कुर्व्वन्ति तामसा जीवघातनम् ।
आकल्पकोटिनिरये तेषां वासो न संशयः ॥
मम नाम्नाथवा यज्ञे पशुहत्यां करोति यः ।
कापि सन्निष्कृतिर्नास्ति कुम्भीपाकमवाप्नुयात् ॥
देवे पैत्रे तथात्मार्थे यः कुर्य्यात् प्राणिहिंसनम् ।
कल्पकोटिशतं शम्भो ! रौरवे स वसेत् ध्रुवम् ॥
यो मौढ्यान्मानमैर्देहिहत्यां कुर्य्यात् सदाशिव ! ।
एकविंशतिजत्वस्य तत्तद्योनिषु जायते ॥
यज्ञे यज्ञे पशून् हत्वा कुर्य्यात् शोणितकर्दमम् ।
स पच्येत्नरके तावद्यावच्छोमानि तस्य वै ॥
हन्ता कर्त्ता तथोत्तमर्णकर्त्ता धर्त्ता तथैव च ।
तुल्या भवन्ति सर्व्वे ते ध्रुवं नरकगामिनः ॥
मन्त्रैर्देवि पशून् हत्वा नरकं पात्रमुत्सृजेत् ।
यो मूढः स तु पर्य्येति वसेदयुतं न संशयः ॥
देवतान्तरमन्त्राभ्यां लेन स्वेच्छया तथा ।
हत्वा जीवांश्च यो भक्षेत् नित्यं नरकमाप्नुयात् ॥
यथैव ब्रह्म पशून् हत्वा यः कुर्य्याद्रक्तकर्दमम् ।
तेन चेत् प्राप्यते स्वर्गो नरकं केन गम्यते ॥
उपदेष्टा वधे हन्ता कर्त्ता धर्त्ता च विक्रयी ।
उत्तमर्णकर्त्ता जीवानां सर्व्वेषां नरकं भवेत् ॥
मद्यस्यस्य वधायापि प्राणिनां क्रयविक्रये ।
तथा दृष्टस्य सूनार्थां कुम्भीपाको भवेद्ध्रुवम् ॥
स्वयं कामाणयो भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः ।
हन्त्यन्यान् विविधान् जीवान् कुर्य्यान्नाम
शङ्कर ! ॥
तद्वाग्वैभवसम्पत्तिज्ञातिदारादिसम्पदाम् ।
अचिराद्धि भवेन्नाशो मृतः स नरकं व्रजेत् ॥
दैवयज्ञे पित्र्यश्राद्धे तथा मातृस्वकर्म्मणि ।
तस्यैव नरके वासो यः कुर्य्याज्जीवघातनम् ॥"
तथा ।
"मद्याजेन पशून् हत्वा यो भक्षेत् सह
बन्धुभिः ।
तद्रात्रलोमसंख्याब्दैरसिपत्रवने वसेत् ॥
आवयोरन्यदेवानां निन्दां च परकर्म्मणि ।
यः संधीय पशून् हन्यात् सोऽन्धतामिस्रमाप्नुयात् ॥
पशून् हत्वा तथा त्वां मां योऽर्च्चयेन्मांसशोणितैः ।

तावत्तन्नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
निर्व्वेदिभस्मतुल्यं तत् बहुदुःखेन यत् कृतम् ।
यस्मिन् यज्ञे प्रभो ग्राम्यो ! जीवहत्या भवेद्
ध्रुवम् ॥
यज्ञमारभ्य चेत् शक्रः कुर्य्याद्वै पशुघातनम् ।
स तदाधोगतिं गच्छेदितरेषाञ्च का कथा ॥
आवयोः पूजनं मोहाद्यदि कुर्य्यान्मांसशोणितैः ।
पतन्ति कुम्भीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः ॥
फलकामास्तु वेदोक्तैः पशोरालभनं नरैः ।
पुनस्तत्तत् फलं भुक्त्वा ये कुर्व्वन्ति पतन्त्यधः ॥
स्वर्गकामोऽश्वमेधं यः करोति निगमाज्ञया ।
तद्भोगान्ते पतेद्भूयः स जन्मानि भवार्णवे ॥
ये हताः पशवो लोकैरिह स्वार्थेषु कोविदैः ।
ते परत्र तु तान् हन्युस्तथा खड्गेन शङ्कर ! ॥
आत्मपुत्रकलत्रादिसुमन्यत्तिकुलेच्छया ।
यो दुरात्मा पशून् हन्यादात्मादीन् घातयेत्
स तु ॥
जानन्ति नो वेदपुराणतत्त्वं
ये कर्म्मठाः पण्डितमानयुक्ताः ।
लोकाधमास्ते नरकं पतन्ति
कुर्व्वन्ति मूर्खाः पशुघातनञ्चेत् ॥
येऽज्ञानिनो मन्दधियोऽकृतार्था
भवं पशुं घ्नन्ति न धर्म्ममार्गम् ।
जानन्ति नाकं नरकं न मुक्तिं
गच्छन्ति घोरं नरकं नरास्ते ॥
मूढा अकार्य्या न विदन्ति मूर्खा
भ्रान्ताश्च येऽमत्पथिनो न धर्म्मम् ।
स्मार्त्ता भवे प्राणिवधं न कुर्यु-
स्ते यान्ति मत्तः खलु रौरवाख्यम् ॥
ततस्तु खलु जन्तूनां घातनं नो करिष्यति ।
शुद्धात्मा धर्म्मवान् ज्ञानी प्राणान्ते नैव मानवः ॥
यदीच्छेदात्मनः क्षेमं त्यक्त्वा ज्ञानं तदा नरः ।
जीवान् कानपि नो हन्यात् सङ्कटापन्न एव चेत् ॥
सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकेच्छुकः पुमान् ।
कदाचित् प्राणिनो हत्यां न कुर्य्यात्तत्त्ववित्
सुधीः ॥
मानवो यः परत्रेह सर्व्वमिच्छेत् सदाशिव ! ।
सर्व्वविघ्नमयत्वेन न कुर्य्यात् प्राणिनां वधम् ॥
वधाद्रक्षति यो मर्त्यो जीवान् सत्त्वगुणधर्म्मवित् ।
किं पुण्यं तस्य वक्ष्येऽहं ब्रह्माण्डं स तु रक्षति ॥
यो रक्षेत् घातनात् शम्भो ! जीवमात्रं दयापरः ।
त्रायप्रियतमो नित्यं सर्व्वरक्षां करोति सः ॥
एकस्मिन् रक्षिते जीवे त्रैलोक्यं तेन रक्षितम् ॥
वधात् शङ्कर ! वै येन तस्माद्रक्षेन्न घातयेत् ॥"
तथा.—
"पशुहिंसा विधिर्यत्र पुराणे निगमे तथा ।
उक्तो रजस्तमोभ्यां स केवलं तमसापि वा ॥

नरकस्वर्गसेवार्थं संसाराय प्रवर्त्तिनः ।
यतस्तत्कर्म्मभोगेन गमनागमनं भवेत् ॥
सत्त्वेन सात्त्वतग्रन्थे स विधिर्नैव शङ्कर ! ।
प्रवृत्तिनो निवृत्तिस्तु यद्यपि सात्त्विकी क्रिया ।
एवं नानाविधं कर्म्म पशोरालभनादिकम् ।
कामाशयः फलाकाङ्क्षी कृत्वाज्ञानेन मानवः ॥
पश्चाज्ज्ञानासिना च्छित्त्वा भ्रान्त्याशां तामसीं
सदा ।
यमभीतिहरं भक्त्या यदि गोविन्दमाश्रयेत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे । २०४।२०५ । अध्यायौ ॥

ब(व)लिः, स्त्री, (बलति संवृणोतीति । बल संवरणे + इन् ।) जरया अथचर्म्म । तत्पर्य्यायः । चर्म्मेतरङ्गः २ वलगृम्मिः ३ त्वक्तरङ्गः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ उदरावयवः । (यथा, कुमारे । १ । ३६ ।
"मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
बलिक्रियं चारु बभार बाला ॥")
गृहद्वारुप्रभेदः । इति मेदिनी । ले, ५ ॥ गुदाङ्कुरः । यथा,—
"पक्वात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदबलिक्रियम् ।
सर्व्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
सर्व्वदोषोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥*॥
वाह्यायासु बली जातान्यकृदोषोल्बणानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥
इन्द्रजानि द्वितीयायां बली यान्याश्रितान्यपि ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥
सहजानि चिरोत्थानि यानि चाभ्यन्तरा बलिम् ।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्द्दिशेत् ॥"
इति माधवकरः ॥
(यथा च । "तत्र स्थूलाग्रप्रतिबद्धमर्म्मप्रपाङ्कुलं गुदमाहुस्तस्मिन् बलयस्तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्জ्जनी संवरणी चेति । चतुरङ्गुलायताः सर्व्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः । प्राङ्नाभेर्नतिभाज्यापि उपर्य्यूर्द्ध्वं संस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः संप्रकीर्त्तिताः ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
गन्धकः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसोऽपि च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बलिका, स्त्री, (बलेव । बला + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) अतिबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

बलिदानं, क्ली, (बलेः पूजोपकरणस्य देवतोद्देशेन संकल्पितच्छागादेर्दानम् ।) श्रीलक्ष्मीपार्षदेभ्यस्तन्निवेदितनैवेद्यांशदानम् । यथा,—
अथ बलिदानम् ।
"ततो यजमानो विद्वानुपसाद्य यथाविधि ।
विष्वक्सेनाय भगवन्नैवेद्यांशं निवेदयेत् ॥
यथा च पद्मरात्रे श्रीनारदवचनम् ।

विश्वक्सेनाय दातव्यं नैवेद्यं तच्छतांशकम्।
पादोदकं प्रसादच्च लिङ्गे तच्छेषराय च ॥ * ॥
तद्विधिश्चोक्तः।
सन्ध्यादीपान्ततः पात्रान्नैवेद्यांशं समुद्धरेत्।
सर्व्वदेवस्वरूपाय पराय परमेष्ठिने ॥
श्रीक्षणासेवायुक्ताय विश्वक्सेनाय ते नमः।
इत्युक्त्वा श्रीहरेर्वामे तीर्थक्षिप्तं समर्पयेत्।
घृतांशं वा सहस्रांशमन्यथा निष्फलं भवेत् ॥
पश्चाच्च बलिरित्यादिश्लोकायुच्चार्य्य वैष्णवैः।
सर्व्वेभ्यो वैष्णवेभ्यस्तं घृतांशं विनिवेदयेत् ॥ * ॥
तौ च श्लोकौ।
बलिर्विभीषणो भीमः कपिलो नारदोऽर्জ্জुनः।
प्रह्लादाम्बरीषश्च वसुर्वायुसुतः शिवः ॥
विश्वक्सेनोद्धवाक्रूराः सनकाद्याः शुकादयः।
श्रीक्षणस्य प्रसादोऽयं सर्व्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः॥ इति।
इदं यद्यपि युज्यते दर्शनापगमः परम्।
तथापि भक्तवात्सल्यात् क्षणमस्याप्यपि सम्भवेत्॥
अथ बलिदानमाहात्म्यम्। नारसिंहे।
ततस्तदन्नप्रेषेण पार्षदेभ्यः समन्ततः।
पुण्यान्नतेविभिश्चैव बलिं यस्तु प्रयच्छति ॥
बलिना वैष्णवेनाथ लप्ताः सन्तो दिवौकसः।
प्राप्तिं तस्य प्रयच्छन्ति श्रियमारोग्यमेव च ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥
देवोद्देशेन यथाविधिपूजोपहारत्यागः। दुर्गादि-
देवतोद्देशेन सङ्कल्पपूर्ब्बकच्छागादिपशुघात-
नम्। यथा,—
"बलिदानेन सततं जयेच्छत्रून् नृपान् नृप!॥"
इति कालिकापुराणम्॥
अस्य विधिनिषेधौ बलिशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥
अथ बलिदानक्रमः। स्वयमुत्तराभिमुखः पूर्ब्बा-
भिमुखं बलिं अक्षयावयवं सुन्दरं चूडपुष्पं
माल्यं कण्ठे वेष्टयित्वा स्नातं समानीय कृताञ्-
जलिः पठेत्।
"ॐ वाराही यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागराः॥
पशुस्नानविधानाय सान्निध्यमिह कल्पय॥"
इति तीर्थान्यावाह्य ॐ अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन्नग्निः स ते
लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता आपः। ॐ
वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतल्लोकमजय-
त्तस्मिन् वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता आपः। ॐ सूर्य्यः पशुरासीत्तेनायजन्त
स एतल्लोकमजयत् तस्मिन् सूर्य्यः स ते लोको
भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता आपः। ॐ वाचस्ते
सुन्धामि प्राणांस्ते सुन्धामि श्रोत्रं ते सुन्धामि
मेढ्रं ते सुन्धामि पायुं ते सुन्धामि। मनस्त
आप्यायतां वाक् त आप्यायतां प्राणस्त आप्या-
यतां चक्षुस्त आप्यायतां श्रोत्रस्त आप्यायतां
यत्ते क्रूरं यदा स्थितं तत्त आप्यायतां तत्ते
निष्टायतां तत्ते सुध्यतु सुमृडीभ्यः स्वाहा। इति
मन्त्रैः स्नापयित्वा ॐ मेघाकारस्तम्भमध्ये पशुं
बन्धय बन्धय सद्यङ्गाद्यवयवं पशुं बन्धय बन्धय

ब्रह्माङ्गरक्षरूपस्तम्भे पशुं बन्धय बन्धय हूः
फट् स्वाहा ॐ ह्रां ह्रीं हूं चां चण्डिकायै
इमं पशुं प्रोक्षामि स्वाहा। इति प्रोक्षणम्।
ततः सद्यङ्गाद्यवयवं पशुं मोक्षं कुरु कुरु
स्वाहेति मोक्षं कृत्वा शमस्वेति ललाटे सिन्दूरं
दत्त्वा ॐ छागपशवे नमः इति पाद्यादिकं दत्त्वा
तदधिपतये ॐ अग्नये नमः एतत्तस्मुदानी-
मायै ह्रीं दुर्गायै नमः इति पुष्पं दत्त्वा पशोर-
ङ्गदेवताः पूजयेत्। यथा, शिरसि ॐ रुधिर-
वदनायै नमः ललाटे ॐ प्राङ्गिणये नमः भ्रूमध्ये
ॐ भृङ्गायै नमः चक्षुषोः ॐ त्रिनेत्रायै नमः
कर्णयोः ॐ पार्श्वत्यै नमः घ्राणे ॐ गौर्य्यै नमः
चिबुके ॐ चण्डिकायै नमः दन्तपङ्क्तौ ॐ
उग्रचण्डिकायै नमः जिह्वायां ॐ चण्डधराटायै
नमः मुखे ॐ विरूपाक्षायै नमः ग्रीवायां ॐ
चण्डायै नमः। एष्ठे ॐ महाभैरव्यै नमः उदरे
ॐ वैणायै नमः चतुष्पदे ॐ चण्डप्रियायै नमः
पार्श्वयोः ॐ सर्व्वेभ्यै नमः कटिदेशे ॐ विरू-
पाक्षायै नमः खुराग्रे ॐ कौशिक्यै नमः लाङ्गूले
ॐ प्रचण्डिकायै नमः सर्व्वाङ्गेषु पञ्चधिष्ठातृदेव-
ताभ्यो नमः। इति संपूज्य उत्सृजेत। विष्णुः
ॐ तत् सद्यात्मिके मासि शुक्ले पक्षे अमुक-
तिथौ वार्षिकप्रारब्धकालीनदुर्गामहोत्सवे अमुक-
गोत्रस्य श्रीअमुकस्य दुर्गाप्रीतिकामनया दुर्गा-
देव्यै इमं पशुं धनदेवतं तुभ्यमहं घातयिष्यामि
इत्युत्सृज्य कृताञ्जलिः पठेत।
"ॐ छाग! त्वं बलिरूपेण मम भाग्योदय-
स्थितः।
प्रणमामि ततः सर्व्वरूपिणं बलिरूपिणम्॥
यज्ञार्थे पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः॥
पशुयोनिप्रसूतोऽसि पूजाहोमादिकर्म्मसु।
तुष्टा भवतु सा देवी सरक्तपिशितैस्तव॥
चण्डिकाप्रीतिदानेन दासुरापद्विनाशनः।
चामुण्डाबलिरूपाय बले। तुभ्यं नमोऽस्तु ते॥"
ततः "पशुपाशाय विद्महे शिरश्छेदाय धीमहि।
तन्नः पशुः प्रचोदयात्।" इति कर्णे जपेत्।
ततः खड्गमानीय ह्रीं इति बीजाक्षरं
लिखित्वा ध्यायेत्।
"क्षणां पिशाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम्।
उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाल्यानुलेपनम्॥
रक्ताम्बरधरञ्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम्।
पिबमानञ्च रुधिरं मुञ्जानं क्रव्यसंहतिम्॥"
एवं खड्गं ध्यात्वा गृहीत्वा,
"ॐ रसनात्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः।"
इत्यभिमन्त्र्य ऐं ह्रीं खड्गाय नमः इति
पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत्। ॐ महाहेतये
नमः। धारे ॐ यमाय नमः। अग्रे ॐ ब्रह्मणे
नमः।
"ॐ असिर्विघ्नसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरा-
सदः।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्म्मपाल! नमोऽस्तु ते॥

इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा।
नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः॥
हिरण्यञ्च शरीरन्ते धाता देयो जनार्দनः।
पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्व्वदा॥
नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः।
भावशुद्धो मयैवञ्च अतितेजास्त्वमेव च॥"
ॐ तीक्ष्णदंष्ट्राय नम इति पुष्पं दत्त्वा त्रां ह्रीं
फट् इति खड्गमादाय ॐ कालि कालि प्रजे-
श्वरि लौहदण्डाये नम इति जपित्वा छागस्य
ग्रीवायां खड्ग! त्वं शीघ्रं छिन्धि छिन्धि फट्
फट् स्वाहा। इति पूर्ब्बाभिमुखं बलिं स्वयमुत्त-
रामुखः उत्तराभिमुखं बलिं स्वयं पूर्ब्बाभिमुखो
वा सकृत्प्रहारेण छिन्द्यात्। ततो रुण्डमादा-
पात्रे रुधिरमादाय चतुर्भागं कृत्वा ऐशान्यां
ॐ विदारिकायै नमः आग्नेय्यां ॐ पूतनायै
नमः नैर्ऋत्यां ॐ पापराक्षस्यै नमः वायव्यां
ॐ कौशिक्यै नमः। ॐ तत् सद्यात्मिके मासि
अमुकपक्षेऽमुकतिथौ वार्षिकप्रारब्धकालीनदुर्गा-
महोत्सवे अमुकगोत्रस्य श्रीअमुकस्य दुर्गाप्रीति-
कामः श्रीदुर्गादेव्यै छागपशु-
रुधिरं दास्यामि इति सङ्कल्प्य।
ॐ कालि कालि महाकालि कालिके पाप-
नाशिनि।
शोणितञ्च बलिं गृह्ण वरदे वामलोचने॥"
इत्य रुधिरबलिः ॐ दनुजयज्ञेति मन्त्रेण दद्यात्।
ततः ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकि रुधिरेणाप्यायता-
मिति वदेत्। ततः शिरसि ज्वलद्धूपं दत्त्वा
ॐ तत् सद्यात्मके मास्यमुकपक्षेऽमुकतिथौ
वार्षिकप्रारब्धकालीनदुर्गामहोत्सवे अमुकगोत्रस्य
श्रीअमुकस्य श्रीमद्दुर्गादुर्गेतिनामभिरभिपूजनरक्षणपालनपरिपूजनजनितपूर्ब्बपूर्ब्बाधिकपुण्य-
प्राप्तिकामो दुर्गादेव्यै सप्रदीपच्छागपशुशीर्षं
दास्यामीति सङ्कल्प्य एष सप्रदीपच्छागपशु-
शीर्षबलिः ह्रीं दुर्गायै नम इत्युत्सृजेत्।
"ॐ जय त्वं सर्व्वभूतेशि सर्व्वभूतसमाश्रये।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं भुङ्क्ष्व नमो-
ऽस्तु ते॥
ततः खड्गरुधिरमादाय।
"ॐ यं यं स्पृशामि पादेन यं यं पश्यामि
चक्षुषा।
स स मे वश्यतां यातु यदि शक्रसमो भवेत्॥"
इति ललाटे तिलकं कुर्य्यात्। मेषघाते तु मेष-
तुल्येन योज्यम्। मेषरुधिरदाने तु एकवर्षाय
च्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामः। प्रभूतबलिदाने तु द्वौ
वा त्रीन् वा अग्रतः कृत्वा संप्रोक्ष्य तत्तत्पशुभ्यो
नम इति संपूज्य छाग त्वमित्येकवचनान्तेन
प्रयोगः। पश्वन्तरेष्वेवम्। वाक्ये तु एतान्
पशून् तुभ्यमहं घातयिष्ये। रुधिरदाने तु
एतान् रुधिरबलीन् दास्यामि इति सङ्कल्प्य
प्रत्येकेन दद्यात् प्रोक्षणादानमप्येवम्। ततो रुण्ड-
मन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा समर्प्य परमेति मन्त्रि-
कैश्वरपुराणोक्तपद्धतिः॥ * ॥

बलिदा

अथ तान्त्रिकबलिदानविधिः। "सच मूलतन्त्रं पशुं दृश्ये संस्थाप्य वक्ष्यमाणविधिना उत्सृजेत। तदुक्तं यामले।

'दृश्ये स्थापयित्वा तु पशुं लक्षणसंयुतम्।
शस्त्रसंपविन्यासात् भूतान्नारयेत्ततः॥'

अर्घादिकेन संप्रोक्ष्य अस्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठ्य धेनुमुद्रयामृतीकृत्य गन्धपुष्पाभ्यर्च्य पशुं संपूज्य मूलेन सप्तधा तत्त्वमुद्रया प्रोक्षणं कृत्वा कर्णे इमं मन्त्रं पठेत्। प्रणवाद्याय विघ्नहृदे विघ्नकर्मणे धीमहि तन्नो जीवः प्रचोदयात्। ततो हूं कालि कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डाये नम इति मन्त्रेण खड्गं पूजयेत्। ततः खड्गस्याग्रमध्यमूलं क्रमेण पूजयेत्। यथा हूं वागीश्वरीब्रह्मभ्यां नमः। हूं लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः। हूं उमामहेश्वराभ्यां नमः। ततो ब्रह्मविष्णुशिवशक्तियुक्ताय खड्गाय नमः। इति मन्त्रेण पूजयित्वा प्रणमेत्।

'खड्गाय खरशस्त्राणां शक्तिकार्यार्थसत्पर।
पशुक्षेयत्वया शीघ्रं खड्गनाथ! नमोऽस्तु ते॥'

ततो महाबाक्यं अमुकदेवतायीतिकामः अमुकदेवाय इमं पशुं तुभ्यमहं संप्रददे। ततो निवेदयेत्।

'यथोक्तेन विधानेन तुभ्यमस्तु समर्पितम्॥'

ततो बलिं क्षिपेत्। ततो रुधिरं समांसं देवे दद्यात्। ततोऽवशिष्टं वटुकादिभ्यो बलिं दद्यात् यथा हूं धौं वटुकाय नमः। इति मन्त्रादिभिः संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रेण वायव्ये बलिं दद्यात्। हूं यौं योगिनीभ्यो नमः इति संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रेण ईशाने बलिं दद्यात्। हूं क्षौं क्षेत्रपालाय नमः इति संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रेण नैर्ऋत्यां बलिं दद्यात्। हूं गां गणपतये नम इति संपूज्य पूर्ववन्मन्त्रेण आग्नेय्यां गणेशाय बलिं दद्यात्।" इति तन्त्रसारः॥ * ॥ (ननु "मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि" "अहिंसा परमो धर्मः।" इत्यादि वचनात् कथमेव सर्वथा हिंसा कर्त्तव्या हिंसाप्रवृत्तिः श्रेयोहेतुजनकत्वेन शास्त्रेणोपदिष्टा अतोऽत्रोच्यते। अथ विधिहिंसाविचारः। 'मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि' इत्यत्र सर्वशब्दस्य त्र्यायकार्थपरत्वया एतद्विधिमनुलङ्घ्य वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादि विधिविषयाप्राप्तिरूपया वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वा; सर्वाणि कुरुते वेत्यनेन तत्रैव सिद्धम्। यद्यपि नाना दर्शनटीकाकृद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैस्तत्त्वकौमुद्यां अभिहितं न च मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि' इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं विरोधाभावात्। विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते। न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात्। तथाहि 'मा हिंस्यात्' इति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरकर्त्तव्यत्वमपि। न चानर्थहेतुत्वेऽकर्त्तव्यत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः। हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यत्रैव नदपि मांसभक्षये। मामांसकमते तु विरोध एव तथाहि गुरुमते न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं कार्यं इति निषेधविधिर्थस्य बाधं विना अग्नीषोमीयपशुप्रालम्भनविषयकं कार्यमिति भावविधिर्थं उपपद्यते। भट्टमते तु अङ्गे यथा तथास्तु। न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थकपशुहिंसनस्यार्थसाधनत्वं अनर्थसाधनत्वञ्चोपपद्यते विरोधात्। वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव फलतो विधेरेव स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गीक्रियेत। अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरेकत्र समावेश इति। अतएवोक्तं 'तस्मादृक्षे वधोऽवधः' इति। मन्त्रेऽपि 'प्रयतेनाभिचरन् यजेत' इत्यत्र प्रयतस्य प्रत्यवधरूपेष्टसाधनत्वमवगतं 'अभिचारो मूलकर्म्मेव।' २१।६७। इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठात अनिष्टसाधनत्वमवगतम्। तदेतत्कथमुपपद्यतामिति चेन्मैवं 'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्।' ८। ३५। इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोधात्॥" इति तिथितत्त्वम्॥)

ब(व)लिध्वंसी, [न्] पुं, (बलिं तदाख्यया प्रसिद्धं दैत्यविशेषं ध्वंसयतीति। बलि + ध्वंस + णिनि। वामनरूपेण बलेः सर्व्वस्वग्रहणादस्य तथात्वम्। यद्वा, बलिना पूजोपहारेण अर्थितां ध्वंसयितुं शीलमस्य।) विष्णुः। इत्यमरः। १। १। २१॥ (भगवता वामनरूपधरेण बलिकृत यज्ञगमनपूर्ब्बकं तत्सकाशात् सर्व्वस्वं गृहीत मित्यस्तत्कथा बलिशब्दे दृश्या॥)

ब(व)लिन्, त्रि (बलिः ग्रन्थिलं चर्म्म अस्यास्तीति। बलि + अजादित्वात्।) बलिभः। जरया अग्रचर्म्मयुक्तः। इत्यमरः। २। ६। ४५॥

ब(व)लिनन्दनः, पुं, (बलेस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य दैत्यस्य नन्दनः पुत्रः।) बाणासुरः। इति शब्दरत्नावली॥ (अयं खलु यादवश्रेष्ठेन भगवता कृष्णेन सह युद्धमकरोत्। तपःप्रतापवशीकृतो महादेवश्च स्वयमस्य दौवारिकत्वमकार। तद्विवरणादिकं हरिवंशे १७३ अध्यायमारभ्य १८३ अध्यायपर्य्यन्तं द्रष्टव्यम्॥ बलेः ययातिवंशीयस्य राज्ञः नन्दनः तेजसः पुत्रः इति श्रुत्यक्त्या अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः। यदुक्तं, विष्णुपुराणे। ४। १८। १। "हेमात् सुतपास्तस्मात् बलिः यस्य तेजे दीर्घतमसा अङ्गवङ्गकलिङ्गसुह्मपुण्ड्राख्याः बालेयाः क्षत्रमजनयत॥")

ब(व)लिनी, स्त्री, (बलं दैत्यत्वेनास्त्यस्या इति इनिः। ङीप।) बाह्यालकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

ब(व)लिपुष्टः, पुं, (वैश्वदेवेन बलिना पुष्टः।) काकः। इत्यमरः। २। ५। २०॥

बलिष्ठः

ब(व)लिपोदकी, स्त्री, (बलेः पोदकी उपोदकी।) उपोदकी। इति राजनिर्घण्टः॥

ब(व)लिप्रियः, पुं, (बलिमुपहारं प्रीणातीति। बलि + प्री + क।) लोध्रवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (बलिर्वैश्वदेवबलिः, प्रियो यस्य इति युत्पत्त्या काकः। उपहारप्रिये वाच्यलिङ्गः॥)

ब(व)लिभः, त्रि, (बलिश्चर्म्मसंकोचोऽस्त्यस्येति। बलि + "तुन्दिबलिवटेर्भः।" ५। २। १३६। इति भः।) बलिनः। इत्यमरः। २। ६। ४५॥

ब(व)लिभुक् [ज्] पुं, (बलिं वैश्वदेवबलिं गृहस्थदत्तदत्तं वा भुङ्क्त इति। भुज् + क्विप्।) काकः। इत्यमरः। २। ५। २०॥ (यथा, भागवते। १। १८। ३३।

"अहो अधर्म्मः पालानां पीव्नां बलिभुजामिव॥")

ब(व)लिमन्दिरं, क्ली, (बलेः स्वनामख्यातस्य राज्ञो मन्दिरमालयः। बलिर्हि यामनरूपाय विष्णवे सर्व्वस्वं दत्त्वा पञ्चदेन सह पातालं निवसति इति पौराणिकी कथाचानुसन्धेया।) अधोलोकः। पातालम्। इति शब्दमाला॥

ब(व)लिमान्, [न्] त्रि, (बलिश्चर्म्मसंकोचोऽस्त्यस्येति। बलि + मतुप्।) बलिनः। जरया अग्रचर्म्मयुक्तः। इत्यमरटीका॥ (बलिः पूजोपहारं विद्यतेऽस्येति युत्पत्त्या उपहारविशिष्टः। यथा, रघुः। १४। १५।

"बाध्यायमानो बलिमद्भिरेत्य
मालेयगोप्तुस्य पितुर्विवेश॥")

ब(व)लिमुखः, पुं, (बलिर्मुखे यस्य। यद्वा, बलिश्चर्म्मसंकोचस्तद्युक्तं मुखं यस्य।) वानरः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

ब(व)लिष्ठः, पुं, (अतिशयेन बलवान् + बलवस् + इष्ठन्। विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक्। प्रशस्तभारवाहकत्वादस्य तथात्वम्।) उष्ट्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ (धर्म्मसावर्णिकमन्वन्तरान्तर्गत ऋषिभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ९४। १६।

"हविष्मांश्च बलिष्ठश्च ऋष्टिरस्तघारुणिः।
निस्वरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महामुनिः॥
सप्तर्षयोऽत्र तस्मिन्नमिदेवस्य सप्तमः॥"

रलयोरैक्यात् कश्चित् वरिष्ठश्चेति पाठो दृश्यते॥)

ब(व)लिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन बलवान्। बलवत् + इष्ठन्। विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक्।) अतिशयबलवान्। यथा, -

"प्रायश्चित्तं विना पूता त्वमेव शुद्धमानसा।
अकामा या बलिष्ठेन न स्त्री सारेण दुष्यति॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्यायः॥

बलिष्ठा यथा। वायुः १ विष्णुः २ गरुडः ३ हनुमान् ४ यमः ५ महावराहः ६ सरभः ७ सत्यसन्धः ८ गजः ९ पृथुराजः १० बलरामः ११ वालो १२ बलिः १३ भीमः १४ सनी १५ भीषः १६ पुरारुतम् १७। इति कविकल्पलता॥

बल्यं

बलिष्णुः, त्रि, (बध्यते वध्यते इति । बल + इष्णुः ।) अपमानितः । इत्युणादिकोषः ॥

ब(व)लिसद्म, [न्] क्ली, (बलेरुत्तरावदत्यस्य सद्म निकेतनम् ।) रसातलम् । इत्यमरः ।१।८। १ ॥

ब(व)लिहा, [न्] पुं, (बलिं हन्ति इति । बलि + हन् + क्विप् । वामनरूपेण बलेः सर्व्वस्वग्रहणादस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

ब(व)ली, [न्] पुं, (बलमस्यास्तीति । बल + "बलादिभ्यो मतुवन्यतरस्याम्।" ५ । २ । १३६। इति मत्वे इनिः ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ उक्षः । महिषः । वृषभः । शूकरः । कफः । कुन्दवृक्षः । इति जटाधरः ॥ माषः । (स्वनामख्यातो वसुपौत्रपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ११८। २।

"बली बलाकश्चण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः ॥")

बलयुक्ते, त्रि । तत्पर्य्यायः । अंशुलः २ निर्हिंस्रः ३ मांसलः ४ उपचितः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ८८ ।

"सार्द्धं न बलिभिः कुर्य्यान्न च न्यूनैर्न निन्दितैः ॥")

ब(व)ली, स्त्री, (बलि + पक्षे ङीष् ।) बलिः । जरया भ्रंशधर्म्मे । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—

"कृष्णं सुचूर्णितं कृत्वा घृतमाक्षिकसंयुतम् । भक्षणात् स्वप्नवेलायां वलीपलितनाशनम् ॥"

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरीरसायनाधिकारे ॥)

ब(व)लीकं, क्ली, (बलति संवृणोतीति । बल संवरणे + "अलीकादयश्च ।" उणा० ४ ।२५। इति कीकन् ।) पटलप्रान्तम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ छाँचि इति भाषा ॥ (यथा, माघे । ३ । ५३ ।

"यस्यामसेवन्त समङ्गलोकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥")

ब(व)लीमुखः, पुं, (बलीयुक्तं मुखं यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

ब(व)लीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन बलवान् । बलवत् + ईयसुन् ।) अतिशयबलयुक्तः । यथा,—

"आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ॥"

इति दुर्गादासटीका ॥

ब(व)लीवर्द्दः, पुं, (ईषल्लक्षः वर् वरणम् । वर् ईप्सायां क्विप् । ईषच्च वर् च ईषर्वरौ तौ ददातीति ईषद्वर्दः । बलमस्यास्तीति बली । ततो बली च ईषद्वर्दश्च इति ।) वृषः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । २७ ।

"संयोज्याथ बलीवर्द्दयुगं रचितमङ्गलः । लात्वा बलिं तस्य तरोरारेभे क्षमिमत्र सः ॥")

तीर्थयात्रायां तदारूढस्य दोषो यथा,—

"बलीवर्द्दसमारूढः प्रयाति तस्यापि यत् फलम् । नरके वसते घोरे यावत् क्रोधे हि दारुणे ॥ सलिलञ्च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥"

इति मात्स्ये ८८ अध्यायः ॥

ब(व)ल्यं, क्ली, (बलाय हितम् । बल + "वृक्षशाकनिशालिपिण्डेभ्यो यत्।" ४।४।८०। इति यत् ।) प्रधानधातुः । शुक्रम् । बलकरे, त्रि । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ (यथा,—

"कट्वम्लवीर्य्यो लशुनो हितश्च स्निग्धो गुरुस्वादरसोऽथ बल्यः ॥"

इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

बल्यः, पुं, (बलाय सुक्तये हितः । बल + यः ।) बुद्धभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बल्या, स्त्री, (बलाय हिता । बल + "वृक्षशाकनिशाकठेति ।" ४ । २ । ८० । इति यः । ततष्टाप् ।) अतिबला । अश्वगन्धा । शिम्बीडौम्बीचुपः । प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बल्ह, ड स्तुतौ । हिंसायाम् । दाने । वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । ड, बल्हते । इति दुर्गादासः ॥

बल्ह्यगी } स्त्री, (बल्हयस्तरुणवत्सः । सोऽस्ति
बल्ह्यिगी } अस्याः । बल्हय + प्रामादिलात्रः पक्षे इनिः । यटक्कुपाडिति णत्वम् । ततो ङीष् ।) चिरप्रसूता गौः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । ४ । १ । ६५ ।

"पोटायुवतिस्तोकतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बल्हयगौप्रवत्क्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तार्भाणि: ॥")

बह्, त्रि, (बर्हते इति । बर्हि वृद्धौ । "लक्षिबर्हेर्नलोपश्च ।" उणा० १ ।३० । इति कुन्नलोपश्च ।) त्र्यादिसंख्या ॥ अनेकम् । विपुलः । इति मेदिनी । हे, ६ ॥ तत्पर्य्यायः । प्रभूतम् २ प्रचुरम् ३ प्राज्यम् ४ अदभ्रम् ५ बहुलम् ६ पुरुहम् ७ पुरु ८ भूयिष्ठम् ९ स्फिरम् १० भयः ११ भूरि १२ । इत्यमरः । ३ । १ । ९३ ॥ तद्वैदिकपर्य्यायः । उरु १ तुवि २ पुरु ३ भूरि ४ प्रभ्वत् ५ विश्वम् ६ परिणसा ७ आनमि: ८ प्रातम् ९ सहस्रम् १० सलिलम् ११ कुवित् १२ । इति द्वादश बहुनामानि । इति वैद्यनिघण्टौ । ३ । १ ॥ (यथा मनुः । ७ । ८९ ।

"अल्पं वा बहु वाप्येषां दानस्यावाप्यते फलम् ॥"

तथा, तत्रैव । ८ । ७७ ।

"एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्बह्व्यः सुस्थोऽपि न स्त्रियः ॥"

बह्वमतम् । बह्वमानम् । यथा, रघुः ।१२। ८९ ।

"रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥")

बह्वक: पुं, (बह्व + संज्ञायां कन् ।) कर्कटः । अर्कः । दात्यूहः । जलखातकः । इति मेदिनी । के, १२६॥ ("संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।"५। ४ । २२ । इति कन् । बह्वीभिः क्रीतं, त्रि ।)

बह्वकण्टकः, पुं, (बह्वानि कण्टकान्यस्य ।) क्षुद्रगोक्षुरः । यवासः । हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्वकण्टका, स्त्री, (बह्वानि कण्टकान्यस्याः ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्वकण्टा, स्त्री, (बह्वयः कण्टाः कण्टकानि यस्याः ।) कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

बह्वकन्दः, पुं, (बह्वयः कन्दा यस्य ।) सूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्वकन्दा, स्त्री, (बह्वयः कन्दा यस्याः ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्वकरः, पुं (बह्वु कार्य्यं करोतीति । बह्व + कृ + "दिवाविभानिशाप्रभेति ।" ३ । २ । २१ । इति टः ।) उक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बह्वकरः, त्रि, (बह्वु करोति भुवं संमार्ष्टि इति । बह्व + कृ + टः ।) मार्जनकारी । तत्पर्य्यायः । खलपूः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ॥ भूमिसम्मार्ज्जकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ बह्वकार्य्यकर्त्ता । यथा, भट्टिः । ५ । ७८ ।

"निहन्ता वैरकाराणां सतां बह्वकरः सदा । पारश्वधिकरामस्य प्रकृतिरस्त्रकरो रणे ॥"

बह्वकरी, स्त्री, (बह्वु करोति भुवं संमार्ष्टि इति । बह्व + कृ + टः । ङीष् ।) सम्मार्ज्जनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥

बह्वकर्णिका, स्त्री, (बह्वयः कर्णा इव पत्राणि यस्याः ।) आखुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्वकूर्चः, पुं, (बह्वानि कूर्चानि यस्य ।) मधुनालिकेरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्वगन्धं, क्ली, (बह्वगन्धो यस्मिन् ।) त्वक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दारचिनी इति भाषा ॥)

बह्वगन्धः, पुं, (बह्वगन्धो यस्मिन् ।) कुन्दरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उग्रगन्धे, त्रि ॥)

बह्वगन्धदा, स्त्री, (बह्वगन्धं ददाति या । बह्वगन्ध + दा + क ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः कस्तूरीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

बह्वगन्धा, स्त्री, (बह्वगन्धो यस्याम् ।) चम्पकवल्लिः । यूथिका । कृष्णजीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्वगर्ह्यवाक्, [च्] त्रि, (बह्व गर्ह्या बह्व निन्दिता वाग् यस्य ।) कुत्सितबह्ववादी । इत्यमरः ॥

बह्वग्निः, पुं, (बह्वयो ग्नयो यस्य ।) भानुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाउ इति भाषा ॥)

बह्वच्छिन्ना, स्त्री, (बह्वु यथा स्यात्तथा छिद्यते स्मेति । बह्व + छिद् + क्त ।) कन्दगुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्वत्: [स्] य, (बह्वभ्य इत्यर्थे बह्वशब्दात् "पञ्चम्यास्तसिल् ।" ५।३। ७। इति तसिल्प्रत्ययः ॥) बह्वभ्यः ॥

बह्वन्त्रिः, त्रि, (बह्वयस्त्रयो यस्य ।) बह्वन्त्रविशिष्टः । यथा । बह्वन्त्रिः कायः । बह्वन्त्रौ ग्रीवा । बह्वन्त्रि गात्रम् । यथा च । विभज्य नक्तं दिवमस्तन्त्रियेति किराते ह्रस्वैकारान्तन्त्रिशब्दस्य प्रयोगः । इति संक्षिप्तसारः ॥

बह्वन्त्री:, त्रि, (बह्वयस्त्रयो यस्मिन् ।) बह्वन्त्रविशिष्टः । यथा । बह्वन्त्रीग्रीवा बह्वन्त्रौ धमनौ । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बह्वन्त्रीः कायः । बह्वन्त्रि गात्रम् ॥

बह्वन्त्रीक:, त्रि, (बह्वन्त्री + स्वार्थे कन् ।) बह्वन्त्रविशिष्टः । यथा । बह्वन्त्रीका ग्रीवा ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बहुतल्लोकः पटः । बहुसल्लोकं वस्त्रम् ॥

बहुतरकणिशः, पुं, (बहुतराणि कणिशानि धान्यशीर्षाणि यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुता, स्त्री, बहूनां भावः । बहुशब्दात् तत्वो भावे इति तप्रत्ययः ॥

बहुतिक्ता, स्त्री, (बहुतिक्तो रसो यस्याः ।) काकमाची । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुतिथः, त्रि, (बहु + "बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्" । ५ । २ । ५२ । इति तिथुक् । मुग्धबोधमते "बहुगणपूगसंघात्तिथट् तत्पीपच्च ।" ७ । १२ । इति तिथट् ।) बहूनां पूरणः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । २२ । १ ।

"ततः काले बहुतिथे गते राजा पुनः सुतम् ।
प्राह गच्छास्य विप्राणां त्वागाय घरं
मेदिनीम् ॥")

बहुत्व, ष, (बहु + "विभाषा बहोर्धा विप्रकृष्टकाले ।" ५ । ३ । ८० । इति त्वल् ।) बहुषु । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

बहुत्वं, क्ली, बहूनां भावः । बहुशब्दात् त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ४ ।

"बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन ! ॥")

बहुत्वक्, [च्] पुं, (बहवस्त्वचो यस्य ।) भूर्जवृक्षः । इति शब्दरत्नमाला ॥

बहुत्वक्कः, पुं, (बहुत्वगेव । बहुत्वच् + स्वार्थे कन् ।) भूर्जवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१० ॥

बहुदण्डिकः, त्रि, (बहवो दण्डाः सन्त्यस्य । बहुदण्ड + ठन् ।) बहुदण्डविशिष्टः । यथा । बहुदण्डिका नगरी बहुदण्डिको ग्रामः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

बहुदुग्धः, पुं, (बहूनि दुग्धानि अपक्वावस्थायां यस्य । यद्वा, बहूनि दुग्धानीव शुक्लवस्त्वस्य ।) गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुदुग्धा, स्त्री, (बहु दुग्धं यस्याः ।) बहुक्षीरा गौः । तत्पर्य्यायः । अक्षला २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३५ ॥ (बहूक्षीरश्च । बहुदुग्धविशिष्टत्वात् ॥)

बहुदुग्धिका, स्त्री, (बहुदुग्धा + स्वार्थे कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) क्षुद्रक्षीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बहुधा, अ, (बहु + "विभाषा बहोर्धा विप्रकृष्टकाले ।" ५ । ४ । २० । इति धा ।) बहुप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । ४६ ।

"एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥"

तथा, गीतायाम् । ६ । १५ ।

"एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥"

"केचित्तु विश्वतो मुखं सर्व्वात्मकं मां बहुधा ब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते ॥" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

बहुधारं, क्ली, (बह्वी धारा यस्य ।) वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुनाडिकः, त्रि, (बहुनाडि + कन् ।) काथः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

बहुनाड्रीकः, त्रि, (बह्व्यो नाड्यो यस्मिन् । बहुनाड्री + कप् ।) दिवसः । इति संक्षिप्तसारः ॥ स्तम्भः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

बहुनादः, पुं, (बहुर्महान् नादः शब्दो यस्य ।) शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुपटुः, त्रि, (ईषदूनः पटुः । इति व्याकरणम् ॥ बहुषु कर्म्मसु दक्षश्च ।

बहुपत्रं, क्ली, (बहूनि पत्राण्यस्य ।) अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुपत्रः, पुं, (बहूनि पत्राणि दलान्यस्य ।) पलाशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकपत्रयुक्ते, त्रि ॥

बहुपत्रा, स्त्री, (बहुपत्र + टाप् ।) तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूम्यामलकी । तत्पर्य्यायो यथा, —

"भूम्यामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च ।
बहुपत्रा बहुफला बहुबीज्यभिधापि च ॥")

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बहुपत्रिका, (बहुपत्रा + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् । टापि अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । मेथिका । (अस्याः पर्य्यायो यथा,

"मेथिका मिथिनिर्मेथिदीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
वल्लरी चैव कामस्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बहुपत्री, स्त्री, (बहुपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) लिङ्गिनी । गृहकन्या । तुलसी । जतुका । वृश्चिली । गोरक्षदुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुपर्णः, पुं, (बहूनि पर्णानि पत्राणि यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकपत्रयुक्ते, त्रि ॥

बहुपर्णिका, स्त्री, (बहुपर्ण + संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वम् ।) आखुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुपर्णी, स्त्री, (बहुपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, —

"मेथिका मिथिनिर्मेथिदीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
वल्लरी चैव कामस्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुक्षिका बहुपर्णी च पित्तश्लेष्मानुवृद्धिधा ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बहुपात्, [द्] पुं, (बहवः पादो यस्य । अनेकशिफावत्त्वादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥

बहुपादः, पुं, (बहवः पादा यस्य । अनेकशिफावत्त्वादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, —

"वटो रक्तफलः प्रोक्तो न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥

अनेकपादविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । २६ । २ ।

"पुरुषं पुरञ्जनं विद्यान्ममाहमात्मनः पुरम् ।
एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥"

तथा च महाभारते । १४ । ४२ । ३७ ।

"द्विपादबहुपादानि तिर्य्यग्गतिमतीनि च ॥")

बहुपुत्रः, पुं, (बहवः पुत्राः सन्ततयो यस्य ।) सप्तपर्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकसुतविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ६४ ।

"बहुपुत्रस्य विदुषस्तपसो विदुषः सुताः ॥")

बहुपुत्री, स्त्री, (बहवः पुत्राः पुत्रसदृशमूलानि यस्याः ।) शतमूली । इति रत्नमाला ॥ (शतमूलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

बहुपुष्पः, पुं, (बहूनि पुष्पाणि यस्य ।) पारिभद्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुपुष्पिका, स्त्री, (बहुपुष्पा + संज्ञायां कन् । अत इत्वम् ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुप्रजः, पुं, (बह्व्यः प्रजा यस्य ।) सुश्रुतोक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शूकरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५४ ॥ बहुसन्ततिविशिष्टे, त्रि ॥ (छन्दसि तु "बहुप्रजाश्छन्दसि ।"५ । ४ । १२२ । इति असुभागान्तः । यथा, सिद्धान्तकौमुद्यां वैदिकप्रक्रियायाम् ।

"बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश ॥")

बहुप्रतिज्ञः, त्रि, (बह्व्यः प्रतिज्ञा यस्मिन् ।) अनेक-पदसङ्कीर्ण-पूर्ब्बपक्ष-विशिष्ट-अवहारः । यथा । "यस्तु अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्ब्बपक्षो न सिद्ध्यतीति । तत्र यत्नेकवस्तुसङ्कीर्णं इत्युच्यते तदा न दोषः । मदीयमनेन हिरण्यं वासो रूपकादि वापहृतमित्येवंविधस्याद्दृष्टत्वात् । ऋणादानपदसङ्करे पत्राभास इति चेत् तदपि न मदीया रूपका अनेन वृद्धा गृहीताः सुवर्णञ्चास्य हस्ते निक्षिप्तं मदीयं क्षेत्रमपहरति चेत्यादीनां पक्षत्वमिष्यते एव । किन्तु क्रियाभेदात् क्रमेण अवहारो न युगपदित्यसाधनं । यथाह कात्यायनः ।

'बहुप्रतिज्ञं यत् कार्य्यं अवहारेषु निश्चितम् ।
कामन्तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति ॥'

तस्मादनेकपदसङ्कीर्णः पूर्ब्बपक्षो युगपन्न सिध्यतीति तस्यार्थः ।" इति मिताक्षरा ॥ अनेकप्रतिज्ञायुक्ते, त्रि ॥

बहुप्रदः, त्रि, (प्रददातीति प्रदः । प्र + दा + क । बहूनां प्रदः ।) प्रचुरदाता । तत्पर्य्यायः । वदान्यः २ स्थूललक्ष्यः ३ दानशौण्डः ४ । इत्यमरः । २ । १ । ६ ॥ स्थूललक्षः ५ दानवीरः ६ दानपूर्णः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, महादेवः । यथा, महाभारते १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ । १०८ ।

"कुलधारी कुलकर्त्ता बहुविद्यो बहुप्रदः ॥")

बहुप्रसूः, स्त्री (बहून् प्रसूते इति। बहु+प्र+सू+क्विप्।) बहुसन्तानप्रसवकारिणी। तत्पर्य्यायः। क्रमिला २। इति हेमचन्द्रः।३।२२२॥

बहुफलः, पुं, (बहूनि फलानि यस्य।) कदम्बवृक्षः। इति मेदिनी। ले, १५७॥ विकङ्कतः। तेजःफलः। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुफला, स्त्री, (बहूनि फलानि यस्याः।) त्रपुषिका। माषपर्णी। काकमाची। चणपत्री। शृगाखण्डुली। क्षुद्रकारवेल्लौ। इति राजनिर्घण्टः॥ भूम्यामलकी। इति भावप्रकाशः॥

बहुफलिका, स्त्री, (बहुफला+संज्ञायां कन्। अत इत्वम्।) भूवदरी। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुफली, स्त्री, (बहुफल+ङीप्।) स्थलेचारः। इति राजनिर्घण्टः॥ आमलकी। इति मेदिनी। ले, १५७॥

बहुफेना, स्त्री, (बहुः फेनो यस्याः।) सातला। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुबलः, पुं, (बहु अतिशयं बलं यस्य।) सिंहः। इति राजनिर्घण्टः॥ अतिशयबलयुक्ते, त्रि॥

बहुभञ्जरी, स्त्री, (बह्वो भञ्जर्य्यो यस्याः।) तुलसी। इति भावप्रकाशः॥

बहुमलः, पुं, (बहूनि मलानि यस्य।) सीमकम्। इति रत्नमाला॥ अनेकमलयुक्ते, त्रि॥

बहुमार्गं, स्त्री, (बह्वो मार्गा यस्मिन्। चतुर्दिक्षु पथवत्त्वात् तथात्वम्।) चत्वरम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ५४॥ अनेकपथयुक्ते, त्रि॥

बहुमूर्त्तिः, स्त्री, (बह्वी मूर्त्तिर्यस्याः।) वनकार्पासः। इति शब्दचन्द्रिका॥ नानाकारश्च॥ (बहुमूर्त्तिधर त्रि। पुं, शङ्कलामवत् शम्भुविशेषः। बहुरूपी इति ख्यातः॥ विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४८। ६०।

"अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः शतानन्दः॥"

बहुमूर्द्धा, [न्] पुं, (बह्वो मूर्द्धानो यस्य। "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।" इति श्रुतेस्तथात्वम्॥) विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥

बहुमूलः, पुं, (बहूनि मूलानि यस्य।) इक्षुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"इक्षुर्बहुमूलश्च वाटीदीर्घः खरच्छदः॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥) गृध्रुः। मूलसरः। इति राजनिर्घण्टः॥ अनेकमूलयुक्ते, त्रि॥

बहुमूलकं, क्ली, (बहुमूल+कन्।) उशीरम्। इति भावप्रकाशः॥ (वीरणम्। तत्पर्य्यायो यथा,—

"स्याद्वीरणं वीरतरुर्वीरश्च बहुमूलकम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

बहुमूलकः, पुं, (बहुमूल एव। बहुमूल+स्वार्थे कन्।) इक्षुः। इति जटाधरभूरिप्रयोगौ॥

बहुमूला, स्त्री, (बहुमूल+टाप्।) मूलावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुमूली, स्त्री, (बहुमूल+ङीप्।) माकन्दी। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुमूल्यं, त्रि, (बहूनि मूल्यानि यस्य।) महार्घवस्तु। तत्पर्य्यायः। महाधनम् २। इत्यमरः। २। ६। ११३॥

बहुरज्जुका, स्त्री, (बहूनि रज्जूनि यस्याः। बहु रज्जु+टाप्। संज्ञायां कन्। टापि अत इत्वम्।) मेदा। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुरसा, स्त्री, (बहु रसो यस्याः।) महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥ (रसवती स्त्री॥)

बहुरुहा, स्त्री, (बहु यथा तथा रोहतीति। रुह्+क। टाप्।) कन्दगुडूची। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुरूपः, पुं, (बहूनि रूपाणि यस्य।) सर्जरसः। इत्यमरः। २। ६। १२८॥ विष्णुः। विष्णुः। कामदेवः। सरटः। इति मेदिनी। के, २७॥ ब्रह्मा। केशः। इति शब्दरत्नावली॥ (रुद्रः। यथा, भागवते। ६। ६। १८।

"अजैकपादहिर्ब्रध्नो बहुरूपो महानिति॥"

प्रियव्रतपुत्रस्य मेधातिथेः पुत्रभेदो वर्षभेदश्च। यथा, भागवते। ५। २०। २५। "तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्म जान् पुरोजव-मनोजव-पवमान-धूम्रानीकचित्ररेफ बहुरूप-विश्वाधारसंज्ञान्।" इति॥) बुद्धविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नानारूपयुक्ते, त्रि॥ (यथा, मनुः। १। ४८।

"तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना॥")

बहुरूपकः, पुं, (बहुरूप+स्वार्थे कन्।) शाकुकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुरूपा, स्त्री, (बहुरूपस्य विष्णोः स्त्री। टाप्।) दुर्गा। यथा,—

"अरूपा परभावत्वाद्बहुरूपा क्रियात्मिका।
ज्ञाता प्रेरयितृत्वेन सा प्रेरयति सप्तधा तनूः॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

बहुरेखा, स्त्री, (बह्वी बहुला रेखा करस्यादिचिह्नम्।) प्रचुरदीर्घचिह्नम्। बहुरेखायुक्तानां दोषो यथा,—

"रेखाभिर्बहुभिः क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनताम्।
रक्ताभिः सुखमाप्नोति ज्ञानाभिः प्रेष्यतां व्रजेत्॥"

इति गारुडे ६४ अध्यायः॥

बहुरेताः, [स्] पुं, (बहु रेतो यस्य।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥

बहुरोमा, [न्] पुं, (बहूनि लोमानि यस्य।) मेषः। इति हारावली। ८०॥ लोमशे, त्रि॥

बहुलं, क्ली, (बंहति वृद्धिं गच्छतीति। बंहि वृद्धौ कुलच्। नलोपश्च।) आकाशम्। इति मेदिनी॥ सितसरोरुहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुलं, त्रि, (बहूनर्थान् लातीति। बहु+ला+क।) प्रचुरम्। (यथा, मनुः। ४। ६०।

"नाधार्म्मिके वसेद्ग्रामे न चाधिबहुले भृशम्॥")

कृष्णवर्णः। इति मेदिनी। ले, ११८॥

बहुलः, पुं, (बहूनर्थान् लातीति। बहु+ला+क।) अग्निः। कृष्णपक्षः। इति मेदिनी। ले, ११८॥ (यथा, कुमारे। ४। १३।

"बहुलेऽपि गते निशाकरे
क्षतुषां दुःखमनङ्ग। मोक्ष्यति॥"

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १२८।

"मन्यानो बहुलो वायुः सकलः सर्व्वलोचनः॥")

बहुलगन्धा, स्त्री, (बहुलो गन्धो यस्याः।) शला। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुलच्छदः, पुं, (बहुलानि च्छदानि यस्य।) रक्तशिग्रुः। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुलवर्णं, क्ली, (बहूनि लवणानि यस्मिन्।) लौहरकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुला, स्त्री, (बहूनर्थान् लाति या। बहु+ला+क। टाप्।) नीलिका। शला। (यथा,

"शला माला च बहुला पृथ्वीका चिपुटापि च।
भद्रेला हृद्देला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥) गौः। इति मेदिनी। ले, ११७॥ देवीविशेषः। यथा,—

"इत्थं सा तेन मुनिना निःसृत्य रविमण्डलात्।
बहुला त्र्यम्बका तूर्णं प्रत्यं मानसमभ्यगात्॥
प्रत्यहं तत्र सावित्री गायत्री बहुला तथा।
सरस्वती च दृषद्वा पश्चेता मानसाचले॥"

इति कालिकापुराणे। २३ अध्यायः॥ (नदीभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ५७। ३६।

"चीनाखेव तुखाराश्च बहुला वाह्लवो नराः॥")

स्वनामख्याता उत्तमराजपत्नी। यथा, तत्रैव। ६६। ६।

"बाभ्रव्यां बहुलां नाम उपयेमे स धर्म्मवित्।
उत्तानपादतनयः प्रवीमिन्द्र इवोत्तमः॥")

बहुला, स्त्री, क्षत्रिकानलवृक्षम्। नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः। इति मेदिनी। ले, ११७॥

बहुलीकृतं, त्रि, (व्यबहुलं बहुलं कृतम्। अभूततद्भावे च्विः।) अपनीततृषधान्यादि। चलोलान इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पूतम् २। इत्यमरः। २। ६। २३॥ (विस्तृतोलूतम्। यथा, मार्कण्डेये। २१। ६२।

"पराक्रमवता वीर! त्वया तद्बहुलीकृतम्॥")

बहुवल्कः, पुं, (बहूनि वल्कानि यस्य।) पियालः। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुवल्ली, स्त्री, (द्रोढ्यादिः।) इति राजनिर्घण्टः॥

बहुवारः, पुं, (बहूनि वारयतीति। बहु+वृ+णिच्+अण्।) वृक्षविशेषः। बहुयार इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। प्रीतः २ प्रीतः ३ श्लेष्मान्तः ४ श्लेष्मान्तकः ५ उदालः ६ उदालकः ७। इति शब्दरत्नावली॥ मेदुः ८। इत्यमरटीकायां भरतः॥ अस्य फलगुणाः। हिमत्वम्। श्लेष्मलत्वम्। शुक्रकारित्वम्। गुरुत्वम्। दुर्जरत्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

बहुवारकः, पुं, (बहूनि रूक्षादीनि वारयतीति। बहु+वृ+णिच्+ण्वुल्।) वृक्षविशेषः। (अस्य

गुणा बहुवारशब्दे उक्ताः। बहुयार इति ख्यातः। यथा, मनुसंहितायाः।५।५। श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः। "प्रोक्षितं बहुवारकफलं गोभवं पेयं नवप्रसूताया गोः क्षीरमग्निसंयोगात् कठिनं भवति एतात् यत्नतस्त्यजेत॥")

बहुविध, त्रि, (बहवो विधा यस्य।) नानाप्रकारः। तत्पर्य्यायः। विविधः २ नानारूपः ३ पृथग्विधः ४। इत्यमरः। ३।१।६३॥ (यथा, गीतायाम्। ४।३२।

"एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे॥")

बहुविस्तीर्णा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा विस्तीर्णा।) कुक्किकाकृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ कुचर इति भाषा॥

बहुबीजं, क्ली, (बहूनि बीजानि यस्य।) गण्डगात्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ आता इति भाषा॥ अस्य गुणा आलुशब्दे द्रष्टव्याः॥

बहुवीर्य्यः, पुं, (बहु वीर्य्यं तेजो यस्य।) विभीतकः। इति जटाधरः॥ तण्डुलीयशाकः। शाल्मलिवृक्षः। मरुवः। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुवीर्य्या, स्त्री, (बहु वीर्य्यं तेजो यस्याः।) भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुव्रीहिः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः। (मुग्धबोधमते।) अस्य साङ्केतिकसंज्ञा हः। यथा, अन्यार्थानां दानां हसंज्ञः। उदाहरणं यथा। पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः। इति बोपदेवः॥ स च तुल्याधिकरणानां पदानां अन्यार्थत्वे स्यादिति बोध्यम्। यथा पीताम्बरादि। भिन्नाधिकरणानान्तु पुत्राय धनमस्य शिष्याय विद्या अस्य इत्यादौ न स्यात्। समासक इत्युदाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणानाञ्च स्यात धर्म्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्म्मवृत्तिः। एवं कामवृत्तिः उरसि लोमा कण्ठे काल इत्यादि। एवं पीताम्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेष्ययोः समासे विशेषणमेव पूर्व्वं स्यादिति सूचितम्। तेन पीताम्बर इत्यत्र अम्बरपीत इति न स्यात्। एवं त्रिलोचनः चतुर्भुजः दीर्घकेशीत्यादि। एवं पीताम्बर इत्युदाहरता कांचित् क्वान्तविशेषणं पूर्व्वं स्यात् कांचित परं वा स्यात् इति सूचितम्। तेन अयाहतम्बैरगतेरिति। व्यधिषितं भर्त्तुरुपस्थितोदयमिति। स वृत्तचूड़श्चलकाकपक्षकैरित्यादि रघुः॥ सुखजातः सुरापीतो वृजग्रीवो माल्यधारक इति। एवं जातदन्तः दन्तजातः जातश्मश्रुः श्मश्रुजातः पीततैलः तैलपीतः पीतघृतः घृतपीतः ऊढभार्य्यः भार्य्योढ़ः गतभार्य्यः भार्य्यागतः गतार्थः अर्थगतः अन्यार्थितः आहितान्निः पुत्रजातः जातपुत्रः जातयामः यामजातः दुःखजातः जातदुःखः गड़ुकण्ठः कण्ठगड़ुः इत्यादि बोध्यम्। एवमुद्यतचक्रः चक्रोद्यतः उद्यतासिः असिद्यतः उद्यतगदः गदोद्यतः उद्यतखड्गः खड्गोद्यत इति। आयुधेभ्यो नित्यं पूर्व्वमिति जौमराः॥ यथा उद्यतचक्र इत्यादि। एवं सर्व्वनामसकलात् पूर्व्वम्। सर्व्वश्वतः। संख्यासर्व्वनाम्नोः संख्यापूर्व्वं स्यात्। द्विपरः त्रिपूर्व्वः। सप्तम्यन्तमन्यचन्द्रादेः। सप्तम्यन्तं पदं पूर्व्वं स्यात् चन्द्रादेः। धर्म्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्म्मवृत्तिः उरसि लोमा कण्ठे काल इत्यादौ उरसिजवत् क्लीरलुक्। चन्द्रादेस्तु चन्द्रशेखरः चन्द्रचूड़ः पद्मनाभः शूलपाणिः कुशहस्तः। प्रियो वा। गुड़प्रियः प्रियगुड़ः। किञ्च आरूढ़ो वानरो यं स आरूढ़वानरो रथः। दृष्टः क्षणो येन स दृष्टक्षणो भक्तः। दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिर्विप्रः। निर्गताः पक्षिणो यस्मात् स निर्गतपक्षी द्रुमः। चत्वारो भुजा यस्यासौ चतुर्भुजो विष्णुः। बहूनि नक्षत्राणि यत्र तद्बहुनक्षत्रमाकाशम्। इति द्वितीयान्तान्यपदार्था बहुव्रीहयः सर्व्वमन्यन्ते। स्वमते तु प्रथमान्तान्यपदार्थोऽपि यथा सह माता वर्त्तते योऽसौ समातृकः एवं सपक्षकः समासकं ब्राह्मणमानिनीत्यादि। इति दुर्गादासः॥ * ॥ (बहवो व्रीहयो यस्येति व्युत्पत्त्या) प्रधानार्थयुक्ते, त्रि। यथा,—

"द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः।
तत्पुरुष! कर्म्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः॥"

इति प्राचीनाः॥

बहुशृङ्गः, पुं, (बहवः शृङ्गवो यस्य।) चटकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (बहुशृङ्गविशिष्टे, त्रि। तृतीयायां तिथौ पटोलभक्षणेन बहुशृङ्गः स्यात्। यथा, तिथितत्त्वे।

"कृष्णार्के चार्घहानिः स्याद्हत्यां न स्मरे हरिम्।
बहुशृङ्गः पटोले स्यात् धनहानिषु सूलके॥")

बहुशः, य, (बहूनि ददाति करोत्यादि वा। बहु + "बहुलाथाच्छस्कारकादन्यतरस्याम्।" ५।४।४२। इति शस्।) बहूनि। इति याकरणम्॥ (यथा, मार्कण्डेये। ५२।२६।

"कथयन्ते बहुशश्चैते पिता पुत्रत्रयञ्च यत्॥")

बहुशल्यः, पुं, (बहु शल्यं यस्य।) रक्तखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥ अनेकशल्ययुक्ते, त्रि॥

बहुशालः, पुं, (बहुभिः शालते इति। बहु + शाल + अच्।) खट्टी। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुशिखा, स्त्री, (बह्वी शिखा यस्याः।) जलपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥ (बह्वी शिखा इति कर्म्मधारयसमासः।) अनेकशिखा च॥

बहुसन्ततिः, पुं, (बह्वी सन्ततिर्विस्तारोऽन्वयो वा यस्य।) ब्रह्मयष्टिः। इति शब्दचन्द्रिका॥ बेड़ेलाग इति भाषा॥ अनेकसन्ततियुक्ते, त्रि॥

बहुसम्पुटः, पुं, (बहुः सम्पुटो यस्य।) विष्णुकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

बहुसारः, पुं, (बहुः सारः स्थिरांशो यस्य।) खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (बहुसारविशिष्टे, त्रि। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६।३।१॥ "स य एष बहुसारः॥")

बहुसुता, स्त्री, (बहुः सुतः सन्ततिर्मूलं वा यस्याः।) शतमूली। इत्यमरः। २।४।१५॥

बहुसूः, स्त्री, (बहून् सूते या। बहु + सू + क्विप्।) शूकरी। इति शब्दरत्नावली॥ बहुप्रसवा च॥

बहुसूतिः, स्त्री, (बहुः सूतिः प्रसवो यस्याः।) बकपत्न्या गौः। इत्यमरः। २।६।७॥ बहुसन्तानप्रसवा च॥

बहुस्रवा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा स्रवति या। बहु + स्रु + अच्। टाप्।) शल्लकीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ अनेकक्षरणशीला च॥

बहुस्वनः, पुं, (बहुः प्रचण्डः स्वनः शब्दो यस्य।) पेचकः। इति केचित्॥ अनेकशब्दयुक्ते, त्रि॥

बह्वपत्यः, पुं स्त्री, (बहूनि अपत्यानि यस्य।) शूकरः। सूचकः। इति राजनिर्घण्टः॥ बहुसन्तानयुक्ते, त्रि॥

बह्वाशी, [न्] त्रि, (बहु अत्तीति। बहु + अद् + णिनि।) बहुभोजनशीलः। यथा, चाणक्ये। ६६।

"बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् श्वनो गुणाः॥"

(बह्वी आशा यस्य।) बह्वाशाविशिष्टः॥ (धृतराष्ट्रपुत्रविशेषे, पुं। यथा, महाभारते। १।११७।१६।

"आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदन्तोऽयशाय्यपि॥")

बह्वृक, स्त्री, ऋग्वेदः (बह्व्य ऋचो यस्मिन्।) सूक्ते, क्ली। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ "बह्व्य ऋचोऽधीतवया येन इति व्युत्पत्त्या ऋग्वेदज्ञे ब्राह्मणे, पुं। यथा, मनुः। ३।१४५।

"यत्नेन भोजयेत् श्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्॥"

केचित् बह्वृच इत्यकारान्तमिच्छन्ति॥)

बह्वृची, स्त्री, (बह्वृचस्य ऋग्वेदज्ञस्य पत्नी। बह्वृच + ङीप्।) ऋग्वेदवेत्तुः पत्नी। इति जटाधरः॥ (बह्व्य ऋचोऽधीतवया यया इति विग्रहे अध्यर्युनामाध्येत्री स्त्री। अनृचबह्वृचावध्यर्यवीति वचनात्। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।" ५।४।७४। इत्यत्ययः समासान्तः। "गोरुच्च चरणैः सह" इति जातित्वात् ङीष्। यद्यपि स्त्रीणां स्वाध्यायाध्ययनं निषिद्धं तथापि पुरा कल्पेष्वसदामीत्। यथाह यमः।

"पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते।
अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा॥"

इति॥)

बा(घा)ड़, क्र ड आप्रावे। क्षाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्। आप्रावः उच्छलनम्। इति दुर्गादासः॥) बोपदेवेन अस्य स्यवकारादौ गृहीतः॥ (बाड़ते। अदित् चडि न हस्वः। अबबाड़यत्॥)

बा(घा)ड़वं, क्ली, (बड़वानां समूहः। बड़वा + "खण्डिकादिभ्यश्च।" ४।२।४५। इति अञ्।) बड़वासमूहः। इत्यमरः॥ (बड़वाया इद-

मिति । बड़वा + अण् । बड़वासम्बन्धिनि, त्रि । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"दीपनीयमचक्षुष्यं बाड़वं दधि वातलम् ॥")
बा(वा)ड़व:, पुं, (बाड़ं यज्ञान्तज्ञानं वाति प्राप्नोतीति । बाड़ + वा + क: ।) ब्राह्मण: । (बड़वायां घोटक्यां जात: । बड़वा + अण् ।) बड़वानल: । इत्यमर: ॥ तत्पर्य्याय: । और्व: २ संवर्त्तक: ३ अब्धामि: ४ बड़वामुख: ५ । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ६४ ।
"महोदधेर्जठरगतस्य बाड़वो
भवान् विभूत्या परया करे स्थित: ॥")
बा(वा)ड़वाग्नि:, पुं, (बड़वा समुद्रस्या घोटकी तत्सम्बन्धिन: ।) बड़वानल: । इति जटाधर: ॥ (यथा, माघे । ११ । ४५ ।
"पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्न:
स्फुटमनिशमशान्तोऽपि ज्वालया बाड़वाग्नि: ॥")
बा(वा)ड़वाग्र्य:, पुं, (बाड़वेषु ब्राह्मणेषु अग्र्य: श्रेष्ठ: ।) ब्राह्मणश्रेष्ठ: । यथा,—
"इत्याकर्ण्य वचस्तस्य बाड़वाग्र्यस्य धीमत: ।
पप्रच्छ तुष्टमानस्कस्तीर्थयात्राविधिं मुनिम् ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १६ अध्याय: ॥
बा(वा)ड़वेयी, पुं, (बड़वाया घोटकरूपधारिण्या: सूर्य्यपत्न्या अपत्ये पुमांसौ । बड़वा + ढक् ।) अश्विनीकुमारौ । इति शब्दमाला ॥
बा(वा)ड़व्य, क्ली, (बाड़वानां ब्राह्मणानां समूह: । बाड़व + "ब्राह्मणमानवबाड़वाद् यत् ।" ४।२। ४२ । इति यत् ।) ब्राह्मणसमूह: । इत्यमर: ॥
बाड़िङ्गन:, पुं, (बाड़ं भावनं तत्रे इङ्गते इति । बाड़ + इङ्ग + ल्यु ।) वार्त्ताकु: । इति रत्नमाला ॥
बाढ़, क्ली, (बाढ प्रयत्ने + क: । "सुध्यस्वाम्यर्त्तीति ।" ७ । २ । १८ । इति निपातनात् साधु: ।) अतिशय: । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । ६८ ।
"बाढ़ मया सा नगरी दृष्टा विद्यार्थिना सता ॥")
प्रतिज्ञा । इत्यमर: । ३ । ३ । ४४ ॥ बाढ़मित्यव्ययमपीति दुर्गा: । इति भरत: ॥
"बाढ़ं त्रिषु दृढ़े क्लीवमनुमत्यामथ त्रिषु ॥"
इति नानार्थरत्नमाला ॥
(सत्यम् । यथा, रघु: । १६ । ५२ ।
"बाढ़मेतु दिवमेषु पार्थिव:
कर्म्म साधयति पुत्रजन्मने ॥")
बा(वा)ण:, पुं, (वणनं बाण: शब्दस्तदस्यास्तीति । बाण + अच् ।) अस्त्रविशेष: । तीर इति भाषा । तत्पर्य्याय: । एषणक: २ विशिख: ३ अजिह्मग: ४ खग: ५ आशुग: ६ कलम्ब: ७ मार्गण: ८ शर: ९ पत्री १० रोप: ११ इषु: १२ । इत्यमर: । २ । ८ । ८६ ॥ चित्रपुङ्ख: १३ शायक: १४ वीरसर: १५ तूणशेड़: १६ काण्ड: १७ विपर्षक: १८ शर: १९ वाजी २० पत्रवाह: २१ अस्त्रकण्टक: २२ ॥ लौहमयबाणस्य पर्य्याय: । प्रक्षुद्रक: १ लोहनाल: २ नाराच: ३ ॥ तिग्मबाणस्य पर्य्याय: । प्रहित: १ निरस्त: २ ॥ विषाक्तबाणस्य पर्य्याय: । तीक्ष्ण: १ लिप्तक: २ दिग्ध: ३ ॥ तीरो निष्फलसायके । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७५ । १७ ।
"यच्च बाणा: संपतन्ति कुमारा विशिखा इव ।
तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदिति: शर्म्म यच्छतु
विश्वहा शर्म्म यच्छतु ॥")
बलिराजस्य ज्येष्ठपुत्र: । यथा,—
"बले: पुत्रशतं त्वासीद्बाणज्येष्ठमतो द्विजा: ।
बाण: सप्तमबाहु: स्यात् सर्व्वास्त्रगुणसंयुत: ॥
तपसा तोषितो यस्य पुरे वसति शूलधृक् ।
महाकालत्वमगमत् सान्यं यस्य पिणाकिन: ॥"
इति मत्स्यपुराणे ५ अध्याय: ॥
(अस्य जन्मादिविवरणन्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्यम् । विस्तृतिस्तु हरिवंशे विष्णुपर्व्वणि १७३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्या ॥) गोस्तन: । केवल: । इति मेदिनी । णे, २७ ॥ अग्नि: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ काण्डावयव: । इति विश्व: ॥ भद्रमुञ्ज: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (पुं, क्ली, नीलभिण्टी । इति वैद्यकनी ॥ यथा, माघे । ६ । ४६ ।
"विकचबाणदलावलयोऽधिकं
रुरुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमा: ॥"
बाणयते शब्दायते इति । बाण शब्दे + "अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १९ । इति घञ् । बाक् । इति शिवराट् ॥ इक्ष्वाकुवंशीयो ऽयोध्याराज: स्वनामख्यातो विकुक्षे: पुत्र: । यथा, रामायणे । १ । ७० । २२—२३ ।
"इक्ष्वाकोस्तु सुत: श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुत: ।
कुक्षेरथात्मज: श्रीमान् विकुक्षिरुदपद्यत ॥
विकुक्षेस्तु महातेजा बाण: पुत्र: प्रतापवान् ।
बाणस्य तु महातेजा अनरण्य: प्रतापवान् ॥"
कादम्बरीप्रणेता कविविशेष: । यथा, कादम्बर्यां कविवंशवर्णने ।
"सरस्वतीपाणिसरोजसम्पुट-
प्रस्पष्टहोमभ्रमसीकराभ्यस: ।
यशोऽशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्
तस: सुरो बाण इति बभूवतु: ॥
द्विजेन तेनाजनि कण्ठकौब्जया
महामनोमोहमलीमसात्मया ।
अलक्ष्यवैदग्ध्यविलासमुग्धया
धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥"
अयमेव हर्षचरितप्रणेता इति केचित् ॥)
बा(वा)णगङ्गा, स्त्री, (बाणेन प्रकटिता गङ्गा नदीविशेष: ।) रावणबाणनिर्भिन्नसोमेश्वरगिरिभवनदीविशेष: । यथा,—
"सोमेशाद्दक्षिणे भागे बाणेनाग्निं विभिद्य वै ।
रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा ।
बाणगङ्गेति विख्याता या स्नानाद्दहहारिणी ॥
स्नात्वा तु बाणगङ्गायां दृष्ट्वा बाणेश्वरं विभुम् ।
गङ्गास्नानफलं प्राप्य मोदते देववद्दिवि ॥"

इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावर्णक्षेत्रमहिमा त्रिवेण्यादिमहिमा नामाध्याय: ॥
बा(वा)णदण्ड:, पुं, (बाणस्य दण्ड: ।) बाणदण्ड: । तत्पर्य्याय: । वेमा २ । इति हेमचन्द्र: ॥
बा(वा)णपुङ्खा, स्त्री, (बाणस्य + पुङ्खा ।) शरपुङ्खा । इति राजनिर्घण्ट: ॥
बा(वा)णपुर, क्ली, (बाणस्य राज्ञ: पुरं नगरम् ।) बाणराजनगरम् । तत्पर्य्याय: । देवीकोट: २ कोटीवर्षम् ३ ऊषावनम् ४ श्रोणितपुरम् ५ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ आग्नेयम् ६ उमावनम् ७ कोट्टवीपुरम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
बा(वा)णभट्ट:, पुं, ग्रन्थकारविशेष: । (स तु कादम्बर्यादिग्रन्थप्रणेता ।) "ननु मङ्गलं कथं क्रियते मङ्गलाद्विघ्नध्वंस: विघ्नध्वंसात् प्राप्तिर्फलसिद्धिरिति चेन्न । बाणभट्टादेर्मङ्गले सत्यपि ग्रन्थसमाप्त्यभावात् माघादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्तिदर्शनात् ।" इति सुग्धबोधटीकायां दुर्गादास: ।
बा(वा)णयुद्ध, क्ली, (बाणेन सह युद्धम् ।) बाणराजेन सह श्रीकृष्णस्य संग्राम: । तस्य विवरणम् । यथा, —
श्रीशुक उवाच ।
"बाण: पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मन: ।
सहस्रबाहुर्वाद्येन साक्षवेतोषयन्महत् ॥
भगवान् सर्व्वभूतेश: शरण्यो भक्तवत्सल: ।
वरेण च्छन्दयामास स तं वव्रे पुराधिपम् ॥
स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्य्यदुर्म्मद: ।
किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पदाम्बुजम् ॥
नमस्ये त्वां महादेव ! लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराङ्घ्रिपम् ॥
दो:सहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ।
त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वदृते समम् ॥
कण्डूत्या निष्टनैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहम् ।
आद्यायां चूर्णयन्नद्रीन् भीतास्तेऽपि प्रदद्रुव: ॥
तन्म श्रुत्वा भगवान् क्रुद्ध: केतुस्ते भज्यते यदा ।
तद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ़ ! संयुगं मत्समेन ते ॥
इत्युक्त: कुमतिर्हृष्ट: स्वगृहं प्राविशन्नृप ।
प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्य्यनाशनं कुधी: ॥
तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्रादुस्मिना रतिम् ।
कन्यालभत कान्तेन प्राग्दृष्टश्रुतेन सा ॥
सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी ।
सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम् ॥
बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत् सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥
कं त्वं मृगयसे ! सुभ्रु ! कीदृग्रूपो मनोरथ: ।
हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये ॥
ऊषोवाच ।
दृष्ट: कश्चिन्नर: स्वप्ने श्याम: कमललोचन: ।
पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयङ्गम: ॥
तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाधरं मधु ।
क्वापि यात: स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां दृजिनार्णवे ॥

चित्रलेखोवाच ।
यत्सत्यमेवोषानिरुद्धं त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ।
तमानयेयं वरं वक्ष्ये मनोहर्त्ता तमादिश ॥
इत्युक्ता देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् ।
दैत्यविद्याधरान् यक्षान् मनुजांश्च यथालिखत् ॥
मनुजेषु च सा वृष्णीञ्छूरमानकदुन्दुभिम् ।
बलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥
अनिरुद्धं बिलिखितं वीक्ष्योषावाङ्मुखी
ह्रिया ।
सोऽमावसाविति प्राह सायमाना महीपते ! ॥
चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ।
ययौ विहायसा राजन् ! द्वारकां कृष्णपालि-
ताम् ॥
तत्र सुप्तं सुपर्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता ।
गृहीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् ॥
सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना ।
दुर्वीक्ष्य स्वगृहे पुंमो रेमे प्राद्युम्निना समम् ॥
परार्ध्यवासः स्रग्गन्धधूपदीपासनादिभिः ।
पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः स्त्र्यचणार्चितः ॥
गूढः कन्यापुरे प्रेम्णा प्रवृद्धस्नेहया तया ।
नाहर्गणान् स बुबुधे ऊषयापहृतेन्द्रियः ॥
तां तथा यदुवीरेण भुज्यमानां हृतव्रताम् ।
दैतेयभर्तृभयाच्चुक्रुशुः प्रेतां दुरवच्छदैः ॥
भटा आवेदयाञ्चक्रुः राजंस्ते दुहितुर्व्रजम् ।
विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥
अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ! ।
कन्याया दूषणं पुंभिर्दृष्टायाः न विद्महे ॥
ततः प्रत्यवितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तोऽद्राक्षीदुदूढहम् ॥
कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं
श्यामं पिशङ्काम्बरमम्बुजेक्षणम् ।
दृष्ट्वा भुजं कुण्डलकुन्तलत्विषा
स्मितावलोकेन च मण्डिताननम् ॥
दीव्यन्तमक्षैः प्रियया मुदान्वितं
तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजम् ।
बाहूदधानं मधुमल्लिकास्रितो
तस्याग्र आसीनमवध्य विस्मितः ॥
स तं प्रविष्टं वृतमातताय्यिभि-
र्भटैरनेकैरवलोक्य माधवः ।
उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो
यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥
जिघृक्षया तान् परितः प्रसर्पतः
शुनो यथा शूकरयूथपोऽहनत् ।
ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता
निर्भिन्नमस्तोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ॥
तं नागपाशैर्बलिनन्दनो बली
सन्तं स्वसैन्यं रुधितो वयस्य ह ।
ऊषा भृशं शोकविषादविक्लवा
वभूव निम्लोचति पङ्कजश्रीर्यथा ॥"

श्रीशुक उवाच ।
"अथोषानिरुद्धयोर्वार्तां लोके गायन्त्यनाः ।
चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचताम् ॥
नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्तां बन्धस्य कर्म च ।
प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥
प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः साम्बोऽथ सारणः ।
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥
अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सर्वतो
दिशम् ।
रुरुधुर्बाणनगरं समन्तात् सात्वतर्षभाः ॥
भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ।
प्रेक्षमाणो रुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ॥
वामार्धं भगवान् रुद्रः ससुतः प्रमथैर्वृतः ।
आरुह्य नन्दिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ॥
आसीत् सुतुमुलं युद्धमद्भुतं लोमहर्षणम् ।
कृष्णशङ्करयोः राजन् ! प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥
कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगम् ।
प्राम्भस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्वतैः ॥
ब्रह्मादयः सुराधीशाः मुनयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥
शङ्करानुचराञ्छौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् ।
डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान् सविनायकान् ॥
भूतमातृपिशाचांश्च कृष्णाख्यान् ब्रह्मराक्षसान् ।
द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः ॥
पृथग्विधानि प्रायुङ्क्त पित्र्याण्यस्त्राणि
शार्ङ्गिणे ।
प्रत्यस्त्रैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥
ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतम् ।
आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥
मोहयित्वाथ गिरिशं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ।
बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः ॥
स्कन्दः प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमानः समन्ततः ।
असृग्विमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिना प्राद्रवद्रणात् ॥
कुम्भाण्डः कूपकर्णश्च पेततुर्मुषलार्दितौ ।
दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वशः ॥
क्षीयमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षितः ।
कृष्णमभ्यद्रवत् संख्ये रथी हित्वैव सात्यकिम् ॥
धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणाः पञ्चशतानि वै ।
एकैकस्मिन् शरौ द्वौ द्वौ सन्दधे रणदुर्मदः ॥
तानि चिच्छेद भगवान् धनूंषि युगपद्धरिः ।
सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शङ्खमपूरयत् ॥
तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥
ततस्तिर्यङ्मुखो नग्नामनिरीक्षन् गदाग्रजः ।
बाणञ्च तावद्विरथश्चिक्षेपान्धवाविघ्नत् पुरम् ॥
विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिराश्चितः ।
अभ्यधावत दाक्षाह्यं दहन्निव दिशो दश ॥
अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजत् ज्वरम् ।
माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ ॥
माहेश्वरः समाक्रन्दत् वैष्णवेन बलार्दितः ।
अलब्ध्वा भयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ॥
शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रयताञ्जलिः ॥

ज्वर उवाच ।
नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं
सर्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रम् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं
यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥
कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो
द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्संघातो बीजरोहप्रवाह-
स्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥
नाना भावैर्लीलयैवोपपन्ने-
र्देवान् साधू लोकसेतून् बिभर्षि ।
हंस्युन्मार्गान् हिंसया वर्त्तमानान्
जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः ॥
तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहेन
शान्तोग्रेणात्युल्बणेन ज्वरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिमूलं
नो सेवेरन् यावदाशानुबद्धाः ॥

श्रीभगवानुवाच ।
त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं यतु ते मज्ज्वराद्भयम् ।
यो नौ स्मरति संवादं तस्य त्वत्तो भवेद्भयम् ॥
इत्युक्तोऽच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।
बाणस्तु रथमारूढः प्रागाद्योत्स्यन् जनार्द-
नम् ॥
ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरो नृप ! ।
सुमोच परमक्रुद्धो बाणांश्चक्रायुधं नृप ! ॥
तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना ।
चिच्छेद भगवान् बाहून् शाखा इव वनस्पतेः ॥
बाहुषु च्छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान् भवः ।
भक्तानुकम्पयोपेत्य चक्रायुधमभाषत ॥

श्रीरुद्र उवाच ।
त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये ।
यं पश्यन्त्यमलात्मानमाकाशमिव केवलम् ॥
नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमम्बुरेतो
द्यौः शीर्षमाशाः श्रुतिरङ्घ्रिरुर्वी ।
चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा
अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः ॥
रोमाणि यस्यौषधयोऽम्बुवाहाः
केशा विरिञ्चो धिषणा विसर्गः ।
प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्म्म-
स त्वं भवान् पुरुषो लोककल्पः ॥
सत्त्वावतारोऽयमकुण्ठधामन्
धर्म्मस्य गुप्त्यै जगतो भवाय ।
वयञ्च सर्वे भवतानुभाविता
विभावयामो भुवनानि सप्त ॥
त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीय-
स्तुर्यः सदृग्धेतुरहेतुरीशः ।
प्रतीयसेऽथापि यथा विकारं
स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्ध्या ॥
यथैव सूर्यः पिहितः स्वछायया
छायाश्च रूपाणि च सञ्चकास्ति ।
एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त्व-
मात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन् ॥

यन्मायामोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥
देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोकमजितेन्द्रियः ।
यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्म-
वञ्चकः ॥
यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ।
विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्ताऽमृतं त्यजेत् ॥
अहं ब्रह्माथ विबुधा मुनयश्चामलाशयाः ।
सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरम् ॥
तं त्वां जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं
समं प्रशान्तं सुहृदात्मदैवम् ।
अनन्यमेकं जगदात्मकेतुं
भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥
अयं ममेष्टो ह्यियसोऽनुवर्त्ती
मयाभयं दत्तमसुष्य देव ! ।
सम्पाद्यतां तद्भवतः प्रसादो
यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदात्थ भगवंस्तत्र: करवाम प्रियन्तव ।
भवतो यद्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥
अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः ।
प्रह्लादाय वरो दत्तो न वधो मे तवान्वयः ॥
दर्पोपशमनायास्य प्रवृत्ता बाहवो मया ।
क्षुद्विच्च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥
चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यत्यजरामरः ।
पार्षदमुख्यो भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥
इति लब्धाभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसासुरः ।
प्राद्युम्निं रथमारोप्य स बध्वा समुपानयत् ॥
अक्षौहिण्या परिवृतं सुवासःसमलङ्कृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥
स राजधानीं समलङ्कृतां ध्वजै-
र्मनोरमैर्भूषितमार्गचत्वराम् ।
विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्वनै-
रभ्युद्यतः पौरसुहृद्द्विजातिभिः ॥
य एतत् कृष्णविजयं प्रातरुत्थाय नित्यशः ।
संस्मरेत् प्राप्तरुत्थाय न तस्य स्यात् पराजयः ॥"
इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्यां दशमस्कन्धे बाणासुर-
संग्रामे श्रीकृष्णविजयश्चिषहितमोऽध्यायः ॥

बा(बा)णलिङ्गं, क्ली. (बाणार्चनार्थं कृतं लिङ्गम् ।
अस्यास्य निरुक्तिरुक्ता हेमाद्रौ । यथा,—
"बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरो-
ऽपि च ।
तेन यस्मे कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥")
नर्म्मदानदभवशिवलिङ्गम् । तस्य विवरणम् ।
यथा,—
"नर्म्मदाजलमध्यस्थं बाणलिङ्गमिति स्मृतम् ।
बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ताक्षयं स्थितम् ॥
चान्द्रायणशतं कार्य्यं ग्रम्भोर्भेद्यभक्षणात् ।
शास्त्राच्छास्त्रविभागोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदर्पितं जलं बाणं ग्राह्यं प्रमादसंज्ञया ॥
शिवनाभमयं लिङ्गं सदा पूज्यं महर्षिभिः ।

यतश्च सर्वलिङ्गेभ्यस्तद्धि पूज्यतमं मतम् ॥
चतुरङ्गुलमुच्छ्रायं रम्यं वेदिकया युतम् ।
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं पञ्चसूत्रसमाधितम् ॥
तदर्द्धं मध्यमं प्रोक्तं तदर्द्धमवरं स्मृतम् ।
तस्य न्यूनं पूजनीयं न कदापि न तत्फलम् ॥
कृष्णाभं शिवलिङ्गञ्च स्थूलस्थूलं प्रशस्यते ।
शालग्रामो नर्म्मदश्च सूक्ष्मसूक्ष्मो विशिष्यते ॥"
पार्थिवादिलिङ्गापेक्षया बाणलिङ्गस्य श्रेष्ठत्वम्
यथा,—
"कोमलेषु तु लिङ्गेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।
कठिनेषु तु पाषाणं पाषाणात् स्फाटिकं परम् ॥
स्फाटिकात् पद्मरागञ्च काश्मीरं पद्मरागतः ।
काश्मीरात् पुष्परागोत्थमिन्द्रनीलोद्भवं ततः ॥
इन्द्रनीलाच्च गोमेदं गोमेदाद्विद्रुमोद्भवम् ।
विद्रुमान्मौक्तिकं श्रेष्ठं तस्मात् श्रेष्ठन्तु राजतम् ॥
हैरण्यं राजतात् श्रेष्ठं हैरण्याद्धीरकं वरम् ।
हीरकात् पारदं श्रेष्ठं बाणलिङ्गं ततः परम् ॥"

इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥

अथ बाणलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृत-
कालोत्तरे ।
"बाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं शृणुत प्रभो ॥
नर्म्मदादेविकायाञ्च गङ्गायमुनयोस्तथा ।
सन्ति पुण्यनदीनाञ्च बाणलिङ्गानि षण्मुख ! ॥
इन्द्रादिपूजितान्यत्र तत्रिङ्गैर्विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ।
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः सान्निध्यार्थप्रदानि च ॥"

इतीन्द्रलिङ्गलक्षणम् ॥

"आरुणं शिल्पकीलालसुगन्धस्पर्शं करोत्यलम् ।
आग्नेयं तच्छक्तिनिभमथवा शुक्तिलाञ्छितम् ।
इदं लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् ॥"

इत्याग्नेयलिङ्गलक्षणम् ॥

"दण्डाकारं भवेद् याम्यमथवा रसनाङ्कितं ।
यद्यदुक्तं सह तैर्न निर्मितं ज्ञायते तदा ।
निर्मितं निधनन्तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥"

इति याम्यलिङ्गलक्षणम् ॥

"राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्कराद्यैरलिप्तन्तु कृष्णकृष्णियुतं तथा ।
राक्षसं निष्फलं लिङ्गं गार्हस्थ्ये न सुखप्रदम् ॥"

इति नैर्ऋतलिङ्गलक्षणम् ॥

"वारुणं वर्त्तुलाकारं पाण्डुरं चालिवर्चसम् ।
वृद्धिं सुखादैश्वर्यसंभोगाप्नुते मधुगे ॥"

इति वारुणलिङ्गलक्षणम् ॥

"कृष्णं धूम्रं नवारुण्यं ध्वजाभं ध्वजसन्निभम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनभितस्ततः ॥"

इति वायुलिङ्गलक्षणम् ॥

"तूणपाशुगदाकारं गुह्यकैश्वर्यस्य मध्यगम् ॥"

इति कुबेरलिङ्गलक्षणम् ॥

"दिनं वाप्यथवा रात्रिं ग्रस्यादृक्षिकरैर्बलम् ।
अक्षिशूलाङ्कितं रौद्रं क्षिमकुक्कुलवर्चसम् ॥"

इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥

"चतुर्वर्णमयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽमतः ।

वैष्णवं शङ्खचक्राङ्कगदाद्यादिविभूषितम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभाङ्कञ्च सर्वसिंहासनाङ्कितम् ।
वैनतेयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥"

इति वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ॥

"शालग्रामादिसंस्थन्तु शङ्खाङ्कं श्रीविवर्द्धनम् ।
पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूतये ॥"

इत्यपि वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ॥

हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ।

नारद उवाच ।

"अथ वक्ष्यामि ते विप्रचिह्नमेकादशं परम् ।
श्रवणाद्यस्य पापानि नाशमायान्ति तत्-
क्षणात् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं लक्षणाङ्कुशलिङ्कायुतम् ।
स्वयम्भूलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धैर्निषेवितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटाभूलसमन्वितम् ।
स्तब्धोन्नयाङ्कयं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभवर्णं लक्षणबिन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशञ्च नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
श्यामलिङ्गं जटाजूटं कृष्णाभं शूलविग्रहम् ।
कालाग्निरुद्रमाख्यातं सर्वसत्त्वैर्निषेवितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतकम् ।
श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम् ॥
प्रलयाम्भसमायुक्तं त्रिपुरारिसमाकृयम् ॥
शुभ्राभं पिङ्गलजटं मुण्डमालाधरं परम् ।
त्रिशूलधरमीशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ॥
त्रिशूलडमरुधरं शुभरक्ताम्बरावृतः ।
अर्द्धनारीश्वराकारं सर्वदेवैरभीष्टदम् ॥
ईषद्रक्तमयं कान्तं स्थूलं दीर्घं समुज्ज्वलम् ।
महाकालं समाख्यातं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
एतत्ते कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महर्षितुः ।
एकेनैव कृतार्थः स्यात् बहुभिः किम् कृतैः ॥"

इति बाणलिङ्गचिह्नानि ॥

वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरे ।
"उत्तराङ्गं श्रेयसे योज्यं शोभनन्तं विवर्द्धयेत् ।
यमवर्णन्तु यल्लिङ्गं यमाङ्कं वा क्रमङ्गतम् ॥
दक्षाङ्कं सुखचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मतम् ।
अग्निवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिंहपूजितम् ।
मौक्तिकाभं नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
वसुदैः सेन्द्रयज्ञेशगुह्यकैर्यातुधानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्डलप्रभम् ॥"

इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥

वीरमित्रोदयधृतम् ।
"इत्येतत् लक्षणं प्रोक्तं परीक्षातत्त्वकोविदैः ।
त्रिःसप्तपञ्चवारं वा तुलासाम्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शैलं पाषाणसम्भवम् ।"
तुलाकरणन्तु तण्डुलेन । अपरतुलादिषु तण्डुला
यदधिकाः स्युस्तदा तल्लिङ्गं शुद्धिगां पूज्य-
मवधार्य्यं लिङ्गाच्चेदधिकं तदोदासीनपूज्यम्

इति किंवदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ॥
सूतसंहितायाम् ।
"मन्त्रलक्षसुलारूढं वृद्धिमेति न हीयते ।
बाणलिङ्गमिति ख्यातं शैवं नार्म्मदमुच्यते ॥
त्रिपञ्चवारं यस्यैव तुलासाम्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शैवं पाषाणसम्भवम् ॥"
वीरमित्रोदये ।
"नद्यां वा प्रतिपेद्वयो यदा तदुपलभ्यते ।
बाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सप्तविवर्द्धनम् ॥"
इति बाणलिङ्गपरीक्षा ॥
बाणप्रतिष्ठायामपि तत्रैव ।
"अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्त्रे तथादितः ।
बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणात्मरोऽपि च ॥
तेन यस्मे कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्व्वार्थदायकः ॥
ऋषप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च ।
पङ्कजस्य फलाकारं कृष्णलस्य समाकृति ॥"
पङ्कजफलं पद्मबीजम् ॥ पङ्कजस्यफलाकारं कृष्ण-
टाण्डसमाकृतीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः।
"भुक्तिमुक्तिप्रदत्वेव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥"
याज्ञवल्क्यसंहितायां देवीं प्रति शिववाक्यम्।
"प्रशस्तं नार्म्मदं लिङ्गं पङ्कजस्यफलाकृति ।
मधूवर्णं तथा शुक्लं नीलं मरकतप्रभम् ॥
हंसडिम्बाकृति पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।
स्वयं संभवते लिङ्गं गिरिसो नर्म्मदाजले ॥
पुरा बाणासुरेणार्च्चं प्रार्थितो नर्म्मदातटे ।
अविद्यामं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
बाणलिङ्गमपि ख्यातमतोऽर्थाज्जगतीतले ॥
अन्येषां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं लभेत् ।
तत् फलं लभते मर्त्यो बाणलिङ्गैकपूजनात् ॥"
तथा ।
"नार्म्मदो वा स्फाटिको स्वाणौ पाषाणो राजतो
तथा ।
वेटिका च प्रकर्त्तव्या तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥
पश्चार्द्धं योऽर्च्चयेल्लिङ्गं नार्म्मदं भक्तिभावतः ।
ऐहिकं किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥"
इति प्रत्यहबाणलिङ्गपूजाफलम् ॥
सूतसंहितायाम् ।
"संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
रसलिङ्गे ततो बाणात् फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥
गुणांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं प्रभोति शङ्करी ।
सिद्धयो रसलिङ्गे स्युरणिमाद्याः सुसंस्थिताः ॥"
केदारखण्डे ।
"रत्नधातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्राण्येव पूज्यानि सर्व्वकामप्रदानि च ॥
रत्नधामपि सर्व्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते ।
काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥
बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।
ऐहिकामुष्मिकं सर्व्वं पूजाकर्त्तुः प्रयच्छति ॥"
इति बाणलिङ्गप्रशंसा ॥
लिङ्गलिङ्गमाह तत्रैव ।
"कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुत्रदारक्षयो भवेत् ।
चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्ध्रुवम् ॥
एकपार्श्वस्थिते धेनुपुत्रदारधनक्षयः ।
शिरसि स्फुटिते बाणे व्याधिर्मरणमेव च ॥
छिद्रलिङ्गेऽर्च्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।
लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा व्याधिमान् जायते पुमान् ।
व्यत्युन्नतविलग्ने तु गोधनानां क्षयो भवेत् ॥"
हेमाद्रिधृतम् ।
"तीक्ष्णाग्रं वक्रपृष्ठं च त्र्यस्रलिङ्गं विवर्ज्जयेत् ।
अतिस्थूलं चातिकृशं स्वल्पं वा भूषणान्वितम् ।
गृही विवर्ज्जयेत्तादृक् तद्धि मोक्षार्थिनो
हितम् ॥"
इति दुष्टबाणलिङ्गलक्षणम् ॥
शुभलिङ्गमाह वीरमित्रोदये ।
"अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवार्च्चयेत् क्वचित् ॥
पूजितव्यं गृहस्थेन वर्णेन भ्रमरोपमम् ।
नवसर्षपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
सिद्धिमुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्व्वप्रासादपीठगम् ॥"
इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् ॥
सूतसंहितायां भैरववाक्यम् ।
"बाणासुरः पुरा भद्रे ! शिवस्यातीव वल्लभः ।
जितः क्रोधोऽसुरक्तश्च शिवपूजाविधौ रतः ॥
वह्निर्यो निपुणश्चैव शिल्पज्ञो लक्षणान्वितः ।
दिने दिने स्वयं दत्वा लिङ्गं स्थाप्य प्रपूजयेत् ॥
एवं वर्षशतं देवि ! दिश्यमानेन पूजयेत् ।
तदा तल्लिङ्गमुत्तमः प्रत्यक्षः शङ्करो भवेत् ॥
शङ्कर उवाच ।
तुष्टोऽहं तव हे बाण ! वरं ब्रूहि किमिच्छसि ।
शङ्करस्य वचः श्रुत्वा बाणो वचनमब्रवीत् ॥
यदि तुष्टोऽसि हीनाय मह्यं त्वं मन्दभागिने ।
क्लिष्टोऽहं सर्व देवेश ! लिङ्गं कृत्वा दिने दिने ॥
तत्तल्लक्षणसंसिद्धलक्षणं शास्त्रनिर्म्मितम् ।
प्राप्तार्थो दुर्ल्लभो देव ! सिद्धश्चार्थश्च दुर्ल्लभः ॥
तस्माच्चं यदि मे तुष्टो लिङ्गं देहि सुलक्षणम् ।
सर्व्वकामफलार्थाय सर्व्वसत्त्वानुकम्पनम् ।
सर्व्वेषाञ्च हितार्थाय प्रसादं कुरु शङ्कर ! ॥
इत्येवं वचनं तस्य शिवः परमकारणम् ।
श्रुत्वा कैलासशृङ्गाग्रं शङ्करेण विनिर्म्मितः ॥
लिङ्गानां कोटिसंख्याश्च तथा चैव चतुर्दश ।
सिद्धलिङ्गं सदा तत्तत् सर्व्वं सदोदयं स्वयम् ॥
अयोन्यैवं सुसम्पूर्णं बाणस्य च समर्पितम् ।
अक्षयफलदं बाणं स्थाप्यमानञ्च नित्यशः ।
संपूज्य बाणः सद्भावं ज्ञात्वा प्रलयनन्दा ॥
तद्भावं स्वपुरं नीत्वा नृनं चिन्तयते मुनिः ।
अक्षयं यदि संसिद्धं स्थाप्यमानं दिने दिने ॥
सत्त्वानां सिद्धिहेत्वर्थं बाणस्थाने सुसंस्थये ।
लिङ्गानां कालिकागर्त्ते सञ्चितास्तु त्रिकोटयः ॥
श्रीशैले कोटयस्तिस्रः कोट्येका कन्यकाश्रमे ।
माहेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थे तु कोटिका ॥
महेन्द्रे चैव नेपाले एकैका कोटिरेव च ।
बाणार्थार्थं कृतं लिङ्गं बाणलिङ्गमतः स्मृतम् ॥
बाणो वा शिव इत्युक्तस्तत्कृतं बाणमुच्यते ॥

तस्मात्तेषु प्रदेशेषु पुण्यस्थानेषु तेषु वा ।
स्थितं तच्छिवसद्भावं शिवस्याज्ञानिवर्त्तकम् ॥"
हेत्वा तदाज्ञानिलक्षणक्षयेऽपि ।
"स्वयम्भुलिङ्गबाणलिङ्गं शुक्ले स्वशुक्लये ।
सङ्गमफलमन्यस्मादृथा स्थापनपूजने ॥
श्रीशैले कालिकागर्त्ते लिङ्गाद्यौ कन्यकाश्रमे ।
कन्यातीर्थे वने याने महेन्द्रे वा सुरेश्वरे ॥
स्थितानि बाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु ॥"
सिद्धान्तशेखरे बाणलिङ्गान्यधिकृत्य ।
"तदनेकप्रकारं स्यादृजुवर्णमपीठकम् ।
लक्ष्मसूत्रविहीनञ्च बाणं सत्पृथुलाग्रकम् ॥"
बाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्त्तव्यम् । तदुक्तं
भविष्ये ।
"बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि भुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥" इति
योगसारे पञ्चमपरिच्छेदे ।
"ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय यः स्मरेद्बाणलिङ्गकम् ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति सत्यं सत्यं महेश्वर ! ॥"
अथ बाणलिङ्गध्यानं तत्रैव ।
ॐ प्रमत्तं प्रक्तिसंयुक्तं बाणास्यञ्च महाप्रभम् ।
कामबाणान्वितं देवं संसारदहनक्षमम् ॥
प्रह्लादादिस्मोल्लासं बाणाख्यं परमेश्वरम् ।
एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत्तं परमं शिवम् ॥
मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्य मनुं स्मरेत् ॥"
तथा ।
"प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गन्तु तोषयेत् ।
तदिष्टदेवयोरैक्यं विभाव्य वाग्भवं जपेत् ॥
ततो जपं समाप्याथ स्तवेनानेन तोषयेत् ॥"
अथ स्तवः ।
"ॐ बाणलिङ्ग महाभाग संसाराज्ञाहि मां प्रभो ॥
नमस्ते घोररूपाय नमस्ते यक्तयोनये ॥
संसाराकारिणे तुभ्यं नमस्ते सूक्ष्मरूपधृक् ।
प्रमत्ताय महेन्द्राय कालरूपाय वै नमः ॥
दहनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥
नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्मषहारिणे ।
नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥
बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।
रामस्यानुग्रहार्थाय राज्ञे भरतस्य च ॥
मुनीनां योगदात्रे च राक्षसानां क्षयाय च ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
ऐं ह्रीं क्लीं शक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।
भगप्रियाय सर्व्वाय वैरिणां निग्रहाय च ॥
परित्राणाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥
कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥
कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
कुलयोगाय निष्ठाय शुद्धाय परमात्मने ॥
परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलालयाय च ।
सर्व्वेश्वराय सर्व्वाय शिवाय निर्गुणाय च ॥
इत्येतत् परमं गुह्यं बाणलिङ्गस्य शङ्कर ! ।

यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गाणपत्यं लभेत सः ॥
स्तवस्यास्य प्रसादेन योगी योगित्वमाप्नुयात् ।
राज्यार्थिनां भवेद्राज्यं भोगिनां भोग एव च ॥
साधूनां साधनं देव ! कौलिकानां कुलं भवेत् ।
यं यं कामयते मन्त्री तं समाप्नोति लीलया ॥
वाणलिङ्गप्रसादेन सर्व्वमाप्नोति सत्वरम् ।
किमन्यत् कथयामीह सर्व्वं वेत्सि कुलेश्वर ! ।
महाभये समुत्पन्ने राजद्वारे कुलेश्वर ! ॥
देशान्तरभये प्राप्ते दस्युचौरादिसङ्कुले ।
पठनात् स्तवराजस्य न भयं लभते क्वचित् ॥
वाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं मया ।
तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
वाणलिङ्गं महाराध्यं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पशूनां प्राणनियन्त्रे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेदेनं सर्व्वं तस्यिष्फलं भवेत् ॥"

इति श्रीयोगसारे सर्व्वागमोत्तमे पार्व्वतीशिवसंवादे वाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥

वा)णवारः, पुं, (वाणं परमुक्तशरं वारयतीति । वृ + णिच् + अण् ।) भटादिश्लोकोक्तिमात्राहः । तत्पर्य्यायः । वारवाणः २ वारणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्लोकः ४ । इति हारावली । १६७ ॥ (क्लीवेऽपि दृश्यते । यथा, मनुः । ४ । २४ ।
"वाणवारं स्त्रजावर्णतैजोबलविवर्द्धनम् ॥")

वा)णसुता, स्त्री, (वाणस्य वाणासुरस्य सुता ।) ऊषा । इति शब्दरत्नावली ॥

वा)णहा, [न्] पुं, (वाणं वाणासुरं हन्तीति । हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

वा)णा, स्त्री, पुं, (वण्यते शब्द्यते इति । वण + घञ् । टाप् ।) नीलझिण्टी । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥

वा)णा, स्त्री, वाणमूलम् । इति मेदिनी । णे, २७ ॥

वा)णारिः, पुं, (वाणस्य वाणासुरस्य अरिः ।) विष्णुः । इति कश्चित् ॥

वा)णाश्रयः, पुं, (वाणस्याश्रयः ।) धनुः । इति हलायुधः ॥

वा)णासनं, क्ली, (वाणस्य आसनम् ।) धनुः । इति हलायुधः ॥

वा)णिजः, पुं, (वणिगेव । वणिज् + स्वार्थे अण् ।) वणिक् । इत्यमरः ॥ बाड़वाग्निः । इति मेदिनीशब्दरत्नौषधः ॥

वा)णिजिकः, पुं, (वणिगेव । वणिज् + ठक् ।) वणिक् । इत्यमरः । वणिक् । इति मेदिनी ॥ (वाणिजशब्दोऽप्यत्र । यथा, मनुः । ३ । १८२ ।
"यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ॥")

वा)णिज्यं, क्ली, (वणिजो भावः कर्म्म वा । वणिज् + ष्यञ् ।) वैश्यवृत्तिभेदः । इत्यमरः ॥ वणिजः कर्म्म भावो वा । वाणिज्येऽप्यत्र दृश्यते । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सत्यानृतम् २ वाणिज्या ३ वणिक्पथः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ५४ ।
"कृष्यां वाणिज्यलाभे च शान्तिं कुर्य्यास्तु मे सदा ॥")

क्रयविक्रयरूपस्य तस्य विवरणादि यथा,—
"मानेन तुलया वापि योऽन्यमष्टमकं हरेत् ।
दण्डं स दाप्यो द्विगुणं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥"

यः पुनर्वणिक् प्रीतिकार्पासादेः पण्यस्याष्टमभागं कूटमानेन कूटतुलया वाल्पयापहरत्यसौ पणानां द्विगुणं दण्डनीयः । व्यत्यस्तस्य पुनर्द्रव्यस्य वृद्धौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानौ कल्प्ये ॥

"भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।
पण्येषु प्रक्षिपन् स्नेहं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥"

भेषजमौषधद्रव्यं स्नेहो घृतादिः गन्धद्रव्यमगुरोरादि आदिशब्दाद्धिङ्गुमरिचादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशगुणो दण्डः ॥
किञ्च ।

"स्वचर्म्ममणिसूत्राद्यैः काष्ठवल्कलवाससाम् ।
व्याजातौ जातिकरणे विक्रयेऽष्टगुणो दमः ॥"

न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन् स्वचर्म्मादिके तदजातिः तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसम्पादने यथा मल्लिकामोदसञ्चारणेन रुक्तिकायां मृगमदामलकमिति । मार्जारचर्म्मणि वर्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्म्मेति स्फटिकमणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति काणायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति विल्वकाष्ठे चन्दनामोदसञ्चारणेन चन्दनमिति कक्कोले त्वगाख्यं लवङ्गमिति कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति विक्रेयस्यापादितस्य द्रव्यस्वचर्म्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥

"समुद्गपरिवर्त्तेन सारभाण्डस्य कृत्रिमम् ।
व्याधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥
भिन्ने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
द्विपणे द्विगुणो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥"

मुद्गं पिधानं मुद्गेन सह वर्त्तत इति समुद्गं करण्डकम् । परिवर्त्तनं व्यत्यासः । योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णकरण्डकं समर्पयति यश्च सारं भाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूलाभूते पणे भिन्ने न्यूने न्यूनपणमूल्यमिति । यावत्सङ्ख्यं कृत्रिमे विक्रीयते पञ्चाशत्पणो दण्डः पणमूल्ये पुनः शतं द्विपणमूल्ये द्विगुणो दण्ड इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरूह्या ॥ * ॥ वणिजः प्रत्याह ।

"सभ्यैः कुर्व्वतामर्घं सबाधङ्गारगुल्मिनाम् ।
अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥"

राजनिरूपितार्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानन्नोऽपि वणिजः सभ्यैः मिलित्वा कारुणां राजकीयानां गिल्लिनां चित्रकरादीनां सबाधं पीड़ाकरमर्घान्तरं लाभलोभात् कुर्व्वतः पणमष्टमं दण्डनीयाः ॥ * ॥ किञ्च ।

"सभ्यैः वणिजां पण्यमनर्घीयोपरुध्यताम् ।
विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तममाष्टमः ॥"

ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्यमनर्घेण क्रीणन्तस्तेन प्रार्थ्यमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणते तेषामुत्तमसाहसो विहितो दण्डो मन्वादिभिः ॥ * ॥ केन पुनरर्घेण पणितव्यमित्याह ।

"राजनि स्थापिते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
क्रयो वा निस्तरस्तस्माद्वणिजां लाभजः स्मृतः ॥"

राजनि सन्निहिते सति यस्तेनार्घः स्थापितो निरूप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्य्यः । निर्गतः सर्वो निस्तरोऽवशेषः तस्माद्राजनिरूपितादृर्ध्वो निस्तरः स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् । मनुना चार्घकरणे विशेषो दर्शितः ।

"पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते ।
कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥"

इति ।

किञ्च ।

"स्वदेशप्रापणं चैव पूर्वं वणिक् गृह्णीत पञ्चकम् ।
दशकं पारदेश्यं तु यः सदः क्रयविक्रयी ॥"

स्वदेशप्राप्तपण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते सौ पञ्चकं पूर्वं पणगृह्णे पणपञ्चकं लाभं गृह्णीयात् । परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये पूर्वपणगृह्णे दशपणान् लाभं गृह्णीयात् । यस्य पण्यग्रहणादिकमस्य एव विक्रयः सम्पद्यते । यः पुनः कालान्तरेऽपि विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवशाल्लाभोत्कर्षः कल्प्यः । एवञ्च यथार्घे निरूपिते पणगृह्णे पञ्चपणो लाभो भवति तथैवार्घे राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः ॥ * ॥ परदेशपण्येऽर्घानरूपणप्रकारमाह ।

"पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
व्यापारानुग्रहकृत् कार्य्यः क्रेतृविक्रेतृरेव च ॥"

देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽर्थस्तावन्तमर्घं परिगण्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पणगृह्णे दशपणो लाभः सम्पद्यते तथा क्रेतृविक्रेतृव्यापारानुग्रहकार्य्योऽर्घो राज्ञा स्थापनीयः ॥ * ॥ प्रासङ्गिकं परिसमाप्याधुना विक्रीयासम्प्रदानमुक्रमते । तत्स्वरूपं नारदेनाभिहितम् ।

"विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते ।
विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥"

तच्च विक्रेयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय पुनः षड्विधत्वं तेनैव प्रत्यपादि ।

"लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा ।

षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ॥
गणिकं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥"
इति ॥

गणिकं क्रमुकफलादि । तुलिमं कुङ्कुमादि । मेयं घृतादि । क्रियया वाहदोहादिरूपयोपलक्षितमश्वमहिष्यादि । रूपतः पण्याङ्गनादि । श्रिया दीप्त्या मरकतपद्मरागादि ॥*॥ इत्येतत् षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयासंप्रयच्छतो दण्डमाह ।

"गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।
सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं वा दिगागते ॥"

गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेचा तद्गृहीतमूल्यं तद्यदि विक्रेचा प्रार्थ्यमानाय स्वदर्शनिजे क्रेचे न समर्पयति । तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत् कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव लभ्यते तदार्घह्रासकृतोऽयं उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेचे दापनीयः । यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यमेतत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत् पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादि प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं क्रेतवाच्यावग्राहापनीयः ॥*॥ यथाह नारदः ।

"अर्घस्योदवर्धायेत मोदयं पण्यमावहेत् ।
स्थानिनामेष नियमो दिग्लाभं दिग्विचारिणाम् ॥"
इति ॥

यदा त्वर्घमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन् पण्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोगः तदाच्छादनसुखनिवासादिरूपा विक्रेतुस्तत्सहितं पण्यमर्घो दाप्यः । यथाह नारदः ।

"विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।
स्थावरस्य त्रयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥"
इति ॥

विक्रेतुरुपभोगः त्रय उच्यते । क्रेतुः सम्बन्धित्वेन त्रीयमाणत्वान्न पुनः कुत्रचिदतिशयघातादिरूपः । तस्य तु ।

"उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापहियेत वा ।
विक्रेतुरेष सोऽनर्घो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥"
इत्यनेनोक्तत्वात् ।

यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात् पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत् पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेचे दापयितव्यः । अयञ्च क्रीतपण्यसमर्पणनियमोऽनुशयाभावे द्रष्टव्यः । सति त्वनुशये क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदित्यादि मनूक्तं वेदितव्यम् ॥*॥ किञ्च ।

"विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यशुद्धति ।
हानिश्चेत् क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥"

यदा पुनर्लोभानुशयः क्रेता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यं अन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेचा दीयमानं क्रेता नानुशृणाति तच्च पण्यं राजदैविकैनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्यानुग्रहणरूपेण क्रेतृदोषेण नाशितत्वात् ॥*॥ अपि च ।

"राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्यापयच्छतः ॥"

यदा पुनः क्रेचा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयति अज्ञानानुशयोऽपि तच्च राजदैविकैनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरेवातोऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टसङ्ख्यं क्रेचे देयम् ॥ किञ्च ।

"अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा दुष्टवद्यदि ।
विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात् द्विगुणो भवेत् ॥"

यः पुनर्विनैवानुशयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्राच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पण्यमूल्यात् द्विगुणो दमो वेदितव्यः । *। नारदेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः ।

"अन्यहस्ते तु विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति ।
दद्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥
निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव ते ॥"
इति ॥

सर्वत्रायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्रये क्रेतृविक्रेतृनियमकारिणः समयाद्वते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः ॥*॥ यथाह नारदः ।

"दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।
अदत्तेऽप्यत्र समयान्न क्रेतुरविक्रयः ॥" इति ॥

विक्रयानुशयोऽभिहितः क्रीतानुशयस्वरूपं तु प्राक् प्रपञ्चितमधुना तदुभयसाधारणं धर्ममाह ।

"त्रयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।
क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक् ॥"

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणतोऽर्घकृतां वृद्धिमपश्यता क्रेचानुशयो न कार्यः । विक्रेचा च महार्घनिमित्तं पण्यत्रयमपश्यता नानुशयितव्यम् । वृद्धित्रयपरिज्ञाने पुनः क्रेतृविक्रेचोरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तमवगम्यते । अनुशयकालावधिश्च नारदेनोक्तः ।

"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्नि विंशतम् ॥
द्वितीयेऽह्नि दशत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमावहेत् ।
द्विगुणन्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥"
इति ॥

अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिबन्धनानुशयावधिं दर्शैकपञ्चसप्ताहेत्यादिना दर्शयत्येव । तदनया वाचो युक्त्या वृद्धित्रयपरिज्ञानस्यानुशयकारणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरीक्षाविधिबलात् पण्यदोषाणां अतः पण्यदोषे

सदृष्टवृद्धित्रयकारणचिन्तयाभावेऽनुशयकालाभ्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः । अनुशयकारणसद्भावेऽपि अनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः । उपभोगेनाविनश्वरेषु स्थिरार्घेष्वनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतो मनूक्तो दण्डो द्रष्टव्यः ।

"परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।
आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥"

इति मिताक्षरायां विक्रीयासम्प्रदानं नाम प्रकरणम् ॥

अथ वृद्धस्मृतिः ।

"कुर्यादकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयं क्षतम् ।
व्यापत्काले स्वयं कुर्व्वन् नैनसा लिप्यते द्विजः ॥
लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कृषीदी दद्यात्तु तस्मात्तोकाच्चतादिकम् ।
वणिक् कृषीदुदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् ॥"

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

वा(वा)णिज्या, स्त्री, (वाणिज्य + टाप् । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) वाणिज्यम् । इति जटाधरः ॥

वा(वा)ध, ऋ ङ विहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अवबाधते । ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे । इति रघुः ॥ २ । १४ ॥ इति दुर्गादासः ॥

वा(वा)धः, पुं, (बाधनमिति । बाध + भावे घञ् ।) प्रतिबन्धकः । आघातः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५२ । ४ । "यदीमर्भं महति वा छितामो बाधे मरुतोऽक्रामदेवान् ॥")न्यायमते साध्याभाववत्पक्षः । यथा । ह्रदो वह्निमान् । इति सामान्यनिरुक्तिगादाधरौ ॥

वा(वा)धकः, पुं(वा(वा)धते इति । बाध + ण्वुल् ।) स्त्रीरोगविशेषः । यथा, —

"रक्तमाद्रौ तथा षष्ठी चाङ्कुरो जलकुमारकः ।
चतुर्विधो बाधकः स्यात् स्त्रीणां सृष्टिविभाषितः ॥
तेषां स्वभावं वक्ष्यामि यथाशास्त्रं विधानतः ।
एतेषां पूजनं कार्य्यं जनैः सन्तानकाङ्क्षिभिः ॥
निःसारणं स्थापनञ्च बलिदानं जपस्तथा ।
कर्त्तव्यो गुरुवाक्येन यथाशास्त्रं विचक्षणैः ॥
चतुर्विधो बाधकस्तु जायते ऋतुकालतः ॥"

तस्य लक्षणं यथा,

"यथा कन्या तथा नाभेरधः पार्श्वे स्तनेऽपि च ।
रक्तमाद्रौ प्रदोषेण जायते फलहीनता ॥
मासमेकं ह्ययं वापि ऋतुयोगो भवेद्यदि ।
रक्तमाद्रौ प्रदोषेण फलहीना सदा भवेत् ॥"

इति रक्तमाद्रयाः ॥

"नेत्रे हस्ते भवेज्ज्वाला योनौ चैव विशेषतः ।
लालासंयुतरक्तञ्च षष्ठीबाधकयोगतः ॥
मासेकेन भवेद्ग्रस्या ऋतुस्नानह्ययं तथा ।
मलिना रक्तयोनिः स्यात् षष्ठीबाधकयोगतः ॥"

इति षष्ठ्याः ॥

बाधिर्य्य

"उड्डेगो गुरुनाडेहे रक्तस्रावो भवेद्यदि ।
नाभेरधो भवेत् शूलं चाङ्गुरः स तु बाधकः ॥
ऋतुस्थौना चतुर्म्मासं त्रिमासं वा भवेद्यदि ।
लशाङ्गीकरपादे च ज्वाला चाङ्गुरयोगतः ॥"
इति चाङ्गुरस्य ॥

"समूला च सगर्भा च शुष्कदेहाल्पशल्किका ।
जलकुमारस्य दोषेण जायते फलहीनता ॥
या लशाङ्गी भवेत् शूला बहुकालऋतुक्षया ।
गुरुस्तनी स्वल्परक्ता जलकुमारस्य दूषणात् ॥"
इति जलकुमारस्य ॥

इति वैद्यकम् ॥ बाधाजनके, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । १६ ।

"धर्म्मो धर्म्मानुबन्धार्थो धर्म्मो नात्मार्थ-
बाधकः ॥")

बा(बा)धनं, क्ली, (बाध + ल्युट् ।) पीड़ा । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रतिबन्धकश्च ॥ (बाधते इति । बाध + ल्युः । पीड़ादातरि प्रतिबन्धके च त्रि । यथा, हरिवंशे । ६५ । ५३ ।

"श्रूयतां कथयिष्यामि यत्रोभौ शत्रुबाधनौ ॥")

बा(बा)धा, स्त्री,(बाध + टाप् ।) पीड़ा । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २२ । ३ ।

"दुर्वृत्ताः सन्ति शतशो दानवाः पापयोनयः ।
तेभ्यो न स्यात् यथा बाधा मुनीनां त्वं तथा
कुरु ॥")

निषेधः । इति हेमचन्द्रः ॥

बा(बा)धितः, त्रि, (बाध + क्त ।) बाधायुक्तः । निवर्त्तः । यथा । सकृन्नत्वविप्रतिषेधेन यदाधितं तदाधितमेव । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

बाधिर्य्यं, क्ली, (बधिरस्य भावः । बधिर + ष्यञ् ।) बधिरस्य भावः । कर्णरोगविशेषः । तस्य निदानम् । यथा,—

"यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति ।
शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते ॥"
इति माधवकरः ॥

अस्यौषधं यथा,—

"शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्य्यं कर्णशूलञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयोः ।
क्रमशश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥"
अपि च ।

"प्रस्थौ द्वौ गण्डमालानां क्वाथयेद्दोषमम्बसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
काञ्जिकस्याढकं दत्त्वा पिष्ट्वाष्टौ तानि दापयेत् ॥
पुनर्नवा गोजुरकं सैन्धवं शुण्ठिकां वचा ।
सरलं सुरदारुञ्च हृहतीं कण्टकारिकाम् ॥
नस्यपानाञ्जनत्वेन कर्णशूलं हनुग्रहम् ।
बाधिर्य्यं सर्व्वरोगञ्च अभ्यङ्गाच्च महेश्वर ! ॥"
इति गारुड़े १९८ अध्यायः ॥

(सप्तम्यधिकारणमस्य यथा,—

"स एव शब्दाभिवहा यदा शिरा-
कफाशुयातो बधुरत्व तिष्ठति ।

बार्हस्प

तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो
भवेत् बाधिर्य्यमसंशयं खलु ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे विंशतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—

"सामान्यतो विशेषेण बाधिर्य्ये पूरणं हितम् ।
मधु सर्षपतैलेन विल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥
सजलञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ।
सितामधूकविल्वोभिः सिद्धं वाजि पयस्यथ ॥
सिद्धं वा विल्वनिःक्वाथे शीतीभूतं तदद्भुतम् ।
पुनः पलेद्वयूनीरं सितामधूकचन्दनैः ॥
विल्वाम्बु गाढ़ं तत्तैलं बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ।
वक्ष्यते यः प्रतिक्रियाये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ।
वातव्याधिषु यश्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत ॥"
इति च तत्रैकविंशतितमेऽध्याये तत्रैवोक्तम् ॥)

बाध्य, त्रि, (बाध + ण्यत् ।) बाधनीयम् । बाधितव्यम् । नियम्यम् । यथा । साङ्गत्तिसालिङ्गदर्शनात् प्रकरणमिदं बाध्यम् । इति ब्रह्मसूत्रस्य समन्वयसाधृत्तिः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ४० ।

"नाहं स्वारोचिषस्तुल्यः स्त्रीबाध्यो वा जलेचरि ! ॥")

बाध्यता, स्त्री, (बाध्यस्य भावः । बाध्य + तल् ।) बाध्यत्वम् । बाध्यस्य भावः इत्यर्थे तप्रत्ययनिष्पन्नोऽयं शब्दः ॥

बान्धकिनेयः, त्रि, (बन्धक्या अपत्यं पुमान् । बन्धकी + "कल्याण्यादीनामिनङ् ।" ४ । १ । १२९ । इति ढक् इनङ् च ।) असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

बान्धवः, पुं, (बन्धुरेव । बन्धु + "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) ज्ञातिः । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥ सुहृत् । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ७० ।

"नातिवर्षेऽस्य कर्षेया बान्धवैरुदकक्रिया ॥")

अस्य विवरणं बन्धुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

बाभ्रवी, स्त्री, (बभ्रोर्महादेवस्य पत्नी । बभ्रु + अण् + ङीप् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६१ । २१ ।

"मेधे सरस्वति वरे भूति बाभ्रवि तामसि । ॥")

बारकोरः, पुं, द्वारग्राही । बाड़व । यूका । वैगिवेधिनी । नीराजितहयः । इति मेदिनी । रे, २८ ॥

बार्ज्जटीरः, पुं, चप । आम्राश्रि । अङ्कुरः । गणिकासुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

बार्हस्पत्य, त्रि, बृहस्पतिसम्बन्धि । बृहस्पतेरिदं इत्यर्थे (अण्) णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

बार्हस्पत्यः, पुं, (बार्हस्पत्यं बृहस्पतिप्रोक्तं शास्त्रं अधीयमानत्वेनास्त्यस्येति । अर्श आदित्वादच् ।) नास्तिकः । यथा, हेमचन्द्रः ।

"स्याद्वादवाद्यार्हतः स्याच्छून्यवादी तु सौगतः ।
नैयायिकस्त्वक्षपादो योगः सांख्यस्तु कापिलः ॥
वैशेषिकः स्यादौलूक्यो बार्हस्पत्यस्तु नास्तिकः ।
चार्व्वाको लौकायतिकश्चैते षड़पि तार्किकाः ॥"
(बृहस्पतिना प्रोक्तमिति । बृहस्पति + ण्यः ।) नीतिशास्त्रे, क्ली । इति केचित् ॥ बृहस्पतेरिद-

बाल:

मिति वा । बृहस्पति + "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण् ण्यः ।" ४ । १ । ८५ । इति ण्यः ।) बृहस्पतिसम्बन्धिनि, त्रि ॥

बालं, क्ली, पुं, (बलतीति । बल + णः ।) गन्धद्रव्यविशेषः । बाला इति ख्यातम् । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । ह्रीवेरम् २ वह्निशम् ३ उशीरम् ४ कैशनामकम् ५ अम्बुनामकम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥ ह्रीवेरम् ७ वह्निशम् ८ । इति भरतः ॥ बालकम् ९ वारिदम् १० इति शब्दरत्नावली ॥ वरम् ११ ह्रीवेरकम् १२ कैश्यम् १३ वच्यम् १४ पिङ्गम् १५ ललनाप्रियम् १६ कुन्तलोशीरम् १७ कचामोदम् १८ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । सिक्तत्वम् । पित्तवान्तिदाहज्वरकृमिनाशित्वम् । कैश्यहितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"बाला बालपालिका बाल्या सैव बालपालिका
पि च ।
महाबला पीतपुष्पा महदेवी च सा स्मृता ॥
तमोघ्न्यातिबला कृष्णपोक्ता कङ्कतिकासच्च ।
गार्ङ्गेरुकी नागबला भद्रा दृश्या गवेधुका ॥
अस्य गुणाः ।
बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत ।
स्निग्धं ग्राहि समीरासपित्तासृक्षतनाशनम् ॥
बालाचतुष्टयविशेषगुणाः ।
बलामूलत्वचस्वर्णं पीतं सक्षीरशर्करम् ।
मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः ॥
हरेन्महाबला क्रुच्छ्रं भवेद्वातानुलोमनी ।
हृत्पार्श्वतिबला मोहं पयसा सितया सह ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

बालः, त्रि, (बलतीति । बल प्राणने + "अल्पार्थिकमर्त्तेभ्यो णः ।" ३ । २ । १४० । इति णः ।) मूर्खः ॥ (यथा, मनुः । २ । १५३ ।

"अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ।"
"वैशद्यं ज्ञोऽवधारणे अज्ञ एव बालो भवति नत्वल्पवयाः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अर्भकः । इति मेदिनी । ले, ४० ॥ द्वितीयस्य पर्य्यायः । माणवकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ बालकः ३ माणवः ४ किशोरः ५ वटुः ६ मुद्दिन्यः ७ वटुकः ८ किशोरकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाकः १० गर्भः ११ शिशुकः १२ पृथुकः १३ शिशुः १४ शावः १५ अर्भः १६ डिम्भकः १७ डिम्बः १८ । इति शब्दनिघण्टुः ॥ स तु षोड़शवर्षपर्य्यन्तः प्रथमवयस्कः । यथा,—

"आषोड़शाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्धं वर्षाणान्तु नवतेः परम् ।"
इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

तस्य रक्षकाः सर्व्वदेवताः । यथा,—

"अनाथबालवृद्धानां रक्षकाः सर्व्वदेवताः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अध्यायः ॥

अथ बालस्य परिचर्य्याविधिः ।

"बालमङ्के सुखं शय्यां चेनं तर्ज्जयेत् कदाचन् ।

सहसा बोधयेन्नैव नायोग्यमुपदेशयेत् ॥"
अयोग्यमुपदेशनासमर्थम् ।
"नाक्रम्य स्थापयेत् क्रोडे न क्षिप्रं शयने क्षिपेत् ।
शाययेन्न क्वचित् काले विधिमावश्यकं विना ॥"
आवश्यको विधिः मेषजदाननैवेद्याभ्यङ्गोद्वर्तनादि॥
लालनमनुवर्त्तेत नं भर्त्सयेदनुमोदयेत् ।
मंमेवेतिमना एकं नित्यमेवाभिषर्द्धयेत् ॥
बालातपवृष्टिदंशमशकमलजलादितः ।
निर्व्वोचस्थानतश्चापि रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥"
बालस्य स्वभावादिसाह ।
"अभ्यङ्गोद्वर्त्तने स्नानं नेत्रयोः रञ्जनं तथा ।
वमनं रुद् यतश्च तथा रुद्वनुलेपनम् ॥
जन्मप्रभृति पथ्यानि बालस्येतानि सर्व्वथा ॥"
बालस्य कफलादेः समयमाह ।
"कफलः पञ्चमादर्षाद्विंशतेर्नैव मैथुनम् ॥"
बाल्यादिरवधिमाह सुश्रुतः ।
"वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।
ऊनषोडशवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥
त्रिविधः, सोऽपि दुग्धादो दुग्धान्नादो यथान्नभुक् ॥
दुग्धादो वयपर्य्यन्तं दुग्धान्नादो द्वयावधिः ।
तदूर्द्धं स्यादन्नादो वर्षं बालस्त्रिधा मतः ॥
मध्यं षोडशमप्रत्यामध्यमः कथितो बुधैः ।
चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्यावा द्वात्रिंशतो मतः ॥
चत्वारिंशत्समा यावत्तिष्ठेद्धीर्य्यादिपूरितः ।
ततः क्रमेण क्षीणः स्यादयावद्भवति मन्मथः ॥
धार्य्यादीत्यादिशब्देन रसादसञ्चेयात्विन्द्रियबलौजःसाहा उच्यन्ते । क्षीणः सञ्चेयात्विन्द्रियबलौजःसाङ्क्षैर्यैतः ।
ततस्तु सप्ततेरूर्द्धं क्षीणधातुरसादिकः ॥
क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीणरेता दिने दिने ।
पलापलितखालित्ययुक्तः कर्म्मसु चाक्षमः ॥
कासश्वासादिभिः क्लिष्टो वृद्धो भवति मानवः ।
बाल्ये विवर्द्धते श्लेष्मा पित्तं स्याच्चाभ्यधमाष्टिकम् ।
वार्द्धक्ये वर्द्धते वायुर्विचार्य्यैतदुपक्रमेत् ॥
उपक्रमेत् चिकित्सेत् ॥ तत्रालस्ये तु ।
बाल्ये वृद्धिश्चधिर्मेधा त्वगदृष्टिः शुक्रिकक्रमौ ।
वृद्धेः कर्म्मेन्द्रियं रेतो जीवितं दशतो दृशेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(अथ बालान्नप्राशनम् ।
"नवमादिमासजातबालस्यान्नप्राशनकालाभ्यन्तरमरणे मातापित्रोरस्यशुद्धयं युक्तम् । सहैव स्वजातयुक्तजननाशौचम् । जातोनान्नप्राशनं नास्ति । नवमादिमासस्थजातयोस्तु कन्यापुत्रयोः पित्रादि सपिण्डानां मातुश्च जननाशौचम् । तच्च ब्राह्मणानां दशाहं शूद्राणां मासः । पुत्रजन्मनि पितुः, मच्चेलस्नानं पुत्रमुखदर्शनात् परं पुनः मच्चेलस्नानम् । पुत्रकन्याजनने ब्राह्मणया दशाहानन्तरं लौकिककर्म्माधिकारः॥ पुत्रजनने ब्राह्मण्या विष्णुसिराऽवोत्तरस्नानात् वैदिककर्म्माधिकारः । कन्याजनने तु ब्राह्मण्या मासोत्तरस्नानात् वैदिककर्म्माधिकारः ।
सूतायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं लौकिककर्म्माधिकारः वैदिककर्म्मणि तु मासोत्तरस्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं कन्यापुत्रयोर्विद्यमानत्वे बोध्यम् ॥
जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमज्ञातदन्तस्य मरणे मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः शौचम् ॥ षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे मातापित्रोस्त्र्याहः । सपिण्डानामेकाहः । षण्मासोपरिद्विवर्षपर्य्यन्तं पित्रोरेकाहः । सपिण्डानामक्षतचूडे एकाहः क्षतचूडे त्र्याहः । द्विवर्षोपरिमासत्रयाधिकषड्वर्षपर्य्यन्तमनुपनीतबालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्याहः ॥ तदूर्द्ध्वमप्युपनीतस्य मरणे दशाहः । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां दशाहः ॥
सूतस्य षण्मासाभ्यन्तरे अनुपनीतस्य मरणे विरात्रम् । उपनीतस्य पञ्चाहः । षण्मासोपरिद्विवर्षाभ्यन्तरे अक्षतचूडमरणे पञ्चाहः । तत्रापि क्षतचूडमरणे द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि क्षतोद्वाहेऽपि मासो व्यवस्थितः षड्वर्षोपरिमासः ॥ * ॥ "बालकजननान्तरकर्त्तव्यमाह वैद्यके । यथा,—"अथवा बालं क्षौमपरिवृतं क्षौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शाययेत् । पीलुबदरीबिल्वपल्लवकषायाभिषेकेन बीजयेत् । मूर्द्धि चास्याधरहस्तेलपिष्टमवचारयेत् । धारयेच्चैनं रक्षोघ्नैर्धूपैः । रक्षोघ्नानि चास्य पाणिपादशिरोग्रीवास्ववचरेत् तिलानसोमर्षपकणांश्चात्र प्रकिरेत् । अग्निष्ठाने चाग्निं प्रज्वालयेत् । ब्रह्मणोपामनीयश्चार्चेत्तेन ॥ ततो दशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गलकौतुकौ स्वस्तिवाचनं कृत्वा नाम कुर्य्यातां यदभिप्रेतं नक्षत्रनाम वा ॥
ततो यथावर्णं धात्रीमुपेयात्कुक्षिप्रमाणां मध्यमवयसमरोगां प्रीतिवतीमचपलामलोलुपामक्रुधामस्थलां प्रसन्नक्षीरामलम्बोष्ठीमलम्बोष्ठनासिकामयङ्गामयसनिनीं शीतहस्तां दीप्तां वत्सलामक्षुद्रकर्म्मिणीं कुले जातामतो भूयिष्ठैश्च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यबलवृद्धये बालस्य । तत्रोष्ट्रस्तनो करालं कुर्य्यात् । लम्बस्तनीं नासिकामुखं छादयित्वा मरणमापादयेत् । ततः प्रशस्तायां तिथौ शिरःस्नानमङ्गलवाममसदृग्मुखं शिशुमुपवेश्य धात्रीं प्राङ्मुखीमुपवेश्य दक्षिणं स्तनं धौतमौषधपरिसृतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाययेत् ।
चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्तनयोः क्षीरवाहिनः ।
भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥
पयोऽन्नतरसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।
दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यान्तनं यथा ॥
अतोऽन्यथा नानाहन्यौषधोपयोगस्यासात्म्यादाधिजन्य भवति । अपरिमुखेऽपनिहत्य स्तन्यपूर्णं स्तनपानादुत्सुहितस्योत्सः; शिशोः
कासश्वासज्वरीपादुर्भावः । तस्मादेवं विधानं स्तन्यं न पाययेत् ॥"
"बालं पुनर्गाढसुप्तं गृह्णीयान्न चैनं तर्ज्जयेत् सहसा न प्रतिबोधयेद्विश्वासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयान्नोपवेशयेत् कौक्ष्यभयात् नित्यचेलमनुवर्त्तेत प्रियधात्रीरङ्कधासुः । एवमनभिहतमनास्वभिवर्द्धते नित्यसुदग्यसत्त्वसम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलतासूच्यागारनिम्बस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्गन्धोपसर्गतश्च बालं रक्षेत ।
नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाण्डे विषमे न च ।
नोल्मारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा ।
दद्यादास्तन्यपर्य्यायैर्बालानां वीक्ष्यमाचया ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
बा(बा)लः, पुं, (बलति मस्तकं रक्षति संवृणोतीति वा । बल + णः ।) शिरोभवाच्छादनविशेषः । चुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चिकुरः२ कचः३ केशः४ कुन्तलः५ कुन्तरः६ शिरोरुहः७ शिरसिरुट्८ शिरोरुट्९ शिरजः१० । इति शब्दरत्नावली ॥ घोटकशिशुः । तत्पर्य्यायः । किशोरः२ । इत्यमरः ॥ अश्वबालधिः । करिबालधिः । नारिकेलः । इति मेदिनी । ले, ३६ ॥ पञ्चवर्षोयहस्ती । यथा,—
"पञ्चवर्षो गजो बालः स्यात् पोतो दशवर्षकः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, भागवते । ६ । १० । ६ ।
"यो लोकवीरसमितौ धनुरैशसुग्रं
सासाम्बयंवरगृहे त्रिशतोपनीतम् ।
आदाय बालगजलील इवेक्षुयष्टिं
सज्यीकृतं नृप ! विकृष्य बभञ्ज मध्ये ॥")
पुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-
दसंशयं पर्व्वतराजपुत्र्याः ।
सं कैशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्यु-
र्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः ॥")
मत्स्यविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बालकं क्लो, (बाल + स्वार्थे कन् ।) क्षीवेरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"बालकं शीतलं रूक्षं लघुदीपनपाचनम् ।
श्लेष्मासारुचिवीसर्पकुष्ठदोषामनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अङ्गुलीयकम् । पारिहार्य्यम् । इति विश्वः ॥
बालकः, पुं, (बाल एव । बाल + स्वार्थे कन् ।) शिशुः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ५३ ।
"भूतानां माहभिः सार्द्धं बालकानान्तु
शान्तये ॥")
अश्वः । हयबालधिः । हस्तिबालधिः । अङ्गुलीयकम् । क्षीवेरम् । वलयम् । इति मेदिनी । के, १५७ ॥ केशः । इति विश्वः ॥ * ॥

बालाशौचं यथा,—
"अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भादिनिःसृताः।
न तेषामग्निसंस्कारो न पिण्डं नोदकक्रिया॥
यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वापि योषितः।
यावच्चासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि सूतकम्॥
आ नामकरणात् सद्य आ चूड़ात्तादृगिष्यते।
आ व्रतस्थाच्चिरात्त्रेण सद्यूर्द्धं दशभिर्दिनैः॥"
इति गारुड़े १०६ अध्यायः॥

बालकस्य रक्षा यथा,—
"आदाय बालां संत्रस्ता यशोदापि ततो द्विज!।
गोपुच्छभ्रामणैर्नाशु बालदोषमपाकरोत्॥
गोपुरीषमुपादाय तद्गोपीऽपि मस्तके।
बालस्य प्रददौ रक्षां कुर्वन्निरसुदीरयन्॥
नन्द उवाच।
रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः।
यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत्॥
येन दंष्ट्राग्रविधृता धारयत्यवनी जगत्।
वराहरूपधृक् देवः स त्वां रक्षतु केशवः॥
नखाङ्कुरविनिर्भिन्नवैरिवक्षःस्थलो विभुः।
नृसिंहरूपी सर्वत्र स त्वां रक्षतु केशवः॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणादभूत्।
त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तत्रैलोक्यः स्फुरदायुधः॥
शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः।
गृह्यं सजठरं विष्णुर्हृषीकेशोऽवताद्गलम्॥
मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
रक्षत्वशेषदैत्यघ्नस्तव नारायणोऽव्ययः॥
प्राङ्नः खड्गगदाचक्रशङ्खनादहतारयः।
गच्छन्तु प्रेतकूष्माण्डा राक्षसा ये त्वदाहिताः॥
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः।
हृषीकेशोऽम्बरे भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः॥
एवं कृतस्वस्त्ययनो नन्दगोपेन बालकः।
शायितः शकटस्याधो बालपर्य्यङ्किकातले॥"
इति विष्णुपुराणे। ५। ५॥

बालकप्रिया, स्त्री, (बालकानां प्रिया।) इन्द्रवारुणी। कदली। इति राजनिर्घण्टः॥

बालकृमिः, पुं, (बालस्य केशस्य कृमिः।) केशकीटः। इति जटाधरः॥

बालक्रीड़नं, क्ली, (बालस्य क्रीड़नम्। क्रीड्+भावे ल्युट्।) बालखेला। यथा,—
"बालक्रीड़नमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रक्रमात्॥"
इत्यादि महानाटकम्॥

बालक्रीड़नकः, पुं, (बालानां क्रीड़नकः क्रीड़नकमयम्। बालका हि कपर्दकेन क्रीड़न्तीति प्रसिद्धेस्तथात्वम्।) कपर्दकः। इति राजनिर्घण्टः॥

बालखिल्यः, पुं, बालखिल्यमुनिः। यथा,—
"विधिना निर्म्मिता पूर्व्वं वेदी परमपावनी।
अधिवेद्यादिमुनयो बालखिल्यादयः स्मृताः॥"
इति हरिवंशे पितृकूटमाहात्म्ये १ सर्गः॥
(बालखिल्यास्तु अङ्गुष्ठपरिमिताः षष्टिसहस्रसंख्यकाः। यथा, मार्कण्डेये। ५२। २४।
"क्रतोश्च सन्ततिर्भार्य्या बालखिल्यानसूयत।
षष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम्॥

अङ्गुष्ठपरिमितमुक्तमेतेषान्दृष्टपरिमाणम्।
यथा, महाभारते। १। ३१। ८—९।
"अथापश्यद्ऋषीन् दृष्ट्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः।
पलाशवल्किकामेकां सहितान् वहतः पथि॥
क्लिश्यमानान् मन्दबलान् गोष्पदे संप्लवोदके॥")
बालगर्भिणी, स्त्री. प्रथमगर्भवती गौः। तत्पर्य्यायः। प्रष्ठौही २। इत्यमरः। २।९।७०॥ पलोक्षी ३। इति जटाधरः॥ बालगर्भवती ४। इति शब्दरत्नावली॥

बालगोपालः, पुं, (बालः शिशुश्चासौ धरो गोपालः।) श्रीकृष्णमूर्त्तिविशेषः। यथा,—
"तीरपयोनिधिकृतनिवासं
हास्यकटाक्षवशीकृतविश्वनिवासम्।
श्यामलसुन्दरनलिनविलासं
तं प्रणमामि च बालगोपालम्॥"
इति नारदपञ्चरात्रे गोपालाष्टकम्॥

बालग्रहः, पुं, (बालानां बालकानां ग्रहः।) बालकहन्तृग्रहविशेषः। (यथा, मार्कण्डेये। ९२। २७।
"बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्तिकारकम्॥")
तदेषां विवरणम्। यथा,—
"बालग्रहा ह्यनाचारात्पीड़यन्ति शिशून् यतः।
तस्मात्तदुपसर्गेभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः॥"
अथ बालग्रहाणां नामान्याह।
"स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च।
शकुनी रेवती चैव पूतना गन्धपूतना॥
पूतना शीतपूर्वा च तथैव मुखमण्डिका।
नवमो नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा ह्यमी॥"
अथ ग्रहाणामुत्पत्तिमाह।
"नवस्कन्दाश्रयः प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा ह्यमी।
श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः॥
एते स्कन्दस्य रक्षार्थं कृत्तिकोभ्यस्समुत्थिताः।
दृष्टाः शरवणस्थस्य रक्षितस्य स्वतेजसा॥
स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति संग्रहः॥"
अयं हि कार्त्तिकेयादन्यः।
"स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निना तत्समद्युतिः।
स च स्कन्दभवो नाम्ना विष्णोश्च इति चोच्यते॥
ग्रहाः स्त्रीविग्रहा ये ते नानारूपाः प्रकीर्त्तिताः।
देवानां कृत्तिकानां ते भागा राजसतामसाः॥
नैगमेयस्तु पार्श्वस्था दृष्टो ह्येषां ततो ग्रहः।
कुमारस्य हि देवस्य गृहस्यात्मसमोऽस्ति वै॥
ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ स्थिते।
उपतस्थुर्ग्रहा स्तेते दीप्तशक्तिधरं गृहम्॥
ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिर्नो दीयतामिति।
तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत्॥
ततो ग्रहांस्तानुवाच भगवान् भगनेत्रहृत्।
तिर्य्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च चितयं जगत्॥
परस्परोपकारेण वर्त्तते धार्य्यते तथा।
देवा नरान् प्रीणयन्ति तिर्य्यग्योनींस्तथैव च॥
यथाकालं प्रवृत्तास्तु उग्रवर्षाहिमादिभिः।

इत्यञ्जलिनमस्कारैर्जपहोमैस्तथैव च॥
सम्यक् प्रयुक्तैश्च नरा ग्रीणयन्त्यपि देवताः।
भागधेयं विभक्तेषु ग्रीष्मं किञ्चिन्न विद्यते॥
तद्वृद्धाकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति॥"
अथ बालग्रहाणां बालग्रहणकारणमाह।
"कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च।
ब्राह्मणाः साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्तथा॥
निवृत्ताग्नौत्राचारेषु तथा कृतमितव्रतेषु।
निवृत्तभिक्षाबलिषु भग्नकोस्यगृहेषु च॥
गृहेषु तेषु बालांस्तान् ग्रहा हिंसन्त्यगर्हिताः।
तच्च वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति॥
एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् हिंसन्ति चाप्यथ।
ग्रहोपसृष्टा बालाः स्युर्दीप्तकिरणयतमास्ततः॥"
अथ सामान्यग्रहजुष्टानां बालानां लक्षणान्याह।
"क्षणाद्दृष्विजृम्भते बालः क्षणात्तस्यति रौदिति।
नखैर्भित्तेर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च॥
ऊर्द्धं निरीक्षते दन्तान् खादति क्रूजति भ्रमते।
भ्रुवौ क्षिपति दन्तौष्ठः फेनं वमति वासकृत्॥
श्यामोऽति निद्रि जागर्त्ति शूलार्त्तो भिन्नविट्स्वरः।
मत्स्यगोमांसगन्धस्य न चाघ्राति यथा पुरा॥
दुर्ब्बलो मलिनाङ्गश्च नष्टसंज्ञोऽपि जायते।
सामान्यग्रहजुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम्॥"
अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणान्याह।
"तत्राद्यः क्षतजसगन्धिकस्तनद्विट्-
वक्त्रास्यो हतचरणैकपक्षनेत्रः।
उद्विग्नः समलिलचञ्चरत्नरोदा
स्कन्दार्त्तो भवति च गाढमुष्टिबन्धः॥
निःसंज्ञो भवति पुनर्लभेत संज्ञां
संस्तब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव।
विग्रह्यं सृजति विनद्य जृम्भमाणः
फेनं वा सृजति च तत्समग्रमाभिजुष्टः॥"
तत्समग्राभिजुष्टः स्कन्दापस्मारयुक्तः।
"सस्ताङ्गो मथितकिलो विघट्टगन्धिः
सास्रावव्रणपरिपीड़ितः समन्तात्।
स्फोटैश्च प्रचितततनुः सदाहपाकै-
र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः एकृत्या॥
रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदृष्टः
श्यावो वा सुखकरपाकवेदनार्त्तः।
गृह्णात्यथितततनुश्च कर्णनासं
रेवत्या ग्रसमभिपीड़ितः कुमारः॥
सस्ताङ्गः स्वपिति न वासरे न रात्रौ
विड्भिन्नं विसृजति काकतुल्यगन्धिः।
छर्द्यार्त्तो क्षुधिततनूरुहः कुमार-
स्तृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः॥
या हृष्टे स्तनमति न कासहिक्का-
च्छर्दीभिर्ज्वरसहितासिरर्दितमानः।
दुर्ब्बर्णः सततमथापि योऽतिगन्धि-
स्तां ब्रूयाद्भिषगथ गन्धपूतनार्त्तम्॥
आक्रन्दन् परिचकितः सुवेपमानः
संलीनो भवति यथान्त्रकूजयुक्तः।

सस्ताङ्गो भगमसिमार्यते च यो वै
तं त्र्यक्षिणमथ प्रीतपूतनाकम् ॥
स्नानाङ्गः मरुधिरपाणिपादवक्त्रो
यक्षाणो कलुषशिरास्तनोदरो यः ।
स क्षेयः शिशुरथ रक्तमक्षिकार्णः
सोर्हिणो भवति च मृत्युतुल्यगन्धिः ॥
यः फेनं वमति विनश्यते च मध्ये
सोदेगो विहसति वीक्ष्य मीक्षमाणः ।
क्रुद्धेच पतनमयो वसामगन्धि-
र्निर्मांसो भवति स नैगमेयजुष्टः ॥"

अथ सामान्यग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।

महामयूरनिर्दोषकाथस्नानं ग्रहापहम् ।
महा माषपर्णी ।

"सप्तच्छदामयनिशाचन्दनैस्नानलेपयेत् ।
सर्षपत्वक्लशुनं सर्वा सर्षपारिष्टपत्रवाः ॥
विड्वालविड्वालोमसमेषशृङ्गी वचा मधु ।
धनः शिरीषैर्व्यधोत्थमयोग्यग्रहनाशनः ॥
बालग्राभ्यष्टकस्यागि कार्याणि ग्रहशान्तये ।
वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ॥
मारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली घृतमधुमम् ।
सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ॥
दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधा कुमारो बह्विमान् भवेत् ।
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ॥
न भवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥"

अष्टमङ्गलं घृतम् ॥

अथ विशाखग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।

"सोमवल्कोमिन्द्रवृक्षं बन्दाकं विषजं शमीम् ।
स्वगादन्याश्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥"

तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

"स्कन्दग्रहोपसृष्टस्य कुमारस्य प्रशस्यते ।
वातघ्नदशपत्राणां कार्षेण परिषेचनम् ॥
देवदारुणि रास्नायां मधुरेषु गणेषु च ।
सिद्धं सर्पिश्च सक्षीरं पातुमस्य प्रदापयेत् ॥
मर्षपाः सर्षपनिम्बकौ वचा काकादनी घृतम् ।
उष्ट्राजाविगवाश्वापि रोमाण्युद्धूपनं भवेत् ॥"

काकादनी श्वेतगुञ्जा ।

सोमवल्कोमिन्द्रवृक्षं वृन्ताकं विषजं शमीम् ।
स्वगादन्याश्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥"

सोमवल्को सोमलता । इन्द्रवृक्षं ककुभम् ।
स्वगादनी इन्द्रवारुणी ।

रक्तानि माल्यानि तथा पताकां
रक्तांश्च गन्धान् विविधांश्च भक्ष्यान् ।
घृतञ्च देवाय बलिं निवेद्य
सकुक्कुटं स्कन्दगृहे निधाय ॥
स्नानं शिराचं निशि चत्वरेषु
कुर्यात् परं प्रालियवैर्निवेद्य ।
गायत्रियुक्ताभिरथाङ्गिरस्यं
प्रक्षालयेदाहुतिभिश्च धीमान् ॥
रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम् ।
ग्रहग्रहनि कर्तव्या याभिरङ्गिरसन्निभैः ॥
तपसा तेजसाश्चैव यशसा वयसा तथा ।
निधानं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
देवसेनारिपक्षहरः पातु त्वां भगवान् गुहः ॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।
गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रयच्छतु ॥
रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तदिग्वपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः ॥"

अथ स्कन्दापस्मारग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

"बिल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः ।
परिषेकः प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥"

गोलोमी श्वेता दूर्वा । सुरसादिगणो यथा,—

"सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फल्गी फणिजझकः ।
सौगन्धिकं भूस्तृणको राजिका श्वेतवर्बरी ॥
कटफलं खरपुष्पा च काममर्दश्च गुल्मकी ।
विड्ङ्गमथ निर्गुण्डी कर्णिकार उदुम्बरः ॥
प्लक्षश्च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका ।
कफकिमिहरः ख्यातः सुरसादिरयं गणः ॥"

सुरसा कृष्णतुलसी । श्वेतसुरसा श्वेततुलसी । फल्गी भार्गी । फणिजझकः मरुवकः । सौगन्धिकं कच्चूरम् । भूस्तृणकः सुगन्धतृणम् । खरपुष्पा बर्बरी । कामसर्दः कर्मोदी । विषमुष्टिका वकादनि ॥ * ॥

"व्यूषमूचविषक्षारैश्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।"

मूचाष्टकमाह ।

"गोजाविमहिषाश्वानां खरोष्ट्रकरिणान्तथा ।
मूत्राष्टकमिति ख्यातं सर्वशास्त्रेषु सम्मतम् ॥
क्षीरोदुम्बरकषायेण काकोल्यादिगणेन च ।
विपक्वं घृतं पश्चादानयं पयसा सह ॥
काकोल्यादिगणेन कल्कीकृतेन तैलं पक्तव्यम् ।
काकोल्यादिगणो यथा,—

"काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकस्तथा ।
ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदा महामेदा गुडूचिका ॥
मुद्गपर्णी माषपर्णी पद्मकं वंशरोचना ।
यष्टी प्रपौण्डरीकश्च जीवन्ती मधुयष्टिका ।
द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिरुदीरितः ।
स्वल्पक्रदृंहणो वृष्यः पित्तरक्तानिलापहः ।
उन्मादनं वचा चिह्नयुक्तमत्र प्रकीर्त्तितम् ॥
गृध्रोलूकपुरीषाणि कृष्णा हस्तिनखो घृतम् ।
वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्युद्धूपने सदा ॥
अनन्ता कुक्कुटी विल्वो मर्कटीचापि धारयेत् ॥"

अनन्ता यवासा इति लोके । कुक्कुटी गुल्मली ।

"पक्वान्यामानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः ।
मुद्गोदनं निवेद्याथ स्कन्दापस्मारिणे वटे ॥"

वटे वटतले बलिं निवेदयेत्यन्वयः ।

तेन स्कन्दापस्मारिणा स्नानं कारयेदित्यन्वयः ।

"चतुष्पथे कारयेच्च स्नानं तेन ततः पठेत् ।
स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
विशाखः स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः ॥"

अथ शकुनीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

"शकुनीग्रहजुष्टस्य कार्यं वैद्येन जानता ।
वेतसाम्रकपित्थानां कार्षेण परिषेचनम् ॥
क्षीरैरम्बुकोदुम्बरसारिवोत्पलपद्मकैः ।

लोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥"

प्रदिहेत् लिम्पेत् । रूपसिद्धिरार्ष्यत्वात् ।

"स्कन्दग्रहोक्ता धूपाश्च हिता अत्र भवन्ति हि ।
स्कन्दापस्मारशमनं घृतमत्रापि पूजितम् ॥
घृतावरी स्मृगेर्व्वारुनागदन्ती निदिग्धिकाः ।
लक्ष्मणा महदेवाश्च हृद्यतीश्चापि धारयेत् ॥"

स्मृगेर्व्वारुः वर्षी इन्द्रवारुणी । नागदन्ती नाग दन्ती इति लोके प्रसिद्धा ।

"तिलनखुलकं माल्यं हरितालं मनःशिलाम् ।
बलिरेष निकुम्भेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥
निकटे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ।
श्वेतशिरीषगन्धाष्टकुष्ठगुग्गुलुसर्षपैः ॥
सिद्धमभ्यञ्जने तैलं धारणं पूर्व्वमेव तु ।
प्राकुनीग्रहशान्त्यर्थं प्रदेहं कारयेद्धितम् ॥
कुर्य्याच्च विविधां पूजां प्राकुन्याः कुसुमैः शुभैः ।
निकुम्भोक्तेन विधिना स्नपयेत्तं ततः पठेत् ॥
अन्तरीक्षचरा देवी सर्व्वालङ्कारभूषिता ।
व्यधोमुखी सूक्ष्मतुण्डा प्राकुनी ते प्रसीदतु ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा ।
लम्बोदरी प्राकुकर्णी प्राकुनी ते प्रसीदतु ॥"*॥

अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

"अश्वगन्धाजगन्धाश्च प्रारिवाथ पुनर्नवा ।
महा विदारी क्षीरामा कार्षेण परिषेचनम् ॥
अजगन्धा मेढ्रगन्धा । महा सेवतीपुष्पजातिः ।
तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठं सर्जरसं तथा ।
पलङ्कषायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥
सर्जरसः रालः पलङ्कषा गुग्गुलुः । नलदं लामज्जकमुशीरवत्पीतच्छविः । गौरकदम्बकः हारिद्रकः । हरद्या कदम्ब इति लोके ।
धव्याश्वकर्णककुभप्लक्षकौतिन्दुकेषु च ।
काकोल्यादौ गणे चापि सिद्धं सर्पिः पिबेच्छिशुः ॥

अश्वकर्णः प्रांखु इति लोके प्रसिद्धः ।

कुलत्थाः प्लक्षवर्णश्च प्रदेहः साधनान्तिकः ।
गृध्रोलूकपुरीषाणि यवान् यवफले घृतम् ॥
सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतद्धूपनं शिशोः ॥

यवफलो वंशाङ्कुरः ।

शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयःप्लाल्योदनं दधि ।
बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्ये प्रयतात्मना ॥

गोतीर्थं गोष्ठे ।

स्नानं धात्रीकुमाराभ्यां सङ्गमे कारयेद्भिषक् ।
नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ॥
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ।
उपासते यां सततं देवो विविधभूषणाः ॥
लम्बा करालाविनसा तथैव बहुपुत्रिका ।
रेवती शुष्कनामा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥*॥

अथ पूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

कपोतवङ्का श्येनाक्षी वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥

कपोतवङ्का ब्राह्मी इति लोके । पारिभद्रो निम्बः । आस्फोता अपराजिता ।

नवा पयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थे कल्क इष्यते ॥

नया पयस्या नूतना क्षीरविदारी । गोलोमी श्वेतदूर्वा ।
घृतं घृतं तगाक्षीर्या संसिद्धं मधुकेऽपि च ।
कुष्ठतालीसखदिरा: स्यन्दनोऽर्जुन एव च ॥
पनस: ककुभश्चापि मञ्जानो वटरस्य च ।
कुक्कुटास्थि घृतञ्चापि धूपनं सह सर्षपै: ॥
स्यन्दन: स्यन्दन इत्येव नाम्ना प्रसिद्ध: ।
काकादनी चित्रफला बिम्बी गुञ्जाश्च धारयेत् ।
काकादनी श्वेतगुञ्जा । चित्रफला इन्द्रवारुणी ।
मत्स्यौदनं बलिं दद्यात् क्षपणं पललं तथा ।
सरावसंपुटं कृत्वा तस्मै शून्ये गृहे भिषक् ।
उत्तरस्यामभिषिक्तस्य ग्रिपो: क्षपनमिष्यते ॥
कुष्ठतालीसखदिरं चन्दनं स्यन्दनं तथा ।
देवदारु वचा हिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बक: ।
एला हरेणवश्चापि योज्या उद्धूपने सदा ॥
मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षभङ्गजा ।
शून्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥*॥
अथ गन्धपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
सिक्तदमाणां पर्वसु क्वाथं कार्योऽभिषेचने ।
सिक्तदमानाह ।
निम्ब: पटोल: त्रुटा च गुडूची वासकस्तथा ।
विभर्पकुष्ठरुत् ख्यातो गणोऽयं पञ्चसिक्तक: ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्षा मधुरको मधु ।
प्रालपर्णीद्वयौ च घृतार्धं समभाहरेत् ॥
सर्वगन्धै: प्रदेहश्च गात्रे चाक्ष्णोश्च प्रीतले: ॥
सर्वगन्धै: कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनै: ।
अक्ष्णोस्तु प्रीतले: चन्दनकर्पूरै: न तु कस्तूरी-कुङ्कुमागुरुभिस्तेषामुष्णत्वात् ।
पुराणं कौक्कुटं केशचर्म सर्षपवस्तथा ।
और्णाश्चाभीक्ष्णशो वासो धूपनायोपकल्पयेत् ॥
कुक्कुटीं मर्कटीं बिम्बीमनन्ताञ्चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे ।
निवेद्यमन्नञ्च गृहे ग्रिपो: क्षपनमिष्यते ॥
करालां पिङ्गलां मुण्डां कषायाम्बरसंवृताम् ।
देवीं बालभिमं प्रीतां रक्ष त्वं गन्धपूतने ॥"*॥
अथ प्रीतपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
गोलोमं वस्तलोमञ्च मुस्ताश्चामरदारु च ।
कुष्ठञ्च सर्वगन्धांश्च तैलार्धमवधारयेत् ॥
सर्वगन्धान् चन्दनादीन् ।
रोहिणीनिम्बखदिरपलाशकुभवल्क: ।
नि:क्वाथ्य सक्षिन्नि:क्वाथे सर्पीरे विपचेद् घृतम् ॥
गृध्रोलूकपुरीषाणि वस्तिगन्धा महिलत्वचम् ।
निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥
धारयेदपि गुञ्जाश्च बलां काकादनीं तथा ।
नत्या सुस्नौदनेनापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥
जलाग्रयाम्ने बालस्य क्षपनञ्चोपदिश्यते ।
जलाग्रयाम्ने जलाग्रयतीरे ।
देये देयञ्चोपहारो वारुणी रुधिरं तथा ॥
सुस्नौदनाग्रिनी देवी सुराग्रोगितपायिनी ।
जलाग्रयरता नित्यं पातु त्वां प्रीतपूतना ॥"*॥
अथ सुखमल्लिकाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

कपित्थं बिल्वतकारीवासागन्धर्वहस्तका: ।
कुवेराक्षी च योज्या: स्युर्बालानां परिषेचने ॥
तकारी गणियारि इति लोके । गन्धर्वहस्तक: श्वेत एरण्ड: । कुवेराक्षी पाढरि इति लोके ।
स्वरसैर्मूलकल्कानां तथैव दधिगन्धया ।
तैलं वचाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जनं ग्रिपो: ॥
भृङ्गराज: भंगरा इति लोके ।
वचा सर्जरसं कुष्ठं सर्पिश्चोद्वर्तने हितम् ॥
वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ।
भग:शिलाचोपहरेत् गोष्ठमध्ये बलिन्तत: ॥
पायसं सपुरोडाशं तद्वल्यर्थमुपाहरेत् ।
मन्त्रपूताभिरद्भिश्च तथैव क्षपनं हितम् ॥
जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह ।
अलङ्कृता कामवती सुभगा कामरूपिणी ।
गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमल्लिका ॥*॥
अथ नैगमेयग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
बिल्वाग्निमन्थपूतीकै: कार्यं स्यात् परिषेचनम् ।
पूतीक: घोराकरञ्ज इति लोके प्रसिद्ध: ।
प्रियङ्गुसरलानन्ताप्रपुन्नागकुटन्नटै: ।
पचेत्तैलं सगोमूत्रं दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकै: ॥
कुटन्नट वितुन्नकनाम्नो वृक्षविशेषस्य त्वक् । गुडत्वची इति लोके प्रसिद्धा । मुस्ताक्षान्ति: श्योनाको वा ।
वचां वयस्यां जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत् ।
वयस्या आमलकी गुडूची वा ।
उत्सादनं हितञ्चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥
मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि पिलग्रहे ।
धूम: सुप्रजने कार्यो बालस्य हितमिच्छता ॥
पिलग्रहे नैगमेयग्रहे ।
विलग्नगुल्मकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि ।
कौमारपिलमेषाय क्षत्रभल्ले निवेदयेत् ॥
मेषाय नैगमेयग्रहाय ।
अधस्तात् क्षीरवृक्षस्य क्षपनञ्चोपदिश्यते ॥
अजाननस्खलान्तिभ्रु: कामरूपी महाबल: ।
बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु ॥"

इति भावप्रकाश: ॥

(तथास्य लक्षणान्तरं चिकित्सितञ्च यथा,—
"बलिशान्त्योषकर्माणि कार्याणि ग्रहशान्तये ।
मन्त्रश्चायं प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सर्वकामिक: ॥
ॐ नमो भगवते गरुड़ाय चाग्निकाय सदृस्तर स्तुत स्तुत स्वाहा। ॐ कं खं टं पं ग्रं वैनतेयाय नम: । ॐ ह्रीं हुं त्रं ।
बालदेहप्रमाणेन पुष्पमालासु सर्वत: ।
प्रगृह्य सुच्छिकाभक्तबलिर्देयस्तु शान्तिक: ।
ॐकारो सुवर्णपक्षो बालकं रक्ष रक्ष स्वाहा॥
ॐ नारायणाय नम: ॥"
"प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति नन्दा नाम मालका तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं भवति ज्वर: । चक्षुरुन्मीलयति गात्रमुद्वेजयति न ग्रीवे क्रन्दति स्तन्यं न गृह्णाति । ओंत्कारश्च भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्यते शुभम् । नद्युभयतटन्मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनं गन्धताम्बूलं रक्तसमध्वजा: । सप्तप्रदीपा: सप्तस्वस्तिका: । पश्चिमांसमुरामद्यभक्तञ्च दक्षिणस्यान्दिग्रि अपराह्णे चतुष्पथे बलिर्देयम: । ग्रिवनिर्मोल्यगुग्गुलुमधूनिम्बपत्रमेष पङ्क्तिर्दिनत्रयं धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मथ मथ स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्यग्यते शुभम् ॥

लिकां कृत्वा शुक्लौदन: शुक्लपुष्पं सप्तध्वजा: सप्तप्रदीपा: सप्तस्वस्तिका: सप्तघटका: । सप्तमल्लिकालिका: जम्बुड़िका गन्धताम्बूलं मत्स्यमांसं सुरामद्यभक्तञ्च पूर्वस्यान्दिग्रि चतुष्पथे मध्याह्ने बलिर्देयम: । अश्वत्थपत्रं जलकुम्भे निक्षिप्य शान्त्युदकेन स्नापयेत् । रसोनसिद्धार्थकमेषशृङ्गनिम्बपत्रग्रिवनिर्मोल्यैर्बलिकं धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मथ मथ स्वाहा एवं दिनत्रयं बलिं दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् । ततः सम्यग्यते शुभम् ॥

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा नाम मालका । तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं भवति ज्वर: । चक्षुरुन्मीलयति गात्रमुद्वेजयति न ग्रीवे क्रन्दति स्तन्यं न गृह्णाति ओंत्कारश्च भवति ।
बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्यते शुभम् ।
तण्डुलं हस्तपृष्ठेकं गृहीत्वा दधिगुड़घृतमिश्रितं प्रारावैकं गन्धताम्बूलं पीतपुष्पं पीतसप्तध्वजा: । चत्वार: प्रदीपा: दशस्वस्तिका: मत्स्यमांसमुरास्तिलचूर्णञ्च पश्चिमस्यान्दिग्रि चतुष्पथे बलिर्देयम: । दिनानि त्रीणि त्रिमध्यं ततः शान्त्युदकेन स्नापयेत् । ग्रिवनिर्मोल्यसिद्धार्थमाञ्जारीरोम उशीरबालकघृतैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मथ मथ ह्रीं फट् स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्यग्यते शुभम् । तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतनानाम-मालका तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वर: । गात्रमुद्वेजयति स्तन्यं न गृह्णाति मुष्टिं बध्नाति क्रन्दति ऊर्ध्वं निरीक्षते । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्यते शुभम् । नद्युभयतटन्मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनं गन्धताम्बूलं रक्तसप्तध्वजा: । सप्तप्रदीपा: सप्तस्वस्तिका: । पश्चिमांसमुरामद्यभक्तं दक्षिणस्यान्दिग्रि अपराह्णे चतुष्पथे बलिर्देयम: । ग्रिवनिर्मोल्यगुग्गुलुमधूनिम्बपत्रमेष पङ्क्तिर्दिनत्रयं धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मथ मथ स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्यग्यते शुभम् ॥

चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति मुख मुण्डिकानाम मालका तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वर: । ग्रीवां नामयति चक्षुरुन्मीलयति स्तन्यं न गृह्णाति रोदिति स्वपिति मुष्टिं बध्नाति बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्यते शुभम् । नद्युभयतटन्मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कृत्वा उत्पलपुष्पं गन्धं ताम्बूलं दशध्वजा: दीपाश्चत्वार: । चयोदश स्वस्तिका: मत्स्य-मांसमुरामद्यभक्तञ्च उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे बलिर्देय: चतुष्पथे। ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधिं हन हन मथ मथ स्वाहा । चतुर्थे

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम्।

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम मालका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति स्तन्यं न गृह्णाति सृष्टिं बध्नाति। बलिमस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्। कुम्भकारचक्रस्य मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां विधाय गन्धताम्बूलं शुक्लपुष्पं शुक्लौदनं पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्चवटकाः ऐशान्यां दिशि बलिर्दातव्यः। शान्त्युदकेन स्नापयेत्। शिवनिर्माल्यमर्पणनिर्मोकं गुग्गुलु निम्बपत्रबालकधूपेनैर्धूपं दद्यात्। ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम्॥

षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शकुनिकानाम मालका तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रभेदं दर्शयति दिवारात्रावृत्यानं भवति। ऊर्ध्वं निरीक्षते। बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्। पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लपीतरक्तपुष्पगन्धताम्बूलानि दद्यात्। दश दीपाः। दश पीतध्वजाः दश स्वस्तिकाः दश वटकाः। क्षीरशष्कुलिकाः। मत्स्यमांससुरा आग्नेय्यादिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिर्दातव्यः। शान्त्युदकेन स्नापयेत्। शिवनिर्माल्यारसोनगुग्गुलुसर्षपनिर्मोकिनिम्बपत्रधूपेनैर्धूपं दद्यात्। ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य व्याधिं चूर्णय चूर्णय हन हन स्वाहा। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम्॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शुष्करेवती नाम मालका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति मुष्टिं बध्नाति रोदिति। बलिमस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्। रक्तशुक्लपुष्पं गन्धताम्बूलरक्तौदनं क्षीरान्नयोदश स्वस्तिकाः त्रयोदश मष्कुलिका जम्बुडिका मत्स्यमांससुराः त्रयोदश ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः। पश्चिमस्यान्दिशि ग्रामसिच्छान्तेऽपराह्णे वृक्षमाश्रित्य बलिर्दातव्यः। शान्त्युदकेन स्नापयेत्। गुग्गुलुमेषशृङ्गसर्षपोग्रगोरबालकधूपेनैर्धूपयेद्दद्यात्। ॐ नमो नारायणाय दीप्ततेजसे हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा॥ चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम्।

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति अर्यंका नाम मालका तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गुदगन्धः पूतिगन्धश्च जायते। आहारं न गृह्णाति गात्रमुद्वेजयति। बलिमस्य प्रवक्ष्यामि ततः सम्पद्यते शुभम्। रक्तपीतध्वजाः चन्दनं पीतपुष्पं सक्कुलयः पर्पटिका मत्स्यमांससुराः जम्बुडिकाः प्रत्यूषे बलिर्दद्यात्॥ ॐ नमो नारायणाय त्रैलोक्यविद्रवणाय चतुर्हिंग्रामीशगणाय व्याधिं हन हन मुञ्च मुञ्च ज्वल ज्वल दह दह ॐ ह्रीं फट् स्वाहा॥ चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम्।

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति स्तृतिका नाम मालका। तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं भवति ज्वरः। नित्यं कूजयति गात्रभेदं दर्शयति मुष्टिं बध्नाति। निद्रातितरा स्याद्बलिमस्य प्रवक्ष्यामि येनसम्पद्यते शुभम्। नद्युभयतटमृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्माय शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत्। शुक्लपुष्पं शुक्लौदनं गन्धताम्बूलं शुक्लाः त्रयोदश ध्वजाः त्रयोदश प्रदीपाः त्रयोदश स्वस्तिकाः त्रयोदश मत्स्यमांससुराः। उत्तरदिग्विभागे ग्रामनिष्काशे बलिं दापयेत्। शान्त्युदकेन स्नापयेत्। गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूमगोग्रङ्गसर्षपधूपेनैर्धूपं दद्यात्। ॐ नमो नारायणाय चतुर्भुजाय हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा। चतुर्थदिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः सम्पद्यते शुभम्।

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति निर्ऋता नाम मालका। तया गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः। गात्रमुद्वेजयति ओंकारं करोति पुरीषमूत्रञ्च बहु भवेत्। बलिमस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्। पारावारस्य मृत्तिकया पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनगन्धताम्बूलादिभिर्भूषयित्वा पञ्च वर्णाः पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्च स्वस्तिकाः पञ्च पुत्तलिका मत्स्यमांससुराः वायव्यादिशि बलिन्दद्यात्। काकविष्ठागोमांसगोग्रङ्गरसोनमाक्षीररोमनिम्बपत्रधूपेनैर्धूपयेत्। ॐ नमो नारायणाय चूर्णितहस्ताय हन हन मुञ्च मुञ्च स्वाहा। चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः सम्पद्यते शुभम्॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति पिलिपिच्छिका नाम मालका। तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं भवति ज्वरः। आहारं न गृह्णाति। ऊर्ध्वदृष्टिर्भवति गात्रभङ्गश्च भवति ओत्कारश्च भवति। बलिमस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्। पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तं तस्या मुखं दुग्धेन सिञ्चेत् पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं सप्त प्रदीपा अष्टौ घटका अष्टौ सक्कुलिका अष्टौ पूरिका मत्स्यमांससुराः पूर्वस्यान्दिशि बलिर्दातव्यः। शान्त्युदकेन स्नापयेत्। शिवनिर्माल्य गुग्गुलुगोग्रङ्गसर्षपनिर्मोकिधूपेनैर्धूपयेत्। ॐ नमो नारायणाय मुञ्च मुञ्च स्वाहा। चतुर्थदिवसे विप्रान् भोजयेत्तेन सम्पद्यते शुभम्॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा गृह्णाति कामुका नाम मालका। तया गृहीतमात्रस्यादौ जायते ज्वरः। हसित्वा वदति अङ्गुल्या-सर्जयति क्रामति निःश्वसिति। मुहुर्मुहुः स्फुरयति। आहारं न करोति। बलिमस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम्। क्षौरेण पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लकुसुमं गन्धताम्बूलं शुक्लाः सप्त ध्वजाः। सप्त सक्कुलिकाः॥ सप्त प्रदीपाः।

करस्थेन दधिभक्तेन सर्वकर्मबलिं दद्यात् शान्त्युदकेन स्नापयेत्। श्वेतरूपपगुग्गुलुशिव निर्माल्यधूपेनैर्धूपयेत्। ॐ नमो नारायणाय व्याधिं मुञ्च मुञ्च हन हन स्वाहा। चतुर्थ दिवसे विप्रान् भोजयेत्। ततः सम्पद्यते शुभम्॥

इति रायमुकुटं बालतन्त्रं समाप्तम्॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे॥)

बालचर्यः, पुं, (बालस्य बालकस्येव चर्या यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ बालकस्य चरित्रे, क्ली॥

बालतनयः, पुं, (बालानि नवोद्गतपत्राणि तनया-इव यस्य।) खदिरवृक्षः। इत्यमरः।२।४।१६॥ (गुणाढ्योऽस्य खदिरपञ्चके ज्ञातव्याः॥) बालकपुत्रस्य॥

बालतन्त्रं, क्ली, (बालाय बालकरक्षार्थं तन्त्रमुपायः प्राक्तं वा।) गर्भिणीचर्य्या। तत्पर्य्यायः। कुमारभृत्या २ गर्भिण्यवेक्षणम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य विवरणन्तु सुश्रुते सूत्र स्थाने १ अध्याये। यथा, "प्राप्तं प्राप्ताय कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति॥" कौमारभृत्यस्य वा बालतन्त्रस्य लक्षणमाह तत्रैव। "कौमारभृत्यं नाम कुमारभवनधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम्॥" बालतन्त्राणि कानि तान्याह तत्रैव ३ अध्याये।

"नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निबन्धनम्। अपस्मारग्रहकृत्यानाञ्च रेवत्याश्च पृथक्॥ पूतनायास्तथान्यायाश्च मण्डिका ग्रीतपूतना। नैगमेयचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः सयोनिजा॥ कौमारतन्त्रमित्येतत् शारीरेषु प्रकीर्त्तितम्॥" एतेषां विवरणन्तु बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

बालत्वं, क्ली, (बालं नवजातं त्वम्।) नवत्वम्। तत्पर्य्यायः। शैशव्यम् २। इत्यमरः।२।४।२६॥ (यथा, रघौ ३।२६ श्लोकटीकायां मल्लिनाथः। गङ्गायाः प्रपातस्यान्ते समीपे विरूढानि जातानि शैश्यानि बालत्वानि यस्मिन् तत्॥")

बालदलकः, पुं, (बालानि दलानीव दलानि यस्य। यद्वा बाल इव क्षुद्रं दलं यस्य। ततः स्वार्थे कन्।) खदिरवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

बालधिः, पुं, (बालाः केशाः धीयन्तेऽत्र। बाल+धा+कि।) केशयुक्तलाङ्गूलम्। इत्यमरः।२।८५०॥ (यथा, किराते। १२। ४७।

"चमरीगणैः शिववलस्य
बलवति भयेऽप्युपस्थिते।
वंशविनतिषु विषक्तदृष्टयु-
प्रियबालबालधिभिरादृते धृतिः॥")

बालपत्रः, पुं, (बाल इव क्षुद्रं पत्रं यस्य।) खदिरवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ यवासः। इति राजनिर्घण्टः॥ (बालं पत्रमिति विग्रहे।) क्लीबे। नूतनपत्रे॥ (यथास्य पर्य्यायः॥

"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुगुल्यश्च यज्ञियः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

बालपत्रकः, पुं, (बालपत्र एव। स्वार्थे कन्।) खदिरवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

बालपाठ्या, स्त्री, (बालपाठे कौशलमस्त्येषां साधुः तत्र साधुरिति यत्।) सीमन्तिकास्थितस्वर्णादिरचितपत्रिका। सिंती इति भाषा। तत्पर्य्यायः। परिलेख्या २। इत्यमरः।२।६।१०३॥ बालपाठ्यस्थितमणिः। इति तट्टीकायां भरतः॥

बालपुष्पिका, स्त्री, (बालानि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्याः। ततः स्वार्थे कन् कापि अत इत्वम्।) यूथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (विस्तृतिरस्या यूथिकाशब्दे निर्द्दिष्टा॥)

बालपुष्पी, स्त्री, (बालानि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्याः सा।) यूथिका। इति जटाधरः॥

बालभद्रकः, पुं, (बालेऽपि भद्र इव। ततः स्वार्थे कन्।) विषभेदः। तत्पर्य्यायः। ग्रामजः २। इति शब्दचन्द्रिका॥

बालभैषज्यं, क्ली, (बालं भैषज्यम्। यद्वा, बालस्य शिशोर्भैषज्यम्।) रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ बालकस्यौषधञ्च॥ (तद्यथा,—
"भैषज्यं पूर्व्वसूद्दिष्टं नराणां यच्छरादिषु।
कार्य्यमत्रैव बालानां माचा तस्य कनीयसी॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे॥)

बालभोज्यः, पुं, (बालानां भोज्यः।) चणकः। इति राजनिर्घण्टः॥ बालकभक्षणार्हे, त्रि॥

बालमूषिका, स्त्री, (बाला क्षुद्रा मूषिका इव।) क्षुद्रमूषिका। छिट्का इन्दुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गिरिका २। इत्यमरः।२।५।१२॥ चिक्कः ३ वेश्मनकुलः ४ चिक्का ५। इति शब्दरत्नावली॥

बालयज्ञोपवीतकं, क्ली, (बालं यज्ञोपवीतम्। ततः स्वार्थे कन्।) उपवीतविशेषः। तत्पर्य्यायः। उरस्कटः २ पञ्चवटः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

बालराजं, क्ली, (बालः स्वल्पोऽपि राजते इति। राज + पचाद्यच्।) वैदूर्य्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ बालकश्रेष्ठे, पुं॥

बालरोगः, पुं, (बालस्य रोगः।) बालकस्य व्याधिः। तस्य निदानं लक्षणानि चाह।
"धात्र्याश्च गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषजैस्तथा।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदूषयन्ति॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः।
दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते व्याधयः शिशोः॥*॥
वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः।
श्यामस्वरः क्षुधाक्रान्तः स्याद्वक्षुर्विग्रहमारुतः॥
खिन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान्।
क्षुत्पासुरुग्णसर्व्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन्॥
श्लेष्मदुष्टं पिबन् क्षीरं लालासुः श्लेष्मरोगवान्।
निद्रार्हिणो जडः श्लेष्मवक्त्राक्ष्णङ्गैर्नतः शिशुः॥
ज्वरात्या व्याधयः सर्व्वे वक्ष्यन्ते मधुनात्र ये।
बालानामपि ते तद्वदोषजा भिषगुत्तमैः॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च।
तान्मुक्तकण्टकमृषीन्तानवधारय यत्नतः॥"
तत्रादौ तालुकण्टकमाह।
"तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम्।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता सङ्क्षि जायते॥
तालुघातात् स्तनद्वेषः क्षुच्छ्वासात् पानं शुष्कदूरम्।
लड्डुकिकण्ठास्यरुजा गीवादुर्ह्वरता वमिः॥"
पानं स्तन्यस्य। शुष्कदूरं दूरशब्दम्॥
अथ महापद्मकमाह।
"विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्तिजः।
पद्मवर्णो महापद्मरोगो वेदनयोद्भवः।
शुष्काभ्यां हृदयं याति कण्ठाच्च गुदं व्रजेत्॥"
पद्मवर्णः लोहितस्तावद्दाहो सुशीर्षजो विसर्पः शुष्काभ्यां हृदयं या इति हेतुं गुदं व्रजेत्। एवं घस्तितो गुदं यावत्यागुदतो हृदयं हृदयाच्छिरो यातीति बोद्धव्यम्॥
अथ कुकूणकमाह।
'कुकूणकः क्षीरदोषात् शिशूनामेव वर्त्मनि।
जायते तेन सन्नेत्रं कण्डूरं प्रस्रवन्मुहुः॥
शिशुः कुर्य्यान्ललाटाक्षिकूटनासाप्रघर्षणम्।
शुष्को नार्कप्रभां दृष्टं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः॥'
कुकूणकः कोथुया इति लोके ख्यातः॥*॥
अथ तुण्डिगुदपाकमाह।
'वातेनाघ्मापिता नाभिः सरुजा तुण्डिरुच्यते।
बालस्य गुदपाकाख्यो व्याधिः पित्तेन जायते॥'
अथाङ्घ्रिपूतनमाह।
'शुक्लस्नसमायुक्तोऽधोनिःपाने शिशोर्भवेत्।
स्विन्ने वा स्राव्यमानस्य कण्डूः रक्तकफोद्भवा॥
कण्डूयनात्ततः शिघ्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादङ्घ्रिपूतनम्॥
स्विन्ने स्वेदिते॥*॥ अथाजगल्लामाह।
स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता निरुजा सूत्रसन्निभा।
कफवातोत्थिता श्वेया बालानामजगल्लिका॥'
ग्रथिता गुम्फितेव। सूत्रसन्निभा। सूत्राकृतिः॥
अथ पारिगर्भिकमाह।
'मातुः कुमारी गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि।
कामाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः॥
युज्यते कोष्ठशुद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम्।
रोगं परिभवाख्यञ्च तत्र युञ्जीत दीपनम्॥'
पिबन्नपीत्यपिशब्दादपिबन्नपि पारिगर्भिकः। अघोड़ी इति लोके।
परिभवाख्यं परिभवेति नामान्तरम्॥*॥
अथ दन्तोद्भेदकान् रोगानाह।
'दन्तभेदः शिशोः सर्व्वरोगाणां कारणं स्मृतम्।
विशेषाच्छ्वयथुर्भेदकासच्छर्द्दिश्चिरोरुजम्॥
अभिष्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते॥'
कारणमित्यन्वयः। पोथक्याः यत्तेरोगविशेषस्य॥
अथ बालरोगाणां चिकित्सा।
'भेषज्यं पूर्व्वसूद्दिष्टं महतां यच्छरादिषु।
तदेव कार्य्यं बालानां किन्तु दाहादिकं विना॥'
दाहादिकं विना अग्निदाहादिसारवमनविरेचनशिरोव्यधादिकं विना। महाकष्टे चोत्पन्ने वमनविरेकावपि दद्यात्। यत आह सुश्रुतः।
विरेकवस्तिवमनानृते कुर्य्याच्च नाल्पयादिति।
व्यत्ययात् विनाप्रकरकष्टात् ऋते विना॥
'न एव दोषा दूष्याश्च व्यत्ययात् व्याधयश्च ते।
व्यत्यस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी॥'
अस्य बालस्य। कनीयसीमात्रामाह विश्वामित्रः।
'विड्भ्रफलमात्रन्तु जातमात्रस्य भेषजम्।
अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्द्धयेत्॥'
विड्भ्रपरिमितं भेषजं चूर्णीकृत्य किंवा कल्कीकृत्याथवावलेह्यीकृत्य दद्यादित्यर्थः। तत्तत्परे स्वस्वथाभिहितम्।
'प्रथमे मासि बालाय देया भेषजरत्तिका।
अवलेह्या तु कर्त्तव्या मधुसर्पिरभिप्लुतैः॥
एकैकां वर्द्धयेत्तावद्यावत् संवत्सरो भवेत्।
तदूर्द्धं मात्रवृद्धिः स्यादर्द्धयावत् षोड़शवत्सरात्॥'
एकैकां रत्तिकाम् तदूर्द्धं वर्षोपरि मात्रवृद्धिः प्रतिवर्षं पञ्चगुञ्जात्मकस्य मात्रस्य वृद्धिर्भवति। गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषक इत्यमरसिंहः॥
'ततः स्थिरा भवेन्मात्रा यावद्वर्षाणि सप्ततिः।
ततो बालकवन्मात्रा ह्रासनीया पुनः पुनः॥'
ततः षोड़शवत्सरोपरि।
'चूर्णकल्कावलेह्यानामियं मात्रा प्रकीर्त्तिता।
कषायस्य पुनः सैव विज्ञानज्ञा चतुर्गुणा॥
क्षीरपस्य शिशोर्देयमौषधं क्षीरसर्पिषा।
धात्र्यास्तु केवलं देयं न क्षीरेणापि सर्पिषा॥'
क्षीरान्नादस्य पूर्व्ववत् क्षीरसर्पिषा। प्रकारान्तरेणौषधपानमाह सुश्रुतः।
'येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्ते गदङ्कराः।
तेषु तत्कल्कसंसिद्धौ पाययेत शिशुं स्तनौ॥'
अवक्त्राणां बालानामभ्यन्तरव्याधिज्ञानोपायमाह।
'अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते।
मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमानेन रोदिति॥
निमीलिताक्षो मर्म्मस्थे रोगे नो धारयेच्छिरः।
वक्त्रेण मुखसङ्गार्त्तो क्षुधालोऽपि गच्छति॥
विगमश्चमङ्गवैकल्याच्छर्द्दाद्यामाशजानने।
कोष्ठे व्याधौ विजानीयात् सर्व्वत्रास्यां च रोदने॥'
व्याधौ ज्वरस्य चिकित्सामाह।
'सर्व्वं निवार्य्यते बाले स्तन्यं नैव निवार्य्यते।
मात्रया लङ्घयेद्वाऽपि शिशोरेतद्धितक्षमम्॥'
मात्रया लङ्घयेत लघु भोजयेत्।
'भद्रमुस्ताभयानिम्बपटोलमधुकैः कृतः।
क्वाथः कोष्णः शिशोरेष निःशेषज्वरनाशनः॥'
भद्रमुस्तादिक्वाथः सर्व्वज्वरेषु॥*॥
'घनकल्कावलेहाद्वा चूर्णं चौद्रेण संयुतम्।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कामं श्यामं वमिं हरेत्॥'
अरुणा अतिविषा। चतुर्भद्रिका ज्वरातिसारेषु॥

'बिल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनां
जलं सलोध्रं गजपिप्पली च ।
काथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारिकेषु ॥'

जलं बाला । बिल्वादिकाथावलेहौ। अतीसारेषु॥

'समङ्गाधातकीलोध्रसारिवाभिः कृतं जलम् ।
दुर्ज्जरेऽपि ग्रिघ्रोर्द्दियमतीसारे समाशिकम् ॥'

समङ्गा लज्जालुमूलम् । समङ्गादिकाथो दुर्ज्जरेऽतीसारे ॥ * ॥

'बिड्भाज्यजमोदा च पिप्पलीनागकुलानि च ।
एषामालीढ्य चूर्णानि मुखं तप्तेन वारिणा ।
आमे प्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं पाययेद्भिषक् ॥'

बिड्भादिचूर्णमतीसारे ॥ * ॥

'मोचरसः समङ्गा च धातकी पद्मकेशरम् ।
पिष्टैरेतैर्यवागूः स्याद्रक्तातीसारनाशिनी ॥'

मोचरसलज्जालुमूलधावेफलकमलकेशरसमुदिततोला १ सक्तुलकोखुदीतोला १ जलतोला ११ सर्व्वमेकीकृत्य यवागूः साधनीया । मोचरसादियवागू रक्तातिसारे ॥ * ॥

'नागरातिविषामुस्तावालकैरण्डयवैः पृथक् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सञ्जातीसारनाशनम् ॥'

नागरादिकाथः सर्व्वातीसारे ॥ * ॥

'लाजासक्तुयष्टिमधुका शर्करा क्षौद्रमेव च ।
तण्डुलोदकयोगेन क्षिप्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥'

लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥ * ॥

'रजनी सरलो दारुहरिद्रा गजपिप्पली ।
ह्रीबेरपर्णी घृताक्ता च लीढ्वा माक्षिकसर्पिषा ॥
दीपनं ग्रहणीं हन्ति मारुतार्शःसकामलाम् ।
ज्वरातीसारपाण्डुघ्नं बालानां सर्व्वरोगजुत् ॥'

रजन्यादिचूर्णं ग्रहण्यादौ ॥ * ॥

'पौष्करातिविषाश्रृङ्गीमागधीधन्वयासकैः ।
कृतं चूर्णन्तु सक्षौद्रं ग्रिघ्रूणां प्रश्वकासजित् ॥'

पौष्करादिचूर्णं कासेषु ॥ * ॥

'पौष्करातिविषावासाकणाश्रृङ्गीरसं लिहन् ।
मधुना सृष्यते बालः कासैः पञ्चभिरक्षुतैः ॥'

मुस्तकादिरसः कासेषु ॥ * ॥

'याज्ञीकुसुमसंजातकेशरैरवलेहिका ।
मधुना चिरसंजातान् ग्रिघ्रोः कासान् व्यपोहति ॥'

कासे ॥ * ॥

'धान्यं शर्करया युक्तं तण्डुलोदकसंयुतम् ।
पानमेतत् प्रदातव्यं कासश्वासापहं ग्रिघ्रोः ॥'

धान्यादिपानं कासश्वासयोः ॥ * ॥

'द्राक्षावासाभयाकृष्णाचूर्णं क्षौद्रेण सर्पिषा ।
लीढ्वा श्वासं निहन्त्याशु कासञ्च तमकं तथा ॥'

तमकं श्वासभेदम् । द्राक्षादिचूर्णं कासश्वासयोः ॥

'चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् ।
हिक्कां प्रशमयेत् क्षिप्रं छर्द्दिञ्चापि चिरोत्थिताम् ॥'

हिक्कायां छर्द्द्यां च ॥ * ॥

'आम्रास्थिलाजसिद्धूत्थं सक्षौद्रं छर्द्दिमुद्वहेत् ॥'

छर्द्द्याम् ॥ * ॥

'पीतं पीतं वमेद्दृश्यं स्तब्धं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्त्ताकी फलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥'

द्विवार्त्ताकी हृद्गतोद्वयम् ॥ * ॥

'पञ्चकोलानि पिप्पलीपिप्पली-
मूलचव्यचित्रकनागराणि ॥'

क्षीरच्छर्द्द्याम् ॥ * ॥

'क्षौद्रेरण्डकरञ्जानां लीढ्वा तैलाक्षरं परम् ।
घृतेन सिन्धुविल्वेलाद्विजभागैरजोल्लिहन् ॥
आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा ग्रिघ्रः॥'

आनाहे वातशूले च ॥ * ॥

'कणोषणासिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतः ।
सूचयेद्वे प्रयोक्तव्यः ग्रिघ्रूणां लेह उत्तमः ॥'

सूचाघाते ॥ * ॥

'यदा तु दुर्ब्बलो गुरुः वादल्पमपि च वह्निमान् ।
विदारीकन्दधूपं दद्यात् घृतप्लुतम् ॥
खादयेत्तदनुच्छन् छन्न मधुशर्करम् ॥'

कार्श्ये ॥ * ॥

'सुस्निग्धकुष्माण्डबीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ।
पिष्ट्वा तोयेन संलिप्येल्लेपोऽयं ग्रीथचुच्छिग्रोः ॥'

ग्रीथे ॥ * ॥

'पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राक्वथितं पिबेत् ।
क्षतवीसर्पविस्फोटज्वराणां ग्राशयेऽ ग्रिघ्रः ॥'

क्षतवीसर्पविस्फोटज्वरेषु ॥ * ॥

'गृहधूमनिघ्राकुष्ठराजिकैरण्डयवैः ग्रिघ्रोः ।
लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामविचर्च्चिकाम् ॥
सारिवातिललोध्राणां कषायो मधुकस्य च ।
संस्राविणि सुखे स्रस्तो धावनार्थं ग्रिघ्रोः सदा ॥'

सुखस्रावे ॥ * ॥

'अश्वत्थत्वग्दलक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ॥'

सुखपाके ॥ * ॥

'पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् ।
बालो रोदिति यस्मै तं लेढ्वं दद्यात् सुखावहम् ॥'

रोदने ॥ * ॥

'हरीतकी वचा कुष्ठं कल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः स्तन्येन सृष्यते तालुकण्टकात् ॥'

तालुकण्टके ॥ * ॥

'फलत्रिकं लोध्रपुनर्नवे च
सशृङ्गवेरं दृढ़सोदयञ्च ।
आलेपनं श्लेष्मधरं सुखोष्णं
कुकूणके कार्य्यसुदाहरन्ति ॥'

कुकूणके ॥ * ॥

'स्नुक्षीरक्षौमयुक्तेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा ।
स्वेदयेदुत्थितां नाभिं ग्रीथस्तेनोपशाम्यति ॥'

नाभिग्रीथे ॥ * ॥

'नाभिपाके निशालोध्रप्रियङ्गुमधूकैः कृतम् ।
तैलमभ्यञ्जने प्रस्तमेभिर्वाप्यवधूलनम् ॥
दग्धेन च्छागशृङ्गस्य नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
त्वक्चूर्णैः क्षीरिणां वापि कुर्य्याच्चन्दनरेणुना ॥'

नाभिपाके ॥ * ॥

'गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

रसाञ्जनं विशोषेण पालङ्कषनयोर्द्धृतम् ॥
शृङ्गयष्ट्याञ्जनैश्चूर्णं ग्रिघ्रूणां गुदपाकजुत् ॥'

अञ्जनं रसाञ्जनम् । गुदपाके ॥ * ॥

'शृङ्गसौवीरयष्ट्याह्वैर्मधो र्दयोऽक्षिपूतने ॥'

अक्षिपूतने ॥ * ॥

'पारिगर्भिकरोगे तु पूज्यते वह्निदीपनम् ॥'

पारिगर्भिके ॥ * ॥

'दन्तपालिन्तु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
धातकीपुष्पपिप्पल्योर्धात्रीफलरसेन वा ॥
दन्तोत्थानभवा रोगाः पीड़यन्ति न बालकम् ।
जाते दन्ते हि प्रायेण यतस्तद्धेतुका गदाः ॥'

दन्तोद्भेदजरोगेषु ॥ * ॥

'सौवर्णं सुलतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।
मत्स्याण्डकः शृङ्गपुष्पी मधु सर्पिः सकाञ्चनम् ॥
अर्कपुष्पीमधु घृतं चूर्णितं कतकं वचा ।
सहेमचूर्णं कैटर्य्यं श्वेता दूर्व्वा घृतं मधु ॥
चत्वारोऽभिहिताः प्राग्वा अङ्गुष्ठोकसमापनाः ।
कुमाराणां वपुर्मेधाबलपुष्टिकराः स्मृताः ॥'

सार्व्वर्णचूर्णम् । चतुर्व्वपि योगेषु मारितसुवर्णचूर्णम् । मत्स्याण्डकः आकाशी इति लोके प्रकम इत्येके । अर्कपुष्पी अर्कसदृशपुष्पलता । कैटर्य्यं कटफलम् । श्वेता दूर्व्वाविशेषणं यचेति केचित् । संवत्सरं यावदेते योगाः प्रयोज्याः द्वादशवर्षाणीति केचित् ॥ * ॥

'बालानाञ्च वपुर्मेधाबलपुष्टिकराः स्मृताः ।
लाक्षारसे समे तैलं मस्तुन्यध चतुर्गुणे ॥
राजाचन्दनकुष्ठाह्वाजिगन्धानिशायुतैः ।
घृताक्षादारुयष्ट्याह्वसुरञ्जातिक्षाहरेणुभिः ॥
संसिद्धं ज्वररक्तघ्नं बलवर्णकरं ग्रिघ्राः ॥"

लाक्षादितैलं बालेषु ॥ * ॥ इति भावप्रकाशे बालरोगाधिकारः ॥

बालवायजं क्ली, (बालवाये वैदूर्य्यप्रभवे देशविशेषे जायते इति । जन् + ड ।) वैदूर्य्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विशृतिर्विशेषश्चास्य वैदूर्य्यशब्दे ज्ञेयः ॥)

बालवासः [स्] क्ली, (बालानां लोम्नां वाले निर्म्मितं वा वासः ।) कम्बलनिर्म्मितवस्त्रम् । बालकस्य वस्त्रञ्च । इति केचित् ॥

बालवाह्यः पुं, (बालाः ग्रिघ्रवो वाह्या यस्य । एते खलु कस्मिंश्चिदुपस्थिते भये ग्रिघ्रून् दृष्ट्वा निधाय पलायन्त इति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) वनच्छागः । इति हारावली । ८१ ॥ बालकवहनार्थे त्रि ॥

बालव्यजनं, क्ली, (बालस्य चमरीपुच्छस्य बालेन वा निर्म्मितं व्यजनम् ।) चामरम् । तत्पर्य्यायः । रोमगुच्छः २ प्रकीर्णकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १३ ।

"लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिणोभे-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्द्धयुक्तं गिरिराजगुप्तं
कुर्व्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्य्यः ॥")

बालार्कः

बालकस्य यजनञ्च ॥
"बालयजनमोजस्यं मस्तिष्कादीनां वपोच्छति ।"
इति दत्तगुप्तः ॥

बालव्रतः, पुं, मञ्जुघोषनामकपूर्व्वजिनविशेषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बालसन्ध्याभः, पुं. (बालसन्ध्या इव आभा यस्य ।)
अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

बालसूर्य्यः, क्लीं, (बालः सूर्य्य इव) वैदूर्य्यमणिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रातःकालीनसूर्य्ये, पुं ॥

बालसूर्य्यकं, क्लीं, (बालसूर्य्य एव । बालसूर्य्य + स्वार्थे कन् ।) वैदूर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

बालहस्तः, पुं, (बाला हस्त इव मस्तिष्कादीनां निवारकत्वात् ।) बालधिः । लोमयुक्तलाङ्गूलम् । इत्यमरः ॥ (केशानां हस्तः समूहः त्रि । केशसमूहश्च इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

बाला, स्त्री, (बालाः केशा इव पदार्था विद्यन्ते यस्याः । बाल + अर्श आद्यच् टनषच् । ।) नारिकेलः । हरिद्रा । मल्लिकाभेदः । अलङ्कारभेदः । मेथ्यम् । चुटिः । स्त्री । इति मुद्राङ्कितमेदिनी ॥ घृतकुमारी । द्वीवेरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अम्लिका । नीलझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ एकवर्षवयस्का गौः । यथा, —
"वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवार्षिकी ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
षोड़शवर्षीया स्त्री । सा योग्यपुरत्काले च प्रशंसनीया हर्षदा च । इति राजवल्लभः ॥
(यथा, रतिमञ्जर्य्याम् ।
"बाला स्त्री प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥"
यथा, मेघदूते । ८३ ।
"गाढ़ोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वाल्यरूपाम् ॥"
कन्यामात्रेऽपि । यथा, मार्कण्डेये । २१ । २८ ।
"इयञ्च मूर्च्छामगत् कारणं यत् गृहाण तत् ।
त्वयि प्रीतिमती बाला दर्शनादेव मानद ! ॥"
पञ्चवर्षा स्मृता बाला । इति हारीते । १ । ५ ।)
ऊनद्विवार्षिकी कन्या । तस्यास्तद्वयस्कबालस्य च अग्निसंस्कारादिनिषेधो यथा, —
"अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।
न तेषामग्निसंस्कारो न पिण्डं नोदकक्रिया ॥"
इति गारुड़े १०७ अध्यायः ॥

बालाक्षी, स्त्री, (बालाः केशा इवातिसूक्ष्माः पुष्पं यस्याः ।) केशपुष्पाभृक्षः । तत्पर्य्यायः । मानसी २ दुर्गपुष्पी ३ केशपुष्पिका ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बालार्कः, पुं, (बालो नवोदितोऽर्कः सूर्य्यः ।) प्रातःकालीनसूर्य्यः । यथा, —
"रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीं तनुम् ॥"
इत्यादि विश्वसारे अगद्धात्रीध्यानम् ॥
कन्याराशिस्थसूर्य्यः । यथा, —
"शुष्कमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट् ॥"
इति चाणक्यम् ॥

बालिः, पुं (बाले कर्णे जातः । बाल + इञ् ।) कपिविशेषः । तत्पर्य्यायः । ऐन्द्रः २ वाली ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयमेव श्रीरामेण हतः । अस्य जन्मादिकविवृतिस्तु बालिन् शब्दे द्रष्टव्या ।)

बालिका, स्त्री, (बाला एव । बाल + स्वार्थे कन् । टाप् अत इत्वम् ।) बाला । कन्या । बालुका । पद्मकाष्ठला । कर्णभूषणम् । इति मेदिनी । के, १३० ॥ एला । इति शब्दरत्नावली ॥ कन्यास्वरूपलक्षणं यथा, —
"कन्या देया स्वयं प्रोक्ता कन्यारूपा तु मूलिनी ।
यावदृतुमती योनिः स्यात्तावद्देवी सुरारिहा ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

बालिखिल्याः, पुं, पुलस्त्यकन्यायां सन्नत्यां क्रतोः षष्टिसहस्रसंख्यकपुत्त्रा ऋषिविशेषाः । यथा, —
"प्रीत्या पुलस्त्यो भगवान् दत्तात्मिमसृजत् प्रभुः ।
पूर्व्वेषामपि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
वैदर्भीं तु तथा कन्यां सन्नतिर्नाम नामतः ।
पुत्त्राणां षष्टिसाहस्रं सन्नतिः सुषुवे क्रतोः ॥
ते चोर्द्ध्वरेतसः सर्व्वे बालिखिल्या इति स्मृताः ॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥
अपि च ।
"क्रतोश्च सन्नतिर्भार्य्या बालिखिल्यानसूयत ।
षष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः । ५२ । २४ ॥
तेषामङ्गुष्ठपरिमाणस्य प्रमाणं यथा, —
"अथापश्यद्ऋषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलाशवल्कलिकामेकां सङ्घृतान् वहतः पथि ॥
प्रलीनान् खेऽभिवाञ्छेषु निराहारांस्तपोधनान् ।
क्लिश्यमानान् मरुद्बलान् गोष्पदे संप्लुतोदके ॥"
इति महाभारते । १ । ३१ ॥
बालखिल्योऽपि पाठः । यथा, "ऋग्वेदान्तर्गत-बालखिल्यमेकादशसूक्तं बालखिल्याः प्रांसलिप्राणा वै बालखिल्याः । इति चरणव्यूहभाष्यम् ॥

बालिनी, स्त्री, अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

बालिप्रं, क्लीं, (बालाः सन्ति यस्य इति बाली मस्तकस्तेन प्रीते यत्र । प्री + आधारे ड ।) उपधानम् । इति शब्दमाला ॥ (ब्राह्मणादिराकृतिगणः । इति पाणिनिः । ५ । २ । १२४॥)

बालिप्रः, त्रि, (बाड़ + इन् । डस्य लत्वं । बालिं वृद्धिं प्रयतीति । बालि + प्री + आसोऽनुपसर्गे कः । ।) श्रियुः । (यथा, भागवते । ४।२४।२३।
"बालिप्रा बत यूयं वा अधर्म्मे धर्म्ममानिनः ॥"
बालिप्रा श्रियुवृत्तस्य इत्यर्थः ॥) मूर्खः । इति मेदिनी । प्रे, २६ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १७६ ।
"अपाङ्क्तयो यावतः पाङ्क्त्यान् भुञ्जानानवेक्षते ।
तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिप्रः ॥"
"बालिप्रोऽज्ञः ।" इति तट्टीका ॥)

बालिप्रः

बाली

बालिहन्ता, पुं, (बालेर्बालिनो वा वानरराजस्य हन्ता ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (बालिवधकथा यथा, रामायणे । ४ । १६ । २७—३६ ।
"सूर्य्यपुत्त्रो महावीर्य्यः सुग्रीवः परिहीयते ।
बालिना भयदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः ॥
बालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास राघवम् ।
कृतैः सप्तार्चिषः शिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्दृढैः ॥
मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ।
तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥
तौ श्लोणितार्द्रौ युधि तौ वानरौ वनचारिणौ ।
मेघाविव महाघ्नन्तौ गर्जमानौ परस्परम् ॥
क्षीयमाणमथापश्यत् सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।
प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥
ततो रामो महातेजा ज्ञात्वं क्षीणं हरीश्वरम् ।
स शरं वीक्षते वीरो बालिनो वधकाङ्क्षया ॥
ततो धनुषि सन्धाय शरमाशीविषोपमम् ।
पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ॥
तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पपरमेश्वराः ।
प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगान्त इव मोहिताः ॥
मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः ।
राघवेण महाबाणो बालिवक्षसि पातितः ॥
ततस्तेन महातेजा वीर्य्ययुक्तः कपीश्वरः ।
वेगेनाभिहतो बाली निपपात महीतले ॥)
ओड्रदेशान्तर्गतग्रामविशेषश्च ॥

बाली, [न्] पुं, (बालः केशा उत्पत्तिस्थानत्वेन विद्यन्ते यस्य । बाल + इनिः ।) नामनिरुक्तिश्च यथा, रामायणे ।
"अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।
बालेयं पतितं बीजं बाली नाम बभूव सः ॥"
इन्द्रपुत्त्रवानरराजविशेषः । स तु श्रीरामचन्द्रेण हतः । तस्योत्पत्तिर्यथा, —
"मेरुर्नगवरः श्रीमान् नानाधातुमयः शुभः ।
तस्य यज्ञमथं शृङ्गं सर्व्वदेवसपूजितम् ॥
तस्मिन् दिव्या सभा रम्या ब्रह्मणः शतयोजना ।
तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्म्मुखः ॥
योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यदभूत् सलिलं ।
तदृक्षरजसा पापेन सञ्चितञ्च सत् ॥
निःसृतमाचं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा ।
तस्मिन्नृक्षरजे राम ! वानरः संबभूव ह ॥
उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ।
नानाविहगसंघुष्टं प्रसन्नसलिलं सरः ॥
आप्लुत्य चापतत्तस्मिन् हृदे वानरसत्तमः ॥
उत्पत्य ततस्मात् स हृदादत्थितः प्लवगः पुनः ॥
तस्मिन्नेव क्षणे राम ! स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ॥
तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा त्यजितो धैर्य्यमात्मनः ।
ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्धं शिरसि पातितम् ॥
अनासाद्यैव तां नारीं सन्निवृत्तमथाभवत् ।
ततः सा वानरपतिं जज्ञे वानरभीश्वरम् ॥
अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।
बालेयं पतितं बीजं बाली नाम बभूव ह ॥
भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्त्तिना ।

बालुका

बीजं निधिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्त्तते ।
ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत ॥"
इति रामायणे उत्तरकाण्डे । ३७ सर्गः ॥
अपि च ।
"वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्दो बालिनमात्मजम् ।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥"
इति रामायणे बालकाण्डे १७ सर्गः ॥
"ततः प्रहर्षाभिहतो रामेण रणकर्कशः ।
पपात सहसा बाली सिक्त इव पादपः ॥"
इति किष्किन्धाकाण्डे १७ सर्गः ॥
(बालाः केशाः सन्त्यस्य ।) बालविशिष्टे, त्रि ॥
बालीशः, पुं, सूत्रकृच्छ्ररोगः । इति शब्दरत्नावली ॥
बा(वा)लुः, स्त्री, (वलते व्याप्नोति । वल + उण् ।) शल्यबालुकनामकगन्धद्रव्यम् । इत्युणादिकोषः ॥
बा(वा)लुकं, क्ली, (बालुरेव । स्वार्थे कन् ।) शल्यबालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥
बा(वा)लुकः, पुं, पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बा(वा)लुका, स्त्री, (बालुक + टाप् ।) रेणुविशेषः । बालि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिकता २ सिक्ता ३ प्रोतला ४ सूक्ष्मशर्करा ५ प्रवाही ६ महासूक्ष्मा ७ सूक्ष्मा ८ पाणीयवर्गिका ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । प्रीतत्वम् । सन्तापश्रमनाशित्वञ्च ।
"सेकप्रयोगतश्चैव प्रावाग्नेयाश्मनिलापहा ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रावा च शस्त्रपाषाणादि ॥ कर्कटी । इति जटाधरः ॥ कर्पूरः । यत्नविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बा(वा)लुकागड्डः, पुं, (बालुकायाः गड्डतीति तस्मात् सरति यः । बालुका + गड्ड सरणे + पचाद्यच् । बालुकाजातत्वादस्य तथात्वम् ।) मत्स्यविशेषः । बालिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः ॥ सिताङ्गः २ । इति हारावली । १६० ॥
बा(वा)लुकात्मिका, स्त्री, (बालुकावदात्मा स्वरूपो यस्याः । कन् अस इत्वम् ।) शर्करा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बालुका आत्मा यस्य ।) बालुकामये, त्रि ॥
बा(वा)लुकाप्रभा, स्त्री, (बालुकावासुणारेणूनां प्रभा यस्याम् । अत्युष्णबालुकापरिणामत्वादस्य तथात्वम् ।) नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ५ । ३ ॥
बा(वा)लुकामयं, त्रि, (बालुका + मयट् ।)सिकतामयम् । इति सेकतशब्दटीकायां भरतः ॥
बा(वा)लुकायन्त्रं, क्ली, (बालुकाया यन्त्रम् ।) औषधपाकार्थयन्त्रविशेषः । यथा,—
"भाण्डे विनिर्गमीरे मध्ये निक्षिप्तकूपके ।
कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते ॥
भर्जनं कूपिकासंस्थं यन्त्रिना यत्र प्रथ्यते ।
बालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रविदः स्मृतम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

बालेयः

बा(वा)लुकास्वेदः, पुं, (बालुकाभिर्विहितः स्वेदः ।) तप्तबालुकाभिस्नापनम् । यथा,—
"वातश्लेष्मकृते स्वेदान् कारयेदतिनिग्धिनान् ।
स्निग्धः स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवासजान् ॥
खर्परभृष्टपटभिन्नकाङ्किकसंसिक्तबालुकास्वेदः ।
शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥
क्षौमसमं मार्दवं लात्वा नीत्वा पावकमाढ्यम् ।
हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
बा(वा)लुकी, स्त्री, (बलति बालयति वा । बल-प्राणने + उक । स्त्रियां ङीप् ।) कर्कटीभेदः । तत्पर्य्यायः । बहुफला २ स्निग्धफला ३ श्वेतकर्कटी ४ श्वेतरुहा ५ काण्डिका ६ सूत्रला ७ । अस्या गुणाः ।
"बालुकी वातघ्नमनी प्रीता स्वल्पा श्रमापहा ।
पित्तासृग्घ्नमनी रुच्या कुरुते कामपीनसौ ॥
"स्याद्बालुकी शरदि वर्षजदोषकर्त्री
हैमन्तजा च खलु पित्तहरा च रुच्या ।
क्षिप्रं करोति खलु पीनसमर्द्दपत्रा
पत्रा त्वतीवमधुरा फलकारिणी च ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
बा(वा)लुकी, स्त्री, कर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बा(वा)लुङ्किका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्नावली ॥
बा(वा)लुङ्गी, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्नावली ॥
बा(वा)लुकः, पुं, (बलते प्राणान् हन्ति यः । बल ड वधे + ऊक ।) विषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २ । ३ ॥
बा(वा)लेयः, पुं, (बलये उपकरणाय साधुः । बलि + "छन्दिरुपधिबलेर्ढञ् ।" ५ । १ । १३ । इति ढञ् ।) रासभः । इत्यमरः । २ । ९ । ७७ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८५ ।
"एकच्छागं द्विबालेयं त्रिगवं पञ्चमाहिषम् ।
षड्भं सप्तमानड्वाहं गृहं यस्यासु गोधय ॥"
बलेः स्वनामख्यातस्य दैत्यस्यापत्यं पुमान् । बलि + ढञ् ।) दैत्यविशेषः । इति धरणिः ॥ (बलिः विरोचनपुत्रस्तस्य बाणज्येष्ठं पुत्रशतं जातम् तेषु च बालेयनाम्ना विख्याताः । यदुक्तमग्निपुराणे ।
"विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व्व एव ते ॥
तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ता भुमहाबलाः ।
सङ्गमबाहुर्व्यूढश्च कलिङ्ग इति च बलेः सुताः ॥
बलेः पुत्रास्तु पौलाश्च प्रतप्तोऽथ सङ्गमः ।
बालेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥"
जनमेजयवंशोद्भवस्य सुतपसो राज्ञः पुत्रो बलिस्तस्य पञ्च पुत्राश्च बालेयाः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ३०—३३ ।
"पौरस्य सुतपा जज्ञे जज्ञे सुतपसो बलिः ।
जातो मानुषयोनौ तु स राजा काक्षनेषुधिः ॥
महायोगी स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा ।
पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि ॥
अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च ।
पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयः पञ्चमुच्यते ॥
बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ।
बलेस्तु ब्राह्मणा दत्ता वराः प्रीतेन भारत ! ॥")
अङ्गारवल्लरी । इति त्रिकः ॥ चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
बालेयः, त्रि, (बालाय हितः । बाल + ढञ् ।) स्तट् । बालहितः । इति मेदिनी ॥ (बलये उपहाराय हितः । बलि + छन्दिरुपधिबलेर्ढञ् ।"५ । १ । १३ । इति ढञ् । तत्फलम् ॥ यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् ।"बालेयास्तण्डुलाः ॥" बलियोग्यः । यथा, रघौ ।१४ । ७७ ।
"पुण्यं फलञ्चार्णवमाहरन्त्यो
बीजञ्च बालेयमलक्तरोधि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गा-
मुदारवाचो मुनिकन्यकास्ताम् ॥"
वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वचि क्ली । तत्पर्य्यायो यथा,—
"कट्वम्लं दाडिमपुरं बालेयं परिपेलवम् ।
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तीसुरुकानि च ॥
सुस्तावत् पेलवपुटं शुक्लाभं स्यादितुन्नकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बालेयशाकः, पुं, (बालेयः बलिहितः शाकः ।) ब्राह्मणयष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
बालेयः, पुं, (बालानां इदः प्रियः ।) वदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बालकाभिलषिते, त्रि ॥
बालोपवीतं, क्ली, (बालानां बालकानां उपवीतम् ।) बालकपरिधानवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । पञ्चावटम् २ उरस्कटम् ३ । इति हारावली । ४८ ॥ द्विजबालकानां यज्ञसूत्रञ्च ॥
बाल्मीकिः, पुं, बल्मीकस्यापत्यम् । (बल्मीक + इञ् ।) बल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद्बाल्मीकिरित्यसौ इति अध्यात्मरामायणोक्तेः । बल्मीकप्रभवत्वेन गौणी पुत्रादिवद्यौगिकस्य बल्मीकापत्यत्वं गृहीत्वैव साधुरपत्यार्थः । यद्वा बल्मीक इति ऋषिविशेषस्य संज्ञेत्याहुः ॥ मुनिविशेषः । यथा,—
"तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदाम्वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ बाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥"
इति रामायणप्रथमश्लोकः ॥
अपि च । तत्तदद्भुतमहत्त्वं रामचरितं सरहस्यं निरवशेषं तत्त्वमादायैव सम्यक् विज्ञाय भूलोकवर्त्तिनां चतुर्णां वर्णानां तापत्रयविमोचनाय ब्रह्मांशभूत एव भगवान् प्राचेतसो बाल्मीकिः स्वलतप्रायकोटिरामायणसारभूतं चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यापरब्रह्मविद्याविलासभूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकरूपं कुशलवाभ्यामगाययत् । इति सङ्क्षेपः ॥ अपि च ।
"नारायणात्मकाः सर्व्वे तेषां रामोऽग्रजोऽभवत् ।
रावणान्तकरो राजा रघूणां वंशवर्द्धनः ॥
बाल्मीकिर्यस्य चरितं चक्रे भार्गवसत्तमः ॥")
इति मानुष्ये १३ अध्यायः ॥

बाहुः

बाल्यं, (बालस्य भावः कर्म्म वा। बाल + "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्।" ५। १। १२८। इति यक्।) बालस्य भावः। तत्पर्य्यायः। शिशुत्वम् २ शैशवम् ३। इत्यमरः॥ सच षोड़शवर्षपर्य्यन्तम्। अत्र षोड़शाद् भवेद्बाल इत्युक्तेः। इति भरतः॥ (यथा मनुः। ५। १४८।

"बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने॥"

"वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकन्तथा।
ऊनषोड़श वर्षन्तु नरो बालो निगद्यते॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

बा(वा)स्यः (व्यः) पुं, (बाधते नेत्रे इति। बाध + "खय्यग्निग्रुग्व्यबास्यरूपपपत्त्याः।" उणा। ३। २८। इति यः। निपात्यते च।) उष्ण। अश्रु। इत्यमरः। ३। ३। १३०॥ (यथा, रघौ। ८। ७०।

"अकरोत् पृथिवीरुहानपि
स्तनशाखारसबाष्पदूषितान्॥")

बाष्टः, पुं, } (बाहुरेव। पृषोदरादित्वात् साधुः।)
बाष्टा, स्त्री, } बाहुः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथाह उज्ज्वलदत्तः। १। १८।

"अकारान्तोऽपि बाहुशब्दो भुजवाचकः। यथा च। बाहोरश्वभुजयोः पुमानिति हारावलीधरः। टाववल्लोप्यं। बाहुर्बाष्टा भुजाभुजः। सुबाष्टा इति वामवदत्तायां सुबन्धुश्लेषः॥")

बाष्टाबाष्टवि, य, बाहुभिर्बाहुभिः प्रवृत्तं यद् युद्धं तत्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

बाहुः, पुं, स्त्री, (बाधते प्रवृद्धत् इति। बाध + "अर्जिदृशिकम्यमिपंमिबाधाम्लिजिपधिभ्रुक्ष्वधक्षीर्घहकाराश्च।" उणा० १। २८। इति कुप्रत्ययोऽन्तस्य हकारादेशश्च।) कक्षात्यङ्गुल्यन्तावयवविशेषः। तत्पर्य्यायः। भुजः २ प्रवेष्टः ३ दोः ४। इत्यमरः। २। ६। ८०। दोषः ५ बाहः ६। इति जटाधरश्चन्द्ररत्नावल्यौ॥ तद्देशिकपर्य्यायाः। आयतौ १ अवनाः २ अनीशू ३ अश्ववानौ ४ विनंगमौ ५ गभस्ती ६ कवस्तौ ७ बाहू ८ भूरिजौ ९ क्षिपस्तौ १० प्रकरौ ११ भारिजे १२। इति द्वादश बाहुनामानि। इति वैद्यनिघण्टौ २ अध्यायः॥*॥ (यथा ऋग्वेदे। ५। ५७। ६।

"ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि
सह ओजो बाह्वोर्वो बलं हितम्॥"

नृपलक्षणकबाहुलक्षणम्। यथा,—

"निर्मांसौ चैव भग्नाग्रौ स्निग्धौ च विपुलौ भुजौ।
आजानुलम्बिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ नृपेश्वरे॥"

इति गारुड़े ६६ अध्यायः॥

(अस्य शुभाशुभलक्षणसूक्तं यथा सामुद्रके।

"उद्वद्धबाहुः पुरुषो वधबन्धनमाप्नुयात्।
दीर्घबाहुर्भवेद्राजा समुद्रवचनं यथा॥
प्रलम्बबाहुरैश्वर्य्यं प्राप्नुयाद्गुणसंयुतम्।
ह्रस्वबाहुर्भवेद्दासः परप्रेष्यकरस्तथा॥
वामावर्त्तभुजा ये तु ये च दीर्घभुजा नराः।
संपूर्णबाहवो ये तु राजानस्ते प्रकीर्त्तिताः॥

बाहुक

पुरुषस्य दक्षिणबाहुस्पन्दने स्त्रियो वामबाहुस्पन्दने शुभं तद्दोषपरीते तु अशुभम्। यथा प्राक्कल्पे १ अङ्के।

"ग्राम्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्व्वत्र॥"

बाहुर्दक्षिणबाहुः। फलं वरस्त्रीलाभरूपम्॥

"वामेतरभुजस्पन्दो वरस्त्रीलाभसूचकः॥"

इतिवचनात्॥)

कूर्परस्य ऊर्द्धभागः। यथा,—

"मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च।
रत्नत्वयाहतेश्वर्य्यस्तत्र नारायणोऽव्ययः।"

अस्य टीका। बाहू प्रबाहू च कूर्परस्य ऊर्द्धाधोभागौ। इति विष्णुपुराणे। ५। ५॥

बाहुकः, पुं, नलराजा। तत्पर्य्यायः। पुण्यश्लोकः २ अश्वविद३ नैषधः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पुष्करेण द्यूतराज्ये हि नलः सहदेवीसुतान् विजित्य दमयन्तीमपहाय प्रगच्छन् दावानलपरीतमनलभयादाक्रोशन्तं ककोटकनामानं नागमवलोक्य तत उद्धृतवान्। अथ प्रमत्तस्यास्य पन्नगस्योपदेशात् ऋतुपर्णस्य राज्ञो नगरं गत्वा बाहुक इत्यभिधानस्तस्यैव राज्ञः घोटकपरिचर्य्यायां नियुक्तोऽभवत। यदुक्तं महाभारते। ३। ६७। १-७।

"तास्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दृश्यमेऽहनि॥
स राजानमुपातिष्ठत् बाहुकोऽहमितिब्रुवन्।
अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः॥
अथक्लृप्तेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च।
अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः॥
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन् यच्चैवान्यत् सुदुष्करम्।
सर्व्वं यतिष्ये तत् कर्त्तुमृतुपर्ण! भरस्व माम्॥
ऋतुपर्ण उवाच।
वस बाहुक! भद्रन्ते सर्व्वमेतत् करिष्यसि।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः॥
स त्वमाशिष्य योगं तं येन शीघ्रा हया मम।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः॥
त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्द्धं वस वै मयि बाहुक!॥")

कौरवकुलोद्भवो नागभेदः। यथा महाभारते। १। ५७। १३।

"बाहुकः सहजश्चैव धर्म्मकः प्रातरावकौ।
कौरवकुलजाश्चैते प्रविष्टा हयबाहनम्॥")

बाहुकुण्ठः, त्रि (बाह्वोर्बाह्वोर्वावयवयोः कुण्ठः।) कुण्ठितबाहुयुक्तः। कोपा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुम्पः २ दोर्गण्डः ३ इति जटाधरः॥

बाहुकुत्यः, पुं. (बाहुरिव कुत्यानि आचरतीति। बाहु + कुत्य + पचाद्यच्।) पक्षः। यथा,—

"गरुत्पक्षश्छदः पत्रं पतत्रञ्च तनूरुहम्।
देहर्द्धिर्दैहकोषश्च बाहुकुत्यञ्च कथ्यते॥"

इति शब्दचन्द्रिका॥

बाहुदा

बाहुजः, पुं, (ब्रह्मणो बाहुभ्यां जायते यः। बाहु + जन् + ड। "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरुतदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽभ्यजायत॥" इति श्रुतेस्तथात्वम्।) क्षत्रियः। इत्यमरः। २। ८। १। (यथा,—

"वत्स! धारागमं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम्।
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति-
बाहुजः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कौरः। स्वर्जातिलः। इति मेदिनी। जे, २७।

बाहुजातं क्ली॥

बाहुत्राणं क्ली, (त्रै + भावे + ल्युट। बाहोस्त्राणं यस्मात्।) अस्त्राघातनिवारणार्थबाहुवह्नलौहादि। तत्पर्य्यायः। बाहुत्रम् २। इति हेमचन्द्रः। ३। ४३३॥

बाहुदन्ती, [न्] पुं, (बहवो दन्ता यस्य स बहुदन्तः ऐरावतः स एव बाहुदन्तः। स्वार्थे अण्। बाहुदन्तोऽस्यास्तीति इनिः।) इन्द्रः। इति भूरिप्रयोगः॥

बाहुदा, स्त्री, (बाहु दत्तवती या। बाहु + दा + आतोऽनुपसर्गेति।" ३। २। ३। इति कः। लिखितस्य मुनेर्बाहुपदादाद्यस्तथात्वम्।) नदीविशेषः। तत्पर्य्यायः। मैत्रवाहिनी २। इत्यमरः॥ कदाचिल्लिखितास्यस्य मुनेर्ज्येष्ठभ्रातुः शङ्खस्य शून्याश्रमे फलभक्षणाद्राज्ञा बाहू च्छिन्नौ तौ चास्यां नद्यां तपस्यतस्तस्य पुनर्जातावितीति। इत्यमरटीकायां भरतः॥*॥

(एतत्कथा यथा, महाभारते। १३। २३। १७-४०। श्रीराम उवाच।

"अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
शङ्खस्य लिखितस्यास्तां भ्रातरौ संशितव्रतौ॥
तयोरासमयावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक्।
नित्यं पुष्पफलैर्द्रुमैरुपेतौ बाहुदामनु॥
ततः कदाचिल्लिखितः शङ्खस्याश्रममागतः।
यदृच्छयाथ शङ्खोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात्॥
सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा।
फलानि पातयामास सम्यक्परिणतान्युत॥
अभ्युपादाय विप्रर्षिर्भक्षयामास स द्विजः।
तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागतः॥
भक्षयन्तन्तं तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत्।
कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि॥
सोऽब्रवीत् भ्रातरं ज्येष्ठमुपस्थायाभिवाद्य च।
इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव॥
तमब्रवीत्तथा शङ्खस्तीव्ररोषसमन्वितः।
स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्यादत्तवा स्वयम्॥
गच्छ राज्ञोऽस्य मामाशु स्वकर्म्म कथयस्व वै।
अदत्तादानमेवं हि कृतं पार्थिवसत्तम!॥
स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्म्ममनुपालयन्।
शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप!॥
इत्युक्तस्तस्य वचनात् सुदुःखं स नराधिपम्।
अभ्यगच्छन् महाभागो लिखितः संशितव्रतः॥
सुदुःखस्खलितपादेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम्।

बाहुय

अभ्यगच्छत् महामात्यः पद्भ्यामेव जनेश्वरः ॥
तमग्रजोऽ समागम्य स राजा धर्मचेतसम् ।
किमागमनमाचक्ष्व भगवन् ! अतमेव तत ॥
राजमन्त्रः स विप्रर्षिः सुदृश्यमिदमब्रवीत ।
प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्त्तमर्हसि ॥
आनीतानि गृहाणा फलानि मनुजर्षभ ।।
भक्षितानि महाराज । तत्र मां प्राधि मा
चिरम् ॥

सुदास उवाच ।

प्रमाणश्चेत्कृतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ! ॥
स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्म्मा महाव्रतः ।
ब्रूहि कामानतोऽन्यांस्त्वं करिष्यामि हि ते वच ॥

व्यास उवाच ।

स च्छन्द्यमानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।
नान्यं स वरयामास तस्माद्दण्डाद्वरम् ॥
ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।
करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥
स गत्वा भ्रातरं प्राह्मणर्षभरूपोऽब्रवीदिदम् ।
धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भवांस्तत्प्रभुमर्हसि ॥

प्राह्म उवाच ।

न कुप्ये तव धर्म्मज्ञ ! न त्वं दूषयसे मम ।
धर्म्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्तस्ते निष्कृतिः कृता ॥
स गत्वा बाहुदां प्रीतिं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवानृषीन् पितॄंश्चैव मा चाधर्म्मे मनः कृथाः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राह्मस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ॥
प्रादुरासन् ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ ।
ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ॥"

नदीयं पुरा प्रसेनजिद्दुहित्रा गौरी नाम आसीत् । ततः कृष्णेन भर्त्राभिशप्ता नदीरूपा जाता । यथा, हरिवंशे । १२ । ५ ।

"लेभे प्रसेनजिद्दुहित्र्यां गौर्यां नाम पतिव्रताम् ।
अभिशप्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदा कृता ॥"

पूरुवंशोद्भवस्य परीक्षित्राजो नृपतेर्भार्य्यायं बाहुदा । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ४२ ।

"परीक्षित् खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥) बाहुदाची च ॥

बाहुभूषा, स्त्री, (बाह्वोर्भूषणयोर्भूषा भूषणम् ।) केयूरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२६ ॥ बाहुभूषणमात्रेच ॥

बाहुभेदी, [न्] पुं. (बाहुं भिनत्तीति । बाहु + भिद् + णिनिः ।) विष्णुः । इति भूरिप्रयोगः । बाहुभेदके त्रि ॥

बाहुमूलं, क्ली, (बाह्वोर्मूलम् ।) कक्षः । घगल इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ३९ ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०३ ।

"कापि कुन्तलसंयानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥")

बाहुयुद्धं, क्ली, (बाह्वोः बाहुभ्यां वा युद्धम् ।) भुजाभ्यां संग्रामः । मल्लयुद्धम् । तत्पर्य्यायः । नियुद्धम् २ ॥ तस्य क्रमो यथा,—

"कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सकङ्कटैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथात्मथनैस्तथा ॥
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव घराहोड्डनिस्वनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृताभिस्तथैव च ॥
प्रलाकालवपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ।
जानुभिश्चाप्रमतिघातैः शिरोभिश्चावधूतनैः ॥
तदृयुद्धमभवद्घोरमप्राह्यं बाहुतेजसा ।
जनप्राणेन सुराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥"

इति विराटपर्व्वणि १२ अध्यायः ॥

सकङ्कटैः कङ्कटैः करघर्षणजैः क्रियास्तत्सन्निरित्यर्थः । कृतप्रतिकृतैः परप्रयुक्तप्रतिकृतैः । चित्रैर्विचित्रैर्बन्धैरिति शेषः । सन्निपातैत्यादि । तत्र मल्लानां श्लिष्टाविशेषाः । सन्निपातैः परस्परसङ्घातैः । अवधूतैर्बद्धमुष्टिभुजाघातैः । प्रमाथैः पातयित्वा पेषणैः । उत्क्षेपणैः व्यक्तरीत्ते भुजाभ्यां मथनैः । क्षेपणैः स्थानात् प्रत्यावर्त्तनैः । बद्धाङ्गुलिकरो मुष्टिः ।

"व्याडमुखं स्कन्धगतं श्लाघयित्वा तथैव यः ।
स्निग्धस्य शब्दः स भवेद्घराहोड्डनिस्वनः ॥
तर्जत्यङ्गुष्ठमध्यन प्रसारितकरौ हि यः ।
सम्पुटाकारतलाख्यस्तु संग्रहो वज्रमित्यत ॥"

व्यङ्गुलचन्द्रतुल्यभग्नमुष्टिर्वज्रमित्यर्थः ।

"प्रसृताङ्गुलिहस्तेन प्रहृष्टैः प्रहृतिः स्मृता ।
द्विगुणाकृतबाह्वर्य्यस्तदोर्याधं यथाबलम् ॥
प्रहारः स प्रलाका स्यात् पादोद्धूतः पदाहतम् ॥"

जानुभिश्चाप्रमतिघातैः पाषाणघोरसङ्घर्षनिभिः करणैर्व्यत्यवघट्टनानि तैः । बलप्राणेन बलोत्कर्षेण । इति तट्टीका ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । १५ ।

"ततः सिंहः समुत्पत्य गजकुम्भान्तरस्थितः ।
बाहुयुद्धेन युयुधे तेनोच्चैस्तिर्य्यगादिना ॥")

बाहुलं, क्ली, बाहुत्राणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३३ ॥ (बहुल + अण् ।) बहुलभावेच ॥

बाहुल., पुं, अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ (बहुला कृत्तिका तया युक्ता पौर्णमासी बाहुली । बाहुली पौर्णमासी यस्मिन् । सास्मिन् पौर्णमासीत्यण् ।) कार्त्तिकमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥

बाहुलेय., पुं. (बहुलानां कृत्तिकादीनामपत्यं पुमान् बहुला + ढक् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥

बाहुसहस्रभृत्, पुं, (बाहूनां सहस्रं बिभर्त्तीति । कृिप् । "हृस्वस्य पिति कृिति तुक् । ६ । १ । ७१ । इति तुक् च ।) कार्त्तवीर्य्यार्জ্জुनः । इति विकाण्डशेषः ॥ (अस्य बाहुसहस्रप्राप्तिकथा यथा, महाभारते । १३ । १५२ । ७८ ॥

"स वरैश्छन्दितस्तेन नृपो वचनमब्रवीत् ।
सहस्रबाहुभूयां वै समरेषु भवेदिति ॥
मम बाहुसहस्रन्तु पश्यन्तां सैनिका रणे ।
विक्रमेण महीं जित्वा जयेयं संगतव्रतः ॥"

परशुरामो हि अस्य बाहुसहस्रं परशुना चिच्छेद । अस्य विवरणादिकं कार्त्तवीर्य्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

बाहुवाहवि य, बाहुभिर्बाहुभिर्यद् युद्धं वृत्तं तत् । हातात्हानि इति भाषा । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

बिद इ अंशे । अवयव इत्यर्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ विन्द्यते । विन्दतिशब्दस्यत्यत्रार्थमेवायं धातुपाठोयणम् । इति दुर्गादासीयटीका ॥

बिल क प्र धिभेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-तुदा० च-परं०-सक०-सेट् ।) क, बिलयति । प्र बिलति । इति दुर्गादासः ॥

बिस इर य क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-पर० सक०-सेट् ।) य बिस्यति । इर अबिसत् अबेसीत् । अस्मात् पुषादित्वाल्लिं ङ इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

बीभत्सुः, पुं (बीभत्सुस्यसेतेजस । वध + सन् + कर्त्तरि घञ् ।) अर्জ্জुनः । इति मेदिनी । से, २८ ॥

बीभत्सुः, त्रि, (बीभत्सा घृणास्त्यस्य । अर्शआद्यच् ।) क्रूरः ॥ (यथा महाभारते । १ । १ । २१० ।

"यदाश्रौषं द्रोणपुत्रादिभिस्ते-
हतान् पाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च सुप्तान् ।
कृतं बीभत्समयशस्यञ्च कर्म्म
तदा नार्हसे विजयाय सञ्जय ! ॥")

घृणाम्ना ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १६ । १८ ।

"तथापि प्रणता भार्य्या तमभ्यर्चत दैवतम् ।
स तथार्च्यतिबीभत्सं सर्व्वश्रेष्ठममन्यत ॥")

विकृतिः । इति मेदिनी । से, २८ ॥ (यथा,—

"दुर्दर्शं, दृष्टकृत्सञ्च बीभत्सालोकनादिभिः ।"

इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये कुष्ठाधिकारे ॥

बीभत्सालोकनं विकृतिदर्शनमिति तट्टीकायां विजयरक्षितेनोक्तम् ॥) पापी । इत्यजयः ॥ प्रहारादशरसान्तर्गतषष्ठरसः । तत्पर्य्यायः । विकृतम् २ । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणादि यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २६३ ।

"जुगुप्सा स्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांसपिशितमेदःस्यालम्बनं मतम् ।
तत्रैव कृमिपातःत्यमुद्वेगापनसुदाहृतम् ॥
निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मताःस्युर्व्यभिचारिणः ॥
मोहोऽपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ॥"

अस्य रसस्योदाहरणं यथा तत्रैव ।

"उल्लत्योल्लत्य लतिं प्रथममथ पृथूच्छोथ-
भूयांसि मांसा
न्यंसस्फिक् पृष्ठपिण्डात्ववयवमुलभान्युग्रपूतीनि
जघ्वा ।
अन्तःपर्यन्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतराट्
करालो
दृक्स्यादस्मिंस्तवं स्यपुटगतमपि क्रथमश्नन्न-
मत्ति ॥")

बृक्काग्र

वैक्षनच्च। यथा। अतिघृतौलितपारुष्यमभिघ्रित्तवैक्षनमित्यभिनन्दः। इयमिदं रसे क्लीबम्। तदालम्बने तु मांसघृतोणितादौ त्रिषु। इति तट्टीकायां भरतः॥

बौभनसुः, पुं, (बौभनसीति। बध + सन् + उ। युद्धे व्याधपक्षेण शत्रुहननादस्य तथात्वम्। ततस्तिरुक्तिरुक्ता। यथा, महाभारते ४। ४२। १८।

"न कुर्य्यां कर्म्म बौभनसं युध्यमानः कथञ्चन।
तेन देवमनुष्येषु बौभनसुरिति श्रुतः॥")

अर्ज्जुनः। यथा,—

अर्ज्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेत-
वाहनः।
बौभनसुर्विजयः कृष्णः सशमाचो धनञ्जयः॥
इति महाभारते। ४। ४२। ८॥

बृक्क, कि स्वादिगन्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा० पर०-सक०-पक्षे अक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी कोपधः। चुरादिपक्षे कथने स्वादिपक्षे कुक्कुरादिशब्देऽर्थभिति रमानाथः। कि, बृक्कयति वाचा अहुलोकः। बृक्कति स्वा। इति दुर्गादासः॥

बृक्क, त्रि, (बृक्कयति बृक्कृक् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति। बृक्क + पचाद्यच्।) वक्षोऽभ्यन्तरमांसविशेषः। तत्पर्य्यायः। अग्र्यमांसम् २ हृदयम् ३ हृत् ४। इत्यमरः। २। ६। ६४॥ कश्चित्तु बृक्कात् पृथगेव हृदयान्तर्गतमांसविशेषे पद्माकारे हृदयादिदयमाहुः। धातोरनेकार्थत्वात् बृक्कादे स्वादत्वात् हृदयन बृक्क बृक्क कि स्वादिशब्दे घञ्। नान्तः पुलिङ्गोऽयम्। स्त्रीलिङ्गत्वपक्षे ङीष्। इति स्वामी॥ बृक्का स्त्री बृक्कः पुमानपि। शोणितेषु स्त्रियां बृक्का बृक्कस्तु समये द्वयोरिति रभसात्। नदादित्वात् स्त्रियां बृक्कीत्यपि। बृक्कनान्तं क्लीबमशुद्धमिति रुद्रकलिङ्गादयः॥ उरस्यपि च बृक्कायां हृदयं मानसेऽपि चेति त्रिकाण्डशेषः॥ बृक्कशब्दस्य उकारस्य ऋकारादेशे तथैव हृक्कादिरूपञ्च। अग्रञ्च तन्मांसञ्चेति अग्र्यमांसं बृक्कस्याग्रं संसृष्टीभूतं मांसं बृक्काग्र्यमांसमित्येकं नामेत्यर्थे। इति तट्टीकायां भरतः॥

बृक्कः, पुं, (बृक्कयति शब्दायते इति। बृक्क + अच्।) छागः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ समये पुं स्त्री। इति रभसः॥

बृक्कनं, क्ली, (बृक्क कि स्वादिगन्दे + भावे ल्युट्।) बृक्कशब्दः। तत्पर्य्यायः। भघणम् २। इति हेमचन्द्रः। ६। ४३॥

बृक्का, स्त्री, (बृक्क + टाप्।) बृक्कम्। इत्यमरटीकायां भरतः। शोणितम्। इति रभसः॥

बृक्का, [न्] (बृक्क + कनिन्।) पुं. बृक्कम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

बृक्काग्र्यमांसं, क्ली, (बृक्कस्याग्र्यमांसं।) हृदयम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

बृद्धः

बृक्कारः, पुं, (बृक्क कि स्वादिगन्दे भावे घञ्। बृक्कं निनादस्तस्य कारः करणम्। "एकवर्ण्यत्रयो यत्र मध्यमस्तत्र लुप्यते" इति न्यायात् मध्यस्थ ककारस्य लोपः।) सिंहध्वनिः। इति हारावली॥ १६४॥

बृक्की, स्त्री, (बृक्क + गौरादित्वात् ङीष्।) बृक्कम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

बृट, कि हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) कि बोटयति बोटति। इति दुर्गादासः॥

बृड, गि उत्सर्गे। संवृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (कुटा०-तुदा०-पर०-सक०-सेट्।) गि बुड्डति अबुड्डीत् बुबोड्ड इति दुर्गादासः॥

बृद, इर् अ उ निग्रामने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इर् अबृदत् अबोदीत्। अ बोदति बोदते। उ बोदित्वा भुक्त्वा। निग्रामनमाक्षेपनं प्रतिघातमिति यावत्। इति दुर्गादासः॥

बृद्धः, पुं, (बुध्यते स्म इति। बुध + क्त। यद्वा भावे क्त बुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति अर्शआद्यच्।) भगवदवतारविशेषः। स तु दशावतारान्तर्गतनवमावतारः। यथा,—

"ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम्।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति॥"

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः॥

अञ्जनस्य सुतः। अजिनसुत इति पाठे अजिनोऽपि स एव। कीकटेषु मध्ये गयाप्रदेशे। इति श्रीधरस्वामी॥ तत्पर्य्यायः। सर्व्वज्ञः २ सुगतः ३ धर्म्मराजः ४ तथागतः ५ समन्तभद्रः ६ भगवान् ७ मारजित् ८ लोकजित् ९ जिनः १० षड्भिज्ञः ११ दशबलः १२ अद्वयवादी १३ विनायकः १४ मुनीन्द्रः १५ श्रीघनः १६ शास्ता १७ मुनिः १८। इत्यमरः। १। १। १३॥ धर्म्मः १९ चिकालज्ञः २० धातुः २१ बोधिसत्त्वः २२ महाबोधिः २३ आर्य्यः २४ पञ्चज्ञानः २५ दशार्हः २६ दशभूमिगः २७ चतुस्त्रिंशज्ज्ञातकृद्वः २८ दशपारमिताधरः २९ द्वादशाक्षः ३० त्रिकायः ३१ संगुप्तः ३२ दयाकूर्च्चः ३३ खलिन् ३४ विज्ञानमालकः ३५ महामैत्रः ३६। इति हेमचन्द्रः। २। १४६॥ धर्म्मचक्रः ३७ महामुनिः ३८ अशमः ३९ खसमः ४० मैत्री ४१ बलः ४२ गुणाकरः ४३ अकनिष्ठः ४४ त्रिभुवगः ४५ बुधः ४६ वक्री ४७ वागग्निः ४८ जितारिः ४९ व्यूढगः ५० व्यूढन् ५१ महासुखः ५२। इति शब्दरत्नावली॥ महाबलः ५३। इति जटाधरः॥*॥

ईश्वरनिरूपणे बुद्धविशेषाणां मतमाह। सर्व्वज्ञ इति सौगताः। निरावरण इति दिगम्बराः। लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्व्वाकाः। शरीरावयवे चैतन्यानि गौरोऽहं जानामीत्यादिज्ञानेन गौरवस्त्वज्ञानवत्त्वयोः सामानाधिकरण्यानुभवादिति चार्व्वाकाणां मतञ्च। तेषां मते जगतः

बृद्धः

क्षणभङ्गुरत्वं नत्वस्तु क्षणभङ्गः पूर्व्वपुष्पाधोत्तरपुष्पोत्पत्तिरूपा च पुष्पनिष्ठ एव कुड्मलपुष्पत्वजातिविशेषः स्मरणजनकसाचर्य्यदेक इति न दोषः। इति कुसुमाञ्जलिप्रथमस्तबकटीकायां रामभद्रः॥ *॥ बुद्धानां दशविधमतभेदमाह।

"वदन्ति पृथ्वी आत्मेति १ दृढ़प्राकृतबन्धवः।
देह आत्मेति २ चार्व्वाका इन्द्रियाण्यपरे ३
प्राण ४ स्तत्रोर्ध्व ५ मे मनः ६ आत्मेति
बौद्धिनः।
बुद्धिरात्मेति बौद्धा ये शून्यमात्मेति ७ तापरे॥
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्व्वज्ञं ८ सौगता विदुः।
निरावरण ९ माहुर्य्यं दिगम्बरमतानुगाः॥
चार्व्वाकाश्चापि लोकानां व्यवहारप्रसिद्ध-
कम् १०॥"

इत्याद्यपकाशुः॥*॥

पण्डितः। बुध्यते, त्रि। इति मेदिनी। धे, १०॥

(बुद्धावतारस्य विवरणं यथा,—

इह खलु बौद्धशास्त्रसमूहेषु सम्मोहाः पण्डितम्मन्यबौद्धा उपवर्ण्यन्ते। तेषां शुद्धोदनौरसमायादेवीगर्भजातः शाक्यसिंहसर्व्वार्थसिद्धाख्यो बन्धुगौतमेति नामचतुष्टयेन प्रसिद्धोऽत्तिमतमः लोकविश्रुतो बुद्धः कपिलवस्तुनगरे कलेरुत्तरशतद्वयोत्तरैकाधिकद्विसहस्रसमितेषु गतेषु शुक्लवासरे सुरद्विषां सम्मोहनाय साक्षाद्विष्णुरंशेन स्वेच्छाविग्रहेण प्रादुर्बभूव।

अथ स वयसा सह क्रमेण प्रोल्लसद्गुणसारूपौदार्य्यबलवीर्य्यादिभिर्वर्द्धते स्म। उदिते यौवने पित्राज्ञया स शाक्यान्वयजां मनोज्ञां रूपलावण्यवतीं दण्डपाणितनयां गोपानास्त्रीमनुमतामुपयेमे।

जननसमयेऽस्य गणकाच्छ्रुतवान् नरेश्वरः शुद्धोदनः व्याधिग्रस्तजराजर्जरसङ्ख्यातिरुग्णजनदर्शनाज्जातवैराग्यः पुत्रस्ते गृहं सन्त्यक्ष्यतीति। तस्मात् सञ्जातशङ्को राजा शिलाभिरुपवनपरिवृतं सुगुप्तं रम्यं हर्म्यत्रयं भूभृगं निर्म्मापयामास। तत्रासौ युवतीजनपरिवेष्टितमुपच्छन्दितं विषयविमुग्धचेतसं तनयं निष्क्रमनिर्गमनम् स्वच्छन्देनान्ववासयत्। अथ गच्छति कालेऽस्य शिथिलीबभूव भोगसक्तयः। ततः कारागारमिव प्रतीयमानं निष्कुटिमकैतं विहायास्य धरण्या नानास्थानं द्रष्टुमिच्छा सञ्जाता। ततः शौद्धोदनिः पित्रे शुद्धोदनाय सम्बोधयामास पर्य्येत्य नगरं प्रजानाश्चक्षुर्भवस्याश्च विलोकयितुं वासना मे बलवतीति। राजा प्रथमं निवारयितुमियेष प्रलोभनेन। स नैव तु ततो विरराम। अथ विज्ञाय निर्बन्धं पुत्रस्य मन्त्रिणमादिदेश, कुमारे प्राक्सिंहे भ्रमित्मारब्धे राष्ट्रे मे जरातरसञ्चासिष्टसमारवः; केनापि कारणेन राजवर्त्मनि नोपनिष्क्रमिष्यतीति विघोषयेति। तथानुष्ठिते कुमारः रथमारुह्य

बुद्धः

सारथिनासह बहिर्निर्गत्य भ्रमितुमारब्धवान्। ततश्चतुर्दिक्षु प्रकृतिभिस्तारस्वरैर्जयोऽस्य घोषितः। नगरं बोधिसत्त्वोऽसौ मनसि परां मुदं प्राप्तवान्।

अथ स जरया जर्जरितनुं मानवमेकं दृष्टवान्। इतः प्राक् कदाचिदपि स प्राक्त्वमिदृशो जगतो दुःखं नानुभूतवान् इदानीं निरीक्ष्य प्रथमं तं जरायस्तं विस्मरणमस्य विज्ञातुं कुतूहली सारथिं पप्रच्छ। तदुक्तं यथा,—

"किं सारथे! पुरुष दुर्बल अल्पसाम
उत्सृष्टकर्मास रुधिरत्वचस्नायुनद्धः।
श्वेतशिरो विरलदन्तकपाण्डुरूप
आलम्ब्य दण्ड व्रजतेऽसुखं स्खलन्त॥

सारथिराह।

एषो हि देव! पुरुषो जरयाभिभूतः
लोलेन्द्रियः सुदुःखितो बलवीर्यहीनो।
बन्धुजनेन परिभूत अनाथभूतः
कार्ष्ण्यमसह्य अपविद्ध वनेव दारुः॥

बोधिसत्त्व आह।

कुलधर्म्म एष अयमस्य छिन्नं भणाहि
अथवापि सर्व्वजगतोऽस्य ह्यवस्था।
शीघ्रं भणाहि वचनं यथभूतमेत-
च्छ्रुत्वा तथार्थमिह योनि सचिन्तयिष्ये॥

सारथिराह।

नैतस्य देव! कुलधर्म्म न राष्ट्रधर्म्मः
सर्व्वे जगस्य जरयौवनधर्षयाति।
तुभ्यंपि मातृपितृबान्धवज्ञातिसंघो
जरया अमुक्तं न हि अन्यगतिर्जनस्य॥"

बोधिसत्त्व आह।

धिक् सारथे! अयुधबालजनस्य बुद्धि-
र्यद्यौवनेन मदत्त जरां न पश्यौ।
आवर्तयाश्विह रथं पुनरद्य शीघ्रं
किं मह्य क्रीड़रतिभिर्जरयाभिभूतस्य॥"

इति ललितविस्तरे १४ अध्याये।

अथ शाक्यसिंहः सारथिं सन्दिदेश रथं सञ्चालयेति। गत्वा नगरस्य दक्षिणे द्वारि आधिग्रस्तं यातनापरीतपुरुषमेकमीक्षाञ्चक्रे। ततः स सारथिं पप्रच्छ। तदुक्तं यथा,—

"किं सारथे! पुरुष रूपविवर्णगात्रः
सर्व्वेन्द्रियेभि विकलो गुरु प्रश्वसन्तः।
सर्व्वाङ्गयुक्त उदराकुल प्राप्तकृच्छ्रा
मूत्रे पुरीष स्वकि तिष्ठति कुत्सनीये॥"

सारथिराह।

एषो हि देवपुरुषः परमं ग्लानो
व्याधीभयं उपगतो मरणान्तप्राप्तः।
आरोग्यतेजरहितो बलविप्रहीनो
अत्राणबोधुरणो ह्यपरायणश्च॥"

बोधिसत्त्व आह।

"आरोग्यता च भवते यथ स्वप्नक्रीड़ा
व्याधिर्भयञ्च इम ईदृग घोररूपम्।
को नाम विज्ञपुरुषो इम दृष्ट्व वस्थां
क्रीड़ारतिञ्च जनयेच्छुभसंज्ञितां वा॥"

बुद्धः

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्य रथवरं पुनरपि पुरवरे प्राविशत्।

इति हि भिक्षवो बोधिसत्त्वोऽपरेण कालसमयेन पश्चिमेन नगरद्वारेणोद्यानभूमिमभिनिष्क्रमन्नद्राक्षीत् पुरुषं स्तं कालगतं मार्गे समारोपितं चेलविसानीकृतं ज्ञातिसङ्घपरिवृतं सर्व्वैरुद्दद्भिः क्रन्दद्भिः परिदेवमानैः प्रकीर्णकेशैः पार्श्वावकीर्णशिरोभिः करोमि ताड़यद्भिरुत्क्रोशद्भिः एष्टतोऽनुगच्छद्भिः। दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानन्नेव सारथिमिदमवोचत्।

"किं सारथे! पुरुष मत्तोपरिगृह्यतेऽसौ
उह्यत केशनख पांसु शिरे क्षिपन्ति।
परिदारयित्व विहरन्तुरस्ताड़यन्तो
नानाविलापवचनानि उदीरयन्तः॥"

सारथिराह।

"एषो हि देवपुरुषो स्तु जम्बुद्वीपे
न हि भूय मालपितृ द्रक्ष्यति पुत्रदारान्।
अपहाय भोगयशमालपितृमित्रज्ञातिसङ्घं
परलोक प्रागु न हि द्रक्ष्यति भूय ज्ञातिम्॥"

बोधिसत्त्व आह।

"धिगयौवनेन जरया समभिद्रुतेन
व्यारोग्य धिग्विविधव्याधिपराहतेन।
धिग्जीवितेन पुरुषो न चिरस्थितेन
धिक्पण्डितस्य पुरुषस्य रतिप्रसङ्गैः॥
यदि जर न भवेया नैव व्याधिर्न स्तृ-
स्तथापि च मद्दुःखं पञ्चस्कन्धं धरण्यां
किं पुन जरयाधिस्तृ नित्यानुबद्धा:
साधु प्रतिनिवर्त्य चिन्तयिष्ये प्रमोक्षम्॥

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्य तं रथवरं पुनरपि पुरं प्राविशत्॥ इति हि भिक्षवो बोधिसत्त्वस्यापरेण कालसमयेनोत्तरेण नगरद्वारेणोद्यानभूमिमभिनिष्क्रामतस्तरेव देवपुत्रेणाधिसत्त्वस्यानुभावेनैव तस्मिन् मार्गे भिक्षुरभिनिर्म्मितोऽभूत्॥ अद्राक्षीद्बोधिसत्त्वस्तं भिक्षुं शान्तं दान्तं संयतं ब्रह्मचारिणमनतिप्रलम्बचतुर्युगमात्रप्रेक्षिणं प्रासादिकेनेर्य्यापथेन सम्पन्नं प्रासादिकेनाभिक्रमप्रतिक्रमेण सम्पन्नं प्रासादिकेनालोकितव्यवलोकितेन प्रासादिकेन सङ्घाटीपात्रचीवरधारणेन मार्गे स्थितम्। दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानन्नेव सारथिमिदमवोचत्।

"किं सारथे। पुरुष शान्त प्रशान्तचित्तो
नोत्क्षिप्तचक्षु व्रजते युगमात्रदर्शी।
काषायवस्त्रवसनो मुण्डशान्तचारी
पात्रं गृहीत्व न च उद्धत उन्नतो वा॥

सारथिराह।

एषो हि देवपुरुष इति भिक्षुनामा
अपहाय कामरतयः सुविनीतचारी।
प्रव्रज्यप्राप्तः सममात्मन एषमाणो
संरागहेवविगतो तिष्ठति छिन्नचर्या॥

बोधिसत्त्व आह।

साधु सुभाषितमिदं मम रोचते च
प्रव्रज्य नाम विदुभिः सततं प्रशस्ता।
हितमात्मनश्च परमत्रहितञ्च यत्र
सुखजीवितं सुमधुरमग्रतं फलञ्च॥"

इति ललितविस्तरे १४ अः।

ततः संक्षुब्धचित्तोऽसौ स्वकीयं शुद्धान्तं विवेश। दिवसेऽस्मिन् राहुलनामा पुत्रोऽस्य समजनि। राजा शुद्धोदनः स्वाङ्गजस्य भ्रमणवृत्तान्तं सर्व्वं निशम्यास्य सन्न्यासग्रहणं शङ्कमानः चतुर्षु नगरद्वारेषु सेनापृष्ठान् सन्निवेशयति स्म तस्य परिरक्षणार्थम्।

रतिरसाभिज्ञान् युवतिजनानत्तःपुरेषु बहुतरान् प्रेषयामास बोधिसत्त्वस्य प्रमोहनाय। अथागता रजनी, सिद्धार्थस्य तु चित्तं व्याकुलितमतीव गेहात् प्रव्रज्य भैक्ष्यग्रहणार्थम्। ततो नृत्यादिप्रमोदात् परं निद्रिताः सर्व्वा युवतीर्विलोक्य शयनात् शनैः शनैरुत्थितो यशोधरायै ददर्श।

"तत्र काश्चिद्व्यपकृष्टवस्त्राः काश्चिद्विधुतकेश्यः काश्चिद्विकीर्णाभरणाः काश्चिद्विस्रस्तमुकुटाः काश्चिद्विच्छिन्नैरग्रैर्विगोपितगात्राः काश्चिद्विसंस्थितमुखाः काश्चिद्विपरिवर्त्तितनयनाः काश्चित् प्रस्रवन्त्यो लालाभिः काश्चिद्धसन्त्यः काश्चित् प्रहसन्त्यः काश्चित्प्रलपन्त्यः काश्चिद्दन्तान् कटकटायन्त्यः काश्चिद्विवर्णवदनाः काश्चिद्विसंस्थितरूपाः काश्चित् प्रलम्बितबाहवः काश्चिद्विच्छिन्नप्रवदनाः काश्चिद्विघाटितजङ्घाः काश्चिदवगुण्ठितजङ्घाः काश्चिद्विपरीतवर्त्तितमुखमण्डलाः काश्चित् प्रध्वस्तशरीराः काश्चिद्विभग्नगात्राः काश्चिन्निकुलाः खुरखुरायमानाः काश्चिन्मुहुर्मुहुरुपगुह्य परिवर्त्तितग्रीवशरीराः काश्चिद्वीणावल्लक्यादिपरिवृद्धपार्श्वाः काश्चिद्दन्तैर्ओष्ठान् कटकटायन्त्यः काश्चित् किम्पलनकुलसम्यताड़ावकर्षितवाद्यभाण्डाः काश्चिन्निमेषोन्मेषपरिवर्त्तनयनाः काश्चिद्विस्रस्ता एवं सदृक्षं धरणीतलगतमल्पपुरं निरीक्षमाणो बोधिसत्त्वः श्मशानसंज्ञां समुत्पादयति स्म।" तच्चेदमुच्यते।

"तां दृष्ट्व उद्विग्न स लोकनाथः
करुणं विनिश्वस्य इदं अगाद।
अहो वता ह्यक्षुगता व्रजेयं
कथं रतिं विन्दति राजसौगतैः॥
अतिमोहनमाहुते दुर्मतिः
कामगुणैर्भिगुणसञ्ज्ञितैः।
विहगपञ्जरगता यथा नहि
लभन्ति कदाचिद् विनिःसृतम्॥"

इति ललितविस्तरे। १५ अध्याये॥

अतीतेऽथ निशीथे सिद्धार्थोऽश्वपालमाहूयाह "जरामरणपञ्जरनियतसत्त्वपरिमोचनस्य समयो ह्युपस्थितो मे।" अतएव यष्टीष्यामि सन्न्यासम्। विस्मितोऽश्वपालोऽब्रवीत् राजपुत्रस्य ते सन्न्यासग्रहणमनुचितं न समर्थोऽपि सन्न्यासाश्रमस्य कष्टानि सोढुम्।

सिद्धार्थ आह।

."विवर्जिता: सर्पगिरा यथा बुधै-
र्विगर्हिता मीढ़घटा यथाशुचि:।
विनाशका: सर्वसुखस्य छन्दक
ज्ञाता हि कामान्न विजायते रति:॥"

छन्दक प्रहृष्ट यानि दु:खप्रतामधिना पूर्व-
जन्मान्तरे।
बन्धनारब्धनाराढ़नाक्तर्ज्जना: कामहेतो-
र्मया गो च निर्विद्भृत॥

संस्कृतमानसं प्रमदवसगतञ्च
मोहाकुलं दुरितजालावृतम्।
अस्वभूतं पुरा आत्मसंज्ञा-
यहाकारका वेदनावीतिवृत्ता इमे॥
धर्मोज्ञानत: सम्भूता चलचपलाऽ-
निश्चमेघै: समा विद्युद्भि: सदृशा:।
ओसविन्दूपमा अक्षतुच्छा असारा:
अनात्मा च शून्यस्वभावा इमे सर्वेशा:॥
स्वयमहमभिरुह्य नावामिमामात्मानाऽवतीर्य
संसार ओघैरहं तारयिष्येऽनन्तं जगत्।
शोकसंसारकान्तारशोषोन्मिरागग्रहा-
व्याकुले वैराकुले दुस्तरे एव चित्तं मम॥
तदात्मनोत्तीर्य इदं भवार्णवं
सवैरदृष्टिर्यदक्लेशराक्षसम्।
स्वयं तरित्वा च अनन्तरं जगत्
स्थलेऽन्तरीक्षे अजरामरे शिवे॥"

ललितविस्तरे १५ अध्याये।

अतश्छन्दक! प्रव्रज्यामधुनैव सत्वरमानयाश्वम्। तथानुज्ञिते सिद्धार्थोऽसौ स्त्रीसनयगुरुजनान् सर्व्वान् राज्यमैश्वर्य्यञ्च विहायाश्वमारुह्य निर्गत:। निजनगराद्दशयोजनदूरस्थितं मल्लराज्यं प्राप्य तत्रैव वशिष्ठाश्रमसन्निधौ छन्दकमश्वसहितं विसृज्य कौषेयमपहाय पिधाय वल्कलवाससमेकाकी वैशालीं नाम-नगरीमुपतस्थे। तत्र आराढ़कालामनामा जिनपुरुषस्त्रिशूलकशिष्यैरवासयीत्, सिद्धार्थोऽस्य शिष्योऽभूत्। आहैकदा गुरु:, पवित्रचेता ऋजुर्भक्तिमान् पुरुष एवायं ब्रह्मचर्य्यं ग्रहीतुम्, लभते च सर्व्वमैश्वर्य्यम्। तर्हि यस्य विमलो निर्व्वाणप्रदीप: प्रदीप्तस्तम:स्तोमयसनपटुर्भवेत्य। न तस्य सुखदमैश्वर्य्यविभूतिभिरतुरुवचनम्। ततः सप्तग्रामीं शिष्यसतिसन्धानस्य बुद्धकनाम्न: साधो: समीपं गत्वा ज्ञानेन सम्भाषणं गयशीर्षं जगाम। तत्रोद्भावितमनेन यद् ब्राह्मणा: श्रमणाश्च बोधस्वरूपं लब्धुमविशुद्धं कायमानसं नियोजयन्ति तदधिसुत्पादयितुमार्द्रकाष्ठद्वय-घर्षणमिव वैफल्यं भजते। शुष्ककाष्ठस्वरूपद्वय-घर्षणेन यथा लब्धमनोरथा मानवास्तद्वत् कायमनसोर्विशुद्धयो: सतो: खलु बोध-लाभ: प्राप्य:। तत:परमसौ बोधिसत्त्वो गत्वा ग्राममुरुविल्वाख्यं विजनं तत्रैवोषितुं मनो दधे। परमयत्नेनाजेय कायशुद्धिं चित्तशुद्धिञ्च विधाय आस्थाजनाख्यं दुर्द्धरं ध्यानं दधार।

अथासौ कस्मिंश्चिद्दिवसे वदरीमेकिकां कस्मिंश्चिद्वा तण्डुलमेकं कदाचिदेकमाढ़कं कलायं भक्षयित्वा कस्मिंश्चिदुपोषणेन वा कालं विनीय शुष्कच्छविर्मांसोपचयो बभूव। ततोऽसौ देहमित्थं निभृत्य लब्धुं सम्बोधं न समर्थोभवेयमिति विचिन्त्य पोषणकरमाहारं जग्राह।

दिवसेऽस्मिन् शुद्धोदन: स्वप्नं ददर्श प्रिय: पुत्रो मे मणिमुक्तादिविभूषितवारणरूपेण उदुम्बर-तरुमारुरोह। त्रैलोक्यलोका: पूजनायास्या-श्छन्नीव, यशोधरापि गोपापरनाम्नी ददर्श स्वप्नं विविधम् स्वयं ग्राव्यसिंहञ्च पञ्च, यथा जगदखिलं ग्रस्या मे, बिम्बफलमिव सुमेरु-शिखरमुपधानीभूतं मे, वामदक्षिणकरद्वयं मे प्राच्यपश्चिमसमुद्रोपरि पादावुभौ मे दक्षिणाभौ प्रवव्रते, नाभिकमलान् मे समुत्पिते: स्थिरिकालयैश्चापूरितमखिलं नभ:। ततश्चोत्थायासौ ऊरुविल्वोपिसायां सुजातानामिकायां नार्य्यां सकाशात् भिक्षां जग्राह।

इत: सिद्धार्थो ध्यानं दधार, निर्व्वाणे पथि तस्य सततं परिपन्थी सन्नपि दुर्निवारो मार: पराजितो ध्यानवीरेण योगिसिंहेन पलायनं चक्रे। ततस्तस्यैव कन्दर्पस्य तनये यतेते तन्द्रा रतिश्च योगिप्रवरस्य मोहनाय, विफलानि तु जाता-न्यनयोर्मनोरथानि। तत: सर्व्वेभ्य: क्लेशेभ्यो विमुक्त: सिद्धार्थो बोधञ्च विमलं लेभे। तदाभा-वधिरूढ़योग: मनस्यस्य मुकुरे प्रतिफलितं सकारणमखिलं जगत्। ततश्च चिन्तयामास स: जीवानां जन्म, तैश्च जीवस्य संयोगो वियोग-श्चैव दु:खदु:खान्येतानि। न जानीते मानवस्तत् मोहजालेनावृतो दुर्ज्ञिषहं दु:खं सहत इति। तत: कस्मादागतं जरामरणमिति चेतसा क्रते प्रश्ने तेनैव निश्चिनोति स:, यज्जन्मन एवागच्छति जरामरणमिति, कुतस्तर्हि त्वागतं जन्म किमस्य वा कारणम्? संसारादमाज्ञातिरतएव भव एव कारणमत्र। भवस्तर्हि कुत आयत: किमस्य वा कारणं? उपादानादागतो भवस्तदुपादानमेवास्य कारणम्। कस्मादुपा दानमायातस्तर्हि किमस्य वा कारणं? तृष्णाया आगतमुपादानमतस्तृष्णैव कारणमस्येति। तर्हि कुत आयाता तृष्णा कारणं वा किमस्या:? वेदनाया आगता तृष्णा अतो वेदनैव कारण-मस्या:। कुत आयाता वेदना, अस्या वा किं कारणम्? स्पर्शादायाता वेदना, अत: स्पर्श एव कारणं वेदनाया इति। स्पर्शस्तर्हि कुत आयात: किं वा कारणमस्य?। षड़ायतना दागत: स्पर्शस्ततोऽस्य कारणं स एवेति। कुत आयातं षड़ायतनं कारणं वा किमस्य? नामरूपाभ्यामागतं षड़ायतनम् अतएवास्य कारणमेव तदिति। कुतस्तर्ह्यायाते नामरूपे कारणं वा किमनयो:? विज्ञानादागते नाम-रूपेऽतोऽनयो: कारणं विज्ञानमिति। कुत आयतं विज्ञानमस्तर्हि कारणं वा किमस्य?

संस्कारादागतं विज्ञानमतोऽस्य कारणं स एवेति। संस्कारस्तर्हि कुत आयात: कारणं वा किमस्य? अविद्याया आगत: संस्कार-स्ततोऽस्य कारणमविद्येवेति।

स्फुटमिदानीमविद्यैव कारणं जगतोऽखिलस्य। ततो विलोमेन प्रकटीभूतं यत् अविद्याया: संस्कार: संस्काराद् विज्ञानम्, विज्ञानान्नाम-रूपे ताभ्यां नामरूपाभ्यां षड़ायतनम्, षड़ाय-तनात् स्पर्श:, स्पर्शाद् वेदना, वेदनायास्तृष्णा तृष्णाया उपादानम् उपादानात् संसार: संसाराज्जाति: जातेर्जरामरणमिति।

प्रकारेणानेनोत्पन्नो दु:खद्रुमो जीवानाम्। तदिदानीं प्रतिभातं अविद्यैव मूलमस्य पाद-पस्य निरस्तायामविद्यायां कुतो दु:खप्रसङ्ग: क्रमेण तस्मात् जन्मजरामरणं दु:खं चिन्ता क्लेश: पीड़ा च सर्व्वे दूरे पलायन्ते। एवं जीवानामुदेति चित्ताकाशे धर्म्मालोक:। उदिते तस्मिन् मन:संयोगेन ज्ञानं दर्शनं विद्या स्मृतिर्बुद्धिश्च सर्व्वे प्रत्यक्षीभवति। तत इदानीं सिद्धार्थो बुद्ध: सम्पन्न:।

ततश्चागतोऽत्र बिम्बिसारराज्ञा बुद्धस्य श्रीपादपद्मसन्दर्शनाय। सोऽस्मै त्युपदिदेश "अहिंसा परमो धर्म:।" इत्यतस्तमनुतिष्ठ तद्धर्म्मं निर्व्वाणमोक्षमाप्स्यसीति।

ततोऽसौ बुद्धो नैरञ्जनानाम्नीं नदीं स्थिरिका यत्नेन लङ्घा उरुबिल्वसमुपवनं प्रतस्थे। अत्र स ऊरुपञ्चाग्रदासराजोपणमङ्गीकृतवान्। तत स्तस्मात् स्थानान्निर्गत्य गयां नाम्नालं बुद्धस्तिरं लोहितवस्तुकं गत्वपुरं सारथिपुरञ्च क्रमेण गत्वा लङ्घा च काश्यिकामुपतस्थे, अत्रास्य कौण्डिन्य: सिद्ध: शिष्योऽभूत् बुद्धस्तं ज्ञात्वा ज्ञानकौण्डिन्यं चकार। कालेऽस्मिन् बहु-संख्यका लोका आगत्यागत्य बुद्धस्य शिष्या अभवन्।

तत: काश्यीधान्य: स ऊरुविल्वाभिधं सेनानी-नामकं ग्रामं प्रययौ तत्र नैरञ्जनतीरे त्यक्त्वा उरुविल्वाकाश्यप: ज्ञातधिकविंशतिवया: पञ्च-शतशिष्यैरनुगत: प्रतिवसति स्म। लोका जान-न्त्यमुमर्हन्तमिति। बुद्धो गत्वास्य समीपं प्रदा यास्मै ज्ञानोपदेशं विमलं शिष्यं न चकार। दृष्ट्वा प्रक्लिन्नलौकिकीं बहवो लोका विस्मिता धर्म्मं बौद्धं गृहीतवन्त:।

तदा बिम्बसारो मगधराज: श्रुत्वा गयशीर्षं बुद्धदेव: प्राप्त इति। गत्वा समीपं प्रपूज्य च परमया भक्त्यास्य शिष्यत्वं स्वीचकार। ततो मागधो स्वीयां नगरीं गन्तुं निमन्त्रयामास तम्। अथाङ्गास्य प्रणयं बुद्ध:। शारीपुत्रोऽथ मौद्गलायनोऽस्य शिष्योऽभवत।

श्रुतवान् कोशलपति: प्रसेनजित् बुद्धो देवो राजगृहे जेतवने प्रतिवसत्यधुनेति। गत्वा च तत्र त्वरितं बुद्धसन्निधिमुवाच, पूर्णकाश्यप: परिव्राजकगोत्रात्र: वैराटपुत्रसञ्जय: अजितकेश:

कम्बल इत्यते अस्मिं च बहवो बुद्धैर्यस्तिष्ठन्ति, न ते लोके कदापि बुद्धनाम्ना परिचाययितुं प्रोक्तस्तर्हि भवान् किं न लक्ष्यते अहं बुद्ध इत्यात्मानं परिचाययितुम्। बुद्धस्तम् 'कुमार-दृष्टान्तसूत्रं, श्रावयामास तेनोल्लोलितचक्षुः स्निग्धोऽभूत्तस्य ततः प्रसेनजित् कोशलराजः। दीक्षिते राज्ञि कोशलेश्वरे बुद्धः शुद्धोदनाय संवादं प्रेषयामास "राजन्। पुत्रस्ते पापविदानीं स्वयंनिवारणमष्टतम्। तेनैव सोऽखिलस्य जगतस्त्राणां पापीयसीं वारयामास, शुद्धोदनः श्राद्धपतिराकर्ण्य हृत्तान्तं परां मुदमवाप। आनेतुं पुत्रं कपिलवस्तुनगरीमस्मै दूतं पुनः पुनः प्रेषितवान् यो यः प्रयाति दूतोऽस्य सकाशं न स पुनः प्रतिनिवृत्तः स्थितोऽस्य दीक्षितस्तत्रैव। शुद्धोदनः साधुं कालुदायीनिनामानं पत्रेण सह प्रेषितवान्। उदायी प्रागमनादङ्गीचकार यदि चाहं दीक्षितोऽभविष्यम् वारमेकमपि प्रतिन्यवर्तिष्ये। उदायी बुद्धस्य समीपं गत्वैव दीक्षितः। बुद्धस्तं प्रतिज्ञापरिपूरणाय शुद्धोदनस्यान्तिकं प्रेषयामास। उदायी गत्वाह राजानं भो भूप! देवो बुद्धो ऽत्राजिगमिषुर्नलवस्यातुमिच्छुर्नगर्याम् विहारेऽवस्थातुमियेष भः। राजा जेतवनस्थमिव न्यग्रोधारामं कपिलवस्तुनगरे विरचय्यागमनमस्य प्रतीक्षाचक्रे। तत्रागत्य बुद्धो न्यग्रोधारामे तस्थिवान्वास। अत्रागत्य पितरौ शुद्धोदनोऽन्तःपुरं चास्य सर्वं सर्वं भावयमन्ततयश्च स्निग्धा अभूवन्। तत्रावस्थानसमये बुद्धस्य पालयित्री गौतमी वनिता यशोधरा च भैक्षाश्रमं गृहीत्वा पुत्रोऽपि राहुलोऽजातकनिष्ठो जनकेन दीक्षितः।

ततो बुद्धो न्यग्रोधमागत्य वसतिमकरोत्। समये ऽस्मिन् देवदत्तोऽस्य भ्रातृजः प्रातुः स्निग्धस्य दाक्षिण्यात्प्रव्राजिनाय। तेन च निष्ठुरं चूर्णं कूटयन्तं निरमायि। अनेनाहतो बुद्धो यथा प्राप निर्वेषणावसरे यत्नस्य तं बुद्धं रिरक्षिषुः क्षुभीरस्तत्प्रहारेण प्राणांस्त्यत्याज।

कालेऽस्मिन् विम्बसारे मागधे पञ्चत्वं गते अजातशत्रुर्लब्धो दुर्हृत्तो मगधं शशास, देवदत्तोऽस्य मित्रमासीत्। एकदाजातशत्रुबुद्धसन्निधावागत्य पप्रच्छ तं "नानाकर्मसु आसक्तो मनुष्यो धनमभीष्टमुपार्जयितुं यतते, प्राप्य तु वाञ्छितं धनं सुखी च भवति, धर्मं तथा तु निधाय मनस्तद्रूपं सुखं प्रत्यक्षमाप्नुयात् किम्? बुद्धः प्रत्युवाच किं कर्मणा यागेन होमेन वा। न्याय्यान्याय्यौ विफलौ अधमानामुत्तमानाञ्च तिरस्कारपुरस्कारौ च तद्वत् निष्फलौ। पितरौ नात्मीयौ च योऽस्मिन् जगति प्राप्नुवान् महासत्यम्, सत्ये पथि प्रविष्टश्च जानाति स एव जन्मैव मृत्युरिति। सोऽस्मिन् जन्ममृत्यूवाच्चयोऽयो निर्वाणं मोक्षं लभते न पुनरायाति सः। पृथिव्यादिभूतचतुष्टयेऽस्य यथाक्रमं भूतान्येकीभवन्ति। इत्युपदेशेन बुद्धस्य अजातशत्रोर्मानसं तत् क्षणादेव प्रवणं बभूव। योऽस्य जुगुप्सापात्रमासीत् स इदानीं भक्तिपात्रमस्याभूत्। अजातशत्रुर्बुद्धाद् दीक्षां जग्राह।

गृध्रकूटाद्बुद्धः पाटलीग्राममाजगाम। कपिलनामाच्च साधुर्ब्राह्मणोऽनेन यलोकि। सम्भाष्य तं पथि गच्छन्नसौ चतुर्हिंग्रं निरीक्षाचक्रे, आनन्दोऽस्य परिचरो जिज्ञासयामास किमित्यं निरीक्षसे व्यापारयंश्चक्षुषीति। बुद्ध आह आनन्द! परिहास्योऽहमिमं लोकमिदानीम्। ततः स आम्रग्रामं जम्बुग्रामं भण्डग्रामं हस्तिग्रामम् अन्यांश्च सृञ्जनो मल्लानाञ्च ग्रामानतिक्रम्य भोजनगरं प्राप्तः। स्थानादस्माच्चुल्लकाख्यमहावनमागत्यावस्थितः। अत्र कुण्डनाम्नो धातुगालकाद् बणिग्विशेषादाहार्यं गृहीतवान्।

ततोऽसावानन्दं सम्बोधयामास भो नगरीं कुशीं गच्छामि। अतःपरं तथागतो नगरीं पावामतिक्रम्य नदीं हिरण्वतीं तीर्त्वा निविडं वनमेकं प्राप्तः। आनन्दं प्राह पार्श्वयोरहर्न्तीव्रवेदनया समाक्रान्तोऽस्मि, अतोऽहमत्रैव निषीदामीति। आनन्दो जलमानिनाय प्रक्षाल्य पादौ बुद्धो ध्यानं समाललम्बे। कालेऽस्मिन्नागत्य पुक्कुशो मल्लराजः पादौ बुद्धस्य प्रपूजयामास। बुद्धोऽस्य दीक्षां चकार। सोऽस्मै दत्तवान् सौवर्णानलङ्कारान् प्रणम्य च प्रस्थितः। गते मल्लराजे आनन्दं प्राह बुद्धः प्रियान् मे आनन्द! त्वं परिधापयालङ्कारान् सौवर्णानङ्गेष्विति। तथानुष्ठिते तदानीं देहस्य ज्योतिषास्याखिलं जगद् आलोकितमिवासीत्। भक्तिभरेणागन्दः प्राह भगवन्! न दृष्टं कदापि मयाऽत्रभवतामेतादृग्मौच्ज्वल्यं देहस्य। दृश्यतां तावत् कथय कारणमत्रेति। चकार प्रत्युत्तरं बुद्धो देवो निबोध आनन्द! निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिखेवाङ्गकान्तिर्मे शुक्लाम्नेत्यत्र कारणम्।

अनन्तरमुभौ मिलित्वा हिरण्वत्यास्तीरे आजग्मतुः। बुद्धस्तत्र स्वीयं समस्तं परिच्छदं परिहार्येकवसनो नद्या हिरण्वत्याः कुशयाच्च नगर्या उभययोर्मध्यदेशस्थं वनं विविक्तं विवेश। पथि प्राह चानन्दं क्लान्तस्य मे शय्यां विधत्स्वेति। आनन्दः शय्यां सज्जीचकार, सुप्तोत्थितो बुद्ध आनन्दाय भिक्षुकाणां कर्त्तव्यं सत्त्वानां विनयं मातृकादीनि धर्मतत्त्वान्युपदिदेश। आनन्दस्तत्सर्वं समाहितेन मनसा जग्राह। तत आनन्दमादिदेश सालमहिरुहयोर्मध्ये शय्यां स्थापय निशीथेऽद्य मे शीघ्रं विजानीहीति। ततो बुद्धस्तत्रैव समाधिमाधाय स्वपार्थिवं ज्योतिरवलोकयामास ततोऽसौ चिन्तयति स्म निर्वाणम्।

भक्तः परमानन्दो ररोद गद्गं संज्ञाञ्चास्य विगलितश्चाश्रुप्रवाहोऽविरलधारया तमाह बुद्ध आनन्द! संसारोऽयमसारः सारो निर्वाणमेव तदर्थं यतस्वेति। इत्थं परमशरणाश्रुबुद्धदेवो निर्वाणं प्राप।

इत्थं स हरेरवतारः—

"विकीर्य विज्ञानमयीं प्रभां प्रभु-
र्जगत्प्रदीपः प्रथितः प्रभाकरः।
बुद्धः स राशिर्मरुतां महोज्ज्वलो
ज्वलंश्च निर्वाणपदं परं गतः॥
प्रक्षाल्य चैलोक्यमलं मलीमसं
प्रबुद्धदिंसारसदूषितं विभुः।
प्रबोधधाराधरभूरिवारिभी
रराज देवो भुवि बोधभास्करः॥"

कुशीनगरस्थिते मुकुटबन्धनचैत्यस्य शिष्याः देहं भस्मीभूतं चक्रुः। शिष्यग्रहेनास्य पवित्रदेहभस्मार्थग्रहार्थं विवदमानेन निरशायि भस्मभिरेभिरष्टप्रदेशेष्वष्टौ चैत्या निर्मिता भवन्तीति॥)

बुद्धदृश्यं, क्ली, (बुद्धं स्तूपाकारतो ज्ञानं दृश्यम्।) स्तौपिकम्। लोत् इति भाषा। इति चिकाण्डशेषः॥

बुद्धिः, स्त्री, (बुध्यतेऽनयेति। बुध्+क्तिन्।) निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः। इति वेदान्तसारः॥ सविकल्पकज्ञानम्। इति चण्डीटीकायां नागभट्टः॥ तत्पर्य्यायः। मनीषा २ धिषणा ३ धीः ४ प्रज्ञा ५ शेमुषी ६ मतिः ७ प्रेक्षा ८ उपलब्धिः ९ चित् १० संवित् ११ प्रतिपत् १२ ज्ञप्तिः १३ चेतना १४। इत्यमरः। १।५।१॥ धारणा १५ प्रतिपत्तिः १६ मेधा १७ मननम् १८ मनः १९ ज्ञानम् २० बोधः २१ लक्षणः २२ संख्या २३ प्रतिभा २४। इति राजनिर्घण्टः॥ आत्मजा २५ प्रज्ञा २६ विज्ञानम् २७। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ अस्याः स्वरूपं यथा,—

"बुद्धिर्विवेचनारूपा सा ज्ञानजननी श्रुतौ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः॥

अस्या अध्यात्माधिभूताधिदैवतानि यथा,—

"अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः षड्इन्द्रियविचारिणी।
अधिभूतञ्च मन्तव्यं ब्रह्मा तत्राधिदैवतम्॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥ * ॥

सा च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा। सात्त्विकी यथा,—

"प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ!
सात्त्विकी॥"

राजसी यथा,—

"यया धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ!
राजसी॥"

तामसी यथा,—

"अधर्म्मं धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता।
सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ!
तामसी॥"

इति श्रीभगवद्गीता॥

बुद्धीन्द्रि

तस्याः पञ्च गुणा यथा,—
"इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता।
संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान् विदुः॥"
इति महाभारते मोक्षधर्मः।

इष्टानिष्टविपत्तिः इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां विपत्तिर्नाशः निद्रारूपा वृत्तिरित्यर्थः। व्यवसायः उत्साहः। समाधिता चित्तस्थैर्य्यं चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः। संशयः कोटिद्वयस्पृक् ज्ञानम्। प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्ति[1]। इति तट्टीका॥ * ॥ तस्याः सप्त गुणा यथा—
"शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणन्तथा।
ऊहोपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः॥"
इति हेमचन्द्रः॥ * ॥

तस्या वृत्तिः पञ्चधा यथा। प्रमाणम् १ विपर्य्ययः २ विकल्पः ३ निद्रा ४ स्मृतिः ५। [2] पातञ्जलम्॥ * ॥ बुद्धित्रयकरा यथा,—
"श्लोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः परामृशः।
ईर्ष्या मानो विचिकित्सा कृपास्या जुगुप्सना॥
इत्यष्टौते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मलाः।"
इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः॥ * ॥
अपि च।
"बुद्धित्रयकरा एते मोहकामवशस्थिताः॥"
बुद्धिवृद्धिकरा यथा,—
"निम्बाटरूषवृन्ताश्च बुद्धिवृद्धिकरा मताः॥
बुद्धित्रयकरान्नित्यं त्यजेद्राजा च भोजने।
भोजयेदन्वहं बुद्धिवृद्धिहेतुं नृपोत्तम!॥"
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः॥ * ॥
न्यायमते सा विभुगुणः पुनर्द्विविधा अनुभूतिः स्मृतिश्च। यथा,—
"विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा॥
प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे।"
इति भाषापरिच्छेदः॥

बुद्धिमान्, [त्] त्रि, (बुद्धिर्विद्यते यस्य। बुद्धि + मतुप्।) बुद्धियुक्तः। ज्ञानवान्। यथा,—
"तद्भुज्यते यद्बलभुक्तयेगं
स बुद्धिमान् यो न करोति पापम्॥"
इति गारुडे १५५ अध्यायः॥

बुद्धिसहायः, पुं, (बुद्धौ बुद्ध्या ज्ञाते कार्य्ये इति भावः। सहायः।) मन्त्री। इति हलायुधः॥
मन्त्रा साहाय्यकर्म्मा च॥

बुद्धीन्द्रियं, क्ली, (बुद्धिर्बुद्ध्यात्मकं वा इन्द्रियम्।) ज्ञानेन्द्रियम्। यथा,—
"मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके।
बुद्धीन्द्रियमिति प्राहुः शब्दकोशविचक्षणाः॥"
इति शब्दरत्नावली॥
(यथा मनुः। २। ९०-९२।
"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी।
पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चेषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वशः।
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चेषां पायुपस्थादीनि प्रचक्षते॥

बुधः

एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम्।
यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ॥"
बुद्बुदः, पुं, वर्त्तुलाकारजलविकारः। जलविम्बुकः इति भुड्भुडि इति च ख्यातः। बुद्बुदोऽम्बुस्फोट इत्यरुणः। इत्यमरभरतौ॥ अन्यच्च।
"अब्भच्छाया लगादग्निर्नीचसेवा पथे जलम्।
वेश्यारागः खले प्रीतिः षड्ऐते बुद्बुदोपमाः॥"
इति गारुडे १५ अध्यायः॥
गर्भस्यावयवविशेषः। यथा,—
"पक्षरात्रेण कलनं बुद्बुदाकारतां व्रजेत्॥"
इति सुश्रुतः॥
(यदुक्तं यथा,—
"प्रथमेऽहनि रेतस्य संयोगात् कललञ्च यत्।
जायतेबुद्बुदाकारं शोणितस्य दशाहनि॥"
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

बुध, इर् ज्ञ अ वेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट्। ज्वलादिरयम्।) इर् अबुधत् अबोधीत्। ज बोधः बुधः। अ बोधति बोधते। इति दुर्गादासः॥

बुध, औ विज्ञापने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) औ बोद्धा। बोधति गुरुः। इति दुर्गादासः॥

बुध, य ड औ वेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) य ड बुध्यते शास्त्रं सुधीः। औ बोद्धा। इति दुर्गादासः॥ (जागरार्थे अकर्म्मकोऽपि। यथा, रघौ।१०।६।
"ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः॥"
"आदिपुरुषो विष्णुश्च बुबुधे योगनिद्रां जहौ इत्यर्थः॥" इति तट्टीका॥)

बुधः, पुं, (बुध्यते यः। "बुध + इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) पण्डितः। तत्पर्य्यायः। विद्वान् २ विपश्चित् ३ दोषज्ञः ४ सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ धीरः ८ मनीषी ९ ज्ञः १० प्राज्ञः ११ संख्यावान् १२ पण्डितः १३ कविः १४ धीमान् १५ सूरिः १६ क्षत्री १७ क्षत्रिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२। इत्यमरः। २। ७। ५॥ विदग्धः २३ दूरदृक् २४ सूरी २५ वेदी २६ वृद्धः २७ बुद्धः २८ विधानगः २९ प्रज्ञिलः ३०। इति शब्दरत्नावली॥ अक्तः ३१ प्राप्तरूपः ३२ सुरूपः ३३ अभिरूपः ३४ बुधाग्रः ३५ कवितावेदी ३६ वप्रा ३७ विदितः ३८ कविः ३९। इति जटाधरः॥ (यथा, नवरत्ने। १।
"अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्वृधं
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं श्लीलेन कुर्य्याद्वशम्॥")
नवग्रहान्तर्गतचतुर्थग्रहः। स च बृहस्पतिभार्य्यातारागर्भे चन्द्रात्जातः। तत्पर्य्यायः। रौहिणेयः २ सौम्यः ३। इत्यमरः। १। ३। २६। हेमा ४ वित् ५ ज्ञः ६ बोधनः ७ इन्दुपुत्रः ८। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ * ॥ तस्य जन्मादि-

बुधः

वृत्तान्तं यथा। "महावलेपाच्च सकलदेवगुरोर्बृहस्पतेस्तारां नाम पत्नीं जहार। बृहस्पतिश्चोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमानः सकलैश्च देवर्षिभिर्याच्यमानोऽपि न सुमोच। तस्य बृहस्पतिर्द्वेषाद्गुरुणा प्राणिग्याद्दोऽभूत। अङ्गिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान् रुद्रो बृहस्पतेः साहाय्यमकरोत्। यतश्चोग्रा ततोऽहि जम्भकुम्भाद्याः समस्ता एव दैत्यदानवनिकाया महान्तमुद्यममचक्रुः। बृहस्पतेरपि सकलदेवसैन्यमहाय; शक्रोऽभवत्। एवं तयोरनीकयोः संग्रामस्तारानिमित्तस्तारकामयनामाभवत्। ततश्च समस्तशस्त्रास्त्रयुद्धेषु रुद्रपुरोगमा देवाः दैत्येषु चाशेषदानवा ससृजुः। एवञ्च देवासुराहवक्षोभक्षुब्धहृदयमर्णवमेव जगद् ब्रह्माणं शरणं जगाम। ततश्च भगवान् पुष्पनेत्रं शङ्करमसुरान् देवांश्च निवार्य्य बृहस्पतये तारामदात्। तामात्मःप्रभवामकौशेय बृहस्पतिराह। नैष मम क्षेत्रे भवत्याश्चसुतो धार्य्यतां उत्सृज्यतां अलमलमतिधार्ष्ट्येनेति। सा च तेनैवमुक्ता पतिव्रता मर्म्मवचनात्तमिषोः कास्त्रं गर्भमुत्ससर्ज। स चोत्सृष्टमात्र एवातितेजसा देवानां तेजांस्याचिक्षेप। बृहस्पतिश्च तस्य कुमारस्यातिचारुतया साभिलाषौ दृष्ट्वा देवाः समुत्पन्नमन्दहासास्तारां पप्रच्छुः। सत्यं कथयास्माकमतिसुभगे। कस्यायमात्मजः सोमस्याथ बृहस्पतेरित्युक्तापि सा तारा ह्रिया न किञ्चिदुवाच। बहुशोऽप्यभिहिता यदासौ देवेभ्यो नाचचक्षे ततः स कुमारस्तां ग्राम्यमुवतः प्राह च। दुष्टाम्ब! कस्मान्मम तातं नाख्यासि। अद्यैव ते व्रीलकलज्जावत्यास्तथा प्राप्तिमयमहं करोमि। यथा नैवमन्याप्यतिमन्यूरवचना भविष्यतीति। अथ भगवान् पितामहस्तं कुमारं सन्निवार्य्य स्वयमपृच्छत्तारां। कथय वत्से! कस्यायमात्मजः सोमस्याथ बृहस्पतेरित्येवमुक्ता लज्जाजड़माह सोमस्येति। ततः स्फुरदुच्छ्वसितामलकपोलकान्तिर्भगवानुडुपतिरभिलक्ष्य कुमारं साधु साधु वत्स! प्राज्ञोऽसीति बुध इति नाम चक्रे। इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ६ अध्यायः॥ मत्स्यपुराणे चतुर्विंशाध्याये विशेषश्चायम्।
सूत उवाच।
"ततः संवत्सरस्यान्ते द्वादशादित्यसन्निभः।
दिव्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः॥
सर्व्वास्त्रशास्त्रविद्विद्वान् हस्तिशास्त्रप्रवर्त्तकः।
राज्ञः सोमस्य पुत्रत्वाद्राजपुत्रो बुधः स्मृतः॥
जातमात्रः स तेजांसि सर्व्वाण्येवाभिपद्यते।
ब्रह्माद्यास्तञ्च ते जग्मुर्देवा देवर्षिभिः सह॥
बृहस्पतिगृहे सर्व्वे जातकर्म्मोत्सवे तदा।
पप्रच्छुश्च सुरास्तारां केन जातः कुमारकः॥
ततः सा लज्जिता तेषां न किञ्चिदवदत्तदा।
पुनः पुनस्तदा पृष्टा लज्जयन्ती वराङ्गना॥
सोमस्येति चिरादाह ततोऽग्रह्यद्विधुः सुतम्।

बुधवा

बुध इत्यक्षरोत्पन्ना प्राहाद्राज्यञ्च भूतले ॥
अभिषेकं ततः कृत्वा प्रधानमकरोद्विभुः ।
गृहसाम्यं प्रदायाथ ब्रह्मा ब्रह्मर्षिसंयुतः ॥
पश्यतां सर्व्वभूतानां तत्रैवान्तरधीयत ।
इलोदरे च धर्म्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ॥"
अन्यत् सर्व्वमाख्यानमेकमेव ॥ * ॥ अस्य वर्णः दूर्व्वाश्यामः । स च उत्तरदिङ्नपुंसकशूद्र-जात्यन्तरवैश्यरजोगुणमिश्रितरसमिथुनराशिम-कसमणिमगधदेशानामधिपतिः । अस्य मित्रं आदित्यः शुक्रश्च । अस्य शत्रुः मङ्गलः । अस्य राशिभोगः अष्टादश दिनानि । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ स तु मगधदेशोद्भवः । अचिरेणोन्नतः । ह्रस्वकुलदीर्घः । पीतवर्णः । वैश्य-जातिः । चतुर्भुजः । वामोर्द्धक्रमतश्चर्म्मवर खड्गगदाधारी । सूर्य्यास्यः । सिंहवाहनः । सौम्यः । पीनवक्षाः । अस्याधिदेवता नारायणः । प्रत्यधिदेवता विष्णुः । धनिष्ठानक्षत्रयुक्तदादश्यां जातः । इति गरुडयज्ञसत्त्वम् ॥ * ॥ स च ग्राम-चारी । शुभग्रहः । नीलवर्णः । सुवर्णद्रव्य-स्वामी । वस्त्रलोकनिः । शिशुः । इष्टकाग्रह-सञ्चारी । वातपित्तकफात्मकः । स्त्रीग्रहः । प्रातःकाले प्रबलः । पश्चिमस्थामी । सकलरस-प्रियश्च । इति ज्योतिषम् । अस्य वारे जात-फलं यथा,—

"गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ
विलासशाली मतिमान् विनीतः ।
मृदुस्वभावः कमनीयमूर्त्ति-
र्बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥*॥

सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । यथा,—
"तस्मात् क्षत्रियवस्तस्य देवामीढस्ततो बुधः ।
बुधाच्च विबुधश्चैव तस्मान्महाधृतिस्ततः ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥
(वैशवतो राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २ । ३० ।
"तत्सुतः कैवलस्तस्मात् परमानू वैशवोऽभवत् ।
बुधस्तस्याभवद् यस्य त्रय्यारुणिरधीपतिः ॥")
बुधचक्रं, क्ली (बुधस्य ग्रहविशेषस्य चक्रम् ।) बुधग्रहस्य स्वसञ्चारादृक्षादग्रिमोत्तरराश्य-न्तरसञ्चारनक्षत्रावधिसम्बन्धिनक्षत्रघटित-नरशुभाशुभज्ञानार्थनराकारचक्रम् । यथा,—
"भोगो सुखैकमय स्तूर्त्ति चतुर्थे रोगः
षष्ठाष्टमे सुखहतं सुखदं सुतेऽब्ज ।
दुःखं पदाब्धिसुयशो नृदि सप्तराज्यं
नाभौ सुखे द्विभगलेति घनं बुधस्य ॥"
इति समयाख्यतन्त्रम् ॥

बुधतातः, पुं, (बुधस्य ग्रहविशेषस्य तातः पिता ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बुधरत्नं, क्ली, (बुधप्रियं रत्नम् । प्राकृपार्थिवा-दित्वात् समासः ।) मरकतमणिः । इति राज-निघण्टः ॥

बुधवारः, पुं, (बुधस्य वारः ।) बुधग्रहस्य वासरः ।

बुधाष्ट

यथा,—
"ये: कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणी-युता ।
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ॥"
इति निथ्यादितत्त्वम् ॥
(अस्मिन् व्रतफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
"गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ-
विलासशाली मतिमान् विनीतः ।
मृदुस्वभावः कमनीयमूर्त्ति-
र्बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥")
बुधसानुः, पुं, पर्व्वतम् । यक्षपुरुषः । इति संक्षिप्त-सारोणादिवृत्तिः ॥
बुधसुतः, पुं, (बुधस्य सुतः पुत्रः ।) पुरूरवाः । इति पुराणम् ॥ (यदुक्तं हरिवंशे । २६ । १ ।
"बुधस्य तु महाराज ! विद्वान् पुत्रः पुरूरवाः ।
तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥"
अयं हि इलागर्भसंभूतः ॥ बुधस्य बुद्धदेवस्य सुतः पुत्र इति विग्रहे । बुद्धपुत्रो राहुलः । स तु यशोधरायां गर्भसम्भूतः ।)
बुधा, स्त्री, (बोधयति रोगिणं या । बुध् + "इगु-पधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कस्तनष्टाप् ।) जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादिक-मस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
बुधानः, पुं, (बोधयति बुध्यते वा । बुध बोधने + युधिबुधिदृग्भ्यः किच्च ।" उणा० २ । ६० । इति आनच् किच्च ।) गुरुः । विज्ञः । इति मेदिनी । ने, २६ ॥ ब्रह्मवादी । प्रियवादी । इत्युणादि-कोषः ॥ कविः । इति जटाधरः ॥
बुधाष्टमी, स्त्री, (बुधवारयुता अष्टमी । प्राक्-पार्थिवादित्वात् समासः ।
"अष्टमीबुधवारेण पक्षयोरुभयोर्यदा ।
भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥"
इति वचनादस्यास्तथात्वम् ।)
व्रतविशेषः यथा । बुधाष्टमीव्रतं चैत्रपौषहरि-शयनादीतरकाले कर्त्तव्यम् । यदाह राज मार्त्तण्डः ।
"पतङ्गे मकरे याते देवे जागति माधवे ।
बुधाष्टमीं प्रकुर्व्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम् ॥
प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।
बुधाष्टमीं न कुर्व्वीत कृत्वा हन्ति पुराकृतम् ॥"
एतद्व्रतमारब्धमपि चैत्रादौ न कर्त्तव्यमिति । यथा स्मृतिः ।
"मौने धनुषि देवेशे सुप्तेऽशुद्धदिने तथा ।
बुधाष्टमीं न कुर्व्वीत पूर्व्वविद्धामपि क्वचित् ॥"
इति व्रतकालविवेकः ॥*॥
अपि च ।
"अष्टमी बुधवारेण पक्षयोरुभयोर्यदा ।
भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥
तस्यां नियमकर्त्तारो न स्युर्दुर्गतिभाजनाः ।
तण्डुलस्याष्टमुष्टीनां वर्जयित्वाङ्गुलीद्वयम् ॥
भक्तं सङ्गृह्य भक्तिश्रद्धाभ्यां कामनायुक्तमानवः ।
आत्मपत्रपुटे कृत्वा यो भुङ्क्ते कुशवेष्टिते ॥

बुभ्रुः

कलम्बिकाख्यिकोपेतं काम्यं तस्य फलं भवेत् ।
बुधं पञ्चोपचारेण पूजयित्वा जलाग्रये ॥
मुक्तितो दक्षिणां दद्यात् कर्करीं तण्डुलान्विताम् ।
बुं बुधायेति बीजार्णैः स्वार्णे वा कमलादिके ॥
बाणचापधरं श्यामं दक्षे चाङ्गानि मध्यतः ।
बुधाष्टमीकथा पुण्या श्रोतव्या व्रतिभिर्भुवम् ॥*॥
पुरे पाटलिपुत्राख्ये वीरो नाम द्विजोत्तमः ।
रम्भा भार्य्या च तस्यासीत् कौशिकः पुत्र उत्तमः ॥
दुहिता विजया नाम धनपालो वृषोऽभवत् ।
गृहीत्वा कौशिकस्तञ्च यौधे गङ्गागतोऽरमत् ॥
गोपालकैर्वृषैः क्रीड़त्पङ्कतो बलात् ।
गङ्गातः स च उत्थाय घरं बभ्राम दुःखितः ॥
जलार्थं विजया यातात् भ्रात्रा सार्द्धञ्च साध्य-गात् ।
पिपासितो मृणालार्थी आगतोऽथ सरोवरम् ।
दिव्यस्त्रीणाञ्च पूजादि दृष्ट्वा चाप्यथ विस्मितः ॥
स च गत्वा ययातेऽग्रं सानुजोऽहं बुभुक्षितः ।
स्त्रियोऽब्रुवन् व्रतं कर्त्तुं दास्यामश्च कुरु व्रतम् ।
पञ्चर्थमन्नपानार्थं पूजयामासतुर्बुधम् ।
पुटद्वयं गृहीत्वान्नं बुभुजाते प्रदत्तकम् ॥
स्त्रियो गता गतौ तौ तु धनपालमपश्यताम् ।
चौरैर्हृतं गृहीत्वाथ प्रदोषे प्राप्तवान् गृहम् ॥
वीरश्च दुःखितं मत्वा रात्रौ सुप्ता यथासुखम् ।
लग्नञ्च त्वरितं दृष्ट्वा कस्य देया सुता मया ।
यमायेत्यब्रवीद्दुःखात् स चायाद्व्रतसत्-फलात् ॥
स्वर्गं गतौ च पितरौ व्रतं राज्याय कौशिकः ।
चक्रेऽयोध्यामहाराज्यं दत्त्वा च भगिनीं यमे ॥
यमोऽपि विजयामाह गृहस्था त्वं पुरान्तरम् ।
नोद्घाटयास्यत्र गते यमे सा न तथाकरोत् ॥
अपश्यत्तातरं स्वां सा यामिकां पाप्मयातनाम् ।
अथोद्विग्ना कौशिकाय आचचक्षौ विमुक्ति-दम् ।
व्रतं चक्रे ततो मुक्ता माता तस्याश्चरद्व्रतम् ॥"
इति गारुड़े बुधाष्टम्यादि १३३ अध्यायः ॥*॥
विस्तरस्तु ब्रह्मपुराणोक्तबुधाष्टमीव्रतपद्धतौ द्रष्टव्यः ॥
बुधित, त्रि, (बुध्यते स्म । सेट् बुध् + क्त ।) बुद्धम् । ज्ञातम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥
बुधिलः, त्रि, (बुध्यते यः । बुध् + किलच् ।) विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥
बुध्नः, पुं, (बध्नातीति । बन्धबन्धने "बन्धेर्ब्रधिबधौ च ।" उणा० ३ । ५ । इति नक् बुधादेशश्च ।) वृक्षमूलम् । इत्यमरः ।२। ७। १२॥ (मूलदेशः । अग्रभागः । यथा, अथर्व्ववेदे ।२ । १४ । ४ ।
"गृहस्य बुध्न आसीनास्ता इन्द्रो वज्रेणाधि-तिष्ठतु ।")
ग्रिवः । यथा,—
"निवेश्य बुध्नं चरणं क्षितावना
गुरुं समारोढुमथोपचक्रमुः ।"
इति हरिवंशे राजशेखरः । इति भरतः ॥

बुस्र, इर् अ उ निष्क्रामणे। (इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा॰ उभ॰-सक॰-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इर् अबुस्रीत्। अ बुस्रति बुस्रते। निष्क्रामनमालोचनं प्रणिधानमिति यावत्। इति दुर्गादासः॥ (यथा, भट्टिः। १४। ७२।
"सस्रंसे गुरवस्तंन दिश्येनेति बुबुस्र सः॥")

बुस्र, इर् अ उ निष्क्रामणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा॰ उभ॰-सक॰-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इर् अबुधत् अबुत्सीत्। अ बुत्सति बुत्सते। उ बुत्सित्वा बुद्धा। निष्क्रामनमालोचनं प्रणिधानमिति यावत्। इति दुर्गादासः॥

बुस्र, कँ बस्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा॰-पर॰-सक॰-सेट्।) पञ्चमस्वरी। क बुत्सयति॥ इति दुर्गादासः॥

बुधानः, पुं, आचार्य्यः। देवः। पण्डितः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ४४। ३।
"दधिक्रावाणं बुबुधानो
अग्निमुषसमुव उषसं सूर्य्यं गाम्॥")

बुभुक्षा, स्त्री, (भोक्तुमिच्छा। भुज धौ भक्षे + "धातोः कर्म्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा।" ३। १। ७। इति सन्। ततः "अः प्रत्ययात्।" ३। ३। १०२। इत्यस्तस्टाप्।) क्षुधा। इत्यमरः। २। ६। ५४॥ (यथा, रामायणे। २। २८। १८।
"अनीववासस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः।
भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम्॥")

बुभुक्षितः, त्रि, (बुभुक्षा भोजनेच्छा सञ्जातास्य। बुभुक्षा + "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्।" ५। २। ३६। इति इतच्।) क्षुधितः। इत्यमरः। ३। १। १०॥ (यथा, मनुः। १२। १०५।
"अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः।
न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन्॥")

बुल, क मज्जने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा॰-पर॰-अक॰-सेट्।) क बोलयति प्रस्तरः पयसि। तालव्यवर्गाद्यादिरयमिति केचित्। इति दुर्गादासः॥

बुलिः, स्त्री, (बुल + इन् किच्च।) भगम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ०७३।

बुध्नं, क्ली, (बुध्यते उत्कृष्यते यत्। बुध्यिर् उत्सर्गे + "इगुपधेति।" ३। १। १३५। इति कः। पृषोदरादित्वात् षत्वं विभाषया।) बुसम्। तुच्छधान्यम्। आगड़ा इति भाषा। यथा,—
"उल्लेषमेषतुषतोषभृषाभिलाषकुल्माषमाषबुषवेषतुषारशोषाः। इति मूर्द्धन्यमध्ये पुरुषोत्तमः। इति भरतः॥

बुस, य इर् छाने। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा॰-पर॰-सक॰-सेट्।) य बुस्यति जलं मेघः त्यजतीत्यर्थः। इर् अबुसत् अबोसीत्। अस्मात् पृषादित्वान्नित्यं ड इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

बुसं, क्ली, (बुस्यते तुच्छत्वादुत्कृष्यते इति। बुस्य इर् उत्सर्गे + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३। १। १३५। इति कः।) तुच्छधान्यम्। आगड़ा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कड्डरः २। इत्यमरः। २। ६। २२॥ बुषम् २। इति भरतः॥ बषम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (उदकम्। यथा, ऋग्वेदे। १०। २७। २४।
"व्यावः स्वः कृणुतेगृहते बुसम्॥"
"बुसमुदकम्॥" इति सायणः॥)

बुस्त क अनादरे। आदरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा॰-पर॰-सक॰-सेट्।) क बुस्तयति खलं लोकः। बुस्तयति धीरं साधुः। इति दुर्गादासः॥

बुस्तं, क्ली, (बुस्यते अनादियते यत्। बुस्त क अनादरे + घञ्। यद्वा बुस्यते त्यज्यते स्म इति। बुस्यइर उत्सर्गे कर्म्मणि क्तः।) मांसपिण्डक विशेषः। स्थालीभृष्टमांसम्। पनसादिफलस्यासारभागः। इत्यमरभरतौ॥ भोँता इति ख्यातः॥

बुक्कं, त्रि, (बुक्कयति शब्दायते इति। बुक्क + अच्। पृषोदरादित्वाद्दीर्घः।) बुक्कम्। हृदयम्। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

हृक्कं, त्रि, (हृक्कयति शब्दायते इति। हृक्क + अच्। पृषोदरादित्वाद्धकारः।) बुक्कम्। इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥

बृ गि वृत्तौ। भृत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (प्यादि, क्र्यादि॰-पर॰-सक॰-सेट्।) गि बृणोति बृणः बृणिः। इति दुर्गादासः॥

बेकटः, पुं, मनुष्यभेदः। तरुणः। विदूषकः। इति शब्दरत्नावली॥

बोकड़ी, स्त्री, वस्तास्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥

बोद्धा, त्रि, (बुध्यते यः। बुध् + तृच्।) बोधकर्त्ता। यथा,—
"बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः।
अज्ञानोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम्॥"
इति भर्तृहरिः॥

बोधः, पुं, (बोधनमिति। बुध् + भावे घञ्।) ज्ञानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा मार्कण्डेये। २६। १।
"वर्द्धमानं सुतं सा तु राजपत्नी दिने दिने।
तमुल्लापादिना बोधमनयन्निर्ममात्मकम्॥"
अयं हि बुद्धेर्जनकः। तथाहि मार्कण्डेये। ५०। २७।
"बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम्।
व्यवसायं प्रजज्ञे वै चैमं ग्लानिरसूयत॥"
ऋषिविशेषः। यथा मार्कण्डेये। ७६। २८॥
"तयाच सुतो हैमिन्या गृहीत्वा च सुतच्च सा।
बोधस्य द्विजमुख्यस्य गृहे नीतवती पुनः॥"
सूर्य्यरूपभेदः। यथा, मार्कण्डेये। १०१। १६।
"बोधश्चावगतिश्चैव स्मृतिर्विज्ञानमेव च।
इत्येतानीह रूपाणि तस्य रूपस्य भास्वतः॥"
जागरणकालः। चैतन्यम्। यथा, मार्कण्डेये। ८१। ६७।
"प्रबोधच्च जगत्स्वामी नीयतामच्युतो लघु।
बोधच्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ॥")

बोधकः, पुं, (बोधयतीति। बुध् + णिच् + ण्वुल्।) सूचकः। इति शब्दमाला॥ पुस्तकान्तरे बोधकोऽपि पाठः। बोधजनके त्रि॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। २। ४।
"वर्णाः पदं प्रयोगार्हाननिन्दितैकार्थबोधकाः॥")

बोधकरः, पुं, (करोतीति करः। क्ष + ट। बोधस्य प्रबोधस्य करः।) निष्क्रान्ते बोधकारकः॥ तत्पर्य्यायः। वैतालिकः २। इत्यमरः। २। ८। ६७॥

बोधज्ञः, पुं, (बोधं अभिप्रायं जानातीति। बोध + ज्ञा + क।) अभिप्रायवेत्ता। श्रीकृष्णः। यथा,—
"सर्व्वभावविदां श्रेष्ठो बोधज्ञः कामगाल्लघुवित्।
कामिनीं बोधयामास वासयामास वक्षसि॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५३ अध्यायः॥

बोधनं, क्ली, (बुध + णिच् + ल्युट्।) ग्रन्थदीपनम्। इति मेदिनी। ने, ६६॥ वेदनम्। विज्ञापनम्। इति बुधादावर्थदर्शनात्॥ (उद्दीपनम्। यथा माघे। ६। ३४।
"समयेन तेन चिरमुप्रमनो-
भवबोधनं समबोधिषत॥"
"मनोभवस्य कामस्य बोधनं उद्दीपनं यस्मिन्।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥ ज्ञानम्। यथा, रघौ। ६। ४६।
"परिचयं चललक्ष्यनिपातने
भयरुषोश्च तदिङ्गितबोधनम्॥"
"तेषां चललक्ष्याणां इङ्गितस्य चेष्टितस्य भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) दुर्गायाः बोधनं यथा। देवीपुराणे।
"इषे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीड़ाकौतुकमङ्गलैः॥"
अत्र क्षणादिलादिधेरित्यपि गौणार्थग्रहणम्। अतएव कालकौमुद्यादिधृतम्। यथा,—
"कर्कितुर्य्यकें हरौ सुप्ते शुक्लषष्ठ्यामधिवासयेत्।
तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु विसर्জ্জनम्॥"
इति॥
बोधयेदिति शेषः। तत्रापि नवमीबोधनं कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन सिंहार्के तुलार्के च्याश्विनत्वेन वाक्यभेदः। एवं प्रतिवर्षं कर्त्तव्यत्वादाद्यादिनत्वाभावेऽपि बोधनादिकार्य्यम्। नक्षत्रयोगस्तु फलातिशयाय। तथा च लिङ्गपुराणम्।
"मूलाभावेऽपि सम्प्राप्ते केवलायां प्रबोधयेत्।
तथा तिथ्यन्तरेष्वेवमन्येषु च फलोदयः॥"
यथाह देवलः।
"तिथिनक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेवानुपालनम्।
योगाभावे तिथेर्ग्राह्या देवाः पूजनकर्म्मणि॥"
क्षणनवम्यामाद्ययोगो विधौ मन्त्रे च श्रूयते। तथा च लिङ्गपुराणम्।
"कन्यायां क्षणयोगे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा।
नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः॥"
चतुर्थपादे नीलवादिवचनैरिति कालिकापुराणे पाठः।
"इषे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः।

बोधनं

ग्रीवृत्ते बोधयामित्वांयावत् पूजां करोम्यहम् ॥
ॐ रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥"
इति मन्त्रलिङ्गम् ॥

अकाल इति तु रात्रिसत्रे दक्षिणायनस्य। तथाच श्रुतिः। तपस्तपस्यौ शैशिरावृतू; मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू; शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू; । अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू; इषश्च ऊर्जश्च शारदावृतू; सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू; । अथैतद्दक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । एवञ्च । रात्रावेव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।
अथैव च नरा; कुर्यु; प्रतिसम्वत्सरं नृपेत्येतद्विधयम् ॥ अतएव लिङ्गपुराणकालिकापुराणयोर्द्वैवेत्युक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणे बोधने रात्रावितिपदं देवतारात्रिपरम् । ततश्च पूर्व्वाह्णे नवम्यामाद्रायुक्तायां बोधनं पूर्व्वाह्णेतरकाल एव आर्द्रालाभे दिवैवच दिवापदात्तत्रापि बोधनं अन्यथा दिवापदं व्यर्थं स्यात्। ज्योतिषार्णवे उक्तमुक्तं वराहेण ।
"कन्यादिमीनपर्य्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
तत्र बोधः प्रकर्त्तव्यो देव्या राज्ञां शुभप्रदः ॥"
शिव आर्द्रा । एवञ्चोभयदिने पूर्व्वाह्णे नवमीलाभे परत्रार्द्रालाभे परत्र बोधनं न तु युग्मात् पूर्व्वत्र । युग्मबाधकपूर्व्वाह्णस्य बाधकत्वाच्चानुबोधात् दिवा नवम्याद्रालाभे तु पूर्व्वाह्ण एव नवम्यां उभयत्र पूर्व्वाह्णलाभे पूर्व्वदिन एव युग्मात् । अत्र केवलनवम्यां बोधनविधेर्नक्षत्रस्यापि गुणफलत्वाच्च ।
"माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसम्भवौ ।
माकरीति च यत्प्रोक्तं तत्प्रायोवृत्तिदर्शनात् ॥"
इति ॥
सौरागमात् माकर्य्यादिवत् आर्द्रायोग इत्यस्य प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते। ततश्चार्द्ररहितबोधने मन्त्रान्तरानुपदेशात् तन्मन्त्र; प्रणवयुक्तत्वेन प्रयुज्यते ।
"यत्प्रसन्नमसिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियम् ।
यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् ।
तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्व्वमाविफलं भवेत् ॥"
इति योगियाज्ञवल्क्यात् षष्ठ्यां बोधनेऽप्येवम् ॥ नवमीबोधनासामर्थ्ये तु षष्ठ्यां सायं बोधनम् । तथा भविष्ये ।
"षष्ठ्यां विल्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु कारयेत् ॥"
सन्ध्योक्ता वराहेण ।
"अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् ॥"
षष्ठ्यां बोधने तु प्रागुक्तं ॐ रावणस्य वधार्थायेति आदिमन्त्रेण षष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यत इति पठेत् । यदा तु पूर्व्वेद्युः सायं षष्ठीलाभः परेद्युः सायं विना षष्ठीलाभः तदा पूर्व्वेद्युर्बोधनं परेद्युः सायमामन्त्रणम् । यदा तूभयदिने सायं षष्ठ्यालाभस्तदा परेऽह्नि पूर्व्वाह्णे षष्ठ्यां बोधनम् ।
"बोधयेद्दिक्त्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च ।
षष्ठ्यां बोधने तु नक्षत्रानुपदेशान्न तदादरः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधनी, स्त्री, (बुध् + भावे ल्युट् । ङीष् । बोधः । (बोधयतेऽनया । बुध् + णिच् + करणे ल्युट् । अनया हि मूर्च्छितो बोधयते अतोऽस्य तथात्वम् ।) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ (बुध्यतेऽस्याम् । बुध् + अधिकरणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् । अस्यां हि योगनिद्राया हरः प्रबोधनात्तथात्वम् ।) कार्त्तिकशुक्लैकादशी । सा तु उत्थानैकादशी । यथा, —
"प्रयत्नो बोधनीमध्ये या कृतैकादशी भवेत् ।
सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृता कदाचन ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।
"तावद्भ्रमन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः ।
मथुरायां प्रिया विष्णोर्यावन्नायाति बोधनी ॥"
इति हरिभक्तिविलासे पद्मपुराणवचनम् ॥

बोधनीय;, त्रि, (बुध् + कर्म्मणि अनीयर् ।) बोध्यः । बोधितव्यः । बोधयोग्यः ॥

बोधवासर;, पुं, (बोधस्य भगवतो मायानिद्रायाः प्रबोधस्य वासरः ।) भगवतः प्रबोधदिनम् । उत्थानैकादशी । यथा,—
"जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि ।
वृथा भवति तत् सर्व्वं न कृत्वा बोधवासरम् ॥"
इति हरिभक्तिविलासधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

बोधान;, पुं, (बुध्यते इति । बुध् + आनच् ।) गोष्पतिः । विज्ञः । बुधभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

बोधि;, पुं, (बुध + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" ४।११७। इति इन् ।) समाधिभेदः । पिप्पलवृक्षः । इति मेदिनी । धे, ११ ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"पिप्पलो बोधिरश्वत्थश्चलपत्रो गजाशनः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
बोधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ज्ञातरि, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

बोधित, त्रि, (बुध् + णिच् + क्त ।) ज्ञापितम् । यथा,—
"राधायैव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधितरु;, पुं, (बोधिरेव तरुः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (गुणादयोऽस्याश्वत्थशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

बोधितव्य, त्रि, (बुध् + णिच् + तव्य ।) ज्ञापितव्यम् । यथा । बोधितश्चोऽयं पूर्व्वपक्षः । इति शाङ्करभाष्यम् ॥

बोधिद्रुम;, पुं, (बोधिरेव द्रुमः ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥

बोधिवृक्ष;, पुं, (बोधिरेव वृक्षः ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बौद्धं

बोधिसत्त्वं, क्ली, (बोधि बोधवत् सत्त्वम् ।) बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २२ । ३५ ।
"दयालुर्बोधिसत्त्वांशः कोऽन्यो जीमूतवाहनात् ।
प्राणैर्यादर्थिसात् कर्त्तुमपि कल्पद्रुमं क्षमौ ॥")

बौद्धं, क्ली, (बुद्धेन प्रणीतम् । बुद्ध + अण् ।) बुद्धकृतनिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्व्वैः शास्त्रकारैः खण्डितं अग्राह्यम् । इति श्रीभागवतम् । बौद्धशास्त्रसंस्थापनकर्त्ता हृषीकेशः । यथा,—
"प्राह वाचस्पतिं देवः पीडितोऽस्मि रजेः सुतैः ।
न यज्ञभागो राज्यं मे निर्जितस्य हृषीकेश ! ।
राज्यलाभाय मे यत्नं विधत्स्व धिषणाधिप ! ॥
ततो हृषीकेशः शाक्यमकरोद्बलदर्पितम् ।
यज्ञघ्नान्विधानेन पौरोडाशेन च कर्म्मणा ॥
गत्वाथ मोहयामास राजपुत्रान् हृषीकेशः ।
जिनधर्म्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित् ॥
वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः ।
वेदबाह्यान् परिग्राह्य हेतुवादसमन्वितान् ।
जघान शक्रो वज्रेण सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतान् ॥"
इति मात्स्ये २४ अध्यायः ॥
(बौद्धदर्शनं यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे । "अत्र बौद्धैरभिधीयते यद्भ्रध्यायि अविनाभावी दुर्बोध इति तदसाधीयः; तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् । तदुक्तम्,
"कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमो दर्शनान्नादर्शनात् ॥"
इति ॥
अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिश्चायकाविति पक्षे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् भूते भविष्यति वर्त्तमाने अनुपलभ्यमानेऽपि अभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथाविधस्थले तावकेऽपि मते अभिचारशङ्का दुर्व्यरिहरेति चेत् मैवं वोचः विनापि कारणं कार्य्यमुत्पद्यतामिमेवंविधायाः शङ्काया बाधातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्कते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने बाधादयो नावतरेयुः तदुक्तं बाधातावधिराशङ्केति । तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्य्यहेतोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपक्षकनिबन्धनः । कार्य्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः कारणोपलम्भे सत्युपलम्भः उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारणया धूमधूमध्वजयोः कार्य्यकारणभावो निश्चीयते तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः अप्रवृत्तौ तु बाधके भूयः सहभावोपलम्भेऽपि अभिचारशङ्कायाः को निवारयिता । शिंशपात्वतादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्ताभेदे तत् सम्भवति पर्य्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात् नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वयोरनुपलम्भात् । तस्मात्

कार्यात्मानौ कारणमात्मानमनुमापयत इति सिद्धम्।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात् तं प्रति ब्रूयात् अनुमानं प्रमाणं न भवतीति। तदयमाचक्षुष्यते तच्च न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा। न प्रथमः एकाकिनो प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात्। नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वया अग्निरस्कवचनस्योपन्यासे ऽन्ध माता वन्ध्येतिवद्व्याघातापातात्। किञ्च प्रमाणतदाभासव्यवस्थापनं तत्प्रमाणजातीयत्वादिति वदता भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम्। परागता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रुवता कार्यलिङ्गकमनुमानम् अनुपलब्ध्या कञ्चित्प्रतिषेध्यतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम्। तथाचोक्तं तथागतैः।

"प्रमाणान्तरसामान्यस्थितिरन्यधियां गतेः।
प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित्॥"
इति॥

पराक्रान्तत्वात्न सूरिभिरिति न्यायेनाभूयस्त्वभया दुपरम्यते।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति। ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वशून्यत्व-बाह्यशून्यत्व-बाह्यार्थानुमेयत्व बाह्यार्थप्रत्यक्षत्ववादानाश्रिषते। यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बोद्धॄणां बुद्धिभेदाच्चतुर्विधं यथा गवोऽश्वमर्कटश्चेति चारणीरानुचानादयः स्वेच्छानुसारेणाभिसरणपरस्परहरणसदाचरणादिसमयं लुण्ठन्ति। सर्वं क्षणिकं क्षणिकं दुःखं दुःखं स्वलक्षणं स्वलक्षणं शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम्। तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमानयं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तश्चामी भावा इति। न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षासिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिन्यायेन व्यापककमाक्रमव्यावृत्तायाः क्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च। तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति परस्परविरोधि हि न प्रकारान्तरस्थितिः। नैकस्यापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत इति न्यायेन व्याघातस्योद्भटत्वात्। सौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशाद्व्यावर्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम्।

नन्वक्षणिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदयुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले . अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा। आद्ये तयोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य चैपायोगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामग्री स्वकार्यं समर्थत्वाद्यं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च। द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्यात् सामर्थ्यमात्रानुवन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तच्चासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे न चैष वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले तृतीयक्षणसमाश्रिते अर्थक्रिये करोतीति सहिष्णुत्वाच्च। ननु क्रमपतनसहकारिलाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण क्रमणमुपपद्यते इति चेत् तर्ह्येतं भवान् पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किं भावस्योपकुर्वन्ति न वा न चेत् नापेक्षणीयास्ते व्यर्थं किञ्चित् कुर्वन्तो तेषां तादात्म्यायोगात्। उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यते न वा भेदपक्षे आगन्तुकस्येव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्यात्मभूतस्य आगन्तुकानिष्पायान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्। कार्यस्य। तदुक्तम्।

"यद्यनिष्पाद्यं किं यौगपद्यमगम्यस्ति तयोः
फलम्।
चर्मापिमद्धेत् सोऽनित्यः स्वतुलाच्छेदसत्फलः॥"
इति।

अथ भावस्तैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न जह्यात् प्रत्युत पलायमानानपि गले पाशेन बद्ध्वा स्वं कार्यं कुर्यात् स्वभावस्यानपायात्। किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमनिशयान्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषणप्रसङ्गानवस्थानदोषप्रसङ्गः। अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुसुखानवस्थादोषोऽपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थाग्रस्तया तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीजस्यातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत। तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमार्धेयं बीजे तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा अवस्थिता। अथोपकारः कार्यार्थमपेक्षमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये व्यपेक्षमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्षमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निष्फलः अन्त्यश्चातिशयात्मा कुक्कुटपादिपदवदनीयो जायत इति फलितं ममापि मनोरथदमेण।

तस्मादक्षणिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा नाक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात्। तथाहि युगपत् सकलकार्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्तते न वा। प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत् कार्यकारणमापतेत्। द्वितीये स्थायिस्वभावाप्ता मृत्पिण्डभित्तिसर्योजादावङ्कुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत्। यद् विरुद्धधर्माध्यासं तन्नाना यथा शीतोष्णे। विरुद्धधर्माध्यासश्च स्थायमिति शब्दधरे प्रतिबध्यमिहः। न चायमसिद्धो हेतुः स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गसहिष्णुत्वात्तत्सामर्थ्यसाधको प्रसङ्गसहिष्णुत्वौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधायेति यदृयदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरजननासमर्थं स्वार्थं वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यदृयदा यत् करोति तत्तदा तच्च समर्थं यथा सामग्री स्वकार्यं करोति चायमतीतानागतकाले सत्कालवर्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विपर्ययः। तस्मादिपक्षे क्रमयौगपद्याव्याप्ता व्यापकानुपलम्भनाधिगतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्ग सहिष्णुत्वबलात् यष्टीनाम्बयव्याप्तिकं सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम्। तदुक्तं ज्ञानश्रिया।

"यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च
भावा अमी
सत्ताशुक्तिरिहार्थकर्मणि मिते: सिद्धेषु सिद्धा
न सा।
नार्थेकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादर्शनेन।
द्वैधापि क्षणभङ्गसङ्गनिरतः साध्ये च विश्राम्यति॥" इति॥

न च क्षणभङ्गालक्षणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात्। न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सद्व्यवहारः प्रयोजकगौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेश्च सर्वपमन्दरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सूत्रवद्वृत्तिकणेषु गुणवच्चाप्रतिभासनाच्च। किञ्च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अप्रसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन स्वविषयसर्वगतमिति। किञ्च विद्यमाने घटे वर्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुपपत्तिः। किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः द्वितीये नित्यत्ववाची युक्त्युक्तिः

लनीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रहग्रस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम्। तदुक्तम्।

"अन्यच्च वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्यानलक्षणे।
तस्मादचलतः स्थानादनुत्तिरित्ययुक्तता॥
यच्चासौ वर्त्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु।
तद्हि गृह्णन्न याप्नोति किमपीतमतद्ग्रहम्॥
न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्।
जहाति पूर्वं नाधारमहो अमनमन्तिः॥"

इति॥

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अत्र अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोऽयमाशुप्रवेश इति अलमतिप्रसङ्गेन।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकरसम्मतम् अन्यथा तन्निवृत्त्यर्था तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मात् सर्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम्। ननु किंविदिति दृष्टे दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्मैवं स्वलक्षणानां क्षणानां क्षणिकतया सालक्षण्याभावात् नैतेन सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात्। ततः स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम् एवं शून्यं शून्यमित्यपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति विधिप्रतिषेधस्योपलम्भात्। यदि दृष्टं सत् तदा तद्विषयस्य दर्शनस्येदन्तया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्नध्यस्तस्य रजतत्वादेस्तत्सम्बन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्यात् न चेतदिष्टं कस्यचिद्वादिनः। न चार्द्धजरतीयमुचितं न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकाय व्यपरो भागः प्रसवाय कल्पतामिति कल्प्यते। तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्सम्बन्धदर्शनदृष्ट्या मध्ये एकस्यानेकस्य वा असत्त्वे निषेधविषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं बलादापतेदिति भगवतोपदिष्टे माध्यमिकालावदुत्तमप्रज्ञा इत्यमालोकयन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षणभङ्गाद्यभिधानमुखेन न्यायिलावनुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्वसत्यत्वभ्रमव्यावर्त्तनेन सर्वशून्यतायामेव पर्यवसानम्। अतत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोणविनिर्मुक्तं शून्यमेव तथाहि यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यम्। असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राक्षीन एव दोषः प्रादुःस्यात्। यथोक्तम्।

"न सतः कारणापेक्षा शीघ्रादेरिव युज्यते।
कार्य्यस्यासम्भवो हेतुः खपुष्पादेरिवासत॥"

इति॥

विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ तदुक्तं भगवता अलङ्कारावतारे

"बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च दर्शिताः॥"

इति॥

"इदं वस्तुबलायातं यद्दृष्टेऽपि विपश्चितः।
यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विशीर्य्यन्ते तथा तथा॥"

इति च॥

न क्वचिदपि पक्षे अवतिष्ठत इत्यर्थः। दृष्टार्थव्यवहारश्च न स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्या सङ्गच्छते। अत एवोक्तम्

"परिव्राट्कासकुसुमामेकस्यां प्रमदातनौ।
कुणपः कामिनो भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पनाः॥"

इति॥

तदेवं भावनाचतुष्टयवशान्निखिलवासनानिवृत्तौ परनिर्वाणं शून्यरूपं सत्यमीति वयं कृतार्थाः। नास्माकमुपदेष्टव्यं किञ्चिदस्तीति। शिष्येस्तावद्योगश्चाचारश्चेति द्वयं करणीयम्। तत्राप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तये पर्य्यनुयोगो योगः गुरूक्तस्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरूक्तस्याङ्गीकरणादुत्तमाः पर्य्यनुयोगस्याकरणादधमाश्च अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः। गुरूक्तभावनाचतुष्टयं बाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्यात्मनस्य शून्यत्वञ्चाङ्गीकृतं कथमिति पर्य्यनुयोगस्य करणात् केषाञ्चिद् योगाचारप्रथा। एषा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदनं तावदङ्गीकार्य्यम् अन्यथा जगदान्ध्यं प्रसज्येत। ननु कीर्त्तितं धर्म्मकीर्त्तिना।

"अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति॥"

बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः। अर्थो ज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा न पूर्व्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात्। अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति तदपि बालभाषितं वर्त्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च। किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा। न चरमः क्रमैकदेशग्रहिकल्पादिना तन्निराकरणात्। न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च। यथोक्तम्

"षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता।
तेषामष्टभिरंशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः॥"

इति॥

तस्मात् स्वयमनिरूप्यग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम्। तदुक्तम्

"नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः।
ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते॥"

इति॥

ग्राह्यग्राहकयोरभेदस्यानुमानतश्च। यद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा वेद्यन्ते तेन च नीलादयः। भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यच्चायं ग्राह्यग्राहकसंवृत्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अनाद्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहाभेदवासनैव निमित्तम्। यथोक्तम्।

"सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः।
भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैर्दृश्यतेन्द्वादिवादिवत्॥"इति॥

"अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते॥"

इति च॥

न च रसवीर्य्यविपाकादि समानमाद्यामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वैदिकत्वं वस्तुनो वेद्यवेदकाकारविधुरायाः अपि बुद्धेर्व्यवहारपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिरादुपप्लवाक्रान्तैः केशोण्डुकादीज्ञानभेदयदनादुपप्लवासनासामर्थ्याद्ग्राह्यस्योपपत्तेः पर्य्यनुयोगायोगात्। यथोक्तम्

"अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते।
विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा॥
तथा कृतयवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत्।
यदा तदा न सद्बोधा ग्राह्यग्राहकलक्षणा॥"

इति॥

तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम्। ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलितविविधविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानोदयो मुख्योऽय इति। अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात्। न च सद्बोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य सत्प्रत्ययोत्पादकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात्। ननु भेदे सद्बोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशग्राहिकालत्वलक्षणसङ्कलनियमासम्भवाच्च नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययादर्शनविरोधात्। अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भान्त्या बहिर्वद्वेदेन प्रतिभासत इति न च तच्चाहमुल्लेख इति। तथोक्तम्।

"परिच्छेदान्तरादन्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लवः॥"

इति॥

"यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासते॥"

इति च॥

तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तिरयुक्तैव हि वस्तुमिषो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावतामाचक्षीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च अविसंवादान्नीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपादत्ते जनस्तु पेशलोऽबाह्यमिति अवस्थादर्शनाच्च। एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासनां भजेत अतोबहिर्वदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाधो भवन्तं प्रहरेत्।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् सदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया

समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः; अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समयाश्रियाणाम्। "भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत न ग्राह्यता विदुः। हेतुत्वमेव च ग्रहणाकारार्पणलक्षणम् ॥"

इति ॥

तथाच यथा पुष्टा भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः; यथा वा सम्बन्धेन स्नेहः; तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्। तदुक्तम्

"अदृष्टे घटयत्येनां न हि सृष्टार्द्धरूपताम्। तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥"

इति ॥

न हि विप्रतिपत्तिरेव तद्हेतुः युक्ता तस्याः सर्वज्ञाविरोधात् तानु सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेदिति च। तथाच बाह्यार्थसद्भावे प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काः ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः; यथा अविवक्षत्यग्निगमिनि मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुलिंगमिषुपुरुषान्तरसन्तानसापेक्षाः; तथाच विषादाध्यासिताः; प्रवृत्तिप्रत्ययाः; सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलादयुल्लिखिता इति। तत्रालयविज्ञानं नाभाद्दमास्यदं विज्ञानं नीलादयुल्लिखि च प्रवृत्तिविज्ञानम्। यथोक्तम्

"तत् स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम्। तत् स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेत् ॥"

इति ॥

तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न वासनापरिपाकप्रत्ययः; कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम्। विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामालयविज्ञानानां सततप्रवृत्तिजननशक्तिः; तस्याश्च स्वकार्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः; तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्त्तिपूर्वक्षणः; कल्पीक्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात्। ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयविज्ञानवर्त्तिनः क्षणाः; समर्था एवेति वक्तव्यं न चैवमेकोऽपि न समर्थः; स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तित्वाविशेषात्। सर्वे समर्था इति पक्षे कार्योत्पादानुपपत्तिः; ततश्च कादाचित्कत्वनिर्व्वाहाय ग्राह्यार्थरूपरसगन्धविषयाः; सुखादिविषयाः; षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्त इति चतुरङ्गानिच्छताप्यिच्छमतिना स्वानुभवमनाक्षाद्य परिच्छेत्तव्यम्। ते चत्वारः प्रत्ययाः; प्रसिद्धाः; आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्यधिपतिरूपाः; तत्र ग्राह्यपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता भवति समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता सहकारिप्रत्ययादालोकाक्षसुखोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः; विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्तेर्नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिप-

तित्वोपलम्भात्। एवं चित्तचैत्यात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि दृष्टानि एवं चित्तचैत्यात्मकस्कन्धः; पञ्चविधः; रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धः। तत्र रूप्यन्त इति रूपाणि इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः। प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः; सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः। गौरित्यादिशब्दोल्लिखितविज्ञानप्रवाहः; संज्ञास्कन्धः। वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः; क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमात्सर्यादयो धर्म्माधर्म्मौ च संस्कारस्कन्धः।

तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधनं चेति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं सम्पादयेत्। अत एवोक्तं दुःखसमुदायनिरोधमार्गास्त्रयः; आर्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि। तत्र दुःखं प्रसिद्धं समुदायो दुःखकारणं तद्विधं प्रत्ययोपनिबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च। तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम् इदं कार्य्यं ये अन्ये हेतवः; प्रत्ययन्ति गच्छन्ति तेषामयमानानां हेतूनां भावः; प्रत्ययत्वं कारणसमवायः; तस्माच्चस्य फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थः; यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां घनानां समवायाज्जायते। तत्र पृथिवी धातुरङ्कुरस्य काठिन्यं गन्धञ्च जनयति अप्धातुः स्नेहं रसञ्च जनयति तेजोधातुः रूपमौष्ण्यञ्च वायुधातुः स्पर्शनं चलनञ्च आकाशधातुरवकाशं ग्रहीत्वा ऋतुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम्। हेतूपनिबन्धनस्य च संग्राहकं सूत्रम् तत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्म्माणां धर्म्मता धर्म्मस्थितिता धर्म्मनियामकता च प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति। तथागतानां बुद्धानां मते धर्म्माणां कार्य्यकारणरूपाणां या धर्म्मता कार्य्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादाद्वा स्थिता यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य कार्य्यमिति धर्म्मतेत्यस्य विवरणं धर्म्मस्य कार्य्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थितिः; स्वार्थिकस्तल्प्रत्ययः; धर्म्मस्य कारणस्य कार्य्यं प्रति नियामकता। नन्वयं कार्य्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भवतीति अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सैव धर्म्मता उत्पादादनुत्पादाद्वा धर्म्माणां स्थिता न चात्र कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थः। यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः; बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काण्डं काण्डान्नालो नालाद्गर्भस्तम्बः; शूकं ततः; पुष्पं ततः; फलं न चात्र बाह्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्य्यमङ्कुरादि वा चेतयते अहमङ्कुरं निर्वर्त्तयामि चाहं बीजेन निर्वर्त्तित इति। एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम्। पुरःस्थिते प्रमेयाद्यौ ग्रन्थविस्तारभीरुभिरुपरम्यते। तदुभयनिरोधः; तदनन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः; तन्निरोधो

प्रायो मार्गः; स च तत्त्वज्ञानं तच्च प्राचीनभावनाबलाद्भवतीति परमं रहस्यं सूत्रस्यास्यं पृच्छता कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यास्यं पृच्छन्तः; सौत्रान्तिका भवन्तीति भगवताभिहितमतया सौत्रान्तिकसंज्ञा सञ्जातेति। केचन बौद्धा बाह्येषु गन्धादिषु आन्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सतस्यपि तत्त्वानास्यामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति प्राथमिकान् विनेयानवोचत् भगवान् द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सदिति तृतीयानुभयं सत्यमित्यास्थितान् विज्ञेयमनुमेयमिति सर्वं विरुद्धा भाषेति वर्णयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः। एषा हि तेषां परिभाषा मम ज्ञेयमिति विज्ञेयानुमेयत्ववादे प्राथमिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन ग्राह्यसंवेदनस्यानाभावेनानुमानप्रवृत्त्यनुपपत्तेः; सकललोकानुभवविरोधश्च। ततश्चार्थो द्विविधः; ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणं कल्पनापोढत्वात् साध्यवसायः; सविकल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात्। तदुक्तम्।

"कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्। विकल्पो वस्तुनिर्भासादमंवादादुपप्लवः ॥"

इति ॥

"ग्राह्यं वस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं यदिनोऽन्यथा। न तदस्तु न तज्ज्ञानं ग्रहणेन्द्रियादिजम् ॥"

इति च ॥

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ननः प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तिः; संवादश्चोपपद्यतामिति चेन्न तद्वदं मणिप्रभाधिषयमणिविकल्पन्यायेन पारम्पर्य्येणार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्तेः। अवधिर्यं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चयिष्यमिति नेह प्रतन्यते। न च विनेयाशयानुरोधेनोपदेशभेदः साम्प्रदायिको न भवतीति भणितव्यं यतो भणितं बोधिचित्तविवरणे

"देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः। भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः किल। गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचित्तोभयलक्षणाः। भिन्ना हि देशना भिन्ना श्रुतयोऽप्युभयलक्षणाः ॥"

इति ॥

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसिद्धम्।

"अर्थानुपार्ज्य बहुधा द्वादशायतनानि वै। परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्म्मेन्द्रियाणि च। मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैः ॥"

इति ॥

विवेकविलासे बौद्धमतमित्थमभ्यधायि।

"बौद्धानां सुगतो देवो विश्वञ्च क्षणभङ्गुरम्। आर्य्यसत्यार्थया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥ दुःखमायतनञ्चैव मनः समुदयो मतः। मार्गस्तेषस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ॥ दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः। विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दादा विषयाः पञ्च मानसम्।
धर्म्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥
रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति नृणां हृदि।
आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः ॥
क्षणिकाः सर्व्वसंस्कारा इति या वासना
स्थिरा।
भ मार्गं इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥
प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणद्वितयं तथा।
चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः॥
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते।
सौत्रान्तिकेन प्रत्यक्षगम्योऽर्थो न बहिर्मतः॥
आकारसहिता बुद्धियोगाचारस्य सम्मता।
केवला संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा।
चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्त्तिता ॥
क्षत्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यं चीरं पूर्ब्बाह्णभोजनम्।
सङ्घो रक्ताम्बरत्वञ्च प्रिध्रिये बौद्धभिक्षुभिः ॥"
इति ॥

इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शनम् ॥)

(बुद्धेरिदमिति अण्प्रत्ययो वार्त्तिकेन्द्रः। बुद्ध-सम्बन्धि वस्तु ॥)

बौद्धः, पुं, (बुद्धं बुद्धशास्त्रं वेत्तीति। बुद्ध + अण्।) बुद्धशास्त्रावलम्बी। तत्पर्य्यायः। भिक्षुकः २ क्षपणः ३ अर्हतः ४ वैभाषिकः ५। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बौधः, पुं, (बुधस्यापत्यं पुमान्। बुध + अण्।) बुधस्य पुत्रः। स च पुरूरवाः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३६५ ॥

बुध, य औ ताड़े। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-सक० अनिट्।) य विबोधति प्राक्षुं शूरः। औ अबोधत्सीत्। कश्चित्तु हिंभूतस्यानिकारीभूतयकारस्य अधैर्यकारी वर्ण्यः अन्यत्र इत्यः इति मन्वानः सनि विभ्यत्सनीत्याह। इति दुर्गादासः ॥

बुध, क उत्सर्गे। उत्सर्गः। (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क बोधयति धनं दाता। बोधं त्रिकटु। इति दुर्गादासलघुधातुवृत्तौ कविकल्पद्रुमभङ्गः ॥

ब्रण, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ब्रणति। इति दुर्गादासः ॥

ब्रततिः, स्त्री, (ब्रजन्ती ततिर्विस्तृतिर्यस्याः। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा, प्रतनोतीति। तनदुञ्विस्तारे "स्त्रिच् स्त्रौ च संज्ञायाम्।" ३। ३। १७४। इति स्त्रिच्। पृषोदरादित्वात् पस्य वः।) लता। विस्तारः। इत्यमरः ॥

ब्रध्नः, पुं, (ब्रध्नयत्यनेन + "ब्रध्नेर्ग्रधिबृधी च। उणा० ३। ५। इति नक् ब्रधादेशश्च।) सूर्य्यः। (यथा, ऋग्वेदे। १। ६। १।
"युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः।
रोचन्ते रोचना दिवि ॥")
वृक्षमूलम्। अर्कवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १५। शिवः। इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनीकारेणाप्यस्य

वकारादौ लिखितोऽयं शब्दः ॥ (दिवम्। अश्वः। इति निघण्टुः ॥ चतुर्दशमनोर्भौत्यस्य पुत्रभेदः। यथा, मार्कण्डेये। १००। ३२।
"गुरुर्गभीरो ब्रध्नश्च भरतोऽनुग्रहस्तथा।
तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥")
रोगविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,
"अभ्यभिष्यन्दिगुर्व्वामसेवनान्निश्चयं गतः।
करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ॥
ब्रध्नशूलाङ्गसादार्त्तं तं ब्रध्नमिति निर्द्दिशेत् ॥"
इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा।
"भृङ्गैरण्डतैलेन सम्यक् कल्कोऽभयाभवः।
क्षणात्सैन्धवसंयुक्तो ब्रध्नरोगहरः परः ॥
व्याघ्रीहृद्बृषाकुष्ठं गोमेदवदरान्वितम्।
काञ्जिकेन तु संपिष्टं तल्लेपो ब्रध्नजित् परः ॥"
गोमेदं पञ्चम्। तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः।
"पञ्चं दलाक्षयं रामं गोमेदं रसनाक्षयम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य ससम्प्राप्तिलक्षणं यथा,—
"यस्य वायुः प्रकुपितः श्लीपशूलकरश्चरन्।
वंक्षणादूरुषण्डौ याति ब्रध्नस्तस्योपलायते ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २०तमेऽध्याये ॥)

ब्रह्म, क्ली, (बृंहति बर्द्धते निरतिशयमहत्त्वलक्षणवृद्धिमान् भवतीत्यर्थः। बृहि बृद्धौ + हंहेर्नोऽच।" उणा० ४। १४५। मनिन् नकारस्याकारः। रत्वञ्च।) वेदः। (यथाह श्रुतिः।
"तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नञ्च जायते ॥"
तथा च भागवते। १। १। १।
"जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः ॥"
वेदान्तमते 'वस्तु सच्चिदानन्दाद्वयं ब्रह्म तथा अज्ञानादिसकलजड़मसद्भोऽवस्तु।' 'ब्रह्मैव नित्यं वस्तु तदन्यदखिलमनित्यम्।' तथाहि,—
"यत्प्राग्दृक्च संवत्सरोऽह्नोभिः परिवर्त्तते।"
तदेव ज्योतिषां ज्योतिः। नित्यं विभुं सर्व्वगतं सुसूक्ष्मम्। आकाशवत् सर्व्वगतश्च नित्यः। अजो नित्यः शाश्वतः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म दातारं दातुः परायणं यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति सभूमा यो वै भूमा तदमृतम्।" इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मणि नित्यत्वं विशुद्धसत्त्वस्य पुंसः प्रतिभाति। तथा, नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमासीत्। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चनमिषत् सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं नेति नेतिनेह नानास्ति किञ्चन यन्नान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम् अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्।" इत्यादि श्रुतिवचनेभ्यो ब्रह्मणोऽन्यत्वं भेदप्रपञ्चोनित्यत्वञ्च तस्यैव पुंसः प्रतिभाति। तथानुमानमपि यथा, विमतोऽचेतनवर्गोऽनित्यो विभक्तत्वात् घटपटस्तम्भादिवत् इति। अनेन हि विभक्तस्यानित्यत्वेऽवगते तस्मिन्नन्वयव्यतिरेकानुगतप्रकाशात्मकस्य ब्रह्मणोऽविभक्तस्य नित्यत्वमपि अर्थादवगच्छति। इति वेदान्तसारे विद्वन्मनोरञ्जनीटीका ॥ तत्र श्रुतिवाक्यानि यथा, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। विज्ञानमानन्दं ब्रह्म।" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दरूपममृतं यद् विभाति। यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तत् विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति।" इत्यादिसंख्येयं श्रुतिवचनमनुसन्धेयम् ॥")
तत्त्वम्। तपः। इत्यमरः। ३। ३। २१४ ॥
ब्रह्म चतुर्विधं यथा। विराट् १ हिरण्यगर्भः २ ईश्वरः ३ तुरीयः ४। इति वेदान्तसारः ॥
अस्य लक्षणम्। यथा, आत्मबोधे।
"यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम्।
यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥
यद्दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः।
यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥
तिर्य्यगूर्द्ध्वमधःपूर्णं सच्चिदानन्दमद्वयम्।
अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥
अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यते द्वयम्।
अखण्डानन्दमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥
दृश्यते श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत्।
तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥
सर्व्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्ष्यते।
अज्ञानचक्षुर्नैवैनं भास्वन्तं भानुमन्यवत् ॥"
अपि च। "सत्यमानन्दमद्वयमनन्तमेकरूपं वाङ्मनसोऽगोचरं सर्व्वगं सर्व्वातीतं चिदेकरसं देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि ग्रीवागमपाणि च सर्व्वग्रहमचक्षुरपि सर्व्वद्रष्टृ अश्रोत्रमपि सर्व्वश्रोत्र अचिन्त्यमपि सर्व्वज्ञं सर्व्वनियन्तृ सर्व्वशक्ति सर्व्वेषां हृदिस्थितिलयकर्त्तृ किमपि यस्तु ब्रह्मेति वेदा वदन्ति ॥" शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः। १। आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः। २। लोकाकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्म्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रवर्त्तकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः। ३। लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशुपताः। ४। शिव इति शैवाः। ५। पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः। ६। पितामह इति पौराणिकाः। ७। यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः। ८। सर्व्वज्ञ इति सौगताः। ९। निरावरण इति दिगम्बराः। १०। उपास्यत्वेन ह्येषित इति मीमांसकाः। ११। लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्व्वाकाः। १२। यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिकाः। १३। विश्वकर्म्मेति शिल्पिनः। १४। इति कुसुमाञ्जलिवृत्तिः ॥ योगग्रन्थेषु यथा।
"ब्रह्मतेजोमयं शुक्लं यस्य सर्व्वमिदं रसः।
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं ह्यावरजङ्गमम् ॥
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥

तस्य टीका। ब्रह्मणः स्वरूपमन्तराविष्कारणार्थमाह। ब्रह्मतेजोमयमिति। तेजोमयं ज्ञानात्मकम्। शुक्रं बीजभूतम्। यस्य सर्व्वमिदं रसः रसनीयं ज्ञेयं सर्व्वं यस्यैकस्य भूतं सत्यं न तु विवर्त्तवादिनामिवासत्यं भूतस्य सिद्धस्य अकल्पितस्य तच्च सर्व्वं स्थावरजङ्गमोपाधिवशात् द्वयं द्वेधा॥ तच्च सगुणनिर्गुणभेदेन द्विविधं यथा,

"ब्रह्मैकं मूर्त्तिभेदस्तु गुणभेदेन मन्तनम्।
तद्ब्रह्म द्विविधं वस्तु सगुणं निर्गुणं शिव!॥
मायाश्रितो यः सगुणो मायातीतश्च निर्गुणः।
स्वेच्छामयश्च भगवानिच्छया विकरोति च॥
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्व्वशक्तिस्वरूपः सदा।
केचिदेकं वदन्त्येवं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम्॥
केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्म प्रकृतिपूर्व्वकम्।
शृणु ये च वदन्त्येकं प्रकृतिपुरुषयोः परम्॥
तस्माद्भवति तौ द्वौ च तद्ब्रह्म सर्व्वकारणम्।
अथवैकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतो ह्यया॥
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्व्वशक्तिस्वरूपः सदा।
तत्रासक्तश्च सगुणः स शरीरी च प्राकृतः॥
निर्गुणस्तत्र निर्लिप्तः अशरीरी निरूपः।
स चात्मा भगवान्नित्यः सर्व्वाधारः सनातनः॥
सर्व्वेश्वरः सर्व्वसाक्षी सर्व्वज्ञास्ति फलप्रदः।
शरीरं द्विविधं प्रोक्तं नित्यं प्राकृतमेव च॥
नित्यं विनाशरहितं नश्वरं प्राकृतं सदा।
अहं त्वञ्चापि भगवन्नावयोर्नित्यविग्रहः॥
आवयोरंशभूता ये प्राकृता नश्वरविग्रहाः।
ब्रह्मादयस्त्वदंशाश्च मदंशा विष्णुरूपिणः॥
ममाप्येवं द्विधा रूपं द्विभुजञ्च चतुर्भुजम्।
चतुर्भुजोऽहं वैकुण्ठे पद्मया पार्षदैः सह॥
गोलोके द्विभुजोऽहञ्च गोपीभिः सह राधया।
द्विविधं मे वदन्त्येवं द्वौ प्रधानौ तु तत्समौ॥
पुरुषश्च सदा नित्यो नित्या प्रकृतिरीश्वरी।
सदा तौ द्वौ च संश्लिष्टौ सर्व्वेषां पितरौ शिव!॥
सशरीरौ निःशरीरौ स्वेच्छया सर्व्वरूपिणौ।
प्राधान्यञ्च यथा पुंसः प्रकृतेश्च तथा सदा॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४३ अध्यायः॥

नन्दयशोदां प्रति श्रीकृष्णवाक्यं यथा, —

"मामेव परमं ब्रह्म भगवन्तं सनातनम्।
ध्यायं ध्यायं पुत्रबुद्धिं त्यक्त्वा लभ परं पदम्॥"

इति तत्रैव १२७ अध्यायः॥

सगुणस्य तस्य नवधा रूपं यथा,—

"योगिनो यं वदन्त्येवं ज्योतीरूपं सनातनम्१।
ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यरूपं भक्ता वदन्ति यम्२॥
वेदा वदन्ति सत्यं यं३ नित्यमाद्यं विचक्षणाः४।
यं वदन्ति सुराः सर्व्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुम्५॥
सिद्धेन्द्रा मुनयः सर्व्वे सर्व्वरूपं वदन्ति यम्६।
यमनिर्व्वचनीयञ्च योगीन्द्राः शङ्करो वदेत्७॥
स्वयं धाता च प्रवदेत् कारणानाञ्च कारणम्८।
शेषो वदेदनन्तं यं नवधा रूपमीश्वरम्९॥
तर्काणामेव वक्ता यं षड्विधं रूपमीश्वरम्।
वेदानामेकरूपं वेदानामेकमेव च॥
पुराणानामेकरूपं तस्मान्नवविधं स्मृतम्।
न्यायो निर्व्वचनीयञ्च यत्कृतं शङ्करोऽवधीत्॥
नित्यं वैशेषिकात्यन्तं वदन्ति च विचक्षणाः।
सांख्यो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम्॥
मीमांसा सर्व्वरूपञ्च वेदान्तः सर्व्वकारणम्।
पातञ्जलोऽप्यनन्तञ्च वेदाः सत्यस्वरूपकम्॥
स्वेच्छामयं पुराणञ्च भक्ताश्च नित्यविग्रहम्॥"

इति तत्रैव १२८ अध्यायः॥

सगुणनिर्गुणभेदेन तस्य चतुर्धा रूपं यथा,—

"चतुर्विभागः संश्लिष्टो चतुर्धा संस्थितः स्थितौ।
प्रलयञ्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दनः॥
एकांशेन ब्रह्मरूपी भवत्यव्यक्तमूर्त्तिमान्।
मरीचिमिश्राः पतयः प्रजानामन्यभागतः॥
कालस्तथांशयुक्तस्त्र्यंशः सर्व्वभूतानि चापरः।
इत्थं चतुर्धा संश्लिष्टो वर्त्ततेऽसौ रजोगुणः॥
एकांशेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम्।
मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपी परेण च॥
सर्व्वभूतेषु चान्येन संस्थितिं कुरुते स्थितः।
सत्त्वं गुणमुपाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः॥
आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः।
रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशेन भवत्यजः॥
अन्यान्तकादिरूपेण भागेनान्येन वर्त्ततेः।
कालस्वरूपो भागोऽन्यः सर्व्वभूतानि चापरः॥
विनाशं कुरुतस्तस्य चतुर्द्धैवं महात्मनः॥"

इति विष्णुपुराणे १ अंशे २१ अध्याय॥

ब्रह्मध्यानं यथा,—

"ब्रह्मध्यानं प्रवक्ष्यामि मायातत्त्वविमर्द्दकम्।
यच्छ्रुत्वाज्ञानसि प्राज्ञस्तदुपर्य्येज्ञानमात्मनि॥
ज्ञानं महति संयच्छेद्यच्छेत् ज्ञेये आत्मनि।
ज्ञेयेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कारवर्जितम्॥
वर्जितं भूततन्मात्रैर्गुणजन्मादिभिः।
स्वप्रकाशं निराकारं सदानन्दमनादिमत्॥
नित्यं शुद्धं बुद्धरूपं सत्यमानन्दमद्वयम्।
तुरीयमक्षरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम्॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते।
आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु॥
बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तेषु गोचराः॥
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः।
यस्य विज्ञानवानात्मा युक्तेन मनसा सदा॥
न स तत्पदमाप्नोति युक्तेन मनसा तदा।
स तत्पदमवाप्नोति स हि भूयो न जायते।
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्॥
अहिंसादि यमः प्रोक्तः शौचादिनियमः स्मृतः।
आसनं पद्मकादुक्तं प्राणायामो मरुज्जयः॥
प्रत्याहारो जयः प्रोक्तो ध्यानमीश्वरचिन्तनम्।
मनोधृतिर्धारणं स्यात् समाधिर्ब्रह्मणः स्मृतः॥"

साकारस्य तस्य ध्यानं यथा,—

"अमूर्त्तं चेत् स्थिरो न स्यात्ततो मूर्त्तं विचिन्तयेत्।
तुलसीपद्मकर्णिकामध्ये शङ्खचक्रगदाम्बुजम्॥
श्रीवत्सकौस्तुभयुतो वनमाली श्रिया युतः।
नित्यः शुद्धो बुद्धियुक्तः नित्यानन्दाक्षयः परः॥
आत्माहं परमं ब्रह्म परमज्योतिरेव तु।
चतुर्विंशतिसंज्ञैः स ग्रामग्रामशिलास्थितः॥
द्वारकादिशिलामंत्यो ज्ञेयः पृथ्योऽपि वा
हरिः।
मनसोऽभीप्सितं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत्॥
निष्कामो मुक्तिमाप्नोति मूर्त्तीर्ध्यायेत् स्तुवन्
जपन्॥"

इति गारुडे मूर्त्तिसंज्ञाध्यायं ४४ अध्यायः॥

ब्रह्मपदप्राप्तिकारणं यथा,—

"ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि निःसङ्गः कामवर्जितः।
प्रसङ्गेनैव मनसा कुर्व्वाणो याति तत्पदम्॥"

इति कूर्म्मपुराणे ६ अध्यायः॥

सर्व्वं ब्रह्म यथा,—

"ब्रह्मैवेदं जगत सर्व्वं ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते।
ब्रह्मात्यज्ञानि सैन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका।'

इत्यात्मबोधः॥

ब्रह्मकन्यका, स्त्री, (ब्रह्मणः कन्यका सुता।) सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥

ब्रह्मकर्म्मसमाधिः, पु, ब्रह्मार्पणैव कर्म्मात्मके समाधिश्चित्तैकाग्र्यं यस्य। यथा, श्रीभगवद्गीतायाम्। ४। २४।

"ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म्मसमाधिना॥"

ब्रह्मकुण्डं, क्ली, (ब्रह्मणा निर्म्मितं कुण्डं सरो वरम्।) ब्रह्मणा निर्म्मितसरोवरविशेषः। यथा,

"पाण्डुनाथस्योत्तरस्यां ब्रह्मकुण्डाख्यं सरः।
ब्रह्मणा निर्म्मितं पूर्व्वं स्नानाय स्वर्गवासिनाम्॥
आयामेन शतव्यामं विस्तीर्णेन तदर्द्धकम्।
सर्व्वपापहरं पुण्यं देवलोकात् समागतम्॥
तत्र स्नानमतः।
कमण्डलुसमुद्भूत ब्रह्मकुण्डामृतप्लव।।
हर मे सर्व्वपापानि पुण्यं स्वर्गञ्च साधय॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नाति तस्मिन् सरोजले।
पाण्डुनाथञ्च संपूज्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात॥
ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम्।
ब्रह्मकूटं समारुह्य मुक्तिमेवाप्नुयान्नरः॥'

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥

ब्रह्मकूटः, पुं, (ब्रह्मा कूटे शिखरे यस्य।) पर्व्वतविशेषः। यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥

"ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम्।
ब्रह्मकूटं समारुह्य मुक्तिमेवाप्नुयान्नरः॥"

ब्रह्मकूर्च्च, क्ली, (ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य कूर्च्चमिव।) व्रतविशेषः। यथा। वृद्धशातातपः।

"रजस्वले तु ये नार्य्यस्तासां स्नाता यदि।
सवर्णं पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्च्चमतःपरम्॥"

पञ्चगव्यपानं व्रतरूपं तत्रोपवासः। ब्रह्मकूर्च्चमाह जाबालः।

"अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्च्चविधिः स्मृतः॥"

ब्रह्महत्यां पुराणोक्तं दानमस्य प्रायश्चित्तम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ (ब्रह्मपुराणेऽपि अस्य व्यवस्था यथा। नरस्तु चतुर्दश्यां पूर्णिमायाममावास्यायाम्वा ब्रह्मार्थं हविष्यान्नं वा भक्षयेत्। यस्तु पौर्णमास्यां ब्रह्मकूर्चं कुर्यात् तस्य सर्व्वपापक्षयो भवेत्। यस्तु मासेन द्विःकुर्य्यात् स यथेष्टगतिमाप्नुयात्॥)

ब्रह्मकोषी, स्त्री, (ब्रह्मणः कोषोऽिव।) अश्वमोदा। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्या अजमोदाशब्दे द्रष्टव्याः॥)

ब्रह्मगर्भा, स्त्री, (ब्रह्मैव गर्भो यस्याः।) आदित्यभक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

ब्रह्मगिरिः, पुं, (ब्रह्मणो गिरिः पर्व्वतः।) ब्रह्मपर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली॥ (नीलकूटाभिधेयकामाख्यानिलयस्य पूर्व्वभागे स्थितोऽयम्।) यथा, कालिकापुराणे ८२ अध्याये।

"ततस्तु नीलकूटाख्यं कामाख्यानिलयं परम्।
ततपूर्व्वभागे वसति ब्रह्मा ब्रह्मगिरिं पुनः॥"

ब्रह्मघ्नी, स्त्री, गृहकन्या। इति राजनिर्घण्टः॥ (ब्रह्मणं ब्राह्मणं हन्तीति। ब्रह्म + हन् + टक्। ततो ङीप्।) ब्रह्मघातिनी च॥

ब्रह्मचर्य्य, क्लीं, (ब्रह्मणे वेदार्थं चर्य्यं आचरणीयम्।) आश्रमविशेषः। यथा, गारुडे ६४ अध्याये।

"ब्रह्मचर्य्यस्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि।
ब्राह्मणः काममश्नीयात् श्राद्धे व्रतमपीड़यन्॥
मधु मांसं तथाघ्रातमित्यादि परिवर्जयेत्।
प्रतिषेधं ब्रह्मचर्य्यं द्वादशाब्दानि षड् वा॥
गर्हणाल्लिङ्गमित्येके केशानन्तेव षोड़श॥"

(ब्रह्मचर्य्ये अष्टाङ्गमैथुनप्रतिषेधः। यदुक्तम्।

"स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः।
विपरीतं ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणम्॥"

एतच्च स्त्रीपुरुषयोः साधारणम्। पुंसः स्त्रीस्मरणादि शून्यत्वम्। स्त्रियाश्च पुरुषस्मरणादिराहित्यम् अतएवाह मनुः। ५। १६०॥

"स्त्री भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः॥"

"ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता व्यक्तपुरुषान्तरमैथुना॥"
इति कुल्लूकभट्टः॥

यमभेदः। यथा, पातञ्जले। २। ३०।

"अहिंसासत्यास्तेय ब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः॥"

"ब्रह्मचर्य्यमुपस्थनियमः।" वीर्य्यधारणमित्यर्थः इति भाष्यम्॥ एतत्तु कलियुगे नास्ति। यथाह महानिर्व्वाणतन्त्रे।

"ब्रह्मचर्य्याश्रमो नास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये।
गार्हस्थ्यो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे॥")

ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणा वेदेन चारयति आचरतीति। ब्रह्म + चर + णिच् + कर्त्तरि ल्यु। ङीप्) भार्गी। इति रत्नमाला॥

ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणि वेदे चरतीति। ब्रह्म + चर + णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये।

"वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी॥"

करुणोद्भवः। इति राजनिर्घण्टः॥ ब्रह्मौषधाकः। इति रत्नमाला॥ ब्रह्मचर्य्यव्रतधारिणी। यथा,

"आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी।
यो धर्म्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्॥"
इति मनुः। ५। १५८॥

ब्रह्मचारी, [न्] पुं, (ब्रह्म ज्ञानं तपो वा आचरति व्यर्जयत्यवश्यम्। ब्रह्म + चर + आवश्यके णिनिः।) प्रथमाश्रमी। इति भरतः॥ उपनयनानन्तरं नियमं कृत्वा गुरोः सन्निधौ स्थित्वा साङ्गवेदाध्ययनं करोति यः। स द्विविधः। उपकुर्व्वाणः नैष्ठिकश्च। तस्य नियमा यथा,

"यद्यस्य विहितं चर्म्म यत्सूत्रं या च मेखला।
यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि॥
सेवते मांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसन्।
संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः॥
नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्य्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्।
देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च॥
वर्जयेन्मधु मांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।
शुक्तानि यानि सर्व्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम्॥
अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम्॥
द्यूतञ्च जनवादञ्च परिवादं तथानृतम्।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च॥
एकः शयीत सर्व्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित्।
कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः॥
स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।
स्नात्वार्कमर्च्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्॥
उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान्।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षञ्चाहरहश्चरेत्॥
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु।
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्॥
गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्व्वं पूर्व्वं विवर्ज्जयेत्॥
सर्व्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्व्वोक्तानाममन्त्रयन्।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्ज्जयेत्॥
दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्दिहायसि।
सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः॥
अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम्।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतञ्चरेत्॥
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता॥
व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्म्मण्यथर्षिवत्।
काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते॥
ब्राह्मणस्यैव कर्म्मेदमुपदिष्टं मनीषिभिः।
राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म्म विधीयते॥
चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा।
कुर्य्यादध्ययने यत्नमाचार्य्यस्य हितेषु च॥
शरीरमेव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च।
नियम्य प्राञ्जलिर्तिष्ठेदीक्षमाणो गुरोर्मुखम्॥
नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः॥
शयानस्य तु नीचं शय्यासनञ्चास्य सर्व्वदा गुरुसन्निधौ।
उत्तिष्ठेत् प्रथमञ्चास्य चरमञ्चैव संविशेत्॥
प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत्।
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् पराङ्मुखः॥
आसीनस्य स्थितः कुर्य्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः।
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः॥
पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्येत्य चान्तिकम्।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः॥
नीचं शय्यासनञ्चास्य सर्व्वदा गुरुसन्निधौ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्॥
गोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्।
न चैवास्यानुकुर्व्वीत गतिभाषितचेष्टितम्॥
गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तते।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः॥
परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी॥
दूरस्थो नार्च्चयेदेनं न कुद्धो नान्तिके स्थितः।
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत्॥
प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह।
असंश्रये चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत्॥
गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च॥
गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्।
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत्॥
विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु।
प्रतिषेधत्सु चाधर्म्मान् हितञ्चोपदिशत्सु च॥
श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत्।
गुरुपुत्रेषु चार्य्येषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु॥
बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति॥
उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने।
न कुर्य्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्॥
गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुयोषितः।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः॥
अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च।
गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम्॥
गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता॥
स्वभाव एव नारीणां नराणामिह दूषणम्।
अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः॥
अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः।
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशानुगम्॥
माता स्वसा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत्।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति॥
कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि।
विधिवद्वन्दनं कुर्य्यादसावहमिति ब्रुवन्॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम्।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन्॥
यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्य्यधिगच्छति।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति॥

ब्रह्मज

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखा-
जटः ।
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्य्यो नाभ्युदियात्
क्वचित् ॥
तस्मेदभ्युदियात् सूर्य्यः प्रायानं कामचारतः ।
निम्लोचेच्चाप्यविज्ञानाच्छपथेनापपद्यते हि नम् ॥
सूर्य्येण ह्यभिनिर्मुक्तः प्रायानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणो युक्तः स्याद्ब्रह्महत्यया ॥
आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।
शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ॥"
इति मानवे । २ । १७४-२२२ ॥
अपि च । श्रीऔर्व्व उवाच ।
"बालः क्षत्रोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगेहे वसेद्भूप ! ब्रह्मचारी समाहितः ॥
शौचाचारवता तत्र कार्य्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
व्रतानि चरता यत्नाद्वेदाश्च क्षत्रबन्धुना ॥
उभे सन्ध्ये दिवं भूप ! तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्य्याद्गुरोरभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्व्रजेद्यान्ति नीचैरासीत चासति ।
शिष्यो गुरौ नृपश्रेष्ठ ! प्रतिकूलं न संभवेत् ॥
तनेवोक्तः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयाद्गुरुणा सतः ॥
अवगाहेदपः पूर्व्वमाचार्य्येणावगाहिताः ।
समिच्छ्मलादिकञ्चास्य कल्यं कल्यमुपानयेत् ॥
गृहीतगात्मवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यमावसेत् प्राज्ञो विधिवद्गुरुनिष्कृतिः ॥"
इति विष्णुपुराणे । ३ । ८ । १-७ ॥
अपि च । गारुडे ४६ अध्याये ।
"भिक्षाचर्य्यां शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्म्माग्निकार्य्यञ्च धर्म्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥"
स तु द्विविधः । यथा, कौर्म्मे २ अध्याये ।
"ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ।
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ॥
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ।"
(गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ५५ ।
"ब्रह्मचारी बहुगुणः सुवर्णमिति विश्रुतः ।
विश्वावसुर्भूमन्युश्च सुचन्द्रश्च पुरुरुचया ॥")

ब्रह्मजन्मन्, पुं, (ब्रह्मणो जायते य इति ब्रह्मजः । ब्रह्म + जन् + ड । जानातीति ज्ञः । ज्ञा + कः । ततः कर्म्मधारयः ।) समष्टिस्थूलदेहाभिमानि-विराट् । स च हिरण्यगर्भाख्यातः सर्व्वज्ञः । यथा, कठोपनिषदि । १ । १७ ॥
"त्रिनाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं
त्रिकर्म्मकृत् तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥"
पुनरपि कर्म्मस्तुतिमेवाह त्रिनेति । त्रिना-चिकेतः त्रिज्ञानो नाचिकेतोऽग्निः चितो येन स त्रिनाचिकेतः तद्विज्ञानस्तदध्ययनस्तदनुष्ठानवान् वा । त्रिभिर्मातृपितृाचार्य्यैरेत्य प्राप्य सन्धिं सन्धानं भाव्यमुपासनं यथावत् प्राप्येतत् । तद्धि · प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्तरादवगम्यते ।

ब्रह्मजा

यथा मातृमानित्यादेः । वेदस्मृतिभिर्द्विजैर्वा प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा तेभ्यो वा विदुषः प्रत्यक्षा । त्रिकर्म्मकृत् इज्याध्ययनदानानां कर्त्ता तरति अतिक्रामति जन्म च मृत्युञ्च जन्ममृत्यू । किञ्च ब्रह्मजज्ञमिति । ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मजः ब्रह्मजज्ञौ ब्रह्मजज्ञः सर्व्वज्ञो ह्यसौ तं देवं द्योतनज्ञानादिगुणवन्तं ईड्यं स्तुत्यं विदित्वा प्राप्य ज्ञात्वा निचाय्य दृष्ट्वा च आत्मभावेन इमां स्वबुद्धि-प्रत्यक्षां प्राप्तिं उपरतिं अत्यन्तमेति अतिप्रयेनेति वैराजं पदं ज्ञानकर्म्मसमुच्चयानुष्ठानेन प्राप्नोतीत्यर्थः । इति गुरुराचार्य्यकृतभाष्यम् ॥
ब्रह्मजटा, स्त्री, (ब्रह्मणो जटेव संहता ।) दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मजीवी, [न्] पुं, (ब्रह्मणा वेदेन वेदोक्त-श्रौतादिकर्म्मणा इत्यर्थः जीवतीति । ब्रह्म + जीव् + णिनिः ।) द्विजकार्य्येषु मूल्येन परि-चारकः । यथा । अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी स्ववृत्ति-ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवो मद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्य पशुविक्रेता चेति तानुद्धरेत् समेत्य न्यायतो ब्राह्मणव्यवस्थया सर्व्वद्रव्यत्यागेन चतुर्थकाला-हाराः सम्वत्सरं त्रिसवनमुपस्पृशेयुस्तभ्यान्ते देवपितृतर्पणं गवाह्निकश्चैवं व्यवहार्याः । इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये प्रचेतसो वचनम् ॥
ब्रह्मज्ञः, पुं, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + कः ।) श्रीगोपालः । यथा,—
"वाग्दाता वाक्पतिर्वाणीनाथो ब्राह्मण-
रक्षकः ।
ब्रह्मज्ञो ब्रह्मजत् ब्रह्मा ब्रह्मकर्म्मप्रकाशकः ॥"
इति नारदपञ्चरात्रे गोपालसहस्रनामस्तोत्रे ८ अध्यायः ॥
(विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४६ । ८४ ।
"ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥"
कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ११ ।
"ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविद्वं
ब्रह्मण्येषो ब्रह्मवसां वरिष्ठः ।
ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसम्प्रतीष्टो
ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानाञ्च नेता ॥")
ब्रह्मज्ञः, त्रि, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + कः ।) ब्रह्मवेत्ता । यथा,—
"स ब्रह्मज्ञः स वेदज्ञः सोऽग्निहोत्री स दीक्षितः ।
चीनाचारक्रमाचारैर्यो यजेत्तारिणीं नरः ॥"
इति चीनाचारप्रयोगविधिः ॥
ब्रह्मज्ञानं, क्ली, (ब्रह्मणि ब्रह्मविषये यज्ज्ञानम् ।) ब्रह्मविषयकज्ञानम् । इति समञ्जसावृत्तिः ॥ * ॥
तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यप्रतिपाद्यतत्त्वाकारवृत्ति-ज्ञानम् । इति वेदान्तलघुचन्द्रिका ॥ "मिथ्या-

ब्रह्मज्ञा

वासनाविरहविशिष्टमात्मभिन्नभिन्नज्ञानम् ॥"
इतिमुक्तिवादः ॥ * ॥ "क्लेशकर्म्मविपाकाशय-नियमैकहिरण्यगर्भविषयकं ज्ञानम् ।" इति वैजयन्तीधृतपातञ्जलभाष्यम् ॥ * ॥ "प्रकृतिपुरु-षयोर्विवेकविषयज्ञानम् ।" इति तत्रैव सांख्य मतम् ॥ तथा च ।
सूत उवाच ।
"वेदान्तसांख्ययोगेषु ब्रह्मज्ञानं वदाम्यहम् ॥
अहं ब्रह्म परं ज्योतिर्विष्णुरित्येव चिन्तयन् ।
सूर्य्ये ह्यग्नौ च वह्नौ च ज्योतिरेकं त्रिधा
स्थितम् ॥
यथा सर्पिः शरीरस्थं गवां न कुरुते बलम् ।
निर्गतं कर्म्मसंयुक्तं दत्तं तासां महाबलम् ॥
तथा विष्णुः शरीरस्थो न करोति हितं नृणाम् ।
विनाराधनया देवः सर्व्वगः परमेश्वरः ॥
आरुरुक्षुमतीनान्तु कर्म्मज्ञानमुदाहृतम् ।
आरूढ़योगवृक्षाणां ज्ञानं त्यागः परं मतम् ॥
ज्ञातुमिच्छति शब्दादीन् रागद्वेषौ च जायते ।
लोभो मोहः क्रोध एतैर्युक्तः पापं नरश्चरेत् ॥
इन्द्रियाण्युपमन्यूदं वाक् चतुर्थी चतुष्टयम् ।
एतत् सुसंयतं यस्य स विप्रः कथ्यते बुधैः ॥
परवित्तं न गृह्णाति हिंसां न कुरुते तथा ।
नात्मक्रीड़ारतो यस्तु तस्य इन्द्रौ सुसंयतौ ॥
परस्त्रीवर्जनपरस्तस्योपस्थं सुसंयतम् ।
अलोलुपो मितं भुङ्क्ते जठरं तस्य संयतम् ॥
सत्यं हितं मितं ब्रूते यः सदा तस्य वाग् यता ।
यस्य संयतान्येतानि तस्य किं तपसाध्वरैः ॥
ऐक्यं यदुबुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वदा ।
विश्वेश्वरे परे देवे ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
भ्रुवोर्मध्ये स्थितां बुद्धिं विषयेषु युनक्ति यः ।
जीवो जाग्रदवस्थायामेवमाहुर्विपश्चितः ॥
इन्द्रियाणामुपरमे मनसि ह्यवतिष्ठते ।
स्वप्नान् पश्यत्यसौ जीवो बाह्यानाभ्यन्तरानथ ॥
सुप्ते स्थितः स तमसा मोहितो न स्मरत्यपि ।
यदा कस्य कृतो वेत्ति सुषुप्तिरिति कथ्यते ॥
जाग्रतो यस्य सो तन्द्रीं मोक्षो न भ्रमस्तथा ।
उत्पद्यते न जानाति शब्दादिविषयान् वशी ॥
इन्द्रियाणि समाहृत्य विषयेभ्यो मनस्तथा ।
बुद्ध्याहङ्कारमपि च प्रकृत्या बुद्धिमेव च ॥
संयम्य प्रकृतिस्थापि चिच्छक्त्या केवलः स्थितः ।
पश्यत्यात्मनि चात्मानमात्मनात्मप्रकाशकम् ॥
चिद्रूपमक्षतं शुद्धं निष्क्रियं व्यापकं ध्रुवम् ।
तुरीयायामवस्थायामाहुस्तज्ज्ञा न संशयः ॥
शब्दादयो गुणाः पञ्च मत्त्वाद्यास्तु गुणाश्रयः ।
पुर्य्यष्टकस्य पञ्चस्य पञ्चाग्नयो च तानि हि ॥
साम्यावस्था गुणानान्तु प्रकृतिस्तच्च कर्णिका ।
कर्णिकायां स्थितो जीवो देहे चिद्रूप एव हि ॥
पुर्य्यष्टकं परित्यज्य प्रकृतिञ्च गुणात्मिकाम् ।
यदा याति तदा जीवो याति मुक्तिं न संशयः ।
शरीरेण चतुर्भागः कर्म्म बुद्धीन्द्रियाणि च ।
त्रिपञ्चकं विनश्यत याति पुर्य्यष्टकं सदा ।
सन्ध्यार्य्यञ्चैव जीवेन योगसेवी हि मुक्तिभाक् ॥

प्राणायामो जपश्चैव प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
ध्यानं समाधिरित्येते षड्योगस्य प्रसाधकाः ॥
पापक्षयो देवतानां प्रीतिरिन्द्रियसंयमः ।
मनसः स्थिरता तेभ्यस्तत्त्वालोकश्च सर्व्वदा ॥
गायत्र्या प्रणवेनाथ माचया प्राणसंयमः ।
जपध्यानयुतो गर्भस्तेन क्षीणस्त्वगर्भकः ॥
षट्त्रिंशन्मात्रिकः प्रोक्तश्चतुर्विंशतिमात्रिकः ।
मध्या द्वादशमात्रास्तु ओंकारं मनसं जपेत् ॥
श्रुत्वा यथाम्बरं सम्यक् शब्दं गौर्याति संमुखी ।
प्रणवे च क्षते तद्वत् परं ब्रह्म न संशयः ॥
ह्रस्वके प्रणवे जप्ते परं ब्रह्म प्रसीदति ।
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा गायत्र्या द्वादशान्तरा ॥
सर्व्वेषामिन्द्रियाणान्तु प्रवृत्तिर्विषयेषु या ।
निवृत्तिर्मनसा तस्यां प्रत्याहारः प्रकीर्त्तितः ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः समाकृत्य स्थितो हि सः ।
मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥
प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत् कालक्षतो भवेत् ।
यस्तावत् कालपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ।
तुष्टे तु नियतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्यायन्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायते शुभम् ।
प्राप्यावधिक्षतं कालं यावत् सा धारणा स्थिता ।
ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवानुपश्यति ।
नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
यत्तत् ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥
ध्येयमेव हि सर्व्वत्र ध्येयस्तत्रयतां गतः ।
पश्यति ह्येतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
मनः संकल्परहितमिन्द्रियार्थेषु चिन्तयन् ।
यस्य ब्रह्मणि संलीनं समाधिस्थः स कीर्त्तितः ॥
ध्यायतः परमात्मानमात्मस्थं यस्य योगिनः ।
मनस्तत्त्रयतां याति समाधिस्थः स कीर्त्तितः ॥
चित्तस्यास्थिरता भ्रान्तिर्दौर्मनस्यं प्रमादता ।
योगिनां कथिता दोषा योगविघ्नप्रवर्त्तकाः ॥
स्थित्यर्थं मनसः सर्व्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।
तद्भूतं निश्चलीभूतं सूक्ष्मस्थं स्थिरतां व्रजेत् ॥
न विना परमात्मानं किञ्चिज्जगति विद्यते ।
विश्वरूपं समेवेह इति ज्ञात्वा न मुह्यति ॥
ओंकारं परमं ब्रह्म ध्यायेदजस्थितं विभुम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञरहितं जपेन्मात्रार्थयान्वितम् ॥
हृदि सञ्चिन्तयेत् पूर्व्वं प्रधानं तस्य चोपरि ।
तमो रजस्तथा सत्त्वं मण्डलत्रितयं क्रमात् ॥
क्षणरक्तसितं तस्मिन् पुरुषं जीवसंज्ञितम् ।
तस्योपरि गुणैश्वर्य्यमष्टपत्रं सरोरुहम् ॥
ज्ञानन्तु कर्णिका तत्र विज्ञानं केसरं स्मृतम् ।
वैराग्यं नालं तत्कन्दो धर्म्म उत्तमः ॥
कर्णिकायां स्थितं चक्रं जीववह्निचलं विभुम् ।
ध्यायेदुरसि संयुक्तमोङ्कारं मुक्तिसाधकम् ॥
अकाराद्यैस्तु पुरुषस्तिस्रो मात्राः प्रकीर्त्तिताः ।
अर्द्धमात्रा परं ब्रह्म त्रयोऽध्यात्मविदुत्तमैः ॥
ध्यायन् यदि त्यजेत् प्राणान् याति ब्रह्मण्य-
सैनिकम् ।

हरिं संस्थाप्य देहेऽजे ध्यायन् योगी च
मुक्तिभाक् ॥
आत्मानमात्मना केचित् पश्यन्ति ध्यानचक्षुषः ।
सांख्यबुद्ध्या तथैवान्ये योगेनान्ये तु योगिनः ॥
ब्रह्मप्रकाशकं ज्ञानं भवत्यविभेदकम् ।
तत्रैकचित्तता योगो मुक्तिदो नात्र संशयः ॥
शितेन्द्रियान्तःकरणो ज्ञानलग्नो हि यो भवेत् ।
स मुक्तः कथ्यते योगी परमात्मन्यवस्थितः ॥
आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
विलम्बजनकाः सर्व्वे विस्तारा परिकीर्त्तिताः ॥
शिशुपालः सिद्धिमागात् स्मरणाभ्यासगौरवात् ।
आश्रमाः सर्व्व एवेह पूर्व्वरात्रे परे तथा ॥
योगाभ्यासं प्रकुर्व्वन्तः पश्यन्त्यात्मानमात्मना ।
सर्व्वभूतेषु कारुण्यं विद्वेषं विषयेषु च ॥
गुप्तश्चित्तोदरादिषु कुर्व्वन् योगी विमुच्यते ।
इन्द्रियेरिन्द्रियार्थांस्तु न जानाति नरो यदा ॥
काष्ठवत् ब्रह्मसंलीनो योगयुक्तस्तदा भवेत् ॥
सर्व्वे वर्णाः स्त्रियः सर्व्वाः श्रुत्वा पापानि
भस्मसात् ।
ध्यानाग्निनामलाः सन्तो लभन्ते परमां गतिम् ।
मथनात् दृश्यते ह्यग्निस्तद्वत् ध्यानेन वै हरिः ॥
ब्रह्मात्मनोर्यदैकत्वं स योगश्चोत्तमोत्तमः ॥
वाह्यैरुपायैर्मुक्तिर्न नाभ्यः स्यैः स्यादृयादिभिः ।
सांख्यज्ञानेन योगेन वेदान्तश्रवणेन च ।
प्रत्यक्षतात्मनो या हि सा मुक्तिरभिधीयते ॥
अनात्मन्यात्मरूपत्वमसतः सत्स्वरूपता ।
दुःखाभावे तथा सौख्यं माया विद्याविना-
शिनी ॥"

इति गारुड़े ब्रह्मज्ञाने २४० अध्यायः ॥

ब्रह्मज्ञानिन्, त्रि, (ब्रह्मज्ञानं विद्यतेऽस्य । ब्रह्मज्ञान + इनि ।) ब्रह्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—
"कुशलाकुशलातृप्तिरहितः समदर्शकः ।
लिङ्गाश्रमपरित्यागी ब्रह्मज्ञानी निगद्यते ॥"

इति शङ्करानन्ददीपिका ॥

तेनापि कृष्णभक्तिः कर्त्तव्या । यथा,—
ब्रह्मानन्देन पूर्णोऽहं तेनानन्देन पूर्णधीः ।
तथापि शून्यमात्मानं मन्ये कृष्णरतिं विना ॥"

इति पाद्मे पातालखण्डे जाबालिं प्रति ब्रह्मविद्वाक्यम् ॥

ब्रह्मण्य, पुं, (ब्रह्मणे हितः । ब्रह्मन् + "खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।" ५ । १ । ७ । इति यत् । "येचाभावकर्म्मणोः ।" ६ । ४ । १६८ । इत्यनुप्रक्रत्या ।) विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४६ । ८५ ।
"ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्द्धनः ।
ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥"
अपि च ।
"ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ।
ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः ॥"

इत्याह्निकचन्द्रिका ॥

ब्रह्मदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ सप्तपर्णः । तूलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रनेश्वरः । (स्त्री । दुर्गा । यथा महाभारते ६ । २० । २६ ।
"वेदस्मृतिमहापुण्ये ब्रह्मण्ये ज्ञानवेदसि ।
जम्बूकटकचैत्येषु नित्यं सन्निहितालये ॥")
ब्रह्मणि साधौ च । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥

ब्रह्मण्यदेवः, पुं, (ब्रह्मण्यो देवः ।) श्रीकृष्णः । यथा,—
"नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥"

इति नारदीयपुराणम् ॥

(यथा च भागवते । ४ । २१ । ३७ ।
"ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो
नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवन्दनात् ॥")

ब्रह्मतालः, पुं, चतुर्मुखतालः । स तु, दशप्राणात्मकः । तच्च ७ मात्राः । मात्रा तु, क च ट त प इति पञ्चाक्षरागामुच्चारणकालः । सैव लघुमात्रा । सदर्द्धं द्रुतमात्रा । तत्रार्द्धे ४ लघवः ६ द्रुताः । ० । ०० । ००० । यथा,—
"चतुर्मुखाभिधे ताले जगन्नाथान्तरं स्मृतः ॥"

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ब्रह्मतीर्थं, क्ली, (ब्रह्मणस्तीर्थम् ।) पुष्करसलिलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्करतीर्थञ्च ॥ (तत्र स्नानफलम् । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । १०५ ।
"ततो गच्छेत राजेन्द्र ! ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥")

ब्रह्मत्वं, क्ली, ब्रह्मणो भावः । ("ब्रह्मणस्त्वः ।" ५ । १ । १२६ । इति त्वः ।) सत्पर्य्यायः । ब्रह्मभूयम् २ ब्रह्मसायुज्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ । ब्रह्मसापूज्यम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ६० ।
"ब्रह्मत्वममरत्वञ्च देवत्वं मरुतस्तथा ॥")

ब्रह्मदण्डः, पुं, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य दण्डः सिद्धयष्टिः ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वशिष्ठस्य सिद्धयष्टिः । यथा,—
"धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ।
एकेन ब्रह्मदण्डेन हतो नाधिता मम ॥"

इति रामायणे विश्वामित्रवाक्यम् ॥

(ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य शापरूपो दण्डः ।) ब्रह्मशापः । यथा,—
"ब्रह्मदण्डहता ये च विद्युदग्निहताश्च ये ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(अयं हि राजधर्म्मं प्रत्युनाशुशोपायः । यदुक्तं महाभारते । २ । ५ । १२६ ।
"क्वचिदस्यानि सर्व्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेजसा ! ।
विषयोगास्तथा सर्व्वे विदिताः प्रत्युनाशुनाः ॥")

ब्रह्मदर्भी, स्त्री, (ब्रह्मणे ब्रह्मोपासनार्थं दर्भो ह्रस्वो दर्भः ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । अग्रदर्भी २ कण्टपत्रफला ३ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोषानिलाग्निहत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मारुते १८६ अध्याये ।
"ब्रह्मदण्डी तु पुण्येन स्नाने पाने वशीकरा ॥")
ब्रह्मदत्तः, पुं, इक्ष्वाकुवंशीयराजविशेषः । तत्पर्य्यायः । ब्रह्मसुतः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५८ ॥ (यथा महाभारते । २ । ८ । २० ।
"ब्रह्मदत्तस्त्विगर्भस्तु राजोपरिचरस्तथा ॥"
स्वनामख्यातो नीपपुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २१ । २५ ।
पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत ।
स कृत्व्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ॥"
ब्रह्मणा दत्त इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा, रामायणे । ३ । १८ । ३८ ।
"अमोघा इषवस्त्वेमे ब्रह्मदत्ताः सुतेजसः ।
दत्ता मह्यं महेन्द्रेण तूणौ चाक्षयसायकौ ॥")
ब्रह्मदर्भा, स्त्री, (ब्रह्मणो हितो दर्भो यस्याः ।) यमानिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।
"यमानिकोग्रगन्धा च ब्रह्मदर्भाजमोदिका ।
सैवोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्यादृषवसा ऋषा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ब्रह्मदारु, क्ली, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हितकरो दारुः ।) स्वनामख्याताश्वत्थाकारवृक्षविशेषः ॥ तत्पर्य्यायः । नृदः २ पृषः ३ क्रमुकः ४ ब्रह्मगव्यः ५ तूलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ पलाशिकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ तलम् ८ । इति भरतः ॥ पूगः ९ यृषः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रमुकार्थे पर्य्यायो यथा,
"तूनः स्थूलश्च पूगश्च क्रमुको ब्रह्मदारु च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ब्रह्मदैत्यः, पुं, (ब्रह्मा ब्राह्मणरूपो दैत्यः ।) प्रेतयोनिप्राप्तब्राह्मणः । इत्यैनिरुक्तम् ॥
ब्रह्मनालं, क्ली, (ब्रह्मणो ब्रह्मलोकप्राप्तेर्नालमिव ।) काश्यां चक्रतीर्थस्य पूर्व्वभागे पितामहेश्वरलिङ्गस्याधस्तीर्थविशेषः यथा,—
"पितामहेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मनालोपरिस्थितम् ।
पूजयित्वा नरो भक्त्या ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
ब्रह्मस्रोतःसमीपे तु कृतं कर्म्म शुभाशुभम् ।
परामक्षयतामेति शुभमेव ततश्चरेत् ॥
अनल्पमपि यत् कर्म्म कृतमत्र शुभाशुभम् ।
प्रलयेऽपि न तस्यास्ति प्रलयो मुनिसत्तम ! ॥
नाभितीर्थमिदं प्रोक्तं नाभीभूतं यतः क्षितेः ।
अपि ब्रह्माण्डगोलस्य नाभिरेषा शुभोदया ॥
सा माणिकर्णिकेयं नाभिगाम्भीर्य्यभूमिका ।
ब्रह्माण्डगोलकं सर्व्वं यस्यामेति लयोदयम् ॥
ब्रह्मनालं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र स्नात्वा नरः स्नातः कोटिजन्ममलं हरेत् ॥
ब्रह्मनाले पतद्येषामपि कीकसमात्रकम् ।
ब्राह्मण्यमक्षयं प्राप्तास्ते न विद्मः क्वचित् ॥"
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे विष्णुमाधवाभिधविष्णुसंवादे वैष्णवतीर्थमाहात्म्यं नाम ६१ अः ॥

ब्रह्मनिर्व्वाणं, क्ली, (ब्रह्मणि परब्रह्मे निर्व्वाणं लयः ।) ब्रह्मणि निर्वृत्तिः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । २ । ७२ ।
"एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्व्वाणमृच्छति ॥"
ब्रह्मपर्णं, क्ली, (ब्रह्मणस्तदाख्यया प्रसिद्धस्य वृक्षस्य पत्रम् । पलाशपत्रम् । यथा, —
"भोजनं ब्रह्मपर्णेषु कथयालोचनं हरेः ।
दर्शनं वेणुधानाच्च महापातकनाशनम् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये ११८ अः ॥
ब्रह्मपर्णी, स्त्री, (ब्रह्मैव विस्तीर्णानि श्यामलं स्थितानि पत्राणि यस्याः ।) पृश्निपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मपवित्रः, पुं, (ब्रह्मणि वेदोक्तकर्म्मणि पवित्रः ।) कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मपादपः, पुं, (ब्रह्मा तदाख्यया प्रसिद्धः पादपः ।) पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥
ब्रह्मपुत्रः, पुं, विषभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारकः ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(पर्य्यायोऽस्य यथा,
"काकोली गरलः सुरेष्टो घत्तनामः प्रदीपनः ।
प्रोक्तिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
ब्रह्मणः पुत्रः । सत्यम् । धर्म्मः । मरीच्यादिः ॥ मनुः । यथा मार्कण्डेये । ६४ । १२ ।
"मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुखासीना निरुद्वाश्च निष्प्रकाराः सुरा: स्मृताः ॥"
नारदः । वशिष्ठः ॥) शैवभेदः । नदभेदः । इति मेदिनी । रे, २८५ ॥ शोणस्य पर्य्यायः । श्यामोघानन्दः २ लौहित्यः ३ लोहितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य नदस्योत्पत्तिमाहात्म्यं यथा,—
सगर उवाच ।
"अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
कथं शान्तनुभार्य्यायां रतः स कमलासन ॥
पारस्त्रैणेयपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहात् ।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ! ॥
और्व्व उवाच ।
शृणु त्वं नृपशार्दूल ! कथयामि महत्तरम् ।
आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः ॥
हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुर्नाम नामतः ।
मुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥
तस्य भार्य्या महाभागा अमोघाख्या महासती ।
हिरण्यगर्भस्य सुतस्तृणबिन्दाश्रमोद्भवा ॥
तया सार्द्धं स कैलासमध्यादापर्वतेश्वरः ।
लौहित्याख्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे ।

जगाम वनमध्यस्थ चिन्वन् बहुफलानि च ॥
तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः ।
तत्राजगाम यत्रास्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥
तां दृष्ट्वा दिव्यगर्भां युवतीमतिसुन्दरीम् ।
मोहितो मदनेनाशु तथाभङ्गिसुचेन्द्रियः ॥
उद्दीपितेन्द्रियो भूत्वा निषृक्तस्तां महामतीम् ।
अथाधावत्तदा ब्रह्मा सस्मरो मदनार्दितः ॥
धावमानं विधातारं दृष्ट्वामोघा महामतिः ।
मैवं मैवमिति प्रोक्ता पर्णशालां जगाम ह ॥
दधर्षाथ धातारममोघा कुपिता तदा ।
पर्णशालान्तरगता हारमाहृत्य तत्क्षणात् ॥
अकार्य्यं न मया कार्य्यं मुनिपत्न्या विगर्हितम् ।
बलात् प्रमथ्य चाहं तत्त्वया त्वाप्त शापाभ्यहम् ॥
अमोघया चैवमुक्तो विधातुश्च सदा नृप ! ।
रेतश्चस्कन्द च तदैवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः ॥
शुक्लं रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।
लज्जयानिष्पतोत्मा दूतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥*॥
गते वेधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदशोभं तथा भुवि ॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।
अमोघां परिपप्रच्छ पर्णशालान्तरस्थिताम् ॥
किमेतदत्र सुभगे ! प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।
पतिताश्च पदशोभास्तेजश्चेदृग् कोद्दशम् ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुं मुनिसत्तमम् ।
अमर्षितेव न्यगदत्याकुला विकलानना ॥
हंसयुक्तस्यन्दनेन कोऽप्यागत्य चतुर्मुखः ।
कमण्डलुकरो मौरू रतिं मां समयाचत ॥
ततो मया मर्त्सितः स क्रुटजान्तरलीनया ।
प्रथाय तेजः स यातो मया शापभयार्दितः ॥
कुरु तत्र प्रतीकारं यदि क्रोधि शान्तनो ! ।
न हि मां धर्षणां सोढुं कश्चित् शक्नोति जीवितः ॥
स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।
इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् ॥
दिव्यज्ञानेन स ज्ञात्वा देवकार्य्यमुपस्थितम् ।
तीर्थोद्धारणचापि हिताय जगतां मुनिः ॥
ज्ञात्वोदकं चिन्तयित्वा स्वभार्य्यामिदमब्रवीत् ॥
इदं तेजो ब्रह्मणस्तु पिबामोघे ! ममाज्ञया ।
हिताय सर्व्वजगतां देवकार्य्यार्थसिद्धये ॥
भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ।
त्वामप्राप्य स महात्मा यास्यतो: स मम च ॥
गतो निजास्पदं तत्त्वं कर्त्तुमर्हसि मद्वचः ॥
तत् श्रुत्वा शान्तनोर्भार्य्यममोघासोच लज्जिता ।
शान्तयन्तीव तं प्राह पतिं नत्वा महामतिं ॥
गान्तस्य तेजो धास्यामि न चेत्ते विमनस्कता ।
अवश्यं यदि कर्त्तव्यं पीत्वा त्वं मयि योनिरत्र ॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यञ्च शान्तनुः ।
स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भं व्यसेचयत् ॥
संक्रामितेन शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सुतौ ।
गर्भं दधानामोघाख्या हिताय जगतां ततः ॥
तस्यां काले तु संप्राप्ते संजातो ज्वलनद्युतिः ।
सकुण्डे समये चापि नीलवासाः किरीटधृक् ॥

ब्रह्मपु

रत्नमालासमायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् ।
भतुर्भुजः पद्मविद्यावरयुक्तिधरस्तथा ।
शिखिमारशिरस्थश्च तुल्यकायो जलौकसैः ॥
तं ज्ञात्वा तथाभूतं ग्लानतुलौकग्लानतुः ।
चतुर्णां पर्वतानाञ्च मध्यदेशे व्यवेशयत ॥
कैलासोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
जारुधिः पश्चिमे श्रोणः पूर्व्वे मन्दरकाक्षयः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्वतानां विधेः सुतः ।
कृत्वातिवृधं नित्यं पूरयेव निजाकरैः ॥
तं शोणमध्यगं पुत्रमासाद्य दक्षिणः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्दक्षयज्ञये ॥
व्यथ काले बहुतिथे अशीते ब्रह्मणः सुतः ।
शोणराशिस्वरूपेण ववृधे पञ्च योजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पपुः सस्तुर्दिशोय इव सागरे ।
शोतामलजले क्षुब्धे देवसाभरसां गणैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
चक्रे मातृवधं घोरमत्युग्रं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितुर्सोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्मार्घ्यं स्नातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां व्यपानयत् ।
शोणं परशुना कृत्वा तत्र ब्रह्मावतारयत् ॥*॥
व्यपि च ।
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कामारे लोहितार्क्षये ।
कैलासोपत्यकायान्तु व्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरमस्तारं मनुष्याय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्व्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिद्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाप्तयदमुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।
लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽभवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा ।
शोषयन् सर्व्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिव्यसुनां स त्यक्त्वा ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादशयोजनम् ॥*॥
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥"
इति कालिकापुराणे ८४ । ८५ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
मासे मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्यां तथाष्टमीम् ।
पिबेदशोककलिकाः स्नायाल्लौहित्यवारिणि ॥
पुनर्जन्मो न वै तस्य चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ।
लौहित्ये विरजे स्नायात् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥*॥
स्नानमन्त्रो यथा,—
"पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरादयः ।
सर्व्वे लौहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ॥
ब्रह्मपुत्र महाभाग ब्रह्मणो कुलनन्दन ! ।
अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य मे हर ॥"
इति निबन्धितत्वधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

ब्रह्मपुत्री, स्त्री, (ब्रह्मणः पुत्री कन्या ।) सरस्वती नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५१ ॥ वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मपुरी, स्त्री, (ब्रह्मणः पुरी ।) विधातुर्धाम । यथा । भूलोकान्तरीक्षस्वर्गलोकादि ब्रह्माण्डोदरवर्त्ति च ब्रह्मपुरीनामकं त्रैलोक्यस्वरूपं मम हृदयमध्ये बाह्ये च सूर्य्यमण्डलमध्यवर्त्ति तेजसा सह एकीभूतं ज्योतिरहमिति चिन्तयन् जपं कुर्य्यात् । इति गायत्रीव्याख्या ॥ * ॥ काशी । यथा,

"विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमि-
र्वाराणसी ब्रह्मपुरी दुरत्यया ॥"
इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥

ब्रह्मबन्धुः, पुं, (ब्रह्मणो बन्धुरिव ।) अधिक्षेपः । निन्दितब्राह्मणः । निर्द्दयः । अमरशब्दनामक ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०३ ॥ तथा हि । अधिक्षेपे निन्द्यार्थे गम्ये अधिक्षेप्यो ब्रह्मबन्धुः । यथा ब्रह्मबन्धो ! किमेतत्ते इति । अधिक्षिप्यतेऽसौ अधिक्षेपोऽधिक्षेप्यः कर्म्मणि घञ् वा । ब्रह्मैव बन्धुरस्य नास्यः । ब्रह्मकर्म्माभावात् निन्द्या अधिक्षेपे समासोऽभिधानात् । ब्रह्मबन्धुः निर्द्दयो यस्य हैयाग्राम न गृह्यते स ब्रह्मबन्धुरितिनिर्द्दिश्यते इत्यर्थः । स्त्रियां ("ऊङुतः ।" ४ । १ । ६६ । इति ऊङ् ।) ब्रह्मबन्धूः । ब्रह्मबन्धुर्ब्राह्मणजातिविशेषे च । ब्राह्मणजातिविशेषे निर्द्दयो ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे इति वोपालितः । इति भरतः ॥*॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ६० ।
"ब्रह्मबन्धोः सुता न त्वं बाले ! नैव तपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्त्तुमन्यान् समुत्सहे ॥")
तस्य दैहिकवधनिषेधो । यथा, भागवते १ स्कन्धे ।
"वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्य्यापणन्तथा ।
एष हि ब्रह्मबन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥"

ब्रह्मभूतिः, स्त्री, (ब्रह्मणो भूतिरङ्गसम्पदिव भूतिर्यस्याः ।) सन्ध्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (ब्रह्मणो भूतिरुत्पत्तिर्यस्या इति विग्रहे बाध्यलिङ्गः ॥)

ब्रह्मभूमिजा, स्त्री, (ब्रह्मभूमेर्जायते या । ब्रह्मभूमि + जन + ड । टाप्) सिंहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मभूयं, क्ली, (ब्रह्मणो भावः । ब्रह्म + भू + "भुवो भावे ।" ३ । १ । १०७ । इति क्यप् ।) ब्रह्मत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ (यथा मनुः । १२ । १०२ ।
"वेदप्राप्त्यर्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥"
"अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय कल्पते ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ मोक्षः । यथा गीतायाम् । १४ । २६ ।
"मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥"

ब्रह्मयो

"ब्रह्मभूयाय हृक्षभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

ब्रह्मरुद्रभृत्, पुं, (ब्रह्मणो रुद्रभृत् शिरोमणिरिव ।) शिवः । इति बटुकभैरवस्य वकारादिसहस्रनामान्तर्गतनाम ॥

ब्रह्मरेखलः, पुं, (ब्राह्मणां ब्रह्मणानां मेखला पुंवद्भावः ।) सुक्षः । इति कैचित् ॥

ब्रह्मयज्ञः, पुं, (ब्रह्मणो ब्रह्मणे वा यज्ञः ।) विधिना वेदस्याध्ययनम् । शिष्याणामध्यापनञ्च । इत्यमरभरतौ ॥ यथा, मनौ । ३ । ७० ।
"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतोनृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"

ब्रह्मयष्टिः, स्त्री, (ब्रह्मणो यष्टिरिव ।) भार्गी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वृक्षविशेषः । यथा, गारुडे १६० अध्याये ।
"ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपनः ।
तेन दृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यत्यत्र संशयः ॥"
ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यष्टिर्लगुडः । विप्रयष्टिः ॥)

ब्रह्मयोनिः, पुं, (ब्रह्मणो योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।) ब्रह्मगिरिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ब्रह्मप्राप्तिकारणग्रन्थध्यानम् । यथा मनुः । १० । ७४ ।
"ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्म्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्म्माणि यथाक्रमम् ॥"
"ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः स्वकर्म्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्म्माणि वक्ष्यमाणाध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अपरस्य ब्रह्मणो योनिरुत्पत्तिकारणम् । यद्वा ब्रह्म सत् योनिः सर्व्वेषामुत्पत्तिकारकं ब्रह्म । यथा, सुश्रुतोपनिषदि । ३ । १ । ३ ॥
"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥"
तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ८३ । १३१ ।
"ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥"
ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य इति विग्रहे बाध्यलिङ्गः । यथा रघौ । १ । ६४ ।
"त्वयेवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धा कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥"
यथा च मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
जगद्धात्रीमहं देवीं मारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्तोत्रेण प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥")

ब्रह्मयोनी, स्त्री, (ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं यस्याः । स्त्रियां पक्षे ङीप् ।) कुरुक्षेत्रे सरस्वतीसीरे पृथूदकनिकटे तीर्थविशेषः । तत्र ब्रह्मणा चत्वारो वर्णाः सृष्टाः । यथा,—
"सरस्वत्यास्तु तीरे यः संयतेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जपन्परो नैनं श्वो मरणं लभेत् ॥
तत्रैव ब्रह्मयोन्यस्ति ब्रह्मणा यत्र निर्म्मिताः ।
पृथूदकं समाश्रित्य सरस्त्यास्तटे स्थितः ॥
चतुर्व्वर्णस्य सृष्ट्यर्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ।
तस्माभिध्यायतः सृष्टिर्ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥

ब्रह्मरा

मुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां क्षत्रिया-
स्तथा ।
ऊरुभ्यां वैश्यजातीया: पद्भ्यां यदास्ततोऽभवन् ॥
चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थान् सुतांस्तत: ।
गर्वं प्रतिष्ठितं तार्घ्ये ब्रह्मयोनीतिसंज्ञितम् ॥
तत्र ज्ञात्वा मुनिश्रेष्ठा: पुनर्योनिं न पश्यति ।"
इति वामनपुराणे ३८ अध्याय: ॥

ब्रह्मरन्ध्रं, क्ली, (ब्रह्मण: परमात्मन: अधिष्ठानाय-रन्ध्रं आकाश: यद्वा, ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्तये रन्ध्रम् । रन्धतेर्ड्रन् प्राणोत्क्रमणे ब्रह्मलोकपार्श्वस्थ तथात्वम् ।) उत्तमाङ्गम् । ब्रह्मतालु इति भाषा । यथा । यं नम: ब्रह्मरन्ध्रं । इति तन्त्रसार: ॥ अपि च । ब्रह्मरन्ध्रसमीरूढोदरं इत्यादि गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥ (यथा च हठयोग-प्रदीपिकायाम् । ४ । १६ ।
"ज्ञात्वा सुषुम्नामार्गं तं कृत्वा वायुं मध्यगम् ।
स्थित्वा सदैव सुस्थाने ब्रह्मरन्ध्रं निरोधयेत् ॥")

ब्रह्मराज:, पुं, (राज्ञेयं राज: । ब्रह्मणो राज: ।) ब्राह्मसुहृत्तं: । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
"ब्रह्मराज उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिता: ।
अनिच्छन्तो ययुर्गृध्नि: स्वगृहान् भगवत्प्रिया:॥"
इति श्रीभागवते । १० । ३३ । ४६ ॥

ब्रह्मराचि:, पुं, याज्ञवल्क्यमुनि:। इति हेमचन्द्र: ॥

ब्रह्मज्ञानं राति ददाति य: । ब्रह्मपूर्व्वात् राधातोर्नञ्यर्थे क्विप्प्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् । इति तट्टीका ॥ ब्रह्मणो निशायां स्त्री । सा देव-सहस्रयुगेन भवति । इति पुराणम् ॥ (मनुष्य-कालपरिमाणतो ब्रह्मणो रात्रिपरिमाणमुच्यते । नेत्रपरिस्पन्दनकालो निमेष: । अष्टादशनिमे-षास्तु काष्ठा । त्रिंशत् काष्ठास्तु कला । त्रिंशत् कलास्तु क्षण: । क्षणास्तु द्वादश मिलित्वा एको मुहूर्त्त: ।
"तास्तु त्रिंशत्क्षणास्ते तु मुहूर्त्ता द्वादशा-
स्त्रियाम् ॥"
इत्यमर: । १ । ४ । ११ ॥
मनुमते तु त्रिंशत्कला मिलित्वा एको मुहूर्त्त: स्यात् यदुक्तं तत्रैव । १ । ६४ ।
"त्रिंशत्कला मुहूर्त्त: स्याद्दिनरात्रे तु तावत: ॥"
ते त्रिंशन्मुहूर्त्ता एकोऽहोरात्र: । अहो-रात्रास्तु पञ्चदशसंख्यका एक: पक्ष: । पक्षस्तु शुक्लकृष्णभेदात् द्विविध: । ताभ्यामुभाभ्यां पक्षाभ्यां मास: स्यात् । मासस्तु पित्र्ये रात्र्य-हनी । क्षणपक्षस्तु पितृणामह: शुक्लपक्षस्तु तूर्व्वरी । षड्भिर्मासैरयनं भवेत् । अयनन्तु दक्षिणोत्तरभेदात् द्विविधम् । ताभ्यामयनाभ्यां वत्सर: स्यात् । वत्सरस्तु दैवे रात्र्यहनी । उत्तरायणं देवानामह: दक्षिणायनन्तु रात्रि: । मानुषाणां यत्कृतादियुगचतुष्टयं तदैवं युगं ज्ञेयम् । एवं दैवयुगसहस्रेण ब्रह्मणोऽह: दैवयुगसहस्रेण च रात्रिर्भवति । तथा च मनौ । १ ७१ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्ट: ।
"विष्णुपुराणे मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माह-

ब्रह्मरी

कीर्त्तनाच्चास्य चतुर्युगेनैव दिव्ययुगानुगमनात् ।
तथा च विष्णुपुराणम् ।
"कृतं त्रेतादापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
प्रोच्यते तत्सहस्रन्तु ब्रह्मणो दिवसो मुने ।॥"
तथा च मनु: । १ । ६८-७३ ।
"ब्राह्मस्य तु क्षपाह्नस्य यत्प्रमाणं समासत: ।
एकैकशो युगानान्तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥
चत्वार्याहु: सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविध: ॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥
यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥
दैविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसंख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ॥
तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विद: ।
रात्रिञ्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जना: ॥"
"यदेतदिति । एतस्य श्लोकस्यादौ यदेतत्मानुषं चतुर्युगं परिगणितं एतद्देवानां युगमुच्यते । चतुर्युगशब्देन सन्ध्यासन्ध्यांशयोरपाप्रिधानकाया-माह एतद्द्वादशसाहस्रमिति स्वार्थिकेण । चत्-र्युगैरेव द्वादशसहस्रसंख्यैर्दिव्यं युगमिति तु मेधातिथेर्भ्रमो नादरणीय: मन्वनन्तरं दिव्य-युगसहस्रेण ब्रह्मणोऽहस्याधिधानात् ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्ट: ॥)

ब्रह्मराक्षस:, पुं, (आद्यो ब्रह्मा ब्राह्मण: पश्चात् राक्षस: कुकर्म्मभि: राक्षसयोनिं गत: ।) भूतविशेष: । यथा, —
"संयोगं पतिनैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षस: ॥"
इति भाग्वे । १२ । ६० ॥
(अस्य यज्ञविनाशकारी भूतयोनिगतत्वात् । यथा, रामायणे । १ । ११ । २१ ।
"शक्रोपेन्द्रमयं यज्ञो नाशक्तेन मक्षीक्षितो ।
नक्षैवाश्रद्धानेन न चाल्पद्रविणेन च ॥
क्षिप्रं हि सगणन्तत्र यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसा: ।")
महादेवस्य गणविशेष: । यथा —
"डाकिनीजातुधानांश्च वेतालान् भविनायकान् ।
भूतमातृपिशाचांश्च कुष्माण्डान् ब्रह्मराक्ष
सान ॥"
इति श्रीभागवते वाराहे ६३ अध्याय: ॥
पारिभाषिकब्रह्मराक्षसा: । यथा, —
"सर्व: स्त्री कच्छपश्चैव वाग्मी बधिर एव च ।
गृहीतार्थं न मुञ्चन्ति पञ्चैते ब्रह्मराक्षसा: ॥"
इति व्यवहारप्रदीप: ॥

ब्रह्मरीति:, स्त्री, (ब्रह्मवर्गा रीति: ।) पित्तलभेद: । यथा, हेमचन्द्र: । ४ । ११४ ॥
"पित्तलारेयारकूट: कपिलोहं सुवर्णकम् ।
हिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोहं सुलोहकम् ।
ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥"
राजरीति: । इति राजनिघण्टु: ॥ (तथास्या: पर्य्यायान्तरम् ।

ब्रह्मली

"पित्तलस्त्वारकूटं स्यादारोरीतिश्च कथ्यते ।
राजरीतिर्ब्रह्मरीति: कपिलापि पिङ्गलापि च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य रीतिश्च ॥)

ब्रह्मर्षि:, पुं, (ब्रह्मा ब्राह्मण: ऋषि: । यद्वा, ब्रह्म वेद परब्रह्म वा ऋषति वेत्ति इति । ऋषि-गतिसृधिनिगम: । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, रामायणे । १ । ६३ । २० २१ ।
"ब्रह्मणस्तु वच: श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधन: ।
पाञ्जलि: प्रणतो भूत्वा पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥
ब्रह्मर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितै: कर्म्मभि: शुभै: ।
यदि मे भगवान्नाह तपोऽहं सुचिरन्तपम् ॥"
तथा च महाभारते । १३ । १४ । ३७ ।
"ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।
विधिवत् कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत ॥")

ब्रह्मर्षिदेश:, पुं, (ब्रह्मर्षीणां देश: वासयोग्य स्थानम् ।) कुरुक्षेत्रादिदेशचतुष्टयम् । यथा,
"कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पाञ्चाला: शूरसेनका: ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तर: ।
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मन: ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्व्वमानवा: ॥
इति मानवे । २ । १६-२० ॥

ब्रह्मलोक:, (ब्रह्मणो लोको भुवनम् ।) ब्रह्मणो भुवनम् । यथा, —
"सत्यन्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।
ब्रह्मलोक: समाख्यातो ह्यपुनोघातलक्षण: ॥"
इति देवीपुराणम् ॥
अपि च ।
"षड्गुणेन तपोलोकात् मत्यलोको विराजते ।
अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृत: ॥"
अस्य टीका । जनलोकापेक्षयैव षड्गुणेन द्वादशको ह्यच्छायेन तपोलोकानन्तरं सत्य-लोक: । न तु तपोलोकात् षड्गुणेनेति मन्त-व्यम् । तथासत्याष्टचत्वारिंशत्को ह्यच्छाय-त्वन ब्रह्मादेस्तस्यावकाशाभावात् । सूर्य्यादि-गोलयोरन्त: कोश: स्यु: पञ्चविंशतिरिति सुकौलं । सत्यलोक एव कल्पभेदेन ब्रह्म-धिष्ण्यात् परं वैकुण्ठलोकादि ज्ञेयम् । एवञ्च भूतलादूर्द्ध्वं पञ्चदशलक्षोत्तरास्त्रयोविंशतिकोट्यो भवन्ति । सत्यलोकादूर्द्ध्वं च पञ्चदशलक्षोनको-टिद्वयादण्डकटाह इति ज्ञेयम् । अपुनर्मारका: पुनर्मृत्युशून्या: । इति विष्णुपुराणे । २अं । ७अ: ॥ (ब्रह्मैव लोक: । तुरीयब्रह्मस्वरूपम् । यदुक्तं श्रुतिपथब्राह्मणे । १४ । ७ । १ । ३१ ।
"एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुप-जीवन्ति । स यो मनुष्याणां राद्ध: समृद्धो भवति । अन्येषामधिपति: सर्व्वैर्मानुष्यकै: कामै: सम्पन्नतम: स मनुष्याणां परम आनन्द: । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दा: । स एक: पितॄणां जितलोकानामानन्द: । अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दा: स एक

ब्रह्मवा

कर्म्मदेवानामानन्दः ये कर्म्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये घृतं कर्म्मदेवानामानन्दाः। स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः। अथ ये घृतं आजानदेवानामानन्दाः। स एको देवलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः। अथ ये घृतं देवलोक आनन्दाः। स एको गन्धर्वलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः। अथ ये घृतं गन्धर्वलोक आनन्दाः। स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः। अथ ये घृतं प्रजापतिलोक आनन्दाः। स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः। सः ब्रह्मलोकः सम्राट्॥ ध्रुवः यथा, महाभारते। १३। १७। १४२।

"निर्व्वाणं ब्राह्मणस्येव ब्रह्मलोकः परागतिः॥")

ब्रह्मवद्यं, क्ली, (ब्रह्म वेदस्यास्य वदनम्। "वद सुपि क्यप् च।" ३। १। १०६। इति भावे यत्।) ब्रह्मणो वाक्यम्। इति ल्यप्रकरणे सुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

ब्रह्मवद्या, स्त्री, (ब्रह्मणा वेदेन उद्यते या। "वदः सुपि क्यप् च।" ३। १। १०६। इति कर्म्मणि यत् स्त्रियां टाप्।) कथा। इति सुग्धबोधव्याकरणे ल्यप्रकरणम्॥

ब्रह्मवर्च्चसं, क्ली, (ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्च्चस्तेजः। "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्च्चसः।" ५। ४। ७८। इति अच्।) ब्राह्मणस्य वृत्ताध्ययनर्द्धिः। इत्यमरः। २। ७। ३६॥ अस्य टीका। वेदबोधितस्याचारस्य परिपालनं व्रतम्। व्रतग्रहणपूर्व्वकं गुरुमुखेन वेदाभ्यासोऽध्ययनम्। तयोर्द्धिस्तत्परिपालनलब्धस्तेजस उपचयो ब्रह्मवर्च्चसं स्यात्। ब्रह्महस्तिराजेति अः। इति भरतः॥ तपःस्वाध्यायजं यच्च तेजस्तु ब्रह्मवर्च्चसम्। इति जटाधरः॥ (तथा च मनुः।४।९४।

"ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः।
प्रज्ञां यशश्च कौर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्च्चसमेव च॥")

ब्रह्मवर्च्चसः, पुं, (ब्रह्मणां ब्राह्मणानां वर्च्चः वर्च्चसं यस्मिन्।) ब्रह्मावर्त्तदेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्मध्यगतोऽयं प्रदेशः॥)

ब्रह्मवर्द्धनं, क्ली, (ब्रह्मणस्तपसो वर्द्धनं यस्मात्।) ताम्रम्। इति हेमचन्द्रः। ४। १०६॥

ब्रह्मवादः पुं, (ब्रह्मणो वेदस्य वादो वदनं पठनमिति यावत्।) वेदपाठः। तत्पर्य्यायः। श्रुताद्दानम् २। इति हारावली। २२१॥ (यथा भागवते। ४। २२। ६२।

"हृष्टस्तुतिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्त्वे स्वयं हरिः॥"

ब्रह्मणो ब्रह्मनिर्णायस्य वादः कथनमिति विग्रहे ब्रह्माधिकारेण तत्त्वनिर्णयवाक्यम्॥ ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादविग्रहे, त्रि। यथा, हरिवंशे। ८१। ३४।

"ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादैश्च पुराणोऽयं हि गीयते॥")

ब्रह्मणा

ब्रह्मवादी, [न्] पुं, (ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्यास्तीति। ब्रह्मवाद+णिनि।) वेदवक्ता। तत्पर्य्यायः। वेदान्ती २। इति जटाधरः॥ यथा, गीतायाम्। १७। २४।

"तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।
प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्॥")

ब्रह्मवादिनी, स्त्री, गायत्री। यथा,—

"आयाहि वरदे देवि! त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि!॥"
इत्यादि गायत्र्या आवाहनम्॥

ब्रह्मविद्या, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मविषयिणी या विद्या।) ब्रह्मज्ञानम्। यथा,—

"न्यायागतधनः प्राप्तो ब्रह्मविद्यापरायणः।
स्वधर्म्मपालको नित्यं सोऽन्तत्वाय कल्पते॥"
इति कौर्म्मे ३ अध्यायः॥
(दुर्गा। यथा, महाभारते। ६। २२। २७।

"त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम्।
स्कन्दमातर्भगवति! दुर्गे कान्तारवासिनि!॥")

ब्रह्मविन्दुः, पुं, (ब्रह्मणो विन्दुः।) वेदपाठे सुखनिर्गतविन्दुः। इति भरतः॥

ब्रह्मवृक्षः, पुं, (तदाख्यया प्रसिद्धो वृक्षः। यद्वा, ब्रह्मणो वेदकर्म्मार्थं यो वृक्षः।) पलाशवृक्षः। इति हलायुधः॥ उडुम्बरः। इति रत्नमाला॥

ब्रह्मवृत्तिः, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वृत्तिर्जीवनोपायः।) ब्राह्मणस्य जीवनोपायः। यथा,—

"स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः॥"
इति श्रीभागवतम्॥

ब्रह्मवेदः, पुं, (ब्रह्मणो वेदः ज्ञानम्।) ब्रह्मज्ञानम्। यथा,—

"प्राणायामः परं ब्रह्म परमात्मा चतुर्मुखः।
प्राणायामः परं विष्णोर्ब्रह्मवेदस्वरूपकम्॥"
इति गीतासारः॥

ब्रह्मवेदिः, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदिरिव।) देशविशेषः। यथा,—

"ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे पञ्चरामह्रदान्तरम्॥"
इति हेमचन्द्रः। ४। १६॥

ब्रह्मवैवर्त्तं, क्ली, (विवृतिरेव वैवर्त्तम्। स्वार्थे अण्। ब्रह्मणो वैवर्त्तं विशेषेण विवृतिर्यत्र।) यथा च ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे। १। ५८।

"विवृतं ब्रह्म कार्त्स्न्येन कृष्णेन यत्र धीमतः!।
ब्रह्मवैवर्त्तकं तेन प्रवदन्ति पुराविदः॥")

अष्टादशमहापुराणान्तर्गतदशमपुराणम्। यथा,

"अष्टादशमहस्रञ्च ब्रह्मवैवर्त्तमीरितम्।
सर्व्वेषाञ्च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अः॥

ब्रह्मशाल्यः, पुं, (ब्रह्मेव सश्यं शाल्यमग्रभागो यस्य। अतिसूक्ष्माग्रत्वात्तथात्वम्।) सोमवल्कः। इति रत्नमाला॥ बावला इति भाषा॥

ब्रह्मशासनं, क्ली, (ब्रह्मणः शासनं निर्णयो उपदेशो वा यस्मिन्।) ब्रह्मविचारगृहम्। तत्पर्य्यायः। धर्म्मकीलकः २। इति शब्दरत्नावली॥ ब्रह्मण

ब्रह्मसा

आत्मा॥ नवद्वीपस्य पूर्व्वदक्षिणकोणे गङ्गापारे ग्रामविशेषे, पुं॥ (ब्रह्मणो विधातुः शासनम्। वेदः॥ प्रतिपादितमेतत् बृहन्नारदीये ४ पादे १०१ अध्याये॥)

ब्रह्मसंहिता, स्त्री, (ब्रह्मणः संहिता।) भगवत्सिद्धान्तसंग्रहग्रन्थविशेषः। यथा,—

"अध्यायशतसम्पन्ना भगवद्ब्रह्मसंहिता।
कृष्णोपनिषदां सारैः संहिता ब्रह्मणोदिता॥"
इति ब्रह्मसंहितायां भगवत्सिद्धान्तसंग्रहे मूलसूत्राख्यपञ्चमाध्यायस्य जीवगोस्वामिकृतटीका॥

ब्रह्मसम्भवः, पुं, द्विपृष्ठनामकजैनविघ्नेषः। इति हेमचन्द्रः॥

ब्रह्मसर्षपः, पुं, (ब्रह्म बृहान् सर्षपः।) सर्षपविशेषः। तत्पर्य्यायः। चूलाकुलः २ अम्बलाला ३। इति चिकाण्डशेषः॥

ब्रह्मसायुज्यं, क्ली, (युनक्तीति युजः। "दृगुपधेति।" ३। १। १३५। कः। ततः "तत्र महेति।" २। २। २८। इति बहुव्रीहिः। "योपसर्जनस्य।" ६। ३। ८२। इति सहस्य सः। ततः सयुजस्य भावः सायुज्यं। यद्वा, योजयतीति युक् सम्पदादित्वात् क्विप्। ततो बहुव्रीहिस्ततः सयुजो भावः। ततः ब्रह्मणः सायुज्यं योजकत्वम्।) ब्रह्मणो भावः। तत्पर्य्यायः। ब्रह्मभूयम् २ ब्रह्मत्वम् ३। इत्यमरः। २। ७। ५२॥ ब्रह्मसापुज्यम् ४। इति शब्दरत्नावली॥ (मुग्धबोधमतेऽस्य व्युत्पत्तिर्यथा।) ब्रह्मणो भवनं तादृश्यं ब्रह्मभूयं भूहनः क्यबिति क्यप्। त्वतौ भावे इति त्वं ब्रह्मत्वं। योजनं युक् तत्सहितः सयुक् तद्भावः सायुज्यं ततो ब्रह्मणा विग्रहः। इति भरतः॥

ब्रह्मसावर्णिः, पुं, (ब्रह्मपुत्रो सावर्णिः।) दशम मनुः। अस्मिन् मन्वन्तरे विश्वक्सेनोऽवतारः। शम्भुरिन्द्रः। सुरसेनविरुद्धाद्याः देवाः। हविष्मदाद्याः सप्तर्षयः। भूरिसेनाद्या मनुपुत्रा भविष्यन्ति। इति श्रीभागवतम्।८।१३।२१-२२॥ अन्यच्च।

"मन्वन्तरे तु दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः।
सुरसेना विरुद्धाश्च द्विपकारास्तथा सुताः॥
घृतसंज्ञा हि ते देवा भविष्यन्तत्र वै मनौ।
तनुपुत्राणां घृतं भावि तद्देवानां तदा घृतम्॥
घृतिरिन्द्रस्तदा भावी सर्व्वैरिन्द्रगुणैर्युतः।
सप्तर्षींस्तु निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा॥
आपो मूर्त्तिर्हविष्मांश्च सुकृती सत्य एव च।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाग्विशुश्चैव सप्तमः॥
सुचेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिसेनः सुवीर्य्यवान्।
घृतानीकोऽथ वृषभो जयद्रथः॥
भूरिद्युम्नः सुवर्चाश्च तस्येते तनया मनोः।"
इति ब्रह्मसावर्णिकम्।

इति मार्कण्डेयपुराणे॥ ९४। ११-१६॥

ब्रह्मसूः, पुं, प्रजापतिः। इत्यमरः। १। १। २८॥ कामदेवः। इत्यमरमाला॥ अनिरुद्धपक्षे ब्रह्माणं सूतवान् ब्रह्मसूः॥ (सूङ् प्रसवे। "अन्येभ्योऽपीति।" ३। २। १७८। क्विप्।) कल्पान्तरे किलानिरुद्धमूर्त्तेर्भगवतो ब्रह्मा जातः। तथा च ब्रह्मपुराणम्। अनिरुद्धात्ततो ब्रह्मा तन्नाभिकमलोद्भवः॥ कामदेवपक्षे। ब्रह्म तपः सुवति प्रेरयति ब्रह्मसूः। सूङ् प्रेरणे ("अन्येभ्योऽपि दृश्यते।" ३।२।१७८। इति) क्विप्। इति भरतः। (क्रमेणैव सत्रेतपःसु प्रवर्त्तनादस्य तथात्वम्॥)

ब्रह्मसूत्रं, क्ली, (ब्रह्मणि वेदग्रहणकाले उपनयनसमये इत्यर्थः धृतं यत् सूत्रम्।) यज्ञसूत्रम्। तत्पर्य्यायः। पवित्रम् २ यज्ञोपवीतम् ३ द्विजायनी ४। इति चिकाण्डशेषः॥ उपवीतम् ५ सावित्रम् ६ सावित्रीसूत्रम् ७। इति हेमचन्द्रावली॥ (यथा भागवते। ८। १८। १४।

"तस्योपनीयमानस्य सावित्री सविताब्रवीत्।
इदमत्रि ब्रह्मसूत्रं मेखलां कश्यपोऽददात्॥"

तटस्थलक्षणपरं उपनिषद्वाक्यम्। ब्रह्मनिर्णयसूत्रम्। यथा गीतायाम्। १३। ४।

"ऋषिभिर्बहुधागीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः॥"

अस्य व्याख्याने श्रीधरस्वामिना यदुक्तं तदुच्यते। "ऋषिभिर्बहुधागीतादिभियोगप्रधानेषु ध्यानधारणादिविषयत्वेन वैराग्यादिस्वरूपेण बहुधा गीतं निरूपितम्। विविधैर्विचित्रैर्नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मादिविषयैश्छन्दोभिर्वेदैर्नानापूजनीयदेवतारूपेण गीतं ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च ब्रह्मसूत्राणि सूच्यते सूच्यन्ते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि यस्मा वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराणि सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादीनि तेषु बहुधा गीतम्। किञ्च हेतुमद्भिः सदेव सोम्येदमग्र आसीत् कथमसतः सज्जायत इति। को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयातीत्यादि युक्तिमद्भिः। अन्यात् अपानचेष्टां कः कुर्य्यात् प्राण्यात् प्राणव्यापारं वा कः कुर्य्यादिति श्रुतिपदयोरर्थः। विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया असन्दिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः। तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तं दुःसंग्रहं संक्षेपतस्तुभ्यं कथयिष्यामि तत् शृणु इत्यर्थः। यद्वा "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि गृह्यन्ते तान्येव ब्रह्म पदयते निश्चीयते एभिरिति पदानि तैर्हेतुमद्भिरीश्वरैर्ना ग्राह्यं आनन्दमयोऽभ्यासादित्यादि युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः॥)

ब्रह्मसुतः, पुं, (ब्रह्मणः सुतः पुत्रः।) इक्ष्वाकुवंशोद्भवराजविशेषः। तत्पर्य्यायः। ब्रह्मदत्तः २। इति हेमचन्द्रः। ३। ३२८॥ (ब्रह्मपुत्रे वह्निछादौ च॥)

ब्रह्मस्वं, क्ली, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य स्वं धनम्।) ब्राह्मणसम्बन्धि धनम्। तस्य हरणे दोषो यथा,

"ब्रह्मस्वं वा गुरुस्वं वा देवस्वं यापि यो हरेत्।
स ज्ञानघ्न इति ज्ञेयो महापापी च भारते॥
अवटोदे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश।
ततो भवेत् सुरापीतौ ततः शुद्धस्ततः शुचिः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः॥

ब्रह्महत्या, स्त्री, ब्रह्मणो हननम्॥ (हनस्त च।३। १। १०८। इति भावे क्यप तकारोऽन्तादेशश्च। स्त्रीत्वं लोकात्।) ब्राह्मणवधः। यथा,

"एकदा च गुरोः कोपात् प्रकृतेरवहेलनात्।
ब्रह्महत्या वज्रमूर्त्तौ बभूव हतचेतसः॥"

तस्या रूपं यथा,—

"रक्तवस्त्रपरीधाना दृष्टा स्त्रीवेषधारिणी।
सप्ततालप्रमाणा सा शुष्ककण्ठौष्ठतालुका॥
ईषाप्रमाणदशना महाभीतेश्च कारणम्।
धावन्तं परिधावन्ती बलिष्ठा हतचेतनम्॥
खड्गहस्ता हतास्त्रं तं दयाहीना च मूर्च्छितम्॥
इन्द्रो दृष्ट्वा च तां घोरां सारं सारं गुरोः पदम्॥
विवेश मानससरो मृणालसूक्ष्मसूचतः।
तत्र गन्तुं न शक्ता सा ब्रह्मणः शापकारणात्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे। ४७ अः॥

अतिदृष्टिकब्रह्महत्या यथा,—

यम उवाच।

"श्रीकृष्णे च तदर्चायां मन्त्रस्यां प्रकृतौ यथा।
शिवे च शिवलिङ्गे वा सूर्य्ये सूर्य्यमणौ यथा॥
गणेशे वा तदर्चायामेवं सर्व्वत्र सुन्दरि!।
यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
स्वगुरौ स्वेष्टदेवेषु जन्मदातरि मातरि।
करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
वैष्णवेष्वन्यभक्तेषु ब्राह्मणेष्वितरेषु च।
करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
हरेः पादोदकेष्वन्यदेवपादोदकं तथा।
करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
यो मूढो विष्णुनैवेद्ये चान्यनैवेद्यकं तथा।
करोति समतां यो हि ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
सर्व्वेश्वरेश्वरे कृष्णे सर्व्वकारणकारणे।
सर्व्वाद्ये सर्व्वदेवानां सेव्ये सर्व्वात्मनात्मनि॥
मायया मानुषरूपे वाप्येकत्व हि निर्गुणे।
करोत्यन्येन समतां ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
पितृदेवार्चनं पौराणिकं वेदविनिर्मितम्।
यः करोति निषेधञ्च ब्रह्महत्यां स विन्दति॥
ये निन्दन्ति हरेर्नैवेद्यं तन्मन्त्रोपासकं तथा।
पवित्राणां पवित्रञ्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते॥
ये निन्दन्ति विष्णुमायां विष्णुभक्तिप्रदां सतीम्।
सर्व्वशक्तिस्वरूपाञ्च प्रकृतिं सर्व्वमातरम्॥
सर्व्वदेवीस्वरूपाञ्च सर्व्वाद्यां सर्व्ववन्दिताम्।
सर्व्वकारणरूपाञ्च ब्रह्महत्यां लभन्ति ते॥
क्षणजन्माष्टमीं रामनवमीं पुण्यदां पराम्।
शिवरात्रिन्तथा चैकादशीं वारं रवेस्तथा॥
पञ्च पर्व्वाणि पुण्यानि ये न कुर्व्वन्ति मानवाः।
लभन्ते ब्रह्महत्यां ते चाण्डालाधिकपापिनः॥
अम्बुवाच्यां भुवनगं जले प्रौष्ठपदादिकञ्च ये।
कुर्व्वन्ति भारते वर्षे ब्रह्महत्यां लभन्ति ते॥
गुरुञ्च मातरं तातं साध्वीं भार्य्यां सुतं सुताम्।
अनाथां यो न पुष्णाति ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
विधाहीनो यस्य न भवेन्न पश्यति सुतन्नयः।
हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
हरेर्नैवेद्यभोजी नित्यं विष्णुं न पूजयेत्।
पुण्यं पार्थिवलिङ्गं वा ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः॥
अवीराममयोभुक्ते योनिजोवी च ब्राह्मणः।
यश्चसन्ध्याविहीनश्च ब्रह्महत्यां लभेत् तु सः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। ३०। १४४-१५८॥

तथा च मनुः। ११। ५४-५५।

"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह॥
अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम्।
गुरोश्चालीकनिर्व्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया॥"

तथा च चिन्तामणिधृतदेवीभागवतवचनम्।

"निद्राभङ्गः कथाच्छेदो दम्पत्योः प्रीतिभेदनम्।
शिरुमालविभेदश्च ब्रह्महत्या समं स्मृतम्॥")

ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे महापातकप्रायश्चित्तव्यवस्थायामादौ द्रष्टव्यम्॥

ब्रह्महा, [न्] पुं, (ब्रह्माणं ब्राह्मणं हतवान्। ब्रह्म + हन् + "ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्।" ३। २। ८७। इति क्विप्।) ब्रह्मघ्नः ब्राह्मणवधकर्त्ता। यथा,—

"ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत्।
भिक्षाशी चात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम्॥
भिक्षाशी विचरेद्ग्रामं वनेऽहनि न जीवति।
ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुक् संयतेन्द्रियः॥
स सर्व्वस्वं वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

तस्य नरकभोगान्ते जन्मानि यथा,—

"खरूष्ट्रखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम्।
चण्डालपुक्कशानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति॥"

इति मानवे। १२। ५५॥

ब्रह्महविः, [स्] क्ली, (ब्रह्मैव हविरर्पणमाज्यम्।) अर्पणमाज्यं हविरपि ब्रह्मैव। यथा,—

"ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म्मसमाधिना॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। ४। २४॥

ब्रह्महुतं, क्ली, (ब्रह्मणि ब्राह्मणे हुतम् दत्तम्। ब्रह्मपदमत्र उपलक्षणं तेन कृमादौ बोध्यम्।) पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः। स तु नृयज्ञः। अतिथिपूजनरूपः। इति जटाधरः॥

ब्रह्मा, [न्] पुं, (बृंहति वर्द्धते यः। बृहि वृद्धौ + "बृंहेर्नोऽच।" उणा० ४। १६५। मनिन् नकारस्याकारश्च।) ऋत्विग्भेदः। तस्य स्थापनविधिर्यथा। ततः प्रादेशप्रमाणां धृतार्क्षां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्य्यात्। समाग्यपश्चाद्गृहकुशपत्तरचितं हिरण्मिश्रावर्क्षसहसुखं दर्भवटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा छत्र-

मृत्तरामङ्गे वा कमण्डलुं वा ब्रह्मरन्ध्रेण परिकल्प्य धारामन्त्रितमुदकपात्रं गर्भीकृत्य अर्घं कुर्यात्; प्रभृति दक्षिणावर्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अर्घप्रमाणान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखो वारिधारां दत्त्वा तदुपरि पात्रमानीय कृशानाकौर्यं पश्चिमाभिमुखोऽनुपवीतिरिक्षेत्। रामरुद्रान्नामिकाङ्गुष्ठाभ्यामाकीर्णकृशमेकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप छन्दोऽग्निर्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः। ॐ निम्नः परावसु रित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततः पात्र उपस्पृश्य दक्षिणपाणिना सव्यपादमङ्गुष्ठमभ्युक्ष्य उत्तराभिमुखीभूय व्याहृतीर्कृशानद्विरभ्युक्ष्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप छन्दोऽग्निर्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः ॐ आयमगन्त्सविता क्षुरेणेति। ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सोदाहरोति। ततः आसनेन कृशोपरि पूर्वाग्रं कृशब्राह्मणं ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदुपरि कृशान् दत्त्वा अधिरभ्युक्ष्य कृशकर्मसमर्चयेत्। ततस्तेनैव पथा प्रत्याहृत्य आसने पूर्वाभिमुख उपविशेत् भूमिजपादिकं कुर्यात्। यदि तु ब्रह्मत्वेनावरोपितो ब्रह्मा व्रयज्ञोपवीतवासं वदेत तदा इमं मन्त्रं जपेत्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो विष्णुर्देवता व्रयज्ञोपवीतवसनविनियोगः। ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुले इति जपेत्। कृशादिब्रह्मपक्षे तु कर्मकर्तुरेव कृताकृतावेक्षणादिब्रह्मकार्ये कर्तृत्वात्तस्यैव व्रयज्ञोपवीतवासवचनविनियोगः। ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुले इति जपेत्। इति भरतभट्टः॥ * ॥

योगभेदः। स तु विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतव्याघातविंशतियोगः। तत्र जातफलम्।

"नानाशास्त्राभ्यासमर्मज्ञबोधकालो
वर्णाचारैः संयुतश्चारुकीर्तिः।
प्राज्ञो दान्तो जायते चारुकर्मा
सूतौ यस्य ब्रह्मयोगप्रयोगः॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

विषः। इति मेदिनी॥ अर्हद्रूपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ सृष्टिकर्तृदेवताविशेषः। सृजति प्रजायः। तत्पर्यायः। आत्मभूः २ सुरज्येष्ठः ३ परमेष्ठी ४ पितामहः ५ हिरण्यगर्भः ६ लोकेशः ७ स्वयम्भूः ८ चतुराननः ९ धाता १० अजयोनिः ११ दृहिणः १२ विरिञ्चिः १३ कमलासनः १४ स्रष्टा १५ प्रजापतिः १६ वेधाः १७ विधाता १८ विश्वसृक् १९ विधिः २०। इत्यमरः॥१।१।१६-१७॥ दृहणः २१ विरिञ्चः २२ स्वयम्भूः २३ पद्मयोनिः २४ पद्मासनः २५ विश्वसृग्विधिः २६। इति भरतः॥ देवदेवः २७ पद्मगर्भः २८ गुणसागरः २९ वेदगर्भः ३० कहरेताः ३१ स्वभूः ३२ सत्यारामः ३३ सुधावर्षी ३४ कृपाहेतुः ३५ स्वयम्पतिः ३६ लोकनाथः ३७ मठाधीशः ३८ सरोजी ३९ मक्षुप्रागः ४० नाभिजन्मा ४१ बहुरूपः ४२ जटाधरः ४३ सनत्कुमारपितृतिः ४४ कञ्जजः ४५ प्रभुः ४६ चिन्तामणिः ४७ पद्मपाणिः ४८ पुराणगः ४९ व्यष्टकर्णः ५० हंसरथः ५१ सर्वकर्मा ५२ चतुर्भुवः ५३। इति शब्दरत्नावली॥ कः ५४। इत्येकाक्षरकोषः॥ व्याः ५५ प्रातपचनिवासः ५६ स्वायम्भुवमनुपिता ५७। इति कविकल्पलता॥ मः ५८। इति प्रणवव्याख्या॥ (नाभिजन्मा ५९। व्यष्टकर्णः ६०। पूर्वः ६१। निधनः ६२। कमलोद्भवः ६३। सदानन्दः ६४। रजोमूर्तिः ६५। मस्यकः ६६। हंसवाहनः ६७। इति कालिकापुराणे ६।१।१।१७॥)

तस्य स्वरूपं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच।

"ततो ब्रह्माण्डमध्यात्मं दर्शयामास शम्भवे।
वर्त्तथे तोयराशिस्थं ब्रह्माण्डञ्च यथा पुरा॥
तत्रस्थं पद्मगर्भाभं ब्रह्माणं जगतः पतिम्।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं सृष्टार्थञ्च पृथग्गतम्॥
प्रणीरिणं स दृष्ट्वा ब्रह्माण्डान्तर्गतं मुहुः।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम्॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्ब्रह्मा ददर्श सः।
ऊर्ध्वमध्यान्तमार्गस्थं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकान्॥
ऊर्ध्वोऽभागो वपुषो ब्रह्मत्वमगमत्तथा।
मध्यो यथा विष्णुभूतो दृष्ट्वान्तस्य शम्भुताम्॥
एकमेव शरीरस्थं त्रिधाभूतं मुहुर्मुहुः।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा स्वे गर्भे तथा सर्वेश्वरं जगत्॥
कदाचिद्देवकार्यं ब्राह्मं कार्यं स्वयं व्रजेत्।
ब्राह्मं तथा वैष्णवं च शाम्भवं वैष्णवं तथा॥
शाम्भवं वैष्णवं कार्यं ब्राह्मं चाप्यथ शाम्भवम्।
गच्छन्तं लीनतां शम्भुरेकतश्च मुहुर्मुहुः॥
दृष्ट्वा वासुदेवोऽपि भिन्नं चाप्यपृथग्गतम्।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तद्वपुश्च यत्॥"

इति कालिकापुराणे १४ अध्यायः॥ * ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा।

"ब्रह्मणे राजन्नवह्निर्नो ब्रह्मणः पूजनक्रमम्॥
ब्रह्मबीजं पुरा प्रोक्तं यन्मन्त्रं पूर्वतश्चरेत्।
तेनैव तन्त्रं संपूज्य परं निर्वाणमाप्नुयात्॥
एतस्य चाश्रमन्त्रस्तु यथा भर्गेण भाषितम्।
वेतालभैरवाद्यांस्तु रूपञ्च शृणु भूमिप।॥
तस्य मन्त्रोद्धारो यथा,
"पद्मतोयञ्च वह्निञ्च प्रोयम्बरसमन्वितः।
चन्द्रबिन्दुसमायुक्तो ब्रह्ममन्त्रः प्रकीर्त्तितः॥
अनेनैव तु मन्त्रेण ब्रह्माणं यः प्रपूजयेत्।
स कामानिष्टं संप्राप्य ब्रह्मलोके प्रमोदते॥"

तस्य ध्यानं यथा,—

"ब्रह्मा कमण्डलुधरश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः।
कदाचिद्रक्तकमले हंसारूढः कदाचन॥
वर्णेन रक्तगौराङ्गः प्रांशुस्तुङ्गाङ्ग उन्नतः।
कमण्डलुवरिभकरो मुखे हस्ते तु दक्षिणे॥
दक्षिणाधस्तथा माला वामाधश्च तथा स्रुवः।
आज्यस्थाली वामपार्श्वे वेदाः सर्वेऽग्रतः स्थिताः॥
सावित्री वामपार्श्वस्था दक्षिणस्था सरस्वती।
सर्वे च ऋषयो ह्याग्रे कुर्यादेभिश्च चिन्तनम्॥
चतुष्कोणं चतुर्द्वारमष्टपत्रसमन्वितम्।
चतुष्कोणे सङ्गतन्तु युक्तमण्डलमुत्तमैः॥
सम्भाजनादिकं सर्वं यास्याद्याः प्रतिपत्तयः।
द्वाद्या उत्तरतल्लोक्या योगपीठेऽङ्गकादिका॥"

तस्य पूजाक्रमो गायत्र्या च यथा,—

"आधारशक्तिप्रमुखांस्तथा सर्वान्तु पूजयेत्।
अष्टपत्रे पद्मस्याष्टौ दिक्पालान् प्रपूजयेत्॥
पद्मासनाय विद्महे हंसारूढाय धीमहि।
तन्नो ब्रह्मात्मिति पदं ततस्तान् पक्षोदयात्॥
एषा तु ब्रह्मगायत्री पूजयेदनया विधिम्।
निर्मौल्याधारी चेतस्य सनत्कुमार उच्यते॥
उपवासः पूर्ववत्तु नैवेद्यन्नरक्षितः।
रक्तकौषेयवस्त्रन्तु ब्रह्मणीतिकरं परम्॥
आज्यं सपायसं सर्पिस्तिलयुक्तस्य भोजनम्।
मितरक्तसमायुक्तं चन्दनं परिकीर्त्तितम्॥
पार्श्वयोः शङ्करं विष्णुं पूजने प्रथमेश्वरः।
सावादीन् कर्मसंस्थांस्तु मण्डले परिपूजयेत्॥
सरस्वतीञ्च सावित्रीं हंसं पद्मासनेषु च।
व्यूहं विशेषः कथितः प्रणामस्यास्य दण्डवत्॥
पद्मबीजभवा माला जपकर्मणि कीर्त्तिता।
पूर्णादर्वी तिथौ ग्राह्ये पूजाकर्मणि सर्वदा॥
क्षीरेणार्घं प्रदद्यात्तु सर्वदा ब्रह्मणे नृप।
व्यूहस्तु कथितो भूप! यथा भर्गेण भाषितः॥
दर्शयेत्स स्वपुत्राभ्यां कामरूपाद्रयं शुभम्।
यत्र तत्र विधिश्चैव साधकः परिपूजयेत्॥
पीठे सम्यक् पूजयित्वा परं निर्वाणमाप्नुयात्॥"

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः॥

तस्यापूज्यत्वकारणम् यथा। मोहिन्युवाच।

"उत्तिष्ठ जगतांनाथ! पारं कुरु ममाधुना।
निमग्नां दुस्तरे घोरे कर्णधार! भयानके॥
त्वदीयनिर्जलस्थाने सर्वत्रस्तु विवर्त्तिते।
मृगतृष्णायुते रम्ये पुंस्कोकिलरुतयुते॥
मत्तन्तं लक्ष्मनस्कामां दासीं जन्मनि जन्मनि।
क्रीणीष्व रतिपर्यन्तमल्पमूल्येन मत्वरम्॥
इत्युक्त्वा मोहिनी सद्यो जगत्सम्मुह्य ब्रह्मणः।
चित्तकर्षं करं वक्त्रं सस्मिता कामविह्वला॥
विज्ञाय समयं धाता तामुवाच भयातुरः।
पीयूषतुल्यवचनं परं विनयपूर्वकम्॥"

ब्रह्मोवाच।

"ब्रूहि मोहिनि! मदाद्यं सत्यं सारं हितं स्फुटम्।
न कुरु त्वञ्च त्रैलोक्ये स्त्रीजातीनामपत्रपाम्॥
त्यज मामम्बिके! पुत्रं वृद्धं निष्कामिमेव च।
त्वत्कर्मयोग्यं रमिकं युवानं पश्य सस्मिते!॥
निषेकाद्यन्तये पत्नी गुरुर्भर्त्ता शुभाशुभम्।
मन्त्रः शिल्पमपत्यञ्च सर्वमेतन्न यत्नतः॥
त्वया सह मम स्वैरनिर्बन्धो नास्ति सुव्रते!।
च्युतं महद्वा यत् कर्म्म सर्वं दैवनिबन्धकम्॥
इत्युक्त्वन्तं ब्रह्माणं सारन्तं मनसाम्बुजम्।
चित्तकर्षं पुनर्वक्त्रा कामेन हतचेतना॥
एतस्मिन्नन्तरे धीरं स्थानं तत् सुमनोहरम्।
आजग्मुर्मुनयः सर्वे ज्वलन्तो ब्रह्मतेजसा॥
दृष्ट्वैतांश्च मुनिश्रेष्ठानागतांश्च ममेच्छया।

तत्याज मोहिनी प्रीतिं व्रीड़या कमलोद्भवम् ॥
तत्रोवास जगद्धाता सङ्गामपार्श्वतश्च सा ।
प्रणेमुर्मुनयस्तत्र भक्तिनम्रात्मकन्धराः ॥
आशिषं युयुजे ब्रह्मा वामयामास तान् प्रभुः ।
तेषु मध्ये प्रजज्वाल यथा तारासु चन्द्रमाः ॥
पप्रच्छुर्मुनयो देवं कथमेषा तवाङ्गिके ।
स्वर्वेश्यानासु प्रवरा मोहिनीत्वेवमेव च ॥
श्रुत्वा मुनीनां वचनमधात्तान् प्रजापतिः ॥

ब्रह्मोवाच ।

अपूर्वं नृत्यगीतञ्च चिरं कृत्वा सुभाषया ।
उवासेयं परिश्रान्ता यथा कन्या पितुः पुरः ॥
इत्युक्त्वा जगतां धाता जहास मुनिसंसदि ।
जहसुर्मुनयः सर्वे सर्वज्ञात्मञ्च राधिके ! ॥
सर्वं रहस्यं विज्ञाय जगत्स्रष्टुश्च मानसम् ।
सद्यश्चुकोप कुलटा हास्यध्वाङ्क्षेण संसदि ॥
सर्व्वाङ्गकम्पमाना सा कुलटा कुटिलानना ।
रक्तपङ्कजनेत्रा च कोपपस्फुरिताधरा ॥
उत्थाय च सभामध्ये तेषाञ्च पुरतः स्थिता ।
संवुध्योवाच ब्रह्माणं स्वल्पकन्या यथा रुषा ॥

मोहिन्युवाच ।

अये ब्रह्मन् ! जगन्नाथ ! वेदकर्त्ता त्वमेव च ।
किंवा वेदप्रणिहितं कर्म्म किन्त्विह पश्यसि ॥
विचारं मनसा स्वेन कुरु वेदविदां गुरो ! ।
स्वकन्यायां यत्स्पृहा ते कथं हसति नर्म्मकीम् ॥
निर्म्मिताहमीश्वरेण स्वर्भ्रष्या सर्व्वगामिनी ।
सतां कर्म्म विरुद्धं यत्तदत्यन्तविडम्बनम् ॥
दासीतुल्यां विनीताञ्च देवेन प्रहरणागताम् ।
यतो हससि गर्व्वेण ततोऽपूज्यो भवाचिरम् ॥
अचिराद्दर्पभङ्गस्ते करिष्यति हरिः स्वयम् ।
निबोध प्रहरणं ब्रह्मन् ! वैश्यायाश्चैव साम्प्रतम् ॥
तवैव वचनं स्तोत्रं मन्त्रं गृह्णाति यो नरः ।
भविता तस्य विघ्नञ्च स यास्यत्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव माघ्याञ्च संक्रान्त्यां न भविष्यति सा पुनः ॥
कल्पान्तरेऽथ कल्पे वा देवैः देहान्तरेऽथ ते ।
पुनः पूजा न भविता या गता सा गतैव च ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी प्रीतिं जगाम मदनालयम् ।
तेन सार्द्धं रतिं कृत्वा बभूव विह्वला पुनः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे मोहिनीप्रापब्रह्मदर्पभङ्गप्रस्तावः ३३ अध्यायः ॥
तस्य सृष्टिक्रमो यथा । मनुरुवाच ।
"चतुर्मुखत्वमगमत् कस्मात्लोकपितामहः ।
कथञ्च लोकानसृजद्ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ॥"

मत्स्य उवाच ।

"तपश्चचार प्रथममम्बराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः ॥
पुराणं सर्व्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
नित्यशब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणात्मकसम्मता ॥"
तस्य मानसदृग्पुत्रसृष्टिर्यथा,—
"वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः ।
मनसः पूर्व्वसृष्टा वै जाता ये तेन मानसाः ॥
मरीचिरभवत् पूर्व्वं ततोऽत्रिर्भगवानृषिः ।
अङ्गिराश्चाभवत् पश्चात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम् ॥
ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत ।
प्रचेताश्च ततः पुत्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः ॥
पुत्रो भृगुरभूत्तत्र नारदोऽपि चिरादभूत ।
दशेमान् मानसान् ब्रह्मा जगत् पुत्रानजीजनत् ॥"
तस्य प्राणीरदृग्पत्नास्सृष्टिर्यथा, —
"प्राणीरानथ वक्ष्यामि मालतीनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षप्रजापतिरजायत ॥
धर्म्मस्तनान्तरादभवद्धृदयात् कृपमायुधः ।
मनसश्चाभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ॥
मुखान्मोहः समभवदहङ्कारादभूनमदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्तृप्तिर्नाभितलात् नृप ! ॥
रम्भः करम्भश्चात्रि ब्रह्मसूनुरभूतताम् ।
ऋते नव सुता राजन् ! कन्या च दशमी पुनः ॥
अङ्गजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता ॥"
तस्य चतुर्मुखत्वस्य कारणं यथा, -
"ततः स्वदेहसम्भूतामात्मजामित्यकल्पयत ।
दृष्ट्वा तां अथितस्तावत् कामबाणार्दितो विभुः ।
अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः ॥
ततो वशिष्ठप्रमुखा भगिनीमिति चुक्रुशुः ।
ब्रह्मा न किञ्चिदवदत् तन्मुखालोकनाहते ॥
अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः ।
ततः प्रणामनम्रां तां पुरस्तादभ्यलोकयत ॥
अथ प्रदक्षिणञ्चक्रे सा पितुर्वरवर्णिनी ।
पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तदपालोकनेच्छया ।
आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् ॥
विस्तायस्फुरदोष्ठञ्च पाश्चात्यमुदगात्ततः ।
चतुर्थमभवत् पश्चादामं कामशरातुरम् ॥
ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा ।
उत्पतन्त्यास्तदाकाशमालोकनकुतूहलात् ॥
सृष्ट्यर्थं यत् कृतं तेन तपः परमदारुणम् ।
तत् सर्व्वं नाशमगमत् स्वसुतोपगमेच्छया ॥
तेनाशु वक्त्रमभवत् पञ्चमन्तस्य धीमतः ।
आविर्भवज्जटाभिश्च तद्वक्त्राच्छादितप्रभुः ॥"

इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ * ॥

नव ब्रह्माणो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसन्तथा ।
मरीचिं दक्षमत्रिञ्च वशिष्ठञ्चैव मानसम् ।
नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥"
कल्पभेदे तस्य जन्मानि यथा,—
"त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ।
चाक्षुषे वै द्वितीयं मे जन्म चासीत् पुरातनम् ॥
त्वत्प्रसादात्तु मे जन्म तृतीयं वाधिकं महत् ।
त्वत्तः श्रवणजं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ! ॥
नासत्यञ्चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चममुच्यते ।
अण्डजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्म्मितम् ॥
इदञ्च सप्तमं जन्म पद्मजन्मनि मे प्रभो ! ।
सर्गे सर्गे त्वहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्त्मनः ! ॥"

इति महाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मे

अग्निरुद्रुरूपविष्णुं प्रति पाद्मकल्पीयब्रह्मत्वञ्च नम् ॥ * ॥ तस्य पतनकालो यथा,—
"द्वाचिंशद्दण्डकोऽस्तु तथा द्वण्टाष्टकं भवेत् ।
खचेद्वयं निशश्चैव प्राहुश्चयुतं तथा ॥
पञ्चमेकं समुद्राश्च चयो ब्रह्ममासाते ।
ब्रह्मा विष्णुर्हरे चैकः पतत्यैव वदन्ति ते ॥
मनोषिणामसंख्या विष्णुरुद्रस्यस्य प्राकृतः ।
ईश्वरस्य तथा चामी म सांख्यप्रकृतेस्तथा ॥
अतः परं परे धात्रि कालसंख्या न विद्यते ।
ब्रह्मणोऽतः परं संख्या नास्ति चेतन्मतं हि मः ॥"
अपि च ।
"एकाग्रे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
भोगिशय्यागतः श्रीते त्रैलोक्यग्रासमूर्छितः ॥
जलमेर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानोऽजसम्भवः ।
अतीतायान्तु पूर्व्वायां म ब्रह्मा सृजते पुनः ॥
एवन्तु ब्रह्मणो वर्षं तथा वर्षशतं भवेत ।
गते वर्षे गते ब्रह्मा परमात्मनि लीयते ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

ब्रह्माग्रभूः, पुं, (ब्रह्मणोऽग्रे सम्भवे भवतीति । भू+क्विप् । यज्ञार्थं ब्रह्मणो देहाज्जातत्वात्तथात्वम् ।) घोटकः । इति हारावली । ५२ ॥

ब्रह्माञ्जलिः, पुं, (ब्रह्मणो वेदपाठार्थं कृतो योऽञ्जलिः ।) सामवेदपाठे स्वरविभागार्थं योऽञ्जलिः क्रियते सः । अध्ययनस्यादावन्ते च गुरवे प्रणवोच्चारणपूर्व्वकोऽञ्जलिः क्रियते सः । तत्पाठार्थत्वात् ब्रह्मणोऽञ्जलिः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा, मनुः । २ । ७०-७१ ।
"अधीष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥
ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहृत्य हस्तावध्येयं महि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥")

ब्रह्माणी, स्त्री, (ब्रह्माणमनति कौमार्य्यवतीति । अण प्राप्तौ कर्म्मण्यण् । ङीप । यद्वा ब्रह्माणमानयति जीवयतीति । अनधातुप्राणने ण्यन्तात् कर्म्मणि अण् ङीप् । "गौरादिभ्यः ।४ । १ । ४१ । इति ङीप् पूर्व्वपदादिनिपातनाच्च ।) ब्रह्मणः पत्नी । इति शब्दमाला ॥ ब्रह्मणोऽङ्गशरीरात् तस्या उत्पत्तिर्यथा तन्त्रे यथा,—
"ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् ।
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोद्वृं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ! ॥"

इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।
"हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः ।
आयासा ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी सामिधीयते ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । १४ ॥*॥
(इयं हि पूर्णशक्तेर्दुर्गायाः कलाशक्तिः । यदुक्तं मार्कण्डेये । ६० । ३४ ।

देव्युवाच ।
"एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा ।
पश्यैता दुष्ट ! मय्येव विलीयन्ते मद्विभूतयः ॥
ततः समस्ताः देव्यो ब्रह्माणी-प्रमुखा लयम् ।
तस्या देव्यास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिका ॥")
दुर्गा । यथा, —
"ब्रह्माण्यो ब्रह्मजननाद्ब्रह्मान्तरपरा मता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥*॥
रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥ राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्राह्मण्डं, क्ली, (ब्रह्मणो जगत्स्रष्टुरण्डम् । चतुर्दशभुवनगोलकः । यद्वा, ब्रह्मणा विश्वस्रष्ट्रा ह्लसमण्डम् ।) भुवनकोषः । विश्वगोलकः । यथा, —
"ब्रह्माण्डरचनाख्यानं श्रूयतां सावधानतः ।
ब्रह्माण्डरचनार्थञ्च भक्ता जानन्ति यत्नतः ॥
सुरयश्च सुराः सन्तः किञ्चिज्जानन्ति दुःखतः ।
जानामि विश्वसर्ज्जार्थं ब्रह्मानन्तो महेश्वरः ॥
धर्म्मः सनत्कुमारश्च नरनारायणावृषी ।
कपिलश्च गणेशश्च दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
वेदाश्च वेदमाता च सर्व्वज्ञा राधिका स्वयम् ।
एते जानन्ति विश्वार्थं नान्यो जानाति कञ्चन ॥
वैधव्यार्थञ्च सुधियः सर्व्वे विज्ञातुमक्षमाः ।
नित्याकाशो यथात्मा च तथा नित्या दिशो दश ॥
यथा नित्या च प्रकृतिस्तथैव विश्वगोलकः ।
गोलोकश्च यथा नित्यस्तथा वैकुण्ठ एव च ॥
एकदा मयि गोलोके रासे नृत्यं प्रकुर्व्वति ।
आविर्भूता च वामाङ्गाद् बाला षोड़शवार्षिकी ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभा शरच्चन्द्रसमप्रभा ।
अतीवसुन्दरी रम्या रमणीनां परात्परा ॥
ईषद्धास्या प्रसन्नास्या कोमलाङ्गी मनोहरा ।
बद्धचूडांशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥
यथा जलदपङ्क्तिश्च बलाकाभिर्विभूषिता ।
सिन्दूरबिन्दुना चारुचन्दनचन्दनबिन्दुभिः ॥
कस्तूरीबिन्दुभिः सार्द्धं सीमन्ताधःस्थलोज्ज्वला ।
अमूल्यरत्ननिर्म्माणमुज्ज्वलधकिरणोज्ज्वला ॥
रत्नकुण्डलयुग्मेन गण्डस्थलसमुज्ज्वला ।
कुङ्कुमालक्तकस्तूरीचारुचन्दनपत्रकैः ॥
विचित्रैश्च सुचित्रैश्च मुकपोलस्थलोज्ज्वला ।
खगेन्द्रचञ्चुविजितनासा चारुर्वी सुशोभिता ॥
गजेन्द्रगण्डनिर्म्मुक्तमुक्ताभूषणभूषिता ।
कृत्वा विमुक्तमुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ॥
बलिता ललितानीव पक्वबिम्बाधरा वरा ।
शरत्पूर्णेन्दुनिन्दास्या पद्मनिन्दितलोचना ॥
क्षणासारनिभोद्भिन्नसुचारुकज्जलोज्ज्वला ।
अमूल्यरत्ननिर्म्माणकेयूरकङ्कणोज्ज्वला ॥
मणीन्द्रराजराजीभिः शङ्खयुग्मकरोज्ज्वला ।
रत्नाङ्गुरीयकैरिभरङ्गुलिभूषिता ॥
रत्नेन्द्रराजराजेन क्षणञ्चञ्चीररञ्जिता ।
रत्नपाषकराजीभिः पादाङ्गुलिविराजिता ।
सुन्दरालक्तरागेण चरणाधःस्थलोज्ज्वला ॥
गजेन्द्रगामिनी रामा कामिनी वामलोचना ।
मां दृष्ट्वा कटाक्षेण रमणी रमणोत्सुका ॥
रासे संभूय रामा सा दधाव पुरतो मम ।
तेन राधा समाख्याता पुराविद्भिः प्रपूजिता ॥
प्रकृष्टप्रकृतिश्चास्यात्तेन प्रकृतिरीश्वरी ।
शक्ता स्यात् सर्व्वकार्य्येषु तेन शक्तिः प्रकीर्त्तिता ॥
सर्व्वाधारा सर्व्वरूपा मङ्गलार्थी च सर्व्वतः ।
सर्व्वमङ्गलदत्ता सा तेन स्यात् सर्व्वमङ्गला ॥
वैकुण्ठे सा महालक्ष्मीर्मूर्त्तिभेदे सरस्वती ।
प्रसूय वेदान् विदिता वेदमाता च सा सदा ॥
सावित्री सा च गायत्री धात्री त्रिजगतामपि ।
पुरा संहृत्य दुर्गञ्च सा दुर्गा च प्रकीर्त्तिता ॥
तेजःसु सर्व्वदेवानामाविर्भूता पुरा सती ।
तेनाद्यप्रकृतिर्ज्ञेया सर्व्वासुरविमर्द्दिनी ॥
सर्व्वानन्दा च सानन्दा दुःखदारिद्र्यनाशिनी ।
शुचूणां भयदात्री च भक्तानां भयहारिणी ॥
दक्षकन्या सती सा च शैलजा तेन पार्व्वती ।
सर्व्वाधारस्वरूपा सा कलया सा वसुन्धरा ॥
कलया तुलसी गङ्गा कलया सर्व्वयोषितः ।
सृष्टिं करोमि च यया तया शक्त्या पुनःपुनः ॥
दृष्ट्वा तां रासमध्यस्थां मम क्रीड़ा तया सह ।
बभूव सुचिरं तात ! यावद्वै ब्रह्मणः शतम् ॥
श्रमश्चैनं कौतुकञ्च महाहङ्कारमीयुषम् ।
तयोर्द्वयोर्म्मेरावग्निः सुस्राव राममण्डले ॥
तस्माच्चनोहरं जज्ञे नाम्ना कामसरोवरम् ।
पपात धर्म्मधाराधो वेगेन विश्वगोलके ॥
बभूव जलपूर्णञ्च ब्रह्माण्डानाञ्च गोलकम् ।
जलपूर्णं पुरा सर्व्वं दृष्ट्वा शून्यं व्रजेश्वर ! ॥
प्रहङ्कारान्ते च तस्याञ्च वीर्य्याधानं मया कृतम् ।
दधार गर्भं सा राधा यावद्वै ब्रह्मणः शतम् ॥
सुसाव सा तदण्डं च त्रिधा तत् परमाद्भुतम् ।
शुकोप देवी तं दृष्ट्वा रुरोद विषसाद सा ॥
पादेन प्रेरयामास तमधो विश्वगोलके ।
स पपात जले तात ! सर्व्वाधारो महान् विराट् ॥
दृष्ट्वापत्यं जलस्थञ्च मया प्राप्ता च सा पुरा ।
अपत्या च सा राधा मत्प्राणेन पुरा विभो ! ॥
तेन प्रसूता क्रमतो दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ।
शक्तयः परिपूर्णा सा प्रसूताश्च सुनिश्चितम् ॥
देव्योऽन्याश्चापि कामिन्यो न प्रसूता व्रजेश्वर ! ।
कलया प्रभवो यासां कलांशांशेन वा व्रज ॥
जज्ञे महान् विराट् तेन डिम्भेन कलयाश्रयः ।
अस्तताङ्गुष्ठपीयूषं मया दत्तं पपौ च सः ॥
जले स्थावररूपश्च स शेते निजकर्म्मणा ।
उपाधानं जलं तल्पं तस्य योगबलेन च ।
तस्य लोम्नाञ्च कूपानि जलपूर्णानि सन्ततम् ।
प्रत्येकं क्रमतस्तेषु शेते क्षुद्रविराट् पुनः ॥
सहस्रपत्रं कमलं जज्ञे क्षुद्रस्य नाभितः ।
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा तेनायं कमलोद्भवः ॥
तत्राविर्भूय स विधिश्चिन्ताग्रस्तो बभूव च ।
कस्माद्देहः क्व माता मे पिता वा क्व च बान्धवः ॥
दिव्यं चिलक्षवर्षञ्च बभ्राम कमलान्तरे ।
ततो दृष्ट्वा पद्मलग्नं सस्मार तपसा च माम् ॥
तदा मया दत्तमन्त्रं जजाप कमलान्तरे ।
दिव्यं सप्तदशलक्षं नियतं संयतः शुचिः ॥
तदा मत्तो वरं लब्ध्वा मदा हृष्टश्चकार सः ।
मायया प्रतिब्रह्माण्डे ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः ॥
दिक्पाला द्वादशादित्या रुद्राश्चैकादशापि वा ।
नव ग्रहाष्टौ वसवो देवाः कोटित्रयस्तथा ॥
ब्राह्मणाश्चत्रविट्शूद्रा यत्किञ्चन्धर्व्वकिन्नराः ।
भूतादयो राक्षसाश्चाप्येवं सर्व्वं चराचरम् ॥
विश्वे विश्वे विनिर्म्माणं स्वर्गाः सप्त क्रमेण वै ।
सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
काञ्चनीभूमिसंयुक्ता तमोयुक्तस्थलं ततः ।
पातालाश्च तथा सप्त ब्रह्माण्डमेभिरेव च ॥
विश्वे विश्वे चन्द्रसूर्य्यौ पुण्यक्षेत्रञ्च भारतम् ।
तीर्थान्येतानि सर्व्वत्र गङ्गादीनि व्रजेश्वर ! ॥
यावन्ति लोमकूपानि महाविष्णोः क्रमेण च ।
विश्वान्येव हि तावन्ति क्षुसंख्यानि विनश्वरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।८४।५२-१०१॥
अपि च ।
"देवीगुणत्रयाविष्टमण्डञ्च कोटिविस्तरम् ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तसुत्पन्नं सचराचरम् ॥
अण्डे हिरण्यगर्भस्य यद्भूर्गर्भसंश्रितम् ।
तच्चोत्पन्नमिदं व्योमरूपाणि द्यौर्महो भवेत् ॥
अधोर्द्धं काञ्चनमयश्चतुरस्रोच्छ्रितो महान् ।
उत्पन्नः स चतुःशृङ्गो मेरुर्दैवतसंश्रयः ॥
पृथिवी पद्मदिक् क्षेत्रं मेरुस्तस्य तु कर्णिका ।
युगाश्चकोटिविस्तीर्णं तत्र कृत्वा रथं रविः ।
देवीवशवृतो देवैर्याति तस्य प्रदक्षिणम् ॥"
इति देवीपुराणम् ॥
अथ ब्रह्माण्डगोलमाह ।
"भूभूधरश्चिदग्रहानवमानवाद्या
ये याश्च धिष्ण्यगगनेश्वरचक्रकक्ष्याः ।
लोकत्रयस्थितिरुपर्य्युपरिप्रदिष्टा
ब्रह्माण्डभाण्डजठरे तदिदं समस्तम् ॥"
अथाग्नेयोदितं ब्रह्माण्डमानं पूर्व्वोक्तमपि प्रसङ्गादनुवदति ।
कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभूभृद्गुणाङ्गेन्दुभिर्-
व्योम्नः शास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः ।
तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं
केचित् प्रोचुरडग्रडग्रकगिरिं पौराणिकाः क्षुद्रयः ॥
करतलकलितामलकवदमलं
सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहततमसो
नभसः परिधिरदिसस्तैः ॥
ब्रह्माण्डमेतल्लिखितमस्तु नो वा
कर्त्तुं ग्रहः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्व्वैरिह तत्प्रमाणं
प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये भुवनकोषः ॥

महादानविशेषः । यथा,—
मत्स्य उवाच ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डविधिमुत्तमम् ।
यच्छ्रुत्वा सर्व्वदानानां महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
लोकेशाघाद्यहनं सद्वृदधिवासनकं यथा ।
कूर्म्यादिशिंशपलादूर्द्धमासहस्राच्च शक्तितः ॥
कलसद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं बुधः ।
दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम् ॥
लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्म्मुखम् ।
ग्रिवाच्युतार्कग्रिखरसुमालर्क्षीसमन्वितम् ॥
वस्वादित्यमरुद्गर्भं महारत्नसमन्वितम् ।
वितस्तेरुत्तमोत्तं यावदायामविस्तरम् ॥
कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।
तथाष्टादश धान्यानि संमन्त्रात् परिकल्पयेत् ॥
पूर्व्वेणानन्तपुण्यनं प्रद्युम्नं पुर्व्वदक्षिणे ।
प्रकृतिं दक्षिणे देशे सङ्कर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदानग्निरुद्रमतः परम् ।
अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतःपरम् ॥
समन्तादृगुडपीठस्थानर्चयेत् काञ्चनान् बुधः ।
स्थापयेद्घटसंयुक्तान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु ॥
दशैव धेनवो देयाः सहैमाम्बरदोहनाः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः ॥
भक्ष्यभोज्यान्नदीपैश्चफलमाल्यानुलेपनैः ।
होमाधिवासनान्ते तु स्थापितो वेदपुङ्गवैः ।
ऋत्विग्वरायेत्तनन्तं च्चिः कृत्वाथ प्रदक्षिणम् ॥
नमोऽस्तु विश्वेश्वर ! विश्वधाम
जगत्सवित्रे भगवन्नमस्ते ।
सप्तर्षिलोकामरभूतलेश !
गर्भेण सार्द्धं वितरामि रक्षाम् ॥
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु
प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
त्वद्दानपुण्याहृतपातकानां
ब्रह्माण्डदोषाः प्रलयं व्रजन्तु ॥
एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं
दत्त्वाद्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।
भागद्वयं तच्च गुरोः प्रकल्प्य
समं भजेच्छेषमतः क्रमेण ॥
स्वल्पे तु होमे गुरुरेक एव
कुर्य्यादथैकाग्निविधानयुक्त्या ।
स एव संपूज्यतमोऽत्यवित्तै
र्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥
इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्य्याद्
ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम् ।
निर्द्धूतकल्मषविशुद्धसनुर्म्मुरारे-
रानम्रकन्धरपदमुपैति सहाप्सरोभिः ॥
सन्तारयेत् पितृपितामहपुत्रपौत्रान्
बन्धुप्रियातिथिकुलज्ञगुताधिकः सः ।
ब्रह्माण्डदानमुकलीकृतपापकोष-
मागन्द्येच्च जननीकुलमप्यशेषम् ॥

इति पठति शृणोति वा य एतत्
सुरभवनेषु गृहेषु धार्म्मिकाणाम् ।
मतिमपि च ददाति मोदतेऽसा-
वमरपतेर्भवने महाप्सरोभिः ॥"
इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्त्तने ब्रह्माण्डदानको नाम २५० अध्यायः ॥*॥ अपि च ।
"इदानीं कार्त्तिकी चेयं वर्त्तते ऽद्य नराधिप ! ।
ब्रह्माण्डं सर्व्वसम्पन्नं भूसरत्नौषधीयुतम् ॥
देवदानवयत्नैश्च युक्तमेतत् सदा विभो ! ।
एतद्धेममयं ज्ञात्वा सर्व्वबीजरसान्वितम् ॥
सरत्नं पुरुषं ज्ञात्वा कार्त्तिक्यां द्वादशीदिने ।
अथवा पञ्चदश्यां वै कार्त्तिक्याश्चैव नान्यतः ॥
पुरोहिताय गुरवे दापयेद्भक्तिमान्नरः ।
ब्रह्माण्डोदरवर्त्तीनि यानि भूतानि पार्थिव ! ।
तानि दत्तानि तेन स्युः समासात् कथितं तव ॥
यो यज्ञैर्यजते राजन् ! सहस्रवरदक्षिणैः ।
सैकोद्दिष्टो यजेत्तस्य ब्रह्माण्डस्य विशेषतः ॥
यः पुनः सकलश्चैदं ब्रह्माण्डं दातुमिच्छति ।
तेन यज्ञं ज्ञतं दत्तं पठितं कीर्त्तितं भवेत् ॥"
वराह उवाच ।
"एतत् ज्ञात्वा ततो राजा हैमकुम्भं प्रकल्पनम् ।
ब्रह्माण्डस्थधये प्रादात् सपिधानञ्च तत्त्वतः ॥
सर्व्वकामैः सुसम्पन्नो ययौ स्वर्गं नराधिपः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

ब्रह्मात्मभूः, पुं, (ब्रह्मण आत्मनः शरीरात् भवतीति । ब्रह्मात्मन् + भू + क्विप् ।) अत्रिः । इति शब्दमाला ॥ (अस्य ब्रह्मशरीरजातत्वमुक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि । १ । २ । ६-७ । तद् यथा,—
"प्राणा वै यज्ञो वीर्य्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् । सोऽकामयत मेधं म इदं स्यादात्मन्वेनेन स्यामिति । ततोऽत्रिः समभवद्यदत्रित्तन्मेधमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् ।" अत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—
"प्राणाश्चक्षुरादयः । वै यज्ञो यज्ञोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सुत्थातिर्भवति । तथा वीर्य्यं बलमस्मिन् शरीरे । तदुत्क्रान्तप्राणो यज्ञस्वी बलवान् भवति । तस्मात् प्राणा एव यज्ञो वीर्य्यं चास्मिन् शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यज्ञोवीर्य्यमुत्क्रामत उत्क्रान्तवत् तदेवं यज्ञोवीर्य्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः श्वयितुमुच्छूनभावङ्गत्वमध्रियतामेध्यञ्चाभवत् । तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित् प्रिये विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत् । स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदिति॥ उच्यते सोऽकामयत कथं मेधं मेधार्हं यज्ञियं मे ममेदं शरीरं स्यात् । किञ्चात्मन्वी आत्मवान्स्यानेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश । यस्मात्तच्छरीरं मद्वियोगादुगतयज्ञोवीर्य्यं सदश्वदश्वयत्ततस्तस्मादश्वः समभवत् । ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादेव स्तूयते । यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशात् गतयज्ञोवीर्य्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत् तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । ऋत्वोरश्वमेधत्वमश्वमेधनाम्नः लाभः ॥")
ब्रह्मात्मजौ, स्त्री, द्वे मघपदौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मादिजाता स्त्री, (ब्रह्मणः आदिजाता सम्भूता । क्वचित् ब्रह्माभिजाता इति पाठो दृश्यते ।) गोदावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मापेतः, पुं, (ब्रह्मणं ब्रह्मतेजः स्वरूपं सूर्य्यं सुपेत उपगतः तनः पृषोदरात् साधुः ।) माघमासे सूर्य्यनिकटस्थितराशिः । यथा,—
"त्वष्टा च यमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजिदुरुक्षश्च सप्तमः ॥
माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय ! भास्करे ।"
इति विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ॥
ब्रह्मारण्यं, क्ली, (ब्रह्मणो वेदस्य अरण्यमिव ।) वेदपाठभूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ब्रह्मार्पणं क्ली, (ब्रह्मैवार्पणमिति विग्रहे यदर्पणं तद्ब्रह्मैव । यथा, गीतायाम् । ४ । २४ ॥
"ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् ॥"
"ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्वि रसभावपर्यंत तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तद्वदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति । ब्रह्म अर्पणमित्यसमर्थे पदे यदर्पणमुच्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । इति शाङ्करभाष्यम् ॥) ब्रह्मणि समर्पणम् । सत्कारो यथा,
"ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे संप्रदीयते ।
ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
नाहं कर्त्ता सर्व्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
प्रयोगात् भगवानग्निः कर्म्मणानेन शाश्वतः ।
करोति मनतं वृद्धा ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्य्यात परमेश्वरे ।
कर्म्मणामेतदाहुर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम् ॥"
इति कूर्म्मपुराणे ४ अध्यायः ॥
ब्रह्मावर्त्तः, पुं, (ब्रह्मणां ब्रह्मनिष्ठब्राह्मणानामावर्त्त इव । बहुलब्राह्मणाश्रयत्वादस्य तथात्वम् ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । तपोवटः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्परिमाणादि यथा,—
"सरस्वतीदृशद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।
तं देवनिर्म्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥
कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥
एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्व्वमानवाः ॥
इति मानवे । २ । १७-२० ॥
(तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ५० ।
"ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ ! ब्रह्मावर्त्तं नराधिप ! ।
ब्रह्मावर्त्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥"

ब्रह्मौषधं

अपरञ्च तत्रैव । ३ । ८४ । ४० ।
"ब्रह्मावर्त्तं ततो गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति ॥")

ब्रह्मासनं, क्ली, (ब्रह्मणो ब्रह्मप्राप्तेर्वा आसनम् ।) ध्यानासनम् । योगासनम् । इत्यमरः ।२।७।४०॥ ध्यानं परमार्थचिन्तनम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधमात्रम् । ध्यानं निराकारभावनम् । योगः साकारभावनमिति वा । तयोः पद्मस्वस्तिकादासनं यत् तच्च ब्रह्मासनं स्यात् । इति भरतः ॥ (आसनविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"ब्रह्मासनं सदा वक्ष्ये यत्कृत्वा ब्राह्मणो भवेत् ।
एकपादमुरौ दत्त्वा तिष्ठेदण्डाकृतिर्भवेत ॥"
ब्रह्मण आसनमितिविग्रहे ब्रह्मान्तरङ्गम् ॥)

ब्रह्मास्त्रं, क्ली, (ब्रह्मस्वरूपमस्त्रम् ।) ब्रह्मस्वरूपास्त्रम् । यथा, देवीपुराणे ।
"तदा रामेण क्रुद्धेन ब्रह्मास्त्रं प्रति रावणे ।
नारायणविघातार्थं चिन्तितं चतुराननम् ॥
सुब्रह्मेश्वलदस्त्राणां सुवर्भक्षनाशिनम् ।
हुंकाररावबहुलमागत्य पुरतः स्थितम् ॥"

ब्रह्मिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन ब्रह्म । ब्रह्म + इष्ठन् + टाप् च ।) दुर्गा । यथा, —
"ब्रह्मिष्ठा वेदमात्रत्वात् गायत्री चरणाग्रजा ।
वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

ब्रह्मी, स्त्री, (मेधाजनकत्वात् ब्रह्मणो हिता । ब्रह्म + अण् । वाहुलकात् न वृद्धिः । ततो ङीप् ।) पङ्कगुडूकमत्स्यः । इति चिकित्साशब्दः ॥ पाँकाल इति भाषा । फञ्जिकाशृङ्गः । शाकभेदः । ब्रह्मी इति भाषा । इति मेदिनी । मे, १६ ॥ ब्रह्मीशाकस्य पर्य्यायः । मत्स्याक्षी २ सुरसा ३ वयस्था ४ ब्रह्मचारिणी ५ । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठरोगचिकित्सायाम् ।
"तैलतुल्यं प्रदातव्यं स्वरसञ्च पृथक् पृथक् ।
महाकालवचाब्राह्मी तुम्बुरुग्रन्थिपुत्रिका ॥")
अस्या गुणाः । भेदकत्वम् । स्वरकारित्वम् । पित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः पर्य्यायान्तरं गुणाश्च ब्राह्मीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

ब्रह्मीघृतं, क्ली, (ब्रह्मीजातं घृतम् ।) औषधविशेषः । सारस्वतघृतमिति ख्यातम् । यथा,—
"सप्तलपत्रासुत्याद्य ब्रह्मीं प्रक्षाल्य वारिणा ।
उदूखले खोदयित्वा रसं यत्नेन गालयेत् ॥
रसे चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
हरिद्रा मालती कुष्ठं दहनी सहरीतकी ।
एतेषां पलिकैर्भागैः प्रत्येकं कार्षिकाः स्मृताः ॥
पिप्पलीश्च विडङ्गानि सैन्धवे प्रकरा वचा ।
सर्व्वमेतत् समालोड्य घृतेभ्दगुणेन पचेत् ॥
एतत्प्राशनमात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते ।
सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
अर्द्धरात्रप्रयोगेण स्वरो भवति कोकिलः ।
मासमेकं प्रयोगेण भवेत् श्रुतिधरो नरः ॥
पञ्च गुल्मान् प्रमेहांश्च कासं पञ्चविधं जयेत् ।
वन्ध्यानाञ्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।
घृतं सारस्वतं नाम बलवर्णवपुःप्रदम् ॥"
इति जयनारायणकृतचिकित्सारत्नसंग्रहः ॥
(अपरञ्च ।
"ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेवच ।
पुराणं मेध्यमुन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽपस्माराधिकारे ॥)

ब्रह्मोक्तं, त्रि, ब्रह्मणि आ सम्यक प्रकारेण ऊक्तं ग्रथितम् । ("लोपोऽस्योमाडोः ।" इति सूत्रेण आकार लोपः ।) इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

ब्रह्मोत्तरं, त्रि, ब्रह्मा ब्राह्मणः उत्तरः प्रधानं यस्य । ब्राह्मणस्वामिकभृत्यादि । इति व्यवहार प्रसिद्धम् ॥ (देशभेदः । इति माधवम् ।२०।५०॥)

ब्रह्मोद्यं, क्ली, (ब्रह्मणो वेदस्य वदनम् । ब्रह्म + वद् + क्यप् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

ब्रह्मोद्या, त्रि, (ब्रह्म + वद् + क्यप् + टाप् ।) ब्रह्मणः कथा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । २ । २३१ ।
"ब्रह्मोद्याञ्च कथाः कुर्य्यात् पितृणामेतदीप्सितम् ॥"
"परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्य्यात् ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

ब्रह्मोपनेता, [ऋ] पुं, (ब्रह्मणं ब्राह्मणं उपनयते इति । ब्रह्म + उप + नी + तृच । उपनयनहेतुकदण्डत्वात्तथात्वम् ।) पलाशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणोपनयनकर्त्ता च ॥

ब्रह्मौदनं, क्ली, (ब्रह्मणे देयमौदनम् ।) यज्ञे ऋत्विग्भ्यो दत्तमन्नम् । इति वैदिकाः । (यथा, अथर्ववेदे । ४ । ३५ । ७ ।
"ब्रह्मौदनं विश्वजितं पचामि शृतास्तु मे श्रद्धानस्य देवाः ॥")

ब्राह्मं, क्ली, (ब्रह्मण इदम् । ब्रह्मन् + "तस्येदम् ।" ५।३।१२०। इत्यण् । 'नस्तद्धिते' ६।४।१४४। इति टिलोपः ।) ब्रह्मतीर्थं । तत्तु अङ्गुष्ठस्य मूले वर्त्तते । इत्यमरः ॥ २ । ७ । ५१ ॥ अनेन तीर्थेन द्विजस्याचमनं यथा, आह्निकतत्त्वे ।
"अन्तर्जानुसुखो देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥
अङ्गुष्ठोत्तरसो रेखा या पाणेर्दक्षिणस्य च ।
एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥"
ब्रह्मपुराणम् । यथा,—
"ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ॥"
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
(ब्रह्मसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मनुः । १ । ६८ ।
"ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।
एकैकशो युगानान्तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥"
ब्रह्मा देवतास्य इति । ब्रह्मन् + "तस्य देवता ।" ४ । २ । २४ । इत्यण् । टिलोपः । ब्रह्मदेवताकमन्त्रादि । यथा, रघुः ।१२ । ६७ ।
"अमोघं सन्दधे बाणं धनुष्यस्त्रविदुत्तरः ।
ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकश्लक्ष्णनिष्क्रमणौषधम् ॥")

ब्राह्मणः

ब्राह्मः, पुं, (ब्रह्मणोऽपत्यं पुमान् इति । ब्रह्मन् + "तस्यापत्यम् । ४ । १ । ९२ । इत्यण् । "नस्तद्धिते ।" ६ । ४ । १४४ । इति टिलोपः ।) नारदः । इति जटाधरः ॥ (ब्रह्मण इवायमिति अण् ।) विवाहविशेषः । यथा,—
"वरमाहूय यः पूजाच्छादनालङ्कृतां कन्यां यत्र दीयते सः ।"
यथा,—
"आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्म्मः प्रकीर्त्तितः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥
("रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो ब्राह्म उच्यते ।" इति नियमात् रात्रिशेषयामार्द्धस्थितोऽरुणोदयात् प्राक्तद्दण्डद्वयात्मको कालविशेषः । यथा, मनुः । ४ । ९२ ।
"ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुद्ध्येत धर्म्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ॥")

ब्राह्मणं, क्ली, (ब्रह्मन् + अण् न टिलोपः ।) ब्रह्मसंघातः । ब्राह्मणसमूहः । वेदभागः । इति मेदिनी । ने, ६० ॥

ब्राह्मणः, पुं, ब्राह्मणो विप्रस्य प्रजापतेर्वा अपत्यम् । ब्रह्म वेदस्तमधीते वा सः । इति भरतः ॥ (ब्रह्मन् + अण् "ब्राह्मोजातौ ।" ६ । ४ । १७१ । इति टिलोपः ।) तत्पर्य्यायः । द्विजातिः २ अग्रजन्मा ३ भूदेवः ४ वाडवः ५ विप्रः ६ । इत्यमरः ॥ २ । ७ । ४ ॥ द्विजः ७ सूत्रकण्ठः ८ ज्येष्ठवर्णः ९ अग्रजातकः १० द्विजन्मा ११ वक्त्रजः १२ मैत्रः १३ वेदवासः १४ नयः १५ गुरुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मा १७ षट्कर्म्मा १८ द्विजोत्तमः १९ । इति राजनिर्घण्टः ॥* ॥ अयं सर्ब्ववर्णश्रेष्ठः । ब्राह्मणो मुखाज्जातः । ब्रह्मद्वीपे तस्य संज्ञा हंसः । प्लाक्षद्वीपे श्रुतिधरः । कुशद्वीपे कुशलः । क्रौञ्चद्वीपे गुरुः । शाकद्वीपे ऋतव्रतः । पुष्करद्वीपे सर्ब्वे एकवर्णाः । अस्य शास्त्रनिरूपितधर्म्मास्तयः अध्ययनं यजनं दानञ्च । जीविकास्तिस्रः अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च । अयमाश्रमचतुष्टयवान् भवति । यथा । ब्रह्मचारी गृहस्थः वानप्रस्थः सन्यासी च । क्षत्रियवैश्ययोस्तु क्रमशः एकैकपादहीनत्वमिति बोध्यम् । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्यासु ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः । यथा,—
"ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥"
इति महाभारते अनुशासनं । ४७ । २८ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेद्विप्रं स द्विज उच्यते ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
अपि च ।
"न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।
सर्ब्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

ब्राह्मणः

अहेरिव गणाद्गीतः लौहित्यान्नरकादिव।
कृणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः।
यत्र क्वचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥
विमुक्तं सर्वसङ्गेभ्यो मुनिमाकाशवत् स्थितम्।
अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥
जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो रत्यर्थमेव च।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥
गिराग्निरमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम्।
अवीर्णं धीरमकर्मागं तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥"

इति महाभारते मोक्षधर्मे॥ * ॥

अपि च। विष्णुवाक्यम् उवाच।

"विप्रस्य लक्षणं ब्रूहि स्वर्गस्थैः का च तत्कृता।
यतस्तवानुग्रहेणं वाक्यागाः ब्राह्मणाः क्षमाः॥

कल्किरुवाच।

वेदा मामीश्वरं प्राहुरयक्तं शक्तिमत् परम्।
ते वेदा ब्राह्मणमुखे नाना धर्माः प्रकाशिताः॥
यो धर्मो ब्राह्मणानां हि सा भक्तिर्मम पुष्कला।
तथाहं लोहितः श्रीशः संभवामि युगे युगे॥
ऊर्ध्वन्तु चित्रितं सूत्रं मधवानिर्मितं पुनः।
तत्त्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः॥
त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसंज्ञितम्।
शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्धपरिमाणकम्॥
यजुर्वेदो नाभिमितं सामगानामयं विधिः।
वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम्॥
स्कन्धस्थचन्द्रनाद्रिस्तु धारयेत्तिलकं द्विजः।
भाले त्रिपुण्ड्रं कर्मार्हं केशपर्यन्तमुज्ज्वलम्॥
पृष्ठमङ्गुलिमानन्तु त्रिपुण्ड्रं सन्निधाक्षमम्।
ब्रह्मविष्णुशिवावासं दर्शनात् पापनाशनम्॥
ब्राह्मणानां करे स्वर्गो वाचो वेदाः करे हरिः।
गात्रे तीर्थानि यागाश्च नाड़ीषु प्रकृतिस्थितः॥
सावित्री कण्ठकुहरा हृदयं ब्रह्मसद्मनम्।
तेषां ज्ञानान्तरे धर्मः एष्टेऽधर्मः प्रकीर्तितः॥
भूदेवा ब्राह्मणा राजन्! पूज्या वन्द्याः सदृक्षिभिः।
चातुराश्रम्यकुशला मम धर्मप्रवर्तकाः॥
बालाश्चापि ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा मम प्रियाः।
तेषां यत्नः पालयितुमवतारः क्षमा मया॥
महाभाग्यं ब्राह्मणानां सर्वपापप्रणाशनम्।
कलिदोषहरं श्रुत्वा मुच्यते सर्वतो भयात्॥"

इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः॥*॥

अपि च।

"कर्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम्।
स्वधर्मनिरतः शुद्धस्तस्माद्ब्राह्मण उच्यते॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ३५ अध्यायः॥*॥

अपि च।

"जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः।
वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः॥
शौचाचारपरो नित्यं विघसाशी गुरुप्रियः।
नित्यव्रती सत्यरतः स वै ब्राह्मण उच्यते॥
सत्यं दानमथोऽद्रोह आनृशंस्यं क्षमा घृणा।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः॥*॥

ब्राह्मणः

तस्य धर्मो यथा,—

ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम्।
दममेव महाराज! धर्ममाहुः पुरातनम्॥
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव तत्र कर्म समाप्यते।
तच्चेदिक्षमुपागच्छेद्विक्षमाणं स्वकर्मणि॥
अकुर्वाणं विकर्माणि आर्तं प्रज्ञानतर्पितम्।
कृच्छ्रौतोपेत्य सन्तानमथ दद्यादृयजेत च॥
संविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते।
परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः॥
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्नैचो ब्राह्मण उच्यते।"

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः॥*॥

तस्य माहात्म्यादि यथा,—

"सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः।
तस्मै दानानि देयानि भक्तिश्रद्धासमन्वितैः॥
सर्वदेवाश्रयो विप्रः प्रत्यक्षचिदयो भुवि।
न तारयति दातारं दुस्तरे विश्वसागरे॥

हरिशर्मोवाच।

सर्ववर्णगुरुर्विप्रस्त्वया प्रोक्तः सुरोत्तम।।
तेषां मध्ये च कः श्रेष्ठः कस्मै दानं प्रदीयते॥

ब्रह्मोवाच।

सर्वेऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि।
अविद्या वा सविद्या वा नात्र कार्या विचारणा॥
स्त्रीयादिदोषलिप्ता ये ब्राह्मणा ब्राह्मणोत्तम!।
आत्मभ्यो देवगणैस्तैरपि परेभ्यो न कदाचन॥
अनाचारा द्विजाः पूज्या न च मूढा जितेन्द्रियाः।
अभक्ष्यभक्षका गावः कोलाः सुमनसो न च॥
माहात्म्यं भूमिदेवानां विप्रेभ्यादृश्यते मया।
तव स्नेहाद्विजश्रेष्ठ! निशामय समाहितः॥
क्षत्रियाणाञ्च वैश्यानां शूद्राणां गुरवो द्विजाः।
अन्योन्यं गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूसुर!॥
ब्राह्मणं प्रणमेद्यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः।
आयुः पुत्राश्च कीर्तिञ्च सम्पत्तिस्तस्य वर्द्धते॥
न च नीति द्विजं यस्तु मूढधीर्मानवो भुवि।
सुदर्शनेन तच्छीर्षं छेत्तुमिच्छति केशवः॥"

पुण्यादिहस्तब्राह्मणस्य प्रणामनिषेधो यथा,—

"पुण्यहस्तं पयोहस्तं देवहस्तञ्च भूसुर!।
न नमेद्ब्राह्मणं प्राज्ञस्तेभ्यश्चिन्तविवर्द्धनम्॥
जलस्थं देववेषस्थं ध्यानमञ्जितचेतसम्।
देवपूजाञ्च कुर्वन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः॥
बहिष्क्रियां प्रकुर्वन्तं भुञ्जानञ्च द्विजोत्तम!।
तथा सामानि गायन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः॥
ब्राह्मणा यत्र तिष्ठन्ति बहवो द्विजसत्तम!।
प्रत्येकन्तु नमस्कारस्तत्र कार्यो न धीमता॥
क्षतमभिवादनं विप्रं भक्त्या यो नाभिवादयेत्।
स चाण्डालसमो ज्ञेयो नाभिवाद्यः कदापि च॥
क्षतप्रणामं तनयं नमेतां पितरौ न च।
क्षतप्रणामाः सर्वेऽपि नमस्कार्या द्विजैर्द्विजाः॥
क्षतदोषान् द्विजान् गाञ्च न द्विषन्ति विचक्षणाः।
द्विषन्ति वापि मोहेन तेषां रुष्टः सदा हरिः॥
याचकान् ब्राह्मणान् यस्तु कोपदृष्ट्या प्रपश्यति।
क्षुधोपपीडितं तस्य नेत्रयोः क्षुरते यमः॥
विप्रनिर्भर्त्सनं मूढ़ा येन वक्त्रेण कुर्वते।
तस्मिन् वक्त्रे यमस्तप्तं लौहपिण्डं ददाति वै॥
ब्राह्मणो यद्गृहे भुङ्क्ते तद्गृहे केशवः स्वयम्।
देवताः सकला एव पितरश्च सुरर्षयः॥"

तस्य पादोदकादिमाहात्म्यं यथा,—

विप्रपादोदकं यस्तु कणमात्रं वहेद्बुधः।
देहस्थं पातकं तस्य सर्वमेवाशु नश्यति॥
कोटितीर्थावगाहेषु सन्ति तीर्थानि यानि वै।
तीर्थानि तानि सर्वाणि वसन्ति द्विजपादयोः॥
विप्रपादोदकैर्नित्यं सिक्तं स्याद्यस्य मस्तकम्।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः॥
सर्वपापानि घोराणि ब्रह्महत्यादिकानि च।
सद्य एव विनश्यन्ति विप्रपादाम्बुधारणात्॥
त्रयोऽपि शाश्वताः सर्वे परमैश्वर्यदायकाः।
गच्छन्ति विलयं सद्यो विप्रपादाम्बुभक्षणात्॥
पितॄणां यानि तीर्थानि दीयन्ते विप्रपादयोः।
तैस्तृप्ताः पितरः स्वर्गे तिष्ठन्त्याचन्द्रतारकम्॥
प्रक्षाल्य विप्रचरणौ दूर्वाभिर्यो ऽर्घ्यमर्घयेद्बुधः।
तेनार्चितो जगत्स्वामी विष्णुः सर्वसुरोत्तमः॥
विप्राणां पादनिर्माल्यं यो मर्त्यः शिरसा वहेत्।
सत्यं सत्यमहं वक्ष्मि तस्य मुक्तिर्हि शाश्वती॥

तस्य प्रदक्षिणफलम्।

"विप्रं प्रदक्षिणीकृत्य वन्दते यो नरोत्तमः।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा॥"

तस्य पादसेवनफलम्।

यो दद्यात् फलनाम्बुलं विप्राणां पादसेचने।
इह लोके सुखं तस्य परलोके ततोऽधिकम्॥
पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम्।
मोक्षार्थी लभते मोक्षं विप्रपादस्य सेवनात्॥
रोगी रोगात् प्रमुच्येत पापी मुच्येत पातकात्।
मुच्येत बन्धनाद्बद्धो विप्राणां पादसेचनात्॥
अनपत्याश्च या नार्यो मृतापत्याश्च याः स्त्रियः।
बहुपत्या जीववत्सा स्युर्विप्रपादसेचनात्॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २० अध्यायः॥

तस्य सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—

"नोपासिष्यति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम्।
स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः॥"

तस्य सन्ध्याकरणफलं यथा,—

"यावज्जीवनपर्यन्तं यस्त्रिसन्ध्यं करोति च।
स च सूर्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा॥
तत्पादपङ्कजरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संस्पर्शमाशतः।
ततः पापानि यान्त्येव वैनतेयादिवोरगाः॥

सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—

"न गृह्णन्ति सुरास्तस्यां पितरः पिण्डतर्पणम्।
स्वेच्छया न द्विजातेश्च त्रिसन्ध्यरहितस्य च॥"

तस्य निन्दितकर्माणि यथा,—

"विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यरहितो द्विजः।
एकादशीविहीनश्च विषहीनो यथोरगः॥
हरेर्नैवेद्यभोजी न धावको हयवाहकः।

शूद्रान्नभोजी विप्रश्च विष्ठाहीनो यथोरग: ॥
शवदाही च शूद्राणां यो विप्रो वृषलीपति: ।
शूद्राणां सूपकारो च शूद्रयाजी च यो द्विज: ।
अग्निहोत्री मधोजीवी विष्ठाहीनो यथोरग: ॥
यो विप्रोऽघोरान्नभोजी ऋतुस्नानान्नभोजक: ।
भगजीवी वार्द्धुषिको विष्ठाहीनो यथोरग: ।
य: कन्याविक्रयी विप्रो यो हरेर्नामविक्रयी ।
यो विद्याविक्रयी विप्रो विष्ठाहीनो यथोरग: ॥
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी मत्स्यभोजी च यो द्विज: ।
ग्रिलापूजादिरहितो विष्ठाहीनो यथोरग: ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २१ अध्याय: ॥*॥
अपि च ।
"यदि शूद्रां व्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव स: ।
स भवो विप्रजातेश्च चाण्डालात् सोऽधम: स्मृत: ॥
विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणम् ।
तत्पितॄणां सुराणाञ्च पूजने तत्समं सति ॥
कोटिजन्मार्जितं पुण्यं सन्ध्याचीतपसार्जितम् ।
द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संशय: ॥
ब्राह्मणश्च सुरापीतो विड्भोजी वृषलीपति: ।
हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम् ॥"
अपि च ।
"करोत्यशुद्धां सन्ध्याञ्च सन्ध्यां वा न करोति य: ।
चिरसन्ध्यं वर्जयेद्यो वा सन्ध्याहीनश्च स द्विज: ॥
नारायणक्षेत्रादिसीर्थं तस्य प्रतिग्रहदोषो यथा,
"तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरे: पदे ।
वाराणस्यां वदर्य्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले ।
हरिद्वारे च केदारे भीमे बदरपाचने ॥
सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।
गोदावर्य्याञ्च कौशिक्यां चित्रायाञ्च हिमालये ॥
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामत: ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥"
पारिभाषिकमहापातकिब्राह्मणा यथा,—
"शूद्रसम्भोगिसन्यासी ग्रामयाजीति कीर्त्तित: ।
देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्त्तित: ॥
शूद्रपाकोपजीवी य: सूपकार: प्रकीर्त्तित: ।
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्त: पतित: स्मृत: ॥
एते महापातकिन: कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्याय: ॥*॥
विप्राणामाशीर्व्वचनं पूर्णस्वस्त्ययनं यथा,—
"आशिषं कर्त्तुमर्हन्ति प्रसन्नमनसा द्विजम् ।
पूर्णस्वस्त्ययनं सद्यो विप्राशीर्व्वचनं ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्याय: ॥
ब्राह्मणस्य स्वधर्म्मो यथा,—
"ब्राह्मणस्य स्वधर्म्मश्च चिरसन्ध्यमर्चनं हरे: ।
तत्पादोदकनैवेद्यभक्षणञ्च सुधाधिकम् ॥
अन्नं विष्ठा जलं मूत्रमनिवेद्यं हरेर्नृप ! ।
भवन्ति शूकरा: सर्व्वे ब्राह्मणा यदि भुञ्जते ॥
आजीवं भुञ्जते विप्रा एकादश्यां न भुञ्जते ।
कृष्णजन्मदिनं चैव शिवरात्रौ सुनिश्चितम् ॥

तथा रामनवम्याञ्च यत्नत: पुण्यवासरे ।
ब्राह्मणानां स्वधर्म्मश्च कथितो ब्रह्मणा नृप ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्याय: ॥
गृहस्थब्राह्मणनियमा यथा,—
"वेदं वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहित: ।
तदर्थमभिगम्याथ तत्र स्नायाद्विजोत्तम: ॥
गुरवे तु धनं दत्त्वा स्नायीत सदनुज्ञया ।
चीर्णव्रतोऽथ मुक्तात्मा स्नातक: स्नातुमर्हति ॥
वेदवीत्वारयेदग्निमात्मत्रासमथोत्तरम् ।
यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
छत्रञ्चोष्णीषमसलं पादुके चाप्युपानहौ ।
रौक्मे च कुण्डले धार्य्ये क्लृप्तकेशनखश्मश्रु: ॥
स्वाध्याये नित्ययुक्त: स्याद्दृढिमात्मां न धारयेत् ।
अन्यच्च काञ्चनादिर्विप्रो न रक्तां बिभृयात् स्रजम् ॥
शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्ध: प्रियदर्शन: ।
न चौर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥
न रक्तमुखरागश्चास्य घृतं वासो न कुङ्कुमम् ।
नोपानहौ सलं वाथ पादुके च प्रयोजयेत् ॥
उपवीतमलङ्कारं कुसुमानि स्रजाजिनानि च ।
नापसव्यं परीदध्याद्धोमो न विकृतं वसेत् ॥
आहरेद्विधिवद्भौमान् सदग्र्यानात्मन: शुभान् ।
रूपलक्षणसंयुक्तां योनिदोषविवर्ज्जिताम् ॥
असालगोत्रप्रभवामसमानार्षगोत्रजाम् ।
आहरेद्ब्राह्मणो भार्य्यां शीलशौचसमन्विताम्॥
ऋतुकालाभिगामी स्यादृतावृतौ पुत्रोऽभिजायते ।
यजयेत् प्रतिगृह्णानि प्रयत्नेन हिनानि तु ॥
षष्ठाष्टमी पञ्चदशी द्वादशी च चतुर्दशी ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्ध्यन्मन्त्रयाधनि ॥
आदधीतावसथ्याग्निं जुहुयाच्चातिवेदसम् ।
व्रतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पालयेत् ॥
वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रित: ।
अकुर्व्वाण: पतत्याशु नरकानतिभीषणान् ॥
अभ्यसेत् प्रयतो नित्यं वेदं यज्ञान्न हापयेत् ।
कुर्य्यादृक्साम्नि कर्म्माणि सन्ध्योपासनमेव च ॥
सत्यं समाधिकै: कुर्य्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
देवतान्यपि गच्छेत्तु कुर्य्याद्ध्यायीभिषोषणम् ॥
न धर्म्मं स्थापयेद्विद्वान् न पापं गूहयेदपि ।
कुर्व्वीतात्महितं नित्यं सर्व्वभूतानुकम्पक: ॥
वयस: कर्म्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
देशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेत् सदा ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् साधुभिर्यश्च सेवित: ।
तमाचरन्निषेधेन नेहतान्यत्र कर्हिचित् ॥
येनास्य पितरो याता येन याता: पितामहा: ।
येन यान्ति सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥
नित्यं स्वाध्यायशील: स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतिमान् ।
सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायण: ।
अनसूयुर्मृदुर्दान्तो गृहस्थ: प्रत्यवर्त्तत ॥
वीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्ज्जित: ।
सावित्रीजापनिरत: श्रद्धावान् सुच्यते गृही ॥
मातापित्रोर्हिते युक्तो गोब्राह्मणहिते रत: ।
दासा यज्ञो देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥

त्रिवर्गसेवी सततं देवतानाञ्च पूजनम् ।
कुर्य्यादहरहर्नित्यं नमस्येत् प्रयत: सुरान् ॥
विभागशील: सततं क्षमायुक्तो दयालक: ।
गृहस्थस्तु समायुक्तो न गृही न गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दम: शम: ।
अध्यात्मं नित्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
एतस्मान्न प्रमाद्येत विप्रोषिण द्विजोत्तम: ।
यथाशक्ति चरन् कर्म्म निन्दितानि विवर्जयेत् ॥
विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
गृहस्थो मुच्यते बन्धान्नाच कार्य्या विचारणा ॥
विगर्हातिक्रमत्वेषहिंसाबन्धवधादिनाम् ।
अन्यमनुष्यसम्भूतानां दोषाणां वर्जनं क्षमा ॥
स्वदु:खेष्विव कारुण्यं परदु:खेषु सौहृदात् ।
दया यत्सुनय: प्राहु: साक्षाद्धर्म्मस्य साधनम् ॥
चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थत: ।
विज्ञानमितरं विद्याद्येन धर्म्मो विवर्द्धते ॥
अधीत्य विधिवद्विद्यामर्थञ्चैवोपलभ्य तु ।
धर्म्मकार्य्याण्यनुष्ठाय सद्विज्ञानमियते ॥
सत्येन लोकं जयति सत्यञ्च परमं पदम् ।
यथा भूतप्रसादस्तु सत्यमाहुर्मनीषिण: ॥
दम: शरीरावनति: शम: प्रज्ञा प्रसादज: ।
अध्यात्ममत्तरं विद्याद्यत्र गत्वा न शोचति ॥
यया स देवो भगवान् विद्यते यच्च विद्यते ।
साक्षादेव महादेव ! तज्ज्ञानमिति कीर्त्तितम् ॥
सन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्नित्यमक्रोधन: शुचि: ।
महायज्ञपरो विप्रो लभते तदनुत्तमम् ॥
धर्म्मस्यायतनं यत्नाच्छरीरं परिपालयेत् ।
न हि देहं विना रुद्र ! पुरुषैर्विद्यते पर: ॥
नित्यं धर्म्मार्थकामेषु युञ्जीत नियतो द्विज: ।
न धर्म्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् ॥
सीदन्नपि स्वधर्म्मेण नत्वधर्म्मं समाचरेत् ।
धर्म्मो हि भगवान्देवो गति: सर्व्वेषु जन्तुषु ।
भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्म्मधी: ॥
न वेददेवतानिन्दां कुर्य्यात्तैश्च न सम्वदेत् ।
यस्त्वेमं नियतो विप्रो धर्म्माध्यायं पठेत् शुचि: ।
अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १४ अध्याय: ॥

अपि च । सूत उवाच ।
"आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दममार्ज्जवम् ।
ध्यानं प्रसादो माधुर्य्यमार्ज्जवं शौचमेव च ॥
इज्या दानं तप: सत्यं स्वाध्याय आत्मनिग्रह: ।
व्रतोपवासौ मौनञ्च स्नानं पैशुन्यवर्जनम् ॥
एभिर्युक्तो मुनिश्रेष्ठा य: सदा वर्त्तते द्विज: ।
हुत्वा तु पापकं सर्व्वं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
अविद्वो वा सविद्वो वा निरग्नि: साग्निकोऽपि वा ।
यो विप्रस्तपसा युक्त: स परं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
सर्व्वेषामुत्तमं श्रेष्ठं विमुक्तिफलदायकम् ॥
ब्राह्मणस्य तपो वक्ष्ये तन्मे निगदत: शृणु ।
सायं प्रातश्च य: सन्ध्यामुपास्ते स्वात्ममानस: ॥
जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
तपसा भावितो देहो ब्राह्मण: पूतकिल्बिष: ॥

ब्राह्मणः

न क्षौद्रेण प्रतिग्रह्णन् सत्वयि पृथ्वीं ससागराम् ।
हे सन्ध्ये त्वुपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः ॥
यस्तस्य दुष्कृतं किञ्चि पूर्व्वतः परतोऽपि वा ।
यद्गृहानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ।
एवं किञ्चिद्वयुक्तस्तु विनिर्दहति पातकम् ॥
उभे सन्ध्ये त्वुपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः ॥
तस्य देहापवित्रत्वं यथा, —
"यथा देहापवित्रत्वं विप्राणीनां यतो भवे ।
देवर्षे ! शृणु तत्सर्व्वं नराणामानुपूर्व्विकम् ॥
जातके मृतकेऽश्नाते जलौकाभिः समे तथा ।
अपवित्रो द्विजातीनां देहः सन्ध्यादिकर्म्मसु ॥
अपूतमनुरुत्सर्गे नरो मूत्रपुरीषयोः ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु ॥
रक्तपाते नखच्छेदे दन्तखड्गादिभिः क्षते ।
विप्राद्देरशुचिः कायः शस्त्राघातैः कण्टकादिभिः ॥
मुक्तहस्तानवोच्छिष्टेऽपवित्रः क्षतमैथुने ।
शृयते ब्राह्मणादीनां शरीरं क्षुरकर्म्मणि ॥
ज्वरादिभिश्चतुःषष्टिरोगैर्युक्ते द्विजन्मनाम् ।
पुरश्चरणतं पूजादानहोमजपादिषु ॥
धूमोद्गारे वमौ आर्द्रपतितान्नादिभोजने ।
तथा च रेतःस्खलने मर्त्यदेहापवित्रता ॥
अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्याद्दाहदर्शने ।
गर्हितदानग्रहणे पतिते पातकादिभिः ॥
अग्नौ चान्नेन शुद्धिः स्याज्ज्ञातके मृतके द्विज ! ॥
सर्व्ववर्णाश्रमादीनां तनोः सन्ध्यादिकर्म्मसु ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥

अथ आद्वीयप्राह्मणनिर्णयः ।

मान्धातोवाच ।

"क्रीड़ार्थेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं महामुने ! ।
द्विजेभ्यः किंगुणिभ्यो वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

नारद उवाच ।

ब्राह्मणान्न परीक्षेरन्नान्यवर्णास्त्रियो नृप ! ।
दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च न्याय्यमाहुः परीक्षणम् ॥
दैवतैः पूजयन्त्याह दैवतेनैव हि तेजसा ।
उपेयुः तस्माद्दैवेभ्यः सर्व्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥
श्राद्धे तथ महाराज ! परीक्षेद्ब्राह्मणं बुधः ।
कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाभिजनेन च ॥
तेषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।
अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन् ! कीर्त्तयिष्यामि तान् शृणु ॥"

अपाङ्क्तेया यथा, —

क्षितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ।
ग्रामप्रेष्यो वार्द्धुषिको गायनः सर्व्वविक्रयी ॥
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
सामुद्रिको राजभृतस्तैलिकः कूटकारकः ॥
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
अभिशस्तस्तथा स्तेनः क्लीबः यश्चोपजीवति ॥
पञ्चकारश्च सूची च भिक्षुकः पारदारिकः ।
अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥
अभिशस्तः परिक्रामेदृषयः शुना दष्ट एव च ।
परिवित्तिस्तु यश्च स्यादुदृढधर्म्मा गुरुतल्पगः ॥

ब्राह्मणः

कुम्भीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
ईदृशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्तेयास्तु ते मताः ॥
रक्षांसि गच्छते हव्यं यदेषान्तु प्रदीयते ।
श्राद्धे भुक्ता महाराज ! दुष्कर्म्मा गुरुतल्पगः ॥
श्राद्धं नाश्नन्ति तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते ।
सोमविक्रयिणो दत्तं विष्ठातुल्यं भवेन्नृप ! ॥
भिषजे पूयशोणितसमं नष्टं देवलके तथा ।
अप्रतिष्ठं वार्द्धुषिके निष्फलं परिकीर्त्तितम् ॥
बहुयाजिगृहे दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ।
भस्मन्येव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥
ये तु धर्म्मच्यवेतेषु चरित्रापगतेषु च ।
हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तत्राय नश्यति ॥
ज्ञानपूर्व्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ॥
एतान् विद्धि महाबाहो ! अपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् ।
श्रद्दधानानुपदेशान्तु ये कुर्व्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
षष्टिं काणः शतं खञ्जः श्वित्री यावत् प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्दूषयते नृप ! ॥
यदेष्टितप्तिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्व्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
अस्रुयते च यद्दत्तं यच्च अश्रद्धादिवर्जितम् ।
सर्व्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ।
तस्मात् परिहृतं दद्यात्तिलांश्चात्र विकीरयेत् ॥
तिलैर्विरहितं श्राद्धं क्रतं क्रोधवशेन च ।
यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्धविः ॥
अपाङ्क्तेयो यतः पङ्क्तिं भुञ्जानो ननु पश्यति ।
तावत् फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य बालिशम् ॥"

पङ्क्तिपावना यथा, —

"इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
विद्यावेदव्रतस्नाताः ब्राह्मणाः सर्व्व एव हि ॥
सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ॥
ऋतुकालाभिगामी च धर्म्मपत्न्यां यः सदा ।
वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
अथर्व्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
सत्यवादी धर्म्मशीलः स्वकर्म्मनिरतश्च यः ॥
ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेकक्रतश्रमाः ।
मखेषु च समृद्धेषु भवन्त्यवभृतप्लुताः ॥
अक्रोधना ह्यचपलाः शान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सर्व्वभूतहिता ये च आहूयन्तानिमन्त्रयेत् ॥
एतेषु दत्तमक्षय्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
यतयो भोक्षधर्म्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥
ये चैतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
ये च भाष्यविदः केचिद् ये च शाकरणे रताः ॥
अधीयते पुराणं ये धर्म्मशास्त्राणि चाप्युत ।
अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च ॥
यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च ।

ब्राह्मणः

ततो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥
अनृचिगनुपाध्यायः स वेदस्यासनं व्रजेत् ।
ऋत्विगभिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
अथ चेदेदवित् सर्व्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
न च स्यात् पतितो राजन् । पङ्क्तिपावन उच्यते ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्रयेद्विजान् ।
स्वकर्म्मनिरतान् शान्तान् कुले जातान् बहुश्रुतान् ॥
यस्य भिन्नप्रधानानि आङ्गानि च हवींषि च ।
न प्रीणाति पितॄन् देवान् स्वर्गञ्च न स गच्छति ॥
ब्राह्मणो ह्यमधोयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मिन् श्राद्धं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥
ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति महीपते ! ।
निश्चिताः सर्व्वधर्म्मज्ञास्तान् देवा ब्राह्मणान् विदुः ॥
स्वाध्यायनिष्ठानिरता ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
तपोनिष्ठाश्च बोड्या कर्म्मनिष्ठाश्च पार्थिव ! ॥
कथाभि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भूमिप ! ।
तत्र ये ब्राह्मणान् कैश्चिन्न निन्दन्ति हि तेवराः ॥
ये तु निन्दन्ति जल्पेषु न तान् श्राद्धेषु योजयेत् ।
ब्राह्मणा निन्दिता राजन् ! हन्युस्ते पुरुषं सदा ॥
वेदवानसमानां वचनन्नर्षीणां श्रयते नृप ! ।
दूरादेव निरीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यस्तेषां न श्राद्धमावपेत् ॥"

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे श्राद्धपात्रनिर्णयो नाम ३५ अध्यायः ॥ आततायिब्राह्मणवधे दोषाभावो यथा, —

"आत्मानं हन्तुमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
न दोषो हनने तस्य न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
प्रायश्चित्तं छिन्नकानां न वेदेषु निरूपितम् ।
वधे समुद्यते तेषामित्याह कमलोद्भवः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २५ अध्यायः ॥

(क्ली, मन्वन्तरवेदभागः । आघ्राणोपन्यास तन्निरसनपूर्व्वकं तल्लक्षणमाह ऋग्वेदभाष्योपोद्घातप्रकरणे यथा। "तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः ? वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्तिव्याप्तेः प्रोधयितुमशक्यत्वात्। पूर्व्वोक्तमन्त्रभाग एकः । भागान्तराणि च कानिचित् पूर्व्वैरुदाहृतानि संगृहीतानि ।

"हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
परक्रिया पुराकल्पो अवधारणकल्पना ॥" इति ।
तेन ह्यत्र क्रियते इति हेतुः १ । तद्ब्रोदधित्वमिति निर्वचनम् २ । अमेध्या वै माषाः इति निन्दा ३ वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति प्रशंसा ४ । तद्व्याचिकित्सन्तु हवानो माधोयामिति संशयः ५ । यजमानेन सम्मितोदुम्बरी भवतीति विधिः ६ । माषानेव मह्यं पचन्तीति परक्रिया ७ पुरा ब्राह्मणा अभेयुरिति पुराकल्पः ८ । यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्

ब्राह्मण

निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना ६ । एवमन्यदपि उदाहार्य्यम् ॥ न च हैत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेऽपि हैत्वादिसद्भावात् । इन्द्रवोवामुशन्तीष्टीति हेतुः । उदानिषुर्महीरिति तस्मादृक्मुच्यते इति निर्वचनम् । मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः इति निन्दा । अग्निर्मूर्द्धादिवः इति प्रशंसा । अथः स्विदासीदुपरिस्विदासीदिति संशयः वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति विधिः सप्तसमयुताद्दैदितिपरक्रान्तिः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति पुराकल्पः । इति करणबहुत्वं ब्राह्मणमिति चेत् न इत्यादा इत्यथाथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गार्ग्यादित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गार्ग्यस्य मन्त्रेतिशाम्प्रेः । इत्यादैत्यनेन वाक्यैनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेन्न राजात्तित्वं भगं भक्षीत्याह्यो वा रत्ना: शुचिरसीत्याह इत्यनयोर्मन्त्रयोरतिशाम्प्रेः व्याख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेन्न यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः तस्माद्व्याप्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते भ्रमः मन्त्रब्राह्मणरूपौ हावेव वेदभागौ इत्यङ्गीकारात् मन्त्रलक्षणस्य पूर्व्वमभिहितत्वादवधेयो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षणहृदयं जैमिनेः सूत्रयामास तच्चोदितेषु मन्त्राख्येषु ब्राह्मणशब्द इत्यादि ॥"

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८४ ।
"ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मो ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥"
शिवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३३ ।
गभस्तिब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्मविद् ब्राह्मणो गतिः ॥"
ब्रह्म जानातीति ब्रह्मपूर्व्वात् परब्रह्मवेत्तरि, त्रि ॥)

ब्राह्मणब्रुवः, पुं, (ब्राह्मणवंशोत्पन्नतया वेदोक्तकर्म्माकुर्व्वन्नपि आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीतीति । ब्राह्मण + ब्रू + क + बाहुलकात् न वध्यादेयः ।) ब्राह्मणजातिमात्रोपजीवी । यथा, —
"विप्रः संस्कारयुक्तोऽपि नित्यं सन्ध्यादिकर्म्मसु ।
नैमित्तिकेषु नो कुर्य्यात् ब्राह्मणब्रुव उच्यते ॥
युक्तः स्यात् सत्यसंस्कारैर्द्विजस्तु नियमव्रतैः ।
कर्म्म किञ्चिन्न कुरुते वेदोक्तं ब्राह्मणब्रुवः ॥
गर्भाधानादिभिर्यैस्तु स्थोपनयनेन च ।
न कर्म्मकुरु चाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः ॥
अध्यापयति नो शिष्यान्नाधीते वेदमुत्तमम् ।
गर्भाधानादिसंस्कारैर्हीनः स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥

तस्मै दाने फलविशेषो यथा, —
"सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥"

इति मानवे ७ । ८५ ॥

ब्राह्मणयष्टिका, स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टिरिव । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् अत इत्वञ्च ।) वृक्षविशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कम्पिल्लकः २ ब्राह्मणी ३ पद्मा ४ भार्गी ५ अङ्गारवल्ली ६ वालेयशाकः ७ वर्व्वरः ८ वर्व्वुकः ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ ब्रह्मयष्टिः १० ब्रह्मयष्टी ११ फल्गुहिका १२ यष्टी १३ ब्रह्मयष्टिका १४ दुर्द्धरा १५ अङ्गारवल्लरी १६ वालेयः १७ ब्राह्मिका १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भृगुभवा १९ पद्या २० खरशाकः २१ हस्तिका २२ । अस्या गुणाः ।
"भार्गी रूक्षा कटुस्तिक्ता रक्तपित्तकफापहा पाचनी लघुः ।
दीपनी तुवरा गुल्मरक्तानुन्नाग्न्येदूष्णवम् ॥
श्वित्रकासकफश्वासप्लीहान्मन्दरमारुतान् ।"

इति भावप्रकाशः ॥

ब्राह्मणयष्टी, स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टीव ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्राह्मणहितः, त्रि, (ब्राह्मणस्य हितः ।) ब्राह्मणस्य हितकारी । तत्पर्य्यायः । ब्राह्मण्यः २ । इति जटाधरः ॥

ब्राह्मणायनः, पुं, (ब्राह्मणस्यापत्यम् । "नडादिभ्यः फक् ।" ४ । १ । ९९ । इति फक् ।) शुद्धसन्तानजो विप्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्राह्मणी, स्त्री, फल्गिका । एका ।
("स्फुरन्मुक्ताहक् ब्राह्मणीदेवी मरुन्माला लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिर्यवलिच्छो पिरेत्यपि ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भार्गी । तत्पर्य्याया यथा, —
"पद्मा गन्धर्व्वहस्ताच्च काञ्ची भाङ्गारपर्य्यपि ।
भार्य्यम्बष्ठयष्टिका ब्राह्मी ब्राह्मणी ब्रह्मचारिणी ॥"
"हरनुरेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमवल्लिनी ॥"

इत्युभे वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

ब्राह्मण + ङीप् ।) ब्राह्मणपत्नी । इति विश्वः । (यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।
"ब्राह्मणीं यद्युपाक्रान्तां गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् ॥")
वरटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिपीलिकाभेदः । तत्पर्य्यायः । शुक्लपुच्छिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्राह्मणीगमने दोषो यथा, —
"कुलटाविप्रपत्नीनां गमने सुरविप्रयोः ।
ब्रह्महत्यायुतं पापं भवेदेव ध्रुवम् ॥
तासामुपस्थितानाञ्च गमने नत्वेतुर्थकम् ।
त्यागे धर्म्मो नास्ति पापमित्याह कमलोद्भवः ॥
विप्रपत्नीमतीनाञ्च गमनेन बलेन चेत् ।
ब्रह्महत्यायुतं पापं भवेदेव श्रुतौ श्रुतम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४५ अध्यायः ॥

(वृद्धिः । इयं हि भगवता ब्राह्मणीरूपेण कल्पिता अर्ज्जुनाय कथिता । यथा, महाभारते १४ । ३४ । ११-१२ ।

अर्ज्जुन उवाच ।
"क्व नु सा ब्राह्मणी कृष्ण ! क्वासौ ब्राह्मणसंभवः ।
याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद मेऽच्युत ! ॥"

श्रीभगवानुवाच ।
मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
क्षेत्रज्ञ इति यच्चोक्तः सोऽहमेव धनञ्जय ! ॥"

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ५५ ।

ब्राह्मी

"ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥")

ब्राह्मण्यं, क्ली, (ब्राह्मणानां समूहः । ब्राह्मण + "ब्राह्मणमाणवकाड्यावयात् ।" ४ । २ । ४२ । इति यत् ।) ब्राह्मणसमूहः । इत्यमरः । २ । ७ । ४१ ॥ ब्राह्मणत्वम् । इति मेदिनी । ये, ६७ । (यथा, मनुः । ३ । १७ ।
"शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥")

ब्राह्मण्यः, पुं, प्रतिग्रहः । इति शब्दमाला ॥

ब्राह्ममुहूर्त्तः, पुं, (ब्राह्मो ब्रह्मदैवत्यको मुहूर्त्तः ।) अरुणोदयकालस्य प्रथमदण्डद्वयम् । ब्राह्ममुहूर्त्तमाह पितामहः ।
"रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तौ ब्राह्म उच्यते ।
पश्चिमे यामे गोधार्द्धप्रहरे । गोधार्द्धप्रहरे ब्राह्मो मुहूर्त्त इति मदनपारिजातात् । तत्रापि सूर्य्योदयात् प्राक् अर्द्धप्रहरे द्वौ मुहूर्त्तौ तत्राद्यो ब्राह्मः द्वितीयो रौद्रः । इत्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
"ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थितः सन्स्मरेद्धर्म्मार्थमायुषः ।
शरीरचिन्तां निर्वर्त्त्य मैत्रं कर्म समाचरेत् ॥"

इति राजवल्लभः ॥

सत्कृत्यं प्रातःकृत्यशब्दे दृश्यम् । ब्राह्मणो मुहूर्त्तः । स तु एकमनुस्थितिकालः ।
"दैविकानां युगानान्तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागश्चतुर्दशः ॥"

इति लिङ्गपुराणदर्शनात् ॥

ब्राह्माहोरात्रः, पुं, (ब्रह्मणोऽहोरात्रः ।) ब्रह्मणो दिनयामिन्यौ । स तु देवयुगसहस्रद्वयेन भवति । स च नृणां कल्पद्वयकालः । तत्र दिनमुदयकल्पः रात्रिश्च क्षयकल्पः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
"दैविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसंख्यया ।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ॥
तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।
रात्रिञ्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥"

इति मानवे १ । ७३ ॥

ब्राह्मिका, स्त्री, (ब्राह्मी एव । संज्ञायां स्वार्थे वा कन् अतइत्वञ्च ।) ब्राह्मण्यष्टिका । इति शब्दरत्नावली ॥

ब्राह्मी, स्त्री, (ब्रह्मण इयम् । ब्रह्म + अण् । टिलोपः । स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । यथा, —
"हृद्दहृद्दिस्तीर्णमित्युक्तं ब्राह्मी देवी ततः स्मृता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

शिवस्याष्टमाष्टकान्तर्गतमाष्टकाविशेषः । सा च ब्रह्मशक्तिः । सरस्वती । शाकभेदः । तत्पर्य्यायः । मत्स्याक्षी २ वयस्था ३ सोमवल्लरी ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ चत्वारि सोमलतायां । ब्राह्मीशाके इति केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, गारुडे १६६ अध्याये ।
"वचा चिकटुकञ्चैव लवणं चूर्णसुत्तमम् ।
ब्राह्मीरसे भावितञ्च मधुसर्पिःसमन्वितम् ।

सप्ताहं भक्तितं कुर्य्यान्महैश्वर्य्यं मतिं पराम् ॥") ब्रह्मीग्राकस्य पर्य्यायान्तरं यथा। सरस्वती ५ भौम्या ६ सुरश्रेष्ठा ७ सुवर्चला ८ कपोतवेगा ९ वैधात्री १० दियतेजा: ११ महौषधी १२ स्वायम्भुवी १३ सौम्यलता १४ सुरेष्टा १५ ब्रह्मकन्यका १६ मण्डूकमाता १७ मण्डूकी १८ सुरमा १९ मेध्या २० वीरा २१ भारती २२ वरा २३ परमेष्ठिनी २४ दिव्या २५ शारदा २६। अस्या गुणा:। हिमत्वम्। कषायत्वम्। तिक्तत्वम्। वातास्रपित्तनाशित्वम्। बुद्धिप्रज्ञामेधाकारित्वम्। आयुर्वर्द्धकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"ब्राह्मी कपोतवङ्क्षी स्यात् सोमवल्ली सरस्वती॥"

अथ ब्रह्ममण्डूकी।

"मण्डूकपर्णी माण्डूकी ब्राह्मी दिव्या मधौषधी॥"

अस्या गुणा:।

"ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेध्या च शीतला।
कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी॥
स्वर्य्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित्।
विषगोथज्वरहरी तद्वन्मण्डूकपर्णिनी॥"

इति भावप्रकाश:॥ * ॥

फञ्जिका। वामनहाटी इति भाषा। पङ्कगुडमत्स्य:। पाँकाल इति भाषा। सोमवल्लरी। सोमलता इति ख्याता। इति मेदिनी॥ महाज्योतिष्मती। वड़ी मालकङ्गनी इति हिन्दी भाषा। मत्स्याक्षी। मच्छाक्षी इति छछमछरिया इति च हिन्दी भाषा। वाराहीकन्द:। हिलमोचिका। इति राजनिर्घण्टः॥ हिंचा इति भाषा। रोहिणीलक्षणम्। इति हेमचन्द्रः॥ (ब्रह्म + व्यण् + ङीप्।) ब्रह्माधिष्ठातृदेवताकत्वात् तथात्वम्॥ सूर्य्यमूर्त्ति:। यथा, मार्कण्डेये। १०६। ७१।

"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनू:।
त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भानोर्भास्वान् प्रसीदतु॥"

त्रि, ब्रह्मप्राप्रियोग्या। यथा, मनु:। २। २८।

"स्वाध्यायेन व्रतैर्होमै स्त्रैविद्येनेज्यया सुतै:।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनू:॥")

ब्रह्मभवा। यथा गीतायाम्। २। ७२।

"एषा ब्राह्मी स्थिति: पार्थ! नैनां प्राप्य विमुह्यति॥")

ब्राह्मीकन्द:, पुं, (ब्राह्मा: कन्द इव कन्दो यस्य।) वाराहीकन्द:। इति राजनिर्घण्टः॥

ब्राह्म्य, क्ली, विस्मय:। दृश्यम्। इति धरणि:॥ (ब्रह्मण इदम्। ब्रह्मन् + ष्यञ्।) ब्रह्मसम्बन्धिनि त्रि। (यथा, मार्कण्डेये। ६। ३८।

"चतुर्दश गुणो ह्येष काल: ब्राह्ममह: स्मृतम्॥")

निर्य्यकारब्राह्मणस्त्वार्थीरुच्यते॥ (यथा, रघु:। १२। ६७।

"ब्राह्मणस्त्वं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम्॥")

ब्रुवत् [त] त्रि, (ब्रवीतीति। ब्रू + शतृ।) कथयन्। वक्ता। यथा,—

"क्षते नि:संशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थिते:।
भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापमसत्यं संसदि ब्रुवन्॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

ब्रुवाण:, त्रि, (ब्रूते इति। ब्रू + शानच्।) वक्ता। यथा,—

"इति ब्रुवाणो मधुरं क्षितिञ्च
तमाश्लिषन्नेखिलयज्ञभूमिम्।
रामं मुनि: प्रीतिमना मखान्ते
यशांसि राज्ञां निखिलानि शश्वत्॥"

इति भट्टि:। २। ४०॥

ब्रूल अ उक्तौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (अदा० उभ०-सक०-सेट्।) ल अ ब्रवीति। ब्रूते। विभूति: कटके कृतेत्वञ्च अरविहितकार्य्यस्यानित्यत्वान्न वचादेश:। इति दुर्गादास:॥

भ भकार:। स च यञ्जनचतुर्विंशतितम: पवर्गीयचतुर्थो वर्ण:। अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठ:। इति व्याकरणम्॥ (तथा च सिद्धान्तकौमुद्याम्। उपपध्मानीयानामोष्ठौ॥") तस्य स्वरूपादि यथा,—

"भकारं शृणु चार्वङ्गि! स्वयं परमकुण्डली।
महामोक्षप्रदं वर्णं तरुणादित्यसंप्रभम्॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।"

इति कामधेनुतन्त्रम्॥

(षड्दलराजस्तु) तस्य लिखनक्रमो यथा,—

"ऊर्द्धाध:क्रमतो रेखा वामे वक्रा तु कुण्डली।
पुनश्चाधोगता सैव व्यत ऊर्द्धगता पुन:॥
ब्रह्मा शम्भुश्च विष्णुश्च क्रमतस्तासु तिष्ठति॥"

अस्य लेखनप्रकारान्तरं यथा,—

"किञ्चिदाकुञ्चिता रेखा वामदक्षिणतो गता।
ततो वक्रा वामगता तासु वाग्याद्य: क्रमात्॥
ऋजुमात्रा मध्यगता कोणाद्दक्षगता पुन:।
महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचक्षते॥"

तद्यथा,—

"तडित्प्रभां महादेवीं नागकुण्डलभोगिताम्॥
षड्भुजां वरदां भीमां रक्तपङ्कजलोचनाम्॥
रक्तवस्त्रपरीधानां रक्तपुष्पोपशोभिताम्।
चतुर्वर्गप्रदां देवीं साधकाभीष्टसिद्धिदाम्॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

"चिच्छक्तिसहितं वर्णं चिबिन्दुसहितं प्रिये!।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं भकारं प्रणमाम्यहम्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥

तस्य नामानि यथा,—

"भ: क्लिन्नाभ्रमरो भीमो विश्वमूर्त्तिर्निशाभवम्।
द्विरण्डो भूषणो मूलं यज्ञसूत्रस्य वाचक:॥
नक्षत्रं भ्रमणा दीप्तिर्वयो भूमि: पयो नभ:।
नाभिर्भद्रं महाबाहुर्विश्वमूर्त्तिर्विताण्डक:॥

प्राणात्मा तापिनी वज्रा विश्वरूपी च चन्द्रिका।
भीमसेन: सुधासेन: सुखो मायापुरं हर:॥"

इति नानातन्त्रम्॥

भं, क्ली, (भासीति। भा दीप्तौ + बाहुलकात् ड:।) नक्षत्रम्। इत्यमर:। १। ३। २१॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते। २। २६।

"प्राग्गतिस्तमसस्तेषां भगणे: प्रत्यहं गति:।
परिणाहवशाद्विप्रा सहस्राद् भानि भुञ्जते॥")

यह:। इति शब्दरत्नावली॥ राशि:। यथा,—

"राशिनामानि च क्षेत्रं भस्तं गृहनाम च॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

भ:, पुं, (भासीति। भा दीप्तौ + बाहुलाद् ड:।) शुक्राचार्य्य:। इति मेदिनी। भे, १॥ भ्रमर:। इत्येकाक्षरकोष:। भान्ति:। इति शब्दरत्नावली॥

भक्तं, क्ली, (भज्यते सेवते भजसेवायां + कर्म्मणि क्त:।) अन्नम्। इत्यमर:। २। ९। ४८॥

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च।

"भक्तमन्नं तथान्नञ्च क्वचित् कूरश्च कीर्त्यते।
ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिक्षा दीदिवि: पुंसि भाषित:॥"

सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत्।
तद्भक्तं प्रस्तुतप्रोक्तं विप्रादे गुणवत्तमम्॥
भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु।
अधौतमसृतं प्रोक्तं गुरुरूक्षं कफप्रदम्॥"

इति भावप्रकाश:॥

हरये निवेदितान्नस्य नित्यं भक्षणे फलं यथा,

"ये विप्रा हरये दत्त्वा नित्यमन्नञ्च भुञ्जते।
उच्छिष्टभोजनास्तेषां हरेर्दास्यं लभेन्नर:॥"

हरये अदत्त्वा तद्भक्षणे दोषो यथा,—

"न दत्त्वा हरये भक्त्या भुञ्जते यदहर्मादपि।
पुरीषमडुपं वस्तु लालं लवसमं भवेत्॥*॥
शूद्रश्चैवहरिभक्तश्च नैवेद्यभोजनोत्तमक:।
श्यामान्नं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा च खादति॥"

अन्नदानफलं यथा,—

"अन्नञ्च सर्व्वजीवेभ्य: पुण्यार्थं दातुमर्हति।
दत्त्वा तिर्य्यग्योनिभ्यो विशिष्टं लभते नरम्॥
ततो दत्त्वा मानुषेभ्यो लभतेऽष्टगुणं फलम्।
ततो विशिष्टभूतेभ्यो दत्त्वा तद्विगुणं फलम्॥
दत्त्वान्नं वैष्णवादिभ्यस्तत्त्वाष्टगुणं फलम्।
दत्त्वान्नं क्षत्रियेभ्योऽपि वैश्यानां द्विगुणं भवेत्॥
क्षत्रियाणां शतगुणं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदाय च।
विप्राणाञ्च शतगुणं प्राप्नुयात्तु ब्राह्मणो फलम्॥
प्राप्नुयात्तानां शतगुणं भक्ते विप्रे लभेदृध्रुवम्।
स चान्नं हरये दत्त्वा मुङ्क्ते भक्त्या च सादरम्॥
विष्णवे भक्तविधाय दत्त्वा दानस्य यत् फलम्।
तत् फलं लभते नूनं भक्तब्राह्मणभोजने॥
भक्ते तुष्टे हरिस्तुष्टो हरौ तुष्टे च देवता:।
भवन्ति सिक्ता: प्रायाश्च यथा मूलनिषेचनात्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अध्याय:॥

तस्य एकादश्यां पापाश्रयत्वं भक्षणे दोषश्च यथा, —
"एकादश्यामागतायां पापाश्रयन्त्यां जगत्त्रयम् ।
म्लानमन्नमाश्रित्य भवता पापपूरुष ! ॥
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्तं भवन्तं पापपूरुषम् ।
न हनिष्यति मन्मन्त्रैरियमेकादशी तिथिः ॥
तस्मादन्नं न भोक्तव्यं कदाचिदपि मत्तमैः ।
आत्मनो हितमिच्छद्भिः संप्राप्ते हरिवासरे ॥
संसारे यानि पापानि तान्येकादशीदिने ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति पुष्करीकेक्षणाज्ञया ॥
कुर्वतां सर्वपापानि नरकान्निष्कृतिर्भवेत् ।
न निष्कृतिर्भवेत्तेषां भुञ्जतां हरिवासरे ॥
मर्त्या भक्तानि यावन्ति भुञ्जते हरिवासरे ।
प्रतिभक्तं ब्रह्महत्याकोटिजं पातकं लभेत् ॥
सर्वपापाश्रयं भक्तं त्यक्तव्यं हरिवासरे ।
मोहादये भुञ्जते वापि ते ज्ञेया: पापिनां वराः ॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥

वर्जनीयान्नं यथा, —
"नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि वात्ययतः ।
स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि ॥
यन्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रस्य च मुनीश्वराः ।
यस्यान्नमोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥
राजान्नं नष्टकान्नञ्च तक्षणोऽन्नञ्चक्रकारिणः ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च षण्ढान्नञ्चैव वर्जयेत् ॥
चक्रोपजीविरजकतक्षकस्करध्वजिनां तथा ।
गान्धर्वलोहकारान्नं सूतकान्नं विवर्जयेत् ॥
कूलालचित्रकर्मान्नं वार्द्धुषेः पतितस्य च ।
पौनर्भवक्षात्रिकयोरभिशस्तस्य चैव हि ॥
सुवर्णकारश्लीपद्यार्धितस्यानृतस्य च ।
क्लिन्नमल्लस्य चैवान्नं पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ॥
स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च ।
सोमविक्रयिणश्चान्नं स्त्यायकस्य विशेषतः ॥
भार्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे ।
उत्सृष्टस्य कदर्यस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः ॥
अपङ्क्त्यान्नञ्च संघानं ग्रन्थाजीवस्य चैव हि ।
क्लीबस्यान्त्यामिनश्चान्नं मत्तोन्मत्तस्य चैव हि ॥
भीतस्य रुदितस्यान्नं व्यवकृष्टं परिक्षतम् ।
ब्रह्मद्विषः पापरतेः श्राद्धान्नं सूतकस्य च ॥
वृथापाकस्य चैवान्नं श्वाद्यान्नं क्षयरस्य च ।
अप्रजानान्तु नारीणां क्षतघ्नस्य तथैव हि ॥
कन्दुकान्नं विशेषेण घृतविक्रयिणस्तथा ।
पूतीकान्नं नालिकान्नञ्च भिषजामन्नमेव च ॥
विद्युज्जननस्यान्नं परिवित्तान्नमेव च ॥
पुनर्भोर्विशेषेण तथैव दिधिषूपतेः ।
अवज्ञातमवधूतं सरोषं विस्मयान्वितम् ।
गुरावपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्नेष्वनुष्ठितम् ।
योऽस्यान्नेन जीवेत स तस्याप्नोति किल्बिषम् ॥"
"आभीरः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः तैलिकर्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वस्वं पदं बुधैः ॥"

इति कौर्मे उपविभागे १६ अध्यायः ॥

तस्य मुख्यत्वं पारिभाषिकत्वञ्च यथा, —
"तण्डुलोऽम्बुग्निसंयोगाच्छवणयोगेन पिष्टकम् ।
फलं त्रिसंयोगादन्नं भवति तत्क्षणात् ॥"
इति रामार्चनचन्द्रिकाधृतवचनमिति केचित् ॥
(धनम् । यथा, मनौ । ११ । ७ ।
"यस्य चैवार्थिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥"
"भक्तं धनम् ।" इति तट्टीकायां मेधातिथिः ।)

भक्तः, त्रि, (भजते इति । भज सेवायां + क्तः ।)
तत्परः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७३ । १४ ।
"नत्वां द्रष्टुं पुनरयां द्रष्टुं कल्याणि ! रोषये ।
प्रसीद वशगोऽहन्ते भक्तं मां भज भाविनि ! ॥"
पूज्यविषयकानुरागो भक्तिस्तद्वांश्च ।) अथ श्रीभगवद्भक्तलक्षणानि । लिङ्गपुराणे ।
"व्रतकर्मगुणज्ञानभोगजन्मादिमत्स्वपि ।
ग्रहेष्वपि च कृष्णस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥
श्रीभागवते एकादशस्कन्धे । उत्तमभक्ता यथा,
"ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि यादृशः ।
भजन्त्यनन्य भावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥"
मध्यमभक्तो यथा, —
"ईश्वरे तदधीने वा बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥"
प्राकृतभक्तो यथा, —
"अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

अपि च ।
"भक्तानां लक्षणं ब्रूहि भक्तानुग्रहकातर ! ।
येषां सम्भाषणमपि सद्यः पूतो नराधमः ॥
हरिभक्तिविहीनाश्च महाहङ्कारसंयुताः ।
स्वप्रशंसारता धूर्ताः पाठाश्च साधुनिन्दकाः ॥
पुनन्ति सर्वतीर्थानि येषां स्नानावगाहनात् ।
येषाञ्च पादरजसा पूता पादोदकाम्बुभृः ॥
येषां सन्दर्शनं स्पर्धां देवा वाञ्छन्ति भारते ।
सर्वेषां परमो लाभो वैष्णवानां समागमः ॥
न ह्यम्बयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन विष्णुभक्ताः क्षणादहो ! ॥

सौतिरुवाच ।

महालक्ष्मीवचः श्रुत्वा लक्ष्मीकान्तश्च सस्मितः ।
निगूढतत्त्वं कथितुमृषिश्रेष्ठोपचक्रमे ॥

श्रीनारायण उवाच ।

भक्तानां लक्षणं लक्ष्मि ! गूढं श्रुतिपुराणयोः ।
पुण्यस्वरूपं पापघ्नं सुखदं भक्तिमुक्तिदम् ।
सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं खलेषु च ॥
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रविश्यति ।
वेदान्तवेदवेदाङ्गास्तं पवित्रं वदन्ति हि ॥
पुरुषाणां शतं पूर्वं पूतं तज्जन्मसाधनः ।
स्वर्गस्थं नरकस्थं वा मुक्तिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥
ये: केऽपि दृष्ट्वा वा जन्म लब्धं ययुश्च जन्तवः ।
जीवन्मुक्तास्ते च पूता यान्ति काले हरेः पदम् ॥
मद्भक्तियुक्तो मत्पूजानिरतो मद्गुणान्वितः ।
मद्गुणश्लाघनीयश्च मन्निविष्टश्च सन्ततम् ॥
मद्गतः मास्मृतश्च मत्प्रविष्ट एव च ।
न वाञ्छन्ति सुखं मुक्तिं सालोक्यादिचतुष्टयीम् ॥
ब्रह्मत्वममरत्वं वा तद्वाञ्छा मम सेवने ।
इन्द्रत्वञ्च मनुत्वञ्च देवत्वञ्च सुदुर्लभम् ॥
स्वर्गराज्यादिभोगञ्च स्वप्ने च नाहं वाञ्छति ।
ब्रह्माण्डानि विनश्यन्ति देवा ब्रह्मादयस्तथा ।
कल्याणभक्तियुक्तश्च मद्भक्तो न प्रणश्यति ।
भ्रमन्ति भारते भक्ता लब्ध्वा जन्म सुदुर्लभम् ।
तेऽपि यान्ति महीं पूत्वा नरं तीर्थं ममालयम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥

अपि च ।
"रतिः कृष्णकथायाञ्च यस्याश्रुपुलकोद्गमः ।
मनो निमग्नं यस्यैव स भक्तः कथितो बुधैः ॥
पुत्रदारादिकं सर्वं जानाति श्रीहरेरपि ।
आत्मना मनसा वाचा स भक्तः कथितो बुधैः ॥
दयास्ति सर्वभूतेषु सर्वं कृष्णमयं जगत् ।
यो जानाति महाज्ञानी स भक्तो वैष्णवोत्तमः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥

भगवद्भक्ता यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
मद्भक्ताश्चैव निःशङ्काः कर्मनिर्मूलकारकाः ।
नाहं प्रलयश्च भक्तानां संहारे नित्यदेहिनाम् ॥
भक्ता ममानुगा नित्यं मत्प्रदानतत्परा: ।
अहं भक्तास्तिके नित्यं तेषां रक्षणहेतवे ॥
सर्वे नश्यन्ति ब्रह्माण्डे प्रभवन्ति पुनः पुनः ।
न मे भक्ताः प्रणश्यन्ति निःशङ्काश्च निरापदः ॥

हरिभक्तिमाहात्म्यं यथा, —
द्विजानां हरिभक्तानां प्रभावो दुर्लभः श्रुतौ ।
येषां पादाब्जरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ॥
तेषाञ्च पादचिह्नं यत्तीर्थं तत् परिकीर्तितम् ।
तेषाञ्च स्पर्शमात्रेण तीर्थपापं प्रणश्यति ॥
आलिङ्गनात् सदालापात्तेषामुच्छिष्टभोजनात् ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
भ्रमणे सर्वतीर्थानां यत् पुण्यं स्नानतो भवेत् ।
हरिदासस्य विप्रस्य तत् पुण्यं दर्शनाल्लभेत् ॥

इति तत्रैव २१ अध्यायः ॥

त्रिविधभक्तलक्षणं यथा, —
भक्तानां त्रिविधानाञ्च लक्षणं श्रूयतामिति ।
लक्षणञ्चारतो भक्तो मन्नामगुणकीर्तिषु ॥
मनो निवेशयेन्नित्यं संसारसुखकारणम् ।
दास्यं विना न हीच्छन्ति सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥
नैव निर्वाणमुक्तिञ्च सुधापानमभीप्सितम् ।
ध्यायते मत्पदाब्जञ्च पूजयेद्भक्तिभावतः ॥
श्रीहेतुः किं तस्य देयः सङ्कल्परहितस्य च ।
सर्वसिद्धिं न वाञ्छन्ति तेऽणिमादिकमीप्सितम् ॥

ब्रह्मत्वममरत्वं वा सुरत्वं सुखकारणम् ।
वाञ्छन्ति निश्चलां भक्तिं मदीयामतुलामपि ॥
स्त्रीपुंविभेदो नास्त्येव सर्व्वजीवेषु भिन्नता ।
तेषां सिद्धेश्वराणाञ्च प्रयागाग्र व्रजेश्वर ! ॥
क्षुत्पिपासादिकां निद्रां लोभमोहादिकं रिपुम् ।
त्यक्त्वा दिवानिशं माञ्च ध्यायते च दिगम्बरः ॥
स मद्भक्तोत्तमो नन्द ! अयतां मध्यमादिकम् ॥"
"नासक्तः कर्म्मसु गृही पूर्व्वप्राक्तनतः शुचिः ॥
करोति सततञ्चैव पूर्व्वकर्म्मनिकृन्तनम् ।
न करोत्यपरं यत्नात् सङ्कल्पपरिहतञ्च यः ॥
सर्व्वं कृष्णस्य यत्किञ्चिन्नाहं कर्त्ता च कर्म्मणः ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सततं चिन्तयेदिति ॥
न्यूनभक्तश्च तत्प्रोक्तः स च प्राकृतिकः स्मृतौ ।
यमं वा यमदूतं वा स्वप्नेन च न पश्यति ॥
पुरुषाणां सहस्रञ्च पूर्व्वं भक्तः समुद्धरेत् ।
पुंसां शतं मध्यमञ्च सप्ततुर्य्यञ्च प्राकृतः ॥
भक्तश्च त्रिविधस्तात ! कथितश्च तवाज्ञया ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ८४ अध्यायः ॥
कृष्णभक्तशरीरे तीर्थादीनि यथा,—
"पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यपि च जाह्नवि ! ।
मद्भक्तानां शरीरेषु सन्ति पूतेषु सन्ततम् ॥
मद्भक्तपादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
सद्यः पूतानि तीर्थानि सद्यः पूतं जगत्तथा ॥
मन्मन्त्रोपासका विप्रा ये मदुच्छिष्टभोजिनः ।
मामेव नित्यं ध्यायन्ते ते मत्प्राणाधिकाः प्रियाः ।
तदुपस्पर्शमात्रेण पूतो वायुश्च पावकः ।
कलेर्दोषसहस्राणि मद्भक्ताः सन्ति भूतले ॥
एकवर्णा भविष्यन्ति मद्भक्तेषु गतेषु च ।
मद्भक्तशून्या पृथिवी कलिग्रस्ता भविष्यति ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२८ अः ॥
भगवद्भक्तमाहात्म्यं यथा,—
"संस्मृतः कीर्त्तितो वापि दृष्टः स्पृष्टोऽपि वा प्रिये ! ।
पुनाति भगवद्भक्तश्चाण्डालोऽपि यदृच्छया ॥"
इति वाराहे उपरिविभागे प्रबोधिनीमाहात्म्यम् ॥ हरिभक्तकर्त्तव्यानि यथा,—
"हरेश्चरित्रमीशस्य सर्व्वलोकेषु कीर्त्तनम् ।
वैशाखेषु च कार्त्तिके भक्तः कुर्य्यादहर्निशम् ॥
दासीदासांश्च यत्किञ्चित् स्वकीयं वस्तु चात्मनः ।
कृष्णभक्तस्य गार्हस्थ्यं सर्व्वं कृष्णे निवेदनम् ॥"
भक्तस्य लक्षणान्तरं यथा,—
"प्रेम्णा संजातया भक्त्या तनुसन्तुपुलकाङ्कनः ।
विभर्त्त्यलौकिकं भक्तो वदेद्धसति नृत्यति ॥
परमानन्दयुक्तोऽसौ क्वचिन्नायति नन्दति ।
कृष्णाच्युताभवेन गद्गदेन पुनः पुनः ॥
अनुशीलयति भक्तेन गोविन्दमनुमोदते ।
तरेदेवं विष्णुमायां दुस्तरां सुनिमोहिनीम् ॥
सर्व्वेश्वरत्वमुद्भावा यो भजेदीशं सनातनम् ।
स तत्त्ववादी भक्तश्च सर्व्वभूतसुहृत्तमः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०२ अध्यायः ॥*॥

भक्तत्यागे दोषो यथा,—
"ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोवधः स्त्रीवधस्तथा ।
तुल्यमेभिर्महापापं भक्तत्यागादुदाहृतम् ॥
भगवन्तं भक्तमत्यन्यमदुष्टं त्यजतः सुखम् ।
नह्य नामुत्र पश्यामि तस्मात् प्रायश्चितं व्रज ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥
(कृतविभागः । यथा, लीलावत्याम् ।
"भक्तो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यात् ॥")
भक्तकरः, पुं, (भक्तं भजनं करोतीति । क + टः ।) कृत्रिमधूपः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"दृकधूपे भक्तकरो गिरिः स्यात् समगन्धकः ॥"
भक्तकारके त्रि ॥
भक्तकारः, त्रि, (भक्तमन्नं करोतीति । क + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) पाचकः । भक्तमन्नं करोति पचति यः । तत्पर्य्यायः । सूदः २ औदनिकः ३ गुणः ४ भक्ष्यंकारः ५ सूपकारः ६ सूपः ७ आरालिकः ८ वल्लवः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
भक्तता, स्त्री, भक्तत्वम् । भक्तस्य भाव इत्यर्थे (तल) तप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
भक्ततूर्य्य, क्ली, (भक्तस्य तद्भोजनकालस्यावेदकं यद्वा भक्ते तद्भोजनकाले वादनीयत्वात्तूर्य्यम् ।) भोजनकाले वादनीयतूर्य्यम् । तत्पर्य्यायः । नृपमानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भक्तदासः, पुं, (भक्तेनान्नमात्रेण दासः ।) पञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा, —
"भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाकृतः ।
सुभिक्षेऽपि भक्तेनाङ्गीकृतदास्यः । इति दायक्रमसंग्रहः ॥ (यथा, मनौ । ८ । ४१५ ।
"ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्रिमौ ।
पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तैते दास्ययोनयः ॥")
भक्तमण्डः, पुं क्ली, (भक्तस्यान्नस्य मण्डः ।) अन्नाग्रम् । भाषायां माड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मासरः २ आचामः ३ निःस्रावः ४ । इत्यमरः ॥ (भक्तस्य भजनशीलस्य मण्डोभूषणम् ।) पिच्छा ५ । इति जटाधरः ॥
भक्तिः, स्त्री, (भज्यते इति । भज + क्तिन् ।) विभागः । सेवा । इति मेदिनी । से, ३६ ॥ गौणवृत्तिः । भक्ती । (अनुरागविशेषः । पूर्व्वानुरागो भक्तिरित्युपदेशः ॥ ईश्वरे परानुरक्तिः ।
"अथातो भक्तिजिज्ञासा सा परानुरक्तिरीश्वरे ।" इति शाण्डिल्यसूत्रम् ॥ उपासना ॥ परमेश्वरविषये परमप्रेम । उपास्याकारानाकारचित्तवृत्त्यावृत्तिरूपा परिपक्वनिदिध्यासनाख्या श्रवणमननाभ्यासफलभूता अनुरक्तिः ॥
"नह्यीशदेवात् परमस्ति किञ्चित् ।" इति श्रुतिपूर्व्विका चित्तवृत्तिः । सा च परमप्रीत्यधीना ॥
यथा, विष्णुपुराणे । १ । २० । १८-१९ ।
"नाथ ! योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् ।
तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ।
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥"

"हे अच्युत ! त्वयि मे अच्युता एकान्तिकी भक्तिरस्तु । एकान्तभक्तिः परमप्रीत्यधीनेति तां प्रीतिं प्रार्थयते येति यादृशी प्रीतिर्विषयेषु आसक्तानां सा तादृशी प्रीतिर्मम हृदयान्मापसर्पतु मापयातु हृदये सदा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ चन्दनादिभिर्लिङ्गादिरचना । यथा, रघौ । १३ । ५५ ।
कल्पितस्वर्गानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गपयोव पंक्तिः ।
व्यत्यक्तकालागुरुचन्दनत्वा
भक्तिर्भवस्यन्दनकल्पितेव ॥")
अस्या । इति हेमचन्द्रः ॥ (भक्तिविवरणं यथा, —
"भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्त्तितः ।
तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥
इति गारुड़े २३१ अध्यायः ॥*॥
अथ श्रीमद्भक्तिलक्षणं तृतीये श्रीकपिलेये ।
"देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्म्मणाम् ।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥
अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ॥
अथ विष्णुपुराणे । श्रीगौतमीयतन्त्रे ।
"देवतायाश्च मन्त्रे च तथा मन्त्रप्रदे गुरौ ।
भक्तिरष्टविधा यस्य तस्य कृष्णः प्रसीदति ॥
सङ्गत्यजनवासत्वं पूजायाश्चानुमोदनम् ।
सुमना अर्च्चयित्वं तदर्थे दम्भवर्জनम् ॥
तत्कथाश्रवणे रागस्तदर्थे चाङ्गविक्रिया ।
तदनुस्मरणं नित्यं यस्तन्नाम्नोपजीवति ॥
भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्त्तते ।
स मुनिः सत्यवादी च कीर्त्तिमान् स भवेन्नरः ॥"
सप्तमस्कन्धे श्रीप्रह्लादोक्तौ ।
"श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्च्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।
क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥"
तत्रैव श्रीनारदयुधिष्ठिरसंवादे ।
"श्रवणं कीर्त्तनञ्चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥"
पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये श्रीयमधर्म्मराजसंवादे ।
"श्रवणं कीर्त्तनं पूजा सर्व्वकर्म्मार्पणं स्तुतिः ।
परिचर्य्या नमस्कारः प्रेम स्वात्मार्पणं हरौ ॥"
तत्रैवोत्तरखण्डे शिवपार्व्वतीसंवादे ।
"आद्यन्तु वैष्णवं प्रोक्तं द्वितीयं शाक्तमुच्यते ।
धारणाधारणापूर्व्वा तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥
अर्च्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
कीर्त्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम् ॥
तत्पादोदकसेवा च सन्निवेदितभोजनम् ।
तदीयानाञ्च संसेवा द्वादशैवैतदुत्तमम् ॥
तुलसीरोपणं विष्णोर्दिवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
भक्तिः षोड़शधा प्रोक्ता भवबन्धविमुक्तये ॥"
इति च ।
किञ्च ।
"दर्शनं भगवन्मूर्त्तेः स्पर्शनं क्षेत्रसेवनम् ।

व्याख्यानं धूपगीधादेर्निर्माल्यस्य च धारणम् ॥
कृत्यं भगवदग्रे च तथा वीणादिवादनम् ।
कृष्णलीलानुभिनयः श्रीभागवतसेवनम् ॥
पञ्चाङ्गमालादिधृतिरेकादश्यादिजागरः ।
प्रासादरचनात्यन्तज्ञेयं प्राथम्यमारतः ॥
लिखिता भगवद्धर्म्मा भक्तानां लक्षणानि च ।
तानि ज्ञेयानि सर्व्वाणि भक्तैर्व लक्षणानि च ॥
तेषु ज्ञेयानि गौणानि मुख्यानि च विवेकिभिः ।
बहिरङ्गान्तरङ्गाणि प्रेमसिद्धौ च तानि
यत् ॥
भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादिभेदतः ।
मुक्ताफलादिरत्नेभ्यो ज्ञेयास्तल्लिखनैरलम् ॥
प्रेमभक्तौ च सिद्धायां सर्व्वेऽर्थाः सेवका: स्वयम् ॥
भगवांस्तानिवर्यः स्यात्तिस्थासेत्स्या: मुल-
क्षणम् ॥"

अथ प्रेमभक्तिलक्षणम् । नारदपञ्चरात्रे ।
"अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता ।
भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रह्लादोद्धवनारदैः ॥
प्रेमभक्तेश्च माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।
सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम् ॥
चिह्नानि प्रेममस्यत्तेर्बाह्यान्याभ्यन्तराणि च ।
क्रियन्त्युल्लिखितान्यस्या महिमैव विलिख्यते ॥"

अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि सप्तमस्कन्धे श्रीप्रह्लादस्य बालानुप्रासने ।
"निशम्य कर्म्माणि गुणाननुत्तमान्
वीर्य्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं
प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यते च ॥
यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्या-
क्रन्दति ध्यायति वन्दते जनम् ।
मुहुः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते !
नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ॥
तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धन-
स्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ।
निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजम् ॥"

एकादशे च श्रीकविर्योगेश्वरोत्तरे ।
"प्रगायन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
र्जन्मानि कर्म्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥
एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या
जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रौदिति रौति गाय-
त्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥"

तत्रैव श्रीप्रबुद्धयोगेश्वरोत्तरे ।
"स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् ।
भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥
क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचि-
द्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ॥

श्रीभगवद्दूतसंवादे च ।
"कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ।
विनानन्दाश्रुकलया शुद्ध्येद्भक्त्या विनाशयः ॥
वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं
रोदित्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ।
विलज्ज उद्गायति नृत्यते च
मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥
यथोक्तभक्त्यभावे तु भगवच्चरणाम्बुजम् ।
शरणागतभावेन ज्ञानत्रुटितमाश्रयेत् ॥"

इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

अपि च । उत्तमभक्तेर्लक्षणं यथा,—
"अन्याभिलाषिताशून्यं ज्ञानकर्म्माद्यनावृतम् ।
आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥
तथा नारदपञ्चरात्रे ।
"सर्व्वोपाधिविनिर्म्मुक्तं सत्परत्वेन निर्म्मलम् ।
हृषीकेण हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते ॥"
श्रीभागवतस्य तृतीयस्कन्धे च ।
"अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ।
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ॥
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ।
स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ॥"
इति ॥

सा उत्तमा भक्तिः षड्विधा यथा,—
"क्लेशघ्नी शुभदा मोक्षलघुताकृत सुदुर्लभा ।
सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥"
तत्रास्याः क्लेशघ्नत्वम् ।
"क्लेशास्तु पापं तद्बीजमविद्या चेति ते त्रिधा ॥"
शुभदत्वं यथा,—
"शुभानि प्रीणनं सर्व्वजगतामनुरक्तता ।
सद्गुणाः सुखमित्यादाख्यातानि मनी-
षिभिः ॥"

मोक्षलघुताकृद्यथा,—
"मनागेव प्ररूढायां हृदये भगवत्रतौ ।
पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तृणायन्ते समन्ततः ॥"
सुदुर्लभा यथा,—
"साधनौघैरनासङ्गैर्लभ्या सुचिरादपि ।
हरिणाप्यदेयेति द्विधा सा स्यात् सुदुर्लभा ॥"
सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा,—
"ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत् परार्द्धगुणीकृतः ।
नैति भक्तिसुखाम्भोधेः परमाणुतुलामपि ॥"
श्रीकृष्णाकर्षणी यथा ।
"कृत्वा हरिम्पु मभाजम्प्रियवर्गसमन्वितम् ।
भक्तिर्वशीकरोतीति श्रीकृष्णाकर्षणी च सा ॥"
सा उत्तमा भक्तिस्त्रिधा यथा,—
"सा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधो-
दिता ॥"

साधनभक्तिर्यथा,—
"श्रुतिसाध्या भवेत् साध्यभावा सा साधनाभिधा ।
नित्यसिद्धस्य भावस्य प्राकट्यं हृदि साध्यता ॥"
भावभक्तिर्यथा,—
"शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्य्यांशुसाम्यभाक् ।
रुचिभिश्चित्तमाकृण्यकृदसौ भाव उच्यते ॥"

प्रेमभक्तिर्यथा,—
"सम्यङ्मसृणितस्वान्तो ममत्वातिशयाङ्कितः ।
भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते ॥"
इति भक्तिरसामृतसिन्धौ पूर्व्वविभागः ॥

भक्तिमान् [न्] त्रि. (भक्तिरस्यास्तीति । भक्ति + "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ।" ५ । २ । ९४ । इति मतुप् ।) भक्तियुक्तः । यथा,—
"गुणवान् पुत्रवान् श्रीमान् कीर्त्तिमान् भक्ति-
मान् भवेत् ।
ऐहिके परमैश्वर्य्यमन्ते नाथपदं व्रजेत् ॥"
इति ग्राम्यवीतस्वान्तगतमहाकालभैरवस्तोत्रम् ॥
अपि च ।
"अन्येऽपि ये विकर्म्मेज्याः शूद्राद्या भीचजातयः ।
भक्तिमन्तः प्रसुच्यन्ते कालेन मयि सम्मताः ॥"
इति कौर्म्मे ४ अध्यायः ॥

भक्तियोगः, पुं, (भक्तेर्योगः भक्त्या यो योग इति वा ।) परमेश्वरे भजनसम्बन्धः । यथा,—
"भक्तियोगप्रकाशाय लोकस्यानुग्रहाय च ।
सन्यासाश्रममाश्रित्य ज्ञानचैतन्यनामधृक् ॥"
इति चैतन्यभागवतम् ॥
अपि च ।
"वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम् ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ९ अध्यायः ॥
(भक्तियोग उच्यते । यथा, गीतायाम् । १२ । १-२ । १४-२० ।
"एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्य्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥
श्रीभगवानुवाच ।
मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्व्वारम्भपरित्यागी यो मे भक्तः स मे
प्रियः ॥ १६ ॥
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे
प्रियः ॥ १७ ॥
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्ज्जितः ॥१८॥
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो
नरः ॥ १९ ॥
ये तु धर्म्मामृतमिदं यथोक्तं पर्य्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे
प्रियाः ॥" २० ॥

भक्तिरसः, पुं, भक्तिरेव रसः । यथा,—
"विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
स्वाद्यत्वं हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः ।

एवा ज्ञायतिः स्थायीभावा भक्तिरसो भवेत् ॥"
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

भक्तिलः, पुं, (भक्तिं भङ्गीं लातीति । ला + कः ।) साधुघोटकः । यथा,—
प्रभुभक्ता भक्तिलाश्च कुलीनेषु कुलोत्कटाः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
भक्तिदानरि त्रि ॥

भक्ष क भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क भक्षयति । इति दुर्गादासः ॥

भक्ष अ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) अ भक्षति भक्षते । इति दुर्गादासः ॥

भक्षकः, त्रि, (भक्षयतीति । भक्ष + "ण्वुल्तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) खादकः । भक्षणकर्त्तरि । तत्पर्य्यायः । घस्मरः २ अद्मरः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । १२० ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । १५ ।
"भक्ष्यभक्षकयोः प्रीतिर्विपत्तेः कारणं महत् ।
ह्रदगालात् पाशबद्धोऽसौ मृगः काकेन रक्षितः ॥")

भक्षटकः, पुं, (भक्ष + अटन् । ततः संज्ञायां कन् ।) क्षुद्रगोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भक्षणं, क्लीं, (भक्ष + भावे ल्युट् ।) द्रवेतरद्रव्यग्रासाधःकरणम् । तत्पर्य्यायः । न्याद: २ खादनम् ३ खादनम् ४ अशनम् ५ निघसः ६ वलभनम् ७ अभ्यवहारः ८ जग्धिः ९ जक्षणं १० लेढ्रः ११ प्रत्यवसानम् १२ घसिः १३ आहारः १४ ग्रासम् १५ अवज्वाणम् १६ विज्वाणम् १७ भोजनम् १८ जेमनम् १९ अदनम् २० । इति हेमचन्द्रः ॥ द्रव्यविशेषस्य भक्षणनिषेधो यथा, कर्म्मलोचने ।
"घृतघ्राणं तृषामांसं करेण मथितं दधि ।
तर्জ্জन्या दन्तधावञ्च सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥"

भक्षणीयं, त्रि, (भक्ष + अनीयर्) भक्ष्यद्रव्यम् । भक्षणयोग्यम् । इति भक्षधातोः कर्म्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । २५ । "तन्न भेतव्यम् । त्वद्वचनेन भक्षणीयास्ते दायादाः ।") तत्स्थापनविधिर्यथा, पाकराजेश्वरे ।
"पुरस्तादिमलं पात्रं सुविस्तीर्णं मनोरमम् ।
तत्र भक्तं परिग्रह्य मध्यभागे सुसंयतम् ॥
सूपं सर्पिः पलं शाकं पिष्टमन्नञ्च मस्तकम् ।
स्थापयेद्दक्षिणे पार्श्वे भुञ्जानस्य यथाक्रमम् ॥
प्रलेहाद्याः द्रवाः सर्व्वे पानीयं पानकं पयः ।
चोष्यं सन्धानकं लेह्यं वामपार्श्वे निधापयेत् ॥
सर्व्वान् दन्तविकारांश्च पक्वान्नं पायसं दधि ।
पुरतः स्थापयेद्भोक्तुर्दयोः पंक्तेश्च मध्यतः ॥"

भक्ष(क्ष्य)पञ्चा, स्त्री, (भक्षं वा भक्ष्यं भक्षणीयं पञ्चमस्याः ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृतिरस्या नागवल्लीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

भक्षितं, त्रि, (भक्ष्यते स्मेति । भक्ष + कर्म्मणि क्तः ।) ज्ञातभक्षणवस्तु । (यथा, हितोपदेशे । १ ।
"भक्षितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ॥")
तत्पर्य्यायः । चर्व्वितम् २ लिप्तम् ३ प्रत्यवसितम् ४ गिलितम् ५ खादितम् ६ ज्ञातम् ७ अभ्यवहृतम् ८ अन्नम् ९ जग्धम् १० यस्तम् ११ ग्लस्तम् १२ अग्रितम् १३ भक्तम् १४ । इत्यमरः । ३ । ३ । ११० ॥ जक्षितम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्ष्यं, त्रि, (भक्ष्यते इति । भक्ष + ण्यत् ।) भक्षितव्यम् । भक्षणीयम् । यथा । 'प्रतिपदि कुष्माण्डं न भक्ष्यम् । दशम्यां कलम्बी न भक्ष्या ।' इति स्मृतिसर्व्वस्वम् ॥ अपि च, हितोपदेशे ।
"मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ मृगशूकरौ ।
अहिरेकदिनं याति अद्य भक्ष्यो धनुर्गुणः ॥"
(भक्ष्यद्रव्याणि तेषां गुणादिकञ्च यथा,—
"वक्ष्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवीर्य्यविपाकतः ।
भक्ष्याः शीरक्षतावल्या हृद्या क्षुद्याः सुगन्धिनः ॥
अदाहिनः पुष्टिकराः दीपनाः पित्तनाशनाः ॥
तेषां प्राणकरा क्षुद्या घृतपूराः कफावहाः ।
वातपित्तहरा हृद्या गुरवो रक्तमांसलाः ॥
हृंहणा गौड़िकाभक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
अदाहिनः पित्तहराः शुक्रला कफवर्द्धनाः ॥
मधूमस्तकसंयावाः पूपा क्षीरे विशोषतः ।
गुरवो हृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्ज्जराः ॥
रोचनो दीपनः स्वर्य्यः पित्तघ्नः पवनापहः ।
गुरुर्भृष्टतमक्षैव सतृकः प्राणवर्द्धनः ॥
क्षुद्याः सुगन्धिर्मधुरः स्निग्धः कफकरो गुरुः ।
वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः ॥
हृंहणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या बल्यास्तु सामिताः ।
क्षुद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥
सुन्नादिवेष्टवाराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः ।
वेसवारैः सर्पिषिक्तैः सम्यग्भा गुरवृंहणाः ॥
पालला श्लेष्मजनना गुरुक्लेदाः कफपित्तलाः ।
वीर्य्योष्णाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः ॥
विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशोषतः ।
वेदला लघवो भक्ष्याः कषायाश्चूर्णमारुताः ॥
विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मघ्ना भिन्नवर्चसः ।
बल्या हृद्यास्तु गुरवो विज्ञेया माषमाषिताः ॥
कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः ।
विरूढ़ककृता भक्ष्या गुरवोऽनिलपित्तलाः ॥
विदाहोत्क्लेदश्लेष्मघ्ना रूक्षा दृष्टिप्रदूषणाः ।
हृद्याः सुगन्धिनो हृद्या लघवो घृतपाचिताः ॥
वातपित्तहरावल्या वर्णहृष्टिप्रसादनाः ।
विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ॥
उष्णा मारुतहृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्प्रदूषणाः ।
फलमांसेक्षुविकृतिनिलमाषोपसंस्कृताः ॥
भक्ष्या बल्यास्तु गुरवो हृंहणा हृदयप्रियाः ।
कषालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ॥
सुपक्वास्तनवश्चापि भूयिष्ठं लघवो मताः ।
सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्द्धनाः ॥"
"आप्लावितमसंकीर्णं शुचिकार्य्यं महानसम् ॥
तत्राग्नेर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् ।
शुचौ देशे सुसंगुप्तं सुपस्थापयेद्भिषक् ॥"
"घृतं कार्ष्णायसे देयं पेया देया तु राजते ॥

भक्ष्याभक्ष्य

फलानि सर्व्वभक्ष्याश्च प्रदद्याद्दैवतेषु च ।
परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥
प्रदराणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।
कट्टराणि खड़ांश्चैव सर्व्वान् शैलेषु दापयेत् ॥
काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
दद्याद्दृश्यपात्रेषु रागषाड़वसङ्कटान् ॥
पुरस्तादिमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥
फलानि सर्व्वभक्ष्याश्च परिशुष्कानि यानि च ।
तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
प्रदराणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
खड़ान् यवांश्च पेयांश्च सर्व्वे पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
सर्व्वान् गुड़विकारांश्च रागषाड़वसङ्कटान् ।
पुरस्तात् स्थापयेत् प्राज्ञो दयोरपि च मध्यतः ॥
एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

भक्ष्यकारः, त्रि, (भक्ष्यं भक्ष्यद्रव्यं करोतीति । भक्ष + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) पिष्टकविक्रयजीवी । पिष्टकशिल्पी । इतिभरतः ॥ तत्पर्य्यायः । आपूपिकः २ कान्दविकः ३ । इत्यमरः । २ । ९ । २८ ॥ पूपिकः ४ पूपविक्रयी ५ मोदकादिविक्रयी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्ष्याभक्ष्यं, क्लीं, (भक्ष्यमभक्ष्यञ्च ।) खाद्याखाद्यद्रव्यम् । यथा, —
"भक्ष्याभक्ष्यागम्यनेकानि ब्राह्मणस्य विशोषतः ।
अत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तथा कार्य्यविनिर्णयः ॥"
इत्यादिकादशीतत्त्वे शङ्खवचनम् ॥ * ॥
नारद उवाच ।
"भक्ष्यं किंवाप्यभक्ष्यञ्च द्विजानां गृहिणां प्रभो ! ।
यतीनां वैष्णवानाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥
किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यमभोज्यं भोज्यमेव च ।
सर्व्वं कथय सर्व्वज्ञ ! सर्व्वेश ! सर्व्वकारण ! ॥"
श्रीमहेश्वर उवाच ।
"कश्चित्तपस्वी विप्रश्च निराहारी चिरं मुनिः ।
कश्चित् समीरणाहारी फलाहारी च कश्चन ॥
अन्नाहारी यथा लोके गृही च गृहिणीयुतः ।
येषामिच्छा च या ब्रह्मन् ! रुचयो विविधा गतिः ॥
हविष्यान्नं ब्राह्मणानां प्रशस्तं गृहिणां सदा ।
नारायणोच्छिष्टमिष्टमनिवेद्यमभक्ष्यकम् ॥
अन्नं विष्ठा जलं मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदनम् ।
विष्णुसूत्रं समापीतमन्नञ्च हरिवासरे ॥
ब्राह्मणः कामतोऽश्नञ्च यो भुङ्क्ते हरिवासरे ।
चैलोक्यजनितं पापं सोऽपि भुङ्क्ते न संशयः ॥
न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं न भोक्तव्यञ्च नारद ! ।
गृहिभिर्ब्राह्मणैरन्नं संप्राप्ते हरिवासरे ॥
गृही ग्रैवेय ग्राह्यञ्च ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ब्बलः ।
प्रयाति कालसूत्रञ्च भुक्त्वा च हरिवासरे ॥
कृमिभिः भ्रातृभाजैश्च भक्षितस्तत्र तिष्ठति ।
विष्णुसूत्रभक्षणं कृत्वा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
जन्माष्टमीदिने रामनवमीदिवसे हरेः ।
शिवरात्रौ च यो भुङ्क्ते सोऽपि द्विगुणपातकी ॥

उपवासाममर्थश्चेत् फलमूलजलं पिबेत् ।
नष्टे शरीरे स भवेदन्यथा चात्मघातकः ॥
भक्षदुभुक्ते हविष्यान्नं विष्णोर्नैवेद्यमेव च ।
न भवेत् प्रत्यवायी स चोपवासफलं लभेत ॥
एकादश्यामनाहारो गृही विप्राय भारत ! ।
तै च तिष्ठन्ति वैकुण्ठे यावदै ब्रह्मणो वयः ॥
गृहिणां श्रेयसाज्ञानामिदमुक्तञ्च नारद ! ।
विष्णोश्च वैष्णवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
नित्यं नैवेद्यभोजी च श्रीकृष्णस्य च वैष्णवः ।
नित्यं व्रतोपवासानां जीवन्मुक्तो लभेत् फलम् ॥
वाञ्छन्ति तस्य संस्पर्शं तीर्थानि सर्व्वदेवताः ।
आलापं दर्शनञ्चैव सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
द्विभिन्नमन्नं पृथुकं शुष्कं देवान्नविक्रयः ।
नात्यन्तगर्हितं विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥
अभक्ष्यञ्च यतीनाञ्च विधवानाञ्च ब्रह्मचारिणाम् ।
ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् ! तथैते वस्तुनी ध्रुवम् ॥
ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तप्तिनाञ्च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥
सर्व्वेषां ब्राह्मणानाञ्च अभक्ष्यं शृणु नारद ! ।
यदुक्तं सामवेदे च हरिणा चाङ्गिकक्रमे ॥
ताम्रपात्रे पयःपानं उच्छिष्टे घृतभोजनम् ।
दुग्धं लवणसार्द्धञ्च सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु ।
ऐक्यं ताम्रपात्रस्थं सुरातुल्यं न संशयः ॥
उत्थाय वामहस्तेन यतीयं पिबति द्विजः ॥
सुरापीती स विज्ञेयः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ॥
अनिवेद्यं हरेरन्नं भक्ष्यंयच्च नित्यशः ।
पीतशेषं जलञ्चैव गोमांससदृशं मुने ! ॥
चातिङ्गनफलञ्चैव गोमांसं कार्त्तिके स्मृतम् ।
माघे च मूलकञ्चैव कलम्बी शयने तथा ॥
श्वेतवर्णञ्च तालञ्च मस्तुरं मत्स्य एव च ।
सर्व्वेषां ब्राह्मणानाञ्च त्याज्यञ्च सर्व्वदेशतः ॥
मत्स्यांश्च कामतो भुक्त्वा चोपवासंत्रयं वसेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ब्राह्मणः ॥
प्रतिपत्सु च कुष्माण्डमभक्ष्यमर्घनाशनम् ।
द्वितीयायाञ्च बृहतीभोजकौ न स्मरेद्धरिम् ॥
अभक्ष्यञ्च पटोलञ्च शत्रुवृद्धिकरं परम् ।
तृतीयायाञ्चतुर्थ्याञ्च मूलकं धननाशकम् ॥
कलङ्कारणञ्चैव पञ्चम्यां बिल्वभक्षणम् ।
तिर्य्यग्योनिं प्रापयेत् षष्ठ्याञ्च निम्बभक्षणम् ॥
रोगवृद्धिकरञ्चैव सप्तम्यां तालभक्षणम् ।
नारिकेलफलं भक्ष्यमष्टम्यां बुद्धिनाशनम् ॥
तुम्बी नवम्यां गोमांसं दशम्याञ्च कलम्बिका ।
एकादश्यां तथा शिम्बी द्वादश्यां पूतिका तथा ॥
त्रयोदश्यान्तु वार्त्ताकीभक्षणं पुत्रनाशनम् ।
चतुर्दश्यां मांसभक्षं महापापकरं परम् ॥
पञ्चदश्यां तथा मांसमभक्ष्यं गृहिणां मुने ! ।
गृहिणां प्रोक्षितं मांसं भक्ष्यमन्यदिने दिने ॥
मांसञ्च रक्तशाकञ्च कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
निषिद्धं शयने चैव कूर्म्ममांसञ्च प्रोक्षितम् ॥
रात्रौ च दधिभक्तञ्च शयनं सन्ध्ययोर्दिने ।
रजस्वलावीरान्नञ्च पुंश्चलीनामभक्ष्यकम् ॥
शूद्राणां याजकानाञ्च शूद्रश्राद्धान्नमेव च ।
अभक्ष्याणाञ्च विप्रर्षे ! यदन्नं वृषलीपतेः ॥
ब्रह्मन् ! वार्द्धुषिकान्नञ्च गणकानामभक्ष्यकम् ॥
अग्रदानीदृष्टिजानाञ्च चिकित्साकारकस्य च ।
हस्ताच्चित्राहरौ तैलमग्राह्यञ्चाप्यभक्ष्यकम् ।
मूले रङ्गे भाद्रपदे मांसं गोमांसतुल्यकम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः पाद्मे स्वर्गखण्डे ३१ अध्यायश्च ॥

नारद उवाच ।

"वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्च भक्ष्याभक्ष्यञ्च सांप्रतम् ।
विपाकं कर्म्मणाञ्चैव सर्व्वेषां प्राणिनामपि ॥
कथयस्व महाभाग ! कारणानाञ्च कारण ! ।
त्वत्तोऽन्यं कञ्च पृच्छामि नितान्तं सन्त-
भीश्वर ! ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भक्ष्याभक्ष्यं चतुर्णाञ्च वर्णानाञ्च यथोचितम् ।
वेदोक्तं शृणु तात ! सावधानं निगामय ॥
अयःपात्रे पयःपानं गव्यं सिद्धान्नमेव च ।
भक्ष्यादिकं मधु गुड़ं नारिकेलोदकं तथा ॥
फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदभक्ष्यं मनुरब्रवीत् ।
दग्धान्नं तप्तसौवीरमभक्ष्यं ब्रह्मणा मतम् ॥
नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु ।
गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं सर्व्वं मद्यं घृतं विना ॥
ताम्रपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे घृतभोजनम् ।
दुग्धं लवणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
अभक्ष्यं मधुमिश्रञ्च घृतं तैलं गुड़ं तथा ।
आर्द्रकं गुड़संयुक्तमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ॥
पीतशेषं जलञ्चैव माघे च मूलकं तथा ।
द्विर्भोजनञ्च दिवसे सन्ध्ययोर्भोजनं तथा ॥
भक्ष्यञ्च रात्रिशेषे च ध्रुवं प्राज्ञः परित्यजेत् ।
पानीयं पायसं चर्ण्णं घृतं लवणमेव च ॥
स्वस्तिकं लवणञ्चैव क्षीरं तक्रं तथा मधु ।
हस्ताद्गृहीतञ्च सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
कर्पूरं रौप्यपात्रस्थमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ।
परिवेषणकारी चेद्भोक्तारं स्पृशते यदि ॥
अभक्ष्यञ्च तदन्नञ्च सर्व्वेषामेव सम्मतम् ।
नकुलानां गरुडानां महिषाणाञ्च पक्षिणाम् ॥
सर्पाणां शूकराणाञ्च गर्द्दभानां विशेषतः ।
मार्जारानां प्लवगानां कुक्कुराणां व्रजेश्वर ! ॥
घ्राणानामपि सिंहानां त्याज्यं मांसं वृथा सदा ।
श्लोकमाञ्च नक्राणां गोधिकानां तथैव च ॥
मण्डूकानां कर्कटीनां चञ्चुकानाञ्च निश्चितम् ।
गवाञ्च चमरीणाञ्च कलौ मांसमभक्ष्यकम् ॥
हस्तिनां घोटकानाञ्च वृथामेव च रक्षसाम् ।
दंशस्य मशकञ्चैव मक्षिका च पिपीलिका ॥
अन्येषाञ्च निषिद्धानां लोके वेदे व्रजेश्वर ! ।
वानराणां भल्लुकानां शूकराणां तथैव च ॥
निषिद्धं मृगनाभीनां गर्द्दभानाञ्च मांसकम् ।
अभक्ष्यं महिषाणाञ्च दुग्धं दधि घृतं तथा ॥
स्वस्तिकञ्च तथा चक्रं विप्राणां नवनीतकम् ।
मांसमद्यैः सदृशकं तस्य दुग्धादिकं तथा ॥
वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्चाप्यभक्ष्यञ्च श्रुतौ श्रुतम् ।

अभक्ष्यमार्द्रकञ्चैव सर्व्वेषाञ्च रवेर्दिने ॥
पर्य्युषितं जलञ्चान्नं विप्राणां दुग्धमेव च ।
वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्चाधीरान्नस्य च भक्षणम् ॥
सदन्नञ्च सुरातुल्यं गोमांसाधिकमेव च ।
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ब्बलः ।
पितृदेवार्च्चनं तस्य निष्फलं मनुरब्रवीत् ॥
ब्राह्मणानां वैष्णवानामभक्ष्यं मत्स्यमेव च ।
इतरेषामभक्ष्यञ्च पञ्चपर्व्वसु निश्चितम् ॥
पितृदेवार्च्चनेषु च भक्ष्यं मांसं न दूषितम् ।
पञ्चपर्व्वसु त्याज्यञ्च सर्व्वेषां मनुरब्रवीत् ॥
असंस्कृतञ्च लवणं तैलञ्चाभक्ष्यमेव च ।
भक्ष्यं पवित्रं सर्व्वेषां यज्ञाग्नौ वह्निसंस्कृतम् ॥
एकहस्ते घृतं तोयमभक्ष्यं सर्व्वसम्मतम् ।
आविलं क्रिमियुक्तञ्चापरिशुष्कत्वनिर्म्मलम् ॥
अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च वैष्णवानां विशेषतः ।
अनिवेद्यं हरेरेव यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
पिपीलिकामिश्रितञ्च मधु गव्यं गुड़ं तथा ।
यत्किञ्चिदन्नं वा तात ! न भक्ष्यञ्च श्रुतौ श्रुतम् ॥
पक्षिभक्ष्यं कीटभक्ष्यं शुष्कं पक्वफलन्तथा ।
काकभक्ष्यमभक्ष्यञ्च सर्व्वेषां द्वयमेव च ॥
घृतपक्वं तैलपक्वं मिष्टान्नं शूद्रसंस्कृतम् ।
अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च शूद्रभृष्टं पिपीटकम् ॥
सर्व्वेषामशुचीनाञ्च जलमग्नं परित्यजेत् ।
अग्नौचान्नात् परदिने शुद्धमेव न संशयः ॥
विपाकः कर्म्मणामेव दुष्करः श्रुतिसम्मतम् ।
भक्ष्याभक्ष्यञ्च कथितं यथाज्ञानं व्रजेश्वर ! ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥
"भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य ! वेदितव्यं तदन्तरे ।
करीरस्य वधः प्रोक्तः फलाश्यौदुम्बरस्य च ॥
सद्यो भक्षी भवेत्तेन अभक्ष्या पूतिवासिका ।
न भक्षणीयं वाराहं मांसं मत्स्यञ्च सर्व्वशः ॥
अभक्ष्या ब्राह्मणैर्नित्यं दोषितैर्हि न संशयः ॥"
इति वाराहे ब्राह्मणदीक्षातत्त्वनामाध्यायः ॥

भक्ष्यालाबुः, स्त्री, (भक्ष्या भक्षार्हा अलाबुः ।) राजालाबुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भगं, क्ली, पुं, (भज्यते अनेनास्मिन् वेति एतदाश्रित्यैव कन्दर्पं सेवते इति भावः । भजसेवायाम् + "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।" ३ । ३ । ११८ । इति घः । "खनो च च ।" ३।३।१२५। घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति विज्ञापनार्थम् इति वृत्तिकृद्भरतोजीदीक्षितः ।) श्रोणिचक्रम् । सत्पर्य्यायः । योनिः २ । इत्यमरः ।२।६।७६॥ वराङ्गम् ३ उपस्थः ४ स्मरमन्दिरम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भजन्त्यनेनेति भगो मेढ्रम् । भजन्त्यस्मिन्निति भगं योनिः । अत्र भगशब्देन द्वयमपि कथ्यते । इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ॥

"ब्रह्मा हस्तस्यनिर्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥"
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
रतिगृहम् ६ जघनम् ७ अधरम् ८ अवाच्यदेशः ९ प्रकृतिः १० अपथम् ११ अरङ्गुपः १२

अप्रदेशः १३ प्रकृतिः १४ पृथ्वी १५ संसारमार्गः १६ गृहम् १७ शरागारम् १८ सरध्वजम् १९ रत्नद्रुम् २० रतिकुहरम् २१ कलत्रम् २२ अधः २३। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य लक्षणम्। यथा,—

"विस्तीर्णञ्च गभीरञ्च द्विधिधं भगलक्षणम्।"

तद्गुणा यथा,—

"कूर्म्मपृष्ठं गजस्कन्धं पद्मगन्धं सुकोमलम्।
अकोमलं सुविस्तीर्णं पश्चेते च भगोत्तमाः॥"

तद्दोषा यथा,—

"घृतलं निम्नमशुभं गोजिकामद्दृशं परम्।
इत्युक्तं कामशास्त्रज्ञैर्भगदोषचतुष्टयम्॥
विस्तीर्णं सुघलं योन्यं गभीरं वंशबीजकम्।"

इति रतिमञ्जरी॥

तस्य शुभाशुभलक्षणम्। यथा,—

"शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः।
वामोन्नतस्तु कन्याणः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः॥
आवुरोमा गूढमणिः स्वाश्रितः संहतः पृथुः।
तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽत्यद्दलाकृतिः॥
खुरङ्गखुरकूपो यच्छुक्तिकोदरसन्निभः।
रोमशो विरलास्यश्च दुग्धनासोऽतिदुर्भगः॥
प्रलम्बावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति।
चिपिटः कर्परकारः किङ्करीपदृशो भगः॥
वंशबीजसपत्राभो गजरोमोल्वणासिकः।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगल्लस्तथाशुभः॥"

इति स्कान्दे काशीखण्डे ६७ अध्यायः॥

श्रीः। धैर्य्यम्। इच्छा। ज्ञानम्। वैराग्यम्। कीर्त्तिः। माहात्म्यम्। ऐश्वर्य्यम्। (यथा, भागवते। २। ७। ६।

"यद्देवसृत्यगतं द्विजवाक्यवज्र-
निष्पृष्टपौरुषभगं निरये पतन्तम्॥"

"निष्पृष्टं दग्धं पौरुषं भगमैश्वर्य्यञ्च यस्य।" इति तट्टीकायां स्वामी॥) यत्नः। धर्म्मः। भोगः। इति मेदिनी। गे, १४॥ पुंसां गुदमुष्कमध्यभागः। इति राजनिर्घण्टः॥ श्रीः। यत्नः। सौभाग्यम्। (यथा, भागवते। १। १७। १०।

"यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्व्वास्त्रय्यास्मन्ते साध्वा-
साधुभिः।
तस्य मत्तस्य नश्यन्ति कीर्त्तिरायुर्भगो गतिः॥"

"भगो भाग्यम्।" इति तट्टीकायां स्वामी॥) कान्तिः। सूर्य्यः। प्रभुविशेषः। चन्द्रः। इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी॥ पूर्व्वफल्गुनीनक्षत्रम्। यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।

"अक्षतासाधयुक्ताश्च भगे सर्पिस्तदुत्तरे॥"

भगः पुं, (भज्यते इति। भजसेवायां+"पुंसि संज्ञायां घ प्रायेण।" ३। ३। ११८। इति घ। "खनो घ च।" ३। ३। १२५। इति वित्करणाद् वा घ।) रविः। इति मेदिनी। गे, १४। ज्ञानवैराग्ययोर्योनौ। यथा,—

"ज्ञानवैराग्ययोर्योनौ भगमज्ञो तु भास्करे।"

इति रुद्रः॥

(भजसेवे, जि। यथा, ऋग्वेदे। १। ११। ५।

"इन्द्रो भगो वाजदा अस्य गावः
प्रजायन्ते दक्षिणा अस्य पूर्व्वीः॥"

"भगः सर्व्वैर्भजनीयः स इन्द्रः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ द्वादशादित्यभेदः। यथा, ऋग्वेदे। २। २७। १।

"इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः
सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि।
शृणोतु मित्रो अर्य्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः॥"

यथा च महाभारते। १। ६५। १५-१६।

"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा॥
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः॥"

रुद्राणां वीरभद्रोऽस्य भगस्य दक्षयज्ञे नेत्रे उत्पाटितवान्। यथा, भागवते। ४। ५। १८।

"भगस्य नेत्रे भगवान् पातितस्य रुषा भुवि।
उज्जहार सदस्योऽक्षा यः शपन्तमसुभृच्चम्॥"

ऐश्वर्य्यादिषट्कम्। यदुक्तम्।

"ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना॥"

भोगास्पदत्वम्। यथा, भागवते। १०। ६१। २६।

"प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः।
गाम्भीर्य्यं स्थैर्य्यमास्तिक्यं कीर्त्तिर्मानोऽनहंकृतिः॥"

"भगः भोगास्पदत्वम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ स्थूलमण्डलाभिमानी। यथा, रामायणे। ३। १७। १८।

"विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानञ्चैव विवस्वतः।
सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौबेरमेव च॥"

"भगः स्थूलमण्डलाभिमानी।" इति तट्टीकायां रामानुजः॥)

भगणः, पुं, (भानां नक्षत्राणां गणः समूहः।) नक्षत्रसमूहः। शीघ्रगामिनां ग्रहाणामल्पेन कालेन मन्दगामिनां ग्रहाणां महता कालेन पूर्व्वगत्या पातानां पश्चिमगत्या परिवर्त्तनेनाश्विन्यादिरेवत्यन्तनक्षत्रभोगकालः। षष्टिविकलाभिः कला षष्टिकलाभिर्भागस्त्रिंशद्भागैरात्रिरहोरात्रैर्भगणः। यथा,—

"शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महसाव्रजः।
तेषान्तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणाः स्मृताः॥
विकलानां कलाषष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते।
तत्त्रिंशता भवेद्रात्रिर्भगणो द्वादशैव ते॥
युगे सूर्य्यशशुक्राणां खचतुष्करदार्णवाः
४३२०००० ।
कुजार्किगुरुशीघ्राणां भगणाः पूर्व्वयायिनाम्॥
रन्ध्रो रसाग्निचित्रोषुसप्तभूधरभागणाः
५७७५३१३६।
दस्राष्टरसाङ्काग्निखोचनानि कुजस्य तु
२२८९८३२॥
बुधशीघ्रस्य सूर्य्यसुतस्य दिव्याङ्गनगोब्धयः
१७९३०९०।

रुद्रसप्तेः खदस्राग्निवेदपक्षद्वयङ्कथा
१६४२२० ॥
सितशीघ्रस्य षटसप्तचियमाग्निखभूधराः
७०२२३०६ ।
शुनेर्भुजङ्गषट्पक्षरसवेदनिशाकराः १४६५४९ ॥
चन्द्रोच्चस्याग्निशून्याश्विवसुसर्पांशवो
४८८२०३ युगे ।
वामं पातस्य सर्पाग्नियमाग्निशिखिदस्काः
२३२२३८ ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ * ॥

अपि च। ग्रहाणां मन्दोच्चानां चलोच्चानां ग्रहपातानाञ्च भगणान् श्लोकषट्केनाह। अर्कैकृषुधृपर्य्यया विधेरद्रिकोटिगुणिता रदाब्धयः। ४३२०००००० एत एव शनिशीघ्रभूभुवां कौर्मिसाश्च गणकैश्चलोच्चजाः॥ १॥

खाब्धिखाब्धिभगणामरेन्द्रियस्माधरादिविषया
५७७५३३०००० हिमद्युतेः।
युग्मयुग्मशरनागलोचनस्यालषस्वयमाग्निनोः
रुजः २२६८०८५०२ ॥ २॥

सिन्धुसिन्धुरनवाष्टगोऽङ्कषट्चाङ्कसप्तशशिनो
१७९३६८८८८४ क्षमीधराः।
पक्षपक्षयुगषट्कलोचनद्व्यब्धिषड्गुणमिता
३६४२२६४५५ गुरोर्मताः॥ ३॥

द्विनन्दवेदाङ्कगजाग्निलोचनद्विशून्यशैलाः
७०२२३८६४८० सितशीघ्रपर्य्यायाः।
भुजङ्गनन्दद्विनगाङ्कबाणषट्कतेन्दवः
सूर्य्यसुतस्य पर्य्ययाः १४६५६०२८८ ॥ ४॥

खाष्टाब्ध्योऽष्टं०२४ष्टाङ्गगजेयुदिग्वियद्विपाब्धयो
४८०२०५८५८ ह्यङ्कयमा २६२ रदाब्धयः३३२ ।
शरेन्द्रिभाष्टं५५ स्त्राङ्गरसाः६५३कुसागराः४१
स्मृः पूर्व्वगत्या तरणेर्महाजाः॥ ५॥

गजाष्टिभर्गोचरदाश्विनः२ ६२ ३१११६८कुभूद्रसाश्विनः२६७ कुद्विपुराः ५२१ क्रमर्क्षषः ६६ ।
त्रिनन्दनागा ८६३ युगकुञ्जरेषवो ५८४
निशाकराद्यास्तगपातपर्य्ययाः॥ ६॥"

इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥*॥

ग्रहाणां पूर्व्वगमनेन कल्पे एते पर्य्ययाः। तथा मन्दोच्चानाञ्च प्रागगत्या एतावन्तः। पातानां पश्चिमगत्या एतावन्तो भवन्ति। अत्रोपपत्तिः सा तु तद्बाधाकुण्ठतेन तत्त्वेनैवसंस्थानेन स्वतोलेनैव श्रोतुं शक्यते नान्येन। ग्रहमन्दशीघ्रपाताः स्वस्वमार्गेषु गच्छन्त एतावतः पर्य्ययान् कल्पे कुर्व्वन्तीत्यागम एव प्रमाणम्। इति तट्टीका॥

भगदत्तः, पुं, (भगमैश्वर्य्यं दत्तमस्मै इति।) नरकराजस्य श्लेष्मपुत्रः। स तु प्राग्ज्योतिषपुराधिपः। यथा,

"ऋतुमत्यान्तु जायायां कालेन नरकः क्रमात्।
भगदत्तं महाग्रीवं मदत्तं सुमालिनम्॥
चतुरो जनयामास पुत्रांस्तांश्च क्षितेः सुतः॥"

श्रीभगवानुवाच।

"भारावतरणे देवि! नरकस्य वधः पुरा।
त्वयैव प्रार्थितो यत्नात् तेनाहौ निहतो मया॥

पालयिष्येऽस्य सन्तानं देवि ! त्वद्वचनादहम् ।
प्राग्ज्योतिषेऽभिषेक्ष्यामि नप्तारं भगदत्तकम् ॥
पृथिव्यां नारदेनैव सहितः केशवस्तदा ।
भगदत्तं भौमसुतं प्राग्ज्योतिषपुरोत्तमे ।
अभिषिच्य तदा भूपं पुरमध्ये न्यवेशयत् ॥"

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । २ । २६ । ८ ॥
"स तानपि महेष्वासान् विजिग्ये भरतर्षभ ।
तेरेव सहितैः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥"
तत्र राजामहानासीद्भगदत्तो विशाम्पते ।
तेनासीत् सुमहद्युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ॥")

भगदैवतं, क्लो, (भगो योनिर्दैवतं देवता यस्य ।) पूर्ब्बफल्गुनीनक्षत्रम् । तत्तु दृश्यतेऽज्जनक्षत्रम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

"विप्राखानलतोयानि वैश्यार्यं भगदैवतम् ।
पुष्या पौष्णो यमः सर्पो जन्मभान्यर्कसः क्रमात् ॥"

भगन्दरः, पुं, (भगं गुह्यमुष्कमध्यस्थानं दारयतीति । "दृ + णिच् + पू; सर्व्वधातुभ्यः ।" ६ । २ । ४१ । इत्यच् । "भगे च दारेरिति वक्तव्यम् ।" इति कात्यिकोक्तेः खच् । "खचि ह्रस्वः ।" ६ । ४ । ९४ । इति ह्रस्वः । समृच्च ।) अपानदेशे व्रणरोगविशेषः । तस्य रूपमाह । "गुदस्य द्व्यङ्गुले चैव पार्श्वतः पिड़कार्णिकृत् । भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो भवेत् ॥" अर्णिकृत् पीड़ाकृत् । पञ्चविधः वातकफपैत्तिक-श्लैष्मिकसान्निपातिकगुह्यजभेदैः ॥ भगन्दर-शब्दस्य निरुक्तिमाह भोजः ।

"भगं परिसमन्तादृयो गुदवस्तौ तथैव च ।
भगवद्दारयेद्यस्मात्तस्मादेष भगन्दरः ॥"

भजन्त्यनेनेति भगं मेढ्रम् । भजन्त्यस्मिन्निति भगं योनिः । अत्र भगशब्देन द्वयमपि कथ्यते । भगवत् योनिवत् ॥ पूर्ब्बरूपादीनि यथा, —

"कटीकपालनिस्तोददाहकण्डूरुजादयः ।
भवन्ति पूर्ब्बरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥"

कटीकपालमत्र कटीफलकम् ॥ वातिकं घृत-पोनकसंज्ञं भगन्दरमाह ।

"कषायरूक्षैरसिकोपितोऽनिल-
स्त्वपानदेशे पिड़कां करोति याम् ।
उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं
रुजाञ्च भिन्नारुणफेनवाहिनीम् ॥
तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां
व्रणैरनेकैः घृतपोनकं वदेत् ।

दारुणं अतिदारुणात् । व्रणैरनेकैः क्षुद्रमुखैः । घृतपोनकलक्षणं तत्तुल्यम् ॥ पैत्तिकमुष्ट्रग्रीव-संज्ञमाह ।

"प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिड़कां गुदे नृणाम् ।
तदाशुपाकाच्छिमपूतिवाहिनीं
भगन्दरञ्चोष्ट्रग्रीवरोधरं वदेत् ॥"

आशुपाकात् छिमपूतिवाहिनीम् । शीघ्रपाकाम् उग्रदुर्गन्धवाहिनीञ्च । तदा तं भगन्दरं उष्ट्र-ग्रीवरोधर उष्ट्रग्रीवसंज्ञं वदेत् । उष्ट्रग्रीव-संज्ञञ्च । पिड़कायाकालीनवक्रतयोष्ट्रग्रीवाकार-त्वेन ॥ * ॥ श्लैष्मिकपरिस्रावसंज्ञमाह ।

"कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।
श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥"

कठिनः पिड़कावस्थायां परिस्रावी निरन्तरं स्रवणशीलः ॥ * ॥ सान्निपातिकगुह्यशूकावर्त्त-संज्ञमाह ।

"बहुवर्णरुजास्रावाः पिड़का गोस्तनोपमाः ।
गुह्यशूकावर्त्तवन्नाड़ी गुह्यशूकावर्त्तको मतः ॥"

बहुवर्णरुजास्रावाः बहुशब्दो वर्णादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । नाड़ी स्रावमार्गः ॥ * ॥ गुह्यजमुन्मार्गसंज्ञमाह ।

"क्षताद्गतिः पायुगताद्विवर्द्धते
ह्युपेक्षणात् स्युः कृमयो विदार्य्यते ।
प्रकुर्व्वते मार्गमनेकधा सुखे-
ष्वतोऽत्रमुन्मार्गभगन्दरं वदेत् ॥
क्षताद् कण्टकादिना नखेन
कण्डूयनादिना वाभिघातात् ।
गतिः स्रावः उन्मार्गभगन्दरम् । एतस्य कृमि-क्षतमार्गैः पुरीषादिनिर्गमादुन्मार्गसंज्ञा ॥"

कष्टसाध्यमसाध्यञ्चाह ।

"घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व्व एव भग-
न्दराः ।
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥
वातमूत्रपुरीषाणि शुक्रञ्च कृमयस्तथा ।
भगन्दरात् स्रवन्त्यस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥"

अथ भगन्दरस्य चिकित्सा । यथा,—

"अथास्य पिड़कामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ।
शुद्धगन्धसुतिसेकात्तैर्यथा पाकं न गच्छति ॥
पुनर्नवाव्दनाशुण्ठीपिप्पलिकावदरैः कृतः ।
लेपाय पिड़कावस्थे कल्कः घृक्तो भगन्दरे ॥
पयःपिष्टैस्त्रिलारिष्टमधुकैः घृतलैः कृतः ।
लेपो भगन्दरे घृक्तः पैत्तिके वेदनावति ॥"

अरिष्टो निम्बः ॥

"सुमनायाश्च पत्राणि गुडूच्याः विल्वभेषजम् ।
सैन्धवं तक्रसंपिष्टं लेपाद्धन्ति भगन्दरम् ॥"

सुमना जातिस्तस्याः पत्रम् ।

"पिड़कानामपक्वानामपतर्पणपूर्ब्बकम् ।
कर्म कुर्य्यादरिष्टाद्यं भिन्नानां व्रणवत् क्रिया ॥
निशार्कक्षीरसिन्धूत्थपुराश्वघ्ननच्छदैः ।
सिद्धमभ्यञ्जने तैलं भगन्दरहरं परम् ॥"

पुरो गुग्गुलुः । अश्वघ्ननच्छदाः करवीर-पत्राणि । निशादितैलम् ॥ * ॥

"त्रिफलापूरलक्षाणां त्रिपञ्चाग्निकयोगिता ।
गुटिका गुग्गुलुर्नाम्ना भगन्दरवरा हिता ॥"

नवनामिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"गुह्यक्रियापि कथिता गुह्यसाध्ये भगन्दरे ।
सा च तेनैव कर्त्तव्या गुह्यगाह्यमवेत्य यः ॥
आयामं मैथुनं युद्धं दृष्ठयानं गुरूणि च ।
रूढव्रणोऽपि यत्नेन वर्जयेद्वत्सरं नरः ॥"

इति भावप्रकाशे भगन्दराधिकारः ॥

अपि च ।

"लङ्घनं स्वेदनं लेपविस्रावणविरेचनैः ।
रक्तमोक्षादिभिः शीघ्रं गुदजां पिड़कां जयेत् ॥
तथा यत्नं भिषक् कुर्य्याद्यथा पाकं नियच्छति ।
अपक्वं वाथ पक्वं वा जलौकापातनं हितम् ॥
तदभावे तु शस्त्राभ्यामिदं रक्तस्य मोक्षणम् ॥"

वटपत्राष्टकाशुण्ठीगुड़ूच्यः सपुनर्नवाः ।
पिष्ट्वा तु पिड़कारम्भे लेपः घृक्तो भगन्दरे ॥
आमावस्थाक्रिया प्रोक्ता पक्वावस्थाक्रियोच्यते ॥
न्यग्रोधपाटलाशारवह्निदाहादिकं क्रमम् ।
विधाय व्रणवत् कार्य्यं यथा दोषो यथा बलम् ॥
क्षुद्रार्कदुग्धदार्व्वीभिर्वर्त्तिं कृत्वा भगन्दरे ।
दद्यात् सर्व्वशरीरघ्न्या नाड़ीर्हन्यात् प्रयोगराट् ॥

तिलाभयालोध्रमरिष्टपत्रं
निशा वचा कृष्णमगारधूमः ।
भगन्दरे नाशुपदंशयोग्य
दुष्टव्रणे प्रोधनरोपणोऽयम् ॥
शुनोऽस्थिदग्धं त्रिफलारसेन
विड़ालकास्थि त्वथवा विलेपनात् ।
चिरप्रभूतं व्रणरोगदुष्टं
भगन्दरं नाशुमुपैति नूनम् ॥ * ॥

जम्बुकमांसं सुस्वीत प्रकारैर्भक्षणादिभिः ॥"

घृगालमांसभक्षणं खाद्यम् । अथवा गृध्रकु-मांसभक्षणं खाद्यम् ॥

"त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विड़ङ्गान्यत्तत्रिचित्रकम् ।
घृतेला पिप्पलीमूलं हपुषा सुरदारु च ॥
तुम्बुरुं पुष्करं चव्यं विशाला रजनीद्वयम् ।
विड़ं सौवर्चलक्षारौ सैन्धवं गजपिप्पली ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्विगुणगुग्गुलुः ।
कोलप्रमाणां गुटिकां खादयेन्मधुना सह ॥
भगन्दरं श्वासकासं क्षयं जीर्णज्वरोदरम् ।
नाड़ीदुष्टव्रणानार्शकुष्ठोन्मादाश्मरीक्रमीन् ॥
मेहान्लसत्वङ्निचुलोगमूलं शीपदमेव च ।
सप्तविंशतिको ह्येष गुग्गुलुः सर्व्वरोगहा ॥"

निचुलोगमूलमित्यत्र क्षुत्पार्श्वमूलमित्यपि पाठः ॥ सप्तविंशतिगुग्गुलुः ॥ * ॥

"चित्रकार्कौ चित्रुत्पाठौ मलपूहयमारकौ ।
सुधा वचा लाङ्गलिकी हरितालं सुवर्चलाम् ॥
ज्योतिष्मतीञ्च संकुट्य तैलं वैद्यो विपाचयेत् ।
एतद्विस्यन्दनं नाम तैलमुक्तं भगन्दरे ॥
प्रोधनं रोपणञ्चैव सुवर्णकरणं क्षतम् ।"

विस्यन्दनतैलम् ॥ * ॥

"क्षतस्य द्विगुणैर्न शुद्धवलिना कल्कापयोभि-
र्युतं
पिष्ट्वा ताम्रमयं समस्तसुलितं पात्रं विधायोपरि ।
स्नेहं यामयुगं सभस्मपिठरे जम्बूजलैः सप्तधा
सार्द्धं तत्पुटपक्वमेत भगन्दरहरो गुह्योक्तिता
स्यादिति ॥"

जम्बूजलैरित्यत्र निम्बूजलैरिति च पाठः ।

भगन्दरहरो रसः ॥ * ॥

"शुद्धसूतं समं गन्धं क्षतनागं सतुत्थकम् ।
जीरकं सैन्धवं तुल्यं तिक्तकोषातकीद्रवैः ॥

पिट्वा तल्लिपनाङ्गुलि भक्षणाच्च भगन्दरम् ।
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं गुह्यैकं हन्तुमिच्छति ॥"
कालाग्निरुद्रो रसः ॥ * ॥
इति सारसौपिकायां भगन्दरचिकित्साध्यायः ॥
अपि च । गारुडे १८८ अध्याये ।
"गुग्गुलुं त्रिफलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दरः ॥"
(अस्य सकारगलत्तगणचिकित्सितं यथा,—
क्रिभ्यस्थि सूक्ष्मलगणनयवाय-
प्रवाहनात्यूत्कटकाश्वगृष्टेः ।
गृहस्य पाके पिड़का भगार्शिः
पक्वप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ॥
विरेचनक्षैषणपाटनञ्च
विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ।
स्यात् क्षारसूत्रेण सुपाचितेन
छिन्नस्य चास्य व्रणवच्चिकित्सा ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥)
भगभक्षकः, पुं, (भगं योनिस्त्रासुपाश्रित्य भक्षयति जीविकां निर्व्वाहयतीति । भग + षक्षुल् ।) कुक्कुरः । इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ कोटना इति भाषा ॥ तस्यान्नभक्षणनिषेधो यथा,—
"यो ज्ञात्यैः परित्यक्तः साधुभिर्ब्राह्मणैरपि ।
कुक्कुरो यस्य तस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥
भगवती, स्त्री, (भगः ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना ॥" इत्युक्तलक्षणम् षड़ैश्वर्य्यमस्त्यस्येति । भग + "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ।" ५ । २ । ९४ । इति मतुप् । मस्य वः । "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥" इति काशिकोक्तनित्ययोगेऽत्र मतुपपत्ययः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) पूज्या । गौरी । इति मेदिनी । ते, २१४ ॥ (सा च प्रकृतिरूपिणी महामाया देवी । यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ४२ ।
"ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥")
सरस्वती । यथाह पौराणिकाः ।
"सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेष-
जाड्यापहा ॥"
गङ्गा । यथा, शङ्कराचार्य्यकृतगङ्गास्तोत्रे ।
"भगवति ! भवलीलामौलिमाले तवाम्भः-
कणमणुपरिमाणं प्राणिनो ये स्पृशन्ति ॥"
तस्याः स्वरूपं यथा,—
"यथा नित्यो हि भगवान् नित्या भगवती तथा ।
स्वमायया तिरोभूता तत्रैव प्रलये लये ॥
आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं सर्व्वं मिथ्यैव कृत्रिमम् ।
दुर्गा सत्यस्वरूपा सा प्रकृतिर्भगवान् यथा ॥
सिद्धेश्वर्य्यादिकं सर्व्वं यस्यामस्ति युगे युगे ।
सिद्धादिके भगो यस्यास्तेन भगवती स्मृता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥

अपि च ।
"सेवते या सुरैः सर्व्वैस्तस्मादेव भजते यतः ।
धातुर्भजेति सेवायां भगवत्येव सा स्मृता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
तस्याः प्रतिमाविशेषस्य पूजने फलविशेषो यथा,
ब्रह्मोवाच ।
"शृणु तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं परम् ।
यथा सा तोषिता पूर्व्वं शङ्करादैः फलैप्सुभिः ॥
कर्त्तव्यस्तेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ।
शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं शुभाम् ॥
अक्षमालाकरो नित्यं तेनासौ विबुधेश्वरः ।
अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसत्तम ! ॥
तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ।
इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्च्चयते सदा ॥
विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन शङ्खचक्रेण सनातनम् ।
देवीं हेममयीं कान्तां धनदोऽर्च्चयते सदा ॥
तेनासौ धनदो देवो धनेशत्वमवाप्तवान् ।
विश्वेदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।
यजन्ति विधिवद्भक्त्या तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥
वायुः पूजयते भक्त्या देवीं पित्तलसम्भवाम् ।
वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥
वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।
प्राप्तवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥
अश्विनौ पार्थिवीं देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।
तेन तावश्विनौ देवौ दिव्यदेहं गतायुषौ ॥
स्फाटिकीं शोभनां देवीं वरुणोऽर्च्चयते सदा ।
वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन ब्रह्मन् समन्वितम् ॥
देवीमन्नमयीं पुण्यामग्निर्यजति भावितः ।
अग्नित्वं प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ॥
ताम्रां देवीं सदाकालं भक्त्या देवो दिवाकरः ।
अर्च्चते तत्र संप्राप्तं तेन सूर्य्यत्वमुत्तमम् ॥
मुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।
तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं मनसोऽनुगम् ॥
प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पन्नगोत्तमाः ।
तेन नागास्तु भोगाढ्याः प्रयान्त्येते परं पदम् ॥
कृष्णायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।
राजसाश्च महात्मानस्तेन तेऽमितविक्रमाः ॥
चतुर्भीममयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।
तेन कल्मिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
त्रैलोहिकां सदा देवीं यजन्ते गुह्यकादयः ।
तेन भोगबलोपेताः प्रयान्तीश्वरमन्दिरम् ॥
यज्ञलौहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।
मातृत्वं प्राप्य ताः सर्व्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
एवं देवाः सगन्धर्व्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
पूजयन्ते सदाकालं चण्डिकां सुरनायिकाम् ॥
तथा त्वमपि देवेन्द्र ! यदीच्छसि परां गतिम् ।
स्त्रियां मणिमयीं पुण्यां लभसे मनसेप्सितान् ॥
कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकैः पूजितैः सदा ।
ददाति सर्व्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा स्त्रिया ॥"
इत्यादे देवयतारे द्रव्यविधिपूजामाहात्म्ये ३८ अध्यायः ॥ तस्मै गृहदानस्य फलं यथा,—

ईश्वर उवाच ।
"देया गृहस्थैः यः शुक्लकरार्पयति शोभनम् ।
सर्व्वोपकरणैर्युक्तं सकपाटार्गलान्वितम् ॥
तस्मिन् घण्टा ध्वजं छत्रं वितानं दर्पणानि च ।
दत्त्वा सुरभ्यवस्त्रादि नित्यं सङ्गीतकानि च ॥
देवीपुराणस्यार्थविस्तारं पूजनं भवेत् शुभम् ।
एवं प्रयच्छते यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
दशपूर्व्वापरांस्तात ! आत्मनश्चैकविंशतिम् ।
उद्धृत्य च कुलं पापाद्ब्रह्मलोके महीयते ॥
गच्छेत् भगवती यत्र परा परमपूजिता ।
तत्र कल्पान्तरं यावद्भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् ॥
पुनः कालादिहायातः पृथिव्यामेकराड्भवेत् ।
सम्पत्यवाहनोपेतः शान्तः पुरपरिच्छदः ॥
पुनर्देया द्विजातीनां सद्गुणानां प्रियो भवेत् ॥
कल्यासम्पूजको नित्यं देवीपुराणार्थपारगः ।
लभते परमद्भावं तदन्ते शिवसां व्रजेत् ॥
देया गृहस्थैः यः शुक्ल ! सम्मार्ज्जयति नित्यशः ।
स भवेद्बलवान् सौख्यसर्व्वसम्पत्तिसंयुतः ॥
तदागच्छेच्छिवालोकं सर्व्वकालफलप्रदम् ।
देया गृहस्थैः यः शुक्ल ! गोमयेनानुलेपयेत् ॥
स्त्रियो वा यदि वा पुंसः षण्णामस्तु निरन्तरम् ।
स लभेदीप्सितान् कामान् देया लोकञ्च गच्छति ॥"
इत्यादे देवयतारे ४२ अध्यायः ॥
भगवद्भक्तः, पुं, (भगवतो भगवत्या वा भक्तः ।) श्रीकृष्णभक्तियुक्तः । अथ भगवद्भक्तानां लक्षणानि । सामान्यतः लक्ष्मी ।
"विष्णुरेव हि यस्यैव देवता वैष्णवः स्मृतः ॥"
अत्र विशेषः ।
"ब्रह्मरुद्रेन्द्रभक्तानां भोगजन्मादिमत्स्वपि ।
श्रैवेष्वपि च कृष्णस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥"
तत्र त्रिषु मध्ये भगवद्भक्तिरेतद्व्रतपरता भगवद्भक्तलक्षणम् । तथा च स्कान्दे श्रीमार्कण्डेय-भगीरथसंवादे ।
"दयाभीक्ष्णसंयुक्तं दिनं वैष्णवदुर्लभम् ।
त्र्युपास्यते महीपाल ! ते वै भागवता नराः ॥
प्राणात्यये न चाश्नन्ति दिनं प्राप्य हरेर्नराः ।
कुर्व्वन्ति जागरं रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥
उपोष्य द्वादशीं शुद्धां रात्रौ जागरणान्विताम् ।
अल्पात्मा साधयेद्यस्तु स वै भागवतो नरः ॥
भक्तिर्न विष्णुना येषां न च्युतानि व्रतानि च ।
सुप्रियः श्रीपतिर्येषां ते स्युर्भागवता नराः ॥"
कर्म्मसु भगवदर्पणादिना तदाज्ञानुष्ठाना वा भक्तिहेतुसदाचारपरता तत्रैव ।
"धर्म्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थञ्च मैथुनम् ।
पचनं विप्रमुख्यार्थं ये यान्ति वैष्णवा नराः ॥
अध्वगन्तु पथि श्रान्तं काले चैव गृहमागतम् ।
योऽतिथिं पूजयेद्भक्त्या वैष्णवः स न संशयः ॥
सदाचाररताः शुद्धाः सर्व्वभूतानुकम्पकाः ।
सुप्रयत्नोत्तरागा ये सदा भागवता हि ते ॥"

पाद्मे वैशाखमाहात्म्ये श्रीनारदाम्बरीषसंवादे ।
यथा,
"जीवितं यस्य धर्म्मार्थं धर्म्मो हर्य्यर्थमेव च ।
अहोरात्राणि पुण्यार्थं तं मन्ये वैष्णवं जनम् ॥"
लैङ्गे च ।
"विष्णुभक्तिसमायुक्तान् श्रौतस्मार्त्तप्रवर्त्तकान् ।
प्रीतो भवति यो दृष्ट्वा वैष्णवोऽसौ प्रकीर्त्तितः ॥"
गुणवत्सु भक्तिहेतुकृपालुत्वादिसद्गुणशीलता तत्रैव ।
"परदुःखेनात्मदुःखं मन्यन्ते ये नृपोत्तम ! ।
भगवद्धर्म्मनिरतास्ते नरा वैष्णवा नृप ! ॥"
भागवतदशमस्कन्धे श्रीकपिलदेवहूतिसंवादे ।
यथा,—
"तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्व्वदेहिनाम् ।
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥"
पञ्चमस्कन्धे ऋषभदेवस्य पुत्रानुशासने । यथा,
"महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्ते-
स्तमोद्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता
विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥"
एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवप्रश्नोत्तरे ।
यथा,—
"कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्व्वदेहिनाम् ।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्व्वोपकारकः ॥
कामाद्यनभिध्यार्द्रहृदयः शुचिरकिञ्चनः ।
अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो
मुनिः ॥
अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः ।
अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः
कविः ॥"
विष्णुपुराणे यमदूतभटसंवादे । यथा,—
"न चलति निजवर्णधर्म्मतो यः
समममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।
न हरति न चलति किञ्चिदुच्चैः
स्थिरमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥"*॥
ज्ञानिषु भक्तिहेतुज्ञानवत्ता एकादशे । यथा,—
"सर्व्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥
न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा ।
सर्व्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥
ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि
यादृशः ।
भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥
ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥
अर्च्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥"
भोगवत्सु भक्तिहेतुभोगानासक्तता हरियोगेश्वरोत्तरे । यथा,—
"गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥"
सम्यक्त्वविद्यादिमत्सु भक्तिहेतुनिरभिमानिता तत्रैव । यथा,—
"न यस्य जन्मकर्म्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।
सज्जतेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥
भावाः कथञ्चिद्भक्त्यैव ज्ञानाद्यासक्षमानिता ।
भक्तिनिष्ठापका ज्ञास्तत्सो ह्युत्तमतोदिता ॥"
निष्ठापकाः परिपाकं प्रापकाः ॥ * ॥
श्रोतृषु श्रोतृवक्तृणामभेदकता बृहन्नारदीये ।
"शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।
समबुद्ध्या प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवसोत्तमाः ॥"
इति ॥*॥
"अन्यच्च तेषां भगवच्छास्त्रार्थपरतादिकम् ।
साक्षाद्भक्त्यात्मकं मुख्यं लक्षणं लिख्यतेऽधुना ॥"
श्रीभागवतशास्त्रपरता स्कान्दे ।
"येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।
पूजयन्ति च ये नित्यं ते स्युर्भागवता नराः ॥
येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।
महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥"
वैष्णवसम्माननिष्ठा लैङ्गे ।
"विष्णुभक्तमथायान्तं यो दृष्ट्वा सुमुखप्रियः ।
प्रणामादि करोत्येव वासुदेवे यथा तथा ।
स वै भक्त इति ज्ञेयः स पुनाति जगत्त्रयम् ॥
रूक्षाक्षरा गिरः श्रुत्वा तथा भागवतेरिताः ।
प्रणामपूर्वं चान्वेत्य यो वदेद्वै वैष्णवो हि सः ॥
भोजनाच्छादनं सर्व्वं यथाशक्त्या ददाति यः ।
विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः ॥
गारुडे ।
"येन सर्व्वात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेशितः ।
वैष्णवेषु कृतात्मत्वात्स महाभागवतो हि सः ॥*॥
श्रीतुलसीसेवानिष्ठा बृहन्नारदीये श्रीभगवन्मार्कण्डेयसंवादे ।
"तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कुर्व्वते नराः ।
तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥
तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्व्वते तु ये ।
तन्मूलमृद्धृतं येस्य ते वै भागवतोत्तमाः ॥"*॥
श्रीभगवत्कथापरता बृहन्नारदीये श्रीभगवन्मार्कण्डेयसंवादे ।
"मत्कथाश्रवणे येषां वर्त्तते सात्त्विकी मतिः ।
तद्वक्तरि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥"
स्कान्दे श्रीभगवद्दर्शनसंवादे ।
"मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथाश्च शृणोति यः ।
स्मर्य्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तमः ॥"
तृतीयस्कन्धे तत्रैव ।
"मदाश्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
तप्यन्ति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतसः ॥"*॥
नामपरता बृहन्नारदीये तत्रैव ।
मन्नामसारा मद्भक्ता मद्भक्तजनलोलुपाः ।
मन्नामश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥
येऽभिनन्दन्ति नामानि हरेः शृण्वन्ति हर्षिताः ।
रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥"
तत्रैवान्यच्च ।
"अन्येषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥"

स्मरणपरता । तत्र स्वधर्म्मनिष्ठया रागद्वेषादिनिवृत्त्या स्मरणं श्रीविष्णुपुराणे यमदूतसंवादे ।
"न चलति निजवर्णधर्म्मतो यः
विन्दे सिसमनसात्मवेद्धि विष्णुभक्तम् ।
कलिकलुषमलेन यस्य नात्मा
विमलमतेर्मलिनीकृतस्तमेनम् ।
मनसि कृतजनार्द्दनं मनुष्यं
सततमवेद्धि हरेरनीव भक्तम् ॥
कनकमपि रहस्यवेद्य वुद्ध्या
लगमिव यः समवैति वै परस्वम् ।
भवति च भगवत्यनन्यचेताः
पुरुषवरं तमवेद्धि विष्णुभक्तम् ॥
स्फटिकगिरिशिलाभलः क विष्णु-
र्मनसि नृणां क च मत्सरादिदोषः ।
न हि तुहिनमयूखरश्मिपुञ्जे
भवति हुताशनदीप्तिजः प्रतापः ॥
विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तः शुचि-
चरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ।
प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो
वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥
वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिरसमतिरस्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयैव शालपोतः ॥"
अन्यविजयेन वैराग्यादिना च स्मरणं श्रीहरियोगेश्वरोत्तरे ।
"देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो
जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः ।
संसारधर्म्मैरपिसुत्यमानः
स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ॥
त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठ-
स्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विधातात् ।
न चलति भगवत्पदारविन्दा-
ल्लवनिमिषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः ॥
भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशाखा-
नखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे ।
हृदि कथमुपसीदतां पुनः स
प्रभवति चन्द्र इवोदितेऽर्कतापः ॥"
पूजापरता स्कान्दे तत्रैव ।
"यजेयन्ति सदा विष्णुं यज्ञैर्यं वरदं हरिम् ।
देहिनः पुण्यकर्म्माणः सदा भागवता हि ते ॥"
लैङ्गे ।
"विष्णुचैत्ये शुभार्थेव करोति स्नेहसंयुतः ।
प्रतिमाञ्च हरेर्नित्यं पूजयेत् प्रयतात्मवान् ॥
विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्म्मणा मनसा गिरा ।
नारायणपरो नित्यं भूप ! भागवतो हि सः ॥"
वैष्णवधर्म्मनिष्ठतादि पाद्मोत्तरखण्डे ।
"तापादिपञ्चसंस्कारी नवेज्याकर्म्मकारकः ।
अर्थपञ्चकविद्विप्रो महाभागवतो हि सः ॥"
तापः तप्तमुद्राधारणं तदादिपञ्चसंस्कारयुक्तः ।
पञ्चसंस्काराश्च तत्रैवोक्ताः । [इति ॥
"तापः पुण्ड्रस्था नाम मन्त्रो यागस्तु पञ्चमः ॥"

अस्यार्थः। नाम श्रीकृष्णादासेत्यादि। मन्त्रः श्रीगुरोः सकाशात् मन्त्रग्रहणम्। याग: होम-पूर्व्वकयथाविधिदीक्षाग्रहणमित्यर्थः। नव इज्याकर्म्माणि पूजासम्बन्धिलक्षणानि अवणादीनि पाद्योक्तार्चनादीनि वा सर्व्वेषां तेषां पूजाङ्गत्वात्। तानि च तत्रैवोक्तानि। यथा,—

"अर्चनं मन्त्रपठनं यागयोगौ महात्मनः।
नाममङ्कीर्त्तनं सेवा तच्चिह्नैरङ्कनं तथा।
तदीयाराधनं चर्य्या नवधा भिद्यते शुभे!"

अर्थपञ्चकं चत्वारो वत्वारो धर्म्मादयः पुरुषार्थाः पञ्चमपुरुषार्थश्च भक्तिः। यद्वा पञ्चतत्त्वानि जगदात्मपरमात्मपरमेश्वरतद्भक्तानां याथार्थ्यानि। इति तट्टीका॥ * ॥

एकान्तिता गारुडे।

"एकान्तेन सदा विष्णौ यस्माद्दैवे परायणाः।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः॥"

तद्विज्ञानेनानन्यपरता एकादशे उद्धवप्रश्नोत्तरे।

"ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि
यादृशः।
भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भागवता मताः॥"

भागवते। ११। ३। ५०।

"न कामकर्म्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः।
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः॥"

सा च एकान्तिता चतुर्द्धा। तत्र धर्म्मनिरपेक्षेण श्रीमदुद्धवप्रश्नोत्तर एव।

"अज्ञायैवं गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि
स्वकान्।
धर्म्मान् सन्त्यज्य यः सर्व्वान् मां भजेत् स च
सत्तमः॥"

गीतायाञ्च।

सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वा सर्व्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥
यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः।
स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठताम्॥"

अन्यनिरपेक्षता भागवते श्रीमद्भगवदुद्धवसंवादे ऐलोपाख्याने।

"सन्तोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः।
निर्म्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः॥"

तत्रैव तृतीये श्रीकपिलदेवकृतिसंवादे।

"न ते मे साधवः साध्वि! सर्व्वसङ्गविवर्ज्जिताः।
सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते॥"

विघ्नाकुलत्वेऽपि मनोरतिपरता स्कान्दे।

"यस्य ब्रह्मगतस्यापि क्वापूर्व्वं रमते मनः।
न विच्छिद्यते च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः॥
आपन्नस्य यस्येह भक्तिरव्यभिचारिणी।
नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः॥"

प्रेमैकपरता च भागवते पञ्चमस्कन्धे श्रीऋषभदेवस्य पुत्रानुशासने।

"ये वा मयीश कृतसौहृदार्था
जनेषु देहम्भरवार्त्तिकेषु।
गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु
न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके॥"

रातिं मिलं धनं वा।

"त्रिधा प्रेमैकपरता प्रेम्णः स्यात्तारतम्यतः।
उत्तमा मध्यमा चासौ कनिष्ठा चेति भेदतः॥"

तत्रोत्तमा यथा एकादशे हरियोगेश्वरोत्तरे।

"सर्व्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः॥
स्वप्नदेवस्य भावं यः सर्व्वभूतेषु पश्यति।
भावयत्येष तान्यस्मिन्नित्यर्थः सम्मतः सताम्॥"

तृतीये श्रीकपिलदेवकृतिसंवादे।

"मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्व्वन्ति ये दृढाम्।
मत्कृते त्यक्तकर्म्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः॥"

एकादशे श्रीहरियोगेश्वरोत्तरे च।

"विसृजति हृदयं न यस्य साक्षा-
द्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः।
प्रणयरसनया धृताङ्घ्रिपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः॥"

तत्रैव मध्यममाह हरियोगेश्वरोक्तावेव।

"ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः॥"

कनिष्ठता तत्रैव।

"अर्च्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः॥"

श्रद्धया पूजनं प्रेमबोधकं भक्त इत्यपि।
प्रेम्णो हि करणात्तत्तु स्वयं भक्तानपेक्षणात्॥
लक्षणानि च यान्यत्र भक्तेर्लक्ष्याणि तान्यपि।
जन्मनाशादीनि विद्यन्ते येषु भागवता हि ते॥
एतानि लक्षणानीत्थं गौणमुख्यादिभेदतः।
ऊह्यानि लक्षणान्येवं विवेच्यानि पराण्यपि॥
ईदृग्लक्षणवन्तः स्युर्दुर्लभा बहवो जनाः।
दिशा हि मृग्यो यत्नं न वर्त्तन्ते ततस्ततः॥"

अतएवोक्तं मोक्षधर्म्मे नारदीये।

जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः।
सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्मोक्षार्थनिश्चयः॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः॥

भगवान्, [त] (भगः "ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना॥" इत्युक्तलक्षणं षड्ऐश्वर्य्यमस्त्यस्येति। भग + नित्ययोगे मतुप् मस्य वः।) पुं बुद्धः। इत्यमरः। १। १। १३॥ श्रीकृष्णः। यथा,—

"भगवानपि ता रात्रीः शारदोत्फुल्लमल्लिकाः।
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३३ अध्यायः॥

पूज्ये च। इति मेदिनी॥ भगवत्स्वरूपं यथा,

"मनुरुवाच वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम!।
तदेतत् श्रोतुमत्रैव संवत्से गदतो मम॥
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत्।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥
द्वे विद्ये वेदितव्ये वै इति चाथर्ब्वणी श्रुतिः।
परया त्वक्षरप्राप्तिरपरा ऋग्वेदादिमयापरा॥
यत्तदग्राह्यमगोत्रमवर्ण्यमचक्षुःश्रोत्रमव्ययम्।
अनिर्द्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम्॥
विभुं सर्व्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम्।
व्याप्यव्याप्तं यतः सर्व्वं तं वै पश्यन्ति सूरयः॥
तद्ब्रह्म परमं धाम सद्ध्येयं मोक्षकाङ्क्षिणा।
श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम्।
तथैव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः॥
वाचको भगवच्छब्दस्तस्याप्यस्य मनोमयः।
एवं निगदितार्थस्य स तत्त्वं तस्य तत्त्वतः॥
ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमस्यास्यमेयम्॥
व्यपेतसंशयस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज!।
पूजार्थो भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः।
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते।
मैत्रेय! भगवच्छब्दः सर्व्वकारणकारणे॥
संभर्त्तेति तथा भर्त्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः।
तेनागमयिता सृष्टा गकारार्थस्तथा शृणु!॥
ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना॥
वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि।
स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः॥
एवमेव महाबाहो! भगवानिति सत्तम!।
परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः।
शब्दोऽयं नोपचारेण चान्यत्र ह्युपचारतः॥
उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम्।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति॥
ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य्यवीर्य्यतेजांस्यशेषतः।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः॥"

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः॥

अपि च।

"परमात्मा च भगवान् विष्वक्सेनो जनार्द्दनः।
तद्भक्तिमान् भागवतो नास्यपुरुषैर्हि जायते॥
भगवच्छासनालम्बी भगवच्छासनप्रियः।
भगवद्भक्तिमास्थाय वत्स! भागवतो भव॥
भगवान् भूतभव्येशो भूतादिप्रभवोऽव्ययः।
भावेन तं भजस्वेशं भवभङ्गकरं हरिम्॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम्।
ततो भागवतो भूत्वा भवबन्धात् प्रमोक्ष्यसि॥"

इत्यादौ वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासनो नामाध्यायः॥ अन्यच्च

"महतां क्षुद्रजन्तूनां सर्व्वेषां जीविनां सदा।
स्रष्टा पाता च ग्रासा च भगवान् करुणानिधिः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्यायः॥

षड्ऐश्वर्य्यान्वितः। स च परमेश्वरः। तन्नामविशेषस्य सेवनं यथा,—

"अथ श्रीभगवन्नाम सदा सेवेत सर्व्वतः।
तन्माहात्म्यञ्च विख्यातं सङ्क्षेपाच्च लिख्यते॥
अथ श्रीभगवन्नामविशेषस्य च सेवनम्।
ऋषिभिः कृपयादिष्टं तत्तत्कामहतात्मनाम्॥"

अथकामविशेषेण श्रीभगवन्नामविशेषसेवामाहात्म्यम्। तत्र पापक्षयार्थं कौर्म्मे। यथा,—

"श्रीशब्दपूर्व्वं जयशब्दपूर्व्वं
जयद्वयादुत्तरतस्तथा हि।
चिः सप्तकृत्वो नरसिंहनाम
जपं निहन्यादपि विप्रहत्याम्॥"

महाभयनिवारणार्थं सर्वत्रैव ।
"श्रीपूर्व्वं नरसिंहो द्वितीयादक्षरसंयुतः ।
चित्रप्रकाशो जप्तस्तु महाभयनिवारणः ॥"
कालविशेषे तु मङ्गलार्थं विष्णुधर्म्मोत्तरे
श्रीमार्कण्डेयवज्रसंवादे ।
"पुरुषं वासुदेवञ्च तथा सङ्कर्षणं विभुम् ।
प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च क्रमादस्त्रेषु कीर्त्तयेत् ॥"
अस्त्रेषु संवत्सरादिषु पञ्चसु ॥
"बलभद्रं तथा कृष्णं कीर्त्तयेदयनद्वये ।
माधवं पुण्डरीकाक्षं तथा वै भोगशायिनम् ॥
पद्मनाभं हृषीकेशं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
क्रमेण राजशार्दूल ! यमस्तादिषु कीर्त्तयेत् ॥
विष्णुञ्च मधुहन्तारं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
वामनं श्रीधरञ्चैव हृषीकेशं तथैव च ॥
दामोदरं पद्मनाभं केशवञ्च यदूत्तमम् ।
नारायणं माधवञ्च गोविन्दञ्च तथा क्रमात् ॥
चैत्रादिषु च मासेषु देवदेवमनुस्मरेत् ।
प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च पक्षयोः कृष्णशुक्लयोः ॥
सर्व्वः शर्व्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः ।
आदित्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुस्मरेत् ॥
विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
भूतकृद् भूतभृद् भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥
अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
विश्वकर्म्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः ॥
अग्राह्यः शाश्वतो धाता कृष्णश्चैतान्यनुस्मरेत् ॥
देवदेवस्य नामानि कृत्तिकादिषु यादव ! ।
ब्रह्माणं श्रीपतिं विष्णुं कपिलं श्रीधरं प्रभुम् ॥
दामोदरं हृषीकेशं गोविन्दं मधुसूदनम् ।
अधरं गदिनं देवं शार्ङ्गिणं पद्मिनं तथा ॥
चक्रिणञ्च महाराज ! प्रथमादिषु संस्मरेत् ॥"
प्रथमादिषु प्रतिपदादिषु ।
"सर्व्वं वा सर्व्वदा नाम देवदेवस्य यादव ! ॥
नामानि सर्व्वाणि जनार्दनस्य
कालस्य सर्व्वः पुरुषपवरः ।
तस्मात् सदा सर्व्वगतस्य नाम
यद्यद्यथेष्टं वरदस्य राजन् ! ॥"
विविधकामसिद्धये च पुलस्त्योक्तौ ।
"कामः कामप्रदः कान्तः कामपालस्तथा हरिः ।
आनन्दो माधवश्चैव काममंसिद्धये जपेत् ॥
रामः परशुरामश्च नृसिंहो विष्णुरेव च ।
विक्रमश्चैवमादीनि जप्यान्यरिजिगीषुभिः ॥
विद्यामभ्यस्यता नित्यं जप्यः पुरुषोत्तमः ।
दामोदरं बन्धगतो नित्यमेव जपेन्नरः ॥
केशवं पुण्डरीकाक्षमनिशं हि तथा जपेत् ।
नित्यशाधासु सर्व्वासु हृषीकेशं भयेषु च ॥
अच्युतश्चानन्तश्चैव जपेदौषधकर्म्मणि ।
संग्रामाभिमुखो गच्छन् संसारेऽपराजितम् ॥
चक्रिणं गदिनञ्चैव शार्ङ्गिणं खड्गिनं तथा ।
क्षेमार्थी प्रथमन्नित्यं दिक्षु प्राच्यादिषु स्मरेत् ॥
अजितञ्चाधिपञ्चैव सर्व्वं सर्व्वेश्वरं तथा ।
संस्मरेत् पुरुषो भक्त्या यत्रचारेषु सर्व्वदा ॥

नारायणं सर्व्वकालं स्खलत्स्खलनादिषु ।
ग्रहनक्षत्रपीडासु दैवबाधासु सर्व्वतः ॥
दस्युवैरिनिषेधेषु व्याघ्रसिंहादिसङ्कटे ।
अन्धकारे तमस्तोये नरसिंहमनुस्मरेत् ॥
अग्निदाहे समुत्पन्ने संस्मरेज्ज्वलनाग्रिनम् ।
गरुडध्वजानुस्मरणादाविषं यात्यशेषतः ॥
स्नाने देवार्च्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणे ।
कीर्त्तयेद्भगवन्नाम वासुदेवेति तत्परः ॥
व्यापने चित्तधात्यादेरपध्याने च दुर्जने ।
कुर्व्वीत तन्मना भूत्वा जपस्तत्कीर्त्तनम् ॥
नारायणं पाशभृतं श्रीधरं पुरुषोत्तमम् ।
वामनं खड्गिनञ्चैव दुःस्वप्ने सदा स्मरेत् ॥
महार्णवादौ पर्य्यङ्कशायिनञ्च नरः स्मरेत् ।
बलभद्रं मन्त्रहार्थे सर्व्वकर्म्मणि संस्मरेत् ॥
जगत्पतिमपत्यार्थी स्तुवन् भक्त्या न सीदति ।
श्रीघ्रं सर्व्वाभ्युदयिकी कर्म्मसंग्रासु प्रकीर्त्तयेत् ॥
व्यग्रिष्वेषु हृषीकेशं विशोकश्च सदा जपेत् ।
मरुत्पपातारिजलवन्यनादिषु स्थलेषु ॥
स्वबलपरबलेषु वासुदेवं जपेद्बुधः ।
सर्व्वार्थसाधिकायुक्तस्य देवदेवस्य चक्रिणः ॥
यथाभिधीयते नाम तत् सर्व्वार्थेषु कीर्त्तयेत् ।
सर्व्वार्थसिद्धिमाप्नोति नास्त्रमेकार्थता यतः ॥
सर्व्वार्थयेतानि नामानि परस्य ब्रह्मणो हरेः ॥"
एवं विष्णुधर्म्मोत्तरे च मार्कण्डेयवज्रसंवादे ॥
किञ्च ।
"कूर्म्मं वराहं मत्स्यं वा जलप्रतरणे स्मरेत् ।
व्याधिघातग्रिजननं जपेन्नाम त्रिखण्डितम् ॥
गरुडध्वजानुस्मरणादापदो मुच्यते नरः ।
ज्वरजूटशिरोरोगविषवीर्य्यञ्च शाम्यति ॥
बलभद्रन्तु युद्धार्थी ह्यस्त्रार्थे हलायुधम् ।
उत्तारणं धारणिच्यार्थी राममभ्युदये नृप ! ॥
माङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं माङ्गल्येषु च कीर्त्तयेत् ।
उत्तिष्ठन् कीर्त्तयेद्विष्णुं प्रस्वपन् माधवं नरः ॥
भोजने चैव गोविन्दं सर्व्वत्र मधुसूदनम् ॥"
तत्रैवान्यत्र ।
"औषधे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।
शयने पद्मनाभञ्च मैथुने च प्रजापतिम् ॥
संग्रामे चक्रिणं कृष्णं स्यानभेदे त्रिविक्रमम् ।
नारायणं त्रिभोतमर्गे श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥
जलमध्ये वराहञ्च पावके जलशायिनम् ।
कानने नरसिंहञ्च पर्व्वते रघुनन्दनम् ।
दुःस्वप्ने स्मर गोविन्दं विपत्तौ मधुसूदनम् ।
मायासु वामनं देवं सर्व्वकार्य्येषु माधवम् ॥"
किञ्च ।
"कौमारेऽच्युतदेवञ्च आनुकूल्येऽपि यादव ! ।
कार्य्यारम्भे तथा राजन् ! यथेष्टं नाम कीर्त्तयेत् ॥
सर्व्वाणि नामानि हि तस्य राजन् !
सर्व्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुंसः ।
तस्मादयथेष्टं खलु कृष्णनाम
सर्व्वेषु कार्य्येषु जपेत भक्त्या ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

भगवद्गृहीकारित्वम् । यथा, महाभारते भगवद्वाक्यम् ।
"अगमेतन पतङ्गं मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥"
आदिपुराणे श्रीकृष्णार्জ্জুनसंवादे ।
"गीत्वा तु मम नामानि नर्त्तयेत्मम सन्निधौ ।
इदं ब्रवीमि ते सत्यं क्रीतोऽहं तेन चार्জ্জুन ! ॥
गीत्वा च मम नामानि रुदन्ति मम सन्निधौ ।
तेषामहं परिक्रीतो नान्यक्रीतो जनार्দनः ॥"
एवं श्रुत्वा च मम नामानीत्यादि ॥ विष्णुधर्म्मे प्रह्लादेन ।
"जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ।
जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥"
इति सर्व्वैव ११ विलासः ॥
भगवन्नामान्निध्यलक्षणानि यथा । हयशीर्षे ।
"तस्मिन्नेव मुहूर्त्ते तु हर्षो वा भयमेव च ।
चक्षुर्भ्रमो विभ्रमो वा घासो वा जायते यदि ॥
यामोहः परमोहो वा स्खलितं परमं तथा ।
अश्रुनाशो स्मृतिर्वा स्यात् गात्राणां घाथ
वेपथुः ॥"
यामोहो मौढ्यविशेषः । परमोहो मूर्च्छा ।
"वैराग्यं नयनयोर्वा स्यादर्षः कन्दर्प एव वा ।
परमो विस्मयो वाथ दिशो वा श्रूयते ध्वनिः ॥
दिव्यवाद्यविशेषो वा गन्धर्व्वनगरस्य वा ।
दर्शनं जायते काले तस्मिन् सुरगणार्চ্চितम् ॥
नरा नार्य्यश्च दृश्यन्ते गायन्तोऽथ हर्षिताः ।
नन्दितूर्य्यरवो वापि श्रूयते छन्दसां ध्वनिः ॥
दिव्यगन्धा रसा वापि एकस्यापि भवन्ति हि ।
लिङ्गैरेतैर्विजानीयात् तत्र सन्निहितं हरिम् ॥
प्रभा चैव विशेषेण ज्वलतीव च दृश्यते ।
स्फुरन्तीव च दृश्यते प्रतिमा च विशेषतः ॥
स्फुरन्निव जनः कश्चित् गायमान इव क्वचित् ।
वीक्ष्यमाणो जनस्तत्र प्रहृष्ट इव लक्ष्यते ॥
एतैस्तु लक्षणैर्य्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
विशेषादथवा पश्येच्चक्रचापोपमं क्वचित् ॥
क्वचिद् वज्रप्रभां पश्येत् पद्मरागप्रभां यथा ।
सौदामिनीप्रभां पश्येत् प्रतिमायां क्वचिद्यदि ॥
एतैर्लिङ्गैस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
बधिरा इव केचित्तु मूका इव तथापरे ।
विभ्रान्ता इव केचित् जड़ा इव तथापरे ॥
धावन्त इव केचित्तु पतन्त इव चापरे ।
नृत्यन्त इव चाप्यन्ये मत्ता इव तथा यदि ।
चित्तस्था इव केचित्तु विवशा इव केचन ।
भवन्ति तत्र चोन्मत्ताः प्रमत्ता इव चापरे ।
लिङ्गैरेतैस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३८ विलासः ॥
(शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७।१२७।
"निवेदनः सुवाजातः सुगन्धारो महाधनुः ।
गन्धपाली च भगवान् उत्थानः सर्व्व-
कर्म्मणाम् ॥")
भगालं, क्ली. (भजति सुखदुःखादिकं कर्म्मजन्यमनेनेति भज्यते अनेनेति वा । भज + "पीयु-

क्तिभ्यां कालनिति।" उणा० ३।७६। बाहुलकाद् भजेरपीति उज्ज्वलदत्तः इति कालन्। नङ्कादित्वात् कुत्वम्।) वृकरोटिः। यथा। भगालं वरमस्तकम्। इति क्षित्र जटाधरः॥ भगस्य महादित्यस्य अलं भूषणमिति चतुर्वत्तिः॥

भगालो, [न्] पुं, (भगालं वृकपालं भूषणत्वेनास्त्यस्येति इनिः।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (चक्षीकाक्षो भगालो च। इति उज्ज्वलदत्तधृतो राजशेखरश्च।)

भगिनी, स्त्री, सहोदरा। तत्पर्य्यायः। स्वसा २। इत्यमरः॥२।६।७६॥ भगं यत्नः पित्रादितो दत्तादानं विद्यतेऽस्या इति इनिप्रत्ययेन भगिनी। इति तट्टीकायां भरतः॥ (भगं योनिरस्या अस्तीति। भग + इनिः ङीप्।) स्त्रीमात्रम्। यथा,—

"परिणेष्यन्ति च वामाक्षीं भगिनीं प्रकृतिर्नरः।"
इति शब्दचन्द्रिका॥

भगिनीपतिः, पुं, (भगिन्याः पतिः।) स्वस्रभर्त्ता। तत्पर्य्यायः। आवुतः २ भामः ३। यथा,—

"भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः॥"
इति नाममालायामरः॥२।७।१२॥

"अहो भगिन्यहो भाम! मया वां वत पामना।
पुरुषाद इवापत्यं सुहृदोर्हिंसिताः सुताः॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ४ अध्यायः॥

भगीरथः, पुं, (भं ज्योतिश्चक्रमण्डलं गीर्वाग्द्युर्यं तच्च रथ इन्द्रियाणि रथ इवास्य।) दिलीपराजपुत्रः। कपिलशापेन भस्मीभूतानामधःपतितानां पितॄणामुद्धरणायानेन मर्त्यलोकं गङ्गा आनीता। यथा, मात्स्ये १२ अध्यायः।

"असमञ्जसस्ततश्चांशुमान्नाम विश्रुतः।
तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपात्तु भगीरथः॥
येन भागीरथी गङ्गा तपः कृत्वावतारिता।
भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विश्रुतः॥"

भगोः, पुं, हे भगवन्!। इति मुग्धबोधव्याकरणम्। (सम्बोधनवाचकाविमौ॥)

भगोलः, पुं, (भानां नक्षत्राणां गोलः। नक्षत्रसमूहेन विरचितः गोलाकारः पदार्थ इत्यर्थः।) भपञ्जरम्। नक्षत्रचक्रम्। यथा। इदानीं भगोलमाह।

"याम्योत्तरक्षितिजवृत्तं सुदृढं विदध्यादाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धम्।
षष्ठ्यङ्गमत्र सममण्डलवृत्ततीयं
नाड्याह्वयञ्च विषुवद्वलयं तदेव॥"

यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरञ्च तदाकारमपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टिस्थं कृत्वा तदुपरि अन्यत्तृतीयं सममण्डलाकारं घटीषष्ट्या चाङ्कितं कार्य्यं तन्नाड्यात्मकं विषुवत् वृत्तसंज्ञम्॥ * ॥

इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह।

"क्रान्तिवृत्तं ग्रहाद्यं विधेयं भमत्यत्र भानुश्च भार्द्धं कुभा भानुतः।
क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटा क्षेपपातश्च तत्स्थानकान्यद्वयेत्॥

अथान्यत्तत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र मेषादीन् प्रकल्प्य द्वादशराश्योऽङ्काः॥"

तत्क्रान्तिवृत्तसंज्ञम्। तस्मिन् वृत्ते रविभ्रमति तथा रवेर्भोगान्तरे भूभा च। तथा तत्र क्रान्तिपातो मेषादिर्विलोमं भ्रमति। तथा ग्रहाणां विक्षेपपाताः प्रस्फुटा विलोमं भ्रमन्ति। अतः क्रान्तिपातादीनि स्थानानि तत्रोक्तानि॥ इदानीं क्रान्तिवृत्तनिवेशमाह।

"क्रान्तिपाते च पातोद्भषट्कान्तरे
नाड़िकावृत्तलग्नं विदध्यादिदम्।
पाततः प्राक् त्रिभे सिद्धभागैरुदग्
दक्षिणे तैश्च भागैर्धिभागेऽपरे॥"

क्रान्तिपातचिह्नात् षड्भेऽन्तरेऽन्यच्चिह्नं कार्य्यम्। ते चिह्ने नाड़ीवृत्तेन संसक्ते कृत्वा पातचिह्नादयतः त्रिभेऽन्तरे नाड़ीवृत्ताद्भागचतुर्विंशत्या उत्तरतो यथा भवति। अपरभागे त्रिभेऽन्तरे दक्षिणतश्च तैर्भागैर्यथा भवति तथा वर्त्तीयात्॥ * ॥ इदानीं विमण्डलमाह।

"नाड़िकामण्डले क्रान्तिवृत्तं यथा
क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत्।
क्षेपवृत्तस्य राश्यङ्कितं तच्च च
क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्वोल्लपेत्॥
क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च
क्षेपपाते मषड्भे च कृत्वा युतिम्।
क्षेपपातायतः पृष्ठतश्च त्रिभे
क्षेपभागैः स्फुटैः सौम्ययाम्ये न्यसेत्॥
ग्रीष्मकर्णेन भक्ताप्तिभच्या गुणाः
स्युः परक्षेपभागा ग्रहाणां स्फुटाः।
क्षेपवृत्तानि यस्मां विदध्यात् पृथक्
स्वस्ववृत्ते भ्रमन्तीत्यपूर्वा ग्रहाः॥"

अस्य श्लोकस्य समग्रस्य व्याख्यानम्। यथा क्रान्तिवृत्तं पृथक् कृतं एवं विमण्डलमपि राश्यङ्कं पृथक् पृथक् कृत्वा तत्र मेषादेर्यत्स्फुटक्षेपपातं दृश्यते चिह्नं कार्य्यम्। अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च क्षेपपातचिह्नयोः सम्पातं कृत्वा तस्मात् षड्भेऽन्तरे अन्यच्च सम्पातं कृत्वा क्षेपपातायतस्त्रिभेऽन्तरे क्रान्तिवृत्तादुत्तरतः स्फुटैः क्षेपभागैः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षिणतः स्थिरं कृत्वा विमण्डलं निवेशनीयम्। अथ पतिता ये विक्षेपभागास्ते चिह्ना गुणाः ग्रीष्मकर्णेन भक्ताः स्फुटा ज्ञेयाः॥ * ॥ अथायुपातः। यदि कर्णाग्रं एतावदन्तरं तर्हि चिह्नाग्रे कियदिति। यतो भगोले चिह्नैव त्रिभाङ्कम्। एवं चन्द्रादीनां षट् विमण्डलानि कार्य्याणि। स्वस्वविमण्डले ग्रहा भ्रमन्ति॥ इदानीं क्रान्तिं विक्षेपञ्चाह।

"नाड़िका मण्डला तिर्यगक्षापमः
क्रान्तिवृत्ताक्षधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः।
क्षेपवृत्ताक्षधिस्तिर्यगेव स्फुटो
नाड़िकावृत्तखेटान्तरालोऽपमः।
क्रान्तिवृत्ते स्फुटद्यक्षमानं तस्य
नाड़ीवृत्तादुयत्तिर्यगन्तरं वा क्रान्तिः॥"

अथ विमण्डले च यदग्रक्षमानं तस्य क्रान्तिवृत्तात् यत्तिर्य्यगन्तरं स विक्षेपः। अथ विमण्डलस्थग्रहस्य नाड़ीवृत्तादयत्तिर्य्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः॥ * ॥ इदानीं क्रान्तिपातमाह। विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात्। तद्भगणाः सौरोक्ता यस्मा अयनचयं कल्पे॥ अयनचलवं यदुक्तं सूर्य्यसिद्धान्ते: मयोच्यते। तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोवृत्तैर्नन्दगोचन्द्राः १९९६९८॥ तत्र सङ्ख्यां पातं त्रिपत्वा खेटोपमः साध्यः। क्रान्तिवशात्तच्चरसुधासूरदललग्नापमे तमः क्षेप्याः। क्रान्त्यर्थपातः क्रान्तिपातः। पातो नाममस्यातः क्रयोः विषुवत्क्रान्तिवलययोः। नहि तयोर्मेषादावेव सम्पातः। किन्तु तस्यापि चलनमस्ति। ये अयनचलवभागाः प्रसिद्धास्त एव विलोमगस्य क्रान्तिपातस्य भागाः। मेषादेः पृष्ठतस्तावद्भागान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं लग्नमित्यर्थः। नहि क्रान्तिपातोऽस्तीति वक्तुं न शक्यते। प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात्। उपलब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यति। स कथं ब्रह्मगुप्तादिभिर्नियुणैरपि नोक्त इति चेत्। सदा ग्रस्तत्वात्तेनोपलब्धः। इदानीं वक्तुत्वात् भास्करेणोपलब्धः। अतएव तस्य गतिरस्तीत्यधिगतम्। यद्यप्यमण्डनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धान्तोक्त्यादागमप्रामाण्येन भगणपरिभ्रमादिवत् कथं तैरुक्तः। सत्यम्। अत्र गणितस्कन्धे उपपत्तिमानेनागमः प्रमाणम्। तर्हि मन्दोच्चपातभगणा आगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ता इति न वक्तव्यम्। यतो यद्यागमे मन्दफलाभावस्थानानि प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते तान्येव मन्दोच्चस्थानानि यान्येव विक्षेपाभावस्थानि तान्येव पातस्थानानि किन्तु तेषां गतिरस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धम्। तत्र मन्दोच्चपातानां गतिरस्ति। चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन सिद्धा। सा च कियती तदुच्यते। यैर्भगणैरुपलक्षितस्थानानि तानि गणितेनागच्छन्ति। तद्भगणसमश्वा वार्षिकी दैनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया। नेतरम्। यदप्येरपि भगणैस्तान्येव स्थानानि आगच्छन्ति। तदा कलस्यागतेः प्रामाण्यम्। सत्यम् तर्हि साम्प्रतोपलब्धानुसारिणी कापि गतिरङ्गीकर्त्तव्या। यदा पुनर्भविष्यता कालेन महदन्तरं भविष्यति तदा मध्यमतिभग्नो ब्रह्मगुप्तादीनां समानधर्मिग एव उच्यन्ते। तदुपलब्धानुसारिणीं गतिमङ्गीकृत्य ग्राह्याणि आकरिष्यन्ति। अतएवायं गणितस्कन्धो मध्यमतिमद्दिष्टः सन् अनादृतः कालेऽपि विफलत्वं न याति। अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः कल्पेऽयुतचयं तावत् सूर्य्यसिद्धान्तोक्ताः। तथा भुजालादेर्दृश्यचलनमुक्तं स एव क्रान्तिपातः। ते गोवृत्तैर्नन्दगोचन्द्रा उत्पद्यन्ते। अथ ते वा ये वा भगणा भवन्तु। यदा ये भगणा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्ति-

पात इत्यर्थः। तं विलोमं क्रान्तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या। इदानीं विक्षेपपातानाह। एवं क्रान्तिविमण्डलसम्पाताः क्षेपपाताः स्युः। चन्द्रादीनां यस्याः क्षेपानयने ते ते योज्याः।

"मन्दस्फुटौ द्राक् प्रतिमण्डले स्वे
ग्रहौ भ्रमत्यत्र च तस्य पातः।
पातेन युक्ता गणितागतेन
मन्दस्फुटात् खेचरतः ग्रहोऽस्मात्॥
पातोऽथवा शीघ्रफलं विलोमं
कृत्वा स्फुटाख्येन युतात्करोतः।
चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः
स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात्॥"

तथा क्रान्तिवृत्तविमण्डलयोः सम्पातः क्षेपपातः। तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः। एतदुक्तं भवति क्रान्तिपातः प्रसिद्धः। यथा तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्यत एव क्षेपपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य इत्यर्थः। अथ विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते तत्कारणमाह। मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमण्डल इत्यादि। यतः शीघ्रप्रतिमण्डले मण्डलस्फुटगत्या ग्रहो भ्रमति तत्र च वृत्ते पातः। अतो गणितागतपातं मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यते। शीघ्रं स्पष्टार्थम्॥ * ॥ इदानीं शुक्रयोर्विशेषमाह।

"ये चात्र पातभगणाः कथिता भृग्वोः
स्युः शीघ्रकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः।
स्वल्पाः सुखार्थमुदिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ
पातौ ततो विपरिवर्तिगतौ विधेयौ॥
चलाद्विधोश्च किल केन्द्रमिहोच्च
केन्द्रे सपाते द्युचरस्तु योज्यः।
अतश्चलात् पातयुताद् भृग्वोः
सुधीभिरादौ ग्रहसिद्धिरुक्ता॥"
"स्फुटोनशीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः
पातौ भगोले स्फुट एव पातः॥"

ननु शुक्रयोः शीघ्रोच्चपातयुतिं केन्द्रं कृत्वा यो विक्षेप आनीतः स शीघ्रोच्चस्थान एव भवितुमर्हति न ग्रहस्थाने। यतो ग्रहोच्चत्व वर्जने। अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति। तथा ब्रह्मसिद्धान्तभाष्ये। शुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विक्षेपस्तावानेव यत्नतश्चस्यस्यापि ग्रहस्य भवत्यूचोपलब्धिरेव वासना। नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इति चतुर्वेदे भाष्यनथावसायोऽत्र कृतः। अत्रोच्यते। येऽत्र शुक्रयोः पातभगणाः पठितास्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैर्युताः मन्दस्तद्भगणा भवन्ति। तथा च माधवीये सिद्धान्तचूडामणौ पठिताः। अतोऽत्यभगणभवः पातः स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतः कार्यः। शीघ्रोच्चादृग्ग्रहे शीघ्रोक्ते शीघ्रकेन्द्रं तस्मिन् स पाते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं ग्रहः क्षेप्यः। अतस्तुल्यशीघ्रक्षेपकयोः नाप्ये कृते शीघ्रोच्चपातयोग एवावशिष्यत इत्युपपन्नम्। किंच। मन्दस्फुटोनं शीघ्रोच्चं प्रतिमण्डले चलकेन्द्रं तत्पाते क्षेपं युज्यते। एवं कृते सति क्षेपकेन्द्रं मन्दफलेनाप्तरहितं स्यात्। तदशुद्धतम्। इतरकेन्द्रस्यानुपपत्तेः। अतो मन्दफलं पाते यक्तं देयम्। यतोऽनुपातसिद्धं चलकेन्द्रं मध्योनं शीघ्रोच्चं भवति। यत्तु भगोले क्रान्तिवृत्तं तत् कक्षावृत्तं तत्र यद्विमण्डलं तत्र स्फुटग्रहः। तत्स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रं अतः स्फुटपातस्थाने सम्पातं कृत्वा ततस्तस्मिन्नन्तरे स्फुटोक्तेः परमक्षेपांशैः प्राग्वदुत्तरे दक्षिणे च विन्यस्यम्। तथा न्यस्ते विमण्डले स्फुटग्रहस्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण गणितागतेन तुल्यो दृश्यते नान्यथेत्यर्थः॥ * ॥ इदानीं ग्रहगोले विशेषमाह।

"ग्रहस्य गोले कथितापमण्डलं
प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम्।
निबध्य शीघ्रप्रतिवृत्तमस्मिन्
विमण्डलं तत् पठितैः ग्रहांशैः॥
मध्योऽत्र पातो द्युचरा भृग्वोः
स्वशीघ्रकेन्द्रेण युतौ तु योज्यौ॥"

भगोल एव तावद्ग्रहगोलः कल्प्यः तत्र स्फुट एव पातः। अथ यदि तदन्तर्ग्रहगोलोऽन्यो निबध्यते तदा तत्र यथोक्तविधिवद्वृत्तं क्रान्तिवृत्तस्य यद्वा कक्षामण्डलं प्रकल्प्य तत्र क्षेप्यकोक्तविधिना शीघ्रप्रतिमण्डलं वद्वा तत्र प्रतिमण्डले गणितागतपातं मेषादिविलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यम्। अथ विद्वान् यामार्द्धमेवान्यदृत्तं राश्यङ्कं विमण्डलाख्यं कृत्वा तत्रापि मेषादेर्यस्मिन् पातार्थे चिह्नं कृत्वा प्रतिमण्डलविमण्डलयोः सम्पातचिह्ने प्रथमं सम्पातम्। ततो भार्द्धान्तरे द्वितीयं कृत्वा पातादग्रतः पृष्ठतश्च त्रिभेऽन्तरे परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे च विमण्डलं न्यस्यम्। तत्र मन्दस्फुटगत्या पारमार्थिको ग्रहो भ्रमति। अतो मेषादेरनुलोममन्दस्फुटो विमण्डले देयः। स तत्रस्थः प्रतिमण्डलात् यावताभ्रेण विक्षिप्तस्तावान् तत्प्रदेशे विक्षेपः। यतो वृत्तसंपातस्थे ग्रहे विक्षेपाभावः त्रिभेऽन्तरे परमो विक्षेपो मध्येऽनुपातेन। अतो वृत्तसम्पातग्रहयोरन्तरं क्षेपम्। तदन्तरं पातग्रहयोर्ग कृते भवति। पातस्य विलोमगत्वात्। संयोगः शीघ्रार्धकेन्द्रम्। यदि विक्षेपतुल्यया क्रान्त्यया परमशरस्तदाभीष्टयानया क इति फलं प्रतिमण्डलविमण्डलयोरन्तर्यगन्तरं स्यात्। विमण्डलस्थग्रहाद्यमध्यगं सूत्रं तद्भमध्यग्रहान्तरं स च शीघ्रभगः। यदि भूमध्यात् कर्णाग्रे एतावान् विक्षेपस्तदा विक्षाग्रे कियानिति द्वितीयत्रैराशिकम्। आद्ये विक्षा हरो द्वितीये गुणः। तयोर्गतिं कृते केन्द्रज्यायाः परमशरगुणायाः कर्णो हरः फलं कक्षावृत्तसम्पातयोरन्तर्यगन्तरं स्फुटशरः॥ * ॥ इदानीमहोरात्रवृत्तमाह। इष्टक्रान्तितुल्योऽन्तरे सर्वतो नाडिकाख्यादहोरात्रवृत्ताक्षयं तत्र वद्वा। घटीनाश्च षष्ट्याभ्येदस्य विष्कम्भखण्डं त्रिज्या मता। नाडीवृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सर्वत्रैक्रान्तितुल्यान्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तं तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविर्भ्रमतीत्यर्थः। तस्य वृत्तस्य व्यासार्द्धं त्रिज्या॥ * ॥ इदानीमन्यदाह। अथ कक्ष्या मेषाद्या त्रिभोनं क्रान्तिपातात्क्रान्त्या मेषादीनां त्रिराशिवृत्तानि बध्नीयात्। नाडीवृत्तोभयतस्त्रीण्यि त्रीणि क्रमोत्क्रमाणानि। क्रान्तिपातादारभ्य त्रिंशत्त्रिंशद्भिर्भागैरन्यान् मेषादीन् प्रकल्प्य तदग्रेयुक्तवदहोरात्रवृत्तानि बध्नीयात्। तानि च नाडीवृत्तोभयतस्त्रीण्यि त्रीणि भवन्ति। तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनांशार्कस्य द्वादशराशीनाच्च॥ * ॥ इदानीमस्योपसंहारः। एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

भग्नं, त्रि, (भनज्+क्तः। संघाद् विश्लिष्टत्वात् तथात्वम्।) पराजितम्। इति हेमचन्द्रः॥ मुटितम्। चूर्णितम्। भाङ्गा इति भाषा। यथा, भट्टिः।

"चिरकालोषितं जीर्णं कीटनिष्कुषितं धनुः।
किं चित्रं यदि रामेण भग्नं शत्रियकान्तिके॥"

भग्नं, क्ली, (भज्यते आमर्द्यते विश्लिष्यते इति। भञ्ज+क्तः) रोगविशेषः। अथ भग्नाधिकारः। तत्र भग्नस्य भेदमाह।

"भग्नं समासाद्द्विविधं च्युताग्र!
काण्डे च सन्धावपि तत्र सन्धौ।
उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तितानि
तिर्यग्गतं क्षिप्रमधश्च षड्धा॥"

भग्नमत्र भावार्थे क्तप्रत्ययेन भग्नं भङ्गः स चात्र विश्लेषोऽभिप्रेतः। तेन भग्नमत्रास्थिविश्लेषलक्षणम्। समासात् संक्षेपात्। च्युताग्र! हे अग्निवेश!। यतश्चरकेऽग्निवेशस्य च्युताग्रेति नामान्तरमुक्तम्। काण्डे सन्धिपर्यन्ते एकखण्डे। अस्मिन्नन्यौ दयोरस्थ्नोः सन्धानस्थाने। तत्र सन्धौ उत्पिष्टादिभेदैः षट्प्रकारं भग्नं भवति। स्वल्पयक्तयत्वेन सन्धिभग्नस्यादौ विवरणम्। उत्पिष्टेत्यादि। अधः अधोभग्नम्॥ * ॥ सन्धिभग्नस्य सामान्यं लिङ्गमाह।

"प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोग्रा-
रुक्स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम्।
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्ग-
मुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात्॥
विश्लिष्टके तौ च रुजा च नित्यम्॥"

वर्तनं परिवर्तनम्॥ * ॥ उत्पिष्टस्य लिङ्गमाह। उत्पिष्टसन्धेः उत्पिष्टः द्वाभ्यामस्थिभ्यां पिष्टः सन्धिर्यस्य तस्य। समन्तात् उभयभागद्वयोः। विश्लिष्टमाह विश्लिष्ट इत्यादि। तौ उभयतः श्वयथौ। रुजा च नित्यं सदा रुजाधिका भवतीत्युत्पिष्टाद्भेदः॥ * ॥ विवर्तितं तिर्यग्गतमाक्षिप्ताधोगतानाह।

"विवर्णिते पार्श्वरुजश्च तीव्रा-
स्तिर्य्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति ।
क्षिप्रेऽतिशूलं विषमञ्च सक्थ्नो:
क्षिप्रे त्वधो रुक् विघटश्च सन्धे: ॥"

विवर्णिते सन्धावसृक्के । अस्थिद्वयोपरिवर्त्तिते पार्श्वरुज: सन्धिस्थितास्थिखण्डद्वयपार्श्वयो रुज: । तिर्य्यग्गते सन्धिगते । एकस्मिन्नस्थि सन्धिस्थानं लङ्घ्य तिर्य्यग्गते क्षिप्रे सक्थ्नो: ऊरुसन्ध्नो: । एकस्मिन्नस्थि परस्यास्थ्नि उपरि स्थिते । सक्थ्नो: अतिशूलं तच्च विषमं कदाचिदधिकं कदाचित्यूनम् । अध:क्षिप्रे सन्धिगते एकस्मिन्नस्थि अधोगते । रुक् सन्धिविघट: विघटनञ्च ॥ * ॥ काण्डभग्नमाह । भग्नञ्च काण्डे बहुधा प्रयाति विशेषतो नामभिरेव तुल्यम् । भग्नं काण्डे काण्डविषये बहुधा बहुभि: प्रकारै: प्रयाति । अत्र बहुविधत्वं द्वादशविधत्वं बोद्धव्यम् । बहुविधस्य काण्डभग्नस्य पृथक् लक्षणं नोक्तं किन्तु काण्डनामभिरेव तुल्यत्वम् । कर्कटकादिनामानुरूपमेव लक्षणं किन्तु नामभिरेव बोद्धव्यम् ॥ * ॥ तान् प्रकारानाह ।

"काण्डे त्वत: कर्कटकाश्वकर्णौ
विच्छर्गितं पिच्चितमस्थि छल्लितम् ।
काण्डेषु भग्नं त्वतिपातितञ्च
मज्जागतं विस्फुटितञ्च वक्रम् ॥"

छिन्नं द्विधा द्वादशधा च काण्डे । अत: सन्धिभग्नानन्तरं काण्डे काण्डभग्नं तदाह । कर्कटक: अस्थिविशेषपूर्ब्बको मध्ये प्रोन्नत: पार्श्वयोरवनत: कर्कटतुल्यरूपत्वात् कर्कट: । अश्वकर्ण: अश्वकर्णवद्विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्ण: । विच्छर्गितं च्छर्गितमस्थि तच्च शब्दस्पर्शाभ्यां बोद्धव्यम् । पिच्चितमस्थि निर्यन्त्रितं बहुपीथम् । छल्लितं विश्लिष्टं सम्यक्स्रवम् । काण्डेषु भग्नं काण्डभग्नम् । यद्यपि कर्कटकादि सर्व्वमेव काण्डभग्नं तथापि इयं काण्डभग्नसंज्ञाविशिष्टा । अत्र भग्नं भङ्ग: त्रुटि: तेन सर्व्वथा त्रुटितं पृथग्भूतं त्वचि स्थितं यत्र काण्डं तत्काण्डभग्नम् । अतिपातितं अङ्गेन छित्त्वा पातितमस्थि । मज्जागतं अस्थ्यावयवोऽस्थिमध्ये प्रविश्य मज्जामं गतम् । विस्फुटितं स्रोकविदीर्णं वक्रं स्थानं त्यक्त्वा कुब्जीभूतम् । छिन्नं द्विधा एकं विदीर्णं सत् लम्बं अपरं विदीर्य्य द्विधाभूतम् । द्वादशधा च काण्डे । काण्डे च भग्नं द्वादशधेत्यन्वय: । तच्चोक्तमेव कर्कटकादि ॥ * ॥ काण्डभग्नस्य सामान्यं लक्षणमाह ।

"मस्ताङ्गना ग्रीथरुजातिवृद्धि:
संपीड्यमाने भवतीह शब्द: ।
स्पर्शासहं स्पन्दनतोऽतिशूलं
सर्व्वास्ववस्थासु न भग्नलाभ: ॥"
भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥"

स्पर्शासहमिति काण्डभग्नस्य विशेषणं स्पन्दनं नाड़ीनां स्फुरणं शूलं शूलेनेव यथा । रुजा सामान्या पीड़ा । सर्व्वास्ववस्थासु शयनासनादिषु ॥ कष्टसाध्यमाह ।

"अल्पाग्निनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥"

अनात्मवतो रोगप्रतीकारे यत्नरहितस्य । वातात्मकस्य च वातप्रकृते: । उपद्रवै: ज्वराध्मानभोहमूत्रपुरीषसङ्गादिभि: ॥ * ॥ असाध्यमाह ।

"भिन्नं कपालं कथ्यान्तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम् ।
लघनं प्रतिषिद्धञ्च वर्জ्जयेत्तत्त्रिकित्सक: ॥"

कपालं जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरोऽस्थीनि कपालानि तथा च्युतं तथा क्षिप्तम् । प्रतिषिद्धं उत्पिष्टम् ॥ पुनरसाध्यमाह ।

"असंश्लिष्टकपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।
भग्नं गुदे स्तने पृष्ठे शङ्खे मर्म्मणि वर्জ्जयेत् ॥"

असंश्लिष्टकपालमिति भग्नविशेषणम् । स्तने स्तनयोरन्तरे उरसि । मर्म्मणि चूड़ास्थाने ॥ * ॥ अपरमप्यसाध्यमाह ।

"सम्यक्संहितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्दुष्टबन्धनात् ।
संक्षोभाद्वापि यन्त्रक्रियां तत्र वर्জ्जयेत् ॥"

सम्यक्संहितमपि सम्यगयोजितमपि अस्थि दुर्न्यासात् दु:स्थापनात् संन्यस्तमपि दुष्टबन्धनात् सुबद्धमपि संक्षोभात् अभिघातादिना सञ्चलनात् यद्यन्त्रक्रियां गच्छेत् विकृतं भवति तदर्জ्जयेत् ॥ अस्थिविशेषेण भग्नविशेषमाह ।

"तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि तु ।
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥
तरुणास्थीनि घ्राणकर्णाक्षिगुदेषु कोमलास्थीनि नम्यन्ते वक्रीभवन्ति । तेनात्र वक्रतालक्षणं भग्नम् । नलकानि नलादीनि नाड़ीवत् सरन्त्यागच्छन्त्यस्थिपर्य्यन्तानि भिद्यन्ते अग्रान्तरानुप्रवेशादिदीर्य्यन्ते । कपालानि जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरोऽस्थीनि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि हन्ता: स्फुटन्ति त्रुटन्ति । अस्थीनि तरुणानलककपालरुचकवलयभेदात् पञ्च विधानि । तत्र रुचकादि चेति । चकारादक्ष्यादीन्यपि त्रुटन्तीति बोद्धव्यम् ।

"पार्श्वयो: पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपायुषु ।
पादयोरपि चास्थीनि वलयानि प्रभाषिरे ॥"

अथ भग्नस्य चिकित्सा ।

"भग्ने लेपाय मञ्जिष्ठामधुकक्षाम्बुपेषितम् ।
घृतधौतघृतोन्मिश्रं घृतपिण्डञ्च लेपनम् ॥"

लेपात् पिण्डिकलक्षणैरुक्तो फलरसाभ्यां वा । सद्योऽभिघातजनिता रागरुजा शयथव: प्रशाम्यन्ति ।

"सघृतञ्चास्थिसंहारं लाक्षागोधूममर्द्दनम् ।
सन्धिभग्नेऽस्थिसभग्ने पिबेत् क्षीरेण वा पुन: ॥"

घृतेन पिबेत् क्षीरेण वेत्यर्थ: । अस्थिसंहार: हड़सिंहार इति लोके ।

"रसोनामधुलाक्षाश्वगन्धाकल्कं समश्नत: ।
छिन्नभिन्नप्रभग्नास्थ्नः सन्धानमचिराद्भवेत् ॥"

लाक्षास्थिसंहृत कपुभाश्वगन्धा
चर्म्मौकता नागबला पुरश्च ।
संभग्नमुक्तास्थिरुजो निहन्या-
दक्षाणि कुर्य्यात् कुलिशोपमानि ॥"

अस्थिसंहृत हड़सिंहार । लाक्षादिगुग्गुलु: ॥

"मांसं मांसरस: क्षीरं सर्पिर्यूष: कलायज: ।
इक्षुगण्डान्नपानञ्च देयं भग्नाय जानता ॥
लवणं कटुकं क्षारं मद्यं मैथुनमातपम् ।
रूक्षान्नमम्लं अभग्नेऽपि भग्न: सेवेत न क्वचित् ॥"

इति भावप्रकाशे भग्नाधिकार: ॥

(अथास्य निदानं यथा । पतनपीड़नप्रहारादिभिरभिघातविशेषैरनेकविधभग्ना भङ्गमुपदिशन्ति तत्र भङ्गज्ञानमनुसाध्यमार्गं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिमुक्तं काण्डभग्नञ्च ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्चदशोऽध्याये ॥

अथ भग्नचिकित्सा ।

"भग्नाश्रिते नरं दृष्ट्वा तस्य वक्ष्यामि भेषजम् ।
मणिबन्धे कूर्परे च जानौ भग्ने कटौ तथा ॥
एतेषौ विभग्ने च साध्यार्त्तानामि सत्तम ! ।
योषादिशे चेन्द्रबस्तौ शीघ्रिण्यां कूर्पराद्धः ॥
स्कन्धकूर्परमध्ये च तथा च चिकमध्यत: ।
उरसि क्रोड़के चैव विभग्नं तदसाध्यकम् ॥
विभग्नञ्च नरं दृष्ट्वा वेगुग्रन्थेन बन्धयेत् ।
स्नेहयेन्मर्दनैरङ्गमुपचेच्च वेष्टयेत् ॥
उष्णाम्भसा सेचयेच्च बन्धेन दृढ़ बन्धयेत् ।
ध्रुवाञ्च्युतकदम्बानां वल्कलं कार्श्मकेन तु ॥
पिष्ट्वा क्षिप्त: पलेपश्च तेन सौख्यं प्रजायते ।
स्वेदयेत्तानि सोष्णेन आयामं कारयेत् पुन: ॥
एवं क्रिया समाप्तौ तनो बन्धं विमोचयेत् ।
एकाहान्तरिते नापि पूर्ब्ववत्तत् प्रबन्धयेत् ॥
यावद्यस्थिं न बध्नाति तावन्न स्वापयेन्नरम् ॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने । ५६ अ: ॥

अथ पथ्यविधि: ।

"शीतास्वसेचनं पङ्कपदेहो बन्धनक्रिया ।
शालिप्रियङ्गुगोधूमा यवो मुद्गस्तीलयो: ॥
नवनीतं घृतं क्षीरं तैलं माक्षिको मधु ।
पटोलं लशुनं शिग्रु पलाशो बालमूलकम् ॥
द्राक्षा धात्री च वल्ली लाक्षा यच्चापि हृंहणम् ।
तत्सर्व्वं भिषजा नित्यं देयं भग्नाय जानता ॥"

अथाचारपथ्यविधि: ।

"लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।
आयासञ्च न सेवेत भग्नो रूक्षान्नमेव च ॥"

इत्यायुर्व्वेदपथ्यापथ्यग्रन्थस्य भग्नाधिकारे ।)

भग्नपादर्त्तं, क्ली. (भग्नपदं ऋक्षम् ।) पुष्करारथनक्षत्रघटकम् । यथा,—

"पुनर्व्वसूत्तराषाढ़ा रुक्मिणीसरफल्गुनी ।
पूर्ब्वभाद्रं विशाखा च षड़ेते पुष्करा: स्मृता: ॥
भग्नपादर्क्षसंयोगात् द्वितीया द्वादशी यदि ।
सप्तमी चार्कमन्दारे जायते नात्र संशयो ध्रुवम् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भग्नपृष्ठः, पुं, (भग्नं पृष्ठमस्मिन् ।) सन्ताप: । इति चिकित्साशब्दरत्नावली ॥ मृतिमेरुदण्डः । यथा,—
"भग्नपृष्ठकटिग्रीवं स्तब्धदृष्टि र्न्यधोमुखम् ।
कष्टेन लिखितं पुत्रं यत्नेन परिपालयेत् ॥"
इति प्राचीनवाक्यम् ॥
(भग्नं पृष्ठं यस्य । मृतिमेरुदण्डे, त्रि ॥)

भग्नसन्धिः, पुं, (भग्नः सन्धिरत्रास्माद् वा ।) शरीरस्य सन्धिस्थानभङ्गरोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
"अभया त्रिफला योषः सर्व्वरोगेभ्य समीक्षते: ।
तस्यो गुग्गुलुना योक्ता भग्नसन्धिप्रसारक: ॥"
इति गारुडे १७५ अध्याय: ॥

भग्नसन्धिकं, क्ली, (भग्नो विश्लिष्ट: दग्ध: सन्धि: सन्धानोऽत्र ।) घोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भग्नात्मा, पुं, (भग्नः क्रमेण हीन आत्मा देहो यस्य । क्षणप्रतिपदादिक्रमेणैकैककलाक्षयेण भग्नदेहत्वादस्य तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भग्नाशः, त्रि, (भग्ना आशा यस्य । हताशः । दीर्घतृष्णाभङ्गयुक्तः । यथा,—
"अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

भग्नी, स्त्री, (भगिनी । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) भगिनी । इति हेमचन्द्रकोषः ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भमित्यव्यक्तशब्दं करोतीति । भृञ् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दंशः । इति चिकित्साशब्दरत्नावली ॥

भङ्कता, [क्] त्रि, भङ्गकर्त्ता । भनज्धातोः कर्त्तरि लृत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनौ । ६ । २८६ ।
"प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाञ्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भङ्कारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥"

भङ्गः, पुं, (भज्यते इति । भञ्ज + कर्म्मणि घञ् ।) तरङ्गः । इत्यमरः । १ । १० । ५ ॥ पराजयः । (भनज् + भावे घञ् ।) भेदः । रोगविशेषः । इति मेदिनी । गे, १३ । (रोगविशेषार्थे यथा, —
"पातवातादिभिर्दैधा भङ्गोऽस्थ्नां सन्ध्यसन्धितः ।
प्रसारणाकुञ्चनयोरप्रवृत्तिः सन्धिसुप्तता ॥
इतरस्मिन् भृशं शोफः सर्व्वावस्थास्वनित्यथा ।
अप्रवृत्तिश्चेष्टितेऽल्पेऽपि पीडामात्रे सुदारुणा ॥
समासादिति भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।
भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्व्वस्य साधनम् ॥
यथास्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।
पाण्यादारि यत्किञ्चि स्पर्शं शब्दं करोति यत् ।
यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थो विदारितः ।
भग्नं यत्राभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥
उन्नम्यमानं चलवत् यच्च मज्जति मज्जति ।
तद्दुःसाध्यं क्षणाद्यत्तवातलाख्यापि नामपि ॥
भिन्नं कपालं यत्कण्ठ्यां सन्धिमुक्तं च्युतञ्च यत् ।
जघनं प्रतिपिष्टञ्च भग्नं यत्तद्विवर्ज्जयेत् ॥
अमंश्लिष्टकपालञ्च ललाटं चूर्णितन्तथा ।
यत्र भग्नं भवेच्छ्रोण्यो: पृष्ठसन्धान्तरे ।
सन्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासाद्दुर्निबन्धनात् ॥
संशोभाद्रपि यत्रच्छेद्विक्रियां तद्विवर्ज्जयेत् ।
आदितो यच्च दुर्ज्ञातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥
तरुणास्थीनि भुज्यन्ते भज्यन्ते जलकानि तु ॥
कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ।
अथावनतमुन्नम्यमुन्नतञ्चावपीडयेत् ॥
आच्छेदनिम्नमधो गतञ्चोपरि वर्द्धयेत् ।
आच्छोतपीडनोन्नामचर्म्मसंक्षपणैः ॥
सन्धीन् शरीरगान् सर्व्वान् चलानप्यचलानपि ।
इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखेरितः ।
कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्ज्जार्জ্জुनपलाशजैः ॥
वंशोऽन्यैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
सुश्लक्ष्णैः सुप्रतिस्तब्धैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥
कृष्णाक्षये: समं वस्त्रं पट्टस्योपरि योजयेत् ।
ग्रन्थितेन हि वस्त्रेण सन्धेः स्थैर्य्यं न जायते ।
गाढ़ेनातिरुजादाढ्यपाकश्वयथुसम्भवः ।
त्राघात्त्राघाडनौ धर्म्मे सप्ताहाच्चोज्झयेद्धिमे ॥
साधारणे तु पक्षाद्वा भङ्गदोषबलेन वा ।
न्यग्रोधादिकषायेण तत: प्रीतेन सेचयेत् ॥
तं पक्वमूलपक्केन पयसा तु सवेदनम् ।
सुखोष्णं वावचार्य्य स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥
विभज्य देयं कालेषु वातघ्नौषधसंयुतम् ।
प्रतनं सेकलेपांश्च विदध्याद्भग्नप्रीतिलान् ॥
यष्टिमधुरं स सर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पिबेद्भग्नः प्रीतिलं लाक्षया युतम् ॥
सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणे मधुघृतोत्तरैः ।
कषायैः प्रतिसार्य्यैश्च शोधो भङ्गोदितः क्रमः ॥
स्वानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
सन्धीन् व्रणान् वैद्यो बन्धमेषोपपादयेत् ॥
तान् समान् सुस्थितान् ज्ञात्वा फलिनीरोध-
कट्फलैः ।
समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥
धातकीरोधचूर्णैर्वा रोहन्त्यासु तथा व्रणाः ।
इति भङ्ग उपक्रान्तः स्थिरधातोरर्द्दनौ शृणु ॥
मांसलस्यास्थिदोषस्य सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।
पूर्व्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥
मासैः स्थैर्य्यं भवेत् सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ।
कटीजङ्घोरुभग्नानां कपाटप्रयतं हितम् ॥
यत्नवार्थं तथाकीला: पञ्च कार्य्या निबन्धनाः ।
जङ्घोर्व्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तलस्यैकश्च कीलकः ॥
श्रोण्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्याश्रयकोऽथवा ।
विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥
सन्धीञ्छिरविमुक्तांश्च स्निग्धस्विन्नान् मृदूकृतान् ।
उत्क्षेपविधिने वैद्यो न यथास्वं स्थानमाचरेत् ॥
अनस्थिभग्ने रूढ़े तु विषमोत्थणसाधिते ।
आपोष्य भङ्गं यमयेत्तनौ भग्नवदाचरेत् ॥
भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
पक्वमांसासिरास्नायुसन्धिः क्लेशं न गच्छति ॥
वातव्याधिविनिर्हीनान् स्नेहान् भग्नस्य
योजयेत् ॥"
इति वाभटे उत्तरस्थाने । २७ अध्याय: ॥)

कौटिल्यम् । भयम् । विच्छित्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विच्छित्त्यर्थे व्यवहारो यथा,—
"षड्धातुविभागो वियोगः सजीवापगमः सप्राणनिरोधः स भङ्गः स्वलोकस्वभावः । इति चरके शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गमनम् । जलनिर्गमः । इत्यजयपालः ॥ (नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ६ ।
"उच्छिखः शरभो भङ्गो विल्वतेजा विरोहणः ॥")

भङ्गवासा, स्त्री, (भङ्गेन वासः सौरभमस्याः ।) हरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

भङ्गसार्थः, त्रि, (भङ्गं वक्रभावं अनार्জ্জবत्वमित्यर्थः स्यति यत् या क्रिया इति यावत् भङ्गसमर्थयतीति अर्थ + अच् । कौटिल्यव्यवसायक्रियार्थित्वादस्य तथात्वम् ।) कुटिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

भङ्गा, स्त्री, (भज्यते इति । भनज् + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति बाहुलकाद् घञ् टाप् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । मातुलानी २ । इक्षुगन्धा ३ । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥ (अस्याः पर्य्याया गुणाश्च यथा,
"भङ्गा मङ्गा मातुलानी मादिनी विजया जया ।
भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः ॥
तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमत्ववाग्वह्निवर्द्धिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ह्रे भङ्गायां भङ्गा कामशोरेषु स्वनामख्याता । इति सुभूत्यादयः । इति भरतः ॥ एतस्याः फलं कल्पपरिमाणमिति सर्व्वस्वम् । इति सारसुन्दरी ॥ गुणाख्यग्रन्थम् । यथा,—
भङ्गा ग्रन्थे गुणाख्ये । इति सुकुटधृतरुद्रः ॥
चित्रसा । तेउड़ी इति भाषा । यथा,—
"चित्रभङ्गी रेचनी भङ्गा कलिङ्गा परिपाकिनी ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
औषधविशेषः । भाङ् इति सिद्धि इति च भाषा । यथा, —
"त्रैलोक्यविजया भङ्गा विजयेन्द्राह्वयं जया ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अस्या गुणाः विजयाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

भङ्गानः, पुं, (भङ्गेन अनिति इति । अन् + अच् ।) मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दीर्घवङ्गलः २ । इति शब्दमाला ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भङ्गारी पृषोदरात् साधुः ।) दंशः । इति चिकित्साशब्दरत्नावली ॥

भङ्गिः, स्त्री, (भज्यते इति । भनज् + इन् । नङ्गादित्वात् कुत्वम् ।) विच्छेदः । (यथा, रघौ । १३ । ६८ ।
"यानादवातरदूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥")
कौटिल्यभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ विन्यासः । इति कलिङ्गः ॥ (भङ्गं करोतीति । भनज् + णिच् + इ: ।) कल्लोलः । इत्यरणदत्तः ॥ भङ्गः । इत्यजे ॥ व्याजः । छलनिभः । इति रभसः ॥

भङ्गिमा, [न्] पुं, (भङ्ग + बाहुलकात् स्वार्थे इमनिच् ।) भङ्गिः । यथा,—

"अधरे कज्जलं चारु दृशोस्ताम्बूलरङ्गिमा।
प्राणनाथ! किमेतत्ते वेषविन्यासभङ्गिमा॥"
इति काव्यचन्द्रिका॥

भङ्गी, स्त्री, (भङ्ग+ऋदिकारादिति पक्षे ङीप्।) भङ्गिः। यथा,—
"जानामि मानमलसाङ्गि! वचो विभङ्गीं
भङ्गीप्रियं नयनयोरपि चातुरीञ्च।
आभीरनन्दनमुखाम्बुजभङ्गभृंगो
वंशीरवो यदि न मामवशीकरोति॥"
इत्युद्भटः॥

भङ्गुरः, त्रि, (भज्यते स्वयमेवेति। भनज+"भञ्जभासमिदो घुरच्।"३।२।१६१। इति कर्म्मकर्त्तरि घुरच्। घित्वात् कुत्वमिति काशिका। स्वयं भङ्गनशीलः। यथा, भागवते।७।७।४३।
"कामान् कामयते काम्यैरदर्थमिह पूरुषः।
स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च॥")
कुटिलः। इति जटाधरः॥

भङ्गुरः पुं, (भङ्ग+घुरच्। कुत्वञ्च।) नद्या वक्रः। इति शब्दमाला। नदीर बाँक इति भाषा॥

भङ्गुरा, स्त्री, (भङ्गुर+टाप्।) अतिविषा। प्रियङ्गुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अतिविषाशब्दे प्रियङ्गुशब्दे चास्य विषयो ज्ञेयः॥)

भङ्गं, क्ली, (भङ्गाया भवनं क्षेत्रमिति। भङ्ग+"विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः।" ५।२।४। इति पक्षे यत्।) भङ्गक्षेत्रम्। तत्पर्य्यायः। भाङ्गीनम् २। इत्यमरभरतौ॥ (भङ्गमर्हतीति। भङ्ग+दण्डादित्वाद् यत्। भङ्गार्हे त्रि॥)

भचक्रं, क्ली, (भानां राशीनां चक्रम्। भानां स्वस्वसंस्थानविशेषैर्विरचितो गोलाकारः पदार्थः।) राशिचक्रम्। यथा,—
"भ्रमावत्तौ भचक्रेऽस्मिन् ध्रुवो नाभौ व्यवस्थितः।
आराचक्रे त्विन्दुभौमौ शुक्रजीवज्ञनैश्चराः॥
राहुः केतुरगस्त्यश्च नक्षत्राण्यथ राशयः।
यदा दिक्षु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्भवा॥
छाया भवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्विरहादिनम्।
सूर्य्येन्दोरुपरागस्तु गोलकच्छायया भवेत्॥
अन्योन्ययोस्तयोरेव यामयोरेव कारणात्॥
ग्रासमोक्षौ तु जायेते तयोः पूर्व्वेपश्चिमौ॥
तत्र पुण्यफलाल्लाभः क्रतौ राहोस्तु विष्णुना॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥*॥

अथ भचक्रभ्रमणव्यवस्थामाह।
"निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ
ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ।
तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् सदा
भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि॥
उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्नतमुन्नमण्डलम्।
उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षिते-
स्तदन्तरे योजनजाः पलांशुकाः॥
योजनसंख्या भांशै३६०र्गुणिता
कुपरिधिघ्नता४६६७ भवन्त्यंशाः।

भूमौ कक्षायां वा भागेभ्यो
योजनानि च यस्मम्॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः॥
(भानां नक्षत्राणां चक्रमितिविग्रहे नक्षत्रचक्रम्। नक्षत्रसमूहश्च॥)

भज, इक् भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०पर०-अक०-सेट्।) इक् भञ्जयति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

भज, क पाके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क भाजयति। विश्राणने इति प्राचः। विश्राणनं दानम्। इति दुर्गादासः॥

भज, अ ञौ भागसेवयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट्।) अ विभजते विभजते धनं भ्राता। ञौ अभाक्षीत् क्षणं साधुः। इति दुर्गादासः॥

भजन् [त्] त्रि, (भजति विभजतीति वा। भज+लटः शत्रादेशः।) भागकर्त्ता। सेवाकर्त्ता। इति भजधातोः कर्त्तरि शतृप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

भजनं, क्ली, (भज+भावे ल्युट्।) भागः। सेवा। इति भजधातोर्भावे अनटप्रत्ययेन निष्पन्नम्।
"दारास्ते ये भजनसहायाः
पुत्रास्ते ये तनुजकायाः।
धनमपि तदहरिभजनार्थं
न चेदेतत् सर्व्वं व्यर्थम्॥"
इति मोहमुद्गरः॥

भजमानः, त्रि, (भजते फलमनुबध्नातीति। भज+"ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्।" ३।२।१२६। इति आनश्। शानच् वा।) न्याय्यम्। न्यायागतद्रव्यादिः। इत्यमरः। २।८।२४॥ भागकर्त्ता। सेवाकर्त्ता। इति भजधातोः कर्त्तरि शानप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (सात्वतनृपस्य पुत्रभेदः। यथा, भागवते।९।२४।६।
"पुरुद्रोचक्वनोः पुत्रास्त्रयासन् सात्वतर्षभाः।
भजमानो भजिर्दिव्यो वृष्णिर्देवावृधोऽन्धकः॥")

भञ्जकः, त्रि, (भञ्ज+ण्वुल्।) भञ्जनकर्त्ता। भनक्ति यः इत्यर्थे भनजधातोः कर्त्तरि णकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

भञ्जन्, त्रि, वर्त्तमानभञ्जनाश्रयः। इति भनजधातोः कर्त्तरि शतृप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

भञ्जनं, क्ली, मोटनम्। इति भनजधातोर्भावे अनटप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, महाभारते।१२।५६।६२।
"यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तीक्ष्णाश्च वर्णिताः।
अवमर्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनम्॥")

भञ्जनकः, पुं, (भनक्ति आमर्दयतीति। भञ्ज+ल्युः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) सुखरोगविशेषः। तस्य निदानादि यथा,—
"वक्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते।
कफवातसहितो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः॥"
इति माधवकरः॥

भट्टारकः, पुं, (भट्टानां राज्ञां मध्ये तारकः श्रेष्ठः।) राजश्रेष्ठः। इति हेमचन्द्रः॥ वीरः। (यथा, नैषधे।१।१३२।
"पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा
न तेषु हिंसारस एष पूर्य्यते।
धिगीदृशन्तं नृपते! कुविक्रमं
कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि॥")
पामरविशेषः। इति मेदिनी। टे, २४॥ रजनीचरः। इति शब्दरत्नावली॥ वर्णसङ्करविशेषः। यथा,
"वह्निकाराद्भटो जातो माटिक्यां वरवाहकः॥"
इति पराशरपद्धतिः॥

भटा, स्त्री, (भट+टाप्।) इन्द्रवारुणी। इति रत्नमाला। राखालशसा इति भाषा॥

भटित्रं, क्ली, (भटति भक्ष्यते येन। भट्+इत्र।) शूलपक्वमांसादि। इत्यमरः। २।९।४५॥ कावाब इति पारस्यभाषा॥

भट्टः, पुं, (भटतीति। भट्+बाहुलकात् तन्।) जातिविशेषः। भाट इति भाषा। तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"वैश्यायां शूद्रवीर्य्येण पुमानेको बभूव ह।
स भट्टो वावदूकश्च सर्व्वेषां स्तुतिपाठकः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १०॰ अध्यायः॥
अपि च।
"क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां भट्टो जातोऽनुवाचकः॥"
इति युधिष्ठिरपरशुरामसंवादे जातिसङ्करलक्षणम्॥ गिरिराजिके राज्ञा तस्य वासो देयः। यथा,
"ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम्।
भट्टं वैद्यं पुण्यकारं स्थापयेत् गिरिराजिके॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०१ अः॥

भट्टाचार्य्यः, पुं, (भट्टः तुषातभट्टः। आचार्य्यः उदयनाचार्य्यः तौ तुल्यतया तत्तताभिज्ञत्वेना-

स्त्यस्येति । अण् ।) तुलातभद्रमतं न्यायशास्त्रम् उदयनाचार्यमतं न्यायशास्त्रम् एतदुभयशास्त्रवेत्ता । एतदुभयमतं जानाति यः इत्यर्थे ठ्यैकादिति कारकात् कर्त्तरि अणिसाणप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

भट्टारः, त्रि, (भटतीति । भट + क्विप् । भट् चासौ तारश्चेति कर्म्मधारयः । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा भट्टं स्वामित्वं ऋच्छतीति । अण् ।) पूज्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ८६७ ।

"नोनमिश्रारभट्टारप्रभृत्तकलसादयः ।
बद्धाथ हृषदेवेन कारागारं प्रवेशिताः ॥")

भट्टारकः, पुं, (भट्टार । संज्ञायां कन् ।) नाट्योक्तौ राजा । इत्यमरः ।२।७।१३॥ देवः । तपोधनः । इति मेदिनी । के, २५० ॥ पूज्ये त्रि । इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।६।२४०।

"प्रविष्टेषु ततः कोपात् पुरं शुभधरादिषु ।
भट्टारकामठादिद्धा भूयः पुत्रं यमज्वलयत् ॥")

भट्टारकवारः, पुं, (भट्टार । संज्ञायां कन् । भट्टारकः सूर्य्यः तस्य वारः ।) रविवारः । यथा,—

"सर्व ! त्वायुर्निमित्तपाशास्तदद्य भट्टारकवारे कथमेतान् दन्तैः स्पृशामि ॥" इति हितोपदेशे १ परिच्छेदे स्नानं प्रति जम्बुकवाक्यम् ॥

भट्टिः, पुं, स्वनामख्यातरामकथाश्रयमहाकाव्यम् । तत्प्रणेतृभीवास्तव्यश्रीस्वामिसूनुभट्टमहाब्राह्मणमहाबैयाकरणेन कृतम् । इति जयमङ्गलकृता तट्टीका ॥ एतत् काव्यं भर्तृहरिणा कृतमिति भरतमल्लिकेन लिखितम् ॥

भट्टिनी, स्त्री, (भट्टं स्वामित्वमस्या अस्तीति । भट्ट + इनिः + ङीप् ।) नाट्योक्तौ अन्तःपुरिका राजपत्नी । इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ ब्राह्मणभार्य्या । इति मेदिनी । ने, ३१ ॥

भड इक् शिवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् । इदित् ।) शिवं कल्याणक्रिया वेदेर्व्वेव । प्रतारणे प्रसिद्धोऽयम् । इक् भण्डयति प्रतारको मुग्धं धनदानाङ्गीकारेण । इति दुर्गादासः ॥

भड इ ड वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक० सेट् ।) परिभाषण इति गोविन्दभट्टः । परिहास इति चतुर्भुजः । इ भण्डते ड भण्डते पिङ्गलो लोकः । इति दुर्गादासः ॥

भड्डः, पुं, (भड्डतीति । भड्ड इ० परिहासे परिभाषणे वा + अच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । यथा,—

"लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षण्णरान् ।
मालं मल्लं मातरञ्च भड्डं कैलञ्च कन्दरम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

भण्डिलः, पुं, (भड्डतीति । भड्डि + "सल्लिकल्यानिमल्लिभड्डिभण्डीति ।" उणा० १ । ५५ । इति इलच् ।) संवकः । शूरः । इत्युणादिकोषः ॥

भण अ प्रान्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-द्विक०-सेट् ।) अ अबीभणत् अबभाणत् स चेह यत्तवाक्यम् । श्रीजयदेवकृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् । इति दुर्गादासः ॥

भणितं, क्ली, (भण + क्तः ।) प्रस्तुतम् । कथितम् । यथा,—

"श्रीजयदेवभणितमिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ।"
इति गीतगोविन्दः ॥

भणितिः, स्त्री, (भण्यते इति । भण + क्तिन् ।) वाक्यम् । इति भूरिप्रयोगः त्रिकाण्डशेषश्च ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४ ।

"नियन्त्रिता यद्भणितिस्तद्गुणोद्घोरणादियम् ।
अतिप्रसङ्गभङ्गात्तन्नियन्त्ता वाप्रिता पुनः ॥")

भण्टाकी, स्त्री, (भण्यते भण्यते वा । भट् भर्त्सौ भण्ड्यते वा + "पिनाकादयश्च ।" उणा० । ४ । १५ । इति आक । निपात्यते च । गौरादित्वात् ङीष् ।) वार्त्ताकी । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥ वृन्ताकी । इति रत्नमाला ॥ (वृन्ताकम् । तत्पर्य्यायो यथा,—

"वृन्ताकं स्त्री तु वार्त्ताकुर्भण्टाकी भाण्टकापि च ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्टुकः, पुं, (भड्डतीति । भड्डि-उकन् ।) प्रयोनाकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कुत्रचित् भण्डुकोऽपि पाठः ॥

भण्डः, पुं, (भण्डते इति । भड्डि प्रतारणे + अच् ।) अश्लीलभाषी । भाँड़ इति भाषा । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ तत्पर्य्यायः । चाटुपटुः २ । इति भूरिप्रयोगः ॥

भण्डकः, पुं, (भण्ड + संज्ञायां कन् ।) खञ्जनपक्षी । इति जटाधरः ॥

भण्डनं, क्ली, (भड्डि + भावादौ ल्युट् ।) खलीकारः । कवचम् । युद्धम् । इति मेदिनी । ने, १०० ॥

भण्डहासिनी, स्त्री, (भण्डेन खलीकारेण हसति या । हस् + णिनिः । ङीप् ।) गणिका । इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डिः, स्त्री, (भड्डि + इन् ।) वीचिः । इति हारावली ॥

भण्डिका, स्त्री, भक्षिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डिरः, पुं, (भण्डिल + स्वार्थे रेफश्च ।) शिरीषवृक्षः । यथा । भण्डिलो भण्डिरो नेमीति भरतधृतवाचस्पतिः ॥

भण्डिलः, पुं, (भण्डते परिहसतीवेति भाषते इवेति वा । भड्डि + "सल्लिकल्यानिमल्लिभड्डिभण्डीति ।" उणा० १ । ५५ । इति इलच् ।) शिरीषवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (तत्पर्य्यायो यथा,—

"शिरीषो भण्डिलो भण्डी भण्डीरश्च कपीतनः ।
शुकपुष्पः शुकतरुर्म्मृदुपुष्पः शुकप्रियः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्डिलः, त्रि, (भड्डि + इलच् ।) शुभः । दूतः । इत्युणादिकोषः ॥ श्लिष्टी । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भद्रकी, स्त्री, (भण्डते इति । भड्डि-इन् ।) छदिकारादिति पक्षे ङीप् ।) भक्षिष्ठा । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"भक्षिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
भण्डकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लिपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी गण्डीरी च भङ्गुषा वल्लराजिनी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"शिरीषो भण्डिलो भण्डी भण्डीरश्च कपीतनः ।
शुकपुष्पः शुकतरुर्म्मृदुपुष्पः शुकप्रियः ॥"

श्वेतचित्रता । तत्पर्य्यायो यथा,—

"श्वेताचित्रता भण्डी स्यात् चित्रता चिपुटापि च ।
सर्व्वानुभूतिः सरला निर्य्यासा रेचनीति च ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्डीतकी, स्त्री, (भण्डी सतीं तकतीति । तक + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भक्षिष्ठा । इति भावप्रकाशः ॥

भण्डीरः, पुं, (भण्डि + वाहुलकात् ईरन् ।) समस्थितक्षुपः । तण्डुलीयशाकः । (यथा,—

"तण्डुलीयो मेघनादः काण्डरस्तण्डुलेरकः ।
भण्डीरस्तण्डुली बीजी विषघ्नश्चास्यमारिषः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटवृक्षः । यथा, रामायणे । ३ । ७५ । २४ ।

"मालतीकुन्दगुल्मेषु भण्डीरेनिचुलेषु च ।
अशोके सप्तपर्णेषु केसरेतिमुक्तके ॥"

"भण्डीरो वटः ।"इति तट्टीकायां रामानुजः ।)

भण्डीरलतिका, स्त्री, (भण्डीर इव लतते इति । लातः सोचो धातुः + अच् । स्वार्थे कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) भक्षिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भण्डीरी, स्त्री, (भण्डीर । गौरादित्वात् ङीष् ।) भक्षिष्ठा । इत्यमरः ॥

भण्डीलः, पुं, (भण्डीर । रलयोरैक्यम् ।) भक्षिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥

भद्रकः, पुं, (भड्डि + ऊक् ।) मत्स्यविशेषः । भाकुर इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । रक्तपित्तहरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ प्रयोनाकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

भद इक् शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) इक् भन्दयति शुभं कल्याणक्रिया । इति दुर्गादासः ॥

भद इ ड हर्षे । क्षेपे । शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्-इदित् ।) इ भन्दते । ड भन्दते पण्डितः सदा । इति दुर्गादासः ॥

भद्रः, पुं, (भन्दते इति । भदि कल्याणे + "भन्देर्नलोपश्च ।" उणा० ३ । १३० । इति रक् । नलोपश्च ।) सौगतादिबुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ मायादेवीसुतः । सुतेजः । पूजिते, त्रि । इत्युणा-

भद्रः

दिकोषः ॥ (भद्रन्तः प्रव्रजितः । इत्युणादौ । ३ । १३० । सूत्रव्याख्यायां उज्ज्वलदत्तः । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । १७८ ।
"तत्रान्विष्य यथावत् तं भद्रदत्तमभिगम्य च ।
परिचर्य्यापरो भक्त्या त्रीणि वर्षाण्यरौत्सीत् ॥")
भद्राकर्षणु, स्त्री, (भद्रते इति । भदि + "पिसाक "यच्च ।" उणा० । ४ । १५ । इति आक: । ङीपच्च ।) मङ्गलम् । इत्युणादिकोषः ॥
भद्रं, क्ली, (भद्रते इति । भदि कल्याणे रन् ।
"ऋचेन्द्राग्नवयविप्रकुम्रचुम्रचुरस्रुरभद्रोग्रेति।" उणा० । २ । २८ । इति रन् । निपात्यते च ।) मङ्गलम् । (यथा, ऋग्वेदे । २ । २६ । २ ।
"यत्सस्व वीर ! प्रविहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्य्ये ॥"
यथा च कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । १२ ।
"किरीटमणिचित्रेषु मूर्द्धसु चागमारिषु ।
गाङ्गत्वा विदिशां पादं पुरुषो भद्रमश्नुते ॥")
सुखम् । काञ्चनम् । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥
भद्रं, क्ली, स्त्री, (भदि + रन् निपात्यते च ।) करणविशेषः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥ तत्तु विष्टिभद्रात्वेन प्रसिद्धमशुभम् । इति ज्योतिषम् ॥
भद्रः, पुं, (भद्रते इति भदि + रन् निपातितश्च ।) शिवः । खड्गरोटः । वृषभः । कदम्बकः । करिजातिविशेषः । इति मेदिनी । रे, ७० ॥ नवशुक्लावलान्तर्गतजिनभेदः । रामचरः । सुमेरुः । इति हेमचन्द्रः ॥ स्तूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्दनम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
"श्रीखण्डं चन्दनं गन्धो भद्रः श्रीखण्डपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
साध्यमौलिकानां पङ्क्तिविशेषः । यथा,—
विष्णुनागः खिलपिलगुप्तश्चन्द्रो गुप्तः पालो भद्रः ।
इति कुलाचार्य्यकारिका ॥ (वसुदेवस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४७ ।
"सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्म्मदो भद्र एव च ।
पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥"
सरोवरविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ११२ । ४६ ।
"अरुणोदं मानसञ्च सितोदं भद्रसंज्ञितम् ।
तेषामुपरि चत्वारि सरांसि च वनानि च ॥"
लवणीयमनोरुक्तमस्यान्तरं देवगणभेदे बहुवचनान्तोऽयम् । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
"वशिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु मत्पतिः ॥"
स्वायम्भुवमन्वन्तरे विष्णोर्हरिणागर्भजातनुषितनामकदेवगणभेदः । यथा, भागवते । ४ । १ । ६-७ ।
"तां कामयानां भगवानुवाह यज्ञो यया पतिः ।
तुष्टायां तोषमापन्नो जनयद्दादशात्मजान् ॥
तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः ।
इध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, ब्रह्माण्डपुराणे । भुवनकोषे । ४० अध्याये ।

भद्रका

"अरुणः शिखिरौतश्च सको वैदूर्य्यपर्व्वतः ।
कपिलः पिङ्गलो भद्रः सुरसश्च महाचलः ॥"
एकादशद्वापरजातो मन्वन्तरस्य ऋषिसर्गावतारविशेषः । यथा, ब्रह्मखण्डे । २७ अध्याये ।
"एकादशद्वापरे तु व्यासस्तु त्रिदृशो यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि गङ्गाद्वारे युगान्तिके ॥
भद्रो नाम महातेजास्तवापि मम पुत्रकाः ।
भविष्यन्ति महात्मानो सुव्रत्ता वेदपारगाः ॥")
भद्रः, त्रि, (भद्रते इति । भदि कल्याणे रन् । निपात्यते च ।) श्रेष्ठः । साधुः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २६ ।
"भद्र! कराटक! अयं तावदस्मत्स्वामी पिङ्गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य्य स्थितः ॥")
भद्रक, क्ली, (भद्र + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) भद्रमुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥ (देवदारुशब्देऽस्य विषयोऽभिहितः ॥) मनोज्ञे, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भद्रकः, पुं, (भद्र + संज्ञायां कन् ।) देवदारुः । इति शब्दरत्नावली ॥
भद्रकराटः, पुं, (भद्रः कराटो यस्य ।) गोक्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भद्रकाली, स्त्री, (भद्रा मङ्गलमयी चासौ काली चेति कर्म्मधारयः । यद्वा, भद्रं कल्याणं कालयतीति । भद्र + कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । ङीप् ।) गन्धाली । कात्यायनी । इति मेदिनी । ले, १५८ । तस्या उत्पत्तिर्यथा, —
श्रीऔर्व्व उवाच ।
"शृणु त्वं नृपशार्दूल ! भद्रकाली यथा पुरा ।
प्रादुर्भूता महाभागा महिषेण सदैव तु ॥
महिषासुर एवासौ निदायां निधि पर्व्वते ।
स्वप्नं प्रदर्शयौ घोरो दारुणं घोरदर्शनम् ॥
महामाया भद्रकाली छित्त्वा खड्गेन कायरम् ।
पपौ तस्य च रक्तानि आदित्यास्यातिभीषणा ॥
ततः प्रातर्भययुतः स देत्यो महिषासुरः ।
तामेव पूजयामास सुचिरं सानुगस्तदा ॥
आराधिता तदा देवी महिषेणासुरेण वै ।
प्रादुर्भूता भद्रकाली सुजेः षोडशभिर्युता ॥
ततः प्रणम्य महिषो महामायां जगन्मयीम् ।
उवाचेदं वचो नम्रभक्तिभक्तियुतोऽसुरः ॥
महिष उवाच ।
देवि! खड्गेन संछिद्य शीर्षाणीमानि शिरो मम ।
त्वया भुक्तानि दृष्टानि मया स्वप्ने सुनिश्चितम् ॥
अवश्यं तत्त्वया कार्य्यं मया ज्ञातं प्रभावतः ।
एतद्रुधिरपानं मे तत्रैकं देहि मे वरम् ॥
वधस्तवाहं नाचाम्मि संशयः परमेश्वरि ! ।
ममापि तत्र नो दुःखं नियतिः केन लङ्घते ॥
किन्तु त्वयैव सहितः शम्भुराराधितः पुरा ।
मम पित्रा मदर्थेन ततः पश्चादहं ततः ॥
मयाप्याराधितः शम्भुः प्राप्ताश्चैराक्तथा वराः ।
मन्वन्तरत्रयं यावदासुरं राज्यमुत्तमम् ।
अकण्टकं मया भुक्तमनुतापो न विद्यते ॥
कात्यायनेन मुनिना शप्तोऽहं शिष्यकारणात् ।

भद्रका

सीमन्तिनी विनाशं ते करिष्यति न संशयः ॥
पुरा मुनिं तपस्यन्तं रौद्राश्वं नाम चोत्तमम् ।
मुनेः कात्यायनाख्यस्य शिष्यं हिमवदन्तिके ॥
दिव्यस्त्रीरूपमतुलं कृत्वाहं कौतुकात्तदा ।
मया संमोहितो विप्रोत्यजन्मदृक्षदा तपः ॥
न दूरात् संस्थितनाहं मुनिना कात्यसूनुना ।
ज्ञात्वा मायां तदा शप्तः शिष्यार्थे क्रोधवह्निना ॥
यस्मात्त्वया मे शिष्योऽयं मोहितस्तपसश्च्युतः ।
छलस्त्वया स्त्रीरूपेण ततस्त्वां स्त्री हनिष्यति ॥
इति मां शप्तवान् पूर्व्वं मुनिः कात्यायनः पुरा ।
तस्य शापस्य कालोऽयमागत्य समुपस्थितः ॥
देवेन्द्रत्वं मया प्राप्तं भुक्तं त्रिभुवनं समम् ।
किञ्चिन्न प्रीत्यं तत्रास्ति वाञ्छनीयं हि यन्मया ॥
तस्मात्त्वां वै प्रपन्नोऽहं प्रार्थ्यं प्रेयं हि यन्मया ।
तद्देहि देवि दुर्गे ! त्वं भूयस्तुभ्यं नमो नमः ॥
श्रीदेव्युवाच ।
"प्रार्थनीयो वरो यस्त्वं तं वृणु त्वं महासुर ।।
दास्यामि ते वरं प्रार्थ्यं संशयो नात्र विद्यते ॥"
महिष उवाच ।
"यज्ञभागमहं भोक्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादतः ।
यथा यज्ञेषु सर्व्वेषु पूर्व्वोऽहं स्यां तथा कुरु ॥
त्वत्पादसेवां न त्यक्ष्ये यावत् सूर्य्यः प्रवर्त्तते ।
एवं वरद्वयं देहि यदि देयो वरो मम ॥"
श्रीदेव्युवाच ।
"यज्ञभागाः सुरेभ्यश्च कल्पिता वै पृथक् पृथक् ।
भागो न विद्यते चान्यो यद्दास्यामि तवाधुना ॥
किन्तु त्वयि मया युद्धे निहते महिषासुर ! ।
नैव त्वत्पमि मत्पादं सततं नात्र संशयः ॥
मम प्रवर्त्तते पूजा यत्र यत्र च तत्र ते ।
पूज्यश्चिरञ्च तत्रैव कार्य्योऽयं तव दानव ! ॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्याः प्रत्यूचे महिषासुरः ।
वरं प्रार्थ्येह सुदितः प्रसन्नवदनस्तदा ॥
उग्रचण्डे ! भद्रकालि ! दुर्गे देवि ! नमोऽस्तु ते ।
प्रभूता शक्तयो देवि ! भवत्याः सकलात्मिकाः ॥
काभिस्ते शक्तिभिः पूज्यो यज्ञोऽहं परमेश्वरि ! ।
तत् समाचक्ष्व यदि मे भवत्येष कृपा कृता ॥"
श्रीदेव्युवाच ।
"यानि नामानि लोकानि त्वयेह महिषासुर ! ।
तासु शक्तिषु संस्थश्च पूज्यो लोके भविष्यसि ॥
उग्रचण्डेति या शक्तिर्भद्रकाली त्वहं पुनः ।
यया शक्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्त्तिता ॥
एतासु शक्तिषु सदा पादलग्ना नृणां सदा ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिशक्त्या उग्रचण्डाशक्त्या त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयस्यां तु भवानु भद्रकाल्या मया हतः ॥
दुर्गारूपशक्त्याधुना त्वां हनिष्यामि महाहवम् ।
किन्तु पूर्व्वं न गृहीतस्त्वं मया पादयोस्तले ॥
अधुना प्रार्थितवरो गृहीतः पूर्व्वकाययोः ।
गृहीतश्च पश्चात्त्वं यज्ञभागोपभुक्तये ॥"
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥*॥
गङ्गायाः पश्चिमे तीरे ग्रामविशेषश्च ॥

भद्रदा

भद्रकाशी, स्त्री, (भद्राय काशते इति। काश + अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) भद्रमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

भद्रकुम्भः, पुं, (भद्रस्य भद्राय वा कुम्भोऽथवा भद्रः कुम्भः।) पूर्णकुम्भः। इत्यमरः। २। ८। ३२॥

भद्रगन्धिका, स्त्री, (भद्रो गन्धोऽस्यास्तीति। ठन्। टाप्।) मुस्तकम्। इति रत्नमाला॥

भद्रङ्करः, त्रि, (भद्रं करोतीति। कृ + "बाहुलकात् खच्। मुम् च।) मङ्गलकारकः। तत्पर्य्यायः। क्षेमङ्करः २ क्षेमकारः ३ भद्रकरः ४ शुभङ्करः ५ अरिष्टनाशिः ६ शिवनाशिः ७ शङ्करः ८। इति भूरिप्रयोगः॥

भद्रचूड़ः, पुं, (भद्रा चूड़ास्य।) लङ्गूरः। इति शब्दचन्द्रिका। लङ्गुरिया इति भाषा॥

भद्रजः, पुं, (भद्राय जायते इति। जन + डः।) इन्द्रयवः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्येन्द्रयवशब्दे ज्ञातव्याः॥)

भद्रतरुणी, स्त्री, (भद्रा तरुणीव।) कुलटाकृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्या अन्यतरः पर्य्यायः।

"कुलटा भद्रतरुणी ह्रस्वदन्तपुष्पोऽतिकेसरः।
महा सहा कण्टकाढ्या नीलालिकुल-
सङ्कुला॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

भद्रतुरगं, क्ली, (भद्रा तुरगा यत्र।) जम्बूद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतवर्षविशेषः। यथा,—

"माल्यवच्छैलधिमध्यवर्त्ति यत्तत्तु भद्रतुरगं
जगुर्बुधाः।"

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः॥

भद्रदन्तिका, स्त्री, (भद्रा दन्तिका।) दन्तीवृक्षभेदः। भद्रदन्ती इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। केशरुहा २ भिषग्भद्रा ३ जयावह्वा ४ व्यावत्तकी ५ ज्वराङ्गी ६ जयाह्वा ७। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रेचनत्वम्। कृमिशूलकुष्ठामदोषतुन्दामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भद्रदारु, क्ली, पुं, (भद्रं दारु।) देवदारु। इत्यमरभरतौ॥ सरलकाष्ठम्। इति रत्नमाला॥

भद्रदार्व्यादिकः, पुं, (भद्रदारु व्यादौ यस्य कप्।) औषधगणविशेषः। यथा। भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेषशृङ्गीबलातिबलाशैलकच्छुरामल्लकीकुबेराक्षीवीरतरुसहचरास्थिमज्यवत्सादन्यैरगडाश्मभेदकालर्कीकृष्णनावरीपुनर्नवावसुकवसिरकाश्वनकभार्गीकाप्यासीवृश्चिकालीपत्तूरवदरयवकोलकुलत्थप्रभृतीनि। इति सुश्रुतसूत्रस्थानस्य संशोधनसंग्रहनीयाध्यायः॥ * ॥

अपिच।

"देवदारु हरिद्रे द्वे वरुणः कुष्ठमेव च।
मञ्जिष्ठा नागबला श्यामला गरलोऽपरः॥
पाटला चात्मगुप्ता च शुण्ठी पाषाणभेदिका।
प्रपौण्डरी चार्कमूलं गुडूची गजिकारिका॥
पुनर्नवा च वास्तूकसूर्य्यावर्त्तकजन्तुघ्नम्।
गोक्षुरं शरमूलञ्च कुशमूलं समांसिकम्॥
जलचत्वारिंशद्दशैर्भद्रदार्व्यादिको गणः॥"

इति शब्दचन्द्रिका॥ * ॥

एतन्मध्ये चतुर्दशद्रव्याणि न प्राप्यानि॥

भद्रनामा, [न्] पुं, (भद्रं नाम यस्य।) काष्ठकुट्टपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः। काठठोकरा इति भाषा॥

भद्रनामिका, स्त्री, (भद्रं नामास्याः। कप्। टाप्। अत इत्वम्।) चायमाणवृत्तः। इति रत्नमाला। बहला इति भाषा॥

भद्रनिधिः, स्त्री, (भद्रा निधयोऽत्र।) महादानविशेषः। यथा,—

इन्द्र उवाच।

"विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन्! दानस्यास्य महानिधेः।
यथा देव! विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम्॥"

ब्रह्मोवाच।

"पुण्यां तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां
तथोपरागे ग्रहणेश्वरयोर्वा।
चतुर्युगादित्रयजन्मतुल्ये वा
प्रबोधने प्रस्वपनेऽथ विष्णोः॥
कुर्य्यादधोऽङ्गस्मरमेव कुम्भं
हिरण्मयमानेन यथात्मशक्त्या।
तथा पिधानञ्च सुराजतं स्याद्-
हिरण्मयभारेण तु पूरयेत्तत्॥
तदर्द्धतोऽर्द्धेन तदर्द्धतो वा
स्वशक्तितः स्वर्णपलैः शतेन।
तदर्द्धमध्येन तु वित्तशक्त्या
पलत्रयादूनमथो न कुर्य्यात्॥
तत्ताम्रभाण्डे कनकं निधेयं
सवज्रनीलोत्तमपद्मरागम्।
मुक्तावैदूर्य्यसविद्रुमञ्च
तद्दानतं पात्रमधोमुखं स्यात्॥
एवन्तु तं भद्रनिधिं सुविद्वान्
कृत्वासने प्रावरणोपयुक्ते।
कुशोत्तरे दर्पणचामराढ्ये
सपादुकोपानहच्छत्रयुक्तम्।
तं क्षौमवस्त्रोत्तमयुग्मयुक्तं
सम्पूजयेन्मन्त्रवरैरधेनम्॥
आदौ तु पश्चान्नतमाप्य विष्णुं
संस्थाप्य संसारतरं समर्च्य।
तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा
श्यामत्रयेणैव निधिं ततस्तम्॥
श्रीवत्सकर्पूरसकुङ्कुमेन
पश्चात्तरं नाम श्रियः प्रलिख्य।
नमस्तथोङ्कारयुतञ्च पात्रे
तद्राजतेऽप्येवमथार्च्चयेत्ताम्॥
त्वया समस्तामरसिद्धयक्ष-
विद्याधरेन्द्रोरगकिन्नरेन्द्रैः।
गन्धर्व्वविद्याधरदानवेन्द्रै-
र्धृतं कृतं विश्वमिदं नमस्ते॥
समस्तसंसारकरी त्वमेव
विभोः सदानन्दमयी च माया।
समस्तकल्याणनिधिः समाधि-
र्हरिप्रिये! भद्रनिधे! नमस्ते॥
एवं संपूज्य विधिना ततो विप्रमथार्च्चयेत्।
किरीटाङ्गदनिष्काद्यैः कुण्डलाङ्गुलिभूषणैः॥
अलंकृत्य हरिं यद्वत् पीताम्बरधरं तथा।
पूजयेदच्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तितः॥
भूदेवोऽसि विभो! नित्यं नित्यानन्दमयो हरे।
हर मे दुष्करं कृष्ण! कृपाकर! नमोऽस्तु ते॥
भूदेव! भगवान् भर्ग भवभङ्गकरेश्वर!।
भवभूतिकरो जिष्णो! प्रभविष्णो नमोऽस्तु ते॥
एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं ब्रह्मरूपिणम्।
ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन वासव!॥
स्वगोत्रोच्चारणादौ विप्रनाम तथात्मनः।
यदर्भतिलैः सार्द्धसदकं संपरित्यजेत्॥
पितृसन्तारणार्थाय नित्यानन्दविवृद्धये।
सर्व्वाघौघविघाताय विष्णोर्दानं मया कृतम्॥
तदनेन सरत्नेन धातुत्रययुतेन च।
सच्छौमाम्बरयुक्तेन सादर्शोपानहेन च॥
सासनेन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च।
सदानन्दनिधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः॥
एवमुच्चार्य्य तं दद्याद्विजाय हरिरूपिणे।
गोप्येन विधिना दद्याद्धैमसंख्यां न कीर्त्तयेत्॥

प्रकीर्त्तिते कोटियुगायुतं फलं
प्रगोपिते कल्पशतेन संशयः।
इतीयमज्ञो न तु कीर्त्तयेत् सुधी-
र्निधानमध्ये निहितञ्च यद्वसु॥
एवं कृते स्यान्मनुजः कृतात्मा
तपेन्न च स्वामरगं कदाचित्।
प्रयाति विष्णोः पदमक्षयं तत्
शिवात्मकानन्दमयं सदाख्यम्॥"

इत्यादौ वह्निपुराणे भद्रनिधिदाननामाध्यायः॥

भद्रपदा, स्त्री, (भद्रं पदमासाम्।) भाद्रपदा। पूर्ब्बभाद्रपदोत्तरभाद्रपदानक्षत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यथा, हृहत्संहितायाम्। ६। २।

"नगा तु पवनयाम्या
नलानिपेतामक्षात् त्रिभाक्षिसः।
गोवीथ्यामश्विन्यः
पौष्णं हे चापि भद्रपदे॥")

भद्रपर्णा, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः। टाप्।) कटभराख्यक्षः। इति शब्दमाला॥ (गुणादिकमस्याः कटभराशब्दे विवृतम्॥)

भद्रपर्णी, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) गाम्भारी। इत्यमरः। २। ४। ३६॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"गाम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका॥
काश्मरी काश्मरी क्षीरा काश्मर्य्यः पौस-
रोहिणी।
क्षीरशुक्ला मधुरसा महाकुसुमिकापि च॥")

प्रसारिणी। इति जटाधरः॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतापनी ।
सरणी सारणी भद्रा बला चापि कटम्भरा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
"प्रसारणी च गन्धाली भद्रपर्णी कटम्भरा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथा, शतपथब्राह्मणे ।३।४।१।१६। इत्यस्य भाष्ये
"काम्यो भद्रपर्णां प्रकृतौ पलाशवैकङ्कता-
दीनामेच्छिकत्वादत्र नियमविधिः ॥")

भद्रबलः, पुं, (भद्रं महद्बलं बलात्यस्य ।) बलरामः । इति शब्दमाला ॥

भद्रमल्लिका, स्त्री, (भद्रा मल्लिका ।) गन्धाली । इति शब्दमाला ॥

भद्रमुञ्जः, पुं, (भद्रो मुञ्ज इति कर्म्मधारयः ।) मुञ्जभेदः । रामशर इति शरपत इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । शरः २ बाणः ३ नलः ४ इक्षुवेष्टनः ५ । अथ मुञ्जस्य पर्य्यायः । मुञ्जः १ मुञ्जातकः २ बाणः ३ स्थूलदर्भः ४ सुमेधसः ५ । गुणयोगुणाः ।
"मुञ्जद्वयन्तु मधुरं सुवर्णं स्निग्धिरं तथा ।
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यशिरोगजित् ॥
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

भद्रमुस्तकः, पुं, (भद्रो मुस्तकः ।) नागरमुस्तकः । इत्यमरः ।२।४।१४०॥ (तत्पर्य्यायो यथा,—
"मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गार्द्धर्यं भद्रमुस्तकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

भद्रमुस्ता, स्त्री, (भद्रा मुस्ता ।) नागरमुस्तकः । तत्पर्य्यायः । वराङ्गी २ गुन्द्रा ३ ग्रन्थिः ४ भद्रकाण्डी ५ कणेरः ६ क्रोडेष्टा ७ कुरुविन्दाख्या ८ सुगन्धिः ९ ग्रन्थिला १० हिमा ११ वल्या १२ राजकणेरः १३ कच्छोत्या १४ मुस्ता १५ अर्णवः १६ वारिदः १७ अम्भोदः १८ मेघः १९ जीमूतः २० अब्दः २१ नीरदः २२ अभ्रम् २३ घनः २४ गार्द्धर्यः २५ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । ग्लौसत्वम् । पाचनत्वम् । पित्तज्वरकफनाशित्वम् । संग्राहित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं स्त्रियु वारिदनामकः ।
कुरुविन्दञ्च संख्यातोऽपरः क्रोडकणेरकः ॥
भद्रमुस्तञ्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः ।
मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥
कषायं कफपित्तास्रतृड्ज्वरारुचिजन्तुजित् ।
अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते ॥
तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

भद्रयवः, पुं, क्ली, (भद्रः शुभदो यवः ।) इन्द्रयवम् । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥ (विवरणमस्य इन्द्रयवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

भद्ररेणुः, पुं, (भद्रा रेणवोऽस्य ।) ऐरावतहस्ती । इति चिकाण्डशेषः ॥

भद्रवत्, क्ली, (भद्रमस्त्यस्मिन्निति । मतुप् मस्य वः ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रवती, स्त्री, (भद्रं विद्यतेऽस्याम् । भद्र + मतुप् । मस्य वः । ङीप् ।) भद्रपर्णी । इति जटाधरः ॥ (कटफलः । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"कटफलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णी काकुसुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
कल्याणविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ४ । २४ । १८ ।
"इमाश्च नः प्रियां वीर ! वाचं भद्रवतीं
शृणु ॥"
श्रीकृष्णस्य नाम्नजितीगर्भजाता कन्या । यथा, हरिवंशे । १६० । १०-११ ।
"मित्रवाहः सुनीथश्च नाग्नजित्याः प्रजाः शृणु ।
भद्रकाली भद्रविन्दः कन्या भद्रवती तथा ॥"
मधोर्माता । यथा, हरिवंशे । ३६ । ३ ।
"आसीन्मधुरयसः पुत्रः पुरुद्वान् पुरुषोत्तमः ।
मधुर्जज्ञेऽथ वैदर्भ्यां भद्रवत्यां कुरूद्वह ! ॥")

भद्रवर्म्मा, [न्] पुं, (भद्रमात्मानं त्रायतेऽनेनेति त्रैङ् + मनिन् ।) गजसन्नाहकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विषयोऽस्य गजसन्नाहकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

भद्रवल्ली, स्त्री, (भद्रा चासौ वल्ली चेति कर्म्मधारयः ।) लताविशेषः । गन्धभादालिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सरणा २ प्रसारणी ३ कटम्भरा ४ राजबला ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ अस्याः पर्य्यायान्तरं गुणाश्च प्रसारिणीशब्दे द्रष्टव्याः ॥ बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रवल्लिका, पुं, (भद्रा वल्लिका ।) गोपवल्ली । इति रत्नमाला । अनन्तमूल इति भाषा ॥

भद्रवल्ली, स्त्री, (भद्रा चासौ वल्ली चेति कर्म्मधारयः ।) मल्लिका । माधवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ लताविशेषः । मदनमाली इति हापरमाली इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । ग्लानभीरुः २ भूमिमण्डा ३ अष्टपादिका ४ । इति रत्नमाला ॥

भद्रश्रयं, क्ली, (भद्राय श्रीयते गृह्यते इति । श्रि + कर्म्मणि अच् ।) चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रश्रीः, पुं, (भद्रा श्रीरस्य ।) चन्दनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥

भद्रसोमा, स्त्री, (भद्रः सोम इवास्या इव इति । टाप् ।) गङ्गा । इति शब्दमाला । (कुरुवर्षस्थनदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । २३ ।
"तस्मिन् कुलाचलो वर्षे तन्मध्ये च महानदी ।
भद्रसोमा प्रयात्युर्व्यां पुण्यामलजलौघिनी ॥")

भद्रा, स्त्री, (भद्र + अजादित्वात् टाप् ।) रास्ना । लक्ष्मणा । योगभेदी । तिथिभेदः । सा तु द्वितीया सप्तमी द्वादशी च । प्रसारिणी । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"प्रसारिणी राजबला भद्रपर्णी प्रतापनी ।
सरणी सारणी भद्रा बला चापि कटम्भरा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रा, स्त्री, (भद्र + अजादित्वात् टाप् ।) कटफलम् । अनन्ता । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥ जीवन्ती । अपराजिता । नीली । बला । भ्रमी । वचा । दन्ती । हरिद्रा । श्वेतदूर्व्वा । काश्मरी । (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"श्रीपर्णी काश्मरी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।
कुसुदा च सदाभद्रा कटफला कणाह्वया ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
चन्द्रसूरः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"चन्द्रिका चर्म्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा यामपुष्पा सुवामरा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सारिवाविशेषः । गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काकोडुम्बरिका । इति रत्नमाला ॥ (भद्राश्ववर्षस्थनदीभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५६ । ७ ।
"प्रीता प्रह्लादनी भद्रा चक्रावर्त्तादिका-
स्तथा ॥")
गङ्गायास्त्रिस्रोतोऽन्तर्गतस्रोतोविशेषः । सत्तु उत्तरे कुरुवर्षायगङ्गा । इति पुराणं शब्दमाला च ॥ वृद्धशुक्तिविशेषः । तत्पर्य्यायः । तारा २ महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १० शिवा ११ लोकेश्वरात्मजा १२ खदूरवासिनी १३ वेश्या १४ नीलसरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनप्रदा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छायागर्भजाता सूर्य्यकन्या । यथा, —
"यमलौ तु ततस्तस्यां जनयामास भास्करः ।
शनैश्चरञ्च भद्राञ्च छायायाममितद्युतिः ॥
तथा च तेजसा विष्णोस्तस्य चक्रमवर्द्धयत् ।
तदप्रतिहतं युद्धे दानवास्त्रविकोधया ।
तद्भगिनी सुखसी भद्रा नियुक्तैव विगर्हिता ॥"
इति वह्निपुराणे वैवस्वतानुकीर्त्तनम् ॥
सुभद्रा । यथा, —
"आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥"
इति स्कान्दे भगवद्वाक्यम् ॥ * ॥
विष्टिभद्रा यथा,—
"एकादश्यां चतुर्थ्यान्तु पौर्णार्द्धे शुक्लपक्षके ।
अष्टमीपौर्णमास्योस्तु पूर्ब्बार्द्धे विष्टिसम्भवः ॥
कृष्णपक्षे तृतीयाया दशम्याश्च पराह्णतः ।
सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्ब्बार्द्धे विष्टिरीरिता ॥
विहाय विष्टिरौद्राणि विष्टिं सर्व्वत्र वर्जयेत् ।
विष्टिप्रायं हि दुर्द्दृष्टं कार्य्यं जयावहम् ॥"
कर्म्मप्रकाशे तस्या अङ्गविशेषो यथा,—
"नाभ्यस्तु पञ्चवदनं गलकस्तस्थैका
वक्षो दशैकसहिता नियतं चतस्रः ।
नाभिः कटिः षडथ पुच्छलता च तिस्रो
विष्टेर्भवे निगदितोऽङ्गविभाग एषः ॥"
अङ्गविशेषे कार्य्यध्वंसादिफलम् यथा,—
"मुखे कार्य्यध्वंसो भवति मरणञ्चाथ गलके
धनस्थानिर्घातस्तदथ कटितटे बन्धविलयः ।

कलिनाभीदेशे विजयमथ पुष्कं च जगदुः
शरीरे भद्रायाः पृथगिति फलं सर्वमुनयः ॥"
मनुवसुमुनितिथियुगदृगग्निवगुणसंख्यासु तिथिषु
पूर्व्वाद्यास्यम्। आयाति विदिशेषा पृष्ठे शुभदा
पुरस्थशुभा ॥ चतुर्दश्यादिषु पूर्व्वाग्र्यादिमुखं
भवतीत्यर्थः। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भद्राकरणं, क्ली, (भद्र + डाच्। कृ + ल्युट्।) सुकृतम्। इति हेमचन्द्रः ॥

भद्रात्मजः, पुं, (भद्रः हितकर आत्मज इव रक्षाकरत्वात्।) खड्गः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भद्रारकः पुं, अष्टादशयोजनद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः। इति शब्दमाला ॥

भद्रालपत्रिका, स्त्री, (भद्राय अलति पर्याप्नोतीति। अल् + अच्। भद्रालं पत्रं यस्याः। कप्। टाप्। अत इत्त्वम्।) गन्धाली। इति शब्दमाला ॥

भद्राली, स्त्री, (भद्र + आल + अच्। भद्राल + गौरादित्वात् ङीष्।) गन्धाली। इति शब्दमाला ॥

भद्रावती, स्त्री, (भद्रमस्या अस्तीति। मतुप्। मस्य वः। संज्ञायां पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) कट्फलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्राश्रयः, पुं, (भद्रस्याश्रयः।) चन्दनम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

भद्राश्वं, क्ली, (भद्रा अश्वा अत्र।) भुवि जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्विवरणं यथा। माल्यवतः पूर्व्वपार्श्वे पूर्व्वगङ्गिका एकपञ्चाशद्योजनसहस्राणि मानमत्र च भद्राश्वा नाम जनपदाः भद्रशालवनञ्च तत्र व्यवस्थितं कालाभ्रवर्णाः पुरुषाः स्त्रियः पद्मवर्णिनः स्त्रियः कुमुदवर्णाः दशवर्षसहस्राणि च तेषामायुस्तत्र च पञ्च कुलपर्व्वताः तद्यथा, श्वेतवर्णः मालवाञ्छीवरजश्च त्रिपर्णानीलश्च तद्विनिर्गता बह्वीनद्यस्तन्मध्यस्थितानां देशानां तान्येव नामानि ते च देशाः एताः नदीः पिबन्ति। तद्यथा, सीता सुवाहिनी हंसवती कावेरी सुरसा शाखावती इन्द्रनदी अङ्गारवाहिनी हरिसोता सोमावती शीतहृदा वनमाला वसुमती हंसा पर्णा पद्मगङ्गा धनुष्मती मणिवप्रा सुब्रह्मभागा विलासिनी कृष्णसोता पुण्योदा नागवती शिवा शैवालिनी मणितटा क्षीरोदा वरुणावती विष्णुपदी महानदी हिरण्यस्कन्धवाहा सुरावती वामोदा पलाकावेत्रिणी महानद्यः एताश्च गङ्गासमाः कीर्त्तिताः आजन्मान्तं पापं विनाशयन्ति स्नुवतश्च कोटिगुणाश्च नद्यौर्यं पिबन्ति ते दशवर्षसहस्रायुषः रुद्रोमाभक्ता इति। इति वाराहे भुवनकोषे रुद्रगीता ॥ अपि च। तथैवेलावृतमपरेण पूर्व्वेण च माल्यवदन्यमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते। मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपकल्पिताः। चतुर्षु एतेषु चतुर्जम्बुकदम्बन्यग्रोधाश्वत्थाः पादपप्रवराः पर्व्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपवितनयः शतयोजनपरिणाहाः। ह्रदाश्चत्वारः पयोमधुक्षीररसमन्दजलाः यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्य्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ! धारयन्ति। देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्व्वतोभद्रमिति। येष्वमरपरिवृढाः सहसुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरन्ति। मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थलानि फलान्यमृतकल्पानि निपतन्ति। तेषां विशीर्य्यमाणानां अतिमधुरसुरभिसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति। यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगन्धिवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति। एवं जम्बुफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बुनदी नाम नदी मेरुमन्दरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यन्दयति। तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तदसंगानुविध्यमाना वायुसंयोगविपाकेन सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति यदुहवाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिसूत्रचित्राभरणरूपेण खलु धारयन्ति। यस्तु महाकदम्बः सुपार्श्वपार्श्वनिरूढस्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयन्ति यो ह्युपयुञ्जानानां मुखनिर्व्वासितो वायुः समन्तात् शतयोजनमनुवासयति। एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यम्बरशय्यासनाभरणादयः सर्व्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात् पतन्तस्तमुत्तरेणेलावृतमुपयोजयन्ति यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां बलीपलितक्लमस्वेददौर्गन्ध्यजरामयापमृत्यूपतापादयो भवन्ति यावज्जीवं सुखनिरतिशयमेव कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिशिरपतङ्गरुचकनिषधशितिवासकपिलशङ्खवैदूर्य्यजारुधिहंसऋषभनागकालञ्जरनीरदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उपकल्पिताः। जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरौ अष्टाभिरेतैः परिवृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः। मेरोर्मूर्द्धनि भगवत आत्मयोनेर्महत्त उपकल्पां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौम्भीं वदन्ति तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिग्यं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपकल्पिताः। इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे भुवनकोषवर्णनं १६ अध्यायः ॥

भद्रासनं, क्ली, (भद्राय लोकहिताय आसनम्।) नृपासनम्। इत्यमरः। २। ८। ३१ ॥ (योगिनामासनविशेषः। यथा, तन्त्रसारे।
"स्त्रीयन्त्राः पार्श्वयोर्न्यस्तेदृग्युग्मं सुनिश्चलम्।
भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः परिकल्पितम् ॥")

भद्रेश्वरः, पुं, (भद्रः शुभदश्चासावीश्वरश्चेति भद्रात्मकः मङ्गलमय ईश्वरो वेति।) कल्पग्रामस्थशिवः। यथा,—
"उत्तिष्ठ कान्त! गच्छावः कल्पग्रामं सुशोभनम्।
तया सार्द्धं जगामाथ कल्पग्रामं वसुन्धरे! ॥
भद्रेश्वरमिमं हि द्रक्ष्यसि कथितं शुभम्।
नित्यञ्च भुञ्जते यत्र पाण्डवैर्यं समर्पितम् ॥
दृष्ट्वा भद्रेश्वरं देवं चक्रतीर्थफलं लभेत्।
कल्पग्रामाच्छतगुणं चक्रतीर्थं वसुन्धरे! ॥"
इति वाराहे मथुरामाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रभावो नामाध्यायः ॥

शिवप्राप्त्यर्थं दुर्गाराधितहिमालयस्यपार्थिवशिवलिङ्गम्। यथा,—
"तवार्थाय गमिष्यामि महर्षीन् हिमवद्गृहे।
यश्चेह रुद्रमीहन्या स्नास्यत्यश्वेश्वरः क्षणः ॥
असौ भद्रेश्वरत्वेव ख्याते लोके भविष्यति।
देवदानवगन्धर्व्वा यक्षकिम्पुरुषोरगाः ॥
पूजयिष्यन्ति सततं मानवाश्च शुभश्रवः ॥
इति वामनपुराणे ४६ अध्याये उमां प्रति शिववाक्यम् ॥ गङ्गायाः पश्चिमतीरे गरिष्याख्यामस्योत्तरे पाषाणमयशिवलिङ्गविशेषो यामविशेषश्च ॥

भद्रैला, स्त्री, (भद्रा एला।) स्थूलैला। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च।
भद्रैला हृद्दैला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रोदनी, स्त्री, (भद्रं उदनिति अनयेति। उद् + अन् + अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) बला। नागबला। इति राजनिर्घण्टः ॥

(भनृज, ओ ध ओ मोटने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ रुधा०-पर०-सक०-अनिट्। ध, भनक्ति ॥)

भन्दिलं, क्ली, (भदि + इलच्।) शुभम्। इत्यादिकोषः ॥ कम्यः। दूनः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भनृधुकः, पुं, भारतवर्षान्तर्गतदेशविशेषः। यथा,
"लक्षाश्चत्वार एवापि यामाणां भनृधुकाः
स्मृताः ॥"
इति स्कन्दे कुमारिकाखण्डे वक्रेश्वरमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

भपञ्जरं, क्ली, (भानां नक्षत्राणां पञ्जरम्।) नक्षत्रचक्रम्। इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

भपतिः, पुं, (भानां नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

भम्भः, पुं. (भम् इत्यव्यक्तशब्देन भाति भा + कः ।) भस्त्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥ धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भम्भरालिका, स्त्री, (भमित्यव्यक्तशब्दस्य भरं बाहुल्यमालाति गृह्णातीति । आ + ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्वस्य ह्रस्वत्वम् ।) भङ्कारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ डाँश इति भाषा ॥

भम्भरालो, स्त्री, (भमित्यव्यक्तशब्दस्य भरमालातीति । आ + ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मक्षिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भम्भासारः, पुं, मगधराजविशेषः । तत्पर्य्यायः श्रेणिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

भयं, क्ली, (भी + "अर्त्तिभ्यां ।" ३ । ३ । ५६ । इत्यच "भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या अपादाने अच् ।) विभेत्यस्मात् ततः । इति भरतः ॥ अस्य लक्षणं यथा, "रौद्रशत्रुकृता तु अनिष्टं चित्तवैक्लव्यदं भयम् ॥"

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

अपि च । रागविषयस्य विनाशके समुपस्थिते तन्निवारणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैन्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । इति भगवद्गीतायां २ अध्याये मधुसूदनसरस्वती ॥

अन्यच्च । परतः स्वानिष्टसम्भावना भयम् । यथा । व्याघ्रादिभिति व्याघ्रादीनत्वेन स्वीयमरणं सम्भावयति । इति २ व्युत्पत्तिवादे गदाधरभट्टाचार्य्यः । तत्पर्य्यायः । हरः २ त्रासः ३ भीतिः ४ भीः ५ साध्वसम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ उद्वासः ७ साधुसंभवः ८ प्रतिभयम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतङ्कः १० व्याघ्रङ्का ११ भिया १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ आगते भये अभीतवत् स्थातव्यम् । यथा,—

"तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम् ।
उत्पन्नं तु भयं तीव्रं स्यातव्यं तेरभीतवत् ॥"

इति गारुड़े नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

कुलकपुष्पम् । घोरे, त्रि । इति मेदिनी । ये, ४१ ॥ पुं रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निर्ऋतेः पुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५-५६ ।

"तस्यापि निर्ऋतिर्भार्य्या नैर्ऋता येन राक्षसाः ।
घोरास्तस्यास्त्रयः पुत्राः पापकर्म्मरताः सदा ॥
भयो महाभयश्चैव मृत्युर्भूतान्तकस्तथा ।
न तस्य भार्य्या पुत्रो वा कश्चिदस्त्यन्तको हि सः ॥"

द्रोणस्य वसोरभिमतिनामिकायां पत्न्यां जातः पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ११ ।

"द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥"

यवनराजविशेषः । यथा, भागवते ।८।२०।२३।

"ततो विहतसङ्कल्पा कन्यका यवनेश्वरम् ।
मयोपदिष्टमासाद्य वव्रे नाम्ना भयं पतिम् ॥")

भयङ्करं, त्रि, (भयं करोतीति । भय + कृ + "मेघर्त्तिभयेषु कृञः ।" ३ । २ । ४३ इति खच् । मुम्च ।) भयजनकम् । तत्पर्य्यायः । भैरवम् २ दारुणम् ३ भीषणम् ४ भीष्मम् ५ घोरम् ६ भीमम् ७ भयानकम् ८ प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ भयावहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ । ८६ ।

"वृकैर्भयङ्करैः एष नित्यमस्योपभुज्यते ॥")

पुं, वृकवृक्षपक्षौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

भयडिण्डिमः, पुं, (भयाय शत्रुभयजननाय डिण्डिमः ।) संग्रामपटहः । इति पुराणम् ॥

भयदत्तः, त्रि, (द + कर्त्तरि क्तः । भयेन दत्तः ।) भीत्या पलायितः । तत्पर्य्यायः । कान्दिशीकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥

भयनाशिनी, स्त्री, (भयं रोगभयं नाशयतीति । भय + नश् + णिच् + णिनिः ।) आयमाया लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयनाशकर्त्री च ॥

भयभीतः, त्रि, (भयेन भीतः ।) त्रासेनातङ्कितः । यथा, वह्निपुराणे गिरिराजोपाख्याने ।

"एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ।
नातो गुरुतरो धर्म्मः कश्चिदन्योऽस्ति खेचर ! ॥"

भयभ्रष्टः, त्रि, (भयेन भ्रष्टः ।) भयदत्तः । इति जटाधरः ॥

भयानकः, पुं, (बिभेत्यस्मादिति । भी + "आनकः पौड्भियः ।" उणा० । ३ । ८२ । इति आनकः ।) व्याघ्रः । राहुः । रसविशेषः । इति मेदिनी । के, २०५ ॥ स तु शृङ्गारादिष्टरसान्तर्गतषष्ठरसः । तस्य लक्षणं यथा,—

"भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्री नीचप्रकृतिः श्यामो मतस्तत्त्वविचारदैः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गद्गदस्वरभाषणम् ।
प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पादिप्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगसंमोहसंत्रासग्लानिदीनताः ।
शृङ्गापस्मारसंभ्रान्तिरित्याद्या अभिचारिणः ॥"

उदाहरणं यथा,—

"नष्टं वसवरैर्मनुष्यगमनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ॥"

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

भयानकः, त्रि, (भी + आनकः ।) भयङ्करः । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ११ । २७ ।

"वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥"

भयापहः, पुं, (भयं अपहरन्तीति । हृ + "अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।" ३ । २ । १०१ । इति डः ।) राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भयनाशके, त्रि ॥)

भयावहः, त्रि, (आवहतीति । आ + वह + अच् । भयस्यावहः इति ।) भयङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तथा, भगवद्गीतायाम् । ३ । ३५ ।

"श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ॥")

भरः, पुं, (भरतीति । भृ + पचाद्यच् ।) अतिशयः । इत्यमरः । १ । २ । ६९ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ४१ ।

"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ॥"

भारः । यथा, भागवते । १ । ३ । २३ ।

"एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् ॥")

भरणकर्त्तरि, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे ।१०।१००।७।

"भराय सु भरत भागमृत्वियं
प यायवे शुचिपे क्रन्ददिष्टये ॥"

"भराय भर्त्तव्याय पोषकाय ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ संग्रामः । यथा, ऋग्वेदे ।४।३८।५।

"उत नोनं वस्वमर्धं न जग्मुः
मनुकीषाम्नि त्रितयो भरेषु ॥"

"भरेषु संग्रामेषु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

भरटः, पुं, (बिभर्त्तीति । भृ + "अनिदाप्यसुरुद्भृमदिशमिनमिभ्रस्ज्यभ्य इत्यन्निति ।" उणा० । ४ । १०४ । इति अटच् ।) कुम्भकारः । इत्युणादिकोषः ॥

भरणं, क्ली, (भियतेऽनेनेति । भृ + करणे ल्युट् ।) वेतनम् । भृतिः । इति मेदिनी । णे, ६८ । (भृ + भावे ल्युट् ।) पोषणम् । यथा,—

"भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीड़ने चास्य तस्मादयत्नेन तं भरेत् ॥"

इति दायभागः ॥

भरणः, पुं, (भरतीति । भृ + ल्यु ।) भरणीनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भरणी, स्त्री, (भरण + गौरादित्वात् ङीष् । पोषकलता । इति मेदिनी । णी, ६८ ॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वितीयनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । यमदैवता २ । इति हेमचन्द्रः । मा तारकाचयमितत्रिकोणाकृतिः । तस्या अधिष्ठात्री देवता यमः । यथा,—

"तारकात्रयमिते त्रिकोणके
मध्यगे दिविषदध्वनो यमे ।
पङ्कजासिभुजसंश्रयकाः कलाः ॥
दं ३ । ४५ । इति कालिदासकृतराशिलग्नमानम् ॥ सा च उग्रगणान्तर्गता । अधोमुखगणान्तर्गता च । विद्यार्थ्यभूमिखनं प्रशस्ता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ तत्र जातफलम्

"सदापकीर्त्तिर्हि महाप्रवादो
नानाविधैर्दोषविनीतकालः ।
जले विलासी चपलः खलः स्यात्
प्राणिप्रणीतो भरणीषु जातः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

भरतः

भरगीभ्रः, पुं, (भरणी भरणुपलक्षितस्थानं यस्य।) राहुग्रहः। इति हेमचन्द्रः॥

भरणीयः, त्रि, भरणयोग्यः। पोष्यः। भृधातोः कर्म्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, महाभारते। ५।१५०।१७।

"सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान् विसर्जय। अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम!॥")

भरणः, पुं, (बिभर्त्तीति। भृ+"अशॄभृञ्भरटभृञ्भृञः।" उणा०।१।१०८। इति अशॄभृञ्।) स्वामी।।भूपालः। वृषः। इत्यूणादिकोषः॥ भृः। क्रमिः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

भरण्यं, क्ली, (भरणे साधु।"तत्र साधुः।"४।४।९८। इति यत्।) मूल्यम्। वेतनम्। इत्यमरः।२।१०।३१॥

भरण्यभुक्, त्रि, (भरण्यं वेतनं भुनक्ति इति। भुज+क्विप्।) कर्म्मकरः। मूल्यं गृहीत्वा कर्म्मकारकः। इत्यमरः।३।१।१६॥

भरण्या, स्त्री, (भरण+अजादित्वात् टाप्।) वेतनम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

भरण्याक्षा, स्त्री, (भरण्या अक्षा अक्षा यस्याः।) पर्व्वण्यी। इति शब्दचन्द्रिका॥ रामदूतीति ख्याता॥

भरण्युः, पुं, (भरणादिगणीयभरण्यधातुः। ततो बाहुलकात् उण्।) शरण्युः। मित्रम्। इति शब्दमाला॥ अग्निः। चन्द्रमाः। ईश्वरः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

भरतः, पुं, (बिभर्त्ति स्वाङ्गमिति। बिभर्त्ति लोकानिति वा। भृ+"भृञ्भृञ्जिधारिसहितनिपतिदरिद्रातिभ्यः कतच्।" उणा०३।११०। इति अतच्।) नाट्यशास्त्रम्। मुनिविशेषः। स तु अलङ्कारादिशास्त्रस्य मूलकर्त्ता। (भरतस्य शिष्यः। तस्येदमित्यण्। अणो लुक्।) नटः। रामानुजः। दौष्मन्तिः। इति मेदिनी। ते, १३७-३८॥ शबरः। तन्तुवायः। इति विश्वः॥ क्षेत्रम्। भरतात्मजः। इति हेमचन्द्रः॥ दुष्मन्तराजपुत्रभरतस्य पर्य्यायः। शाकुन्तलेयः २ दौष्मन्तिः ३ सर्व्वदमनः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यस्यर्षिश्छागच्छतमन्यमेधं क्षतवान्। पश्चाद्राजसूयं एवमन्यान् नानाविधान् यज्ञानकरोत्। सप्तविंशतिमहस्रवत्सरानेकच्छत्रं राज्यं क्षतवान्। तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—

"दुष्मन्तो मृगयां यातः कण्वाश्रमपदं गतः।
तत्रासीनां स्वप्रभया मरुद्यत्तां रमामिव॥
विलोक्य सद्यो सुमुखे देवमायामिव स्त्रियम्।
बभाषे तां वरारोहां भटैः कतिपयैर्वृतः॥
तद्दर्शनप्रमुदितः संनिवृत्तपरिश्रमः।
पप्रच्छ कामसन्तप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा॥
का त्वं कमलपत्राक्षि! कस्यासि हृदयङ्गमे!।
किं मिथिकीर्षितं ब्रह्मन् भवत्या निर्ज्जने वने॥
यत्तं राजन्यतनया वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे!।
न हि चेतः पौरवाणामधर्म्मे रमते क्वचित्॥

भरतः

श्रीशकुन्तलोवाच।

विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने।
वेदेतद्भगवान् कण्वो वीर! किं करवाम ते॥
आस्यतां क्षत्रविन्द्राद्य! गृह्यतामर्घ्यमेव नः।
भुज्यतां सन्ति नीवारा उष्यतां यदि रोचते॥

श्रीदुष्मन्त उवाच।

उपपन्नमिदं सुभ्रु! जातायाः कुशिकान्वये।
स्वयं हि वृणुते राज्ञां कन्यका सदृशं वरम्॥
औशिनरी यथाधर्म्ममुपयेमे शकुन्तलाम्।
गान्धर्वविधिना राजा देशकालविधानवित्॥
अमोघवीर्य्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्य्यमादधे।
श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतम्॥
कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुचिताः क्रियाः।
बद्धा स्टगेन्द्रं तरसा क्रीडति स्म स बालकः॥
तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा।
हरेरंशांशसम्भूतं भर्त्तुरन्तिकमागमत्॥
यदा न जगृहे राजा भार्य्यापुत्रावनिन्दितौ।
श्रृण्वतां सर्व्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी॥
माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येनजातः स एव सः।
भरस्व पुत्रं दुष्मन्त! मावमंस्थाः शकुन्तलाम्॥
रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव! यमक्षयात्।
त्रायस्व स्यं धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला॥
पितर्य्युपरते सोऽपि चक्रवर्त्ती महायशाः।
महिमा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि॥
चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशोऽस्य पादयोः।
ईजे महाभिषेकेण सोऽभिषिक्तोऽधिराड्विभुः॥
पञ्चपञ्चाशता मेध्येरश्वमेधैस्त्रिभिर्वृतः।
मामतेयं पुरोधाय यमुनामनु च प्रभुः॥
आहृतमप्रतिमेध्याश्वान् ववन्थ प्रददुश्च।
भरतस्य हि दौष्मन्तेरग्निः साचीगुणे चितः॥
महत्सं वह्वृचो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजिरे।
त्रयस्त्रिंशच्छतं त्वश्वान् बद्ध्वा विस्मापयन् नृपान्॥
दौष्मन्तिरत्यगान्मायां देवानां गुरुमायया।
मृगान् शुक्लदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान्॥
ददात् कर्म्मणि मघवन् नियुतानि चतुर्दश।
भरतस्य महत् कर्म्म न पूर्व्वे नापरे नृपाः॥
नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा।
किरातहूणान् यवनान् पौण्ड्रान् कङ्कान् खशाञ्शकान्॥
अब्रह्मण्यनृपांश्चाहन् म्लेच्छान् दिग्विजये ऽखिलान्।
जित्वा पुरासुरा देवान् ये रसौकांसि भेजिरे॥
देवस्त्रियो रसां नीता: प्राणिभिः पुनराहरत्।
सर्व्वान् कामान् दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी॥
समाप्तिमवसाद्यैवं चक्रमप्रतिवर्त्तयन्।
ससम्राट् लोकपालाख्यमैश्वर्य्यमधिराट्श्रियम्॥
चक्रञ्चास्खलितं प्राणान्मन्वैवैत्यपरराम ह।
तस्यामल नृप। वैदर्भ्यः पत्न्योऽग्निसः सुरक्षसाः॥
जघ्नुस्त्यागभयात् पुत्रान्नानुरूपा इतीरिते॥"

इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २० अध्यायः॥*॥

ऋषभदेवात् इन्द्रदत्तजयन्त्यां कन्यायां जातपुत्रान्तर्गतज्येष्ठपुत्रः। यथा। "अथ ह भगवान्

भरत

ऋषभदेवः स्वं वर्षं कर्म्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्म्माननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयविधं कर्म्म समाम्नायमभियुञ्जन्नात्मजानात्मसमानानां शतं जनयामास। येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति।" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे ४ अध्यायः॥*॥ पावकपुत्रः। यथा,—

"पावनो लौकिको त्यग्निः प्रथमो ब्रह्मणः सुतः।
ब्रह्मोदनाग्निसंज्ञस्तत्पुत्रो भरतो नाम विश्रुतः॥"
इति मात्स्ये अग्निवंशो नाम ४८ अध्यायः॥

रामानुजभरतस्य जन्म यथा,—

"भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः।
साक्षादिष्णोश्चतुर्भागः सर्व्वैः समुदितो गुणैः॥"

तस्यानुगतः शत्रुघ्नः। यथा,—

"भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः।
प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः॥"

स कुशध्वजकन्यां माण्डवीं परिणीतवान्। यथा,

"भ्राता यवीयान् धर्म्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः।
अस्य धर्म्मात्मनो राजन्! रूपेणाप्रतिमं भुवि॥
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ! पत्न्यर्थे वरयामहे।
तमेवमुक्त्वा जनको भरतस्याभ्यभाषत॥
गृह्यतां पाणिर्माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन!॥"
स नन्दिग्रामे राज्यं क्षतवान्। यथा,—

"सशस्त्रकलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः।
नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः सर्म्मन्त्री भरतस्तदा॥
सदालशयजनं कृच्छ्रं धारयामास स स्वयम्।
भरतः शासनं सर्व्वं पादुकाभ्यां निवेदयन्॥
ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्याथ पादुके।
तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्व्वदा॥"

इति रामायणे बालकाण्डे। १८। ७२। ७३ अध्यायाः। अयोध्याकाण्डे २४ अध्यायश्च॥

तस्य द्वौ पुत्रौ। यथा,—

"भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च।
मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्म्मेण सुसमाहितौ॥
भरतश्चायतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ।
निहत्य गन्धर्व्वसुतान् दे पुरे विभजिष्यतः॥"

इति रामायणे उत्तरकाण्डे १०१ अध्यायः॥

भरतखण्डं, क्ली, भारतवर्षान्तर्गतकुमारिकाखण्डम्। यथा,—

"कुमारिकेति विख्याता यस्या नाम्ना प्रकथ्यते।
इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्व्वर्गफलप्रदम्॥
यथा क्षत्रावनीयञ्च नानाग्रामादिकल्पना।
इदं भरतखण्डञ्च यथा सम्यक् प्रकथ्यतम्॥"
इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे भूसंस्थितिनामाध्यायः॥

भरतपुत्रकः, पुं, (भरतस्य नाट्यशास्त्रप्रणेतुः पुत्रकः।) नटः। इति हेमचन्द्रः॥

भरतप्रस्थः, पुं, (प्रस्थते इति। प्र+स्था+क्विप्। प्रस्थः। भरतस्य प्रस्थः।) केकयी। इति शब्दरत्नावली॥

भरद्वा

भरताग्रजः, पुं, (भरतस्य अग्रजः ।) श्रीरामचन्द्रः । यथा, बोपदेवः ।

"प्रीते स चित्तशयने मम मीनकूर्म-
क्रोडोऽनवद्यहरिवामनजामदग्न्याः ।
योऽभूद्बभूव भरताग्रजजन्मनाम्नः
कल्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥"

भरथः, पुं, (बिभर्त्तीति । भृञ् + "भृञश्चित् ।" उणा० ३ । ११५ । इति अथप्रत्ययः । स च चित् ।) लोकपालः । इत्युणादिकोषः ॥

भरद्वाजः, पुं, (द्वाभ्यां जायते इति । जन् + डः । ततः पृषोदरादित्वात् द्वाजः सङ्करः । भियते भरद्भिरिति । भृ + अप् । भरः । भरश्चासौ द्वाजश्चेति कर्म्मधारयः ।) मुनिविशेषः । स च उतथ्यपत्न्यां ममतायां बृहस्पतिवीर्य्याज्जा[1]तः । तस्य जन्मविवरणं यथा । "ततोऽस्य वितथे पुत्रजन्मनि पुत्रार्थिने मरुत्सोमयाजिने दीर्घतमसा पार्ष्णीप्रहारेणापास्तादृष्टबृहस्पतिवीर्य्यादुतथ्यपत्नी-ममतासमुत्पन्नो भरद्वाजाख्यो नाम पुत्रो मरुद्भिर्दत्तः । अस्यापि नामनिर्वचनश्लोकः पठ्यते ।

'मूढ़े भर द्वाजमिमं भर द्वाजं बृहस्पते ! ।
यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥' इति ।

भरद्वाजश्च तस्य वितथे पुत्रजन्मनि मरुद्भिर्दत्तो वितथसंज्ञामवाप ॥"* ॥ अस्य टीका । वितथे अर्थे सति । अत्रैवमितिहासः । बृहस्पतेरुशिजस्योतथ्यस्य ममतायां पत्न्यां गर्भिण्यामासीत् । तस्यां बृहस्पतिः कामाभिभूतो वीर्य्यं अग्रहजत् । तच्च गर्भं प्रविशद्गर्भस्थेन स्थानसङ्कोचभयात् पार्ष्णिप्रहारेणापास्तं बहिः पतितमपि अमोघवीर्य्यतया बृहस्पतेर्भरद्वाजनामपुत्रोऽभूत् । गर्भस्थञ्च बृहस्पतिना तस्मादेवापराधादस्यो भवेति शप्तो दीर्घतमा नामाभवत् । तत्र भरद्वाजनामनिरुक्तिपरः तत्पितृचोर्घ्वादकरोऽयं श्लोको देवैः पठितः । हे मूढ़े ममते द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यां जातमिमं पुत्रं त्वं भर रक्ष । एवं बृहस्पतिनोक्तैव ममता तमाह हे बृहस्पते ! द्वाजं द्वाभ्यां जातमिममेकाकिनी किमित्यहं भरिष्यामि । त्वमिमं भरेति परस्परमुक्त्वा तं पुत्रं त्यक्त्वा यस्मात् पितरौ ममतां बृहस्पतौ ततो यातौ । ततो भरद्वाजाख्योऽयम् । पाठान्तरे एवं विवदमानौ । यद्दुःखात् यन्निमित्ताद् दुःखात् पितरौ यातावित्यर्थः । तदेवं ताभ्यां त्यक्तो मरुद्भिर्भृतः । मरुत्तमोमाख्येन च यागेनाराधितैर्मरुद्भिस्तस्य वितथे पुत्रजन्मनि सति दत्तत्वाद्वितथसंज्ञामवाप । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९ अध्यायः ॥ * ॥ (द्वादशद्वापरेऽसावेव व्यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २६ ।

"एकादशेऽथ चित्रो भरद्वाजस्ततःपरम् ।
त्रयोदशे चान्तरिक्षो धर्म्मस्त्वपि चतुर्दशे ॥"

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।

"रोगाः कार्य्यकरा बलक्षयकरा देहस्य चेष्टाहराः

दक्षा इन्द्रियशक्तिसंक्षयकराः सर्व्वाङ्गपीड़ाकराः ।
धर्म्मार्थाखिलकाममुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा बलात्
प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः प्राणिनाम् ॥

ततोऽयं प्रणमाय कञ्चन विधिञ्चिन्त्यो भवद्भिर्बुधैर्योग्यैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं मुनिं तेऽब्रुवन् ।

त्वं योग्यो भगवन् ! सहस्रनयनं याचस्व लब्धुं क्रमादायुर्व्वेदमधीत्य यं गदभयाक्रुष्टा भवामो वयम् ॥")

पक्षिविशेषः । भारद्व इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आघाटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥ भरद्वालकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (गोत्रभेदः । यथा, मनौ ।

"आङ्गिरस्याः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णकस्तथा ।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः ॥"

इत्यादि गोत्रशब्दे दृश्यम् ॥ भृ + शाट् । भरत् + वाजः । संभ्रियमाणहविर्लक्षणान्नेयजमानादौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११६ । १८ ।

"यदयातं दिवोदासाय वर्त्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयन्ता ॥"

"भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविर्लक्षणान्नाय यजमानाय ।" इति तद्भाष्ये सायणाचार्य्यः ॥)

भरद्वाजकः, पुं, (भरद्वाज + स्वार्थे कन् ।) आघाटपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

भरिणी, स्त्री, (मनो बिभर्त्ति हरतीति । भृ + णिनिः । गौरादित्वात् ङीष् । पृषोदरादित्वात् पूर्ब्वह्रस्वः साधुः ।) हरिद्वर्णः । इत्युणादिकोषः ॥

भरितः, त्रि, (हरितः । पृषोदरादित्वात् हस्य भः ।) हरिद्वर्णः । इत्युणादिकोषः ॥ पुष्टः । भारयुक्तः । भरोऽस्य जात इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

भरिमा, [न्] पुं, (भृ + "भृञृदृहस्तृभ्य इमनिच् ।" उणा० ४ । १४७ । इति भावे इमनिच् ।) भरणम् । इत्युणादिकोषः ॥ (म्रियते इति । कुटुम्बः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

भरुः, पुं, (भरति बिभर्त्ति जगदिति । भृञ् भरणे + "भृञशीङ्चरित्सरिसनिधनिमिमसृजिभ्य उः ।" उणा० १ । ७ । इति उः ।) विष्णुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । समुद्रः । स्वामी । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ स्वर्णम् । शिवः । इति । मेदिनी । रे, ६६ ॥

भरुजः, पुं, (भैति शब्देन रुजतीति । रुज् + क ।) क्षुद्रशृगालः । इति हेमचन्द्रः ॥

भरुटकं, क्ली, (भृ + बाहुलकात् उट । संज्ञायां कन् ।) भृष्टाभिषम् । इति हेमचन्द्रः ॥

भर्गः, पुं, (भृज्यते कामादिरनेनेति । भृज् + "हलश्च ।" इति घञ् ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १ । ३४ ।

भर्त्तृदा

"प्रत्युवाच ततो भर्गः पुरा दक्षप्रजापतेः ।
देवि ! त्वच्च तथान्याश्च दक्षोऽत्यायत्त कन्यकाः ।
स मह्यं भवतीं प्रादात् धर्म्मादिभ्योऽपरा-
श्च ताः ॥

वीतिहोत्रस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १ । ३६ ।
"वीतिहोत्रोऽस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभूत्सुतः ॥")
आदित्यान्तर्गततेजः । यथा, —

"आदित्यान्तर्गतं वर्च्चो भर्गाख्यं तत्सुसूक्ष्मभिः ।
जन्मसृत्युविनाशाय दुःखस्य चिन्तयस्य च ॥
ध्यानेन पुरुषो यच्च हृदयं सूर्य्यमण्डले ॥"

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

भर्गः, [स्] क्ली, (भर्जते इति । भृज भर्जने + "अर्त्तिकृञ्जिभृजिभ्यः कुच्च ।" उणा० ४ । २१५ । इति असुन् कुच्च ।) ज्योतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६२ । १० ।

"तत् सवितुर्व्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥")

भर्ग्यः, पुं, (भृज् + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । चजोरिति कुत्वम् ।) भर्गः । इत्यमरटीकायां भरतरायमुकुटौ ॥

भर्जनं, क्ली, (भृज् + ल्युट् ।) भृष्टिः । इति शब्दमाला ॥ भाजा इति भाषा ॥

भर्त्तव्यं, त्रि, (भृ + तव्य ।) भरणीयम् । पोषणीयम् । यथा, दायभागटीकाधृतबचनम् ।

"दृष्ट्वा च मातापितरौ साध्वी भार्य्या सुतः शिष्यः ।
अप्यकार्य्यकृतं ज्ञात्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥"

भर्त्ता, [र्त्तृ] पुं, (बिभर्त्ति पुष्णाति पालयति धारयतीति वा । भृञ् धारणपोषणयोः + "तृच् ल्वादिभ्यश्च ।" ३ । १ । १३३ । इति तृच् ।) अधिपतिः । (यथा, रघौ । १ । ७४ ।

"सोऽपश्यत् प्रणिधानेन मन्त्रिणः क्षत्रकारणम् ।
भाविनात्मा मुनेर्भर्त्तुरेनं प्रत्यवबोधयत् ॥")

तत्पर्य्यायः । अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परिवृढः ५ अधिभूः ६ पतिः ७ इन्द्रः ८ स्वामी ९ नाथः १० आर्य्यः ११ प्रभुः १२ ईश्वरः १३ विभुः १४ ईशिता १५ प्रभुः १६ नायकः १७ । इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । प्रपञ्चाधिष्ठानत्वत्वेन भरणात् ॥) धात्रि पोष्टरि च त्रि । इति मेदिनी । ते, ३८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । २२ । ३ ।

"भर्त्ता वधस्य दिवो जनानां शंसो महामुत द्यमीधः ॥"

विवाहितायाः पतिः । यथा, महाभारते । १ । १०४ । २८ ।

"भार्य्यायाः भरणाद्भर्त्ता पालनाच्च पतिः स्मृतः ।
अहं त्वां भरणं प्राप्य जात्यन्धं ससुतं तदा ।
नित्यकालं अमेणार्त्ता न भरेयं महातपः ॥")

भर्तृघ्नी, स्त्री, (भर्त्तारं हन्तीति । हन् + टक् । ङीप् ।) पतिघातिनी । इति महाभारतम् ॥

भर्तृदारकः, पुं, (भर्त्ता दियते इति । डदृ आदरे + कर्म्मणि घञ् । ततः स्वार्थे कः ।) नाट्योक्तौ युवराजः । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥

भर्मदारिका, स्त्री, (भर्मदारक+टापि अत इत्वम्।) नाट्योक्तौ राजमुखा। इत्यमरः। १। ७। १६॥

भर्मदारकः, पुं, स्वनामख्यातः कायकर्मदराजविशेषः। इति जटाधरः। स च विक्रमादित्यभ्राता॥ (अयमेव गन्धर्वसेनात् दासीगर्भजातः। यथा, राजावल्याम्। ४। १-२।

"अथ कालेन कियता रममाणो महीतले।
दास्यां गन्धर्वसेनस्तु पुत्रमेकमजीजनत्॥
तस्य भर्मदरीत्येवं नाम चक्रे महामतिः॥")

भर्त्स, क ड च भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-आत्म०-उभ० च-सक०-सेट्।) रेफयुक्तः। दन्त्यवर्गाद्योपधः। भर्त्सो भर्त्सनम्। भर्त्सनस्यापकारणीत्यमरः। १। ६। १४॥ क ड, भर्त्सयते खलं राजा। अ, भर्त्सयति भर्त्सयते। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। कदाचित् परस्मैपदार्थो अकारः। इति दुर्गादासः॥

भर्त्सनं, क्ली, (भर्त्स+ल्युट्।) अपकारणीः। इत्यमरः। १। ६। १४॥ चौरोऽसि त्वां घातयिष्यामि इत्यात्मापकारार्थं वचनम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। कुत्सा २ निन्दा ३ जुगुप्सा ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७ कुत्सनम् ८ परिवादः ९ परीवादः १० जुगुप्सनम् ११ आक्षेपः १२ अवर्णः १३ निर्वादः १४ अपक्रोशः १५। इति शब्दरत्नावली॥ (भर्त्स+युच्। भर्त्सनाप्यत्रार्थे। यथा, कथासरित्सागरे। १२। ५३।

"इत्यादि भर्त्सनां कृत्वा गच्छद्भिस्तैः समं स च।
विवशः प्रययौ विष्णुदत्तस्त्रीभी बभूव च॥")

भर्त्सपत्रिका, स्त्री, (भर्त्स्यते सर्त्सति। भर्त्स+घञ्। भर्त्सं निन्दितं पत्रं यस्याः। कप्। टाप्। अत इत्वम्।) महानीलो। इति राजनिर्घण्टः॥ (भर्त्स्यपत्रिकापि पाठः॥)

भर्म्म, क्ली, (भ्रियतेऽनेनेति। भृ+बाहुलकात् मन्।) स्वर्णम्। भृतिः। नाभिः। इति हिरूपकोषः॥

भर्म्मन्, [न्] क्ली, (भरति भ्रियते वेति। भृञ्+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणा० ४।१४४। इति मनिन्।) वेतनम्। इति हेमचन्द्रः॥ स्वर्णम्। धुस्तूरम्। इत्यमरः। २।६।८४॥ नाभिः। इति विश्वः॥ (भरणम्। यथा, ऋग्वेदे। १०।८८।१।

"द्यविष्यान्नमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं
जुष्टमग्नौ।
तस्य भर्म्मणे भुवनाय देवा धर्म्मणे कं स्वधया
पप्रथन्न॥"

"भर्म्मणे भरणाय।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

भर्म्मेणया, स्त्री, (भर्म्मणि भरणे साधुरिति। भर्म्मन्+यत्। टाप्।) वेतनम्। इति हेमचन्द्रः॥

भर्भ, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफोपधः। भर्भति। इति दुर्गादासः॥

भर्भ, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर०-सक० सेट्।) भर्भति। अन्तःस्थवान्तोऽयम्। इति दुर्गादासः॥

भर्भ, क ड निरूपणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-आत्म० सक० सेट्।) क ड, भार्भयते। इति दुर्गादासः॥

भर्भ, ड दानवधनिरूपणेषु। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म०-सक०-सेट्।) ड, भर्भते। इति दुर्गादासः॥

भर्भरा, स्त्री, (भार्भीति। भा+बाहुलकात् ड भः। भा चासौ भरा चेति कर्म्मधारयः।) राजबला। इति शब्दरत्नावली॥

भर्भरन्दनः, पुं, कान्यकुब्जदेशीयनृपविशेषः। यथा,

"कलावती कान्यकुब्जे बभूवायोनिसम्भवा।
जातिस्मरा महासाध्वी सुन्दरी कमला कला॥
कान्यकुब्जे नृपश्रेष्ठो भर्भरन्दन उरुक्रमः।
स तां संप्राप योगान्ते यज्ञकुण्डसमुत्थिताम्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः॥

भर्भ, ड दानवधनिरूपणेषु। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक० सेट्।) लट्यान्तः। ड, भर्भते। इति दुर्गादासः॥

भर्भः, पुं, (भर्भते इति। भर्भ+अच्।) भल्लकः। इत्यमरः। २। ५। ४॥ (हेयभेदः। यथा, हरिवंशे ३४। ६०।

"ब्रह्मपुरदारुखण्डामर-
वनराज्यकिरातचीनकौशिन्दाः।
भर्भापल्लोमजटासुर-
कुनटखघखोषकुक्षिकारख्याः॥")

भर्भः, पुं क्ली, (भर्भते भर्त्सयतीति। भर्भ+अच्।) शस्त्रभेदः। इति मेदिनी शब्दमाला च। भाला इति भाषा॥ (यथा महाभारते। ५।१४०।६।

"प्रगाढदृढमुष्टित्वं लाघवं वेधनं तथा।
क्षुरनाराचभर्भाणां विपाठानाञ्च तत्त्ववित्॥"

अनेन देहविदलनशल्यादिकमुद्धरति। यथा,—

"स च शल्योद्धरणकः प्रोच्यते वैद्यकागमे।
नाराचबाणशूलाद्यैर्भर्भैः कुन्तैश्च तोमरैः॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वितीयेऽध्याये॥)

भर्भकः, पुं, (भर्भ+स्वार्थे कन्।) भल्लकः। इति हिरूपकोषः॥ (पक्षिभेदः। यथा, भागवते। ३। १०। २३।

"काकगृध्रबकश्येनभासभर्भकबर्हिणः।
हंसमारसचक्राङ्गकाकोलूकादयः खगाः॥")

भर्भपुच्छी, स्त्री, (भर्भस्य पुच्छमिव पृथ्वं यस्याः।) गवेधुका। इति शब्दचन्द्रिका॥ गोरक्षतण्डुला इति ख्याता॥

भर्भाटं, क्ली, प्रसिद्धजराजपुरम्। यथा,—

"सेनागणैः परिवृतः कल्किर्नारायणः प्रभुः।
भर्भाटनगरं प्रायात् खड्गधृक् सप्तिवाहनः॥"

इति कल्किपुराणे। २०. अध्यायः॥

(दक्षसेनस्य पुत्रे, पुं। यथा, हरिवंशे। २०।३२।

"विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूत् दक्षसेनो महीपतिः।
भर्भाटो ततकुमारोऽभूद्राधेयेन हतः पुरा॥")

भर्भातः, पुं, (भर्भं भर्भाख्यमिव अतति आत्मानं ज्ञापयतीति। अत+अच्।) भर्भातकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।

"भर्भातानां भावतश्चिरं नवत्वेऽतोरभावतः॥")

भर्भातकः, पुं, (भर्भ इवातनोतीति। अत+कन्। यद्वा, भर्भात+स्वार्थे कन्।) वृक्षविशेषः। भेला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अरुष्करः २ भर्भातः ३ गोपित्थकन् ४ वह्निनामा ५ वीरतरुः ६ वृणकन्त ७ भूतनाशनः ८। इति रत्नमाला॥ भर्भातकी ९ अग्निसुखी १० वीरवृक्षः ११। इत्यमरः॥ निर्दहनः १२ तपनः १३ अनलः १४ ज्वलनप्रः १५ शैलबीजः १६ वातारिः १७ स्फोटबीजकः १८ पृथग्बीजः १९ धनुर्वृक्षः २० बीजपादपः २१ वह्निः २२। (यथा, सुश्रुते। सूत्रस्थाने। ४६।

"उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहानामथ शस्यते।
ऋते भर्भातकस्नेहान् स्नेहाश्चौषधकल्पिताः॥")

अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। कृमिकफवातोदरानाहमेहदुर्नामनाशित्वञ्च। तत्फलगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। कोष्णत्वम्। कफार्शःश्वासनाशित्वम्। विबन्धशूलजठराध्मानकृमिनाशित्वञ्च। तन्मज्जगुणाः। विशेषेण दाहघ्नमनलत्वम्। पित्तापहत्वम्। तर्पणत्वम्। वातारोचककृद्धारित्वम्। दीपिजनकत्वम्। पित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"भर्भातकं त्रिषु प्रोक्तमरुष्करोऽरुष्करोऽग्निकः।
तथैवाग्निमुखो भर्भो वीरवृक्षश्च गोपित्थकन्॥
भर्भातकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु।
कषायं पाचनं स्निग्धं सोत्क्लेशाग्नं छेदि भेदनम्॥
मेध्यं वह्निकरं हन्ति कफवातव्रणोदरम्।
कुष्ठार्शोग्रहणीगुल्मप्लीहानाहज्वरक्रमीन्॥
तन्मज्जा मधुरो वृष्यो वृंहणो वातपित्तहा।
वृत्तमारुष्करं स्वादु पित्तघ्नं कफवर्द्धनम्॥
भर्भातकः कषायोष्णः शुक्लो मधुरो लघुः।
वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोग्रहणीगदान्॥
हन्ति गुल्मज्वरं चित्रवह्निमाग्न्यक्रमिव्रणान्॥"

इति भावप्रकाशः॥

अन्यच्च।

"भर्भातकफलं स्निग्धं क्रिमिदुर्नामनाशनम्।
दन्त्यग्नेयकरं ग्राहि कषायं मधुरञ्च तत्॥
भर्भातवृन्तं मधुरं कषायं वातकोपनम्॥"

इति राजवल्लभः॥

भर्भातकी, स्त्री, (भर्भातक+गौरादित्वात् ङीष्।) भर्भातकवृक्षः। इत्यमरः॥

भर्भिका, स्त्री, (भर्भ+अच्। स्वार्थे कन्। टाप्। अत इत्वम्।) भर्भातकः। इति शब्दचन्द्रिका॥

भर्भी, त्रि, (भर्भ+गौरादित्वात् ङीष्।) भर्भातकः। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्याः पर्य्यायः।

भवत्

"भल्लातकं चिरुं प्रोक्तमरुष्कोऽरुष्करोऽग्निकः।
तथैवाग्निमुखो भल्लो वीरवृक्षश्च गोपकक्षत्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

भल्लुकः, पुं, (भल्लुक+पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) भालूकः। इत्यमरः॥

भल्लूकः, पुं, (भल्लते इति। भल्ल+"उलूकादयश्च।" उणा० ४। ४१। इति ऊकप्रत्ययेन साधुः।) जन्तुविशेषः। भालूक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऋक्षः २ भल्लः ३ सप्तास्यः ४ दूर्घोषः ५ भल्लुः ६ पृष्ठदृष्टिः ७ द्राघिष्ठः ८ दीर्घकेशः ९ चिरायुः १० दुस्सरः ११ दीर्घदर्शी १२। इति राजनिर्घण्टः॥ भालूकः १३ भालूकः १४ ऋक्षः १५ भल्लूकः १६ भौलूकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १२। ११६। ६।
"सिंहशार्दूलगोधाः क्रूरा मत्ताश्चैव महागजाः।
द्वीपिनः खड्गभल्लूका ये चान्ये भीमदर्शनाः॥"
कोशस्थप्राणिविशेषः। तद्यथा,—
"मुक्तशुक्तिनखसुक्तिशम्बूकभल्लूकपृथवः कोशस्थाः।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)
ध्वोनाकप्रभेदः। (यथास्य पर्य्यायः।
"ध्वोनाकी भूतपुष्पश्च पूतिवृक्षो सुनिद्रमः।
दीर्घवृन्तश्च कट्फलो भल्लूकपुटकोऽरुणः॥"
इति वैद्यकरत्नमाला॥)
कुक्कुरः। इति राजनिर्घण्टः॥

भवं, क्ली, (भवति भूयते वा। भू+अच् अप् वा।) भयम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चालता। इति भाषा॥

भवः, पुं, (भूयते इति। भू+भावे अप्।) जन्म। (यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। १६४।
"भवो जातिमहत्त्वेषु प्रियाप्रियविपर्य्ययः॥"
भवत्यस्मादिति। भू+अपादाने अप्। शिवः। इत्यमरः॥ यथा, श्रुतपथब्राह्मणे। ६।२।३।१५।
"तमब्रवीद् भवोऽसीति तदृषदस्य तन्नामाकरोत्पर्জन्यस्तद्रूपमभवत् पर्জन्यो वै भवः॥")
स च जलमूर्त्तिः। यथा,—
"भवाय जलमूर्त्तये नमः।"
इति पार्थिवशिवलिङ्गपूजाप्रयोगः॥
(भवति प्रभवत्यनेनेति। भू+अप्।) क्षेमः। (यथा, महाभारते। १। २२१। २८।
"को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत्॥"
भवति उत्पद्यतेऽस्मिन्निति। भू+आधारे अप्।) संसारः। (यथा, मार्कण्डेये। १६। ७।
"अनघस्त्वं तथैवेयं देवी सर्व्वभवारणिः॥")
सत्ता। प्राप्तिः। इति मेदिनी॥

भवकः, पुं, (भवतादिति। भू+वुन्।) आशीर्वाचकः। इति संक्षिप्तसारः॥

भवघस्मरः, पुं, (भवस्य बन्धस्य घस्मरः ध्वंसकारकः।) दावानलः। इति शब्दमाला॥

भवत्, त्रि, (भाति विद्यते इति। भा+क्वतुप्रत्ययः।) युष्मदर्थम्। अस्य धातोर्ङवतुप्रत्ययेन निष्पन्नम्। तस्य लिङ्गत्रये रूपम्। भवान् भवन्तौ भवन्तः। (यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये। ८५। ५।
"भवतां नाशयिष्यामि तत्क्षणात् परमापदः॥")
वर्त्तमानार्थम्। इति मेदिनी। ते, १३७॥ अत्र भूधातोः शतृप्रत्ययेन निष्पन्नम्। तस्य लिङ्गत्रये रूपं भवन् भवन्तौ भवन्तः॥ (यथा, मनौ। १२। ६७।
"चातुर्व्वर्ण्यं त्रयो लोका चत्वारश्चाश्रमाः पृथक्।
भूतं भवद्भविष्यच्च सर्व्वं वेदात् प्रसिध्यति॥")

भवती, स्त्री, (भवत्+ङीप्।) वाग्भेदः। स तु विषक्तः। इति शब्दरत्नावली॥ दीप्तिमती। यथा। वाल्मीकिकृतगङ्गास्तोत्रम्।
"स्वर्गारोहणवैजयन्ति भवतीं भागीरथीं
प्रार्थये॥"

भवदारु, क्ली, (भवाय्यं भवप्रियं वा दारु।) देवदारुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

भवदीयं, त्रि, (भवत्+"युवदास्मदोः।" ४।२। ११५। इति छस्।) भवत इदम्। युष्मत्सम्बन्धि। यथा, उद्भटे।
"श्रुत्वातिदूरं भवदीयकीर्त्तिं
कर्णौ च तुष्टौ न च चक्षुषी मे।
द्वयोर्विवादं परिहर्त्तुमिच्छन्
समागतोऽहं तव दर्शनाय॥"
(यथा, भागवते। ६। १८। ३६।
"वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः समाः॥")

भवनं, क्ली, (भवत्यस्मिन्निति। भू+अधिकरणे ल्युट्।) गृहम्। (यथा, मनौ। ११। १८।
"स त्वमु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम्॥"
प्रासादः। यथा, महाभारते। ३।५४।१३।
"देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ॥"
भू+भावे ल्युट्।) भावः। इति मेदिनी॥ (यथा, "ननु प्रागसतो घटस्य भवनं दृश्यते॥"
इति तार्किकाः॥)

भवनाग्निनी, स्त्री, (भवं संसारं जन्मादिकं वा नाशयति उत्सारयति नाशयितुं शीलमस्येति वा। नश+णिच्+णिनिः।) सरयूनदी। इति पुराणम्॥

भवनीयं, त्रि, (भवितुमर्हमिति। भू+अनीयर।) भवितव्यम्। भव्यम्। उत्पत्तार्हम्। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥

भवन्तः, पुं, (भवत्यर्चति। भू+"भृभूवहिवसीति।" उणा० ३।१२८। इति झच्। स च षिद्भवति।) कालभेदः। स तु वर्त्तमानः। इत्युणादिकोषः॥ (भान्ति इति। भा+ङवतु प्रत्ययः।) भवच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनान्तरूपोऽप्ययम्॥ (यथा, महाभारते। ३। ५४। २।
"के यूयं भवन्तः कस्यामी यस्याहं दूत इत्थम्॥")

भवन्तिः, पुं, (भू+"सुधृभ्यां झिच्।" उणा० ३। ५०। इति झिच्।) वर्त्तमानकालः। इत्युणादिकोषः संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिश्च॥

भवभूतिः, पुं, (भवेन शिवेन भूतिरैश्वर्य्यादिकं यस्य भव एव भूतिर्यस्येति वा। शिवोपासन-
येवास्य विद्याद्यत्पत्तिस्तथात्वम्।) कविविशेषः स च भोजराजस्य पण्डितः। मालतीमाधवादिनाटककर्त्ता च। तत्पर्य्यायः। भृगर्भः २। इति जटाधरः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। १४४।
"कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः॥"
भवस्य महादेवस्य भूतिरिति विग्रहे तु।) महादेवस्य ऐश्वर्य्यञ्च॥

भवरुत, [द्] क्ली, (भवे जन्मादिप्रदे संसारे रोदिति अनेनेति भवे जन्मनि रोदित्यनेन वेति। रुद्+क्विप्।) प्रेतपटहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भवात्मजा, स्त्री, (भवस्य शिवस्य आत्मजेति।) मनसादेवी। इति शब्दमाला॥

भवाढक्, भवाढ्यः, भवाढ्यः } [घ्] त्रि, युष्मत्समृद्धः। भवानिव ढक्यते य इति युष्मत्पक्षात् भवच्छब्दपूर्ब्बकाढ्यधातोः कर्म्मणि कर्त्तरि क्विप्टक्सक्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति व्याकरणम्॥

भवानी, स्त्री, भवस्य भार्य्या। (भव+"इन्द्रवरुणभवशर्ब्बेति।" ४। १। ४९। इति स्त्रियां ङीष् तस्य आनुक् चागम इति।) दुर्गा। इत्यमरः। १।१।३१॥ एतन्नामकारणं यथा,—
"रुद्रो भवः समाख्यातो भवः संसारसागरः।
भवः कामस्तथा सृष्टिर्भवानी परिकीर्त्तिता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १६। ६।
"भवानी तत्र मे देवी परिचर्य्यां तदाभवत्॥")।

भवानीगुरुः, पुं, (भवान्याः शिवपत्न्या गुरुः पिता।) हिमालयपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥

भवाभीष्टः, पुं, (भवे अभीष्टः।) गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥

भवाब्धिः, पुं, (भवः अब्धिरिवेत्युपमितसमासः। भव एव अब्धिर्वा।) संसाररूपसमुद्रः। यथा,
"ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम्।
भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष! ते चरणारविन्दम्॥"
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे ५ अध्यायः॥

भवायना, स्त्री, (भवः शिव एवायनमाश्रयस्थलमस्याः। शिवशिरसि स्थितत्वादस्यास्तथात्वम्।) गङ्गा। इति शब्दरत्नावली॥ (भवायनी लोके॥)

भविकं, क्ली, (भवः प्रभाव ऐश्वर्य्यादिकमित्यर्थः उत्पाद्यत्वेनास्त्यस्येति ठन्।) मङ्गलम्। तद्वति त्रि। इत्यमरः॥

भविनः, त्रि, (भवो मङ्गलं जातोऽस्येति तारकादित्वात् इतच्।) अतीतोत्पत्तिकः। भूतः। इति जटाधरः॥

भवितव्यं, त्रि, भवनीयम्। भव्यम्। इति भविष्यत्कालेकर्म्मणि भावे शक्यार्हप्रेष्यानुज्ञाप्राप्तकालार्थे च भूधातोस्तव्यप्रत्ययेन निष्पन्नम्। इति व्याकरणम्॥ यथा, वह्निपुराणे।

"न भवद्भ्यामहं क्रोध्यो नायं राजापराध्यति।
भवितव्यमनेनैव येनाहं निधनं गतः॥"

भवितव्यता, स्त्री, (भवितव्य+भावे तल्।) भाग्यम्। इति जटाधरः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २१। ८६।

"तत्तमाचक्ष्व तावत् त्वं कथयिष्याम्यहञ्च ते।
यदस्तु कोऽन्यथा कर्त्तुं शक्तो हि भवितव्यताम्॥")

भविता, [तृ] त्रि, (भू+ण्वुलर्थे तृच्।) भवनशीलः। इति भरतः॥ साधु भवनशीलः। इति सङ्कटः। तत्पर्य्यायः। भूष्णुः २ भविष्णुः ३। इत्यमरः॥ (भविष्यदर्थेऽपि तृच्प्रत्ययः स्यात् यथा, मार्कण्डेये। २४। २६।

"नान्या भार्य्या भवित्रीति वर्णयित्वा मदालसाम्।")

भवित्रः, पुं, (भवाय कार्य्यादिप्रकाशाय इत्रः सूर्य्यः इव। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) कार्य्यकर्त्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भविष्णुः, पुं, (भू+"सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिग्रन्थिपण्डितुण्डिकुण्डिभूभ्य इष्णच्।" उणा०। २। ५५। इष्णच्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः। भयः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिपादः॥

भविष्णुः, त्रि, (भू+"भुवश्च।" ३।२।१३८। इति इष्णुच्। भवतेर्धात्वोष्कन्दसि विषये तच्छीलादिषु इष्णुच् प्रत्ययो भवतीति काशिका।) भविता। इत्यमरः॥

भविष्यः, त्रि, (भू+क्यप्। भवतीति प्रातिस्विट् च ततो विभाषायां पृषोदरात् तस्य लोपः।) भविष्यत्कालः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हरिवंशे। ८२। २८।

"अयं भविष्ये कथितो भविष्यकुशलैर्द्विजैः॥")

पुराणविशेषे, क्ली। यथा,—

"चतुर्दशं भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च॥"

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः॥

(फलविशेषे, क्ली॥)

भविष्यत्, त्रि, (भू+क्यप्। भवतीति प्रातिस्विट् च।) कालविशेषः। तस्य लक्षणम्॥ वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम्। इति सारमञ्जरी॥ वर्त्तमानकालोत्तरकालीनोत्पत्तिकत्वम्। इति शिरोमणिप्रकाशदीधितिकाखण्डनम्॥ तत्पर्य्यायः। अनागतम् २ अस्तनम् ३ प्रगेतनम् ४ वर्त्स्यत् ५ वर्त्तिष्यमाणम् ६ आगामि ७ भावि ८। इति राजनिघण्टः॥ अद्यतने भव्ये श्वो दूरभव्यौ। इति सांप्रदायिकः। यथा श्वो भविता वर्षान्तरे भविष्यति। इति दुर्गादासः॥

भव्यं, क्ली, (भवतीति भूयते इति वा। भू+"भव्यगेयेति।" ३। ३। ६८। इति यत्। भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते। इति काशिका।) फलविशेषः। चालता इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। भवम् २ भविष्यम् ३ भावनम् ४ वक्रशोधनम् ५ लोमफलम् ६ पिच्छिलबीजम् ७। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वञ्च। बालस्य तस्य गुणः। वातकफापहत्वम्। पक्वस्य तस्य गुणः। मधुराम्लत्वम्। रुचिकारित्वम्। अमभूलहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"भव्यं स्वादु कषायाम्लं क्षुद्यमास्यविशोधनम्।
तदेव पक्वं दोषघ्नं गुरु स्याद्धि विषापहम्॥"

इति राजवल्लभः॥

अस्थि। इति मेदिनी। ये, ४३॥

भव्यं, त्रि, (भवतीति। भू+कर्त्तरि निपातनात् वा यत्।) शुभम्। (यथा, भागवते। ४। १४। ३०।

"भव्याय भव्यवाञ्छायां तस्मै विदुर! चक्रुधुः॥")

सत्यम्। योग्यम्। भावि। इति मेदिनी शब्दरत्नावली च॥ (यथा, मार्कण्डेये। ९६। ७।

"भूतभव्यभवन्नाथः प्रसीदतु ममेश्वरः।"

श्रेष्ठम्। यथा, भागवते। १। १५। १७।

"यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भव्याः॥"

"भव्याः श्रेष्ठाः।" इति तट्टीकायां स्वामी॥ प्रसन्नम्। यथा, रामायणे। १। ६२। ७।

"म मे नाथो जनाथस्य भव भव्येन चेतसा।"

भव्येन प्रसन्नेन चेतसेति तट्टीकायां रामानुजः॥)

भव्यः, पुं, (भवति उत्पद्यते भू+निपातनात् कर्त्तरि वा यत्।) कर्म्मरङ्गवृक्षः। इति मेदिनी। ये, ४२॥ रसभेदे, पुंक्ली। इति शब्दरत्नावली॥

भव्या, स्त्री, (भव्य+टाप्।) उमा। गजपिप्पली। इति मेदिनी। ये, ४२॥

भष, भक्षे। पिशुनोक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अभ्रक्षत् अक० पिशुनोक्त्यादौ सक० सेट्।) शुनः कुक्कुरादिकर्त्तृकशब्दः। भषति श्वा। भषत्यन्यदोषं खलः सूचयतीत्यर्थः। भर्त्सने इति प्राचः। भषति श्वा पाप्मं शब्देन निर्भर्त्सयतीत्यर्थः। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

भषः, पुं, (भषतीति। भष कुक्कुरादि शब्दे+घञ्।) कुक्कुरः। इति रत्नमाला॥

भषकः, पुं, स्त्री, (भषतीति। भष+"कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्ब्बस्यापि।" उणा० २। ३२। इति कुन्।) कुक्कुरः। इत्यमरः। २। १०। २२॥

भषणं, क्ली, (भष्+ल्युट्।) शुनकनम्। कुक्कुरशब्दः। इति हेमचन्द्रः॥

भषा, स्त्री, स्वर्णगैरी। इति रत्नमाला॥

भषी, स्त्री, (भष+स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) शुनी। इति शब्दरत्नावली॥

भस, र लि द्युतौ। भर्त्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सक० च सेट्।) र वैदिकः। लि, बभस्ति। इति दुर्गादासः॥

भसत, क्ली, (बभस्तीति। भस्+"शृदृभसोऽदिः।" उणा० १। १२६। इति अदिः।) काष्ठम्। अश्वमांसम्। जघनम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

भसत्, [द्] स्त्री, (भस+अदिः।) भास्करः। योनिः। इति मेदिनी॥ मांसम्। कारण्डवपक्षी। शवः। इत्युणादिकोषः॥ कालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भसनः, पुं, (बभस्तीति। भस्+ल्युः।) भ्रमरः। इति भूरिप्रयोगः॥

भसलः, पुं, (बभस्तीति। भस+बाहुलकात् कलच्।) कालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भसितं, क्ली, (भस्+क्तः।) भस्म। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम्। २६। ४१।

"चन्दनं वामदेवाख्ये हरितालञ्च पौरुषे।
ईशाने भसितं क्षेयमालेपनमितीदृशम्॥")

भसन्धकः, पुं, (भानां नक्षत्राणां स्तुत्यकः।) देवभृत्यः। इति शब्दरत्नावली॥

भस्त्रका, स्त्री, (भस्यते इति। भस दीप्तौ+त्रन्+टाप्। भस्त्रा ततः स्वार्थे कन्। "भस्त्रेषाजाङ्घेति।" ७।३।४७। इति इत्वं न। आतः स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्य्याणां मतेन। इति काशिका।) चर्म्मप्रसेविका। इति शब्दरत्नावली॥

भस्त्रा, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति। भस+"क्षुयमाभूभसिभ्यस्त्रन्।" उणा० ४। १६७। इति त्रन् अजादित्वात् टाप्।) अग्निदीपकचर्म्मनिर्म्मितयन्त्रविशेषः। भाथी इति याँता इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। चर्म्मप्रसेविका २। इत्यमरः। २। १०। ३३॥ चर्म्मप्रसेवकः ३। इति भरतः॥ भस्त्राका ४ भस्त्रका ५ भस्त्री ६। इति शब्दरत्नावली॥ भस्त्रिका ७। इति व्याकरणम्॥ (यथा, भागवते। ६। २०। २१।

"माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः।
भरस्व पुत्रं दुष्पाप्तं मावमंस्थाः प्रकुत्सितम्॥")

भस्त्राका, स्त्री, भस्त्रा। इति शब्दरत्नावली॥

भस्त्री, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति। भस्+त्रन्। गौरादित्वात् ङीष्।) भस्त्रा। इति शब्दरत्नावली॥

भस्म, [न्] क्ली, (बभस्तीति। भस् भर्त्सनदीप्त्योः+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।" उणा० ४। १४४। इति मनिन्॥ दग्धकाष्ठादिविकारः।) स्निग्धाङ्गभूषणम्। छाइ इति भाषा। यथा,—

"अस्याङ्गभूषणं भस्म विभूतिर्भूतिरस्य तु।"

इति शब्दरत्नावली॥

तद्भस्म कामदेवशरीरजम्। यथा,—

"प्रसीद सर्व्वभूतेश! भस्म त्वत्प्रभवा वयम्।
इति स्म वदतां तेषाममराणां तदानलः।
ललाटचक्षुःसम्भूतो भस्माकार्षीज्जनोभवम्॥
दग्ध्वा कामं तदा वह्निर्ज्वालामालातिदीपितः।
संस्तम्भितोऽथ विधिना हरं गन्तुं प्रचक्रमे॥
महादेवोऽथ तद्भस्म मनोभवशरीरजम्।
आदाय सर्व्वगात्रेषु भूतिलेपं तदाकरोत्॥
लेपप्रभावाच्च भस्मानि समादाय तदा हरः।
सगणोऽन्तर्दधे कालीं विहाय विधिसम्मते॥"

इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः॥*॥

भस्मस्नानं सप्तविधस्नानान्तर्गतानेयस्नानम्। यथा,—
"आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्।"
इति यामलः॥
शिवपूजायां ललाटे तस्य धारणमावश्यकम्। यथा,—
"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः॥"
इत्यादिकृतत्त्वम्॥
तेन कार्य्यसिद्धिर्यथा,—
"अस्मना हेमरूप्यायः कांस्यं शुध्यति भस्मना।
अस्नेस्तास्त्रस्य रित्यस्य पुनःपाकेन संशयम्॥"
इति शुद्धितत्त्वम्॥*॥
अश्मरीविकारः। यथा,—
"शर्करासिकतामेहो भस्माख्योऽश्मरीति च।
अश्मर्य्याः शर्करा क्रोया तल्लक्षणचिकित्सना॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने अश्मरीनिदानम्॥
भस्मकं, क्ली, (भस्म + संज्ञायां कन्।) रोगभेदः। भस्माकोट इति ख्यातः। विड्भङ्गः। (यथास्य पर्य्यायः।
"जन्तुघ्नं भस्मकं रेणुः क्रिमिघ्नं चित्रनद्वलम्।
क्रिमिशत्रु विड्भङ्गस्य गर्हभं तच्च कैवलम्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
कलधौतम्। इति मेदिनी। के, १३३॥*॥
भस्मकस्य निदानसंप्राप्तिपूर्ब्बकं लक्षणमाह।
"कफादिरुद्धान्नभुजां नराणां
क्षीणे कफे मारुतपित्तवृद्धौ।
अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्नि-
र्भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात्।
तस्मादसौ भस्मकमङ्गकोऽभू-
दुपेक्षितोऽयं प्रथते च धातून्॥"
भस्मकस्य भोपद्रवमरिष्टमाह।
"त्वक्स्वेददाहभक्तार्दीन् कृत्वेवाग्निर्मरुत्समवान्।
पक्वान्नमाशु धात्वादीन् न क्षिप्रं नाशयेद् ध्रुवम्॥"
इति भावप्रकाशः॥
(अत्र तीक्ष्णाग्निशब्दे विजयेनोक्तम्। तीक्ष्णाग्रहणेन भस्मकस्यावरोधः। अत्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव हि भस्मकमित्युच्यते॥ यदुक्तं चरके चिकित्सास्थाने ऊनविंशेऽध्याये। भस्मकचिकित्सामाह।
"वरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम्।
स्वोष्णगुणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति॥
तथा लब्धबलो देहे विरूक्षे सानिलोऽनलः।
परिभूय प्रचलयन्नैक्ष्णादाशु सुदुर्मुदुः॥
पक्वान्नं सततं धातून् क्षीणितादीन् पचत्यपि।
ततो दौर्ब्बल्यमातङ्कान् जन्तुश्चोपनयेन्नरम्॥
भुक्तेऽन्ने लभते ग्लानिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति॥"
"तमत्रयिं गुरुस्निग्धपूतमधुरविस्रलैः॥
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं क्षीरमांसिमवामुभिः।
सुदुर्मुदुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत्॥
स्निग्धस्योल्लेखनं लङ्घा यद्येनं न विपादयेत्।
पायसं क्षपूरं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम्॥
व्यञ्जनार्थौदकानूपपिशितानि घृतानि च।
मत्स्यान् विशेषतः स्निग्धान् स्थिरतोयचरां-
स्तथा॥
आविकं सघृतं मांसमद्यादग्निनाशनम्।"
"पित्तेन श्लीतास्रुना सर्पिर्मधूच्छिष्टेन वा प्लुतम्।
गोधूमचूर्णं पयसा समर्पिष्कं पिबेन्नरः॥
व्याघ्रपरमिहान् वा चीनं खड्गांस्तित्तिरवर्त्तिकान्।
गोधामत्स्यांश्च मद्यं वा अधश्चित्वा शिरां पिबेत्॥"
"श्यामा त्रिवृद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम्।
व्यत्यस्तं पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम्॥
यत्किञ्चिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम्।
तदग्निसहितं सर्व्वं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा॥
कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः।
समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्बलवृद्धये॥")
भस्मकारः, पुं, (भस्म करोतीति। कृ + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्।) रजकः। इति शब्दमाला॥
भस्माकूटः, पुं, कामरूपस्थपर्व्वतभेदः। यथा,—
"नन्दनात् पूर्ब्बभागे तु भस्माकूटो महागिरिः।
यत्र तिष्ठति भूतेशो महादेवो वृषध्वजः॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥
भस्मगन्धा, स्त्री, (भस्मन इव गन्धो यस्याः।) रेणुका। इति भावप्रकाशः॥
भस्मगन्धिका, स्त्री, (भस्मगन्धोऽस्यस्या इति। भस्मगन्ध + "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति ठन्। टाप्।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥
भस्मगन्धिनी, स्त्री, (भस्मन इव बाहुल्येन गन्धोऽस्त्यस्या इति। भस्मगन्ध + इनिः। ङीप्।) रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २।४।१२०॥
भस्मगर्भः, पुं, (भस्म गर्भेऽस्य।) निनिशाकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य निनिशशब्दे ज्ञातव्यम्॥)
भस्मगर्भा, स्त्री, (भस्म गर्भेऽस्या इति। टाप्।) कपिलशिंशपा। इत्यमरः। २।४।१३॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे।
"शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः।
कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्त्तिता॥")
रेणुकाख्यगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥
भस्मतूलं, क्ली, (भस्म तूलति तुलयति वेति। तूल + क।) ग्रामकूटः। पांशुवर्षणम्। हिमम्। इति मेदिनी। ले, १६८॥
भस्मरोहा, स्त्री, (भस्मनि रोहति इति। रुह् + अच्। टाप्।) दग्धवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
भस्मवेधकः, पुं, (भस्म इव वेधकः।) कर्पूरः। इति शब्दरत्नावली॥
भस्माचलः, पुं, कामरूपस्थपर्व्वतभेदः। यथा,—
"सर्व्वतीर्थजले स्नात्वा स्पृष्ट्वा चन्द्रं सवासवम्।
मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा मुक्तिर्भस्माचलं गते॥"
इति श्रीकालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥
भस्माक्षयः, पुं, (भस्मा व्याक्षयते संहरते इति। व्या + क्षि + बाहुलकात् घञ्।) कर्पूरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (विवरणमस्य कर्पूरशब्दे ज्ञातव्यम्॥)
भा, ल प दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा० पर०-अक०-अनिट्।) ल, भाति। प, भा। इति दुर्गादासः॥
भा, स्त्री, (भा दीप्तौ + "घिड्डिदादिभ्योऽङ्।" ३। ३। १०४। इत्यङ। टाप्।) प्रभा। दीप्तिः। इत्यमरः। १। ४। ३४॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ३०। १२।
"भाय दार्व्याहारमिति॥")
भाः, [स] पुं, (भासते इति। भास दीप्तौ + "भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप्।" ३। २। १७७। इति क्विप्।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (स्त्री, दीप्तिः। इत्यमरः। १। ४। ३४॥ यथा, ऋग्वेदे। १। ४६। १०।
"व्यभूद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः॥")
भाकुटः, पुं, (भया दीप्त्या कुटतीति। कुट + क।) मत्स्यविशेषः। भेकटी इति भाषा॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। दृष्यत्वम्। श्लेष्मकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
भाकूटः, पुं, (भायुक्ताः कूटाः शिखराणि यस्य।) पर्व्वतभेदः। मत्स्यभेदः। इति मेदिनी। टे, ५३।
भाकोषः, पुं, (भानां दीप्तीनां कोष इव।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
भाक्त, त्रि, (भक्तेः गौण्याद्यर्थेरागतमिति। भक्ति + अण्।) पारिभाषिकम्। गौणम्। लाक्षणिकम्। औपचारिकम्। यथा। "नन्वेवं परत्र सप्तमे मासि क्रियमाणस्य कथं याग्मासिकत्वम्। इति चेदुच्यते। भाक्तम्।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (भक्तस्येदमिति तस्येदमित्यण्।) भक्तसम्बन्धिनि च॥ (भक्तमर्हति दीयते नियुक्तमिति। भक्त + "भक्तादणन्यतरस्याम्।" ४। ४। ६८। इत्यण्। अत्रैव पौष्ये च॥)
भाक्तिक, त्रि, (भक्तमर्हति नियुक्तं दीयते इति। भक्त + "भक्तादणन्यतरस्याम्।" ४। ४। ६८। इति पक्षे ठक्।) अन्नेन पोष्यः। भक्तमर्हति दीयते। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
भागः, पुं, (भज्यते इति। भज भागसेवयोः + कर्म्मणि घञ्।) अंशः। इत्यमरः। २।६।८६॥ रूप्यार्द्धकः। भाग्यम्। एकदेशः। इति शब्दरत्नावली॥ राशेस्त्रिंशद्भागैकभागः। यथा,—
"त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतविष्णुधर्म्मोत्तरवचनम्॥
(भज + भावे घञ्। भजनम्। भगानामैश्वर्य्याणां समूहः इति अण्। ऐश्वर्य्यसमूहः॥)
भागधेयं, क्ली, (भाग एव। भाग + "भागरूपनामभ्यो धेयः।" इति धेयप्रत्ययः। अभिधानान्नपुंसकत्वम्।) भाग्यम्। इत्यमरः। २।४।२८॥

भागधेयः, पुं, (भागेन धीयते इति। धा + कर्म्मणि यत्।) राजकरः। इत्यमरः। २। ८। १७॥ दायादः। इत्यभयपालः॥

भागवतं, क्ली, (भगवतो भगवत्या वेदम्। भगवत् + तस्येदमित्यण्।) अष्टादशपुराणान्तर्गतमहापुराणविशेषः। स च वेदव्यासकृतद्वादशस्कन्धद्वात्रिंशदुत्तरत्रिशताध्यायसमन्वितषोडशसहस्रश्लोकसंख्याक-भगवन्माहात्म्यवर्णन-प्रधानको ग्रन्थः। यथोक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे।

"यच्चाधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्म्मविस्तरः।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते॥
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम्।
प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम्॥
अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम्॥"

पुराणान्तरे च।

"यत्रोक्तमादिसर्गो द्वादशस्कन्धसम्मितः।
हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा॥
गायत्र्या च समारम्भस्तद्धि भागवतं विदुरिति॥"

पद्मपुराणे च अम्बरीषं प्रति गौतमवचनम्॥

"अम्बरीष। शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु।
पठस्व स्वसुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति॥"

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥

(तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धम्। एकं महापुराणान्तर्गतमपरमुपपुराणान्तर्गतम्। लोकेऽप्युपलभ्यो द्वयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चास्त्येव। तत्रैकं महापुराणान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्व्विवादमेव। तथापि किं देवीभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमथवा विष्णुभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमिति संशयं केचित् विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति। केचित् देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति। तत्र प्रथमपक्षैकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु द्वितीयं भागवतं नास्त्येव महापुराणेष्वेवैकं भागवतं प्रसिद्धम्। तच्च विष्णुभागवतमेव न देवीभागवतम्। देवीभागवतन्तु निर्म्मूलमेवेति वदन्ति। द्वितीयपक्षैकदेशिनोऽपि विष्णुभागवतं वोपदेवकृतमिति वदन्ति। वस्तुतस्तयोरपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्वमुपपुराणत्वञ्च। ननु महापुराणेष्वेवैकं भागवतं प्रसिद्धम्। नतूपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति चेन्न। कूर्म्मगरुडपाद्मादिषूपपुराणेषु द्वितीयस्य सदुपपुराणस्य परिगणनात्। तथाहि हैमाद्रौ दानप्रस्तावे कूर्म्मपुराणेऽष्टादशपुराणान्युक्त्वा,—

"अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु।
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्॥"

इत्यादि॥

"पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवताह्वयम्॥" इति। तथा गारुडे तत्पुरुषस्य द्वितीयांशे धर्म्मकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागमुक्त्वा लघुपुराणानां सात्त्विकादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे ग्रन्थेऽप्युक्तम्।

"पुराणं भागवतं दौर्गं नन्दिप्रोक्तं तथैव च।
पाशुपतं रैणुकञ्च भैरवञ्च तथैव च॥"

इति॥

तथा तत्पूर्व्वमपि।

"विष्णुधर्म्मोत्तरे चैव तत्र भागवतं तथेति॥"

तत्र भागवतं तथेति पाठे तत्र भागवमित्यर्थः। तद्विशेषणेन चोत्तमत्वं सूचितम्। तथा पाद्मे प्रकृतपरीक्षायाम्।

"ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं नारदेरितम्॥"

इत्यादि॥

"तथैव गदितं राम! पुराणं कापिलं तथा।
वाराहं ब्रह्मवैवर्त्तं प्रकृतेषु प्रशस्यते।
शैवं भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव च॥" इति॥

तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशेऽध्याये उपपुराणेषु।

"शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा॥" इति॥

तथा मधुसूदनसरस्वतीकृतभक्तिरसायनाख्यार्थसंग्रहेऽप्युपपुराणमध्ये भागवतं परिगणितम्। नागोजीभट्टादिभिश्च धर्म्मशास्त्रग्रन्थेष्वेवमन्यैरपि निबन्धकारैरिति। ननु देवीभागवतस्य।

"तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसम्मितम्॥"

इति प्रथमाध्यायस्यस्ववचनेनाष्टादशमहापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमिति स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतः कथमन्यपुराणमुपपुराणत्वं बोधयेत्सर्व्वं क्वचिदुच्चरमिति चेन्न। नारदीयशिववायव्यादित्यपुराणानां स्वमुखेनान्यमुखेन वा महापुराणत्वेन ज्ञायमानानामन्यपुराणेष्वपपुराणत्वस्य व्यवस्थापनात्। पुराणमतभेदेन कस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्वसिद्धा तद्विरोधाभावात् पुराणभेदेन मतभेदस्तु बहुशः प्रसिद्धः। वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं शैवपुराणेषु तामसत्वं वैष्णवपुराणमतेन। शैवपुराणेषु सात्त्विकत्वं वैष्णवपुराणेषु तामसत्वम्।

"दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः।
तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते॥"

इति स्कान्दे॥

शैवपुराणमतेनैवेति। तथाहि नारदीयस्य पुराणस्य स्वान्तर्गतमहापुराणसंख्यां स्वमुखेनैव स्वात्मनो महापुराणत्वं बोधयतः।

"मद्वयं भद्वयं चैव ब्रचयं वचतुष्टयम्।
अग्निपाग्निपुराणानि कूस्कंगारुडमेव च॥"

इति वचनेन वक्ष्यमाणमुद्गलपुराणवचनेन च महापुराणवहिर्भूतत्वं बोधयते। अग्निपाग्नीत्यत्राग्निशब्देनादित्यपुराणं तथा शैवपुराणस्य स्वमुखेन स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतो मद्वयं भद्वयमित्येव वचनं तद्बहिर्भूतत्वं बोधयति। ननु वायव्यं पुराणमेव शैवे शिवप्रतिपादकत्वात्तस्य च वचतुष्टयपदेन संग्रहात्तदुदाहरणं न सम्भवतीति चेन्न। मुद्गलपुराणे।

"ब्राह्मञ्च वैष्णवं पाद्मं शैवं भागवतं तथा।
भविष्यं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयञ्च वामनम्॥
आग्नेयं वायवं मात्स्यम्।" इति वचनेन शैववायव्यपुराणयोः परस्परं पृथक्त्वेन परिगणनात्। तथा वायवपुराणस्य स्ववचनेन स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतो वक्ष्यमाणशैवपुराणवचनं महापुराणबहिर्भूतत्वं बोधयति। तथादित्यपुराणस्यापि व्यालिंपाग्निपुराणानीति क्वचित् पुराणसम्मतपाठेन महापुराणत्वम्। अन्यापलिङ्गकूस्कारख्यमिति क्वचित् पुराणसम्मतपाठेन महापुराणबहिर्भूतत्वं यथा चैतेषां चतुर्णां क्वचित् पुराणेषु महापुराणत्वेन क्वचिच्चोपपुराणत्वेन ग्रहणम्। तथा देवीभागवतस्यापि भविष्यतीति को विरोधः। मतभेदेनोभयोरपि वचनयोः प्रमाणत्वात्। ननु अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि त्वित्यादिवचनैरुपपुराणानि आमान्यमभिक्रुतान्येव सन्ति। देवीभागवतं तु व्यासकृतमेवेति। तस्य कथमुपपुराणेष्वन्तर्भावः इति चेन्न। नारदीयशिववायव्यादित्यपुराणेषु व्यासकृतत्वेऽपि कस्यचित् पुराणमते उपपुराणत्वदर्शनात्तादृशनियमस्यास्वीकारात्। प्रायशस्तथा सत्त्वाभिप्रायेण तु तद्वचनम्। इत्थं भागवतद्वयस्य महापुराणमध्ये उपपुराणमध्ये च सत्त्वसिद्धौ कस्य पुराणस्य मते किं भागवतं महापुराणान्तर्गतमिति चेदुच्यते। शैवपुराणमते मात्स्यपुराणमते च देवीभागवतमेव महापुराणमिति। तथाहि शैवपुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये शिवाक्षव्यवरेण व्यासेन महापुराणानि प्रणीतानीत्युक्त्वनन्तरं तेषां नामान्यष्टादशोक्त्वा तेषां योगरूढानां नाम्नां निर्व्वचनं तत्रैव कृतम्। तद्यथा,—

"यत्र वक्ता स्वयं तत्र! ब्रह्मा साक्षाच्चतुर्म्मुखः।
तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं मुने!॥"

तत्र इति मुनिसम्बोधनम्।

"पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम्।
तस्मात् पाद्मं समाख्यातं पुराणञ्च द्वितीयकम्॥
पराशरकृतं यत्तु पुराणं विष्णुबोधकम्।
तदेव व्यासकथितं पुत्रपिप्पलतः॥
यत्र पूर्व्वोत्तरखण्डे श्रियस्य चरितं बहु।
शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च॥
भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं नतु देवीपुराणकम्॥"

नारदोक्तं पुराणन्तु नारदीयं प्रचक्षते॥

यत्र वक्ताभवत्तत्र! मार्कण्डेयो महामुनिः।
मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्तमम्॥
अग्नियोगात्तदाग्नेयं भविष्योक्तैर्भविष्यकम्।
विवर्त्तनाद्ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते॥
लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गमुच्यते।
वराहस्य च वाराहं पुराणं द्वादशं मुने!॥
यत्र स्कन्दः स्वयं वक्ता श्रोता साक्षात्महेश्वरः।
तत्तु स्कान्दं समाख्यातं वामनस्य तु वामनम्॥
कौर्म्मं कूर्म्मस्य चरितं मात्स्यं मत्स्यस्य कीर्त्तितम्।

गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुडसंज्ञकम् ॥
ब्रह्माऽऽचरितोक्तत्वाद् ब्राह्मं परिकीर्त्यते-
तम् ॥"

अत्र क्वचिदुक्तसम्बन्धः क्वचिच्छ्रोतृसम्बन्धः क्वचित्प्रतिपाद्यमुख्यदेवताचरितसम्बन्धः। प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम्। तत्र भागवतनाम्नो निर्वचनवाक्यमेतत्।

"भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् ॥"

अनेन च वाक्येन भगवत्या इदं भागवतमिति व्युत्पत्त्या ग्रन्थप्रतिपाद्यमुख्यदेवताचरितसम्बन्धः। प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम्। का सा भगवतीत्यपेक्षायामाह दुर्गाया इति। तच्छु भागवतं तु शब्दो निश्चयार्थकः। तदेव भागवतपदवाच्यं प्रोक्तमित्यर्थः। न तु पुराणान्तरमतप्राप्तं विष्णुभागवतं महापुराणान्तर्गतं भागवतमित्यर्थ इति शैवपुराणेन स्वमतं प्रदर्शितम्। कश्चिदेतत् पुराणान्तरमतेन उपपुराणं जानीयात्तत्राह न तु देवीपुराणकमिति। पुराणकमित्यत्र कप्रत्ययोऽल्पार्थकः। अल्पे इति सूत्रात् पुराणकमल्पं पुराणमिति यावत्। देव्याः पुराणकं देवीपुराणकम्। यदिदमुक्तं तद्देव्या उपपुराणं नेवाऽऽहेत्यर्थः। अनेन च वाक्येनास्य महापुराणत्वनिषेधेन स्वाभिप्रेतस्य च उपपुराणत्वनिषेधेन श्रीमद्देवीभागवतस्येव महापुराणत्वं बोधयति आमः। सुखत्वेन भगवतीचरितप्रतिपादकस्य महापुराणमध्ये कस्यचित् पुराणस्यान्यस्याभावात्। ननु नारदादिपुराणवचनबलात् विष्णुभागवतस्य महापुराणान्तर्गतत्वे निश्चिते निश्चिते तद्बलात् भागवतद्वयस्य मतभेदेन महापुराणत्वकल्पनापेक्षया यत्किञ्चित् भगवतीचरितस्यास्मिन्वचने ग्रहणेनानेन वचनेन विष्णुभागवतनाम्न एव निरुक्तिः कृतेति कुतो न कल्प्यते। यद्यपि च विष्णुभागवते दशमस्कन्धे किञ्चिदिन्थंवासिन्याश्चरितमिति चेन्न। तथा सति मुनेर्विष्णुभागवतविषय एव तात्पर्यसत्त्वे भगवत इदं भागवतमित्येव व्युत्पत्तिं कुर्यात्तर्हि केनचिन्मुनेः शिरसि भारः स्थापितो यत् स्वाभिप्रेतां युक्तियुक्तां निरुक्तिं त्यक्त्वा नियम्योज्झितोऽभिप्रेतां निरुक्तिं करोति। किञ्च सर्वचैतद्वचनप्रकरणे

"यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु।
शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥"

इति बहुवचनैर्बहुचरितमुख्यचरितसम्बन्धरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाभिप्रेतत्वं मुनेरवसीयते। मतभेदेन पुराणभेदकल्पना तु नार्चैव मनीषिणाम्। पूर्वोक्तियुक्त्या नारदशैववायवादित्यपुराणीयत्वस्यापि सत्त्वात्। अस्तु वा गौरवं नहि तद्भयात् मुनेस्तात्पर्यमन्यथाकर्तुं कश्चिदीष्टे। तस्मात् पूर्वोक्तं तात्पर्यं विहायान्यतात्पर्यस्यान्यार्थकरणं महासाहसमेव। ननु लक्षणवाक्यमेतत्। ततश्च दुर्गाचरितं यत्र यत्रेति तद्भागवतमित्यर्थः। तच्च न देवीभागवतं भवितुमर्हति। तस्य तल्लक्षणाऽऽक्रान्तत्वे न तु देवीपुराणकमिति निषेधविषयत्वेन निषेधविधोः समानविषयत्वापत्तेः। किन्तु विष्णुभागवतमेव। ननु तथाऽपि तल्लक्षणमन्यपुराणेऽतिप्रसक्तमिति चेन्न। यथा वृत्रासुरवधप्रसङ्गस्य लक्षणमन्यपुराणेषु प्रसक्तमपि यथा लक्षणात्मना गृहीतम्। तद्वदत्रापि सम्भवादिति चेन्न। पूर्वोक्तनिरुक्तिवचनप्रकरणाद्यनुरोधात्। किञ्च लक्षणवाक्यमेतदिति पक्षे यत् किञ्चिच्चरितं गृह्यते उत यावच्चरितम्। यत्किञ्चिच्चरितस्य सर्वमहापुराणेषु सम्भवे देवीपुराणमात्रनिषेधेन न निर्वाहः। तस्माद्देवीपुराणस्यैव निषेधस्वारस्यात्प्रावचरितं मुख्यत्वेन भगवतीचरितमेव ग्राह्यम्। तदा सर्व नार्भीष्टार्थसिद्धिः। मुख्यत्वेन विष्णुभागवते दुर्गाचरितस्याभावान्नैव लभीष्टार्थसिद्धिः। निषेधविधोः समानविषयकत्वरूपं दूषणन्तु नैव सम्भवति। प्रकरणबलात् तात्पर्ये निश्चिते तद्विषयविघायैव निषेधप्रवृत्तेः। वृत्रासुरवधोपलक्षणं तु गायत्र्यारम्भविग्रहमिति न सदतिप्रसक्तं तस्मात् पूर्वोक्त एव तद्वचनार्थ इति तद्वचनाद्देवीभागवतं महापुराणं न तु विष्णुभागवतमिति शिवपुराणमतम्। अत्र च नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य सत्त्वाद्विष्णुभागवनविषय तथा नियमद्वयाभावादिदं शिवपुराणमतमेव सुखमन्यपुराणमतं त्वेकदेशीति नियमद्वयप्रदर्शकव्यासवाक्येन स्पष्टमेव बोधितमिति सुधियो विभावयन्तु। किञ्च।

"शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा।"

इति पाद्मवचनसंवादितया,—

"नवरात्रे तु देवेशि! दौर्गं भागवतं पठेत्।
जपेत् सप्तशतीं चण्डीं नियमेन समाहितः॥"

इति दुर्गातन्त्रङ्गीकृतयामलवचनेन तथा,—

"देवीभागवतं नित्यं पठेद्भक्त्या समाहितः।
नवरात्रे विशेषेण श्रीदेवीप्रीतये मुदा॥"

इति महेशगठकुरकृतदुर्गाप्रदीपधृतदेवीयामलवचनेन च सप्रमाणस्य देवीभागवतस्य सर्वथोपपुराणमध्ये एव निवेशात्।

"तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसम्मितम्।"

इति प्रथमस्कन्धस्थस्य महापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमित्यर्थकस्य देवीभागवतोक्तवचनस्य विद्यालक्षणत्वादप्रामाण्यापत्तेः। मन्यते तु तस्य विषयलाभान्नाप्रामाण्यं तद्वचनप्रामाण्यादपि देवीभागवतमेव महापुराणमिति। किञ्च तस्मादौ कालिकापुराणं।

"यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलं भागवतं स्मृतम्।"

इति वचनं तदपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति। तथाहि।

"अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते।
विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तथा तेभ्यो विनिर्गतम्॥"

इति मात्स्यवचनेनोपपुराणानां महापुराणमूलकत्वनियमादिदं कालिकापुराणं किम्पुराणमूलकमित्याकाङ्क्षायां तस्यानिर्वचनीयं वाक्यं यदिदं कालिकाख्यं पुराणं तन्मूलं तस्य मूलं भागवतं विदुरिति हि तस्यार्थो निवस्यकारैर्दर्शितः। यथाम्नायपुराणार्थैकैकस्माद्महापुराणान्निर्गतानि तद्वदिदं भागवतादुत्पन्नमिति यावत्। तच्च भागवतं न वैष्णवं तन्मूलं भवितुमर्हति। देव्युपपुराणस्य देवीपुराणमूलकत्वे एव सामञ्जस्यात्। शैवोपपुराणानां शैवेभ्य एव वैष्णवोपपुराणानां वैष्णवेभ्य एवोत्पत्तिदर्शनादिति देवीभागवतमेव तन्मूलमिति तस्य महापुराणत्वं सिद्धम्। यत्र तु क्वचित् क्वचित् महापुराणमूलकत्वमपि सिद्धं तत्र यथायोग्यमनुमेयमिति। किञ्चादित्यपुराणदृष्ट्यापि देवीभागवतमेव महापुराणम्। तथाहि आदित्यपुराणे रक्तासुरवधप्रस्तावे।

"या अग्ने महिषं दैत्यं क्रूरं वृत्रासुरं तथा।
सान्धरक्तासुरं हत्वा स्वाराज्यं ते प्रदास्यति॥"

इति वचनम्। अनेन वचनेन देवीभागवते स्वसम्मतिर्दर्शिता। न हि देवीभागवतादिरिक्तमन्यपुराणेषु देवीकृतो वृत्रासुरवधः कश्चिदस्ति। इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं देवीभागवतमेव देवीकृतः सोऽस्ति। तदृच्छयैव तु देवीभागवते स्वसम्मतिर्दर्शितेति युक्तमेव। अनन्तरञ्च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे।

"ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं दृढम्।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तः सर्वबाधाविवर्जितः॥
जीवेद्वर्षशतं साग्रमन्ते वैवस्वतं पदम्॥"

इति पठितम्॥

अत्र च स्वसम्मतं भागवतमेव गृह्णातु सुचितम्। किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपक्ष एव स्वरसतः सङ्गच्छते। प्रथमश्लोके एकादशद्वादशस्कन्धयोश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः कथनात् सूर्यस्य गायत्रीदेवतात्वात्। सङ्गच्छतेतु वक्तृकण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति। किञ्च

"यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते॥"

इति मात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति। वेदे त्रिपदा गायत्रीति गायत्रीलक्षणं श्रूयते। तेन च त्रिपाच्छब्दोऽधिकृत्य यत्र धर्मविस्तरो वर्ण्यते तद्भागवतमिति तदर्थः। त्रिपाच्छब्दश्च देवीभागवते प्रथमश्लोके।

"सच्चिदानन्दरूपां तामाद्यां विद्यां च धीमहि।
बुद्धिं या नः प्रचोदयात्॥" इति श्रूयते।

न विष्णुभागवते तच्छन्दोऽस्ति मुख्यार्थसम्भवे गायत्र्युपदस्य लक्षणया धीमद्दीप्त्यर्थकरणेन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनमस्य वचनस्य तु साहसमेव। क्वचित्पुराणेषु यदि तादृशानीव विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति। तत्र गत्यन्तराभावादस्तु लक्षणा। उदासीने मानस्य वाक्ये तु मुख्यविषयसम्भवे मानुचिता। यत्र्याधुनिकपुस्तकेषु क्वचित्तत्थरगश्लोकोऽपि दृश्यते तथापि सम्प्रदाय्यां गुप्तवतीटीकाकारादिभिस्त्यक्तश्लोकस्यैव आख्यातत्वेन स एव सांप्रदायिकः पाठ इति बोध्यम्। यत्तु गायत्र्यर्थस्य विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिसूर्यादिध्यानमित्युक्तं तत्तु माध्यिकल्पमूलकमेव।

"मैत्रायणीयानां भर्गो वै रुद्रः।" इति श्रुतौ प्रपञ्चसारादिसञ्चितन्त्रेषु पुराणादिषु च शिवसूर्यगणेशादिरूपार्थस्योक्तत्वाच्च तदुद्धृतभाष्यियवाक्यन्तु विरोधित्वे नापेक्षं स्यादमतिन्यूनमानमिति न्यायात् स्तावकमेवेति। किञ्च।

"हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्तवधस्तथा।
गायत्र्या च समारम्भस्तद्धि भागवतं विदुः॥"

इति पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकम्। तथा हि हयग्रीवनामासुरो देवीभागवते प्रथमस्कन्धे प्रसिद्धस्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्रीदेवत्यो मन्त्रः। सा विद्या यत्र वर्णते तद्भागवतमित्यर्थः। स चैत्यस्तदुपासिता विद्या चैत्युभयमपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम्।

"जपन्नेकाक्षरं मन्त्रं मायाबीजात्मकं मम॥"
इत्यादिना॥

नन्वेवं विष्णुभागवते षष्ठस्कन्धेऽपि हयग्रीवमन्त्रस्य मन्त्रादिदं वचनमुभयभागवतसाधारणमिति चेन्न। नारदीये प्रारदातिलकादिनिबन्धेषु च।

"मन्त्राः पुंदेवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्रीदेवताः स्मृताः॥"

इत्यादिवचनैः स्त्रीदेवत्यमन्त्रेष्वेव विद्यापदप्रयोगो न पुंदेवत्यमन्त्रेष्विति प्रतिपादनात्। क्वचित् पुंदेवत्यमन्त्रे तथाप्रयोगस्तु गौणः। न च गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं कल्पितुमुचितम्। लक्षणागरूपदोषापत्तेः। तस्मान्न तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति। किञ्च सारस्वतस्य कल्पस्येति मात्स्यवचनादपि देवीभागवतमेव महापुराणम्। अत्र स्त्रीवं प्रकरणसूचिः।

ऋषय ऊचुः।

"पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत! विस्तरतः क्रमात्।"

इति मुनिप्रश्नोत्तरं ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यत्तद्ब्राह्मं पद्मकल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं वराहकल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं शैवबोधमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुराणान्युक्त्वा तदुत्तरम्।

"यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते॥" इति॥
"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः।
तदृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते॥"

इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि। पश्चादुपपुराणकथनार्थमुपभेदान् प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय पद्मपुराणान्तर्गतसिंहं निर्गतमेवं नन्दिभाषादित्यसंज्ञकाश्युक्त्वा अन्योपपुराणान्यपि महापुराणेभ्य एव निर्गतानीति।

"अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते।
विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदा तेभ्यो विनिर्गतम्॥"

इति वचनेन सूतऋषिरुक्तवान्॥ ततः।

"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च॥"

इत्यादिना पुराणलक्षणान्युक्त्वा,—

"सात्त्विकेषु च कल्पेषु महात्म्यमधिकं हरेः।
राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः।
तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च।
सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां च निगद्यते॥"

इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्माग्निहरसरस्वतीपितॄणां माहात्म्यसम्बन्धात् कल्पानां सात्त्विकराजसतामसत्वसङ्कीर्णत्वभेदेष्वानुर्विध्यमुक्तवानिति। तत्र कल्पानां तत्तद्देवतासम्बन्धज्ञानस्तु तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रतिपाद्यमुख्यदेवताज्ञानेनैव बोध्यम्। अन्यप्रकारस्य क्वचिदपि पुराणेष्वनुपलम्भात्तथैव सति।

"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः।
तदृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते॥"

इति वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रतिपादितम्। तदर्थस्तु यथा गारुडकल्प इत्यत्र गरुडस्यायं गारुडः। यथा वा वाराहकल्प इत्यत्र वराहस्यायं वाराह इति व्युत्पत्तिः प्रसिद्धा। तद्वदेव सरस्वत्या अयं सारस्वत इति विग्रहः।

"सरस्वत्यास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च॥"

इति कल्पनामसु सरस्वतीकल्पस्यैव कथितत्वाच्च। मात्स्यपुराणे उपरिव्याख्याये।

"सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां कल्प उच्यते॥"

इति वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुरुद्राग्निकल्पवद्गौरीलक्ष्म्योः कल्पवच्च सरस्वतीकल्पस्यार्थप्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यास्तदुक्तान्तस्योद्भव उत्पत्तिर्यस्मात् तत्पुराणं भागवतं विदुः। तदृत्तान्तप्रदर्शकं यत् पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत्। अत्र च तत्तद्देवतानामाविर्भावाश्रया ये ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना व्यवह्रियन्ते। एतच्च तत्तन्नामककल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादिकल्पाश्रितकूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव। तथा च मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत् तद्भागवतमित्यभिरहस्यार्थः। तत्र सारस्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या इति वचनेनैवोक्तं तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात्।

इति वचनेनेश्वरप्रेरणां विनापि ग्रहणमेव। अस्मिंश्च वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं बन्ध्यापुत्रोपममेव। तत्र मुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भावस्यामत्त्वात्। विष्णुभागवते द्वितीयस्कन्धे। "पाद्मं कल्पमथो वक्ष्ये।" इति वचनेन स्वमुखेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्तत्वात्। तद्विरोधाच्च न च पाद्मकल्प एव सारस्वतः। सरस्यान् समुद्भूतस्मात्तं कमलं सारस्वतं तस्य कल्प इति व्युत्पत्तेरिति वाच्यम्।

"पद्मकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यस्मादुदाहृतम्।
तस्मात् पाद्मं समाख्यातम्॥"

इति पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन।

"ततश्चैव यदा पाद्ममभूल्लोकरणात्मयं जगत्।
तदृत्तान्ताश्रयं तद्धि पाद्ममित्युच्यते बुधैः॥
पाद्मे तत्र पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह कथ्यते॥"

इति मत्स्यपुराणवचनेन।

"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये येस्युर्नरामराः।"

इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्कथनात्। किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोरेकत्वे पद्मकल्पस्य प्रतिपादकं पुराणद्वयं पाद्मं भागवतमेवेव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्तमित्यत्राभिधेयपदार्थो ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता इति न्यायेन पूर्वं वृद्धारूढं प्रसिद्धं पाद्मशब्दं विहायाप्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य वाचकं कृत्वा सारस्वतपदघटितकल्पने प्रयोजनाभावः। किञ्च सरस्वत्यास्तथा कल्प इत्यादेः। पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिरुक्त्यर्थकस्य वचनसमूहस्य विरोधश्च। न च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्त्वे त्रिंशत्कल्पेषु मत्स्यपुराणोक्तेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम्। प्रभासखण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुजकल्पाख्येषु कल्पेषु मानुकल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्यान्तर्भाध्याये न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात्। यदि तेषां पर्यायत्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्रचिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य प्रवत्सटीकाकारेण पिलकल्पे एव पूर्वार्द्धस्थे पद्मस्योद्भवात् पिलकल्पपदेन पाद्मसंग्रहो वेदितव्य इत्युक्तम्। पुराणकल्पकथनप्रस्तावे सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्करणेन सारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम्। वस्तुतस्तु त्रिंशत्कल्पा ब्रह्मणस्त्रिंशत्तिथ्यात्मकाः त्रिंशत्तिथिषु प्रतिपदादिषूत्पद्यन्ते। भूर्भुवःसुवः भूर्भुवःसुव इत्यादयस्त्रयस्त्रिंशत्कल्पाः। पाद्मादयश्च वायुपुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रतिदिवसेषूत्पद्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदात्तिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मादीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः।

यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पाश्रयत्वेऽपि ब्रह्माण्डब्रह्मखण्डस्यैव सारस्वतकल्पभवत्वेन तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात्।

"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥"
इति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्तीत्याहुस्तदसत् । ब्राह्मजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्पभवत्प्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् समूलत्वेऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः सर्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् । तथा च ब्राह्मजन्मखण्डस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभावात्पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च । न सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयः । किञ्च ब्राह्मजन्मखण्डस्य यथा दशमस्कन्धे कथनं तदा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तत एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्तथा च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युः तस्मात्सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादृशश्च देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति । किञ्च शिवपुराणे उमासंहितायाम् ।

"ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने ।
महाविद्या जगद्धात्री सर्वविद्याधिदेवता ॥
द्वादश्यां फाल्गुनस्येव शुक्लायां समभून्नृप ! ॥"
इति वचनात् फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां देव्या उद्भवस्तद्दिने एव सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्तं हेमाद्रौ कल्पप्रकरणे नागरखण्डे ।

"सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य च ।" इति ॥

तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य ।

"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥"
इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो न विष्णुभागवतमिति बोध्यम् । किञ्च तस्य ग्रहणे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् । तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवायास्यति ।

"सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।"
इति वचनात् । तस्य च संकीर्णेषु सरस्वत्या इति वचनेन सारस्वतकल्प इति ज्ञात्वा च पारम्हंस्यसामर्थ्येव कर्तव्या स्यात् । अतो विष्णुभागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयोऽनिच्छतापि वक्तव्यस्तस्मात् सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनाद्देवीभागवतमेव महापुराणम् । अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वचनम् । तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे ।

"तस्यास्तु सात्त्विकी मूर्त्तिः राजसी तामसी तथा ।
महाकाली महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः स्त्रियः ।
सात्त्विकी तिसृणां मूर्त्तीनां देव्याः प्राकट्यकारणत्वेन ।
तदर्थं च समाख्यातः सर्गः प्राक्तविधारदैः ॥"
इति ।

"अम्बरीषशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।"
इति वचनमपि शुकाय प्रोक्तमिति व्युत्पत्त्या देवीभागवतपरमपि सङ्गच्छते । भवति हि देवीभागवतं शुकायैव प्रोक्तं व्यासेनेति । किञ्च
"अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणम् ॥"
इति मात्स्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति । अष्टादशपुराणोत्तरं भारतस्य ज्ञातत्वात् । भारतोत्तरञ्च विष्णुभागवतस्य ज्ञातत्वात् । भारतोत्तरकालं निर्विण्णो व्यासश्चकारेति विष्णुभागवते एवोक्तत्वात् । नन्व

"वेदशाखाः पुराणानि वेदाङ्गं भारतन्तथा ।
कृत्वा सम्मोहसंमूढोऽभवं राजन् ! मनस्यपि ॥"

इति देवीभागवते तृतीयस्कन्धे एवोक्तत्वात्तत्रापि सविरोधस्तदवस्थ एवेति चेन्न । मन्यते तदानीं ग्रन्थो नैव ज्ञातः किन्तु जनमेजयं प्रति एवं वक्ष्यामीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भारतात् पूर्वमेव देवीभागवतं श्रुतमित्यर्थस्य कल्पनात् । लक्ष्यते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते । चतुःश्लोकीभागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् । उपदेशात् पूर्वं तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् । यदि तत्रापि पूर्वं व्यासस्य ज्ञानमस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः सर्व्वोपपत्तिवादः स्यात् । ततश्च ग्रन्थसारस्यभङ्गप्रसङ्ग इत्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणानीति पाठोऽसङ्गत इति वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पाद्मे भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां परिगणनप्रसङ्गे ।

"वेदास्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः ।
दृश्यमप्यपुराणानि षट्शास्त्राणि समाययुः ॥"
इत्युक्तम् । तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वादष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वं गमयति तस्याष्टादशान्तर्गतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वाष्टादशानां श्रोतृत्वसम्भवेन श्रोतुमागतानां पुराणानामष्टादशत्वानुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गात् । एवं पाद्मे

"सप्तदशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
नाप्नवाञ्छमसा सोऽयं भारतेनापि भामिनि ! ॥
चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं पराम् ॥"
इति सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैवेतां संहितामिति निर्दिश्यस्याष्टादशत्वं गमयति । देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्युक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गादित्याहुस्तदसत् । तेषामेव वचनेविष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिध्यति । किन्तु देवीभागवतस्यैवेति वाहुंधिकत्वं कुर्व्वाणो मूलमेव विनाशयसीति न्याय आगतः । तथा हि भारतं लाभसुखाच्चकृत्वा तत्र सन्दिहानः क्रौष्टुकिर्मार्कण्डेयं प्रत्यागत्य सन्देहं पृष्टवान् तस्मै मार्कण्डेयो मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे

"तदिदं भारताख्यानं बहुार्थं श्रुतिविस्तरम् ।
तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः ॥"
इति ।

तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् । तथैव त्वदुक्तरीत्येव विष्णुभागवतमपि । तथा च भारतात् पूर्वं षोडशपुराणान्येव सिद्धानि । तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये सप्तदशेत्युक्तत्वात् । देवीभागवतमेव महापुराणमन्यथा सप्तदशत्वपूर्त्तिर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचनप्रामाण्यादेवीभागवतमेव महापुराणमिति सिध्यति न तु विष्णुभागवतम् । भारतात् पूर्वं सप्तदशमदीयभागवतसहितानि मार्कण्डेयमष्टादशमभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतोत्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्याभावादित्येवं लापनेनापि दोषाभावादिति सुधियो विभावयन्तु । यत्तु किञ्च पाद्मे ।

"वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥"
इत्यादिना च भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तम् । सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्म्मोक्त्या च सात्त्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् । अतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवीभागवतमिति । अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे ।

"चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्ब्रह्मा तथा ऋषिः ।
अष्टादशपुराणेषु त्रीषु भगवान् भवः ॥"
इत्युक्तम् । स्कान्दे सौरसंहितायाञ्च ।

"कथ्यते दृश्यभिर्विप्राः पुराणैः परमेश्वरः ।
चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः ॥
एकेनाभिस्तथैकेन भगवांश्चण्डभास्करः ॥"
इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतं नेत्यादिदुक्तदसत् । तन्मते मत्स्योक्तसात्त्विकराजसतामसमङ्कीर्णपुराणेषु मध्ये चयाणां व्यवस्था पूर्ववचनेनोक्तयोक्ता । सङ्कीर्णपुराणानान्तु नोक्ता । तेषां कथं पुराणेष्वन्तर्भाव इति चेद्, करिष्यामि कुत्रचिदिति चेन्मम मनोऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन मन्त्राधिष्ठात्रीं देवतां वेदमातां दुर्गां दुर्ब्बोधध्वान्तभानुं गुरुञ्च इति श्रीक्रमदीपिकोक्तप्रकारेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गायाः अधिष्ठात्रीत्वेन तयोरैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवेष्वेवान्तर्भावात् । अतएव

"हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविनायकौ ।
द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः त्रीषु भगवान् शिवः ॥"
इति वचनं सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु द्वयोरपि भागवतयोरस्माकं प्रमाणत्वान् । विष्णुभागवतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन तन्निरासे प्रयोजनाभाव एव । तथा च नारदीयादिपुराणमतेन श्रीविष्णुभागवतं महापुराणं तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि । देवीभागवतन्तु तन्मते उपपुराणम् । त्रैव-

मात्स्यपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणम्। विष्णुभागवतमर्थाद्वैष्णवपुराणमिति सिद्धम्। अत्र केचिद्देवीभागवतसम्मतित्वेन देवीयामलतन्त्रमाहुः।

"श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम्।
पारीक्षितायोपदिष्टं सत्यवत्यङ्गजन्मना॥
तत्र देव्यवतारांश्च बहवः प्रतिपादिताः॥"

इति।

तथा

"इदं रहस्यचरितं राधोपासनमुत्तमम्।
व्यासाय मम भक्ताय प्रोक्तं पूर्वं मयाद्रिजे!॥
मत्तो रहस्यं ज्ञात्वैव राधामाहात्म्यमुत्तमम्।
ततस्य विस्तरं चक्रे श्रीमद्भागवते तथा॥
नारदे ब्रह्मवैवर्त्ते लोकानां हितकाम्यया॥"

इति।

सौभाग्यकल्पलतायां संहारभैरवतन्त्रस्थं वचनं लिखन्ति। तत्र परे विवदन्ते। तदुभयमपि गौरवभिया न लिख्यत इति॥ * ॥)

तत्र विष्णुभागवते प्रथमस्कन्धे परिक्षिन्नारदयोरुपाख्यानम्। विप्रशापात् परीक्षितस्य प्रायोपवेशः। शुकपरीक्षितसंवादश्च॥१॥*॥ द्वितीयस्कन्धे। योगधारणयोत्क्रान्तिः। नारदब्रह्मणोः संवादः। अवतारानुगीतम्। महदादिक्रमेण सृष्टिश्च॥२॥*॥ तृतीयस्कन्धे। विदुरोद्धवसंवादः। कृष्णमैत्रेययोः संवादः। पुराणसंहिताप्रश्नः। महापुरुषसंस्थितिः। प्राकृतिकः सर्गः। वैकृतिकः सप्त सर्गाः। ब्रह्माण्डसम्भूतिः। विराट्पुरुषोत्पत्तिः। कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः। पाद्मसम्भवः। अम्भोधेर्भुव उद्धारणा। हिरण्याक्षवधः। ऊर्द्ध्वतिर्यग्वर्वाक्सर्गः। रुद्रसर्गः। अर्द्धनारीनरस्य सर्गः। यतः स्वायम्भुवमनुः स्त्रीणां आद्या प्रकृतिः प्रतिरूपा च। कर्दमप्रजापतेर्धर्मपत्नीनां सन्तानः। भगवत्कपिलावतारः। कपिलेन देवहूतिसंवादश्च॥३॥*॥ चतुर्थस्कन्धे। नवब्रह्मसमुत्पत्तिः। दक्षयज्ञविनाशनम्। ध्रुवचरितम्। पृथोः प्राचीनबर्हिषश्च चरितम्। नारदस्य संवादश्च॥४॥*॥ पञ्चमस्कन्धे। प्रियव्रतचरितम्। द्वीपसमुद्रादिवर्णनद्युपवर्णनम्। ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानम्। पातालनरकस्थितिश्च॥५॥*॥ षष्ठस्कन्धे। दक्षजन्म। ततपुत्रीणां सन्ततिः। यतः देवासुरनरतिर्यङ्मुखगवादयः। त्वाष्ट्रस्य जन्म च॥६॥*॥ सप्तमस्कन्धे। दितेः पुत्रयोर्निधनम्। प्रह्लादचरितञ्च॥७॥*॥ अष्टमस्कन्धे। मन्वन्तरानुचरितम्। गजेन्द्रविमोक्षणम्। मन्वन्तरावतारान्। हयशीर्षादयोऽवतारान्। जगत्पतेः कौर्म्ममात्स्यनारसिंहवामनरूपाणि। क्षीरोदमथनम्। देवासुरयुद्धञ्च॥८॥*॥ नवमस्कन्धे। राजवंशानुकीर्त्तनम्। इक्ष्वाकुजन्म तद्वंशः। सुद्युम्नवंशः। इलोपाख्यानम्। तारोपाख्यानम्। सूर्य्यवंशानुकथनम्। शशादनृगसौकन्यखर्जातिककुत्स्थखट्वाङ्गमान्धातृसौभरिरामाणां चरितम्। निमेरङ्गपरित्यागः। जनकानां सम्भवः। परशुरामजन्म। भुवो निःक्षत्रीकरणम्। ययातिनहुषभरतशान्तनुतत्सुतयदूनां वंशानुकीर्त्तनञ्च॥९॥*॥ दशमस्कन्धे। श्रीकृष्णस्य वसुदेवगृहे जन्म। गोकुले तस्य वृद्धिः। तस्य पूतनापयःपानम्। शकटोत्थाटनम्। तृणावर्त्तवधः। बकवत्सयोर्वधः। अघासुरवधः। धात्रा वत्सपालावगूहनम्। धात्रा सह धेनुकस्य वधः। प्रलम्बवधः। गोपालानां दावाग्नेः परित्राणम्। कालीयदमनम्। महाहेर्नन्दमोक्षणम्। कन्यानां व्रतचर्य्या। यज्ञपत्नीभ्यः प्रसादः। विप्राणामनुपालनम्। गोवर्द्धनोद्धारणम्। शक्रसुरभिकृतकृष्णस्य यज्ञाभिषेकः। रात्रिषु स्त्रीभिः क्रीडा। शङ्खचूडस्य वधः। केशिवधः। अक्रूरागमनम्। रामकृष्णयोर्मथुराप्रस्थानम्। व्रजस्त्रीणां विलापः। मथुरालोकनम्। गजमुष्टिकचानूरकंसादीनां वधः। सान्दीपनेस्तत्पुत्रानयनम्। उद्धवरामाभ्यां सह हरिणा यदूच्चक्रस्य प्रियकरणम्। जरासन्धसमानीतबहुसैन्यवधः। यवनस्य घातनम्। कुशस्थल्या निवेशनम्। पारिजातहरणम्। रुक्मिणीहरणम्। बाणेन सह युद्धम्। प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणम्। चैद्यपौण्ड्रकृष्णाख्यदम्भवक्त्रशम्बरद्विविदपीठमुरपञ्चजनानां माहात्म्यं वधश्च। वाराणस्या दाहः। पाण्डवान् निमित्तीकृत्य भूमेर्भारावतरणञ्च॥१०॥*॥ एकादशस्कन्धे। विप्रशापापदेशेन स्वकुलसंहारः। उद्धवसंवादः। उद्धवाय आत्मविद्याकर्म्मविनिर्णयकथनम्। आत्मयोगानुभावतो मर्त्यपरित्यागश्च॥११॥*॥ द्वादशस्कन्धे। युगलक्षणवृत्तिः। कलौ नृणामुपप्लवः। चतुर्विधप्रलयः। त्रिविधोत्पत्तिः। परिक्षितदेहत्यागः। व्यासकर्त्तृकृष्णाख्याप्रणयनम्। मार्कण्डेयस्य मत्कथा। सूर्य्यस्य विन्यासश्च॥१२॥*॥ इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे अनुक्रमणिकाध्यायः॥

भागवत, त्रि, (भगवान् हरिः भगवती दुर्गा वास्य देवतेति। भगवत् + "तस्य देवता।"४।२।२४। इति अण्।) भगवद्भक्तः। तस्य लक्षणम्। यथा,

"सर्व्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः।
ततस्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः॥ * ॥

स च यमदूतैरस्पृश्यः। यथा,—

"ये तु भागवता लोके लक्षितास्तत्परायणाः।
पूजयन्ति सदा विष्णुं ते च त्याज्याः सुदूरतः॥"

इति वह्निपुराणे दूतान् प्रति यमवचनम्॥

स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

"दशमीशेषसंयुक्तं दिनं वैष्णवदुर्लभम्।
ये उपासते महीपाल! ते वै भागवता नराः॥
प्राणात्यये न चाश्नन्ति दिनं प्राप्य हरेर्नराः।
कुर्व्वन्ति जागरं रात्रौ सदा भागवता हि ते॥
उपोष्य द्वादशीं शुद्धां रात्रौ जागरणान्विताम्।
अर्च्चयां तु साधयेद्यस्तु स वै भागवतो वरः॥
भक्तिर्भवे विच्युता येषां न च्युतानि व्रतानि च।
सुप्रियः श्रीपतिर्येषां ते स्युर्भागवता नराः॥
सदाचाररताः शिष्टाः सर्व्वभूतानुकम्पकाः।
शुचयस्त्यक्तरागा ये सदा भागवता हि ते॥"

एकादशस्कन्धे।

"सर्व्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः॥
न यस्य स्वपर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा।
सर्व्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः॥"

हरियोगेश्वरोत्तरे।

"हित्वात्मपौरुषीयेर्थान् यो न हेष्टि न काङ्क्षति।
विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः॥"

बृहन्नारदीये।

"शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि।
समबुद्धा प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः॥"

स्कान्दे।

"येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ।
पूजयन्ति च ये नित्यं ते स्युर्भागवता नराः॥
येषां भागवतं शास्त्रं जीविताधिकं भवेत्।
महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः॥"

लैङ्गे।

"भोजनाच्छादनं सर्व्वं यथाशक्त्या ददाति यः।
विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः॥"

गारुडे।

"येन सर्व्वात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेशितः।
वेष्णवेषु कृतात्मत्वान्महाभागवतो हि सः॥"

बृहन्नारदीये।

"तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कुर्व्वते नराः।
तत्काष्ठाङ्कितकण्ठा ये ते वै भागवतोत्तमाः॥
तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्व्वते तु ये।
तन्मूलमृत्तिका येषु ते वै भागवतोत्तमाः॥
मत्कथाश्रवणे येषां वर्त्तते मात्त्विकी मतिः।
सद्भक्तिरि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः॥"

स्कान्दे।

"मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथाश्च शृणोति च।
ह्रष्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तमः॥"

बृहन्नारदीये।

"मन्मानसाश्च मद्भक्ता मद्भक्तजनलोलुपाः।
मन्नामश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः॥
ये चाभिनन्दन्ति नामानि हरेः शृण्वन्ति हर्षिताः।
रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः॥
अन्येषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः॥"

स्कान्दे।

"ये चार्चयन्ति सदा विष्णुं यज्ञेशं वरदं हरिम्।
देहिनः पुण्यकर्म्माणः सदा भागवता हि ते॥"

लैङ्गे।

"विष्णुक्षेत्रे शुभान्येव करोति स्नेहसंयुतः।
प्रतिमाञ्च हरेर्नित्यं पूजयेत् प्रयतात्मवान्॥
विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्म्मणा मनसा गिरा।
नारायणपरो नित्यं भूप! भागवतो हि सः॥"

पाद्मोत्तरखण्डे ।
"तापादिपञ्चसंस्कारी नवेज्याकर्म्मकारकः ।
अर्थपञ्चकविद्विप्रो महाभागवतो हि सः ॥
एकान्तेन सदा विष्णौ यस्माद्दैवे परायणाः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥"
एकादशस्कन्धे ।
"ज्ञाताज्ञाताथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि
याद्दृशः ।
भजन्त्यनन्यभावेन ते वै भागवता मताः ॥
न कामकर्म्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥"
स्कान्दे ।
"यस्य ज्ञक्षुगतस्यापि केशवे रमते मनः ।
न विद्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥
आपन्नस्य यस्येह भक्तिरव्यभिचारिणी ।
मय्येव रमते चित्तं स वै भागवतो नरः ॥"
हरियोगेश्वरोत्तरे ।
"चिन्तयति हृदयं न यस्य साक्षा
द्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।
प्रणयरसनया धृताङ्घ्रिपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥"
मध्यममाह तत्रैव ।
"ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥"
कनिष्ठस्तत्रैव ।
"अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः ॥
भागिकं, त्रि, (भाग + "भागाद्यच्च ।" ५।१।४६।
इति पक्षे ठन् ।) वृद्ध्यर्थदत्तसुदादि । सुदी
टीका इत्यादि भाषा । यथा । भागो वृद्ध्यादि-
रस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं धृतम् । भाग्या
भागिका विभृतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
भागिनेयः, पुं, (भगिन्या अपत्यम् । भगिनी +
"स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।)
भगिनीपुत्रः । तत्पर्य्यायः । स्वस्रीयः २ । इत्य-
मरः ।२ ।६।३२ ॥ स्वस्रिय: ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स च सुख्यप्रतिनिधिः । यथा,—
"ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ
विट्पतिः ।
एभिरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्यावश्यपोष्यत्वम् यथा,—
"पितृष्वसृदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् ।
पूजयेत् कन्यपूर्वाभ्यां वृद्धानाप्तातिथीन् स्त्रियः ॥"
इत्यपुत्रधनाधिकारे दायभागः ॥ * ॥
भागिनेयदत्तककरणं शूद्रस्येव न तु द्विजानाम् ।
यथा, दत्तकचन्द्रिकायां शौनकवचने ।
"दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः ।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् ॥"
तन्मरणे मातुलस्य पत्न्यिग्न्यौचम् । यथा ।
"पत्न्यिग्नी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ।
योनिसम्बन्धमातृष्वसृयपितृष्वस्रीयमागिनेयेषु ।
मातुलमरणे भागिनेयस्यापि पत्न्यिग्न्यौचम् ।"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
भागिनेयी, स्त्री, (भगिनी + ढक् । स्त्रियां ङीप् ।)
भगिन्याः स्त्यपत्यम् । भाग्यो इति भाषा ।
भगिनीशब्दात् स्त्यपत्यार्थे ढके विहितादीप्-
प्रत्ययनिष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥
भागीरथी, स्त्री, (भगीरथस्येयम् । भगीरथ + अण् ।
ङीप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥
पृथिव्यां तस्यावतरणम् । यथा,—
सूत उवाच ।
"ततो भगीरथो राजा तपः परमदुश्चरम् ।
कृत्वा सन्तोषयामास उमाकान्तं महेश्वरम् ॥
धारणायानुमत्वा तं जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
ततो भगीरथः प्राह गङ्गा ब्रह्मन्! विसृज्यताम् ॥
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सम्मान्य विबुधप्रियम् ।
गङ्गां प्रस्थापयामास सापतद्ब्रह्मणोऽन्तिकात् ॥
वायुना प्रेर्य्यमाणापि व्याकाशपथगा नदी ।
विख्याताकाशगङ्गेति तत्र संसेविता गणैः ॥
विष्णोः पदं समायाता तस्माद्विष्णुपदीति सा ।
पूज्यमाना सुरैः सिद्धैर्मुनिविद्याधरोरगैः ॥
सुरालयमनुप्राप्ता तस्माद्देवनदी तु सा ।
तस्मात् प्रपतिता गङ्गा भ्रम्भोः शिरसि संस्थिता ॥
धृतैकेनैव तेनापि भ्रम्भुना योगमायया ।
दिव्यं वर्षशतं साग्रं पुनराराधितेन वै ॥
मुक्ता भगीरथेनैव मलघ्नी विनिर्गता ।
जटाजूटात् प्रपातोर्ई मेरोरुत्सङ्गतोऽगमत् ॥
देवैः परिवृता गङ्गा हेमकूटञ्च पर्व्वतम् ।
मन्दरञ्चैव कैलासं हिमवन्तञ्च पर्व्वतम् ॥
मायायान्तो तु रोधाय खलानो नाम दानवः ।
पार्व्वतं रूपमास्थाय वर्षाणान्तु शतैर्द्विजाः ॥
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ।
स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं वै भगीरथः ॥
तमारुह्यागमत्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी ।
तेन नागेन तं दैत्यं संविदार्य्य न सङ्गतः ॥
शृतधा तां समाधाय मूर्द्धन्यैरावणो गजः ।
महीतलं समापेदे सयावन्नागसाह्वयम् ॥
तस्माद्व्याघटनाद्विप्रा व्यभून्नागपुरं वरम् ।
प्लावयन्ती महीं गङ्गा जह्नोराश्रममभ्यगात् ॥
तां दृष्ट्वाथ पपौ सोऽपि प्रहृत्या कुपितो मुनिः ।
जह्नुना नाशितां दृष्ट्वा गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥
सप्रोक्तस्तोषयामास जह्नुं भगीरथो मुनिम् ।
सुमोच कर्णरन्ध्रेण गङ्गा स दयितेन ताम् ॥
ततस्ताज्जाह्नवी भूता सुता तस्य सुनेस्तथा ।
ततः सा विविधान् देशान् पर्व्वतांश्च तथा-
श्रमान् ॥
संप्लाव्य वारिणा भूयो जगाम पूर्व्वसागरम् ॥
यत्र तच्चोदकं तस्यौ तस्याः पुण्यमभूद्विजाः ।
सुतीर्थं सर्व्वमर्त्यानां तारणं पापनाशनम् ॥
ततः सम्पूरयामास सगरं सर्व्वतो दिशम् ।
प्रपन्नं सागरैः सर्व्वं ततः पातालमाविशत् ॥
सागराणां ततोऽस्तस्मात् संप्लाव्य वारिणा ततः ।
देवैः संपूज्यमानापि जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
अगस्तेः सागराः स्वर्गं ब्रह्मणोपदिशाच्च ये ।
रत्नकान्तिं विनिर्दिष्टा गङ्गाया ब्रह्मणा स्वयम् ॥
भवद्भिरनिशं नृणां कर्त्तव्यं विघ्ननाशनम् ॥
सूत उवाच ।
एतद्वः कथितं सर्व्वं यथावतरणं दिवः ।
गङ्गायाश्चैव माहात्म्यं शृणध्वं गदतो मम ॥"
इत्यादि वह्निपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥
तस्या सुख्यनामानि यथा,—
वराह उवाच ।
"धर्म्मस्तु द्रवरूपेण ब्रह्मणा निर्म्मितः पुरा ।
यदे गङ्गेति विख्याता शृणु लोकं वसुन्धरे ! ॥
किन्तेनाममहस्तेषु मुख्यानामुख्यैः सुविस्तरैः ।
यानि नामानि मुख्यानि तानि यस्याम्यगुह्यमान ॥
गङ्गा भागीरथी पुण्या जाह्नवी सुरनिम्नगा ।
विष्णुपादाब्जसम्भूता भ्रम्भोः शिरसि संस्थिता ॥
सुमेरुशृङ्गसंस्पृष्टा हिमाचलतनाश्रया ।
शङ्खकुन्देन्दुधवला महापातकनाशिनी ॥
नदीश्वरी त्रिपथगा वेणावी सुरसम्प्रिया ।
धर्म्मद्रवी भोगवती त्रिस्रोता पापनाशिनी ॥
क्षमा शान्तिः प्रजाशान्तिः पुण्यदा पूतिका
शिवा ।
महानदी शुभमुखी शुभा मकरवाहिनी ॥
ब्रह्महत्यादि परिभ्रष्टा सौम्यरूपातिशोभना ।
मुनिभिः पूजिता सर्व्वैः सर्व्वदेवैर्नमस्कृता ॥
महायज्ञमयी देवी मर्त्यानामुपकारिणी ।
सर्व्वत्र दुर्लभा गङ्गा त्रिभिः स्थानैर्विशेषतः ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
इदं स्तोत्रं मया ख्यातं पूर्व्वसृष्टं स्वयम्भुवा ।
यः पठेत् प्रातरुत्थाय तस्य नश्यति दुर्गतिः ॥
यत् पापं यौवने बाल्ये कौमारे वार्द्धके च यत् ।
तत् सर्व्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा ॥
कीर्त्तिं प्रीतिं महालक्ष्मीमायुरारोग्यसन्ततिम् ।
ददाति जाह्नवी तुष्टा सर्व्वभावेन माधवि ! ॥"
इति वाराहे सर्व्वपापप्रशमनगङ्गास्तवः ॥
अपि च ।
ब्रह्मोवाच ।
"श्रोतुमिच्छामि देवेश ! लक्ष्मीकान्त ! जगत्
प्रभो ! ।
विष्णो ! विष्णुपदीस्तोत्रं पापघ्नं पुण्यकारणम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।
शिवसंगीतसंमुग्ध श्रीकृष्णाङ्घ्रिद्रवोद्भवाम् ।
राधाङ्घ्रिद्रवसंयुक्तां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
या ब्रह्मसृष्टेरादौ च गोलोके रासमण्डले ।
सन्निधाने शङ्करस्य तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
गोपेगोपीभिराकीर्णे शुभे राधामहोत्सवे ।
कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।
कोटियोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये सप्तगुणा ततः ।
समावृता या गोलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
षष्टिलक्षयोजना या ततो दैर्घ्ये चतुर्गुणा ।
समावृता या वैकुण्ठं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
विंशल्लक्षयोजना या ततो दैर्घ्ये चतुर्गुणा ।

भागुरिः

आवृता ब्रह्मलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
त्रिंशल्लक्षयोजना या दैर्घ्ये पञ्चगुणा ततः ।
आवृता शिवलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये सप्तगुणा ततः ।
आवृता ध्रुवलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये शतगुणा ततः ।
आवृता चन्द्रलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम्॥
षष्टिसहस्रयोजना या दैर्घ्ये दशगुणा ततः ।
आवृता सूर्यलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये च षड्गुणा ततः ।
आवृता सत्यलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
दशलक्षयोजना या दैर्घ्ये पञ्चगुणा ततः ।
आवृता या तपोलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम्॥
सहस्रयोजनायामा दैर्घ्ये दशगुणा ततः ।
आवृता जनलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सहस्रयोजनायामा दैर्घ्ये सप्तगुणा ततः ।
आवृता या च कैलासं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम्॥
शतयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये दशगुणा ततः ।
मन्दाकिनी यैन्द्रलोके तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
पाताले या भोगवती विस्तीर्णदशयोजना ।
ततो दशगुणा दैर्घ्ये तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
क्रोशैकमात्रविस्तीर्णा ततः क्षीणा च कुत्रचित् ।
त्रिस्रोता चालकनन्दा या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम्॥
सत्ये या क्षीरवर्णा च त्रेतायामिन्द्रसन्निभा ।
द्वापरे चन्दनाभा च तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
जलप्रभा कलौ या च नान्यत्र पृथिवीतले ।
स्वर्गे च नित्यं क्षीराभा तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
यस्याः प्रभावमतुलं पुराणे च श्रुतौ श्रुतम् ।
या पुण्यदा पापहर्त्री तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
यस्तोयकणिकास्पर्शः पापिनाञ्च पितामह ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं कोटिजन्मार्जितं दहेत् ॥
इत्येवं कथितं ब्रह्मन् ! गङ्गापद्मैकविंशतिः ।
स्तोत्ररूपञ्च परमं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥
नित्यं यो हि पठेद्भक्त्या संपूज्य च सुरेश्वरीम् ।
अश्वमेधफलं नित्यं लभते नात्र संशयः ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं भार्याहीनो लभेत प्रियाम्।
रोगात् प्रमुच्यते रोगी बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥
अस्यकीर्तेः सुयशा मखौ भवति पण्डितः ॥
यः पठेत् प्रातरुत्थाय गङ्गास्तोत्रमिदं शुभम् ॥
शुभं भवेत्तु दुःस्वप्नं गङ्गास्नानफलं लभेत ॥"

इति गङ्गास्तोत्रम् ॥

नारायण उवाच ।

"भगीरथोऽनेन स्तोत्रेण स्तुत्वा गङ्गाञ्च
नारद ! ।
अगाम तां गृहीत्वा च यत्र नष्टाश्च सागराः ।
वैकुण्ठं ते ययुस्तूर्णं गङ्गायाः स्पर्शवायुना ॥
भगीरथेन सानीता तेन भागीरथी स्मृता ।
इत्येवं कथितं सर्वं गङ्गोपाख्यानमुत्तमम् ॥
पुण्यदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गोपाख्यानेऽष्टमः ॥

भागुरिः, पुं, स्मृतिव्याकरणादिकर्तृमुनिविशेषः*। तत्पर्य्यायः । भृतलुप्यकः २ । इति जटाधरः ॥

भाजितं

(यथा । "वहि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

भाग्यं, क्ली, (भज्यतेऽनेन इति । भज + "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः ।" ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।) प्राक्तनशुभाशुभकर्म्म । तत्पर्य्यायः । दैवम् २ दिष्टम् ३ भागधेयम् ४ नियतिः ५ विधिः ६ । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥ प्राक्तनकर्म्म ७ भागः ८ भवितव्यता ९ । इति जटाधरः ॥ अदृष्टम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ फलोन्मुखीभूतपूर्व्वदैहिकशुभाशुभं कर्म्म । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा,—

"समुद्रमन्थने लेभे हरिर्लक्ष्मीं हरो विषम् ।
भाग्यं फलति सर्व्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ॥"
इति प्राचः ॥

उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । १ ।

"अवगानिलहस्तार्द्रा-
भरणीभाग्योपगः सुतोऽर्कस्य ।
प्रचुरसलिलोपगूढां
करोति धात्रीं यदि स्निग्धः ॥"

भागो बृहादिरस्मिन् दीयते इति । भाग + "भागाद्यच् ।" ५ । १ । ४८ । इति यत् ।) भागिके, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (भागमर्हति । भाग + "दण्डादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । ६६ । इति यत् ।) भागार्हम् । (भज + ण्यत् । भजनीयम् ॥)

भाङ्गीनं, त्रि, (भङ्गाया भवनं क्षेत्रमिति । "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ।" ५ । २ । ४ । इति पक्षे खञ् ।) भङ्गार्चनम् । तत्पर्य्यायः । भाङ्गम् २ । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"एवं माघस्तु माघोणं कौद्रवं कोद्रवीणवत् ।
तथा भाङ्गञ्च भाङ्गीनसुस्यमौर्भीनमित्यपि ॥")

भाज, तृ क पृथक्क्रियायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा० - परo - सकo - सेटo ।) अवभाजत् धनं भ्राष्टवर्गः । इति दुर्गादासः ॥

भाजनं, क्ली, (भाज्यते इति । भाज पृथक्करणे + ल्युट् ।) पात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०२ ।

"राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः संप्रजायते ॥")

योग्यम् । इति मेदिनी । ने, १०१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३४ । २०५ ।

"तस्माज्ज्ञितात्मा राजा स्यादयुक्तदण्डो विशेषविन् ।
प्रजानुरागादेवं हि स भवेद्भाजनं श्रियः ॥")

"यः संवादयते नित्यं योऽभिवादास्तितिक्षति ।
यश्च तप्तो न तपति हृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥"
इति मत्स्यपुराणम् ॥

आढकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

भाजितं, त्रि, (भाज्यते स्मेति । भाज + क्त ।) पृथक्कृतम् । विभक्तम् । इति भाजधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (भावे + क्त ।) भागे, क्ली ॥

भाण्डं

भाजी, स्त्री, (भाज्यते इति । भाज + कर्म्मणि घञ् । भाज + "जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागोनसाः ।" ४ । १ । ४२ । इति ङीष् ।) अञ्जनविशेषः । अन्यत्र भाजा । इति स्त्रीत्यटीकायां दुर्गादासः ॥

भाज्यं, त्रि, भागार्हम् । भाजनीयम् । इति भाजधातोः कर्म्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भाटकः, पुं, क्ली, (भटनीति । भट पोषणे + ण्वुल् ।) व्यवहारार्थं दत्तशकटादिलभ्यधनम् । इति हलायुधः ॥ भाड़ा इति भाषा ॥ अथ गृहादिभाटकम् ।

"परभूमौ गृहं कृत्वा भाटयित्वा वसेत्तु यः ।
स तदृणं गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठैकादिकम् ॥
क्षोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः ।
निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥"
कात्यायनः ।

"गृहवाप्यादिगर्त्तादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।
स्वामिनो नार्पयेद्यावत्तावद्देयाः स भाटकम् ॥"
यावो परकृता प्रतिष्ठितेति विवक्षितम् ।
"हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ॥
स्वामिनो नार्पयेद्यावत् तावद्देयाः स भाटकम् ॥"
बृहन्मनुः ।
"यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा नान्यत्र गच्छति ।
भाटं न दद्याद्दाप्योऽसावनूढ़स्यापि भाटकम् ॥"
शकटं वृषभौकादेरप्युपलक्षणम् । अनूढ़स्यावाहितस्यापि शकटादेः । इति विवादचिन्तामणिः ॥

भाग्यः, पुं, (भाग्यतेऽनेति । भज + अधिकरणे ण्यत् ।) नाटकादिदृश्यरूपकाङ्गनेतृरूपकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६८ ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

"भाग्यः स्याद्धूर्त्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।
एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥
रङ्गं प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा ।
सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्तौ कुर्य्यादाकाशभाषितैः ॥
सूचयेद्वीरशृङ्गारौ गौण्यसौभाग्यवर्णनैः ।
तत्रैनिवृत्तसुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ॥
सुखनिर्व्यहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥
आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदनुत्तरप्रत्युत्तरे कुर्य्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यगौण्यवर्णया सूचयेत् । प्रायग्रहणात् कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति । उदाहरणं लीला मधुकरः ।" इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

भाण्डं, क्ली, (भण्यते भणति वेति । भण् शब्दे + "अमत्राण्डः ।" उणा० १ । ११३ । इति ण्डः । ततः प्रज्ञादित्वादण् ।) पात्रम् । (यथा, महाभारते । १३ । ११ । १०२ ।

"दत्त्वा तु काञ्चनं भाण्डं क्षमियोनौ प्रजायते ॥")

बणिग्द्रव्यधनम् । भूषा । अश्वभूषा । इति मेदिनी । ण्डे, २१ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २६ । २३ ।

"विप्रविह्वकुथावल्गाश्छिन्नभाण्डाः परासवः ।
सारोष्ट्राश्वखरगाः पेतुर्भंधिताः पार्थमार्गगे; ॥")
नष्टभाण्डस्य दण्डादिविधिर्यथा,—
"व्याजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।
प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥
भाण्डं यत्नेन भाण्डेषु यदि वाहकदोषतः ।
दाप्यो यत् तत्र नष्यत्तु देवराजवशादृते ॥"
इति मिताक्षरायां नारदः ॥
नदीकूलद्वयमध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥
(भण्डते इति । भडि + अच् । भण्डस्तस्य भावः इत्यण् ।) भण्डवृत्तिः । इत्यजयपालः ॥ भाँड़ामि इति भाषा ॥
भाण्डः, पुं, गर्दभाण्डयुक्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भाण्डपुटः, पुं, (भाण्डे पुटा यस्य ।) नापितः । इति जटाधरः ॥
भाण्डपुष्पः, पुं, सर्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । कौक्कुटि कस्फुलः २ । इति चिकाण्डशेषः ॥
भाण्डागारः, पुं, (भाण्डानां पात्रादीनामागारः ।) गृहविशेषः । भाँड़ार इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । मन्थरः २ । इति शब्दमाला ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६९ । ५४ ।
"भाण्डागारायुधागारान् योधागारांश्च सर्व्वशः ।
अश्वागारान् गजागारान् वस्त्राधिकरणानि च ॥")
भाण्डारी, [न्] पुं, (भाण्डारोऽधिकारित्वेनास्त्यस्येति । भाण्डार + इनिः ।) भाण्डाराध्यक्षः । भाँड़ारी इति भाषा । यथा, अवहारप्रदीपे ।
"क्षुधितस्त्रसितः कामी विद्यार्थी क्षयिकारकः ।
भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥
भाण्डिः, पुं, (भडि + इन् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नापितस्य क्षुराद्याधारः । भाँड़ि इति भाषा । इति भाण्डिवाहशब्ददर्शनात् ॥
भाण्डिलः, पुं, (भाण्डिरस्त्यस्येति । भाण्डि + लच् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥
भाण्डिवाहः, पुं, (भाण्डं क्षुराद्याधारं वहतीति । वह् + अण् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥
भाण्डीरः, पुं, (भण्ड + ईरच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ व्रजमण्डलान्तरे गोड़ग्रवटवनमध्ये द्वितीयवटवनम् । यथा, —
"सङ्केतवटमादौ तु भाण्डीराख्यं वटं ह्यथम् ॥"
इति नारायणभट्टकृतव्रजभक्तिविलासः ॥
भातं, क्ली, (भा दीप्तौ + क्तः ।) प्रभातम् । इति शब्दमाला ॥ (भा + भावे क्तः ।) दीप्तिः ॥ तद्वति, त्रि ॥
भातिः, स्त्री, (भा + क्तिन् ।) प्रभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १८ । १२ ।
"यत्तद्वपुर्भातिविभूषणायुधै-
रव्यक्तचिद्व्यक्तमधारयद्धरिः ।
बभूव तेनैव स वामनो वटुः
संपश्यतोदीक्षणतीर्थया नटः ॥")
भातुः, पुं, (भातीति । भा + "कमिमनिजनिगाभाभाहिभ्यश्च ।" उणा० १ । ७२ । इति तुः ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीप्तः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
भाद्रः, पुं, (भाद्रौ पौर्णमास्यस्मिन्निति । भाद्री + "सास्मिन् पौर्णमासीति ।" ४ । २ । २१ । इत्यण् ।) भाद्रपदनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे सः । वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चममासः । तत्पर्य्यायः । नभस्यः २ प्रौष्ठपदः ३ भाद्रपदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । २७ ॥ स च द्विविधः । सिंहस्थरविकालः सौरः । १ । सिंहस्थरवेरारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मुख्यचान्द्रः । कन्याप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः । २ । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
"नभस्यमासे खलु जन्म यस्य
धीरो मनोज्ञस्य वराङ्गनानाम् ।
रिपुप्रमाथी कुटिलोऽतिमर्म्मा
प्रपन्नभक्तो स भवेत् सदाम; ॥"
इति कोष्ठप्रदीपः ॥ * ॥
तत्र गोः प्रसवे नारदः ।
"भागौ सिंहगते चैव यस्य गौः सम्प्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्द्दिष्टं षड्भिर्मासैर्न संशयः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
प्रसूतां तत्क्षणादेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्व्वीत घृताक्तै राजसर्षपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥"
आहुतिभिश्चायं होमः ।
"सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥"
इति ॥
तथा ।
"सिंहराशौ गते सूर्य्ये गोः प्रसूतिर्यदा भवेत् ।
पौत्रे च महिषी सूते दिवैवाश्वतरी तथा ।
तदानिष्टं भवेत् किञ्चित् तच्छान्त्यै शान्तिकं चरेत् ॥
अस्य वामेतिसूक्तेन तद्विप्रोरिति मन्त्रतः ।
जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमर्द्धोत्तराधिकम् ॥
मृत्युञ्जयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।
श्रीसूक्तेन ततः स्नायात् शान्तिसूक्तेन वा पुनः ॥
मध्यरात्रौ निशीथे वा यदा गौः क्रन्दते तदा ।
ग्रामे वास्य गृहे वापि शान्तिकं पूर्ब्ववद्विदुः ॥"
संक्रमणोत्तरगौड़ग्रदक्षात्मकपुण्यकालाभ्यन्तरे गोः प्रसवे विप्रसम्प्रदानकगोप्रदानपूर्ब्वकशान्तिः कार्य्या इति विशेषः । तदतिरिक्तसिंहस्थरवौ गोः प्रसवे शान्तिमात्रं कर्त्तव्यं न गोः प्रदानम् । निर्णयसिन्धुधृतादभुतसागरवचनीयवचनजातमीमांसानुसारादिति ॥ * ॥ अथ भाद्रकृत्यम् ।
तत्र जन्माष्टमीव्रतप्रमाणान्यथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् । श्रावणपौर्णमास्यनन्तरितभाद्रकृष्णाष्टम्यां रात्रिमध्ये सकृत्साष्टमीरोहिणीयोगरूपजयन्तीलाभे तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्तीलाभे तु रोहिणीयुक्ताष्टम्यां उभयदिने रोहिणीयुताष्टमीलाभे परदिने । रोहिण्ययलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् । उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति ।
तत्र प्रयोगः पूर्ब्वदिने संयमं विधाय तद्दिने कृतप्रातःस्नानादिराचान्तः । ॐ सूर्य्यः सोम इति पठित्वा ॐ तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिमन्त्रेण नारायणं संस्मृत्य ॐ तत् सत इत्युच्चार्य्य उदङ्मुखो दर्भहस्तस्ताम्रपात्रे कुशतिलजलाद्यादाय ॐ अद्य भाद्रे मासि कृष्णे पक्षे अष्टम्यां तिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा विष्णुलोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति संकल्पयेत् । यद्युपवासदिने प्रातः सप्तमी तदाष्टम्यां तिथौ इत्यत्र सप्तम्यां तिथावारभ्य इति वक्तव्यम् । ततः सामगस्तु ॐ देवो वो द्रविणोदा पूर्णां विवष्ट्यासिचं उदाभिश्चतसृभिर्वया प्रपृङ्धमादित्वो देव ओषते । इति पठेत् । ॐ धर्म्माय धर्म्मेश्वराय धर्म्मपतये धर्म्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः । इत्युच्चार्य्य
"ॐ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्व्वपापप्रशान्तये ।
उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्द्धरात्रोपवासेन मोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो मोक्षकामोऽस्मि यदोविन्द त्रियोनिजम् ।
तन्मे मृष्यतु मां चाहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत् प्रणाशाय गोविन्द ! प्रसीद पुरुषोत्तम ! ॥"
इति पठेत् ।
ततः आह्निकं समाप्यार्द्धरात्रे ततस्तत्प्रतिमासु पटादिषु वा आवाहनविसर्জ্জनसहितं ग्रामे घटादिस्थजले वा आवाहनविसर्জ্জनरहितं पूजयेत् । ततो ध्यानम् ।
"भास्वापि बालकं सुप्तं पर्य्यङ्के स्तनपायिनम् ।
श्रीवत्सवक्षःपूर्णाङ्गं नीलोत्पलदलच्छविम् ॥"
इति ध्यात्वा श्रीकृष्ण स्वागतं इति पृच्छेत् ।
इदमासनं ॐ कृष्णाय नमः । इत्यासनं दत्त्वा एतत पाद्यम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॐ यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः । इत्युच्चार्य्य इदमर्घ्यम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः । ततो दधिमधुघृतात्मकं मधुपर्कमाहाय एष मधुपर्कः ॐ श्रीकृष्णाय नमः । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः । लौकिकषष्ट्यधिकशतत्रयतोलकपरिमितान्नं जलमानीय ॐ योगाय योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः । इदं स्नानीयजलम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः । इदं वस्त्रं इदमाभरणम् एष गन्धः इदं पुष्पम् एष धूपः एष दीपः इदं नैवेद्यम् ॐ विष्णवे विश्वेश्वराय विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः । इत्यनेन नैवेद्यं दद्यात् स्वापयेच्च । ततो नमो देव्यै श्रियै नमः । इति मन्त्रेण श्रियं पूजयेत् । ततः स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य घृततिलाभ्याम् । ॐ धर्म्माय धर्म्मेश्वराय धर्म्मपतये धर्म्मसम्भवाय

गोविन्दाय नमो नमः स्वाहा। इत्यर्घ्यत्रयोदशोत्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौ वा जुहुयात्। ततो गुडघृतेन वसोर्धारां भिक्षां दद्यात्। ततो नाडीच्छेदं भावयेत्। ॐ षष्ठ्यै नम इति षष्ठीं पूजयेत्। ततो भगवतः श्रीकृष्णस्य नामकरणान्नप्राशनचूडाकरणोपनयनोद्वाहगर्भसंस्कारान् भावयेत्। ततः प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नामभिः पूजयेत्। ॐ देवक्यै नमः एवं वसुदेवाय यशोदायै नन्दाय रोहिण्यै चण्डिकायै बलदेवाय इलाय गर्गाय चतुर्भुजाय इत्यनेन यथाशक्ति पञ्चोपचारैः पूजयेत्। ततः प्रकृतेन कृष्णपुष्पचन्दनजलान्यादाय भूमौ जानुनी पातयित्वा,

ॐ क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिनेत्रसमुद्भव!।
गृहाणार्घ्यं मयादत्तं रोहिण्या सहितो मम॥
ॐ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः। इत्यर्घ्यं दद्यात्। ततः प्रणाममन्त्रौ।

"ॐ ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः।
नमस्ते रोहिणीकान्त! सुधावास नमोऽस्तु ते॥
नमोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः।
कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे॥"

ततश्च।

"अनन्तं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम्।
वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम्॥
वराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम्।
दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम्॥
गोविन्दमच्युतं देवमनन्तमपराजितम्।
अधोक्षजं जगद्बीजं स्वर्गस्थित्यन्तकारिणम्॥
अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम्।
नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम्॥
पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम्।
श्रीवत्साङ्कं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम्।
प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामफलिप्सये॥"

इति स्तवः॥

ततः प्रणमेत्।

"प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम्।
त्राहि मां सर्वदेवेश हरे! संसारसागरात्॥"

ततः प्रार्थयेत्।

"ॐ त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवाद्धरे!।
सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवार्णवे॥
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात्।
त्राहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाद्धरे!॥
दुर्गसंस्थायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत्सकृत्।
सोऽहं देवादिदुर्घृत्तस्त्राहि मां दुःखसागरात्॥
पुष्करास्त्र निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे।
त्राहि मां देवदेवेश! त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता॥"

इति प्रार्थयेत्॥

"यद्बाल्ये यच्च कौमारे बाल्ये यच्च यौवने।
तत् पुण्यं हृद्विमाप्नोतु पापं हर हलायुध!॥"

इति वदेत्॥

ततो गीतवादित्रस्तवैः कालं नयेत्। परदिने प्रातःस्नानादिकं कृत्वा भगवन्तं श्रीकृष्णं यथाविधि संपूज्य दुर्गायाश्च महोत्सवः कार्यः। ततो ब्राह्मणान् भोजयेत तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् सुवर्णादि यत् किञ्चिदिष्टतमं श्रीकृष्णो मे प्रीयतामिति।

"ॐ यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत्।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः॥
सुब्रह्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च।
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु इत्युच्चार्य विसर्जयेत्॥"

ततश्चोपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम्। यदा तु महानिशायाः पूर्व्वमेकप्रहरस्यावसानं व्यत्यहरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पारणम्। यदा तु महानिशायामुभयस्थितिः तदा उत्तरवासरे पारणं कुर्य्यात्। तत्र मन्त्रः। ॐ सर्व्वाय सर्व्वेश्वराय सर्व्वपतये सर्व्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः। पारणानन्तरन्तु समापनमन्त्रः। ॐ भूताय भूतेश्वराय भूतपतये भूतसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः। इत्यनेन व्रतं समापयेत्॥ * ॥

भाद्रशुक्लपञ्चमीमधिकृत्य भविष्योत्तरे।

"तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः।
यस्त्वालिख्य नरो भक्त्या ब्राह्मणवर्गादिवर्गके।
पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च सर्पिर्गुग्गुलुपायसैः॥
तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः।
ग्रामप्रमाणं कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत्।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेन्नरः॥
इयमेवालेख्यनागपञ्चमीति वाच्यस्यनिमित्ता।
आलेख्यनागाः कर्कोटकादयः पूर्व्वलिखिताः
पूजा च श्रावणपञ्चमीविहितेति बोध्यम्॥ * ॥

अथ हरेः पार्श्वपरिवर्त्तनम्। तत्र द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्रचरणसमसम्भवे। आभाकासितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकमिति ब्रह्मपुराणात्॥ भाद्रशुक्लद्वादश्यां श्रवणमध्ययुक्तायां सन्ध्यासमये द्वादश्यास्तदभावे एकादश्यादिषु पादयोगे तदभावेऽपि द्वादश्यां केवलायां वा कृताह्निकः सायं सन्ध्यायां देवं संपूज्य।

"ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव!॥"

इति प्राञ्जलिः पठेत्॥

"त्वयि सुप्ते जगन्नाथ! जगत् सुप्तं भवेदिति।
प्रबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्वं चराचरम्॥"

इत्यनेन पूजयेत्॥ * ॥

अथ सिंहार्के चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम्। सिंहार्कमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्।

"नारायणोऽभिरक्षतु निशाकरमरीचिषु।
स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यानापतेच्च सः॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रस्य प्रमादाद्दृष्ट्वा मानवः।
पठेद्वाचयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः॥"

अभिशप्तो मिथ्यापरीवादविषयीभूतः। सोऽभिशापः अद्यापि मनुष्यान् पतेत्। ततश्च प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कृतातिलजलान्यादाय

ॐ अद्येत्यादि सिंहार्कचतुर्थीचन्द्रदर्शनजन्यपापक्षयकामो धात्रेयीवाक्यमहं पठिष्ये। इति संकल्प्य।

"ॐ सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः।
सुकुमारक! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः॥"

इति विष्णुपुराणोक्तं धात्रेयीवाक्यं पठेत्॥ * ॥

अथानन्तव्रतम्। तच्च यदिने पूर्व्वाह्णव्यापिन्यहिने व्रतम्। उभयदिने चेत् परदिने युग्मात्। व्रतानुष्ठानविधिस्तु पद्मनौ द्रष्टव्यः॥ * ॥ अथागस्त्यार्घ्यदानम्। प्रमाणन्तु तिथिनक्षत्रेऽनुसन्धेयम्। सिंहस्थरविकर्कस्थचन्द्रे सौरमासादरः। कन्यार्कसंक्रान्तिपूर्व्वदिनत्रयाभ्यन्तरे ज्ञातज्ञानादिकृताकृतिलकृष्णजलान्यादाय ॐ तत् सदित्युच्चार्य ॐ अद्येत्यादि सर्व्वाभिलषितसिद्धिकामोऽगस्त्यपूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य शालग्रामे जले वा दक्षिणामुखः स्थित्वा पाद्यम् ॐ अगस्त्याय नमः। सितपुष्पाक्षतयुक्तं जलं गृहीत्वा इदमर्घ्यम्।

ॐ काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव।
मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते॥
ॐ अगस्त्याय नमः। एवमाचमनीयञ्चानीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिकं दद्यात्।
ॐ ज्ञातापिबन्निलो येन वातापिश्च महासुरः।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु॥"

इति प्रार्थयेत्॥ इति ज्ञातव्यम्॥

भाद्रपदः, पुं. (भाद्रपदानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी भाद्रपदी सा यत्र मासे सः। भाद्रपदी + अण्।) भाद्रमासः। इत्यमरः। १। ४। १७॥ (यथा,—

"ते तु भाद्रपदाद्यैन द्विमासिकेन व्याख्याताः। तद्यथा। भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

भाद्रपदा, स्त्री, पूर्व्वभाद्रपदानक्षत्रम्। उत्तरभाद्रपदानक्षत्रम्। तत्पर्य्यायः। प्रौष्ठपदा २। इत्यमरः। १। ३। २२॥

भाद्रमातुरः, पुं, (भद्रमातुरपत्यमिति। भद्रमातृ + "मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्व्वायाः।" ४। १। १२५। इति अण्। "उकारादन्तादेश्चः।" इति काशिका।) सतीतनयः। "सत्यास्तु तनये साम्मातुरवद्भाद्रमातुरः।" इति हेमचन्द्रः। ३। २१०॥

भानुः, पुं, (भाति चतुर्दशभुवनेषु स्वप्रभया दीप्यते इति। भा + "दाभाभ्यां नुः।" उणा० १। ३२। इति नुः।) सूर्य्यः। (यथा, महाभारते। ३। ३। २४।

"अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्व्वतोमुखः॥"

विष्णुः। यथा, तत्रैव। १३। १४६। २०।

"सर्व्वगः सर्व्वविद्भानुर्विष्वक्सेनो जनार्द्दनः॥"

प्राधायाः पुत्रभेदः। यथा, तत्रैव। १। ६५। ४८।

"विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा।
इत्येता देवगन्धर्व्वा प्राधायाः परिकीर्त्तिताः॥"

अङ्गिरःऋषेरुक्तपत्नीभेदः। यथा, तत्रैव। ३। २२०। ८।

भानुमा

"तपसञ्च मनुं पुत्रं भानुञ्चाप्यङ्गिराः सृजन्॥"
यादवविशेषः। यथा, हरिवंशे। १४७। २।
"कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं नृप!।
जहारात्मवधाकाङ्क्षी निकुम्भो नाम दानवः॥")
किरणः। (यथा, ऋग्वेदे। ६। ६४। २।
"भद्रादहद्यउविया विभास्युषे प्रोचिर्भानवो
त्यामपप्रन्॥"
"भानवो रश्मयः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
सूर्य्यकेतुः। इत्यमरः। २। ४। ३३॥ प्रभु...
राजा। इति धरणिः॥ वृत्ताक्षरपिङ्गलविशेषः।
इति हैमचन्द्रः। २। १४॥

भानुः, स्त्री, (भातीति। भा+नुः) भानुमती।
इति शब्दरत्नावली॥ (दक्षकन्याभेदः। यथा,
मत्स्यपुराणे। ५। १५।
"प्रसूध्वं देवमातृणां प्रजाविस्तरमादितः।
मरुत्वती वसुर्यामी लम्बा भानुरुत्वती॥")

भानुफला, स्त्री, (भानुरिव दीप्तिमत् फलमस्याः।)
कदली। इति जटाधरः॥

भानुमती, स्त्री, (भानु+मतुप्+ङीप्।) विक्रमादित्यराजपत्नी। यथा,—
"देवगुरोः प्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती।
तेनाहं नृप! जानामि भानुमत्याश्चिलं यथा॥"
इति वररुचिः॥
(ऋतवीर्य्यस्य दुहिता। सा च अर्जुनात्पत्नी।
"यथा, महाभारते। १। ६५। १५।
"अर्जुनात्खलु कृतवीर्य्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम। तस्यामस्य जज्ञे सार्व्वभौमः॥"
अङ्गिरसः प्रथमा सुता। यथा, महाभारते।
३। २१७। ३।
"प्रजासु तासु सर्व्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत्।
देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता॥"
यादवभानोः कन्या। यथा, हरिवंशे। १४७।२।
"कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं नृप।॥"
दुर्य्योधनपत्नी। यथा, वेणीसंहारनाटके २ अङ्के।
"आर्य्ये! एषा भानुमती देवी पशुः समरविजयासंगृया निर्वर्त्तितगुरुपादवन्दनाद्यप्रभृति आरब्धनियमा बालोद्याने तिष्ठतीति॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २६। १२६।
"मुक्तिमुक्तिप्रदा भेद्यो भक्तस्वर्गापवर्गदा।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती श्रुतिः॥")

भानुमान्, [त्] पुं. (भानवः सन्त्यस्येति। भानु+मतुप्।) सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारसम्भवे। ६। ६५।
"अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी
तपस्विने ताम्ररुचा करेण।
विशोषितां भानुमतो मयूखै-
र्मन्दाकिनी पुष्करबीजमालाम्॥"
कलिङ्गदेशाजनृपतिविशेषः। यथा, महाभारते।
६। ५१। ३६।
"भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण दारयन्।
ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम्॥"

भामिनी

केशिध्वजस्य पुत्रः। यथा, भागवते। ६।१३।२१।
"भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छतद्युम्नस्तु तत्सुतः॥")
दीप्रियुक्ते, त्रि॥ (यथा, महाभारते। १।६०।४७।
"चर्म्माण्यपि च गात्रेषु भानुमन्ति हृढानि च॥")

भानुवारः, पुं, (भानोर्वारः।) रविवारः। यथा,—
"अमाशास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः।
एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च॥
यत्र स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम्।
उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्॥"
इति तिथितत्त्वे स्मृत्यर्थसारवचनम्॥

भानेमिः, पुं, (भानां प्रभाचक्राणां नेमिरिव।)
सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भाम, ऽ क्रोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ऽ, भामते। इति दुर्गादासः॥

भाम, तृ क कोपने। इति कविकल्पद्रुमः॥ अदन्त-चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) अवभामत्। इति दुर्गादासः॥

भामः, पुं, (भामनमिति। भाम क्रोधे+घञ्।)
क्रोधः। (यथा, ऋग्वेदे। ५। २। १०।
"मदेचिदस्य प्ररुजन्ति भामा
न वरन्ते परिबाधो अदेवीः॥"
"भामाः क्रोधा दीप्तयो वा।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ भानौति। भा+"अर्त्तिस्तुसुहृसृधृ-स्निक्षुभायावापदीति।" उणा०। १। १३८। इति मन्।) सूर्य्यः। (भा+भावे मन्।) दीप्तिः। इति मेदिनी। मे, २१॥ भगिनीपतिः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, देवीभागवते। ६।१६।४६।
"गुरुं मित्रं तथा भामं पुत्रञ्च भगिनीं तथा॥")

भामकः, पुं, (भाम एव। स्वार्थे कन्।) भगिनीपतिः। इति शब्दरत्नावली॥

भामा, स्त्री, (भामते इति। भाम्+घञ्+टाप्।)
कोपना स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥

भामिनी, स्त्री, (भामते इति। भाम्+णिनिः+ङीप्।) कोपना स्त्री। इत्यमरः। २। ६। ४॥
स्त्रीमात्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भागवते। ६। १८। ६।
"एकदा दानवेन्द्रस्य प्रभिष्ठा नाम कन्यका।
सखी सहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्री च भामिनी॥"
तुलयनामकगन्धर्वस्य दुहिता। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १२८। ७।
"राजपुत्र। सुतेयं मे भामिनी नाम मानिनी।
अभिशापादगस्त्यस्य विप्रत्वतनयाभवत्॥")

भामिनीविलासः, पुं, (भामिन्या विलासो यत्र।)
जगन्नाथमिश्रपण्डितराजकृतकाव्यग्रन्थविशेषः।
तस्याद्यश्लोकोऽयम्।
"दिगन्ते श्रयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमधिषाणां पुनरयं
नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् मृगपतिः॥
तस्य पुष्पिका। इति श्रीमत्पण्डितराजजग-

भारतं

नाथविरचिते भामिनीविलासे प्राक्तनिकः प्रथमो विलासः। प्रत्यक्षवर्णनं द्वितीयो विलासः। श्रीकृष्णगुणानुवर्णनं तृतीयो विलासश्च॥

भामी, [न्] त्रि, (भामः क्रोधोऽस्त्यस्येति। भाम+"अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इनि।) क्रोधी। (तेजस्वी। यथा, ऋग्वेदे। १। ७७। २।
"कथा दाशेमाग्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः॥"
"भामिने तेजस्विने।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

भारः, पुं, (भियते इति। भृञ् भरणे+"अर्त्तिभृञ्जि च कारके संज्ञायाम्।" ३। ३। १६। इति घञ्।) विंशतितुलापरिमाणम्। इत्यमरः॥ तत्तु अष्टसहस्रपलात्मकमिति यावत्। वीवधः। यथा,—
"अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति।
सन्तोषस्तस्या नित्यं चौणि शिक्षेत गर्दभात्॥"
इति चाणक्यम्॥*॥
विष्णुः। इति मेदिनी। रे, ७२॥ गुरुत्वञ्च॥
(गुरुत्वगुणवद्वस्तु॥)

भारण्डः, पुं, उत्तरकुरुदेशजशकुनपक्षी। इति पुराणम्॥

भारतं, क्ली, (भरतान् भरतवंशीयानधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यण्। यद्वा, भारं चतुर्व्वेदादिशास्त्रेभ्योऽपि भारार्थान् तनोतीति। तन्+डः।) ग्रन्थभेदः। इति मेदिनी। ते, १३८॥ तत्तु आसप्तशतश्लोकात्मकमहाभारतसंज्ञकेतिहासः। तस्य श्रवणादिफलं यथा,—
"भारतं श्रवणाद्यस्य भारतं परिकीर्त्तयेत्।
भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः॥
यो गोप्रदानं कनकाङ्गशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे सुवृत्तसुताय।
श्रवणाच्च भारतकथां श्रवणाच्च नित्यं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव॥
नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा।
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठचतुष्पदाम्।
यथेतानीतिहासानां तथा भारतमुच्यते॥
यश्चैनं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान् पादमन्ततः।
अक्षय्यमन्नपानं वै पितॄंस्तस्योपतिष्ठते॥
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति॥
ऋणं वेदमिमं विद्वान् श्रावयित्वार्थमश्नुते।
भ्रूणहत्याकृतञ्चापि पापं जह्यादसंशयः॥"
इति महाभारतम्॥*॥
तद्वृत्तान्तो यथा,—
ब्रह्मोवाच।
"भारतं संप्रवक्ष्यामि भारावतरणं भुवः।
चक्रे कृष्णो युध्यमानः पाण्डवादिनिमित्ततः॥
विष्णुनाभ्यर्थितो ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रोऽत्रिरब्रवीत्।
सोमस्ततो बुधस्तस्मादैलस्यासु पुरूरवाः॥
तस्मादायुस्तस्य पुत्रोऽभूदायुषो नहुषः सुतः।
ययातिर्नहुषस्य वंशेऽभूद्गङ्गायां शान्तनोः सुतः॥

भीष्मः सर्वगुणैर्युक्तो ब्रह्मवैवर्तपारगः ।
शान्तनोः सत्यवत्याञ्च द्वौ पुत्रौ संबभूवतुः ॥
चित्राङ्गदस्तु गन्धर्वैः पुत्रं चित्ररथोऽवधीत् ।
अन्धो विचित्रवीर्य्योऽभूत काशिराजसुतापतिः ॥
विचित्रवीर्य्ये स्वर्याते श्यामासुतश्चिरञ्जीवोऽभवत् ।
धृतराष्ट्रोऽम्बिकापुत्रः पाण्डुरम्बालिकासुतः ॥
भुजिष्यायाम् विदुरो गान्धार्य्यां धृतराष्ट्रतः ।
दुर्य्योधनप्रधानास्तु शतसंख्या महाबलाः ॥
पाण्डोः कुन्त्याञ्च माद्र्याञ्च पञ्च पुत्राः प्रजज्ञिरे ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः अर्जुनो नकुलस्तथा ।
सहदेवश्च पञ्चैते महाबलपराक्रमाः ॥
कुरुपाण्डवयोर्वैरं दैवयोगादभूव ह ।
दुर्य्योधनेन वीरेण पाण्डवाः समुपद्रुताः ।
दग्धा जतुगृहे वीरास्ते मुक्ताः सुधियामलाः ॥
ततस्तु एकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।
विप्रवेशा महात्मानो निहत्य बकराक्षसम् ॥
ततः पाञ्चालविषये द्रौपद्यास्तु स्वयंवरम् ।
विज्ञाय वीर्य्यशुल्कां तां पाण्डवा उपयेमिरे ॥
द्रोणभीष्मानुमत्या च धृतराष्ट्रः समानयत् ।
अर्द्धं राज्यं ततः प्राप्य इन्द्रप्रस्थे पुरोत्तमे ॥
राजसूयं ततश्चक्रुः सभां कृत्वा यतव्रताः ।
अर्जुनो द्वारवत्यान्तु सुभद्रां प्राप्तवान् प्रियाम् ॥
वासुदेवस्य भगिनीं मित्रं देवकिनन्दनम् ।
गाण्डीवं नाम सहितं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
अक्षयान् प्रायकांश्चैव तथाग्नेयञ्च दंशनम् ॥
स तेन धनुषा वीरः पाण्डवो जातवेदसम् ।
क्षणाद्विनीयो वीभत्सुरतर्पयत वीर्य्यवान् ॥
नृपान् दिग्विजये जित्वा रत्नान्यादाय वै दशौ ।
युधिष्ठिराय महते भ्रात्रे नीतिविदे मुदा ॥
युधिष्ठिरोऽपि धर्म्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
जितो दुर्य्योधनेनैव मायाद्यूतेन पापिना ।
कर्णदुःशासनमते स्थितेन शकुनेर्मते ।
अथ द्वादशवर्षाणि वने तैर्पुमहत्तपः ॥
सधौम्या द्रौपदीसत्या मुनिवृन्दाभिसंवृताः ।
ययुर्विराटनगरं गुप्तरूपेण संस्थिताः ॥
वर्षमेकं महाप्राज्ञा गोग्रहादिमपालयन् ।
ततो ज्ञाताः स्वकं राष्ट्रं प्रार्थयामासुराहवात् ॥
पञ्च ग्रामानर्द्धराज्यं वीरा दुर्य्योधनं नृपम् ।
नाप्नुवन्तः कुरुक्षेत्रे युद्धचक्रुर्बलान्विताः ॥
अक्षौहिणीभिर्दिव्याभिः सप्तभिः परिवारिताः ।
एकादशभिरुद्युक्तास्तेऽपि दुर्य्योधनादयः ॥
आसीदुद्युद्धं स्वर्गमार्गं देवासुरबलोपमम् ।
भीष्मः सेनापतिरभूदादौ दौर्य्योधने बले ॥
पाण्डवानां शिखण्डी च तयोर्युद्धं बभूव ह ।
शस्त्रास्त्रैर्मर्म्मघातैर्घोरं दशरात्रं शरात्मनि ॥
शिखण्ड्यर्জ্জুनबाणैश्च भीष्मः शरशितैश्चितः ।
उत्तरायणमीक्ष्याथ ध्यात्वा देवं गदाधरम् ॥
उक्त्वा धर्म्मान् बहून् वर्षाण्यर्पयित्वा पितॄन् बहून् ।
ब्रह्मलोके तु पदे लीनो विमले सूक्तकिल्बिषे ॥
ततो द्रोणो ययौ योद्धुं धृष्टद्युम्नेन वीर्य्यवान् ।
दिनानि पञ्च तद्युद्धमासीत् परमदारुणम् ॥
य एते पृथिवीपाला हताः पार्थास्त्रसागरे ।
श्लोकमात्रावशेषेण द्रोणोऽपि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
ततः कर्णो ययौ योद्धुमर्জ্জुनेन महात्मना ।
दिनद्वयं महद्युद्धं कृत्वा पार्थास्त्रसागरे ॥
निमग्नः सूर्य्यलोकस्तु ततः प्राप स वीर्य्यवान् ।
ततः शल्यो ययौ योद्धुं धर्म्मराजेन धीमता ॥
दिनार्द्धेन हतः शल्यो बाणैर्ज्वलनसन्निभैः ।
दुर्य्योधनोऽथ वेगेन गदामादाय वीर्य्यवान् ॥
अभ्यधावत वै भीमं कालान्तकयमोपमम् ।
अथ भीमेन वीरेण गदया विनिपातितः ॥
अश्वत्थामा ततो द्रौणिः सुप्तं सैन्यं ततो निशि ।
जघान बाहुवीर्य्येण पितुर्व्वधमनुस्मरन् ॥
धृष्टद्युम्नं जघानाथ द्रौपदेयांश्च वीर्य्यवान् ।
द्रौपद्यां रोदमानायामब्रवीत्तान् शिरोमणिम् ।
ऐषीकास्त्रेण तं जित्वा जग्राहाक्ष्णेन उत्तमम् ॥
युधिष्ठिरः समाश्वास्य स्त्रीजनं शोकसङ्कुलम् ।
स्नात्वा सन्तर्प्य देवांश्च पितॄनथ पितामहान् ।
आश्वासितोऽथ भीष्मेण राज्यञ्चैवाकरोच्छतः ॥
विष्णोर्मौलेरश्वमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
राज्ये परिष्ठितं स्थाप्य यादवानां विनाशनम् ॥
श्रुत्वा तु भौषले राजा जग्मौ नामसहस्रकम् ।
विष्णोः स्वर्गं जगामाथ भीमादैर्भ्रातृभिर्युतः ॥"

इति गारुडे १५० अध्यायः ॥*॥

वर्षभेदः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतनवमवर्षः । तद्विवरणं यथा,—
"उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने ! ।
कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम् ॥
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः ॥
अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।
तिर्य्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने ! ॥
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यञ्चान्तश्च गम्यते ।
न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्म्मभूमौ विधीयते ॥
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥
योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ।
इज्यायुद्धवणिज्याद्यैर्व्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः ॥
शतद्रुचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः ।
वेदस्मृतिमुखाश्चान्याः पारिपात्रोद्भवा मुने ! ॥
नर्म्मदासुरसाद्याश्च मलयो विन्ध्यसम्भवाः ।
सापी पयोष्णी निर्व्विन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसम्भवाः ॥
गोदावरी भीमरथी कृष्णावेण्यादिकास्तथा ।
सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ॥
कृतमाला ताम्रपर्णी प्रमुखा मलयोद्भवाः ।
त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
ऋषिकुल्या कुमार्य्याद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः ।

आसां नदूपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः ॥
तास्विमे कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो जनाः ।
पूर्व्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
ओड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च सर्व्वशः ।
तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शूराभीरास्तथार्ब्बुदाः ॥
मारुका मालवाश्चैव पारियात्रनिवासिनः ।
सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः ॥
मद्रा रामास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा ।
आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
सभीपतो महाभाग ! हृष्टपुष्टजनाकुलाः ।
चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ! ॥
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् ।
तपस्यन्ति यतयो जुह्वते चात्र यज्विनः ॥
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ।
पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बुद्वीपे सदेज्यते ॥
यज्ञैर्यज्ञपतिर्विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ।
तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ! ॥
यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ।
अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ! ।
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥

गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥
कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
अवाप्य तां कर्म्ममहोमन्वन्ते
तस्मिल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥
जानीम नैतत् क वयं विलीने
स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् ।
प्राप्स्यामः धन्याः खलु ते मनुष्या
ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥

नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया ।
लक्षयोजनविस्तार संक्षेपात् कथितं तव ॥
जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः ।
मैत्रेय ! वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्वृहः ॥"

इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे २ अध्याये ॥*॥

आस्मन् वर्षे जन्मकारणं तत्साफल्यञ्च यथा,—
"श्रुतजन्मतपः कृत्वा जन्मेदं भारते लभेत् ।
करोति सफलं जन्म श्रुत्वा हरिकथामृतम् ॥
अर्च्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
स्मरणं कीर्त्तनं ग्रन्थद्गुणश्रवणमीप्सितम् ॥
निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्षणम् ।
करोति सफलं जन्म कृत्वैतानि च भारते ॥"*॥

अस्य पुण्यस्थलत्वं कर्म्मभूमित्वं परिमाणञ्च यथा,—
"कर्म्मणां फलभोगश्च सर्व्वेषां सुरसुन्दरि ! ।
नैव स्वर्गे न पाताले नान्यद्वीपे श्रुतौ श्रुतम् ॥
कृत्वा शुभाशुभं कर्म्म पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
अन्यत्र तत्फलं भुङ्क्ते कर्म्मी कर्म्मनिबन्धनात् ॥

हिमालयादासमुद्रं पुण्यक्षेत्रञ्च भारतम् ।
श्रेष्ठं सर्व्वस्थलानाञ्च मुनीनाञ्च तपःस्थलम् ॥
लब्ध्वा तत्र जन्म जीवो वह्निमो विष्णुमायया ।
ग्रस्यत् करोति विषयं विहाय सेवनं हरेः ॥
लब्ध्वा तत्र महत् पुण्यं स्वर्गं गच्छति पुण्यवान् ।
भुक्त्वा स्वर्गकन्याञ्च चिरं स्वर्गे प्रमोदते ॥
स्वर्गमागच्छति नरो विहाय मानवीं तनूम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे श्रीकृष्णजन्मखण्डे १।१०६। अध्यायौ ॥

भारतः, पुं, (भरतस्य सुतेरयमिति । भरत+अण् ।) नटः । इति जटाधरः ॥ अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भरतस्य गोत्रापत्यमिति । भरत+अण् ।) भरतस्य गोत्रापत्यम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११ । ७४ ।
"तत्राश्चौषमहत्तेन कर्म्म भीमस्य भारत ! ॥")

भारतवर्षं, क्ली, (भारतं भरतसम्बन्धि वर्षमिति ।) जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा,—
"हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥"
तस्य नव भागा यथा,—
"भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निबोध मे ।
समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम् ॥
इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वो वारुणस्तथा ॥
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ।
योजनानां सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥
पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्तःस्थिता द्विज ! ॥
इज्यायुद्धवणिज्याद्यैः कर्म्मभिः शुक्लपावनाः ।
तेषां संव्यवहारश्च एभिः कर्म्मभिरिष्यते ॥
स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्यं पापश्च वै तथा ।
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ॥
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैवाच्र कुलाचलाः ।
तेषां सहस्रशश्चान्ये भूधरा ये समीपगाः ॥
विस्तारोच्छ्रयिणो रम्या विपुलाश्चित्रसानवः ।
कोलाहलः सवैभ्राजो मन्दरो दर्दुराचलः ॥
वातन्धमो वैद्युतश्च मैनाकः सुरसस्तथा ।
शुक्लप्रस्थो नागगिरिर्गोधनः पाण्डुराचलः ॥
पुष्पवीर्य्यजयन्तौ च रैवतोऽर्व्बुद एव च ।
ऋष्यमूकः सगोमन्तः कूटशैलः शतस्वरः ॥
श्रीपर्व्वतश्चकोरश्च शतशृङ्गोऽन्यपर्व्वताः ।
तेषिमिश्रा जनपदा म्लेच्छाश्चार्य्याश्च भागशः ।
तेषां पीयन्ति सरितश्छेला यास्ताः सम्यङ्निबोध मे ॥
गङ्गा सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा तथापगा ।
यमुना च शतद्रुश्च विपाशैरावती कुहूः ॥
गोमती धूतपापा च बाहुदा च दृषद्वती ।
विपाशा देविका वद्र्धुविपाशा गण्डकी तथा ।
कौशिकी चापरा विप्र ! हिमवत्पादनिःसृताः ॥
वेदस्मृतिर्वेतसिनी त्रायिणी सिन्धुरेव च ।
वेत्रा च स्यन्दना चैव सवानीरा महो तथा ॥
पारा चर्म्मण्वती लूपी विदिशा वेत्रवत्यपि ।
सिप्रा ह्यवन्ती च तथा पारिपात्राश्रयाः स्मृताः ॥
शोणो महानदश्चैव नर्म्मदा सुरसा क्रिया ।
मन्दाकिनी दशार्णा च चित्रकूटा तथापगा ॥
चित्रोत्पलाथ तमसा करतोया पिशाचिका ।
तथान्या पिप्पला शोणो विपाशा वञ्जुला नदी ॥
सरोरुजा शुक्तिमती मञ्जुली चिदिषा ऋतुः ।
ऋक्षपादप्रसूता वै तथान्या वेगवाहिनी ॥
शिप्रा पयोष्णी निर्व्विन्ध्या तापी च निषधावती ।
वेणा वैतरणी चैव शृङ्गीवाली कुमुद्वती ॥
तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ता नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥
गोदावरी भीमरथी कृष्णवेणा तथापगा ।
तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाह्या कावेर्य्यथापगा ।
सह्यपादविनिष्क्रान्ता इमास्ताः सरिदुत्तमाः ॥
कृतमाला ताम्रपर्णी पुष्पजातुत्पलावती ।
मलयाद्रिसमुद्भूता नद्यः प्रोक्तजलास्त्विमाः ॥
पित्रर्सोमर्षिकुल्या च इक्षुला त्रिदिवालया ।
लाङ्गुलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
ऋषिका च कुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ।
कृपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥
सर्व्वाः पुण्याः सरस्वत्यः सर्व्वा गङ्गाः समुद्गगाः ।
विश्वस्य मातरः सर्व्वाः सर्व्वाः पापहराः स्मृताः ॥
अन्याः सहस्रशश्चोक्ता: क्षुद्रनद्यो द्विजोत्तम ! ।
प्रावृट्कालवहाः सन्ति सर्व्वकालवहाश्च याः ॥
मत्स्याः कुशूलाः कुल्याश्च कुन्तला: काञ्चिकोशूलाः ॥
अर्व्बुदाश्च पुलिन्द्राश्च समकाश्च दृकैः सह ।
मध्यदेशे जनपदा: प्रायशोऽमी प्रकीर्त्तिताः ॥
सह्यस्य चोत्तरेणैव यत्र गोदावरी नदी ।
पृथिव्यामपि विख्याता सा प्रदेशो मनोरमः ॥
गोवर्द्धनपुरं रम्यं भार्गवस्य महात्मनः ।
वाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥
अपरान्ताश्च शूद्राश्च पह्लवाश्चर्म्मखण्डिकाः ।
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥
शूलह्रदा ललित्याश्च पारदाहारहूणिकाः ।
माठरा रङ्गकृतका: कैकया दशमालिकाः ॥
क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ।
काम्बोजा दरदाश्चैव बर्ब्बरा ह्यङ्गलौकिकाः ॥
नीपाश्चैव तुषाराश्च पह्लवा वाह्लतोदराः ।
आत्रेयाः सभरद्वाजाः प्रस्थलाश्च दशेरकाः ॥
लम्पकाः खनकाराश्च चूलिका जाङ्गुवैः सह ।
अपधाश्चालिमद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥
तामसा हंसमार्गाश्च काश्मीराश्चङ्गवाङ्गकाः ।
चूलिका हूणकाश्चैव ऊर्णा दार्व्वाश्चकैव च ॥
एते देशा ह्युदीच्यास्तु प्राच्यान् देशान्निबोध मे ।
अन्धकाका सुहरका अन्तर्गिरिबहिर्गिराः ॥
तथा प्रवङ्गा वङ्गेया मलदा मलवर्त्तिकाः ।
ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवाङ्गेयमद्रकाः ॥
प्राग्ज्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
मल्ला मगधगोमेदाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥
अथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः ।
पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥
सेतुका मूषिकाश्चैव कुमारा वानवासिकाः ।
महाराष्ट्रा माहिषिकाः कलिङ्गाश्चैव सर्व्वशः ॥
आभीराः सह चैवीका आट्या: शबराश्च ये ।
पुलिन्द्रा विन्ध्यमालेया वैदर्भा दण्डकैः सह ॥
पौरिका मौलिकाश्चैव अश्मका भोगवर्द्धनाः ।
तैलिकाः कुन्तला ह्यन्ध्या उड्रिडा गालकारकाः ॥
दाक्षिणात्याश्चास्त्रिमे देशा अपरान्तान्निबोध मे ।
सौपारकाः कालनदा दुर्गास्तालीयकैः सह ॥
कारस्करा लोहजङ्घा वानेया राजभद्रकाः ।
तोसला: कोशलाश्चैव चैपुरा विदिशास्तथा ॥
सुधारासुस्वराश्चैव पाटवो नैषधैः सह ।
पुलिन्द्राश्च सुशीलाश्च रूपपास्तामसैः सह ॥
तथा कुरुभिरश्चैव सर्व्व चैव करस्कराः ।
नाभिकाश्चाश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्म्मदाः ।
मारुकच्छाः समाहेया: सर्व्वे मारस्वतैः सह ।
कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आवन्त्याश्चार्व्बुदैः सह ॥
इत्येते ह्यपरान्ताश्च प्रायशो विन्ध्यनिवासिनः ।
मलजाश्च करूषाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥
उत्तमर्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह ।
अनूपास्तुण्डिकेराश्च वीरहोत्रा ह्यवन्तयः ॥
एते जनपदाः सर्व्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥
अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्व्वताश्रयिणश्च ये ॥
निर्हारा हंसमार्गाश्च कुपथास्तङ्गणाः खसाः ।
कुल्याः प्रावरणाश्चैव ऊर्णा दर्वाः सहूहुकाः ॥
त्रिगर्त्ता मालवाश्चैव किरातास्तामसैः सह ।
क्षत्रवैश्यादिकाश्चात्र चतुर्य्यगकलो विधिः ॥
एतत्तु भारतं वर्षं चतुःसंस्थानसंस्थितम् ॥
दक्षिणे परतो ह्यस्य पूर्व्वेण च महोदधिः ।
हिमवानुत्तरेणास्य कार्म्मुकस्य यथा गुणः ॥
सदेवऋषिकं वर्षं सर्व्वबीजं द्विजोत्तम ! ।
देवत्वममरैर्प्राप्तं देवत्वं मर्त्यता तथा ॥
स्थावरान्तानि सर्व्वेषामत्रैव ब्रह्मन् ! शुभाशुभैः ।
प्रयान्ति कर्म्मभिर्भूयश्चान्यलोकेषु विद्यते ।
देवानामपि विप्रर्षे ! सदेवेषु मनोरथः ॥
अपि मानुषमाप्यामो देवत्वात् प्रच्युताः स्मृतौ ।
मनुष्याः कुरुते तत्तु यन्न प्राप्यं सुरासुरैः ॥
स्वकर्म्मनिगडैर्यत्तैः स्वकर्म्मफलभोगसुकैः ।
न किञ्चित् क्रियते कर्म्म सुखक्लेशोपहंहितैः ॥"
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे भारतवर्षवर्णननामाध्यायः ॥ ५७ ॥ * ॥ अपि च ।
"भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः
कूटकः कोल्वः सह्यो देवगिरिर्ऋष्यमूकः
श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः
शुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो
गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुखः

इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नद्यो नद्यश्च सङ्ख्यातीताः। एतासामपो भारतीः प्रजा नामभिरेव पुनतीनामात्मना चोपस्पृशन्ति शतद्रुचन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणवा पयस्विनी कुरकरावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णावेणवा भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म्मदा चर्म्मण्वती अन्धः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिर्ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृशद्वती गोमती सरयूरोधवती सप्तवती सप्तवती सुषोमा शतद्रुचन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वमि महानद्यः। अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लक्षणाभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वरूपेण कर्म्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो ब्रह्मन् आत्मन आनुपूर्व्येण सर्व्वा एव सर्व्वेषां विधीयन्ते। यथावर्णविधानमपवर्गोऽपि भवति। योऽसौ भगवति सर्व्वभूतात्मनि अनात्मोऽनिरुक्तोऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवे अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिबन्धनहरेण यदा हि महापुरुषपूरुषप्रसङ्गः। एतदेव हि देवा गायन्ति।

"अहो बतैषां किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः।
यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे
मुकुन्दसेवौपयिकस्पृहा हि नः॥
किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतै-
र्दानादिभिर्वा त्रिजयेन फल्गुना।
न यत्र नारायणपादपङ्कज-
स्मृतिः प्रमुष्टातिशयेन्द्रियोत्सवात्॥
कल्पायुषां स्थानजयात् पुनर्भवात्
क्षणायुषां भारतभूजयो वरः।
क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः
संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः॥
न यत्र वैकुण्ठकथा सुधापगा
न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः।
न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः
सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम्॥
प्राप्ता नृजातिस्त्विह ये च जन्तवो
ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसम्भृताम्।
न चेदयतेरन् पुनर्मृतायते
भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनम्॥
यैः श्रद्धया वर्हिषि भागशो हवि-
र्निरुप्तमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा
गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः॥
सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां
नैवार्थदो यत् पुनरर्थिता यतः।
स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छता-
मिच्छापिधानं निजपादपल्लवम्॥
यत्र नः स्वगसुखावशेषितं
[illegible] कृतस्य शोभनम्।

तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्मनः स्या-
दर्थं हरिर्यद्भजतां शं तनोति॥

श्रीशुक उवाच। अस्यद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशन्ति सागरान्तरितैरभ्यन्तरेण इमां महीं परितो निवनद्भिरुपकल्पितान्। तद्यथा। स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको मन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति। एवं तव भारतोत्तमजम्बुद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णितः।" इति श्रीभागवते महापुराणे ५ स्कन्धे द्वीपवर्षवर्णनं नाम १९ अध्यायः॥
(विष्णुपुराणे च। २ अंशे ३ अध्याये।
"उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तत् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः॥१॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने!।
कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम्॥"२॥
अपरञ्च।
"अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति वै।
तिर्य्यक्त्वं नरकञ्चापि यान्त्यतः पुरुषा मुने!॥४॥
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यमन्तश्च गम्यते।
नखल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्म्मभूमौ विधीयते॥"५॥
अपि च।
"चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने!।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित्॥१९॥
तपस्यन्ति मनुष्यास्तु जुह्वते चात्र यज्विनः।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात्॥"२०॥
"अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने!।
यतोहि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः॥२२॥
अत्र जन्म सहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम!।
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात्॥२३॥
गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात्॥२४॥
कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मभूते।
अवाप्य तां कर्म्म महीमनन्ते
तस्मिल्लयं येत्वमलाः प्रयान्ति॥२५॥
आभीम नेतत् क वयं विलीने
स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम्।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या
ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः॥"२६॥)

भारती, स्त्री, (भृ+अतच्। स्त्रियां ङीप्।) वचनम्। (यथा, कुमारे। ६। ७६।
"तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि॥")
सरस्वती। (यथा, कालिदासः।
"वीणापुस्तकरञ्जितहस्ते
भगवति भारति देवि! नमस्ते॥")
पङ्क्तिभेदः। वृत्तिभेदः। इति मेदिनी। ते, १३८॥ यथा,—
"शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः।
रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्व्वत्र भारती॥"
भारती वृत्तिषु भारती संस्कृतप्रायो वाग्-व्यापारो नराश्रयः। इति साहित्यदर्पणस्य ६ परिच्छेदः॥ ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥
(गुरुराचार्य्यगिष्यलोटकस्य गिष्यागामन्यतमस्य उपाधिविशेषः। यथा, प्रायश्चित्तविवेकधृतप्रकरणे।
"विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्व्वभारं परित्यजेत्।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्त्तिता॥"
नदीविशेषः। यथा, महाभारते। ३।२२१।२५।
"भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुम्पुरा यथा॥")
भारद्वाजं, क्ली, अस्थि। इति हेमचन्द्रः।३।२८६॥
भारद्वाजः, पुं, (भरद्वाजस्य अपत्यं गोत्रापत्यमिति वा। भरद्वाज+"अश्वपत्यादिभ्यश्च।" ४।१।१०४। इति अण्।) द्रोणाचार्य्यः।(यथा, महाभारते।७।६। २३।
"ततः प्रयाते सहसा भरद्वाजे महारथे।
आर्त्तनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत॥")
ऋषिभेदः। इति मेदिनी। जे, ३४॥ अगस्त्य मुनिः। इति शब्दरत्नावली॥ मङ्गलग्रहः। इति ग्रहयज्ञतत्त्वम्॥ व्याघ्रटपक्षी। दृहस्पतिपुत्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (देशभेदः। यथा, "ककणपर्णाद्भारद्वाजे।" ४। २। १४५। इति सूत्रे "भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव नगोत्रशब्दः।" इति काशिका॥ भरद्वाजवंशीये, त्रि॥ यथा, महाभारते। १। १३१। ३।
"इति सञ्चिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भारतसत्तम!।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते।
पाञ्चवान् कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्नरर्षभ!॥")
भारद्वाजी, स्त्री, वनकार्पासी। इति शब्दरत्नावली॥ (नदीभेदः। यथा, महाभारते। ६। ९। २६।
"शोणाश्च पिच्छिलाश्चैव भारद्वाजीश्च निम्नगाम्।
कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चन्द्रमाम्॥")
भारयः, पुं, (भां दीप्तिं रयते प्राप्नोतीति। रय गतौ+पदाद्यच्।) भारद्वाजपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥ भारद इति भाषा॥
भारयष्टिः, स्त्री, (भारस्य यष्टिः।) भारवहनदण्डः। बाँक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विहङ्गिका २। इत्यमरः। २। १०। ३०॥
भारवं, क्ली, (भारं वातीति। भार+वा+"आतोऽनुपेति।" ३। २। ३। इति कः।) धनुर्गुणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
भारवाहः, पुं, (भारं वहतीति। वह्+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) भारिकः। इत्यमरः। २।१०। १५॥ (यथा, महाभारते। ३। १३३। १।
"अन्धस्य पन्था वधिरस्य पन्थाः
स्त्रियाश्च पन्था भारवाहस्य पन्थाः॥")
भारवाही, स्त्री, (भारवाह+गौरादित्वात् ङीष्।) नौली। इति राजनिर्घण्टः॥

भारविः, पुं, कविविशेषः। स च किरातार्জ्जुनीय-नामकग्रन्थकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। घृतपुष्पः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य ग्रन्थस्य प्रथम-श्लोकोऽयम्।

"श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम्।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समायया
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः॥"

भारसहः, पुं, काचीनामकगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

भारहरः, पुं, (हरतीति। हृ + पचाद्यच्। भारस्य हरः।) भारवाहकः। इति शब्दरत्नावली॥

भारहारः, पुं, (भारं हरतीति। हृ + अण्।) भारवाहकः। इति शब्दरत्नावली॥

भारिः, पुं, (इभस्य अरिः। पृषोदरादित्वात् इलोपः।) सिंहः। इति हेमचन्द्रः॥

भारिकः, पुं, (भारोऽस्ति वाह्यतयास्य। "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति ठन्।) भार-वाहकः। भारी इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। भारवाहः २। इत्यमरः। २। १०। १५॥ भारहरः ३ भारहारः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६७। ५६।

"तत्र चायागताः केचित् तस्थुः काष्ठ-
भारिकाः॥")

भारिटः, पुं, पक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। श्यामचटकः २ घोणिरः ३ कणभक्षकः ४। इति राजनिर्घण्टः॥

भारी, [न्] पुं, (भारोऽस्यस्यास्मिन् वेति। भार + इनिः।) भारवाहकः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथा, मनौ। २। १३८।

"चक्रियो दशभीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः।
स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च॥")

भारयुक्ते, त्रि॥

भारोही, स्त्री, (भारं वहतीति। वह + णिच्। स्त्रियां ङीप्। ततः प्रसादादयादौ ऊट्।) भारवाहिका। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥

भार्गवः, पुं, (भृगोरपत्यम् तद्गोत्रापत्यमिति। भृगु + अण्।) परशुरामः। शुक्राचार्य्यः। (यथा, महाभारते। १। ६६। ४५।

"तस्मिन्नियुक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे।
अन्वशासत्पदयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम्॥")

धन्वी। गजः। इति मेदिनी। वे, ४५॥ भारत-वर्षमध्ये प्राच्यदेशान्तर्गतदेशविशेषः। यथा,—

"अङ्गोत्तराः प्रविजया भार्गवा श्रेयमर्द्दकाः॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम्॥

(कुलालः। यथा, महाभारते। १। १६२। १।

"गत्वा तु तां भार्गवकर्म्मशालां
पार्थो पृथां प्राप्य महानुभावौ॥"

"भृगुः स्वघटवृत्तिः सौधिकार्थं भृगुणा व्यव-हरतीति भार्गवः कुलालः।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥ मार्कण्डेयः। यथा, महाभारते। १३। २२। १५।

"इत्युक्ता ते जग्मुरार्ताः चत्वारोऽमिततेजसः।
पृथिवीकाश्यपत्वाग्नि-प्रह्लादायुश्च भार्गवः॥"

यौनकः। यथा, महाभारते। १। १८। ६।

"तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गवः॥"

भृगुवंशीये, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ३। ६६। ४१।

"इदं राजन् रामस्य राजेन्द्र! भार्गवस्य च धीमतः॥")

भार्गवप्रियः, पुं, (भार्गवस्य प्रियः।) हीरकः। शुक्राधिष्ठातृदेवताकत्वात्॥

भार्गवी, स्त्री, (भार्गव + ङीप्।) पार्व्वती। (भृगोरपत्यं स्त्री। भृगु + अण् + ङीप्।) लक्ष्मीः। (अस्या भृगुसुतात्वमुक्तं यथा, विष्णु-पुराणे। १। ६। १४६।

"एतत् ते कथितं ब्रह्मन्! यन्मां त्वं परि-
पृच्छसि।
क्षीराब्धौ श्रीर्यथा जाता पूर्ब्बं भृगुसुता सती॥")

दूर्व्वा। इति मेदिनी। वे, ४५॥ (यथा, वैद्यक-रत्नमालायाम्।

"सहस्रवीर्य्या दूर्व्वा तु मङ्गल्या भार्गवी
रुहा॥")

नीलदूर्व्वा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथास्याः पर्य्यायः।

"नीलदूर्व्वा रुहानन्ता भार्गवी शतपर्व्विका।
शूल्या सहस्रवीर्य्या च शतवल्ली च कीर्त्तिता॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥) श्वेतदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥ (भृगुवंशीय-स्त्रीमात्रे। यथा, महाभारते। १। ७३। ३३।

"कस्माच्चिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भार्ग
वीम्।
क्षुतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मण-
कन्यया॥")

भार्गी, स्त्री, (भृज् + घञ्। भर्गोऽस्यस्या इति। "ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्।" ५। २। १०३। इत्यस्य वार्त्तिके। इति अण्। ततो ङीप्।) वृक्षविशेषः। वामनहाटी इति भाषा। तत्-पर्य्यायः। गर्द्दभाण्डी २ फल्गुः ३ अङ्गार-वल्लरी ४ ब्राह्मी ५ ब्राह्मणयष्टिः ६ वाल्मारिः ७ भद्रजा ८ पद्मा ९ यष्टिः १० भारङ्गी ११ वासारिः १२ कामजित् १३ सुरूपा १४ भमरेष्टा १५ शक्रभामा १६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कासश्वास-प्लीहव्रणकृमिदाहज्वरनाशित्वञ्च। इति राज-निर्घण्टः॥ अन्यत् ब्राह्मणयष्टिकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

भार्द्वाजी, स्त्री, (भारद्वाजी। पृषोदरादित्वात् साधुः।) भारद्वाजी। वनकार्पासी। इति शब्दरत्नावली॥

भार्य्या, स्त्री, (भरणीया इति। भृ + "ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्। टाप्। यद्वा भया दीप्ता आर्य्या।) वेदविधा-नेनोढा। विधिपूर्ब्बकविवाहिता। तत्पर्य्यायः। पत्नी २ पाणिगृहीती ३ द्वितीया ४ सह-धर्म्मिणी ५ जाया ६ दारः ७ सहधर्म्मिणी ८ धर्म्मचारिणी ९ दारः १० कलत्रम् ११ कलत्रकम् १२॥ इति शब्दरत्नावली॥ अस्याः प्रशंसा यथा,—

"सा भार्य्या या प्रियं ब्रूयात् स पुत्रो यस्तु
जीवति।
स जीवति गुणो यस्य धर्म्मो यस्य स जीवति॥
गुणधर्म्मविहीनो यो निष्फलं तस्य जीवनम्॥
सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या
प्रियंवदा॥
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या पति-
व्रता।
नित्यस्नाता सुगन्धा च नित्यञ्च प्रियवादिनी॥
अल्पभुक् स्वल्पभाषी च सततं मङ्गलैर्युता।
सततं धर्म्मशीला सततञ्च पतिप्रिया॥
सततं प्रियवक्त्री च सततं ऋतुकामिनी।
पितृदेवक्रियायुक्ता सर्व्वसौभाग्यवर्द्धिनी॥
यस्यैतद्गुणो भवेद्भार्य्या देवेन्द्रो न स मानुषः॥"

अस्या दोषा यथा,—

"यस्य भार्य्या विरूपाक्षी कलहला कलहप्रिया।
उत्तरोत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा॥
यस्य भार्य्याश्रितान्यत्र परवेश्माभिकाङ्क्षिणी।
कुक्रिया व्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा॥"
"यस्य भार्य्या गुणज्ञा च भर्त्तारमनुगामिनी।
अल्पार्त्तेन तु सन्तुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया॥
दुष्टा भार्य्या गृहं मिष्टं भुक्त्वा श्वोत्तरदायका।
समर्पे च गृहे वासो भुक्त्वेव न संशयः।
आपत्सु मित्रं जानीयात् युद्धे शूरं धने शुचिम्।
भार्य्याञ्च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम्॥"

इति गारुडे नीतिसारे १०८।१०९ अध्यायौ॥ (तथा च महाभारते। १। ७४। ३६—४५।

"सा भार्य्या या गृहे दक्षा सा भार्य्या या
प्रजावती।
सा भार्य्या या पतिप्राणा सा भार्य्या या
पतिव्रता।
अर्द्धं भार्य्या मनुष्यस्य भार्य्या श्रेष्ठतमः सखा।
भार्य्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्य्यामूलं तरिष्यतः॥
भार्य्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्य्या गृहमेधिनः।
भार्य्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्य्यावन्तः श्रियान्विताः॥
सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः।
पितरो धर्म्मकार्य्येषु भवन्त्यार्त्तस्य मातरः॥
कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्य वै।
यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्दाराः परा गतिः॥
संसारस्यास्य मूलं द्वे विषमेवैकपातिनौ।
भार्य्यैवान्वेति भर्त्तारं सततं या पतिव्रता॥
प्रथमं संस्थिता भार्य्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते।
पूर्ब्बं मृतञ्च भर्त्तारं पश्चात् साध्वनुगच्छति॥")

दक्षस्मृतिरुवाच।

"यस्य नास्ति सती भार्य्या गृहेषु प्रियवादिनी।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्॥
सुशीला सुन्दरी प्राज्ञा पता यस्य गृहोदरात्।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्॥
भावानुरक्ता वनिता हृता यस्य च शत्रुणा।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
दैवेनापत्नुता यस्य पतिसाध्वी पतिव्रता ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
यस्य माता गृहे नास्ति भार्य्या चाप्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
प्रियापुत्यं गृहं यस्य पूर्णं स्त्रीधनबन्धुभिः ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
भार्य्याशून्या वनसमाः सभार्य्याश्च गृहा गृहाः ।
गृहिणी च गृहं प्रोक्तं न गृहं गृहसुच्यते ॥
अशुचिः स्त्रीविहीनश्च दैवे पैत्रे च कर्म्मणि ।
यदृच्छा कुरुते कर्म्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥
दाहिकाशक्तिहीनश्च यथा मन्दो हुताशनः ।
प्रभाहीनो यथा सूर्य्यः शोभाहीनो यथा शशी ॥
शक्तिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तनूं विना ।
विनाधारं यथा धैर्य्यं यथैश्वर्य्यं प्रकृतिं विना ॥
न च शक्तो यथा यज्ञः फलदां दक्षिणां विना ।
कर्म्मिणो च फलं दातुं सामर्थ्यमूलमेव च ॥
विना स्वर्णं स्वर्णकारो यथाशक्तः स्वकर्म्मणि ।
यथाशक्तः कुलालश्च मृत्तिकाञ्चनविं विना ॥
तथा गृही न शक्तश्च सन्ततं सत्रकर्म्मणि ।
भार्य्यामूलाश्च पुत्राश्च भार्य्यामूला गृहास्तथा ॥
भार्य्यामूलं सुखं शश्वद्गृहस्थानां गृहे सदा ।
भार्य्यामूलः सदा हर्षो भार्य्यामूलश्च मङ्गलम् ॥
भार्य्यामूलश्च संसारो भार्य्यामूलश्च सौरतम् ।
यथा रथश्च रथिनां गृहिणाञ्च तथा गृहम् ।
सारथिस्तु यथा तेषां गृहस्थानां तथा प्रिया ॥
सच्चरित्रप्रधानश्च स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ।
सा गृहीता गृहस्थेनेत्याह कमलोद्भवः ॥
यथा जलं विना पद्मं पद्मं श्रीभां विना यथा ।
तथैव च गृहं शश्वद्गृहिणीं गृहिणीं विना ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥

तस्या अत्याज्यत्वं यथा,—

"अनपत्याञ्च युवतीं कुलजाञ्च पतिव्रताम् ।
त्यक्त्वा भवेद्यः सन्यासी ब्रह्मचारी यतिर्यदि वा ॥
वाणिज्ये वा प्रवासे वा चिरं दूरं प्रयाति यः ।
तीर्थाय तपसे वापि मोक्षार्थं जन्म खण्डितुम् ॥
न मोक्षस्तस्य भवति धर्म्मस्य स्खलनं ध्रुवम् ।
अभिशापेन भार्य्याया नरकञ्च परञ्च च ॥
इहैव च यशोनाशं इत्याह कमलोद्भवः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११२ अः ॥

बहुभार्य्यस्यैकस्या भजने दोषादि यथा,—

"गदतो यत् सुतं पूर्व्वं नारदाय पितुर्मुखे ।
दक्षस्य धर्म्मशापार्थं तत् प्रद्युम्न निशामय ॥
बहुदारः पुमान् यस्तु रागादेकां भजेत् स्त्रियम् ।
स पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्याशौचं सनातनम् ॥
यद्दुःखं जायते स्त्रीणां स्वान्यसम्भोगजं यथा ।
न तस्य सदृशं दुःखं किञ्चिदन्यद्धि विद्यते ॥
सतीमतुमतीं जायां यो नयात् पुरुषाधमः ।
ऋतुघस्रेषु सुप्तेषु भ्रूणहा स हि जायते ॥
भार्य्या स्यादृग्यावदार्त्तेयी तावत् कालं विरोधकम् ।
तस्मात्सु सङ्गमे किञ्चित् विहितञ्चापि नाचरेत् ॥
बहुभार्य्यस्य भार्य्याभाङ्क्तुमैथुनमाप्नुयात् ।
न किञ्चिद्विद्यते कर्म्म प्रायश्चित्तेऽपि यद्दीदृशम् ॥
तोषयेत् सततं भार्य्या विधिवत् पाणिपीड़िताः ।
तासां तुष्टा तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
सन्तुष्टो भार्य्यया भर्त्ता भर्त्रा भार्य्या तथैव च ।
यस्मिन्नेवन्तु कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
यया विरुध्यते स्वामी सौभाग्यमदहप्रया ।
सपत्नीसङ्गमं कर्त्तुं सा स्याद्देया भवान्तरे ॥
इहापि लोके याच्यत्वमधर्म्मेऽपि विन्दति ।
न च पित्रकुलं स्वामिकुलं तस्याः प्रमोदते ॥
विरुध्यमाने पत्यौ यत् सपत्न्यां वा प्रवर्त्तते ।
अतीव दुःखं भवति तदकल्याणलक्षणम् ॥"

इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

रजस्वला भार्य्या अत्याज्या । यथा,—

"न धिनोतीह यो दारान् रजसा कलुषीकृतः ।
प्रेतपैत्र्याकृते कुक्षे रेतसाञ्च पितृत्वसौ ॥
यो जहाति रजः स्नात्वा पित्र्यं स्वं तैजसं नरः ।
सोऽश्नाति फलमध्येयं यो न दद्याद्धुतं पुरः ॥
यो बिभर्त्ति स मत्तो वै बहुना रजसि स्थितः ।
रेतः पिबन्ति तन्मध्ये पितरो योऽप्यपिण्डदः ॥
यो जहाति हि निर्घृणां भार्य्यामेव रजस्वलाम् ।
शुद्धिमान् संवृतः क्षत्तर्गर्भस्य दुरितं वहेत् ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

कालविशेषे तद्गमननिषेधो यथा,—

"न दिवापि स्त्रियं गच्छेत् कदाचिदिच्छयापि च ।
न पर्व्वसु न सन्ध्यासु नात्यर्थं चतुरात्रिषु ॥
नोदक्यां न दिवा गच्छेत् न सगर्भां न व्रतस्थिताम् ।
अभिगच्छेदविद्वान् यस्तदायुःक्षयमेव च ॥
वन्ध्याष्टमे परित्याज्या नवमे च मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥
न वक्रोऽभिगमं कुर्य्यात् पाणिग्राही तु योषितः ।
कुर्य्याच्चेत् पितरस्तस्य पतन्ति रेतसोभुजः ॥
भार्य्याधीनं सुखं पुंसां भार्य्याधीनो धनागमः ।
भार्य्याधीना मखोत्पत्तिर्भार्य्याधीनः सुखोदयः ॥
यत्र भार्य्या गृहं तत्र भार्य्याधीनो गृही वसेत् ।
न गृहेण गृहस्थः स्यात् भार्य्यया कथ्यते गृही ॥"

इति पराशरस्मृतिः ॥

भार्य्याटः, पुं, (भार्य्यया अटति वर्त्तते इति । अट गतौ + पचाद्यच् ।) अन्यार्थे स्त्रीदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भार्य्याटिकः, पुं, (अट गतौ + भावे घञ् । भार्य्यया आटो मतिभ्रमणं वा अस्त्यस्येति । भार्य्याट + ठन् ।) स्त्रीजितः । हरिणविशेषः । इति मेदिनी । के, २०५ ॥ (मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥)

भार्य्यापती, पुं, (भार्य्या च पतिश्च तौ । "राजदन्तादिषु परम् ।" २ । २ । ३१ । इति साधुः ।) योषित्पती । नित्यद्विवचनान्तोऽयं शब्दः । तत्पर्य्यायः । दम्पती २ जम्पती ३ जायापती ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥

भार्य्यारः, पुं, (भार्य्यां ऋच्छतीति । ऋ गतौ + उण् ।) नगभेदः । स्त्रीक्रीड़या परभार्य्यायां पुत्रोत्पादकः । शैलभेदः । इति मेदिनी । रे, १६२ ॥

भार्य्याहृत्यः, पुं, (भार्य्यायाः प्रियो हृत्यः ।) पलाशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भाल, क्ली, (भाल दीप्तौ + भावे घञ् । भां लाति गृह्णातीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) भ्रुवोरूर्द्ध्वभागः । कपाल इति भाषा । पर्य्यायः । ललाटम् २ अलिकम् ३ गोधि ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।

"स्वामिन् भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिनि कुरु
प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।")

तेजः । इति मेदिनी । ले, ४२ ॥

भालदर्शनं, क्ली, (भाले ललाटे दर्शनमस्येति ।) सिन्दूरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भालदृक्, [ग्] पुं, (भाले ललाटे दृक् नेत्रं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥

भालाक्षः, पुं, (भालस्थेव अक्षी यस्य भाले अक्षी यस्येति वा ।) करपत्रम् । शाकभेदः । रोहितमत्स्यः । महालक्षणसम्पन्नपुरुषः । कच्छपः । हरः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ (भालस्थ अक्षः ।) ललाटचिह्नञ्च ॥

भाललोचनः, पुं, (भाले ललाटे लोचनं नेत्रं यस्य ।) शिवः । इति भालदृक्शब्ददर्शनात् ॥ (यथा, कार्त्तीखण्डे । २६ । १३० ।

"भाललोचनभावज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥")

भालुकः, पुं, (भलते हिनस्ति प्राणिनः इति । भल हिंसायाम् + बाहुलकात् उकः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) भल्लूकः । यथा,भरतधृतकोषान्तरे ।

"भालूको भालुको भल्लोऽच्छभल्लोऽच्छोऽपि भल्लूकः ॥"

भालूकः, पुं, (भलते हिनस्ति जीवानिति । भल + "ऊलूकादयश्च ।" उणा० । ४ । ४१ । इति ऊकः । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) भल्लूकः । यथा,—

"भालूको भालुको भल्लोऽच्छभल्लोऽच्छोऽपि भल्लूकः ॥"

इति भरतधृतकोषान्तरम् ॥

भाल्लूकः, पुं, भल्लूकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

भाल्लूकः, पुं, भल्लूकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

भावः, पुं, (भावयति चिन्तयति पदार्थानिति । भू + णिच् + घञ्वा । भवतीति । भू + "भवतेरिति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्तेर्वा ।) नाट्योक्तौ विद्वान् । मानसविकारः । सत्ता । (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । २ । १६ ।

"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥")

स्वभावः । अभिप्रायः । (यथा, रामायणे । २ । २ । १६ ।

भावः

"तस्य धर्म्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्व्वशः ।
ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥")
चेष्टा । आत्मा । जन्म । इत्यमरः । ३।३।२०६ ॥
(चित्तम् । यथा, मनुः । ४ । २२७ ।
"दानधर्म्मं निषेवेत नित्यमैहिकपौर्त्तिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥")
क्रिया । लीला । पदार्थः । (यथा, रघुः । ३।४१।
"अथौन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥" ।
विभूतिः । बुधः । जन्तुः । रत्नादिः । इति मेदिनी ।
वे, २१ ॥ गौरवित्तः । अभिनयान्तरम् । इति
चिकाण्डशेषः ॥ (विषयः । यथा, हितोपदेशे ।
"अवश्यम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥"
पर्य्यालोचना । यथा मनुः । ६ । ८० ।
"यदा भावेन भवति सर्व्वभावेषु निस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥"
प्रेम । यथा, गीतायाम् । १० । ८ ।
"इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥")
धात्वर्थः । (यथा, सुग्धबोधे बोपदेवः ।
"इेप्याध्यकालभावं वाटेः ।" क्रियान्तरापेक्षि
क्रियाविशिष्टः तच्च सप्तमी विहिता तथा च
सुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः । "यस्य
क्रियया क्रियान्तरमपेक्ष्यते स इह भावः ॥")
योनिः । उपदेशः । इति धरणिः ॥ संसारः ।
इत्यनेकार्थकोषः ॥ नवग्रहाणां शयनादिहादश-
चेष्टाः । यथा,—
"शयनञ्चोपवेशश्च नेत्रपाणिः प्रकाशनम् ।
गमनं गमनेच्छा च सभायां वसतिस्तथा ॥
आगमनं भोजनञ्च मृत्युलिप्सा च कौतुकम् ।
निद्रा ग्रहाणां भावाश्च द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ॥"
भावानयनक्रमो यथा,—
"यद्राशौ विद्यते खेटस्तेन तं परिपूरयेत् ।
पुनरंशेन संपूर्य्य स्वर्क्षं तत्र नियोजयेत् ॥
जानदर्क्षं तथा लग्नमेकीकृत्य सदा बुधैः ।
रविणा भागहारेण शेषं कार्य्यं नियोजयेत् ॥
अंशेन नवसंख्यया । स्वर्क्षं ग्रहाणां जन्म-
नक्षत्रम् । तद्यथा,—
"विशाखानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतम् ।
पुष्या पौष्णोयमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात् ॥"
कश्चो राशिः । यदा मेषे ग्रहस्तदा १ एक-
पूरितग्रहसंख्याङ्कः । यदा वृषे ग्रहस्तदा २
द्विपूरितो ग्रहसंख्याङ्कः कार्य्यः ॥ * ॥ जाया-
सुतस्थतुङ्गस्वगृहत्रिकोणस्थानस्थितपापग्रहाणां
निद्राशयनभावयोः फलम् ।
"निद्रायाञ्च यदा पापो जायास्थाने शुभं वदेत् ।
यदि पापः शुभैर्दृष्टो नाशुभैश्च कदाचन ॥
यदि वा शुक्रजेदृष्टो स्याच्छयने यदि वेक्षितः ।
तदा नारीसमं तस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
शुभाशुभैर्यदा दृष्टः शुभग्रहसमन्वितः ।
नारी च म्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥
सुतस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा ।

भावः

तदाशुभं भवेत्तस्य नात्र कार्य्या विचारणा ॥
तुङ्गस्थाने स्वगृहे वा त्रिकोणे वा यदा भवेत् ।
जायस्थस्य तदा नाशो जायते नात्र संशयः ॥
शुभग्रहो यदा तत्र क्रूरो वा यदि वेक्षितः ।
तदा प्रथमजायस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
मृत्युस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा ।
तदात्मनोऽपरस्य; स्यादात्मनोऽपरस्यो वा ॥
शुभग्रहो यदा तत्र मृत्युस्थानेऽपि संस्थितः ।
तदा च मरणं तस्य मृत्युस्थाने विशेषतः ॥
पापग्रहेर्यदा दृष्टः शुभो वा शत्रुसंस्थितः ।
तदा तस्य शिरश्छेदो सुनिना परिकीर्त्तितः ॥
एवं क्रमेण बोद्धव्यं ग्रहभावे सुबुद्धिना ।
बलाबलविचारेण जायते च शुभाशुभम् ॥
ज्योतिर्विदस्तु च सर्व्वेषु परिहारः क्लमो मया ।
शयनादिकभावेषु ज्ञातव्यश्चोपदेशतः ॥
एकादशे वा दशमालये वा
धनालये वा यदि वा विलग्ने ।
पापेन युक्तो न शुभग्रहश्चे-
त्तथापि सिद्धिं महतीं वदन्ति ॥"
फलं यथा,—
"मन्दाग्निः पित्तशूली च जायते शयने नरः ।१।
उपवेशे भवेच्छ्लेष्मी श्यामवर्णस्तथा नरः ॥२॥
नेत्रपाणौ भवेत् क्रूरो जलदोषो भवेन्नरः ।३।
पुण्यवान् धार्म्मिकश्चैव धनवांश्च प्रकाशने ॥४॥
गमने च रवेर्ज्ञातः क्षपणो धनसंयुतः ।
बहुभाषी क्षमी क्रोधी सुस्थचित्तः सदा
भवेत् ॥ ५ ॥
अल्पभोक्ता शीघ्रगामी दीर्घायुर्बलवत्तमः ।
शूरः श्रीमान् सुशीलश्च गमनेच्छाभवो नरः ॥६॥
सभायाञ्च रवेर्ज्ञातः खलो दाता क्षमी भवेत् ।
दयालुः पण्डितो धीमान् गुणवान् पण्डित-
प्रियः ॥ ७ ॥
आगमने भवेन्मूर्खः कुरूपो धनवान् भवेत् ।८।
भोजने भक्तको मांसशुष्को मद्यावपूर्त्तको ॥९॥
मृत्युलिप्सौ सुन्दरो वाग्मी पण्डितस्य गृहा-
धिपः ।१०।
उत्साही च महाभोगी कौतुके च दिवाकरे ॥११॥
दाता भोक्ता प्रियः पुत्रकलत्राणां न संशयः ।
लिङ्गे देहे करे चैव गुदे रोगी तथैव च ।
निद्रायाञ्च भवेद्ज्ञानी क्रोधनो रक्तनेत्रकः ॥१२॥
इति रवेस्तृतीयं बलाबले वा बोध्यम् ॥*॥
"शयने च विधौ क्रोधी दरिद्रो बहुलश्मटः ।
उपवेशे महारोगी धनवांश्च भवेन्नरः ॥ २ ॥
नेत्रपाणौ नेत्ररोगी श्रीपदी बहुभाषकः ।
क्रूरः खलोऽतिशूरश्च जायते च विधौ सदा ॥३॥
प्रकाशने निधानाढ्यो धनवांश्च भवेन्नरः ।
दक्षो बुद्धिमान् दाता च परदारेषु लम्पटः ॥४॥
अरोगी वित्तदश्चैव क्रूरकर्म्मा धनान्वितः ।
शिरोरोगी दन्तशूली जायते गमने विधौ ॥५॥
नानामतिर्महाक्रोधी सम्पदो च भवेन्नरः ।
गमनेच्छुविधौ ज्ञातो धनहीनो भवेत्तदा ॥६॥
दाता च धार्म्मिकश्चैव राजपात्रो भवेत् सदा ।

भावः

सभायाञ्च विधौ नित्यं जायते पुरुषोत्तमः ॥७॥
नित्यक्रोधी महादुःखी भवेदामगने विधौ ।८।
भोजने च भवेल्लुब्धो भक्तकश्च महासुरः ॥९॥
यो ज्ञानी मृत्युलिप्सायां गुणवान् धार्म्मिको
भवेत् ।
बहुपात्रो धनी दाता जायते नात्र संशयः ॥१०॥
कौतुके च भवेद्रोगी नानाविद्यासु तत्परः ।
उत्साही च महाक्रोधी जायते च सुनिश्चि-
तम् ॥११॥
निद्रायां हृद्रोगी स्यात् क्लेशपापरतान्वितः ।
पुत्रशोकमहादुःखी नित्यं भ्रमति मेदिनीम्॥१२
इति चन्द्रस्य ॥ * ॥
शयने च कुजे ज्ञानी लक्ष्मीवान् कुक्कुरव्रतकः ।
अतिक्रोधी महादक्षः क्षपणो जायते नरः ॥१॥
उपवेशे यदा भौमे जायते च नराधमः ।
धनवान् क्रूरकर्म्मा च निष्ठुरो जातिवर्ज्जितः ॥२॥
नेत्रपाणौ च यो ज्ञातः अक्षिरोगी भवेन्नरः ।
पुत्रदारधनैर्युक्तो दारिद्र्येणैव दह्यते ॥ ३ ॥
प्रकाशने कुजे ज्ञानी धनवान् पण्डितः सुधीः ।
नारी च म्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥ ४॥
गमने च यदा ज्ञातः प्रवासी नित्यदुःखितः ।
शरीरे च भवेद्रोगः कण्डादिकुष्ठदर्शकः ॥५॥
प्रवासी गमनेच्छायां गुदरोगी भवेच्च सः ।
धनहीनः कुकर्म्मा च जायते क्षितिजस्य च ॥६
सभायाञ्च यदा ज्ञानी धार्म्मिको बहुसम्मदः ।
गुणवांश्च महादाता शिरोरोगी भवेद्ध्रुवम् ॥७
कुजस्यागमने नित्यं खञ्जो भवति नान्यथा ।
कर्णरोगी पित्तशूली जायते च नराधमः ॥८॥
भोजने भूमिजस्यापि यो ज्ञानी मांसलुब्धकः ।
दृढकायो महाक्रोधी नित्योत्साही धना-
न्वितः ॥ ९ ॥
कुजस्य मृत्युलिप्सायां यो ज्ञानी धनवान् भवेत् ।
दाता भोक्ता सदा मानी राजपात्रो भवेच्च
सः ॥ १० ॥
कौतुके क्षितिजस्यापि ज्ञानी भवति पण्डितः ।
नानाधनेन संयुक्तो बहुपुत्रो द्विभार्य्यकः ॥११॥
निद्रायां भूमिपुत्रस्य यो ज्ञानी भ्रूर्व एव सः ।
कलहो बान्धवैः साद्धं शूलीकर्क्कशरुजान्वितः॥१२
इति मङ्गलस्य ॥
"बुधस्य शयने ज्ञानी धनवान् क्षुधितः सदा ।
अल्पच्छर्दी भवेदापि खञ्जो भवति नान्यथा ॥१॥
उपवेशे च यो ज्ञातः प्रवासी जायते ध्रुवम् ।
कवितागुणधीयुक्तो गौरवर्णो महाशयः ॥२॥
नेत्रपाणौ च यो ज्ञातः श्रीपदादिरुजान्वितः ।
चक्षुरोगी विशेषात् स्यात् पुत्रनाशी भवेद्-
ध्रुवम् ॥ ३ ॥
प्रकाशने भवेज्ज्ञानी राजपात्रो धनान्वितः ।
नानाधनेन संयुक्तो जायते वेदपारगः ॥ ४ ॥
गमने यो नरो ज्ञातः प्रवासी नित्यदुःखितः ।
शरीरे क्षतमाप्नोति नित्यरुग्णो भवेच्च सः ॥५॥
यो ज्ञानी गमनेच्छायां लम्पटो दुष्टचित्तकः ।
स्त्रीवशो दुष्टभार्य्यश्च कातुको बहुभाषकः ॥६

भावः

सभायाञ्च बुधे जातो सर्खो भवति पण्डितः ।
धनवान् धार्मिकश्चैव चिररोगी भवेत् सः ॥७॥
क्रूरः खली हतस्वर्वः पापग्रीलो भवेन्नरः ।
बुधस्यागमने नित्यं जायते च नराधमः ॥८॥
भोजने च भवेत् सौख्यं धनहीनो भवेन्नरः ।
परद्वेषी प्रवासी च शीघ्रगात्रश्चथान्वितः ॥९॥
यो जातो गृध्यलिप्सायां धनवान् पण्डितः कविः ।
उत्साही च महादृष्टो भुनक्ति सुख-
मद्भुतम् ॥ १० ॥
कौतुके च यदा जातो भवेत् सर्वजनप्रियः ।
अर्शरोगी ददयुक्तो धनवानल्पशत्रुकः ॥११॥
निद्रायाञ्च यदा जातः सर्वदुःखैकपात्रताम् ।
नानाक्लेशमवाप्नोति रोगशोकक्षयमक्षयम् ॥१२॥"
इति बुधस्य ॥ * ॥

"धनवान् लम्पटः श्यामः शालो व्रणक शान्वितः ।
जीवस्य शयने जातो मानवो नात्र संशयः ॥१॥
उपवेशे गुरोर्जातो बहुभाषी च रोगवान् ।
पशुघाती महाशिल्पी श्लीपदी रोगसंयुतः ॥२॥
नेत्रपाणौ गुरोर्जातः कार्शरोगी धनी भवेत् ।
क्षतादिक्षरणं नित्यं जायते नात्र संशयः ॥३॥
गुरोः प्रकाशे धनवान् लिङ्गगुह्ये रुजान्वितः ।
दन्तो लम्पटपापी च श्यामवर्णो रुजान्वितः ॥४॥
सर्पभीतो गुरुकर्मा साहसी गमनोन्मुखे ।
परवित्तेन धनवान् धनात् भवति वाक्पटुः ॥५॥
गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानवः ।
शूली धनी प्रवासी च सेवाकर्मणि तत्परः ॥६॥
वक्ता दाता च धनवान् राजसेवान्वितो नरः ।
शूलरोगी भवेन्नित्यं सभायां वाक्पटुः स्थिते ॥७॥
धार्मिकस्तीर्थविख्यातो धनी चागमने गुरोः ।
परदारेषु संलुब्धो जायते नात्र संशयः ॥८॥
भोजने बहुसौख्याढ्यो मांसलुब्धो महासुरः ।
कामुकः प्रियवाक्यश्च जायते नात्र संशयः ॥९॥
गृध्यलिप्से शठो वाग्मी धनवान् सात्त्विकस्तथा ।
महदैश्वर्यसंयुक्तो जीवस्य च भवेन्नरः ॥१०॥
कौतुके च गुरोर्जातो धनवान् धार्मिकः सदा ।
गृध्योत्साही महत्तमग्नो भुनक्ति सुखमद्-
भुतम् ॥ ११ ॥
निद्रायाञ्चैव यो जातश्चर्मरोगी भवेच्च सः ।
क्षपणो बहुभार्यो च दुःखितो भ्रमते
महीम् ॥ १२ ॥"
इति गुरोः ॥ * ॥

"शुक्रस्य शयने जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
दन्तरोगी महाक्रोधी नीचो भवति नित्यशः ॥१॥
उपवेशे तथा जातो बलवान् धार्मिकः सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च जायते नीचसंस्थिते ॥२॥
नेत्रपाणौ भृगोर्दुःखी रोगशोकसमन्वितः ।
धनहीनो महारोगी मानवः स्यान्न संशयः ॥३॥
भृगोः प्रकाशने जातो विद्याधनसमन्वितः ।
दाता च धार्मिकश्चैव कीर्तिमान् जायते नरः ॥४॥
शुक्रस्य गमने जातः पादमूले रुजान्वितः ।
नित्योत्साही महाशिल्पी भवेत्तीर्थगतौ
रतः ॥ ५ ॥

भावः

गमनेच्छौ यदा जातो भालनाशी भवेद्ध्रुवम् ।
माता च म्रियते तस्य शैशवे व्याधिसंयुतः ॥६॥
सभायाञ्च भृगोर्जातो राजपात्रो महाधनी ।
कुलशीलो महादक्षः केवलं शूलरोगवान् ॥७॥
भृगोरागमने जातो दुःखितो बहुलम्पटः ।
दद्रुरोगी पुत्रशोकी जायते च नराधमः ॥८॥
शुक्रस्य भोजने जातो बलवान् धार्मिकः सदा ।
महाधनी भवेन्नित्यं वाणिज्येन विशेषतः ॥९॥
यो जातो गृध्यलिप्सायां स वाग्मी जायते ध्रुवम् ।
पाण्डित्यं कविता चैव वर्द्धते च दिने दिने ॥
यदि चैव भवेन्मीने सर्खो भवति निश्चितम् ।
तुङ्गस्थाने विशेषेण राजपात्रो महाधनी ॥
कामुको बहुकान्तश्च परयोषित्प्रियः सदा ।
श्यामवर्णस्तथा मानी याज्ञिको बहुभा-
षकः ॥१०॥
शुक्रस्य कौतुके जातो धनवान् सात्त्विकः सदा ।
महाक्षुधो महावन्धुः कौतुकी च भवेत् सदा ॥
बहुपुत्रकलत्रश्च नानासुखसमन्वितः ।
नीचे तद्विपरीतः स्यात् दुःखशोकसम-
न्वितः ॥ ११ ॥
निद्रायाञ्च भृगोर्जातो भवेद्रोगी स निश्चितम् ।
नित्यक्लेशी महादुःखी जायते नात्र संशयः ॥
जायायाञ्च सुतस्थाने यदि निद्रा भृगोर्भवेत् ।
तदा सर्वविनाशः स्याद्विज्ञाना परिकी-
र्तितः ॥१२॥"
इति शुक्रस्य ॥ * ॥

"शयने च शनेर्जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
गृध्यस्थाने भवेद्रोगी कोषवृद्धिश्च जायते ॥
लग्नात् सप्तमके चैव शयनस्थः शनैश्चरः ।
तदा नित्यप्रवासी स्याच्छत्रुत्यौ भवेच्च सः ॥१॥
उपवेशे यदा जातः श्लीपदी दद्रुसंयुतः ।
धनहीनो भवेत्तस्य पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातो सर्खो भवति पण्डितः ।
धनवान् धार्मिकश्चैव द्विभार्यो बहुभाषकः ॥३॥
प्रकाशने च यो जातो राजपात्रो भवेत्तमः ।
नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः शुचिः ॥"
मतान्तरे ।
छायास्थाने च लग्ने च प्रकाशने यदा शनिः ।
तदा सर्वविनाशः स्याज्ज्ञातिध्वंसो भवेद्
ध्रुवम् ॥ ४ ॥
गमने च यदा जातः पादमूले रुजान्वितः ।
तीर्थे च गतिमाप्नोति पुत्रदारैर्विवर्जितः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां श्लीपदी रोगसंयुतः ।
दन्तार्धाती महाक्रोधी क्षपणः परनिन्दकः ॥६॥
सभायाश्च शनेर्जातः पुत्रदारधनैर्युतः ।
सर्वत्र लभते वित्तं नानारत्नसमन्वितम् ॥७॥
आगमने यदा जातो महाक्रोधी रुजान्वितः ।
सर्पादिभिश्च संदष्टो भालनाशी भवेद्ध्रुवम् ॥८॥
भोजने चैव यो जातो मन्दाग्निश्च महानपि ।
अर्शरोगी तथा शूली चक्षुरोगी भवेच्च सः ॥९॥
यो जातो गृध्यलिप्सायां गर्भको बहुभाषकः ।
जीवतो दुःखितश्चैव प्रवासी परसेवकः ॥१०॥

भावः

कौतुके च शनेर्जातो राजपुत्रो महाशयः ।
दाता भोक्ता महादक्षो धार्मिकः पण्डितः
शुचिः ॥ ११ ॥
निद्रायाञ्च शनेर्जातो धनवान् पण्डितः शुचिः ।
चक्षुरोगी पित्तशूली द्विभार्यो बहुपुत्रकः ॥
विशेषतश्च धर्मस्थे कर्मस्थे च कदाचन ।
यदि देवाद्भवेन्निद्रा नाशो भवति निश्चितम् ॥
कर्मनाशो धर्मनाशः क्षुधार्त्तो दुःखितः सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च कार्यनाशः पदे पदे ॥
स्वभित्रगेहे षष्ठे वा कर्म्मे वा स्वगृहे पुनः ।
तदा सर्वं विचार्य्यञ्च विपरीतेन चिन्तनम् ॥
जायायाञ्च सुतस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुनः ।
तदा सर्वं शुभं विद्याद्विज्ञाना परि-
कीर्त्तितम् ॥ १२ ॥
इति शनेः ॥ * ॥

शयने च यदा राहोर्जन्म यस्य भवेत् पुनः ।
तस्य क्लेशो महादुःखं जायते च न संशयः ॥१॥
उपवेशे च यो जातः श्लीपदी रोगसंयुतः ।
बहुहानिर्नरस्यस्य पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातश्चक्षुरोगी भवेद्ध्रुवम् ।
सर्पाघाती महाभीतिर्द्विभार्यो बहुभाषकः ॥३॥
प्रकाशने च यो जातो धनवान् धार्मिकः पुनः ।
नित्यप्रवासी चोत्साही सात्त्विको धार्मिकः
शुचिः ॥ ४ ॥
गमने चैव यो जातो नानारोगैर्धनक्षयः ।
दन्ताघाती महाक्रोधी पिशुनः परनिन्दकः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाधनः ।
पण्डितो गुणवान् दाता जायते च नरोत्तमः ॥६॥
सभायाञ्च यदा जातः क्षपणो धनसंयुतः ।
नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः
शुचिः ॥ ७ ॥
आगमने च यो जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
मुखहृन्नुविनाशः स्यान्नासाक्षीगुश्च जायते ॥८॥
भोजने च महादक्षो मन्दाग्निश्च रुजान्वितः ।
क्षपणः कलहाढ्यश्च दुःखितो नित्यसेवकः ॥९॥
यो जातो गृध्यलिप्सायां खञ्जो भवति नान्यथा ।
पुत्रनाशो भवेत्तस्य जायानाशो भवेद्ध्रुवम् ॥१०॥
कौतुके च यदा जातो गुणैः सर्वैः समन्वितः ।
नानाधनेन धनवान् राजसेवासु तत्परः ॥
यदि देवाद्भवेत्तुङ्गी स्वगृही वा कदाचन ।
तदा सर्वं विपरीतं जायते च न संशयः ॥११॥
यो जातो राहुनिद्रायां दुःखितः सर्वतस्तथा ।
नानास्थाने गतो वापि धनपुत्रविवर्जितः ॥
जायायाञ्च सुतस्थाने यदि निद्रां विधुन्तुदः ।
तदा सर्वं विपरीतं ज्ञातव्यायासमन्वितः ॥१२॥
नानाशास्त्रं समालोक्य क्रियते ग्रन्थसंग्रहः ।
बलाबलविचारेण युक्त्या सञ्चिन्तयेद्बुधः ॥"
इति ग्रहाणां शयनादिद्वादशभावविवेकः
समाप्तः ॥ इति जातरत्नः कोष्ठीप्रदीपश्च ॥
अथ सत्त्वादिद्वादशभावाः ।
ते च नराणां जन्मलग्नावधिकद्वादशस्थानानि ।
यथा,—

भावः

"सामर्थ्यं तनु कल्पते बलहृदये वित्तं कुटुम्बं तनौ
विक्रान्तिं सहजं तृतीयभवने योधश्च सन्धि-
स्थयेत् ।
बन्धुं वाह्यसुखं तयाप्यपितनौ धीमत्तपुत्रोद्भवः
षष्ठेऽप्यस्तविरिष्टधौ मदगृहे कामं स्त्रियं वर्म च॥
रन्ध्रायुर्व्ययनेऽत्मे गुरुतपो भाग्यानि चित्तस्थतो
मानाज्ञास्वदकर्मणां दशमभे कुर्यात्तसच्चिन्त-
नम् ।
प्राप्त्याद्यावथ चिन्तयेद्व्ययगृहे ऋक्षे तु मन्त्रि
व्ययौ
सौम्यस्वामियुतौक्षगैरपचयस्तेषां च तत्तत्फलम्॥
इति द्वादशभावविवेकः ॥
अरातिव्रणयोः षष्ठे चाष्टमे स्तनुरन्ध्रयोः ।
व्ययस्य द्वादशस्थाने वैपरीत्येन चिन्तनम् ॥"
अरात्यादिभावापवादः ॥
अथ तत्त्वादिद्वादशभावस्थग्रहफलम् ।
"लग्ने सूर्येऽस्थिरोगी शशिनि बलयुतो रूप-
वान् वित्तयुक्तो
भौमे शस्त्रः सुधाग्नौ शशधरतनये सर्व-
शास्त्रार्थवेत्ता ।
जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ १ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ २ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ३ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ४ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ५ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ६ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ७ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ८ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ९ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ १० ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ११ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ १२ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ १३ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ १४ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ १५ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ १६ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ १७ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ १८ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ १९ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ २० ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ २१ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ २२ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ २३ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ २४ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ २५ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ २६ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ २७ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ २८ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ २९ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ३० ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ३१ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ३२ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ३३ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ३४ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ३५ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ३६ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ३७ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ३८ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ३९ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ४० ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ४१ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ४२ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ४३ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ४४ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ४५ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ४६ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ४७ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ४८ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ४९ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ५० ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ५१ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ५२ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ५३ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ५४ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ५५ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ५६ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ५७ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ५८ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ५९ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ६० ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ६१ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ६२ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ६३ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ६४ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ६५ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ६६ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ६७ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ६८ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ६९ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ७० ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ७१ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ७२ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ७३ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ७४ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ७५ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ७६ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ७७ ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथे
हिंसो भौमेऽनुजानां सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवी ।
सौम्ये सत्यस्य ज्ञस्था भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः;
शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भालहृस्था
धनाढ्यः ॥ ७८ ॥
अर्के बन्धौ सुदुःखी स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी
भौमे क्षुद्ग्रामवासी भवति शशिसुते भालपुत्रा-
न्वितोऽपि ।
जीवे दासा पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मद्यलेपः;
स्थौरौ कस्तूरिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मभङ्गैः ॥ ७९ ॥
वित्तेऽर्के चैव रोगी सततगदयुतो राज्ञिनाथे
धनाढ्यो
भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुतधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।
जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः;
सौरौ हीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कादिभिर्जीवी ॥ ८० ॥
भ्रातर्यर्के सधर्म्मः स भवति नियतं भालधृ
राज्ञिनाथ

भावना

(प्रधानस्याभिचारिप्रभृतयो भावग्रहणेनोच्यन्ते। यदुक्तं साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे।
"सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः। उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते॥")
भगवद्भावो यथा,—
"शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्य्यांशुसाम्यभाक्।
रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते॥"
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः॥*॥

भावकः, पुं, (भाव एव स्वार्थे कन्।) भावः। मानसो विकारः। इति हलायुधः॥ (भवतीति। भू + कर्त्तरि ण्वुल्।) सत्ताश्रये, त्रि। इति संक्षिप्तसारः॥

भावनः, त्रि, (भवत अयमिति। भवत् + अण्।) भवदीयः। युष्मदस्मद्भवच्छब्दादण्प्रत्ययनिष्पन्नः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

भावनकः, त्रि, (भवतामयमिति। भवत् + "भवतष्ठक्छसौ।" ४। २। ११५। इति ठक्।) भवदीयः। भवच्छब्दात् ठकप्रत्ययनिष्पन्नः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ यथा, भट्टिकाव्यस्य सर्गे।
"भावकं दृष्टवतस्तेनदस्याम्बाधि सुशोभितम्॥"

भावनं क्ली, (भू + णिच् + ल्युट्।) भवनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चालता इति भाषा॥ (भावे ल्युट्।) भावना। इति मेदिनी। ने, १०१॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे।
"सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्याह्लादभावनम्॥"
भावयतीति। भू + णिच् + ल्युः। उत्पादके, त्रि। यथा, महाभारते। १। २२४। ४५।
"दृष्ट्वैव च स राजानं ग्राहको लोकभावनः।
उवाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम्॥")

भावना, स्त्री, क्ली, (भू + णिच् + युच्।) ध्यानम्। (यथा, गीतायाम्। २। ६६।
"नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्॥")
पर्य्यालोचनम्। अधिवासनम्। इति मेदिनी। ने, १०१॥ त्रिविधा भावना यथा,—
"त्रिविधा भावना विप्र! विश्वमेतन्निबोध मे।
ब्रह्माख्या कर्म्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्म्मभावात्मिकापरा।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः।
कर्म्मभावनया चार्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्म्मात्मिका द्विधा।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः॥
त्रिविधभावनाश्रयजीवात्मकत्वात्तदुपचारेण त्रिविधा भावनेत्युच्यते। एतद्धि हरेः स्थूलं रूपम्। अतः पररूपप्राप्त्युपायत्वात् तत्र प्रथमं मनः सन्धार्य्यमिति भावः। भावना नाम ज्ञानविशेषजा वासना। तां त्रिविधामपि संज्ञामादिशति ब्रह्माख्येति। तामेव विषयभेदेन विविनक्ति ब्रह्मभावनात्मिकेति। भावभावना भावो यस्तु तद्विषया भावना त्रिविधा।

भाविनी

तत्र वयं ब्रह्मैव भावयामः। वयं कर्म्मैव कुर्म्मः। वयन्तूभयमिदमनुसन्दध्म इत्येवं त्रिविधा भावना। भावनायुक्तान् जीवानुदाहरति सनन्दनादय इति द्वाभ्याम्। इति तट्टीका॥

भावबोधकः, पुं, (भावस्य रत्यादेर्बोधकः अनुभावकः।) अनुभावः। इत्यमरः। २। ७। २१॥ भावस्य रत्यादेर्बोधकः सूचको गुणक्रियादिरनुभावः। अनुभाव्यते प्रतीतियोग्यतां नीयते रत्यादिरनेनेति व्युत्पत्तेः घञ्। तत्र रतेरनुभावाः लोचनचातुर्य्यभ्रूक्षेपादयः। हासस्य च कपोलाकुञ्चनानासोत्पुल्लनादयोऽनुभावा एवं अन्यत्रानुमन्तव्यम्। किंवा भावाननुभावयतीति अनु अनुभावो सुखरागादिः। इति तट्टीकायां भरतः॥

भावभृत्तः, पुं, (भावः सत्ता भृत्तः प्रभृत्तोऽस्मादिति। यद्वा, भावः सृष्टिः तत्र भृत्तः प्रभृत्तः।) ब्रह्मा। इति सत्यव्याख्यायां स्मृतिः॥

भावाटः, पुं, (भावं भावेन वाटतीति। अट् + अण् अच् वा।) भावकः। साधुः। निवेशः। कामुकः। नटः। इति मेदिनी। टे, ५२॥

भावानुगा, स्त्री, (भावं सूक्ष्मपदार्थमनुगच्छतीति। अनु + गम् + डः। टाप्।) छाया। इति राजनिर्घण्टः॥ (भक्त्यादिना अनुगते, त्रि॥)

भावालीना, स्त्री, (भावेषु सूक्ष्मपदार्थेषु आलीना।) छाया। इति राजनिर्घण्टः॥

भावितः, त्रि, (भाव्यते स्मेति। भू + णिच् + क्तः।) वासितः। प्राप्तः। इति मेदिनी। ते, १४०॥ (वृत्तोधितः। (यथा, महाभारते। १३। १६। ३८।
"ये चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः॥")
मिलितः। मिश्रितः। भू क शुद्धिचिन्तयोर्मिश्रणे च इत्यस्मात् क्तान्तात् क्तप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम्॥ (समर्पितः। यथा, महाभारते। ९। ५। ३०।
"एतत् संस्तुवितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम्।
यदीश्वर भगवति! कर्म्म ब्रह्मणि भावितम्॥"
"भगवति भावितं समर्पितम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ सिक्तः। यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने। १ अध्याये।
"भक्षातकान् वासयेत्तु क्षारे प्राङ्मुत्र-
भाषितम्॥")

भाविन्, क्ली, (भवतीति। भू + "भूवादिगृभ्यो णिनिच्।" उणा० ४। १७०। इति णिनिच्।) त्रैलोक्यम्। स्वर्गमर्त्यपातालम्। इत्युणादिकोषः॥

भाविनी, स्त्री, स्त्रीविशेषः। इत्यमरः॥ भावः प्रशस्तश्चेष्टाविशेषो विद्यतेऽस्याः भाविनी। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, हरिवंशे। ११७। १६।
"सा हि तस्याभवद्भ्येष्ठा पत्नी लक्षणसंयुता।
भाविनी।
पतिव्रता गुणोपेता रूपशीलगुणान्विता॥")
स्त्रीमात्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (स्कन्दस्य मातृगणानामन्यतमा। यथा, महाभारते। ९। ४६। ११।

भाषा

"मूलघण्टा मूलनन्दा भगनन्दा च भाविनी।
वपुष्मती चन्द्रपूर्णा भद्रकाली च भारत!॥")
वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी च॥

भावी, [न्] त्रि, (भविष्यतीति। भू + "भुवश्च।" उणा० ४। ८। इति इनिः। स च णिद्भवति।) भविष्यत्कालादिः। वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकः। यथा,—
"वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः॥"
इति कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य बलिं प्रति भगवद्वाक्यम्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

भावुकं, क्ली, (भवतीति। भू + "लषपतपदस्थाभूवृषेति।" ३। २। १५४। इति उकञ्।) मङ्गलम्। (यथा, प्रद्युम्नविजये १ अङ्के।
"शुक्र! सर्व्वत्र कुशलमस्माकम्। अपि भावुकं वः सुराणाम्॥")
तद्वति, त्रि। इत्यमरः। १। ४। २६॥

भावुकः, पुं, (भू + उकञ्।) नाट्योक्तौ भङ्गीपतिः। इति हेमचन्द्रः॥

भावुकः, त्रि, भवनाश्रयः। भवति यः। इति कर्त्तरि भूधातोर्ण्वुकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ रसविशेषभावनाचतुरः। इति श्रीधरस्वामी॥ यथा,—
"निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम्।
पिबत भागवतं रसमालयं
मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः॥"
इति श्रीभागवते। १। १। ३॥
लग्नपलितप्रियान्यस्थूलसुभगाढ्यग्रन्थोपपदभूधातोरभूततद्भावार्थे कर्त्तरि वाच्ये ण्वुकञ्प्रत्ययेन लग्नभावुक इत्यादयश्च निष्पन्नाः॥

भाव्यं, क्ली, अवश्यम्भवित्वम्। इति भूधातोरवश्यम्भावार्थे भावे ण्यक्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। यथा। विप्रेण शुचिना भाव्यम्। इति सुबोधव्याकरणम्॥ प्रयोगदर्शनात् कर्त्तरि च तत्र च। यथा—
"श्रुतस्य करणं नास्ति दैवाधिष्ठितकर्म्मणः।
भावीत्यवश्यं यद्वाच्यं तच्च ब्रह्माप्यबाधकः॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥

भाष, ङ अक् वाचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० सक० सेट्।) ङ, भाषते। अट, अबीभषत् अवभाषत्। इति तट्टीकायां दुर्गादासः॥

भाषणं, क्ली, (भाष् + भावे ल्युट्।) कथनम्। यथा। "संलापो भाषणं मिथः।" इत्यमरः॥ (यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे। आर्हतदर्शने।
"हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम्।
आलोच्य भाषणेनापि भाषयेत् संयतं व्रतम्॥")

भाषा, स्त्री, (भाष्यते प्राक्षत्यवहारादिना प्रयुज्यते इति। भाष् + "मुरोश्च हलः।" ३। ३। १०२। इत्यप्रत्ययः। टाप्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ वाक्यम्। वाग्देवता। तत्पर्य्यायः। ब्राह्मी २ भारती ३ गीः ४ वाक् ५ वाणी ६ सरस्वती ७ व्याहारः ८ उक्तिः ९ लपितम् १० भाषितम् ११ वचनम् १२ वचः

१३। इत्यमरः।२।८।१॥ त्रयोदशवचने। पूर्ब्बमप्रकं वाग्धिक्कृतायां देवतायाञ्च। इति तट्टीकायां भरतः॥ प्राच्यीयाष्टादशभाषा यथा। संस्कृतम् १ प्राकृता २ उदीची ३ महाराष्ट्री ४ मागधी ५ मिश्रार्द्धमागधी ६ शूराभीरी ७ अवन्ती ८ द्राविड़ी ९ ओड्रीया १० पाञ्चात्या ११ पाण्या १२ वाह्लीका १३ रन्तिका १४ दाक्षिणात्या १५ शैवाचाी १६ आवन्ती १७ शौरसेनी १८। एतासां लक्षणोदाहरणानि प्राकृतलङ्केश्वराकरणे द्रष्टव्यानि॥

अथ भाषाविभागः।

"पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्। शौरसेनी प्रयोक्तव्या नाटयगीतास्च योषिताम्॥ आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्। अचोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम्॥ चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्चार्द्धमागधी। प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका॥ योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम्। शूकाराणां शूकादीनां शाकारीं संप्रयोजयेत्॥ वाह्लीकभाषा हियानां द्राविड़ी द्रविड़ादिषु। आभीरेषु तथाभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु॥ आभीरी शाबरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु। तथैवाङ्गारकारादौ शैवाचाी स्यात् पिशाचवाक्। चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका॥ बालानां षण्ढकानाञ्च नीचसङ्घविचारिणाम्। उक्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित्॥ ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च। भिक्षुवस्त्रधरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत्॥ संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च। देवीमन्त्रिसुतावेश्याप्यपि कैश्चित्तथोदितम्॥ यद्देशो नीचपात्रन्तु तद्देशे तस्य भाषितम्। कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्या भाषाविपर्य्ययः॥ योषित्सखीबालवेश्याकितवाक्षरसां तथा। वेदश्चार्थं प्रदातव्यं संस्कृतञ्चान्तरान्तरा॥ एषामुदाहरन्नाट्यालङ्कारेषु वोद्ध्यानि। भाषालक्षणानि भाषार्णवे। इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः॥

अथ भाषापादः।

तत्र भाषास्वरूपमाहतुः कात्यायनदुहस्रती। "प्रतिज्ञादोषनिर्म्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्। निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः॥ स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः। विरोधिकारणैर्म्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥ यदा स्वैर्यविधः पक्षः कथितः पूर्ब्बवादिना। दद्यात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥ प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिरुक्तं साध्यं साधनार्हाभिमतं पक्षं विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादोषैव साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

"वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता। अमङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः॥" वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्ब्बोक्ते। नारदेनापि। "सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता। तद्हानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्॥" उत्तरो विजयी। यद्यप्यत्रैव साध्यं तद्विशिष्टधर्म्मोधर्म्मी पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्पतार्थ्यगार्गादिधर्म्मविशेषविशिष्टतया धर्म्मिणोऽधर्म्मणैवैव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम्। उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति। मिताक्षरायान्तु। भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थमुक्त्वा भाषास्वरूपप्रपञ्चमाह। स्वल्पाक्षर इति। निराकुलः पौर्व्वापर्य्यविपर्य्यासादिशून्यः। तत्र।

"त्यक्ते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यत्नकर्म्मणि। यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति॥" इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत्॥ *॥ तच्छोधनमाह बृहस्पतिः।

"न्यूनाधिकं पूर्ब्बपक्षं तावदादौ विशोधयेत्। न ह्यादृत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥" तल्लिखनप्रकारमाह व्यासः।

"पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्। न्यूनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्" फलकं काष्ठादिपट्टकम्। कात्यायनः।

"पूर्ब्बपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽथ लेखयेत्। पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत्॥ शोधयेत् पूर्ब्बपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम्। उत्तरेणावरुद्धस्य निष्टप्तं शोधनं भवेत्॥ अन्यदुक्तं लिखेद्यो ऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनां वचः। चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्म्मिकः पृथिवीपतिः॥" स्वभावोक्तमक्लिष्टम्। एतच्च स्वरविशेषादिना सूचयेत्। अतएव याज्ञवल्क्यः।

"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः। भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः॥" भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम्। नारदः।

"भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं छलम्। किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता॥ मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्यसाधु वा। सर्ब्बेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति॥ पशुस्त्रीभूम्यलादाने प्राप्योऽप्यर्थान्न हीयते॥" सर्ब्बेष्वर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति। अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि। अर्थविवादग्रहणान्नष्टोक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थादप्यर्थाद्धीयत इति गम्यते। यथाहमनेन शिरसि पादेन ताड़ितः इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताड़ितः इति वदन्न केवलं दण्ड्यः पराजीयते च। एतच्च त्वं मद्धस्तकं धारयसि मत्त इत्यत्रैव गृहीतत्वावहनकत्वादिति भाषाशरीरम्। एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा। म्लेच्छानामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात्। अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः। देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥" इति व्यवहारतत्त्वम्॥

भाषापरिच्छेदः, पुं, विश्वनाथन्यायपञ्चाननकृतन्यायपरिभाषायाम्। अस्य व्यवमादश्लोकः।

"नत्वनञ्जलधरुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय। तस्मै नमः कृष्णायसंसारमहौषधस्य बीजाय॥" तस्यायमन्वयश्लोकः।

"सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते। तद्वैधर्म्यमिलादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्॥" अस्य टीका सिद्धान्तमुक्तावली॥

भाषापादः, पुं, (भाषायाः पादः।) चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतप्रथमपादः। तस्य लक्षणं यथा,—

"अर्थवद्धर्म्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्। साध्यवद्व्यक्तपदं प्रज्ञतार्थनिवन्धि च॥ प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम्। संक्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च॥ वर्षर्त्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाभाग्यजात्याकारवयोयुतम्॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च। परात्मपूर्व्वजानेकराजनामभिरङ्कितम्॥ क्षमालिङ्गात्मपौरुषवत्कथिताहर्मुदायकम्। यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते॥" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः॥ अस्य विवरणं भाषाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

भाषितं, क्ली, (भाष्यते इति। भाष्+भावे क्तः।) वचनम्। इत्यमरः।१।६।२॥(यथा, मनौ।८।२७। "आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः॥" भाष्यते स्मेति। भाष्+कर्म्मणि क्तः।) कथिते च॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे।५।२४। "प्रविश्य मानुरागस्य चित्तं चित्तमसम्मतः। समर्थयंश्च तत्पक्षं साधु भाषेत भाषितः॥")

भाष्यं, क्ली, (भाष्यते विस्तरतया वर्ण्यते इति। भाष्+ण्यत्।) चूर्णिः। इति स्वामी॥ सूत्रविवरणग्रन्थः। तस्य लक्षणम्।

"सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥" इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥ सूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकम्। इति हेमचन्द्रः॥ (भाष्यते अर्च्चेति। ण्यत्।) ग्रहविशेषः। इति माधवीयः मधुरेशः॥ (भाष्+ण्यत्।) कथनीये त्रि॥

भाष्यकारः, पुं, (भाष्यं चूर्णिं करोतीति। क्र+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) महाभाष्यकर्त्ता मुनिः। तत्पर्य्यायः। गोनर्दीयः २ पतञ्जलिः ३ चूर्णिकृत् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥

"अहश्च भाष्यकारश्च कृष्णाश्चौषधियावुभौ। नेव ग्रन्थाम्बुधेः पारं किमन्ये जड़बुद्धयः॥" इति दुर्गासिंहः॥

भास ञ्च ड भाषि। दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ञ

अभीभसत् अवभासत्। ड भासते। इति दुर्गादासः॥

भास्, स्त्री, (भासते इति। भास+"भाजभास-विदात्योर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप्।" ३।२।१७७। इति क्विप्।) प्रभा। अस्य शब्दस्य प्रथमान्तरूपं भाः। इत्यमरः। १।४।३४॥ मयूखः। इति मेदिनी। से, ७॥ इच्छा। इति धरणिः॥

भासः, पुं, (भास्यते इति। भास+भावे घञ्।) दीप्तिः। (यथा, महाभारते। ८।५८।३१।

"चन्दनलक्षभासेषु वदनेष्वारकुण्डलैः।")

(भासन्ते गावोऽत्र। भास+आधारे घञ्।) गोष्ठम्। (भासते दीप्यते इति। भास्+कर्त्तरि अच्।) कुक्कुटः। गृध्रः। इति विश्वः। स्वनामख्यातपक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। शकुन्तः २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। १। १३४। ७०।

"क्षत्रियं भासमारोप्य वृक्षाग्रे गृध्रयोषिभिः कृतम्। अभिक्षातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत्॥"

पर्व्वतभेदः। यथा, महाभारते।१४।४३।४॥

"हिमवान् पारियात्रश्च सह्यो विन्ध्यश्चकूट-वान्।
श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवांश्चैव पर्व्वतः॥")

(स्त्रियां ङीप्। प्राघायाः कन्या। यथा, महाभारते। १। ६५। ४६।

"अनवद्यां मनुं वंशाममुरां मार्गणप्रियाम्।
अनूपां सुभगां भासीमिति प्राधा व्यजायत॥")

भासः, [स्,] क्ली, (भास्+आसस्।) दीप्तिः। इति द्विरूपकोषः॥

भासलः, पुं, (भासते इति। भास+कृभ्वहि वसिभासीति।" उणा० ३।१२८। इति कलच्।) सूर्य्यः। चन्द्रः। इत्युणादिकोषः॥ भामपर्णी॥ इति मेदिनी। ले, १३६॥ नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

भासलः, त्रि, (भासते इति। भास+कलच्।) सुन्दराकारः। इति मेदिनी। ले, १३६॥

भासली, स्त्री, (भासल+गौरादित्वात् ङीष्।) नक्षत्रम्। इत्युणादिकोषः॥

भासुः, पुं, (भास्+बाहुलकादुन्।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भासुरं, क्ली, (भासते इति। भास्+"भञ्जभास-मिदो घुरच्।" ३।२।१६१। इति घुरच्।) कुष्ठौषधम्। इति जटाधरः॥

भासुरः, पुं, (भास+घुरच्।) स्फटिकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वीरः। इति धरणिः। कर्त्तरि घुरप्रत्ययनिष्पन्नत्वेन दीप्तियुक्ते, त्रि॥ (यथा, किरातार्জ্জुनीये। ५।५।

"मणिमयूखचयां रुचिभासुराः
सुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः॥")

भासुरपुष्पा, स्त्री, (भासुराणि पुष्पाण्यस्याः। टाप्।) वृश्चिकाली। इति राजनिर्घण्टः॥

भास्करं, क्ली, (भाः करोतीति। क+"दिवा-विभानिशाप्रभा भास्करोल्लानन्त्यादीति।" ३।२। ९२। इति टः।) सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भास्करः, पुं, (भाः करोतीति। क+"दिवा-विभेति। ३।२।२१। इति टः।) सूर्य्यः। (यथा, मनौ। २।४८।

"प्रतिगृह्योच्छिष्टं दक्षमुपस्थाय च भास्करम्।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेदभ्यर्च्य यथाविधि॥")

अग्निः। इति मेदिनी। रे, १२१॥ वीरः। इति धरणिः॥ अर्कवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ भास्कराचार्य्यः। स च सिद्धान्तशिरोमण्यादि-ज्योतिर्ग्रन्थस्यकर्त्ता॥

भास्करप्रियः, पुं, (भास्करस्य प्रियः।) पद्मरागमणिः। इति केचित्। चुन्नि इति भाषा॥

भास्करेष्टा, स्त्री, (भास्करस्य इष्टा।) आदित्यभक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

भास्वरं, क्ली, (भासते इति। भास्+"स्फिग्राभासपिसकसो वरच्। ३।२।१७५। इति वरच्।) कुष्ठौषधम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

भास्वरः, पुं, (भासते इति। भास्+"स्फिग्राभास-पिसकसो वरच्।३।२।१७५। इति वरच्।) दिनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ सूर्य्यः। इति केचित्। दीप्तियुक्ते, त्रि। इति सुग्धबोध-व्याकरणम्॥ (यथा, महाभारते।१।११।११।

"स डीण्डुभं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभस्तदा।
स्वं रूपं भास्वरं भूयः प्रतिपेदे महायशाः॥"

सूर्य्यस्यानुचरविशेषः। स च भगवता सूर्य्येण तारकासुरवधसाहाय्यार्थं स्कन्दाय दत्तः। यथा, महाभारते। ९। ४५। ३०।

"गुहाजौ भास्वरश्चैव यौ तौ सूर्य्यानुयायिनौ।
तौ सूर्य्यः कार्त्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान्॥")

भास्वान्, [त्] पुं, (भासः सम्बन्धोऽस्येति। भास्+"तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्।" ५।२।९४। इति मतुप्। मस्य वः।) सूर्य्यः। (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १०१। १६।

"यथा चाराधितो देव्या सोऽदित्या कश्यपेन च।
आराधितेन चोक्तं यत् तेन देवेन भास्वता॥")

अर्कवृक्षः। इत्यमरः॥ दीप्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ वीरः। इति मेदिनी॥ दीप्तिविशिष्टे, त्रि॥ (यथा, कुमारसम्भवे। १। २।

"यं सर्व्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम्॥"

प्रकाशकः। यथा, मनौ। १। ९१।

"वायोरपि विकुर्व्वाणादिरोचिष्णु तमोनुदम्।
ज्योतिरुत्पद्यते भास्वद्रूपगुणसुच्यते॥"

"भास्वत् प्रकाशकम्।" इति तट्टीकायां कुल्लूक-भट्टः॥)

भिक्ष, ड लाभार्थलोभोक्तिक्षिप्तिषु। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० याचने द्विक०-लाभे लोभोक्तौ च सक० क्षिप्तौ अक०-सेट्।) अर्थो याचनम्। लोभादुक्तिर्लोभोक्तिः। ड, भिक्षते भूमिं कृषति पण्डितः। लभत इत्यर्थः। भिक्षते दातारं धनं भिक्षुः। याचक इत्यर्थः। भिक्षते

भिक्षा

दातारं दीनः। लोभाद्ददतीत्यर्थः। भिक्षते जनः। क्षिप्यतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

भिक्षा, स्त्री, (भिक्ष याचनादौ+"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०२। इति अः। ततष्टाप्।) लोभ-याचनम्। याच्ञेया इति भाषा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। याच्ञा २ अर्थना ३ अर्हणा ४। इत्यमरः। २।२।६॥ प्रार्थनम् ५ याचना ६। इति शब्दरत्नावली॥ (तदुक्तम्।

"वाणिज्ये वसते लक्ष्मीस्तदर्द्धं कृषिकर्म्मणि।
तदर्द्धं राजसेवायां भिक्षायां नैव नैव च॥")

सेवा। भृतिः। इति नागार्জ্জुनः॥ भिक्षितवस्तु। इति मेदिनी॥ (सा च त्रासप्रमाणा। त्रासमात्रा भवेद्भिक्षेति त्रासात्तप्रवचनात्॥ यथा, मनुः। ३। ६४।

"क्लीबोन्मत्तप्रकीर्णार्त्तिव्याधितानभिशस्तकान्।
भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे॥")

उपनीतस्य भिक्षाविधिर्यथा,—

"भिक्षामाहृत्य गुरवे तस्यान्नमनुमन्त्रितम्।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्रयतो वशी॥
भवत्पूर्ब्बचरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्॥
मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत्॥
सजातीयगृहेष्वेव सार्व्ववर्णिकमेव वा।
भैक्षस्याचरणं प्रोक्तं पतितादिविवर्জितम्॥
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु।
ब्रह्मचार्य्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्॥
गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्ब्बं पूर्ब्बं विवर्জयेत्॥
सर्व्वेष्वपि चरेद्भैक्षं पूर्ब्बोक्तानामसम्भवे।
नियम्य प्रयतो वाचं दिशश्चानवलोकयन्॥
समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया।
भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽनन्यमानसः॥
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १२ अध्यायः॥*॥

सायं प्रातर्भिक्षाटनाभावो यथा,—

"कारयित्वा तु कर्म्माणि कारुमन्यान्न वञ्चयेत्।
सायं प्रातर्गृहद्वारान् भिक्षार्थं नावघट्टयेत्॥"

इति तत्रैव १५ अध्यायः॥*॥

सा त्रिविधा यथा,—

"ब्रह्मचारिमधाग्र्यं वा भिक्षां वा गृहतो द्विजः।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धेतं परमेश्वरम्॥
भिक्षामाहुर्यमाचम्यन्तस्माच्चतुर्गुणम्।
पुष्कलं ब्रह्मचार्य्यान्तच्चतुर्गुणमुच्यते॥
गोदोहमात्रं कालं वै प्रतीक्षेदतिथिः स्वयम्।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा॥
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे।
दद्यादन्नं यथाशक्ति स्वधिष्ण्यो लोभवर्জितः॥
सर्व्वेषामप्यलाभे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयेत्॥"

इति तत्रैव १७ अध्यायः॥

भिक्षाक:, पुं, (भिक्षते इति । भिक्ष + "जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) भिक्षुकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भिक्षाकी, स्त्री, (भिक्षाक + घित्वात् ङीष् ।) भिक्षुकी । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

भिक्षाचरः, पुं. स्त्री, (भिक्षां चरतीति । भिक्षा + चर + "भिक्षासेनादायेषु च ।" ३ । २ । १ । ७ । इति टः ।) भिक्षुकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (स्वनामख्यातो भोजनरपतेः पुत्रः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १७ ।

"राज्ञां विभवमत्यां यं भोजो हर्षनृपात्मजः ।
जातं न्यस्तद्विजिपुत्रानन्तरं गुरुभिः प्रियम् ।
आयुष्कामैस्तमाषड्भाभक्षभिक्षाचराभिधम् ॥")

भिक्षाटनं, क्ली, (भिक्षार्थमटनं गमनम् ।) भिक्षार्थगमनम् । यथा,—

"अर्द्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्द्धं हरस्याकृतं
देवैर्यं जगतीतले स्मरहराभावः समुन्मीलति ।
गङ्गा वारिधिमम्बरं शशिकला नागाधिपः
क्ष्मातलं
सर्व्वत्रत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वां माद्य भिक्षाटनम् ॥"

इत्युद्भटः ॥

भिक्षाग्नित्वं, क्ली, (भिक्षाग्नेर्भिक्षुकस्य भावः । भिक्षाग्नि + त्व ।) पैशुन्यम् । इति हारावली ॥

भिक्षाग्नी, [न्] त्रि, (भिक्षां अश्नातीति । अश्न + णिनिः ।) भिक्षुकः । इत्यमरादिकोषः ॥ यथा,—

"भिक्षाग्नी विचरेद्ग्रामं वन्येयैर्हि न जीवति ॥"

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

भिक्षुः, पुं, (भिक्षणशीलः । भिक्ष याचने + "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) ब्रह्मचार्य्याद्याश्रमचतुष्टयान्तर्गतचतुर्थाश्रमी । आश्रमशब्दोऽयं धर्म्मिपरो धर्म्मपरश्च । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । परिव्राट् २ कर्म्मन्दी ३ पाराशरी ४ मस्करी ५ इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ परिव्राजकः ६ पराशरी ७ व्रजकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—

"भिक्षोर्धर्म्मं प्रवक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः ।
वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सर्व्ववेदसदक्षिणाम् ॥
प्राजापत्यां तदग्नीं तु स्वमिमारोप्य चात्मनि ।
सर्व्वभूतहितः प्राप्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ॥
सर्व्वारामं परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ।
अप्रमत्तश्चरेद्भैक्ष्यं सायाह्ने नातिलक्षितः ॥
रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे याचामात्रमलोलुपः ।
भवेत् परमहंसो वा एकदण्डी यमादिकृत् ॥
सिद्धयोगस्त्यजन् देहमन्ततत्त्वमिहाप्नुयात् ।
योगमभ्यस्य मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
दासातिथिप्रियो ज्ञानी गृही आप्नोऽपि मुच्यते ।"

इति गारुडे १०३ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

"चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः ।
तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं कृपार्हसि ॥
पुत्रदारकलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिप ! ।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्द्वन्द्वमत्सरः ॥
त्रैवर्गिकांस्त्यजेत सर्व्वानारम्भानवनीपते ! ।
मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु ॥
जरायुजाण्डजादीनां यान्मानःकर्म्मभिः क्वचित् ।
युक्तः कुर्व्वीत न द्रोहं सर्व्वमन्त्रांश्च वर्जयेत ॥
एकरात्रस्थितिर्ग्रामे पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्द्वेषो वा नास्य जायते ॥
प्राणयात्रानिमित्तञ्च शरीरे भक्तवज्जने ।
काले प्राप्तस्त्वगानां भिक्षार्थं पर्य्यटेद् गृहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहश्लोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राड्मुनिर्भवेत् ॥
अभयं सर्व्वसत्त्वेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्व्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥
क्षत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
प्राशरीरमग्निञ्च मुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्षोपगतैर्हविर्भि-
स्त्रिताग्निमा स व्रजति स्म लोकान् ॥
मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसङ्कल्पनबुद्धियुक्तः ।
अनिन्द्यं ज्योतिरिव प्रपन्नं
स ब्रह्मलोकं व्रजति द्वितीयः ॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥ * ॥

भुक्तभेदः । इति जटाधरः ॥ आवर्गोच्चुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोकिलाक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

भिक्षुकः, पुं, स्त्री, (भिक्षुरेव । भिक्षु + स्वार्थे कन् । यद्वा, भिक्षते इति । भिक्ष + उक ।) भिक्षोपजीवी । तत्पर्य्यायः । मार्गणः २ याचनकः ३ वणीयकः ४ याचकः ५ । इति जटाधरः ॥ अर्थी ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २४३ ।

"ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रीतितः प्रतिपूजयेत् ॥"

पारिभाषिकभिक्षुका यथा, अत्रिः ।

"ब्रह्मचारी यतिश्चैव विप्रार्थी गुरुपोषकः ।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षड्ते भिक्षुकाः स्मृताः ॥")

भिक्षुसंघाटी, स्त्री, (भिक्षूं संघटते इति । भिक्षु + सम् + घट + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चीवरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३३ अध्याये ।

"पुरीषं कौक्कुटं केशांश्चर्म्मसर्पत्वचस्तथा ।
जीर्णांश्च भिक्षुसंघाटीं धूपनार्थोपकल्पयेत् ॥")

भिण्डः, पुं. (भण्यते इति । भण् + डः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) भिण्डालुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिण्डकः, (भिण्ड । स्वार्थे कन् ।) भिण्डालुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिण्डा, स्त्री, (भिण्ड + अजादित्वात् टाप् ।) क्षुद्रविशेषः । भिण्डी इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । भिण्डीतक: २ भिण्ड: ३ भिण्डक: ४ क्षेत्रसम्भव: ५ चतुष्पत्र: ६ चतुःपुष्प: ७ सुप्राक: ८ अरुपत्रक: ९ करपर्ण: १० वृत्तबीज: ११ । अस्या गुणाः । अल्परक्तत्वम् । उष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । रुचिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिण्डीतकः, पुं, (भिण्डी भतीं तकति हसतीति । तक + अच् ।) भिण्डालुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भित्तं, क्ली, (भिद्यते स्मेति । भिद् + क्तः । "भित्तं शुल्कलम् ।" ८ । २ । ५६ । इति निष्ठानकारस्य नत्वाभावो निपात्यते ।) खण्डम् । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥

भित्तिः, स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + क्तिन् ।) गृहादेर्मृदिष्टकादिमयी वृतिः । कौंध इति भित इति च ख्याता । तत्पर्य्यायः । कुड्यम् २ । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ भित्तिका ३ कुड्यम् ४ कुड्यकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, विश्वकर्म्मप्रकाशे । पञ्चमाध्याये ।

"मानेनानेन विस्तारो भित्तीनाञ्च विधीयते ।
पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ॥")

प्रभेदः । सम्भागः । अवकाशः । इति विश्वः । प्रदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ५ । ४६ ।

"व्यथोपरिष्टाद् भ्रमरैर्भ्रमद्भिः
प्राक् सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।
निर्धौतहारामलगण्डभित्तिः
वैन्यः सरितो गज उज्जहास ॥")

भित्तिकाः, स्त्री, (भिद्यते भिनत्ति वेति । भिदिर् विदारणे + "क्तिनिदिलतिभ्यः किन् ।" उणा० ३ । १४७ । इति किन् । किन् स्यात् ।) कुड्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ पल्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

भित्तिचौरः, पुं. (चोरयतीति । चुर + अच् । चौर एव स्वार्थे अण् । चौरः । भित्त्या कुड्यादिभेदेन चौरः ।) चौरविशेषः । सिँदाल चोर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खानिनः २ कूपखिन् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

भित्तिपातनः, पुं, (पातयतीति । पत + णिच् । कर्त्तरि ल्युः । भित्तीनां पातनः ।) मशालयकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भित, [द] स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + "सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजनीराधिपतिभ्यः क्विप् ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) प्रभेदः । इति जटाधरः ॥ (भिनत्तीति । भिद् + तच्छीलादिषु "अन्यतोऽपि दृश्यते ।" इति क्विप् ।) भेदकर्त्तरि त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १७४ । ८ ।

"भिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्न नमो वधरदेवस्य पीयोः ॥")

भिद इर् ओ अ ध भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) भित् क्रियदवयवविदारणम् । अ ध भिनत्ति भिन्ते कूलं नदी । औ भेत्ता । इर् अभिदत् अभेत्सीत् । इति दुर्गादासः ॥

भिन्नकं, क्ली, (भिनत्तीति । भिद् + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा० २।३७। इति कनु ।) वज्रम् । खड्गे, पुं । इत्युणादिकोषः ॥

भिन्ना, स्त्री, (भेदनमिति भिद् + "गिदृभिदादिभ्योऽङ् ।" ३।३ ।१०४। इति । अङ् । टाप् ।) वस्त्रादिविदारणम् । चेरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विदरः २ स्फुटनम् ३ । इत्यमरः । ३।१।५॥ धन्याकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेदः । यथा । प्रायश्चित्तस्य पूर्व्वोक्तत्वं बाल्यभिदा तथा । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

भिदिः, पुं, (भिनत्तीति । भिद् + "कृगृदृपॄकॄटि भिदिच्छिदिभ्यश्च ।" उणा० ४ । १४२ । इति इः । स च कित् ।) वज्रम् । इति द्विरूपकोषः ॥

भिदिरं, क्ली, (भिनत्ति विदारयतीति । भिद् + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दीति ।" उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।) वज्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः चिकाण्डशेषश्च ॥

भिदुः, पुं, (भिनत्ति विदारयतीति । भिद् + "दृभिदिशदिधृषिधृषिछदिगृभ्यः ।" उणा० १ । २४ । इति कुः ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भिदुरं, क्ली, (भिनत्तीति । भिद् + "विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।" ३ । २ ।१६२। इति । कुरच् ।) वज्रम् । इत्यमरः । २ । १ । ५० ॥ खड्गयष्टौ पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिन्नः, पुं, (भिनत्ति कूलमिति । भिद् + "भिदो ह्रौ नदे ।" ३ । १ । ११५ । इति क्यप् । निपातितश्च ।) नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुग्धबोधव्याकरणञ्च ॥ (यथा, भट्टौ । ६ । ५६ । "समुत्तरन्तावशयौ नदान् भिन्नौघ्रासन्निभान् । सिध्यसारामिव स्थानां ग्रहरीमापतुर्वने ॥")

भिन्नः, पुं, क्ली, (भिनत्तीति । भिद् "स्फायितञ्चि वञ्चिग्लकिन्नयिस्तुदिस्पिलपीति ॥" उणा० ३ । १३ । इति रक् ।) वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः उणादिकोषश्च ॥

भिन्दिपालः, पुं, (भिदि + इन् । भिन्दिं विदारणं पालयतीति पालि + अण् ।) हस्तप्रमाणकाष्ठः । गालिकाख्यमिति ख्यातम् । इति भरतः ॥ हस्तक्षेप्यास्त्रगुढः । इति स्वामी । तत्पर्य्यायः । खगः २ । इत्यमरः । २ । ८ ।८१॥ (यथा, वेणीसंहारनाटके । ३ । "भिन्दिपालस्तु वक्राङ्गो नखरीर्घो दृढच्छिराः । हस्तमात्रोन्नतेर्मध्ययुक्तः करसम्मितमण्डलः ॥" भिण्डिवालः भिन्दिवालश्चापि इत्येवं पाठद्वयं दृश्यते ।)

भिन्नः, त्रि, (भिद्यते स्मेति । भिद् + क्तः ।) भेदविशिष्टः । भाङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दारितः २ । भेदितः ३ । इत्यमरः । ३।१।१००॥ विदारितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । भविष्यपर्व्वणि । ५३ । १६ । "भ्रान्तसद्भ्रान्तमाविद्धं प्रविद्धं वक्रुनिःसृतम् । आकरं विकरं भिन्नं विभ्रमं दण्डमाप्लुतम् ॥") मङ्गतः । अन्यः । फल्गुः । इति मेदिनी । ने, १४॥ व्रतरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

"प्रक्तिकुल्लेषु खड्गाग्यविषाणेगाग्नयो हतः । यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते ॥"

आशयः कोष्ठः । तस्यौषधं यथा,—

"छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते धात्वगतिमत्वेत् । रक्तस्रवाच्च रुजः करोति पवनो भृशम् ॥ स्नेहद्रवानपरीषेकलेपांस्तत्रोपनाहनम् । कुर्य्यात् स्नेहवस्तिञ्च मारुतघ्नौषधैर्भिषक् ॥ खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पृथितो व्रणः । गाङ्गेरुकीमूलरसैः सद्यः स्याद्गतवेदनः ॥ कषायमधुराः पीताः क्रियाः सद्यः प्रयोजयेत् । सद्यो व्रणानां सम्प्राप्तात् पश्चात् पूर्व्वोक्तमाचरेत् ॥ श्यामाग्नयस्थे रुधिरे विदध्याद्गमनं नरः । तस्मिन् पक्वाग्नयस्थे तु गृह्णीयात् सविरेचनम् ॥ काथो वंशत्वगेरण्डस्वदंष्ट्रागमभिदा कृतः । छिन्नभिन्नेषु सक्षौद्रः कोष्णः स्रावयेदसृक् ॥ यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च । सक्षौद्रात्रं यवागूं वा पिबेत् सैन्धवसंयुताम् ॥ जातीनिम्बपटोलपचकटुकाद्यैर्वीक्षणाद्यारिवा मञ्जिष्ठाभयतिक्ततुत्थमधुकैर्लाक्षाबीजैः समैः । सर्पिःसिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्म्माश्रिताः साविणो गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः सुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ वृक्षवेद्योपदेशेन पारम्पर्य्योपदेशतः । जानीयुस्ते तु संसिद्धं क्षेत्रज्ञं सिक्थकं बुधैः ॥" आत्यादिदृष्टतम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ (अथोपाङ्गचिकित्सा ।

"छिन्नं भिन्नं तथा भग्नं क्षतं पिच्छितमेव च ॥ दग्धस्नेषां प्रतीकारः प्रोक्तश्चोपाङ्गसंश्रयः ॥" इति हारीते प्रथमे स्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥)

भिन्नकः, पुं,(भिन्न + संज्ञायां कन् ।) बौद्धः । यथा,

"भिन्नकः क्षपणोऽर्हन्तो बौद्धो वैनायिकः सुगतः ॥"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(भिन्न + "अनत्यन्तगतौ क्तात् ।" ५ । ४ । ७ । इति कन् । ईषद् भिन्ने, त्रि ।)

भिन्नगात्रिका, स्त्री, (भिन्नं गात्रमस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) कर्कटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भिन्नभिन्नात्मा, [न्] पुं, (भिन्नभिन्नो भेदयुक्त आत्मा यस्य ।) चक्रकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भिन्नयोनी, स्त्री, (भिन्नं योनयतीति । युज् + णिच् + णिनिः । ङीप् ।) पाषाणभेदकवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

भिन्नार्थकः, त्रि, (भिन्नोऽर्थो यस्य । कप् ।) अन्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ ॥

भिया, स्त्री, (भीयते इति । भी + "विदृभिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इति अङ् । इयङ् । टाप् ।) भयम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ३०१ ॥ भिरिटिका, स्त्री, श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिल्ल, पुं, (भेलयति भिलत्तीति वा । भिल् + बाहुलकात् । लक् ।) म्लेच्छजातिविशेषः । भील इति भाषा । यथा, हेमचन्द्रे ।

"भाला भिल्लाः किरातास्च सर्व्वेऽपि म्लेच्छजातयः ॥"

अपि च ।

"राजकर्म्मकारस्च नटो वरुड एव च । कैवर्त्तभेदभिल्लास्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

स च ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः । यथा,—

"पुलिन्दभेदभिल्लास्च पुल्को मल्लस्च धावकः । कुन्दकारो डोम्बलो वा नटपो हस्तिपस्तथा । एते वै तीवराज्जाताः कन्यायां ब्राह्मणस्य च ॥"

इति पराशरपद्धतिः ॥

भिल्लगवी, स्त्री, (भिल्लानां गवी ।) गवयी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिल्लतरुः, पुं, (भिल्लप्रियस्तरुः । लोध्रपुष्पेण हि भिल्लादयोऽङ्गभूषणादिकं कुर्व्वन्तीति प्रसिद्धेरस्य तथात्वम् ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिल्ली, स्त्री, (भिल्ल + ङीप् । भिल्लानां प्रियत्वादस्यास्तथात्वम् ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिष्, रोगजये । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) भिषक् भेषजं भेषति । इति दुर्गादासः ॥

भिषक्, [ज्] बिभेति रोगो यस्मादिति । भीलि भीत्याम् + "भियः षुक् ह्रस्वश्च ।" उणा० १ । १३० । इति अजि: षुगागमो ह्रस्वश्च ।) वैद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥ (अस्य प्राग्जस्त्यादिकं यथा,—

"भिषग्जुभूषुर्मतिमान् व्रतः स्वगुणसम्पदि । परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ॥ तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते । स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥ सम्यक्प्रयोगं सर्व्वेषां सिद्धिराख्यातिकर्म्मणाम् ॥ सिद्धिराख्यातिसर्व्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

"एतदवश्यमधीयमधीत्य च कर्म्माण्यवश्यमुपासितव्यमुभयज्ञो हि भिषग्व्याजार्हो भवति ॥"

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्म्मस्वपरिनिष्ठितः । स सुत्तप्तानुरम्प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ यस्तु कर्म्मसु निष्णातो धाष्ट्यांच्छास्त्रबहिष्कृतः । स सत्सु पूजां नाप्नोति वधमर्हति राजतः ॥ उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्म्मणि । अर्द्धवैद्यधराविमावेकपक्षाविव द्विजौ ॥ ओषध्योऽच्छतकल्पास्तु ग्रस्ताग्न्यनिविषोपमाः । भवन्त्यज्ञैरुपक्रुतास्तस्मादेतौ विवर्ज्जयेत् ॥ छेद्यादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्म्मसु । स निहन्ति जनं लोभात् कुवैद्यो वृत्तदोषतः ॥ यस्तूभयज्ञो मतिमान् स समर्थोऽर्थसाधने । आहवे कर्म्मनिर्वोढुं द्विषतः स्यन्दनो यथा ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

भिस्सा

दक्षनीयभिषग् यथा,—
"अज्ञातौषधिमज्ञस्तु यश्च व्याधेरनक्षवित्।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दक्ष्यश्चौरवद्वधक्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
तस्यान्नस्याभोज्यत्वं यथा,—
"सूनान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीभृत्यजीविनाम्॥
पौष्किकान्नं स्तुतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत्॥"
व्रती यावकेन। तच्च धेनुद्वयम्। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ अपि च।
"पूयशोणितकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम्।
विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं गुल्मविक्रयिणो मलम्॥"
इति मानवे ४ अध्यायः॥
(शुनधन्वनः क्षेत्रजः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। ३८। ६।
"क्षत्रवर्म्मायजस्तेषां शुनधन्वा तु मध्यमः।
दैवर्षेश्चावनात् तस्य भिषग्वेतरणश्च यः॥"
औषधम्। यथा, ऋग्वेदे। १। २४। ६।
"शुक्तं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्व्वी
गभीरा सुमतिष्टे अस्तु॥"
"हे राजन्! वरुण! ते तव शुक्तं भिषजः सहस्रं बन्धविवारकाणि शुक्तसहस्रसंख्याकान्यौषधानि वैद्या वा सन्ति॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
भिषक्प्रिया, स्त्री, (भिषजः प्रिया।) गुडूची। इति राजनिर्घण्टः॥
(विश्वनिरस्या गुडूचीशब्दे ज्ञातव्या॥)
भिषग्जितं, क्ली, (भिषजा जितम्।) औषधम्। इति चिकित्साशेषः॥ (चिकित्सा॥ यथास्य पर्य्यायः।
"चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्जितम्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
भिषग्भद्रा, स्त्री, (भिषजि औषधे वैद्ये वा भद्रा शुभदायिका।) भद्रदन्तिका। इति राजनिर्घण्टः॥
भिषङ्मातृ, [ऋ] स्त्री, (भिषजां मातेव।) वासकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्यायः।
"वासको वाजिका वासा भिषङ्मातृ च सिंहिका।
सिंहास्यो वाजिदन्ता स्यादटरूषोऽटरूषकः॥
आटरूषो वृषस्तास्रः सिंहपर्णश्च स स्मृतः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
भिस्सटा, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति। टीक गतौ + "अन्येभ्योऽपीति डः। ततः पृषोदरादित्वात् साधुः।) दग्धान्नम्। इत्यमरः। २। ९। ४९॥ अस्य रूपान्तरम्। भिस्सिटा। भिस्सिटा। भिस्सिष्टा। भिस्सिका। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥
भिस्सा, स्त्री, (बभस्तीति, भस दीप्तौ + बाहुलकात् सः। छन्दसि बहुलमितीत्वम्। ब्राह्मण-

भीमः

भिस्सेति भाष्यप्रयोगाल्लोकेऽपि। यद्वा, भेदनमिति भित्। भिद् + क्विप्। भिदं स्यतीति। सो + "ज्यतोऽनुपसर्गे कः।" इति कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) अन्नम्। इत्यमरः। २। ९। ४८॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"भक्तमन्नं तथान्धश्च क्वचित् कूरश्च कीर्त्तितम्।
ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सादीदिविः पुंसि-
भाषितः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)
भिस्सिटा, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति। टीक गतौ + डः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) दग्धान्नम्। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥
भी, ग गि भृत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-पर०सक०-अनिट्।) ग, भीनाति। गि, भिनाति। भीनः भीनिः। गिनेव क्र्यादित्वसिद्धौ गम्यहृगं ग्रादित्वविकल्पार्थं चकारात् भीत्याम्। इति दुर्गादासः॥
भी, भि लि भीत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-पर०-अक०-अनिट्।) भि, भीतोऽस्ति। लि, बिभेति। इति दुर्गादासः॥
भीः, स्त्री, (भी भीत्याम् + सम्पदादित्वात् क्विप्।) भयम्। इत्यमरः। १। ७। २१॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३८७।
"पूर्व्वाधिको गृहिण्याम् बहुमानः प्रेमनर्म्मविश्वासः।
भीरधिकेयं कथयति रागं बालाविभक्तमिव॥")
भीतं, क्ली, (भी लि भीत्याम् + क्तः।) भयम्। भययुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। ते, ४०॥ (यथा, मनुः। ७। ६४।
"यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः।
भर्त्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्व्वं प्रतिपद्यते॥")
भीतिः, स्त्री, (भी + क्तिन्।) भयम्। इत्यमरः। १। ७। २१॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८४। १६।
"दुर्गे! स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः
स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि॥")
कम्पः। इति विश्वः॥
भीमं, त्रि, (बिभेत्यस्मादिति। भी + "भियः षुग्वा।" उणा० १। १४७। बिभेतेर्मक् धातोर्वा षुगागमश्च। इति मक्।) भयहेतुः। तत्पर्य्यायः। भैरवम् २ दारुणम् ३ भीषणम् ४ भीष्मम् ५ घोरम् ६ भयानकम् ७ भयङ्करम् ८ प्रतिभयम् ९। इत्यमरः। १। ७। २०॥ (यथा, रघुः। १। १६।
"भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः॥")
भीमः, पुं, (बिभेत्यस्मादिति। भी + मक्।) भयानकरसः। यथा,—
"भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः।
स्त्री नीचप्रकृतिः कृष्णो मनस्तत्त्वविचारदैः॥"
इत्यमरटीकायां भरतः॥
शिवः। (यथा, मार्कण्डेये। ५२। ७।
"भवं सर्व्वं तथेशानं तथा पशुपतिं प्रभुः।

भीमर

भीमसुतं महादेवसुतायाश्च स पितामहः॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते। १३।१४६।५२।
"अतुलः शूरभीमो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः॥"
मध्यमपाण्डवः। (यथा, महाभारते। १। १२६। १३।
"तस्माच्छ्रुते महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः॥
अस्य विवरणादिकं भीमसेनशब्दे द्रष्टव्यम्॥)
अम्बुवेतसः। इति मेदिनी। मे, २१॥ महादेवस्याष्टमूर्त्यन्तर्गताकाशमूर्त्तिः। यथा। भीमाय आकाशमूर्त्तये नमः। इति तिथ्यादितत्त्वं शिवपूजाप्रयोगः॥ (गन्धर्वविशेषः। यथा महाभारते। १। ६५। ४३।
"भीमखिचरथश्चैव विख्यातः सर्व्वविद्वणौ॥"
पुरुवंशीयस्य ईलिनस्य पुत्रः। यथा, तत्रैव १। ९४। १८।
"ईलिनो जनयामास दुष्मन्तप्रभृतीन् नृपान्।
दुष्मन्तं शूरभीमौ च प्रवसुं वसुमेव च॥")
भीमनादः, पुं, (भीमो भैरवो नादो यस्य। सिंहः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (भीमो नादः शब्दः। इति विश्वे भयानकशब्दः। यथा ज्ञातकाष्टके। १।
"वातैर्विधूनय विभीषय भीमनादैः
सच्चर्णय त्वमथवा करकाभिघातैः।
त्वद्वारिबिन्दुपरिपालितजीवितस्य
नान्या गतिर्भवति वारिद! चातकस्य॥"
भयानकशब्दविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १। १५६। ३१।
"भीमनादं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्॥")
भीमरथः, पुं, (भीमो भयानको रथोऽस्य। तामसमनुवंशजातासुरविशेषः। स च कूर्म्मरूपिणा हरिणा हतः। यथा,—
"हरिणा कूर्म्मरूपेण हतो भीमरथोऽसुरः॥"
इति गारुड़े गयामाहात्म्ये ८६ अध्यायः॥
(धृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदः। यथा, महाभारते। १। ११७। ११।
"उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुपः॥")
भीमरथी, स्त्री, (भानामवस्थाविशेषः। यथा,—
"सप्तसप्तमिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी।
रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा॥"
इति शब्दमाला॥
अपि च।
"सप्तसप्तमिवर्षाणां सप्तमे मासि सप्तमी।
रात्रिर्भीमरथी नाम नराणामतिदुस्तरा।
तामतीत्य नरो योऽसौ दिनानि यानि जीवति॥
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सुवर्णशतदक्षिणैः।
गतिः प्रदक्षिणं विष्णोर्जल्पनं मन्त्रभाषणम्।
ध्यानं निद्रा सुधा चान्नं भीमरथ्याः फलश्रुतिः॥"
इति वैद्यकम्॥
नदीभेदः। यथा राजनिर्घण्टे।
"मलापहा भीमरथी च बहुला
पथ्या च कृष्णा जलसाध्यगा गुर्वी॥"

(इयं हि सत्यपर्व्वतोद्भवा। यथा, विष्णुपुराणे। ४। ३। ११।
"गोदावरी भीमरथी कृष्णावेण्यादिकास्तथा।
सत्यपादोद्भवा नद्यः सर्व्वाः पापभयापहाः॥")

भीमविक्रान्तः, पुं, (भीमश्चासौ विक्रान्तश्चेति।) सिंहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भयानकविक्रमविशिष्टे, त्रि॥

भीमशासनः, पुं, (भीमं शासनं यस्य।) यमः। इति शब्दरत्नावली॥

भीमसेनः, पुं, मध्यमपाण्डवः। स च कुन्तीगर्भे पवनाज्जातः। तत्पर्य्यायः। भीमः २ वीरवेणुः ३ वृकोदरः ४ वृकजित् ५ कीचकजित् ६ किर्म्मीरजित् ७ जरासन्धजित् ८ हिडिम्बजित् ९ कटप्रणः १० नागबलः ११ गुणाकरः १२। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य जन्मविवरणं यथा,
"धार्म्मिकस्तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तां पुनरब्रवीत्।
प्राहुः क्षात्रं बलं श्रेष्ठं बलश्रेष्ठं सुतं कुरु॥
ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा।
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः॥
तमप्यतिबलं जातं वायुवाचाशरीरिणी।
सर्व्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत!॥
इदमत्यद्भुतप्रख्यमाजातमात्रे वृकोदरे।
यदङ्कात् पतितो मातुः शिला गात्रैरचूर्णयत्॥
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सङ्गोत्पतिता किल।
नाबुध्यत तं सुप्तमसङ्गे स्व वृकोदरम्॥
वज्रसंहननः सोऽथ कुमारो व्यपतद्गिरौ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैरचूर्णिता॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि पाण्डवोत्पत्तिनामाध्यायः॥
(शल्यपर्व्वणि च। यथा, महाभारते। १।१२३।५०।
भीमसेनोग्रसेनौ च कृष्णायुरनघस्तथा॥")

कर्पूरभेदः। यथा,—
"पीतासो भीमसेनस्तदनुगितकरः शङ्करावासमंज्ञः
पांशुः पिङ्गोऽजसारस्तदनु हिमयुता वालुका जटिका च।
पश्चादस्यासुपारस्तदुपरि सहिमः शीतलः पत्रिकाख्या
कर्पूरस्येति भेदा गुणरसमहसा वैसदृश्येन दृश्याः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

भीमहासं, क्ली, (भीमे श्रीघ्रादौ हासः प्रकाशो यस्य।) इक्षुतूलम्। इति शब्दरत्नावली॥ बुड़िर सुता इति भाषा॥ श्रीघ्रहासमपि पाठः॥

भीमा, स्त्री, (भी + मक् + स्त्रियां टाप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥ रोचनाश्च्यगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ कन्या। इति शब्दमाला॥ (नदीविशेषः। तद्यथा,—
"कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका।
विभाषरी विशाला च गौरीदा मदनक्षया॥
प्राचीनो चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥)

भीमादेवी, स्त्री, दुर्गा। यथा,—
"पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचले।
रक्षांसि क्षयविष्यामि मुनीनां त्राणकारणात्॥
तदा मां मुनयः सर्व्वे स्तोष्यन्त्यानम्रमूर्त्तयः।
भीमादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

भीमैकादशी, स्त्री, (भीमेनोपासिता एकादशी। प्राकपार्थिवारिवत् समासः।) भैमी। सा च माघशुक्लैकादशी। भीमद्वादशीत्यपि ख्याता च। यथा,—

मत्स्य उवाच।
"पुरा रथन्तरे कल्पे परिपृष्टो महात्मना।
मन्दरस्थो महादेवः पितामहो ब्रह्मणा स्वयम्॥

ब्रह्मोवाच।
कथमारोग्यमैश्वर्य्यमनन्तममरेश्वर!।
स्वल्पेन तपसा देव! भवेन्मोक्षोऽथ वा नृणाम्॥
किमज्ञातं मया देव! त्वत्प्रसादादधोक्षज!।
स्वल्पकेनापि तपसा महत् फलमिहाप्यते॥

मत्स्य उवाच।
इति पृष्टः स विश्वात्मा ब्रह्मणा लोकभावनः।
उमापतिरुवाचेदं मनसः प्रीतिकारकम्॥

ईश्वर उवाच।
अस्मादद्यतनात् कल्पात् त्रयोविंशतिमो यदा।
द्वापरार्द्धं भविता कल्पस्यास्य मन्वन्तरे शुभे॥
वैवस्वतस्यैव संजाते सप्तमे सप्तलोकधृक्।
द्वापरार्द्धं युगं तस्मिन् सप्तविंशतिमे तदा॥
तस्यान्ते स महाबाहो वासुदेवो जनार्द्दनः।
भारावतरणार्थाय त्रिधा विष्णुर्भविष्यति॥
द्वैपायनो सुनिस्तद्वद्द्रौहिणेयोऽथ केशवः।
कंसादिदर्पमथनः केशवः क्लेशनाशनः॥
पुरी द्वारवती नाम सांप्रतं वा कुशस्थली।
दिव्यानुभावसंयुक्तामधिवासाय प्रार्थितः॥
त्वदा ममाज्ञया ब्रह्मन्। करिष्यति जगत्पतेः॥
तस्यां कदाचिदाभीनः सभायाममितद्युतिः।
भार्य्याभिर्वृष्णिभिः सार्द्धं भूभृद्भिर्भूरिदक्षिणैः॥
कुरुभिर्देवगान्धर्व्वैरभितः कैटभार्हनः।
प्रवृत्तासु पुराणेषु धर्म्मसम्बन्धिनीषु च॥
कथासु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापधान्।
त्वया पृष्टस्य धर्म्मस्य रहस्यस्यास्य भेदकृत्॥
भविता स तदा ब्रह्मन्। कर्णो नैव वृकोदरः।
प्रवर्त्तकोऽस्य धर्म्मस्य पाण्डुसूनुर्महाबलः॥
तस्य नीलाख्यो वृको नाम जठरे हव्यवाहनः।
मया दत्तः स धर्म्मात्मा तेन नामाभवद्वृकोदरः॥
अतीवाम्नादशीलश्च नागायुतबलो महान्।
भविष्यत्यजरः साक्षात् कन्दर्प इव बुद्धिमान्॥
धार्म्मिकस्याप्यशक्तस्य नीवाम्नित्वादुपोषणे।
इमं व्रतमशेषाणां व्रतानामधिकं यतः॥
कथयिष्यति विश्वात्मा वासुदेवो जगद्गुरुः।
अशेषयज्ञफलदमशेषाघविनाशनम्॥
अशेषदुःखशमनमशेषसुरपूजनम्॥
पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम्।
भविष्यञ्च भविष्याणां पुराणानां पुरातनम्॥

वासुदेव उवाच।
यत्पुरा भीमचतुर्दश्यां द्वादश्यां वाथ भारत!।
अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम्॥
ततः पुण्यामिमां भीम! तिथिं पापप्रणाशिनीम्।
उपोष्य विधिनानेन गच्छेर्द्विष्णोः परं पदम्॥
माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा।
घृतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत्॥
सर्षपं विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणाय च।
क्षणाय पादौ संपूज्य शिरः सर्व्वात्मनेति च॥
वैकुण्ठायेति वै कण्ठमुरः श्रीवत्सधारिणे।
शार्ङ्गिणे चक्रिणे तद्वद्दक्षिणे वरदाय वै॥
सर्व्वे नारायणस्येवं संपूज्या बाहवः क्रमात्।
दामोदरायेत्युदरं मेढ्रं पद्मधराय वै॥
ऊरू सौभाग्यनाथाय जानुनी भूतधारिणे।
नमो नीलाय वै जङ्घे पादौ विश्वक्षिते पुनः॥
नमो देव्यै नमः शान्त्यै नमो लक्ष्म्यै नमः श्रिये।
नमः पुष्ट्यै नमस्तुष्ट्यै धृत्यै क्षुत्यै तथा श्रिये॥
नमो विहङ्गनाथाय वायुवेगाय पक्षिणे।
विषघ्नमाधिने नित्यं गरुडञ्चाभिपूजयेत्॥
एवं संपूज्य गोविन्दमुमापतिविनायकौ।
गन्धैर्माल्यैस्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्नानाविधैस्तथा॥
गव्येन पयसा सिद्धं क्षीरान्नमथ वाग्यतः।
सर्पिषा सह शुक्लं च गत्वा शुचपरं बुधः॥
न्यग्रोधन्दन्तधावनमथवा खादिरं बुधः।
गृहीत्वा धावयेद्दन्तानाचान्तः प्रागुदङ्मुखः॥
ब्रूयात् सायन्तनीं कृत्वा सन्ध्यामस्तमिते रवौ।
नमो नारायणायेति त्वामहं शरणं गतः॥
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम्।
रात्रौ च सकलां स्थित्वा स्नानञ्च पयसापि च॥
सर्पिषा विग्धदहनं हुत्वा ब्राह्मणपुङ्गवैः।
सहैव पुण्डरीकाक्ष! द्वादश्यां चौरभोजनम्॥
करिष्यामि यतात्माऽहं निर्विघ्नमस्तु तन्न मे।
एवमुक्त्वा स्वपेद्भूमावविनिद्रासक्तधीः पुनः॥
श्रुत्वा प्रभाते संजाते नदीं गत्वा विशाम्पते!।
स्नानं कृत्वा यदा तद्वत् पायसान्नमिवर्जयेत्॥
उपास्य सन्ध्यां विधिवत् कृत्वा च पितृतर्पणम्।
प्रणम्य च हृषीकेशममलञ्चाप्यनीश्वरम्॥
गृहस्य पुरतो भक्त्या मण्डपं कारयेद्बुधः।
दशहस्तमथार्द्धं वा करान् कुर्य्याद्विशाम्पते!॥
चतुर्हस्तां शुभां कुर्य्याद्वेदीमत्रिनिसूदन!।
चतुर्हस्तप्रमाणञ्च विन्यसेत्तत्र तोरणम्॥
आरोप्य कलसं तत्र दिक्पालान् पूजयेत्ततः।
मासमात्रेण संपूर्णमधःक्षौमाजिने स्थितः॥
तस्य धारास्च शिरसा धारयेत् सकलां निशाम्।
धाराभिर्भूरिभिर्भूरिफलं वेदविदो विदुः॥
यस्मात्तस्मात् कुरुश्रेष्ठ! धारा धार्य्याः स्वशक्तितः।
तथैव विष्णोः शिरसि क्षीरधाराः प्रपातयेत्॥
अरत्निमात्रं कुण्डञ्च कृत्वा तत्र त्रिमेखलम्।
योनिवक्त्रञ्च तं कृत्वा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः॥
तिलांश्च विष्णुदैवत्यैर्मन्त्रैरेकाग्रमानसः।

ज्ञात्वा च वेद्यायं सम्यक् चरं गोक्षीरसंयुतम् ॥
निष्पावार्द्धप्रमाणं वै धारामाध्यस्य पाययेत् ॥
जलकुम्भान् महावीर! स्थापयित्वा त्रयोदश ।
भक्ष्यैर्नानाविधैर्युक्तान् सितपक्वैरलङ्कृतान् ।
युतानौदुम्बरैः पात्रैः पञ्चरत्नसमन्वितान् ॥
चतुर्भिर्ब्रह्मवेदोक्तमन्त्रैश्च कार्य्य उद्वहणे: ।
रुद्रजापञ्चतुर्भिश्च यजुर्वेदपरायणैः ॥
वेद्यानि च सामानि चतुरः सामवेदिनः ।
ऋिग्वर्णसहितान्यभिः परिपाठयेत् ॥
एवं द्वादश तान् विप्रान् वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
पूजयेदङ्गुलीयैश्च कटकैर्हेमसूत्रकैः ॥
वासोभिः शुभ्रवर्णैश्च विप्रान्त्रविवर्जितैः ।
एवं त्वपापिधाल्या वै गीतमङ्गलनिस्वनैः ।
उपाध्यायस्य च पुनर्द्विगुणं सर्व्वमेव तु ॥ * ॥
ततः प्रभाते विमले समुत्थाय त्रयोदश ।
गा वै दद्यात् कुरुश्रेष्ठ! सौवर्णसुखसंयुताः ॥
पयस्विनीः शीलवतीः कांस्यदोहनसंयुताः ।
रौप्यखुराः सवस्त्राश्च चन्दनेनाभिषेचिताः ॥
तांस्तु तेषां ततो भक्त्या भक्ष्यभोज्येन तर्पितान् ।
ज्ञात्वाथ ब्राह्मणान् सर्व्वानन्नैर्नानाविधैस्तथा ॥
भुक्त्वा चाचारलक्षणमात्मना च विसर्जयेत् ।
अनुगम्य पदान्यष्टौ पुत्रभार्य्यासमन्वितः ।
प्रीयतामत्र देवेशः केशवः क्लेशनाशनः ॥
शिवस्य हृदये विष्णुर्विष्णोश्च हृदये शिवः ।
यथान्तरं न पश्यामि तथा मे स्वस्ति चायुषः ॥
एवमुच्चार्य्य तान् कुम्भान् गायेच्च शयनानि च ।
वासांसि चैव सर्व्वेषां गृहाणि प्रापयेद्बुधः ॥
अभावे बहुशय्यानामेकामपि सुसंस्कृताम् ।
शय्यां दद्याद्गुरौ भीम! सर्व्वोपस्करसंयुताम् ॥
इतिहासपुराणानि वाचयित्वानिवाहयेत् ।
तद्दिनं नरशार्दूल! य इच्छेद्विपुलां श्रियम् ॥
तस्मात्त्वं सत्त्वमालम्ब्य भीमसेन! विमत्सरः ।
कुरु व्रतमिदं सम्यक् स्नेहाद्दयाद्यमीरितम् ।
त्वया कृतमिदं वीर! त्वन्नाम्ना भविष्यति ।
सा भीमद्वादशी श्रेष्ठा सर्व्वपापहरा शुभा ।
या तु कल्याणिनी नाम पुरा कल्पेषु पठ्यते ॥"

त्वमादिकर्त्ता भव लोकरक्षिन्
कल्पे महावीरवरप्रधान! ।
यस्याः स्मरणकीर्त्तनमप्यशेषं
विनष्टपापस्त्रिदशाधिपः स्यात् ॥
दृष्ट्वा च यामक्षरसामपीडा-
वेश्याङ्गनामप्यभवल्लरेषु ।
आभीरकन्येति कुतूहलेन
सैवोर्व्वशी संप्रति नाकपृष्ठे ॥
जातापि सा वैश्यकुलोद्भवापि
पुलोमकन्या पुरुहूतपत्नी ।
तथापि तस्याः परिचारिकेयं
मम प्रिया संप्रति सत्यभामा ॥
ज्ञातः पुरा मण्डलमेष नक्त-
तेजोमयं देवशरीरमाप ।
अस्याश्च कल्याणतिथौ विधस्वान्
सहस्रधारेण सहस्ररश्मिः ॥

इदमेव व्रतं महेन्द्रसुरैः-
र्वसुभिश्चैव पुरा सुरादिभिश्च ।
फलमत्र न पूर्व्वतेऽभिवक्तुं
यदि जिह्वाकोटयो मुखे स्युः ॥
कलिकल्मषविदारिणीमनल्पा-
मिति कथयिष्यति यादवेन्द्रसूनुः ।
अपि नरकगतान् पितॄनघोघा-
नलसुखभुंमिहैव यः करोति ॥
य इदमनघं शृणोति चाभिभक्त्या
परिपठतीह परोपकारशीलः ।
विधिमिह सकलार्थभाजनस्त-
स्तव चरणौ स समस्यतामुपैति ॥
कल्याणिनी नाम पुरा बभूव
या द्वादशी माघदिनेऽभिपूज्या ।
सा पाण्डुपुत्रेण श्रुता भविष्य-
त्तस्मात्पुराणाच्च । भीमपूर्व्वा ॥"

इति मत्स्यपुराणे भविष्यद्व्रतोद्देशे भीमद्वादशी नाम ६५ अध्यायः ॥

भीरुः, त्रि, (बिभेतीति । भी भये + "भियः क्रुकनौ ।" ३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भयशीलः । (यथा, मनौ । ७ । ६२ ।
"तथामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥")
तत्पर्य्यायः । वस्तुः २ भीरुकः ३ भीलुकः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ भीलुः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भीरुः, स्त्री,(बिभेतीति । भी + "भियः क्रुक्रुकनौ ।" ३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भयशीला स्त्री । भयप्रकृतिका । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ३३ ।
"सत्यं भीरु! वदस्येतत् परिहासोऽथवा शुभे! ।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिह स्थितम् ॥")
शतावरी । इति धरणिः, अमरस्य ॥ (यथा,—
"बहुपुत्री वरा भीरुः शतमूली शतावरी ।
महापुरुषदत्ता च पीवरीन्दीवरी वरी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कराटकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शतपादिका । इति शब्दरत्नावली ॥ अजा । छाया । स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

भीरुः, पुं, (बिभेतीति । भी + कुः ।) शृगालः । इति शब्दमाला ॥ व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तभेदः । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । श्लेष्मकारित्वम् । स्वादुत्वम् । अविदाहित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

भीरुकं, क्ली, (भीरु + संज्ञायां कन् ।) वनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भीरुकः, पुं, (भीरु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तभेदः । भोररी इति हिन्दीभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४५ अध्याये ।
"पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्त्रापसंस्तुच्च काश्मीरः सूचिपत्रकः ॥")

अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
"वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशीतो वृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥"
भीरुकः, त्रि,(बिभेतीति । भी भये + "भियः क्रुकन् ।" उणा० २ । ३१ । इति क्रुकन् ।) भययुक्तः । इत्यमरः ॥ कातरः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भीरुपर्णी, स्त्री,(भीरूणीव पत्राण्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शतमूली । इत्यमरः । २ । ४ । १०१ ॥

भीरुहृदयः, पुं, (भीरु हृदयमस्य ।) मृगः । इति जटाधरः ॥

भीरूः, स्त्री, (भीरु + "ऊङुतः ।" ४ । १ । ६६ । इति ऊङ् ।) भयशीला नारी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

भीलभूषणा, स्त्री, (भूषयतीति । भूष् + कर्म्मणि ल्युः । टाप् । भीलानां भूषणा ।) गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भीलुः, त्रि, (बिभेतीति । भी + कलुः ।) भीरुः । भयशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥

भीलुकः, पुं, (बिभेतीति । भी + "भियः क्रुकलुकनौ । ३ । २ । १७४ । इति कलुकन् ।) भीरुः । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । ५२ ।
"एतदेवाभिधत्तं नः किमन्यैर्नाथ भीलुक! ।
यत्त्वमस्माभिरानीतः काकपक्षी पदे पदे ॥")
भल्लूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भीषणः, पुं, (भीषयते इति । भी + णिच् + "भियो हेतुभये षुक् ।" ७ । ३ । ४० । इति षुक् । भीषिधातुस्तनौ नन्द्यादित्वात् ल्युः ।) भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः, मेदिनी च ॥ कुन्दरुकः । कपोतः । हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली । शाल्मली इति मेदिनी ॥ (भयोत्पादने क्ली, । यथा, महाभारते । १५ । ७ । ४ ।
"यमनं भेदनञ्चैव शत्रूणां कार्य्यमुत्तमं ।
कर्षणं भीषणञ्चैव युद्धे चैव बलक्षयम् ॥")

भीषणः, त्रि, (भीषयते इति । भी + णिच् + ल्युः । युगागमश्च ।) गाढः । दारुणः । इति मेदिनी । णे, ६८ ॥ (यथा, रघौ । १२ । ४० ॥
"पर्णशालामथ क्षिप्रं विश्वसाम्नि प्रविश्य सः ।
वैरिव्यपोनरुत्तेन भीषणां तामयोजयत् ॥")

भीष्मः, त्रि, (बिभेत्यस्मादिति । भी + "भिय: ष्मन् वा ।" उणा० । १ । १४७ । इति मक् । वा युगागमश्च ।) भयानकम् । इत्यमरः । १ । १ । ७ । २० ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । १२ । ६ । १ । ३ ।
"सहोवाच भीष्मं वत भोः पुरुषान् वा ।"
"भीष्मं भयङ्करं ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

भीष्मः, पुं, (बिभेत्यस्मादिति । भी + मक् । युगं वेति पक्षे युक् ।) भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शिवः । राक्षसः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाङ्गेयः । स च प्राक्तनपुराण-

शक्रवर्मिणो गङ्गायां भार्य्यायां जातः। स परमधर्म्मात्मा महावीरः। येन पितुर्दाशकन्याविवाहार्थं पितृराज्यं त्यक्तं, यश्च स्वस्य विवाहं त्यक्त्वा ऊर्द्ध्वरेता जातः। इति श्रीभागवतम्॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"अथ तामष्टमे जाते पुत्रे प्रह्लसनीमिव।
उवाच राजा दुःखार्त्तः परीक्षन् सुतमात्मनः॥
मा वधीः कालि कस्यासि किञ्च हंसि सुतानिति।
पुत्रघ्नि। सुमहत् पापं संप्राप्तं ते सुगर्हितं!॥"
ब्रह्मोवाच।
"पुत्रकाम। न ते ह्यस्ति पुत्रं पुत्रवतांवर!।
जीर्णस्तु मम वामोरुर्यथा स समयः कृतः॥
अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता।
देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताहं त्वया सह॥
अष्टौ ये वसवो देवा महाभागा महौजसः।
वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः॥
तेषां जनयिता नान्यस्त्रैलोक्ये भुवि विद्यते।
महिधा मानुषी धात्री लोके नास्ति कदाचन॥
तेषाञ्च जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता।
जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽनया॥
देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया।
जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति॥
तस्मै शापाद्विनिर्म्मुक्ता आपवस्य महात्मनः।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम्॥
एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः।
मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम्॥"
इत्यादिपद्मे भीष्मोत्पत्तिनाम १०८ अध्यायः॥
भीष्मजननी, स्त्री, (भीष्मस्य जननी माता।) गङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥
भीष्मपञ्चकं, क्ली, (भीष्मेण कृतमुपदिष्टं वा पञ्चकं एकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्चतिथिकर्त्तव्यम्।) कार्त्तिकशुक्लपक्षीयैकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्चतिथिकर्त्तव्यव्रतविशेषः। यथा,—
श्रीनारद उवाच।
"भगवन्। यत् त्वया प्रोक्तं भीष्मस्य च दिवं महत्।
माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तस्य मे कथय प्रभो!॥
कथं ज्ञानञ्च किं दानं को विधिः कस्य पूजनम्।
किं फलं केन वाकारि तन्मे कथय विस्तरात्॥"
ब्रह्मोवाच।
तद्भीष्मपञ्चकस्येदं माहात्म्यं विधिपूर्ब्बकम्।
वक्ष्यामि फलसंयुक्तं येनेदञ्च कृतं पुरा॥
अयोध्या नगरी या च कलिकल्मषनाशिनी।
वैत्रवती स्वर्गरम्या च कलिकल्मषनाशिनी॥
हस्त्यश्वरथपत्त्याढ्या विष्णुभक्तिप्रतिष्ठिता।
तस्यामासीन्नरवरः सूर्य्यवंशोद्भवो मुने!॥
अतिथिर्नाम देवर्षे! धर्म्मात्मा नैकयज्ञकृत्।
तेन दत्तं पुरा राज्ञा कृतं यज्ञमनुत्तमम्॥
भार्य्यया चन्द्रभाविन्या सार्द्धं भीष्मस्य पञ्चकम्।
चिकीर्षुः परिपप्रच्छ वशिष्ठं तद्विधिं द्विज!॥"

वशिष्ठ उवाच।
"शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि व्रतं सौभाग्यदायकम्।
रहस्यं भीष्मपञ्चाख्यं विष्णुतुष्टिप्रदायकम्॥
कार्त्तिके मासि राजेन्द्र! प्रारभ्यैकादशीतिथिम्।
यावत् पञ्चदशी रम्या भविता चन्द्रपूर्णिता।
पञ्चभीष्मामिति ख्यातं तिथयः पुण्यदाः स्मृताः॥
प्रातःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि।
स्नात्वा सभार्य्यः पुरुषो नद्यादौ विमले जले॥
तर्पयेद्भीष्मवर्म्माणं कुरुवंशप्रपितामहम्।
पितृभिस्तिलयुक्तैश्च जलाञ्जलिभिरञ्जसे॥
वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च।
तिलतोयाञ्जलिं तस्मै प्रयच्छेद्भीष्मवर्म्मणे॥
सत्यव्रत कौरवश्रेष्ठ कुरुष्वादत्तमानस तनः।
अर्च्चयित्वा विधानेन चन्दनादिभिरादृतः।
अर्घ्यं दद्यात्ततात्मा च मन्त्रेणानेन भूपते।॥
वसुनामवताराय शान्तनोरात्मजाय च।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे॥
इत्यं समाप्येद्वसुतः। भीष्मपञ्चविधिं नरः।
नियमेनोपवासेन पञ्चरात्रेण वा पुनः॥
पयोमूलफलाहारैर्हविष्यैर्नानाविधैरपि।
नरो वा यदि वा नारी सुक्तपापो दिवं व्रजेत्॥
भुङ्क्ते स विपुलान् भोगान् कार्त्तिकं न त्यजेद्धि यः।
असौ शक्तो नयेत् पञ्चभीष्माख्यं हरिपूर्णितम्॥
शृणुयादिदमाख्यानं भक्त्या त्वत्सदया सह।
श्रुत्वतो च यथा भीष्मं लब्ध्वा तौ सुमहाफलम्॥
स्वस्थायासेन विप्रेन्द्र। कृतं ताभ्यां हि तत् पुरा।
प्राप्तं राज्यं महीभेतां समुद्रवलयान्विताम्॥
प्रभुज्य प्रवरान् कामान् व्रतकामौ यथा मुने!।
दिव्याम्बराभरणौ तौ दिव्यमाल्यानुलेपितौ॥
दिव्यदेहविमानेन सर्व्वकिन्नरसेवितौ।
अप्सरोगीतनृत्तेन स्तूयमानौ दिवमहर्षिभिः।
सम्प्राप्तौ विष्णुलोकञ्च भीष्मपञ्चव्रतानुने!॥"
ब्रह्मोवाच।
"इत्येतत् कथितं वत्स! माहात्म्यं कार्त्तिकोद्भवम्।
भीष्मपञ्चकमाहात्म्यं सेतिहासं पुरातनम्॥
तत सर्व्वं कुरु विप्रेन्द्र! यदि ते भक्तिरच्युते।
निश्चलः कायमनसा वचसा सुमनाभव॥"
"श्रृण्वन्ति मर्त्याश्च पठन्ति ये वै
भूस्वल्पमध्ये भगवद्गुणान् मुने!।
मतिञ्च लब्ध्वा भगवत्प्रणेषुः
कथासुपेन्द्रस्य पुरं प्रयान्ति॥
कलिमलमपहृत्य प्राणिनो देवदेवं
सुभगसकलभोगान् भोजयित्वा च यान्ति।
हरिपुरममरेशैर्गीतवाद्यैर्विशाले-
र्विहितसकलकृत्यास्तोषयन्ते हरिं ये॥
एतत् कार्त्तिकमाहात्म्यं भक्त्या यः शृणुयान्नरः।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः स याति लभते रतिम्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमहात्म्ये १९२ अध्यायः॥

अपि च।
"सदा हरेर्व्रतं श्रेष्ठं ततः स्याद्विष्णुतोषणे।
चातुर्म्मास्ये ततस्तस्मात् कार्त्तिके भीष्मपञ्चकम्॥
ततः श्रेष्ठतमं शुक्ल एकादश्यां समाचरेत्।
स्नायात्त्रिकालं पित्राद्यैस्तु यावद्वैरञ्चेयेद्धरिम्॥
यजेच्चौनौ घृताद्यैस्तु पञ्चगव्येन वारिभिः।
स्नापयित्वाथ कर्पूरमृगनाभ्यैश्चानुलेपयेत्॥
घृतात्तगुग्गुलोर्धूपं दिवः पञ्चदिनं दहेत्।
नैवेद्यं परमान्नन्तु जपेदष्टोत्तरं शतम्॥
ॐ नमो वासुदेवाय घृतव्रीहितिलोदकम्।
षड्क्षरेण मन्त्रेण स्वाहान्तेन तु होमयेत्॥
प्रथमेऽह्नि हरेः पादौ यजेत् पद्मैर्द्वितीयके।
बिल्वपत्रैर्जानुदेशं नाभिं भृङ्गैश्च चापरे॥
स्कन्धौ बिल्वैर्जवाभिश्च पञ्चमेऽह्नि शिरोऽर्च्चयेत्।
मालत्या भूमिशय्यां स्यात्तोमयं प्राशयेत् क्रमात्॥
गोमूत्रक्षीरदधि च पञ्चमे पञ्चगव्यकम्।
नक्तं कुर्य्यात् पञ्चदश्यां व्रती स्याद्भुक्तिमुक्तिभाक्॥"
इति गारुड़े भीष्मपञ्चादिव्रतं नाम १२६ अध्यायः॥
यकपञ्चकम्। यथा,—
"आरभ्यैकादशीं पञ्च दिनानि व्रतमाचरेत्।
भगवत् प्रीतये भीष्मपञ्चकं यदि शक्नुयात्॥
तथा धात्रीव्रतं पौर्णमास्यां कुर्व्वीत कार्त्तिके।
तथा नवम्यां शुक्लायामक्षय्यं नवमीव्रतम्॥
पैतामहादिकञ्चाहि मासोपोषणमेव च।
समर्थः कार्त्तिके कुर्य्यात् ज्ञात्वा पाद्मादितो विधिम्॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः॥
भीष्मरत्नं, क्ली, (भीष्मं भयानकं रत्नं दुर्लभत्वात्।) हिमालयोत्तरदेशजातशुक्लवर्णप्रस्तरविशेषः। तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
सूत उवाच।
"हिमवत्युत्तरे देशे वीर्य्यं पतितं सुरद्विषस्तस्य।
सम्प्राप्तमुत्तमानामाकरतां भीष्मरत्नानाम्॥
शुक्लाः प्रह्लादनिभाः शशोनाकसन्निभाः प्रभावन्तः।
प्रभवन्ति सप्तसप्तरुगा वज्रनिभा भीष्मपाषाणाः।
हिमाद्रिप्रतिबद्धं शुद्धमपि अद्भया विधत्ते यः।
भीष्ममणिं ओषधिषु स सम्यगं सर्व्वदा लभते॥
गुणयुक्तस्य तस्येव धारणाज्जनिपुङ्गव!।
विषाणि नाशं गच्छन्ति सर्व्वाण्येव महीतले॥"
विषमानावाधन्ते ये तमरण्यनिवासिनः समीपेऽपि।
द्वीपिऋक्षशरभकुञ्जरसिंहव्याघ्रादयो हिंस्राः॥
तस्योत्कर्षचकितचेतनो भवन्ति भयं न चापि समुपस्थितम्।
भीष्ममणिगुणयुक्तः सम्यक् संप्राप्ताञ्जलिचित्तवः।
पितृतर्पणे पितृणां तृप्तिर्भवेद्वार्षिकी भवति॥
ग्राम्यस्यदूभूतान्यपि सर्पाद्यजातुदृश्चिक-विषाणि।
सलिलाग्निवैरिसत्करभयानि भीमानि नश्यन्ति॥

सैवलवलाहकाभं परुषं पीतप्रभं प्रभाहीनम्।
मलिनद्युतिं विवर्णं दूरात् परिवर्जयेत् प्राज्ञः॥
सूक्ष्मं प्रकाश्यमेवं विबुधवरैर्दैवज्ञकालविज्ञानात्।
दूरे भूतानां बहु किञ्चिन्निकटप्रसूतानाम्॥"
इति गारुडे भौमरत्नपरीक्षा नाम ७६ अः॥

भौमः, स्त्री, (भौमं सूते प्रसूते इति। सू प्रसवे + क्विप्।) गङ्गा। इत्यमरः। १। १०। ६१॥

भौमाष्टमी, स्त्री, (भौमस्य अष्टमी भौमवाराधिका अष्टमी वा।) माघशुक्लाष्टमी। तत्र भौमस्य तर्पणादिकं कर्त्तव्यम्। यथा, भविष्योत्तरे।
"शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भौमाय यो जलम्।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥"
धवलधृता स्मृतिः।
"अष्टम्यान्तु सिते पक्षे भौमाय तु तिलोदकम्।
अन्नञ्च विधिवद्दत्तं सर्व्वे वर्णा द्विजातयः॥"
सर्व्वे वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधिकारः। द्विजातय इति सम्बोधनम्॥ स्मृतिरत्नाकरे विष्णुधर्म्मोत्तरम्।
"मघायुक्तापिनी ग्राह्या आह्नि भौमाष्टमी तिथिः।
स्नाने च तर्पणे दाने ग्राह्या सूर्य्योदयौ परा॥
यदा कदाचित् कुम्भार्कं गता सूर्य्योदयौ परा।
पूर्व्वस्यामेव कर्त्तव्यं तर्पणं ह्याह्निमेव च॥
यदैकस्मिन् भवेन्नाभि कदाचिन्नाकरौ द्वयम्।
भौमाष्टमी द्वयं वापि तदा ग्राह्या परा तिथिः॥
ब्राह्मणस्वस्त्ययनानां यः करोत्यौर्द्धदैहिकम्।
सहस्रत्वमसौ याति इह लोके परत्र च॥"
इति मदनरत्नधृतभविष्योत्तरवचनम्॥
तथा च स्मृतिः।
"ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्युर्भौमाय यो जलम्।
संवत्सरकृतं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति॥
अत्रैवर्णजलदाननिषेधस्तु प्रकरणबलादपि भ्रात्रादिविषय इति श्रीदत्तः॥ तर्पणमन्त्रस्तु।
"वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृतिप्रवराय च।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भौमवर्म्मणे॥
भौमः ग्राह्यनयो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः।
आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम्॥"
इत्यर्घ्यमन्त्रः। पुत्रपौत्रोचितामित्यभिधानात् पितृकर्म्मैरीत्या। ब्राह्मणः पितृतर्पणानन्तरं क्षत्रियस्तु तत्पूर्व्वं तर्पयेत्। इति संवत्सरप्रदीपादयः॥ इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

भुक्त, त्रि, (भुज् + कर्म्मणि क्तः।) भक्षितम्। इत्यमरः। २। २। १९॥ (यथा, मनुः। ८।५५।
"पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्জ্জञ्च यच्छति।
अपूजितन्तु तद्भुक्तमुभयं नाशयेदिदम्॥"
उपभुक्तम्। यथा, रघुः। ४। ७।
"मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः।
तथाप्यनन्यपूर्ব্বेव तस्मिन्नासीदसुन्धरा॥"
भावे क्तः।) भक्षणे, क्ली। इति विकाण्डशेषः॥
(यथा, रामायणे। २। ५८। १२।
"आसितं शयितं भुक्तं सह रामस्य सीतया।
वीरविद्यान्यहमेतेन मयाकीर्त्तिरिव साधुषु॥")

भुक्तसमुज्झितं, त्रि, (आदौ भुक्तं पश्चात् समुज्झितं परित्यक्तम्। ज्ञातावुलिप्रवृत्तसमासः।) पूर्व्वं भुक्तं तत् पश्चात् समुज्झितं त्यक्तम्। तत्पर्य्यायः। फेला २। इत्यमरः। २। ६।५६॥ पिक्कम् ३ पेलि: ४। इति भरतधृतरभसः॥

भुक्तिः, स्त्री, (भुज् + क्तिन्।) भोजनम्। इति शब्दरत्नावली॥ भोगः। यथा,—
"भुक्तिस्त्रिपुरुषी सिद्धेदपरेषां न संशयः।
व्यतिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्ध्यति॥
आहर्त्ता प्रोधयेदभुक्तिमागमस्यापि संसदि।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन॥"
इति दायतत्त्वम्॥
(यथा, मनुः। ८। २५२।
"एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः।
पूर्व्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च॥")
रविर्भुक्तिर्यथा,—
"साङ्गसप्तभसे मेषे वसुः सार्द्धे घटे वृषे।
दशैव मकरे द्वन्द्वे पलानि प्रतिवासरम्।
कुलीरसिंहकन्यासुतुलालिकार्म्मकेषु च।
पलान्येकादश तथा रविभुक्तिं प्रचक्षते॥"
इति ज्योतीरत्नमाला।
भोगः। दखल इति पारस्यभाषा। स च प्रमाणचतुष्टयान्तर्गतप्रमाणविशेषः। यथा। लिखितान्यभावे दिव्यान्यमाह याज्ञवल्क्यः।
"प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितम्।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यत्तममुच्यते॥"
इति व्यवहारतत्त्वम्॥
तद्विवरणं यथा। अथ भुक्तिः। तत्र याज्ञवल्क्यः।
"पञ्चसीऽहवनी हानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी।
परेण भुज्यमानायाः धनस्य दशवार्षिकी॥"
विवादमकुर्व्वतः समक्षं भूस्वामिनः परेणाऽपिच्छादिना भुज्यमानायाः भूमेर्विंशतिवर्षनिर्वृत्ता स्वत्वहानिः। अत्र लोकव्यवहारकर्म्मत्वाद्वर्षगणना सावनेन। यथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम्।
"सञ्चारणप्रपास्थाश्च सावनेन
लौकिकञ्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म्म॥"
तत्रैव।
"सावने च तथा मासि विंशत्या सूर्य्योदयाः स्मृताः॥"
इति॥
विष्णुर्यथा,—
"वर्षाणि विंशतिं यस्य भूमिं भुङ्क्ते तु परैरिह।
सति राज्ञि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति॥"
समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य। धनस्य दशवर्षनिर्वृत्ता स्वत्वहानिः। तथा च मनुनारदौ।
"यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी।
भुज्यमानं परैर्लोभान्न स तल्लब्धुमर्हति॥"
यत्किञ्चिद्धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादियति

रैरेव परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं स्वामी तूष्णीं प्रेक्षते सा भुज्यसामिति प्रतिषेधं न दर्शयति नासौ तल्लभ्यं योग्यो भवति तच्च तस्य स्वाम्यं नश्यतीत्यर्थः। गौतमः। अजडापौगण्डधनं दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुरिति। जडो विकलेन्द्रियः। पौगण्डः पूर्णोत्पन्नप्रथमश्मश्रुगण्डः कपोलो यस्य सः। तदाह नारदः—
"बाल आधोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चापि
शब्द्यते॥"
अत्रापौगण्डः प्रकीर्त्तित इति कुल्लूकभट्टेन लिखितम्। तन्नाऽऽडेऽपि अपौगण्डस्तु पौगण्ड इति द्विरूपकोषादविरोधः। तस्मादाद्यजनादिरिव बलवाद्दशवर्षविंशतिवर्षादिकालेभोग एव स्वत्वं जनयति। यथा कालप्राप्तियत्नेन बीजमङ्कुरं जनयति तरुञ्च कुसुममिति। स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि ग्राह्योक्तकालीनभोगात् स्वाम्यमन्यस्य भवति। यथा जयेन राज्ञः परराष्ट्रधनं इति। एवमेव श्रीकरवालोकजोल्लोकभवदेवभट्टशूलपाणिकुल्लूकभट्टचक्रेश्वरनरपतिवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतयः॥ व्यवहारोऽप्येवाङ्गमेव। एतद्विरुद्धवचनान्यन्यथा व्याख्येयानि। तत्तोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्वा च स्वत्वमाह नारदः—
"भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तूपेक्षेत्तदुपेक्षते।
समक्षं तिलतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते बले॥"
बलमाह हारीतस्मृतिः—
"स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिमुपेक्षया।"
उपेक्षया क्षमया। तत्कारणञ्च स्वामिनः सुशीलत्वमदेशत्वदयालुत्वादि। एवञ्च विंशतिवर्षात् पूर्व्वं स्वत्वनिराध्यकर्षणपालनादौरुत्पन्नश्च एव स्वत्वम्। एवं दशवर्षात् पूर्व्वं स्वत्वनिराध्यदोहनपालनादौरुत्पन्नदुग्धादौ एव स्वत्वम्। तत्तत्कालपरस्तु भूमौ गवादिधने च स्वत्वमिति। पूर्व्वं तत्तद्ग्राह्यकभोगे तु चौर्य्यदोषो भवत्येव॥ * ॥ भोगे तु स्वत्वहानिमाध्यादीनां सावर्णयति पञ्चसीऽहवनं इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः—
"आधिसीमोपनिःक्षेपजडबालधनैर्विना।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि॥"
आधिर्बन्धकद्रव्यम्। उपनिःक्षेपः।
वाडवस्यमनाख्याय समुद्रं यन्निधीयते॥"
इति नारदोक्तेः॥
वाडवस्यं निःक्षेपाधारभूसलम्पुटादिद्रव्यम्। समुद्रं गन्धादिद्रव्यम्। जडो बुद्धिविकलः। बालोऽप्राप्तषोडशवर्षः। उपनिधिः प्रीत्या भोगायार्पितः। तत्र च आध्यादिभिर्जडादिधनैश्च विना अन्यानि धनानि उक्तभोगकालेन स्वामिनो नश्यन्ति एतानि तु स्वामिनो न नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति॥ * ॥ मिताक्षरायां स्मृतिः—
"द्वारमार्गक्रियाभोगक्षेत्रवाहादिषु क्रिया।
भुक्तिरेव तु गुर्व्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः॥"

याज्ञवल्क्यः ।
"आगमो ह्यधिको भोगादिना पूर्व्वक्रमागतात् ।
आगमः कारणं तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ॥
आगमस्तु फलतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥
योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थं तमुद्धरेत् ।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना फलात् ॥"
भूम्यादावागमः पूर्व्वपुरुषक्रमादागतभोगाद्-बलवान् । अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान् । तथा च बृहस्पतिः—
"अनुमानादृणं साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गृहं ।
आधाहता त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥"
त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः—
"प्रपितामहेन यद्भुक्तं ततपुत्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः ॥
पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।
त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्रैकपूरुषः ॥"
आगमोऽपि बलवान्न भवति यत्र स्तोकापि भुक्तिर्नास्ति । तथा च नारदः ।
"विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि च साक्षिषु ।
विशेषतः स्थावराणां यत्र भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥"
इति दीपकलिका ॥
यत्र वादिन्यौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोश्च पूर्व्वापरभावो न निश्चीयते तत्र यस्य भुक्तिस्तस्यागमो बलीयान् न त्वन्यस्येत्यर्थ इति मिताक्षरा ॥ अर्थात् यत्रागमपौर्व्वापर्यनिश्चयस्तत्र ।
"सर्व्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वा तु बलवत्तरा ॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनान्निर्णयः ॥
आगमश्चिन्ति या सत्यागम्यते प्राप्यते स्वं भवति येन क्रयादिना स आगम इति व्यवहारमालाकारः ॥ आगमः साक्षिपत्रादिकमिति याज्ञवल्क्यदीपकलिकाः ॥ आगमो धनोपार्জ্জनोपायः क्रयादिरिति मैथिलाः ॥ तत्रान्येनाभियुक्त आगमकर्त्ता ततकूटतामुद्धरेत्ततपुत्रपौत्रौ नागममुद्धरेतां किन्तु भुक्तिरेव तत्र प्रमाणम्। विश्वेश्वरभट्टस्तु बृहस्पतिः ।
"आहर्त्ता प्रोधयेद्भुक्तिमागमस्त्वापि संमहि ।
ततसुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥"
इति शूलपाणिधृतम् ॥
ततपुत्रादौ न किञ्चनेति मैथिलधृतम् ॥ आहर्त्ता अर्জ্জनकर्त्ता । अत्र पुत्रस्य भुक्तिर्धनमात्रम् । भुक्तिर्धनमाहतुर्शानकात्यायनौ ।
"सागमो दीर्घकालस्य निश्चिद्रोऽन्यैरबोज्झितः ।
प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पश्चाद्भोग इष्यते ॥"
प्रमाणमिति शेषः । सागमः क्रयादियुक्तः । एष च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदशवर्षात्मकालभोगपरः । योऽभिभुक्त इति यो भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः परेतो मृतः स्यात्तागममुद्धृतवान् तदा ततपुत्रादिरेव तमुद्धरेत् । तथाह नारदः ।

"अथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण सोऽर्थः संग्राह्यो न तु भोगो निवर्त्तयेत् ॥
भोगः केवलभोगः । तथा च स एव । आदौ तु कारणं दानं पश्चाद्भुक्तिस्तु आगमेति । एष स विवादभोगः षष्ठ्यन्तरपरः । तथाविधभोगस्यागमं विनापि प्रामाण्यात् । तथा च व्यासः ।
"वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिनाध्याहृता सती ।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्दिगुणा तु द्विपौरुषी ॥
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः ॥"
एतद्वचनमसमत्तभोगविषयकमिति समत्तविंशतिवर्षभोगविषयकवचनेनाविरुद्धम् । एतादृक्स्तुत्युक्तकाश्यप एव कात्यायनः ।
"स्वार्जकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
असार्जे त्वागमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥"
षष्टिवर्षैकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तिव्यपदेशस्य फलमाह न तत्रेत्यादि । अतएव नारदः ।
"व्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्व्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥"
अन्यायेनेत्यज्ञानागममिति शूलपाणिधृतपाठः । तुरुष्यर्थः । पित्रा सह पितरमादा त्रिभिरित्यर्थः । यत्तु ।
"अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेदवनीपतिः ॥"
इति दण्डविधायकव्यासवचनं तद्धर्म्मशास्त्रविरोधात् न मुख्यार्थपरम् । तदाह स एव ।
"यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्म्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य धर्म्मशास्त्रार्थमाचरेत् ॥"
एवमेव शूलपाणिः । वस्तुतस्तु अनागममिति दण्डविधायकवचनं क्लीधनवरेन्द्रधनपरम् ।
"क्लीधनञ्च नरेन्द्राणां न कदाचन नश्यति ।
अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि ॥"
इति स्मृतिनिषेधकनारदवचनैकवाक्यत्वात् । यत्र विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहरणम् । यत्रैकस्य जयेऽवधार्य्यमाणे मित्रलब्धिरपरस्य जयेऽवधार्य्यमाणे धनलब्धिस्तत्र ।
"स्थिरगयभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।
अतो यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम् ॥"
इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रमुत्सृज्य क्रोधलोभविवर्জ্জित इति धर्म्मशास्त्रमवलम्ब्य व्यवहारं पश्येत् । अतएव ।
"सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्म्मार्थसहितं वचः ॥"
इति कात्यायनोक्तमिति । भवदेवस्तु आगमवचनन्तु प्रतिवादिनोऽसन्निधाने पुरुषैकदयभोगाभिप्रायं त्रैपुरुषिकभोगस्य तत्रापि प्रमाणत्वादित्याहुः ॥

अथ भुक्तिस्वत्वापवादः ।

तत्र बृहस्पतिः ।
"भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिद्धिरप्रमेयां न संशयः ।
अनिवर्त्त्ये सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्ध्यति ॥
अस्वामिना च यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम् ॥
सुबृहत्सुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते ॥

विवाह्य श्रोत्रियेभ्यश्च राज्ञामात्येष्वथैव च ।
सुदीर्घणापि कालेन तेषां तत्तु न सिद्ध्यति ॥"
आपणो विक्रयस्थानम् । विवाह्यो जामाता । इति च व्यवहारतत्त्वम् ॥
भुक्तिप्रदः, पुं, (भुक्तिं भोगं प्रददातीति । प्र+दा+"आतश्चोपसर्गे ।" ३ । १ । १३६ । इति कः ।) सुग्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भोगदातरि, त्रि ॥
भुग्नः, त्रि, (भुज मोटने+क्तः । "ओदितश्च ।" ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) रोगादिना कुटिलीकृतः । तत्पर्य्यायः । रुग्नः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ वक्रः । इति भुजधात्वर्थदर्शनात् । (यथा,—
"सास्रृग्गी कलुषे रक्ते सुग्ने स्खलितपक्ष्मणी ।
अन्तिर्गो पिण्डिकापार्श्वसन्धिपर्व्वास्थिरुग्नभ्रमः ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
यथा च भट्टिः । ११ । ८ ।
"पीनैः भटस्योरसि वीक्ष्य भुग्नां
स्तनुत्वचः पाणिरुहान् सुमध्या ॥")
भुज, ओ प्र औ वक्रगतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-परः सक०-अनिट् ।) वक्रगमिति वक्रं करोतीति नौ रूपम् । ओ, भुग्नः । प्र, भुनक्ति लतां वायुः । औ, भोक्ता । इति दुर्गादासः ॥
भुज, ध औ पाणौ । भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-परः सक०-अनिट् ।) ध, भुनक्ति । औ, अभौक्षीत् । पाणं पालनम् उपभोगश्च तस्मात् पालने परस्मैपदम् । इति बोध्यम् । भुनक्ति पृथिवीं राजा पालयतीत्यर्थः । उपभोगे तु दृष्टो जनो दुःखभुनानि भुङ्क्ते इति । दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते महीमिति रघुः । एवं सुखमुपभुङ्क्ते इत्यादि च बोध्यम् । भुजोऽनुने इत्यत्र भक्षणमात्रस्य ग्रहणेऽपि उपभोगस्य भक्षणजन्यतृप्तिजनकत्वविवक्षया सिद्धिरिति विद्यानिवासः । इति दुर्गादासः ॥
भुजः, पुं क्लीं, (भुजति वक्रो भवतीति । भुज+"इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । यद्वा, भुज्यतेऽनेनेति । भुज+"हलश्चेति ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । इत्यत्र कार्त्तिकोक्तेः घञ् । "भुजन्युजौ पाण्युपतापयोः ।" ७ । ३ । ६९ । इति घत्वे गुणाभावः कुत्वाभावश्च निपात्यते ।) तत्पर्य्यायः । बाहुः २ प्रवेष्टः ३ दोः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ बाहः ५ बाहा ६ भुजा ७ दोषः ८ दोषा ९ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ करः १० । इति मेदिनी । जे, १३ ॥ (यथा, रघुः । २ । ७४ ।
"भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे
भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥")
तस्य शुभाशुभलक्षणम् यथा,—
"कक्षा चास्यदला श्रेष्ठा सुगन्धिर्मूर्द्धरोमिका ।
अन्यथा अर्थहीनानामसौ निःस्वस्य रोमशौ ॥
निर्मांसौ चैव भग्नाग्रौ शिरौ च विपुलौ भुजौ ।

भुजङ्गः

आजानुलम्बिनौ बाहू दृष्टौ पीनौ नृपेश्वरे ॥
निःस्नानां रोमयुतौ हस्तौ श्रेष्ठौ करिकरप्रभौ ।"
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
(हस्तिशुण्डः । यथा, महाभारते ।३।२ ७०।२१।
"नकुलस्यास्य नागस्य समीपपरिवर्त्तिनः ।
सविषाणां भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥")
ग्रहस्पष्टीकरणार्थं राशिचयादूनकेन्द्रग्रहादिः ।
राशिचयादधिकनवपर्य्यन्तषड्लब्धिरावयोधः ।
नवराशिभ्योऽधिकं चेत् तदा द्वादशराशिभ्यः
शोधश्च भुजः स्यात् । यथा,—
"दोस्त्रिभोनं त्रिभोर्द्धं विशेष्यं रसै-
श्चक्रतोऽङ्काधिकं स्याद्भुजोनं त्रिभम् ।
कोटिरेकैककं त्रिघ्नभेः स्यात् पदं
सूर्य्यमन्दोच्चमन्दाद्ययोः शा भवेत् ॥"
इति ग्रहलाघवम् ॥
क्षेत्रस्य परिमाणविशेषः । यथा,—
"कोटिश्चतुर्थं यच्च दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोः कर्णतः कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ॥
दृष्टो बाहुर्यः स्यात्तत्सार्द्धिन्यां दिशोत्तरो बाहुः ।
त्रयस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कोटिसंज्ञा तज्ज्ञैः ॥
तत्क्षत्योर्योगपदं कर्णः दोः कर्णघर्ययोर्विवरात् ।
मूलं कोटिः तच्छ्रुतिक्षत्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥"
इति लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः ॥
भुजकोटरः, पुं, (भुजस्य कोटर इव ।) कक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । ५ । २५३ ॥
भुजगः, पुं, (भुजं वक्रं गच्छतीति । गम् + डः । ३ । २ । २८ । इत्यत्र "खच्च डिद्वाच्यः ।" वार्त्तिकोक्तेः डित् । ततः टिलोपः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ॥ (यथा, मेघदूते । ६२ ।
"तस्मिन् हित्वा भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता ।
क्रीड़ाशैले यदि च विचरत् पादचारेण गौरी ॥")
भुजगदारणः, पुं, (भुजगं दारयतीति । दृ + णिच् + ल्युः ।) गरुड़ः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भुजगाभोजी, [न्] पुं, (भुजगं आ सम्यक्प्रकारेण भुङ्क्ते इति । भुजग + आ + भुज + णिनिः ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भुजगान्तकः, पुं, (भुजगस्य अन्तकः ।) गरुड़ः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भुजगाशनः, पुं, (भुजगमश्नातीति । अश + ल्युः । भुजगः अशनं यस्येति वा ।) गरुड़ः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भुजङ्गः, पुं, (भुजं वक्रं गच्छतीति । गम + खच् । "खच्च डिद्वाच्य" इति वार्त्तिं डित्यपि टिलोपः ।) सर्पः । (यथा, रघुः । ६ । ७६ ।
"आक्रान्तपूर्व्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं
प्रोवाच कोशलपतिः प्रथमापराद्धः ॥")
द्विड्गः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । मेदिनी च ॥
(सीसम् । तद्यथा,—
"सीसं वङ्गञ्च वप्रञ्च योगेष्टं नागनामकम् ॥"
नागनामकम् । नागः भुजङ्ग इत्यादि ।)
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अपरञ्च तदर्थे ।

भुजङ्गा

"चिंशुद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥
सुरतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्येकोऽञ्जनात्त्रयम् ।
अन्यसूषीक्षतं क्षारं पक्वं विमलमञ्जनम् ॥"
इति वाभटे उत्तरतन्त्रे त्रयोदशोऽध्याये ॥)
भुजङ्गघातिनी, स्त्री, (भुजङ्गं सर्पं तद्विषं वा हन्तीति । हन + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) वृक्षविशेषः । कङ्कालिका इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । खरिः २ सर्पाक्षी ३ भुजकरी ४ सुहा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सर्पनाशिनी च ॥
भुजङ्गजिह्वा, स्त्री, (भुजङ्गस्य जिह्वेव आकृतिर्यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भुजङ्गस्य जिह्वा ।) सर्परसना च ॥ (विवरणमस्या महासमङ्गाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
भुजङ्गप्रयातं, क्ली, (भुजङ्गवत्प्रयातं गतिरिव भङ्गीमान् शब्दविन्यासो यस्य ।) द्वादशाक्षरपादच्छन्दः । यथा, कालिदासकृतश्रुतबोधे ।
"यदाद्यश्चतुर्थस्तथा सप्तमश्चेत्-
तथैवाष्टमं ह्रस्वमेकादशाद्यम् ।
शरश्चन्द्रविद्वेषिवह्निप्रकारं
तदुक्तं कवीन्द्रैर्भुजङ्गप्रयातम् ॥"
(अधिकन्तु छन्दःशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
भुजङ्गभुक्, [ज्] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति । भुज + क्विप् ।) गरुड़ः । इति शब्दरत्नावली ॥ मयूरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३० ॥ (मयूरार्थे पर्य्यायो यथा,—
"मयूरश्चन्द्रकी केकी मेघनादो भुजङ्गभुक् ।
शिखी शिखावलो बर्हो शिखण्डी नीलकण्ठकः ॥
सुकोपाङ्गः कलापी च मेघनादः कलाप्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
भुजङ्गभोजी, [न्] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति । भुज + णिनिः ।) राजसर्षपः । इति हेमचन्द्रः ॥
भुजङ्गमः, पुं, (भुज कौटिल्ये + इगुपधेति कः । भुजः कुटिलोभवन् गच्छतीति । भुज + गम् + "गमेः सुपि वाच्यः ।" ३ । १ । ३८८ । इत्यस्य वार्त्तिकात् खच् । "खच्च डिद्वाच्यः ।" इति डिद्भावे टिलोपाभावः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । (यथा, रघुः । ६ । ७७ ।
"आरूढ़मदोन्नदधीन् विषौघं
भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ॥")
सीसके, क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
भुजङ्गलता, स्त्री, (भुजङ्गवत् कुटिला तत्प्रिया वा लता ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
भुजङ्गहा, [न्] पुं, (भुजङ्गं हन्तीति । हन् + क्विप् ।) गरुड़ः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भुजङ्गाक्षी, स्त्री, (भुजङ्गस्य अक्षीव पृथ्वी यस्याः । "अक्ष्णोऽदर्शनात् ।" ५ । ४ । ७६ । इति अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) राज्ञा । इत्यमरः । २ । ४ । ११५ ॥ (राज्ञा भेदनाद् इति लोके । तस्याः पर्य्यायान्तरम् ।
"नाकुली सरसा नागमुग्रा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भुजिष्या

भुजङ्गाख्यः, पुं, (भुजङ्गस्य आख्या आख्या यस्य ।) नागकेसरः । इति शब्दमाला सर्पनामकोषे, त्रि ॥
भुजशिरः, [स्] क्ली, (भुजस्य शिर इव ।) स्कन्धः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ७८ ॥
भुजा, स्त्री, (भुज + टाप् ।) बाहुः । करः । इति मेदिनी । जे, १३ ॥ (यथा, शिशुपालवधे ।७।७१।
"अधिरतकुसुमायचायखेदा
न्निहितभुजालतयैकयोपकण्ठम् ॥")
भुजाकण्टः, पुं, (भुजायाः करस्य कण्ट इव ।) हस्तनखः । इति हेमचन्द्रः ॥
भुजादलः, पुं, (भुजाया बाहोर्दल इव ।) हस्तः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भुजान्तरं, क्ली, (भुजयोरन्तरं मध्यम् ।) क्रोडम् ।
इत्यमरः ।२।६।७७॥ (वक्षः । यथा, रघुः ।३।५४।
"दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं
प्रविश्य भोगासुरयोगिनोचितः ।
पपावनास्वादितपूर्व्वमाशुगः
कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥"
भुजस्यान्तरं प्रभेदः ।) हस्तप्रभेदश्च ॥
भुजिः, पु, (भुनक्ति भुङ्क्ते वा सर्व्वानिति । भुज + "भुजेः किच्च ।" उणा० ४ । १४१ । इति इः । स च कित् । सर्व्वभक्षकत्वादस्य तथात्वम् ।) वह्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (भुज + भावे इः । भोगः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६१ । ६ ।
"आमर्त्तं सवितुर्यथा भगस्येव भुजिं हुवे ।
अग्निं समुद्रवाससम् ॥"
"सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सवं यथा प्रसवमिव भगस्येव भुजिं भगाख्यस्य देवस्य भोगमिव च समुद्र वाससमग्निं आहुवे आकारयामि ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ * ॥ भोक्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८ । २ ।
"भुजी हिरण्यपेशसा कर्त्तारी गभीरचेतसा ॥"
"हे भुजी हविषां भोक्तारौ ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
भुजिष्यः, पुं, (भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टमिति भुज्यते इति वा भुज + "ऋतिभुजिभ्यां किष्यन् ।" उणा० ४ । १७८ । इति किष्यन् ।) स्वतन्त्रः । हस्तस्रुवम् । दासः । इति मेदिनी । ये, ६८ ॥
(यथा, माघे । १५ । ६३ ।
"किमहो नृपाः समममीभि-
रुपपतिभुनेन पशुभिः ।
वधमभिहत भुजिष्यमसुं
सह चानया स्थविरराजकन्यया ॥")
रोगः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
भुजिष्या, स्त्री, (भुजिष्य + टाप् ।) दासी ।
(यथा, रघुः । ६ । ५३ ।
"अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या
हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
व्यासेदुषीं सादितशत्रुपक्षं
बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ॥")
गणिका । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥

भुवनं

भुज्युः, पुं, (भुज्यतेऽसौ। भुज भक्षणे + "भुजि मन्दिभ्यां युकञ्युकौ।" उणा० ३। ७१। इति युक्।) भाजनम्। इत्यादिकोषः। ।२। २०३॥ भाजनम्। (भुङ्क्ते सर्व्वानिति। भुज + कर्म्मणि युक्।) अग्निः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (स्वनामख्यातराजविशेषः। यथा, ऋग्वेदे। ४। २७। ४।

"ऋजिश्वेन्द्रावतो न भुज्यु
र्यमो अभार हविषो अधिर्णोः॥"

भुनक्ति पालयतीति। भुज पालने + युक्। रक्षके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ८। २२। २।

"पूर्व्वापूर्व्यं सुहवं पुरुष्यं भुज्युं वाजेषु पूर्व्यम्॥"

"भुज्युं भुजपालने सर्व्वस्य रक्षकम्॥" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

भुञ्जन्, [न्] त्रि, (भुज + शतृ।) भोगकर्त्ता। भुजधातोः शतृप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम्॥

भुञ्जानः, पुं, (भुज + शानच्।) भोगकर्त्ता। यथा,—

"भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापममत्वं संसदि ब्रुवन्॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

(तथा च।

"अग्नितप्तोदकं पीत्वा भुञ्जानस्यान्तरा पिबेत्॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६ अ,॥)

भूरिक्, [ज्] स्त्री, (भरति सर्व्वं धरतीति। भृञ् + "भृञ उच्च।" उणा० २। ७२। इति इक्। धातोरुकारान्तादेशः।) पृथिवी। इत्यादिकोषः॥ (द्विवचनान्तत्वे। द्यावा। द्यावापृथिव्यौ च। यथा, ऋग्वेदे। ४। २। १४।

"रथं न क्रन्तो अपसा भुरिजो
र्ऋतं येमः सुध्य आशुषाणाः॥"

"भुरिजोः बिभ्रतः कर्म्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान् वेति भुरिजौ द्यावापृथिव्यौ तयोः। यद्वा, भुरिजोः देवान् मनुष्यांश्च बिभ्रत इति भुरिजौ द्यावापृथिव्यौ।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

भुवनं, क्ली, (भवन्त्यस्मिन् भूतानीति। भू + "भूसुधृभ्यस्तिच्च्छन्दसि।" उणा० २। ८०। इत्यत्र बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रयुज्यते।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या क्यन्।) जगत्। (यथा, भट्टिः। १। १।

"गुणैरेवं भुवनहितच्छलेन यं
सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम्॥")

सलिलम्। गगनम्। जलः। इति मेदिनी। ने, १०२॥ चतुर्द्दशभुवनानि यथा,—

"चतुर्द्दशविधं क्षेत्रं भूतसर्गः प्रकीर्त्तितम्।
भूर्भुवः स्वर्महश्चैव जनश्च तप एव च॥
सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः।
जम्बुः प्लाक्षः कुशः क्रौञ्चः शाल्मलो मेदपुष्करः।
सप्तद्वीपाः प्रधानानि ह्युपद्वीपेषु संयुताः॥
लवणः क्षीरसंज्ञश्च घृतोदो दधिसंज्ञकः।
सुरोदेक्षुरसोदौ च स्वादूदः सप्तमो भवेत्।
चत्वारः सागराः ख्याताः पुष्करिण्यश्च ताः स्मृताः॥
उत्तराः कुरवो रम्यं वर्षं हैमवतं तथा।
भद्राश्वं केतुमालञ्च तथा वर्षमिलावृतम्॥
भारतं हरिवर्षञ्च तथा किंपुरुषाह्वयम्।
शतान्यष्टौ तु वर्षाणि पुण्यानि कथितानि तु॥
इन्द्रद्वीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान्।
नागद्वीपो तथा सौम्यो गन्धर्व्वो वारुणस्तथा॥
सागराख्यस्तु नवमो मेदभारतवार्षिकः।
इदन्तु भारतं वर्षं कर्म्मभूमिरिति स्मृतम्॥
शेषाणि द्वीपवर्षाणि भोगस्थानानि सन्त्यपि।
भागीरथी पावनी च हरिनी हारिनी तथा॥
सीता वंक्षुश्च सिन्धुश्च सप्त गङ्गाः प्रकीर्त्तिताः।
सुप्रभा काञ्चनी चैव विशाला सुमनोहरा॥
सरस्वतीघनादा च सुवर्णविमलोदका।
एता गङ्गास्तु विख्याताः सप्त पुण्यप्रदाः शुभाः॥
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नीलपर्व्वतः।
श्वेतश्च शृङ्गवाञ्छैलस्सप्तैवात्र गभस्तिमान्॥
मन्दरो मलयः सह्यः शुक्तिमाञ्ऋक्षवानपि।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च कैलासो मन्दरस्तथा॥
लोकालोको महांस्तेषु तथैवोत्तरमानसः।
एते विंशतिविख्याताः पर्व्वतास्तत्सुधा वराः॥
अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत्।
महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम्॥
कृष्णभौमं शिलाभौमं पातालं नीलसंज्ञितम्।
रक्तपीतश्वेतलक्षणभौमानि च भवन्त्यपि॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम्।
सुधिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्द्दश॥"

इति वह्निपुराणम्॥

(भूतजातम्। यथा, ऋग्वेदे। २। १५७। ५।

"युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः।"

तथा च वाजसनेयसंहितायाम्। ६। ५।

"यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्म्म साविषत्॥" * ॥ भावनम्। यथा, ऋग्वेदे। १०। ८८। १।

"तस्य भर्म्मणी भुवनाय देवा धर्म्मणो धर्म्म रक्षधया पप्रथन्त॥" * ॥ पुं, मुनिविशेषः। यथा, महाभारते। १३। २६। ८।

"निसर्गभुवनो धौम्यः शुभानन्दोऽनलप्रभः॥")

भुवनको(ष)षः, पुं, (भुवनस्य कोष इव।) भूगोलः। (अस्य विवरणं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे। १६। २७। १८। अध्याये द्रष्टव्यम्॥ तथाच।

"जम्बुप्लक्षशाल्मलकुशक्रौञ्च-
शाकपुष्करसंज्ञाः सप्त द्वीपाः।
लक्षयोजनप्रमाणाश्चम्बु-
द्वीपादुत्तरोत्तरद्विगुणाः॥ १॥
लवणेक्षुराजसर्पिर्दधिदुग्धसुरोदकसंज्ञैः परिखाभिरिवृताः।
सप्तसमुद्रैर्वलयाकारैस्ते द्वीपाः परिधिक्षिप्ताः॥
योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम स सप्तद्वीपाधिपतिरभूत्। तस्य अग्नीध्रादयो दश पुत्रा अभूवन्॥६॥ अथ प्रव्रजिताः। क्षिप्तानां सप्तानां सप्त द्वीपाः पित्रा दत्ताः। तत्र जम्बुद्वीपाधिपतेरग्नीध्रस्य नव पुत्रा जाताः॥४॥

भुवन

नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्षः सलाकनः।
रम्यो हिरण्मयश्चैव कुरुभद्रश्च केतुमान्॥५॥
नवखण्डानि विभज्य पुत्रेभ्यः पित्रा दत्तानि खण्डं प्रविभक्ता। अग्नीध्रोऽयं हिमाह्वयम्। यज्ञाधिपतिर्नाभिः ऋषभः पुत्रो बभूव॥६॥ ऋषभाद्भरतो भरेण चिरकालं धर्म्मेण पालितत्वादिदं भारतं वर्षमभूत्। इलावृतस्य मध्ये मेरुः सुवर्णमयः चतुरशीतिसहस्राणि योजनानि तस्योच्छ्रायः। षोडशसहस्रमणध्रस्ताहवगाढः तद्विगुणो मूलविस्तारः॥६॥ तन्मध्ये ब्रह्मणः पुरी। ऐन्द्र्यामिन्द्रस्य चामरावती। आग्नेय्यामग्नेर्ज्वलितीवती। याम्यां यमस्य संयमनी। नैर्ऋत्यां निर्ऋतेर्भयंकरी। वारुण्यां वरुणस्य विभावती। वायव्यां वायोर्गन्धवती। उदीच्यां सोमस्य विभावरीति नवखण्डान्वितं जम्बूद्वीपं पुण्यपर्व्वतैः पुण्यनदीभिरन्वितम्॥७॥ किंपुरुषादीन्यष्टवर्षाणि पुण्यवतां भोगस्थानानि साक्षाद्भारतवर्षमेकं कर्म्मभूमिस्त्रेतायुगप्रवृत्तेः॥ ८॥
तत्रैव कर्म्मभिः स्वर्गं क्षतैः प्राप्यन्ति मानवाः।
सुक्तिस्त्वाचैव निष्कामैः प्राप्यते ज्ञानकर्म्मभिः॥९॥
अधोगतिर्मिलो विप्र! यान्ति वै पापकारिणः।
ये पापकारिणस्तान् विद्धि पातालतले नरके कोटिसमन्वितान्॥ १०॥ अथ सप्तकुलपर्व्वताः कथ्यन्ते। माहेन्द्रः। मलयः सुक्तिमान् ऋक्षवान्। सह्यपर्व्वतः विन्ध्यः पारियात्रः। इतीमे भारते कुलपर्व्वताः॥ ११॥ नर्म्मदासुरसाऋषिकुल्याभीमरथीकृष्णावेणीवञ्जभागालाक्षपर्णी इतीमाः सप्त मह्याः गङ्गायमुनागोदावरीतुङ्गभद्राकावेरीसरयूरथिनी महानद्यः पापघ्न्यः॥ १२॥
जम्बुनाम्ना च विख्यातं जम्बूद्वीपमिदं शुभम्। लक्षयोजनविस्तीर्णमिदं श्रेष्ठं तु भारतम्॥१३॥ अन्यद्वीपादिपुरुषा जनपदाः निष्कामा मे स्वधर्म्मेण नरसिंहं यजन्ति ते तत्र निवसन्ति अधिकारवशात् सुक्तिं च प्राप्नुवन्ति॥१४॥ अन्नाद्याः स्वादूदकाश्च सप्त प्रभोदयः। ततः परा हिरण्मयी भूमिः। ततो लोकालोकपर्व्वतः एष भूर्लोकः॥ १५॥ अस्योपरि अन्तरिक्षलोकः खेचराणां रम्यस्तदूर्ध्वं स्वर्गलोकः॥१६॥ स्वर्गस्थानं महापुण्यं प्रोच्यमानं निबोध मे।
भारते क्षत्रपुण्यानां देवानामपि चालयम्॥१७॥
मध्ये पृथिव्यामद्रीन्द्रो भास्वान् मेरुर्हिरण्मयः।
योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिमुच्छ्रितः॥१८॥
प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्वरयन्नरकोधरः।
तावत्प्रमाणा पृथिवी पूर्व्वतश्च समन्ततः॥१९॥
तस्य शृङ्गत्रयं स्वर्गे स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः।
नानाद्रुमलताकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम्॥२०॥
मध्यमं पश्चिमं पूर्व्वं मेरोः शृङ्गाणि वीर्य्यवे।
मध्यमं स्फाटिकं शृङ्गं वैदूर्य्यमधिकाभयम्॥२१॥
शृङ्गनीलमयं पूर्व्वं माणिक्यं पश्चिमं स्मृतम्।
योजनानां सहस्राणि नियुतानि चतुर्दश॥२२॥
उच्छ्रितं मध्यमं शृङ्गं स्वर्गो यत्र त्रिविष्टपः।
अप्रभान्तरितं शृङ्गं स्वर्गे ब्रह्माज्ञतिस्थितम्।

भुवन

पूर्वमुत्तरपूर्वाणां अन्तरं मध्यमस्य च ।
त्रिविष्टपो नाकपृष्ठे ह्यप्सरा: सन्ति निर्वृता:॥२४॥
आनन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गपूर्वे तु मध्यमे ।
श्वेतश्च पौष्टिकक्षेप उपशोभनमन्त्यगं ॥ २५ ॥
आक्रान्द: स्वर्गराजा वै स्वर्गपूर्वे तु पश्चिमे ।
निर्ममो निरहङ्कार: सौभाग्यद्युतिनिर्मल:॥२६॥
स्वर्गाश्चैव द्विजश्रेष्ठ ! पूर्वपूर्वे समाश्रिता: ।
एकविंशानि स्वर्गा वै निविष्टा मेरुमूर्द्धनि ॥२७॥
अहिंसादानकर्तारो यज्ञानां तपसां तथा ।
तेषेषु निवसन्ति स्म जना: क्रोधविवर्जिता:॥२८॥
जलप्रवेशे चानन्दं प्रमोदं वह्निसाहसे ।
भृगुप्रपाते सौख्यं च रणं चैवास्य निर्मलम् ॥२९॥
अनाशके तु संन्यासे स्तेयो गच्छेत्त्रिविष्टपम् ।
क्रतुयाजी नाकपृष्ठं अग्निहोत्री च निर्वृतिम् ॥ ३० ॥
सङ्ग्रामकूपकर्त्ता च लभते पौष्टिकं द्विज: ।
सुवर्णदायी सौभाग्यं लभन् स्वर्गतप:फलम् ॥३१॥
प्रौढकाले महावह्निं प्रज्वालयति यो नर: ।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गं सोमरसं लभेत ॥३२॥
हिरण्यगोप्रदाने हि निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
भूमिदानेन शुद्धेन लभते प्राप्तिकं पदम् ॥३३॥
दीपदानेन स्वर्गं तु निर्मलं लभते नर: ।
अन्नदानेन पुण्याढ्यं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥३४॥
द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्वा वस्त्राणि भक्तित: ।
श्वेतं तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचते ॥३५॥
कपिलागोप्रदानेन परमार्थं महीयते ।
गोवृषस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्वन्तरमाप्नुयात् ॥३६॥
माघमासे सरित्स्नायी तिलधेनुप्रदस्तथा ।
कूपोपानहदाता च स्वर्गं याति नरोत्तमम् ॥३७॥
देवतायतनं कृत्वा द्विजस्यृषभकस्तथा ।
तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गराज्ये महीयते ॥ ३८ ॥
एकान्नभोजी यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यश: ।
उपवासी चिरात्सोऽपि प्राप्त: स्वर्गं सुभं लभेत् ॥ ३९ ॥
सरित्स्नायी जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रत: ।
निर्मलं स्वर्गमाप्नोति यथाभूतहिते रता: ॥४०॥
विद्यादानेन मेधावी निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ॥४१॥
तत्तत्स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानव: ।
चत्वारि व्यतिदानानि कन्या गौर्भू: सरस्वती॥४२॥
नरकादुद्धरन्त्येते जपवाहनदोहनात् ।
यस्तु सर्व्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्य: प्रयच्छति ॥ ४३ ॥
संप्राप्य न निवर्त्तेत स्वर्गं प्राप्तमनामयम् ।
ब्रह्मन् तु पश्चिमे यत्र ब्रह्मा तत्र स्थित: स्वयम्॥४४॥
पूर्वब्रह्मन् स्वयं विष्णु: मध्ये चैव शिव: स्थित: ।
अत: परं तु विप्रेन्द्र ! स्वर्गाध्वानमिमं शृणु ॥४५॥
विमलं विपुलं शुद्धसुपर्य्युपरिसंस्थितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातर: स्थिता:॥४६॥
तृतीये सिद्धगन्धर्वा तुर्य्ये विद्याधरा द्विज !।
पञ्चमे नागराजा च षष्ठे तु विनतासुत: ॥४७॥
सप्तमे दिव्यपितरो धर्म्मराजस्तथाष्टमे ।

भू

नवमे तु तथा दक्ष आदित्यो दशमे पथि ॥३८॥
भूर्लोकाच्छतमाहस्रमूर्द्धं चरति भास्कर: ।
योजनानां सहस्रे द्वे विस्तृतस्तु समं तत: ॥ ४८ ॥
त्रिगुणं परिणाहेन सूर्य्यबिम्बं प्रमाणत: ।
सोमपूर्य्यो विभावर्य्यां मध्याह्ने चार्य्यमा यदा ।
महेन्द्रस्यामरावत्यां तदा तिष्ठति भास्कर: ॥५०॥
मध्याह्ने त्वमरावत्यां यदा भवति भास्कर: ।
तदा संयमने याम्ये तत्रोदेतुं प्रदृश्यते ॥५१॥
मेरुं प्रदक्षिणं कुर्व्वन् भात्येव सविता सदा ।
ध्रुवाधारस्तथोत्तिष्ठन् वालिखिल्यादिभि:
स्तुत: ॥ ५२ ॥

इति श्रीनरसिंहपुराणे भूवनकोशे त्रिंशोऽध्याय: ॥ ३० ॥)

भुवन्यु:, पुं, (भवतीति। "कन्युच् त्रिषेच्च।" उणा० ३। ५१। इति चकारात् भुधातोरपि कन्युच्।) सूर्य्य:। वह्नि:। चन्द्र:। इति मेदिनी। ये, ६८॥ प्रभु:। इत्यजादिकोष:॥

भुवर्लोक:, पुं, (भुवश्चासौ लोकश्चेति।) भूरादि सप्तलोकान्तर्गतद्वितीयलोक:। यथा,—
"भूमिसूर्य्यान्तरं यच्च सिद्धादिसुनिसेवितम्।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम !॥"
इति विष्णुपुराणे। २ अंशे ७ अध्याय:॥
(यथा च भागवते। २। ५। ८।
"भूर्लोक: कल्पित: पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभित:।
हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मन:॥")

भुव:, [स्] अ, (भवतीति। भू+"भूरञ्जिभ्यां कित्।" उणा० ४। २१६। इति असुन् स च कित्।) आकाश:। इति हेमचन्द्र:॥ (महाव्याहृतिभेद:। यथा, मनु:। २। ७६।
"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापति:।
वेदत्रयान्निरदुहद् भूर्भुव: स्वरितीति च॥")

भुवि:, [स्] स्त्री, (भवन्तीति भवत्यस्मिन् रत्नादीनि वा। भू+"भुव: कित्।" उणा० २। ११३। इति इसिन्। स च कित्।) समुद्र:। इत्यजादिकोष:॥

भू, सत्तायाम्। इति कविकल्पद्रुम:॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) सत्ता च द्विविधा। उत्पत्तिर्विद्यमानता च। भवति मनुष्योऽथवा विष्णु:। इति दुर्गादास:॥

भू, क शुद्धिचिन्तयो:। मिश्रणे। इति कविकल्पद्रुम:। (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, लगवद्भावयति द्विष: सर्व्वान्। त्रयोऽर्था:। इति दुर्गादास:॥

भू, क ड प्राप्तौ। इति कविकल्पद्रुम:॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट्।) क ड, भावयते। इति दुर्गादास:॥

भू, अ प्राप्तौ। इति कविकल्पद्रुम:। (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट्।) अ, भवति भवते धनं धीर:। भवत्येव सत्तायां प्राप्तिसम्पन्नजन्मस्विति भरत:। भवते दुरितक्षयं यथोक्तक्रतुभिर्भावयते च नाकलोकमिति हलायुध:। केचिदसुं

भूकर्व्वु

भात्मात्मनेपदिनं मत्वा प्राप्तौ परस्मैपदं सत्तार्थस्यैवानेकार्थत्वात् समाधत्ते। इति दुर्गादास:॥
भू, य, (भू+क्विप्।) रसायनम्। इति हेमचन्द्र:॥
भू:, स्त्री, (भवत्यस्मिन्निति। भू। अधिकरणे क्विप्।) पृथिवी। इत्यमर:। २। १। २॥ (यथा, मनु:। ७। ६।
"न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम्॥"
यथा च वैद्यकरत्नमालायामस्या: पर्य्याय:।
"भूर्भूमि: पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनि:।
क्षितिरुर्व्वी मही क्ष्मोणी क्ष्मा धरा कुर्वसुन्धरा॥")
स्थानमात्रम्। इति मेदिनी। भे, १॥ (यथा, भागवते। ६। ४। ३१।
"यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै
विवादसंवादभुवो भवन्ति॥"
यज्ञाग्नि:। इति जटाधर:॥

भूक, क्लो, (भवतीति। भू+"स्फायितञ्चिवञ्चिवटिजटिभूभ्य: कक्।" उणा० ३। ४१। इति कक्।) छिद्रम्। काल:। इति मेदिनी। के, ३०॥

भूक:, पुं, (भू+कक्।) अन्धकार:। इति शब्दमाला॥

भूकदम्ब:, पुं, (भुवि कदम्ब इव।) अलम्बुषवृक्ष:। इति रत्नमाला॥ कोकसीम। इति भाषा॥

भूकदम्बक:, पुं, (भूकदम्ब+संज्ञायां कन्।) यवानी। इति राजनिर्घण्टु:॥ (विवृतिविशेषोऽस्य यवानीशब्दे ज्ञातव्य:॥)

भूकन्द:, पुं, (भुव: पृथिव्या: कन्द इव।) महाश्रावणिका। इति राजनिर्घण्टु:॥ थुलकुड़ी। इति भाषा॥

भूकम्प:, पु, (भुव: पृथिव्या: कम्प:।) भूमिकम्पनम्। स च अद्भुतविशेष:। यथा, अद्भुतसागरे।
"मेघे वृष्टिक्षमे गज: प्रचलति त्रासादिभि:
कथ्यते
चापे मौनकुलारभे च वृषभे मत्तं चलेत् कच्छप:।
यूके कुम्भधरे सटेन्द्रमिथुने कन्याङ्गने पन्नग-
स्त्रीधामेकतमौ यदि प्रचलति क्ष्मौणौ तदा
कम्पते॥
"कच्छपे मरणं ज्ञेयं मरणञ्चापि पन्नगे।
सर्व्वत्र सुखदश्चैव पृथिव्यां चलिते गजे॥
प्रथितनरेश्वरमरणं यमनाथाग्नेयमारुतयो:।
क्षुद्भयमतिवृष्टिभिरुपपीडा जनाश्चापि॥
त्रिचतुर्थपञ्चमदिने मासे पक्षे त्रिपञ्चके।
भवति यदा भूकम्प: प्रधानवृषनाशनं कुरुते॥"
स च भूमिजोत्पातविशेष:। यथा,—
"चरस्थिरभयं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम्।
जलाशयानां वैकल्यं भौमस्यदपि कीर्त्तितम्॥
भौमं जाप्यफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

भूकर्ब्बुदारक: पुं, वृक्षविशेष:। छोटालसोड़ा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्याय:। क्षुद्रशेम्बा-

लक: २ भूगोलु: ३ लघुगोलु: ४ लघुपिच्छिल:५ लघुशीत: ६ क्षुद्रफल: ७ लघुभूतदम: ८ भूकर्ब्बुदार: ९। अस्य गुणा:। मधुरत्वम्। क्रिमिशूलनाशित्वम्। वातप्रकोपणत्वम्। किञ्चित् शीतत्वम्। स्वर्णमारकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भूकलः, पुं, (भुव: पृथिव्या: कलः।) दुर्विनीताश्वः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूकश्यपः, पुं, (भुवि पृथिव्यां कश्यप इव भुवः कश्यप इति वा।
"तदस्य कश्यपस्यांशसंभवा कश्यपोपमः।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले॥"
इति हरिवंशीयवचनेनास्य कश्यपांशसम्भवत्वात तथात्वम्।) वसुदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भूकाकः, पुं, (भुवि ख्यातः काकः।) स्वल्पकङ्कः। क्रौञ्चः। नीलकपोतः। इति शब्दरत्नावली॥

भूकुक्षी, स्त्री, (भुवि कुक्षीव।) भूपाटली। इति राजनिर्घण्टः॥

भूकुक्षाखी, स्त्री, (भुवि कुक्षाखीव।) विदारी। इति राजनिर्घण्टः॥

भूकेशः, पुं, (भुव: पृथिव्या: केश इव।) प्लक्षवृक्षः। वटः। इति मेदिनी। शे, २६॥

भूकेशा, स्त्री, (भूकेश+टाप्।) राक्षसी। इति शब्दरत्नावली॥

भूकेशी, स्त्री, (भूकेश+स्त्रियां ङीप्।) अबलगुजः। इति मेदिनी। गे, २७॥

भूखित्, पुं, (भुवं खिनोतीति+खिद्+क्विप्।) शूकरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

भूखर्ज्जूरी, स्त्री, (भूमिलग्ना खर्ज्जूरी। प्राक्पार्थिवादिवत् समासः।) क्षुद्रखर्ज्जूरी। तत्पर्य्यायः। भूयुक्ता २ वसुधाखर्ज्जूरिका ३ भूमिखर्ज्जूरी ४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। गुरुत्वम्। दाहपित्तहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भूगरं, क्ली, (भुव: पृथिव्या गरम्।) विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भूगर्भः, पुं, भवभूतिः। स च मालतीमाधवादिनाटककर्त्ता। इति जटाधरः॥ (भू: सर्व्वभूताश्रयभूता पृथ्वी गर्भे कुक्षौ यस्येति। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४८। २१।
"हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः॥")

भूगोलः, पुं, (भूर्गोलो मण्डलमिव।) भुवनकोषः। (यदुक्तं सूर्य्यसिद्धान्ते।
"मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति।
बिभ्राणः परमां पुष्टिं प्रजानां धारणात्मिकाम्॥")
तस्य विवरणम्। यथा, —
"प्रकृतेस्तु महान् जातोऽहङ्कारो महतः पुनः।
तस्माच्चापि भूतादेः शब्दः स्पर्शोऽथ रूपकम्॥
रसो गन्धश्च पञ्चैव गुणा नाम प्रकीर्त्तिताः।
पञ्चेमानि महाभाग! महाभूतानि संग्रहात्।
तेभ्य एव प्रजातानि सर्व्वाणि गुणवन्ति च॥
भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च।
गुणोत्तराणि सर्व्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्च पञ्चमः।
भूम्यादेते गुणाः प्रोक्ता ह्यस्मिन् परतः क्रमात्॥
चत्वारोऽपसु गुणा वक्ष्यन्! गन्धस्तत्र न विद्यते।
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च त्रय एव हि तेजसि॥
शब्दः स्पर्शोऽथ वायोस्तु आकाशे शब्द एव हि।
एते पञ्च गुणाः प्रोक्ता महाभूतेषु पञ्चसु॥
वर्त्तन्ते सर्व्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः।
अन्योन्यं नातिवर्त्तन्ते सम्यग्भवति वै तदा॥
यदा तु विषमं भावमाविशन्ति परस्परम्।
तदा देहवियोगः स्यादेहिनां नान्यथा द्विज!॥
अनुपूर्व्वा विनश्यन्ति जायन्ते चापि सर्व्वशः।
सर्व्वागण्यपरिमेयानि तदेषां रूपमैश्वरम्॥
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पार्थिवौषिकाः।
तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते॥
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्।
प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम्॥*॥
जम्बुद्वीपं प्रवक्ष्यामि यावत्स्यात्र महामुने!॥
परिमण्डलो महाभाग! द्वीपोऽसौ चक्रवत् स्थितः।
नदीगिरिपरिच्छन्नो विविधैः पत्तनैरपि॥
वर्षैर्जनपदैर्वृक्षैस्तथा पुण्यफलोपगैः।
सवर्णेन समुद्रेण समन्तात् परिवारितः॥
प्रागायतौ महाभाग! षड्वै रत्नपर्व्वतौ।
अवगाढौ ह्युभयतः सागरौ पूर्व्वपश्चिमौ॥
हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः।
नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च रत्नधातुविचित्रिताः॥
अयुतानि योजनानि उच्छ्रायास्तेषु कीर्त्तिताः।
पृथुत्वे च द्विसाहस्रयोजनास्ते च पर्व्वताः॥
तेषामन्तरविष्कम्भो नवसाहस्रयोजनः।
वर्षं वर्षं प्रमाणन्तु वर्षाणि त्रीणि दक्षिणे॥
तत्र पुण्या जनपदास्तेषु वर्षेषु तापस!।
वसन्ति तेषु सर्व्वाणि सत्त्वानि विविधानि च॥
दक्षिणो भारतं वर्षमुत्तरे लवणोदधेः।
कुलादेव महाभाग! तस्य सीमा हिमालयः॥
ततः किंपुरुषं वर्षं हेमकूटादधस्ततः।
हरिवर्षं ततो ज्ञेयं निषधोद्भवधिरुच्यते॥
एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन!।
कुरुवर्षं सिन्धुकूलात् प्रङ्गवानवधिः स्मृतः॥
हिरण्मयं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते।
रम्यकञ्च ततो वर्षं नीलस्तस्यावधिः स्मृतः॥
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु।
प्रागायतौ महाभाग! माल्यवान्नाम पर्व्वतः॥
पश्चिमे तु तथैवास्ते पर्व्वतो गन्धमादनः।
पूर्व्वे समुद्रकूलान्तु भद्राश्वं नाम वर्षकम्॥
माल्यवानवधिस्तस्य केतुमालञ्च पश्चिमे।
गन्धमादनसीमान्तं वर्षमाहस्रयोजनम्॥*॥
परिमण्डलस्तयोर्म्मध्ये मेरुः कनकपर्व्वतः।
आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः॥
लक्षयोजन उच्छ्रायो मूर्द्ध्नि द्वात्रिंश एव च।
योजनानां सहस्राणि मूले षोडश तु स्मृतः॥
विस्तृतः स महाभाग! भूमिष्ठं मूलमस्य तु।
प्रविष्टमर्द्धभूम्यां वै षोडशैव सहस्रकम्॥
ऊर्द्धमस्तस्य तिर्य्यक् च लोकानावृत्य तिष्ठति।
तस्य चैलावृतं वर्षं सर्व्वतः परिकीर्त्तितम्॥
विहगः समुखो यस्तु सुपर्णस्यात्मजः किल।
स वै विचित्रयामास सौवर्णान् प्रेक्ष्य वायसान्॥
मेरुरुत्तममध्यानामवराणाञ्च पक्षिणाम्।
अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम्॥
तमादित्योऽनुपर्य्येति सततं ज्योतिषां वरः।
चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणम्॥
स पर्व्वतो महाभाग! दिव्यपुष्पसमन्वितः।
भवनैरावृतः सर्व्वैर्जाम्बूनदमयैः शुभैः॥
तत्र देवगणा ब्रह्मन्! गन्धर्व्वासुरराक्षसाः।
अप्सरोगणसंयुक्ताः क्रीडन्ति सर्व्वदा॥
अवष्टम्भकरास्तस्य मन्दरो मेरुमन्दरः।
सुपार्श्वः कुमुदश्चेति चतुर्दिक्षु स्थिता द्विज!॥
अयुतयोजनोन्नाहास्तावद्विस्तारसंयुताः।
चतुर्व्वेतेषु धर्म्मज्ञ! चूतजम्बूकदम्बकाः॥
न्यग्रोधश्चापि चत्वारः पादपा ब्राह्मणर्षभ!।
सहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विटपविस्तृताः॥
केतुभूताः पर्व्वतानां विशालाः शतयोजनम्।
ह्रदाश्च तत्र चत्वारः पयोमधिक्षुवारिदाः॥
देवोद्यानानि चत्वारि ह्येकैरथनन्दने।
सर्व्वतोभद्रमित्येवं तथा वैभ्राजकं वनम्॥
तेषु देवस्त्रियो नित्यं विहरन्ति सुरैः सह।
गन्धर्व्वाः किन्नराश्चैव तथान्ये सिद्धचारणाः॥
गायन्तो मधुरं दिव्यं स्त्रीभिः क्रीडन्ति तापस!।
चूतो यो मन्दरोत्सङ्गे शतयोजनमुच्छ्रितः॥
फलान्यष्टशतकल्पानि पतन्त्यस्य सुतूरतः।
तेषां विशीर्य्यमाणानां रसेनाजनि या नदी॥
अरुणोदा नाम सैव वहते मन्दराचलात्।
यच्चलत्स्पर्शमात्रेण भवानीश्वरयोर्गणाः॥
स्वदेहसौरभेणापि समन्ताद्वशयोजनम्।
सुगन्धयन्ति वातेन वातस्यायन! तद्वशम्॥
एवं जम्बफलानाञ्च पतनं मेरुमन्दरे।
हस्तिकायप्रमाणानां रसेनासा महानदी॥
सैव जम्बूनदी नाम दक्षिणेन इलावृतम्।
तीरयोरुभयोरेव जम्बूरसपरिप्लुता॥
स्यात्तेन सुवर्णं स्यात् वार्य्यर्कैरणान्वयात्।
तच्च जाम्बूनदं हेम नानाभरणसंस्थितम्॥
देवोपदेवगन्धर्व्वा धारयन्ति सह स्त्रिया।
यो वै महाकदम्बस्य सुपार्श्वोपरि तापस!॥
तत्कोटरेभ्यः पञ्चैव मधुधाराः स्रवन्ति वै।
पञ्चायामपरीणाहाः पञ्चिमेन इलावृतम्॥
यासां रसांश्च भुञ्जानाः सुमुखोद्गारवायुना।
सुगन्धयन्ति धर्म्मज्ञ! समन्तात् शतयोजनम्॥
कुसुदायनिरूढो यः शतवल्शो वटो महान्।
स्कन्धेभ्यस्तस्य नद्यस्तु उत्तरेण इलावृतम्॥
पयस्विनीदधिद्रदाश्चतकुल्लामधुस्रवाः।

गृहस्रवेति पञ्चैव यासां रसनिषेवणात् ॥
वलीपलितदौर्गन्ध्यजराश्रीमो न विद्यते ।
कुरङ्गकुरवः शङ्खः कुसुम्भः शिखरस्तथा ।
वैकङ्कश्च त्रिकूटश्च पर्वतौ रत्नकर्षभौ ॥
पतङ्गनिषधौ नागसितिवासत्रिकूटकाः ।
हंसवेदूर्यकपिला ह्यौ कालञ्जरजारुधी ॥
गिरयो मूलदेशे तु सुमेरोः परिकल्पिताः ॥
जठरो देवकूटश्च द्वौ नगौ मेरुपूर्वतः ।
अष्टादशसहस्राणि योजनान्युदगायतौ ॥
पृथुतुङ्गौ हिमाह्वयोजनं तापसर्षभ ! ।
पवनः पारियात्रश्च मेरोः पश्चिमतः स्थितौ ॥
तथा प्रमाणौ कैलासकरवीरौ तु दक्षिणे ।
प्रागायतावुत्तरेण त्रिशृङ्गमकरौ तथा ॥
अष्टाभिरेतैर्गिरिभिर्भाति काञ्चनपर्वतः ।
मेरोर्मूर्द्धनि विप्राग्र्य ! मध्ये विश्वसृजः पुरी ।
चतुरस्रा शातकौम्भी योजनायतविस्तृता ॥
दिक्पालानां तथा पूर्य्यः पूर्व्वादिषु यथाक्रमम् ।
ब्रह्मपुर्य्याश्चतुर्थेन भागेन परिकल्पिता ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्ते भूरिदक्षिणैः ॥
तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हाहाहूहूः ।
अभिगम्यामरश्रेष्ठं स्तुवन्ति विविधैः स्तवैः ॥
सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्व्वणि पर्व्वणि ॥
तस्यैव मूर्द्धन्युशना काव्यो दैत्यैर्महीयते ।
तस्य हैमानि रत्नानि तस्यैमे रत्नपर्व्वताः ॥
तस्मात् कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ।
ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥
पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्व्वर्तुकुसुमान्वितम् ।
कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् ॥
तच्च साक्षान्महादेवो भीमेभूतैः समावृतः ।
पार्व्वत्या सह देवेशो रमते भूतभावनः ॥
कर्णिकारमयीं मालां दधदापादलम्बिनीम् ॥
तस्य शैलस्य शिखरात् क्षीरधारा महामते ! ।
विश्वरूपा परिमिता भीमनिर्घातनिस्वना ॥
पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
तां धारयामास तदा दुर्द्धरां पर्व्वतैरपि ॥
शतं वर्षसहस्राणां शिरसैव पिनाकधृक् ।
मेरोस्तु शिखराद्देवी भिद्यमाना चतुर्विधा ॥
सीता चालकनन्देति वङ्क्षुर्भद्रेति कीर्त्तिता ।
सीता तु ब्रह्मसदनात् कैलासादिमहाचलान् ॥
अतिक्रम्य प्रसर्व्वती गन्धमादनमर्द्दनम् ।
पतित्वा द्विज ! वर्षञ्च भद्राश्वं पुनती क्रमात् ।
प्राच्यां दिशि महाभाग ! प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
माल्यवच्छिखराद्वङ्क्षुः पतित्वा केतुमालके ।
प्रतीच्यां दिशि विप्रेन्द्र ! प्रविवेश सरित्पतिम् ॥
भद्रा चोत्तरतो मेरुशिखरात् पतिता गिरीन् ।
अतिक्रम्य शृङ्गवतः शृङ्गाङ्गेभ्य पातुका ।
उत्तरांश्च कुरून् प्राप्य प्रविष्टा लवणार्णवम् ॥
तथैवालकनन्दा च पतन्ती गिरिमूर्द्धसु ।
हिमालयं विनिर्भिद्य भारतं वर्षमेत्य च ।
लवणाम्बुधिमभ्येति दक्षिणस्यां दिशि द्विज ! ॥

मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महामते ! ।
आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र मानवे ॥
सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।
वीतरोगभयोकभया नित्यमानन्दवर्द्धिनः ।
जायन्ते मानवास्तत्र प्रतप्तकनकप्रभाः ॥ * ॥
गन्धमादनपार्श्वेषु कुबेरः सह राक्षसैः ।
अप्सरोगणगन्धर्व्वैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥
गन्धमादनपार्श्वे तु गरुडौजाः सहस्रशः ।
एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥
तत्र जुष्टा नराः सर्व्वे बलवीर्य्यपराक्रमाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्व्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥
उत्तराः कुरवश्चैव भारतञ्च महामते ! ।
धनुःसंस्थे महाभाग ! द्विवर्षे दक्षिणोत्तरे ॥
इलावृतं मध्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ।
उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्दिश्यते गुणैः ॥
अपरेषु च वर्षेषु सर्व्वेषु भारतं विना ।
आयुःप्रमाणं लोकानां दशवर्षसहस्रकम् ॥
एवमेषा महाभाग ! पृथिवी पर्व्वतैश्चिता ॥"
इति पद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १२८ अध्यायः ॥

ऋषय ऊचुः ।
"नवस्वेतेषु वर्षेषु भगवान् भूतभावनः ।
अनुग्रहाय लोकानामास्ते मायाविडम्बनः ॥
इलावृते तु भगवान् भव एकः सहोमया ।
आस्ते विहारनिरतो नान्यत्रास्ते पुमान् द्विज ! ॥
भवानीशापतो ब्रह्मन् ! प्रविशेन्न कदाचन ।
यत्र प्रविष्टो मोहेन सुतो वैवस्वतस्य वै ॥
इलः स्त्रीभावमापन्नो यस्यां जातः पुरूरवाः ।
तत्र सङ्कर्षणं देवं कलां विष्णोर्महात्मनः ।
भवो भवान्या सहितः स्तौति भक्तिसमन्वितः ॥
भद्राश्वे द्विज ! वर्षे तु हयग्रीवाकृतिर्हरिः ।
वसते वर्षपुरुषास्तं स्तुवन्ति जगद्गुरुम् ॥ * ॥
हरिवर्षे तु भगवान्नरसिंहवपुर्धरः ।
स्तूयते दैत्यपतिना प्रह्लादेन महात्मना ॥
केतुमाले च भगवान् कामदेवस्वरूपवान् ।
प्रजापतेर्दुहितृभिः सहैव रमया मुदा ॥
स्तूयते परया भक्त्या जगन्मोहनरूपधृक् ॥ * ॥
रम्यके भगवानास्ते मत्स्यरूपी दयापरः ।
मनुर्वैवस्वतस्तञ्च स्तौति भक्त्या स्तवैः स्तवैः ॥ * ॥
हिरण्मये तु भगवानास्ते कूर्म्मतनुं दधत् ।
प्रेताधिराजस्तं स्तौति भक्त्या परमया युतः ॥
कुरुवर्षे च भगवान् वराहः सत्यते जगैः ।
तं देवी यं क्षितिः स्तौति तद्वर्षपतिभिः सह ॥
वर्षे किंपुरुषे ब्रह्मन् ! भगवानादिपूरुषः ।
सीतया विहरन्नास्ते सततं लक्ष्मणाग्रजः ॥
तत्र किंपुरुषैः सार्द्धं भक्त्या मारुतनन्दनः ।
पार्ष्णिसेनेन च सह स्तौति भक्त्या विभावितः ॥
भारते च तथा वर्षे नरनारायणावृषी ।
नारदः स्तौति भगवान् भगवन्तौ कृतानतिः ॥
द्वीपेऽस्मिन् बहवः सन्ति गिरयः सरितस्तथा ।
देशाश्च बहवो ब्रह्मंस्तांस्ते वक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥
मेरोरुत्तरतः सर्व्वान् पर्य्यायेण ब्रवीम्यहम् ।

इक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ॥
उत्तराः कुरवो नाम पुण्याः सिद्धनिषेविताः ।
तत्र वृक्षा मधुफला नित्यं पुष्पफलोपगाः ॥
सुगन्धीनि च पुष्पाणि फलानि रसवन्ति च ।
सर्व्वे कामदुघा वृक्षा लताः कामप्ररोहिकाः ॥
अपरे क्षीरिणो नाम तरवो मुनिपुङ्गव ! ।
ये स्रवन्ति सदा क्षीरं रसैरुत्तमसन्निभम् ॥
वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ।
सर्व्वा मणिमयी भूमिः सुप्रभाष्टापदबालुका ॥
सर्व्वर्तुसुखदा नित्यं पङ्कशूकरवर्जिता ।
स्वर्गभोगावरोधेन जायन्ते तत्र मानवाः ॥
शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्व्वे चारुसुखाम्बुजाः ।
मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियः सुरसुतोपमाः ॥
तेषान्ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यरुणसन्निभम् ।
मिथुनं जायते काले समन्ताच्च प्रवर्द्धते ॥
तुल्यरूपगुणोपेतं तुल्यवेषवयस्तथा ।
निरामया निराबाधाः सहानन्दविवर्द्धिनः ॥
एकादशसहस्राणि तत्र वर्षाणि वै जनाः ।
जीवन्ति ते महाभाग ! न चान्योन्यं घ्नन्ति च ॥
भारतेषु नाम शकुनाभीक्ष्णात्तत्रेषु महाबलाः ।
तान्निर्हरन्तीह रत्नानि दरीषु क्षिपन्ति च ॥
उत्तराः कुरवो ब्रह्मन् ! आख्यातास्ते समासतः । * ।
हिरण्मये रम्यके च एष धर्म्मः प्रकीर्त्तितः ॥
मेरोः पार्श्वमहं पूर्व्वं वक्ष्ये ब्रह्मन् ! यथातथम् ।
भद्राश्वे भद्रश्रवा नाम तत्र ब्रह्मन् ! महीपतिः ॥
भद्रसालवनं यत्र कालाम्रश्च महाद्रुमः ।
कालाम्रो नाम वृक्षोऽसौ सिद्धचारणसेवितः ॥
योजनैकसमुत्सेधो नित्यपुष्पफलः शुभः ।
तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ॥
कुमुदाभाः स्त्रियस्तत्र चारुनासाः सुलोचनाः ।
चन्द्राभचारुरूपाश्च पूर्णेन्दुसदृशाननाः ॥
वृत्तगीतकलाभिज्ञाश्चन्द्रोत्पलकान्तयः ।
दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्ब्राह्मणर्षभ ! ॥
कालाम्ररसपानेन नित्यं सुस्थिरयौवनाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥
सुदर्शनो नाम महान् जम्बूवृक्षः सनातनः ।
सर्व्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥
द्वीपस्यातिकरः श्रीमान् सहस्रयोजनोच्छ्रितः ।
अरत्नीनां सहस्रञ्च पृथानि दश पञ्च च ॥
परिणाहस्तु वृक्षस्य रसानां रसभेदिनाम् ।
तरुणादित्यवर्णास्ते जायन्ते तत्र मानवाः ॥ * ॥
तथा माल्यवतः पृष्ठे दृश्यते हयवाहनः ।
नाम्ना सम्वर्त्तको नाम कालाग्निः प्रलयेऽत्यजन् ॥
तथा माल्यवतः पृष्ठे पूर्व्वे पूर्व्वानुगश्चिकाः ।
योजनानां सहस्राणि पञ्चषट्माल्यवान् द्विज ! ॥
मन्दारजलसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
ब्रह्मलोकच्युताः सर्व्वे जायन्ते तत्र वै नराः ॥
तपस्तप्यन्ति ते तीव्रं भवन्ति स्त्रीरतेनसः ।
रत्नगर्भस्तु भूतानां न विघ्नन्ति दिवाकरम् ॥
पञ्चत्रिंशानि सहस्राणि पञ्चैव शतानि च ।
अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य्य दिवाकरम् ॥

सप्तिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च ।
आदित्यतप्तास्ते सर्वे विपद्यन्ति शशिप्रभम् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे भूगोले १२६ अध्यायः ॥ * ॥

शेष उवाच ।

दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥
जीवन्ति ते महाभाग ! नित्यं मुदितमानसाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥
वर्षं हिरण्मयं नाम तत्र हैमवती नदी ।
तत्र चायं महाभाग ! पक्षिराट् पतगोत्तमः ॥
यज्ञानुगाश्च बहवो धनिनश्च महाबलाः ।
एकादशसहस्राणि वर्षाणां ते महामते ! ॥
आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ।
षड्ज्ञानि च विचित्राणि त्रैगुण्येन ब्राह्मणसंभ ! ॥
एकं मणिमयं तत्र द्वितीयं रौक्ममद्भुतम् ।
सर्वरत्नमयश्चैव तृतीयं तत्र शोभते ॥
यत्र स्वयम्प्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली ।
हैमकूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः ॥
यत्र वै पवनो राजा गुह्यकैः सह मोदते ।
अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ॥
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ।
तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभकाञ्चनवालुकम् ॥
रम्यं विष्णुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा पुण्यापगां गङ्गामुवास बहुलाः समाः ॥
यत्र मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ।
तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महाद्युतिः ॥
सृष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकैः सनातनः ।
उपास्यते सौम्यतेजा यत्र भूतैः समन्ततः ॥
नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ।
तत्र दिशा त्रिपथगा प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ॥
ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
वसोर्धारा वा नलिनी पावनी च सरस्वती ॥
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ।
अचिन्त्या दिव्यसङ्काशा प्रभावेश्च समन्विता ॥
उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्ययैः ।
दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ॥
एता दिशाः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ।
रत्नानि वै हिमवति हैमकूटे तु गुह्यकाः ॥
सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णश्च तपोवनम् ।
देवासुराणां सर्वेषां श्वेतपर्वत उच्यते ॥
गन्धर्वा निषधे नित्यं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ।
ब्रह्मर्षयश्च महाभाग ! देवानां प्रतिसञ्चरः ।
इलावृतानि महाभाग ! सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् ॥
भूतान्यपि निविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ।
तेषामष्टविधा दृश्यते देवमानुषी ।
अग्राह्या परिसंख्यातुं अक्षया तु वसुन्धरा ॥
इलावृते तु भगवान् भवान्या सह मोदते ।
इत्येवमष्टौ वर्षाणि कथितानि तवानघ ! ॥ * ॥
कर्मभूमेयं महापुण्यं भारतं प्रथितं क्षितौ ।
प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥

पृथोस्तु ब्रह्मन् ! वैन्यस्य तथैवाकोर्महात्मनः ।
ययातेरम्बरीषस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥
तथैव मुचुकुन्दस्य शिबेरौशीनरस्य च ।
सोमकस्य च राजर्षेर्गाधेश्चैव महात्मनः ॥
ऋषभस्य तथेलस्य दिलीपस्य महात्मनः ।
कुशिकस्य च धर्मज्ञ ! नृगस्य नृपतेस्तथा ॥
अनघाश्च महाभाग ! क्षत्रियाणां बलीयसाम् ॥
एतन्मे गदतो ब्रह्मन् ! सर्वपापप्रणाशनम् ॥
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥
तेषां सहस्रशो ब्रह्मन् ! गिरयस्तु समीपतः ।
धातुचित्राः सत्त्ववन्तो महाजातिचित्रमानवाः ॥
आर्या म्लेच्छाश्च धर्मज्ञ ! तेमिश्राः पुरुषा द्विज ! ।
नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ॥
शतद्रुं चन्द्रभागां च विपाशां शाल्मवालुकाम् ।
गोदावरीं नर्मदां च यमुनां च महानदीम् ॥
दृषद्वतीं विपाशां च बाहुदां सरितामृषिम् ।
नदीं वेत्रवतीं चैव पयोष्णीं देविकामपि ॥
वेदस्मृतिं वेदवतीं चित्रसेनां च निम्नगाम् ।
करीषिणीं चित्रवहां कृष्णवेणां सुपुण्यदाम् ॥
इरावतीं वितस्तां च त्रिदिवामिक्षुलां क्षमिम् ।
गोमतीं धूमपापां च निशितां लोहितावनीम् ॥
कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां सरयूं च महामते ! ।
चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्दनां च महानदीम् ॥
रहस्यां शतकुम्भां च हस्तिसोमां दिशन्तथा ।
शुरावतीं पयोष्णीं च वाजिनीं पुरमालिनीम् ॥
पूर्वाभिरामां धीरां च वापीं शीतवलामपि ।
पलाशिनीं पापहरां सुप्रयोगां महामते ! ॥
कावेरीं चुलुकां चापि वेणां भीमरथीमपि ।
रहस्यां शतकुम्भां च कृष्णवेणां महानदीम् ॥
पलाशिनीं पापहरां हेमां हृतवतीं तथा ।
मरुतां प्रवरां मेलां महेन्द्रां पाटलावतीम् ॥
पुरावतीमनुगां च कृष्णधारां महानदीम् ।
सदानीरामधृष्यां च तथा चीरवतीमपि ॥
करीषिणीमग्निजिह्वां च विपुलां सरिरग्र्यां ।
सदाकान्तां शिवां चैव पञ्चमीं च महानदीम् ॥
विपाशां वीरकरां चापि विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ।
वसुं सुवस्त्रां गौरीं च कुबेरामम्बुवाहिनीम् ॥
रथचित्रां ज्योतिरथां तुङ्गवेणां महानदीम् ।
वेलन्तीं पिञ्जलां चैव तुङ्गवेणां महानदीम् ॥
विदिशां कृष्णवेणां च हविःसावां महापगाम् ।
सन्ध्यां समासां वेदास्यां भारद्वाजीं च निम्नगाम् ॥
घृतिं च पिच्छिलां चैव कौशिकीं निम्नगामपि ।
दुर्गां मलापहां चैव ब्रह्ममेध्यां हृषद्वतीम् ॥
परोष्णामथ रोहीं च सामाज्यां वरजामसिम् ।
सुरसां तपसां दासीं प्रणीतां च महानदीम् ॥
मालतीं वृषभां भासां ब्रह्ममेध्यां हृषद्वतीम् ।
एताश्चान्याश्च ब्रह्मर्षे वै महानद्यो द्विजर्षभ ! ॥
सदा निरामया ब्रह्मन् मन्दगा मन्दवाहिनी ।
चित्रोपला चित्ररथा दुर्गापि पापहारिणी ॥
ब्रह्माणी च महागौरी कोशा चापि महानदी ।

शुक्तिमती मनङ्गा च मञ्जला वाहिनी तथा ॥
कुमारी ऋषिकुल्या च नदी मन्दाकिनी तथा ।
सुवर्णा च तथा गङ्गा मारिषा च सरस्वती ॥
लौहित्यं करतोया च तथैव वृषकाशया ।
विश्वस्य मातरश्चैता; सर्वाश्चैव महाफलाः ॥
तथा नद्यस्त्वपकाशाः शतशश्च सहस्रशः ।
इत्येताः सरितो ब्रह्मन् ! समाख्यातास्त्वयानघ ! ॥
वक्ष्यामि पर्वतांश्चापि भारते सन्ति ये द्विज ! ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकश्च त्रिकूटकः ॥
ऋषभः कूटकः कोलः सह्यो देवगिरिस्तथा ।
ऋष्यमूकश्च शुक्तिमानृक्ष एव च ॥
द्रोणश्च पारियात्रश्च रैवतः ककुभस्तथा ।
गोवर्द्धनश्चित्रकूटो नीलो गोकर्ण एव च ॥
कोकामुख इन्द्रकीलस्तथा कामगिरिर्द्विज ! ।
अतःपरं जनपदान् वक्ष्यामि द्विजसत्तम ! ॥
विख्याताः कुरुपाञ्चालाः शाल्वा मात्स्येय-
जाङ्गलाः ।
मत्स्याः कुशट्टा मौद्गल्या भोजाः सिन्धुकुलिन्दकाः ॥
सूरसेनाः पुलिन्दाश्च कुन्तयः कोशिकोशलाः ।
पाञ्चालाः कौशलाश्चैव बोधा मालास्तथैव च ॥
चेदिमत्स्यकरूषाश्च नैकपृष्ठा युगन्धराः ।
उत्तमाश्च दशार्णाश्च काशयोऽपरकाशयः ॥
कुन्तयोऽवन्तयश्चैव मलजा विजयास्तथा ।
आधिराज्याः सकुट्टाश्च चक्रवक्राश्च शुक्राः ॥
मानवास्योपवाह्याश्च यकृल्लोमान एव च ।
वार्ष्णीका वाटधानाश्च शुक्लाशुम्भिचक्रकाः ॥
मल्लाः सुदेष्णाः प्रह्लादा महिषाः शुक्तिकास्तथा ।
अपरान्ताः परान्ताश्च आभीराः कालतोयकाः ॥
अटवीशिखराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष ! ।
उपविष्णानुविष्णाश्च जङ्गलाः कुरवर्णकाः ॥
कुट्टाः परान्ता माद्रेया मागधा मालवच्छटाः ।
अन्ध्राश्च बहवो ब्रह्मन् ! कथाः सामुद्रनिष्कुटाः ॥
वह्निमिथ्यारिङ्गमलदा अन्तर्गिर्यङ्गयेव च ।
सह्यत्तराः प्रावृषेया; सुदेष्णा यासुनास्तथा ॥
शुक्ता निषादा निषधा भार्गवाश्च द्विजर्षभ ! ।
पुण्ड्रा भोगाः किरातानां तथैवानर्तनैर्ऋताः ॥
तीरग्रहाः शूरसेनाः कुलत्था कुशलास्तथा ।
सिन्धुसौवीरा इजिका कन्यका-
गणाः ।
अभीसाहा कुलत्थाश्च मधुमत्ताः कुकुन्दकाः ॥
रत्नवट्टाश्च धर्मज्ञ ! सौचला वाह्निकास्तथा ।
दर्वीवरा लता दर्व्याः सुदामानः सुमल्लिकाः ॥
वनायवो दशार्णाः पार्श्वरोमाणः कुशिकास्तथा ।
रत्नवट्टाश्च धर्मज्ञ ! वाडधामरथोरगाः ॥
रत्नाः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा ।
कच्छा गोपालकच्छाश्च सभिका वानवासिकाः ॥
किराता बर्बराः सिद्धाः पार्वतीयाश्च मारिष ! ॥

ओड्रमेच्छाः सबैरिन्ध्रा वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ॥
तथापरे जनपदा दक्षिणा ब्राह्मणर्षभ ! ।
द्रविड़ाः केरलाः प्राच्या विकल्पन्ध्रकास्तथा ॥
कोवेड़ाश्चतथा चोलाः मौलेया मलका मलाः ।
ध्वजिन्युत्सवसंकेता कोङ्कवेङ्कटमालवाः ॥
दङ्काः कोरकाः प्राच्याः कुकुराङ्गार-
मारिकाः ।
तथैव विन्ध्यचूलिकाश्चित्रवर्णाः सात्वसेनयः ॥
समङ्गाः कवकाश्चैव तथैवापरवर्णकाः ।
सूचकाश्चनवालाश्च पुलिन्दा बर्बरैः सह ॥
मुनिषाटाः शिवाटाश्च सरा वेगवशास्तथा ।
विदर्भा ऋषिकाः काकजनाश्च ब्राह्मणर्षभ ! ॥
यवनाश्च शकाश्चौजास्तङ्गणाः परतङ्गणाः ।
सल्लदहाः कुलत्थाश्च दारुणा म्लेच्छजातयः ॥
उत्तराश्चापरे म्लेच्छा हूणाः पारसिकैः सह ।
तथैव च मलाश्चीना दशार्णा दशमालिकाः ॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च पह्लवा गिरिगह्वराः ।
खासीकाश्चाप्यचाराश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥
शूद्राभीराश्च दरदा ये चान्ये म्लेच्छभूमयः ।
आर्चेयाश्च भरद्वाजास्तथैव क्षत्रपोषकाः ॥
क्षैषकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातयः ।
तोमरा हूयमानाश्च तथैव करभञ्जकाः ॥
एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।
उद्देशेन मया देशास्तव संकीर्त्तिता द्विज ! ॥
वर्षं तु भारतं ब्रह्मन् ! त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ।
दृश्यते कामधुग्धेनुर्भूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥
तस्मिन् शुभाशुभं कर्म्म यथोक्तफलदं नृणाम् ।
अन्यानि यानि वर्षाणि भूमिस्वर्गाणि तानि वै ॥
भारते विहितं कर्म्म यागध्यानादिलक्षणम् ।
फलं जनयते सम्यक् विकर्म्म नरकाय्यपि ॥
तत्र सिद्धा नरा ब्रह्मन् ! तपसाराधनेन च ।
प्रयान्ति परमं लोकमपवर्गञ्च भारिष ! ॥
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्च ब्राह्मणर्षभ ! ।
भारते तु क्रमेणैवं भवन्ति हि युगानि वै ॥
चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां ब्राह्मणर्षभ ! ।
आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता भारते द्विज ! ॥
त्रीण्येव तु सहस्राणि त्रेतायां भारते नृणाम् ।
द्वे सहस्रे द्वापरे तु शतमेकं कलौ स्मृतम् ॥
तत्रापि च स्थितिर्नास्ति कलौ ब्राह्मणसत्तम ! ।
गर्भस्थाश्च म्रियन्ते च तथा जाता म्रियन्ति च ॥
महाबला महासत्त्वा मानिनो धर्म्मतत्परा ।
तपस्विनो ध्यानिनश्च कृते जायन्ति मानवाः ॥
त्रेतायां सर्व्ववर्णाश्च स्वधर्म्मनिरता सदा ।
द्वापरे च महाभाग ! क्रूराश्च परहिंसकाः ॥
तुल्याश्चातृतिकाश्चैव क्रोधना दुष्कृते रताः ।
कलौ खलु भविष्यन्ति भारते तापस ! प्रजाः ॥
सर्व्वेषामपि वर्षाणां भारतं प्रवरं द्विज ! ।
सिध्यन्ति मानवा ह्यत्र हरिभक्तिपरायणाः ॥
प्रायो भागवताः सर्व्वे भारते द्विजसत्तम ! ।
नानारूपाणि तीर्थानि फलदानि नृणामपि ॥*॥
जम्बूद्वीपो मया प्रोक्तो लक्षयोजनविस्तृतः ।
समानेन प्रमाणेन वेष्टितो लवणाम्भसा ॥

अष्टावत्र उपद्वीपा मुनिभिः परिकीर्त्तिताः ।
सिन्धुमध्ये महाभाग ! नानाविधजनाश्रिताः ॥
नामानि तेषां वक्ष्यामि शृणु वात्स्यायन
द्विज ! ।
सगरस्य सुतैरश्वान्वेषणे परितो महीम् ॥
खनद्भिः कल्पिता विप्र ! द्वीपा अष्टौ महार्णवे ।
स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्लः सिंहलावर्णको यथा ॥
पञ्चजन्यस्तथा मल्हरिणो रमणकाह्वयः ।
लङ्केति कथिता विप्र ! जम्बुद्वीपस्य तेऽन्तरा ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १३०
अध्यायः ॥ * ॥
मैत्रेय उवाच ।
"प्लक्षद्वीपं प्रवक्ष्यामि शृणु वात्स्यायन द्विज ! ।
यन्मानं जम्बुद्वीपस्य तथैव लवणोदधेः ॥
ततो द्विगुणमानोऽसौ प्लक्षद्वीपो महामते ! ।
जम्बुद्वीपस्य च यथा वेष्टनं लवणाम्भसा ॥
समानेन प्रमाणेन पुरः परिखया यथा ।
परिखाया उपवनं यथा भवति वेष्टनम् ॥
प्लक्षद्वीपस्तथैवासौ संवेष्टो लवणोदधिम् ।
द्विलक्षयोजनायामो वर्त्तते द्विजसत्तम ! ॥
तत्र जम्बूप्रमाणोऽस्ति द्वीपख्यातिकरस्तरुः ।
प्लक्षो नाम महाभाग ! स्वर्णवर्णोऽग्निधाम च ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव सुभद्रं यवसं शिवम् ।
अस्तताश्चमशान्तानि क्रमादभयमित्यपि ॥
सप्तैव सीमागिरयो नद्यः सप्त च कीर्त्तिताः ।
मणिकूटो वज्रकूटो ज्योतिष्मानिन्द्रसेनकः ॥
हिरण्यष्ठीवो मेघमालः सुपर्णः सेतुशैलका ।
अरुणश्रमणा चैव सावित्र्यसिवर्मी तथा ॥
सत्यम्भरा सुप्रभा च वात्स्यायन ! ऋतम्भरा ।
एताः सप्त महानद्यो दर्शनादेव पावनाः ॥
वर्णानां ब्राह्मणादीनां तत्र नामान्यनुक्रमात् ।
हंसश्चैव पतङ्गश्चोर्द्धायनश्च तृतीयकः ॥
सत्याङ्गश्च चतुर्थो वै सर्व्वे धर्म्मार्थकोविदाः ।
अन्ये च पर्व्वतास्तत्र सन्त्येव महाफलाः ॥
प्रागायतो महाभाग ! मलयो नाम पर्व्वतः ।
ततो मेघाः प्रवर्षन्ति प्रभवन्ति च सर्व्वतः ॥
ततः परेण विप्रेन्द्र ! जलधारस्तु पर्व्वतः ।
तस्माद्गृह्णन्ति वै तोयं वासवः पृथिवीकृते ॥
वर्षासु हि ततो वृष्टिस्ततः शस्यसमुद्भवः ।
रैवतो नाम तत्रार्घ गिरिर्यत्र प्रतिष्ठितः ॥
रैवती नाम नक्षत्रं दृश्यते दिवि मोदिता ।
उत्तरेण तु तस्यार्घ श्यामो नाम गिरिर्महान् ॥
प्रांशुः श्रीमान्महामेघप्रभयोज्ज्वलविग्रहः ।
यस्य श्रिया श्यामवर्णाः प्रजास्तत्र महामते ! ॥
अतःपरं महाभाग ! दुर्गो नाम महागिरिः ।
कैशूरी कैशूरयुतो यस्मादाप्तः प्रवर्षते ॥
प्लक्षो नाम महाद्वीपो यत्र पूज्यस्तु शङ्करः ।
तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा देवतानि च ॥
धार्म्मिकाश्च प्रजा ब्रह्मन् ! जरामृत्युविवर्ज्जिताः ।
दीर्घायुषः सत्यपरा वर्त्तन्ते भोगवर्ज्जिताः ॥
तत्रश्चाप्या महापुण्या गङ्गा च बहुधा मता ।
महानदी मणिजला सीताम्बी वेणिका तथा ।

सहस्राणां शतान्येव नद्यः संख्या न प्राप्यते ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्मताः ॥
मगाश्च मगकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्म्मनिरता द्विज ! ।
मगकेषु तु राजन्या धार्म्मिकाः सत्यकामदाः ।
मानसे च महाभाग ! वैश्यधर्म्मनिषेविणः ।
मन्दगेषु तथा शूद्राः शूरा धर्म्मार्थनिश्चिताः ॥
न तत्र राजा विप्रेन्द्र ! न दण्डो न च दण्डिता ।
स्वधर्म्मेणैव ते सर्व्वे रक्षन्ति च परस्परम् ॥*॥
प्लक्षद्वीपसमानेन समुद्रेण वृतो बहिः ।
इक्षुरसजलेनैव नानारत्नवता द्विज ! ॥
शाल्मलोऽपि तथा द्वीपः प्लक्षाद्विगुणमानतः ।
चतुर्लक्षयोजनेन सुरोदेनावृतो महान् ॥
यत्र वै शाल्मली नाम द्विलक्षयोजनोच्छ्रिता ।
द्वीपख्यातिकरो वृक्षः सुपर्णेन क्षयालयः ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव कथ्यन्तेऽत्र सुरोत्तमैः ।
सौमनस्यं रमणकं देववर्षमिति क्रमात् ॥
पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति द्विज ! ।
सेतुशैलाश्च सप्तैव सुरसः शातशृङ्गकः ॥
वामदेवश्च कुन्दश्च कुमुदः पुष्पवर्षकः ।
सहस्रश्रुतिरिति ब्रह्मन् ! नद्यः सप्तैव कीर्त्तिताः ॥
अनुमतिः सिनीवाली नन्दा राका सरस्वती ।
रजनी च कुहूश्चैव महानद्यः सुपुण्यदाः ॥
तत्र विप्रादयो वर्णाः क्रमान्नामानि बिभ्रति ।
आद्यः श्रुतधरो वर्णस्ततो वीर्य्यधरः स्मृतः ।
वसुन्धरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तु इषुन्धरः ।
सर्व्वे ते सोममात्मानं भगवन्तं यजन्ति हि ॥
सुरोदं परिवेष्टोऽथ ततो द्विगुणमानकः ।*।
कुशद्वीपो घृतोदेन समानेनावृतो द्विज ! ॥
कुशस्तम्बो महांस्तत्र द्वीपख्यातिं करोति च ।
ज्वलन्नामानो दीप्तेव महाज्वलनराशिवत् ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव समानानि प्रमाणतः ।
वसुदानं दृढरुचिर्नाभिगुप्तं महामते ! ॥
सत्यव्रतं विप्रनाम देवनामेति सप्तमम् ।
सप्तैव सीमागिरयः कीर्त्तिता द्विजसत्तम ! ॥
वभ्रुश्चैव चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटकः ।
देवानीक ऊर्द्धरोमा द्रविणश्चेति सप्तमः ॥
महानद्यश्च सप्तैव सर्व्वपापप्रणाशनाः ।
रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा च मानद ! ॥
श्रुतविन्दा देवगर्भा मन्त्रमाला घृतच्युता ।
तत्र विप्रादयो वर्णा नामान्तरभृतो द्विज ! ॥
कुशलः प्रथमो वर्णः कोविदस्तदनन्तरः ।
अभिमुक्तस्तृतीयस्तु चतुर्थः कुलकः स्मृतः ॥
ते सर्व्वे ज्ञानसम्पन्ना ज्ञानवेदस्वरूपिणः ।
भजन्ते भगवन्तं वै कर्म्मकौशलयोगिनः ॥*॥
घृतोदश्च तथा द्वीपो द्विगुणः क्रौञ्चसंज्ञकः ।
क्षीरोदेन समानेन वेष्टितो ब्राह्मणर्षभ ! ॥
क्रौञ्चो नाम गिरिर्यत्र द्वीपख्यातिकरो महान् ।
महासेनप्रहारावाभग्नशक्तिर्महामते ! ॥
क्षीरोदेनाभिगुप्तश्च सततं वीचिमालिभिः ।
वर्षाणि तत्र सप्तैव तेषां नामानि मे शृणु ॥
आम्बो मधुरुहो मेघपृष्ठश्चापि वनस्पतिः ।

लोहितार्णः सुधामा च भास्तिश्चापि सप्तमः।
गिरयश्चापि सप्तैव वर्षसीमाकरा द्विज!।
शुक्लोऽथ वर्द्धमानश्च भोजन उपबर्हणः॥
नन्दनो नन्दनश्चैव सर्वतोभद्र इत्यपि।
सप्त तत्र महानद्यः पावना ब्राह्मणर्षभ।॥
अभया चान्द्रवीघा च तृप्तिरूपवती तथा।
तीर्थवत्यार्यका शुक्ला पवित्रवत्यपि स्मृता॥
विप्रादयस्तथा वर्णाः ख्याता नामान्तरेण तु।
पुरुषः प्रथमो वर्णो द्वितीयो ऋषभः स्मृतः॥
तृतीयो द्रविणो नाम देवसंज्ञश्चतुर्थकः।
मूर्त्ति जलमयीं विष्णोर्ध्यायन्ति च यजन्ति च॥॥
एवं परस्तात् क्षीरोदात् प्लाक्षद्वीपो द्विजर्षभ!।
आयामेन स विज्ञेयो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनः॥
दधिमण्डोदकेनैव समानेन स मिन्धुना।
परीतो भाति तत्रास्ति प्लाक्षो नाम महीरुहः॥
द्वीपख्यातिकरः श्रीमान् वासयन् द्वीपमेव तम्।
वर्षाणि तत्र सप्तैव पुरोजवमनोजवौ॥
धन्यानीको वपुष्मांश्च विभ्राधारश्च मारिष!।
बहुरूपश्चित्ररैक्षो गिरयोऽपि च सप्त वै॥
ईशान उरुशृङ्गश्च बलभद्रो महानसः।
शतकेशनामा च सहस्रस्रोत एव च॥
देवपालोऽपि सप्तैते वर्षसीमप्रवर्त्तकाः।
नद्यः सप्तैव विख्याता आयुर्ह्यघहरा द्विज!॥
सहस्रुतिः पापहरी निरिन्द्रिरपराजिता।
विख्यातोभयसृष्टिश्च महापुण्या महाफलाः॥
विप्रादयस्तथा वर्णा ख्याता नामान्तरेण तु।
आर्यो ऋतव्रतो नाम तत्र सत्यव्रतः स्मृतः॥
दानव्रतानुव्रतौ च तृतीयश्च चतुर्थकः।
भगवन्तं वायुरूपं भजन्ते च यजन्ति च॥॥
तथैव दधिमण्डोदात् परस्तात् पुष्करो महान्।
द्विगुणेन प्रमाणेन द्वीपः स्वादूदकेन तु॥
परिवीतः समानेन सिन्धुना ब्राह्मणर्षभ!।
यत्र पुष्करमत्युग्रं ज्वलज्ज्वलनसन्निभम्॥
द्वीपख्यातिकरं पत्रसहस्रायुतशोभितम्।
यदाकुरामलं विश्वस्रष्टुस्तस्य प्रजापतेः॥
द्वीपमध्येऽधिगिरिरेक एव महामते!।
स मानसोत्तरो नाम प्राकार इव वेष्टकः॥
तस्य पूर्वापरौ पार्श्वौ देवर्षे! तत्र मारिष!।
सिन्धोर्वेष्टनमत्रैकं गिरेर्वेष्टनकं परम्॥
रमणकं धातकश्च हे वर्षे नामतः स्मृते।
मानं तस्य गिरेर्विप्रायुतयोजनमुच्छ्रितम्॥
तावदेव तथायामस्तस्योपरि पुराणि च।
चत्वारि लोकपालानामिन्द्रादीनां द्विजर्षभ!॥
यः परिक्रममाणस्य मेरुं विप्र! विवस्वतः।
मूर्ध्ना बिभर्त्ति प्रैलोक्यचक्रं सम्वत्सरात्मकम्॥
अध्यासते च द्वौ पार्श्वौ प्रजास्तस्य महाबलाः।
तत्र संज्ञान्तरं नास्ति वर्णानां ब्राह्मणर्षभ!॥
स्वादूदकस्य परतो लोकालोकाचलो महान्।
लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिवरः स्थितः॥
प्राकार इव संवेष्ट्य लोकान् सर्वान्महामते!।
लोकालोकाचलो नाम तेनासौ परिकीर्त्तितः॥
मानसोत्तरमेर्वोस्तु अन्तरे यावती मही।
तावती काञ्चनी भूमिर्लोकालोकान्तरे द्विज!॥
यच्च प्रतिहतं वस्तु कथञ्चिन्नोपलभ्यते।
सौवर्णी कान्तिरुद्दीप्ता सर्व्ववर्णप्रमाथिनी॥
अतः सर्व्वाणि सत्त्वानि तां भूमिं वर्जयन्ति हि।
लोकालोको गिरिर्यस्तु लोकान्ते वर्त्तते महान्॥
आवृणोति स तेजांसि सूर्य्यादीनामपि द्विज!।
तमतिक्रम्य ज्योतींषि चमन्ते न प्रवर्त्तितुम्॥
तावद्ब्राह्मवान् ब्रह्मन्नायामेन च तादृशः।
आयामविस्तरे पृथ्वी पञ्चाशत्कोटियोजना॥
तस्याश्चतुर्थभागोऽयं लोकालोकाचलो गिरिः।
तस्योपरिष्टाच्चत्वारो गजेन्द्राः सुमहाबलाः॥
नियुक्ता ब्रह्मणा भूमिं करैरालम्ब्य संस्थिताः।
भगवानपि तत्रैव विष्वक्सेनादिभिर्वृतः॥
पार्श्वदप्रवरैर्ब्रह्मन्! भुजैर्बहुभिरच्युतैः।
धारयन् जगतीमास्ते आकल्पमपि मारिष!॥
योऽस्तर्धिस्तार एतस्या भूम्यास्ते परिवर्त्तितः।
तावती भूरलोकाख्या सान्द्रमण्डमसावृता॥
ततो योगेश्वरगतिर्योगिनां प्राप्यमुत्तमम्।
स्थानं भगवतः साक्षात् श्वेतद्वीप इतीर्य्यते॥
इति ते कथितं ब्रह्मन्! भूगोलस्योपवर्णनम्॥

व्यास उवाच।

य इदं शृणुयात् सूत! भूगोलस्यानुवर्णनम्।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तैवावनकानना।
ससागरा च सद्वीपा सवर्षा च वसुन्धरा॥
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णनं नाम १३१ अध्यायः॥॥ ज्योतिषप्राक्षोक्तभूगोलम्॥
यथा,—
"सिद्धिं साध्यसुपैति यत्स्मरणतः क्षिप्रं प्रसादात्तथा
यस्याश्चित्रपदाम्बुजक्षतिरलं लालित्यलीला-वती।
नृत्यन्ती मुखरङ्गणेव कृतिनां स्याद्भारती सा च मे
तं साम्बं प्रणिपत्य गोलममलं बालावबोधं ब्रुवे॥"
गोलग्रन्थकथने कारणमाह।
'मध्याद्यं द्रुमदां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं विना
प्रौढिं प्रौढसभासु नैति गणको निःसंशयो न स्वयम्।
गोले सा विमला करामलकवत् प्रत्यक्षतो दृश्यते
तस्मादस्य उपपत्तिबोधविषये गोलप्रबन्धोद्यतः॥'
अथ गोलप्रशंसया गोलानभिज्ञगणकोपहासमाह।
'भोज्यं यथा सर्व्वरसं विनाज्यं
राज्यं यथा राजविवर्जितञ्च।
सभा न भातीव सुवक्त्रहीना
गोलानभिज्ञो गणकस्तथैव॥
वादी आकरणं विनैव विदुषां दृष्टः प्रविष्टः सभां
ज्यक्षरज्यमतिः क्षयात् पटुपटुभ्रूभङ्गवक्त्रो-क्तिभिः।
हीनः सन्नुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञ-स्तथा
ज्योतिर्विन्मदसि प्रगल्भगणकप्रश्नप्रपञ्चो-क्तिभिः॥'
अथ गोलस्वरूपमाह।
'इष्टाप्त एवावनिभगृहार्क्षां
संस्थानमानप्रतिपादनार्थम्।
गोलः कृतः शैत्रविशेष एव
प्राज्ञैरतः स्याद्गणितेन गम्यः॥'
अथ गणितप्रशंसामाह।
'ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेय इत्युच्यते
तच्चं लग्नबलाश्रितं पुनरयं तत्साधनेटाश्रयम्।
तं गोलाश्रयिणोऽन्तरेण गणितं गोलोऽपि न ज्ञायते
तस्मात् यो गणितं न वेत्ति स कथं गोलादिकं ज्ञास्यति॥'
अथ ज्योतिषप्राक्षश्रवणाधिकारिलक्षणमाह।
'द्विविधगणितमुक्तं व्यक्तमव्यक्तसंज्ञं
तदवगमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पटिष्ठः।
यदि भवति तदेदं ज्योतिषं भूरिभेदं
प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नाधिकारी॥'
व्याकरणयत्नमाह।
'यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग-ब्राह्मं सवेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम्।
यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्
शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी॥'
अथ गोलग्रन्थस्य प्रहसनाद्यमन्योक्तप्रकारेणाह।
'गोलं श्रोतुं तव यदि मतिर्भास्करीयं शृणु त्वं
नो संक्षिप्तो न च बहु वृथा विस्तरः प्राक्ष-तत्त्वम्।
लीलागम्यः सुललितपदः प्रश्नरम्यः स यस्मा-द्विद्वन्! विद्वत्सदसि पठतां पक्षिसोक्तिं जनक्ति॥'
अथ भूसंस्थानं प्रश्नश्लोकद्वयेन आह।
'भमद्भचक्रचक्रान्तर्गगने गगनेश्वरैः।
धृता धृता धरा केन येन नेयमियाद्धः॥
किमाकारा कियन्माना नानाशास्त्रविचार-णात्।
कीदृग्द्वीपकुलाद्रीन्ससुद्रैर्मेदिनीयलाम्॥'
अथ ग्रहस्फुटीकरणोपपत्तिप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह।
'संसिद्धो युगणाद्युगादिभगणैः खेटोऽनु-पातेन यः
स्यात्तस्यास्फुटता कथं कथमभूत् सदीक्षिति-र्नैकधा।
किं देशान्तरसूत्रमान्तरमहो वाक्यान्तरं किंचरं
किंशोनोदय एव चाचलश्च तदिदं कस्मात! मातः श्रुतः॥
किं कर्म्म किमु कर्म्मजं किमु चलं किंवाचलं तत्फलं
कस्मात्तत्सहितः कुतश्च रहितः खेटस्फुटो जायते।

भूगोलः

किं ढक् कर्म्म तयोदयास्तसमये देधा विदध्युर्बुधाः
सर्वं मे विमलं यदामलमलं गोलं विजानासि चेत् ॥'

अथ त्रिप्रश्नोदितदिनमानभेदप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह।

'मद्दृष्टः किमहो रजनी ननु
दिनमर्धौ गणकोत्तरगोलगे।
वद तदुद्दिवसो मदृनी निशा
यद विचक्षण! दक्षिणदिग्गते ॥
भवति किं द्युनिशं द्युनिवासिनां
द्युमणिवर्षमितच्च सुरद्विषाम्।
पितृषु किं शशिमासमितं तथा
युगसहस्रयुगं दक्षिणस्य किम् ॥'

अथ राश्युदयमानकालभेदप्रश्नमाह।

'भवलयस्य किलार्कजवाः समाः
किमसमे: समये: खलु राशयः।
समुपयान्त्युदयं किमु गोलवि-
प्रविषयेष्वखिलेष्वपि ते समाः ॥'

अथ द्युज्याकुज्यादिसंस्थानप्रश्नं वृत्तार्द्धेनाह।

'द्युज्याकुज्यापमसमनराग्यासलम्बादिकानां
विद्वन्! गोले वियति हि यथा दर्शय क्षेत्र संस्थाम् ॥'

अथ चन्द्रार्कग्रहयोः दिक्कालभेदानुपपत्तिप्रश्नान् श्लोकोत्तरार्द्धेनाह।

'निष्पन्ने चेत् यह उडुपतेः किन्न भानोस्तदानीं
इन्दोः प्राच्यां भवति हि रवेः प्रग्रहः किं प्रतीच्याम् ॥'
लम्बं वद किं का च नतिमतिमतां वर!।
तत्संस्कृतिस्तिथौ वार्की किं ते सिद्धे कुतः कुतः ॥'

अथ ग्रहर्क्षान्तौ चन्द्रस्य शुक्रस्य क्षयवृद्धिप्रश्नमाह।

'शुक्रस्य द्विजराज एष महसो हान्याः कुवृत्तः कुतः
सद्वृत्तत्वगतोऽप्यहो भगवग्राह्योषतिसङ्गादिव।
संप्राप्याथ पुनस्तथैतदुमतस्तस्याश्रये नैष किं
शुक्रस्य क्रमगस्तथैव महसो वृद्धेरिति सद्वृत्तताम् ॥'

अथ प्रथमप्रश्नस्य पृथिवीसंस्थानोपपत्तेरुत्तरं विवक्षुरादिसर्गे पृथिव्यादीनां तत्त्वानामादितत्त्वं निखिलजगज्जननैकबीजं परं ब्रह्म मनसा प्रणिपत्यादौ तावत् तत्त्वयमाह।

'यस्मात् क्षुब्धप्रकृतिपुरुषाभ्यां महानस्य गर्भे
ऽहं कारोऽभूत् खकृषिखिजलोर्यस्ततः संहतैश्च।
ब्रह्माण्डं यज्जठरगमहीपृष्ठनिष्ठो विरिञ्चि-
र्विश्वं ग्रथ्नन् सृजति परमं ब्रह्म तत्तत्त्वमाद्यम् ॥'

अथ भूमेः स्वरूपमाह।

भूमेः पिण्डः प्रथाकृत्तकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षा
वृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् जलदनिलसलिलज्योमतेजोमयोऽयम्।

भूगोलः

नान्याधारः स्वशक्त्या वियति च नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे
निष्ठं विश्वञ्च ग्रथ्नन् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् ॥
सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यद्रुमैश्चितः।
कदम्बकुसुमग्रन्थिः केसरप्रकरैरिव ॥'

अथ पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता तां निराकुर्वन्नाह।

मूर्त्तो धर्त्ता चेद्धरित्र्याश्चतुर्थ-
स्तस्याप्यन्योऽप्येवमज्ञानवस्था।
अस्त्यै कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्यै
किं नो भूमिः साष्टमूर्त्तेश्च मूर्त्तिः ॥'

अथ कथमियं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्कां परिहरन्नाह।

'यथोष्णाम्बुकौशलयोश्च शीतता
विधौ दृष्टिः कं कठिनत्वमश्मनि।
मरुच्चलो भरुचला स्वभावतो
यतो विचित्राः खलु वस्तुशक्तयः ॥
आकृष्टशक्तिश्च मही तया यत्
खस्थं गुरुं स्वाभिमुखं स्वशक्त्या।
आकृष्यते तत् पततीव भाति
समे समन्तात् कुरियं यतः खे ॥'

अथ बौद्धानां युक्तिमाह।

'भपञ्जरस्य भ्रमणावलोका-
दाधारशून्या कुरितिप्रतीतिः।
खस्थं न दृष्टं गुरु च भ्रमात्
खेऽधः प्रयातीति वदन्ति बौद्धाः ॥
द्वौ द्वौ रवीन्दू भगणौ च तद्व-
देकान्तरौ तावुदयं व्रजेताम्।
यदभ्रवन्नेवमनर्थवादान्
नवीम्यतस्तान् प्रतियुक्तियुक्तम् ॥'

अथ तेषां युक्तिभङ्गमाह।

'भूः खेऽधः खलु यातीति बुद्धिर्यैर्द्ध! सुधा कथम्।
यातायातञ्च दृष्ट्वापि खेयत् क्षिप्तं गुरु क्षितिम् ॥'

अथ जिनानां युक्तिभङ्गमाह।

'किं गण्यं तव वैगुण्यं दैगुण्यं यो वृथाजथाः।
भार्कस्नां विलोक्याहो ध्रुवमत्यपरिभ्रमम् ॥'

भूगोलस्य समतां निराकुर्वन्नाह।

'यदि समा मुकुरोदरसन्निभा
भगवती धरणी तरणिः क्षितेः।
उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन्
किमु नरैरमरैरिव नेक्षते ॥
यदि निशाजनकः कनकाचलः
किमु तदन्तरगः स न दृश्यते।
उदगयं ननु मेरुरथोन्नमान्
कथमुदेति स दक्षिणभागतः ॥'

अथ प्रत्यक्षविरोधशङ्कां निरस्यन्नाह।

'समो यतः स्यात् परिधेः प्रतांशः
पृथ्वी च पृथ्वो नितरां तनीयान्।
नरश्च तत्पृष्ठगतस्य तस्मा
समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा ॥'

भूगोलः

स्वोक्तस्य भूपरिधिप्रमाणस्य उपपत्तिमाह।

'पुराणरं चेदिदमुत्तरं स्यात
तदन्तधिर्न्नेधसवेत्तदा किम्।
चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्ता
युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम् ॥'

तदेव दृढीकुर्वन्नाह।

'निरक्षदेशात् क्षितियोड्शांशे
भवेदवन्ती गणितेन यस्मात्।
तदन्तरं षोड्शसंगुणं स्याद्
भमानमस्मादुह किं तदुक्तम् ॥
ग्रहर्क्षोन्नतिग्रहयुतिग्रहणोदयास्त-
च्छायादिकं परिधिना घटतेऽमुना हि।
नान्येन तेन जगुरुक्तमहो प्रमाण-
प्रामाण्यमन्वयवृजा व्यतिरेकवेद्या ॥'

अथ भूगोलपुरभिवेशमाह।

'लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च।
अधस्तलः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये बडवानलञ्च ॥
कुवृत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति।
वसन्ति मेरौ सुरसिद्धसंघा
औदीच्य सर्व्वे नरकाः सदैत्याः ॥
यो यत्र तिष्ठत्यवनीतलस्थ-
मात्मानमस्या उपरिस्थितञ्च।
स मन्यतेऽतः कृतपूर्वसंस्था
मिथश्च ते तिर्य्यगिवामनन्ति ॥
अधःशिरस्का कुदलाम्बरस्था
च्छाया मनुष्या इव नीरतीरे।
अनाकुलास्तोयगधःस्थितास्च
तिष्ठन्ति ते तत्र वयं यथात्र ॥'

अथ द्वीपानां समुद्राणाञ्च संस्थानमाह।

'भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं
जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्य्याः।
अर्द्धन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य यास्यं
क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥
लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मा
दनुतमधुसरश्चि: श्रीश्च यस्माद्बभूव।
महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवै-
र्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र ॥
दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्-
मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्तः।
स्वादूदकान्तर्बडवानलोऽसौ
पातालल्लोकाः पृथिवीपुटाश्च ॥
पद्मत्फला भक्षितगर्भपुष्पतप्रकाशा
इतेषु सासुरगणाः फणिनो वसन्ति।
दीप्यन्ति दिव्यरमणीरमणीयदेहैः
सिद्धाश्च तत्र हि ललन्तकनकावभासैः ॥
प्राक्तं ततः प्राक्तमत्र क्रौञ्च
क्रौञ्चश्च गोमेदकपुष्करौ च।
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति ॥'

अथ जम्बुद्वीपमध्ये गिरिनिवेशवशेन नवखण्डान्याह ।

'लङ्कादेशाद्रिमगिरिरुदक् हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्मादन्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्त-
दैर्घ्याः ।
एवं सिद्धादृगपि पुरात् प्रह्वचक्रक्रमौला-
वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरं द्वीपिदेशान् ॥
'भारतवर्षमिदं त्वदगस्यात्
किम्पुरुषवर्षमतो हरिवर्षम् ।
सिद्धपुराच्च तथा क्रम तस्माद्-
विद्धि हिरण्मयरम्यकवर्षे ॥
माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्-
रोमकाच्च किल गन्धमादनः ।
नीलपूर्णनिषधावधी च तौ
अन्तरालमनयोरिलावृतम् ॥
माल्यवच्छ्रुतिधिमध्यवर्ति
यत्तत् भद्रतुरगं जगुर्बुधाः ।
गन्धपूर्णजलराशिमध्यगं
केतुमालकमिला कलाविदः ॥
निषधनीलसुगन्धसुमाल्य-
कैरलमिलावृतमावृतमावभौ ।
अमरकेलिकुलाय समाकुलं
रुचिरकाञ्चनचित्रमहीतलम् ॥'

अथ मेरुसंस्थानमाह ।

'इह हि मेरुगिरिः किल मध्यगः
कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः ।
दृहिणजन्मकुपद्मकर्णिका-
कृति च पुराणविदः समवर्णयन् ॥
विष्कम्भपूर्णो खलु मन्दरोऽस्य
सुगन्धपूर्णो विपुलः सुपार्श्वः ।
तेषु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः
कदम्बजम्बवटपिप्पलाख्याः ॥
जम्बूफलाम्बुगलदम्बुरसः प्रवृत्ता
जाम्बूनदीरमयुता स्त्रदमृत सुवर्णम् ।
आम्बूनदं हि तदतः सुरसिद्धसंघाः
ग्रस्यत् पिबन्त्यरुजपीनपराङ्मुखास्ते ॥
वनं तथा चित्ररथं विचित्रं
तेष्वप्सरोनन्दननन्दनञ्च ।
धृत्याश्रयं यत् धृतिमत् सुराणां
भाजिष्णु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम् ॥
सरस्यथैतेष्वरुणश्च मानसं
महाह्रदं श्वेतजलं यथाक्रमम् ।
सरःसु रामारमणश्रमालसाः
सुरा रमन्ते जलकेलिलालसाः ॥
सदत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयञ्च
मेरौ मुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।
तेषामधः श्रुतमखब्रह्मसभालोकानां
रत्नोल्बणानिलमयीग्रपुराणि चाष्टौ ॥'

तत्र अन्यविशेषमाह ।

'विष्णुपदीविष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्द्धासीत्
विष्कम्भाचलमस्तकग्रसरः संगता गता
वियति ।
सीताख्या भद्राश्वं सालकनन्दा च भारतं वर्षम्
चक्षुश्च केतुमालं भद्राख्या चोत्तरान् कुरून्
याता ॥
या कर्णिताभिलसिता दृष्टा स्पृष्टावगाहिता
पीता ।
उक्ता स्मृता स्तुता वा पुनाति यद्बुधापि पापिनः
पुरुषान् ॥
यां चलिते दलिताखिलबन्धो
गच्छति बलगति तत्पिहसंघः ।
प्राप्तसटो विजिताब्दकदूतो
याति नरो निरयात् सुरलोकम् ॥'

अथ भारतवर्षमध्ये नव खण्डानि सप्त कुलाचलांश्चाह ।

'ऐन्द्रं कसेरुसकलं किल ताम्रपर्ण-
मन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् ।
नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं
गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥
वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये
पीयेषु चान्यजलजा निवसन्ति सर्वे ।
माहेन्द्रशुक्तिमलयर्क्षकपारिपात्राः
सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः ॥'

अथ लोकव्यवस्थामाह ।

'भूर्लोकाख्यो दक्षिणो यत्तदंशा-
दस्मात् सौम्योऽयं भुवः स्वश्च मेरुः ।
लभ्यः पुण्यैः खे मरुद्भिः स्याच्चतोऽतो-
ऽनल्पानल्पैः स्वैस्तपः सत्यमन्यः ॥'

दिग्व्यवस्थामाह ।

'लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्या-
त्तदा दिनार्द्धं यमकोटिपुर्याम् ।
अधस्ततः सिद्धपुरेऽस्तकालः
स्यादर्द्धरात्रं रात्रिदलं तदैव ॥
यत्रोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्वा
तत्रापरा यत्र गतः स चास्तम् ।
तस्मात्ययोरन्तरे च ततोऽखिलाना-
मुदक्स्थितो मेरुरिति प्रसिद्धम् ॥'

अथ विशेषमाह ।

'अथोज्जयिन्याः कुजचतुर्थभागे
प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव ।
ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती
लङ्कैव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम् ॥
तथैव सर्वत्र यतो हि यत् स्यात्
प्राच्यां ततस्तन्न भवेत् प्रतीच्याम् ।
निरक्षदेशादितरत्र तस्मात्
प्राच्यौदीच्यौ च विचित्रसंज्ञे ॥'

अथ भचक्रभ्रमणक्रमस्यामाह ।

'निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ
ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।
तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत्तथा
भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि ॥
उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्नतमस्तकं भचक्रम् ।
उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षिते-
स्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः ॥
योजनसंख्या भांशैर्हतैर्गुणिता
कुपरिधिन्नुता ४९६० भवन्त्यंशाः ।
भूमौ कक्षायां वा
भागेभ्यो योजनानि च यत्तम् ॥'

अथ देवदैत्यानां ध्रुवर्क्षसंस्थानमाह ।

'सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्ये
याम्यञ्च दैत्या निजमस्तकोर्द्ध्वे ।
सव्यापसव्यं भ्रमदभचक्रं
विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम् ॥'

उत्तरगोले क्षितिजादूर्द्ध्वं परितो भ्रमन्तमाहित्यम् ।

सव्यं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसव्यं यान्ति ॥
इन्द्रान्तमारोहति यैः क्रमेण
तैरेव वृत्तैरवरोहती नः ।
यत्रैव दृष्टः प्रथमं स दैवै-
स्तत्रैव निष्ठन्न विलोक्यते किम् ॥
दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं
निशोत्तरत् साहितिकैः प्रकीर्त्तितम् ।
दिनोल्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं
निशा तथा तत्फलकीर्त्तनाय वै ॥
विधूर्द्धभागे पितरो वसन्तः
स्वाधःसुधादीधितिमामनन्ति ।
पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्द्ध्वं
दर्शे यतोऽस्मादयुगलं तदेषाम् ॥
लग्नं हले पत्तदलेऽभ्युदेति
शुक्रेऽस्तमेत्य तत एव सिद्धम् ।
भाद्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं
तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ॥
यदतिदूरगतो दृष्टिरुः क्षितेः
सततमाप्लवयं रविमीक्षते ।
भवति तावदयं ग्रथितस्य तद्-
युगसहस्रयुगं द्युनिशं विधेः ॥'

अथ भूपरिधिमानं प्राक्कथितमपि विशेषार्थमाह ।

'प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दाब्धय ४९६०
स्तद्व्यासः कुभुजङ्गपायकभुवः सिद्धांशके
१
नाधिकः । १५८१।२४
एष्टस्त्रैराशिकफलं यथा युगगुणाच्छिंशुच्छरादाद्रयो
७८५३०२४
भूमेः कन्दुकगोलवत् कुपरिधिन्यासाहते:
प्रस्फुटम् ।'

भूपृष्ठफलस्य लक्षोक्तस्य दूषणमाह ।

'दृष्टं कन्दुकपृष्ठगोलवदिलागोले फलं लक्षितं
लक्षेणास्य शतांशकोऽपि न भवेद्दृश्यात्फलं
वास्तवम् ।
तत् प्रत्यक्षविरुद्धमुद्धतमिदं नैवास्तु वा चास्तु वा
हे प्रौढ़ा गणका विचारयत तच्छास्त्रबुद्ध्या
शुभम् ॥'

भूगोलः

अथ सदृयुक्तिमाह ।
'यत् परिधेर्व्विष्कम्भं वृत्तं कृत्वा किलांशुकम् ।
तेनार्द्धं क्षादयते गोलः किञ्चिदूनञ्च प्रिष्यते ॥
गोलक्षेत्रफलाद्यस्मादूनं क्षेत्रफलं यतः ।
सार्द्धद्विगुणितासन्नं तावद्वापरं दले ॥
एवं पञ्चगुणात् क्षेत्रफलात् पृष्ठफलं खलु ।
नाधिकं जायते तेन परिधिर्न कृतः कृतम् ॥
दृत्तक्षेत्रफलं यस्मात् परिधिर्न युक्तिमत् ।
दुष्टत्वादृगणितस्याश्च दृष्टं भूपृष्ठजं फलम् ॥"
अथान्यथा प्रतिपाद्यते ।
'गोलस्य परिधिः कल्प्यो वेदपञ्चाम्बितैर्मितः ।
सुखबुध्नगरेखाभिर्यद्दामलकं स्थितः ॥
छद्यन्ते वृत्तकाक्षेण प्राग्वृत्तपरिधेर्मितात् ।
ऊर्द्धाधःक्षत्ररेखाभिर्गोले वृत्तान् प्रकल्पयेत् ॥
तत्रैकवृत्तक्षेत्रफलं खखाष्टैः प्रसाध्यते ।
सर्व्वत्रैवं त्रिभज्यार्द्धहीनं त्रिज्यार्द्धभाजितम् ॥
एवं वृत्तफलं तत् स्याद्गोलत्रयसमं यतः ।
परिधित्र्यासघातोऽयं गोलपृष्ठफलं स्फुटम् ॥'
अथ भूमेः प्रलयभेदान् प्रलयमाह ।

'वृद्धिविधेरहि भवः समस्तात्
स्यादूर्ध्वगतं भूभवभूतिपूर्व्वैः ।
ब्राह्म्यं लयं योजनमात्रशेषै-
र्नाम्नो भवः प्राकृतिकैरखिलायाः ॥
दिने दिने यन्म्रियते हि भूतै-
र्दैनन्दिनं तं प्रलयं वदन्ति ।
ब्राह्मं लयं ब्रह्मदिनान्तकाले
भूतानि यद्ब्रह्मतनुं व्रजन्ति ॥
ब्रह्मात्मये यत् प्रकृतिं प्रयान्ति
सर्व्वाश्रयतः प्राकृतिकं क्षतीन्द्राः ।
लीनान्यतः कर्म्मपुटान्तरत्वात्
पृथक् क्रियन्ते प्रकृतेर्विकारैः ॥
ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा
मनः समाधाय हरौ परेशे ।
यद्योगिनो यान्ति निवृत्तिमस्मा-
दात्यन्तिकं तेति लयश्चतुर्द्धा ॥'

अथ ब्रह्माण्डगोलमाह ।

'भूभूधरश्चिदग्रहानवमानषाद्या
ये याश्च धिष्ण्यगगनेश्वरचक्रकक्षाः ।
लोकत्रयस्थितिरुपर्य्यपरिप्रदिष्टा
ब्रह्माण्डभाण्डजठरे तदिदं समस्तम् ॥"

अथान्योक्तिं ब्रह्माण्डमानं पूर्व्वोक्तमपि प्रसङ्गादनुवदति सा ।

कोटित्रयैकखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गेन्दुभि-
र्ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां
योजनैः १८७१२०४६२०००००००० ।

तदृब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे कैश्चिन्मुर्व्वेष्टनं
कैश्चित् प्रोच्चुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
सूरयः ॥

करतलकलितामलक-
वदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरस्पृहित-
तमसां नभसः परिधिरदितस्तैः ॥

भूतं

ब्रह्माण्डमेतज्जितमस्तु नो वा
कल्पे यदृच्छः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्व्वैरिह तत्प्रमाणं
प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः ॥"

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये भुवनकोषः समाप्तः ॥

भूच्छायं, क्ली, स्त्री, (भुवश्छाया । "विभाषासेना-सुराच्छायानिशानाम् ।" २ । ४ । २५ । इति तत्पुरुषे विभाषया नपुंसकम् । छायाबाहुल्ये तु केवलं क्लीबत्वं) अन्धकारः । इति शब्दमाला ॥

भूजन्तुः, पुं, (भुवो जन्तुरिव ।) उपरसविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य भूनागशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

भूजम्बूः, स्त्री, (भूवो जम्बूरिव सादृश्यात्) विकङ्कत फलम् । गोधूमः । इति मेदिनी । बे, १४ ॥ भूमिजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतं, क्ली, (भू + क्तः ।) युक्तम् । न्यायः । न्याद्यिः । पृथिव्यप्तेजोवायाकाशपञ्चकम् । (यथा, मनुः । १२ । १४ ।

"तावुभौ भूतसम्पृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च ॥
उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥"

"स च त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति । भूतादेरपि तैजससहायात्तन्मात्राण्येव पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा । शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति । तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्व्व्यः ।" इति सुश्रुते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)

ऋतम् । सत्यम् । इत्यमरभरतौ ॥ पिशाचादि । (यथा, श्रीभागवते । ३ । १४ । २१ ।

"एषा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना ।
चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह ॥")

जन्तुः । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ८ ।

"स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्रः समाहितः ।
दाता नित्यमनादाता सर्व्वभूतानुकम्पकः ॥"

स्थावरजङ्गमात्मकं द्रव्यम् । यथा, मनुः ।८।३०६।

"रक्षन् धर्म्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ।
यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥")

वस्तुतत्त्वम् । यथा,—

"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः ।
भूतमप्यनुपन्यस्तं क्षीयते व्यवहारतः ॥

छलं प्रमादाभिहितम् । निरस्य परित्यज्य । भूतेन वस्तुतत्त्वानुसरणेन । व्यवहारान्नयेदन्तं नृपः । यस्माद्भूतमपि वस्तुतत्त्वमपि अनुपन्यस्तमनभिहितं क्षीयते हानिमुपगच्छति व्यवहारतो व्यवहारेण साक्ष्यादिभिः । तस्माद्भूतानुसरणं कर्त्तव्यम् । यथार्थिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव वदतस्तथा सभ्येन सभापतिना यतितव्यं सामादिभिरुपायैस्तथा सति साक्ष्यादिनैरपेक्षैव निर्णयो भवति ॥ अथ सर्व्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते कर्त्तुं तथा सति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्य्य इत्यनुकल्पः । यथोक्तम् । भूतच्छलानुसारित्वादधिगतिः समुदाहृता । भूतन्तत्त्वार्थयुक्तं यत प्रमादाभिहितं छलमिति ॥ तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः । छलानुसारी त्वनुकल्पः । इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥

भूतं, त्रि. (भाव्यते स्मेति । "आदृभाद्रुभि निशिभावः । भू + क्तः । भूतिरस्त्यस्येति वा । अर्शआदित्वात् अच् । अभवदिति वा । भुवो गत्यर्थ इति । भूतार्थं कर्त्तरि क्तः ।) प्राणी । जन्तुः । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । २७ । ६ ।

"धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमाधे ॥"

यथा च चरके शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

"भूतानाञ्चतुर्व्विधा योनिर्जरायुण्डस्वेदोद्भिदः ।")

अतीतम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १ । २४ ।

"भूतं भवद् भविष्यद् वा किं तत् स्यात् जगति प्रिये ।
भवती यन्न जानीयादिति शक्तिर्विभुवाचसाम् ॥")

वृत्तम् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १० अध्याये ।

"गोघ्नक्रव्भूतानां वा यवागूं शृतां कारयित्वा ।")

सत्यम् । सद्गुणम् । इत्यमरभरतौ ॥ प्राप्तम् । (यथा, महाभारते । १३ । ७४ । १५ ।

"यद् ब्राह्मणसुखात् प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै यदि ।
भूतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति परावरम् ॥"

"भूतः प्राप्तो वशीकृत आत्मा चित्तं यैस्ते ॥"

इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।) सत्यम् । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ (यथा शाकुन्तले । प्रथमाङ्के । "सूत्रधारः । सम्मितम् । आर्य्ये ! कथयामि ते भूतार्थम् ।") भूतकालस्य पर्य्यायो यथा । वृत्तम् २ अतीतम् ३ क्रान्तम् ४ निभृतम् ५ गतम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ उत्तरपदस्य एव भूतशब्दः समार्थे इति शाब्दिकाः । यथा देवभूतोऽयम् । इति भरतः ॥ (उत्तरपदस्य भूतशब्दः स्वरूपार्थेऽपि । यथा, मनुः । १ । ५ ।

"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ॥")

भवः, पुं, (भू + कर्त्तरि क्तः ।) देवयोनिविशेषः । स च अधोमुखोर्द्ध्वसुखादिः पिशाचभेदो ब्रह्मानुचरो बालग्रहः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ५३ ।

"विस्फोटेष्वनुहूयाथैवानलं मित्रञ्च कीर्त्तयेत् ।
भूतानां मातृभिः सार्द्धं बालकानान्तु शान्तये ॥")

कुमारः । इति मेदिनी । ते, ४१ ॥ योगीन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षत्रियचतुर्द्दशौ । इति चिकित्साङ्कशेषः ॥ * ॥ भूतनाशकौषधम् । यथा,

"श्वेतापराजितामूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
तेन नस्यप्रदानं स्याद्भूतद्वन्द्वस्य विद्रवम् ॥

भूतघ्नी

अगस्त्यपुष्पनस्यो वे समरीचच भूतहृत् ।
भृङ्गवर्म्म वे द्विघ्नु निम्बपत्राणि वै यवाः ।
गौरसर्षप एभिः स्याल्लेपो भूतहरः स्मृतः ॥
गोरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
अञ्जनं स्मृतमेभिः स्याद् ग्रहभूतहरं शिव ! ॥
अपि च ।
"वचा चिकटकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बचिकटगोमूत्रैर्भावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादग्रहोन्मालग्रहोच्चरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥"

इति गारुड़े १६७ । १६६ अध्यायः ॥

ग्रामगणभूता यथा,—

"हत वराहस्य गणे भर्गमामात्र ते गणाः ।
चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतं कर्म्मेति वै जगुः ॥
भूतत्वमभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
वचनात् पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो मताः ॥
यो लोकविदितः पूर्व्वं भूतग्रामश्चतुर्विधः ।
यतस्तेभ्योऽधिका यत्नैस्तद्भूतग्राम उच्यते ॥
इति वः सर्व्वमाख्यातं भूताः ग्रामगणा यथा ।"

इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

(वसुदेवस्य पौरवीगर्भजातद्वादशपुत्राणां ज्येष्ठतमः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४७ ।
"पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥")

भूतकेशः, पुं, (भूतस्य केश इव ।) स्वनामख्यातद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । गोलोमी २ । इत्यमरः । २ । १० । ११९ ॥ भूतकेशी ३ अल्पकेशी ४ केशी ५ । इति रत्नमाला ॥ भूतानां केश इव भूतकेशः क्लीबत्वेऽपि कश्चित् । स्त्री चेत्यर्थः । अथ द्वयोर्भूतकेशी गोलोमी भूतकेशिकेति वाचस्पतिः । इति भरतः ॥

भूतकेशी, स्त्री, (भूतकेश + गौरादित्वात् ङीष् ।) भूतकेशः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ६० अध्याये ।
"गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा ॥")

गोफालिका । नीलसिन्दुवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतक्रान्तिः, स्त्री, (भूतानां क्रान्तिः ।) भूतावेशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतगन्धा, स्त्री, (भूतः महान् विनापि प्रकटितो गन्धोऽस्याः ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

भूतघ्नः, पुं, (भूतं हन्तीति । हन् + टक् ।) उशुः । इति हेमचन्द्रः ॥ लशुनः । भूतेशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूतनाशके त्रि ॥ (यथा, तन्त्रसारे ।
"भूतघ्नेषु विकीर्णेषु वैविदेना ऋरचेतसः ।
भूतप्रेतपिशाचाश्च वेतालाः भैरवादयः ॥")

भूतघ्नी, स्त्री, (भूतं हन्तीति । हन् + टक् + ङीप् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुण्डितिका । इति रत्नमाला ॥

भूतच

भूतचतुर्दशी, स्त्री, (भूतप्रिया भूतोद्देश्या क्रिया कर्म्मणा वा चतुर्दशी । मध्यपदलोपी समासः ।) गौणकार्त्तिककृष्णाचतुर्दशी । सा एव यमचतुर्दशी । तत्कृत्यं यथा, पाद्मे ।
"चतुर्दश्यां धर्म्मराजपूजा कार्य्या प्रयत्नतः ।
स्नानमावश्यकं कार्य्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥
अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः ।
तस्याब्दिकभवो धर्म्मो गच्छत्येव न संशयः ॥"

स्कान्दे च तत्रैव ।
"कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥
किञ्च पाद्मे तत्रैव ।
"ततश्च तर्पणं कार्य्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ।
जीवत्पितृभिर्न कुर्वीत तर्पणं यमभीरुभिः ॥
यज्ञोपवीतिना कार्य्यं प्राचीनावीतिना तथा ॥
देवत्वञ्च पितृत्वञ्च यमस्यास्ति द्विरूपता ॥
नक्तं यमचतुर्दश्यां यः कुर्य्याच्छिवसन्निधौ ।
न तत् क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥
कुमारीवटुकान् पूज्य तथा यौवनपोषणान् ।
राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥
कार्त्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्दशी ।
तस्यां भूतगणमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः ॥

किञ्च ।
अमावास्याश्चतुर्दश्याः प्रदोषे दीपदानतः ।
यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्त्तिके नरः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

अपि च । लैङ्गे ।
"कार्त्तिके कृष्णपक्षे च चतुर्दश्यां दिनोदये ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥
अपामार्गपल्लवञ्च भ्रामयेच्छिरसोपरि ।
ततश्च तर्पणं कार्य्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ॥
नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ।
नरकाय नरकनिवृत्तये ।
अर्थाभिधेयो वै वस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु ॥
इति निवृत्तावपि तादर्थ्य इत्यनेन चतुर्थीविधानात् । अपामार्गभ्रामणमन्त्रः ।
श्वेतलोष्टसमायुक्तसकण्टकदलान्वित ।
हर पापमपामार्ग ! भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥
ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यात् प्रयत्नतः ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥
भविष्ये ।
कार्त्तिके भौमवारे च चित्रा कृष्णाचतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्याद्यैर्यमेश्छिवपुरं ध्रुवम् ॥
यां कांचित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेदृषान् ॥
यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
एकैकस्य तिलैर्मिश्रांञ्जलीन् दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
सम्वत्सरकृतं पापं ततक्षणादेव नश्यति ॥"

भूतभा

आचारादत्रचतुर्दश्यामाकभक्षणं कर्त्तव्यम् । तत्र निर्णयोऽन्नतम् ।
"ओलं कैमुकवास्तुकं सरघपं कालञ्च निम्बं जयां
प्रालिच्चौ हिलमोचिकाञ्च पटुकं प्रौलपं
गृञ्जनम् ।
भण्टाकौ सुनिषण्णकं शिवदिने खादन्ति ये
मानवाः
प्रेतत्वं न च यान्ति कार्त्तिकदिने कृष्णे च भूते
तिथौ ॥"

जयां जयन्तीं पटुकं पटोलं प्रौलपं सुलफा इति ख्यातम् । सुनिषण्णकं सुषणिया इति ख्यातम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भूतजटा, स्त्री, (भूतस्य जटेव तत्सदृशत्वात् ।) जटामांसी । इति शब्दमाला ॥ (पर्य्यायो यथा,
"जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतद्रावी, [न्] पुं, (भूतान् पिशाचान् द्रावयतीति । द्रु + णिच् + णिनिः ।) भूताङ्कुशवृक्षः । रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतद्रुमः, पुं, (भूतप्रियो द्रुमः ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतधात्री, स्त्री, (भूतानि धरतीति । धृ + डुधाञ् + ङीप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८ । ३० ।
"निष्पन्नशालीक्षुयवादिशस्यां
भयैर्विमुक्तामुपशान्तवैराम् ।
संदृष्टलोकां कलिदोषमुक्तां
सत्यं तदा प्राप्ति च भूतधात्रीम् ॥")

भूतनाथः, पुं, (भूतानां नाथः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । २ । ५८ ।
"तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वं ॥")

भूतनायिका, स्त्री, (भूतानां नायिका नियामिका ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

भूतनाशनं, क्ली, (भूतानि प्राणिजातानि नाशयत्यनेनेति । नश् + णिच् + ल्युट् ।) रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतनाशनः, पुं, (भूतान् नाशयतीति ॥ नश् + णिच् + ल्युः ।) भल्लातकः । इति रत्नमाला ॥ सर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतपत्री, स्त्री, (भूत इव लग्नं पत्रं यस्याः । ङीष् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतपुष्पः, पुं, (भूतयुक्तं प्राणिविशिष्टं पुष्पं यस्य ।) प्लक्षवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

भूतपूर्णिमा, स्त्री, (भूतानां पूर्णिमा ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः ॥ प्रारदी २ कौमुदी ३ अश्वयुजी ४ प्रेतपर्व्वा ५ रङ्गभूतिः ६ कोजागरा ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

भूतब्रह्मा, [न्] पुं, (भूतात्मनो ब्रह्मा ब्राह्मणः ।) देवलः । इति शब्दमाला ॥

भूतभावनः, पुं, (भूतानि चित्यादीनि भावयति जनयतीति । भू + णिच् + ल्युः ।) विष्णुः ।

(यथा, महाभारते। १३। १४६। १४।
"भूतभृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः॥"
महादेवः। यथा, महाभारते।१३।१७।३३।
"अभिवादो महाकर्म्मा तपस्वी भूतभावनः॥")
षट्कभैरवः। इति विश्वसारतन्त्रोक्तं तस्याष्टोत्तरशतनामाख्यानं नाम॥ (भूतानि भावयति पालयतीति। भूत+णिच्+ल्युः। भूतपालके, त्रि। इति श्रीधरस्वामी॥ यथा गीतायाम्। ६। ५।
"भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः॥")

भूतभृत्, पुं, (भूतानि बिभर्त्तीति। भृ+क्विप्। तुगागमश्च) विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४६।१४।
भूतभृत् भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः। इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥ (भूतधारके, त्रि। यथा, गीतायाम्। ६। ५।
"भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः॥")

भूतमारी, स्त्री, (भूतानि मारयतीति। भूत+मृ+णिच्+णिनिः।) चौड़ानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भूतयज्ञः, पुं, (भूतार्थो यज्ञः। भूतानि काकादिप्राणिजातानि तान्युद्दिश्य यो यज्ञ इति वा नित्यं गार्हस्थ्यकरणीय पञ्चयज्ञेषु यज्ञभेदः।) भूतबलिः। तौ तु पञ्चमहायज्ञान्तर्गतबलिवैश्वदेवकर्म्मणौ। यथा, भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः। इति हारीतसूत्रम्॥ अस्यानुष्ठानं बलिशब्दे द्रष्टव्यम्। (यथा, मनुः। ४। २१।
"ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा।
नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत्॥")

भूतलिका, स्त्री, (भूतलं एथ्वीतलं आधारत्वेन अस्त्यस्या इति। भूतल+ठन्+टाप्।) एका। इति राजनिर्घण्टः॥

भूतवासः, पुं, (भूतानां वासो यत्र।) कलिद्रमः। इत्यमरः। २। ४। ५८॥ (तथा च पर्य्यायः।
"विभीतकस्त्रिफलिङ्गः स्यान्नास्कः कर्षफलस्तु सः।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमेभागे॥
महादेवः। यथा, हरिवंशे उत्तरभविष्ये। १५। ३३।
"भूतवास! नमस्तुभ्यं सर्व्ववास! नमोऽस्तुते॥")

भूतविक्रिया, स्त्री, (भूतानामिव विक्रियास्याम्।) अपस्मारराोगः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूतवृक्षः, पुं, (भूतप्रियो वृक्षः।) प्लाक्षवोटवृक्षः। प्लक्षोनाकवृक्षः। इति मेदिनी। षे, ५६॥

भूतवेणी, स्त्री, (भूतानामिव वेणीरस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) श्वेतवेणीफालिका। इत्यमरः। २। ४। ७१॥ (विशेषोऽस्याः श्वेतवेणीफालिकाशब्दे द्रष्टव्यः॥)

भूतशुद्धिः, स्त्री, (भूतानां देहारम्भकपृथिव्यादिपञ्चभूतानां शुद्धिः शोधनम्।) पूजादौ बीजविशेषदाराधामकुक्षिस्थितपापपुरुषदहनपूर्ब्बकशरीरशोधनम्। तत्प्रयोगो यथा। रमिति जलधारया वह्निप्राकारं विचिन्त्य स्वाङ्के उत्तानौ करौ कृत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं हृदयस्थं दीपकलिकाकारं मूलाधारस्थकुलकुण्डलिन्या सह सुषुम्नावर्त्मना मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहतविशुद्धाज्ञाख्यषट्चक्राणि भित्त्वा शिरोऽवस्थितसाधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतपरमात्मनि संयोज्य तत्रैव एथिव्यप्तेजोवायुाकाशगन्धरसरूपस्पर्शशब्दनासिकाजिह्वाचक्षुस्त्वक्श्रोत्र वाक्पाणिपादपायूपस्थप्रकृतिमनोबुद्ध्यहङ्काररूपचतुर्व्विंशतितत्त्वानि लीनानि विभाव्य यमिति वायुबीजं धूम्रवर्णं वामनासापुटे चिन्तयित्वा तस्य षोड़शवारजपेन वायुना देहमापूर्य्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा वामकुक्षिस्थकृष्णवर्णपापपुरुषेण सह देहं संशोष्य तस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन दक्षिणनासया वायुं रेचयेत्। दक्षिणनासापुटे रमिति वह्निबीजं रक्तवर्णं ध्यात्वा तस्य षोड़शवारजपेन वायुना देहमापूर्य्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा पापपुरुषेण सह देहं मूलाधारोत्थितवह्निना दग्ध्वा तस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन वामनासया भस्मना सह वायुं रेचयेत्। ठमिति चन्द्रबीजं शुक्लवर्णं वामनासायां ध्यात्वा तस्य षोड़शवारजपेन ललाटे चन्द्रं नीत्वा नासापुटौ धृत्वा वमिति वरुणबीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन तस्माल्ललाटस्थचन्द्रादगलितसुधया मातृकावर्णात्मिकया समस्तदेहं विरचय्य लमिति एथ्वीबीजस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन देहं सुदृढं विचिन्त्य दक्षिणेन वायुं रेचयेत्। मात्रासंख्यया वा॥*॥
तदुक्तं गौतमीये।
"सुषुम्नावर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत्।
महसारे शिवस्थाने परमात्मनि देशिकः॥
धूम्रवर्णं ततो वायुबीजं षड्विन्दुलाञ्छितम्।
पूरयेदिड़या वायुं सुधीः षोड़शमात्रया॥
मात्रया तु चतुःषष्ट्या कुम्भयेच्च सुषुम्नया।
द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री रेचयेत पिङ्गलाख्यया॥
पूरयेदनया चैव सञ्चिन्त्य नीलमारुतम्।
रक्तवर्णं वह्निबीजं त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम्॥
तेन पूरकयोगेन मात्रया षोड़शाख्यया।
चतुःषष्ट्या मात्रया च निर्दहेत कुम्भकेन च।
वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कज्जलप्रभम्।
ब्रह्महत्याग्निरस्कञ्च स्वर्णस्तेयभुजद्वयम्॥
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम्।
तत्संसर्गि पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम्॥
उपपातकरोमाणं रक्तश्मश्रु विलोचनम्।
खड्गचर्म्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत्॥
मूलाधारोत्थितेनैव वह्निना निर्दहेच्च तम्।
एवं संदह्य परितो द्वात्रिंशन्मात्रया ततः॥
भस्मना सहितं मन्त्री रेचयेदिड़या पुनः।
वामनाड्यां चन्द्रबीजं कुन्देन्दुसुषसप्रभम्॥
भालेन्दुराजे संयोज्य ततः षोड़शमात्रया।
सुषुम्नया चतुःषष्टिमात्रया सोमबीजकम्॥
ध्यात्वामृतमयीं वृष्टिं पद्माप्लावितविग्रहाम्।
तया देहं विचिन्त्यैवं मनसा पिङ्गलाध्वना॥

द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्री लं बीजेन दृढं नयेत्।
स्वस्थाने हंसमन्त्रेण पुनस्तेनैव वर्त्मना॥
जीवं तत्त्वानि चानीय स्वस्थाने स्थापयेत्ततः।
इति कृत्वा भूतशुद्धिं मातृकान्यासमाचरेत्॥*
संक्षेपभूतशुद्धिर्यथा। पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्।
"अथवान्यप्रकारेण भूतशुद्धिर्विधीयते।
धर्म्मकन्दसमङ्गं ज्ञाननालसुशोभनम्॥
ऐश्वर्य्याष्टदलोपेतं परं वैराग्यकर्णिकम्।
स्वीयहृत्कमले ध्यायेत् प्रणवेन विकासितम्॥
कृत्वा तत्कर्णिकासंस्थं प्रदीपकलिकानिभम्।
जीवात्मानं हृदि ध्यात्वा मूले सञ्चिन्य कुण्डलीम्।
सुषुम्नावर्त्मनात्मानं परमात्मनि योजयेत्॥"
इति तन्त्रसारः॥

भूतसञ्चारः, पुं, (भूतस्य सञ्चारः।) भूतोन्मादरोगः। तत्पर्य्यायः। आवेशः २ भूतक्रान्तिः ३ ग्रहागमः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूतसञ्चारी, [न्] पुं, (भूतेषु सञ्चरति इति भूत+सम्+चर णिनिः।) दावानलः। इति शब्दमाला॥

भूतसर्गः, पुं, (सृज्यते इति। सृज+भावे घञ्। भूतानां सर्गः।) भूतसृष्टिः। (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ४७। ३१।
"प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः।
तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते॥")
"ब्राह्मं प्राजापत्यञ्च सौम्यमैन्द्रन्तथैव च।
गान्धर्व्वमथ कौबेरं रक्षःपैशाचमानुषम्॥
स्थावरं पाशवं मार्गं सार्पं प्राकृतिकन्तथा।
चतुर्दशविधं ह्येतद्भूतसर्गं प्रकीर्त्तितम्॥"
इति वह्निपुराणोक्तं क्रीवत्वमार्षम्॥

भूतसारः, पुं, (भूतः गतः सारो यस्य।) ग्रयोनाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूतहन्त्री, स्त्री, (भूतानि हन्तीति हन+क्तृच्+ङीप्।) वन्ध्याकर्कोटकी। नीलदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

भूतहरः, पुं, (भूतानि हरतीति हृ+अच्।) गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूतहारि, [न्] क्लीं, (भूतानि हरतीति हृ+णिनिः।) देवदारु। इति राजनिर्घण्टः॥

भूता, स्त्री, (भूत+टाप्।) कणाचतुर्दशी। यथा, स्कान्दे।
"ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै।
पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते॥"
अपि च।
"शिवरात्रिव्रते भूतां कामवित्तां विवर्ज्जयेत्॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

भूताङ्कुशः, पुं, (भूतानामङ्कुश इव निवारकत्वात्।) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। शबरः २ चुरकः ३ तीक्ष्णः ४ क्रूरः ५ शवः ६ राजोहृदमसंज्ञः ७ भूतद्रावी ८ यक्षाङ्कयः ९। अस्य गुणाः। तीव्रगन्धत्वम्। उत्कटत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। भूतग्रहादिदोषघ्नत्वम्। कफवातनिकृन्तनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भूतात्मा, [न्] पुं, (भूतानामात्मा ।) देहः । (यथा, मनुसंहितायाम् । १२ । १२ ।
"यः करोति तु कर्म्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥"
"यः पुनरेष व्यापारान् करोति प्राणैराख्यः स पृथिव्यादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मेति पण्डितैरुच्यते ॥" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
परमेष्ठी । इति मेदिनी । ने, २०० ॥ शिवः । युद्धम् । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । यथा,
"भूतकृत् भूतभृत् भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
(जीवात्मा । यथा, मनुसंहितायाम् । ५ । १०६ ।
"व्यङ्गाञ्चाङ्गानि शुध्यन्ति मनः सत्वेन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥"
यथा च चरके शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
तस्मिंश्चरममंत्यायां मरणाः सर्ववेदनाः ।
समसज्जा ज्ञानविज्ञाना निवर्त्तन्ते यान्त्यधोगतः ॥
अतःपरं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
निःसृतः सर्व्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥
गतिस्तस्यविदां ब्रह्म तच्चाक्षरमलक्षणम् ।
ज्ञानं ब्रह्मविदाप्नोत्र नान्यस्तज्ज्ञातुमर्हति ॥")

भूतारि, क्ली, (भूतानां अरिः तन्निवारकत्वात् अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शिङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतार्त्तः, त्रि, (भूतेन आर्त्तः) भूताविष्टः । इति हैमचन्द्रः । ३ । १५५ ॥

भूतालो, स्त्री, (भूतानामालीव) भूपाटली । मुषली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतावासः, पुं, (भूतानामावासः) विभीतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः । यथा, -
"भूतावासो वासुदेवः सर्व्वासुनिलयो लयः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ (शरीरम् । यथा, मनुसंहितायाम् । ६ । ७७ ।
"जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥"
शाखोटः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"शाखोटः पीलकनको भूतावासः खरच्छदः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भूताविष्टः, त्रि, (भूतेन आविष्टः) पिशाचग्रस्तः । तन्नाशकक्रमः यथा,—
"पक्वरेखाः समुल्लिख्य सिंहगुञ्जक्रमेण हि ।
पदानि षड्दृशापात्र लिखेन्मात्रे मुनौ त्रयम् ॥
नवमे सप्त दत्त्वात्र वर्णान् पञ्चदशे तथा ।
द्वितीयेऽष्टावनुष्टुभे षट् दिशि द्वौ गौडपे स्मृतिः ॥
एकादिना समं त्रीयमिच्छाकार्द्धे त्रिकोणके ।
तदा द्वात्रिंशदादिः स्याच्चतुष्कोष्ठेषु सर्व्वतः ॥
दर्भनाडारणात्तामां शुभं स्यादेषु कर्म्मसु ।
द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्य्याश्चतुस्त्रिंशद्गमे नृणाम् ॥
भूताविष्टेषु पञ्चाशन्नष्टनाशत्यासु वै शतम् ।
द्वासप्ततिस्तु वन्ध्यायां चतुःषष्टी रणाध्वनि ॥
विषे विंशो धान्यकीटेष्वष्टाविंशतिरेव च ।
चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिकीर्त्तिताः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

१	८	१८	२३
२०	२१	३	६
७	२	२४	१७
२२	१६	५	४
५०	५०	५०	५०

भूताविष्टः, त्रि, (भूतेन आविष्टः ।) भूतक्रान्तः । भूतादिना रोगग्रस्तः । (यथा,—
"भूताविष्टेषु पञ्चाशन्नष्टनाशत्यासु वै शतम् ।"
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ भूतविशेषाणामावेशसमया । यथा,—
"दैत्यग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।
गन्धर्व्वाः प्रायशोऽस्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥
क्षणदापतौ च पितरः पशुघ्नामपि चोरगाः ।
रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति च ॥
दर्पणादीन् यथाच्छाया प्रीतोष्णां प्राणिनो यथा ।
स्वमग्निं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहभृत् ॥
विशन्ति च न हृश्यन्ते ग्रहस्तद्वच्छरीरिणम् ।"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये ॥)

भूतावेशः, पुं, (भूतानामावेशः) भूतसञ्चारः । भूत पाओया इति भाषा । अस्य पर्य्याय आवेशशब्दे द्रष्टव्यः ॥

भूतिः, स्त्री, (भवत्यनयेति । भू + "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ।" ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ।) महादेवस्य अग्निमाद्यष्टप्रकारवैभवम् । इत्यमरः । १ । १ । ३८ ॥ भस्मभृतभस्मा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ भस्म ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १ । ४ ।
"क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगलेन्द्रलक्षितां
स्फुटोपमं भूतिमिवेन प्रभुणा ॥")
सम्पत्तिः । (उत्तरोत्तरवृद्धिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १८ । ७४ ।
"यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्द्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥")
हस्तिशुण्डालङ्कारः । इति मेदिनी ते, ४० ॥ (हस्तिशुण्डालङ्कारोऽत्र गजमण्डनम् । यथा, मेघदूते । १६ ।
"रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम् ।
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥")
जातिः । इति विश्वः ॥ (पिप्पलगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ६६ । ४३ ।
"विश्वो विश्वभुगाराध्यो धर्म्मो धन्यः सुभाननः ।
भूतिदो भूतिकृद् भूतिः पितॄणां ये गणा नव ॥"
लक्ष्मीः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४ ।
"यस्तयोः पुरुषः साक्षाद् विष्णुर्यज्ञस्वरूपधृक् ।
या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतास्य पत्नी ॥"
भूतेर्लक्ष्म्याः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥) वृद्धिनामौषधम् । रोहिषतृणम् । भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भवनमिति । भू + क्तिन्) उत्पत्तिः । सत्ता । इति भूधातोर्भावे क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भूतिकं, क्ली, (भू + क्तिच् । संज्ञायां कन् ।) भूनिम्बः । कट्तृणम् । इत्यमरः । २ । १ । ८ ।
कट्फलम् । यमानी । धनसारः । इति हेमचन्द्रः ।

भूतिकः, पुं, (भूति । संज्ञायां कन् ।) यमानी । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥

भूतिकामः, पुं, (भूतिं कामयते इति । कम् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) राजमल्ली । वृहस्पतिः । इति केचित् । ऐश्वर्य्याभिलाषिणि, त्रि । यथा । वायवं श्वेतमालभेत भूतिकामः । इत्यधिकरणमालायां द्वितीयपादे काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादबोधिका श्रुतिः ॥

भूतिकीलः, पुं, (भूतेः ग्रस्तादिसम्पत्तेः कील इव जलदत्वात् ।) भूखानः । इति शब्दमाला ॥ खाना इति भाषा ॥

भूतिगर्भः, पुं, (भूतिः कवित्वसम्पत्तिर्गर्भेऽन्तर्यस्य । यद्वा भूतिशब्द उपाधिनाम्नोऽन्तर्यस्य ।) भवभूतिकविः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भूतिनिधानं, क्ली, (निधीयतेऽस्मिन्निति । नि + धा + अधिकरणे + ल्युट । ततः भूत्या निधानमिति, षष्ठीसमासः ।) धनिष्ठानक्षत्रम् । इति जटाधरः ॥

भूतिमान्, [त्] त्रि, ऐश्वर्य्ययुक्तः । भूतिरस्त्यस्य । इत्यर्थे मतुप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २०३ । ४३ ।
"आयुष्मान् भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पञ्चसु ॥")

भूतीकं, क्ली, (भूतिक । पृषोदरात् साधुः ।) भूनिम्बः । यमानी । भूस्तृणम् । कट्तृणम् । इति मेदिनी । के, १३५ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३६ अध्याये ।
"वचां पर्पटकं मुस्तं भूतीकमथ कट्फलम् ॥"
यथा च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"कट्तृणं रोहिषं देवजग्धं सौगन्धिकञ्चथा ।
भूतीकं श्यामपौरञ्च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥")

भूतृणं, क्ली, (सुवस्तृणम् ।) गन्धतृणम् । गन्धखड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धखेड़म् २ रौहिषम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥ पटम् ५ रामकर्पूरम् ६ सत्तृणम् ७ शूरम् ८ श्यामकम् ९ ध्यामकम् १० पौरम् ११ देवजग्धकम् । इति रत्नमालान्तरम् ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"गुच्छबीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।
भूतृणन्तु भवेच्छुचा मालातृणकमित्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भूतृणः, पुं, (सुवस्तृणः ।) भूस्तृणम् । सुगन्ध रोहिष इति परिमलदगन्धनि च अन्यदेशे प्रसिद्धः । तत्पर्य्यायः । रोहिषः २ भूतिः ३ भूतिकः ४ कुटुम्बकः ५ मालातृणः ६ समालम्बी ७ छदः ८ अतिच्छदकः ९ गुच्छबीजः १० सुगन्धः ११ गुच्छालः १२ पुंस्त्वविग्रहः १३ वधिरः १४ अतिगन्धः १५ वृक्षरोहः १६ करेन्धुकः १७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । वातसम्मूहभूतग्रहावेशव्रणदाहज्वरविषदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूनागः

भूनागः, पुं, (भूतानां प्राण्यादीनां प्रमथादीनां वालग्रहाणाञ्च ईप्रः।) शिवः। इत्यमरः। १।१।३३॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। १०७।

"क्लेच्छैः सच्छादिते देशे स तदुच्छित्तये नृपः।
तपः सन्तोषितानन्तभे भूतेशात् सुकृतौ सुतम्॥")

भूनतं, क्ली, (भुवि उत्तमम्।) सुवर्णम्। इति हेमचन्द्रः। ४।१०॥

भूदरीभवा, स्त्री, (भूदर्य्यां भूविले भवतीति। भू + अच्। टाप्।) आखुपर्णी। इति भावप्रकाशः॥

भूदारः, पुं, (भुवं दारयतीति। दृ + कर्म्मण्यण्। ३।२।१। इत्यण्।) शूकरः। इत्यमरः। २।५।२॥

भूदेवः, पुं, (भुवो भुवि वा देवः।) ब्राह्मणः। इत्यमरः। ६।७।६॥

भूधनः, पुं, राजा। भूरेव धनं यस्य सः। इति कैचित्॥

भूधरः, पुं, (धरतीति। धृ + पचाद्यच्। भुवो धरः इति षष्ठीसमासः।) पर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ५७।११।

"तेषां सहस्रशश्चान्ये भूधरा ये समीपगाः॥")

यन्त्रभेदः। यथा,—

"जलकच्छपपातालदोलाभूधरवासुकाः।
वकाद्या यन्त्रभेदाः स्युर्वेधान्धाद्याश्च मुष्टकाः॥"

इति शब्दचन्द्रिका॥

(यथास्य व्यवहारः।

"द्विपलं शुद्धसूतस्य सृतार्द्धं गन्धकस्तथा।
कन्यालोरंग संमर्द्दा दिनमेकं निरन्तरम्॥
कृत्वा तद्भूधरे यन्त्रे दिनैकं मारयेत् पुटे॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे॥

शिवः। यथा, महाभारते। १३।१४।१५१।

"भूधरो नागमौलिश्च नागकुण्डलकुण्डली॥"

नागः। यथा, भागवते। ३।१३।४०।

"दंष्ट्राग्रकोट्या भगवन्मयाधृता
विराजते भूधर! भूः सभूधरा।
यथा वनान्निःसरतो दता धृता
मतङ्गजेन्द्रस्य सपत्रपद्मिनी॥")

भूधात्री, स्त्री, (भूलक्ष्या धात्री।) भूम्यामलकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्य गुणाः।

"भूधात्री यातनक्षित्ता कषाया मधुरा हिमा।
पिपासाकासपित्तास्रकफकृच्छ्रक्षतापहा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

वटुकभैरवः। इति विश्वसारतन्त्रे तस्य ध्यानं नामस्तोत्रम्॥

भूधरः, पुं, (भुवं धरतीति। धृ + मूलविभुजादित्वात्। ३।२।५। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कः।) पर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४।६३॥

भूनागः, पुं, उपरसविशेषः। तत्पर्य्यायः। क्षितिनागः २ भूजन्तुः ३ रक्तजन्तुकः ४ क्षितिजः ५ क्षितिजन्तुः ६ रक्ततुण्डकः ७। अस्य गुणाः। वज्रमारकत्वम्। नागविषनाशकारकत्वम्। रसशास्त्रत्वम्। तत्सत्त्वस्य विषापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भूनिम्बः, पुं, क्षुपविशेषः। चिरायता इति भाषा। (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये।

"मधुकभूनिम्बगुडूचिका इति समभागाः कल्कः स्यात्।")

तत्पर्य्यायः। अनार्य्यतिक्तः २ कैरातः ३ रामसेनकः ४ किरातितिक्तः ५ हैमः ६ काण्डतिक्तः ७ किरातकः ८। इति राजनिर्घण्टः॥ कटुतिक्तः ९। इति भावप्रकाशः॥ (तथा चास्य पर्य्यायान्तरम्। वैद्यकरत्नमालायाम्।

"किरातितिक्तं कैरातं भूनिम्बः काण्डतिक्तकः॥")

अस्य गुणाः। वातिकत्वम्। तिक्तत्वम्। कफपित्तज्वरापहत्वम्। व्रणसंरोपणत्वम्। पथ्यत्वम्। कुष्ठकण्डूतिशोफनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"किरातको ऽन्यो नेपालः सोऽतितिक्तो ज्वरान्तकः।
किरातः सारको रूक्षः प्रीतसन्तिक्तको लघुः॥
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत्।
कासशोषकृमिकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्॥"

इति भावप्रकाशः॥

अस्य गुणपर्य्यायान्तरे किरातितिक्तशब्दे दृश्ये॥

भूनीपः, पुं, (भूमिलग्नो नीपः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) भूमिकदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूनेता, [तृ] पुं, (भुवो नेता नायकः।) राजा। इति केचित्॥

भूपः, पुं, (भुवं पाति रक्षतीति। पा + "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः।) राजा। इत्यमरः। २।८।१॥ अर्थलोभेन प्रजादण्डकरणे तस्य पापं यथा।

"अर्थलोभेन यो भूपः प्रजादण्डं करोति च।
वृश्चिकानाञ्च कुण्डे स तल्लोमाब्दं वसेद्ध्रुवम्॥
ततो वृश्चिकजातिञ्च समग्रजन्मम् भारते।
ततो नरत्वाद्धीनो ऽर्थी शुद्धो भवेन्नरः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः॥

भूपतिः, पुं, (भुवः पतिः।) वटुकभैरवः। यथा,

"भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः।"

इति विश्वसारतन्त्रोक्तभैरवस्तोत्रम्॥

राजा। यथा,—

भूपत्नी यस्य पत्नी सा तु भवति कथं भूपती रामचन्द्रः।

इति रामायणे कैकयीवाक्यम्॥

अयभौधम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भूपदः, पुं, (भुवि पदानि मूलान्यस्य।) वृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

भूपदी, स्त्री, (भुवि पदं यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) मल्लिका। इत्यमरः। २।४।७०॥ (यथास्याः पर्य्यायः।

"मल्लिका मदयन्ती च प्रीतभीरुश्च भूपदी॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

भूपदो

भूमयी

भूपलाशः, पुं, (भुवि पलाशमस्य।) वृक्षभेदः। विशाली इति भाषा। यथा,—

"व्याघोड़कः सुकल्कश्च भूपलाशो विशल्यकृत्।"

इति रत्नमाला॥

भूपाटली, स्त्री, (भुवि जाता पाटलीव।) वृक्षविशेषः। भूयातानि इति लेनवादयो इति च हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। भूकुम्भी २ भूताली ३ रक्तपुष्पिका ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। पारदे प्रयोजकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भूपालः, पुं, (भुवं पालयतीति। पालि रक्षणे + "कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) राजा। इति शब्दमाला॥ (यथा, मार्कण्डेये। १८।३।

"यदर्थं गृह्यते शुल्कं तदनिष्पादयन् वृथा।
पण्यानां द्वादशं भागं भूपालाय वणिग्जनः॥"

सोमपालस्य पुत्रः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८।३४८५।

"सोमपालात्मजो भूभृद् भूपालः प्राकृतस्तथा॥")

भूपत्नी, स्त्री, (भुवः पत्नी।) सीता। इति शब्दरत्नावली॥ [रामचन्द्रः॥"

("भूपत्नी यस्य पत्नी स भवतु कथं भूपती

इति रामायणम्॥)

भूपिष्टः, पुं, (भूपानामिष्टः।) राजादनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूभर्त्ता, [र्त्तृ] पुं, (भुवो भर्त्ता। "याजकादिभिश्च।" २।२।८। इति षष्ठीसमासः।) पृथिवीपतिः। इति सिद्धान्तकौमुद्यां तत्पुरुषसमासः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।२६१।

"तस्मिन्नहनि भूभर्त्ता श्लोकानिःस्वसतानिशम्॥")

भूभुक्, [ज्] पुं, (भुवं भुनक्ति पालयतीति। भुज् + "सत्सूद्विषेति।" ३।२।६१। इति क्विप्।) राजा। इति जटाधरः॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ४।६१।

"सापसाराणि दुर्गाणि भुवः सारूपशाङ्गलाः।
निवासाय प्रशस्यन्ते भूभुजां भूतिमिच्छताम्॥")

भूभृत्, पुं, (भुवं बिभर्त्तीति। भृ + क्विप्। "हृस्वस्य पितिकृति तुक्।" ६।१।७१। इति तुगागमश्च।) राजा। (यथा, रघौ। ११।८१।

"तेन भूमिनिहितैककोटि सत्
कार्म्मुकञ्च बलिनाधिरोपितम्।
नित्यभञ्च रिपुरास भूभृताम्
धर्मपीव इव धर्मकेतनः॥")

पर्व्वतः। इति मेदिनी। ते, १४०॥ (यथा, कुमारसम्भवे। ६।१।

"अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम्।
दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति॥")

भूमयी, स्त्री, (भू + मयट् + ङीप्।) छाया। सा तु सूर्य्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मृदात्मके, त्रि॥

भूमा, [न्] पुं, बहुत्वम्। यथा। "भूयोभूम भूयिष्ठाः।" बहोरोयस्विमन् इष्ठान्तस्य एते निपात्यन्ते। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ ईयसोयम् ईयस्वादौ बह्वोर्भूरादेशः। ईयस्विष्ठोरादिर्लोपः। इष्ठे यकारागमश्च निपात्यन्ते। अतिशयेन बहुः भूयान्। बहोर्भावः भूमा। अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः। इति तट्टीकायां दुर्गादासः॥ बहुत्वविशिष्टः। तत्र वाच्यलिङ्गः। यथा। भूयः भूम। इति प्रभूतशब्दपर्य्याये अमरटीकायां रमानाथः॥*॥ विराट्पुरुषः। यथा। "यच्च नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा यो भूमा तदमृतम्।" इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मनित्यत्वं सत्यशुद्धस्य प्रतिभाति। इति वेदान्तसारटीका॥

भूमिः, स्त्री, (भवन्ति भूतान्यस्यामिति। भू+ "भुवः किच्च।" उणा० ४। ४५। इति मिः। स च कित्।) पृथिवी। स्थानमात्रम्। इति मेदिनी। मे, २२॥ (यथास्या पर्य्यायः।

"भूर्भूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावनिः।
क्षितिरुर्व्वी महती क्ष्मोणी क्ष्मा धरा कुर्वमुत्तरा॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

जिह्वा। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ योगिनामवस्थाविशेषः। यथा,—

"निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना।
निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः॥
व्युत्तिष्ठते स्वतन्त्रात्मा हितायेव परस्योधितः।
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति॥"

इति गीतागूढार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वती॥

भूमेः पर्य्यायादयः पृथिवीशब्दे दृश्याः। अस्या गुणाः।

"भूमेः स्थैर्य्यं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः॥"

इति महाभारते मोक्षधर्म्मः॥

अस्यार्थः। स्थैर्य्यमचाञ्चल्यम् १। गुरुत्वं पतनप्रतियोगी गुणः २। काठिन्यम् ३। प्रसवार्थता धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता ४। गन्धः ५। गुरुत्वं पिण्डपुष्टिः ६। शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् ७। संघातः श्लिष्टावयवत्वम् ८। स्थापना मनुष्याद्याश्रयम् ९। धृतिः पाञ्चभौतिके मनसि यो धृत्यंशः। इति तट्टीका॥*॥

भूमिदानमाहात्म्यम् यथा,—

"सर्व्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम्।
यो ददाति महीं राजन्। विप्रायाकिञ्चनाय वै॥
अक्षुण्णमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते॥
भूमिं यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यश्च प्रयच्छति।
उभौ तौ पुण्यमाप्नोति नियतं स्वर्गगामिनौ॥
यत्किञ्चिद्भूमिदानन्तु सर्व्वदानोत्तमोत्तमम्।
मर्त्तोपते। नरः कोऽपि भूमिदो भूमिमाप्नुयात्॥
भूमिदानसमं दानं नास्त्यत्र पृथिवीतले।
तस्मादल्पमलक्ष्यैव भुक्तिमुक्तिसुखप्रदम्॥
यथा तथा प्रकारेण भूमिदाता तु भूमिपः।
सुखी स्यात् सर्व्वकालेषु चान्ते स्वर्गमवाप्नुयात्॥
दृष्ट्वाल्पतरं वापि भूमिदानं महत्तमम्।
यः करिष्यद्ब्राह्मणे दत्त्वा भवतीह महीपतिः॥
सर्व्वथा सर्व्वदा देया धरित्री ब्राह्मणस्य तु।
प्राणान्तेनैव न क्वापि हरणीया कदाचन॥
छित्त्वा खानादिकं कर्म्म विप्रभूमिं नरो बलात्।
करोति यदि राजेन्द्र! तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत्॥
ब्राह्मणाद्दानमग्राह्यं विशानुज्ञाच्च पार्थिव!।
तथा तत्परितोषञ्च तत्सन्तत्यादिकं विना॥
विप्रभूमौ भूसुरोऽपि देवं पैत्रं तथाध्वरम्।
हरिसद्म तथारामप्रासादमण्डपं गृहम्॥
खानादिखननं सेतुवत्मनं भवनं गवाम्।
सधान्यफलमूलादिप्राकादिस्तैलमेव च॥
पशूनाञ्चैवपं पुष्पोद्यानं वृक्षादिरोपणम्।
सवटाश्वत्थतुलसीधात्रीबिल्वादिरोपणम्॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं स्नानमन्यादिकं तथा।
पचयज्ञं तथेष्टार्च्चादिकमेतत्तु चापरम्॥
श्रीकृष्णार्च्चैवनं भक्तभक्तिषोड़शपूर्व्वकम्।
का कथा वेतरेषान्तु न कुर्य्यात् पारमार्थिकः॥
यः कर्म्मफलकामेषुमूर्खं करोत्यत्र कर्म्म च।
करुते मत्तताभोहादज्ञानाद्वा भ्रमादितः।
नृपते! कृतमेतत् सर्व्वं स्यान्निष्फलं ध्रुवम्॥
यद्यद्भिरथवा तस्य संपूर्णं फलमेव च।
यतो लोके हि धर्म्मात्मा ज्ञानी च सर्व्वधर्म्मवित्॥
विवेकी धर्म्मशास्त्रज्ञः पुराणागमवेदवित्।
वेदान्तज्ञो मुनिः साधुः कार्ष्णादिर्वा महीपते!।
न कुर्य्याद्भूमिहरणं ब्राह्मणीहरकल्मषम्॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ३६ अध्यायः॥*॥

अपि च। दृष्टस्मृतिः।

"षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः।
आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत्॥
तथा।
भूमिं दत्त्वा तु यः पश्चं कुर्य्याच्छस्त्रार्कैकालिकम्।
अनाच्छेद्यमनाहार्य्यं दानलेख्यन्तु सद्विदुः॥
महाभारते।
अपि पापकृतो राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति साधवः।
पृथिवीं वान्यदिच्छन्ति पावनीं जननीं यथा॥
नामास्याः प्रियदत्तेति गुप्तं देयाः सनातनम्।
दाने वाप्यथवादाने नामास्याः परमं प्रियम्॥"

दानादानकाले यत् प्रियदत्ता नामास्याः परमं प्रियमित्युक्तं तेन प्रियदत्तामित्युच्चार्य्य दातव्या प्रतिग्रहीतव्या च। भूमेः पूजायां दानवाक्ये च प्रियदत्तेति विशेषणम्। भूमिर्विष्णुदेवताका। षष्टिवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासः फलम्। प्रतिग्रहे तद्भूमेः प्रदक्षिणमात्रम्। भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम्। इति शुद्धितत्त्वम्॥*॥ आर्द्रादिपादगे रवौ भूमौ रजोयुक्ता भवति तत्काले पाठादिनिषेधो यथा ज्योतिषे।

"रजोयुक् क्ष्मा ऋतुमती रौद्राद्यपादगे रवौ।
तस्यां पाठो बीजवापो नाहिभीर्दुःखपानतः॥
रजोयुक् क्ष्मा ऋतुमती पृथ्वी। ज्योतिषे।
यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत्।
अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः॥"

मत्स्यसूक्ते।

"धरण्याश्चतुमत्याञ्च भूमिकर्म्मे तथैव च।
अलाराममने चैव विद्वान् नैव पठेद्बुधः॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥

"न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृपूजनम्।
हलानां योजनञ्चैव बीजानां वपनं तथा।
दिनत्रयं न कुर्व्वीत यावत् पृथ्वी रजस्वला॥
यतिनो ब्रह्मचारिञ्च विधवा च द्विजस्त्रियः।
अम्बुवाचीदिनेनैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत्॥
स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा।
भक्षणं नैव कुर्व्वीत चाण्डालान्नसमं स्मृतम्॥"

इति राजमार्त्तण्डः॥

अम्बुवाचीं भूमिमाह देवलः।

'सा अमेध्या मलिना दुष्टा एतत्त्रितयान्वितमा भवति।' अमेध्या यथा,—

"प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुषः।
चाण्डालैरुषितं यत्र यत्र विण्मूत्र्यते भुवः॥
विण्मूत्रोपहतं यत्तु कृमयो यत्र दृश्यते।
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्येति लक्ष्यते॥"

कृमयः भुवः। दुष्टा यथा,—

"कृमिकीटपदंशैर्यैर्दूषिता यत्र मेदिनी।
क्ष्मापकर्षणं शिल्पैर्वाल्मीकैश्च दुष्टा व्रजेत्॥"

क्ष्मा घनीभूतशैला। मलिना यथा,—

"नखदन्तनखोत्थकुसुपांसुरजोमलैः।
भस्मपङ्कतुषैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत्॥"

तासाञ्च शुद्धिमाह।

"दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने।
पर्य्यन्यवर्षणञ्चैव शौचं पञ्चविधं स्मृतम्॥"

वापनं गर्त्तदन्तरेण पूरणम्। अमेध्यायाश्चतुष्कं पञ्चकं वा। दुष्टायाः द्विकं त्रिकं वा। मलिनायाः दहनादीनामेकधा शोधनमाह देवलः।

"पञ्चधा वा चतुर्द्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति।
द्विधा दुष्टा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा॥"

अन्यपक्षप्रकारमाह मनुः।

"सम्मार्জ্জनेनाङ्गनेन सेकेनोल्लिखनेन च।
गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा॥"

सम्मार्জ্জनं तृणाद्यपनयनम्। अङ्गनं गोमयेनोपलेपनम्। सेको जलेन प्रक्षालनम्। उल्लिखनं तक्षणम्। परिवासो गवोपस्थापनम् अत्र सेकपरिवासयोर्निर्लेपस्थापनविषयत्वम् अन्येषाममेध्यलिप्तविषयत्वम्। ब्रह्मपुराणे।

"ग्रामाद्दशगुणं त्यक्त्वा नगरात्तच्चतुर्गुणम्।
भूमेः सर्व्वत्र शुद्धिः स्यादृत्यत्र लोको न विद्यते॥"

दृश्यं चतुर्हस्तः। नगरं महाग्रामः। इति गोपालपक्षाननलक्षसशुद्धिनिर्णयः॥*॥ भूमौ वर्ज्यलेखनादिनिषेधो यथा,—

"न भूमौ विलिखेद्वर्णं मन्त्रं न पुस्तके लिखेत्।

न मुक्ता पुस्तकं स्याद्यं न मुक्तमाहरेत् तनु ॥
भूकम्पे ग्रहणे चैव अक्षरं वाथ पुस्तकम् ।
भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जन्मजन्मनु सर्ववा ।
तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥"

इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ॥

भूमिकदम्बः, पुं, (भूमिजातः कदम्बः । प्राक्पार्थिवादिवत् समासः ।) कदम्बविशेषः । तत्पर्य्यायः । भूनीपः २ भूमिजः ३ भङ्गवल्लभः ४ लघुपुष्पः ५ वृत्तपुष्पः ६ विषघ्नः ७ वृक्षादनकः ८ । अस्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टे ।

"त्रिकदम्बाः कटूष्णाश्च तृष्णा दोषहरा हिमाः ।
कषायतिक्ताः पित्तघ्ना वीर्य्यवृद्धिकराः परा ॥"

भूमिका, स्त्री, (भूमिरिव कायतीति । कै + कः । स्त्रियां टाप् । यद्वा । भूमिरेव स्वार्थे कन् । टाप् ।) रचना । वेश्मान्तरपरिग्रहः । इति मेदिनी ॥

पाचालि नाट्येऽधिकृतास्तत्रहेयास्तु भूमिकाः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिः । भूमिरेव भूमिका स्वार्थे कप्रत्ययेन निष्पन्ना । इति व्याकरणम् ॥ वेदान्तमते चित्तस्यावस्थाविशेषः । यथा । क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तं एकाग्रं निरुद्धं इति पञ्चभूमयः । व्यासरसम्प्रज्ञोकशास्त्रदेहवासनासु वर्त्तमानं चित्तं क्षिप्तभूमिका । १ । निद्रालस्यादियुक्तं चित्तं मूढभूमिका । २ । कदाचिद्ध्यानयुक्तं चित्तं क्षिप्तादिग्रिष्टतया विक्षिप्तभूमिका । ३ । तत्र क्षिप्तमूढयोः समाधित्वप्रङ्गैव नास्ति विक्षिप्ते तु समाधित्वप्रङ्गा तदितरत् भूमिद्वयं समाधिः । एकाग्रे मनसि सम्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान् कर्म्मबन्धनानि शथयति निरोधमभिमुखीकरोतीति सः प्रज्ञातो योग एकाग्रभूमिका । ४ । सर्ववृत्तिनिरोधरूपा संप्रज्ञातसमाधिर्निरुद्धभूमिका । ५ । इति वेदान्तसंज्ञानिरूपणग्रन्थः ॥

भूमिखर्ज्जूरिका, स्त्री, (भूमिजाता खर्ज्जूरिका ।) क्षुद्रखर्ज्जूरी । तत्पर्य्यायः । स्वादी २ दुरारोहा ३ मृदुच्छदा ४ । अस्या भेदाः गुणाश्च । "भूमिखर्ज्जूरिका स्वादी दुरारोहा मृदुच्छदा ।
अथ स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥
पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परादीपादिहागता ॥
जायन्ते पश्चिमे देशे सा च्छोहारेति कीर्त्तिता ॥
खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
स्निग्धं रुचिकरं क्षुत्तृट्श्रमश्वयहरं गुरु ॥
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भिसुक्रदम् ।
कोष्ठमारुतकृद्वल्यं वात्यवातकफापहम् ॥
ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारणम् ।
मद्यमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् ॥
मद्यतोऽन्यां गुणैरल्पां स्वल्पखर्ज्जूरिका स्मृता ॥
खर्ज्जूरीनरतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

भूमिखर्ज्जूरी, स्त्री, (भूमिजाता खर्ज्जूरी ।) भूमिखर्ज्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः । अस्या गुणपर्य्यायाः भूखर्ज्जूरीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

भूमिचम्पकः, पुं, (भूमिजातश्चम्पकः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । भूँइचाँपा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताम्रपुष्पः २ सन्धिबन्धः ३ दृढगः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य मूलं व्रणपाककारकम् ॥

भूमिज, क्ली, (भूमेर्जायते इति । जन् + डः ।) गौरसुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजः, पुं, (भूमेः पृथिव्या जायते इति । जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । नरकराजः । इति मेदिनी । जे, २७ ॥ भूमिकदम्बः । मनुष्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमिजाते, त्रि । यथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"तस्मिन्नरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ॥")

भूमिजगुग्गुलुः, पुं, (भूमिजो गुग्गुलुः ।) आशापुरगुग्गुलुः । तत्पर्य्यायः । हैत्यमेदजः २ दुर्गाकः ३ आशापुरसम्भवः ४ मध्यारः ५ मेदजः ६ महिषासुरसम्भवः ७ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कफवातनाशित्वम् । उमाप्रियत्वम् । भूतघ्नत्वम् । मेध्यत्वम् । सौरभ्यदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुः ।) क्षुद्रजम्बुः । तत्पर्य्यायः नादेयिका २ नादेयी ३ भूजम्बुः ४ भूमिजम्बुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकजम्बुः ६ प्रीतपल्लवा ७ । इति रत्नमाला ॥ नादेयिका च नादेयी भूजम्बुर्भूमिजम्बुका । भूमिजम्बुलतायां स्यात् केचित्तु भूमिचम्पके ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

भूमिजम्बुः,स्त्री,(भूमिजाता जम्बूरिति मध्यपदलोपी समासः ।) भूजम्बुः । क्षुद्रजम्बुः । तत्पर्य्यायः । ह्रस्वफला २ भङ्गवल्लभा ३ ह्रस्वा ४ भूजम्बुः ५ भ्रमरेष्टा ६ पिकभक्षा ७ काष्ठजम्बुः ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्लेष्मपित्तनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । संग्राहित्वम् । क्षुत्कण्ठदोषनाशित्वम् । वीर्य्यपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजम्बुका, स्त्री, (भूमिजम्बु + स्वार्थे कन् । टाप् ।) भूमिजम्बुः । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥

भूमिजा, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + डः । टाप्) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः मेदिनी च । जे, २७ ॥

भूमिजीवी, [न्] पुं, (भूम्या तत्कर्षणादिना जीवतीति । जीव् + णिनिः ।) वैश्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

भूमिदेवः, पुं, (भूमौ देव इव भूम्या देवो वा ।) ब्राह्मणः । इति हलायुधः ॥ (यथा, किरातार्জ্জुनीये । ३ । ६ ।

"अत्र क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां
सत्याग्नयः सम्यृचि भूमिदेवाः ।
आसंहतेरस्मि जगत्सु जात
ख्याशते यद्वहुमानपात्रम् ॥")

भूमिपः, पुं, (भूमिं पाति रक्षतीति । पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २०० । ८ ।

"द्योतयोकभयाबाधाः सुखस्वप्नप्रबोधनाः ।
पतिं भारसहोद्भारं समपद्यन्त भूमिपाः ॥")

भूमिपत्रः, पुं, (भूमिः पत्र इव यस्य ।) वास्तुकः । इति हारावली ॥

भूमिपिप्पलः, पुं, (भूमौ पिप्पल इव तद्वदाकृतिमत्त्वात् ।) तालवृक्षः । इति हारावली ॥ (विषयोऽस्य तालवृक्षशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

भूमिभण्डः, पुं, (भूमिं मण्डयति भूषयतीति । मण्ड + अण् ।) व्यञ्जनादिका । इति रत्नमाला ॥ मदनलालीति क्वापरमाला इति च भाषा ॥

भूमिमण्डनभूषणा, स्त्री, (भूमिमण्डनं भूषयतीति । भूषि + ल्युः + टाप् ।) माधवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिरक्षकः, पुं, (रक्षतीति । रक्ष + ण्वुल् । भूमेः रक्षकः । गमनकाले भूमेरुपरि पादाग्रदानात् तथात्वम् ।) वातान्धः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भूमिलाभः, पुं, (भूमेर्लाभोऽत्र ।) स्तेयुः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (भूमेर्लाभः ।) भूमिप्राप्तिश्च ॥

भूमिलेपनं, क्ली, (भूमिर्लिप्यतेऽनेनेति । लिप् + ल्युट् ।) गोमयम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥ (भूमेर्लेपनम्) भूमेर्लेपश्च ॥

भूमिवर्द्धनः, पुं, क्ली, (भूमिर्वर्द्धतेऽनेनेति । वृध् + णिच् + ल्युट् । स्वीयपार्थिवांशप्रदानेन भूमेर्वर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिसम्भवा, स्त्री, (भूमेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।) सीता । इति जटाधरः ॥

भूमिस्पृक्, [ग्ज्] पुं, (भूमिं स्पृशतीति । स्पृश् + "स्पृशोऽनुदके क्विन् ।" ३ । २ । ५८ । इति क्विन् ।) मानुषः । वैश्यः । इति मेदिनी । शे, ३८ ॥ चौरविशेषः । अन्यः । खड्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

भूमी, स्त्री, (भूमिः । स्त्रियामादिकारादक्तिनः ।" इति पक्षे ङीष् ।) भूमिः । इति भरतसिंहरूपकोषः ॥

भूमीन्द्रः, पुं, (भूम्यामिन्द्र इव । भूमेः इन्द्र ईश्वरो वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ॥

भूमीरुहः, पुं, (भूम्यां रोहतीति । रुह + कः ।) वृक्षः । यथा, —

"दीर्घोष्णापयुता यथा विरहिणीश्वासास्तथा वासरा
यामिन्यश्चपला यथा कुलवधूदृष्टिः सरोषा प्रिये ।।
छाया बाह्यतमा नवोढ़वनितावागीव भूमीरुहा
निष्यन्दाः सुचिरादृथा मिलितयोर्यूनोर्मिथो दृष्टयः ॥"

इत्युद्भटः श्लोकः ॥

भूमीसहः, पुं, (भूमेः सहते उत्सहते उत्पद्यत इति सह + अच् । वृक्षविशेषः । भूरसह इति

भूयिष्ठं

हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। द्वारदात्रः २ वरदात्रः ३ खरच्छदः ४। अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। रक्तपित्तप्रसादजत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

भूम्यामलकी, स्त्री, (भूमिलग्ना आमलकी प्राक् प्रार्थिवादित्वात् समासः) क्षुपविशेषः। भूँइ आमला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। बहुपुत्री २ जड़ा ३ अधात्री ४ तालिः ५ तामलकी ६ अजटा ७ सूक्ष्मफला ८ सैचामलकी ९। इति रत्नमाला॥ वितुन्नकः १० झटा ११ आमला १२ अजझटा १३ तालो १४ शिवा १५। इत्यमरः। २।४।१२७॥ झाटा १६ मला १७ झाटामला १८ आमलाजझटा १९। इत्यमरटीकायां भरतः॥ भूम्यामलकिका २० शिवामलकी २१ बहुपुत्रा २२ बहुफला २३ बहुबीर्य्या २४ भूधात्री २५। अस्या गुणाः। वातकारित्वम्। सिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। पित्तासाक्षामपित्तास्रक्कफपाण्डुज्वरनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

भूम्यामली, स्त्री, (भूम्या आमलते आत्मानं धारयतीति। आ+मल+अच्। ङीष्।) भूम्यामलकी। अरनेली इति हिन्दी भाषा। भूँइ आमला इति बङ्गभाषा। तत्पर्य्यायः। तमाली २ तालो ३ तमालिका ४ उच्चटा ५ हटपादी ६ वितुन्ना ७ वितुन्निका ८ भूधात्री ९ चारटी १० वृक्या ११ विषघ्नी १२ बहुपत्रिका १३ बहुबीर्य्या १४ अहिभयदा १५ विश्वपर्णी १६ हिमालया १७ अजझटा १८ वीरा १९। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। पित्तमेहदाहव्रणाग्नित्वम्। शिशिरत्वम्। रक्तरोधार्शिःशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भस्याछल्यं, क्ली, (भूमिमाच्छोलति आच्छादयतीति। आ+छल+कः। ततः यत्।) क्षुपविशेषः। भूँइचइड़ इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। कुक्कुरेतं २ मार्कवीयम् ३ महौषधम् ४। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। ज्वरकुष्ठामसिध्मनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भूयः, [स्] अ, (भुवे भावाय यस्यति यतते इति। भू+यस्+क्विप्।) पुनरर्थम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १।४।२४।
"यच्चोक्तं यच्च नैवोक्तं मयाच्च परमेश्वर!।
तत् सर्व्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः॥"

भूयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन बहुरिति बहु+"द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ।" ५।३।५७। इति ईयसुन्। "बहोर्लोपोभू च बहोः।" ६।४।१५८। इतीयसुन ईलोपः भूरादेशश्च।) बहुतरः। इति मेदिनी। से, ३०॥ (यथा, मनुसंहितायाम्। २।१३७।
"पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।"

भूयिष्ठं, त्रि, (अयमेषामतिशयेन बहुरिति। बहु+इष्ठन्। "इष्ठस्य यिट् च।" ६।४।१५८।

भूरिफे

इति विड्भागमो बहोः स्थाने भूरादेशश्च।) प्रचुरः। इत्यमरः। ३।१।९३॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८।८५।६।
"इन्द्रस्य वज्र श्रायासो निमिश्ल इन्द्रस्य बाहोर्भूयिष्ठमोजः॥")

भूयुक्ता, स्त्री, (भुवा+युक्ता।) भूमिशर्करी। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरि, क्ली, (भवति भूयते वेति। भू+"अदिशूदृभूसुभिभ्यः क्रिन्।" उणा०। ४।९५। इति क्रिन्।) स्वर्णम्। इत्यमरः। ३।१।९३॥

भूरिः, पुं, (भवतीति। भू+"अदिशूदृभूसुभिभ्यः।" उणा० ४।९५। इति क्रिन्।) विष्णुः। ब्रह्मा। शिवः। इति मेदिनी। रे, ७३॥ वासवः। इति शब्दरत्नावली॥ (सोमदत्तस्य पुत्रभेदः। यथा, महाभारते। १।१८७।१४।
"कौरव्यः सोमदत्तस्य पुत्राश्चास्य महारथाः।
समवेतास्त्रयः शूरा भूरिर्भूरिश्रवाः शलः॥")

प्रचुरे, त्रि। इत्यमरः। ३।१।९३॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७।४।२।
"संयोवनायुवसे सुचिदसन्भूरि
चिदन्नामिदसि सदा॥")

भूरिक्, [ज्] स्त्री, (भरति सर्व्वं धरतीति भृञ् भृञ उच्च।" उणा० २।७२। इति इजिः स च क्विन् धातोरुकाल्लादेशश्च। पृषोदरादित्वात् साधुः।) पृथिवी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

भूरिगन्धा, स्त्री, (भूरिः प्रचुरो गन्धोऽस्याः। ततष्टाप्।) पुरानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (गन्धाढ्यायाञ्च, त्रि॥)

भूरिगमः, पुं, (भूरिभिर्भारैर्गच्छतीति। भूरि+गम+"गमहनजनखनघसां लोपः क्ङिति च।" ३।३।५८। इति क्यप्।) गर्दभः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिदाषा, [न्] पुं, भूरि ददाति यः। (भूरि+दा+वनिप्। प्रचुरदाता। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे। २।२०।१०।
"माहं मघोनो वरुणप्रियस्य भूरिदावृण
आविदं शूनमापेः॥")

भूरिदुग्धा, स्त्री, (भूरीणि दुग्धानि निर्यासा यस्याः।) वृश्चिकाली। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्या वृश्चिकालीशब्दे ज्ञातव्याः॥)

भूरिपत्रः, पुं, (भूरीणि पत्राण्यस्य।) उखर्व्वलक्षणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिपलिसदा, स्त्री, (भूरि पलिसं कैशपाकं दायति शोधयति इति दैप्+कः। टाप्।) पाण्डुरफली। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिपुष्पा, स्त्री, (भूरीणि पुष्पाण्यस्याः।) शुक्लपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिप्रेमा, [न्] पुं, (भूरिः प्रेमा प्रेयस्त्वं यस्य।) चक्रवाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिफेना, स्त्री, (भूरयः फेना यस्याः।) सप्तलाक्षुपः। इत्यमरः। २। ४। १४३॥ चामारकषा इति भाषा॥

भूर्ज

भूरिबला, स्त्री, (भूरि बलं यस्याः।) अतिबला। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिमल्ली, स्त्री, (भूरि मल्लते इति। मल्ल+अच् ङीष्।) अम्लष्टा। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिमायः, पुं, स्त्री, (भूरी माया यस्य।) शृगालः। इत्यमरः। २। ५। ५॥

भूरिशः, [स्] अ, बहुशः। बहुत्वार्थात् कार्षापणस् वेति कारकभूरिशब्दात् शसप्रत्ययनिष्पन्नोऽयं शब्दः। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥ (भूरीणि भूरीणि इति वीप्सायां शस्। (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे। १।५२।
"बहुपद्मामलाद्यानि गदितान्यपि भूरिशः॥")

भूरिश्रवाः, [स्] पुं, (भूरि श्रवो यशोऽन्नादिजनितं यशो यस्य सः। चन्द्रवंशीयसोमदत्तराजपुत्रः। यथा, महाभारते। १।१८७।१४।
"समवेतास्त्रयः शूराः भूरिर्भूरिश्रवाः शलः॥")
स तु अर्জ্জুनसात्यकिभ्यां हतः। इति महाभारतम्॥ (बहुयशोविशिष्टे, त्रि॥)

भूरुरुहा, स्त्री, (भुवं पृथिवीं रुणद्धि भुवि रोहतीति वा। भू+"रुध+वा रुह+कः, पृषोदरादित्वात् नकार डकारौ गौरादित्वात् ङीष्।) श्रीहस्तिनी वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५६॥ (भूरुण्डतीति च सञ्चालनः।) छातिवुड़ा इति भाषा॥

भूरुहः, पुं, (भुवि रोहति प्रादुर्भवतीति भू+रुह+कः।) वृक्षः। इति शब्दमाला॥ (यथा, माघे। ७। ५०।
"इदमिदमिति भूरुहाम्यसूने:।")

भूर्जः, पुं, (ऊर्ज+घञ्। भूः ऊर्जो बलं यस्य। सुषि ऊर्ज्जयते इति भू+ऊर्ज+अच् वा।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः। भोजपत्र इति हिन्दीभाषा। (यथा, रघौ। ४। ७३।
"भूर्जेषु मर्म्मरीभूता: कीचकध्वनिहेतवः।")
तत्पर्य्यायः। वल्कदुमः २ भुर्जः ३ सुचर्म्मा ४ भूर्जपत्रकः ५ चित्रत्वक् ६ बिन्दुपत्रः ७ रक्षापत्रः ८ चित्रिचकः ९ भूतघ्नः १० स्थदुमत्रः ११ गौरीन्द्रमथः १२। इति राजनिर्घण्टः॥ भूर्जपत्रः १३ चर्म्मी १४ बहुलत्वक्फलः १५। इति भावप्रकाशः॥ क्षुद्रपत्रः १६ शिवः १७ स्थिरच्छदः १८। इति रत्नमाला॥ स्थदुत्वक् १९। इत्यमरः। २। ४। ४६। पत्रपुष्पकः २०। इति भरतधृतमधुः॥ भुजः २१ बहुपटः २२ बहुत्वक्कः २३ स्थदुत्वचः २४। इति भरतधृतस्वामी॥ अस्य गुणाः। बलकारित्वम्। कफरक्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ कटुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। भूतरक्षाकरत्वम्। विदोषशमनत्वम्। पथ्यत्वम्। दुष्टकौटिल्यनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्म्मरोगपित्तरक्तश्लेष्मदोषविषहरत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, वाभटे शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये॥
"भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्षपत्वक्कुलत्थपैः।
पृथक् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम्॥")

भूशयः

भूर्जकण्टकः, पुं, (वर्णसङ्करजातिविशेषः। इति चटाधरः॥ (यथा, मनौ। १०। २१।
"व्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः॥")

भूर्जपत्रः, पुं, (भुवि ऊर्ज्जस्वलेभ्यः उपदेवजातिभ्यः पत्राण्यस्य।) भूर्जवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (यथा, रामायणे। २। ६४। २४।
"कुङ्कुमागरपुन्नागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान्॥")
तथा चास्य पर्य्यायः।
"भूर्जपत्रः स्मृतो भूर्जत्वक्सर्मा बहुलवल्कलः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥

भूर्णिः, स्त्री, (बिभर्त्ति सर्ब्बमिति। भृ + "भृञिणिभृत्रिपार्ब्बिभ्यश्चर्णिभूर्णिः।" उणा० ४। ५२। इति निः निपातनादूत्वञ्च।) पृथिवी। मरुभूमिः। इत्यृणादिकोषः॥ (भर्त्ता। यथा, ऋग्वेदे। ७।८७।२।
"त्वात्मा ते वातो रज त्वानवीनोत्-
पशु र्न भूर्णिर्यवसे स सवान्॥"
"भूर्णिर्जगतो भर्त्ता।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

भूर्लोकः, पुं, (भूः संज्ञको लोकः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) अस्मल्लोकात्तावदूर्द्ध्वो भूर्लोक इत्यर्थः। विस्तारो मयोदितः सर्ब्बतो लोकालोकावधिः पञ्चविंशतिकोटिप्रमाणः। इति तट्टीकायां स्वामी॥ अस्य विवरणं तत्रैव द्वितीयादिचतुर्थाध्यायेषु भूगोलग्रन्थे च द्रष्टव्यम्॥ (यथा, भागवते। २। ५। ३८।
भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः॥")

भूलग्ना, स्त्री, (भुवि लग्ना।) शङ्खपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

भूलता, स्त्री, (भुवि लता इव।) किण्वलुकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६६॥

भूवदरी, स्त्री, (भूलग्ना बदरी शाकपार्थिवादिवत् समासः।) क्षुद्रकोली। झड़बेर इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। क्षितिबदरी २ वल्लीबदरी ३ बदरयष्टी ४ बहुफलिका ५ लघुबदरी ६ बदरफली ७ क्षुद्रबदरी ८। अस्या गुणाः। मधुराम्लत्वम्। कफवातविकारहारित्वम्। पथ्यत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। किञ्चित् पित्तासृक्कारित्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

भृशयः, पुं, (भुवि शेते इति। भू + शीङ् + "अधिकरणे शेतेः।" ३। २। १५। इति अच्।) नकुलगोधादिः। एतेषां मांसगुणाः। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वायुनाशित्वम्। शुक्रकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ विष्णुः।

भूषणं

यथा,—
"भूषणो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः॥"
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥

भूशेलुः, पुं, (भुवि ख्याता शैलुः शाकपार्थिवादिवत् समासः।) भल्लातकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूष क्लिं भूषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० पर० सक० सेट्।) किं भूषयति भूषति इति भूषनम्। इति दुर्गादासः॥

भूषणं क्लीं, (भूष्यते अनेनेति। भूष + करणे ल्युट्।) अलङ्कारः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३१३॥ (यथा, चाणक्यभंग्यहे। ८।
"नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः॥")
दैवदैत्यभूषणादि यथा,—
"भौग्यभूषोत्तमं नित्यं भूषणानि प्रभुष्व मे।
किरीटञ्च शिरोरत्नं कुण्डलञ्च ललाटिका॥
तालपत्रञ्च हारश्च ग्रैवेयकमथोर्म्मिका।
प्रालम्बिका रत्नसूत्रमुत्तंसोऽथर्क्षमालिका॥
पार्श्वद्योतो नखद्योतो व्यङ्गुलीच्छादकस्तथा।
कटिलम्बं सागरको मुक्तातारा ललन्तिका॥
अङ्गदौ बाहुवलयः शिखाभूषणमिङ्गिका।
प्रागण्डवल्यं तदूर्ब्बाणं नाभिपूरोऽथ मालिका॥
मणिको मुक्तलक्षेव दन्तपत्रञ्च वर्णकः।
ऊरुसूत्रञ्च नीवी च सुश्लिष्टं प्रकोष्ठकम्॥
पादाङ्गदं हंसकञ्च नूपुरं चुटघण्टिका।
सुखपट्टमिति प्रोक्ता अलङ्काराः सुशोभनाः॥
चत्वारिंशदमी प्रोक्ता लोके वेदे च सौख्यदाः।
अलङ्काराः प्रधानेन चतुर्ब्बर्गप्रदायकाः॥
एतेषां भूषणं कृत्वा प्रदद्याद्विष्णवेऽम्बरे।
तेषां देवत्वमुच्चार्य्य पूजयेत् विचक्षणः॥
शिरोगतानि चादद्यात् सौवर्णानि तु सर्ब्बदा।
चूड़ारत्नादिकानीह भूषणानि तु भैरव!॥
ग्रैवेयकादि हंसाख्यं सौवर्णं राजतञ्च वा।
निवेदयेत् दैवेभ्यो नान्यतेजससम्भवम्॥
रीतिवङ्गादिसंजातं पात्रोपकरणादिकम्।
दद्यादाथसवर्जन्तु भूषणं न कदाचन॥
घण्टाचामरकुम्भादि पात्रोपकरणादिकम्।
तद्भूषणान्तरं दद्याद् यस्मात्तदुपभूषणम्॥
सर्ब्बं ताम्रमयं दद्यादयत्किञ्चिद्भूषणादिकम्।
सर्ब्बञ्च स्वर्णवत्ताम्रमथापात्रे ततोऽधिकम्॥
पूजार्घ्यपात्रं नैवेद्याधारपात्रञ्च पानकम्।
औड़ुम्बरं सदा विष्णोः प्रीतिदं सोमदं तदा॥
ताम्रे देवाः प्रमोदन्ते ताम्रे देवाः सदा स्थिताः।
सर्ब्बप्रीतिकरं ताम्रं तस्मात्ताम्रं प्रयोजयेत्॥
स्वोपयोगे नरः कुर्य्याद्देवानामपि भैरव!।
रौप्यैर्द्देवैश्च रौप्यन्तु न कदाचिच्च भूषणम्॥
प्रावारः पानपात्रञ्च गेण्डुकं गृहमेव च।
पर्य्यङ्कादि यदन्यच्च सर्ब्बं तदुपभूषणम्॥
अयोमयन्तु कांस्यन्तु यद्भूषणं भवेत्।
स्वर्णरौप्यस्य चाभावे लघुःकार्य्ये नियोजयेत्॥
एतेषां भूषणादीनां यद्दातुं शक्यते नरैः।
तत्तद्दद्यात् सम्भवे तु सर्ब्बमेव प्रदापयेत्॥

भूषितः

चतुर्ब्बर्गप्रदं नित्यं भूषणं सर्ब्बसौख्यदम्।
तुष्टिपुष्टिप्रीतिकरं यथाशक्तोऽर्च्चये सदा॥
इदं ते भूषणं प्रोक्तं सर्ब्बदेवस्य तुष्टिदम्।"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः॥
अथालङ्कारयुक्तिः। तद्धारणादिनमुच्यते।
"नैवेत्यस्विधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु।
गुरुशुक्रबुधस्यार्द्रे वस्त्रालङ्कारधारणम्॥
अनिष्टेष्वपि निर्द्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम्।
उद्वाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते॥
शिरस्त्रं मुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदस्तथा।
कङ्कणं बालकञ्चैव मेखलाष्टाविति क्रमात्॥
प्रधानभूषणान्येषु यथा स्वं याति निश्चयः।
पद्मरागञ्च वज्रञ्च विज्ञेयो गोविन्दस्तथा॥
मुक्ताविद्रुमनीलञ्च यथा मरकतं क्रमात्।
आदित्यादिदशाजातानां सर्ब्बसम्पत्तिदायकाः॥
सुवर्णनापि घटना सर्ब्वेषामुपयुज्यते।
प्रधानभूषणार्थेषु प्रधाने न निर्णयः॥
प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते।
तस्य प्रधानभूतत्वादित्याह भगुनन्दनः।'
सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥
तद्धारणफलम् यथा,—
"भूषणं भूषयेदङ्गं यथायोग्यविधानतः।
शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं कारणं सुतम्॥
यच्छुष्टिष्टिकरं पुष्टिकरं दुःखप्रणाशनम्।
पापदौर्भाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम्॥
भाग्यिनां तरणीः सुजात्यमलं मुक्ताफलम्
प्रीतगो-
मार्द्दवस्य च विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य
गारुत्मतम्।
दैवेज्यस्य च पुष्यरागमसुराचार्य्यस्य वज्रं भृगो-
र्नीलं निर्म्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदवैदूर्य्यके॥
यामः स्वर्गगतस्तनां धारणं प्रीतिवर्द्धनम्।
रत्नोत्तमर्थमोजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

भूषणः, पुं, (भूषयति भक्तहृन्दमिति भूष्यतेऽनेनेति वा। भूष + ल्युः वा ल्युट्।) विष्णुः। यथा,—
"भूषणो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥
(राजविशेषः। यथा, कथासरित्सागरे। ४७। १३।
"वसुदत्तादयश्चैते राजानोऽर्थरथा इमे।
अक्रूरो सुविशालश्च दण्डिभूषणसोमिलाः॥")

भूषा, स्त्री, (भूष + भावे अः टाप् च।) अलङ्क्रिया। इत्यमरः। २। ६। १०१॥ (यथा, भागवते। ३। २२। २२।
"दम्पत्योः पर्य्यदात् प्रीत्या भूषावासःपरिच्छदान्॥")

भूषितः, त्रि, (भूष + क्तः।) अलङ्कृतः। इत्यमरः। २। ६। १००॥ (यथा, भट्टिः। ६। ७३।
"भृङ्गालीकोकिलक्रुङ्भिर्वाग्भूषैः पद्म लक्ष्म्या।
रौद्रैर्भूषितां पश्यामस्त्वाकं हृदयाविधम्॥")

भृकुंस

भृणुः, त्रि, (भू + गस्नु ।) भवनशीलः । तत्-पर्य्यायः । भविष्णुः २ भविता ३ । इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ साधुभवनशीलः । इति तट्टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १३५ ।

"नास्तिक्यं वेद निन्दां च देवाक्षेपञ्च सर्व्वदा ।
वर्ज्जयेन्मानमदयोर्भृणुः क्रुद्धोऽपि कदाचन ॥"

"भृणुः, धनायुरादिना वर्द्धनशीलः ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

भृसुतः, पुं, (भवः पृथिव्याः सुतः ।) मङ्गलग्रहः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, सूर्य्यसिद्धान्ते । २ । ५५ ।

"महत्त्वाच्छीघ्रपरिधेः सप्तमे भृगुभूसुतौ ॥")

सीतायाम् स्त्री ॥

भृसृणं, क्ली, (भलयं लगं भृतस्तृणमिति वा । पारस्करादित्वात् सुट् ।) भृङ्गम् । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥ (यथा, मनौ । ६ । १४ ॥

"वर्ज्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च ।
भृस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥")

अस्य पर्य्यायगुणा यथा,—

"गृह्यबीजञ्च भूतीकं सुगन्धं गोमयप्रियम् ।
भृस्तृणस्य भवेत्पत्रा मालातृणकमित्यपि ॥
भृस्तृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु ।
विदाहि दीपनं रूक्षमनेत्र्यं मुखशोधनम् ।
अश्रव्यं बहुविट्कञ्च पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

भृसृक, [ग्रु] पुं, (भर्त्तुं सृप्तमिति सृप्त + किन् ।) मनुष्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १ ॥

भृस्वगः, पुं, (भुवि स्वर्ग इव अमरलोकधारणात् ।) सुमेरुपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

भृञ, भृ लि टु डु भ } भृतिपुष्टयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट् । लि-हो०-उभ०-सक०-अनिट् ।) भृतिः भरणं पुष्टिः पोषणम् । लि भ "बिभर्त्ति ग्रन्थिनं ग्रन्थर्बिभर्त्ति जनकः सुतम् । टु भरथुः । डु भृत्रिमम् । भ्वादिपक्षे भृतिः पूरणम् । भ भरति कुम्भमद्रिर्जनः । भरते । इति दुर्गादासः ॥

भृकुंसः, पुं, (कुसि + अच् । कुसौ भावदीपनम् । पृषोदरादित्वात् सस्य षत्वम् । भुवा कुंसो भावप्रकाशः इङ्गितज्ञापनं यस्य । निपातनात् सम्प्रसारणम् ।) भृकुंसः । स्त्रीवेषधारी नटपुरुषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

भृकुंसः, पुं, (चुरादौ पटे पुटेत्यादि एवकोक्तः कुसिर्भाधार्थः । स्त्रीवेषं धारयित्वा भुवः कुसयति पुरुषत्वमिति संज्ञात्वादुकारस्य अकारः ह्रस्वश्च वा । कुसि + अच् । यद्वा भुवा कुंस इङ्गितप्रकाशो यस्य । निपातनात् सम्प्रसारणम् ।) भृकुंसः । स्त्रीवेषधारी नटपुरुषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

भृकुंसकः, पुं, (भृकुंस एवेति स्वार्थे कन् ।) भृकुंसः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृगुप

भृकुटिः, स्त्री, (कुट कौटिल्ये इति कुट + इन् । भृवः कुटिः कौटिल्यं निपातनात् वा सम्प्रसारणम् ।) भृकुटिः । यथा,—

"रचितभृकुटिवक्त्रं नन्दिना द्वारि रुद्रे ।"

इति भरतधृतहरविलासः ॥

भृकुटी, स्त्री, (भृकुटि । कृदिकारादिति ङीष् ।) भृकुटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ भृकुटी-कुटिलाननौ । इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

भृगुः, पुं, (तपसा भृज्यते पचनपाद्यभिर्वेति । भ्रस्ज + "प्रथिभ्रादिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च ।" उणा० १ । २६ । इति कुः सम्प्रसारणं सलोपः, त्यङादित्वात् कुत्वञ्च । यद्वा भृज्जतीति किप् । भृक् ज्वाला तया सहोत्पन्न इति उः ।) मुनिविशेषः । स तु ब्रह्मणस्त्वचो जातः । (यथास्योत्पत्तिर्नामनिरुक्तिश्च महाभारते । १३ । ८५ । १०५—१०६ ।

"पुरुषा वपुषा युक्ताः स्वैः स्वैः प्रसवजैर्गुणैः ।
भृगित्येव भृगुः पूर्व्वमङ्गरेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥
अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ।
सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद् भृगुः सुतः ॥")

अस्य भार्य्या कर्द्दमसुनिकन्या ख्यातिः । पुत्रः धाता विधाता च । कन्या श्रीः । इति श्रीभागवतम् ॥ अपि च ।

सूत उवाचः ।

"कथितस्ते यदा सर्गः पृष्टः सूत त्वयाधुना ।
भृगुसर्गात् प्रभृत्येष सर्गो नः कथ्यतां पुनः ॥"

सूत उवाच ।

भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना श्रीः पूर्व्वमुदधेः पुनः ।
तथा धाता विधाता च तस्यां जातौ भृगोः सुतौ ॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरुकन्ये महाप्रभोः ।
धातुर्विधातुस्ते भार्य्ये ययोर्जातौ सुतावुभौ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डश्च मार्कण्डेयो मृकण्डतः ।
ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्य द्युतिमान् सुतः ॥
ततो वेणो मुनिश्रेष्ठा विस्तरं भार्गवो गतः ।

इत्यादि वह्निपुराणे वरसर्गनामाध्यायः ॥*॥

शिवः । शुक्रग्रहः । इति मेदिनी । गे, १५ ॥ सानुः । यमदग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ अरण्यकण्टकशाखाग्रगिरिपार्श्वाच्छिदेशः । निश्चलस्थानपर्व्वतादिपार्श्वः । आरुड़ इति ख्यातम् । यस्मात् पतने अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति । अतएव भृगुपतनमित्यादिप्रयोगो दृश्यते । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रपातः २ अवटः ३ । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ दरः ४ । इति जटाधरः ॥ पतनस्थानम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भृगुपतिः, पुं, (भृगूणां तद्वंशीयानां पतिः ।) परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १० ।

"केशवधृतभृगुपतिरूप ! जय जगदीश ! हरे ! ।

भृङ्गम्

तथा च मेघदूते । १ । ५६ ।

"हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्च-रन्ध्रम् ।")

भृगुसुतः, पुं, (भृगोः सुतः ।) शुक्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ परशुरामश्च ॥

भृगुलाञ्छनिः, पुं, परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ भृगुणाम्नीत्यपि पाठः ॥

भृङ्ग, क्ली, (बिभर्त्तीति । डुभृञ् भरणे । "भृञः कित् नुट् च ।" उणा० १ । १२४ । इति गन् । स च कित् नुडागमश्च ।) लवणम् । गुड़त्वक् इति ख्यातम् । इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ (यथा,—

"त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गञ्चोच्चलथोत्-कटम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गः, पुं, (बिभर्त्तीति रागमिति । भृञ् + "भृञः कित् नुट् च ।" उणा० १ । १२४ । इति गन् । स च कित् नुट् च ।) भ्रमरः । कलिङ्गपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १६ । झिङ्गा इति भाषा । (अस्य पर्य्यायाः धन्याटशब्दे द्रष्टव्याः ।) अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफपुरीषविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ झिङ्गः । भृङ्गराजः । इति मेदिनी गे, १५ ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।

"भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पत्रङ्ग मार्कवम् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथा च पर्य्यायान्तरम् ।

"भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) भृङ्गारः । भृङ्गरोमः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गकः, पुं, (भृङ्ग । संज्ञायां कन् ।) राजवासनपक्षी । यथा,—

"अथ भृङ्गो भृङ्गराजो भृङ्गको राजवासनः ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गज, क्ली, (भृङ्ग इव जायत इति । जन + डः ।) अगुरु । इति रत्नमाला ॥ (गुणा अस्यागुरुशब्दे विस्तृताः ॥)

भृङ्गजा, स्त्री, (भृङ्गज + स्त्रियां टाप् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गपर्णिका, स्त्री, (भृङ्ग इव काणर्ग्राह् भृङ्गवर्ण पर्णमस्याः इति ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् । अत इत्वञ्च । ईकारस्य ह्रस्वत्वम् ।) क्षुद्रपेला । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृङ्गप्रिया, स्त्री, (भृङ्गाणां प्रिया । प्रचुरमधुत्वात् ।) माधवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गमूलिका, स्त्री, (भृङ्गस्य भृङ्गराजस्येव मूलमस्याः कः । अजातिवचनत्वात् टाप् । काप्यत इत्वञ्च ।) भ्रमरच्छत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गरजः, पुं, (भृङ्गात् रक्षयतीति अस्तभूतगण्यर्थात् रक्षो॰च्। पृषोदरादित्वात् न लोपः।) भृङ्गराजः। इति भावप्रकाशः॥ (यथा,—

"भृङ्गरजश्चिफलोत्पलशारि-
लौहपुरीषसमन्वितकारि॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे चूर्णाधिकारे॥)

भृङ्गरजाः, [स्] पुं, (रजयतीति। अस्तभूतगण्यर्थात्: रञ्जे "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा॰ ४। १८८। इति असुन्। ततो "रजेश्च।" ६।४।२६। इति नलोपः। ततो भृङ्गाणां रजाः रञ्जकः। अथवा भृङ्ग इव कृष्णवर्णं रजः परागोऽस्य।) भृङ्गराजः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

भृङ्गराजः, पुं, (भृङ्गइव राजते इति। भृङ्ग+राज+अच्। व्यवहारेण भृङ्गवत् केशकृष्णीकरणात्वम्।) नृपविशेषः। कैसरिया इति बङ्गभाषा। भेंगरिया इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। केशराजः २ भृङ्गः ३ पत्रङ्गः ४ मार्कवः ५। इति रत्नमाला॥ भृङ्गाह्वः ६ केशरञ्जनः ७ पिङ्गप्रियः ८ अङ्गारकः ९ केश्यः १० कुन्तलवर्द्धनः ११। अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। उष्णत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। केशरञ्जनत्वम्। कफामयोपशमित्वम्। तत्र नीलो रसायनः। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"भृङ्गराजो भृङ्गरजः मार्कवो भृङ्ग एव च।
भृङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः॥
भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत्।
केश्यस्तथ्यः क्रामश्वासकासव्रणोथामयापहृत्॥
दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्राग्निरोगजित्॥"

इति भावप्रकाशः॥

पक्षिविशेषः। (यथा, महाभारते ३।१०८।७। शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः। भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुक्कुटैः॥") भ्रमरः। इति मेदिनी। ङे, ३४॥ यज्ञभेदः। इति धरणिः॥

भृङ्गरिटिः, पुं, (भृङ्ग इव रटति इति। भृङ्ग+रट+इन्। पृषोदरादित्वादिकारागमः।) शिवद्वारपालः। इति भूरिप्रयोगः॥

भृङ्गरीटः, पुं, (भृङ्गरिटि। पृषोदरात् ईत्वम्।) शिवद्वारपालः। इति भूरिप्रयोगः॥

भृङ्गरोलः, पुं, (भृङ्ग इव रौति। भृङ्ग+रु+बाहुलकात् ओलच्। अस्य भृङ्गतुल्यग्राह्यत्वात्तथात्वम्।) कीटविशेषः। भौंमरुल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विषरुक्का २ वरोलः ३ लङ्गरट्पदः ४। इति चिकित्साशेषः॥

भृङ्गवल्लभः, पुं, (भृङ्गाणां वल्लभः प्रियः।) धाराकदम्बः। भूमिकदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गवल्लभा, स्त्री, (भृङ्गाणां वल्लभा।) भूमिजम्बूः। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गसोदरः, पुं, (भृङ्गाणां सोदरस्तुल्यः।) केशराजः। इति चिकित्साशेषः॥

भृङ्गानन्दा, स्त्री, (भृङ्गाणामानन्दो यस्याः पञ्चमी तत्पुरुषः। भृङ्गाणां आनन्दा आनन्दकरी वा।) यूथिका। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गाभीष्टः, पुं, (भृङ्गाणां अभीष्टः प्रियः। मधुबाहुल्यात्।) आम्रवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ तन्मुकुलफलयोः क्ली॥

भृङ्गारं, क्ली, (डुभृञ् धारणपोषणयोरिति। भृ+"पृङ्गारभृङ्गारौ।" उणा॰ ३। १२९। इति आरन् निपातनात् मुम् गुक् च।) सुवर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गारः, पुं, (भृ+आरन् मुम् गुक् च। अथवा "भृङ्गं जलमियर्त्तानेनेति।" भृङ्ग+ऋ+करणे घञ्। इत्यमरटीकायां रघुनाथः॥ स्वर्णघटितवारिपात्रम्। (यथा मार्कण्डेयपुराणे। ८।२०३। "नाद्य पश्यामि ते छत्रं भृङ्गारमथवा पुनः॥") तत्पर्य्यायः। कनकालुका २ इत्यमरः॥ गुडुकः ३ गडुकः ४। इति शब्दरत्नावली॥ भृङ्गराजः। इति जटाधरः॥ अथ भृङ्गारोद्देशः।

"राज्ञोऽभिषेकपात्रं यद्भृङ्गार इति तन्मतम्।
तदष्टधा तस्य मानमाकृतिश्चापि चाष्टधा॥
सौवर्णं राजतं भौमं ताम्रं स्फाटिकमेव च।
चान्दनं लौहजं प्राज्ञैमेतदष्टविधं मतम्॥
भागुरिदृनवसप्ताष्टरुद्रलोकसुरोज्झिताः।
अष्टावर्थौ समाख्याता आयामपरिणाहयोः॥
द्विचतुर्वाणवेदाब्धिबाणसप्तात्मवृत्तितः।
यथाक्रमं समुद्दिष्टमादित्यादिदृशां भुवाम्॥
पद्मरागस्तथा वज्रं वैदूर्य्यमौक्तिकस्तथा।
नीलं मारकतश्चैव सुक्ता च सप्त कीर्त्तिताः॥
भृङ्गारसप्तके न्यास्या न भौमो मणिमर्हति।
कानकं रूपमयं वापि सर्व्वेषामुपयुज्यते॥
कानकस्तु स्थितीशानां रूपमयं सार्व्वयोगिकम्।
ग्राह्यपद्मेन्दुकुम्भारं प्रत्यक्षं विन्यसेत् क्रमात्॥
चतुर्विधानां भूपानां चात्रः सर्व्वत्र दृश्यते।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं चन्दनमुच्यते॥
एतेषां सलिलैः सेकश्चतुर्णां स्यान्महीभुजाम्॥
मल्लो पद्मश्च नीलश्च तथा कृष्णापराजिता।
एषां पुष्पाणि कैशेषु चतुर्णामिमहीभुजाम्॥
हीरकं पद्मरागश्च वैदूर्य्यं नीलमेव च।
चत्वारो मणयो ध्येयाश्चतुर्णां सेचनाम्भसि॥
इत्थं निश्चित्य यः कुर्य्यान् नृपतिः सेकमात्मनः।
स चिरायुर्भवेद्भोगी इतोऽन्यत्वन्यथाचरन्॥"

इति युक्तिकल्पतरौ भृङ्गारोद्देशः॥

भृङ्गारिः, स्त्री, (भृङ्गं भृङ्गवद्वर्णमृच्छतीति। ऋ+इन्।) केविकापुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गारिका, स्त्री, (भृङ्ग+ऋ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्। भृङ्गार+ततः कन्। टाप् अत इत्वञ्च।) भिक्षिका। यथा,—

"भिक्षोका भिक्षिका वर्षकरी भृङ्गारिका च सा।"

इति हेमचन्द्रः। ४। ८२॥

भृङ्गारी, स्त्री, (भृङ्गमिवर्णं रूपेणानुकरोति "कर्म्मण्यण्।" ३।२। १। इति अण्। भृङ्गार-ङीप्।) भिक्षी। इत्यमरः। २। ५। २८॥

भृङ्गाह्वः, पुं, (भृङ्गमाह्वयते स्पर्द्धते इति। आ+ह्वे+कः।) जीवकः। भृङ्गराजः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवृतिरस्य जीवकभृङ्गराजशब्दयोर्द्रष्टव्या॥

भृङ्गाह्वा, स्त्री, (भृङ्गमाह्वयते स्पर्द्धते। भृङ्ग+आ+ह्वे+कः स्त्रियां टाप्।) भ्रमरवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गिः, पुं, (बिभर्त्तीति। भृ+बाहुलकात् गिक् नुट् च।) भृङ्गी। यथा,—

"प्राप्ता गणाधिपत्यं त्वं मान्या भृङ्गिरिटिर्यथा।
स्मृतः।"

इति यामनपुराणे ४५ अध्यायः॥

भृङ्गिणी, स्त्री, (भृङ्गवत् वर्णो यस्या अस्तीति इनिः। ङीप्।) पटोलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गी, स्त्री, (भृ+गक+नुट+गौरादित्वात् ङीष्।) व्यतिविषा। इति राजनिर्घण्टः॥

भृङ्गी, [न्] पुं, (भृङ्गः भृङ्गवद्वर्णोऽस्यास्तीति। इनिः।) पटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ शिवद्वारपालविशेषः। तत्पर्य्यायः। भृङ्गरिटिः २ भृङ्गरीटः ३ प्रालः ४ नाड़ीदेहः ५ अस्थिविग्रहः ६। इति चिकित्साशेषः॥ भृङ्गरिटिः ७। इति भूरिप्रयोगः॥ तस्य जन्मकारणं यथा,—

ईश्वर उवाच।

"रतिमाचेष्ण नोमायां मनपुत्रः संभविष्यति।
महामैथुनसंत्यागात् स्यादपुत्रो च पार्व्वति॥
तस्मादहन्तु देवानां वचनाद्ब्रह्मणस्तथा।
त्यक्त्वा महामैथुनन्तु किन्त्वेकं करुतामराः।॥
येन मे सुमहत्तेजो महामैथुनकारणम्।
धार्य्यं तेजस्विनं देवमानयत्वमरास्तु तम्॥
यो निष्कम्पो निर्व्विकारो भूत्वा तेजो ग्रहीष्यति।
तस्मै वदन्तु चिदृपास्त्यक्त्वा तेजः शरीरजम्॥"

ऋत्विज ऊचुः।

"वृषध्वजवचः श्रुत्वा देवा ब्रह्मपुरोगमाः।
हरतेजोग्रहायाथ योनिर्होत्रं ययुर्द्रुतम्॥
अथ ब्रह्मागमामन्त्र्य तथानुज्ञाप्य पावकम्।
सेन्द्रा देवगणाः सर्व्वे हरमभ्युदियुर्वचः॥"

ऋतव ऊचुः।

"वृष वैश्वानर! श्रीमान् भूरितेजोमयो वपुः।
महामैथुनवीजन्तु त्वत्तश्च संग्रहीष्यति॥
इत्युक्ता चिदृपाः सर्व्वे योनिर्होत्रं पुरःस्थितम्।
तस्मै निर्दृशयामासुः शम्भवे सर्व्वहेतवे॥
ततः षडङ्गं स्वं रेतो यादिते दहनानने।
उत्ससर्ज्ज महाबाहुर्महामैथुनकारणम्॥
त्रयाणामुत्सृज्यमानस्य तेजसः प्रथमाद्भवः।
त्रयोदयमतिस्वल्पं गिरिप्रस्थे ययौ च॥
तयोः कारणयोः सद्यः समुत्पन्नो महाबलः।
एको भृङ्गसमः कृष्णो भिन्नाञ्जननिभोऽपरः॥
भृङ्गी तस्य तदा ब्रह्मा नाम भृङ्गीति चाकरोत्।

महाकालैकरूपस्य महाकालेति लोकभृत ॥
ततस्तौ लालयामास शङ्करः प्रमथोत्करैः ।
अपर्णया चापि तथा क्रमात्तावभिवर्द्धितौ ॥
प्रहृष्टौ तौ महात्मानौ हरोमापतिपालितौ ।
क्रमाद्गणौ कृत्वा तौ हरो द्वारि न्ययोजयत् ॥"

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य बालरसुरबलकारणं तत्त्वचिन हरपार्श्वे
स्थापिमनुष्यजन्मक्षयकृच्च यथा, -

"यदा भा नर्मणि धावा गौरी स्मरहरा-
न्तिकम् ।

तदा भृङ्गिमहाकालौ द्वाःस्थौ द्वारि पालाष्टनौ।
नर्मोद्वसाने सा देवी मुक्तधम्मिल्लबन्धना ।
निःसृता रतिगर्वेण शालावा जलजानना ॥
तां निःसरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोग्यां वीक्षितुं चान्यैर्ग्रथ्नजन्ते प्रियम् ॥
दृष्ट्वात्महात्मानौ नातिहृष्टात्ममानसौ ।
भृङ्गी चापि महाकालः प्राप्तकालस्य कोपतः ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं दीनौ तदा भृत्वाधोमुखौ ।
चिन्ताच जग्मतुस्तौत्रां निश्चयमतुरुत्तमम् ॥
तौ पश्यन्तौ तदा देवीं दृष्ट्वा हिमवतसुता ।
चकोप च तदापर्णा वाक्यञ्चेतदवाच ह ॥
शपन्तमात्मां मां क्रमादसम्प्राप्तयौवनाम् ।
भवन्तौ तनयौ मह्यं हीमर्यादाविवर्जितौ ॥
तस्मादिमाममर्यादां भवन्तौ निरपत्रपौ ।
अकुर्वन्तौ ततो भूयाद्भवतोर्जन्म मानुषे ॥
मानुषौ योनिमाप्यैव ममावेशणदोषतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु प्राग्वाल्यगमुखौ भुवि ॥
तौ प्राप्तदुःखौ तु तदा विमनस्कौ हरात्मजौ ।
प्राणं तस्या न संहर्तुं प्रोषतुस्तेदमब्रिजाम् ॥
नियोजितौ यया द्वारि महेशेन त्वया सह ।
तथा नियोगं कुर्वन्तौ तिष्ठावो द्वारि संयतौ ।
क्षुद्राग्निःसरणं गेहात्तवैव न हि पुष्यते ॥
तस्मात्तच प्रतीकारं शृणु मातरनिन्दिते ।
त्वं मानुषी स्त्रियौ भूत्वा हरौ भवतु मानुषः ॥
मानुषस्य हरस्यावां भार्यायां हरतेजसा ।
भवत्यावापि मानुष्यां भविष्यावस्तथोदरे ॥
अथ काले व्यतीते तु सर्व्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्वाचि कर्म्म ज्ञात्वैव मानुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाद्भृगो ब्रह्ममुतोऽभवत् ।
अदितिस्तत्सुता जाता ततः पूषाह्वयोऽभवत् ॥
पूषणः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
यस्य तुल्यो नृपो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो नृपतिसत्तमः ।
प्राप्ते वयसि संप्राप्ते भार्य्याभिस्तिसृभिः सह ॥
पौष्यः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पर्य्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु पौष्य ! यथा भावी पुत्रस्तव कुलोद्वहः ।
तदहं ते वदिष्यामि भार्याभिस्तत् समाचर ॥
इदं फलं गृहाण त्वं मया दत्तं नृपोत्तम ।
अजीर्णं बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।
आराधय महादेवं सुपमग्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्याभिस्तिसृभिः सह ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भौरुभिः ।
हरं यष्टुं समारेभे भक्त्या परमया युतः ॥
स तु वर्षद्वयेतीते महादेवो जगत्पतिः ।
पौष्यस्य नृपतेः सम्यक् प्रसमादार्थसिद्धये ॥
ततः पुलार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
प्रददौ तत्फलं हस्ते ह्लादेदं तमुवाच ह ॥

ईश्वर उवाच ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य नृपते ! त्रिधा ।
भोजयेस्ताः स्वभार्य्यास्त्वं प्रहृष्टः सुस्थमानसः ॥
एकस्या जठरे पौष्यं भार्य्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागो भविष्यति ॥
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्यां भविष्यति॥
ततः खण्डत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ।
योजयिष्यति पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति ॥
ततः फलं स्वयं देवः प्राविवेश वृषध्वजः ।
तत्तच्छणात् तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं नृपशार्दूल ! गर्भाश्चाप्याहिताः
शुभाः ।
सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खण्डत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खण्डत्रयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ॥
शक्रे पिण्डं चकाराशु तच्च पुत्रो व्यजायत ।
तस्य पौष्यं तदा राजन् ! महत्तेजःकला शुभा ॥
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्वैः पुरोहितैः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रसमप्रभः ॥
एष तिस्रृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो देवलोकयोः ॥"

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

"अवतीर्णे महादेवे पौष्यशापात् स्वेच्छया ।
मानुषेण प्रमाणेन तेन सम्वत्सरद्वये ।
गिरिजापि ककुत्स्थस्य राज्ञो भार्य्यास्वजायत॥"
"इक्ष्वाकुवंशजो राजा ककुत्स्थो नाम धार्म्मिकः।
तस्य भार्य्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्रिका ॥
सा मनोन्मथिनी नाम्ना पूजिता पतिवल्लभा ।
पुत्रो न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ।
निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत् ॥
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्य्यया ।
पार्व्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह ॥
सा मनोन्मथिनी देवी सुषुवे तनयां शुभाम् ।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां प्रस्फुरन्तीन्दुसोपमां
शुभाम् ॥
ककुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत् ॥
तेनैव हारचिह्नेन तस्यां तारावतीति वै ।
नाम्नाकरोत् पिता काले यथोक्ते नृपसत्तम ! ॥
तस्यास्तु यौवनोद्भेदं दृष्ट्वा राजा सुतेः सह ।
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयम्वरम् ।
स्वयं सा पार्व्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम् ॥
इति स्वयं महादेवो मानुषीं योनिमाश्रितः ।
पार्व्वती च स्वयं जाता नरयोनावनिन्दिता ॥
यथा भृङ्गी महाकाल एतयोरभवत् सुतः ।
तथा त्वं शृणु राजेन्द्र ! कथयामि समुद्भवम् ॥
अर्णोमया समं देवी वियता चन्द्रशेखरः ।
व्याजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रतिजं नृप ! ॥
दृष्ट्वोच्च चरन्तां तामुमायाः सदृशीं गुणैः ।
सविलक्षणसम्पर्णां माधवस्येव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा स्मरदग्धेवीं गौरीं वृषभकेतनः ।
इयं ते मानुषी सृष्टिः प्रिये ! तारावतीति या ॥
भृङ्गी महाकालयोस्ते जन्मने विहिता स्वयम् ।
त्वत्तो ह्यनन्यकान्तोऽहं जानां गन्तुमिहोत-
सहे ॥
त्वमिदानीं स्वयञ्चास्यां सूनौ प्रविश
भाविनि ! ।
तत उत्पादयिष्यामि महाकालञ्च भृङ्गिणम् ॥

श्रीदेव्युवाच ।

ममैव मानुषी सृष्टिरियं वृषभकेतन ! ।
विशामि तेऽहं वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥
ततः मापर्णयाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभवन्मुदा ॥
कामावसाने तस्यान्तु सद्योजातं सुतद्वयम् ।
अभवन् नृपशार्दूल ! तथा शाखाष्टगाननम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्र नारदो वचनान् नृप ! ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशः क्रूरो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥
अन्यांश्च सर्व्वसंस्कारान्नारदो मुनिसत्तमः ।
चकार क्रमशो वाक्याच्चन्द्रशेखरभूभृतः ॥"
इति कालिकापुराणे ४७। ४८। ४९ अध्यायेभ्यः
संकलितम् ॥ तस्य जन्मनः प्रकारान्तरं यथा,

देव उवाच ।

प्रपद्ये देवमीशानं त्वामजं चन्द्रभूषणम् ।
महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिम् ॥
अर्द्धेनमत्रवीद्देवस्त्रैलोक्याधिपतिर्भवः ।
आश्वासनकरञ्चास्य वाक्यविाक्यमुत्तमम् ॥
अहो तुष्टोऽस्मि ते राजन् ! स्तवेनानेन सुव्रत ! ।
बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपे वसिष्यसि ॥
उषित्वा सुचिरं कालं मम गात्रोद्भवः पुनः ।
असुरो ह्यन्धको नाम भविष्यसि सुरालयम् ॥
हिरण्याक्षगृहे जन्म प्राप्य वृद्धिं गमिष्यसि ।
पूर्व्वाधर्म्मेण घोरेण वेदनिन्दात्मतेन च ॥
साभिलाषो जगन्मातुर्भविष्यसि यदा तदा ।
देहं शूलेन हत्वा ते पातयिष्यामि साध्विनम् ॥
तत्राप्यकल्मषो भूत्वा स्तुत्वा मां भक्तितः पुनः ।
प्राप्य गणाधिपत्यं त्वं नाम्ना भृङ्गिरिति श्रुतः ।
मत्सन्निधाने स्थित्वा त्वं ततः सिद्धिं गमिष्यसि ॥"
ततः कालान्तरे अन्धकक्षतस्तवानन्तरं महा-
देववाक्यम् यथा,—
"सिद्धोऽसि दानवपते ! परितुष्टोऽस्मि तेऽन्धक ! ।
वरं वरय भद्रं ते यमिच्छसि विवक्षितम् ॥

अन्धक उवाच ।
अम्बिका जननी मह्यं भगवांस्त्र्यम्बकः पिता ।
वन्दामि चरणौ मातुर्वन्दनीया ममाम्बिका ॥
वरदोऽसि यदीशान ! तदद्यातु विलयं मम ।
शारीरं मानसं वाग्जं दुष्कृतं दुर्विचिन्तितम् ॥
तथा मे दानवो भावो व्यपयातु महेश्वर ! ।
स्थिरा स्यात्तव भक्तिस्तु वरमेतं प्रयच्छ मे ॥
महेश्वर उवाच ।
एवं भवतु दैत्येन्द्र ! पापं ते यातु संक्षयम् ।
मुक्तोऽसि दैत्यभावाच्च भङ्गी गणपतिर्भव ॥
इत्युक्त्वासृक्षा वरदः शूलाग्रादवतार्य तम् ।
निर्भिद्य निजहस्तेन चक्रे निर्व्रणमन्यकम् ॥
ततः स्वदेहतो देवान् ब्रह्मादीनाजुहाव सः ।
ते निष्कर्मच्छात्मानो नमस्यन्तश्चिलोचनम् ॥
गणान् स नन्दी चाकृष्य सन्निवेश्य तदग्रतः ।
भङ्गिणं दर्शयामास ब्रुवन्नेषोऽस्यकेति हि ॥
ते दृष्ट्वा दानवपतिं संशुष्कपिशितं रिपुम् ।
गणाधिपत्यमापन्नं प्रणम्यांसुवृषध्वजम् ॥"
इति वामनपुराणे ।४४।४५।६७ अध्यायेभ्यः सङ्कलितम् ॥

भङ्गीफलः, पुं, (भङ्ग्याः अतिविषायाः फलमिव फलं यस्य ।) आम्रातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गीशः, पुं, (भङ्गिणो भङ्गेर्वा ईशः ।) महादेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

भङ्गेरिटिः, पुं, (भङ्गे भङ्गविषये रिटति । अभिलषतीति । भङ्गे + रिट् कर्मणि इः । अलुक् समासः ।) भङ्गी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गेष्टा, स्त्री, (भङ्गाणामिष्टा ।) घृतकुमारी । भार्गी । तरुणी । काकजङ्घा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भज ई ड भजने । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक० सेट् ।) भजनं पाकविशेषः । ई भक्तः । ड भजते तण्डुलान् जनः । इति दुर्गादासः ॥

भञ्जनः, पुं, (भज्यन्ते तण्डुलादयोऽस्मिन्निति । भस्ज् + "भूसृधूभस्जिभ्यश्छन्दसि ।" उणा० २ । ८० । इति क्युन् ।) भ्रष्टरीयः । इति उणादिकोषः । भाजना खोला इति भाषा ॥

भक्तः, त्रि, भरणीयः । इत्याद्विकतत्त्वम् । पुष्टः । इति भृधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भृतकः, पुं, (भ्रियते इति । भृ + कर्म्मणि क्तः । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, भृतेन वेतनेन उपजीवतीति कन् ।) वेतनोपजीविकर्म्मकरः । तत् पर्य्यायः । भृतिभुक् २ कर्म्मकरः ३ वैतनिकः ४ । इत्यमरः । २ । १० । १५ ॥ (यथा, मनौ ।३।१५६। "भृतकाध्यापको यश्च भृताध्यापितस्तथा ॥")

भृतिः, स्त्री, (भ्रियते अनयेति । भृ + क्तिन् ।) वेतनम् । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ सत्यम् । भरणम् । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥ भृतिर्वेतनं क्रीतकर्म्मणो दत्तम् । तत्तु सप्तविधदत्तान्तर्गतदत्तविशेषः । यथा नारदेन च । दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोड़शात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्ताऽदत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।
"पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या ग्रहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः ॥"
इति मिताक्षरा ॥

भृतिभुक्, [ज्] पुं, (भृत्या भृतकत्वेन उपजीवनीत्यर्थः । भुज् + कर्म्मणि क्विप् ।) भृतकः । इत्यमरः । २ । १० । १५ ॥

भृत्यः, पुं (भ्रियते इति । भृ + "भृञोऽसंज्ञायाम् ।" ३ । १ । ११२ । इति क्यप् । "हृस्वस्य पिति कृति तुक् ।" ६ । १ । ७१ । इति तुगागमश्च ।) दासः । इत्यमरः । २ । १० । १७ ॥ (तथास्य पर्य्यायान्तरम् ।
"परिकर्म्मा परिचरः सहायः परिचारकः ।
प्रेष्यो भृत्य उपस्थाता सेवकोऽभिधयोऽनुगः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
तस्य लक्षणं यथा, —
सूत उवाच ।
"भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ।
नियोक्तव्या यथार्थेषु विविधेष्वेव कर्म्मसु ॥
भृत्यपरीक्षणं वक्ष्ये यस्य यस्य हि यो गुणः ।
तमिमं संप्रवक्ष्यामि यदुक्ता कथितानि च ॥
यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
तुलाघर्षणच्छेदनतापनेन ।
तथा चतुर्भिर्भृतकः परीक्ष्यते
श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्म्मणा ॥"
कुलशीलगुणोपेतः सत्यधर्म्मपरायणः ।
रूपेण सुप्रसन्नश्च राज्ञाध्यक्षो विधीयते ॥
शास्त्ररूपपरीक्षाक्षो वेदतत्त्वपरीक्षकः ।
बलाबलपरिज्ञाता सेनाध्यक्षो विधीयते ॥
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी प्रमाथी च प्रतीहारः स उच्यते ॥
मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
सर्व्वशास्त्रसमालोकी ह्येष साधुः स लेखकः ॥
बुद्धिमान् मतिमांश्चैव परचित्तोपलक्षकः ।
क्रूरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥
समस्तशास्त्रतत्त्वज्ञः पण्डितोऽथ जितेन्द्रियः ।
धैर्य्यवीर्य्यगुणोपेतो धर्म्माध्यक्षो विधीयते ॥
पितृपैतामहो दक्षः प्राज्ञश्च सत्यवाचकः ।
शौचयुक्तः सदाचारी स्मृतिकारः स उच्यते ॥
आयुर्व्वेदज्ञताभ्यासः सर्व्वज्ञः प्रियदर्शनः ।
आर्य्यशीलगुणोपेतो वैद्य एष विधीयते ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आशीर्व्वादपरो नित्यमेष राजपुरोहितः ॥
इति गारुड़े ११० अध्यायः ॥

भृत्या, स्त्री, (भियतेऽनया भरणमिति वा । भृ + "संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदयुञ् भ्रौड् भ्रमिणः ॥" ३ । ३ । ९९ । इति क्यप् । स्त्रियां टाप् ।) वेतनम् । इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ (भरणक्रिया । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १६ ।
"आसन्निषून् हृत्त्सोमयो भृत्य
एषां भृत्यान्नगधत्त जीवात् ॥")

भृमिः, पुं, (भ्रमति भ्राम्यति वेति । भ्रम् + "भ्रमेः संप्रसारणञ्च ।" उणा० ४।१२० । इति इन् कित् सम्प्रसारणञ्च ।) वायुविशेषः । घूरणा वातास इति भाषा । जलादिभ्रमणम् । इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, कर्म्मनिर्व्वाहकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १६ ।
"आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां
भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम् ॥"
"भृमिर्भ्रामकः कर्म्मनिर्व्वाहक इत्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ भ्रमणशीलः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६२ । १ ।
"इमा उ वां भृमयो मन्यमाना
युवावते न तुज्या अभूवन् ॥"
"भृमयः भ्रमणशीलाः ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ वीणादिशिल्पे स्त्री । यथा, ऋग्वेदे ।२।३४।१ ।
"अमयो न घृष्वयो भृमिं धमन्तो अपगा अदृग्रन् ॥"
"यद्वा, भृम्याख्यो वीणादिशिल्पस्तं धमन्तो वादयन्तः ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

भृग्, इर् य उ व्यधपतने । इति कविकल्पद्रमः ॥ (दिवा०-परः अक०-सेट् ।) इर् व्यभृगात् व्यभर्गीत् । पुषादित्वान्नित्य ड इत्यन्ये । य भृग्यति भृग्यत्यरिपक्षाकिनोति हलायुधः ॥ उ भर्गित्वा भृङ्गा । इति । दुर्गादासः ॥

भृग्रं, क्ली, (भृग्यति प्राचुर्य्येण वर्त्तते इति भृग्र + कः ।) अतिशयः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ७० ॥ (यथा, भारवौ । १९ । ४६ ।
"भृग्रमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः ॥"

भृग्रम्, य, (भृग्र + कः ।) एकवर्षीयः । सुष्ठुरर्थः । शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भृघत, [द्] पुं, पाषाणः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृष्टः, त्रि, (भ्रस्ज् + कर्म्मणि क्तः ।) जलौषधेकं विना पक्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाजा इति भाषा ॥

भृष्टतण्डुलः, पुं, (भृष्टश्चासौ तण्डुलश्चेति कर्म्मधारयः ।) भर्জনবিশিষ্টধান্যনিকরः । चाल भाजा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।
"सुगन्धिः कफहारूक्षः पित्तलो भृष्टतण्डुलः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

भृष्टयवः, पुं, (भृष्टश्चासौ यवश्चेति ।) भर्জनविशिष्टयवः । यव भाजा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । धानाः २ । इत्यमरः ॥ वाटकम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणा धानाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

भृष्टान्नं, क्ली, (भृष्टं अन्नम् ।) भृष्टतण्डुलः । मुड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुक्षरम् २ व्याघ्यम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृष्टिः, स्त्री, (भ्रस्ज् + भावे क्तिन् ।) भर्জনम् । भूज्यवाटिका । इति मेदिनी । टे, २५ ॥

भृ गि भृतौ । भृञि । भर्त्से । इति कविकल्पद्रमः ॥ (क्रया०-पर०-सक० सेट् ।) गि भृणाति भूर्णः । भृर्णिः । भृञि भर्त्सने । इति दुर्गादासः ॥

भेक:, पुं, (बिभेति इति। भी + "इगुभीका-पाशाल्यलीति।" उणा० । ३ । ४३ । इति कन् । जन्तुविशेषः । व्याङ् इति भाषा । तत् पर्य्यायः । मण्डूकः २ वर्षाभूः ३ प्लावरः ४ प्लवः ५ दर्दुरः ६ । इत्यमरः ।१।१०।२४॥ वृष्टिभूः ७ सालूरः ८ । इति तट्टीका ॥ प्लवङ्गमः ९ अङ्गः १० प्लवगः ११ प्लालः १२ नन्दनः १३ गडुचर्चाः १४ अजिरः १५ जिह्मामोचनः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दकः १७ क्षेत्रालयः १८ रेकः १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मण्डः २० हरिः २१ सुमुकः २२ । क्वचित् पुस्तके लुलकोऽपि पाठः । प्लालकः २३ कटुरवः २४ । अस्य मांसगुणाः । सद्योबलकरत्वम् । श्रम लडदाहप्रमेहक्षयकुष्ठच्छर्दिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघः । इति मेदिनी । के, ३०५ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४५१ ।

"संवृणुतेऽदोतुदधिर्निदाघदग्धो न भेकमपि ॥")

भेकटः, पुं, (भेक इव टलति । भेक + टल । डः ।) मत्स्यभेदः । यथा । तुल्यौ भेकटवेकटौ । इति हेमरूपकोषः ॥

भेकनिः, पुं, मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः । भेकलिः । इति च पाठः ॥

भेकपर्णी, स्त्री, (भेकाकृति पर्णमस्याः ङीष् ।) मण्डूकपर्णी । इति केचित् ॥ (यथा,—

"तत्सर्व्वं कथ्यकादावेभेदयेद्भावयेत्तथा ।
भेकपर्णीरसेनैव गुञ्जाद्वयवटौ स्थिताम् ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे दृढबलोमनाथरसे ॥)

भेकभुक् [ज्] पुं, (भेकं भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् । सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भेकी, स्त्री, (भेक + "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।" ४ । १ । ६३ । इति ङीष् ।) भेकप्रिया । तत्पर्य्यायः । शिलीन्ध्री २ गण्डुपदी ३ वर्षाभ्वी ४ इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ अन्येऽपीवन्तभेकपर्य्याया एतद्भाषकाः । मण्डूकपर्णीतुल्यः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्याः पर्य्यायान्तरम् ।

"भेकी मण्डूकपर्णी च मण्डूकी मूलपर्ण्यपि ॥"

इति रत्नमालायाम् ॥)

भेड:, पुं, (भी + बाहुलकात् डः । अस्येत्वम् न गुणत्वं च ।) मेषः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४३। अस्य भाषा भेड़ा ॥

भेड़ी, स्त्री, (भेड़ + ङीष् ।) भेड़भार्य्या । अवी । अस्या दुग्धगुणाः ।

"व्याकिकं लवणं स्वादु स्निग्धोष्णञ्चाग्निवर्द्धनम् ।
व्यक्तम्लं सर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥
गुरुकासेऽनिलोद्भूते कैवले चानिले परम् ।"

इति भावप्रकाशः ॥

भेत्ता, [त्तृ] त्रि, (भिनत्तीति । भिद् + तृच् ।) भेदकर्त्ता । यथा, अवहारतत्त्वे ।

"कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपतः ॥"

भेदः, पुं, (भिद् + घञ् ।) शत्रुवशीकरणोपायचतुष्टयान्तर्गततृतीयोपायः । तत्पर्य्यायः । उपजापः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥ परतो विश्लिष्य आत्मसात् करणं भेदः । इति भरतः ॥ तल्लक्षणं यथा,—

मनुरुवाच ।

"परस्परन्तु ये दुष्टाः क्रुद्धा भीताऽवमानिताः ।
तेषां भेदं प्रयुञ्जीत भेदमाश्रा हि ते मताः ॥
ये तु चैनेव दोषेण परस्माद्वापि विभ्यति ।
तं तु सद्दोषदर्शेन भेदनीया भृशं ततः ॥
आत्मीयां दर्शयेदार्द्धां परस्माद्दर्शयेद्वयम् ।
एवं हि दर्शयेद्विज्ञान् यथावद्दृश्यमानयेत् ॥
संहता हि विना भेदं शक्यन्तेऽपि सुदुःसहाः ।
भेदमेव प्रयुञ्जन्ति तस्मात्तत्रविशारदाः ॥
स्वमुखेनात्मयेद्भेदं परमुखेन च ।
परीक्ष्य साधु मन्त्रेत भेदं परमुखाच्छुतम् ॥
भेत्ता; स्वकार्य्यमुद्दिश्य कुप्यन्तेयं हि भेदिनाः ।
भेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राजार्थवादिभिः ॥
अन्तःकोपो बहिःकोपो यत्र स्यातां महीक्षिताम् ।
अन्तःकोपो महांस्तत्र गाढ़कः पृथिवीक्षिताम् ॥
सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोपः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
महिषीयुवराजाभ्यां तथा सेनापतेर्नृप ! ॥
अमात्यमन्त्रिणाञ्चैव राजपुत्रास्तथैव च ।
अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दारुणः पृथिवीक्षिताम् ॥
बाह्यकोपे समुत्पन्ने सुमहत्यपि पार्थिवः ।
मुह्यन्तस्तु महाभाग ! क्षीप्रमेव क्षयं भवेत् ॥
अपि शक्रसमो राजा अन्तःकोपेन नश्यति ।
सोऽन्तःकोपःप्रयत्नेन तस्माद्रक्ष्यो विचक्षणैः ॥
परतः कोपमुत्पाद्य भेदेन विजिगीषुणा ।
ज्ञातीनां भेदनं कार्य्यं परेषां विजिगीषुणा ॥
रक्ष्यश्चैव प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्तथात्मनः ।
ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं परितप्य यम् ॥
तथापि तेषां कर्त्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा ।
ग्रहणं दानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयङ्करः ॥
न ज्ञातिरनुगृह्णाति न ज्ञातिर्दण्डमिच्छति ।
ज्ञातिभिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवैः ॥
भिन्ना हि शत्रवो रिपव; प्रभूता;
स्वल्पेन सैन्येन निहन्तुमाशु ।
सुसंहतानां हि ततस्तु भेदः
कार्य्यो रिपूणां नयशास्त्रविद्भिः ॥"

इति मात्स्ये राजधर्म्मे २२२ अध्यायः ॥*॥

भेदः । विशेषः । विदारणम् । इति मेदिनी । दे, १२ ॥ (तथा च कामन्दकीये । १५ । १६ ।

"पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थ-
स्तदाभियायान्नहते फलाय ।
पुनः प्रमर्पन्नविषुष्टदृष्टः
प्राप्नोति तीव्रं खलु पार्ष्णिभेदम् ॥")

भिरेकः । यथा, हास्यार्णवनाटके ।

"काश्मेधूमसुधाणां बलवति मरते स्वेदभेदोपवासा
वह्नेर्मान्द्ये च पिष्टं सपिरगुतमनिशं वारिपानं कफर्त्तौ ॥"

भेदकः, त्रि, (भिद् + ण्वुल् ।) विदारकः । यथा, मनौ । ६ । २८५ ।)

("संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाञ्च भेदकः ।
प्रतिकुर्य्याच्च तत् सर्व्वं पञ्च हत्याश्छसानि च ॥"

विरेचकौषधादिः । (विरेचकौषधार्थं विषयो यथा,

"नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्त्तिताः ।
ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम् ।"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ॥)

पृथक्कारकः । यथा । "भेदयति अन्यपदार्थं पृथक् करोतीति भेदकं नाम्ना शिवः गोविंद गार्ग्यः ।" इति कारकटीकायां दुर्गादासः ॥ अपि च ।

"भेदभेदकयोः श्लिष्टं सम्बन्धोऽन्योन्यमिष्यते ।
श्लिष्टो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्यानपत्तिस्तु भेदकात् ॥"

इति कलापटीकायां दुर्गासभर्तृहरिकारिका ॥

("सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः ।" इति च ५ । ३ । ६८ । इत्यस्य । काशिकावृत्तिः ॥)

भेदनं, क्ली, (भिद्यतेऽनेनेति भिद् + ल्युट् ।) छिद्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारणम् । इति भिदधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (भेदकारके, त्रि ॥ यथा, भागवते । ३ । २६ । २ ।

"यदाह्यवर्णये तत्र ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ।
"अहङ्कारनिर्वर्शक्रमिति स्वामिव्याख्यानम् ॥"

विरेचनकारके च । यथा च सुश्रुते । १ । १८८ । १४ ॥

सर्व्वं पित्तकरं मद्यमम्लं दीपनरोचनम् ।
भेदनं कफवातघ्नं छर्द्यं वस्तिविशोधनम् ॥")

भेदनः, पुं, ("भिद्यतेऽनेनेति ।" भिद् + ल्युट् ।) अम्लवेतसः ॥ (भिनत्ति भूमिमिति । क्नुः ॥ शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भेदितः, त्रि, (भिद् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) भिन्नः । दारितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥

भेदी, [न्] पुं, (भेत्तुं शीलमस्येति । भिद् + णिनिः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्यान्नवेतसशब्दे विद्येयाः ॥)

भेदकर्मणि तद्विशिष्टे च त्रि ॥ (यथा भागवते । ३ । १५ । ३३ ।

"क्षुत्पीडितं न्यूदरभेदि भयं यतोऽस्य ॥")

भेदुरं, क्ली, (भिदुर + एषोदरादित्वात् साधुः ।) भिदुरम् । वज्रम् । इति द्विरूपकोषः ॥

भेरः, पुं, (बिभेत्यस्मादिति । भी + ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति । उणा० । २ । २८ । इति रन् ।) पटहः । भेरी । दुन्दुभिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भेरिः, स्त्री, (बिभ्यति शत्रवोऽस्या इति । भी + "वृङ्कादयश्च ।" उणा० ।४।६६। इति क्रिन् । बाहुलकाद् गुणः ।) दृढदृक्का । तत्पर्य्यायः । आनकः २ दुन्दुभिः ३ । इत्यमरः । १।७।६ ॥ भेरी ४ आनकदुन्दुभिः ५ आनकदुन्दुभी ६ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, "यतो भेरि वेणुवीणामृदङ्गतालपटहशृङ्गकाहलादिभेदेन शब्दा अनेकविधाः ।" इति पञ्चतन्त्रे प्रथमतन्त्रम् ॥)

भेरी, स्त्री, (बिभर्त्ति शब्दवोऽस्या इति। भी + किन्। ह्रस्वादिकारादिति पक्षे ङीप्।) भेरी। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वराह उवाच।

"भेरीशब्दमलभ्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधयेत्। बधिरो जायते भूमे! जन्मैकञ्च न संशयः ॥ तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि! प्रायश्चित्तं मम प्रियम्। किल्बिषाद् येन मुच्येत भेरीताड़नभौक्षितः ॥ यस्य कस्यचिन्मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम्। आकाशशयनं कृत्वा प्रोक्षं सुप्येत किल्बिषात् ॥ य एतेन विधानेन वसुधे! कर्म्म कारयेत्। अपराधं न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥"

इति वराहपुराणे भेरीताड़नापराधप्रायश्चित्तम् ॥

(यथा च, सुश्रुते। २। २७६। ६।

"एतेन भेर्य्यः पटहाश्च दिग्धा नानद्यमाना विषमाणु हन्युः ॥")

भेरुण्डं, क्ली, गर्भधारणम्। भयानके, त्रि। इति शब्दरत्नावली ॥

भेरुण्डा, स्त्री, (भेरुण्ड + टाप्।) देवताविशेषः। यद्विगर्भोभेदः। इति मेदिनी। डे, ३४ ॥ सा देवता कालौ। यथा,—

"त्रिकोणनिलया नित्या परमाद्यतरङ्गिना। महाविद्येश्वरी श्वेता भेरुण्डा कुलसुन्दरी ॥"

इति कालीकुलसर्ब्बस्वे श्रीशिवपरशुरामसंवादे आद्यायाः सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भेल, त्रि, (भी + "भृञेन्द्राग्रवज्रेति।" उणा०२। २८। इति रन् रस्य लत्वम्।) भीरुः। मूर्खः। इति मेदिनी। ले, ४३ ॥ चञ्चलः। इति शब्दरत्नावली ॥

भेलः, पुं, (भी + रन् लत्वम्।) भयः। मुनिविशेषः। इति मेदिनी। ले, ४३ ॥ भेलकम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भेलकः, पुं, क्ली, (भेल + स्वार्थे कन्।) नद्यादितरणसाधनवस्तु। भेला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्लवः २ कोलः ३ उडुपम् ४ उडुपम् ५ तरणः ६ तारणः ७ तारकः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ तरीषः ९। इति जटाधरः ॥

भेष, ऋ अ भये। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट्।) ऋ अबिभेषत्। अ भेषति भेषते बिभेषे। इति दुर्गादासः ॥

भेषजं, क्ली, (भिषजोवैद्यस्येदमित्यण् निपातनादेलम्। यद्वा, भेषैरौषधैर्गं जयतीति। जि + डः। औषधम्। इत्यमरः। २। ६। ५० ॥ ("अग्ने भेषजोजलाषः।" श्रुतऋक्संहितायां। २। ३३। ७।) अथ भेषजभक्षणक्रमयोः।

"भेषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः। कषायांस्तु विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥ क्षयः पक्षविधः कालो भेषज्यग्रहणे नृणाम्। किञ्चित् क्षुधादिये जाते तथा दिवसभोजने। सायन्तने भोजने च सुक्षुधापि तथा निशि ॥"

तत्र प्रथमः कालः।

'प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः। लेखनार्थे च भेषज्यं प्रभाते नाश्नमाहरेत् ॥'

अथ द्वितीयः कालः।

'भेषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते। अरुचौ चित्रभोज्येषु मित्रं रुचिरमाहरेत् ॥ समानवाते विगुणे मन्देऽग्नौ वह्निदीपनम्। दद्याद्भोजनमध्ये च भेषज्यं कुशलो भिषक् ॥ व्यानकोपे तु भेषज्यं भोजनान्ते समाहरेत्। हिक्काश्वासैकदोषेषु पूर्व्वमुक्ते च भोजनात् ॥'

अथ तृतीयः कालः।

'उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि। ग्रासग्रासादिकं देयं भेषज्यं साध्यभोजने ॥ प्राणे प्रदुष्टे साध्यस्य भुक्तस्यान्ते प्रदीयते। औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात् त्रयीयकः ॥'

अथ चतुर्थः कालः।

सङ्कुमं हृच्च लट्टहृद्धिक्काश्वासगदेषु च। सान्नञ्च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ॥'

अथ पञ्चमः कालः।

'ऊर्द्ध्वगासु विकारेषु लेखने छेदने तथा। पाचने प्रयते देयमनन्नं भेषजं निशि ॥'

इति पञ्चमः कालः ॥

निरन्नस्य भेषजस्य गुणमाह।

'वीर्य्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हृत्यात्तदामयमसंशयमाशु चैव ॥ तद्बालवृद्धयुवतीष्वदुभिश्च पीतं ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयञ्च ॥'

सान्नस्य भेषजस्य गुणमाह।

'शीघ्रं विपाकमुपयात्यबलं न हिंस्या-दन्नाहृतं न च मुहुर्वेदनामिरेति। एतद्धितं स्थविरबालकृशाङ्गनाभ्यः प्राग्भोजनादुदगितं किल तच्च तद्वत् ॥'

सहृत् अन्नाहृतवत् भेषजमिति शेषः।

'औषधञ्चैव भुक्तं भोजनाग्रे यदौषधं पीतम्। न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥'

पीतमित्युपलक्षणम्। लीढ़ादि च।

'अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णासुमनः कुतः। लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ क्रमो दाहोऽल्पसदनं भ्रममूर्च्छाग्निरोरुजः। व्यक्तिर्बलग्लानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥'

अथ भेषजभक्षणविधिमाह हरीतः।

'देवान् गुरूंस्तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च। व्याधिघ्नञ्च समादाय श्रद्धया भेषजं भजेत् ॥ रसायनमिवर्षीणां देवानामिव चाप्तम्। सुधेवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥ ब्रह्मादयश्चिरद्वन्द्वभूचन्द्राकानिलानलाः। ऋषयः औषधिग्रामा भूमिर्देवाश्च पान्तु वः ॥'

इत्याद्याशिषः ॥

'औषधं हेमरजतस्रुद्भाजनपरिस्थितम्। पिबेदात्मजनस्याग्रे प्रसन्नवदनेक्षणः ॥ प्रम्लानस्तूपविष्टश्च पीत्वा पात्रमधोमुखम्।

निःक्षिप्याचम्य सुस्थितं ताम्बूलानुपयोजयेत् ॥'

अथ भेषजानां विधानानि।

'स्वरसश्च तथा कल्कः काथश्च हिमफाण्टकौ। क्षेया: कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥'

तत्रादौ स्वरसविधिः।

'आहृतान्तृणगाल्लक्षात् द्रव्यात् क्षुण्णात् समु-द्भवे।

यत्कल्किर्य्योडितो यश्च स्वरसो रस उच्यते ॥'

अथ कल्कविधिः।

'द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा भजलं भवेत्। प्रक्षिप्य गालयेद्वस्त्रे तच्चानं कर्षसम्मितम् ॥ कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमाचया। सितां गुड़ं समं दद्याद्दद्या देयाश्चतुर्गुणाः ॥'

अथ क्वाथविधिः।

'पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत्। स्थापित्वा क्वाथयेद्दग्ध्वा चतुर्भागावशेषितम् ॥ कषाये तु पलं यावद्दद्यात् षोड़शिकं जलम् ॥ षोड़शिकं षोड़शगुणम् ॥ * ॥

अथ हिमविधिः।

'क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक् षड़्भिर्गोरुपले: प्लुतम्। निशीथितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः ॥'

अथ फाण्टविधिः।

'क्षुण्णद्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत्। स्थापित्वा कुड़वोन्मानं ततस्तु आवयेत् पुटात् ॥ स स्यात् क्वथितद्रवः फाण्टस्तच्चानं हिपलोन्मितम्। सौद्रं सिता गुड़ादीस्तु कर्षमात्रान् विनिःक्षिपेत् ॥'*॥

अथ तण्डुलजलविधिः।

'कण्डितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत्। भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्व्वत्र कर्म्मसु ॥'

अथ मद्यविधिः।

'जले चतुर्गुणे पक्वे क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत्। स्थापित्वा मद्ययेत् सम्यक् तस्माच्च द्विगुणं पिबेत् ॥'

अथ चूर्णविधिः।

'अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम्। तत् स्याच्चूर्णं रजःशोदक्षमाच्चाकर्षसम्मितम् ॥ चूर्णं गुड़ः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता। चूर्णेषु भक्षितं क्षिप्रं देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् ॥'

अथ भावनाविधिः।

'द्रवेण यावता सम्यक् चूर्णं सर्व्वं प्लुतं भवेत्। भावनायाः प्रमाणन्तु चूर्णं प्रोक्तं भिषग्वरैः ॥'

अथ पुटपाकविधिः।

'पुटपक्वस्य कल्कस्य स्वरसो ग्राह्यते यतः। अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरा ख्यते मया ॥ पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपयोर्द्वारवर्णता। लेपश्च द्राक्षुलं स्थूलं कुर्य्याद्वस्त्रमाचकम् ॥ काश्मरीवटजम्बादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम्। पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥ कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिता बुधैः ॥

अथोष्णोदकविधिः।

'अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा।

अथवा क्वाथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥'

अथ क्षीरपाकविधिः ।

'क्षीरमष्टगुणं [illegible]त् क्षीराक्षीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरार्द्धशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत् ॥'

अथ घृतसिद्धविधिः ।

'[illegible]धादेयेन पुनः पाकात् घनत्वं सा क्रमक्रिया ।
सोऽवलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात् प्रलो-
ज्जिता ॥'

अथ वटिकाविधिः ।

'वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नामयटिका वटी ।
मोदको गुटिका पिण्डो गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते ॥
लेहवत् साध्यते वह्नौ गुडो वा शर्करापि वा ।
गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्मिश्रिता वटी ॥'

अथ सन्धानविधिः ।

'द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत् सन्धितं भवेत् ।
आसवारिष्टभेदैस्तत् प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥'

अथ धातूनां प्रोधनमारणविधिः । तत्र प्रोधनविधिः ।

[illegible]कृत्य पत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत् ।
तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
च कुलत्थानां कषायेत् त्रिधा त्रिधा ।
नः परेषाञ्च धातूनां प्रोधनं भवेत् ॥'

अथ स्वर्णस्य मारणविधिः ।

द्विगुणं सूतमर्क्षेण सह मर्दयेत् ।
समं गन्धं निरध्यादधरोत्तरम् ॥
ततो रुद्धा सरावेऽन्तर्मंपुटे ।
पिलैर्दद्यात् पुटान्येवं चतुर्दश ।
जायते भस्म गन्धो हेयः पुनः पुनः ॥'

अथ स्नेहपानविधिः ।

[illegible]विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ।
[illegible]तत् पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ॥

अथ पञ्चकर्माणि ।

मनं पञ्चाद्विरेकस्यानुवासनम् ।
पञ्च कर्माणि निरूहणोत्तरं तथा ॥

अथ फलवर्त्तिविधिः ।

[illegible]गुदे क्षिप्ता शुक्ला स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।
मैनो वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥

अथ नस्यप्रयोगविधिः ।

[illegible]कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं यदौषधम् ।
स्रावणं नस्यकर्मेति तस्य नाम द्वयं मतम् ॥

[illegible]पानविधिः ।

धमस्तु [illegible]: श्रमनो दृंहणस्तथा ।
रेचनः [illegible]मनो व्रणधूपनः ॥

अथ [illegible]सारणविधिः ।

तत्र गण्डू[illegible]
क्षेहक्षीर[illegible]र सम्यूर्णमाननम् ।
आपूर्य स्यं[illegible]गण्डूषधारणं ॥

[illegible]
वातपित्तकफ[illegible]कवलं सुखे ।
अर्द्ध निःक्षिप्[illegible]वेत् कथते विधिः ॥

अ[illegible]णम् ।

एतज्जिह्वासुखानां [illegible]कावबोधकैः ।

घ्राणेर्घर्षणमङ्गुल्या तद्वत्तं प्रतिसारणम् ॥

अथ स्वेदविधिः ।

स्वेदस्तद्विधः प्रोक्तस्तापोष्मास्वेदसंज्ञितः ।
उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातादिहारिणः ॥

अथ कर्णपूरणविधिः ।

स्वेदयेत् कर्णदेशन्तु किञ्चित्तु पार्श्वशायिनः ।
सक्थे: सक्थि रसेरुक्तैः कोणैः श्रोत्रं प्रपूरयेत् ॥
कर्णञ्च पूरितं स्नेहैस्तूलं पञ्चशतानि वा ।
सक्षमं वापि माषाणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदैः ॥
रसादेः पूरणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रशस्यते ।
तैलादेः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ॥*॥

अथालेपविधिः ।

अथालेपस्य नामानि लेपलेपनलिप्तयः ।
दोषघ्नो विग्रहो वर्ण्यः स च लेपस्त्रिधा मतः ।
न रात्रौ लेपनं कुर्यात् शुष्यमाणं न धारयेत् ॥

अथ शोणितस्रावणविधिः ।

शोणितं स्रावयेच्छस्त्रैरामयं प्रसमीक्ष्य च ।
प्रस्थं प्रस्थार्द्धमथवा प्रस्थार्द्धार्द्धमथापि वा ॥
प्रारम्भकाले स्वभावेन शोणितं स्रावयेन्नरः ।
त्वग्दोषव्यधिशोथाद्या न स्युः रुधिरपातनात् ॥

अथास्रोतनविधिः ।

क्वाथक्षौद्रासवस्नेहविन्दनां यत्तु पातनम् ।
द्वाङ्गुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्तमास्रोतनं हितम् ॥

अथ विडालकविधिः ।

विड़ालको वह्निर्लेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्त्तिते ।
तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत् ॥

अथ तर्पणविधिः ।

वातातपरजोहीने वेश्मन्यूष्मसमायिनः ।
आधारो माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डितौ ॥
समौ दृढावसम्बाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोषयोः ।
पूरयेद्घृतमण्डेन विलीनेन सुखोदके ॥

अथाञ्जनविधिः ।

"अथ सम्यग्दोषस्य प्राग्भक्षणमाचरेत् ।
अञ्जनं क्रियते नेत्रे तद्द्रव्यञ्चाञ्जनं मतम् ॥

अथ प्रत्यञ्जनविधिः ।

गतदोषमपेतासृ प्रपक्ष्यत् सम्यगञ्जसा ।
प्रशाम्यन्ति यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ॥

इति भावप्रकाशः ॥*॥

अथ भेषजकरणभक्षणदिनम् । तत्र तिथयः विष्टिभिन्नाः शोभनाः । वाराः रविसोमबुधबृहस्पतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि पुष्यफल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वभाद्रपदपुष्याभरण्यश्लेषाविशाखार्द्राभिन्नानि । जन्मर्क्षञ्च निषिद्धम् ।
"लग्नानि मिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि ।
तत्र गुरुबुधचन्द्रशुक्रेषु सत्सु प्रशस्तानि ॥"

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

(करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तत् यदुपकरणाय उपकल्प्यते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तेभ्यः । तद्विविधं अपाश्रयभेदात् दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयञ्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोप-

वासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयं संशोधनोपशमने चेष्टाश्च द्रष्टफलाः । एतयोरेव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च, तत्र यद्द्रव्यभूतं तदुपायाभिधास्यते । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनहर्षणभर्त्सनबधबन्धस्वप्नसंवाहनादिरमूर्त्तो भावः यथोक्ताः सिद्धुपायाश्च । यत्तु द्रव्यभूतं तदमनादिषु योगसूपैति । तस्यापीयं परीक्षा, इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणमेवंप्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन् ऋतौ एवं गृहीतमेवं निष्ठितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन् ऋतौ एवंविधस्य पुरुषस्येतावल्लम्बोषमपकर्षयति उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं भेषजमभूतञ्चानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति ।

इति चरके विमानस्थाने ८ अध्याये ॥)

भेषजाङ्गं, क्ली, (भेषजस्य औषधस्य अङ्गमवयवइव ।) अनुपानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भैक्षं, क्ली, (भिक्षाणां समूह इति । भिक्षा+भिक्षादिभ्योऽण् ।" ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।) भिक्षासमूहः । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥

अपि च ।

"भिक्षाशनमनुद्दिष्टयोगात् प्राकृतमाश्रमिभिर्मतम् ।
अयाचितन्तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतोशनसो वचनम् ॥

(भिक्षैव स्वार्थे अण् । भिक्षा ॥ भिक्षाभवे भिक्षालब्धे वा त्रि॥)

भैक्षजीविका, स्त्री, (भैक्षेण जीविका ।) भिक्षया जीवनोपायः । तत्पर्य्यायः । पैण्डित्यम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भैक्षभुक् [ज्] त्रि, भैक्षाशी । भिक्षाशी । भैक्षं भुङ्क्ते यः । इति कर्त्तरि क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥ (यथा, महाभारते १३ । ४६ । ३ ।
"गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जितान्नमकुत्सयन् ।
हविष्यभैक्ष्यभुक् चापि स्थानासनविहार-
वान् ॥")

भैमी, स्त्री, (भीमेनोपासिता भीमस्य इयं वेति । भीम+अण् ङीप् ।) भीमैकादशी । यथा, अथ भैमी । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"मृगशीर्षे शुक्लधरे माघे मासि प्रजापते ! ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
तिलस्नायी तिलोदर्त्ती तिहोमी तिलोदकी ।
तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिली नावसीदति ॥"

मत्स्यपुराणे ।

"यद्यहन्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत ! ।
अन्येष्वपि दिनेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम् ॥
ततः कथ्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशिनीम् ।
श्रुत्वा विधिमानेन गच्छ विष्णोः परं पदम् ॥
भीमतिथिं भैमीत्येव ख्यातां एकादशीम् ॥

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥

भैरवं

अपि च ।

पितामह उवाच ।

"माघमासे शुक्लपक्षे सूर्य्यर्क्षेण युता पुरा ।
एकादशी तथा चैषा भीमेन समुपोषिता ॥
आचर्य्यन्तु व्रतं कृत्वा पितृणामनृणी भवेत् ।
भीमद्वादशीति विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धिनी ॥
नक्तेन विनाप्येषा ब्रह्महत्यादि नाशयेत् ।
विनिहन्ति महापापं कुनृपो विषयं यथा ।
कुपुत्रस्तु कुलं यद्वत् कुभार्य्या च पतिं यथा ।
अधर्म्मश्च यथा धर्म्मं कुमन्त्री तु यथा नृपम् ।
अज्ञानेन यथा ज्ञानं शौचाशौचता यथा ।
अश्रद्धया यथा श्राद्धं सत्यश्चैवानृतं यथा ॥
हिमं यथोष्णमादत्तादनर्थश्चार्थसंचयः ।
यथा प्रकीर्णकाद्दानं तपो वै विस्मयाद्यथा ॥
अग्निहत्या यथा पुत्रो गावो दूरगतं यथा ।
क्रोधेन च यथा ध्यानं यथा विषमवर्द्धनात् ॥
यथा समीहनाद्गुह्यं फलानाञ्च यतव्रता ।
तथैव पापनाशाय प्रोक्तेयं द्वादशी शुभा ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः ।
युगपद्दुष्कृतानि नहि हन्ति त्रिपुष्करम् ॥
न चापि नैमिषक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं प्रभासकम् ।
कालिन्दी यमुना गङ्गा न रेवा न सरस्वती ॥
न चैव सर्व्वतीर्थानि एकादश्याः समानि च ।
न दानं न जपो होमो न चान्यत्सुकृतं क्वचित् ॥
एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
ततोऽप्येका महापुण्या इयमेकादशी परा ॥
अस्मिन् वराहवपुषः कृत्वा देहस्य घाटकम् ।
घटोपरि मयं पात्रं कृत्वा वै ताम्रभाजने ॥
सर्व्वबीजानि तत्र विप्राः सितवस्त्रावगुण्ठिते ।
सहिरण्यप्रदीपाद्यैः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
वराहाय नमः पादौ क्रोडाकृतिं नमः कटिम् ।
नाभं गम्भीरघोराय उरःश्रीवत्सधारिणे ॥
बाहुं सहस्रशिरसे ग्रीवां सर्व्वेश्वराय च ।
मुखं सर्व्वात्मने पूज्य ललाट प्रभवाय च ।
केशाः श्रुतमयत्वाय पूज्या देवस्य चक्रिणः ॥
विधिना पूजयित्वा तु कृत्वा जागरणं निशि ।
श्रुत्वा पुराणं देवस्य माहात्म्यं प्रतिपादकम् ॥
ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां तु याचकाय शुभाय च ।
कनककोड़सहितं सन्निवेद्य परिच्छदम् ॥
पश्चात्तु पारणं कुर्य्यान्नासिलग्नः सुहृद्वृतः ।
एवं कृत्वा नरो विप्रा न भूयः स्तनपो भवेत् ॥
उपोष्यैकादशीं पुण्यां सुप्तश्चे वै जगत्पतेः ।
मनोऽभिलषितावाप्तिः कृत्वा सर्व्वव्रतादिकम् ॥"

इति गारुड़े एकादशीमाहात्म्ये १२७ अध्यायः ॥ (भीमस्य राज्ञः अपत्यं अण् स्त्री । भीमराजनन्दिनी दमयन्ती । यथा, महाभारते । ३ । ६४ । ११ ।

"नाविष्यत् सा नृपसुता भैमी तच्चाथ कस्यचित् ।")

भैरवं, त्रि, (भीरोरिदं वासकृत् । भीरु + अण् ।) भयानकम् । इत्यमरः । १ । ७ । २० । (यथा, महाभारते । १ । १६४ । २७ ।

५१५
भैरवः

"मध्ये च कटीदेशे गृह्य वामेन पाणिना ।
तदन्तो द्विगुणं चक्रे रुवन्तं भैरवं रवम् ॥")
अस्य पर्य्यायाः भयङ्करशब्दे दृश्याः ॥

भैरवः, पुं, (भीर्भयङ्करो रवो यस्य । इति भीरव । ततः स्वार्थे अण् ।) शङ्करः । इति मेदिनी । वे ४६ ॥ भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नदविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ रागभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥* ॥ अथ भैरवागमोक्तपञ्चत्वं यथा,

"दैत्याधिपः समुत्पत्य हरोरसि गदां क्षिपत् ।
संस्थितस्तु महायोगी सर्व्वाधारः प्रजापतिः ॥
गदापातक्षतादस्मात् चतुर्धास्रगथापतत् ।
पूर्व्वधारासमुद्भूतो भैरवोऽग्निसमप्रभः ॥
विद्याराजेति विख्यातः पद्ममालाविभूषितः ।
तथा दक्षिणधारोत्थो भैरवः प्रेतमास्थितः ॥
कामराजेति विख्यातः कृष्णाञ्जनसमप्रभः ।
नागराजेति विख्यातश्चक्रमालाविभूषितः ॥
पश्चाद्धारोद्भवो भैरवः शूलभूषितः ।
सच्छन्दराजेति विख्यात इन्द्रायुधसमप्रभः ॥
भूयिष्ठाद्धारजाताभो भैरवः फलभूषितः ।
ख्यातो लम्बितराजेति शोभाञ्जनसमप्रभः ॥
ततोऽभूद्धेवराजेति भैरवः क्षतजाद्धरः ।
उग्रराजो बभूवाथ क्षतजाद्भैरवोऽपरः ॥
एवं हि सप्तरूपोऽसौ कथ्यते भैरवो मुने ! ।
विघ्नराजोऽष्टमः प्रोक्तो भैरवाश्चकमुच्यते ॥"

इति वामनपुराणे अन्धकवधप्रस्तावे भैरवप्रादुर्भावे ६७ अध्यायः ॥ * ॥

प्रारम्भीयदुर्गापूजायां अष्टौ पूज्यभैरवा यथा,

"आदौ महाभैरवश्च संहारभैरव तथा ।
असिताङ्गभैरवश्च रुरु भैरवमेव च ॥
ततः कालं भैरवश्च क्रोधभैरवमेव च ।
ताम्रचूड़ं चन्द्रचूड़ं अन्ते च भैरवद्वयम् ॥
एतान् संपूज्य मध्ये च नवदुर्गाश्च पूजयेत् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे दुर्गोपाख्याने ६१ अध्यायः ॥

ताम्रचूड़चन्द्रचूड़योः स्थाने कपालभैरवरुरुभैरवौ द्वौ । इति तत्रैव गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥* ॥ अपि च ।

"असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः ।
कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः ॥"

इति तन्त्रसारः ॥* ॥

शिवगणाधिपभैरवो यथा,—

"नन्दी भृङ्गी महाकालो वेतालो भैरवस्तथा ।
अङ्गं भूत्वा महेशस्य वीतभीतास्तपोधनाः ॥
यैर्मानुषशरीरेण प्राप्तिरे तपसो बलात् ।
गणानामाधिपत्यन्तु ते जानन्ति हरं परम् ॥"

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥* ॥

करवीरपुरराजचन्द्रशेखरपत्नीतारावतीगर्भे महादेवाज्ञातपुत्रः । स च पुरा भृङ्गी बभूव पार्व्वतीशापात् वानरमुखो भूत्वा भैरव इति नाम्ना स्थातः । यथा,—

"प्राविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥
कामाक्षमाने तस्यान्तु मध्ये जातं सुतद्वयम् ।
अभवन्मुखशाखाढ्यौ । चक्षुः शाखाष्टशाननम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदो मुनिसत्तम ! ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत भीमः पुत्रो भयङ्करः ।
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ॥"

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥* ॥

अपि च ।

"योऽसौ भृङ्गी हरसुतो महाकालोऽपि भर्गजः ।
तावेव गौरीशापेन सम्भय नरयोनिजौ ॥
वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां नृपवेश्मनि ।
यथा भृङ्गिमहाकालावुत्पन्नौ प्राक् तथा शृणु ।
योऽसौ महाभैरवाख्यः सकायः शारभो हरः ।
भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरात्मजः ॥"

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥* ॥

दर्शयाग्यग्निस्थभैरवो यथा, —

"तत्रस्थं भैरवं देवं भर्गमङ्गसमुद्भवः ।
दर्शयाग्ये वरगिरौ स्वर्गस्थोपमभूमिगः ॥
योऽसौ शारभरूपस्य मध्यखण्डादिभैरवः ।
स एव भैरवाख्योऽयं पञ्चवक्त्रस्य मन्त्रकैः ।
संपूज्यतत्र मतिमान् स याति शिवलोकताम् ॥"

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥* ॥

भैरवस्य मन्त्रो यथा,—

"केवलः मप्तरो ह्यादि: षडक्षरसमन्वितः ।
चन्द्रबिन्दुसमायुक्तं हृदयोपस्य बीजकम् ॥
भैरवं पावनाथन्तु वनमालिनमक्षयम् ।
वामाङ्केन तु संयोज्य पूजयेत्तु विधानतः ॥
सप्तरो द्वादशस्वरविभूषितौ समन्वितौ ।
महाभैरवमन्त्रोऽयं भैरव तेन पूजयेत् ॥"

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥* ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

"भैरवः पावनाथश्च रक्तगौरश्चतुर्भुजः ।
गदां पद्मञ्च शक्तिञ्च चक्रञ्चापि करेण च ।
बिभ्रद्देयाः पुरोभागे पूज्योऽयं विष्णुरूपधृक् ॥"

इति तत्रैव ६० अध्यायः ॥* ॥

अस्य गायत्री यथा,—

"महाभैरव विद्महे कालिरूपाय धीमहि ।
तन्नः कालो भैरवस्तु देवो नित्यं प्रचोदयात् ॥
एषा भैरवरूपस्य गायत्री मे प्रकीर्त्तिता ।
यथेष्टमांसमद्यादिभोजनाय मया धृता ॥
महाभैरवरूपोऽयं तथा स्मरतिमङ्गले ।
अयन्तु वाम्यभावेन पूज्यो मद्यादिभिः सदा ॥"

इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

अथ महाविद्यादीनां भैरवनिरूपणं यथा,—

शिव उवाच ।

"शृणु चार्व्वङ्गि सुभगे ! कालिकायाश्च भैरवम् ।
महाकालं दक्षिणाया दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥
महाकालेन वै सार्द्धं दक्षिणा रमते सदा ।
तारायाः दक्षिणे भागे अक्षोभ्यं परिपूजयेत् ॥
समुद्रमथने देवि ! कालकूटं समुत्थितम् ।
सर्व्वे देवाः सदाराश्च महाक्षोभमवाप्नुयुः ॥
क्षोभादिरहितं यस्मात् पीतं हालाहलं विषम्
अतएव महेशानि ! अक्षोभ्यः परिकीर्त्तितः ॥

तेन सार्द्धं महामाया तारिणी रमते सदा ।
महात्रिपुरसुन्दर्या दक्षिणे पूजयेत् शिवम् ॥
पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रञ्च प्रतिवक्त्रं सुरेश्वरि ! ।
तेन सार्द्धं महादेवी सदा कामकुतूहला ॥
अतएव महेशानि ! पञ्चमीति प्रकीर्त्तिता ।
श्यामदुर्भुवनसुन्दर्या दक्षिणे चाम्बकं यजेत् ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले या चाद्या भुवनेश्वरी ।
अतया रमते तेन चाम्बकस्तेन कथ्यते ॥
मणिकाञ्च समाख्यातः सर्व्वतन्त्रे पपूजितः ।
भैरव्या दक्षिणे भागे दक्षिणामूर्त्तिसंज्ञकम् ॥
पूजयेत् परयत्नेन पञ्चवक्त्रं नमेव हि ।
छिन्नमस्तादक्षिणांशे कबन्धं पूजयेत् शिवम् ॥
कबन्धपूजनाद्देवि ! सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
धूमावत्यां महाविद्या विधवारूपधारिणी ॥
वगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत् ।
महारुद्रेति विख्यातं जगत्संहारकारकम् ॥
मातङ्गीदक्षिणांशे च मतङ्गं पूजयेत् शिवम् ।
तमेव दक्षिणामूर्त्तिं जगदानन्दकारकम् ॥
कमलाया दक्षिणांशे विष्णुरूपं सदाशिवम् ।
पूजयेत् परमेशानि ! स सिद्धो नात्र संशयः ॥
पूजयेदन्नपूर्णाया दक्षिणांशे च रूपकम् ।
महामोक्षप्रदं देव दशवक्त्रं महेश्वरम् ॥
दुर्गाया दक्षिणे देशे नारदं परिपूजयेत् ॥
नकारः सृष्टिकर्त्ता च दकारः पालकः सदा ।
रेफः संहारकर्त्तास्यादारदः परिकीर्त्तितः ॥
अन्यासु सर्व्वविद्यासु ऋषयः परिकीर्त्तिताः ॥
स एव तस्या भर्त्ता च दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥"

इति तोडलतन्त्रप्रथमपटले ॥

(भैरवबलिविधयः । यथा, कालिकापुराणे ।
पक्षिणः कच्छपाद्याश्च मत्स्या नवविधा मृगाः ।
महिषो गोधिका गावश्छागो वभ्रुश्च शूकरः ।
खड्गश्च क्रमणामारश्च गोधिका शरभो हरिः ।
शार्दूलश्च नरश्चैव स्वगात्ररुधिरस्तथा ॥
चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्त्तिताः ।
बलिभिः साध्यते मुक्तिर्बलिभिः साध्यते दिवम् ॥)

अथ भैरवरागस्य विवरणम् । हनुमन्मते षड्-रागमध्ये प्रथमरागः । महादेवमुखान्निर्गतः । अस्य जातिः औडवः । अर्थात् धैवतनिषाद-षड्जगान्धारमध्यममिति पञ्चस्वरमिलितः । अस्य ग्रहं धैवतस्वरः । प्रारम्भौ प्रातःकालः अस्य गानसमयः । रागमालायाम् अस्याकारः महादेवाकारवत् । अर्थात् सुन्दर-सन्न्यासी । भस्मभूषितवदनः । जटामस्तकः । जटापतद्गङ्गाजलः । कङ्कणभूषितहस्तः । ललाटार्द्धचन्द्रः । त्रिनेत्रः । सर्पवेष्टितस्कन्धबाहुः । भालतिलकः । स्कन्धस्थहस्तिचर्म्मा । अथवा व्याघ्रचर्म्मोपविष्टः । गलमुण्डमालः । त्रिशूल-हस्तः अथवा सम्मुखप्रोथितत्रिशूलः । पार्श्वस्थपुरुषः । अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा । भैरवी वेगटी मधुमाधवी सिन्धवी वङ्गाली च । अस्याश्चौ पुत्राः । यथा । हर्षः तिलकः पुरीषः माधवः सुहृद् बलनेहः मधुः पञ्चमश्च ।

कल्लिनाथमते तु भैरवस्त्वनुर्थरागः । अस्य रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुज्जरी भाषा वेलावली कर्णाटी रगनंसा षड्हंसीति च केचित् । एतन्मते पूर्व्ववत् अष्टौ पुत्राः । किन्तु तिलकपुरीषयष्ठमसुहस्थानेषु देवग्रावललित-मालकौशिवलावला लिखिताः । सोमेश्वर-मतेऽपि रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुज्जरी रेवा गुणकली बङ्गाली बहुली च । तन्मते रागिण्या सहास्य गानसमयो योज्यः ॥ भरतमते तु अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । मधु-माधवी ललिता वराटी वाह्लाकली भैरवी च । तन्मतेऽपि अस्याष्टौ पुत्राः । यथा देवग्रावः ललितः हर्षः विलावलः माधवः वङ्गालः वैभासः पञ्चमश्च । एतासाष्टौ भार्य्या यथा । सुहा वेलावली सोरठी कुम्भारी अन्दाही बहुलगुज्जरी पटमञ्जरी भिरवी चा इति सङ्गीत-शास्त्रम् ॥ * ॥ मतान्तरे भैरवरागस्य भार्य्या यथा । भैरवी बङ्गाली वराटी मध्यमा मधु-माधवी सिन्धवी च । तत्पुत्रा यथा । कोशकः अजयपालः श्यामः खरतापः शूद्रः ढोलश्च । तत्पुत्रवध्वो यथा । अष्टौ रेवा बहुला मोहिनी रम्भेला सुहा च । अत्र श्लोभा इति साधुः पाठः । इति नारदपुराणम् ॥

(नागभेदः । यथा, महाभारते । १।५७।६६ ।
"भैरवो मुखवैदाङ्गः पिशङ्गश्चोडुपारकः ॥")

भैरवी, स्त्री, (भैरव + ङीप् ।) चामुण्डा । यथा,
"चामुण्डा चण्डिका चर्म्ममुण्डा मार्जारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥"

इति हेमचन्द्रः । २।१२०॥

भैरवीविशेषा यथा । त्रिपुरभैरवी १ सम्पत्-प्रदा भैरवी २ कौलेशभैरवी ३ सकलसिद्धिदा भैरवी ४ भयविध्वंसिनी भैरवी ५ चैतन्यभैरवी ६ कामेश्वरी भैरवी ७ षट्कूटा भैरवी ८ नित्या भैरवी ९ रुद्रभैरवी १० भुवनेश्वरी भैरवी ११ त्रिपुरबाला भैरवी १२ नवकूटा भैरवी १३ अन्नपूर्णा भैरवी १४ । आसां मन्त्रा यथा,—

अथ त्रिपुरभैरवी ।

"वियद्भृगुहुताशस्थो भौतिको बिन्दुशेखरः ।
वियत्सादिरमेन्द्राग्निस्थितं वामाक्षिबिन्दुमत् ॥
आकाशभृगुवह्निस्थो मनुः सर्गेन्दुखण्डवाम् ।
पञ्चकूटात्मिका विद्या तेद्या त्रिपुरभैरवी ॥"१॥

अथ सम्पत्प्रदा भैरवी ।

यथासौ त्रिपुरा बाला तथा त्रिपुरभैरवी ।
सम्पत्प्रदा नाम तस्याः शृणु निर्म्मलमानसे ॥
शिवचन्द्रौ वह्निसंस्थौ वागभवं तदनन्तरम् ।
कामराजं तथा देवि ! शिवचन्द्रान्वितं ततः ॥
पृथ्वीबीजान्तवह्न्याढ्यं तार्त्तीयं शृणु वल्लभे ! ।
शक्तिबीजे महेशानि ! शिववह्नी नियोजयेत् ॥
कुमार्य्याः परमेशानि ! क्षित्वा सर्गन्तु वेन्दवम् ।
त्रिपुरा भैरवी देवी महासम्पत्प्रदा प्रिये ! ॥२॥

अथ कौलेशभैरवी ।

सम्पत्प्रदाभैरवीवद्विद्धि कौलेशभैरवीम् ।
हृमाद्या सैव देवेशि ! त्रिषु बीजेषु पार्व्वति ! ।
इयन्तु सद्यराद्या स्यात् पूजाध्यानादिकं तथा ॥ ३ ॥

अथ सकलसिद्धिदा भैरवी ।

एतस्या एव विद्याया आद्यन्ते रेफवर्জिते ।
तदेयं परमेशानि ! ज्ञात्वा सकलसिद्धिदा ।
सम्पत्प्रदाभैरवीवत् ध्यानपूजादिकं तथा ॥४॥

अथ भयविध्वंसिनी भैरवी ।

सम्पत्प्रदा भैरवी आद्यन्ते रेफरहिता चेत्तदा भयविध्वंसिनी भैरवी भवति । दक्षिणामूर्त्ती तथादर्शनात् । पूजादिकन्तु सम्पत्प्रदावत् ॥ ५ ॥

अथ चैतन्यभैरवी ।

"वागभवं बीजमुच्चार्य्य जीवप्राणसमन्वितम् ।
सकला भुवनेशानी द्वितीयं बीजमुद्धृतम् ॥
जीवं प्राणं वह्निसंस्थं शक्तिस्वरसमन्वितम् ।
विसर्गाढ्यं महेशानि ! विद्या त्रैलोक्यमालिका ॥"

ऋष्यादिन्यासः । शिरसि दक्षिणामूर्त्तये ऋषये नमः । मुखे पङ्क्तिश्छन्दसे नमः । हृदि चैतन्यभैरवी देवतायै नमः ॥ ६ ॥

अथ कामेश्वरी भैरवी ।

"कामेश्वरी च रुद्राणी पूर्व्वसिंहासने स्थिता ।
एतस्या एव विद्याया बीजहयमुदाहृतम् ॥
तदन्ते परमेशानि ! नित्यक्लिन्ने मदद्रवे ।
एतस्या एव तार्त्तीयं रुद्राणी परमेश्वरि ! ॥७॥

अथ षट्कूटा भैरवी ।

डाकिनी राकिणी बीजे लाकिनी काकिनी-युगम् ।
शाकिनी हाकिनी बीजे आद्यन्ते सुरसुन्दरि ! ॥
आद्यमैकारसंयुक्तमन्यदीकारमण्डितम् ।
शक्तिस्वरान्वितं देवि ! तार्त्तीयं बीजमालिखेत् ।
बिन्दुनादकलाक्रान्तं त्रितयं भूलसम्भवे ! ॥ ८ ॥

अथ नित्या भैरवी ।

एतस्या एव विद्यायाः षड्वर्णान् क्रमशः स्थितान् ।
विपरीतान् वदेत् प्रौढ़े ! विद्वेषे भोगमोक्षदा ।
न्यासपूजादिकं सर्व्वमस्याः पूर्व्ववदाचरेत् ॥ ९ ॥

अथ रुद्रभैरवी ।

शिवचन्द्रौ मादनान्तं फान्तं वह्निसमन्वितम् ।
शक्तिभिन्नं बिन्दुनादकलाढ्यं वागभवं प्रिये ! ॥
सम्पत्प्रदाया भैरव्याः कामराजं तदेव हि ।
सदाशिवस्य बीजन्तु महासिंहासनस्य च ।
एषा विद्या महेशानि ! वर्णितुं नैव शक्यते ॥१०

अथ भुवनेश्वरी भैरवी ।

हृमाद्यं वागभवाद्यं हसकाढ्यं सुरेश्वरि ! ।
भूबीजं भुवनेशानी द्वितीयं बीजमुद्धृतम् ।
शिवचन्द्रौ महेशानि ! भुवनेशी च भैरवी ॥११॥

अथ त्रिपुरबाला भैरवी ।

अधरो बिन्दुनामाढ्यं चन्द्रस्यः शशी युतः ।
द्वितीयं भृगुसंयुक्तो मनुस्तार्त्तीयमीरितम् ।
एषा बालेति विख्याता त्रैलोक्यवशकारिणी ॥१२

अथ नवकूटा बाला ।

बालाबीजत्रयं देवि ! कूटत्रयं नवाक्षरी ।
वियत्कूटत्रयं देवि ! भैरव्या नवकूटकम् ॥१३॥

भोः

अन्नपूर्णा भैरवी ।
प्रणवं भुवनेशानि ! श्रीबीजं कामबीजकम् ।
हृदन्ते भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ठद्वयलं विह्निजायां विशदक्षरी ॥ १४ ॥"
इति तन्त्रसारे भैरवीमन्त्रपरिच्छेदः ॥ रागिणी विशेषः । सा च भैरवरागस्य पत्नी । यथा,—
"भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।
पञ्चाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः ॥"
मतान्तरे मालवरागस्य पत्नी । यथा,—
धानसी मालसी चैव रामकोरी च मिन्धुड़ा ।
व्याघ्रावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥"
अस्या ध्यानं यथा,—
"सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे
सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।
तालप्रयोगप्रतिबद्धगीति-
र्गौरीतनूर्नारद भैरवीयम् ॥"
अस्या गानसमयः पूर्ब्बाह्णकालः । यथा,—
"विभाषा ललिता चैव कामोदी पठमञ्जरी ।
रामकीरी रामकेली वेलोयारी च गुज्जरी ॥
देशकारी च सुभगा पञ्चमी च गड़ा तुड़ी ।
भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
एताः पूर्ब्बाह्णकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥
हनुमत्मते एषा सम्पूर्णजातिः । अस्याः सप्तस्वरविन्यासक्रमः मध्यमाद्यमर्धवतनिषादषड़्जर्षभगान्धाराल्पः । अस्या गृहं मध्यमस्वरः । प्रारब्धौ प्रभाते अस्या गानसमयः । रागमालायां अस्याः स्वरूपम् । अल्पवयस्का । सुरूपा । सुनेत्रा । विस्तारवदना । पिङ्गलकेशा । कोमलाङ्गी । रक्तवर्णा । श्वेतवसना । गलद्गोमितचम्पकमाला । प्रफुल्लपद्मयुक्तपर्व्वतगृहायां शिवपूजापरायणा । तत्र मञ्जीरवादका गायन्ति च ॥ * ॥ कल्लिनाथसोमेश्वरभरतमतेष्वेवम् ॥
भैषजं क्ली, (भेषजमेव संज्ञायां स्वार्थे वा अण् ।) लाघवकर्म्मणी । इति जटाधरः ॥ भेषजञ्च ॥
भैषज्यं, क्ली, (भेषजमेवेति । भेषज + "अनन्तावसथेतिहभेषजाज् ञ्यः ।" ५ । ४ । २३ । इति ञ्यः ।) औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
(अस्य पर्य्यायो यथा,—
"भैषज्यं भेषजञ्चायुर्दयमगदमौषधम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।"
इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
भोः, [स्] अ, (भातीति । भा + बाहुलकादुङोसिः ।) सम्बोधनम् । तत्पर्य्यायः । ओट् २ पाट ३ अङ्ग ४ हे ५ है ६ । इत्यमरः ।३।४।७॥ हंहो ७ हुम् ८ हो ९ अरे १० अये ११ अयि १२ । इति भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३ । ५२ ।
"भो भो विप्रेन्द्र ! बुध्यस्व बुद्ध्या बोधं बुधात्मक ! ।")
प्रश्नः । विषादः । इति शब्दरत्नावली ॥

भोक्ता

भोक्तव्यं त्रि, (भुज + कर्म्मणि तव्यत् ।) भोजनीयम् । भोज्यम् । यथा,—
"यत्रेन भगितोहस्ताङ्गोक्तव्यं पतिबन्धनम् ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
"अलाबु वर्त्तुलाकारा वार्त्ताकी दुग्धवर्णिका ।
प्राणान्तेऽपि न भोक्तव्या दुग्धवर्णा कलम्बिका॥"
इति कर्म्मलोचनञ्च ॥
(कर्म्मजन्ये अनुभवनीये । यथा च देवीभागवते । १२ । ७ । २८ ।
"प्रारब्धं किल भोक्तव्यं शुभं वाऽथवा शुभम् ।
उद्यमस्तद्वये नित्यं कार्य्यस्ते मच्चया ॥")
भोक्ता [क्तृ] त्रि, (भुज् + कर्त्तरि तृच् ।) भोजनकर्त्ता । यथा,—
"यत्रेश्वरो हृषीकेशः
भोक्ताद्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।"
इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥
सुखादिभोगकर्त्ता यथा,—
"कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता सदा ।
भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥
अथ भोक्तृलक्षणं यथा, पाकराजेश्वरे ।
"स्नातः सुधौतस्दुमुन्दरवस्त्र ॥ मालास्तत्कालधौतचरणः सह पुत्रमित्रैः ।
सर्व्वो प्रसन्नहृदया रसपाकवद्यां
भोक्ता विशेष मतवं हि महात्मवेदी ॥
स्दुतूलमय स्थले चारुवस्त्रावगुण्ठिते ।
आसने प्राङ्मुखो भोक्तोपविशेद्दारुपादुकसुखः ॥"
(भोजनकर्त्रे यथा, —
"यदा कारणमामाद्य भोक्तृणां कुरुतोऽपि वा ।
अनेकदश्ययोगित्वाच्छास्त्रतस्तान् विनिर्दिशेत् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
"भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ ।
सुगन्धिपुष्पररचिते रम्ये देशेऽथ भोजयेत ॥"
इति च तत्रैव तदध्याये ॥
यथा च सांख्यशास्त्रे भोक्ता भोगकर्त्ता पुरुषः । अत्र भोगज्ञाने भोक्तृज्ञानं भवतीति तल्लक्षणमाह । "विशेषमानो भोगः ।" इति सांख्यसूत्रम् । १ । १०४ ॥ पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्य्यवसानं यस्यैतादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः । राज्ञो भृत्यवर्गः यथा, स्वामिने भोग्यजातमर्पयति, तथा इन्द्रियाणि विषयजातं स्वस्वग्रहणं गृहीत्वा अन्तःकरणप्रतिबिम्बिताय पुरुषाय अर्पयन्ति, स च पुरुषः प्रतिबिम्बग्रहणमात्रेण विषयजातं भृत्यवत् प्रकाशयतीत्यर्थः । पुरुषस्य भोगः प्रतिबिम्बादानमात्रं अन्यथात्वं पुनर्नहि । इष्टस्य परिणामरूपो भोगः पुरुषे निषिध्यते । "चर्द्दि भोग इवात्मनि ।" इत्यादिभिरिति । यतोऽतः तया पुरुषः भोगकर्त्ता वा भोक्ता ॥" इति तल्लक्ष्ये विज्ञानभिक्षुः ॥
भोक्ता [क्तृ] पुं, (भुङ्क्ते भोगरूपेणेति, भुनक्ति पालयतीति वा भुज + तृच् ।) विष्णुः । यथा, —

भोग:

"भोजनाभोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ।"
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
भर्त्ता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥
भोगः, पुं, (भुज्यतेऽसौ इति । भुज + घञ् ।) सुखम् । स्त्र्यादिस्मृतिः । पर्य्यायभोगौ स्मृतिभोगिः । ज्यादिना हस्त्यश्वादिकर्म्मकरणाच्च स्मृतिः । सर्पस्य फटा । सर्पशरीरम् । इत्यमरभरतौ । ३ । ३ । २३॥ (यथा, रघौ । १२ । ५१ ।
"लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविः
प्रभुभौमपरिवेषमण्डलः ।
वैनतेयपरिमित्तस्य भोगिनः
भोगवेष्टित इव स्थितो मणिः ॥")
धनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३६ । ६ ।
"हिरण्ययमुतभोगं समान हस्तो दस्यून् प्रार्य्यं वर्णमावत् ॥"
"हिरण्ययं सुवर्णमयं भोगं धनम् ॥" इति तद्भाष्ये सायणः ॥) गृहम् । (यथामुक्तमेव मल्ले । "भोगशब्दश्चाख्याते भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो गृहं वा समान अर्थिभ्यो ददौ ।" इति सायणः ॥) पालनम् । अभ्यवहारः । इति मेदिनी । गे, १६ ॥ सर्पः । देहः । मानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पुण्यपापजननयोग्यकालः । यथा,
"अतीतानागतौ भोगौ नाडः पञ्चदश स्मृतः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वे संक्रान्तिप्रकरणम् ॥
(पुरम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २६ । ६ ।
"नव यदस्य नवतिश्च भोगान्
साकं वज्रेण मघवा विवृश्चत् ।"
भोगान् पुराणि । इति तद्भाष्ये सायणः ।)
भस्मादीनां भोगो यथा । त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः ।
"प्रथितामहेन यद्दत्तं तत्पुत्रेण विना च तत् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः ॥
पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।
त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्रैकपूरुषः ॥
नारदः ।
तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण भोक्तव्यः संप्राप्तो न तं भोगो निवर्त्तयेत ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
विभवभेदः । यथा
"कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता सदा ।
भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥
(गृहभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १२ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । औक्थे ॥
"यदि स्याद्दारवात्स्त्र्यं तदा चापः प्रकोपिनः ।
मारुतोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमत्तिका हि मञ्चानां शुक्तटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः समाख्याता स्तथा परिघतल्पकः ॥
असंहार्य्यास्तु षड्व्यूहा भोगशृङ्गाश्च पञ्चधा ॥")

भोगगृहं, क्ली, (भोगार्थं गृहम्।) वासगृहम्। यथा,—
"वासागारं भोगगृहं कन्यापत्न्याटनिष्कुटाः।"
इति हेमचन्द्रः॥
भोगदेहः, पुं, (भोगहेतुको भोगसाधको वा देहः।) स्वर्गनरकभोगार्थं सूक्ष्मशरीरम्। यथा,—
"क्षये सप्तिलोकस्थो नरः संजायतेऽतः परम्।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते॥"
इति आह्नतत्त्वम्॥
अपि च।
"शृणु देहविचारणां कथयामि यथागमम्।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम्।
देहिनां देहबीजस्य सृष्टिः सृष्टिविधौ परम्॥
पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्म्मितो भवेत्।
स क्रमिर्भो नश्वरस्य भस्मसात्व भवेदिह॥
शुद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवपुरुषः स्मृतः।
बिभर्त्ति सूक्ष्मदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे॥
स देहो न भवेद्वह्नौ ज्वलदग्नौ यमालये।
जले न नष्टो देहो वा प्रहारे मुच्चिरे क्षये॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा।
तप्तदर्वे तप्तलोहे तप्तपाषाण एव च॥
प्रतप्तप्रतिमाग्नेयेष्वग्न्युपलमेरुषु च।
न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव च।
कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः॥
भोगपालः, पुं, (भोगं भोगसाधनमश्वादिकं पालयतीति। भोग+पालि+अण्।) अश्वरक्षकः। इति शब्दमाला॥ भोगरक्षके त्रि॥
भोगपिप्पलिका, स्त्री, (भोगे पिप्पलिका इव, तद्वदल्पत्वात्।) क्षुधा। इति हारावली॥
भोगभूमिः, स्त्री, (भोगार्थेव भूमिः।) सुखस्थानम्। भारतवर्षातिरिक्तवर्षम्। यथा,
"तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने!।
यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः॥"
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः॥
भोगवती, स्त्री, (भोगः सर्पशरीरं भूम्ना अस्त्यस्या इति। भोग+मतुप् मस्य वः। "शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्।" ४।१।७३। इति ङीन्।) पातालगङ्गा। नागपुरी। इति मेदिनी। ते, २१४॥ (नागपत्नी। यथा महाभारते। १।२०२।३२।
"नच भोगवतीं मन्ये न गत्वर्वीं न मानुषीम्।"
गङ्गा। यथा, च कार्त्तीखण्डे। २६।१२८॥
"भद्रा भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी।"
तीर्थभेदः। यथा, महाभारते। ३।८५।७५॥
"तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः।")
भोगवान्, [त्] पुं, (भोगः फणः कायो वा भूम्ना अस्त्यस्येति। भोग+मतुप् मस्य च वत्वम्।) सर्पः। इति मेदिनी। ते, २१४॥ नाट्यम्। गानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भोगविशिष्टे त्रि॥
भोगसद्म, [न्] क्ली, (भोगार्थं उपभोगार्थं सद्म।) वासगृहम्। यथा,—
"गर्भागारं वासगृहं भोगसद्मापवाधकम्।"
इति शब्दरत्नावली॥
भोगार्ह्य, क्ली, (भोगाय अर्हतीति अर्ह+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्।) धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
भोगावली, स्त्री, (भोगानां आवली श्रेणिर्यस्याम्।) स्तुतिपाठकस्य स्तुतिः। इति जटाधरः॥ (यथा माघे। ५।६७।
"भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेठुः।"
भोगावलीः प्रबन्धान्। इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) नागपुरी। इति हेमचन्द्रः॥
भोगावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति। आ+वस्+अधिकरणे घञ्। भोगार्थो वा आवासः।) वासगृहम्। इति हारावली॥
भोगिकः, पुं, (भोगे अश्वभोगे नियुक्त इति। भोग+बाहुलकात् ठन्।) अश्वरक्षकः। इति शब्दमाला॥
भोगिकान्ता, पुं, (भोगिनां कान्तः प्रियः।) वायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
भोगिनी, स्त्री, (भोगः अस्या अस्तीति। भोग+इनिः। ङीप्।) महिषीभिन्नभूपपत्नी। इत्यमरः। २।६।५॥
भोगिवल्लभं, क्ली, (भोगिनां वल्लभं प्रियम्।) चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥
भोगी, [न्] पुं, (भोगोऽस्यास्तीति। भोग+इनिः।) सर्पः। इत्यमरः। १।७।८। (यथा, विष्णुपुराणे। १।३।२३।
"एकांशेन तु त्रैलोक्यं सृष्ट्वा नारायणात्मकः।
भोगिपर्य्यागतः शेते त्रैलोक्यव्यासहेलितः॥"
भोगयुक्तः। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४१४।
"भवतालिङ्गि सुभङ्गी जातः किल भोगिचक्रवर्त्ती त्वम्॥")
ग्रामपात्रः। नृपः। इति मेदिनी। ने, १०२। नापितः। इति विश्वः॥ वेश्यावृत्तिकरः। इति हेमचन्द्रः॥
भोगीन्द्रः, पुं, (भोगिनामिन्द्रः।) अनन्तदेवः। इति शब्दरत्नावली॥
भोगीशः, पुं (भोगिनामीशः।) अनन्तदेवः। इति शब्दरत्नावली॥
भोग्यं, क्ली, (भुज+ण्यत्।) धनम्। धान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ भोगमर्हतीति। भोग+यत्। भोगार्हे त्रि॥ (यथा, कामन्दकीये। ५।८१।
"यथा रत्नेच निपुणं पुंस्यं कण्टकिशाखया।
फलाय लगुडः कार्य्यस्तद्वद्भोग्यमिदं जगत्।")
व्याधिभेदः। यथाह नारदः।
"विघ्नभूतेहु द्वावेव प्रतिभूराधिरेव च।
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः॥
क्षतकालोपनेयश्च यावद्दैवोद्यतस्तथा।
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च॥"
गोप्यो रत्नगोप्यः। भोग्यस्यार्थः फलभोग्यपदे द्रष्टव्यः। तद्यथा,—
"काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति।"
फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः चैत्रारामादिः स न कदाचिदपि नश्यति। इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः॥
भोग्या, स्त्री (भुज+कर्म्मणि ण्यत् टाप्।) वेश्या। इति राजनिर्घण्टः॥ भोग्या भूः। इति भोपदेवः॥ (तत्र त्रि।)
भोजः, पुं, (भोजस्येदमिति। भोज+"तस्येदम्।" ४।३।१२०। इत्यण्। अणो लोपः।) स्वनामख्यातदेशः। भोजपुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भोजकटः २। इति शब्दरत्नावली॥ धारानगरस्य राजविशेषः। तस्य वृत्तान्तो यथा। धारानामनगर्य्यां सिन्धुलमंञ्जो राजा आसीत्। तस्य राज्ञो सावित्री, तयोर्वृद्धावस्थायां भोजनामपुत्रो जातः। स यदा पञ्चवर्षवयस्कस्तदा तत्पिता स्वाम्मरणकालं विदित्वा भ्रात्रे मुञ्जाय राज्यं ददौ, तदनसन्धे भोजश्च सुमोच। ततो राज्ञि परलोकं प्राप्ते कियत्कालानन्तरं सभायां कश्चिदुदरम्भरिर्ज्योतिर्विदागत्य सूक्ष्मं प्राह राजन्! भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विरिञ्चिरपि न समर्थः कोऽहं वराक उदरम्भरिर्ब्राह्मणः तथापि वदामि भोजमितः प्रेषय। ततो राजाज्ञया भोजोऽध्ययनशालां प्राप्ते आह यथा,—
"पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्तमासा दिनत्रयम्।
भोगराजेन भोक्तव्यं मयौड्रं दक्षिणापथम्॥"
इति श्रुत्वा मुञ्जराजश्चिन्तयत, यदि राजलक्ष्मीर्भोजं गमिष्यति ततोऽहं जीवन्नपि मृतः। ततो राजा मन्त्रयित्वा यङ्गालाधीश्वरं महाबलं वत्सराजमाहूय निर्जने तं प्राह, वत्सराज! त्वया भोजस्त्रिभुवनेश्वरोविपिने हन्तव्यः। वत्सराजः भोजकुमारोपाध्यायमाहूय प्राह, विप्र! भोजमानय। ततो विदितवृत्तान्तो भोजः कुपितः प्राह, व्याः पाप! राज्ञः कुमारं बहिरानेतुं तव का शक्तिः, ततो वामचरणपादुकामादाय भोजेन भालदेशे हतो वत्सराजः प्राह, भोजकुमार! वयं राजादेशकारिणः। इत्युक्त्वा वधार्थं बलात् वत्सराजेन निष्क्रायां विपिनं भोजे नीते वत्सराजस्य भ्राता भोजस्य वधोद्यममभमर्षे।
"एक एव सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयाति यः।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यच्च गच्छति॥"
इत्युक्त्वा निगृह्य वत्सराजो वैराग्यमापन्नो भोजं त्वमस्वेत्युक्त्वा प्रणम्य तं रथे निवेश्य गृहमागत्य भूमिगृहान्तरे भोजं स्थापयित्वा क्षत्रियं भोजमस्तकं कारयित्वा राजानमागत्य नत्वा प्राह श्रीमता यदादिष्टं तन्मया कृतम्। राजपुत्रवधं श्रुत्वा राजा तं प्राह वत्सराज! पुनेन खड्गप्रहारावसरे किमपि उक्तम्। वत्सराजः प्राह देव! किमपि पत्रं प्रेषितमस्ति तदिदं गृहाण शिरश्च दर्शयति। ततो भोजमस्तकं दृष्ट्वा राजा रुरोद।

"मान्धातेति महीपतिः कृतयुगोऽलङ्कारभूतो गतः
सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्या-
न्तकः।
अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो याताः दिवं भूपते!
नैकेनापि समं गता वसुमती मन्ये त्वया
यास्यति॥"

इति भोजकृतश्लोकं पठित्वा प्रपात च। ततो राजा पण्डितमानीय मया पुत्रो हतः प्रायश्चित्तमुच्यतामित्युवाच। ततस्ते ऊचुः राजन्! सवासा वह्निमाविश। ततो राज्ञो वह्निप्रवेशे निश्चिते सति तद्वार्त्तां श्रुत्वा नृपद्वारमागत्य वत्सराजो बुद्धिसागरं प्राह तात! मया भोजो न मारितः बुद्धिसागरस्य तस्य च कर्णे किमपि कथयति। ततो वत्सराजो निष्क्रान्तः। ततस्तन्मुहूर्त्तेन साक्षान्महेश्वर इव एकः कापालिक आगतः। तं वीक्ष्य बुद्धिसागरः प्राह योगिन्! कुत आगम्यते कापालिके त्वयि जगच्चमत्कारी कलाविशेषश्चौषधिविशेषो वा अस्ति। ततो राजाप्याह मया सहसा हतं पुत्रं रक्ष। कापालिकः प्राह राजन्! मा भैषीः पुत्रस्ते नाथप्रसादेन न मरिष्यति प्रातस्त्वं गृहं स्वयमेव समेष्यति परं श्मशानभूमौ बुद्धिसागरमन्त्रिणा सह होमद्रव्यं प्रेषय। कापालिकेन यदुक्तं तत सर्व्वं राज्ञा सम्पाद्य बुद्धिसागरः प्रेषितः ततश्च रात्रौ गूढतया वत्सराजगृहात् भोजस्तत्र नदीपुलिनं नीतः योगिना भोजकुमारो जीवित इति विश्वस्तो सर्व्वतोऽप्यजायत। ततः पौरामात्यैः परिवृतो भोजो राजभवनमागतः। ततस्तमालिङ्ग्य रुदन्तं मुञ्च निवार्य्य भोजः स्तौति। ततो राजा लज्जावनतग्रीवः सन् निजसिंहासने भोजमुपवेश्य राज्यं दत्त्वा वनं गतः। ततो मुञ्जे वनं प्राप्ते बुद्धिसागरं सत्यामात्यं विधाय भोजः स्वयं राज्यसुखं बुभुजे। ततो राजसभायां सहस्रशो बुधवरा दिग्भ्य समागमन्; ततो राजा अमात्यमाह।

"लक्षं महाकवेर्द्वेयं सदर्द्धं विबुधस्य च।
देयं श्याम्यकवेर्वत्स! तस्याप्यर्द्धं त्वयाऽहम्॥"

इति॥

ततः क्रमेण वररुचिसुबन्धुभागामररामदेवहरिवंशगङ्गाधरकलिङ्गकर्पूरविनायकमदनविद्याविनोदकोकिलतारेन्द्रप्रमुखाः सर्व्वशास्त्रविचक्षणाः सर्व्वज्ञा इव राजसभामहर्निशमलंकुर्व्वन्ति। कियत्कालानन्तरं कालिदासकवौ समागते तेन सार्द्धं राज्ञः परमा प्रीतिरजायत। अन्ये विद्वांसः कालिदासं वैद्यालम्पटं विदित्वा सर्व्वभावेन वैरचक्रुः न कश्चित् सभायां स्पृशति न कोऽपि वदति। किन्तु भोजनृपतिस्तेन सार्द्धं परमप्रीतो बभूव। अन्येषां पण्डितानामागमनं तेषां पद्यानि समस्यापूरणानि तेभ्यो बहुलक्षमुद्रादानादिवर्णनञ्च ग्रन्थगौरवभयेन्त-मस्ति। तदग्रन्थविस्तरभयात् न लिखितम्। इति भोजप्रबन्धपुस्तकात सङ्कलितम्॥*॥ ऐन्द्रजालिकविद्यां भोजविद्यां वदन्ति॥

भोजकटः, पुं, भोजदेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (रुक्मिनिर्म्मिते पुरे, क्ली। यथा, विष्णुपुराणे। ५। २६। १३।

"इत्युक्तेन परित्यक्तः क्षणाद्राज्यैकभोगतः।
रुक्मी भोजकटं नाम पुरं कृत्वावसत्तदा॥")

भोजनं, क्ली, (भुज्+"ल्युट् च।" ३। ३।११५। इति भावे ल्युट्।) भक्षणम्। कठिनद्रव्यस्य गलाधःकरणम्। तत्पर्य्यायः। जघः २ जेमनम् ३ लेपः ४ आहारः ५ निघसः ६ ग्रासः ७। इत्यमरः।२। ६। ५५॥ जमनम् ८ विघसः ९। इति तट्टीका॥ अभ्यवहारः १० प्रत्यवसानम् ११ अशनम् १२ स्वदनम् १३ निगरः १४। इति राजनिर्घण्टः॥*॥

अथ भोजनगुणविधानादि।

"भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्।
अग्निसन्दीपनं चूर्णं लवणार्द्रकभक्षणम्॥
आयुर्घृतं गुडे रोगा श्लेष्मलाः पिशिते विदाहिषु।
आरोग्यं कटुतिक्तेषु बलं मांसे पयःसु च॥
अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम्॥
घृतादष्टगुणं तैलं महैनान्न च भक्षणात्।
आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः॥*॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते
ह्युदङ्मुखः॥
कुक्षेरर्द्धेन भागौ द्वावेकं पानेन पूरयेत्।
वायोः सञ्चारणार्थञ्च चतुर्थमवशेषयेत्॥
दृष्ट्वा चावगतं चान्नं मौनेनैवाहरेन्नरः।
कुर्य्यादनिर्गतं तद्धि सुखस्यानेकगन्धताम्॥
भुक्त्वा पाणितलं पृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते।
अचिरेणैव तद्दारि तिमिरागि अपोहति॥
भुक्त्वाचम्य करं वामं दत्त्वा कुक्षौ ततः पठेत्।
भुक्तं महेन्द्रहस्तेन वैश्वानरमुखेन च॥
गरुडस्य च कण्ठेन समुद्रस्य च वह्निना।
वातापिर्भक्षितो येन पीतो येन महोदधिः॥
यन्मया खादितं पीतं तदगस्त्यो जरिष्यति।
पठित्वैतन सुखासीनः जानुं तिष्ठेदनाकुलः॥
भुक्त्वा पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत्।
एवं ह्यधोगतं चान्नं सुखं तिष्ठति जीर्य्यति॥
भुक्तोपविशतस्तुन्दं प्रायानस्य वपुर्भवेत्।
आयुश्चंक्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः॥"

इति राजवल्लभः॥*॥

अपि च।

"ततो भोजनवेलायां कुर्य्यान्मङ्गलदर्शनम्।
तस्य प्रदक्षिणं नित्यमायुर्धर्म्मविवर्द्धनम्॥
लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः॥
पादुकारोहणं कुर्य्यात् पूर्व्वं भोजनतः परम्।
पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चायुषि हितम्॥*॥
शरीरे जायते नित्यं बाध्यन्ते नृणां चतुर्विधा।
बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्सा सुरतस्पृहा॥
भोजनेच्छाविघातात स्यादङ्गमर्द्दोरुचिः श्रमः।
तन्द्रा लोचनदौर्ब्बल्यं धातुदाहो बलक्षयः॥
विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्ययोर्भवेत्।
श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो क्षुधि यथा॥
निद्राविघातनो जम्भा शिरोलोचनगौरवम्।
अङ्गमर्द्दस्तथा तन्द्रा स्यादग्लापाक्ष एव च॥
बुभुक्षितो न भोक्ष्यति तस्याहारेन्धनक्षयात्।
मन्दीभवति कायाग्निर्यथा चाग्निर्निरिन्धनः॥
आहारं पचति शिखी दोषानन्नादिकान् पचति।
दोषक्षये च धातून् पचति धातुक्षये प्राणान्॥
आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः।
मृत्युव्याधिशक्तिवर्णौजःसत्त्वशोभाविवर्द्धनः॥
यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम्।
विलम्बे दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि॥"

उभयोः कालयोः प्रातः सायञ्च। तथा च।

"सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम्।
नान्तरा भोजनञ्चास्मिन्होत्रसमो विधिः॥"

प्रातः प्रथमयामात् उपरि द्वितीययामात् अर्व्वाक्। तथा च।

"याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत्।
याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्मादबलक्षयः॥"

अन्यच्च।

"स्नुक् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च।
काले वा यदि वाकाले भोक्तुकाल उदाहृतः॥"

रसादीनां पाकं धातुमाह।

"उद्गारशुद्धिरुत्साहो वर्णोत्सर्गो यथोचितः।
लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने॥"

स्थानमाह।

"आहारं विजने कुर्य्यान्निहारमपि सर्व्वदा।
उभाभ्यां लज्जया प्रेतः स्यात् प्रकाशे हीयते
श्रिया॥"

निहारो मलमूत्रोत्सर्गः। अन्यच्च।

"आहारनिहारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेया इति॥"*॥

भोजने येषां दृष्टिर्निवारणीया तानाह।

"हीनदीनक्षुधार्त्तानां पापपङ्क्तिरोगिणाम्।
कुक्कुटादिगुणां दृष्टिर्भोजने नैव शोभना॥"

येषां दृष्टिः शुभदा तानाह।

"पिप्पलाक्षसुदृङ्नैद्यापापक्लङ्कसवर्हिणाम्।
सारसस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा॥"

कथञ्चित्तद्दृष्टदृष्टिपाते तद्दोषशान्तये ब्रह्मादीन् स्मरेत्। तद्यथा,—

"अन्नं ब्रह्म रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः।
इति सञ्चिन्त्य भुञ्जानो दृष्टिदोषो न बाधते॥
अङ्गनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम्।
दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम्॥"

भाजनमाह।

"दोषघ्नदृष्टिदं पथ्यं हैमं भोजनभाजनम्।
रौप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तघ्नं कफवातलम्॥

कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैत्तलं वातरक्तघ्नमृणां कृमिकफप्रणुत् ॥
न्यायेन कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
ग्रीष्मप्रावृड्हरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥
ग्रीष्मे शस्तमये पात्रे भोजनं ग्रीनिवारणम् ।
दारुद्रवे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च ॥
पात्रं पलमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् ॥
अलपात्रस्तु तास्रस्य तदभावे शस्तो हितम् ॥
पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
कालेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्यसम्भवम् ॥ * ॥
भोजनार्थं सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥"
लवणं सैन्धवं ज्ञेयम् । आर्द्रकन्तु कटुकमपि न पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् ॥
"अश्नीयात्तन्मना भुक्त्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥
फलान्यादौ समश्नीयात् दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥
विना मोचाफलं तद्वद्बिल्वनीवा च कर्कटी ॥
मृणालविसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि ।
पूर्वमेव हि भोक्ष्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन ॥
गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तद्वल्लानू पृथुकानपि ।
न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥
घृतपूर्वं समश्नीयात् कठिनं प्राक् ततो मृदु ।
अन्ते पुनर्द्रवाण्यौ तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥"
अयमर्थः । प्राक् घृतपूर्वं कठिनं समश्नीयात् । यथा काश्यादिवासिनः प्रथमं मधुरान्नं घृतपूर्वं रोटिकां भुञ्जते । ततो मृदुसूपादिकमोदनं भुञ्जते । अन्ते पुनर्द्रवाण्यौ भोजनान्ते दधितक्रदुग्धादि भुञ्जते ।
"यद्यत् स्वादुतरं तद्धि विद्याद्युत्तरोत्तरम् ।
भुक्त्वा यत् प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं स्वादु भोजनम् ॥"
स्वादन्नस्य गुणमाह ।
"सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् ।
स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥
अयुक्तान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कञ्च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥
अतिद्रवाग्निमाहारो गुणान् दोषान्न विन्दति ।
भोक्ष्यं शीतमद्यश्च स्याद्विलम्बितमश्नतः ॥"
गुरु त्रिविधं तन्निवारयन्नाह ।
"मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरुस्तु सुश्रुतादिभिः प्रकृतेर्गुरुः ।
संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ * ॥
आहारं षड्विधं चर्व्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चूष्यं गुरु विद्यादधोत्तरम् ॥"
चूष्यं इक्षुदाड़िमादि । पेयं पानकशर्करोदकादि । लेह्यं रसालाक्षथिनादि । क्षथिना कढी इति लोके । भोज्यं भक्तसूपादि । भक्ष्यं लड्डुकमण्डकादि । चर्व्यं चिपिटचणकादि ॥
स्वभावगुरुसंस्कारगुरुणोः स्वभावलघुनश्च भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह ।
"गुरूणामर्द्धसौहित्यं लघूनां लघ्वरिष्यते ।"
अयमर्थः । माषपिष्टान्नादिभिरर्द्धं सौहित्यं कर्त्तव्यं मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया लघ्वरिष्यते ।
"द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ।"
द्रवः पेयादि । द्रवोत्तरः सक्थ्याद्यधिक ओदनादिर्मात्रातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुर्न मन्तव्यः । पेयस्य सर्व्वतो लघुत्वात् । उक्तञ्च सुश्रुतेन । पेयलेह्यादभक्ष्यागो गुरु विद्यादयथोत्तरमिति । पेयं पय आदि । लेह्यं रसालादि । अन्नं ओदनसूपादि । भक्ष्यं मोदकादि ।
"द्रवाद्यामपि शुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते ।
विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥"
अयमर्थः । शुष्कमपि स्रोतोरोधकरमपि द्रवाद्यं सम्यक् पाकं याति । केवलस्य शुष्कस्यान्नस्य दोषमाह । विशुष्कमन्नमित्यादि ॥ अपक्वं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह ।
"पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति ।"
पिण्डीकृतं अण्डीलावद्घनम् । असंक्लिन्नं असम्यगार्द्रम् । विदाहमुपगच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः ॥ शुष्कादीनां वैगुण्यमाह ।
शुष्कं विरूक्षं विष्टम्भि वह्नियापादमावहेत् ।"
शुष्कं चिपिटादि । विरूक्षं चौरमत्स्यादि । विष्टम्भि चणकमसूरादि वह्निमान्द्यं कुर्य्यात् ।
"न भुक्त्वा न रहश्चित्त्वा न निशायां न वा बहून् ।
न जलान्तरितान्न हि: शुष्कनद्यान्न केवलान् ॥
पुनर्द्रवन्न पृथक् पानं सामिषं पयसा निशि ।
दन्तच्छेदनसुप्तांश्च सप्त शुक्लेषु वर्ज्जयेत् ॥"
विषमाश्नतस्य लक्षणमाह ।
"बहुस्तोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम् ।"
बहुलाल्पस्य भक्षितस्य दोषमाह ।
"आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम् ।
हीनमात्रं तनोः कार्श्यं करोति च बलक्षयम् ॥"
अधिकं अन्नम् । अकाले भुक्तस्य दोषमाह ।
"अप्राप्तकालो भुञ्जानोऽप्यसमर्थस्तदग्नेः ।
तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणञ्चाधिगच्छति ॥"
अप्राप्तकालः कालादतिपाक् भुञ्जानोऽसमर्थशरीरो भवति । तथा सति तांस्तान् व्याधीन् शिरोरुग्याविसूचिकालसकविलम्बिकादीन् प्राप्नोति । तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नोतीत्यर्थः ।
"कालेऽनेऽतियतो जग्ध्वोच्चायुनापहन्यतेऽनले ।
कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं न स्याद्गोक्तुं पुनः क्षुधा ॥
कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीयं वारि पूरयेत् ।
वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥
रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।
न तथा स्वादुमाप्नोति ततः संख्याम्बुनान्तरा ॥
अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्न-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय
मुहुर्मुहुर्व्वारि पिबेदभूरि ॥
भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमग्न्यभिदोषकृत् ।
मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥"
अन्यच्च ।
"समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः ।"
इति वाग्भटः ॥ भुक्तं भोजनम् ।
"लङ्घितस्तु न चाश्नीयात् क्षुधितो न विशेच्छमम् ।
लङ्घितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥"
ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत् कथ सुचितम् । यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजन कालस्य प्रथमो भागो वातस्य द्वितीयः पित्तस्य तृतीयः कफस्य । अतएवाह ।
"अश्नीयात्तन्मना भुक्त्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।
मध्येऽम्ललवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥"
अस्यायमभिप्रायः । भोजने पूर्वं भुक्तो मधुरो रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको भवति ।
"भोजनमध्ये भुक्ताम्ललवणौ
पित्ताग्नये च वह्निवृद्धिं कुरुतः ।
भोजनान्त्यसमये भुक्ताः कटुतिक्त-
कषाया रसा कफं शमयन्तीति ।"
अतो भोजनावसानसमयस्य कफकालत्वात्तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुसूचितं भवति । यत उक्तम् ।
"दुग्धं स्वादुरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनम् ।
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति ॥"
उच्यते ।
"विदाह्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥"
अतएव ब्रह्मपुराणे ।
"कुर्य्यात् क्षीरान्नमाहारं दध्यन्नं न कदाचनेति ॥
लवणाम्लकटून्यानि विदाह्यन्नानि यानि तु ।
तद्दोषं हरते क्षीरमाहारं मधुरेण समापयेत् ॥"
भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजनेनैव वह्निकफौ लवणाम्लकटुभोजनजनितां पित्तस्य वृद्धिं नाप्नुयतः पित्तवृद्धिनाप्तेन कफस्यापि वृद्धिरपक्षीणा भवति क्षीणकफवृद्धिरग्निमान्द्यादीन् व्याधीन् उत्पादयितुं न शक्नोति ॥
"एवं भुक्त्वा समाचामेत् रुक्षयद्दशपूर्व्वकम् ।
भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनक्षरैः ॥
दन्तलग्नमनिर्हार्य्यं शेषं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्य्यादयत्नं निर्हरणं प्रति ॥
आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।
भुक्त्वा पाणितले दृष्ट्वा चक्षुर्घृष्यं यदि दीयते ।
अक्षिरोगेण तद्दारि तिमिरादि अपोहति ॥
भुक्त्वा च संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान् ।
विष्णुरात्मा तथैवान्नं परिणामस्थ वै यथा ।
सत्येन तेन यद्भुक्तं जीर्य्यत्वन्नमिदं तथा ॥
अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च
भुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखञ्च मे तत् परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चारुदेहे ॥
अङ्गारकमगस्तिश्च पावकं सूर्य्यमग्निनौ ।
यश्चैतान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्याशु जीर्य्यति ॥

इत्युक्त्वार्घ्यं स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम्।
अनायासप्रदायीनि कुर्य्यात् कर्म्माण्यतन्द्रितः॥"
अतन्द्रितः जाग्रत्तिष्ठेत्तु सुप्यात्। भुक्तमात्रस्य तु स्वप्नाज्जन्तोरग्निः कुपितः कफं हरति वचनात्।
"जीर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेधते।
भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि॥"
विदग्धे किञ्चिदूर्द्धे पित्तमेधते किञ्चिदधःपक्वे कफः॥
भुक्तमात्रे संजातकफस्य प्रतीकारमाह।
"धूमेनापोह्य क्षुत्पेवां कषायकटुतिक्तकैः॥
पूगकर्पूरकस्तूरी लवङ्गसुमनःफलैः।
फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः।
ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः॥"
धूमेन अगुर्वादिधूमेन। अपोह्य कफं दूरीकृत्य। कषायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकङ्कोलवङ्गादिभिः। पूगैः क्रमुकैः। सुमनःफलैः जातीफलैः॥ फलैः एलाहरीतक्यादिफलैः।
"रते सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च मङ्गरे।
सभार्यां विदुषां राज्ञां कुर्य्यात्ताम्बूलभक्षणम्॥
भुक्ता शतपदीं गच्छेत्क्रोशेत्तेन तु जायते।
अन्नमंघातशैथिल्यं ग्रीवाजानुकटीसुखम्॥
भुक्तोपविशतस्तुन्दं प्रयातस्य तु पृष्ठता।
आयुश्चंक्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः॥"
चंक्रममाणस्य पदशतं शनैर्गच्छतः॥ * ॥
"श्यामानष्टौ समुत्तानस्तान् दक्षः पार्श्वे तु दक्षिणे।
ततस्तद्विगुणान् वामे पश्चात् सुप्यात् यथासुखम्।
वामदिग्वायामनलो नाभेरूर्द्धोऽस्ति जन्तूनाम्।
तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तप्रपाकार्थम्॥
त्रिदोषशमनो खट्वा तूली वातकफापहा।
भूशय्या दंहणी दृष्या कान्तपट्टी तु वातुला॥"
इति भावप्रकाशः॥ * ॥
अन्यच्च।
"स्नातो यथावत् कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम्।
प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही॥
हुते वह्नौ हुते वह्नौ शुक्लवस्त्रधरो नृप!।
दत्त्वातिथिभ्यो विप्रेभ्यो गुरुभ्यः संश्रिताय तु॥
पुण्यगन्धधरः प्रस्तमाल्यधारी नरेश्वर!।
नैकवस्त्रधरोऽयज्ञपाणिपादो नरेश्वर!॥
विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि नचैवान्यमना नरः॥"
"अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः।
न कुत्सितान्नुतञ्चैव जुगुप्सावद्दसंस्कृतम्॥
दत्त्वा तु भक्तं शिष्येभ्यः क्षुधितेभ्यस्तथा गृही।
प्रशस्तशुद्धपात्रेषु भुञ्जीतानुद्धतो नृप!॥
नासन्दीसंस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वर!।
नाकाले नातिसङ्कीर्णे दत्त्वाग्रञ्च नरोऽग्नये॥
आसन्दी दारुमयचित्रपटी।
"मन्त्राभिमन्त्रितं प्रस्तं न च पर्य्युषितं नृप!।
अन्यच्च फलमांसेभ्यः प्रस्तुशाकादिकात्तथा॥
तद्वद्धरितकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च।
भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर!॥"
हरितकेभ्यः अपक्वेभ्यादिभ्यः॥

"नाग्नेयं पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र क्षुत्तीपते!।
मध्यन्दर्षिसर्पिभ्यः शक्तिभ्यश्च विवेकवान्॥
अश्नीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम्।
लवणाम्लं तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः॥
प्राक् द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये च कठिनागमम्।
अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्येण मुच्यते।
अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्।
पञ्चग्रासं महामौनं प्राणाग्निहोत्रकर्म्मतत्॥
भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा।
अन्यावत् पुनराचामेत् प्राणौ प्रक्षाल्य मूलतः॥
स्वस्थः प्रक्षालितपाणिश्च कृतासनपरिग्रहः।
अभीष्टदेवतानाञ्च स्मरेत्तं मारणं नरः॥
अग्निराप्याययत्वङ्गं पार्थिवं पवनेरितः।
दत्तावकाशं नभसा जरयत्वन्न मे सुखम्॥
अन्नं बलाय मे भूमेरापस्तमाप्तानिलस्य च।
भवत्वितत्परिणतौ ममास्त्वजाहतं सुखम्॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा।
अन्नं पुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वजाहतं सुखम्॥
अग्निस्तिरश्चिर्वडवानलश्च
भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषम्।
सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे॥
विष्णुः ममास्तेन्द्रियदेहदेहि-
प्रधानभूतो भगवान् यथैकः।
सत्येन तेनान्नमशेषमेत
दारोग्यदं मे परिणाममेतु॥
विष्णुरन्ना तथेवान्नं परिणामञ्च वै तथा।
सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्य्यत्वन्नमिदं तथा॥
इत्युक्त्वार्घ्यं स्वहस्तेन परिस्पृश्य तथोदरम्।
अनायासप्रदायीनि कुर्य्यात् कर्म्माण्यतन्द्रितः॥
सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गादिविरोधिना।
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः॥ * ॥
अपरञ्च।
"भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽनन्यमानसः।
मौनेन वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादो भवेद्बुधः॥
मौनेन हुतिनो हुतिरुपवाससमा स्मृता।
पूजयेदन्नं नित्यमन्नाक्षिनदकुत्सयन्॥
दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वशः।
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चातिभोजनम्।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत्॥
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्य्याभिमुख एव वा।
नान्यादुदङ्मुखो नित्यं विधिरेष सनातनः॥
प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो दिरूपस्पृशेत्।
शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशेत्॥
नान्योन्याङ्गार्थया सार्द्धं नैनामीक्षेत मेहनीम्।
न भक्षयेदभक्ष्याणि नापेयं वा पिबेद्विजः॥"
अभक्ष्यान्नन्तु भक्तग्रन्थे द्रष्टव्यम्॥ * ॥
"भुञ्जीत बन्धुभिः सार्द्धं वाग्यतोऽनन्यमानसः।
अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तम!।
भुञ्जीत केवलात्मा तिर्य्यग्योनिं स गच्छति॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षया।

नाशयत्याशु पापानि देवानामर्चनन्तथा॥
यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवनार्चनम्।
भुङ्क्ते स याति नरकान् शूकरेष्वभिजायते॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्म्माणि वै द्विजः।
भुञ्जीत स्वजनैः सार्द्धं स याति परमां गतिम्॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १७ अध्यायः॥ * ॥
श्याम उवाच।
"पादप्रक्षालनं भुञ्जीत सूर्य्याभिमुख एव वा।
आमोदस्त्वासनं पूर्व्वं भव्यौ पादौ निधाय तु॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः॥
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः॥
पश्चादपं भोजनं कुर्य्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु।
उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः॥
उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ।
आचम्यादननोऽक्रोधः पश्चादपं भोजनञ्चरेत्॥
महत्यामथवा भिन्ने परिधायोदकेन तु।
अस्तोपस्तरणमासीत्यापोऽशानक्रियाक्षरैः॥
स्वाहाप्राणवसंयुक्तां प्राणापानाहुतिन्ततः।
अपानाय ततः कृत्वा व्यानाय तदनन्तरम्॥
उदानाय ततः कृत्वा समानायेति पञ्चमीम्।
विज्ञाय तत्त्वमेतासां जुहुयादात्मनि द्विजः॥
प्राणमन्नं यथोक्तञ्च भुञ्जीत आक्षनैर्ऋतम्।
ध्यात्वा तन्मनसा देवमात्मानं वै पशूपतिम्॥
अश्नताधिपतामीत्यपरिशेषः पिबेत्।
आचान्तः पुनराचामेदायं गौरीतिमन्त्रतः॥
दृषदां वा चिरावाच्य सर्व्वपापप्रणाशिनीम्।
प्राणानां ग्रन्थिरीत्यास्यभेदृश्यन्ततः॥
व्याहृत्याङ्गुष्ठमात्रेति पादाङ्गुष्ठौ तथ दक्षिणौ।
निःसाधयेद्वस्त्रजलं मूर्द्धहस्तः समाहितः॥
कृत्वान्नमन्त्रणं कुर्य्यात् मन्त्रायामिति मन्त्रतः।
अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्राह्मणोऽपि हि॥
सर्व्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः।
योऽनेन विधिना कुर्य्यात् स याति ब्रह्मणः
क्षयम्॥
यज्ञोपवीती भुञ्जीत सगन्धाल्लङ्घनो नरः।
सार्द्धं प्रातर्मध्यरात्रे सन्ध्याभ्यान्तु विशेषतः॥
नाद्यात् सूर्य्यग्रहान् पूर्व्वमहि सार्द्धं शशिग्रहान्।
ग्रहकाले तु नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयात्तु मुक्तयोः॥
मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्याच्छशिग्रहः॥
अमुक्तयोरुक्ते गत्योः स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽहनि।
नाश्नीयात् प्रेक्षमाणानामग्रदायैव दुर्म्मतिः॥
नायज्ञशिष्टादन्यदृष्टा न कृष्णो नान्यमानसः॥
आत्मार्थं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम्।
वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम्॥
यद्भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यच्च भुङ्क्ते उदङ्मुखः।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्व्वं विद्यात्तदासुरम्॥
नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नार्द्धगे नार्द्धवस्त्रकः।
न च भिन्नासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा॥
न भिन्नभाजने चैव न भग्ने न च पाणिषु।
नोच्छिष्टो घृतमादद्याच्च सर्पिरपि॥
न ब्रह्म क्षीणयेदापि न निःशेषं न भार्य्यया।
नान्धकारे च नाकाशे न च देवालयादिषु॥

नैकवस्त्रस्तु भुञ्जीत न च यानस्थितोऽपि वा।
न पादुकानुगतो वा न छत्रसन् विलपन्न हि॥
भुक्त्वैवं सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत्॥"

इति कूर्म उपविभागे १८ अध्यायः॥ * ॥

अपरञ्च।

"दत्त्वा च हुत्वा पितृदेवताभ्यो
भुक्त्वानिधौन् भुक्तशनावशिष्टम्।
तृप्तः शुचिः श्रद्दधानोऽक्तिं योऽन्नं
तस्यान्नतं स्यात् स पुमान् भुनक्ति॥
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्।
वैदिकं लौकिकञ्चैव तु प्रत्यक्षे जाठरे तथा॥
उपस्थिते समे देशे शुचिः श्रद्धासमन्वितः।
पात्रेत्वर्थानुरूपेषु पुत्रशिष्यादिभिर्वृतः॥
समंस्कृतं हितं स्निग्धं भुञ्जीतान्नमकुत्सयन्।
यवगोधूमशाल्यान्नं मांसशाकादिभिर्युतम्॥
कट्वम्ललवणोत्तिक्तैरशनैस्तु मुखप्रियैः।
भक्ष्यप्रकारान् विविधान् कन्दमूलफलानि च॥
पात्रं भूमौ प्रतिष्ठाप्य योभुङ्क्ते वाग्यतः शुचिः।
भोजने भोजने चैव त्रिराचमनमुच्यते॥
यत्नेन धारयेद्विप्रः पवित्रं दक्षिणे करे।
भुञ्जानस्तु विशेषेण अन्नदोषेण लिप्यते॥
यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा।
घ्नन्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्जनात्॥
आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीत मण्डलम्॥
चतुष्कोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु।
द्विकोणाकृति वैश्यस्य शूद्रस्य वर्त्तुलं मतम्॥
न लौहे रजते पात्रे भिन्नेऽश्नीयात् कदाचन।
आयुः पुत्रांश्चितिमल्लेण भुञ्जीतीर्थे समाहितम्॥"

धृत्वा दौरित्युपविश्य पात्रं प्रक्षाल्य भद्रान इदावोऽरतिमितिपात्रमभिमन्त्र्य भूम्यादृत्वायनेति भूमौ पात्रं प्रतिष्ठापयेत्। आहृतवाग्मा भुक्तवाग्मा वा पवित्रवान्मा प्राणान्मा प्राड्मुख आसीनः पाणी प्रक्षाल्य दक्षहोतारन्निगदेति ध्यायेदयक्तं पुरुषम्। तत ओजोऽसीत्यन्नमादित्यमार्गं प्रतिपत्तयेत्। ओजोऽसीत्यादिना प्रतिगृह्य अहमन्नमित्यग्नीत्यभ्यामभिमन्त्रयेत। उद्बुध्यस्वेति जाठराग्निमन्तरस्थं प्रबोधयेत। भूतपतये नमः भुवनपतये नमः भूतानां पतये नमः इति नमस्कारान्ते बलित्रयं भूमौ दद्यात्। अथात्मानं चिन्तयेत्।

"प्राणस्य हृदयं स्थानमपानस्य गुदं स्मृतम्।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः॥
पञ्चमः स तु विज्ञेयो व्यानः सर्वाङ्गसन्धिषु।
राजीवसदृशः प्राणो हृदये नित्यसंस्थितः॥
तस्याधस्तादपानस्तु सदा गोक्षीरसन्निभः।
नाभ्या मध्ये समानस्तु विद्युज्ज्वालासमप्रभः॥
प्राणस्योपर्युदानस्तु इन्द्रनीलसमप्रभः।
उभाभ्यामथ प्राणाभ्यामथवाप्येकप्राणया।
अश्नन्नं पात्रं कुर्वीत एवं दोषैर्न जायते॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुख!।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वं विष्णो! परमं पदम्॥"

अमृतोपस्तरणमसीत्यपः सृग्योपस्थाय वाचं नियच्छेत। व्यस्तं महाव्याहृतिभिरद्भिः प्रदक्षिणं परिषिच्य सव्येन पाणिना पात्रमविसृजन्नमृतोपस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चभिस्तोयैः प्राणाहुतीर्जुहोति। प्राणे निविष्टोऽन्नं जुहोमि अग्नीषोमाविषाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा। अपाने निविष्टोऽन्नं जुहोमि अग्नीषोमाविषाप्रदाहायापानाय स्वाहा। व्याने निविष्टोऽन्नं जुहोमि अग्नीषोमाविषाप्रदाहाय समानाय स्वाहा। इति तूष्णीं भूयो व्रतयेत्। प्रजापतिं मनसा ध्यायेत्॥ * ॥ प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति। प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति। चक्षुषि तृप्यति आदित्यस्तृप्यति। आदित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति। दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्द्यौरादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं अनु तृप्यति। व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति। व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति। श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति। चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति। दिक्षु तृप्यन्तीषु यत्किञ्चिद्दिशः खं चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति। तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं अनुतृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति। अपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति। अपाने तृप्यति वाक् तृप्यति। वाचि तृप्यन्त्यां अग्निस्तृप्यति। अग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति। पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिन् पृथिवीं वाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं अनुतृप्यति। तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति। समानाय स्वाहेति समानस्तृप्यति। समाने तृप्यति मनस्तृप्यति। मनसि तृप्यति पर्य्यस्तृप्यति। पर्य्यस्ते तृप्यति विद्युत्तृप्यति। विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्विद्युत्पर्य्यस्तश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं अनुतृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति। उदानाय स्वाहेति उदानस्तृप्यति। उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति। वायौ तृप्यति आकाशस्तृप्यति। आकाशे तृप्यति यत्किञ्चिद्वायुराकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति। तस्यानुतृप्तिमनुतृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति॥ * ॥

"भुक्तोऽग्ने कैश्चित् काङ्क्षन्ति भुक्तशेषं भुवि क्षिपेत्।
कैश्चित काङ्क्षत्यनाजीवाः कैश्चित् कर्म्मवशानुगाः॥
भुञ्जन्तु मम चोत्सृष्टं पात्रे वाथ भुवि स्थिते।
अन्नतापिधानमसीत्युपरिष्टात् पयः पिबेत्॥
अद्भिः पूर्व्वापरिष्टाच्च वस्त्रं प्राणस्य निर्णयेत्।
भुक्त्वा पीत्वा च यः कश्चित् शून्यं पात्रं समुत्सृजेत्॥
स पुनः क्षुत्पिपासार्त्तो भवेज्जन्मनि जन्मनि।
अन्नतापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पिबेत्॥"

अपः पीत्वाचान्तः प्राणस्यानास्यद्भिः स्पृशति। प्राणानां ग्रन्थिरसीति हृदयमालभ्य जपति प्राणानां ग्रन्थिरसि इति प्राणदेशम्। विष्णोर्जठरमसीतिनाभिदेशम्। यो देवानामधिपतीति पुनरपि हृदयदेशमालभ्य जपति। सावित्रीञ्चानुभाष्य शिरापो रसानां रसमुक् तत्रात्मा कर्म्मभिः प्रीयतां विश्वभुगिति ध्यायेदयक्तं पुरुषम्॥ * ॥

"आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः।
अश्नन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम्॥
गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्नंस्तु तपश्चरेत्।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत् सः॥
अन्तरा प्रातराशञ्च सायमाशञ्चतैव च।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन॥
प्राणाग्निहोत्रमन्त्राणां निरुद्धे भोजने जपेत्।
चैधाग्निहोत्रमन्त्रांस्तु हव्यालाभेन तर्पयेत्॥
यथाहि नलमेधीकमग्निप्रोतं प्रदूयते।
तद्वन सर्व्वाणि पापानि निर्दहन्त्यात्मयाजिनः॥
यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्य्युपासते।
एवं सर्व्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासते॥"

इति॥ * ॥

"भोजनस्य निषेधन्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः।
नोच्छिष्टो भक्षयेत् किञ्चिन्न गच्छन् वा कदाचन॥
खट्वारूढो न भुञ्जीत न पाणिस्थं कदाचन।
चन्द्रसूर्य्योपरागे च गस्तास्ते चन्द्रसूर्य्ययोः॥
गोघ्राघ्राणोपवासेन न वाजीर्णे तु भोजने।
निर्धौते नैकवासास्तु न लग्नोच्छिष्टभाजने॥
न रात्रौ तिलसम्बद्धं दधि भुञ्जन्न माक्षिकम्॥
कोविदारवटाश्वत्थफलानि न कदाचन।
चणकञ्च कौसुम्भं करमर्दितञ्च यद्दधि॥
वैद्या बहिः पुरोडाशं तुल्यं गोमांसभक्षणे।
नोच्छिष्टेन हुतं ग्राह्यं भुक्त्वा वापद्गतोऽपि सन्।
पलाण्डुं लशुनं वापि भुञ्जंस्तत्पापमाप्नुयात्॥
नानाद्रसखपाणिस्तु चन्द्रतारार्कमीक्षयेत्।
भुञ्जन् कुर्य्यात् स्वमङ्गानं स्पृशेद् ब्रह्म न कीर्त्तयेत्॥
नार्द्रवासाः शिरःस्नानः सोपानत्को निरासनः।
प्रायात् प्रौढ़पादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकम्॥
नाश्नीयात् पिबेच्चैव कृत्वा पर्य्यस्तिकां नरः।
पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः॥
न च आर्द्रस्य यच्छिष्टं गृहे पर्य्युषितञ्च यत्।
दम्पत्योर्भुक्तशेषन्तु न भुञ्जीत कदाचन॥
नातिचरितमश्नीयात् भुक्त्वा शेषं विवर्जयेत्।
न भक्षयेत्तु निःस्नेहमन्यच्च दधिसर्पिषोः॥
पयसो मधुशुक्तानां तिलानामोदनस्य च।
न चैको मिश्रमश्नीयान्न बहूनाञ्च पण्डितः॥
बहवस्तु न भुञ्जन्ति तथा चैकस्य पण्डितः।
ओष्ठौ च न लिहेत् पाणिं नाङ्गुलिं पात्रमेव च॥
शून्यालये गिरिगुहायां देवागारे तथैव च।
आयुर्निरस्यते तस्य भिक्षेकस्य बुभुक्षतः॥
अदत्वा गोऽग्निविप्रेभ्यः कुमारायानुयायिने।
एकोऽन्नं मिश्रमश्नाति ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत्॥
यस्त्वेकपङ्क्त्यां विषमं ददाति
क्षेत्रादभयाद्वा यदि वार्थहेतोः।
वेदेषु दृष्टान्दशभिस्तु गोत्रां
तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतानां दुरात्मनाम्। सर्वेषां तत्फलं साक्षाद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते॥ यस्तं यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते सम्यक् पित्रदेवताः। स ह्येकं कुलं समुद्धृत्य ब्रह्मभावाय कल्पते॥"

इति वह्निपुराणे भोजनविधानम्॥ * ॥

त्रिविधभोजनं यथा,—

"उच्छिष्टमवशिष्टं वा पर्य्युषितमभोजितम्। भक्तानां भोजनं विष्णोर्नैवेद्यं सात्त्विकं मतम्॥ इन्द्रियप्रीतिजननं शुक्रशोणितवर्द्धनम्। भोजनं राजसं गुह्यमायुरारोग्यवर्द्धनम्॥ अतः परं तामसानां कङ्कगोमायुविड्वाहिकम्। पूतिपर्य्युषितं क्षेयं भोजनं तामसप्रियम्॥"

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः॥ * ॥

श्राद्धादिषु निमन्त्रितस्यान्यत्र भोजने दोषो यथा,—

"निमन्त्रितोऽन्यतो भुङ्क्ते श्राद्धे देवे सपैतृके। स द्विजो नरके वासं लभते नात्र संशयः॥"

देवतादिव्यभुक्तवस्तु भोजने दोषा यथा,—

"देवतापित्रभर्त्यस्य महत्तस्य ब्राह्मणस्य च। अभुक्तवत्सु येऽश्नन्ति बालपित्रग्निमालयु॥ दुष्टास्ते पूयनिचये निपात्यन्तेऽधमाधमाः। सूचीमुखाश्च जायन्ते क्षुधार्त्ताः किरिविग्रहाः॥"

"एकपङ्क्त्युपविष्टाश्च समुत्थाय प्रयान्ति ये। विड्भोजनं राक्षसेन्द्र! नरकस्ते प्रयान्ति हि॥ एकमार्थप्रयातस्य तथान्यस्यार्थितं नराः। असंविभज्य भुञ्जन्ति ते यान्ति श्लेष्मभोजनम्॥ पायसं कृसरं मांसं वृथा भक्तस्य यैर्नरैः। तेषामयोगुडास्तप्ताः क्षिप्यन्ते वदनेऽनलाः॥"

इति वामनपुराणे १२ अध्यायः॥ * ॥

औषधातिरिक्तकिञ्चिद्भोजनवतो नित्यनैमित्तिककियानिषेधो यथा,—

"दध्यं भुक्त्वा त्वजीर्णे च नैव भुक्त्वा च किञ्चन। कर्म्म कुर्य्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथा॥ पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम्। कणादिपिप्पल्यन्तञ्च फलं भुक्त्वा न चाचरेत्॥ जलस्यापि नरश्रेष्ठ! भोजनाङ्गत्वजातितः। नित्यक्रिया निवर्त्तन्ते सह नैमित्तिकैः सदा॥"

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः॥

भोजने पाकविधौ दिङ्नियमो यथा,—

"पूर्ब्बाशाभिमुखो भूत्वा उत्तराशामुखेन वा। पर्य्यटन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्ज्जयेत्॥ अन्नाशाभिमुखे पक्का अन्नतान्नं विजानीहि। पूर्ब्बामुखो धर्म्मकामः श्रीकामश्चोत्तरामुखे। पश्चिमे पितृकामश्च दक्षिणे श्रीकामाग्न्याभिमुखे पक्का दरिद्रो जायते नरः॥"

पाकपात्रनिरूपणं यथा,—

"यदा तु आयसे पात्रे पक्का अन्नानि वै द्विजः। स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते॥ ताम्रे पक्का चक्षुर्हानिर्मरणं भवति वै क्षयः। पित्तभ्यां पक्कमन्नञ्च पित्तरोगं ददाति च॥ पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीप्सितम्। वातुलेन तु यत् पक्कं भङ्गित्या च कनिष्ठया। असगोत्रेण यत् पक्कं श्रोत्रियं तदपि स्मृतम्॥ अभक्तेन च यत् पक्कं स्त्रिया पक्कं तथैव च। पक्कपात्रे च यत् पक्कं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत्॥"

पाककाष्ठनिरूपणं यथा,—

"उड्डम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च। प्लाशेन करमर्दस्य उदरावर्त्तकेन च॥ पक्वान्नं नैव भुञ्जीत भुक्त्वा रात्रिमुपावसेत्॥"

निषिद्धान्नं यथा,—

"गर्हितान्नमभीक्ष्णं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्। अप्रजा या तु वनिता नार्त्तवीयादृते तदृग्रहे॥ प्लाशकाष्ठस्य पक्वान्नं शिरीषकस्य चैव हि। कालच्छदातकस्यैव वञ्जवारणकस्य च॥ भेरण्डगोत्मलेवापि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम्॥"

पाकपात्रत्यागकालो यथा,—

"यदा स्फुटमयपात्रे तु पक्वं वै सार्व्वकालिकम्। मासे पक्षे तथाब्दासु तत्पात्रं विसृजेद् गृही॥ धनुःपाके तथा सिंहे मीने चैव वरानने!। यः कुर्य्याद्भोजनं देवि! क्लेशेनैव विमुच्यति॥"

पाकार्थजलदानं यथा,—

"एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत्। त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत्॥"

भोजनस्थानादि यथा,—

"उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः। प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमवस्थितः॥"

पीठनिरूपणं यथा,—

"मार्द्दवक्ते चतुष्कोणे सङ्कारविनिर्म्मिते। श्यामभद्रदारुमये पादशोच्छ्रायसंयुते॥ वरुणासने भवेद्वृद्धिर्भद्रके श्रियमाप्नुयात्। श्यामे धनवृद्धिः स्याद्धर्म्मवृद्धिस्तु भद्रके। प्लालासने कणीरके किंशुके मरणं भवेत्॥"

भोजने दीपनिरूपणं यथा,—

"घृतदीप्रा यज्ञफलं तैले धेनुफलं लभेत्॥"

भोजने चाण्डालादिदृष्टिनिषेधो यथा,—

"यदा भोजनकाले तु चाण्डालैः पतितैस्तथा। श्वकुक्कुटवराहैश्च स्वचक्षुश्च अन्यचक्षुषा। अन्नं वाप्यथ पानं वा दृष्टमात्रं परित्यजेत्॥"

"रजस्वलायाः संस्पृष्टीवाचं श्रुत्वा प्रमादतः। अन्नस्थो वर्ज्जयेद्देवि! अन्नतो पोक्षणञ्चरेत्॥ देवालये तथा तीर्थे सिद्धक्षेत्रे च शङ्करि!। ब्राह्मणानां समाजे तु भुक्त्वा क्रतुफलं लभेत्॥ आचान्तो भोजनं कुर्य्यादनामायां शिरण्ययुक्। सुवर्णेन स्पृष्टान्नं तदन्नञ्चाप्तं विदुः॥ रजःस्पृष्टं यदन्नञ्च भुक्त्वा भवति किल्बिषी। पौष्यकेण स्पृष्टान्नमन्नं विष्ठासमं भवेत्॥ वैदूर्य्येण माणिक्येन स्फटिकेन स्पृष्टेऽपि। स्वर्णेन संस्पृष्टान्नं तदन्नं शुचितामियात्॥"

भोजने दिङ्नियमो यथा,—

"आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते रात्रौ चैव उदङ्मुखः। यशस्वी दक्षिणे चैव पश्चिमे तु विवर्ज्जयेत्॥"

भोजने मङ्गलानि यथा,—

"मङ्गलं भोजने काले चतुष्कोणं द्विजस्य च। क्षत्रियस्य भवेद्वर्त्तं वैश्यस्य कूर्म्मपृष्ठकम्। स्त्रीशूद्राणां भवेद्वृत्तं प्रकटाकारमेव वा॥"

अथ भोजनकालः।

"सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनिर्म्मितम्। नित्यमह्नि तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामतः॥ रात्रौ यामत्रयान्ते च मध्यधौनं कदाचन। अकालभोजनं कृत्वा प्राणायामेन शुद्ध्यति। अहोरात्रेऽष्टमन्यायां भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत्॥"

मोदकादिभक्षणानन्तरमन्नभोजनविधिर्यथा,—

"मोदकं कदलकञ्च गव्याढ्यं घृतसंयुतम्। पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दुष्यति। विमन्त्र्य भुक्तवान् यस्तु न स स्वार्थी द्विजः कलौ॥ भुक्त्वा रात्रिमुपागमे कृच्छ्रेणैकेन शुद्ध्यति॥ कोलं हरिद्रा सौभीरं मरीचं जातिकोषकम्। गव्यिघृतादिकं सर्व्वं गन्धद्रव्यं तथौषधिः। प्रशस्तमेषामाघ्राणं भिन्नघ्राणि न दुष्यति॥ कुटुम्बभरणार्थाय पाकं पश्चान्निवेदयेत्। वैश्वदेवान्नमुद्धृत्य भोजयेन्न विचारयेत्॥ नाश्नीयात् केवलं रात्रौ बिल्वक्षीरं तथा दधि। अर्कन्न लवणं गृञ्जनं कासमर्दञ्च वह्निना॥ पङ्क्तिभेदं ततः कुर्य्यात् पश्चाद्भुञ्जीत वाग्यतः। हस्तदत्तं यदन्नञ्च शूद्रादत्तं न भक्षयेत्॥ घृततैलञ्च लवणं पानीयं पायसं दधि। रविवारे तथा षष्ठ्यां भौमवारे दिनत्रये। पर्व्वकाले च दातव्यां द्विजस्त्रिकं न भक्षयेत्॥ न वामेन पिबेत्तोयं न रसं तक्रमेव च। भेकाखुशिशुमार्ज्जारैस्तथा पारावतैरपि॥ कलविङ्कैः पक्षगैश्च पाके स्पृष्टेऽपि मुन्दरि!। गोधया वनमार्ज्जारैः पाकं न विसृजेत् क्वचित्॥ स्वर्णरौप्यमये पात्रे पाषाणे ब्रह्मपात्रके। सकृद्भुक्ता तु देवेशि! पराकस्य फलं लभेत्॥ पूर्ब्बायां स्वर्णपात्रे च भोजनं यः समाचरेत्। पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमीप्सितम्॥ स्वर्णपात्रे पश्चिमायां उत्तराभिमुखेन वा। तदन्नं शौकरं मांसं भुक्ता चान्द्रायणञ्चरेत्॥ सत्यकामः स्वर्णपात्रे यशस्वी खर्परेषु च। पद्मपत्रे भवेत् पुष्टिर्हविष्याशी तु पुण्यवान्॥ तृप्तो भवति ताम्रे च कांस्यपात्रे दरिद्रता। तूलपत्रे भवेदायुः कदले कीर्त्तिमाप्नुयात्॥ मधूपत्रे च रोगः स्याद्वटपत्रे तु वैष्णवः। प्लालपत्रे भवेत्कामी पनसे चैव स्वर्गतिः। निम्बपत्रे परोक्षे च पुनः संस्कारमर्हति॥"

इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ४२ पटलः॥

अथ स्मृत्युक्तभोजनविधिः। बहिःप्रक्षालितपाणिपादवदनो रत्नपाणिर्द्विरासनो द्विराचान्तो गोमयोपलिप्ते प्राङ्मुखे देशे शुचौ शुद्धमौनासनोपविष्टो धर्म्मकामः प्राङ्मुखं उदङ्मुखो वा यशस्कामो जीवत्पितृमातृकेतरो दक्षिणामुखो धनकामः प्रत्यङ्मुखो भूमिस्थपादश्चतुरङ्गुलपाद आसनारूढमयपादोऽन्तर्जानुकरो हाच्-

गदिकृतपानीयपात्रो दक्षिणार्धेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा लोहितास्त्रस्थमयभवादिदण्डमग्नकांस्यकदल्यादिपत्रपुष्पपल्लवप्रपत्रेतरपात्रं विधाय प्रक्षाल्य च आत्मानं पात्रस्य दक्षिणाक्रमेण जलेन वेष्टयित्वा तदुपरि लोष्टेतरपात्रान्तरेण हस्ताभ्यां प्रतिपिधेतरमन्नादिकं स्थापयित्वा अग्रं दत्त्वा पश्येत्। अस्माकं नित्यमेवास्तु इत्यभिलष्य संप्रोक्ष्य आचाराक्षतपुष्पाण्डलाभ्यन्तरे जलाभिलिखितचतुष्कोणोपरि ॐ नारायणाय नम इत्यन्नं मध्ये दद्यात्। तत्पार्श्वे ॐ भवः पतये स्वाहा ॐ भुवनपतये स्वाहा ॐ भूतानां पतये स्वाहा। इति बलिचतुष्टयं दद्यात्। तदिदं सोपकरणमन्नं ॐ विष्णवे नम इत्यभ्यर्च्य तदग्रे किञ्चित ॐ विष्वक्सेनाय नम इति दत्त्वा अन्नोपरि विष्णुनिर्माल्यतुलसीपत्रं प्रक्षिप्य विष्णुपादोदकं पुरा न गृह्णीतस्त्वेदिदानीम्।

"ॐ क्षुण्णा क्षुण्णा महाबाहो भक्तानामार्त्तिनाशन!।
सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे॥"

इति गृहीत्वा इष्टदेवतानामपरेरितं श्रुत्वा स्वयं विरुच्चार्य वा ॐ अस्तोपस्तरणमसि स्वाहा इत्यनेन पीत्वा।

"ॐ अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम्।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम्॥"

इत्यनेन पादोदकशेषं शिरसि दद्यात्।

"ॐ उच्छिष्टभोजनस्यास्य यथमुच्छिष्टकोद्भिवः।
येन लीलायमाहेण छिरण्याक्षो निपातितः॥"

इत्युक्त्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां घृतमुत्सोक्षमधमादाय मध्यमानामाङ्गुष्ठसंयोगमुद्रया ॐ प्राणाय स्वाहा इत्यनेन मुखे दत्त्वा अदन्तच्छिन्नं निगरेत्। एवं ॐ अपानाय स्वाहा ॐ समानाय स्वाहा ॐ उदानाय स्वाहा ॐ व्यानाय स्वाहा। ततो वीर्यकामो मौनी भुञ्जीत। ततः प्रथमं द्रव्युक्तमधुरं मध्ये कठिनास्लवणानि अन्ते द्रव्युक्तकटतिक्तानि यथालाभं क्षीरान्तं मांसुष्टेरुत्करसर्वाङ्गुलिभिः अनतिलघ्नं भुञ्जीत। पश्चादधिकं जलादिकं न पातयम्। जलक्षीरदधिघृतमधुशाकशुक्तमांसेतरद्रव्याणां शेषं रक्षणीयम्। भोजनं संपूर्णं तु मांसभोजने करं प्रक्षाल्य तदभोजने तु करमप्रक्षाल्यैव मात्रेण हस्तेन जलं गृहीत्वा ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा इति जलगण्डूषं गृहीत्वा मात्रं तज्जलशेषं ॐ रौरवेऽपुण्यजनालये पद्मार्बुदनिवासिनाम्। उच्छिष्टभागिनामन्नमत्तव्यमुपतिष्ठतामिति भूमौ निक्षिपेत्। भोजनकाले तु विडाकर्मैकरणत्यागः। विड्जालकृकलासपर्शे न दोषः। ततः स्थानान्तरं न गच्छेत्। परान्नस्थ स्वहस्तेनैकमपनीय लवणादिना जिह्वाचर्वणशेषं दन्तेभ्यो गृहीतरसमद्यं रक्तपातशतादिकं विना अपनयेत्। यत्र क्वचन यदि न निःसरति तदा न दोषः।

ततो जिह्वाच्च संशुद्ध्य जलगण्डूषैर्मुखाभ्यन्तरं संप्रोक्ष्य पाणी पादौ च प्रक्षाल्य आसनस्थ एव भूमौ पादौ दत्त्वा हिराचम्य मुखं तुलसीपत्रादिना संप्रोक्ष्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिणहस्तेन—

"ॐ अङ्गुष्ठमात्रपुरुषो ह्यङ्गुष्ठस्य समाश्रितः।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः पालयतु विश्वभृक्॥"

इति मन्त्रेण जलं दद्यात्। ततो महीमाप्लवनाभावे व्यपचित्यावस्थितमेव भोजनपात्रमुद्धृत्य तत स्थानं उच्छिष्टमपनीय गोमयोदकाभ्यां संमृज्य सिञ्चेत्। सुस्थः प्रशान्तचित्त आसने उपविश्याभीष्टदेवतानाम स्मृत्वा—

"ॐ अग्निराप्यायय त्वन्नं पार्थिवं पवनेरितः।
दत्तावकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम्॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्नेरनिलस्य च।
भवत्वेतत्परिणतौ ममास्त्वशाहतं सुखम्॥
प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा।
अन्नं तृप्तिकरं चास्तु ममास्त्वशाहतं सुखम्॥
अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च
भुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषम्।
सुखं ममैतत्परिणामसमयं
यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे॥
विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेहि
प्रधानभूतो भगवान् यथैकः।
सत्येन तेनान्नमशेषमेत-
दारोग्यदं मे परिणाममेतु॥
विष्णुरुक्ता तथैवान्नं परिणामस्थ वै यथा।
सत्येन तन मदुभुक्तं वीर्यबलमिदं तथा॥"

इत्युच्चार्य वामहस्तोदरं परिस्पृशेत्। ततः पादशुद्धजलानन्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्कालं शयितव्यम्। ततस्ताम्बूलादि सुखवासद्रव्यं भोक्तव्यम्॥ * ॥ अथ भोजनादिदानफलम्।

"भोजनाच्छादनं दत्त्वा दत्त्वा चोपानहौ द्विज।
स स्वर्गलोकं संभुज्य सर्वकामोऽत्र जायते॥
विद्यां भक्त्या प्रयच्छेद्यः परब्रह्मण्यसौ विशेत्।
विद्यार्थिने च विप्राय यो दद्याद्भोजनं नरः॥
अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणस्यौषधमुच्यते।
तस्मादौषधदानेन दत्ताः स्युरमरा द्विजाः॥

इति पराशरस्मृतिः॥

भोजने प्रतिषेधो यथा,—

"ताम्रपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे घृतभोजनम्।
दध्नि च लवणं दद्यात मद्यो गोमांसभक्षणम्॥
यः श्रुतेन समाहृतो भोजनं कुरुते द्विजः।
सुरापश्च स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः॥
स्नानं रजकवस्त्रेषु भोजनं गणिकागृहे।
श्रवणं पूर्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने॥"

इति कर्म्मलोचनम्॥

अथ शिशूनां प्रथमान्नभोजनादिनादि। यथा, यमः।

"ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि।
अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले॥"

षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात्। ज्योतिश्चिन्तामणौ।

"अन्नस्य प्राशनं प्रोक्तं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः।
स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः॥
द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्व्वसु।
बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभोजनम्॥"

भुजबलभीमे।

"षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वै तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पत्रे च लग्नेतरे।
प्राजेशादितिपौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरै-
रान्नेयाष्णतिपित्र्यभैश्च नितरामन्नादिभक्ते शुभम्॥"

यूगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते अत्रापि तिथ्यृक्षादिविशुद्धौ विवर्जयेत्।

"वृषद्वन्द्वधनुर्मीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणम्।
चिकीर्षोरष्टकयकान्त्यग्रहा यद्यथा फलम्॥
दुष्टः शुभग्रहो लग्नात् षष्ठाष्टस्थोऽन्नभक्षणे॥"

मार्कण्डेयपुराणम्।

"देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्कगतस्य च।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने॥
मध्वाज्यकणकोपेतं प्राशयेत् पायसन्ततः।
कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्वासिन्तु तं त्यजेत्॥
देवायतोऽथ विप्रस्य शिल्पभाण्डानि सर्व्वशः।
शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्सलक्षणम्॥
प्रथमं यत्र गृह्णीयात्: शिल्पभाण्डं स्वयं तथा।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति॥"

सोमवारे दाधमाह भोजराजः।

"वाचालो बलवान् दिने दिनपतेरत्यन्तदीप्रानलो
देहो हीनहुताशनः शिशिरगौ कौजे कृशा पीड़िताः।
बौधे भोगसुखोदयी प्रथमभुग्जीवे चिरायुः सुखी
शुक्रे सौख्यबलान्वितोऽतिसुभगो मन्दे च मन्दानलः॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

तद्वैदिकपर्य्यायाः। आवपति १ भवति २ बभस्ति ३ वेति ४ वेवेष्टि ५ अविष्यन् ६ वक्षति ७ भसथः ८ वक्ष्यामि ९ करति १०। इति दशाक्षिकर्म्मभागः। इति वैद्यनिघण्टौ २ अध्यायः॥

(तथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"वक्ष्याम्यतः परं कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनाम्।
घृतं कार्ष्णायसे देये पेया देया तु राजते॥
फलानि मृण्मयेष्वेव प्रदद्याद्दलेषु च।
परिशुष्कपदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत्॥
प्रवालानि रसांश्चैव राजतेनोपहारयेत्।
कट्वरांश्च रसांश्चैव सर्व्वान् शैलेषु दापयेत्॥
दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुहृतं पयः।
पानीयं पानकं मद्यं स्फटिकेषु प्रदापयेत्॥
काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च।
दद्याद्दधूंषपात्रेषु रागषाड़वमङ्कान्॥

भोजपु

पुरस्तादिमसे पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
खदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेशांश्च सुसंस्कृतान् ॥
फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्कांणि यानि च ।
तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
प्रदवाणि रसांश्चैव पाणीयं पानकं पयः ।
खड़ान् यवांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
सचोक्षान् गुड़विकारांश्च रागषाड़वसङ्कान् ।
पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो हृद्यैरपि च मध्यतः ॥
एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
भोक्तारं विजनं रम्यं निःसमाधौ शुभे शुचौ ॥
सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
पूर्व्वं मधुरमश्नीयाल्लवणाम्लवतौ रसौ ॥
पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् ।
आदौ फलानि भुञ्जीत दाड़िमादीनि बुद्धिमान् ॥
ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चान्ततःपरम् ।
घनपूर्व्वं समश्नीयात् केचिदाहुर्विपर्य्ययम् ॥
आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
अतीवायतयामास्तु क्षपा पेयैस्तृषा सृजा ॥
तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रान्तरेषु तु ।
येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भक्षमायताः ॥
तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः सृजा ॥
क्षवाममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
तस्मात् सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्ज्जितम् ।
यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ॥"

भोजनपात्रं, क्ली, (भोजनस्य पात्रम् ।) भक्ष्यद्रव्याधारः । यथा,—

"निष्ठन्ति यत्र नवकाञ्चननिर्म्मितानि
श्रेणीकृतानि परितस्तु कटोरकाणि ।
राकाशशाङ्कनवमण्डलभास्करं यत्
शौणोभ्रतां रजतनिर्म्मितथालकं स्यात् ॥
व्यर्थोड्डुप्रतिमादर्शिकांस्यमादर्शवत् शुचि ।
पात्रं हृद्यं सुविस्तीर्णं स्त्रीणामत्यन्तदुर्लभम् ॥
पत्रावली भवति वा नृपभोजनाय
निर्जन्तुजालरहितामलवारिधौता ।
पालाशभूरुहदलैरचिता मनोज्ञा
ताड़ध्वितपर्णकगणैः परिवेष्टिता च ॥"

इति पाकराजेश्वरः ॥

भोजपतिः, पुं (भोजानां भोजवंश्यानां पतिः ।) कंसराजः । यथा,—

"मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान्
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
मृत्युर्भोजपतेर्विराड़विदुषां तत्त्वं परं योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गंगतः साग्रजः ॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १७ श्लोकः ॥

भोजपुरं, क्ली, (भोजस्य भोजराजस्य पुरम् ।) स्वनामख्यातदेशः ।

"आजिरभूद्भोजपुरे साकमसुरवरैः ।
हरे रेवापारे सवसो नूनं ते सधीर्यसः ॥"

इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥

भोजाना

भोजयिता, [क्र] त्रि, (भुज् + णिच् । कर्त्तरि तृच् ।) भोजनकारयिता । भोगप्रयोजकः । यथा,

"कर्त्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता सदा ।
भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मुक्तिरेव च ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्याये ॥

भोजाधिपः, पुं, (भोजस्य अधिपः ।) कंसराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

भोज्यं, त्रि, भुज्यते इति । भुज् + कर्म्मणि + ण्यत् । "भोज्यं भक्ष्ये ।" ७ । ३ । ६८ । इति निपातनात् ण कुत्वम् ।) भोजनीयद्रव्यम् । यथा,

"भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरा स्त्रियः ।
विभवो दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥"

इति चाणक्ये ५१ श्लोकः ॥

अपि च ।

"आहारं षड्विधं चोष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्व्यं गुरु विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥"

चोष्यं इक्षुदण्डादि । पेयं पानकशर्करादिकादि । लेह्यं रसालाकथितादि । भोज्यं मण्डसूपादि । भक्ष्यं खण्डपूपकमण्डकादि । चर्व्व्यं चिपिटचणकादि । इति भावप्रकाशः ॥ (पितॄणां तृप्तार्थं देये अन्नादौ च ॥)

भोज्यदानस्यैतिकर्त्तव्यता यथा । ॐ अद्यामुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य पितरमुकदेवशर्म्मणोऽक्षयस्वर्गकाम इदं मधृतमवस्तोपकरणामान्नभोज्यमर्घितं श्रीविष्णुदैवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं ददानि । ततो दक्षिणा । ॐ अद्येत्यादि कृतैतत्मधृतसवस्तोपकरणामान्नभोज्यदानकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमूल्यं श्रीविष्णुदैवतं यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं ददानि । कृतैतत्मधृतसवस्तोपकरणामान्नभोज्यदानकर्म्मा-च्छिद्रमस्तु । इति श्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥

भोज्यसम्भवः, पुं, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिकारणम् । भोज्यं सम्भवोऽस्य ।) शरीरस्यरसधातुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भोटाङ्गः, पुं, (भोटस्तज्जातिरङ्गमस्य ।) देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली । भोटान् इति भाषा ॥ (भोटान्तोऽपि पाठः ॥)

भोभो, अ, सम्बोधनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, महानाटके । १ । १४ ।

"भोभो भुजङ्ग ! तरुपल्लवलोलजिह्व ! ॥")

भोलानाथः, पुं, शिवः । यथा,—

"प्रजानां वचनं श्रुत्वा भोलानाथः कृपानिधिः ।
संहृत्य तां महाज्वालां मगणोऽन्तरधान्मुने ॥"

इति श्रीशिवपुराणोत्तरखण्डे तुलिद्वामदेवसंवादे वाराणसीमाहात्म्ये पञ्चक्रोशीयात्रायां महाकालगणोत्पत्तिर्नाम २५ अध्यायः ॥ * ॥

पुस्तकान्तरे भोलानाथ इत्यत्र महादेव इति पाठः ॥

भौत्यः

भौलिः, पुं, उशनाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भौतः, पुं, (भवानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तः । भव । अण ।) भूतयज्ञः । बलिकर्म्म । यथा,—

"श्वपाकौ देवौ बलिभौतौ वृषलीपतिपूजनम् ॥"

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ हेमन्तः । इति शब्दमाला ॥ (भिलादिभ्योऽण । भूतसङ्घः । तस्येदमित्यण ।) भूतसम्बन्धिनि, त्रि ॥

भौतिकं, क्ली, (भूतानां विकार इति ठक् ।) सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, भूतसम्बन्धि ॥ (भूतानि स्त्रियादीनि तद्विकारश्च गोघटवृक्षादयः ।

"आहङ्कारिकसर्गेण भौतिकानि ।" इति । २ । २० । सांख्यसूत्रम् ॥ सृष्टिविशेषश्च । तथाच । "ईश्वरकृष्णाकृतसांख्यकारिकायाम् । अष्टविकल्पो दैवस्तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ अत्र च सर्गे चेतन्योत्कर्षापकर्षविशेषात् तारतम्यम् । यथा, तत्रैव । ऊर्द्ध सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः । मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तः ॥

भौतिकः, पुं, महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (उपद्रवः । शाम्भादिः । चक्षुरादि । शरीरादि ॥ (भूतेषु मह्दादिशिवान्तेषु आत्मबुद्ध्या उपासकाः भौतिकाः । चौदविशेषाः । "भौतिकास्तु प्रवर्त्तं पुर्गं मह्दसञ्ज्ञाभिमानिकाः ॥" इति पातञ्जलयोगभाष्यव्यासभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्रधृतवचनम् । १ । १९ ॥)

भौती, स्त्री, (भूतानां भूतयोनीनामियमिति । भूत । अण । ङीप । तस्यां भूतानामधिकारित्वविद्यमानत्वात्तथात्वम् ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः । १४२ ॥

भौत्यः, पुं (भूतमर्हति पुमान् । भूतिः + व्यपत्यार्थे यञ् ।) भूतिमुनिपुत्रश्चतुर्दशो मनुः । यथा, —

मार्कण्डेय उवाच ।

"अतः परन्तु भौत्यस्य त्वमुत्पत्तिं निशामय ।
दैवानुषांस्तथा पुत्रांस्तथैव वसुधाधिपान् ॥
बभ्रुराङ्गिरसः पुत्रो भूतिर्नाम्नातिकोपनः ।
तस्य भ्राता सुवर्चोभूद् यज्ञे तेन निमन्त्रितः ॥
शियासुः शान्तिनामानं शिष्यमाह महामुनिः ।
सदोद्युक्तो सदाचारमुदारं सुमितप्रभम् ॥

भूतिरुवाच ।

अहं यज्ञं गमिष्यामि भ्रातुः शान्ते ! सुवर्चसः ।
तेनाहूतस्त्वया चेह यत कर्त्तव्यं ब्रूहि तत्त्व तत ॥
अतिजागरणं वह्नेस्तस्या कार्य्यं ममाध्वरे ।
तथा तथाप्रमत्तेन यथाग्निर्न शमं व्रजेत ।
इत्याज्ञप्तं तथेत्युक्तः स तु शिष्येण शान्तिना ।
जगाम यज्ञं तं भ्रातुराहूतः सन यौगिमा ॥
प्रशान्तस्तावदनघो योगी भूतिपरिग्रहः ।
तं दृष्ट्वा सोऽनलं शान्तं शान्तिरत्यन्तदुःखितः ।
भीतश्च भूतेर्बहुधा चिन्तयन् स महाद्युतिः ॥

भौत्यः

मार्कण्डेय उवाच ।
चक्रुधेवं विचिन्त्यामौ भीतस्तस्य तदा गुरोः ।
ययौ मतिमतां श्रेष्ठः शरणं ज्ञानवेदसम् ॥
स चकार ततः स्तोत्रं सम्पार्च्यार्घं प्रणामवत् ।
भक्त्येकचित्तो मेदिन्यां न्यस्तजानुः कृताञ्जलिः ॥
स तुतं संस्तुतस्तेन भगवान् हृषीकेशनः ।
ज्वालामालाशतवृतस्तस्थावीदृग्वतो मुनेः ॥
परितुष्टोऽस्मि ते विप्र भक्त्या यत्ते स्तुतिः कृता ।
वरं ददामि भवतः प्रार्थितं यत्तवेप्सितम् ॥
भगवन् कृतकृत्योऽस्मि यत्त्वां पश्यामि रूपिणम् ।
तथापि भक्तिनम्रस्य भगवन् श्रूयतां मम ॥
ममापराधात् मंत्यत्वं यत्तेऽधिर्यो विभावसो ।
तत्क्षयाधिष्ठितं भोज्यं पूर्ववत्ते पश्यतां द्विजः ॥
तथान्यदपि मे देव प्रसादं कुरुषे यदि ।
पुत्रो विशिष्टो भवतु निरपत्यस्य मे गुरोः ॥
यथा च मैत्रो तनये स करिष्यति मे गुरुः ।
तथा ममस्तसत्त्वेषु भवत्वस्य मनो रुद् ॥
अग्निरुवाच ।
गुरोरर्थे त्वया ब्रह्मन् । याचितं यदरदृश्यम् ।
नात्मार्थे तेन मे प्रीतिरत्यन्तीव महामने ! ॥
भविष्यत्येतदखिलं गुरोर्यत्ते प्रार्थितं त्वया ।
मैत्रो समस्तभूतेषु पुत्रस्तस्य भविष्यति ॥
मन्वन्तराधिपः पुत्रो भौत्यो नाम भविष्यति ।
महाबलो महावीर्यो महाप्राज्ञो गुरोस्तव ॥
इत्युक्त्वा भगवानग्निः पश्यतस्तस्य वै मुनेः ।
बभूवादर्शनः सद्यः प्रदीप्तो निर्वृतो यथा ॥
ततोमात्रन्तरे सोऽपि गुरुश्चस्य महात्मनः ।
भ्रातुर्यवीयसो यज्ञात्तमागम स्वमाश्रमम् ॥
तस्यागतस्य शिष्योऽसौ चक्रे पादाभिवन्दनम् ।
गृहीतासनपूजस्य तमाह स तदा गुरुः ॥
वत्साभिलषितं त्वयि मे तथान्येष्वपि जन्तुषु ।
न वेत्ति किमिदं तत्त्वमेतत् कथयाशु मे ॥
ततः स शान्तिस्तत मन्त्रमात्मार्थाय महात्मने ।
अग्निनाशादिकं विप्र । समाचष्ट यथातथम् ॥
तच्छ्रुत्वा स परिष्वज्य स्नेहाद्वदनयनो गुरुः ।
शिष्याय प्रददौ वेदान् साङ्गोपाङ्गान् महात्मने ॥
भौत्यो नाम मनस्तस्य पुत्रो भूतेरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवानृषीन् भूपांश्च मे शृणु ॥
भविष्यस्य भविष्यांस्तु गदतो मम विस्तरात् ।
देवेन्द्रो यश्च भविता तस्य विख्यातकर्मणः ॥
चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्रातरस्तथा ।
ऋभोश्चकाश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
शुचिरिन्द्रस्तथा तेषां विद्यानां भविष्यति ।
महाबलो महावीर्यः सर्वेन्द्रगुणैर्युतः ॥
अग्नीध्राग्निबाहुश्च शुचिर्यज्ञोत्थ माधवः ।
शुक्रो जितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥
गुरुर्गभीरो बलश्च भरद्वाजस्य एव च ।
स्वामाजो च प्रवीरश्च दिवः सङ्कन्दनस्तथा ॥
तत्रस्यो सुबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ।
मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णननामाध्यायः ॥

भौमिकः

भौमः, पुं, (भूमेरपत्यं । भूमि + शिवादित्वादण् ।) मङ्गलग्रहः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५।६०।
"पश्यन् यस्तं भौम्यो
घृतमधुतैलक्षयाय राज्ञां च ।
भौमः समरविमर्दं
शिखिकोपं तस्करभयञ्च ॥")
नरकराजः । (यथा, हरिवंशे । १२० । १४ ।
"तासां पुरवरं भौमोऽकारयन्मणि-
पर्वतम् ॥")
तस्येदमित्यण् । भूमिभवे, त्रि । इति मेदिनी । मे, २२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २० ।
"भौमेन पाविशद्भूमिं पार्वतेनाभवद्गिरिः ।
व्यन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥")
अमरः । इति धरणिः ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
भौमजलं, क्ली, (भूमि + अण् ।) भूमिसम्बन्धि-सलिलम् । तत् त्रिविधं यथा,—
"भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
आङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥"
तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।
"व्यल्पोदकोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात व्यानूपं तज्जलं जलम् ॥
मिश्रत्रिदोषस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
आङ्गलं सलिलं रूक्षं स्वर्गं लघु तत्तनु ।
वह्निकृत् कफहृत् पथ्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥
व्यानूपं वार्षणिभ्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
वह्निकृत् कफकृन्नित्यं विकारान् कुरुते बहून् ॥
साधारणस्य मधुरं दीपनं प्रीतलं लघु ।
सर्वगं रोचनं त्रिणादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥"
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ।
व्यनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तहृत् ॥
नद्यः शीघ्रवहा लघ्वः सच्छा याश्चामलौदकाः ।
गुर्व्यः श्लैष्मलसंकुला मन्दगाः कलुषाश्च याः ॥
नदीसरस्तडागस्थं कूपप्रस्रवणादिजं ।
उदकं देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
भौमनः, पुं, (व्यादिसर्गे भवतीति भू + कर्मणि मन् । भूमा ब्रह्मा । तस्यापत्यम् । अण् । मनन्तत्वात् न टेर्लोपः ।) विश्वकर्मा । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।२२६ । १२ ।
"समर्च्च यं सुतपसा भौमनो भुवनप्रभुः ।
प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥"
भौमरत्नं, क्ली, (भूमौ जातं । भूमि + अण् । ताडग्रं रत्नम् ।) प्रवालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भौमिकः, त्रि, भूम्यधिकारी । भूममधिकरोति यः । इत्यर्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (भूमिस्थितः । यथा, मनौ । ५ । १४२ ।

भ्रकुटिः

"स्पृशन्ति विस्रवः पादौ य व्याचामयतः परान् ।
भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥")
भौमी, स्त्री, (भूम्यां जाता । भूमिः + अण् + स्त्रीत्वात् ङीष् ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥
भौरिकः, पुं, (भूरि सुवर्णमधिकरोतीति ठक् ।) कनकाध्यक्षः । इत्यमरः । २ । ७ ॥
भ्राश्, ऋ गतौ ट् ड भासि । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा० व्यात्म०-व्यक०-सेट् ।) ऋ अवभ्राशत् । ण भ्राशे बभ्राशे । ट् भ्राशयुः । ड भ्राशते । इति दुर्गादासः ॥
भ्राश्, य ड भासि । इति कविकल्पद्रमः ॥ (दिवा० व्यात्म०-व्यक०-सेट् ।) य ड भ्राश्यते । इति दुर्गादासः ॥
भ्राष्, ऋ गतौ ड ट् भासि । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-व्यात्म०-व्यक०-सेट् ।) ऋ अवभ्राषत् । ण भ्राषे बभ्राषे । ड भ्राषते । ट् भ्राषयुः । इति दुर्गादासः ॥
भ्राष्, य ड भासि । इति कविकल्पद्रमः ॥ (दिवा०-व्यात्म०-व्यक०-सेट् ।) य ड भ्राष्यते । इति दुर्गादासः ॥
भ्यस, ड भये । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-व्यात्म०-व्यक०-सेट् ।) व्यन्तःस्थाद्ययुक्तः । ड भ्यसते । इति दुर्गादासः ॥
भंशः, पुं, (भ्रंश् + भावे घञ् ।) व्यधःपतनम् । यथा । भंशो भ्रंशो यथोचितात् । इत्यमरः । २ । १८६ । २३ ॥ यथोचितात् यथाप्राप्तात् भ्रंशोऽधःपतनम् । इति भ्रंशशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २ । ३६ ।
"उद्वेजनाद्धर्म्यस्तु तस्माद् भंशो महीपतेः ॥"
नाशः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ४६ । २५ ।
"शाखाभङ्गैरुक्षाणां निर्हि शोद्रुमोदययोगम् ।
हसने देशभंशं "
रुदिते च व्याधिबाहुल्यम् ॥")
भ्रकुंशः, पुं, (भ्रुवा कुंसो भाषणं यस्य । पृषोदरादित्वात् सस्य शः ।) स्त्रीवेशधारी नर्त्तकपुरुषः । इत्यमरटीकायाम् ॥ (अस्य विशेषो भ्रकुंसशब्दे द्रष्टव्यः ॥)
भ्रकुंसः, पुं, (भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः । ६। ३ । ६१ । इत्यस्य "भ्रकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या उकारस्यात्वम् ।) स्त्रीवेशधारी नर्त्तकपुरुषः । तत्पर्य्यायः । भ्रकुंसः २ भ्रकुंसः ३ । इत्यमरः । १।७४४॥ भ्रकुंसः ४ भ्रकुंशः ५ । इति तट्टीका ॥
भ्रकुटिः, स्त्री, (भ्रुवोः कुटिः कौटिल्यम् । "भ्रकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम्।" ६।३।६१ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या उकारस्यात्वम् ।) क्रोधादिना भ्रुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः । १।७। ३७ ॥ अस्या रूपान्तराणि । भ्रुकुटिः । भ्रूकुटिः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुटी । भ्रूकुटी । (यथा, माघे । १५।८।
"भ्रुकुटीकठोरितललाटमाननम् ।")
भ्रूकुटी । भ्रुकुटी । इति भरतः ॥

भ्रमः

भ्रम, भ्रन्दे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । भ्रमति । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम्भ्र, इर् य उ अधःपते । इति कविकल्पद्रमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) अभ्रम्यति । इर् अभ्रम्भ्रात् । अभ्रंम्भ्रीत् ॥

भ्रम्भ्र, ल्ट उ ड अधःपते । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ल्ट अभ्रम्भ्रत । उ भंम्भ्रित्वा भम्भ्रा । ड भंम्भ्रते । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम, इर् चाले । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्व. पर०-अक०-सेट् ।) इर् अभ्रमत् अभ्रमीत् । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम, भ य चाले । इति कविकल्पद्रमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) भ य भाम्यति । इति दुर्गादासः ॥

भ्रम, उ ञ ण चाले । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक० सेट् ।) उ भ्रमित्वा भ्रान्त्वा । ञ भ्रामः भ्रमः । ज्वलादित्वात्मप्रत्ययेऽपि ञनबध इत्यादिना ह्रस्वे भ्रम इत्येव । तेन ज्वलादावस्य पाठो निष्फल इति धातुप्रदीपादयः । वस्तुतस्तु । ज्वलादिपाठसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । ण भ्रेमतुः भ्रमतुः । य भ्रम्यति भ्रमति । चाल इह पादविक्षेपः ।

"न जाने को हेतुर्भ्रमति विपिने भिल्लुक इव ।"

भ्रेमुः भ्रिलोचयान् भीमानित्यत्र गत्यर्थविवक्षया सकर्मकत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

भ्रमः, पुं, (भ्रमु अनवस्थाने इति । भ्रम+भावे घञ् ।) मिथ्याज्ञानम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४२३ ।

"देवो जगाद तं भद्र ! कोऽयं ते मनसि भ्रमः ॥")

तत्पर्य्यायः । भ्रान्तिः २ मिथ्यामतिः ३ । इत्यमरः । १ । ५ । ४ । अमुनिर्गमः । कुन्दः । (यथा, रघौ । ६ । ३२ ।

"अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहु-
र्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममृणनेजाः
खड्गे यशोलिखितो विभाति ॥"

"चक्रभ्रमं चक्राकारभ्रमोत्पादनयत्नम् ।
भ्रमोऽमुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दाख्ये ग्रन्थियन्त्रके ॥"

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

भ्रमणम् । इति मेदिनी । मे, २० ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । ४६ ।

"एवं किलोक्ता यक्षेण तं भ्रमाय बणिक्-सुतम् ।")

आयमते भ्रमस्य नामान्तरं अप्रमा । भ्रमो द्विविधः । विपर्य्यासः संशयश्च । आद्यो यथा । देहे आत्मबुद्धिः । गृह्यादौ पीततामतिः । सा निश्चयरूपा । द्वितीयो यथा । किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वा इत्यादिबुद्धिः । तस्य कारणम् । पित्तदूरत्वमोहभयादिनानाविधदोषः । यथा,

"अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छून्ये तज्जतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥

भ्रमर

तत्पर्य्यायः । मधुव्रतः२ मधुकरः३ मधुलिट् ४ मधुपः५ अलीः६ द्विरेफः७ पुष्पलिट् ८ भृङ्गः ९ षट्पदः१० अलिः११ । इत्यमरः । २ ।५।२९ ॥ कलालापः१२ गिलीमुखः१३ पुष्पलयः१४ मधुव्रत् १५ द्विपः१६ भमरः१७ चञ्चरीकः १८ मुक्तार्णी१९ मधुलोलुपः२० इन्दिन्दिरः२१ मधुमारकः२२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुपरः २३ लम्बः२४ पुष्पकीटः२५ मधुसूदनः२६ भृङ्गराजः २७ मधुलेही २८ रेणुवासः २९ । इति शब्दरत्नावली ॥ कामुकः । इति मेदिनी । रे, १९१ ॥

भ्रमरकः, पुं, (भ्रमर इवेति भ्रमर+"इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् ।) ललाटलम्बितचूर्णकुन्तलः । इत्यमरः । २ । ६९६ ॥ (स्वार्थे कन् । भृङ्गः । बालभ्रमिकः । इति मेदिनी । के, २०४ ॥ अम्बुभ्रमः । इति विश्वः ॥

भ्रमरकीटः, पुं, (भ्रमर इव कीटः ।) कीटविशेषः । कुमरे पोका इति भाषा ॥ यथा,—

"जीवन्मुक्तिस्तु तद्विद्वान् पूर्व्वोपाधिगुणांस्त्यजेत् ।
सच्चिदानन्दधर्म्मत्वाद्भजेद्भ्रमरकीटवत् ॥"

इत्यात्मबोधः ॥

भ्रमरच्छली, स्त्री, (भ्रमरान् छलयतीति । छल+णिच् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) ललाटविशेषः । तत्पर्य्यायः । भृङ्गाक्षी २ भ्रमरी ३ भृङ्गमल्लिका ४ । अस्या गुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

"भृङ्गच्छल्लीच कटुका तिक्ता दीपनरोचनी ।"

भ्रमरप्रियः, पुं, (भ्रमरस्य प्रियः ।) धात्रीकदम्बः । इति रत्नमाला ॥

भ्रमरमारी, स्त्री, (भ्रमरान् मारयति गन्धोत्कर्षेण व्याकुलयतीति । मृ+णिच्+अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मालतीपुष्पप्रसिद्धपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरारिः २ भृङ्गारिः ३ भृङ्गमारी ४ मांसपुष्पिका ५ कुसुमारिः ६ भ्रमरी ७ षट्पदारी ८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । पित्तश्लेष्मज्वरनाशित्वम् । प्लीहकण्डूतिकुष्ठव्रणदोषविषदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरी, स्त्री, (भ्रमर+जात्यादित्वात् टाप् ।) भ्रमरच्छली । इति राजनिर्घण्ट ॥

भ्रमरातिथिः, पुं, (भ्रमरः अतिथिरभ्यागतो यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरानन्दः, पुं, (मधुवाहुल्यात् भ्रमराणामानन्दो यस्मात् सः ।) धत्तूरः । अतिसुक्तकः । रक्ताम्लानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरालकः, पुं, (भ्रमर इव अलति भूषयतीति । अल+ण्वुल् ।) ललाटस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरकः २ कुरलः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३३ ॥

भ्रमरी, स्त्री, (भ्रमर+ङीष् ।) जतुका । पुत्रदात्री । षट्पदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेष्टः, पुं, (भ्रमराणामिष्टः ।) ग्रन्थिभेदकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरेष्टा, स्त्री, (भ्रमराणामिष्टा ।) भार्गी । भूमिनम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमरोत्सवा, स्त्री, (भ्रमराणां उत्सवः प्रमोदो यस्याः ।) माधवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्रमासक्तः, पुं, (भ्रमे भ्रमणे आसक्तः युक्तः ।) प्रस्खमार्जकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८० ॥

भ्रमिः, स्त्री, (भ्रम + बाहुलकात् इः ।) भ्रमणम् । तत्पर्य्यायः । भ्रमः २ । इत्यमरः ।३।२।६॥ भ्रमी ३। इति भरतः ॥ (मण्डलाकारगतिः ४ । यथाच नैषधचरिते । १ । ७३ ।

"अलोकरथारूढेन या भ्रमी-
निर्जातपक्षस्य तलस्थले नलः ।")

मण्डलाकारसैन्यरचना । यथा,—

"वीरान् सहस्रशो दृष्ट्वा भ्रमिभिः पर्य्यवस्थितान् ।
लघौ लघेन सत्याय शरान् रोषप्रपूरितः ॥
भ्रमिराद्या सहस्रेण द्वितीयायुतसङ्ख्यया ।
तृतीयायुतयुग्मेन तुरीयायुतपञ्चभिः ॥
पञ्चमी लक्षयोधानां षष्ठी योधायुताधिकैः ।
सप्तमी लक्षयुग्मेन सप्तभिर्भ्रमिभिर्वृतान् ॥
मध्ये लवो भ्रमियाप्रः सञ्चरन् बह्विवत्सदा ।
दाहयामास सर्व्वान् वै सैनिकान् भ्रमिकारकान् ॥"

इति पाद्मे पातालखण्डे ६१ अध्यायः ॥

भ्रमी, [न्] त्रि, (भ्रम + इनि ।) भ्रमविशिष्टः । भ्रमो विद्यते अस्येति अस्त्यर्थे इनिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

भ्रष्ट य उ अधःपतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-पर०-अक०-सेट् ।) य भ्रष्यति । उ भ्रष्टिला भ्रष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥

भ्रष्ट, त्रि, (भ्रस्ज् + कर्त्तरि + क्तः ।) भृतम् । अस्य पर्य्यायो गलितगर्व्वः द्रष्टव्यः ॥

"अर्थाद्भ्रष्टस्तीर्थयात्रां गच्छेत्
सत्याद्भ्रष्टो रौरवं वै व्रजेच्च ।
योगभ्रष्टः सत्यधृतिञ्च गच्छेत्
राज्याद्भ्रष्टो मृगयां वै व्रजेच्च ॥"

इति गारुड़े नीतिसारे १०६ अध्यायः ॥

भ्रस्ज, औ अ ग्र पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) रेफयुक्तादिदन्त्योपधः । क्विपि संयोगादिलोपे भृट् । पाक इह भर्জ্জনम् । अग्र भृज्जति भृज्जते मत्स्यं सूपकारः । औ अभ्राक्षीत् । इति दुर्गादासः ॥

भ्राज, ऽ ण ऋ टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्, ।) रेफयुक्तः । ऽ भ्राजते ण भ्राजे अभ्राजे । अनुबन्धबलात् संयोगादिलोप्याकारस्याप्येत्वम् ॥ ऋ अविभ्रजत् अवभ्राजत् । टु भ्राजिषु: । इति दुर्गादासः ॥

भ्राजकं, क्ली, (भ्राज् + "ग्वुल् तृचौ ।" ३ । १ । १३३ । इति ग्वुल् ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भ्राजिष्णुः, त्रि, (भ्राज् + इष्णुच् ।) अलङ्कारादिना दीप्तियुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा, भागवते । २ । ६ । १२ ।

"भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते
लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ॥")

विष्णौ, पुं । यथा, तस्य सहस्रनामस्तोत्रे ।

भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः ॥

भ्रातरौ, पुं, (भ्राता च भगिनी च । भ्रातृस्वसृ-रित्यादिना शकन्धोः ।) भ्रातृभगिन्यौ । नित्यद्विवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

भ्राता, [तृ] पुं, (भ्राजते इति । भ्राज + "नप्तृ-नेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृदेवरयातृजामातृभ्रातृपितृमातृदुहितृयोनिसङ्घातृनान्दृमुखसादिभ्यः । उणा० । २ । ९६ । इति तृन् । निपात्यते च ।) सकारगर्भजातः । "भाइ" इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सहोदरः २ समानोदर्य्यः ३ सोदर्य्यः ४ सगर्भः ५ सहजः ६ सोदरः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ पितरि स्थिते ज्येष्ठभ्रातुः पितृतुल्यत्वम् । यथा,—

"ज्येष्ठो भ्राता पितृतुल्यो मृते पितरि शौनक ! ।
सर्व्वेषां स पिता ह्येष स्यात् सर्व्वेषामनुपालकः ॥
कनिष्ठस्तेषु सर्व्वेषु समत्वेनानुवर्त्तते ।
समोपभोगजीवेषु यथैव तनयस्तथा ॥"

इति गारुड़े २१४ अध्यायः ॥

तस्य भार्य्याहरणे तस्मै दायदाने च दोषो यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्याये ।

"भ्रातृजायापहारी च भ्रातृगामी भवेन्नरः ।
ब्रह्महत्यासहस्रञ्च लभते नात्रसंशयः ॥
स याति कृमीपाकञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तस्मादुत्तीर्य्य पापी च विष्ठायां जायते कृमिः ॥
वर्षकोटिसहस्राणि तत्र स्थित्वा च पातकी ।
ततो भवेन्महापापी वर्षकोटिसहस्रकम् ॥
पुच्छलोमनिगर्भे च कृमिश्चैव पुरन्दर ! ।
गृध्रः कोटिसहस्राणि गृहजन्मानि कुक्कुरः ।
भ्रातृजायापहरणात् गृहजन्मानि शूकरः ॥"
"यो ददाति न दायञ्च बलिष्ठो दुर्ब्बलाय च ।
स याति कृमीपाकञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
भ्रातुरन्वेषणे भ्राता न गच्छेत् । यथा,—

नारद उवाच ।

"हे हे पुत्र्यश्च महाबोधाः प्रजा यूयं करिष्यथ ।
इदमेको लक्षते यत्नो भवतां शृणुतामिदम् ॥
बालिशा बत यूयं ये नास्या जानीत वै भुवः ।
अन्तरूर्द्धमधश्चैव कथं सञ्चरथ वै प्रजाः ॥
ऊर्द्धं तिर्य्यगधश्चैव यदाप्रतिहता गतिः ।
तदा कस्माद्भवो नाल्पं सर्व्वं द्रक्ष्यथ बालिशाः ॥
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्व्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥
हर्य्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।
वैरिण्यामथ पुत्राणां सहस्रमसृजद्विभुः ॥
विवर्द्धयिषवस्ते तु सबलाश्वाः प्रजाः पुनः ।
पूर्व्वोक्तं वचनं ब्रह्मन्नारदेन प्रचोदिताः ॥
अन्योन्यमूचुस्ते सर्व्वे सम्यगाह महामुनिः ।
भ्रातॄणां पदवीं चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्वास्तु प्रजाः सञ्चारयेत् पुनः ।
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्व्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥
ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विज ! ।
प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्य्यं विजानता ॥'

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः ॥

अपि च, मात्स्ये ५ अध्याये ।

"ततः प्रभृति न भ्रातुः कनीयान् मार्गमिच्छति
अन्विषन् दुःखमाप्नोति तेन तं परिवर्জयेत् ॥"

ज्येष्ठभ्रातुर्दारुरत्वं यथा,—

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ ।
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥

विभक्तानां तेषां धर्म्मवृद्धिर्यथा,—

व्यासः ।

"भ्रातॄणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।
तदभावे विभक्तानां धर्म्मस्तेषां विवर्द्धते ॥
भ्रातॄणां यस्तु नैहेत धनं शक्तः स्वकर्म्मणा ।
स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिदुत्पाद्य जीवनम् ॥"

ज्येष्ठभ्रातृप्रशंसा यथा, —

"विभ्रयाद्धितः सर्व्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्तापेक्षो कुले स्थितिः ॥
कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तस्तत् कार्य्यं कुरुते तु यः ।
स भ्रातृभिर्हितार्थो यासाच्छादनवाहनैः ॥
अन्योन्यभेदो भ्रातॄणां सुहृदां वा बलान्तक ! ।
भवत्यानन्दकर्त्तृणां द्विषतां नात्र संशयः ॥"*॥

भ्रातृसंस्कारस्यावश्यकत्वम् । यथा, नारदः ।

"येषान्तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात् ॥
अविद्यमाने पित्र्यं स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्य्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृते ॥"

विभक्तानां तेषां साक्षित्वादि यथा,—

"साक्षित्वं प्रतिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥"

इति दायतत्त्वम् ॥

भ्रातृक, त्रि, (भ्रातुरागत इति । भ्रातृ + "ऋतष्ठञ् ।" ४ । ३ । ७८ । इति ठञ् । भ्रातुरागतधनादि ।) भ्रातृदेयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भ्रातृज, पुं, (भ्रातुः सहोदरात् जायते इति । जन् + "षष्ठ्यामजनौ ।"३।२।८८। इति ड ।) भ्रातुरपत्यम् । तत्पर्य्यायः । भ्रात्रीय २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३६॥ भ्रातृव्यः ३ भ्रातृपुत्रः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्रियां टाप् । भ्रातृजा । भ्रातृव्यपुत्र्याम् ॥)

भ्रातृजाया, स्त्री, (भ्रातुर्जाया ।) भ्रातृभार्य्या । (यथा, मेघदूते । १ । १० ।

"ज्ञातप्रत्यामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।") तत्पर्य्यायः । प्रजावती २ । इत्यमरः ।२।६।३०॥

भ्रातृद्वितीया, स्त्री, (भ्रातृमङ्गलार्था भ्रातृभोजनार्था वा द्वितीया इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) कार्त्तिकशुक्लद्वितीया । तद्विवरणं यथा । यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता याह्ये-

भ्रातृप

युक्तं निर्णयान्हसादौ। यमद्वितीया मध्याह्न-व्यापिनी पूर्व्वविद्धा चेति हेमाद्रिः। अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे।

"ऊर्ज्जे शुक्लद्वितीयायामपराह्णे चरेद्यमम्।
स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति॥
ऊर्ज्जे शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः।
वेष्टितः किन्नरैर्हृष्टैस्तस्मै यच्छति वाञ्छितम्॥"

तथा भविष्ये।

"प्रथमा श्रावणी मासि तथा भाद्रपदेऽपरा।
तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्त्तिके भवेत्॥
श्रावणी कलुषा नाम तथा भाद्रे च गौरिसा।
आश्विने प्रेतसञ्चारा कार्त्तिके यास्यका मता॥"

इत्युक्त्वा प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वती-पूजा तृतीयायां आद्यमुक्त्वा चतुर्थ्यामुक्तम्।

"कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर।
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहेऽर्चितः॥
अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता।
अस्यां निजगृहे विप्र! न भोक्तव्यं कदाचन॥
स्वसुर्हस्तेन भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः॥
स्वर्णालङ्कारवस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः।
सर्व्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः॥
प्रतिपन्ना मातृभगिन्य इति हेमाद्रिः॥
पितृव्यभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर।
मातुलस्य सुताहस्तात् द्वितीयायां तथा नृप!॥
पितृस्वसुः सुतः कार्य्य तृतीयायां तयोः करात्।
चतुर्थ्यां सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम्।
सर्व्वासु भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं बलवर्द्धनम्॥
यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
सम्भोजितः प्रतिजगत्स्वसृसौहृदेन।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः॥

गौड़ास्तु।

यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूतांश्च पूजयेत्।
अर्घ्यञ्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वये॥
मन्त्रस्तु।

एह्येहि मार्त्तण्डज! पाशहस्त!
यमान्तकालोकधरामरेश!।
भ्रातृद्वितीयाव्रतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते॥

भ्रातस्त्वदानुजातोऽहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम्।
प्रीतये यमराजस्य यमुनायाः विशेषतः॥"

श्रेष्ठाग्रजातेति यद्देहीति स्त्रीणाः॥ इत्यन्न-दानमित्याहुः। ब्रह्मपुराणेऽपि।

"या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ।
अर्घ्येचापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात्॥
भ्रातुरायुःक्षयो राजन्! न भवेत्तत्र कर्हिचित्॥"

इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदः॥

भ्रातृपत्नी, स्त्री, (भ्रातापतिर्यस्या इति भ्रातृ: पत्नीति वा। ऋन्नेभ्यो ङीप्। इति ङीप्। ततः+"नित्यं सपत्न्यादिषु।" इति नाम्नादेशः।) भ्रातृजाया। इति शब्दरत्नावली॥

भ्रामकः

भ्रातृपुत्रः, पुं, स्त्री, (भ्रातुः पुत्रः।) भ्रातृजः। इति शब्दरत्नावली। भाइपो इति भाषा॥

भ्रातृभगिन्यौ, स्त्री, (भ्राता च भगिनी च। इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः।) भ्रातरौ। द्विवचना-न्तोऽयम्। इत्यमरः। २। ६। ३६॥

भ्रातृव्यः, पुं, (भ्रातुरपत्यमिति। "भ्रातुर्व्यच्च।" ४। १।१४४। इति यत्।) भ्रातृपुत्रः। (यथा, राघवपाण्डवीये। ८। २८४२।

"जयराजागुजं राज्ञा यशोराजं निवेशितम्।
तत्सेनावक्षस्कन्द भ्रातृव्यं राजकाभिधः॥"

भ्रातृ+"व्यन् सपत्ने।" ४। १।१४५। इति व्यन्।) शत्रुः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, भागवते। ५। ११। १७।

"भ्रातृव्यमेनं त्वमदभ्रवीर्य-
मुपेक्षयाधेधितमप्रमत्तः॥"

"तस्माद् भ्रातृव्यम् शत्रुम्।" इति तट्टीकायां स्वामी॥)

भ्रातृश्वशुरः पुं, (पत्युर्ज्येष्ठभ्राता श्वशुर इव पूज्य-त्वात्।) पतिज्येष्ठभ्राता। भाशुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। श्वशुरकः २। इति शब्दरत्ना-वली॥ (भ्रातुः श्वशुरः।) भ्रातुःपत्न्याः पिता च॥

भ्रातृव्यः, पुं, (भ्रातुरपत्यं पुमानिति। भ्रातृ+ "भ्रातुर्व्यच्च।" ४। १। १४४। इत्यत्र 'चकारा-च्छस्च।' इति कात्यिकोक्तेः छः।) भ्रातृपुत्रः। इत्यमरः। २। ६। ३६॥ भ्रातृसम्बन्धिनि, त्रि॥

भ्रान्तः, त्रि, भ्रमणयुक्तः। भ्रान्तिविशिष्टः। (यतोऽतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठानं॥" इति सांख्यसूत्रम्। २। ३३॥)

भ्रमधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ भ्रमणं, क्लीं। यथा, वामटपशुपतिभ्यां व्याख्यातम्।

"भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित् फलम्।"

भ्रान्तः, पुं, (भ्रम्+कर्त्तरि क्तः। "अनुनासिक-स्येति। ६। ४। १५। इति दीर्घः।) राज-धुस्तूरः। मत्तद्रुमः। इति राजनिर्घण्टः॥

भ्रान्तिः, स्त्री, (भ्रम्+क्तिन्। "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति।६। ४।१५। इति दीर्घः।) भ्रमः। इत्यमरः। १। ५।४॥

("युक्तिहीनप्रकाशत्वाद् भ्रान्तेर्नास्ति लक्षणम्। यदि स्याल्लक्षणं किञ्चिद्भ्रान्तिरेव न सिध्यति॥"

इति तार्किकाः॥)

सा तु नराणां षष्ठमासे जायते। यथा,—

"षाण्मासिके तु संप्राप्ते भ्रान्तिः संजायते यतः।
धात्रीधराणि स्थानानि पत्राण्युत्क्षिपते पुरा॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

भ्रमणम्। इति मेदिनी॥ अनवस्थितिः। इति विश्वः॥

भ्रान्तिहरः, पुं, (भ्रान्तिं हरतीति। हृ+कर्त्तरि पचाद्यच्।) मन्त्रः। इति शब्दमाला॥ भ्रम-नाशके, त्रि॥

भ्रामकः, पुं, (भ्रामयति भ्रमं जनयतीति। भ्रम्+णिच्। "गुपौ।" ३। १। १३९।

भ्रामरी

इति ण्वुल्।) धूर्त्तः। धूर्त्तः। सूर्य्यावर्त्तः। पस्तरभेदः। इति मेदिनी। के, १३३॥ चुम्बक पातर इति भाषा। भ्रमजनके, त्रि॥

भ्रामरं, क्लीं, (भ्रमरैः कृतं सम्भृतमिति। भ्रमर +"तृदाभ्रमरवटरपादपादण्।" ४।३। १२१। इति अण्।) मधु। इति मेदिनी। रे, १२१॥ तत्तु भ्रमरजमधु। तस्य गुणाः। पित्तकफत्वम्। रूक्षत्वम्। मधुरत्वम्। सर्व्वशाद्यनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"पित्तश्लेष्मान् स्वादु मधुरत्वात् भ्रामरं गुरु
कीर्त्तितम्।"
इति राजवल्लभः।

अन्यच्च।

"किञ्चित् स्थूलैः प्रसिद्धेभ्यः षट्पदेभ्योऽतिभि-न्नितम्।
निर्म्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु भ्रामरं स्मृतम्॥
भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं सूक्ष्मजाठकरं गुरु।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि विशेषात् पित्तश्लेष्म
हिमम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

नृत्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। भ्रामः २ भ्रमहस्त-नृत्यम् ३ हस्तोभम् ४। इति शब्दमाला॥ भ्रमरसम्बन्धिनि त्रि। यथा,—

"तदाहं भ्रामरं रूपं कृत्वासंख्येयषट्पदम्।"
इति देवीमाहात्म्यम्॥

(यथा च हारीते प्रथमे स्थाने षष्ठेऽध्याये। मधुर्यस्य लक्षणं गुणाश्च।

"शीतं कषायं मधुरं लघु स्यात्
सन्दीपनं लेखनमेव प्रोक्तम्।
संशोधनञ्च व्रणशोधनञ्च
मेधाप्रदं चक्षुषमस्य बल्यम्॥
त्रिदोषनाशं कुरुते च पुष्टिं
कासे क्षये वा क्षतजे च हृद्यं।
हिक्काश्रमे शोषमपोहमानां
रक्तप्रमेहे च तथातिसारे॥
रक्तातिसारे च सरक्तपित्ते
व्रणेषु दग्धे पार्श्वगदेऽपि प्रोक्तम्।
नेत्रामये वा ग्रहणीगदे॥
विषे प्रशस्तं भ्रमरैश्चितं यत्॥
भ्रामरं भवनं ज्ञात्वा भक्षितं मक्षिकाभिश्च यत्।
रूक्षं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघुलेखनम्॥")

भ्रामरः, पुं, (भ्रामयति लोहमिति। भ्रामि+ "भ्रमिकमिभ्रामिदेवीति।" उणा० ३। १३२। इति अरः। वाहुलकात् दीर्घश्च।) प्रस्तरभेदः। मेदिनी। रे, १३१॥ चुम्बक पातर इति भाषा॥ (अपस्माररोगः। इति भ्रामरी त्रि। यथा, मनौ। ३। २६१। [स्मृधा॥"

"भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्रायी पिशुन-
"भ्रामरी अपस्मारी।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

भ्रामरी, स्त्री, (भ्रमरस्यायं भ्रामरो भ्रमरवद् वर्णः। सोऽस्या अस्तीति। अर्श आद्यच्।

दीप।) पार्व्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥
यथा, मार्कण्डेये। ६१। ४७-४६।
"यदारुणाख्यस्त्रैलोक्ये महाबाधां करिष्यति।
तदाहं भ्रामरं रूपं कृत्वासंख्येयषट्पदम्॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय वधिष्यामि महासुरम्।
भ्रामरीति च मां लोकास्तदा स्तोष्यन्ति सर्व्वतः॥"

भ्राश, ऋ ङ ग ट्टु } भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥
भ्राश, य ङ } (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्। द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट्।) य ङ भाश्यते। ऋ अयभाशत्। स्वमते अनयोर्भ्राशि ह्रस्वविकल्पनेऽपि सप्तमस्वरात्परयोर्न्यियामनुरोधात्। ग भ्रेशे बभ्राशे। ट्टु भाशथुः। ङ भाशते। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

भ्राष्टं, क्ली, (भ्रस्ज+क्त।) आकाशम्। अम्बरीषम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

भ्राष्टृः, पुं, (भ्रज्जति अर्चति। भ्रस्ज+"भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यां ट्टिच्च।" उणा०। ४। १५६। इति। ट्टन्।) यत्र कलायचणकादिकं भ्रज्यते सः। भाजना खोला इति ख्यातः। (यथा, नैषधचरिते। ३। १२८।
"रौद्रे चक्षुषि तत्क्षितस्तनुमनुभ्राष्टं च य
क्षिप्तवान्॥"
"अनुभ्राष्टं भर्ज्जनपात्रमङ्गेन।" इति तट्टीकायाम्।)
तत्पर्य्यायः। अम्बरीषम्२। इत्यमरः।२।६।३०॥

भ्रास, ऋ ङ ग ट्टु } भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥
भ्रास, य ङ } भ्वा० आत्म० अक०-सेट्। द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट्।) य ङ भास्यते। ङ भ्रासते। ऋ अयभ्रासत्। ग भ्रेसे बभ्रासे। ट्टु भ्रासथुः। इति दुर्गादासः॥

भ्रुकुंसः, पुं, (भ्रुकुंसः। भ्रुकुंसः। भ्रुकुंसः। भ्रुकुंसः। इति रूपचतुष्टयम्। "चुरादौ पठपुटित्यादिदण्डके कुसिर्भाषार्थः। यः स्त्रीवेषं धारयित्वा भ्रुवः कंसयतीति। णरच् प्रत्ययः। ह्रस्वश्च वा। इति अमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती॥) स्त्रीवेषधारिनर्त्तकपुरुषः। इत्यमरः।२।७।२२॥

भ्रुकुटिः, स्त्री, (भ्रुवः कुटिः कौटिल्यमिति षष्ठीसमासः। अभ्रुकुंसादीनामिति वा ह्रस्वः।) क्रोधादिना भ्रुवः कौटिल्यम्। इत्यमरः। २। ७। ३७॥ (यथा, महाभारते।७। ७६२। बद्ध्वा च भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य परिलक्षणम्॥")

भ्रुकुटी, स्त्री, (भ्रुकुटि। ङ्यादिकारादिति पक्षे ङीष्।) क्रोधादिना भ्रुवः कौटिल्यम्। इत्यमरः। २। ७। ३७॥ (यथा, माघे। १५। ६।
"भ्रुकुटीकटोरितललाटमाननम्॥")

भ्रूः, स्त्री, (भ्राम्यति नेत्रोपरि इति। भ्रम्+"भ्रमेश्च ङः।" उणा०। २। ६८। इति ङः।) दृग्भ्यामूर्द्ध्वभागः। तत्पर्य्यायः। चिल्लिका २ नयनोर्द्ध्वभागरोमराजीश्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तल्लक्षणम् यथा, गारुडे ६६ अध्याये।
"विशालोन्नता सुस्निग्धा दरिद्रा विषमभ्रुवः।
धना दीर्घा संसक्ताभ्यर्थितोद्भूतसंभवः।
आर्द्रा निस्वच्छ खड्गाभ्रूर्मध्याच्च विगतभ्रुवः॥"

अत्र षट्चक्रान्तर्गताज्ञाख्यचक्रमस्ति। तच्च ह्रस्ववर्णद्वययुक्तद्विदलपद्माकारम्। तन्मध्ये मन स्तिष्ठति। यथा,—
"आज्ञानामाम्बुजं तद्विमकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं
हक्षाभ्यां वै कलाभ्यां प्रविलसितवर्णेन्द्वपत्रं
सुशुभ्रम्।
तन्मध्ये डाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं
दधाना
विद्यां मुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती
शुद्धचित्ता॥
एतत्पद्मान्तराले विषसति च मनः सूक्ष्मरूपं
प्रसिद्धम्॥"
इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः॥
(विषयोऽस्या यथा,—
"भ्रुवोर्वा यदि वा मूर्द्ध्नि सीमन्तावर्त्तकान् बहून्।
अपूर्व्वानक्षतान् अक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत्॥
चाङ्गमेते न जीवन्ति लक्षणैर्मातुरा नराः।
अरोगाणां पुनरेतत् षड्भाद्वे परमुच्यते॥"
इति चरके इन्द्रियस्थाने अष्टमेऽध्याये॥
कर्णनेत्रनासाभ्रूक्षांसगण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्किग्जानुबाहुरूपभ्रुतयो दे दे विशुतिरङ्गुलयः। इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥)

भ्रूकुंसः, पुं, (भ्रू+कुंस+अच्। स्त्रीवेषधारी नर्त्तकपुरुषः। इत्यमरः। २। ७। ११।

भ्रूकुटिः, स्त्री, (भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम्। क्रोधादिना भ्रुवः कौटिल्यम्। इत्यमरः॥

भ्रूण, क ङ आशाविशङ्कयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तषकारवान्। क ङ भ्रूणयते भद्रं लोकः। आशाविषयं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

भ्रूणः, पुं, (भ्रूणयते आशास्यते इति। भ्रूण+घञ्।) बालकः। स्त्रीगर्भः। इत्यमरः २।६।३६॥ (स्त्रीवमपि। यथा, ऋग्वेदे। १०। १५५। २।
"पत्नी इतश्चत्तासुतः सर्व्वाभ्रूणाव्यारुधी॥")
अथ गर्भाधानदिनम्। रजोदर्शनावधिषोड़शदिनपर्य्यन्तं ऋतुकालः। तत्राद्याश्चतस्रो निशाः परित्यज्य चतुर्दश्यष्टमी अमावास्या पूर्णिमा सूर्य्यसंक्रान्तिः पर्व्वाण्येतानि परित्यज्य च अन्यासु रात्रिषु चन्द्रादिशोभने काले भार्य्यामुपगच्छेत्। युग्मरात्रिषु गमने पुत्रो भवेत्। अयुग्मरात्रियुगमने कन्या भवेत्। तत्र प्रशस्तनक्षत्राणि पुष्यः हस्ता मृगशिरा आर्द्रा पुनर्व्वसुः पूर्व्वाषाढ़ा उत्तराषाढ़ा श्रवणा पूर्व्वभाद्रपदुत्तरभाद्रपत्। तत्र निषिद्धनक्षत्राणि। ज्येष्ठाश्लेषा मघा मूला रेवती कृत्तिकाश्विनी उत्तरफल्गुनी। तत्र तिथयः नन्दा भद्राः प्रशस्ताः। रिक्ता निषिद्धाः। तत्र रविमङ्गलहस्पतिवाराः प्रशस्ताः। इति समयप्रदीपः॥

भ्रूणहत्या, स्त्री, (हननं हत्या। हन्+भावे क्यप्। भ्रूणस्य हत्या इति षष्ठीसमासः।) गर्भस्थबालकहननम्। यथा,—

"त्रिविवाहं कृतं येन न करोति चतुर्थकम्।
कुलानि पातयेत् सप्त भ्रूणहत्याव्रतञ्चरेत्॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

भ्रूणहा, [न्] त्रि, (भ्रूणं हन्तीति। भ्रूण+हन्+"ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु।" ३। २। ८७। इति क्विप्।) गर्भस्थबालकहन्ता। भ्रूणं हन्ति इति भ्रूणशब्दोपपदहननधातोष्टप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥ (यथा, महाभारते। १। ८३। ३४।
"ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमान्नृतुम्।
भ्रूणहत्युच्यते ब्रह्मन्! स इह ब्रह्मवादिभिः॥")
तस्य प्रायश्चित्तम्। तच्च पुंस्त्वेन ज्ञाते पुंवधप्रायश्चित्तम्। स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीवधप्रायश्चित्तम्। अविज्ञाते तु पुंवधप्रायश्चित्तमाह मनुः।
"हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतञ्चरेत्।
गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिसूदनः॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥
(ब्रह्महन्ता। यथा, मनुः। ८। ३२७।
"अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी॥")
"भ्रूणहा ब्रह्महा।" इति तट्टीकायां मेधातिथिः॥)

भ्रूभङ्गः, पुं, (भ्रुवो भङ्गः।) भ्रुवः कौटिल्यम्। यथा,
"क्षुब्धाः सत्त्वासमेते विजहति हरयो भिन्नगुल्फेभकुम्भा
युग्मद्देष्वेषु लज्जां दधति परममी गायका
नित्यमत्ताः।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमपि नहि रुषां मन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि॥"
इति काव्यप्रकाशः॥

भ्रेज, ऋ ङ भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म०-अक०-सेट्।) रेफयुक्तः। ऋ अबिभ्रेजत्। ङ बिभ्रेजे। इति दुर्गादासः॥

भ्रेष, ऋ च चले। भये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० उभ० अक०-सेट्।) रेफयुक्तः। ऋ अबिभ्रेषत्। अ भ्रेषति भ्रेषते घर्म्मात् खलः। बिभ्रेषे। इति दुर्गादासः॥

भ्रेषः, पुं, (भ्रेष् चलने+भावे घञ्।) सघात्त यथोचितादङ्गात्। इत्यमरः॥ (यथा, पातञ्जलभाष्ये। ३।१२। "आसमाविभ्रेषात्।" इति।) चलनम्। इति भ्रेषधात्वर्थदर्पणात्॥

भ्रेषणं, क्ली, (भ्रेष+भावे ल्युट्।) चलनम् इति भ्रेषधातोर्भावे ल्युट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

भ्लक्ष, अ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ० सक०-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयोपधः। अ भ्लक्षति भ्लक्षते। लक्षणे सप्तमस्वर इति दुर्गसिंहः। इति दुर्गादासः॥

मकरः

म

म मकारः। स तु पञ्चविंशतितमव्यञ्जनवर्णः। अस्योच्चारणस्थानमोष्ठः। इति शिक्षागमः॥ ("उपपदमतिङ्।" इति सिद्धान्तकौमुदी॥) अस्य स्वरूपं यथा,—

"मकारं शृणु चार्वङ्गि। स्वयं परमकुण्डली।
तरुणादित्यसङ्काशं चतुर्वर्गप्रदायकम्॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा।"

इति कामधेनुतन्त्रम्॥

(वङ्गीयाक्षरैः) अस्य लेखनप्रकारः। यथा,—

"ऊर्द्ध्वः ऋजुर्यदा रेखा वामे भवति तु कुण्डली।
पुनश्चाधोगता सैव तत ऊर्द्ध्वगता पुनः।
ब्रह्मा शम्भुश्च विष्णुश्च क्रमशस्तासु तिष्ठति।"

अस्य ध्यानं यथा,

"क्षणां दशभुजां भीमां पीतलोहितलोचनाम्।
कृष्णाम्बरधरां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम्।
एवं ध्यात्वा मकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"

तत्पुरश्चरणमन्त्रो यथा,—

"चित्रशक्तिसहितं वर्णं चिबिन्दुसहितं सदा।
आत्मादितत्त्वसंयुक्तं क्षुत्तृष्णं परमाम्यहम्॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥

तस्य नामानि।

"मः कालौ कौशिकः कालो महाकालो महान्तकः।
वैकुण्ठो वसुधा चन्द्रो रविः पुरुषराजकः॥
कालभद्रो जया मेधा विश्वदा दीर्घमंशकः।
जठरश्च भमा मामं लक्ष्मीर्लोमशवत्सलौ॥
विषं शिवो महावीरः प्रभिन्नभा जनेश्वरः।
प्रमत्तः प्रियसु रुद्रः सर्व्वाङ्गो वह्निभक्षणम्।
मातङ्गमालिनी विन्दुः श्रवणा भरणो वियत्॥"३६॥

इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम्॥

मः, पुं, (माति निर्म्माति जगदिति। मा + कः।) शिवः। चन्द्रमाः। ब्रह्मा। इत्येकाक्षरकोषः॥ यमः। समयः। विषम्। मधुसूदनः। इति मेदिनी। मे, १॥

मक, इ ड भूषे। गतौ। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) इ मक्षते। ड मक्षते हारी जनम्। गत्यर्थोऽप्ययमिति रामः। इति दुर्गादासः॥

मकरः, पुं, (क्षणातीति। क हिंसायाम्। क + अच्। ततः मनुष्याणां करः हिंसकः। यद्वा, सुखं किरतीति। सुख + कृ + कः। उभयत्रापि पृषोदरादित्वात् साधुः। इति अमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती।) जलजन्तुविशेषः। इत्यमरः। १। १०। २०॥ (पाठिनां गणान्तर्गतो जलजन्तुविशेषः।

"कुम्भीरकूर्म्मनक्राश्च गोधामकरशङ्खाः।
घण्टिकाः शिशुमारश्चेत्यादयः पाठिनः स्मृताः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे। यथास्य गुणाः।

मकरः

"मत्स्यानां मकरः श्रेष्ठो दीपनो वातनाशनः।
रुचिप्रदः शुक्रकरो ग्राही स्नेहविकारहा।
सन्धाभ्रमरीणां शमनो गुल्मार्शोमारुतापहः॥"

इति भावप्रकाशे प्रथमस्थाने एकादशोऽध्याये॥) मकर इति गङ्गाया वाहनत्वेन ख्यातः। इति सारसुन्दरी। यथा। मितमकरनिषण्णां शुभ्रवर्णां त्रिनेत्रामित्यादि स्मृत्युक्तगङ्गाध्यानम्॥ स च कामदेवस्य ध्वजचिह्नम्। मकरध्वज इत्यमरकोषदर्पणात्। मेषादिद्वादशराशिगतसूर्य्यस्य दशमराशिः। तत्पर्य्यायः। व्याकोकेरः २। अस्य अधिष्ठातृदेवता एणास्यमकरः। उत्तराषाढायाः प्रथमपादत्रयं श्रवणाभमुदायः धनिष्ठायाः पूर्व्वार्द्धं शतभिषपादैश्च भवति। स च एणोदयः भूमिराशिः व्यूहशूद्धकरः दक्षिणदिक्स्वामी पित्तश्लेष्मवर्णः रूक्षः भूमिचारी पीतलस्वभावः अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गः वातप्रकृतिः वैश्यवर्णः अथाङ्कश्च। अत्र जातस्य फलम्। महानन्दः। पित्तमाढ्यभक्तः श्रवणामकरजातस्तु बहुविवाहः। इति जातकादयः॥ अथ रवियुक्तमकरजातफलम्।

"महाटनो मित्रगणो विपत्तवां
पथाति मनं धनवर्জ্জितः स्यात्।
यद्भास्करस्थिमंकरोपगः स्यात
प्रसूतिकाले स तु भाग्यहीनः॥"

अथ चन्द्रयुक्तमकरजातफलम्।

"कलिताम्रोत्तमयः किल पीतचित्-
तमरुषा सहितो मदनातुरः।
निजकुलोत्तमसृष्टिकरः परं
क्षितिकरः मकरे पुरुषो भवेत्॥"

अथ मङ्गलयुक्तमकरजातफलम्।

"पराक्रमप्राप्तवरः प्रतिष्ठः
महङ्गनाप्राप्तिवराङ्गनः स्यात्।
श्रिया समेतो मकरे महीजे
प्रसूतिकाले कुलपालकश्च॥"

अथ बुधयुक्तमकरजातफलम्।

"रिपुभयेन युतः कुमतिर्नरः
स्मरविहीननरः परकर्म्मठः।
मकरगे सति शीतकरात्मजे
वमनतः स नतः पुरुषो भवेत्॥"

अथ गुर्व्वाश्रितमकरजातफलम्।

"न मनोरथसिद्धिमुपैति नरो
वचसामधिपे मकरोपगते।
भवयुक् क्रमतिः परकर्म्मरतो
बहुतोषयुतो मदनापहृतः॥"

अथ शुक्राश्रितमकरजातफलम्।

"अतिरतिर्जनने त्वजनने नृणां
भयभयं कृपणा बहुचिन्तया।
भृगुसुते मृगराशिगते सदा
कविजने विजनेऽपि मतिर्भवेत्॥"

अथ शनिग्रहस्थितमकरजातफलम्।

"मकरोपगतः खलु भानुसुतः
कृपया सहितो नृपमानयुतः।

वरगन्धविभूषणभूषितगात्र-
स्तरुणारुणः पङ्कजनेत्रः॥"

इति कौशीपर्व्वणः॥

(अहभेदः। यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। २८। ४८।

"यथादृष्टफलेन महता मकरेण परो भये॥")

मकरकुण्डलं, क्लो, (कुण्डलम् मकर इवेत्युपमितसमासः।) मकराकृतिकर्णभूषणम्। यथा,

"वनमालानिवीताङ्गो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः।
मणाकिरीटकटक: स्फुरन्मकरकुण्डलः॥"

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ३७ श्लोकः॥

स्फुरन्तौ मकरकुण्डले यस्य सः। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

मकरकेतनः, पुं, (मकरेण चिह्नितं केतनं ध्वजो यस्य।) कन्दर्पः। इति मौनकेतनशब्दटीकायां भरतसेनः॥

मकरध्वजः, पुं, (मकरेण चिह्नितो ध्वजो यस्य।) कामदेवः। इत्यमरः। १। १। २७॥ (यथा, माघे। ३। ४१।

"शरीरिणा जैत्यशरेण यत्न
निशङ्कमुप्ते मकरध्वजेन॥")

रससिन्दूरविशेषः। तस्य नामान्तरं चन्द्रोदयः। तस्य करणप्रकारो यथा,—

"पलं रुद्र स्वर्णदलं रसेन्द्रं
पलाष्टकं पौष्पशुभ्रस्य।
प्रोक्तैः सकार्पासभवप्रसूनैः
सर्व्वं विमर्द्याथ कुमारिकाद्रैः॥
तत काचकुम्भे निहितं सुगाढ़ं
स्वतकर्पटैस्तद्विमलत्वयत्न।
पचेत क्रमाग्नौ सिकताजयन्त्रे
ततो रजः पल्लवरागरम्यम्॥
निगद्य चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूरजलस्य चैव।
जातीफलं मौषणमिन्दुपुष्पं
कस्तूरिकाया इह भागमेकः॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितोऽस्य मात्रा
भुक्तोऽहिवल्मीकदलमध्यवर्त्ती।"

अस्य गुणाः।

"मदोन्मदानां प्रमदाजनानां
गर्व्वाधिकत्वं प्रथयत्यकार्द्धं।
प्रहृतं घनीभूतमनोभवं दुग्धं
स्नदूनि मांसानि समण्डकानि।
मांसानि मिष्टानि भवन्ति पथ्य-
मानन्ददायीत्यपराणि चात्र॥
वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वयस्तम्भनः
समस्तगदखण्डनः प्रचुरयोगपक्षालनः।
ग्रहेषु रसराड़यं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पक्षशरदर्पितो मृगदृशां भवेद्वल्लभः॥"

इन्द्रपुष्पं लवङ्गम्। उक्तपरिमाणलक्षणमुपलक्षणम्। दाक्षिणात्याः पौष्पकार्पासपुष्पद्वयमेव गृह्णन्ति। पाश्चात्याः निर्दूषितनपुष्पमेव यावदार्द्रत्वं मर्द्दयन्ति। उभयथैव निष्पत्तिरदोषः।

तथेवेति स पेचाल्यः ।*। प्राच्यान्तरादिश्रेणौ लिख्यते ।
"रतिकाले रतान्ते च पुनः सेव्यो रसोत्तमः ।
स्थावरं जङ्गमविषं जङ्गमं विषवारि वा ।
न विकाराय भवति साधकेन्द्रस्य वत्सरात् ॥
मृत्युञ्जयो यथाभ्यासात् मृत्युं जयति देहिनः ।
तथाय साधकेन्द्रस्य जरामरणनाशनः ॥"
प्राच्यान्तरे मकरध्वजो नाम । इति चन्द्रोदयः ।
इति रसेन्द्रचिन्तामणिः ॥

मकरन्दः, पुं, (मकरमपि व्यन्दति वधाति धारयतीति वा । व्यदि वधने + व्यण् ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पुष्परसः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥ (यथा, रघौ । ४ । ८८ ॥
"प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गनासु चक्रु-
र्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥")
कुन्दपुष्पवृक्षः । किञ्जल्के क्लीबे । इति राजनिर्घण्टः ॥

मकरन्दवती, स्त्री, (मकरन्दस्तत्समस्तोऽस्या अस्तीति । मकरन्द + मतुप् । मस्य वः ङीप् ।) पाटलापुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मधुविग्रिर्घ वि ॥

मकरग्रहः, पुं, (मकरः मकराकारः ग्रहः ।) मकराकारमेत्यविन्यासः । इति भरतभारतम् ॥

मकराकरः, पुं, (मकराणामाकरः । षष्ठीतत्पुरुषः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । १०७४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४३ । १३७ ।
"मकराकरमुक्तां प्राप तत्तीरचरीं सः ॥")

मकराकारः, पुं, (मकरस्येवाकारो यस्य ।) षड्ग्रन्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कोंटाकरञ्ज । इति भाषा ॥ मकरमनस्याजतिश्च ॥

मकरकेतुः, पुं, (मकरस्तदाकारोऽङ्कश्चिह्नं यस्य ।) कामदेवः । (मकरा अङ्गस्य ।) समुद्रः । इत्यजयपालः ॥

मकरालयः, पुं (आलीयते अस्मिन्निति आलयः । मकराणामालयः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ७६ । १२ ॥
"तस्मिन् वारणं कृत्वा शरजालेन पाण्डवः ।
निवारयामास तदा वेलेव मकरालयम् ॥")

मकरी, [न्] पुं, समुद्रः । मकरोऽस्यास्तीति-व्युत्पत्त्या इनिप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् ॥

मकुटं, क्लो, (मङ्कते अनेनेति । मकि भूषणे + बाहुलकात् उटः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् न नुम् ।) मुकुटम् । इति भरतधृतद्विरूपकोषः ॥

मकुनिः, स्त्री, (मकि + उनिः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) शूद्रग्रामणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मकुरः, पुं, (मङ्कते इति । मकि + "मकुर दर्दुरौ ।" उणा० । १ । ४१ । इति उरच् ।) कुलालदण्डः । वकुलः । कोरकः । आदर्शः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४८ ॥

मकुलः, पुं, क्लो, (मङ्कते भूषयति वृक्षम् । मकि + बाहुलकादुलच् ।) वकुलः । मकुल । इति शब्दरत्नावली ॥

मकुष्टकः, पुं, (मकि भूषायां + उः । पृषोदरादित्वात् साधुर्मकुः । मकुं भूषां स्तकति प्रतिछन्नोति । स्तक + पचाद्यच् ।) वनजातमुद्गः । मोठ इति हिन्दी भाषा ॥ मुगानि इति वङ्गभाषा । तत्पर्य्यायः । मयष्टः २ वनमुद्गः ३ क्रमीमोलकः ४ व्यस्तः ५ अरण्यमुद्गः ६ वल्लीमुद्गः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रक्तपित्तज्वरदाहहरत्वम् । पथ्यत्वम् । रुचिकारित्वम् । सर्व्वदोषजयकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
"मकुष्टो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वान्तिनिघ्नमधुरः पाके क्रमिकृज्ज्वरनाशनः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मकुष्ठः, पुं, (मङ्कते मन्यते इति वा । बाहुलकात् उः मकुः । तिष्ठतीति स्था + कः स्थः । मकुः स्थासौ स्थश्चेति मकुष्ठः । पृषोदरादित्वात् । ८ । २ । १०६ । षत्वम् ।) व्याधिभेदः । मन्थरे त्रि । इति मेदिनी । ठे, १६ ।
"मकुष्ठो वनमुद्गः स्यान्मकुष्ठकमकुष्ठकौ ।
(व्याधिभेदार्थे यथा, पर्य्यायो गुणाश्च ।
मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
बाहुलिन्मधुरः पाके क्रमिकृज्ज्वरनाशनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मकुष्ठकः, पुं, (मकुष्ठ + स्वार्थे कन् ।) वनमुद्गः । इति भरतः ॥ (तथाच पर्य्यायाः ॥
मकुष्ठो वनमुद्गः स्यान्मकुष्ठकमकुष्ठकौ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ।
"मकुष्ठकाः क्रमिकराः कलायाः प्रतुरानिलाः ॥")

मकुलकः, पुं, (मकि मण्डने + पिच्छादित्वादुलच् बाहुलकादनङ्लोपः । स्वार्थे कन् ।" इत्यमरटीकायां रघुनाथः ।) मुकुलकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदम्बरपर्णयपि ।
तथैरण्डफला ग्रीष्मा प्रयेणघण्टा घृणप्रिया ।
वाराङ्गी चैव कथिता निकुम्भस्य मकुलकः ॥")

मक्क, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) कोपधः । ङ मक्कते । इति दुर्गादासः ॥

मक्कलः, पुं, (मक्कं गमनं आत्यन्तिकगतिं मरणं लाति आदत्ते योजयतीत्यर्थः । ला + कः पृषोदरात् लकारागमे साधुः ।) मूलरोगविशेषः । यथा,
"सूरणाया तुच्छिरोवत्तिमूलं मक्कलसंज्ञितम् ।
यवक्षारं पिबेत्तच्च मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥"
इति चक्रपाणिदत्तः ॥

मक्कुलं, क्लो, (मक्क + उलच् ।) ग्लिलाजतु । इति शब्दरत्नावली ॥
(विवरणमस्य ग्लिलाजतुशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मक्कोलः, पुं, खटिका । यथा,—
"मक्कोलो घर्षणलेखा च कठिनी कक्कखटी खटी ।
इति त्रैलोक्यवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥

मक्ष, रोधे । संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) मक्षति । इति दुर्गादासः ॥

मक्षः, पुं, (मक्ष + घञ् ।) स्वदोषाच्छादनम् । इति हारावली ॥ क्रोधः । समूहः । इति पूर्व्वोक्तधात्वर्थदर्शनात् ॥

मक्षधैर्य्य, पुं, (मक्षं निबिडं धैर्य्यमस्य ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मक्षिका, स्त्री, (मक्षयति शब्दायते इति । मक्ष + "इनिमक्षिभ्यां सिकन् ।" उणा० । ४ । १५३ । इति सिकन् ।) कीटविशेषः । माछि इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ५ । १४ । ४२ ।
"व्याधस्यैव हि राजर्षेर्मनसापि महात्मनः ।
नानुवर्त्मार्हति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः ॥")
तत्पर्य्यायः । मक्षोका २ भस्मः ३ माक्षिका ४ गन्धलोलुपा ५ पतङ्गिका ६ पत्तिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ व्रणोत्पन्ना ८ वमनीया ९ पतङ्गिका १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीला मक्षिका वर्षगा ११ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥
तन्नाशकयोगो यथा,—
"त्रिफलार्च्चनपुष्पाणि भल्लातकशिरीषकम् ।
लाक्षासर्ज्जरसश्चैव विड्भङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
एतेषूपैर्मक्षिकाणां मशकानां विनाशनम् ॥"
इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥

मक्षिकामलं, क्लो, (मक्षिकाणां मधुमक्षिकाणां मलम् ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य सिक्थशब्दे ज्ञेयः ॥)

मक्षीका, स्त्री, (मक्षिका । पृषोदरात् दीर्घः ।) मक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेषेणास्या अरिष्टत्वं यथा,—
"स्नातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मात् गृध्यन्ति मक्षिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्यते नैव हन्यते ॥"
इति चरके इन्द्रियस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

मख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) मखति ॥

मख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ मक्षति इति दुर्गादासः ॥

मखः, पुं, (मखन्ति गच्छन्ति देवा अनेनेति । मख सर्पणे + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । संज्ञापूर्व्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा, पुंसीति घः ।) यज्ञः । इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ यथा, देवीभागवते । १ । १६ । २३ ।
"क्षत्वा तस्य मखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ।"

मखत्राता, [तृ] पुं, (त्रायते रक्षतीति कर्त्तरि तृच् । मखस्य त्राता । विश्वामित्रमखरक्षणात्तथात्वम् ।) रामः । यथा,—
"रावणारिर्मखत्राता सीतायाः पतिरित्यपि ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

मखवह्निः, पुं, (मखस्य वह्निः मखाराध्यो वह्निरिति यावत् ।) यज्ञाग्निः । इति जटाधरः ॥

मखानलः, पुं, (मखस्य अनलः मखसाध्योऽनल इत्यर्थः।) यज्ञाग्निः। ऋत्विक्पर्य्यायः। महावीरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मखान्नं, क्ली, (मखे मखकाले भोज्यमन्नम्।) खाद्यबीजभेदः। माखाना इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पद्मबीजाभम् २ पानीयफलम् ३।

"मखान्नं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत्।"

इति भावप्रकाशः॥

मखासुहृत्, [द्] पुं, शिवः। मखस्य दक्षयज्ञस्य असुहृत् नाशकः इत्यर्थः। इति हेमचन्द्रः। २००॥

मघ इ सर्पणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा॰-पर॰ सक॰-सेट्।) इ, मङ्घति। इति दुर्गादासः॥

मगधः, पुं, (मघि+अच्। पृषोदरादित्वात्साधुः।) द्वीपविशेषः। इति मेदिनी। धे, ४॥ देशविशेषः। स तु मगनामकब्रह्मज्ञानां स्थानम्॥ पुण्यविशेषे क्ली। इति शब्दरत्नावली॥ (क्ली मंहनीयं धनम्। यथा, ऋग्वेदे। ७। २१। ७।

"इन्द्रो मघानि दयते विषस्पृधं वाजस्य जोहुवत्समातौ॥"

"मघानि मंहनीयानि धनानि।") इति तद्भाष्ये सायनः।)

मघवर्षी, स्त्री, (मघवत्+ङीप्। इन्द्राणी। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

मघवा, [न्] पुं, (मह्यते पूज्यते इति। मह पूजायाम्। "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते।" उणा॰। २। १५८। इति कनिन्। निपातनात् हस्य घः। यद्वा मघमागमश्च।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४४॥ (यथा, रघौ। १। २६।

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम्।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्॥")

जिनानां द्वादशचक्रवर्त्तिनां नवमचक्रवर्त्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ (सप्तमद्वापरस्य व्यासः। यथा, देवीभागवते। १। ३। २८।

"मघवा सप्तमे प्राप्ते वशिष्ठश्चाष्टमे मुनिः।")

मघवान्, [न्] पुं, (मघवत्। "मघवा बहुलम्।" ६। ४। १२८। इति पक्षे ल-आदेशः। ऋदित्।) इन्द्रः। इत्यमरटीकायां रमानाथः। आकरगणश्च॥ (यथा, महाभारते। ३। ४५। १०।

"रथो वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव॥"

दनोः पुत्रभेदः। यथा, मार्कण्डे। ६। १८।

"मरीचिर्मघवांश्चैव इरागर्भगिरास्तथा।")

मघा, स्त्री, (मह्+घः। ह्रस्वत्वम्।) औषधविशेषः। इति धरणिः॥ अश्विन्यादिसप्तविंशनक्षत्राभ्यन्तरदशमनक्षत्रम्। तच्च लाङ्गलाकृति पञ्चतारात्मकम्। गृहाकृति। इति कैचित्। अस्याधिष्ठातृदेवता पितृगणः। यथा,—

"लाङ्गलाकृतिनि पञ्चतारके
चारुकेशि पितृभे शिरोगते।
नीलनीरदविनिन्दिमोचने!
वृश्चिकाद्विगलितं कलाशतम्॥१॥४०॥"

इति कालिदासकृतसरोजिलक्षणनिरूपणम्॥

तत्र जातफलम्।

कठोरचित्तः पितृभक्तभक्त-
स्तीव्रस्वभावक्षतवद्विवक्षः।
चेष्टन्मभं यस्य मघानघः स्या-
न्नृपतिः सदारानिधनाग्रदत्ता॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

मघाशब्दो बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते। यथा,—

"क्षणापत्ते त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः।
यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते॥

अपि च।

नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा।
पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

एकवचनान्तप्रयोगो यथा,—

"मघायां पिण्डदानेन श्रेष्ठपुत्रो विनश्यति।"

इति मलमासतत्त्वम्॥

(अस्यां व्याधिजननेऽरिष्टत्वं यथा,—

"मघा भरणीहस्तेषु श्रवणे वा ज्वरितोऽपि वै।
मृत्युमाप्नोति सोऽपि नात्र कार्य्या विचारणा॥
"नक्षत्रार्द्धं तथार्द्धेषा मघार्द्धमिति यमालयम्॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वे द्वितीये स्थाने चतुर्थोऽध्यायः॥)

मघात्रयोदशी, स्त्री, (मघा दशमनक्षत्रम्। मघायुक्ता त्रयोदशी। इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः।) मघानक्षत्रयुक्तभाद्रकृष्णत्रयोदशी। यथा। प्रौष्ठपद्यां कृष्णत्रयोदश्यां मघायुक्तायां त्र्यनिरुद्धयुतकिंचिदूर्द्ध्वेण श्राद्धमावश्यकम्। श्राद्धादिविधिवाक्येषु नक्षत्रविशिष्टश्रुतेः। तत्रश्च केवलत्रयोदशी केवलमघा श्राद्धार्थवादा अपि कालप्रविशिष्टविधिपरकर्म्मांगो नित्यत्वबोधका न तु केवलविध्यन्तरकल्पका गौरवात्। तथा च प्राज्ञः।

"प्रौष्ठपद्यामसौतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम्।
प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मघुना पायसेन च॥"

मनुः।

"यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम्।
तदक्षय्यमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"प्रौष्ठपद्यामसौतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी।
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः॥"

शातातपः।

"पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च।
तस्माद्दद्यात्सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च॥"

अत्रान्नमात्रमुच्यते मनुवचने यत्किञ्चित् श्रुतेश्च श्राद्धोक्तपायसः फलातिशयार्थः गुणविशेषे फलविशेषः स्यादिति न्यायात्। अतो विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"मघायुक्ता च तत्रापि ग्रस्ता राहोस्त्रयोदशी।
तत्रान्नार्थं भवेत् श्राद्धं मघुना पायसेन च।
तत्र अश्वयुक्कृष्णपक्षे। अत्र यत् श्राद्धं तन्मधुयोगेन वा अक्षयं भवेत्। अतएव मनुवचने यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रमित्यनेन मधुमात्रयुक्तत्वमुक्तम्। अतोऽत्र सुतरां श्राद्धस्याधिकारः॥*॥ अत्र गजच्छायायोगे फलातिशयः। तथा कृत्यचिन्तामणौ स्मृतेः।

"कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः।
यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते॥"

करे हस्तानन्तरे। कन्यादशमांशोपरि सपादत्रयोविंशांशः इति यावत्॥*॥ अविभक्तानामप्यत्र पृथक् श्राद्धमावश्यकम्। यथा, श्राद्धचिन्तामणौ स्मृतिः।

"विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमदैविकम्।
मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना॥"

नैत्यिकं प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टम् । अन्यच्च क्षणाद्यधिकारः न नित्याधिकारः सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि पौढ्ण । पृथङ्नैव मृताः कुर्युः पृथगब्दया अपि कल्पितैः । त्र्यापिना समधिनस्याप्यथगब्दस्य पैसः सपिण्डीकरणान्तानीति पित्रोपणाभ्यत्तरश्राद्धानां पृथक्त्वमपि प्रतीयते ॥ * ॥ मघात्रयोदशीनिमित्तके श्राद्धे पुत्रवता पिण्डा न देयाः ।

"भौजङ्गीं तिथिमामाद्य यावच्चन्द्रार्कमङ्गलम् ।
तत्रापि मघवती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते ।
अन्ने पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत् ॥"

इति देवीपुराणात् । भौजङ्गी पञ्चमी । चन्द्रार्के सङ्गमोऽमावास्या । पितृदैवते अपि मघायाम् ।

ज्ञातव्यः ।

"पिण्डनिर्व्वापरहितं यस्य श्राद्धं विधीयते ।
मधावाक्षयलोपोऽत्र क्रियस्तु न तृप्यते ॥
अतस्तं दक्षिणा स्वल्पा सौमनस्यं यथाविधि ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मघाभवः, पुं, (मघायां भवः ।) शुक्रग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ मघानक्षत्रजाते त्रि ॥

मघाभूः, पुं, (मघायां मघासमीपस्यपूर्व्वफल्गुन्यां भवतीति भू + क्विप् ।) शुक्राचार्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मघा, स्त्री, (मघा तदाख्यनक्षत्रं उत्पत्तिकारणतयास्त्यस्या इति । मघा + अर्शआद्यच । गौरादित्वात् ङीष् ।) धान्यभेदः । इति मेदिनी । घे, ३ ॥

मघानी, स्त्री, (मघोनः पत्नीति । मघवन् + स्त्रियां ङीष् । वकारस्य च सम्प्रसारणम् ।) इन्द्राणी । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मङ्कुरः, पुं, (मङ्कयति भूषयतीति । मकि + बाहुलकादुरच् ।) मुकुरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मङ्क्षा, [क्षु] त्रि, (मज्जति स्नाति इति । मस्ज् + ङ्वनिप् । "मस्जिनशोर्झलि ।" ७ । १ । ६० । इति नुम् ।) स्नानकर्त्ता । इति मस्जधातोः कर्त्तरि ङ्वनुप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मङ्गः, पुं, (मङ्गति सर्पतीति मगि + अच् ।) नौकाग्निरः । इति हेमचन्द्रः ॥

मङ्गलं, क्लो, (मङ्गति हितार्थं सर्पति मङ्गति दुरदृष्टमपनयतीति । मगि + "मङ्गेरलच् ।" उणा० ५ । ७० । इत्यलच् ।) अभिप्रेतार्थसिद्धिः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तद्वति, त्रि । इत्यमरः ॥ यथा, रामायणे । २ । २३ । ३० ।

"मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं शाश्वतीः समाः ॥"

तत्पर्य्यायः । भावुकम् २ भव्यम् ३ कल्याणम् ४ भविकम् ५ शुभम् ६ क्षेमम् ७ प्रशस्तम् ८ भद्रम् ९ स्वश्रेयसम् १० शिवम् ११ अरिष्टम् १२ कुशलम् १३ दिष्टम् १४ मद्रम् १५ शस्तम् १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ५ । १४ । ३४ ।

"मङ्गलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ।"

"कल्याणं मङ्गलं क्षेमं प्रशस्तं भद्रमस्तु शिवं शुभम् ।

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

शिविहयगजगोधा रामभो भङ्गराजो
मुखरपिककपोतो पीतकौ शुक्लरौ वा ।
तदनु विहगराजौ मङ्गलाभ्यंसिनः स्युर्
वदति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे यः ॥"

इति ज्ञानेशे द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)

सर्व्वार्थरक्षणम् । इति मेदिनी । ले, १२० ॥ *

मङ्गललक्षणं यथा,—

"प्रशस्तावरणं नित्यमप्रशस्तविवर्জ্জনम् ।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥"

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

मङ्गलजनकद्रव्याणि । यथा,—

"पूर्णकुम्भं द्विजं वेश्यां शुक्लधान्यञ्च दर्पणम् ।
दध्याज्यं मधु लाजाश्च पुष्पं दूर्व्वाक्षतं सितम् ॥
वृषं गजेन्द्रं तुरगं ज्वलदग्निं सुवर्णकम् ।
प्रशस्यं परिपक्वानि फलानि विविधानि च ॥
पतिपुत्रवतीं नारीं प्रदीपं मणिमुत्तमम् ।
सुरां प्रसूनमालाश्च सद्गोमांसञ्च चन्दनम् ॥
दर्शितानि वस्तूनि मङ्गलानि पुरो मुनेः ।
श्रृगालं नकुलं चासं श्वानं वामे शुभावहम् ॥
राजहंसं मयूरञ्च खञ्जनञ्च शुकं पिकम् ।
पारावतं शङ्खचिल्लं चक्रवाकञ्च मङ्गलम् ॥
क्षणसारञ्च सुरभीं चमरीं श्वेतचामरम् ।
धेनुं वत्सप्रयुक्तान्च पताकां दक्षिणे शुभाम् ॥
नानाप्रकारवाद्यञ्च शुश्राव मङ्गलध्वनिम् ।
हरिशब्दस्य मङ्गीतं घण्टाशङ्खध्वनिन्तथा ।
दृष्ट्वा श्रुत्वा स जगाम हर्षेण तात! मन्दिरम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे कार्त्तिकेयागमनं नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

"ददर्श वर्द्धनीञ्चैव मङ्गलार्हं शुभप्रदम् ।
वाञ्छाफलप्रदं रम्यं पुरो मङ्गलसूचकम् ॥
वामे भागे स्त्रियां पूर्णकुम्भं नकुलमेव च ।
पतिपुत्रवतीं साध्वीं दिव्याभरणभूषिताम् ॥
शुक्लपुष्पञ्च माल्यञ्च धान्यञ्च खञ्जनं शुभम् ।
दक्षिणे ज्वलदग्निञ्च विप्रञ्च वृषभं गजम् ॥
वत्सप्रयुक्तां धेनुञ्च श्वेताश्वं राजहंसकम् ।
वैश्याञ्च पुष्पमालाञ्च पताकां दधि पायसम् ॥
मणिं सुवर्णं रजतं मुक्तामाणिक्यमौक्तिकम् ।
सद्गोमांसं चन्दनञ्च माक्षीकं घृतमुत्तमम् ॥
क्षणसारं फलं लाजान् स्निग्धान्नं दर्पणन्तथा ।
विचित्रितं विशालञ्च सुदीप्तां प्रतिमान्तथा ॥
क्षणं ददर्श देवं तं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं नागराजैर्विराजितम् ॥
शुक्लोत्पलं पद्मयुतं शुक्लचिल्लञ्च कोरकम् ।
मार्জ্জारं पर्व्वतं मेघं मयूरशुकसारसम् ॥
शुक्लकोकिलवाद्यानां ध्वनिं शुश्राव मङ्गलम् ।
विचित्रं क्षणसङ्गीतं हरिशब्दं जयध्वनिम् ॥
एवंभूतं शुभं दृष्ट्वा श्रुत्वा प्रहृष्टमानसः ।
प्रविवेश हरिं स्मृत्वा पुण्यं वृन्दावनं वनम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७० अध्यायः ॥

अन्यच्च ।

"लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि शतनं पर्य्येत्यनमस्येदर्चयेत्ततः ।
प्रदक्षिणान्तु कुर्व्वीत तथा चायुर्न हीयते ॥
दृष्ट्वा दधि सर्पिरथोदकुम्भं
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
स्रङ्नीमयं स्वस्तिकमक्षतानि
लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥
श्वेतानि पुष्पाणि तथा द्रुमौघ
हुताशनं चन्दनमर्कबिम्बम् ।
व्याघ्रान्वितञ्च समालभेत
ततश्च कुर्य्याद्विधिचातिधर्म्मम् ॥"

इति मत्स्यसूक्तमहापुराणे ४३ पटलः ॥

वर्णभेदे मङ्गलप्रश्नभेदो यथा,—

"ब्राह्मणान् कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे ११ अध्यायः ॥

मङ्गलः, पुं, (मगि + "मङ्गेरलच् ।" उणा० ५ । ७० । इति अलच् ।) ग्रहविशेषः । तत्पर्य्यायः । अङ्गारकः २ भौमः ३ कुजः ४ वक्रः ५ महीसुतः ६ वर्षाधिः ७ लोहिताङ्गः ८ खोल्मुखः ९ क्रूरान्तकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ आरः ११ क्रूरदृक् १२ व्यावनेयः १३ । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ स च रक्तगौरमिश्रितवर्णः । दक्षिणदिक्पुरुषक्षत्रियजातिसामवेदगोत्रगुणसिक्तरसमेधराशिप्रवालावन्तिदेशानामधिपतिः । मेषवाहनः । चतुरङ्गुलप्रमाणः । आरक्तमाल्यवसनः । भरद्वाजमुनिसन्तानः । चतुर्भुजः । शक्तिवराभयगदाधारी । सूर्य्याभिमुखः । अस्याधिदेवता कार्त्तिकेयः । प्रत्यधिदेवता पृथिवी । स तु पित्तप्रकृतिः । युवा । क्रूरः । वनचारी । मध्याह्नकाले प्रबलः । गैरिकादिधातुस्वामी । चतुष्पदानां प्रभुः । चतुष्कोणाकृतिः । सुवर्णकारादीनां स्वामी । ज्वलितभूमिचारी । किञ्चिदङ्गहीनः । कटुरसप्रियः । ताम्रवर्णरक्तद्रव्यस्वामी च । इति ग्रहयागतत्त्वलघुजातकादयः ॥ * ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—

"उपेन्द्रबीजात् पृथ्व्यान्तु मङ्गलः समजायत ।
वसुन्धरायां बलवान् तस्मै आख्यातुमर्हसि ॥

सौतिरुवाच ।

उपेन्द्ररूपमालोक्य कामार्त्ता च वसुन्धरा ।
विधाय सुन्दरीं वेषमत्तना प्रौढ़यौवना ॥
सस्मिता तस्य तल्पे च सहसा समुपस्थिता ।
सुरम्यां मालतीमालां ददौ तस्मै वरानना ॥
उपेन्द्रस्तज्जनो ज्ञात्वा कामी मन्मथपीड़ितः ।
नानाप्रकारशृङ्गारं चकार च तया सह ॥
तदङ्गसङ्गमात्रेण मूर्च्छां प्राप सती तदा ।
मृतेव निद्रिता वासौ वीर्य्याधानक्षतेः हरौ ॥
विहाय तत्र रहसि जगाम पुरुषोत्तमः ।
उत्थाप्यो पथि गच्छन्तीं बोधयामास तां मुने! ॥
सा च पप्रच्छ वृत्तान्तं कथयामास भूय तां ।
वीर्य्यं समरणं कर्त्तुं सा चाशक्ता च दुर्ब्बला ॥
प्रवालस्याकरे क्षिप्ता वीर्य्यन्यासं चकार सा ।

तेन प्रवालवर्णश्च कुमार: समजायत ।
तेजसा सूर्यसदृशो नारायणसुतो महान् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे, ६ अध्याय: ॥
अपि च ।
"ततोऽङ्गारकलोको हि वसत्यत्र महीसुत: ।
उत्पत्तिश्चास्य वक्ष्यामि यथायं भूसुतोऽभवत् ॥
पुरा हि भ्रमतो विष्णो: स्वेदबिन्दु: पपात ह ।
महांस्तस: कुमारोऽसौ लोहिताङ्गो महो-
तल ॥
जात: क्षोभेण मेदिन्या वह्निन: पृथिवीपते ।
तपसाराध्य ब्रह्माणं यद्दत्वमुपमेदिवान् ॥"
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्याय: ॥
अपरञ्च ।
"पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिन: ।
अपसङ्गीमवक्त्रस्य स्वेदबिन्दुर्ललाटज: ॥
भित्त्वा समस्तपातालानदहत् सप्त सागरान् ।
अनेकवक्त्रनयनो ज्वलज्ज्वलनभीषण: ॥
वीरभद्र इति ख्यात: करपादायुतैर्युत: ।
कृत्वा स यज्ञमथनं पुनर्भूतलसम्भव: ॥
त्रिजगन्निर्दहन् भूय: शिवेन विनिवारित: ।
कृतं त्वया वीरभद्र ! दक्षयज्ञविनाशनम् ॥
इदानीममलमेतेन लोकदाहेन कर्म्मणा ।
ग्राम्यिप्रदानात् सर्व्वेषां ग्रहाणां प्रथमो भव ॥
प्रेक्षिष्यन्ति जना: पूजां करिष्यन्ति मतं मम ।
अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यसि धरात्मज ! ॥
देवलोके द्वितीयश्च तव रूपं भविष्यति ।
ये च त्वां पूजयिष्यन्ति चतुर्थ्यां त्वहनि नरा: ।
रूपमारोग्यमैश्वर्य्यं तेषामनन्तं भविष्यति ॥
एवमुक्तस्तदा ग्लानिमगमत् कामरूपधृक् ।
संजातस्तत्क्षणाद्राजन् ! ग्रहत्वमगमत् पुन: ॥"
इति मत्स्यपुराणे अङ्गारकव्रतं नाम ६८ अ: ॥
कल्पभेदे अन्धकासुरवधकाले तस्योत्पत्तिर्यथा,
"यो भूम्यां न्यपतद्विप्र ! स्वेदबिन्दु: शिवान-
नात् ।
तस्मादङ्गारपुञ्जाभो बालक: समजायत ॥
स बालस्तत्रिशोरत्यर्थं ववौ रुधिरमान्धकम् ।
कम्पा चोत्स्वेदसंजाता मास्तस्त्रिलिलिहेऽद्भुता ॥
ततस्तामाह बालार्कप्रभं भैरवमूर्त्तिमान् ।
भूधरो वरदो लोकश्रेयोऽर्थाय वपो महत् ॥
त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषय: पितरस्तथा ।
यक्षविद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभङ्करि ! ॥
त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि ! बलिपुष्पोत्करै: करै: ।
चर्चिकेति शुभं नाम यस्माद्धरचर्चिता ॥
इत्येवमुक्ता वरदेन चर्चिका
भूसानुयाता हरिचर्म्मवासिनी ।
महीं समन्ताद्विचचार सुन्दरी
स्थलं गता हैङ्गुलमाद्यसुत्तमम् ॥
तस्यां गतायां वरद: कुजस्य
प्रादाद्वरं सर्व्ववरोत्तमं यत: ।
ग्रहाधिपत्यं जगत: शुभाशुभं
भविष्यति त्वद्वशगं महात्मनाम्॥
इति वामनपुराणे ६७ अध्याय: ॥

अस्य स्तोत्रं यथा,—
"धरणीगर्भसंभूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्॥"
इति यामोक्तनवग्रहस्तोत्रान्तर्गतम् ॥
ऋणपरिशोधनार्थस्तोत्रं यथा,—
"मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहर्त्ता धनप्रद: ।
स्थिरासनो महाकाय: सर्व्वकर्म्मविरोधक: ॥
लोहितो लोहिताक्षश्च सामगानां कृपाकर: ।
धरात्मज: कुजो भौमो भूमिजो भूमिनन्दन: ॥
अङ्गारको यमश्चैव सर्व्वरोगापहारक: ।
वृष्टिकर्त्ता च हर्त्ता च सर्व्वकामफलप्रद: ॥
एतानि कुजनामानि प्रातरुत्थाय य: पठेत् ।
ऋणं न जायते तस्य धनमाप्नोति पुष्कलम् ॥
रक्तपुष्पैश्च गन्धैश्च धूपदीपादिभिस्तथा ।
मङ्गलं पूजयेद्यस्तु मङ्गलोऽहनि सर्व्वदा ॥
ऋणरेखा: प्रकर्त्तव्या अङ्गारेण सदा बुधै: ।
प्रोच्छ्येद्वामपादेन ऋणं तस्य विनश्यति ॥
मङ्गलाय नमस्तुभ्यं नमस्ते ऋणहारिणे ।
पुत्रपौत्रप्रदात्रे च मङ्गलाय नमो नम: ॥
ऋणार्त्तं त्वत्प्रपन्नोऽहमृणं कुरु मे विभो ! ।
एतत् कृत्वा न सन्देहो ऋणं हत्वा धनी भवेत् ।
इति स्कन्दपुराणम् ॥ * ॥
मङ्गलवारे जातस्य फलं यथा,—
"उग्र: प्रतापी क्षितिपालमन्त्री
रणप्रियो वक्रवचा: सरोष:।
सत्त्वान्वित: शूरगणप्रशंसा
कुजस्य वारे प्रभवो मनुष्य: ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप: ॥
मङ्गलचण्डिका, स्त्री, (मङ्गला मङ्गलदायिका चासौ चण्डिका चेति। यद्वा, स्त्रष्टौ मङ्गला प्रलये चण्डिका। अथवा मङ्गले चण्डिका दुर्गा।) मङ्गलचण्डी। यथा, कालिकापुराणे।
"श्वेता ललितकान्तास्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका ॥
रक्तपद्मासनस्था च रत्नकुण्डलमण्डिता ।
रक्तकौशेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना ॥
नवयौवनसम्पन्ना सर्व्वाङ्गी ललितप्रभा ।
उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूर्व्वस्त्रैकमक्षरम् ।
मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥"
एकमक्षरं शक्तिबीजरूपम्।
"अष्टम्यान्च नवम्यान्च पूजा कार्य्या विशेषत:।
पटेवु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
य: पूजयेद्धौमदिने शुभदुर्व्वाक्षतै: शुभाम् ।
सततं साधक: सोऽपि कामानिष्टमवाप्नुयात् ॥*॥
मङ्गलवारे कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यौ चेत् पुण्यतरे भवत:। यथा,—
"भूमेश्वरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते ॥*॥
मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी चेदतया भवति। यथा,—
"सोमवारेऽमावास्या आदित्यार्के च सप्तमी ।
चतुर्थ्यङ्गारके वारे सप्तमी च हरिप्रसौ ॥

अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्म्मसञ्चय: ।
षष्टिवर्षसहस्राणि प्रतिजन्म तदश्नुयम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मङ्गलचण्डी, स्त्री, (मङ्गला चासौ चण्डी चेति यद्वा, देवानां मुन्यादिभक्तानां मङ्गलाय दुर्जया-सुरादिमारणे चण्डी अत्यन्तकोपना। मङ्गले-चण्डी इतीति वा। अथवा स्त्रष्टौ मङ्गला प्रलये चण्डी। भागवतेऽस्या नामनिरुक्ति-र्यथा,—
"स्त्रष्टौ मङ्गलरूपा च संहारे कोपरूपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डी सा पण्डितै: परिकीर्त्तिता ॥")
दुर्गा। यथा,—
नारायण उवाच ।
"कथितं यज्ञपाख्यानं ब्रह्मपुत्र ! यथागमम् ।
देवी मङ्गलचण्डी या तदाख्यानं निगदय ॥
तस्या: पूजादिकं सर्व्वं धर्म्मवक्त्रेण यच्छ्रुतम् ।
श्रुतिसम्मतमेवेदं सर्व्वेषां विदुषामपि ॥
दशायां वर्त्तते चण्डी कल्याणेषु च मङ्गलम् ।
मङ्गलेषु च या दशा सा च मङ्गलचण्डिका ॥
पूज्यायां वर्त्तते चण्डी मङ्गलेऽपि महीपते: ।
मङ्गलाभीष्टदेवी या सा वा मङ्गलचण्डिका ॥
मङ्गलो मनुवंशश्च सप्तद्वीपधरापति: ।
तस्य पूज्याभीष्टदेवी तेन मङ्गलचण्डिका ॥
मूर्त्तिभेदेन सा दुर्गा सत्यप्रकृतिरीश्वरी ।
कृपारूपातिप्रत्यक्षा योषितामिष्टदेवता ॥
प्रथमे पूजिता सा च शङ्करेण पुर: पुरा ।
त्रिपुरस्य वधे घोरे विष्णुना प्रेरितेन च ॥
ब्रह्मन् । ब्रह्मोपदेशेन दुर्गापूजेन सङ्कटे ।
आकाशात् पतिते याने देवेन पतिते रथा ॥
ब्रह्मविष्णुपदिष्टश्च दुर्गां तुष्टाव शङ्कर: ।
सा च मङ्गलचण्डी च बभूव रूपभेदत: ॥
उवाच पुरत: शम्भोर्भयं नास्तीति ते विभो ! ।
भगवान् वृषरूपश्च सर्व्वेशश्च प्रभव ह ॥
युद्धशक्तिस्वरूपाहं भविष्यामि तदाज्ञया ।
मयामुना च हरिणा सहायेन वृषध्वज ! ॥
जहि दैत्यञ्च शत्रुञ्च सुराणां पदघातकम् ।
इत्युक्त्वान्तर्हिता देवी शम्भो: शक्तिर्बभव सा ॥
विष्णुदत्तेन शस्त्रेण जघान त्रिपुरापति: ।
सुरेन्द्र ! पतिते दैत्ये सर्व्वे देवा महर्षय: ॥
तुष्टुवु: शङ्करं देव भक्तिनम्रात्मकन्धरा: ।
सद्य: शिरसि शम्भोश्च पुष्पवृष्टिर्बभूव च ।
ब्रह्मा विष्णुश्च सन्तुष्टौ ददौ तस्मै शुभाशिषम् ॥
ब्रह्मविष्णुपदिष्टश्च सुज्ञात: शङ्कर: शुचि: ।
पूजयामास तां शक्तिं देवीं मङ्गलचण्डिकाम् ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च बलिभिर्विविधैरपि ।
पुष्पचन्दनवस्त्रैर्भक्त्या नानाविधैर्मुने ! ॥
छागैर्मेषैश्च महिषैर्गवेडैर्मायातिभक्तिभा ।
वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पायसै: पिष्टकैरपि ॥
मधुभिश्च सुधाभिश्च पक्वैर्नानाविधै: फलै: ।
संगीतैर्नर्त्तनैर्वाद्यैरुत्सवै: कृष्णकौर्त्तनै: ॥
ध्यात्वा माध्यन्दिनोक्तेन ध्यानेन भक्तिपूर्व्वकम् ।
ददौ द्रव्याणि मूलेन मन्त्रेणैव च नारद ! ॥

ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं सर्वपूज्ये देवि मङ्गलचण्डिके।
ह्रूं ह्रूं फट् स्वाहेत्येषाष्टाक्षरविंशाक्षरो मनुः॥
पूज्यः कल्पतरुश्चैव भक्तानां सर्वकामदः।
दद्यात्तत्फलमेवेह मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम्।
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स विष्णुः सर्वकामदः॥
ध्यानञ्च श्रृणुतां ब्रह्मन्! वेदोक्तं सर्वसम्मतम्॥
देवीं षोड़शवर्षीयां शश्वत्सुस्थिरयौवनाम्।
सर्वरूपगुणाढ्याञ्च कोमलाङ्गीं मनोहराम्॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां चन्द्रकोटिसमप्रभाम्।
बह्निशुद्धांशुकाधानां रत्नभूषणभूषिताम्॥
बिभ्रतीं कबरीभारं मल्लिकामाल्यभूषितम्।
बिम्बोष्ठीं सुदतीं शुद्धां शरत्पद्मनिभाननाम्॥
ईषद्धास्यप्रसन्नास्यां सुनीलोत्पललोचनाम्।
जगद्धात्रीञ्च दात्रीञ्च सर्वेभ्यः सर्वसम्पदाम्।
संसारसागरे घोरे पोतरूपां वरां भजे॥
देयाञ्च ध्यानमित्येवं स्तवन श्रृणुतां मुने!।
प्रयातः सङ्कटग्रस्तो येन तुष्टाव शङ्करः॥

श्रीशङ्कर उवाच।

रक्ष रक्ष जगन्मातर्देवि मङ्गलचण्डिके!।
हारिके विपदां राशिं हर्षमङ्गलदायिके!॥
हर्षमङ्गलदक्षे च हर्षमङ्गलचण्डिके!।
शुभे मङ्गलदक्षे च शुभे मङ्गलचण्डिके!॥
मङ्गले मङ्गलार्हे च सर्वमङ्गलमङ्गले!।
सतां मङ्गलदे देवि! सर्वेषां मङ्गलालये!॥
पूज्ये! मङ्गलवारे च मङ्गलाभीष्टदेवते!।
पूज्ये मङ्गलभूपस्य मनुवंशस्य सन्ततम्॥
मङ्गलाधिष्ठातृदेवि! मङ्गलानाञ्च मङ्गले!।
संसारमङ्गलाधारे मोक्षमङ्गलदायिनि!॥
सारे च मङ्गलाधारे पारे च सर्वकर्मणाम्।
प्रतिमङ्गलवारे च पूज्ये च मङ्गलप्रदे!॥
स्तोत्रेणानेन शम्भुञ्च स्तुत्वा मङ्गलचण्डिकाम्।
प्रतिमङ्गलवारे च पूजां कृत्वा गतः शिवः॥
देयाच्च मङ्गलं स्तोत्रं यः श्रृणोति समाहितः।
तन्मङ्गलं भवेत् श्रुत्वा न भवेत्तदमङ्गलम्॥
प्रथमे पूजिता देवी शिवेन सर्वमङ्गला।
द्वितीये पूजिता देवी मङ्गलेन ग्रहेण च॥
तृतीये पूजिता भद्रा मङ्गलेन नृपेण च।
चतुर्थे मङ्गले वारे सुन्दरीभिश्च पूजिता॥
मङ्गले मङ्गलाकाङ्क्षैर्नरैर्मङ्गलचण्डिका।
पूजिता प्रतिविश्वेषु विश्वेशपूजिता सदा॥
ततः सर्वत्र संपूज्या सा बभूव सुरेश्वरी।
देवादिभिश्च मुनिभिर्मनुभिर्मानवैर्मुने!॥
वर्द्धते तत्पुत्रपौत्रो मङ्गलञ्च दिने दिने॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते महापुराणे प्रकृतिखण्डे नारायणनारदीये मङ्गलचण्डिकोपाख्यानं तत्स्तोत्रकथनं नाम ४१ अध्यायः॥

मङ्गलच्छायः, पुं, (मङ्गला मङ्गलजनिका छायास्य।) प्रश्नश्रुत्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

मङ्गलनीराजनं, क्ली, (मङ्गलं मङ्गलकरं मङ्गलाय वा नीराजनम्।) आत्मसुकृतैकदेशस्य भगवदारात्रिकम्। मङ्गल आरती इति भाषा॥ यथा,—

"पठित्वाथ प्रियान् श्लोकान् महावादित्रनिःस्वनैः।
प्रभोर्नीराजनं कुर्यान्मङ्गलार्थं जगद्धितम्॥
नीराजनमिदं सर्वैः कर्तव्यं शुचिविग्रहैः।
परमश्रद्धयोत्थाय दृष्टश्च सदा नरैः॥
स्त्रीणां पुंसाञ्च सर्वेषामेतत् सर्वेष्टपूरकम्।
समस्तदैन्यदारिद्र्यदुरितादुपशान्तिकृत॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ३ विलासः॥

मङ्गलपाठकः, पुं, (पठतीति। पठ + ण्वुल्। मङ्गलस्य पाठकः।) बन्दी। इति हेमचन्द्रः। ७। ६४॥ (यथा, वेणीसंहारनाटके। १, अङ्के
'आः पाप! दुरात्मन्! वृथामङ्गलपाठक!।'

मङ्गलप्रदा, स्त्री, (मङ्गलं प्रददातीति। प्र + दा + "आतश्चोपसर्गे।" ३। १। १३६। इति कः। टाप्।) हरिद्रा। इति केचित्॥ मङ्गलदातरि त्रि॥

मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलमस्या अस्तीति। मङ्गल + अर्श आद्यच्। टाप्।) पार्वती। शुक्लदूर्वा। पतिव्रता। इति शब्दरत्नावली॥ करञ्जभेदः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वृक्षार्हलाक्षाविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ हरिद्रा। नीलदूर्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

मङ्गलागुरु, क्ली, (मङ्गलश्च सन् अगुरु चेति। नित्यकर्मधारयः।) अगुरुचतुष्टयान्तर्गतागुरुविशेषः। यथा, राजनिर्घण्टः।
"मङ्गल्या मल्लिकागन्धा मङ्गलागुरुवाचकाः।
मङ्गल्या गुरुशिखिरा गन्धाढ्या योगवाहिकाः॥"

मङ्गल्यं, क्ली, (मङ्गलाय साधु इति। मङ्गल + "तत्र साधुः।" ४। ४। ९८। इति यत्।) दधि। इति मेदिनी। ये, १०१॥ चन्दनम्। मङ्गलागुरु। स्वर्णम्। सिन्दूरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मङ्गल्यं, त्रि, (मङ्गलाय साधु। मङ्गल + यत्।) शिवकरम्। इति मेदिनी। ये, १०१॥ (यथा, उत्तरचरिते। ७ अङ्के।
"प्राप्तभव्यञ्च पुनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि येयं कथा।
मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च॥"
यथाच, महाभारते। १। १। ७४।
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम्।
नमस्कृत्य जगन्नाथं चराचरगुरुं हरिम्॥")
रुचिरम्। इति हेमचन्द्रः॥ साधुः। इति धरणिः॥

मङ्गल्यः, पुं, (मङ्गलाय साधुः। मङ्गल + "तत्र साधुः।" ४। ४। ९८। इति यत्।) चायमाणा। अश्वत्थः। बिल्वः। मस्तरकः। इति मेदिनी। ये, १००॥ जीवकः। नारिकेलः। कपित्थः। रीठाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ (जीव इति ख्यातः शाकविशेषः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

मङ्गल्यकः, पुं, (मङ्गल्य + संज्ञायां कन्। यद्वा मङ्गलस्य मङ्गलग्रहस्य प्रियः इति यत्। ततः स्वार्थे कन्।) मसूरः। इत्यमरः। २। ६। १७॥ (तथास्य पर्य्यायः।
"मङ्गल्यको मसूरः स्यान्मङ्गल्या च मसूरिका।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

मङ्गल्याकुसुमा, स्त्री, (मङ्गल्यानि कुसुमानि यस्याः।) शङ्खपुष्पी। इति भावप्रकाशः॥

मङ्गल्यनामधेया, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलजनकं नामधेयं यस्याः।) जीवन्ती। इति जटाधरः॥

मङ्गल्या, स्त्री, (मङ्गलाय साधुरिति यत्। टाप्।) मल्लिकागन्धयुक्तागुरु। इत्यमरः। २।१।२७॥ शमी। अधःपुष्पी। मिसी। शुक्लवचा। रोचना। इति मेदिनी। ये, १००॥ प्रियङ्गुः। शङ्खपुष्पी। इति हेमचन्द्रः॥ माषपर्णी। जीवन्ती। ऋद्धिः। वचा। हरिद्रा। चीड़ा। इति राजनिर्घण्टः॥ दूर्व्वा। इति रत्नमाला॥ दुर्गा। यथा,—
"शोभनानि च श्रेष्ठानि या देवी ददते हरे।
भक्तानामार्त्तिहरणी मङ्गल्या तेन सा स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः॥
(वचार्थे पर्य्यायो यथा,—
"शौक्लीशिग्रन्था जटिला मङ्गल्या विजया वचा।
षड्ग्रन्थोग्रा च रुच्योग्रा सिता हैमवती तु सा॥"
मिस्यर्थे यथा,— [मिसी॥"
"अवाक्पुष्पी च क्षुद्रा स्यान्मङ्गल्या मधुरा हैमपुष्पी। तत्पर्य्यायो यथा,—
"अवाक्पुष्पी लघुःपुष्पी मङ्गल्यामरपुष्पिका॥"
इति च वैद्यकरत्नमालायाम्॥
रोचनार्थे पर्य्यायो यथा,—
"गोरोचना तु मङ्गल्या वन्द्या गौरी च रोचना।"
शम्यर्थे पर्य्यायो यथा,—
"शमी शक्तुफला तुङ्गा कंशाढ्यलो फला शिवा।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः साग्निका स्मृता॥"
मसूरः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"मङ्गल्यको मसूरः स्यान्मङ्गल्या च मसूरिका।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

मङ्गिनी, स्त्री, (मङ्गो नौशिरस्तदस्या अस्तीति इनिः ङीप् च।) नौका। इति हेमचन्द्रः॥

मङ्गुणं, क्ली, (मङ्गु + ल्युट्।) अङ्गाचाणम्। इति हारावली। १६८॥

मङ्गु, य, मज्जतीति। मस्ज् + बहुलवचनात् नुः। "मस्जिनशोर्झलि।" ७। १। ६०। इति नुम्। "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च।" ८। २। २९। इति सलोपः।) हृतम्। इत्यमरः। ३। ४। २। (यथा, माघे। ५। ३७।
"यद्वल्गितः कटकटाहतटाग्निमङ्गो-
मङ्गूदपाति परितः पटलैर्लीनाम्॥")
भृङ्गार्थम्। इति मेदिनी। अयये। धे, ६६॥

मज्जा

मज्जन्, क्लो, (मज्जु । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) जङ्घाचाणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मज्ज, इ उ उच्छ्राययृत्यर्षाभाःसु । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-धृतौ व्यर्षायाञ्च सक०-दीप्तौ उच्छीभावे च अक०-सेट् ।) इ मज्जते । इ मज्जते । उच्छ्राय उच्छीभावः । इति दुर्गादासः ॥

मज्ज, इ च कल्कने । दम्भे । शाठ्ये । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-दम्भे शाठ्ये च । अक०-कल्कने सक०-सेट् ।) कल्कनमिति कल्कं करोतीति णौ रूपं चूर्णीकरणमित्यर्थः । इ मज्जते तण्डुलं गिला चकारात् मज्जि इ । इति दुर्गादासः ॥

मज्जधिका, स्त्री, (मं ग्राभुं जर्चतीवेति । जर्च + ण्वुल् । टाप् । अत इत्वम् । यद्यपितथापि रूढ्यर्थं शब्दः ।) प्रशस्तम् । इत्यमरः । १ । ४ । २७ ॥ (यथा, प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमज्जधिका । "प्रशंसावचनैश्च । २ । १ । ६६ । इति समासः ।)

मज्ज्, पुं, (मज्जति मज्जिष्यतीति । मज्ज् + क्विप् । तथा सति ग्रीते इति । ग्री + डः ।) मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मज्जन्, क्लो, (मज्जानं करोतीति । क + क्विप् । तुगागमश्च ।) अस्थि । इति हेमचन्द्रः ॥

मज्जन, क्लो, (मज्ज् + ल्युट् ।) स्नानम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४७ । नाङ्गयोमज्जनप्रीतिं न जानन्ति मरुस्थिताः ॥") मज्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मज्जसमुद्भव, क्लो, (मज्जा समुद्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मज्जा, [न्] पुं, (मज्जति अस्थिष्विति । मज्ज् + "शृन् उक्षन् पृथन् प्रीक्षन् क्लेदन् स्वेदन् मृडन् मज्जन्नित्यादि ।" उणा० । १ । १५८ । इति कनिन् निपात्यते च ।) वृक्षादेरुत्तमसारभागः । सार इति ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ फलमज्जगुणो यथा,—

"यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्येव वीर्य्येण मज्जानमभिनिर्दिशेत् ॥"

इति राजवल्लभः ॥

अस्थिमध्यस्थस्नेहविशेषः । तत्पर्य्यायः । कौशिकः २ शुक्रकरः ३ अस्थिस्नेहः ४ अस्थिसम्भवः ५ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२६ ॥ अस्थिसारः ६ तेजः ७ बीजम् ८ अस्थिजम् ९ ओजसम् १० देहसारः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मज्जस्वरूपमाह ।

"अस्थि यत् स्वामिना पक्वं तस्य सारो द्रवो घनः ।
यः स्नेहवत् पृथग्भूतः स मज्जेत्यभिधीयते ॥"

अथ मज्जस्थानमाह ।

"स्थलास्थिषु विशेषेण मज्जा तत्त्वभ्यन्तरे स्थितः ।"

इति भावप्रकाशः ॥

अस्य गुणाः ।

"बलशुक्रकरस्निग्धमेदोमज्जविवर्द्धनः ।
मज्जा विशेषतोऽम्लाच्च बलकृत् स्नेहने हितः ॥"

इति चरकः ॥

मज्जाशब्द आवल्योरपि । यथा । घ्राणतर्पणमूलकग्रिमुण्डैः प्रियालमज्जामहितैर्लिखन्ति सुश्रुतः ॥ इयमेवाह विकाण्डशेषः ॥

"लज्जावदाशयमज्जा मांसमारास्थिमारयोः ।"

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मज्जा, स्त्री, (मज्जतीति । मस्ज् + घञ् । अजादित्वात् टाप् ।) अस्थिसारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्य गुणाः । वातनाशित्वम् । बलपित्तकफप्रदत्वम् । मांसतुल्यगन्धरूपत्वञ्च । क्रमीरमस्थिमज्जागुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । बल्यत्वञ्च । मज्जमज्जगुणौ यथा । शैत्यम् । उष्णत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मज्जाजः, पुं, (मज्जाया जायते इति । जन् + डः ।) भल्लातकवृक्षगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मज्जारसः, पुं, (मज्जाया रसः ।) शुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मज्जासार, क्लो, (मज्जायां सारो यस्य ।) जातीफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जूषा, स्त्री, (मञ्जन्ति द्रव्याण्यत्र । मस्ज् + ऊषन् । टाप् निपा० ।) मञ्जूषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

मञ्च, पुं, (मञ्चति । उच्छीभवतीति । मञ्च् + घञ् ।) खट्वा । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ कर्णवेगः । भाचा इति भाषा ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ उच्चमञ्चविशेषः । यथा,—

"दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम् ।
दृष्ट्वा वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥"

इति पुराणम् ॥

मञ्चक, पुं (मञ्च + स्वार्थे कन् ।) खट्वा । इति हेमचन्द्रः । ६ । ८३ ॥ (यथ, कथासरित्सागरे । २७ । ६१ ।

"वारिधानी तु कुम्भश्च मार्ष्टनी मञ्चकस्तथा ।
अष्टश्च मत्पतिर्ज्ञेति युग्मचित्तयमेव नौ ॥")

इन्द्रकोषः । उच्चमञ्चपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्चकाश्रय, पुं, (मञ्चकः खट्वादिराश्रयो यस्य ।) मत्कुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्चमञ्चपः, पुं, (मञ्चो मञ्चप इव ।) प्रस्तरखण्डार्थकुटिरम् । टं इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कुटङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जर, क्लो, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्ज् + अरप्रत्ययः ।) मुक्ता । तिलकवृक्षः । वल्ली । इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जरि, स्त्री, वल्लरिः । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ वल्लते वृणोति तरुं वल्लरिः वल्लि वल्ल ड स्तृनौ वा ङीषि अरिः । मञ्जु मनोज्ञतां राति मञ्जरिः पृषोदरादिः । मनोषादित्वादुकारस्य अकारः पाक्षौणादीति ईपि मञ्जरी वल्लरी च । वल्लरिर्मञ्जरिर्द्वयोरिति प्राब्दिकः ॥ वल्लिमुञ्जिशब्दे ।

मञ्जरिः

"मञ्जरिमञ्जरी मञ्जिर्मञ्जरं त्रिषु वल्लरी ।
वल्लरं त्रिषु वल्लिश्च वल्लरिः पवनालिका ।"

इति हेमचन्द्रः ॥

लतामात्रेऽपि वल्लरिः । अनो वाहुवल्लरीति प्रयोग इति मुकुटादयः ॥ वल्लरीमञ्जर्योर्भेदमप्याहुः । यथा अभिनवनिर्गता व्यायता सकुमारा सकुसुमा अकुसुमा च मञ्जरिः । यथा चूतमञ्जरिः कदलीमञ्जरिः । वल्लरिः पुनश्चिरभूतापि । यथा नालमञ्जरिः गुवाकवल्लरिरिति हृयमेव नवे चिरन्तनेऽपीति क्षणमाञ्जौ । इति भरतः ॥

मञ्जरी, स्त्री, (मञ्जरि । ऋदिकारादिति यत्ने ङीष् ।) मुक्ता । तिलकवृक्षः । लता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । २०७ ।

"निर्गते मञ्जरीकुञ्जादयमुच्चैः पुरन्दरः ।
कर्णे नीलनिचोलिन्यौ म केचिच्चारुलोचने ।")

मञ्जरिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३३ ।

"चार्पीकर्षुं वासः करटकदृतयः मजागरा भ्रमराः ।
केतकविटपं किमेतेनेनु वाराय मञ्जरीगन्धम् ॥")

तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जरीनम्रः, पुं, (मञ्जर्यां मञ्जर्यवस्थायामपि नम्रः ।) वेतसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जा, स्त्री, (मञ्जि + पचाद्यच् । टाप् ।) द्राक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जरी । इति हेमचन्द्रः । ११ । २२ ॥

मञ्जिः, पुं, (मञ्जि + इन् ।) मञ्जरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जिका, स्त्री, (मञ्जयतीति । मञ्ज् + ण्वुल् । टाप् । अत इत्वञ्च ।) वेश्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जिफला, स्त्री, (मञ्जिर्मञ्जरी फलेऽस्याः ।) कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जिष्ठा, स्त्री, (अतिप्रशस्यो मञ्जिर्मनो । मञ्जिमनो + इष्ठः । मनुपो लोपः स्त्रियां टाप् ।) स्वनामख्यातरक्तवर्णलताविशेषः । मजीठ इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । विकसा २ जिङ्गी ३ समङ्गा ४ कालमेषिका ५ मञ्जिष्ठपर्णी ६ भण्डीरी ७ भण्डी ८ योजनवल्ली ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥ कालमेषी १० कालसा ११ जिङ्गिः १२ भण्डिरी १३ भण्डिका १४ भण्डिः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ हरिणी १६ रक्ता १७ गौरी १८ योजनवल्लिका १९ वया २० रोहिणी २१ चित्रलता २२ चित्रा २३ चित्राङ्गी २४ जननी २५ विजया २६ मञ्जिषा २७ रक्तयष्टिका २८ रक्तिका २९ रागाढ्या ३० कालभाण्डिका ३१ अरुणा ३२ ज्वरहन्त्री ३३ कुचा ३४ नागकुमारिका ३५ भण्डीरलतिका ३६ रागाङ्गी ३७ वल्लभप्रिया ३८ । अन्यान्यान्तरं यथा —

"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी कालसा योजनपरर्णीप ।

मञ्जुघो

नास्रवक्षी चित्रपर्णी कान्तारी रक्तयष्टिका ॥"
इति रत्नमाला ॥)
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् । व्रणमेहज्वरश्लेष्मविषनेत्रामयनाशित्वञ्च । सा चतुर्विधा । चोलः१ योगनी२ कौन्ती ३ सिंहली च ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्ठस्वरभङ्गश्लीपनाशित्वम्, व्रणशिरोरोगित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वर्णवर्णकृत् ।
गुरुष्णा विषव्रणश्लेष्मशोथयोन्यक्तिकर्णरुक् ।
रक्तातिसारकुष्ठासाविसर्पव्रणमेहनुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मञ्जी, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्ज + इन् । ऋष्यिकारादिति ङीष् ।) मञ्जरी । इति हेमचन्द्रः । त्रिकाण्डशेषश्च ॥

मञ्जीरः, पुं, क्ली, (मञ्जति मधुरं शब्दायते । इति मञ्ज ध्वनौ मौञ्चधातुः + बाहुलकात् इरन् ।) नपुरः । इत्यमरः । २ । १०६ ॥ मञ्जीरोऽस्त्री स नपुरः । इति रभसः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ११ ।
"सुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं
रिपुमिव केलिषु लोलम् ॥")

मञ्जीरः, पुं, (मञ्ज + ईरन् ।) मस्त्यानदण्डरज्जुबन्धनार्थस्तम्भः । तत्पर्य्यायः । विष्कम्भः २ कुटरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जु, त्रि, (मञ्जतीति । मञ्ज ध्वनौ औणादिकः उ । "मृगयाद्रयच्च ।" उणा० । १ । ३८ । इति कुः ।) मनोज्ञम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥ (यथा, पद्मपुराणे । १ ।
"व्यक्ता गेहं भटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम ॥")

मञ्जुकेशी, [न्] पुं, (मञ्जवो मनोहराः केशाः अस्त्यस्य । इनि ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥ सुन्दरकेशविशिष्टे त्रि ॥

मञ्जुगमना, स्त्री, (मञ्जु मनोहरं गमनं यस्याः । स्त्रियां टाप् ।) हंसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरगामिनि त्रि ॥

मञ्जुघोषः, पुं, (मञ्जुर्मनोहरो घोषः शब्दोऽस्य ।) पूर्ब्बजिनभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपास्य देवताविशेषः । अस्य मन्त्रादि यथा,—
"जाड्यौघतिमिरध्वंसी संसारार्णवनारकः ।
श्रीमञ्जुघोषो जयतां साधकानां सुखावहः ॥"
तन्त्रागमोत्तरे ।
"मालतादि समुद्धृत्य वह्निबीजं समुद्धरेत् ।
वामांसं कूर्म्मसंयुक्तं ततो मेषेण्मुद्धरेत् ॥
सौमेण्यञ्च ततः कुर्य्यात् वामनेत्रेन्दुसंयुतम् ।
षडक्षरो मनुः प्रोक्तो मञ्जुघोषस्य धीमता ॥
इयन्तु दीपनी प्रोक्ता मूलमन्त्रस्तु कथ्यते ।
अकुण्ठं शक्तिबीजञ्च रमाबीजं ततः प्रिये ! ॥
वाग्भवाद्यात्मको मन्त्रो जाड्यौघध्वान्तनाशनः ।
शक्तिबीजं रमाबीजं कामबीजं तथा प्रिये ! ॥
विद्या स्मृतिधरी प्रोक्ता एषा वर्णत्रयात्मिका ।
हकारो वह्निमारूढो वामनेत्रेन्दुभूषितः ।
प्रोक्ता सार्व्वज्ञविद्येयं एकवर्णात्मिका प्रिये ! ॥
सिंहः साध्यः सुसिद्धो वा साधकस्य रिपुश्च वा ।
तदा मन्त्रो भवेद्वश्या शुभदो वृद्धिदो भवेत् ॥
मध्याह्ने सलिले चैव भोजने भाजने तथा ।
गोमये तु यहिर्द्वारे मैथुने रमणीकुचे ॥
गोष्ठे च निशि गोमुण्डे यत्नं डमरुसन्निभम् ।
विलिख्य मन्त्रवर्णांश्च चिप्रा ऊर्द्ध्वं अधस्तथा ।
सिद्धिचन्दनलेखन्या प्रयत्नात् साधकोत्तमः ।
उच्चाटने लिखेदेतत् गोचर्म्मणि विशेषतः ।
सलिले विजयी नित्यं भजने च महेश्वरः ॥
गोमये वावदूकः स्याद्गोष्ठे सर्व्वज्ञतां व्रजेत् ।
कुजे स्मृतिधरो नित्यं गोमुण्डे च महाकविः ॥
गोमूत्रं वदरीमूलं चन्दनं पांशुमेव च ।
एकीकृत्याष्टधा जप्ता तिलकं धारयेत् सदा ॥
नमस्कृत्य वरं श्रेष्ठं प्रार्थयेद्भक्तितत्परः ।
वरं प्राप्य च तस्माद्वै विहरेत् तु यथासुखम् ॥
नात्रादेवार्चनं स्नानं प्रणवोच्चारणं न तु ।
वस्त्राच्छादेन हस्तानां शोधनं लवणेन वा ॥
राचिवासो न सुप्तेन न शुचिः स्यात् कदाचन ।
एवं कृत्वा प्रयत्नेन जप्त्वा गुरुमुखात् सुधीः ॥
मासैकेन कवीन्द्रः स्यात् हिमांशुनेव ईश्वरः ।
त्रिभिर्मासैर्भवेद्वक्ता भव्यप्राज्ञविशारदः ॥
पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी विपुलं धनम् ।
आयुरारोग्यकामस्तु सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
ततः करान्न्यासौ ।
ह्रां ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि एवं तर्जनीयादिषु । तथा च तन्त्रे ।
"सव्यर्णको वर्कणश्च द्वौ वर्णौ कथितौ प्रिये ! ।
षड्दीर्घभाग्भ्यामेताभ्यां षड्ङ्गानि समाचरेत् ॥
सव्यर्णः सकारः वर्कणः प्रकारः ॥ ॥ ध्यानम् ।
"प्रज्ञाधरमिव शुभ्रं खड्गपुस्ताङ्कपाणिं
सुरुचिरमणिभूषं पञ्चचूडं कुमारम् ।
पृथुतरवरसुख्यं पद्मपत्रायताक्षं
कुमतिदहनदक्षं मञ्जुघोषं नमामि ॥
पीठपूजां ततः कुर्य्यादाधारादिप्रशक्तितः ।
भूतप्रेतादिभिः कुर्य्यात् पीठासनमनन्तरम् ॥
ज्ञानदार्च्चे नमः पाद्यं बुद्धिकर्च्चे तथार्घ्यम् ।
आत्मनाथाय गन्धः स्यादर्घ्यं स्याद् यत्नपाय वै ॥
सर्व्वसिद्धिप्रदायेति पुष्पं दद्यादिति क्रमात् ।
कुन्दपुष्पं समादाय भैरवान् पूजयेत्ततः ॥
असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः ।
कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः ॥
ततो धूपादिकं दत्त्वा प्रसूनानि विसर्जयेत् ।
तैः पुष्पैः पूजयेदेतौ यक्षिणीश्च विशेषतः ॥
सुरारिसुन्दरी चैव मनोहारिण्यनन्तरम् ।
कनकावती तथा कामेश्वरी च रतिकर्य्यथ ॥
पद्मिनी च नटी चैव अनुरागिण्यनन्तरम् ।
पूज्या एताश्च योगिन्यो मूलविद्याबीजपूर्ब्बिकाः ॥
एवं संपूज्य देवेशं लक्षषट्कं जपेन्मनुम् ।
दशांशकुन्दपुष्पैश्च एकादशशतानि च ॥
जुहुयादेधिते वह्नौ कान्तारे पिष्टपेषणैः ।
एवं सिद्धमनुर्मन्त्री महायोगीश्वरो भवेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
प्रकारान्तरं कुक्कुटादितन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥

मञ्जुपाठकः, पुं, (मञ्जु मनोहरं पठतीति पठ + ण्वुल् ।) शुकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरपाठकमात्रे त्रि ॥

मञ्जुप्राणः, पुं, (मञ्जवः प्राणाः यस्य । सर्व्वव्यापकतया महाप्राणत्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति जटाधरः ॥

मञ्जुभद्रः, पुं, (मञ्जु मनोहरं भद्रं मङ्गलं यस्य ।) जिनविशेषः । तत्पर्य्यायः । मञ्जुश्रीः २ आदर्शः ३ मञ्जुघोषः ४ कुमारः ५ अष्टारचक्रवान् ६ स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ भीलः १३ गाढ़ूलवाहनः १४ धियाम्पतिः १५ पूर्ब्बजिनः १६ खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्चचीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३ वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुल, क्ली, (मञ्ज मञ्जुत्वमस्यास्तीति । "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति मञ्जुशब्दात् लच् ।) जलाशयम् । निकुञ्जम् । इति मेदिनी । ले, १ । २२ । ॥ मूषल्लः । इति विश्वः ॥

मञ्जुलः, पुं, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यास्तीति । मञ्जु + सिध्मादित्वात् लच् ।) जलरङ्कपक्षी । इति मेदिनी । ले, १ । २२ ॥ सुन्दरे त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥ (यथा, कालिकापुराणे ४८अध्याये ।
"मञ्जुलं यौवनोद्भेदं प्राप श्रीरिव माधवे ।"
नदीभेदे स्त्री । यथा, महाभारते । ६ । ८ । ३४ ।
"चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनीं तथा ॥")

मञ्जुश्रीः, पुं, (सुन्दरमनोहरा श्रीः शोभा यस्य ।) मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुषा, स्त्री, (मञ्जूषा । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) मञ्जूषा । पेटरा इति भाषा । यथा,—
"मञ्जुषापि च मञ्जूषा पेटा च पेटिकेत्यपि ।"
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जूषा, स्त्री, (मञ्जति दृश्यमस्मिन् । "मसूजेर्नुम् च ।" उणा० । ४ । ७७ । इति मस्ज् + ऊषन् । नुम् च स चाप्योऽन्त्यात् परः । ततो जश्त्वचुत्वे मध्यमस्य लोपात् साधुः ।) पिटकः । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ३३ ।
"मञ्जूषायां सुतं कृत्वा सुचक्षुः वाक्यमब्रवीत् ॥")
पाषाणः । इत्युणादिकोषः ॥ मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठार्थे पर्य्यायो यथा,—
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वक्षरञ्जिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मट, साहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । अस्य प्रयोगः । मटहः । इति दुर्गादासः ॥

मटची, स्त्री, (मटनं मटः। मट् अवसादे + भावे अप् मटः चीयते प्रचीयते एभिरिति। मट + चि + बाहुलकात् डिः। मटचिः। ततः छदिकारादिति पक्षे ङीष्।) सर्व्वेषामवसादकत्वा दस्यास्तथात्वम्।) रक्तवर्णच्छदपक्षिविशेषः। पाषाणभेदः। यथा, गोविन्दभाष्यधृत-च्छान्दोग्ये। १। १०। १॥ ("मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास॥ इति॥)

मटस्फटिः, पुं, (मटं अवसादं स्फटति निरा करोति। स्फट् + इः।) दर्पारम्भः। इति जटा धरः॥

मठकं, क्ली, (मठति वसत्यत्रेति। मठ + अप्। पृषोदरादित्वात् टागमे साधुः। मठः। मठस्य कं शिरः।) गृहस्य शिरोभागः। इति केचित्। मटका इति भाषा॥

मठ, वासमर्द्दयोः। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-वासे अक०-मर्द्दने सक०-सेट्।) मठति। वासो निवासः। मर्द्दः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

मठ, इ इ आध्याने। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) इ मठ्ठते। आध्यानं सूक्ष्म औणादिके इत्यत्र व्याख्यानम्। इति दुर्गादासः॥

मठः, पुं, छात्रादिनिलयः। इत्यमरः। २। २। ८॥ मठन्ति वसन्ति छात्रादयोऽत्र मठः। मठ वासमर्द्दयोः अल्। छत्रग्रहणेन विद्यार्थिनश्छात्राः। छत्रेण गुरुसेवा लक्ष्यते गुरुदोषच्छादनात् छत्रं तच्छीलत्वात् छात्रः विकारसंयेतिणः। आदिना परिव्राजकक्षपणकादीनां ग्रहः। छात्रादीनां निलयो गृहं छात्रादिनिलयः। अर्थकथनमेतत्। नामाप्येतदिति केचित्। छात्रशाला प्रतिश्रयश्चाप्येव। इति भरतः॥ गम्भीरश्चः। इति हारावली॥ * ॥ अथ मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगः।

यदि तद्दिने प्रतिमादिप्रतिष्ठा क्रियते तदा तत्पूर्व्वेण वृद्धिश्राद्धादिकं विधाय देवप्रतिष्ठातत्त्वोक्तविधिना देवप्रतिष्ठां विधाय गृहप्रतिष्ठा कर्त्तव्या। यदि गृहप्रतिष्ठामात्रं तदा प्रातः स्नानादिक्रियः प्रक्षालितपाणिपादः आचान्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कृतयुक्तासने उपविश्य ब्राह्मणत्रयं गन्धादिना परिपूज्य अस्मिन् विष्णुवेश्मप्रतिष्ठाकर्म्मणि ॐ पुण्याहं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु इति त्रिः आवयेत्। ॐ पुण्याहमिति त्रिरुक्ते अस्मिन् विष्णुवेश्मप्रतिष्ठाकर्म्मणि ॐ स्वस्ति भवन्तोऽधिब्रुवन्तु इति त्रिः आवयेत्। ॐ स्वस्तीति त्रिरुक्ते अस्मिन् विष्णुवेश्मप्रतिष्ठाकर्म्मणि ॐ ऋद्धिं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु इति त्रिः आवयेत्। ॐ ऋद्धा सामिति त्रिर्ब्रूयुः। यजुर्व्वेदिनां ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु। इत्यनेनाचान्तान् क्षिपेत्। सामगानान्तु। ॐ अस्तु सोमोऽयं सुतः। पिबन्तस्य मरुतः। उतस्वराजो अश्विना। अस्तु सोमोऽयं सुतः। पिबन्तस्य मरुतो हारु। उतस्वराजो वा हारु नो हारु। इति गीयमानेनाचान्तान् क्षिपेत्। गायत्र्यक्षौ त्रिधा ऋचं वाचयेत्। ततः।

"सूर्य्यः सोमो यमः कालः मन्ये भूतान्यहः क्षपा।
पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः।
ब्राह्मं ब्राह्मनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिम्॥"

इति पठित्वा। ततः ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्। इति विष्णुं स्मृत्वा नारायणं नमस्कृत्य ॐ तत्र सदित्यादि कृताचम्यजलफलपुष्पाक्षतादाय ॐ अद्यामुकेऽमि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा गतत्तृणकाष्ठादिमयवेश्मपरमाणुसममसंख्यवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहित्वकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो विष्णुलोकप्राप्तिकामो वा विष्णुवेश्मप्रतिष्ठामहं करिष्ये। इति संकल्पयेत् इष्टकादिमये तु गतदिष्टकादिमयवेश्मपरमाणुसममसंख्यवर्षसहस्रगुणकालावच्छिन्नस्वर्गलोकमहित्वकाम इति विशेषः। पाषाणवेश्मनि तु तद्गुणकालावच्छिन्नस्वर्गलोकेति विशेषः। देवतान्तरगृहप्रतिष्ठायान्तु तदूहेन प्रयोगः॥ * ॥ ततः संकल्पसूक्तं पठेत्। सामवेदोक्तं तद्यथा ॐ देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्ट्यासिचम्। उद्वासिञ्चध्वमुपवा एणध्वमादिद्वो देव ओहते॥ यजुर्व्वेदोक्तं यथा,—

"ॐ यज्ञायज्ञो वूरमुदेतु देवं
तदुप्रस्य तथेवेति।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥"

ततः सगणाधिपगौर्य्यादिषोडशमातृकापूजावसोर्द्धारामस्यातनायुष्यमन्त्रजपाभ्युदयिकश्राद्धानि कर्त्तव्यानि॥ * ॥ आयुष्यमन्त्रो यथा। ॐ आयुर्विश्वायुर्विश्वं विश्वमायुरसि। मह्यं प्रजाभ्यस्त्वाराधिभ्यो मह्यं घृतं दोहं घृतं दुहे घृतं वयन्ते॥ ॐ आयुषो मे पवस्व वर्चसो मे पवस्व विदः पृथिव्या दिवो जनित्रा दद्यन्त्यापोधः क्षरन्ती सोमोऽहोदुगाय ममायुषे मम ब्रह्मवर्चसाय यजमानस्यैधा अमुकस्य राध्यास॥ * ॥ तत्र विष्णुवेश्मप्रतिष्ठाभ्युदयार्थमिति वाक्ये विशेषः। एवमन्यत्रापि। ततः उत्तराभिमुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्सम्मुखे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः प्राञ्जलिर्वदेत्। ॐ सौम्य भवानास्ताम्। ॐ साध्वहमासे इति प्रतिवचनं श्रुत्वा तदासने उदङ्मुख उपविशति। ततो यजमानः ॐ अर्चयिष्यामो भवन्तं इति वदेत्। ॐ अर्चयेति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पनाम्बूलालङ्कारैरभ्यर्च्य दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रममुकप्रवरममुकदेवशर्म्माणं भवन्तं अस्मिन् महत्प्रेप्सितविष्णुवेश्मप्रतिष्ठाकर्म्माङ्गभूतहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरणाय गन्धपुष्पताम्बूलालङ्कारवस्त्रैरहं वृणे। ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। यथाविहितं ब्रह्मकर्म्म कुरु। ॐ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्। स्वयं होमासामर्थ्ये होतुर्वरणमपि तथैव कार्य्यम्। तत्प्रधारकत्वेन आचार्य्यस्यापि तथैव कार्य्यम्। ब्राह्मेन सदस्यस्यापि। गुरोर्वरणे तु संकल्पितेऽस्मिन् विष्णुवेश्मप्रतिष्ठाकर्म्मणीति वक्तव्यम्॥ * ॥ ततो यजमानः गुरोः पादौ धृत्वा पठेत्।

"नारायणस्वरूपस्त्वं संसाराच्चाहि मां प्रभो!।
त्वत्प्रसादात् गुरो! यज्ञं प्राप्नोमि यज्ञयोदितम्॥
त्राहि नाथ! प्रपन्नं मां भीतं संसारसागरात्।
देवतास्थापने त्वत्त्र मम भ्रान्तिं कुरु प्रभो!॥"

ततो गुरुः।

ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते मत्प्रसादाच्चयानघ!।
प्राप्नुयं धर्म्मकामार्थं दुष्प्रापं यत् सुरासुरैः॥ * ॥

ततो गुरुः।

ॐ पावमानीः स्वस्त्ययनीः स्तुदुघा हि धेनवः।
ऋषिभिः सम्भृतो रसो ब्राह्मणे स्वस्तं हितम्॥
इति पावमानीसूक्तम्॥

"अभयं पत्रं पुरस्तात्रः शिवं दक्षिणतः कृधि।
अभयं सततं पश्चात् भद्रमुत्तरतो गृहे॥"
इति ब्राह्मसूक्तम्॥

ॐ रक्षोहणो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहणो बलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षोहणो बलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान्। रक्षोहणो बलगहनावपदधामि वैष्णवान्। रक्षोहणो बलगहनौ पर्य्यूहामि वैष्णवमसि वैष्णवाः स्थ।
इति रक्षोसूक्तम्। इति पठित्वा।

"वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः।
अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः॥
विनायका विघ्नकरा महोग्रा
यज्ञद्विषो ये पितृमातृभक्षाः।
सिद्धार्थकैर्वेश्ममनःकृतेऽ-
स्मिन्या निरस्ता विदिशः प्रयान्तु॥"

इति श्वेतसर्षपान् विकीर्य्य स्वे. स्वेमन्ते: पञ्चगव्यं प्रोक्षयेत्॥ * ॥ तच्छोधनमन्त्रो यथा।

ॐ तत् सवितुर्व्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्।
इति गोमूत्रम्।

ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्।
ईश्वरीं सर्व्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्॥
इति गोमयम्।

ॐ आप्यायस्व स मे तु ते विश्वतः सोमवृष्ण्यं
भवावाजस्य सङ्गथे।
इति दुग्धम्।

ॐ दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः।
सुरभिनो मुखाकरत् प्रणआयूंषि तारिषत्॥
इति दधि।

ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि प्रियन्देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥

इति घृतम् ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तमादद्दे। इति कुशोदकम् ॥ ॐ देवा वेदिं समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम्। जुष्टेन यज्ञ आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना। इति मन्त्रेण वेदीं संप्रोक्ष्य पञ्च घटान् घटस्थापनक्रमेण संस्थाप्य ॥ * ॥ घटस्थापनमन्त्रा यथा। सामगानाम्। ॐ मह्यित्रीणामवोस्तृधुत्तं मित्र स्थाय्यग्नेः दुराधर्षं वरुणस्य। इति भूमेः। ॐ धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनं इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः। इति धान्यस्य। ॐ आविष्णं कलसं सुतो विश्वा अर्षन्नभिश्रिय इन्दरिन्द्राय घीयते। इति कलसस्य।

"ॐ अयमग्निर्वनिनो वृक्ष उद्भिद्य फलिनी भव। पर्णं वनस्पते नु त्वा नु त्वा च सूयतां रयि ॥"

इति पल्लवस्य।

ॐ आनोमित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतं मध्वा रजांसि सुक्रतु। इति जलस्य। ॐ इन्द्रस्परो मेमधिना हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः सुरो दृषीताश्रवसश्च काम आगोमतिव्रजे भजात्वन्नः। इति फलस्य। ॐ मित्रोरुक्षासः पवयन्तमुक्षणं हिरण्यवाशीः पशुमाशु गिर्भते। इति सिन्दूरस्य। ॐ त्वावतः पुरूवसो वयमिन्द्र प्रणेतः सन्तितस्यातरीणाम्। इति स्थिरीकरणस्य। ॐ पवमानो अजीजनद्दिव्यं कोशमधिश्रितं तमः। द्यक्षाः सोचे सुदीतयम्। इति पुष्पस्य ॥*॥ यजुषाम्। ॐ भूरसि भुवनस्य दितिरसि विश्वस्य धाया विश्वस्य भुरणधर्त्री। पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृꣳह पृथिवीं मा हिꣳसीः। इतिभूमेः। ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञन्यम्। इति धान्यस्य। ॐ आजिघ्रकलसमह्यात्वा विशन्त्विन्दवः पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सहसा। सहꣳ रक्षो अराव्णोऽपहतꣳ रक्षः पृथिवी मातृमामहꣳ सयोनिरग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे। इति घटस्य। ॐ वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनीस्थो वरुणस्य ऋत सदन्यसि वरुणस्य ऋत सदनमसि वरुणस्य ऋत सदनमसि। इति जलस्य। ॐ धन्वनागा धन्वना जित्र्यँम धन्वना तीव्राः समदो जयेम। धनुःशत्रोरपकामं कृणोतु धन्वना सर्व्वाः प्रदिशो जयेम। इति पल्लवस्य। ॐ याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः। बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वꣳहसः।

इति फलस्य।

"ॐ सर्व्वतीर्थमयं वारि सर्व्वदेवसमन्वितम्। इमं घटं समारुह्य तिष्ठ देवगणैः सह ॥"

इति जलं दद्यात्। ॐ स्थिरो भव विदुङ्ग आशुर्भव वाज्यर्व्वन् पृथुर्भव सुसदस्त्वमग्ने पुरीषवाहनः। इति स्थिरीकरणस्य। ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः। पतयन्ति यह्वा घृतस्य धारा अरुषोय वाजी काष्ठा भिन्दन्नूर्मिभिः पिन्वमानः इति सिन्दूरस्य। ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपं अश्विनौ व्यात्तं इष्णन्निषाणा सर्व्वलोकं मनो षाण। इति पुष्पस्य ॥*॥ ततः फलपुष्पयुतं विसानम्। ॐ विमान एष दिवो मध्य आस्त आपप्रवानोदसी अन्तरीयते। सविसाचीरभिचष्टे घृताचीरन्तरा पूर्व्वमपरꣳ केतुमा सामगानाम्। ॐ ऊर्जं ऊषु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ऊर्ध्वो याजस्य सनिता यदञ्जिभिर्व्वाघद्भिर्विह्वयामहे। इति मन्त्रेण ब्रह्मीयात्। *। "ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। सदाधारपृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम। इति मन्त्रेण मण्डलमध्ये सुवर्णपद्मं दत्त्वा स्वर्णशलाकया दलान्युत्कीर्य मण्डलमध्ये राजतीं प्रतिमां ॐ सुचामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुप्रणीमाणमदितिं सुप्रणीतिम्। देवीं नावं स्वरित्रामानसमस्रवन्तीं मारुहेमास्रवन्तये। इति मन्त्रेण निःक्षिप्य घटेषु देवान् पूजयेत्। *। प्रथमघटे गणेशं सूर्य्यं द्वितीयघटे शिवं दुर्गां तृतीयघटे विष्णुं लक्ष्मीं सरस्वतीं चतुर्थे अग्निं वास्तुपुरुषं क्षेत्रपालान् कार्त्तिकेयमश्विनीकुमारौ पञ्चमे ग्रहान् लोकपालांश्च स्वैः स्वैर्मन्त्रैरावाह्य पूजयेत्।*। ततो गुरुर्देवं प्रतिमायां शालग्रामे वा यथोक्तविधिना स्नापयेत्।

"ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥"

इति मन्त्रेण निवेद्य ॐ एतोन्विन्द्रꣳस्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना। शुद्धै रक्तैर्वा वृषा संशुद्ध आशीर्वान्ममत्तु। इति मन्त्रेण शुद्धोदकेन स्नापयेत्। ॐ घृतवतीति घृतेनाभ्यज्य। ॐ अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे। पृथिव्याः सप्तधामभिः। इति मन्त्रेण शुद्धोदकेन स्नापयेत्। ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति। सप्त योनीरापृणस्वा घृतेन। इति उष्णोदकेन स्नापयेत्। ॐ दृषदादिव मुसलात् स्नानः स्विन्नः स्नातो मलादिव पूतं पवित्रेणेव वाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः इति चन्दनेनानुलिप्य ॐ आपोहिष्ठामयो भुवः स्थान ऊर्ज्जे दधातन। महेरणाय चक्षसे। इति नदीतीर्थेन स्नापयेत्। ॐ अग्नो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः। इति तीर्थमृत्कलसेन स्नापयित्वा गायत्र्या गन्धयुक्तजलेन स्नापयेत्। ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः कश्यपो यास्विन्द्रः। अग्नीया गर्भन्दधिरे विरूपास्तान् आपः शꣳस्योना भवन्तु ॥ इति पञ्चस्तुतिकया। ॐ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमꣳ सचता परुष्ण्या। असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया इति मन्त्रेण सिक्ततालजलेन। ॐ सद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्। इति वल्मीकमृत्तोयेन। ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु। तासामस्मिन्नासनेऽच्छिद्रं शर्म यच्छत। इति सर्व्वौषधिजलेन। ॐ यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे। प्रप्रयममृतमग्निमातवेदसं प्रियं मित्रन्न शंसिषम्। इति कषायमिश्रजलेन। पञ्चगव्येन स्वैः स्वैर्मन्त्रैः सेचयेत्। ॐ पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाम्। पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यं सम्मा सृजामि पयसा घृतेन सम्मा सृजाम्यप्पयः॥ इति पञ्चगव्येन। ॐ तस्मादृयज्ञात् सर्व्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दाꣳसि जज्ञिरे तस्मादृयजुस्तस्मादजायत ॥ इति पञ्चामृतेन। ॐ याः फलिनीति फलोदकेन। ॐ सहस्रधारेति पञ्चमागमन्त्रेण सहस्रधारया। ॐ एतोन्विन्द्रमिति पूर्व्वोक्तमन्त्रेण तुलसीचन्दनयुक्तजलेन। ॐ यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम्। मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ इत्यनेन वेदादि चतुष्टयेन। तदृयथा ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमम्। १। ॐ इषेत्वोर्जेत्वा वायवस्थदेवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे।२। ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये निहोता सत्सि बर्हिषि।३। ॐ अग्नो देवीरभिष्टये अग्नो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः। ४। वक्ष्यमाणपुरुषसूक्तेन च एकाग्नीनिघटैः स्नापयेत्। अग्नौ अष्टाविंशतिघटैरष्टघटैर्वा स्नापयित्वा धौतवाससा जलमपनीय यथोपचारैः संपूज्य मण्डले आधारशक्त्यादीनि पूजयेत्। *। ॐ आधारशक्तये नमः। एवं सर्व्वत्र प्रणवादिनमोऽन्तेन। प्रकृतये कूर्म्माय अनन्ताय पृथिव्यै क्षीरसमुद्राय रत्नद्वीपाय रत्नोज्ज्वलसहितमहामणिमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै रत्नसिंहासनाय। आग्नेय्यां धर्म्माय नैर्ऋत्यां ज्ञानाय वायव्यां वैराग्याय ऐशान्यां ऐश्वर्य्याय पूर्व्वस्यां अधर्म्माय पश्चिमायां अवैराग्याय उत्तरस्यां अनैश्वर्य्याय। मध्ये ॐ अर्कमण्डलाय उं सोममण्डलाय मं वह्निमण्डलाय। सं सत्त्वाय रं रजसे तं तमसे। आं आत्मने ईं अन्तरात्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने। पूर्व्वादिकेशरेषु प्रादक्षिण्येन ॐ विमलायै नमः। एवं उत्कर्षिण्यै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रह्वै सत्यायै ईशानायै। कर्णिकायां अनुग्रहायै। कर्णिकोपरि ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्व्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्व्वात्मसंयोगयोगपीठात्मने नमः ॥ * ॥ ततो मण्डले देवं संस्थाप्य पौराणिकमन्त्रेण पुरुषसूक्तेन वा षोडशोपचारैः पूजयेत्। तदृयथा। ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिं सर्व्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्।१।

सर्व्वतः स्थाने विश्वतो वृत्वा स्थाने मृष्ट्वा इत्यपि पाठः। इति पठित्वा भगवन् विष्णो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निरुद्धस्व मम पूजां गृहाण। ततो यथाविधासनमासीय वमिति वरुणबीजेनार्घ्याम्बुसा संप्रोक्ष्यासनम अर्घ्यं ३ ॐ पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति २। इति पठित्वा इदमासनमासनं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे नमः। एवं सर्व्वत्र दाने। ॐ भगवन् विष्णो स्वागतम्। इति स्वागतप्रश्नः। ततस्तान्नपात्रस्थं पद्मपत्रामाक्रदूर्व्वापराजितादि युक्तं जलं गृहीत्वा ॐ एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ३। इति पठित्वा इदं पाद्यं पूर्व्ववन्मूलेन पादयोर्दद्यात्। ततो गन्ध-पुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपदूर्व्वायुक्तजलं गृहीत्वादिपात्रे क्षिप्त्वा ॐ त्रिपादूर्द्ध उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः। ततो विश्वङ्व्यक्रामत् साशनानशने अभि ४॥ ततः स्थाने तस्मादित्यपि पाठः। इति पठित्वा सामगानामिदमर्घ्यमन्येषामेषः अर्घ्यः इति शिरसि दद्यात्। जातीलवङ्गकक्कोलयुक्तं केवलं वा पात्रस्थं जलं गृहीत्वा ॐ ततो विराड्जायत विराजोऽधिपुरुषः स जातोऽत्यरिच्यत पश्चादभूमिमथो पुरः ५॥ इति पठित्वा इदमाचमनीयं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वधा इति दद्यात्। ततः कांस्यपात्रस्थं दधिमधुघृतात्मकं कांस्येन पिहितं मधुपर्कं गृहीत्वा ॐ तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुतः संभृतं पृषदाज्यं पशूंस्ताँश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ६॥ इति पठित्वा एष मधुपर्कः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वधा इति दद्यात्। ततः पूर्व्ववन्मन्त्रं पठित्वा पुनराचमनीयञ्च दद्यात्। कर्पूरवासितजलं गृहीत्वा ॐ तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ७॥ इति पठित्वा इदं स्नानीयजलं मूलेन दद्यात्। पूर्व्ववत् पुनराचमनीयं दत्त्वा वस्त्रं गृहीत्वा ॐ तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः। गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ८॥ इति पठित्वा इदं वस्त्रं मूलेन दद्यात्। एवमुत्तरीयवस्त्रं यज्ञोपवीतं पूर्व्ववदाचमनीयं दत्त्वा आभरणं गृहीत्वा ॐ तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः। तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ९॥ इति पठित्वा मूलेन दद्यात्। ॐ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् मुखं किमस्यासीत् किं बाहू किमूरू पादा उच्येते १०। ऋग्वेदस्याश्वलायनशाखायान्तु मुखं किमस्य कौ बाहू कावूरू पादा उच्येते इति भेदः। इति पठित्वा मूलेन गन्धं दद्यात्। ॐ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ११॥ इति पठित्वा मूलेन पुष्पं दद्यात्। ॐ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्य्यो अजायत। श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत १२॥ मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत इति च पाठः। इति पठित्वा मूलेन धूपं दद्यात्। ॐ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत। पद्भ्यां भूमिर्द्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् १३॥ इति पठित्वा मूलेन दीपं दद्यात्। ततो नैवेद्यो परि मत्स्यमुद्रया मूलमन्त्रं दशधा जप्त्वाभ्यर्च्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य ॐ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत। वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः १४॥ इति पठित्वा नैवेद्यं मूलेन दद्यात्। ॐ सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः। देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् १५॥ इति पठित्वा कर्पूरादिवासितं पानीयं ताम्बूलं पुनराचमनीयं दर्पणञ्च दद्यात्। ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन्। ते ह नाकं महिमानः स चन्त यत्र पूर्व्वे साध्याः सन्ति देवाः १६। इति पठित्वा अञ्जलिधृतं पुष्पं दत्त्वा आवरणानि संपूज्य मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा प्रणमेत्। *। ऋग्वेदस्याश्वलायनशाखायान्तु यत्पुरुषेण हविषा इत्यादिना स्नानीयं ४ तं यज्ञं बर्हिषीत्यादिना वस्त्रं ७ तस्मात् यज्ञात् सर्व्वहुतः संभृतमित्यादिना यज्ञोपवीतम् ८ तस्मात् यज्ञात् सर्व्वहुत ऋचः सामानीत्यादिना चन्दनम् ६ तस्मादश्वा अजायन्त इत्यादिना पुष्पं १० यत्पुरुषं व्यदधुरित्यादिना धूपम् ११ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिना दीपम् १२ चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिना नैवेद्यम् १३ नाभ्या आसीदन्तरिक्षमित्यादिना ताम्बूलम् १४ सप्तास्यासन् परिधय इत्यादिना नीराजनम् १५ इति भेदः अन्यत् समानम्। *। सभो गुरुः कुण्डपश्चिमे उपविश्य कुण्डे स्थण्डिले वा ब्राह्मविधिना तदग्नेः स्वगृह्योक्तविधिना साङ्गमानमग्निं संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं अभिषेकार्थं ऐशान्यां नवमण्डलमध्यमं बहिर्द्दध्यक्षतभूषितं चूताश्वत्थन्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थपल्लवसहितसर्व्वं फलवस्त्रयुतं अन्तःक्षिप्तपञ्चरत्नं निर्म्मलजलपूर्णं दृढकलसं अष्टलानामुपरि ॐ आजिघ्र कलसमित्यादिमन्त्रेण स्थापयेत्। तत्र वरुणस्योत्तमानमसीति वरुणं न्यसेत्।

"ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वाः समुद्राश्च सरांसि च।
सर्व्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः॥"

इति तीर्थानि च न्यसेत्। तत्रैव कलसे अश्वस्थानाद्गजस्थानात् वल्मीकात् सङ्गमात् हृदात्। गोकुलात् रथ्याया आनीय सप्त मृदः क्षिपेत्॥ सर्व्वौषधीश्च॥ *॥ ततश्चरुश्रपणं कुर्य्यात्। अग्नेरुत्तरे द्व्यङ्गुलविस्तारायां प्रादेशपरिमितोडुम्बरनिर्म्मितदर्व्वीं सार्द्धाङ्गुष्ठविस्तारायाम-

प्रादेशपरिमितोडुम्बरनिर्म्मितमेचकं चरुस्थालीं आज्यस्थाली उदूखलमुषले सर्व्वं पूर्णहोमार्थं सुवं समिधं आज्यादीनि उदगग्राणि प्राचं प्राचं विनियोगक्रमेणासादयति। संस्थाप्य यवान् व्रीहीन् वा तदभावे तण्डुलान् शूर्पे निधाय। साममः। ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्व्वपामि। इति यवादिप्रभृतिमेकां चरुस्थालीं कृत्वा उदूखलमध्ये स्थापयेत्। यजुर्व्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्व्वपामि चमसमध्वर्य्युणेव ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति त्रयं कुर्य्यात्। अथर्व्वदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति निर्व्वापप्रोक्षणमात्रम्। यस्य गृहप्रतिष्ठा तस्यादौ जुष्टग्रहणम्। एवं सर्व्वत्र। एवमग्न्यादिषु। ॐ अग्नये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि एवं वायवे सूर्य्याय हविः विष्णवे हविः अग्नये वायवे पुनरग्नये वरुणाय पुनरपि अग्नये सूर्य्याय प्रजापतये अन्तरीक्षाय द्यावे पृथिव्यै मरुद्भ्यो राजाय सोमाय इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुबेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय आदित्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुभ्य इत्यं नवचिंशात् प्रस्तरौ स्थापयेत्। द्विगुणौ उपरिक्षत्तदक्षिणवामसुष्टिभ्यां सुवेणादायहृत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत्। एवमपरवारद्वयमवहृत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत्। तथा कर्त्तव्यं यथा वारत्रयेण तण्डुलनिष्पत्तिर्भवति। तदग्रतौ संस्कारमाचार्य्यं तण्डुलैरेवम्। ततस्तण्डुलान् निः प्रक्षाल्य चरुस्थाल्यामग्नौ कृतोत्तरार्च्चं पवित्रं निःक्षिप्य तत्र तण्डुलान् निधाय कपिलायाः दुग्धं निःक्षिप्य तदभावे अन्यधेनोर्दुग्धं निःक्षिप्य दर्व्यां प्रागादिप्रदक्षिणमीषद्दूर्द्धमवधृत्यंस्तथा पचेत् यथा दाहकाठिन्यातिप्रौढिल्लभक्षणालनरहितोल्लरूपकक्षरभवति ज्वलदुल्मुकेन स्थालीमध्यस्थं चरुं हुत्वा ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततमित्यनेन मन्त्रेण ओमित्यनेन च घृतेन सिक्त्वा दर्व्या दक्षिणावर्त्तेन संमिश्रयेत्। ततोऽग्नेरुत्तरतोऽवतार्य्य पुनर्ज्वलदुल्मुकेन स्थालीमध्यस्थं हुत्वा पुनर्घृतेनाभिघारयेत्। ततः पर्य्युक्षणान्तां कुशण्डिकां समाप्य सामगस्तु काम्यकर्म्माङ्गत्वेन तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्यञ्च वाक्च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु। इति जपित्वा विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्। ततः प्रकृते कर्म्मणि।

"ॐ पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोरुणः।
छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्च्चिः शक्ति-
धारकः॥"

इत्यादित्यपुराणीयं ध्यात्वा विष्णुवेश्मप्रतिष्ठाकर्म्मणि अग्ने त्वं साहसनामासीति नाम कृत्वा वाच्यं संपूज्य प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं

तृणीमयीं कृत्वा मेक्षणेन चरुं गृहीत्वा ॐ नर्द्धि-
ष्णोरित्यादिस्वाहान्तेन जुहुयात् सर्वत्र च साम-
गानां मन्त्रान्ते दैवतोहेशो नास्ति। अन्येषां
इदं विष्णवे इति। ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये ॐ
भुवः स्वाहा इदं वायवे ॐ स्वः स्वाहा इदं
सूर्याय ॐ भूर्भुवः स्वः तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो
देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्
स्वाहा इदं सूर्याय। ॐ तद्विप्रासो विपन्यवो
जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत् परमं पदं स्वाहा
इदं विष्णवे। ॐ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो
विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् संबाहुभ्यां धमति
संपतत्रैर्द्यावा भूमी जनयन् देव एकः स्वाहा
इदं विष्णवे। ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य
देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमं स्वाहा इद-
मग्नये। ॐ इषेत्वोर्जेत्वा वायवस्थदेवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे स्वाहा इदं
वायवे। ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो
हव्यदातये निहोता सत्सि बर्हिषि स्वाहा
इदमग्नये। ॐ अग्नो देवीरमीष्टये अग्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा इदं वरुणाय।
ॐ भूरग्नये स्वाहा ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ
प्रजापतये स्वाहा ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ॐ
द्यौः स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॐ पृथिव्यै स्वाहा
ॐ महाराजाय स्वाहा एष्वपि सामगैतरे-
स्तत्तद्देवताहुतयः पश्चात् कार्याः। ॐ सोमं
राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे आदित्यं
विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणञ्च बृहस्पतिं स्वाहा इदं
सोमाय ॥ * ॥ ततो दिक्पालहोमः। ॐ
त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं
शूरमिन्द्रं ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्तिनो
मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय। ॐ
अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं अस्य
यज्ञस्य सुक्रतुं स्वाहा इदमग्नये। ॐ नाके
सुपर्णमुपयत् पतन्तं हृदाविनक्तो अभ्यचक्षत
त्वा हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ
शकुनं भुरण्यं स्वाहा इदं यमाय। ॐ वैत्या
हि निर्ऋतीनां वज्रहस्तः परिबाध आहरहः
मिन्धुपरिपदामिव स्वाहा इदं निर्ऋतये।
ॐ घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्व्वी पृथ्वी मधु-
दुघे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा स्वाहा इदं वरु-
णाय। ॐ वात आवातु भेषजं शम्भुमयो भुनो
हृदे प्रण आयूंषि तारिषत् स्वाहा इदं
वायवे। ॐ सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वा-
रभामहे आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणञ्च बृह
स्पतिं स्वाहा इदं सोमाय। ॐ अभित्वा
शूरनोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः। ईशानमस्य
जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः स्वाहा इद-
मीशानाय। ॐ ब्रह्म यज्ञानं प्रथमं पुर-
स्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः। सुबुध्ना
उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च
विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे। ॐ चर्षणीधृतं मघ-
वानमुक्थ्यमिन्द्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत वाहु-
धानं पुरुहूतं सुवृक्तिभिरर्मे जवमानं दिवे
दिवे स्वाहा। इदमनन्ताय। इति सामगो
जुहुयात्। तत्तद्देवतोद्देशस्तु न कर्तव्यः। तत्तद्-
देवतापकाशनाय च देवताविशेषा उक्ताः ॥ * ॥
यजुर्वेदी तु। ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रꣳ
हवे हवे सुहवꣳ शूरमिन्द्रं हुवेम शक्रं पुरुहूत
मिन्द्रꣳ स्वस्तिनो मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा इद
मिन्द्राय। ॐ वैश्वानरो न ऊतय आप्रयातु परा-
वतः अग्निरुक्थेन वाहसा उपयामगृहीतोऽसि
वैश्वानराय त्वैषते योनिर्वैश्वानराय त्वा स्वाहा
इदमग्नये। ॐ अग्नियमोऽस्यादित्योऽर्चिरसि-
विलो गृह्येन व्रतेन असि सोमेन समयाविष्टक्त
आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि स्वाहा इदं
यमाय। ॐ यस्ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध दाम्यां
ग्रीवासु विश्रुत्यं तस्ते विषान्यायुषो न मध्या-
दथैतं पित्तमद्धि प्रसूतः। नमो भूत्यै यदश्व-
कारस्वाहा। इदं निर्ऋतये। प्राखाभ्यन्तरे
तु ॐ यस्ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध दाम्यां ग्रीवा
स्वविच्य अर्त्यं इदन्ते तद्दियामायुषो न मध्या-
दथा जीवः पितुमद्विप्रसूक्त स्वाहा इदं निर्ऋ-
तये। ॐ वरुणस्योत्तम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भ
सर्जनीस्थः वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य
ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनी मासीद
स्वाहा इदं वरुणाय। ॐ वातो वावो मनो
या गत्वर्यः सप्तविंशतिस्तेऽग्ने समयुक्षꣳस्ते-
ऽग्निन् यवमादधुः स्वाहा इदं वायवे। ॐ
कुविदङ्गयवमन्तो यवञ्चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं
वियथम्। इदं देवा अवीवृधन्नुत्तानामोषधीनां
वर्हिषो नम उक्तिं न जग्मुः स्वाहा इदं कुवे-
राय। ॐ तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियं
जिन्वमवसे हूमहे वयम्। पूषानो यथा वेद-
सामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धस्वस्तये स्वाहा
इदमीशानाय। ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्म
वर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्य शूर इषव्योति
व्याधी महारथो जायतां स्वाहा इदं ब्रह्मणे।
ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ये
अन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः स्वाहा
इदमनन्ताय ॥ * ॥ ऋग्वेदी तु। ॐ त्रातार-
मिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्र
ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा
धात्विन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय। ॐ अग्निं दूतं
पुरोदधे हव्यवाहमुपब्रुवे देवा आसादयादिह
स्वाहा इदमग्नये। ॐ यमाय सोमं सुनुत
यमाय जुहुता हविः यमं ह यज्ञो गच्छत्यग्नि-
दूतो अरं कृतः स्वाहा इदं यमाय। ॐ शंयते
निर्ऋतेभागस्तं जुषस्व स्वाहा अग्नेत्वेभ्यो
देवेभ्यः परः सद्मभ्यः स्वाहा यमायत्वेभ्यो दक्षिणा-
सद्मभ्यः विश्वदेवायत्वेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा पश्चात्
सद्मभ्यः स्वाहा मित्रावरुणायत्वेभ्यो देवासादा-
वश्य उत्तरा सद्मभ्यः स्वाहा सोमायत्वेभ्यो देवेभ्य
उपरिषद्भ्यो दुरः सद्मभ्यः स्वाहा इदं निर्ऋ-
ताय। आश्वलायनशाखायान्तु ॐ मोषुणः
परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणावधीत्। पदीष्ट तृष्णया
सह स्वाहा इदं नैर्ऋताय। ॐ तत्वायामि
ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो
हविर्भिः। अहेडमानो वरुणे हबोध्युरुशꣳ
समान आयुः प्रमोषी स्वाहा इदं वरुणाय।
ॐ वातो वावो मनो वा गत्वर्यः सप्तविंशतिः
स्तेऽग्नेऽमयुक्षꣳस्तेऽस्मिन् यवमादधुः स्वाहा।
इदं वायवे। आश्वलायनशाखायान्तु ॐ तव
वाय ऋतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत। अवांस्या
वृणीमहे स्वाहा इदं वायवे। ॐ कुविदङ्गयव-
मन्तो यवञ्चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियय इदं
हैषां ब्राह्मणा भोजनानि ये बर्हिषो नमो उक्तिं
न जग्मुः स्वाहा इदं कुबेराय। ॐ तमीशानं
जगतस्तस्थुषस्पतिं धियं जिन्वमवसे हूमहे वयं
पूषानो यथा वेद सामसद्वृधे रक्षिता पायुर-
दब्धस्वस्तये स्वाहा इदमीशानाय। ॐ ब्रह्म
यज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमत सुरुचो वेन
आवः स्वबुध्ना उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च
योनिमसतश्च विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे। ॐ
नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु येऽन्त-
रीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नम स्वाहा इद-
मनन्ताय ॥ * ॥ ततो नवग्रहहोमः। ॐ आकृ-
ष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि
पश्यन् स्वाहा। ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः
सोमवृष्टियं भवावाजस्य सङ्गथे स्वाहा। ॐ अग्नि-
र्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं अपाꣳ
रेताꣳसि जिन्वति स्वाहा। ॐ अग्ने विवस्वदुषस
श्चित्रं राधोऽमर्त्य आदाशुषे जातवेदो वहा
त्वमद्या देवां उषर्बुधः स्वाहा। ॐ हृषीमते
परिदीया रथेन रक्षोहा मित्रां अपबाधमानः
प्रभञ्जन्सेना प्रमृणो युधा यजन्नस्माकमेध्यविता
रथानां स्वाहा। ॐ शुक्रन्तेऽन्यद्यजतन्ते अन्य-
द्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि विश्वा हि माया
अवसि स्वधावन् भद्रानते पूषन्निह रातिरस्तु
स्वाहा। ॐ अग्नो देवीरभीष्टये अग्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा। ॐ कयान-
श्चित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा कया
शचिष्ठया वृता स्वाहा। ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे
पेशो मर्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः स्वाहा।
यजुर्वेदी तु। ॐ आकृष्णेनेत्यादि इदं सूर्याय।
ॐ इमं देवा असपत्नꣳ सुवध्वं महते क्षत्राय
महते ज्यैष्ठाय इममसुमसुष्य पुत्रमसुष्याः
पुत्रमस्यै विशे स्वाहा। इदं सोमाय। ॐ
अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं
अपाꣳ रेताꣳसि जिन्वति स्वाहा। इदं मङ्ग-
लाय। ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमि-
ष्टापूर्ते सꣳसृजेथामयञ्च। अस्मिन् सधस्थे
अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत
स्वाहा। इदं बुधाय। ॐ हृषीमते अति यदर्यो
अर्हाद्युमद्विभासि क्रतुमज्जनेषु। यद्दीदयच्छवस

ऋत प्रजात तदसासु द्रविणं धेहि चित्रं२ स्वाहा। इदं हृद्यतये। ॐ अन्नात् परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं२ शुक्र मन्धसः। इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु स्वाहा। इदं शुक्राय। ॐ शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा। इदं शनैश्चराय। ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि एवानो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च स्वाहा। इदं राहवे। ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः स्वाहा। इदं केतुभ्यः। ऋग्वेदी तु ऋग्भिरेव मन्त्रैर्जुहुयात्॥ * ॥ ततो मेक्षणमग्नौ प्रतिपेत्। एवं चरुहोमं समाप्य चरुणैवैतेभ्यो दिग्भ्यो बलिन्हरेत्। तद्यथा। एष प्राच्यै बलिः ॐ प्राच्यै दिशे नमः। एवमामेय्यै अवाच्यै निर्ऋत्यै प्रतीच्यै वायव्यै उदीच्यै ऐशान्यै ऊर्ध्वायै दिशे अधोदिशे॥ * ॥ ततो घृताक्तपलाशसमिधा अष्टोत्तरशतं जुहुयादनेन मन्त्रेण। ॐ सद्विणोरित्यादि स्वाहा इदं विष्णवे। ततः पूर्व्वोक्तैश्चरुहोममन्त्रैस्तत्तद्देवताभ्यः सुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात्। तत आचार्येण पुरुषसूक्तमन्त्रैर्मन्त्रैः सामगो जुहुयात्। यथा। ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं स मूढमस्य पांसुले स्वाहा। १। ॐ प्रत्नस्य विष्णो अरुषस्य नप्तुः प्रणवोचं विदथा जातवेदसः। वैश्वानराय मतिर्नव्यसि शुचिः सोम इव पवते चारुरग्नये स्वाहा। २। ॐ प्रकाशमुषसोव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति महिव्रतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो त्वेति रेतनु स्वाहा। ३। ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिं सर्व्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलं स्वाहा। ४। ॐ त्रिपादूर्द्ध्वमुदैत पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः। ततो विष्वं व्यक्रामत् साशनानशने अभि स्वाहा। ५। ॐ पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भव्यं उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति स्वाहा। ६। ॐ एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि स्वाहा। ७। ॐ ततो विराड्जायत विराजो अधिपूरुषः। स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः स्वाहा। ८। ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा कया शचिष्ठया वृता स्वाहा। ९। *। यजुर्व्वेदी तु। षोड़शोपचारपूजोक्तपुरुषसूक्तषोड़शमन्त्रैराज्येन षोड़शाहुतीर्जुहुयात्। ऋग्वेदिनामप्येवम्॥ * ॥ तत आज्याभिश्रितान् तिलान् गृहीत्वा ॐ इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी मनवे दशस्या व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णुरेतेराधत्त पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा। इदं विष्णवे। इति सप्तधा जुहुयात्। ॐ ब्रह्मानुयायिभ्यः स्वाहा। ॐ विष्णुयायिभ्यः स्वाहा। ॐ ईशानानुयायिभ्यः स्वाहा। एवं पूर्व्वोक्तैर्नवग्रहमन्त्रैर्देशदिक्पालमन्त्रैश्च एकैक सकृत जुहुयात्। एवं पञ्चेतिभ्यः स्वाहा। ॐ नदीभ्यः स्वाहा। ॐ समुद्रेभ्यः स्वाहा। एवं बिल्वहोमं समाप्य सुवेण महाव्याहृतिभिराज्यं जुहुयात्। * । ततः प्रायश्चित्तहोममङ्कृत्वा ॐ अग्ने त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वा आवाह्य पूजयित्वा परिभाषासिद्धं स्वशाखोक्तं प्रायश्चित्तहोमादि कृत्वा पूर्णाहुतीं स्रुङ्नामानमग्निं पूजयित्वा घृतपूर्णस्रुचा उत्थाय यजमानेनारब्धः ॐ तद्विष्णोः परममित्यादि चौषट इत्यन्तार्थं पूर्णाहुतित्रयं दद्यात्। तत आचारात् रेणात्यां पृथ्वि त्वं शीतला भव इत्याचार्य्य दुग्धादि स्निग्धा सुवलग्नभस्मना ॐ कण्यपस्य त्र्यायुषं इति शिरसि। ॐ यमदग्नेस्त्र्यायुषं कण्ठे। ॐ यद्देवानां त्र्यायुषं बाहुमूलयोः। ॐ तन्मेऽस्तु त्र्यायुषं हृदि। अन्य कर्त्तृकपक्षे तु तत्तेऽस्तु त्र्यायुषमिति विशेषः। ततो यजमानः पञ्चगव्यं चरुशेषञ्च प्राश्य घ्रात्वा वा पूर्णपात्रादिकां दक्षिणां ब्रह्मणे दद्यात् ततो हेममयुक्तं सवस्त्रतिलपात्रं अलङ्कृतगवी तन्मूल्यं वा एतद्धोमकर्म्मप्रतिष्ठार्थमाचार्य्याय दद्यात्। अन्यद्दोलपत्रे होत्रे दद्यात्। एतत्कृतकर्म्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति विष्णवे समर्पयेत्।१। ततः प्रासादसम्मुखे ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवा यज्ञन्तर्स्त महे उपप्रयाभु मरुतः सुदानव इन्द्रः प्राशुर्भवासचा इतिमन्त्रेण देवतामानीय विष्णुगृहस्य भस्मुखे गरुडं शिवगृहस्य वृषं दुर्गागृहस्य सिंहं स्थापयेत्। ततो गन्धमाल्यवस्त्रादिना स्थण्डिलं परितोष्य ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यादि पठित्वा ॐ चक्राय नमः इति चक्रं संपूज्य गृहोपरि यथायोग्यं चक्रादिकं विन्यस्य गृहं वस्त्रेणाच्छाद्य गृहद्वारानुरूपं तोरणं विधाय गृहानुरूपघण्टाचामरकिङ्किणीजालबर्हिपत्रोपेतं सवस्त्रयष्टिसमेतं ध्वजं गृहस्येशानकोणे वायुकोणे वा स्थापयेत्। * । ततो विष्णुशालग्रामादौ यथार्हं गृहसमीपे नीत्वा पञ्चविंशतिघटैर्नारिकेलोदकैः पञ्चगव्यपञ्चाम्रपल्लवोदकैः स्नानं कारयित्वा षोड़शोपचारादिभिः पूजयेत्। वक्ष्यमाणमन्त्राणां पौराणिकर्त्तृकेन सूद्रागामप्यधिकारः। अर्घ्यपाद्याभ्यां प्रोक्षितं आसनं गृहीत्वा इदमासनं ॐ सर्व्वान्तर्यामिंस्त्वं देव सर्व्वबीजमयं ततम्। आत्मस्थाय परं सूक्ष्मासनं कल्पयाम्यहम्॥ ॐ विष्णवे नमः इति मूलेन दद्यात्। १। ततः कृताञ्जलिः। "ॐ यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये। तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतञ्च मे॥ कृतार्थोऽनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम। आगतो देवदेवेश! सुस्वागतमिदं वपुः॥" विष्णो स्वागतमिति स्वागतप्रश्नः२। ताम्रपात्रस्थं श्यामाकदूर्व्वापद्मापराजितायुक्तजलं गृहीत्वा।

"ॐ यदभक्तिलेशसम्पर्कात् परमानन्दसम्भवः। तस्मै ते चरणाम्भोज पाद्यं श्रद्धाय कल्पये॥" इत्युच्चार्य्य मूलेन पादयोर्दद्यात्३। इदमासनमित्येव मन्त्रस्य पूर्व्वमेतत् पाद्यमिति प्रयोज्यमेवमुत्तरत्र यथायोग्यमूह्यम्। गन्धपुष्पाक्षत यवकुशाग्रतिलसहितमर्घपात्रोत्थमर्घ्यं शङ्खस्थं गृहीत्वा।

"ॐ तापत्रयहरं दिव्यं परमानन्दलक्षणम्। तापत्रयविनिर्म्मुक्तं तवार्घ्यं कल्पयाम्यहम्॥" इति मूलेन शिरसि दद्यात्४। जातीलवङ्गकङ्कोलयुक्तं केवलं वा जलं गृहीत्वा।

"ॐ देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने। आचामं कल्पयाम्योष्ठ शुद्धानां शुद्धिहेतवे॥" इति मूलेन दद्यात्५। कांस्यस्थं दधिमधुघृतात्मकं कांस्यपिहितं मधुपर्कं गृहीत्वा।

"ॐ सर्व्वकल्मषहीनाय परिपूर्णसुखात्मने। मधुपर्कमिमं देव कल्पयामि प्रसीद मे॥" इति मूलेन दद्यात्६। पुनराचमनीयं गृहीत्वा।

"ॐ उच्छिष्टोऽपि शुचिर्वापि यस्य स्मरणमाचरेत्। शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम्॥" इति मूलेन दद्यात्७। लौकिकषष्ट्यधिकशतचयसोत्कात्यनं तीर्थजलं गृहीत्वा।

"ॐ परमानन्दबोधाब्धिनिमग्ननिजमूर्त्तये। साङ्गोपाङ्गमिदं स्नानं कल्पयाम्यहमीश ते॥" ॐ तद्विष्णोरिति मूलेन दद्यात्८। पूर्व्ववदाचम्य पुनराचमनीयञ्च दद्यात्। अर्घ्याम्भसा प्रोक्षितं वस्त्रं गृहीत्वा।

"ॐ मायाचित्रपटच्छन्ननिजगुह्योरुतेजसे। निरावरणविज्ञाय वासस्ते कल्पयाम्यहम्॥" इति मूलेन दद्यात्९। उत्तरीयवस्त्रं गृहीत्वा।

"ॐ यमाश्रित्य महामाया जगत्संमोहिनी सदा। तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम्॥" इति मूलेन दद्यात्१०। ततः पूर्व्ववत् पुनराचमनीयञ्च दद्यात्। सुवर्णाद्याभरणमर्घ्याम्भसा प्रोक्ष्य।

"ॐ स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय ते। भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमराचित॥" इति मूलेन दद्यात्११। प्रोक्षितं गन्धं गृहीत्वा।

"ॐ परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तर। गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर॥" इति मूलेन दद्यात्१२। तत्तद्देवताप्रियपुष्पमादाय।

"ॐ तुरीयवनसम्भूतं नानागुणमनोहरम्। आनन्दसौरभं पुष्पं गृह्यतां परमेश्वर॥" इति मूलेन दद्यात्१३। धूपं प्रोक्ष्य घण्टां संपूज्य।

"ॐ वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः। आघ्रेयः सर्व्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम्॥" इत्युच्चार्य्य वामहस्तेन घण्टां वादयन् मूलेन दद्यात्१४। ततो घृतादिप्रदीपमादाय।

"ॐ सुप्रकाशो महादीपः सर्व्वतस्तिमिरापहः।

सवाह्याभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥"
इति मूलेन दद्यात् १४। प्रोक्षितनानाविध
नैवेद्योपरि मत्स्यमुद्रया मूलं दृग्धा जप्त्वा
धेनुमुद्रयाऽमृतीकृत्य।
"ॐ सत्पात्रसिद्धं सुरभिर्विविधानेकभक्षणम्।
निवेदयामि देवेश सानुगाय गृहाण तत् ॥"
इति मूलेन दद्यात् १५। जलमादाय।
"ॐ समस्तदेवदेवेश सर्व्वतृप्तिकरं परम्।
आचमनीयमिदं सम्पूर्णं गृहाण जलमुत्तमम् ॥"
इति मूलेन दद्यात् १६। पूर्ब्बवत् पुनराच-
मनीयञ्च। ताम्बूलं गृहीत्वा।
"ॐ ताम्बूलं देवदेवेश कर्पूरादिसुवासितम्।
कल्पयामि तवेशान वदनाम्भोजभूषणम् ॥"
इति मूलेन दद्यात् १७। ततस्तत्तद्देवतानम-
स्कारमन्त्रैर्वन्दनं कुर्य्यात्। १८। उपचारद्रव्या
धारदाने साधारणेनोल्लेखः; पृथग्वा तद्दानम्।*।
तत ॐ विष्णवे नमः इति चिः संपूज्य घण्टा-
वितानतोरणयुक्तं वस्त्रादिच्छादितं वेदम प्रोक्ष्य
ॐ विष्णवे नमः इति चिः संपूज्य ॐ तद्विष्णो-
रित्यनेन विष्णुं स्मृत्वा ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य
वामहस्तेन धृत्वा कुशतिलजलान्यादाय अद्यै-
त्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा मम
कायिकवाचिकमानसज्ञानाज्ञानकृतसमस्तपाप-
क्षयपूर्ब्बकं सर्व्वाभीष्टसिद्धये श्रीविष्णुप्रीति-
कामो वा एतत्पूजाकर्म्मादिमयवेदम विष्णुदैवतं
विष्णवे तुभ्यमहं सम्प्रददे। इत्युत्सृज्य। इष्ट-
कादिमये तु एतदिष्टकादिमयवेदमपरमाणुसम-
संख्यवर्षसहस्रमहत्पुण्यकालावच्छिन्नस्वर्गलोक-
भोगकामः एतदिष्टकादीतिविशेषः। ततः
प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं तन्मूल्यं वा दक्षिणां विष्णवे
दद्यात्। पश्चादाचार्य्यादौ प्रतिपत्तिः। *।
ततो देवं स्वयं गृहीत्वा गृहप्रदक्षिणं कारयित्वा
ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभि-
र्व्यशेम देवहितं यदायुः। इत्यनेनाभिमन्त्रितं देवं
गृहं प्रवेशयेत्। ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तमाददे
इति मन्त्रेण पिण्डिकोपरि न्यसेत्। ॐ स्थिरो
भव वीड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यर्व्वन् पृथुर्भव सुसदस्त्व-
मग्ने पुरीषवाहनः। इत्यनेन स्थिरीकुर्य्यात्।
पुनर्देवं संपूज्य यथाशक्ति चामरघण्टाविताना-
गोच्चिरण्ययुग्मवाद्यभाण्डादिकं दद्यात्। तत
ॐ यावद्धरा धरो देवो यावत्तिष्ठति मेदिनी।
तावत्त्वं जगन्नाथ सन्निधौभव केशव ॥ इति
मन्त्रं पठेत्। ततो ध्वजसमीपं गत्वा संप्रोक्ष्य
तमारोपयेदनेन मन्त्रेण ॐ एह्येहि भगवन्नी-
श्वरविनिर्म्मित उपरिचरवायुमार्गानुसारिन्
श्रीकर श्रीनिवास रिपुध्वंसकर सुजनाधिपत्य
सर्व्वदेवतासम्मत कुरु शान्तिं स्वस्त्ययनञ्च मे
भवतु सर्व्वविघ्नान् हर हर स्वाहा ॐ ध्वजाय
नम इति ध्वजं संपूज्य ॐ विष्णवे नम इति
शिरश्चैव ध्वजं संप्रोक्ष्य वामहस्तेन स्पृष्ट्वा

अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा
महापातकादिक्षयपापक्षयकामो विष्णुप्रीति-
कामो वा विष्णवेऽमुकमिदं ध्वजं विष्णुदैवतं
विष्णवे तुभ्यमहं सम्प्रददे। इत्युत्सृज्य एतत्-
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां विष्णवे दद्यात्। पश्चादा-
चार्य्यादौ प्रतिपत्तिः। ततो गरुडस्तम्भं समा-
रोप्य ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्मान्त्रिवृत्ते शिरो
गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ। स्तोम आत्मा
छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम सामते तनूर्वामदे-
व्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः सुप-
र्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ स्वःपते ॥ यजु-
र्व्वेदी तु। ॐ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते
शिरो गायत्रं चक्षुस्तोम आत्मा साम ते तनू-
र्वामदेव्यं बृहद्रथन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं
छन्दांस्यङ्गानि धिष्ण्याः शफाः यजूंषि नाम।
सुपर्णोऽसि गरुत्मान्दिवं गच्छ सुवः पत इति
पठित्वा। ॐ गरुडाय नम इति त्रिःसंपूज्य
ॐ नमस्ते पतगश्रेष्ठ पन्नगान्तकर प्रभो। त्व-
त्प्रसादाद्भवाम्बोधौ मोदेयं दिवि देववत् ॥
यथा त्वं संपुटकरः सततं नतकन्धरः। तथैव
पुरतो विष्णोरक्षयप्रसादाद्भवाम्यहम् ॥ इति
पुटाञ्जलिः प्रार्थयेत् ॥ * ॥ ततः पिष्टप्रदीपा-
दिना निर्म्मञ्छनं कुर्य्यात्। ततो विष्ण्वाद्यून
ब्राह्मणेभ्यो भोज्यानि दद्यात्। दीनानाथबन्धुपथ-
वधिरेभ्यो यथाशक्ति दद्यात्। ततः प्रीयतां
पुण्डरीकाक्षसर्व्वयज्ञेश्वरो हरिः। तस्मिंस्तुष्टे
जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥ ततो वृत्य-
गीतवादित्रनिस्वनमहोत्सवं कृत्वा अच्छिद्रा-
वधारणं कृत्वा वैगुण्यसमाधानार्थं तद्विष्णो
रिति विष्णुं स्मरेत्। *। एवं रुद्रादिमठादि-
प्रतिष्ठायां आसनादिकन्तु तत्तन्मन्त्रं विहाय
केवलं प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नाम्ना दत्त्वा
यथायोग्यं तत्तत्कर्म्मशेषं समापयेत्। *। एवं
गोपथादि प्रतिष्ठायां तत्समीपे वेदिकां कृत्वा
तत्तत्फलकामो विष्णुप्रीतिकामो वा तत्तत्-
प्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य वृद्धिश्राद्धादिकं
विधाय प्रागुक्तविधिनाग्न्याधानादि एतत्-
कर्म्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तं कर्म्म
कृत्वा कूपादिवत् सर्व्वभूतेभ्य उत्सृज्य दक्षिणां
दद्यात्। *। नियमव्रतादिप्रतिष्ठायान्तु विष्णु-
रित्यन्तं कर्म्म कृत्वा व्रतानुष्ठानं कृत्वा दक्षिणा-
दिकं कुर्य्यात्। *। ततो घटस्थजलेन यजमान-
मभिषिञ्चेत्। तद्यथा,—
"ॐ सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा।
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः।
ब्रह्मणा सहिताः सर्व्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्षमा मतिः।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिश्च मातरः।
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु देवपत्न्यः समागताः ॥

आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः।
ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पितः ॥
देवदानवगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः।
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्न्योऽप्सरा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः।
अस्त्राणि सर्व्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
औषधानि विचित्राणि कालस्यावयवाश्च ये।
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः।
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु धर्म्मकामार्थसिद्धये ॥"*॥
इति मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगतत्त्वं समाप्तम् ॥
(पक्वखाद्यवस्तुविशेषः। अस्य पाकप्रकारो यथा,
"समिता मर्द्दयेदम्बुलवणेनापि च सन्नयेत्।
तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत् सर्पिषि नीरसम् ॥
एला लवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते।
मज्जयित्वा सितापाके ततस्तञ्च समुद्धरेत् ॥
अयमुत्कारः संसिद्धो मठ इत्यभिधीयते ॥"
[सन्नयेन्मर्द्दयेत्] तथास्य गुणाः ॥
"मठस्तु दृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः।
पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मठरः, पुं, (मन्यते मनुतेऽवबुध्यते इत्यर्थः। मन +
"वष्टिमनिभ्यां ठिच्च।" उणा० ५। ३६। इति
अरच्प्रत्ययः ठिच्चान्तादेशः।) मुनिविशेषः। इत्यु-
णादिकोषः ॥ (प्रौढः। मठरो मुनिप्रौढयोरि-
त्युज्ज्वलदत्तः ॥)
मड इ क मोदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर० अक०-सेट्।) इ मण्डयति। इति दुर्गा-
दासः ॥
मड इ कि भूषे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) मण्डयति मण्डति
हारो जनम्। इ मण्डयते। इति दुर्गादासः ॥
मड इ ड विभागे। वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) इ मण्डते ड मण्डते। इति दुर्गादासः ॥
मण्डकः, पुं, (मण्डयति भूषयति क्षेत्रमिति। मडि
+"कुण्डिमण्डिसंज्ञयोरपूर्ब्बस्यापि।" उणा०
२। ३२। इति कुन्। एषोदरादित्वान्नलोपः।)
ग्रन्थभेदः। मेडुया इति भाषा। इति जटा-
धरः ॥
मण्डुः, पुं, वाद्यविशेषः। इत्यमरः। १। ७। ८ ॥
चुचुक इति ख्यातः। विपुलो डमरुर्मण्डु-
रिति कोषः ॥ मड इति रौति इति
मण्डुः पूर्ब्ववद्रातेर्डुः मनोरादित्वाद्वैकल्पिकत्वम्।
मज्जन्ति ग्रन्था अत्रेति मज्जेर्निपातो वा।
इति भरतः ॥
मण्डुकः, पुं, (मण्डुरेवेति मण्डु+स्वार्थे कन्।)
मण्डुकवाद्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मण कूजे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट्।) मणति। कूजेऽव्यक्तशब्दे। इति
दुर्गादासः ॥
मणिः, पुं, स्त्री, (मण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।"
उणा० ४। ११७। इतीन्।) अम्बुजातिः।

मणिक

(यथा, रघौ । १ । ४ ।
"मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः।")
मुक्तादिकम् । तत्पर्य्यायः । रत्नम् २ मणी ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ । (तथास्य पर्य्यायः ।
"रत्नं क्लीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति मुक्तादि च तदुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।)
अस्य गुणाः ।
"मणिरत्नं परं प्रीतं कषायं स्वादु लेखनम् ।
चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम् ॥'
इति राजवल्लभः ॥
(तथास्य गुणाः ।
"मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादयः ।
चक्षुष्या मणयः प्रीता लेखना विषहारिणः ।
पवित्रा धारणायाश्च पापालक्ष्मीमलापहाः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)
अजायाः कण्ठस्थिनस्तनः । लिङ्गाग्रम् । अलिञ्जरः । इति मेदिनी । २४ ॥ योन्यग्रभागः । इति शब्दरत्नावली ॥ नागविशेषः । इति जटाधरः ॥ मणिबन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुनिभेदः । यथा, महाभारते । २ । ११ । २२ ।
"असितो देवलश्चैव जैगिषव्यश्च तत्त्ववित् ।
वृषभो जितगुश्चैव महावीर्य्यस्तथा मणिः ॥")
मणिकं, क्ली, (मणिरेवेति मणि + "प्राणादिभ्यः कन् ।" ५ । ४ । ७६ । इति स्वार्थे कन् । अलिञ्जरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥ (यथा, मात्स्ये । १ । २१ ।
"स तमादाय मणिके प्राक्षिपज्जलचारिणम् ॥")
मणिकर्णः, पुं, कामरूपस्थशिवलिङ्गभेदः । यथा,
"भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः ।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥
स सद्योजातरूपस्तु मणिकर्ण इतीरितः ।
सद्योजातस्य मन्त्रेण पूजितव्यः सदा शिवः ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
मणिकर्णिका, स्त्री, (कर्णे भवा इति । कर्ण + "कर्णललाटात् कनलङ्कारे ।" ४ । ३ । ६५ । इति कन् । टाप् । अकारस्य इत्वम् । मणिमयी कर्णिका प्राकृपार्थिवादित्वात् समासः । मा विद्यते यत्रेति वा । विष्णोस्तपस्याप्रचयदर्शनात् विस्मिततया शिवस्य मणिमयकुण्डलपतनादस्यास्तथात्वम् ।) काशीस्थतीर्थविशेषः । तदुत्पत्तिर्यथा । विष्णुं प्रति शिववाक्यम् ।
"त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् ।
यन्मयाऽस्रोलितो मौलिरहिश्रवणभूषणः ॥
तदास्रोलनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका ।
मणिभिः खचिता रम्या ततोऽस्तु मणिकर्णिका ॥
चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा ख्यातमिदं शुभम् ।
त्वया चक्रेण खननाच्चक्रपुष्करिणीधर ॥
मम कर्णात् पपातेयं यदा च मणिकर्णिका ।
तदा प्रभृति लोकेऽत्र ख्यातास्तु मणिकर्णिका ॥

मणिका

श्रीविष्णुरुवाच ।
मुक्ताकुण्डलपातेन तवादितनयाप्रियम् ।
तीर्थानां परमं तीर्थं मुक्तिक्षेत्रमिहास्तु वै ॥
काशतेऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वर ! ।
अतो नामापरञ्चास्तु काशीति प्रथितं विभो ! ॥
अन्यं वरं वरे देव ! देयः मोऽप्यविचारितम् ।
स ते परोपकारार्थं जगदज्ञानमर्गल शिव ! ॥
यान्नास्तम्बपर्य्यन्तं यत्किञ्चिज्जन्तुसञ्चितम् ।
चतुर्षु भूतग्रामेषु काश्यां तन्मुक्तिमाप्नुयात् ॥
तस्मिंस्तीर्थवरे शम्भो ! मणिश्रवणभूषणे ।
सन्ध्यां स्नानं जपं होमं वेदाध्ययनमुत्तमम् ॥
तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पूजनम् ।
गोभूतिलहिरण्यान्नवस्त्रदीपाम्बरभूषणम् ॥
कन्यादानं प्रयत्नेन सप्तजन्मनिकृन्तनम् ।
ब्रह्मोत्सर्गं वृषोत्सर्गं लिङ्गादिस्थापनं तथा ॥
करोति यो महाप्राज्ञो ज्ञात्वायुः क्षणभङ्गुरम् ।
विपत्तिं विपुलाञ्चापि सम्पत्तिमतिभङ्गुराम् ॥
अन्यथा मुक्तिरेकास्तु विपाकस्तस्य कर्म्मणः ।
अन्यच्चापि शुभं कर्म्म यदत्तं अक्षया हुतम् ॥
विनात्मघातमौग्रान्न त्यक्त्वा प्रायोपवेशनम् ।
नैःश्रेयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ! ॥
नानुशोचति नाख्याति कृत्वा कालान्तरादपि यत् ।
तदिहास्त्वयतामेतु तस्येश ! त्वदनुग्रहात् ॥
तव प्रमादात्तस्येह सर्व्वमत्ययमस्तु तत् ।
यदस्ति यद्धविष्यच्च यद्दत्तञ्च महाशिव ! ॥
तस्मादेतच्च सर्व्वस्मात् क्षेत्रमस्तु शुभोदयम् ।"
इति काशीखण्डे मणिकर्णिकाख्यानं नाम २६ अध्यायः ॥
मणिकर्णीश्वरः, पुं, (मणिकर्ण्या मणिकर्ण्यां वा ईश्वरः ।) काशीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
"ओङ्कारं प्रथमं पश्येत् मन्त्रोद्धर्य्यां ततो-दकः ।
त्रिपिण्डमस्मादेवं ततो वै क्षत्तिवाससम् ॥
रत्नेश्वराथ चन्द्रेशं केदारञ्च ततो व्रजेत् ।
धर्म्मेश्वरञ्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरञ्चाथ मणिकर्णीश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विघ्नेशमर्च्चयेत् ॥
एषा याचा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ।"
इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णस्तदाख्य ईश्वरः ।) कामरूपस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
"सर्व्वतीर्थजले स्नात्वा दृष्ट्वा चन्द्रं सवासवम् ।
मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा मुक्तिर्भस्माचलं गते ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
मणिकानन, क्ली, (मणीनां काननमिव । बहुमणिधारणादस्य तथात्वम् ।) कण्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नवनञ्च ॥
मणिकारः, पुं, (मणिं करोतीति । मणि + अण् ।) मणिनिर्म्मितालङ्कारादिकर्त्ता । जौहरि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वैकटिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ न्यायचिन्तामणिकर्त्ता च ॥

मणिडी

मणिकूटः, पुं, (मणयः मणिमयानि कूटानि शिखराणि यस्य सः ।) कामरूपस्थपर्व्वतभेदः । यथा,—
"भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः ।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥"
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
"मणिकूटस्याथ गिरेर्गन्धमादनकस्य च ।
मध्ये स्रवति लोहित्यो ब्रह्मपुत्रः समाप्लुतः ॥
हत्वा ज्वरं तथा विष्णुस्तत्र वासमथाकरोत् ।
नरदेवासुरादीनां यथा भवति वै हितम् ॥
ज्वरेणापीड़ितनृज्वरं हत्वा महासुरम् ।
सर्व्वलोकहितार्थाय सौगदस्नानमाचरत् ॥
जगदस्नानसंभूतं संजातञ्च महासरः ।
तस्य स्वयं नाम चक्रे ह्ययग्रीवोऽपुनर्भवम् ॥
न पुनर्जायते यस्मात् तत्र स्नात्वा नरोत्तमः ।
अपुनर्भवमज्ञं तत् सरस्तु परिकीर्त्तितम् ॥
मणिकूटाचले विष्णुर्ह्ययग्रीवस्वरूपधृक् ।
स च श्यामप्रमाणेन विस्तारेणैव संस्थितः ॥"
इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥
मणिखनिः, पुं, (मणीनां खनिः ।) मणेराकरः । यथा । मणेः खनिः ॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
मणिग्रीवः, पुं, (मणयो ग्रीवायां कण्ठरायां यस्य ।) कुबेरपुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नकण्ठरे च ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १२२ । १४ ।
"हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमणस्तो
विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥"
"मणिग्रीवं रत्नादुपेतकण्ठम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
मणिच्छिद्रा, स्त्री, (मणेरिव छिद्रमस्याम् ।) मेदानामौषधम् । ऋषभाख्यौषधम् । इति मेदिनी । रे, २६० ॥ (तथास्याः सलक्षणपर्य्यायः ।
"महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ।
शुक्लकन्दो नवच्छिद्रो मेदोधातुमिव स्रवेत् ॥
यः स मेदेति विज्ञेयो जिह्वामात्रपरैर्जनैः ।
शुक्लपर्णी मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवाश्वरा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।)
मणितं, क्ली, (मण् + भावे क्तः । मैथुनकालीनवाक्यम् । "स्खलितमणितादि सुरते ।" इति साहित्यदर्पणे ।) तत्पर्य्यायः । रतकूजितम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रीशुपालवधे । १० । ७५ ।
"सीत्कृतानि मणितं करुणोक्तिः
स्विन्नमुक्तमलमर्थवचांसि ॥")
मणितारकः, पुं, (मणेरिव दीप्तिमती तारका यस्य ।) सारसपक्षी । इति राजनिघण्टः ॥
मणिद्वीपः, पुं, क्ली, (मणिप्रचुरो द्वीपः ।) क्षीरसमुद्रमध्ये पद्मरागादिमणिमयान्तरीपः । स च त्रिपुरसुन्दरीवासस्थानम् । यथा,—
"सुधाम्बुधेर्मध्ये सुरचितविचाटीपरिसरे
मणिद्वीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे ।
शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्य्यङ्कनिलयां
भजन्ति त्वां धन्याः कति चन चिदानन्दलहरीम् ॥"
इत्यानन्दलहरी ॥

मणिपर्वतः, पुं, (मणीनां पर्वतः ।) गिरिविशेषः । यथा, —
"ततोऽभ्यगाद्विन्ध्यमभितो मणिपर्वतम् ।
तत्र पुण्या वयुर्वाता ह्यभवंश्चामलाः प्रभाः ॥
मणीनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकरम् ।
तत्र वैदूर्यवर्णानि ददर्श मधुसूदनः ॥
मनोरमपताकानि द्वाराणि गिरिवरस्य च ।
विद्युद्ग्रथितमेघाभः प्रबभौ मणिपर्वतः ॥
हेमचित्रवितानेषु पासादेरुपशोभितः ।
तत्र ता हेमवर्णाभा ददर्श मधुसूदनः ॥
गन्धर्वासुरमुख्यानां प्रिया दुहितरस्तथा ।
ददर्श पृथुलश्रोणीः संरुद्धा गिरिकन्दरे ॥
नरकेण समानीता रक्ष्यमाणाः समन्ततः ॥"
इति महाभारते हरिवंशे नरकवधाध्यायः ॥

मणिपूरं, क्ली, षट्चक्रान्तर्गतनाभिमध्यशल्लतीयचक्रम् । यथा, —
"तदूर्द्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महापभम् ।
मेघाभं विद्युदाभञ्च वह्नितेजोमयं ततः ।
मणिवद्भिन्नं तत पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफान्ताक्षरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकनकारणम् ॥"
इति तन्त्रम् ॥

तच्च स्वाधिष्ठानपद्मस्योर्द्ध्वदेशे तिष्ठति । यथा, —
"ततस्तपद्मस्योर्द्ध्वदेशे महापद्मं सुदुर्लभम् ।
दशपत्रं नीलवर्णं सजलं घोररूपकम् ।
डादिफान्तैः सत्तन्द्रैश्च पल्लवैश्चातिशोभनम् ॥
तन्मध्ये बीजकोषे शिवसक्ति सततं वह्निबीजं
मणिपूरं
बाह्ये तत्त्वेपुराख्यं नवतपननिभं स्वस्तिकं
तन्निभागे ॥
स्वर्णकाख्यमिदं देवि ! सर्व्वदेवपूजितम् ।
साकारं वह्निबीजञ्च सदैव मेघवाहनम् ॥
रुद्रालयं हि तत्रैव महामोहस्य नाशनम् ।
भद्रकाली महाविद्या वामभागे सुशोभिता ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रे ६ पटलः ॥

तत्र देवतीर्थं यथा, रुद्रयामले ।
मणिपूरं देवतीर्थं पञ्चकुण्डं सरोवरम् ।
तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या याति योमुक्तिमिच्छति ॥"
(मणीनां पूरोऽत्र ।) स्वनामख्यातदैत्यश्च ॥ (यथा, महाभारते १ । २१८ । २३ ।
"चित्राङ्गदां पुनर्द्दृष्टुं मणिपूरपुरं ययौ ॥")

मणिबन्धः, पुं, (मणिर्बध्यते यत्र । अधिकरणे घञ् ।) प्रकोष्ठपार्श्वयोः सन्धिस्थानम् । इत्यमरटीकायां भरतः । कब्जा इति भाषा ॥ स च करस्यादिभागः । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले ३ अङ्कः ।
"मणिबन्धाद्गलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।")
तत्पर्य्यायः । मणिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ करग्रन्थिः ३ करग्रन्थिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा, —
"मणिबन्धेनिगूढेन सुश्लिष्टशुभसन्धिभिः ।
नृपा हीनैः करच्छेदैः सशास्त्रैर्धनवर्जिताः ॥"
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥

मणिभद्रः, पुं, (मणिषु भद्रः, यद्वा मणिभिर्भद्रमस्य । मणिमुक्तादिधनाधिकाद्यस्य तथात्वम् ।) जिनानां पूर्व्वभवस्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । जम्बाल २ पूर्व्वभवः ३ जलेन्द्र ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रधानयक्षभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ६४ । १२७ ।
"ऋते त्वां मानुषं मर्त्यं न पश्यामि महाबले ।
तथा नो यक्षराड्यक्ष मणिभद्रः प्रसीदतु ॥"
यथा च कथासरित्सागरे । १३ । १६५ ।
"त्र्यम्बकेशो पुरस्यान्तर्मणिभद्र इति श्रुतः ।
पूर्व्वैः कृतपतिष्ठोऽस्ति महाभक्तः प्रभावितः ॥")

मणिभूमिः, स्त्री, (मणीनां भूमिः आकरः । मणिमयी भूमिरिति वा ।) रत्नस्य खनिः । तत्पर्य्यायः । कुट्टिमम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥

मणिमण्डपः, पुं, (मणिमयः मण्डपः ।) रत्नमयगृहम् । यथा, रुद्रयामले वगलातन्त्रे ।
"मध्ये सुधाब्धिमणिमण्डपरत्नवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमाल्यविभूषिताङ्गीं
देवीं नमामि धृतमुद्गरवैरिजिह्वाम् ॥"

मणिमन्थ, क्ली, (मणिरिव मथ्यते इति मणि + मन्थ + कर्म्मणि घञ् ।) सैन्धवलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मणयः मथ्यन्ते उपलान् विदार्य्य गृह्यन्ते अत्रासादिति । मन्थ + अधिकरणादौ घञ् ।) पर्व्वतविशेषः । इति मागिमन्थशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १८ । ३३ ।
"मणिमन्थं ततो गत्वा वै पुरा सम्पतितो मया ॥")

मणिमान्, [न्] त्रि, मणिविशिष्टः । रत्नभूषितः । (यथा, भागवते । ३ । १५ । ४१ ।
"विद्युत्पिपङ्गकरकुण्डलमण्डनार्ह-
गण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् ॥")
मणिरस्तीति मतुप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ ।
"मणिमान् कुण्डधारश्च कर्कोटकधनञ्जयौ ॥"
राक्षसभेदः । स च कुबेरस्य सखा । यथा, महाभारते । ३ । १३० । ५७ ।
"सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥"
पश्चिमस्थदेशभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । २० ।
"अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौघः शुरा-
पर्णोऽस्तगिरिः ॥"
स्त्री, पुरभेदः । यथा, महाभारते । ३१६ । १४ ।
"इक्ष्वाकुर्नाम वैदेह आसीत् कौरवनन्दन ! ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वीतापित्तस्य वाग्मिनः ॥")

मणिमाला, स्त्री, (मणिनिर्म्मिता माला प्राकपार्थिवादिवत् समासः ।) हारः । दन्तक्षतविशेषः । इति मेदिनी । ले, १६० ॥ (मणिनिर्म्मिता माला यस्याः ।) लक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीप्तिः । इतिशब्दमाला ॥ (छन्दोभेदः । यथा, छन्दोममञ्जर्य्याम् । "त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुरुवह्नेः ।" अधिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मणिरागं, क्ली, (मणेरिव रागो वर्णोऽस्त्यस्य ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मणेः रागः ।) मणेर्वर्णे पुं ॥ (गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे विधेयाः ॥)

मणिवः, पुं, नागविशेषः । मणिशब्दादस्यर्थे वप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणिबीजः, पुं, (मणिरिव दर्शनीयं बीजं यस्य ।) दाडिमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मणिभरः, पुं, (मणिभिः स्त्रियते गम्यते गण्यते इतिभावः । स्तृ + कर्म्मणि अप् ।) मुक्ताहारः । यथा, गीतगोविन्दे १ सर्गः ।
"घटयति सघने कुचयुगगगने सुभगमदरुचिरूषिते ।
मणिभरममलं तारकपटलं नखदशशशिभूषिते ॥"

मणी, स्त्री, (मणि + ऋदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) मणिः । इति भरतदिरूपकोषः ॥

मणीचकं, क्ली, (मणीम् चकते प्रतिहन्ति दीप्त्या इति । चक + अच् ।) चन्द्रवर्णरूप्यम् । तत्पर्य्यायः । इन्दकान्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शाकद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा, *मात्स्ये । १२१ । २३ ।
"श्यामपर्व्वतवर्षं तु मणीचकमिति स्मृतम् ॥")

मणीचकः, पुं, (मणी + चक + अच् ।) मत्स्यस्य रङ्गपत्नी । यथा, —
"भास्वाम्बी मत्स्यरङ्गः स्याच्चलमद्गुर्मणीचकः ।"
इति हारावली ॥

मणीव, य, मणितुल्यम् । मणिशब्देन सह इवशब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषसमासः । प्रथमाद्विवचनान्तमणिशब्दात् इवार्थेवशब्देन वाशब्देनार्थेवं रूपम् यथा, —
"मणीवोष्टस्यैति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो
या बोध्यः ।"
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणीवकं, क्ली, (मणीव + संज्ञायां कन् ।) पुष्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मण्टपी, स्त्री, (मण्टमुन्मादं पाति रक्षतीति मण्ट + पा + कः । जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) क्षुद्रोपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मण्ठः, पुं, (मण्ठते इति मठि + अच् ।) वटकविशेषः । माड़ा इति हिन्दी भाषा । यथा, —
"समितां मर्द्दयेदाप्येर्जलेनापि च सन्नयेत् ।
अस्यास्तु वटकं कृत्वा पचेत् सर्पिषि गौरसम् ॥
एलालवङ्गकर्पूरमरिचाद्यैरलङ्कृते ।
मन्थयित्वा सितापाके ततस्तञ्च समुद्धरेत् ।
अयं प्रकारः संसिद्धो मण्ठ इत्यभिधीयते ॥"
अस्य गुणाः ।
"मण्ठस्तु हृद्यो दृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः ।
पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ॥"

प्रकारान्तरं यथा,—
"समिता शर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये।
प्रकारा असुना तुल्याश्चेऽपि चैतद्गुणाः स्मृताः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

मण्डं, क्ली, पुं, (मन्यते ज्ञायते अनेन अन्नादिकमिति। मन + "अमन्ताड्डः।" उणा० १।११३। इति डः।) सर्वेषामन्नदध्यादीनामग्रभागः। इत्यमरभरतौ। माड़ इति भात इति च भाषा॥ (यथा, उत्तररामचरिते ४ अङ्के। १।
"नीवारौदनमण्डसृष्टमधुरं सद्यःप्रसूतापियापीतादध्यधिकं तपोवनगवीः पर्य्याप्तमाप्यायति॥")
सारः। पिच्छम्। इति मेदिनी। डे, २१॥

मण्डं, क्ली, (मण्डतीति। मडि भूषादौ + अच्।) मस्तु। इति मेदिनी। डे, २१॥ (यथा, भ
वते। ५। २०। २४।
"समानेन दधिमण्डोदेन परितः॥")

मण्डः, पुं, (मण्डयति चेतं भूषयतीति मडि + अच्।) एरण्डवृक्षः। शाकभेदः। इति मेदिनी। ते, २१॥ मस्तु। भूषा। सारः। पिच्छम्। हेमचन्द्रः॥ (मण्डति वर्षागमे क्षुभ्यतीति मडि + अच्।) दर्दुरः। भक्तादिभवरसः। तस्य लक्षणम्।
"भक्तेर्विना द्रवो मण्डः पेयं भक्तसमन्वितम्।"
इति राजनिर्घण्टः॥
("तक्राल्लघुतरो मण्डः।" इति च, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः।) अथ मण्डस्य लक्षणं विधिर्गुणाश्च।
"तण्डुलानां सुसिद्धानां चतुर्दशगुणे जले।
रसः सिक्थैर्विरहितो मण्ड इत्यभिधीयते॥
"शुण्ठी सैन्धवसंयुक्तो दीपनः पाचनश्च सः।
अन्नस्य सम्यक् सिद्धस्य ज्ञेया मण्डस्य सिद्धता॥
पेया यूषयवागूनां विलेपीभक्तयोरपि॥"
तस्य गुणाः।
"मण्डो ग्राही लघुः प्रीतो दीपनो धातुसाम्यकृत्।
ज्वरघ्नस्तर्पणो बल्यः पित्तश्लेष्मश्रमापहः॥"
इति भावप्रकाशः॥

अपि च।
"सुदीपनो वस्तिविशोधनश्च
ग्राह्यप्रदः श्लोणितवर्द्धनश्च।
ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता
वायुं जयेदुत्तमो हि मण्डः॥
लाजमण्डोऽग्निजननो दाहतृष्णानिवारणः।
ज्वरातीसारशमनोऽग्नेषदोषामपाचनः॥
बाल्यमण्डोऽग्निजननः शूलानाहविनाशनः।
पाचनो दीपनो रुच्यः पित्तश्लेष्मानिलापहः॥"
बाल्यमण्डो भक्ष्यबलमण्डः। इति राजवल्लभः॥
(धान्यादिकृतमण्डगुणाः। क्लीबत्वं विवक्षितम्।
"धान्यमण्डं पित्तहरं श्रमघ्नाश्मरीहरम्।
वातघ्नं रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपनं परम्॥"
इति धान्यमण्डगुणाः॥

"युगन्धराणां मण्डस्तु श्लेष्मलश्चातिलो मतम्।
पित्तसंशमनीयश्च मूत्रलो ग्राहकश्च सः॥"
इति युगन्धरमण्डगुणाः॥
"रक्तशाल्युद्भवो मण्डो मधुरो ग्राहि शीतलः।
प्रमेहानशमरीं हन्ति वातजं पित्तजञ्चथा॥"
इति रक्तशालिमण्डगुणाः॥
"मधुरः शीतलः किञ्चित् श्लेष्मलः शोभनाशनः।
अश्मरीमेहसंहर्त्ता वातजं श्वेतशालिजः॥"
इति श्वेतशालिमण्डगुणाः॥
यवमण्डः कषायः स्याद् ग्राही रोक्षो विपाकि च।"
इति यवमण्डगुणाः॥
"तद्वद् गोधूमसंभूतं मधुरं पित्तवारणम्।"
इति गोधूममण्डगुणाः॥
"श्यामाकमूर्च्छाकरः सद्यः कोद्रवान्नजलं लघु।"
इति कोद्रवमण्डगुणाः॥
"तद्वच्च क्षुद्रधान्यानां वातलं पित्तकारकम्।
करोति शीघ्रं गुल्मं प्रतिश्यायादिकोपनम्॥"
इति क्षुद्रधान्यमण्डगुणाः॥
इति मण्डवर्गः॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये॥
"मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातघ्नोऽनुलोमयेत्।
मूर्च्छाकरोति मोहांसि स्वेदं सञ्जनयत्यपि॥
लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णे क्षीरे च लघ्यताम्।
दीपनत्वाल्लघुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः॥
तृष्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः।
लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः॥
मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम्।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः।
क्षुत्पिपासामयः पथ्यः शुद्धानान्तु मलापहः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने अन्नविंशोऽध्यायः॥
"लाजमण्डो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः।
वातानुलोमनो रुच्यः पिप्पलीनागरायुतः॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)

मण्डकः, पुं, (मण्डेन लातः इति। मण्ड + संज्ञायां कन्।) पिष्टकविशेषः। मांड़ा इति हिन्दी भाषा॥ यथा,—
"गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोधिताश्चलाः।
प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिताः समिताः स्मृताः॥
वारिणा कोमलां लात्वा समितां साधु मर्दयेत्।
हस्तचालेन या तस्याः लोष्टी सम्यक् प्रसारयेत्॥
अधोमुखघटस्येतद्विस्तृतं प्रक्षिपेद्दृढम्।
स्नेहना वह्निना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते॥"
लोष्टी लेची इति लोके।
"दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः।
अथवा सिद्धमांसेन सतक्रवटकेन वा॥"
तस्य गुणाः।
"मण्डको दुर्जरो दृष्यो बल्यो रुचिकरो गुरुः।
पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापहः॥"
इति भावप्रकाशः॥

(माधवीलता। तत्पर्य्यायो। यथा,—
"माधवी स्यात्तु वासन्ती पुष्पको मण्डकोऽपि च।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
गीताङ्गविशेषः। यथा,—
"जयप्रियः कलापश्च कमलः सुन्दरस्तथा।
मङ्गलो वल्लभश्चेति मण्डकाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥
जयप्रियो हंसलीले लघुमध्ये यदा गुरुः।
ऊनविंशत्यक्षरैर्युक्तो रसे वीरे स वर्ण्यते।
लघुर्गुरुर्लघुर्यत्र हंसलीलः स उच्यते॥ १॥
कलापो रङ्गतालेन युक्तो रौद्ररसे हि सः।
द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तो लघुरादौ गुरुद्वयम्।
लघुरादौ गुरुश्चन्द्रं रङ्गताल इतीरितः॥ २॥
लघुश्चन्द्रं गुरुश्चैकोऽनिलोऽत्र सगणात्मकः।
पञ्चविंशत्यक्षरैः स्यात् कमलः शान्तहास्ययोः॥३॥
गुरुरेको लघुश्चन्द्रं त्रिपुटे भगणात्मके।
अष्टाविंशत्यक्षरैस्तु प्रहारे सुन्दरे मतः॥ ४॥
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये प्लुतोऽन्ते भङ्गतालके।
एकविंशत्यक्षरैस्तु वीरे मङ्गलमण्डकः॥ ५॥
षट्पितापुत्रके ताले गलसागलगात्मके।
चतुस्त्रिंशदक्षरोऽयं वल्लभो रौद्रके रसे॥ ६॥
इति सङ्गीतदामोदरः॥

मण्डनं, क्ली, (मण्ड्यते अनेन इति। मडि भूषे + करणे ल्युट्।) भूषणम्। यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले। १। १४।
"किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्।"
अलङ्करिष्णुरिति च। इतिमेदिनी। ने, १०५।
"चतुर्धा मण्डनं वाग्मीभूषामाल्यानुलेपनैः।"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मे॥

मण्डपः, पुं क्ली, (मडि + भावे घञ् मण्डः। मण्डं पाति। पा + कः।) जनविश्रामगृहम्। तत्पर्य्यायः। जनाश्रयः २। इत्यमरः। २। २। ८॥ (यथा, देवीभागवते। २। ११। ५०।
"गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः।
कुर्य्यात्तु मण्डपं स्वस्याः श्रुतस्तम्भं मनोहरम्॥")
देवादिदत्तवेश्म। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा विश्वकर्म्मप्रकाशे ६ अध्याये।
"प्रदक्षिणायास्तु समन्ततश्च मण्डपो भवेत्।
तस्य चार्द्धेन कर्त्तव्यत्रयतो सुखमण्डपः॥"
इत्यादिमण्डपविवरणम् तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम्॥ मण्डं पिबतीपि। पा + कः।) मण्डपानकर्त्तरि त्रि॥

मण्डपा, स्त्री, निष्पावी। इति राजनिर्घण्टः॥ (मण्डपौत्यपि दृश्यते।)

मण्डयन्तः, पुं, (मण्डयति भूषयतीति। मडि + "तृभूवहिवसिभासिसाधिगृदि मण्डिजि, वन्दि-, भ्यश्च।" उणा०। ३। १२८। इति झच् स च णित्।) अन्नम्। वघूसंघः। नटः। अलङ्कारः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

मण्डयन्ती, स्त्री, (मण्डयतीति। मडि + झच् स्त्रियां ङीप्।) योषित्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मण्डरी, स्त्री, (मण्डयति भूषयतीति। मण्ड + अरप्रत्ययः। स्त्रियां ङीप्।) घुर्घुरी। इति हारावली॥

मण्डलं, क्ली, (मण्डयति भूषयतीति। मण्ड + "कलस्तुपच्च।" उणा०। १।१०६। इति कलः।) चन्द्रसूर्य्ययोर्वेहिर्व्वर्त्तनम्। चन्द्रसूर्य्ययोरुत्पातजरश्मिमण्डलम्। यथा,—

"वातेन मण्डलीभूताः सूर्य्याचन्द्रमसोः कराः।
मालाभा योग्नि सन्वर्त्ते परिवेषः प्रकीर्त्तितः॥"

इति माधवाकरः॥

तत्पर्य्यायः। परिवेषः २ परिधिः ३ उपसूर्य्यकम् ४। इत्यमरः। १। ३।३२॥ परिवेषः सर्व्वत्यान्योऽपि। यथा,—

"पुंलिङ्गः परिवेषः स्यात् परिधौ परिवेषणे।"

इति सर्व्वत्यान्ये रुद्रः॥

सूर्य्यमुपगतं उपसूर्य्यं स्वार्थे कः उपसूर्य्यकम्। चन्द्रपक्षे उपसूर्य्यमिव उपसूर्य्यकं इवार्थे कः। इति भरतः॥ * ॥ चक्रवालम्। इत्यमरः। १। ३।६॥ तच्च मण्डलाकारेण परिगतं समूहमात्रम्। मण्डलाकारदिक्समूहः। इति माधवी॥ चक्रस्येव वालो वलनमस्य चक्रवालं वलेर्धनि वालः मनीषादित्वात् लस्य डत्वे चक्रवाड्डच्च। किंवा चक्रेण चक्राकारेण वाड्यते चक्रवाडं वाड्ड आप्लावे घञ्। इति भरतः॥ * ॥ कोटरोगः। द्वादशराजकम्। इति मेदिनी। १ ले, २१॥ (उक्तञ्च सद्विवरणं कामन्दकीये नीतिसारे। ८। १—२०।

"उपेतः कोषदण्डाभ्यां सामात्यः सह मन्त्रिभिः।
दुर्गस्थश्चिन्तयेन्नाधु मण्डलं मण्डलाधिपः।
रथौ विराजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन्।
अशुद्धे मण्डले सर्पन् ग्रीष्मे ते रथचक्रवत्॥
रोचते सर्व्वभूतेभ्यः प्रभावैवाखण्डमण्डलः।
सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत्॥
अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः।
एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः॥
एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः।
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच बृहस्पतिः॥
सम्यक्तन्तु प्रकृतिभिर्महीत्माहः क्रतश्रमः।
नेतुमेवगणग्रीवस्य विजिगीषुरिति स्मृतः॥
कौलीनं वृद्धसेवित्वमुत्साहः शास्त्रलक्षिता।
चित्रज्ञता वृद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता॥
अदीर्घसूत्रसाहस्रौर्यं प्रश्रयः स्वप्रधानता।
देशकालज्ञता दाक्ष्यं सत्त्वक्लेशसहिष्णुता॥
सर्व्वविज्ञानिता दाक्ष्यं सदा संवृतमन्त्रता।
अविसंवादिता ग्रीष्मं भक्तिज्ञत्वं क्रतज्ञता॥
शूरताशास्त्रवात्सल्यममर्षित्वमभीपलम्।
स्वकर्म्मेहृष्टशास्त्रत्वं क्षान्तित्वं दीर्घदर्शिता॥
जितश्रमित्वं धर्म्मित्वमक्रूरपरिवारता।
प्रकृतिस्थैर्यता चैति विजिगीषुगुणाः स्मृताः॥
सर्व्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान्।
प्रतापयुक्ता ह्यन्यन्ति परान् सिंहा मृगानिव॥

प्रतापसिद्धौ नृपतिः प्राप्नोति महतीं श्रियम्।
तस्मात्प्रयत्नयोगेन प्रतापं जनयेत्परम्॥
एकार्थाभिनिवेशित्वमविलम्बगमुच्यते।
दारुणस्तु स्मृतः प्राज्ञविजिगीषुगुणान्वितः॥
लुब्धः क्रूरोऽलसोऽमत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः।
मूढो योधावमन्ता च सुखच्छेद्यो रिपुः स्मृतः॥
अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतःपरम्।
तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरः स्थिताः॥
पार्ष्णिग्राहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम्।
आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु मण्डलम्॥
अरेस्तु विजिगीषोस्तु मध्यमो भूम्यनन्तरः।
अनुग्रहे संहतयोः समर्थौ यस्तयोर्वधे॥
मण्डलत्वे हि चैतेषामुदासीनो बलाधिकः।
अनुग्रहे संहतानां यस्तानाञ्च वधे प्रभुः॥
मूलप्रकृतयस्त्वेताश्चतस्रः परिकीर्त्तिताः।
आहैव मण्डलकुशलश्चतुष्कं मण्डलं मयः॥
विजिगीषुररिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽथ मध्यमः।
उदासीनः पुलोमेन्द्रौ षट्कं मण्डलमूचतुः॥
उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम्।
उशना मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकम्॥")
देशः। स च देशः समन्ताद्विंशतियोजनं चत्वारिंशद्योजनं वा। इति केचित्॥ गोलम्। इत्यनेकार्थकोषः॥ चक्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ संघातः। इति हेमचन्द्रः॥ नखाघातः। इति शब्दमाला॥ ध्वनिनां स्थानपञ्चकान्तर्गतस्थितिविशेषः। यथा,—

"मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम्।"

इति शब्दरत्नावली॥

आघ्रणस्याग्रगात्रद्वयम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ शब्दविशेषः। यथा,—

"तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्यावृत्तिरेव च।
मण्डलं सर्व्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः॥"

इति भरतधृतकामन्दकिः॥

(अस्य पुंस्त्वमपि। यथा, महाभारते। ६। ७८। २०।

"भीष्मेण धार्म्मराजानां यदृद्धिः प्रत्यरंसुखो ययौ।
मण्डलः सुमहाबाहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनाम्॥"

यथा च, कामन्दकीये। १६। ४१।

"मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डस्येति मणीषिभिः॥")

ग्रहादीनां मण्डलसंस्थानं तत्परिमाणञ्च यथा,

"सर्व्वेषान्तु ग्रहाणां वै अधस्ताच्चरते रविः।
रवेरूर्द्धं स्थितः सोमः सोमान्नक्षत्रमण्डलम्॥
नक्षत्रेभ्यो बुधस्तूर्द्धं बुधादूर्द्धन्तु भार्गवः।
तस्मादङ्गारकश्चोर्द्धं तस्य चोर्द्धं बृहस्पतिः॥
तस्मात् शनैश्चरश्चोर्द्धं तस्योर्द्धन्त्वृषिमण्डलम्।
ऋषिभ्यश्च ध्रुवश्चोर्द्धमायामं चिरिदं ध्रुवे।
आदित्यनिलयो राहुः कदाचित् सोममार्गगः॥
सूर्य्यमण्डलसंस्थस्तु नित्यं केतुः प्रसर्पति।
नवयोजनसहस्राणि विस्तारो भास्करस्य तु॥
विस्तारात्त्रिगुणश्चास्य परिणाहे तु मण्डलम्।
द्विगुणः सूर्य्यविस्तारादिस्तारः शशिनः स्मृतः॥

द्विगुणं मण्डलञ्चास्य यथैव सवितुस्तथा।
चन्द्रतः षोड़शो भागो भार्गवस्य विधीयते॥
भार्गवात् पादहीनस्तु विज्ञेयो वै बृहस्पतिः।
बृहस्पतेः पादहीनो वक्रसौरावुदाहृतौ॥
विस्तारमण्डलाभ्यान्तु पादहीनस्तयोर्बुधः।
बुधतुल्यानि ऋक्षाणि सर्व्वे ह्रस्वानि यानि तु॥
योजनार्द्धप्रमाणानि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते।
राहुः सूर्य्यप्रमाणस्तु कदाचित् सोमसम्मितः।
तस्मात् ग्रहप्रमाणस्तु केतुस्त्वनियतः स्मृतः॥"

इति देवीपुराणे ग्रहगतिर्नामाध्यायः॥

कृत्रिममण्डलविधिर्यथा,—

"चतुर्हस्तं समारभ्य यावद्धस्तशतं भवेत्।
मण्डलं तत्र कर्त्तव्यमत ऊर्द्धं न कारयेत्॥
विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभदं शिवम्।
वर्द्धमानञ्च देवेश लताख्यं कामदायकम्।
रुचकं स्वस्तिकाख्यञ्च द्विदशं इति मण्डलाः॥
सितादिहरितान्ताश्च रजाः कार्य्याः सुशोभनाः।
प्रालिघष्टिककौसुम्भरजनीहरिपत्रजाः॥
मणिविद्रुमरागाश्च भस्मना अभिमन्त्रिताः।
सितसर्षपधूपाद्या रजाः क्षत्वा तु पातयेत्॥
अक्षराजं न्यसेन्मध्ये सम्भवेति पदं पि वा।
समोत्थानं शुभं क्षत्वा गोमयेनोपलेपितम्॥
चन्दनागुरुकर्पूरचोदधूपाधिवासितम्।
भूभागं सुमितं सिद्धं पूर्व्वपश्चिमकोत्तरम्॥
याम्यं स्वस्तिकमत्याङ्गैः सूत्रैर्वर्णांश्चपञ्चभिः।
पञ्चपञ्चाष्टकं मध्ये द्विगुणं त्रिगुणं पि वा॥
द्वाराणि समसूत्राणि कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम्।
पद्मं तथावरोधाणि स्वस्तिकान्युत्पलानि च॥
सव्यावलम्बहस्तस्तु रजःपातं समाचरेत्।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपरिहाटूर्ध्वमुद्यया॥
अधोमुखाङ्गुलिं कृत्वा पातयेत्तु विचक्षणः।
समा रेखा तु कर्त्तव्याविच्छिन्ना पृथिवर्ज्जिता॥
अङ्गुष्ठपर्व्वनेपुण्या समा कार्य्या विजानता।
संसक्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं क्षतरावृतम्॥
पर्य्यन्तसर्पितं ह्रस्वमालिखेन्न कदाचन।
संसक्ते कलहं विद्यादाकरेखे तु विग्रहम्॥
अतिस्थाने भवेद्व्याधिर्नित्यं पीडा विमिश्रिते।
विन्दुभिर्भयमाप्नोति शत्रुपक्षान्न संशयः॥
क्षयायाक्षार्थहानिः स्यात् विच्छिन्ने मरणं ध्रुवम्।
वियोगात्तु भवेत्तस्य हृदयस्यसुतस्य वा॥
अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलन्तु यथेच्छया।
सर्व्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्व्वभाषिताः॥"

इति देवीपुराणे पुण्याभिषेकचित्तानामाध्यायः॥

सूर्य्यमण्डले देवानां स्थानमर्चनं यथा,—

"अर्चयेत् पूजयेत् देवं जपेच्च रविमण्डले।
आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुमुपैति सः॥"

भोजनमण्डलं यथा,—

"यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा।
भ्रान्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्ज्जनात्॥
आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्व्वन्ति मण्डलम्॥

मण्डली

चतुःकोणं द्विजाग्यस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु। द्विकोणाकृति वैश्यस्य शूद्रस्य वर्त्तुलं सदा॥" इत्यादौ वह्निपुराणे आह्निकतपोनामाध्यायः॥

मण्डलं, क्ली, विम्बम्। इत्यमरः। १।३।१५॥ हे चन्द्रस्य शरीरे उपचारादादित्यस्य च। वेत्ति प्रोभते विम्बः वोजकान्तिगत्यादौ नान्वीति विम्बः। विम्बति भाति विम्बः। सौत्रोऽयमिति स्वामी। मण्डयति मण्डलं नान्वीति अलः स्त्रियां ङीदित्वात् मण्डली च। इति भरतः॥

मण्डलः, पुं, (मण्डं लाति गृह्णातीति। ला+कः।) कुक्कुरः। इति मेदिनी। ले, १२१॥ सर्पविशेषः। इति विश्वः॥ (देहस्याष्टप्रकारसन्धयन्तर्गतसन्धिविशेषः। "न एते सन्धयोऽष्टविधाः। कोरोदूखल-सामुद्र-प्रतर-तुन्नसेवनीवायसतुण्ड मण्डल-गृध्रावर्त्ताः।" 'कण्ठहृदयनेत्रक्ष्म-नाड़ीषु मण्डलाः।' इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥)

मण्डलकं, क्ली, (मण्डल। स्वार्थे कन्।) विम्बम्। कुष्ठभेदः। दर्पणम्। इति मेदिनी। के, २०७॥ मण्डलाकारवृक्षः। इति जटाधरः॥

मण्डलकः, पुं, (मण्डल। स्वार्थे कन्।) कुक्कुरः। इति धरणिः॥

मण्डलनृत्यं, क्ली, (मण्डलेन मण्डलाकारेण प्रवर्त्तितं नृत्यमिति नित्यसमासः।) मण्डलाकार नृत्यम्। तत्पर्य्यायः। हल्लीषः२॥ इति शब्दमाला॥

मण्डलपत्रिका, स्त्री, (मण्डलं मण्डलाकारं पत्रं यस्याः। कन्। टाप्। अत इत्वञ्च।) रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्याः॥)

मण्डलाग्रः, पुं, (मण्डलं गोलाकारं अग्रं यस्य।) खड्गः। इत्यमरः। २।८।८८॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टमेऽध्याये॥ तच्च मण्डलाग्रकरपत्रं स्यात् छेदने लेखने च।)

मण्डलायितं, क्ली, (मण्डलवदाचरितमिति। मण्डल+क्यङ्। दीर्घः। मण्डलाय नामधातुः क्तः।) वर्त्तुलम्। इति शब्दरत्नावली॥

मण्डलाधीशः, पुं, (मण्डलस्य अधीशः।) मण्डलेश्वरः। तत्पर्य्यायः। मध्यमः२। इति हेमचन्द्रः॥

मण्डली, [न्] पुं, (मण्डलं कुण्डलनं कुण्डलाकारेण शरीरवेष्टनमस्यास्तीति। मण्डल+इनि।) सर्पः। इति शिवाकोषः॥ विड़ालः। इति शब्दमाला॥ जाहकः। इति हेमचन्द्रः॥ खट्टाग्र इति भाषा॥ वटवृक्षः। गोनाग्रसर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥

मण्डली, स्त्री, (मण्डलमस्त्यस्या इति। अर्श आद्यच्। गौरादित्वात् ङीष्।) दूर्व्वा। इति हारावली॥ (स्त्री, गुडूची॥ तत्पर्य्यायो यथा, "गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतास्तववल्लरी। छिन्ना च्छिन्नरुहा च्छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च॥ जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली। चक्रलक्षणिकाधीरा विशल्या च रसायनी॥ चन्द्रहासी वयस्था च मण्डली देवनिर्म्मिता॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

मण्डलेशः, पुं, (मण्डलस्य ईशः।) मण्डलेश्वरः। तत्पर्य्यायः। एकजन्मा२ भयापहः३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मण्डलेश्वरः, पुं, (मण्डलस्य ईश्वरः।) भूम्येकदेशाधिपः। अन्यो भूम्येकदेशाधिपो मण्डलेश्वरः स्यात मण्डलस्य अरिमित्रादिरूपस्य देशस्य ईश्वरो मण्डलेश्वरः। एकदेशाधिप इत्यर्थः। स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च। इति विश्वः॥ इत्यमर टीकायां भरतः॥ तस्य लक्षणान्तरम्।

"चतुर्योजनपर्य्यन्तमधिकारं नृपस्य च।
यो राजा तत्कृतगुणः स एव मण्डलेश्वरः॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८६ अध्यायः॥

मण्डहारकः, पुं, (मण्डं हरति आहरति गृह्णातीति। हृ+"ण्वुल्तृचौ।" ३।१।१३३। इति ण्वुल्। सुरासम्पादनार्थं मण्डग्रहणादस्य तथात्वम्।) शौण्डिकः। इत्यमरः। १।२।१०॥

मण्डा, स्त्री, (मण्ड; कारणत्वेनास्ति अस्या इति अर्शादिभ्योऽच्। टाप्।) सुरा। इति हारावली॥ (मण्डयतीति। मडि+अच्। टाप्।) आमलकी। इति मेदिनी। डे, २२॥

मण्डितः, पुं, बौद्धगणाधिपविशेषः। इति हेमचन्द्रः। (मडि+कर्म्मणि क्तः।) भूषिते च। इत्यमरः। ६।२।१००॥ (यथा, गीतगोविन्दे। २। ७।

"मणिमयमकरमनोहर
कुण्डलमण्डितगण्डमुदारम्।")

मण्डूकः, पुं, (मण्डयति भूषयति जलाशयमिति मडि+"शृलिमण्डिभ्यामूकण्" उणा०४।४२। इति ऊकण्।) भेकः। इत्यमरः। १।१०। २४॥ (यथा, मनुः। ४।१२६।

"पशुमण्डूकभार्ज्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः।
अध्ययनमनं विद्यादनध्यायमहर्निशम्॥"

भेकार्थे पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—

"मण्डूकः प्लवगो भेको वर्षाभूर्दर्दुरो हरिः।
मण्डूकः श्लेष्मलो नातिपित्तलो बलकारकः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥) श्लोणाकः। सुनिविशेषः। इति मेदिनी। के, १२६॥ गाढ़तैजाः। इति शब्दरत्नावलि॥ जन्तुविशेषे क्ली। इति विश्वः॥ (अन्यजातिभेदः। यथा, महाभारते। २।२८।६।

"तत्र तित्तिरिकल्माषान् मण्डूकाख्यान् हयोत्तमान्।")

मण्डूकपर्णः, पुं, (मण्डूकाकृति पर्णमस्य। यद्वा, मण्डूक इवोत्तानोदर पर्णमस्य।) श्लोणाकवृक्षः। इत्यमरः। ४।२।५६॥ (तथाचास्य पर्य्यायः॥

"श्लोणाकः श्लोणकश्च स्यान्नटकट्टुण्टुरुण्टकः।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः॥

मण्डूक

दीर्घवृन्तोरुलुप्तापि एणुग्रन्थः कटम्भरः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

श्लोणकः। इति मेदिनी। णे, ११५॥

मण्डूकपर्णी, स्त्री, (मण्डूकपर्ण। गौरादित्वात् ङीष्।) भल्लिष्ठा॥ (यथास्या पर्य्यायः।

"भल्लिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लिपि॥
रसायन्यरुणा काम्या रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जिषा वल्लरञ्जिनी॥")

ग्राम्यजो इति मेदिनी। णे, ११५॥ आदित्यभक्ता। ब्राह्मी। इति राजनिर्घण्टः॥ श्लुपविशेषः। इति रत्नमाला॥ घुलकुड़ी। इति भाषा। वृष्योषधि। इति शब्दरत्नावली॥

मण्डूरं, क्ली, पुं, लौहमलम्। तत्पर्य्यायः। शिल्पागमम्२। इत्यमरः। २।६।६८॥ सिंहानं३। सिंहाणं४। मण्डते लोष्टं वेष्टते अग्निदाहे लोष्टादिभजते वा मण्डयति भूषयति औषधत्वादौगिमिति वा मण्डूरं कि मडि भूषे मडि इ विभागे वेष्टे नान्वीति ऊरः। इति तट्टीकायां भरतः॥ अस्य गुणः। लौहगुणतुल्यः। प्रतवर्षादूर्द्धं मण्डूरमुत्तमम्। अर्द्धोनिवर्षीयं मध्यमम्। षष्टिवर्षीयमधमम्। अतो न्यूनं विषतुल्यम्। यथा,—

"यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टेऽपि तद्गुणम्।
प्रतोर्द्धमुत्तमं किट्टं मध्यमार्द्धोनिवार्षिकम्॥
अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम्॥"

इति रसेन्द्रचिन्तामणिः॥

(तथा चास्य पर्य्यायान्तरम्। मण्डूरं लोहजं किट्टम्। इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ अस्य उत्पत्तिगुणाश्च यथा,—

"आयमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहाणश्च निगद्यते ॥
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
"ये गुणा मारिते मण्डे ते गुणा मण्डकिट्टके ।
तस्मात् मतत्र मण्डूरं रोगघ्नान्ये प्रयोजयेत् ॥"
अथास्य मारणविधिर्यथा,—
"दग्धालकालैर्मलमायसस्य
गोमूत्रनिर्यापितमष्टवारान् ।
चित्रार्द्र्य लौढं मधुनाचिरेण
कुम्भाकृयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥"
इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

मण्डोदकं, क्ली, (मण्ड इव उदकमस्य मण्डमिश्रितमुदकमवेति वा ।) चित्ररागः । विचित्रवर्णः । आतपर्णम् । आलिम्पना । इति मेदिनी । कं, २०७॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
"तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् क्वथेद्भागविमिश्रितान् ।
मण्डोदकार्थे क्वाथस्य दद्यात् तत्सर्वमेकतः ॥")

मत य अनहमहम् । अत्तं त्तं भवति त्तद्भवति अनहमहं मद्भवतीति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ अस्मच्छब्दाच्छिप्रत्यये क्ते तत्रकि अस्मच्छब्दस्य मदादेशोऽन्त्यलोपश्च । इति तट्टीकायां गोयीचन्द्रः ॥

मतं, क्ली, (मन् + भावे क्तः ।) सम्मतम् । तत्पर्य्यायः । छन्दः २ अभिप्रायः ३ आकूतम् ४ भावः ५ आशयः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

मतः, त्रि, (मन् + कर्म्मणि क्तः ।) सम्मतः । ज्ञातः । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥ (यथा, रघौ । २ । ५७ ।
"किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं
यज्ञःशरीरे भव मे दयालुः ॥")
अर्चितः । इति हेमचन्द्रः ॥

मतङ्गः, पुं, (माद्यति मादयत्यनेन वेति । मद् + "मदोभिर्यश्च हर्षे ।" इत्युणादिकोष टीकोक्तसूत्रादङ्गच् । दस्य तः ।) मुनिभेदः । (यथा, रघौ । ५ । ५३ ।
"मतङ्गशापादवलेपमूला-
दवाप्यवानस्मि मतङ्गजत्वम् ॥")
मेघः । इत्युणादिकोषः । १ । २७ ॥

मतङ्गजः, पुं, (मतङ्गः मेघ इव जायते तद्वास्यसुनेर्जातो वेति । जन + ड ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । १५ । ७ ।
"योग्नौ प्रभूतास्त्रवनेन यायात्
निर्वासनार्थं करिणां यथा तु ।
ऋतेऽम्भसो योग्निबलात् प्रतापात
भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानाम् ॥")

मतल्लिका, स्त्री, प्रशस्तम् । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥

मतिः, स्त्री, (मन्यतेऽनयेति । मन् + क्तिन् ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । २८ ।
"मतिस्तु द्विविधा लोके युक्तायुक्तेति सर्व्वथा ।")
इच्छा । स्तुतिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥ आर्य्यम् । प्राकृतभेदः । इत्यजयपालः ॥ * ॥
"विप्रेन्द्र ! का प्रार्थ्यसेयं अद्य ते ब्रह्ममानसे ।
यस्य यत्र कुले जन्म तन्मतिस्तादृशी भवेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥
मतिकरौषधम् । यथा, —
"पाठा हे जीरके कृष्णमञ्जगन्धाजमोदकम् ।
वचा चिकटकर्षैव लवणं चूर्णमुत्तमम् ॥
क्षीरमेभिर्भावितञ्च सर्पिर्मधुसमन्वितम् ।
सप्ताहं भक्षितं कुर्य्यान्मेधां मतिं परामृ ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥

मतिदा स्त्री, (मतिं ददातीति । दा + कः ।) ज्योतिष्मती । शिग्रुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मतिदासरि, त्रि ।)

मतिभ्रमः, पुं, (मतेर्बुद्धेर्भ्रमः ।) बुद्धिभंशः । ("अज्ञान एवास्य मतिभ्रमः ।"इति पातञ्जलयोगसूत्रभाष्ये वेदव्यासः ।) तत्पर्य्यायः । भ्रमः २ मिथ्यामतिः ३ भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

मतिभ्रान्तिः, स्त्री, (मतेर्बुद्धेर्भ्रान्तिः ।) बुद्धिभंशः । तत्पर्य्यायः । भ्रमः २ मिथ्यामतिः ३ भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

मतिविभ्रंशः, पुं, (मतेर्बुद्धेर्विभ्रंशः ।) उन्मादरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मतिमः, त्रि, (अयमनयोरयमेषामतिशयेन मतिमान् वेति । मतिमत् + इष्ठन् । मतुपो लोपः ।) अतिशयबुद्धिमान् । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मत्कः, पुं, (माद्यतीति । मद् + क्विप् । ततः स्वार्थे कन् ।) मत्कुणः । इति शब्दमाला ॥ (मम अयम् । अस्मद् शब्दादिदमर्थे कन् । मदादेशश्च ।) मत्सम्बन्धिनि त्रि । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भक्तिः । ३ । ३२ ।
"नेत्थमन्यं मत्कमिति ब्रुवाणः
सहस्रशोऽसौ शपथानशप्यत् ॥")

मत्कुणः, पुं, (माद्यतीति । मद् + क्विप् कुणति इति कुण् + क । ततः । मत्वासौ कुणश्चेति ।) कीटविशेषः । छारपोका इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्तपायी २ रक्ताङ्गः ३ मत्कुणाश्रयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ उद्दंशः ५ । (यथा, शिशुपालवधे । १४ । ६८ ।
"मत्कुणाविव पुरा परिश्रमौ
सिन्धुनाथशयने निषेदुषः ।
गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभो-
र्यस्य नेत्रसुखविघ्ननां शमम् ॥")
निर्विषाणहस्ती । निःप्रसूपुरुषः । माकुन्दा इति भाषा ॥ नारिकेलः । इति मेदिनी । ते, ७० ॥ अन्नाद्यार्थम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥

मत्कुणा, स्त्री, अणासलोमभगम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मत्तकुणारिः, पुं (मत्तकुणस्य अरिः । मत्कुणाग्न्युत्पत्तिकत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्राग्निः । सिद्धि इति भाषा । इति शब्दमाला ॥
(विवृतिरस्य इन्द्राग्निशब्दे विवृता ॥)

मत्तः, पुं, (माद्यतीति । मद् + कर्त्तरि क्तः ।) जरन्मदहस्ती । मातओयाला हाती इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रभिन्नः २ गर्ज्जितः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥ मत्तङ्गः ४ जरन्मदः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ धुस्तूरः । कोकिलः । महिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्तः, त्रि, मत्तताविशिष्टः । सुरापाने विकलान्तःकरणः । तत्पर्य्यायः । शौण्डः २ उत्कटः ३ क्षीवः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २९ ॥ मदोद्धतः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ८ । ४ ।
"ते पीत्वा मदिरां मत्ताः ज्ञात्वा युद्धं परस्परम् ।"
यथाच माधवज्वलनरश्मिनिषेधे मदात्ययाद्यधिकारे ।
"मधुना मत्तः पुरुषो मदेन ।")
क्लिष्टः । मदीभिर्य्यश्च हर्षे क्तः । इत्यमरभरतौ ॥ अविवेकी । (यथा रामायणे । १ । ४४ । १० । "बलान्मत्तो महाबलः ।"
"मत्तोऽविवेकी ।" इति तट्टीकाकृद्रामानुजः ॥)

मत्तकाशिनी, स्त्री, उत्तमस्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥ मत्त इव क्षीव इव कसति गच्छति मत्तकासिनी कस ज गतौ यङ्लुगिल्लास्यिनि इन्त्यमध्या । मत्तेव काशते भाति मत्तकाशिनी तालव्यमध्यापि । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७३ । ६६ ।
"न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्तकाशिनि ! ।")

मत्तकीशः, पुं, (मत्तः सन् कीशो वानर इव ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥

मत्तरः, पुं, ममाधिकः । मत्तोऽतिशयः । अस्मच्छब्दात् ततरप्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मत्तवारणं, क्ली, (मत्तं वारयतीति । वृ + णिच् ल्युः ।) प्रासादवीथीनां वरण्डः । कोठार बारान्डा इति भाषा ॥ (यथा, कुट्टनीमते ६ ।
"दिग्यधराधरभूरिव राजति मत्तवारणोपेता ॥"
"प्रासादवीथीनां वरण्डकः ।" इति तट्टीका ॥)
अपाश्रयः । प्राङ्गणावरणम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ । विश्वश्च ॥ प्रासादवीथीनां कुब्जवृक्षवृतिः । कुब्जवृक्षवृतिरिति च पाठः । इति मेदिनी । णं, ११४ ॥ पुरगचूर्णः । इति शब्दमाला ॥

मत्तवारणः, पुं, (वार्य्यते संयम्यते शब्दलादिभिः इति वारणः । वृ + णिच् कर्म्मणि ल्युट् । मत्तश्चासौ वारणश्चेति ।) प्रशिक्षितकटकुञ्जरः । मत्तहस्ती : इति मेदिनी । णे, १९४ । हेमचन्द्रश्च । ४ । ७८ ॥

मत्ता, स्त्री, (माद्यसि मादयतीति । अस्मद्भूतप्रथमार्थाच्छब्दधातोः + क्तः + स्त्रियां टाप् ।) मदिरा ।

मत्सरः

इति राजनिर्घण्टः ॥ (षडक्षरान्तर्गतः दशाक्षरः छन्दोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्याम् ।

"ज्ञेया मत्ता भभसगरुद्वया ।"

अधिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मत्तालम्बः, पुं, (आलम्बते आसावित्यालम्बः । आ + लम्ब + कर्मणि घञ् । मत्तस्यालम्बः आश्रयः ।) प्राङ्गनावरणम् । तत्पर्य्यायः । अपाश्रयः २ प्रत्यूहः ३ मत्तवारणम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥

मत्तेभगमना, स्त्री, (मत्तेभस्य गमनमिव गमनं यस्याः ।) स्त्रीविशेषः । मत्तगजगामिनी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७० ॥

मत्स्य, क्ली, (मत्तं ज्ञानं तस्य करणमिति । मत + "मतजनहलात् करणे यत्स्यकर्णेषु ।" ४ । ४ । १७ इति यत् । क्षुद्रस्य क्षेत्रस्य समीकरणादिसाधनफलकम् । यथा, ताण्ड्यमहाब्राह्मणे । २ । ६ । २ ।

"भालेयवांस्त्वेतेन यथा सम्राभ्यितेन मत्स्येन ।
मत्सीकरोत्येवं पाप्मानं भालेयं प्रजनयति ॥"

"मत्स्यं नाम क्षुद्रस्य क्षेत्रस्य समीकरणादिसाधनफलकम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

दात्रादीनां मुष्टिः । तत्पर्य्यायः । वराटः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५६ ॥

मत्स, इ ड क गृधौ क्षौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्त्यवर्गद्वितीयौषधः । इ क ड इति धुरं मत्सयते गृध्यतीति मत्सरः ॥ मत्स इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धो वैदिकप्रयोगभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

मत्स्यः, पुं, (माद्यन्ति । मद् + बाहुलकात् सन् ।) मत्स्यः । इत्यमरादिकोषः ॥

मत्स्यगन्धः, पुं, (मत्स्यानां गन्धोऽत्र एषोदरादित्वात् साधुः ।) व्यञ्जनविशेषः । मत्स्यघण्ट इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । गन्धग्रहः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्सरः, पुं, (मद्यत इति मद् + "कृधृमदिभ्यः कित् ।" उणा० । ३ । ७३ । इति सरन् । स च कित् । यद्वा । मदा सरतीति व्युत्पत्त्या ।) अन्यगुणद्वेषः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७२ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४२ । ६५ ।

"ग्रीष्मोऽभिज्ञानयामास द्वितीयमपि तत्फलम् ।
निसर्गसिद्धो नारीणां सपत्नीषु हि मत्सरः ॥")

क्रोधः । इति मेदिनी । रे, १६३ ॥

मत्सरः, त्रि, (माद्यतीति । मद् हर्षे + "कृधृमदिभ्यः कित् ।" उणा० । ३ । ७३ । इति सरन् । स च कित् ।) अन्यगुणपरासहिष्णुः । मात्सर्य्ययुक्तः । (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । २६ ।

"न मत्सरा नातिरुषा नातिलुब्धा न कामुकाः ।")

कृपणः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ आत्माधिक्कारविशेषः । यथा, —

"निन्दन्ति मां सदा लोका धिगस्तु मम जीवनम् ।
इत्यात्मनि भवेद्यस्तु धिक्कारः स च मत्सरः ॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसागरे १६ अध्यायः ॥

मत्स्यः

मत्सरा, स्त्री, (मद् + सरन् । स्त्रियां टाप् ।) मक्षिका । इति मेदिनी । रे, १६३ ।

मत्सरी, [न्] त्रि (मत्सरोऽस्यास्त्यस्येति मत्सरः + इनिः ।) अन्यगुणद्वेषी । तत्पर्य्यायः । कर्णेजपः २ दूर्च्छनः ३ पिशुनः ४ खलकः ५ सौचिः ६ द्विजिह्वः ७ खलः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । २ । २०१ ।

"परिभोक्ता कर्म्मणामेव भवति कीटो भवति मत्सरी ॥")

मत्स्यः, पुं स्त्री. (माद्यन्ति लोका अनेनेति । मद् + "अर्त्तिसदिमदीति ।" उणा० । ४ । २ इति स्यन् ।) स्वनामख्यातजलजन्तुः । भाक् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । एधुरोमा २ झषः ३ मीनः ४ वैसारिणः ५ जगदगः ६ विसारः ७ प्रकली ८ । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ शल्यली ९ झषः १० आत्मापी ११ संवरः १२ मकः १३ जलेशयः १४ कण्टकी १५ शल्की १६ मत्स्यः १७ अनिमिषः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्लीयः । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणाः । हृद्यत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वम् । बलत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफपित्तकरत्वम् । आयासाध्वरतदोषार्त्तानां पूजितत्वम् । वातरोगहरत्वञ्च ॥ * ॥ हृद्यकत्वगुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रलत्वम् । मलवर्द्धकारित्वञ्च ॥ * ॥ क्षुद्रमत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । ग्राहित्वम् । यकृद्रोगेऽहितत्वञ्च ॥ * ॥ कणामत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । पक्षिहर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ पाठरमत्स्यगुणाः । दोषलत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । मलभेदित्वञ्च ॥ * ॥ कथितमत्स्यस्य अर्थात् पूतिमत्स्यस्य गुणाः । दोषलत्वम् ॥ * ॥ शुष्कमत्स्यगुणौ । विष्टम्भित्वम् । दुर्जरत्वञ्च ॥ * ॥ लवणभावितमत्स्यगुणाः । कफपित्तकरत्वम् । सारकत्वम् ॥ सामुद्रमत्स्यगुणाः । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । मधुरत्वम् । स्वल्पमलकारित्वञ्च ।

"सामुद्रा गुरवो वृष्याः स्निग्धोष्णा वातनाशनाः ।"

इति पाठान्तरम् ॥ * ॥

(तथास्य पर्य्यायाः गुणाश्च ।

"मत्स्यो मीनो विकारश्च उष्णो वैसारिणोऽस्रजः ।
शुक्लः पृथुरोमा च झ सुदर्शन इत्यपि ॥
रोहितादयस्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्त्तिताः ।

मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्तलाः ॥
वातघ्ना हृद्यगा वृष्या रोचका बलवर्द्धनाः ।
मद्यव्यायामकृशानां दीप्ताग्नीनाञ्च पूजिताः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

"मत्स्या रोहितपाठीनकुम्मेकुम्भीरकर्कटाः ।
शृङ्गिणश्चोड्रशुष्कफणिवर्म्मिचन्द्रिकाः ॥
चुलकीनक्रमकरशिशुमारनिमिङ्गिलाः ।
राजीवाः चिलिचिमाद्याश्च ॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेयाः । रोहित-पाठीन-पाटला-राजीव-वर्म्मिगोमत्स्य-कृष्णमत्स्य-वाघुस्कार-सरल-सहस्रदंष्ट्रपभृतयो नादेयाः ॥

"नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः ।
रक्तपित्तकराश्लेष्मा श्रेष्ठाः स्निग्धाल्पवर्च्चसः ॥
कषायानुरसस्तेषां शुष्यशैवालभोजनाः ।
सरस्तडागसम्भूता स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ।
महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पोऽम्लस्थवलाः स्मृताः ।"

तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवालकमकरगोरूकचन्द्रकमहामीनराजीवपभृतयः सामुद्राः ॥

"सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
उष्णावातहरा श्रेष्ठा वर्च्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥
बलासहा विशेषेण मांसाग्नित्वात् समुद्भवाः ।
तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौष्ट्राः कौप्यो गुणोत्तराः ॥
स्निग्धत्वात् स्वादुपाकित्वात् तथोर्व्वाष्टा गुणोत्तराः ।

नादेया गुरवो मत्स्या यस्मात् पुष्कलशरीराः ।
सरस्तडागजानान्तु विशेषेण शिरो लघु ॥
व्यदूर्गोचरा यस्मात्तस्मादुत्तमोदपानजाः ।
किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमल्पं गुरुतरन्तु तत् ॥
अधस्तादुगुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ।
उरो विस्रगन्धियां पुच्छमङ्गं लघु स्मृतम् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

नादेयमत्स्यगुणाः । श्लेष्मलत्वम् । वृष्यत्वम् । मधुरत्वम् । अल्पमलमेदकत्वञ्च ॥ * ॥ सरस्तडागमत्स्यगुणौ । स्निग्धत्वम् । स्वादुरसत्वम् ॥ * ॥ महाह्रदमत्स्यगुणाः । बलित्वम् । अल्पबलभयाः अपरे ॥ * ॥ दग्धमत्स्यगुणाः । गुरुत्वम् । वृष्यत्वम् । हृद्यत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च ॥ तैलतप्तगव्यघृतदग्धमत्स्यगुणाः । क्षीणशुक्रमरुन्नष्टेन्द्रियाग्निबलौजोमेदस्विनां हितकारित्वञ्च ॥ * ॥ पलालवेष्टितकर्दमलेपितोद्धारदग्धमत्स्यगुणविशेषाः पुरस्कृतमादकक्रकटतैलमन्थोलितमत्स्यगुणाः । स्वादुत्वम् । कफपित्तहरत्वम् । शुक्रलत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ शाकमत्स्यादयश्चाजगुणाः । हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिदत्वञ्च ॥ मत्स्यघण्टगुणाः । बलकरत्वम् । वातहरत्वम् । व्यतिशयरोचनत्वञ्च ॥ शिरसि खड्गकेशधारिमत्स्यगुणाः । सुखप्रियत्वम् । हृद्यत्वम् । पुंस्त्वघातकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * । अपि च ।

"निःशल्का निन्दिता मत्स्याः सर्व्वे शल्कयुता हिताः ।
वपुःमेधाकरा धीधैर्य्यबलपुष्टिविवर्द्धनाः ॥
हृदकुल्याजलनिर्झरतडागवापीकूपेषु ये मत्स्याः ।
तेऽतिजडा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु नादेयाः ॥

चारामृतमत्स्या गुरवो दिवाविलीनाः
विष्टम्भदास्ते लवणार्णवादिजाः ।
नानाश्रिताः स्वादुरसाम्बुसंस्थिता ये
ज्ञेया जडास्तेऽपि तथाश्रिता इमे ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ क्षुद्रमत्स्यगुणाः ।
"क्षुद्रमत्स्याः स्वादरसा दोषत्रयविनाशनाः ।
लघुपाका रुचिकराः सर्व्वदा ते हिता मताः ।
अथातिक्षुद्रमत्स्यगुणाः ।
अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रूक्षाः कामानिलापहाः ।
अथ मत्स्याण्डगुणाः ।
मत्स्यगर्भो भृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ।
कफमेदप्रदो बल्यो ग्लानिक्लमविनाशनः ॥
अथ शुष्कमत्स्यगुणाः ।
शुष्कमत्स्या न बल्याः स्युर्दुर्जरा विष्टिबन्धिनः ॥
अथ दग्धमत्स्यगुणाः ।
दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृद्बलवर्द्धनः ॥
अथ कूपजादिमत्स्यगुणाः ।
कूपमत्स्याः शुक्रसृक्कृष्टश्लेष्मविवर्द्धनाः ।
सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या वातविनाशनाः ॥
नादेया दृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
रक्तपित्तकरा वृष्याः स्निग्धोष्णाः स्वल्पवर्चसः ॥
चौड्राः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा लघवो हिमाः ।
ताड़ागा गुरवो वृष्याः प्रीतला बलसूचदाः ।
ताड़ागवन्निर्झरजा बलायुर्मतिदाकराः ॥
अथ ऋतुविशेषे मत्स्यविशेषगुणाः ।
हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ।
वसन्ते ते तु नादेया ग्रीष्मे चौड्रासमुद्भवाः ॥
तड़ागजाता वर्षासु तास्वपथ्या नदीभवाः ।
निर्झराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
मत्स्योत्पत्तिकारणं यथा, —
"ततस्तु मित्रावरुणौ भ्रातरौ ब्रह्मचारिणौ ।
तत्तु देशं गतौ देवौ विचरन्तौ यदृच्छया ॥
ताभ्यां तत्र तदा दृष्ट्वा उर्व्वशीं तु वराप्सराः ।
स्रवन्तीमहितान्याभिः सखीभिः सा वरानना ॥
गायन्तीं च हसन्तीं च विश्वस्तां निर्जने वने ॥
गौरीं कमलगर्भाभां स्निग्धकृष्णशिरोरुहाम् ।
पद्मपत्रविशालाक्षीं रक्तोष्ठीं रुदभाषिणीं ॥
प्रोल्लकुन्देन्दुधवलैर्दन्तैरविरलैः समैः ।
सुभ्रुः सुनासा सुमुखीं सुललाटां मनस्विनीं ॥
सिंहवत् सूक्ष्ममध्याङ्गीं पीनोरुजघनस्तनीं ।
मधुरालापचतुरां सुमेधां चारुहासिनीं ॥
रक्तोत्पलकरां तन्वीं सुपदीं विनयान्विताम् ।
पूर्णचन्द्रानभां बालां मत्तद्विरदगामिनीं ॥
दृष्ट्वा तस्यास्तु तद्रूपं तौ देवौ विस्मयं गतौ ।
यस्या हास्येन लास्येन स्मितेन ललितेन च ॥
रूपेण वायुना चैव घ्राणानिलमुदीरितम् ।
मत्तभ्रमरगीतेन पुंस्कोकिलरुतेन च ॥
सुस्वरेण हि गीतेन उर्व्वश्या मधुरेण च ।
ईक्षितौ च कटाक्षेण स्खलत्तस्यावुभावपि ॥
तत्रिधा पतितं रेतः कमलेऽथ स्थले जले ।
कमलेऽथ वसिष्ठस्तु जातो हि मुनिसत्तमः ॥
स्थले त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महामते ! ॥"
इति नारसिंहपुराणे ६ अध्यायः ॥
मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —
"यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।
मत्स्यादः सर्व्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्ज्जयेत्॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
जलस्थलचरा ये च प्राणिनस्तान् स्वतानपि ।
न भक्षेन्मानवो ज्ञानी हन्ता तेषां भवेन्न हि ॥
हत्वा हत्वा तु मत्स्यादौ सर्व्वेषां यो विशेषतः ।
मांसादः प्राणिनां सोऽपि तस्मान्मत्स्यं परित्यजेत्॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०५ अध्यायः ॥
वर्জनीयमत्स्या यथा, —
"शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान्निबोध मे ।
नादेयं तिलकमठं पशुमद्भिगमेव च ॥
गोमीनं चक्रशकुलं वड़ालं राघवं तथा ।
वामीनं चलकर्णञ्च सचक्रं चेङ्गमेव च ॥
भूविलञ्चाशिरुद्धञ्च गाङ्गेयानि विवर्ज्जयेत ॥"
इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥
रविवारे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —
"आमिषं रक्तशाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने ।
सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते ॥"
इति भविष्यपुराणम् ॥
"माषमामिषमांसञ्च मसूरं निम्बपत्रकम् ।
भक्षयेद् यो रवेर्वारे सप्तजन्मान्यपुत्रकः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
कार्त्तिके मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —
"न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नाश्नदेव हि ।
चक्षुःक्षयो जायते राघव ! कार्त्तिके मांसभक्षणात् ॥"
इति नारदीयपुराणम् ॥
माधवेऽप्याश्वयोर्हविष्यव्रतत्वविधानात् मत्स्यभक्षणं नितरां निषिद्धमिति कृत्यतत्त्वदर्पणात् ॥
श्रावणे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —
"श्रामिषं कलहं हिंसां वर्षासु विवर्ज्जयेत् ॥"
अपि च ।
"भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेच्छ्रावान्तरे पण्डितः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
प्लवस्य मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —
"क्व मद्यं क्व शिवे भक्तिः क्व मांसं क्व शिवार्च्चनम् ।
मत्स्यमांसरतानां वै दूरं तिष्ठति शङ्करः ॥"
इति कालीविवेकम् ॥
मा भक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्षेच्चणकमहिषीक्षीरं वर्জयेत् । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च । इत्यादिकृतत्त्वधृतविष्णुसूत्रम् ॥ * ॥ विन्ध्यपर्व्वतस्य पश्चिमे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —
"विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो नरः ।"
इति पुराणम् ॥
कामतो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा, —
"मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत् ॥"
अज्ञानतस्तदर्द्धम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
मत्स्यभक्षणप्रतिप्रसवो यथा, —
"मत्स्यान् सप्रल्लकान् शुष्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च ।
निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
सफरं सिंहतुण्डञ्च तथा पाठीन-रोहितौ ।
मत्स्यास्त्वेते समुद्दिष्टा भक्षणाय तपोधनैः ॥
प्रोक्षितं भक्षयेदेवं मांसञ्च द्विजकाम्यया ।
यथाविधिनियुक्तञ्च प्राणानामपि चात्यये ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च ।
"पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वशः ॥"
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
"अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसञ्च यद्भवेत् ।
अन्नं विष्ठा पयो रक्तं यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
प्रेतश्राद्धे मत्स्यदानविधिर्यथा, —
"सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धन्तु षोड़शम् ।
एकादशेनैव कर्त्तव्यं सामिषेण द्विजातिभिः ॥"
इति श्राद्धतत्त्वधृतकामधेनुवचनम् ॥
मत्स्यः, पुं, (जलं प्राप्य माद्यतीति मद् + "ऋत्यक्ष्वीति ।" उणा० । ४।२ । इति स्यन् ।) मीनविशेषः । विराटदेशः । नारायणः । इति हेमचन्द्रः । ४।४०६ ॥ देशविशेषे बहुवचनान्तः । इति मेदिनी । ये, ४५ ॥ द्वादशराशिः । यथा,
"मत्स्यौ घटौ तुलिथुनं सगदं सवीणम् ॥"
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अष्टादशपुराणान्तर्गतपुराणविशेषः ॥ (मत्स्यरूपेणावतीर्णेन भगवता उक्तत्वात् अस्य तदाख्या ।) यथा, —
"पुण्यं पवित्रमायुष्यमिदानीं शृणुत द्विजाः ।
मात्स्यं पुराणमखिलं यज्जगाद गदाधरः ॥"
इति मत्स्यपुराणे १ अध्यायः ॥
दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा, —
सूत उवाच ।
"पुरा राजा मनुर्नाम चीर्णवान् विपुलं तपः ।
पुत्रे राज्यं समारोप्य क्षमावान् रविनन्दनः ॥
मलयस्यैकदेशे तु सर्व्वात्मगुणसंयुतः ।
समदुःखसुखो वीरः प्राप्तवान् योगमुत्तमम् ॥
बभूव वरदस्यास्य वर्षायुतशते गते ।
वरं वृणीष्व धीवाच्च प्रीतः स कमलासनः ॥
एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा प्रणम्य स पितामहम् ।
एकमेवाहमिच्छामि त्वत्तो वरमनुत्तमम् ॥
भूतग्रामस्य सर्व्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
भविता रक्षणे यानं प्रलये समुपस्थिते ॥
एवमस्त्विति विश्वात्मा तत्रैवान्तरधीयत ।
पुण्यवृष्टिश्च महती खात् पपात सुरार्पिता ॥
कदाचिदाश्रमे तस्य कुर्व्वतः पितृतर्पणम् ।
पपात पाण्योरुपरि शफरी जलसंयुतः ॥
दृष्ट्वा तच्छफरीरूपं स दयालुर्महीपतिः ।
रक्षणायाकरोदृयत्नं स तस्मिन् करकोदरे ॥
अङ्गोराचेण चैकेन षोड़शाङ्गुलविस्तृतः ।
सोऽभवन्मत्स्यरूपेण पाहि पाहीति चाब्रवीत ॥
स तमादाय मलिके प्राक्षिपज्जलचारिणम् ।
तत्रापि चैकराचेण हस्तत्रयमवर्द्धत ॥

मत्स्यः

पुनः प्राहार्भनाहेन महसाकिरणात्मजम् ।
स मत्स्यः पाहि पाहीति त्वामहं शरणं गतः ॥
ततः स कूपे तं मत्स्यं प्राहिणोदविचक्षणः ।
यदा न माति तस्यापि कूपे मत्स्यः सरोवरे ॥
क्षिप्तोऽसौ एथुसामागात् पुनर्योजनमस्मितः ।
तत्राप्याह पुनर्दीनः पाहि पाहि नृपोत्तमम् ॥
ततः स मनुना क्षिप्तो गङ्गायामथवर्द्धत ।
यदा तदा समुद्रे तं प्राक्षिपन्मन्दिनीपतिः ॥
यदा समुद्रमखिलं व्याप्यासौ समुपस्थितः ।
तदा प्राह मनुर्भीतः कोऽपि त्वमसुरेश्वरः ॥
अथवा वासुदेवस्त्वमन्य ईदृक् कथं भवेत् ।
योजनायुतविस्तारा कस्य तुल्यं भवेदपूः ॥
ज्ञातस्त्वं मत्स्यरूपेण मां खेदयसि केशव ! ।
हृषीकेश ! जगन्नाथ ! जगद्धाम ! नमोऽस्तु ते ॥
एवमुक्तः स भगवान् मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
साधु साध्विति चोवाच सम्यक् ज्ञातस्त्वयानघ ! ॥
अचिरेणैव कालेन मेदिनी मेदिनीपते ! ।
भविष्यति जले मग्ना सपूलेवनकानना ॥
नौरियं सर्वदेवानां निकायेन विनिर्मिता ।
महाजीवनिकायस्य रक्षणार्थं महीपते ! ॥
स्थावराण्डजोद्भिज्जा ये चैषे च जीवा जरायुजाः ।
अस्यां निधाय सर्वांस्तानजनाथान् पाहि
मुव्रत ! ॥
युगान्तवाताभिहता यदा भवति नौर्नृप ! ।
प्रक्षिप्योक्षिप्तमम राजेन्द्र ! तदेमां संयमिष्यसि ॥
ततो लयान्ते सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
प्रजापतित्वं भविता जगतः पृथिवीपते ! ॥
एवं कृतयुगस्यादौ सर्वज्ञो द्युतिमान् नृपः ।
मन्वन्तराधिपश्चैव देवपूज्यो भविष्यसि ॥"
इति मत्स्यपुराणे मनुविष्णुसंवादे प्रथमे सर्गे प्रथमोऽध्यायः ॥ विस्तारस्तु श्रीभागवते ८ स्कन्धे २४ अध्याये द्रष्टव्यः ॥*॥ तस्य मन्त्रध्यानपूजादि यथा, —

शङ्कर उवाच ।
"एक एवाभवन्मत्स्यावतारः कल्प आदिमे ।
तस्य मन्त्रं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
तारो नमो भगवते मं मत्स्याय रमां वदेत् ।
द्वादशाक्षरमन्त्रोऽयं मुनिभिश्चा समीरितः ॥
गायत्री छन्द उदितं देवता भीनविग्रहः ।
भगवान् प्रत्यरानाथो बीजं श्रीपञ्चकोलकम् ॥
नाभ्यधो रोहितसम आकण्ठश्च नराकृतिः ।
घनश्यामश्चतुर्बाहुः प्रक्षच्चक्रगदाधरः ॥
पद्मचिह्नितसर्वाङ्गः सुन्दरश्चाकलोचनः ॥
जपेदुद्वादशसाहस्रं विमध्वाक्तैस्तिलैर्यतः ।
प्रत्यहं तद्दशांशेन वैशाखे कार्त्तिके तथा ।
माघे च मार्गशीर्षे च हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥
आरभ्य भाद्रशुक्लस्य वा षोडशाहकम् ।
लक्ष्मीमनं जपेन्नित्यमिदञ्चापि कलाशतम् ॥
तथैव होमः कर्त्तव्यस्तथान्यदिवसेषु तु ।
तर्पयेद्दशांशतं तिलतण्डुलचन्दनैः ॥
आज्यलक्षया घृताद्यैश्च तर्पयेच्च तथा श्रियम् ।

रक्तोत्पलैर्वा पद्मैर्वा मालत्यादैः सुगन्धिभिः ।
एवं कृते वर्षमेकं मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥
नित्यं द्वादशविप्रांश्च शैरूपाश्च सुवासिनीः ।
भोजयेत् पूजनञ्चास्य चरित्रं श्रावयेत सदा ॥
षट्पत्रकर्णिकायाञ्च श्रीयुतं देवमर्चयेत् ।
षट्पत्रेषु षडङ्गानि यजेदूर्ध्वाद्यचतुर्दले ॥
मत्स्यं मकरं कूर्म्मं विष्णुमारञ्च पूर्ब्बतः ।
तद्बाह्येऽष्टदले पूज्याः शारदाद्याः सुरस्त्रियः ॥
तद्बाह्येऽष्टदले पूज्या वामाद्याः फणीश्वराः ।
तस्य बाह्ये प्राक्तदले रत्नानि तु चतुर्दश ॥
समुद्रजानि पूज्यानि लक्ष्मीकौस्तुभकानि च ।
गङ्गाद्याः षोडश ततो महानद्यः प्रपूजयेत् ॥
ततश्चाष्टदले वेदानुपवेदसमन्वितान् ।
दिग्गीशांश्च तदस्त्राणि तदावरणपूजनम् ।
एवं सिद्धमनुर्मन्त्री आयते सिद्धिभाजनम् ॥
एतदुक्तप्रतं मन्त्रं जपेदर्थौघरं प्रतम् ।
तदुद्देवतादिने सिद्धः पुस्तकादेव जायते ॥
अकुण्ठितप्रयोगेषु न पुनस्तस्य संस्कृतिः ।
एतत्प्रसादिता मन्त्रा मम सिद्धान्ति पार्वति ! ॥
एतत्संपूठिता सर्व्वे वैदिकाः सिद्धिदाः कलौ ।
व्यत्ययेन यथोक्ता अमी सर्व्वे फलप्रदाः ॥"
इति मेरुतन्त्रे २६ प्रकाशः ॥

मत्स्यकरण्डिका, स्त्री, (मत्स्यस्य करण्डिकेव) मत्स्यरक्षणपात्रम् । खालुइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्स्यधानी २ कुवेणी ३ । इति जटाधरः ॥

मत्स्यगन्धा, स्त्री, (मत्स्यस्येव गन्धो यस्याः । ब्राह्मणीत्वात् । ङीप् ।) व्यासमातृसत्यवतीनाम्नी धीवरकन्या । सा च जलपिप्पली । इति जटाधरः राजनिर्घण्टश्च ॥ यमुनाता ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, एकदा चेदीश्वरो वसुराजः पितृगणनिमोजितो मृगयेर्थं वनं गत्वा स्वपत्नीं गिरिकां ऋतुस्नातां स्मरन् आस्ते । इत्यवसरे कामोद्दीपकवसन्तवायुना प्रेर्य्यमाणस्य तस्य रेतः प्रस्कन्द । ततस्तद्दौर्य्यं सपत्रपुटे स्थापितवान् । एतत्तु ऋषा न स्खलितमिति निश्चित्य अभिमन्त्र्य च तत् स्वपालित-श्येनेन प्रियायै प्रेषयामास । तदादाय उड्डीयमानस्य अन्येन च श्येनेन सह विहायसि युध्यतस्तस्य पतात् भ्रष्टं कालिन्दीजले पपात वीर्य्यम् । अथ सद्यः ब्रह्मशापात्मत्स्यरूपिणी अद्रिका नाम्नी काचिदप्सरा भक्षितवती धीवरास्तु तां पूर्णगर्भां मत्स्यीं जवन्नुः ततस्तेषु तस्या उदरात् एकां स्त्रियमेकञ्च पुरुषमुज्जहुः । तयोस्तु पुरुषो मत्स्यो नाम राजा, सा कन्या च मत्स्यगन्धेति ख्यातासीत् ॥ व्यासः । तत्पर्य्यायो यथा, —
"तत्रास्ये प्रथमं फलं मत्स्यमद्गुं विसगन्धं द्वितीयं मत्स्यफलसदृशं मत्स्यगन्धं तयोर्नामानि ।
"व्यासो पुण्यवत्ता च पराशस्यफलप्रदा ।
मत्स्यगन्धा श्रीहट्टी विषघ्नी ध्वाङ्क्षगामिनी॥"
मत्स्याक्षी ॥ तत्पर्य्यायो यथा, —
"मत्स्याक्षी वाङ्किका मत्स्यगन्धा मत्स्यादनीति च ।"

जलपिप्पल्यर्थे पर्य्यायो यथा, —
"जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शाकलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा साङ्गलीत्यपि कोर्त्तिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥

मत्स्यघण्टः, पुं, (मत्स्यानां घण्टः विभिन्नगं यत्र सः ।) स्वनामख्यातमत्स्यशब्दम् । तत्पर्य्यायः । गलघण्टः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्स्यजालं, क्ली, (मत्स्यधारणार्थं जालं शाकपार्थिववत् समासः ।) व्याजायः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।५६३ । माकुधरा जाल इतिभाषा ॥

मत्स्यण्डिका, स्त्री, (मदं मधुरसं स्यन्दते इति । स्यन्द + ग्वुल + टाप । व्यत इत्वञ्च । पृषोदरादित्वात् साधुः । शर्कराविशेषः । मिछिरि इति भाषा । यथा, —
"समीकाफाणितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः ।
निर्मला लघवो क्रमेण शीतवीर्य्या यथोत्तरम् ।
यथा यथेषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥"
इति राजवल्लभः ॥
राव इति हिन्दीभाषा । तस्य लक्षणं यथा, —
"इक्षोरसो यः संपक्वो घनः किञ्चिदवान्वितः ।
मन्दं यत् स्यन्दते यस्मात्तन्मत्स्यण्डीति निगद्यते ॥"
अस्य गुणाः ।
"मत्स्यण्डी मेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।
मधुरा दृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मत्स्यण्डी, स्त्री, खण्डविकारः । इत्यमरः । २ । ९ । ४३ ॥ इक्षुविशेषस्य रसपाके खण्डयोग्ये सारभूते या गुडिकाकारा जायते सा मत्स्यण्डी । खण्डशब्दार्थके मिछिरि इति ख्याते नवात इति ख्यातापि मत्स्यण्डीति केचित् । मत्स्याकारत्वात् मत्स्यण्डी मणीषादित्वादलुक् नदादित्वादीप् मत्स्यमण्डिनि मत्स्यण्डी व्यत्र प्रागण्डः इत्यर्थे । मदं स्यन्दते मत्स्यण्डीति केचित् । इति भरतः ॥ (यथास्या रूपगुणगुणाश्च ॥
राजिकाकेव खण्डराव इति लोके ।
"इक्षो रसो यः सम्पक्वो घनः किञ्चिदवान्वितः ।
मन्दं यत् स्यन्दते यस्मात्तन्मत्स्यण्डी निगद्यते ॥
मत्स्यण्डी मेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।
मधुरा दृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥

मत्स्यधानी, स्त्री, (मत्स्या धीयन्ते यत्रेति मत्स्य + धाञ् + ल्युट ङीप् ।) मत्स्यरक्षार्थपात्रम् । खारयी इति खालुइ इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कुवेणी २ । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

मत्स्यकरण्डिका३ खारयिका४ मत्स्यबन्धनी ५ कुपिणि: ६ कुवेणा ७ कुपिनी८ कुपिनिः ९ । इतिभरतः ॥ सा स्वल्पा चेत् कुपिनी भवेत् इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यघ्न

मत्स्यनाशकः, पुं, (नाशयतीति नश + णिच् + ण्वुल् । मत्स्यानां नाशकः । मदेव मत्स्यभक्षकत्वमस्य तथात्वम् ।) कुररपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥ मत्स्यनाशकशैरि च ॥

मत्स्यनाशनः, पुं, (नाशयतीति नश + णिच् + ल्युः । मत्स्यस्य नाशनः ।) कुररपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥

मत्स्यपित्ता, स्त्री, (कटुरौहिणी । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (तथा चास्याः पर्य्यायाः ।

"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अप्रीका मत्स्यपक्षला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता कोशवृक्षा रोहिणी कटु-
रोहिणी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मत्स्यबन्धी, [न्] पुं, (मत्स्यान् बन्धं धर्त्तुं शीलमस्य । मत्स्य + बन्ध + इनिः ।) धीवरः । यथा,

"केवर्त्तो धीवरो दासो मत्स्यबन्धी च
जालिकः ॥"

इति हलायुधः ॥"

("अथाम्बोदुन्दुर्यमकिङ्करार्भमेमस्यबन्धिभिः
प्रभात आगत्य जालैरात्तादनो हृदः ।"

इति पद्मतन्त्रे । ५ । २६ ।)

मत्स्यबन्धिनी, स्त्री, (मत्स्यबन्धिन् + स्त्रियां ङीप् ।) मत्स्यधानी । इति हलायुधः ॥

मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यरङ्ग । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मात्स्यरङ्गपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥

मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यान् रङ्गति भक्षणार्थं तत्समीपं गच्छतीति । मत्स्य + रङ्गि + घञ् ।) पक्षिविशेषः । माछरাঙ্গা इति भाषा । (यथा,

"त्रिभुवनविदितो हा मत्स्यरङ्गः कलङ्कः ॥"

इत्युद्भटः ॥)

तत्पर्य्यायः । भस्माङ्गी २ जलमद्गुः ३ मार्गोत्थकः ४ । इति हारावली ॥ मत्स्याशनः ५ मीनरङ्गः ६ मत्स्यरङ्कः ७ सुचित्रकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यराजः, पुं, (मत्स्येषु राजा श्रेष्ठः समासान्तष्टच् ।) रोहितमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विराटराजः ।

("तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।"

इति महाभारते । ४ । ६८ । २१ ।)

मत्स्यविद्या, स्त्री, कटुका । इति वैद्यकम् ॥

मत्स्यवेधनं, क्लीं, (मत्स्योविध्यतेऽनेनेति मत्स्य + विध + करणे ल्युट् । मत्स्यानां वेधनमिति वा ।) वडिशम् । इत्यमरः । २ । १० । १६ ॥

मत्स्यवेधनी, स्त्री, (मत्स्यवेधन + ङीप् ।) मद्गुपक्षी । इति जटाधरः ॥ वडिशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यसन्तानिकः, पुं, (मत्स्यानां सन्तानिकात्र ।) मत्स्यशयनविशेषः । यथा,—

"दग्धोऽङ्गारे सम्भवणो वेणुवारैरुपस्कृतः ।
शुष्कः कटुतैलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्स्योद

मत्स्याक्षी, स्त्री, (मत्स्यानां अक्षीणीव अक्षीणि पृथ्वरूपाणि चक्षूंषि यस्याः । मत्स्याक्षि + "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्च ।" ५ । ४ । ७३ । इति षच् ङीष् च ।) ब्राह्मी । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥ मा च सोमलतायाम् । ब्राह्मीशाकं इति केचित् । इति भरतः ॥ यथा,

"ब्राह्मी वयस्या मत्स्याक्षी सोमानी सोम-
वल्लरी ।
मत्स्याक्षी शिखिशिखा वृत्तदोग्धत्रयापहा ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

छिल्लमोचिका । ब्राह्मीशाकः । इति रत्नमाला ॥

(गण्डदूर्व्वायाः पर्य्यायो यथा,—

"गण्डदूर्व्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाशकः ॥"

मत्स्यादनी ॥ तत्पर्य्यायो गुणाश्च यथा ।

मछिछी कुकुमकछी ज्याहतिश्च । इति लोके ।

"मत्स्याक्षी वाह्निका मत्स्यगन्धा मत्स्यादनीति च ।
मत्स्याक्षी गुरिणी पित्ता कुष्ठपित्तकफास्रजित् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मत्स्याक्षी, स्त्री, (मत्स्यानां अक्षमिवाक्षं यस्याः ।) छिल्लमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मत्स्यादनी, स्त्री, (मत्स्यैरद्यते इति मत्स्य + अद + ल्युट् गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च पर्य्यायः ॥

"जलपिप्पलिकाभिख्या शारदी शकुलादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि
कीर्त्तिता ॥"

मत्स्याक्षी । मछिछी इति लोके ॥ तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।

"मत्स्याक्षी वाह्निकामत्स्यगन्धा मत्स्यादनीति च ।")

मत्स्याशनः, पुं, (मत्स्यानश्नातीति मत्स्य + अश + ल्युः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मत्स्यभक्षके त्रि ॥

मत्स्या, स्त्री, (मत्स्य + जाते र्ङीष् ।) स्त्रीमत्स्यजातिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

मत्स्योदरी, स्त्री, (मत्स्यस्य उदरं उत्पत्तिस्थानं यस्याः । मत्स्यगर्भे जातत्वादस्यास्तथात्वम् ।) सत्यवती सा च श्याममाता । इति जटाधरः ॥ (यथा देवीभागवते । २ । १ । ३८ ।

"कालिका वसुना दत्ता तरसा कालजोविने ।
नाम्ना कालीति विख्याता तथा मत्स्यो
दरीति च ॥")

(मत्स्या उदरे गर्भे यस्याः ।) कामोत्स्यतीर्थविशेषः ॥ यथा,—

"कैलासाद्रेः समायाता सप्तकोटिमिता प्रभो ! ।
दुर्गाणि ते: कृतानीह सप्तस्वर्गसमानि च ॥
सद्वाराणि सयत्नानि कवाटविकटानि च ।

मथितं

कोटिकोटिभटान्यानि सर्व्वाह्निसहितान्यपि ॥
ततः शैलं महादुर्गं तैः कामीपरितः कृतम् ।
परिखा निष्कृतालिप्ता मत्स्योदर्य्या जलाविला ॥
मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरा पुनः ।
तस्य तीर्थं महत् ख्यातं मिलितं गाङ्गवारिणि ॥
यदा संहारमार्गेण गङ्गाम्भः प्रसरेदिह
तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् ॥
सूर्य्याचन्द्रमसोः पर्व्व तदा कोटिगुणं भवेत् ।
सर्व्वपर्व्वाणि तत्रैव सर्व्वतीर्थानि तत्र वै ।
तत्रैव सर्व्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ॥
मत्स्योदर्य्याश्च ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः ।
कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुरुदरे पुनः ॥
अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् ।
परितः स्वर्धुनीवारि संसारे परिवीक्ष्यते ॥
मत्स्योदर्य्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः ।
कृत्वापि बहुपापानि नैक्षन्ते भास्करेः पुरीम् ॥
किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः ।
यदि मत्स्योदरीं स्नाताः कृतो गर्भभयं ततः ॥
यत्र यत्र स्थिरं लिङ्गानि नृदेवर्षिकृतान्यपि ।
तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य मुक्तास्तो मोक्षभाजनम् ॥
सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवःस्वर्गतान्यपि ।
न समानि परं तानि कोट्यंशेनापि निश्चितम् ॥
इदं तीर्थं कृतं तेन विभो ! कैलासवासिना ।
गणाधिपेन सुमहत् सुमहोदरकर्म्मणा ॥"

इति कामीखण्डे ६६ अध्यायः ॥

मथ इ कृत्सि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-वधे-सक०-क्ङिति अक०-सेट् ।) इ मन्थति । कृत्सौ वधक्रीडौ । इति दुर्गादासः ॥

मथ ज ए गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ज मन्थः मथः । ए अमन्थीत् । इति दुर्गादासः ॥

मथनं, क्लीं, (मथ्यते इति मथ + भावे ल्युट् ।) विलोडनम् । मथ्नोया इति भाषा । यथा,—

"काहं मन्दमतिः क्वेदं मथनं क्षीरवारिधेः ।
किं तत्र परमाणुर्वै यत्र मज्जति मन्दरः ॥"

इति भागवते । २ । ७ । १ । टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अस्य विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३६ । १० ।

"ऐरावतमहामेघैश्च श्यामैर्यं शैरिरं तथा ।
वायव्यं मथनं नाम कापालमथ किङ्करम् ॥")

मथनः, पुं, (मथति रोगानिति मथ + कर्त्तरि ल्युः ।) गणिकारिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (मथनकारके, त्रि । क्षैरिमथनसुखमधन्याहिदर्शनात् ।)

मथितं, क्लीं, (मथ + क्तः ।) निर्ज्जलघोलम् । इत्यमरः । २ । ६ । १५३ । यथा, शुश्रुतसंहितायाम् । ५० । २६ ।

"क्षारं कदल्यामथितेन युक्तं
दिनोषिते पायितमाशयं यत् ॥")

अस्य गुणाः । कफपित्तनाशकत्वम् । रोचनत्वम् । धातुपुष्टिदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विलोडिते, त्रि ॥ (तथा च पर्य्यायान्तरं प्रकारान्तरञ्च यथा,—

"घोलन्तु मथितं तक्रमुदश्वित्कुच्छिकापि च ।

सप्तरं निर्ज्जलं घोलं मथितस्त्वमरोदकम् ॥
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदास्विच्चर्द्धवारिकम् ।
छच्छिका सारहीना स्यात् स्वच्छा प्रचुर-
वारिका ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥
"सप्तरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्ज्जितम् ।"
इति च हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥)

मथुरा, स्त्री, (मथ्यते पापराशिर्यया इति । मथ + "मन्दिवाशीत्यादि ।" उणा० । १ । ३६ । इति उरच् ।) स्वनामख्यातपुरी । अधुना आगरा इति ख्यातस्याग्यवणस्य नगरम् । (यथा, रघौ । ६ । ४८ ।

"यस्यावरोधस्नानानां
प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।
कालिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति ॥")

तत्पर्य्यायः । मधुपद्मम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुपुरी ३ मधुरा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
सा च मोक्षदायकतीर्थम् । यथा,—

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अव-
न्तिका ।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥
अयोध्या रामनगरी मथुरा कृष्णपालिता ।
गतास्तु पृथिवीमध्ये न गमिष्यन्ति कदाचन
श्रीरामधनुरग्रस्था अयोध्या सा महापुरी ।
मथुरा केशवोत्तप्तसुदर्शनविधारिता ॥"

इत्यादिभूतशुद्धितन्त्रम् ॥*॥

तत्र विष्णुदर्शनमाहात्म्यं यथा,

"यज्ञेश्वरमुखादस्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तम ! ।
ज्येष्ठामूलासमे पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ॥
समभ्यर्च्चाच्युतं सम्यक् मथुरायां समाहितः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
कश्चिद्स्नातकुले जातः कालिन्दीसलिलाप्लुतः ।
अर्च्चयिष्यति गोविन्दं मथुरायामुपोषितः ॥
ज्येष्ठामूलासिते पक्षे येनैवं वयमप्युत ।
पराह्णद्विमवाप्स्यामस्तारिताः सकुलोद्भवैः ॥"

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥*॥

तस्या माहात्म्यं यथा,—

वराह उवाच ।

"न विद्यते च पाताले नान्तरीक्षे न मानुषे ।
समत्वं मथुराया हि प्रियं मम वसुन्धरे ! ॥"

भूम उवाच ।

"तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रणम्य शिरसा तदा ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पृथ्वी वचनमब्रवीत् ॥

पृथिव्युवाच ।

पुष्करं नैमिषं चैव पुरी वाराणसी तथा ।
यता स्थिता महाभाग ! मथुरां किं प्रशंससि ॥

वराह उवाच ।

शृणु कार्त्तस्वने वसुधे ! कथ्यमानं मयानघे ! ।
मथुरेति च विख्यातं नास्ति चैवं परं मम ।
सा रम्या च सुगुप्ता च जन्मभूमिः प्रिया मम ॥
शृणु देवि ! यथा स्तौमि मथुरां पापहारि-
णीम् ।
तस्यां वासी नरो याति मोक्षं नास्यत्र संशयः ॥
महामाघ्यां प्रयागे तु यत् फलं लभते नरः ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां दिने दिने ॥
कार्त्तिक्यामेव यत् पुण्यं पुष्करे तु वसुन्धरे ! ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां दिने दिने ॥
पूर्णे वर्षशते तु वाराणस्यान्तु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां क्षणेन हि ॥
मथुरायाञ्च परित्यज्य योऽन्यत्र कुरुते रतिम् ।
स मूढो भ्रमति संसारे मोहितो मायया मम ॥
यः शृणोति वरारोहे ! माथुरं मम मण्डलम् ।
अन्योन्योच्चारितं श्लोकं सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।
मथुरायां गमिष्यन्ति सप्ते चैव जनार्द्दने ॥
मथुरां समनुप्राप्य आर्द्रं कृत्वा यथाविधि ।
लभते यान्तीह पितरो यावत् स्थित्यजलप्लवे ॥
ये वसन्ति महाभागे ! मथुरामितरे जनाः ।
तेऽपि यान्ति परां सिद्धिं मत्प्रसादान्न संशयः ॥
कुब्जाम्रके श्रीकरवे मथुरायां विशेषतः ।
विना सांख्येन योगेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
मथुरायां महापुर्य्यां ये वसन्ति शुचिव्रताः ।
बलिभिक्षाप्रदातारो ये वा ते नरविग्रहाः ॥
भविष्यामि वरारोहे ! द्वापरे युगसप्तमे ।
ययातिभूपवंशाच्च क्षत्रियः कुलवर्द्धनः ॥
भविष्यामि वरारोहे ! मथुरायां न संशयः ।
मूर्त्तिं चतुर्विधां कृत्वा स्थास्यामि ऋषिभिः
स्तुतः ॥
स्थास्यामि वत्सरूपेण वृक्षेषु कृतनिश्चयः ।
एका चन्दनसङ्काशा द्वितीया कनकप्रभा ॥
अशोकसदृशा चान्या अन्या नीलोत्पलप्रभा ।
तत्र गुह्यानि नामानि भविष्यन्ति मम प्रिये ! ॥
पुण्यानि च पवित्राणि संसारोच्छेदनानि च ।
यत्राहं घातयिष्यामि द्वात्रिंशति वसुन्धरे ! ॥
दैत्यान् घोरान् महाभागे ! कंसादीन् घोर-
दर्शनान् ।
यमुना यत्र सुवहा नित्यं सन्निहिता ध्रुवम् ॥
वैवस्वतस्वसा रम्या यमुना यत्र विश्रुता ।
तां नदीं यमुनां गङ्गां प्रयागे सङ्गविश्रुताम् ॥
गङ्गाशतगुणा पुण्या मथुरे मम मण्डले ।
यमुना विश्रुता देवि ! नाम कार्य्या विचारणा ॥
तत्र तीर्थानि गुह्यानि भविष्यन्ति ममानघे ! ।
येषु स्नानपरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
अथात्र मुच्यते प्राणान् मम कर्म्मपरायणः ।
न जायते स मर्त्येषु जायते च चतुर्भुजः ॥
अविमुक्ते नरः स्नातो मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
तथात्र मुच्यते प्राणान्मम लोकं स गच्छति ।
विश्रान्तिसंज्ञकं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
यस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्वतीर्थेषु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! दृष्ट्वा देवं गतश्रमम् ॥
न च यज्ञैर्न तपसा न ध्यानैर्न च संयमैः ।
तत् फलं लभते देवि ! स्नातो विश्रान्तिसंज्ञके ॥
कालत्रयस्थं वसुधे ! यः पश्यति गतश्रमम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणं हरेः तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥
अस्ति चान्यत् परं गुह्यं सर्व्वसंसारमोक्षणम् ।
यस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
प्रयागं नाम तीर्थन्तु देवानामपि दुर्लभम् ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
इन्द्रलोकं समासाद्य नरो वै तत्र मोदते ।
अथात्र मुञ्चते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
तथा कनखलं तीर्थं नाम गुह्यं परं मम ।
स्नानमात्रेण तत्रापि नाकपृष्ठे स मोदते ॥
अस्ति लोके परं गुह्यं सिद्धकं नाम नामतः ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥
अस्मिंस्तीर्थे पुराकल्पे तक्षकेण वसुन्धरे ! ।
पाञ्चालविषये देवि ! काम्पिल्ये च पुरोत्तमे ॥
धनधान्यसमायुक्तं ब्रह्मदत्तेन पालितम् ।
तस्मिंस्तु वसते देवि ! सिद्धको नाम नामतः ॥
तस्मिंस्तु वसतस्तस्य नाधिपस्य पुरोत्तमे ।
कालेन महता तस्य कुटुम्बः क्षयमागतः ॥
क्षीणे कुटुम्बे तु तदा सुभृशं दुःखपीड़ितः ।
सर्व्वसङ्गपरित्यागी यो गच्छन् मथुरापुरीम् ॥
ब्राह्मणावसथे सोऽपि वसमानो वसुन्धरे ! ॥
तत्र कर्म्मगतं कृत्वा स्नात्वैव यमुनां नदीम् ।
तत्र दानञ्च कुरुते नित्यकालं दृढ़व्रतः ॥
ततः कालेन महता पञ्चत्वं समुपागतः ।
तस्य तीर्थप्रभावेण जातोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
तस्मिन् वरारुहे देवि ! ब्राह्मणो योगिनां वरः ।
जातिस्मरो महाप्राज्ञो विष्णुभक्तो वसुन्धरे ! ॥
तस्य तीर्थप्रभावेण प्राप्ता मुक्तिः सुदुर्लभा ॥
ततः परं सूर्य्यतीर्थं सर्व्वपापप्रमोचनम् ।
वैरोचनेन बलिना सूर्य्यस्त्वाराधितः पुरा ॥
भयराज्येन बलिना धनकामेन वै पुरा ।
ऊर्द्ध्वबाहुर्निराहारस्तप्तवानुत्तमं तपः ॥
साग्रं संवत्सरं देवि ! ततः कामवाप्तवान् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् तृमणिः प्रत्यभाषत ॥
किं कारणं बले ! ब्रूहि तपस्तप्तं महत्तपः ॥"

बलिरुवाच ।

"भयराज्योऽस्मि देवेश ! पातालेऽहं निवासाम्यहम् ।
विनाशेऽपि विहीनस्य कुटुम्बभरणं कुतः ॥
सकुटाम्बस्य वै सूर्य्य ददौ चिन्तामणिं ततः ।
चिन्तामणिं ममासाद्य पातालमगमन्मदा ॥
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
तत्रापि मुञ्चते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! राजसूयफलं लभेत् ॥
यत्र ध्रुवेण सन्तप्तं इच्छया परमं तपः ।
अत्र वै स्नानमात्रेण ध्रुवलोके महीयते ॥
तत्रापि मुञ्चते प्राणान् मम लोके महीयते ॥
ध्रुवतीर्थं च वसुधे यः आर्द्रं कुरुते नरः ।
पितॄंस्तारयते सर्व्वान् पितृपक्षे विशेषतः ॥
दक्षिणे ध्रुवतीर्थस्य तीर्थराजं प्रकीर्त्तितम् ।

तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ।
तत्राथ मृच्यते प्राणान्मम लोकं स गच्छति ॥
तद्वत्तीर्थे महादेवि ! ऋषितीर्थं परं मम ।
तत्र स्नातो नरो देवि ! ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥
अथात्र मृच्यते प्राणान्मम लोके महीयते ।
इत्यृषितीर्थस्य मोक्षतीर्थं परं मम ॥
स्नानमात्रेण वसुधे ! मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
तत्राथ मृच्यते प्राणान् मम लोके महीयते ॥
तत्रैव कोटितीर्थं हि तीर्थानामपि दुर्लभम् ।
तत्र स्नानेन दानेन मम लोके महीयते ॥
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा सप्तद्वीपेश्वरो भवेत् ।
तारिताः पितरस्तेन तथैव प्रपितामहाः ॥
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मलोके महीयते ।
तत्रैव वायुतीर्थन्तु पितॄणामपि दुर्लभम् ॥
पिण्डं दद्यात्तु वसुधे ! पितृलोकं स गच्छति ।
गयापिण्डप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ॥
तत् फलं लभते देवि ! ज्येष्ठे दानान्न संशयः ।
द्वादशैतानि तीर्थानि देवानां दुर्लभानि च ॥
स्नानं दानं जपो होमः सहस्रगुणितं भवेत् ।
एषां स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
श्रुत्वा तीर्थस्य माहात्म्यं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥"

इत्यादि वराहपुराणे मथुरातीर्थप्रभावः ॥*॥

इतः प्रभृति सप्तविंशाध्यायेषु मथुरामाहात्म्यं ज्ञेयम् ॥

मथुरेशः, पुं, (मथुरायाः ईशः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥

मथुरा, स्त्री, (मथ् + बाहुलकात् ऊरः टाप् ।) मथुरा । इति हिरूपकोषः ॥

मद, इ ऽ स्वप्ने । आद्ये । मदे । मोदे । स्तुतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-स्वप्ने आद्ये मद मोदे अक०-स्तुतौ गतौ च सक०-सेट् ।) मन्दते । ऽ मन्दते जनः स्वपिति जड़ो भवति माद्यति मोदते स्तौति गच्छति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मद, ई भ य इर् शि हर्षे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (दिवा०-पर०-अक० सेट् ।) ई शि मत्तोऽस्ति । भ य माद्यति । इर् अमदत् अमादीत् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ऽ इत्यत्र । इति दुर्गादासः ॥

मद, क ऽ ल्लप्रियोगे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (चुरा०-आत्म० सक०-सेट् ।) क ऽ मनो माद्यते यस्य घ्राणाभ्यासरसायनात् । इति दुर्गादासः ॥

मद, म गर्वे । ग्लेपने । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट ।) गर्वोऽहङ्कारः । ग्लेपनं दैन्यम् । म मदयति नीचं सम्पत्तिः । मदयति शूरं शूरः । इति दुर्गादासः ॥

मदः, पुं, (मदयतीति । मद् + अच् ।) हस्तिगण्डजलम् । (यथा, भारवौ । २ । १८ ।
"मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः
करिभिर्नेतयते स्वयं हतैः ।")

तत्पर्य्यायः । दानम् २ ॥ (मद्यते इति । मद् + "मदोऽनुपसर्गे ।" ३ । ३ । ६७ । इति अप् ।) हर्षः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।
"उप नः सवना गहि सोमपाः पिबा गोदा इदेवतो मदः ॥" "मदो हर्षः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।) तत्पर्य्यायः । आमोदः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ।) रेतः । कस्तूरी । (पर्य्यायो यथा,—
"मृगनाभिर्मृगमदो मदः कस्तूरिकाख्यजः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
रोगविशेषः । उन्मादस्य प्रथमावस्थायां यथा,
"स चापरश्चन्दनरुग्मदं ज्ञां बिभर्त्ति च ।"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चये उन्मादाधिकारे ॥
विशेषोऽस्य यथा —
यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा दोषांशैः कुपिता मलाः ॥
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥
मदमूर्च्छाक्षयसंन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गौषधाप्तिषु ॥
दुर्ब्बलस्यैतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विक्षोभयन् जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा ॥
पित्तमेवं कफस्थेयं मनो विक्षोभयन् नृणाम् ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषाच्च वक्ष्यते ॥
स्वप्नानल्पद्रुताभाषश्चलसर्वेन्द्रियेहितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षताम्रारुणाकृतिम् ॥
सक्रोधप्रलपाभाषं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥
स्वल्पसम्बन्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥
सर्व्वाण्यैतानि रूपाणि सन्निपातजिते मदे ।
जायन्ते घ्राम्यति त्वापु मदो मद्यमदाकृतिः ॥
यश्च मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्व्व एते मदास्तेषु वातपित्तकफाश्रयात् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्व्विंशोऽध्याये ॥)
गर्व्वः । इति मेदिनी । दे, १९ ॥ (यथा, भारवौ । २ । ४६ ।
"मदमानममुह्यतं नृपं
न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता ॥")
मद्यम् । क्लेशम् । मत्तता इति यावत् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । ४७ ।
"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।"
"तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥")
मदः । कल्याणवस्तु । इति धरणिः ॥ * ॥
मदलक्षणं यथा,—
"अहं महात्मा धनवान् मत्तुल्यः कोऽस्ति भूतले ।
इति यज्जायते चित्तं मदः प्रोक्तः स कोविदैः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
तस्य उत्पत्तिर्यथा ।
"बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः ।"
इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥
(दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।
"असिलोमा सुकेशी च शठश्च बलको मदः ॥"

मदकटः, पुं, (मदं कटति प्रकटयतीति । कट् + अच् ।) षण्डः । षाँड् इति भाषा ॥ यथा । इड्वरो इट्वरी गोपतिः षण्डो वृषो मदकटो वृषलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२५ ॥
मदकलः, पुं, (मदेन कलोऽव्यक्तमधुरध्वनिर्यस्य ।) मत्तहस्ती । तत्पर्य्यायः । मदोत्कटः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ अथकलापी । इति शब्दरत्नावली ॥ महाशब्दवाचिनि च । इति मेदिनी । ले, १५६ ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के ।
"मदकलमयूरकण्ठच्छविभिरवकीर्णानि ।")
मदगन्धः, पुं, (मदस्य दानस्येव गन्धोऽस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणन्तु सप्तच्छदशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
मदगन्धा, स्त्री, (मदः मादनः गन्धोऽस्याः ।) मदिरा । अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदघ्नी, स्त्री, (मदं मत्ततां हन्तीति । मद् + हन् टक् ङीप् ।) प्रतिका । इति जटाधरः ॥
मदनः, पुं, (मदयतीति । मद् + णिच् ल्युः ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥
तस्य नाम्नां युत्पत्तिर्यथा । ऋषय ऊचुः ।
"यस्मात् प्रमथ्य चेतस्त्वं जातोऽस्माकं तथा विधेः ।
तस्मान्मन्मथनाम्ना त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि ॥
जगत्सु कामरूपत्वं त्वत्समो न हि विद्यते ।
अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ॥
मदनाम्मदनाख्यस्त्वं ग्लपोर्दर्पात् सदर्पकः ।
तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥"
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥
ब्रह्मणस्तस्योत्पत्तिर्यथा, —
"प्रहृष्टमानसः पुत्तं कन्यैकाञ्च ससर्ज्ज ह ।
हृष्टस्य कामिनः पुत्रः कामदेवो बभूव ह ॥
कन्या षोड़शवर्षीया रत्नभूषणभूषिता ॥
उवाच पुत्रं स विधिः सुदीप्तं पुरतः स्थितम् ।
दुर्निवार्य्यं मत्कलांशं स्वात्मारामं मनोहरम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
स्त्रीपुंसोः क्रीड़नार्थाय सुदा त्वञ्च विनिर्म्मितः ।
हृदि योगेन सर्व्वेषामधिष्ठानं करिष्यसि ॥
सम्मोहनं समुद्दीप्तबीजं स्मित्तिकारणम् ।
उन्मत्तबीजं स्खलनं ग्रन्थचेतनहारकम् ॥
प्रगृह्येतान्मया दत्तान् सर्व्वान् सम्मोहनं कुरु ।
दुर्निवार्य्यो मम वराद्भव वत्स ! भवेषु च ॥
बाणान्दत्त्वेवमुक्त्वा च प्रहृष्टश्च जगद्विधिः ।
दृष्ट्वा वाचं दुहितरं वरं दातुं समुद्यतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ॥
(योगाचार्य्यरूपः शिवस्यावतारविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० । १—२ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"युगावर्त्तेषु सर्व्वेषु योगाचार्य्यः कलेन तु ।
अवतारांश्च सर्व्वस्य ब्रूह्यांश्च भगवन् ! वद ॥"
उपमन्युरुवाच ।
"श्वेतः सुतारो मदनः सुहोत्रः कंक एव च ॥"
महादेवः । मदयति भक्तानां मनः इति

मद + क्यु: । मनसि ज्ञानजनकत्वादस्य तथात्वम् । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६८ ।
"उन्मादो मदनः कामो रत्यर्थो रतिकरो यशः ॥"
मत्तता । वरारोहाणां कामिनीनां भावविशेषः इति यावत् । यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १३ ।
"सीधुपानेन चाल्पेन तुष्टाथ मदनेन च ।
विलासनेन्च विधिधैः प्रेक्षणीयतरा भवत् ॥"
वसन्तः । धुस्तूरः । सिक्थकम् । इति मेदिनी । मे । १०३ ॥ वृक्षभेदः । मयना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिच्छुकः२ मृच्छकुन्दः३ कण्टकी४ । इति रत्नमाला ॥ पिण्डीतकः ५ । (तथाचास्य पर्य्यायान्तरं गुणाश्च ।
"मदनः कुर्दनः पिण्डो मटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥
मदनो मधुरस्तिक्तो वीर्य्योष्णो लेखनो लघुः ।
वान्तिकृद्धिदधिष्ठरः प्रतिश्यायव्रणास्रकः ॥
रूक्षः कुष्ठकफानाहशोथगुल्मव्रणापहः ॥"
धुस्तूरार्थे पर्य्यायो यथा,—
"धत्तूरधूर्तधुस्तूरा उन्मत्तः कनकाह्वयः ।
शिवप्रिय कितवस्तूरी महाभीमः शिवप्रियः ॥
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुष्पकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) मरुवकः६ श्वसनः७ करहाटकः८ शल्यः९ । इत्यमरः । २ । ४ । ५२—५३ ॥ भ्रमरः । इति जटाधरः ॥ माघः । इति हेमचन्द्रः ॥ खदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मङ्गीटवृक्षः । वकुलवृक्षः । वृक्षविशेषः । मयनाफल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शुक्लः २ कैटर्य्यः ३ पिण्डः ४ धारीफलः ५ तगरः ६ करहाटः ७ पिण्डीतकः ८ श्वसनः ९ मरुवकः १० । अस्य गुणाः । वमिकारकत्वम् । सिक्तत्वम् । उष्णवीर्य्यत्वम् । लेखनत्वम् । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । कुष्ठकफानाहशोथगुल्मव्रणापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तत्स्वरूपम् । नायको नायिकायाः कण्ठे हस्तं दत्त्वा द्वितीयहस्तं तस्या मध्यदेशे दत्त्वा यदालिङ्गति । इति कामशास्त्रम् ॥ ("अथ मयनम् ।" मम् इति भाषा ।
"मयनन्तु मधूच्छिष्टं मधुशेषञ्च सिक्थकम् ।
मध्वाधारो मदनकं मधूत्थितमपि स्मृतम् ॥
मदनं मदुसुस्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।
भग्नसन्धानकृद्धातकुष्ठवीसर्परक्तजित् ॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥ मण्डलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेषः ॥ "पिच्छुको मदनः पालिन्दिरः इत्यादि ।" इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
मदनकः, पुं, (मदयतीति मद + णिच् + ल्युः स्वार्थे कः ।) दमनकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (सिक्थकार्थे क्ली । तत्पर्य्यायो यथा,—
"मयनन्तु मधूच्छिष्टं मधुशेषञ्च सिक्थकम् ।
मध्वाधारो मदनकं मधूत्थितमपि स्मृतम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मदनकाकुरवः, पुं, (मदनेन हेतुना काकुः कामजन्यो विकृतो रवः व्यस्फुटध्वनिर्यस्य ।) पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदनगोपालः पुं, (मदनश्चासौ गोपालश्चेति । भक्तिचित्तोन्मादकारित्वादस्य तथात्वम् ।) श्रीकृष्णः । यथा,—
"वन्दे मदनगोपालं कैशोराकारमद्भुतम् ।"
इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥
मदनचतुर्दशी, स्त्री, (मदनोत्सवात्मिका चतुर्दशी ।) चैत्रशुक्लचतुर्दशी । यथा । अथ मदनचतुर्दशी तत्र मदनस्य पूजा कार्य्या । स्कन्दपुराणसौराणमयोः ।
"मधुमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
प्रोक्ता मदनभुक्तीति सिद्धिदा तु महोत्सवे ॥
पूजयिष्यन्ति ये मर्त्यास्तदङ्गभवपल्लवैः ।
ते यान्ति परमं स्थानं मदनस्य प्रभावतः ॥
चैत्रे मासि चतुर्दश्यां मदनस्य महोत्सवः ।
जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्नृणाम् ।
भगवांस्तुष्यते कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥
बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् ।
न मानयन्ति ये पञ्च मादनं मानवाधमाः ।
तेषां पुण्यं फलं दत्तं मया ते चैत्रमासिकम् ॥
देवलः ।
चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छ्रवसन्निधौ ।
पिशाचत्वं न तस्य स्यात् गङ्गायाश्च विशेषतः ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
मदनचयोदशी, स्त्री, (मदनपूजार्था चयोदशी ।) चैत्रशुक्लत्रयोदशी । तत्र मदनस्य व्रतं कर्त्तव्यम् । यथा भविष्ये ।
"चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् ।
कृत्वा संपूज्य विधिवद्वीजयेद्व्रजनेन तु ॥
तत्र सन्तुष्टितः कामः पुत्रपौत्रविवर्द्धनः ।
कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
रतिप्रीतिसमायुक्तो त्रयोऽकमगिभूषितः ॥"
दमनो दमनकवृक्षः । सन्तुष्टितः प्रीणितः । कामदेवध्यानन्तु ।
"चापपुष्पक कामदेवो रूपवान् विश्वमोहनः ।"
तत्र स्तुतिमन्त्रः ।
"पुष्पधन्वन् ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते मीनकेतन ! ।
सुरीणां लोकपालानां धैर्य्यच्युतिकृते नमः ॥
माधवात्मज ! कन्दर्प ! सम्बरारे ! रतिप्रिय ! ।
नमस्तुभ्यं जितार्घेषभुवनाय मनोभुवे ॥
आधयो मम नश्यन्तु व्याधयश्च शरीरजाः ।
सम्पदस्तामभीष्टं मे सम्पदः सन्तु मे स्थिराः ॥
नमो माराय कामाय देवदेवस्य मूर्त्तये ।
ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां मनःक्षोभकराय च ॥
एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।
भवन्ति नोपरक्तस्य तस्मिन्नब्दे कदाचन ॥"
इति तिथितत्त्वम् ॥
मदनद्वादशी, स्त्री, (मदनपूजाविषयिणी द्वादशी ।) चैत्रशुक्लद्वादशी । अत्र मदनव्रतं कार्य्यम् । यथा,
ऋषय ऊचुः ।
"श्रोतुमिच्छामहे सूत ! मदनद्वादशीव्रतम् ।
सुतानेकोनपञ्चाशत् येन लेभे दितिः पुनः ॥
सूत उवाच ।
यद्वशिष्ठादिभिः पूर्ब्बं दितेः कथितमुत्तमम् ।
विस्तरेणैतदेवेदं मत्सकाशान्निबोधत ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रतः ।
स्थापयेद्व्रणं कुम्भं सितवस्त्रयुगच्छदम् ॥
नानाफलयुतं तद्वद्दिव्यचन्दनचर्चितम् ।
सितवस्त्रयुगच्छन्नं सितचन्दनचर्चितम् ॥
नागाभ्यफलापेतं महिरण्यञ्च पूजितम् ।
ताम्रपात्रं शुभोपेतं तस्योपरि निवेदयेत् ॥
तस्मादुपरि कामस्य कदलीदलसंस्थितम् ।
कुर्य्याच्छर्करयोपेतां रतिं तस्य च वामतः ॥
गन्धर्वं तत्र दद्यात् गीतवाद्यञ्च कारयेत् ।
तदभावे कथां कुर्य्यात् कामकेलिवयोनरः ॥
कामनाम्ना घृतेनैनं स्नापयेद् गुडवारिणा ।
शुक्लपुष्पाक्षतैस्तिलैरर्च्चयेत्तमधूसूदनम् ॥
कामाय पादौ संपूज्य जंघे सौभाग्यदाय च ।
ऊरू मारायेति पुनर्मथायेति वै कटिम् ॥
स्वच्छोदरायेत्युदरं अनङ्गायेत्युरो हरेः ।
सुखं पञ्चशरायेति बाहू पञ्चशराय वै ॥
नमः सर्व्वात्मने मौलिमर्च्चयेदिति केशवम् ।
ततः प्रभाते तं कुम्भं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या स्वयञ्च लवणाहते ।
भुक्ताय दक्षिणां दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
प्रीयतामत्र भगवान् कामरूपी जनार्द्दनः ।
हृदये सर्व्वभूतानामात्मा यो विधीयते ॥
व्रतेन विधिना सर्व्वं मासि मासि समाचरेत् ।
उपवासी त्रयोदश्यामर्च्चयेद् विष्णुमव्ययम् ॥
फलमेकञ्च संप्राश्य द्वादश्यां भक्तले स्वपेत् ।
ततस्त्रयोदशे मासि घृतं धेनुसमन्वितम् ॥
शय्यां दद्यादनङ्गाय सर्व्वोपस्करसंयुताम् ।
काञ्चनं कामदेवञ्च शुक्लां गाञ्च पयस्विनीम् ॥
वासोभिर्भूषणैर्दाम्पत्यं पूज्य शक्त्या विभूषणैः ।
शय्यां गवादिकं दद्यात् प्रीयतामत्र देवेश ॥
होमं शुक्लैस्तिलैः कुर्य्यात् कामनामानि कीर्त्तयन् ।
गव्येन सर्पिषा चैव पायसेन च धर्म्मवित् ॥
विप्रेभ्यो भोजनं दद्यादित्युक्ताविधिवर्জ্জितः ।
इत्थं दत्त्वा व्रतार्थी दद्यात् पुष्पमालाञ्च शक्तितः ॥
यः कुर्य्यादिधिनानेन मदनद्वादशीमिमाम् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः प्राप्नोति हरिसाम्यताम् ।
इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यञ्च समश्नुते ॥"
इति मत्स्यपुराणे ७ अध्यायः ॥
मदनपाठकः, पुं, (मदनं तद्दीपकं पठतीति । पठ + ण्वुल् । स्वरेण कामोद्दीपनात्तथात्वम् ।) कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदनमोहनः, पुं, (मदन उन्मादकश्चासौ मोहनश्चेति कर्म्मधारयः । मुह् + णिच् ल्युः ।) श्रीकृष्णः । यथा,—

"वन्दे मदनगोपालं केशोराकारमद्भुतम्।
यमाकर्ण्यापनोद्धिन्ने श्रीमन्मदनमोहनम्॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायः॥

मदनशलाका, स्त्री, (मदनोद्दीपिका शलाकेव। अस्याः कामोद्दीपकत्वात्तथात्वम्।) कामोद्दीपकौषधम्। सारिकापक्षी। इति मेदिनी। के, २५५। कोकिला। इति शब्दरत्नावली॥

मदनसारिका, स्त्री, (मदनोद्दीपनाय सारिका।) पक्षिभेदः। सालिक इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शलाका २ सारिका ३ चित्रलोचना ४ कुमारी ५। इति जटाधरः॥

मदना, स्त्री, (मदयति मत्तां जनयतीति। मद्+णिच्+ल्युः। यद्वा, माद्यति अनया। मद्+ल्युट्। स्त्रियां टाप्।) सुरा। इति हेमचन्द्रः। ३। ५६७॥

मदनाङ्कुशः, पुं, (मदनस्य कामस्य अङ्कुश इव।) लिङ्गम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नखम्। इति कामाङ्कुशशब्ददर्शनात्। यथा,—
"कामाङ्कुशाङ्कुशितकामिमनङ्गजेन्द्रे।"
इति शुभाङ्गे कालिदासः॥

मदनायक, पुं, (मदनं उन्मादकं अयं शिरोभागो यस्य।) कोद्रवः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य कोद्रवशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

मदनायुधः, पुं, (मदनस्यायुधः।) भगम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

मदनायुषः, पुं, (मदनस्यायुर्जीवनं इव समामास्योऽच। निपातनात् साधुः।) कामवर्द्धकत्वात्तथात्वम्। कामवृद्धिचुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदनालयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन्निति ला+ली+अधिकरणे अच्। मदनस्यालयः।) षण्मासमासः।) भगम्। मदनपर्य्यायकशब्दोत्तरगृहपर्य्यायकशब्देन भगस्योक्तत्वात्। यथा,—
"स्वपुष्पैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपसि भक्तस्तव
मनुम्॥"
इति कर्पूरस्तवः॥

अन्यत्रस्यावधिसप्तमस्थानम्। तच्च जायास्थानम्। यथा,—
"सूर्य्यानुचान् क्रियवृषमृगस्त्रीकुलीरान्त्यकेऽ
दिस्थूलान्द्वयतिथिपुरान् सप्तविंशांश्च विप्रान्।
अंघ्रीनेतान् यदति यवनश्चान्त्यतुङ्गान् सुतुङ्गान्
तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् मुनीन्द्राः॥"
इति दीपिकायां मदनभवनशब्ददर्शनात्॥

मदनावस्था, स्त्री, (मदनस्यावस्था।) कामावस्था। सा तु उद्वेगरूपा। विरह इति यावत्। यथा। ततः प्रविशति मदनावस्थो राजा निःश्वस्य।
"आने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे
विदितम्।
न च निम्नादिव सलिलं निवर्त्तते मे ततो हृदयम्॥"
इत्यभिज्ञानशाकुन्तले ३ अङ्कः॥ मदनावस्थ इति राज्ञोऽत्र उद्वेगरूपा पञ्चमी कामावस्था। यदाह भरतः। उद्वेगः पञ्चमः प्रोक्त इति। सचिन्तमिति केनोपायेन मम शकुन्तलालाभो भविष्यति। इति तट्टीका॥

मदनी, स्त्री, (माद्यति अनया इति। मद्+करणे ल्युट्। स्त्रियां ङीप्।) सुरा। इति हारावली॥ कस्तूरी। अतिमुक्तकः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदनेच्छाफलः, पुं, (मदनेच्छां फलति जनयतीति अच्।) बहुरमालः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदनोत्सवः, पुं, (मदनाय उत्सवः।) उत्सवविशेषः। होलाका इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। सुवसन्तकः २। इति हारावली॥

मदनोत्सवा, स्त्री, (मदनाय उत्सवो यस्याः।) स्वर्गवेश्या। इति शब्दरत्नावली॥

मदप्रयोगः, पुं, (मदस्य प्रयोगः।) करिणां मदोद्गमः। तत्पर्य्यायः। अस्तारम्२। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मदभञ्जनी, स्त्री, (मदं उन्मत्ततां भनक्ति दूरीकरोतीति। मद+भनज्+"नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः।" ३।१।१३४। इति णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) शतमूली। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गुणादयोऽस्याः शतमूलीशब्दे ज्ञातव्याः॥)

मदयन्तिका, स्त्री, (मदयन्ती+सन्तः कन् टाप्। पूर्व्वह्रस्वश्च।) मल्लिका। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३८ अध्याये।
"त्रिफलालक् चिकटुका सुरसा मदयन्तिका।
वाथस्यारग्वधादाच्च तुल्यां कुर्य्यात् पृथक्
पृथक्॥")

मदयन्ती, स्त्री, (मद्+भ्वच्+ङीप्।) वनमल्लिका। इति रत्नमाला॥ काट्टमल्लिका इति भाषा॥ मल्लिका। इतिराजनिर्घण्टः॥ (तथाचास्याः पर्य्यायो यथा,—
"मल्लिका मदयन्ती च प्रीतभीरुश्च भूपदी।"
इतिभावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
"मदयन्त्यङ्गिजः काथस्तद्वत् समधुशर्करः।"
इति च वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे॥)

मदयित्नु, क्ली, (मदयतीति। मद्+णिच्।
"स्तनिन्धुषिपुषिगदिमदिभ्यो णीरित्नुच्।" उणा० ३। २६। इति मदि+इत्नुच्। "अयामन्ताल्वाय्येत्नुक्षणुषु।" ६।४।५५। इति णेरयादेशः।) मद्यम्। इति मेदिनी। ने, २०२॥

मदयित्नुः, पुं, (मदयतीति। मद्+णिच्।
"स्तनीति।" उणा० २। २६। इति इत्नुच्। णेरयादेशश्च।) कामदेवः। धौद्धिकः। इति शब्दरत्नावली॥ मदयुक्तः। इति मेदिनी। ने, २०२॥ मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मदविह्वलः, पुं, (मदेन विह्वलश्चलितमनाः।) मत्तहस्ती। इति शब्दचन्द्रिका॥

मदशाकः, पुं, (मदकरः शाकोऽस्य।) उपोदकी। इति राजनिर्घण्टः॥

मदसारः, पुं, (मदं सारयति दूरीकरोति। इति मद+सृ+णिच्+अण्।) तूलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदहस्तिनी, स्त्री, (मदेन हस्तिनीव।) महाकरभः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदहेतुः, पुं, (मदस्य हेतुः कारणम्।) धातकी। इति वैद्यकम्। मत्तताकारणञ्च। (मदरोगस्य हेतुः यथा,—
"यदा तु रक्तवाहीनि रसमांसवहानि च।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता
मलाः॥
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा॥
मदमूर्च्छाय संन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः।
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु॥"
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये॥)

मदस्थलं, क्ली, (मदस्य स्थलम्।) मदस्थानम्। यथा, शब्दरत्नावली।
"अवदंशः सुरापानं शुण्डापानं मदस्थलम्।"

मदस्थानं, क्ली, (मदस्य स्थानम्।) मद्यपानस्थानम्। तत्पर्य्यायः। शुण्डापानम्२। इत्यमरः। २।१०।४१।

मदाढ्यः, पुं, (मदेन मदजनकरसेन ताड्यतीति ख्यातेन आढ्यः युक्तः।) तालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादिविवृतिरस्य तालशब्दे ज्ञातव्या॥) मदयुक्ते, त्रि॥

मदाढ्या, स्त्री, (मदेन आढ्या।) लोहितभिण्टी। इति शब्दचन्द्रिका॥

मदातङ्कः, पुं, (मदजनितः आतङ्कः रोगः।) मदात्ययरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥

मदात्ययः, पुं, (मदेन अत्ययो नाशोऽस्मात्तस्मात्।) मद्यपानादिजन्यरोगविशेषः। तत्पर्य्यायः। मदातङ्कः२ पानात्ययः३ मदव्याधिः४ मदः५। इति राजनिर्घण्टः॥ अथ मदात्ययादीनां निदानमाह।
"विषस्य ये गुणा द्रष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः।
त एव मद्ये विज्ञेये तु बलवत्तराः॥
तस्मादविधिपीतेन तथा मात्राधिकेन च।
युक्तेन चाहितैरन्नैरकाले सेवितेन च॥
मद्येन खलु जायन्ते मदात्ययसुखा गदाः॥"
अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युत्पादयतीत्याह।
"निभक्तमेकान्तत एव मद्यं
निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम्।
उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारा-
नुत्पादयेच्चापि शरीरभेदम्॥
एकान्ततो नैरन्तर्य्येण विकारान् मदात्ययादीन्। शरीरस्य भेदं नाशम्॥ * ॥ मदात्ययादीनां हेत्वन्तरमाह।

"क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन
शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
आयासभाराध्वपरिश्रमेण
वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥
अत्यम्बुरूक्षावसतोदरेण
साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन ।
उष्णाभितप्तेन च संयमानं
करोति मद्यं विविधान् विकारान् ॥"

तानेव विकारान् विवृणोति ।

"पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ॥"

पानविकारान् विवृणोति ।

"पानविभ्रममथ वेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।"

तत्र मदात्ययस्य सामान्यं लक्षणमाह ।

"शरीरदुःखं बलवत् प्रमोहो हृदयव्यथा ।
अरुचिः प्रवृत्तं छर्दिश्च ज्वरः शीतोपलक्षणः ॥
शिरःपार्श्वास्थिसन्धीनां वेदना विद्यते यथा ।
जायतेऽतिबलात् जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥
उरोविबन्धः कासश्च श्वासो हिक्का प्रजागरः ।
शब्दोरुक्षम्यः कर्णाक्षिमुखरोगाश्चिरक्रियाः ॥
हृद्दिविड्भेदावुत्क्लेशो वातपित्तकफात्मकः ।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसमाश्चैव दर्शनम् ॥
लगभस्मललाटपर्णपांशुभिश्चावपूरितम् ।
प्रधर्षणं विद्विड्द्वेषं भास्तेजसाः स मन्यते ॥
आकुलानामधस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्व्वाण्येतानि लक्षयेत् ॥"

अथ मदात्ययस्य वातिकस्य निदानमाह ।

"स्त्रीग्रीष्मभयभाराध्वकर्म्मभिर्यो वातिकर्षितः ।
रूक्षात्यप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रया ॥
रूक्षं परिणतं मद्यं निघ्नं निद्रां निहन्ति च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥"

तत्र मद्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य लक्षणमाह ।

"हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रलापवान् ।
विद्याद्वातोल्बणं वातप्रायं मदात्ययम् ॥"

अथ पैत्तिकस्य निदानमाह ।

"तीक्ष्णानां मद्यमद्यस्य योऽतिमात्रं निषेवते ।
अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽत्यातपप्रियः ।
तस्योपजायते तीव्रः पित्तप्रायो मदात्ययः ॥"

अथ तस्य लक्षणमाह ।

"तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
विद्यादुरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥"

अथ श्लैष्मिकस्य मदात्ययस्य निदानमाह ।

"मधुरस्निग्धगुर्व्वाशी यः पिबत्यतिमात्रया ।
अव्यायामदिवास्वप्नप्रसक्तासनसुखैः रतः ।
मदात्ययं कफप्रायं स नरो लभते ध्रुवम् ॥"

अथ तस्य लक्षणमाह ।

"छर्द्यरोचकतृल्लासनन्द्यास्तैमित्यगौरवैः ।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥"

अथ सान्निपातिकस्य मदात्ययस्य निदानं लक्षणञ्चाह ।

"त्रिदोषहेतुभिः सर्व्वैः सर्व्वैर्लिङ्गैर्मदात्ययः ॥"

अथ परमदमाह ।

"श्लेष्मोत्क्लेशोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च
विण्मूत्रसङ्गित्वमथ तन्द्रिरोचकश्च ।
लिङ्गं परस्य तु मदस्य बहवः सङ्गता
स्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥"

तन्द्रिस्तन्द्रा ॥ * ॥ पानाजीर्णमाह ।

"आध्मानमूरुग्रहमथोद्गिरणं विदाहः
पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि ।"

उद्गिरणं वान्तिः उद्गारो वा । पीथः इति पानं मद्यम् ॥ * ॥ पानविभ्रममाह ।

"क्षुद्रान्त्रशोषकफसंक्षयकण्ठधूम-
मूर्च्छाविभीष्वरशिरोरुजनप्रदेहाः ।
द्वेषः सुरान्नविकृतेषु च तेषु तेषु
तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेषु धीराः ॥"

कण्ठधूमः कण्ठाद्धूमनिर्गम इव । प्रदेहः कफेन लिप्तास्यता । द्वेषः सुरान्नविकृतेषु सुराविकारेषु अन्नविकारेषु च द्वेषः ।

अखिलेषु मद्यविकारेषु ॥ * ॥ असाध्यानां मदात्ययादीनां लक्षणमाह ।

"हीनोत्तरोष्ठमतिपीतमसद्दाहं
तैलप्रभास्यमतिपानहतं त्यजेच्च ।
शिष्टोष्ठदन्तमसितस्रुतथापि नीलं
पीतं च यस्य नयनं रुधिरप्रभं च ॥
हिक्का ज्वरो वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः
कासभ्रमावपि च पानहतं त्यजेत्तम् ॥"

अथ मदात्ययादीनां चिकित्सा ।

"मदोत्थानान्तु रोगाणां मद्यमेव हि भेषजम् ।
यथा दहनदग्धानां दहनस्वेदनं हितं ।
मिथ्यातिहीनमदेन यो व्याधिरुपजायते ।
समेनैव निपीतेन मदेन स हि शाम्यति ॥
बीजपूरकदाडिम्बकोलदाडिमसंयुतम् ।
यवानीहपुषाजाजीग्रहङ्गवेरावचूर्णितम् ॥
मद्यार्हैः शुक्लभृष्टैर्गोधूमैरुत्थितम् ।
दद्यात् सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ॥
मद्यं सौवर्चलयोगयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।
जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥
चूर्णं सौवर्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वदीप्यकम् ।
चूर्णं मद्येन पातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥
लावतित्तिरिदक्षाणां रसेन शिखिनामपि ।
पक्षिणां मृगमत्स्यानामानूपानां तथोदके: ॥
स्निग्धोष्णाम्लवणास्नेह वेसवारैर्मुखप्रियैः ।
स्निग्धैर्गोधूमिकैरन्नैर्वातमद्यात्ययं जयेत् ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरुपगूहनैः ।
श्रोणिरुकुक्षभारेण संरोधोष्णसुखप्रदैः ॥
प्रियसाङ्गदनैरुष्णैरुष्णाम्बुस्नानशीतलैः सुखैः ।
उत्पन्नो मारुतात् शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ॥

पित्तपानात्यये योज्याः सर्व्वत्रैव क्रिया हिमाः ।
सिताशाल्यिकसंयुक्तं मद्यमर्द्धाढकं पिबेत् ॥
मद्यं खर्জ্জूरमृद्वीकापरूषकरसैर्युतम् ।
मदाड्मरसं प्रीतं प्रक्लमभिषावचूर्णितम् ॥
सशर्करं वा माध्वीकं संयुक्तमथवापरम् ।
दद्यात् बहूदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥

शुद्धान् कपिञ्जलानेणान् लावानसिपुच्छकान् ।
मधुराम्लान् प्रयत्नेन भोजने शालिषष्टिकान् ॥
पटोलयवमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम् ।
सनीलं मुद्गमिश्रं वा दाड्मामलकान्वितम् ॥
द्राक्षामलकखर्জ্জूरपरूषकरसेन च ।
कल्पयेत तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥
प्रीतानि चान्नपानानि प्रीतशय्यासनानि च ।
प्रीतवातजलस्नायुः प्रीतान्युपवनानि च ॥
सौमपद्मोत्पलाद्याश्च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ।
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीशोषसंयुतम् ।
यवगोधूमकं चान्नं रूक्षतर्पणं भोजयेत् ॥
कुलत्थाजाश्च शुष्काणां मूलकानां रसेन वा ।
प्रभूतकटुसंयुक्तं यावान्नं वा प्रदापयेत् ॥
छागमांसरसं रूक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम् ।
शोषयेत् मद्यागम्यं पिबेत् कफमदात्यये ॥
स्याल्लामथ कपोते वा भक्षं कृत्वा तु तीक्ष्णम् ।
कट्वम्लवर्गं मांसं खादेत् कफमदात्यये ॥
पाचकदशयुक्तेन मद्येनोल्लिखनं मतम् ।
मदात्यये कफोद्रेके लङ्घनञ्च यथाबलम् ॥
यदिदं कर्म्म निर्द्दिष्टं वातपित्तकफान् प्रति ।
सर्व्वेषे सर्व्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सकैः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गरुड़पुराणोक्तमदात्ययनिदानादिकं तत्रैव १६० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ (तथाचास्य सकारणलक्षणचिकित्सादिकं यथा,—

"हालाहलाहलसमं भवति वियोगात्
सेवं न शिष्यमनुजेः कथितं मुनीन्द्रैः ।
लग्ना वमिः श्वसनमोहनदाहशूलाः
संजायतेऽतिमरणं विकलेन्द्रियत्वम् ॥
ये नित्यसेवनादृष्टा मद्यस्य मनुजा भृशम् ।
विषमाहारसदृशो सुरा मोहनकारिणी ॥
यथा विषं प्राणहरं वियोगाद्
योगेन तच्चाप्यमृतं वदन्ति ।
तथा सुरा योगयुता हिता स्या
दयोगतस्त्वारभटेरतिकरम् ॥
क्षुधातुरे क्षयाक्रान्ते सुरा वा भोजनं विना ।
न च स्यात्तेन विना भक्ता विनाहारात्तिपानकम् ॥
अत्यग्नेरप्यजीर्णेऽपि सुरा पीता रुजाकरी ।
यस्य प्रजननाप्यि न च वातमदात्ययः ।
दाहमूर्च्छातिसारश्च ज्वरः पित्तमदात्यये ॥
छर्द्यरोचकतृल्लासनन्द्यास्तैमित्यगौरवम् ।
प्रीतता च प्रतिश्यायः कफजे च मदात्यये ।
त्रिषु दोषेषु समता लिङ्गैर्येषामुपक्रमः ।
स त्रिदोषसमुद्भूतो मदमूर्च्छा भिषग्वर ॥
वमनञ्च प्रशस्तञ्च निद्रासंसेवनं पुनः ।
स्नानं हितं पयःपानं भोजने मगुडं दधि ॥
मस्तुयवक्षं सवर्ज्जूरं मृद्वीका दाड्मामलिका ।
आमला च परूषञ्च लेहो हन्ति मदात्ययम् ॥
द्राक्षामलकखर्জ্জूरपरूषकरसेन वा ।
कल्कयेत् पयसा तत्तु पानं सर्व्वमदात्यये ॥

पथ्या क्वाथेन संयुक्तं पयःपानं मदात्यये ।"
इति मदात्ययचिकित्सा ॥
अथ पूगीफलमदात्ययचिकित्सारभ्यते ।
"पूगीफलमदे कम्पो मोहो मूर्च्छा क्लमस्तमः ।
प्रस्वेदो विधुरत्वञ्च लालास्रावश्च जायते ॥
भ्रमक्लममपरीतत्वं विज्ञेयं पूगमूर्च्छिते ।
मानवो लक्षणैरेभिर्ज्ञेयः पूगविमूर्च्छितः ॥
तस्य घृतं जलं पीतं वस्तिवातहितं भवेत् ।
शर्करामक्षणं देया मुक्ता वा शर्करान्विता ॥
कोद्रवाणां भवेन्मूर्च्छा देयं क्षीरं सुशीतलम् ।
धुस्तूरकमदे देयं शर्करासहितं दधि ॥
फलिनी करवीरश्च मोहिनी मदयन्तिका ।
अन्येषामपि कन्दानां वमनेषु प्रयोजयेत् ॥
पाययेत् शर्करायुक्तं क्षीरं वा दधि शर्करम् ।"
इति श्रीमहर्ष्यत्रेयभाषिते हारीतसंहितायां तृतीयस्थाने मदात्ययचिकित्सानाम सप्तदशोऽध्यायः ॥)

मदाम्लानः, पुं, (मदाय मत्तताद्रिकाय म्लायते म्लायति । म्ला + म्ला + कर्म्मणि क्तः ।) गणिका । इति हारावली । २०४ । हातीर उपरेर डङ्का इति भाषा ॥

मदाम्बरः, पुं, (मदो दानवारि व्यम्बरमिवास्याच्छादकत्वात् ।) मत्तहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मदारः, पुं, (माद्यति मत्तो भवतीति । मद् + "अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।" उणा० । ३ । १३४ । इति आरन् ।) हस्ती । धूर्त्तः । इति विश्वः ॥ शूकरः । कामुकः । गन्धभेदः । मत्तहस्ती । नृपभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

मदार्म्मदः, पुं, (मदार्म्मं मदजन्यं व्यर्म्मं नेत्ररोगविशेषं दद्यतीति । दा + कः ।) फलकमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मदालापी, [न्] पुं, (मदेन मत्ततया आलपतीति । आ + लप् + णिनिः ।) कोकिलः । इतिशब्दमाला ॥

मदाङ्गः, पुं, (मदो मदगमद आङ्गाख्या यस्य । ह्रस्वः ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

मदिरः, पुं, (मद् + किरच् ।) रक्तखदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मदकरे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । ११ ।
"य इं वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु ॥"
"मदिरं मदकरं मधु ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)

मदिरा, स्त्री (माद्यतीति । मद् + किरच् । अजादित्वात् टाप् ।) मत्तखञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले । ३ । ५ ।
"यदि मदिरायतनयनां
तामधिकृत्य प्रहरसीति ।"
माद्यत्यनयेति । मद् + "इषि मदीति । उणा० । १ । ५२ । इति किरच् ।) मादकद्रव्यविशेषः । मद इति भाषा ॥ (यथा,—
"छर्दि-श्वास-प्रतिश्याय-कास वर्च्चोग्रहारुचौ ।
यस्यानाद्यविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥
यथाच शान्तिशतके । ४ । २४ ।
"पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं
जगत् ।")
तत्पर्य्यायः । सुरा २ हलिप्रिया ३ हाला ४ परिस्रुत् ५ वरुणात्मजा ६ गन्धोत्तमा ७ प्रसन्ना ८ हरा ९ कादम्बरी १० परिस्रुता ११ कश्यम् १२ मद्यम् १३ । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥ मानिका १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपिप्रिया १५ गन्धमादनी १६ माधवी १७ कत्तोयम् १८ मदः १९ कापिशायनम् २० । इति जटाधरः ॥ वारुणी २१ मत्ता २२ सीता २३ चपला २४ कामिनी २५ प्रिया २६ मदगन्धा २७ माध्वीकम् २८ मधु २९ सत्यानम् ३० आसवः ३१ अम्लता ३२ वीरा ३३ मेधावी ३४ मदनी ३५ सुप्रतिभा ३६ मनोज्ञा ३७ विधाता ३८ मोदिनी ३९ हली ४० गुणारिष्टम् ४१ सरकः ४२ मधूलिका ४३ मदोत्कटा ४४ महानन्दा ४५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सीधुः ४६ मैरेयम् ४७ बलवल्लभा ४८ । इति भावप्रकाशः ॥ कारणम् ४९ । तत्त्वम् ५० इति कैवल्यतन्त्रम् ॥ मदिरा ५१ परिस्रुता ५२ कल्यम् ५३ स्वादुरसा ५४ शूण्डा ५५ हारहूरम् ५६ माद्वीकम् ५७ मदना ५८ देवरुग्रा ५९ कापिशम् ६० अश्विजा ६१ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ सा द्वादशविधा यथा,—
"माध्वीकं पानसं द्राक्षं खार्জ্জूरं तालमैक्षवम् ।
मैरेयं माक्षिकं टाङ्कं मधूकं भारिकेलजम् ॥
सुश्रुतन्नविकारोक्तं मद्यानि द्वादशैव च ॥"
इति जटाधरः ॥
अस्याः सामान्यगुणाः । सुमधुरास्लत्वम् । कफमारुतनाशनत्वम् । लघुत्वम् । पुष्टिकरत्वम् । हृद्यत्वम् । सारकत्वम् । मदावहत्वञ्च ॥ * ॥ धातकीरसगुड़ादिकृता मदिरा गौड़ी । तद्गुणा यथा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । कश्मिलप्लिहकारित्वञ्च ॥ पुष्पद्रवादिमधुसारमयी मदिरा माध्वी । तद्गुणा यथा । मधुरत्वम् । नात्युष्णत्वम् । पित्तवातनाशित्वम् । पाण्डुकामलगुल्मार्शःप्रमेहशमनत्वञ्च ॥ * ॥ विविधधान्यजाता मदिरा पैष्टी । तद्गुणा यथा । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । गौड़ीसमत्वम् । वातहरत्वम् । कफकरत्वम् । ईषत्पित्तकरत्वम् । मोहनञ्च ॥ तालादिरसनिर्य्यासकृता मदिरा मैरेयी हाला च । तद्गुणा यथा । शीतत्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । पित्तहरत्वम् । वातदाहत्वञ्च ॥ * ॥ सर्व्वलताद्रुक्षनिर्य्यासरूपमदिरागुणाः । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । मोहनत्वम् । बलदत्वम् ॥ हृद्यत्वम् । क्षणात्सन्तापनाशकत्वञ्च ॥ * ॥ नानाद्रव्यकदम्बकृता मदिरा कादम्बरी । तद्गुणा यथा । सुमधुरत्वम् । पित्तश्रमहरत्वम् । मदकारित्वञ्च ॥ * ॥ ऐवमदिरागुणौ । अग्निप्रत्वम् । मदोत्कटत्वञ्च ॥ * ॥ यवधान्यकृतमदिरागुणौ । गुरुत्वम् । विष्टम्भदायकत्वञ्च ॥ शर्करोधातकीतोयकृतमदिरागुणौ । शीतत्वम् । मनोहरत्वञ्च ॥ * ॥ शार्करमद्यगुणाः । वृष्यत्वम् । दीपनत्वम् । मोहनत्वञ्च । इति नानामद्यगुणाः ॥ * ॥ ऋतुविशेषे पेयमदिरा यथा,
"गौड़ी तु शिशिरे पेया पैष्टी हेमन्तवर्षयोः ।
शरद्वसन्तयोर्माध्वी ग्राह्या न चान्यथा ॥
कादम्बरीशर्करजादिमद्यं
सुशीतलं दृष्यकरं मदाढ्यम् ।
माध्वीसमं स्यात् लघुतृष्णजातं
मद्यं सुशीतं गुरु तर्पणञ्च ॥
अन्यथा कुरुते पानं मद्यं सन्तापशोषदम् ।
अम्लदोषमदात्यादिकारकं मूर्च्छनञ्च यत् ॥"
नवजीर्णमद्ययोर्गुणाः ।
"मद्यं नव सर्व्वविकारहेतुः
सर्व्वन्तु वातादिकशोषदायि ।
जीर्णन्तु सर्व्वं सकलामयघ्नं
धृतिप्रदं दृष्यकरञ्च दीपनम् ॥"
अन्यच्च ।
"पर्य्युषितमलमेलनमम्लं वा पिच्छिलं विगन्धं वा ।
दोषावहमविशेषान्मद्यं हृद्यं विवर्ज्जयेत् ॥
मद्यप्रयोगं कुर्व्वन्ति शूद्रादिषु महर्षयः ।
द्विजैस्त्रिभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युक्तौषधेन स्तुतम् ॥"
इति मद्यवर्ज्यावर्ज्यम् ॥ * ॥
"अन्ये द्वादशधा मद्यभेदानाहुर्मनीषिणः ।
उक्तस्यान्तर्भवन्तीति नान्येषां पृथगीरितम् ॥"
इति राजनिर्घण्टे मद्यप्रकरणम् ॥
अथ मतान्तरे मद्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"पेयं यन्मादकैर्लोकैरुक्तमद्यमभिधीयते ।
यथारिष्टं सुरा सीधुरासवाद्यमनेकधा ॥
मद्यं सर्व्वं भवेदुष्णं पित्तकृत वातनाशनम् ।
भेदनं शीघ्रपाकञ्च रुच्यं पाचनं चाणुकारि च ।
तीक्ष्णं सूक्ष्मञ्च विशदं व्यवायि च विकाशि च ॥"
अथारोष्टगुणलक्षणं गुणाश्च ।
"पक्वौषधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत् स्यादरिष्टकम् ।"
अरिष्टं मद्यमिति लोके । यथा, द्राक्षारिष्टम् ।
दधमूलारिष्टम् । बब्बूलारिष्टमिति ।
"अरिष्टं लघुपाकेन सर्व्वं तच्च गुणाधिकम् ।
अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥"
अथ सुराया लक्षणं गुणाश्च ।
"शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता ।
सुरा गुर्व्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा ।
गुल्मार्शोग्रहणीभूचक्रकृच्छ्रनुत् ॥"
अथ सुराभेदो वारुणी तस्या लक्षणं गुणाश्च ।
"पूतनवाग्निलापिष्टैर्विहिता वारुणी स्मृता ।
संहितैस्तालखर्জ্জूररसैर्या सापि वारुणी ॥
सुरातोऽहारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलनुत् ॥"
सुरातो भेदार्थं लघ्वीति ॥ * ॥
अथ सीधुद्वयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"इक्षोः पक्वे रसे; सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः ।

मदिरा

आमैक्षुरेव यः सीधुः स च प्रोक्तरसः स्मृतः ॥
सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः सरामिश्रबलवर्गकृत् ।
वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत् ॥
विबन्धभेदःप्लीहार्शःश्लीपदोदरकफामयान् ।
तस्मादल्पगुणः प्रोक्तरसः संलेखनः स्मृतः ॥"
अथासवस्य लक्षणं गुणाश्च ।
"यदपक्वौषधाम्भस्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ।
आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥"
अथ नवपुराणमद्यगुणाः ।
"मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् ।
अल्पद्रव्यं बृंहणं दाहि दुर्गन्धं विप्लवं गुरु ॥
जीर्णं तदेव रोचिष्णु क्लमभ्रमगदानिलापहम् ।
हृद्यं सुगन्धि गुणवल्लघुस्रोतोविशोधनम् ॥"
अथ सात्त्विकानां मद्यं पिबतां चेष्टाविशेषाः ।
सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् ।
तामसे निन्द्यकर्म्माणि निद्राश्च मदिराचरत् ॥"
आचरत् कुर्य्यात् ।
"विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
प्रकृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥
किन्तु मद्यं स्वभावेन यद्येवान्नं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम् ॥"
अथ मद्यगन्धनाशनोपायः ।
"सुस्नेहबालगद्गीरकधान्यकैला-
यश्चर्व्वयन् मदसि वाक्तमभिव्यनक्ति ।
स्वाभाविकं सुखगमुज्झति पूतिगन्धं
गन्धश्च मद्यजगुणादिभवश्च मनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अपि च ।
"प्रकृत्या मद्यमद्यगन्धयोर्गुणं विपाकतः ।
सर्व्वसामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥
क्षुण्णानां सक्तुसूचीनां गन्धगर्भौषधिक्रियाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातेषु रक्तपित्तज्वरेषु च ॥
प्रसन्ना गुल्मवातार्शोविबन्धानाहशूलिनी ।
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता ॥"
अगदो व्याधिरूक्तोणः प्लीहघ्नो भक्तपाचनः ।
प्लीहार्शोग्रहणीदोषान् हन्त्यरिष्टः कफामयान्॥"
अरिष्टो मद्यविशेषः ॥
"प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषप्रकोपणम् ।
स्रोतसां प्लीधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥
हर्षणं प्रीणनं बल्यं मद्यं प्रोक्तमभापहम् ।
प्रागल्भ्यप्रतिभापुष्टिवीर्य्यतुष्टिस्वरप्रदम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् मद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
(वसुदेवपत्नी । यथा, श्रीमद्भागवते । ९ । २४ । ४५ ।
"पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकीप्रमुखाश्चासन् पत्न्य आनकदुन्दुभेः ॥")
मदिराक्षी, स्त्री, (मदिरे इव अक्षिणी यस्याः इति अक्षि + "अक्ष्णोऽदर्शनात् ।" ५।४।७६ । इति अच् । स्त्रियां ङीप् ।) मत्तलोचना । यथा,—
"अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चि
ज्जडमतिरिह कश्चिन्मोच इत्याचचक्षे ।

मद्गुः

मम तु मतमनङ्गक्लेशतारल्यधर्ण-
मदकलमदिराक्षीनीविमोक्षो हि मोक्षः ॥"
इत्युद्भटः ॥
(पुं, विराटराजस्य भ्राता । यथा, महाभारते । ४ । ३० । ११—१२ ।
सर्वलायसगर्भन्तु कवचं तप्तकाञ्चनम् ।
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥
सर्व्वोपारशवं वर्म्म कल्याणपटलं दृढम् ।
शतानीकादवरजो मदिराक्षोऽभ्यहारयत् ॥)
मदिराग्रहं, क्ली, (मदिराया गृहम् ।) मद्यस्य गृहम् । मद्यमन्धानगृहम् । तत्पर्य्यायः । गञ्जा२ इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥ गुञ्जा ३ । यथा,—
"भाण्डागारे विदुर्गञ्जं खनौ खञ्जा सुरागृहे ।
मद्यभाण्डे स्मृता गुञ्जा गुञ्जा स्यात् काक-
कुक्षिका ॥"
इति भरतधृतरुद्रवृन्दः ॥
मदिरासखः, पुं, (मदिरायाः सखा सगन्धत्वादिति। मदिरा + सखि + "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५। ४ । ९१ । इति टच् ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
मदिष्ठा, स्त्री, (मदोऽस्या अस्तीति। मद् + इनिः। इयमतिशयेन मदिनीति। इष्ठन्। इनोलोपः।) मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥
मदी, स्त्री, (मृद्नाति चूर्णीकरोति क्षुद्रलेष्टादिकमिति । मृद्-इन् । ह्रस्वादिकारादिति पक्षे ङीष् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चषकवस्तु । इति नानार्थे हेमचन्द्रः । क्षुधकवस्तु । इति वैश्यवर्गे जटाधरः ॥
मदीय, त्रि, मम इदम् । आमार इति भाषा ॥ अस्मच्छब्दादीयप्रत्यये एकवचनार्थे मदादेशेन निष्पन्नमिदम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २८ । ६० ।
"हे देवतास्तपोयोगेन मदीयेनेह भूपतिः ॥")
मदोत्कटः, पुं, (मदेन दानवारिणा उत्कटः ।) मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६५ । ८ ।
"ते तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा सर्व्वे वनगजास्तदा ।
समादवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ॥")
मदोत्कटा, स्त्री, (मदेन मत्ततया उत्कटः उद्भ्रो जनः अस्याः । स्त्रियां टाप् ।) मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदेन गर्व्वादिना उत्कटः । मदोत्कले, त्रि ।)
मदोद्धतः, त्रि, (मदेन मत्ततया उद्धतः ।) मत्तः । इति जटाधरः ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।
"सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धता-
रम्भाः ॥")
मदोदग्रा, स्त्री, (मदेन उदग्रा ।) नारी । इति शब्दमाला ॥ (मदोद्धते, त्रि ।) यथा, रघौ । ४ । २२ ।
"मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलसुदशाः ।")
मद्गुः, पुं, (मज्जतीति । मस्ज + "भृञ्मृद्गृत्वरित्वरितघनिनिमिमस्जिभ्य उः ।" उणा० । १ । ७ । इति उः ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ पानकौड़ि इति भाषा ॥ अस्य मांसगुणाः । वायुनाशित्वम् । स्निग्धत्वम् । भेदकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । शीतत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (पर्य्यायभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
"मद्गुर्मोणिकवृत्तग्राधिका वकुशपूतिघासवानर-
प्रभृतयः पर्य्यायाः ॥")
मद्गुरः, पुं, (माद्यति जलं प्राप्य हृष्यतीति। मद् + "मदगुरादयश्च।" उणा० । १ । ४२ । इति उरच् निपातितश्च ।) मत्स्यविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥ मागुर इति भाषा । (यथा । ललितविस्तरे । ३२० । ७ ।
"श्रमणो गौतमः श्यामको बत भो
श्रमणो गौतमो मद्गुरच्छविः ।")
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । संग्राहित्वम् । शुक्लत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ यथाच भावप्रकाशपूर्व्वखण्डे द्वितीयभागे ।
"मद्गुरो वातहृद्वल्यो हृद्यः कफकरो लघुः ॥"
वर्णभेदेन जातिविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । २५ । ८३ ।
"निषादं मद्गुरं सूते दाशं नावोपजीविनम् ।"
"मद्गून् मीनविशेषान् राति आदत्ते इति रा + कः । तम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)
मद्गुरकः, पुं, (मद्गुर + स्वार्थे कन् ।) मद्गुरमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
मद्गुरसी, स्त्री, (मद्गौ पक्षिविशेषे रसो यस्याः ङीप ।) मद्गुरी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
मद्य, क्ली, (माद्यति जनोऽनेन । मद् + "मदमदयमस्यानुपसर्गे ।" ३ । १ । १०० । इति करणे यत् ।) सुरा । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
"भिक्षो ! मांसनिषेधणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना
मद्यस्यापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।
वेश्यायाश्चर्थरुक्तिः कृतस्तव धनं दत्तेन चौर्य्येण वा,
एतावानपि संग्रहोऽस्ति भवतो नष्टस्य कान्या गतिः ॥")
अस्य गुणपर्य्यायौ मदिराशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥
तच्च द्वादशविधं यथा पुलस्त्यः ।
"पानसं द्राक्षमाधूकं खार्জ্জूरं तालमैक्षवम् ।
माध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥
समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।
द्वादशस्तु सुरा मद्यं सर्व्वेषामधमं स्मृतम् ॥"
अनेन एकादशानां सुरात्वं निषेधयति मद्यशब्दो मदहेतुद्रव्यवचनः । अस्मादेव यत्नात् यत् मद्यभावं सुराशब्दार्थः । यथा हरिवंशे ।
"गौड़ीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।

तप्तकृच्छ्रं पराकश्च चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥"
त्रयाणां सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात्।
तथा भविष्ये।
"सुरा तु पैष्टी मुख्योक्ता न तस्याल्पेतरे समे।"
पैष्टीति तण्डुलविकारमात्रोपलक्षणं इतरे
गौड़ीमाध्वौ व्यतीत्तण्डुलविकार एव सुराशब्दस्य
मुख्यत्वात् त्रिविधा सुरेति गौड़ीमाध्वोर्गौण-
सुरात्वज्ञापनार्थम्। तेन तत्पानेऽपि महा-
पातकत्वमतिदिशति यथैवेका तथा सर्व्वा इति
पैष्टी पूर्व्वप्रमितिं दर्शयति। यथा पैष्टी सुरा
तथा सर्व्वा गौड़ी माध्वी चेति पूर्व्ववचनोक्ता
तु पैष्टी दृष्टान्तत्वेनात्र दर्शिता। न पातया
द्विजोत्तमैरिति ब्राह्मणैरित्यर्थः। त्रैवर्णिकपरत्वे
उत्तमपदानर्थक्यात् बहुवचनानर्थक्यपरी-
हारार्थमुत्तमप्रातिपदिकानर्थक्यमयुक्तं अतो
ब्राह्मणस्य त्रिविधैव सुरा महापातकहेतुः।
क्षत्रियवैश्ययोस्तु सुरा वै मलमन्नानामिति
वचनेन पैष्टीव इति स्थितम्। अतएव।
"एका माध्वी च गौड़ी च पैष्टी च त्रिविधा
सुरा।
द्विजातिभिर्न पातव्या कदाचिदपि कर्हिचित्॥"
इति यमवचने द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव।
अत एव द्विविधसुरापाने न क्षत्रियादीनां
महापातकम्॥*॥ तावदस्तु। दोषाभावमेवाह
बृहद्याज्ञवल्क्यः।
"कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन।
मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते॥"
तदेवं पैष्टीनिषेधस्त्रैवर्णिकानां गौड़ीमाध्वीनि-
षेधस्तु ब्राह्मणानामेव॥*॥ तच्चातेः स्त्रीणा-
मपि सुरापाननिषेधः। यथा भविष्ये।
"तस्माद्न पेयं विप्रेण सुरा मद्यं कथञ्चन।
ब्राह्मण्यापि न पेया वै सुरा पापभयावहा॥"
"या ब्राह्मणी सुरापी स्यान्
न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति॥"
इति श्रुतिः॥
"प्रसह्यहृद्यशरीरेण भार्य्या यस्य सुरां पिबेत्।
पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते॥"
न चैवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः। ब्राह्मणी-
पदस्य निषिद्धसुरापानकर्तृभार्य्योपलक्षणत्वाद्-
भार्य्या यस्य सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणाच्च॥
पानञ्च द्रवीभूतस्याभ्यवहारः। न च कण्ठदेशा-
दधोनयनं न तु वक्त्रमात्रप्रवेशः। निष्ठीवनार्थं
कपोलधारणं पानशब्दप्रसङ्गात्। यथोक्तम्।
"जिघ्रन्नपि सुरां कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते।
यावन्न क्रियते वक्त्रे गण्डूषस्य प्रवेशनम्॥
अत्र गण्डूषप्रमाणं अविवक्षितम्। गण्डूषा
द्यपानेऽपि लोके पानशब्दप्रयोगात्। अतएव
मुखप्रवेशनं अत्राविवक्षितं किन्तु मुखप्रवेशे
कण्ठादधोनयनं भवति अतस्तदेवोपलक्षयति।
अतएव ओष्ठमात्रलेपे न पानसिद्धिः। अत-
स्तत्रोत्तमाङ्गस्पर्शायश्चित्तम्॥*॥
अथ सुरापानप्रायश्चित्तम्। तत्र मनुः।
"सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत्।
तया स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः॥
गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा।
पयो घृतं वामरणात् गोसकृद्दसमेव वा॥"
अग्निवर्णा अग्निसमस्पर्शाम्। पयो घृतं गोरेव
आदावन्ते च गोः कीर्त्तनात्। मोहशब्दोऽत्र
बुद्धिपरः। केवलः। सुरापाने ब्राह्मणो रूप्य-
ताम्रसीसकानामन्यतममग्निकल्पं पीत्वा म्रियते-
त्यागात् पूयते। रूप्यादयोऽत्र द्रवीभूताः
पीत्वेति निर्द्देशात्। स्वयमप्युक्तावग्नेरपि मुखे
सेचनीया। यथा गौतमः। सुरापस्य ब्राह्मणस्य
उष्णामग्निवर्णां सुरामास्ये स्रुतः शुष्कीन।
अतएव न मेचकानां वधो विहितत्वात् स्वयं
पान इव। एतच्च मरणप्रायश्चित्तं कामकृते।
यथा, हारीतः।
"सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपेत्।
सुरे स हि विनिर्द्दग्धो मुच्यते किल्बिषात्ततः॥"
कथञ्चिदिति सकृदित्यर्थः। अङ्गिराः।
सुरापानं सकृत् कृत्वा योऽग्निवर्णां सुरां पिबेत्।
स पावयेदथात्मानमिह लोके परत्र च॥"
भविष्ये।
"मतिपूर्व्वं सुरापाने प्राणान्तिकमुदाहृतम्।
पैष्टीपाने तु ऋषिभिर्नेतरासां कथञ्चन॥
गूढेनापि महाबाहो! प्रायश्चित्तमुदाहृतम्।
सुरायाः कामतः पाने सप्तरात्रात् प्राणनाशनम्॥"
पुनःपुनःपैष्टीविषयलाभिधानम्। त्रिविधा सुरा
सप्तरात्रा इति भ्रमनिरासार्थम्। कथञ्चन सकृ-
दित्यर्थः।*। इतरासां असुराणां गौड़ी-
माध्वीप्रभृतीनां ज्ञानतः सकृत्पाने मरणान्तिकं
न भवति गौड़ीमाध्वोस्तु ज्ञानतोऽभ्यस्तपाने
गौड़ीमाध्वीव्यतिरिक्तायास्त्वसुराया अभ्यस्ता-
भ्यस्तपाने मरणमुक्तं भविष्ये।
"गौड़ीमाध्वोक्तयाभ्यासे प्राणान्तिकमुदा-
हृतम्।
अभ्यासे त्वसुरायास्तु तामेवाग्निनिभां पिबेत्॥"
सप्तेति ज्ञानत इत्यर्थः। अतएव।
"असकृत् ज्ञानतः पीत्वा वारुणीं पतति द्विजः।
मरणं तस्य निर्द्दिष्टं प्रायश्चित्तं विधीयते॥"
इति यमवचनमपि एतद्विषयमेव अत्राभ्यासे
मरणविधानात् द्वितीयवार एव मरणं कार्य्यम्।
गौड़ीमाध्वोः कामतः सकृत्पाने भविष्ये।
"असुरामद्यपाने तु कृते विप्रस्तु कामतः।
चान्द्रायणं समभ्यस्येत् शुद्धिकामः स्वशुद्धये॥
यद्वास्मिन्नेव विषये मानवीयं एकल्पयेत्।
कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि॥
सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी।"
पिण्याकं खलिम्॥*॥ उक्तसुरापानं आय-
सेन पात्रेण इत्याह यमः।
"आयसे भाजने तप्तां ब्राह्मणीं वारुणीं पिबेत्॥"
गोवालचीरवासस्त्वं कर्त्तव्यं आह उशनाः।
गोवालचीरवासाः सुरापः सुरामग्निवर्णां
पीत्वा पूतो भवति॥*॥ अज्ञानतः सकृत्-
पेष्टीपाने ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकम्। यथा
ब्रह्महत्याव्रतानुवृत्तौ यमः।
"चरेन्नामेतदेवोभौ सुरापगुरुतल्पगौ।
सगोत्रादूनकश्चैव सुवर्णस्तेयकृन्नरः॥"*॥
भविष्ये।
"अकामतः सुरां पीत्वा पैष्टीं मतकुलनन्दन!।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा वै पुनःसंस्कारतः शुचिः॥
कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि।
सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी॥"
सुरापानमात्रापनेयरोगस्य रोगिणोऽज्ञानतः
पानविषयमिदं इत्युक्तं भविष्ये। यथा,—
"तथास्मिन्नेव विषये वाशिष्ठं परिकीर्त्तितम्।
यदि रोगेभवेद्दुःखी नेतरस्य कदाचन॥
कृच्छ्रस्याच्च सुरश्रेष्ठ! तप्तकृच्छ्रं उदाहृतः।"
कृच्छ्रातिकृच्छ्रावित्यत्र कृच्छ्रपदं न प्राजापत्य-
परं किन्तु तप्तकृच्छ्रपरम्।*। अज्ञानतो
गौड़ीमाध्व्योः सकृत्पाने उक्तं भविष्यपुराणे।
"सकृत पीत्वा तथा गौड़ीमज्ञानात् सुरसत्तम!।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ विहितौ घृतप्राशनमेव च॥"
अज्ञानाभ्यामेव तच्चोक्तम्।
"गौड़ीमज्ञानतः पीत्वा ब्राह्मणो ब्राह्मणप्रिय!।
तप्तकृच्छ्रन्तु वै कृत्वा पुनःसंस्कारतः शुचिः॥
माध्वीं पीत्वा मधुश्रेष्ठ! अज्ञानाद् द्विज-
सत्तमः।
शुद्ध्येत तप्तकृच्छ्रेण विकर्म्माभ्यसनात्तथा॥
रसोनग्रञ्जनपरीषाणां गौड़ीमाध्व्योश्च प्राशने।
कृच्छ्रादपशुविष्ठानां संस्काराच्छुद्धिरिष्यते॥"
प्राणान्तिके च पादहानेरसम्भवात् क्षत्रिय-
वैश्ययोरपि यथोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तमेव।
द्वादशवार्षिकादौ पादपादहानिरभक्ष्यभक्षणे
क्षत्रियादीनां द्वासदर्शनात्।
"विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये समम्।
वैश्येऽर्द्धं पादशेषन्तु शूद्रजातिषु दृश्यते॥"
पानमादिमद्यपाने तु कामनाकृतानेकसमया-
भ्यस्ते प्राणान्तिकं युक्तं ब्राह्मणस्य कामनया
सकृत्कृते तु पराशरः।
"अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे।
शूद्रो चान्द्रायणं कुर्य्यात् नदीं गत्वा सरुद्गाम्॥
चान्द्रायणं सतप्तकृच्छ्रं कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम्।
अनड्वत्सहितां गाञ्च दद्यादिप्राय दक्षिणाम्॥"
अकामतः सकृत्पाने विष्णुः।
"पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रं चरेद्विजः।
कारयेत् पुनःसंस्कारं भक्त्या विप्रांश्च भोजयेत्॥"
कामतोऽकामतश्चाभ्यासे व्रतादृत्तिमाह यमः।
"गोघ्नवद्धिहितः कृच्छ्रचान्द्रायणमथापि वा।
अभ्यासे तु त्रयोभूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात्॥"
अपर्य्युषितपानमाद्येकादशविधमद्यपाने विरा-
चम्। पानसं द्राक्षमाधूकमित्यादिभिधाय
पुलस्त्यः।
"द्राक्षेक्षुटङ्कखर्जूरपनसादेश्च यो रसः।
सद्योज्ञानन्तु तं पीत्वा ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात्
त्रिरात्रम्॥"

प्रयोजकादीनां पादपादहानिर्दृश्या। बाल-वृद्धस्त्रीणामर्द्धादिकं प्रायश्चित्तम्। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ * ॥ अथ पुराणे ब्राह्मणस्य मद्यपानादिनिषेधो यथा,—

"अग्रेयञ्चाप्यपेयञ्च तथैवास्पृश्यमेव च।
द्विजातीनामनालोक्यं नित्यं मद्यमिति स्थितम्॥
तस्मात् सर्व्वं प्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्ज्जयेत्।
पीत्वा पतति कल्पेभ्यस्वमभाष्यो द्विजोत्तमः॥
भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणि पीत्वापेयान्यपि द्विजः
नाधिकारी भवेत्तावद्यावत्तन्न जहात्यधः॥
तस्मात् परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः।
अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा तद्याति गौरवम्॥"

इति श्रीकूर्म्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः॥

मद्यस्य विष्णोरुपसर्गे दोषादि यथा,—

वराह उवाच।

"मद्यं पीत्वा वरारोहे! यस्तु मामुपसर्पति।
तत्र दोषं प्रवक्ष्यामि शृणु सुन्दरि! तत्त्वतः॥
दत्त्वा वर्षसहस्राणि दरिद्रो जायते पुनः।
ततो भवेत् स पूतात्मा मद्भक्तश्च न संशयः॥
यस्तु भागवसो भूत्वा कामरागेण मोहितः।
दौक्षितो पिबते मद्यं प्रायश्चित्तं न विद्यते॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे!।
अग्निवर्णां सुरां पीत्वा तेन मुच्येत किल्बिषात्॥
एवञ्चैवापराधानि येन मुच्यन्ति किल्बिषात्।
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
न स लिप्यति पापेन संसारञ्च न गच्छति॥

इति वराहपुराणे मद्यपानापराधप्रायश्चित्तम्॥

अपि च।

"अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसभक्षणम्।
सङ्घाच्चान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः।
वैश्यः सान्तपनाच्छूद्रः पञ्चाहोभिर्विशुद्ध्यति॥"

इति गारुडे २२ अध्यायः॥

एतद्गौड़ीमाध्व्योः कामतः सकृत्पानविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकदर्शनात्॥*॥ द्विजस्य पूजादौ मद्यदानविध्यनुकल्पनिषेधा यथा,—

"मदिरां दृष्टितो दद्यात् अन्यत् पानन्तु वामतः।
अवघ्रेयं विहितं यच्च मद्यं तच्च द्विजः पुनः॥
नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रे च विसृजेन्मधु।
नापघ्रपि द्विजो मद्यं कदाचित् विसृजेदपि॥
ऋते पुष्पासवादुल्काद्राजनाद्वा विशेषतः।
राजपुत्रस्तथा मन्त्री सचिवः सौप्तिकादयः॥
दद्युर्गरबलिं भूपसम्मत्या विभवाय च।
भूपाज्ञानुमते मद्यं दत्त्वा पापमवाप्नुयात्॥"

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः॥

अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकसुक्रमापो यथा,

वैशम्पायन उवाच।

"सुरापानादृषीणां प्राप्य विद्वान्
संज्ञानाशं प्राप्य चैवातिघोरम्।
दृष्ट्वा कञ्चिच्चापि तथाभिरूपं
पीतं तथा सुरया मोहितेन॥
समन्युरुत्थाय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः।
काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः॥
यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चित्
मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः।
अपेतधर्म्मा ब्रह्महा चैव स स्या-
दस्मिंल्लोके गर्हितः स्यात् परे च।
मया चेमां विप्रधर्म्मोक्तसीमां
मर्य्यादां वै स्थापितां सर्व्वलोके।
सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां
देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्व्वे॥"

इति महाभारते आदिपर्व्वणि ७८ अध्यायः॥

अथ तत्र मद्यपाननिषेधो यथा,—

"नारिकेलञ्च खार्জ্জूरं पानसञ्च तथैव च।
रैवतं मधुकं टाङ्कं तालञ्चैव च माक्षिकम्॥
द्राक्षान्तु दाडिमं धात्र्यं गौड़ं चैकादशं स्मृतम्।
पैष्टन्तु द्वादशं प्रोक्तं सर्व्वेषामधमं स्मृतम्॥
मध्यमं मधुजं गौड़ं पैष्टमुत्तममिष्यते।
एतत् द्वादशकं मद्यं न पातव्यं द्विजैः क्वचित्।
क्षत्रियादिः पिबेत् सर्व्वं पैष्टीमेकान्तु वर्জ্জयेत्॥
सुरां पीत्वा द्विजो मोहात् कामात् तक्रादि मिश्रिताम्।
चैवार्षिकं व्रतं कुर्य्यादीषन्मिश्रे तु वार्षिकम्॥
तक्रादिमिश्रितां किञ्चित् सुरां पीत्वा त्वकामतः।
कृच्छ्राब्दपादमुच्चार्य्य पुनः संस्कारमर्हति॥
सुखपर्व्वेणमाचल्य प्रायश्चित्ताङ्गमाचरेत्।
अनुपनीतो देवेशि! व्रतं चैवार्षिकं चरेत्॥
चतुर्थकालाहारी स्याद्ब्रह्मचर्य्यमथापि वा।
आ पञ्च वर्षं वृद्धं वा ज्ञानादर्द्धं विनिर्दिशेत्॥
शूद्रस्य च विशेषेण अतिकृच्छ्रद्वयं चरेत्।
स्वजातिसाधिते तस्मिन् तदर्द्धं व्रतमाचरेत्॥
पैष्टीपाने ब्राह्मणस्य मरणान्तिकमुच्यते।
माध्वीगौड़ीसुरापाने द्वादशाब्दं विधीयते॥
इतरेषान्तु पानेन शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु।
राजन्यवैश्ययोश्चापि गौड़ी माध्वी न शस्यते।
मोहात् क्षत्रश्च वैश्यश्च पीत्वा कृच्छ्रद्वयं चरेत्॥
शूद्रोऽपि गौड़ीं पैष्टीञ्च न पिबेदीनमस्कृताम्।
कामात् पीत्वा सुरां विप्रो मरणान्तिकमाचरेत्॥
चरेच्चान्द्रायणं ज्ञानात् क्षत्रियो वैश्य एव च।
पैष्टीपाने तु शूद्रस्य प्राणायामं विनिर्दिशेत्॥
ज्ञानादभ्यासयोगे तु चान्द्रायणचयं स्मृतम्।
नारिकेलं तथा ज्ञानादिप्सान्द्रायणेन तु।
क्षत्रियस्यैव वैश्यस्य प्राणायामेन शुध्यति॥
अपक्वं पनसञ्चैव आम्रञ्च बदरं तथा।
स्थापयित्वा घटे नित्यं दद्यादामपयःपलम्॥
त्रैलोक्यविजयाञ्चैव मातुलुङ्गं तथैव च।
समेऽहनि ततो दद्यात् मन्त्रामात् सलवणम्॥
दधि मधु घृतञ्चापि माक्षिकं निक्तकं तथा।
अनुपाने तु देवेशि! ब्राह्ममद्यं सुनिश्चितम्॥
विड्ङ्गं प्रालवो मूलं ————————।
मधुना सह संस्थाप्य पैष्टपाकं समाचरेत्॥
पिप्पलीलवणं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम्।
पानसं पक्वखर्জ্জूरं आर्द्रं सोमलतारसम्।
एकीकृत्याग्निमन्त्रान्ते खार्জ্জूरं मद्यमीरितम्॥
पक्वताले दन्तिपाके कङ्कभक्षे तथैव च।
एतेष्वेव सुमन्त्रान्ते तालमद्यं प्रकीर्त्तितम्॥
इक्षुरसं मरीचञ्च वरञ्च तथा दधि।
पैष्टं तु लवणं दत्त्वा इक्षु मद्यं प्रकीर्त्तितम्॥
नवं मधु तथा बिल्वं पक्वं शर्करया सह।
सन्धानाच्जायते मद्यं माध्वीकं शारदो रसम्॥
प्रसाक्षरी टङ्कमूलं लवणं पद्ममेव च।
मधुना सह सन्धानात् टङ्काख्यौकमीरितम्॥
मालरमूलं वदरी शर्करा च तथैव च।
एषामेकत्र सन्धानात् मैरेयं मद्यमीरितम्॥
इक्षुजिह्वा पक्वधात्री नारिकेलजलन्तथा।
कदलीफलसन्धानान्मद्यं तन्नारिकेलजम्॥
दधि चैलोक्यविजया तथैव च कपीकणा।
गुड़ेन सह सन्धानात् गौड़ीमद्यं प्रकीर्त्तितम्॥
शुक्लामर्द्धमिताम्लपुण्ड्रोदकसमन्वितम्।
यद्वा मन्त्रापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनत्रयम्॥
पैष्टीरुक्तानि तु संप्राप्य जीवनं तत्र निःक्षिपेत्।
इक्षुवेरं मरीचञ्च मातुलुङ्गं तथैव च।
एतेषामेव सन्धानात् पैष्टीमद्यं प्रकीर्त्तितम्॥"

इति श्रीमत्यक्षतन्त्रे महातन्त्रे चतुर्विंशति-साहस्रे ३६ पटलः॥ * ॥ अपि च।

"सिद्धमन्त्रो भवेद्वीरो न वीरो मद्यपानतः।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः॥
गृहे गृहे सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि॥"

इति उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटलः॥ * ॥

"दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम्॥"

इति महानिर्व्वाणतन्त्रम्॥ * ॥

श्रीक्रमे।

"न दद्याद् ब्राह्मणो मद्यं महादेवे कथञ्चन।
वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्षयेत्॥
भैरवतन्त्रे।

"नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रे गव्यं तथा मधु।
राजन्यवैश्ययोर्दद्यं न द्विजस्य कदाचन॥
एवं प्रदानमात्रेण हीनायुर्ब्राह्मणो भवेत।

इति आगमतत्त्वविलासः॥ * ॥

स्मृतौ कलौ मद्यपानादिनिषेधो यथा, याज्ञवल्क्यादीपकलिकायां ब्रह्मपुराणम्।

"नरमेधो महञ्च कलौ वर्জ्ज्या द्विजातिभिः॥"

निषेधविषयं स्मारयति उशनाः। "मद्यमदेयमपेयमनिर्य्यात्यम्।" अनिर्य्यात्यमस्वीकार्य्यमिति कल्पतरुः॥ कालिकापुराणेऽपि।

"स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात।
मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते॥"

स्मृतिः।

"ताम्रे वैलक्षरसो मद्यं पयसा यवचूर्णकम्।
गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना॥
अतो मद्यप्रतिनिधिदानमपि न युक्तम्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ * ॥ मद्यतुल्यं यथा,—

"नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु।

गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥"

इति कर्मलोचनः ॥ * ॥

अथ मद्यपानं तुष्ट्यर्थं कौलानां मद्यपानविधिर्लिख्यते ।

"कुलाचाररतो वीरः कुलधर्मी सदा भवेत् ।
मन्त्रिदासेवनं कुर्यात् सोमपानं महेश्वरि ! ॥
सर्व्वथा कुरुते देवि ! वीरश्चोच्छ्वसमानसः ।
दिव्यस्तु देवताप्रायश्चन्दनागुरुलेपनैः ॥
रक्तचन्दनगन्धेश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ।
भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवद्विचेष्टितः ॥
सुरापानरतो नित्यं बलिपूजापरायणः ।
नरम्फागश्च महिषो मेषः शूकर एव च ॥
शृगाल: शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मो दशस्मृताः ।
वानरश्च खरश्चैव गजाश्वादिविहङ्गमाः ॥
इत्यादिस्तु बलिर्दाने: पूजयेत् स्वेष्टदेवताम् ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रकुर्य्याच्च दिने दिने ॥
कुलवारे कुलर्क्षे च तिथौ च कुलके तथा ।
भैरवाः कल्पितं चक्रं संस्थाप्य पूर्ब्ववत् प्रिये ! ।
सुरार्णा शोधनं कुर्य्यादृथावत् परमेश्वरि ! ॥
प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्ब्वे वर्णा द्विजोत्तमाः ।
निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्ब्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥
विजयाद्यानुकल्पञ्च द्विजो दद्यादृयुगे युगे ॥"

इति उत्पत्तितन्त्रे ६३ पटलः ॥

"दयाभावे चानुकल्पैः पूजयेत् परदेवताम् ।
सुराभावे च गोक्षीरं द्विजो दद्यादृयुगे युगे ॥"

इति निरुत्तरतन्त्रे ५ पटलः ॥*॥

"असंस्कृतां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ब्रह्महा भवेत् ।
संस्कृतान्तु सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ज्वलदग्निवत् ॥
सौत्रामण्यां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम् ।
अन्यत्र कामतः पीत्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥"

इति उत्पत्तितन्त्रम् ॥ * ॥

"ब्राह्मणस्य महामोहं मद्यपाने प्रियंवदे ! ।
ब्राह्मणः परमेशानि ! यदि पानादिकं चरेत् ।
तत्क्षणात् शिवरूपोऽसौ सत्यं सत्यं हि शैलजे ! ॥
तोये तोयं यथा लीनं तेजसं तेजसे यथा ।
घटे भग्ने यथाकाशं वायौ वायुर्यथा प्रिये ! ॥
तथैव मद्यपानेन ब्राह्मणो ब्रह्मणि प्रिये ।
लीयते नात्र सन्देहः परमात्मनि शैलजे ! ॥
सायुज्यादिमहामोक्षं नियुक्तं क्षत्रियादिषु ।
मद्यपानं विना देवि ! तत्त्वज्ञानं न लभ्यते ॥
अतएव हि विप्रस्तु मद्यपानं समाचरेत् ॥
वेदमार्गानुसंधेनैव ब्राह्मणो नहि शैलजे ! ।
ब्रह्मज्ञानं यदा देवि ! तदा ब्राह्मण उच्यते ॥
देवानाममृतं ब्रह्म तदेव लौकिकी सुरा ।
सुरत्वं भोगमात्रेण सुरा तेन प्रकीर्त्तिता ॥
मन्त्रत्रयं सदा पाठ्यं ब्रह्मशापादिमोचनम् ।
प्रकुर्य्यात्तु हि येनैव तदा ब्रह्ममयी सुरा ॥
हविरारोपमात्रेण वह्निर्दीप्तो यथा भवेत् ।
शापमोचनमात्रेण सुरा मुक्तिप्रदायिनी ।
अतएव हि देवेशि ! ब्राह्मणः पानमाचरेत् ॥
स ब्राह्मणः स वेदज्ञः सोऽग्निहोत्री स दीक्षितः ।
बहु किं कथ्यते देवि ! स एव निर्गुणात्मकः ॥
मुक्तिमार्गमिदं देवि ! गोप्यं पशुसङ्कटे ।
प्रकाशात् सिद्धिहानिः स्यात् निन्दनोयो न चान्यथा ॥"

इति मालतीभेदतन्त्रे ३ पटलः ॥*॥

"कुलस्त्रीसेवनं कुर्य्यात् सर्ब्वथा परमेश्वरि ! ।
रमते युवतीं रम्यां कामोन्मत्तविलासिनीम् ॥
नटीं कापालिकां वेश्यां हविष्यान्नां वराङ्गनाम् ।
शूद्रागीं म्लेच्छरमणीं नवमीं परमेश्वरि ! ॥
मालतीयोनिविचारोऽस्ति मालतीयोनिं विना प्रिये ! ।
कुलाचारपरो वीरः कुलपूजापरायणः ॥
भगलिङ्गसमायोगादाकृष्य जपमाचरेत् ।
निश्चलन्तु भवेच्चित्तं कोटिसूर्य्यग्रहेण किम् ॥
चले चित्ते भवेद्व्याधिर्निश्चले निश्चलं यथा ।
शवानां साधनं देवि ! लतासाधनमुत्तमम् ॥
चितायाः साधनं देवि ! सिद्धिरस्ति कलौ युगे ॥
इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥
कालिकातारिणीदीक्षां गृहीत्वा मद्यसेवनम् ।
न करोति नरो यस्तु स कलौ पतितो भवेत् ॥
वैदिके तान्त्रिके चैव जपहोमबहिष्कृतः ।
ब्रह्मशापः स एवोक्तः स एव हस्तिमस्तकः ॥
शुनोमूत्रसमं तस्य तर्पणं यत् पितॄष्वपि ।
कालीतारामनुं प्राप्य वीराचारं करोति न ॥
शूद्रत्वं तच्छरीरेण प्राप्नुयात् स न चान्यथा ॥

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥

मद्यशोधनप्रकारो यथा । शिव उवाच ।
शृणु पार्ब्बति ! वक्ष्यामि तेषां वै शोधनक्रियाम् ।
पद्मासनेन संविश्य करपुटं समाचरेत् ॥
वामे गुरूनमस्कृत्य दक्षिणे गणपतिं स्मरेत् ।
मध्ये देवीं नमस्कृत्य प्राणायामत्रयञ्चरेत् ॥
शरीरे मालकां न्यस्य ऋष्यादिन्यासमाचरेत् ।
स्वकल्पोक्तविधानेन षड़ङ्गन्यासमाचरेत् ॥
पश्चाद्भूमौ त्रिकोणं वा षट्कोणं वा महेश्वरि ! ।
विलिख्य मण्डलं शुद्धं तस्योपरि घटं न्यसेत् ॥
बहुधा शोधनं कृत्वा फटकारेण पुनः पुनः ।
ततस्तस्मिन् कारणन्तु मूलेनैव च स्थापयेत् ॥
मालतीकार्णेन देवेशि ! विपरीतेन चैव हि ।
पुनः फट्कारमन्त्रेण शोधनं कारयेत् सुधीः ॥
ततो वियच्चक्रिबीजं चतुर्दशस्वरान्वितम् ।
नादबिन्दुयुतं कृत्वा तस्योपरि शतं जपेत् ॥
ततो मूलं जपेन्मन्त्रं मायाबीजं ततः परम् ।
धेनुं योनिं गालिनीञ्च त्रिखण्डं मौनसंज्ञकम् ।
दर्शयित्वा वरारोहे ! घटं धृत्वा पठेन्मनुम् ॥
ॐ एकमेव परं ब्रह्म स्थूलसूक्ष्ममयं ध्रुवम् ।
कलौ ब्रह्मा ब्रह्महत्यां तेन ते नाशयाम्यहम् ॥
ॐ सूर्य्यमण्डलसम्भूते वरुणालयसम्भवे ।
अमाबीजमये देवि ! शुक्रशापाद्विमुच्यताम् ॥
ॐ वेदानां प्रणवो बीजं ब्रह्मानन्दमयं यदि ।
तेन सत्येन ते देवि ! ब्रह्महत्या व्यपोहतु ॥
ततः षड़ङ्गयुक्तञ्च वकारं बिन्दुसंयुतम् ।
एवं सकारकञ्चापि वर्णाक्षरसमन्वितम् ॥
जप्त्वा मन्त्रौ ततो ध्यायेत् स्वमन्त्रं कुलसुन्दरि ! ।
आनन्दभैरवं ध्यायेद्यथा तन्त्रानुसारतः ॥
रक्तवर्णं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं वरदं शिवम् ।
जटाजूटधरं देवं वासुकीकण्ठभूषितम् ॥
डमरुञ्च कपालञ्च सुन्दरं पाशमुत्तमम् ।
धारिणं तं यजेद्देवं व्याघ्रचर्म्माम्बरं शिवम् ॥
एवं ध्यात्वा महेशानि ! तस्य मध्ये प्रपूजयेत् ।
मायाबीजं ततो हुं फट्मन्त्रेणानेन संयजेत् ॥
ततस्तस्मिन्महेशानि ! आनन्दभैरवीं स्मरेत् ।
आनन्दभैरवीं देवीं वराभयलसत्करां ॥
घोररूपां वरारोहां त्रिनेत्रां रक्तवाससम् ।
रक्तवर्णां महारौद्रीं सङ्खभैरवान्वितां ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैः स्तूयमानां शिवां भजे ।
इति ध्यात्वा महेशानि ! तेनैव मनुना यजेत् ॥
तयोरैक्यं विभाव्यैव गायत्रीं दशधा जपेत् ।
भैरवं डाम्बकक्षोक्ता सिद्धिं तदनन्तरम् ॥
सुधादेवे ततः पश्चाद्धीमहीति ततो वदेत् ।
तन्नो देवी ततः पश्चात्तदर्म्म च प्रचोदयात् ॥
इति ते कथिता देवी गायत्री परमाक्षरी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण द्रव्यशुद्धिश्च जायते ॥
तस्य प्रसादादीशोऽहं सत्यं सत्यं न संशयः ।
तस्य मध्ये मूलमन्त्रं विलिखद्दण्डेलिखेत् सकृत् ।
रक्तवस्त्रेण संपूज्य सुधां वस्त्रेण गोपयेत् ॥*॥
धर्म्मार्थेकाममोक्षाणां विघ्नायाणाञ्च पार्ब्बति ! ।
सर्ब्वेषां कारणं यस्मात् कारणं परिकीर्त्तितम् ॥
अस्माकञ्च महेशानि ! शरीरकारणं हि तत् ।
म्लेच्छयोश्चं वीरेशि ! वीरकार्य्यप्रसादतः ॥
निश्चिकारेण देवेशि ! निश्चिकल्पेन चेतसा ।
सेव्यमानं कुलं भद्रे ! मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
निश्चिकल्पो महेशानि ! मुक्तिभागी न संशयः ।
सविकल्पो वरारोहे ! रौरवं याति निश्चितम् ॥"

इति कैवल्यतन्त्रे २ पटलः ॥

(वैद्यकोक्तदोषादि यथा,—

"तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं व्यवायाशुकरं लघु ।
विकाशि विशदं मद्यमोजसोऽत्यन्तविपर्य्यय ॥
तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चोपप्लाविनो गुणाः ।
जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मस्तादीनोजसो गुणान् ।
दशभिर्दशमं क्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥
आद्ये मदे द्वितीये स प्रमादायतने स्थितः ।
दुश्चिकित्स्यहतो मूढः सुखमित्यधिसुप्यते ॥
मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥
इयं भूमिरवद्यानां दोःशीलस्येदमास्पदम् ।
एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्दैशिकः परम् ॥
निर्व्वेदः प्लवमच्छेते म्लानोये तु मदे स्थितः ।
मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥
धर्म्माधर्म्मसुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ।
मदे मोहो भयं शोकः क्रोधो म्लानत्व संस्थितः।

सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥
यत्रैकः क्षुतिविभ्रंशश्च सर्व्वमसाधु यत् ।
अयुक्तियुक्तमद्यं हि व्याधये मरणाय वा ॥
मद्यं चिरन्तीर्धोधेर्यलब्धादेरपि नाशनम् ।
नाति माद्यन्ति बलिनः क्षताहारा मद्यपाश्च ॥
स्निग्धाः सत्त्वयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ।
मेदःकफाधिकामन्दवातपित्ता दृढाग्नयः ॥
विपर्य्ययेऽतिमाद्यन्ति विभ्रष्टाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चाक्षरूपेण साजीर्णं बहु नाति ।"
इति वाभटे निदानस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
एतानि स्मृतिस्मृतिविरुद्धत्वान्मोहनार्थानि शिष्टैः
कदाचिदपि नाचरणीयानि ॥

मद्यद्रुमः, पुं, (मद्योत्पादको द्रुमः ।) माड़वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मद्यपङ्कः, पुं, (मद्यानां पङ्क इव ।) सुराकल्कः । मेया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । मेदकः २ अगलः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥

मद्यपाङ्गनं, क्लीं, (मद्यपैरश्यते सुच्यते इति । अश् + कर्म्मणि ल्युट् ।) पानरुचकभक्ष्यम् । तत्पर्य्यायः । उपदंशः २ अवदंशः ३ चक्षणम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७१ ॥

मद्यपुष्पा, स्त्री, (मद्यानि मदसाधनानि पुष्पाण्यस्याः ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादिविवृतिरस्या धातकीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

मद्यमण्डः, पुं, (मद्यस्य मण्डः ।) मद्यफेनः । तत्पर्य्यायः । कारोत्तमः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ कारोत्तरः ३ सुरामण्डः ४ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥

मद्यवासिनी, स्त्री, (मद्यानामिव वासो गन्धोऽस्या अस्तीति । इनिः ङीष् ।) धातकीवृक्षः । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥

मद्यबीजं, क्लीं, (मद्यस्य बीजम् ।) नानाद्रव्यकृतसुराबीजम् । तत्पर्य्यायः । किण्वम् २ नमनटः ३ नमनटु ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ । वाखर इति भाषा ॥

मद्यसन्धानं, क्लीं, (मद्यस्य सन्धानसुत्पादनार्थं आयोजनम् ।) सुरासञ्जीकरणम् । वंशाङ्कुरफलादीनां बहुकालं मद्याय यत् क्रियते तत् । तत्पर्य्यायः । आमृतिः २ आसवः ३ अभिषवः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥

मद्यामोदः, पुं, (मद्यस्येवामोदो गन्धो यस्य ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मद्रः, पुं, (मन्दते इति । मदि मोदादौ + "स्फायि तञ्चीति ।" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) देशविशेषः । हर्षः । इत्युणादिकोषः ॥ तद्देशविवरणं यथा,—
"वैराटपाञ्चालयोर्मध्ये पूर्व्वदक्षक्रमेण तु ।
मद्रदेशः समाख्यातो माद्रीहा तत्र तिष्ठति ॥"
इति मुक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥
(भद्रे, क्लीं । यथा, चतुर्थां चाग्निप्यायुष्य मद्रभद्रकुलसुखार्थहितैः । २ । ३ । ७३ । इत्यत्र सूत्रे । मद्रं देवदत्तस्यभूयात् । इति कात्यिका ।

मद्रभद्रयोः पर्य्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी च ॥)

मद्रकः, त्रि, (मद्रेषु जातइति । मद्र + "मद्रवृज्योः कन् ।" ४ । २ । १३१ । इति कन् ।) मद्रदेशभवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (देशभेदः । यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ४१ ॥
"गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥")

मद्रकारः, त्रि, (मद्रं करोतीति । कृ + "क्षेमप्रियमद्रादण् च ।" ३ । २ । ४४ । इति पक्षे अण् ।) मद्रकरः । यथा क्षेमप्रियमद्राद् कुर्व्वति मङ्गलबोधयाकरणम् ॥

मद्रकरः, त्रि, (मद्रं भद्रं करोतीति । कृ + "क्षेमप्रियमद्रादण् च ।" ३ । २ । ४४ । इति चकारात् खच् । मुम् च ।) मङ्गलकारकः । यथा क्षेम कुरोतरिष्टनाशः स्यान्मद्रकरप्राङ्गणे । इति चिकाण्डशेषः ॥

मद्रसुता, स्त्री, (मद्रस्य सुता ।) मद्रराजकन्या । सा पाण्डुराजस्य द्वितीया भार्य्या नकुलसहदेवजनकी च । इति शब्दरत्नावली ॥

मद्रर्गीणः, मद्रर्गीयः, मद्रर्ग्यः, } त्रि, (मद्रर्गस्यायमिति । "अशब्दे यत् खावन्यतरस्याम् ।" ४ । ३ । १४० । इतिक्रमेण यञ्छयखञ्पक्षेषु ।) मद्रर्गसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मद्रा, [न्] पुं, (माद्यतीति । मद् + "स्रामदिपद्यर्त्तिपृधृक्रिभ्यो वनिप् ।" उणा० ४ । ११२ । इति वनिप् ।) शिवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (मदनपीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८१ । १६ ।
"इन्द्राय मद्वने सुतं परिष्टोभन्तु नो गिरः ॥")
"मद्वने मदनपीलाय ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥

मधु, क्लीं, (मन्यन्ते विद्वांसोऽस्मिन् जना यस्मात् । मन् + "फलिपाटिनमिमनिजनां गुकपटिनाकिधनच्च । उणा० १ । १८ । इति उः धश्चान्तादेशः । मद्यम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४२५ ।
"मधुमदघोतन्नीड़ा यथा यथा लपति मन्मथं बाला ॥")
क्षीरम् । जलम् । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च ॥ रसभेदः । मधुररसः इति यावत् । इति शब्दरत्नावली ॥ पुष्परसः । फुलेर मौ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । मकरन्दः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥ मरन्दः ३ मरन्दकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिः कृतम् । मौ इति भाषा । क्षौद्रम् २ माक्षिकम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । १७ ॥ माक्षीकम् ४ कुसुमासवम् ५ पुष्पासवम् ६ पवित्रम् ७ पित्र्यम् ८ पुष्परसोद्भवम् ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ माक्षीकम् १० मारघम् ११ मक्षिकावान्तम् १२ वरटीवान्तम् १३ भृङ्गवान्तम् १४ पुष्परसोद्भवम् १५ । इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"मधु पुष्परसं क्षौद्रं मकरन्दश्च माक्षिकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मधु तु मधुरं कषायानुरसं रूक्षं शीतमग्निदीपनं वर्ण्यं बल्यं लघु सुकुमारं लेखनं छर्द्यं सन्धानं शोधनं रोपणं बाजीकरणं संग्राहि चक्षुष्यं प्रसादनं सूक्ष्मभागानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहच्छर्द्यास्रकासातिसारच्छर्दिव्रणाक्षिकृमिविषप्रशमनं क्षतविषदोषप्रशमनञ्च तत् लघुत्वात् कफघ्नं पेचिल्यात्स्नायुर्य्यात् कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् ।
"दृङ्नाशेऽयं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरम् ।
मेदःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ॥
शोषवैषम्यहरं पक्वमामसन्धं चिरोषकृत् ।
तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून् ॥"
नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥"
तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्य्यविपाकविरुद्धानां पुष्परसानां सविषमक्षिकासम्भवत्वाच्चानुणोपचारम् ।
"उष्णैर्विरुध्यते सर्व्वं विषान्वयतया मधु ।
उष्णात्मगुणवैरुण्यैर्वा तं निहन्ति यथा विषम् ॥
तत् सौकुमार्य्याच्च तथैव शीघ्र-
त्वानोषधीनां रसभावाच्च ।
उष्णैर्विरुध्येत विशेषतश्च
तथान्नपानेन जलेन चापि ॥
उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्वपचारितम् ।
व्यापादयति सम्भारान्न विरुध्येत पूर्व्ववत् ॥
मध्वामात् परतरुच्यदामं कर्त्तृ न विद्यते ।
विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्व्वं हन्ति यथा विषम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
अस्य सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । चिरोषग्रहणनाशित्वम् । कषायानुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । श्वासकासनाशित्वञ्च ॥ * ॥ तदष्टविधं यथा । पौत्तिकम् २ भ्रामरम् २ क्षौद्रम् ३ माक्षिकम् ४ छात्रम् ५ अर्घ्यम् ६ औद्दालकम् ७ दालम् ८ । एतेषां लक्षणानि यथा,—
"पिङ्गला मक्षिका ज्ञेया महत्यल्पा च सा दिधा ।
महती पुत्तिकानाम्नी स्वल्पा क्षुद्रेति कथ्यते ॥
मध्यमा मक्षिका नीला माक्षिकेत्यभिधीयते ।
पुत्तिकाभ्रमरक्षुद्रामक्षिकासम्भवं मधु ॥
पौत्तिकादुच्यते क्षौद्रं वरटीक्षतसम्भवम् ।
तयोर्वमे भ्रामरकारोरघं मधुतरूद्भवम् ॥
औद्दालकन्तु वल्मीककारिकोटविनिर्म्मितम् ।
दालमित्यभिनिर्द्दिष्टं वृक्षकोटरकोटजम् ॥"
एतेषां वर्णा यथा,—
"माक्षिकं तैलवर्णं स्यात् घृतवर्णन्तु पौत्तिकम् ।
क्षौद्रं कपिलवर्णं स्याच्छ्वेतं भ्रामरमुच्यते ॥"
एतेषां गुणा यथा,—
पौत्तिकं तेषु धौर्य्याणां कषायानुरसान्वयात् ।
वातासृक्कफपित्तघ्नं छर्द्दि विद्याद्धि मक्षिकम् ॥
"पेचिल्यात् स्वादुभूयस्त्वाद् भ्रामरं गुरु
कीर्त्तितम् ।
क्षौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनम् ॥
तस्माच्छ्वेततरं रूक्षं माक्षिकं प्रवरं स्मृतम् ।

श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं सद्भिरीरितम् ॥
क्षौद्रं त्रिदोषकृमिहरं रक्तपित्तहरं गुरु ।
अर्घ्यं चक्षुष्यमायुष्यं कफपित्तामवातजित् ॥
औद्दालकं कषायोष्णं कटुकृमिविषापहम् ।
दालं कफहरं रूक्षं दीपनं कृद्दिमेहनुत् ॥
उष्णमृगार्तमृगोत्थ हन्यान्मधु विषान्वयात् ।
मधूष्णोर्विरुध्यन्ते वर्ज्यित्वार्यमंजितम् ॥"
उष्णैः रौद्रैः करणैः उष्णं मधु उष्णार्तं रौद्रपीडितं जनं विषान्वयात् विषतुल्यत्वात् हन्यात् ॥ * ॥ नवपुराणमधुगुणाः ।
"दृंहणीयं मधु नवं वातश्लेष्महरं परम् ।
पुराणं लघु संग्राहि निर्दोषं स्थौल्यनाशनम् ॥
दोषत्रयहरं पक्वमाममत्यं त्रिदोषकृत् ॥"
अत्र केचिन्मधुनोऽग्निसंयोगाभावात् कालपक्वतामाहुः ॥ * ॥ मधुजातशर्करागुणाः ।
"मधुजा शर्करा रूक्षा लघ्वी च्छर्दितिसारजित् ।"
इति राजवल्लभे मधुवर्गः ॥ * ॥

अपि च ।
"माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं छात्रकं तथा ।
आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥
नानापुष्परसाहाराः कपिला वनमक्षिकाः ।
याः क्षुद्रास्ताभिरुत्पन्नं मधु माक्षिकमुच्यते ॥
ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
भ्रमरैर्जनितं तेस्तु भ्रामरं मधु भण्यते ॥
पिङ्गला मक्षिकाः सूक्ष्माः क्षुद्रा इति हि विश्रुताः ।
ताभिरुत्पादितं यत्तु तत्र क्षौद्रं मधु कथ्यते ॥
महत्यो मक्षिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति कीर्त्तिताः ।
तज्जातं मधु पौत्तिकं समुदाहृतम् ॥
छत्राकारस्तु पटलं सरघाः पीतपिङ्गलाः ।
ये कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधुच्छात्रकमीरितम् ॥
मक्षिकाक्षौद्रक्षुद्रा या पीताः षट्पद-सन्निभाः ।
तद्भवं यदभ्यर्हं तदार्घ्यं मधु भण्यते ॥
उद्दालाः कपिलाः कीटा भूमेरुद्दलनाः स्मृताः ।
बल्मीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्यते ॥
इक्षुनीलदलाकाराः सूक्ष्माश्चिन्वन्ति मक्षिकाः ।
यद्वृक्षकोटरान्तस्थं मधु दालमिदं क्रमात् ॥
इतीतस्याष्टधा भेदैरुत्पत्तिः कथिता क्रमात् ।
अथ वक्ष्याम्यहं लेषां वर्णवीर्यादिकं क्रमात् ॥"
तद्यथा,—
माक्षिकं तैलवर्णं स्यात् क्षौद्रं भ्रामरमुच्यते ।
क्षौद्रन्तु कपिलाभासं पौत्तिकं घृतसन्निभम् ॥
आपीतवर्णं क्षुद्रं स्यात् पिङ्गलस्त्वार्घ्यनामकम् ।
औद्दालं स्वच्छसान्द्रमापीतं दालमुच्यते ॥
माक्षिकं मधुरं रूक्षं लघु श्वासादिदोषनुत् ।
भ्रामरं पिच्छिलं रूक्षं मधुरं सुखजाद्यजित् ॥
क्षौद्रन्तु प्रीतनं चक्षुष्यं पिच्छिलं पित्तवातनुत् ।
पौत्तिकं मधु रूक्षोष्णं क्षयश्वासपित्तदाहनुत् ॥
छत्रमेहकृमिघ्नञ्च विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ।
अर्घ्यं मधूनिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषनुत् ॥
औद्दालकन्तु कुष्ठादिदोषघ्नं सर्व्वसिद्धिदम् ।

दालं कटु कषायाम्लं मधुरं पित्तदायि च ॥
नवं मधु भवेत् स्थौल्यं नातिश्लेष्महरं परम् ।
देहस्थौल्यापहं याहि पुराणं मधु लेखनम् ॥
पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजाद्यजिज्झा-मयादि-
ध्वंसं धत्ते च रुच्यं बलमतिपुष्टिदं वीर्यवृद्धिं विधत्ते ।
आमच्छेदामगुल्मामयपवनरुजापित्तदाहा-स्रदोष-
नाशं त्वनं विशोषं जनयति नयति ध्वंसमध्यग्रहृद्दृक् ॥
व्रणशोधनमत्यन्ते व्रणसंरोपणादिषु ।
साधारण्यान्मधु हितं तत्तुल्या मधुशर्करा: ॥
उष्णं सहोष्णं काले वा स्वयमुष्णमथापि वा ।
आमं मधु मनुष्याणां विषवत्तापदायकम् ॥
कीटकादियुतमस्त्रदूषितं
यच्च पर्य्युषितकं मधु स्वतः ।
कण्ठकोटरगतञ्च मेचकं
तच्च गेहजनितञ्च दोषकृत् ॥
दण्डं निहत्य यदुपात्तमपास्य दंशां-स्तादृग्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम् ।
छिक्काग्रदाकुरविशोफकफव्रणादि-दोषापहं भवति दोषदमन्यथा चेत् ॥
माध्वी सिता मधूत्पन्ना मधुजा मधुशर्करा ।
माक्षीकशर्करा चेषा क्षौद्रजा क्षौद्रशर्करा ॥
यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणास्तस्य शर्करा: ।
विशेषाद्बलदृष्ट्या च तर्पणं क्षीणदेहिनाम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥*॥*॥

मतान्तरे मधुगुणाः ।
"मधु प्रीतं लघु स्वादु रूक्षं ग्राहि विलेखनम् ।
चक्षुष्यं दीपनं स्वर्य्यं व्रणशोधनरोपणम् ॥
सौकुमार्यकरं सूक्ष्मं परं स्रोतोविशोधनम् ।
कषायानुरसं क्षारि प्रसादजनकं परम् ॥
बल्यं मेधाकरं हृद्यं विषदं रोचनं हरेत् ।
कुष्ठार्शःकासपित्तास्रकफमेहकृमक्रिमीन् ।
मेदस्त्रणावमिश्वासहिक्कातीसारविड्ग्रहान् ।
दाहच्छर्दियांस्तु योगवाह्यस्त्वयावलम् ॥"*॥

अथ मधुभेदाः ।
"माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं छात्रमित्यपि ।
आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥"*॥
अथ तेषां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र माक्षिकस्य ।
"मक्षिकाः पिङ्गवर्णास्तु महत्यो मधुमक्षिकाः ।
ताभिः कृतं तैलवर्णं माक्षिकं तत् प्रचक्षते ॥
माक्षिकं मधु श्रेष्ठं नेत्रामयहरं लघु ।
कामलार्शःक्षतश्वासकाग्निक्षयविनाशनम् ॥"*॥

अथ भ्रामरस्य ।
"किञ्चित् सूक्ष्मैः प्रसिद्धेभ्यः पुष्पेभ्यः अलिभिः क्षितम् ।
निर्म्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु भ्रामरं स्मृतम् ॥
भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजाश्मकरं गुरु ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि विशेषात् पिच्छिलं हिमम् ॥*॥"

अथ क्षौद्रस्य ।
"मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तज्जतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्गुणैः कपिलं भवेत् ॥
गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषाच्छ्लेष्मनाशनम् ॥"

अथ पौत्तिकस्य ।
"याः क्षुद्रा मशकोपमा लघुतराः प्रायो महापिच्छिलं
वृक्षाणां तरुकोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुर्व्वते ।
तास्तज्जैरिह पुत्तिका निगदितास्ताभिः कृतं सर्पिषा
तुल्यं यन्मधु तद्विनेचरजनैः संकीर्त्तितं पौत्तिकम् ॥
पौत्तिकं मधु रूक्षोष्णं पित्तदाहास्रवातजित् ।
विद्याद्धि मेहकृच्छ्रघ्नं यक्ष्मादित्तप्रशोषि च ॥"

अथ छात्रस्य ।
"वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
कुर्व्वन्ति छत्रकाकारं तज्ज्ञं छात्रं मधु स्मृतम् ॥
छात्रं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं प्रीतलं गुरु ।
स्वादुपाकं क्रिमिश्चित्ररक्तपित्तप्रमेहजित् ।
भ्रमहृद्गमोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणाधिकम् ॥"

अथार्घ्यस्य ।
"मधूकवृक्षा निर्यासं जरत्काल्यभिमोक्षवाः ।
स्रवन्त्यार्घ्यं तदा ख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥
तीक्ष्णातुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदोपमाः ।
अर्घ्यास्तास्तज्जतं यत्तदार्घ्यं मित्यपरे जगुः ॥
आर्घ्यं मधूनिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।
कषायं कटुकं पाके तिक्तञ्च बलपुष्टिकृत् ॥"*॥

अथौद्दालकस्य ।
"प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्प-कीटकाः ।
कुर्व्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौद्दालकं मधु ॥
औद्दालकं रुचिकरं स्वर्य्यं कुष्ठविषापहम् ।
कषायमुष्णमम्लञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत् ॥"*॥

अथ दालस्य ।
"संभूय पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
मधुराम्लकषायञ्च तद्दालं मधु कौत्तिकम् ॥
दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम् ।
कषायानुरसं रूक्षं रुच्यं कृद्दिमेहजित् ॥
अधिकं मधुरं स्निग्धं बृंहणं गुरुभारिकम् ॥"
लघु पाके । गुरुभारिकं तुलितम् ॥ * ॥ अथ नवपुराणमधुगुणाः ।
"नवं मधु भवेत् पुष्टं नातिश्लेष्महरं सरम् ।
पुराणं ग्राहकं रूक्षं मेदोघ्नमतिलेखनम् ॥
मधुनः शर्करायाश्च गुडस्यापि विशेषतः ।
एकसंवत्सरं प्रीतं पुराणत्वं स्मृतं बुधैः ॥"
अथ मधुनः प्रीतस्य गुणाधिक्यसुखातायां निषेधः ।
"विषपुष्पादपि रसं सविषा भ्रमरादयः ।
गृहीता मधु कुर्व्वन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु ॥

मधुक

विषान्वयात्तद्गुणान्न द्रव्येगोणेन वा सह ।
उष्णार्तस्योष्णकाले च क्षतं विषमं मधु ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मधुः, पुं, (मन्+उ । नस्य धः ।) मधूदमः । मौलसाछ इति भाषा ॥ वसन्तर्तुः । (यथा, कुमारसम्भवे । ३ । २७ ।
"निवेशयामास मधुर्दिरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥")
दैत्यभेदः । (यथा, देवीभागवते । १ । ।। १५ ।
"मधुश्च कुपितस्तत्र हरिणा सह संयुगे ॥")
इमं हत्वा विष्णुर्मधुसूदनोऽभूत् ॥ चैत्रमासः । इति मेदिनी । धे, १२ ॥ (यथा, रघुः ।११। ७ ।
"रेजतुर्गतिवशात् प्रवर्त्तिनौ
भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥")
अशोकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । २।१५३ । यष्टिमधु । इति शब्दरत्नावली ॥ असुरविशेषः । (यथा, भागवते । ६ । ११ । १४ ।
"शृणुष्व मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम् ।
हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीम् ॥")
स च शत्रुघ्नेन हतः । यस्य नाम्ना मथुरा मधुपुरीति ख्याता ॥

मधुः, क्ली, (मन्+उ । मस्य धः ।) जीवन्तीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥

मधुकं, क्ली, (मध्नातीति । मधु+"संज्ञायां च ।" ५ । ३ । ६७ । इति कन् । यद्वा, मधु मधुरं कायतीति । के+कः ।) यष्टिमधुकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टि क्लीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्थलेजाता जलजातिरसा पुरा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वपुः । इति हेमचन्द्रः ॥

मधुकः, पुं, (मधु मधुरं कायतीति । के+कः ।) वह्निभेदः । यज्ञाङ्गः । विहगान्तरः । इति विश्वः ॥

मधुकण्ठः, पुं, (मधुमधुरः कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकरः, पुं, (करोति सञ्चिनोतीति । कृ+अच् । मधुनः करः ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १८ । २ ।
"सर्व्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥")
कामी । इति धरणिः ॥ भृङ्गराजवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

मधुकर्कटिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटिकेव ।) मधुरजम्बीरविशेषः । मउकट्टी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुम्भा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्य्यायोऽस्या गुणाश्च यथा,—
"बीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।
मधुकर्कटिका स्वादी रोचनी शीतला गुरुः ।
रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुकर्कटी, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटी) मधुबीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुकै

मधुका, स्त्री, (मधुक+टाप् ।) मधुयष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ मधुपर्णीवृक्षः । इति मेदिनौ । के, १३५ ॥ क्षीणबलकक्षुपौ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४३ ॥

मधुकुक्कुटिका, स्त्री, (मधुः मधुरा कुक्कुटीव । मधुकुक्कुटी, मधुकुक्कुट+स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । पूर्ब्बस्य ह्रस्वत्वञ्च ।) जम्बीरविशेषः । मखुर इति मङ्गर इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । मातुलुङ्गा २ मुरुण्डा ३ गिरिजा ४ पूतिपुष्पिका ५ अम्लभा ६ देवदूती ७ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शीतत्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातपित्तविनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मधुकृत, पुं, (मधु करोति सञ्चिनोतीति । कृ+क्विप् तुगागमश्च ।) भ्रमरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १ । २ ।
"अथ यैरस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुभाषो यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥")

मधुकेशटः, पुं, (मधुनः पुष्परसस्य केशिरसि अग्रभागे शटति गच्छतीति । शट्+कर्त्तरि अच् ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकैटभौ, पुं, (मधुश्च कैटभश्च तौ । इतरेतरद्वन्द्वः ।) असुरविशेषौ । तयोरुत्पत्त्यादि यथा,
"दैनन्दिने तु प्रलये प्रसुप्ते गरुडध्वजे ।
तस्य श्रवणविड्जाताबसुरौ मधुकैटभौ ॥
कूर्म्मपृष्ठगता पृथ्वी विलीनेवाभवज्जले ।
तां विशीर्णां योगनिद्रा महामाया अलोकयत् ॥
तां वै दृढतरां कर्त्तुं पृथ्वीं प्रति तदेश्वरी ।
उपायं चिन्तयामास कथं पृथ्वी भवेद्दृढा ॥
इदानीमाप्यवत पृथ्वी प्रवृत्ता कोमला जले ।
सृष्टिकाले जनान् बोढुं कथं शक्ता भविष्यति ॥
इति सञ्चिन्त्य सा माता जगतां सृष्टिकारिणी ।
उपगम्य तदा विष्णुमामसाद मुनिहितम् ॥
तस्तु सुप्तं समासाद्य जगन्नाथं जगत्पतिम् ।
वामश्रुत्कर्णनिष्क्रान्तं तस्य कर्णं न्यवेशयत ॥
निवेश्य नखराग्रेण प्रोद्धृत्य श्रवणं मलम् ।
क्षणोत्थितौ सा देवी योगनिद्रा जगत्प्रभुः ॥
तत्कर्णमलसर्गाभ्यां मधुनामासुरोऽभवत् ।
ततो दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठाग्रन्तु दक्षिणे ॥
कर्णे न्यवेशयद्देवी तस्मादप्युद्धृतं मलम् ।
तत्रापि क्षोदयामास करशाखाग्रजेन तु ॥
ततोऽभूत् कैटभो नाम बलवानसुरो महान् ॥
उत्पन्नः स च पानार्थं यस्मात् स्रवितवान्मधु ।
अतस्तस्य महादेवी मधुनामाकरोत्तदा ॥
उत्पन्नः कीटवद्वापि महामायाकरे यतः ।
अतस्तं कैटभाख्यन्तु स्वयं देवी तदाकरोत् ॥
तावुवाच महामाया युध्यतां हरिणा सह ।
युवानौ अद्वयेवाच भवन्तौ निहनिष्यति ॥
यदा युवां प्रभावैर्यै आवां विष्णो ! वधात् नौ ।
तदैवायं युवां हत्वा नान्यथा हरिरप्यथ ॥
महामायामोहितौ तौ विष्णुगात्रे तदा मुहुः ।

मधुकै

भ्रममाणौ दृष्ट्वातुर्नाभिपद्मस्थितं विधिम् ॥
तमूचतुस्तौ धातारं हनिष्यावोऽद्य नाभितम्
त्वं जागरय वैकुण्ठं यदि जीवितुमिच्छसि ॥
ततो ब्रह्मा महामायां योगनिद्रां जगत्प्रभुम् ।
प्रसादयामास तदा स्तुतिभिर्नतिभिर्मिया ॥
विरं स्तुताथ सा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।
गमनाभवदत्यर्थमुवाच च तथा विधिम् ॥
किमर्थं संस्तुता चाहं किं करिष्याम्यहं तव ।
तद्वद त्वं महाभाग । करिष्याम्यहमद्य ते ॥
ततस्तेन महामाया प्रोक्ता धात्रा महात्मना ।
प्रबोधय जगन्नाथं यावो मां हनिष्यतः ।
मोहयैतौ दुर्ज्जयावसुरौ मधुकैटभौ ॥
इत्युक्ता सा तदा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।
बोधयामास वैकुण्ठं मोहयामास तौ तदा ॥
ततः प्रबुद्धः कृष्णः स ददर्श भयशालिनम् ।
ब्रह्माणं तौ तदा घोरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
ततस्ताभ्यां स युयुधे त्वसुराभ्यां जनार्द्दनः ।
नाशकद् बाधितुं वीरावसुरौ मधुकैटभौ ॥
अनन्तोऽपि क्षणार्द्धेन तान्नो धर्षं ततोऽभवत् ।
युध्यमानान्महावीर्यान् वैकुण्ठमधुकैटभान् ॥
अथ ब्रह्मा शिलारूपां स्थितिशक्तिं तदाकरोत् ।
अर्द्धयोजनविस्तीर्णां सार्द्धयोजनमायताम् ॥
तस्यां शिलायां वैकुण्ठो युयुधे नृपसत्तम ! ।
सह ताभ्यां शिला सा तु पृथिवीं जलान्तरम् ॥
तस्यान्तु प्रक्षां ममायां तोयेषु युयुधे हरिः ।
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुयुद्धेनिरन्तरम् ॥
यदा नैवाप्नुवन्तं तौ विष्णुर्जगतां पतिः ।
परां चिन्तां तदावाप विधातापि भयान्वितः ॥
ततस्तावेव तं विष्णुमूचतुर्ब्बलदर्पितौ ।
पुनः पुनस्तौ गर्ज्जन्तौ महामायाविमोहितौ ॥
तुष्टौ स्वस्त्वन्नियुद्धेन वरं वरय माधव ! ।
सर्व्वं संपदास्याव; मत्यमेतदराधुना ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भगवान् गरुडध्वजः ।
उवाच तौ युवां वध्यौ भवेतां मे महाबलौ ।
इति देहि वरं मह्यं दानयं यदि विद्यते ॥
तौ तदा प्राह युध्यन्तौ योग्यो नौ शोभनो वधः ।
तत्राद्यां जहि नौ यत्र सोयं सम्प्रति विद्यते ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा माधवो जगतां पतिः ।
ब्रह्माणं माच शीघ्रेण प्राहेदञ्चाक्रमंजया ॥
ब्रह्मशक्तिशिलां शीघ्रमुद्धृत्य धारयां यथा ।
पञ्च स्थित्वा महाधारं हनिष्यामि महाबलौ ॥
ततो ब्रह्मा हृष्टश्चैव उद्धार शिलान्तु ताम् ॥
तस्या मध्ये पूर्ब्बभागे हृदं पञ्चसरूपधृक् ।
ऊर्द्धं स्थित्वा शिलां भित्त्वा प्रविवेश रसातलम् ॥
शैलान्यामभवत् कूर्म्मः पञ्चसञ्चाग्रहीत शिलाम् ।
वायव्याश्च तथानन्तो नैर्ऋत्याश्च सुरेश्वरौ ॥
महामाया जगद्धात्री शैलरूपधरिणी ।
आग्नेय्याश्च स्वयं विष्णुरेकरूपेण संस्थितः ॥
ब्रह्मशक्तिशिलां गृह्णन् भगवान् परमेश्वरः ।
मध्ये ब्रह्मा त्वहश्चैव वराहश्च तथापरः ॥
ततो वराहरूपस्य चरमे जगतां पतिः ।
स्थित्वा शिलामवष्टभ्य ब्रह्मशक्तिमधोगताम्

वामे स्वजघने यत्नादारोप्य शिरभी तयोः ।
जगदाधारभूतः स सर्व्वयत्नेन संयुतः ॥
सर्व्वबले; ममाक्रम्य चिच्छेद स पृथक् पृथक् ।
मधुकैटभयोः सम्यक् वीरयोः पृथिवीपते ॥
तस्य चाक्रम्य संस्थानादुन्नताग्रशिरोगता ।
प्रियमाणापि देवैर्धैर्यत्नादपि सुदुर्मुहुः ॥
ततस्तयोस्तु मृतयोः शरीरे जगतां पतिः ।
मज्जामेदं समुद्धृत्य व्यधात्तस्यां प्रयत्नतः ।
उद्धृतायां पृथिव्यान्तु तयोर्म्मेदोविलेपनैः ।
सुदृढामकरोत् पृथ्वीं क्षोदितां सोदराम्भिभिः ॥
मेदोविलेपिता यस्माद् गीयते मेदिनीति सा ।
अद्यापि पृथिवी देवी देवमानुषराक्षसैः ॥"
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥
(अनयोर्नामनिरुक्तिर्यथा, महाभारते । १२ । ३४७ । २४—२६ ।
"सत्त्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान् सृजन् ।
पूर्व्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्य्यांशुसप्रभे ॥
नारायणकृतौ विन्द्र अपामास्तां गुणोत्तरौ ।
तावपश्यत् स भगवानजादिनिधनोऽच्युतः ॥
एकस्तत्राभवद्विन्द्रर्म्मेघाभो रुचिरप्रभः ।
स तामसो मधुर्नामस्तदा नारायणाज्ञया ।
कठिनत्वपरो विन्द्रः कैटभो राजसस्तु सः ॥")
मधुकोषः, पुं, (मध्वर्थं क्षतः कोषः मध्वाधारः कोषो वा ।) मधुमक्षिकाकृतकोषः ॥ मौचाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मधुक्रम २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
"भ्रमरैरेव मयार्यं व्याख्यामधुकोष आरब्धः ।"
इति रुचिनिचयटीकायां दिजयेन लिखितम् ॥)
छागमुष्क इति मांसाग्निनो वदन्ति ॥
मधुक्रमः, पुं, (मधुनः क्रमः ।) पुनः पुनर्म्मधुपानक्रमः । तत्पर्य्यायः । मधुवारः २ । इत्यमरः । २ । १० । ४१ ॥ मधुकोषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मधुक्षीरः, पुं, (मधुवत् क्षीरं निर्य्यासोऽस्य ।) खर्জ্জूरवृक्षः । इति हारावली ॥
मधुखर्জ্জूरिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा खर्জ্জूरी । ततः कन् टाप् । पूर्ब्बस्य ह्रस्वत्वम् ।) खर्জ্জूरविशेषः । तत्पर्य्यायः । मधुककर्कटिका २ कोलकर्कटिका ३ कण्टकिनी ४ मधुफलिका ५ माध्वीमधुरा ६ मधुरखर्জ্জूरी ७ मधुखर्জ্জूरी ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तापपित्तग्लानिकारित्वम् । गुरुत्वम् । लघुकर्फुलत्वम् । बहुदोषविबर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगायनः, पुं, (मधु गायतीति । गै + "ग्युट् च ।" ३ । १ । १४७ । इति ग्युट् । यद्वा, मधौ वसन्ते गायन इति सप्तमीसमासः ।) कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगुञ्जनः, पुं, (मधु मधुरं गुञ्जनमस्य । पवनेरितगुञ्जफलशब्दस्यास्य मधुरत्वात् तथात्वम् ।) श्वेताञ्जनवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
मधुघोषः, पुं, (मधुर्मधुरो घोषो यस्य ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥

मधुच्छदा, स्त्री, (मधुः मधुरश्छदः पर्णमस्याः । यदा मधु छादयति रसाधिक्येन पराभवतीति छद + णिच् । घः । धेर्ह्रस्वश्च ।) मयूरशिखा । इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्या गुणाः ।
"नीलकण्ठशिखा क्षय्या पित्तश्लेष्मातिसारजित्॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुजं, क्लीं, (मधुनो जातम् इति । जन् + डः ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुजम्बीरः, पुं, (मधुर्मधुरो जम्बीरः ।) मधुरजम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुजा, स्त्री, (मधोः मधुमेदसो जाता प्रादुर्भूता इति । जन् + डः टाप् ।) पृथिवी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुनो जायते स्म इति । जन + डः ।) सिता । तत्पर्य्यायः । मधुश्विता २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुजित्, पुं, (मधुं मधुनामानं दैत्यं जितवानिति । जि + क्विप् । तुगागमश्च ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ५ । ६२ ।
"शिवे ! किं वा ज्ञात्वा विविदिषसि शक्तिं मधुजितः ॥")
मधुलग्नं, क्लीं, (मधुरं लग्नम् ।) इक्षुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य इक्षुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
मधुलग्नः, पुं, (मधुर्मधुरस्तृणः ।) इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"महारसोऽसिपत्रः स्यान्मधुपुष्पो मधुलग्नः ।
इक्षुर्वंशकान्तारभिरुपौण्ड्रादिभेदवान् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च ।
गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुलग्नः स्मृतः ॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मधुत्रयं, क्लीं, (मधूनां मधुरद्रव्याणां त्रयम् ।) मधुरत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधुघृततैलत्रयम् ॥)
मधुदीपः, पुं, (मधौ वसन्ते दीप्यत इति । दीप् + कः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥
मधुदूतः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य दूत इव । वसन्तागमनात् प्रागस्य मुकुलोद्गमदर्शनात् तथात्वम् ।) आम्रवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुदूती, स्त्री, (मधोर्वसन्तस्य दूतीव ।) पाटलावृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (पर्य्यायादि विषयगमस्याः पाटलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
मधुदः, पुं, (मधुनि ददाति पुष्पात् पुष्पं गच्छतीति । दा + कः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुद्रवः, पुं, (मधुर्मधुरो द्रवो निर्य्यासोऽस्य ।) रक्तशिग्रुः । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुद्रुमः, पुं, (मध्वर्थं मद्यार्थं मधुत्पादको वा द्रुमः । तत् पुष्पेभ्यो मद्यसम्भवादस्य तथात्वम् ।) वृक्षविशेषः । मौलसाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । मधूकः २ गुडपुष्पः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥ (पर्य्यायान्तरमस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"मधुपुष्पो मधूकश्च गुडपुष्पो मधुद्रुमः ॥")
मधुधातुः, पुं, (मधुना तत्पर्य्यायनाम्ना प्रसिद्धो धातुः ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"स्वर्णमाक्षिकमाख्यातं तापीजं मधुमाक्षिकम् ।
तार्य्यं माक्षिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुधूलिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा धूलिरिव ।) खण्डः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥ खाँड़ इति भाषा ॥
मधुधेनुः, स्त्री, (मधुरचिता धेनुः ।) दानार्थमध्वादिनिर्म्मितसवत्सा गौः । यथा,—
होतोवाच ।
"मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशिनीम् ।
अगुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकृशोत्तरे ॥
धेनुं मधुमयीं कृत्वा संपूर्णां घटषोड़शीम् ।
चतुर्थेन तथांशेन वत्सकं परिकल्पयेत् ॥
सौवर्णन्तु मुखं कृत्वा ब्रह्माण्यगुरुचन्दनैः ।
पृष्ठं ताम्रमयं कृत्वा सास्यां पट्टमयीं तथा ॥
पदानि रूप्यमयान् कृत्वा सितकम्बलकम्बलाम् ।
मुखं गुड़मयं कृत्वा जिह्वां शर्करया तथा ॥
ओष्ठौ पुष्पमयौ तस्या दन्ताः फलमयाः स्मृताः ।
दर्भरोमधरा देवी रौप्यशृङ्गविभूषिता ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा प्रमाणात् परितस्ततः ।
सर्व्वलक्षणसंयुक्ता सप्रधान्यान्विता तथा ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षूपि स्थापयेत् ।
क्षौद्रदानं वस्त्रयुग्मैर घण्टाभरणभूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां कृत्वा गन्धपुष्पैस्तु धूपिताम् ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
संक्रान्त्यामुपरागे च सर्व्वकालं यदृच्छया ॥
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिं दृष्ट्वा तान्तु प्रदापयेत् ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ॥
आर्य्यावर्त्ते समुत्पन्ने वेदवेदाङ्गपारगे ।
तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तम ! ॥
पुच्छदेशोपविष्टस्तु गन्धपुष्पादिपूजिताम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकाकर्णभूषकैः ॥
स्वशक्त्या दक्षिणां दत्त्वा वित्तशाठ्यविवर्জ্জितः ।
जलपूर्ब्बन्तु कर्त्तव्यं पञ्चाङ्गानं समर्पयेत् ॥
रसज्ञा सर्व्वदेवानां सर्व्वभूतहिते रता ।
प्रीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
एवमुच्चार्य्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
अर्च्चं गृह्णामि त्वां देवि ! कुटुम्बार्थे विशोधनः ।
कामं कामदुघे कामां मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
मधुवातेतिमन्त्रेण दत्त्वादाशु त्रिकेण तु ।
दत्त्वा धेनुं महाराज ! क्षत्रकोपानहौ तथा ॥
एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ! ।
दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनं नयेत् ॥
ब्राह्मणोऽपि चिरात्तस्तु मधुपायससंयुतम् ।
एवं कृते तु यत् पुण्यं तन्निबोध नराधिप ! ॥
यत्र नद्यो मधुवहा यत्र पायसकर्द्दमाः ।

मधुपः

ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
तत्र भोगानथो भुङ्क्ते ब्रह्मलोके स तिष्ठति ।
क्रीडित्वा सुचिरं कालं पुनर्मर्त्यमुपागतः ।
स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकं स
गच्छति ॥
दशपूर्व्वान् दशपरानात्मानञ्चैकविंशतिम् ।
नयते विष्णुसायुज्यं मधुधेनुप्रसादतः ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेदापि मानवः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥"
इत्यादि वराहपुराणे श्वेतोपाख्याने मधु-
धेनुमाहात्म्यम् ॥

मधुनालिकेरकः, पुं, (मधुर्मधुरो नारिकेलः स्वार्थे कन् । रलयोरैक्यात् रस्य लत्वं लस्य च रत्वम् ।) मधुनारिकेलः । एरनारिकेल इति कोङ्कणे प्रसिद्धम् । मोछानारल इति च ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । माध्वीकफलः २ मधुफलः ३ अधिकतलफलः ४ मात्तिकफलः ५ मृदुफलः ६ बहुकूर्चः ७ दृढफलः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धरत्वम् । दाहतृष्णार्त्तिपित्तहारित्वम् । बलपुष्टिश्रेष्ठकान्तिकारित्वम् । वीर्य्यविवर्द्धनत्वम् । रुच्यत्वञ्च । अपि च ।
"माध्वीकं नारिकेरं फलमतिमधुरं दुर्ज्जरं
जन्तुकारि
स्निग्धं वातातिसारभ्रमशमनमथ ध्वंसनं
बद्धदोषैः ।
श्यामस्निग्धप्रकोपं जनयति कुरुते चारुकान्तिं
बलञ्च
स्थैर्य्यं देहस्य धत्ते घनमदनकलावर्द्धनं पित्त-
नाशम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुनी, स्त्री, तृणविशेषः । माकड़ छाना इति माकड़ चाउली इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घृतगन्धा २ वायसोली ३ सुगन्धला ४ । इति रत्नमाला ॥

मधुनेता, [तृ] पुं, (मधु नयति प्रापयेभ्यः संग्रहातीति । णीञ् + तृच् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुपः, पुं, (मधु पिबतीति । पा + कः ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।
"गच्छतिमात्रमासन्ने देवीधामनि धैर्य्यवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ॥"
मधु जलं पातीति । पा + कः । वारिरक्षके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३२ । ८ ।
"त्वं चिदत्र मधुपं प्रयावमसिन्वं वव्रं मह्या
दृढग्रः ।"
"मधुपं मधुनोऽम्भसः पातारं पालयितारम् ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ मधुपानकर्त्तरि च, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८० । २ ।
"स्वसा यदूवां विश्वगूर्त्तीभरति वाजायेट्टे मधु-
पाविषे च ।" "ईट्टे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य
पातारौ ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मधुप

मधुपर्कः, क्लीं, (दृप् + घञ् । मधुना पर्कः योगोऽत्र ।) दधिसंयुक्तमधु । तत्पर्य्यायः । मङ्गल्यः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६७ ॥ अपि च ।
"मधुपर्कं दधिमधुघृतमर्पिहितं कांस्येनेति ।
अर्पिहितमाच्छादितम् ।" इत्येकादशीतत्त्वैकात्यायनसूत्रम् ॥

मधुपर्कः, पुं, (दृपी + घञ् । मधुना पर्कः सम्पर्को यस्य मधुना संयोजनात् तथात्वम् ।) षोडशोपचारपूजान्तर्गतषष्ठोपचारः । तस्य प्रमाणं यथा, —
"दधि सर्पिर्जलं क्षौद्रं सितेताभिस्तु पञ्चभिः ।
प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सर्व्वदेवौघतृप्तये ॥
जलन्तु सर्व्वतः स्वल्पं सिता दधि घृतं समम् ।
सर्व्वेषामधिकं क्षौद्रं मधुपर्के प्रयोजयेत् ॥
तदलाभे कांस्यपात्रेण रौक्मेणैतदभावे वा ।
ज्योतिष्टोमाश्वमेधौ पूर्त्तं नैष्टे प्रपूजने ॥
मधुपर्कः प्रतिष्ठोऽयं सर्व्वदेवौघतृप्तिदः ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां साधकः परिकीर्त्तितः ॥
मधुपर्कः सौख्यभोग्यतृप्तिपुष्टिप्रदायकः ॥"
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥
अपि च ।
"आज्यं दधिमधुमिश्रं मधुपर्कं विदुर्बुधाः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
तद्दाने मुद्रा यथा, —
"संयुक्तानामिकाङ्गुष्ठा तिस्रोऽन्याः संप्रसारिताः ।
मधुपर्के च सा मुद्रा विहिता परिकीर्त्तिता ॥"
इति हरिभक्तिविलासः ॥

मधुपर्णिका, स्त्री, (मध्विव स्निग्धं पर्णमस्याः । ततः स्वार्थे कन् टाप् । अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । (अस्याः पर्य्यायो यथा, —
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मरी क्षीरा काश्मर्य्यः पीत-
रोहिणी ॥
कृष्णवृन्ता मधुरसा मधुकुसुमिकापि च ॥")
नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, —
"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च
नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुङ्गा श्यामीभा मधुपर्णिका ॥
क्रौतिका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा
स्मृता ॥")
वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडूची । सुदर्शना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने १० अध्याये ।
"पृश्निपर्णी बलामिश्रयुक्तैषा मधुपर्णिका ॥"
अस्याः पर्य्यायो यथा, —
"सुदर्शना सोमवल्ली चक्राङ्गा मधुपर्णिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुपर्णी, स्त्री, (मधु इव स्निग्धं पर्णं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) गुडूची । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥ (अस्याः पर्य्यायो रत्नमालायां यथा,

मधुभित्

"वत्सादनी छिन्नरुहा मधुपर्य्यन्तसामरा ।
कुण्डल्यमृतवल्ली च गुडूची चक्रलक्षणा ॥")
गम्भारीवृक्षः । नीलीवृक्षः । इति मेदिनी । मे, २०५ ॥ मधुबीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विकङ्कतवृक्षः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"विकङ्कतः स्वादुकण्टः शृङ्गदारु मधुपर्ण्यपि ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुपाकी, स्त्री, (पाकेन मधुर्मधुरा । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः । टाप् ।) षड्ग्रन्था । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपायी, [न्] पुं,(मधु पिबतीति । पा + णिनिः । ततः "आतोयुक् चिण्कृतोः ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) भ्रमरः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ मधुपानकर्त्तरि, त्रि ॥

मधुपालिका, स्त्री, (मधु पालयतीति । पालि + ण्वुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) गम्भारी । इति शब्दमाला ॥ (विधयोऽस्या गम्भारीशब्दे दृश्यः ॥)

मधुपीलुः, पुं, (मधुर्मधुरः पीलुः ।) महापीलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुरी, स्त्री, (मधोरुत्पन्नस्यो दैत्यस्य पुरी ।) मथुरा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १४ । ३१ ।
"नेमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासोऽथ कुशस्थली ।
वाराणसी मधुपुरी पम्पा बिन्दुसरस्तथा ॥")

मधुपुष्पः, पुं, (मधूपलक्षितानि पुष्पाण्यस्य ।) मधूकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (मधूकः । तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
"मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुद्रवः ।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजेऽच मधूलकः ॥")
गिरीषवृक्षः । अशोकवृक्षः । बकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुष्पा, स्त्री, (मधुपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) दन्तीवृक्षः । नागदन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुप्रियः, पुं, (मधु मद्यं प्रियमस्य ।) बलरामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिजम्बुः । यथा,—
"नादेयी स्त्री नागरङ्गस्तत्कसुगन्धो मधुप्रियः ॥"
इति जटाधरः ॥ (मद्यप्रिये त्रि ॥)

मधुफलः, पुं, (मधु मधुरं फलमस्य । यद्वा, मधु मद्यं फलादु यस्य ।) मधुनारिकेलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विकङ्कतवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुरफलविशिष्टे, त्रि ॥)

मधुफलिका, स्त्री, (मधु मधुरं फलं यस्याः । मधुफल + संज्ञायां कन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।) मधुखर्ज्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या मधुखर्ज्जूरिकाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मधुबहुला, स्त्री, (मधुना मद्येन वा बहुला ।) वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुभित्, [द्] पुं, (मधुं तन्नामानं दैत्यं भिनत्ति नाशयतीति । भिद् + क्विप् । तुगागमश्च ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा

मधुम

"तस्मिन् महत्सत्त्ववरिता मधुभिश्चरित्र-
पीयूषपोषसरित: परित: स्रवन्ति ॥")
मधुमल्लिका, स्त्री, (मधुमद्याधिका मल्लिका ।) कोटविशेष: । मौमाछी इति भाषा । तत्पर्य्याय: । मरघा २ । इत्यमर: । २ । ५ । २६॥
मधुमज्जा, [न्] पुं, (मधुमंधुरो मज्जा यस्य ।) आखोटवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
मधुमती, स्त्री, (मधुमंधुररसोऽस्त्यर्थेति मतुप् । ङीप् ।) कोष्मण्डीवृक्ष: । नदीविशेष: । तस्या जलगुणा: । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"चन्द्रभागागुणसाम्यं जलं
किन्तु माधुर्यमस्यामधिकं दीपनम् ॥"
उपास्यनायिकाविशेष: । यथा,—
"तथा मधुमती सिद्धिर्जायते नात्र संशय: ।
देवयोनौ गतायां तस्यां वश्या भवन्ति ह ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले स यत्र गन्तुमिच्छति ।
तत्रैव चेटिका: सद्यो नयन्ति नात्र संशय: ॥"
इति क्रियालक्ष्मदीपिकायां ३ पटल: ॥
(छन्दोभेद: । अस्या लक्षणं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । २ । १ ।
"ननगि मधुमती ।" अधिकं छन्द:शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधिसिद्धिभेद: । यथा, सर्व्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शने । "तत्र मधुमती नामाभ्यासवैराग्यादिवशादप्यस्तरजस्तमोमलप्रसुखप्रकाशमयमत्त्वभावनयानवद्यवैशारद्यविद्योतनरूपकृतम्भरप्रज्ञारूपा समाधिसिद्धि: ॥ गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १३३ ।
"महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥"
इक्ष्वाकुपुत्रहर्य्यश्वस्य भार्य्या सा च मधोर्दैत्यस्य सुता । यथा, हरिवंशे । ६३ । १२—१३ ।
"आसीद्राजा मनोर्वंशे श्रीमानिक्ष्वाकुसम्भव: ।
हर्य्यश्व इति विख्यातो महेन्द्रसमविक्रम: ॥
तस्यासीद्दयिता भार्य्या मधोर्दैत्यस्य वै सुता ।
देवी मधुमती नाम यत्पुत्रस्य शतं तथा ॥"
मधुरसविशिष्ट, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६ । ३ ।
"स्वश्वायन्त्सायातमश्वोगन्दसानिधिं मधुमन्तं
पिबाथ: ॥")
मधुमथन:, पुं, (मधुं तन्नामानं दैत्यं मथ्नातीति । मथ्+ल्यु ।) विष्णु: । इति हलायुध: ॥ (यथा, भागवते । ६ । ६ । ३६ ।
"सर्व्वात्मनि निरवनिर्वृतमनस: कथमुह पादयते मधुमथन ! पुन: स्वार्थकृपणा त्वात्मप्रिय-सुहृद: साधवस्तदचरणाम्बुजानुसेवां विस्रृजन्ति न यत्र पुनरयं संसारपर्य्यावर्त्त: ॥")
मधुमल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना मल्ली ।) मालती । इति शब्दमाला ॥
मधुमस्तक, क्ली, (मधुमंधुररस: मस्तके उपरिभागे यस्य ।) पिष्टकविशेष: । यथा,—
"मधुसैलघृतैर्मध्ये वेष्टिता: समिताश्च या: ।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्याख्यापरिमार्जनम् ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अस्य गुणा: पिष्टशब्दे द्रष्टव्या: ॥

मधुर:

मधुमाध्वीक, क्ली, (मधु माधुर्य्ययुक्तं माध्वीकम् ।) मद्यम् । इत्यमरटीकायां भरत: ॥
मधुमारक:, पुं, (मधूनां मारक: । मन्तकत्वात्तथात्वमस्य ।) भ्रमर: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
मधुमूलक, क्ली, (मधु मधुरं मूलम् ।) आलुकम् । इति शब्दचन्द्रिका । भौ आलु इति भाषा ॥
मधुयष्टि:, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टि: ।) इक्षु: । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मधुयष्टिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टि: । ततः कन् टाप ।) यष्टिमधु । तत्पर्य्याय: । मधुकम् २ क्लीतकम् ३ यष्टिमधुका ४ । इत्यमर: । २ । ४ । १०६ ॥ मधुयष्टी ५ । इति भरत: ॥ (तथास्या: पर्य्यायान्तरम् ।
"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टि क्लीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्थले जाता जलजातिरसा पुरा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मधुयष्टी, स्त्री, (मधुयष्टि । ङ्यादिकारादिति पक्षे ङीप् ।) मधुयष्टिका । इति शब्दमाला ॥
मधुर, क्ली, (मधु+र: ।) वङ्गम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ विषम् । इति मेदिनी । रे, १८५ ॥ (वङ्गशब्दे विषशब्दे च विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
मधुर:, पुं, (मधु माधुर्य्यं राति ददातीति । रा+क: । यद्वा, मधुमाधुर्य्यमस्यास्तीति । "ऊषसुषिमुष्कमधो र: ।" ५ । २ । १०७ । इति र: ।) मिश्रस: । इत्यमर: । १ । ५ । ६ ॥ स च इक्ष्वादौ लक्ष्यते । तत्पर्य्याय: । गौल्य: २ । इति राजनिर्घण्ट: ॥ रसज्ञेष्ठ: ३ गुल्य: ४ स्वाद: ५ मधूलक: ६ । इति हेमचन्द्र: । ६ । २४ ॥ अस्य गुणा: । प्रीणनत्वम् । बल्यत्वम् । हृद्यगत्वम् । वायुपित्तनाशित्वम् । रसायनत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । तर्पणत्वम् । सरत्वञ्च । अन्यच्च ।
"रसो मधुरक: शीतो धातुस्तन्यबलप्रद: ।
चक्षुष्यो वातपित्तघ्न: कुर्य्यात्स्थौल्यं कफक्रमौ ॥
शोणितयुक्तो ज्वरश्वासमेहगण्डादिरोगहृत ॥"
इति राजवल्लभ: ॥
अपि च ।
"मधुरस्तु रसस्त्रिदोषजान्
वपुष: स्थैर्य्यबलौजोवीर्य्यदार्थी ।
अतिसेवनत: प्रमेहपीथ-
श्लीपदतामान्द्यसुखान् करोति दोषान् ॥"
इति राजनिर्घण्ट: ॥
(यथा च वाभटे सूत्रस्थाने दशमेऽध्याये ॥
"रसानामिति रूपाणि कर्म्माणि मधुरो रस: ।
श्लेष्मलस्तर्पणो बृंही कफकृद्वातपित्तनुत् ॥
प्रशस्तो वृंहणो कण्ठ्य: स्तन्यसन्धानकृद्गुरु: ।
आयुष्यो जीवन: स्निग्ध: पित्तानिलविषापह: ॥
कृशैरत्युपयोगेन समेदःकफजान् गदान् ।
स्थौल्याग्निसादमेदस्विसमेहगण्डार्बुदादिकान् ॥"
अपिच ।
"तत्र मधुरो रस: शरीरसात्म्याद्रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जौज: शुक्राभिवर्द्धन आयुष्य: षड्-

मधुर

न्द्रियप्रसादनो बलवर्णकर: पित्तविषमारुतघ्न-स्तृष्णाप्रशमन: त्वच्य: केश्य: कण्ठ्य: प्रीणनो जीवनस्तर्पण: स्नेहन: स्थैर्य्यकर: चीर्णक्षत-सन्धानकर: घ्राणमुखकण्ठोष्ठतालुप्रह्लादनो दाहमूर्च्छाप्रशमन: षट्पदपिपीलिकाना-मिष्टतम: स्निग्ध: प्रीतो गुरुश्च ।
स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थसुपयुज्यमान: स्थौल्यं मार्दवमालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनग्न्यभिलाष-मर्म्मदौर्बल्यमास्यकण्ठमांसाभिवृद्धिं श्वासकास-प्रतिश्यायालसकपीतज्वरामाह्यास्यमाधुर्य्यव-मधुमेहास्यस्वरप्रणाशगलगण्डमालाश्लीपदगल-शोफवस्त्यतिधमनीगुदोपलेपाप्यामयानभिष्य-न्दित्वेनाभ्यन्तरान् कफजान् विकारानुपजनयति ।
"स्नेहनपीणनाह्लादमार्द्दवैरुपलभ्यते ।
सुखस्थो मधुरश्चास्यं व्याप्नुवँल्लिम्पतीव च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २५ अध्याये ॥)
जीवक: । रक्तशिग्रु: । राजाम्र: । रक्तेक्षु: । गुड: । प्रालि: । इति च राजनिर्घण्ट: ॥ (बीजपूरविशेष: । तत्पर्य्यायो यथा,—
"बीजपूरोऽपर: प्रोक्तो मधुरो मधुककेटरी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्कन्दस्यसैनिकभेद: । यथा महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।
"मधुर: सुप्रसादश्च किरीटी च महाबल: ॥")
मधुर:, त्रि, (मधु माधुर्य्यमस्यास्तीति । "ऊषसुषिमुष्कमधो र: ।" ५ । २ । १०७ । इति र: ।) मधुररसविशिष्ट: । स्वादु: । (यथा, हितोपदेशे । १ । ७६ ।
"न धर्म्मशास्त्रं पठतीति कारणं
न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मन: ।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते
यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पय: ॥")
प्रिय: । इति मेदिनी । रे, १८५ ॥ पारिभाषिकमधुराणि यथा । विदग्धोक्ति: । प्रियाधरकुचादि: । शृङ्गी । स्त्रिय: । बालोक्ति: । इति कविकल्पलता ॥
मधुरक:, पुं, (मधुर+संज्ञायां कन् ।) जीवकवृक्ष: । इत्यमर: । २ । ४ । १४२ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४ अध्याये ।
"विपक्वेन्मधुरकपत्नीवापम् ॥")
मधुरकण्टका, स्त्री, (मधुरा: कण्टका यस्या: ।) मत्स्यविशेष: । तत्पर्य्याय: । कञ्जली २ कञ्जला ३ अनन्ता ४ माध्वी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुरजम्बीर:, पुं, (मधुरो जम्बीर: । नित्यकर्म्मधारय: ।) मधुजम्बीर: । तत्पर्य्याय: । मधुजम्भ: २ मधुजम्भक: ३ रसज्ञावी ४ शुक्लेरक: ५ पिण्डज्ञावी ६ । अस्य गुणा: । मधुरत्वम् । पित्तिघ्नत्वम् । कफपित्तशोफश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥
मधुरत्वच्, पुं, (मधुरा त्वचा यस्य ।) धववृक्ष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (गुणादयोऽस्य धवशब्दे ज्ञातव्या: ॥)

मधुरत्रयं, क्ली, (मधुराणां चयम् ।) सिता माक्षिकं सर्पिश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरत्रिफला, स्त्री, (मधुरा त्रिफला ।) द्राक्षा फलं काश्मर्य्यफलं खर्জ্জूरीफलञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरनिस्वना, स्त्री, (मधुरो निस्वनो यस्याः ।) मधुरस्वरयुक्ता नारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुरफलः, पुं, (मधुरं फलमस्य ।) राजबदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरवल्ली, स्त्री, (मधुरा वल्लीति नित्यकर्म्मधारयः ।) मधुबीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरसः, पुं, (मधुर्मधुरो रसोऽस्य ।) इक्षुः । इति शब्दमाला ॥ तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरसा, स्त्री, (मधुर्मधुरो रसो यस्याः ।) मृद्वी । इत्यमरः । २।४। ८३ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा

"तेजनी पिलुनी देवी तिक्तवल्ली पृथक्त्वचा ।
मधुश्रेणी मधुरसा मृद्वी निर्द्दलनीति च ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"मृद्वी मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधुलिका मधुश्रेणी गोकर्णा पीलुपर्णिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
द्राक्षा ॥ (तत्पर्य्यायो यथा,—

"द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
गोस्तनी हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दधिका । इति मेदिनी । से, ६० ॥ गम्भारी । इति भावप्रकाशः ॥

मधुरस्रवा, स्त्री, (मधुरस्य मधुररसस्य स्रवो यस्याः ।) पिण्डखर्জ্জूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरा, स्त्री, (मधुर + टाप ।) पीतपुष्पा । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"पीतपुष्पा पीताङ्गा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिलम्बी सितच्छत्रा सोष्टता कृचिकापि च ।
कृत्ता पालेयपालानौ मिश्रेया मधुरा मिसिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मिश्रेया । मथुरानगरी । मधुकर्कटिका । मेदा । मधूली । मधुयष्टिका । इति मेदिनी । रे, १६४ ॥ काकोली । पीतावरी । कृष्णश्रेयसी । पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुराम्लकः, पुं, (मधुरश्चासौ अम्लश्चेति नित्यकर्म्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) आम्रातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुराम्रफलः, पुं, (मधुरं मिष्टं आम्रवत् फलं यस्य ।) रेपलः । तत्पर्य्यायः । आरः २ । इति रत्नमाला ॥

मधुरालापा, स्त्री, (मधुरः श्रुतिसुखकरः आलापः शब्दो यस्याः ।) शारिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरालाबुनी, स्त्री, (अलाबू + बाहुलकात् नक् । एषोदरादित्वात् ह्रस्वः ङीष् च । ततः मधुरा चासौ अलाबुनी चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) राजालाबुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरिका, स्त्री, (मधुर + स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप अत इत्वञ्च ।) क्षुपविशेषः । मौरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रालेयः २ पीतपुष्पः ३ कृत्ता ४ मिश्री ५ मिश्रेया ६ । इत्यमरः । २।४।८५ ॥ मालेयः ७ मिसिः ८ मिश्रौ ९ मिश्रिः १० । इति तट्टीका ॥ अवाकपुष्पी ११ मङ्गल्या १२ मधुरा १३ । इति रत्नमाला ॥ मधुरी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । रोचकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । दाहरक्तपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मधुरिपुः, पुं, (मधोरसुरविशेषस्य रिपुर्नाशकत्वात् ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । २० ॥ (यथा गीतगोविन्दे । २ । ६ ।

"श्रीजयदेवभणितमतिसुन्दरमोहनमधुरिपुरूपम् ॥)

मधुरेणुः, पुं (मधुर्मधुरो रेणुरस्य ।) कटभीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधूदकः, पुं, (मधूनि उदकानि यस्य ।) जलसमुद्रः । स तु स्वादूदकमयः पुष्करद्वीपवेष्टितः सप्तसमुद्राणां द्वितीयसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

मधुलं, क्ली, (मधु पुष्परसादिकं लाति स्वकारणत्वेन गृह्णातीति । ला + कः ।) मद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (निम्बिवीरुत्तायां मधुविद्यायां स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८१ । १० ।

"सोचिष्मुनमरातिनो वयं मरामारे
अस्य योजनं हरिष्टामधूलामधूला चकार ॥"
"हे विष । त्वा त्वां मधु अस्तं चकार विषस्य विषभावं दूरीकृतवानहमाश्वतीचकारेति यास्कः मधूला मधुराची निर्विषीकर्त्री मधुविद्या यद्वा तद्दाढित्यस्य मण्डले विषयोगकर्त्तृ तेन चास्वलीकरणं यद्यस्ति तथा मधुविद्या ॥" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मधूलग्नः, पुं, (मधुर्मधुररसो लग्नोऽत्र ।) रक्तशोभाञ्जनः । इति रत्नमाला ॥

मधुलता, स्त्री, (मधुप्रधाना लतेति मध्यलोपी कर्म्मधारयसमासः ।) यूथीलतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुलिका, स्त्री, (मधुल + संज्ञायां कन् । टाप अत इत्वञ्च ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विस्तृतिरस्या राजिका शब्दे ज्ञातव्या ॥ स्कन्धानुचरमातृगणविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । १६ ।

"पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च ॥")

मधुलिट्, [ह्] पुं, (मधु लेढि आस्वादयतीति । लिह् + क्विप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (यथा, रघुवंशे । ६ । २१ ।

"मधुलिड्भिर्मधुदानविशारदा
कुरबका रवकारणतां ययुः ॥")

मधुलेही, [न्] पुं, (मधु लेढीति । मधु + लिह् + णिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुश्च

(यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ७ ।

"दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ
प्रणाशनेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥")

मधुलोलुपः, पुं, (मधुनि लोलुपः ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुवनं, क्ली, (मधुना तन्नाम्ना दैत्येन कृतं वनम् । मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) मधुरायां वनविशेषः । यथा, श्रीभागवते ४ । ८ । ४२ ।

"तत्तात । गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं शुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यं नित्यदा हरेः ॥"
(मधुप्रधानं वनमिति ।) किष्किन्धायां सुग्रीवस्य वनविशेषः । इति रामायणे किष्किन्धाकाण्डम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८१ । २७ ।

"बाहुना रक्षितं यत्तत् स्फीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च प्रवगश्रेष्ठ ! तद्भङ्क्तं पवनात्मज ! ॥")

मधुवनः, पुं (मधौ वनति शब्दायते इति । वन + अच् ।) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुवल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना वल्ली ।) यष्टीमधु । क्षीतनकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कारवेल्लकम् । तत्पर्य्यायो यथा, —

"तोयवल्ली राजवल्ली मधुवल्ली कारवेल्लकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुवारः, पुं, (मधुनो मद्यस्य वारः समयः पर्य्यायो वा ।) मधुक्रमः । इत्यमरः । २।४०।४१ ॥ स च पुनः पुनर्मद्यपानपरिपाटी । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मधुबीजः, पुं, (मधु मधुरं बीजं यस्य ।) दाड़िमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवरणमस्य दाड़िमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मधुबीजपूरः, पुं, (मधूनां मधुपूर्णानां बीजानां पूरः समूहो यत्र ।) मधुकर्कटिका । मीठा बिजौरा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । मधुपर्णी २ मधुरकर्कटी ३ मधुरबल्ली ४ मधुकर्कटी ५ मधुरफला ६ महाफला ७ वर्द्धमाना ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीघ्रिरत्वम् । दाहनाशित्वम् । चिरोषणशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । पथ्यत्वम् । गुरुत्वम् । दुर्জ্জरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुव्रतः, पुं, (मधु मधुमक्षया व्रतं व्रतमिव सततानुशीलनीयं यस्य । यद्वा, मधुव्रतयति नियतं भवतीति । व्रति + अच् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २।५।२६ ॥ (यथा भागवते । ३।२८।२८ ।

"मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टाम् ॥"
मधुर्यं व्रतं कर्म्म यस्य । उदकार्थकर्म्मणि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ५ ।

"मधुनो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्चुता
मधुदुघे मधुव्रते ॥"
"मधुव्रते उदकाधकर्म्मणी ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मधुशर्करा, स्त्री, (मधुजाता शर्करा ।) मधुजातशर्करा । सिताखण्ड इति भाषा ॥ यथा, —

मधुसू

"माध्वी सिता मधुत्पन्ना मधुजा मधुशर्करा।
माक्षीकशर्करा चैषा क्षौद्रजा क्षौद्रशर्करा॥
यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा।
विशेषादसृजृष्या च तर्पणं क्षीणदेहिनाम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
("मधुशर्करा पुनश्चक्षुष्या तीक्ष्णा रुच्या छेदनी
प्रकाशनी कषायमधुरा मधुरविपाका च।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये॥)

मधुशाखः, पुं, (मधुर्माधुर्ययुक्ता शाखा यस्य।) मधुष्ठीलः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (मधुरशाखाविशिष्टे, त्रि। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २८। २०। "मधुशाखः सुपिप्पलः।"
"मधुरा रसवती शाखा यस्य।"
इति तद्भाष्ये महीधरः॥)

मधुश्रिग्रुः, पुं, (मधुप्रधानः श्रिग्रुः।) रक्तशोभाञ्जनवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३१॥ (शुजिना। इति ख्यातः। यथा, सुश्रुते। १।३७। "वरुणार्जकशुलशिग्रुमधुशिग्रुयुतकारीत्यादि।"
तत्पर्य्यायो यथा, —
"सुरङ्गा स्वादुगन्धा स्याच्छुमधुशिग्रुः शोभाञ्जनः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
तद्गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।
"मधुशिग्रुः सरस्निग्धः श्लेष्मघ्नो दोषनः कटुः।")

मधुशेषं, क्ली, (मधुनः शेषो यत्र।) घृतकुम्भकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मधुश्रेणी, स्त्री, (मधूनां मधुररसानां श्रेणिर्यत्र।) मृद्वी। इत्यमरः। २।४।८४॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे।
"मृद्वी मधुरसा दीर्घा मोरटा तेजनी सुता।
मधुलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि॥")

मधुश्यामा, स्त्री, (मधुर्मधुरः श्यामोऽस्मात्।) जीवन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्या जीवन्तीशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

मधुष्ठीलः, पुं, (मधु मकरन्दं ष्ठीवति निःक्षिपतीति। ष्ठीव + इगुपधत्वात् कः। पृषोदरादित्वादस्य लत्वम्।) मधुकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २८॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"मधुको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधूदमः।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजेऽत्र मधूलकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

मधुसखः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य सखा इति। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) कामदेवः। इति हलायुधः॥

मधुसारथिः, पुं, (मधुर्वसन्तः सारथिर्यस्य।) कामदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मधुसिक्थकः, पुं, (सिञ्चतीति सिचेः स्थक्। स्वार्थे कन् मधु मधुमयं सिक्थकं यस्य।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६४॥

मधुसुकृत्, [द्] पुं, (मधोर्वसन्तस्य सुकृत्।) कामदेवः। इति केचित्॥

मधुसूदनः, पुं, (मधु पुष्परसं सूदयति भक्षयतीति। सूद + णिच् + ल्युः।) भ्रमरः। इति

मधुह्वा

जटाधरः॥ (मधुं तन्नामानमसुरं सूदयति नाशयतीति। सूद + णिच् + लुः।) श्रीकृष्णः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (पद्यद्वये एकः श्लिष्टश्लोको यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। ११। ३।
"वनेषु कृत्वा सुरभिप्रचारं
प्रकाममुग्धो मधुवासरेषु।
गायन् कलं क्रीडति पद्मिनीषु
मधनि पीत्वा मधुसूदनोऽसौ॥")
श्रीकृष्णस्योत्पत्तिर्यथा,—
"सूदनं मधुदैत्यस्य यस्मात् स मधुसूदनः।
इति सन्तो वदन्त्येनं वेदैर्भिन्नार्थमीप्सितम्॥
मधु क्लीबञ्च माध्वीके कृतकर्म्मण्यशुभाशुभे।
भक्तानां कर्म्मणाञ्चैव सूदनं मधुसूदनः॥
परिणामाशुभं कर्म्म भान्तानां मधुरं मधु।
करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः॥
तस्य स्मरणफलम्।
"महाविपत्तौ संसारे यः स्मरेन्मधुसूदनम्।
विपत्तौ तस्य सम्पत्तिर्भवेदित्याह शङ्करः॥"
तत्रैव प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः॥
(सरस्वत्युपनामकः कविविशेषः। यथा, श्रीमद्भगवद्गीताटीकायाम्। "आख्यातं भगवत्पदैः प्रतिपदं श्रीशङ्कराख्यैः पुनर्व्विस्पष्टं मधुसूदनेन सुधिना स्वज्ञानसिद्ध्यै कृतम्॥" अयं हि अद्वैतसिद्धिप्रस्थानभेदभगवद्गीताटीकामच्छिन्नस्तवटीकासिद्धान्तबिन्दुटीकाद्यनेकग्रन्थकर्त्ता॥)

मधुसूदनी, स्त्री, (मधु सूदयतीति। मधु + सूद + णिच् + ल्युः। स्त्रियां ङीप्।) पालङ्क्यशाकम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २५२॥

मधुस्रवः, पुं, (मधूनां मकरन्दानां स्रवः क्षरणं यस्मादिति।) मधुकवृक्षः। मोरटलता। इति राजनिर्घण्टः॥

मधुस्रवा, स्त्री, (मधुनः स्रवो यस्याः।) मधुयष्टिका। इति जटाधरः॥ जीवन्ती। इति शब्दचन्द्रिका॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
मृद्वी। हंसपदी। इति राजनिर्घण्टः॥

मधुस्रवाः, [स्] पुं, (मधूनि स्रवति निःक्षिपतीति। स्रु + कर्त्तरि असुन्।) मधुकवृक्षः। इति जटाधरः॥

मधुस्वरः, पुं, (मधुर्मनोहरः स्वरो ध्वनिर्यस्य।) कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥

मधुह्वा, [न्] पुं, (मधुं तन्नामानमसुरं हन्तीति। हन् + क्विप्।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥ (मधु हन्तीति। हन् + क्विप्। मधुनाम्नि, त्रि। यथा, महाभारते। ३। ३३। ६८।
"सर्व्वथा संहतैरेव दुर्ब्बलैर्बलवानपि।
अभिभूयः शक्यते हन्तुं मधुह्वा भ्रमरैरिव॥"

मधूत्थ

प्रसह्यजातिप्राणिविशेषः॥ यथा,—
"शशघ्नी भासकुररश्येनोलूककुलिङ्गकाः।
धूमिका मधुह्वा चेति प्रसह्या नगपक्षिणः॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

मधूकं, क्ली, (महतीति। मह + "ऊलूकादयश्च।" उणा० ४। ४१। इति ऊकः निपातितश्च।) यष्टिमधु। इति राजनिर्घण्टः। (गुणादयोऽस्य यष्टिमधुशब्दे विज्ञेयाः॥)

मधूकः, पुं, (मन्यते मन्यते वेति। मह + मन् वा + "ऊलूकादयश्च।" उणा० ४। ४१। इति ऊकप्रत्ययो निपातितश्च।) वृक्षविशेषः। महुल इति मौल इति महुया इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। गुडपुष्पः २ मधुद्रुमः ३ वानप्रस्थः ४ मधुष्ठीलः ५। इत्यमरः। २। ४। २८। मधुकः ६ मधुः ७ मधुपुष्पः ८। इति शब्दरत्नावली॥ मधुस्रवः ९। इति जटाधरः। मधुवृक्षः १० रोधपुष्पः ११ माधवः १२। (यथा, महाभारते। १५। २५। ११।
"चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या
येषा सवर्णाग्र्यमधूकपुष्पैः॥")
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। पित्तदाहश्रमापहत्वम्। वातलत्वम्। जन्तुदोषघ्नत्वम्। वीर्य्यपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। अस्य पुष्पगुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। हिमत्वम्। पित्तविदाहकारित्वञ्च। अस्य फलगुणाः। वातामयपित्तनाशित्वम्। शेषं मधूकद्वयमेवमेतत्। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
"मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु बृंहणम्।
बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम्॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तनुत्।
रक्तदं हन्ति तृष्णासदाहश्वासक्षत-
क्षयान्॥"
इति भावप्रकाशः॥
अपरञ्च।
"मधूकपुष्पञ्चाहृद्यं तर्पणं बृंहणं परम्।
मधूकस्य फलं पक्वं वातपित्तप्रणाशनम्॥"
तच्चक्षुष्यगुणाक्तफलगुणवत्। यथा,—
"यस्य यस्य फलस्येव वीर्य्यं भवति यादृशम्।
तस्य तस्येव वीर्य्येण ज्ञानमभिनिर्दिशेत्॥"
तस्य त्वग्गुणाः।
"मधूकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम्॥"
इति राजवल्लभः॥

मधूच्छिष्टं, क्ली, (मधुनः उच्छिष्टमवशिष्टम्।) मधुवशिष्टम्। मोम इति भाषा॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। १६। २५।
"श्लेष्मैवैकमांसीतगरकुष्ठरसमेत्सषादिक्षीजम्।
मधुररसमधूच्छिष्टानि चोरकक्षीति जीवस्य॥")
तत्पर्य्यायः। सिक्थकम् २। इत्यमरः। २। ६। १०७॥ शिक्थकम् ३ शिक्थम् ४। इति शब्दरत्नावली॥

मधूत्थितं, क्ली, (मधुनः उत्थितम्।) सिक्थकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मधूत्सवः, पुं, (मधोश्चैत्रस्य उत्सवो यत्र।) चैत्री पूर्णिमा। इति जटाधरः॥ (यथाभिज्ञान-शाकुन्तले। ६।
"कञ्चुकी। प्रविश्य। सक्रोधम्। मा तावन्नात्मन्! देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधूत्सवे चूत-कलिकाभङ्गमारभसे॥")

मधूपपन्नं, क्ली, (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपपन्नः आश्रयः। अभिधानात् क्लीवत्वम्।) मथुरा। इति हेमचन्द्रः। ४। ४४॥

मधूपपन्नः, पुं, (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपपन्नः आश्रयः।) मथुरा। इति जटाधरः॥ (यथा, रघुवंशे। १५। १५।
"स च प्राप मधूपपन्नं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः।
वनात् करमिवादाय सत्वराग्निमुपस्थितः")

मधूलः, पुं, (मधु उरति प्राप्नोतीति। मधु+उर गतौ सौत्रधातुः+कः। रस्य लत्वम्।) जलजगिरिजमधूकवृक्षौ। इति जटाधरः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"गौरश्राको मधूलोऽन्यो गिरिजः स्वल्प-पत्रकः॥")

मधूलकः, पुं, (मधूल+स्वार्थे कन्।) जलज-मधूकवृक्षः। तत्पर्य्यायः। दीर्घपत्रकः २। इति जटाधरः॥ गौरश्राकः ३ मधूलः ४ स्वल्प-पत्रकः ५। इति रत्नमालेः॥
"स्यान्मधूके तु जलजे गिरिजेऽपि मधूलकः॥"
इति शब्दरत्नावली॥
(पर्य्यायान्तरमस्य यथा,—
"मधुको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुस्रवः।
वानप्रस्थो मधुश्रेष्ठो जलजेऽपि मधूलकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
अस्य गुणाः। मधुकगुणतुल्याः। मधुररसः। इति हेमचन्द्रः। ६। २४॥ (क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, अथर्ब्ववेदे। १। ३४। २।
"जिह्वाया अग्रे मधु मे जिह्वामूले मधूलकम्॥")
तद्वति, त्रि॥

मधूलिका, स्त्री, (मधूल+कन्। स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) मूर्व्वा। इत्यमरः। २। ४। ८४॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मूर्व्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि॥"
यष्टीमधु। तत्पर्य्यायो यथा,—
"यष्टीमधु तथा यष्टी मधुकं क्लीतकन्तथा।
अन्यत्क्लीतनकन्त्वल्पं भवेत्तोये मधूलिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

मधूली, स्त्री, (मधूल+गौरादित्वात् ङीष।) क्लीतनकम्। मधुककटी। आम्रः। इति राज-निर्घण्टः॥

मध्यं, क्ली, (मन्यते इति। मन्+"अन्नादयश्च।" उणा० ४।१११। इति यक्प्रत्ययेन निपातितः।) दशाब्ध्यसंख्या। घृतसागरसंख्या। इति हेम-चन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। २। ६१। ४।
"मध्यञ्चैव परार्द्धञ्च सपरञ्चात्र पठ्यताम्॥")
अवसानम्। तत्पर्य्यायः। विरामः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मन्दत्वप्रौढत्वोभयेतरत्वयुक्त-नृत्यविषयकगमनविशेषः। इति भरतः॥ लय-विशेषः। इति मधुः॥ मध्यमावृत्तिः। इति साङ्ख्यः॥ यथा, अमरे। २। ६। ७६।
"विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्रयमोघो घनं क्रमात्॥"

मध्यः, पुं, क्ली, (मन्+यक्। नस्य चाधः।) देह-मध्यभागः। माजा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। मध्यमम् २ अवलग्नम् ३। इत्यमरः। २। ६। ७६॥ विलग्नम् ४। इति मेदिनी। मे, ५४॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ४। १६।
"दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना॥")
मध्यभागमात्रम्। यथा, मनुः। ४। ३७।
"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन।
नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्॥"
"आयुष्कालस्य मध्यमावस्थाविशेषः कालः। षोड़शमप्रत्योरन्तरे मध्यं वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता चानिरिति। तत्राविंशतेर्वृद्धिराचिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्व-धात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता। अत ऊर्द्धमीषत परिहानिर्यावत् सप्ततिरिति॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये॥)

मध्यः, पुं, (मन्+यक्। नस्य धः।) ग्रहस्फुट-साधकाङ्कविशेषः। स च अष्टगणजातदेशा-न्तरादिसंस्काररहितोऽङ्कः। इति ज्योतिषम्॥

मध्यः, त्रि, (मध्यते इति। मन्+यक्। नस्य च धः।) न्याय्यः। अन्तरः। अधमः। इति शब्दरत्नावली॥ मध्यमः। यथा,—
"उत्तमाधममध्यानि वृद्धा कार्य्याणि पार्थिवः।
उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत्॥"
इति मात्स्ये ८६ अध्यायः॥

मध्यगन्धः, पुं, (मध्ये फलाभ्यन्तरे गन्धोऽस्य।) आम्रवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

मध्यतः, [स्] अ, (मध्य+तसिल्।) मध्यात्। मध्ये। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ स्याटेः स्थाने तसादयो ये आदेशास्तेषामदन्तत्वमव्ययत्व-मिति प्राचः। तेन कुतः कुतः आगतं कौत-स्कुतम्। इत्यत्राव्ययत्वात् टिलोपः। इति दुर्गा-दासः॥

मध्यदेशः, पुं, (मध्यश्चासौ देशश्चेति।) देश-विशेषः। तत्पर्य्यायः। मध्यमः २। इत्यमरः। तस्य सीमा यथा, मनुः। २। २१।
"हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राग्विनशनादपि।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः॥"
विनशनं तीर्थभेदः। मां ध्यायति स्मरतीति कैसति मह्यो दकारवानिति साङ्ख्ये। मनो धस्यति यप्रत्यये तस्य धे सति चतुर्थमाश्रया-नति रूपरत्नाकरः। इति तट्टीकायां भरतः॥

मध्यदेश्यः, त्रि, (मध्यदेशे भवः इति यत्।) मध्यदेशोद्भवः। यथा, वामनपुराणे १३ अः॥
"गुल्काश्चैव संसप्तका मध्यदेश्या जनास्त्विमे॥"

मध्यन्दिनः, पुं, (दिनस्य मध्यं राजदन्तादित्वात् मध्यशब्दस्य पूर्ब्बनिपातः। पृषोदरादित्वात् नकारागमः। मध्यन्दिनं पुण्यविकासकत्वेना-स्यास्तीति। अच्।) वत्सकवृक्षः। इति राज-निर्घण्टः॥ (मध्याह्ने, क्ली, यथा, मनुः। ४। १३१
"मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आद्धं भुक्त्वा च सामि-षम्॥")

मध्यपलाशमूलकं, क्ली, (मध्यं मध्यमं पलाशमूलकम्।) पलाशमूलपाचनविशेषः। यथा,—
"जला पुनर्नवैरण्डमूलपर्णीद्वयेन तु।
एकत्र योजितेनैव स्यान्मध्यं पलाशमूलकम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

मध्यमं, पुं, क्ली, (मध्ये भवः। मध्य+"मध्यान्मः।" ४। ३। ८। इति मः।) देहमध्यभागः। इत्य-मरः। २। ६। ७६॥

मध्यमः, पुं, (मध्ये भवः। मध्य+मः।) सप्त-स्वराणां मध्ये पञ्चमस्वरः। इत्यमरः। १। ७। १२। गानशास्त्रमते चतुर्थस्वरः। स तु क्रौञ्चस्वर-तुल्यः। अस्योच्चारणस्थानं वक्षः। आकरणमते अधरः। अयं विप्रवर्णः। अस्य संज्ञा अन्तरः। अर्थात्चतुःस्वरमिलितः। तस्य नाना-श्रुतिविंशतिः तेषां प्रत्येकं द्वाविंशद्भेदेन ७६८ नाना भवन्ति। इति संगीतशास्त्रम्॥ उपपति-भेदः। तस्य लक्षणम्। प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनो-भावं गूह्णाति स मध्यमः। यथा,—
"आस्यं यद्यपि हास्यवर्জ্জितमिदं लास्येन हीनं वचो
नेत्रे प्रीणसरोजकान्तिरुचिरे कापि त्वगं स्पोयते।
मालायाः करणोऽयमे मकरिकारम्भः कृचा-भोजयो-
र्धूपः कुन्तलधोरणीषु सुतनोः सायन्तनो दृश्यते॥"
इति रसमञ्जरी॥
मध्यदेशः। इत्यमरः॥ यज्ञाङ्गं सामयिक-संज्ञाविशेषः। यथा,—
"दुश्चरचक्रहता दिनमध्ये
क्व ह्वनो भगणादिफलं ग्रहः।
दशशिरःपुरमध्यमभास्करे
क्षितिजसन्निधिगे सति मध्यमः॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥
रागभेदः। रागभेदः। इति धरणिः॥

मध्यमः, त्रि, (मध्ये भवः। मध्य+"मध्यान्मः।" ४। ३। ८। इति मः।) मध्यभवः। इति मेदिनी। मे, ४६॥ (यथा, मनौ। ६। ११२।
"तत्रोर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तृतीयन्तु यवीयसः॥")
तत्पर्य्यायः। माध्यमम् २ मध्यमीयम् ३ माध्यन्दिनम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ (वयोमध्य-समयः।
"वयश्चतुर्व्विधं प्रोक्तं मध्यमाधममुत्तमम्।
हीनञ्च हारीत स्मृत्र तानि वक्ष्यामि साम्प्रतम्।

पथिश्रान्तः श्रमक्लीनः बालश्रीः सुकुमारकः ।
एतेषां मध्यमा संज्ञा प्रोच्यते वैद्यकागमे ।
मध्यमः सप्तमं यावत् परतो वृद्ध उच्यते ॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
"बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।
भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥"
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

मध्यमपाण्डवः, पुं, (मध्यमश्चासौ पाण्डवश्चेति । तस्य पूर्व्वापरयोर्हर्योर्हयोर्मध्यवर्त्तित्वात्तथात्वम् ।) अर्জ্জুनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, किरातार्জ্জुनीये । १ । ४६ । श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथः ।
"नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायण-
स्यांशजः ॥")

मध्यमलोकः, पुं, (मध्यमश्चासौ लोकश्चेति कर्म्मधारयः ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । २ । १६ ।
"सा देवता पित्रतिथिक्रियार्था-
मन्वक् ययौ मध्यमलोकपालः ॥"
"मध्यमलोकपालः भूपालः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

मध्यमशुल्कः, पुं, (मध्यमश्चासौ शुल्कश्चेति ।) क्रयोबलशुल्कः । क्रयाग इति भाषा ॥ यथा,—
"उत्तमश्चायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु क्रयोबलः ।
अधमो भारवाही स्यादित्येष त्रिविधो भृतः ॥"
इति मिताक्षरा ॥

मध्यमसंग्रहः, पुं, (मध्यमश्चासौ संग्रहश्चेति ।) स्त्रीसंग्रहणास्त्रविधादविशेषः । स तु गन्धमाल्यवस्त्रभूषादिप्रेरणरूपः । यथा । प्रथमसाहसादिदण्डप्राप्तार्थे त्रेधा तत्स्वरूपं आसेन विवृतम् ।
"त्रिविधं तत् समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
व्यङ्गेङ्गकालभावाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ।
कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ।
प्रलोभनञ्चान्नपानैर्मध्यमं समुदाहृतम् ॥
सङ्गमनं विविक्तेषु परस्परमपाश्रयः ।
ऊरुगात्रेङ्गितग्रहणमेव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥"
इति मिताक्षरायां स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥

मध्यमसाहसं, क्ली, (सहसा क्रियमाणं कृतं वा । सहसा + ष्यञ् । मध्यमञ्च तत् साहसञ्चेति ।) बलदर्पितेन वासःपञ्चन्नपानादीनामङ्गाङ्गेषूपमर्दादिरूपं सहसा क्रियमाणं कर्म्म । यथा,
"फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।
भङ्गाङ्गेषूपमर्द्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
वासःपञ्चन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।
एतैरेव प्रकारैस्तु मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥"
इति मिताक्षरा ॥

मध्यमसाहसः, पुं, (मध्यमश्चासौ साहसश्चेति ।) दण्डविशेषः । स तु पञ्चशतपणरूपः । यथा,—
"पणानां हे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमं पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥
लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम् ।
भयाद्वा मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम् ॥"
इति मानवे साक्षिप्रकरणे ८ अध्यायः ॥

मध्यमा, स्त्री, (मध्यम + टाप् ।) ह्यरजस्का नारी । कर्णिका । अङ्गुलिभेदः । छान्दसः-च्छन्दः । इति मेदिनी । मे, ५० ॥ हृदयोत्थित बुद्धियुतनादरूपवर्णः । यथा, अलङ्कारकौस्तुभः ॥
"पश्यन्ति पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्य-
मायाः ।"
स्त्रीयादन्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् । द्विषाहितकारिण्यपि प्रियतमे हितार्हित-कारिणी या सा । अस्यास्तु व्यवहारानुसारिणी चेष्टा । इति रसमञ्जरी ॥ (जम्बुभेदः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"क्षुद्रजम्बूफलाजम्बुर्दीर्घपत्रा च मध्यमा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मध्यमिका, स्त्री, (मध्यमैव । कन् टापि अत इत्वञ्च ।) ह्यरजस्का नारी । इति रत्नावली ॥

मध्यमीयं, त्रि, (मध्यमे भवं मध्यमस्येदं वेति । "गहादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १३८ । इति छः ।) मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥

मध्यमेश्वरः, पुं, (मध्यमस्य ग्रामस्य ईश्वरः ।) काशीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
"धन्यास्तु खलु ते विप्रा मन्दाकिन्यां कृतोदकाः ।
अर्च्चयन्ति महादेवं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥
स्नानं दानं तपः आद्धं पितृनिर्व्वापणं लिङ्ग ।
एकैकशः कृतं विप्राः पुनन्त्यासप्तमं कुलम् ॥
सन्निहित्वा अपस्पृश्य राहुग्रस्ते निशाकरे ।
यत् फलं लभते मर्त्यस्तस्माद्दशगुणं लिङ्ग ॥
एवमुक्त्वा महायोगी मध्यमे शान्तिकृत् प्रभुः ।
उवास सुचिरं कालं पूजयन् वै महेश्वरम् ॥"
इति कौर्म्मे ३१ अध्यायः ॥

मध्ययवः, पुं, (मध्यो मध्यमो यवः ।) षट्यवसर्षपपरिमाणम् । इति कैचित् ॥

मध्यरात्रः, पुं, (मध्यं रात्रेः "पूर्व्वापराधरेति ।" ६ । २ । १ । इति समासः । "अहःसर्व्वैकेति ।" इति ५ । ४ । ८७ । समासान्तोऽच् पुंवच्च ।) निशीथः । अर्द्धरात्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा मनौ । ४ । १०६ ।
"उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्জ্জने ।
उच्छिष्टः आद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्त-
येत् ॥")

मध्यलोकः, पुं, (मध्यश्चासौ लोकश्चेति ।) पृथिवी । मर्त्यलोक इति यावत् । वक्ष्यमाणग्रन्थार्थ-दर्शनात् ॥

मध्यलोकेशः, पुं, (मध्यलोकानां मर्त्यानां ईशः ।) राजा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

मध्यस्थः, त्रि, (मध्ये वादिप्रतिवादिनोरन्तरे तिष्ठतीति । स्था + कः ।) मध्यस्थायी । तत्पर्य्यायः । निग्रहः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा कथासरित्सागरे । १० । १६१ ।
"निशिह्रदत्या मध्यस्थान्दस्यूनानन्दपूर्णया ।
स श्रीदत्तस्तया साकं तन्मन्दिरमधाविशत् ॥"
यथा च भागवते । ६ । १६ । ५ ।
"बन्धुज्ञात्यरिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः ।
सर्व्व एव हि सर्व्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथः ॥")
उभयपक्षहीनः । यथा,—
"श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पाण्डवैः ।
तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ७८ अध्यायः ॥
स्वार्थाविरोधेन परार्थघटकः । यथाह भागुरिः ।
"ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य
बाधेन ये
मध्यस्थाः परकीयकार्य्यकुशलाः स्वार्थाविरो-
धेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं ये: स्वार्थतो
ह्नयते
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
महे ॥"

मध्यस्थर्ज्जं, क्ली, (मध्यं स्थलम् । शरीरमध्यवर्त्तित्वात्तथात्वम् ।) कटिदेशः । यथा,—
"कुचौ मरिचसन्निभौ सुरतमध्यमध्यस्थली ।
अहो तिमिरमञ्जरी सहचरी नरीनृत्यते ॥"
इत्युद्भटः ॥

मध्या, स्त्री, (मध्य + टाप् ।) मध्यमाङ्गुलिः । इति हेमचन्द्रः ॥ नायिकाविशेषः । अस्या लक्षणम् । समानलज्जामदना । एषैव चाति-प्रश्रयादविश्रब्धनवोढा ॥ अस्याश्चेष्टा । सामसि प्रेयसि धैर्य्यं वक्रोक्तिरधैर्य्ये परुषवाक् । यथा,—
"स्वापे प्रियाननविलोकनहानिरेव
स्वापच्युतौ प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः ।
इत्थं सरोरुहसुखो परिचिन्तयन्ती
स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥"
मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे । धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । इति रस-मञ्जरी ॥

मध्याह्नः, पुं, (मध्यं अह्नः समासान्तः टच् । "अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।" ५ । ४ । ८८ । इत्यह्नादेशः पुंवच्च ।) अह्नोऽष्टमसुहूर्त्तात्मकमध्यभागः । स च कुतपकालस्य संज्ञाविशेषः । यथा,—
"अह्नो सुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा ।
तत्राष्टमो सुहूर्त्तो यः सः कालः कुतपः स्मृतः ।
मध्याह्ने सर्व्वदा यस्मान्मही भवति भास्करः ।
तस्मादनल्पफलदस्तत्चारभ्यो विधीयते ॥
मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलम् ।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति संस्मृताः ॥"
इति मत्स्यपुराणे आद्धकल्पे २२ अध्यायः ॥
त्रिधाविभक्तदिनमध्यभागः । स च दशदण्डात् परं दशदण्डरूपः । इति भ्रुत्युक्तः अमरोक्तश्च ॥
पञ्चधाविभक्तदिनद्वितीयभागः । स तु द्वादश-

दण्डात् परश्चदण्डात्मकः । इति स्मार्तभृतमत्स्य-पुराणम् ॥ एष नियमस्त्रिंशद्घटिकादिनाभिप्रायेण न्यूनाधिके न्यूनाधिककालो ज्ञेयः ॥* ॥ मध्याह्न-स्नानं यथा,—

"ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं त्वरमाहरेत् ।
पुण्यान्यतं कुशतिलान् गोमयं शुद्धमेव च ॥
नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरित्सु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रस्रवणेषु च ॥
परकीयनिपानेषु न स्नायादे कदाचन
पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वा सम्भवे पुनः ॥
स्पृष्ट्वैकया गिरः शाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
अथस्र तिसृभिः कार्यं पादौ षड्भिस्तथैव च ॥
मृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वादामलकमात्रिका ।
गोमयस्य प्रमाणन्तत्तेनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥
लेपयित्वाथ तीरस्थस्तस्मिन्नेव मन्त्रतः
प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात समाहितः ॥
अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैस्तस्मिन्नेवोरुणैः शुभैः ।
भावपूतस्तदक्षुब्धं ध्यायन् वै विष्णुमव्ययम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः ।
तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः ॥
प्रेत्य ॐकारमादित्यं त्रिर्निमज्ज्यिल्लाप्यये ।
पुनः पुनरथाचामेत् मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृ-तम् ॥
द्विवारं वा चिरभ्यस्येत् स्नानुतिप्रणवान्वितम् ।
सावित्रीं वा जपेद्विद्वांस्तथा चैवाघमर्षणम् ॥
ततः सम्मार्जनं कुर्यादापोहिष्ठामयो भुवः ।
इदमापः प्रवहत स्नानुतिभिस्तथैव च ॥
ततोऽभिमन्त्र्य तत् तीर्थमापोहिष्ठादिमन्त्रकैः ।
अन्तर्जले चिरावस्थ सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अपः पाणौ समादाय जप्ता वै मार्जनं क्षते ।
विन्यस्य मूर्ध्नि तत्तोयं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥
अथोपतिष्ठेदादित्यं मूर्ध्नि पुण्यान्वितामञ्जलिम् ।
प्रदक्षिण्यालोकयन्हयमहरयं वैदिकैः परम् ॥
उदुत्यं चित्रं देवानामित्यादिभिरनन्यधीः ।
हंसः शुचिषदेतेन सावित्र्या च विशेषतः ॥
अन्यैश्च वैदिकैर्मन्त्रैः सौरैः पापप्रणाशनैः ।
सावित्रीं वै जपेत् पश्चाज्जपयज्ञः स वै स्मृतः ॥
विविधानि पवित्राणि गुह्यविद्यास्तथैव च ।
घृतरश्मियमर्वह्निः सौरमन्त्राश्च मूर्तिनः ॥
प्राक्कूलेषु समासीनः कुशेषु प्राङ्मुखः शुचिः ।
तिष्ठंश्चैवोपमाणोऽर्कं जाप्यं कुर्यात् समा-हितः ॥
स्फाटिकैस्त्राक्षरद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः ।
कर्पास्या अक्षमाला वा उत्तरादुत्तमा स्मृता ॥
जपकाले न भाषेत नाप्यानि प्रेक्षयेद्बुधः ।
न कण्डयेच्छिरोग्रीवान्नात्मानं प्रकाशयेत् ॥
गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभमन्यतः ।
एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जाप्यं समाचरेत् ॥

चण्डालाग्नौचितितान् दृष्ट्वाचम्य पुनर्जपेत् ।
तैरेव भाषणं कृत्वा स्नात्वा चैव जपेद्बुधः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदग्निदिशं प्रति ।
सौरान् मन्त्रान् प्रकृतिस्थो वै पावमानीस्तु
कामतः ॥
यदि स्यात् क्लिन्नवासो वै वारिमध्यगतो जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां दर्भेषु सुसमाहितः ॥
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्वा ततः शनैः ।
आचम्य च यथान्यायं शुक्ला स्वाध्यायमाच-रेत् ॥
ततः सम्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणान् क्रमात् ।
आदावोङ्कारमुच्चार्य नमोऽन्तं तर्पयामि च ॥
देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वसूत्रोक्तविधानतः ॥
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन च ।
देवर्षीं स्तर्पयेद्धोमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥
यज्ञोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणम् ।
प्राचीनावीती पैत्र्यं तु स्वेन तीर्थेन भावतः ॥
नापीड्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।
स्वेष्टमन्त्रैरर्घयेद्देवान् पुष्पैः पञ्चरथाम्बुभिः ॥
ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाक्रोधनो-ऽत्वरः ॥
प्रदद्यादथ पुष्पाणि सूक्तेन पुरुषेण तु ।
आपो वा देवताः सर्वास्तेन सम्यक् समर्चिताः ॥
नमस्कारेण पुष्पाणि दित्यसङ्ख्ये पृथक् पृथक् ।
न विष्णाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥
तद्विष्णोरितिमन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण तु ।
नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि ॥
निवेदयेत् स्वमात्मानं विष्णावमलतेजसि ।
तदात्मा सन्मना ध्यात्वा द्विणोरितिमन्त्रतः ॥
अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ॥
आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।
ईशानेनाथवा रुद्रैस्त्र्यम्बकेण समाहितः ॥
पुष्पैः पञ्चैरथाद्भिश्च चन्दनादैर्महेश्वरम् ।
अथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन योजयेत् ॥
नमस्कुर्यान्महादेवमन्तं सत्यमितीश्वरम् ।
निवेदयीत स्वात्मानं यो ब्रह्मणमितीश्वरे ॥
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्राह्मण वै जपन् ।
ध्यायेत्तं देवमीशानं योममध्यगतं शिवम् ।
अथावलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यृचा ।
कुर्यात् पञ्च महायज्ञान् एवं कृत्वा समाहितः ॥
देवयज्ञं पितृयज्ञं ऋषियज्ञं तथैव च ।
मानुष्यं ब्रह्मयज्ञश्च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥
यदि स्यात् सर्पगादर्लोक ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् ।
अग्नेः पश्चिमतो देशे भूतयज्ञाय एव वा ।
कुशासनसमासीनः कृताचमनः समाहितः ॥
ज्वालाग्नौ लौकिकाग्नौ वा जले भूम्यामथापि
वा ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥
यदि स्याल्लौकिकं पक्वं ततोऽन्नं तत्र हूयते ।
ज्वालाग्नौ तत्र देवानां विधिरेष सनातनः ॥
देवेभ्यश्च हुतान्दद्यात् शेषान् भूतबलिं हरेत् ।
भूतयज्ञः स वै ज्ञेयो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥
स्वभ्यश्च स्वपतिभ्यश्च ययोर्भ्यो नित्यमेव च ।
दद्याद्भौ बलिं त्वन्नं पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तमः ।
सायं चान्नस्य सिद्धस्य कुर्याद्देवमसन्दितः ।
भूतयज्ञः स्वयं नित्यं सायं प्रातर्विधीयते ॥
एकन्तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सत्तमम् ।
अथवापि यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजाये वोपपादयेत् ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदर्चयेदृषिम् ।
मनोवाक्कर्मभिः प्राप्तमागतं स्वगृहन्तु तम् ॥
हन्तकारमथायं वा भिक्षां वा प्रकृतो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं वृद्धा तं परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्यमभ्यागमयं स्यात् तच्चतुर्गुणम् ।
पक्वान्नं हन्तकारन्तु तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
गोदोहमात्रं कालं वै प्रतीक्ष्यो ह्यतिथिः स्वयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा ॥
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति त्वर्थिभ्यो लोभवर्जितः ॥
सर्वेषामप्यलाभे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयेत् ।
भुञ्जीत बन्धुभिः सार्द्धं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥
अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमाः ।
भुञ्जीत चेत् समूढात्मा तिर्यग्योनिं स
गच्छति ॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः ।
नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा ॥
यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकान् शूकरेष्वभिजायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजः ।
भुञ्जीत स्वजनैः सार्द्धं स याति परमां गतिम् ॥"

इति कौर्मे उपविभागे १७ अध्यायः ॥

अत्र भोजनविधिर्भोजनशब्दे द्रष्टव्यः ॥

मध्वलः, (मधु सम्पर्क्यायं अलतीति । अल + अण् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभावः ।) मधुवारः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मध्वालु, क्ली, (मधु मधुरं आलु । मधुयुक्तत्वात्तथात्वम् ।) मूलविशेषः । मौ आलु इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । रक्तपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । शुक्रशुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मध्वालुकं, क्ली, (मध्वालु + स्वार्थे कन् ।) कन्दविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मौ आलु इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । "विदारीकन्दशतावरीविसमृणालपद्मोत्पलाटक-कशेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठा-लुकशृङ्गाटकरक्तालुकेन्दीवरेन्दुपलकन्द-प्रभृ-तीनि ॥")

मध्वासवः, पुं, (मधु मधुकपुष्परसद्रव क्षत आसवः ।) मधूकपुष्पक्षतमद्यम् । तत्पर्यायः ।

माधवकः २ मधु ३ माध्वीकम् ४। इत्यमरः। २। १०।४१॥ (यथा, सुश्रुते १।४५ अध्याये। "मृद्वीप्रियः स्थिरमदो मेहकुष्ठविषापहः॥ मधु मध्वासवश्चैदो मेहकुष्ठविषापहः॥" विवरणमस्य माध्वीकशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

मध्वासवनिकः, पुं. (मध्वासवमुत्पादत्वेनास्त्यस्येति। मध्वासवन + ठन्।) शौण्डिकः। इति शब्दमाला॥

मध्विजा, स्त्री, (मधु ईजते प्राप्नोति कारणत्वेनेति। ईज + कः। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) मदिरा। इति हेमचन्द्रः। ३।५६७॥ (गुणादिविषयोऽस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यः॥)

मन, अर्च्चे। गर्व्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-गर्व्वे अक०-सेट्।) मनति। इति दुर्गादासः॥

मन, क ङ गर्व्वेक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-आत्म०-अक०-स्तम्भने सक० सेट्।) क ङ, मानयते। गर्व्वकोऽहङ्कारः। मनस्तम्भने। इति प्राचः। मानयते प्रभुं बली स्तम्भनातीत्यर्थः। इति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

मन, त् क धृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) दन्त्यनोपधः। मनयति। इति दुर्गादासः॥

मन, द ङ बोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तना०-आत्म० सक०-सेट्।) द ङ, मनुते। इति दुर्गादासः॥

मन, य औ ङ बोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-आत्म०-सक०-अनिट्।) य ङ, मन्यते। औ, अमंस्त। इति दुर्गादासः॥

मनआपः, त्रि, (आप्नोतीति। आप् + अच्। मनस आपः।) मनोज्ञः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मनः, पुं, (मन्यते सुरभित्वादिगुणेन आद्रियत इति। मन् + घः।) जटामांसी। इति शब्दचन्द्रिका॥

मनः, [स्] क्ली, (मन्यते बुध्यतेऽनेनेति। मन् + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा० ४। १८८। इति असुन्।) लिङ्गशरीरावयवविशेषः। यथा। सूक्ष्मशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरीराणि। अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धिमनसी कर्म्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकञ्चेति। मनो नाम सङ्कल्पविकल्पात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः। मनस्तु कर्म्मेन्द्रियैः सहितं सत् मनोमयकोशो भवति। इति वेदान्तसारः॥ ज्ञानेन्द्रियविशेषः। सत्त्व बुद्धीन्द्रियाणां यस्यां प्रधानं श्रीकृष्णविभूतिश्च। यथा,—

"इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना॥"
इति भगवद्गीता॥

तच्च गर्भस्थस्य सप्तमे मासि जायते। इति सुखबोधः॥("पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति।" इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥*॥)

तत्पर्य्यायः। चित्तम् २ चेतः ३ हृदयम् ४ स्वान्तम् ५ हृत् ६ मानसम् ७। इत्यमरः। १। ४। ३१॥ अनङ्गकम् ८ अङ्गम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ अपि च।

"मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्व्वबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः।
प्रज्ञा संवित् चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते।
पर्य्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्त्तिताः॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मे॥*॥

न्यायमते अस्य गुणाः। परत्वम्। अपरत्वम्। संख्या। परिमितिः। पृथक्त्वम्। संयोगः। विभागः। वेगश्च। मनोग्राह्याणि यथा। सुखम्। दुःखम्। इच्छा। द्वेषः। मतिः। यत्नश्च। इदं परमाणुस्वरूपम्। शिरोमणिमते वायवीयपरमाणुरूपम्। यथा,—

"परापरत्वं संख्यात्राः पञ्च वेगश्च मानसे।
मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषौ मतिः कृतिः॥
अयौगपद्यात् ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥

अन्यज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनोयोगः कारणम्। यथा, तत्रैव।

"त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्॥"

तस्य नवगुणा यथा,—

"धैर्य्योपपत्तिर्ऊहश्च विसर्गः कल्पना क्षमा।
सदसच्चागुणा चैव मनसो नव वै गुणाः॥"
इति मोक्षधर्म्मे॥

अस्य व्याख्या। धैर्य्यम् १ उपपत्तिः ऊहापोहकौशलम् २ ऊहः स्मरणम् ३ विसर्गः विपरीतसर्गो भ्रान्तिः ४ कल्पना मनोरथवृत्तिः ५ क्षमा ६ सत् वैराग्यादि ७ असत् रागद्वेषादि८ आयुना अस्थिरत्वम् ९। इति तट्टीका॥*॥

अस्य चातुर्विध्यं यथा,—

"मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्।
संशयो निश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया अमी॥"
इति वेदान्तः॥

तस्य अध्यात्मत्वादि यथा,—

"अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मधारकम्।
अधिभूतञ्च सङ्कल्पश्चन्द्रमाश्चाधिदैवतम्॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

"अनिरूप्यमदृश्यञ्च ज्ञानभेदं मनः स्मृतम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः॥

तस्य प्राप्तस्याप्राप्तस्यानुमापकानि यथा,—

"जनानां हृदयं सद्यः सुयुक्तं वचनेन वै।
शिशौ कलत्रे कन्यायां दौहित्रे बान्धवेऽपि च॥
पुत्रे पौत्रे च वत्सले प्रतापे यशसि श्रियाम्।
बुद्धौ वारिणि विद्यायां शास्त्रे हृदयं गुणाम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः॥

तस्य बन्धमोक्षहेतुत्वं यथा,—

"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्विषयं तथा॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः॥

("अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत्याहुरेके तदर्थालम्बनप्रवृत्तिमत्त्वेऽपि। चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम्। स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पाभिचरणाद्यानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वरजस्तमः सत्त्वगुणयोगाच्च नानात्वं नानेकं स्त्रीककालमनेकेषु प्रवर्त्तते॥ तस्मान्नैककालाः सर्व्वेन्द्रियप्रवृत्तिः। यद्गुणश्चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्त्तते सत्त्वं तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुप्रयात्॥ मनःपूर्वकाणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति॥"

"मनसस्तु चिन्त्यमर्थः। तच्च मनसो बुद्धेश्च त एव समानातिदोषमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति॥" इति चरके सूत्रस्थाने अष्टमेऽध्याये॥

"लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा।
सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे वर्त्तते॥
वैधृत्याज्जनसो ज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्त्तते।
अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ॥
चिन्त्यविचार्य्यमूह्यञ्च ध्येयं सङ्कल्पमेव च।
यत्किञ्चिज्जनसो ज्ञेयं तत् सर्व्वं ह्यर्थसंज्ञकम्॥
इन्द्रियाभिग्रहः कर्म्म मनसस्तस्य निग्रहः।
ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्त्तते॥
इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते।
कल्प्यते मनसाप्यूर्द्धं गुणतो दोषतो यथा॥
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका।
अवस्यते तथा वाचं कर्म्म वा बुद्धिपूर्व्वकम्॥
या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्त्तते।
याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा॥
बुद्धीन्द्रियमनोर्थानां विद्याद् योगधरं परम्॥"
इति चरके शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये॥

सत्त्वगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—

"आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुत्तापश्च तथ्यं वचो
मेधाबुद्धिधृतिक्षमाश्च करुणा ज्ञानञ्च निर्हेतुना।
कर्म्मानिन्दितमस्पृहञ्च विनयो धर्म्मः सदेवादरा-
देते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो भीमा गुणा ह्यानिभिः॥"

आस्तिक्यं धर्म्ममोक्षपरलोकादिकमिति बुद्ध्या परलोकास्तिकस्य भाव आस्तिक्यं अनुत्तापः अक्रोधः धृतिः भूतप्रेतस्मरक्रोधलोभाद्यावेशरहितं ज्ञानमात्मज्ञानम्। निर्हेतुना कपटाभावः कर्म्म अनिन्दितं अस्पृहं निष्काम च॥ रजोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—

"क्रोधस्ताडनभीलता च बहुलं दुःखं सुखेच्छाधिका
दम्भः कामुकताप्यलीकवचनं चाधीरता-
हङ्कृतिः।
ऐश्वर्य्यादभिमानितासितयितामर्षोधिकत्वा-
टनं
प्रज्ञासा हि रजोगुणेन सहितस्यैते गुणाः
स्मृताः॥"

अलीकवचनं मिथ्याकथनं अटनं पृथ्वीपरिभ्रमणम् ॥ अथ तमोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा —

"नास्तिक्यं मुखविषन्नतातिमुद्रितालस्यच दृष्टा मतिः
प्रीतिर्निन्दितकर्म्मसूद्यमेऽपि सदा निद्रालुताद्रिग्धम् ।
अज्ञानं किल सर्व्वतोऽपि सततं क्रोधान्धता मूढ़ता
प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्यैते गुणाश्चेतसः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥

सर्व्वे सान्ता अदन्ताश्चेति प्रमाणात् अकारान्तमनशब्दोऽप्यस्ति । यथा, उत्तरगीतायाम् । १३ अध्याये ।

"मनस्यं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्ज्जितम् ।
मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धन्ति योगिनः ॥")

मनःशिलः, पुं, (मनो मानसं शिलति आकर्षति स्वगन्धेनेति । शिल + कः ।) मनःशिला । यथा,

"टङ्कैर्मनःशिलगुडैरविदार्य्यमाणा ॥"

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मनःशिला, स्त्री, (मनः शिलति आददाति आकर्षति गन्धेनेति । शिल + कः । स्त्रियां टाप् । यद्वा, मनःप्रसादिका शिल्या धातुविशेषः ।) रक्तवर्णधातुविशेषः । मम्फ्‌ली इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे । १ । ५५ ।

"मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः
शैलेयगन्धेषु शिलातलेषु ॥")

सा तु लक्ष्मीवीर्य्यम् । इति वैद्यकम् ॥ तत्पर्य्यायः । कुनटी२ मनोज्ञा३ नागजिह्विका ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ नेपाली ५ शिला ६ । इति रत्नमाला ॥ मनोज्ञा ७ नेपालिका ८ मनोगुप्ता ९ कल्याणिका १० रोगशिला ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोला १२ दिव्यौषधिः १३ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । लेखनत्वम् । विषभूतावेशभयोन्मादनाशित्वम् । वश्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । तिक्तत्वम् । कफनाशित्वम् । सारकत्वम् । छर्दिकारित्वम् । कुष्ठज्वरपाण्डुकासश्वासनाशित्वम् । शुक्रमङ्गलकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्यच्च ।

"मनःशिला गुरुर्ज्ञेया सरोगा लेखनी कटुः ।
तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफापहा ॥
मनःशिला मन्दबलं करोति
जन्तुं ध्रुवं प्रोधनमन्तरेण ।
मलानुबन्धं किल मूचरोधं
सद्यःकरं कृच्छ्रगदञ्च कुर्य्यात् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्याः पर्य्यायः प्रोधनं गुणाश्च यथा —

"मनःशिला च नेपाली शिलाख्या नागजिह्विका ।
मनोज्ञा कुनटी गोली करञ्जी करवीरिका ॥
मनोज्ञा प्रोक्तपुष्पाभा ग्रस्यते सर्व्वकर्म्मसु ॥"
"जयन्ती भृङ्गराजोत्थे रक्तागस्त्यरसे: शिला ॥
दोलायन्ते दिनं पाद्या यामं छागस्य मूत्रके ।
चालयेदारनालेन सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥"

मनाम्नरे मनःशिलाशुद्धिर्यथा —

"अगस्त्यपत्रनीरेण भाविता सप्तवासरम् ।
भृङ्गवेररसैर्वापि विशुध्यति मनःशिला ।
कटुः स्निग्धा शिला तिक्ता कफघ्नी लेखनी सरा ।
भूतावेशभयं हन्ति कामचामहरा शुभा ॥"

इति वैद्यकरत्नेन्द्रसारसंग्रहे नारणमारणाधिकारे ॥)

मननं, क्ली, (मन्यत इति । मन् + ल्युट् ।) श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिः अनवरतमनुचिन्तनम् । इति वेदान्तसारः ॥ बोधनम् । (यथा, गायत्रीतन्त्रे । १ । ४ ।

"मननात् पापतस्त्राति मननात् स्वर्गमश्नुते ।
मननात् मोक्षमाप्नोति चतुर्व्वर्गमयो भवेत् ॥")

धारणम् । इति मनधात्वर्थदर्शनात् । बुद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मनसा, स्त्री, (मनः भक्ताभीष्टपूरणाय मननं अस्त्यस्या इति । मनस् + अर्श आदित्वादच् । ततष्टाप् । यद्वा, मनं मननमहङ्कारमिति यावत् स्यति नाशयतीति । सो + कः ।) देवीविशेषः । सत्पर्य्यायः । कद्रूः २ मनसादेवी ३ विषहरी ४ । इति जटाधरः ॥ अस्याः प्रणाममन्त्रः ।

"आस्तीकस्य मुनेर्म्माता भगिनी वासुकेस्तथा ।
जरत्कारुमुनेः पत्नी मनसादेवि ! नमोऽस्तु ते ॥"

इति तस्याः पूजापद्धतिः ॥

तस्या नाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

"शृणुष्व मनसाख्यानं यत् श्रुतं धर्म्मचक्रतः ।
कन्या सा च भगवतो कश्यपस्य च मानसी ॥
तेनेयं मनसादेवी मनसा या च दीव्यति ।
मनसा ध्यायते या वा परमात्मानमीश्वरी ॥
तेन सा मनसादेवी योगेन तेन दीव्यति ।
आत्मारामा च सा देवी वैष्णवी सिद्धयोगिनी ॥
चिरञ्च तपस्तप्त्वा लक्षाब्दं परमात्मनः ।
जरत्कारुमुनीरञ्च दृष्ट्वा यत्नं चकार सः ॥
गोपीपतिर्नाम चक्रे जरत्कारुरिति प्रभुः ।
वाञ्छितञ्च ददौ तस्यै कृपया च कृपानिधिः ॥
पूजाञ्च कारयामास चकार च पुनः पुनः ।
स्वर्गे च नागलोके च पृथिव्यां ब्रह्मलोकतः ॥
भूयं जगतसु गौरी सा सुन्दरी च मनोहरा ।
जगद्गौरीति विख्याता तेन सा पूजिता सती ॥
शिवशिष्या च सा देवी तेन शैवीति कीर्त्तिता ।
विष्णुभक्तानीव ग्रन्थदेशाद्यो तेन नारद ! ॥
नागानां प्राणरक्षित्री यत्नं जन्मेजयस्य च ।
नागेश्वरीति विख्याता सा नागभगिनीति च ॥
विषं संहर्त्तुमीशा सा तेन विषहरीति सा ।
सिद्धं योगं हरात प्राप तेनातिसिद्धयोगिनी ।
महाज्ञानञ्च गोप्यञ्च मृतसञ्जीवनीं पराम् ।

महाज्ञानयुतां तान्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आस्तीकस्य मुनेर्म्मातुः सा च तपस्विनः ॥
आस्तीकमाता विख्याता जगतसु सुप्रतिष्ठिता ॥
प्रिया मुनेर्जरत्कारोर्म्मुनीन्द्रस्य महात्मनः ।
योगिनो विश्वपूज्यस्य जरत्कारुप्रिया ततः ॥
जरत्कारुर्जगद्गौरी मनसा सिद्धयोगिनी ।
वैष्णवी नागभगिनी शैवी नागेश्वरी तथा ॥
जरत्कारुप्रियास्तीकमाता विषहरीति च ।
महाज्ञानयुता चैव सा देवी विश्वपूजिता ॥
द्वादशैतानि नामानि पूजाकाले च यः पठेत् ।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥
नागभीते च शयने नागग्रस्ते च मन्दिरे ।
नागक्षते महादुर्गे नागवेष्टितविग्रहे ।
इदं स्तोत्रं पठित्वा तु मुच्यते नात्र संशयः ।
नित्यं पठेद् यस्तं दृष्ट्वा नागवर्गः पलायते ॥
दशूलक्षजपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।
स्तोत्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स विषं भोक्तुमीश्वरः ॥
नागौघभूषणं कृत्वा स भवेन्नागवाहनः ।
नागासनो नागतल्पो महासिद्धो भवेन्नरः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते महापुराणे प्रकृतिखण्डे नारायणनारदीये मनसोपाख्याने मनसास्तोत्रं नाम पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥*॥ तस्याः पूजामन्त्रादि यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

"पूजाविधानं स्तोत्रञ्च श्रयतां मुनिपुङ्गव ! ।
ध्यानञ्च सामवेदोक्तं देवीपूजाविधानकम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ।
वह्निशुद्धांशुकाधानां नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥
महाज्ञानयुतांश्चैव प्रवरां ज्ञानिनां वराम् ।
सिद्धाधिष्ठातृदेवीञ्च सिद्धां सिद्धिप्रदां भजे ॥
इति ध्यात्वा तु तां देवीं मूलेनैव प्रपूजयेत् ।
नैवेद्यैर्विविधैर्दीपैः पुष्पधूपानुलेपनैः ॥
मूलमन्त्रञ्च वेदोक्तं भक्तानां वाञ्छितप्रदः ।
मुने ! कल्पतरोर्नाम सुसिद्धो द्वादशाक्षरः ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं ऐं मनसादेव्यै स्वाहेति कीर्त्तितः ।
पञ्चलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स सिद्धो जगतीतले ।
सुधासमं विषं तस्य धन्वन्तरिसमो भवेत् ॥
ब्रह्मरन्ध्राष्टमंक्रान्तां स्वर्हीप्राखासु यत्नतः ।
आवाह्य देवीमीशान्यां पूजयेद् यो हि
भक्तितः ॥
पञ्चम्यां मनसाख्यायां देव्यै दद्याच्च यो बलिम् ।
धनवान् पुत्रवांश्चैव कीर्त्तिमांश्च भवेद्भुवम् ॥
पूजाविधानं कथितं तदाख्यानं निशामय ।
कथयामि महाभाग ! यत् श्रुतं धर्म्मचक्रतः ॥"

तस्या जन्मकारणं यथा,—

"पुरा नागभयाक्रान्ता बभूवुर्मानवा भुवि ।
यान् यान् खादन्ति नागाश्च ते न जीवन्ति
नारद ! ॥
मन्त्रांश्च सस्रुजे भीतः कश्यपः ब्रह्मणार्थितः ।
वेदबीजानुसारेण चोपदेशेन ब्रह्मणः ॥

मन्त्राधिष्ठातृदेवीत्वां मनसां सङ्गजे सतः ।
तपसा मनसा तेन बभूव मनसा च सा ॥"
तस्यास्तपस्यादि यथा,—
"कुमारी सा च सम्भूय जगाम शङ्करालयम् ।
भक्त्या संपूज्य कैलासे तुष्टाव चन्द्रशेखरम् ॥
दिव्यं वर्षसहस्रञ्च तं सिषेवे मुनेः सुता ।
व्याधूतोषो महेशश्च तस्यै तुष्टो बभूव ह ॥
महाज्ञानं ददौ तस्यै पाठयामास सामं च ।
कृष्णमन्त्रं कल्पतरुं ददावष्टाक्षरं मुने ! ॥
लक्ष्मीमाया कामबीजं ङेऽन्तं कृष्णपदन्तथा ।
त्रैलोक्यमङ्गलं नाम कवचं पूजनक्रमम् ॥
सर्वपूज्यञ्च स्तवनं ध्यानं भुवनपावनम् ।
पुरश्चर्याक्रमञ्चापि वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
प्राप्या मृत्युञ्जयाज्ज्ञानं परं मृत्युञ्जयं सती ।
जगाम तपसे साध्वी पुष्करं शङ्कराज्ञया ॥
त्रियुगञ्च तपस्तप्त्वा कृष्णस्य परमात्मनः ।
सिद्धा बभूव सा देवी ददर्श पुरतः प्रभुम् ॥
दृष्ट्वा कृपाब्धौ बालाञ्च कृपया च कृपानिधिः ।
पूजाञ्च कारयामास चकार च स्वयं हरिः ॥
वरञ्च प्रददौ तस्यै पूजिता त्वं भवे भव ।
वरं दत्त्वा च कल्याण्यै सत्यञ्चाप्तर्द्धये विभुः ॥
प्रथमे पूजिता सा च कृष्णेन परमात्मना ।
द्वितीये शङ्करेणैव कश्यपेन सुरेण च ॥
मनुना मुनिना चैव नागेन मानवादिना ।
बभूव पूजिता सा च त्रिषु लोकेषु सुव्रता ॥"
तस्या विवाहः स्वामिकर्तृकत्यागश्च यथा,—
"जरत्कारुमुनीन्द्राय कश्यपस्तां ददौ पुरा ।
ययाचितो मुनिश्रेष्ठो जग्राह ब्रह्मणाज्ञया ॥
कृत्वोद्वाहं महायोगी विश्रान्तस्तपसा चिरम् ।
सुष्वाप देशा जघने वटमूले च पुष्कर ॥
निद्रां जगाम च मुनिः स्मृत्वा निद्रागणेश्वरम् ।
जगामास्तं दिनकरः सायंकाल उपस्थितः ॥
संचिन्त्य मनसा तत्र मनसा सा प्रतिष्ठिता ।
धर्मलोपभयेनैव चकारालोचनं सती ॥
त्यक्त्वा पश्चिमां सन्ध्यां नित्यार्घेव द्विजन्मनाम् ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं लभिष्यति पतिर्मम ॥
नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् ।
स च सर्वाप्तिनित्यं ब्रह्महत्यादिकं लभेत् ॥
वेदोक्तमपि संचिन्त्य बोधयामास तं मुनिम् ।
स च बुद्ध्वा मुनिश्रेष्ठस्तुकोप तां दृष्ट्वा मुनिः ॥

जरत्कारुरुवाच ।

कथं मे सुव्रते ! साध्वि ! निद्राभङ्गः कृतस्त्वया ।
यूयं व्रतादिकं तस्या या भर्तुश्चापकारिणी ॥
तपश्चानशनञ्चैव व्रतं दानादिकञ्च यत् ।
भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलम् ॥
यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तया ।
पतिव्रताव्रतार्थञ्च पतिरूपी हरिः स्वयम् ॥
सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिषेवणम् ।
सर्वं व्रतं तपः सर्वमुपवासादिकञ्च यत् ॥
सर्वधर्मश्च सत्यञ्च सर्वदेवप्रपूजनम् ।
तत्सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति षोड-
शीम् ॥

सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।
वैकुण्ठं स्वामिना सार्द्धं सा याति ब्रह्मणः
शृणु ॥
विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् ।
श्वशुरकुलपूजाता या तत्फलं श्वयनं सति ! ॥
कुम्भीपाकं व्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवति चाण्डाली पतिपुत्रविवर्जिता ॥
इत्युक्त्वा च मुनिश्रेष्ठो बभूव स्फुरिताधरः ।
चकम्पे मनसा साध्वी भयेनोवाच तं पतिम् ॥

मनसोवाच ।

मन्यालोपभयेनैव निद्राभङ्गः कृतस्तव ।
कुरु शान्तिं महाभाग ! दृष्टया मम सुव्रत ! ॥
पद्भ्यां हाहारनिद्राणां यश्च भङ्गं करोति च ।
स व्रजेत् कालसूत्रञ्च स्वामिनश्च विशेषतः ॥
इत्युक्त्वा मनसादेवी स्वामिनश्चरणाम्बुजे ।
पपात भक्त्या भीता च रुरोद च पुनः पुनः ॥
कुपितञ्च मुनिं दृष्ट्वा सौरिर्यः शम्भुसुतम् ।
तत्राजगाम भगवान् मन्यया सह नारद ! ॥
तत्रागत्य मुनिश्रेष्ठमुवाच भास्करः स्वयम् ।
विनयेन च भीतश्च तया सह यथोचितम् ॥

श्रीसूर्य उवाच ।

सूर्यास्तसमयं दृष्ट्वा धर्मलोपभयेन च ।
बोधयामास त्वां विप्र ! नाहमस्तं गतस्तदा ॥
क्षमस्व भगवन् ! ब्रह्मन्नां शप्तुं नोचितं मुने ! ॥
ब्राह्मणानाञ्च हृदयं नवनीतसमं तथा ।
तेषां क्षणार्द्धं क्रोधश्च ततो भस्म भवेज्जगत् ॥
पुनः सृष्टुं द्विजः शक्तो न तेजस्वी द्विजात्
परः ।
ब्राह्मणो ब्रह्मणो वंशः प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ॥
श्रीकृष्णं भावयेन्नित्यं ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ।
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा द्विजः शान्तो बभूव ह ॥
सूर्यो जगाम स्वस्थानं गृहीत्वा ब्राह्मणाग्रिमम् ।
सत्याज मनसां विप्रः प्रतिज्ञापालनाय च ॥
रुरुदुः शोकयुक्ता च हृदयेन विदूयसा ।
सा समार गुरुं शम्भुमिष्टदेवं हरिं विधिम् ॥
कश्यपं जन्मदातारं विपत्तौ भयकम्पिता ।
तत्राजगाम भगवान् शोषणः शम्भुरेव च ।
विधिश्च कश्यपश्चैव मनसा परिचिन्तितः ॥
दृष्ट्वा विप्रोऽभीष्टदेवं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।
तुष्टाव परया भक्त्या प्रणनाम मुहुर्मुहुः ॥
नमश्चकार शम्भुञ्च ब्रह्माणं कश्यपस्तदा ।
कथमागमनं देवा इति प्रश्नं चकार सः ॥
ब्रह्मा तद्वचनं श्रुत्वा सहसा समयोचितम् ।
ससुवाच नमस्कृत्य दुर्गाकेशपदाम्बुजम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

यदि त्यक्त्वा धर्मपत्नी धर्मिष्ठा मनसा सती ।
कुरुष्वास्यां सुतोत्पत्तिं स्वधर्मपालनाय वै ॥
यतो वा ब्रह्मचारी वा भिक्षुर्ब्रह्मचरोऽपि वा ।
जायायाश्च सुतोत्पत्तिं कृत्वा पश्चात् त्यजेत्सुते ! ॥
अकृत्वा तु सुतोत्पत्तिं वैरागी यस्त्यजेत् प्रियाम् ।
सवेत्तप्तस्तपुण्यस्य चालस्याच्च यथा जलम् ॥"
तस्याः पुत्रोत्पत्तिर्यथा,—

"ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा जरत्कारुर्मुनीश्वरः ।
चकार तत्राभिस्मर्द्धिं योगेन मन्त्रपूर्वकम् ॥
तस्यै शुभाग्निं दत्त्वा ययुर्देवा मुदान्विताः ।
मुदान्विता च मनसा जरत्कारुर्मुदान्वितः ॥
सुतेः करस्पर्शमात्रात् सद्यो गर्भो बभूव ह ।
मनसाया मुनिश्रेष्ठ ! मुनिश्रेष्ठ उवाच ताम् ॥"

जरत्कारुरुवाच ।

गर्भेणानेन मनसे ! तव पुत्रो भविष्यति ।
जितेन्द्रियाणां प्रवरो धार्मिको वैष्णवाग्रणीः ॥
तेजस्वी च तपस्वी च यशस्वी च गुणान्वितः ।
वरो वेदविदाञ्चैव ज्ञानिनां योगिनामपि ॥
स च पुत्रो विष्णुभक्तो धार्मिकः कुलमुद्धरेत् ।
तृप्यन्ति पितरः सर्वे यज्ञस्यमाचतो मुदा ॥
पतिव्रता सुशीला या सा प्रिया प्रियवादिनी ।
धर्मिष्ठपुत्रमाता च कुलजा कुलपालिका ॥
हरिभक्तिप्रदो बन्धुस्तमिष्टं तत्सुखप्रदम् ।
यो बन्धच्छिनत् स च पिता हरेर्वर्त्म प्रदर्शकः ॥
सा गर्भधारिणी या च गर्भयासविमोचनी ।
विष्णुमन्त्रप्रदाता च स गुरुर्विष्णुभक्तिदः ॥
गुरुश्च ज्ञानदाता च तज्ज्ञानं कृष्णभावनम् ।
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यतो विश्वं चराचरम् ॥
आविर्भूतं तिरोभूतं किं वा ज्ञानं तदन्यतः ।
वेदजं योगजं यद्यत्तत्सारं हरिसेवनम् ॥
तत्त्वानां सारभूतञ्च हरिरभ्यर्हणं नृणाम् ।
दत्तं ज्ञानं मया तुभ्यं स स्वामी ज्ञानदो हि यः ।
ज्ञानात् प्रमुच्यते बन्धात् स रिपुर्यो हि बन्धदः ॥
विष्णुभक्तियुतं ज्ञानं न ददाति हि यो गुरुः ।
स रिपुः शिष्यवानां च यो हि बन्धान्न मोचयेत् ॥
जननीगर्भजात् क्लेशाद् यमताडनजात्तथा ।
न मोचयेद् यः स कथं गुरुस्तातो हि बान्धवः ॥
परमानन्दरूपञ्च कृष्णमार्गमनश्वरम् ।
न दर्शयेद् यः स कथं कीदृशो बान्धवो नृणाम् ॥
भज साध्वि ! परं ब्रह्माच्युतं कृष्णञ्च निर्गुणम् ।
निर्मूलञ्च पुरा कर्म भवेद् यत्सेवया ध्रुवम् ॥
मया च्छलेन त्वं त्यक्ता क्षम देवि ! मम प्रिये ! ।
क्षमायुतानां साध्वीनां सत्यात् क्रोधो न विद्यते ॥
पुष्करं तपसे यामि गच्छ देवि ! यथासुखम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोजध्यानविच्छेदकातरः ॥
धनादिषु स्त्रियां प्रीतिः प्रवृत्तिवर्त्म गच्छताम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोजे निष्पृहाणां मनोरथाः ॥
जरत्कारुवचः श्रुत्वा मनसा शोककातरा ।
सा साश्रुनेत्रा विनयाद्बभाष प्राणवल्लभम् ॥

मनसोवाच ।

दोषेणाहं त्वया त्यक्ता निद्राभङ्गेन ते प्रभो ! ।
यच्च स्मरामि त्वां बन्धो ! तच्च मामागमिष्यसि ॥
बन्धुभेदः क्लेशतमः पुत्रभेदस्ततः परः ।
प्राणेशभेदः प्राणानां विच्छेदात् सर्वतः परः ॥
पतिः पतिव्रतानान्तु शतपुत्राधिकः सुतः ।
सर्वस्मात्तु प्रियः स्त्रीणां प्रियस्तेनोच्यते बुधैः ॥
पुत्रे यथैकपुत्राणां वैष्णवानां यथा हरौ ।
नेत्रे यथैकनेत्राणां क्षतिनां यथा जले ॥
क्षुधितानां यथान्ने च कामुकानां यथा स्त्रियाम्।

यथा परस्त्रे चौराणां यथा जारे कुयोषिताम् ॥
विदुषाञ्च यथा ग्राम्ये ज्ञानिन्ये वणिजां यथा ।
तथा ग्राम्यजनः कान्ते साध्वीनां योषितां प्रभो ! ॥
इत्युक्त्वा मनसा देवी ययौ स्वामिनः पदे ।
नत्वा चकार क्रोडे तां कृपया स कृपानिधिः ॥
नेत्रोदकेन मनसां स्नापयामास तां मुनिः ।
साश्रुणा च सुनेः क्रोडं सिषेच भयकातरा ॥
तदा ज्ञानेन तौ द्वौ च विप्रौकौ च बभूवतुः ।
स्मारं स्मारं पदाम्भोजं कृष्णस्य परमात्मनः ॥
जगाम तपसे विप्रः स्वकान्तां सुप्रबोध्य च ।
जगाम मनसा शम्भोः कैलासं मन्दिरं गुरोः ॥
पार्वती बोधयामास मनसां शोककर्षिताम् ।
शिवश्चातीव ज्ञानेन शिवेन च शिवालये ॥
सुप्रशस्तदिने साध्वी सुषुवे मङ्गलध्वनौ ।
नारायणांशं पुत्रञ्च ज्ञानिनां योगिनां गुरुम् ॥
गर्भस्थितो महाज्ञानं श्रुत्वा शङ्करवक्त्रतः ।
स बभूव च योगीन्द्रो योगिनां ज्ञानिनां गुरुः ॥
जातकं कारयामास वाचयामास मङ्गलम् ।
वेदांश्च पाठयामास शिवाय च शिवः शिवाः ॥
रत्नचित्रकोटिलक्षञ्च ब्राह्मणेभ्यो ददौ शिवः ।
पार्वती च गवां लक्षं रत्नानि विविधानि च ॥
शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानीतराणि च ।
बालकं पाठयामास ज्ञानं मृत्युञ्जयं परम् ॥
भक्तिरस्ति स्वकान्ते चाभीष्टदेवे गुरौ हरौ ।
यस्यास्तेन सुतपुत्रो बभूवातीक एव च ॥
जगाम तपसे विष्णोः पुष्करं शैलराजयाः ।
संप्राप्य च महामन्त्रं तपश्च परमात्मनः ॥
दिव्यं वर्षचतुष्कञ्च तपस्तप्त्वा तपोधनः ।
आजगाम महायोगी नमस्कर्तुं शिवं प्रभुम् ॥
शङ्करञ्च नमस्कृत्य स्तुत्वा च बालकं पुरः ।
सा चाजगाम मनसा कश्यपस्याश्रमं पितुः ॥
तां सपुत्रां सुतां दृष्ट्वा मुदं प्राप प्रजापतिः ।
प्रणतञ्च रत्नानां ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुने ! ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास सोऽसंख्यान् श्रियंसे शिवः ।
अदितिश्च दितिश्चान्या मुदं प्रापुः परस्परम् ॥
सा सपुत्रा च सुचिरं तस्थौ तातालये तदा ।
सदीयं पुनराख्यानं वक्ष्यामि तन्निशामय ॥"
तस्या माहात्म्यं यथा, —
"यथाभिमन्युतनये ब्रह्मशापः पुरोदितः ।
बभूव सहसा ब्रह्मन् ! दैवदोषेण कर्म्मणा ॥
सप्ताहे समतीते तु तक्षकस्त्वाञ्च भोक्ष्यति ।
शशाप शृङ्गी नृपतिं कौशिक्याञ्च जलेन च ॥
राजा श्रुत्वा तत्प्रवृत्तिं गङ्गाद्वारं जगाम सः ।
तत्र तस्थौ च सप्ताहं शुश्राव धर्म्मसंहिताम् ॥
सप्ताहे समतीते तु गच्छन्तं तक्षकं पथि ।
धन्वन्तरिर्नृपं भोक्तुं ददर्श गारुडो नृपम् ॥
तयोर्बभूव संवादः सुप्रीतिश्च परस्परम् ।
धन्वन्तरिर्मणिं प्राप तक्षकः स्वेच्छया ददौ ॥
स ययौ तं गृहीत्वा च तुष्टः प्रहृष्टमानसः ।
तक्षको भक्षयामास नृपञ्च मञ्चकस्थितम् ॥
राजा जगाम वैकुण्ठं सारं सारं हरिं गुरुम् ।

सत्कारं कारयामास पितुर्जन्मेजयः शुचा ॥
राजा चकार यज्ञञ्च सर्पसत्रं तदा मुने ! ।
प्राणांस्तत्याज सर्पाणां समूहो ब्रह्मतेजसा ॥
स तक्षकञ्च भीतञ्च महेन्द्रं शरणं ययौ ।
सेन्द्रञ्च तक्षकं हन्तुं विप्रवर्गः समुद्यतः ॥
अथ देवास्तु मुनयश्चाययुर्मनसान्तिकम् ।
तान्तृष्ट्वा महेन्द्रश्च भयकातरविह्वलः ॥
तत्र आस्तीक आगत्य यज्ञञ्च मातृरक्षया ।
महेन्द्रतक्षकप्राणान् ययाचे भूमिपं वरम् ॥
ददौ वरं नृपश्रेष्ठः कृपया ब्राह्मणाज्ञया ।
यज्ञं समाप्य विप्रेभ्यो दक्षिणाञ्च ददौ मुदा ॥
विप्राश्च मुनयो देवा गत्वा च मनसान्तिकम् ।
मनसां पूजयामासुस्तुष्टुवुश्च पृथक् पृथक् ॥
शक्रः सम्भृतसम्भारो भक्तियुक्तः सदा शुचिः ।
मनसां पूजयामास तुष्टाव परमादरम् ॥
दत्त्वा षोडशोपचारं बलिञ्च तत्पिता तदा ।
प्रददौ परितुष्टश्च ब्रह्मविष्णुशिवाज्ञया ॥
संपूज्य मनसादेवीं प्रययुः स्वालयञ्च ते ।
इत्येवं कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥"
इन्द्रकृतमनसापूजास्तोत्रे यथा, —
नारद उवाच ।
"केन तुष्टाव स्तोत्रेण महेन्द्रो मनसां सतीम् ।
पूजाविधिक्रमं तस्याः श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
श्रीनारायण उवाच ।
सुस्नातः शुचिराचान्तो धृत्वा धौते च वाससी ।
रत्नसिंहासने देवीं वासयामास भक्तितः ॥
स्वर्गगङ्गाजलेनैव वह्निशुद्धेन वारिणा ।
स्नापयामास मनसां महेन्द्रो वेदमन्त्रतः ॥
वाससी वासयामास वह्निशुद्धे मनोहरे ।
सर्वाङ्गे चन्दनं दत्त्वा पाद्यार्घ्यं भक्तिसंयुतः ॥
गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्यादौ देवषट्कं पूजयामास तां सतीम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं मनसादेव्यै स्वाहेत्येवञ्च मन्त्रतः ।
दत्त्वाष्टाक्षरेण मूलेन ददौ सर्वं यथोचितम् ॥
दत्त्वा षोडशोपचारं दुर्लभं दुर्लभां हरिः ।
भक्त्या च पूजयामास ब्रह्मणा प्रेरितो मुदा ॥
वाद्यं नानाप्रकारञ्च वादयामास तत्र वै ।
बभूव पुष्पवृष्टिश्च नभसो मनसोपरि ॥
देवविप्राज्ञया तत्र ब्रह्मविष्णुशिवाज्ञया ।
तुष्टाव साश्रुनेत्रश्च पुलकाङ्कितविग्रहः ॥
महेन्द्र उवाच ।
देवि ! त्वां स्तोतुमिच्छामि साध्वीनां प्रवरां वराम् ।
परात्पराञ्च परमां नहि स्तोतुं क्षमोऽधुना ॥
स्तोत्राणां लक्षणं वेदे स्वभावाख्यानतत्परम् ।
न क्षमः प्रकृतं वक्तुं गुणानां तव सुव्रते ! ॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपा त्वं कोपहिंसाविवर्जिता ।
न च शक्तो मुनिस्तेन स्तुत्या च त्वया यतः ॥
त्वं मया पूजिता साध्वी जननी च यथादितिः ।
दयारूपा च भगिनी क्षमारूपा यथा प्रसूः ॥
त्वया मे रक्षिताः प्राणाः पुत्रदारा सुरेश्वरि ! ।
अहं करोमि त्वां पूज्यां प्रीतिश्च वर्द्धते मम ।

नित्या यद्यपि पूज्या त्वं भवेष्वत्र जगदम्बिके ! ।
तथापि तव पूजाञ्च वर्द्धयामि च सर्वतः ॥
ये त्वामाषाढसंक्रान्त्यां पूजयिष्यन्ति भक्तितः ।
पञ्चम्यां मनसाख्यायामीशां त्वां वा दिने दिने ॥
पुत्रपौत्रादयस्तेषां वर्द्धन्ते च धनानि च ।
यशस्विनः कीर्त्तिमन्तो विद्यावन्तो गुणान्विताः ॥
ये त्वां न पूजयिष्यन्ति निन्दन्त्यज्ञानतो जनाः ।
लक्ष्मीहीना भविष्यन्ति तेषां नागभयं सदा ॥
त्वं स्वयं स्वर्गलक्ष्मीश्च वैकुण्ठे कमलालये ।
नारायणांशो भगवान् जरत्कारुर्मुनीश्वरः ॥
तपसा तेजसा त्वाञ्च मनसा सम्भजे पिता ।
अस्माकं रक्षणायैव तेन त्वं मनसाभिधा ॥
मनसा देवितुं शक्ता स्वात्मना सिद्धयोगिनी ।
तेन त्वं मनसादेवी पूजिता वन्दिता भवे ॥
यां भक्त्या मनसा देवाः पूजयन्त्यनिशं शुभम् ।
तेन त्वां मनसां देवीं प्रवदन्ति पुराविदः ॥
सत्त्वरूपा च देवि ! त्वं शश्वत्सत्त्वनिषेवया ।
यो हि यद्भावयेन्नित्यं स तत् प्राप्नोति सत्तमः ॥
इन्द्रस्य मनसां ज्ञात्वा गृहीत्वा भगिनीञ्च तां ।
प्रजगाम स्वभवनं शून्यागारपरिच्छदाम् ॥
पुत्रेण सार्द्धं सा देवी चिरं तस्थौ पितुर्गृहे ।
मातृभिः पूजिता शश्वन्मान्या वन्द्या च सर्वतः ॥
गोलोकात् सुरभी शश्वत् । तत्रागत्य सुपूजितां ।
तां स्नापयित्वा क्षीरेण पूजयामास सादरम् ॥
ज्ञानञ्च कथयामास गोप्यं सर्वसुदुर्लभम् ।
तथा दत्त्वा पूजिता सा स्वर्लोकञ्च पूजयत्यौ ॥
इदं स्तोत्रं पुण्यबीजं तां संपूज्य च यः पठेत् ।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवस्य च ॥
विषं भवेत् सुधातुल्यं सिङ्कस्तोत्रो यदा भवेत् ।
पक्षिलक्षनखेनैव सिङ्कस्तोत्रो भवेन्नरः ।
सर्पग्रायी भवेत् सोऽपि निश्चितं सर्पवाहनः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥
धन्वन्तरिकृतमनसाध्यानपूजादि यथा, —
धन्वन्तरिरुवाच ।
"इहागच्छ जगद्धात्रि ! गृहाण मम पूजनम् ।
पूज्या त्वं त्रिषु लोकेषु परा कश्यपकन्यके ! ॥
त्वया जितं जगत सर्वं देवि ! विष्णुस्वरूपया ।
तेन तेऽस्त्रपयोगञ्च न कृतो रणभूमिषु ॥
इत्युक्त्वा संयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकन्धरः ।
गृहीत्वा शुक्लकुसुमं ध्यानं कर्त्तुं समुद्यतः ॥
चारुचम्पकवर्णाभां सर्वाङ्गसुमनोहराम् ।
ईषद्धास्यप्रसन्नास्यां शोभितां सूक्ष्मवाससा ॥
कबरीभारशोभाढ्यां रत्नाभरणभूषिताम् ।
सर्वाभयप्रदां देवीं भक्तानुग्रहकातराम् ॥
सर्वविद्याप्रदां शान्तां सर्वविद्याविशारदाम् ।
नागेन्द्रवाहिनीं देवीं भजे नागेश्वरीं पराम् ॥
ध्यात्वैवं कुसुमं दत्त्वा नानाद्रव्यसमन्वितम् ।
दत्त्वा षोडशोपचारं पूजयामास तां प्रिये ! ॥
स्तोत्रञ्चकार भक्त्या च पुलकाङ्कितविग्रहः ।
पुटाञ्जलियुतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकन्धरः ॥*॥

मनस्का

धन्वन्तरिरुवाच ।
नमः सिद्धिस्वरूपायै सिद्धिदायै नमो नमः ।
नमः कल्पकन्यायै वरदायै नमो नमः ॥
नमः शङ्करकन्यायै शङ्कराये नमो नमः ।
नमस्ते नागवाहिन्यै नागेश्वर्यै नमो नमः ॥
नमो नागभगिन्यै च योगिन्यै च नमो नमः ।
नमोऽस्तीकजनन्यै च जनन्यै भगवां नमः ॥
नमो जरत्कारुनाम्न्यै जरत्कारुप्रियै नमः ॥
नमश्चरं तपस्विन्यै सुखदायै नमो नमः ।
नमस्तपःस्वरूपायै फलदायै नमो नमः ॥
मधुशीलायै च साध्व्यै च शान्तायै ते नमो नमः ॥
इत्येवमस्का भक्त्या च प्रणनाम प्रयत्नतः ॥
तुष्टा देवी वरं दत्वा सत्वरं स्वालयं ययौ ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे धन्वन्तरिदर्प-भङ्गमनसाविजयो नाम ५१ अध्यायः ॥ * ॥
(कामरूपस्थितनदीविशेषः । यथा, कालिकापुराणे । ७४ । ३३ ।
"ततस्तु मनसा नाम नदी पुण्यतमा परा ।
स्मरित्वा मनसाख्या तु लगाविन्दवतारिता ॥
वैशाखं सकलं मासं यस्यां स्नात्वा नरोत्तमः ।
विष्णुलोकमवाप्नैव ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥")

मनसादेवी, स्त्री, (मनसा चासौ देवी चेति । यद्वा, मनसा दीव्यतीति । दिव् + अच् । ङीप् । "मनसः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ४ । इत्यलुक् ।) मनसा । इति शटाधरः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ । ११८ ।
"सम्पूज्य मनसादेवीं प्रययुः स्वालयञ्च ते ॥")
अस्या विवरणं मनसाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मनसिजः, पुं, (मनसि जायत इति । जन् + डः । "उपपदमतिङ् ।" ३ । १ । ९२ । इति समासः । "उपपदात् समास्याः संज्ञायाम् ।" ६ । २ । ६ । इत्यलुक् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ (यथा, शाकुन्तले द्वितीयाङ्के ।
"कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥")

मनोज्ञाते, त्रि ॥

मनसिशयः, पुं, (मनसि शेते इति । शी + "अधिकरणे शेतेः ।" ३ । २ । १५ । इति अच् । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् ।) कामदेवः । इति हलायुधः ॥

मनस्कारः, पुं, (मनसि मनसो वा कारो निश्चय इति । यद्वा, कृ + भावे घञ् । मनसः कारो-विकारः करणमिति वा ।) मनसः सुखादिः । तत्पर्य्यायः । चित्ताभोगः २ । इत्यमरः । १ । ५ । ५ ॥ हे मनसः सुखादौ तत्परत्वे एकस्मिन् विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिराभोगः । आभोगस्तात्पर्य्यमिति सर्व्वानन्दः । स्थैर्य्यमित्यन्ये । आपार इत्यपरे । याच्ञितवस्तुप्राप्त्या चित्तस्य निराकाङ्क्षता । आभोगः परिपूर्णतेति परे । अनागतचिन्तनादिरूपो मनस्कार इत्यपरे । मनसो मनसि वा कारो निश्चयो मनस्कारः सेतु करोतीति सः । मनसि करणं मनसि कारः इत्यपि दृश्यते अत्र बाहुल्यात् सप्तम्या अलुक् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मनस्तापः, पुं, (मनसः तापः पीड़ा ।) मनःपीड़ा । यथा, गारुड़े १११ अध्याये ।
"मनस्तापं न कुर्व्वीत आपदं प्राप्य पार्थिवः ।
समबुद्धिः प्रसन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥"
अनुतापः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"ब्राह्मणेन यदा देवात् छिन्नं यज्ञोपवीतकम् ।
मनस्तापेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥"

मनस्तालः, पुं (तल्यत इति । तल प्रतिष्ठायाम् + घञ् । मनसि तालः प्रतिष्ठा यस्य ।) दुर्गायाः सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरितालः । अत्र स्त्रीत्वमपि । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"हरितालं मनस्तालं वर्णकं नटभूषणम् ॥")

मनस्वि, त्रि, (मनो मनसि वा तिष्ठतीति । स्था + कः । पक्षे विसर्गस्य लोपः ।) मनोऽवच्छिन्नम् । अन्तःकरणस्थितम् । यथा,—
"मनस्यं मनसश्चैव मध्यस्थं मनवर्च्छितम् ।
मनसा मनसालोक्य स्वयं सिद्ध्यन्ति योगिनः ॥"
इति श्रीमदुत्तरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्জ্জুनसंवादे ब्रह्मनिरूपणं नाम १ अध्यायः ॥ "ताडग्रन्थब्रह्मापरोक्षेण मुच्यते इत्याह मनस्यमित्यादि । मनस्यं मनोऽवच्छिन्नम् । मनसश्चसं मनःसाक्षीभूतम् । मध्यस्थं सर्व्वसाक्षीभूतम् । मनवर्च्छितं सङ्कल्पविकल्पादिरहितम् । मनसबोधात्मकम् । तद्दृश्यं मनसा परिशुद्धान्तःकरणेन । आलोक्य तद्गोचरापरोक्षोत्तरमवृत्तिं लब्ध्वा । योगिनः ज्ञानिनः । स्वयमेव सिद्ध्यन्ति निवृत्ताविद्यका मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ।" इति श्रीमदुत्तरगीतायाः सुबोधिन्यां टीकायां श्रीगौड़पादाचार्य्यविरचितायां १ अध्यायः ॥ * ॥ सर्व्वे मान्ता अदन्तार्श्चेति प्रमाणादत्र मनश्शब्दोऽकारान्तः । मनःस्थितम् । यथा, —
"आजन्मं मन्मनस्यं यदपि मम मनोमध्यगः
क्वापि नाभूत्
तत्तं पुण्यप्रतापादिह शरदि सतः सिद्धमाभूत
सुखेन ॥"
इत्युद्भटः ॥

मनस्विनी, स्त्री, (प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्याः इति । मनस् + विनि । ङीप् ।) प्रशस्तमनाः स्त्री । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ३२ ।
"मनस्विनीमानविघातदक्षं
तदेव जानं वचनं स्मरस्य ॥"
शकुनेः पत्नी । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ५२ । २७ ।
"प्राणश्चैव शकुनस्य पिता मम महायशाः ।
मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥"
प्रजापतिपत्नी । सा च सोमस्य वसोर्जननी । यथा, महाभारते । १ । ६६ । १६ ।
"धन्यायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्यसायाः श्यसनस्तथा ॥")

मनस्वि

मनस्वी, [न्] पुं, (प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्येति । मनस् + विनिः ।) शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रशस्तमनोयुक्ते, त्रि । यथा,—
"मनस्विगर्हितः पन्थाः समारोढुमसाम्प्रतम् ॥"
इति कारकटीकायां दुर्गादासः ॥

मनाक्, अ, (मन्यते इति । मन ज्ञाने + बाहुलकात् आक्प्रत्ययः ।) अल्पम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ८ ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । ३५ ।
"मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः पराम् ।
आनर्त्तान् भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग्विभुः ॥")
मन्दः । इति मेदिनी । अव्यय-के, ११ ॥

मनाका, स्त्री, (मन्यत इति । मन + "मलाकादयश्च ।" उणा० ४ । १४ । इत्याकः । टाप् ।) हस्तिनी । इत्युणादिकोषः ॥

मनाकरं, क्ली, (मनाक् यथा तथा करोतीति । कृ + अच् ।) मङ्गल्या । मल्लिकागन्धयुक्तागुरु । इति शब्दचन्द्रिका । (मनाक् अल्पस्य करः ।) ईषत्कारके, त्रि ॥

मनार्या, स्त्री, (मनोः पत्नीति । मनु + "मनोर्वा ।" ४ । १ । ९८ । इति ङीप् उदात्तैकारश्च ।) मनोः पत्नी । इति शटाधरः ॥

मनार्या, स्त्री, (मनोः स्त्री । मनु + "मनोर्वा ।" ४ । १ । ९८ । इति ङीप् औकारश्चान्तादेशः ।) मनुपत्नी । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, प्रातपथब्राह्मणे । १ । १ । ४ । १६ ।
"सा मनोरेव जाया मनावी प्रविवेश ॥")

मनित, त्रि, (मन बोधे + क्तः ।) ज्ञातम् । इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥

मनीक, क्ली, (मन्यते श्लोकार्थमादियते इति । मन् + "अर्त्तीकादयश्च ।" उणा० ४ । ९५ । इति कीकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) अन्नम् । इत्युणादिकोषः ॥

मनीषा, स्त्री, (ईष् + अः । टाप् । मनस ईषागमनम् । "शकन्ध्वादिषु परूपं वाच्यम् ।" १ । १ । ९४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या साधुः ।) बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५४ । ८ ।
"असमं क्षत्रमसमा मनीषा ॥"
स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८२ । १० ।
"उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥"
"मनीषां स्तुतिमविद प्राप्तवानसि ॥" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मनीषी, [न्] पुं, (मनीषा अस्त्यस्येति । मनीषा + अर्शआदित्वात् इनिः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा च मनौ । १ । १७ ।
"यत्कर्म्मभिर्यवया ऋग्भास्तस्मिन्नाम्न्यायजन्ति षट् ।
तस्माच्छरीरमित्याहुरस्य मूर्त्तिं मनीषिणः ॥")
बुद्धियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । ४५ ।
"चत्वारि वाक् परिमिता पदानि
तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥"
"मनीषिणो मेधाविनः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मनीषी

मनुः, स्त्री, (मनु+"गृसृस्निहीति।" उणा० १।११। इति उः।) पृक्का। इति राजनिर्घण्टः॥ (मनोः पत्नीति। मनु+"मनोरौ वा।"४।१।३८। इत्यत्र "वा यवहणेन ह्रावपि विकल्प्यते। तेन चैरूप्यं भवति। मनूः स्त्री मनायौ मनावौ मनुः।" इति काशिकोक्तेः पक्षे ङीबभावः।) मनुपत्नी। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥

मनुः, पुं, (मन्यते इति। मन+"गृसृस्निहीति।" उणा० १।११। इति उः।) ब्रह्मणः पुत्रः। स च प्रजापतिर्धर्मशास्त्रवक्ता च। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥ मनुष्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ४७। ४।
"मनोर्विश्वस्य घेदिम आदित्याराय ईरते।
नेहसो वऊतयः सुऊतयो वऊतयः॥"
"मनोः मनुष्यस्य।" इति तद्भाष्ये सायनः॥) जिनभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मन्त्रः। इति चटाधरः॥ (यथा, गौतमीयतन्त्रे। ७। ५।
"गोहिरण्यकवस्त्रादैस्तोषयेद् गुरुमात्मनः।
यथा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नयदनो मनुम्॥"*॥)
प्रतिकल्पे चतुर्दश मनवो भवन्ति तेषां नामानि यथा। स्वायम्भुवः १ स्वारोचिषः २ उत्तमः ३ तामसः ४ रैवतः ५ चाक्षुषः ६ एते गताः। वैवस्वतः ७। वर्त्तमानोऽयम्। सावर्णिः ८ दक्षसावर्णिः ९ ब्रह्मसावर्णिः १० धर्मसावर्णिः ११ रुद्रसावर्णिः १२ देवसावर्णिः १३ इन्द्रसावर्णिः १४ एते भविष्यन्ति। इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १ अध्यायः॥ * ॥
एतेषामुत्पत्तिर्यथा,—
"आद्यो मनुर्ब्रह्मपुत्रः प्रतरूपापतिर्व्रती।
धर्म्मिष्ठानां वरिष्ठश्च गरिष्ठो मनुषु प्रभुः॥
स्वायम्भुवः शम्भुशिष्यो विष्णुव्रतपरायणः।
जीवन्मुक्तो महाज्ञानी भवसः प्रपितामहः॥
संप्राप ब्रह्मणादास्यञ्च गोलोकञ्च जगाम सः।
दृष्ट्वा सुतं स्वपुत्रञ्च प्रहृष्टश्च प्रजापतिः॥
तुष्टाव शङ्करं तुष्टः सस्रजे मनुमन्यकम्।
स च स्वयम्भूपुत्रश्च पुरः स्वायम्भुवो मनुः॥
स्वारोचिषो मनुश्चैव द्वितीयो वह्निनन्दनः।
राजा वदान्यो धर्म्मिष्ठः स्वायम्भुवसमो महान्॥
प्रियव्रतसुतावन्यौ द्वौ मनू धर्म्मिणां वरौ।
तौ तृतीयचतुर्थौ च वैष्णवौ तामसोत्तमौ॥
तौ च शङ्करशिष्यौ च ब्रह्मभक्तिपरायणौ।
धर्म्मिष्ठानां वरिष्ठश्च रैवतः पञ्चमो मनुः॥
षष्ठश्च चाक्षुषो ज्ञेयो विष्णुभक्तिपरायणः।
आदित्यदेवः सूर्य्यसुतो वैष्णवः सप्तमो मनुः॥
सावर्णिः सूर्य्यतनयो वैष्णवो मनुरष्टमः।
नवमो दक्षसावर्णिर्विष्णुव्रतपरायणः॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्ब्रह्मज्ञानविशारदः।
ततश्च धर्म्मसावर्णिर्भंशुरेकादशः स्मृतः॥
धर्म्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च वैष्णवानां सदा व्रती।
ज्ञानी च रुद्रसावर्णिर्मनुश्च द्वादशः स्मृतः॥
धर्म्मात्मा देवसावर्णिर्मनुरेव त्रयोदशः।
चतुर्दशो महाज्ञानी चैत्रसावर्णिरेव च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः॥
अपि च। स्वायम्भुवः १। स च गायत्र्यां ब्रह्मणो जातः। अस्य पुत्राः दश। अग्निधः। अग्निबाहुः। रिपुकः। सवनः। ज्योतिष्मान्। द्युतिमान्। हव्यः। मेधाः। मेधातिथिः। वसुश्च। स्वारोचिषः २। अस्य पुत्राश्चत्वारः। नभः। नभस्यः। प्रहृतिः। भावनश्च। औत्तमिः ३। अस्य पुत्राः दश। ईषः। ऊर्ज्जः। भूर्ज्जः। शुचिः। शुक्रः। मधुः। माधवः। नभस्यः। नभः। सहश्च। तामसः ४। अस्य पुत्रा दश। अकल्मषः। तपोधन्वी। तपोरतिः। तपोधनः। तपोरतिः। तपस्यः। तपोद्युतिः। परन्तपः। तपोभागी। तपोयोगी च। रैवतः ५। तस्य पुत्राः दश। अरुणः। तत्त्वदर्शी। वित्तवान्। हव्यपः। कविः। सुक्तः। निरुत्सुकः। सत्यः। निर्म्मोहः। प्रकाशकश्च। चाक्षुषः ६। स च ध्रुवपौत्रात् रिपुञ्जयात् ब्रह्मदौहित्र्यां वीरणकन्यायां वैरिण्यां जातः। तस्य भार्य्या नड्वला। तस्य पुत्राः दश। उरुः। पुरुः। शतद्युम्नः। तपस्वी। सत्यवाक्। कविः। अग्निष्टुप्। अतिरात्रः। सुद्युम्नः। अभिमन्युश्च। वैवस्वतः ७। स च सूर्य्यात् संज्ञायां जातः। तस्य पुत्राः दश। इलः। इक्ष्वाकुः। कुशनाभः। अरिष्टः। धृष्टः। नरिष्यन्तः। करूषः। शर्य्यातिः। पृषध्रः। नाभागश्च। सावर्णिः ८। स च सूर्य्यात् छायायां जातः। तस्य पुत्राः दश। धृतिः। वरीयान्। यवसः। सुवर्णः। धृष्टिः। चरिष्णुः। ईड्यः। सुमतिः। वसुः। शुभ्रश्च। रौच्यः ९। असौ रुचेः प्रजापतेः पुत्रः। भौत्यः १०। असौ भूतिनामकप्रजापतेः पुत्रः। मेरुसावर्णिः ११। असौ ब्रह्मणः पुत्रः। ऋतुः १२। ऋतुधामा १३। विष्वक्सेनः १४। इति मात्स्ये नवमाध्यायावधि एकविंशत्यध्यायपर्य्यन्तम्॥ क्रमग्रन्थेषां विवरणानि यथा, १स्वायम्भुवः। यथा, मार्कण्डेये ५३ अध्याये॥
"मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः।
यैरियं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना।
ससमुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेशिता॥"
२ स्वारोचिषः। यथा, तत्रैव ६७ अध्याये।
मार्कण्डेय उवाच।
"ततः स्वारोचिषं नाम्ना द्युतिमन्तं प्रजापतिम्।
मनुश्चकार भगवांस्तस्य मन्वन्तरं प्रभुः॥
तत्रान्तरे तु ये देवा मुनयस्तत्समाश्च ये।
औषाला: क्रौष्टुके! ये तान् गदतस्त्वं निशामय॥
देवाः पारावताश्चैव तथैव तुषिता द्विज!।
स्वारोचिषेऽन्तरे चैव विपश्चिदिति विश्रुतः॥
ऊर्जस्तम्बस्तथा प्राणो दत्तोलिर्वृषभस्तथा।
निश्चरश्चार्वरीरांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्॥
चैत्र-किंपुरुषाद्याश्च सुतास्तस्य महात्मनः।
सप्तासन् सुमहावीर्य्याः पृथिवीपरिपालकाः॥
तस्य मन्वन्तरं यावत्तावत्तद्गणविस्तरे।
भुक्तोयमवनिः सर्व्वा द्वितीयं वै तदन्तरम्॥
स्वारोचिषस्तु भगवान् जज्ञे स्वारोचिषस्य च।
निशम्य मुच्यते पापैः श्रद्दधानो हि मानवः॥'
अस्मान्यद्विवरणं तत्रैव ६८ अध्यायमारभ्य ६९ अध्यायपर्य्यन्तं द्रष्टव्यम्॥ ३ औत्तमः। यथा, तत्रैव ७३ अध्याये।
मार्कण्डेय उवाच।
"मन्वन्तरे तृतीयेऽस्मिन् औत्तमस्य प्रजापतेः।
देवानिन्द्रगणोन् भूपान् निबोध गदतो मम॥
स्वधामानस्तथा देवा यथानामानुकारिणः।
सत्यास्त्रयश्च द्वितीयेऽन्यस्त्रिदशानां तथा गणः॥
तृतीये तु गणे देवाः शिवाख्या मुनिसत्तम।
शिवाः स्वरूपतस्ते तु सुताः पापप्रणाशनाः॥
प्रतर्दनाख्यश्च गणो देवानां मुनिसत्तम!।
चतुर्थस्तत्र कथित औत्तमस्यान्तरे मनोः॥
वशवर्त्तिनः पञ्चमेऽपि देवास्तत्र गणे द्विज!।
यथाख्यातस्वरूपास्तु सर्व एव महामुने!॥
एते देवगणाः पञ्च स्मृता यज्ञभुजस्तथा।
मन्वन्तरे मनुश्रेष्ठे सर्व द्वादशका गणाः॥
तेषामिन्द्रो महाभागस्त्रैलोक्ये स गुरुर्भवेत्।
शतं क्रतूनामाहृत्य सुशान्तिर्नाम नामतः॥
यस्योपसर्गनाशाय नामाक्षरधिभूषिता।
अद्यापि मानवैर्गाथा गीयते तु महीतले॥
सुशान्तिर्देवराट् कान्तः सुशान्तिं स प्रयच्छति
सहितः शिवमत्याद्यैस्तथैव वशवर्त्तिनः॥
अजः परशुवित्तिर्श्च महाबलपराक्रमाः।
पुत्रास्तस्य मनोरासन् विख्यातास्त्रिदशोपमाः॥
ततस्तिसम्भवैर्भूमिः पालिताभून्नरेश्वरैः।
यावन्मन्वन्तरं तस्य मनोरुत्तमतेजसः॥
चतुर्युगानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः।
ऋतवेतादिसंज्ञानां यान्युक्तानि युगे मया॥
स्वतेजसा हि तपसा वशिष्ठस्य महात्मनः।
ततश्चाप्यन्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्॥
तृतीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया॥"
अस्मान्यद्विवरणं तत्रैव ६८ अध्यायमारभ्य ७० अध्यायपर्य्यन्तं द्रष्टव्यम्॥ ४ तामसः। यथा तत्रैव ७४ अध्याये।
"तामसाख्यो मनुरभूत्तस्य मन्वन्तरं प्रभु।
ये देवा यत्पतिर्यश्च देवेन्द्रो ये तथर्षयः।
ये पुत्राश्च मनोस्तस्य पृथिवीपरिपालकाः॥
सप्तास्तथाग्नी सुधियः सुरूपा हरयस्तथा।
एते देवगणाश्चात्र सप्तविंशतिका सुने!॥
महाबलो महावीर्य्यः शतयज्ञोपलक्षितः।
शिविरिन्द्रस्तथा तेषां देवानामभवद्विभुः॥
ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निश्चलकस्तथा
पीवरश्च तथा ब्रह्मन्! सप्त सप्तर्षयोऽभवन्॥
नरः क्षान्तिः श्रुतिर्दान्तशरगुजङ्घादयस्तथा।
पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहाबलाः॥'
अस्मान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम्॥ ५ रैवतः। यथा, तत्रैव ७५ अध्याये।

मार्कण्डेय उवाच ।
"तामादाय ततो भूपः स्वमेव नगरं ययौ ।
तस्मादजायत सुतो रैवतो रैवतो मनुः ॥
समेतः सकलैर्धर्म्मैर्मानवैरपराजितः ।
विज्ञातासिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थपारगः ॥
तस्य मन्वन्तरे देवान् मुनिदेवेन्द्रपार्थिवान् ।
कथ्यमानान्मया ब्रह्मन् ! निबोध सुसमाहितः ॥
सुमेधसस्तत्र देवास्तथा भूपतयो द्विज ! ।
वैकुण्ठस्यामितस्यैव चतुर्दश चतुर्दश ॥
तेषां देवगणानान्तु चतुर्णामपि मे शृणु ! ।
नाम्ना विभुरभिख्यातः प्रतयज्ञोपलक्षकः ॥
हिरण्यलोमा वेदश्रीरूर्द्ध्वबाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्জन्यश्च महामुनिः ॥
वशिष्ठस्य महाभागो वेदवेदाङ्गपारगः ।
ऊर्ज्जे सप्तर्षयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनोः ॥
बलबन्धुर्महावीर्यः सत्यकश्चस्तथापरः ।
सत्यकाद्यास्तथैवासन् रैवतस्य मनोः सुताः ॥
रैवतास्तास्तु मनवः कथिता ये मया तव ।
स्वायम्भुवाश्रया ह्येते स्वारोचिषमतः मनुम् ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । ६ चाक्षुषः ।
यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।
"तस्य मन्वन्तरस्यास्य येऽन्तरज्ञिदशा द्विज ! ।
ये सप्तर्षयस्तथैवेन्द्रो ये सुताश्चास्य तान् शृणु ॥
आर्या नाम सुरास्तत्र तेषामेकोऽष्टको गणः ।
पञ्चाशत्कमलेशानां विप्र ! यत्रे हविर्भुजामयम् ॥
प्रख्यातबलवीर्य्याणां प्रभामण्डलदर्शिनाम् ।
द्वितीयश्च प्रसूताख्यो देवानामष्टको गणः ॥
तथैवाष्टक एवान्यो भव्याख्यो देवतागणः ।
चतुर्थश्च गणस्तत्र यथगाख्यस्तथाष्टकः ॥
लेखसंज्ञास्तथैवार्य्य तत्र मन्वन्तरे द्विज ! ।
पञ्चमे च गणे देवास्तनयज्ञा ह्यमूर्त्तयः ॥
प्रातं क्रतूनामाहृत्य यैस्तेषामधिपोऽभवत् ।
मनोजवस्तथेन्द्रः संख्यातो यज्ञभागभुक् ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानन्नतो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तमस्तिति चार्यः ॥
उरुपुरुषशतद्युम्नप्रमुखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् । ७ वैवस्वतः । यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।
मार्कण्डेय उवाच ।
"आदित्या वसवो रुद्रा साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चार्य्यो यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेया कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च वसवो विश्वे धर्मपुत्रगणास्त्रयः ॥
भृगोस्तु भृगवो देवाः पुत्रा ह्यङ्गिरसः सुताः ।
एष सर्गश्च मारीचो विज्ञेयः साम्प्रतोधिपः ॥
ऊर्ज्जस्वी नाम चैवेन्द्रो महात्मा यज्ञभागभुक् ।
अतीतानागता ये च वर्त्तन्ते साम्प्रतश्च ये ॥
सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तु सलक्षणाः ।
सहस्राक्षाः कुलिशिनः सर्वे एव पुरन्दराः ॥
मघवन्तो वृषाः सर्वे शङ्खिनो गजगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिभवतेजसः ॥
धर्म्मादेः कारणैः शुद्धैराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभव्यभवन्नाथाः शृणु चैषान्तु चयं द्विज ! ॥
भूर्लोकोऽयं स्मृता भूमिरन्तरीक्षं दिवः स्मृतम् ।
दिशश्चाथ तथा स्वर्गस्त्रैलोक्यमिति गद्यते ॥
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महामुनिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवान्मरीचस्य महात्मनः ।
ऋभदग्निस्तु सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
इक्ष्वाकुनाभिभगवांश्चैव धृष्टधर्म्मातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभागो दिष्ट एव च ॥
करूषश्च पृषध्रश्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं ब्रह्मन् ! कथितन्ते मयान्तरम् ।
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव मत्तम ! ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पुण्यञ्च महदश्नुते ॥"
अस्यान्यद्विवरणं ७७-७८ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥
८ सावर्णिः । यथा, तत्रैव ८० अध्याये ।
मार्कण्डेय उवाच ।
"कथितस्तव सावर्णिश्छायासंज्ञासुतश्च यः ।
पूर्व्वजस्य मनोस्तुल्यः स मनुर्भवितोत्तमः ॥
रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृप एव च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
सुतपास्तामिताभाश्च मुख्याश्चैव त्रिधा सुराः ।
विंशकः कथितास्तेषां चयाणां त्रिगुणो गणः ॥
तपस्तपश्च प्रकृश्च द्युतिर्ज्योतिः प्रभाकरः ।
प्रभामो दयितो धर्म्मस्तेजोरश्मिश्च वक्रतुः ॥
इत्यादिकस्तु सुतपा देवानां विंशको गणः ।
प्रभुर्वभुर्विभासादस्तथान्यो विंशको गणः ॥
सुराणाममितानान्तु तृतीयमपि मे शृणु ।
दमो दान्तो ऋतः सोमो विन्ताद्याश्चैव विंशतिः ॥
मुख्या ह्येते समाख्याता देवा मन्वन्तराधिपाः ॥
मारीचस्यैव ते पुत्राः काश्यपस्य प्रजापतेः ॥
भविष्याश्च भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरे मनोः ।
तेषामिन्द्रो भविष्यन्तु बलिर्वैरोचनिर्मुने ! ।
पातालं यास्ति योऽद्यापि दैत्यः समयबन्धनः ।
विरजाश्चावनीरश्च निर्मोहः सत्यवाक् कृतिः ॥
विष्णुद्याश्चैव तनयाः सावर्णस्य मनोर्नृपाः ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ८१-८३ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ ६ दक्षसावर्णिः । यथा, तत्रैव ६४ अध्याये ।
"दक्षपुत्रश्च सावर्णो भावी यो नवमो मनुः ।
कथयामि मनोस्तस्य ये देवा सुतयो नृपाः ॥
पारामरीचिभर्गाश्च सुधर्म्माणस्तथा सुराः ।
एते त्रिधा भविष्यन्ति सर्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो भविष्यन्तु सहस्राक्षो महाबलः ।
साम्प्रतं कार्त्तिकेयो यो वह्निपुत्रः षडाननः ॥
अद्भुतो नाम शक्रोऽसौ भावी तस्यान्तरे मनोः ।
मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमांस्तथा ॥
सप्तर्षयोऽत्र सबलस्तथान्यो हव्यवाहनः ।
पृश्नकेतुर्वृषकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुश्रवास्तथार्चिष्मान् भूतरिष्मो हरिक्षयः ॥
एते नृपसुतास्तस्य दक्षपुत्रस्य वै नृपाः ॥"

१० ब्रह्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ६४ अध्याये ।
"मनोस्तु दशमस्याथ शृणु मन्वन्तरं द्विज ! ॥
मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुखासीना निरुद्वाश्च त्रिःप्रकाराः सुराः स्मृताः ।
सुतसंज्ञा हि ते देवा भविष्या भाविनो मनोः ।
यत्र प्राणिनां शुभं भावि सद्देवानां तदा शुभम् ॥
शान्तिरिन्द्रस्तथा भावी सर्व्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ।
सप्तर्षींस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै सदा ॥
आपोमूर्त्तिर्हविष्मांश्च सुकृती सत्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूमिसेनश्च वीर्य्यवान् ।
शतानीकोऽथ दृषभो द्युतमिश्रो जयद्रथः ॥
भूरिद्युम्नः सुपर्व्वा च तस्यैते तनया मनोः ॥"
११ धर्म्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
"भविष्यो धर्म्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं शृणु ॥
विहङ्गमाः कामगाश्च निर्माणरतयस्तथा ।
त्रिःप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिंश्चतो गणाः ॥
मानसैर्दिवसा ये तु निर्माणरतयस्तु ते ।
विहङ्गमा रात्रयोऽथ मौहूर्त्ताः कामगा गणाः ॥
इन्द्रो वृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः ।
हविष्मांश्च वरिष्ठश्च सुधिरन्यस्तथारुणिः ॥
निश्चरश्चानघश्चैव विधिष्यान्यो महामुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निर्देवश्च सप्तमः ॥
सर्व्वत्रगः सुधर्म्मा च देवानीकः पुरुद्रुहः ।
हैमधन्वा हरिषेणो भाविनस्तस्य सुता नृपाः ॥"
१२ रुद्रसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
"द्वादशे रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
सावर्णाख्यस्य ये देवा सुतयश्च शृणुष्व तान् ॥
सुधर्म्माणः सुमनसो हरिता रोहितास्तथा ।
सुवर्णाश्च सुरास्तत्र पञ्चैते दशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महाबलः ।
सर्वैरिन्द्रगुणैर्युक्तः सप्तर्षीनपि मे शृणु ॥
द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधिः ।
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः ॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवान् मित्रविन्दश्च भाविनस्तस्य सुता नृपाः ॥"
१३ रौच्यः । यथा, तत्रैव ।
"त्रयोदशस्य पर्य्याये रौच्याख्यस्य मनोः सुतान् ।
सप्तर्षींश्च नृपांश्चैव गदतो मे निशामय ॥
सुधर्म्माणः सुरास्तत्र सुकर्म्माणस्तथापरे ।
सुधर्म्माणः सुरा ह्येते समस्ता मुनिसत्तम ! ॥
महाबलो महावीर्य्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्पतिः ।
भविष्यत्यथ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥
धृतिमान्नयश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ।
निर्मोहः सुतपास्त्वन्यो निष्कम्पश्च सप्तमः ॥
चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृढः ।
सुनेत्रः शत्रुवृद्धिश्च सुव्रतश्चैव तनसुताः ॥"
१४ भौत्यः । यथा, तत्रैव १०० अध्याये ।
"भौत्यो नाम मनुस्तस्य पुत्रो भूतेरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवानृषीन् भूपांश्च मे शृणु ॥

मनुः

भविष्यस्य भविष्यांस्तु गदतो मम विस्तरात् ।
देवेन्द्रो यच्च भविता तस्य विख्यातकर्मणः ॥
वासुषाच्च ऋतिकाच्च पवित्रा भानिराख्यया ।
धाराष्टकाच्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
शचिरिन्द्रस्तदा तेषां चिदशानां भविष्यति ।
महाबलो महावीर्यः सर्व्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
अग्नीध्रश्चाग्निवाहुश्च शुचिर्भक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥
गुरुर्गभीरो ब्रह्मश्च भरतोऽनुग्रहस्तथा ।
स्त्रीमानी च प्रतीरश्च विष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
तेजस्वी सुबलश्चैव औत्यस्यैते मनोः सुताः ।
चतुर्दशैव मयैतत्ते मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥"
मन्वन्तरकथाश्रवणफलमाह तत्रैव १०० अध्याये ।
"श्रुत्वा मन्वन्तराण्येवं क्रमेण मुनिसत्तम ! ।
पुण्यमाप्नोति मनुजस्तथाख्यानाच्च सत्तम ॥
श्रुत्वा मन्वन्तरं पूर्व्वं धर्ममाप्नोति मानवः ।
स्वारोचिषस्य श्रवणात् सर्व्वकामानवाप्नुते ॥
औत्तमेर्धनमाप्नोति ज्ञानञ्चाप्नोति तामसे ।
रैवते च श्रुते बुद्धिं मरूपां विन्दते स्त्रियम् ॥
आरोग्यञ्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
गुणवत्पुत्रपौत्रञ्च सूर्य्यसावर्णिके श्रुते ॥
माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णे धर्मसावर्णिके शुभम् ।
मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
निष्प्रातयत्यरिबलं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तम ! ॥
देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।
तथाभिरूपं पुत्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
सर्व्वाण्येतानुक्रमादृत्य शृणोति मुनिसत्तम ! ।
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रुयतां फलमुत्तमम् ॥
तत्र देवानृषीनिन्द्रान्मनूंस्तत्तनयानृपान् ।
वंशांश्च श्रुत्वा सर्व्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
देवर्षीन्द्रनृपाद्यान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
ते प्रीयन्तां तथा प्रीताः प्रयच्छन्तु शुभां मतिम् ॥
ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
सर्व्वे सुकृतयः तेषां सर्व्वे सौम्याकृतयः यतः ।
भवत्यसंशयं श्रुत्वा क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम् ॥"*॥
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । १६ ।
"विश्वकर्म्मा मनस्त्वष्टा स्थविष्ठो स्थविरो ध्रुवः ॥"
मननप्रधानो विद्वान् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १५ । ४६ ।
"तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽग्निं यमाहुर्मनवस्त्रीर्ण-
बर्हिषम् ॥"
"मनवः मननप्रधाना विद्वांसः ॥" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥*॥ अन्तःकरणम् । यथा, भागवते । ६ । ४ । २५ ।
"देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा
नात्मानमन्यञ्च विदुः परं यत् ॥"
"मनवोऽन्तःकरणानि ।" इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥
क्रतुप्राम्नस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । ६ । २० ।
"क्रतुप्राम्नोऽर्चिषि भार्य्यायां धूमकेतुमजीजनत् ।
विरजायां वेदशिरः देवलं वयुनं मनुम् ॥")

मनुष्यः

मनुजः, पुं, (मनोर्जात इति । जन् + डः ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । १० ।
"स्वर्गापवर्गौ मानुष्यात् प्राप्नुवन्ति नरा सुने ! ।
यथाभिरुचितं स्थानं तद्यान्ति मनुजा
द्विज ! ॥")
मनुजी, स्त्री, (मनुज + गौरादित्वात् ङीष् ।) मानुषी । इति जटाधरः ॥ (टाप् इत्येके । यथा, हरिवंशे । १७६ । २३ ।
"विद्याधराणां नारीषु साध्वीषु मनुजासु च ॥")
मनुभूः, पुं, (मनोर्भवनीति । भू + क्विप् । मनुर्भूरुत्पत्तिस्थानं यस्येति वा ।) मनुष्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मनुराट्, [ज्] पुं, (मनुः मानव इव राजते इति । राज् + क्विप् । मनुष्यवदाचारवत्त्वादस्य तथात्वम् ।) कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मनुषी, स्त्री, (मनुष्यस्य स्त्री । मनुष्य + "हयगवयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ।" ४ । १ । ६३ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ङीष् । "हलस्तद्धितस्य ।" ६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) मानुषी । इति शब्दरत्नावली ॥
मनुष्यः, पुं, (मनोरपत्यमिति । मनु + "मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ।" ४ । १ । १६१ । इति यत् षुगागमश्च ।) मनोरपत्यम् । तत्पर्य्यायः । मानुषः २ मर्त्यः ३ मनुजः ४ मानवः ५ नरः ६ । इत्यमरः । ३ । ६ । १ ॥ भूमिजः ७ द्विपदः ८ चेतनः ९ भूस्यः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनुः ११ पञ्चजनः १२ पुरुषः १३ पूरुषः १४ पुमान् १५ नृ १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ मर्त्यः १७ विट् १८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
"रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च सरा-
सुजाः ॥")
स तु अर्व्वाक्स्रोतो ब्रह्मणो नवमः सर्ग एकविधश्च । यथा,—
"अर्व्वाक्स्रोतस्तु नवमः सप्तैरेकविधो नृणाम् ।
रजोऽधिकाः कर्म्मपरा दुःखे च सुखमानिनः ॥"
इति श्रीभागवते । ३ । १० । २४ ।
अपि च ।
"तस्यापि ध्यायतः सर्गं सत्याभिध्यायिनस्ततः ।
प्रादुर्बभूव चायत्नादर्व्वाक्स्रोतस्तु साधकः ॥
यस्मादर्व्वाक् प्रवर्त्तन्ते ततोऽर्व्वाक्स्रोतसस्तु ते ।
ते च प्रकाशबहुलास्तमोदिक्करजोऽधिकाः ॥
तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ।
प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥"
इति वह्निपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥*॥
मनुष्यजन्मप्राप्तिकारणं यथा,—
"विमुक्तिहेतुकाम्या तु नरयोनिः कृतात्मनाम् ।
नासुरेषु हि संसारे विभ्रान्तमनसो गताः ॥
जीवा मानुष्यतां सम्यक् जन्मनामयुतैरपि ।
तदीदृक् दुर्लभं प्राप्य सुप्तिद्वारं विचेतसः ॥
पतन्ति भूयः संसारे विष्णुमायाविमोहिताः ।
सुदुस्तरापि दुःसाध्या माया ह्येषस्य मोहिनी ॥"
इति तत्रैव शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥*॥
"मनुष्याणां पिता माता भ्राता च श्रीहरिर्यथा ।
विशेषतो मनुष्याणां पिता माता जनार्द्दनः ।
भ्राता च सर्व्वलोकानां वात्सल्यगुणसागरः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥*॥
स त्रिविधो यथा,—
"यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥
"ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥"
इति तत्रैव १४ अध्यायः ॥
(त्रि, स्तुतिकारकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ८ ।
"होता मनुष्यो न दक्षः ॥"
"मनुष्यो लौकिको वह्निर्दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति ।" इति तद्भाष्ये सायणः । मनुष्यसम्बन्धी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ११
"प्रमिनती मनुष्या युगानि ॥"
"मनुष्या मनुष्याणां सम्बन्धीनि युगानि क्षतचैतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण क्षिपन्ती ॥" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ मनुष्यहितः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १८ । १ ।
"दशारिचो मनुष्यः स्वर्षाः ॥"
"मधुष्यो मनुष्याणां हितः स्वर्षाः स्वर्गस्य दाता ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
मनुष्यधर्म्मा, [न्] पुं, (मनुष्यस्येव धर्म्मः आचारो यस्य । "धर्म्मादनिच् केवलात् ।" ५ । ४ । १२४ । इति समासान्तोऽनिच् ।) कुबेरः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ।
मनुष्ययज्ञः, पुं, (मनुष्येभ्यो मनुष्यार्थं यो यज्ञः । अतिथिपूजनम् । इति गृह्यसूत्रभाष्यदर्शनात् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ५ । ६ । १ ।
"तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः
पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥")
मनुष्यी, स्त्री, (मनुष्य + गौरादित्वात् ङीष् । योपधप्रतिषेधे "हयगवयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ।" इति ङापि यलोपाभावः ।) मानुषस्त्रीजातिः । तत्पर्य्यायः । मानुषी २ नारी ३ मानवी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मर्त्या ५ मनुषी ६ नरी ७ । इति जटाधरः ॥
मनोगुप्ता, स्त्री, (मनसा मनःशब्देन गुप्तेव ।) मनःशिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
मनोजन्मा, [न्] पुं, (मनसो जन्म यस्य ।) कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मनोजवः, पुं, (मनस इव जवोऽस्य । एकदेव सर्व्वगामित्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा, महाभारते दानधर्म्मे सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४९ । ८७ ।
"मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥"
(मनसश्चित्तस्य जवः ।) मनसो वेगः । इति व्याकरणम् ॥ (अनिलपत्न्याः शिवायाः पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३ । ४२ ।

"अनिलस्य प्रिया भार्य्या यस्याः पुत्रो मनोजवः॥")

रुद्रस्य पुत्रभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ५२। ११।
"प्रभेश्वरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः॥"

तीर्थभेदः। यथा, महाभारते। ३। ८३। ८५।
"मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्॥"

षष्ठमन्वन्तरस्येन्द्रः। यथा, मार्कण्डेये। ७६।५३।
"मनोजवस्तथेवेन्द्रः संख्यातो यज्ञभागभुक्॥"

मेधातिथेः पुत्रभेदः। यथा, भागवते। ५। २०। ७५। "तस्य प्रियव्रत इवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः। सोऽपि विभज्य सप्तद्वीपानि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफविशोधाख्यसंज्ञान् निधाप्याधिपतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश॥")

मनोजवः, त्रि, (मनो जवं वेगवदत्र यस्मिन्। यद्वा, मनो जयति पितायमिति ज्ञात्वा धावत्यस्मिन् इति। जु सौत्रधातुः। + अच्।) पितृतुल्यः। तत्पर्य्यायः। पित्र्यसन्निभः ७। इत्यमरः। ३।१।१३॥ अतिशयवेगवान्। (यथा, मार्कण्डेये। २१। ८।
"तमत्यधावद्वेगेन तुरगोऽसौ मनोजवः॥")

मनोजवसः, त्रि, मनो जवत्यस्मिन्। जु + बाहुलकात् असच्।) पित्र्यसन्निभः। इत्यमरटीकायां स्वामी। ३। १। १३॥

मनोजवा, स्त्री, (मनो जवत्यत्रेति। जु। अच् टाप्।) अग्निजिह्वाऽनलः। इति शब्दरत्नावली॥ (गुणादिविवृतिरस्या अग्निजिह्वाशब्दे ज्ञातव्या॥ वह्निजिह्वाविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ८८।५४।
"मनोजवा च या जिह्वा लघिमा गुणलक्षणा।
तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात्॥"

स्कन्दस्य मातृगणभेदः। यथा, महाभारते। ९। ४६। १६।
"मनोजवा कण्टकिनी प्रथमा पूतना तथा॥"

क्रौञ्चद्वीपस्य नदीविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२१। ८७।
"गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा॥"

मन इव जवो यस्याः। वेगविशिष्टायां स्त्रियाम्। यथा, महाभारते। १। १५६। १८।
"अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा॥")

मनोजवृद्धिः, पुं, (मनोजस्य कामस्य वृद्धिर्यस्मात्।) कामवृद्धिवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

मनोज्ञं, क्ली, (मनो जानाति ज्ञापयति तोषयतीति। अन्तर्भूतण्यर्थो ज्ञा + कः।) सरलकाष्ठम्। इति रत्नमाला॥

मनोज्ञं, त्रि, (मनसा जानातीति। ज्ञा + कः। यद्वा, मनः ज्ञापयति तोषयतीति। अन्तर्भूतण्यर्थो ज्ञाधातोः कः।) मनोहरम्। तत्पर्य्यायः। सुन्दरम् २ रुचिरम् ३ चारु ४ सुषमम् ५ साधु ६ शोभनम् ७ कान्तम् ८ मनोरमम् ९ रुच्यम् १० मञ्जु ११ मञ्जुलम् १२। इत्यमरः। ३। १। ५२॥ मनोहरम् १३ वन्यु-रम् १४ बन्धुरम् १५ पेशलम् १६ पेशलम् १७ सुमनम् १८ वामम् १९ अभिरामम् २० नन्दितम् २१। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६। अध्याये।
"मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमघृनं हितम्।
पूर्वं मधुरमश्नीयात् मध्येऽम्ललवणौ रसौ॥")

मनोज्ञा, स्त्री, (मनोज्ञ + स्त्रियां टाप्।) मनःशिला। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चतुश्चत्वारिंशोऽध्याये।
"स्निग्धं मनोज्ञाकासीसयोषाञ्जनकसैन्धवैः॥")

राजपुत्री। इति जटाधरः॥ बन्ध्याकर्कोटकी। आवर्षकी। शूलशोरकः। जातौ। मदिरा। इति राजनिर्घण्टः॥

मनोभवः, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति। भू + अच्। मनसः भव उत्पत्तिर्यस्येति वा।) कन्दर्पः। इति हलायुधः॥ (यथा, मार्कण्डेये। १८। ४१।
"तेनां दृष्ट्वाग्रतो दैत्याः साभिलाषा मनोभवम्।
न शेकुरुद्धतं धैर्य्यान्मनसा बोढुमातुराः॥"

मनोज्ञर्त्य, त्रि। यथा, भागवते। ६। १५।२४।
"दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः।
कर्म्माभिर्ध्यायतो नाना कर्म्माणि मनसोभवन्॥")

मनोभूः, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति। भू + क्विप्।) कामदेवः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कलाविलासे। १। ३३।
"श्यामा शुशुभे शशिना तया मनोभूर्मधूत्सवस्तेन।
मदमुदितमानसानां तेनापि न्यगादिहां लीला॥")

मनोयोनिः, पुं, (मन एव योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य।) कामदेवः। इति हेमचन्द्रः। २।१४२॥

मनोरथः, पुं, (मनसः रथ इव। मन एव रथोऽत्रेति वा) इच्छा। इत्यमरः। १। ७।२७॥ (यथा, रघौ। ११। ५८।
"इत्यस्तवीच वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः।
कपयस्तेऽवतीर्यस्य रामस्येव मनोरथाः॥"

कविविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।५६६।
"मनोरथः शक्तिभद्रश्चाटकः सन्धिमांस्तथा।
बभूवुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः॥")

मनोरमं, त्रि, (मनो रमयतीति। रम् + णिच् + अच्।) मनोज्ञम्। इत्यमरः। ३। १। ५२॥ (यथा, सुश्रुते। १। १६। अध्याये॥
"पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे।
स्रवः स्रुपौदनं दत्वा प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान्॥")

मनोरमा, स्त्री, (मनोरम + स्त्रियां टाप्।) गोरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥ भक्तिप्रक्तिविशेषः। तत्पर्य्यायः। तारा २ महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ सारिणी ७ जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खदूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैष्णवी १४ नीलसरस्वती १५ प्रत्यङ्गिरा १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनदा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (इन्दीवराख्यविद्याधरस्य कन्या। यथा च मार्कण्डेये। ६२। १३।
"अहमिन्दीवराख्यस्य सुता विद्याधरस्य वै।
नाम्ना मनोरमा जाता सुतायां मनधन्वनः॥"

सप्तमसरस्वतीनामेकतमा। यथा, महाभारते। ६। ३८। ४।
"सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा।
सरस्वती चौघवती सुरेणुर्विमलोदका॥"

तथा च तत्रैव। ६। ३८। २४—२५।
"उद्दालकेन यजता पूर्व्वं ध्याता सरस्वती।
आजगाम सरिच्छ्रेष्ठा तं देशमृषिकारणात्॥
पूज्यमाना मुनिगणैर्व्वल्कलाजिनसंवृतैः।
मनोरमेति विख्याता सा हि तेनेमसाङ्गता॥"

छन्दोविशेषः। तल्लक्षणमुदाहरणञ्च यथा, छन्दःसङ्गर्य्याम्।
"नरजगेर्भवेन्मनोरमा।"
"तरणिजातटे विहारिणी व्रजविलासिनी विलासतः।
सुरहिपोस्तुतः पुनातु वः सुकृतशालिनां मनोरमा॥")

मनोहृतः, त्रि, (मनसा मनसि वा हृतः।) प्रतिहृतः। इत्यमरः। ३। १। ४१॥

मनोहरं, त्रि, (हरतीति। हृ + अच्। मनसो हरमिति।) मनोज्ञम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनौ। २। ३३।
"स्त्रीणां सुखोत्पमकरं विष्यष्टार्थं मनोहरम्॥"

यथा च मार्कण्डेये। ११२। ३।
"स ददर्श तदा तत्र होमधेनुं मनोहराम्॥")

कुन्दवृक्षे, पुं। सुवर्णे, क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

मनोहरा, स्त्री, (मनोहर + टाप्।) जातौ। स्वर्णयूथ्यौ। इति राजनिर्घण्टः॥ (धरस्य वसोः पत्नी। यथा, विष्णुपुराणे। १। १५। ११४।
"मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ वरुणस्तथा॥"

अप्सरोविशेषः। यथा, महाभारते। १३।१६।४५।
"मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा॥")

मनोहरा, [ऋ] त्रि, (मनो हरतीति। हृ + ल्युच्।) मनोहरणकर्त्ता। यथा,—
"यमनं तेऽपनेष्यामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते।
तमानेष्ये वरं यस्ते मनोहर्त्ता तमादिश॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६२ अध्यायः॥

मनोहारि, [न्] त्रि, (मनो हरति मनो हर्त्तुं शीलमस्येति वा। हृ + णिनिः।) मनोहरम्। इत्यमरटीकायां स्वामी। तथाहि।
"गात्रं वारि मनोहारि मुरारिचरणच्युतम्।
त्रिपुरारिशिरश्चारि पापहारि पुनातु माम्॥"

इति वाल्मीकिकृतगङ्गास्तोत्रम्॥

मनोहा, स्त्री, (मनः हयति आक्षयतीति। हि + "आतोऽनुपसर्गे कः।" ३।२।३। इति कः। टाप्।) मनःशिला। इत्यमरः। २। ६। १०८॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका।
नेपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधिः स्मृता ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मन्तव्य, त्रि, (मन्यते इति। मन + तव्य।) मननीयम्। भाव्यम्। यथा। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः।" इत्यादि छान्दोग्योपनिषत् ॥

मन्ता, [तृ] त्रि, (मन्यते जानातीति। मन् + "बहुलमन्यत्रापि।" उणा० २। ९५। इति तृच्।) विद्वान्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (मननकर्त्ता। यथा। "स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्त्ता मन्ता वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्म्मा विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यः गुणी सहजं प्राधान्यमशक्तं श्रीवो ज्ञः प्रकृतश्चेतनावान् विभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चात्मरात्मा चेति।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मन्तुः, पुं, (मन्यते इति। मन् + "कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च।" उणा० १। ७३। इति तुन्।) अपराधः। (यथा, नैषधचरिते। ६।११०।

"खलीव्रतेस्त्रीव्रमिमन्तु मन्तु-
मन्तर्वरं वज्रिणि मार्ज्जितास्त्रि ॥")

मनुष्यः। प्रजापतिः। इति हेमचन्द्रः। ते, ४३ ॥

द्वाविंशदपराधा यथा। भगवद्भक्तानां क्षत्रियसिद्धान्नभोजनम् १ अनिषिद्धदिने दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वा अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ रजस्वलां स्पृष्ट्वा अस्नात्वा विष्णुकर्म्मकरणम् ४ रजस्वलां स्पृष्ट्वा अस्नात्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानवं शवं स्पृष्ट्वा अस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्थानम् ६ विष्णुं स्पृशतः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म्म कुर्वतः पुरीषत्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रान्तरप्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्म्माचरणम् १० अविधानेनाचम्य विष्णोरुपस्पर्शनम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्षुद्रस्य विष्णुस्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्णोरर्च्चनम् १४ रक्तं वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णं वस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १७ वायसोद्धृतवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १८ विष्णवे क्रुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० जालपादशरारिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णोः स्पर्शनं कर्म्माचरणं वा २२ श्मशानं गत्वा अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् २३ पियाकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यमादाय स्पृष्ट्वा पीत्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वा वस्त्रेण परिच्छितेन विष्णुकर्म्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पं अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानद्गूढपादारूढविष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरीशब्देन विना विष्णोः प्रबोधनम् ३१ अशौचे सति विष्णोरुपसर्पणम् ३२। एतदपुपलक्षणं तथा च नरसिंहपुराणे।

"अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च।
यद्येनेकेन देवेशः क्षमते हेलयार्च्चितः ॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वे चतुर्थ्यामार्द्धजत्यम् ॥

अपि च।

वराह उवाच।

"भुक्त्वा तु परकीयान्नं तप्तपरस्तन्निवर्त्तनः।
प्रथमश्चापराधोऽयं धर्म्मविघ्नाय वै भवेत् ॥
अभुक्त्वा दन्तकाष्ठानि यस्तु मामुपसर्पति।
द्वितीयश्चापराधस्तु कर्म्मविघ्नाय विद्यते ॥
गत्वा मैथुनसंयोगं योऽनु मां स्पृशते नरः।
तृतीयमपराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलां नारीमस्नातं यः प्रपद्यते।
चतुर्थमपराधन्तु दृष्ट्वैव क्षमाम्यहम् ॥
स्पृष्ट्वा तु शवकञ्चैव अग्निसंस्कारजन्तु वै।
पञ्चमश्चापराधश्च न क्षमामि वसुन्धरे ! ॥
स्पृष्ट्वा तु शवकं यस्तु नास्नात्वा स्पृशते तु माम्।
षष्ठकश्चापराधन्तु न क्षमामि वसुन्धरे ! ॥
मामेवार्च्चनकाले तु पुरीषं यस्य गच्छति।
सप्तमश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्रावृतो मां प्रपद्यते।
अष्टमश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
मामेवार्च्चनकाले तु यस्त्वसत्यं प्रभाषते।
नवमश्चापराधन्तु न रोक्ष्यामि वसुन्धरे ! ॥
अविधानेन मां स्पृष्ट्वा यस्तु मां प्रतिपद्यते।
दशमश्चापराधन्तु मम चाप्रियकारकम् ॥
क्षुद्रस्वल्पानि कर्म्माणि कुरुते कर्म्मकारकः।
एकादशापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
अकर्म्मण्यानि पुष्पाणि यस्तु मामुपकल्पयेत्।
द्वादशश्चापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौसुम्भेनोपगच्छति।
त्रयोदशापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
अन्तकालेऽपि मां देवि ! यः स्पृशेत कदाचन।
चतुर्दशापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्म्माणि कारयेत्।
पञ्चदशापराधन्तु कल्पयामि वरानने ! ॥
अधौतेन च वस्त्रेण यस्तु मामुपकल्पते।
षोडशन्त्वपराधानां कल्पयामि वरानने ! ॥
स्वयमन्नन्तु यो दद्यादज्ञानाय च माधवि ! ।
सप्तदशापराधन्तु कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यस्तु मत्स्यानि मांसानि भक्षयित्वा वरानने ! ।
अष्टादशापराधानि अनुजानामि माधवि ! ॥
जालपादं भक्षयित्वा यस्तु मामुपसर्पति।
एकोनविंशापराधं प्रतिजानामि सुन्दरि ! ॥
यस्तु मे दीपकं स्पृष्ट्वा यो मां स्पृशति माधवि ! ।
विंशकश्चापराधानां कल्पयामि वरानने ॥
श्मशानं यस्तु वै गत्वा यो मामेवाभिगच्छति।
एकविंशापराधानि कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
पियाकं भक्षयित्वा तु यो मामेवोपचक्रमे।
द्वाविंशत्यपराधानां साम्यश्चौपकल्पये ॥
यस्तु वाराहमांसानि प्रापणेनोपपादयेत्।
अपराधं त्रयोविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
सुरां पीत्वापि यो मर्त्यः कदाचिदुपसर्पति।
अपराधं चतुर्विंशं कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यः कुसुम्भञ्च मे ज्ञात्वा मन्त्रयित्वोपचक्रमे।
अपराधं पञ्चविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
परप्रावरणेनैव यस्तु मामुपसर्पति।
अपराधेषु षड्विंशं कल्पयामि वरानने ! ॥
नवान्नं यस्तु भक्षेत न मे दत्वान् पितॄन् यजेत्।
सप्तविंशापराधानि कल्पयामि गुणान्विते ! ॥
उपानद्गूढपादे तथा मे घोषचक्रमे।
अष्टाविंशापराधानि कल्पयामि गुणान्विते ! ॥
शरीरं मर्द्दयित्वा तु यो मामाप्नोति माधवि।
एकोनत्रिंशमपराधं स स्वर्गेषु न गच्छति ॥
अशौचेन समाविष्टो यस्तु मामभिगच्छति।
त्रिंशकश्चापराधानां कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
गन्धपुष्पाग्यदत्त्वा तु यस्तु धूपं प्रयच्छति।
एकत्रिंशापराधन्तु कल्पयामि यशस्विनि ! ॥
विना भैरवशब्देन द्वारस्योद्घाटनं मम।
महापराधं विद्धीह महात्रिंशापराधकम् ॥"

इति वाराहे द्वाविंशदपराधाध्यायः ॥

(त्रि, ज्ञाता। यथा, ऋग्वेदे। १०। ६३। ८।

"य ईशिरे भुवनस्य प्रचेतसो
विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च मन्तवः।"

"मन्तवः मन्त्रस्य वेदितारः।" इति सङ्क्षिप्तसायनः ॥ मननीयः। यथा, ऋग्वेदे। १। १५२। १।

"युवोरप्त्रा मन्तवोह सर्गाः।"

"मन्तवोह मननीयाश्च।" इति सायनः ॥)

मन्त्रः, पुं, (मन्त्र्यते गुप्तं परिभाष्यते इति मत्रि गुप्तभाषणे + घञ्। यद्वा, मन्त्रयते गुप्तभाषते इति। मत्रि गुप्तभाषणे + अच्।) वेदभेदः। स च मन्त्रस्वरूपभागः ॥ (यथा ऋग्वेदे। ६७। ४। ७४।

"प्रनूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ॥"

यथा च मनुः। २। १६।

"निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य
कस्यचित् ॥"

तत्त्वादुक्तमन्त्रभागश्च। यथा, मनौ। ७।२१७।

"सुपरीक्षितमन्त्राद्यमन्त्रैर्विधाभिः ॥")

गुप्तिवादः। स तु ग्रहणे कर्त्तव्यावधारणं मन्त्रणेति व्याख्यातम्। इत्यमरभरतौ ॥ परामर्शः मन्त्रणा। (यथा, माघे। २। २६।

"मन्त्रा योप इवाघोरः सर्व्वाङ्गैः संहतैरपि।
शिरः न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥")

अङ्गादश्यो मन्त्रणाग्रहणस्य निषेधो यथा,—

"यङ्गाङ्गहीना बधिरा; कुयोनिषु रताश्च ये।
तेषां मन्त्रो न सुखदः प्रोक्तः कविभिरेव च ॥
कामुकानां जड़ानाञ्च स्त्रीजितानां तथैव च।
श्वशुरस्य गृहे नित्यं जामाता कर्म्मकारकः।

तस्यापि न भवेन्मन्त्रः कार्यसिद्धौ कदाचन ॥"
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्व्वणि २ अः ॥
अन्यत् मन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ देवादीनां
साधनम् । इति मेदिनी । रे, ७४ ॥
"तन्मन्त्राद्यषडङ्गानां यत् लतीयादगोचरम् ।
रहस्यालोचनं मन्त्रो रहश्छन्नमुपक्षरम् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

मन्त्रयाथात्म्यदेवतत्वयोः यथा,—
"एते मन्त्रकृतः सर्व्वे कृतस्त्रयास्तु निबोधत ।
भृगुः काश्यः पुलस्त्यश्च दधीचो ह्यात्मवानपि ॥
और्व्वोऽथ जमदग्निश्च विदः प्रागङ्गिरास्तथा ।
आर्ष्टिषेणो ह्यश्वनश्च वीतहव्यः सवेधसः ॥
वैन्यः पृथुर्द्विधोदासो बन्ध्यश्वो गृत्समद्गौनकः ।
एकोनविंशति ह्येते भृगवो मन्त्रकर्त्तमाः ॥१८॥
अङ्गिरा वैधसश्चैव भरद्वाजो नभात्मकः ।
तथा ह्यगधरो गर्गः सितः सुक्षतिरेव च ॥
गृत्समतश्च मान्धाता अम्बरीषस्तथैव च ।
युवनाश्वः पुरुकुत्सः सुमदद्युः सदस्यवान् ॥
अजमीढो ह्यदार्श्यश्च तलकः कविरेव च ।
एषदश्वो विरूपश्च कण्वश्चैवाथ सुव्रतः ॥
उशनश्च शरद्वांश्च तथा वाजिश्रवा अपि ।
अयस्योऽथ सुचित्तिश्च वामदेवस्तथैव च ॥
औषिजो दृढगृत्तिश्च ऋषिर्दीर्घतपा अपि ।
कात्यायनश्च चयनिश्चैव स्थूला ह्यङ्गिरसा
वराः ॥ १३ ॥
एते मन्त्रकृतः सर्व्वे काश्यपांस्तु निबोधत ।
काश्यपः सह वत्साभ्यां निधुवो वैद्य एव च ।
असितो देवलश्चैव षड्ते ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥
अत्रिर्वैष्वम्बनश्चैव श्यावाश्वोऽथ गविष्ठिरः ।
वर्गालिको ऋषिः सिद्धस्तथा पूर्व्वातिथिश्च यः ॥
इत्येते चयनाः प्रोक्ता मन्त्रकृत्सु महर्षयः ॥३॥
वशिष्ठश्चैव शक्तिश्च त्रयीवश्च पराशरः ।
तपस्तु रुद्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भवद्वसुः ॥
षष्ठस्तु मित्रावरुणिः सप्तमः कुण्डिनस्तथा ।
इत्येते सप्त विज्ञेया वाशिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥७॥
विश्वामित्रश्च गाथेयो देवरातस्तथोदलः ।
तथा विद्वान् मधुच्छन्दो ऋषिश्चान्योघमर्षणः ॥
अष्टको लोहितश्चैव भूतकीलश्च नाबुधौ ।
शैवश्रवा देवरातः पुराणश्च धनञ्जयः ॥
शिशिरश्च महातेजाः सालङ्कायन एव च ।
त्रयोदशैते विज्ञेया ऋषिष्ठाः कौशिका वराः ॥१३॥
अगस्त्योऽथ दृढच्युत इन्द्रवाहुस्तथैव च ।
ऋषिष्ठागस्तयो ह्येते चयः परमकीर्त्तयः ॥ १ ॥
मनुर्वैवस्वतश्चैव इलो राजा पुरूरवाः ।
क्षत्रियाणां वरा ह्येते विज्ञेया मनुवादिनः ॥ १ ॥
भनन्दश्चैव भनश्च वत्सप्रीश्चैव ते चयः ।
एते मन्त्रकृतो ह्येया वैश्यानां प्रवराः स्मृताः ॥३
इत्येकनवतिः प्रोक्ता मन्त्रा येषु बहिष्कृताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषिपुत्रास्तथा स्मृताः ।
ऋषीणाच्च सुता ह्येते ऋषिपुत्रा भुतर्षयः ॥"
इति मात्स्ये १२१ अध्यायः ॥

क्षणमन्त्रमाहात्म्यं यथा,—
"तावद्विबद्धः संसारकारागारे विधिर्जनः ।
न यावत् क्षणमन्त्रश्च प्राप्नोति गुरुवक्त्रतः ॥
कृतकर्म्मभोगरूपनिगडोच्छेदकारणम् ।
मायाजालोच्छेदकरमाशापाशनिकृन्तनम् ॥
गोलोकमार्गसोपानं निस्तारबीजकारणम् ।
भक्तपुरस्वरूपञ्च नित्यं शुद्धमनश्वरम् ॥
सारञ्च सर्व्वतपसां योगानाञ्च तथैव च ।
सिद्धीनां वेदपाठानां व्रतादीनाञ्च निश्चितम् ॥
दानानां तीर्थस्नानानां यज्ञादीनां पुरन्दर ! ।
जपानामुपवासानामित्याह कमलोद्भवः ॥
पुंसां लक्षं पितृणाञ्च पूतं मातामहस्य च ।
पूर्व्वं परञ्च तत्संख्यं पितरं मातरं गुरुम् ॥
सहोदरं कलत्रञ्च बन्धुं शिष्यञ्च किङ्करम् ।
श्वशुरेञ्च श्वशुरं श्वश्रूं कन्याञ्च तत्सुतम् ॥
आत्मानञ्च सतीर्थ्यञ्च गुरुपत्नीं गुरोः सुतम् ।
उद्धरेदुलवान् भक्तो मन्त्रग्रहणमात्रतः ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ।
तत्स्पर्शपूतस्तीर्थौघः सद्यः पूता वसुन्धरा ॥
अनेकजन्मपर्य्यन्तं दीक्षाहीनो भवेन्नरः ।
तदान्यदेवमन्त्रञ्च लभते पुण्ययोगतः ॥ * ॥
समग्रमन्त्रोपदेशानां ज्ञात्वा सेवां स्वकर्म्मतः ।
लभते च रतेर्मन्त्रं साधिष्ण्यं सर्व्वकर्म्मणाम् ॥
जन्मत्रयं भास्करञ्च निषेव्य मानवः शुचिः ।
लभेद्गणेशमन्त्रञ्च सर्व्वविघ्नहरं परम् ॥
जन्मत्रयं तं निषेव्य निर्व्विघ्नश्च भवेन्नरः ।
विघ्नेशस्य प्रसादेन दिव्यज्ञानं लभेन्नरः ॥
तदा ज्ञानप्रदीपेन समालोक्य महामतिः ।
अज्ञानान्धतमो हित्वा महामायां भजेन्नरः ॥
विष्णुमायाञ्च प्रकृतिं दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ।
सिद्धिदां सिद्धिरूपाञ्च परमां सिद्धयोगिनीम् ॥
वाणीरूपाञ्च पद्माञ्च भद्रां कृष्णप्रियात्मिकाम् ।
नामरूपां सां निषेव्य जन्मनां शतकं नरः ॥
तत्प्रसादाद्भवेत् ज्ञानी ज्ञानानन्दं ततो भजेत् ।
कृष्णज्ञानाधिदेवञ्च महाज्ञानं सनातनम् ॥
शिवं शिवस्वरूपञ्च शिवदं शिवकारणम् ।
परमानन्दरूपञ्च परमानन्ददायिनम् ॥
सुखदं मोक्षदञ्चैव दातारं सर्व्वसम्पदाम् ।
अमरत्वप्रदञ्चैव दीर्घायुष्प्रदं परम् ॥
रुद्रत्वञ्च मनुत्वञ्च दातुं शक्तश्च लीलया ।
राजेन्द्रत्वप्रदञ्चैव ज्ञानदं हरिभक्तिदम् ॥
जन्मत्रयं समाराध्य त्वाशुतोषप्रसादतः ।
सर्व्वदस्य वरेणैव निर्म्मलं ज्ञानमालभेत् ॥
निर्म्मलज्ञानदीपेन सुप्रदीपेन तत्त्ववित् ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं सर्व्वं मिथ्येव पश्यति ॥
दयानिधेः प्रसादेन शङ्करस्य महात्मनः ।
वरदस्य वरेणैव हरिभक्तिं लभेत् ध्रुवम् ॥
तदा सङ्गसंसर्गात् कृष्णमन्त्रं लभेत् ध्रुवम् ।
तदा निष्कृतिमाप्नोति सारात्सारां परात्पराम् ॥
यत्र देहे लभेन्मन्त्रं तद्देहावधि भारते ।
तत् पाञ्चभौतिकं त्यक्त्वा विभर्त्ति दिव्यरूपकम् ॥
करोति दास्यं गोलोके वैकुण्ठे वा हरेः पदे ।
परमानन्दसंयुक्तो मोदादिषु विवर्त्तते ॥

न विद्यते पुनर्जन्म पुनरागमनं सुर ! ।
पुनश्च न पिबेत् क्षीरं भुक्त्वा मातृस्तनं परम् ॥
विष्णुमन्त्रोपासकानां गङ्गादितीर्थसेविनाम् ।
स्वधर्म्मिणाञ्च भिक्षूणां पुनर्जन्म न विद्यते ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥

शिवमन्त्रो यथा,—
"प्रथमं गृह्य तन्मन्त्रं ततोऽनुध्यानगोचरम् ।
ततः क्रमस्तु पूजायाः क्रमाद्विघ्नं नरस्तरेत् ॥
समस्तानां स्वराणान्तु दीर्घाः प्लेषाः सबिन्दुकाः ।
ऋ ऌ क् शून्याः सार्द्धचन्द्रा उपाग्ने नाभि-
संस्थिताः ॥
एभिः पञ्चाक्षरैर्मन्त्रः पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तितः ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः ॥
प्रासादस्तु भवेत् प्लेषः पञ्चमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ।
एकैकेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ।
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ॥
प्लुभोः प्रसादनेनैव यस्माद्दृप्तस्तु मन्त्रकः ।
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते मुनिपुङ्गवैः ।
तस्मात् सर्व्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः प्लुभोर्म्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्त्तितः ॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाह्वयः ।
एतद्वृत्तं समस्तञ्च मन्त्रं प्लुभोः प्रकीर्त्तितम् ॥
पञ्चाक्षरस्य यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्त्तितम् ।
युवां तेनैव मन्त्रेण आराधय तमीश्वरम् ॥"
इति कालिकापुराणे ५० अध्याये वेताल-
भैरवौ प्रति यज्ञिष्ठवाक्यम् ॥ * ॥

मन्त्रस्य त्रिविधजपो यथा,—
"वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा स्मृतः ।
त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्याद्दुत्तरोत्तरः ॥
यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दपदक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाक्यं जपयज्ञः स वाचिकः ॥
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयन् ।
किञ्चिन् शब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
तेन स्वरादिसुयुक्तवर्णोच्चारणवान् वाचिकः ।
स्वयंशब्दश्रवणमात्रयोग्यकिञ्चिच्छब्दवानुपांशुः ।
जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णानुसन्धात्मको-
मानसः ॥"* ॥
वाचिकेऽप्युच्चैर्जपनिषेधमाह शुक्रः ।
"नोच्चैर्जप्यं बुधः कुर्य्यात् सावित्र्यास्तु विशेषतः ।"
योगियाज्ञवल्क्यः ।
"न चंक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नोपाश्रितो न जल्पंश्च न प्राकृतशिरास्तथा ॥
न पदा पादमाक्रम्य न वै बद्धः करौ स्पृशन् ।
नैवंविधं जपं कुर्य्यात् न च संप्रायवेच्छमम् ॥
उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणोऽर्कमासीनः प्राङ्मुखो
जपेत् ।
प्राक् कूर्ल्वेवमासीनो वसानो वाससी शुभे ॥"

मन्त्रः

वृहन्मनुः ।
"यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै वारिमध्यगतो जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां कुशोपरि समाहितः ॥"
यमः ।
"जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ।
ऋषिश्चैवावगन्तव्यस्तु यद्यागच्छेत् द्विजोत्तमः ।
अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमञ्च कीर्तयेत् ॥"
योगियाज्ञवल्क्यः ।
"यदि वाग्यमलोपः स्यात् जपादिषु कदाचन ।
आहरेद्देवतां मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥"
गौतमः ।
"क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठीवनविजृम्भितम् ।
दर्शनं वनितानाञ्च वर्जयेज्जपकर्मणि ।
आचामेत् सम्भवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम्॥"
बौधायनः ।
"नाभेरधश्च संस्पर्शं कर्मकाले विवर्जयेत् ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥
मन्त्रशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मननात्त्रायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥"
मन्त्रदीक्षारहितानां दोषो यथा, मत्स्यसूक्ते ।
"अदीक्षितानां मर्त्यानां दोषं शृणु वरानने ! ।
अन्नं विष्ठासमं तस्य जलं सूत्रसमं स्मृतम् ।
तत्कृतं तस्य वा श्राद्धं सर्वं याति त्वधोगतिम् ॥"
शूद्रस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह तन्त्रे ।
"प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्व्वथा ।
आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाजपसंज्ञकम् ॥
स्वाहाप्रणवसंयुक्तं यदि मन्त्रं ददाति सः ।
शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥"
श्रुतिरपि ।

मन्त्रः

"सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति ।
सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि
जानीयात् न स्तोऽधो गच्छति ।"
विशेषमाह वाराहीये ।
"गोपालस्य मयूरस्य महिषस्य तु पादजे ।
तत्पत्राच्चापि सूर्य्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा ॥
एषां दीक्षाधिकारी स्यादन्यथा पापभाग्-
भवेत् ॥"
मन्त्रदीक्षाप्रशंसा यथा, गोविन्दवृन्दावने ।
"अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न च मुञ्चति ॥"
नवरत्नेश्वरे ।
"सर्व्वासामपि दीक्षाणां मुक्तिः फलमखण्डितम् ।
अविरोधाद्भवन्त्येव प्रासङ्गिक्यस्तु भक्तयः ॥"
तथा ।
"उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः ।
नश्यन्ति देवेशि ! दीक्षा हि विधिना कृता॥"
अन्यापि अनुकूलमन्त्रं दीक्षेत ।
"स्वतारराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून् ॥"
वाराहीये ।
"ताराचक्रं राशिचक्रं नामचक्रं तथैव च ।
अत्र यैर्न सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत् ॥"
इति प्राधान्यतया बोध्यम् ॥
तथा च ।
"धनिमन्त्रस्तु गृह्णीयादनुकूलन्तथैव च ।"
इत्यादिदर्शनात्तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात्
प्रथमं तन्निरूप्यते । सिद्धसारस्वते ।
"तत्र भूमिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ।
सपिण्डान्तरमन्त्राणां सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ॥
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च चाचरे ।
वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ॥"
मालामन्त्रस्तु वाराहीये ।

मन्त्रः

"विंशत्यर्णाधिका मन्त्रा मालामन्त्राश्च कीर्त्तिताः ।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ॥
हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च ।
एकद्वित्र्यादिबीजस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ॥
तथा । एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्व्वति ।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नैव शोधयेत् ॥"
तथा चामुण्डातन्त्रे ।
"कालीं तारां महाविद्यां षोड़शीं भुवनेश्वरीं ।
भैरवीं छिन्नमस्तां च विद्यां धूमावतीं तथा ॥
बगलां सिद्धविद्यां च मातङ्गीं कमलात्मिकां ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः ।
नात्र सिद्धादिपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा ।
कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादिदूषणम् ।
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! दुःखसाध्यं कथञ्चन ॥'
पृथिव्यां पुण्यफलदा महाविद्या । यथा
मालिनीविजये ।
"अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले
दीप्तजालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्व्वा हि फलैः सह ॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता च्छिन्नमस्तका
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥
कामाख्या वासली बाला मातङ्गी शैलवासिनी
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पुण्यफलप्रदाः ॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
तथा चैता महाविद्याः कलिदोषान्न बाधिताः॥'
इत्यादिवचनादिषु विचारो नास्ति । वस्तुतस्
इदं प्रशंसापरम् । मन्त्रैक्य विचारस्यावश्यक
त्वम् । दुरदृष्टवशात् कदाचिद्देहिमन्त्रस्य स्वप्नादे
प्राप्तौ तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात् । इति तु साम्प्र
दायिकाः ॥ * ॥ मन्त्रोद्धारार्थषट्चक्रप्रमाणादि
चक्रगुह्ये द्रष्टव्यानि । तेषां लेखनप्रकारो यथा

कुलाकुलचक्रम् ।

वायुः	अग्निः	भूमिः	जलम्	आकाशः
अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ ॡ
ए	ऐ	ओ	औ	अं
क	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	व	श
ष	क्ष	ळ	स	ह
वायुः	अग्निः	भूमिः	जलम्	आकाशः

अकथहचक्रम् ।

अ क थ ह	उ ड प	आ ख द	ऊ च फ
ओ ङ व	ल झ म	ओ ढ श	ॡ ञ य
ई घ न	ऋ ॠ ज भ	इ ग ध	ऋ छ ब
ऐ: त स	ऐ ट ल	अं ण ष	ए ट र

मन्त्रः

अकड़मचक्रम् ।

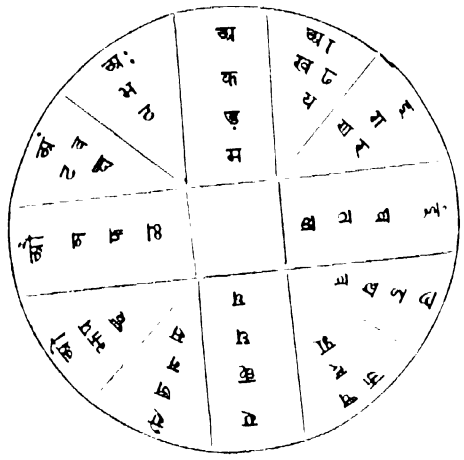

राशिचक्रम् ।

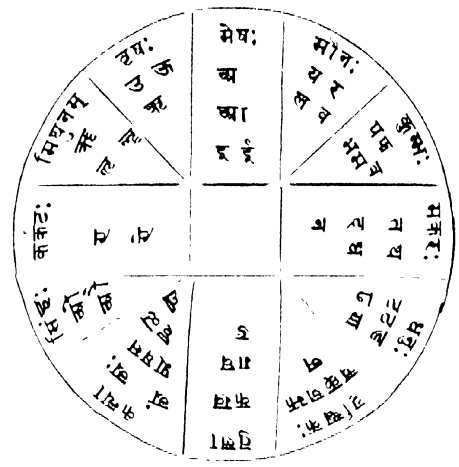

नक्षत्रचक्रम् ।

अ आ १ देवः	इ २ मानुषः	ई उ ऊ ३ राक्षसः	ऋ ॠ ऌ ॡ ४ मानुषः	ए ५ देवः	ऐ ६ मानुषः	ओ औ ७ देवः	क ८ देवः	ख ग ९ राक्षसः
घ ङ १० राक्षसः	च ११ मानुषः	छ ज १२ मानुषः	झ ञ १३ देवः	ट ठ १४ राक्षसः	ड १५ देवः	ढ ण १६ राक्षसः	त थ द १७ देवः	ध १८ राक्षसः
न प फ १९ राक्षसः	ब २० मानुषः	भ २१ मानुषः	म २२ देवः	य र २३ राक्षसः	ल २४ राक्षसः	व ग्र २५ मानुषः	ष म ह २६ मानुषः	अं अः अ आ इ देवः

ऋणिधनिचक्रम् ।

६	६	६	०	३	४	४	०	०	०	३
अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ ॡ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ
ब	भ	म	य	र	ल	व	ग्र	ष	स	ह
२	२	५	०	०	२	१	०	४	४	१

देवताभेदे चक्रविचारस्यावश्यकत्वमाह वाराहीतन्त्रे यामलादौ च ।
"तारशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च ।
राशिशुद्धिस्तथैवोक्ता गोपालैकाक्षरस्य च ॥
अकडमो वामने च गणेशे च तथैव च ।
कोष्ठचक्रं वराहस्य महालक्ष्म्याः कुलाकुलम् ॥
नामादिचक्रे सर्व्वेषां भूतचक्रे तथैव च ।
त्रैपुरं तारचक्रे तु शुद्धमन्त्रं जपेद्बुधः ॥"
तथा ।
"वैष्णवं राशिसंशुद्धं प्रौढषाक्षरकं स्मृतम् ।
कालिकायाश्च तारायास्तारचक्रं शुभावहम् ॥
षण्मिकायास्तारकोष्ठे गोपालैकाक्षरः स्मृतः ।
हरचक्रे सर्व्वमन्त्रं धनाधिक्ये न चाश्रयेत् ॥
ऋणाधिक्ये शुभं विद्यात् धनाधिक्ये च नो
विधिम् ।
दीक्षान् संशोध्य गृह्णीयान्मध्यदेशोद्भवस्य च ॥
मन्त्रस्त्वृणी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च
तुल्यं यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः ॥"
अन्यच्चापि ।
"शून्ये स्वल्पमवाप्नोति धने च विफलं भवेत् ।
ऋणी च प्राप्निमाचष्टे सर्व्वसिद्धिस्तु जायते ॥"
अथ मन्त्राणां दश संस्काराः । गौतमीये ।
"जननं जीवनं पश्चात् ताड़नं बोधनन्तथा ।
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः ॥
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैते मन्त्रसंस्कृताः ।
स्वर्णादिपात्रे संलिख्य मालकौयन्त्रमुत्तमम् ।
काश्मीरचन्दनेनापि भस्मना वाथ सुव्रत ! ॥
काश्मीरं शक्तिसंस्कारे चन्दनं वैष्णवे मनौ ।
शैवे भस्म समाख्यातं मालकायन्त्रलेखने ॥
मन्त्राणां मालकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम् ।
पंक्तिक्रमेण विधिना मुनिभिस्तच्च निश्चितम् ॥१॥
शोभेन्दौ रसनार्णकर्णकमचां हर्द्वैः स्फुरत्
केशरं
वर्गोल्लासिवसुच्छदं वसुमतीगेहेन संवेष्टितम् ।
आशाखस्रिशु लान्तलाङ्गलियुजा शौर्गोपुरै-
र्णाहृतं
यन्त्रं वर्णतनोः परं निगदितं सौभाग्यसम्पत्-
करम् ॥"
यन्त्रस्य दिक्षु वं विदिक्षु ठं लिखेत् । तथा च गौतमीये ।
"कादिमान्ताः पञ्चवर्गा दिक्षु पूर्ब्बादितो
न्यसेत् ।
यादिवान्ताः प्रादिहान्ता लक्षमीशैः प्रविन्यसेत्॥
चतुरस्रं चतुर्द्वारं दिक्षु वं ठं विदिक्षु च ॥"
इति मालकायन्त्रम् ॥
"प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः ।
प्रत्येकं प्लुतसारस्तु जीवनन्तदुदाहृतम् ॥ २ ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताड़येच्चन्दनाम्भसा ।
प्रत्येकं वायुबीजेन पूर्ब्ववत्ताड़नं मतम् ॥ ३ ॥
विलिख्य मन्त्रवर्णांस्तु प्रस्तनैः करवीरजैः ।
तन्मन्त्रवर्णसंख्याकैर्हन्याद्देवेशि बोधनम् ॥" ४ ॥
"तत्तन्मन्त्रोक्तविधिना त्वभिषेकः प्रकीर्त्तितः ।"
तन्त्रान्तरे ।
"मन्त्रस्य चासुकं वर्णमभिषिञ्चामि हुङ्कृतम् ।"
इति वचनात् प्रत्येकमभिषिञ्चेत् ।
"अश्वत्थपल्लवैः सिञ्चेत् मन्त्री मन्त्राणसंख्यया ॥५॥
सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं सुषुम्णाम्बुजमध्यतः ।
ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवत् दहेन्मलत्रयं यतौ ॥
तारं व्योमाग्निमनुयुक् दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः ॥"
तारं प्रणवः व्योम हकारः अग्नी रेफः मनुः औकारः दण्डी अनुस्वारः ॥ ६ ॥
"स्वर्णेन कृष्णतोयेन पुष्पतोयेन वा तथा ।
तेन मन्त्रेण विधिवदाप्यायनविधिः स्मृतः ॥७॥
मन्त्रेण वारिणा मन्त्रं तर्पणं तर्पणं मतम् ।
मधुना प्लुक्तिमन्त्रेषु वैष्णवे चेक्षुमज्जले ॥
शैवे घृतेन दुग्धेन तर्पणं सम्यगीरितम् ॥"
अभिषेकेऽपि तथा ॥ ८ ॥
"तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥ ९ ॥
जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥१०॥
संस्कारा दश संप्रोक्ताः सर्व्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
यान् कृत्वा सम्पदायेन मन्त्री वाञ्छितमाप्नु-
यात् ।"
मलत्रयमिति ज्ञानञ्च मायिकं कार्म्मणञ्च ।
प्रपञ्चसारे ।
"मायिकं नाम योगेन्द्रं पौरुषं कार्म्मणं मलम् ।
ज्ञानञ्च तद्द्वयं प्रोक्तं ऋषिभिः तन्मलत्रयम् ॥"
न नवं ज्ञानवं तस्य भावः ज्ञानवं बृहत्त्वमित्यर्थः ।
तारमायारमायोग इति । तारमायारमा-
बीजपुटितम् मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् इत्यर्थः ।
तथा च विश्वसारे ।
"तारमायारमाबीजपुटितेन मनुं जपेत् ।
शतमष्टोत्तरञ्चैव दीपयेत् साधकोत्तमः ॥" * ॥
अथ दुर्गामन्त्रः ।
"अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।
मायादिः कर्णविन्दाढ्यो भूयोऽसौ सर्गवान्
भवेत् ॥
पञ्चान्तकः प्रतिष्ठावान् मारुतो भौतिकासनः ।
तारादिहृदयान्तोऽयं मन्त्रो वसुक्षरात्मकः ॥"
मायादिर्हकारः । कर्ण उकारः । पञ्चान्तको गकारः । प्रतिष्ठा याकारः । मारुतो यकारः । भौतिक ऐकारः । ॐ ह्रीं दुं दुर्गायै नमः ॥*॥
अथ विष्णुमन्त्रः ।
"तारं नमःपदं ब्रूयात् नरौ दीर्घसमन्वितौ ।
पवनो णायमन्तोऽयं प्रोक्तो वसुक्षरः परः ॥"
ॐ नमो नारायणाय ॥ * ॥ अथ शिवमन्त्रः ।
"सान्तमौकारसंयुक्तं विन्दुभूषितमन्तकम् ।
प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भक्तानां कामदो मनुः॥"
ह्रौं ॥ * ॥ अथ गणेशमन्त्रः ।
"पञ्चान्तकं शशिधरं बीजं गणपतेर्विदुः ॥"
पञ्चान्तको गकारः । गं ॥*॥ अथ सूर्य्यमन्त्रः ।
"तारो हृषिर्भृगुः पञ्चादामकर्णविभूषितः ।
वह्निासनो मरुद्ग्रेयः सप्तत्रोऽद्रिस्थपश्चिमः ॥
अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो भानोरभिमतः परः ॥"
ॐ घृणि सूर्य्य आदित्य ॥ * ॥

पञ्चदेवतानामेक एको मन्त्रो लिखितः । एतासामन्यासाद्यान्यमन्त्रा ग्रन्थविस्तारभयान्न लिखिताः ॥ कुलाचारमोक्तमन्त्रजपविधि-र्यथा,—
"आगमोक्तविधानेन कुलीं मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
नहि देवाः प्रसीदन्ति कुलीं चान्यविधानतः ॥"
तथा ।
"कृत श्रुत्युक्तमार्गः स्यात् त्रेतायां स्मृतिसम्भवः ।
द्वापरे तु पुराणोक्तः कुलाचारसमुद्भवः ॥
मन्त्राणां देवताः प्रोक्ता देवता गुरुरूपिणी ।
तेषां भिदा न कर्त्तव्या यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥"
पित्रादितो मन्त्रग्रहणनिषेधो यथा, -
"पितुर्मन्त्रं न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥
न पत्नीं दीक्षयेद्गुर्व्वी न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्त्वदा पत्नीं न दीक्षयेत् ।
मुक्तिर्लिङ्गे वरारोहे ! न च सा कुलिका भवेत् ॥"
तथा गणेशविमर्षिण्याम् ।
"यतेर्दीक्षा पितुर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याण-
दायिका ॥"
इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयादित्यर्थः । इति तन्त्रसारः ॥ (ज्वरादिनाशक-मन्त्रो यथा,—
"वानराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः पुनः ।
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैरर्घ्येणेक्षेच्छुभां वरः ॥
मन्त्रः ।
ॐ ह्रां ह्रीं ह्रौं मुख्याय महाबलपराक्रमाय सूर्य्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-द्व्याहिक-त्र्याहिक चातुर्थिक-महाज्वर-भयङ्कर-भय-ङ्कर शीतज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृति-ज्वराणां दह दह हन हन पच पच अवसर अवतर किलिकिलि वानरराजज्वराणां बन्ध बन्ध ह्रां ह्रीं ह्रूं फट् स्वाहा ।" इति हारीत चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
मन्त्रकृत्, पुं, (मन्त्रं कृतवान् । मन्त्र + कृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) मन्त्री । मन्त्रणाकारकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (दीक्षाकारी । यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १ । २ ।
"यद्वा अयं मन्त्रकृद्वो भगवानखिलेश्वरः ।
पौरवेन्द्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतम् ॥"
"मन्त्रकृत दीक्षकश्च मनुः ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥*॥ च, मन्त्रप्रयोगकारी । यथा, रघुवंशे । १ । ६१ ।
"तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात् प्रणमितारिभिः ।
प्रत्यादिष्टस्य इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥"
"मन्त्रकृतः मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
मन्त्रगण्डकः, पुं, (मन्त्रप्रधानो गण्डकः मध्य-पदलोपी कर्म्मधारयः ।) विद्या । इति हारा-वली । १६६ ॥

मन्त्रगुप्तः, पुं, (मन्त्रे मन्त्रणाविषये गुप्तः गुप्तः ।) चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्त्रगृहं, क्ली, (मन्त्रस्य मन्त्रणायाः गृहम् ।) मन्त्रणागारम् । (यथा, महाभारते । १५ । ५ । ७२ ।

"प्रसंवृत्तं मन्त्रगृहं शून्यं चारुत्य मन्त्रये: ।
अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथञ्चन ॥")

मन्त्रजा, स्त्री, (मन्त्रात् जायते इति । मन्त्र + जन् + डः । टाप् ।) मन्त्रशक्तिः । इति पुराणम् ॥

मन्त्रजिह्वः, पुं, (मन्त्र एव जिह्वा यस्य ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६५ ॥ (यथा, माघः । २ । १०७ ।

"व्यस्तं नाम यत् मन्त्रो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति ।
शीर्षेव मन्दरच्छन्नच्छिन्नाभोगिवर्गणा ॥")

मन्त्रज्ञः, पुं, (मन्त्रं जानातीति । मन्त्र + ज्ञा + कः ।) चरः । इति हलायुधः ॥ मन्त्रज्ञातरि, त्रि । (यथा, मनुसंहितायाम् । ८ । ४ ।

"यथाहारान् द्विजश्चरान् ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥")

मन्त्रणं, क्ली, (मन्त्र + ल्युट् ।) मन्त्रणा । मन्त्र-पाठोभावे ल्युडपवादेन नित्यनपुंसकम् ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५० । ८७ ।

"व्यवस्करे मन्त्रणञ्च यत्नेतद्पकृत्तव ॥")

मन्त्रणा, स्त्री, (मन्त्र + भावे युच् । टाप् ।) रहसि कर्त्तव्यावधारणम् । इति मन्त्रशब्द-टीकायां भरतः ॥ मन्त्रः । यथा,—

"वादी मूकति रङ्कति क्षितिपतिर्वैश्वानरः शीतति
क्रोधी शाम्यति दुर्जनः सृजनति क्षिप्रानुगः खञ्जति ।
गर्वी खर्वति सर्वविच्च जडति त्वन्मन्त्रणा-यन्त्रितः
श्रीनित्ये वगलामुखि ! प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं नमः ॥"

इति तन्त्रसारे वगलास्तोत्रम् ॥ * ॥

मन्त्रणायां वर्ज्जनीयानि यथा,—

"मन्त्रे पञ्चाङ्गताशक्तिषाड्गुण्योपायसिद्धयः ।
उद्यास्त्रिवर्गनीत्याश्च स्थैर्यान्तत्यादिसत्तयः ॥"

इति कविकल्पलता ॥ * ॥

शक्तिसंयादिकृतमन्त्रणायां दोषो यथा,—

"षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णश्च धार्य्यते ।
द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्येको न बुध्यते ॥"

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

राज्ञा विद्यादिगुणयुक्तविप्रा मन्त्रिणः कार्य्याः । यथा,—

"मन्त्रिणस्तु नृपः कुर्य्यात् विप्रान् विद्याविशारदान् ।
विदुषश्च कुलीनांश्च धर्म्मार्थकुशलान्नृजून् ॥
मन्त्रयेत्तैः समं काले गाल्भ्यं बहुभिरुद्यतैः ।
एकेनैव कृतं मन्त्रं तु विनिश्चयम् ॥
अस्त्रैश्चैव समस्तैश्च वाच्यस्य व्यपदेशतः ।
स्वयं वृत्तं मन्त्रगृहं शून्यं चारुत्य मन्त्रयेत् ॥
अरण्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ।
शिश्यून् शास्त्रवाहगान् पण्डान् शुकान् वेशा-रिकांस्तथा ॥
वर्जयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यानुद्धतांस्तथा ।
दूषणं मन्त्रभेदेषु नृपाणां यत्र जायते ॥
न तत् सम्यक् समाधातुं शक्तैर्गुरुशतैरपि ॥"

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

अथ मन्त्रनिर्णयः ।

"मन्त्रमूलं यतो राज्यं ततो मन्त्रं सुरक्षितम् ।
कृर्य्यादाशा सदा मन्त्रान् कर्म्मणामाफलोदयात् ॥
अर्थानर्थौ हि यत्रोभौ संशयस्थौ परीक्ष्यते ।
स मन्त्र इति विज्ञेयः शेषाश्च खलु विभ्रमाः ॥
एकमेव हितं हन्ति प्रस्तुतेनैकश्च वर्धते ।
सराष्ट्रं सम्पदं हन्ति राजानं मन्त्रविप्लवः ॥
करिष्यन् न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां कृतो मन्त्रो न भिद्यते ॥
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
स्वपर्थे निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥
तत्र साम प्रयोक्तव्यं कार्य्येषु गुणवत्स्वपि ।
दानं तुल्येऽपि भेदश्च प्रकृतिष्वपि निश्चयः ॥
अदृश्यकान्यबधिरान् तिर्य्यग्योनीन् वयोऽधिकान् ।
स्त्रीबालेङ्गाधितश्चान्तान् मन्त्रकाले निषेधयेत् ।
इति मस्यतः प्रोक्तो राजनीतिरियं मया ॥
यत्रिवर्गाधिरूढं स्यादाजनीतिस्तदुच्यते ॥"

इति युक्तिकल्पतरौ नीतियुक्तिः ॥

मन्त्रत [स] य, (मन्त्रादिति । मन्त्र + "पञ्चम्यास्तसिल् ।" ५ । ३ । ७ । इति पञ्चमी-स्थाने तसिल् ।) मन्त्रात् । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

मन्त्रदः, पुं, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र + दा + कः ।) शिष्यकर्णे तदिष्टदेवमन्त्रप्रदानकर्त्ता । मन्त्र-दाता गुरुः । यथा,—

"परापरगुरूणाञ्च निर्णयं शृणु पार्वति ! ।
आदौ सर्व्वत्र देवेशि ! मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुस्त्वं हि परमेशो लघुं गुरुः ॥"

इति हरहृदयतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

तत्पितृव्यादीनामपि परमगुरुत्वादिर्यथा,—

"मानवस्य महेशानि ! मन्त्रदोऽन्नगदाभि ते ।
गुरुः परमगुरुश्चैव परापरगुरुस्तथा ।
स्वगुरुः परमेशानि ! मातृतोऽयञ्च न संशयः ॥
ततपिता परमगुरुः स्वयं विष्णुः क्षितौ सदा ।
ततपिता परापरगुरुर्मम्हेश्वरसमः सदा ॥"

इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यामुत्तमाधिकारे तन्त्रम् ॥

मन्त्रदात्, [तृ] त्रि, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र + दा + तृच् ।) मन्त्रदानकर्त्ता । गुरुः । यथा,—

"सर्व्वेषाञ्च गुरुणाञ्च जन्मदाता परो गुरुः ।
पितुः शतगुणैर्माता पूज्या वन्द्या गरीयसी ॥
विद्यादाता मन्त्रदाता ज्ञानदो हरिभक्तिदः ।
पूज्यो वन्द्यश्च सेव्यश्च मातुः शतगुणैर्गुरुः ॥
मन्त्रसुद्दीरणेनैव गुरुरित्युच्यते बुधैः ।
अन्यो वन्द्यो गुरुरयमन्यश्चारोपितो गुरुः ॥
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥
अदीक्षितस्य मूर्खस्य निष्कृतिर्नास्ति निश्चितम् ।
सर्व्वकर्म्मक्षमत्वञ्च तस्य नरके तत्परा स्थितिः ॥
जन्मदातान्नदाता वा माता न्यं गुरवस्तथा ।
पारं कर्त्तुं न शक्तास्ते घोरे संसारसागरे ॥
विद्यामन्त्रज्ञानदाता निपुणः पारकर्म्मणि ।
न शक्तः शिष्यमुद्धर्त्तुमीश्वरश्चेश्वरोऽपरः ॥
गुरुर्विष्णुर्गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुर्धर्म्मो गुरुः शैवः सर्व्वात्मा निर्गुणो गुरुः ॥
सर्व्वतीर्थाश्रमश्चैव सर्व्वदेवाश्रयो गुरुः ।
सर्व्वदेवस्वरूपश्च गुरुरूपी हरिः स्वयम् ॥
अभीष्टदेवे रुष्टे च गुरुः शक्तो हि रक्षितुम् ।
गुरौ रुष्टेऽभीष्टदेवो नहि शक्तश्च रक्षितुम् ॥
सर्व्वे ग्रहाश्च ये रुष्टा ये रुष्टा देवमातृकाः ।
तमेव रुष्टो भवति गुरुरेव हि देवतः ॥
न गुरोश्च प्रियश्चात्मा न गुरोश्च प्रियः सुतः ।
धनं प्रियं न च गुरोर्न च भार्य्या प्रिया तथा ॥
न गुरोश्च परो धर्म्मो न गुरोश्च परन्तपः ।
न गुरोश्च परं सत्यं न पुण्यञ्च गुरोः परम् ॥
गुरोः परो न शास्ता च नहि बन्धुर्गुरोः परः ।
देवो राजा च शास्ता च शिष्याणाञ्च सदा गुरुः ॥
यावत् शक्तो दातुमन्नं तावत् शास्ता तदन्नदः ।
गुरुः शास्ता च शिष्याणां प्रति जन्मनि जन्मनि ॥
मन्त्रो विद्यागुरुर्देवः सर्व्वलभ्यो यथा पतिः ।
प्रतिजन्मनिवर्त्तेन सर्व्वेषामुपरि स्थितः ॥
पिता गुरुश्च बन्धुश्च यत्र जन्मनि जन्मदः ।
गुरुर्वीर्य्ये तथा माता गुरुश्च प्रतिजन्मनि ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे प्रश्नोत्तरगुरु-स्तोत्रकथनं नाम ५६ अध्यायः ॥ अपि च ।

"मान्यः पूज्यश्च सर्व्वेभ्यः सर्व्वेषां जनको भवेत् ।
यद्दो यस्य प्रसादेन सर्व्वान् पश्यति मानवः ॥
जनको जन्मदाता च रक्षणाच्च पिता नृणाम् ।
ततो विस्तीर्णकरणात् कलया स प्रजापतिः ॥
पितुः शतगुणैर्माता पोषणाद्गर्भधारणात् ।
वन्द्या पूज्या च मान्या च प्रकृरूपा वसुन्धरा ॥
मातुः शतगुणैर्वन्द्यः पूज्यो मान्योऽन्नदायकः ।
यद्दिना नश्वरो देहो विष्णुश्च कलयान्नदः ॥
अन्नदातुः शतगुणोऽभीष्टदेवः परः स्मृतः ।
गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सर्व्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसेष्टमुखं लभेत् ।
सर्व्वज्ञत्वं सर्व्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
सर्व्वं जयति सत्येन विद्यया गुरुदत्तया ।
तस्मात् पूज्यो हि जगति को वा बन्धुस्ततोऽधिकः ॥
विद्यान्धो वा धनान्धो वा योऽमूढो न भजेद्-गुरुम् ।
ब्रह्महत्यादिभिः पापैः स लिप्तो नात्र संशयः ॥

मन्त्रितः

दरिद्रं पतितं क्षुद्रं नर-वृद्धाचरेङ्गुरम्।
सोऽशुचिर्लोभधर्मात्मोऽपि नाधिकारी च कर्म्मसु॥
पितरं मातरं भार्य्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम्।
यो न पुष्णाति कापथ्यात् स महापातकी
प्रिये!॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः।
गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुर्भास्करूपधृक्॥
गुरुश्चन्द्रस्तथेन्द्रश्च वायुश्च वरुणोऽनलः।
सर्व्वरूपो हि भगवान् परमात्मा स्वयं गुरुः॥
नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नहि ज्ञानात् परः
सुरः।
नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुण्यं तुलसीपरम्॥
नास्ति क्षमावती भूमेः पुत्रान्नास्ति परः प्रियः।
न च दैवात् परा शक्तिर्व्रतं नैकादशीं विना॥
शालग्रामात्परो यत्नो न क्षेत्रं भारतात् परम्।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा॥
मोक्षदानां यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः।
न पार्व्वतीपरा साध्वी न गणेशात् परो वशी॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः।
विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्समौ नात्र संशयः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४
अध्यायः॥

मन्त्रदीधितिः, पुं, (मन्त्रेण दीधितिरिवोर्ध्वप्रकाशकत्वात्।) बहिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मन्त्रपूतः, त्रि, (मन्त्रेण पूतः।) मन्त्रेण पवित्रीकृतः। यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये। ८६। ३६।
"ब्रह्माणीमन्त्रपूतेन तोयेनाप्ते निराकृताः॥"

मन्त्रपूतात्मा, [न्] पुं, (मन्त्रेण पूतः आत्मा यस्य।) गरुडः। इति धरणिः॥

मन्त्रवित्, [द्] (पुं, मन्त्रं पञ्चाङ्गमन्त्रणां वेत्तीति। विद्+क्विप्।) चरः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३८७॥ (यथा, महाभारते। ५। १८३। ५।
"एतत् श्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः
सर्व्वं तत्त्वं मन्त्रविद्भ्यो निवेद्य।
मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन्!
यथायुक्तं रक्षणे वै प्रजानाम्॥")
मन्त्रज्ञातरि, त्रि॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ७। १। ३।
"सोऽहं भगवतो मन्त्रविदेवास्मि॥"
मन्त्रं वेदार्थं वेत्तीति। विद्+क्विप्। वेदार्थवित्। यथा, मनौ। ३। १३१।
"सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः॥")

मन्त्रस्पृक्, [क्] त्रि, (मन्त्रेण स्पृशतीति। "स्पृशोऽनुदके क्विन्।" ३।२।५८। इति क्विन्।) मन्त्रकरणकस्पर्शकर्त्ता। इति भरतमल्लिकोसुदी॥

मन्त्रितः, त्रि, मन्त्रेण संस्कृतः। अभिमन्त्रितः। मन्त्रोऽस्य जातः। इति मन्त्रिधातोः क्तप्रत्ययेन मन्त्रशब्दात् इतप्रत्ययेन च निष्पन्नः॥ (यथा, निर्व्वाणे।
"ग्रिष्यं खलकृतं वेद्यासुपाग्निमुपवेशयेत्।
मन्त्रितं प्रोक्षणीतोयैः प्राक्तिकुम्भजलैस्तथा।
मूलमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत्॥")

मन्त्रः

मन्त्री, [न्] पुं, (मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति। मन्त्र+इनिः। यद्वा, मन्त्रयते इति। मन्त्र+"नन्दिग्रहीति।" ३।१।१३४। इति णिनिः।) मन्त्रजातकर्म्मनिश्चयकर्त्ता। सत्पर्य्यायः। धीसचिवः २ अमात्यः ३। इत्यमरः। २।८।४॥ सचिवः ४ धीसखः ५ सामवायिकः ६। इति हेमचन्द्रः। ३। ३८३॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"मन्त्री भक्तः शुचिः शूरोऽनुशसो बुद्धिमान् क्षमी।
आन्वीक्षिक्यादिकुशलः परिच्छेदी सुदेशजः॥"
इति कविकल्पलता॥
"बहुभिर्मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक्।
मन्त्रिणामपि नो कुर्य्यान्मन्त्री मन्त्रप्रकाशनम्॥
न कश्चित् कस्य विश्वासी भवतीह सदा नृणाम्।
निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्य्यः एकेन सूरिणा॥
भवेद्धि निश्चयाबाप्तिः परबुद्धानुजीवनात्।
एकस्यैव महीभर्त्तुर्भूयः कार्य्यो विनिश्चयः॥"
इति मत्स्यपुराणे १९८ अध्यायः॥

मन्थ, कुत्सने। गाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) मन्थति। कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

मन्थ, ग गाहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रया०-पर०-सक०-सेट्।) गाहो विलोडनम्। ग, मथ्नाति दधि वल्लवी। रथं ममन्थ सहयम्। इति दुर्गादासः॥

मन्थः, पुं, (मथ्यतेऽनेन। मन्थ+करणे घञ्।) मन्थदण्डकः। इत्यमरः। २।९।७४॥ (यथा, महाभारते। १२। ३४३। ११।
"आमथ्य मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम्।
नवनीतं तथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा॥"
मथ्यते विलोड्यते इति। मन्थ+कर्म्मणि घञ्।) सक्तुः। (मथ्नाति स्वकरेण त्रिभुवनं पीड़यतीति। मन्थ+अच्।) दिवाकरः। इति मेदिनी। थे, ११॥ सक्तवो यथा,—
"सक्तुभिः सर्पिषाभ्यक्तैः पीतवारिपरिप्लुतैः।
नात्यच्छो नातिसान्द्रश्च मन्थ इत्यभिधीयते॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
पेयविशेषः। तस्य विधिर्यथा,—
"जले चतुर्गुणे घृष्टं द्रव्यं पक्वं क्षिपेत्।
स्तनपात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं
पिबेत्॥"
क्षुण्णं चूर्णीकृतम्। मन्थयेत् स्तद्दोषात्। इति भावप्रकाशः॥ (मन्थ+भावे घञ्।) मारणम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नेत्रमलम्। इति धरणिः॥ नेत्रामयः। इति विश्वः॥ अंपुः। इति शब्दरत्नावली॥ कुत्सनम्। विलोडनम्। इति मन्थधात्वर्थदर्शनात्॥ (यथा, रघौ। १०। ३।
"अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षः सन्ततिः स चिरं नृपः।
प्राक्प्रजन्मादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः॥")

मन्थजः

मन्थजं, क्ली, (मन्थेन मन्थनेन जायते इति। जन्+डः।) नवनीतम्। इति रत्नमाला॥ (विवरणमस्य नवनीतशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

मन्थदण्डकः, पुं, (मन्थाय मन्थनाय यो दण्डः। ततः स्वार्थे कन्।) मन्थानदण्डः। घोलमौनी इति खरेन इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वैणावः २ मन्थः ३ मन्थानः ४ मन्थाः ५। इत्यमरः। २। ९। ७४॥ करकर्षकः६ मन्थनः ७ भक्तोटः ८। इति शब्दरत्नावली॥ तक्राटः ९। इति जटाधरः॥

मन्थनं, क्ली, (मन्थ+ल्युट्।) विलोड़नम्। कुत्सनम्। इति मन्थधात्वोर्भावे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, महाभारते। १। १८। ३०
"चिरारब्धमिदञ्चापि सागरस्यापि मन्थनम्॥")

मन्थनः, पुं, (मथ्नात्यनेनेति। मन्थ+करणे ल्युट् यद्वा, मथ्नातीति। मन्थ+ल्युः।) मन्थानदण्डः इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। ८२। ३६
"गोभिश्च समकीर्णासु व्रजनिर्य्याणभूमिषु।
मन्थनावर्त्तपूर्णेषु गर्त्तरेषु नदत्सु च॥")

मन्थनघटी, स्त्री, (अल्पो घटः। अल्पार्थे ङीष्। मन्थनार्था मन्थनस्य वा घटी।) दधिमन्थनपात्रम्। यथा,—
"कलसी मन्थनघटी मन्थनी चापि गर्गरी॥"
इति जटाधरः॥

मन्थरं, क्ली, (मन्थति क्लेशयतीति। मन्थ+बाहुलकात् अरन्।) कुसुम्भं। इति मेदिनी। रे, १९८

मन्थरः, पुं, (मन्थ+बाहुलकात् अरन्।) कोषः फलम्। बाधः। मन्थानः। इति मेदिनी। रे, १९८॥ क्षुद्रकः। इति विश्वः॥ मन्दगामिषोड़ा। इति क्षत्रियवर्गे अमरः। २। ८। ७२ कोषः। इत्यजयः॥

मन्थरः, त्रि, (मन्थति पादाविति। मथि+अरन्।) मन्दः। (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। ६
"दत्ते सालसमन्थरं मुखि पदं नियंति नाम्नः पुरात्॥")
पृथुः। वक्रः। इति मेदिनी। रे, १९८
निष्फलः। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४९८।
"राज्याभिषेकसलिलक्षालितमौलेः कथासु लक्षास्य।
गर्वभरमन्थराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा॥")
जड़ः। इति शब्दरत्नावली॥ नीचः। इति हेमचन्द्रः। ६। ६५॥ (मन्दगामी। इति हेमचन्द्रः। ३। १५६॥)

मन्थरा, स्त्री, (मन्थर+स्त्रियां टाप्।) कैकेय्या दासी। यथा,—
"रामाभिषेके विघ्नार्थं यत्तस्य ब्रह्मवाञ्छतः।
मन्थरां प्रविशुस्तावद्दौ कैकेय्याश्च ततः परम्॥"
इत्यध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे २ अध्यायः

मन्थरः, पुं, (मन्थ+बाहुलकात् अरः।) चामरवातः। तत्पर्य्यायः। कुठेरः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मन्दः

मन्थशैलः, पुं, (मन्थाय समुद्रमन्थनाय कल्पितः शैलः।) मन्दरपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

मन्था, स्त्री, (मथ्यते इति। मन्थ + घञ्। ततः स्त्रियां टाप्।) मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे।

"वल्लरी चन्द्रिका मन्था मित्रपुष्पा च कैरवी॥")

मन्थाः, [थिन्] पुं, (मन्थ + "मन्थः।" उणा० ४। ११। इति इनिः। स च किन्।) मन्थानदण्डः। इत्यमरः। २। ६। ७४॥ (यथा, किरातार्জ্জुनीये। ४। १६।

"मृडुः प्रयासेषु मथां विवर्त्तने-
र्नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरम्॥")

मन्थानः, पुं, (मथ्यते अनेनेति। मन्थ + बाहुलकात् आनच्।) मन्थदण्डकः। इत्यमरः। २। ६। ७४॥ (यथा, देवीभागवते। १। १०। २५।

"मन्थानारणिसंयोगान्मन्थनाच्च समुद्भवः।
पावकस्य यथा तद्वत् कथं मे स्यात् सुतोद्भवः॥")

आरग्वधः॥ इति राजनिर्घण्टः॥ (समुद्रमन्थनदण्डकत्वादस्य तथात्वम्। मन्दरपर्व्वतः। यथा, रामायणे। १। ४५। २७।

"प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः पर्व्वतोत्तमः॥"

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। १२८।

"मन्थानो बहुलो वायुः सकलः सर्व्वलोचनः॥")

मन्थानकः, पुं, (मन्थान इवेति। "इवे प्रतिकृतौ।" ५। ३। ९६। इति कन्।) लगभेदः। तत्पर्य्यायः। हरितः २ हरिमूलः ३ लगाड्विपः ४। अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। दोषघ्नत्वं प्रियत्वम्। मधुरत्वम्। बहुवीर्य्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

मन्थिनी, स्त्री, (मन्थो मन्थनमस्त्यस्याम्। मन्थ + इनिः। ङीप्।) दधिमन्थनपात्रम्। तत्पर्य्यायः। गर्गरी २ कलसी ३। इति हेमचन्द्रः। ४। ८८॥

मन्थोदधिः, पुं, (मथ्यतेऽसौ। मन्थ + कर्म्मणि घञ्। मन्थश्चासौ उदधिश्चेति। मन्थाय उदधिरिति वा।) क्षीरसमुद्रः। इति केचित्॥

मन्दः, पुं, (मन्दते इति। मदि + अच्।) शनिः। (यथा, ज्योतिषे।

"शुक्रेज्यबुधजीवानां वाराः सर्व्वत्र शोभनाः।
भानुभूसुतमन्दानां शुभकर्म्मसु केष्वपि॥")

दक्षिणजातिविशेषः। इति मेदिनी। दे, १३॥ यमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ३२। १५५।

"तत्र मन्दमिवालोक्य साभिप्रायः स मां नृपः।
पप्रच्छ रे किमीदृक्त्वं संभ्रान्तः कथयेति मे॥")

प्रलयः। इत्यजयः॥ (जठरानलविशेषः। यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये।

"तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जठराग्निकः।
वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः॥")

मन्दः, त्रि, (मदि + अच्।) अतीक्ष्णः। मूर्खः। (यथा, रघुवंशे। १। ३।

"मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्॥")

खैरः। अभाग्यः। रोगी। अल्पः। इति मेदिनी। दे, १३॥ (यथा, मेघदूते। १। ४।

"मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्॥"

आलसः। यथा, श्रीमद्भागवते। १। १। १०।

"प्रायेणाल्पायुषः सभ्य! कलावस्मिन् युगे जनाः।
मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः॥"

"मन्दाः आलसाः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥)

मदरतः। खलः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४८॥

मन्दगः, त्रि, (मन्दं अल्पं गच्छतीति। गम् + डः।) मन्दगामी। यथा,—

"मन्दगाश्च घनिश्वानिवृषहंसगजस्त्रियः॥"

इति कविकल्पलता॥

(पुं, शाकद्वीपस्थजनपदभेदः। यथा, महाभारते। ६। ११। ३३।

"तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्मताः।
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा॥")

मन्दगामी, [न्] त्रि, (मन्दं गच्छतीति। गम् + णिनिः।) मन्दगमनशीलः। तत्पर्य्यायः। मन्थरः २। इत्यमरः। २। ८। ७२॥ खैरगामी ३ मन्दः ४। इति शब्दरत्नावली॥

मन्दजननी, स्त्री, (मन्दस्य शनेर्জ্জननी माता।) शनैश्चरमाता। सूर्য্যपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मन्दटः, पुं, (मन्दमटतीति। अट + अच्। प्रकृत्यादित्वात् साधुः।) पारिभद्रवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

मन्दता, स्त्री, (मन्दस्य भावः। मन्द + भावार्थे तल्। स्त्रियां टाप्।) आलस्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने।

"दर्म्मेधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुनित्यता।
निराकरिष्णुता चैव विज्ञेयाः पाप्मना गुणाः॥")

मन्दत्वम्। (यथा, चन्द्रालोके। १। १।

"उच्चैरस्यति मन्दतामरमतामिति॥"

कौमुद्यां। यथा, माघे सर्গে। ३। ६८।

"मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दतां
दूरं यात्युदरञ्च रोमलतिका नेत्रार्জ্জवं धावति॥")

मन्दनं, क्ली, (मन्दते स्तौति अनेन। मन्द + "कृषृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः।" उणा० २। ८२। इति करणे क्युः।) स्तोत्रम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

मन्दरः, पुं, (मन्द + बाहुलकात् अरः।) मन्थशैलः। (यथा, महाभारते। १। १८। १३।

"मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रञ्च वासुकिम्॥")

मन्दारपादपः। इति मेदिनी। रे, १६६॥ स्वर्गः। हारभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। ६६॥ सुन्दरः। इति शब्दरत्नावली॥ (कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२१। ६१।

"मन्दरः सैव विज्ञेयः सर्व्वधातुमयः शुभः।
मन्द इत्येष यो धातुरुपार्म्मर्थे प्रकाशकः॥
अपां विदारणात् चैव मन्दरः स निगद्यते॥")

मन्दरः, त्रि, (मन्द + अरः।) बहुलः। मन्दः। इति मेदिनी। रे, १६६॥

मन्दसानः, पुं, (मन्दते स्तूयादिकं प्राप्नोतीति। मन्द + "ऋज्रेन्द्रधिमन्दिसहिभ्यः कित्।" उणा० २। ८७। इति असानच्। कित्वात् टिलोपः।) अग्निः। प्राणः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ निद्रा। इत्युणादिकोषः॥ (त्रि, मोदमानः। यथा, ऋग्वेदे। १। १००। १४।

"मन्दसानो मरुत्वान्।"

"मन्दसानो मोदमानः सन्॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

मन्दसानुः, पुं, (मन्दं मन्दतां सनोति ददातीति। मन्द + सन् + बाहुलकात् उण्।) स्वप्नः। जीवः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मन्दा, स्त्री, (मन्द + स्त्रियां टाप्।) संक्रान्तिविशेषः। सा उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपदारोहिणीनक्षत्रेषु रविसंक्रान्तिश्चेत्तदा भवति। तस्याः सन्निधितदण्डत्रयस्य पुण्यतमत्वम्। यथा,—

"मन्दा मन्दाकिनी भांजी घोरा चैव मधोदरी।
राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप!॥
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया रुद्रौ मन्दाकिनी तथा।
क्षिप्रे भांजी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता॥
चरेषु मधोदरी ज्ञेया क्रूरेष्वेतासु राक्षसी।
मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रेष्वेतासु संक्रमः॥"

इत्येतेष्वेवादिशब्देषु संक्रान्तिषु ध्रुवादिनक्षत्रयोगात् मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नासु त्रिचतुःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादशसु एव च। क्रमेण घटिका स्नातास्तु पुण्यं पारमार्थिकमिति देवीपुराण एव त्रिचतुरादिघटिकानां पुण्यत्वमुक्तम्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

मन्दार्कः, क्ली, (मन्द्यते स्तूयते इति। मन्द् + बाहुलकात् आकः।) स्तवनम्। इत्युणादिकोषः॥ (स्रोतः। इत्युज्ज्वलदत्तः। ४। १३॥)

मन्दाकिनी, स्त्री, (मन्दाकानि स्रोतांसि सन्त्यस्याः इति। मन्दाक + णिनिः। यद्वा, "मन्दमकितुं शीलमस्याः। णिनिः। यद्वा, मन्दनात्। मन्दः सरसः अकति गच्छतीति। नयनानन्दः।" इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती।) स्वर्गगङ्गा। तत्पर्य्यायः। वियद्गङ्गा २ स्वर्नदी ३ सुरदीर्घिका ४। इत्यमरः। १। १। ५२॥ स्वर्गङ्गा ५ देवभूतिः ६ स्वर्गपद्मा ७ सुरेश्वरी ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, नैषधचरिते। ६। ८२।

"मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे
देवे भवद्देवरि माधवे वा॥")

तस्या विवरणं यथा,—

"प्रधानधारा या स्वर्गे सा च मन्दाकिनी स्मृता।
योजनायुतविस्तीर्णा प्रस्थेन योजना स्मृता॥
क्षीरतुल्यजला शुभ्रदन्त्युत्तुङ्गतरङ्गिणी।
वैकुण्ठाद्ब्रह्मलोकञ्च ततः स्वर्गं समागता॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे जाह्नवी-जन्मप्रस्तावे ३४ अध्यायः॥*॥ संक्रान्ति-विशेषः। अस्य प्रमाणं मन्दाग्निशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (चित्रकूटस्थनदीविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ८५। ५८।
"ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विराजते।
मन्दाकिनीं समासाद्य सर्व्वपापप्रणाशिनीम्॥"
द्वारकास्थनदीविशेषः। यथा, महाभारते। हरिवंशपर्व्वणि। १५५। २२।
"वैदूर्य्यपत्रैर्जलजैस्तथा मन्दाकिनी नदी।
भाति पुष्करिणी रम्या पूर्व्वस्यां दिशि भारत!॥"
छन्दोविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"न न र र-घटिता तु मन्दाकिनी॥"
उदाहरणादिकन्तु छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

मन्दाक्रान्ता, स्त्री, (मन्दं यथा तथा आक्रान्ता।) छन्दोविशेषः। यथा,—
"चत्वारः प्राक् सुतनु गुरवो ह्यौ दशैकादशौ चे-न्मुख्यौ वर्णौ तदनु कुमुदामोदिनि! द्वादशान्त्यौ। तद्वच्चान्त्यौ युगरसहयैर्यत्र काञ्ची! विरामो मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्तन्वि! तां संगिरन्ते॥"
इति श्रुतबोधः॥
(अल्पाक्रान्ता। यथा,—
"मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेक्षुयष्टिः समग्रम्॥"
इत्युद्भटः॥)

मन्दात्मन्, क्ली, (मन्दे सङ्कुचिते आत्मनी नेत्रे यस्मात्। "अक्ष्णोऽदर्शनात्।"४। ४। ७६। इति समासान्तः अच्।) लज्जा। इत्यमरः। १।७।२३॥ (यथा, नैषधचरिते। ३। ६१।
"मन्दात्ममन्दाक्षरमुद्रसुक्ता
तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः।
तच्छंसिते किञ्चन संशयालु-
र्गिरा सुधाम्भोजमयं युयोज॥")

मन्दाग्निः, पुं, (मन्दः पाचनासमर्थश्चासावग्निश्चेति।) कफद्वारात्यजठरानलः। तस्य निदानादि यथा,—
"मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः।
कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याच्चाठरोऽनलः॥
विषमो वातजान् रोगांस्तीक्ष्णः पित्तसमुद्भवान्।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान्॥
समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते।
अल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः।
कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचिच्च न पच्यते॥"
इति माधवकरः॥*॥
तस्यौषधं यथा,—

"चित्रकस्याष्टभागानि शूरणस्य च षोडश।
शुण्ठ्याश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं तथा॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं विड्ङ्गानां चतुष्टयम्।
अष्टौ सुगन्धिभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम्॥
द्विगुणेन गुडेनैषां मोदकानि हि कारयेत्।
तद्भक्षणमजीर्णं हि पाण्डुरोगञ्च कामलाम्।
व्यतिश्रोणितमन्दाग्निप्लीहार्शश्च निवारयेत्॥"
इति गारुडे १८८ अध्यायः॥*॥
अथ जठराग्निविकाराधिकारः। तत्र सन्निकृष्टनिदानपूर्व्वकान् उदराग्निविकारानाह।
"कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याच्चाठरोऽनलः।
मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः॥"
तत्र मन्दस्याग्नेर्लक्षणमाह।
"स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्मात्रा भुक्तापि पच्यते।
छर्द्दिर्दाहः प्रसेकः स्याच्छिरोगौरवमाठरम्॥"
मन्दाग्निजन्यान् विकारानाह।
"मन्दोऽग्निर्हन्ति कुर्य्याद्विकारान् कफसम्भवान्॥"*॥

अथ चिकित्सा।
"हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सायंप्रातरग्निदीपनी॥१॥
गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां
पथ्यालवणीथामथ दाडिमं वा।
आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्च्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात्॥२॥
योषं दन्ति त्रिवृच्चित्रं कृष्णामूलं विचूर्णितम्।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः॥
एतद्गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम्।
प्लीहोदावर्त्तशूलघ्नं प्लीहपाण्डामयापहम्॥"
सर्व्वचूर्णसमो गुडो देयः। गुडाष्टकम्॥३॥
"दहनाजमोदसैन्धवनागरमरिचानि चाम्ल-वेतसकेन।
सप्ताहादग्निकरं पाण्डुरोगिणामुत्तमं परमम्॥"*॥
वैश्वानरः क्षारः।
"सामुद्रलवणं क्षार्य्यमष्टकर्षमितं बुधैः।
सौवर्च्चलं पञ्चकर्षं विड्सैन्धवधान्यकम्॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं पञ्चकं कृष्णाजीरकम्।
तालीशं केशरं चूर्य्यमम्लवेतसकं तथा।
द्विकर्षमात्रागण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्-बुधः॥५॥
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम्।
दाड़िमं स्याच्चतुष्कर्षं त्वगेले वार्द्धकर्षके।
एतच्चूर्णीकृतं सर्व्वं लवणं भास्कराभिधम्॥
भक्षयेच्छागमांसं तत् तक्रमस्तुकाञ्जिकैः।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं क्षयम्॥
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विषन्यच्च भगन्दरम्।
शूलं प्लीहं श्वासकासावामदोषञ्च दुर्द्धरजम्॥
अप्सरीं शूकरांश्चापि पाण्डुरोगं क्रमानपि।
मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परम्॥
हिताय सर्व्वलोकानां भास्करेणैतदीरितम्।
हन्यात् सर्व्वाण्यजीर्णानि भुक्तमात्रमसंशयम्॥

निम्बुरसादिकं दत्त्वा गुटिकामपि कुर्य्यात्॥६॥
टङ्कणं रसगन्धौ च समं भागं त्रयं विधात्।
कपर्दः सर्ज्जिकाक्षारो भागार्द्धो विश्वभेषजम्॥
पृथक् पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमितं गुणम्।
जम्बीराम्लैर्दिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः॥
विष्णुर्नाम्नूलवातादिवह्निमान्द्यप्रणाशने॥"
क्षारो यवक्षारः। अग्निकुमारो रसो विष्णु आद्यजीर्णे॥ ७॥
"पारदाष्टतलवङ्गगन्धकं
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितम्।
तच्च जातिफलमर्द्धभागिकं
निम्बुकीफलरसेन मर्द्दितम्॥
वह्निमान्द्यदलवक्त्रनाशनो
रामबाण इति विश्रुतो रसः।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकं
सामवातखरदूषणञ्जयेत्॥
दीयते तु चणकानुमानतः
सद्य एष जठराग्निदीपनः।
रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्यामकासवमिजन्वनाशनः॥"८॥
पारदभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १ गन्धकभागः १ मरिचभागः २ जातीफलभागः ॥०। रामबाणो रसोऽजीर्णे। इति भावप्रकाशः॥ (विवरणमस्य यथा,—
"अग्निश्चतुर्विधः प्रोक्तः समो विषमतीक्ष्णकः।
मन्दस्तदापरः प्रोक्तः क्रमेण चिह्नानि साम्प्रतम्॥
वातपित्तकफे साम्यात् समत्वं जायतेऽनलः।
तैरेव विषमं प्राप्ते विषमो जायतेऽनलः॥
तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जठराग्निकः।
वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने षष्ठेऽध्याये॥
"अन्नमण्डं पिबेद्रात्रौ हिङ्गुसौवर्चलान्वितम्।
विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्तेन पावकः॥"
"सिन्धूत्थशिग्रुचिफलायमानी-
योषैर्गुडाग्निगुडिकां प्रकुर्य्यात्।
तैर्भक्षितैस्तृप्तिमवाप्नुयान्नरो
भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे॥
मन्दः अग्निर्यस्येति। अल्पाग्निविशिष्टे, त्रि। यथा, मार्कण्डेये। १५। १३६।
"सोऽजीर्णव्याधिदुःखार्त्तो मन्दाग्निः संप्रजायते।
परनिन्दा कृतघ्नत्वं परमर्म्मावघट्टनम्॥")

मन्दायुः, [स्] त्रि, (मन्दमल्पमायुर्यस्य।) अल्पायुः। यथा, श्रीभागवते। १। १६। १०।
"मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै।
निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्म्मभिः॥"

मन्दारः, पुं, (मन्यते स्तूयते प्रशस्यते येति। मदि + "अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्।" उणा० ३। १३४। इति आरन्।) स्वर्गीयपञ्चवृक्षान्तर्गतदेवतरुविशेषः। यथा, अमरकोषे। १।१।५३।
"पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः।

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥"
(यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले ७ अङ्के ।
"अस्मर्गतप्रार्थनमस्त्रिकस्यं
जयन्तमुद्दीप्य कृतस्मितेन ।
आस्पृष्टसौरभ्यहरिच्चन्दनाद्रा
मन्दार-माला हरिणा पिनद्धा ॥")
पारिभद्रवृक्षः । पालिता मादार इति भाषा ।
यथा, अमरकोषे । २ । ४ । २६ ।
"पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ॥"
व्यकेशुकः । आकन्द इति भाषा । यथा,—
"अर्कक्षीरसुकास्फोतगणरूपविकीरणाः ।
मन्दारस्यार्कपर्णेश्च शुक्लोलर्कप्रतापसौ ॥"
इत्यमरः । २ । ४ । ८१ ॥
हस्तः । धूर्तः । इति मेदिनी । रे, १६७ ॥
तीर्थविशेषः । यथा,—
वराह उवाच ।
"शृणु सुन्दरि ! यत्नेन यद्यां त्वं परिपृच्छसि ।
कथयिष्यामि ते गुह्यां मन्दारस्य महाक्रियाम् ॥
क्रीडमानोऽस्म्यहं तत्र दृष्ट्वा मन्दारपुष्पितम् ।
मन्दारपुष्पमादाय मनोज्ञं त्वस्य वै हृदि ॥
तत्रैकादशकुण्डानि निःसृतानि गिरौ धरे ।
विन्ध्ये च मत्प्रभावेन मन्दारस्य महाद्रुमः ॥
स्थितोऽहं तत्र सुभगे ! भक्तानुग्रहकाम्यया ।
दर्शनीयतमं स्थानं मनोज्ञं तु शिलातलम् ॥
यत्र तिष्ठाम्यहं देवि ! मन्दारद्रुममाश्रितः ।
तस्मात्तं शृणु सुश्रोणि ! मन्दारेऽस्मिन् द्रुमे तथा ॥
द्वादश्यान्तु चतुर्दश्यां स पुष्यति द्रुमोत्तमः ।
तत्र मध्याह्नवेलायां वीक्ष्यमाणो जनैस्ततः ।
ततोऽन्यदिनमासाद्य दृश्यते न कदाचन ॥
तस्मिन् मन्दारकुण्डे तु एकभक्तोषितो नरः ।
स्नानं करोति शुद्धात्मा स गच्छेत् परमां
गतिम् ॥
अथ प्राणान् प्रमुञ्चेत कुण्डे मन्दारसंश्रिते ।
तपः कृत्वा वरारोहे ! मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य चोत्तरपार्श्वे तु प्रापणं नाम तं गिरिम् ।
तिस्रोधाराः पतन्त्यत्र दक्षिणां दिशमास्थिताः ॥
स्नानकुण्डमिति ख्यातं तस्मिन् चैव परं मम ।
दक्षिणे पतते धारा अपरे चोत्तरामुखम् ॥
तत्र स्नातो वरारोहे ! एकरात्रोषितो नरः ।
मोदते दक्षिणे पार्श्वे तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्राथ सुप्यते प्राणान् मम कर्म्मपरायणः ।
सर्व्वं सङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
नाकपृष्ठं समासाद्य मोदते देवतैः सह ।
तथात्र सुप्यते प्राणान् कृतकृत्यः सुनिश्चितः ।
तारयित्वा कुलं सर्व्वं मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य दक्षिणपूर्व्वेण सरश्चोत्तो वराङ्गने ! ।
पतते विन्ध्यपार्श्वेषु अगाधश्च महाह्रदः ॥
तत्र स्नानन्तु यः कुर्य्यादेकभक्तोषितो नरः ।
मोदते पूर्व्वपार्श्वे तु तस्मिन्मेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुप्यते प्राणान् मम चित्तव्यवस्थितः ।
हित्वा ये सर्व्वसंसारं मम लोकाय गच्छन्ति ॥
मन्दारस्य तु पूर्व्वेण गुह्यं कोटरसंस्थितम् ।
यत्र धारा पतत्येका सुखस्पर्शेन समन्विता ॥
तत्र स्नानं प्रकुर्व्वीत पक्षभक्तोषितो नरः ।
मोदते पूर्व्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
सचाथ सुप्यते प्राणान् कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ।
मेरुपृष्ठं समुत्सृज्य मम लोकञ्च गच्छति ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु गुह्यं विन्ध्यविनिःसृतम् ।
पञ्च धाराः पतन्त्यत्र सुखस्पर्शेन समन्विताः ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्व्वीत अहोरात्रोषितो नरः ।
मोदते दक्षिणे पार्श्वे महामेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुप्यते प्राणान् कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ।
मेरुपृष्ठं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
दक्षिणे पश्चिमे भागे मन्दारस्य यशस्विनि ! ।
तत्र धारा पतत्येका आदित्यसमतेजसा ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्व्वीत अहोरात्रोषितो नरः ।
मोदते पश्चिमे भागे ध्रुवो यत्र प्रवर्त्तते ॥
अथात्र सुप्यते प्राणान् मम कर्म्मव्यवस्थितः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो मम लोके च मोदते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं देवसमन्वितम् ।
चक्रावर्त्त इति ख्यातमगाधञ्च महाह्रदः ॥
स्नानं करोति यस्तत्र पक्षभक्तोषितो नरः ।
मोदते सर्व्वपृष्ठेषु स्वच्छन्दगमनालयः ॥
अथ वै सुप्यते प्राणान् चक्रावर्त्ते महाह्रदे ।
पृष्ठान् सर्व्वान् परित्यज्य मोदते मम सन्निधौ ॥
देशं वायव्यमाश्रित्य तस्मिन् विन्ध्यशिलोच्चये ।
तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र सुखलक्षतयः शुभाः ।
तत्र स्नानं प्रकुर्व्वीत मम चित्तव्यवस्थितः ।
मोदते सर्व्वपृष्ठेषु एकचित्तसमाश्रितः ।
तथात्र सुप्यते प्राणांस्तस्मिन् गुह्ये यशस्विनि ! ।
सर्व्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य चित्रोपमार्श्वेण दक्षिणां दिशमाश्रितः ।
गुह्यं गम्भीरकं नाम अगाधञ्च महाह्रदम् ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्व्वीत अष्टभक्तोषितो नरः ।
मोदते सर्व्वद्वीपेषु सर्व्वत्र गमनालयः ॥
अथैव सुप्यते प्राणान् मम कर्म्मव्यवस्थितः ।
सर्व्वद्वीपान् परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं मे परमं महत् ।
सप्त धाराः पतन्त्यत्र अगाधञ्च महाह्रदः ॥
तत्र स्नानन्तु कुर्व्वीत अहोरात्रोषितो नरः ।
मोदते शुक्ललोकेषु स्वच्छन्दगमनालयः ॥
अथ वै सुप्यते प्राणान् स्वकर्म्मपरिनिष्ठितः ।
सर्व्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
मङ्गलं तस्य क्षेत्रस्य कथ्यमानं मया शृणु ।
स्यमन्तपञ्चकञ्चैव मन्दारस्य गिरौ मम ॥
तत्र तिष्ठामि सुश्रोणि ! विन्ध्यस्य गिरिमूर्द्धनि ।
मन्दारे परमं गुह्यं तस्मिन् गुह्यशिलोच्चये ॥
दक्षिणे संस्थितं चक्रं वामे स्थाने च वै गदा ।
लाङ्गलं मुषलञ्चैव शङ्खं तिष्ठति चायतः ॥
य एतत् शृणुयान्नित्यं गुह्यं मन्दारसंहितम् ।
तव चैव प्रियार्थाय मम भक्तसुखावहम् ॥
एतन्न ज्ञानते कश्चिन्मम मायाविमोहितः ।
मुक्त्वा भागवतान् शुद्धान् ये च वाराहसंश्रितान् ॥"

इत्यादि वाराहपुराणे भगवच्छास्त्रे मन्दार-गुह्यवर्णनं नामाध्यायः ॥
मन्दाँस्यं, क्ली, (मन्दं आस्यमस्यादिति ।) लम्बा । इति शब्दरत्नावली ॥
मन्दिकुक्कुरः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति भूरि-प्रयोगः ॥ अत्यान्तरे मल्लिकुक्कुडोऽपि पाठः ॥
मन्दिरं, क्ली, (मन्दन्ते सुप्यतेऽत्र मन्द्यते स्तूयते इति वा । मदि ड स्वप्ने स्तुतौ +"इषि मदिमुदीति ।" उणा० १।१५२। इति किरच् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ "मन्दन्ते सुप्यतेऽत्र मन्द्यते स्तूयते वा मदि ड स्वप्ने आद्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ नाम्नीति हरः । नगरं मन्दिरं पुरमिति पुंनपुंसकयोररुणीव पद्यते । स्त्रियां मन्दिरा च प्रयोगश्च मन्दिरायास्त्वराधानिति मधुमुकुटादयः ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥*॥
अथ भगवन्मन्दिरनिर्म्माणमाहात्म्यम् ।
"यः कारयेन्मन्दिरं केशवस्य
पुण्यांल्लोकान् स जयेच्छाश्वतान् वै ।
दत्त्वावासान् पुण्यफलाभिपन्नान्
भोगान् भुङ्क्ते कामतः स्वार्चनीयान् ॥
आसप्तमं पितृकुलं तथा मातृकुलं नरः ।
तारयेदात्मना सार्द्धं विष्णोर्मन्दिरकारकः ॥
इमाश्च पितरो देवगाथा गायन्ति योगिनः ।
पुरतो यदुसिंहस्य स्नानस्य तपस्विनः ॥
अपि नः स्वकुले कश्चिद्विष्णुभक्तो भविष्यति ।
हरिमन्दिरकर्त्ता यो भविष्यति सुचिव्रतः ॥"
इति वामने पीठाध्यायः ॥ * ॥
अपि च । अग्निपुराणे ।
"ये ध्यायन्ति सदा बुद्ध्या करिष्यामो हरे-र्गृहम् ।
तेषां विलीयते पापं पूर्व्वजन्मशतोद्भवम् ॥"
किञ्च ।
"समतीतं भविष्यञ्च कुलानामयुतं नरः ।
विष्णुलोकं नयत्याशु कारयेद्धि हरेर्गृहम् ॥"
किञ्च ।
"लक्षेणाथ सहस्रेण शतेनार्द्धेन वा हरेः ।
तुल्यं फलं समाख्यातमिहेश्वरदरिद्रयोः ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे लक्ष्मीयज्ञे ।
"कृत्वा वासगृहं तस्य देवस्य परमेष्ठिनः ।
राजसूयाश्वमेधानां फलेन सह युज्यते ॥
प्रासादे मण्डपे पुण्ये मयैतत् कथितं
द्विजाः ।
तस्माद्दारुमये पुण्ये कृते शतगुणं भवेत् ॥
ततो दशगुणं पुण्यं तथा शैलमये भवेत् ।
ततो दशगुणं लौहे ताम्रे शतगुणं ततः ॥
सहस्रगुणितं रौप्ये तस्मात् फलमवाप्नुते ।
ततः शतसहस्रं वै सौवर्णे द्विजसत्तमाः ॥
अनन्तं फलमाप्नोति रत्नचित्रे मनोहरे ॥"
स्कान्दे ।
"आरम्भे कृष्णधिष्ण्यस्य सप्तजन्मनि यत् कृतम् ।
पापं विलयमाप्नोति नरकाद्धरते पितॄन् ॥
प्रासादपादे कृष्णस्य यावत्तिष्ठन्ति रेणुकाः ।

तावद्वर्षसहस्राणि वसते विष्णुसद्मनि ॥
प्रासादे क्षणदेवस्य चित्रकर्म्मे करोति यः ।
वसते विष्णुलोके तु यावत्तिष्ठन्ति सागराः ॥"
नारसिंहे ।
"यः कुर्य्याच्छोभनं वेश्म नरसिंहस्य भक्तिमान् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥"
हयशीर्षे ।
"देवागारं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
तस्य कायगतं पापं तदह्ना विप्र ! नश्यति ।
कृते तु किं पुनस्तस्य प्रासादे विधिनैव तु ॥
अष्टैकासमायुक्तं यः कुर्य्याद्देवार्थं गृहम् ।
न तस्य फलसम्पत्तिर्व्वक्तुं शक्यते केनचित् ॥
अनेनैवानुमेयन्तु फलं प्रासादविस्तरात् ।
मरणाच्च व्रजेन्मर्त्यो यः कृत्वा प्रथमेष्टकाम् ॥
म समाप्तस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥"
विष्णुरहस्ये ।
"बाल्ये च क्रीड़माना ये पांशुभिर्भवनं हरेः ।
वासुदेवस्य कुर्व्वन्ति तेऽपि तल्लोकगामिनः ॥"
आदिपुराणे ।
"लेपनाच्छादनाद्वेव यः करोति पुनर्नरः ।
देवस्यायतनं कृत्वा न भवेत् कीटजं भयम् ॥"
अथ मन्दिरनिर्म्माणकालः । मात्स्ये ।
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभञ्च हानिं भाद्रपदे तथा ॥
पत्नीनाशञ्चाश्वयुजे कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करजं भयम् ।
लाभञ्च बहुशो विद्यादग्निं माघे विनिर्द्दिशेत् ॥
कार्श्यं फाल्गुने पुत्रानिति कालबलं स्मृतम् ।
अश्विनी रोहिणी मूलमुत्तरा-त्रयमैन्द्रवम् ॥
स्वाती हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ।
आदित्यभौमवर्জ্জञ्च सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
वज्रव्याघातमूलानि यतीपातातिगण्डके ।
विष्कम्भगण्डपरिघान् वर्জ্য योगेषु कारयेत् ॥
श्वेतमैत्रे च माहेन्द्रे गान्धर्व्वाभिजितौहिणे ।
तथा वैराजसावित्रे मुहूर्त्ते गृहमारभेत् ॥
चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायं प्रकुर्व्वीयमन्यत्र परिवर्জ্জयेत् ॥"
हयशीर्षे ।
"वास्तुकर्म्मे न चारभ्यं वर्षाकाले विजानता ।
क्षणपक्षे त्रिभागान्ते शुक्लपादौ द्वितीयके ॥
चतुर्थी नवमी वर्জ্যा तिथिष्वापि चतुर्दशी ।
भौमस्य तु दिनं वर्জ্য करणं विष्टिसंज्ञितम् ॥
त्रित्यन्तरीक्षदिग्यौत्पेकृत्यातैर्भयपीड़ितम् ।
उपसृष्टं ग्रहैर्भञ्च व्यतिपातहतं तथा ॥
चन्द्रतारानुकूले च कार्य्यं कर्म्म विजानता ।
ध्रुवाणि चात्र भूतानि नैर्ऋतं शक्रदैवतम् ॥
पुष्यं पौष्णञ्च सावित्रं वायव्यं वैष्णवं तथा ।
स्थिरांशे च स्थिरे लग्ने कर्त्तुश्चोपचयात्मके ॥
केन्द्रे सौम्यग्रहो यस्य त्रिकोणे तु सुरोत्तम ! ।
पापस्योपचयस्थाने तदा कार्य्यं समारभेदिति ॥"

अथ प्रासादस्थानम् । हयशीर्षे ।
"पूर्व्वं देवकुलं पीठ्य प्रासादं स्वल्पकल्पया ।
समं वाप्यधिकं वापि न कर्त्तव्यं विजानता ॥
उभयोर्द्विगुणां सीमां त्यक्त्वा चोच्छ्रायसंमि-
तां ।
प्रासादं कारयेदन्यं नोभयं पीड़येद्बुधः ॥"*॥
अथ स्थानशोधनानि । देवीपुराणे ।
"देवो विष्णुस्तथा रुद्रो ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः ।
प्रतिष्ठाप्याः शुभे स्थाने अन्यथा ते भयावहाः ॥
गर्त्तादिलक्षणा धात्री गन्धस्वादेन या भवेत् ।
वर्णेन च सुरश्रेष्ठ ! सा मही सर्व्वकामदा ॥"
मात्स्ये ।
"पूर्व्वं भूमिं परीक्षेत पश्चात् वास्तुं प्रकल्पयेत् ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्व्वशः ॥
विप्रादेः ग्रस्यते भूमिरतः कार्य्यं परीक्षणम् ।
विप्राणां मधुरास्वादा कषाया क्षत्रियस्य च ॥
कषाये कटुता तद्वद्वैश्यस्यैव ग्रस्यते ।
अरत्निमात्रे वै गर्त्ते स्वतुल्ये च सर्व्वतः ॥
घृतमामगुरावस्यं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् ।
ज्वालयेद्वृद्धिपरीक्षार्थं पूर्णे तत्र सर्व्वेदिङ्मुखम् ॥
दीप्ता पूर्व्वादि गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्व्वशः ।
वास्तुः सम्बुद्धिको नाम दोषस्तं सर्व्वतस्तु यः ॥
शुभदः सर्व्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
अरत्निमात्रकं गर्त्तं परीक्ष्यं खातपूरणे ॥
अधिके श्रियमाप्नोति न्यूने हानिं समे समम् ।
फालकृष्टेऽथवा देशे सर्व्वबीजानि रोपयेत् ॥
त्रिपक्षसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूस्तज्ज्ञैर्ज्ञेयास्त्रयः सदा ॥"
हयशीर्षे ।
"सुरभीणां रतिर्यत्र सत्त्वानां त्रयः सह ।
सुन्दरीणां रतिर्यत्र पुरुषैः सह सत्तम ! ॥
राज्ञां पूर्व्वं गृहं यत्र्यामन्त्रीणां यत्र्यिगं तथा ।
कार्ष्णीरचन्दनामोदा कर्पूरागुरुगन्धिनी ॥
कमलोत्पलगन्धा च जातीचम्पकगन्धिनी ।
पाटलामल्लिकागन्धा नागकेशरगन्धिनी ॥
दधिक्षीराज्यगन्धा च मदिरासवगन्धिभी ।
सुगन्धिस्रोहिगन्धा च शुभद्रव्यसना च या ॥
सर्व्वेषां वर्णिनां भूमिः सर्व्वसाधारणा मता ।
दुर्गन्धा दुःखना या च नानावर्णा च दुर्भगा ॥
वृत्तार्द्धचन्द्रसदृशा विस्तारादद्विगुणायता ।
विवर्णा वर्णहीना च वक्रा शुचिमुखी तथा ॥
द्विवर्णा सर्पसदृशी गोमुखी च चिकोलिका ।
षड़स्रा शूलसदृशी दन्तिपृष्ठोपमा च या ॥
मरीरूपसमा या च दिङ्मुखा शकटाकृतिः ।
एवं प्रकारा या भूमिर्वर्জ্या यत्नेन देशिकैः ॥"
किञ्च ।
"प्रासादस्य विशेषेण प्रोक्ता भूमिश्चतुर्विधा ।
सुपद्मा भद्रिका पूर्णा धूम्रा रागिण्यथापरा ॥
तिलकैर्नारिकेलैश्च वर्त्तिःकाशैश्च शोभिता ।
पद्मोत्पलवरसंयुक्ता सा सुपद्मेति विश्रुता ॥
नदीसमुद्रायतनतीर्थपर्य्यन्तशोभिता ।
पुष्पवृक्षसमाकीर्णा क्षीरवृक्षोपशोभिता ॥

वनोद्यानलतागुल्मफलस्तम्बसमावृता ।
यज्ञीयवृक्षसुक्षेत्रयुक्ता भद्रेति कीर्त्तिता ॥
बकुलाशोकचम्पा तथा प्रस्तम्बलोहितैः ।
माधवीवेष्टिता या च सुनिष्पावकोद्रवैः ॥
सूकधान्यैश्च पुन्नागैर्गिरिपार्श्वगता च या ।
तोयञ्च स्वल्पकं यस्यां सा पूर्णा परिकीर्त्तिता ॥
बिल्वार्कस्नुहिपीलूनां वनैर्यो परितो वृता ।
सगर्करा च कठिना युक्ता कण्टकिभिर्द्रुमैः ॥
गृध्रगोमायुकाकानां श्येनानां या कुलाकुलैः ।
धूम्रेति कीर्त्तिता सातु तां यत्नात् परिवर्জ্जयेत् ॥
ततो भूमिं परीक्षेत पूर्व्वादिक्रमवर्त्तनां शुभाम् ।
असङ्कटां तथाच्छिन्नामल्पतोयां परिप्लुताम् ॥
संपूर्य्यमाणां खनितैस्तथाधिक्यदां शुभाम् ।
कुसुम्भसदृशं वर्णं यस्यां न म्लानिमृच्छति ॥
न निर्व्वाति तथा दीपस्तोयं पीतं न जीर्य्यते ।
श्वेतारुणा पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते ॥
त्र्यश्रसङ्ख्यसमानां तुल्यगन्धा तु या भवेत् ।
मधुरा च कषाया च अम्ला च कटुका च या ॥
कुशैः शरैस्तथा काशैः दूर्व्वाभिर्या च संवृता ।
तस्यां पुण्येऽथ नक्षत्रे कुर्य्याद्भूमिपरिग्रहम् ॥"
अथ भूमिपरिग्रहः । तत्रैव ।
"प्राकारसीमापर्य्यन्तं ततो भूतबलिं हरेत् ।
मांसं हरिद्रातण्डुलं सलाजदधिगुग्गुलैः ॥
एभिर्भूतबलिं दत्त्वा सूत्रमष्टाङ्गुलेन तु ।
पातयित्वा ततः शङ्कूनष्टदिक्षु निवेशयेत् ॥
राक्षसाश्चापि भूताश्च ये चामित्रिकन्ति भूतले ।
ते सर्व्वे अपगच्छन्तु स्थानं कुर्य्यामहं हरेः ॥
इत्युच्चार्य्य भूतादीन् तां भूमिं परिशोधयेत् ।
आदित्यादिग्रहाणाञ्च लोकपालैः समं क्रतौ
आग्नेयमिष्टविधानेन ततो वै होममाचरेत् ।
चतुर्हस्तं ततः कुर्य्यात्सममत्तेन देशिकः ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् घीषड़ङ्गेन देशिकः ।
वृषभौ कपिलौ गृह्य सवर्णौ वा विचक्षणः ।
योजनार्द्धं हलञ्चैव गृह्णीयादसनोद्भवम् ॥
प्राङ्मुखं योज्य मन्त्रज्ञो वस्त्रालङ्कारभूषितः ।
आसनीं यष्टिमादाय द्वादशाक्षरविद्यया ॥
संमर्द्दन समोकृत्य शुभबीजानि वापयेत् ।
संप्राप्ते शुभकाले तु गोभिस्तत् खादयेद्बुधः ।
पुनस्तं कर्षयित्वा तु समीकृत्य गृहं गुरुः ॥"
मात्स्ये च ।
"हीनाधिकां गतां वास्तोः सर्व्वतः परिवर्জ্जयेत्
नगरग्रामदेशेषु सर्व्वत्रैव विवर्জ্जयेत् ॥"* ॥
अथ दिक्साधनम् । हयशीर्षे ।
"बाह्यवास्तु समं कृत्वा चतुरस्रं समन्ततः ।
भूमिं तोयसमां कृत्वा दर्पणोदरसन्निभाम् ॥
द्वादशाङ्गुलमानेन चाष्टौ वारांस्तु भ्रामयेत् ।
मध्ये सुनिश्चलं शङ्कुं स्थाप्य च्छायां निरी-
क्षयेत् ।
प्रवेशे निष्क्रमे तस्यां शङ्कुच्छायां निरूपयेत् ।
वेधुत्वे विमले ज्ञात्वे शङ्कुना साधयेद्दिशम् ॥
शङ्कुसम्भवयोरेवमादित्यात् साधयेद्दिशम् ।
प्राचीं वा पुण्यवेधेन विचित्रामन्तरेण वा ॥

उदीचीं ध्रुवदेघेन मध्ययोगेन चोन्नयेत् ।
चतुरस्रां शिलां गृह्य दृषदं वा सुशोभनाम् ॥
चतुर्दिक्षु निवेश्याथ सूत्रचिह्नेषु कारयेत् ।
गव क्षत्वा सूत्रचिह्नं ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ।
वेणुयान् पायसेनाग्यान् हादशैव समाहितः ॥"
अथ शल्योद्धरणम् । मात्स्ये ।
"गृहारम्भेति कथितः स्वाम्यङ्गे यत्र जायते ।
शल्यस्त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽथवा ।
मशल्यं भयदं यस्मादशल्यं भयनाशनम् ॥"
हयशीर्षे ।
"व्याधिर्गेहास्तुनः शल्यं गृहिणोऽङ्गविकारतः ।
शकुनो दृश्यते वापि यस्य वा श्रूयते ध्वनिः ।
कीर्त्यते यस्य वै नाम शल्यं तस्य विनिर्दिशेत् ॥"
अथ वास्तुमण्डलम् । मात्स्ये ।
"पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्षित्वावमेचयेत् ।
एकाशीतिपदं कुर्याद्रेखाभिः कनकेन तु ।"
पञ्चाङ्गेन चालिख्य सर्वतोलोढ्य सर्वतः ।
दश पूर्व्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ॥
सर्व्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ।
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुचक्रं सर्व्ववास्तुषु ॥
पदस्थान् पूजयेद्देवान् निबोध तान् पदार्द्धगान् च ।
द्वात्रिंशद्ब्राह्मणः पूज्याः पूज्याश्चान्ते त्रयोदश ॥
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ।

ईशकोणादिषु सुरान् पूजयेच्च विधानतः ॥
शिखी चैवाथ पर्ज्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।
सूर्य्यः सत्यो भृशश्चैव व्योमाग्नी वायुरेव च ॥
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ ।
गन्धर्व्वो भृङ्गराजश्च मृगाः पितृगणस्तथा ॥
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः ।
असुरः शोषपापौ च रोगोऽहिर्मुख्य एव च ॥
भल्लाटः सोमसर्प्पौ च अदितश्च दितिस्तथा ।
बहिर्दात्रिंशदेते तु तदन्तश्च सुरान् शृणु ॥
ईशानादिश्चतुष्कोणे संस्थितान् यजयेद्बुधः ।
आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रश्चैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याधो च समीपगाः ।
सर्व्वानेकोत्तरान् विद्यात् पूर्व्वादीन्नामतः शृणु ॥
अर्य्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः
क्रमात् ॥
आपश्चैवाथ सावित्रश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
अर्य्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ॥
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्तु तु सर्व्वतः ।
आपश्चैवापवत्सश्च पर्ज्जन्योऽग्निहुतिस्तथा ॥
पदिकानाश्च वर्गोऽयमेवं कोणेष्वपि क्रमात् ।
मध्ये तु बहिर्द्विपद्द्विपदास्तु सर्व्वतः ॥
अर्य्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्तु तु सर्व्वतः ॥
वप्रादिदानौ वक्ष्यामि रज्जूरपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनश्तथा ॥
मुख्याद्भृशं तथा शोषाद्दितिं यावत् भृङ्गात् पर्ज्जन्यमेव च ॥

एते वंशाः समाख्याता: क्षत्रियस्य एव तु ।
एतेषां यस्तु सम्भवः पदमर्द्धं समं तथा ॥
समं चैतत् समाख्यातं विष्णुलं कोणगश्च यः ।
स्तम्भन्यासेषु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्व्वदा ॥
कीलोत्सृष्टोपघातादि वर्ज्जयेदृयत्नतो नरः ।
सर्व्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पिलवंशोऽत्रायतः ॥
मर्म्मस्थिः समाविष्टो सुखे चापः समाश्रितः ।
पृथ्वीधरोऽर्य्यमा चैव स्तनयोस्तावधिष्ठितौ ॥
वक्षःस्थले त्वापवत्साः पूजनीयः सदा बुधैः ।
नेत्रयोर्द्दितिपर्ज्जन्यौ श्रोत्रे दितिजयन्तकौ ॥
मर्म्मेन्द्रा वंशसंस्थौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सूर्य्यः सोमादयस्तद्वद्बाहवः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामहस्तं समाश्रितौ ।
सावित्रः सविता तद्वद्दक्षिणं दक्षिणमाश्रितौ ।
विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संव्यवस्थितौ ।
पूषा च वितथश्चैव ऊरुस्थौ मृगपित्रृगौ ॥
तथैवासुरशोषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वद्वितथः भृङ्गसञ्ज्ञतः ॥
उत्तरोर्ध्वमाश्रुपौ द्वौ द्वौ जान्वोर्मध्यसंपुष्पकौ ।
जङ्घयोर्भृगमृगौ वै स्फिक्सस्थौ दौवारिकौ शृगः ॥
जयः प्रतिस्तथा मेढ्रे पादयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये तु स पूज्यते ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तु प्रासादे ब्रह्मणः स्मृतः ।
ब्रह्मा चतुष्पदस्तद्वत् कोणस्थैकपदास्तथा ॥
बहिःकोणेषु चार्द्धौ तु सार्द्धांशोभयतः स्मृताः ।
विंशतिर्द्विपदास्तेषां चतुःषष्टिपदे स्मृतः ॥"*॥
हयशीर्षे ।
"वास्तुक्षेत्रं सूत्रयेत् प्राज्ञः श्वेताम्बरधरः शुचिः ।
श्वेतगन्धानुलिप्ताङ्गः सर्व्वालङ्कारभूषितः ॥
चतुःषष्टि तु प्रासादे एकाशीति गृहे सदा ।
चतुरशीतके चैवं व्यर्द्धांशयभाजिते ॥
कोणरेखां ततो दत्त्वा सुरभागांस्तु कल्पयेत् ।
शिवः कोणार्द्धतो ज्ञेयः पर्ज्जन्यः पदसंस्थितः ॥
द्विपदस्थो जयो ज्ञेयः सुग्रीवश्चैकपादिकः ।
भास्करस्तु पदे ज्ञेयो द्विपदः सत्य इष्यते ॥
भृशः पदस्थो विज्ञेयो व्योमश्चैव पदार्द्धगः ।
हुताशनः पदार्द्धश्च पूषा च पदसंस्थितः ॥
वितथो द्विपदस्थश्च पदैकश्च गृहक्षतः ।
यमश्चतुः पदैकस्थो गन्धर्व्वो द्विपदस्थितः ॥
भृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो मृगस्तार्द्धपदे स्थितः ।
पितरश्चार्द्धतो ज्ञेया: पदे दौवारिकस्तथा ॥
सुग्रीवश्च पदे ज्ञेयो पुष्पदन्तकः ।
यादसामतिरेकस्थो वरुणस्तु हि संस्थितः ॥
शोषश्चैकपदे ज्ञेयो रोगश्चार्द्धपदे स्थितः ।
रोगश्चार्द्धपदे ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
मुख्यश्च द्विपदे ज्ञेयो भल्लाटः पदसंस्थितः ।
यक्षेश्वरः पदे ज्ञेयो नागस्तु द्विपदे स्थितः ।
पदस्था श्रीमहादेवी अदितिश्चार्द्धसंस्थिता ।
आपो ज्ञेयास्तु पदगा ततो द्विपदसंस्थितः ॥
चतुष्पदस्था विज्ञेयस्त्वर्य्यमा पूर्व्वमध्यगः ।
सविता तु पदे ज्ञेयः सावित्रो च पदे स्थिता ॥
ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्पदपदे स्थितः ।

इन्द्रश्चन्द्रो जयश्चैव एकैके संव्यवस्थिताः ॥
मित्रश्चतुष्पदश्चैव पश्चिमे तु व्यवस्थितः ॥
रुद्रः पदैकसंस्थो वै यक्ष्मा वैकपदे स्थितः ।
धराधरश्च विज्ञेयो शूद्रश्चैव चतुष्पदः ।
चतुर्मुखश्चतुष्कस्थो मध्ये ज्ञेयः प्रजापतिः ॥"
अथ वास्तुपूजा । मात्स्ये ।
"अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादविधिनिर्णयम् ।
वास्तौ परीक्षिते सम्यग्वास्तुदेहविचक्षणाः ॥
वास्तुपूजनमं कुर्य्यात् पूर्व्वमेव विचक्षणः ।
एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकैः ॥
हैमस्त्रिमेखलं कार्य्यः कुण्डं हस्तप्रमाणकं ।
यवैः कृष्णतिलैश्चाज्यं समिद्भिः क्षीरवृक्षजैः ॥
पालाशैः खादिरैश्चापि मार्गोद्भवसमन्वितैः ॥
कुशदूर्व्वामयैश्चापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ॥
कार्य्यस्तु पञ्चभिर्विप्रैर्विप्रवर्यैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेवं बलिं हरेत् ॥
तद्दिग्भागनिवेद्यमिदं दद्यात् क्रमेण तु ।
ईशकोणे घृतान्नन्तु शिखिने विनिवेदयेत् ॥
क्षीरं सफलं दद्यात् पर्ज्जन्याय घृतान्वितम् ।
जयन्ताय ध्वजं पीतं पैष्टं कूर्मञ्च संन्यसेत् ॥
इन्द्राय पञ्च रत्नानि पैष्टकं कुलिशं तथा ।
वितानकञ्च सूर्य्याय धूम्रं रक्तं तथैव च ॥
सत्याय घृतगोधूमं मत्स्यान् दद्याद्भृशाय च ।
शुष्कशाकं चान्तरीक्षाय दद्याच्छस्त्रञ्च वायवे ॥
पूर्णं लाजास्तु दानव्या वितथे चणकोदनम् ।
गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनम् ॥
गन्धौदनञ्च गन्धर्व्वे भृङ्गे मेघस्य पङ्कजम् ।
मृगाय यावकं दद्यात् पितृभ्यः क्षीरा मता: ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं क्षीरं बलिं तथा ।
सुग्रीवे पृथकं दद्यात् पुष्पदन्ताय पायसम् ॥
कुशस्तम्बेन सहितं दद्यात् पङ्कञ्च वारुणे ।
पैष्टं हिरण्मयं दद्यादसुराय सुरा मता ॥
घृतौदनं च शोषाय रोगाय नागे पुष्पं फलान्वितम् ॥
सर्पिर्मुख्याय दातव्यं मुद्गौदनमतः परम् ।
भल्लाटाय ततो दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ॥
सर्पाय पैष्टं शालूकमदितेर्द्यौपिकाक्षतथा ।
दितेर्द्यौ तु पूरिकां दद्यात् इत्येवं बाह्यतो बलिम् ॥
क्षीरमापाय दातव्यमापवत्साय वै दधि ।
सवित्रे लड्डुकान् दद्यात् समरीचान् कृशौदनम् ।
सवितुर्गुडपूपांश्च जयाय घृतचन्दनम् ।
विवस्वते तथा दद्यात् रक्तचन्दनपायसम् ॥
हरितालौदनं दद्यादिन्द्राय घृतसंयुतम् ।
घृतौदनञ्च मित्राय रुद्राय घृतपायसम् ॥
श्यामं पक्वं तथा मांसं देयं स्याद्राजयक्ष्मणे ।
पृथ्वीधराय मांसानि कुम्भाख्याय च दापयेत् ॥
सशर्करामं संदद्यादर्य्यम्णे सर्व्वतः क्रमात् ।
नमस्कारान्तयुक्तेन मन्त्रेण पुनरेव च ॥
पञ्चगव्यं यवांश्चैव तिलाक्षतहविश्चरुम् ।
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ॥

एवं सम्पूजिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा।
सुरेभ्यः काञ्चनं दद्याद्ब्रह्मणे गां पयस्विनीम् ॥
राक्षसानां बलिर्देयः यदि याङ्क् तथा शृणु।
मांसौदनं घृतं मद्यं कैशरं हविषान्वितम्।
ईशानभागमाश्रित्य चरुके विनिवेदयेत् ॥
दध्योदनं सरुधिरमस्थिखण्डैश्च संयुतम्।
पौतरक्तबलिं दद्यात् पूतना या तु राक्षसी ॥
वायवे पापराक्षस्यै मत्स्यमांससुरासवम्।
पायसं वापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्वतः क्रमात्।
नमस्कारान्तयुक्तेन प्रणवादीन सर्वतः ॥ "* ॥
ततः सर्वौषधिस्नानं यजमानस्य कारयेत्।
द्विजांस्तु पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः ॥
एतद्वास्तुपशमनं कृत्वा कर्म समारभेत्।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्जने ॥
परवेश्मप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये।
इति वास्तुपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ॥
रक्षोघ्नप्रवमानेन सूत्रेण भवनादिकम्।
तूर्यमङ्गलवाद्येन कुर्याद्ब्राह्मणवाचनम् ॥
अनेन विधिना यस्तु प्रतिसंवत्सरं बुधः।
गृहे वायतने कुर्यान्न दुःखमवाप्नुयात् ॥
न च व्याधिभयं तस्य न च बन्धुधनक्षयः।
जीवेद्वर्षशतं स्वर्गे कल्पमेकं वसेन्नरः ॥ " * ॥
हयशीर्षपञ्चरात्रे।
"एवं प्रगृह्य काष्ठानि रजसापूर्य दैशिकः।
एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात्तु कामिकम् ॥
ईशानाय प्रदातव्यं पायसं मधुना सह।
पर्जन्याय जलं देयं पुष्पगन्धादिवासितम् ॥
जयन्ताय प्रदातव्या पताका पीतवर्णिका।
सुरेशाय च रत्नानि भास्कराय घृतं तथा ॥
धान्यकं पीतवर्णं वा मल्लै दद्याद्विनायकम्।
दद्याद्भृङ्गे पक्वमांसं व्योमाय लक्षमन्त्रये ॥
पूषणे धानाः सलाजास्तु सुवर्णं वितथे तथा।
गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिण्डिकौदनम्।
गन्धं गन्धर्वदेवाय भृङ्गे दद्यात्तु शाकुनम्।
मृगे तिलयवांश्चैव पितृभ्यः क्षीरं तथा ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं सुग्रीवे यावकं तथा।
पुष्पदन्ते कुशा देया वरुणे पद्ममुत्पलम् ॥
असुरायैतदेवं देयं रसं शोषे घृतौदनम्।
यक्षाय तु देयाः पापाय रोगाय घृतमाहुकम् ॥
नागाय नागपुष्पाणि भल्लाट मुख्याय दापयेत्।
चिचौदनञ्च भल्लाटे सोमाय मधुपायसम् ॥
भुजगाय चापि शालूकं श्रिये सरसपायसम्।
अदितये पूरिका देया क्षीरं चाह्नो ददेद्बलिम् ॥
दधि क्षीरं चापवत्सो अर्यम्णे लड्डुकं बलिम्।
कृशोदकं सवित्रे च सावित्र्यै गुडपूर्वकम् ॥
विवस्वते रक्तपुष्पं रक्तचन्दनमेव च।
हरिद्रान्नं तथेन्द्राय माष्यामन्नं जयाय च ॥
घृतपूरन्तु मित्राय रुद्राय गुडपायसम्।
आमपक्वानि मांसानि प्रदद्याद्राजयक्ष्मणे ॥
पृथ्वीधरायाममांसं खड्गिमांसं बलिं हरेत्।
साक्षतं सलिलञ्चैव पक्वान्नं तथा चरुम् ॥
कुबेरान्तं गन्धं तथा पुष्पं ब्रह्मस्थाने निवेदयेत्।

ग्राममांसं पूर्वभागे सर्वस्कन्धे तथोदकम् ॥
सितपद्मं घृतं मांसं विदार्यै चाग्निकोणके।
कुष्माण्डं वा पूपकं भीममर्यमृगयोश्च दक्षिणे ॥
पितृक्षेत्रे तथा रक्तं पूतनायै नैर्ऋते तथा।
सारङ्गमांसं प्रदातव्यं भृङ्गाकाशेषु पश्चिमे ॥
अग्निखण्डेन सहितं रक्तपिण्डेन मिश्रितम्।
प्रदेयं पापराक्षस्यै वायव्यां मांसमेव च ॥
उत्तरे पिलिपिच्छायै माद्यं रक्तं बलिं हरेत्।
वारात्रे छागमांसानि रेणाव्यां दिशि दापयेत् ॥
तथा भूतगणानान्तु राक्षसानां सुरोत्तम।।
पिशाचानां गणानान्तु बलिर्देयस्तु कामिकः ॥
एतान् वा पूजयेत् सर्वान् कृत्वापुष्पाक्षतैर्बुधः।
एवं संपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् ॥
अपूजिता विघ्नयन्ति कारकं स्थापकं तथा।
तस्मादेतांस्तु संपूज्य गन्धपुष्पैर्मनोहरैः।
प्रासादं कारयेद्विद्वान् गृहं वा सुरसत्तम।।"
अथ प्रासादमूलारम्भः। तत्रैव।
"ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद्धामदेवस्य पूजनम्।
श्रियः संपूजनं कुर्यात् तुर्याकेशगणस्य च ॥
पूजनन्तु ततः कुर्याद्धामदेवगणस्य च।
गन्धाद्यापुष्पनैवेद्यधूपदीपैः सुरोत्तम।। ॥
ततः संपूजयेत्तस्मिन् सर्वलोकधरां मही।
सुरूपां प्रमदारूपां विद्याभरणभूषिताम् ॥
ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यत्तद्वास्तुमयं नरः ॥
ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कूर्मादाधारमर्चयेत्।
तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं वस्त्रेणा सह पूजितम् ॥
हैमं वा राजतं वापि ताम्रमयं वाथ दृढं नवम्।
सर्वौषधीजलोपेतं सुवर्णरजतान्वितम् ॥
रत्नगर्भं सुसंपूर्णं वस्त्रपूतेन वारिणा।
प्रशस्तपल्लवोपेतं श्वेतचन्दनचर्चितम् ॥
पूर्वैः सुमालिनं कृत्वा गन्धपुष्पैरधिवासितम्।
आहतेन च शुक्लेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् ॥
ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत्।
तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं पूजयेत् सुमनोहरैः।
गन्धपुष्पैश्च नैवेद्यैः पूजयेत सुमनोहरैः।
ततो मण्डलवाह्ये तु प्राच्यां वा प्राङ्मुख स्थितः ॥
आचार्यो गृह्य संभारान् गृहादौन्तर्पयेत् सुरान्।
घृतैस्तैलैर्यवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मादीस्तर्पयेत्ततः ॥
प्रजेशं तर्पयद्विद्वानाहुतीनां शतेन च।
इतरान् दशभिर्दानाहुतिभिः शतपेयेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् वौषडन्तेन मन्त्रवित्।
तत्र प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
प्रगृह्य कर्करीं सम्यङ्मण्डलन्तु प्रदक्षिणम्।
सूत्रमार्गेण दिव्येन तोयधारान्तु भ्रामयेत् ॥
पूर्ववत्तेन मार्गेण सूत्रबीजानि भ्रामयेत्।
सुशोभनं शुभं स्नानं तथा खातस्य कारयेत् ॥

ततो गर्तं खनेन्मध्ये हस्तमात्रप्रमाणकम्।
चतुरङ्गुलमानं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
गोमयेनोपलिप्याथ चन्दनेन च भूषयेत्।
मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्लान्यक्षतमेव च ॥
आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्भुजम्।
तूर्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
अर्घं दद्यात् सुरश्रेष्ठ। कुम्भतोयेन मन्त्रवित्।
प्रगृह्य कर्करीं तावच्छुभं पूरयेज्जलैः ॥
सर्वरत्नसमाकीर्णैश्चिमलैः सुसुगन्धिभिः।
तस्मिन् शुक्लानि पुष्पाणि प्रक्षिपेदोमिति स्मरन् ॥
तदावर्तं परीक्षेत वेदादेनाक्षतं क्षिपेत्।
शुभं स्याद्दक्षिणावर्ते तदशुभं वामे भवेत्तत्।
बीजैः शालियवादीनां तं गर्तं पूरयेद्बुधः।
पञ्चगव्यैः पवित्राभिर्मृद्भिर्गर्तं प्रपूरयेत् ॥
एवं पुण्याहविधिना चार्चादानं सुरोत्तम।।
सुवर्णं गां वस्त्रयुगमाचार्याय निवेदयेत्।
कालज्ञस्यापतो पूर्यो वेणवान् पूरितोऽर्चयेत्।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च गेयवृद्ध्यादि कारयेत् ॥
ततस्तं खातयेद्दूयन्नाक्षत्रान्तं यावदेव तु।
पुरुषाधः स्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत् ॥
प्रासादे दोषदं शल्यं भवेद्यावच्चलास्तिकम्।
तस्मात् प्रासादिकीं भूमिः शोधया यावच्चलान्तिकम् ॥
शिवान्तं कर्तृगान्तं वा यावद्वा भूः कुमारिका।
आकोटयां समाहृत्य ततो योगं समाचरेत्।"
किञ्च।
"पूरयेत खातकं यत्नात् पादं पादं यथाक्रमम्।
व्याष्टाङ्गुलं स्तरिकया स्वस्तिकं चेष्टिकादिभिः ॥
सिक्ता सिक्ता तु तोयेन कलसैः काञ्चनादिभिः।
आकोटनं ततः कुर्यात् सुहरैर्ब्रह्मसूत्रजैः ॥
पादोनं पूरयेत् खातं सुषमं चैव कारयेत्।
दैशिकः पञ्चगव्येन तां भूमिं प्रोक्षयेद्बुधः ॥
सुवर्णग्रीहिगर्भेण क्षत्तपल्लवशोभिना।
तोयतोयमुपूर्णेन स्वर्णताम्रमयेण वा ॥
सेक्तव्यदभिजप्तेन वारिणा कलसेन तु।
ततः शुद्धा भवेद्भूमिर्दोषमुक्तापि सा भवेत् ॥"
अथ शिलालक्षणं माल्ये।
"आदावेव समासेन शिलालक्षणमुत्तमम्।
शिलान्यासविधानञ्च प्रोच्यते तदनन्तरम्।
शिला वार्थेष्टका वापि चतस्रो लक्षणान्विताः।
प्रासादादौ विधानेन न्यस्तव्याः सुमनोहराः ॥
चतुरस्राः समाः कृत्वा समन्तादथ वेष्टकाः।
शिलारूपाः स्मृता विद्वान्नन्दाद्यार्चेष्टकाः स्मृताः ॥
संपूर्णाः सुतलाः स्निग्धाः सुषमा लक्षणान्विताः।
कुशद्रूर्व्याङ्किता धन्याः सध्वजच्छत्रचामराः ॥
साङ्कुशास्तोरणोपेताः कूर्मसत्यफलान्विताः।
दर्पणा घृतिवत्साङ्काः प्रशस्तोदयलाञ्छिताः ॥
पूर्णपक्षिभृगाङ्काश्च वृषाङ्काः सर्वदा स्थिताः।

स्वस्तिका वेदिका शुक्ला नन्द्यावर्त्तकलाञ्छिता: ॥
पद्मादिलक्षणोपेता: शिला: सर्व्वार्थसिद्धिदा: ।
तथा गोवाजिपादाङ्का: शिला धन्या: सुखावहा: ॥
क्रव्यादखगपादाङ्का न ग्राह्या: पक्षिणस्तथा ।
दिङ्मूढा दिग्विहीनाश्च दीर्घह्रस्वा: क्षतान्विता: ॥
विवर्णा: स्फुटिता भग्ना: संख्याच्या लक्षणच्युता: ।
प्रशस्तपाणिरूपाङ्का: प्रशस्तदयलाञ्छिता: ॥
यथोक्तलक्षणोपेता: शिला नित्यसुखावहा: ॥"
अथ इष्टकालक्षणम् । तत्रैव ।
"इष्टकानां समासेन लक्षणं शृणु साम्प्रतम् ।
एकवर्णा: सुपक्वाश्च सुप्रमाणा मनोरमा: ॥
नन्द्यावर्त्तेष्टका: कार्य्याश्चतुरस्रा: सुसंमिता: ।
अस्याङ्गारान्विता नेष्टा: क्षणवर्णा: सपूकरा: ॥
भग्नपक्वा विपक्वाश्च पक्वदिग्धाश्च वर्ज्जिता: ।
भग्नाश्च विषमा हीना वर्ज्जनीया: प्रयत्नत: ॥"
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
"इष्टकानां प्रमाणञ्च लक्षणं साम्प्रतं शृणु ।
सुतला लक्षणोपेता द्वादशाङ्गुलसम्मिता: ॥
सुविस्तारविभागेन नैपुण्येन च सम्मिता: ।
सुपक्वा: सुप्रमाणास्ता एकवर्णा मनोहरा: ।
विमला इष्टका: कार्य्यास्तुरस्रा: सुसम्मिता: ।
छिन्नकर्णाश्चापशस्ता: पाणिपादविवर्ज्जिता: ॥
सपूकरा: क्षणवर्णा अस्याङ्गारचिताश्च या: ।
विवर्णा मन्दपक्वाश्च या: पीना: पिण्डिकाश्च या: ॥
हीनाश्च विषमा भग्ना जर्ज्जराश्च विवर्ज्जिता: ॥"
अथ शिलादिन्यासप्रयत्ना: । मात्स्ये ।
"शिलान्यासस्तु कर्त्तव्य: प्रासादे तु शिलामये ।
इष्टकानान्तु विन्यास: प्रासादे चेष्टकामये ॥
प्रोक्तेऽत्र शैलज: पीठे शैष्टिके शैष्टिक: स्मृत: ।
शिलान्यासादिको भद्रे स्वल्पादौ विधीयते ॥"
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
"कर्त्तव्यश्चेष्टकान्यास: प्रासादे चेष्टकामये ।
शैले शिलानां विन्यास: कार्य्ये कर्करा क्षमेत्॥
कृत्वा शिलादिन्यासं च प्राक्शिलाभ्यधिवासनम् ।
इष्टकानां प्रतिष्ठाञ्च गर्भाधानञ्च कारयेत् ॥
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा पीठबन्धञ्च साधयेत् ।
स्वयं श्रीहयशीर्षेण प्रोक्तस्तद्विधि: स्फुटम् ॥"
अथ पीठबन्धनम् । हयशीर्षे ।
"पीठबन्धं तत: कुर्य्यान्महाप्रासादमानत: ।
पीठोत्तमं चोच्छ्रयेण प्रासादस्योर्द्धमानत: ॥
पादहीनं मध्यमं स्यात् कन्यसं चार्द्धमानत: ।
उत्तमं वासुदेवस्य कुर्य्यात् पीठं विचक्षण: ॥
अथ प्रासादलक्षणानि । मात्स्ये ।
यत्र वास्तुबलिं कृत्वा भजेत् पीठभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भिस्तु भागैर्गर्भञ्च कारयेत् ॥
भागद्वादशकं तच्च भित्त्यर्थं परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेन भित्तीनामुच्छ्राय: स्यात् प्रमाणत: ॥

द्विगुण: शिखरोच्छ्रायो भित्त्युच्छ्रायात् प्रमाणत: ।
शिखरार्द्धस्य चार्द्धेन विधेया तु प्रदक्षिणा ॥
चतुर्दिक्षु तदा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधै: ।
गर्भसूत्रहृदयं भागो विस्तारो मण्डपस्य तु ॥
आयत: स्यात्त्रिभिर्भागैर्भद्रयुक्त: सुशोभन: ।
पञ्चभागेन संभक्ते गर्भमानं विचक्षणा: ॥
भागमेकं गृहीत्वा तु प्रागग्रंवै कल्पयेद्बुध: ।
गर्भसूत्रसमो भागादग्रतो सुखमण्डप: ।
एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्येह लक्षणम् ॥
किञ्च ।
मेरुमन्दरकैलासकुम्भसिंहखगास्तथा ।
विमानच्छन्दकस्तद्वच्छ्रीवृक्षोऽथ खगाधिप: ॥
वलभिश्छन्दकस्तद्वन्नील: सर्व्वभद्रक: ।
गजश्च नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च ॥
हंसो वृष: सुपर्णश्च पद्मकोऽथ समुद्गक: ।
प्रासादा नामत: प्रोक्ता विभागं शृणुत द्विजा: ॥
एतद्यद्वृत्तचतुरो भूमिकायोऽग्रोच्छ्रित: ।
नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादश: प्रोक्त: कैलासो दशभूमिक: ।
विमानच्छन्दकस्तद्वदेकशिखरानन: ॥
स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सर्व्वभिनन्दिवर्द्धन: ।
विंशाण्डकसमायुक्तो नन्दन: समुदाहृत: ॥
षोड़शाण्डकसंयुक्तो नानारूपसमन्वित: ।
अनेकशिखरस्तद्वत् सर्व्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालसमोपेतो विज्ञेय: पञ्चभूमिक: ।
वलभिश्छन्दकस्तद्वच्चूकनामाचयान्वित: ॥
वृषस्योच्छ्रयतस्तुल्यो मण्डलश्चामिवर्द्धित: ।
सिंह: सिंहगतिर्ज्ञेयो खगो खगसमस्तथा ॥
कुम्भ: कुम्भाकृतिस्तद्वद्भूमिकाभवकोच्छ्रय: ।
अङ्गशीर्षसंस्थानपद्मकाण्डकविभूषित: ॥
षोड़शाम: समन्तात्तु विज्ञेय: स समुद्गक: ।
पार्श्वयोश्चन्द्रशालस्य उच्छ्रायो भूमिकाह्वयम् ॥
षोड़शाम: स विज्ञेयो विचित्रशिखर: शुभ: ।
नन्दराजस्तु विख्यातश्चन्द्रशालाविभूषित: ॥
प्राग्ग्रीवेण विशालेन भूमिकासु षड़न्नत: ।
अनेकचन्द्रशालस्तु गज: प्रासाद उच्यते ॥
पर्य्यन्तगरुराजो वै गरुड़ो नाम नामत: ।
सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालाचयान्वित: ॥
भूमिकाघण्डशीर्षैस्तु वाह्यत: सर्व्वसो भवेत् ।
तथान्यो गरुड़स्तद्वदुच्छ्रायाद्दशभूमिक: ॥
पद्मक: षोड़शाश्रस्तु भूमिहयसमन्वित: ।
पद्मतुल्यप्रमाणेन श्रीवृक्षक इति स्मृत: ॥
पञ्चाण्डकस्त्रिभूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टयम् ।
वृषो भवति नामाय: प्रासाद: सर्व्वकामिक: ॥
सप्ताष्टौ पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोदिता: ।
सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्ये तत्प्रमाणत: ॥
चन्द्रशालै: समोपेता: सर्व्वे प्राग्ग्रीवसंयुता: ।
शैलका दारवाश्चैव शैला वा स्यु: सुतोरणा: ॥
मेरु: पञ्चाशहस्त: स्यान् मन्दर: पञ्चहीनक: ।
चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुस्त्रिंशद्विमानक: ॥
नन्दिवर्द्धनकस्तद्वद्वात्रिंशत् समुदाहृत: ।

त्रिंशता नन्दन: प्रोक्त: सर्व्वतोभद्रकस्तथा ॥
चतुर्व्वल: पद्मकश्चैव त्रिंशद्धस्त उदाहृत: ।
नग: सिंहश्च कुम्भश्च वलभिश्छन्दकस्तथा ॥
एते षोड़शहस्ता: स्युश्चत्वारो देववल्लभा: ।
श्रीवृक्षो नगराजश्च समुद्गकगजौ तथा ॥
एते द्वादशहस्ता: स्युरेतेषां हंसक: समृ: ।
गरुड़ोऽष्टकरो ज्ञेयो वृषो दश उदाहृत: ॥
एवमेते प्रमाणेन कर्त्तव्या: शुभलक्षणा: ।
यत्तराक्षसनागानां मालहस्त: प्रशस्यते ॥
तथा मेर्व्वादय: सप्त व्यष्टहस्तेऽङ्गे सुखावहा: ।
श्रीवृक्षकादयश्चाष्टौ मध्यमस्य उदाहृता: ॥
तथा हंसादय: पञ्च कन्यसे सुभदा मता: ॥"
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
"प्रासादं संप्रवक्ष्यामि सर्व्वसाधारणं शृणु ।
चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं भवेत् षोड़शधा पुन: ॥
मध्ये तस्य चतुर्भिस्तु कुर्य्यादायसमन्वितम् ।
द्वादशैव तु भागानि भित्त्यर्थं परिकल्पयेत् ॥
अङ्घ्रीच्छ्रायस्तु कुर्व्वीत चतुर्भागेन चायतम् ।
अङ्घ्र्योर्दिगुणोच्छ्रायं मञ्जर्य्या: कल्पयेद्बुध: ॥
चतुर्भागेन मञ्जर्य्या: कार्य्या सम्यक् प्रदक्षिणा ।
तन्मानं निर्गमं कार्य्यमुभयो: पार्श्वयो: समम् ॥
शिखरेण समं कार्य्यमग्रे जगति विस्तरम् ।
त्रिगुणेनापि कर्त्तव्यं यथाशोभानुरूपत: ॥
विस्तरं मण्डपस्याग्रे गर्भसूत्रहृदयेन तु ।
दैर्घ्यात् पादाधिकं कुर्य्यान्मध्ये स्तम्भैर्विभूषितम् ॥
प्रासादगर्भमानं वा कुर्व्वीत सुखमण्डपम् ।
एकाशीतिपदैर्वापि यद्वा मण्डपमारभेत् ॥
शुकनासावधारि विन्यासे पादान्तस्थान् यजेत् सुरान् ।
तथा प्राकारविन्यासे यथेष्टाविंशहस्तगान् ॥
सर्व्वसाधारणश्चैवन्तु प्रासादस्य तु लक्षणम् ।
मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं शृणु ॥
प्रतिमाया: प्रमाणेन कर्त्तव्या पिण्डिका शुभा ।
गर्भस्तु पिण्डिकार्द्धेन गर्भमानास्तु भित्तय: ॥
भित्तेरायाममानेन उच्छ्रायस्तु प्रकल्पयेत् ।
भित्त्युच्छ्रायात्तद्विगुणं शिखरं कल्पयेद्गुरु ! ।
शिखरस्य तु तुर्य्येण भ्रमणं परिकल्पयेत् ॥
शिखरस्य चतुर्थेन आयसो मुखमण्डपम् ।
अष्टांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गम: ॥
परिधेर्गंगभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् ।
सप्ततीयेन वा कुर्य्याद्रथकानान्तु निर्गमम् ॥
वासत्रयं स्थापनीयं रथकत्रितये सदा ।
शिखरार्थञ्च सञ्चाणि रत्नानि विनिधापयेत् ॥
शिखरस्यार्द्धभागस्थं सिंहं तत्र च कारयेत् ।
शुकनासां स्थिरीकृत्य मध्यसन्धौ विवर्ज्जयेत् ।
अपरे च तथा पार्श्वे तद्वत् सूत्रं निधापयेत् ॥
तदर्द्धन्तु भवेदंश: कण्ठे श्यामलसारवान् ।
स्कन्धभागन्तु कर्त्तव्यं विकरालं तथैव च ।
ऊर्द्धन्तु वैदिकामानात् कलसं परिकल्पयेत् ॥"
किञ्च ।
"गरुत्मन्तं तथा कुर्य्यादुपरिष्टाच्चतुर्गुणम्

कुर्याद्विकप्रतिमायामान् दिक्षु चाष्टासु
चोपरि ॥
महावराहमैन्द्र्यान्तु नरसिंहन्तु दक्षिणे ।
प्रतीच्यां श्रीधरं देवमुदीच्यां हयशीर्षकम् ॥
आग्नेय्यां यामदग्न्यञ्च नैर्ऋते राममेव च ।
वामनञ्चैव वायव्यां वासुदेवमथापरे ॥" *॥
किञ्च ।
"पूर्व्वभूमौ तु प्रायनं द्वितीये चासनं भवेत् ।
स्थानमेव तृतीये तु चतुर्थे यानमेव च ॥
पञ्चमे योगनिद्रा तु षष्ठे योगासनं भवेत् ।
स्थानं योगसमायुक्तं सप्तमे परिकल्पयेत् ॥
नानागवाक्षकैर्यान्तु पञ्चवल्ग्यादिभूषितम् ।
नानाप्रकारपुष्पाद्यैर्यथाशोभं प्रकल्पयेत् ॥
कनिष्ठमध्यज्येष्ठानां प्रासादानां यथाक्रमम् ।
वसुभागा च ऋत्विग्भिः प्रदेया रचना बुधैः ॥
द्वारस्य चाष्टमे युक्ते नवमे दशमे तथा ।
ललाटवेधो नैवं स्यादायस्य ग्रहणं साम्यतम् ॥
यावद्भस्तैरभिप्रेतः प्रासादकनृगानघ ! ।
तावद्भिरङ्गुलैराद्यो वसुभागेन वा भवेत् ॥
एकस्तम्भो ध्वजो ज्ञेयो द्विस्तम्भा वेदिका म... ।
दशभूम्यन्तरे नित्यं चतुस्तम्भं प्रकल्पयेत् ॥"*॥
अथ मण्डपलक्षणविशेषः । मात्स्ये ।
"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मण्डपानान्तु लक्षणम् ।
मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः ॥
विविधा मण्डपाः कार्य्या व्येष्ठमध्यकनीयसः ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं द्विजसत्तमाः ! ॥
पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुवृत्तो रत्नलन्दनः ।
कौशल्यो बुद्धिसङ्कीर्णो राजभद्रो जयावहः ॥
श्रीवृक्षो विजयश्चैव वास्तुकीर्णः श्रुतिं धरः ।
यज्ञभद्रो विशालश्च संक्षिप्तः शत्रुमर्दनः ।
भागपद्मो नन्दनश्च मानयो मानभद्रकः ।
सुग्रीवो हर्षणश्चैव कर्णिकारः पदार्द्धकः ॥
सिंहश्च श्यामभद्रश्च सुभद्रश्च तथैव च ।
सप्तविंशतिराख्याता लक्षणं शृणुत द्विजाः ॥
स्तम्भा यत्र चतुःषष्टिः पुष्पकः स उदाहृतः ।
द्वाषष्टिः पुष्पभद्रस्तु षष्टिः सुवृत्त उच्यते ॥
अष्टपञ्चाशत्कस्तम्भः कथ्यते रत्ननन्दनः ।
कौशल्यः षट्पञ्चाशच्चतुःपञ्चाशता पुनः ॥
बुद्धा तु बुद्धिसङ्कीर्णो द्विहीनो राजभद्रकः ।
जयावहस्तु पञ्चाशच्छ्रीवृक्षस्तु द्विहीनकः ॥
विजयस्तद्विहीनः स्यात् वास्तुसङ्कीर्णकस्तथा ।
द्वाभ्यामेव प्रहीयेत ततः श्रुतिधरोऽपरः ॥
चत्वारिंशद्यज्ञभद्रो द्विहीनोऽथ विशालकः ।
षट्त्रिंशत्तेव संक्षिप्तो द्विहीनः शत्रुमर्दनः ॥
द्वात्रिंशद्भागपद्मस्तु त्रिंशता नन्दनः स्मृतः ।
अष्टाविंशन्मानवस्तु मानभद्रो द्विहीनकः ॥
चतुर्व्विंशस्तु सुग्रीवो द्वाविंशद्धर्षणो मतः ।
विंशतिः कर्णिकारः स्यादष्टादश पदार्द्धकः ।
सिंहो भवेद्द्विहीनश्च श्यामभद्रो द्विहीनकः ॥
सुभद्रस्तु तथा प्रोक्तो द्वादशस्तम्भसंयुतः ।
मण्डपाः कथिता ह्येते यथावल्लक्षणान्विताः ।
त्रिकोणं वृत्तमर्द्धेन्दुमष्टकोणं द्विरष्टकम् ॥

चतुष्कोणञ्च कर्त्तव्यं संस्थानं मण्डपस्य तु ।
राज्यञ्च विजयश्चैवमायुर्व्वर्द्धनमेव च ॥
पुत्रलाभः श्रियः पुष्टिस्तथा प्रासादिषु भवेत् क्रमात् ।
एवन्तु शुभदाः प्रोक्ता अन्यथा तु भयावहाः ॥"
अथ तत्र द्वारनिर्णयः । हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
"याममध्ये च पूर्व्वे च प्रत्यग्द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विदिग्भासु च सर्व्वासु तथा प्रत्यक्सुखं भवेत् ॥
दक्षिणे चोत्तरे चैव पश्चिमे प्राक्सुखं भवेत् ॥"
किञ्च ।
"विस्तारार्द्धिगुणं द्वारं कर्त्तव्यन्तु सुशोभनम् ।
जातरूपं सरलन्तद्वदुदुम्बरेण वृतम् ॥
औदुम्बरोज्झितः स्वर्गं दत्त्वा शाखा न्यसेद्बुधः ।
तूर्य्यमङ्गलघोषेण ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च ॥
द्वारस्य च चतुर्थांशे कार्य्यौ चण्डप्रचण्डकौ ।
दण्डहस्तौ तु कर्त्तव्यौ विष्वक्सेनोपमावुभौ ॥
शाखोर्द्ध न्यस्य रत्नानि न्यसेदूर्द्धसुदुम्बरम् ।
तस्य मध्ये स्थिता देवी साक्षाल्लक्ष्मीः सुरेश्वरी ॥
कर्त्तव्या दिग्गजैः सा तु स्नाप्यमाना घटैस्तु ।
शाखोदुम्बरकौ कार्य्यौ पत्रवल्ग्यादिभूषितौ ॥
एकशाखं त्रिशाखं वा षट्शाखं द्वारमिष्यते ।
नवशाखञ्च कुर्व्वीत अत ऊर्द्धं न कारयेत् ।
विष्णुवत्तारकूपादेः शाखां रत्नैन भूषयेत् ॥"
मात्स्ये ।
"चतुःषष्टिपदं कृत्वा मध्ये द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विस्तारार्द्धिगुणोच्छ्रायस्तत्त्रिभागा कटिर्भवेत् ॥
विस्तारार्द्धं भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः ।
गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमायतम् ॥
उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तद्वदुदुम्बरः ।
विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् ॥
त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्यते ।
कनिष्ठं मध्यमं ज्येष्ठं यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥
अङ्गुलानां शतं सार्द्धं चत्वारिंशद्विरुत्तमम् ।
धन्यसुत्तममायुष्यं धनधान्यप्रमेव च ॥
शतं चाशीतिसहितं वातनिर्गमनं भवेत् ।
अधिकं दशभिस्तद्वत्तथा षोड्शभिः शतम् ॥
शतमानं द्वितीयस्य भवत्यशीतिभिस्तथा ।
दशद्वाराणि चैतानि क्रमेणोक्तानि सर्व्वदा ॥
अन्यानि वर्ज्जनीयानि मानमोहैगदानि तु ।
द्वारवेधस्तु यत्नेन सर्व्ववास्तुषु वर्ज्जयेत् ॥
वृक्षकोणाच्च भूदारात् स्तम्भकूपध्वजादपि ।
कुल्याश्वभ्रेण वा विद्धं न द्वारं शुभदं भवेत् ॥
क्षयश्च दुर्गतिश्चैव प्रवासः क्षुद्भयं तथा ।
दौर्भाग्यं वन्धनं रोगो दारिद्र्यं कलहं तथा ।
विरोधश्चार्थनाशश्च सर्व्वं वेधे भवेत् क्रमात् ॥"
अथ प्राकारादिनिर्णयः । हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
"प्रासादस्य चतुर्भागैः प्राकारस्योच्छ्रयो भवेत् ।
पञ्चहस्तस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठिका ॥
तस्मात्तु द्विगुणः प्रोक्तस्तथा गरुडमण्डपः ।
एकहस्तादि कुर्व्वीत त्रिंशद्धस्तान्तमेव च ॥"
अथ वृक्षरोपणनिर्णयः । मात्स्ये ।
"पूर्व्वेण फलिनो वृक्षाः क्षीरवृक्षास्तु दक्षिणे ।
पश्चिमेन जलं श्रेष्ठं पद्मोत्पलविभूषितम् ॥

उत्तरेण नलेक्षालेः शुभा स्यात् पुष्पवाटिका
सर्व्वतस्तु जलं श्रेष्ठं स्थिरमस्थिरमेव च ॥
सर्व्वतश्चापि कर्त्तव्यं परिखावलयादिकम् ।
याम्ये तपोवनस्थानमुत्तरे मालकागृहम् ॥
महानसं तथाग्नेये नैर्ऋते तु विनायकः ।
वारुणे श्रीनिवासश्च वायव्ये गृहमालिका ॥
उत्तरे यज्ञशाला तु निर्म्माल्यस्थानमुत्तरे ।
वारुणे सोमदेवत्ये बलिनिर्व्वपणं स्मृतम् ॥
पुरतो गरुडस्थानं तथान्येषां यथोचितम् ।
एवमायतनं कृत्स्नं शुभमण्डपसंयुतम् ॥
घण्टावितानकमनोरमचित्रयुक्तं
नित्योत्सवप्रमुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् गुरुगृहं विविधध्वजाढ्यं
श्रीस्तं न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च ॥"
अथ जीर्णोद्धारः । विष्णुधर्म्मे तृतीयकाण्डे ।
"यस्य राज्ञस्तु विषये देवविष्णं विशीर्य्यते ।
तस्य मोदति तद्राष्ट्रं देवद्विप्रं यथा तथा ॥
कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवगृहस्य तु ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
विष्णुरहस्ये ।
"पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायतनस्यैष स नरो विष्णुलोकभाक् ॥
अग्निपुराणे ।
"पतितं पतमानस्य तथार्द्धस्फुटितं नरः ।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥"
देवीपुराणे ।
"मूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत् ॥"
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
"वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथानघ ! ।
प्रतिमानां समानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलात्र संशयः ॥
प्रतिष्ठाया विधिः कार्य्यस्तथा मन्दिरनिर्म्मिते
प्रायः श्रीहयशीर्षोक्तैरनुसारेण वेधसे ॥
देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम् ।
श्रीस्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः

मन्दिरं, क्ली, पुं (मन्दन्ति मोदन्ति लोका यत्र । मं
+"इषिमदिमुदीति ।" उणा० १ । ५२ । इ
किरच् ।) नगरम् । इति मेदिनी । रे, १६७
पुल्लिङ्गोऽयं शब्दः । यथा । नगरं मन्दि
पुरमिति पुंनपुंसकयोररुणेन पठ्यते । इ
मरटीकायां भरतः ॥ (अथजानुपश्चिमभाग
यथा, अग्निपुराणे । २ । २१ ।
"अधरे च ततो जानु निर्द्दिष्टं शास्त्रकोविदै
मन्दिरं पश्चिमो भागः कलाची जानुनोऽग्रिमः॥
मन्दिरः, पुं, (मदि+किरच् ।) समुद्रः । इ
मेदिनी । रे, १६७ ॥ जानुपश्चाद्भागः । इ
हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥
मन्दिरपशुः, पुं, (मन्दिरचरः मन्दिरपालितो
पशुः । मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) विड़ाल
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मन्दिरा, स्त्री, (मन्दिर + स्त्रियां टाप् ।) मन्दिरम् । यथा, मन्दिरायास्त्वराबाजिति मधुमुकुटादयः ॥

मन्दुरा, स्त्री, (मन्दन्ति स्वपन्ति मोदन्ते वा अश्वा यत्र । मन्द् + "मन्दिवाशिमथीति ।" उणा० १ । ३६ । इति उरच् । स्त्रियां टाप् ।) वाजिशाला । इत्यमरः । २ । २ । ७ ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ५७ ।

"उपाहरन्नश्वमजस्रचञ्चले:
क्षुराचले: क्षोभितमन्दुरेरम् ॥")

शयनीयार्थवस्तु । इति मेदिनी । रे, २०० ॥ मादर इति भाषा ॥

मन्दोदरी, स्त्री, (मन्दं उदरं यस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) रावणमहिषी । सा तु मयदानवकन्या । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८० । १६ ।

"भार्य्या मे भव सुश्रोणि ! यथा मन्दोदरी तथा ॥"

कुमारानुचरमातृगणभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । १७ ।

"मन्दोदरी तुहुण्डा च कोटरा मेघवाहिनी ॥")

मन्दोदरीशः, पुं, (मन्दोदर्याः ईशः पतिः ।) रावणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दोदरीसुतः, पुं, (मन्दोदर्याः सुतः ।) इन्द्रजित् । इति जटाधरः ॥

मन्दोष्णं, क्ली, (मन्दं अल्पं च तदुष्णञ्चेति ।) ईषदुष्णम् । तद्वति, त्रि : इत्यमरः । १ । ४ । २५ ॥

मन्द्रः, पुं, (मन्यते बुध्यते अनेन । मदि + "स्फायितञ्चीति ।" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) गम्भीरध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । १०० ।

"मन्द्रस्निग्धध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्-
सुकानि ॥")

वाद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । मधुः २ मदङ्गकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, हृष्टः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५ । ७ ।

"होता मन्द्रो वरेण्यः ॥"

"मन्द्रो हृष्टः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ मादनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४४ । ७ ।

"अग्ने ! जुषस्व प्रतिहर्य्यतद्वचो
मन्द्र स्वधावक्षृतजात सुक्रतो ॥"

"मन्द्र ! मादनशील ! ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मन्मथः, पुं, (मनो मथ्नाति विकरोतीति । मन्थ् + पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् साधुः । अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ । ४ । ७ ।

"मनो मथ्नाति सर्व्वेषां पञ्चबाणेन कामिनाम् ।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥")

कामदेवः । (यथा, नैषधचरिते । ८ । २६ ।

"न मन्मथस्यं म हि नास्त्रिभूमि: ॥")

कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ कामचिन्ता । इति मेदिनी । थे, २२ ॥ * ॥ कामदेवस्योत्पत्तिर्यथा, —

"एवं चिन्तयतस्तस्य ब्रह्मणो मुनिसत्तमाः ।
मनसः पुरुषो वह्निगुरविर्भूतो विनिःसृतः ॥
काञ्चनीचूर्णपीताभः पीनोन्नतसुनासिकः ।
सुवृत्तोरुकटीजङ्घो नीलायतिलकेक्षणः ॥
लम्बभ्रूयुगलो लोलः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
कपाटविस्तीर्णवक्षा रोमराजीविराजितः ॥
शुभ्रमालङ्करत्पीनस्निग्धबाहुकः ।
आरक्तपाणिनयनमुखपादकरोद्भवः ॥
क्षीणमध्यश्चारुदन्तः प्रमत्तगजकन्धरः ।
प्रफुल्लपद्मपत्राक्षः केशरघ्राणतर्पणः ॥
कम्बुग्रीवो मीनकेतुः प्राप्तुर्मकरवाहनः ।
पञ्चपुष्पायुधो योगी पुष्पकोदण्डमण्डितः ॥
कान्तः कटाक्षपातेन भ्रामयन्नयनद्वयम् ।
सुगन्धिमारुताभ्यासं झङ्कारैरलिसेवितम् ॥
दीप्त्या तं तादृशं दक्षप्रमुखा मानसाश्च ते ।
मरीच्यादा दश ततो विस्मयाविष्टचेतसः ॥
औत्सुक्यं परमं जग्मुरापूर्य्यैकारिकं मनः ।
स चापि वेधसं दीप्त्या सप्तारं जगतां पतिम् ।
प्रणम्य पुरुषः प्राह विनयानतकन्धरः ॥

श्रीपुरुष उवाच ।

किं करिष्याम्यहं कर्म्म ब्रह्मंस्त्वञ्च नियोजय ।
मानार्थी पुरुषो यस्मादुचिते शोभिते विधे ॥
अभिधानञ्च यद्योग्यं स्थानं पत्नी च या मम ।
तन्मे कुरुष्व लोकेश ! सर्व्वा त्वं जगतां यतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा पुरुषस्य महात्मनः ।
ब्रह्मा न किञ्चित् प्रोवाच स्वसृष्टावपि विस्मितः॥
ततो मनः समंयम्य सम्यगुत्सृज्य विस्मयम् ।
उवाच पुरुषं ब्रह्मा तत्कर्म्मोद्दीपनावहम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

अनेन तारुरूपेण पुष्पबाणेश्च पञ्चभिः ।
मोहयन् पुरुषांस्त्रीश्च कुरु सृष्टिं सनातनीम् ॥
न देवा न च गन्धर्व्वा न किन्नरमहोरगाः ।
नासुरा न च दैत्या वा न विद्याधरराक्षसाः ॥
न यक्षा न पिशाचाश्च न भूता न विनायकाः ।
न गुह्यका न सिद्धाश्च न मनुष्या न पक्षिणः ॥
पशवो न मृगाः कीटाः पतङ्गा जलजाश्च ये ।
न ते सर्व्वे भविष्यन्ति न स्त्र्या ये पुरस्य ते ॥
अहं वा वासुदेवो वा स्थाणुर्वा पुरुषोत्तम ! ।
भविष्यामस्तव वपुः किमन्यैः प्राणधारिभिः ॥
प्रविश्य हृदयं सर्व्वेषां प्रविशन् हृदये सदा ।
सुखहेतुः स्वयं भूत्वा कुरु सृष्टिं सनातनीम् ॥
त्वत्पुष्पबाणस्य सदा सुस्थं लक्ष्यं मनोऽस्तु च ।
सर्व्वेषां प्राणिनां नित्यं मदमोदकरो भवान् ॥
इति ते कर्म्म कथितं सृष्टिप्रावर्त्तकं पुनः ।
नामानि च वदिष्यामि यस्मे योग्यं भविष्यति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा सुरश्रेष्ठो मानसानां सुखानि च ।
आलोक्य चासने पद्मे सुखविष्टोऽभवत् जगात् ॥"
इति कालिकापुराणे कामप्रादुर्भावो नाम १ अध्यायः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततस्ते मुनयः सर्व्वे तदभिप्रायवेदिनः ।
चक्रुस्तदुचितं नाम मरीच्यादिसुखाप्तदा ॥
सुखावलोकनादेव ज्ञात्वा वृत्तान्तमन्वतः ।
दक्षादयश्च सप्तारः स्थानं पत्नीश्च ते ददुः ॥
ततो निश्चित्य नामानि मरीचिप्रमुखा द्विजाः ।
ऊचुः सङ्गतमेतस्मै पुरुषाय द्विजोत्तमाः ॥

ऋषय ऊचुः ।

यस्मात् प्रमथ्य चेतस्त्वं जनोऽस्माकं तथा विधेः ।
तस्मान्मन्मथनामा त्वं लोके गेयो भविष्यसि ॥
जगत्सु कामरूपस्त्वं त्वत्समो न हि विद्यते ।
अनङ्गं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ! ॥
मदनान्मदनाख्यस्त्वं ग्रामोर्दपात् सदर्पकः ।
तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥
त्वदाज्ञागानां यद्वीर्य्यं तद्वीर्य्यं न भविष्यति ।
देवानाञ्च रौद्राणां ब्रह्मास्त्राणाञ्च तादृशम् ॥
स्वर्गो मर्त्यश्च पातालं ब्रह्मलोकः सनातनः ।
अवस्थानानि सर्व्वाणि सर्व्वेषामपि भवान् यतः ॥
किंवा चापि विशेषेण सामान्यं नास्ति ते समः ।
यत्र यत्र भवेत् प्राणी ग्राह्यलास्तरवोऽथवा ॥
तत्र तत्र तव स्थानमस्त्राब्रह्मसदोदयम् ।
दक्षोऽयं भवतः पत्नीं स्वयं दास्यति शोभनाम् ॥"

इति कालिकापुराणे ७ अध्यायः ॥

मन्मथानन्दः, पुं, (मन्मथं आनन्दयतीति । आ + नन्द् + णिच् + पचाद्यच् । कामवर्द्धकत्वादेवास्य तथात्वम् ।) महाराजशूनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मन्मथालयः, पुं, (मन्मथस्य आलय इव । कामवर्द्धकत्वादेवास्य तथात्वम् ।) आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मन्मनः, पुं, गद्गदध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दम्पत्योः कथनविशेषः । यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।

"सुरते कर्णमूले तु निजदेशीयभाषया ।
दम्पत्योः कथनं यत्तु मन्मनं तं विदुर्बुधाः ॥")

मन्या, स्त्री, (मन्यते ज्ञायते रुजभद्रःखादिकमनया । मन् + करणे क्यप् । स्त्रियां टाप् ।) ग्रीवायाः पश्चात् शिरा । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २५ अध्यायः ।

"दोषास्तु दुष्टास्त्वय एव मन्यां
संपीड्य घाटां सुरणां सुशीघ्राम् ।
कुर्व्वन्ति साग्निभ्रमशङ्खदेशे
स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥")

मन्याका, स्त्री, (मन्येवेति । मन्या + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । सुकन्याक इति वत् न विभाषया ह्रस्वः ।) मन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्युः, पुं, (मन्यते ज्ञायतेऽसौ । मन + "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ।" उणा० ३।२०। इति युच् ।) शोकः । (यथा, भट्टिकाव्ये । ६ । ३० ।

"मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीद्विषादोऽस्त्रभदुद्यतिम् ॥")

दैत्यम्। क्रतुः। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १। १७३।
"आविर्बभूवाभिमन्युः शूतमन्युरिवापरः॥")
क्रोधः। इत्यमरः। १। ३। १५३॥ (यथा, महाभारते। १। ७६। ५।
"यः सञ्चारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिक्षते।
यश्च तप्तो न तपति तृढं सोऽर्थस्य भाजनम्॥")
अहङ्कारः। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रोधाभिमानिदेवः। यथा, ऋग्वेदे। १०। ८३। १।
"यस्ते मन्यो! विधन्वज सायक
सह ओजः पुष्यति विश्वमानुषक्॥"
वितथपुत्रः। यथा, भागवते। ६। २१। १।
"वितथस्य सुतान् मन्योर्हर्यत्नस्तान् जय-
स्ततः॥"
रुद्रदेवः। यथा, भागवते। ४। ५। ५।
"आत्मन्य एव कुपितेन मन्युना
स देवदेवः परिदह्यमानः॥")
मन्वन्तरं, क्ली, (मनोरन्तरमस्मिन्निति।) दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः। इत्यमरः। १। ४। २२॥ देवमानेनैकसप्ततियुगानि मन्वन्तरमुच्यते मनोरन्तरमवकाशोऽवधिर्वा अस्मिन्निति मन्वन्तरम्।
"एवं चतुर्युगाख्यानां साधिका ह्येकसप्ततिः।
ज्ञातव्येतादियुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते॥"
इति लिङ्गपुराणम्॥
मनवः स्वायम्भुवादयस्तेषामन्तरमवकाशोऽवधिर्वा मन्वन्तरमिति वा।* एकसप्ततिरिति यद्यपि गणनया अष्टयुगेनाधिका।
"दैविकानां युगानान्तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम्।
मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागास्त्वतुर्दश॥"
तत्किञ्चिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति नामविधाने सर्व्वज्ञनारायणेनोक्तत्वात् तथापि अल्पत्वादिह नोक्तम्। मन्वन्तरस्य संख्यातवर्षाणि यथा,—
"त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण दिशोत्तमाः।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्यधिकानि तु॥
विंशतिस्तु सहस्राणि कालो यः साधिकां विना।
मन्वन्तरस्य संख्येषा लिङ्गेऽस्मिन् कथिता
द्विजाः॥"
एतदङ्का यथा, ३०६,७२०,००० । एवं चतुर्दशमन्वन्तरैर्ब्रह्मणो दिनम्। युगानि यथा लैङ्गे।
"पूर्व्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते।
द्वापरस्य कलिश्चैव युगान्येतानि सुव्रताः॥"
युगमानानि यथा,—
"चत्वारि चैव त्रीण्याहुः द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम्।
दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः॥"
इति॥
अन्यच्च।
"चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणामस्तु कृतं युगम्।
तस्य तावत् शती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च॥"
इति॥

अस्यार्थः। देवमाने सत्यस्य वर्षाणि ४००० चतुःसहस्राणि सन्ध्यावर्षाणि ४०० चत्वारि शतानि सन्ध्यांशवर्षाणि ४०० चत्वारि शतानि। एवं देवमाने सत्यस्य वर्षाणि अष्टशतानधिकचतुःसहस्राणि ४८०० एवं त्रेतायाः षट्शतानधिकत्रिसहस्रं ३६०० एवं द्वापरस्य चतुःशतानधिकं द्विसहस्रम् २४०० एवं कलेः शतद्वयाधिकमेकसहस्रम् १२०० समुदायेन द्वादशसहस्राणि १२०००। मानुषमानेन सत्यादीनां मानं यथा, ज्योतिषे।
"वस्वब्धिमैत्रा ऋतुरन्ध्रमासा
वेदा रसाष्टौ भुजवह्निवेदाः।
एतानि शून्यक्षयसाङ्कितानि
युगाब्दसंख्याः परिकीर्त्तितानि॥"
एतदङ्का दृश्यते सत्यस्य यथा, १,७२८,०००। त्रेतायाः यथा, १,२९६,०००। द्वापरस्य यथा, ८६४,०००। कलेर्यथा, ४३२,०००। समुदायेन ४,३२०,०००। अपरं ब्राह्मवर्षादिमानं बाहुल्यभिया नोक्तम्। इति तट्टीकायां भरतः॥
अपि च। ब्रह्मणो दिनमध्ये चतुर्दशमन्वन्तराणि भवन्ति। एकौ मनुर्यावदधिकारी भवति स कालो मन्वन्तरसंज्ञको भवति। तत्र मनवो नामानि। प्रथमः स्वायम्भुवो मनुः। द्वितीयः स्वारोचिषो मनुः। तृतीय उत्तमो मनुः। चतुर्थस्तामसो मनुः। पञ्चमो रैवतो मनुः। षष्ठश्चाक्षुषो मनुः। सप्तमो वैवस्वतो मनुः। वर्त्तमानोऽयम्॥ अष्टमः सावर्णिर्मनुः। नवमो दक्षसावर्णिर्मनुः। दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मनुः। एकादशो धर्म्मसावर्णिर्मनुः। द्वादशो रुद्रसावर्णिर्मनुः। त्रयोदशो देवसावर्णिर्मनुः। चतुर्दश इन्द्रसावर्णिर्मनुः। प्रतिमन्वन्तरं भगवदवतारेन्द्रदेवगणसप्तर्षिमनुमनुपुत्रादयः पृथक् पृथग्भवन्ति। यथा। स्वायम्भुवे मन्वन्तरे यज्ञोऽवतारः स एवेन्द्रः। यमादयो देवाः। मरीच्यत्रिप्रभृतयः सप्तर्षयः। स्वायम्भुवो मनुः। प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ॥ १॥ स्वारोचिषे विभुरवतारः। रोचन इन्द्रः। देवास्तुषितादयः। ऊर्ज्जस्तम्बादयः सप्तर्षयः। अग्निबाहुः स्वारोचिषो मनुः। द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखा मनुपुत्राः॥ २॥ उत्तमे सत्यसेनोऽवतारः। सत्यजिदिन्द्रः। सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः। वशिष्ठसुताः सप्तर्षयः प्रमदादयः। प्रियव्रतसुत उत्तमो मनुः। पवनवृष्णयज्ञहोत्राद्यास्तत्सुताः॥ ३॥ तामसे हरिरवतारः। त्रिशिख इन्द्रः। वैधृतादयो देवाः। ज्योतिर्धामादयः सप्तर्षयः। तामसो मनुः। पृथ्यख्यातिनरादयस्तत्सुताः॥ ४॥ रैवते विष्णुरवतारः। विभुरिन्द्रः। भूतरयादयो देवाः। हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः। रैवतो मनुः। बलिविन्ध्यादयस्तत्सुताः॥ ५॥ चाक्षुषे अजितोऽवतारः। मन्त्रद्रुम इन्द्रः। आप्यादयो देवाः। हविष्मद्वीरकादयः सप्तर्षयः। चाक्षुषो मनुः। पुरुषमुख्यादयस्तत्सुताः॥ ६॥ वैवस्वते वामनोऽवतारः। पुरन्दर इन्द्रः। आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणा अश्विनावृषभ इत्याद्या देवाः। कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठो विश्वामित्रो गौतमो जमदग्निर्भरद्वाज एते सप्तर्षयः। वैवस्वतो मनुः। इक्ष्वाकुः नृगः शर्य्यातिः दृष्टः धृष्टः करूषकः नरिष्यन्तः पृषधः नाभागः कविः एते मनुपुत्रा दश॥ ७॥ अथ भविष्यानि। सावर्णिके सार्व्वभौमोऽवतारः। बलिरिन्द्रः। सुतपसो विरजा अमृतप्रभा देवाः। गालवः दीप्तिमान् परशुरामः अश्वत्थामा कृपः ऋष्यशृङ्गः व्यासः एते सप्तर्षयः। सावर्णिर्मनुः। निर्म्मोकविरजस्काद्यास्तत्सुताः॥ ८॥ दक्षसावर्णिके ऋषभोऽवतारः। शुचि इन्द्रः। पारमरीचिगर्भाद्या देवाः। द्युतिमदाद्याः सप्तर्षयः। दक्षसावर्णिर्मनुः। भूतकेतुर्दीप्तिकेत्वाद्यास्ततसुताः॥ ९॥ ब्रह्मसावर्णिके विष्वक्सेनोऽवतारः। शम्भुरिन्द्रः। सुरसेनविरुद्धाद्या देवाः। हविष्मदाद्याः सप्तर्षयः। ब्रह्मसावर्णिर्मनुः। भूरिसेनाद्यास्तत्सुताः॥ १०॥ धर्म्मसावर्णिके धर्म्मसेतुरवतारः। वैधृत इन्द्रः। विहङ्गमकामगमाद्या देवाः। अरुणादयः सप्तर्षयः। धर्म्मसावर्णिर्मनुः। सत्यधर्म्मादयस्तत्सुताः॥ ११॥ रुद्रसावर्णिके। सुधामाख्योऽवतारः। अतधामा इन्द्रः। हरितादयो देवाः। तपोमूर्त्त्यादयः सप्तर्षयः। रुद्रसावर्णिर्मनुः। देववदृषदेवादयस्तत्सुताः॥ १२॥ देवसावर्णिके योगेश्वरोऽवतारः। दिवस्पतिरिन्द्रः। सुकर्म्मसूत्राद्या देवाः। निर्म्मोकतत्त्वदर्शाद्याः सप्तर्षयः। देवसावर्णिर्मनुः। चित्रसेनविचित्राद्यास्तत्सुताः। १३॥ इन्द्रसावर्णिके बृहद्भानुरवतारः। शुचिरिन्द्रः। पवित्राद्यादयो देवाः। अग्निबाहुशुचिशुद्धमागधाद्याः सप्तर्षयः। इन्द्रसावर्णिर्मनुः। उरुगम्भीरबुध्नाद्यास्तत्सुताः॥ १४॥ अथैतेषां कर्म्माण्यसे। इन्द्रो देवराट् यथावर्षं च। मनुरादौ पृथिव्यां राजा भवति ततपुत्रपौत्रादयो मन्वन्तरसमाप्तिपर्य्यन्तं राजानो भवन्ति। देवताः प्रजानां यज्ञादिकर्म्मतृप्तास्तत्फलं प्रयच्छन्ति। सप्तर्षयो धर्म्मशास्त्राणि प्रकाशयन्ति। भगवदवतारा एतान् स्वस्वकर्म्मणि नियोजयन्ति दैत्यराक्षसादीन् धर्म्मद्रोही घ्नन्ति च। चतुर्दशमन्वन्तरैर्ब्रह्मण एकं दिनं भवति तन्मनुष्यमानेनैकः कल्पः। त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण एको मासो भवति। इति श्रीभागवतमतम्॥ * ॥ अन्यच्च।
"वर्षलक्षाणि चत्वारि भवेत् कलियुगं क्रमे।
द्वात्रिंशत्या सहस्रैस्तु सहितान्यपि संख्यया॥
चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षाण्यष्टौ च संख्यया।
वर्षाणां द्वापरं प्रोक्तं युगं पूर्व्वनिदर्शनात्॥
त्रेता द्वादशलक्षाणि वर्षाणां परिकीर्त्तिता।
षण्णवत्या सहस्रैस्तु संयुक्तानि भवन्ति हि॥
दश सप्त च लक्षाणां वर्षाणाञ्च कृतं युगम्।

सप्तभिरप्रविंशत्या संयुतान्यपि संख्यया ॥
त्रिचत्वारिंशल्लक्षाणि सप्तसाणि च विंशतिः ।
मानुषेण प्रमाणेन भवेत् चातुर्युगं क्रमात् ॥
सप्तर्षीणां सहस्राणि त्रिंशत्कोट्यस्तथैव च ।
त्रिंशत्तिश्च सहस्राणि मन्वन्तरमिहोच्यते ॥
चतुर्युगैकसप्तत्या मन्वन्तरमिति श्रुतिः ।
कल्पो मन्वन्तरैरेभिश्चतुर्दशभिरुच्यते ॥
कोट्यो द्वादश षट्त्रिंशल्लक्षाणि तु भवन्ति च ।
अष्टाशीतिसहस्राणि घोषेण स्वायम्भुवो मनुः ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥

अपरच्च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

"मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
एको मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ॥
तद्देकसप्ततियुगैर्देवानामिह जायते ।
तैश्चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकन्तु वेधसः ॥"

इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

अन्यदपि ।

"मन्वन्तराण्यशेषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ।
मन्वन्तराधिपांश्चैव प्रकृतिं चतुरोगमान् ।
भवता कथितानेतान् श्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ।"

श्रीपराशर उवाच ।

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
तान्यहं भवतः सम्यक् कथयामि समासतः ॥
स्वायम्भुवो मनुः पूर्व्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
वर्त्तते मनवोऽतीता साम्प्रतन्तु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं तस्येतत् सप्तमं वर्त्ततेऽन्तरम् ॥
स्वायम्भुवस्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
देवास्तत्रर्षयश्चैव यथावत् कथिता मया ॥ १ ॥
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य तु ।
मन्वन्तराधिपान् सम्यग्देवर्षींस्तत्सुतांस्तथा ॥
पारावताः सतुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
विपश्चित्तत्र देवेन्द्रो मैत्रेयार्योमहाबलः ॥
ओजस्तम्बस्तथा प्राणो दत्तोलिर्ऋषभस्तथा ।
विष्वक्सेनार्ष्टिषेणश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
चैत्रकिंपुरुषाद्याश्च सुताः स्वारोचिषस्य तु ।
द्वितीयमेतद्व्याख्यातमन्तरं शृणु चोत्तमम् ॥२॥
तृतीयेऽप्यन्तरे ब्रह्मन्नौत्तमिर्नाम यो मनुः ।
सुशान्तिर्नाम तत्रेन्द्रो मैत्रेयाभूत् सुरेश्वरः ॥
सुधामानस्तथा सत्या शिवाश्चाथ प्रतर्दनाः ।
वशवर्त्तिनश्च पञ्चैते गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥
वशिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ।
ऊर्जः परशुदिव्याद्यास्तथौत्तमिमनोः सुताः ॥३॥
तामसस्यान्तरे देवाः स्वरूपा हरयस्तथा ।
सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥
त्रिशिखिस्तत्र चासीच्छतयज्ञापलक्षणः ।
सप्तर्षयश्च ये तत्र तेषां नामानि मे शृणु ॥
ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोमस्तेतक-
स्तथा ।
पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥
नरः ख्यातिः प्रकाशश्च जानुजङ्घादयस्तथा ।

पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहा-
बलाः ॥ ४ ॥
पञ्चमे चापि मैत्रेय ! रैवतो नाम नामतः ।
मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो देवांश्चैवान्तरे शृणु ॥
अमिताभा भूतरया वैकुण्ठाश्च सुमेधसः ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्द्धबाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्ज्जन्यश्च महामुनिः ।
एते सप्तर्षयो विप्र ! तत्रासन् रैवतान्तरे ॥
बलबन्धुः सुसम्भाव्यः सत्यकामाश्च तत्सुताः ।
नरेन्द्राः सुमहावीर्या बभूवुर्मनिसत्तम ! ॥
स्वारोचिषश्चौत्तमिस्तु तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवः स्मृताः ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवंशजान् ॥५॥
षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्चाक्षुषाख्यस्तदा मनुः ।
मनोर्जवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥
आर्याः प्रसूता भव्याश्च पृथुगाश्च दिवौकसः ।
महानुभावा लेखाश्च पञ्चैतेऽप्यष्टका गणाः ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः ॥
ऊरुः पूरुः शतद्युम्नप्रमुखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥६॥
विवस्वतः सुतो विप्र ! श्राद्धदेवो महाद्युतिः ।
मनुः स वर्त्तते धीमान् साम्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥
आदित्यवसुरुद्राद्या देवास्तत्र महामुने ! ।
पुरन्दरस्तथैवात्र मैत्रेय ! त्रिदशेश्वरः ॥
वशिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्जमदग्निः सगौतमः ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽत्र च ॥
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्य्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उद्दिष्ट एव च ॥
करूषश्च पृषध्रश्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्रास्तु धार्म्मिकाः ॥७॥
विष्णुशक्तिरगौघ्न्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता ।
मन्वन्तरेष्वशेषेषु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥
अंशेन तस्य यज्ञोऽसौ जज्ञे स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
आकूत्यां मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां समुत्पन्नो ह्यजितस्तुषितैः सह ॥
औत्तमेऽन्तरे चापि तुषितस्तु पुनः स वै ।
सत्यायामभवत् सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ॥
तामसस्यान्तरे चैव संप्राप्ते पुनरेव हि ।
हर्य्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥
रैवतेऽप्यन्तरे देवः सम्भूता मानसोऽभवत् ।
सम्भूतो राजसे सार्द्धं देवैर्देववरो हरिः ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विकुण्ठायाममो जज्ञे वैकुण्ठैर्देवतैः सह ॥
मन्वन्तरे तु संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विजः ।
वामनः कश्यपादित्यां संबभूव ह ॥
त्रिभिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा येन महा-
त्मना ।
पुरन्दराय त्रैलोक्यं दत्तं निहतकण्टकम् ॥

इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।
सप्तस्वेवाभवन् विप्र ! याभिः संरक्षिताः प्रजाः ॥
यस्मादिदमिदं सर्व्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।
तस्मात् संपोष्यते विष्णुर्विष्णोर्धातोः प्रवेशनात् ॥
सर्व्वे च देवा मनवः समस्ताः
सप्तर्षयो ये मनुसूनवश्च ।
इन्द्रश्च यो यश्चदशैष भूतो
विष्णोरंशास्तु विभूतयस्ताः ॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे मन्वन्तराख्यानं नाम १ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याण्यपि विप्रर्षे ! समाख्यातुं त्वमर्हसि ॥

श्रीपराशर उवाच ।

"छायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो
मनुः ।
पूर्व्वजस्य सवर्णोऽस्य सावर्णिस्तेन कथ्यते ॥
तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सावर्णिकमथाष्टमम् ।
तच्छृणुष्व महाभाग ! भविष्यं कथयामि ते ॥
सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय ! भविता ततः ।
सुतपाश्चामिताभाश्च मुख्याश्चापि तदा सुराः ॥
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ।
सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यानथ सप्त च ॥
दीप्तिमान् गालवो रामः कृपो द्रौणिस्तथापरः ।
ऋष्यशृङ्गश्च तथा व्यास ऋष्यशृङ्गश्च सप्तमः ॥
विष्णुप्रसादात्तस्यः पातालान्तरगोचरः ।
विरोचनसुतस्त्वेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥
विरजास्त्वार्ज्जरीवांश्च निर्म्मोहाद्यास्तथापरे ।
सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥८॥
नवमो दक्षसावर्णिर्मैत्रेय ! भविता मनुः ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्म्माणस्तथा दिवः ॥
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गणः ।
तेषामिन्द्रो महावीर्य्यो भविष्यत्यद्भुतो द्विज ! ॥
सवनो द्युतिमान् हव्यो वसुर्मेधातिथिस्तथा ।
ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तत्रैते च महर्षयः ॥
धृतिकेतुर्दीप्तिकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुश्रवाश्च तथा दक्षसावर्णिकात्मजाः ॥९॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति सुतो मनुः ।
सुधामानोऽनिरुद्धश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान् शृणुष्व च ॥
हविष्मान् सुकृतिः सत्यो ज्योतिर्मूर्त्तिस्तथापरः ।
नाभागो प्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥
सुक्षेत्रश्चोत्तमौजाश्च भूरिषेणादयो दश ।
ब्रह्मसावर्णिपुत्राश्च रक्षिष्यन्ति वसुन्धराम् ॥१०॥
एकादशश्च भविता धर्म्मसावर्णिको मनुः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्म्माणरतयस्तथा ॥
गणास्त्वेते तदा मुख्या देवानां हि भविष्यताम् ।
एकैकस्मिंश्चकस्तेषां गणश्चेन्द्रश्च वै दश ॥
निश्चरश्चाग्नितेजाश्च वपुष्मान् वृष्टिवारणिः ।
हविष्मानग्नघश्चैव भाव्याः सप्तर्षयस्तथा ॥
सर्व्वत्रगः सर्व्वधर्म्मा देवानीकादयस्तथा ।

भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः॥११॥
ऊरुपृष्ठस्तु सावर्णिर्भविता द्वादशो मनुः।
ऋतधामा च तत्रेन्द्रो भविता पृथगे मे सुराः।
हरितो लोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विज।।
सुकर्म्माणः सुरापाश्च दशकाः पञ्च वै गणाः॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्त्तिस्तपोरतिः।
तपोधृतिर्दृढेषुश्च सप्तमस्तु तपोधनः॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयस्तथा।
भविष्यन्ति मनोस्तस्य महावीर्य्याः सुता
नृपाः॥१२॥
त्रयोदशो रौच्यनामा भविष्यति सुते! मनुः।
सुचामणिः सुकर्म्माणः सुधर्म्माणस्तथापरः॥
त्रयस्त्रिंशद्विभेदास्ते देवानां ये तु वै गणाः।
दिवस्पतिर्महावीर्य्यस्तेषामिन्द्रो भविष्यति॥
निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्प्रकम्पो निरुत्सुकः।
धृतिमानव्ययश्चाग्र्यः सप्तमः सुतपा मुनिः॥
सप्तर्षयस्तत्रैते तस्य पुत्रानपि निबोध मे।
चित्रसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षितः॥१३॥
भौत्यस्यतुर्दशश्चात्र मैत्रेय! भविता मनुः।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च गणाश्च वै॥
चाक्षुषश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भाजिनस्तथा।
वासिष्ठद्वाश्च वै देवाः सप्तर्षीणामपि मे शृणु॥
अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च।
युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनूत्पन्नानतः शृणु॥
उरुगम्भीरबन्ध्याद्या मनोस्तस्य सुता नृपाः।
कथिता मुनिशार्दूल! पालयिष्यन्ति मेदि-
नीम्॥१४॥
चतुर्युगान्ते वेदानां जायते किल विप्लवः।
प्रवर्त्तयन्ति तानेत्य भुवि सप्तर्षयो दिवः॥
क्षते क्षते श्रुतेर्विप्र! प्रणीता जायते मनुः।
देवा यज्ञभुजस्ते तु यावन्मन्वन्तरन्तु तत्॥
भवन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरं हि ते।
तदन्वयोद्भवैश्चैव तावद्भूः परिपाल्यते॥
मनुः सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोः सुताः।
मन्वन्तरे भवन्त्येते प्रकृत्यैवाधिकारिणः॥
चतुर्दशभिरेतैस्तु गतैर्मन्वन्तरैर्द्विज!।
सहस्रयुगपर्य्यन्तः कल्पो निःशेष उच्यते।
तावत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सत्तम!॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः॥*॥
मन्वन्तरश्रवणफलं यथा, —
"श्रुते मन्वन्तरे पूर्व्वे धर्म्ममाप्नोति मानवः।
स्वारोचिषस्य श्रवणात् सर्व्वान् कामानवा-
प्नुयात्॥
औत्तमे धनमाप्नोति ज्ञानञ्चाप्नोति तामसे।
रैवते च श्रुते बुद्धिं सुरूपां विन्दते स्त्रियम्॥
आरोग्यञ्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम्।
गुणवत् पुत्रपौत्रांश्च सूर्य्यसावर्णिके श्रुते॥
माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णौ धर्म्मसावर्णिके शुभाम्।
मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम्॥
जातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते।
विष्वक्सेनावतारत्वं रौच्यं श्रुत्वा मनूत्तमम्॥
देवप्रासादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते।

तथाग्निध्रीध्रं पुत्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते॥
सर्व्वारोग्यमुरुक्रमादृश्यतु शृणोति मुनिसत्तम!।
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलमुत्तमम्॥
तत्र देवानृषीन् विप्रान्मनूंस्तत्तनयान् नृपान्।
इन्द्रांश्च श्रुत्वा सर्व्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते॥
देवेन्द्रर्षिनृपाद्यान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः।
ते प्रीयन्तां तथा प्रीताः प्रयच्छन्तु शुभां मतिम्॥
ततः शुभां मतिं प्राप्य फलं कर्म्म तथा शुभम्।
शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश॥
सर्व्वे स्युर्ऋतवः सौम्याः सर्व्वे सौम्यास्तथा
ग्रहाः।
भवन्त्यसंशयं श्रुत्वा क्रमान्मन्वन्तरस्थितिम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णनं नामाध्यायः॥

मयटः, पुं, (मयुष्टकः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) घनमुद्गः। इत्यमरटीकायां भरतः। २।८।१७॥

मयुष्टकः, पुं, (मयुष्ट एव। मयुष्ट + स्वार्थे कन्।) घनमुद्गः। इत्यमरटीकायां भरतः। २।८।१७॥

मयुष्टकः, पुं, (मयुष्टकः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) घनमुद्गः। इत्यमरटीकायां भरतः। २।८।१७॥

मभ, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-परo-सकo-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गचतुर्थोपधः। भभ्भति। इति दुर्गादासः॥

मभ, य, मदीयम्। आमार इति भाषा। यथा,
"ममत्वं मम राज्यस्य राज्याङ्गेष्वखिलेष्वपि।
जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्मुनिसत्तम!॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥
"तेषु अमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथाज्ञस्य अज्ञस्येव राज्यादिषु ममत्वमेतत् किं किं निबन्धनमित्यर्थः।" इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः॥
अस्याश्चयत्वेन स्वरूपमाणं ममत्वशब्दे द्रष्टव्यम्। अस्माच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तस्येदं रूपं तत्पदं त्रिषु लिङ्गेषु सदृशम्॥

ममता, स्त्री, (मम। भावे तल्। टाप्।) दर्पः। अभिमानः। इति हेमचन्द्रः। २। २३१॥
ममत्वम्। यथा,—
"तथापि ममतावर्त्ते मोहगर्त्ते निपातिताः॥"
इति देवीमाहात्म्यम्॥
(उतथ्यपत्नी। सा तु दीर्घतमोमाता। यथा, ऋग्वेदे। ६। १०। २।
"स्तोमं यमस्मे ममतेव शूषं
घृतं न शुचि मतयः पवन्ते॥"
"ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

ममतायुक्तः, पुं, (ममतया युक्तः।) कृपणः। इति शब्दमाला॥ अभिमानादिविशिष्टे, त्रि॥

ममत्वं, क्लो, (मम + भावे त्व।) मदीयत्वम्। यथा, मार्कण्डेये पुराणे।
"दुःखायतनभूतो हि ममत्वालम्बनो गृही॥"
स्नेहः। यथा,—
"सोऽचिन्तयत्तदा तत्र ममत्वाकृष्टचेतनः।"
इति देवीमाहात्म्यम्॥

"ममत्वेन स्नेहेन आकृष्टा चेतना मतिर्यस्य।
ममेति षष्ठ्यन्तरूपमव्ययं तस्य भावः ममत्वम्॥"
इति तट्टीकायां कात्यीरामः॥

ममापत्यम्, पुं, (मयति बध्नाति जनानिति। मय बन्धने + "मयतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः।" उणा० ५। ५०। इति त्यालप्रत्ययः। धातोर्यलोपः मकारश्चान्तस्य प्रत्ययस्यापतुड़ागमश्च।) विषयः। इति सिद्धान्तकौमुद्यां सुबादिटीकायां श्रीधरः॥

मय, ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सकo-सेट्।) ङ, मयते। इति दुर्गादासः॥

मयः, पुं, (मयते इतं गच्छतीति। मय् + पचाद्यच्।) उशनाः। इत्यमरः। २।८।७५॥ असुरः। दानवविशेषः। स तु देत्यानां शिल्पी। इति मेदिनी। ये, ४४॥ (अयं हि युधिष्ठिरस्य राज्ञः सभां विरचितवान्। यथा, शिशुपालवधे। १३। ५०।
"उपनीय बिन्दुसरसो मयेन या
मणिदारुचारु किल वार्षपर्व्वणम्।
विदधेऽधतमुरसङ्गसम्पदं
समुपासदत् सपदि संसदं सताम्॥")
तस्य सन्तानत्वानि यथा, विष्णुपुराणे।
"मयस्य जाता हेमायां पुत्राः सप्त महाबलाः।
मायावी दुन्दुभिश्चैव सुतश्च महिषस्तथा।
वालिका वज्रकन्या च कन्या मन्दोदरी तथा॥"
(सुखम्। त्रि, गन्ता। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २२। १८।
"इषोऽस्यूर्ज्जोऽसि मयोऽस्यूर्ज्जामि।" "मयोऽसि मयते गच्छति मयः मय गतौ पचाद्यच्। यद्वा मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि।" इति तद्भाष्ये महीधरः॥)

मयटः, पुं, (मयते गच्छत्यनेनेति। मय + "शुकादिभ्योऽटन्।" उणा० ४। ८२। इति अटन्।) लक्षणयुक्तहर्म्यः। इति हारावली॥ इलन्तश्चैतत्तद्गर्थे प्राचुर्य्यार्थे च मयट् इति प्रत्ययो भवति॥

मयष्टकः, पुं, (मयष्टकः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) घनमुद्गः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मया, स्त्री, (मयते गच्छति रोगोऽनया। मय + कः। स्त्रियां टाप्।) चिकित्सा। इति शब्दचन्द्रिका॥ त्रि, लतायेकवचनान्तात्सार्च्छब्दस्य रूपम्॥ (यथा, शिशुपालवधे। १। ३२।
"इमेन इष्टानि मयेव तानि
जन्मान्तरागीव दृशान्तराणि॥")

मयी, स्त्री, (मय + "मृद्योगादिति।" ४। १। ४८। इति ङीष्।) मयस्य स्त्रीजातिः। उशना। इति व्याकरणम्॥

मयुः, पुं, (मयड गतौ + व्यङ्कादित्वात् कुः। इत्यमरटीकायां रघुनाथः॥ यद्वा, मिनोति शुभ्रशब्दं करोतीति। मि + "भ्रस्जिमृजिभ्य उः।" उणा० १। ७। इति उः।)

मयूरः

किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ रुगः । इति मेदिनी । मे, ४३ ॥ (यथा, वाजसनेय-संहितायाम् । १३ । ४७ ।

"मयुं पशुं मेधमग्ने ! जुषस्व
तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद ।"

"मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं मयुं लक्षणहीनं वा जुषस्व ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

मयूराजः, पुं, (मयूनां किन्नराणां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मयूरकः, पुं, (मयून् रुगान् स्तकति पीडयतीति । मक् + अच् । पत्वम् ।) वनमुद्गः । इत्यमर-टीका ॥

मयूखः, पुं, (मापयन् गगनं प्रमाणयन् ओखति गच्छतीति । पृषोदरादिः । इत्यमरटीकायां रधुनाथः । यद्वा, मानि परिमितौ च । मा + "माङ ऊखो मय च ।" उणा० ५ । २५ । इति ऊख. । मयादेशश्च ।) किरणः । (यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ४३ ।

"अरुजच्छतधा राजन् ! मयूखानिव भास्करः ॥")

दीप्तिः । ज्वाला । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघौ । २ । ४६ ।

"अथान्धकारं गिरिगह्वराणां
दंष्ट्रामयूखैः प्रकलानि कुर्वन् ।
भयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती
किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥")

शोभा । इति मेदिनी । खे, ११ ॥ कीलः । इत्यजयः ॥ (पर्वतः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८८ । ३ ।

"दाधर्ष पृथिवीमभितो मयूखैः ॥"

"मयूखैः पर्वतैः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥")

मयूरः, पुं, (मयुरिव राति शब्दायते इति । रा + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा, मीनाति हन्ति सर्पानिति । मी + "मीनातेरूरन् ।" उणा० १ । ६८ । इति ऊरन् ।) स्वनामख्यातपक्षि-विशेषः । तत्पर्य्यायः । बर्हिणः २ बर्ही ३ नील-कण्ठः ४ भुजङ्गभुक् ५ शिखावलः ६ शिखी ७ केकी ८ मेघनादानुलासी ९ । इत्यमरः । २ । ५ । ३० ॥ प्रचलाकी १० चन्द्रकी ११ सितापाङ्गः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्वजी १३ मेघा-नन्दी १४ कलापी १५ शिखण्डी १६ चित्र-पिच्छिकः १७ भुजगभागी १८ मेघनादानु-लासकः १९ । तस्य पक्षस्य विचित्रताकारणं यथा,—

"प्रविष्टायां हुताशन्तु वैदेह्यां स रावणः ।
पुष्पकन्तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥
ततो मरुत्तं नृपतिं यजन्तं मरुदेवतैः ।
उशीरबीजमासाद्य ददर्श न तु रावणः ॥
संवर्त्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्दुर्भरणो बृहस्पतेः ।
याजयामास धर्मज्ञः सर्व्वदेवगणैर्वृतः ॥
दृष्ट्वा देवास्तु तद्यज्ञं वरदानेन दुर्जयम् ।
तिर्य्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य धर्षणमीरवः ॥

इन्द्रो मयूरः संवर्त्तो धर्मराजस्तु वायसः ।
कृकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥"
इत्यादि ॥

"हर्षात्तदाब्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलबर्हिणम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ ! भुजगाद्रि न ते भयम् ॥
इदं नेत्रसहस्रन्तु यत्तद्दर्हे भविष्यति ।
वर्षमाणे मयि सुरं प्राप्तासे प्रीतिलक्षणम् ॥
एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ।
नीलाः किलैते बर्हा मयूराणां नराधिप ! ।
सुराधिपादरं प्राप्य गताः सर्व्वे विचित्रताम् ॥"
इत्यन्तं वाल्मीकीये रामायणे उत्तरकाण्डे १८ सर्गः ॥ अस्य मांसगुणाः ।
"मयूरः श्रोत्रनेत्राग्निमेधावर्णस्वरायुषाम् ।
हितो बलो गुरुश्लेष्मो वातघ्नः शुक्रमांसदः ॥
हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते
सेव्यं हि मायूरमुशन्ति मांसम् ।
उष्णो हि बर्हो विषभोजनेषु
वर्षाशरद्दुर्गयोश्चामुखेष्वपथ्यः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

शतमांसमेरण्डतैलभृष्टं विषतुल्यम् । इति राजवल्लभः ॥* ॥ मयूरशिखाद्युपः । तत्पर्य्यायः । खराश्वा २ कारवी ३ दीप्यः ४ लोचमस्तकः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥ अपामार्गः । इति मेदिनी । रे, १९९ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-सितस्थाने २३ अ० । "पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रकमयूरवर्षाभूमिञ्च वा क्षीरं पिबेत् ॥" असुरविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ३६ ।

"मयूर इति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥"

सुमेरोरुत्तरस्थौ पर्व्वतविशेषः । यथा, मार्क-ण्डेये । ५५ । १७ ।

"स्वर्णशृङ्गो ज्ञातशृङ्गो पुष्यको मेघपर्व्वतः ।
पिङ्गाक्षो वराहाद्रिर्मयूरो दारुधिस्तथा ॥"

कविविशेषः । स च मयूरभट्ट इति लोके प्रसिद्धः । अयं खलु बाणभट्टस्य श्वशुरः उज्जयिन्यां वृद्धभोजमहीपतेः सभायामासीदिति मानतुङ्गाचार्य्यप्रणीतभक्तामराख्य-स्तोत्रटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रबन्धचिन्ता-मणौ च समुपलभ्यते । प्रबन्धचिन्तामणौ बाणभट्टो मयूरस्य भगिनीपतिरासीदित्युक्त-मस्ति । अथ च ।

"अर्थो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।
श्रीहर्षस्याभवत् सख्यः सभौ बाणमयूरयोः ॥"

इति प्राङ्गपद्धत्यादिप्रसिद्धराजशेखरपद्येनापि बाणमयूरयोः समकालत्वं प्रतीयते ।

अयं हि कुष्ठरोगग्रस्तः सूर्य्यमाराध्य सूर्य-शतकं नाम स्तोत्रग्रन्थं प्रणीय ततः सम्यक् निष्कृतिमाप । सूर्य्यशतकस्यान्तिमः श्लोको यथा,—

"श्लोका लोकस्य भूत्यै शतमिति रचिता-
श्रीमयूरेण भक्त्या

युक्तश्चैतान् पठेद् यः सकलदपि पुरुषः सर्व्वपापै-
र्विमुक्तः ।
आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमतुलबलं कान्तिमायुः-
प्रकर्षं
विद्याभैश्वर्य्यमर्थं सुखमपि लभते सोऽत्र सूर्य्य-
प्रसादात् ॥")

मयूरकं, क्ली, (मयूरः मयूरग्रीवेव प्रतिकृतिरिति । मयूर + "इवे प्रतिकृतौ ।" ५ । ३ । ९६ । इति कन् । अस्य मयूरकण्ठकान्तितुल्यद्युतित्वा-त्तथात्वम् ।) अञ्जनविशेषः । तुतिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तुत्थाञ्जनम् २ शिखिग्रीवम् ३ वितुन्नकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे । १ ।

"तुत्थं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम् ॥")

मयूरकः, पुं, (मयूर + स्वार्थे कन् ।) अपा-मार्गः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६ । १६ ।

"मयूरको राजवृक्षो निम्बः कोशातकी
तिलाः ॥")

तुत्थकम् । (स्वार्थे कन् ।) मयूरः । इति विश्वः ॥

मयूरशिखा । इति जटाधरः ॥

मयूरग्रीवकं, क्ली, (मयूरस्य ग्रीवायाः कम्बुरस्य वर्णइव वर्णो यस्य । बहुव्रीहौ कन् । ह्रस्वश्च ।) तुत्थम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरचटकः, पुं, (मयूर इव चटकः ।) गृह-कुक्कुटः । इति हारावली । ८० ॥

मयूरचूडं, क्ली, (मयूरस्येव चूडा अग्रभागो यस्य तत् ।) शौणीयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरचूडा, स्त्री, (मयूरस्य चूडेव चूडा शिखा यस्याः ।) मयूरशिखा । इति वैद्यकम् ॥

मयूरजङ्घः, पुं, (मयूरस्य जङ्घेव जङ्घा यस्य ।) श्योनाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरतुत्थं, क्ली, (मयूर इव तुत्थम् । मयूरवर्ण-त्वादस्य तथात्वम् ।) तुत्थम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

मयूरपदकं, क्ली, (मयूरस्येव पदकं स्थानम् ।) नखाघातः । यथा, शब्दमालायाम् ।

"तथावकीरकोलौ च नखाघाते तु सूडनम् ।
मयूरपदकं व्याघ्रनखकोत्पलपत्रके ॥"

मयूरविदला, स्त्री, (मयूरान् विशेषेण दलति स्वपुष्पादिशोभया तिरस्करोतीति । वि + दल + अच् । स्त्रियां टाप् ।) अम्लष्ठा । इति वैद्यकम् ॥

मयूरशिखा, स्त्री, (मयूरस्य शिखेव शिखा अग्रं यस्याः ।) स्वनामख्यातक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । बर्हिचूडा २ शिखिनी ३ शिखालुः ४ सुशिखा ५ शिखा ६ शिखाह्वया ७ केकिशिखा ८ । अस्या गुणाः । रसे स्वादुत्वम् । मूत्रकृच्छ्र-बालग्रहादिदोषनाशित्वम् । वयस्यकर्म्मणि प्रस्त-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"मयूराङ्घ्रिशिखा प्रोक्ता सहस्राङ्घ्रिमरुच्छदा ।
नीलकण्ठशिखा लक्ष्मी पित्तश्लेष्मातिसारजित् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

मयूरिका, स्त्री, (मयूरवत् वर्णोऽस्त्यस्याः । मयूर + ठन् । टाप् ।) अमरुष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरी, स्त्री, (मयूर + स्त्रियां ङीप् ।) मयूरस्त्रीजातिः । इति व्याकरणं लिङ्गादिसंग्रहश्च ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । ३ । ८ ।

"किमयत्तोऽसि निघृणे कृतस्तेऽपि त्वमीदृशी ।
स्तनयित्नोर्मयूरीव चकितोत्क्रोष्टता स्थिता ॥")

मरकः, पुं, (म्रियन्ते जना यस्मात् । मृ + अपादाने अप् । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् । यद्वा, मृ + भावे अप् । मरो मरणमिति शब्देन कायति शब्दायते इति । के + कः ।) मारिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥ मड़क इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मारी २ मारकः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । २० ।

"हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा ।
इति पञ्चविधं दैवं व्यसनं मानुषं परम् ॥")

तस्य कारणादि यथा,—

"यावन्मार्गशिरस्तुर्गवि धनुषि भगे मन्मथे
वास्ति नार्य्यां
तावद्दुर्भिक्षपीड़ा भवति च मरकं संभ्रमं
यान्ति लोकाः ।
हाहाकारा तथोर्व्वी मनुजभयकरी फेरुरावैश्च
भीमैः
शून्यग्रामा भवेयुर्नरपतिरहिता भूरिकङ्काल-
माला ॥
वक्रं करोति रविजो धरणीसुतो वा
मूलं हरत्यहरहर्वतिमेचभेषु ।
छत्रोपभङ्गपतनानि च सैनिकानां
सर्व्वत्र लोकमरणं जलधौतदेशः ॥
मांसास्थीनि समादाय श्मशानादुग्रवायसाः ।
श्वा शृगालोऽथवा मर्त्यः पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही
भवेत् ।
चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥
संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकस्तथा ।
अद्भुतानि प्रदृश्यन्ते तस्य देशस्य विद्रवः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च ।

"सार्द्धिव्यभिभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ।
दूर्व्वाकाशश्यामे दारिद्र्यं चापि निर्दिशेत्
मरकम् ॥"
इति ग्रहणप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यदपि ।

"रवाविन्दौ गजारूढा शय्याङ्गारे तुरङ्गमे ।
नौकया गुरुशुक्राभ्यां दोलया बुधवासरे ॥
गजे च जलदा देवी छत्रभङ्गस्तुरङ्गमे ।
नौकायां शस्यवृद्धिः स्यात् दोलायां मरकं
भवेत् ॥"
इति पञ्चिकाप्रवेशफलकथने ज्योतिषम् ॥ * ॥

अस्य शान्तिः । देवीभागवतस्य पाठः । वटुकभैरवस्तवपाठः । तुलस्या विष्णुपूजनञ्च । यथा,

"उपसर्गानशेषांस्तु महामारीसमुद्भवान् ।
तथा त्रिविधमुत्पातं माहात्म्यं शमयेन्मम ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

"मारीभये राजभये तथा चौराग्निजे भये ।
औत्पातिके महाघोरे तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
बन्धने च तथा घोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥"
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकत्वम् ॥

"ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा
द्विज ! ॥
महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥
उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तान्यशेषतः ।
तुलस्या पूजितो भक्त्या महाशान्तिकरो
हरिः ॥"

अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।

"ॐ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
स्वाहेति ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(जातिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ५१ ।

"दार्व्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चाम्रहारकाः ।
एकपादाः खशा घोणाः स्वर्गभोजानवद्रुकाः ॥")

मरकतं, क्ली, (मरकं मारिभयं तरत्यनेन । तॄ + डः । यद्वा, मरकं मरणं तनोतीति । लोभान्मरणमनादृत्य तस्मिन् रत्ने प्रवर्त्तते इति मरकतमिति स्मरन्तीति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां भरतः ।) हरिद्वर्णमणिविशेषः । पान्ना इति भाषा ॥ तस्य देवता बुधः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्य्यायः । गारुत्मतम् २ अश्मगर्भम् ३ हरिन्मणिः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ८२ ॥ मरकतम् ५ राजनीलम् ६ गरुड़ाङ्कितम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ रौहिणेयम् ८ सौपर्णम् ९ गरुड़ोद्गीर्णम् १० बुधरत्नम् ११ अश्मगर्भजम् १२ गरलारिः १३ वापवोलम् १४ गारुड़म् १५ । कुत्रचित् पुस्तके गरुड़ोद्गीर्णस्थाने गरुड़ोत्तीर्णं वापवोलस्थाने वाप्रभालं इति च पाठः ॥ अस्य गुणाः । विषघ्नत्वम् । नष्टौतलत्वम् । रसे मधुरत्वम् । आमपित्तहरत्वम् । रुच्यत्वम् । पुष्टिदत्वम् । भूतनाशकत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य लक्षणम् ।

"स्वच्छञ्च गुरु सच्छायं स्निग्धं गात्रञ्च मार्दवसमेतम् ।
अयङ्गं बहुरङ्गं शुभङ्गारी मरकतं शुभं बिभृयात् ॥"

तस्य कुलक्षणम् ।

"शुकरिष्टकोकिलरूक्षं मलिनं लघुहीनकान्ति
कल्माषम् ।
त्रासयुतं विकृताङ्गं मरकतमपरोऽपि नोपभुञ्जीत ॥" * ॥

तस्य परीक्षा ।

"यच्छैवालस्निग्धखण्डाम्रदलहरिकाभैश्च बाधच्छदैः
खद्योतैश्च बालकीरवपुषा शैरीषपुष्पेण च ।
छायाभिः समतां दधाति तदिदं निर्दिष्टमष्टात्मकं
जात्यं यत्तपनातपेष्वपरितो गारुत्मतं रत्नयेत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अन्यान्तरे तस्य परीक्षादि यथा,—

सूत उवाच ।

"दानवाधिपतेः पित्तमादाय भुजगाधिपः ।
द्विधा कुर्य्यान्निजं व्योम सत्वरं वासुकिर्ययौ ॥
स तदा स्वशिरोरत्नप्रभादीप्ते नभोऽम्बुधौ ।
राजतः स महानेकः खण्डसेतुरिवाबभौ ॥
ततः पन्नगनिपातेन संहरन्निव रोदसी ।
गरुत्मान् पन्नगेन्द्रस्य पक्षौ सुपक्षक्रमे ॥
सहसैव मुमोच तत् फणीन्द्रः
सुरसादुक्लतुरस्कपादपाभाम् ।
गलिकावनगन्धवासितायां
वरमाणिक्यगिरेरुपत्यकायाम् ॥
तस्य प्रपातसमनन्तरकालमेव
तद्गह्वरालयमतीत्य रमासभीपे ।
स्थानं स्थिरोरुपयोनिधिर्तीरलेखं
सत्पत्त्ययाम्मरकताकरतां जगाम ॥
तत्रैव किञ्चित् पतत्तस्तु पित्ता
दुत्पत्य जग्राह ततो गरुत्मान् ।
सृक्कद्वयीतः सहसैव घोणा
रन्ध्रद्वयेन प्रमुमोच सद्मम् ॥
तत्राकठोरशुककण्ठगिरीषपुष्प-
खद्योतशुक्लचरशाद्वलशैवलानाम् ।
कक्कारशस्यकभृङ्गभुजाश्च पञ्च-
प्रान्तत्विषो मरकताः शुभदा भवन्ति ॥
सदृयत्र भोगीन्द्रभुजा विमुक्तं
पपात पित्तं दितिजाधिपस्य ।
तस्याकरस्यातितरां स देशो
दुःखोपलभ्यश्च गुणैश्च युक्तः ॥
तस्मिन्मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते ।
तत्सर्वं विषरोगाणां प्रशमाय प्रकीर्त्यते ॥
सर्व्वमन्त्रौषधिगणैर्यन्न शक्यं चिकित्सितुम् ।
महाहिदंष्ट्राप्रभवं विषमत्तेन शाम्यति ॥
अन्यमप्याकरे तत्र यद्दोषैरुपवर्ण्णितम् ।
जायते तत् पवित्राणामुत्तमं परिकीर्त्तितम् ॥
अत्यन्तहरितवर्णं कोमलमर्चिः श्लेष्मदलटिलञ्च ।
काञ्चनतर्णाभ्यान्तःपूर्णमिव लक्ष्यते यच्च ॥
युक्तं संस्थानगुणैः समरागं गौरवेण विहीनम् ।
सवितुः करसंस्पर्शाच्छुरयति सर्व्वाश्रमं दीप्त्या ।
छित्वा च हरितभावं यस्यान्तर्विनिहिता
भवेद्दीप्तिः ।
अचिरप्रभाप्रभाहतनवशाद्वलसन्निभा भाति ॥
यच्च मनसः प्रसादं विदधाति निरीक्षितमति
मात्रम् ।
तन्मरकतं महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्तिः ।
यस्तु भास्करसंस्पर्शात् हरत्यस्मो महामणिः ।
रञ्जयेदात्मपादैस्तु महामरकतं हि तत् ॥
चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकते मणौ ।
छायाभेदेन विज्ञेया चतुर्व्वर्णस्य लक्षणैः ॥" * ॥

अथ छाया ।
"भवेदष्टविधच्छाया मणेर्मरकतस्य च ।
बर्हिपुच्छसमाभासा शाम्यत्तमसमापरा ॥
हरिकोचनिभा चान्या तथा प्रैयालसन्निभा ।
खद्योतपृष्ठसंकाशा बालकीरसमा तथा ॥
नवाम्बुदसमच्छाया शिरीषकुसुमोपमा ।
एवमष्टौ समाख्याताश्छाया मरकताश्रयाः ॥
छायाभिर्यैरमेताभिः श्रेष्ठं मरकतं भवेत् ।
पद्मरागगतः स्वच्छो जलबिन्दुर्यथा भवेत ।
तथा मरकतच्छाया श्यामला हरितामला ॥"
अथ दोषगुणाः ।
"दोषाः सप्त भवन्त्यस्य गुणः पञ्चविधो मतः ।
स्निग्धं रूक्षमिलुक्तं यद्विस्रस्य धृते भवेत् ॥
विस्फोटः स्यात् सपिडके तच्च शस्त्रक्षतिर्भवेत ।
सपाषाणे भवेद्दिग्धा मरकते धृते ॥
विच्छायं मरकतं पाहुर्वर्ण्यते न तु धार्य्यते ।
शर्करं कर्करायुक्तं पूत्रयोकपदं धृतम् ॥
जठरं कान्तिहीनन्तु दीर्घच्छिद्रभयावहम् ।
कुल्माषवर्णं धवलं तत्तो मृत्युभयं भवेत ॥
इति दोषाः समाख्याता वर्ण्यन्तेऽथ महा-
गुणाः ।
निर्मलं कथितं स्वच्छं गुरु स्यादुगुरुतायुतम् ॥
स्निग्धं रूक्षविनिर्मुक्तमरजस्कमरेणुकम् ।
सुरागं रागबहुलं मणेः पञ्च गुणा मताः ॥
एभिर्यैर्युक्तं मरकतं सर्व्वपापभयापहम् ।
गजवाजिरथान्दत्त्वा विप्रेभ्यो विस्तराद्धि मे ॥
सत् फलं समवाप्नोति शुद्धं मरकते धृते ।
धनधान्यादिकरणे तथा सैन्यक्रियाविधौ ॥
विषरोगोपशमने कर्म्मस्वाथर्व्वणेषु च ।
शस्यते मुनिभिर्यस्मादयं मरकतो मणिः ॥"
तथा च ।
"स्वच्छता गुरुता कान्तिः स्निग्धत्वं पित्तकारणम् ।
हरिन्निरञ्जकत्वेव सप्त मरकते गुणाः ॥"
अथ कृत्रिमाकृत्रिमपरीक्षा ।
"कृत्रिमं सहजस्य दृश्यते स्फटिकैः क्वचित् ।
धर्षयेत् प्रस्तरे वज्रकाचस्तस्मादिपद्यते ॥
लक्षयेल्लोहभङ्गेन वर्णनाथ विलेपयेत् ।
सहजः कान्तिमाप्नोति कृत्रिमो मलिनायते ॥
वर्णस्यातिबहुत्वात् यस्यान्तः स्वच्छकिरण-
परिधानम् ।
स्निग्धस्निग्धविसृष्टं कोमलबर्हप्रभादिसमकान्ति-
चलोज्ज्वलया कान्त्या साम्राकारं विभासया
भाति ।
तदपि गुणवत्संज्ञामाप्नोति हि यादृशीं पूर्व्वम् ॥
सकलकठोरं मलिनं रूक्षं पाषाणकर्करोपेतम् ।
दिग्धच्छ्रिलाजतुना मरकतमेवंविधं विगुणम् ॥
यत्सन्निधौ धनं रत्नभव्यान्मरकताङ्गदान् ।
श्रियकामैर्न तद्धार्य्यं क्रीतं वा कथञ्चन ॥
भल्लातकपुत्रिका च तद्वर्णसमयोगतः ।
मणेर्मरकतस्येते लक्षणोया विजानयः ॥
क्षौमेण वाससा वृष्टा दीप्तिं त्यजति पुत्रिका ।
लाघवेनैव काचस्य शक्या कर्त्तुं विभावना ॥
कस्यचिदनेकरूपैर्मरकतमनुगच्छतोऽपि गुण-
वर्णाः ।
भल्लातकस्य निर्नेतुर्वेशद्यमुपेति वर्णस्य ॥
वज्राणि मुक्ताः सन्त्यन्ये ये च कैश्चिद्विजातयः ।
तेषामप्रतिबद्धानां भा भवत्यूर्द्धगामिनी ॥
ज्ञात्वाचैव कैश्चिल्लक्ष्यविशेषाजायते ।
तिर्य्यगालोक्यमानानां सद्यश्चैव प्रणश्यति ॥
स्नानाक्तमनजय्येषु रत्नाभरणक्रियाविधौ ।
दर्दुरगोहिरण्याणि कुर्व्वद्भिः साधनानि च ॥
देवपित्र्यातिथेयेषु गुरुसंपूजनेषु च ।
बाध्यमानेषु विषमैर्दोषजातैर्विशोद्धवैः ॥
दोषैर्हीनं गुणैर्युक्तं काञ्चनप्रतियोजितम् ।
संग्रामे विजयद्वित्र धार्य्यं मरकतं बुधैः ॥"
अथ सत्त्वम् ।
"तुलया पद्मरागस्य यत्सत्त्वमुपजायते ।
लभतेऽभ्यधिकं तस्मात् गुणैर्मरकतं स्मृतम् ॥
तथा च पद्मरागाणां दोषैर्मल्यं प्रलीयते ।
तस्मिंस्याप्यधिका हानिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥
गुणपिण्डसमायुक्तं हरितश्यामभास्वरे ।
सत्त्वं द्वादशकं प्रोक्तं जातिभेदेन सूरिभिः ॥
यत्रैकेन धृतं पञ्चसहस्रं द्वितये यते ।
त्रिभिश्चैव सहस्रे द्वे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥"
इति गारुडे मरकतपरीक्षा ७१ अध्यायः ।
युक्तिकल्पतरुश्च ॥
मरकतवान्, त्रि, (मरकतमिव पत्रं यस्याः ।
ङीष् । तद्वर्णसाडृश्यादेवास्यास्तथात्वम् ।)
पालो । इति राजनिर्घण्टः ॥
मरकतं, क्ली, (मरकतम् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरणं, क्ली, (म्रियतेऽनेनेति । मृ + करणे ल्युट ।)
यक्ष्मणाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट ।)
विजातीयात्ममनःसंयोगध्वंसः । इति न्याय-
मतम् ॥ तत्पर्य्यायः । पञ्चता २ कालधर्म्मः ३
दृष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अन्तः ७
नाशः ८ मृत्युः ९ निधनम् १० । इत्यमरः ।
२ । ८ । १,१६ ॥ भूमिलाभः ११ निपातः १२
व्यात्ययिकम् १३ मृतिः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कौशिकेयः १५ महानिदा १६ महा-
पथगमः १७ संस्थानम् १८ । इति जटाधरः ॥
मरणदुःखान्याह ।
"मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति मृत्यु तान्यपि ।
अथवाऽऽह्निकशोऽथ व्याधो वेधसुना नरः ॥
सुहृत्स्वजनैः परयशो सुहृज्जनिषजान्वितः ।
शिरण्यधान्यतनयभार्य्याभृत्यगृहादिषु ।
एते कथं भविष्यन्तीत्यतीवममताकुलः ॥
मर्म्मभिश्छिन्नसंहारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
मूत्रैरिवान्तकस्योग्रैश्छिद्यमानासुबन्धनः ॥
विवर्त्तमानतारात्तिश्चक्षुषाहं मुहुः क्षिपन् ।
संपूर्य्यमाणताल्वोष्ठपुटो घुरघुरायते ॥
निरुद्धकण्ठो दोषौघैरुदानश्वासपीडितः ।
तापेन महता व्याप्तस्तृषा चार्त्तस्तथा क्षुधा ॥
क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यकिङ्करपीडितः ।
ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ।
एतान्यत्यानि घोराणि दुःखानि मरणे
नृणाम् ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥ * ॥
मुहुर्म्मरणश्रावणविधिर्यथा,—
"अग्नौ न निक्षिपेदग्निं नाङ्गैः प्राणमयेत्तथा ।
मुहुर्म्मरणमार्त्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥"
इति कौर्म्म उपविभागे २५ अध्यायः ॥*॥
अथ धार्म्मिकमरणलक्षणम् ।
सोमशर्म्मोवाच ।
"धर्म्यां हि क्रीडशो मृत्युर्जन्म चैव वदस्व मे ।
उभयोर्लक्षणं कार्त्स्न्यं त्वमेवं हि वदस्व मे ॥
सुमनोवाच ।
सत्यं शौचं क्षमा शान्तिस्तीर्थं पुण्यादिकं तथा ।
धर्म्मश्च पालितं येन तस्य मृत्युं वदाम्यहम् ॥
रोगो न जायते तस्य न च पीड़ा कलेवरे ।
न श्रमो वै न च ग्लानिर्न च स्वेदो भ्रमस्तथा ॥
दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्धर्व्वा ब्राह्मणास्तथा ।
वेदपाठसमायुक्ता गतिज्ञानविशारदाः ॥
तस्य पार्श्वं समायान्ति स्तुतिं कुर्व्वन्ति चातु-
लाम् ।
सुस्थो हि आसने युक्तो देवपूजारतः किल ॥
तीर्थञ्च लभते प्राज्ञः स्नानार्थं धर्म्मतत्परः ।
अग्निागारे च गोष्ठे च देवतायतनेषु च ॥
आरामे च तड़ागे च यत्राश्वत्थो वटस्तथा ।
ब्रह्मवृक्षं समाश्रित्य श्रीवृक्षन्तु तथा पुनः ॥
अश्वस्थानं समाश्रित्य गजस्थानं ततो नरः ।
अग्नीकं चत्वरञ्चैव समाश्रित्य यदा स्थितः ॥
सन्निधिं ब्राह्मणानाञ्च राजवेश्मगतोऽपि वा ।
रणभूमिं समाश्रित्य पुरा यत्र हता भटाः ॥
मृत्युस्थानानि पुण्यानि केवलं धर्म्मकारणम् ।
गोयज्ञन्तु समं प्राप्य तथा समरमूर्द्धनि ॥
शुद्धधर्म्मकरो नित्यं धर्म्मतो धर्म्मवत्सलः ।
एवं स्थानं समाप्नोति यदा मृत्युं समाश्रितः ॥
मातरं पश्यते पुण्यं पितरञ्च नरोत्तमम् ।
भ्रातरं श्रियसा युक्तमन्यं स्वजनबान्धवम् ॥
बन्दिजनं तथा पुण्यं स्तूयमानं पुनः पुनः ।
पापिष्ठं नैव पश्यन्ति मातृपित्रादिकं पुनः ॥
गीतं गायन्ति गन्धर्व्वाः स्तुवन्ति स्तावकाः सुरैः ।
मन्त्रपाठैस्तथा विप्रा माता स्नेहेन पूजयेत् ॥
पिता स्वजनवर्गश्च धर्म्मात्मानं महामतिम् ।
एवंभूताः समाख्याताः पुण्यस्थानानि ते
विभो ! ।
प्रत्यक्षान् पश्यते भूतान् हास्यस्नेहसमाविलान् ॥
न च स्वप्नेन मोहेन क्लेशरक्तेन वै वस ॥
धर्म्मराजो महाप्राज्ञो दूरात्तन्तु समाक्षयेत् ।
एतद्धि त्वं महाभाग ! यत्र धर्म्मः स तिष्ठति ॥
तस्य मोहो न च भ्रान्तिर्न ग्लानिर्न च
विक्रिया ।
जायते नाच सन्देहः प्रसन्नात्मा प्रतिष्ठते ॥
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः स्मरन्नेवं जनार्द्दनम् ।

तेन सार्द्धं प्रयात्येवं सन्तुष्टो हृष्टमानसः ॥
दग्धमद्वारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति ।
शिविका तस्य चायाति सुयानं सुमनोहरम् ॥
विमानेरेव यात्येष वायोर्वेगेन चोत्तमः ॥
छत्रेण प्रियमाणेन चामरव्यजनेस्तथा ।
वीज्यमानः स धर्मात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ॥
गीयमानस्तु धर्मात्मा स्तूयमानस्तु पण्डितैः ।
वन्दिभिश्चामरैर्दिव्यैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥
साधुभिः स्तूयमानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः ।
यथादानप्रभावेण फलमाप्नोति तत्र सः ॥
आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
अप्सरोभिः समाकीर्णां दिव्याभिर्मङ्गलैर्युतः ॥
देवैस्तु स्तूयमानस्तु धर्मराजं प्रपश्यति ।
देवाश्च धर्मसंयुक्ता जग्मुः सांमुख्यमेव ते ॥
एह्येहि त्वं महाभाग ! भुङ्क्ष्व भोगान्मनोरमान् ।
एवं संपश्यते धर्मं सौम्यरूपं महामतिः ॥
अस्य पुण्यस्य भावेन भुक्त्वा स्वर्गमनुत्तमम् ।
भोगक्षयात् स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
निजधर्मप्रसादात् स कुलं पुण्यं प्रयाति च ।
ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य क्षत्रियस्य तथैव च ॥
धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते ! ।
धर्म्मेण मोदते भद्रं पुनः पुण्यं करोति सः ॥"
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने १५ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पापिनां मरणलक्षणम् ।

सोमशर्म्मोवाच ।

"पापिनां मरणं भद्रे ! कीदृग्भीषणलक्षणैर्युतम् ।
तन्मे त्वं विस्तरादृब्रूहि यदि जानासि भाविनि ! ॥

सुमनोवाच ।

शृणुष्वाभिधास्यामि तन्मान् सिद्धान्त श्रुतं मया ।
पापिनां मरणं कान्त ! यादृग्रं लिङ्गमेव च ॥
महापातकिनाञ्चैव स्थानमेषां वदाम्यहम् ।
निष्काममेध्यसंक्लेदैर्भूमिं पापसमन्विताम् ॥
स तां प्राप्य सुदुष्टात्मा प्राणान् दुःखेन मुञ्चति ।
चाण्डालभूमिं संप्राप्य मरणं याति दुःखितः ॥
गर्हभाचरितां भूमिं वेश्यागारं समाश्रितः ॥
मद्यपानगृहं गत्वा नैधन्यमुपगच्छति ।
अस्थिचर्म्मनखैः पूर्णामाश्रितां पापकिल्बिषैः ॥
क्षामवाप्य स दुष्टात्मा दुःखं प्राप्नोति निश्चितम् ।
अन्यां पापसमाचारां प्राप्य दुःखं स गच्छति ॥
अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय ! निश्चितम् ॥
भैरवान् दारुणान् घोरानतिक्रूरान्महोदरान् ।
पिङ्गाक्षान् पीतनीलांश्च अतिश्वेतान्महोदरान् ॥
अतुच्छांश्च करालांश्च शुष्कमांसत्वचोपमान् ।
रौद्रदंष्ट्राकरालांश्च सिंहास्यान् सर्पहस्तकान् ॥
स तान् दृष्ट्वा प्रकम्पेत खिद्यते च मुहुर्मुहुः ।
शिवासंवादवद्घोरान्महारावान्महामते ! ॥
मुञ्चन्ति दूतकाः सर्वे कर्णमूले तु तस्य हि ।
गले पाशप्रबद्धास्ते कृष्टे बद्धास्तथोदरे ॥

समाकृष्य नयन्त्येते हाहेति रुदतो मुहुः ।
म्रियमाणस्य या चेष्टा तामेवं प्रवदाम्यहम् ॥
परद्रव्यापहरणं परभार्याविलम्बनम् ।
कृतं परस्य सर्वस्वं गृहीतं यैस्तु पापिभिः ॥
पुनर्नैव प्रदत्तं हि लोभास्वादधिमोहितैः ।
अन्यदेव महापापं कृतमित्यहमेव च ॥
कण्ठमायान्ति ते सर्वे म्रियमाणस्य तस्य च ।
यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ॥
आयान्ति कण्ठमूलं हि महापापस्य नान्यथा ।
दुःखमुत्पादयन्त्येते कफवर्त्मेन दारुणम् ॥
पीडाभिर्दारुणाभिश्च कण्ठो घुरघुरायते ।
रोदते कम्पते चैव मूर्च्छते च पुनः पुनः ।
स्मरति भ्रातरं तत्र भार्यां पुत्रं पुनः पुनः ॥
पुनर्विस्मरणं याति महापापेन मोहितः ।
तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुलाः ॥
पतते कम्पते चैव मूर्च्छते च पुनः पुनः ।
एवं पीडासमायुक्तो दुःखं भुङ्क्तेतिमोहितः ॥
तस्य प्राणा सुदुःखेन महाकण्ठे प्रचालिताः ।
अपानं मार्गमाश्रित्य प्रयाणं कान्त ! यान्ति ते ॥
एवंप्राया दुरात्मानो लोभमोहसमन्विताः ।
नीयन्ते च महाभूतैस्तेषां दुःखं वदाम्यहम् ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापिमरणं नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥

पापिनां यमालयगमननानायोनिप्राप्तिविवरणं यथा,—

सुमनोवाच ।

"अङ्गारसञ्चये मार्गे क्षय्यमाणो हि नीयते ।
दह्यमानः स दुष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ॥
यत्तापो महतीव्रो द्वादशादित्यतापितः ।
नीयते तेन मार्गेण मन्तप्तः सूर्यरश्मिभिः ॥
पर्जन्तेष्विव दुर्गेषु छायाहीनेषु दुर्मतिः ।
नीयते तेन मार्गेण क्षुधातृष्णादिपीडितः ॥
स दूतैर्हन्यमानस्तु पदा दण्डैः परस्परैः ।
कशाभिस्ताड्यमानस्तु निन्द्यमानस्तु दूतकैः ॥
ततः शीतमये मार्गे वायुना सेव्यते पुनः ।
तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ॥
आक्रुश्यमानो दूतैस्तु नानादुःखेन नीयते ।
एवं पापी स दुष्टात्मा देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
सर्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिङ्करैः ।
यमं पश्यति दुष्टात्मा कृष्णाञ्जनचयोपमम् ।
तमुग्रं दारुणं भीमं यमदूतैः समावृतम् ॥
सर्वव्याधिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
आरूढमहिषं देवं धर्मराजं द्विजोत्तम ! ।
दंष्ट्राकरालमत्युग्रं लम्बास्यं कालसन्निभम् ॥
पीतवासं महाहस्तं रक्तगन्धानुलेपनम् ।
रक्तमालाकृताभूषं गदाहस्तं भयङ्करम् ॥
एवंविधं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ।
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सर्वधर्मबहिष्कृतम् ॥
यमः पश्यति तं दुष्टं पापिष्ठं धर्मैकण्टकम् ।
ज्ञातयेस्तु महादुःखैः पीडाभिर्दारुणैरैः ॥
यावद्युगसहस्रान्तं तावत् कालं प्रपच्यते ।
नानानरकदेशेषु पच्यते च पुनः पुनः ॥

नरकेषु प्रयात्येवं कृमिकोटिषु पापकृत् ।
अमेध्ये पच्यते नित्यं हाहाभूतो विचेतनः ॥
मरणञ्चैव पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ।
एवं पापस्य सम्भोगं भुङ्क्ते चैव सुदुर्मतिः ॥
पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यासु योनिषु जातिषु ।
श्वयोनिं समनुप्राप्य भुङ्क्ते पातकं पुनः ॥
श्वापो भवति दुष्टात्मा रासभं याति वै पुनः ।
मार्जारशूकरौ योनिं सर्पयोनिमथैव च ॥
नानाभेदासु सर्वासु तिर्यक्सु च पुनः पुनः ।
पापपक्षिषु संयाति अन्यासु गर्हितासु च ।
चाण्डालभिल्लजातिषु पुलिन्दीं याति पापकृत् ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं पापिनां जन्म चैव हि ।
पापपुण्यसमाचारस्त्वदर्थं कथितो मया ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापपुण्यविवेको नाम १७ अध्यायः ॥ * ॥

शालग्रामशिलास्पर्शे मरणफलम् । यथा,

राजोवाच ।

"युवां नारायणस्यास्य कल्के: श्वशुरतां गतौ ।
वयं नृपा इमे लोका ऋषयो ब्राह्मणाश्च ये ॥
त्यक्त्वा भक्तिवितानं वां हरौ विक्षिप्तमानसाः ।
एच्छामस्त्वामियं भक्तिः कलया परमात्मनः ॥
कस्य वा शिक्षिता राजन् ! किं वा नैसर्गिकी तव ।
श्रोतुमिच्छामहे राजन् । चित्तशुद्धिनपावनीम् ।
कथां भागवतीं त्वत्तः संसाराश्रमनाशिनीम् ॥

शशिध्वज उवाच ।

स्त्रीपुंसोरावयोर्यूयं शृणुतामौषविक्रमाः ।
वृत्तं यच्चाकस्मादिस्मृतिं तद्भक्तिलक्षणम् ॥
पुरा युगसहस्रान्ते गृध्रोऽहं पूतिमांसभुक् ।
गृध्र्यां मे प्रियारण्ये क्षतनीडौ वनस्पतौ ॥
चकार कामं सञ्चेच वनोपवनसंकुले ।
स्तनानां पूतिपल्लेः प्राणिनां वृत्तिकल्पकौ ॥
एकदा लुब्धकः क्रूरो लुलोभ पिप्पलाग्निकौ ।
आवां बीक्ष्य गृहे पुष्टं गर्भं तत्राप्ययोजयत् ॥
तं बीक्ष्य जातविश्रान्तौ क्षुधया परिपीडितौ ।
स्त्रीपुंसौ पतितौ तत्र मांसशोणितचेतसौ ॥
बद्धावावां बीक्ष्य शिचा हर्षादागत्य लुब्धकः ।
जघ्राह कण्ठे तरसा चक्षुराघातपीडितः ॥
आवां गृहीत्वा गरुडध्वजः शिलायां सलिलान्तिके ।
मस्तिष्कं चर्णयामास लुब्धकः पिप्पलाशनः ॥
चक्राङ्कसंशिलासङ्गान्मरणादपि तत्क्षणात् ।
ज्योतिर्मयविमानेन सद्यो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
प्राप्तौ वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
ततः स्थित्वा युगप्रान्तं ब्रह्मणो लोकमागतौ ॥
ब्रह्मलोके पच्यमानं युगानामुपभुज्य वै ।
देवलोके कालवशाद्गतं युगचतुःशतम् ॥
ततो भुवि नृपास्मावत् बहुसंसुरहं स्मरन् ।
हरेरनुग्रहं लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
जातिस्मरत्वं गरुडध्वजः किं तस्याः कथयाम्यहम् ।

मरिचं

यज्ञलसार्णमात्रेण माहात्म्यं महदद्भुतम् ॥
भक्षाद्भिनग्निलाम्पर्यं मरणस्येदृशं फलम् ।
न जाने वासुदेवस्य सेवया किं भविष्यति ॥"
इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ * ॥

मरणजनकवस्तूनि यथा,—
"अग्निरापः स्त्रियो मर्खः सर्पा राजकुलानि च ।
नित्यं परोपसेवानि सद्यःप्राणहराणि षट् ॥"
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
("मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।
श्लेष्मणः स्तब्धता मोहः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥"
इति माधवकरकृतज्वरनिदाने ज्वराधिकारे ॥
"अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानन्तु कर्षति ।
शृङ्खलां तु यदा भिन्ना तदैव मरणं ध्रुवम् ॥"
इति वैद्यकम् ॥)

मरणः, पुं. (मृ म्रतौ + "भृमृदृशियजीति ।" उणा० ३ । ११० । इति अनच् ।) मरणम् । इत्युणादिकोषः ॥

मरन्दः, पुं, (मरं मरणं ददाति खण्डयति भ्रमराणां जीवनहेतुत्वात् । दो + कः । यद्वा, मकरन्दः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मकरन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
"माकन्दमुकुलस्यन्दि मरन्दस्यन्दिमन्दिरे ।
केलिसद्मे मुकुन्देन कुन्दवृन्देन मण्डिता ॥"
इति स्तवावली ॥)

मरन्दकः, पुं. (मरन्दः । स्वार्थे कन् ।) मकरन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

मराकालो, स्त्री, (मरं मरणदुःखं व्यक्ति प्राप्नोत्यनेनेति । व्यक् + करणे घञ् । स इव व्यलति पर्य्याप्नोतीति । व्यल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृश्चिकाली । इति रत्नमाला । विछाटी इति भाषा ॥ (विशेतिरस्या वृश्चिकालीशब्दे ज्ञातव्या ॥)

मरारः, पुं, (मरं मरणमलति निवारयतीति । व्यल + व्यण् । लस्य रत्वम् ।) घृतपूरशाकस्थानम् । इति जटाधरः । मराइ इति भाषा ॥

मरालः, पुं, (मृ + व्यालच् ।) राजहंसः । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । ६ । ७२ ।
"भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र
ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम् ।
कृतप्रियादूत्यमशंसदेकः
मरालमोहद्विमानसद्मे ॥")
कज्जलम् । कारण्डवः । तुरङ्गमः । वारिवाहः । दाढ़ीबिशिनम् । खलः । इति सारस्वतः ॥ मरालो, त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरालकः, पुं. (मराल इव प्रतिकृतिरिति । मराल + कन् ।) कलहंसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरिचं, क्ली,(म्रियते नश्यति श्लेष्मादिकमनेनेति । मृ + बाहुलकात् इत्वः ।) वक्कोलकम् । स्वनामख्यातयवक्षारकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । पवित्रम् २ श्यामम् ३ कोलम् ४ वल्लीजम् ५ जघनम् ६ यवनेष्टम् ७ वृत्तफलम् ८ शीताङ्गम् ९ धर्म्मपत्तनम् १० कटुकम् ११ शिरोवृत्तम् १२ वीरम् १३ कफविरोधि १४ रुचम् १५ सर्व्वहितम् १६ कृष्णम् १७ वैल्लजम् १८ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।
"पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् ॥")
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । श्लेष्मविनाशनत्वम् । सर्म्मरुक्मिरुद्रोगहरत्वम् । रुचिकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"मरिचं वैल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम् ।
मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित् ॥
उष्णं पित्तहरं रूक्षं श्वासशूलक्रमीन् हरेत् ।
तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरु ॥
किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि स्यादपित्तलम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(अपि च ।
"स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरुश्लेष्मप्रसेकि च ।
कटुकं लघु तच्छुष्कमत्यर्थं कफवातजित् ॥
नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्य्यतो मरिचं सितम् ।
गुणवन्मरिचेभ्यश्च तच्चूर्ण्यञ्च विशेषतः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

मरिचः, पुं. (म्रियते नश्यत्यनेनेति । मृ + इचः ।) मरुवकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरिचपत्रकः, पुं. (मरिचस्य पत्राणीव पत्राणि यस्येति । बहुव्रीहौ कः ।) सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरिमा, [न्] पुं, (म्रियते इति । मृ + "जनिमृदृभ्यामिमनिन् ।" उणा० ४ । १४८ । इति इमनिन् ।) मृत्युः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

मरीचं, क्ली, (मृ + बाहुलकात् ईत्वः ।) स्वनामख्यातकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । वैल्लजम् २ कोलकम् ३ कृष्णम् ४ ऊषणम् ५ धर्म्मपत्तनम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ मरिचम् ७ श्यामम् ८ वरिष्ठम् ९ । इति जटाधरः ॥ व्याडेस्य तस्य गुणाः । पाके स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रसेकित्वञ्च । शुष्कस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । अग्निदत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । शुक्रनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अन्यत् मरिचशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मरीचिः, पुं, (म्रियते प्रापराण्यर्थमिन्निति । मृ + "मृकृगिभ्यामीचिः ।" उणा० ४ । ७० । इति ईचिः । तपःप्रभावादस्य तथात्वम् ।) मुनिविशेषः । स तु ब्रह्मणो ज्येष्ठमानसपुत्रः । अस्य भार्य्या कर्द्दममुनिकन्या कला, पुत्रः कश्यपः पूर्णिमासञ्च । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्य भार्य्या सम्भूतिरिति नाम्नापि ख्याता । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।
"पत्नी मरीचेः सम्भूतिः पौर्णमासमसूयत ॥")
ऋषभः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दनुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।

मरीचिः

"मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥"
मरुद्गणानामग्यतमः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् । १० । २१ ।
"मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥"
प्रियव्रतवंशीयस्य सम्राजः पुत्रः । यथा, श्रीमद्भागवते । ५ । १५ । १४—२५ । "चित्ररथादूर्णायां सम्राड्जनिष्ट । ततः उत्कलायां मरीचिर्मरीचिविन्दुमत्यां विन्दुमानुदपद्यत । तस्मात् सरघायां मधुनामाभवत् ॥")

मरीचिः, पुं, स्त्री, (म्रियन्ते नश्यन्ति क्षुद्रजन्तवस्समीपि यानेन । मृ + ईचिः ।) किरणः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघौ । १३ । ४ ।
"गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्
विद्रुद्रुमत्राभुवते वसूनि ॥"
यथा च ।
"मरीचीनमतो मेघान् मेघान् वाप्यसतोऽम्बरे ।
विद्युतो या विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति ॥"
इति चरके इन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
षट्चामरेणुपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
(स्त्री, म्रियन्ते इव देवा यद्भयेनादिति । मृ + ईचिः । अमरोविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ५६ ।
"मरीचिः शुचिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ।
अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥"
म्रियते वारिभ्रमेण जीवा यस्याः । मृ + अपादाने ईचिः । मरीचिका । यथा, कथासरित्सागरे । ५७ । ६१ ।
"वैधव्यापेक्षिणि सद्भावो यदस्मिन् बुध्यते त्वया ।
सत्यं भवति किं जातु जलं मरुमरीचिषु ॥")

मरीचिका, स्त्री, (मरीचिरेव । स्वार्थे कन् । टाप् ।) मृगतृष्णा । इत्यमरः । १ । ५ । ३५ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । १ ।
"मध्याह्नार्कमरीचिकास्विव पयःपूरो यद्दूरतः ॥")
"मरीचिरिव मरीचिका स्वार्थे संज्ञायां इत्यादिना इवार्थे कः । यौ मरुदेशसिकतादावर्कस्य करा: प्रतिफलिताः दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति तद्वाचिका मृगतृष्णेति टीकाकारः । उल्कटरविरश्मिजन्यत्वित्तिवासजालं मरीचिका । दूरभूम्यै यन्मयूखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे ।" इति भरतः ॥

मरुः, पुं, (म्रियतेऽसिन्निति । मृ + "भृमृदृशीति ।" उणा० १ । ७ । इति उः ।) निर्जलदेशः । (यथा, महाभारते । १३ । १५४ । २७ ।
"अदृश्या गच्छ भीरु ! त्वं सरस्वति ! मरूनु प्रति ॥")
पर्व्वतः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६२ ॥ यथा, महाभारते । ५ । ६३ । १८ ।
"तत्रापश्याम वै सर्व्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निर्विष्टं कुञ्जसन्निभम् ॥"
दशैरकदेशः । तत्पर्य्यायः । धन्वा २ । इत्यमरः । २ । १ । ५ ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।
"शाल्वास्तु कारुकुचीया मरवस्तु दशैरकाः ॥"

मरुत्तकः। इति भावप्रकाशः॥ (निमिवंशीयहर्य्यश्वपुत्रः। यथा, श्रीमद्भागवते। ९। १३। १५।
"तस्माद्बृहदश्वस्य महाधीर्य्यः सुतस्तपिता।
सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वै हर्य्यश्वोऽथ मरुत्तनः॥")
सूर्य्यवंशीयमाधिराजविशेषः। तस्य विवरणं यथा,—
"रामात् कृशोऽभूदतिथिस्ततोऽभून्निषधाह्वयः।
तस्मादभूत पुण्डरीकः क्षेमधन्वाभवत्ततः॥
देवानीकस्ततो हीनः पारिपात्रोऽथ हीनतः।
बलाहकस्ततोऽर्कोऽस्य वज्रनाभस्ततोऽभवत्॥
खगणाह्वितस्तस्माद्विरण्यो नाभसंज्ञितः।
ततः पुष्यार्णवस्तस्मान्मुदगलोऽथाभिवर्णकः॥
तस्मात् प्रतीतोऽभवत् पुत्रः पिता मेऽतुलविक्रमः।
तस्मात् मरुं मां कृपोऽहं बुधश्चापि सुमित्रकम्॥
कलापग्राममासाद्य विद्धि सत्तमसि स्थितम्।
तवावतारं विज्ञाय त्रासात् सत्यवतोसुतात्॥
प्रतीक्ष्य कालं लक्षाब्दं कालप्राप्तस्त्वाभिकम्।
कल्किरुवाच।
मरो! त्वामभिषेक्ष्यामि निजायोध्यापुरेऽधुना।
हत्वा म्लेच्छान्यधर्म्मिष्ठान् प्रजाभूसुविहिंसकान्॥
विप्राश्ववयूपभूपालस्तनयां विनयान्वितम्।
विवाहे रुचिरापाङ्गीं सुन्दरीं त्वां प्रदास्यति॥"
इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः॥
(वसूनामन्यतमः। यथा, हरिवंशे। १६।४७।
"वासवान्वयता देवी जनयामास वै सुतान्।
मरुं वै प्रथमं देवं द्वितीयं प्रवमव्ययम्॥")
मरुजः, पुं, (मरौ निर्ज्जलदेशे जायते इति। जन्+डः।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वंशाङ्कुरे, क्ली। सत्यर्थायो यथा,
"करीरं मरुजं फलम्————।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
मरुदेशजाते, त्रि॥
मरुजा, स्त्री, (मरुज+स्त्रियां टाप्।) म्लेच्छीवारुः। इति राजनिर्घण्टः॥
मरुटा, स्त्री, उच्चललाटयुक्तस्त्री। इति शब्दरत्नावली॥
मरुण्डा, स्त्री, उच्चललाटा नारी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
मरुतः, पुं, (म्रियन्ते प्राणिनो यदभावादिति। मृ+आतोऽनुपसर्गात् उत।) वायुः। (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले।
"तदेनां सुखमरुतेन विप्रहां करवाणि॥")
देवः। इति भरतधृतयाज्ञिकाः॥ घण्टापाटलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
मरुत्, पुं, (म्रियते प्राणी यस्याभावादिति। मृ+"मृयोरुतिः।" उणा० १। ६४। इति उत्।) वायुः। इत्यमरः। १।१।६५॥ (यथा, नैषधचरिते। २। ५३।
"भृगुतापभृता मया भवान्
मरुदासादि तुषारसायकान्॥")
मरुत्तकः। इति भावप्रकाशः॥ (अस्य गुणा यथा,—
"मरुत्तिक्तप्रदो वृष्यस्तीक्ष्णोष्णपित्तलो लघुः।
वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकृच्छ्रक्रिमिप्रणुत्।
कटुपाकरसो रूक्षस्तिक्तो रूक्षः सुगन्धिकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
देवः। (यथा, रघुः। १२। १०१।
"मरुतां पश्यतां तस्य गिरिमिं पतितान्यपि।
मनो नातिबभूवास्य पुनः सन्धानशङ्किनाम्॥")
साध्यविशेषः। यथा, हरिवंशे। १६६। ४५।
"धर्म्मात्साध्यात्तथा विश्वः काम्यः साध्या साध्यान् अजायत।
प्रभवं भवनञ्चैव मनोर्ज्ञानं सुरभौ तथा।
अरण्यं मरुतञ्चैव विश्वायमुवसुधुवौ॥")
भार्गववंशजदेवताविशेषः। यथा,—
"भार्गणां प्रायणं भाता योऽनुतिष्ठति धर्म्मवित्।
स पुण्यबन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते॥"
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ६ अध्यायः॥
"प्रायणं प्रकृष्टं गमनम्। पुण्यमेव बन्धुर्यस्य मरुद्भिर्भार्गवसंज्ञैर्देवैः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (हिरण्यम्। इति निघण्टुः। १।२॥ ऋत्विक्। इति तत्रैव। ३।१८॥) यज्ञियपर्णे, क्ली। इति मेदिनी। ते, १४३॥ एकायां, स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥
मरुत्करः, पुं, (करोतीति। कृ+अच्। मरुतोऽपानवायोः करः।) राजमाषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (मरुत्कारिणि, त्रि। यथा,—
"कषायमधुराः स्निग्धाः कटुपाका मरुत्कराः।
वातमूत्रपुरीषाणां विष्मार्गानुहरास्तथा॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥)
मरुत्क्रिया, स्त्री, (मरुतः क्रिया।) अपानोत्सर्गः। वातकर्म्म इति ख्यातः। इति केचित्॥
मरुत्त, पुं, (मरुद्भिस्त्रायतेति। मरुत्+"तप पर्व्वमरुद्भ्यां।" ५। २।१२२। इत्यत्र कार्त्तिकौक्था तप्।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः। स च अविक्षिद्राजपुत्रः। यथा—
क्रोष्टुरुवाच।
"अविक्षितस्य नृपतेर्मरुत्तस्य महात्मनः।
श्रोतुमिच्छामि चरितं श्रूयते योऽतिवीर्य्यवान्॥
चक्रवर्त्ती महाभागः शूरः शान्तो महामतिः।
धर्म्मविद्धर्म्मिकश्चैव सम्यक् पालयिता भुवः॥
मार्कण्डेय उवाच।
स पित्रा समनुज्ञातो राज्यं प्राप्य पितामहात्।
धर्म्मतः पालयामास प्रजाः पुत्रानिवौरसान्॥
इयाज सुमहायज्ञान् यथावत् प्राप्यदक्षिणान्।
ऋत्विक्पुरोहिताद्येभ्यो दत्त्वा वित्तान्यनिर्व्वृतो महीपतिः॥
तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्वीर्य्येण सप्तसु।
गतयश्चाप्यविच्छिन्नाः स्वःपातालजलादिषु॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे १०३ अध्यायः॥
(यदुवंशीयः करन्धमपुत्रः। यथा, श्रीमद्भागवते। ९। २३। १७।
"त्रिभानुस्तनसुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः।
मरुत्तस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत्॥"
खिलेयुराजपुत्रः। यथा, महाभारते। हरिवंशपर्व्वणि। ३६। ७।
"खिलेयुरभवत् पुत्र उपात्तः शत्रुतापनः।
मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृप।॥")
मरुत्तकः, पुं, (मरुद्भिस्तक्यति हसतीति। तक हासे+अच्।) मरुवकः। इति भावप्रकाशः।
मरुत्पथः, पुं, (मरुतां पन्थाः। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।" ५। ४। ७४। इत्यः।) आकाशम्। इति हेमचन्द्रः॥
मरुत्पालः, पुं, (मरुतो देवान् पालयतीति। पालि+अच्। देवराजत्वादस्य तथात्वम्।) इन्द्रः। इति केचित्॥
मरुत्पुत्रः, पुं, (मरुतो वायोः पुत्रः।) भीमसेनः। इति हेमचन्द्रः। ७०७॥ (अस्य मरुत्पुत्रत्वं विवरणम्। यथा। पुरा किल पाण्डुर्नाम महीपतिर्मृगयार्थं वनं गत्वा ब्राह्मणमेकं मृगरूपधारिणं हरिण्या रममाणं काममोहितं अधान। ततस्तेनाभिशप्तो निजपत्नीं रममाणो न प्रस्तः। अथ गच्छति काले कुन्ती पुत्रकामस्य स्वभर्तुः पाण्डुराजस्यानुज्ञया इन्द्रादीन् देवानाहूय तैरन्वरंसीत्। तेषां मरुतो भीमसेनो जात इति पौराणिकी प्रसिद्धिरनुसन्धेया। अस्य विशेषस्तु महाभारते। १२१८—१२३। अध्यायेषु द्रष्टव्यः॥) हनुमांश्च॥
मरुत्प्लवः, पुं, (मरुद्भिः प्लवते इतस्ततो गच्छतीति। प्लु+अच्।) सिंहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
मरुत्फलं, क्ली, (मरुतां वायूनां फलमिव।) घनोपलः। इति शब्दमाला॥
मरुत्वान्, [त्] पुं, (मरुतो देवाः पालनीयत्वेन सन्त्यस्य इति। मरुत्+"मध्वादिभ्यश्च।" ५।२। ८६। इति मतुप् मस्य वः। संज्ञायां पत्वयवकारे परे न तस्य दः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १।१।४४॥ (यथा, रघौ। ३। ४।
"दिव मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं
दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्समः॥"
धर्म्मपुत्रदेवगणभेदः। यथा, महाभारते। १३। २०७। २३।
"धर्म्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः।
विश्वे देवास्तु साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत!॥"
मरुज्जनकत्वेनास्यास्येति। मतुप्। मस्य वः।) हनुमान्। इति शब्दरत्नावली॥ (त्रयोविंशत्यक्षरपादे, त्रि। तल्लक्षणोदाहरणं यथा, भट्टौ। १०। २६।
"बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो
बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः।
बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो
बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः॥",
स्त्री, दक्षस्य प्रचेतसः कन्या। सैव धर्म्मस्य पत्नी। यथा, भागवते। ६। ६। ४।

"भानुर्लम्बाककुद्यामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ।
वसुर्मरुत्वां संकल्पा धर्म्मपत्न्याः सुतान् ग्रहण ॥")

मरुत्सखः, पुं, (मरुतां देवानां सखा । "राजाहः सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) इन्द्रः । इति धरणिः ॥ (मरुतो वायोः सखा ।) अग्निः । वायुसख इत्यमरदुर्गादासात् ॥ (वायुसखे, त्रि । यथा, रघौ । ११ । ३ ।

"तावदाशु विदधे मरुत्सखेः
सा मनुष्यजलवर्षिभिर्घने: ॥")

मरुदान्दोलः, पुं, (मरुत् वायुरान्दोल्यतेऽनेनेति । आङ्पूर्वो दोलि + करणे घञ् ।) धवित्रम् । इति शब्दमाला ॥

मरुदिष्टः, पुं, (मरुतां देवनामिष्टः प्रियः ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य गुग्गुलुशब्दे आख्यातः ॥)

मरुद्भुजं, क्ली, (मरुतमु वायुषु ध्वजः पताकेव । तमभि वायुवशात्चलितत्वादस्य तथात्वम् ।) वानतूलम् । वुड़ोर मुता इति भाषा । यथा,—

"शोषूच्छामं वधूकर्षं वानतूलं मरुद्भुजम् ॥"
इति हारावली । ९३ ॥

मरुद्भवा, स्त्री, (मरुद्वायुर्भव उत्पत्तिकारणं यस्याः ।) ताम्रमूलाम्लुपः । इति रत्नमाला । खिराइ इति भाषा ॥

मरुद्रथः, पुं, (मरुद्वायु रथो यानमिवास्य । ऊर्ध्वां स्रोतं वियति बहुतरं गच्छतीति तथात्वम् ।) अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवरथः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१९ ॥

मरुद्रुमः, पुं, (मरोर्निर्ज्जलदेशस्य द्रुमः । मरुजातो द्रुमो वा ।) विटखदिरः । इति रत्नमाला ॥

मरुद्वर्त्म, क्ली, (मरुतां वायूनां देवानां वा वर्त्म पन्थाः ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुद्वाहः, पुं, (मरुता वायुना उह्यतेऽसौ इति । वह + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, मरुद्वायुर्वह इव यस्य ।) धमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्निः । इति शब्दमाला ॥

मरुद्विपः, पुं, (मरौ निर्ज्जलदेशे द्विपो हस्तीव ।) उष्ट्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुन्माला, स्त्री, (मरुद्भिर्मील्यते धार्य्यते इति । मील धारणे + कर्म्मणि घञ् । टाप् ।) एका । इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥ पिड़िंगाक इति भाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"सूक्ष्मात्रक् त्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्घापिकेत्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मरुप्रियः, पुं, (मरुर्निर्ज्जलदेशः प्रियोऽस्य ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१९ ॥

मरुभूः, स्त्री, (मरुर्निर्ज्जला भूर्भूमिः ।) दाणेरकदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मारवोयार इति भाषा ॥ निर्ज्जलभूमिश्च ॥

मरुभूरुहः, पुं, (मरुभुवि रोहति जायते इति । रुह + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) करीरवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ मरुभूमिजाते, त्रि ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६७६ ।

"सत्पुंसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाशास्यम् ॥")

मरुलः, पुं, (म्रियते जलं विनेति । मृ + उलः ।) कारण्डवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

मरुवः, पुं, (मरुं निर्ज्जलदेशं वाति प्राप्नोतीति । वा + कः ।) वृक्षविशेषः । मरुया इति नागदाना इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खरपत्रः २ गन्धपत्रः ३ फणिजृम्भकः ४ बहुवीर्य्यः ५ प्रीतलकः ६ सुराङ्गः ७ समीरणः ८ जम्बीरः ९ प्रस्थकुसुमः १० मरुवकः ११ आजन्ममरभिपत्रः १२ मरिचः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिकुष्ठविड्वन्ध्याभागशूलमान्द्यत्वगदोषगणित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

"मरुवको मरुवको मरुजश्चरपि स्मृतः ।
फणी फणिजृम्भकश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥
मरुदग्निप्रदो हृद्यस्तिक्तोष्णः पित्तलो लघुः ।
कृष्णिकादिविषश्लेष्मवातकृच्छ्रहृमिप्रणुत् ।
कटुपाकरसो रुच्यस्तिक्तो रूक्षः सुगन्धिकः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मरुवकः, पुं, (मरुव । स्वार्थे इवार्थे वा कन् ।) कगटकिवृक्षविशेषः । मयना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिण्डीतकः २ श्वसनः ३ करहाटकः ४ गुल्मी ५ मदनः ६ । (पर्य्यायान्तरं यथा,—

"मदनश्छर्दनः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः गुल्मको विषपुष्पकः ॥")
खल्पपत्रसुलभौ । तत्पर्य्यायः । समीरणः २ प्रस्थपुष्पः ३ फणिजृम्भकः ४ जम्बीरः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ (एतत्पर्य्यायो यथा,—

"मरुत्तको मरुवको मरुजश्चरपि स्मृतः ।
फणी फणिजृक्षश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
जम्बीरभेदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पुष्पवृक्षविशेषः । मरुयाफुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुल्मपुष्पः २ तिलकः ३ कुलकः ४ । स्तूपविशेषः । नागदाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खरपत्रः २ गन्धपत्रः ३ । इति रत्नमाला ॥ व्याघ्रः । राहुः । भयानके, त्रि । इति जटाधरः ॥

मरुसम्भवं, क्ली, (मरुः सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—

"मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
ग्रालमर्कटकं विप्रं ग्रालेयं मरुसम्भवम् ॥
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकञ्चान्यत् तद्ववेन्नजदलवत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मरुसम्भवा, स्त्री, (मरौ सम्भवो यस्याः । टाप् ।) महेन्द्रवारुणी । क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरुस्था, स्त्री, (मरौ तिष्ठतीति । स्था + कः । स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरूकः, पुं (म्रियते इवेति । मृ + "मृकन्निभ्यामूकोकणौ ।" उणा० ४ । ३६ । इति ऊकः । भयशीलत्वादस्य तथात्वम् ।) मृगविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ मयूरः । धूर्त्तः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मरूद्भवा, स्त्री, (मरौ धन्वप्रदेशे उद्भवतीति । उत् + भू + अच् । स्त्रियां टाप् ।) कार्पासी । यवासः । क्षुद्रखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरोलिः, पुं, (मरौ निर्ज्जलदेशे लीयते स्त्रियते इति । मरु + ली + इन् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मकरः । यथा,—

"जलरूपस्तु मकरो मरोलिरसिदंष्ट्रकः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरोलिकः, पुं, (मरोलि + स्वार्थे कन् ।) मकरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मर्क, सर्पे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर०-सक०-सेट् ।) मर्कटः । इति दुर्गादासः ॥

मर्कः, पुं, (मर्चति चेष्टते इति । मर्च् + "इगुभीकापाग्रल्यतिमर्चिभ्यः कन् ।" उणा० ३ । ४३ । इति कन् । यद्वा, मर्कति सर्पतीति । मर्क + अच् ।) देहः । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ (शुक्रपुत्रः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ७ । १६ ।

"उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥"
"मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितः ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ८ । २६ ।

"मर्कान् भोक्ष्यन् विभजति स चेन्नात्ति भाण्डं भिनत्ति ॥"
"मर्कान् मर्कटान् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ त्रि, मार्ज्जयिता । यथा, ऋग्वेदे । १० । २७ । २० ।

"सूरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥"
"मर्को मार्ज्जयिता ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मर्कः, पुं, (मर्क + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) गलगण्डपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ हाड़गिल इति भाषा ॥

मर्कटः, पुं, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + "शुकाद्भ्योऽटन् ।" उणा० ४ । ८१ । इति अटन् ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।

"यमाय क्षत्रो मनुष्यराजाय मर्कटः ॥")
ऊर्णनाभः । (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् । ३२२ ।

"अयमुद्यद्गृहीतवह्निः कर्कट इव मर्कटः पुरतः ॥"

"मर्कटो लूना ॥" इति तट्टीका ॥) स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ गलेगाछपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ डाहुगिल् इति भाषा ॥

मर्कटकः, पुं, (मर्कट + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) वानरः । लूना । गुल्मभेदः । इति मेदिनी । के, २०८॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
"श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः।
तथा वैणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका मुने ! ॥")

मत्स्यभेदः । दैत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मर्कटतिन्दुकः, पुं, (मर्कटप्रियस्तिन्दुकः । मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥

मर्कटपिप्पली, स्त्री, (मर्कटस्य पिप्पलीव ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या अपामार्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मर्कटप्रियः, पुं, (मर्कटस्य प्रियः ।) क्षीरवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

मर्कटवासः, पुं, (मर्कटः ऊर्णनाभस्तस्य वासः आवासस्थानम् ।) लूतातन्तुः । माकड़ुयारजाल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । आघ्राणवस्त्रः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

मर्कटशीर्षं, क्ली, (मर्कटस्य शीर्षमिव तद्वर्णत्वादेवास्य तथात्वम् ।) हिङ्गुलम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥")

मर्कटास्यं, क्ली, (मर्कटस्य आस्यमिव तद्वर्णत्वादेवास्य तथात्वम् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (मर्कटस्यास्यम् ।) वानरमुखम् । (मर्कटस्यास्यमिवास्यं यस्य ।) वानरमुखे, त्रि ॥

मर्कटी, स्त्री, (मर्कति वायुवेगेन इतस्ततो गच्छतीति । मर्क + अटन् । स्त्रियां ङीप् ।) कपिकच्छुः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"कपिकच्छूरात्मगुप्ता कृष्णा प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुरा वज्रा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः ॥")

अपामार्गः । (यथा,—
"अपामार्गस्तु शिखरी क्षुधःशल्यो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्ग्रहा चापि किणिही खरमञ्जरी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३३ । ५ ।
"कृष्णटीं मर्कटीं शिग्रुमीमनन्तामपि धारयेत् ।
मांसमासां तथा पक्वां श्लोणितञ्च चतुष्पथे ॥")

करञ्जभेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ माकड़ा करञ्जा इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायो भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ।
"उदकीर्य्यस्तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्था हस्तिपारुणी ।
मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका ॥")

मर्कट + ङीष् ।) वानरी च ॥

मर्कटेन्द्रः, पुं, (मर्कटे खगविशेषे इन्द्रवत् ।) काकतिन्दुकवृक्षः । यथा,—
"काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।
मर्कटेन्द्रः सिन्धुपुत्रो द्वावेतौ तत्र कीर्त्तितौ ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मर्करः, स्त्री, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + बाहुलकात् अरः ।) भृङ्गराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गुणादयोऽस्य भृङ्गराजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मर्करा, स्त्री, (मर्कर + स्त्रियां टाप् ।) दरी । भाण्डम् । सुरङ्गा । निष्कला स्त्री । इति विश्वः ॥

मर्च्च, क गत्यर्च्चे । सौचोऽयं धातुः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यवर्गप्रथमान्तः । मर्क् । इति दुर्गादासः ॥

मर्ज्जः, स्त्री, (मृज्यते इति । मृज् शुद्धौ + "मृजेर्गुणश्च ।" उणा० १ । ८१ । इति ऊः । गुणश्च ।) शुद्धिः । इति मेदिनी । र्ज्जे, १३ ॥

मर्ज्जः, पुं, (मार्ष्टि शोधयति वसनमिति । मृज् + ऊः ।) रजकः । इति हेमचन्द्रः ॥ पीठमर्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

मर्त्तः, पुं, (म्रियतेऽसौ इति । मृ + "हसिमृग्रिमिति ।" उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १०० । १८ ।
"पौर्णमास्यामथामावस्यां पर्व्वस्वन्येषु प्रस्तवः ।
मर्त्तेष संश्रुतो मर्त्तैर्भविता पापनाशनः ॥")

मागधकः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (म्रियतेऽत्रेति । भूलोकः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । ८६ ॥)

मर्त्यः, पुं, (म्रियतेऽत्रेति । मर्त्ता भूलोकस्तत्र भवः । मर्त्त + यत् । यद्वा, मर्त्त एव यदित्यमरटीकायां भरतः ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । २ । १ । २६ ।
"गृहे च गृहलक्ष्मीश्च मर्त्यानां गृहिणां तथा ॥")

मध्यमलोकः । इति जटाधरः ॥ (क्ली, शरीरम् । यथा, भागवते । ३ । ३३ । ३१ ।
"तस्यास्तदर्थावगविधुतमार्त्यं मर्त्यमभूत् सरित् ॥")

मर्द्दनं, क्ली, (मृद् + भावे ल्युट् ।) अङ्गमर्द्दनम् । गाटेपा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । संवाहनम् २ । इत्यमरः ।३।२।२२॥ सम्बलम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, "यत् पुनर्बहिःस्वर्गनाश्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्द्दनादीरामयान् प्रमार्ष्टि तद्बहिः परिमार्ज्जनम् ॥" इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । श्रमहरत्वम् । निद्राशुक्रसुखप्रदत्वम् । मांसरक्तत्वक्प्रसन्नकारित्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ चूर्णनम् । इति मदधात्वर्थदर्शनात् ॥ (कदनम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । २ ।
"तेषां मेरयदोषेण विषमीकृतचेतसाम् ।
निम्लोचति रवावासीत् वेणूनामिव मर्द्दनम् ॥"
मृद् + ल्युः । मर्द्दनकारके, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३७२ ।
"ब्रह्मे क्षितिजसङ्घानां मर्द्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥")

मर्द्दलः, पुं, (मर्द्दं मर्द्दनं लातीति । ला + कः ।) वाद्यविशेषः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ मादल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुरुः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४४ । १६ ।
"मृदङ्गानकशङ्खानां मर्द्दलानाञ्च निस्वनैः ।
खरोष्ट्राश्वतरैश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ॥")

मर्द्दितं, त्रि, (मृद् + कर्म्मणि क्तः ।) मर्द्दितम् । इति विश्वप्रकाशनिघण्टीकायां भरतः ॥ चूर्णितम् । यथा,—
"त्रिफलाक्वाथमर्द्दितो
रामबाण इति विश्रुतो रसः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मर्म्म, नि, क्ली, (मर्म्मन्ति बाधन्ते इति । मर्म्म + "सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।" उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) स्वरूपम् । तत्त्वम् । यथा, नैषधे । २ । ६ ।
"मृगया न विगीयते नृपै-
रपि धर्म्मागममर्म्मपारगैः ।
स्मरसुन्दर ! मां यदत्यज
स्तव धर्म्मः सदयो दयोज्ज्वलः ॥"

सन्धिस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, भरतौ ॥ जीवस्थानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥

अथ मर्म्माणि ।
"सन्निपातः शिरास्नायुसन्धिमांसास्थिसम्भवः ।
मर्म्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः ॥
सप्तोत्तरं शतं सन्ति देहे मर्म्माणि देहिनाम् ।
तान्येकादश मांसे स्युरष्टावस्थिषु सन्ति हि ॥
सन्धीनां विंशतिस्तानि स्नायनां सप्तविंशतिः ।
चत्वारिंशत्तथैकञ्च शिरामर्म्माणि तत्र तु ॥
द्वाविंशतिः सक्थियुगे तावन्त्येव भुजद्वये ।
द्वादशोरसि कुक्षौ च एकादशे चतुर्दश ॥
ग्रीवाया ऊर्द्धभागे तु सप्तविंशत्यनानि हि ॥
मर्म्माणि तानि सन्ति पञ्चधा भवन्ति ।
तान्याह ।
सद्यःप्राणहराणि स्युर्मर्म्माण्येकोनविंशतिः ।
मर्म्मदेशाश्रयस्त्वेषां स्युः कालान्तरमारकाः ॥
चत्वारिंशच्च चत्वारि वैकल्यं जनयन्ति हि ।
मर्म्माश्रकं रुजाकारि विशल्यघ्नं क्षिकं मतम् ॥
पञ्चाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठसिरागुदम् ।
हृदयं वस्तिनाभ्यौ च सद्यो घ्नन्ति हतानि चेत् ॥
पञ्चाटकानि प्राणश्रोवाक्षिविक्षासक्तर्पकाणां शिरासुस्थानां शिरसो मध्ये संयोगस्थानं तानि चत्वारि शिरामर्म्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानि हतानि सन्ति सद्योमारकाणि । अधिपतिः । मस्तकस्याभ्यन्तरे सन्धिसिरयोः सन्निपात उपरिष्टाद्रोमावर्त्तः सशक्तः सन्धिमर्म्मेदं अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं सद्योमारकम् । शङ्खौ भ्रुवोरन्तोपरि कर्णललाटमध्ये तौ हे अस्थिमर्म्माणी अर्द्धाङ्गुले सद्योमारके । कण्ठसिराः मालकाः ग्रीवाया उभयपार्श्वयोश्चतसश्चतसः शिरास्ता अष्टौ शिरामर्म्माणि चतुरङ्गुलानि सद्योमार-

काणि। गुदं प्रसिब्धमेकं मांसमर्म्म चतुरङ्गुलं मर्म्मोभारकम्। हृदयं स्तनयोर्म्मध्यमामाशय-द्वारमेकं शिरामर्म्म चतुरङ्गुलं सद्योमारकम्। वस्तिः नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणसंश्रयो मर्म्म वस्तिस्तन्त्रवत् एकद्वारो ह्यधोमुखः स्रावः मर्म्मेदं चतुरङ्गुलं मर्म्मोभारकम्। नाभिः प्रसिद्धा। शिरामर्म्मेदं चतुरङ्गुलं मर्म्मोभारकम्॥

बस्तोमर्म्माणि सीमन्तास्तलहृदयप्लीहयकृद्वस्तयः।
हृदयौ पार्श्वौ सन्धी कटीकतरुणौ च ये।
सिरास्नायविति चैतानि कालान्तरहराणि तु॥

बस्तोमर्म्माणि स्तनमूलस्तनरोहितापलापापस्तम्भाः स्तनमूले स्तनयोरधश्चाङ्गुलं यावत् हे शिरामर्म्मणी द्व्यङ्गुले कफपूर्णकोष्ठतया कालान्तरमारके। स्तनरोहिते स्तनयोरुपरि द्व्यङ्गुलं यावत् हे मांसमर्म्मणी रक्तपूरितकोष्ठतया कालान्तरमारके। अपलापौ अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वयोरुपरि द्वौ शिरामर्म्मणी व्यङ्गुले रक्तेन पूर्यताङ्गते न कालान्तरमारके। अपस्तम्भौ उरसि उभयतो नाड्यौ वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यान्च कालान्तरमारके। सीमन्ताः शिरसि पञ्च सन्धय, सन्धिमर्म्माणि चतुरङ्गुलानि उच्चारभयचित्तविनाशैः कालान्तरमारकानि। तलानि मध्याङ्गुलिमनुक्रम्य हस्तभर्त्सं तलं एवमपरस्य हस्तस्य पादयोश्च चत्वारि तलानि मांसमर्म्माण्यङ्गुलानि रुजाभिः कालान्तरमारकाणि। क्षिप्राणि अङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्म्मध्यं क्षिप्रं तच्च हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे एवं चत्वारि स्नायुमर्म्माण्यङ्गुलान्याश्वेपकेण कालान्तरमारकाणि। इन्द्रबस्तयः प्रकोष्ठयोर्म्मध्ये द्वे जङ्घयोर्म्मध्ये द्वे एवं चत्वारि मांसमर्म्माणि द्व्यङ्गुलानि शोणितक्षयेण कालान्तरमारकाणि। हृदयौ स्तनमूलादुभयतः एष्ठवंशं यावत् शिरामर्म्मणी व्यङ्गुले शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तरूपद्रवैः कालान्तरमारके। पार्श्वसन्धी जघनपार्श्वयोः सन्धी शिरामर्म्मणी व्यङ्गुले शोणितपूर्णकोष्ठतया कालान्तरमारके। कटीकतरुणे चिक्कसन्निधाने उभयतः श्रोणिकाण्डं लक्ष्योलूखल्यास्थिनी अक्षिमर्म्मणी व्यङ्गुले शोणितक्षयात् पाण्डुविवर्णरूपं कृत्वा कालान्तरमारके। नितम्बौ प्रसिद्धौ। हे अक्षिमर्म्मणी व्यङ्गुले अधःकायशोषेण दौर्ब्बल्येन च कालान्तरमारके॥ * ॥

लोहितान्याशिजानूर्व्वोरूपादकूर्पराः।
कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्थिकाटिके॥
अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्थे फणे तथा।
वैकल्यकारकाण्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च॥

लोहितान्याशि ऊर्व्योरूर्द्धमधोवङ्क्षणसन्धेर्लोहितान्तं तच्च हे बाह्वोर्हे ऊर्व्योरेवं तानि चत्वारि शिरामर्म्माण्यङ्गुलानि वैकल्यकारकाणि तत्र शोणितक्षयेण पक्षाघातः सक्थिसादो वा। आशयः जानुन ऊर्द्ध्वमुभयोः पार्श्वयोर्द्वाङ्गुला एकस्मिन् जानुनि हे अपरस्मिन् हे एवं चतस्रः स्नायुमर्म्माण्यङ्गुलाः वैकल्यकर्य्यः तत्र शोथाभिवृद्धिः सक्थिस्तम्भश्च। जानुनी जङ्घोर्व्योः सन्धी सन्धिमर्म्माणौ द्व्यङ्गुले वैकल्यकरे। तत्र खञ्जता। ऊर्व्योः हे ऊर्व्योर्म्मध्ये हे प्रगण्डयोर्म्मध्ये एवं चतस्रः शिरामर्म्माण्येकाङ्गुला वैकल्यकर्य्यः तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः। कूर्चौ पादयोरङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्म्मध्ये तयोरूर्द्धमधश्च एवं चत्वारः। स्नायुमर्म्माणि वैकल्यकराणि तत्र पादयोर्भ्रमणवेपने भवतः। विटपे हे वङ्क्षणवृषणयोर्म्मध्ये स्नायुमर्म्मणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र घाण्डाभग्नपुंस्कता वा। कूर्परौ कफोणी तौ द्वौ सन्धिमर्म्मणौ द्व्यङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्र बाहुभग्नौ सङ्कोचः। कुकुन्दरे नितम्बकूपके द्वे सन्धिमर्म्मणौ व्यर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च। कक्षधरे वक्षःकक्षयोर्म्मध्ये हे स्नायुमर्म्मणी एकाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र पक्षाघातः। विधुरे कण्ठनीधःसंश्रिते किञ्चिन्निम्नाकारे हे स्नायुमर्म्मणी व्यर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र वाधिर्य्यम्। सक्थिकाटिके शिरोग्रीवयोरुभयतः सन्धी हे सन्धिमर्म्मणी व्यर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र शिरःकम्पः। अंसौ स्कन्धौ स्नायुमर्म्मणी व्यर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्र बाहुस्तम्भः। अंसफलके एष्ठोपरि एष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बन्धी योगाया अंसद्वयस्य च संयोगो यत्र तत्त्रिकं अक्षिमर्म्मणी व्यर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र बाह्वोः शून्यता शोफश्च। अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ सिरामर्म्मणी व्यर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा। नीले मन्थे च कण्ठनाड्योरुभयतश्चतस्रो धमन्यो हे नीले हे मन्थे तत्र एका नीला एका मन्या एकस्मिन् पार्श्वे। अन्या मन्या अन्या नीला अपरस्मिन् पार्श्वे। हे हे शिरामर्म्मणी द्व्यङ्गुले द्व्यङ्गुले वैकल्यकरे तत्र मूकता विक्लवस्वरता रसाग्राहिता च। फणे घ्राणमार्गसुभयतः अभ्यन्तरे शिरामर्म्मणी व्यर्द्धाङ्गुले वैकल्यकरे तत्र गन्धाज्ञानम्। आवर्त्तौ भ्रुवोरुपरि निम्नयोः सन्धिमर्म्मणौ व्यर्द्धाङ्गुलौ वैकल्यकरौ तत्राक्ष्यन्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा॥ * ॥

गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ तथा कूर्चशिरांसि च।
रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान्॥

गुल्फौ घुटिके सन्धिमर्म्मणौ द्व्यङ्गुलौ रुजाकरौ तत्र रुजा पादस्तम्भः खञ्जता वा। मणिबन्धौ हस्तप्रकोष्ठसन्धी सन्धिमर्म्मणौ द्व्यङ्गुलौ रुजाकरौ तत्र हस्तयोः क्रियाराहित्यम्। कूर्चशिरांसि गुल्फसन्धिवध उभयतः एकस्मिन् पादे द्वे द्वे च द्वितीये एवं चत्वारि स्नायुमर्म्माण्येकाङ्गुलानि रुजाकराणि तत्र रुजा शोफश्च॥ * ॥ विशल्यघ्नानि।

उत्क्षेपौ स्थपनौ चैव विशल्यघ्नं त्रिकं मतम्।
उत्क्षेपौ गुह्ययोरुपरि कैश्यान् यावत् स्नायुमर्म्मणी व्यङ्गुलौ तयोर्विद्धयोः सशल्यो

जीवेत् पाकात् पतितशल्यो वा उद्धृतशल्यस्तु म्रियेत अतएव विशल्यघ्नमुद्धृतशल्यं हन्तीति विशल्यघ्नं मर्म्म। स्थपनौ एका भ्रुवोर्म्मध्ये शिरामर्म्मेदमर्द्धाङ्गुलं विशल्यघ्नम्।

सप्तरात्रान्तरे हन्तु: सद्यः प्राणहराणि हि।
कालान्तरप्राणहरं पक्षे मासे च मारकम्॥
सद्यःप्राणहरं चाल्पे विद्धं कालेन मारयेत्।
कालान्तरप्राणहरमल्पे विद्धन्तु दुःखदम्॥
अन्ये मर्म्मसमीपे।

मर्म्मण्यधिष्ठाय हि ये विकारा
मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम्।
प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति
वेद्येन यत्नैरपि साध्यमानाः॥"

इति भावप्रकाशः॥ * ॥

मर्म्मस्पर्शनिषेधो यथा,—

"परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्।
न संवसेत् सृमरे च न कं वे मर्म्मणि स्पृशेत्॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः॥

("सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्। तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि। तद्यथा मांसमर्म्माणि। सिरामर्म्माणि। स्नायुमर्म्माणि। अस्थिमर्म्माणि। सन्धिमर्म्माणि चेति। न खलु मांससिरास्नायुस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्यान्योपलभ्यते॥ तत्रैकादशमांसमर्म्माणि। एकचत्वारिंशत्सिरामर्म्माणि। सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्माणि। अष्टावस्थिमर्म्माणि। विंशतिः सन्धिमर्म्माणि। तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतम्॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये॥)

मर्म्मकीलः, पुं, (मर्म्मसु कीलवत् विध्यतीति। कील + कः।) यक्षा। इति जटाधरः॥

मर्म्मज्ञः, त्रि, (मर्म्म तत्त्वं जानातीति। ज्ञा + कः।) मर्म्मवित्। तत्त्वज्ञः। मर्म्म स्वरूपं सन्धिस्थानं वा तज्जानाति यः सः॥ (यथा, महाभारते। ७। १५५। २०।

"तथामापतनां वीरः प्रीप्तं पूर्व्वमथो दृढम्।
क्षिप्रास्त्रो व्यवधीद्बाणैर्मर्म्मज्ञो मर्म्मभेदिभिः॥")

मर्म्मरः, पुं, (मर्म्म तत्त्वं मर्म्मेत्यव्यक्तशब्दं वा राति ददातीति। रा + कः।) वस्त्रस्य पत्रस्य च ध्वनिः। इत्यमरः। १। ७। २३॥ मड़मड़ शब्द इति भाषा॥ (यथा, रघुवंशे। ४।५६।

"अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रघट्टिनैः।
मर्म्मरः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः॥")

मर्म्मरी, स्त्री, (मर्म्मर + गौरादित्वात् ङीष्।) पीतदारु। दारुहरिद्रा इति ख्याता। इति मेदिनी। रे, २०॥

मर्म्मरीकः, पुं, (म्रियत इवासाविति। मृ + "फर्फरीकादयश्च।" उणा० ४। २०। इति ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) दीनः। इत्युणादिकोषः॥

मर्य्यादा

मर्म्मविन्, [द्] पुं, (मर्म्म वेत्तीति । विद् + क्विप् ।) मर्म्मज्ञः । तत्पर्य्यायः । कार्पटिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मर्म्मिकः ३ मर्म्मवेदी ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । ६० ।
"वक्त्रनासस्तनोऽवादीदस्योऽयं परमर्म्मविन् ॥")

मर्म्मवेदी, [न्] पुं, (मर्म्म वेत्तीति । विद् + णिनिः ।) मर्म्मविन् । तत्त्वज्ञः । इति जटाधरः ॥

मर्म्मस्पृक् [ष्पृ] त्रि, (मर्म्म स्पृशतीति । स्पृश् + "स्पृशोऽनुदके क्विन् ।" ३ । २ । ५८ । इति क्विन् ।) मर्म्मपीड़कः । तत्पर्य्यायः । अरन्तुदः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ ॥ व्यथकः ३ । इति हेमचन्द्रः । ६ । १६५ ॥

मर्म्मविन्, } [धृ] त्रि (मर्म्म विधत्तीति । मर्म्म
मर्म्मविद् } + धृ + क्विप् । "ग्रहिज्यति ।" ६ । १ । १६ । इति सम्प्रसारणम् । "ग्रहि-वृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ।" ६ । ३ । ११६ । इति दीर्घत्वम् ।) सन्धिस्थानवेधकर्त्ता । मर्म्मज्ञः । यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ५८ ।
"चिरं क्षिप्त्वा मर्म्मविदामो विलुभितप्लवम् ।
प्रध्मायमानमयात्पीडयदं जणदाचरम् ॥"
"मर्म्माणि विधत्तीति क्विप् जिः वीरुधो धट्-जाविति दीर्घनिर्द्देशात् क्वचित् क्विबन्ते पूर्व्व-पदस्य दीर्घत्वं स्यादिति सूचितं व्याडिपूर्व्वस्य रूपं वा मर्म्मविन् मर्म्मज्ञो या वेत्ति रूपम् ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥

मर्म्मिकः, त्रि, (मर्म्म वेत्तीति । मर्म्म + ठक् ।) मर्म्मविन् । इति जटाधरः ॥

मर्य्या, स्त्री, (म्रियतेऽवश्यिम्यतेऽत्र । मृ + यत् । टाप् ।) सीमा । इति मर्य्यादाशब्दटीकायां रायमुकुटः ॥

मर्य्यादकः, त्रि, मर्य्यादाकर्त्ता । मर्य्यादां करोतीति कर्त्तरि ढ्ये कादिति कण्प्रत्यये कैटकः स्यो हेतु वेति आकारस्य ह्रस्वे निष्पन्नोऽयं शब्दः ॥

मर्य्यादा, स्त्री, (मर्य्या + दा + अङ् । न्यायपथ-स्थितिः । (यथा, महाभारते । १५ । ७२ । २५ ।
"मर्य्यादायां स्थितो धर्म्मः प्रमत्तेष्वस्य लक्षण-
मम् ॥")

तत्पर्य्यायः । संस्था २ धारणा ३ स्थितिः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ "पर्य्यादीयते मर्य्यादा पर्य्याङ्पूर्व्वात् दाञो ङः निपातनात् पस्य मः ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ "मर्य्यति सीमार्थे व्ययं तत्र दीयते मर्य्यादेति स्वामी ।" इति रायमुकुटः ॥ "म्रियन्तेऽत्रेति मर्य्या तां ददा-तीति मर्य्यादा ।" इति सारसुन्दरी ॥ सीमा । इति जटाधरः ॥

कूलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । ६ ।
"कल्पान्तवातसंक्षोभलङ्घितार्णवभूभृतः ।
स्थैर्य्यप्रसादमर्य्यादास्तावेव हि महोदधेः ॥"
देवातिथेः पत्नी । यथा, महाभारते । १ । ६५ । २३ । [नाम ॥")
"देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्य्यादां

मलः

मर्य्यादागिरिः पुं (मर्य्यादा सीमा तज्ज्ञापको गिरिः ।) कुलाचलः । वर्षसीमापर्व्वतः । यथा ।
"उत्तरोत्तरतोलाक्षं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति चयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्य्यादा-गिरयः प्रागायताः । उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनोत्सेधा एकैकशः पूर्व्वस्मात् पूर्व्व-स्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकारेण दैर्घ्ये एव कुरुषु । एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेम-कूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुष-भारतानां यथासंख्यम् । तथैवेलावृतमपरेण पूर्व्वेण च माल्यवन्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ।" इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

मर्च्च, पूर्त्तौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० पर० सक० सेट् ।) मर्च्चति पयसा कुम्भं चेटी । इति दुर्गादासः ॥

मर्ष, पुं, क्षान्तिः । मृषधातोर्भावे घञ् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, किरातार्জ্জुनीये । १ । ३३ ।
"अ-मर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥")

मर्षणं, क्ली, (मृष् । ल्युट्) क्षमा । मृषधातो-र्भावे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (धर्षणम् । यथा, महाभारते । ३ । ३१३ । २६ ।
"न चाप्यधर्म्मं न सुहृद्विभेदने
परस्वहारे परदारमर्षणे ।
कदर्य्यभावे च रमेन्मनः सदा
नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥"
मर्षयतीति । मृष् + णिच् । ल्युः । मर्षके, त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ७ । ५८ ।
"इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं
यद्गुह्यमायुष्यमघौघमर्षणम् ॥")

मर्षितः, त्रि, क्षमायुक्तः । क्षान्तिविशिष्टः । मृष धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १ । ७ । ५१ ।
"तत्राहामर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान् वधः स्मृतः ।
न भर्त्तुर्नात्मनश्चार्थे योऽहन् सुप्तान् शिशून् स्त्रिय
स्तथा ॥")

भावे क्तः, क्ली । (मर्षणम् ॥)

मर्षितवान्, त्रि, क्षान्तः । मृषधातोः कर्त्तरि क्तवतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मल, ङ धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० आत्म० सक० सेट् ।) ङ मलते । इति दुर्गादासः ॥

मलः, पुं, क्ली, (मृज्यते प्रोञ्छ्यते इति । मृज् + "मृजेष्टिलोपश्च ।" उणा० १ । १०६ । इति अलच् टिलोपश्च । यद्वा, मलते धारयति व्याध्यादिदोषमन्यमिति । मल् + अच् ।) पापम् । (यथा, मनुः । २ । १०२ ।
"प्रच्छिमाम्बु समाधौनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥"
"दिवार्জ্জितं पापं निहन्ति ।" इति तट्टीकायां

मलमा

कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥) विट् । (यथा, मनुः । ४ । २२० ।
"पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्याश्चैव मैथुनम् ।
विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं शास्त्रविक्रयिणो मलम् ॥"
"विष्ठा मलमेकमेव च ।" इति तद्वार्थे मेधा-तिथिः ॥) कित्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । ६ ।
"छाया न मर्त्तुमि मलोपघातमादर्शपृष्ठे तु दर्शयितुं सुलभावकाशा ॥")
"पापं किल्बिषम् । विट् । विष्ठा । किट्टं कलङ्को मलूरादि स्वेदादि च क्लेदे मलः ।
'वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रं विट्कर्णविण्मलाः ।
श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ।'
इति स्मृतिः ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ कर्पूरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वातपित्तकफाः । यथा,—
"सर्व्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥"
इति माधवकरः ॥
(पारिभाषिकमलं यथा, मनुभाष्ये । ८ । ४५ । २३ ।
"क्षत्रियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्यानृतं मलम् ।
मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां मदशिरो मलम् ॥")

मलघ्नः, पुं, (मलं हन्तीति । हन् + टक् ।) शाल्मली-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मलनाशके, त्रि ॥

मलघ्नी, स्त्री, (मलघ्न + स्त्रियां ङीष् ।) नाग-दमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलजं, क्ली, (मलाज्जायते इति । जन् + डः ।) पूयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मलोद्भवे, त्रि ॥

मलदूषितं, त्रि, (मलेन दूषितम् ।) मलिनम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥

मलद्रावी, [न्] पुं, (मलं विष्ठां द्रावयति चाल-यतीति । द्रु + णिच् + णिनिः ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलनं, क्ली, (मल्यते मर्द्यते इति । मल् + ल्युट् । मर्द्दनम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ॥

मलनः, पुं, (मलते धारयति दृष्टिनाशं । मल धृतौ + ल्युः ।) पटवासः । इति मेदिनी । ने १०४ । तांबु इति भाषा ॥

मलपूः, स्त्री, (मलात् पापात् पुनातीति । पू + क्विप् ।) काकोदुम्बरिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
"विभीतकत्वं मलपूफलानां
कार्य्येण ज्ञात्वा गुडसंयुतेन ॥")

मलभुक्, [ज्] पुं, (मलं भुङ्क्ते इति । भुज् + क्विप् ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥

मलभेदिनी, स्त्री, (मलं भिनत्तीति । भिद् + णिनि । । स्त्रियां ङीप् ।) कटुका । इति राज-निर्घण्टः ॥

मलमासः, पुं, (मलो मलिनश्चासौ मासश्चेति कर्म्मधारयः ।) अधिकमासः । तत्पर्य्यायः

मलिम्लुच: २ अधिमास: ३ असंक्रान्तमास: ४ नपुंसक: ५ । तस्य लक्षणं यथा । रविसंक्रान्त्यभावविशिष्टचान्द्रमासत्वं मलमासत्वम् । इति आह्निकतत्त्वविवेकटीकायां श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य: ॥ अपि च । ज्योतिषे ।

"अमावस्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।
मलमास: स विज्ञेयो विष्णु: स्वपिति कर्कटे ॥
अमावस्याद्वयम् अमावस्याद्वयान्तर्गतमेकं दर्शद्वयम् । रविसंक्रान्तिभ्यां रविक्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शद्वयान्तर्गतदर्शपूर्व्वापरयोरेव रवे: क्रियोत्पत्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं योगेनाधिमास: । संक्रान्तिरेकत्रयी क्रियोत्पत्तिरपरत्रयी पूर्व्व संयोगनाम: उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति दर्शद्वयत्रुटित्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात् । गृह्यपरिशिष्टज्योति:पराशरौ ।

रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्र: ख्यातो मलिम्लुच: ।
तत्र यद्दित्सितं कर्म्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥
पराशर: ।
पञ्चदश्यामपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासिते ।
तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ॥
अत्र लङ्घनमसंक्रमणञ्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मासतत्पर्व्वमासान्तर्गतयोरेकराश्यवस्थितस्य रवेस्तन्मासानन्तरमेव राश्यन्तरसंयोग: तत्रैकराशिस्थितस्य मासद्वयापनमात्रं तथात्वे चतुर्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्प्रथमक्षणेऽपरराशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवे: संयोगेऽपरस्यापि मलमासता स्यात् अतएव ज्योतिषे ।

अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।
मलमासं विजानीयाल्लङ्घितं सर्व्वकर्म्मसु ॥
तस्यार्कौ दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयात्मिका: ॥
अत्रैकराशिस्थार्कस्य दर्शद्वयात्मिकत्वमुक्तम् ॥
अतश्च पूर्व्वापरदर्शतिथीमासयो: पूर्व्वस्यैव सम्भवति न परस्य ॥* मलमासकारणन्तु ज्योतिषे ।

दिवसस्य हरत्यर्क: षष्टिभागन्तु तत्र: ।
करोत्येकमहश्चैतं तथैवैकञ्च चन्द्रमा: ॥
एवमष्टलतीयानामह्नामधिमासकम् ।
यौग्मे जनयत: पूर्व्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम् ॥

तेन दिवसस्य तिथे: षष्टिभागं दग्धमेकं रवि र्हरति क्षेपयति उत्तरे क्षेपमित्यभिधानात् । अतश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिनाड़ीच्छेदात्मकतिथिच्छेदमार्कर्क्षं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमुक्तक्रमेण वर्षे द्वादशतिथ्यात्मककालात् कर्षादष्टलतीयानामह्नामन्ते अष्टं लतीयं येषां ते तथा यौग्मे माधवादिषट्के पूर्व्वं माधवादित्रिकपतितं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं श्रावणादित्रिकपतितं मलमासं चन्द्रार्कौ जनयत: । यौग्मे माधवादिषट्के इति यदुक्तं तत् यदुक्तमाह मिहिर: ।

माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।
द्विराषाढ़: स विज्ञेय: प्रौष्ठे तु श्रावणोऽधिक: ॥
द्विराषाढौ द्विराषाढ़ादि: । श्रावणौ सौरश्रावणे । तथा च ज्योतिषे ।

मिथुनस्थो यदा भानुरमावस्याद्वयं स्पृशेत् ।
द्विराषाढ़: स विज्ञेय: विष्णु: स्वपिति कर्कटे ॥
अमावस्याद्वयं तदन्यदर्शद्वयं स्पृशेत् संयुक्ष्यात् न तस्मिंश्चे राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थ: ॥* ॥ तत्र कर्कटादिचिक्रे अधिमासपाते तत्पूर्व्वं मिथुन एव क्षपितायनं तत् कथं माधवादिषट्कमात्रे कर्कटे तत् । तत्राह राजमार्त्तण्ड: ।

कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधव: स्वपेत् ॥
माधवादिचिक्रश्रावणादिचिक्राधिमासविवेचनमप्येतदर्थम् । इदन्तु सार्द्धवर्षद्वयाधिमासपातौचित्यक्रमादुक्तं क्वचित्तिथीनां ह्रासवाहुल्येन दण्डषष्ट्यधिकन्यूनदर्शनादुक्तकालन्यूनाधिककालेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशोक्तम् । वस्तुतस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदण्डतिथे: प्रायिकत्वे तत्र तिथिक्षयस्य भाटित्यनुपलभ्यमानत्वात् स्वल्पकालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् शीघ्रं रविलङ्घनप्रतीते: शीघ्रमेव मलमासो भवतीति अधिकदण्डतिथे: प्रायिकत्वे तत्र तिथिक्षयस्य भाटित्यनुपलभ्यमानत्वेनाधिकेनैव कालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् विलम्बेनैव रविलङ्घनप्रतीतेश्चिरेणैव मलमासो भवतीति । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मासेन शशिलेखेन तु ।
एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥
समाहृत्ये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ।
स चाधिमासक: पोक्त: काम्यकर्म्मसु गर्हित: ॥
इदन्तु नियतमेकस्मादधिमासात्तृतीयाब्दे अधिमासान्तरमिति । यद्यपि ।

यां तिथिं समनुप्राप्य तूदयं याति भास्कर: ।
तयैव सर्व्वसंक्रान्तिर्यावत्तस्यं न गच्छति ॥
इति राजमार्त्तण्डवचनात्तुलादिषण्मासे तिथिक्षयाभावार्थं द्वादशतिथिक्षयोपपन्नार्थमपि ।

मध्ये विषुवतोर्भानुर्यास्यहानि तु वर्द्धयेत् ।
तै: सम्भयाधिको मास: पतत्येव चयोदश: ॥
इति गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्मधतुलासंक्रान्त्योर्मध्ये मेषादिषण्मास एव तिथिक्षयकर्त्ता । अष्टर्गणने मेषादिषण्मासे मन्दभुक्त्या सप्तदिनक्षयस्तुलादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयक्षय इति । तथा च ज्योति:प्राशस्त्यम् ।

मेषादीनामहर्वृद्धं घस्रा सप्तश्चन्द्रकम् ।
तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकन्तु लिखेत् पृथक् ॥
चन्द्र एक: । अङ्कस्य वामा गतिरित्यङ्कविदां समयात् शुक्लक्रमेण अङ्का बोध्या: । तेन दिनक्षयाधिक्यसञ्चयाभ्यां मेषादिषट्क एव एकादशातिथिक्षय: । एवञ्च ।

गतेऽब्दत्रितये सार्द्धे पञ्चपञ्चे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासक: ॥
इति राजमार्त्तण्डोक्त: सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वये अधिमास: । स सौरे मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घनासम्भवात् सावनमानेन ज्ञेय: । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरप्रथमकाण्डम् ।

सौरेणाब्देन मानेन यदा भवति भार्गव ! ।
सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्य्यते ॥
सौरसंवत्सरे दिनषट्काधिक: सावनसंवत्सरो भवतीति । सौरमासाष्टकाधिकवर्षद्वये सप्तदशदिनानि वर्द्धन्ते सावनक्रमेणेति पूर्व्वोक्तविष्णुधर्म्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्येति ॥""ज्योतिषे ।

दर्शानां फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च क्वचित् ।
नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन ॥
नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा चोक्तम् ।

असंक्रान्तो हि यो मास: कदाचित्तिथिवृद्धित: ।
कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इष्यते ॥
प्राक्खल्लोऽपि ।

प्रायशो न शुभ: सौम्यो ज्येष्ठश्चाषाढ़कस्तथा ।
मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकोऽन्य: सुभिक्षकृत् ॥
सौम्यो मार्गशीर्ष: । अधिकोऽधिमास: ॥"*॥

"तदयं संक्षेप: । शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तो रविसङ्क्रान्तिशून्यो मासो मलमास: । स च माधवादौ औत्सर्गिक: कदाचित् कार्त्तिकादावपि । अयञ्चाग्निष्टकृत् माधवादि कार्त्तिकादिषट्कयोरपि लक्षणयोगे माधवादावेव तुलादिषट्क एवोभयमासे लक्षणयोगे पूर्व्व एव । आश्विनवैशाखयोर्लक्षणयोगे पर एव मलमास: तद्भिन्नस्तु भानुलङ्घिन: । मलमासे आषाढ़ादेर्द्वित्वम् । भानुलङ्घिते तु नैवेति विस्तर: ॥*॥

मलमासे निषिद्धानि यथा, काठकगृह्यम् ।

चूड़ां मौञ्जीबन्धनञ्च अग्न्याधेयं महालयम् ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्य्यादधिमासके ॥
चूड़ां मौञ्जीबन्धनञ्च अग्न्याधेयं महालयम् ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्य्याद्भानुलङ्घिते ॥
महालयं कन्यार्कस्थम् । भीमपराक्रमेऽपि ।

अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि ।
चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥
दिनपाते दिनक्षये ।

अधिमासे विवाहं यात्रां चूड़ां तथोपनयनादि ।
कुर्य्यान्न सावकाशं माङ्गल्यं न तु विशेषेण्याम् ॥ इति ॥

अत्र विवाहादिकीर्त्तनं निरवकाशत्वेऽपि निषेधार्थम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धे: । सावकाशञ्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म्म अतो निरवकाशस्यानन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात् सूचित: । तथा च मलमासाधिकारे काठकगृह्यम् ।

कार्य्योऽनन्यगतिं नित्यां कुर्य्यान्नैमित्तिकीं क्रियाम् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥*॥

अपि च।
"अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च।
ज्येष्ठव्रतव्रतोत्सर्गचूड़ाकरणमेखलाः।
माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्ज्जयेत् ॥"
इति गारुड़े १२८ अध्यायः ॥*॥

अथ मलमासकर्त्तव्यव्रतादि। "चातुर्मास्यव्रतमाषाढ़ादुल्लेखेन विहितं तदप्यारब्धं आवणादिमलमासेऽपि कर्त्तव्यं आषाढ़ादिप्रतिदिनकर्त्तव्यत्वेन निरवकाशात्।
'षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणैः॥'
इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एकमासत्वाभिधानाच्च। यच्च।
'संवत्सरन्तु यः पूर्णमेकभक्तेन तिष्ठति।'
इत्यादौ माघाद्यनुल्लिखितसंवत्सरव्रतमारब्धं तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यम्।
'क्वचित्त्रयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः॥'
यच्च प्रतिमासविहितं नमाघाद्युल्लेखेन तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यम्। तथा च रम्भाव्रतीयाव्रते शिवरहस्यम्।
'मासे मलिम्लुचेऽप्येवं यजेद्देवीं मृणालकैः।
किन्तु नोद्यापनं कार्य्यमित्याह भगवान् शिवः॥'
उद्यापनं प्रतिष्ठा। व्रतारम्भोऽपि निषिद्धः। पूर्व्वोक्तिकाप्रयुक्तवचनात्। ज्येष्ठादिमासविशेषविहितं सावित्रीव्रतादिकन्तु सावकाशत्वान्मलमासे न कार्य्यम्। किन्तु प्रकृत एव ज्येष्ठादौ कर्त्तव्यमिति। हेमाद्रिस्मृतिः।
'नित्यनैमित्तिके कुर्य्यात् प्रयतः सन् मलिम्लुचे।
सौर्यञ्चान्द्रं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च॥'
नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं स्नानमन्त्यापस्यमहायज्ञादि काम्यमपि तथाविधं संकल्पितं यत्किञ्चिद्धेनुदानशिवपूजादि। यत्तु भविष्ये।
'कुर्य्यात् प्रात्यहिकं कर्म्म प्रयतः सन् मलिम्लुचे।
नैमित्तिकञ्च कुर्व्वीत सावकाशं न यत्नवत्॥'
कालमाधवीये मत्स्यपुराणम्।
'वर्षं चाहरहः श्राद्धं दानञ्च प्रतिवासरम्।
गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽसि स्यान्मलिम्लुचे॥'
काठकगृह्यपरिशिष्टम्।
'प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् यत् कर्म्म न समापितम्।
आगते मलमासेऽपि तत् समाप्यमसंशयम्॥'
ब्रह्मसिद्धान्ते।
'आरब्धं कर्म्म यत्किञ्चित्तत्कार्य्यं हि मलिम्लुचे॥'
नैमित्तिकं मासवत्सरदिवसादिविशेषनियमशून्यावश्यकर्त्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम्॥
जातकर्म्माद्यपि मलमासे कार्य्यम्।
'जातकर्म्मान्त्यकर्म्माणि नवश्राद्धं तथैव च।
मघाचयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोड़श॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं दानश्राद्धक्रियादिकम्।
कार्य्यं तन्मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा॥'

स्मृतिः।
'श्राद्धशान्तिकनामानि ये च संस्कारमाश्रिताः।
मलिम्लुचेऽपि कर्त्तव्या काम्या दृष्टीश्च वर्ज्जयेत्॥'
संस्कारा व्रतप्राशननिष्क्रमणादयः। इति माधवाचार्य्यः। अन्त्यकर्म्माणि बहूनदहनोदकदानपिण्डदानास्थिसञ्चयादीनि। नवश्राद्धम्।
'चतुर्थं पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा।
यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते॥'
इति यमोक्तम्॥

अत्र चतुर्थ्यादिग्रहणं मरणादिनावधीति। बालग्रहभूतग्रहनराधिपप्रबलशत्रुदुःसहरोगाभिभवाद्युसदुःस्वप्नग्रहदौस्थ्यादिनिमित्तं शान्तिकर्म्मापि मलमासेऽपि कर्त्तव्यम्। विष्णुना शान्तिस्वस्त्ययनैर्दैवोपघातान् शमयेत् परचक्रोपघातांश्च इत्युक्तम्।" इति मलमासतत्त्वम्॥

मलयः, पुं, (मलते धरति चन्दनादिकमिति। मल+"वलिमलितनिभ्यः कयन्।" उणा० ४। ६६। इति कयन्।) स्वनामख्यातपर्व्वतः। तत्पर्य्यायः। आषाढ़ः २ दक्षिणाचलः ३। इति हेमचन्द्रः। ४। ६५॥ चन्दनादिः ४ मलयाचलः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (स च सह्यकुलाचलान्तर्गतः। यथा, मार्कण्डेये। ५७। १०-११।
"महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः॥")
शैलाङ्गम्। देशविशेषः। (यथा, मात्स्ये। ११३। ४४।
"अङ्गा वङ्गा मद्रका अन्तर्गिरिबहिर्गिरी।
तताः प्रवङ्गमानङ्गमलयामलचर्च्चिकाः॥")
आरामः। इति मेदिनी। ये, ६६॥ नन्दनवनम्। इति धरणिः॥ अष्टादशोपद्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः। इति शब्दमाला॥ ऋषभदेवस्य शतपुत्रान्तर्गतपञ्चमपुत्रः। (यथा, श्रीभागवते। ५। ४। १०। "तमनु कुशावर्त्त इलावर्त्तो ब्रह्मवर्त्तो मलयः केतुभद्रसेन इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः॥"
गरुड़वंशीयानामन्यतमः। यथा, महाभारते। ५। १०१। १४।
"सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ॥")

मलयगन्धिनी, स्त्री, (मलयस्य गन्धः यस्त्यस्याः। मलयगन्ध+इनि। ङीप्।) उमासखीविशेषः। इति शब्दमाला॥

मलयजं, पुं, क्ली, (मलयात् जायते इति। जन्+डः।) चन्दनम्। इत्यमरः। २। ६। १३१॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ३। ११।
"क्षुरति विषलताक्षारो नायं भुजङ्गमनायकः
कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः॥
मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि
प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग! क्रुधा किमु धावसि॥"

मलयजातं, त्रि। यथा, महाभारते। १। २७। ६।
"उत्पतद्भिरिवाकाशं वृक्षैर्मलयजैरपि॥")
यथा च।
"राज्ञः मलयजं शुद्धं पेष्टीनं हारशालुलम्।
क्षौमं क्षौमाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाहरेत्॥"
इति यक्षयजनतत्त्वम्॥

मलया, स्त्री, (मल+कयन्। टाप्।) जिह्वा। इति मेदिनी। ये, ६६॥

मलयाचलः, पुं, (मलयश्चासावचलश्चेति।) मलयपर्व्वतः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ४७ अध्याये।
"पुन्नागनागकरवीरकतोपकारे
तस्मिन् गृहे कमलरेणुकरूणि शय्यीत।
यत्राहृतानिलविकम्पितपुष्पदामा
हैमन्तिकस्यहिमवन्मलयाचलानाम्॥")

मलयानिलः, पुं, (मलयस्यानिलः।) वसन्तकालीनवायुः। तत्पर्य्यायः। वासन्तः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, माघित्यदर्पणे। ३। १२६।
"स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः।
सेवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते॥")

मलयूः, स्त्री, (मलपूः। पृषोदरादित्वात् पस्य यत्वम्।) मलपूः। इति शब्दरत्नावली॥

मलयोद्भवं, क्ली, (मलयः उद्भवः उत्पत्तिकारणं यस्य।) चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मलविनाशिनी, स्त्री, (मलं विनाशयतीति। वि+नश+णिच्। णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) प्राक्पुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥

मलहन्ता, [र्] पुं, (मलं हन्तीति। हन्+तृच्। प्राप्तमलीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

मला, स्त्री, (मल+अच्। टाप्।) भूम्यामलकी। इति शब्दचन्द्रिका॥

मलाकर्षी, [न्] पुं, (मलं विष्ठां आकर्षति स्थानात्स्थानान्तरं नयतीति। आ+कृष+णिनिः। ह्रस्वः। इति शब्दमाला। हाड़ि इति भाषा।

मलाका, स्त्री, (मलेन मनोमालिन्येन आकुलं कुटिलं गच्छतीति। अक्+अच्। स्त्रियां टाप्।) कामिनी। हस्तिनी। दूती। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मलापकर्षणं, क्ली, (अप+कृष+भावे ल्युट्। मलस्यापकर्षणम्।) पापमोचनम्। मलदूरीकरणम्। इति केचित्॥

मलापहा, स्त्री, (मलमपहन्तीति। अप+हन्+ड।। स्त्रियां टाप्।) नदीविशेषः। यथा,—
"मलापहा भीमरथी च धट्टगा
यथा च क्षणा जलसाम्यगा गुणैः।
मलापहाधट्टगयोस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

मलावहं, क्ली, (मलं आवहतीति। आ+वह+अच्।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः। यथ मानवे। ११। ७१।

"क्रमिकीटवयोहत्या मद्यादुगतभोजनम्।
फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलावहम्॥"

मलारिः, पुं, (मलस्यारिर्नाशको रेचकत्वात्।) सर्जक्षारः। इति राजनिर्घण्टः॥

मलिनं, त्रि, (मलते धारयतीति। मल+"बहुल-मन्यत्रापि।" उणा० २। ४८। इति इनच्। यद्वा, "ज्योतृज्ञातमिलेति।" ५। २। ११४। इत्यत्र। "मलगुन्द्रादिनलीमसचौ प्रत्ययौ निपात्येते।" इति काशिकोक्त्या इनच्।) मलयुक्तवस्तु। तत्पर्य्यायः। मलीमसम् २ कश्मलम् ३ मलदूषितम् ४। इत्यमरः। ३। १। ५५॥ (यथा, महाभिनिष्क्रमणतन्त्रे। १। ४३।
"परस्त्रीहरणे पापमङ्गाभयविवर्जिताः।
निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चररोगिणः॥")
दूषितम्। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४०२।
"परपद इव रजकीभिर्मलिनो सुक्ताऽपि निर्हृयते नाभिः।
अर्घ्यग्रहणेन विना जघन्य! मुक्तोऽसि कुलटाभिः॥")
क्षणम्। इति मेदिनी। ने, १०४॥ नित्यनैमित्तिकक्रियात्यागी। इति मार्कण्डेयपुराणम्॥
(निकृष्टम्। यथा, शिशुपालवधे। ६। २३।
"द्युतिमयखद्योतदृशङ्गणो लघवः
प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः॥"
"मलिनाश्रयतः निकृष्टाश्रयणात्।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

मलिनं, क्ली, (मलते धरति दोषमिति। मल+इनच्।) धौतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ दोषः। इति हेमचन्द्रः॥ टङ्कणः। इति राजनिर्घण्टः॥

मलिनमुखः, पुं, (मलिनं मुखमस्यभागो यस्य।) अग्निः। गोलाङ्गुलः। इति मेदिनी। खे, १८॥ प्रेतः। इति हेमचन्द्रः॥

मलिनमुखः, त्रि, (मलिनं दूषितं मुखं यस्य।) क्रूरः। खलः। इति मेदिनी। खे, १८। हेमचन्द्रश्च॥ म्लानवदनश्च॥

मलिनाम्बु, क्ली, (मलिनं म्लानवर्णं अम्बु।) मसी। इति हेमचन्द्रः। ३। ४८॥

मलिनास्यः, त्रि, (मलिनं दूषितमास्यं यस्य।) खलः। इति शब्दमाला॥

मलिनी, स्त्री, (मलमस्या अस्तीति। मल+इनिः। स्त्रियां ङीप्।) रजस्वला नारी। इत्यमरः। २। ६। २०॥

मलिम्लुचः, पुं, (मलीं सतं म्लोचतीति। म्लुच् इर् गत्याम्+कः।) मलमासः। यथा,—
"तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन।
आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः॥
यदा तं दशाम्लमासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासान्त्यसंक्रान्तिरागम्यः मलं सूर्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासान्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत् तदा आद्योऽतिक्रान्तमासो मलिम्लुचो ज्ञेयः। मलीमलं स्यति गच्छतीति मलिम्लुचः। द्वितीयस्तु प्रकृतः शुद्धः कर्म्माहत्वात्।" इति मलमास-तत्त्वम्॥ अग्निः। चौरः। इति मेदिनी। चे, २१॥ (यथा, माघे। १६। ५२।
"ग्रहिलः प्रधनाय माधवा-
नहमाकारयितुं महीभृता।
न परेषु महीजसम्बला-
दपकुर्व्वन्ति मलिम्लुचा इव॥")
वायुः। इति शब्दमाला॥ (पक्षियक्षपरिभेदः। इति हेमचन्द्रः। ३। ५२२॥)

मलिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन मलिनी। मलिनी+इष्ठः। स्त्रियां टाप्।) रजस्वला नारी। इति चिकित्साशेषः॥

मलीमसं, क्ली, (मलमस्यास्तीति। मल+"ज्योतृज्ञातमिलेति।" ५। २। ११४। इति ईमसच् प्रत्ययेन निपातितः।) लौहम्। पुष्पकासीसम्। इति मेदिनी। से, ५६॥

मलीमसः, त्रि, (मलमस्यास्तीति। मल+ईमसच्। निपात्यते।) मलिनः। इत्यमरः। ३। १। ५५॥ (यथा, माघे। १। ३८।
"उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धुरै-
स्त्वमेव विश्वम्भर! विश्वमौग्धिषे।
ऋते रवेः शालयितुं क्षमेत कः
क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः॥"
क्षत्रवर्णः। यथा, श्रीकण्ठचरिते। ६। ३८।
"मलीमसश्रीर्मधुपानसक्तो
भेजे लता: पुष्पवतीः स्फुटं यः।
स एव चेचेग वत द्विरेफः
पुष्पेषुराज्ये विहितः पुरोधाः॥")

मलूकः, पुं, (मल+बाहुलकात् ऊकः।) क्रमिविशेषः। इत्युणादिकोषः॥

मल्ल, ड धृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० आत्म० सक० सेट्।) ड, मल्लते। इति दुर्गादासः॥

मल्लः, पुं, (मल्लते धरति बलमिति। मल्ल+अच्।) बाहुयोधी। इत्यमरभरतौ। माल इति भाषा॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। १०। ४३। १७।
"मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान्॥")
वर्णसङ्करजातिविशेषः। माला इति भाषा। स च व्रात्यक्षत्रियात् सवर्णायां जातः। इति मानवे १० अध्यायः॥ स च लेटात् तीवरकन्यायां जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ तन्तुवाय्यां कुन्दकाराज्जातः। इति पराशरपद्धतिः॥ पात्रम्। कपोलम्। मल्लभेदः। इति मेदिनी। ले, ४४॥ देशविशेषः। यथा,—
"दशार्णा नवराष्ट्रञ्च मल्ला: शाल्वा युगन्धराः॥"
इति विराटपर्व्वणि १ अध्यायः॥

मल्लकः, पुं, (मल्ल इव। मल्ल+कन्। ह्रस्वात्तथात्वम्। यद्वा, मल्ल धारणे+ण्वुल्।) दम्भः। इति हेमचन्द्रः। ३। २८४॥ (ब्राह्मणविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८। २३२०।
"विलोक्य चैकलक्षौ तौ बद्धौ तौ स्वामिनौ तथा।
ब्रह्मासिधेनुरक्षार्थौ द्विजौ मल्लकाभिधः॥")

मल्लकः, पुं, क्ली, (मल्लते धारयति प्रदीपमिति। मल्ल+ण्वुल्।) दीपाधारः। नारिकेलफलावयवजपात्रविशेषः। माला इति भाषा। स्त्रियां मल्लिका। इत्यमरभरतौ॥ प्रदीपः। इति मथुरेशः॥

मल्लजं, क्ली, (मल्ले तदाख्यदेशे जायते इति। जन्+ड।) मरिचम्। इति जटाधरः॥

मल्लतूर्य्यं, क्ली, (मल्लैर्वाद्यमानं तूर्य्यम्। मल्लाय तूर्य्यमिति वा।) वाद्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। महास्वनः २। इति चिकाण्डशेषः॥

मल्लनागः, पुं, (नागो हस्तीव मल्लः। पूर्व्वनिपातः।) वात्स्यायनमुनिः। (मल्लो बलीयान् नागः।) अभ्रमातङ्गः। इति मेदिनी। गे, ५७॥ (मल्लो नाग इव।) लेखहारः। इति शब्दरत्नावली॥ कामशास्त्रविशेषः। इति धरणिः॥

मल्लभूः, स्त्री, (मल्लानां भूर्भूमिः।) मल्लभूमिः। इति जटाधरः॥

मल्लभूमिः, स्त्री, (मल्लानां भूमिः स्थानम्।) मल्लक्रीड़ास्थानम्। तत्पर्य्यायः। अक्षवाटः २ रङ्गभूमिः ३ रणस्थली ४। इति शब्दरत्नावली॥ मल्लभूः ५ अक्षपाटः ६। इति जटाधरः॥ देशविशेषश्च॥ (यथा,—
"अयःपात्रे पयःपानं शालपत्रे च भोजनम्।
शयनं तालपत्रे च मल्लभूमेरियं गतिः॥"
इत्युद्भटः॥)

मल्लयाचा, स्त्री, (मल्लानां याचा।) मल्लानां युद्धार्थयाचा। तत्पर्य्यायः। माल्लयी २। इति शब्दरत्नावली॥

मल्लयुद्धं, क्ली, (मल्लानां युद्धम्।) मल्लानां संग्रामः। तत्पर्य्यायः। नियुद्धम् २ बाहुयुद्धम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ तत्प्रकारा यथा,—
"अथ तूर्य्येण तं मल्लं योधयामास मत्सरात्।
योद्यमानस्ततो भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम्॥
नहि शक्नोति विवृतं प्रत्याख्यातुं नराधिपम्।
ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलमिव विह्वलचरम्॥
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन्।
बबन्ध कक्षां कौन्तेयस्ततः संहर्षयन् जनान्।
ततस्तं वृत्तसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयत्॥
जीमूतं नाम तं मल्लं तत्र प्रख्यातविक्रमम्।
तावुभौ समहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ॥
मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ।
ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धे समीयतुः॥
वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ।
आसीत् सुभीमः सम्पातो वज्रपर्व्वतयोरिव॥१०॥
उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ।
अन्योन्यमन्तरप्रेप्सू परस्परजयैषिणौ॥
उभौ परमसंहृष्टौ मत्ताविव महागजौ।
क्षतप्रतिक्षतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सकङ्कटैः॥११॥
सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोज्झयनैस्तथा।
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः॥
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रहस्ताभिहतैरपि च।
ग्लौकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः॥

मल्लयु

जानुभिश्चाप्रनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघट्टितैः ।
तद्युद्धमभवद्घोरमग्रह्यं बाहुतेजसा ॥
बलप्राणैश्च शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ।
अरज्यत जनः सर्व्वः सोत्कृष्टसिंहनादोत्थितः ।
बलिनो संयुगे राजन् ! वृत्रवासवयोरिव ।
प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षयोः ॥
आकर्षतामथान्योन्यं जानुभिश्चाभिजघ्नतुः ॥१२॥
ततः प्रहृष्टेन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
ऊरूरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ॥
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ।
चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लमभिगर्जता ॥
विनदन्तमभिक्रोशन् प्राकूलं इव वारणम् ।
तमुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्य्यवान् ॥
ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ।
भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।
प्रत्यपिंषन्महाबाहुर्भूमौ सुविकोदरः ॥१३॥
तस्मिन् विनिहते मल्ले जीमूते लोकविश्रुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्भ्रातृभिः सह ॥
स हर्षात् प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ॥"
इति विराटपर्व्वणि १२ अध्यायः ॥

अथ टीका यथा ।"दुःखेन स्वप्रकटनराजाज्ञालङ्घनदुःखेन । विहृतं लोकसमक्षम् । प्राकूलप्रथिलः सिंह इव व्याघ्र इव वा प्रथिलः सावज्ञः । स्यात् सिंहेऽपि च प्राकूल इति दर्शनात् । कक्षां कक्ष्यम् । सम्पातः संघर्षः ॥ १० ॥ सकट्टैः कट्टः करघर्षणजः किणः कड़ा इति प्रसिद्धः । ज्ञातप्रतिज्ञतैः परप्रयुक्तिप्रतिज्ञतैः । चिचैर्विचित्रैर्मल्लैरिति शेषः ॥ ११ ॥ सन्निपातेत्यादि । एते मल्लानां शिक्षाविशेषाः । सन्निपातैः परस्परसंघातैरवधूतैर्बहुसुष्ठिभुजाघातैः प्रमाथैः पातयित्वा पेषणैः । उन्मथनैः अन्तरीक्षे भुजाभ्यां मथनैः । क्षेपणैः स्थानात् प्रच्यावनैः । बहुशाखलिकरो मुष्टिः ।
'अवाङ्मुखं स्कन्धगतं भ्रामयित्वा तथैव यः ।
क्षिप्तस्य शस्त्रैः स भवेद्बराङ्घोलनलिखनः ॥
सर्व्वाङ्गकुष्ठमध्येन प्रसारितकरो हि यः ।
संप्रहारस्खलाख्यस्तु संग्रहो वक्ष्यमिष्यते ॥'
अर्द्धचन्द्रतुल्यमल्लसुष्ठिवैचमित्यर्थः ।
'प्रहृताङ्गुलिहस्तेन प्रहृष्टैः प्रहृतैः क्षुता ।
द्विगुणीकृतबाहुर्यल्लङ्घीयार्थं यथाबलम् ॥
प्रहारः सगुलाका स्यात् पादोद्धूतः पदाहतम् ॥'
जानुभिश्चाप्रनिर्घोषैः पाषाणघोषसदृग्ध्वनिभिः करणैर्यान्यवघट्टनानि तैः । बलप्राणैश्च बलोत्कर्षेण । सोत्कृष्टसिंहनादोत्थितः उत्कोद्यत्निनदोत्थानसहितः । प्रकर्षणं बाहुसंमुखानयनं प्रकृष्टाकर्षणं तदेवाकर्षणमौपनृसम्मुखानयनम् । अभ्याकर्षः समन्ततः कर्षणम् । विकर्षणं पश्चात् नयनं तदेव विपरीतकर्षणमुच्यते उपसर्गभेदादर्थभेदोऽपीति ॥ १२ ॥ प्रातगुडं घृतवारम् ॥ १३ ॥" इत्यर्জुनमिश्रकृतभारतार्थदीपिका ॥

मल्लिः

मल्ला, स्त्री, (मल्लते धारयति विलासादिकमिति । मल्ल धारणे + अच् । स्त्रियां टाप् ।) नारी । पत्रवल्ली । मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (लोठनराजपत्नी । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १६१७ ।
"तमेव पुत्रा प्रोचन्ती प्रोकप्राङ्कुहनाग्रया ।
ततः प्रपेदे प्रलयं मल्ला लोठनवल्लभा ॥")

मल्लारः, पुं, (मल्लं ऋच्छति प्राप्नोतीति । ऋ + अण् ।) रागविशेषः । स तु षण्णां रागाणां मध्ये द्वितीयः । यथा,—
"आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
श्रीरागस्तस्य पश्चादे वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
अस्य षट्रागिणयो यथा,—
"वेलावली पूरवी च कामोड़ा माधवी तथा ।
कोड़ा केदारिका चैव मल्लारस्य प्रिया इमाः ॥"
अस्य गानसमयः ।
"मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्व्वदा ॥"
अस्य स्वरूपं यथा,—
"शुक्लावदातं पलितं दधानः
प्रलम्बकर्णः कुमुदेन्दुवर्णः ।
कौपीनवासाः सविहारचारी
मल्लाररागः शुचिशान्तमूर्त्तिः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(तथा च सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।
"भैरवः पञ्चमो नाटो मल्लारो गौड़मालवः ।
देशाख्येति षड्रागाः प्रोच्यते लोकविश्रुताः ॥"
"मेघमल्लारिका मालकौशिकः षटमञ्जरी ।
आशावरीति विज्ञेया रागा मल्लारसंश्रयाः ॥"
इति रागार्णवमतम् ॥)

मल्लारी, स्त्री, (मल्लार + ङीप् ।) वसन्तरागस्य रागिणी । यथा,—
"आन्दोलिता च देशाख्या लीला प्रथममञ्जरी ।
मल्लारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदानुगाः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
मेघरागस्य रागिणी । इति हलायुधः ॥
(अस्या उदाहरणादिकं यथा संगीतदर्पणे ।
"मल्लारी सपहीना स्यात् षड्जांशन्यासधैवता ।
औड़वा पौवरीयुक्ता वर्षासु सुखदा सदा ॥"
ध नि रि ग म ध । अस्या ध्यानं यथा,—
"गौरी क्षीणा कोकिलकण्ठनादा
गीतच्छेदेनात्मपतिं स्मरन्ती ।
आदाय वीणां मलिना रुदन्ती
मल्लारिका यौवनदूनचित्ता ॥")

मल्लिः, पुं, (मल्लते धारयति विज्ञानमिति । मल्ल + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) चतुर्विंशतितीर्थङ्कराणां मध्ये ऊनविंशतितमः । इति हेमचन्द्रः ।१ । २८ ॥

मल्लिः, स्त्री, (मल्ल + इन् ।) मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥

मल्लिका

मल्लिकः, पुं, (मल्लाति धार्य्यतेऽसौ । मल्ल + इन् । स्वार्थे कन् ।) मल्लिनामचञ्चुचरणयुक्तहंसः । मल्लिनेः किञ्चिद्धूसरवर्णैरालोहितैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षितः शुक्लहंसः । इत्यमरभरतौ ॥ वृक्षाणामुपाधिविशेषश्च ॥ (यथा, भरतमल्लिकः । तथा च भल्लिकाव्यटीकारम्भे मङ्गलाचरणश्लोकः ।
"नत्वा शङ्करमम्बरस्थगौराङ्गमल्लिकाकान्तम् ।
भल्लिटीकां प्रकुरुते भरतो सुखबोधनीम् ॥")

मल्लिका, स्त्री, (मल्लिरेवेति । मल्लि + स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । यद्वा, मल्लिहंस इव शुक्लत्वात् । मल्ल + इवार्थे कन् ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । वेलफुल इति भाषा ॥ (यथा, कादम्बर्याम् । २ ।
"मल्लिकासुकुले चक्षि ! भाति शुक्लमधुव्रतः ।
प्रयाणे पञ्चबाणस्य शुक्लमापूरयन्निव ॥")
तत्पर्य्यायः । लगशून्यम् २ भूपदी ३ शुक्लभीरुः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ लगशून्या ५ शुक्लभीरुः ६ । इति भरतः ॥ भद्रवल्ली ७ गौरी ८ वनचन्द्रिका ९ प्रिया १० सौम्या ११ गारीष्टा १२ गिरिजा १३ सिता १४ मल्ली १५ मदयन्ती १६ चन्द्रिका १७ मोदिनी १८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । सुखपाककुष्ठविस्फोटकक्षतिविषव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ उष्णत्वम् । लघुत्वम् । वृष्यत्वम् । वातपित्तास्रदाहव्रणनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"विचरन्तं तदा भूयो मदेशं कुसुमायुधः ।
आरात् स्थित्वाग्रतो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥
ततस्तमयतो दृष्ट्वा क्रोधाद् भ्रातर्दृशा हरः ।
स्मरमालोकयामास शिखाग्राच्चरणान्तिकम् ॥
आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदनो द्युतिमानपि ।
प्रादह्यत तदा भ्रमन् ! पादादारभ्य कृत्स्नतः ॥
प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वासौ कुसुमायुधः ।
उत्ससर्ज्ज धनुः श्रेष्ठं तच्चागामाशु पञ्चधा ॥
यदासौन्मुष्टियन्त्रं तद्भग्नपृष्ठं मदाप्रभम् ।
स च कल्पतरुर्ज्ञातः सम्भवाद्यो गुणाकरः ॥
नाहस्थानं शुभाकारं यदासीद्भग्नभूषितम् ।
तज्ज्ञातं केशवारण्यं बकुलं नामतो भुवि ॥
या च कोटी शुभा ह्यासीदिन्दुनीलविभूषिता ।
जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजविभूषिता ॥
नाहोपरि तथा मुष्टौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।
पञ्चगुल्माभवज्ज्ञातो ग्रथ्राङ्कुरिणीगुल्वला ॥
ऊर्द्धं मुष्टा अधः कक्ष्याः स्थानं विद्रुमभूषितम् ।
तस्माद्बहुपुटा मल्ली सञ्ज्ञाता विविधा भुवि ॥"
इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥
मत्स्यविशेषः । स्तनपात्रभेदः । इति मेदिनी । के, १३० ॥ पानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मल्लिकाक्षः, पुं, (मल्लिकापुष्पमिव अक्षिणी यस्येति । "अक्ष्णोऽदर्शनात् ।" ५ । ४ । ७६ ।

इति भरतः ।) मलिनचक्षुश्चरणयुक्तहंसः । इति हेमचन्द्रः । । ४ । ३१२ ॥ शुक्लवर्णवेष्टितचक्षुर्यशुक्लहयः । इति हलायुधः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४१ । २५—२६ ।

"मक्षिकाख्यात् विरूपाक्षात् क्रौञ्चवर्णान् भयो-
ऽवान् ।
अन्धमेयं महाबाहुस्तदप्रतिमपौरुषः ।
निसृष्टयामास बली गदया भीमविक्रमः ॥")

मक्षिकाख्यः, पुं, मलिनचक्षुश्चरणयुक्तहंसः । इत्यमरटीका ॥ तैलिता हंसा मलिनैः किञ्चिद्धसरवर्णैश्चालोहितैश्चक्षुश्चरणैश्चलिता मक्षिकाख्या मक्षिकनामानः । मक्ष मक्ष ऽ धृतौ लाभे; मक्षीति इकः । मक्षिको हंसभेदे स्यात्तत्रशास्त्यन्तु मक्षिका । इति रुद्रः । शुक्ला इत्याख्यामक्षिकापुच्छमिव अक्षि येषां ते मक्षिकाक्षा इति स्वामी । इति भरतः ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । १ । २६ ।

"यत्रस्थितं मदकलं मक्षिकाख्यपक्ष-
श्रेणीतमस्करुरुदारुपुटप्रवीकाः ।
व्याप्ताभ्रःपरिपतनोद्गमान्तराले
मंडूकाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥")

मक्षिकाख्या, स्त्री, (मक्षिकेति आख्या यस्याः ।) त्रिपरमाणीपुष्पम् । तत्पर्य्यायः । मोहिनी २ वटपत्रा ३ मोहना ४ । इति रत्नमाला ॥

मक्षिकागन्धं, क्ली, (मक्षिकाया इव गन्धो यस्य ।) मङ्गलागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

मक्षिकापुष्पः, पुं, (मक्षिकाया पुष्पमिव पुष्पं यस्य ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ करञ्जवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । करञ्जा लेबु इति भाषा ॥ स्वनामख्यातपुष्पवृक्षश्च ॥

मक्षिकागन्धि, क्ली, (मक्षिकेव गन्धो यस्य तत् । "उपमानाच्च ।" ५ । ४ । १३८ । इति इकारादेशः ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मक्षिकापत्रं, क्ली, (मक्षेः पत्रमिव पत्रं यस्य ।) कृपाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मक्षी, स्त्री, (मक्षि + ऋदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) मक्षिका । इति राजनिर्घण्टः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ४८ ।

"किं राकेन्दुकरच्छटाभिरुदितं किं मौक्तिकैः रुद्रतं
किं मल्लीमुकुलैः स्मितं विकसितं किं मालतीकुड्मलैः ॥")

मक्षीकरः, त्रि, (अमक्षमपि आत्मानं मक्षमिव करोतीति । कृ + अच् ।) चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मक्षु, पुं, (मक्षते भयं धारयतीति । मक्ष + बाहुलकात् उः ।) भासुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मख, नहे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) नहो बन्धनम् । मखति चौरं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मखितः, त्रि, (मख + कर्म्मणि क्तः ।) बद्धः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

मख, वर्त्मे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक० सेट् ।) मखति चौरं राजा । यद्वयाम्नोऽयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

मख, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा० पर०-अक०-सेट् ।) मखति मखकः । इति दुर्गादासः ॥

मखकः, पुं, (मखति ध्वनतीति । मख + अच् । संज्ञायां कन् ।) कौटविशेषः । मशा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वज्रतुण्डः २ सूच्यास्यः ३ सूच्यमक्षिकः ४ रात्रिजागरकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ३१ । २७ ।

"तूदन्त्यामलचं दंशा मशका मत्कुणादयः ।
कदर्थं विगतज्ञानं क्रमयः कृमिकं यथा ॥")

तन्नाशकधूपो यथा, —

"त्रिफलार्च्चनपुष्पाणि भल्लातकशिरीषकम् ।
लाक्षामर्च्चरसैश्चैव विड्डङ्गैश्चैव गुग्गुलुः ।
एतैर्धूपैर्मक्षिकाणां मशकानां विनाशनम् ॥"

इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥

चर्म्मभेदः । स तु स्वनामख्यातचर्म्मनिर्म्मितस्नेहादिपात्रम् । रोगविशेषः । माशा इति हिन्दी । आँचिल इति बङ्गभाषा ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ मशकरोगमाह ।

"अवेदनं स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते ।
माषवत् क्षणमुत्पन्नं मलिनं मशकं विदुः ॥"

स्थिरं अचलम् । अस्य चिकित्सा यथा,—

"चर्म्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामतोयतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च

"लशुनानान्तु वर्णस्य घर्षो मशकनाशनः ।"

इति गारुडे १०५ अध्यायः ॥

मशकी, [न्] पुं, (मशकाः सन्त्यस्यामिति । मशक + इनिः ।) उदुम्बरवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६८ ॥

मशकघ्नी, स्त्री, (मशं मशकं हन्तीति । हन् + "हनेरन्तश्चमनेच्च ।" ३ । २ । ६ । इति अच् । स्त्रियां ङीष् ।) मशकनिवारकप्रावरणविशेषः । मशारि इति भाषा । चतुष्की २ । इति जटाधरः ॥

मशुनः, पुं, (मे समर्थे श्यति वर्द्धते इति । श्यि + बहुलवचनात् नक् । नतः निपातितः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

मष, वधे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक० सेट् ।) मषति । इति दुर्गादासः ॥

मषिकूपी, स्त्री, (मषेः कूप इव । मषिकूप + स्वार्थे ङीष् ।) मस्याधारः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १४८ ॥

मषिधानं, क्ली, (धीयतेऽस्मिन्निति । धा + अधिकरणे ल्युट् । मषेर्धानं स्थानम् ।) मस्याधारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४८ ॥

मषीलेख्यदलः, पुं, (मषीभिर्लेख्यं लेखनयोग्यं दलं यस्य ।) शीतालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मस, हर्ष य ई परिणामे । परिणामे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (दिवा० पर०-सक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) हर्षः, अमसत् अमासीत् अमसीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, मस्यति धान्यं गृही । परिमातीत्यर्थः । ई, मस्तः । परिणामं कस्यचिदनुरोधात् । इति दुर्गादासः ॥

ममकः, पुं, (मस्यते परिभोयतेऽसौ । मस + कर्म्मणि घः । अस्यार्थे कन् ।) क्षुद्ररोगविशेषः । मासा इति लोके प्रसिद्धः । तल्लक्षणं यथा,—

"अवेदनं स्थिरञ्चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते ।
माषवत् क्षणमुत्पन्नं मलिनं मसकं विदुः ॥"

अवेदनं वेदनारहितम् । स्थिरम् अचलम् ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

"चर्म्मकीलं जतुमणिं मसकांस्तिलकालकान् ।
उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् क्षारामिभ्याम-
तोयतः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

ममनं, क्ली, (मस्यते इति । मस + ल्युट् ।) सोमराजीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ममरा, स्त्री, (मस + बाहुलकात् अरच् । स्त्रियां टाप् ।) मसूरः । इति जटाधरः ॥

ममारः, पुं, (मस + भावे क्विप् । मसं परिमाणं अच्छतीति । अ + अण् ।) इन्द्रनीलमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । ६ । १०४ ।

"चकास्ति चिन्द्रचुनकान्तिचातुरी-
घनासुचिक्कणमृतिकैतवात्तव ।
मसारतारानि ! ससारमात्मना
तनोषि संसारमसंशयं यतः ॥")

मसारकः, पुं, (मसार + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रनीलमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिः, स्त्री, पुं, (मस्यते परिणमते इति । मस + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) लिपिप्रयोजना । लेखनद्रव्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । मसिजलम् २ पत्राङ्गनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मेला ४ काली ५ अञ्जनम् ६ मसी ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ रञ्जनी ८ । इति स्वामी ॥ मलिनाम्बु ९ मषी १० । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४८ ॥ गैरिकालिकाद्रव्यम् । इति रुद्रः शब्दरत्नावली च ॥

मसिका, स्त्री, गैरिकालिका । इति शब्दरत्नावली ॥ मलिका इति ग्रन्थान्तरे पाठः ॥

मसिधानं, क्ली, (मसेर्धानं आधारः ।) मस्याधारः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिधानी, स्त्री, (मसेर्धानी ।) मस्याधारः । दोयाति इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । मसिमणिः २ मेलान्धुः ३ वर्णकूपिका ४ मेलानन्दा ५ मेलाम्बु ६ मसिधानम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ मसिकूपी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ मसिकूपिका ९ । इति जटाधरः ॥

मसूरः

मसिनं, क्ली, (मस्यते परिमीयते गणनयेति। मस् + "बहुलमन्यत्रापि।" उणा० २। ४६। इति इनच्।) सपिञ्जकम् २। इत्यमादिकोषः॥

मसिपण्यः, पुं, (मसिः कालौ पण्यमस्य।) लेखकः। इति चिकाण्डशेषः॥

मसिप्रस्थः, स्त्री, (मसिं प्रकर्षेण स्थते उद्गिरतीति। प्र + स्था + किप्।) मस्याधारः। इति हारावली॥ लेखनी। इति केचित्॥

मसिमणिः, स्त्री, (मस्याधारो मणिरिवेति।) मस्याधारः। इति शब्दरत्नावली॥

मसिवर्द्धनं, क्ली, (मसिं वर्द्धयतीति। वृध् + णिच् + ल्युः।) रसगन्धः। इति चिकाण्डशेषः॥

मसी, स्त्री, (मसि + ङादिकारादिति ङीष्।) कालौ। (यथा, नैषधचरिते। ६। ६३।

"त्वदास्य निर्य्यन्मदलीकदुर्य्यशो-
मसीमयं सन्निपिरूपभागिव।")

शेफालिकावृन्तम्। इति शब्दरत्नावली॥

मसीजलं, क्ली, (मस्या जलम्। राहोः शिर इतिवत् अभेदे षष्ठी।) मसी। कालौ। इति चिकाण्डशेषः॥

मसीधानी, स्त्री, (मस्या धानी पात्रम्।) मस्याधारः। इति चिकाण्डशेषः॥

मसीना, स्त्री, (मस् + "बहुलमन्यत्रापि।" उणा० २। ४६। इति। इनच्। पृषोदरादित्वाद्दीर्घः। स्त्रियां टाप्।) स्वनामख्यातधान्यम्। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।

"मसीना चासती चित्रा चुमोमामालिका
मिता॥"

मसुरः, पुं, (मस्यते परिमीयतेऽनौ। मस् + "मसेरुरन्।" उणा० १। ४४। इति। उरन्।) मसुरकलायः। इति चिकाण्डशेषः॥

मसुरा, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति। मस् + उरन्। स्त्रियां टाप्।) वेश्या। व्रीहिप्रभेदः। इति मेदिनी। रे, २०१॥

मसूरः, पुं क्ली, (मस्यते परिमीयतेऽनौ। मस् + "मसेरूरन्।" उणा० ५। ३। इति ऊरन्।) व्रीहिभेदः। मसुरी कलाइ इति भाषा॥ (अस्याधिपतिर्मेषराशिः। यथा, बृहत्संहितायाम्। ४१। २।

"वस्त्राविककुतुपानां
मसूरगोधूमराजकयवानाम्।
स्थलसम्भवौषधीनां
जनकस्य च कीर्त्तितो मेषः॥")

तत्पर्य्यायः। मङ्गल्यकः२। इत्यमरः।२।४।१७॥ मसूरः३ व्रीहिकाञ्चनः४। इति चिकाण्डशेषः॥ मसूरा ५ मसूरी ६। इति मेदिनी। रे, २०१॥ रागशालिः७ मङ्गल्यः८ पृथुबीजकः९ शूरः१० कल्याणबीजः११ गुडबीजः१२ मसूरकः१३। इति राजनिर्घण्टः॥ मङ्गल्या१४ मसूरिका१५। इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। संग्राहित्वम्। कफपित्तनाशित्वम्। वातामयकरत्वम्। मूत्रकृच्छ्रहरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्रहरत्वम्। रूक्षत्वम्। व्रणनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ तस्य यूषगुणाः। संग्राहित्वम्। स्वादुपाकित्वम्। प्रमेहपित्तश्लेष्मव्रणातीसारनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

मसूरकः, पुं, (मसूर इव प्रतिकृतिरिति। मसूर + कन्। संज्ञायां कन् वा।) उपदंशविशेषः। गोल वालिश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चतुरः२ चातुरः३ अङ्कोऽः४ चक्रगण्डः५। इति शब्दरत्नावली॥ (क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा, बृहत्संहितायाम्। ४३। ४३।

"अष्टाश्रि नीलरक्तं
लतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम्।
असितं यमस्य तुथ
मसूरकं कान्तिमदयच्छत्॥")

मसूरविदला, स्त्री, (मसूरस्येव विशिष्टं दलमस्याः। स्त्रियां टाप्।) लताविशेषः। इत्यमरः। २। ४। १०६॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। १८७।

"मसूरविदलाकारतूलालिप्तकलेवरः।
पौषे चाब्दे चतुस्त्रिंशे नवमेऽह्नि सितेऽगत॥")

श्यामलता। इति रत्नमाला॥

मसूरा, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति। मस् + ऊरन्। स्त्रियां टाप्।) वेश्या। मसूरकलायः। इति मेदिनी। रे, २०१॥

मसूरिका, स्त्री, (मसूरेव। मसूरा + कन्। स्त्रियां टाप्। अत इत्वञ्च।) क्षुद्रपी। इति शब्दमाला॥ * ॥ वसन्तरोगः। तस्योत्पादनक्रिया टीका इति ख्याता। सा तु गोसनज-नरगात्रज-मसूरिकापूर्व्वेण भवति। यथा,—

"धेनुसन्यमसूरिका नराणाञ्च मसूरिका।
तत्फलं बाहुमूलाच्च गुह्यात्तेन गृहीतवान्॥
बाहुमूले च गुह्यानि रक्तोत्पत्तिकराणि च।
तत्फलं रक्तमिलितं स्फोटकज्वरसम्भवम्॥"

इति धन्वन्तरिक्षतपात्तीयग्रन्थः॥ तत्पर्य्यायः। पापरोगः२ रक्तपटी३ मसूरी४। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ अथ मसूरिकाधिकारः। "तत्र मसूरिकाविप्रकृष्टनिदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह।

'कटुक्षलवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः।
दुष्टनिष्यावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः॥
क्षुद्रग्रहैश्चगाच्चापि देशे दोषाः समुद्भवाः।
जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः॥
मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः॥'

क्षारो यवक्षारः। विरुद्धाध्यशनाशनैः कट्वादिविरुद्धान्तानामशनैः। अथ च अध्यशनाशनं अधिकमशनं अध्यशनम्। दुष्टनिष्यावशाकाद्यैः दुष्टैर्निष्यावशाकाद्यैः। आदिशब्दाच्चध्वालुकादिभिः। प्रदुष्टपवनोदकैः सविषकुसुमादिसंसर्गात् क्षुद्रग्रहैश्चगाच्चापि देशे देशे क्षुद्रग्रहा राहुप्रभृतेश्वरादयस्तेषामीक्षणाद्दृष्टेः यस्मिन् देशे क्षुद्रग्रहदृष्टिः तत्रापि मसूरिकोत्पत्तिरित्यर्थः।

मसूरि

मसूराकृतिसंस्थाना मसूरस्य या आकृतिस्तद्वत्संस्थानमाकृतिर्यासां सा॥ * ॥ अथ पूर्व्वरूपमाह।

'तासां पूर्व्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः।
त्वचि शोफः सर्व्ववर्ण्यो नेत्ररागस्तथैव च॥'

यातनामाह।

'स्फोटाः क्षणारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनया-
न्विताः।
कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः॥
'सन्ध्यस्थिपर्व्वणां भेदः कासः कण्ठोऽरतिर्भ्रमः।
शोषस्तालुौष्ठनिष्ठानां लक्षणा चारुचिसंयुता॥'

पैत्तिकामाह।

'रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्र-
वेदनाः।
भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः॥
'विड्भेदश्छर्द्यरुचयो दाहस्तृष्णारुचिस्तथा।
सुखपाकोऽचिरपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः॥'

रक्तजामाह।

'रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः॥'

अथ कफजामाह।

'श्वेताः स्निग्धाः शृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्द-
वेदनाः।
मसूरिकाः कफोद्रेकाश्चिरपाकाः प्रकीर्त्तिताः॥
कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग्गात्रगौरवम्।
तृष्णासः सारुचिनिद्रा तन्द्रालस्यसमन्विताः॥'

सान्निपातिकीमाह।

'नीलाग्निपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजः
पूतिस्रावाश्चिरं पाकाः प्रभूताः सर्व्वदोषजाः॥'

सप्तधातुगतामाह।

'मसूरिकास्वयं प्राप्तास्तोयबुद्बुदसन्निभाः।
स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च॥
त्वचं प्राप्ताः त्वक्छब्देनाच रस उच्यते रसाश्रयत्वात्॥ * ॥ रक्तस्थामाह।

'रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः।
साध्या नात्यर्थदुष्टास्तु भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च॥'

साध्या रक्तस्था इत्यर्थः। नात्यर्थदुष्टास्तु अत्यर्थदुष्टशोणिताः पुनर्न साध्याः किन्तु कष्टसाध्याः॥ * ॥ मांसस्थामाह।

'मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाकास्तनु-
त्वचः।
गात्रशूलानिशं कण्डूर्म्छर्दिदाहज्वरान्विताः॥'

मेदस्थामाह।

'मेदोजा मण्डलाकारा रुदद्रवः किञ्चिदुन्नताः।
घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः।
सम्मोहारतिसन्तापाः कथिदाध्मापयन्ति हि॥'

अस्थिमज्जागते प्राह।

'क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः।
मज्जस्था भृशमम्मोहवेदनारतिसंयुताः॥
भ्रमरीणव विद्धानि कुर्व्वन्त्यस्थीनि सर्व्वतः।
छिन्दन्ति मर्म्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति ताः॥'

गात्रसमाः गात्रतुल्यवर्णाः। चिपिटाः चिपिटाकाराः। मज्जास्थग्रहणेनास्थ्नोऽपि ग्रहणं

तदाधारत्वात्। अतएवाग्रे भ्रमरेणैव विद्धानि कुर्य्यन्त्यर्म्माणि सर्वेत इति। मर्म्मैधामानि मर्म्मस्थानानि ॥ * ॥ शुक्रगत्तामाह।
'पक्काभाः पिड़काः स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चार्थ-
वेदनाः।
स्तमित्यारतिसम्मोहदाहोन्मादसमन्विताः॥
शुक्रगाया मसूर्य्यास्तु लक्षणानि भवन्ति हि।
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवनन्तु न दृश्यते॥'
पक्काभाः पक्काकाराः न तु पक्काः। श्लक्ष्णाः कोमलाः। निर्दिष्टं केवलं चिह्नं लक्षस्या-
श्चिकित्सा युक्ता यतो जीवनं न दृश्यते। सन्निपातेना दोषहेतुं विना न भवन्ति। दोष-
मन्तरेण रसादिदुष्टैरभावादित्यत आह।
'दोषमिश्रास्तु सन्निपातेना दृश्या दोषलक्षणैः॥'
चर्म्मजामाह।
'कण्डरोधारुचीतन्द्रा प्रलापारतिसंयुताः।
दुश्चिकित्साः समुद्दिष्टाः पिड़कास्वर्म्मसंज्ञिताः॥'
रोमान्तिकामाह।
'रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः।
कासारोचकसंयुक्ता रोमाख्यज्वरपूर्व्विकाः॥'
साध्या: प्राह।
'त्वग्जा रक्तमांसाश्रयेव पित्तजाः श्लेष्मणास्तथा।
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः।
हेमा विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति प्रायो-
रिणाम्॥'
त्वग्जता रसगता:॥*॥ कष्टसाध्यतमाः प्राह।
'मांसजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मकृताश्च याः।
कष्टसाध्यतमास्तासु यत्नादेना उपाचरेत्॥'
असाध्याः प्राह।
'असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि
लक्षणम्।
प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बुफलोपमा।
लोहजालसमाः काश्चिदतसीफलसन्निभाः॥
तासां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः॥'
प्रवालसदृशा इत्यादि। तासां प्रवालजम्बुफल-
लोहगुटिकातसीफलसादृश्यं वर्णेन। अनुक्त-
वर्णसंग्रहार्थमाह। तासां बहुविधा वर्णा
इति॥ * ॥ अपराश्चासाध्याः प्राह।
'कासो हिक्का प्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः।
प्रलापारतिमूर्च्छाश्च लक्षणा दाहोऽतिघर्मता॥'
दाहस्थाने दौर्गन्ध्य इति च पाठः।
'सुखेन प्रसवेदक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा।
कण्ठे घुर्घुरकं लक्ष्वा श्वसित्यत्यर्थदारुणम्॥
मसूरिकाभिभूतस्य यस्येतानि भिषग्वरैः।
लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम्॥'
मसूरिकास्वरिष्टमाह।
'मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निश्वसेत्।
स भृशं त्यजति प्राणान् लक्षणात्तां वायुदूषितः॥'
वायुदूषितः अपसामकादिवातव्याधिदूषितः॥
मसूरिकासु पथ्याविशेषमाह।
'मसूरिकासु पथ्यः स्यात् कूष्माण्डे मणिबन्धके।
तथोशकृतके चापि दुश्चिकित्सः सुदारुणः॥'
दुश्चिकित्सः कष्टसाध्यः। दुःशब्दोऽत्र निषेधे तेनासाध्य इत्येके।
'काश्चिद्दिनापि यत्नेन सिध्यन्त्यासु मसूरिकाः।
दृष्टाः कृच्छ्रतराः काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति
वा नवा॥
काश्चिन्नैव तु सिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः॥'
अथ मसूरिकायाश्चिकित्सा।
'मसूरिकायां कुशलो लेपनादिक्रियां हितां।
पित्तघ्नीमविसर्पोक्तक्रियां चात्र प्रशस्यते॥
श्वेतचन्दनकल्कोक्तं हिलमोचीभवं द्रवम्।
पिबेन्मसूरिकारम्भे नैव वा केवलं रसम्॥'
हिलमोचिका शाकविशेषः। हुरहुर इति लोके।
'द्वे पञ्चमूल्यौ रास्ना च धान्यगोक्षुरकं दुरालभा।
सारिवे धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम्॥
मञ्जिष्ठा बहुपादत्वक्शिरीषोडुम्बरत्वचः।
यवजायां मसूर्य्यां स्यात् प्रलेपः सघृतो हितः॥'
बहुपादटः।
'गुडूची मधुकं त्वक्षा मोरटं दाड़िमैः सह।
पाककाले प्रदातव्यं मेघजं गुड़संयुतम्॥
तेन कुप्यति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः।
मसूरिकासु भुञ्जीत शालीन् सुद्गान् मसूर-
कान्॥
रसं मधुरमेवाद्यात् सैन्धवश्चाल्पमात्रकम्।
पटोलमूलं कथितं मोरटं सुरसं तथा॥'
पटोलमूलं कथितमित्यत्र पटोलं कथितञ्चेति
वा पाठः।
'व्याधावेव मसूर्य्यासु पित्तजायां प्रयोजयेत्।
निम्बपर्पटकः पाठा पटोलश्चन्दनद्वयम्॥
उशीरं कटुका धात्री तथा वासा दुरालभा।
एषां पानं शुभं शीतमुत्तमं शर्करान्वितम्।
मसूर्य्यां पित्तजायान्तु प्रयोक्तव्यं विजानता॥
दाहे ज्वरे विसर्पे च व्रणे पित्ताधिकेऽपि च।
मसूर्य्यो रक्तजा नाशं यान्ति शीतेन तादृशे॥
वासामुस्तकभूनिम्बत्रिफलेन्द्रयवामृतम्।
पटोलारिष्टकं वापि काथयित्वा समाक्षिकम्।
पिबेत्तेन प्रशाम्यन्ति मसूर्य्यः कफसम्भवाः॥'
इन्द्रः इन्द्रयवः॥ * ॥
'शिरीषोडुम्बरत्वग्भ्यां खदिरारिष्टजैलैः।
यवकोत्थासु मसूरीषु लेपः पित्तोत्थितासु च॥'*॥
निम्बपर्पटकः पाठा पटोलः कटुरोहिणी।
चन्दनेद्वे उशीरञ्च धात्री वासा दुरालभा॥
एष निम्बादिकः क्वाथः पीतः शर्करयान्वितः।
मसूरीः सर्वजाः हन्ति ज्वरदोषसंयुताम्॥*॥
उत्थिता प्रविशेद्यदा च तां पुनर्व्याहृतो नयेत्।
काञ्चनारत्वचः क्वाथं लाक्षाचूर्णयुतं पिबेत्॥'
लाक्षं मूर्वामाह।
'घातोफलं समधुकं क्वथितं मधुसंयुतम्।
मुखे कण्ठे व्रणे जाते गण्डूषार्थं प्रशस्यते॥*॥
व्रत्तीः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्बुना।
गवेधुर्गवेधुका। गवडुया इति लोके।
मधुकं त्रिफला मूर्वा दार्वी त्वक् नीलमुत्पलम्।
उशीरलोध्रमञ्जिष्ठा प्रलेपाच्चोतने हिताः।
नश्यन्त्यचिरेण दृगजाता मसूर्य्यो न भवन्ति च॥
प्रलेपं चक्षुषोर्दद्याद्दुरारुह्य वल्कलैः।
पयस्यवल्कलचूर्णेन क्षौद्रनीमघृतेन वा।
भस्मना केचिदिच्छन्ति केचिद्रोमयरेणुना॥
सुधर्वीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम्।
रोमजज्वरसंयुक्तव्रणानां शान्तये पिबेत्॥'
निर्यासं द्रवम्॥ * ॥ अथ मसूरिकाभेदस्य शीतलाया अधिकारः। तत्र शीतलाया रूप-
माह।
'देशा शीतलयाक्रान्ता मसूर्य्यव हि शीतला।
ज्वर एव तथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः।
सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान् प्रचक्षते॥
ज्वरपूर्व्वा हृदयस्फोटैः शीतला हृदयी भवेत्।
सप्ताहान्निःसरत्येषा सप्ताहात् पूर्णतां व्रजेत्॥
ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति स्वयम्।
तासां मध्ये यदा काचित् पाकं गत्वा स्फुटं
स्रवेत्॥
तत्रावधूननं कुर्य्याद्दहनार्कामयभस्मना।
निम्बसत्यत्रशाखाभिर्मक्षिकामपसारयेत्॥
जलञ्च शीतलं दद्यात् ज्वरेऽपि न तु दापयेत्।
स्थापयेत्तं स्थले पूते रम्ये रहसि शीतले॥
नाशुचिः संस्पृशेत्तत्तु न च तस्यान्तिकं व्रजेत्।
बहवो भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि॥
केचित् प्रयोजयन्त्येव मन्त्रैर्यामथ ब्रुवे॥ * ॥
ये शीतलेन सलिलेन विधिज्ञ सम्यक्
सिक्त्वाशुबीजसहितां रजनीं पिबन्ति।
तेषां भवन्ति न कदाचिदपीह देहे
पीड़ाकरा जगति शीतलिका विकाराः॥
मोचारसेन सहितं सितचन्दनेन
वासारसेन मधुकं मधुकेन वाथ।
आदौ पिबन्ति सुमनाःस्वरसेन मिश्रं
ते नाप्नुवन्ति भुवि शीतलिकाविकारान्॥'
मोचारसेन कदलीस्तम्भरसेन। मधुकेन वाथ
अथवा मधुना। आदौ पूर्व्वरूपे ज्वरागमन-
मात्रे। सुमनाःस्वरसेन जातीपत्ररसेन।
'शीतलासु क्रिया कार्य्या शीतला रक्षया सह।
बर्हीयान्निम्बपत्राणि परितो भवनान्तरे॥
कदाचिदपि नो कार्य्यमुच्छिष्टस्य प्रवेशनम्।
स्फोटेष्वधिकदाहेषु रक्तारेणूत्करो हितः॥
तेन ते शीघ्रमायान्ति प्रपाकं न भजन्ति च।
रक्तारेणूत्करः शुष्कगोमयभस्मचूर्णतः॥
चन्दनं वासको मुस्तं गुड़ूची द्राक्षया सह।
एषां शीतकषायस्तु शीतलाज्वरनाशनः॥'
शीतकषायो हिमः।
'अपहोमोपचारेण दानस्वस्त्ययनार्चनैः।
विप्रगोशस्त्रगौरीणां पूजनैस्तां समं नयेत्॥
श्लोकश्च शीतलादेव्याः पठेत् शीतलिनोऽन्तिके।
शान्तिकः शान्तया युक्तस्तेन शाम्यति शीतला॥
स्कन्द उवाच।
भगवन्! देवदेवेश! शीतलायाः स्तवं शुभम्।
वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम्॥

मस्क

ईश्वर उवाच ।
नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलशोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम् ॥
वन्देऽहं शीतलां देवीं सर्व्वरोगभयापहाम् ।
यामासाद्य निवर्त्तेत विस्फोटकभयं महत् ॥
शीतले शीतले चेति यो ब्रूयाद्दाहपीड़ितः ।
विस्फोटकभयं घोरं क्षिप्रं तस्य प्रणश्यति ॥
यस्त्वामुदकमध्ये तु ध्यात्वा संपूजयेन्नरः ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
शीतले ज्वरदग्धस्य पूतिगन्धयुतस्य च ।
प्रनष्टचक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्जीवनौषधम् ॥
शीतले तनुजान् रोगान् नृणां हरसि दुस्तरान् ।
विस्फोटकविषीर्णानां त्वमेकामृतवर्षिणी ॥
गलगण्डग्रहा रोगा ये चान्ये दारुणा नृणाम् ।
त्वदनुध्यानमात्रेण शीतले यान्ति ते क्षयम् ॥
न मन्त्रो नौषधं किञ्चित् पापरोगस्य विद्यते ।
त्वमेका शीतले ! धात्री नान्यां पश्यामि देवताम् ॥
ग्रणालतन्तुसदृशीं नाभिहृन्मध्यसंस्थिताम् ।
यस्त्वां विचिन्तयेद्देवी तस्य मृत्युर्न जायते ॥
अष्टकं शीतलादेव्या यः पठेत्प्रयतः सदा ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
श्रोतव्यं पठितव्यञ्च नरैर्भक्तिसमन्वितैः ।
उपसर्गविनाशाय परं स्वस्ययनं महत् ॥
शीतलाष्टकमेतद्धि न देयं यस्य कस्यचित् ।
दातव्यं हि सदा तस्मै भक्तिश्रद्धान्वितो हि यः ॥'

इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे शीतलाष्टकस्तोत्रं समाप्तम् ॥" इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे चतुर्थो भागः ॥

मस्करिका, स्त्री, मस्करी । मशारि इति भाषा । यथा—
"दंशांश्च मशकांश्चैव वर्षाकाले निवारयेत् ।
मस्करिकाभिः प्रावृत्य मधुसूदनमच्युतम् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १२ अध्यायः ॥

मस्करी, स्त्री, (मस्कर + स्त्रियां ङीष् ।) पापरोगः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥ स तु वसन्तरोग इति प्रसिद्धः । चित्रवृत् । रक्तचित्रवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मस्तं, त्रि. (मस्ज्यते दीर्घ्यते इति । मस्ज + इगुपधेति कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) अतिकृशम् । स्निग्धम् । इति मेदिनी । ते, ७० ॥ (यथा, रघुवंशटीकायां मल्लिनाथः ।
"करुणामस्तके: कटाक्षपातैः
कुरु मामम्ब ! लघ्वार्थसार्थवाहम् ॥")

मस्तका, स्त्री, (मस्तक + स्त्रियां टाप् ।) उमा । इति मेदिनी । के, ७० । मधीना इति भाषा ॥

मस्क, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्गादासः । क्विप् संयोगादेर्लोपे मक् । मूर्द्धन्यमध्य इत्येके । क्विप् संयोगान्तलोपे मट् । ङ, मस्कते । इति दुर्गादासः ॥

मस्करः

मस्करः, पुं, (मस्कते गच्छत्यनेनेति । मस्क + बाहुलकादरः । यद्वा, मकर + "मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।" ६ । १ । १५४ । इति सुट् निपात्यते । इति कात्रिकाः ।) वेणुः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ रत्नवेणुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मस्करी, [न्] पुं, (मस्कते इतस्ततो गच्छत्यनेनेति । मस्क + बाहुलकादरः । मस्करो दण्डः सोऽस्त्यस्येति । मस्कर + इनिः । यद्वा, मा कर्त्तुं धर्म्मं निषेद्धुं शीलमस्य । "मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।" ६ । १ । १५४ । इति इनिर्निपात्यते ।) भिक्षुः । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ६३ ।
"व्यधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिव्रतम् ।
वदन् यद्भूलिस्फोटं भूतेभ्यश्च विलोकयन् ॥") चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मस्ज, शौ शु टु शौ स्नाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) दन्त्यमध्यः क्विप् संयोगादिर्लोपे मक् । शौ, मग्नः । शु, मज्जति मज्जतो । टु, मज्जयुः । अमाङ्क्षीत् । स्नायतेऽनेनेति स्नानमिह अलान्तःपवेशः । मज्जति प्रस्तरो जले । इति दुर्गादासः ॥

मस्त, क्ली, (मस्यते परिमीयते । मस् परिमाणे + क्तः ।) मस्तकम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा, अमरटीकायां मनुष्यवर्गे । ६५ । रघुनाथचक्रवर्त्तिधृतश्लोकः ॥
"दण्डकमण्डलुमण्डितहस्तः
सुललिततिलकविभूषितमस्तः ॥")

मस्तक, पुं. क्ली, (मस्यते परिमीयते । मस् + "इष्यशिभ्यां तकन् ।" उणा० ३ । १४८ । इत्यत्र । "बाहुलकात् मस्त्येतेरपि तकन् ।" इदुच्चरन्नोक्त्या तकन् ।) प्रधानाङ्गम् । माथा इति भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ । ७८ ।
"बिभर्त्ति क्लेशमवाप्नोति सोऽप्येव शिरसा गुरुम् ।
क्षुत्क्षामोऽहर्निशं भारपीड़ायथित मस्तकः ॥")

तत्पर्य्यायः । उत्तमाङ्गम् २ शिरः ३ शीर्षम् ४ मूर्द्धा ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥ सुरुमम् ६ शिरम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराङ्गम् ८ । इति जटाधरः ॥ कम् ९ पुरुषम् १० मौलिः ११ कपालम् १२ केशभूः १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मस्तम् १४ । इति द्विरूपकोषः ।) तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"कृत्ताकारैः शिरोभिस्तु नृपा निस्त्रशिरा धनी ।
चिपिटैश्च पितुर्मृत्युर्गर्व्वाढ्याः परिमण्डलैः ॥
घटमर्द्धा पापरुचिर्धनार्त्तो परिवर्त्तितः ॥"
इति गारुड़े ६६ अध्यायः ॥

मस्तके अधोमुखसहस्रदलकमलमस्ति तत्कर्णिकायां परमात्मा तिष्ठति । यथा । स्वाङ्गुलानौ करौ कृत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं हृदयस्थं दीपकलिकाकारं मूलाधारस्थकुलकुण्डलिन्या सह सुसम्भावनया मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञाख्यषट्चक्राणि भित्त्वा शिरोऽवस्थितार्धोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतपरमात्मनि संयोजयेत्यादि तन्त्रसारः ॥ तथा च ।
"सुसम्भावनया सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।
सहस्रारे शिरःस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥"
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

मस्तकस्नेहः, पुं, (मस्तकस्य स्नेहः ।) शिरोमक्षा । यथा,—
"गोदन्तु मस्तकस्नेहो मस्तिष्कौ मस्तुलुङ्गकः ॥"
इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मस्तकाख्यः, पुं. (मस्तकमिति आख्या यस्य ।) वृक्षशिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मस्तदारु, क्ली, (मस्तं मस्तकमिव उर्द्धं दारु ।) देवदारु । इति भावप्रकाशः ॥

मस्तमूलकं, क्ली, (मूलमेव मूलकं स्वार्थे कन् । मस्तस्य मूलकम् ।) शिरोऽधः । इति शब्दचन्द्रिका । घाड़ इति भाषा ॥

मस्तिष्कं, क्ली, (मस्तं मस्तकं इष्यति स्वाधारत्वेन प्राप्नोतीति । इष गतौ + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मस्तकभवघृताकारस्नेहः । मगज इति पारस्यभाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोर्द्दम २ । इत्यमरः । ३ । ६ । ६५ ॥ गोदम् ३ मस्तकस्नेहः ४ मस्तुलुङ्गकः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । १ ।
"यन्मे शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते ॥")

मस्तु, क्ली, (मस्यति परिणमतीति । मस् + "मितनगमिममसत्यविधाञ्कृभ्यस्तुन् ।" उणा० १ । ७० । इति तुन् ।) दधिभवमण्डम् । दधिर मात् इति भाषा ॥ इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ दधिजलम् । द्विगुणवारियुतं दधि । अस्य गुणाः ।
"उष्णाम्लं रुचिपित्तदं श्रमहरं वस्त्यं कषायं सरं
मुक्तिच्छर्द्यरुचिप्रदं त्रपोदरगदश्लीपार्शसां नाशनम् ।
श्रोतःशुद्धिकरं कफानिलहरं वह्निप्रसूलापहं
पाण्वुश्वासविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघु ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
"मस्तु क्षमहरं स्वल्पं लघु शुक्राभिलाषजनत् ।
श्रोतोविशोधनं ज्ञादि कफघ्नाग्निविलापहम् ॥
अतृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसंग्रहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

मस्तुलुङ्गः, पुं. (मस्तु इव लिङ्गं सादृश्यमस्य । पृषोदरादित्वात् इकारस्य उकारः ।) मस्तिष्कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २३ अध्याये । "भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं चिरोत्थितलिङ्गप्रादुर्भावः श्वासश्वासौ वा यस्येति ॥")

महङ्कः, पुं, (मस्तुलुङ्ग+स्वार्थे कन्।) मस्तिष्कम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २८६॥

मह, पूजे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) महति। इति दुर्गादासः॥

मह, इ क त्विषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) इ क, मंहयति। त्विषि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

मह, इ इ वृद्धौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) इ, मंह्यते। इ, मंहते। इति दुर्गादासः॥

मह, त् क पूजे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) महयति। इति दुर्गादासः॥

महः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति। मह+"पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।" ३। ३। ११८। इति घः। मह+अच् इत्युज्ज्वलदत्तः।४।१८८।) उत्सवः। इत्यमरः। १। ७। १८८॥ (यथा, माघे। ६। १६।

"न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते
महमसाविति बन्धुतयोदितैः॥"

महते पूज्यते इति।) तेजः। इति मेदिनी। हे, ७॥ यज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हरिवंशे। ७१। १८।

"तस्मात् प्रावृषि राजानः सर्व्वे शुक्रं सुरायुताः।
महैः सुरगमर्च्चन्ति वयमत्र च मानवाः॥")

महिषः। इति हेमचन्द्रः॥ (त्रि, महत्। यथा, ऋग्वेदे। १०। ६१। ८।

"महे दक्षाते गात्रं त्वत्॥"

"महे महति।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

महः, [स्] क्लीं, (मह्यते पूज्यतेऽस्मिन्निति। मह+"सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा० ४।१८८। इति असुन्।) उत्सवः। (मह्यते पूज्यते इति। मह+असुन्।) तेजः। इति मेदिनी। से, ३०॥ (यथा, रघुटीकारम्भे मल्लिनाथः।

"अन्तरायतिमिरोपप्लुप्तये
प्राप्तपावनमचिन्त्यवैभवम्।
तं नरं वपुषि कञ्चुकं दधे
मन्महे किमपि तुन्दिलं महः॥"

मह्यन्ते पूज्यन्ते देवादयोऽस्मिन्निति। मह+असुन्।) यज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥ (उदकम्। इति निघण्टुः।१।१२॥ पूज्यमाने, त्रि। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २०। ६।

"जिह्वा मे भद्रं वाङ्मुखो मनो मधुः खरात्
भामः॥"

"वाक् वागिन्द्रियं महः पूज्यमानात्॥" इति तद्भाष्ये महीधरः॥ महति। यथा, ऋग्वेदे। ८। २३। १६।

"महो राये तमुत्वा समिधीमहि।" "महो महते राये धनाय।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

महङ्कः, पुं, (महः कायति प्रकाशयतीति। महस्+कै+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) बहुलामोदः। इति जटाधरः॥

महत्, क्लीं, (मह्+अति। निपातितश्च।) राज्यम्। इति मेदिनी। ते, १४०॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ५। २। ४।

"अथ यदि महच्चित्तमिवेदमाधास्यामो दीक्षिष्यामो पौर्णमास्यां राकायां इत्यादि॥" ब्रह्म। यथा, महाभारते। ३। १२०। ४४।

"शुचिना श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत्॥" उदकम्। इति निघण्टुः। १। १२॥)

महत्, त्रि, (मह्यते पूज्यतेऽसौ इति। मह+"वर्षीयसि पृथद्भ्रद्मिमहोऽजघन्यजघन्य।" उणा० २। ८४। इति अति। निपात्यते।) महान्। महती। बहुः। इति मेदिनी। ते, १४०॥ तत्पर्य्यायः। विशालकम् २ पृथु ३ बृहत् ४ विप्रालम् ५ पृथुलम् ६ बहुम् ७ उरु ८। विपुलम् ९। इत्यमरः। २। १। ६०॥ पृथुलम् १० विस्तीर्णम् ११। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघौ। १२। ४०।

"तस्मिन् रामगुरोर्नृशत्रुबले महति रक्षसाम्॥")

तद्वैदिकपर्य्यायः। ब्रध्नः २ ऋष्वः ३ बृहत् ४ उक्षितः ५ तवसः ६ तविषः ७ महिषः ८ अभ्वः ९ ऋमुक्षाः १० उक्षा ११ विहायाः १२ यक्षः १३ बर्हिष्ठ १४ विवक्षसे १५ अम्भृणः १६ माहिनः १७ गभीरः १८ ककुहः १९ रभसः २० ब्राधन २१ विरप्शी २२ अद्भुतम् २३ बर्हिष्ठः २४ बर्हिषत् २५। इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥ * ॥ (प्रकृतेराद्योविकारः। यथा, सांख्यसूत्रम्। १। ६१।

"सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः॥" इति॥) महच्छब्दस्य ब्रह्मादिशब्दविशेषाणां पूर्व्वं प्रयोगनिषेधो यथा,—

"ब्रह्मे तैले तथा मांसे वेदे ज्योतिष्टिके द्विजे।
याचायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते॥"

इति भरतिप्रथमखण्डार्थचतुर्थश्लोकटीकायां भरतः॥

महती, स्त्री, (महत्+ङीष्।) वल्लकीभेदः। इति मेदिनी। ते, १४०॥ नारदवीणा। हस्तप्रमाणा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, शिशुपालवधे। १। १०।

"स्फुटीभवद्गामविशेषमूर्च्छना-
मवेक्ष्यभागं महतीं मुहुर्मुहुः॥")

हस्तिनी। वार्त्ताकी। इति राजनिघण्टः॥ (क्रौञ्चद्वीपस्थनदीविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२१। ७४।

"महती सप्तमी प्रोक्ता पुनश्चैषा धृतिः स्मृता।
अन्यास्वाभ्योऽपि सञ्जाता घृतपृष्ठेति सह-
सप्तः॥"

पारिपात्रनिर्गतनदीविशेषः। यथा, मात्स्ये। ११३। २३—२४।

"वर्णाशा चन्दना चैव कावेरी महती तथा।
पारा चर्म्मण्वती पुण्या विदुषा वेणुमत्यपि।
शिप्रा ह्यवन्ती कुन्ती च पारिपात्राश्रिताः
स्मृताः॥")

महर्लोकः, पुं, (महश्चासौ लोकश्चेति। कर्म्मधारयः।) भूरादिसप्तलोकान्तर्गतचतुर्थलोकः। यथा,—

"भूर्भुवः स्वर्महश्चैव जनश्च तप एव च।
सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः॥
चतुर्मुखदिनस्यान्ते जगदेतच्चराचरम्॥

महसं

तदा हि दह्यते सर्व्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम् ।
जनं प्रयान्ति तापार्त्ता महर्लोकनिवासिनः ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
"चतुर्थे तु महर्लोके तिष्ठन्ति कल्पवासिनः ॥"
इति देवीपुराणम् ॥

महर्षभौ, स्त्री, (महती चासौ ऋषभी चेति कर्म्मधारयः ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महर्षिः, पुं, (महांश्चासौ ऋषिश्चेति ।) शमादिः । इति चिकित्साङ्गशेषः ॥ अस्य व्युत्पत्त्यादिर्यथा,—
"ऋषिर्हिंसागतौ धातुर्ज्ञेयाऽसत्यतपःश्रुतेः ।
एष सन्निचयो यस्माद् ब्राह्मणश्च ततस्त्वृषिः ॥
विवृत्तिसमकालन्तु बुद्ध्या यत्तिरहर्षिरव्ययम् ।
ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥
गत्यर्थाद्दृषतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिकारणम् ।
यस्मादेष स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिणा मतः ॥
तेनेश्वराः स्वयम्भुवा ब्रह्मणो मानसाः सुताः ।
विवर्द्धमानैस्तैर्ब्बुद्ध्या महान् परिगतः परः ॥
यस्माद्दृषिः परत्वेन महांस्तस्मान्महर्षयः ।
ईश्वराणां सुतास्तेषां मानसाश्चोरसाश्च ये ॥
ऋषयस्तत्परत्वेन भूतादिर्ऋषयस्ततः ।
ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्धर्म्मसम्भवात् ॥
परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादिर्ऋषिकास्ततः ।
ऋषीकाणां सुता ये वै ते ज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ॥
श्रुत्वा ऋषं परत्वेन नाम तस्मात् श्रुतर्षयः ।
व्यक्तात्मा महानात्माहङ्कारात्मा तथैव च ॥
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषान्तु ज्ञानमुच्यते ।
इत्येवमृषिजात्यस्तु पञ्च तान् नामभिः शृणु ॥
भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥
ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः ।
परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः ॥"
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥

महल्लकः, पुं, (महतः स्थौल्यादिरूपान् विपुलान् भारानित्यर्थः लाति गृह्णातीति । ला + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, महान्तं चरित्रगुणं लकति आस्वादयतीति । लक् आस्वादने + अच् ।) अन्तःपुररक्षकः । तत्पर्य्यायः । सौविदल्लः २ कञ्चुकी ३ स्थापत्यः ४ सौविदः ५ विदाकुः ६ । इति जटाधरः ॥ सौविदल्लकः ७ अन्तर्वंशिकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

महल्लिकः, पुं, (महान्तं चरित्रगुणं लिखतीति । महत् + लिख + कः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) अन्तःपुररक्षकः । खोजा इति भाषा ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"शुष्कमूत्रोऽनुपस्थो यः स्त्रीस्वभावो महल्लिकः ॥"
इति शब्दमाला ॥

महसं, क्ली, (महयते पूज्यतेऽनेनेति । मह + "अत्यविचमितमिनमीति ।" उणा० ३ । ११७ । इति असच् ।) ज्ञानम् । प्रकारः । इत्युणादिकोषः ॥

महाका

महा, स्त्री, (महयते पूज्यते इति । मह + घ । स्त्रियां टाप् ।) गोपवल्ली । इति शब्दचन्द्रिका । गोरक्षचाकुलिया इति भाषा ॥ स्त्रीगवी । इति शब्दरत्नावली ॥

महाकच्छः, पुं, (महान् विपुलः कच्छो जलप्रायदेशोऽस्य ।) समुद्रः । वरुणः । इति मेदिनी । छे, ६ ॥ पर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥

महाकण्टकिनी, स्त्री, (महती चासौ कण्टकिनी चेति ।) विश्वसारकम् । इति शब्दचन्द्रिका । फणिमनसा इति भाषा ॥

महाकन्दः, पुं, (महांश्चासौ कन्दश्चेति ।) रसोनकः । इत्यमरः । २ । ४ । १४८ ॥ शल्लकम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चाणक्यमूलकम् । रक्तलशुनम् । राजपलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकपित्थः, पुं, (महांश्चासौ कपित्थश्चेति ।) बिल्ववृक्षः । इति चिकित्साङ्गशेषः ॥

महाकरञ्जः, पुं, (महांश्चासौ करञ्जश्चेति ।) करञ्जविशेषः । वड़ करञ्जा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । षड्ग्रन्था २ हस्तिचारिणी ३ उदकीर्य्यः ४ विघ्नघ्नी ५ काकघ्नी ६ मदहस्तिनी ७ प्रारङ्गेष्टा ८ मधुमती ९ रमायनी १० हस्तिरोहणकः ११ हस्तिकरञ्जकः १२ सुमनाः १३ काकभाण्डी १४ मधुमत्ता १५ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । विषकण्डूविचर्च्चिकाकुष्ठवातदोषव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकर्णिकारः, पुं, (महांश्चासौ कर्णिकारश्चेति ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकायः, पुं, (महान् कायोऽस्य ।) नन्दी । स च शिवद्वारपालः । इति चिकित्साङ्गशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १५० । २४ ।
"नन्दीश्वरो महाकायो यामगोवृषभध्वजः ॥")
हस्ती । इति केचित् ॥ (महान् कायः शरीरमिति ।) बृहत् शरीरम् ॥ तद्वति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ३२ ।
"महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम् ॥")
स्त्रियां टाप् । कुमारानुचरभालुगणविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । २४ ।
"रोहिताक्षो महाकाया हरिपिङ्गश्च भूमिप ॥")

महाकालिकी, स्त्री, (महती चासौ कालिकी चेति ।) रोहिणीनक्षत्रयुक्ता कार्त्तिकेपूर्णिमा । यथा,—
"प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तथैतस्यां नराधिप ।
सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥"
इति पाद्मे २ खण्डे ३ अध्यायः ॥

महाकालः, पुं, (महांश्चासौ कालश्चेति ।) विष्णुस्वरूपाखण्डदण्डायमानसमयः । यथा । कालो घटवान् महाकालत्वात् । इति सिद्धान्तलक्षणम् ॥ महादेवः । (तन्निरुक्तिर्यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ३१ ।

महाका

"कलनात् सर्व्वभूतानां महाकालः प्रकीर्त्तितः ।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिका परा ॥")
प्रमथगणविशेषः । इति मेदिनी । लं, १५६ ॥ (उज्जयिनीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ३१—३२ ।
"अस्तीहोज्जयिनी नाम नगरी भुवनं भुवः ।
हसन्तीव सुधाधौतैः प्रासादैरमरावतीम् ॥
यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् ।
शिखिपिच्छकलेलामनिवासलसनो हरः ॥")
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ४७ ।
"महाकालं ततो गच्छेत् नियतो नियताशनः ।
कोटितीर्थसुपस्पृश्य ह्यमेधफलं लभेत् ॥")
लसाविशेषः । माकाल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । उरुकालः २ किम्पाकः ३ काकमर्द्दकः ४ । इति रत्नमाला ॥ काकमर्द्दः ५ देवदालिका ६ दाला ७ दालिका ८ शालङ्गः ९ घोषकाकनिः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
"अन्तर्मलिनदेहेन बहिराक्षादकारिणा ।
महाकालफलेनेव कः खलेन न वञ्चितः ॥"
इत्युद्भटः ॥)
शिवपुत्रविशेषः । तस्य जन्मवृत्तान्तं यथा,—
श्रीदेवा ऊचुः ।
"एष वैश्वानरः श्रीमान् भूतिलोकोमयो बली ।
महामैथुनबीजन्तु त्वत्तेजः संग्रहीष्यति ॥
इत्युक्ता त्रिदशाः सर्व्वे पीतिहोत्रं पुरःस्थितम्
तमो निरेणयामासुः सम्भवे सर्व्वहेतवे ॥
ततः पङ्कजं स्वं रेतो वाहिते दहनानने ।
उत्ससर्ज्ज महाबाहुर्महामैथुनकारणम् ॥
अग्नावुत्सृज्यमानस्य तेजसः शतशोऽद्भुतः ।
अगृह्णयमतिस्वल्पं गिरिपर्णे पपात च ॥
तयोः कारणयोः सद्यः संभूतौ शङ्करात्मजौ ।
एको भृङ्गसमः कृष्णो भिन्नाञ्जननिभोऽपरः ॥
भृङ्गी तस्य तदा ब्रह्मा नाम भृङ्गीति चाकरोत
महाकृष्णोकरूपस्य महाकालेति लोकभृत ॥
ततस्तौ पालयामास शङ्करः प्रमथोत्करैः ।
अपर्णया चापि तथा क्रमात्तावभिवर्द्धितौ ॥
प्रवृद्धौ तौ महात्मानौ हरौमाप्रतिपालितौ ।
क्रमाद्गणेशौ कृत्वा तौ हरौ द्वारि न्ययोजयत् ॥"
इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥
तस्य वानरमुखकारणं जन्मान्तरञ्च यथा,—
"अथैकदोमया सार्द्धं निगूढ़ रतिमन्दिरे ।
नर्म्माकरोन्महादेवो भोदयुक्तो रतिप्रियः ॥
यदा सा नर्म्मणे याता गौरी स्मरशरान्तिकम्
तदा भृङ्गिमहाकालौ द्वाभ्यौ द्वारि प्रतिष्ठितौ
नर्म्मावमाने सा देवी मुक्तधर्म्मिलबन्धना ।
ग्रन्थिबीनगलद्गात्रा वस्त्रमालम्ब्य पाणिना ।
अस्तहारा गन्धपुष्पैराकुलैर्नातिशोभना ।
विलुप्तकुङ्कुमा दष्टदशनच्छदबिम्बमा ॥
निःसृता रतिमद्भूतगात्राया जलजानना ।
ईषदाघूर्णनयना निचिता स्वेदबिन्दुभिः ॥

सां निःसरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोग्यां वीक्षितुं चान्यैर्ब्रध्नजन्ते प्रियम् ॥
दक्षप्रजापतेर्महात्मानौ नातिकुलात्ममानसौ ।
भृङ्गी चापि महाकालः प्रागकालश्च कोपनः ॥
दृष्ट्वा सौ मातरं दीनौ सदा भूतार्थधोसुखौ ।
चिन्ताक्रान्तमतुल्यौग्रं निश्चयमतुरुत्तमम् ॥
सौ पश्यन्तौ तदा देवीं दक्षयज्ञं हिमवत्सुता ।
चुकोप च महादेवी बाक्यश्चेतदुवाच ह ॥
एवंभूतासु मां कस्मादसम्बन्धामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ हीमर्यादाविवर्जितौ ॥
तस्मादिममसंमर्यादां भवन्तौ निरपत्रपौ ।
अकुर्वाणौ ततो भूयाद्भवतोर्जन्म मानुषे ॥
मानुषीं योनिमासाद्य मातुरौत्तमदोषतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु ज्ञानयाद्यगमुखौ भुवि ॥
इति तादृमया शप्तौ हरपुत्रौ महाबलौ ॥"
"अथोमया समं देवो विपना चन्द्रशेखरः ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रति तं नृप ॥
दक्षयज्ञेऽथ चरन्तीं तामुमायाः सदृशीं गुणैः ।
सर्वलक्षणसम्पन्नां माधवस्येव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा जगदद्देवीं गौरीं वृषभकेतनः ।
स्मितप्रसन्नवदनः प्रहसन्निव भाविनीम् ॥
ईश्वर उवाच ।
इयं ते मानुषी मूर्तिः प्रिये तारावतीति या ।
भृङ्गीमहाकालयोस्ते जन्मने विहिता स्वयम् ॥
त्वत्तो ह्यनन्यकाम्योऽहं नान्यां गन्तुमिहोत्सहे ।
त्वमिदानीं स्वयं चास्यां मूर्त्या प्रविश
भाविनि ! ॥
तत उत्पादयिष्यामि महाकालञ्च भृङ्गिणम् ॥
गौरुवाच ।
ममैव मानुषीं मूर्तिमियं वृषभकेतन ! ।
विद्धामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥
ततः सापर्णयाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभजन्मुदा ॥
तस्मिन् काले ऽभवद्गर्भः कापालो चास्यिमाल्य-
धृक् ।
कामावसाने तस्यान्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ।
अभवन्नृपशार्दूल ! तथा प्राग्वाख्यगाननम् ॥"
इति कालिकापुराणे ४६—४८ अध्यायाः ॥
बाणासुरस्य महाकालत्वं यथा,—
ऋषय ऊचुः ।
"कथितो भवता सर्गः संक्षेपा व्यपि प्रातिताः ।
त्वत्प्रसादान्महाभाग ! कृतकृत्या वयं गुरो ! ॥
भूयश्च श्रोतुमिच्छामो वयमेतद्विशोत्तम ! ।
कोऽन्यो भृङ्गी महाकालो ज्ञातो वेतालभैरवौ ॥
वेतालश्च महाकालं भैरवं भृङ्गिणं तथा ।
ब्रूहि नो द्विजशार्दूल ! कथमेतां चतुष्टयम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
सुवं गते महाकाले मानुषत्वं च भृङ्गिणि ।
वेतालभैरवाख्यं च तथाभूते द्विजोत्तमाः ॥
वरलब्धे च वेताले भैरवे तेन संगते ।

त्र्यम्बकं तपसा युक्तं भृङ्गिणञ्चाकरोद्धरः ॥
त्र्यम्बकस्तु हरं पूर्व्वं विरूपाक्षपदमागतः ।
पश्चाद्धरं समाराध्य पुत्रोऽभूत्तस्य सोऽसुरः ॥
भृङ्गिस्नेहाद्भृङ्गिणं तं संज्ञया चाकरोद्धरः ।
स्नेहेन तु महाकालं बाणं बलिसुतं हरः ॥
विष्णुना च्छिन्नबाहुं तं महाकालमथाकरोत् ।
एवं मुनिवरास्तेषां संजातश्च चतुष्टयम् ॥
वेतालो भैरवो भृङ्गी महाकालेत्यनुक्रमात् ॥"
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥*॥
तस्य ध्यानादि यथा,—
"महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
बिभ्रतं दण्डखट्वाङ्गौ दंष्ट्राभीमसुखं शिशुम् ॥
व्याघ्रचर्म्मावृतकटिं तुन्दिलं रक्तवाससम् ।
चितत्रस्रङ्नैकशश्च मुण्डमालाविभूषितम् ॥
जटाभारलसच्चन्द्रखण्डमुग्रं ज्वलत्प्रभम् ॥
तथा च कुमारीकल्पे ।
देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।
हूं क्ष्रौं यां रां लां वां क्रौं महाकालभैरव
सर्व्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्रीं फट् स्वाहा ।
इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य चित्तर्पयित्वा मूलेन
देवीं पञ्चोपचारैः पूजयेत् । तथा च काली-
तन्त्रे ।
महाकालं यजेद्दक्षात् पश्चाद्देवीं प्रपूजयेत् ।
कालीकल्पे ।
कवचं क्ष्रौं समुद्धृत्य यां रां लां वाग्भ्रु क्रोन्मतः ।
महाकालभैरवेति सर्व्वविघ्नान्नाशयेति च ॥
नाशयेति पुनः प्रोच्य मायां लक्ष्मीं समुद्धरेत् ।
फट् स्वाहया समायुक्तो मन्त्रः सर्व्वार्थसाधकः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
महाकाली, स्त्री, (महाकाल + पत्न्यर्थे ङीष् ।)
महाकालस्य पत्नी । सा तु पञ्चवक्त्रादशभुज-
कालीविशेषः । इति तन्त्रम् ॥ (इयमेव पराशक्ति-
स्तामसी शक्तिः । यथा, देवीभागवते ।१।२।२०।
"तस्यास्तु सात्त्विकी शक्तिर्ब्राह्मी राजसी तामसी
तथा ।
महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः
स्त्रियः ॥")
अथ महाकालीमन्त्रः ।
"ॐ फ्रें फ्रें क्रों क्रों पशून् मम हूं फट्
स्वाहा । श्मशानभैरवीमन्त्रेण यावत् क्रूर-
कर्म्मणि प्रयोगः कर्त्तव्यः । अथ महाकाली-
मन्त्रप्रयोगः । तत्र न्यासशुद्ध्यादिकं न कर्त्त-
व्यम् । तथा च ।
न्यासशुद्ध्यादिकं किञ्चिन्नात्र कार्य्या विचारणा ।
जप्तासोयेन संपूर्णं लक्षकुम्भेऽथ कालिकाम् ॥
पञ्चवक्त्रां महारौद्रीं प्रतिवक्त्रत्रिलोचनाम् ।
शक्तिशूलधनुर्बाणखड्गखेटवराभयान् ॥
दधादक्षभुजैर्देवीं विभ्राणां भूरिभूषणाम् ।
ध्यात्वैवं साधकः साध्यं साधयेन्मनसेप्सितम् ॥
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथा चैन्द्री चामुण्डा चण्डिका-
दश्मी ।

पूर्व्वादीशानपर्य्यन्तं कुम्भस्थाने स्थिता इमाः ॥
तत्र क्रमः । देवीं ध्यात्वा यथाविधूपचारेण
संपूज्य ब्राह्मयाद्यष्टशक्तीः पूर्व्वादिक्रमेण पूज-
येत् । तथा ।
नामोच्चारणसंरब्धं वह्नौ प्रज्वलितेऽम्बरे ।
जुहुयाद्घृतिलां शुद्धां देवीमन्त्रं जपंस्तथा ॥
समिधः पिचुमर्दस्य तथा विभीतकाश्चिकाः ।
गृहधूमधूमशानास्थिविभीताङ्गारहोमतः ॥
सप्ताहाद्धरिणं हन्ति कालिकामन्त्रयोगतः ।
उच्चाटनं चापराह्णे सन्ध्यायां मारणं तथा ॥
दक्षिणस्यां दिशि स्थित्वा यामादेर्दक्षिणा-
मुखः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
जिनानां चतुर्विंशतियक्षशासनदेवतान्तर्गतदेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
महाकाव्यं, क्ली, (महच्च तत्काव्यञ्चेति ।) काव्य-
शास्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । सर्गबन्धः २ । इति
विश्वप्रकाशकोषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सदंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्व्वेऽपि रसाः सर्व्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥
चत्वारस्तत्र वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्व्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्त्तनम् ।
एकवृत्तमयः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
सन्ध्यासूर्य्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥"
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥ * ॥
महाकाव्यग्रन्थाः यथा, कालिदासकृतकुमार-
सम्भवरघुवंशप्रभृतयः । भर्त्तृहरिकृतभट्टि-
काव्यम् । भारविकृतकिरातार्জ্জুनीयम् । श्रीहर्ष-
कृतनैषधीयचरितम् । माघकृतशिशुपालवध-
श्चेत्यादयः ॥
महाकुमुदा, स्त्री, (महती चासौ कुमुदा चेति ।)
काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाकुम्भी, स्त्री, (महती चासौ कुम्भी चेति ।)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाकुलः, त्रि, (महत् कुलं यस्येति ।) उत्तम-
कुलजातः । तत्पर्य्यायः । कुलीनः २ आर्य्यः ३
सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ ।
७ । ३ ॥ कुलाः ७ अभिजातः ८ कौलेयकः ९

महाग

जात्य: २०। इति हेमचन्द्र: । ३ । १६६ ॥ महाकुल: ११ कौलेय: १२ कौलेयक: १३ । इत्यमरटीका ॥ कुलज: १४ साधुज: १५ कुलश्रेष्ठ: १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । १७ । ४ ।

"भेदे वृद्धिविनाशौ भेद: सुहृदां महाकुलानाञ्च ॥"

क्ली, उत्तमं कुलम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ६१ ।

"द्वयोरालोकितं चित्रं जन्मैकस्मिन् महाकुले ॥")

महाकुलीन:, त्रि, (महाकुलस्य अपत्यम् । महाकुल + "महाकुलादञ्खञौ ।" ४ । १ । १४१ । इति छे खञ: ।) महाकुल: । यथा,—

"महाकुलीन ऐक्ष्वाकं वंशं दाशरथिर्मम ।
पितु: प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥"

इति भट्टि: । ५ । ७७ श्लोक: ॥

(स्त्रियां टाप् । यथा, रामायणे । २ । २८ । ३ ।

"सीते ! महाकुलीनासि धर्म्मे च निरता सदा ॥")

महाकुष्ठं, क्ली, (महच्च तत् कुष्ठञ्चेति ।) वृहत्कुष्ठरोग: । तत् सप्तविधं यथा,—

"पूर्ब्बचिक्कं तथा सिध्मं तत: काकणकं तथा ।
पुण्डरीकर्ष्यजिह्वे तु महाकुष्ठानि सप्त च ॥
पूर्ब्बचिक्कं कपालोदुम्बरमण्डलाख्यम् । सिध्मं श्यावोत्कारास्यौ नपुंसकलिङ्गै: । तत्र कथं सिध्मस्य महाकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन क्षुद्रकुष्ठेषूक्तत्वात् । उच्यते । त्वङ्मांसगता सिध्मपुञ्जिका सुश्रुतेन च क्षुद्रकुष्ठेषूक्ता धातुषु प्रविष्टं तु सिध्मं महाकुष्ठमेव । एवंविधस्य सिध्मस्य चरकेण महाकुष्ठेषु दर्शितत्वात् । एषां महाकुष्ठत्वञ्च श्लैष्मसुक्तरोत्तरधात्ववगाहनात् उत्तरोत्तरदोषजन्यत्वात् चिकित्साबाहुल्याच्च ।"

इति भावप्रकाश: ॥ (एषां चिकित्सा क्षुद्रकुष्ठशब्दे द्रष्टव्या ॥)

महाकूप:, पुं, (महांश्चासौ कूपश्चेति ।) वृहत्कूप: । तत्पर्य्याय: । अरघट्ट: २ । इति जटाधर: ॥

महाकुल:, पुं, (महत् कुलमस्य ।) महाकुल: । सत्कुल: । इति त्रिरूपकोष: ।

महाकोशफला, स्त्री, (महान् कोश: फले यस्या: ।) देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टु: ॥

महाकोशातकी, स्त्री, (महती चासौ कोशातकी चेति ।) हस्तिघोषा । इति राजनिर्घण्टु: ॥ (अस्या: पर्य्यायो यथा,—

"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृत: ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महागद:, पुं, (महांश्चासौ गदश्चेति ।) ज्वर: । इति राजनिर्घण्टु: ॥ (महारोग: । यथा, सुश्रुते । १ । ३३ अध्याये ।

"वातव्याधि: प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दर: ।
अश्मरी मूढ़गर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ।
अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्सा महागदा: ॥"

औषधविशेष: । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ५ अध्याये ।

"एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्त:
पानाञ्जनाभ्यञ्जनसेवनेषु ।
अवार्य्यवीर्य्यो विषवेगहन्ता
महागदो नाम महाप्रभाव: ॥"

महती गदास्येतिविग्रहे महागदादिगणे, त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । १८ । ६ ।

"परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचित्रदंशम् ।
मर्म्मास्यघोरक्षणं प्रतुदन्तं दुरुक्तै:
प्रचण्डमन्यु: प्रहसन्तं बभाषे ॥")

महागन्धं, क्ली, (महान् गन्धोऽस्य ।) हरिचन्दनम् । रोलम् । इति राजनिर्घण्टु: ॥ (महागन्धयुक्ते, त्रि । यथा, हरिवंशे । १४३ । ४४ ।

"तत्र कण्ठे समासज्य महागन्धं नराधिप ! ।
आययावन्धको यत्र दुरात्मा बलदर्पित: ॥")

महागन्ध:, पुं, (महान् गन्धोऽस्य ।) कुटजवृक्ष: । इति राजनिर्घण्टु: ॥ जलवेतस: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महागन्धा, स्त्री, (महान् गन्धो यस्या: । स्त्रियां टाप् ।) नागबला । कैवर्त्तिकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टु: ॥ चामुण्डा । यथा, हेमचन्द्र: । २ । १२० ।

"चामुण्डा चर्च्चिका चर्म्ममुण्डा मार्ज्जारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥"

महागव:, पुं, (महांश्चासौ गौश्चेति । "गोरतद्धितलुकि ।" ५ । ४ । ९२ । इति समासान्तष्टच् । गोसदृशत्वादस्य तथात्वम् ।) गवय: । यथा,—

"वनगौर्गवय: प्रोक्तो बलभद्रो महागव: ॥"

इति राजनिर्घण्टु: ॥

महागिरि:, पुं, (महान् गिरिरिन्द्रादयोपाधिर्यस्य । यद्वा, महान् गिरिरिव ।) बौद्धभेद: । यथा—

"महागिरि: सुहस्त्याद्या वज्रान्ता दशपूर्ब्विण: ॥"

इति हेमचन्द्र: । २ । ३४ ॥

महान् गिरि: पर्व्वत: ।) वृहत्पर्व्वतश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११० । १५ ।

"नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरि: ।
आरोढ़ुं वापि कौन्तेय ! तस्मान्नियतवाग्भव ॥"

दानवविशेष: । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।

"सूच्यास्येव निचक्रुश्च उर्ण्णनाभो महागिरि: ॥")

महागुरु:, पुं, (महांश्चासौ गुरुश्चेति ।) अतिगुरु: । स च पुरुषस्य पिता माता आचार्य्यश्च । स्त्रिया: पति: । अदत्तकन्याया: पिता माता च । यथा । त्रय: पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिताचार्य्यश्चेति । इति विष्णुसूक्तम् ॥ पत्युर्महागुरुत्वमाह रामायणे ।

"नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं ये कुलस्त्रिया: ।
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्त्ता दैवतं गुरुरेव च ॥"

महागु

महागो

प्राणायाम: ।

"गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरु: ।
पतिरेको गुरु: स्त्रीणां सर्व्वत्राभ्यागतो गुरु: ॥"

एकपदेन दशस्त्रीणां पितृमात्रादिवृत्ति: ॥ * ॥

सपिण्डमरणं प्रकृत्य आश्वलायन: । चिराच्चमसारलवणान्नाग्निन: स्युर्द्वादशरात्रं महागुरुषु । आचार्य्यश्च उपनीय ददद्वेदमाचार्य्य: स उदाहृत: । इति याज्ञवल्क्योक्ते: । तत्र रात्रौ चिराच्चाशौचित्वेन नैताहरूनियम: ॥ आश्वलायन: । नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेयु: । अन्नं न पचेयुरित्यनेनोपवास: सूचित: । अघसत्तरे चाहमनश्नन्त आसीरन् इति वक्ष्यमाणवचनात् । अघसत्तर: कटादि: । अत्तार लवणं क्षारमृत्तिकादिकृतलवणभिन्नं तत्तु सैन्धवं साम्भरि च । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

महागुरुमरणे संवत्सरपर्य्यन्तं निषिद्धकर्म्माणि यथा, कर्म्मलोचने ।

"महागुरुनिपाते च कार्य्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च यावत् पूर्णो न वत्सर: ॥
अन्यश्राद्धं परान्नञ्च गन्धं माल्यञ्च मैथुनम् ।
वर्ज्जयेद्गुरुपाते च यावत् पूर्णो न वत्सर: ॥
तीर्थयात्रां विवाहञ्चाध्यापनं तर्पणन्तथा ।
संवत्सरं न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने ॥"

अपि च ।

"विशेषत: शिवापूजां प्रस्तपित्तकरो द्विज: ।
यावदत्सरपर्य्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु कार्य्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च श्राद्धं देवयुतञ्च यत् ॥"

इति कालिकापुराणे ५४ अध्याय: ॥

महागुल्मा, स्त्री, (महान् गुल्मो यस्या: ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टु: ॥

महागुहा, स्त्री, (महती गुहा यस्या: ।) वृश्चिकपर्णी । इति राजनिर्घण्टु: ॥

महागोधूम:, पुं, (महांश्चासौ गोधूमश्चेति ।) वृहद्गोधूम: । बड़ गम इति भाषा ॥ यथा,—

"गोधूम: सुमनोऽपि स्यात्त्रिविध: स च कीर्त्तित: ।
महागोधूम इत्याख्य: पश्चाद्देशात् स चागत: ॥
मधुली तु तत: किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
नि:शूको दीर्घगोधूम: कथितस्त्वीसुखाभिध: ॥
गोधूमो मधुर: शीतो वातपित्तहरो गुरु: ।
कफशुक्रप्रदो बल्य: स्निग्ध: सन्धानकृत्सर: ॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो ग्राह्यो रुच्य: स्थिरत्वकृत् ॥"

कफप्रदो नवीनो नतु पुराण: । पुराणयवगोधूमशालिद्विजाङ्गलशूलासुगादिनि वाग्भटेन वमनेऽपि वृंहणीतत्वात् ।

"मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघु: ।
शुक्ला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखा स्मृता: ॥"

इति भावप्रकाश: ॥

महाच्छ

महाग्रीवः, पुं, (महती दीर्घा ग्रीवा कन्धरा यस्य ।) उष्ट्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ग्रिवः । यथा, महाभारते । १३ । १०१ । ८६ ।
"महानासो महाकक्ष्यमहाग्रीवः समग्रान-
भाक् ॥"
ग्रीवानुत्तरभूतविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-पर्व्वणि । १४ । ३ ।
"कृष्णोदरो महाग्रीवः शूलशिरो द्विबाहुकः ।
पार्श्वयकः सिंहमुख उन्नतांसो महाहनुः ॥"
देवविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । १७ ।
"याघ्रग्रीवा महाग्रीवा स्त्रेणेरा वसुधारिणः ॥")
बृहद्ग्रीवायुक्ते, त्रि ॥

महाघासः, पुं, महतो देशस्य महत्या भूमेर्वा-घासः । इति शुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गा-दासः ॥

महाघर्मा, स्त्री, (महती घर्मा शरीरभ्रमणं यस्याः ।) सुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महती-चासौ घर्मा चेति ।) अतिशयघर्मयुक्ते च ॥

महाघोरः, त्रि, (महांश्चासौ घोरश्चेति ।) अतिशयभयानकः । यथा, पूतनायाम् ।
"यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।
तान्तु तर्तुं दुरात्मानो क्रूरां वैतरणीञ्च माम् ॥"

महाघोषं, क्ली, (महान् घोषः कोलाहलो यस्मिन् ।) वृहत्साम । इति मेदिनी । षे, ५६ ॥ बृहच्छब्दयुक्ते, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ । ७२१ । ११ ।
"तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरीं माल्लाहिकीं तथा ।
समाजग्मे महाघोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥")

महाघोषः, पुं (महांश्चासौ घोषश्चेति ।) अति-घोषणम् । इति मेदिनी । षे, ५६ ॥

महाघोषा, स्त्री, (महान् घोषो यस्याः । टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति मेदिनी । षे, ५६ ॥ क्षुद्रकर्कटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाङ्गः, पुं, (महान्ति दीर्घाणि अङ्गान्यस्य ।) उष्ट्रः । इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ॥ गोचुरकः । रक्तचित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहदव-यवयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३।१०।७८३।
"स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च भागो भागकरोलघुः ।
उत्तराङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरायणः ॥")

महाचक्षुः, स्त्री, (महती चक्षुरस्यमस्याः ।) घ्राण-विशेषः । तत्पर्य्यायः । बृहच्चक्षुः २ विधारिः ३ सुचक्षुका ४ शलचक्षुः ५ दीर्घपत्री ६ दिव्य-गन्धा ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । गुल्मशूलो-दरार्शोविषिविषनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुं, बृहच्चक्षुस्तत्पर्य्यायश्च ॥

महाचण्डः, पुं, (महांश्चासौ चण्डश्चेति ।) यम-भेदः । इति हेमचन्द्रविकाण्डशेषौ ॥ प्रचण्डे, त्रि ॥

महाच्छदः, पुं, (महान् छदः पत्रमस्य ।) देव-साहवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ बृहत्पत्रयुक्ते च ॥

महाज

महाच्छायः, पुं, (महती छायास्य ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहच्छायायुक्ते, त्रि ॥

महाच्छिद्रा, स्त्री, (महच्छिद्रमस्याः ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहच्छिद्रयुक्ते, त्रि ॥

महाजः, पुं, (महांश्चासौ अजश्चेति ।) बृह-च्छागः । (महतो जायत इति । महत् + जन् + कर्म्मणि डः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) महाकुलोद्भवे, त्रि ॥

महाजटा, स्त्री, (महती जटास्याः ।) रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती जटा ।) बृह-ज्जटा च ॥

महाजनः, पुं, (महांश्चासौ जनश्चेति ।) साधुः । यथा, महाभारते । ३ । ३१२ । ११२ ।
"वेदा विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना
नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।
धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥"
मन्वादिः । यथा,—
"प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं
देव्या विमोहितमतिर्बत मायया वाम् ।
त्वय्यब्जनाभसदृशीमहदुपासनायां
वैतानिके महति कर्म्मणि युज्यमानः ॥"
इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे अजामिलोपाख्याने यमवाक्योपाख्याने श्रीधरस्वामी ॥ (धर्म्मो । यथा, पद्मकोटिके । १ ।
"सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाष्यते
नादरात्
मंग्रामो गृहमत्तवेषु धनिनां मावज्ञमालोक्यते ।
दूरादेवमहाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया
मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं पत्रं महापातक-
कम् ॥")

महाजवः, पुं (महान् जवो वेगो यस्य ।) गवयः । श्रीकारी मृगः । इति राजनिर्घण्टः । अति-वेगयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७।८।२८।
"क्षुत्वाङ्गहामं स्वरमुत्सृजन्तोत्खातं
निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः ॥"
स्त्री, कुमारानुचरमातृविशेषः । यथा, महा-भारते । ६ । ४६ । २० ।
"गृध्रोलूकमुखी कृष्णा स्वरभङ्गा महाजवा ॥")

महाजम्बुः, स्त्री, (महती चासौ जम्बुश्चेति ।) बृहज्जम्बुवृक्षः । यथा,—
"महाजम्बुर्महापत्रा राजजम्बुर्बृहत्फला ॥"
इति रत्नमाला ॥

महाजम्बूः, स्त्री, (महती चासौ जम्बूश्चेति ।) बृहज्जम्बूः । तत्पर्य्यायः । राजजम्बूः २ स्वर्ण-माता ३ महाफला ४ प्रियप्रिया ५ कोकिलेष्टा ६ महानीला ७ बृहत्फला ८ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । मधुररसत्वम् । कषायत्वम् । भ्रम-हरत्वम् । भ्रष्टित्वास्रजड़िमनाशित्वम् । स्वर-करत्वम् । विदग्धित्वम् । शोषशमनत्वम् । भ्रमातीसाराग्निवर्द्धकत्वम् । श्वसितकफकास-प्रशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

महाज्यो

"फलेन्द्रः कथितो नन्दो राजजम्बुर्महाफला ।
तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बूरपि स्मृता ॥
राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ।"
इति भावप्रकाशः ॥

महाजातिः, स्त्री, (महती जातिरस्या इति । यद्वा, महती जातिरिव तदाकृतित्वात् ।) वासन्ती लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती जातिरिति ।) श्रीवृक्षश्च ॥

महाजानीय, त्रि, (महत् + "प्रकारवचने जातीयर् ।" ५ । ३ । ६९ । इति जातीयर् । ततः । "आन् महतः समानाधिकरणजातीय-ययोः ।" ६।३।४६। इति महतः आकारादेशः ।) महतः प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥

महाजालकी, स्त्री, (जालयति आच्छादयतीति । जाल आच्छादने + पचाद्यच् । स्त्रियां ङीष् । ततः । महती चासौ जालकी चेति । यद्वा, महांश्चासौ जालकश्चेति स अस्या अस्ति अर्श आद्यच् ततः ङीष् । इत्यमरटीकायां रभसः ।) पीतवर्णघोषा । इत्यमरः । २ । ४ । १९७ ॥ राजकोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृह-ज्जालवाहके, त्रि ॥

महाज्येष्ठी, स्त्री, (महती चासौ ज्येष्ठी चेति ।) नक्षत्रविशेषादियुक्तज्येष्ठीपूर्णिमा । सा पञ्चधा । यथा, ब्रह्मपुराणे ।
"ऐन्द्रे गुरुः शुक्रो वैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥
ऐन्द्रे ज्येष्ठायां प्राजापत्ये रोहिण्याम् ॥ १ ॥
विना गुरुवारेणापि ।
ऐन्द्रे गुरुः शुक्रो वैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥२॥
अनुराधास्थगुरावपि ।
ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः ।
पूर्णिमा शुक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥३॥
अनुराधास्थे चन्द्रेऽपि । व्याघ्रभूतिः ।
ऐन्द्रे ज्येष्ठा यदा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।
पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥४॥
राजमार्त्तण्डे ।
ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्येष्ठी प्रकीर्त्तिता ॥५॥
ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।
ज्येष्ठामूलोपगे जीवे वर्षं स्यात् शुक्रदैवतम् ।
इति विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तो ग्राह्यः ।
न तु संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतवर्षविशेषः । ज्येष्ठ इति वर्षविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । संवत्सरे यदि स्यादिति पाठः कात्यनिकः ॥ * ॥
महाज्येष्ठान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमज्जनात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महाज्योतिष्मती, स्त्री, (महती चासौ ज्योतिष्मती चेति ।) लताविशेषः । बड़ी मालकङ्गनी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । तेजोवती २ बहु-रसा ३ कनकप्रभा ४ तीक्ष्णा ५ सुवर्णकुलटी ६

महाता

लवणा ७ अग्निदीप्ता ८ तेजस्विनी ९ सुरलता १० अग्निफला ११ अग्निगर्भा १२ कङ्कुनी १३ श्रीलसुता १४ सुवेगा १५ सुवेगा १६ वायसी १७ सौम्या १८ काकाण्डी १९ वायसादनी २० गौलंता २१ श्रीलता २२ सौम्या २३ ब्राह्मी २४ लवणकिंशुका २५ पारावतपदी २६ पीता २७ पीततैला २८ यशस्विनी २९ मेध्या ३० मेधावती ३१ धीरा ३२। अस्या गुणाः। तिक्तरत्वम्। रूक्षत्वम्। किञ्चित्कटुत्वम्। वातकफापहत्वम्। दाहप्रदत्वम्। दीपनत्वम्। मेधाप्रज्ञाकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

महाज्वालः, पुं, (महती ज्वाला शिखास्य।) होमाग्निः। इति हेमचन्द्रः। ३।५००॥ (नरकविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे। २। ६। १२।

"क्षुधा सुप्तास्वापि गत्वा महाज्वाले निपात्यते॥"

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ८२।

"अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो हविः॥")

महाज्वाला, स्त्री, (महती ज्वाला दीप्तिर्यस्याः।) जिनानां विद्याधरीविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३।५००॥ (महती ज्वाला।) बहुदग्निशिखा च॥

महाढ्यः, पुं, (महान् आढ्यः शोभासम्पन्नः।) कदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ (महानाढ्यः।) अतिशयधनवति, त्रि॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २५। ११८।

"ततः प्रभृति चैतस्यां वाराणस्यामुवास सः। अभ्यर्थितो महाढ्यस्य तस्यैव वणिजो गृहे॥")

महातमःप्रभा, स्त्री, (महती तमसां प्रभा प्रकाशोऽस्याम्।) नरकविशेषः। स चातिशयान्धकारमयः। यथा, हेमचन्द्रः। ५। ३।

"घनोदधिघनवाततनुवातनभःस्थिताः।
रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमःप्रभाः॥
महातमःप्रभा वेत्यधोऽधो नरकभूमयः॥"

महातरुः, पुं, (महांश्चासौ तरुश्चेति।) स्नुहीवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४। २०६॥ (महाकवेः कालिदासस्य स्नुहीवृक्षमुद्दिश्य वक्रोक्तिप्रयोगो यथा,—

"तरवः पारिजाताद्याः स्नुहीवृक्षो महातरुः॥")

इह वृक्षत्वञ्च॥

महातलं, क्ली, (महच्च तत्तलञ्चेति।) पातालविशेषः। यथा, शब्दमालायाम्।

"अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम्।
महातलञ्च सुतलं सप्तमञ्च रसातलम्॥"

(यथा च श्रीमद्भागवते। २। १। २६।

"पातालमेतस्य हि पादमूलं
पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम्।
महातलं विश्वसृजोऽथ गुल्फौ
तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे॥")

महातारा, स्त्री, (तारयति संसारादिति। तॄ+णिच्+अच्। स्त्रियां टाप्। ततो महती

महात्मा

तारेति कर्म्मधारयः।) जिनानां देवीविशेषः। तत्पर्य्यायः। तारा २ महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अमला १० शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा १३ खदूरवासिनी १४ भद्रा १५ वैश्या १६ नीलसरस्वती १७ शुक्लिनी १८ यमधारा १९ धनंददा २० चिलोचना २१ लोचना २२। इति हेमचन्द्रः॥

महातालीं, स्त्री, (महान् अनेकस्तालो यस्याः। स्त्रियां ङीष्।) आवर्त्तकी। इति राजनिर्घण्टः॥

महातिक्तः, पुं, (महानतिशयस्तिक्तस्तिक्तरसो यत्र।) महानिम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ अतिशयतिक्तरसयुक्ते, त्रि॥

महातिक्ता, स्त्री, (महती गुरुतरा तिक्ता।) यवतिक्ता। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, गोविन्दविशारदकृतमेघदूतरत्नावल्याम्।

"आचु जिन्नी महातिक्ता विशाला कुपिपत्रकम्॥")

पाठा। इति शब्दचन्द्रिका॥

महातीक्ष्णा, स्त्री, (महती तीक्ष्णा।) भल्लातकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ अतिशयतीक्ष्णे, त्रि॥

महातेजः, [स्] क्ली, (महदतिशयं तेजोऽस्य।) पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥

महातेजाः, [स्] पुं, (महदतिशयं तेजो बलमस्य।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः। अग्निः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ५६।

"उग्रतेजा महातेजा जन्यो विजयकालवित्॥")

अतिशयतेजस्विनि, त्रि॥ (यथा, मनुः। १।६२।

"स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च॥")

महात्मा, [न्] त्रि, (महानात्मा स्वभावोऽस्य।) उत्तमस्वभावयुक्तः। (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ३। ११।

"महावातानुतप्तभ्रान्तिमेघमालातिपेलवैः।
कथं नाम महात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः॥")

तत्पर्य्यायः। महेच्छः २ उद्गतः ३ उदारः ४ उदात्तः ५ उदीर्णः ६ महाशयः ७ महामनाः ८। इति हेमचन्द्रः। ३। ३१॥ (पुं, परमात्मा। यथा, मनुः। १। ५४।

"युगपत्तु प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि।
तदायं सर्व्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः॥"

"तस्मिन् परमात्मनि।" इति तट्टीकायां कुल्लूकः॥ महत्तत्त्वम्। यथा, श्रीमद्भागवते। ६। ७। २५।

"मनः पृथिव्यां तामग्नौ तेजसापोऽनिलेन तम्।
खे वायुं धारयंस्तच्च भूतादौ तं महात्मनि॥"

"महात्मनि महत्तत्त्वे।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ पितृगणविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ९६। ४६।

महाद्रा

"महान् महात्मा महिलो महिमावान् महाबलः॥"

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ३४।

"महारूपो महाकायो वृषरूपो महायशाः।
महात्मा सर्व्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः॥")

महादण्डः, पुं, (महान् दण्डस्ताडनसाधनमस्य।) यमदूतभेदः। इति हरिवंशपुराणे ५६ अध्यायः॥ (महान् दण्डः।) बहुदण्डश्च॥ (यथा, महाभारते। ५। १६४। ३७।

"यस्माच्छ्वानन्तु मन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति।
तस्मात्तस्यो महादण्डो धार्य्यः स्यादिति मे मतिः॥")

महादन्तः, पुं, (महांश्चासौ दन्तश्चेति।) गजदन्तः। तत्पर्य्यायः। ईषादन्तः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ बहुदन्तमात्रञ्च॥ (महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ८७।

"महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महासुखः॥"

महान् दन्तोऽस्य।) तद्वति, त्रि॥

महादानं, क्ली, (महच्च तद्दानञ्चेति।) श्रेष्ठदानम्। तच्च तुलापुरुषादिषोड़शप्रकारम्। यथा, मत्स्यपुराणे।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम्॥"

इत्यभिधाय।

"आद्यन्तु सर्व्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम्।
हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम्॥
कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रन्तु पञ्चमम्।
हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च॥
पञ्चलाङ्गलकं तद्वद्धरादानन्तथैव च।
हिरण्याश्वरथञ्चैव हेमहस्तिरथस्तथा॥
हेमाश्वं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलताह्वयम्।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च॥
महाभूतघटश्चैव षोड़शः परिकीर्त्तितः॥"*॥

अत्र सामान्यलक्षणम्। सुवर्णजपाङ्गदानं महादानम्। विनायकादिपञ्चाग्नदेवसाहोमाङ्गकं वा। तथा मत्स्यपुराणम्।

"विनायकादिग्रहलोकपाल-
वसुर्द्रुकादित्यमरुद्गणानाम्।
ब्रह्माच्युतेशानहुताशनानां
स्वगस्तता होमचतुष्टयं स्यात्॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव तेषा-
मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम्॥"

इत्यादिना सुवर्णजपहोमरूपाङ्गयोर्विधानं प्रत्येकं षोड़शतुलापुरुषप्रधानाभ्युदयोक्तं मतु महादानस्यैवोद्दिश्येति। अतो नेतरेतराश्रयः। न तु कुलमर्य्यादेनिकर्म्मसमतायोगित्वं लिङ्गनीयलक्षणम्। अचलदानेऽपि गतत्वात्। एवञ्च।

"कनकाम्बतिला गावो दासी रथमहीगृहाः।
कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश॥"

इति कूर्म्मपुराणोक्तदानपदं गौणम्॥

अन्यथा बहुयुक्तिकस्वर्णापत्तेः; कनकदानादि-

साधारणानुगनेकरूपाभावाच्च । अतो न वैपरीत्यमिति ।
"सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥
महादारु, क्ली, (महच्च तद्दारु च ।) देवदारु ।
इति जटाधरः ॥ (महच्च तद्दारु च ।) बृहत्काष्ठञ्च ॥
महादेवः, पुं, (महांश्चासौ देवश्चेति । यद्वा, महतां देवादीनां देवः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ अष्टमूर्त्त्यात्मगर्तसोममहर्त्तिरयम् । यथा, महादेवाय सोममूर्त्तये नमः । इति शिवपूजापद्धतिः ॥ * ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा—
"ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।
तेषाञ्च महतां देवो महादेवः प्रकीर्त्तितः ॥
महती पूजिता विष्णे मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
तस्या देवः पूजितश्च महादेवः स च स्मृतः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ॥
तस्य पञ्चवक्त्रत्वचित्रनेत्रत्वकारणं यथा,—
"अतीव कमनीयाङ्गं किशोरं श्यामसुन्दरम् ।
अहो निर्वचनीयञ्च दृष्ट्वा रूपमनुत्तमम् ।
न बभूव विरक्ताश्च लोचनाभ्यां त्रिलोचनः ॥
पश्यन्निमेषरहित इति मत्वा स्वमानसे ।
भक्त्युद्रेकान्महाभक्तो रुरोद प्रेमविह्वलः ॥
सहस्रवदनोऽनन्तो भाग्यवांश्च चतुर्मुखः ।
बहुभिर्लोचनैर्दृष्ट्वा तुष्टाव बहुभिर्मुखैः ॥
पश्यामि किं वा किं स्तौमि संप्राप्य नाथ
मौढ्यम् ।
आस्येनैकेन लोचनाभ्यां चतुर्भ्यां स पुनः पुनः ॥
स्वमानसे कुर्व्वतीदं शङ्करे च तपस्विनि ।
तद्बभूव चतुर्व्यक्त्रं पूर्व्वेण सह पञ्चमम् ॥
एकैकवक्त्रं शुशुभे लोचनैश्च त्रिभिस्त्रिभिः ।
बभूव तेन तन्नाम पञ्चवक्त्रस्त्रिलोचनः ॥
चत्वारि गुणरूपाणि तस्य ब्रह्मस्वरूपिणः ।
सत्त्वं रजस्तम इति तस्य हेतुं निशामय ॥
सत्त्वांशेन दधौ शम्भुः पश्यन् पाति च सात्त्विकान् ।
राजसेन राजसिकान् तामसेन च तामसान् ॥
चक्षुषस्तामसात् पश्चात् ललाटस्याङ्गरस्य च ।
संहारकाले संहर्त्तुरग्निरार्विर्भवेत् क्रुधा ॥
कोटिकालप्रमाणश्च सूर्य्यकोटिसमप्रभः ।
लेलिहानो दीर्घशिखस्त्रैलोक्यं दग्धुमीश्वरः ॥"
तस्य भस्मधारणकारणं यथा, —
"विभूतिगात्रः स विभुः सतीमलङ्कारभस्मना ।
धत्ते तस्या अस्थिमालां प्रेमभावेन भस्म च ।
स्वात्मारामो यद्यपीशस्तथापि पुण्यभङ्गकम् ।
सतीशवं गृहीत्वा च भ्रामं भ्रामं रुरोद ह ॥
प्रस्वेदाङ्गञ्च तस्याश्च पपात यत्र यत्र च ।
सिद्धपीठस्तत्र तत्र बभूव मलभिद्धितम् ॥
तदा शवाङ्गशेषञ्च क्षिप्त्वा वक्षसि शङ्करः ।
पपात मूर्च्छितो भूत्वा सिद्धपीठे च राधिके ! ॥
तदा गत्वा महेशश्च क्षिप्त्वा क्रोडे प्रबोध्य च ।
ज्ञानं दत्त्वा तस्मै श्रीकवचं परम् ॥
तदा शिवश्च सन्तुष्टः स्वलोकञ्च जगाम ह ।
मृत्युञ्जयेन कालेन तां संप्राप प्रियां सतीम् ॥"
तस्य दिगम्बरत्वजटाधारित्वकारणं यथा,—
"दिग्वस्त्रधारी योगेन नेच्छाऽनित्ये पटे विभोः ।
जटास्तपस्याकालीना धत्तेऽद्यापि विवेकतः ॥
न चेच्छा केशसंस्कारे स्वात्मवेत्तेन योगिनः ।
समता चन्दने पङ्के लोष्ट्रे रत्ने मणीश्वरे ॥"
तस्य नागभूषणत्वतृषवाहनत्वकारणं यथा,—
"गरुडद्विषतो नागाः शङ्करं शरणं ययुः ।
बिभर्त्ति कृपया स्वाङ्गे तानेव शरणागतान् ॥
वाहनं वृषरूपोऽहमत्यक्तं वोढुमक्षमः ।
त्रिपुरस्य वधे पूर्व्वं मत्कलाभ्रमसमुद्भवः ॥"
तस्य धुस्तूरपुष्पबिल्वपत्रप्रियत्वशाश्वचर्म्मधारित्वश्मशानस्थायित्वकारणं यथा,—
"पारिजातादिकं पुष्पं सुगन्धिचन्दनादिकम् ।
मयि संन्यस्य तेनैव प्रीतिर्नास्ति कदाचन ॥
धुस्तूरे तत् सदा प्रीतिर्बिल्वपत्रानुलेपने ।
गत्यहीने प्रसूते च योगेऽहं व्याघ्रचर्म्मणि ॥
दिगम्बरोऽहं दिगन्तस्थे जनानां न लज्जनः ।
श्मशानेऽहं वरेऽहं ध्यायते मामहर्निशम् ॥"
तस्य महिमादि यथा,—
"ब्रह्मरन्ध्रलयपर्य्यन्तं स्वप्नवन्मन्यते शिवः ।
ममानिर्व्वचनीयोऽत्र रूपे तन्मयमानसम् ॥
ब्रह्मणः पतनेनापि शूलपाणेः क्षणो भवेत् ।
तस्यायुषः प्रमाणञ्च नाहं जानामि का श्रुतिः ॥
ज्ञानं स्वल्पक्षयं शूलं धत्ते मत्तेजसा समम् ।
विना मया न कश्चित्तं शङ्करं जेतुमीश्वरः ॥
शङ्करः परमात्मा मे प्राणेभ्योऽपि परः शिवः ।
आत्मकं मन्मनः प्रथमं प्रियो मे भवान् परः ॥
न संवसामि गोलोके वैकुण्ठे तव वक्षसि ।
सदाशिवस्य हृदये निबद्धः प्रेमपाशतः ॥
स्रष्टुं शक्तो हि नष्टुञ्च भ्रूभङ्गलीलया हि यः ।
ब्रह्माण्डनिकरं योगात् योगी शङ्करात् परः ॥
दिव्यज्ञानेन यः स्रष्टुं नष्टुं भ्रूभङ्गलीलया ।
स्वयुत्कालादिकं शक्तो न ज्ञानी शङ्करात् परः ॥
मम भक्तिश्च दास्यञ्च मुक्तिश्च सर्व्वमस्यदम् ।
सर्व्वसिद्धिं दातुमीशो न दाता शङ्करात् परः ॥
पञ्चवक्त्रेण मन्नाम यशो गायत्यहर्निशम् ।
मद्रूपं ध्यायते शश्वन्मत्तः शङ्करात् परः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥
शिवनैवेद्यभक्षणदोषकारणादिकं यथा,—
राधिकोवाच ।
"एवंभूतस्य च विभोः सर्व्वेशस्य महात्मनः ।
न श्रुतं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्देहभञ्जन ! ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
शृणु देवि ! प्रवक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
पापिन्यमानां दहने ज्वलदग्निशिखोपमम् ॥
सनत्कुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।
ददर्श भक्तवत्सञ्च नाथं नारायणं हरिः ॥
तुष्टाव गद्गदैः स्तोत्रैश्च प्रणम्य भक्तितो मुदा ।
अवशेषं ददौ तस्मै सन्तुष्टो भक्तवत्सलः ॥
प्राप्तमात्रेण सत्रैव भुक्तं तेनापि किञ्चन ।
किञ्चिदत्र वस्तूनां भक्षणाय च दुर्लभम् ॥
सिद्धाश्रमे च तद्दत्तं गुरवे शूलपाणिने ।
भक्त्युद्रेकाच्च तत् सर्व्वं भुक्तञ्च प्राप्तिमात्रतः ॥
दृष्ट्वा सुदुर्लभं वस्तु तस्मै प्रेमविह्वलः ।
पपात डमरुर्हस्तात् शङ्खश्च व्याघ्रचर्म्म च ।
स्वयं निपत्य पश्चाच्च रुरुदुश्चुक्रुशुश्च ह ।
एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥
सुदा जगाम शीघ्रं तत्सन्नधदर्शनेच्छया ।
तदन्तं मूर्च्छितं दृष्ट्वा निपतन्तञ्च भक्तितः ।
प्रहस्य वाणी पप्रच्छ कुमारं शूलपाणिनः ॥
सर्व्वं सा कथयामास कुमारः संपुटाञ्जलिः ।
श्रुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥
श्रुत्वा मनोहरं स्तोत्रं न शशाप शिवं शिवा ।
दुष्टं चक्रे तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विदुषामपि ॥
सुचिरञ्च तपस्तप्त्वा मया लब्धस्त्वमीश्वरः ।
त्वया विष्णोः प्रसादेन वञ्चितोऽहं कथं विभो ! ॥
यतो न दत्तं नैवेद्यं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।
अतो मत्तो गृहाणेतत् फलमेव महेश्वर ! ॥
अद्य प्रभृति ये लोका नैवेद्यं भुञ्जते तव ।
ते जन्मैकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारते ॥
इत्युक्त्वा पार्व्वती मानादरोद पुरतो विभोः ।
हरिः पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ॥
अपूर्व्वं तव नैवेद्यं जन्मस्तत्पुनराहरम् ।
कृतं दुष्टं यतस्तस्मात् पश्य देहं त्यजामि च ॥
लिङ्गोपरि च यद्दत्तं तदेवाग्राह्यमीश्वर ! ।
सुपवित्रं भवेत्तच्च विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम् ॥
इत्येवं कथितं सर्व्वं त्वया दृष्टं सुरेश्वरि ! ।
अभिशप्तं शङ्करस्य निर्म्माल्यं येन हेतुना ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३० अध्यायः ॥
तस्यावतारा यथा,—
सूत उवाच ।
"वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु ।
महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रताः ॥
आदौ कलियुगे श्वेते देवदेवो महाद्युतिः ।
नाशाय हिताय विप्राणामभूदेवस्वतेऽन्तरे ॥
हिमवच्छिखरे रम्ये हृगले पर्व्वतोत्तमे ।
तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः ॥
श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः ।
चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
सुभावो दमनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्तथा ।
लोकाक्षिश्चैव योगीन्द्रो जैगीषव्यस्तु सप्तमे ॥
अष्टमे दधिवाहुः स्यान्नवमे वृषभः प्रभुः ।
भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रपरः स्मृतः ॥
द्वादशैते समाख्याता वाली चाथ त्रयोदशे ।
चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम् ॥
गोकर्णश्चाभवत्तस्माद्गुहारामः शिखण्डकः ।
जटामाली च हासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात् ॥
श्वेतस्तथा परः शूली त्रिंशो मुण्डीश्वरः क्रमात् ।
सहिष्णुः सोमशर्म्मा च कुलीशो चाष्टमे प्रभुः ॥
वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः ।
अष्टाविंशतिविख्याता ह्यत्रे कलियुगे प्रभोः ।
सौधकाम्यावतारः स्याद्देवशो नकुलीश्वरः ॥"
इति कौर्म्मे ५० अध्यायः ॥*॥

तस्याष्टशतनामानि शैवादि च यथा,—
मनुरुवाच ।
"मन्दरस्थं महादेवं ब्रह्मा पृच्छति शङ्करम् ।
कैषु कैषु च स्थानेषु दृश्योऽसि मया प्रभो ! ॥
ईश्वर उवाच ।
वाराणस्यां महादेवं प्रयागे तु महेश्वरम् ।
नैमिषे देवदेवेशं गयायां प्रपितामहम् ॥
कुरुक्षेत्रे विदुः स्थाणुं प्रभासे शशिभूषणम् ।
पुष्करे तु अपोगर्भं विश्वेशं विमलेश्वरे ॥
अट्टहासे महानादं महेन्द्रे तु महाव्रतम् ।
उज्जयिन्यां महाकालमाकोटे तु महोत्कटम् ॥
शङ्कुकर्णे महातेजं गोकर्णे च महाबलम् ।
भैरवं भैरवाकारं भवं वस्त्रापदे विदुः ॥
उग्रं कनखले चैव भद्रकर्णह्रदे शिवम् ।
देवदारुवने दिव्यं चण्डीशं मध्यमङ्गले ॥
ऊर्ध्वरेतं स्वरक्षे तु सकलाक्षे कपर्दिनम् ।
क्षत्तिवाससमेकाम्रे सूक्ष्मं ताम्रासिकेश्वरे ॥
कालञ्जरे नीलकण्ठं श्रीकण्ठं मण्डलेश्वरे ।
ध्यानं सिद्धेश्वरे योगी गायत्रीप्रोत्तरेश्वरे ॥
विजयं गोमकाश्मीरे जयन्तं मरुकेश्वरे ।
हरिश्चन्द्रे हरिश्चैव पुरिश्चन्द्रे तु शङ्करम् ॥
जटावासेश्वरे विद्यां सौम्यं कुब्जटकेश्वरे ।
भूतेश्वरे भस्मगात्रं जलालिङ्गे जलेश्वरम् ॥
भिक्षुकं कणिकायान्तु वाराहं विन्ध्यपर्वते ।
ताम्रं पश्चिमसन्ध्यायां विरजायां त्रिलोचनम् ॥
हमेश्वरे त्रिमूलन्तु श्रीशैले त्रिपुरान्तकम् ।
जलालिङ्गे विदुः कालं कापालं करवीरके ॥
दीप्तचक्रेश्वरे वेदं नेपाले पशुपतिं पतिम् ।
श्रीकारारोहणे कूटं देविकायासुमापतिम् ॥
गङ्गायां सागरे त्वमरमोङ्कारममरकण्टके ।
सप्तगोदावरे भीमं स्वयम्भुं नकुलेश्वरे ॥
कर्णिकारे गणाध्यक्षं कैलासे च गणाधिपम् ।
हेमकूटे विरूपाक्षं भूर्भुवं गन्धमादने ।
सिद्धेश्वरन्तु आकाशे पाताले चतुरीश्वरम् ॥
अष्टशतञ्च नामानि देवदेवस्य धीमतः ।
पुराणे चोपगीतानि ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥
यः पठेत् प्रातरुत्थाय स्नातो वा यदि वा
अशुचिः ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः शिवलोकं स गच्छति ॥"
इत्यादौ देवीपुराणे अष्टशतनामानि महादेवस्य ॥*॥ तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ।
"प्रथमस्तु महादेवो द्वितीयस्तु महेश्वरः ।
तृतीयः शङ्करो ज्ञेयश्चतुर्थो वृषभध्वजः ॥
पञ्चमः क्षत्तिवासाश्च षष्ठः कामाङ्गनाशनः ।
सप्तमो देवदेवेशः श्रीकण्ठश्चाष्टमः स्मृतः ॥
ईश्वरो नवमो ज्ञेयो दशमः पार्व्वतीपतिः ।
रुद्र एकादशश्चैव द्वादशः शिव उच्यते ॥
द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
स्नातश्चैव शौचश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥
स्त्रीबालघातकश्चैव सुरापो वृषलीपतिः ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो रुद्रलोकं स गच्छति ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥*॥

तन्नामोच्चारणफलं यथा,—
"कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ।
सद्यः प्रलयमायान्ति महादेवेति कीर्त्तनात् ॥
महादेव महादेव महादेवेति वादिनम् ।
वत्सं गौरिव गौरीशो धावन्तमनुधावति ॥"
इति पुराणम् ॥*॥
तस्य प्रणाममन्त्रः ।
"नमस्ये त्वां महादेव ! लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराद्रिपम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
"महादेवं महात्मानं महायोगिनमीश्वरम् ।
महापापहरं देवं मकाराय नमो नमः ॥"
इति तन्त्रम् ॥*॥
तस्य कालरूपवर्णनं यथा,—
नारद उवाच ।
"कालरूपी त्वया ख्यातः प्रभुर्गगनगोचरे ।
लक्षणञ्च स्वरूपञ्च सर्व्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥
पुलस्त्य उवाच ।
स्वरूपं त्रिपुरघ्नस्य वदिष्ये कालरूपिणः ।
अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका प्रथमांशकम् ॥
मेषकं हि विजानीयात् कुजस्तेषामुदाहृतम् ।
आग्नेयांशाश्रयो ब्रह्मन् ! प्राजापत्यं कवेर्गृहम् ॥
सौम्यार्द्धं वृषणामेदं वदनं परिकीर्त्तितम् ।
मृगार्द्धमार्द्रादित्यांशाश्रयः सौम्यगृहन्त्विदम् ॥
मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य शूलिनः ।
आदित्यांशञ्च पुष्यञ्च आश्लेषा अग्निनो गृहम् ॥
राशिः कर्कटको नाम पार्श्वेन खविलासिनः ।
पित्र्यर्क्षं भगदैवत्यं उत्तरांशञ्च केशरी ॥
सूर्य्यस्तेजं विभोर्म्मेढ्रन् हृदयं परिकीर्त्तितम् ।
उत्तरांशाश्रयः पाणिश्चित्रार्द्धं कन्यका त्विदम् ॥
सोमपुत्रस्य सद्मैतत् द्वितीयं जठरं विभोः ।
चित्रांशद्वितयं स्वाती विशाखायांशकत्रयम् ॥
द्वितीयं शुक्रसदनं तुलानाभिरुदाहृतम् ।
विशाखांशमनुराधा ज्येष्ठा भौमगृहं त्विदम् ॥
द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेढ्रं कालस्वरूपिणः ।
मूलं पूर्व्वान्तरांशञ्च देवाचार्य्यगृहं धनुः ॥
ऊरुयुगलमीशस्य अमर्षे ! प्रगीयते ।
उत्तरांशाश्रयो जानुं अवर्गं मकरो मतः ॥
धनिष्ठार्द्धं प्रजानेत्रं जानुनी परिकीर्त्तिते ।
धनिष्ठार्द्धं शतभिषा प्रोष्ठपदांशकत्रयम् ॥
सौरं मद्यापरभिदं कुम्भौ जङ्घे च विश्रुते ।
प्रोष्ठपदांशमेकन्तु उत्तरा रेवती तथा ॥
द्वितीयं जीवसदनं मीनस्तु चरणावुभौ ॥
एवं ज्ञात्वा कालरूपं त्रिनेत्रो
यज्ञं क्रोधाज्जार्गणैराजघान ।
विद्युच्चामौ वेदनाबुद्धियुक्तः
खे सन्तस्थौ तारकाभिश्चिताङ्गः ॥"
इति वामनपुराणे ५ अध्यायः ॥
महादेवी, स्त्री, (महादेवस्य पत्नीति । पत्न्यर्थे ङीष् ।
यद्वा, महती चासौ देवी चेति ।) दुर्गा । यथा,
"अपर्णा स्यान्महादेवी गिरिजा मेनकात्मजा ॥"
इति हलायुधः ॥

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"पूज्यते या सुरैः सर्व्वैर्महांश्चैव प्रमाणतः ।
धातुर्महेति पूजायां महादेवी ततः स्मृता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
राज्ञी । पाटरागी इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
महिषी २ महाज्ञा ३ महादेवी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । २६ ।
"व्यलिखत् स महादेवीं योगनन्दस्य तं पटे ।
सर्व्वौषधमिव तच्चित्रं वाक्चेष्टारहितं तथा ॥")
महादैत्यः, पुं, (महांश्चासौ दैत्यश्चेति ।) औत्तमत्वन्तरीयदैत्यविशेषः । यथा,—
"चतुर्दशस्य भौत्यस्य प्रथमः पुत्राजनोमम ।"
इत्युपक्रम्य ।
"शुचिरिन्द्रो महादैत्यो रिपुर्हन्ता हरिः
स्वयम् ॥"
इति गारुडे ७८ अध्यायः ॥
महाद्रावकः, पुं, (द्रावयति रोगानिति । द्रु + णिच् + ण्वुल् । महांश्चासौ द्रावकश्चेति ।) औषधविशेषः । द्रावक इति भाषा । यथा,
"यवक्षारस्य भागौ द्वौ स्फटिकारेक्षयो मताः ।
एकीकृत्य प्रपिष्यापि गृहैरेत्मतरीभवेः ॥
शुष्कं कृत्वा क्षिपेत् पात्रे सैसके वस्त्रलेपिते ।
अन्यमौषकपात्रन्तु द्विमुखं मेलयेद्बुधः ॥
दृढवेद्योपदेशेन पचेत् पात्रस्थमौषधम् ।
ततो ज्वालाधृतः स्थाप्यं पात्रान्यं लभते
रसम् ॥
ततो रसं विनिष्कृष्य स्थापयेत् स्निग्धभाजने ।
लवङ्गेन वर्त्तीं कुर्य्यादथवा स्तनतान्त्रकैः ॥
प्लीहादिशूलरोगेषु दापयेत् वर्त्तिकां भिषक् ।
द्रवीकरोति रोगञ्च महाद्रावकसंज्ञकः ॥
श्वित्रे च दद्रुरोगे च प्रलेपं द्रावकस्य च ।
यद्विवस्त्रलनं तस्य दधि दत्त्वा प्रलेपयेत् ॥"*॥
अपि च ।
"वृषश्चित्रमपामार्गः चित्रा कृष्णाक्षनाडिका ।
स्नुही तालस्य पुष्पञ्च वर्षाभूर्च्चेतसं तथा ॥
एतेषां क्षारमादृत्य लिम्बाकस्वरसेन च ।
भावयित्वा क्षारतोयं वस्त्रपूतन्तु कारयेत् ॥
चतुर्गुणेन संशोध्य ग्राह्यं तद्द्रवणोचितम् ।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवक्षारपलद्वयम् ॥
स्फटिकारिपलञ्चैव नरसारपलं तथा ।
पलार्द्धं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्कणं तोलकद्वयम् ॥
कासीसं तोलकञ्चैव सुहागृह्यञ्च तोलकम् ।
हरमोचं कर्षकञ्च तोलं समुद्रफेनकम् ॥
सर्व्वमेकत्र संचूर्ण्य वक्त्रयन्त्रेण साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद्धि योज्यञ्च रसशास्त्रिणा ।
घ्नन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यकृत्प्लीहोदराणि च ॥" * ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥
(तथापरञ्च ।
"शुद्धं काञ्चनमाक्षिकं दृढतरं कांस्याभिधेयन्तथा
सिन्धूत्थं विमलं रसाञ्जनयरं फेनं सवर्च्चीपले ।

चारौ सर्ज्जिकसम्भवौ सुविमलौ भागाख्य-
मौघां समाः
सप्तानां सदृशन्तु टङ्कणमिह क्षर्क्षौ दृसारः
स्फुटः ॥
तत्तुल्या स्फटिकारिका त्रिसदृशः शुद्धो यव-
क्षारजः
कार्षौग्रन्थितयं यवाग्रजसमं सङ्गृह्य सर्व्वं
क्षिपेत् ।
पात्रे काचमये दृढ़ास्यरचिते सोऽयं महाद्रावको
नो वक्तुं प्रभवेदमुष्य नितरां सम्यग्गुणं भूतले ॥
दग्धक्षत्तचतुष्टयं पिबेदथो शुण्ठ्या लवङ्गेन वा
सत्यक्षात् परिवासितं बहुगुणं ताम्बूलकं
भक्षयेत् ।
ग्रासक्षयात् कथयामि ते दृढ़गु गुणान् कांश्चि-
त्तथान्यान् परान्
निःशेषं विनिहन्ति तानि चिरजान्यष्टौदराणि
ध्रुवम् ॥
गुल्मं पाण्डुहलीमकं सुकठिनामष्ठीलिकां
कामलां
मन्दाग्निं विषमाग्नितां बहुविधान् प्लीहांश्च
शूलान्यपि ॥"* ॥

इति वैद्यककषायसंग्रहे प्लीहाधिकारे ॥)

महाद्रुमः, पुं, (महांश्चासौ द्रुमश्चेति ।) अश्वत्थ-वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृहद्वृक्षश्च ॥ (यथा, हरिवंशे । २२३ । ७२ ।

"चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलसारसाः ।
पुष्पितान् फलितांश्चैव संपतन्ति महाद्रुमान् ॥"

शाकद्वीपपतेर्भव्यस्य सप्तमः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । २१ ।

"जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीवकः ।
कुशोत्तरोऽथ मेधावी सप्तमस्तु महाद्रुमः ॥")

महाद्रोणा, स्त्री, (महती चासौ द्रोणा चेति ।) वृक्षविशेषः । बड़ी द्रोणपुष्पी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । देवकुसुमा २ दिव्यपुष्पा ३ महाद्रोणी ४ देवी ५ काञ्ची ६ देवद्रोणा ७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मेध्यत्वम् । भूताग्निवातकफाग्निमान्द्यनाशित्वम् । यक्ष्मा पारदग्रोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाद्रोणी, स्त्री, (महती चासौ द्रोणी चेति ।) महाद्रोणावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाद्वन्द्वः, पुं, (महान् द्वन्द्वः कोलाहलो यत्र ।) युद्धवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशयकलहश्च ॥

महाधनं, क्ली, (महत् अनेकं धनं मूल्यमिनास्य ।) बहुमूल्यवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ सुवर्णम् । सिक्थकम् । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥ चारुवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षत्रियः । इति शब्दरत्नावली ॥ (महद्भिरनेकं धनमस्मात् । संग्रामः । इति निघण्टुः । २ । १७ ॥ यथा, ऋग्वेदे । ८ । ६४ । १२ ।

"मा नो अस्मिन्महाधने परावर्गभारभृद्
यथा ॥"

"महाधने संग्रामे ।" इति तट्टीकायां सायनः ॥ महच्च तद्धनञ्चेति । प्रभूतधनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ५ ।

"इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ॥"

"महाधने प्रभूतधननिमित्तम् ।" इति तट्टीकायां सायनः ॥ बहुमूल्ये, त्रि । यथा, किरातार्জ্জुनीये । १ । ३८ ।

"पुराधिरूढं प्रियमं महाधनं
विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
अदभ्रदर्भामधिशय्य संस्थली
जहासि निद्रामशिवः शिवारुतैः ॥")

अतिशयधनयुक्ते, त्रि ॥

महाधातुः, पुं (महांश्चासौ धातुश्चेति ।) स्वर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाध्वनिकः, पुं, (अध्वनि गच्छतीति । अध्वन् + ठक् । महांश्चासौ आध्वनिकश्चेति ।) पुण्यार्थं हिमालयावधिकमहापथगमनेन सम्पादितमरणः । यथा, "भूरवग्निजलसंग्रामदेशान्तरस्थसंन्यासानशनाग्निमहाध्वनिकाशास्त्रकक्रिया कार्य्या सद्यःशौचं भवतीति ।" इति शुद्धितत्त्वधृतसुमन्तुसूत्रम् ॥

महान्, [न्] त्रि, (मह्यते पूज्यते वेति । मह + "वर्षमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतवच्च ।" उणा० २ । ८४ । इति अनिः । निपात्यते ।) बृहन् । इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥ (यथा, मनौ । ८ । २८६ ।

"प्राणभृत्सु महत्स्वल्पे गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥")

अस्य पर्य्यायः महच्छब्दे दृश्यः ॥

महान्, पुं, (मह्यते सेव्यते आश्रीयते गमनार्थेन । मह् + अनिः ।) उडुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गा । यथा,—

"महान् आद्यः स्मृता सर्व्वं मह्या वा प्रकृतिर्मता ।
स्मृतिः संसारणाद्देवी नियतौ च नियामता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

महत्तत्त्वम् । यथा —

"सविकारात् प्रधानात्तु महत्तत्त्वं प्रजायते ।
महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥"

इति मात्स्ये ३ अध्यायः ॥

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५२ ।

"अग्नयो धृतपृष्ठो खड्गी पट्टिशी चायुधी
महान् ॥")

महच्छब्दप्रयोगनिषेधो यथा,—

"गुडे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्यौतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥"

इति भट्टिप्रथमसर्गीयचतुर्थश्लोकटीकायां भरतः ॥

महानटः, पुं, (महांश्चासौ नटो नर्त्तकश्चेति । उद्धतनर्त्तकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महानदी, स्त्री, (महती चासौ नदी चेति ।) पुरुषोत्तमक्षेत्रान्तर्गतकटकस्योत्तरदेशस्थनदीविशेषः । तस्या नामान्तरं चित्रोत्पला । यथा, "नदी तत्र महापुण्या विन्ध्यपादविनिर्गता ।
चित्रोत्पलेति विख्याता सर्व्वपापहरा शुभा ॥
चित्रोत्पला महानदी ।" इति पुरुषोत्तमतत्त्वम् ॥ गङ्गा । यथा,—

"अम्बुजमम्बुनि जातं
जातु न जायते अम्बुजादम्बु ।
सुरहर ! तव विपरीतं
पादाम्बजान्महानदी जाता ॥"

इत्युद्भटः ॥

महानन्दः, पुं, (महानानन्दोऽत्र ।) सुक्तिः । इति हलायुधः ॥ (महान् आनन्दः ।) अतिशयाह्लादश्च ॥ (नृपतिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १३४ । ४० ।

"इत्युक्त्वा तान् महीपालान् महानन्दसुखान्
बली ।
अथाम्बरीषसदा सर्व्वान् महारिदमनो दमः ॥"

वेणुविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

"महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तरवंश्या मातङ्गमुनिसम्मताः ॥")

महानन्दा, स्त्री, (महानानन्दोऽस्याः ।) सुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ माघशुक्ला नवमी । यथा, भविष्ये ।

"माघमासस्य या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥
स्नानं दानं जपो होमो देवार्च्चनसुपोषणम् ।
सर्व्वं तदक्षयं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नदीविशेषः । सा पद्माया विनिःसृता रामपुराख्यग्रामात् पश्चिमत उत्तरदिग्गता ॥ (दक्षिणदेशीयो नदीभेदः । यथा, महाभारते । १३ । २५ । ४३ ।

"पुनरावर्त्तनन्दाश्च महानन्दाश्च सैन्य वै ।
नन्दने सेवते दान्तस्त्रयस्त्रीभिरहिंसकः ॥")

महानन्दिः, पुं, (आ सम्यक् नन्दतीति । आ + नन्द + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् । ततः । महानानन्दिरिति ।) नन्दिवर्द्धनराजपुत्रः । यथा,—

"चत्वारिंशत्तथा भाव्यो राजा वै नन्दिवर्द्धनः ।
चत्वारिंशत्त्रयश्चैव महानन्दिर्भविष्यति ॥
महानन्दिसुतश्चापि शूद्रायां कलिकांशजः ।
उत्पत्स्यते महापद्मः सर्व्वक्षत्रान्तको नृपः ॥
ततः प्रभृति राजानो भविष्याः शूद्रयोनयः ।
एकराट् स महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ॥"

इति मत्स्यपुराणे २४६ अध्यायः ॥

अपि च ।

"महानन्दिसुतः शूद्रागर्भोद्भवोऽतिलुब्धो महापद्मानन्दः परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्रियान्तकारी भविता ततः प्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्यन्ति । तेन महानन्दिपर्य्यन्तं क्षत्रिय आसीत् ।" इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणम् ॥

महानरकः, पुं, (महानतिशयितो नरकः । यातनाप्रदो नरकः ।) अतिशयितयातनाप्रकारयातनास्थानम् । इति पुराणम् ॥ (यथा, मनुः । ४ । ८८ ।

महान

"तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च ॥")

महानल:, पुं, (महांश्चासौ नलश्चेति ।) देवनल: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (महांश्चासौ अनलश्चेति ।) बृहदग्निश्च ॥

महानवमी, स्त्री, (महती चासौ नवमी चेति ।) आश्विनशुक्लनवमी । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

"दुर्गातिक्लेशमलिनं कुरुदुर्गामहोत्सवम् ।
महानवम्यां शरदि बलिदानं नृपाद्य: ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद्या अष्टमी तिथि: ।
महाष्टमीति सा प्रोक्ता देया: प्रीतिकरा परा ॥
ततोऽनु नवमी या स्यात् सा महानवमी स्मृता ।
सा तिथि: सर्व्वलोकानां पूजनीया शिवा-प्रिया ॥"

इति कालिकापुराणे ५७ अध्याय: ॥

अपि च ।

"प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमीयुत: ।
महाशब्दो नवम्यान्तु लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महानस, क्ली, (महच्च तत् अनश्चेति । + "अनोऽप्रायःसरसां जातिसंज्ञयो: ।" ५ । ४ । ६४ । इति संज्ञायां टच् । "आत्महत: समानाधिकरणजातीययो: ।" ६ । ३ । ४६ । इति महत आकारादेश: ।) रन्धनगृहम् । तत्पर्य्याय: । रसवती २ पाकस्थानम् ३ । इत्यमर: । २ । ६ । २७ ॥ (तथास्य लक्षणं यथा,—

"प्रशस्तदिग्देशगतं शुचिभाण्डं महच्छुचि ।
सजालकं गवाक्षाढ्यमात्मवर्गनिषेवितम् ॥
विकलाङ्गसंस्पृष्टं सवितानं कृतार्चनम् ।
परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥
तच्चाध्यक्षं नियुञ्जीत प्राय: वैद्यगुणान्वितम् ।
शुचयो दक्षिणा दान्ता विनीता: प्रियदर्शना: ॥
सविभक्ता: सुमनसो नीचकेशनखा: स्थिरा: ।
स्नाता दृढ़ं संयमिन: क्षमोष्णीषा: सुसंयुता: ॥
तस्य चाज्ञा विधेया: स्युर्विविधा: परिकर्म्मिण: ।
आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यत: ॥
तस्मात्तच्छासने वैद्य: प्रमादरहितो भवेत् ।
माहानसिकवोढ़ार: सौपोदनिकपौपिका: ॥
भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन ॥"

इति सुश्रुते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ।) तद्विवरणं यथा,—

"आग्नेय्यां दिशि कर्त्तव्यमावासस्य महानसम् ।
गवाक्षजालमार्गाय सङ्गभित्त्युपलेपितम् ॥
चुल्ली तत्र प्रकर्त्तव्या पूर्व्वपश्चिममायता ।
मृण्मयादीनि भाण्डानि स्थालितानि च वारिणा ॥
तेषु यत् पच्यते द्रव्यं गुणवत् सर्व्वसम्मतम् ।
मृदभावे पचेल्लौहे चतुरङ्गौषिकारजित् ॥

महाना

कांस्यजे पाचितं यद्धि तद्धितं मतिदं शुचि ।
यच्च ताम्रमये सिद्धं न रुच्यं वस्त्रपित्तकृत् ॥
सौवर्णे राजते पाच्यमाढ्यभूमिभृतां गृहे ।
तत्पाचं सर्व्वदोषघ्नं धिषणोक्तसवदायकम् ॥"

अथ महानसोपयोग्योपकरणानि ।

"वस्तूनि भोजनार्हाणि विविधानि पुन: पुन: ।
सर्व्वाणि गुणयुक्तानि स्थापितानि महानसे ॥
दास्याश्रमार्ज्जनी वाढ़ा पुनश्चण्डी सुकुर्च्चिका ।
कर्षणा वेगवं पात्रं जलपूर्णस्त्वलिञ्जर: ॥
वह्निसंजननो भाव: कुद्दालं सुकुठारक: ।
दारुखण्डानि शुष्काणि हस्तमात्राणि चैत्यनम् ॥
अजीर्णाम्लवनतिशूलात्यजन्त्यमलानि च ।
तितयुश्चालनी पीठो मुषलं चाप्युदूखलम् ॥
सूर्पलोढ्रशिला दर्व्वी चतुरस्रावघट्टिका ।
संदंशकस्तु युगलं वस्त्रखण्डश्चतुष्टयम् ॥
नालिका क्षुरिका चैव मुशलं सुकटाहकम् ॥
वह्निसञ्चालनार्थाय दर्व्वी दीर्घा सुलोहजा ॥
तन्दूरभ्रमरी भावा तप्रकं दृढ़वेष्टनी ।
इत्यादि वस्तुजातं हि युज्यते च महानसे ॥"

इति पाकराजेश्वर: ॥

तत्र रत्नगणीया जना यथा,—

"सूदशास्त्रविधानज्ञा: परामेया: कुलोद्गता: ।
सर्व्वे महानसे धार्य्या सूपकेशनखा जना: ॥"

इति मात्स्ये १८६ अध्याय: ॥

महानसोऽपि पुंसि । इत्यमरटीकायां रमानाथ: ॥

महानाटक, क्ली, (महच्च तत् नाटकञ्चेति ।) नाटकविशेष: । तस्य लक्षणं यथा,—

"यत्तदेव यदा सर्व्वै: पताकास्थानकैर्युतम् ।
अङ्कैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ॥
यत्तदेव नाटकम् । यथा, बालरामायणम् ।"

इति साहित्यदर्पण: ॥ स्वनामख्यातचरितमवलम्बितरामचरितग्रन्थविशेष: । यथा,—

"इह श्रीलक्ष्मणसेन विरचिते श्रीमन्महानाटके वीरश्रीपुरुषोत्तमाभिधरामचरिते प्रकाशिते विक्रमे: ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ सञ्जीवते स्वर्गारोहणनामकोऽत्र नवमो यात्रोऽङ्क एवेत्यसौ ॥"

इति तस्यान्तिम: श्लोक: ॥

महानाड़ी, स्त्री, (महती चासौ नाड़ी चेति ।) कण्डरा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विवरणमस्या: कण्डराशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

महानाद: पुं, (महान् नादोऽस्य ।) वह्नि: । वर्षुकमेघ: । (महाञ्चासौ नादश्चेति ।) महाशब्द: । इति मेदिनी । दे, ५१ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६६ । २ ।

"इदमह्नि: समं प्राप्ता ये केचिद्ध्रुवजङ्गमा: ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीड़िता: ॥")

सिंह: । कर्ण: । इति हेमचन्द्र: ॥ उष्ट्र: । शङ्ख: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ काहलवाद्यम् । इति हारावली ॥ (महादेव: । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४८ ।

"निशाचर: प्रेतचारी भूतचारी महेश्वर: ।
कालयोगी महानाद: सर्व्वकामश्चतुष्पथ: ॥"

महाशब्दयुक्त, त्रि । यथा, रामायणे । ४ । ४० । ३८ ।

"तत्कालमेव प्रतिमं महोरगनिषेवितम् ।
अभिगम्य महानादं तीर्थमेव महोदधिम् ॥")

महानिद्रा, स्त्री, (महती चासौ निद्रा चेति ।) मरणम् । इति जटाधर: ॥

महानिम्ब:, पुं, (महांश्चासौ निम्बश्चेति ।) निम्बवृक्षविशेष: । घोड़ा निम इति भाषा । तत्पर्य्याय: । कैटर्य्य: २ पवनेष्ट: ३ पार्व्वत: ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा, —

"स्तनस्तन्याभनागश्च स्वर्णं तुल्यं प्रकल्पयेत् ।
महानिम्बस्य चूर्णन्तु चतुर्भि: समभाहरेत् ।
मधुना लेहयेन्मासं सोमामेहप्रशान्तये ॥"

इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे ॥) अस्य गुणा: । परमग्राहित्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । प्रीतत्वञ्च । इति राजवल्लभ: ॥ (तथास्य पर्य्यायान्तरं गुणाश्च ।

"महानिम्ब: स्मृतोद्रेकी रम्यको विषमुष्टिक: ।
कैरातमुष्टिनिम्बश्च कार्म्मुको जीव इत्यपि ॥
महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिक्तो ग्राही कषायक: ।
कफपित्तभ्रमच्छर्दिकृमिकुष्ठासरक्तजित् ।
प्रमेहश्वासगुल्मार्शो मधिकाविषनाशन: ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महानिशा स्त्री, (महती घोरा निशा ।) निशामध्यभाग: । तत्पर्य्याय: । निशार्द्ध: २ निशीथ: ३ । इति हेमचन्द्र: । २ । ५६ ॥ ~ ॥

स्मृत्युक्तमहानिशा मार्द्धप्रहरोपरि प्रहरद्वयम् ।

"महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तत्र स्नानं न कुर्व्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥"

इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यधृतयमवचनात् । महानिशापरकालस्य नाड़ीचतुष्टयस्य परदिनादित्वेन तदानीं पूर्व्वदिनसौयभोजनादिपर्य्यन्त: । तद्दिनकृत्यसौपाप्तेश्चेति तिथिसङ्घातशिवनस्वरसाच्च ॥ * ॥ तत्र भक्षणनिषेधो यथा,

"यत्मुहूर्त्ते यतीते तु रात्रावेव महानिशा ।
लभते ब्रह्महत्यान्तु तत्र भुक्ता च नारद ! ॥
गोमांसविण्मत्रसमं तालस्य फलं फलम् ।
पुंसामभक्ष्यं शुक्लायामोदनस्यापि का कथा ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

तत्र पारणनिषेधो यथा —

"न रात्रौ पारणं कुर्य्याद्दत्ते वै रौहिणीव्रतात् ।
निशायां पारणं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा महानिशाम् ॥
महानिशायां प्राप्तायां तिथिभागं यदा भवेत् ।
तदोपोष्य मुनिश्रेष्ठ ! पारणं कुरुते व्रती ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्याय: ॥ देवलोक्ता महानिशा रात्रिमध्यमदण्डद्वयात्मिका । सा द्वितीयप्रहरगोधदण्डत्रयोपरि

प्रथमप्रहरूपा ॥ तस्यां शिवलिङ्गोद्वयो यथा,
"माघकृष्णाचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥"
अपि च ।
"महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः ॥"
इति देवीतन्त्रात् महानिशा ॥
घटिका दण्डरूपा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तान्त्रिकमहानिशा यथा, तन्त्रसारे ।
"गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।
महानिशायां सप्तम्यां रात्रियोगे अपि तु ॥"
अपि च ।
"निशा तु परमेशानि । सर्व्वे चास्तमुपागते ।
प्रहरे च गते रात्रौ घटिके द्वे परे च ये ।
महानिशा समाख्याता तत्त्वज्ञातिमहानिशा ॥
अर्द्धरात्रे गते देवि ! पशुभावेन पूजयेत् ।
दण्डद्वये तु या पूजा तत् सर्व्वमफलं भवेत् ॥
षष्ठकोणे महेशानि । तत्र सर्व्वमस्तोपमम् ।
सप्तमकोणके देवि । सर्व्वं लोपोपमं भवेत् ॥
अष्टमकोणके देवि ! दग्धतुल्यं न संशयः ।
अतः परं महेशानि । विषतुल्यो न संशयः ॥
एतत् सर्व्वं महेशानि । पशुभावे मयोदितम् ।
दिव्यवीरमते देवि । तत्त्वज्ञानेन पूजयेत् ॥
पशुतत्त्वं समानीय यदि पूजापरो भवेत् ।
कालाकालं महेशानि । विचारं तत्र वर्ज्जयेत् ॥
अर्द्धरात्रगते देवि ! कुलपूजा प्रकीर्त्तिता ।
भवेत्तत्त्वानुरूपेण सर्व्वं पूजादिकञ्चरेत् ॥
अतिरहस्येन देवेशि । तव स्नेहेन प्रकाशितम् ।
यतोरहस्यं कदाचिद्वै प्रकाशं नैव कारयेत् ॥"
इति गुप्तसाधनतन्त्रे ६ पटलः ॥
महानीचः, पुं, (महान्तश्चासौ नीचश्च ।) रजकः । इति शब्दमाला ॥ अतिशयहीनवर्णश्च ॥
महानीलः, पुं, (महान् नीलः नीलवर्णः ।) भृङ्गराजः । नागविशेषः । मणिविशेषः । इति मेदिनी । ले, १६१ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १ । १६ ।
"महामहानीलशिलारुचः पुरो
निषेदिवान् कंसरुषः स विष्टरे ॥"
"सिंहलस्याकराद्भूता महानीलास्तु ते स्मृताः ॥
इति भगवानगस्त्यः ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) तस्य लक्षणं यथा,—
"यस्तु वर्णस्य भूयस्त्वात् क्षीरे शतगुणे स्थितः ।
नीलतां तनुयात् सर्व्वं महानीलः स उच्यते ॥"
इति गारुडे ७२ अध्यायः ॥
(गुग्गुलुजातिभेदः । तदुक्तं यथा,—
"माहिषाश्चो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः ॥
महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसदृशलक्षणः ।
माहिषाश्चो महानीलो गर्व्वेन्द्राणां स्थितायुषाम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुमेरोर्दक्षिणपार्श्वस्थपर्व्वतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । ४ ।

"प्रह्वी च कालकूटश्च सुस्तको वत्सनाभकः ।
शृङ्गकर्णीति योगोऽयं महापञ्चविषाभिधः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
महापत्रा, स्त्री, (महान्ति पत्राण्यस्याः ।) महाजम्बूः । इति रत्नमाला ॥ हृदयर्णयुक्ते, त्रि ॥
महापथः, पुं, (महांश्चासौ पन्थाश्चेति । "आत्महत इति ।" ६।३।४६ । इति महत आकारादेशः । "ऋक् पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५।४।७४ । इति समासान्तोऽकारः ।) प्रधानपथः । तत्पर्य्यायः । घण्टापथः २ संसरणम् ३ श्रीपथः ४ राजवर्त्म ५ उपनिष्क्रमणम् ६ उपनिष्करम् ७ । इति हैमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८० । १६ ।
"पताका शोभिताः सर्व्वे सुनिर्म्मितमहापथाः ॥"
यथा च महाभारते । ५ । ६४ । २० ।
"संस्पृशंस्त्रिकरजः प्रतिपेदे महापथम् ॥"
स्थलपथः । "याचायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ।" इत्यस्य प्रतिप्रसवार्थवचनात् तथात्वम् । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ४३ ।
"तच्छोकादिन्द्रदत्तस्य पिता यातो महापथम् ॥"
सुषुम्ना । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४ ।
"सुषुम्ना शून्यपदवी ब्रह्मरन्ध्रं महापथः ।
श्मशानं शाम्भवी मध्यमार्गश्चेत्येकवाचकाः ॥")
महापथगमः, पुं, (महापथस्य महापथे वा गमः गमनम् ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥
महापद्मः, पुं, (महत् पद्मं तात्पर्य्यं चिह्नं शिरसि यस्य ।) अष्टनागान्तर्गतनागभेदः । तत्पर्य्यायः । अतिशुक्लः २ दशशिरुकमस्तकः ३ । इति हैमचन्द्रः । ४ । ३७५ ॥ (यथा, हरिवंशे । ३ । ११२ ।
"ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावुभौ ॥"
दर्व्वीकरान्तर्गतसर्पविशेषः । तद् यथा । "कृष्णसर्पो महाक्रोधः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकोपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहितास्यो गवेधुकः परिसर्पः खड्गफणः ककुदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो धृतिमुखः पुण्डरीको भृकुटीमुखो विच्छिरः पुष्पाभिकर्णो गिरिसर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द आशीविष इति ॥" इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) कुबेरस्य नवनिधन्तर्गतनिधिविशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६४ । १५ ।
"यस्या वत्से ! प्रभावेण विद्यायास्तां गृहाण मे ।
पद्मिनी नाम विद्येयं महापद्माभिपूजिता ॥"
पुरभेदः । यथा, महाभारते । १२ । ३५३ । १ ।
"आसीत् किल नरश्रेष्ठ ! महापद्मे पुरोत्तमे ।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥"
हस्तिभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ३ ।
"महापद्मो निकुम्भश्च पूर्णकुम्भश्च वीर्य्यवान् ॥"

"प्रतीतार्केक्षुमुञ्जञ्च कुशीरोऽथ मुकुद्वान् ।
मणिशैलोऽथ वृषयान् महानीलो मयाचलः ॥")
महानीला, स्त्री, (महती चासौ नीला नीलवर्णा चेति ।) महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य महाजम्बुशब्दे विज्ञेयः ॥)
महानीली, स्त्री, (नील + "नीलाद्दीर्घात् ।" ४ । १ । ४२ । इति वार्त्तिकोक्त्या ङीप् । ततः । महती चासौ नीली चेति ।) नीलापराजिता । हृद्यस्नोली । तत्पर्य्यायः । अमरा २ जनिनीलिका ३ सुत्या ४ श्रीफलिका ५ मेला ६ कैशार्षी ७ भर्त्तृसपत्निका ८ । अस्या गुणाः । गुणाढ्यत्वम् । रङ्गश्रेष्ठत्वम् । सुवर्णदालत्वम् । नीलिकामपेक्ष्य सर्व्वकर्म्मसु सगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महानुभावः, त्रि, (महानुभावो माहात्म्यमस्य ।) महाशयः । यथा,—
"सुकृती पुण्यवान् धन्यो धर्म्मी च धर्म्मवानपि ।
महाशयो महेच्छः स्यान्महानुभाव इत्यपि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(महात्मा । यथा, शिशुपालवधे । २ । १७ ।
"अहोतुमार्य्यान् परिचर्य्यया मुहु-
र्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः ॥")
महान्तः, पुं, (महत् + प्रथमाबहुवचनरूपम् ।) नवधाभक्तियुक्तकृष्णभक्ताः । ते शिवशेषधर्म्मादयः । यथा,—
"शिवः शेषश्च धर्म्मश्च ब्रह्मा विष्णुर्महान् विराट् ।
सनत्कुमारः कपिलः सनकश्च सनन्दनः ॥
वोढुः पञ्चशिखो दक्षो नारदश्च सनातनः ।
भृगुर्मरीचिर्दुर्वासाः कश्यपः पुलहोऽङ्गिराः ॥
मेधसो लोमशः शुक्रो वशिष्ठः क्रतुरेव च ।
हनूमान् कर्दमश्च प्राचेतसः पराशरः ॥
मार्कण्डेयो बलिश्चैव प्रह्लादश्च गणेश्वरः ।
यमः सूर्य्यश्च वरुणो वायुश्चन्द्रो हुताशनः ॥
अक्रूरः उलूकश्च माद्रीजश्च वायुजः ।
नरो नारायणः कूर्म्मो इन्द्रद्युम्नो विभीषणः ॥
नवधाभक्तियुक्ताश्च कृष्णस्य परमात्मनः ।
एते महान्तो धर्म्मिष्ठा भक्तानां प्रवरास्तथा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६० अध्यायः ॥
महापङ्कलं, क्ली, (पद्मानां विल्वादिमूलानां समाहारः । ततः मत्वर्थीयः । ततः मतुप्च तत् पङ्कमूलञ्चेति ।) हृद्यत् पङ्कमूलम् । तदुक्तं यथा,—
"विल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्य्यः पाटला तथा ।
सर्व्वेषां मिलितैरेतैः स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
"विनिर्गमार्थं वायोश्च खेदयेच्च मुहुर्मुहुः ।
क्षीरं महापञ्चमूलं मधुकं चाल्पयोजितम् ॥")
महापञ्चविषं, क्ली, (पञ्चानां विषाणां समाहारः । ततो मत्वर्थीयः । ततः मतुप्च तत् पञ्चविषञ्चेति ।) हृद्यत्विषपञ्चकम् । तदुक्तं यथा,—

महापा

"तस्य चान्येऽपि दिग्नागा बभुवुरनुयायिनः।
अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः॥")
क्ली, लक्षकोटिसंख्या॥ इति लीलावती॥ (यथा, महाभारते। २। ६१। ३।
"अयुतं प्रयुतं चैव पद्मं खर्व्वमथार्व्बुदम्।
शङ्खश्चैव महापद्मं निखर्व्वं कोटिरेव च॥")
शुक्लपद्मम्। इति रत्नमाला॥

महापातकं, क्ली, (महदतिगर्हितं पातकम्।) पापविशेषः। तत्तु पञ्चविधम्। यथा,—
"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह॥"
इति मानवे ११ अध्यायः॥
"महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते।
बाधते व्याधिरूपेण तस्य लक्ष्मादिभिः समः॥"
इति प्रायश्चित्तीयकर्म्मविपाकः॥
"तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते।
हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम्॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥
"क्वणोति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र! महापातककोटयः॥"
इति पुराणम्॥

महापातकी, [न्] त्रि, (महापातकमस्त्यस्येति। महापातक + इनिः।) पञ्चप्रकारमहापातकयुक्तः। स च पतितः। यथा,—
"महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः।
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः॥
न चाम्बुपातः पिण्डो वा कार्य्यः श्राद्धादिकं क्वचित्।
एतानि पतितानान्तु यः करोति विमोहितः॥
सप्तजन्मक्षयं तस्य गुद्धिर्न चान्यथा॥"
इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम्॥
पारिभाषिकमहापातकी यथा,—
"क्षतप्राणप्रतिष्ठाञ्च नीचैर्य्यां प्रतिमां द्विज!।
दुर्गां न प्रणमेद्यस्तु स महापातकी स्मृतः॥"
इति देवीपुराणे व्यासनारदसंवादः॥
अपि च।
"पितरं मातरं भार्य्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम्।
यो न पुष्णाति कापत्यात् स महापातकी शिव!॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः॥
(यथा च महानिर्व्वाणतन्त्रे। ३। ६२।
"जातिभेदो न कर्त्तव्यः प्रसादे परमात्मनः।
योऽशुद्धबुद्धिं कुरुते स महापातकी भवेत्॥")

महापापं, क्ली, (महच्च तत् पापञ्चेति।) महापातकम्। यथा,—
"महापापेषु सर्व्वं स्यात् तदर्द्धन्तूपपातके।
दद्यात् पापेषु षष्ठांशं ज्ञात्वा व्याधिबलाबलम्॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥

महापारेवतं, क्ली, (महच्च तत् पारेवतञ्चेति।) फलवृक्षविशेषः। बड़ा पारेवत इति हिन्दी भाषा॥ तत्पर्य्यायः। स्वर्णपारेवतम् २ सान्त्राणिलम् ३ खारिकम् ४ रक्तपारेवतकम् ५ हृद्यत्वचम् ६ द्वीपजम् ७ द्वीपवल्कूरम् ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। बलकारित्वम्। पुष्टिवर्द्धनत्वम्। वृष्यत्वम्। सन्धिभ्रमघ्नत्वम्। पारेवतादधिकगुणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

महापाशः, पुं, (महान् पाशोऽस्य।) यमदूतविशेषः। इति हरिवंशे पुराणे ५६ अध्यायः॥ (महांश्चासौ पाशश्चेति।) बृहत्पाशश्च॥

महापासकः, पुं, (पस्यति बाधते निराकरोति परकालेश्वरादिकमिति। पस् + ण्वुल्। ततः महांश्चासौ पासकश्चेति।) बृहद्भिक्षुकः। तत्पर्य्यायः। भैक्षुकः २ आमगोरः ३ प्रव्रजितः ४ गोभीनः ५। इति चिकित्साशेषः॥ (महोपासक इति पाठः कुत्रचित् दृश्यते॥)

महापिण्डीतकः, पुं, (पिण्डीं तनोतीति। तनु + डः संज्ञार्थे कन्। ततः महांश्चासौ पिण्डीतकश्चेति। पिण्डाकारफलत्वादस्य तथात्वम्।) क्षुद्रवर्गमहामदनवृक्षः। तत्पर्य्यायः। वाराहः २। अस्य गुणाः। श्रेष्ठत्वम्। कटूत्तिक्तरसान्वितत्वम्। लघुत्वम्। कफकृद्रोगपक्वामाशयशोधनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

महापिण्डीतरुः, पुं, (महांश्चासौ पिण्डीतरुश्चेति।) वृक्षविशेषः। पेंड़िरा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। श्वेतपिण्डीतकः २ करहाटः ३ क्षीरः ४ शाल्मकोपतरुः ५ शारः ६ पिण्डीतरुः ७। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। त्रिदोषशमनत्वम्। चर्म्मरोगापहत्वम्। विशेषात् रक्तदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

महापीलुः, पुं, (पीलति प्रतिष्ठते विषपित्तादिकमिति। पील + "इगयाद्यश्च।" उणा० १।३८। इति कुः। ततो महान् पीलुरिति कर्म्मधारयः।) पीलुवृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। बृहत्पीलुः २ महाफलः ३ राजपीलुः ४ महावृक्षः ५ मधुपीलुः ६। अस्य फलगुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। विषनाशित्वम्। पित्तप्रशमनत्वम्। रुच्यत्वम्। आमघ्नत्वम्। दीपनीयत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

महापुराणं, क्ली, (महच्च तत् पुराणञ्चेति।) एकादशलक्षणयुक्तत्रयोविंशतिसंख्यकपुराणविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"सृष्टिश्चापि विसृष्टिश्च स्थितिस्तेषाञ्च पालनम्।
कर्म्मणां वासना वार्त्ता मन्वन्तानि क्रमेण च॥
वर्णनं प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम्।
उत्कीर्त्तनं हरेरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक्।
दशाधिकं लक्षणञ्च महतां परिकीर्त्तितम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अध्यायः॥
(अष्टादशमहापुराणानां विशेषविवरणलक्षणादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

महापुरुषः, पुं, (महांश्चासौ पुरुषश्चेति।) श्रेष्ठनरः। (यथा, श्रीमद्भागवते। ६। १२।२०।
"भवानताधोन्मायां वै वेणावीं जनमोहिनीम्।

महापु

यहिहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः।")
नारायणः। यथा,—
"ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम्।
भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम्॥
त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं
धर्म्मिष्ठ आर्य्यवचसा यदगादरण्यम्।
मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावत्
वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम्॥"
इत्याद्यिकतत्त्वधृतश्रीभागवतम्॥

महापुरुषदन्ता, स्त्री, (महापुरुषस्य दन्ता इव श्वेतानि यस्याः।) श्वेतसली। इति रत्नमाला॥ (विवरणमस्याः श्वेतसलीशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

महापुरुषदन्तिका, स्त्री, (महापुरुषदन्ता + स्वार्थे कन्। स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) महाश्वेतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

महापुष्पा, स्त्री, (महत् प्रशस्तं पुष्पमस्याः। स्त्रियां टाप्।) अपराजिता। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५४ अध्याये।
"दर्भपुष्पा महापुष्पा पशुनाशिपिटाह्वया॥"
महापुष्पविशिष्टे, त्रि॥)

महापृष्ठः, पुं (महत् विपुलं पृष्ठमस्य।) उष्ट्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ त्रि, बृहत्पृष्ठश्च॥

महाप्रकृतिः, स्त्री, (महती श्रेष्ठा प्रकृतिर्जगन्मूलकारणम्।) दुर्गा। यथा,—
"चेतयित्वेतनभावाद्वा चेतना वा चितिः स्मृता।
महान् व्याप्य स्थिता सर्व्वं महा वा प्रकृतिर्मता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

महाप्रभः, त्रि, महती प्रभा यस्येति। अतिशयदीप्तियुक्तः। (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि। २६। १२।
"ततश्चक्रं महाघोरं महसारं महाप्रभम्॥")

महाप्रभा, स्त्री, (महती चासौ प्रभा चेति।) महती दीप्तिः। यथा। महाप्रभास्वाधिक्षिप्तभावोऽन्धकारः। इति सामान्यलक्षणायां जगद्दीप्तिः॥

महाप्रभुः, पुं, (महांश्चासौ प्रभुश्चेति।) परमेश्वरः। यथा,—
"वन्देऽनन्ताद्भुतैश्वर्य्यं श्रीचैतन्यं महाप्रभुम्।
नीचोऽपि यत्प्रसादात् स्यात् सदाचारप्रवर्त्तकः॥"
इति हरिभक्तिविलासे ३ विलासः॥
"अनन्तमद्भुतज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यं प्रभावो यस्य तं यतो महाप्रभुं परमेश्वरम्।" इति तट्टीकायां श्रीजीवगोस्वामी॥ श्रीचैतन्यः। यथा,—
"सोऽयं नीलगिरीश्वरः सविभवो याचा च
सा गुण्डिचा

महाप्र

महाप्र

ते ते दिग्विदिगागताः सुकृतिनस्तास्ता दिङ्नाथेयः ।
व्यारामस्त त एव नन्दनवनश्रीणां तिरस्कारिणः
सर्व्वार्थैरव महाप्रभुं वत विना अन्यानि मन्या-महे ॥"
इति चैतन्यचन्द्रोदयनाटकम् ॥

महाप्रलयः, पुं, (महांश्चासौ प्रलयो जगता-मवमानश्चेति ।) त्रिलोकनाशः । तत्पर्य्यायः । संहारः २ । इति हलायुधः ॥ तस्य विवरणं यथा,—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
"मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
एको मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति स्मृतम् ।
तदैकसप्तिसंयुगैर्दिनामिह जायते ।
तैश्चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकन्तु वेधसः ॥
दिनान्ते वेधसो याति सुषुप्तां तस्य जायते ।
योगनिद्रां महामायां समायाति पितामहम् ॥
नाभिपद्मे प्रविश्याथ विष्णोरमिततेजसः ।
सुखं स शेते भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
ततो विष्णुः स्वयं भूत्वा रुद्ररूपो जनार्द्दनः ।
पूर्ब्ववन्नाशयामास स सर्व्वं भुवनत्रयम् ॥
वायुना वह्निना सर्व्वं दाहयामास वै यथा ।
महाप्रलयकालेषु तथा सर्व्वं जगत्त्रयम् ॥
जगं याति प्रतापाग्नौ महर्लोकनिवासिनः ।
त्रैलोक्यं दाहयामास पौड़िता दारुणाग्निना ॥
ततः कालान्तकैर्मेघैर्नानावर्णैर्महास्वनैः ।
समन्तात् महावृष्टिमापूर्य्य भुवनत्रयम् ॥
जलतल्पे लोकाधिपस्थानमश्नुते ।
निधाय जठरे लोकानिमांस्त्रीन् स जनार्द्दनः ॥
नागपर्य्यङ्कशयने शेते स परमेश्वरः ।
प्रयाणं नाभिकमले ब्रह्माणं स जगत्प्रभुः ॥
संस्थाप्य त्रीनिमाल्लोकान् दग्ध्वा दग्ध्वा श्रिया महः ।
शेते स भोगिशय्यायां ब्रह्मा नारायणात्मकः ॥
योगनिद्रावशं यातस्त्रैलोक्यग्रासमुच्छ्रितः ।
त्रैलोक्यमखिलं दग्धं यदा कालाग्निना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन त्यक्ता तु पृथिवी सप्तमाद्रीधो गता ।
पतिता कूर्म्मपृष्ठे तु विशीर्णेव तदाभवत् ॥
कूर्म्मोऽपि महतो यत्नाच्चलन्तीं पृथिवीं जले ।
ब्रह्माण्डं पक्षिराजस्य पृष्ठे दध्रे धरां तदा ॥
ब्रह्माण्डखण्डसंयोगाच्चूर्णिता पृथिवी भवेत् ।
इति तां परिजग्राह कूर्म्मरूपी जनार्द्दनः ॥
चलज्जलौघसंमर्दाच्चलन्त्या धरया तदा ।
कूर्म्मपृष्ठं बहुतरैर्व्रणैर्विवलितीकृतम् ॥
अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागरः ।
तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुषुप्तं जनार्द्दनम् ॥
फणया मध्यया दध्रे त्रैलोक्यग्रासमुच्छ्रितम् ।
पूर्ब्बे फणे पितॄंश्चैव पद्मां क्षत्वा महाबलः ।
प्रणामाच्छादयामास शेषाख्यः परमेश्वरः ॥
तस्योपधानमकरोदनन्तो दक्षिणां फणाम् ।
उत्तरां पार्श्वशय्यायै उपाधानं महाबलः ॥

महाप्रा

नालवृक्षं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमां फणाम् ।
स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्द्दनम् ॥
प्रगृह्य चक्रं नन्दकासिमिषुधी हे महाबलः ।
रक्षानयाथ फणया स दध्रे गरुड़न्तदा ॥
गदां पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधायुधम् ।
यानि चान्यानि तस्यासन्नाग्नेय्या फणया दधौ ॥
एवं कृत्वा स्वकं कार्य्यं शयनीयं तदा हरेः ।
पृथ्वीमधरकायेन समामाक्रम्य चाम्भसि ॥
त्रैलोक्यग्रासमहितं महत्पद्मोकं जनार्द्दनम् ।
सोपासङ्गजगद्बीजं जगत्कारणकारणम् ॥
नित्यानन्दं वेदमयं ब्रह्मण्यं परमेश्वरम् ।
जगत्कारणकर्त्तारं जगत्कारणकारणम् ॥
भूतभव्यभवन्नाथं परापरपतिं हरिम् ।
दधार शिरसानन्तः स्वयमेव स्वकां तनुम् ॥
एवं ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशा हरेः ।
सन्ध्याञ्च समधिप्राप्य शेते नारायणोऽव्ययः ॥
यस्मादयन्तु प्रलयो ब्रह्मणः स्याद्दिने दिने ।
तस्माद्दैनन्दिनमिति ख्यापयन्ति पुराविदः ॥
अतीतायां निशायान्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्यक्त्वा निद्रां समुत्तस्थौ स पुनः सृष्टये त्विह ॥"
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

न्यायमते अत्यन्ताभावानधिकरणकालः । स च चरमध्वंसरूपः ॥

महाप्रमादः, पुं, (महांश्चासौ प्रमादश्चेति ।) विष्णुनैवेद्यादिः । यथा,—
"पादोदकञ्च निर्म्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ।
महाप्रमाद इत्युक्ता यात्यं विष्णोः प्रयत्नतः ॥"
इत्येकादशीतत्त्वधृतमत्स्यसूक्तवचनम् ॥
श्रीजगन्नाथस्य महाप्रसादमाहात्म्यं जगन्नाथ-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अतिशयप्रसन्नता च ॥ (महान् प्रसादोऽस्य । शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३६ ।
"महाप्रसादो दमनः शुचुद्भा श्वेतपिङ्गलः ॥")

महाप्रस्थानगमनं, क्ली, (प्रस्थीयते अस्मिन्निति । प्र + स्था + ल्युट् । महत् प्रस्थानं महापथः । तत्र गमनम् ।) महापथगमनम् । तत्तु भरणो-द्देशेन हिमालयपर्य्यन्तपथागमम् । तच्च कलौ निषिद्धम् । यथा, हरिवंशे ।
"समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्व्वधः ।
मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्म्मनी-षिणः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

महाप्राणः, पुं, (महान्तो दीर्घकालस्थायिनः प्राणा यस्य सः ।) द्रोणकाकः । इति राज-निर्घण्टः ॥ वर्णविशेषः । स च । ख घ छ झ ठ ढ थ ध फ भ श ष स ह रूपः । यथा,—

महाब

"वर्गाणां प्रथमत्रितीयपञ्चमाः प्रथमत्रितीययमौ य र ल वाश्चाल्पप्राणाः । अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (महाबले, त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । ११ । ६ ।
"एवं सुरगणान् रुद्रो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
वनदन् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥")

महाफलः, पुं, (महत् पूजादौ प्रशस्तं पूज्यं वा फलमस्य ।) बिल्ववृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (महच्च तत् फलञ्चेति ।) बृहत्फले, क्ली ॥ (यथा, मनौ । ३ । १२८ ।
"श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दात्रभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥")

महाफला, स्त्री, (महत् फलं आरोग्यादिकं यस्याः ।) इन्द्रवारुणी । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्य्यायो भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
वारुणी च पराप्युक्ता सा विशाला महाफला ॥
श्वेतपुष्पा श्वगात्री च श्वगेवारुन्धगादनी ॥"
राजजम्बूः । तत्पर्य्यायो यथा, तत्रैव ।
"फलेन्द्राकथितानन्दो राजजम्बूर्म्महाफला ॥"
कटुतुम्बी । तत्पर्य्यायो यथा, तत्रैव ।
"इन्द्राक्षः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महा-फला ॥"
महाकोशातकी । तत्पर्य्यायो यथा, तत्रैव ।
"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महा-फला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥")

महाफेणा, स्त्री, (महती फेणा ।) हिङ्गीरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाबलं, क्ली, (महदतिशयितं बलं सामर्थ्यमस्मात् । महत् बलमस्येति वा ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तस्य पर्य्यायः ।
"नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेष्टसीसकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

महाबलः, पुं, (महदुत्कृष्टं बलं ऐश्वर्य्यं यस्य ।) वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पितृगणविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ४६ ।
"महान् महात्मा महितो महिमावान् महा-बलः ।
गणाः पञ्च तथैवैते पितॄणां पापनाशनाः ॥")

वायुः । बलीयसि, त्रि । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७३ ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ३४ ।
"नियुज्यमानो राज्याय नेक्ष्वाक्याय महाबलः ।
स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥")

महाबला, स्त्री, (महद्बलमस्याः ।) बलाभेदः । पीतवाट्यालकः । तत्पर्य्यायः । कण्ठ्यप्रोक्ता २ अतिबला ३ पीतपुष्पी ४ । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"वाट्या वाट्यालिका वाट्या सैव वाट्यालकापि च ।
महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा स्मृता ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

(तथास्या गुणाः । "हरेर्महाबला ह्यस्यां भवेद्भातानुलोमनी ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महाबोधिः, पुं, (बुध्यते सर्व्वं जानातीति । बुध् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् । ततो महांश्चासौ बोधिश्चेति ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥

महाब्राह्मणः, पुं, (महानतिशयनिन्दितः ब्राह्मणः । "वेदे ज्योतिषिके द्विजे ।" इति निषेधवचनस्मरणादेवास्य तथात्वम् ।) निन्दितब्राह्मणः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

अस्मिन् देशे अयं अग्रदानित्वेन प्रसिद्धः ॥ (यथा, रुक्मकटिके १ अङ्के ।

"विटः । महाब्राह्मण ! मर्षय मर्षय ॥")

महाभटः, पुं, (महांश्चासौ भटश्चेति ।) अतिशूरयोद्धा । यथा,—

"तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं
चक्रासदन्तः खउदीर्णदीधिति ।
चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना
हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रसुज्झितम् ॥"

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

महाभद्रा, स्त्री, (महत् भद्रं मङ्गलं यस्याः ।) गङ्गा । इति शब्दमाला । कात्यायनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेरोरुत्तरपार्श्वस्थसरोवरे, स्त्री । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । ३ ।

"अरुणोदं सरः पूर्व्वं मानसं दक्षिणं तथा ।
शीतोदं पश्चिमे मेरोर्महाभद्रं तथोत्तरे ॥")

महाभारतं, क्ली, (महत् भारतम् । यद्वा, महान्तं भारं तनोतीति । महाभार + तन् + डः ।) व्यासप्रणीतेतिहासग्रन्थभेदः । तन्नामकारणं यथा,—

"एकतश्चतुरो वेदा भारतञ्चैतदेकतः ।
पुरा किल सुरैः सर्व्वैः समस्य तुलया धृतम् ॥
चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽप्यधिकं यदा ।
तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ॥
महत्त्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥"

इति महाभारते आदिपर्व्व ॥*॥

लोकविशेषेषु तस्य श्लोकसंख्या वाचकाश्च यथा,

"षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ।
त्रिंशच्छतसहस्रञ्च देवलोके प्रतिष्ठितम् ॥
पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं रक्षोयक्षे चतुर्दश ।
एकं शतसहस्रन्तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥
नारदोऽशावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् ।
गन्धर्व्वयक्षरक्षांसि आवयामास वै शुकः ॥
अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशम्पायन उक्तवान् ॥"

इति महाभारते १ पर्व्वणि अनुक्रमणिकाध्यायः ॥*॥ तच्च शतपर्व्वाणि तेष्वष्टादश सुख्यानि यथा,—

"आदिसभाविपिनानि विराट-
प्रोद्यमभीष्मगुरूणि च कर्णः ।
शल्यकसौप्तिकपर्व्व तथा स्त्री-
शान्त्यनुशासनितुरङ्गममेधाः ॥
आश्रममौषलयात्रिकनाकाः
पर्व्वणि पर्व्वणि नाम विशेषाः ॥

इति भारतटीकायां नीलकण्ठः ॥*॥

हरिवंशमहितोनविंशतिपर्व्वणामन्तर्गतशतपर्व्वविभागस्तेषामध्यायश्लोकसंख्या च यथा,—

१ आदिपर्व्वणि १६ पर्व्वाणि २२१ अध्यायाः ८६८४ श्लोकाः ॥ २ सभापर्व्वणि ६ पर्व्वाणि ७८ अध्यायाः २५११ श्लोकाः ॥ ३ आरण्यकपर्व्वणि १६ पर्व्वाणि २१६ अध्यायाः ११६१४ श्लोकाः ॥ ४ विराटपर्व्वणि ४ पर्व्वाणि ६७ अध्यायाः २०५० श्लोकाः ॥ ५ उद्योगपर्व्वणि ११ पर्व्वाणि १८६ अध्यायाः ६६२८ श्लोकाः ॥ ६ भीष्मपर्व्वणि ५ पर्व्वाणि ११७ अध्यायाः ५८८४ श्लोकाः ॥ ७ द्रोणपर्व्वणि ८ पर्व्वाणि १७० अध्यायाः ६६०६ श्लोकाः ॥ ८ कर्णपर्व्वणि १ पर्व्व ६६ अध्यायाः ४६३४ श्लोकाः ॥ ६ शल्यपर्व्वणि ४ पर्व्वाणि ५६ अध्यायाः ३२२० श्लोकाः ॥ १० सौप्तिकपर्व्वणि ३ पर्व्वाणि १८ अध्यायाः ८७० श्लोकाः ॥ ११ स्त्रीपर्व्वणि ५ पर्व्वाणि २७ अध्यायाः ७७५ श्लोकाः ॥ १२ शान्तिपर्व्वणि ४ पर्व्वाणि ३३६ अध्यायाः १४७३२ श्लोकाः ॥ १३ अनुशासनपर्व्वणि १ पर्व्व १४६ अध्यायाः ८००० श्लोकाः ॥ १४ अश्वमेधपर्व्वणि २ पर्व्वणी १०३ अध्यायाः ३३२० श्लोकाः ॥ १५ आश्रमवासपर्व्वणि ३ पर्व्वाणि ४२ अध्यायाः १५०६ श्लोकाः ॥ १६ मौषलपर्व्वणि १ पर्व्व ८ अध्यायाः ३०० श्लोकाः ॥ १७ महाप्रास्थानिकपर्व्वणि १ पर्व्व ३ अध्यायाः ३२० श्लोकाः ॥ १८ स्वर्गपर्व्वणि १ पर्व्व ५ अध्यायाः २०० श्लोकाः । १६ हरिवंशे आश्चर्य्यपर्व्वणि १ पर्व्व २४४ अध्यायाः १२०००श्लोकाः ॥ हरिवंशे भविष्यपौष्करपादभवे १ पर्व्व ११२ अध्यायाः ३४४८ श्लोकाः ॥ इति महाभारते आदिपर्व्वणि पर्व्वसंग्रहनामकः २ अध्यायः ॥*॥

तच्छ्रवणविधयादि यथा,—

जनमेजय उवाच ।

"भगवन् ! केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधैः ।
फलं किं के च देवाश्च पूज्या वै पारणेऽत्रिह ॥
देयं समाप्ते भगवन् ! किञ्च पर्व्वणि पर्व्वणि ।
वाचकः कीदृशश्चात्र तन्मे ब्रूहि महामुने ॥*॥

वैशम्पायन उवाच ।

शृणु राजन् ! विधिमिमं फलं यच्चापि भारतस्य ।

शुताद्भवति राजेन्द्र ! यत्त्वं मामनुपृच्छसि ॥
दिवि देवा महीपाल ! श्रोतार्थमवनिं गताः ।
श्रुत्वा कार्य्यमिदञ्चैव सर्व्वञ्च दिवमागताः ॥
श्रुत्वा यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समाहितः ।
ऋषीणां देवतानाञ्च सम्भवं धर्म्मधारणे ॥
अत्र ब्रह्मास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च गीयते ।
आदित्या अश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ॥
गुह्यकाश्च सगन्धर्व्वा नागा विद्याधरास्तथा ।
सिद्धा धर्म्मः स्वयम्भुश्च मुनिः कात्यायनो वरः ॥
गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसां गणाः ।
यक्षाः संवत्सरश्चैव अयनान्यृतवस्तथा ॥
स्थावरं जङ्गमञ्चैव जगत् सर्व्वं सुरासुरम् ।
भारते भरतश्रेष्ठ ! रुक्मस्थमिह दृश्यते ॥
तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं नामकर्म्मानुकीर्त्तनात् ।
कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः ॥*॥
इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्व्वशः ।
संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा च भारतं ॥
तेषां श्राद्धानि देयानि श्रुत्वा भारतं भारतम् ।
ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति भक्त्या च भरतर्षभ ! ॥
महादानानि देयानि रत्नानि विविधानि च ।
गावः काम्योपदोह्यास्च कन्याश्चैव स्वलङ्कृताः ॥
सर्व्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च ।
भवनानि विचित्राणि भूमिर्ग्रामाश्च काञ्चनम् ॥
वाहनानि च देयानि हया मत्ताश्च वारणाः ।
शयनं शिबिकाश्चैव स्यन्दनाश्च सुलङ्कृताः ॥
यद्यदृद्धं वरं किञ्चित् यद्यदस्ति महद्धनम् ।
तत्तद्देयं द्विजातिभ्य आत्मा दारास्च सुनवः ॥
श्रद्धया परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारगः ।
प्रीतिमान् सुमना हृष्टः शुश्रूषुरविकल्पनः ॥*॥
सत्यार्জ्জवरतो दान्तः शुचिः शौचसमन्वितः ।
श्रद्दधानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु ॥
शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
संस्कृतः सर्व्वशास्त्रज्ञः श्रद्दधानोऽनसूयकः ॥
रूपवान् शुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
दानमानग्रहीतस्य कार्य्यो भवति वाचकः ॥
अविलम्बमनायस्तमदैन्यं धीरसत्त्वितम् ।
अमंसक्तान्तरपदं रसभावसमन्वितम् ॥
विषयिवर्णसंयुक्तमहस्थानसमन्वितम् ।
वाचयेद्वाचकः स्वस्थः स्वामीनः सुसमाहितः ॥
नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
इङ्गिताकारदाजज्ञं श्रुत्वा भारतं भारतम् ।
नियमस्थः शुचिः श्रोता प्रदद्यात् स फलमश्नुते ॥
पारगं प्रथमं प्राप्य द्विजान् कामैश्च तर्पयेत् ।
अग्निष्टोमस्य यागस्य फलं वै लभते नरः ॥
अप्सरोगणसङ्कीर्णं विमानं लभते महत् ।
पूजितः स तु देवैश्च दिवं याति समाहितः ॥
द्वितीयं पारगं प्राप्य अतिरात्रफलं लभेत् ।
सर्व्वरत्नमयं दिव्यं विमानमधिरोहति ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यगन्धविभूषितः ।
दिव्याप्सरोधरो नित्यं देवलोके महीयते ॥
तृतीयं पारगं प्राप्य द्वादशाहफलं लभेत् ।
यमस्यामरराजो वर्षाण्ययुतानि दिवि ॥
चतुर्थं वाजपेयस्य पञ्चमे द्विगुणं फलम् ।
उदितादित्यसङ्काशं ज्वलत्पावकसन्निभम् ॥
विमानं विबुधैः सार्द्धमारुह्य दिवि गच्छति ।
वर्षायुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ॥
षष्ठे द्विगुणमश्नीह सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।
कैलासशिखराकारं वैदूर्य्यमयचित्रितम् ॥
परिक्षिप्तञ्च बहुधा मणिभिर्वज्रभूषितम् ।
विमानं समधिष्ठाय कामगं सार्व्वरोगणम् ॥

सर्व्वान् लोकान् विचरते द्वितीय इव भास्करः।
अश्वमेधे राजसूयस्य पारगो लभते फलम् ॥
चन्द्रादर्यनिभं रम्यं विमानमधिरोहति।
चन्द्ररश्मिप्रतीकाशैर्हेमैर्यैर्युक्तं मनोजवैः ॥
सेव्यमानो वरस्त्रीणां चन्द्रात् कान्ततरैर्मुखैः।
मेखलानां निनादैन नूपुराणाञ्च निस्वनैः ॥
अङ्के परमनारीणां सुखमुत्तो विबुध्यते।
नवमे क्रतुराजस्य वाजिमेधस्य भारत! ॥
काञ्चनस्तम्भनिर्यूहं वैदूर्य्यफलवेदिकम्।
जाम्बूनदमयैर्हैमैर्गवाक्षैः सर्व्वतो वृतम् ॥
सेवितं चामरैः सङ्घैर्गन्धर्व्वैर्हरिभिः शुभैः।
विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्यचन्दनरूषितः।
मोदते देवतैः सार्द्धं दिवि देव इवापरः ॥
दशमं पारगं प्राप्य द्विजातीनभिवन्द्य च।
किङ्किणीजालनिर्घोषं पताकाध्वजशोभितम् ॥
वसुदेविकसंकाशं वैदूर्य्यमणितोरणम्।
हेमजालपरिक्षिप्तं प्रवालवरभीसुखम् ॥
गन्धर्व्वैर्गीतकुशलैरप्सरोभिश्च शोभितम्।
विमानं सुकृतावासं सुखेनैवोपपद्यते ॥
मुकुटेनार्कवर्णेन जाम्बूनदविभूषिणा।
दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गो दिव्यमाल्यविभूषितः।
दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यैर्भोगैः समन्वितः।
विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया युतः ॥
अथ वर्षगणानेवं स्वर्गलोके महीयते ॥
अथ गन्धर्व्वसहितः सहस्राक्ष्यकविंशतिम्।
पुरन्दरपुरे रम्ये शक्रेण सह मोदते ॥
दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च।
दिव्यनारीगणाकीर्णा निवसत्यमरो यथा ॥
ततः सूर्य्यस्य भवने चन्द्रस्य भवने तथा।
अग्नेश्च भवने राजन्! विष्णोर्याति सलोकताम् ॥
एवमेतन्महाराज! नात्र कार्य्या विचारणा।
श्रद्धानेन वै भाव्यमेवमाह गुरुर्मम ॥"
लेखकस्य तु दातव्यं मनसा यद्यदिच्छसि।
हस्त्यश्वरथयानानि वाहनञ्च विशेषतः ॥
कटकं कुण्डलञ्चैव ब्रह्मसूत्रं तथापरम्।
वस्त्राण्येव विचित्राञ्च गन्धाश्चैव विशेषतः।
देववत् पूजयेत्तन्तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ * ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारते।
वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन्! पर्व्वणि पर्व्वणि ॥
जातिं देशञ्च सत्त्वञ्च माहात्म्यं भरतर्षभ!।
धर्म्मवृत्तिञ्च विज्ञाय क्षत्रियाणां नराधिप! ॥
स्वस्तिवाच्य द्विजानादौ ततः कार्य्यं प्रवर्त्तते।
समाप्ते पर्व्वणि ततः स्वशक्त्या पूजयेत् द्विजान् ॥
आदौ तु वाचकस्तत्र वस्त्रगन्धसमन्वितम्।
विधिवद्भोजयेद्राजन्! मधु पायससुत्तमम् ॥
ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिषा।
व्याख्याके भोजयेद्राजन्! दत्त्वाचैव गुडौदनम् ॥
अपूपैश्चैव पूपैश्च मोदकैश्च समन्वितम्।
सभापर्व्वणि राजेन्द्र! हविष्यं भोजयेद् द्विजान् ॥

आरण्यकैर्मूलफलैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान्।
अरण्यपर्व्वणि तथा सक्तून् घृतगुडान्वितान् ॥
तर्पणानि च मुख्यानि रम्यमूलफलानि च ॥
सर्व्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत्।
विराटपर्व्वणि तथा वासांसि विविधानि च ॥
उद्योगे भरतश्रेष्ठ! सर्व्वकामगुणान्वितम्।
भोजनं भोजयेद्विद्वान् गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ॥
भीष्मपर्व्वणि राजेन्द्र! दत्त्वा यानमनुत्तमम्।
ततः सर्व्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ॥
द्रोणपर्व्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमार्चितम्।
शूराश्च देया राजेन्द्र! चापान्यसिवरास्तथा ॥
कर्णपर्व्वण्यपि तथा भोजनं सार्व्वकामिकम्।
विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यक् दद्यात् संयतमानसः ॥
शल्यपर्व्वणि राजेन्द्र! मोदकैः मगुडौदनैः।
अपूपैस्तर्पणैश्चैव सर्व्वमन्नं प्रदापयेत् ॥
गदापर्व्वण्यपि तथा सूक्ष्मभिक्षं प्रदापयेत् ॥
स्त्रीपर्व्वणि तथा रत्नैस्तर्पयेत्तु द्विजोत्तमान्।
घृतौदनं पुरस्तात्च रैर्थीके दापयेत् पुनः ॥
ततः सर्व्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम्।
शान्तिपर्व्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद् द्विजान् ॥
आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्व्वकामिकम्।
तथाश्रमनिवासे तु हविष्यमोजयेत् द्विजान् ॥
मौषले सार्व्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनम्।
महाप्रास्थानिके तद्वत् सर्व्वकामगुणान्वितम् ॥
स्वर्गपर्व्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्द्विजान्।
हरिवंशे पर्व्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् ॥
पारगो पारगो राजन्! यथावद्भरतर्षभ!।
समाप्य सर्व्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्रकोविदः ॥ * ॥
शुभे देशे निवेश्याथ शौमवस्त्राभिमंवृताः।
शुक्लाम्बरधरः सर्व्वो शुचिर्भूत्वा स्वलङ्कृतः ॥
अर्च्चयेत यथान्यायं गन्धमाल्यैः पृथक् पृथक्।
संहितापुस्तकान् राजन्! प्रयतः सुसमाहितः ॥
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च कामैश्च विविधैः शुभैः।
हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणामथ दापयेत् ॥
देवताः कीर्त्तयेत् सर्व्वा नरनारायणौ तथा।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलङ्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥
तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैश्चोच्चावचैस्तथा।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पर्व्वणि पर्व्वणि।
वाचको भरतश्रेष्ठ! यत्किञ्चारपदस्वरः ॥
भविष्यं श्रावयेद्विद्वान् भारतं भरतर्षभ!।
भुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु यथावत् संप्रदापयेत् ॥
वाचकं भरतश्रेष्ठ! भोजयित्वा स्वलङ्कृतम्।
वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ॥
ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्व्वदेवताः। * ।
ततो हि वरणं कार्य्यं द्विजानां भरतर्षभ!॥
सर्व्वकामैर्यथान्यायं साधुभिश्च पृथग्विधैः।
इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर!॥
श्रद्धानेन वै भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि।

भारतश्रवणाद्राजा पारगो च नृपोत्तम!॥
सदा यत्नवता भाव्यं श्रोतव्यञ्च परमिच्छता।*।
भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्त्तयेत्।
भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः॥
भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः।
भारतं सेव्यते देवैर्भरतं परमं पदम्॥
भारतं सर्व्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ!।
भारतात् प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमि ते॥
महाभारतमाख्यानं स्थितिं गाञ्च सरस्वतीम्।
ब्राह्मणान् क्षत्रियञ्चैव कीर्त्तयन्नावसीदति॥
वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ!।
आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्व्वत्र गीयते॥
यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः।
तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिहेच्छता॥
इतन् पवित्रं परममेतन्मङ्गलनिदर्शनम्।
इतन् सर्व्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता॥"
इति महाभारते हरिवंशे सर्व्वपर्व्वानुकीर्त्तनम्॥ * ॥ त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमित्यत्र त्रिषष्टिवर्णाः। अ इ उ ऋ ऌ इति ह्रस्वपञ्चकम्। आ ई ऊ ॠ ॡ इति दीर्घपञ्चकम्। आ ई ऊ ॠ ॡ इति प्लुतपञ्चकम्। ए ओ ऐ औ च दीर्घाः। प्लुतत्वेनापरचतुष्टयम्। अं अः क+पर इति चत्वारः। ऋ ॡ इति अचोरंशकौ द्वौ। अनुनासिकश्चैकः। तथा कादिमावसानाः पञ्चविंशतिवर्णाः। अन्तःस्थाश्चत्वारः। उष्मचतुष्टयमिति त्रिषष्टिः। इति॥ * ॥ वर्णानां किलाष्टौ स्थानानि भवन्ति तानि यथा,—
"उरः कण्ठः शिरस्तालु जिह्वादन्तौष्ठनासिकाः।
अष्टौ स्थानानि वर्णानां ये विदुस्ते हि पाठकाः॥"*॥
पारगं यथा,—
"भारतं प्रथमपर्व्वोक्तं मुनिना तत्त्वदर्शिना।
पर्व्वभिर्हेतुभिश्चैषां पर्व्वणां पारगं स्मृतम्॥"
इति विक्रमादित्यः॥
"द्यूतान्तं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं वनवासिकम्।
उद्योगान्तं तृतीयन्तु भीष्मान्तञ्च तुरीयकम्॥
पञ्चमं द्रोणपर्व्वान्तं कर्णान्तं पारगं ततः।
विराटोद्योगसप्तमन्तु शान्तिपर्व्वान्तमष्टमम्॥
नवमं स्वर्गपर्व्वान्तमाश्वमेधान्तमतः परम्॥"
इति च भारतटीकायां अर्জ্জुनमिश्रः॥
(अन्यत्सर्व्वं भारतशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

महाभीता, स्त्री, (महत्यधिका भीतिर्व।) लज्जालुतृणम्। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"स्पर्शलज्जा महाभीता वह्निनी च महौषधिः॥"
(महानतिशयो भीतः।) अतिशयभययुक्ते, त्रि॥

महाभीम, स्त्री, (महानतिशयो भीमः। भीषणाकृतित्वात् स्त्रियांङीषभ्भूतत्वाच्च तथात्वम्।) शालतुरालः। इति जटाधरः॥ भद्रकिनामकग्रिवदारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अतिशयभयानके, त्रि॥

महाभो

महाभीरुः, पुं, (महानतिशयो भीरुः ।) गोपालिकाख्यकीटविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३४ ॥ अतिभयशीले, त्रि ॥

महाभीष्मः, पुं, (महानतिशयो भीष्मः ।) प्राप्तनुराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महाभूतं, क्ली, (महत् भूतम् । पञ्चतन्मात्रेभ्यः स्थौल्यादस्य तथात्वम् ।) पृथिव्यादिपञ्चभूतम् । यथा,—

"महाभूतानि पञ्चैव खानिलाग्न्यम्बुभूमिभिः ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अस्य विषय उत्पत्तिश्च यथा,—

"तन्मात्रेभ्यो वियदादिभूतानि वायवस्तराः ।
एतानि पञ्च जायन्ते महाभूतानि तत्क्रमात् ॥"

एकोत्तरपरिवृद्ध्या वियदादयो जायन्त इत्यर्थः । तद्यथा । शब्दतन्मात्राच्छब्दगुणं वियज्जायते । शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणो वायुर्जायते । शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्र सहितात् रूपतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपगुणो वह्निर्जायते । शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्र-सहिताद्रसतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगुणं वारि-जायते । शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्र-रसतन्मात्रसहिताद्गन्धतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरस-गन्धगुणा वसुन्धरा जायते ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥" "माल्लजादयोऽप्यस्य महाभूतविकारा एव तत्रास्याकाशात्मकं शब्दः श्रोत्रं लाघवं सौक्ष्म्यं विवेकश्च । वायात्मकं स्पर्शः स्पर्शनञ्च रौक्ष्यं प्रेरणं धातुशूहनं चेष्टाश्च प्राणैर्य्यः । अग्न्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौष्ण्यञ्च । अब्बात्मकं रसो रसनं क्लैद्यं माईव-स्नेहः क्लेदश्च । पृथिव्यात्मको गन्धः घ्राणं गौरवं स्थैर्य्यं मूर्त्तिश्च ।" इति चरके प्राणैरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥ सिद्धादयः महाप्राणिनः । यथा, महाभारते । १ । ११६ । ४८ ।

"रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः ॥")

महाभृङ्गः, पुं, (महांश्चासौ भृङ्गश्चेति ।) नीलभृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाभैरवः, पुं, (महान् भैरवः ।) शरभरूपी हरः । यथा,—

"योऽसौ महाभैरवाख्यः सकायः शरभो हरः ।
भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरात्मजः ॥"

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

(क्ली, विद्याविशेषः । तथा च प्रबोधचन्द्रोदये । ३ । २४ । "तन्महाभैरवीं विद्यां धर्म्मश्रवसो-राहरणाय प्रस्थापयामः ॥")

महाभोगा, स्त्री, (महान् आभोगः परिपूर्णतास्याः । यद्वा, महान् भोगः सुखरूपमस्याः ।) दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्यायः ।

"महार्थसाधनी देवी महाभोगा ततः स्मृता ॥"

(महानाभोगो विशालतास्य । महाविशालता-विशिष्टे, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १७ । १०६ ।

"ततस्तत्र महाभोगं सच्छायस्कन्धसुन्दरम् ।
गुहचन्द्रो ददर्शासावेकं न्यग्रोधपादपम् ॥")

महामा

महामण्डूकः, पुं, (महान् मण्डूकः ।) पीतमण्डूकः । इति राजनिर्घण्टः । सोनाबेङ् इति भाषा ॥

महामतिः, त्रि, (महती मतिर्यस्य ।) अतिबुद्धिमान् । यथा,—

"किमेतन्नाभिजानामि जानन्नपि महामते ! ।
यत् प्रेमप्रवणश्चित्तं विगुणेष्वपि बन्धुषु ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

महामदः, पुं, (महान् मदोयस्य ।) मत्तहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ (महान् मदः ।) अतिशयहर्षः । अतिशयमत्तता च । तद्युक्ते, त्रि ॥

महामना: [स्] त्रि, (महत् प्रशस्तं मनो यस्य ।) महाशयः । यथा,—

"महेच्छे तुङ्गटोरारोदात्तोदीर्णमहाशयाः ।
महामना महात्मा च ————— ॥"

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१ ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १० । १०३ । ६ ।

"इन्द्रस्य नृणो वरुणस्य राज्ञ
आदित्यानां मरुतां उग्रमः ।
महामनसां भुवनच्यवानां
घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥"

"महामनसां उदारमनसाम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ महाशालपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३१ । २० ।

"महामना नाम मुनी महाशालस्य
धार्म्मिकः ॥")

महामहावारुणी, स्त्री, (महती चासौ महा वारुणी चेति ।) गङ्गास्नानस्य योगविशेषः । स तु शनिवारशतभिषानक्षत्रशुभयोगयुक्त-गौणचान्द्रचैत्रकृष्णचयोदशीरूपः । यथा,—

"शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।
महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

महामांसं, क्ली, (महद् गर्हितं मांसम् । अत्र मांसशब्दस्य पूर्व्वप्रयुक्ततया महच्छब्दस्य गर्हितार्थत्वम् ।

"गृध्रे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दोषते ॥"

इति स्मरणात् ।)

नरादिपिशितम् । यथा,—

"अस्यां रुधिरैर्मांसैर्मेदोमज्जास्थिसम्भवैः ।
पूजयेद्दुर्जातीयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम् ॥

अन्यच्च ।

"गोनरेभाश्वमहिषवराहोष्ट्रोरगोद्भवम् ।
महामांसाष्टकं देवि ! देवतापीतिकारकम् ॥"

इति कौलावलीनदीपिका ॥

महामात्रः, पुं, (महती मात्रा मर्य्यादापरिमाणं यस्य ।) प्रधानः । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ सेनापत्यादिषु महती मात्रा धनं परिच्छदो वा येषां ते तथा । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३६ । १८ ।

महामा

"तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ।
शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥"

मन्त्रिवृद्धः । (यथा, महाभारते । २ । ३१ । ६० "राज्ञो भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते ॥") अमात्यः । (यथा, कामन्दकीये । ६ । ६६ । "दूषिते हि महामात्रे रिपुरूपोऽपि धीमता ।
स्वपक्षे यस्य विश्वास इत्यभूतश्च निष्क्रियः ॥") हस्तिपकाधिपः । इति मेदिनी । रे, १६० । (यथा च कथासरित्सागरे । १३ । १० ।

"इहत्यश्च महामात्रो द्विरदेङ्गितवित्तदा ।
मद्येन जीवितं नेयो नेतश्चैतयते यथा ॥"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८५ ।

"महामात्रो महामात्रो महामात्रो निशा
लयः ॥")

महामात्री, स्त्री, (महामात्र । ङीष् ।) आचार्य्यपत्नी । इति जटाधरः ॥ महामात्रपत्नी च ॥

महामानसी, स्त्री, (महत् मानसं भक्तान् प्रति सदयं चेतो यस्याः ।) जिनानां विद्यादेवी भेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५४ ॥

महामाया, स्त्री, (अघटनघटनापटीयस्त्वेन विस्तृतप्रशस्तीतिसाधनं माया । महती चासौ माया चेति । यद्वा, महती माया विश्वनिर्म्माणशक्तिर्यस्याः सा ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः स्वरूपं यथा,—

"गर्भान्तर्ज्ञानसम्पन्नं प्रेरितं स्मृतिमारुतैः ।
उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुरुते या निरन्तरम् ॥
पूर्व्वानुपूर्व्वसंवस्तुसंस्कारण नियोज्य च ।
आहारादौ ततो मोहं ममत्वं ज्ञानसंज्ञयम् ॥
क्रोधोपरोधलोभेषु क्षिप्रा क्षिप्रा पुनः पुनः ।
पश्चात् कामे नियोज्याशु चिन्तायुक्तमहर्निशम् ॥
व्यामोहयुक्तं यमनामक्तं जन्तुं करोति या ।
महामायेति सा प्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी ॥"

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

(यथा च देवीभागवते । १ । ६ । ४० ।

"नमो देवि ! महामाये ! सृष्टिसंहार-
कारिणि ! ॥"

गङ्गादेवी । यथा, काशीखण्डे २६ । १३६ ।

"महाविद्या महामाया महामेधा महा-
स्मृतिः ॥")

महती माया च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८१ । ४१ । "महामाया हरेश्चैतत् तया सम्मोह्यते जगत् ॥")

महामायी, स्त्री, (महती मायास्य । स्त्रियां ङीष् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

महामारी, स्त्री, (महतः दुर्दान्तान् दानवादीन् मारयति इति । मृङ् + णिच् + अण् । ङीप् ।) महाकाली । यथा,—

"आद्यं तथैतत् सकलं ब्रह्माण्डं मनुजेश्वर ! ।
महाकाल्या महाकाले महामारीस्वरूपया ॥
सैव काले महामारी सैव सृष्टिर्भवत्यजा ।
स्थितिं करोति भूतानां सैव काले सनातनी ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(म्रियन्ते प्राणिनो यस्या इति। मृङ् + घञ्। ङीष्। मह्यतो मारी।) व्यतिपातयमरक्ष ॥

महामाषः, पुं, (महांश्चासौ माषश्चेति।) राजमाषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्याये। "माषमहामाषगोधूमतिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धक्षारापायसेक्षुविकारानपौदकमांसमसाविमस्यशाल्मलकशेरुकाग्रङ्गाटकमधूरवल्लीफलसमशनाध्यशनपभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते ॥" तथास्य पर्य्यायो गुणाश्च। "राजमाषो महामाषश्चपलश्चवनः स्मृतः। श्वेतो रक्तस्तथाकृष्णस्त्रिविधः स प्रकीर्त्तितः ॥ यो महांस्तेषु भवति स ज्ञेयोक्तो गुणाधिकः ॥" इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महामुखः, पुं, (महत् मुखमस्य।) कुम्भीरः। इति हेमचन्द्रः। ४। ४१६ ॥ (महत् मुखम्।) बृहन्मुखे, क्ली। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ६०। ५४।

"वक्रं मौख्यं संवृतममर्षं भ्रुक्षणं समस्य भूपानाम्।
विपरीतं क्षीणभुजां महामुखं दुर्भगानाञ्च ॥"

महत् मुखं यस्य।) तद्वति, त्रि ॥ (महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ८७।

"महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वः महामुखः॥"

सिन्धुराजस्य सैनिकभेदः। यथा, महाभारते। ७। २७०। १६।

"नकुलस्त्वभिमन्याय क्षेमदूरमहामुखौ।
उभावुभयतश्चोक्षौ; शूरवर्षरवर्षताम् ॥")

महामुनिः, पुं, (महांश्चासौ मुनिश्चेति।) अगस्त्यः। वृद्धः। इति शब्दरत्नावली ॥ कपालार्घ्यः। कालः। दत्यजयपालः ॥ आमः। (श्रीनारायणः।) यथा, श्रीभागवते। २।२।७।

"धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किंवा परैरीश्वरः
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥

(महामुनिः श्रीनारायणः। इति तट्टीकायां श्रीधरः।) तुम्बुरुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

महामुनि, क्ली, (महान् मुनिरिवेति। सर्व्वोपकारित्वात्तथात्वम्। अभिधानात् क्लीबत्वम्।) औषधम्। इति शब्दरत्नावली ॥ धन्याकम्। इति जटाधरः ॥

महामूर्द्धा, [न्] पुं, (महान् मूर्द्धा यस्य। आपकत्वात् तथात्वम्।) शिवः। इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ इदमस्तकवृक्षे, त्रि ॥

महामूलः, पुं, (महत् मूलं मूलं यस्य।) राजपलाण्डुः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (ह्रस्वलशुनः ॥ यथास्य पर्य्यायः।

"ह्रस्वलशुनो महामूलः पातालगरुडाङ्कुरः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महामृद्वी, स्त्री, महार्घम्। बहुमूल्यम्। महच्च तन्मूल्यं चेति कर्म्मधारयसमासनिष्पन्नम्। (महत् मूल्यं यस्य।) तद्युक्ते, त्रि ॥

महामूषिकः, पुं, (महान् मूषिकः।) हृद्दुन्दुरः। तत्पर्य्यायः। मूषो २ विघ्नेशवाहनः ३ महाङ्गः ४ गन्धमारी ५ भूफलः ६ मितिपातनः ७। इति राजनिर्घण्टः ॥

महामृगः, पुं, (महान् मृगः पशुः।) हस्ती। इति हेमचन्द्रः। ४। २८३ ॥ शरभः। इति राजनिर्घण्टः ॥

महामृत्युञ्जयः, पुं, (महामृत्युं यमं जयतीति। जि + खच् मुम् च।) शिवस्य मन्त्रविशेषः। यथा,—

ईश्वर उवाच।

"यदि मे महती प्रीतिस्तवास्ति कुलभैरव!।
कथयस्व विशेषेण महामृत्युञ्जयाभिधम् ॥

भैरव उवाच।

शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि महामृत्युञ्जयाभिधम्।
आयुर्वृद्धिकरं पुंसां मृत्योर्मृत्युकरं परम् ॥
यस्य विज्ञानमात्रेण चिरञ्जीवी निरामयः।
नित्यमष्टगुणं ज्ञात्वा मृत्युं मृत्युपथं नयेत् ॥"

इति मृत्युञ्जयतन्त्रम् ॥

महामेघः, पुं, (महान् मेघ इव।) शिवः। इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महान् मेघः।) अतिशयमेघश्च ॥ (यथा, महाभारते। १२। ११७। ४।

"महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवत् गजः॥"

क्षत्रियराजविशेषः। यथा, महाभारते। ७। ४७। १५।

"शुक्लाश्वयं चन्द्रकेतुं महामेघं सुवर्चसम्।
सूर्य्यभासञ्च पर्येतान् हत्वा विव्याध मौर्वलम्॥")

महामेदः, पुं, (मेदयति स्निग्धीकरोतीति। मिद् + णिच् + अच्। महान् मेदः।) अष्टवर्गप्रसिद्धौषधविशेषः। तत्पर्य्यायः। पुरोऽग्रजः २। इति रत्नमाला ॥ बृहन्मेदश्च ॥

महामेदा, स्त्री, (मेदयतीति। मिद् + णिच् + यच्। टाप्। महती मेदा।) अष्टवर्गप्रसिद्धौषधविशेषः ॥ तत्पर्य्यायः। वसुच्छिदा २ श्रीवल्ली ३ पांशुरागिणी ४ देवेष्टा ५ सुरामेदा ६ दिव्या ७ देवमणिः ८ देवगन्धा ९ महाच्छिदा १० वृद्धाहा ११। अस्याः गुणाः। शैत्यत्वम्। रुच्यत्वम्। कफशुक्रवृद्धिकारित्वम्। दाहासृक्पित्तक्षयवातज्वरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ मेदमहामेदयोरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः।

"महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते।
महामेदा वनौमेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः ॥
शुक्लाद्रिकनिभः कन्दो लसाजातः स पाण्डुरः।
महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ॥
शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदो धातुरिव स्रवेत्।
यः स मेदेति विज्ञेया जिह्वासातनुपरैर्जनैः ॥
स्वल्पपर्णी मणिच्छिदा मेदा मेदोभवाश्वरा।

महामेदा वसुच्छिदा त्रिदण्डी देवसामणिः ॥
मेदायुगं गुरु स्वादु दृष्यं स्तन्यकफापहम्।
दृङ्नखं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

महामैत्रः, पुं, (मित्रस्य भावः। मित्र + ष्यञ्। मैत्रम्। महद्भिः सह महद्वा हृदि मैत्रमस्येति।) बुद्धभेदः। इति हेमचन्द्रः। २।२४६॥

महामोहः, पुं (मोहः भ्रान्तिज्ञानम्। अतथाभूते वस्तुनि तथात्वज्ञानमित्यर्थः। महान् मोहः।) भोगेच्छारूपाज्ञानम्। इति कश्चित् ॥ संसारमूलकारणरागरूपमोहः। (महान् मोहो यस्मादिति च।) महामोहजनककामराजबीजम्। इति षडक्षरप्रथममाहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः ॥ अपि च।

"समस्तज्ञेयेऽस्खलामिश्रमथ तामिस्रमादिशेत्।
महामोहश्च मोहश्च तमश्चाज्ञानसप्तयः ॥"

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

अथ इति ब्रह्मा स्वसृष्टौ प्रथममविद्यासृष्टीः समर्च्च तत्र तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः। मोहो देहात्मधीवृत्तिः। महामोहो भोगेच्छा। तामिस्रः तत्प्रतिघाते क्रोधः। अन्धतामिस्रः तत्साधौ बन्धमेव स्तनोऽस्मीति बुद्धिः। तदेवोक्तं वैष्णवे।

"तमोऽविवेको मोहः स्यादन्धः करणविभ्रमः।
महामोहश्च विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा ॥
मरणं ह्यन्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते।
अविद्या पञ्चपर्व्वैषा या प्रादुर्भूता महात्मनः ॥"

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

महाम्लं, क्ली, (महत् अम्लं अम्लरसयुक्तम्। यद्वा, महान् अम्लः अम्लरसो यस्मिन्।) निम्बीशाकम्। इति जटाधरः ॥ (अत्यम्लरसविशिष्टे, त्रि ॥)

महायक्षः, पुं, (यक्षयते पूजयति इति। यक्ष् + अच्। महान् यक्षः।) अर्हदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः। १। ४१ ॥

महायज्ञः, पुं, (महान् यज्ञः।) वेदपाठादिरूपपञ्चप्रकारयज्ञः। यथा,—

"पाठो होमस्तथातिथ्यं सपर्य्या तर्पणं बलिः।
एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥"

इत्यमरः। २। ७।२४ ॥

अपि च।

"दिवौ भौमस्तथा पेचौ मानुषो ब्राह्म एव च।
एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्म्मिताः पुरा ॥
ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेषाञ्च तत्सुखाः।
इतरेषान्तु वर्णानां ब्राह्मणैः कारिताः शुभाः ॥
एवं कृत्वा नरो मुक्तोऽमुक्तोऽन्यथा विद्यते।
अन्यथा त्रीहयोऽश्नन्ति एकैके नगपक्षिणः ॥
मन्त्रया दारुभोक्तृणां महामांसन्तु तत् स्मृतम्॥"

इति वराहपुराणम् ॥

(यथा च मनौ। २। ३७।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥")

महार

महायग्रस्कः, त्रि, (महत् यग्रो यस्य । "ग्रैषाद्विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति समासान्त कप्प्रत्ययः ।) अतिग्रययग्रोविशिष्टः । इति पाणिनिश्चाकरणम् ॥

महायग्राः, [स्] पुं, (महत् यग्रो यस्य विभाषा ग्रहणात् न कप् ।) भूम्नार्हद्विग्रैषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५० ॥ (ग्रिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३४ ।

"महारूपो महाकायो वृषरूपो महायग्राः ॥")

स्त्री, स्कन्दमातृगणविशेषः । यथा, महाभारते । ९ । ४६ । २८ ।

"पशुदा विशदा चैव सुखदा च महायग्राः ॥")

अतिग्रययग्रोयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४२ । ४१ ।

"एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायग्राः ।
ततो दद्र्श शक्रस्य पुरीन्तामरावतीम् ॥")

महारजनं, क्ली, (महच्च तद्रजनञ्चेति ।) सुवर्णम् । (यथा, मार्कण्डेये । ६० । ४ ।

"महारजतसङ्काग्रा जायन्ते तत्र मानवाः ॥")

धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ वृहद्रौप्यञ्च ॥

महारजनं, क्ली, (रज्यतेऽनेनेति । रञ्ज + करणे ल्युट् । ततः । "अनिदितामिति ।" ६ । ४ । २४ । इत्यत्र "रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्त्तव्यम्" इति काग्रिकोक्त्या नलोपः । महच्च तद्रजनञ्चेति कर्म्मधारयः ।) कुसुम्भपुष्पम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ स्वर्णम् । इति मेदिनी । ने, २४४ ॥

महारण्यं, क्ली, (महत् अरण्यम् ।) वृहद्वनम् । (यथा, रामायणे । ३ । १ । १ ।

"प्रविग्रय तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ।
रामो ददर्ग दुर्द्धर्षस्तापसाग्रममण्डलम् ॥")

तत्पर्य्यायः । अरण्यानी २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥ कान्तारः ३ । इति जटाधरः ॥

महारथः, पुं, (रमन्ते लोका यस्मिन्निति । रम + "इनिकुषिनीरमिकाग्रिभ्यः कथन् ।" उणा० २ । २ । इति कथन् । महांश्चासौ रथश्चेति ।) ग्रिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १७ । १२१ ॥ (महान् रथोऽस्य ।) अयुतधन्विभिः सहाग्रस्त्रग्रस्त्रनिपुणयोद्धा । यथा,

"एको दग्रसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ।
अस्त्रग्रस्त्रप्रयोगञ्च महारथ इति स्मृतः ॥"

इति भगवद्गीताटीकायां ग्रीधरस्वामी ॥ (महान् रथः ।) वृहद्रथश्च । (यथा, महाभारते । ३ । ४२ । १७ ।

"नानाव्रतपसा साध्य एष दिग्यो महारथः ॥"

राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १११ । २६ ।

"महारथस्य वाग्रिष्ठः पुरोधाभून्महीभृतः ॥")

महारम्भं, क्ली, (महान् आरम्भो प्रस्तुतकरणं यस्य ।) गड्डलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महारम्भविशिष्टे, त्रि । यथा, कामन्दकीये । ४ । ५४ ।

"स्वाजीवो भृगुणैर्युक्तः सारूप्यः पर्व्वताग्रयः ।
सूदकारवणिक्प्रायो महारम्भक्षयीबलः ॥")

महारा

महारसं, क्ली, (महान् अधिको रसोऽस्य । रुचिप्रदत्वात् तथात्वम् ।) काञ्जिकम् । इति जटाधरः ॥ (गुणादयोऽस्य काञ्जिकशब्दे दृग्रव्याः । महारसविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । १११ । १४ ।

"तान्यृग्रयग्रृङ्गस्य महारसानि
भृग्यं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि ॥")

महारसः, पुं, (महानतिमिष्टो रसोऽस्य ।) खर्জ্জूरः । कोषकारः । कर्णेरः । इति मेदिनी । से, ५६ ॥ इक्षुः । इति जटाधरः ॥ (अस्यपर्य्यायो यथा,—

"महारसोऽसिपत्रः स्यान्मधुलट्ठ्यो मधुलगः ।
इक्ष्वेर्व्वारुककाण्डारभीरुपौण्ड्रादिभेदवान् ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(महान् रसः धातुद्रवः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।

'पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः ग्रिवबीर्य्यश्च रसः सूतः ग्रिवाग्रयः ॥"

इति भावप्रकाग्रस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महारसाष्टकं, क्ली, (महारसानां अष्टकम् ।) अष्टधातुविशेषाः । यथा,—

"हरः पारदः मस्यो वैक्रान्तं कान्तमभ्रकम् ।
माक्षिकं विमलञ्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराग्रः, पुं, (महांश्चासौ राजा प्रभावविशेषवानिति ।) पूर्ब्बजनविशेषः । (महत्या दीप्त्या राजतेऽङ्गुलिषु ग्रोभत इति । राज् + अच् ।) नखः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५८ । (महान् राजा । सर्व्वत्र "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।५।४।९१। इति समासान्तष्टच् ।) ग्रेष्ठराजः । यथा,—

"अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज! बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥"

इति महाभारते उद्यो॰पर्व्व ॥

महाराजकः, पुं, (राजते इति । राज + वुन् । महांश्चासौ राजकश्चेति ।) महाराजिकगणः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

महाराजगुणः, पुं, (महता मिष्टादिगुणेन राजते आद्रियते । इत्यच् ततः कर्म्मधारयः ।) उत्तमाम्रः । तत्पर्य्यायः । महाराजाम्रकः२ म्लेच्छाम्रः ३ मन्मथानन्दः ४ कक्षः ५ नीलकपित्थकः ६ कामायुधः ७ कामफलः ८ राजपुत्रः ९ नृपात्मजः १० महाराजफलः ११ कामः १२ महाद्भुतः १३ । कोमलस्य तस्य गुणाः । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । पित्तदाहदालत्वञ्च । सुपक्वस्य तस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराजद्रुमः, पुं, (महाराजोऽतिग्रेष्ठो द्रुमः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्यारग्वधग्रब्दे ज्ञातव्यः ॥)

महाराजिकः, पुं, (महती राजिः पङ्क्तिरस्य "ग्रेषाद्विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।) गणदेवताविशेषः । स तु विंग्रत्यधिकशतत्रयसंख्यकः । इत्यमरभरतौ । १ । १ । १० ॥

महारा

महाराजोपचारः, पुं, (महाराजार्थ उपचारः । महाराजानामुपचारो वा ।) राजार्हपूजोपकरणम् । तद्यथा,—

"तत्र चामरच्छत्रपादुकादीन् परानपि ।
महाराजोपचारांग्र्च दत्त्वादर्ग प्रदर्ग्ययेत् ॥"

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"यथादेग्रं यथाकालं राजलिङ्गं सुरालये ।
दत्त्वा भवति राजैव नात्र कार्य्या विचारणा ॥
तत्र चामरमाहात्म्यं विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
'तथा चामरदानेन ग्रीमान् भवति भूतले ।
मुच्यते च तथा पापैः स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥'
छत्रस्य तत्रैव ।
'छत्रं बहुपलाकञ्च भालरीवस्त्रसंयुतम् ।
दिव्यवस्त्रैश्च संयुक्तं हेमदण्डसमन्वितम् ॥
यः प्रयच्छति कृष्णस्य छत्रलक्षायुतैर्वृतः ।
प्राप्नोति सोऽमरैः सार्द्धं क्रीड़ते पितृभिः सह ॥
तत्रैवान्यत्र ।
'राजा भवति लोकेऽस्मिन् छत्रं दत्त्वा द्विजोत्तमाः ।
नाप्नोति रिपुजं दुःखं संग्रामे रिपुजिद्भवेत् ॥'
'उपानत्संप्रदानेन विमानमधिरोहति ।
यद्यैग्रं तेन लोकेषु विचरत्यमरप्रभः ॥'
ध्वजस्य तत्रैव ।
'लोकेषु ध्वजभूतः स्यादत्त्वा विष्णोर्वरं ध्वजम् ।
शक्रलोकमवाप्नोति वसुनन्दगणावृतः ॥'
किञ्च ।
'युक्तं पीतपताकाभिर्निवेग्य गरुड़ध्वजम् ।
कैग्रवाय द्विजश्रेष्ठाः शक्रलोके महीयते ॥
यत्प्रासादे ध्वजारोपमाहात्म्यं लिखितं पुरा
तदत्राप्यखिलं ज्ञेयं तत्राचत्यमिदन्तथा ॥'
किञ्च । भविष्ये ।
'विष्णोर्ध्वजे तु सौवर्णदण्डं कृत्वाहिचक्रयुक्तम् ।
पताकां चापि पीतां स्यात् गरुड़स्य समीपगाम् ॥
व्यजनस्य । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
'तालवृन्तप्रदानेन निर्वृतिं प्राप्नुयात् पराम् ॥'
वितानस्य तत्रैव ।
'वितानकप्रदानेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
परां निर्वृतिमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥'
खड्गादीनाम् ।
'दत्त्वा निस्त्रिंग्रकान् मुख्यान् ग्रत्रुभिर्नाभिभूयते ।
दत्त्वा सदन्यनं मुख्यमग्न्याधेयफलं लभेत् ॥'
किञ्च ।
'एतद्दृग्रं तथा दत्त्वा सुभगस्त्वभिजायते ।
पादपीठप्रदानेन स्थानं सर्व्वत्र विन्दति ॥'
'दर्पणस्य प्रदानेन रूपवान् दर्पवान् भवेत् ।
मार्ज्जयित्वा तथा तस्य सुभगस्त्वभिजायते ॥
यत्किञ्चिद्देवदेवाय दत्त्वाभक्तिसमन्वितः ।
तदेवाक्षयमाप्नोति स्वर्गलोकं स गच्छति ॥'
किञ्च । वामनपुराणे ग्रीवलिं प्रति प्रह्लादोक्तौ
'श्रद्धानेनैभक्तिपूर्व्वमुद्दिग्य ज्ञानार्हनम् ।
बलिदानानि दीयन्ते अक्षयाणि विदुर्बुधाः ॥

अत्रापि केचिदिच्छन्ति दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रयम् ।
पूर्व्वोक्ता दश गृह्णन्ति मुद्रा: सम्पूजयेदिति ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलास: ॥

महारात्रि:, स्त्री, (महत्या प्रलयावस्थायां रात्रि
आत्मस्वरूपं ददाति सुप्तप्रबुद्धा सर्व्वान् जीवा-
नात्मरूपेणावस्थापयति त्रायते पञ्चपर्व्वलक्ष-
णाया अविद्याया सकाशात् रक्षतीति । त्रै+
ड ।) अक्षलयोपलक्षिता महाप्रलयरात्रि: ।
इति चण्डीटीकायां नागोजीभट्ट: ॥ महत
ईश्वरस्य रात्रि: । अक्षमरणोपलक्षिता रात्रि-
रित्यर्थ: । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्या-
विनोद: ॥ अपि च ।
"ब्रह्मणश्च निपाते च महाकल्पो भवेन्नृप ! ।
प्रकीर्त्तितेना महारात्रि: सा एव च पुरातनै: ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्याय: ॥
(दुर्गा । यथा च मार्कण्डेये । ८१ । २० ।
"महारात्रि ! महाविद्ये ! नारायणि ! नमो-
ऽस्तु ते ॥")
अर्द्धरात्रात् परं सूक्ष्मदिवसम् । यथा,—
"अर्द्धरात्रात् परं यच्च सूक्ष्मन्दिवसमुच्यते ।
सा महारात्रिरुदिता तदहस्तमहयं भवेत् ॥"
इति तत्त्वम् ॥
आश्विनशुक्लाष्टमी । नवरात्रम् । यथा,—
"शुक्लाष्टमी चाश्विनस्य नवरात्रं तु तस्य वै ।
महारात्रिर्महेशानि ! कालरात्रिं शृणु
प्रिये ! ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥

महाराष्ट्र:, पुं, (महान् भूयान् प्रशस्तो वा राष्ट्र: ।
महत् राष्ट्रं यत्रेति वा ।) देशविशेष: ।
मारहाट्टा इति भाषा ॥ यथा,—
"नैर्ऋते द्रविड़ानर्म्महाराष्ट्रान्त्र रैवत: ।
जवन: पह्लव: सिन्धु: पारसीकादयो मता: ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वे कूर्म्मचक्रम् ॥

महाराष्ट्री, स्त्री, (महाराष्ट्रस्तद्देश उत्पत्तिस्थान-
त्वेनास्त्यस्या इत्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टु: ॥ प्राकृतभेद: ।
मारहाटी इति भाषा । अस्या गुण: । कफवायु-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभ: ॥ (विषयोऽस्या
यथा,—
"जयन्ती सुन्दरी वासा वृहती च गुडत्विका ।
महाराष्ट्री जम्बुरसैस्तथा नीलोत्पलद्रवै: ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे शूलाधिकारे पञ्चा-
मृतरसे ॥ महाराष्ट्रागामियमिति । महाराष्ट्र-
अण् ङीप् ।) अष्टादशभाषान्तर्गतभाषा-
विशेष: । यथा, साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।
"आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
अन्योक्ता मागधी भाषा राजान्त:पुरचारि-
णाम् ॥"

महारिष्ट:, पुं, (महान् अरिष्ट: ।) महानिम्ब-
विशेष: । तत्पर्य्याय: । कैटर्य्य: २ रामण: ३
रमण: ४ गिरिनिम्ब: ५ शुक्लसाल: ६ । अस्य
गुणा: । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
शीतलत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापशोषकुष्ठास-
क्रमिभूतविषापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टु: ॥

महारुद्र:, पुं, (रुद्राणां महान् स्वयं ईश्वर इत्यर्थ:
इति महारुद्र: ।) महादेव: । यथा,—
"महाकाल्या महाकालश्चणकाकाररूपत: ।
मायया च्छादितात्मा च तन्मध्ये समभागत: ॥
महारुद्र: स एवात्मा महाविष्णु: स एव हि ॥"
इति निर्व्वाणतन्त्रम् ॥

महारूप:, पुं, (महत् महत्तत्त्वादिरूपमस्य ।)
शिव: । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-
स्तोत्रम् । १३ । १७ । ३४ ॥ (महद्रूपं यस्य ।)
अतिशयरूपयुक्ते, त्रि ॥

महारूपक, क्ली, (महत् रूपकं यत्र ।) नाट
कम् । इति चिकाण्डशेष: ॥

महारोग:, पुं, (महान् घोरानिष्टकारक: रोग: ।
यद्वा, महा जन्मान्तरीणभुक्तावग्रहातिग्रय-
पातकेन जनित: रोग: ।) पापरोग: । स चाष्ट-
विधो यथा । उन्माद: १ त्वग्दोष: २ राज-
यक्ष्मा ३ श्वास: ४ मधुमेह: ५ भगन्दर: ६
उदर: ७ अश्मरी ८ । इति शुद्धितत्त्वे नारद: ॥
(यथा च आश्वलायने । २ । ७ । १७ ।
"महारोगेण वाभितप्त: प्रायोपवेश्यन्यतरां गतिं
गच्छति ॥"
"महारोगेण क्षयकुष्ठादिनेति" तट्टीकायां गार्ग्य-
नारायण: ॥ विषयोऽस्य यथा,—
"महारोगाष्टके कासे ज्वरे श्वासातिसारके ॥"
अस्य व्याख्यायां यथा,—
"वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेदोदरभगन्दरा: ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगा: प्रकीर्त्तिता: ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यन्त्रमणि रत्नगर्भ-
पोट्टलीटीका ॥)

महारोगी, [न्] पुं, (महा रोग: क्षयादि-
रस्त्यस्येति । महारोग + इनि: । महारोग-
युक्त: । यथा,—
"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्म्मरणान्तमशौचकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्म्मपुराणवचनम् ॥

महारोमा, [न्] पुं, (महान्ति रोमाणि वृक्षादि-
रूपाणि विराटरूपे यस्य ।) शिव: । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।
१७ । ८८ ॥ (महान्ति रोमाण्यस्य ।) वृहद्रोम-
युक्ते, त्रि ॥ (क्रतिरातस्य पुत्रविशेष: । यथा,
भागवते । ६ । १३ । १७ ।
"भरो: प्रतीपकस्तस्माज्जात: क्रतरथो यत: ।
देवमीढस्तस्य पुत्रो विश्रुतोऽथ महाधृति: ॥
क्रतिरातस्ततस्तस्माम्महारोमा च तत्सुत: ॥")

महारौरव:, पुं, (रुरूणामयं इति । रुरु + अण् ।
महान् रौरव: । तत्र गता जीवा: क्रव्यन्-
नामकैररुभि: पीड्यन्ते अत एवास्य तथा-
त्वम् ।) नरकविशेष: । इत्यमर: । १ । ६ । १ ॥
महान् रौद्रो रवोऽत्र महारौरव: मनीषादि-
त्वात् ह्रस्वोप: । इति भरत: ॥ अपि च ।
"महारौरवसंज्ञन्तु अधोऽर्द्धं ताम्रसंपुटम् ।
धम्यते खदिराङ्गारैर्गुरुदारापनायक: ॥
देवदत्यापहारी च पच्यते कालमत्ययम् ॥"
इति वह्निपुराणे पापनाशनतृषदानाध्याय: ॥

महार्घ, त्रि, (महान् अधिक: अर्घो मूल्यमस्य ।)
महामूल्यम् । इति मेदिनी ॥ र्घे, १० । (यथा,
कथासरित्सागरे । १२ । १४५ ।
"ततस्तस्मै महार्घाणि रत्नानि सुबहूनि च ।
विभीषणो ददौ सख मथुरां गन्तुमिच्छते ॥")

महार्घ:, पुं, (महान् अर्घो मूल्यमादरो वास्य ।)
लावकपक्षी । इति विश्व: ॥

महार्णव:, पुं, (महान् सुविस्तीर्ण: अर्णव: ।)
महासमुद्र: । यथा,—
"आघूर्णितो वा वातेन स्थित: पोते महार्णवे ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
(महान् अर्णव इव । प्रसादादिगुणबाहुल्यात्
तथात्वम् ।) शिव: । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (कूर्म्मरूपिभगवन्नारायण-
स्य दशपदोद्भव: जनपद: । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५८ । ३२ ।
"सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविड़ास्त्र महार्णवा: ।
एते जनपदा: पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ॥")

महार्घ:, पुं, (महान् विपुलोऽर्घोऽस्य ।) वृक्षविशेष: ।
इति शब्दचन्द्रिका । महाजा इति भाषा ॥

महार्द्रक, क्ली, (महत् आर्द्रकम् ।) वनार्द्रकम् ।
अस्य गुणा: । अग्निदीपनत्वम् । धारकत्वम् ।
रूक्षत्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति राज-
वल्लभ: ॥

महार्बुदं क्ली, (महत् अर्बुदम् ।) दशार्बुदम् ।
शतकोटिसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥

महार्घ, क्ली, (महान् अर्घ: मूल्यं मर्य्यादा वास्य ।)
श्वेतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टु: ॥ (महा-
मूल्यवति, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २१० । २६ ।
"महार्घाभरणोपेतौ विरजोऽम्बरधारिणौ ॥")
महापूजायोग्यम् । यथा, रामायणे । १ । ६६ । १० ।
"यस्माद्भागार्थिनो भागान् नाकल्पयत मे सुरा: ।
वराङ्गानि महार्घाणि धनुषा ज्ञातयामि व: ॥"
"महार्घाणि महापूजायोग्यानि ।" इति तट्टी-
कायां रामानुज: ॥)

महालय:, पुं, (महतां जनानामालय: । महान्
आलय इति वा ।) विहार: । (महतां योगि-
प्रभृतीनामालय: ।) तीर्थ: । (महदादीनां लयो
यस्मिन् ।) परमात्मा । इति मेदिनी । ये,
१२५ ॥ सौराश्विनीयकृष्णपक्ष: । यथा, भविष्ये ।
"येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी
भुवि ।
तस्यां दद्यान्न चेद्दत्तं पितृणां वै महालये ॥"
महालये कन्यागतापरपक्षे । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

महालक्ष्मी:, स्त्री, (महती लक्ष्मी: ।) राधा ।
नारायणशक्ति: । यथा,—
"यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवादय: ।

वेणवाक्तां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ॥
यद्वक्षोङ्गा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
अथ महालक्ष्मीमन्त्रः ।
"तारो वाग्भवं माया रमाकामः हृसौ-
र्ज्जगत्प्रसूत्यै नमः ॥"
तथा च ।
"वाग्भवं शम्भुवनिता रमा मकरकेतनः ।
तार्त्तीयश्च जगत्यार्य्यो वह्निबीजसमुज्ज्वलः ॥
अर्द्धांशाढ्यो भृगुस्थेन्दुमन्त्रोऽयं दादशाक्षरः ।
महालक्ष्म्याः समुद्दिष्टस्तारात् सर्व्वसिद्धिदः ॥"
तस्या ध्यानं यथा, तन्त्रसारे ।
"बालार्कद्युतिमिन्दुखण्डविलसत्कोटीरहारो-
ज्ज्वलां
रत्नाकल्पविभूषितां कुचनतां शालेः करैर्मञ्ज-
रीम् ।
पद्मौ कौस्तुभरत्नमप्यविरतं संबिभ्रतीं सस्मितां
फुल्लाम्भोजविलोचनत्रययुतां ध्यायेत् परा-
मम्बिकाम् ॥"
(अस्या बीजम् । ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं हृसौं जगत्प्रसूत्यै नमः ।)

महालिकटभौ, स्त्री, (महान्तः आलयः । तेषां कटभौ आश्रयभूतवृक्षः ।) श्वेतकिणिहीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महालिङ्गः, पुं, (महान् पूज्यतमो विपुलो वा लिङ्गोऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १३० ।
"अकरोत् स महाहर्म्यैर्महालिङ्गैर्महाद्रयैः ।
महाचित्रैर्महैर्महतीं महामाहेश्वरीं महीम् ॥"
महत् हृल्लिङ्गमस्य ।) हृल्लिङ्गयुक्तश्च ॥

महालीलसरस्वती, स्त्री, (लीलया सरस्वती । महती लीलसरस्वतीति कर्म्मधारयः ।) तारा विशेषः ।
"लीलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती ।
ताराक्षरयुता चार्णा महालीलसरस्वती ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

महालोध्रः, पुं, (महान् लोध्रः ।) लोध्रविशेषः । इति रत्नमाला । पाटियालोध इति भाषा ॥

महालोलः, पुं, (महद्भिर्गुणैर्यं लोलं लौल्यमस्य ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिचञ्चले, त्रि ॥

महालोहं, क्ली, (महत् अतिशयगुणवत् लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महावनं, क्ली, (महत् विपुलं वनम् ।) हृद्वनम् । तत्पर्य्यायः । अरण्यानी २ महारण्यम् ३ महाटवी ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे ।
"निरस्ता पथि धावन्ति त्रयस्ते यन्महावने ॥")
वृन्दावनस्यचतुर्द्दशतिवनान्तर्गतवनविशेषश्च ॥

महावपाः, पुं, (महती वपा यस्य । यद्वा, महान्तं धातुस्थौल्यादिकं वपतीति । वप + अण् ।) महामेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महावराः, स्त्री, (ह्रियते असौ देवादिभिरिति । हृ + अप् । टाप् । महती वरा ।) दूर्व्वा । इति शब्दरत्नावली ॥

महावराहः, पुं, (महानीश्वरोऽपि सन् वराहः । महांश्चासौ वराहश्चेति वा ।) वराहरूपी भगवान् । यथा,—
"महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ॥"
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । ६२ ।
"अस्ति शूरपुरं नाम यथार्थं नगरं भुवि ।
महावराह इत्यासीद्राजा तत्रातिदुर्म्मदः ॥")

महावरोहः, पुं, (महान् अवरोहः शिफानां अधोऽवतरणं यस्य ।) प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य शब्दरत्नावल्यां ज्ञातव्यः ॥)

महावल्ली, स्त्री, (महती चासौ वल्ली चेति ।) माधवीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (उत्तमा लता च । यथा, कथासरित्सागरे । ६६ । ८५ ।
"उपायरससंसिक्ता देशकालोपबृंहिता ।
सेयं नीतिमहावल्ली किं नाम न फलेत् फलम् ॥")

महावसः, पुं, (महती वसा वपास्य । ह्रस्वः ।) शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥

महावक्षाः, [स्] पुं, (महत् वक्षः विराड्देहेऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १७ । ८६ ॥ (महत् वक्षोऽस्य ।) हृद्दक्षोयुक्ते, त्रि ॥

महावाक्यं, क्ली, (महत् वाक्यम् ।) योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तवाक्यसमूहः । इति साहित्यदर्पणः । २ । २ ॥ न्यायमते तु । स्वघटकानेकनामलभ्यसाङ्गप्रार्थकम् । प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थबोधं प्रत्ययार्थोद्देश्यवाक्यं वा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ (महत् महदर्थप्रकाशकं वाक्यम् ।) तत्त्वमसीति आदिवाक्यम् । प्रतिष्ठादायुत्सर्गवाक्यञ्च ॥

महावारुणी, स्त्री, (वरुणो देवतास्याः । वरुण + अण् । ङीप् । महती वारुणी ।) गङ्गास्नानस्य योगविशेषः । स तु शनिवारशतभिषानक्षत्रयुक्तगौणचान्द्रचैत्रकृष्णत्रयोदश्यौरूपः । यथा,—
"वारुणेन समायुक्ता मघौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥
शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्य्यग्रहैः समा ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

महाविद्या, स्त्री, (विद्यते ज्ञायते इति । विद् + क्यप् । टाप् । महती विद्या ज्ञानं तत्त्वसाक्षात्कारो वा यस्याः ।) देवीविशेषः । सा दशधा । यथा तन्त्रे ।
"काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी ।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
नात्र सिद्धादिचक्रादि न नक्षत्रविचारणा ।
कालादिशोधनं नास्ति न चाग्न्यादिदूषणम् ॥
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! दुःखसाध्यं कथञ्चन ॥"
मालिनीविजये ।
"अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले ।
दीपज्वालैरसंस्पृष्टास्ताः सर्व्वा हि फलैः सह ॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता छिन्नमस्तका ।
वाग्वादिनी चान्नपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥
कामाख्या वासली बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः ॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
अथ चैता महाविद्याः कलिदोषान्न बाधिताः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
तासां दशावतारत्वं यथा,—
"प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुंरूपश्च महेश्वरः ।
एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश ॥
कृष्णरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च तारिणी ।
वगला कूर्म्मसंस्थानी स्याद्धूमावती भवेत् ॥
छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी ।
सुन्दरी वामदेवाः स्याद्वामनो भुवनेश्वरी ॥
कमला बौद्धरूपा स्यात् दुर्गा स्यात् कल्कि-
रूपिणी ।
स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
स्वयञ्च भगवान् कृष्णः कालीरूपो भवेद्व्रजे ॥"
इति सुरूढमालातन्त्रम् ॥
(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २८ । १३६ ।
"महाविद्या महामाया महामेधा महौ-
घधम् ॥")

महाविराट्, [ज्] पुं, (विशेषेण राजते प्रकाशते । इति । वि + राज् + क्विप् । महांश्चासौ विराट् चेति ।) महाविष्णुः । यथा,—
मुनिरुवाच ।
"विश्वानां गोलोकं राजन् ! विस्तृतञ्च नभः-
समम् ।
प्रभ्वनित्यं डिम्बरूपं श्रीकृष्णोच्छ्वाससम्भवम् ॥
जलेन परिपूर्णञ्च कृष्णस्य सुखबिन्दुना ।
सृष्ट्युन्मुखस्यादिसर्गे परिश्रान्तस्य क्रीड़तः ॥
प्रकृत्या सह युक्तेन कलया निजया नृप ! ।
तत्राधारो महद्विष्णोर्विश्वाधारस्य विस्तृतः ॥
प्रकृतागर्भसंभूतांडम्बीढ़तस्य भूमिप ! ।
सुविस्तृते जलाधार प्रधानश्च महान् विराट् ॥
राधेश्वरस्य कृष्णस्य षोड़शांशः प्रकीर्त्तितः ।
दूर्व्यादलश्यामरूपः समितश्च चतुर्भुजः ।
वनमालाधरः श्रीमान् शोभितः पीतवाससा ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥

महाविलं, क्ली, (महच्च तत् विलञ्चेति ।) आकाशम् । इति जटाधरः ॥ हृच्छिद्रञ्च ॥

महाविषः, पुं, (महत् अत्युत्कटं विषमस्य ।) द्विमुखसर्पः । यथा,—
"महाविषः कालसर्पो राजाहिर्द्विमुखोरगः ।"
इति जटाधरः ॥

(महाविषविभिषिते, त्रि। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये।
"त्रिविधा वृश्चिका: मन्दमध्यमहाविषा:।"
(महद् विषम्। महाविषे, स्त्री। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने २ अध्याये।
"महाविषेण हृदये यस्यिशूलोद्गमो भृशम्।")

महाविषुवं, क्ली, (विषु साम्यमस्त्यस्येति। विषु + "वयकरणोऽस्थिभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम्।" ५।२।१०६। इत्यस्य वार्त्तिकात् वप्रत्ययः। महच्च तत् विषुवच्चेति। अस्मिन् समये दिवारात्रयोः समत्वात्तथात्वम्।) मेषसंक्रान्तिः। यथा,—
"महाविषुवमाख्यातं क्रान्तिभिस्त्वैचचिह्नितम्॥"
इति शब्दरत्नावली॥
तस्मिन् मधुरनिम्बपत्रद्वयभक्षणम्। यथा, कृत्यचिन्तामणौ।
"मधुरं निम्बपत्राभ्यां योऽत्ति मेषगते रवौ।
न पि रोगास्त्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति॥"
तत्र श्राद्धादिदानं यथा,—
"मेषादौ प्रक्लवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी॥"
वारिपूर्णघटदानमन्त्रादि यथा,—
"एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः॥
वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोज्यं वै द्विजन्मने।
ददाति सुरराजेन्द्र! स याति परमां गतिम्॥"
महाभाद्रे।
"यो ददाति हि मेषादौ प्रक्लृप्तघटान्वितान्।
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥"
तत्र कृच्छपादुकादानं यथा,
"विप्रेभ्यः पादुकाच्छत्रं पितृभ्यो विधुवे शुभम्।"
पितृभ्यः पितॄनुद्दिश्येत्यर्थः। इति निष्यादितत्त्वम्॥

महाविषुवचक्रं, क्ली, (महाविषुवस्य चक्रम्।) नक्षत्रघटितनराकारचक्रम्। यथा,
"मूर्द्धि सप्त मुखे चोणि हृदये पञ्च विन्यसेत्।
त्रिसयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात्॥
मस्तके भूपतेः सौम्यं वदने पट्टना स्मृतम्।
हृदये च धनाध्यक्षोऽर्यमाप्तिर्दक्षिणे करे॥
वामे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे।
भगं वामपादे च कथितं विधुवफलम्॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम्॥

महाविष्णुः, पुं, (महांश्चासौ विष्णुः सर्व्वव्यापकश्चेति।) महाविराट्। यथा। 'यस्या जले कोटिकोटिब्रह्माण्डानि महाविष्णुरोमकूपगतानि तस्या विरजायाः परिखाभूतायाः उपरि महावैकुण्ठलोकः। तस्योर्द्धभागे गोलोकः। तस्य नाथः कृष्णो देवलीलः स परिवारेण वर्त्तते। इति भागवतान्हनकणिका। अ च श्रीकृष्णस्य कलाविशेषः। यथा,—
"विष्णुर्महान् स इह यस्य कलाविशेषो
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि॥"
इति भागवतान्हनपूर्व्वखण्डः॥

महावीचिः, पुं (न विद्यते वीचिः सुखं यत्र। महानवीचिरत्र।) नरकविशेषः। यथा, मनुः।
"नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च।
सञ्जीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम्॥"
यातनेति पूर्व्ववचनस्यमनवर्त्तते।
"महावीचिर्यत्र महाकल्लोलेन तु नीयते॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

महावीर्य्य, क्ली, (वीर्य्याय साधु इति यत। महत् वीर्य्यम्।) विटपम्। तत्तु मूलकवल्लीगयोरन्तरम्। इति हेमचन्द्रः॥

महावीरः, पुं, (वीरान् पक्षिणः ईरयतीति। ईर + कः। ततो महांश्चासौ वीरश्चेति।) गरुड़ः। वीरयतीति। वीर + कः। महान् वीर इति कर्म्मधारयः। शूरः। सिंहः। मखानलः। (स च मनुपुत्रविशेषः। यथा, श्रीभागवते। ५।१२५।
"अग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति॥")
वज्रः। श्वेतत्वरङ्गः। सञ्जानपत्नी। इति मेदिनी। रे, २८६॥ अस्तिमजिनः। (अयमेव सिद्धार्थस्य त्रिशलागर्भजातः पुत्रः। तद्विवरणं यथा, अरिष्टनेमिपुराणान्तर्गतजैनहरिवंशे।
"सर्व्वार्थश्रीमतीभक्ता तस्मिन् सर्व्वार्थदर्शनः।
सिद्धार्थभिभवदर्शनो भूपः सिद्धार्थपौरुषः॥
यत्र पाति धरित्रीयमभूदेकत्रदोषिणी।
धर्म्मार्थिन्योऽपि यस्यात्परलोकभयाः प्रजाः॥
कस्तस्य तान् गुणानुद्यामरस्तुलयितुं क्षमः।
वर्द्धमानगुरुत्वं ये प्रापिताः स नराधिपः॥
उक्षेः कुलादिसम्भूता सहजश्रीर्हरिवाहिनी।
महिषी श्रीसमुद्रस्य तस्यासीत् प्रियकारिणी॥
पैनखेटकराजस्य यात्राः सप्तशरीरिजाः।
अतिस्नेहाकुलश्चक्रुस्तास्वाद्या प्रियकारिणी॥
कस्तां योजयितुं प्रक्लृप्तश्लोकां गुणवर्णने।
या स्वपुण्यैर्महावीरप्रसवाय नियोजिता॥
सर्व्वसोऽथ नमन्तीषु सर्व्वासु सुरकोटिषु।
प्रभावान्निपतन्तीषु नभसो वसुवृष्टिषु॥
वीरश्चरतरति चातुं धरित्रीमसुधारिणः।
तीर्थनाथोत्तकल्पोक्तेः पुष्पोत्तरविमानतः॥
सा तं षोड़शस्वप्नप्रदर्शनोत्सवपूर्व्वकम्।
दधे गर्भेश्वरं गर्भे श्रीवीरं प्रियकारिणी॥
पञ्चसप्तनिवर्षेष्टमासमासार्द्धसंयुतः।
चतुर्थस्तु तदा कालो दुःखमः सुखमोत्तरः॥
आषाढ़शुक्लषष्ठ्यान्तु गर्भावतरणोऽर्हतः।
उत्तराफाल्गुनीनीड़सुडुराजर्क्षजन्मितः॥
दिक्कुमारीकृताभिख्या द्योतिमूर्त्तिर्घनस्तनीम्।
प्रच्छन्नो भासयन्गर्भस्थां रविः प्राक्षं यथा॥
नवमासेष्वतीतेषु स जिनोऽर्द्धदिनेषु च।
उत्तराफाल्गुनीष्विन्दौ वर्द्धमानेऽजनि प्रभुः॥
ततोऽन्यजिनमाहात्म्यात्मुत्पीठकिरीटकाः।
प्रणेमुरवधिज्ञाततदृत्तान्ताः सुरेश्वराः॥
शुद्धभेरीहरिध्वानघण्टानिर्घोषघोषणम्।

समाकर्ण्य सुरास्तूर्णं घूर्णितार्णवरावितः॥
सप्तानीकमहाभेदाः सल्लोकाः कृतभूषणाः।
सेन्द्राश्चतुर्णिकायास्ते प्रापुः कुण्डपुरं पुरम्॥
त्रिःपरीत्य पुरं देवाः पुरन्दरपुरःसराः।
जिनमिन्दुमुखं देवं सगुरुं च ववन्दिरे॥
मातुः शिशुं विकृत्यान्यं सुप्रायाः सुरमायया।
इन्द्राणी प्रणता नीत्वा जिनेन्द्रं हरये ददौ॥
गृहीत्वा करपद्माभ्यां तमभ्यर्च्य चिरं हरिः।
चक्रे नेत्रसहस्रोरुपुण्डरीकवनार्चितम्॥
ततश्चन्द्रावदातोरुभिन्नस्तुङ्गमतङ्गजम्।
ध्वङ्क्षौघमिव हैमाद्रेर्मुक्ताघोदनिर्झरम्॥
गण्डस्थलमदामोदभ्रमद्भ्रमरमण्डलम्।
तमिवाधित्यकावस्थतमालवनमण्डितम्॥
कर्णान्तरतनासक्तरक्तचामरसंहतिम्।
तं यथाधित्यकाधीनरक्ताशोकमहावनम्॥
सुवर्णरत्नया चार्च्या परिवेष्टितविग्रहम्।
समेव च यथोपात्तकणत्कनककमेखलम्॥
अनेकरदसंवृत्तनृत्यसङ्गीतपोषितम्।
तमिवोत्तुङ्गपङ्क्त्यायनृत्यद्गायनसुराङ्गनम्॥
सुवृत्तदीर्घसच्चारिकरुद्दिग्वारणम्।
तमिवाद्यायतिस्थलस्फुरद्भोगभुजङ्गमम्॥
ऐरावानधारितस्फीतधवलातपवारणम्।
तमिवोर्द्धस्थितानभ्यर्णसम्पूर्णशशिमण्डलम्॥
चामरेन्द्रभुजोत्क्षिप्तचलच्चामरहारिणम्।
तं यथा चमरीच्छिन्नबालव्यजनवीजितम्॥
ऐरावतं समारोप्य जिनेन्द्रं तस्य मस्तकम्।
देवैः सह गतः प्राप मन्दरं स पुरन्दरः॥
तं पाण्डुकवने रम्ये मन्दरस्य जिनं हरेः।
पाण्डुकायां प्रशिलायां सिंहविष्टरे॥
संस्थाप्य विबुधानीतक्षीरसागरवारिभिः।
प्राक्तकुम्भमयैः कुम्भैरभिषिच्य सम सुरैः॥
वस्त्रालङ्कारमालाद्यैरलङ्कृत्य कृतस्तुतिः।
आनीथमातुरुत्सङ्गे जिनं कृत्वा कृतोचितः॥
सिद्धार्थप्रियकारिण्योः सममानन्ददायकम्।
वर्द्धमानाख्यया स्तुत्वा स देवो वासवोऽगमत्॥
मासान् पञ्चदशाजस्रमुच्चधारा दिने दिने।
याः पूर्व्वमापतंस्ताभिस्तर्पितोऽर्थी जनोऽखिलः॥
वर्द्धमानः सुरैः सेव्यो ववृधे स यथा यथा।
पितृबन्धुत्रिलोकानामनुरागस्तथा तथा॥
सुरासुरनराधीशमौलिमालार्चितक्रमः।
त्रिंशद्वर्षप्रमाणोऽभूद्वीरो भोगैः परिष्कृतः॥
शुद्धवृत्तं न भोगेषु चित्तं तस्य चिरं स्थिरम्।
कुटिलेषु यथा सिंहनखरन्ध्रेषु मौक्तिकम्॥
प्राग्भवचित्तं कदाचित्तं स्वयं बुद्धमबोधयत्।
तदा सारस्वतादित्यमुख्यालोकान्तिकाः सुराः॥
सौधर्म्मादेः सुरैरेत्य कृतोऽभिषवपूजनः।
आरुह्य शिबिकां दिव्यामुह्यमानां सुरेश्वरैः॥
उत्तराफाल्गुनीष्वेव वर्त्तमाने निशाकरे।
कृष्णस्य मार्गशीर्षस्य दशम्यामगमद्वनम्॥
अपनीय ततोः सर्व्वं वस्त्रमाल्यादिभूषणम्।
पञ्चमुष्टिभिरुद्धृत्य मूर्द्धजानभवन् मुनिः॥
कैशकुन्तलसङ्घातं जिनस्य भ्रमराचितम्।

प्रतिगृह्य सुराधीशो निदधौ दुग्धवारिधौ ॥
इन्द्रनीलत्रयेणेव त्रिभिर्नेत्रैश्च चारुभात् ।
जिनेन्द्रकेशपुष्पेण रक्षित: क्षीरसागर: ॥
जिननिष्क्रमणं दृष्ट्वा तुष्टा: सर्व्वे नरामरा: ।
ज्ञात्वा तदीयकल्याणपूजाङ्गमुपयायियम् ॥
मन:पर्य्ययपर्य्यन्तचतुर्ज्ञानमहेक्षण: ।
तपो द्वादशवर्षाणि चकार द्वादशात्मकम् ॥
विहरन्नथ नाथोऽसौ गृणग्रामपरिग्रह: ।
ऋजुकूलापगाकूले भूम्निकग्राममीयिवान् ।
तत्रासापनयोगस्थ: श्यामाभ्यासन्नितले ।
वैशाखशुक्लपक्षस्य दशम्यां षष्ठमाश्रित: ॥
उत्तराफाल्गुनीं प्राप्ते शुक्लध्यानी निशाकरे ।
निहत्य घातिसङ्घातं केवलज्ञानमाप्तवान् ॥
केवलस्य प्रभावेण सहसा चलितासना: ।
आगत्य महिमां चक्रुस्तस्य सर्व्वे सुरासुरा: ॥
षट्पञ्चद्विदिवसान् भूयो मौनेन विहरन् विभु: ।
आजगाम जगत्ख्यातं जिनो राजगृहं पुरम् ॥
आरुरोह गिरिं तत्र विपुलं विपुलश्रियम् ।
प्रबोधार्थं स लोकानां भानुमानुदयं यथा ॥
तत: प्रबुद्धतत्त्वार्थैरापतद्भिरितस्तत: ।
जगत्सुरासुरैर्यापि जिनेन्द्रस्य गुणैरिव ॥
सौधर्म्माद्यैस्तदा देवै: परीतोऽभात् स भूधर: ।
नाभेयाधिष्ठित: पूर्व्वं यथाष्टापदपर्व्वत: ॥
चतुराग्रामसद्वारस्थितद्वादशगोपुरम् ।
क्षणं रत्नमयं देवै: प्राकारवलयत्रयम् ॥
जाते योजनविस्तीर्णे प्रारुरोह समवादिके ।
विभागा द्वादशाभासन्नभ:स्फाटिकभित्तय: ॥
प्राणिद्यार्य्यैर्नरोऽभिश्चतुस्त्रिंशद्गणैरद्भुतै: ।
तत्र देवैर्वृतोऽभासीज्जिनचन्द्र इव ग्रहै: ॥
इन्द्राग्निवायुभूत्याख्या: कौण्डिन्याख्याश्च पण्डिता: ।

इन्द्रनोदनयायाता: समवस्थानमर्हत: ॥
प्रत्येकं सहिता: सर्व्वे शिष्याणां पञ्चभि: शतै: ।
त्यक्ताम्बरादिसम्बन्धा: संयमं प्रतिपेदिरे ॥
सुता चेटकराजस्य कुमारी चन्दना तदा ।
धौतैकाम्बरसंवीतायार्याणां पुर:सरी ॥
श्रेणिकोऽपि च संप्राप्त: सेनया चतुरङ्गया ।
सिंहासनोपविष्टं तं प्रणनाम जिनेश्वरम् ॥
छत्रचामरभृङ्गारै: कलसध्वजदर्पणै: ।
व्यजनै: सुप्रतीकैश्च प्रमिद्धैरष्टमङ्गलै: ॥
सलाचक्रदुकूलाब्जगजसिंहवृषध्वजै: ।
गरुड़ध्वजसंयुक्तैरष्टभेदैर्महाध्वजै: ॥
मानस्तम्भैस्तथाद्भूतैश्चतुर्भिश्च महावनै: ।
वाप्यम्भोरुहखण्डैश्च वल्लीवनलताद्यै: ॥
तैस्तैर्देवै: कृतै: सर्व्वैरन्यैश्चातिशयैस्तथा ।
यथा स्थानस्थितैर्जज्ञे समवस्थानभूरभूत् ॥
अथेन्द्रोरिव शुक्राद्या निषण्णा गुर्व्वधिष्ठिता: ।
साधवोऽभाज्जिनस्यान्ते जातरूपाच्छविग्रहा: ॥
तत: कल्पनिवासिन्यो देव्य: कल्पलतासुज: ।
मेरोरिव जिनस्यान्ते ता बभुर्भोगभूमय: ॥
ततोऽलङ्कृतनारीभिरार्य्यिकाततिराबभौ ।
सुरद्रिद्युद्विराश्लिष्टा शारदीव घनावली ॥

ज्योतिर्देवस्त्रियो नत्वा रेजुरुज्ज्वलमूर्त्तय: ।
तारारा इव संक्रान्ता: समवस्थानसागरे ॥
कान्ताभ्यन्तरदेवानां ततश्च विरेजिरे ।
करकुट्मलहारिण्य: साक्षादिव वनश्रिय: ॥
तत: नागकुमारादिदेवो नागफणोज्ज्वला: ।
नागलोकसमायाता नागवल्य इवा बभु: ॥
ततोऽभ्यग्निकुमाराद्या: देवा: पातालवासिन: ।
ज्वलितोज्ज्वलवेषास्ते दशभेदा बभासिरे ॥
तत: किन्नरगन्धर्व्वयक्षकिंपुरुषादय: ।
षोड़शाष्टविकल्पास्ते व्यन्तराश्च चकासिरे ॥
सप्रकीर्णकनक्षत्रसूर्य्याचन्द्रममौग्रहा: ।
पञ्चभेदास्तदानल्पवपुषो ज्योतिषो बभु: ॥
मौलिकुण्डलकेयूरप्रालम्बकटिसूत्रिण: ।
हारिण: कल्पवृक्षाभास्ततोऽभान् कल्प-
वासिन: ॥

सपुत्रानमितानेकविद्याधरपुर:सरा: ।
न्यधीदम्बाभुवा नानाभाषावेषपुरश्चरत: ॥
ततो हि नकुलेभेन्द्रहर्य्यश्वमहिषादय: ।
जिनानुभावसम्भूतविश्वाशा: स्वामिनो बभु: ॥
इति द्वादशभेदेषु परीतिं विनुतिं नतिम् ।
गणेषु प्रथमं ज्ञात्वा स्थितेषु परितो जिनम् ॥
प्रत्यक्षीकृतसर्व्वार्थं क्षतदोषचयत्रयम् ।
जिनेन्द्रं गौतमोऽपृच्छत्तीर्थार्थं पापनाशनम् ॥
स दिव्यध्वनिना विश्वसंशयच्छेदिना जिन: ।
दुन्दुभिध्वनिगम्भीरेण योजनान्तरयायिना ॥
श्रावणस्यासिते पक्षे नक्षत्रेऽभिजिते प्रभु: ॥
प्रतिपद्यह्नि पूर्व्वाह्णे शासनार्थमुदाहरत् ॥
आचाराङ्गस्य तत्त्वार्थं तथा सूत्रकृतस्य च ।
जगाद भगवान् वीर: संस्थानसमवाययो: ॥
व्याख्या प्रज्ञप्तिहृदयं ज्ञाताधर्म्मकथास्थितम् ।
श्रावकाध्ययनस्यार्थमन्तकृद्दशगोचरम् ॥
अनुत्तरदशास्यार्थं प्रश्नव्याकरणस्य च ।
तथा विपाकसूत्रस्य प्रविक्षार्थं तत: परम् ॥
दृष्टिवादस्य तस्यार्थं पञ्चभेदस्य सर्व्वदृक् ॥
जगाद जगतां नाथ: प्रथमं परिकर्म्मण: ।
सूत्रस्याद्यानुयोगस्य तथा पूर्व्वगतस्य च ॥
उत्पादपूर्व्वपूर्व्वस्य परमार्थं तत: परम् ।
अग्रायणीयपूर्व्वार्थमग्रवीरभणद्विदाम् ॥
वीर्य्यप्रवादपूर्व्वार्थमस्तिनास्तिप्रवादजम् ।
ज्ञानसत्यप्रवादार्थमात्मकर्म्मप्रवादयो: ॥
प्रत्याख्यानस्य विद्यानुवादकल्याणपूर्व्वयो: ।
प्राणावायस्य पूर्व्वस्य तत्त्वार्थं तदनन्तरम् ॥
क्रियाविशालपूर्व्वस्य विशालार्थमभाषत ।
सल्लोकबिन्दुसारार्थं चूलिकार्थं सवस्तुकम् ॥
अङ्गप्रविष्टतत्त्वार्थं प्रतिपाद्य जिनेश्वर: ।
अङ्गबाह्यमवोचत्तत्प्रतिपाद्यार्थरूपत: ॥
सामायिकं यथार्थाख्यं स चतुर्विंशतिस्तवम् ।
वन्दनाञ्च तत: पूतां प्रतिक्रमणमेव च ॥
वैनयिकं त्रिनेयेभ्य: क्रतिकर्म्म ततोऽवदत् ।
दशवैकालिकां पृथ्वीमुत्तराध्ययनं तथा ॥
तं कल्पव्यवहारञ्च कल्पाकल्पं * * *

कल्पञ्च पुण्डरीकञ्च सुमहापुण्डरीककम् ॥
तथा निषद्यकां प्राय: प्रायश्चित्तोपवर्णनम् ।
जगत्त्रयगुरु: प्राह प्रतिपाद्यं हितोद्यत: ॥
मत्पादे केवलं तस्य स्वरूपं विषयं फलम् ।
अपरोक्षपरोक्षस्य ज्ञानस्योवाच संख्यया ॥
मार्गणास्थानभेदैश्च गुणस्थानविकल्पनै: ।
जीवस्थानप्रभेदैश्च जीवद्रव्यमुपादिशत् ॥
सत्संख्याद्यानुयोगैश्च सत्सामाद्यै: किमादिभि: ।
द्रव्यं स्वलक्षणैर्भिन्नं पुद्गलादिचिलक्षणम् ॥
द्विविधं कर्म्मबन्धञ्च सहेतुं सुखदु:खदम् ।
मोक्षं मोक्षस्य हेतुञ्च फलं चाष्टगुणात्मकम् ॥
बन्धमोक्षफलं यच्च भुज्यते तद्विधाश्रितम् ।
अस्तस्थितं जगौ लोकमलोकञ्च बहि:स्थितम् ॥
अथ सप्तर्द्धिसम्पन्नं श्रुतार्थं जिनभाषितम् ।
द्वादशाङ्गश्रुतं स्कन्धं सोपाङ्गं गौतमो यधात् ॥
त्रैलोक्यं संसदि स्पष्टं जिनार्कवचनांशुभि: ।
सुव्यक्तमुदभासिष्ट सुमेरुस्थमिवाबभौ ॥
जिनभाषाधरस्यन्दमन्तरेण विजृम्भिता ।
तिर्य्यग्देवमनुष्याणां दृष्टिर्मोहमनीनशत् ॥
ततो जिनोक्ततत्त्वार्थमार्गश्रद्धा च लक्षणम् ।
शङ्काकाङ्क्षानिदानादिकलङ्कविगमोज्ज्वलम् ॥
सम्यग्दर्शनसद्रत्नं ज्ञानालङ्कारनायकम् ।
स्वकर्णहृदयेष्वेकं पिनद्धमखिलाङ्गिभि: ॥
कायेन्द्रियगुणस्थानजीवस्थानकुलायुषाम् ।
भेदाद्यो निश्चिकल्पांश्च निरूप्यागमचक्षुषा ॥
क्रियासु स्थानपूर्व्वासु वधादिपरिवर्ज्जनम् ।
षण्णां जीवनिकायानामहिंसाव्रं महाव्रतम् ॥
चक्षुर्गोचरजीवौघान् परिहृत्य यतेर्यत: ।
इर्य्यासमितिराद्या सा व्रतगुप्तिकरी मता ॥
त्यक्ता कार्कश्यपारुष्यं यतेर्यत्नवत: सदा ।
भाषणं धर्म्मकार्य्येषु भाषासमितिरिष्यते ॥
पिण्डशुद्धिविधानेन प्रारोरस्थितये तु यत् ।
आहारग्रहणं शास्त्रादेषणा समितिर्यत: ॥
निक्षेपणं यदा दानभोक्तित्वा योग्यवस्तुन: ।
समिति: सा तु विज्ञेया निक्षेपादाननामिका ॥
प्रारोरान्तर्मलत्यागं प्रगतासु सुभूमिषु ।
यत्नात्समितिरेषा तु प्रतिष्ठापनिका मता ॥
एवं समितय: पञ्च गोप्यास्तिस्रस्तु गुप्तय: ।
वाङ्मन:काययोगानां शुद्धरूपा प्रवृत्तय: ॥
चित्तेन्द्रियनिरोधश्च षडावश्यकसत्क्रिया: ।
शौचस्नानैकभक्तञ्च स्थितभुक्तिरचेलता ॥
भूमिशय्याव्रतं दन्तमलमार्ज्जनवर्ज्जनम् ।
तप: संयमचारित्रं परीषहजय: पर: ॥
अनुप्रेक्षाश्च धर्म्मश्च क्षमादिदशलक्षण: ।
ज्ञानदर्शनचारित्रतपोविनयसेवनम् ॥
इति श्रवणधर्म्मोऽयं कर्म्मनिर्म्मोचहेतुक: ।
सुरासुरनराध्यक्षं जिनोक्तं सदा नरा: ॥
संसारभीरव: शुद्धश्रावकुलादय: ।
सर्व्वसङ्गविनिर्म्मुक्ता: प्रगता: प्रतिपेदिरे ॥
सम्यग्दर्शनसंशुद्धा: शुद्धैकव्रतमाश्रिता: ।
सहस्रशो ययु: शुद्धा नार्य्यस्तत्रार्य्यिकाव्रतम्
पञ्चधाणुव्रतं केचित् त्रिविधञ्च गुणव्रतम् ।

महावी

श्रित्याव्रतं चतुर्भेदं सच स्त्रीपुरुषा दधुः ॥
तिर्य्यञ्चोऽपि यथाशक्ति नियमेष्वधतस्थिरे ।
देवाः सद्दर्शनज्ञानजिनपूजासु रेमिरे ॥
श्रेणिकेन तु यत् पूर्व्वं बद्धारभ्यपरग्रहात् ।
परस्थितिक्रमारब्धं नारकायुष्कमक्रमे ॥
तत्तु क्षायिकसम्यक्त्वात् स्थितिं प्रथमजिनौ ।
प्रापद् वर्षसहस्राणामशीतिं चतुरुत्तराम् ॥
क्षयस्त्रिंशात् समुद्राः क क्व चेयमपरास्थितिः ।
अहो क्षायिकसम्यक्त्वप्रभावोऽयमनुत्तरः ॥
अकरो वारिषेणो यो यो भयः स तथापरे ।
कुमारा मातरश्चैषां पराक्षान्तःपुरक्षयः ॥
सम्यक्त्वं श्रीलसद्दानं श्रौषधं जिनपूजनम् ।
प्रतिपद्य विनेसुस्ते जिनेन्द्रं त्रिजगद्गुरुम् ॥
ततः प्रणम्य देवेन्द्रा जिनेन्द्रं स्तोत्रपूर्व्वकम् ।
यथायथं ययुर्युक्ता निजधर्म्मनिजास्पदम् ॥
श्रेणिकोऽपि गुणश्रेणीसुचकैरभिरूढवान् ।
अभिष्टुत्य जिनं नत्वा प्रविष्टस्तद्धीपुरम् ॥
निःसरद्भिर्विगृह्यैश्च सभा जैनी जनोर्म्मिभिः ।
क्षुब्धोभ क्षुभितैर्वेला नदीपूरैरिवाम्बुधिः ॥
आकीर्णमेव तैर्न्नित्यं सभामण्डलमर्हतः ।
स्तौयते वा कदा स्तौति भानुभिर्भानुमण्डलम् ॥
नोदयास्तमितं तत्र ज्ञायते ब्रह्ममण्डलम् ।
धर्म्मचक्रप्रभाचक्रप्रभामण्डलरोचिषाम् ॥
तत्र तीर्थकरः कुर्व्वन् प्रत्यहं धर्म्मदेशनम् ।
सेवितः श्रेणिकेनास्य न हि तृप्तिस्त्रिवर्गजा ॥
गौतमश्च समासाद्य तदा तदुपदेशतः ।
सर्व्वानुयोगमार्गेषु प्रवीणः स बभूवान् ॥
ततो जिनगृहैस्तुङ्गैराजा राजगृहं पुरम् ।
कृतमन्त्रमहिम्नामप्रमत्तं महिमोत्सवैः ॥
कृतः सामन्तसंघातैर्महामन्त्रिपुरोहितैः ।
प्रजाभिर्निजगेहाढ्यो मगधो विषयोऽखिलः ॥
पुरेषु ग्रामघोषेषु पत्तनाग्रे व्रजेषु च ।
नदीतटवनान्तेषु तदा गृहजिनावली ॥
तिष्ठन्नेव महोदये विघटयन्मोहान्धकारोन्नतिं
प्राग्देशप्रजया विधाय मगधादेशं प्रबुद्धप्रजम् ।
तद्भुक्त्वा पृथुदेशमध्यमगमन्मध्यन्दिनश्रीधरं
मिथ्याज्ञानहिमान्तकृच्छिनरविर्बोधप्रभा-
मण्डलः ॥")

कोकिलः । इति हेमचन्द्रः ॥ धनुर्धरः । इति शब्दरत्नावली ॥ एकवीरश्चलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मणः । यथा,—
"लक्ष्मणश्च महावीरं पतितं रणभूतले ॥"
व्यङ्गादिः । यथा,—
"व्यङ्गदान्मैमहावीरैर्वेष्टितं रुद्ररूपिणम् ॥"
इति तत्त्वसारे हनूमत्कल्पः ॥
हनूमान् स्वयमपि महावीरस्तेन प्रमिद्धः ॥

महावीरा, स्त्री, (महावीर + टाप् ।) क्षीरकाकोली । इति रत्नमाला ॥

महावीर्य्यः, पुं, (महत् विस्तृतं वीर्य्यमस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (महत् वीर्य्यं तपोबलमस्य ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाव्र

(त्रितयस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । २१ । १ ।
"त्रितयस्य सुतास्त्वन्योऽहन् क्षत्रो जयस्ततः ।
महावीर्य्यो नरो गर्गः संकृतिस्तु नरात्मजः ॥")
अतिशयबलयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १७३ । ४५ ।
"ततः किल महावीर्य्यो भीमः शान्तनवो नृपान् ।
अधिक्षिप्य महातेजास्त्रिलः कन्या जहार सः ॥")
विराजः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । ३६ ।
"नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद्विराट् ततः ।
तस्य पुत्रो महावीर्य्यो धीमांस्तस्मादजायत ॥")

महावीर्य्या, स्त्री, (महत् वीर्य्यमस्याः टाप् ।) संज्ञा। मा च सूर्य्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वनकार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ महाश्रवणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

महावृहती, स्त्री, (महती वृहती ।) वार्त्ताकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महावृक्षः, पुं, (महान् वृक्षः ।) स्कन्धीवृक्षः । इति हलायुधः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"वज्रवृक्षो महावृक्षः स्कन्धी स्कन्ध सुधा गुडा ॥"
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
"महावृक्षपयःपीतैर्यवागूस्तण्डुलैः कृता ।
पीता विरोचयत्याशु गुडैनोत्क्लारिका लता ॥")
बृहद्वृक्षश्च ॥

महावेगः, पुं, (महान् अमोघो दुर्व्वारो वा वेगो यस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महान् वेगः ।) अतिजवः । (महान् वेगोऽस्य ।) तद्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५५ । १२ ।
"विकर्षन्तौ महावेगौ गर्ज्जमानौ परस्परम् ।
पश्य त्वं युधि विक्रान्तावेतौ च नररात्रसौ ॥")

महाव्याधिः, पुं, (महांश्चासौ व्याधिश्चेति ।) महारोगः । स तु कुष्ठादिः । यथा,—
"सर्व्वव्याधिविनिर्म्मुक्तो महाव्याधिविशेषतः ।
पठनात् संप्रणश्येत्तु नरो नास्त्यत्र संशयः ॥"
इति ब्रह्मयामले गायत्रीकवचम् ॥

महाव्याहृतिः, स्त्री, (महती चासौ व्याहृतिश्चेति ।) ॐकारस्वाहायुक्तव्याहृतित्रयम् । यथा । ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा । इति भरतसेनभट्टः ॥ (यथा, मनौ । २ । ८१ ।
"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रः महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥")

महाव्रणं, क्ली, (महच्च तद्व्रणश्चेति ।) दुष्टव्रणम् । नाली घा इति भाषा । यथा,—
"कुर्य्यात् सप्तदशाङ्गुलं तथाष्टादशकं प्रिये ! ।
महाव्रणविमोक्षाय विंशाङ्गुलं पठेन्नरः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवाराहीतन्त्रवचनम् ॥

महाव्रतं, क्ली, (महच्च तद्व्रतञ्चेति ।) द्वादशवार्षिकव्रतम् । यथा । 'तेन वधकालादूर्द्धं विंशत्यधिकशतस्य यावद्वयस्यं तावत्परिमाणमहाव्रतसमानरूपा धेनवो दातव्याः ।' इति प्रायश्चित्ततत्त्वविवेके भविष्यवचनम् ॥ शरत्कालीनदुर्गापूजनम् । यथा,—
"महाव्रतं महापुण्यं शङ्करादैरनुष्ठितम् ।
कर्त्तव्यं सुरराजेन्द्र ! देवीभक्तिसमन्वितैः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतदेवीपुराणवचनम् ॥
अरुणोदयकालीनमाघस्नानम् । यथा,—
"वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः ॥
दिवाकर ! जगन्नाथ ! प्रभाकर ! नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥"
इति मलमासतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥
(महाव्रतधारिणि, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । ५४ । २१ ।
"ततोऽभ्यगच्छत् वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
कौशल्यां कृष्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम् ॥")

महाव्रती, [न्] पुं, (महाव्रतं योगनियमानुष्ठानादिकमस्यास्तीति । व्रत + इनिः । ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १११ ॥ उरस्कटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ महाव्रतयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ५६ ।
"एतच्छ्रुत्वापि सावज्ञास्ते महव्रतिनरुद्धा ।
ऊचुर्निश्चयदत्तं ते चत्वारः सहयायिनः ॥")

महाशुक्तिः, पुं, (महत्यः शुक्तयः मातृगणादयो महद्वा सामर्थ्यञ्च यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति शब्दमाला ॥ (महती शुक्तिः ।) अतिशूरपराक्रमः । महतीशुक्तिरस्य तद्युक्ते, त्रि ॥

महाशुङ्गः, पुं, (महान् शुङ्ग इव दृढच्छदत्वात् ।) मानुषास्थि । संख्याविशेषः । स च दशनिखर्व्वः । ललाटम् । इति मेदिनी । खे, १६ ॥ (महान् महार्हः शुङ्गः ।) निधिविशेषः । इति विश्वः ॥ कर्णनेत्रयोर्मध्यगतास्थि । यथा,—
"कर्णनेत्रान्तरालास्थि महाशुङ्गः प्रकीर्त्तितः ।"
तस्य मालया जपविधिर्यथा,—
"महाशुङ्गमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
वृत्तललाटास्थिखण्डैश्च रचिता जपमालिका ॥
महाशुङ्गमयी माला तारादिविद्याजपे प्रिये ! ।"
इति तन्त्रसारधृतसुखमालातन्त्रम् ॥
(महान् शुङ्गः ।) दृढच्छदः । यथा,—
"पौण्ड्रं दधौ महाशुङ्गं भीमकर्म्मा वृकोदरः ।"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
(सर्पभेदः । यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पातालेषु नागलोकपतयोवासुकिप्रमुखाः शुङ्गकुलिकमहाशुङ्गश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति ।")

महाशुण्ठः, पुं, राजधान्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महांश्चासौ शुण्ठश्चेति ।) अतिधूर्त्ते, त्रि ॥

महाशुण्डपुष्पिका, स्त्री, (अल्पं पुष्पं इति अल्पार्थे ङीष् । ततः स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् पूर्व्वस्य ह्रस्वश्च । शुण्डस्येव पुष्पिका यस्याः । महतीचासौ शुण्डपुष्पिका चेति ।) दृढच्छदपुष्पी ।

तत्पर्य्यायः। हत्तपर्णी २ श्वेतपुष्पा ३ महासिता ४ महाश्वेतघण्टी ५ महाश्वेता ६। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। ग्राह्यत्वम्। दीपनीयत्वम्। कृतघ्नत्वम्। कृतघ्नत्वमौषधनस्यभक्षणादिषु प्रोक्तत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

महाश्रुता, स्त्री, (महत् श्रुतञ्च मूलानि यस्याः। टाप्।) महाश्रुतावरी। इति राजनिर्घण्टः॥

महाश्रुतावरी, स्त्री, (महती चासौ श्रुतावरी चेति।) हृच्छ्रुतावरी। तत्पर्य्यायः। श्रुतवीर्य्या २ सहस्रवीर्य्या ३ सुरसा ४ महापुरुषदन्तिका ५ धीरा ६ तुङ्गिनी ७ बहुपुत्रिका ८ जर्झरघण्टी ९ महावीर्य्या १० फणिजिह्वा ११ महाश्रुता १२ सुवीर्य्या १३। अस्या गुणाः। वयस्यत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तनाशित्वम्। हिमत्वम्। मेध्यफलवातघ्नत्वम्। तिक्तत्वम्। श्रेष्ठत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"महाश्रुतावरी त्वग्या श्रुतस्तन्यैककण्टिका।
सहस्रवीर्य्याहिरुच्च ऋष्यप्रोक्ता महोदरी॥
महाश्रुतावरी मेध्या तुवरा तृप्तिदा रसायनी।
श्रुतवीर्य्या निहन्त्यर्शोग्रहणीनयनामयान्॥"

इति भावप्रकाशः॥

महाशयः, त्रि, महान् आशयोऽभिप्रायो मनो वा यस्य सः। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। महेच्छः २। इत्यमरः। ३। १। ३॥ महानुभावः ३। इति शब्दरत्नावली॥ उदात्तः ४ महामनाः ५। इति जटाधरः॥ उद्भटः ६ उदारः ७ उदीर्णः ८ महात्मा ९। इति हेमचन्द्रः। ३। १३१॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ७२। १२८।

"दैवात्प्रबुद्धः शुश्राव स वराहो महाशयः॥"

महान् आशयो जलानामाधारः।) समुद्रे, पुं। इति शब्दरत्नावली॥

महाशया, स्त्री, (महती चासौ शय्या चेति।) राजशय्या। इति हेमचन्द्रः। ३। ३८०॥ हृच्छय्या च॥

महाशरः, पुं, (महांश्चासौ शरश्चेति।) स्थूलशरः। इति राजनिर्घण्टः॥

महाशल्कः, पुं, (महान् हृहन् शल्को यस्य।) चिङ्गटमत्स्यः। इति हारावली। १८७॥ (यथा, मनुः। ३। २७२।

"कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः॥"

(महान् शल्कः।) हृच्छल्कश्च। तद्युक्ते, त्रि॥

महाशाकं, क्ली, (महच्च तत् शाकञ्च।) हृच्छाकविशेषः। इति केचित्॥

महाशाखा, स्त्री, (महती शाखा यस्याः।) नागबला। इति राजनिर्घण्टः॥

महाशालिः, पुं, (महांश्चासौ शालिश्च।) स्थूलशालिः। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायः। सुगन्धिकः २। इति हेमचन्द्रः। ४। २४५॥ (स च धान्यविशेषः। तद्यथा,—

"रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शुकुनाह्वतः।
सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

महाशिवः, पुं, (महांश्चासौ शिवकल्याणरूपी च।) महादेवः। यथा,—

"रत्नसिंहासनस्थञ्च महाभूषणभूषितम्।
महाशिवं शिवकरं शिवानां शिवाश्रयम्॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः॥

महाश्वेता, स्त्री, (महत्यधिका श्वेता श्वेतवीर्य्या।) श्वेतमूली। इति शब्दचन्द्रिका॥ (महत् श्वेतं श्वेतगुणोऽस्य।) अतिशुक्लवीर्य्ययुक्ते, त्रि॥

महाशुक्तिः, स्त्री, (महती शुक्तिः। मुक्ताकरत्वेनास्या महत्वम्।) मुक्तामाता। सा च शुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (महती स्थूलाशुक्तिः।) हृच्छुक्तिश्च॥

महाशुक्ला, स्त्री, (महती चासौ शुक्ला शुक्लवर्णा च।) सरस्वती। इति भूरिप्रयोगः॥ अतिशुक्लवर्णयुक्ते, त्रि॥

महाशुभ्रं, क्ली, (महान् शुभ्रो वर्णोऽस्य।) रजतम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अतिशुभ्रवर्णयुक्ते, त्रि॥

महाशूद्रः, पुं, (महान् शूद्रः।) आभीरः। इति महाशूद्रीशब्ददर्शनात्॥

महाशूद्री, स्त्री, (महाशूद्रस्य भार्य्या इति। "अजाद्यतष्टाप्।" ४। १। ४। इत्यत्र। "महत्पूर्ब्बस्य प्रतिषेधः।" इति काशिकोक्ता पुंयोगलक्षणा ङीष्।) आभीरी। इत्यमरः। २। ६। १३॥

महाशौण्डी, स्त्री, (महती चासौ शौण्डी च।) श्वेतकिणिह्रीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

महाश्मशानं, क्ली, (महच्च तत् श्मशानञ्च। अत्र हि जीवानां मरणे सकलकर्म्मनाशतः पुनर्जन्ममरणाद्यभावादस्यातथात्वम्।) काशी। इति काशीखण्डम्॥

महाश्यामा, स्त्री, (महती चासौ श्यामा च।) श्यामालता। इति रत्नमाला॥ त्रिंशपावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये। "श्यामामहाश्यामालवङ्गोत्यादि॥" वृक्षपादिवृक्षः। तत्पर्य्यायो यथा,—

"कण्टकाख्या महाश्यामा वृक्षपादीति
वक्ष्यते॥"

इति गारुड़े २०८ अध्याये

महाश्रमणः, पुं, (महान् श्रेष्ठश्चासौ श्रमणो बौद्धभिक्षुश्चेति।) बुद्धविशेषः। स च शाक्यमुनिः। तत्पर्य्यायः। सर्व्वार्थसिद्धः २ कुलिशासनः ३ गौतमः ४। इति हेमचन्द्रः॥

महाश्रावणिका, स्त्री, (महती चासौ श्रावणिका च।) क्षुपविशेषः। बड़ थुलकुड़ी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। महाभुण्डी २ लोचनी ३ कदम्बपुष्पी ४ विकचा ५ क्रोड़ा ६ चोड़ा ७ पलङ्कषा ८ नदीकदम्बः ९ मुण्डाख्या १० महामुण्डी २ मालवी १२ स्थविरा १३ लोचनी १४ भूकदम्बः १५ अलम्बुषा १६। अस्य गुणाः। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। ईषन्मधुरत्वम्। वायुग्रमनत्वम्। स्वरजनत्वम्। रेचनत्वम्। श्लेष्मघ्नत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। तत्पर्य्यायगुणाः।

"मुण्डी भिक्षुरपि प्रोक्तः श्रावणी च तपोधना।
श्रवणाक्षा मुण्डिनिका तथा श्रवणपुष्पिका॥
महाश्रावणिकाख्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका।
कदम्बपुष्पिका च स्यादन्यथा तु तपस्विनी॥
मुण्डिनिका कटुः पाके वीर्य्येणाग्नि मधुरा लघुः।
मेध्या गण्डापचीक्षुत्रमियोन्यर्शिपाक्षनुत्॥
श्लीपदारुच्यपस्मारग्रीहमेदोगुदार्त्तिजित्।
महामुण्डी च मुण्डी च गुणैरुक्ता महर्षिभिः॥"

इति भावप्रकाशः॥

महाश्रीः, स्त्री, (महती श्रीरिव।) बुद्धशक्तिविशेषः। तत्पर्य्यायः। तारा २ ओङ्कारा ३ स्वाहा ४ श्रीः ५ मनोरमा ६ तारिणी ७ जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११ खदूरवासिनी १२ भद्रा १३ वेष्णवा १४ श्रीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१। इति त्रिकाण्डशेषः॥

महाश्वेता, स्त्री, (महत्यतिशया श्वेता। महान् श्वेतो वर्णोऽस्या वा।) सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ क्षणभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्यायः। क्षीरविदारी २ अक्षगन्धिका ३। इत्यमरः। २। ४। ११०॥ क्षीरविदारिका ४ क्षीरवल्ली ५ क्षीरकन्दा ६। इति जटाधरः॥ क्षीरिका ७ इति शब्दरत्नावली॥ श्वेतापराजिता। इति रत्नमाला॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"गिरिकर्णी महाश्वेता स्थलपुष्पा सिता
कचित॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

सिता। तत्पर्य्यायः। मधुजा २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्वेतकिणिह्रीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"कटभी किणिह्री श्वेता महाश्वेता च
रोहिणी॥")

दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये।

"श्वेतं शुक्लं शिवस्थानं यस्माच्चैव समागता।
महाभावसमुत्पन्ना महाश्वेता ततः स्मृता॥"

(किम्पुरुषवर्षस्थितहंसनामकगन्धर्वराजस्य गौरीगर्भोत्पन्ना कन्या। तत्कथा कादम्बर्य्यां विस्तरशो दृश्या॥)

महाषष्ठी, स्त्री, (महती चासौ षष्ठी च। महामङ्गलदात्री षष्ठी वा।) दुर्गा। यथा,

ॐ दुं दुं दुं दुर्गे दुर्गे नाशय नाशय हन हन दह दह मथ मथ वधयवधसर्व्वदुष्टान् महाषष्ठीरूपेण बालकं रक्ष रक्ष चिरजीविनं कुरु कुरु श्रीं ह्रीं हूं फट् स्वाहा।" इति योगिनीतन्त्रे महाषष्ठीकवचम्॥

महाष्टमी, स्त्री, (महत्या महादेव्या अष्टमी। महती अष्टमीति वा।) आश्विनशुक्लाष्टमी। यथा,

"आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद् या अष्टमी तिथिः।
महाष्टमीति सा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरा परा॥"

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः॥

तस्यां पूजाविधिः पुत्रवत उपवासनिषेधश्च यथा,—

"अष्टम्यां रुधिरैर्मांसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः।
पूजयेद्दुर्जातीयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम्॥
सिन्दूरैः पङ्कजामैश्च नानाविधविलेपनैः।
पुष्पैरनेकजातीयैः फलैर्बहुविधैरपि॥
उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत्।
यथा तथैव पूजात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत्॥
पूजयित्वा महाष्टम्यां नवम्यां बलिभिस्तथा।
विसर्जयेद्गुरुन्यास्तु श्रवणे सावरोत्सवैः॥"

इति तन्त्रेव ६० अध्यायः॥

तत्रार्द्धरात्रपूजा। यथा,—

"कन्यासंस्थे रवौ शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत्।
सोपवासो निशार्द्धे तु महाविभवविस्तरैः॥
पूजां समारभेद्देव्या नक्तं वा वारणेऽपि वा।
प्रमुच्यते च कर्मणो गवलाजयथोक्तया॥"

इति देवीपुराणवचने वारणपदेन पूर्व्वाषाढोच्यते। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

महामन्त्रः, पुं, (महामतिप्रियः सन्नो विषण्णः कुदेहवत्त्वात्। यद्वा, महतो हिमाद्रेर्महादेवस्य वा आसन्नः निकटवर्त्ती।) कुबेरः। इति शब्दमाला॥ (महदनीवासन्नः) अतिनिकटश्च॥

महामत्सरः, पुं, (महांश्चासौ मत्सरश्च।) बृहन्नीलीमत्स्यः। अस्य गुणाः। यथा,—

"महामत्सरसंज्ञस्तु स्निग्धः पित्तकफापहः।
गुरुर्गुरौ मधुरो रुच्यो वातसाधारणः स्मृतः॥"

इति भावप्रकाशः॥

महासमङ्गा, स्त्री, (महती चासौ समङ्गा च।) वृक्षविशेषः। कगहिया इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः। औदनिका २ ओदनाक्या ३ वृक्षा ४ वहा ५ बहुबला ६ नक्तमाला ७ सुभङ्गलिका ८ प्रीतपाकिनी ९ प्रीतबला १० प्रीता बला ११ बलोत्तरा १२ बला १३ क्षिरहिड्डी १४ आलजिका १५। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। दोषत्रयनाशित्वम्। युक्त्या वृद्ध्या प्रयोगे ज्वरदाहनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

महासर्जः, पुं, (महांश्चासौ सर्जश्च।) धनसः। असनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"अजकर्णो वनेसर्जो महासर्जोऽसनस्तु सः॥")

महासह्यः, पुं, (सह्यते इति। सह+अच्। महान् सह्यः।) कुलकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (बाणपुष्प इति गौड़ादौ प्रसिद्धः। अस्य पर्य्यायः।

"अज्ञातोऽन्नाटनः प्रोक्तस्तथाज्ञातक इत्यपि।
कुरण्टको वर्णपुष्पः स एषोक्तो महासहः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

महासहा, स्त्री, (महासह+स्त्रियां टाप्।) माषपर्णी। (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माषपर्णी महासहा।
क्षुण्णपर्णी च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

पर्य्यायान्तरं यथा,—

"माषपर्णी सूर्य्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका।
पाण्डुलोमशपर्णी च क्षुण्णपर्णी महासहा॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

अज्ञातनृत्तः। इत्यमरः। २।४।७३। (कुलकः। तत्पर्य्यायो यथा,—

"कुलको भद्रतरुणो बृहत्पुष्पोऽतिकेशरः।
महासहा कराटकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

महासान्तपनं, क्ली, (महत् सान्तपनम्।) व्रतविशेषः। यथा। अथ महासान्तपनम्। तत्र द्वादशसाध्यसान्तपनमुक्त्वा याज्ञवल्क्यः।

"पृथक्सान्तपनैर्द्रव्यैः षड्भिः सोपवासकः।
सप्ताहेनैव लभ्येतायं महासान्तपनः स्मृतः॥"

एतत् सप्ताहसाध्यम्। जाबालः।

"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
एकैकं क्रमशोऽश्नीयादहोरात्रमभोजनम्॥
लभ्येत सान्तपनो नाम सर्व्वपापप्रणाशनः।
एकैकमेतद्धेयं हि चिरात्रसुपयोजयेत्॥
त्राहश्चोपवसेदन्त्यं महासान्तपने विधिः॥"

एतत् सप्ताहसाध्यसान्तपनमुक्त्वा एकविंशतिदिनसाध्यं महासान्तपनमुक्तम्। महासान्तपनं धेनुषट्कदानसमम्। जाबालोक्तमहासान्तपनस्य एकविंशतिदिनसाध्यत्वेन सप्ताहसाध्यसान्तपनात् त्रिगुणत्वान्महासान्तपने धेनुषट्कं देयम्। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

महासारः, पुं, (महान् सारः स्थिरांशो यस्य।) दृढखदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

महासाहसं, क्ली, (महच्च तत् साहसञ्च।) अतिबलात्कारकृतकार्य्यम्। अतिशयदस्युः। इति साहसशब्दार्थे मेदिनी। से, ४५॥ (महत् साहसमत्र।) अतिदुष्कृतकर्म्म। अतिशयहिंसः। इति साहसशब्दार्थे हेमचन्द्रः। ३। ४००॥

महासाहसिकः, त्रि, (महानतिशयः साहसिकः।) चौरः। इति केचित्॥ अतिसाहसयुक्तश्च। बलपूर्व्वापहारकः। यथा,—

"चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः।
पीड्यमाना प्रजा रक्षेत् कायस्थेभ्य विशेषतः॥"

इति याज्ञवल्क्यवचनम्॥

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति। प्रच्छन्नापहारिणः तस्कराः। दुर्वृत्ताः इन्द्रजालिककितवादयः। सहो बलं सहसा बलेन कृतं साहसं महच्च तत् साहसञ्च महासाहसं तेन वर्त्तन्त इति महासाहसिकाः

प्रमत्तापहारिणः। इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः १॥

महासिंहः, पुं, (महान् सिंह इव।) शरभः। इति राजनिर्घण्टः॥ (महांश्चासौ सिंहश्च।) बृहत्सिंहः। स च देवीवाहनम्। यथा,—

"उत्पाय च महासिंहं देवी चण्डमधावत।"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

महासुखं, क्ली, (महत् सुखमस्मिन्।) ध्वङ्क्षारः। इति चिकाण्डशेषः॥ (महच्च तत् सुखञ्च। अतिशयानन्दः। महत् सुखमस्य तद्वति, त्रि॥)

महासुखः, पुं, (महत् सुखं ईश्वरानन्दोऽस्य यस्माद् वा।) बुद्धः। इति चिकाण्डशेषः॥

महासुगन्धा, स्त्री, (महान् सुगन्धोऽस्याः।) गन्धनाकुली। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। उत्तरतन्त्रे २६ अध्याये।

"महासुगन्धामथवा पालिन्दीञ्चाम्लपेषिताम्।
प्रीतांश्चात्र परोधिकान् प्रदेहानत्र योजयेत्॥")

अतिसुगन्धयुक्ते त्रि॥

महासूक्ष्मा, स्त्री, (महती सूक्ष्मा।) बालुका। इति राजनिर्घण्टः॥ अतिशयसूक्ष्मे, त्रि॥

महासेनः, पुं, (महती सेना यस्य।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरः। १।१।४१॥ (यथा अनर्घराघवे। ४।१२।

"महासेनो यस्य प्रमथ्यमदंष्ट्रासहचरैः
शरैर्मुक्तो जीवन्द्विरिव शरजन्मा समभवत्।
इमाश्च त्वत्राणां भुजवनमहादुर्गविषमा
मयं वीरो वारानजयदुपविंशान् वसुमतीम्॥"

महती सेना अनुचरोऽस्य।) शिवः। इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥ महासेनापतिः। इति मेदिनी। ने, २०१॥ (यथा महाभारते। ५। १६१। ११।

"स च राजा दशार्णेषु महानासीत् सुदुर्जयः।
हिरण्यवर्मा दुर्द्धर्षो महासेनो महामनाः॥")

वृत्ताहृत्पिप्पलिविशेषः। इति हेमचन्द्रः। राजविशेषः। यथा, कथासरित्सागरे। १।१३४॥

"जयसेनस्य तस्याथ पुत्रोऽप्रतिमदोर्बलः।
समुत्पन्नो महासेननामा नृपतिकुञ्जरः॥")

महास्कन्धा, स्त्री, (महान् स्कन्धः प्रारोहावधिभागो यस्याः।) जम्बूवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (महान् स्कन्धोऽस्य॥) बृहत्स्कन्धयुक्ते त्रि॥

महास्थली, स्त्री, (स्थल+"जानपदकुण्डगोणीत्यादि।" ४। १। ४२। इति ङीष्। महती स्थली।) पृथिवी। इति शब्दमाला॥ श्रेष्ठस्थानञ्च॥

महास्नायुः, पुं, (महती स्नायुः अस्थिबन्धनरज्जुः।) कण्डरा। इति हेमचन्द्रः। ३। २६५॥

महास्रग्वी, [न्] पुं, (महती स्रक् अस्थिमाला सा अस्त्यस्येति विनिः।) शिवः। इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्। १३।१७।१३४॥

महास्वनः, पुं, (महान् स्वनः शब्दो यस्य। मङ्गतूर्य्यम्। इति चिकाण्डशेषः॥ (महान्स्वनः।) बृहच्छब्दः। तद्युक्ते, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ५। १५। ५।

महित

"अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः।
अनर्महासी सोन्मादस्तिर्य्यक्प्रेक्षी महास्वनः॥")

महाहनुः, पुं. (महती हनुर्यस्य।) शिवः। इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्।१३।१७। १३४॥ दृढहनुयुक्ते, त्रि॥ (सर्पविशेषः। यथा, महाभारते। १। ५७। १०।
सुदंष्ट्रः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः।
एते तत्सदृशा नागाः प्रविष्टा हयवाहनम्॥")

महाहविः, [स्] क्ली, (महत् सुप्रशस्तं हविः।) गव्यघृतम्। यथा,—
"गयायामथवा पित्रे खड्गमांसं महाहविः।
कालशाकं तिलाज्यं वा ह्यक्षयं मासलप्रये॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्पः॥
(तदात्मतया सर्वं जगत् हूयतेऽस्मिन्। यद्वा, महान्ति हवींषि व्याज्यपुरोडाशादिरूपाण्यस्य।) विष्णुः॥ इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥ (महान्तिहवींष्यत्र। दृढदृढागविशेषः। यथा, श्रुतपथब्राह्मणे। २। ५। ३। २०।
"अथातो महाहविष एव तद् यथा महाविशस्त्यो तस्य॥"
"साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराख्याया इष्टेरारम्भं प्रतिजानीते अथात इति।" इति तद्भाष्यम्॥")

महाहासः, पुं, (महानुच्चैर्हासः।) अट्टहासः। इति शब्दरत्नावली॥

महाहिगन्धा, स्त्री, (अहेर्गन्धो लेपः इवगन्धोऽस्याः सम्यक्तीक्ष्ण्यस्यास्तीति। गन्ध + अर्श आदित्वादच् टाप् च। महती अहिगन्धा।) गन्धनाकुली। इति राजनिर्घण्टः॥

महाह्वा, स्त्री, (महती चासौ ह्वा च।) कपिकच्छुः। इति शब्दमाला॥ अतिस्वर्ल्ले त्रि॥

महिः, स्त्री, (मह्यते इति। मह पूजायां वृद्धन्तुरादिः + "सर्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४। १२७। इति इन्।) पृथिवी। इति शब्दमाला॥ (महत्। यथा, ऋग्वेदे। २। २४। १४।
"सद्यो मन्युर्महि कर्म करिष्यतः॥"
"महि महत् कर्म करिष्यतः।"इति तद्भाष्ये सायणः॥ महिमा। यथा, भागवते। ८। ८। ४।
"तत ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः।
दन्तैश्चतुर्भिः श्वेताद्रेर्हरन् भगवतो महिम्॥"
"महिं महिमानम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरः॥ महत्त्वम्। यथा, भागवते। २। १। ३५।
"विज्ञानमुक्तं महिमामनन्ति॥"
"महिं महत्त्वम्।"इति तट्टीकायां श्रीधरः॥)

महिका, स्त्री, (मह + "कृञ्मृल्लिप्सम्पयोरपूर्व्वस्यापि।" उणा०।२।३२। इति कुन् टाप्। अत इत्वम्।)हिमम्। इत्यमरः।१। ३।१८॥

महित, त्रि, (मह्यते स्मेति। मह पूजायाम् + "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च।" ३। २। १८८। इति क्तः।) पूजितम्। यथा, भट्टिः। १०। २।
रणपण्डितोऽप्यविषह्यधारिणुरे
कलहं स रामसहितः कृतवान्।
ज्वलदग्निरावणगृहस्य बलात्
कलहंसरामसहितः कृतवान्॥"
(पितृगणविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ६६। ४६।
"महात्महात्मा महिमो महिमावान्महाबलः।
गणाः पञ्च तथैवैते पितॄणां पापनाशनाः॥"
स्त्रियां टाप्। नदीभेदः। यथा, महाभारते। ६। ६। २१।
"सीवारां महितामापि सुप्रयोगां जनाधिप।॥")

महिनं, क्ली, (मह्यते मह्यते वा। मह पूजायां + "महेरिनन् च।" उणा०। २। ५६। इति इनन् चकारात् पक्षे इनच्।) राज्यम्। इत्युणादिकोषः॥ (पूजनीये, त्रि॥ यथा, ऋग्वेदे। ६। २६। ८।
"वयं तेऽस्यामिन्द्र! त्वदूतौ सखायः स्याम महिन! प्रेष्ठाः।"
"हे महिन पूजनीय इन्द्र!।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

महिमा, [न] पुं.(महतो भावः। महत + "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।"५।१।१२२। इति इमनिच्। तनः "टेः।" ६। ४। १५५। इति टिलोपः।) शिवस्याष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः। इति हेमचन्द्रः। २। ११६॥ स च महत्त्वं येन चतुर्दश भुवनान्यस्योदरे वर्त्तन्ते। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (तदुक्तं यथा,—
"अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता॥"
माहात्म्यम्। यथा, भागवते। ८। ५। १३।
"त्वया संकथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पतेः।
नाति तृप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितम्।")
उत्कर्षः। यथा, पुराणम्।
"अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपजायते।
उपर्य्युपरि पश्यन्तः सर्व्व एव दरिद्रति॥"
(मल्लिविशेषस्य सुतः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। २२०।
"सम्भय चक्रुर्दरात्यं महिम्नः पत्तमाश्रितः॥")

महिरः, पुं, (मह्यते पूज्यत इति। मह + "सलिकल्यनिमहीति।" उणा०। २। ५५। इति इलच्। लस्य रत्वम्।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

महिला, स्त्री, (मह्यत इति। मह पूजायाम् + "सलिकल्यनिमहीति।" उणा०। २। ५५। इति इलच् टाप्।) क्षौमवस्त्रम्। प्रियङ्गुलता। इत्यमरः।२। ६। २॥ रेणुकानामकगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मदमत्ता स्त्री। इति शब्दरत्नावली॥

महिलाह्वया, स्त्री, (महिला इत्याह्वयो यस्याः।) प्रियङ्गुलता। इत्यमरः।२।४। ५५। (यथास्याः पर्य्यायः।

महिला

"प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाह्वया।
गुन्द्रा गुन्द्रफला श्यामा विश्वकर्म्मसुताप्रिया॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

महिषः, पुं. (मंहति पूजयति देवाननेनेति। मंह + "अधिमन्योष्टिषच्।" उणा०। १। ५६। इति टिषच्।) स्वनामख्यातपशुविशेषः। तत्पर्य्यायः। लुलापः २ वाहदृढधनुः ३ कामरः ४ सैरिभः ५। इत्यमरः। २। ५। ४। यमवाहनः ६ विषज्वरनुः ७ पंशुभीरुः ८ रजस्वलः ९। इति शब्दरत्नावली॥ आनुपः १० रक्ताक्षः ११ ह्यश्वारिः १२। इति जटाधरः॥ क्रोधी १३ कलुषः १४ मत्तः १५ विषाणी १६ गवली १७ बली १८। तस्य परीक्षा यथा,—
"विपत्तौ हयसन्त्रासं कुरुते येन हेतुना।
भारं वहति वा दूरं महिषोऽसावुदाहृतः॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रान्त्यजभेदेन पञ्चधा॥"
तद्यथा।
'भृशं कृष्णाः पवित्राश्च दृढदृढगणघोणकाः।
वह्वाशिनो भारसहा महिषा ब्रह्मजातयः॥१॥
केकराः कामलाः श्यामा भृशं कृष्णाश्च मारकाः।
वह्वाशिनो बहुबला महिषाः क्षत्रजातयः॥२॥
श्वेताङ्गाः शोणदृङ्नासा सुकृष्णा भारवाहिनः।
अमारका बहुबला महिषा वैश्यजातयः॥३॥
शोणाः शोणबलाः शोणदृङ्नखशोणरुषश्च ये।
अल्पाशिनो भारसहा महिषाः शूद्रजातयः॥४॥
सर्व्वदा जलमिच्छन्ति येऽल्पसत्त्वा महौजसः।
भारसहाः कृष्णदृङ्नास्ते वै म्लेच्छजा महिषा
मताः॥५॥
एषां दोषा गुणा वापि वृषवत्तुल्यमेवेदृधः।
पोषणञ्चापि संख्यानं वृषतुल्यं तथा मतम्॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥

वनमहिषमांसगुणाः। दोषकारित्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वम्। बलदायित्वञ्च॥ **ग्राम्यमहिषमांसगुणाः**। स्निग्धत्वम्। मलिनकरत्वम्। पित्तहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तर्पणत्वम्। स्निग्धत्वम्। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। गुरुत्वम्। निद्रापुंस्त्वस्तन्यवर्द्धनत्वम्। मांसदार्ढ्यकरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च।
"महिषो घोटकारिः स्यात् कामरश्च रजस्वलः।
पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः॥
महिषस्यामिषं स्वादु स्निग्धोष्णं वातनाशनम्।
निद्रापुंस्त्वबलस्तन्यतनुदीर्घकरं गुरु॥
हृद्यञ्च हृद्यविण्मूत्रं वातपित्तास्रनाशनम्।"
इति भावप्रकाशः॥

यमयुधारिम्लेच्छजातिविशेषः॥ स च पुरा क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनास्य वेदत्यागादावनधिकारो वैश्यान्त्यत्वं धर्म्मेणाप्यस्य कृतः। यथा, हरिवंशे।
"सगरस्तां प्रतिज्ञाय गुरोर्वाक्यं निशम्य च।
धर्म्मं जघान तेषां वै वैश्यान्त्यत्वं चकार ह॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा यमस्तथा।
जवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः।

महिष

निःस्वाध्यायवषट्काराः क्षतास्तेन महात्मना ॥
प्लक्षा जवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा ।
कोलिसर्पाः समहिषा दार्व्याभीराः सकेरलाः ।
वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अहिहनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥

महिषासुरः । यथा, मार्कण्डेये । ८२ । १-२ ।
"महिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे ।
तत्रासुरैर्महावीर्यैर्देवसैन्यं पराजितम् ॥
जित्वा च सकलान् देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः॥"

देवगणभेदः । यथा, निरुक्ते । ७ । २६ । "अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णन् विशो राजानमुपतस्थुरग्निम् ।" महिषाः माध्यमिका देवगणाः । अथवा महिषाः त एव "महान्तः ।" इति तट्टीकायां दुर्गाचार्यः ॥

कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ५६ ।
"यक्षस्तु पर्व्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ॥"

अग्निविशेषः । यथा, तत्रैव । १२१ । ६० ।
"तस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम योऽपसुजः ।"

कुशद्वीपस्य वर्षविशेषः । यथा, तत्रैव । १२१ । ६८ ।
"महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥"

क्षत्राभिधेकः भूपालः ।
'क्षत्राभिधेकं भूपाले लुलापे महिषः स्मृतः ॥'
इत्यमरटीकायां रुद्रः ॥ देशभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६ । १० ।
"भरणीपूर्व्वं मघलग्नस्थचतुष्कं सुभिक्षकरभाग्यम् ।
वङ्गाङ्गमहिषवाङ्किककलिङ्गदेशेषु भयजनमम् ॥"

अनुशब्दस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । १८ । १६ ।
"अनुशब्दस्य सूर्य्यायां वास्कलो महिषस्तथा ॥"
भाषापुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।
"महिषश्च तनूजश्च विज्ञातमनसावपि ॥")

महिषकन्दः, पुं, (महिषाख्यया प्रसिद्धः कन्दः ।) महाकन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । शुभ्रालुः २ क्षुद्रापकन्दः ३ शुक्लकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयापहत्वम् । मुखजाड्यहरत्वम् । रुच्यत्वम् । अग्निसन्दीपनकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषघ्नी, स्त्री, (महिषं महिषासुरं हन्तीति । हन् + क्विप् । बाहुलकात् टक् । ङीप् ।) दुर्गा । यथा, दुर्गास्तवपद्धतौ ।
"महिषघ्नि ! महामाये चामुण्डे मुण्डमालिनि ! ।
आयुरारोग्यविजयं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते ॥"
अपि च । देवीपुराणे ।
"सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यया ।
महिषघ्नी ततो देवी कथा वै सिंहवाहिनी ॥"

महिषा

महिषध्वजः, पुं, (महिषो ध्वजचिह्नं वाहनत्वेन यस्य ।) यमः । अर्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । ६६ ॥

महिषमर्द्दिनी, स्त्री, (महिषं महिषाख्यमसुरं मृद्नातीति । मृद् + णिनिः । ङीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या मन्त्रा यथा, शारदायाम् ।
"भान्तं वियत् सनयनं स्त्रीसो महिषि ठद्वयम् ।
अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमर्द्दिनी ॥"
नारायणीतन्त्रे ।
"विषं हि मन्त्रा कालोऽग्निरदिरिस्थो निठद्वयम् ॥"
विषं मकारः । हि स्वरूपम् । मन्त्रा षकारः । कालो मकारः । अग्नी रेफः । अर्द्रिहकारः । इस्थ इति वचनादिकारयुक्तो दकारः । अयं मन्त्रसारादिमर्य्यादिः कामादिर्वाग्भवादिर्ब्रध्नबीजादिः कवचादिश्च नवाक्षरः । तथा च विश्वसारे ।
"प्रणवाद्यां जपेद्विद्यां मायाद्यां वा जपेत् सुधीः ।
ब्रध्नबीजादिकां वापि कवचाद्यां जपेत्तथा ॥
सर्व्वकार्य्येषु सर्व्वत्र कामाद्यां प्रजपेत् सुधीः ।
वाग्भवाद्यां जपेत्वाणी देवीं वाक्यविशुद्धये ॥
अस्या ध्यानम् । गारुडोपलसन्निभां मणिमयकुण्डलमण्डितां नीलभालविलोचनां महिषोत्तमाङ्गनिषेदुषीम् । शूलचक्रकृपाणखेटकवाणकार्मुकशूलकान् तर्ज्जनीमपि बिभ्रतीं निजबाहुभिः अग्निगौरवराम् ॥ इति तन्त्रसारः ॥

महिषवल्ली, स्त्री, (महिषशब्दवाच्या वल्ली । प्लाक्षपार्थिवादित्वात् समासः ।) लताविशेषः । छिरहिट्टी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सौम्या २ प्रतिसोमा ३ अजवल्लिका ४ खण्डपाखा ५ । अस्या गुणः । रसवीर्य्यविपाके सोमवल्लीसमत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषवाहनः, पुं, (महिषो वाहनं यस्य ।) यमः । इति शब्दरत्नावली ॥

महिषासुरः, पुं, (महिष एव महिषाख्यो वा असुरः ।) रम्भासुरपुत्रः । तस्य उत्पत्तिर्यथा,—
श्रीऋषय ऊचुः
"आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा ।
चरता स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥
अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भमब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ ! वरयस्व यथेप्सितम् ॥
एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ॥
अपुत्रोऽहं महादेव ! यदि ते मय्यनुग्रहः ।
मम जन्मन्यये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ! ॥
अवध्यः सर्व्वभूतानां जेता च त्रिदिवौकसाम् ।
चिरायुश्च यशस्वी च लब्धोवान् मत्यसङ्करः ॥
एवमुक्तस्तु देवेन प्रत्युवाच वृषध्वजः ।
भवत्वेतदाख्यन्ते भविष्यामि सुतस्तव ॥
इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षोत्फुल्लविलोचनः ॥

महिषा

पथि गच्छन् स रम्भोऽथ ददर्शे महिषीं शुभाम् ।
त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ॥
स तां दृष्ट्वाथ महिषीं रम्भः कामेन मोहितः ।
दोर्भ्यां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम् ॥
तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ।
दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥
तस्यां खाङ्गेषु गिरिशस्तनपुत्रत्वमवाप्तवान् ।
ववृधे स तदा वाग्भिः शुक्लपक्षे सुधांशुवत् ॥"
तस्य योधिदध्यत्वं यथा,—
"तस्तु कात्यायनसुनिः ग्रामवान् महिषासुरम् ।
दुर्गायं वीक्ष्य शिष्यार्थे शिष्यानुग्रहकारकः ॥
कात्यायनेन ग्रस्तं तं विज्ञाय महिषासुरम् ।
प्राह प्रणयपूर्व्वन्तु चण्डिकां चन्द्रशेखरः ॥"
ईश्वर उवाच ।
"देवि ! कात्यायनेनापि ग्रस्तोऽयं महिषासुरः ।
योधिद्विनाशकर्त्रीति भवितेति जगन्मयि ! ।
निःसंशयस्त्वयैवाद्य भविष्यति न संशयः ॥
मदीयो माहिषः कायस्त्वया देवि ! जगन्मयि ! ।
हन्तव्यः सततं योगयुक्तः पूर्व्वं परोऽपि च ॥
हरिर्हरस्वरूपेण त्वां वोढुमक्षमोऽधुना ।
ममायं माहिषः कायस्तव वोढा भविष्यति ॥
इति पूर्व्वं महादेवो देवीं प्रार्थितवान् पुरा ॥
तेन देवी महादेवं जग्राह महिषासुरम् ॥
त्रिषु जन्मसु पुत्रोऽभूत् रम्भस्य भगवान् शिवः ।
सृष्टिचर्यं स रम्भोऽपि रम्भ एव व्यजायत ॥
असुरत्वाद्ग्रस्तेऽपि तपः परमदारुणम् ।
तप्तेवाराधितः प्रभुः पुत्रार्थे प्रददौ वरम् ॥
तप्तेव महिषीं भेजे प्रथमं सुरताय सः ।
तस्यां तथाभवद्वीरो दानवो महिषासुरः ।
तप्तेव ग्रस्ते भगवान् मुनिः कात्यायनस्तु तम् ॥
इति प्रवृत्ते पूर्व्वस्मिन् परस्मिन् स तु जन्मनि ।
महिषः पूजयित्वाथ देवीं वरमयाचत ॥
तृतीये जन्मनि वरं प्राप्य कल्याणमीश्वरः ।
नेह मे जन्म भवितेत्येवं वरमयाचत ॥
तेन देवीपदतले तिष्ठत्येषोऽसुरोऽधुना ।
नोत्पत्तिरपि तस्यास्ति संवर्त्तीस्थान् बहून् नृप ! ॥
एवं देवीप्रसादेन महादेवाङ्गसम्भवः ।
परामवाप सततं प्रतिपत्तिं महासुरः ॥
इति ते कथितं राजन् ! यथा स महिषासुरः ।
देवीपादतलं प्राप्य यथा सोऽद्यापि मोदते ॥"
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
नारद उवाच ।
"कस्यासौ महिषो नाम रक्तबीजादयश्च के ।
कासौ कात्यायनी नाम या जघ्ने महिषासुरम् ।
एतान् विस्तरतस्तात ! यथावद्वक्तुमर्हसि ॥"

महिषा

पुलस्त्य उवाच ।
"शृणुष्व संप्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ।
सर्व्वदा वरदा दुर्गा सेयं कात्यायनी सुते ! ॥
सुरासुरवरौ रौद्रौ जगत्क्षोभकरावुभौ ।
रम्भश्चैव करम्भश्च द्वावास्तां सुमहाबलौ ॥
तावपुत्रौ च देवर्षे ! पुत्रार्थे तेपतुस्तपः ।
बहुवर्षगणान् देवौ स्त्रियौ पञ्चनदे जले ॥
तत्रैको जलमध्यस्थो द्वितीयोऽप्यग्निपञ्चमी ।
करम्भश्चैव रम्भश्च यत्तं मालवटं प्रति ॥
एकं निमग्नं सलिले ग्राहरूपेण वासवः ।
चरणाभ्यां समादाय निजघान यथेच्छया ॥
ततो भ्रातरि नष्टे च रम्भः कोपपरिप्लुतः ।
बहौ स्वशीर्षं संछिद्य होतुमेच्छज्जहायलः ॥
ततः प्रगृह्य केशेषु खड्गञ्च रविसंप्रभम् ।
छेत्तुकामो निजं शीर्षं वह्निना प्रतिषेधितः ॥
उत्तिष्ठासुर ! मा मैवं नाशयात्मानमात्मना ।
दुस्तरा परवध्यापि स्ववध्याप्यतिदुस्तरा ॥
यच्च प्रार्थयसे वीर ! तद्दामि यथेप्सितम् ।
मा म्रियस्व ह्यतस्त्वेह नष्टा भवति वै कथा ॥
ततोऽब्रवीद्दहो रम्भो वरं चैकं ददासि हि ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्मे त्वत्तेजसाधिकः ॥
अजेयो देवनैः सर्व्वैः पुंभिर्हैत्येश पावक ! ।
महाबलो वायुरिव कामरूपी छलाच्छवित् ॥
तं प्रोवाच कविर्ब्रह्मन् ! वाढ़मेवं भविष्यति ।
यस्यां चित्तं समालम्बि करिष्यसि ततोऽसुर ! ॥
इत्येवमुक्तो देवेन वह्निना दानवो ययौ ।
यत्तुं मलिवटं याच्ञां यत्रैव परिवारितम् ॥
तेषां पञ्चनिधिश्चैव वसते नात्यचेतनः ।
गजाश्च महिषाश्चाश्वा गावोऽजाविपरिप्लुताः ॥
तान् दृष्ट्वैव तदा चक्रे भावं दानवपार्थिवः ।
महिष्या रूपयुक्तायां चिह्नायण्यां तपोधन ! ॥
समागच्छ च दैत्येन्द्रं कामयन्ती तरस्विनी ।
स चाभिगमनं चक्रे भवितव्यप्रचोदितः ॥
तस्यां समभवद्गर्भस्तां प्रगृह्याथ दानवः ।
पातालं प्रविवेशाथ ततः स्वभवनं गतः ॥
दृष्ट्वञ्च दानवैः सर्व्वैः परित्यक्तञ्च बन्धुभिः ।
अकार्य्यं कारयत्येव भूयो मालवटं गतः ॥
सापि तेनैव पतिना महिषी चारुदर्शना ।
समं जगाम तत्पुण्यं यत्तमण्डलमुत्तमम् ॥
ततस्तु वसतस्तस्य श्यामा सा सुषुवे सुते ! ।
अजीजनत् सुतं शुभ्रं महिषं कामरूपिणम् ॥"
इति वामनपुराणे १७ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च । धरण्युवाच ।
"या सा माया शरीरात्तु ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
गायत्र्यष्टभुजा भूत्वा चैत्रासुरमयोधयत् ॥
सैव नन्दाभवद्देवी देवकार्य्यचिकीर्षया ।
महिषाख्यासुरवधं कुर्व्वती ब्रह्मणोदिता ॥
वैष्णव्या च हतो देव ! कथमेतद्वि संशयः ॥
वराह उवाच ।
इयं जगद्धिता देवी गङ्गा शङ्करप्रिया ।
क्वचित् किञ्चित् भवेद्दृष्टं सपदं वेद सर्व्ववित् ।
स्वायम्भुवे हतो दैत्यो वैष्णव्या मन्दरे गिरौ ॥

महिषी

महिषाख्योऽपरः पश्चात् स वै चैत्रासुरः पुनः ।
नन्द्या निहतो दित्ये महाबलपराक्रमः ॥
अथवा ज्ञानशक्तिः सा महिषोऽज्ञान-
मूर्त्तिमान् ।
अज्ञानं ज्ञानसाध्यन्तु भवतीति न संशयः ॥
मूर्त्तिपक्षे चेतिहासमन्वर्त्ते चैकवद्भवि ।
ख्यायते वेदवाक्येस्तु इह सा वेदवादिभिः ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
महिषासुरसम्भवः, पुं, (महिषासुरात् सम्भवोऽस्य । सम् + भू + अच् ।) भूमिज-गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।
महिषासुरहन्त्री, स्त्री, (हन् + ल्युच् + ङीप् । महिषासुरस्य हन्त्री ।) दुर्गा । यथा,—
"महिषासुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।"
इति प्रतिष्ठातत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥
महिषाक्षः, पुं, (महिषस्य अक्षीवेति । "अच्क्षीऽदर्शनात् ।" ५ । ४ । ७६ । इति समासान्तोऽच् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"जटायुः कालनिर्य्यासः कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।
दैवधूपः सर्व्वसहो महिषाक्षः पलङ्कषा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अस्य व्यवहारविषयो यथा,—
"महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हिमायुभौ ।
विप्रेषिणा मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः ॥
कदाचिन्महिषाक्षश्च यतः कैश्चिन्नगामपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महिषाक्षकः, पुं, (महिषाक्ष । स्वार्थे कन् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महिषी, स्त्री, (महिषस्य ख्याताभिषेकस्य नृपस्य पत्नी । "प्रेयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) ख्याताभिषेका राजपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ (यथा, रघौ । २ । २५ ।
"इत्यं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्त्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥")
मेदिन्यौ । औषधिभेदः । इति मेदिनी । षे, ४३ ॥
महिषयोषित् । तत्पर्य्यायः । मन्दगमना २ महाक्षीरा ३ पयस्विनी ४ लुलायकान्ता ५ कपुरा ६ तुरङ्गदुहिता ७ ॥ अस्याः क्षीरगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तदाहास्रनाशित्वञ्च ।
"माहिषं मधुरं ग्राह्यात् स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
निद्राकरमभिष्यन्दि क्षुधाधिक्यकरं हिमम् ॥
तस्या दधिगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । बलास-वर्द्धनत्वम् । बल्यत्वम् । अमप्नत्वम् । श्लेषनत्वञ्च ।
"माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।

महीजं

स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वम्बुदूषणम् ॥ * ॥"
अस्या नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुर-रसत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुन्दत्वञ्च ।
"नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥"
अस्या घृतगुणाः । उत्तमत्वम् । धृतिकरत्वम् । सुखदत्वम् । कान्तिकरत्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वम् । बलकरत्वम् । वर्णप्रदानेऽमत्वम् । दुर्नाम ग्रहणीविकारप्रशमनत्वम् । मन्दानलोद्दीपन-त्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मेधसो न श्रेष्ठत्वम् । हृद्यत्वम् । मनोहारित्वञ्च ।
"माहिषन्तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् ।
शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु स्वादु विपच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्या मूत्रगुणाः । आनाहशोफगुल्मदोष-नाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृष्ण-कण्डूतिशूलोदरयोगनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणाश्च यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
"महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहानूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥")
महिषीप्रिया, स्त्री, (महिषीणां प्रिया ।) मूलो-त्तमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मही, स्त्री, (मह्यते इति । मह् + अच् । मह + "गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ । इति ङीष् । यद्वा, मह्यते । कृदिकारादिति ङीष् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । ३ । (यथा विष्णुपुराणे १ । ४ । २६ ।
"उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकूले
मेघावराहस्य मही विधार्य ।
विधून्वतो वेदमयं शरीरं
रोमान्तरस्था मुनयो जगुस्तम् ॥")
नदीविशेषः । सा च मालवदेशे वर्त्तते । इति मेदिनी । हे, । ७ ॥ तस्याः गुणाः ।
"महीजलन्तु सुस्वादु बल्यं पित्तहरं गुरु ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः । इति जटाधरः ॥ क्षितमोषिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (लोकः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५६ । २ ।
"निमो महीरुषसश्चस्रः ॥"
"मह्यः लोकाः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
महीक्षित्, पुं, (मह्यां क्षयते ईष्टे । क्षि + क्विप् । तुक् च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ । (यथा, महाभारते । ७ । ४४ । २४ ॥
"रथर्क्षमायाभिर्मोहयित्वा परन्तपः ।
विभेद शतधा राजन् ! शरीराणि महीक्षिताम् ॥")
महीज, क्ली, (मह्यां जायते इति । जन + डः ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमिजाते । त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ८७ । ३-४
"आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानाञ्च सर्व्वशः ।

महीम

वाजायुक्तानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् ।
वाजिनोवहुभिः संख्ये ममन्थात पर्यवारयत् ॥")

महीजः, पुं, (मह्यां जातः । जन + डः ।) मङ्गलग्रहः । यथा, भगवद्गीतायै ।

"रवौ रसाढ्यो मितगौ हयाढ्यौ
हयं महीजे विधुजे शराढ्यौ ।
गुरौ शराढ्यो भृगुजे त्रयीयं
शनौ रसाद्यन्तमिति त्रयायाम् ॥"

महीध्रः, पुं, (महीं धरतीति । धृ + कः ।) पर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा, श्रीभागवते । २ । ७ । ३२ ।

"गोपैर्मखे प्रतिहते व्रजविप्लवाय
देवेऽभिवर्षति पशून् कृपया दिरक्षुः ।
धर्त्ताऽद्रिराजकुलिशोत्पलिशाशनानि भग्नवर्षा महीध्रमनघैककरे सलीलम् ॥"

महीं धरति उद्धरतीति । धृ + कः । महेरुद्धर्त्ता । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । २६ ।

"उत्क्षिप्तवालः खचरः कठोरः
सटा विधुन्वन् खररोमशत्वक् ।
खुराहताभ्रः सितदंष्ट्र ईक्षा-
ज्योतिर्बभासे भगवान् महीध्रः ॥"

"महीध्रः पृथिवा उद्धर्त्ता ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

महीपालः, पुं, (महीं पालयतीति । पाल + अण् ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । ६१ ।

"स पपात महीपृष्ठे शुक्लसंघसमाहतः ।
तारकस्य महीपाल । रक्तबीजो महासुरः ॥"
(राजर्षिभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । ७ ।

"चन्द्रस्वामिन् । महीपालो नाम्ना कार्यः
सुतस्त्वया ।
राजा भूत्वाचिरं यस्मात् पालयिष्यत्ययं
महीम् ॥")

महीप्राचीरं, क्ली, (मह्याः प्राचीरमिव । सर्व्वदिक्स्थितत्वात्तथात्वम् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महीभृत, पुं, (महीं बिभर्त्ति धरतीति । भृ + क्विप् । "इषुस्य पिति क्रति तुक् ।" ६ । १ । ७२ । इति तुगागमश्च ।) पर्वतः । यथा, कुमारसम्भवे । १ । २७ ।

"महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला: सविशेषसङ्गाः ॥"

(महीं बिभर्त्ति पालयतीति । भृ + क्विप् ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । १३ ।

"ये ममानुगता नित्यं प्रसादधनभोजनैः ।
अनुवृत्तिं ध्रुवं तेषु कुर्वन्त्यत्यमहीभृताम् ॥"

महीभवः, त्रि, (मह्या विकारोऽवयवो वेति । मही + मयट् ।) मृत्तिकानिर्म्मितः । यथा,—मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । ७ ।

महेन्द्रा

"तौ तस्मिन् पुलिने देव्याः कृत्वा मूर्त्तिं महीमयीम् ।
अर्हणाभ्यक्षतुस्तस्याः पुष्पधूपाग्निवर्षणैः ॥"

महीरुहः, पुं, (मह्यां रोहति जायत इति । रुह + कः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १ ।

"तपश्चरन्तु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः ।
अरक्ष्यमाणामावव्रुर्वभूवाथ प्रजाक्षयः ॥")

प्राकृतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महीलता, स्त्री, (मह्या लतेव ।) किंशुलुकः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (विशेषोऽस्याः किंशुलुकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

महीसुतः, पुं, (मह्याः सुतः ।) मङ्गलः । इत्यमरः । १ । ३ । २५ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १०४ । १४ ।

"रिपुगदकोपभयानि पञ्चमे
तनयकृताश्च शुभो महीसुते ।
द्युतिरपि नास्य थिरं भवेत् स्थिरा
शिरसि कपेरिव मालती कृता ॥")

महेच्छः, पुं, (महती इच्छा यस्य । ह्रस्वश्च सामासिकः ।) महाशयः । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । ३८ ।

"प्रत्यन्तधनिमहेच्छ्यवसायपराक्रमोपेताः ॥")

महेन्द्रः, पुं, (महांश्चासावैन्द्रश्च ऐश्वर्य्यवानित्यर्थः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ शक्रः । (यथा,भागवते । ६ । १२ । ३८ ।

"ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥")

जम्बुद्वीपस्य पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी । रे, २०० ॥ (स च सप्तकुलाचलानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । १० ।

"महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैवाच कुलाचलाः ॥")

महेन्द्रकदली, स्त्री, (महेन्द्रसम्भवा तद्वर्णा वा कदली ।) कदलीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्रनगरी, स्त्री, (महेन्द्रस्य नगरी ।) अमरावती । इति शब्दरत्नावली ॥

महेन्द्रवारुणी, स्त्री, (महेन्द्रवरुणयोरियं प्रियत्वात् । अण् । ङीष् ।) लताविशेषः । वड़माकाल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चित्रवल्ली २ महाफला ३ महेन्द्री ४ चित्रफला ५ त्रपुसी ६ त्रपुषा ७ आत्मरक्षा ८ विशाला ९ दीर्घवल्ली १० महत्फला ११ महेन्द्रवारुणी १२ बृहत्फला १३ बृहद्वारुणी १४ सौम्या १५ गजचिर्भिटा १६ चित्रदेवी १७ धनुःश्रेणी १८ स्थाणुकर्णी १९ मरुसम्भवा २० । अस्या गुणाः । इन्द्रवारुणीगुणभागित्वम् । रसे वीर्य्ये विपाके च किञ्चिद्गुणाधिकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्राणी, स्त्री, (महेन्द्रस्य भार्य्येति । महेन्द्र । "पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष् । "इन्द्रवरुणेति ।" ४ । १ । ४९ । इति आनुगागमः ।) इन्द्रभार्य्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४१ । १३ ।

महेश्व

"ततो सुहृन्नाङ्गवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम महेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥")

महेरणा, स्त्री, (महत ईरणं प्रेरणमस्याः । यद्वा, महं गर्ज्जोत्सवमीरयतीति । ईर + ल्युः । टाप् ।) शक्रकीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥ महेरुणा इत्यपि पाठः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।

"शक्रकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभीरसा ।
महेरणा कुन्दुरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महेला, स्त्री, (मह्यते पूज्यत इति । मह् + "सलिकल्यनिमहीति ।" उणा० १ । ५५ । इति इलच् । एषोदरादित्वादिकारस्येकारः । यद्वा, महस्योत्सवस्य इला भूमिः ।) नारी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भर्त्तृहरेः । २ । ५८ ।

"ससमुद्रमहेलाभिस्तुरित-
गुणाभिस्तनसारमहेलाभि
र्ग्रः प्रवरमहेलाभिस्तथैव
युवपंक्तिभिः परमहेलाभिः ॥")

महेलिका, स्त्री, (महेल + स्वार्थे कन् । टाप । अकारस्येत्वम् ।) नारी । इति शब्दरत्नावली ॥

महेशः, पुं, (महान् ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिवध्यानम् ।

"ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसम् ॥")

महेशबन्धुः, पुं, (महेशो बध्यते वशीक्रियते येन लक्ष्मीस्तनजन्यत्वात् ।) श्रीफलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महेश्वरः, पुं, (महांश्चासावीश्वरश्च कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुं वा समर्थः । यद्वा, महत्या महामायया ईश्वरः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

"विश्वस्थानाञ्च सर्व्वेषां महतामीश्वरः स्वयम् ।
महेश्वरश्च तेनेमं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ॥

अस्य विवाहस्मरणफलं यथा,—

"महेश्वरसमायुक्तमीड्यं यः स्मरते सदा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितञ्च भविष्यति ॥"

इति कालिकापुराणे शिवविवाहे ४३ अध्यायः ॥

(परमेश्वरः । सदुक्तं न्यायशास्त्रे ।

"वाग्योनिर्वेकादशं तपसो गुणा
जलक्षितिप्राणभृतां चतुष्टयम् ।
दिक्कालयोः पञ्च षड़ेव चाम्बरे
महेश्वरोऽसौ मनसश्चतेव च ॥"

महान् ईश्वरः प्रजानां प्रभुः । ऐश्वर्य्यशाली राजा । यथा, महाभारते । १ । २२८ । २६ ।

"ततः शक्रोऽतिसंक्रुद्धस्त्रिदशानां महेश्वरः ।
पाण्डरं गजमास्थाय तायुधी सपुरोऽवधत् ॥")

महेश्वरकरच्युता, स्त्री, (महेश्वरस्य करात् च्युता ।) करतोया नदी । इति केचित् ॥ गौरीविवाहसमये शङ्करकरगलितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्

करस्य तोयं विद्युतेऽचेति करतोया। इत्यमर-टीकायां भरतश्च ॥

महेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्य स्त्री। महेश्वर। ङीष्। महती चासौ ईश्वरी महदादीनां नियन्त्रीति वा।) महेश्वरपत्नी। यथा,—

"ऐं पातु दक्षनेत्रं मे ह्रीं पातु वामलोचनम्।
श्रीं पातु दक्षकर्णं मे त्रिवर्णात्मा महेश्वरी ॥"

इति तन्त्रसारे भुवनेश्वरीकवचम् ॥

अपराजिता। इति शब्दचन्द्रिका ॥ कांस्यम्। इति हेमचन्द्रः। ४। २१४ ॥ राजरीतिः। इति राजनिर्घण्टः ॥

महेरण्डः, पुं, (महांश्चासावेरण्डश्च।) स्थलैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः ॥

महेला, स्त्री, (महती चासावेला च।) स्थलेला। इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविषयोऽस्याः स्थलेलाशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

महोक्षः, पुं, (महान् उक्षा। "व्यक्तवृषत्वित्वतुरेति।" ५। ४। ७१। इति समासान्तः अच्। निपातितश्च।) वृद्धवृषः। इत्यमरः। २। ६। ६१ ॥ तत्पर्य्यायः। वृषभः २ वृषः ३ पुङ्गवः ४ बली ५ गोनाथः ६ ऋषभः ७ गोपितिः ८ उक्षा ९ गोपतिः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ६०। ६६।

"महोक्षः स त्वया हृष्टः संस्तवैश्च कृतो यदि।
तदिहानय तं युक्त्या तावत् पश्यामि
कौतुकम्॥")

महोटिका, स्त्री, (महान्तः फलेभ्यः स्थूला उटा पत्राण्यस्याः। ततः स्वार्थे कन्। टाप्। अकारस्येत्वम्।) वृहती। इति राजनिर्घण्टः ॥

महोटी, स्त्री, (महान्त उटाः पत्राणि यस्याः।) वृहती। इति भावप्रकाशः ॥ वृहत्यलम्च ॥

महोल्क, स्त्री, (महान् उल्कः दर्शनोत्तमुको लोको यस्याः।) विद्युत्। इति केचित् ॥

महोत्पलं, क्ली, (महच्च तत् उत्पलञ्च।) पद्मम्। सारसपक्षी। इत्यमरः। १। ३०। ३६ ॥

महोत्सवः, पुं, (महांश्चासावुत्सवश्च।) अतिशयसुखजनककर्म्म। यथा,—

"सर्वेषु जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः।
गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्वनक्षत्रस्य पितरौ तथा दैवप्रजापतिः।
प्रतिसंवत्सरञ्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे ब्रह्मपुराणवचनम् ॥

अपि च। कालिकापुराणे ६६ अध्याये।

"दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण कुर्य्याद्दुर्गामहोत्सवम्।
महानवम्यां शूरादि बलिदानं नृपादयः॥"

महोत्साहः, त्रि, (महान् उत्साहो यस्य।) अतिशयोत्साहयुक्तः। (यथा, महाभारते। ५। ५१। १।

"सर्व्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्त्तिताः।
एकतस्त्वेव ते सर्व्वे समेता भीम एकतः॥")

तत्पर्य्यायः। महोद्यमः २। इत्यमरः। ३। १। ३॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४८। ६१।

"अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः॥")

महोत्साहः, पुं, (महान् उत्साहो यस्य।) राज्याङ्गप्राप्तराजपुरुषः। यथा,—

"सम्पन्नस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्रमः॥"

इति शब्दमाला ॥

अतिशयोद्यमश्च ॥

महोदधिः, पुं, (महांश्चासावुदधिश्च।) समुद्रः। यथा, महानाटके।

"लङ्घा दग्धा वनं भग्नं लङ्घितश्च महोदधिः।
यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति॥"

महोदयं, क्ली, (महान् उदय उन्नतिर्यस्मिन्।) पुरविशेषः। तत्पर्य्यायः। कान्यकुब्जम् २ कन्याकुब्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम्बम् ५ कुशस्थलम् ६। इति हेमचन्द्रः ॥

महोदयः, पुं, (महान् उदयः समुन्नतिर्यस्मिन्।) कान्यकुब्जदेशः। आधिपत्यम्। (महान् उदय उत्कर्षो यस्मिन्।) अपवर्गः। इति मेदिनी। ये, १२६ ॥ (महान उदय उत्कर्षो यस्य।) स्वामी। इति हेमचन्द्रः। ३। ४१७ ॥ (महान् उदयः फलं यस्मिन् यस्माद्वा। महाफले, त्रि। यथा, मनौ। ७। ५५।

"अपि यत् सुकरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम्।
विशेषतोऽमहायेन किन्तु राज्यं महोदयम्॥"

"महोदयं महाफलम्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

महोदया, स्त्री, (महानुदयो यस्याः। टाप्।) नागबला। इति राजनिर्घण्टः ॥

महोदरी, स्त्री, महागुदावर्त्ती। इति भावप्रकाशः ॥ (महत् उदरमस्य।) वृहदुदरयुक्ते, त्रि ॥ (महच्च तदुदरञ्च। वृहदुदरं, क्ली। यथा, श्रीभागवते। ६। ७। १७।

"पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा ज्ञातमहोदरम्।
रोहितो ग्राममेयाय तमिन्द्रः प्रत्यषेधत॥"

पुं, नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ३५। १६।

"ककैराककैरौ नागौ कुक्षोदरमहोदरौ॥"

दानवविशेषः। यथा, तत्रैव। १। ६५। २५।

"एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ॥"

धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः। यथा, तत्रैव। १। ६७। ६०।

"सेनापतिः सुसेनश्च कुक्षोदरमहोदरौ।")

महोद्यमः, त्रि, (महान् उद्यमो यस्य।) महोत्साहः। इत्यमरः। ३। १। ३। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। १४१।

"अथ निर्ज्जित्य दायादांल्लब्ध्वा लक्ष्मीं क्षितीश्वरः।
जिगीर्षुर्दिग्विजयं कर्त्तुं श्रीमानासीन्महोद्यमः॥"

महानुद्यमः।) अतिशयोद्योगे, पुं ॥

महोन्नतः, पुं, (महानतिशय उन्नतः।) तालवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ अत्युन्नतियुक्ते, त्रि ॥

महोन्नतिः, स्त्री, (महती चासावुन्नतिश्च।) अतिशयवृद्धिः। यथा,—

"भूयात्ते महदैश्वर्य्यं पुत्रादीनां महोन्नतिः।
व्ययाधिना शरीरेण चिरं जीव सुखी भव॥"

इति वृहट्टः ॥

महोन्मदः, पुं, (महानतिशय उन्मदः।) मत्स्यविशेषः। फलुइ इति भाषा। यथा,—

"राजयोग्यश्चिचफलः फलको च महोन्मदः॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

अतिमत्ते त्रि ॥

महोरगं, क्ली, (महान् उरग इव।) नगरमूलम्। इति रत्नमाला ॥

महोरगः, पुं, (महांश्चासावुरगश्च।) सर्पगणविशेषः। इति हेमचन्द्रः। २। ४ ॥ वृहत्सर्पमात्रञ्च ॥ (यथा, भागवते। ८। १०। ४७।

"महोरगाः समुत्पेतुः दन्दशूकाः सवृश्चिकाः॥")

महोल्का, स्त्री, (महती चासावुल्का च।) उल्काविशेषः। यथा,—

"विद्युन्निर्घातमहोल्कानाञ्च संप्लवे।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत्॥
महोल्कानाञ्च संप्लवे इत्यत्रोल्कानामनेकमहोल्कानां सन्निपाते। उल्कालक्षणमाह वृहद्वशिष्ठः।
"वृहच्छिखा च सूक्ष्माया रक्तनीलशिखोज्ज्वला।
पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महौजाः, [स्] त्रि, अतितेजोयुक्तः। महदोजो यस्येतिविग्रहे बहुव्रीहौ प्रथमैकवचने अत्वसोरित्यनेन दीर्घे कृते महौजा इतिपदं निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनौ। १। ६१।

"स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे।
वृद्धवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः॥"

कालेयपुत्त्रासुरविशेषः। यथा, महाभारते। १। ६७। ५३।

"पञ्चमस्तु बभूवैषां प्रवरो यो महासुरः।
महौजा इति विख्यातो बभूवेह परन्तपः॥")

महौषधं, क्ली, (महत् औषधम्।) भूम्यामलकम्। शुण्ठी। (पर्य्यायो यथा,—

"शुण्ठी विश्वा च विश्वञ्च नागरं विश्वभेषजम्
ऊषणं कटुभद्रञ्च शृङ्गवेरं महौषधम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

लशुनम्। (पर्य्यायो यथा,—

"लशुनस्तु रसोनः स्याद्गृञ्जनो महौषधम्।
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

वाराहीकन्दः। वत्सनाभः। इति राजनिर्घण्टः॥ पिप्पली। इति शब्दचन्द्रिका॥ अतिविषा। इत्यमरः। २। ६। ६८ ॥ (महाभेषजम्। यथा, कथासरित्सागरे। ६६। ६६।

"स्वभर्त्तृ प्रेम तेषाञ्च महामन्त्राक्षौषधैः।
चिकित्सां कारयामासुर्नीत्तस्युश्च तदन्तिकात्॥")

मां

महौषधिः, स्त्री, (महती ओषधिः ।) दूर्वा । लक्ष्मालुक्षुपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महाज्ञानीयद्रव्यविशेषः । यथा,—

"महदेवी तथा शाखी बला चातिबला तथा ।
शङ्खपुष्पी तथा सिंही व्याघ्री च सुबचला ॥
महौषध्यष्टकं प्रोक्तं महाज्ञाने नियोजयेत् ॥"

इति गोविन्दानन्दधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥

अपिच ।

"पृश्निपर्णी श्यामलता भृङ्गराजः शतावरी ।
गुडूची महदेवी च महौषधिगणः स्मृतः ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

श्रेष्ठौषधिश्च । (यथा, महाभारते ।३।२८८।६।

"विशल्यौ चापि सुग्रीव! शल्यौनेतौ चकार ह ।
विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥"

मञ्जीवनी । यथा, रघौ । १२ । ६१ ।

"इत्था चिन्तयता तेन लङ्कायां राक्षसीसुता ।
जानकीविषयक्षोभैः परीतेव महौषधिः ॥"

"महौषधीः सञ्जीवनीः लक्षयेत्यः ।"इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

महौषधी, स्त्री, (महौषधि + ङीप ।) श्वेतकण्टकारी । ब्राह्मी । (पर्य्यायोऽस्या यथा,—

"ब्राह्मी कपोतवङ्का च सोमवल्ली सरस्वती ।
मण्डूकपर्णी मण्डूकी त्वार्षी दिव्या महौषधी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कटुका । व्यतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ छिन्नभोचिका । इति चिकित्साखण्डशेषः ॥

मा ड् य मानं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा० आत्म० सक० अनिट् ।) ड य मायते । इति दुर्गादासः ॥

मा ड लि ग्रहे । माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रया० आत्म० सक० अनिट् ।) ड लि मिमीते । शुल्वा धर्म्मं मिमीते यः । इति हलायुधः ॥ इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

मा ल माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा० पर० सक० अनिट् ।) ल माति भूमिं नरेन राजा ।
न मास्ति मानिनो यस्य यद्यस्तिभुवनोदरे ॥"

इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

मा, श्र (मा + क्विप् ।) धारणम् । (यथा रामायणे । १ । २ । १५ ।

"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ॥")

विकल्पः । इति मेदिनी । अव्ययवर्गे, ४६ ॥

मा, स्त्री, (मा + क्विप् । यद्वा, मा + क । टाप ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, १ ॥

माता । (यथा, माघिल्यदर्पणे । १० म ।

"मारमा सुषमा चारुरूपा मारवधूत्तमा ।
मालधर्मेतभावामा मा वामा मेरस्तु मा रमा ॥")

मानम् । इत्येकाक्षरकोषः शब्दरत्नावली च ॥

मा, ङि, (अस्मद् + द्वितीयैकवचने । "त्वामौ मा द्वितीयायाम् ।" ८ । १ । २३ । इति मामित्यस्य स्थाने विकल्पेन मादेशः ।)

मदीया कर्म्मता । आमाके इति भाषा ॥ अस्मच्छब्दात् द्वितीयैकवचनविषयं पदम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । ६६ ।

"मित्रो: पुत्रो रोहिता किं त्वमादौ !
कस्माद्दीनां प्रेक्षसे नाथहीनाम् ।
अन्तर्यत्ते स्वांशजातापराधो
भृत्याधीनं मोदितां मां कुरुष्व ॥")

मांसं, क्ली, (मन्यते इति । मन्ज्ञाने + "मनेर्दीर्घश्च ।"उणा० ३ । ६४ । इति सः दीर्घश्च ।) रक्तधातुविशेषः । मास् इति भाषा ॥ स तु गर्भस्थबालकस्याष्टभिर्मासैर्भवति । इति सुश्रुतबोधः ॥ भागवतमते चतुर्भिर्मासैर्भवति । तत्पर्य्यायः । पिशितम् २ तरसम् ३ पललम् ४ क्रव्यम् ५ आमिषम् ६ पलम् ७ । इत्यमरः ।२।६।६३॥ असृक्मम् ८ आङ्गलम् ९ कौरम् १० । सर्व्वेषांमांसगुणाः । बातनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । हृंद्यत्वम् । देशस्थानमात्मासंस्थास्वभावैर्भेदो नानारूपत्वञ्च ॥ * ॥ प्रसहभृग्राम्यसपक्षारण्यजवारिचारिमांसगुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । बातघ्नत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च ॥ * ॥ विष्किरप्रतुदाङ्गलमांसगुणाः । लघुत्वम् । प्रीतत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । वृष्यत्वञ्च ॥ * ॥ अङ्गविशेषमांसगुणाः ।

'एकदेहैरपि पूर्व्वार्द्धं स्यागानां पक्षिणां परम् ।
सर्व्वेषाञ्च शिरस्कत्यबोच्चत्तम्मेदकृद्गुरु ॥
पादपुच्छान्तमांसिष्कमुष्ककक्रोडाश्च मेहनाः ।
धातवः प्रोक्षितात्राश्च गुरवः स्युर्य्थोत्तरम् ॥'

प्रशस्तापशस्तमांसं यथा, —

'वयस्थं निर्विषं सद्योहतं मांसं प्रशस्यते ॥
मृतञ्च व्याधितं शुष्कं शृतं बालं विषेहतम् ।
अगोचरहतं श्वाद्भिर्दृष्टं मांसमुत्सृजेत् ॥'

अष्टविधा मांसयोनिर्यथा । प्रसहाः १ प्रसह्यभक्षणात् कुररगृध्रतादयः । भूशयाः २ बिलशायित्वात् नकुलगोधादयः । आनूपाः ३ खड्गमहिषवराहादयः । जलेशयाः४ कूर्म्मोरादयः । जलेचराः ५ हंसबकप्लवादयः । जाङ्गलाः ६ हरिणच्छागादयः । विष्किराः ७ किकीदीचरणात् तित्तिरमयूरकुक्कुटादयः । प्रतुदाः ८ प्रतुदचरणात् कपोतपारावतादयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

'मांसं वातहरं सर्व्वं हृंद्यगं बलपुष्टिकृत् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥' * ॥

अथ सङ्क्षेपः ।

'मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपभेदतः ॥'

तत्र जाङ्गलस्य लक्षणं गुणाश्च ।

'मांसवर्गोऽत्र जाङ्गला विलस्थाश्च गुहाशयाः ।
तथा प्रसहमांसा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ॥
प्रसहा अथ तास्वा अष्टौ जाङ्गलजातयः ।
जाङ्गला मधुरा रूक्षास्तुवरा लघवस्तथा ॥
बल्यास्ते हृंद्यगा वृष्या दीपना दोषहारिणः ।

मांसं

मक्षतां मिञ्जिनत्वञ्च गृहदत्वादिति तथा ॥
बाधिर्य्यमरुचिं कुष्ठहृद्रोगमेहसुखजान् गदान् ।
श्लीपदं गलगण्डञ्च नाशयत्यनिलामयान् ॥'* ॥

अथानूपस्य लक्षणं गुणाश्च ।

'कूर्म्मेचराः प्लवाश्चापि कोपस्याः पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो बद्धसादनाः ।
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायोऽपथ्यतमाः

स्मृताः ॥' * ॥

अथ जाङ्गलानां गणना विशिष्टा गुणाश्च ।

'हरिणैणकुरङ्गर्क्षपृषतन्यङ्कुशम्बराः ।
राजीवोऽपि च मुख्यौ चैत्याद्या जाङ्गल-

संज्ञकाः ॥

हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादैणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्यात्कुरिणाकृतिको महान् ॥
ऋक्ष्यो नीलाङ्गको लोके सरोरु इति कीर्त्तितः ।
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्यात्कुरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यङ्कुश्चेहविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु रुरौ ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ।
यो रुरुः पृष्ठकृष्णः स्यात् स मुख्योऽपि निगद्यते ।
जङ्गलाः प्रायशः सर्व्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः ॥'

अथ विलेशयानां गणना गुणाश्च ।

'गोधाश्वशशभृङ्गालशल्लकव्याला विलेशयाः ।
विलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।
हृद्या बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥'

अथ पर्णमृगाणां गणना गुणाश्च ।

'वनौकोवृक्षमार्जारवृक्षमर्कटिकादयः ।
ते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुतादिमहर्षिभिः ॥
स्मृताः पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्याः श्लेष्मिणं

हिताः ।
श्वासार्शःकासशमनाः कृमिमेहपुरीषकाः ॥'

अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।

'वनैकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः ।
कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ॥
विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः ।
कपिञ्जला इति प्राज्ञैः कथिता गौरतित्तिराः ॥
विष्किरा मधुराः स्निग्धाः कषायाः कटुपाकिनः ।
बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः

स्मृताः ॥'

अथ प्रतुदानां गणना गुणाश्च ।

'कालकण्ठकहारीतकपोतशुकपत्रकाः ।
सारिका खञ्जरीटश्च पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः ॥
प्रतुदा भक्षयन्त्यन्ते तुण्डेन प्रतुदाः स्मृताः ।

कपोतो धवलः पाण्डुः घृतपक्वो दृढच्छदः ।
प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तु वरा हिमाः ।
लघवो बहुवर्चस्काः किञ्चिद्वातकराः स्मृताः ॥'
अथ प्रसहानां गणना गुणाश्च ।
'काको गृध उलूकश्च चिल्लश्च श्येनघातकः ।
चाषो भाषश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ।
प्रसहाः कौर्मिणा एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात् ।
प्रसहाः खलु धीर्य्याणां षण्मासं भक्षयन्ति ये ॥
ते ग्रीषभस्कोन्मादैः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥'
श्येनघातकस्थाने घृतघातकोऽपि पाठः । यज्ञ
इति लोके ॥* अथ ग्राम्याणां गणना गुणाश्च ।
'छागमेषहयाश्वाद्या ग्राम्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ग्राम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां हृद्या बलवर्द्धनाः ॥'
अथ कूलेचराणां गणना गुणाश्च ।
'लुलायगण्डवाराहचमरीवारणादयः ।
एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यमी ॥
कूलेचरा मरुत्पित्तहरा हृद्या बलावहाः ।
मधुराः स्निग्धलाः स्निग्धा मृदवः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥'
अथ प्लवानां गणना गुणाश्च ।
'हंससारसकादम्बचक्रवाकौघसारिकाः ।
नन्दीमुखीबकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः ।
प्लवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः ॥
मांसला कठिना वृत्ता न यस्याश्चर्मपरिस्थिता ।
गुटिका चक्षुषश्चोर्ध्वा ज्ञेया नन्दीमुखीति सा ॥
प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥'
अथ कोपस्थानां गणना गुणाश्च ।
'शुक्लः शुक्लनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः ।
जीवा एवम्विधाश्चान्ये कोपस्थाः परिकीर्त्तिताः ॥
कोपस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ।
हृद्या बहुवर्चस्का वृष्याश्च बलवर्द्धनाः ॥'
अथ पादिनां गणना गुणाश्च ।
'कुम्भीरकूर्म्मनक्राश्च गोधामकरशल्लकाः ।
घटिष्कः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये केचित् तु कोपस्थानां गुणैः समाः ॥'
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।
मांसं वातहरं वृष्यं हृद्यं बलवर्द्धनम् ।
श्लेष्मलं गुरु हृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥'
तस्योत्पत्तिस्थानमष्टविधं यथा,—
'प्रसह्य भक्षयन्त्यन्यं प्रसहास्तेन कीर्त्तिताः ।
भूमृगा बिलशायित्वादानूपोन्नपसंश्रयात् ॥
जले निवासाच्छलजा जले चर्य्याच्छलेचराः ।
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता स्मृगा जङ्गलचारिणः ॥
विकीर्य्य विष्किराश्चैव प्रतुदा प्रतुदास्तथा ।
योनिरष्टविधा ह्येषां मांसानां संप्रकीर्त्तिता ॥'
'प्रसहा भूमृगानूपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरुत्वान्मधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्द्धनाः ॥
लावान्धो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ॥'
अथ मांसयूषगुणाः ।
'रसो मांसस्य चक्षुष्यो दृंहणः प्राणवर्द्धनः ।
तृप्तो वातविकारघ्नः स्तन्यौजःस्वरवर्द्धनः ।
भग्नविश्लिष्टसन्धीनां क्षतानां व्रणिनां हितः ॥'
अथ तैलपक्वमांसगुणाः ।
'मांसं यत्तलसंसिद्धं वीर्य्यार्णां पित्तलं कटु ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं दृष्टिनुत् पुष्टिनुद्गुरु ॥'
घृतपक्वमांसगुणाः ।
'मांसन्तु घृतसंसिद्धं दृष्टिदं पुष्टिवर्द्धनम् ।
प्रीणनं सर्व्वधातूनां विशेषाच्छुक्रशोणितम् ॥'
परिशुष्कपरिध्वस्तमांसयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
मांसं बहुघृते भृष्टं सिक्थं शोणाम्बुना सह ।
जीरकादौ समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥
परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु ।
पित्तघ्नं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनम् ॥
तदेव घनसक्थाख्यं प्रदिग्धं मस्तिवातकम् ।
प्रदिग्धं बलमांसाग्निवर्द्धनं वातपित्तजित् ॥'
शूलिकापक्वमांसगुणाः ।
'मांसन्तु शूलिकापोतमङ्गारेण विपाचितम् ।
स्नेहं गुरुतरं वृष्यं दीप्ताग्नीनां सदा हितम् ॥'
वेशवारमांसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'निरस्थि पिण्डितं पिष्टं सिद्धं गुडघृतान्वितम् ।
कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवार इति स्मृतम् ॥
वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ।
द्रव्येण येन येनेह व्यञ्जनं भक्ष्यमांसयोः ।
तस्य तस्य तयोक्षेतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥'
एकत्र सर्व्वमांसभक्षणदोषो यथा,—
'एकत्र सर्व्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥'
मांसस्य गुरुत्वं यथा,—
'अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः ।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् ।
घृतादष्टगुणं तैलं मद्यान्न च भक्षणात् ॥'
इति राजवल्लभः ॥
वर्ज्जनीयमांसानि यथा, —
'क्रव्यादपक्षिदात्यूहशूकरमांसानि वर्जयेत् ।
मार्जारैकशफान् हंसान् चक्राकाबककटिट्टिभान् ॥
कुररं जालपादञ्च खञ्जरीटगृहिंस्रान् ।
ग्रामान् मांसस्यान् रक्तपादान् जग्ध्वा वै
कामतो नरः ॥
बभ्रुरं कामतो जग्ध्वा मोघमस्नाह्नं वसेत् ।'
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
मांसभक्षणे दोषो यथा, —
'लोभात् स्वभक्षणार्थाय जीवितं हन्ति यो नरः ।
मज्जाकुण्डे वसेत् सोऽपि तद्बीजो लक्षवर्षकम् ॥
ततो भवेत् स प्राणको मीनश्च मत्स्यजन्मसु ।
लक्षादूर्ध्वञ्च कर्म्मभ्यस्ततः शुद्धिं लभेद्ध्रुवम् ॥'
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
अपि च ।
'बलाकं हंसदात्यूहं कलविङ्कं शुकं तथा ।
कुररञ्च चकोरञ्च जालपादञ्च कोकिलम् ॥
चाषञ्च खञ्जरीटञ्च श्येनं गृध्रं तथैव च ।
उलूकं चक्रवाकञ्च भार्य्यां पारावतस्त्रियम् ॥
कर्पोतं टिटिभञ्चैव ग्रामटिट्टिभमेव च ।
सिंहशार्दूलञ्च मार्জ্জারं श्वानं शूकरमेव च ॥
गृध्रगोलं मर्कटञ्चैव गर्दभञ्च न भक्षयेत् ।
न भक्षयेत् सर्व्वदंष्ट्रान् पक्षिणोऽन्यान् वने-
चरान् ॥
जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चैति धारणा ॥'
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
'नाद्याद्विधिना मांसं विधिज्ञो नापदि द्विजः ।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥
न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।
यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतः ॥
कुर्य्याद्घृतपशुं सान्नं कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथा ।
न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो हि मारणम् ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्य्यस्तस्मान्मांसं विवर्জ্জयेत् ॥
समुत्पत्तिञ्च मांसस्य बधबन्धौ च देहिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्व्वमांसस्य भक्षणात् ॥
न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोकप्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन् देवान् ततोऽन्यो नास्त्य-
पुण्यकृत् ॥
वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥
फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनैः ।
न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्জ্জनात् ॥
मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाम्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।
मत्स्यादः सर्व्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विव-
र्জ্জयेत् ॥'
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
अन्यच्च । श्रीभागवतषष्ठस्कन्धम् । 'ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते । यान्स्त्रिय
वृषयन् खादन्ति तांस्ताश्च ते पशवो इ
निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः
शौनिकादय इव मृधविलिना वद्धायाश्चक पिबन्तीति
ब्रह्मपुराणम् ।
'पशोस्तु मार्य्यमाणस्य न मांसं खादयेत् क्वचित्
पृथग्मांसं गर्भशय्यां शुक्रमांसमथापि वा ॥
महाभारतम् ।
'रोगार्त्तेभ्यर्थितो वापि यो मांसं नाद्या-
लोलुपः ।
फलमाप्नोत्ययज्ञेन सोऽश्वमेधशतस्य च ॥'
नन्दिपुराणम् ।
'यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु मधुक्षतः ।
मांसस्य वर्জ্জनफलं सोऽमांसादफलं लभेत् ॥'
भविष्यपुराणम् ।
'आमिषं रक्तपाकञ्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने
सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते ॥'

विष्णुपुराणम् ।
चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र । रविसंक्रान्तिरेव च ॥
स्त्रीतैलमांसमैथुनी पर्व्वस्वेतेषु ये पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नरः ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
अथ मांसभक्षणविधिः ।
'श्राद्धे देवान् पितॄन् प्राच्यो खादन् मांसं
न दोषभाक् ।
वर्षा स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ॥
मन्त्रितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ।
मांसं भक्षयते भंक्त्वा कामान् याति ततो
हरिम् ॥'
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
अपि च ।
'गाधा कूर्म्मः शशः खड्गो गोधाकश्चेति
सप्तमाः ।
भक्ष्याः पञ्चनखाश्चित्रं मत्स्यान् पञ्चनखान्वितं मनुराह प्रजापतिः ॥
मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च ।
निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
मायूरं तैत्तिरञ्चैव कपोतञ्च कपिञ्जलम् ।
वार्द्धीनसं बकं भक्ष्यं लोलहंसं पराजिताः ॥
सफरः सिंहतुण्डश्च तथा पाठीनरोहितौ ।
मास्याश्चैते समुद्दिष्टा भक्षणाय तपोधनैः ॥
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।
यथाविधिनियुक्तञ्च प्राणानामपि चात्यये ॥
भक्षयन्नपि मांसानि प्रोक्षणभोजी न लिप्यते ।
औषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥
यामिश्रितस्तु यः श्राद्धे देवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावतो नरकान् व्रजेत् ॥
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च ।
'मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ।
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ॥
यथाविधिनियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥
स्थावरं जङ्गमञ्चैव सर्व्वं प्राणस्य भोजनम् ।
नराणामन्नमनरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ॥
अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणामेव भीरवः ।
नास्ति दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ॥
घात्येव हन्यते ह्यन्नाद्यान् प्राणिनोऽहरहश्च वै ।
यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ॥
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान् पितॄनर्चयित्वा खादन् मांसं न दुष्यति ॥
नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥
न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥'
इति मानवे ५ अध्यायः ॥ * ॥
देवीपुराणम् ।
'अष्टमी सप्तपोषैव नवम्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ।
तेनैव विधिनाश्नन्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥'
याज्ञवल्क्यः ।
'प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न
दोषभाक् ॥'
यमः ।
'भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृत् ब्राह्मणकाम्यया ।
देवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे च विवर्ज्जयेत् ॥'
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
भाक्तामिषं यथा, -
'गोपर्ज्जामामिषं क्षीरं फले जम्बीरमामिषम् ।
आमिषं रक्तपाकञ्च सर्व्वञ्च दग्धमामिषम् ॥'
गोपर्ज्जामामिषं क्षीरमित्यत्र पचागामामिषं
पर्णमिति च पाठः । इति कर्म्मलोचनः ॥
(अस्योत्पत्तिर्यथा,—
'एतस्माद्धि ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ॥'
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्याये ॥)
मांसः, पुं. (मन + सः । दीर्घश्च ।) कालः । कीटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २२ ।
"चतुरो भागधो सूते क्रूरान्नायोपजीविनः ।
मांसं स्वादुकरं लोके सौगन्धमिति विश्रुतम् ॥")
मांसकारि, क्ली, (मांसं करोतीति । कृ + णिनिः ।) रक्तम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥
मांसच्छदा, स्त्री, (मांस इव छदः पर्णमस्याः । तद्वल्लोमोत्पत्तिरस्यास्तथात्वम् ।) मांसरोहिणीविशेषः । सत्यभाषायाः । मांसी २ मांसरोही ३ रसायनी ४ सुलोमा ५ लोमकर्णिका ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
मांसज, क्ली, (मांसाज्जायते इति । जन् + डः ।) मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥ (मांसजाते, त्रि ॥)
मांसतेजः, [स्] क्ली, (मांसात् तेजोऽस्य ।) मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥
मांसदलनः, पुं, (मांसं श्लेष्मात्मकं दलति क्षपयीकरोतीति । दल + ल्युः ।) श्लेष्मघ्नवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मांसदारी, [न] पुं. (मांसं दारयति शिथिलीकरोतीति । दृ + णिच् । णिनिः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्याम्लवेतसशब्दे द्रष्टव्यः ॥)
मांसपचनं, क्ली, (मांसस्य पचनम् ।) मांसपाकः । तस्य रूपान्तरं मांसपाकः । इति शब्दरत्नम् ॥
मांसपेशी, स्त्री, (मांसस्य पेशी ।) गर्भस्थावयवविशेषः । यथा,—
"पृष्ठपुरः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
द्विसप्ताहात् भवेत् पेशी रक्तमांसचिता दृढा ॥
बीजस्येवाङ्कुराः पेश्यः पञ्चविंशतिरात्रतः ॥"
इति सुश्रुतबोधः ॥ * ॥
अथ मांसस्य पेशीराह ।
यथार्थसुश्रुता युक्तो वायुः श्रोतांसि दारयेत् ।
अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्व्विभजते तथा ॥"
यथार्थं यथाप्रयोजनम् ॥ * ॥ मांसपेशीनां संख्यामाह ।
"मांसपेश्यः समाख्याता मृगे पञ्चशतानि च ।
तासां शतानि चत्वारि शाखासु कथितान्यथ ॥
कोष्ठे षड्युतरा षष्टिः कथिता मुनिपुङ्गवैः ।
ग्रीवाया ऊर्द्ध्वगास्तासु चतुस्त्रिंशत् प्रकीर्त्तिताः ॥"
ताः शाखागताः प्राह । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां तिसृस्तिसृस्ताः पञ्चदश १५ पादाग्रे दश १० पादोपरिकूर्चसन्निविष्टा दश १० गुल्फतलयोर्दश १० गुल्फजानुनोः अन्तरे विंशतिः २० जानुनि पञ्च ५ ऊरौ विंशतिः २० वंक्षणे दश १० एवमेकस्मिन् सक्थिनि शतम् १०० भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥
अथ कोष्ठगताः प्राह । गुदे तिस्रः श्रोणिस्थेका १ सेवन्यामेका १ वृषणयोर्द्वे २ स्फिचोः पञ्च पञ्च ५ । ५ वङ्क्षिसन्धिनि द्वे २ उदरे पञ्च ५ नाभौ एका १ पृष्ठोऽसन्निविष्टा उभयतः पञ्च पञ्च दीर्घाः ५ । ५ पार्श्वयोः षट् ६ वक्षसि दश १० अक्षकौ प्रति समस्तात् सप्त ७ । अक्षकौ अंसया इति लोके । अंसौ स्कन्धौ । छर्दि द्वे २ यकृति द्वे २ प्लीह्नि द्वे २ उण्डुके द्वे २ ॥ * ॥ अथ ग्रीवोद्गता आह । ग्रीवायां चतस्रः ४ हन्वोरष्टौ ८ कण्ठमणौ घण्टिकायामिति यावत् एका १ गले एका १ तालुनि द्वे २ जिह्वायामेका १ ओष्ठयोर्द्वे २ नासायां द्वे ललाटे चतस्रः ४ शिरस्येका १ एवं मांसपेश्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ * ॥
"स्त्रीणामपि भवन्त्येता किन्तु विंशतिरुत्तराः ।
गर्भाशये गर्भमार्गे योनौ च स्तनयोरपि ॥"
एताः पञ्चशतानि मांसपेश्यः । अधिका विंशतिर्यथा । गर्भाशये तिस्रः ३ गर्भच्छदसंश्रिताः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यां तिस्रः ३ योनावभ्यन्तरतो सुखाश्रिते प्रहर्षणे द्वे २ योनावेव बहिर्निर्गमनमोक्षपार्श्वद्वयश्रिते वर्त्तते योनिकर्णिके इति यावत् द्वे २ स्तनयोः पञ्च पञ्च ५ । ५ यौवने तासां वृद्धिर्भवति ।
"पुंसां पेश्यः पुरस्तात् याः प्रोक्ता मेहनसुश्रुताः ।
स्त्रीणामाद्यत्रिस्थाने पलमन्तर्गतं हि ताः ॥"
अस्यायमर्थः । पुंसां मेहनसुश्रुतयोश्च याश्चिता मांसपेश्यः पूर्व्वमुक्ताश्ताः स्त्रीणां मेहनसुश्रुताभावात् फलं गर्भाशयं आश्रित्य तिष्ठन्ति । गर्भासक्तास्ताः । स्त्रीणां मांसपेश्यश्चाभिहीनानि पञ्चशतानि । तथा च भोजः ।
"पञ्चपेशीशतान्येव स्त्रीणां विद्धि भूमिप ! ।
अस्रक्च तिस्रो हीयन्ते स्त्रीणां श्रोणिसि सुश्रुतः ॥"
अथ मांसपेशीनां कर्म्माण्याह ।
"शिरास्नायुसन्धिपर्व्वाणि सन्धयस्तु शरीरिणाम् ।
पेशीभिः सहितान्येव बलवन्ति भवन्ति हि ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।
"ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाक्षीवेव संहता ॥")
मांसफला, स्त्री, (मांसमिव फलमस्याः ।) वार्त्ताकी। इति राजनिर्घण्टः ॥
मांसभक्षः, त्रि, (मांसं भक्षयतीति । भक्ष + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) मांसभक्षणकर्त्ता। मांसं भक्षयतीति छात्रं यमिति कर्म्मणि अण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २ । ६२ । ६ ।
"मांसपो मांसभक्षश्च वेगवान् केतुमाञ्छिखिः ॥")
मांसमासा, स्त्री, माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मांसरोहिणी, स्त्री, (मांसं रोपयतीति । रुह + णिच् + णिनिः । ङीप् । न पुक् ।) सुश्रुतोक्तवृक्षभेदः। तत्पर्य्यायः । अग्निरुहा २ वृक्षा ३ चर्म्मकषा ४ वसा ५ विकषा ६ मांसरोहिणी ७ । अस्या गुणाः । वृष्यत्वम् । सारकत्वम् । दोषत्रयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथाचास्याः पर्य्यायो गुणाश्च ।
"मांसरोहिण्यतिरुहा वृक्षा चर्म्मकषी क्षुण्णा । प्रहारषक्षी विकषा वीरवल्यपि कथ्यते ॥
स्यान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मांसलं, क्ली, (मांसं तद्वत् पुष्टिकरो गुणोऽस्त्यस्मिन् वा । मांस + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) कायस्य गौड़ीरीत्यन्तर्गतस्य ओजोगुणस्याङ्गविशेषः । यथा,—
"ओजः समामभूयस्त्वं मांसलं पदडम्बरम् ॥"
इति कायचन्द्रिका ॥
मांसलः, त्रि, (अतिशयेन मांसमस्त्यस्येति । मांस + "सिध्मादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः । ३ । ६ । ४४ । स्थूलः । यथा, गारुड़े ६६ अध्याये ।
"निस्वाश्च बहुरोगाः स्युर्निर्द्दयाश्चिञ्चुकैः क्षयैः । मांसलैश्च धनोपेतैरवक्रैरधरैर्नृपाः ॥"
(मांसयुक्तः । यथा, हरिवंशे । ६८ । २८ ।
"हृदयं सशुभ्रं पृथु न वेपनं मांसलञ्च नृपतीनाम् ॥"
अतिबहुलः । यथा, मेघदूते । ६ । २७ ।
"हृदस्य हंसावलिमांसलश्रियो बलाकयेव प्रबला विड़म्बना ॥")
मांसलफला, स्त्री, (मांसलं फलमस्याः ।) वृन्ताकी। इति राजनिर्घण्टः ॥
मांसविक्रयी, [न्] त्रि, (मांसविक्रयोऽस्यास्तीति । मांसविक्रयेण जीवति वेति इनिः ।) आमिषविक्रयकर्त्ता । इति हलायुधः ॥ तत्पर्य्यायः । वैतंसिकः २ कौटिकः ३ मांसिकः ४ । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥ शौल्किकः ५ । इति जटाधरः ॥ कौटकिकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ । ३ । १५१ ।
"चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवतो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥")

मांससारः, पुं, (मांसस्य सारः ।) मेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मांसेष्वपि सारो बलं यस्य । सबलस्थूलकायः । यथा, सुश्रुतसंहितायाम् । ६८ । १०० ।
"उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांसलो यः ।
सङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धितासुखभुजो ज्ञेयः ॥")
मांसस्नेहः, पुं, (मांसानां स्नेहः ।) मेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मांसहासा, स्त्री, (मांसेन हासः प्रकाशो यस्याः ।) चर्म्म । इति शब्दरत्नावली ॥
मांसाष्टका, स्त्री, (मांसेन सम्पाद्या अष्टका । मांसप्रधाना अष्टका वा ।) गौणचान्द्रमाघकृष्णाष्टमी । तत्र मांसोपकरणकआह्निकमावश्यकम् । यथा । अथाष्टकाआह्निकम् ।
"पित्रादानाय मूले स्यादष्टकास्विह एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्ब्बा चेन्द्री विभाव्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ।
आद्या पूर्वेः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥
प्राकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्वयगतो विधिः ॥"
मूले प्रधानमध्याह्ने । अमावास्या हि आह्निकस्य प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री सामिन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या वैश्वदेविकी च । मांसैः पशोः । तथा च गोभिलः । यद्यूवाल्पतरसंभारः स्यात् तदा पशुनैव कुर्य्यादिति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे । पशुरपि छाग एव । छागोऽनादेशो पशुरिति गोतमात् । न च तेषां ऊर्द्धं अष्टम्यां गौरिति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वमिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुनेत्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु हरिवंशे मृगोऽपि विहितः ।
"इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशत् ।
मांसमानय आह्लाय मृगं हत्वा महाबल ! ॥"
इत्यादिना मृगमांसबोधनात् ॥ पक्षभावे स्थालीपाकेन । यथा, गोभिलः । अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीतेति । तद्विधानन्तु ।
"स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्यादृद्यानुकल्पिकम् ।
अपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु ॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टीयं ग्राह्यम् ॥ अस्मिंति ओदनचरोः पश्चात् । अतएव ।
"पितरः स्मृद्दयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।
तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वान्सु ब्राह्मणेषु च ॥"
इति प्रातानपेनोक्तम् ॥ तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकन्तु उपकरणत्वेन प्रक्लाप्तानामावश्यकं सदेति अवगात् । इति आह्निकतत्त्वम् ॥
मांसिकः, पुं, (मांसाय प्रभवति "तस्मै प्रभवति सम्भापादिभ्यः ।" ५ । १ । १०१ । इति । मांस + ठक् । मांसेन जीवतीति ठक् वा । मांसं प्रयोजनमस्य । "तदस्य पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति ठक् वा । अथवा, मांसं नियुक्तमस्मै दीयते । इति

"आवणामांसौदनाट्टिठन् ।" ४ । ४ । ६० । इति ट्ठिठन् ।) मांसविक्रयी । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥
मांसिनी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यास्तीति । इनिः । ङीप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मांसी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यास्यामिति । मांस + अर्शआदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) जटामांसी । कक्कोली । इति मेदिनी । से, ८ । मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"नलदं नलिनी पेशी मांसी लाक्षाजटा जटी ॥")
मांसेष्टा, स्त्री, (मांसमिष्टं प्रियमस्याः ।) वलगुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥
माकन्दः, पुं, (मानयतीति । मा + किप् । माः परिमितः सुघटितः कन्द इव फलमस्य ।) आम्रवृक्षः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
"माकन्द ! क्रन्द कामाधर ! धरणितलं गच्छ यच्छन्ति यावद् भावं शृङ्गारसारस्वतमिह जयदेवस्य विश्वेषु वाणि ॥"
तथास्य पर्य्यायः ।
"आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
माकन्दी, स्त्री, (माकन्द + ङीष् ।) आम्रलकी । नगरभेदः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ७२ । १५ ।
"——————पञ्चग्रामा वृता मया ।
अविस्मृतं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ।
अवसानञ्च गोविन्द ! कस्मिंश्चैवाच पञ्चमम् ॥")
पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥ माद्राणी इति माङ्गनी इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुमूली २ माद्री ३ गन्धमूलिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । अल्पवातकारित्वम् । पथ्यत्वम् । वर्षासु न सितोधिकत्वञ्च । एका विशदमूली च श्यामला च तथापरा । इति राजनिर्घण्टः
माकरी, स्त्री, (मकरयुक्ता पौर्णमास्यत्रेति । मकर + अण् + ङीष् ।) माघशुक्लसप्तमी । अत्र स्नानादिविधिर्यथा । भविष्ये ।
"सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥"
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या सप्तम्या भास्करदेवताकत्वात् । सूर्य्यग्रहणफलं स्नानजम् । सन्निहिते वृद्धिरन्तरङ्गेतिन्यायात् । तेन बहुशतसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलमत्र ज्ञेयम् ॥ * ॥ स्नानपरिपाटी

माक्षिकं

माघे कृत्यकल्पलतायां विष्णुः । सप्तवदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय,—
"ॐ यदुच्चनक्तञ्चतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोकञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥"
इत्युच्चार्य स्नायादिति शेषः । रोकं छिद्रम् । तिथिकृत्यस्य पौर्णमास्यस्तमामाङ्गत्वात् माकरीपदं मकरार्कारिव्यत्तान्दमासीयतिथिपरम् । तिथिकृत्ये च जपादिं व्रते शुक्लादिमेव च । विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेदिति ब्रह्मपुराणात् मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्तत्वाच्च । यथा, मत्स्यपुराणम् ।
"यस्माच्चन्वन्तरादौ तु रथमासुदियाकरः ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।"
अतएव नारसिंहे रथाख्यायामित्युक्तम् ॥ * ॥
अर्घ्यदानपरिपाटी यथा, —
"अर्कपत्रैः सवदरैर्दूर्वाक्षतसमन्वितैः ।
अष्टाङ्गविधिमाचार्यं दत्त्वादित्यमुदग्र्य ।
अष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भानोर्मूर्द्ध्नि निवेदयेत् ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
जननी सर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।
सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तस्याञ्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्यां सूर्य्यमुद्दिश्य रथयात्राफलं यथा, —
"माघमासस्य सप्तम्यां ये यान्ति पुरतो नराः ।
रथयात्रां प्रकुर्व्वन्ति सर्व्वदुःखविवर्जिताः ॥
गच्छन्ति तत्पदं शान्तं सूर्य्यमण्डलभेदकम् ।
एतत्ते कथितं देवि ! माघस्नानफलोद्भवम् ।
पापप्रशमनाख्यानं महापातकनाशनम् ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

माक्ष, इ सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ माक्षति नमध्यपाठनैवेष्टमिति हलुबन्धो वेदेषत्वारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

माक्षिकं, क्ली, (मक्षिकाभिः कृतम् । मक्षिका + "संज्ञायाम् ।" ४ । ३ । ११७ । इति ठक् ।) मधु । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ नीलवर्णमध्यमक्षिकाकृततैलवर्णमधु । अस्य गुणाः । चौद्रालघुतरत्वम् । रूक्षत्वम् । श्रेष्ठत्वम् । श्वासादिरोगे विशेषतः प्रशस्ततरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ धातुविशेषः । धातुमाक्षी इति हिन्दीभाषा । तद्विविधम् । स्वर्णमाक्षिकं रौप्यमाक्षिकञ्च । तत्पर्य्यायः । माक्षीकम् २ पीतकम् ३ धातुमाक्षिकम् ४ तापिष्कम् ५ ताप्यकम् ६ ताप्यम् ७ आपीतम् ८ पीतमाक्षिकम् ९ आपर्षम् १० मधुधातुः ११ चौद्रधातुः १२ माक्षिकधातुः १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कदम्बः १४ शक्रनाम १५ व्यञ्जनामकम् १६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२० ॥

माक्षीकं

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । अम्लत्वम् । कफभ्रममूर्च्छार्त्तिश्वासकासविषापहत्वञ्च ।
"माक्षिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाक्तं तारमाक्षिकम् ।
भिन्नवर्णविशेषत्वादसवीर्य्यादिकं पृथक् ॥
तारपादादिके तारमाक्षिकञ्च प्रशस्यते ।
देहे हेमाभकं शुस्कं रोगकृद्बलपुष्टिदम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
"लेखनो माक्षिको धातुः सुवर्णरजतद्युतिः ।
जराजित् पाण्डुरोगघ्नः क्षयकुष्ठज्वरापहः ॥
मधुरोऽम्लः कटुःपाके किञ्चिद्गणोऽस्तोपमः ॥"
इति कस्यचिद्वैद्यवल्लभः ॥
(उपधातुविशेषः । यथा, सुश्रुते ।
"माक्षिकं तुत्थिताभे च नीलाञ्जनशिलालकाः ।
रसकश्चेति विज्ञेया रसे सप्तोपधातवः ॥")
माक्षिकजं, क्ली, (माक्षिकात् जातम् । जन + डः ।) शुक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
माक्षिकफलः, पुं, (माक्षिकवत् मधुरं फलमस्य ।) मधुनालिकेरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
माक्षिकाश्मयं, क्ली, (माक्षिकानामाश्मयः । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) शुक्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
माक्षीकं, क्ली, (मक्षिकाभिः कृतमित्यण् । निपातादीर्घत्वम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धातुविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । ३ ।
"माक्षीकधातुमधुपारदलोहाभ्रगैर्ग-
पथ्याग्निलाजतुविडङ्गधृतानि योऽद्यात् ।
सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि
सोऽप्नोतिकौमपि रमयत्यबलां युवेव ॥")
माक्षीकशर्करा, स्त्री, (माक्षीकवत् शर्करा शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) सिताखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मागधः, पुं, (मगधस्य तदीशस्यापत्यम् । "दाण्मगधकलिङ्गसुरसमादण् ।" ४ । १ । १७० । इति । अण् ।) पाणिखनकः । इति मेदिनी ॥ महाभारतम् ॥ वशक्रमेण महत्त्वबेदिराजाग्रस्तुतिकारी । तत्पर्य्यायः । मधुकः २ वन्दी ३ स्तुतिपाठकः ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६७ । तस्योत्पत्तिर्यथा, —
ततोऽस्य दक्षिणं हस्तं ममन्थुस्ते तदा द्विजाः ।
मथ्यमाने च तत्राभूत् पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ॥
तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे ।
सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामते ॥
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।
प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ ॥
स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैण्यः प्रतापवान् ।"
स्तुत्यामिति स्तुतिरभिधृतिः अभिधयते कथ्यते सोमोऽस्यामिति स्तुतिः सोमाभिषवभूमिस्तस्याम् । सौत्येऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति विष्णुपुराणे १ अंशे ४१ अध्यायस्य टीका च ॥

माघः

(यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १२ ।
"वन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्य-
जीवनः ।")
वर्णसङ्करजातिविशेषः । (यथा, मानवे । १० । ११ ।
"क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥")
स तु क्षत्रियायां वैश्यान्जातः । भाट् इति ख्यातः । मगधेषु भवो मागधः ष्णः इत्यमरभरतौ । २ । १० । २ । जरासन्धराजः ।
तथा, —
"मागधो नव हन्तव्यो भूयः कर्त्ता बलोद्यमम् ।"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥
शुक्लजीरकः । मगधदेशोद्भवे त्रि । इति मेदिनी । मे, ३४ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६ । ४६ ।
"अन्याश्च बहवो राजन्नन्तर्गिर्य्यास्तथैव च ।
बहिर्गिर्य्याङ्गमलदा मागधा मालवाञ्जटाः ॥")
मागधादेवी, स्त्री, राधिका । यथा,—
"तासान्तु मागधादेवी तप्तचामीकरप्रभा ।
वृन्दावनेश्वरी राधा साम्बा धात्वर्थकारणात् ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ८ अध्यायश्लोकार्द्धद्वयम् ॥
मागधी, स्त्री, (मगधे जाता । मगध + अण्, ङीष् ।) यूथिका । पिप्पली । इत्यमरमेदिनीकरौ । धे, । ३४ । २ । ४ । ६६ । (यथास्याः पर्य्यायः । .
"पिप्पली च पलाशौद्रा वैदेही मागधी-
कणा ।
क्षणोषकुल्या मगधौ कोलास्यासिक्त तण्डुला ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
चुटिः । गुजराटी एलाचि इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शर्करा । इति जटाधरः ॥ भाषाविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा च साहित्यदर्पणे । ६ । १६० ।
"अन्योक्तौ मागधी भाषा राजामात्यपुरोधसाम् ॥"
(तद्देशभवे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४१ ।
"अनघा खलु मागधीमुपयेमे अन्तां नाम तस्यामस्य जन्म परीप्सितम् ॥")
माघः, पुं, श्रीदत्तकसुतशिशुपालवधमहाकाव्यकर्त्ता । इति तद्ग्रन्थप्रणेतृपुष्पिका ॥ स्वनामख्यातमहाकाव्यम् । यथा,—
पुण्येषु जाती नगरेषु काञ्ची
नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः ।
नदीषु गङ्गा नृपतौ च रामः
काव्येषु माघः कविकालिदासः ॥"
इति प्राचीनाः ॥
वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतदशममासः । मघायुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः ॥ तत्पर्य्यायः । तपाः २ । इत्यमरः । ४ । २ । ४ । १५ ॥ स च त्रिविधः । मकरस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदशान्तो मुख्यकालः १ । कुम्भप्रति-

परादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः १ । मकरस्थरविकः सौरः २ । इति मलमासतत्त्वीयलिखनस्वरसात् ॥ तत्र स्नानफलम् ।

"विद्याधिनीतः स्वकुलप्रधानः
सदा सदाचारयुतः प्रवीणः ।
योगानुरक्तो विषयेष्वसक्तो
माघेऽथ मासे मघवानिवेशः ॥"

इति कौष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ, माघस्नानम् । पाद्मे ।

"स्वर्गलोके चिरं वासो येषां मनसि वर्त्तते ।
यत्र क्वापि जले तैस्तु स्नातव्यं मृगभास्करे ॥"

मृगो मृगास्यलग्नेन मकरः । तत्स्थे भास्करे । तत्र सङ्कल्पः । अरुणोदयकाले जले मज्जनं कृत्वा आचम्य उत्तराभिमुखः ॐ तत् सदित्यु चार्य्य कृष्णकुसुमतिलजलान्यादाय ओममुक माघे मासि अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य मकरस्थरविं यावत् प्रत्यहममुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा स्वर्गलोके चिरकालवासकामो विष्णुप्रीतिकामो वा प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य गङ्गायातिरिक्तजलमात्रेऽपि स्नानं कर्त्तव्यम् । प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य मकरस्थरविं यावत् प्रत्यहमिति न वक्तव्यं किन्तु मास्यनन्तरं मकरस्थे रवावित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नानवाक्यन्तु वैशाखवत्रेऽनुसन्धेयम् । तत्र सङ्कल्पं कृत्वा यथोक्तविधिना स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय,—

"ॐ दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।
प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।
स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥"

इत्युच्चार्य्य स्नायात् । ततो वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः ॥

"ॐ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥"

चान्द्रस्नाने मकराकाम्यैकादौ मकरस्थे रवावित्यस्य न पाठः । अमन्त्रत्वेनार्थत्वात् । तीर्थे तु ।

"माघमासमिमं पुण्यं स्नास्येऽहं देव माधव ।
तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हर ॥"

इति पठित्वा दुःखदारिद्र्यनाशायेत्यादिकं पठितव्यम् । गङ्गायान्तु पद्मपुराणे ।

"दिने दिने सहस्रन्तु सुवर्णानां विराजते ।
तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति माधव ॥"

मानव इति क्वचित् पाठः । एकदा सङ्कल्पे तु प्रतिदिनसहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा माघमासं यावत् प्रत्यहं गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये । इति वाक्ये विशेषः । प्रतिदिनसंकल्पे तु सहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामा विष्णुप्रीतिकामो वा गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्य इति यथोक्तविधिना स्नानेतिकर्त्तव्यतां विधाय ।

"ॐ माघमासमिमं पुण्यं स्नास्येऽहं देव माधव ।
तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हर ॥
दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।
प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।
स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥"

इति पठित्वा स्नायात् । ततः

वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः ॥
"दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥"

इति पठेत् ॥ * ॥

स्कन्दपुराणम् ।

"सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे शुभे ।
कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्व्रतरूपो नरोत्तमैः ॥"

तत्तत्पुण्यकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा इति वाक्ये विशेषः ॥ * ॥ पौष्याः पौर्णमास्या ऊर्द्धं माघपौर्णमासीपर्य्यन्तं मदिरातुल्यत्वान्मद्यकं न भोक्तव्यम् ॥ * ॥ पौष्या ऊर्द्धं माघकृष्णाष्टम्यां छागमांसेन श्राद्धं कर्त्तव्यम् । मांसाभावे पायसोपकरणेन । तदभावे केवलान्नेन वा श्राद्धं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अथ रटन्तीव्रतदर्शो ।

"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्यचतुर्दशी ।
तस्यामुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम् ॥"

उदयवेलायां अरुणोदयवेलायाम् ।

"अनङ्कभ्युदिते काले माघे कृष्णाचतुर्दशी ।
सतारयोमकाले तु तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।"

अत्र तिथिकृत्यत्वाद्गौणचान्द्रादरः । तत्रोभयदिने अरुणोदयसतारकाले मुहूर्त्तान्यूनचतुर्दशीलाभे पूर्व्वदिने स्नानं यमतर्पणञ्च । एकदिनमात्रे तल्लाभे तद्दिने । माघस्नानकालाभ्यन्तरे तादृशचतुर्दशीलाभे माघप्रातःस्नायिना तत्रैव हृद्यं कार्य्यम् । तत्र ॐ तत् सदद्य माघे मासि कृष्णे पक्षे रटन्त्यां चतुर्दश्यां तिथौ अरुणोदयवेलायां अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा यमादर्शनकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानं प्रागुक्तं चतुर्दशयमतर्पणञ्च कुर्य्यात् ॥

अथ श्रीपञ्चमी ।

'तत्रोभयदिने पूर्व्वाह्णे पञ्चमीलाभे पूर्व्वदिने लक्ष्मीसरस्वत्योः पूजनं युग्मात् । एकदिनप्राप्ते तद्दिने । एवं यद्यपि शुक्लपञ्चमीव्रतेरपि । तथापि ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ॐअमुकीत्यादि लक्ष्मीप्रीतिकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रातःस्नाने जले वा पूजयेत् । ॐ पाणौ पद्मामालिकामीजगृभिभर्य्यस्मौम्यर्थो: पद्मासनस्थां श्यामेच श्रियं त्रैलोक्यमातरम्॥
गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ॥
शोभापद्मद्वयकरां वरदां दक्षिणेन तु ॥

इत्यनेन ध्यात्वा रत्नतः पादौ ॐ लक्ष्म्यै नमः । इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्चनात् ॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयेण प्रणमेत् ॥ * ॥ ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य ॐअमुकीत्यादि सरस्वतीप्रीतिकामः सरस्वतीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रातःस्नाने घटादिस्थजले वा पूजयेत् ।

"ॐ तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निषण्णा सिताब्जे ।
निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्ध्यै पातु वागदेवता नः ॥"

इति ध्यात्वावाह्य रत्नतः पाद्यं ॐ सरस्वत्यै नमः । इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् । ततः

"ॐ भद्रकाली नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा ॥"

इति ब्रह्मपुराणोक्तेन पुष्पाञ्जलिना क्षितिं पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते । सरस्वतीं संपूज्य ।

"ॐ यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्व्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत् ।
न विद्यौनं त्वया हीनं तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ! ॥"

इति मत्स्यपुराणोक्तैः प्रार्घ्यं प्रणमेत् ॥ * ॥

"वन्ध्यौचञ्च होमञ्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।
व्याधारात् पुस्तकञ्च पूजयेत् । ॐ मस्याधाराय नमः । इति मस्याधारं पूजयेत् । ॐ लेखन्यै नमः । इति लेखनीं पूजयेत् ॥ * ॥

अथ माघसप्तमी ।

तत्रोभयदिने अरुणोदयकाले सप्तमीलाभे पूर्व्वदिने एकदिने तल्लाभे तद्दिने । अरुणोदयकाले सामान्यजले ॐ अद्येत्यादि सूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम आयुरारोग्यसम्पत्कामो वा अरुणोदयवेलायां स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय सप्तधरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय ।

"ॐ यदुच्चैश्चक्रुतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥"

इत्युच्चार्य्य स्नायात् । ततो यथाकालं सप्तधरार्कफलार्कपत्रशालितिलदूर्व्वासितचन्दनयुक्तजलमादाय ओंमद्येत्यादि आयुरारोग्यसम्पत्कामः श्रीसूर्य्यायार्घ्यमहं ददे । इति सङ्कल्प्य

'ॐ नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्म्मदायिने ॥'

इत्यनन्तरम् ।

"ॐ नमो सर्व्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याहृतिके देवि । नमस्ते रविमण्डले ॥"

इति पठित्वा इदमर्घ्यं श्रीसूर्य्याय नम इत्यर्घ्यं दत्त्वा ।

"ॐ सप्तसप्तिवह शोत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥"

इत्यनेन प्रणमेत् । यद्यप्येषां स्नाने तूष्णीं विधानात् स्नानमन्त्रं विना अर्घ्यप्रणाममन्त्राः पाद्याः पौराणिकत्वात् । गङ्गायान्तु बहुश्रुतसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो

गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति वाक्ये विशेषः। अत्रार्घादानमङ्गं एतत् स्नानादेव माघप्रातः-स्नानं तत्तन्नैव सिध्यति ॥ * ॥

अथ विधानसप्तमीव्रतम्।

पञ्चमस्यां ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य ॐ सूर्यः सोम इत्यादि पठित्वा ताम्रादिपात्रे कृष्णतिलजलादाय ॐ नमः सवित्रे आर्यं ओमद्य माघे मासि शुक्ले पक्षे सप्तम्यामित्यारभ्य प्रतिमासीयशुक्लसप्तम्यां पौषसप्तमीं यावत् आरोग्यसम्पत्तिकामोऽभीष्टसन्ततिफलकामो वा अर्कान्नादीतरभोजनविच्छित्तिविधानेन सप्तमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य संयमपारणसहितं सप्तम्यां तत्तन्मासि तत्तन्नियमं कुर्यात्। तत्र माघे अर्कान्नमात्रं भुञ्जीत। फाल्गुने अञ्जलौ-गृहीतं कपिलाविड्यवमात्रप्रमाणं तदभावे अन्यगोमयमपीति। चैत्रे मरीचमेकम्। वैशाखे किञ्चिल्लवणम्। ज्यैष्ठे अपक्वकदली-फलमध्यकणामात्रम्। आषाढे स्वच्छायद्विगुण-समये यवप्रमाणं कृष्णमूलम्। श्रावणे नक्तं काले अल्पहविष्यौदनम्। भाद्रे शुद्धोपवासः। आश्विने पञ्चमार्द्धयामे मयूराण्डप्रमाणं हवि-ष्यान्नम्। कार्त्तिके अर्द्धप्रसृतिमात्रं कपिला-क्षीरं तदभावे क्षीरान्तरम्। मार्गशीर्षे प्राङ्-मुखो वायुभक्षणम्। पौषे स्वल्पं घृतम्। तदन-न्तरञ्च।

"ब्राह्मणान् भक्षयेत् भक्त्या गुडक्षीरनिरामिषैः। विप्राय दक्षिणां देया विभवस्यानुरूपतः ॥ अष्टम्यां पारणं कुर्यात् कट्वम्लरहितेन च। मूलमाषतिलादीनि घृतपक्वेन विवर्जयेत ॥ एकसिद्धं भक्ष्यमुक्तमर्कतन्त्रानुसारतः ॥" चान्द्रमासविशेषोक्तिवत् अनन्तादिव्रतवत्-मलमासेतरे तत्तु कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

अथारोग्यसप्तमी।

तत्र पूर्व्वेद्युः सप्तम्यामित्यारभ्य ऐहिकारोग्य धनधान्यपारलौकिकशुभस्थानप्राप्तिकामः संव-त्सरं यावत् आरोग्यसप्तमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रतिमासशुक्लसप्तम्यां ग्रालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत्। रक्ताम्बुजासन-मिति ध्यात्वा एतत् पाद्यं ॐ सूर्य्याय नमः इत्यादिभिः संपूज्य।

"आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर। प्रभाकर नमस्तेऽस्तु रोगादस्मान् प्रमोचय ॥" इति विः पूजयेत्। एवं संवत्सरे पूर्णे दक्षिणां दद्यात्। ब्राह्मणांश्च भोजयेत्। विशेषमासानु-देशादमावास्यान्नवत् मलमासेऽपि कर्त्तव्यम्॥

अथ भीष्माष्टमी।

अष्टम्यां ब्राह्मणः पितृतर्पणं कृत्वा

"ॐ वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च। अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे ॥" इति पितृवत् भीष्मं तर्पयेत्॥ ततः कृताञ्जलिः।

"भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः। आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम्॥" इत्यनेन प्रार्थयेत्। क्षत्रियादिभिः पितृतर्पणात् पूर्व्वं एतत् कर्त्तव्यम्॥ * ॥ भैष्म्यामेकादश्या-मुपोष्य द्वादश्यां तिलोदकेनमावश्यकं कर्त्त-व्यम्। स्नानतर्पणमहादानभोजनादि यथा-लाभं कुर्य्यात्॥ * ॥ माघपौर्णमास्यां युगाद्या-दौ पार्व्वणविधिना श्राद्धं कर्त्तव्यम्। अनन्त-फलकामनया स्नानदानञ्च कर्त्तव्यम्।

तस्यां दानप्रमाणन्तु तिथितत्त्वेनुसन्धेयम्॥

इति कृत्यतत्त्वम्॥ * ॥ * ॥

अथ माघस्नानफलम्।

"व्रतदानेक्षपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः। माघमज्जनमात्रेण यथा प्रीयाति केशवः॥ न समं विद्यते किञ्चित् तैलः सौरेण तेजसा। तद्वत् स्नानेन माघस्य न समाः क्रतुजाः क्रियाः॥ प्रीतये वासुदेवस्य सर्व्वपापादिमुक्तये। माघस्नानं प्रकुर्व्वीत स्वर्गलाभाय मानवः॥ किं रक्षितेन देहेन सुपुष्टेन बलीयसा। अध्रुवेणापि हेयेन माघस्नानं विना भवेत्॥ मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ। कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स त्रिदिवं व्रजेत्॥ ब्रह्महा क्षेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः। माघस्नायी विपापः स्यात्तत्संसर्गी च पञ्चमः॥ उपपातकानि सर्व्वाणि पातकानि महान्ति च। भस्मीभवन्ति सर्व्वाणि माघस्नायिनि मानवे॥ पावका इव दीप्यन्ते माघस्नाता नरोत्तमाः। विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमाः॥ आर्द्रं शुष्कं लघु स्थूलं वाङ्मनःकर्म्मभिः कृतम्। माघस्नानं दहेत् सर्व्वं पावकः समिधो यथा॥ प्रमादिकञ्च यत् पापं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत्। स्नानमात्रेण तत्सर्व्वं मकरस्थे दिवाकरे॥ तिस्रः पापास्त्रिदिवं यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्ध-साम्। सन्देहोऽत्र न कर्त्तव्यो माघस्नाने नराधिप!॥ सर्व्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप!। सर्व्वेषां स्वर्गदो माघः सर्व्वेषां पापनाशनः॥ एतदेव परो मन्त्रो ह्येतदेव परं तपः। प्रायश्चित्तं परञ्चैव माघस्नानमनुत्तमम्॥ नृणां जन्मान्तराभ्यासात् माघस्नानमनिर्भवेत्। अध्यात्मज्ञानकौशल्यं जन्माभ्यासाद्यथा नृप!॥ संसारकर्द्दमालेपप्रक्षालनविचारदम्। पावनं पावनानाञ्च माघस्नानं परन्तप!॥ स्नाता माघे च ये राजन्! सर्व्वकामफलप्रदे। ते तांश्च भुञ्जते लोकांश्चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान्॥"

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे ४ अध्यायः॥

माघवल्ली, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्याः यद्वा मघवत इयमिति। मघवत्+अण्। "मघवा बहुलम्।" ६। ४। १२८। इति त्रादेशः। ङीप्।) पूर्व्वदिक्। इति राजनिर्घण्टः॥

माघवनं, क्ली, इन्द्रसम्बन्धि वस्तु। मघवत इद-मित्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम्। इति मुग्धबोध-व्याकरणम्॥ (मघवत्+अण्। "मघवा बहुलम्।" ६। ४। १२८। इति विकल्पात्त्रादेशः। त्रि, यथा, माघे। ६। २५।

"वसुधाजनिःस्नसमिवाच्छिपतेः
पटलं फणामणिसहस्ररुचाम्।
स्फुरदंशुजालमय प्रीतरुचः
ककुभं समस्कुरत माघवनीम्॥")

माघी, स्त्री, (मघया युक्तः कालः अस्यां इति। मघा+"तत्तद्योग युक्तः कालः।" ४। २। ३। इत्यण् ङीप्।) मघायुक्ता पौर्णमासी। यथा,

"पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा। ज्ञात्वा स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे॥" इत्यमरः। १। ४। १३॥ माघी पूर्णिमा। यथा, अयोध्याकाण्डे भरतप्रपथे।

"आषाढी कार्त्तिकी माघी तिथयः पुण्य-सम्भवाः। अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्थोऽनुमतो गतः॥" विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"पौर्णमासी तथा माघी आवणी च नरोत्तम!। प्रौष्ठपद्यामसीतायां तथा क्षणा त्रयोदशी॥ एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा-पतिः॥"

सा च कलियुगादौ। यथा,—

"अथ भाद्रपदे कृष्णे त्रयोदश्यान्तु द्वापरम्। माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम्॥"

अस्यां कर्म्मणोऽनन्तफलं यथा, मात्स्ये।

"घृतमिक्षुरसे पुण्यं सहस्रन्तु दिनत्रये। विषुवे घृतसाहस्रमा का मा वैष्णवन्तकम्॥" आ का मा वैषु आषाढीकार्त्तिकीमाघीवैशा-खीषु। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ माघ्यां मघा-योगाभावे सिंहस्थगुरावकालप्रतिप्रसवो यथा, ज्ञानार्णवः।

"माघ्यां यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकार-णम्॥"

राजमार्त्तण्डे दक्षः।

"गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहु-र्हारीतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः। यदा न माघी मघसंयुता स्यात्-तदा च कन्योद्वहनं वदन्ति॥"

इत्यत्र माघ्यां मघायोगाभावेऽपि स्मृतिवेद्यादि-मघास्थेऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्मघा-परित्यागादेव। इति मलमासतत्त्वम्॥

माघोनी, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्याः। मघोन इयमिति वा। इति मघवत्+अण् ङीप्।) पूर्व्वा दिक्। इति राजनिर्घण्टः॥ (इन्द्रसम्बन्धिनि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। ६६। २।

"मरुद्गणो वृजने मम्ल धीमहि
माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः॥"

"माघोने मघवत इन्द्रस्य सम्बन्धिनि मरुद्गणे।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

माठरः

माघ्यं, क्ली, (माघे जातमिति । माघ + "तत्र जातः । ४ । ३ । २५ । इति यत् ।) कुन्दपुष्पम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥

माङ्गल्यं, त्रि, (मङ्गलाय हितमिति । मङ्गल + ष्यञ् ।) मङ्गलाय हितम् । यथा, राजमार्त्तण्डे ।

"माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यामंवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्ज्जिताः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

अपि च । भीमपराक्रमे ।

"अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते माभि ।
चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्न माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

(मङ्गलस्य भावः । "मङ्गलेरलच् ।" उणा० ५ । ७० । इत्यस्य वृत्तौ "भावे ष्यञि माङ्गल्यम् ।" इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

माङ्गल्यार्हा, स्त्री, (माङ्गल्यस्य अर्हा ।) चायमाणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचः, पुं, (मा अच्यतीति । अन्च + कः ।) पन्थाः । इति शब्दरत्नावली ॥

माचलः, पुं, (मा चलति भोगमदत्वाचिरंणैव स्थानं न मुञ्चतीति । चल + अच् ।) ग्रहः । रोगः । (मा चलति स्वच्छन्दं न प्रसरतीति । चल + अच् ।) । बन्दी । चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेदिन्यां ग्रहस्थाने ग्राह इति पाठः ॥

माचिका, स्त्री, (मा अच्यति चलादिकं त्यक्त्वा न गच्छतीति । अन्च + कः । ततः कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) मक्षिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अम्बष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचिरं, अ (मा चिरम् ।) शीघ्रम् । यथा,—

"अथाब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन् प्रहसन् प्रभुः ।
अस्मान् हिमवतः पृष्ठे नावं बध्नीत माचिरम् ॥"
इति वनपर्व्वणि मात्स्योपाख्यानम् ॥

माचीपर्णं, क्ली, सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माजलः, पुं, (मा जलमित्यभिप्रायोऽस्य । वर्षणवारिभ्योऽस्य पक्षयोर्भारजड़त्वात् तथात्वम् ।) चासपक्षी । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

"माजलश्चासकः कुञ्जो विहारो विङ्करेखकः ।"

माञ्जिष्ठं, क्ली, (मञ्जिष्ठया रक्तम् । "तेन रक्तं रागात् ।" ४ । २ । ४ । इत्यण् ।) लोहितवर्णः । (यथा, हुडुसंहितायाम् । ३० । १२ ।

"कल्माषबभ्रुकपिलाविचित्रमाञ्जिष्ठहरितशुक्लाभाः ।"

तद्वति, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

माटाम्रकः, पुं, (माटाख्य आम्रः । ततः कन् ।) वृक्षभेदः । यथा,—

"वल्लभौ कर्कटीर्व्याघ्रः सेटुमाटाम्रकौ समौ ।"
इति भूरिप्रयोगः ॥

माठरः, पुं, सूर्य्यपार्श्वपरिवर्त्तिविप्रभेदः । यथा,—

"माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ।"
इत्यमरः । १ । ३ । ३१ ॥

माठकः

मठति निवसति सूर्य्यसमीपे माठरः मठ वासमर्द्दयोः नाञ्जीनि अरण् मठरस्यापत्यं माठर इति स्वामी ॥ पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः । दण्डकारित्वाद्दण्डः । इति स्वामी ॥ परितः पार्श्वे वर्त्तन्ते पारिपार्श्विकाः ठघे कादिति णिकः । सूर्य्यः कारुणिकत्वादेतेषां वरं दास्यतीति धिया इन्द्रादयोऽष्टादशनामान्तरेण प्रच्छन्ना अस्य पार्श्वेषु स्थिताः । अत्र प्राधान्यात्तयोरभिहिताः । अत्र माठरनामा यमः । पिङ्गलनामा वह्निः । दण्डनामा शुक्रः । तथाचागमः ।

"तत्र शुक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः ।
वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामतश्च सः ॥
यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे ख्यातो माठरसंज्ञकः ।"

एवमपरे हरगुह्यादयः कुल्माषपक्ष्यादिसंज्ञकाः पूर्व्वद्वारादिषु स्थिताः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ व्याघ्रः । इति मेदिनी । रे, २०३ ॥ विप्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१० ॥ शौण्डिकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

माड़ः, पुं, वृक्षविशेषः । माड़वेनौ इति कोकणे प्रसिद्धः । तत्पर्य्यायः । माड़ादमः २ दीर्घः ३ ध्वजवृक्षः ४ वितानकः ५ मद्यद्रुमः ६ । अस्य गुणाः । मोहकारित्वम् । भ्रमहरत्वम् । श्लेष्मकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

माड़वः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा,—

"लेटस्त्रीवरकन्यायां जनयामास षण्मुखान् ।
माल्लं मल्लं माड़वञ्च भड़ं कोलञ्च कन्दरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १० अध्यायः ॥

पुस्तकान्तरे माड़वस्थाने मातर इति पाठः । कन्दरस्थाने कलन्दर इति पाठः ॥

माड्डुकः, पुं, (मड्डुकवादनं शिल्पमस्येति । "मड्डुकझर्झराद्दण्यन्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५६ । इति ण्यण् ।) माड्डुकिकः । मड्डुवादकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माढ़िः, स्त्री, (माहयतीति । माह + "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।" उणा० ४ । १०५ । इति क्तिन् ।) देशभेदः । पक्षग्रिरा । इति रत्नकोषः ॥ दन्तभेदः । इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पक्षभङ्गम् । दैन्यप्रकाशनम् । इति मेदिनी । ढि, २ । शब्दरत्नावली च ॥ माढ़िर्दैन्यं पक्षग्रिरायां मूढ़सन्द्रिते जड़े । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६० ॥

माढ़ी, स्त्री, (माढ़ि + ऋदिकारादिति ङीष ।) दन्तग्रिरा । इति शब्दरत्नावली ॥

माणकं, क्ली, (मीयते पूर्य्यते परिमीयते वेति । मान मा वा + घञ् । स्वार्थे कन् । निपातनात्सुत्वम् ।) कन्दविशेषः । माणकच्च इति भाषा । अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । गुरुत्वम् । शीघ्रहरत्वम् । कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

'माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकीर्त्तितम् ॥")

माणकः, पुं, (मान् + घञ् । ततः कन् निपातनात्सुत्वञ्च ।) स्वनामख्यातवृक्षः । माणकचुगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्थलपद्मः २ इति रत्नमाला ॥ माणः ३ हृद्यच्छदः ४ छत्रपत्रः ५ । इति केचित् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४७ अध्यायः । "स्थलशूरणमाणकप्रभृतयः ॥")

माणवः, पुं, (मनोरपत्यं पुमान् । मनु + अपत्यविवक्षायां अण् ।

"अपत्ये कृत्सिते मृढ़े मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मृढ़त्वस्तेन सिद्ध्यति माणवः ॥"
४ । १ । १६१ । इत्यत्र कारिकासूत्रवृत्तिः ।) मनुष्यः । बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ षोड़शवर्षिकहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२४ । ४ ॥

माणवकः, पुं, (अल्पो मानवः । "अल्पे ।" ५ । ३ । ८५ । इति कन् ।) बालकः । स च षोड़शवर्षपर्य्यन्तप्रथमवयस्कः ॥ (यथा, श्रीभागवते । ८ । १६ । ३२ ।

"एष ते स्थानमैश्वर्य्यं श्रियं तेजोयशः श्रुतम् ।
दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको हरिः ॥"

माणवको बालः स इव ।) हारभेदः । स तु विंशतियष्टिकः । विंशतिसरहार इति भाषा । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १०६ ॥ (हुडुसंहितामते तु षोड़शयष्टिको हारः । यथा, तत्रैव । ८१ । ३३ ।

"द्वात्रिंशता गुच्छो विंशत्या कीर्त्तितोऽर्द्धगुच्छाख्यः ।
षोड़शभिर्माणवको द्वादशभिश्चार्द्धमाणवकः ॥")

कुपुरुषः । इति मेदिनी । के, २०६ ॥ बटुः । इति हेमचन्द्रः ॥

माणवीनं, त्रि, माणवमस्मिन्नि । माणवस्येदमित्यर्थे शीनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (माणवाय हितं । "माणवचरकाभ्यां खञ् ।" ५ । १ । ११ । इति माणव + खञ् ।)

माणवं, क्ली, शिशुसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४१ ॥ माणवानां समूहो माणवं विकारसंघेति णाः । माणवो बालः मूढ़त्वमध्यः दन्त्यमध्य इत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (माणवानां समूहः । "ब्राह्मणमाणवजाड्यवाट् यन् ।" ४ । २ । ४२ । इति यन् ।)

माणिका, स्त्री, (माणक + टाप् अकारस्येत्वम् ।) अष्टपलपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

माणिक्यं, क्ली, (मणिप्रकारः । मणि" + मालादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४ । ३ । इति प्रशंसायां कन् । ततो मणिकमेवेति । मणिक + "जातुवर्णादीनामुपसंख्यानम् ।" ५ । ३ । १२४ । इति वार्त्तिकबलात् ष्यञ् ।) रत्नविशेषः । माणिक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शोणरत्नम् २ रत्नराट् ३ रविरत्नकम् ४ पद्मरागी ५ रङ्गमाणिक्यम् ६ तरुणम् ७ रत्ननामकम् ८ रागयुक् ९ पद्मरागः १० रत्नम् ११ शोणोपलः १२ सौगन्धिकम् १३ लोहितकम् १४ कुरुविन्दम् १५ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

स्निग्धत्वम्। धातुपित्तनाशित्वम्। रत्नप्रयोगे प्रधानत्वम्। परं रसायनकारित्वञ्च। तस्य लक्षणं यथा,—

"स्निग्धं गुरुगात्रयुतं दीप्तं स्वच्छं समाङ्गञ्च
सुरङ्गदञ्च॥"

इति जात्यमाणिक्यं कल्याणं धारणात् कुरुते॥

तस्य दोषो यथा,—

"द्विच्छायमभ्रपिहितं कर्करं ग्रावकर्बुरं
भिन्नं धूम्रञ्च।
विरूपं रागविमलं लघुमाणिक्यं न धारये-
द्बुधीमान्॥"

तस्य चतुर्विधा जातिर्यथा।

"तद्रक्तं यदि पद्मरागमथ तत्पीतातिरक्तं द्विधा।
जाम्बीयात् कुरुविन्दकं यदरुणं स्यादेषु सौग-
न्धिकम्।
तन्नीलं यदि नीलगन्धिकमिति ज्ञेयं चतुर्धा बुधैः
माणिक्यं कषघर्षणोऽप्यविकलं रागेण जात्यं
जगुः॥

इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥

मतान्तरे तस्य दोषा यथा,—

"माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा मुनीश्वरैः।
द्विच्छायञ्च विरूपञ्च सम्भेदः कर्करस्तथा॥
अग्नोभनं कोकिलञ्च जलं धूम्राभिधञ्च वै।
गुणाश्चत्वार आख्याताश्छाया षोढ़ा
कीर्त्तिताः॥"

छायास्तु पूर्व्वोक्ता एव तासु पद्मरागग्रहे दृश्याः।

"छायाद्वितयसम्बन्धाद्विच्छायं बन्धुनाशनम्।
द्विरूपं द्विपदं तेन माणिक्येन पराभवः॥
सम्भेदो भिन्नमित्युक्तं ग्रस्तघातविधायकम्।
कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकृत्॥
दुग्धेनेव समाश्लिष्टमघनोपटसुच्यते।
अग्नोभनं मसृद्दिष्टं माणिक्यं बहुदःखजृत्॥
मधुबिन्दुसमच्छायं कोकिलं परिकीर्त्तितम्।
आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति मदोषं तन्न धारयेत्॥
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकृत्।
धूम्रं धूमसमाकारं वैद्युतं भयमावहेत्॥"

तथा।

"ग्रीभाद्वितयवन्तो ये मणयः क्षतिकारकाः।
उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः॥
भिन्नेन युद्धे मृत्युः स्यात् कर्करेऽनननाशकृत्।
दुग्धेनेव समाश्लिष्टः पुटके यस्तु सम्भवेत्॥
दुःखजृत् स समाख्यातो न नृपे रत्नगोचकः।
मधुबिन्दुसमा ग्रीभा कोकिलानां प्रकीर्त्तिता।
तथाच बहुभेदाः स्युर्न ते धार्य्याः कदाचन॥"

अथ गुणाः।

"गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता।"

तथा च।

"वर्णाधिकं गुरुत्वञ्च स्निग्धता च तथाच्छता।
अधिग्रस्ता महत्ता च मणीनां गुणसंग्रहः॥"

फलम्।

"ये कर्कराश्चिक्कमयोऽपदिग्धाः
प्रभाविमुक्ताः परुषा विवर्णाः।
न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति
समासतो जातिगुणैः समस्तैः॥
दोषोपसृष्टं मणिमप्रबोधाद्
बिभर्त्ति यः कञ्चन कञ्चिदेकम्।
तं बन्धुदुःखामयबन्धुवित्त-
नाशादयो दोषगणा भजन्ते॥
सपत्नमध्येऽपि कृताधिवासं
प्रमादसृष्टावपि वर्त्तमानम्।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्त्तारमापत् समुपैति काचित्॥
दोषोपसर्गप्रभवाश्च ये ते
नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति।
गुणैः समृद्धैः सकलैरुपेतं
यः पद्मरागं प्रयतो बिभर्त्ति॥
बालार्ककरसंस्पर्शात् यः स्निग्धां लोहितां
वमेत्।
रञ्जयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते॥
दुग्धे घृतगुणे क्षिप्तो रञ्जयेद्यः समन्ततः।
वमेच्छिखां लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः॥
अन्धकारे महाघोरे यो न्यस्तः सन् महामणिः।
प्रकाशयति सूर्य्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः॥
पद्मकोषे तु या न्यस्तो विकाशयति तत्क्षणात्।
पद्मरागवरो ज्ञेयो देवानामपि दुर्लभः॥
सर्व्वरिष्टप्रशमनः सर्व्वसम्पत्तिदायकः।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणाश्च यथोत्तरम्॥
यो मणिर्दृश्यते दूराच्छ्लेष्मलेऽग्निसमच्छविः।
वशीकान्तिः स विज्ञेयः सर्व्वसम्पत्तिदायकः॥
पद्मसप्रभवर्विशुद्धिरागः
सम्भूतोऽपि सकलः खलु वर्त्तते।
वर्जयेद्भ्रमति वा करजालं
उत्तरोत्तरमहागुणिनस्तु॥
नीलीरसं दुग्धरसं जलं वा
ये रञ्जयन्ति द्विगुणप्रमाणम्।
ते ते यथापूर्व्वमतिप्रशस्ताः
सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः॥
गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दृश्यसप्तत्रिगुञ्जकान्।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः॥
क्रौञ्चकोलफलाकारो द्वादशाष्टाभ्रिगुञ्जकान्।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्व्वं महागुणः॥
बदरीफलतुल्यो यः खरदिग्वसुमाषकः।
तथा धात्रीफलत्रिंशद्वृत्तविंशतिद्वाष्टमाषकः॥
तथात्तफलतुल्यो यो बह्विपक्वैकमाषकः।
ताम्बूलफलमानो यश्चतुस्त्रिंशत्कतोलकः।
बिम्बीफलसमाकारो वसुषड्दृग्तोलकः॥
अतःपरं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते।
यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात्॥
केचिच्चारतराः सन्ति जात्यानां प्रतिरूपकाः।
विज्ञातयः प्रयत्नेन सिद्धास्ता मूल्यमाहरेत्॥
काङ्कलकाः सिंहलदेशोत्पन्नमालीयाः।
श्रीपर्णिकाश्च सदृशा विज्ञातयः पद्मरागाणाम्॥

तृणोपसङ्गाद्दलनाभिधानं
मणिः स्वभावादपि तुल्यरूपः।
कार्ष्ण्यात्तथा सिंहलदेशजातं
मुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात्।
श्रीपर्णकं दीप्तिनिराकृतिला-
द्विज्ञातिलिङ्गाश्रयभेद एषः॥*॥"

तथा च।

"स्निग्धप्रदेशो मृदुना लघुत्वं
विज्ञातिलिङ्गं खलु सार्व्वजन्यम्।
यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
यो वा तुषाराभिव चूर्णमध्यः॥
स्निग्धप्रदिग्धो न च यो विभाति
यो वा प्रदृश्यः प्रजहाति दीप्तिम्।
आक्रान्तमूर्त्ता च तथाङ्गुलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतां बिभर्त्ति॥
संप्राप्य तत्क्षोभमपि कथं स्वदृत्तं
बिभर्त्ति यः सर्व्वगुणानसौ वै।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजातेः-
र्यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः।
प्राप्यापि नानाकरदेशजातं
ज्ञात्वा बुधो जातिगुणैर्न लक्षेत्॥
अग्नौ प्रयाति सन्दीप्ते स्निग्धायां परिघर्षणे।
दृष्ट्वा योऽत्यन्तशीतत्वात् परिमाणं न मुञ्चति॥
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः।
स्वजातकं संमुखेन विलिखेद्वा परस्परम्॥
यत्तं वा कुरुविन्दं वा विमुच्यान्योन्यकेन वै।
न शक्यं लेखनं कर्त्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः॥
गुणोपपन्नेन सहावबन्धो
मणिस्वजात्यो विगुणैर्न जातः।
सुखं न कुर्य्यादपि कौस्तुभेन
विद्वान् विजातिं न भजेदबुधस्तम्॥
चक्राल एकोऽपि तथाभिजातान्
समेत्य दूरानपहन्ति यत्नात्।
तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्
शक्तोऽतिविद्रावयितुं विजातः॥"* ॥

अथ मूल्यम्।

"बालार्काभिमुखं स्थित्वा दर्पणे धारयेन्मणिम्।
तत्र कान्तिविभागेन च्छायाभागं विनिर्दिशेत्॥
वज्रस्य यत्तण्डुलसंख्ययोक्तं
मूल्यं समुन्मापितगौरवस्य।
तत् पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्याच्चाषकाख्यातुलितस्य मूल्यम्॥
यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्त्तितम्।
तावन्मूल्यं तथा शुद्धे कुरुविन्दे विधीयते॥
सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्त्तितम्।
तावन्मूल्यं चतुर्थांशहीनं स्यादे सुगन्धिके॥
यावन्मूल्यं समाख्यातं वैदूर्य्यवर्णे च सूरिभिः।
तावन्मूल्यचतुर्थांशं हीयते शूद्रजन्मनि॥
पद्मरागः पणं यस्तु धत्ते लाक्षारसप्रभः।
कार्षापणसहस्राणि चिंशन्मूल्यं लभेत सः॥
इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्णेन्यस्तो मणिः।
द्वात्रिंशतिसहस्राणि तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत्॥
एकोनो नूयते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः।

कार्षापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
बालादित्यद्युतिनिभः कर्षे यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्षापणप्रमाणानान्तु मूल्यं सद्भिः प्रकीर्त्तितम् ॥
यस्तु दाड़िमपुष्पाभः कार्षार्द्धेन तु सम्मितः ।
कार्षापणप्रमाणानान्तु विज्ञातिर्मूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विधातव्यं बुधैः शतपञ्चकम् ॥
द्विमाषको यस्तु गुणैः सर्व्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विधातव्यं द्विशतं तत्त्ववेदिभिः ॥
माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
शतैकसम्मितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
अतो न्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
स्वर्णद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्षापणः समाख्यातः पुराणज्ञैरयस्मितः ।
अन्ये कुसुम्भपानीयमक्षिष्ठोदकसन्निभाः ॥
काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ये ।
तेषां दोषो गुणो वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानान्तु चतुर्था ये प्रकीर्त्तिताः ॥
चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्य्याः सम्पत्तिहेतवे ।
अतोऽन्यथा धृतः कुर्य्याद्रोगशोकभयक्षयम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ४४ ।
"सोऽपि प्राप्तस्तदादाय माणिक्यस्तम्भभास्वरम् ।
सौवर्णभित्ति सङ्कीर्णकेतनं सम्पदामिव ॥"
कदलीविशेषः । तद्यथा,—
"माणिक्यमर्त्तार्म्भतचम्पकाद्या
भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
माणिक्या, स्त्री, (माणिक्य + टाप् ।) ज्योत्स्नी । तत्पर्य्यायः । सुफली २ गृहगोधिका ३ गृहगोलिका ४ भित्तिका ५ पल्ली ६ कृष्णसत्त्वा ७ गृहोलिका ८ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६४ ॥
माणिबन्धं, क्ली, (मणिबन्धे गिरौ भवम् । मणिबन्ध + अण् ।) सैन्धवलवणम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
माणिमन्थं, क्ली, (मणिमन्थगिरौ भवम् । मणिमन्थ + अण् ।) सिन्धुजलवणम् । इत्यमरः । २।९।४॥ (अस्य पर्य्यायः । [जम् ॥"
"सैन्धवोऽस्त्री गौतमिर्यं माणिमन्थञ्च सिन्धु-
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मातङ्गः, पुं, (मतङ्गस्यैदं । मतङ्गस्यापत्यं पुमान् वा । मतङ्ग + अण् ।) हस्ती । इत्यमरः ।३।३। २१ ॥
(यथा, रामायणे । १ । ६ । २३ ।
"विन्ध्यपर्ब्बतजेर्मत्तैः पुरा हैमवतैरपि ।
महाबलैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्ब्बतोपमैः ॥")
अश्वत्थवृक्षः । किरातजातिविशेषः । इति तट्टीकायां मधुरेशः ॥ श्वपचः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २ ।
"सुदूरमध्वगायातं कार्य्याय कृतसंविदम् ।
सखायं दुर्गपिशाचेन मातङ्गपतिना युतम् ॥")
अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।४।२८६।

मातङ्गमकरः, पुं, (मातङ्गाकारो मकरः ।) महामत्स्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मातङ्गी, स्त्री, (मतङ्गस्य मुनेरपत्यं स्त्री । मातङ्ग + अण् ङीष् ।) दशमहाविद्यान्तर्गतनवमविद्या । अथ मातङ्गीमन्त्रः । वामकेश्वरतन्त्रे ।
"अथ वक्ष्ये महादेवीं मातङ्गीं सर्व्वसिद्धिदाम् ।
अस्योपासनमात्रेण वाक्सिद्धिं लभते ध्रुवम् ॥
प्रणवञ्च ततो मायां कामबीजञ्च कूर्चकम् ।
मातङ्गी ङेयुता चास्त्रं वह्निजायावधिर्मनुः ॥
ऋषिः स्याद्दक्षिणामूर्त्तिर्विराट् छन्दः प्रकीर्त्तितम् ।
मातङ्गीदेवता देवी सर्व्वसिद्धिप्रदायिनी ॥
अङ्गन्यासकरन्यासौ कुर्य्यान्मन्त्री समाहितः ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥
षट्कोणाष्टदलं पद्मं लिखेद्यन्त्रं मनोरमम् ।
तत्र पूजा प्रकर्त्तव्या सर्व्वपुष्पेण मन्त्रवित् ॥
अष्टशक्तीश्चाष्टदले पूजयेत् सुसमाहितः ।
रतिः प्रीतिर्मनोभवा क्रिया श्रद्धा च शक्तयः ॥
अनङ्गकुसुमानङ्गमदना मदनातुरा ।
इत्यष्टशक्तीः संपूज्य उपहारसमन्वितः ॥
ततो देवीं परां ध्यायेत् साधकः स्थिरमानसः ॥
श्यामाङ्गीं शशिशेखरां त्रिनयनां रत्नसिंहासनस्थिताम् ।
वेदैर्बाहुदण्डैरसिखेटकपाशाङ्कुशधराम् ॥
एवं ध्यात्वा महादेवीं गन्धपुष्पैर्मनोरमैः ।
नैवेद्यन्तु महादेव्यै पायसं शर्करान्वितम् ॥
पुरश्चरणकाले तु घटसहस्रं मनुं जपेत् ।
तद्दशांशं हुनेद्दाद्ये: शर्करामधुभिः सह ॥
ब्रह्मवृक्षोद्भवैः काष्ठैः साधकः शक्तिभिः सह ।
एवं पुरश्क्रियां कृत्वा प्रयोगविधिमाचरेत् ॥
चतुष्पथे श्मशाने वा कलामध्ये च शान्तिकः ।
मत्स्यं मांसं पायसञ्च दद्यादुपञ्च गुग्गुलुम् ॥
रात्रियोगेन कर्त्तव्यं सदा पूर्णस्य साधकः ।
एवं प्रयोगमात्रेण कविता जायते ध्रुवम् ॥
अग्निस्तम्भं जलस्तम्भं वाक्स्तम्भं कारयेत् ध्रुवम् ।
मन्त्री जयति प्राचुर्य्यं सभायां भोगिकुलं यथा ॥
शास्त्रे वादे कवित्वे च बृहस्पतिरिवापरः ।
अनेनैव विधानेन मातङ्गी सिद्धिदायिनी ॥
ननं तद्गृहमागत्य कुबेरोदीयते वसु ।
विना मत्स्येन मांसेनाप्येतं परदेवताम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
मातरपितरौ, पुं, (माता च पिता च । "मातरपितरावुदीचाम् ।" ६ । ३ । ३२ । इत्यारडादेशो मात्रशब्दस्य निपात्यते ।)मातृजनयित्र्यौ । निपातितश्चायम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥
मातरिश्वा, पुं, (मातरि अन्तरीक्षे श्वयति वर्द्धते इति । यद्वा, मातरि जन्यां श्वयति वर्द्धते सन्नमत्कत्वादिति । श्वि + "श्वन् उक्षन्निति ।" उणा० १ । १५८ । इति कनिन् । मात्रि सप्तम्या अलुक् । धातोरिकारलोपश्च निपातितः ।) वायुः । इत्यमरः । २ । ४ ।६४। (यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ६ ।
"आत्यं दिवो मातरिश्वाजभारामथ्नादत्यं
परिषदो अद्रेः ॥"
"मातरिश्वा वायुः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति । श्वस् + कनिन् । अभिदः । यथा, ऋग्वेदे ।३।२६।१२।
"तनूनपादुच्यते गर्भ आसुरो
नराशंसो भवति यद्विजायते ।
मातरिश्वा यदमिमीत मातरि
वातस्य सर्गो अभवत् सरीमणि ॥"
"यदाग्निरप्सूषु गर्भरूपतया वर्त्तते तदा तनूनपात्नामको भवति यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वनामको भवति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
मातलिः, पुं, (मतं ज्ञानमस्ति । मत + क । पृषोदरादित्वात् साधुः । मतलस्यापत्यं पुमानिति वा । मतल + "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इतीञ् ।) इन्द्रसारथिः । इत्यमरः ।१।१।३८॥ (यथा, महाभारते । ५ । ६७ । ११ ।
"मतस्त्रिलोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकेन कुले कन्या रूपेणा लोकविश्रुता ॥")
माता, [तृ] स्त्री, मान्यते पूज्यते या सा । मान ड पूजायां नार्त्तीति डाल् इति भरतः ॥ (यद्वा, "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृप्रशास्तृमातृदुहितृ ।" उणा० २ । ९६ । इति तृच् । निपातितश्च । स्वस्रादित्वाद्धाप् निषेधः ।) मा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जनयित्री २ प्रसूः ३ जननी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ सवित्री ५ जनिः ६ जनी ७ जनित्री ८ अम्बा ९ अम्बिका १० अम्बालिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ माडका १२ । इति जटाधरः ॥ * ॥ षोड़शप्रकारा मातरो यथा,—
"स्तनदात्री गर्भधात्री भक्षदात्री गुरुप्रिया ।
अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका ॥
सगर्भजा या भगिनी पुत्रपत्नी प्रियाप्रसूः ।
मातुर्माता पितुर्माता सोदरस्य प्रिया तथा ॥
मातुः पितुश्च भगिनी मातुलानी तथैव च ।
जनानां वेदविहिता मातरः षोड़श स्मृताः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे कार्त्तिकेय संवादे १५ अध्यायः ॥ तस्या गौरवं यथा,—
"जनको जन्मदातृत्वात् पालनाच्च पिता स्मृतः ।
गरीयान् जन्मदातुश्च योऽन्नदाता पिता मुने ।।
विनान्नाम्बुभ्यां देहो न नित्यः पितुरुद्भवः ॥
तयोः शतगुणे माता पूज्या मान्या च वन्दिता ।
गर्भधारणपोषाभ्यां सा च ताभ्यो गरीयसी ॥"
इति तत्रैव ४० अध्यायः ॥
अपि च ।
"स गुरुरयः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
उपनीय ददद्वेदमाचार्य्यः स प्रकीर्त्तितः ॥
एकादश उपाध्याया ऋत्विगग्न्याधकदुच्यते ।
एते मान्या यथापूर्ब्बमेभ्यो माता गरीयसी ॥"
इति गारुड़े ६४ अध्यायः ॥

अन्यच्च ।
"न पितुर्वचनं कार्य्यं यथा मातुः सुतेन हि ।
पिता च पतितस्त्याज्यो न माता मनुसुतेन हि ।
गर्भधारणपोषाद्धि ततो माता गरीयसी ॥
दशपित्राद्युपाध्यायो गौरवेणातिरिच्यते ।
सर्व्वेभ्यः पिता दशभ्यस्तु माता चैव गरीयसी ।
मातृतोऽन्यो न देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा सुतैः ॥
मातुश्च यद्धितं किञ्चित् कुरुते भक्तितः पुमान् ।
तद्धर्म्मं हि विजानीयादेवं धर्म्मविदो विदुः ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥

अपरञ्च ।
"गुरूणामपि सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या स्तौति येन विद्योपदिश्यते ।
श्रेष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ॥
आत्मनः सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ॥
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ ।
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्रैः स्यात्तत्परायणैः ॥
पिता माता च सर्य्याणौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।
न पुत्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा ॥
नास्ति मातृसमं देवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसापि वा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत् ॥"
इति कौर्म्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥

मातृशब्दसम्भाषया मातृतुल्यत्वम् यथा,—
"मातरित्येव यद्वाक्यं याच्ञे संभाषते नरः ।
सा मातृतुल्या सत्येन धर्म्मः साक्षी सतामपि ॥
तया सहितयद्वारे कालसूत्रं प्रयासि सः ।
सप्त घोरे वसत्येव यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥
प्रायश्चित्तं पापिनश्च तस्य नैव श्रुतौ श्रुतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

श्वश्वस्य परिवारविशेषः । स च असुरमारणे ब्रह्मादीनां स्वेदनिर्गमत्वात् व्यष्टिशक्तिदेवतारूपो यथा,—
"ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा ।
कौमारी चैव चामुण्डा चर्च्चिकेत्यष्ट मातरः ॥"
सप्तविधोऽपि यथा,—
"ब्राह्मी च वैष्णवी चैन्द्री रौद्री वाराहिकी तथा ।
कौबेरी चैव कौमारी मातरः सप्त कीर्त्तिताः ॥"
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गौर्य्यादिषोडशमातृकाः । यथा,—
"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥"
इति आह्निकसूत्रे वह्निपुराणपरिग्रहम् ॥

वैष्णवपूज्या मातृगणा यथा,—
"यत्र मातृगणाः पूज्यास्तत्र स्त्रीनाः प्रपूजयेत् ।
सदा भागवती पौर्णमासी पद्माब्जरङ्गिका ॥
गङ्गाकलिन्दतनयागोपीवृन्दावनीश्वरी ।
गायत्रीतुलसीवाणीपृथिवीशाश्च वैष्णवीः ॥
श्रीयशोदादेवकृतीदेवकीरोहिणीमुखाः ।
श्रीसीता द्रौपदी कुन्ती रुक्मिणी सत्यभामा च ।
रुक्मिणग्याद्यास्तथा चाष्ट महिष्यो याश्च ता अपि ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥

सप्त मातरो यथा,—
"आदौ माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।
धात्री धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ॥"
इति कैश्चित् पठितम् ॥

मातृतुल्या यथा ।
"मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति दायभागः ॥

गौः । भूमिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥ (निरुक्तिश्च ।८।३ । "यद्वृत्तिस्था द्रविणेह धत्ताद्यदा-नयो मातुरस्या उपस्थे ।" "मातुः अस्याः पृथिव्याः ।" इति तट्टीकायां दुर्गाचार्य्यः ।) विभूतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः । ३।३२१ । रेवती । इत्यजयपालः ॥ आखुकर्णी । इन्द्रवारुणी । महाश्रावणी । जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिमाणार्थकैरपि, चि । अस्मिन्नर्थे परिमाणार्थमात्रार्थयोः कर्त्तरि लनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निर्म्माणकर्त्तरि च, यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ ।
"अस्येदु मातुः सवनेषु सद्योमहः ।"
"मातुः सृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्म्मातुः ।"
इति सङ्क्षिप्ते सायनः ॥)

माता, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायां + तन् ततष्टाप् निपातनात् साधुः ।)जननी । यथा
'विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ।'
इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवदर्शनात् आवश्यो-यं शब्दः ॥

मातापितरौ, पुं, (माता च पिता च । "आनङ् ऋतोद्वन्द्वे ।" ६ । ३ । २५ । इत्यानङादेशः ।) जननीजनकौ । तत्पर्य्यायः । पितरौ २ मातरपितरौ ३ नानजनयित्र्यौ ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । ३० ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा, मनौ । ३ । १५७ ॥
"अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥")

मातामहः, पुं, (मातुः पिता । "पितृव्यमातुल मातामहपितामहाः । ४ । २ । ६६ । इति ङामहच् निपातितश्च ।) मातुः पिता । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥ दौहित्रस्य मातामहसाधर्म्ये यथा,—
"आसीदङ्गो नृपश्रेष्ठो यज्वा धर्म्मो दृढव्रतः ।
यजतः समहत्कालादेगा एकोऽभवत्ततः ॥
सत्यो: कन्या सुनीथा या मातुर्दुःशीलकारणात् ।
क्रूरा बुद्धिरभूत्तस्य जगतोऽस्यापि पीडने ॥
तपस्विनां कुले जाता अधीगाश्च यमूस्त्रिनाम् ।
सगुणा निर्गुणा वापि यान्ति मातामहीं तनुम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

तन्मरणे चिराशाशौचं यथा । मातामहानां मरणे चिरारात्रं स्यादशौचकम् । इति शुद्धितत्त्वे कूर्म्मपुराणम् ॥ * ॥ दौहित्रपर्य्याप्ताभावे तस्य श्राद्धे दौहित्रस्याधिकारो यथा,—
"मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे ।
ते च तेषां प्रकुर्व्वन्ति द्विगीयेऽहनि सर्व्वदा ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ।

दौहित्रपर्य्याप्ताभावे तस्य धने दौहित्रस्याधिकारो यथा । तदभावे दौहित्रः ।
"पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्म्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥"
इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः । इति प्रागेवोक्तत्वात् ।
"मातुलो भागिनेयस्य श्वशुरो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्म्मातामहस्य च ॥
एतेषामेव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।
पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो स्मृतिः ॥"
इति वृद्धशातातपवचनेन मातामहाच्च साक्षाद्दौहित्रेण पिण्डदानसुतेः धनाधिकारित्वाच्च । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या अयौतुकधने पौत्रपर्य्याप्ताभावे दौहित्राधिकारः । यौतुकधने तु पुत्रपर्य्याप्ताभावे दौहित्राधिकारो यथा ।
"दौहित्रोऽपि त्वसुतेन सन्तारयति पौत्रवत् ॥"
इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्म्मातिदेशात् पुत्रेण परिगीतदुहितृधनाधात् बाधकपुत्रेण बाध्यदुहितृपुत्रबाधस्य न्याय्यत्वात् । इति दायतत्त्वम् ॥ पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्रा

मातुला

धिकारात् प्राक्दुहित्रधिकारस्मृतेः तदाधिकाया दुहितुः पुत्रेण बाधपुत्रबाधस्येव न्याय्यत्वात्। इति दायक्रमसंग्रहश्च ॥

मातुली, स्त्री, (मातुः आली। पृषोदरादित्वात् ऋकारलोपः। यद्वा, मातायाः आली।) मातुः सखी। इति शब्दमाला ॥

मातुलः, पुं, (मातुर्भ्राता। "पितृव्यमातुलेति।" ४।२।३६। इति निपात्यते। तत्र "मातुर्डुलच्च।" इति वार्त्तिकात् डुलच्।) माटभाता। पितृव्यमातुलकः। इत्यमरः। २। ६। ३१। मामा इति भाषा ॥ तन्मरणे भागिनेयस्य पञ्चिमपादौचम्। यथा, शुद्धितत्त्वे।

"मातुले पञ्चिमौ रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च।" स च मातामहपर्य्यन्तरहितस्य श्राद्धस्य नैमित्तिक्रियायामधिकारी। यथा, —

"मातुलो भागिनेयस्य स्वसीयो मातुलस्य च।" इति शातातपीयपाठक्रमात्। इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (माट्यते खार्य्यादिना मीयते। मात + बाहुलकात् डुलच्।) प्रौढ़िमदः। मदनद्रुमः। (मादयतीति। मद + णिच् + बाहुलकात् उलच् पृषोदरादि त्वात् तकारलोपश्च।) धुस्तूरः। इति मेदिनी। ले, १०३ ॥ पर्य्यायो यथा, —

"धत्तूरो धूर्त्त धुत्तूरा उन्मत्तः कनकाह्वयः। देवता कितवस्तूरी महामोहः शिवप्रियः। मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ मा विद्यते तुला तुलना यस्य।) सर्पविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ३। २१६ ॥

मातुलकः, पुं, (मातुल + स्वार्थे कन्।) धुस्तूरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (मातुलः। यथा, पद्मतन्त्रे। १। २४१ ॥

"सोऽपि तव मातुलको न समायातः ॥")

मातुलपुत्रकः, पुं, (मातुलस्य धुस्तूरस्य पुत्रकः।) धुस्तूरफलम्। इत्यमरः। २। ४। ७८ ॥ (यथास्य पर्य्यायः।

"मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मातुलतनयः। इति मेदिनी। के, २३५ ॥

मातुला, मातुलानी, } स्त्री, (मातुल + टाप्। मातुलस्य स्त्री। "इन्द्रवरुणेति। ४।१। ४८। ङीष् आनुक् च।) मातुलपत्नी। इत्यमरभरतौ। २।६।३०। मामी इति भाषा ॥ तन्मरणे पञ्चिमपादौचम्। यथा,—

"श्वशुर्य्योर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले। पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पञ्चिमीं त्वपयेन्निशाम् ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मातुलानी, स्त्री, (मा निषेधे तुलां नयति प्राप्नोतीति। नी + क्विप्। ङीष्।) कलायः। भङ्गा। इति मेदिनी। ने, २०२ ॥ (यथास्या पर्य्यायः। भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥

मातुलु

"भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादनी विजया जया ॥")

शणः। इति हेमचन्द्रः। ४। २४५ ॥ प्रियङ्गुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलाहिः, पुं, (मातुरस्मादेतौ इति। तुल + मूलविभुजादित्वात् कः। मातुलश्चासौ अहिश्च।) सर्पविशेषः। मातुया साप इति फेयुयाटी इति च भाषा। अयं खट्वाकृतिः आयतदेहः दीर्घलाङ्गूलः चतुष्पात्। इति मधुमाधवादयः ॥ तत्पर्य्यायः। मातुधानः २। इत्यमरः। १। ८। ३॥

मातुली, स्त्री, (मातुलस्य स्त्री। "मातुल + इन्द्रवरुणभवेति।" ४।१।४९। इति ङीष् "मातुलोपाध्याययोरानुग् वा।" इति वार्त्तिकोक्तेः पक्षे आनुगभावः।) मातुलपत्नी। इत्यमरः। २। ६। ३०॥ भङ्गा इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलुङ्गः, पुं, (मा न तुलं गच्छतीति। गम + डः। पृषोदरादित्वात् अकारस्योकारः सुमुच्च।) बीजपूरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये।

"कैशरं मातुलुङ्गस्य मधुमैत्यवसंयुतम्। शर्करादाडिमाभ्यां वा द्राक्षायाश्च रसैस्तथा॥"

(तथास्य पर्य्यायः।

"बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः। लुङ्गुषः पूरकः पूरो बीजपूर्णोऽम्बुकेशरः ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्।

तथास्य गुणाः।

स्यान्मातुलुङ्गः कफवातहन्ता हृद्यो लघुर्भोगी जठरामयघ्नः। स दोषरक्तादिविकारघस्र-मन्दीपनः शूलविकारहारी ॥

श्वासकासारुचिहरं लघ्वाम्लं कण्ठशोधनम्। दीपनं लघु रुच्यञ्च मातुलुङ्गमुदाहृतम् ॥

त्वक्तिक्ता दुर्जरा ति स्यात् क्रमिवातकफापहा।

स्वादु शीता गुरुः स्निग्धा लवणाम्लं वातपित्तजित् ॥

मेध्यं शूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनम्। दीपनं लघु संग्राहि गुल्मार्शांसिघ्नु केशरम् ॥

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम्। शूलार्शोगार्दितरोगेषु मन्दाग्नौ कफमारुते ॥

अरुचिश्वासकासेषु स्वरभेदेऽप्युपदिश्यते। रसोऽतिमधुरो हृद्यो वीर्य्येपित्तानिलापहा ॥

कफकृद्दुर्जरः पाके मातुलुङ्गस्य कल्ककः। तिक्तं पुष्पन्तु वीर्यञ्च गुल्मतृष्णाश्मथापहरम् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥

"त्वक्तिक्ता कटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित्।

हृद्यं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥

लघु सकेसरं श्वासकासहिक्कामदात्ययान्।

व्यग्न्यग्नीवानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान् ॥

गुल्मोदरार्शः शूलानि मन्दाग्नित्वञ्च नाशयेत्॥"

इति च वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

मातृका

मातुलुङ्गकः, पुं, (मातुलुङ्ग + संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) क्षोलङ्गवृक्षः। तत्पर्य्यायः। फलपूरः २ बीजपूरः ३ रुचकः ४। इत्यमरः। २। ४। ७८ ॥ मातुलुङ्गः ५ अफलः ६ फलपूरकः ७ लुङ्गुषः ८ पूरकः ९ पूरः १० बीजपूर्णः ११ अम्बुकेशरः १२ क्षोलङ्गः १३। इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः। हृद्यत्वम्। अम्लत्वम्। लघुत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। आध्मानगुल्मार्शोहृद्रोगोदावर्त्तनाशित्वम्। विबन्धाहिकाशूलच्छर्दिरोगे प्रशस्तत्वञ्च। अस्य त्वगगुणाः। तिक्तत्वम्। दुर्জ্জরत्वम्। कफवातनाशित्वम्। विशदत्वम्। तन्मांसगुणाः। स्वादुत्वम्। शीतत्वम्। गुरुत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

मातुलुङ्गा, स्त्री, (मातुलुङ्ग + टाप्।) मधुकक्कटी। यथा, —

"मातुलुङ्गा सुगन्धाला गिरिजा पूतिपुष्पिका। अम्लवेतसवल्ली च सा क्वचिन्मधुकक्कटी ॥"

इति रत्नमाला ॥

मातुलुङ्गिका, स्त्री, (मातुलुङ्ग + संज्ञायां कन्। टाप् अकारस्येत्वम्।) वनबीजपूरः। इति राजनिर्घण्टः ॥

मातृकच्छिदः, पुं, (मातुः कं शिरश्छिनत्तीति। छिद + कः। पित्रादिशात् मातृशिरश्छेदनादस्य तथात्वम्।) परशुरामः। इति केचित् ॥

मातृका, स्त्री, (मातेव। माट। "इवे प्रतिकृतौ।" ५। ३। ९६। इति कन् टाप्।) धात्रिका ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्। ४३। ६६।

"रक्तमाल्यं सदने बालपीड़ा राज्ञो मातुः पीड़नं मातृकायाः ॥"

मातेव। माट + स्वार्थे कन्।) माता। देवीभेदः। वर्णमाला। इति मेदिनी। के १३८॥ करणम्। स्वरः। उपमाता। इति हेमचन्द्रः। मातृकागणोत्पत्तिर्यथा, —

"तत्र देवोऽन्धको दैत्यं त्रिशूलेनाहनद्भृशम्। तस्याहतस्य रक्तस्य पपातास्यात् क्षितौ किल ॥ तत्रान्धका असंख्याता बभूवुरपरे भृशम्। तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं रुद्रः शङ्कितवान् हृदि ॥ गृहीत्वा त्रिशिखायेण ननर्त्त परमेश्वरः। इतरेऽप्यन्धकाः सर्वे चक्रेण परमेष्ठिना ॥ नारायणेन निहतास्तेभ्यो रक्तसमुत्थिताः। अस्रधारासहस्रेषु शूलप्रोतस्य चासकृत् ॥ अनादरं समुत्सृज्य स्वसौ रुद्रो रुषान्वितः। तस्य क्रोधेन महता मुखाज्ज्वाला विनिर्ययौ ॥ तद्रूपधारिणीं देवीं याम्यां योगेश्वरीं विदुः। स्वरूपधारिणी चान्या विष्णुनापि विनिर्म्मिता ॥ ब्रह्मणा कौमिकेयेन इन्द्रेण च यमेन च। वाराहेण च देवेन विष्णुना परमेष्ठिना ॥ पातालोद्भवरूपं तस्या देव्या विनिर्ममे। माहेश्वरी च माहेन्द्री इत्येता अष्ट मातरः ॥ कारणं यस्य यत् प्रोक्तं चैत्रसेनावधारितम् ॥ पुरैवादेव नाना तु तादिदं कीर्त्तितं मया।

कामः क्रोधस्तथा लोभो मदो मोहोऽथ पञ्चमः ॥
मात्सर्यं षष्ठमित्याहुः पैशुन्यं सप्तमं तथा ॥
अनसूयाऽष्टमी ज्ञेया ह्रीर्नेत्र अथ मातरः ॥
कामं योगेश्वरीं विद्धि क्रोधं माहेश्वरीं तथा ॥
लोभस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ।
मोहः स्वयन्तु कौमारी मात्सर्यं चेन्द्रजा विदुः ॥
यामी दण्डधरा देवी पैशुन्यं स्वयमेव च ।
अनसूया वराहास्या ह्रीर्नेत्र परिकीर्तिताः ॥
कामादिगण एषोऽयं शरीरं परिकीर्तितम् ।
जघान महिषं यथा तथा ते कीर्तितं मया ॥
एताभिर्देवताभिश्च तस्य रक्तं तु शोषितं ।
जातं मतासुरो मायाभिश्च सिंहोऽत्यकोपभवत् ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातमात्मविद्यास्तवं मया ।
य एतच्छृणुयान्नित्यं मातृणामुद्भवं शुभम् ॥
तस्य ताः सर्वदा रक्षां कुर्वन्त्यनुदिनं नृप ! ।
येनेतत् पठ्यते जप्तं मातृणां पुरुषोत्तम ! ॥
स धन्यः सर्वदा लोके त्रिलोकञ्च गच्छति ।
तामाह ब्रह्मणा दत्ता अष्टमी तिथिरुत्तमा ॥
तस्यां संपूजयेद्भक्त्या त्रिरात्राधारो नरः सदा ।
तस्य ताः परितुष्टास्तु नीरोगां दद्यन्ति च ॥"
इत्यादि वाराहपुराणे कामादिमातृगणोत्पत्ति-
र्नामाध्यायः ॥ अपि च ।
"ब्रह्मेशगुहविष्णूनां तथेन्द्रस्य च शक्तयः ।
शरीरेभ्यो विनिष्क्रम्य तद्वदेवाम्बिकां ययुः ॥
यस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूषणवाहनम् ।
तद्वदेव हि तच्छक्तिरसुरान् योद्धुमाययौ ॥
हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी सामिधीयते ॥
माहेश्वरी वृषारूढा त्रिशूलवरधारिणी ।
महाहिवलया प्राप्ता चन्द्ररेखाविभूषणा ॥
कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी ॥
तथैव वैष्णवी शक्तिर्गरुडोपरि संस्थिता ।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥
यज्ञवाराहमतुलं रूपं या बिभ्रतो हरेः ।
शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराही बिभ्रती तनुम् ॥
नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः ॥
वज्रहस्ता तथैवेन्द्री गजराजोपरिस्थिता ।
प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥
ततः परिवृतस्ताभिरीशानो देवशक्तिभिः ।
इत्यन्तामसुराः शीघ्रं मम प्रीत्याशु चण्डिकाम् ॥
ततो देवीशरीरात्तु विनिष्क्रान्तातिभीषणा ।
चण्डिका शक्तिरत्युग्रा शिवाशतनिनादिनी ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
मात्रयर्गो यथा —
"शुभोः पत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती ।
पत्नी च भ्रातृसुतयोर्मित्रपत्नी च तत्सखः ॥
श्वश्रूः पितुश्च भ्रातुः पत्नी श्वश्रूः स्वकस्यका ।
जननी तत्सपत्नी च भगिनी सुरभी तथा ॥
स्वामीष्टसुरपत्नी च धात्री कान्तापदायिका ।
गर्भधात्रीस्तनार्त्री च भयात्रातुश्च कामिनी ॥
एता वेदप्रणीताश्च सर्वेषां मातरः स्मृताः ।
एतास्वपि च सर्वासु त्वनसा नास्ति कासु च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५५ अध्यायः ॥
षोड्श मातरो यथा,—
"गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा धेनुः ।
पितुः स्वसा शिष्यपत्नी भृत्यपत्नी च मातुली ॥
पितृपत्नी भ्रातृपत्नी श्वश्रूश्च भगिनीसुता ।
गर्भधात्रीष्टदेवी च पुंसः षोड्श मातरः ॥"
इति तत्रैव ५६ अध्यायः ॥
अथ मातृकान्यासः ।
भगवानुवाच ।
"मातृकान्यासमधुना शृणु वैशालभैरव ! ।
येन देवत्वमायाति नरोऽपि विधिनैव वै ॥
वाग्ब्रह्माणीसुखा देव्यो मातृका परि-
कीर्तिताः ।
तासां मन्त्राणि सर्वाणि यन्त्राणि स्वरास्तथा ॥
चन्द्रबिन्दुप्रयुक्तानि सर्वकामप्रदानि च ।
ऋषिस्तु मातृमन्त्राणां ब्रह्मैव परिकीर्तितः ॥
प्रोक्ता छन्दस्तु गायत्री देवता च सरस्वती ।
शरीरशुद्धिप्रमुखसर्वकार्यार्थसाधने ॥
विनियोगः समुद्दिष्टो मन्त्राणां त्वनुपूर्वशः ।
अकारेण समं कादिवर्गो यः प्रथमः स्मृतः ॥
तेनैवचन्द्रबिन्दुसंयुक्तैश्चतुर्भिरक्षरैर्हि तैः ।
आकारस्य तथोर्ध्वाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमस्तथा ।
प्रथमं मातृकामन्त्रमङ्गुष्ठद्वयतो न्यसेत् ॥
परे वर्गाः स्वरैः सार्द्धं य यार्णे श्यामकर्मणि ।
ते सर्वे चन्द्रबिन्दुभ्यां युक्ताः कार्यास्तु सर्वतः ॥
ह्रस्वैकारस्य वर्गेण दीर्घैकारान्तगेन तु ।
तर्जन्योर्विन्यसेत् सम्यक् स्वाहान्तेन तु पूर्ववत् ॥
ह्रस्वोकारस्य वर्गेण दीर्घोकारान्तगेन तु ।
मध्यमायुगले सम्यक् वषड्न्तेन विन्यसेत् ॥
एकारादिनवर्गान्ते रेफकारान्तेन चैव हुम् ।
न्यसेदनामिकायुग्मे नियतं तत्र भैरव ! ॥
ओकारादिपवर्गान्तु ओकारान्तेन शोभितम् ।
वौषड्न्तं कनिष्ठायां विन्यसेत् कार्यसिद्धये ॥
अंकारादियकारादिवर्गेण चान्तकेन च ।
वः इत्यन्तेन तलयोर्विन्यसेत् पाणिपृष्ठयोः ॥
वषट्कारं शेषभागे मन्त्रन्यासे नियोजयेत् ।
हृदयादिषडङ्गेषु पूर्ववत् क्रमतो न्यसेत् ॥
अङ्गुष्ठादुक्तवर्गैस्तु क्रमात् षड्भिस्तथाविधैः ।
प्रणवस्था पादजानुसकटिगुह्ये तु पार्श्वयोः ।
यस्तो च विन्यसन्मन्त्रान् क्रमात् पूर्ववदक्षरैः ॥
बाह्वोः पाणौस्तथा कण्ठे नाभौ च जठरे
तथा ।
स्तनयोरपि विन्यासं तथा षड्भिः समाचरेत् ॥
वक्त्रे च चिबुके गण्डे कर्णयोश्च ललाटके ।
न्यसे कक्षे च षड्वर्गं पूर्ववन्न्यासमाचरेत् ॥
रोमकूपे व्रणवर्त्मसु गुदे जठरायुगे तथा ।
नखेषु पादपार्ष्णीश्च तथा पूर्ववदाचरेत् ॥
एवन्तु मातृकान्यासं यः कुर्याद्भैरवस्तदा ।
स धर्मेऽर्थे च पूजासु पूर्णो योग्यश्च जायते ॥
नातः परतरं मन्त्रं विद्यते क्वचिदेव हि ।
यः सर्वकामदं पुण्यं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
वाग्देवतां हृदि ध्यात्वा स्मृत्वा सप्तस्वरान्
च ॥
त्रिधा च मातृकामन्त्रैः संक्रमेच्च त्रिवेष्टनम् ।
स वाग्मी पण्डितो धीमान् जायते च घरः
कविः ॥
चन्द्रबिन्दुसमायुक्तान् स्वरान् पूर्वान् पठेद्बुधः ।
यञ्जनानि च सर्वाणि कैवल्यानि पठेत्ततः ॥
अकारादिक्षकारान्तान्यर्णान् श्यामेषु पूर्वकैः ।
जलं करतले गृह्य पठित्वाक्षरसंचकम् ॥
अभिमन्त्र्य तु तत्तोयं प्रथमं पूरकैः पिबेत् ।
कुम्भकेन द्वितीयन्तु ललाटान्तर्थ रेचकैः ॥
एवं सप्तत्रिवारन्तु पीत्वा तोयं विचक्षणः ।
दृढाङ्गः पण्डितो भूयात् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
विमन्त्र्यमथ पीत्वैव मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयं कवित्वमाप्नोति सर्वान् कामांस्तथैव च ॥
सततं कुरुते यस्तु मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयपानं महाभागः पूरकस्तम्भरेचकैः ॥
स सर्वकामान् संप्राप्य पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
भूत्वा महाकविर्लोके बलवान् सत्यविक्रमः ॥
सर्वत्र वक्ष्यो भूत्वा चान्ते मोक्षमवाप्नुयात् ।
राजानमथवा राजभार्यां पुत्रमथापि वा ॥
वशीकरोति न चिरात् मातृकामन्त्रपालकः ।
न्यासक्रमे क्रमः प्रोक्तो वर्गक्रम इहैव तु ॥
अक्षराणां क्रमेणाथ तोयपानं समाचरेत् ।
ये ये मन्त्रा देवतानाद्यर्णानामथ रक्षसाम् ॥
ते मन्त्रा मातृकामन्त्रे नित्यमेव प्रतिष्ठिताः ।
सर्वमन्त्रमयश्चायं सर्वदेवमयस्तथा ॥
चतुर्वर्गप्रदश्चायं मातृकामन्त्र उच्यते ।
इति ते कथितः पुत्र ! मातृकान्यास उत्तमः ॥"
इति श्रीकालिकापुराणे मातृकान्यासः ७६ अध्यः ॥
अथ तस्य प्रयोगः ।
अस्य मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो
मातृकासरस्वती देवता हलो बीजानि स्वराः
शक्तयो मातृकान्यासे विनियोगः । शिरसि ॐ
ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे ॐ गायत्रीच्छन्दसे
नमः । हृदि ॐ मातृकासरस्वत्यै देवतायै
नमः । गुह्ये ॐ यञ्जनेभ्यो बीजेभ्यो नमः ।
पादयोः ॐ स्वरेभ्यः शक्तिभ्यो नमः । तथा च
ज्ञानार्णवे ।
"मातृकां शृणु देवेशि ! न्यसेत् पापनिकृन्त-
नीम् ।
ऋषिर्ब्रह्मास्य मन्त्रस्य गायत्रीच्छन्द उच्यते ॥
देवता मातृकादेवी बीजं यञ्जनसञ्चयम् ।
शक्तयस्तु स्वरा देवि ! षड्ङ्गन्यासमाचरेत् ॥"
ततः षड्ङ्गन्यासो । अं कं खं गं घं ङं आं
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इं चं छं जं झं ञं ईं
तर्जनीभ्यां स्वाहा । उं टं ठं डं ढं णं ऊं
मध्यमाभ्यां वषट् । एं तं थं दं धं नं ऐं अना-
मिकाभ्यां हुम् । ओं पं फं बं भं मं औं कनि-
ष्ठाभ्यां वौषट् । अं यं रं लं वं शं षं सं हं लं

ह्यं अः करतलपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिषु। अं कं ५ आं हृदयाय नमः। इत्यादि। तथा च ज्ञानार्णवे।

"अं आं मध्ये कवर्गन्तु इं ईं मध्ये चवर्गकम्।
उं ऊं मध्ये टवर्गन्तु एं ऐं मध्ये तवर्गकम्॥
ओं औं मध्ये पवर्गन्तु बिन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये!।
अनुस्वारविसर्गान्तैर्यशवर्गौ सलक्षकौ॥
हृदयञ्च शिरो देवि। शिखा कवचकं तथा।
नेत्रमस्त्रं न्यसेन्नित्यं नमः स्वाहा क्रमेण तु॥
वषट् हुं वौषडन्तञ्च फडन्तं योजयेत् प्रिये!।
षडङ्गोऽयं मातृकायाः सर्व्वपापहरः स्मृतः।*॥

अथान्तर्मातृकान्यासः।

अकारादिषोडशस्वरान् सबिन्दून् षोडशदलकमले कण्ठस्थले न्यसेत्। ककारादिहान्तवर्गान् सबिन्दून् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत्। डकारादिदशवर्णान् सबिन्दून् दशदलकमले नाभौ न्यसेत्। वकारादिषड्वर्णान् सबिन्दून् षड्दलकमले लिङ्गस्थले न्यसेत्। वकारादिचतुरो वर्णान् सबिन्दून् चतुर्दलकमले मूलाधारे न्यसेत्। क्षत्रवर्णद्वयं सबिन्दुं द्विदलपद्मभ्रूमध्ये न्यसेत्। तथा च ज्ञानार्णवे।

"द्वात्रिंशच्छतपत्राब्जे कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत्।
द्वादशच्छदपद्मस्थान् कादीन् द्वादश विन्यसेत्॥
दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादौन्यसेद्दश।
षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे वकारादीन्यसेच्च षट्॥
आधारे चतुरो वर्णान्यसेद्दलेदलेचतुर्दले।
द्वयोर्भ्रूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये!॥"

अगस्त्यसंहितायाम्।

"एकैकवर्णमेकैकपत्राग्रे विन्यसेत् प्रिये!।
एवमन्तः प्रविन्यस्य मनसानो बहिर्न्यसेत्॥"*॥

वैष्णवे तु।

एकैकवर्णमुच्चार्य्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम्।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्त्तितः॥

अथान्तर्मातृकान्यासो मूलाधारे चतुर्दले।

सुवर्णाभे वशषसचतुर्वर्गविभूषिते॥
षड्दले वेदुतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलात्मके।
बभमैर्यरलैर्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रते!॥
मणिपूरे दशदले नीलजीमूतसन्निभे।
डादिफान्तदलैर्युक्ते बिन्दुद्वादशमस्त्रकैः॥
अनाहते हादशारे प्रवालरुचिसन्निभे।
कादिठान्तदलैर्युक्ते योगिनां हृदयाम्बुजे॥
विशुद्धे षोडशदले धूम्राभे स्वरभूषिते।
आद्याचक्रे तु चन्द्राभे द्विदले हक्षलाञ्छिते॥
सहस्रारे हिमनिभे सर्व्ववर्णविभूषिते।
अकथादिचिरेखात्म ह ल क्ष त्रयभूषिते॥
तत्रार्द्धे परबिन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम्।
एवं समाहितमना ध्यायेत्र्यासोऽयमान्तरः॥"

ततो वाग्यमातृकाध्यानम्।

"पद्मासनस्थविधिविष्णुभवक्त्रनेत्रां
भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम्।
मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ताम्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वागदेवतामाश्रये॥"

एवं ध्यात्वा न्यसेत्। तत्राङ्गुलिनियमस्तन्त्रे।

"ललाटेनाभिकामध्ये विन्यसेन्मुखपङ्कजे।
तर्जनीमध्यमानामा वृद्धानामे च तेजयोः॥
अङ्गुष्ठं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नसोः।
मध्यास्त्रिस्रो गण्डयोश्च मध्यमाष्ठोष्ठयोर्न्यसेत्॥
अनामा दन्तयोर्न्यस्य मध्यमामुखमाङ्के।
सुखेनामा मध्यमाच्च हस्तपादे च पार्श्वयोः॥
कनिष्ठानाभिकामध्यास्तु एष्ठे च विन्यसेत्।
ताः साङ्गुष्ठा नाभिदेशे सर्व्वाः कुक्षौ च
विन्यसेत्॥
हृदये च तलं मर्द्ध्नि अंसयोश्च ककुत्तले।
हृत्पूर्व्वे हस्तपत्तृष्ठि सर्व्वेषु तलमेव च॥
एतास्तु मातृकामुद्राः क्रमेण परिकीर्त्तिताः।
अन्यथा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य
निष्फलः॥"

गौतमीये।

"ललाटमुखहृत्तालिमुतिघ्राणेषु गण्डयोः।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गास्यदोःपत्तमध्यबस्तिषु च॥
पार्श्वयोः एष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽंसके।
ककुदंसे च हृत्पूर्व्वे पाणिपादयुगे तथा।
जठरानमयोरस्यन्मातृकावर्णान् यथाक्रमात्॥"

तद्यथा। अं नमो ललाटे। आं नमो मुखवृत्ते। इं ईं चक्षुषोः। उं ऊं कर्णयोः। ऋं ॠं नसोः। ऌं ॡं गण्डयोः। एं ओष्ठे। ऐं अधरे। ओं ऊर्द्धदन्ते। औं अधोदन्ते। अं अक्षरन्तु। अः सुखे। कं दक्षबाहुमूले। खं कूर्परे। गं मणिबन्धे। घं अङ्गुलिमूले। ङं अङ्गुल्यग्रे। एवं चं ५ वामबाहुमूलमन्त्यगेषु। एवं टं ५ दक्षिणपादमूलमन्त्यगेषु। एवं तं ५ वामपादमूलमन्त्यगेषु। पं दक्षिणपार्श्वे। फं वामपार्श्वे। बं पृष्ठे। भं नाभौ। मं जठरे। यं हृदि। रं दक्षबाहुमूले। लं ककुदि। वं वामबाहुमूले। शं हृदादिदक्षहस्ते। षं हृदादिवामहस्ते। सं हृदादिदक्षपादे। हं हृदादिवामपादे। लं हृदादुदरे। क्षं हृदादिमुखे। सर्व्वत्र नमोऽन्तेन न्यसेत्। तथा च।

"ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सबिन्दुर्विन्दवक्त्रितः।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः॥"

इति भट्टः॥*॥

अथ संहारमातृकान्यासः।

तस्या ध्यानं यथा,—

"अक्षस्रजं हरिणपोतमुदग्रदण्डं
विद्याः करैरधिरतं दधतीं त्रिनेत्राम्।
अर्द्धेन्दुमौलिमरुणामरविन्दसंस्थां
वर्णेश्वरीं प्रणमत ज्ञानमातृकाख्याम्॥

न्यासस्तु लकारादिक्षकारान्तः। यथा ळं नमो मूलादिमुखे इत्यादि॥*॥ अपरञ्च।

"चतुर्धा मातृका प्रोक्ता केवला बिन्दुसंयुता।
सविसर्गा सोभया च रहस्यं शृणु कथ्यते॥

विद्याकरी केवला च सोभया मुक्तिदायिनी।
पुत्रदा सविसर्गा तु सबिन्दुश्चित्तदायिनी॥"

विष्णुरहस्ये।

वाग्भवाद्या च याकूमिद्धेः रमाद्या श्रीपरायणे।
कृष्णवाद्या सर्व्वसिद्धेः कामाद्या लोकवश्यदा।
श्रीकण्ठाद्यानिमाद्यर्थं सर्व्वमन्त्रः प्रसीदति॥"

श्रीविद्याविधये नवरत्नेश्वरे।

"वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्तव्या मातृकाक्षराः।
श्रीविद्याविधये मन्त्री वाग्भवाद्यष्टसिद्धये॥"

इति तन्त्रसारः॥

(मातृ + "ऋतस्यृङ्।"४।३। ७८। इति ठञ्। त्रि। मातृसम्बन्धि। यथा, महाभारते। ६। ८७। ६७।

"योऽन्तयो मातृकक्षस्य स गतमभिपेदिवान्॥")

मातृकेयाटः, पुं, (मातृकेव कुले याटति पुत्रस्नेहेन गच्छतीति। याट + अच्।) मातुलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मातृनन्दनः, पुं, (मातृणां नन्दनः पुत्रश्चानन्दवर्द्धनो वा। कार्त्तिकेयः। यथा,—

"कथं त्वं कृत्तिकापुत्रमसुतत्वान्न तं सुरं गुहम्।
कथञ्च पार्वतिरसौ कथं वा मातृनन्दनः॥"

इत्यादि वाराहपुराणे स्कन्दोत्पत्तिर्नामाध्यायः॥

मातृमण्डलं, क्ली, (मातॄणां मण्डलम्।) नेत्रयोर्मध्यम्। तत्तु श्यामश्मश्रुयुक्तं पश्यति। यथा, काशीखण्डे ४२ अध्याये।

"अरुन्तुदौ भ्रुवश्चैव विष्णोस्तीक्ष्णे पदानि च।
श्यामश्मश्रुयुतं पश्येत्तुर्थं मातृमण्डलम्॥
अरुन्तुदौ भवेच्छिद्रा भ्रुवौ नासाग्रमुच्यते।
विष्णोः पदानि भ्रूमध्ये नेत्रयोर्मातृमण्डलम्।"

(यथा च बृहन्नंहितायाम्। "मातृणामपि मातृमण्डलावर्त्तो विप्रान् विदन्नेत्रगः॥")

मातृमुखः, पुं, जडः। इति हेमचन्द्रः। ३। ८६॥

मातृबन्धुः, पुं, (मातुर्बन्धुः।) मातृबान्धवः। यथा। अन्यवस्त्रिविधाः। आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति। यथोक्तम्।

"आत्मपितृष्वसृ, पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवाः॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः।"

इति मिताक्षरा॥

मातृबान्धवः, पुं, (मातुर्बान्धवः।) मातृबन्धुः। स च मातामहभगिनीपुत्रः। मातामहीभगिनीपुत्रः। मातृमातुलपुत्रश्च। यथा,—

"मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥"

इत्यद्वाहतत्त्वम्॥

मातृबाहिनी, स्त्री, (मातरं वहतीति। वह + णिनिः।) वलगुलापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

मात्रा

मात्रगामिन्, पुं, (मात्रा गामिनः । स्नेहाधिक्यात केवलं मात्रैव गामिनः न तु पित्रा चार्य्यादिभिरिति भावः ।) मूर्खः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥

मातृष्वसा, स्त्री, (मातुः स्वसा । "मातृपितृभ्यां स्वसा ।" ८ । ३ । ८४ । इति षत्वम् ।) मातृभगिनी । मासी इति भाषा । सा मातृतुल्या यथा, —

"मातृष्वसा मातृसमा पितृष्वस्री पितृस्वसा ।
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥"
इति दायभागः ॥

मातृष्वसेयः, पुं, (मातृष्वसुरपत्यं पुमान् । मातृष्वस + "मातृष्वसुश्च ।" ४ । १ । १३४ । इत्यत्र "ढ्रण्प्रत्ययेष्वञिलोपश्च ।" इति कारिकोक्तेः ढक् ।) मातृष्वसृपुत्रः । मासितुता भाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मातृष्वसीयः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०६ ॥

मातृष्वसेयी, स्त्री, (मातृष्वसुरपत्यं स्त्री । मातृष्वस + "मातृष्वसुश्च ।" ४ । १ । १३४ । इति ढक् । ढकिलोपश्च । ङीप् ।) मातृभगिनीकन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ । मासितुता भगिनी । इति भाषा ॥ (टाबन्तोऽप्ययं शब्दः । यथा, महाभारते । ३ । २२३ । ५ ।

("मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी
मम ॥")

मातृष्वसीयः, स्त्री, (मातृष्वसुरपत्यं पुमान् । मातृष्वस + "मातृष्वसुश्च ।" ४ । १ । १३४ । इति ढक् ।) मातृभगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २ । ६ । २५ । मासितुता भाइ इति भाषा ॥

मातृष्वसीया, स्त्री, (मातृष्वसीय + टाप् ।) मातृभगिनीकन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ । मासितुता भगिनी इति भाषा ॥

मातृसिंही, स्त्री, वासकः । इति शब्दरत्नावली ।

मात्रं, क्ली, (मीयत इति । मा + चत्र ।) कार्त्स्न्यम् । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २१७ ॥ कार्त्स्न्ये यथा क्षीरमात्रं न छिनत्ति । अवधारणे यथा पयोमात्रं भुङ्क्ते । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मात्रा, स्त्री, (मीयते अनया । मा + "हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ।" उणा० ४ । १६८ । इति त्रन् टाप् ।) परिच्छदः । अल्पः । परिमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २१७ ॥ परिच्छदे हस्त्यश्वादिः । अल्पे यथा । प्राकृतमात्रा । परिमाणे यथा । किञ्चिन्मात्रोऽङ्गुष्ठः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५८२ ॥ "अङ्गुलमेकं भवति मात्रा ।") कालभेदः । विलम्बः । अक्षरावयवः । इति मेदिनी । रे, ७५ ॥ ॥ (छन्दसां ह्रस्वदीर्घादिप्रभेदः । यथा, श्रुतबोधे ।

"यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रा तथा तृतीयेऽपि ॥")

कालविशेषः । यथा,—

"कञ्चिन यावता पाणिः पर्य्येति जानुमण्डले ।
सा मात्रा कविभिः प्रोक्ता ह्रस्वदीर्घप्लुते मता ॥
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

"वामजानुनि तल्लसभ्रमणं यावता भवेत ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्वेदपारगैः ॥"
इति तत्त्वसारः ॥

इन्द्रियवृत्तिः । यथा,—

"मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥"
इति भगवद्गीता ॥

"भीयन्ते आभिर्विषयाः मात्रा इन्द्रियवृत्तयः ।"
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

इन्द्रियम् । इति पूर्व्वोक्तश्लोकटीकायां मधुसूदनसरस्वती ॥ अंशुः । यथा,—

"न योधिद्भाः पृथगद्दशादवसानदिनाहते ।
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥"
इति आदुसत्त्वम् ॥

(श्लोकाः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ४ । ६ । ३ ।
"प्र मात्राभी रिरिचे ।"

"मात्राभिः मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति मात्राः श्लोकाः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ शक्तिः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३५८ । "का मात्रा मम हृदयस्य यो मम प्रस्तुतिं दूषयिष्यति ॥" अवयवः । यथा, मनौ । ७ । ४ ।

"चन्द्रविम्बेष्वयोश्चैव मात्रानिर्हृत्य शाश्वतीः ॥"

"मात्रा अवयवाः ।" इति तट्टीकायां मेधातिथिः ॥ रूपम् । यथा, भागवते । २ । ५ । २५ ॥

"तस्य मात्रा गुणः शब्दः ॥" "मात्रा सूक्ष्मं रूपम् ।" इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

मात्सर्य्यं, क्ली, (मत्सर + ष्यञ् ।) मत्सरस्य भावः । परगुणद्वेषः । यथा, —

"मात्सर्य्यविरायैकतरः प्रमादं
वसन्नमस्याधिपतेरपि देवैः ।
मात्सर्य्यरागोपहतात्मनां हि
स्खलन्ति साध्व्यपि मानसानि ॥
इति भारत्यौ ६ अध्यायः ॥

मात्सिकः, त्रि, (मत्स्योऽस्य पण्यम् । "तदस्य पण्यम् ।" ४ । ४ । ५१ । इति मत्स्य + ठक् ।) जालिकः । मत्स्यघातकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माथ इ कृत्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, माथ्यते । कृत्थो वधक्लेशौ । इति दुर्गादासः ॥

माथः, पुं, (माथ्यते पीड्यते जनः अस्मिन् । माथ + घञ् । ज्वलादित्वात् णो वा । निपातनात् गुमभावः ।) पन्थाः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (मथ + भावे घञ् ।) मन्थनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

माथुरः पुं, (मथुरा + अण् ।) मथुरायां आगतः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (तत्र जात इत्यण् वा । मथुराजातः । यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ७३ ।

"ततः स इष्टबहुलक्षीरस्तां पुरुषोऽब्रवीत् ।
सुभ्रु ! पवनसेनाख्यो वणिक्पुत्रोऽस्मि
माथुरः ॥"

व्यक्तेन कृता माथुरेण प्रोक्ता । "तेन प्रोक्तम् ।" ४ । ३ । १०१ । इति अण् ङीप् । माथुरीवृत्तिः । इति व्याकरणम् ॥)

मादः, पुं, (माद्यत इति मद + घञ् । तुमभावः ।) हर्षः । इत्यमरः । ३ । ३ । १२ ॥ हर्षः । इति तट्टीकायां भरतः । मत्तता । इति शब्दरत्नावली ॥

मादकः, पुं, (माद्यति वर्षागमे हृष्यतीति । मद + ण्वुल् ।) दात्यूहपक्षी । इति शब्दमाला ॥ (मादयति स्वगुणेन भूतानीति । मद + णिच् ण्वुल् ।) मदकारकद्रव्ये, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १४ । ६४ ।

"इन्द्रियाणि महाभाग ! मादकानि मुनिश्चितम् ।
अदारस्य दुरन्तानि पशोरेव मनसा सह ॥")

मादनं, क्ली, (मादयति विरहिणः । इति मद + णिच् + ल्युः ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मादयतीति मद + णिच् + ल्युः ।) हर्षकारयितरि, त्रि ॥)

मादनः, पुं, (मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीति । मद + णिच् + ल्युः ।) कामदेवः । मदनवृक्षः । धुस्तूरः । इति केचित् ॥

मादनी, स्त्री, (मादन + स्त्रियां ङीप् ।) माकन्दी । इति राजनिर्घण्टः ॥ विजया । इति भावप्रकाशः ॥

माडघ्रः, त्रि, (अक्षमिव दृश्यत इति । दृश + "त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ।" ३ । २ । ६० । इति कञ् ।) मत्स्यदृशः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०८ । ८६ ।

"तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्त्वाडघ्रयो यथा ।
साडघ्रयस्त्वेडयो काले माडघ्रयैरभिचोदितः ॥
कथं नु भार्य्या पार्थानां तव कृष्णा ! सखी
विभो ! ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां क्षयेत माडघ्रयी ॥")

माद्री, स्त्री, (मद्रे जाता । मद्र + अण् ङीप् । भर्गादित्वात् न प्रत्ययलुक् ।) पाण्डुराजपत्नी । सा सखीभूतस्य सुनेः शापात् मैथुनरहितस्य स्वामिन आज्ञया अश्विनीकुमाराभ्यां नकुलसहदेवौ जनयामास । इति महाभारतश्रीभागवतमतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६७ । १५६ ।

"कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिश्च सुबलात्मजा ।")

अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माद्रीपतिः, पुं, (माद्र्याः पतिः ।) पाण्डुराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

माधवः, पुं, (यदुपुत्रस्य मधोरपत्यं पुमान् । इति मधु + अण् । मा लक्ष्मीस्तस्याः धवः । माया विद्यायाः धव इति वा ।) विष्णुः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

"मा च ब्रह्मस्वरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

माधुरः

माधवः

माधवी

नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुन्धरा गङ्गा तासां स्वामी च
माधवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ४ ।
"मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत !
माधवम् ।")
तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
व्योमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्व्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
(मधोर्वसन्तस्यायम् मधनि मधूनि कुसुमानि
अस्मिन् वा । मधु + "मधोर्ञ च ।" ४ । ४ ।
१२६ । इति ञः ।) वैशाखमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११७ । २ ।
"स तेन सख्या सहितो जगामाम्रवणं वनम् ।
पक्षीभिः स समं रन्तुं माधवे मासि पार्थिव ।"
(मधु + स्वार्थे अण् ।) वसन्तः । इति विश्वः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १६ । ६ । "मधुमाधवौ
वसन्तः ।"
"माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
"माधवनभस्यसहस्यानां यथासंख्यं वैशाख-
भाद्रपौषाणां सुश्रुतेऽभिहितत्वात् तेषां प्रथमे-
ऽप्येऽग्रवर्त्तिनि मासि चैत्रादौ विषय इति
निष्कर्षः । इति चरकटीकाकृदभिप्रायः ॥)
मधुकवृक्षः । कृष्णसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भौत्यमन्वन्तराधिपप्रवर्त्तितानामनलम ऋषि-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।
"अग्नीध्रस्याग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा मन्वन्तरेऽभवन् ॥"
सायनाचार्य्यस्य भ्राता । यथा, सायनऋषधातु-
वृत्तौ । इति पूर्व्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वर-
कम्पराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा सायन-
पुत्रेण माधवसहोदरेण सायनाचार्य्येण विर-
चिता माधवीया धातुवृत्तिः ॥)
माधविका, स्त्री, (माधवी + कन् टाप् । पूर्व्व-
ह्रस्वश्च ।) माधवीलता । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
माधवी, स्त्री, (मधौ साधुपुष्पाति। मधु + "कालात्
साधुपुष्पातिपच्यमानेषु ।" ४ । ३ । ४३ । इत्यण् ।
ङीप् ।) स्वनामख्यातपुष्पलता । तत्पर्य्यायः ।
अतिमुक्तः २ पुष्पकः ३ वासन्ती ४ लता ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ अतिमुक्तकः ६
माधविका ७ माधवीलता ८ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ चन्द्रवल्ली ९ मृगन्धा १० भ्रमरोत्सवा
११ भृङ्गप्रिया १२ भद्रलता १३ भूमिमण्डप-
भूषणा १४ वसन्तदूती १५ । इति जटाधरः ॥
लतामाधवी १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ७ ।
"आम्रेनोपेमधूकेच माधवीमण्डपावृताम् ।")

माधुरी

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-
त्वम् । मदगन्धित्वम् । पित्तकासव्रणदाहशोष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"माधवी स्यात्तु वासन्ती गुडूची मण्डलोऽपि
च ।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः ॥
माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयापहा ।"
इति भावप्रकाशः ॥
मिसिः । मधुशर्करा । कुड्वनी । (मधुनो विकार
इत्यण् ङीप् ।) मदिरा । इति मेदिनी । वे,
४६—४७ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १५ । ३ ।
"अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।
एहि तत्र मया सार्द्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥"
माधवस्येयमित्यण् ङीप् । तत्प्रियत्वात्तथात्वम् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ (मधौ वसन्ते
सेव्यार्चनीयेति अण् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ माधवस्य पत्नी च ॥ (मधुवंशजा कन्या ।
यथा, महाभारते । १ । ५१ । १० । "जनमेजयः
खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे
प्राचिन्वान् ॥")
माधवीलता, स्त्री, (माधव्याख्या लता ।) स्वनाम-
ख्यातपुष्पलता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
माधवेष्टा, स्त्री, (माधवस्य इष्टा ।) वाराहीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
माधवोचितं, क्ली, (माधवस्योचितम् । सुगन्धि-
त्वात् तथात्वम् ।) कक्कोलकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य कक्कोलशब्दे
ज्ञातव्यः ॥)
माधवोद्भवः, पुं, (माधवादुद्भवोऽस्य ।) राजा-
दनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
माधूकः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २० ।
"मैरेयकश्च वैदेहः सम्भूतश्च माधूकम् ॥")
माधूमताः, पुं, (मधूमतसु भवाः । मधूमत +
"कच्छादिभ्यश्च ।" ४ । २ । १३३ । इत्यण् ।)
काश्मीरदेशभवाः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥
माधुरं, क्ली, (मधु अस्ति अस्य अस्मिन् वेति ।
मधु + "ऊधसुधिमुष्कमधोः रः ।" ५ । २ । १०७ ।
इति रः । ततः स्वार्थेऽण् ।) मल्लिका । इति
चिकाण्डशेषः ॥ (मधुरात् सम्भवतीत्यण् ।)
मधुरसम्भवे, त्रि ॥
माधुरी, स्त्री, (माधुर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
मद्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ माधुर्य्यम् । यथा,
"तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा
दृशोविभ्रमा-
स्ताद्वक्त्राम्बुजसौरभं स च सुधास्यन्दी गिरां
वक्रिमा ।
सा बिम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्मा-
नसं
तस्यां भग्नसमाधि हन्त विरहव्याधिः कथं
वर्द्धते ॥"
इति गीतगोविन्दे ३ सर्गः ॥

माधुर्य्यं

माधुर्य्यं, क्ली, (मधुरस्य भावः । मधुर + "वर्ण-
दृढादिभ्यः ष्यञ् च ।" ५ । १ । १२३ । इति ष्यञ् ।)
मधुरस्य भावः । मधुरत्वम् । इति हैमचन्द्रः ।
३ । १७३ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने एका-
दशाध्याये ।
"माधुर्य्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति ॥")
लावण्यम् । यथा, —
"रूपं किमप्यनिर्व्वाच्यं तनोर्माधुर्य्यमश्नुते ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
पाञ्चालीरीतिविशिष्टकाव्यगुणः । यथा,—
"मधुरां सुकुमारांश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ।"
इति साहित्यदर्पणे ९ परिच्छेदः ॥ तस्य लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
"चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्य्यमुच्यते ।
सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥
मूर्द्धि वर्गान्त्यवर्गेण युक्तास्टठडढान् विना ।
रणौ लघु च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।"
(नायिकानामयत्नजोऽलंकारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १२६ ।
"सङ्कोभेऽप्यनुद्वेगो माधुर्य्यं परिकीर्त्तितम् ।"
सात्त्विकनायकगुणभेदः । यथा, तत्रैव । ३ । ६१ ।
"सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्य्यं रमणीयता ।")
माध्यन्दिनं, त्रि, (मध्ये भवम् । मध्य + "अन्तः-
पूर्व्वपदात् ठञ् ।" ४ । ३ । ६० । इत्यस्य काशिकावृत्तौ
इत्यस्य सूत्रस्य वृत्तौ "मध्यो मध्यं दिनम् आमनति ।"
इति दिनम् ।) मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ६६ ॥ (मध्यन्दिनसम्बन्धि । यथा, ऋग्वेदे ।
३ । २८ । ४ ।
"माध्यन्दिने सवने जातवेदः पुरोडाशमिह
कवे ! जुषस्व ।"
"माध्यन्दिने मध्यन्दिनसम्बन्धिनि" तथा "माध्य-
न्दिने मध्ये दिनस्येदमित्यर्थे उत्सादित्वादञ्
अित्वादादिवृद्धिः अित्वादेवादुदात्तत्वम् ।" इति
च तद्भाष्ये सायनः ॥ मध्यन्दिनेन प्रोक्तोधीतो
वा । इत्यण् ङीप् । शुक्लयजुर्व्वेदस्य शाखाभेदः ।
यथा, आश्वलायनीयश्रौतसूत्रे । ५ । ५ । १८ ।
"पिबा सोममभियमुग्रतर्द इति निमृज्यावेक्षेत
सोमकामं त्वाहुस्तथायं सोमक्रयेत्यवेक्षेन्द्राय
सोमाः प्र दिवो विहाना आ पृणा अस्य कलशः
स्वाहेति माध्यन्दिनस्य ।")
माध्यमं, त्रि, (मध्ये भवं। मध्य + "अन्तःपूर्व्वपदाट्-
ठञ् ।" ४ । ३ । ६० । इत्यस्य काशिकासूत्र-
वृत्तौ "मध्यमीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।" इति
मध्य ।) मध्ये भवम् । यथा,—
"मध्यमं माध्यमं मध्यमीयं माध्यन्दिनञ्च तत् ।"
इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥
माध्यमं, क्ली, (मध्यस्य + ष्यञ् ।) मध्यस्थस्य
भावः । मध्यस्थकरणम् । यथा, कुमारसम्भवे ।
१ । ५२ ।
"त्वयापितारं नहि देवदेव-
मद्रिः सुतां ग्राहयितुं प्रभाक ।

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन माधु-
र्माध्यास्यामिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थं ॥"

माध्वकं, क्ली, (माध्वीक। पृषोदरादित्वादीकारस्याकारः।) माध्वीकम्। इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः॥

माध्वी, स्त्री, (मधुनो विकारः। मधु + अण्। ङीप्। "अत्र्यन्नाण्यावास्यमाध्वीति।" ६। ४। १७५। अणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते।) मद्यम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ माध्वादिलता सुरा। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनौ। ११। ९५।

"गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा।"

मधु मधुररसोऽस्त्यस्य कण्टकावच्छिदे अण्।) मधुरकण्टकमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (मधुमति, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ७। ७१। २।

"दिवानक्तं माध्वी वासोषा नः॥"

हे माध्वी! मधुमत्यौ॥ इति तद्भाष्ये सायणः॥ नदीविशेषः। यथा, मात्स्ये। १२०। ७१।

"तेभ्यः ग्लाव्या च माध्वी च ते नद्यौ सम्प्रसूयाताम्।")

माध्वीकं, क्ली, (माध्वी + स्वार्थे कन्।) मधूकपुष्पकृतमद्यम्। तत्पर्य्यायः। मध्वासवः २ माधवकः ३ मधु ४। इत्यमरः। २। १०। ४१॥ मधुमाध्वीकमित्येकं नामेति केचित्॥ पूर्व्वौ द्वौ पुष्पमद्ये। (यथा, महाभारते। ३। २७७। ३६।

"कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम्।

लोभं सौवीरकं कुर्य्यान्नारी काचिदिति स्मरेत्॥")

परौ द्वौ द्राक्षाविकारे। इति भरतः॥ माद्वीकमिति वा पाठः। इति रमानाथः। माध्वीकस्थाने माध्वकमिति भानुदीक्षितः॥ (मधु। यथा, नैषधे। १८। ३३।

"धयतु नलिनं माध्वीकं वा न वारिनिवासतः।
कुमुदमकरन्दौघैः कुण्ठिष्मरिभ्रमरोत्करः।
इह तु लिहते राजीतर्षं रथाङ्गविहङ्गमा
मधु निजवधूवक्त्राम्भोजेष्वनाधरनामकम्॥"

"माध्वीकं मकरन्दम्। इति तट्टीकायां नारायणः॥) तत्पर्य्यायो यथा,—

"मधुमाध्वीकमाध्वीकपौष्पसारघमौरिकम्।
मक्षिकावरटीभृङ्गवान्तपुष्परसोद्भवम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे हितीये भागे॥)

माध्वीकफलः, पुं, (माध्वीकं मधुमत् फलमस्य।) मधूनालिकेरिकः। इति राजनिर्घण्टः॥

माध्वीमधुरा, स्त्री, (माध्वीमदतरत्व मधुरेति।) मधुरखर्जूरिका। इति राजनिर्घण्टः॥

मान, क्लि अर्च्चे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां उभ०-सक०-सेट्।) किं मानयति मानति। इति दुर्गादासः॥

मान, ऽ अवधारणे। अर्च्चे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऽ मीमांसते

ग्राह्यं धीरः। अर्च्चायां तिबादयो न स्युरिति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥

मानं, क्ली, (मीयतेऽनेनेति। मा + करणे ल्युट्।) परिमाणम्। तत्पर्य्यायः। यौतवम् २ द्रवयम् ३ पाय्यम् ४ यौतवम् ५। तत्तु तुलाङ्गुलिप्रस्थेखिविधं भवति। तत्र तुलाग्रहणेनोन्मानादुपलक्ष्यते। अङ्गुल्या हस्तादि। प्रस्थेन द्रोणादि। इत्यमरभरतौ।२।९।८५॥ प्रमाणम्। इति मेदिनी। ने, १५॥ यच्च तालो थिरमिति तत्। तदेव गृह्यते। तच्चतुर्विधम्। समं विषमं अतीतं अनागतञ्च। इति सङ्गीतग्राह्यम्॥*॥

अथ मानपरिभाषा।

"न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित्।
अतः प्रयोगकार्य्यार्थं मानमत्रोच्यते मया॥
चरकस्य मतं वैद्येरादेयैस्तन्मानं ततः।
विहाय सर्व्वमानानि मागधं मानमुच्यते॥
चमरेणुर्द्वयोः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः।
चमरेणुस्तु पर्य्यायनाम्ना ध्वंसीति गद्यते॥
जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्ध्वंसी विलोक्यते।
षड्ध्वंसीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका।
तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः।
यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम्॥
षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधानकौ।
माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते॥
टङ्कः स एव कथितस्तत्त्रयं कोलमुच्यते।
चतुरो वटकस्यैव द्रङ्गणः स निगद्यते॥
कोलद्वयस्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिकः।
अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित् पाणिश्च तिन्दुकम्॥
विडालपदकश्चैव तथा षोड़शिका मताः।
करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहम्॥
उडुम्बरश्च पर्य्यायैः कर्ष एव निगद्यते।
स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा।
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिरामं चतुर्थिका।
प्रकुञ्चः षोड़शी विल्वं पलमेमात्र कीर्त्यते॥
पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतस्त्र निगद्यते।
प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽञ्जलयश्चकः॥
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुड़वाभ्याञ्च मानिका।
सरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः॥
प्रस्थाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थैस्तथाढ़कः।
भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च सः॥
चतुर्भिराढ़कैर्द्रोणः कलशो नल्वणोमणः।
उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः॥
द्रोणाभ्यां खारुकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः।
खारीभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता॥
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः।
चतुःसहस्रपलिका घण्टावत्यधिका च सा॥

पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः।
तुलापलशतं ज्ञेया सर्व्वत्रैवेष निश्चयः॥
माषटङ्कान्विख्यानि कुड़वः प्रस्थमाढ़कम्।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः॥"*॥

मागधपरिभाषायां षड्रत्तिको माषश्चतुर्व्विंशतिरत्तिकष्टङ्कः षष्मवतिरत्तिकः कर्षः। अयं चरकसम्मतः॥ सुश्रुतमते। पञ्चरत्तिको माषो विंशतिरत्तिकष्टङ्कोऽशीतिरत्तिकः कर्षः। अयमेव कलिङ्गपरिभाषायामपि। यतस्तत्राष्टरत्तिको माषो द्वात्रिंशद्रत्तिकष्टङ्कः। सार्द्धटङ्कद्वयमितः कर्षः।

"गृञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुड़वस्थितिः।
द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम्॥
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणान्तु द्रवार्द्रयोः।
मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम्॥
स्वदृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यत्तत्तुरङ्गलम्।
विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुड़वं वदेत्॥"

इति मागधमानम्॥*॥

अथ कालिङ्गमानम्।

"यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ।
अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते मुनिसम्मता॥
यवो द्वादशभिर्गौरैः सर्षपः प्रोच्यते बुधैः।
यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्तिगुञ्जो वल्ल उच्यते।
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः समाभिर्वा भवेत् क्वचित्॥
चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च।
शाणानो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्धरणाभिधः॥
चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशप्राणमितं बुधैः।
चतुःपलेन कुड़वः प्रस्थात्र पूर्ब्ववन्मतः॥
स्थितिर्नास्त्यैव मात्रायाः कालमन्निं वयो बलम्।
प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत्॥
नात्यं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाम्भोऽल्पं महानलम्।
अतिमात्रञ्च दोषाय यथा ग्राम्ये बृहत्कम्॥"

इति मानपरिभाषा। इति भावप्रकाशः॥

मानः, पुं, (मन्यते बुद्ध्यतेऽनेन इति। मन + घञ्।) चित्तसमुन्नतिः। इत्यमरः। १। ७। २२॥ चित्तस्य समुन्नतिरुद्धता मानः। साङ्ख्ये धनाद्युत्कर्षगात्मनि चित्तोन्नतिर्मान इति। मत्समो नास्तीति मननं मानः। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, मनौ। ४। १६३।

"हर्षं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं तेक्ष्ण्यञ्च वर्जयेत्॥")

आत्मनि पूज्यताबुद्धिः। इति नीलकण्ठः॥ अनुरक्तयोर्दम्पत्योर्भावविशेषः। यथा,—

"दम्पत्योर्भाव एकत्र मतोरन्यगुरुत्वयोः।
स्वाभीष्टाश्लेषवीक्षादिनिरोधी मान उच्यते॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥

पूज्यतमः। यथा,—

"अधमाः कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति मध्यमाः।

मानकं

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥
मानो हि महतामर्थस्त्यागे ग्लाने धनेन किम् ।
प्रभूतमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां
धनम् ॥"
इति गारुडे १९५ अध्यायः ॥

प्रियापराधसूचिका चेष्टा मानः । स च लघु-मध्यमो गुरुश्चेति । अल्पापनेयो लघुः । कष्टा-पनेयो मध्यमः । कष्टतमापनेयो गुरुः । असा-ध्यस्तु रसाभासः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा लघुः । गोत्रस्खलनादिजन्मा मध्यमः । अपर-स्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा गुरुः । अन्यथासिद्ध-कृतूत्साद्यपनेयो लघुः । अन्यथावादशपथाद्य-पनेयो मध्यमः । चरणपातभूषणदानाद्यपनेयो गुरुः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा,—

"स्वेदाम्बुभिः क्वचन पिच्छिलमङ्गभूमौ
चामीकरद्युति क्वचन कण्टकिनखक्षतास्रि ।
अन्यां विलोकयति भाषयति प्रियेऽपि
मानः क्व धास्यति पदं तव तत्र चित्रम् ॥"

गोत्रस्खलनादिजन्मा यथा,—

"यद्गोत्रस्खलनं तत्तु भवो यदि न मन्यते ।
रोमालिशालसंस्पर्शं शपथं तन्वि ! कारय ॥"

अपरस्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा यथा,—

"दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं
चरणालक्तकपिञ्जरं सपत्न्याः ।
सुहृदो नयनस्य कोणभागः
श्रुतिसूक्ताः शिखरोपमा बभूवुः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

ग्रहः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ (परिच्छेदके, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८८ । ५ ।

"बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः
सहस्रद्वारं जगमा गृहन्तं ।"

"मान्त्यस्मिन् सर्वाणि भूतानि इति मानं सर्वेषां भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ पुं, मन्त्रः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८६ । ८ ।

"अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः
सहमाने अग्नौ ।"

"मीयत इति मानो मन्त्रः तस्य सूनुरागः मन्त्रोत्पद्यमानत्वात् सप्तम्यर्थे प्रथमा ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ निर्माता । यथाचैव । १० । १४४ । ५ ।

"यं ते द्यावापृथिवी यं समुद्रं यं पर्वता बिभरति स्वशृङ्गं यं ते वायुरारुमृक्षं पराभरदरुणं मान-मन्तरिक्षे ।"

"मानं यागद्वारा निर्मातारम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मानकं, क्ली, पुं, (मानं वृहत्परिमाणमस्य । "शेषाद्विभाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् ।) माणकम् । माणकचु इति भाषा ।

"कच्चूस्तु पिच्छिला प्रोक्ता विस्रांगे पर्णमानके ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मानव

"श्यामकन्दो ग्राम्यकन्दः श्यामपद्मस्तु मानकः ।"
इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः ।

"मानकं स्वादु शीतञ्च गुरु श्लेष्महरं कटु ।"
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

"मानकः स्यान्महापत्रः कथ्यते तद्गुणा अथ ।
मानकः श्लेष्मलश्छेदी पित्तरक्तहरो लघुः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(विषयोऽस्य यथा, —

"पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततण्डुलम् ।
साधितं क्षीरतोयाभ्यामभ्यसेत् प्रायमन्नं तत् ॥
हन्तुं वातोदरं श्लेष्मं ग्रहणीं पाण्डुनामयम् ।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रह उदराधिकारे ॥)

मानयन्ति, पुं, (मानस्य यन्तिरिव । बाधकत्वात् ।) अपराधः । इति हारावली ॥ (मानस्य यन्तिः । अभिमानबन्धनम् । यथा, कुन्दोमाल-र्याम् । ५ । ७ ।

"कैशवेशग्रहगोत्रिलोकिमनोमुद्गहारिणी जयति ।
गोपीमानग्रन्थिविमोचनी दिव्यगायनास्वर्या ॥")

मानधानिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

माननीयं, त्रि, (मान्यते पूज्यत इति । मान+ अनीयर् ।) मान्यम् । यथा, —

"मानो मान्योऽसि वृत्तेषु माननीयः सुरासुरैः ।
स्थापयामि महादेवीं मानं देहि गृहे मम ॥"
इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ॥

मानरत्ना, स्त्री, (मानार्थं समयपरिमाणज्ञापकं रत्नमस्याम् ।) ताम्री । सोवी । इति भाषा । यथा,—

"यामघोषोऽथ ताम्री स्यान्मानरत्ना विकालिका ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मानवः, पुं, (मनोरपत्यम् मनोर्गोत्रापत्यं वा पुमान् । मनु+अण् ।) मनोरपत्यम् । मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७५ । १०—१३ ।

"मनोर्विप्रो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातासु मानवाः ॥")

बालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुना प्रोक्तम् । मनु+अण् ॥ उपपुराणविशेषः । यथा, देवी-भागवते । १ । ३ । १३—१४ ।

"सनत्कुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् ।
नारदीयं शिवञ्चैव दौर्वाससमनुत्तमम् ।
कापिलं मानवञ्चैव तथा चौशनसं स्मृतम् ॥")

मानवर्जितः त्रि, (मानेन वर्जितः ।) मान-रहितः । यथा, महाभारते । ३ । ४६ । ४८ ।

"तस्मात् त्वं नकुल पार्थ ! स्त्रीमध्ये मान-वर्जितः ।")

नीचः । इति धरणिः ॥

मानसं

मानवी, स्त्री, (मानव+स्त्रीत्वात् ङीप् ।) मनुष्य-स्त्रीजातिः । तत्पर्य्यायः । मानुष्यी २ मानुषी ३ नारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मेघदूते । ६ । ४१ ।

"दिवौकसां कामयते न मानवी
नवौषधीरम्भसि तत्यजे यथा ।")

ग्रामनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४५ ॥ स्वायम्भुवमनुकन्या । इति महाभारतम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ६ ।

"स वै देवर्षिवर्य्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ।")

मानवौघः, पुं, (मानवानां औघः यस्मिन् ।) तारा-विद्यायाः पीठस्य उत्तरे वायव्यादीशपर्य्यन्तं पूज्यगुरुपङ्क्तिविशेषः । यथा । तारावत्यम्बभानु-मत्यम्बशयाम्बविश्वाम्बमहोदरीम्बसुखानन्दनाथ-परानन्दनाथपारिजातानन्दनाथकुलेश्वरानन्द-नाथविरूपाक्षानन्दनाथफेरवम्बाः पूजयेत् । एते मानवौघाः । तथा च तन्त्रे ।

"अथ तारागुरून् वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् ।
ऊर्द्ध्वकेशो ऊर्ध्वकेशो मौलकण्ठो वृषध्वजः ॥
दिव्यौघाः सिद्धिदा यत्र । सिद्धौघान् शृणु
यत्नतः ।
वशिष्ठः कूर्म्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः ॥
हयग्रीवो मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्-
गुरून् ।
तारावती भानुमती जयाविद्या महोदरा ॥
सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।
विरूपाक्षः फेरवी च कथितं तारिणीकुलम् ॥
आनन्दनाथशब्दान्ता गुरवः सर्व्वसिद्धिदाः ।
स्त्रियोऽपि गुरुरूपास्तु अम्बान्ताः परिकी-
र्त्तिताः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

मानसं, क्ली, (मानवानां समूहः इति । "ब्राह्मण-माणवकवाडवाद्यत् ।" ४ । २ । ४२ । इति यत् ।) मानवसमूहः । माणवानां समूहो माणवं विकारसंघेति गणः माणवो बालः । मध्यम-मध्यः दन्त्यमध्य इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मनोर्गोत्रापत्यं । "मनु+गोत्रादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इत्यनेन यञ् । मनु-वंशीये, त्रि ॥)

मानसं, क्ली, (मन एव । मनस् "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) मनः । इत्य-मरः । १ । ४ । ३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ६१ ।

"यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतये ।
भवन्ति तस्य यस्यैषपरित्यागो न मानसम् ॥")

तस्य गुणा यथा,—

"परापरत्वं संख्यायाः पञ्च वेगस्य मानसे ।"
इति भाषापरिच्छेदः ॥

(मनसि भवो जातो वा । मनस्+अण् ।) मनोभवे, त्रि । यथा, सङ्कल्पः कामसानसम् ॥ इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

"विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

मानस

"अनुद्यानङ्गपीड़ैव ममेयं मानसी यथा ॥"
इति प्राहुः ॥

मानसतापो यथा,—
"कामक्रोधभयदर्पलोभमोहविषादजः ।
शोकासूयावमानेर्ष्या मात्सर्य्यादिभयस्तथा ॥
मानसोऽपि हि तापोऽयं तापो भवति नैकधा ॥"
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥

त्रिविधमानसकर्म्म । यथा,—
"परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मानसरोगा यथा,—
कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्य-
विषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः । अथवा ।
उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रमश्रमसंन्यासप्रभृतयः ।
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ (मनसा महर्त्तेन क्रतमित्यण् ।) मनोरथविशेषः । इति मेदिनी । से, ६१ ॥ स च कैलासे ब्रह्मणा निर्म्मितः ।
यथा,—
"कैलासश्चापि दक्षस्य दानवेन्द्रेण कल्पितः ।
यत्नरात्तमगन्धर्वैर्नित्यं सेवितकन्दरः ॥
श्रीमान्मनोहरश्चैव नित्यं पुष्पितपादपः ।
हेमपुष्करसंछन्नं तेन वैखानसं सरः ॥
कल्पितं मानसञ्चैव राजहंसनिषेवितम् ॥"
इति महाभारते हरिवंशे नारसिंहे २२८ अध्यायः ॥
अपि च ।
"कैलासपर्व्वते राम । मनसा निर्म्मितं परम् ।
ब्रह्मणा नरशार्दूल । तेनेदं मानसं सरः ॥
तस्मात् सुस्राव सरसः सायोध्यामधगाद्धते ।
सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥"
इति रामायणे आदिकाण्डे २४ सर्गः ॥ * ॥
(पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १।५७।६।
"अमाहतः कामठकः सुवर्णो मानसो जयः ।")
प्राक्पश्चिमोदीच्यस्य वर्षविशेषः । यथा, मात्स्ये ।
५३ । २३ ।
"श्वेतस्य हरितस्यैव नीलस्य रोहितस्तथा ।
वैदूर्य्यस्य मानसस्यैव केतुमान् सप्तमस्तथा ॥"
पुष्करद्वीपस्यपश्चिमविशेषः । यथा, मात्स्ये ।
"द्वीपार्द्धस्य परिक्षिप्तः पश्चिमे मानसो गिरिः ।")
मानसजपः, पुं, (मानसेन क्रतो जपः ।) धिया वर्णश्रेण्युच्चारणम् । यथा,
"धिया यदक्षरश्रेणीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ।
उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ॥
तत्रापे नियमो नास्त्येव । तथा च ।
"अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्नपि ।
मन्त्रैकशरणो विद्वान् मनसैव समभ्यसेत् ॥
न दोषो मानसे जाप्ये सर्व्वदेशेऽपि सर्व्वदा ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

मानसतीर्थ, क्ली, (मानसं तीर्थमिव । रागादिभावात् तथात्वम् ।) रागादिरहितं मनः । यथा,

सूत उवाच ।
"तीर्थानि कथितान्येवं भौमानि मुनिसत्तम ! ।
मानसानीह तीर्थानि फलदानि विशेषतः ॥
मनो निर्म्मलतीर्थं हि रागादिभिरनाविलम् ॥"
इति नारसिंहपुराणे ४६ अध्यायः ॥

मानसपूजा, स्त्री, (मानसकृता पूजा । प्राकृपार्थिववत् समासः ।) मनोरचितद्रव्यकरणकसपर्य्या । यथा, तन्त्रसारे पूर्व्वखण्डे
कुलकौलोपाचारसंज्ञेन सहस्रारोद्भवेन पात्रं देव्याश्चरणौ दद्यात् । ततो मनस्यार्घ्यं दत्त्वा सहस्रदलपद्मोद्भवैरुल्लसितपरमाह्लादजलेन आचमनीयं भुवे । पञ्चविंशति तत्त्वेन गन्धञ्च । अहिंसा विज्ञानं क्षमा दया अलोभः अमोहः अमात्सर्य्यं अमायां अनहङ्कारं अरागं अद्वेषं इन्द्रियाणि द्वादश एतानि पुष्पाणि च प्रदापयेत् । ततस्तेजोरूपं दीपं वायुरूपं धूपं दद्यात् अम्बरं चामरं दर्पणं सूर्य्यं चन्द्रं छत्रं पद्मासनं मेखलां आनन्दं हारमुत्तमं अनाहतध्वनिमयीं घण्टां निवेदयेत् । ततः सुधारूपामृषिं मांसपूर्णं ब्रह्माण्डपूरितं पायसञ्च दत्त्वा ।
"मनोनलनसत्तत्त्वैः पृथ्वीतत्त्वादिरसोद्भवैः ।
नृत्यैर्गीतैश्च वाद्यैश्च तोषयेत परमेश्वरीम् ॥"
एवं संपूज्य अर्घमेवं जपः कार्य्यः । इति तन्त्रसारे त्रिपुराप्रकरणम् ॥ * ॥ मानसैर्गुरुपूजा यथा, नीलतन्त्रे ।
"ततो मानसगन्धादीः पूजयेत स्वस्वमुद्रया ।
कनिष्ठा पृथिवीतत्त्वं तदूर्ध्वागान्तयोजनम् ॥
अङ्गुष्ठो गगनं तत्त्वं तेनैव पुष्पयोजनम् ।
तर्জ्जनी वायुतत्त्वं स्यादूर्ध्वं तेनैव योजयेत् ॥
अनामा अनलतत्त्वं स्यात्तेनैव योजयेच्च कम् ।
ततस्तु वाग्भवं जप्त्वादशोत्तरशतं सुधीः ॥
जपं समर्प्य भक्त्या च प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ॥"
अपि च ।
"मिथुनं चिन्तयित्वा तु मानसैरुपचारकैः ।
भौतिकैः पूजयेद्विद्वान् मुद्रामन्त्रसमन्वितैः ॥
भूम्याकाशमरुद्वह्निवारिमध्यैः सबिन्दुकैः ।
कनिष्ठाङ्गुलितर्জ्जन्यौ मध्यमानामिकै तथा ॥
अङ्गुष्ठेन समायोगान्मुद्राः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
पृथ्यात्मकगन्धः स्यादाकाशात्मकपुष्पकम् ॥
धूपो वायात्मकः प्रोक्तो दीपो वह्न्यात्मकः परः ।
रसात्मकञ्च नैवेद्यं पूजा पञ्चोपचारिका ॥
ततस्तु वाग्भवं जप्त्वादशोत्तरशतं सुधीः ॥"
इत्यमृतानन्दनाथः ॥

अन्यच्च ।
"मानसैरुपचारैश्च संपूज्य कल्पयेन्मुदा ।
गन्धं भूम्यात्मकं दद्याद्भावपुष्पं ततः परम् ॥
धूपं वायात्मकं दद्यं तेजसा दीपमेव च ।
नैवेद्यममृतं दद्यात् पानीयं वरुणात्मकम् ॥
अम्बरं मुकुरं दद्याच्चामरं छत्रमेव च ।
तत्तन्मुद्राविधानेन संपूज्यात्मगुरुं जपेत् ॥
यथाशक्ति जपं कृत्वा समाप्य कवचं पठेत् ॥"
इति कङ्कालमालिनीतन्त्रम् ॥

मानसी

पूजाक्रमस्तु । निजगुरुं ध्यात्वामुकानन्दनाथामुकशक्त्याम्बाश्रीपादुकां पूजयामीति मानसैर्गृहीत्वानङ्गकुसुमैरर्चयेत् । कनिष्ठाभ्यां लं पृथिव्यात्मकं गन्धं समर्पयामि नमः । अङ्गुष्ठाभ्यां हं आकाशात्मकं पुष्पं समर्पयामि नमः । तर्জ्जनीभ्यां यं वायात्मकं धूपं समर्पयामि नमः । मध्यमाभ्यां रं वह्न्यात्मकं दीपं समर्पयामि नमः । अनामिकाभ्यां वं अमृतात्मकं नैवेद्यं समर्पयामि नमः । इति कुलसद्भावतारकल्पसूत्रटीकायां तृतीयकाण्डम् ॥

मानसव्रतं, क्ली, (मानसकृतं व्रतम् । प्राकृपार्थिववत् समासः ।) अहिंसादि । यथा,—
"अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता ।
एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु धराधरे ॥"
इति वराहपुराणम् ॥

मानसालयः, पुं, (मानसे आलयो यस्य ।) हंसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मानसिक, त्रि, (मानस + ठञ् ।) मनोभवम् । मानसशब्दात् स्वार्थिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते । १२ । ३६८ ।४ ।
"नमस्ते देवदेवेश ! निष्क्रिय !
निर्गुण ! मानसिक ! नामनामिक ! ।")

मानसी, स्त्री, (मानस + स्त्रीत्वात् ङीप् ।) विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।२।१५॥ मनोभवा च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । १ ।
"ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीः प्रजाः ॥")

मानसूत्रं, क्ली, (मानस्य गात्रप्रमाणस्य तन्मानार्थं वा सूत्रम् ।) स्वर्णादिनिर्म्मितकटिसूत्रम् । इति धनञ्जयः । गोट् इति भाषा ॥

मानसौकाः, [स्] पुं, (मानसं सर ओको वासस्थानं यस्य ।) हंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २३ । (यथा, महाभारते । ८ । ४१ । १३ ।
"वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः ।")

मानिका, स्त्री, (मानयति गर्व्वीकरोतीति । मन + णिच् + ण्वुल् टाप् अकारस्येत्वञ्च ।) मद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मानं प्रभवतीति । मान + ठक् ।) शराबः । इति वैद्यकपरिभाषा । शीर इति भाषा ॥

मानिनी, स्त्री, फली वृक्षः । इति मेदिनी । ने, १०६॥ (मानं अस्त्यस्याः । मान + इनिः । ङीप् । मानवती च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । २ ।
"हरिरभिसरति वहति मदुपवने ।
किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने ॥
माधवे माकुरु मानिनि ! मानमये ॥"
अभिमानवती च । यथा, कुमारे ।५।५६।
"इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय-
श्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्य्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥"
"मानिनीन्द्राणीप्रभृतीरतिक्रम्य वर्णितत्वमित्यभिमानवती ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) राज्यवर्द्धनस्य पत्नी । यथा, मार्कण्डेये ।१०८।१०।

"विदूरथस्य तनया दाक्षिणात्यस्य भूभृतः ।
तस्य पत्नी बभूवाथ मानिनी नाम मानिनी ॥")

मानी, [न्] त्रि, (मानोऽस्यास्तीति । मान + इनिः ।) मानविशिष्टः । इति मेदिनी । नि, १०६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२३ । २२ ।
"ततस्ते भूभृतः सर्व्वे बहुग्रासेन मानिना ।
निराक्षताः मुनिर्विद्वान् प्रोचुरन्योन्यमाकुलाः ॥")
सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मानुषः, पुं. (मनोर्जातः । मनु + "मनोर्जातावञ् यनौ युक् च ।" ४ । १ । १६१ । इत्यञ् युगागमश्च ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, मनौ । ८ । २८४ ।
"चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥"
मनुष्यस्येदम् । अण् । मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । ६ । २० ।
"अकृत्वा मानुषं कर्म्म यो दैवमनुवर्त्तते ।
वृथा आस्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिवाङ्गना ॥")

मानुषिकं, त्रि, (मनुष्यस्य भावः कर्म्म वा । मनुष्य + ठञ् ।) मनुष्यस्य कर्म्मादि । मनुष्यस्येदमित्यर्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मानुषी, स्त्री, (मानुषस्य स्त्री । मानुष + जातित्वात् ङीष् ।) मनुष्यस्त्रीजातिः । यथा,—
मनुष्यी मानुषी नारी मानवी मानुषस्त्रियाम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(मनुष्य + अण् + ङीष् ।)' चिकित्साधिगमः । यथा,—
"आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा सा त्रिधा मता ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मानुष्यं, क्ली, (मनुष्यस्य भावः । मनुष्यस्येदमिति वा । मनुष्य + ष्यञ् ।) मनुष्यस्य भावः । मनुष्यत्वम् । (यथा, भागवते । ४ । २३ । २८ ।
"स वञ्चितो बतात्मघ्नः क्षुच्छ्रमेण मरुता भुवि ।
लब्ध्वापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥")
मनुष्यशरीरम् । यथा,—
"मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥"
इति शुद्धितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
(मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १५३ । ११ ।
"गच्छ जानीहि कं न्वेते शेरते वनमाश्रिताः ।
मानुष्यो बलवान् गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥")

मानुष्यकं, क्ली, (मनुष्याणां समूहः । मनुष्य + "गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेति ।" ४ । २ । ३९ । इति वुञ् ।) मनुष्यसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ । (मनुष्यस्येदं मानुष + यत् । स्वार्थे कन् । (मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । ५ । ७७ । ८ ।
"सुमन्त्रितं सुनीतञ्च न्याय्यञ्चोपपादितम् ।
हतं मानुष्यकं कर्म्म दैवेनापि विरुध्यते ॥")

मानोन्नकं, क्ली, (मनोज्ञस्य भावः कर्म्म वेति । "इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । १ । १२३ । इति वुञ् ।) मनोज्ञता । मनोज्ञस्य भाव इत्यर्थे कण् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मान्द्यं, क्ली, (मन्दस्य भावः कर्म्म वा । मन्द + "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।" ५ । १ । १२८ । इति यक् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ मन्दता च । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १३५ ।
"विश्वस्ते च ततस्तस्मिन् पुरोधसि चकार सः ।
मान्द्यमल्पतराहारक्षपीकृततनुर्व्यधा ॥")

मान्धाता, [तृ] पुं, (मां धास्यतीति । धेट + लृच् ।) युवनाश्वराजपुत्रः । तत्पर्य्यायः । युवनाश्वजः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५४ । तद्विवरणं यथा । 'तस्मात् प्रसेनजित ततो युवनाश्वोऽभवत् । तस्य च पुत्रस्यानिर्व्वेदानमनीनामाश्रममण्डले निवसतः कृपालुभिस्तैर्मुनिभिरपत्योत्पादनायेन्द्रः क्रतौ । तस्याश्वार्द्धरात्रे निवृत्तायां मन्त्रपूतजलपूर्णकलसं वेदीमध्ये निवेश्य ते सुप्तयः सुषुप्तुः । सुप्तेषु च तेष्वतीवलब्धपरीतः स भूपालस्तमाश्रममण्डलं विवेश । सुषुप्तांश्च तानृषीन् नैवोत्थापयामास ॥ तच्च कलसजलममपरिमेयमाहात्म्यं मन्त्रपूतं पपौ । प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः । केनेतज्जलपूतं वारि पीतम् । अत्र हि पीते राज्ञोऽस्य युवनाश्वस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जनयिष्यति । इत्याकर्ण्य स राजा अज्ञानता मया पीतमित्याह । गर्भश्च युवनाश्वोदरेऽभवत् । क्रमेण च ववृधे । प्राप्तसमयश्च दक्षिणं कुक्षिमवनीपतेर्निभिद्य निश्चक्राम । न चासौ राजा ममार । जातो नामेयं कं धास्यतीति ते सुनयः प्रोचुः । अथागत्य देवराडब्रवीत । मामयं धास्यति । ततोऽसौ मान्धाता नामतोऽभवत । यतश्चास्य प्रदेशिनीं देवेन्द्रेण न्यस्तां पपौ । तान्धान्तमविणीमामादात् । द्वैधैकेन अवर्द्धत । स तु मान्धाता चक्रवर्त्ती सप्तद्वीपां महीं बुभुजे । भवति चात्र श्लोकः ।
"यावत् सूर्य्य उदेत्यस्मा यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥"
मान्धाता शशबिन्दुदुहितरं बिन्दुमतीमुपयेमे । पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दञ्च तस्यां पुत्रत्रयमुत्पादयामास । पञ्चाशच्च दुहितरमस्यामेव तस्य नृपतेर्जज्ञुः ।" इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २ अध्यायः ॥

मान्यः, त्रि, (मान्यत इति । मान + कर्म्मणि यत् ।) अर्च्यः । तत्पर्य्यायः । पूज्यः २ प्रतीक्ष्यः ३ भगवान् ४ भट्टारकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा च मनौ । २ । १३६ ।
"तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।"
प्रार्थनीयः । यथा, रामायणे । २ । ८ । १८ ।
"यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।
कौशल्यातोऽतिरिक्तञ्च मम सुश्रूषते बहु ॥"
"मान्यः प्रार्थनीयः श्रेयस्करः । तथा तद्वत् ।"
इति तट्टीकायां रामानुजः ॥)

मान्यस्थानं, क्ली, (मान्यस्य स्थानं ।) पूज्यत्वकारणम् । यथा,—
"वित्तं बन्धुर्व्वयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥"
इति मानवे २ अध्यायः । कौर्म्मे ११ अध्यायेऽप्येवम् ॥

मान्या, स्त्री, (मान्य + स्त्रियां टाप् ।) मरुन्माला । यथा,—
"अनिर्म्मान्या तु मान्या च मरुन्माला च मोहना ॥"
इति शब्दमाला ॥
पूज्या च ॥

मापत्यः, पुं, (मा विद्यतेऽपत्यमस्य ।) कामः । इति हलायुधः ॥

मापनः, पुं, (मापयति स्वर्गादिकमनेनेति । मा + णिच् + करणे ल्युट् ।) तूलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परिमाणे, क्ली ॥ (स्त्रियामप्यत्र । यथा, महाभारते । १ । ५१ । १५ ।
"यस्मिन् देशे च काले च मापनैर्यं प्रवर्त्तितः ॥")

मामकं, त्रि, (ममेदम् । अस्मद् + "तवकममकावेकवचने ।" ४ । ३ । ३ । इति अण् ममकादेशश्च ।) मदीयम् । इति मेदिनी । कं, १३९ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०५ । १२ ।
"ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ॥")
ममतायुक्तः । इति शब्दमाला ॥ यथा च महाभारते । ४ । ५० । १७ ।
"अत्रैषा मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ॥")

मामकः, पुं, (माम + स्वार्थे कन् ।) मातुलः । इति मेदिनी ॥ कं, १३८ ॥ ममायं वा ममेदमिति बुद्धिर्यस्य । कप् ।) कृपणः । इति शब्दमाला ॥

मामकीनं, त्रि, (ममेदम् । अस्मद् + "तवकममकावेकवचने ।" ४ । ३ । ३ । इति खञ् । ममकादेशश्च ।) मदीयम् । ममेदमित्यर्थे गौणे लौकिके अस्मद एकत्वान्मदादेशो अस्य च ममकादेशो वृद्धौ मामकीनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १४५ ।
"एतच्च मे कियत् किं हि न बुद्ध्या साधयाम्यहम् ।
प्रज्ञानं मामकीनं च श्रूयतां वर्णयामि ते ॥")

मायः, पुं, (माया अस्यास्तीति । माया + अर्शआदित्वादच् ।) पीताम्बरः । (यथा, महाभारते । १३ । २४ । ३११ ।
"नमो विश्वाय मायाय चित्त्याचित्त्याय वै नमः ॥")
(मयस्यापत्यं पुमान् । मय + अण् ।) असुरः । इति मेदिनी ॥ ये, ४६ ॥

माया, स्त्री, (मीयते अपरीक्षवत् प्रदर्श्यतेऽनया इति । मा + "माच्छासिसूभ्यो यः ।" उणा० ४ । १०६ । इति यः टाप् ।) इन्द्रजालादिः

तत्पर्य्यायः। ग्राम्बरी २। इत्यमरः। २। १०। ११। इन्द्रजालिः ३ कुहकम् ४ कुहकिः ५ ग्राम्बरिः ६। इति भटाधरः। साम्बरी ७। इति ग्राम्बरत्नावली॥ मासि विश्वमस्यां मनीषादिः। ग्राम्बरस्य दैत्यस्य इयं ग्राम्बरी तेन प्राहृनिर्म्मितत्वात्। इति भरतः॥ * ॥ बुद्धिः। इति मेदिनी। ये, ७६। (मीमिते जानाति संख्यात्यनयेति। मा+यः टाप्।) कृपा। दम्भः। इति नानार्थ हेमचन्द्रः॥ प्रतारणा। यथा,—

"माया तु प्रतारणा प्राढां कुहकनिर्लुठनिच्छ सा॥"

(प्रज्ञा। यथा, ऋग्वेदे। २। १७। ५।

"अधारयत् पृथिवीं विश्वधायस मरुद्भान् मायया वामवस्सः।"

"मायया प्रज्ञया।" इति तद्भाष्ये सायनः॥) राज्ञां क्षुद्रोपायविशेषः। यथा,—

"मायोपेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रयः॥"

लक्ष्मीः। इति च हेमचन्द्रः॥ बुद्धमाता। इत्यमरकोषे मायादेवीसुतशब्ददर्शनात्। दुर्गा। यथा,—

"दुर्गे शिवेऽभये माये नारायणि सनातनि।
जये मे मङ्गलं देहि नमस्ते सर्व्वमङ्गले॥"

राजन्! श्रीवचनो माश्च याश्च प्रापणवाचकः। सा प्रापयति या सद्यः सा माया परिकीर्त्तिता॥
माश्च मोक्षार्थवचनो याश्च प्रापणवाचनः।
तं प्रापयति या नित्यं सा माया परिकीर्त्तिता॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः॥
अपि च।

"विचित्रकार्य्यकारणा अचिन्तितफलप्रदा।
स्वप्नेन्द्रजालवल्लोके माया तेन प्रकीर्त्तिता॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥ * ॥ विसदृशप्रतीतिसाधनं माया। इति नागोजीभट्टः॥ अघटनघटनपटीयसी माया। इति केचित्॥ ईश्वरशक्तिः। तस्या नामान्तरं यथा। प्रकृतिः २ अविद्या ३ अज्ञानम् ४ प्रधानम् ५ शक्तिः ६ अजा ७। सृष्टिकाले भगवान् आदौ मायां प्रकाशयामास। सा दृष्टश्रुतानुसन्धानरूपा कार्य्यकारणरूपा च। सत्त्वरजस्तमोगुणमयी। तस्याः शक्तिद्वयं आवरणं विक्षेपश्च। तस्या मायायाः महत्तत्त्वं जातम्। तस्मादहङ्कारः। तस्मात् पञ्चभूतम्। तस्मात् ब्रह्माण्डम्। इति श्रीभागवतमतम्॥ (मायास्वरूपम्। यथा च पञ्चदश्याम्। ६। १२२—१४१।

"तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविचारिणाम्।
एकैव प्रतिपत्तिः स्यात् साध्यत्र स्फुटमुच्यते॥
मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्व्वमिदं जगत्॥
इति श्रुतिप्रमाणेन न्यायो विषय ईश्वरे।
तथा सत्यविरोधः स्यात् स्यावरान्तैरुदाहृताम्॥
माया चेयं तमोरूपा तापनीये तदीरणात्।
अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजानीते श्रुतिः स्वयम्॥
अजं मोहात्मकं तत्त्वमनुभावयति श्रुतिः।
आबालगोपं स्पष्टत्वादात्मत्वं तस्य साध्यते॥
अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत्।
यच्च कुण्ठीभवेद् बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः॥
इत्थं लौकिकदृष्टेश्च तत् सर्व्वैरप्यनुभूयते।
युक्तिदृश्या त्वनिर्व्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः॥
नासदासीद् विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात्।
विद्यादृश्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः॥
तुच्छानिर्व्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा।
ज्ञेया माया त्रिभिर्यद्धैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः॥
अस्य सत्त्वमसत्त्वञ्च जगतो दर्शयत्यसौ।
प्रसारणाच्च सङ्कोचात् यथा चित्रपटस्तथा॥
अस्वतन्त्रा हि माया स्यादप्रतीतेर्विना चितिम्।
स्वतन्त्रापि तथैव स्यादसङ्गत्वान्न्यायतस्तु सा॥
कूटस्थासङ्गमात्मानं जडत्वेन करोति सा।
चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्म्ममे॥
कूटस्थमनपाकृत्य करोति जगदादिकम्।
दुर्घटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः॥
द्रवत्वमुदके वह्नावौष्ण्यं काठिन्यमक्ष्मनि।
मायाया दुर्घटत्वञ्च स्वतः सिध्यति नान्यथा॥
न वेत्ति मायिनं लोको यावत् तावच्चमत्कृतिम्।
धत्ते मनसि पश्चात्तु मायेयमुपपद्यते॥
प्रसरन्ति हि चोद्यानि जगद्वस्तुत्ववादिषु।
न चोदनीयं मायायां तस्याश्चोद्यैकरूपतः॥
चोद्येऽपि यदि चोद्यं स्यात् तच्चोद्यं चोद्यते मया।
परिहार्य्यं ततश्चोद्यं न पुनः प्रतिचोद्यताम्॥
विक्षेपैकप्रकारोऽयं मायायाश्चोद्यरूपतः।
अन्वेष्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः॥
मायात्वमेव निश्चेयमिति चेत् तर्हि निश्चिनु।
लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत् तदीक्ष्यताम्॥
न निरूपयितुं शक्या विस्मयं भासते च या।
सामायेतीन्द्रजालादौ लोकाः सम्भ्रमिरेदिरे॥")
विष्णुमायास्वरूपं यथा,—

"यामेतां भाषसे देव! मम मायेति नित्यशः।
का माया कीदृशी विष्णो! किं वा मायेति चोच्यते।
ज्ञातुमिच्छामि मायार्थं रहस्यं परमुत्तमम्॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा विष्णुर्मायाकरण्डकः।
प्रहस्य मधुरं वाक्यं प्रत्युवाच वसुन्धराम्॥
भूमे! मा पृच्छ मायां मे यन्मां पृच्छसि सादरम्।
तथ्यं क्षेम्यं किमर्थं त्वं प्राप्तासे मद्विलोकनात्।
अद्यापि मां न जानन्ति रुद्रेन्द्राः सपितामहाः॥
मम माया विशालाक्षि! किं पुनस्त्वं वसुन्धरे!॥
पर्ज्जन्यो वर्षते यत्र तत्त्वलेन प्रपूर्य्यते।
देशो निर्ज्जलतां याति एषा माया मम प्रिये!॥
सोमोऽपि क्षीयते पक्षे पक्षे वापि विवर्द्धते।
अमायां स न दृश्येत मायेयं मम सुन्दरि!॥
हेमन्ते सलिलं कूपे उष्णं भवति तत्त्वतः।
भवेच्च शीतलं ग्रीष्मे मायेयं मम तत्त्वतः॥
पश्चिमां दिशमाश्राय यदस्तं याति भास्करः।
उदेति पूर्ब्बतः प्रातर्मायेयं मम सुन्दरि!॥
शोणितञ्चैव शुक्रञ्च उभे प्राणिह संश्रिते।
गर्भे च जायते जन्तुर्मम मायेव चोत्तमा॥
जीवः प्रविश्य गर्भे तु सुखदुःखानि विन्दति।
जातश्च विस्मरेत् सर्व्वमेषा माया ममोत्तमा॥
आत्मकर्म्माश्रितो जीवो नरसंज्ञो गतस्पृहः।
कर्म्मणा नीयतेऽन्यत्र मायेषा मम चोत्तमा॥
शुक्रशोणितसंयोगाज्जायन्ते यदि जन्तवः।
अङ्गप्रत्यङ्गरूपौ च भुजौ शीर्षं कटिस्तथा॥
एतं तथोदरञ्चैव दन्तौष्ठपुटनासिका।
कर्णौ नेत्रकपोलौ च ललाटं शिरया सदा॥
एतया मायया युक्ता जायन्ते यदि जन्तवः।
तस्यैव जीर्य्यते जन्तोर्भुक्तं पीतञ्च वह्निना॥
अयञ्च स्रवते जन्तुरेषा माया ममोत्तमा॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः।
अनात् प्रवर्त्तते जन्तुरेषा माया मम प्रिये!॥
सर्व्वेष्वेषु निजाकारः स्थावरे जङ्गमे तथा।
तत्त्वं न ज्ञायते तस्य मायेषा मम सुन्दरि!॥
आपो विद्यास्तथा भौमा आपो येषु प्रतिष्ठिताः।
न च वृद्धिं प्रयान्त्यत्र मायेषा परमा मम॥
दृष्टो बहुदकाः सर्व्वे पल्वलानि सरांसि च।
ग्रीष्मे सर्व्वाणि शुष्यन्ति एतन्मायाबलं मम॥
हिमवच्छिखराच्चुक्ता नाम्ना मन्दाकिनी नदी।
गङ्गेता सा भवेद्गङ्गा मायेषा मम कीर्त्तिता॥
मेघा गृह्णन्ति सलिलं लवणात् सलिलार्णवात्।
वर्षन्ति मधुरं लोके सर्व्वं मायाबलं मम॥
रोगार्त्ता जन्तवः केचित् भक्षयन्ति महौषधम्।
तस्य वीर्य्यं समाश्रित्य मायां तु विद्म्यहम्॥
क्षीयमाणे तु जन्तुः पञ्चत्वमेति यत्।
निर्व्वाप्यौषधं ज्ञात्वा कालो भूत्वा हराम्यहम्॥
प्रथमं जायते गर्भः पश्चाज्जायते वै पुमान्।
जायते मध्यमं रूपं ततोऽपि जरया पुनः।
तत इन्द्रियनाशश्च एतन्मायाबलं मम॥
एकबीजात् प्रकीर्णादि जायन्ते तानि भूरिशः।
तत्रान्तं विद्म्यहं मायायोगेन माधवि!॥
लोक एवं विजानाति गरुडो वह्नतेऽच्युतम्।
भूत्वा पक्षिगणं गरुडो वह्याम्यात्मानमात्मना॥
या एता देवताः सर्व्वा यज्ञभागेन तोषिताः।
मायामेतामहं ज्ञात्वा तोषयामि दिवौकसः॥
लोकाः सर्व्वे विजानन्ति देवा नित्यं मखाग्निजः।
मायामेतामहं ज्ञात्वा यज्ञयामि सदा दिवम्॥
सर्व्वोऽपि यजते लोको यद्वारुद्य हविष्यति।
मायामाङ्गिरसीं ज्ञात्वा याजयामि दिवौकसः॥
सर्व्वे लोका विजानन्ति वरुणः पाति सागरम्।
मायान्तु वारुणीं ज्ञात्वाहं रक्षामि महोदधिम्॥
सर्व्वे लोका विजानन्ति कुबेरोऽयं धनेश्वरः।
कुबेरमायामादाय अहं रक्षामि तद्धनम्॥
एवं लोका विजानन्ति वृत्रः शक्रेण सूदितः।
शाक्रीं मायां समाश्राय मया वृत्रो निसूदितः॥
एवं लोका विजानन्ति आदित्यश्च भुवो महान्।
मेरुं मायामयं ज्ञात्वा वहाम्यादित्यमेव च॥
एवं चाभाषते लोको जलं किमयतेऽखिलम्।
बडवामुखमाश्राय पिबामि तदहं जलम्॥
वायुं मायामयं ज्ञात्वा मेघेषु विहजाम्यहम्।
यदिदं भाषते लोकः कुबेरेव तिष्ठते जलम्॥

माया

देवा अपि न जानन्ति अन्तं कुत्र तिष्ठति ।
मम मायानियोगेन तिष्ठते स्त्रीषधं वने ॥
लोको स्त्रीवं विजानाति राजा पालयते प्रजाः ।
राजमायामहं ज्ञात्वा पालयामि वसुन्धराम् ॥
ये तु वै ह्लादग्राहिण्या उदेष्यन्ति युगक्षये ।
प्रविश्य तानहं भूमे ! मायां लोकं हनाम्यहम् ॥
वर्षञ्च पांशुना भूमिलोकेषु यसते सदा ।
मायां पांशुमयीं ज्ञात्वा पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
वर्षते यच्च संवर्त्तो धाराभिर्मुषलाकृति ।
मायां सांवर्त्तकीं ज्ञात्वा पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
यत् स्वपामि वरारोहे ! ग्रीष्मस्योपरि वारिणि ।
अनन्तमायया चाहं धारयामि स्वपामि च ॥
वराहमायामादाय भूमे ! जानामि किन्न वै ।
देवा यच्च निलीयन्ते सा माया मम कीर्त्तिता ॥
त्वयापि वैष्णवीं मायां ज्ञात्वा जानासि किन्न
तत् ।
धारितासि च सुश्रोणि ! वाराहं सप्तदशैव तु ॥
माया तु मम देवीयं ज्ञात्वा स्त्रीकारणं महीम् ।
मम मायाबलं स्त्रीत्वेनाहं तिष्ठाम्यहं जले ॥
प्रजापतिं प्रजां रुद्रं हनामि च हरामि च ।
तैरपि मायां न जानन्ति मम मायाविमो-
हिताः ॥
अथ पिङ्गाक्षवैव य एते सूर्य्यवर्चसः ।
मायां पिङ्गमयीं ज्ञात्वा हनामि हि च तत्त्वतः ॥
किन्तु मायैव सुश्रोणि ! अन्यच्च शृणु
सुन्दरि ! ॥"
इति वाराहे मायाचक्रम् ॥*॥
अथ मायास्तोत्रम् ।
शौनक उवाच ।
"अग्निभ्वजो महाराजः स्तुत्वा मायां गतः
कुतः ।
का वा मायास्तुतिः सूत ! वद तत्त्वविदांवर ! ।
या त्वत्कथा विष्णुकथा वक्तव्या सा विशुद्धये ॥"
सूत उवाच ।
"शृणुध्वं मुनयः सर्व्वे मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
शुकः प्राह विशुद्धात्मा मायास्तवमनुत्तमम् ॥
तत् शृणुध्व प्रवक्ष्यामि यथाधीतं यथाश्रुतम् ।
सर्व्वकामप्रदं नृणां पापतापविनाशनम् ॥"
शुक उवाच ।
"भल्लाटनगरं त्यक्त्वा विष्णुभक्तः अग्निभ्वजः ।
आत्मसंसारमोक्षाय मायास्तवमसं जगौ ॥"
अग्निभ्वज उवाच ।
"ॐ ह्रींकारां सत्त्वसारां विशुद्धां
ब्रह्मादीनां मातरं वेदबोधाम् ।
सन्ध्यां स्वाहां भूतनन्नाचकर्त्रीं
वन्दे वन्द्यां देवगन्धर्व्वसिद्धैः ॥
लोकातीतां दैत्यभीतां समीढ्यैं
भूतैर्भव्यां व्यासवामाधिकार्थैः ।
नागारूढैर्देवनिर्य्यूहमनुष्यै-
स्तामाधारां ब्रह्मरूपां नमामि ॥
यस्या भाषा चिज्जगद्भासि भूतै-
र्नं भात्येतत्तदभावे विधातुः ।

मायाङ्क

विद्धतीं कालकल्लोललोलां
लीलापाङ्गीं चित्रसंसारदुर्गाम् ॥
पूर्णां प्राप्यां हैतलभ्यां प्रपन्या-
मादौ पीथे मध्यतो या विभाति ।
कालो दैवं कर्म सोपाधयो ये
तस्यां तासां तां विशिष्टां नमामि ॥
भूमौ गन्धो रसताप्सु प्रतिष्ठा
रूपं तेजस्येव वायौ स्पृशत्वम् ।
खे शब्दो वै यद्विदा भाति नाना
तामाद्यां तां विश्वरूपां नमामि ॥
सावित्री त्वं ब्रह्मरूपा भवानी
भूतेशस्य श्रीपतेः श्रीस्वरूपा ।
शक्तौ शक्रस्यापि नार्केश्वरस्य
पत्नी श्रेष्ठा भासि माये ! जगत्सु ॥
बाल्ये बाला युवती यौवने त्वं
वार्द्धक्ये या स्थविरा कालकल्पा ।
नानाकारैर्योगयोगैश्च धर्म्मो
भक्त्या वै त्वं कामवत्या विभासि ॥
वरेण्या त्वं वरदा लोकमिष्टा
साध्वी धन्या लोकमान्या सुकन्या ।
चण्डी दुर्गा कालिका कालिकाख्या
नानादेशे रूपवेषैर्विभासि ॥
तव चरणसरोजं देवि ! देवादिवन्द्यं
यदि हृदयसरोजे भावयन्तीह भक्त्या ।
सुकृतमतिभुजं हृत्सरोजे सरन्ति
श्रुतियुगकुहरे वा संश्रुतं धर्म्मसम्पत् ॥
जनयति जगदाद्या सर्व्वसिद्धिञ्च तेषाम् ॥
मायास्तवमिदं पुण्यं शुकदेवेन भाषितम् ।
मार्कण्डेयादयश्चापि सिद्धिं लेभे ह्यग्निभ्वजः ॥
लोकासुखे तपस्तप्त्वा हरिं ध्यात्वा वना-
न्तरे ।
सुदर्शनेन निधनो वैकुण्ठपुरगं ययौ ॥"
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये माया-
स्तव ऊनविंशोऽध्यायः ॥ (शक्तिः सामर्थ्यं वा ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । २१ ।
"दासानामिन्द्रो मायया ।"
"मायया स्वकीयया शक्त्या ।" इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)
मायाकारः, पुं, (मायां इन्द्रजालव्यापारं करो-
तीति । कृ + अण् ।) ऐन्द्रजालिकः । बाजी-
कर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रातिहारिकः
२ । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥ मायां स्थल-
जलादौ जलस्थलादिज्ञानं करोतीति माया
कारः षण् । प्रतिहरणं प्रतिहारो यागः भावे
घञ् स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः ठिणकः
ञित्वे त्रिरिति वृद्धिः । प्रतिहारक इत्यपि
पाठः । तत्र प्रति प्रथमं सुष्ठु मनो नयने च
हरति ज्ञाते न किञ्चिदिति प्रतिहारकः ॥
णकारान्तात् स्वार्थिके प्रातिहारकञ्च घञि प्रति-
हारश्च । इति तट्टीकायां भरतः ॥
मायाकृत्, पुं, (मायां स्थलजलादौ जलस्थलादि
ज्ञानं करोति कारयतीति । कृ + क्विप् । सुगा-

मायामो

गमश्च । करोतिरत्राल्पभूतसत्यर्थः ।) माया
कारः । यथा, —
"ग्राम्भरी साम्भरी माया मायाकृत् भिक्षुके
नटे ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
मायाजीवी, [न्] पुं, (मायया इन्द्रजालविद्यया
जीवति जीवनयात्रां सम्पादयति इति,
जीव + णिनिः ।) प्रातिहारिकः । इति हेम
चन्द्रः । ३ । ५८६ ॥
मायादिः, पुं, (मायया सह अदति । यद्वा, मा
अत्तीति । अद + "अन्यसिभ्यां च ।" उणा०
४ । १३० । इति इण् ।) नरबलिः । यथा, -
"मायादीनाञ्च निर्णीतं शृणुतां मुनिसत्तम ! ।
वक्ष्याम्यथर्ववेदोक्तं फलहानिर्यतिक्रमे ॥
पिङ्गमाल्यविहीनञ्च युवकं व्याधिवर्जितम् ।
विवाहितं दीक्षितञ्च परदारविहीनकम् ॥
अजारिकं विशुद्धञ्च सच्छूद्रं मूलकं वरम् ।
तद्बन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं मूल्यातिरेकतः ॥
स्नापयित्वा च तं धर्म्मैः संपूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
माल्यैर्धूपैश्च सिन्दूरैर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तञ्च वर्षं भ्रामयित्वा शरदारेण यत्नतः ।
वर्षान्ते च समुत्सृज्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसन्धौ दद्यान्मायादिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्व्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥
बलिं दत्त्वा च स्तुत्वा च पूजां च कवचं पठेत् ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥
मायादः, पुं, (मायया छद्मेन धूर्त्तत्वेन दः खण्ड
भक्षयतीति । अद + अच् ।) कुम्भीरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मायादेवीसुतः, पुं, (मायादेव्याः सुतः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥
मायाफलं, क्लीं, फलविशेषः । माइफल इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । मायिफलम्२ मायिकम्३
छिद्राफलम् ४ मायि ५ । अस्य गुणाः । वात
हरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । श्लेष्मिकसन्नि-
पातकफैककार्य्यादालत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
मायामोहः, पुं, (मायया मोहयति असुरानिति ।
मुह + णिच् + अच् । माया च मोहश्च तौ
यस्येति वा ।) विष्णुदेहनिर्गतासुरमोहक-
पुरुषविशेषः । यथा,—
श्रीपराशर उवाच ।
"इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः ।
ससृजादौ ददौ विष्णुः प्राह चेदं हरोत्तमान् ॥"
श्रीभगवानुवाच ।
"मायामोहोऽयमखिलान् दैत्यांस्तान्
मोहयिष्यति ।
ततो वध्या भविष्यन्ति वेदमार्गबहिष्कृताः ॥
स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावन्तः परिपन्थिनः ।
ब्रह्मणो वैऽधिकारस्य देवदैत्यादिकाः सुराः ॥
तद्गच्छत नभीः कार्य्या मायामोहोऽयमस्यतः ।
गच्छत्यद्योपकाराय भवतां भविता सुराः ॥"

मायावी

श्रीपराशर उवाच ।
"इत्युक्ता प्रणिपत्यैनं ययुर्देवा यथागतम् ।
मायामोहोऽपि तैः सार्द्धं ययौ यत्र महा-
मुराः ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १७ अध्यायः ॥
मायावती, स्त्री, (मायास्यास्तीति । माया + मतुप् । मस्य वः । उगित्त्वात् ङीप् ।) रतिः । कामपत्नी । इति जटाधरः ॥ तस्या नामकारणं यथा,—
श्रीपराशर उवाच ।
"एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तः सह क्रोधेन नारदः ।
अन्तःपुरचरीं देवीं रुक्मिणीं प्राह हर्षयन् ॥
एष ते तनयः प्रभुः हत्वा शम्बरमागतः ।
तुतो येनाभवद्बालो भवत्याः सूतिकागृहात् ॥
इयं मायावती भार्या तनयस्यास्य ते सती ।
शम्बरस्य न भार्येयं शृणुतामत्र कारणम् ॥
मन्मथे तु गते नाशं तदङ्गवपरायणा ।
शम्बरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥
अवायानुपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् ।
दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरेक्षणा ॥"
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २७ अध्यायः ॥
(विद्याधरीविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ३५ ।
"अहं मायावती नाम राजन् ! विद्याधराङ्गना ।
इयन्तं कालमभवं प्राप्तोऽयेन हस्तिनी ॥"
राजकन्याविशेषः । यथाचैव । ११२ । ११२ ।
"अभूत्कलयसिंहाख्यो राजा राजगृहे पुरा ।
तस्य मायावतीत्यासीदुर्गेणाप्रतिमा सुता ॥")
मायावयिकः, त्रि, (मायया वयं आच्छादनं करोतीति ठन् ।) परप्रतारकः । इति शब्द-माला ॥ (मायारसिक इति वा पाठः ॥)
मायावान्, [न्] पुं, (माया अस्यास्य । माया + "अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति पक्षे मतुप् । मस्य वः ।) कंसराजः । इति शब्दरत्नावली ॥ मायायुक्ते, कपटयुक्ते च त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ ।
"जनिभिस्त्वमिषणो द्युम्नवृतो नि मायावान-
ब्रह्मा दस्यूरर्न्ने ।"
"मायावान् कपटवान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
मायावी, [न्] पुं, (प्रशस्ता मायाकापट्यमस्यास्तीति । माया + "अस्मायामेधास्रजो विनिः ।" ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।) मायाकारः । तत्पर्य्यायः । यंसकः २ मायी ३ मायिकः ४ ऐन्द्रजालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २२ । ७ ।
"मायावी दानवः सोऽथ सुनिरूपं समास्थितः ।
स प्राह राजपुत्रं तं पूर्ब्बवैरमनुस्मरन् ॥")
विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मोहन-शक्तियुक्तः परमात्मा । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४ ।
"स्वतश्चिदप्यनर्थाभो तु मायावी सृष्टमुत्थितः ।
स्वात्मा स्वप्नदृशेव विराड्वित्युच्यते परः ॥")

मायी

मायासीता, स्त्री, (मायाकल्पिता सीता ।) योगेन अग्निकृतसीताप्रतिकृतिः । यथा,—
अग्निरुवाच ।
"भगवन् ! श्रयतां वाक्यं कालेन यदुपस्थितम् ।
सीताहरणकालोऽयं तत्रैव समुपस्थितः ॥
देवैश्च दुर्निवारश्च न च देवात् परं बलम् ।
मत्सखं मयि संन्यस्य छाया रक्षन्तिकेऽधुना ॥
दास्यामि सीतां तुभ्यञ्च परीक्षासमये मम ।
देवैः प्रस्थापितोऽहञ्च न च विप्रो हुता-
शनः ॥
रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाश्य च लक्ष्मणम् ।
स्वीचकार च स्वच्छन्दं हृदयेन विदूयता ॥
वह्नियोगेन सीताया मायासीतां चकार सः ।
तद्रूपगुणसर्व्वाङ्गां दधौ रामाय नारद ! ॥
सीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वक्तुं निषिध्य च ।
लक्ष्मणो नैव बुबुधे गोप्यमस्यस्य का कथा ॥
लङ्कां गत्वा रघुश्रेष्ठो जघान शायकेन च ।
सबान्धवं रावणञ्च सीतां संप्राप दुःखिताम् ॥
ताञ्च वह्निपरीक्षाञ्च कारयामास सत्वरम् ।
हुताशस्थञ्च काले च वास्तवीं जानकीं ददौ ॥
उवाच छाया वह्निञ्च रामञ्च विनयान्विता ।
करिष्यामीति किमहं तदुपायं वदस्व मे ॥"
वह्निरुवाच ।
"त्वं गच्छ तपसे देवि ! पुष्करञ्च सुपुण्यदम् ।
कृत्वा तपस्या तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यसि ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रणम्य पुष्करं तपः ।
दिव्यं त्रिलक्षवर्षञ्च स्वर्गलक्ष्मीरभूत्तदा ॥
सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।
कामिनी पाण्डवानाञ्च द्रौपदी द्रुपदात्मजा ॥
कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।
सीतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा ॥
तच्छाया द्रौपदी देवी द्वापरे द्रुपदात्मजा ।
विच्छायगीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥
मायासुतः, पुं, (मायायाः मायादेव्याः सुतः ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । १ । १५१ ॥
मायिकं, क्ली, (माया मोहनगुणः विद्यतेऽस्मिन् । माया + "ब्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यत्तरे मायिका मादका इत्यपि पाठः ॥
मायिकः, पुं, (माया अस्यास्य । माया + "ब्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) मायाकारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभाग-वते । ४ । १६ । ४ ।
"यन्मायामोहितश्चाहं सदा वर्त्ते परात्मनः ।
परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥"
मायाविशिष्टे, त्रि ॥)
मायी, [न्] पुं, (मायाऽस्यास्य । माया + "ब्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) मायाकारः । तत्पर्य्यायः । धूर्त्तः २ वञ्चकः ३ यंसकः ४ कुहकः ५ दाम्भिकः ६ जालिकः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

मारः

(मायायुक्ते, त्रि । यथा, कुमारे । २ । ४६ ।
"यज्ञभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु वः ।
जातवेदोमुखान्मायी मिथतामाच्छिनत्ति नः ॥"
मायोपाधिके परमेश्वरे च । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १२३ ।
"मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महे-
श्वरम् ॥")
मायुः, पुं, (मिनोति प्रक्षिपति देहे उद्गारमिति । मिञ् प्रक्षेपणे + "ज्ञवापाजिमिस्विदिसाध्यशूभ्य उण् ।" उणा० १ । १ । इति उण् । "मीनाति मिनोतिदीङां लपि च ।" ६ । १ । ५० । इत्या-त्वम् । "आतो युक् चिण्कृतोः ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) पित्तम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ (शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २८ ।
"सूक्काणं धर्म्मसभिवावशूनां मिमाति मायुं
पयते पयोभिः ॥"
"मायुं शब्दं मिमाति निर्म्माति करोति ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ वाक् । इति निरुक्ते । १ । ११ ॥)
मायुराजः, पुं, कुबेरपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मायूरं, क्ली, (मयूराणां समूहः । मयूर + "प्राणि-रजतादिभ्योऽञ् ।" ४ । ३ । १५४ । इत्यञ् ।) मयूरसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४३ ॥ (मयूराणामिदमित्यण् ।) तत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ६० ।
"आजं गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्ज्जयेत् ॥")
मायूरिकः, पुं, (मयूरं हन्ति । मयूर + "पक्षि-मत्स्यमृगान् हन्ति ।" ४ । ४ । ३५ । इति ठक् । मयूरग्राही । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मायूरी, स्त्री, अश्वमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मारः, पुं, (मृ + भावे घञ् ।) मृतिः । (यथा, हरिवंशे । ३ । ३१ ।
"क्षुन्मारक्षुद्घटनिभः खण्डो नृपहा विदी-
धितिर्भयदः ।")
म्रियन्ते प्राणिनोऽनेन । मृ + घञ् ।) काम-देवः । (यथा, नैषधे । ४ । ७८ ।
"अनुममार न मार ! कथं नु सा
रतिरतिप्रथिमापि पतिव्रता ।
विरहिणीप्रतघातनपातकी
हृदयतयापि तयासि किमुज्झितः ॥")
विघ्नः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (मृ + णिच् + घञ् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥ धुस्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मारगणोत्पत्ति-र्यथा, —
मार्कण्डेय उवाच ।
"मनोर्भवस्य वचनं श्रुत्वाथ चतुराननः ।
विचक्षुरपि तद्वाक्यं श्रुत्वानुत्साहकारकम् ॥
सर्व्वस्य मोहने ब्रह्मा चिन्ताविष्टोऽभवत्तदा ।
समर्थो मोहितुमिति निश्चक्राम मुहुर्मुहुः ॥
निश्वासमारुतास्तस्य नानारूपा महाबलाः ।
जाता गणा लोलजिह्वालोलाक्षातिभयङ्कराः ॥
तुरङ्गवदनाः केचित् केचिद्गजमुखास्तथा ।
सिंहव्याघ्रमुखाश्चान्ये शूकराहखरानना ॥

अष्टमाष्टारवदनाः शरभास्याः शुकाननाः ।
प्लवगोमायुवक्त्राश्च सरीसृपमुखाः परे ॥
गोरूपा गोमुखाः केचित्तथा पक्षिमुखाः परे ।
महादीर्घा महाश्मश्रु महाशूला महाकृशाः ॥
पिङ्गाक्षा विरलाक्षाश्च चाक्षैकाक्षा महोदराः ।
एककर्णास्त्रिकर्णाश्च चतुष्कर्णास्तथापरे ।
शष्कुलकर्णा दीर्घकर्णा बहुकर्णा विकर्णकाः ।
दीर्घाक्षा स्थूलनेत्राश्च सूक्ष्मनेत्रा विदृष्टयः ॥
चतुष्पादाः पञ्चपादास्त्रिपादैकपदास्तथा ।
ह्रस्वपादा दीर्घपादाः स्थूलपादा महापदाः ॥
एकहस्ताश्चतुर्हस्ता द्विहस्तास्त्रिभुजास्तथा ।
विहस्ताश्च विरूपाक्षा गोधिकाकृतयः परे ॥
मनुष्याकृतयः केचित् पिशुमारमुखाः परे ।
क्रौञ्चाकारा बकाकारा हंससारसरूपिणः ॥
तथैव मद्गुरचक्रकुक्कुटकसुखास्तथा ।
अङ्गनीला अष्टरक्ताः कपिलाः पिङ्गलास्तथा ॥
नीलाः शुक्लास्तथा पीता हरिताश्चित्ररूपिणः ।
आवादयन्त ते शङ्खान् पटहान् परिवादिनः ॥
ह्रस्वशृङ्गान् डिण्डिमांश्चैव गोमुखान् पणवांस्तथा ।
सर्वे जटाभिः पिङ्गाभिस्त्रिशूलाभिश्च कराञ्चिताः ॥
निरन्तराभिर्विप्रेन्द्रा गणाः स्यन्दनगामिनः ।
शूलहस्ताः पाशहस्ताः खड्गहस्ता धनुर्धराः ॥
शक्त्यङ्कुशगदाखाणपट्टिसप्रासपाणयः ।
नानायुधा महानादं कुर्वन्तस्ते महाबलाः ॥
मारय च्छेदयेत्युच्चैर्भाणाः पुरतो गणाः ।
तेषान्तु वदनं तत्र मारय च्छेदयेत्युत ।
योगनिद्राप्रभावात् स विधिर्वक्तुं प्रचक्रमे ॥
अथ ब्रह्माणमाभाष्य तान् दृष्ट्वा मदनो गणान् ।
उवाच वारयन् वक्तुं गणानामग्रतः स्मरः ॥
मदन उवाच ।
किं कर्म्मैते करिष्यन्ति कुत्र स्थास्यन्ति वा विधे ! ।
किं नामधेया एते वा तच्चैतान् विनियोजय ॥
नियुज्यैतान् निजे छत्रे स्थानं दत्त्वा च नाम च ।
ज्ञात्वा पश्चान्महामायाप्रभावं कथयस्व मे ॥”
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य सर्व्वलोकपितामहः ।
गणान् समदनानाह तेषां कर्म्मादिकं दिशन् ॥
ब्रह्मोवाच ।
“एते तूत्पन्नमात्रा हि मारयेति यदब्रुवन् ।
सुदुर्मुखुरतोऽमीषां नाम मारेति जायताम् ॥
मारात्मकत्वादेतेते मारा: सन्तु च नामतः ।
सदैव विघ्नं जन्तूनां करिष्यन्ति विनार्च्चनम् ।
तवानुगमनं कर्म्म सुखमेषां मनोभव ! ॥
यत्र यत्र भवान् याता स्वकर्म्मार्थं यदा यदा ।
गन्तारस्तत्र तत्रैते साहाय्याय तदा तदा ॥
चित्तोद्भ्रान्तिं करिष्यन्ति त्वदस्त्रवशवर्त्तिनाम् ।
ज्ञानिनां ज्ञानमार्गञ्च विघ्नयिष्यन्ति सर्व्वदा ।
यथा सांसारिकं कर्म्म सर्व्वे कुर्व्वन्ति जन्तवः ।
तथा चैते करिष्यन्ति सविघ्नमपि सर्व्वतः ॥
इमे स्थास्यन्ति सर्व्वत्र देहिनः कामरूपिणः ।
त्वमेवैषां गणाध्यक्षः पञ्चयज्ञाङ्गभोजिनः ।
नित्यक्रियावतां तोयभोगिनोऽपि भवन्त्विमे ॥”
इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

मारकः पुं, (म्रियन्ते प्राणिनः यस्मिन् येनेति वा । मृ + घञ् । ततः संज्ञायां कन् ।) मरकः । तत्पर्य्यायः । मारिः२ उत्पातः३ । इति चिकाण्डशेषः ॥ पक्षिविशेषः । बाज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । घातिपक्षी २ ग्राहकः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥ मारणकर्त्तरि त्रि ॥

मारजित्, पुं, (मारं कामं जितवान् । जि + क्विप् । तुगागमः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥

मारणं, क्ली, (मार्य्यते इति । मृ + णिच् + भावे ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥ (यथा, मनौ । ५ । ३८ ।
“यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वो हि मारणम् ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥”)
अभिचारविशेषः । यथा,—
“एवन्तु मारणं देवि ! विशेषात् कथयामि ते ।
मान्तं वह्निसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
कूर्च्चद्वयं ततो देवि ! अमुकं मारय मारय ।
चतुर्दशाक्षरो मन्त्रो स्वाहान्तः शत्रुनाशकः ॥
खदिराङ्गारमादाय कुजाश्लेष्मा विशोधतः ।
लेखयेत् पुत्तलीं शत्रुस्वरूपां लौहपत्रके ॥
निशायां मस्तके नेत्रे ललाटे हृदये करे ।
नाभौ गुह्ये कटौ पृष्ठे क्रमोक्तेन पदद्वये ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य प्रतिष्ठां तत्र कारयेत् ।
संहारमुद्रां बद्ध्वा तु ध्यायेद्देवीं जयप्रदाम् ॥
घोराट्टहासां कृष्णवर्णां महादंष्ट्रासमन्विताम् ।
वृषभयुगलं हस्तं चर्व्वयन्तीं दिगम्बरीम् ॥
शत्रुनाशकरीं देवीं ध्यायेत् शत्रुक्षयाय च ।
वर्णं ध्यात्वेष्टकात्वर्णैर्व्वीजमन्त्रेण शत्रुरि ! ॥
ॐशत्रुनाशकार्य्ये नमः इति दत्त्वा महेश्वरि ! ।
हरिद्रात्वर्णसहितां धारां दद्यादनेन तु ॥
अमुकस्य शरीरन्तं पिब पिबेति तत्परम् ।
मांसं खादय खादय हूँ नमः इति मन्त्रम् ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रौ तु पूजयित्वा गणाष्टकम् ।
जपेदेकादशाहे च रोगः स्यान्नात्र संशयः ॥
दशाधिकैकविंशाहे मृत्युरेव रिपोर्भवेत् ॥ * ॥
अथवान्यप्रकारेण शत्रुक्षयमहं वदे ।
पुंगोशकृत समादाय पूजयेद्गणवारिणा ॥
विपरीतक्रमेणैव जपपूजादिकं चरेत् ।
महादेवाय नमः इति पुंगोशकृत समाहरेत् ॥
शिवाय नमः इति मन्त्रेण घटनञ्च समाचरेत् ।
पशुपतये नमः इति प्राणान् संस्थापयेत्ततः ॥
लौहपात्रं महेशानि ! खदिराङ्गारयोगतः ।
शत्रुप्रतिकृतिं लिख्य तत्र संस्थापयेत् शिवम् ॥
ततो ध्यायेन्महारुद्रं ध्यानन्तु सुसमाहितः ।
शत्रोर्वक्षःस्थितं रुद्रं ज्वलदग्निसमप्रभम् ॥
वामहस्तधरं कृष्णं दक्षिणं प्राणकर्षणम् ।
नरचर्म्माम्बरं देवं महाशूलादिवेष्टितम् ॥

पिनाकधृक् इहागच्छागच्छ इत्यादिनावाह्य यत्नतः ।
शूलपाणये नमः इति स्नापयेत् साधकोत्तमः ॥
महेश्वराय नमः इति पाद्यादिना प्रपूजयेत् ।
ईशानादिस्तथा मूर्त्तिर्यन्त्रक्रमेण प्रपूजयेत् ॥
अस्त्रकोणादिपर्य्यन्तं पूर्व्ववत्पीठ्या महेश्वरि ! ।
नमः शिवायेति मूलमष्टाविंशति संजपेत् ।
हूँ शमर्म्वेति वामेन करेण तु विमर्द्दयेत् ॥
अजित केशव विष्णो हर सत्य जनार्द्दन ।
हंस नारायण स्वाहा मस्त्रमेव सकल्पयेत् ॥
हूँ नमो भगवते वासुदेवाय स्वाहा नमः इत्यपि सकल्पयेत् ।
एवमेकादशाहेन शत्रुच्छेदनमक्षमा ।
अवश्यं जायते देवि ! सत्यं सत्यं त्रिलोचने ! ॥”
इति योगिनीतन्त्रे पूर्व्वखण्डे ४ पटलः ॥
अपि च ।
“गवाश्विच्च गवाश्विच्च मस्त्रनिर्म्माल्यमेव च ।
अरण्यां निखनेत् द्वारे पशुत्वमुपयाति सः ॥”
इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥

मारिः, स्त्री, (मार्य्यते इति । मृ + णिच् + इन् ।) मारणम् । वधः । इति मेदिनी । रे, ७७ ॥ जनक्षयः । तत्पर्य्यायः । मारकः २ मरकः ३ उत्पातः ४ । इति चिकाण्डशेषः ॥

मारित्विकं, त्रि, (मरित्व + “संस्कृतम् ।” ४।४।३ इति ठक् ।) मरित्वेन संस्कृतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मारितः, पुं, (मार्य्यते नाश्यते भस्मीक्रियत इति । मृ + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) नष्टीकृतः । भस्मीकृतः । यथा, भावप्रकाशे ।
“अस्मस्यङ्गारितं स्वर्णं बलं वीर्य्यञ्च नाशयेत् ।
करोति रोगान् मृत्युञ्च तद्भस्म यत्नतस्त्यजेत् ॥”
अपि च ।
“पूर्व्वं वङ्गसमं तालं निर्म्मालेन विमर्द्दयेत् ।
ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरन्नेन मर्द्दयेत् ॥
तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।
एवं दशपुटैः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥”
अपरञ्च ।
आर्द्रत्वञ्च घनत्वञ्च तेजो गौरवनाशनम् ।
यस्मैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्मृतभस्मकम् ॥”
अन्यच्च ।
“गुडोरसो भवेद्ब्रह्मा सल्फितस्तु जगार्द्दनः ।
मारितो रुद्ररूपो स्यात् बङ्गः साक्षात् सदाशिवः ॥”
इति वैद्यदर्पणः ॥

मारियसनवारकः, पुं, (मारिणत्वं व्यसनं तद्धारयतीति । मृ + णिच् + ण्यच् ।) राजर्षिविशेषः । यथा,—
“कुमारपालश्चौलुक्यो राजर्षिः परमार्हतः ।
मृतखमोक्षो धर्म्मात्मा मारियसनवारकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ६ । ३७७ ॥

मारिषः, पुं, (मर्षति दोषानिति । मृष + अच् । निपातनात् सिद्धम् । यद्वा, मा रिष्यति छिनत्ति

मारी

कश्चिदपीति । रिष + क: ।) नाट्योक्तौ श्रेष्ठ: । इत्यमर: । १ । ७ । १४ ॥ (क्वचित् पुराणादावपि । यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ६५ ।

"साहाय्यं ते करिष्यामि मत्सपुत्रा महामते ! ।
भविता यदि संग्रामस्तव चेन्द्रेण मारिष ! ॥"

तथा च महाभारते । ७ । २६ । १२ ।

"दार्ष्यमाणाश्चरं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष । ॥")

तण्डुलीयशाकविशेष: । भरसा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्याय: । कन्दर: २ मार्षिक: ३ । (शाकार्थे पर्य्यायो गुणाश्च यथा ॥ [अथ श्वेतभरसा । लोहितभरसा नवरङ्गा इति च लोके ।]

"मारिषो वाष्यको मार्ष: श्वेतो रक्तश्च स स्मृत: ।
मारिषो मधुर: शीतो विष्टम्भी पित्तदूषक: ॥
बालश्लेष्मकरो रक्तपित्तसृष्टिषमग्निजित् ।
रक्तमार्षो गुरुर्नाति सक्षारो मधुर: सर: ।
श्लेष्मल: कटुक: पाके स्वल्पदोष उदीरित: ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मारिषा, स्त्री, (मारिष + टाप ।) दन्तमाला । इति मेदिनी । षे, ४४ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे । ४ । ४८ ।

"भौमकन्याभवत् पत्नी मारिषा नाम विश्रुता ।
तेभ्यस्तु दत्तमेकं मा पुत्रमग्र्यमजोत्तमम् ॥"

अस्या जन्मवृत्तान्तो यथा, विष्णुपुराणे । प्रथमांशे १५ अध्याये ।

"कण्डूनाभ मुनि: पूर्व्वमासीद्दयिदिवाकर: ।
सूर्य्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तप: ॥
तत्क्षोभाय सुरेन्द्रेण प्रम्लोचाख्या वराप्सरा: ।
प्रयुक्ता क्षोभयामास तद्दर्षिं मा मुनिसत्तमा ॥"

इत्यारभ्य—

"यावदित्थं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम् ।
तावद्गलत्स्वेदजला सा बभूवातिवेपथु: ॥
प्रवेपमानां सततं स्विन्नगात्रललाटां सतीम् ।
गच्छ गच्छेति सक्रोधमुवाच मुनिसत्तम: ॥
सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।
आकाशगामिनौ स्वेदं ममार्ज्ज तरुपल्लवै: ॥
तस्मादृक्षं ययौ बाला तदग्रारुणपल्लवै: ।
निर्म्मृज्यमाणा गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥
ऋषिणा यत्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहित: ।
निश्चक्राम स रोमाञ्च स्वेदरूपी तदङ्गत: ॥
तं दृष्ट्वा जगृहुर्गर्भं एकं चक्रे तु मारुत: ।
मया धाय्यार्थिनी गोभि: स तदा वत्सर्षे शुभे ! ॥
तस्यामृक्षभवंभूता मारिषाख्या वरानना ।
तां प्रदास्यन्ति वो दक्षा: कोपः एष प्रशाम्यताम् ॥
कण्डोरपत्यमेवं मा दक्षेभ्यश्च समुद्गता ।
ममापत्यं तथा वायो: प्रम्लोचानघया च सा ॥"

सूरस्य पत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । २७ ।

"देवमीढ़स्य सूरस्य मारिषा नाम पत्न्या-
भूत ॥")

मारी, स्त्री, (मारि + ऋदिकारादिति पक्षे ङीष ।) चण्डी । जनपद: । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥ माहेश्वरी शक्ति: । यथा,—

"मारी चिमुण्डेन जघान चान्यान्
खड्गाङ्गपातैरपरांश्च कौशिकी ।"

इति वामने ५२ अध्याय: ॥

मारीच:, पुं, (मरीचेरपत्यं पुमान् । मरीचि + अण् ।) राक्षसविशेष: । स च तारकाराक्षसीपुत्र: रावणस्यानुचर: सीताहरणकाले मायामृगरूपोऽसौ श्रीरामेण हतश्च । इति रामायणम् ॥ अस्य विवरणं यथा,—

"एतस्मिन्नन्तरे रामो ददर्श कनकं मृगम् ।
सीता तं प्रेरयामास तदर्थं यत्नपूर्व्वकम् ॥
संन्यस्य लक्ष्मणं रामो जानक्या रक्षणे वने ।
स्वयं जगाम तूर्णं तं विधाय शायकेन च ॥
हा लक्ष्मणेति शब्दञ्च कृत्वाथ मायया मृग: ।
प्राणांस्तत्याज सहसा पुरो दृष्ट्वा हरिं स्मरन् ॥
मृगदेहं परित्यज्य दिव्यं देहं विधाय च ।
रत्नभिमानयानेन वैकुण्ठं स जगाम ह ॥
वैकुण्ठद्वार द्वार्य्यासीत् किङ्करौ द्वारपालयो: ।
जयश्च विजयश्चैव बलवांश्चाभिमानिनाभिधः ॥
प्राप्तेन मृगकादीनां संप्राप्य राक्षसीं तनुम् ।
पुनर्जगाम च द्वारमादौ च द्वारपालयो: ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्याय: ॥

कश्यप: । यथा,—

"इति संचिन्त्य भगवान् मारीच: कुरुनन्दन ! ।
उवाच किञ्चित् कुपितश्चात्मानञ्च विगर्हयन् ॥"

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्याय: ॥

(तथा च महाभारते । १३ । ८५ । १०७ ।

मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीच: कश्यपोऽभूत ॥")

कङ्कोलकम् । याशकन्याङ्गजा: । इति मेदिनी । चे, १७ ॥ राजहंसौ । इति जटाधर: ॥

मारीची, स्त्री, (मरीचेरियम् । इत्यण् । ङीप् ।) देवताभेद: । इति मेदिनी । चे, १७ ॥ सा तु मायादेवी । तत्पर्य्याय: । त्रिमुखा २ यक्षकालिका ३ विकटा ४ यक्षवाराही ५ गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

मारुण्ड:, पुं, सर्पाण्ड: । पत्न्या: । गोमयमण्डलम् । इति मेदिनी । डे, ३५ ॥

मारुत:, पुं, (मरुदेव । मरुत् + "प्रज्ञादिभ्यश्च ।" ५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थेऽण् ।) वायु: । इत्यमर: । १ । १ । ६५ ॥ स्त्रियतेऽनेन क्रुद्धेन नाम्नोति रुट च उत् मरुत् मरुदेव मारुत: स्वार्थे अण् । इति तट्टीकायां भरत: ॥ (यथा, मनौ । ४ । १२२—१२३ ।

"अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
शयिते च श्वसे गात्राच्छ्लेष्मणा च परिप्लुते ।
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥")

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

कश्यप उवाच ।

"पुत्रस्ते भविता भद्रे ! इन्द्रहा देववान्धव: ।
संवत्सरं व्रतमिदं यद्यक्षो धारयिष्यसि ॥"

अक्षो यथावत् ।

"संवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविप्लुतम् ।

मारुत:

धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता सुत: ॥
षाढ़मित्यभ्युपेत्याथ दितौ राजन् ! मघोनभा: ।
कश्यपान्नर्भमाधत्त व्रतचार्य्यो दधार सा ।
मालव्यसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद ! ॥
शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्य्यचरत् कवि: ।
एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ! ॥
प्रेषयु: पर्य्यचरत् छिद्रो मृगस्येव मृगाकृति: ।
नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रं सत्परोऽथ महीपते ! ॥
चिन्तां सीव्रां गत: शक्र: केन मे स्याच्छिवं
लिह ॥
एकदा सा तु सन्ध्यायामुच्छिष्टा व्रतकर्शिता ।
अस्पृष्टवार्य्यधौताङ्घ्रि: सुप्याप विधिमोहिता ॥
लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्रापहृतचेतसम् ।
दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥
चकर्त्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ।
रुदन्तं सप्तधैकैकं मा रोदीरिति तान् पुन: ।
तमूचु: पाट्यमानास्ते सर्व्वे शक्रभयो नृप ! ॥
किं न इन्द्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्तव ।
मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं ययमित्याह कौशिक: ॥
अनन्यभावान् पार्थेदानात्मनो मरुतां गणान् ।
न ममार दितेर्गर्भ: श्रीनिवासानुकम्पया ॥
सजरिन्द्रेण पक्षाग्रात् देवास्ते मरुतोऽभवन् ।
अपोह्य मालवदोषं ते हरिणा सोमपा: कृता: ॥
दितिरुत्थाय ददृशे कुमारानलप्रभान् ।
इन्द्रेण सहितान्देवो पर्य्यतुष्यदनिन्दिता ॥
अथेन्द्रमाह तातोऽहमादित्यानां भयावहम् ।
अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतं सुदुष्करम् ॥
एक: सङ्कल्पित: पुत्र: सप्तसप्तामवन् कथम् ।
यदि ते विदितं पुत्र ! सत्यं कथय मा मृषा ॥

इन्द्र उवाच ।

अम्ब ! तेऽहं व्यवसितमुपधार्य्य गतोऽन्तिकम् ।
लब्ध्वान्तरोच्छिनं गर्भमर्थसूक्ष्मं धर्म्मदृक् ॥
कृतो मे सप्तधा गर्भ आसन् सप्त कुमारका: ।
तेऽपि चैकैकशो शक्रा: सप्तधा नापि मन्निरे ॥
ततस्तत्परमाश्चर्य्यं वीक्ष्य व्यवसितं मया ।
महापुरुषपूजाया: सिद्धि: काप्यनुषङ्गिकी ॥
तदिदं मम दौर्ज्जन्यं बालिशस्य मर्षयसि ! ।
क्षन्तुमर्हसि मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थित: ॥

श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञात: शुद्धभावेन तुष्यता ।
मरुद्भि: सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभु: ॥"

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्याय: ॥

(जनपदविशेष: । यथा, महाभारते । ६ । ४७ । ४६—५० ।

"मारुता धेनुकाश्चैव तङ्गणा: परतङ्गणा: ।
वार्ङ्गीकास्त्रिगिराश्चैव चोला: पाण्ड्याश्च
भारत ! ॥
एते जनपदा राजन् ! दक्षिणं पक्षमाश्रिता: ॥"

अग्निभेद: । यथा, मन्त्रसंग्रहपरिशिष्टे । १ । २ ।

"अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥"

मरुत्सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ११ । १४ ।

"राशि चयं राशि मित्रमस्मे राशि ग्रर्घ इन्द्र मारुतं नः ॥"

"मारुतं मरुतां देवविशां सम्बन्धि ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मारुतव्रतं, क्ली, (मारुतस्य व्रतमिव व्रतं नियमोऽस्य ।) राजधर्मविशेषः । यथा,—

"प्रविश्य सर्व्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चरेः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥"

इति मात्स्ये २०० अध्यायः ॥

मारुतात्मजः, पुं, (मारुतस्यात्मजः ।) हनुमान् । इति जटाधरः ॥ (भौमश्च ॥)

मारुतापहः, पुं, (मारुतमपहन्ति । हन + डः ।) वरुणवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुनाशके, त्रि ॥

मारुताशनः, पुं, (मारुतोऽशनमस्य । अशार्त्तिः । अश + ल्युः । मारुतानां अशनो भक्षकः ।) सर्पः । पवनाशन इत्यमरदर्शनात् । (यथा, महाभारते । ५ । १०६ । १३ ।

"भक्तः प्रगृह्य सङ्घौ वै बाहुभ्यां संघितव्रतः ।
स्थितः स्थाणुरिवाभ्यासे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥")

वायुमात्रभक्षके, त्रि ॥ (कार्त्तिकेयसैनिकविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६० ।

"विद्युज्जिह्वो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः ॥")

मारुतिः, पुं, (मारुतस्यापत्यं पुमान् । मरुत + "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) हनुमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १२ । ६० ।

"प्रबुद्धासूपलब्धायां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥")

भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ७ । २१ ।

"तच्छ्रुत्वा वचनं भ्रातुर्म्लेच्छस्यामिततेजसः ।
संग्रहेऽस्य महाबाहुर्मारुतिः कुपितोऽब्रवीत्॥")

मार्कः, पुं, भृङ्गराजः । इति रत्नमाला ॥

मार्कण्डः, पुं, (ऋकण्डोरपत्यम् । ऋकण्ड + अण् ।) मार्कण्डेयमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्कण्डिका, स्त्री, लताविशेषः । भूइ खरसा इति हिन्दीभाषा ॥ सा तु काकरोलभेदः । तत्पर्य्यायः । भूमिचरी २ मार्कण्डी ३ ऋदुरेचनी ४ । अस्या गुणाः । कुष्ठहरत्वम् । ऊर्द्ध्वाधःकायशोधनत्वम् । विषदुर्गन्धकासगुल्मोदरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

मार्कण्डीयं, क्ली, भूम्याहुल्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्कण्डेयः, पुं, (ऋकण्डोरपत्यं । ऋकण्ड + शुभ्रादिभ्यश्च ।"४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) ऋकण्डुसुनिपुत्रः । जन्मतिथ्यादौ पूजायां तस्य ध्यानं यथा,

"द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुहृद्वं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेच्च चिरायुषम् ॥"

तस्य प्रार्थनामन्त्रः ।

"चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! ।
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्व्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन ! ।
आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,

मार्कण्डेय उवाच ।

"देवौ धातृविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत ।
श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्य्ये धातृविधात्रोस्ते तयोर्जातौ सुतावुभौ ॥
प्राणश्चैव ऋकण्डुश्च पिता मम महायशाः ।
मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥
धूम्रवत्यां समभवत् प्राणस्यापि निबोध मे ॥"

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ऋत्समाध्यायः ॥

अपि च ।

पुलस्त्य उवाच ।

"अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डोत्पत्तिमुत्तमाम् ।
पुरा कल्पे मुनिः पूर्व्वं ऋकण्डुर्नाम विश्रुतः ॥
भृगोः पुत्रो महाभागः समाप्तेऽस्मप्रतिग्रहः ।
तस्य पुत्रस्तदा जातो वसतस्तु वनान्तरे ॥
स पञ्चवर्षको जातो बाल एव गुणान्वितः ।
ज्ञानिना स तदा दृष्टो भ्रमित्वा लघुपाङ्गणे ॥
स्थित्वा स सुचिरं कालं जीवनस्य तदो दितम् ।
चीक्ष्य चिन्तापरो जातो किं वर्षा बालकस्तव ॥
दितं खगिन्तम् ।
संख्यया चाष्टवर्षाणि जातानीति न्यवेदयत् ।
ऋकण्डुनैव मुक्तस्तु स ज्ञानी वाक्यमब्रवीत् ॥
मामभायुष्क पुत्रस्य तेजश्चिष्टं मुनीश्वर ! ।
नैव शोकस्त्वया कार्य्यः सत्यमेतदुदाहृतम् ॥
श्रुतं श्रुत्वा वचो भीम्र ! ज्ञानिना यदुदाहृतम् ।
व्रतोपनयनं चक्रे बालकस्य पिता तदा ॥
आह चैनं पिता पुत्रस्पृशं त्वमभिवादय ।
एवमुक्तः स वै पित्रा ऋषिं भक्त्या ननाम सः ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रदीप्ताः पावकोपमाः ।
मार्गणापि समायातास्तेन सप्तर्षयोऽमलाः ॥
बालेन तेन दृष्टास्ते सर्व्वे समभिवादिताः ।
आयुष्मान् भव तैरुक्तः स जहौ दण्डमेखलाम् ॥
उक्तास्ते च पुनर्जीर्णां पश्यन्तः शीर्णजीवितम् ।
दिनानि पञ्च ते चायुर्ज्ञात्वा भीताभवन् पुनः ॥
तमुत्सृज्य ब्राह्मणा वै गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
प्रतिमुच्य च तं बालं पप्रिपेतुः पितामहम् ।
आयुष्मान् भव इत्याह तेन ब्रह्माभिवादितः ।
चिरायुर्ब्राह्मणा बालः प्रोक्तः स ऋषिसन्निधौ ॥
सप्तर्षे मुनयः प्रीताः श्रुत्वा वाक्यं पितामहात् ।
पितामहस्तु सम्पर्षान् दृष्ट्वा प्रीतश्च विस्मितान् ॥
कार्य्यंण येन वा याता कोऽयं बालो निवेद्यताम् ।
ततः सप्तर्षयो राजन् ! सर्व्वं तस्मै न्यवेदयन् ॥
भृगोः सनुर्मृकण्डुस्तु शीलायुक्तस्य बालकः ।
अल्पायुरस्ततस्तस्य ब्रह्मन्नेनास्य मेखला ॥
यज्ञोपवीतं दण्डञ्च दत्त्वा तेन प्रबोधितः ।

यं कञ्चित् पश्यसे लोकं भ्रमन्तं भूतले जनम् ॥
तस्याभिवादनं कार्य्यमेवमाह पितामहः ।
तावद्वयमनेनाथ शिशौ दृष्टाः परिभ्रमन् ॥
एकत्वमार्षम् ।
तीर्थयात्रापप्रसङ्गेन दैवयोगात् पितामह ! ।
चिरायुर्भव वै विप्र ! बालेत्यस्माभिरीरितम् ॥
कथं चिरायुः स्याद्विप्रबालकः साम्प्रतं प्रभो ! ।
कथं नाकृतिनो देव ! भवामो भवता वयम् ॥
एवमुक्तस्तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ऋतवाचो भविष्यामः सर्व्वे एव वयं स्थिताः ॥
मत्तमस्यायुषा बालो मार्कण्डेयो भविष्यति ।
ऋषीणां मुख्यतस्यायं मतिमद्वायो भविष्यति ।
कल्पस्यादौ तथा चान्ते श्रुतो मुनिभिरुत्तमैः ॥
एवन्ते मुनयो ग्राह्यं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
सम्बोध्य प्रेषयामास भूयोऽप्येव परन्तप ! ॥
तीर्थयात्रां गता विप्रा मार्कण्डेयो निजं गृहम् ।
जगाम गत्वा तं विप्रं पितरं स तथाब्रवीत् ॥"

इति पाद्मे सृष्टिखण्डे ६० अध्यायः ॥

अपरञ्च ।

व्यास उवाच ।

"मार्कण्डेयेन मुनिना यथा ऋक्षुः पराजितः ।
तथा ते कथयिष्यामि शृणु वत्स ! महामते ॥
भृगोः पौत्रो महाभागो बालत्वे च महाद्युतिः ।
बभूव बालभावो बालः पिता तस्य ऋतक्रियः ॥
स तस्मिन् वै जातमात्रे आदेशो कस्यिदब्रवीत् ।
वर्षे द्वादशमे पूर्णे मृत्युरस्य भविष्यति ॥
श्रुत्वा तन्मातापितरौ दुःखितौ तौ बभूवतुः ।
तौ दृष्ट्वा दुःखसम्पन्नौ मार्कण्डेयो महामतिः ॥
उवाच वचनं तत्र किमर्थं दुःखभीदृशम् ।
वक्तुमर्हथ दुःखस्य कारणं मम पृच्छतः ॥
कथयामास तत्सर्व्वमादेशं यदुवाच ह ।
तत श्रुत्वा तौ मुनिः प्राह मातरं पितरं पुनः ॥
पित्रा सार्द्धं त्वया मातर्न कार्य्यं दुःखमन्वहम् ।
अपनेष्यामि मे मृत्युं तपसा नात्र संशयः ।
यथा चाहं चिरायुः स्यां तथा कुर्य्यामहं तपः ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा तौ समाश्वास्य पितरौ वनमभ्यगात् ।
तत्र गत्वा पतिष्ठाप्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
पूजयामास देवेशं मार्कण्डेयो महामुनिः ॥
पूजयित्वा हरिं तत्र तपस्तेपे सुदुष्करम् ।
निराहारो मुनिस्तत्र यमेकमनसन्दधत् ॥
मार्कण्डेयस्य नामन्नदिने तत्र महामतिः ।
स्नात्वा यथोक्तविधिना कृत्वा पित्रोश्च पार्श्वतनम् ॥
हृदि कृत्वेन्द्रियग्रामं विष्णुनैकान्तरात्मना ।
आसनं स्वस्तिकं बद्ध्वा कृत्वामौ पाणमंयमम् ॥
ओंकाराक्षरमाहोमान् हृदि पद्मे विकाशयन् ।
तन्मध्ये रविसोमाग्निमण्डलानि यथाक्रमम् ॥
कल्पयित्वा हरेः पीठं तस्मिन्नेव सनातनम् ।
पीताम्बरधरं विष्णुं प्रसन्नवदनेक्षणम् ॥
ब्रह्मरूपं हरिं ध्यायन्नो मनसुदीरयन् ॥
इत्येवं ध्यायतस्तस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
मनस्त्वेव संलग्नं देवदेवजगत्पतौ ॥

मार्कवः

ततो यमालयात्तत्र आगता यमकिङ्कराः ।
पाशहस्तास्तु तं नेतुं विष्णुदूतेस्तु ते हताः ॥
मुद्गलैर्हन्यमानास्ते दशकृत्वः पुनः पुनः ।
वयं निहता गच्छामो मृत्युरेवागमिष्यति ॥
आगत्य स्वयमेवाच मृत्युः पार्श्वे महात्मनः ।
मार्कण्डेयस्य बभ्राम विष्णुकिङ्करगाङ्कया ॥
ते चाप्युद्गम्य मुद्गलान्यमयुर्विष्णुकिङ्कराः ।
विष्णोराज्ञया हनिष्यामो मृत्युमस्मेति संस्थिताः ॥
ततो विष्णुर्पितमना मार्कण्डेयो महामतिः ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा देवदेवं जनार्दनम् ॥
विष्णोर्वीर्यादिदं स्तोत्रं कर्णे मह्यात्मनः ।
स्वभावितेन मनसा तेन तुष्टाव माधवम् ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
नारायणं महात्मानं पद्मनाभं पुरातनम् ।
प्रणतोऽस्मि हृषीकेशं किन्नो मृत्युः करिष्यति ॥
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमव्ययम् ।
कृष्णञ्च प्रपन्नोऽस्मि किन्नो मृत्युः करिष्यति ॥
वासुदेवं जगद्योनिं भानुमन्तमतीन्द्रियम् ।
दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
शङ्खचक्रधरं देवं क्षराक्षरूपिणमव्ययम् ।
अधोक्षजं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्दनम् ।
माधवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
पुरुषं पुष्करं बीजं क्षेमबीजं जगत्पतिम् ।
लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोनिमयोनिजम् ।
विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
सहस्रशिरसं देवं यज्ञायज्ञे सनातनम् ।
महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य स्तोत्रं तत्र महात्मनः ।
अपयातस्ततो मृत्युर्विष्णुदूतैश्च पीडितः ॥
इति तेन जितो मृत्युर्मार्कण्डेयेन धीमता ।
प्रभग्ने पुष्करीकाक्षे नृसिंहे नास्ति दुर्लभम् ॥
स्तवाष्टकमिदं पुण्यं मृत्युप्रशमनं शुभम् ।
मार्कण्डेयहितार्थाय स्वयं विष्णुरुवाच ह ॥"

श्रीभगवानुवाच ।

"य इदं पठते भक्त्या त्रिकालं नियतः शुचिः ।
नाकाले तस्य मृत्युः स्यान्नरस्याच्युतचेतसः ॥"

व्यास उवाच ।

"स्तुत्वैवं प्रणमन्मध्ये पुरुषं पुराणं
नारायणं शाश्वतमादिदेवम् ।
सञ्चिन्त्य सूर्य्यादपि राजमानो
मृत्युं स योगी जितवांस्तदैव ॥"

इति नारसिंहपुराणे मार्कण्डेयमृत्युञ्जयो नाम ७ अध्यायः ॥ (मार्कण्डेयेन पोक्तम् । मार्कण्डेय + अण् । पुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १—३ ।

"शृण्वन्तु संप्रवक्ष्यामि पुराणान सुरीश्वराः ।"
इत्यारभ्य —
तथा यद्यष्टसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥")

मार्कटः } पु, भृङ्गराजः । इत्यमरः । २ । ४ । १५१ ।
मार्कवः } मर्कति केशरञ्जनार्थं गच्छति मर्कवः ।

मार्गः

मर्के सर्पे नास्तीति अवः निपातनादृष्टिः ।
मार्कवोऽन्तःस्थचतुर्थान्तः मर्केर्विशाखादित्वाङ्डः एषोदरादित्वादिदागमो दीर्घश्चेति परेण साधितत्वात् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । २०अ० ।
"स्यान्मार्कवस्य च रसेन निहन्ति तैलं
नार्द्रा कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्च ।")
मार्करो रेफान्त इति केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (अथानयोः पर्य्याया यथा,—
"भृङ्गराजः केशरागो भृङ्गः पत्रङ्गमार्कवम् ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एवच ।
भृङ्गारकः केशरागो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
मार्करः केशराजश्च भृङ्गराजो निगद्यते ॥"
इति गारुडेऽधिकदिग्प्रतनमेऽध्याये ॥)

मार्ग, क संस्कारे । सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चु०-पर०-सक०-सेट् ।) क मार्गयति । इति दुर्गादासः ॥

मार्ग कि अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चु०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्वेषः प्रतिसन्धानम् । कि मार्गयति मार्गति गुणं गुणी । मार्गस्तां हे देहभावानित्यात्मनेपदं गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

मार्गः, पुं, (मार्ग्यते संस्क्रियते पादेन ह्रियते गमनायान्विष्यते इति वा । मार्ग वा रुग । + घञ् ।) पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥ तत्परिमाणं यथा,—
"चिंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः ।
विंशद्धनुर्यमिममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूंषि दशविस्तीर्णः श्रीमान्राजपथः स्मृतः ।
वृषाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥
धनूंषि चैव चत्वारि प्राखारस्यास्तु निर्म्मिताः ।
त्रिकराश्चोपरिष्टास्तु द्विकराण्युपरिष्टकाः ॥
जङ्घापथश्चतुर्व्यादस्त्रिपादश्च गृहान्तरम् ।
त्रैपादस्त्वर्द्धपादः प्रान्तेगः पादकः स्मृतः ॥
अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ।
प्रावृट्काले तु प्रावृत्तौ कर्त्तव्या अन्यथा नहि ॥
इति देवीपुराणे चैलोक्याभ्युदये गोपुरद्वारलक्षणाध्यायः ॥*॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६८ । १७ ।
"एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥")
गुदम् । तत्पर्य्यायः । पायुः २ तनुरुहः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपानम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ रुगमदः । (रुगस्येदम् । रुग + अण् । रुगसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, सुश्रुते । शारीरे ३ अ० ।
"मार्गाद्विक्रान्तशङ्खालं सदा धनचरं सुतम् ।"
यथा च मार्कण्डेये । ६२ । १७ ॥
"तद्वर्त्म सलिलं तात ! सदैव पिलकर्म्मणि ।
मार्गमाविकमौष्ट्रञ्च सर्वमेकशफञ्च यत् ॥"
(रुगो रुगशिरास्तद्युक्ता पौर्णमास्यच ।

मार्गपा

रुग् + घञ् ।) मार्गशीर्षमासः । अन्वेषणम् । इति मेदिनी ॥ गे, १७ । रुगशिरो नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम स्तोत्रम् ॥ (यथा, उद्योगपर्व्वणि महाभारते । १३१ । १४६ । ५६ ।
"विश्वरो रोहिणी मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥")

मार्गकः, पुं, (मार्ग । स्वार्थे कन् ।) अन्वेषणम् । इति शब्दमाला ॥

मार्गणं, क्ली, (मार्ग्यते अन्विष्यत इति । मार्ग + भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्य्यायः । सन्धानम् २ विचयनम् ३ रुगणा ४ रुगः ५ इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ याच्ञा । इति मेदिनी ॥ णे, ७१ । प्रणयः । इति जटाधरः ॥ (मार्गयतीति । मार्ग + ल्युः ।) याचके, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

मार्गणः, पुं, (मार्गयति लक्ष्यमिति । मार्ग + ल्युः ।) शरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ यथा, महाभारते । ६ । ११५ । ४३ ।
"ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।
बहुधा भीष्ममानर्च्छुर्मार्गणैः क्षतमार्गणैः ॥
मार्गयति धनार्थं दातारमिति । मार्ग + ल्युः ।) याचकः । इति मेदिनी । णे, ७१ ॥

मार्गणकः, पुं, (मार्गण + स्वार्थे कन् ।) याचकः । इति हलायुधः ॥

मार्गधेनुः, पुं, (मार्गस्य धेनुः परिमाणम् ।) योजनपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

मार्गधेनुकं, क्ली, (मार्गधेनु + स्वार्थे कन् ।) योजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मार्गपाली, स्त्री, (मार्गं पालयति हिंस्रेभ्यो रक्षतीति । पाल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सेतुः । यथा,
"ततोऽपराह्णसमये पूर्व्वस्यां दिशि नारद ! ।
मार्गपालीं प्रबध्नीयाद्दुर्गस्यान्ते च पादपे ॥
कृष्णकाष्ठमयैर्दिव्यैः संस्कारैर्बहुभिर्मुदा ।
भूषयित्वा गजानश्वानुष्ट्रगोमहिषांस्तथा ॥
गोऽश्वान् महिषांश्चैव घण्टाभरणभूषितान् ।
भेरीमृदङ्गपटहवादित्रध्वनिनादितान् ।
तस्याः स्थाने नयेत् सायं शान्तिपाठादि-
नन्दितः ॥
मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्व्वानन्दप्रवर्द्धके ।
तले तव सुखेनाश्वा गजा गावः प्रयान्तु मे ॥
राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।
मार्गपालीं समालिख्य वार्त्ताः स्युश्च सदैव हि ॥
ततो गावश्च संपूज्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
आत्मनः श्रेयसे भूप इति पूजां करोति हि ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे सर्व्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥
या लक्ष्मीर्लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
क्षीरं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
या कामधेनुर्भुवने च विष्णो-
र्या कामधेनुर्यमदग्निगेहे ।
या सौरभेयी तु वसिष्ठगेहे
सा कामधेनुर्वरदा ममास्तु ॥

लब्धेन्तु सर्व्वमानन्दाद्यावौ देत्यपतेबलेः ।
पूजां कृत्वा ततः पश्चात् सम्यगूहं समारभेत् ।"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये १२४ अध्यायः ॥

मार्गशिरः, पुं, (मृगशिरानक्षत्रयुक्ता पौर्णमास्यत्र । मृगशिरा + अण् ।) मार्गशीर्षमासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । २ ।
"शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्त्तृरनुव्रया ।
आरभेत व्रतमिदं सर्व्वकामिकमादितः ॥")

मार्गशीर्षः, पुं, (मार्गशीर्षी + अण् ।) अग्रहायणमासः । मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी तस्मिन् मासे भवति मार्गशीर्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । सहाः २ मार्गः ३ आग्रहायणिकः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । १४ ॥ मार्गशिरः ५ सहः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वृश्चिकस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तोऽयं मुख्यचान्द्रः । एतदङ्गमुख्यचान्द्रभाद्रीयपौर्णमास्यन्तः अयं गौणचान्द्रः । वृश्चिकराशिरविकोऽयं सौरः । इति स्मृतिः ॥ * ॥ तत्र जातफलम् ।
"यस्य प्रसूतिः खलु मार्गमासे
तीर्थे प्रवासे सततं मतिः स्यात् ।
परोपकारी धृतसाधुवृत्तिः
सद्वृत्तियुक्तो ललनाभिलाषी ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥*॥
(तथास्य विषयः ॥ कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् ।

आश्विनशुक्लपक्षे नवान्नश्राद्धकरणे मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकत्रयोविंशतिदिनाभ्यन्तरे शुक्लपक्षे तत् श्राद्धं कर्त्तव्यम् । तत्र मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयेतरेषु कृष्णपक्षनिषिद्धवारेतरेषु नन्दारिक्तात्रयोदश्यतिरिक्तिथिषु जन्माष्टमचन्द्रजन्मतिथिभिन्नकृत्तिकात्रयपञ्चमतारात्रयेतरेषु पूर्व्वात्रयमघाभरणश्लेषार्द्रेतरेषु नक्षत्रेषु श्राद्धं तन्त्रोक्तभोजनञ्च कुर्य्यात् । श्राद्धानधिकारिणा तु प्रागुक्तकाले देवादिभ्यो नवान्नं दत्त्वा भोक्तव्यम् । किन्तु व्यतीपाक्रान्तिकाव्यतिरिक्तासूलापूर्व्वभाद्रपदकेषु अपि नवान्नभोजनं न कर्त्तव्यम् । चन्द्रतारात्रयशुद्धौ प्रतीकारमाह देवलः ।
"कर्म्म कुर्य्यात् फलावाप्तेः चन्द्रादिग्रीभने बुधः ।
सुप्तकाले स्थिरं सर्व्वं नाशः कालमपेक्षते ॥
चन्द्रे च शुक्लं लवणञ्च तारे
तिथावभद्रे मितलङ्घनञ्च ।
धान्यञ्च दद्यात् करणे च वारे
योगे तिलान् हेममणिञ्च लग्ने ॥
राजमार्त्तण्डे तारादोषात्तद्वयपरिहारमाह ।
"एकत्रिपञ्चसप्तसु च द्वित्राय दद्यात् पलानि लवणस्य ।
क्रमशो जन्मविपत्प्रत्यरिमरणाक्षतारासु ॥

पलन्तु लौकिकैर्मानैः माषरत्तिदिमाषकम् ।
षोडशक्षितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् ॥
तत एवं दध्याज्यसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम् ।
मन्त्रानादेशे गायत्रीति गायत्र्याभिमन्त्रितम् ॥
नवभद्रं प्राङ्मागासुञ्जां गृहीत्वा प्राश्नीयात् ।
नूतनधान्यामन्त्रवे पुरातनेनापि श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।
वृश्चिके शुक्लपक्षे तदकरणे धनिष्ठायनात् पूर्व्वं मौनधनुश्चरवीतरत्र माघादौ कर्त्तव्यम् ॥ * ॥
वृश्चिकस्थरवौ शुक्लचतुर्द्दश्यां सौभाग्यकामः पाषाणाकारपिष्टकैर्द्यौ पूजयेत् तदपि मन्त्रयेदमुकम् ॥*॥ अग्रहायण्यां पौर्णमास्यां पार्व्वणविधिना श्राद्धमावश्यकम् ॥*॥ भविष्यपुराणे ।
"रोहिण्या पतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समा ॥"
इति कृत्यतत्त्वम् ॥
(स्त्रियां आग्रहायणी पूर्णिमा । यथा, महाभारते । ३ । ६३ । २६ ।
"मार्गशीर्ष्यामतीतायां पूर्णेयं प्रयुयुक्षतः ॥")

मार्गिकः, त्रि, (मृगान् हन्तीति । मृग + "पत्तिमत्यमृगान् हन्ति ।"४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) मृगहन्ता । (मार्गो गम्यत्वेनास्त्यस्य । ठन् ।) पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मार्गितं, त्रि, (मार्ग अन्वेषणे + क्तः ।) अन्वेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०५ ॥

मार्ग्यं, त्रि, (मृज्यते इति । मृज् + "मृजेर्विभाषा ।" ३ । १ । ११३ । इति पत्ते ण्यत् । वृद्धिश्च । "चजोः कुघिण्यतोः ।"७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।) मार्ज्जनोदकम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ६ । ५६ ।
"मन्युरस्य त्वया मार्ग्यो न्यक्षः श्लोकश्च तेन ते ।")

अन्वेषणीयश्च ॥

मार्ज्ज क मार्ज्जने । भ्वादौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा० - पर० - सक० - सेट् ।) क मार्ज्जयति । इति दुर्गादासः ॥

मार्ज्जः, पुं, (मार्ज्जयति पापमस्मै पश्चाद्भा उल्लसति जनानिति । मार्ज्ज + णिच् + अच् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । ४४ ॥ (मार्ज्जयति वमनमलमिति । मार्ज्ज + अच् ।) रजकः । इति शब्दमाला ॥ मार्जनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मार्ज्जनं, क्ली, (मार्ज्जयते इति । मार्ज्ज + भावे ल्युट् ।) प्रोक्षणादिना अशुद्धिनिर्म्मलीकरणम् । माजा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । माष्टिः २ मार्ग्या ३ मार्ज्जना ४ मृजा ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ मार्ज्जः ६ मार्ज्जा ७ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । ४ । १८ ।
"सर्व्वे मनः कृष्णपदारविन्दयो
र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।
करौ हरेर्म्मन्दिरमार्ज्जनादिषु
श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥")

स्नानकाले शरीरमार्ज्जनगुणाः ।
"दौर्गन्ध्यं गौरवं कण्डूं कच्छूं मलमगोत्रकम् ।
स्वेदं पीनसतां हन्ति शरीरपरिमर्ज्जनम् ॥
इति राजवल्लभः ॥

देवीग्रहमार्ज्जनफलं यथा,—
"दद्या गृहन्तु यः शुक्रे संमार्ज्जयति नित्यशः ।
स भवेद्बलवान् सौख्यसर्व्वसम्पत्तिसंयुतः ॥
देद्या गृहन्तु यः शुक्रे गोमयेनानुलेपयेत् ।
स्त्रियो वा यदि वा पुमः पशुमाप्नुयु निरन्तरम् ।
स सर्व्वदोश्चितान् कामान् देद्या लोकेश्च
गच्छति ॥"
इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

अथ भगवन्मन्दिरमार्ज्जनमाहात्म्यम् ।
"नरसिंहगृहे नित्यं यः संमार्जनमाचरेत् ।
सप्तजन्मार्জ্জितैर्म्मुक्तो विष्णुलोके स मोदते ॥"
इति नृसिंहपुराणम् ॥
"संमार्जनन्तु यः कुर्य्यात् पुरुषः केशवालये ।
रजसामोघ्यं निर्म्मुक्तः स भवेन्नात्र संशयः ॥
पांशूनां यावतां राजन् ! कुर्य्यात् संमार्जनं नरः ।
तावन्तब्दानि स सुखी नाकमासाद्य मोदते ॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् ॥
"यावत्कानि प्रवाहाणि भूमिसंमार्জ্জने दद्युः ।
तावद्वर्षसहस्राणि श्राकर्द्दोषे महीयते ॥
जायते मम भक्तश्च सर्व्वधर्म्मसमन्वितः ।
शुचिर्भगवतः शूरो ह्यपराधविवर्জ্জितः ॥
ततो भुक्त्वा सर्व्वभोगान् तीर्त्वा संसारसागरम् ।
श्राकर्द्दोषात् परिभ्रष्टः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
नन्दनं वनमाश्रित्य मोदते चामरैः सह ।
नन्दनात् परिभ्रष्टो मम कर्म्मवशगतः ।
सर्व्वभङ्गान् परित्यज्य मम लोकेषु गच्छति ॥"
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

स्नानविधिः । यथा । आतुरागाम् ।
"अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु
कर्म्मिणाम् ।
आर्द्रेण वाससा वापि मार्জ্জनं देहिकं विदुः ॥"
इति चावालवचनाच्छिरो विहाय गात्रप्रक्षालनं तदशक्तौ सर्व्वगात्रमार्জ্জनं आर्द्रेण वाससा कुर्य्यात् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥ वैदिकमन्त्रोपासनान्तर्गतमार्জ্জनं यथा । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"शिरसो मार्জ্জनं कुर्य्यात् कुशैः सोदकबिन्दुभिः ।
प्रणवो मूर्द्धनि स्वस्य गायत्र्यो ललाटिका ॥
आर्द्रेणैवं चतुर्व्वारं चतुर्थमिति मार्জ্জनम् ॥"
ओङ्कारो भूरादिव्याहृतित्रयं तृतीया च गायत्री चतुर्थमापोहिष्ठेति ऋक्त्रयम् । इतीदं मार्জ্জन मार्জ্জনक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् ।
"ऋगग्नेर्मार्জ্জनं कुर्य्यात् पादान्ते वा समाहितः ।
आपोहिष्ठेत्यृचा कार्य्यं मार्জ্জनन्तु कुशोदकैः ॥
प्रतिप्रणवसंयुक्तं शिरस्यूर्द्धं पदे पदे ।
चतुरस्रान्तरं वापि कुर्य्याद्वर्त्तीयां मतामौदकम्

आपोऽदितेरिति सप्तमस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः सूक्तः। आपो वै देवता च्छन्दो गायत्री मार्जनं सूक्तम्॥" इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्॥

मार्ज्जनः, पुं, (मार्ज्यतेऽनेनेति। मार्ज्ज+ल्युट्।) लोध्रवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३३॥ श्वेतलोध्रः। इति सुभूतिः॥ रक्तलोध्रः। इति स्वामी॥

मार्जना, स्त्री, (मार्ज्यत इति। मार्ज्ज+भावे युच्।) मार्जनम्। इत्यमरः। २। ६। १२१॥ सुरतध्वनिः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३००॥

मार्जनी, स्त्री, (मार्ज्यतेऽनयेति। मार्ज्ज+करणे ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) सम्मार्जनी। झाँटा इति भाषा। यथा,—

"नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम्। मार्जनीकलसोपेतां सूर्पालङ्कृतमस्तकाम्॥"

इति स्कान्दे शीतलास्तोत्रम्॥

मार्जनीय, त्रि, (मार्ज्यत इति। मृज्+अनीयर्।) मार्जनयोग्यः। मार्ज्यः॥ इति मृजधातोः कर्म्मण्ययोपपदेन नियमः। अग्निः। शोधनम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मार्जारः, पुं, (मृज्+"कञ्मृजिभ्यां चित्।" उणा० ३। १३७। इति आरन् चित्। "मृजेर्वृद्धिः।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेर्वृद्धिश्च।) रक्तचित्रकः। इति राजनिर्घण्टः॥ विड़ालः। इत्यमरः। २। ५। ६॥ (यथा, महाभारते। ५। १५८। १६।

"मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्व्वकर्म्मसु॥")

खड्गासः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६७॥ *॥

मार्जारस्पर्शने दोषो यथा,—

"अभोज्यसूतिकाषण्ढमार्जाराखुश्वकुक्कुरान्। पतितापविद्धचण्डालसूतहारांश्च धर्म्मवित्। संस्पृश्य शुध्यते स्नानादृक्थ्यामश्वूकरौ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः॥ *॥

पारिभाषिकमार्जारो यथा,—

"इष्ट्यर्थं जपते यश्च तप्यते यजते तथा। न परार्थसमुद्युक्तो मार्जारः परिकीर्त्तितः॥"

तस्यान्नमभोज्यं यथा,—

'अभोज्याः सूतिकाषण्ढमार्जाराखुश्वकुक्कुटाः॥'

इति वामनपुराणे १५ अध्यायः॥

मार्जारक, पुं, (मृज्+आरन् इच्छ्च। "संज्ञायां कन्।" ४। ३। १४७। इति कन् च।) मयूरः। इति चिकाण्डशेषः॥ (मार्ज्जार+स्वार्थे कन्। विड़ालः। यथा, महाभारते। १। २३३। २४।

"इमे मार्ज्जारकाः शुक्र! नित्यमुद्वेजयन्ति नः॥")

मार्जारकण्ठः, पुं, (मार्ज्जारस्येव कण्ठः कण्ठस्वरो यस्य। यद्वा, मार्ज्जारो मयूरः कण्ठो यस्य।) मयूरः। इति शब्दरत्नावली॥

मार्जारकर्णिका, स्त्री, (मार्ज्जारस्येव कर्णावस्याः। ङीप्। चासुञ्चा। यथा,—

"मार्जारकर्णी चासुञ्चा कर्णमोटिश्च चर्चिका॥"

इति त्रिकाण्डशेषः॥

मार्जारगन्धा, स्त्री, (मार्ज्जारस्येव गन्धोऽस्याः।) सुद्रपर्णीविशेषः। इति रत्नमाला॥

मार्जारगन्धिका, स्त्री, (मार्ज्जारगन्ध। कन्। टाप्। अत इत्वञ्च।) सुद्रपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्याः पर्य्यायः।

"सुद्रपर्णी काकपर्णी सूर्य्यपर्य्येल्विका सहा। काकसुद्रा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

मार्जारी, स्त्री, (मार्ष्टि शोधयति केशादिकमनया। मृज्+आरन्। स्त्रियां ङीप्।) कस्तूरी। जन्तुविशेषः। गन्धगकुला इति खाटाशी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पूतिका २ पूतिकलः ३ गन्धचेलिका ४। अस्या गुणाः। वातिधारकत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। कफवातनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

मार्जारीयः, पुं, (मार्ज्जारस्यायम्। मार्जार+"गर्गादिभ्यश्च।" ४। २। १३८। इति छः।) विड़ालः। सूदः। कायशोधनम्। इति मेदिनी। ये, १२७॥

मार्जालः, पुं, मार्जारः। रलयोरैक्यात्॥

मार्जालीयः, पुं, (मृज्+"स्थाचतिमृजेरालच् बालञ्चालीयच्।" उणा० १। ११५। इति आलीयच्।) विड़ालः। सूदः। कायशोधनम्। इति हेमचन्द्रः॥ (महादेवः। यथा, महाभारते। ३। ३६। ७७।

"ललाटाक्षाय सर्व्वाय मौढुषे शूलपाणये। पिनाकगोप्त्रे सूर्य्याय मार्जालीयाय वेधसे॥")

मार्ज्जिता, स्त्री, (मार्ज्यते शुध्यते पात्रमनेति। मृज्+णिच्+कर्म्मणि क्तः। स्त्रियां टाप्।) रसाला। इत्यमरः। २। ६। ४४॥ सा तु दधिखण्डमधुसर्पिर्मरिचादिकृतकर्पूरादिवासितसद्भक्ष्यविशेषः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (गुणादयोऽस्या रसालाशब्दे ज्ञातव्याः॥) शोधिते, त्रि॥

मार्त्तण्डः, पुं, (मृतच्छासौ अण्डश्चेति। मृताण्डे भवतीति। मृताण्ड+"तत्र भवः।" ४। ३। ५३। इति अण्।) सूर्य्यः। (तन्निरुक्तिश्च। यथा,—

"अदितिष्यमेषु गार्भेषु पुत्रं दृष्ट्वा पितात्रवीत्। आर्भण्डं भव मार्त्तण्डेति मार्त्तण्डस्तेन स स्मृतः॥"

यथा, मार्कण्डेये। ७७। १।

"मार्त्तण्डस्य रवेर्भार्य्या तनया विश्वकर्म्मणः। संज्ञा नाम महाभाग तस्यां भानुरजीजनत्॥"

अर्कवृक्षः। इत्यमरः॥ शूकरः। इति मेदिनी। ते, ३५॥ मार्त्तण्डोत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच।

"एवं सा नियता देवी चक्रे लोकमहर्निशम्। निराहारा विवस्वन्तमाराधयितुमुद्यते!॥
ततः कालेन महता भगवांस्तपनो मुने!। प्रत्यक्षतामगात्तस्या दाक्षायण्या द्विजोत्तम!॥
सा ददर्श महाकूटं तेजसोऽम्बरसंस्थितम्। भूमौ च संस्थितं भास्वज्ज्वालामालातिदुर्द्दृशम्॥
तच्च दृष्ट्वा ततो देवी साध्वसं परमं गता। जगादाद्य! प्रसीदेति न त्वां पश्यामि गोपते!॥
यथा दृष्टवती पूर्व्वमम्बरस्थं सुदुर्द्दृशम्। संघातं तेजसस्तस्मादिह पश्यामि भूतले॥
प्रसादं कुरु पश्येयं यद्रूपं ते प्रभाकर!। भक्तानुकम्पन! विभो! भक्ताहं पाहि मे सुतान्॥"

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

"ततः स तेजसस्तस्मादाविर्भूतो विभावसुः। अदृश्यत तदादित्यस्तप्तताम्रोपमप्रभः॥
अथ तां प्राह तां देवीं तस्य सन्दर्शनात्सुते!। प्राह भास्वान् दयुष्वेष्टं वरं मत्तो यमिच्छसि॥
प्रणता शिरसा सा च जानुपीड्डितमेदिनी। प्रत्युवाच विवस्वन्तं वरदं समुपस्थितम्॥
देव! प्रसीद पुत्राणां त्रयाणां त्रिभुवनं मम। यज्ञभागाश्च देवेयैर्दानवेभ्यो बलाधिके!॥
तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते!। अंशेन तेषां भ्रातृत्वं गत्वा नाशय तन्निपून्॥
यथा मे तनया भूयो यज्ञभागमुजः प्रभो!। भवेयुरधिपाश्चैव त्रैलोक्यस्य दिवाकर!॥
तथानुकम्पां पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे! मम। कुरु प्रसन्नार्त्तिहर! स्थितिकर्त्ता त्वमद्य मे॥"

मार्कण्डेय उवाच।

"ततस्तामाह भगवान् भास्करो वारिसत्करः। प्रणतामदितिं विप्र! प्रसादसुमुखो विभुः॥
सहस्रांशेन ते गर्भे सम्भूयाहमशेषतः। तनूजन्मप्रचलनदिते! नाशयिष्याम्यहं निशा॥
इत्युक्ता भगवान् भास्वानन्तर्द्धानमुपागमत्। निवृत्ता सापि तपसः संप्राप्ताखिलवाञ्छिता॥
ततो रश्मिसहस्रान्तः सुषुम्नाख्यो रवेः करः। विप्रावतारं संचक्रे देवमातुरथोदरे॥
लक्ष्यचान्द्रायणादीनि सा चक्रे सुसमाहिता। शुचिः सत्कारयाम्येनं दिव्यं गर्भमिति द्विज!॥
ततस्तां कश्यपः प्राह किञ्चित्कोपमुपाश्चरम्। किं मारयसि गर्भाङ्कमिति नित्योपवासिनी॥
सा च तं प्राह गर्भाङ्कमेतत् पद्मेति कोपना। न मारितं विपद्यानां ह्यत्वेव यद्विधास्यति॥
इत्युक्ता तं तदा गर्भसुतसञ्जं सुरारणिः। जाज्वल्यमानं तेजोभिः प्रत्युवाच न कोपिता।
तं दृष्ट्वा कश्यपो गर्भसुतमङ्गाङ्करवर्चसम्। तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ऋग्भिराद्याभिरादरात्॥
संस्तूयमानः स तदा गर्भाङ्गात् प्रकटोऽभवत्। पद्मपत्रसवर्णाभस्तेजसा व्याप्तदिङ्मुखः॥
अथान्तरीक्षादाभाष्य कश्यपं मुनिसत्तमम्। सतोयमेघगम्भीरो वागुवाचाशरीरिणी॥

मारितश्च यतः प्रोक्तमेतदस्तं त्वयादितिम् ॥
तस्मात्सुते! सुतस्तेऽयं मार्त्तण्डाख्यो भविष्यति ॥
सूर्य्याधिकारञ्च विभुर्जगत्येष करिष्यति ।
इतिश्यत्यसुरांश्चाय यज्ञभागहरानरीन् ॥
देवा निर्गुण्येति वचो गगनात् समुपागतम् ।
प्रहर्षमतुलं यातो दानवाश्च हतौजसः ॥
ततो युद्धाय दैतेयानाजुहाव पुरन्दरः ।
सह देवैर्मुदायुक्तो दानवाश्च समाययुः ॥
तेषां युद्धमभूद्घोरं देवानामसुरैः सह ।
शस्त्रास्त्रदीप्तिसन्दीप्तसमस्तभुवनान्तरम् ॥
तस्मिन् युद्धे भगवता मार्त्तण्डेन निरीक्षिताः ।
तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ॥
ततः प्रहर्षमतुलं प्रापुः सर्व्वे दिवौकसः ॥
सुरद्विषस्तेजसां योनिं मार्त्तण्डमदितिस्तथा ॥
स्वाधिकारं ततः प्राप्यर्यज्ञभागांश्च पूर्व्ववत् ।
भगवानपि मार्त्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् ॥
कदम्बपुष्पवद्भास्वानधश्चोर्द्ध्वञ्च रश्मिभिः ।
वृतोऽभिपिङ्गसदृशो दर्भे नातिस्फुटं वपुः ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे सूर्य्यमाहात्म्ये मार्त्तण्डोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

मार्त्तण्डवल्लभा, स्त्री, (मार्त्तण्डस्य वल्लभा प्रिया । यद्वा, मार्त्तण्डो वल्लभः प्रियोऽस्याः ।) आदित्यभक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्य्यपत्नी च ॥

मार्त्तिकः, पुं, (मृत्तिकाया विकार इति । मृत्तिका + "तस्य विकारः ।" ४ । ३ । १३४ । इति ठक् ।) मृद्भावः । इति शब्दरत्नावली ॥ मृत्तिकानिर्म्मिते, त्रि ॥

मार्दङ्गं, क्ली, (मृदङ्ग अङ्गमस्य । ततः स्वार्थे अण् ।) पक्वान्नम् । इति हारावली ॥ (मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति । अण् ।) मृदङ्गवादके, त्रि ॥

मार्दङ्गिकः, त्रि, (मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य । मृदङ्ग + "शिल्पम् ।" ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) मृदङ्गवादकः । तत्पर्य्यायः । मौरजिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । १३ ॥ सार्द्धिकः ३ और्द्धिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६१ । ४८ ।

"विश्वा मार्दङ्गिका आसंश्छन्नाग्राहा विभीतकाः ।
अन्वया नर्त्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥")

मार्दवं, क्ली, (मृदोर्भाव इति । मृदु + "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा ।" ५ । १ । १२२ । इत्यत्र । "वावचनमन्यादेः समावेशार्थम् ।" इति काशिकोक्तेरण् ।) परदुःखप्रदर्शनात् पीड़ानुद्भिः । मृदुता । यथा,—

"मार्दवं कोमलस्यापि संस्पर्शात्सहतोच्यते ।
उत्तमं मध्यमं प्रोक्तं कनिष्ठञ्चेति तत्त्रिधा ॥
उत्तमं यथा,—

"अभिनवमालिकामियं सायं-
नववधूरिराधिका विभूषी ।
न कुसुमपटलं दरापि जज्ञौ
तदनुभवात्तनुरेव सत्रणासीत् ॥"

मध्यमं यथा,—

"चित्रं धनिष्ठे तनुषासशोऽपि
चीनस्य पीनस्तनि ! सङ्गमेन ।
लिप्तेन तल्लोहितचन्दनेन
मूर्त्तिर्द्विधेना सखि ! लोहितासीत् ॥

कनिष्ठं यथा,—

रससुधाकरे आमोदमामोदन-
मादधानं निलीननीलालकचञ्चरीकम् ।
त्वदीयं पद्मास्यपद्ममासीत्
त्विषा रवेः कोमलयापि ताम्रम् ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(अकाठिन्यम् । यथा, रघौ । ८ । ४३ ।

"विललाप सवाष्पगद्गदं
सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभिनप्रमयोऽपि मार्दवं
भजते कैव कथा शरीरिषु ॥")

मार्दवः, पुं, (मार्दवं मृदुत्वमस्यास्तीति । मार्दव + अर्श आद्यच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।

"माधुको मार्दवश्चुक्कारुषा हिक्किकादयः ।"

इति जटाधरः ॥

मार्घः, पुं, (मृष्यति क्षमते जनानिति । मृष् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । मृषः । ततः । स्वार्थे अण् ।) नाकोत्थो श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः । २ । २४ ॥ मारिषग्राकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (ग्राकार्थे पर्य्यायो यथा,—

"मारिषो वाष्यको मार्घः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मार्घिकः, पुं, (मार्घ + ठक् ।) मारिषग्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्ष्टिः, स्त्री, (मृज् + क्तिन् । "मृजेर्वृद्धिः ।" ७ । २ । ११४ । इति वृद्धिश्च ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ॥ तैलस्नेहनम् । यथा,

"तैलमभ्यं यदङ्गेषु न भवेत् बाहुमङ्गलम् ।
सा मार्ष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्त्तितः ॥"

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

मालं, क्ली, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा + "मृजेन्द्राग्यवज्येत्यादि ।" उणा० २ । २८ । इति रक् । पृषोदरादित्वादस्य लत्वम् ।) क्षेत्रम् । इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । (यथा, मेघदूते । १६ ।

"सद्यः सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥"

कपटम् । वनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (हरितालम् । यथा,—

"हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम् ।
पिञ्जकं रोमशरणं नालकं पालमित्यपि ॥"

इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहे आरण्यमारण्याद्यधिकारे ।)

मालः, पुं, (मालतीति । मा + रन् । रस्य लत्वम् ।) जातिविशेषः । इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । स च म्लेच्छजातिः । यथा,— [जातयः ॥"

"माला भिल्लाः किरातास्च सर्व्वेऽपि म्लेच्छ-

(यथा, महाभारते । ६ । ६ । ३८ ।

"तत्रैते कुरुपाञ्चाला: प्राच्या माद्रेयजाङ्गलाः ।
शूरसेनाः पुलिन्दास्च योधा मालास्तथैव च ॥") जनः । इति च हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥ देशविशेषः । स च मेदिनीपुरप्रदेशे मालभूमिरिति ख्यातः । विष्णुः । यथा,—

'मां लक्ष्मीं लासयतीति मालो विष्णुः तं अतति लातीति मालती ।'

इति मालतीग्रन्थटीकायां भरतः ॥

मालकं, क्ली, (मलते धारयति शोभामिति । मलधारणं + ण्वुल् ।) स्थलपद्मम् । इति जटाधरः ॥

मालकः, पुं, (मलते धारयत्युग्रवीर्य्यं रोगनाशने इति । मलधारणं + ण्वुल् ।) निम्बवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (निम्बशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

मालका, स्त्री, (मलते धारयति शोभाम् । मल + ण्वुल् । स्त्रियां टाप् ।) माल्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मालकौशिकः, पुं, (मालस्य हरेः कोशात् कण्ठान्निर्गत इति । अण् ।) रागविशेषः । तस्य नामान्तरं कौशिकः । स च हनुमन्मते षड्रागाणां मध्ये द्वितीयरागः । हरस्य हरेर्वा कण्ठान्निर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा तत्र सप्तस्वरक्रमः ध ऋ ग म प ध नि । अस्य ग्रहं षड्जस्वरः । ग्रहदण्डौ रात्रिप्रथमे गानसमयः । रागमालायामस्य स्वरूपम् । पाटलवर्णपुरुषः । नीलपरिच्छदः । यष्टिहस्तः । यौवनमदमत्तः स्त्रीभिः सह हास्यकौतुकान्वितः शुचुमस्तकमाल्यगलोऽथवा हनुमुक्तामाल्यगलः । अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । टोड़ी १ गौरी २ गुणकरी ३ खम्भावती ४ कोकभा ५ । अस्यापौ पुत्रा यथा । मारुः १ मेवाड़ः २ वड़हंसः ३ प्रबलः ४ चन्द्रकः ५ नन्दः ६ भ्रमरः ७ खुखरः ८ अत्र मिश्राङ्गोऽपि पाठः । भरतमते तस्य रागिण्यः पञ्च यथा । गौरी १ दयावती २ देवदाली ३ खम्भायती ४ कोकभा ५ । तस्यापौ पुत्रा यथा । गान्धारः १ शुद्धः २ मकरः ३ त्रिच्छन्नः ४ सहानः ५ शुक्लवल्लभः ६ मालीगौरः ७ कामोदः ८ । अष्टपुत्रभार्य्या यथा । धनाश्रीः १ मालश्रीः २ जयन्तश्रीः ३ सुघोराथी ४ दुर्गा ५ गान्धारी ६ भीमपलाशी ७ कामोदी ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मालचक्रकं, क्ली, (माला समूहः अस्त्रामस्यस्येति । अण् आदित्वादच् । स चक्रमिवेति । कन् ।) सकुण्यरुपर्व्वसन्धिः । इति शब्दचन्द्रिका । मालाश्चाकि इति भाषा ॥

मालती, स्त्री, (मलते शोभां धारयतीति । मल् + "भृदृशियजीत्यादि ।" उणा० ३ । ११० । इत्यत्र "बाहुलकात् मलतेरतच् । गौरादिनिपातनादुपधाया दीर्घत्वम् ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः अतश्च उपधाया दीर्घत्वम् ङीष् च । मां लक्ष्मीं

लातीति मालो विष्णुः सं अतनोति। अच्। इत्यमरटीकायां भरतः॥) स्वनामख्यातपुष्पलता। तत्पर्य्यायः। सुमना२ जातिः३। इत्यमरः॥ सुमनाः४ जाती५। इति भरतः॥ (यथा, शिशुपालवधे। ११। १७।
"ज्वलयति मदनाग्निं मालतीनां रजोभिः।") अस्या गुणाः। कफपित्तमरुद्रोगव्रणकृमिकुष्ठनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तस्या उत्पत्तिर्यथा,

ब्रह्मोवाच।
"अहमेवत्रिधा भिन्ना तिष्ठामि विविधैर्गुणैः।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः॥
तत्र गत्वा तथा कार्य्यं विधास्यन्ते च ताः सुराः॥

नारद उवाच।
भगवन्नामिति तां वाक्यमश्रुत्वा मुनिभाषितम्।
देवानां विस्मयोत्फुल्लनेत्राणाञ्च तदा नृप!॥
ततः सर्व्वेऽपि ते देवा गत्वा तद्वाक्यचोदिताः।
गौरीं लक्ष्मीं स्वधाञ्चैव प्रणेमुर्भक्तितत्पराः॥
साक्षात्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्सलाः।
बीजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुस्तथा॥

देव्य ऊचुः।
इमानि देवा बीजानि विष्णुर्यत्रावतिष्ठति।
निक्षेपस्य ततः कार्य्यं भावी सिद्धिर्भविष्यति॥

नारद उवाच।
ततः प्रहृष्टाः सुरसिद्धसंघाः
प्रगृह्य बीजानि विचित्तिपुष्प।
विन्ध्याटिकाभूमितले स यत्र
विष्णुः सदा तिष्ठति सौम्यवृत्तिः॥

नारद उवाच।
निक्षिप्यस्तत्र बीजेभ्यो वनस्पत्यस्थयोऽभवन्।
धात्री च मालती चैव तुलसी च नृपोत्तम!॥
धात्रुद्भवा स्मृता धात्री भाभवा मालती स्मृता।
गौरीभवा च तुलसी रजःसत्त्वतमोगुणाः॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १४६।१५० अध्यायौ॥*॥
युवती। काचमाली। विशल्या। स्त्रीरत्ना। तपस्या। नदीविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४।२१३।
(सुवर्चला मालतीत्यपि। तत्पर्य्यायौ यथा,—
"स्वर्णकी मालती गौरी रुद्रपत्नी सुवर्चला॥"
पुरार्थे पर्य्यायो यथा,—
"मालती सुमना भाति।" इत्युभे वैद्यकरत्नमालायाम्॥ तथाच।
जातिर्जातीफलं च सुमना मालती राजपुत्रिका।
चेतिका कुसुमत्वा च सा गौरी स्वर्णजातिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
मालतीतीरजः, पुं, (मालत्या नद्यास्तीरे जायते इति। जन + डः।) टङ्गणः। इति हेमचन्द्रः। ४। १०॥
मालतीतीरसम्भवं, क्ली, (मालत्या तीरे सम्भवोऽस्य।) श्वेतटङ्गणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मालतीपत्रिका, स्त्री, (मालत्याः पत्रीव। मालतीपत्र + प्रतिकृतौ कन् टाप् अत इत्वम्।) जातीपत्री। इति राजनिर्घण्टः॥ (जातीपत्रीशब्दस्य विषयो दृश्यः॥)
मालतीफलं, क्ली, (मालत्याः फलम्।) जातीफलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्य पर्य्यायः।
"जातीफलं जातिकोषी मालतीफलमित्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
मालयः, पुं, (मा श्रीर्भा तस्याः लयः आस्पदम्।) चन्दनवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मलयसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, मलोदये। २। ३७।
"तनुच्छटोत्तमालया तया भुवोत्तमालया।
अधारि प्रीतमालयानिलावधूतमालया॥"
स्त्री, अभिसारस्थानभेदः। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। अभिसारिकाप्रकरणे।
"क्षेत्रं वाटी भवद्वाससो वृतीगृहं वनम्।
मालयश्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा॥")
मालवः, पुं, (मालः उन्नतक्षेत्रमस्त्यत्र। माल + "कॅशाद्वोऽन्यतरस्याम्।" ५।२।१०९। इत्यत्र "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते।" इति काशिकोक्तेः वप्रत्ययः।) अवन्तिदेशः। इति हेमचन्द्रः। ४। २०॥ मालवीया इति हिन्दीभाषा॥ (यथा, मात्स्ये। ११३। ४४॥
"अङ्गा वङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरि बहिर्गिरी।
सुह्योत्तराः प्रविजया मार्गवागेयमालवाः॥"
मालवेषु जाते इत्यण्। तद्देशजे, त्रि॥)
रागविशेषः। स च षड्रागानां मध्ये प्रथमरागः। मतान्तरे भैरवरागोऽयम्। यथा,—
"आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो भास्करसंज्ञितः।
श्रीरागस्तस्य पश्चादे वसन्तस्तदनन्तरम्॥
हिन्दोलस्त्वथ कर्णाट एते रागाः प्रकीर्त्तिताः॥

तस्य स्वरूपं यथा,—
"नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः
शुकध्वनिः कुण्डलवान् प्रमत्तः।
सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
मालाधरो मालवरागराजः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(मालयां तन्नामिकायां सावित्रीमातरि जातः इत्यण्। अश्वपतेराज्ञो मालव्यां जातः पुत्रभेदः। यथा, महाभारते। ३। २६३। ५८।
"पितुस्ते पुत्रजातं भविता तव मातरि।
मालव्यां मालवा नाम ग्राम्बतः पुत्रपौत्रिणः॥
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियाग्निद्युपमाः॥")
स्त्री, नदीविशेषः। यथा, महाभारते। १३। १४५। २५।
"क्षिरस्वती वितस्ता च तथा ह्यस्वती नदी।
वेदस्मृतिर्वेदवती मालवाश्चाश्ववत्यपि॥")
मालविका, स्त्री, (मालवेषु जाता। मालव + ठक् टाप्।) चिरुत्। इति राजनिर्घण्टः॥

मालसी, स्त्री, (मल + स्वार्थे अण्। मलं स्यतिनाशयति। सो + डः। ङीप्।) केशपुष्पवृक्षः। यथा,—
'मालसी दुर्गपुष्पी च बालाली केशधारिणी॥'
इति शब्दचन्द्रिका॥
रागिणीविशेषः। सा तु मालवरागस्य पत्नी। यथा,—
"धानुषी मालसी रामकिरी च सिन्धुड़ा तथा।
अश्ववारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः॥"
इति सङ्गीतः॥
मतान्तरे मेघरागस्य पत्नी। यथा,—
"ललिता मालसी गौड़ी नाटी देवकिरी तथा।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्त्येमाः सुमध्यमाः॥"
तस्याः स्वरूपं यथा,—
"नीलारविन्दस्य दलानि बाला
विधारयन्ती तनुदीर्घयष्टिः।
मालूरवृक्षस्य तले निषण्णा
श्रोणा रुद्रमालिका प्रहृष्टा॥"
तस्या गानसमयो यथा,—
"इन्द्रोत्थानात् समारभ्य यावद्दुर्गामहोत्सवम्।
गेया भवेद्वुधैर्नित्यं मालसी सा मनोहरा॥"
अपि च।
"गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा।
अश्ववारी कानड़ा च गौरी केदारपाड़िका॥
माधवी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुड़ा तथा।
साधार्द्धे रागिणीरेताः प्रगायन्ति चतुर्दश॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
माला, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति। मा + "अर्च्चिमाभ्याञ्जे।" उणा० २।२८। इति रन् रस्य लत्वम् टाप् च। यदा, मां श्रीभां लाति इति। ला + कः टाप्।) श्रेणी। तत्पर्य्यायः। राजिः२ लेखा३ तती४ वीची५ आली६ आवलिः७ पङ्क्तिः८ धारणी९। इति हेमचन्द्रः। ३।३२५।
मूर्द्धि न्यस्तपुष्पदाम। अन्यत्राप्युपचारात्॥ तत्पर्य्यायः। माल्यम्२ स्रक्३। इत्यमरः। २। ६।१३५॥ मालिका४ मालाका५ मालका६। इति शब्दरत्नावली॥ गणिका७ गुणान्तिका८। इति वराहपुराणम्॥ सा त्रिविधा यथा,—
"माला तु त्रिविधा देवि! वर्णाङ्कपर्व्वभेदतः।"
इति मत्स्यसूक्तवचनम्॥*॥
अथ मालानिर्णयः। तच्च करमाला। सनत्कुमारसंहितायाम्।
'तर्जनी मध्यमामामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात्॥
तिस्रोऽङ्गुलीश्चतस्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका।
पर्व्वेदयं मध्यमाया मेरुस्तेनोपकल्पयेत्॥
क्रममाह।
अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च।
तर्जनीमूलपर्य्यन्तं दशपर्व्वसु संजपेत्॥
तथा,—
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च।
तर्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत्॥

एतद्वचनन्तु अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
शक्तिविषये पुनः । श्रीक्रमे ।
अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठादित्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्व्वणि ।
तर्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहृत् ॥
हंसपारमेश्वरे ।
पर्व्वत्रयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।
पर्व्वत्रयं मध्यमायास्तर्जन्येकं समाहरेत् ॥
पर्व्वत्रयन्तु तर्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्व्वति ! ।
शक्तिमाला समाख्याता सर्व्वसत्प्रदीपिका ॥
तथा ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
मध्यामूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥ * ॥
श्रीविद्यायामयं विशेषः ।
अनामाया मध्यमाया मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयं
कनिष्ठायाश्च तर्जन्याश्चयं पर्व्व सुरेश्वरि ! ॥
अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्याद्द्वितयं शुभम् ।
प्रदक्षिणक्रमाद्देवि ! जपेच्चिपुरसुन्दरीम् ॥"
इति यामलवचनात् ॥

मुण्डमालातन्त्रे ।
"अनामिका द्वयं पर्व्वप्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
तर्जनीमूलपर्य्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता ॥
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्जनीमूलपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत् ॥"
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्रे च स्रवते जपः ॥
अन्यत्रापि ।
अङ्गुल्यग्रेषु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥
गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्व्वथा बुधः ॥
तच्चाङ्गुलिजपं कुर्व्वन् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत् ।
साङ्गुष्ठेन विना कर्म्म क्षतं तदफलं भवेत् ॥
विश्वसारे ।
जपसंख्या तु कर्त्तव्या नासंख्यातं जपेत् सुधीः ।
नसंख्याकारकस्यास्य सर्व्वं भवति निष्फलम् ॥
तन्त्रे ।
हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥
इति करमाला ॥ * ॥

जपसंख्यायां निषिद्धद्रव्यमाह यामले ।
नाक्षतैर्हस्तपर्च्चैर्वा न धान्यैर्नच पुष्पकैः ।
न चन्दनैर्मृत्तिकया जपसंख्यां न कारयेत् ॥
विहितद्रव्यमाह ।
लाक्षाकुङ्कुमसिन्दूरगोमयञ्च करीषकम् ।
एभिर्निर्म्माय गुटिकां जपसंख्यासु कारयेत् ॥
अथ वर्णमाला । सनत्कुमारे ।
क्रमोत्क्रमगतैर्मालामात्काणैः समेरुकैः ।
सबिन्दुकैः साष्टवर्गैरन्यजनकर्म्मणि ॥
आदिकु टुपु यवोऽष्टौ वर्गाः प्रकीर्त्तिताः ।
तद्यथा । अकारादिवर्णान् सबिन्दून् प्रत्येकं
लक्षं प्रातं संजप्य अकारादीनां वर्णानां
कवर्गादीनाञ्चान्तिमं वर्णं सानुस्वारं कृत्वा पूर्व्व-
वदुच्चार्य्य प्रोषाष्टवारमन्त्रजपः कार्य्यः । अनेन
प्रकारेण अष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति ।
अन्तर्यजनेत्युपलक्षणम् । तथा ।
सबिन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं जपेद्बुधः ।
अकारादिक्षकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाव्य च ।
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमतः ॥
इति नारदवचनात् ।
विष्णुरहस्ये ।
अनुलोमविलोमेन वर्णाष्टकविभेदतः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णैर्नान्तरितान्
मनून् ।
कुर्य्यादर्णमयीं मालां सर्व्वतन्त्रप्रकाशिनीम् ॥ * ॥
मालिनीविजये सूचनियमः ।
अन्तर्विद्रुमभासमानभुजगोत्सृष्टोत्तवर्णाञ्चिताम् ।
आरोहप्रतिरोहतः प्रतमयीं वर्गाष्टकाष्टोत्त-
राम् ॥
इति वर्णमाला ॥ * ॥
अथात्ममाला । तच्च मालायां मणिनिर्णयः ।
पद्मबीजादिभिर्माला बहिर्यागे प्रशस्यते ताः ।
रुद्राक्षपद्मपद्माक्षपुत्रजीवकमौक्तिकैः ॥
स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णैर्विद्रुमैस्तथा ।
राजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्यात्ममालिका ॥ * ॥
अङ्गुलीगणनादेकं पञ्चगव्यगुणं भवेत् ।
पुत्रजीवैर्दशगुणं घृतं प्रोक्तं महामखम् ॥
प्रवालैर्मणिरत्नैश्च दशसाहस्रकं मतम् ।
तदेव स्फाटिकैः प्रोक्तं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं स्यात् सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या कोटिगुणं रुद्राक्षैः स्यादनन्तकम् ॥
सर्व्वैर्विरचिता माला नृणां सुक्तिफलप्रदा ।
कालिकापुराणे ।
रुद्राक्षैर्व्वा यदि जपेत् रुद्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
नान्यमन्त्रे प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिकञ्च यत् ॥
यद्यत्तु प्रयुञ्जीत मालायां जपकर्म्मणि ।
तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करी ॥
मुण्डमालायाम् ।
श्मशानधूस्तूरैर्माला ज्ञेया धूमावतीविधौ ।
नराङ्गुल्यस्थिभिर्माला ग्रथिता सर्व्वकामदा ॥
नाद्या संग्रथनं कार्य्यं रक्तेन वाससा प्रिये ! ।
सदा गोप्या प्रयत्नेन जनन्या जारवत् प्रिये ! ॥
कामनाविशेषे तु ।
पद्माक्षैर्विहिता माला शत्रूनाशकरी मता ।
कुशग्रन्थिमयी माला सर्व्वपापप्रणाशिनी ॥
पुत्रजीवफलैः कृत्स्ना कुरुते पुत्रसम्पदम् ।
निर्म्मिता रुद्रमणिभिर्लक्षमानेप्सितप्रदा ।
प्रवालैर्विहिता माला प्रयच्छेत् विपुलं धनम् ॥
भैरवीविद्यायान्तु वाराहीतन्त्रे ।
सुवर्णमणिभिर्म्मालां स्फाटिकीं ग्रन्थनिर्म्मि-
ताम् ।
प्रवालैरेव वा कुर्य्यात् पुत्रजीवं विवर्ज्जयेत् ।
पद्माक्षैरेव रुद्राक्षमिन्द्राक्षैश्च विशेषतः ॥ * ॥
चिपुरामन्त्रजपादौ तु रक्तचन्दनबीजादिभि-
रतिप्रशस्ता । तथा च तन्त्रान्तरे ।
रक्तचन्दनमाला तु भोगदा मोक्षदा भवेत् ॥
तथा ।
वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गजानने ।
चिपुराया जपे प्रस्ता रुद्राक्षे रक्तचन्दने ॥ * ॥
कुमारीकल्पे ।
रुद्राक्षैः शक्तिमन्त्रञ्च मन्त्री यः प्रजपेत् प्रिये ! ।
स दुर्गतिमवाप्नोति निष्फलन्तस्य तज्जपः ॥
कालिका छिन्नमस्ता च चिपुरा तारिणी तथा ।
एताः सर्व्वा न दुष्यन्ति जपे रुद्राक्षमालया ॥
दिवा नैव प्रजप्तव्यं रुद्राक्षमालयापि च ।
पुरश्चर्य्यान्तरे चाच दूषणन्तु वरानने ! ॥
महाशङ्खमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
नृकपालास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका ॥
महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ! ।
कर्णनेत्रान्तरालास्थि महाशङ्खः प्रकीर्त्तितः ॥
मणिनियमस्तु सुरक्तमालायाम् ।
अन्योन्यसमरूपाणि नातिस्थूलक्षतानि च ।
कीटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि वै ॥
तथा गौतमीये ।
पद्माक्षैः पद्मबीजैर्वा विल्वैर्वा मौक्तिकैरपि ।
कुमारीकल्पे ।
रुद्राक्षैः शक्तिमन्त्रञ्च मन्त्री यः प्रजपेत् प्रिये ! ।
स दुर्गतिमवाप्नोति निष्फलन्तस्य तज्जपः ॥
कालिका छिन्नमस्ता च चिपुरा तारिणी तथा ।
एताः सर्व्वा न दुष्यन्ति जपे रुद्राक्षमालया ॥
दिवा नैव प्रजप्तव्यं रुद्राक्षमालयापि च ।
पुरश्चर्य्यान्तरे चाच दूषणन्तु वरानने ! ॥
महाशङ्खमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
नृकपालास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका ॥
महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ! ।
कर्णनेत्रान्तरालास्थि महाशङ्खः प्रकीर्त्तितः ॥
मणिनियमस्तु सुरक्तमालायाम् ।
अन्योन्यसमरूपाणि नातिस्थूलक्षतानि च ।
कीटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि वै ॥
तथा गौतमीये ।
पद्माक्षैः पद्मबीजैर्वा विल्वैर्वा मौक्तिकैरपि ।
समासेनात्मसूत्रस्य विधानमिह कथ्यते ।
पञ्चविंशतिभिर्मौक्तं त्रिंशद्भिर्धनमिष्यते ॥
सर्व्वार्थाः सप्तविंशत्या पञ्चदश्यभिचारके ।
पञ्चाशद्भिः काम्यसिद्धिः स्यात्तथा चतुरुत्तरैः ।
अष्टोत्तरशतैः सर्व्वसिद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥
अथ मालासंस्कारः । तत्र सनत्कुमारीये ।
'कार्पासमम्भवं सूत्रं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ।
तच्च विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्म्मितञ्च सुशोभनम् ॥'
यथा ।
'शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं पट्टसूत्रमथापि वा ।
शान्तिवश्याभिचारेषु मोक्षैश्वर्य्यजयेषु च ॥
शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णं वर्णेषु च क्रमात् ।
सर्व्वेषामेव वर्णानां रक्तं सर्व्वेप्सितप्रदम् ॥
आश्रमेषु तथा चैव रक्तं सर्व्वसुसिद्धिदम् ।
त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य ग्रथयेत् स्निग्धगात्रकः ॥
एकैकं मातृकावर्णं सतारं प्रजपन् सुधीः ।
मणिमादाय सूत्रेण ग्रथयेन्मध्यमध्यतः ॥
ब्रह्मग्रन्थिं विधायेत्थं मेरुञ्च ग्रन्थिसंयुतम् ।
ग्रथयित्वा पुरो मालां ततः संस्कारमारभेत् ॥
कस्यचिन्मते मूलविद्यया ग्रथयेत् । तथा च
एकवीराकल्पे ।
'मातृकामन्त्रतो ग्रन्थिं विद्यया वाथ कारयेत् ।

सुवर्णादिगुणैर्वापि ग्रथयेत् साधकोत्तमः ॥
ब्रह्मग्रन्थिं ततो दद्यान्नागपाशमथापि वा ।
कवचेनावगुण्ठ्याथ मालां ध्यानपरायणः ॥
सर्व्वयोगं ततो मेरुं सूत्रद्वयसमन्वितम् ।
ग्रथयेत्तारयोगेण वर्त्मीयात् साधकोत्तमः ।
एवं विधाय देवेशि ! प्रतिष्ठाप्य समाचरेत् ॥'
गौतमीये ।
'सूत्रे सूत्रञ्च संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् ।
गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।
एवं निर्म्माय मालां वै शोधयेन्मूलसप्तधा ॥
अश्वत्थपत्रवत्के: पद्माकारन्तु कारयेत् ।
तन्मध्ये स्थापयेन्मालां भाल्लकं मूलमुच्चरन् ।
क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जले: ॥'
सद्योजातस्तु ।
'ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
भवेभवेनातिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैर्धामदेवेन घर्षयेत् ॥'
वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्व्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ।
धूपयेत्तामघोरेण । अघोरमन्त्रस्तु । अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्व्वतः सर्व्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः । लेपयेत्तत्पुरुषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रस्तु । ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।
'मन्त्रेणैकेन पुष्पेण पूर्य्येत्कलु घृतं घृतम् ।
मेरुञ्च मन्त्रयेच्चैव मनुना च घृतं घृतम् ॥'
मन्त्रस्तु । ॐ ईशानः सर्व्वविद्यानामीश्वरः सर्व्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः शिवो मेऽस्तु सदाशिवोम् । पूर्य्येत्कलु सकृत् सकृत् । इति वा । तथा च तत्रैव ।
'पूर्य्येत्कं मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सकृत् सकृत् ।'
तथा च गौतमीये समुदायमालामधिकृत्य ।
'पञ्चमेनैव सूत्रेण घृतान्येन मन्त्रयेत् ।'
इति दर्शनान्मालायां वा घृतमपः ।
तत्रावाह्य यजेद्देवं यथाविभवविस्तरैः ।
मालायाः प्राणप्रतिष्ठानन्तरं देवतां पूजयेत् ॥
तथा सनत्कुमारे ।
'संस्कृत्यैवं बुधो मालां तत्प्राणांस्तत्र स्थापयेत् ।
मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्विजसत्तम ! ॥'
वाराहीतन्त्रे ।
'माले माले महामाले सर्व्वतत्त्वस्वरूपिणि ।
चतुर्व्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
मायाबीजादिकां कृत्वा रक्तपुष्पैः समर्च्चयेत् ॥'
इति शक्तिविभये ॥
विष्णुविभये तु रुद्रयामले ।
'वामभद्रञ्च तथा लक्ष्मीमन्त्रादिमालिकां ततः ।
दत्त्वा हृदयमन्त्रान्तां मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
मन्त्रयेन्मन्त्रमन्त्रेण क्रमेणोत्क्रमयोगतः ।
तथैव मातृकावर्णैर्मन्त्रयेत्तान्तु मन्त्रवित् ॥'

योगिनीतन्त्रे ।
'होमकर्म्म ततः कुर्य्याद्देवताभावसिद्धये ।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्यताभ्यं विनिःक्षिपेत् ।
होमकर्म्मण्ययुक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
नात्यमन्त्रं जपेन्मन्त्री कम्पयेन्न विघूनयेत् ।
कम्पनात् सिद्धिहानिः स्याद्भ्रमनं बहुदुःखदम् ॥
ग्रन्थे जाते भवेद्रोगः करभ्रष्टा विनाशिका ।
छिन्ने सूत्रे भवेन्मृत्युस्तस्मादुद्यत्नपरो भवेत् ॥
जपान्ते कर्णदेशे वा उच्चदेशे तथा न्यसेत् ।
त्वं माले सर्व्वभूतानां सर्व्वसिद्धिप्रदा मता ॥
तेन सत्येन मे सिद्धिं देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
इत्युक्त्वा परिपूज्याथ गोपयेद्यत्नतो गृही ॥'
मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले ।
'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः ।
सर्व्वं तद्विफलं विद्यात् कृत्वा भवति देवता ॥'
कामनाभेदे तु अङ्गुलिनियमः । गौतमीये ।
'तर्জन्यङ्गुष्ठयोगेन शुचिस्फाटनमुत्तमम् ।
अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ॥
अङ्गुष्ठानामिकायोगाद्दुःखोत्पादने मते ।
ज्येष्ठाकनिष्ठायोगेन शुचिर्ज्ञा नाशनं मतम् ॥'
वैश्यम्पायनसंहितायाम् ।
'अङ्गुष्ठमध्यमाभ्याञ्च चालयेज्जपमध्यतः ।
तर्জन्या न स्पृशेदेनां मुक्तिदो गणनक्रमः ॥
जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रं ग्रथयित्वा घृतं जपेत् ।
प्रमादात् पतितां हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥
जपेन्निखिलमंस्पर्शे क्षालयित्वा यथोदितम् ।
छिन्नेऽप्यष्टोत्तरशतजपः कार्य्यः । करभ्रष्टच्छिन्नयोस्तुल्यत्वात् ॥*॥ प्रकारान्तरं आगमकल्पद्रुमे ।
'भूतशुद्ध्यादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
गणेशस्तर्पयित्वीशान् दुर्गामावाह्य मन्त्रवित् ॥
पञ्चगव्यं ततः क्षिप्त्वा हृत्सौर्म्मन्त्रेण मन्त्रवित् ।
तस्मादुत्तोल्य तां मालां स्वर्णपात्रे विधाय च ॥
पयोदधिघृतक्षौद्रशर्करैरेवमुक्तमात् ।
तोयधेः पात्रतः क्षिप्त्वा पञ्चास्त्रविधिं बुधः ॥
क्रमादत्रैव संस्थाप्य स्थापयेच्छीतले जले ॥
ततश्चन्दनसौगन्धिकस्तूरीकुङ्कुमादिभिः ।
तामालिप्य हृत्सौर्म्मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
तस्या नवग्रहांश्चैव दिक्पालांश्च पपूजयेत् ।
ततः संपूज्य च गुरुं गृह्णीयान्मालिकां शुभाम् ॥
अक्षमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ।
भूतराक्षसवेतालाः सिद्धगन्धर्व्वचारणाः ।
हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्मादुग्रं समाचरेत् ॥'
इति अक्षमाला । इति तन्त्रसारः ॥
अपिच ।
'विद्याधराप्सरोयक्षा विबुधासुरराक्षसाः ।
भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारणादयः ॥
हरन्ति जपफलान्येते यानि तानि च नारद ! ।
अतृणां चेद्वहिर्जानु चार्द्रवासादिभिर्जपेत् ॥
वृन्दाटवीत्थमयी तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
हस्ताङ्गुलिमयी हैमी दर्भग्रन्थिमयी तथा ॥
भद्राक्षेन्द्राक्षरुद्राक्षपद्मबीजभवाऽथ ।

धात्रीपुत्रजीवफलैर्माला या परिकीर्त्तिता ॥
सुवर्णमणिमयी रौप्या स्फाटिकी वैष्णवी तथा ।
जपकर्म्मसु सर्व्वेषु चात्तमाला प्रकीर्त्तिता ॥*॥
लक्षमन्त्रजपे माला द्वन्द्वारण्यसमुद्भवा ।
नान्या माला अन्यथानां हस्ताङ्गुलिमयीं विना ॥
हैमी मणिमयी माला प्रशस्ता कमलाजपे ।
सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या मुक्ताविनिर्म्मिता ॥
प्रजापतिजपे माला पुत्रजीवसमुद्भवा ।
पुत्रकामनराणाञ्च सदा पुत्रप्रदा तु सा ॥
राममन्त्रजपे माला पद्मबीजसमुद्भवा ।
धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामनया जपे ॥
रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षवृक्षबीजसमुद्भवा ।
महैश्वानमन्त्रजपे सैता मालाः फलप्रदाः ॥
कुशग्रन्थिमयी शुद्धा गायत्री वैष्णवी जपे ।
स्फाटिकी सर्व्वदेवानामथवा तरणीजपे ।
श्रीहरेरङ्गुलिमयी जपे माला द्विजन्मनाम् ॥'
इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
'जपादौ पूजयेन्मालां तोयैरभ्युक्ष्य यत्नतः ।
निधाय मण्डलस्यान्तः सव्यहस्तगतान्य वा ॥
ॐ मां माले महामाये सर्व्वशक्तिस्वरूपिणि ! ।
चतुर्व्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ॥
पूजयित्वा ततो मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
मध्यमाया मध्यभागे वर्त्तयित्वा तु तर्জनीम् ॥
अनामिकाकनिष्ठाभ्यां धृताया नम्रभावतः ।
स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुष्ठाग्रेण सङ्गमम् ॥
प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्य्यात्तु भैरव ! ।
प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं गुरोरोष्ठं न चालयेत् ॥
मालाबीजन्तु जपत्यं सृणेश्च हि परस्परम् ।
पूर्व्वजापप्रयुक्तेनैवाङ्गुष्ठाग्रेण भैरव ! ॥
पूर्व्वबीजं जपन् यस्तु परबीजन्तु संस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठेन भवेत्तस्य निष्फलस्तस्य तज्जपः ॥
मालां स्वहृदयासन्ने धृत्वा दक्षिणपाणिना ।
देवीं विचिन्तयन् जप्यं कुर्य्यादामेन न स्पृशेत् ॥
स्फाटिकैरुद्राक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
सुवर्णमणिभिः सम्यक् प्रवालैरथवाऽनकैः ॥
अक्षमाला तु कर्त्तव्या देवी प्रीतिकरा परा ।
जपेदुपांशु सततं कुशग्रन्थ्या तु पाणिना ॥
नानाबीजेषु सर्व्वेषु रुद्राक्षो मध्यमाधिकः ।
रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्मादुद्राक्षको बली ॥
प्रवालैरथवा कुर्य्यादथवाप्यन्यबीजकैः ।
पद्मपद्मगता वापि न न्यूनैर्नाधिकैश्च वा ॥
रुद्राक्षैर्यदि जप्यन्तु इन्द्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
नान्यं मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिकञ्च यत् ॥
यदन्यत् प्रयुक्तेन मालायां जपकर्म्मणि ।
तस्य कामस्य मोक्षस्य न ददाति प्रियङ्करी ॥
जन्मान्तरे जायते स वेदवेदाङ्गपारगः ।
निष्फीभावं तदा याति चाङ्गालैः पापकर्म्मभिः ॥
एको मेरुस्तत्र देयः सर्व्वेभ्यः मूलसम्भवः ।
आद्यं मूलं ततस्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ॥
विन्यसेत् क्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि सा यतः ।
ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्य्यात् प्रतिबीजं यथा स्थितम् ॥

अथवा मन्थिरहितं दृढरज्जुसमन्वितम् ।
चिराद्दत्ताग्र मध्येनैवार्द्धोत्तप्राग्रदेशगः ॥
मन्थिः प्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्मग्रन्थिसंज्ञकः ।
नाभ्ना योजयेन्मालां नामतो योजयेद्बुधः ॥
दृढं सूत्रं नियुञ्जीत जपे चुक्यति नो यथा ।
यथा हस्तान्न श्रवते जपतः सक् तथाचरेत् ।
हस्ताच्यूतायां विघ्नः स्याच्छिन्नायां मरणं भवेत् ।
एवं यः कुरुते मालां जप्यं च मयकोदितम् ।
स प्राप्नोतीप्सितं कामं हीने स्यात्तु विपर्य्ययः ॥
अन्यचापि जपेन्मालां जप्यं देवमनोहरम् ।
ईदृशं साधकः कुर्य्यात् नान्यथा तु कदाचन ॥
यथाशक्ति जपं कुर्य्यात् संख्यायैव प्रयत्नतः ।
असंख्यातस्तु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ।
अग्रा मालां शिरोदेशे प्राग्भुग्यानेऽथवा स्वके ॥
इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥*॥*॥

अथ मालादिधारणम् ।

ततः स्नात्वार्पितां मालां धारयेत्तुलसीदलैः ।
पद्माक्षैस्तुलसीकाष्ठैः फलैर्धात्र्याश्च निर्म्मिताः ॥
धारयेत्तुलसीकाष्ठभूषणानि च वैष्णवः ।
मस्तके कर्णयोर्बाह्वोः करयोश्च यथारुचि ॥*॥

अथ मालाधारणविधिः ।

स्कान्दे ।
मंत्रिवेत्रैव हरये तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां पश्चात् स्वयं धत्ते स वै भागवतोत्तमः ॥
हरये नार्पयेद्यस्तु तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां धत्ते स्वयं मूढः स याति नरकं ध्रुवम् ॥
क्षालितां पञ्चगव्येन मूलमन्त्रेण मन्त्रिताम् ।
गायत्र्या चाष्टकृत्वो वै मन्त्रितां धूपयेच्च ताम् ।
विधिवत् परया भक्त्या सद्योजातेन पूजयेत् ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूते माले कृष्णजनप्रिये ।
बिभर्म्मि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥
यथा त्वं वल्लभा विष्णोर्नित्यं विष्णुजनप्रिया ।
तथा मां कुरु देवेशि ! नित्यं विष्णुजनप्रियम् ॥
दाने मा धातुरद्दृष्टो लासि मां हरिवल्लभे ! ।
भक्तेभ्यश्च समस्तेभ्यस्तेन माला निगद्यसे ॥
एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
धारयेद्वैष्णवो यो वै स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥"*॥

अथ मालाधारणनित्यता ।

तत्रैव स्कान्दे कार्त्तिकप्रसङ्गे ।
"धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
वैष्णवो न स विज्ञेयो विष्णुपूजारतो यदि ॥"
गारुडे ।
"धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥"
अत्रैव स्कान्दे तत्रैव ।
"न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
महापातकसंहर्त्रीं धर्म्मकामार्थदायिनीम् ॥*॥

अथ मालामाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम् ।
"निर्म्माल्यतुलसीमालायुक्तो यस्यार्च्चयेद्धरिम् ।
यद्यत् करोति तत् सर्व्वमनन्तफलदं भवेत् ॥

यः कुर्य्यात्तुलसीकाष्ठैरक्षमालास्वरूपिणीम् ।
कण्ठमालाञ्च यत्नेन धृतं तस्याक्षयं भवेत् ॥"
नारदीये ।
"ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला
ये वा ललाटफलके क्षमदूर्द्ध्वपुण्ड्राः ।
ये बाहुमूलपरिचिह्नितशङ्खचक्रा-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥"
किञ्च ।
"भुजयुगमपि चिह्नैरङ्कितं यस्य विष्णोः
परमपुरुषनाम्नां कीर्त्तनं यस्य वाचि ।
ऋजुतरमपि पृष्ठं मस्तके यस्य कण्ठे
सरसिजमणिमाला यस्य तस्यास्मि दासः ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवदुक्तौ ।
"तुलसीकाष्ठमालाञ्च कण्ठस्थां वहते तु यः ।
अग्निहोत्रोऽप्यनाचारो मामेवैति न संशयः ॥"
स्कान्दे ।
"धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतो नरः ॥
तुलसीदलजां मालां कण्ठस्थां वहते तु यः ।
विष्णूच्छीर्णां विशेषेण स नमस्यो दिवौकसाम् ॥
तुलसीदलजा माला धात्रीफलकृतापि वा ।
ददाति प्रार्थिनां मुक्तिं किं पुनर्विष्णुसेविनाम् ॥
तत्रैव कार्त्तिकप्रसङ्गे ।
यः पुनस्तुलसीमालां कृत्वा कण्ठे जनार्द्दनम् ।
पूजयेत् पुण्यमाप्नोति प्रतिपुष्पं गयायुतम् ॥
अयुतसंख्यगोदानफलमित्यर्थः ।
यावन्मुञ्चति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि ।
तावत्तस्य मुरारिस्तु प्रीत्या मुञ्चति केशवः ॥
सृष्टेश्च यानि रोमाणि धात्रीमाला कलौ नृणाम् ।
तावद्वर्षसहस्राणि वसते केशवालये ॥
यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां कलौ नरः ।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
मालायुग्मञ्च यो नित्यं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।
वहते कण्ठदेशे च कल्पकोटिं दिवं वसेत् ॥"
तुलसिसम्भवमिति दुस्त्यक्त्वादसः । गारुडे च मार्कण्डेयोक्तौ ।
"तुलसीदलजां मालां कृष्णोच्छीर्णां वहेत्तु यः ।
पदे पदेऽश्वमेधानां दृष्टानां लभते फलम् ॥*॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
फलं यच्छति देवारिः प्रत्यहं हारकोद्भवम् ॥
निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ।
सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिनन्दनः ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विद्यते ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरसो बहुभूषणम् ।
बाह्वोः करे च मर्त्यस्य देहे तस्य सदा हरिः ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् ।
पितॄणां देवतानाञ्च कृतं कोटिगुणं कलौ ॥
तुलसीकाष्ठमालासु प्रेतराजस्य दूतकाः ।

दृष्ट्वा भयन्ति दूरेण वासोहृतं यथादलम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितो भ्रमते यदि ।
दःस्वप्नं दुर्निमित्तञ्च न भयं ग्रहजं क्वचित् ॥"
गौतमीये पुरश्चरणप्रसङ्गे ।
"तथामलकसम्भूतैस्तुलसीकाष्ठनिर्म्मितैः ।
इत्यादि ॥*॥ तत्रैव ।
पुण्डरीकभवा माला गोपालमनुसिद्धिदा ।
आमलकीभवा माला सर्व्वसिद्धिप्रदा मता ।
तुलसीसम्भवा या तु मोक्षं वितनुतेऽचिरात ॥
इति हरिभक्तिविलासः ॥*॥*॥

अथ रुद्राक्षमालाधारणफलादि ।

लिङ्गपुराणे ।
विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
संवत्सरप्रदीपे ।
त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्ष्णोऽपतंस्तु ये ।
अश्रुणो बिन्दवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् भुवि ॥
यद्यप्येकादिचतुर्दशमुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफल-
विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्चवक्त्रस्य
फलमत्रावसिधीयते । यथा, स्कान्दे ।
"पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मालाकण्टः, पुं, (मालाकारः कण्टः कण्टका
अस्य ।) अपामार्गः । इति राजनिघण्टः ॥
मालाकन्दः, पुं, (माला गण्डमाला नाम्नः कन्दः ।
शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी ।) अलर्कविषः ।
तत्पर्य्यायः । व्याघ्रिकन्दः २ त्रिशिखिदला ३
ग्रन्थिदला ४ पादिकन्दः ५ कन्दलता ६ । अस्य
गुणाः । सुतीक्ष्णत्वम् । गण्डमालानाशित्वम् ।
दीपनत्वम् । गुल्महारित्वम् । वातश्लेष्मापकर्ष-
कारित्वञ्च । इति राजनिघण्टः ॥
मालाका, स्त्री, (माला एव । माला + स्वार्थे कन्
टाप् ।) माला । इति शब्दरत्नावली ॥
मालाकार, पुं, (मालां करोतीति । कृ + अण् ।)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । मालिकः । माली
इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । मालिकः २ । इत्य-
मरः । २ । १० । ५ । मालाकरः ३ पुष्पा-
जीवी ४ वनार्थकः ५ पुष्पजीवः ६ । इति जटा-
धरः ॥ पुष्पजीवकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
स तु ब्रह्मणो विश्वकर्म्मणो जातः । इति ब्रह्म-
वैवर्त्तपुराणम् ॥ अपि च ।
"तैलिक्यां कर्म्मकाराच्च मालाकारस्य सम्भवः ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥
सद्गृहस्थितपुष्पस्य पर्य्युषितदोषाभावो यथा,
"न पर्य्युषितदोषोऽस्ति तुलसीदलपुष्पके ।
भालजे बकुलेऽगस्त्ये मालाकारगृहेषु च ॥"
इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ६ ।
"दक्षे नापितचाक्षिक-
चौरभिषक्सूचिकौपम्याद्याः ।

मालिः

बन्धवः कौशूलका मालाकाराश्च पीड्यन्ते॥"
स्त्रियां ङीप्। यथा तत्रैव। ७८। ६।
"भिक्षुणिका प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका
रजिका।
मालाकारी दूताङ्गना सखी नापिती दूत्यः।")
मालाग्रन्थिः, पुं, (मालेव ग्रन्थिरस्य।) माला-
दूर्वा। इति राजनिर्घण्टः॥
मालालग्नं, क्ली, (मालाकारं लग्नम्।) भूस्तृणम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
मालालग्नकं, क्ली, (मालालग्न। स्वार्थे कन्।)
भूस्तृणम्। इत्यमरः।२।४।१६७॥ हे गन्धखड
इति ख्याते। मालारूपं लग्नं मालालग्नं स्वार्थे
कः। भुवस्तृणं भूलग्नत्वात् भूस्तृणं मनीषादित्वात्
साधुः। मालालग्नकभूस्तृणौ। इति क्लीवे।
इति भूम्न्यादयः॥ मालालग्नकभूस्तृणादिति
पुंसि पठन्ति केचित॥ स्वामी तु। छत्राति-
च्छत्रादिभूस्तृणान्तं पर्य्यायमाह यथा,—
"भूस्तृणो रौहिषो भूमिर्भूमिकोऽथ कुटुम्बकः।
मालालग्नश्च पालघ्नश्छत्रातिच्छत्रकस्त्वथेति॥"
रामकर्पूरं बहुपत्रकाख्यं कर्पूरमुच्यते।
इदन्तु ग्रन्थपुष्पिकावदुत्कटगन्धं भूलग्नञ्च भवती-
त्यनयोर्भेदः। इति तट्टीकायां भरतः॥ (तथास्य
पर्य्यायः।
"गुह्यबीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम्।
भूलग्नन्तु भवेच्छत्रा मालालग्नकमित्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)
मालादूर्व्वा, स्त्री, (माला इव ग्रन्थियुक्ता दूर्वा।)
दूर्वाविशेषः। गाठिया दूर्वा इति भाषा।
तत्पर्य्यायः। वल्लिदूर्व्वा २ ग्रन्थिदूर्व्वा ३ माला-
ग्रन्थिः ४ ग्रन्थिला ५ ग्रन्थिदूर्व्वा ६ शूलग्रन्थिः ७
वेल्लनी ८ ग्रन्थिमूला ९ रोहत्पर्व्वा १० पर्व
वल्ली ११ ग्रीवाख्या १२। अस्या गुणाः।
मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। ग्राहिरत्वम्। पित्त-
दोषप्रशमनत्वम्। कफवात्तिलघापहत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥
मालारिष्टा, स्त्री, पाची। इति राजनिर्घण्टः॥
मालालिका, स्त्री, (मालां अलतीति। अल+ण्वुल्
टाप् अत इत्वञ्च।) एक्का। इति राजनिर्घण्टः॥
मालाली, स्त्री, (मालामलति। अल+अच्।
ङीप्।) एक्का। इति राजनिर्घण्टः॥
मालिः, पुं, सुकेशराक्षसपुत्रः। यथा,—
"ग्रामणीर्नाम गन्धर्व्वो विश्वावसुसमप्रभः।
तस्य देववती नाम द्वितीया गौरिवात्मजा॥
स्त्रियु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी।
तां सुकेशाय धर्म्मात्मा ददौ रक्षःश्रियं
यथा॥
वरदानकृतैश्वर्य्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम्।
आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः॥
स तया सह संसृष्टो रराज रजनीचरः।
ततः काले सुकेशस्तु जनयामास राघव!॥
त्रीन् पुत्रान् जनयामास त्रेताग्निसमविग्र-
हान्।

मालिनी

माल्यवन्तं सुमालिञ्च मालिञ्च बलिनांवरम्॥"
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्गः॥
मालिकः, पुं, (मालास्य पण्यम्। माला+"तदस्य
पण्यम्।" ४।४।५१। इति ठक्। यद्वा,
मालाग्रथनं शिल्पमस्येति। "शिल्पम्।" ४।
४।५५। इति ठक्।) मालाकारः। इत्य-
मरः।२।१०।५॥ (यथा,राजतरङ्गिण्याम्।६।१६।
"निदाघे पुष्पनाम्बूलीपर्णादियत्नतोषितः।
व्यस्यद्भिर्मालिकैर्दत्तात् सा जीवेज्झाटकादिति॥")
पक्षिभेदः। इति मेदिनी। के, १३६॥ रञ्जकः।
इति शब्दरत्नावली॥
मालिका, स्त्री, (मालेव। माला+कन् टाप् अत
इत्वञ्च।) सप्तला। पुत्री। गोवालकुरण्डम्।
पुष्पमाल्यम्। नदीविशेषः। इति मेदिनी।
के, १३६॥ सुरा। इति हारावली॥ क्षुमा।
इति शब्दचन्द्रिका॥
मालिनी, स्त्री, (माला सुखमालास्त्यस्याः
अस्यां वा। माला+"श्रीत्यादिभ्यश्च।"५।२।
११६। इति इनिः ङीप्।) मालतीभेदः।
वृत्तभेदः। (मालिन्+ङीष्।) मालिकपत्नी॥
गौरी। चम्पानगरी। (यथा, महाभारते।१२।
५।६—७।
"प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ।
अङ्गेषु नरशार्दूल। स राजामीत् सपत्नजित्॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परबलार्दनः॥")
मन्दाकिनी। नदीभेदः। इति मेदिनी॥ (यथा,
महाभारते। १। ७२। ८।
"जनयामास मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम्।
प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम्।")
अग्निशिखावाक्षः। दुरालभा। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ स च वृत्तभेदः पञ्चदशाक्षरपाद-
च्छन्दः। यथा,—
"न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः।
शशमदशनचर्चा पीतकौशेयवासा
रुचिरशिखिशिखण्डाञ्जलधम्मिल्लपाशा।
अतनुनिहितमंसे वेणुमुत्कागयन्ती
धृतमधुरिपुलीला मालिनी पातु राधा॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
अप्सरोविशेषः। यथा, कथासरित्सागरे।
४५। ३५२।
"पिङ्गलाच्च गणाज्जाता दशमी केशरावली।
एकादशी मालिनीति नाम्ना कम्बलनन्दिनी॥
स्कन्दमातृगणामन्यतमा। सैव शिशुमातृगा-
मन्यतमा। यथाचैव। ३। २२७। १०।
"काली च हलिमा चैव मालिनी हंहिला
तथा।
आर्य्या पलाला वैमित्रा सप्तैताः शिशुमातरः॥"
मालाग्रथनं शिल्पमस्याः। इनिः। ङीप्।
द्रौपद्या नामान्तरम्। यथा, महाभारते। ४।
८। २१।
"मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवि चकार सा।
साहमभ्यागता देवि! सुदेष्णे! त्वन्निवेशनम्॥"

मालुः

राक्षसीभेदः। सा च विभीषणस्य माता।
यथा, महाभारते। ३। २७४। १—८।
"स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः॥
ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः।
ऋषिं भरतशार्दूल! नृत्यगीतविशारदाः॥
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशाम्पते!।
अन्योन्यसदृशा राजन्! अप्सरोभ्यो सुमध्यमाः॥
स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान्।
लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान्॥
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि॥
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम्।
राकायां मिथुनं यत्ते खरः शूर्पणखा तथा॥"
रौच्यमनुमाता। यथा, मार्कण्डेये।८८।५—७।
"तथेति तेन साध्वुक्ता तस्मात्तोयाद्वपुष्मतीम्।
उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः॥
तस्याञ्च पुलिने तस्मिन् स रुचिर्मनिसत्तमः।
जग्राह पाणिं विधिवत् समानाय्य महासुनीन्॥
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्य्यो महामतिः।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽयं वसुधातले॥"
श्वेतकर्णस्य पत्नी। यथा, हरिवंशे।१८५।७।
"तस्माद्वनगतादृग्भं यादवी प्रत्यपद्यत।
सुचारोर्दुहिता सुभ्रूर्मालिनी भालमालिनी॥")
मालिन्यं, क्ली, (मलिन+"युवखलिनसिनिरञ्जिभ्यः
ष्यञ्।" ४।२।८०। इति संज्ञायामादित्वात्
ष्यञ्प्रत्ययः।) मलिनत्वम्। मलिनस्य भाव इत्यर्थे
ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम्। १। १७८।
"भोगयोगेन मालिन्यं नेतुं मध्यगतोऽपि सः।
न शक्यते स्म सकलैः प्रतिमेन्दुरिवामलः॥")
मालिन्, [न्] पुं, (माला प्रयोजनास्यस्य। माला+
"श्रीत्यादिभ्यश्च।"५।२।११६। इति इनिः।)
मालाकारः। इति मालिनीशब्ददर्शनात्॥
सुकेशराक्षसपुत्रः। यथा,—
"सुकेशपुत्रैर्भगवन्! पितामहवरोद्धतैः।
अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माहं देवराडहम्॥
अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम्।
इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसः।
बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरःसराः॥"
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सर्गः॥
(अस्थिमाला अस्यास्तीनिः। महादेवः।
यथा, महाभारते। १३। १७। ६०।
"बालरूपो गुहावासी गुही माली तरङ्गवित्।")
माला अस्त्यस्येतीनिः। मालायुक्ते, त्रि। यथा,
रामायणे। २। ५६। ६।
"आदीप्तानिव वैदेहि! सर्व्वतः पुष्पितान् द्रुमान्।
सेवे पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरा-
त्यये॥")
मालुः, पुं, (मृ+"मृञो रश्च लः।" १। ५। इत्यस्य
वार्त्तिकात् उण्। इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या उण्।)
पचलता। नारी। इति मेदिनी। ले, ४५॥

मालुधानः, पुं, (मालु मरणं विदधातीति। धा + ल्युः।) मातुलाहिः। इत्यमरः। १। ८। ६। मालुया सापः इति भाषा॥ अस्मागान्तर्गत-नागविशेषः। यथा,—

"मालुधानश्चित्रसर्पं महापद्मोऽपि दृश्यते।"

इति हारावली॥

मालुधानी, स्त्री, सर्पभेदः। इति मेदिनी। ने, २०३॥

मालूकः, पुं, ज्ञाताजैकः। इति राजनिर्घण्टः॥

मालूरः, पुं, (मां परेषां वृक्षान्तरागां श्रियं प्रभावं लुनातीति। लूञ् + बाहुलकात् रः।) बिल्ववृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३२॥ (यथा, नैषधे। १। ६४।

"स वारनारीकुचसन्निभोपमं
दृढं मालूरफलं पपेलिमम्।")

कपित्थवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (बिल्ववृक्षार्थे पर्य्यायो यथा,—

बिल्वो महाकपित्थाख्यः श्रीफलो गोहरीतकी।
पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम्॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

"बिल्वः शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे च॥)

मालेया, स्त्री, (मल + ढक् टाप्।) स्थूलैला। इति रत्नमाला॥ (स्थूलैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

माल्यं, क्ली, (मालेव। माला + चतुर्व्वर्णादित्वात् ष्यञ्।) पुष्पम्। पुष्पमक्। इति मेदिनी। ये, ४५॥ पुष्पार्थकमाल्यशब्दस्य प्रयोगो यथा,

"यथा चाल्पेन माल्येन वासितं लिभते सुखम्।
न सुखति स्वकं गन्धं तद्वत् सूक्ष्मस्य दर्शनम्॥"

इति महाभारते मोक्षधर्म्मे १०५ अध्यायः॥

मुद्गे अस्तपुष्पदाम। इत्यमरः। २। ७। १३५॥

अस्य पर्य्यायादिर्मालाशब्दे दृश्यः॥ ✱॥

(पुष्पसामान्ये गुणा यथा,—

"वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं कान्यं पुष्टिबलप्रदम्।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम्॥"

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥)

माल्यदानफलं यथा,—

"गन्धमाल्यैरलङ्कारैस्तुष्टा तुष्टास्तु नित्यशः।
गन्धमाल्यप्रदा ये तु दानसिद्धयतत्परा॥
धर्म्मज्ञाः सत्यशीलाश्च सर्व्वदुःखविवर्ज्जिताः।
सुचिरं देवतैः सार्द्धं क्रीड़न्ति हि महासुखे!॥"

इति वह्निपुराणम्॥

अपि च। नारसिंहे।

"जातीपुष्पसहस्रेण यस्तेन्माला सुशोभनाम्।
वैष्णवो विधियद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु॥
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः॥
जातीपुष्पलतां मालां कर्पूरेणवासिताम्।
निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयान्नरः।
न तद्वर्णयितुं शक्यमपि वर्षशतैरपि॥

स्कान्दे।

मालतीकलिकामालामीषद्विकसितां हरेः।
दत्त्वा शिरसि विप्रेन्द्र! वाजिमेधफलं लभेत्॥

सत्रेषे।

मालतीमालया विष्णुः पूजितो येन कार्त्तिके।
पापान्तरक्षतां मालां पटात् सौरिः प्रमार्ष्टि॥
सौरिर्यमः। विष्णुरहस्ये।

स्वर्णलक्षाधिकं पुण्यं माला कोटिगुणाधिका॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः॥ ✱॥

माल्यगलस्य बहिर्गमननिषेधो यथा,—

"बहिर्मालां बहिर्गन्धं भार्य्यया सह भोजनम्।
विस्मृत्य वासं स्नात्वा वा प्रवेशञ्च विवर्जयेत्॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः॥✱॥

स्वयं माल्यापकर्षणनिषेधो यथा,—

"नाश्नीयात् सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत्।
न चैव प्रतिलिङ्गेन मालमनोपहरेत् स्रजम्॥"

इति मानवे ४ अध्यायः॥

न च मालां धृतां स्वयमेवापनयेत्। अन्यैरेवापनयेदित्युक्तम्। इति कालिकभट्टः॥✱॥

केशवाङ्गे माल्यधारणनिषेधो यथा,—

"नहि गर्ह्यकथां कुर्य्यात् बहिर्मालां न धारयेत्।
गवाञ्च यानं पृष्ठेन सन्निधेयं विगर्हितम्॥"

इति च मानवे ४ अध्यायः॥

केशकलापादहिर्मालां न धारयेदिति कालिकभट्टः॥✱॥ स्वयं माल्यधारणनिषेधो यथा,—

"स्वयं मालां स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्ट्वा चन्दनम्।
नापितस्य गृहे क्षौरं प्रक्षादपि हरेत् श्रियम्॥

इति कर्म्मलोचनम्॥✱॥

माल्यचन्दनदानविधिर्यथा,—

"श्यामलयित्वा यो विप्रान् गन्धमाल्यैश्च मानवः।
तर्पयेच्छ्रद्धया युक्तः स मामर्चयते सदा॥"

इति वह्निपुराणम्॥

माल्यपुष्पः, पुं, (माल्याकाराणि पुष्पाण्यस्य।) प्रग्रणपुष्पः। इति राजनिर्घण्टः॥

माल्यपुष्पिका, स्त्री, (माल्यपुष्प + कन् टाप्। अत इत्वञ्च।) प्रग्रणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्याः प्रग्रणपुष्पीशब्दे ज्ञेयाः॥)

माल्यवान्, [त्] पुं, (माल्य + मतुप्। मस्य वः।) पर्व्वतविशेषः। इत्यमरः। २। ३। ३।

माल्यं मालाकारता विद्यतेऽत्र माल्यवान् वतु। इति तट्टीकायां भरतः॥ स च केतुमालेलावृत-वर्षयोः सीमापर्व्वतः। नीलनिषधपर्व्वतपर्य्यन्त-विस्तारः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥ (यथा, महाभारते। ३। १५८। ३५।

"उपतस्थुर्महाभागा माल्यवन्तं महागिरिम्।")

राक्षसविशेषः। स च सुकेशरात्मजात् श्यामगो-नामकगन्धर्व्वस्य कन्यायां देववत्यां जातः। अस्य भ्राता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुलस्त्य-पुत्रविश्रवसो रावणो जातः। इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्गः॥ (मालाविशिष्टे, त्रि। यथा, महाभारते। १। १७१। ३१।

"शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु धनञ्जयः।")

स्त्रियां ङीप्। नदीभेदः। यथा, रामायणे २। ५६। ३५।

"सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
नदीञ्च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम्।
मनन्दमूलो मृगपक्षिजुष्टां
जगौ च दुःखं पुरविप्रवासात्॥")

माषः, पुं, (मष्यते + चातुरार्थिकलात् अण्।) वर्ण-सङ्करजातिविशेषः। स च लेटात्तोवरकन्यायां जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥

माष्यी, स्त्री, (मष्यते स्वार्थिक्। तस्य वा गमनं यत्र।) मष्यायाः। इति हारावली॥

माषाद्विकः, त्रि, (मा इत्याह्वेति। माषशब्द + "प्राग्घृतेष्ठक्।" ४। ४। १। इत्यत्र। "सदाह्वेति माषशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्।" इति वार्त्तिकात् ठक्।) निषेधकर्त्ता। तत् पर्य्यायः। प्रतिषेद्धा २। इति चिकित्सा-शेषः॥

माषः, पुं, (माषस्य फलम्। माष + अण्। "लुप च।" ४। ३। १६६। इत्यस्य "फलपाकमूला-मपसंख्यानम्।" इति कात्यिकोक्तेरणो लुप्। यद्वा, मष + घञ् पृषोदरादित्वात् माषः।) शोम्बिभेदः। माषकलाइ इति उरिद् इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। कुरुविन्दः २ धान्य-वीरः ३ वृषाकरः ४ गोमलः ५ बलाढ्यः ६ पित्तारिः ७ पित्तभोजनः ८। अस्य गुणाः। स्निग्धत्वम्। बहुमलकारित्वम्। शीघ्रगत्वम्। श्लेष्मलत्वम्। अनुलोमित्वम्। अविदाहि-रक्तपित्तप्रकोपणत्वम्। वातहरत्वम्। गुरु-त्वम्। बलकरत्वम्। रोचकत्वम्। स्वादुत्वम्। अमसुखवतां नराणां नित्यं सेवनीयत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"माषो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिलापहः।
उष्णः सन्तर्पणो बल्यः शुक्रलो हृद्यः परः॥
भिन्नमूत्रमलस्तन्यमेदःपित्तकफप्रदः।
गुदकीलार्दितश्वासपंक्तिशूलामि नाशयेत्॥"

इति।

कफपित्तकरा माषाः। इति च भावप्रकाशः॥

अन्यच्च।

"माषो बहुमलो वृष्यः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः।
वातनुद्बृंहणो बल्यो मेदोमांसकफप्रदः॥"

इति राजवल्लभः॥

माषसूपेन मूलकभक्षणं निषिद्धं यथा,—

"मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत्॥"

इति च राजवल्लभः॥

चतुर्दश्यां रविवारे च माषभक्षणनिषेधो यथा, चिररोगी च माषकं। इति।

"माषमामिषमांसञ्च मसूरं निम्बपत्रकम्।
भक्षयेद्यो रवेर्वारे सप्तजन्मन्यपुत्रकः॥"

इति च तिथ्यादितत्त्वम्॥✱॥

परिमाणविशेषः। माषा इति भाषा। तत्-

पर्य्यायः। माषकः २ मासः ३। इत्यमरभरतौ॥ हैमः ४ धानकः ५। स च मागधमाने सुश्रुतमते ५ गुञ्जापरिमाणम्। चरकमते ६।८ गुञ्जापरिमाणम्। कालिङ्गमाने सुश्रुतमते ५। ७। ८ गुञ्जापरिमाणम्। इति भावप्रकाशः॥ वैद्यकान्तरे १० गुञ्जापरिमाणम्। यथा, —

"गुञ्जाभिर्दशभिर्माषः प्राणो माषचतुष्टयम्।"
इति वैद्यकपरिभाषा॥

(माषार्थे यथा,—

"द्वात्रिंशन्माषकैर्मानं चरकस्य तु तैः पलम्।
चरकार्द्धपलोन्मानं चरके दशरत्तिकैः।
माषैः पलं चतुःषष्ट्या यद्वैद्यैस्तत्प्रतिष्ठितम्॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे।)

ज्यौतिःसुश्रुतमते १२ गुञ्जापरिमाणम्। यथा,

"पलं तु लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिद्विमाषकम्।
लौकिकत्रितयं ज्ञेयं ज्यौतिर्ज्ञैः सुश्रुतस्मृतम्॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनेन पलं अष्टरत्तिकाधिकमाषद्वयाधिकलौकिकत्रयम्। एतेन माषकपरिमाणं द्वादशरत्तिकं भवति॥ * ॥ स्वर्णः। त्वगदोषभेदः। इति मेदिनी। षे, २१॥

माषकः, पुं, (माषप्रकारः। माष+"शूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्।" ५।४।३। इति कन्।) मासकः। पञ्चरत्तिकपरिमाणम्। यथा। गुञ्जाः पञ्चाह्वमाषकः। इत्यमरः॥

"दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं
माषाक्षयैः षोड्शभिश्च कर्षम्॥"
इति लीलावती च॥

"षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेमधानकौ।
माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित्॥"
इति भावप्रकाशः॥

(बीहिविशेषः। तदर्थे विषयो यथा,—

"द्वात्रिंशद्गुञ्जमाषकैर्माषः।"

परिमाणार्थे यथा,—

"————————गुश्रुतस्य तु माषकः।
द्वादशभिर्धान्यमाषैश्चतुःषष्ट्या तु तैः पलम्॥"
इत्युभे वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)

माषकलायः, पुं, (माषसंज्ञः कलायः प्राकृतार्थिववत् समासः।) स्वनामख्यातशस्यम्। यथा। कलायशब्दो विशेषे सामान्ये च यतस्तत एव माषकलाय इत्यादि प्रयोगः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

माषपर्णी, स्त्री, (माषस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः। ततो ङीष्।) वनमाषः। माषाणी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। हयपुच्छी २ काम्बोजी ३ महासहा ४। इत्यमरः। २।४।१३८॥ सिंहपुच्छी ५ ऋषिप्रोक्ता ६ क्षणाढ्या ७ पाण्डुलोमशपर्णिनी ८। इति रत्नमाला॥ आर्द्रमाषा ९ मांसमाषा १० मङ्गल्या ११ हयपुच्छिका १२ हंसमाषा १३ अश्वपुच्छा १४ पाण्डुरा १५ माषपर्णिका १६ कल्याणी १७ वज्रमूली १८ शालिपर्णी १९ विसारिणी २० आत्मोद्भवा २१ बहुफला २२ स्वयम्भूः २३ सुलभा २४ घना २५ सिंहविन्ना २६ विशालिका २७। अस्या गुणाः। शिशुरत्वम्। दृष्यत्वम्। दाहज्वरापहत्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वम्। बल्यत्वम्। शीतलत्वम्। पुष्टिवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च भावप्रकाशे।

"माषपर्णी सूर्य्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका।
पाण्डुलोमशपर्णी च क्षणाढ्यन्ता महासहा॥
माषपर्णी स्निग्धा तिक्ता रूक्षा शुक्रबलाप्रकृत्।
मधुरा गुरुर्हिमा शीता वातपित्तज्वरास्रजित्॥"

माषभक्तबलिः, पुं, (माषश्च भक्तञ्च तदुभौ बलिः।) माषतण्डुलदधिमिश्रितपूजोपहारविशेषः। अत्र कश्चित् हरिद्राधृतमध्वापि मिश्रयन्ति। यथा। एष माषभक्तबलिः।

"ॐ जय त्वं कालि! सर्व्वेषां सर्व्वभूतसमाकृते।
इमं मां नित्यभूतेभ्यो बलिं गृह्ण शिवप्रिये!॥"

ॐ कालिके नमः। प्रार्थनामन्त्रो यथा,—

"ॐ मातर्मातर्ज्वरे दुर्गे सर्व्वकामार्थसाधिनि!।
अनेन बलिदानेन सर्व्वान् कामान् प्रयच्छ मे॥"
इति कालिकापुराणम्॥

भूतेभ्योऽप्ययं बलिर्देयः॥

माषवर्द्धकः, पुं, (माषं वर्द्धयतीति। वृध+णिच्+ण्वुल्।) स्वर्णकारः। इति शब्दमाला॥

माषशः, [स्] अ, प्रतिमाषम्। माषं माषं ददाति इत्यर्थे शसुप्रत्ययेन निष्पन्नम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

माषादः, पुं, (माषमत्तीति। अद+अण्।) कच्छपः। इति शब्दरत्नावली॥ माषभक्षके, त्रि॥

माषीणं, क्ली, (माषाणां भवनं क्षेत्रम्। माष+"विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः।" ५।२।४। इति यत् पक्षे खञ्।) माषक्षेत्रम्। यथा,—

"तिलप्रतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद्विरूपता।"
इत्यमरः॥

यथा तिलस्य क्षेत्रं तिल्यं तैलीनञ्च भवति तथा माषादीनामपि द्विरूपता द्वैरूप्यं भवति। इति तट्टीकायां भरतः॥

मासृ, पुं, (माङ+माने "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" ४।१८८। इत्यसुन्।) चन्द्रः। (यथा, ऋग्वेदे। १०।१२।७।

"सूर्य्यं व्योतिरदधुर्मास्यक्तुं
परिद्योतनिं चरतो अजस्रा॥"

"मासि चन्द्रमसि।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ मीयतेऽनेनेति। मा+"चन्द्रे मो डित्।" उणा० ४।२२७। इत्यत्र "बाहुलकात् केवलादपि मोऽसिः।" इत्युज्ज्वलोदत्तोक्तेरसिः।) मासः। इति मेदिनी। से, ७॥ अस्य प्रथमैकवचनान्तरूपं मा॥ (यथा, मनौ। २।३४।

"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले॥"

मांसे, क्ली। यथा, ऋग्वेदे। ५।२६।८।

"चीयच्छसा महिषाणामघो
मासांसरांसि मघवा सोम्यापाः।"

"मांसानि।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

मासः, पुं, (मस् परिमाणे+भावे घञ्।) माषपरिमाणम्। इत्यमरटीकायां भरतः। माषा इति भाषा॥ (मस्यते परिमीयते असावनेनवेति मस्+घञ्।) शुक्लकृष्णपक्षद्वयात्मकः कालः। स च पौषमाघादिद्वादशसंज्ञकः। इत्यमरः। १।४।१२॥ माघन्नन्तस्यायं माघः। चान्द्रमासस्येयं व्युत्पत्तिः। सौरादिषु तु मस्यते परिमीयतेऽनेनासौ वा मासः। मस्यं ई परिमाणे घञ्। मा इति सान्तोऽपि। मास्तु मासोऽपि दृश्यते। इति हुडुः। इति भरतः॥ * ॥ स्मृतिमतेऽपि पौषादिद्वादशसंज्ञकः। यथा,—

"चक्रवत् परिवर्त्तन्ते सूर्य्यः कालवशादयतः।
अतः संवत्सरं प्राहुः कर्त्तव्यं मासचिह्नितम्॥
मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि।
यत्तच्च विधानेन स मासः परिकीर्त्तितः॥"
इति लघुहारीतः॥

कार्त्तिकादिद्वादशसंज्ञकोऽपि। यथा,—

"अन्त्योपान्त्यौ तिथी ज्ञेयौ फाल्गुनश्च तिथौ मतः।
एषा मासा तिथा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया॥"

स च चैत्रादिद्वादशसंज्ञकश्च। यथा यक्तं ब्रह्मपुराणम्।

"चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि।
शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति॥
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि।
ग्रहानाधीश्वरान् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्।
इत्यनेन माससंवत्सराणां चान्द्रत्वमुक्तम्।
ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि।
"चैत्रसितादेरुदयाद्भानोर्ब्रह्मर्क्षमासयुगकल्पाः।
सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनैर्वत्स॥"
चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्येत्यर्थः॥
अपि च।
"भौमादिस्थो रविर्यस्मामारब्धप्रथमत्वयी।
भवेत्तब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः॥"

चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रभेदेन स च चतुर्विधः। शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रः। तच्च चान्द्रोऽपि द्विविधः। शुक्लप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणः। यत्किञ्चित्तिथ्यात्मकश्चेति द्विविधो गौणः। तिथ्यादर्शोरात्रात्मकः सावनः। आदित्यैकराश्यभोगावच्छिन्नः सौरः। सप्तविंशतितमनक्षत्रावच्छिन्नस्निग्धशुक्लाक्षत्रदिनात्मकश्च नाक्षत्रः। तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते।

"चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः।
एकराश्यौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः॥

सर्वर्क्षपरिवर्तेषु नाक्षत्र इति घोष्यते ॥"
सूर्यसिद्धान्ते ।
"नाड़ीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥"
तत्त्रिंशता नाक्षत्रदिनत्रिंशता मासो नाक्षत्र-मासः । तथा त्रिंशता ॥ * ॥ सार्णवमूलपाणि-मते सूर्यचान्द्र एव मासपदग्राह्यः । जीमूत-वाहनमते सौर एव ग्राह्यः । चान्द्रप्रमाणं प्रागुक्तम् । सौरप्रमाणन्तु । सौरास्तु माघादयो द्वादश एव श्रौताः । तथा च श्रुतिः । तप-श्चप्सौ ग्रैष्मिरार्तवः । मधुश्च माधवश्च वास-न्तिकावार्तवौ । शुक्रश्च शुचिश्च शैशिरावार्तवौ । अथै-तद्दक्षिणायनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावार्तवौ । इषश्च ऊर्जश्च शारदावार्तवौ । सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावार्तवौ । अथैत-दुत्तरायणं देवानां रात्रिरिति । अयनस्य सौरत्वेन तदृटकतपस्तपस्यादीनामपि सौर परतेति । अतो भूयसामनुरोधेन वैशाखादयः सौरवाचिनोऽवधार्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपि च ।
"मेषस्थिते रवौ मासो वैशाखोऽब्दमुखः स्मृतः ।"
इति सङ्केतकौमुदी ॥
अथ कर्म्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पिता-महः ।
"आब्दिके पिण्डकर्त्रे च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः ॥"
प्रथमादिपदं याज्ञायज्ञहारपरम् । यत् कर्म्म सूर्यभोग्यराश्युल्लेखेन यच्च विष्णुप्रीत्युद्देशेन विहितं तत्परञ्च अयनस्य सौरमासघटित-त्वात् । तच्च चूड़ोपनयनादि । द्वितीयादिपदं सचन्द्रतिथ्युद्देशेन प्रायश्चित्तायुदीर्णाग्नौपासनाधान-पुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशननिष्क्र-मणचूड़ादिपरम् । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"अध्वायनञ्च यज्ञहारकर्म्म
सौरेण मासेन सदाध्यवस्येत् ।
सचान्द्रयुपास्यान्यथ सावनेन
लौक्यञ्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म्म ॥"
अध्वायनं अध्वगमनं यात्रेति यावत् ॥ * ॥
अथ सौरादिमासविहितकर्म्माणि ।
"विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मासं प्रशस्यते ।
पार्व्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिदं तथाब्दिके ॥"
अत्र यज्ञपदमुदयनादिविहितपशुयागाभिप्रायं पितामहोक्तम् । विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तसचन्द्रपरम् । गर्गः ।
"आयुदीयविभागञ्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।
सावनेन तु कर्त्तव्या मन्त्राणामप्युपासना ॥"
सूर्यसिद्धान्ते ।
"व्रतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता ॥"
मध्यमग्रहभुक्तिर्ज्योतिर्गणना प्रसिद्धा ॥ * ॥
नाक्षत्रमासप्रयोजनं विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"नक्षत्रसञ्चाराख्ययनानि चेन्दो-
र्मासेन कुर्य्याद्गगनात्मकेन ।"
नक्षत्रसञ्चाराणि मासभाग्ययोगविशेषरूपाणि यानि प्रसिद्धानि । इन्दोरयनानि सोमायन-नाख्यसञ्चाराणि । इति समयप्रकाशः ॥ एवं जन्म-नक्षत्रे ग्रहिभौमवारे फलं नाक्षत्रमासेन योग्य-त्वात् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
"जन्मन्यृक्षे यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ ।
स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥"
मलमासविवरणं मलमासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ मासकृत्यम् ।
"आषाढ़शुक्लैकादश्यां कुर्य्यात् स्वापं महोत-
सवम् ।
आषाढ़े च रथं कुर्य्यात् श्रावणे श्रवणाविधिम् ॥
भाद्रे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ।
प्रसुप्तश्च पारिवर्त्तभाश्विने मासि कारयेत् ॥
उत्थानं श्रीहरेः कुर्य्यादथवा विष्णुदोहकृत् ।
शुभे चैवाश्विने मासि महामायाञ्च पूजयेत् ॥
कार्त्तिके मासि यत् कृत्यं शृणु देवि वरानने ! ।
सप्तवर्णाः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥
पञ्चाल्ये च प्रकर्त्तव्या दीपमाला बलिः शुभा ।
मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्यां सितवस्त्रकैः ॥
पूजयेच्छङ्खदीपञ्च तूलवस्त्रैर्विशेषतः ।
पौषे पुण्याभिषेकञ्च वर्জ्जयेच्चन्दनं तथा ॥
संक्रान्त्यां माघमासे च माधवामिततण्डुलान् ।
निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
जीवनं सर्व्वभूतानां जनकत्वं जगद्गुरो ! ।
तन्मायालीनता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ! ॥
कर्पूराक्तनिद्रव्याणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥
अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या द्विजांश्च भगवद्धिया ।
एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तितः ॥
विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्ध्रुवम् ।
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्रापयित्वा च केशवम् ॥
पूजयेद्भगवद्भक्त्या चूतपल्लवमन्त्रितैः ॥
फलगुच्छैश्च विविधैर्वासितैः पटवासितम् ।
कानने रमणीयञ्च प्रदीप्तदीपदीपितम् ॥
द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बीरनागरङ्गकपूगकम् ।
नारिकेलञ्च धात्रीञ्च वेणुतालहरीतकीम् ॥
अन्येषञ्च ऋतुफलैश्च सर्व्वर्त्तुकुसुमान्वितम् ।
पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
वितानैः कुसुमोद्यानैर्वारिपूर्णघटैस्तथा ।
चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं कृतचामरैः ॥
विशेषतः फलियुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥
अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मितौ ।
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या फलगुच्छैश्चतुर्विधैः ॥
सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।
हरिद्राचारयोगाद्यै रङ्गरम्यैर्मनोहरैः ॥
अन्यैर्वा रङ्गरम्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ॥
एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ।
पञ्चाहानि चाहानि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सकिन्नराः ।
हृष्टापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥
निशिथ्य जलमात्रे तु मासे माधवसंज्ञिते ।
सौवर्णपात्रे ताम्रे वा रौप्ये वा दृषदेऽपि वा ॥
तोयस्थं योऽर्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।
प्रत्यहं मां महाभागे ! तस्य पुण्यं न गण्यते ॥
दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।
वैशाख्यां आवणे भाद्रे कर्त्तव्यञ्च तदर्पणम् ॥
वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
अथवा मण्डपे कुर्य्यात् मण्डले वा दृषद्वले ॥
सुगन्धचन्दनेनाङ्गमुपृष्टाङ्गो दिने दिने ।
यथा प्रयत्नतः कार्य्यः कृष्णाङ्गो नैव पूजितः ॥
चन्दनागरुकस्तूरीकुङ्कुमरोचना ।
जटामांसी वचा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं तथा ॥
एभिर्गन्धयुतैश्चापि हरेरङ्गानि लेपयेत् ॥
पुष्पञ्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।
अथवा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते ॥
अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ॥
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
सुगन्धिमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।
अथवा पुष्यमध्ये च स्नापयेज्जगदीश्वरम् ॥
वृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तदर्पणम् ॥
नारिकेलफलं नीरं कोषस्थोद्धृत्य दापयेत् ।
कण्टाफलञ्च पनसं कोषमुद्धृत्य दीयते ॥
यथा पत्रेणथा दद्यादृथाशक्ति नियोजनः ।
दधा विमिश्रितञ्चाज्यं घृतनाम्नुत्य दापयेत् ॥
पाचितं पिष्टकं घातुरष्टादश घृतेन च ।
तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं गुड़स्य दापयेत् ॥
यद्यदिष्टात्मनः श्रेयस्तत्तदीशाय कल्पयेत् ।
दत्त्वा भक्ष्यञ्चवस्त्रादीनादरीत कथञ्चन ।
त्यक्तयं विष्णुमुद्दिश्य तद्भक्तेभ्यो विशेषतः ॥
इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ! ।
गोप्तव्यञ्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पार्व्वति ! ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥
मासकः, पुं, माषकपरिमाणम् । यथा । गुञ्जाः पञ्चाद्यमासकः । इत्यमरः ॥ पञ्चगुञ्जाः कृष्णलाः स्युः प्रथमो मासकः । दशगुञ्जापेक्षया आद्यत्वम् । प्राथमीयत्वात् मुख्यो मास इत्यर्थो वा । मस्यते परिमीयतेऽनेन मासः मसिर्थे ड परिमाणे परीणामे घञ् स्वार्थे कः मासोऽयं दन्त्यान्तः । अथ हिंसार्थो मसेर्ण्यन्तस्तस्माद्-घञ् तेन माषो मसेर्ण्यन्त इति जिनेन्द्रप्रभृ-तयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मासज्ञः, पुं, दात्यूहपक्षी । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (मासं जानातीति । ज्ञा + कः ॥)
मासज्ञातरि, त्रि ॥
मासनं, क्लो, सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मासमानः, पुं, (मासेर्दादृशभिर्मानमस्य ।) वत्-सरः । इति चिकाण्डशेषः ॥ (मासस्य मानम् ॥)
मासपरिमाणे, क्लो ॥

मासरः, पुं, (मस + णिच् + बाहुलकात् अरन् ।) भक्तसमुद्गतमण्डः । तत्पर्य्यायः । आचामः २ नमावः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

मासवर्षिका, स्त्री, सर्षपौषधिविशेषः । इति शब्दमाला ॥

मासान्तः, पुं, (मासस्यान्तः ।) अमावस्या । यथा,—

"पक्षान्ते निष्फला याचा मासान्ते मरणं ध्रुवम् ।
इति समयप्रदीपः ॥

संक्रान्तिदिनम् । यथा,—

"मासान्ते स्त्रियते कन्या तिथ्यन्ते स्यादपुत्रिणी ।
नक्षत्रान्ते च वैधव्यं विद्यात् सत्यत्रयोर्भवेत् ॥
मासान्ते दिनमेकन्तु तिथ्यन्ते घटिकाद्वयम् ।
घटिकाचितयं भान्ते विवाहे परिवर्जयेत् ॥"
इति रत्नमाला ॥

मासिकं, क्ली (मासे भवम् । मास + "कालाट्ठञ् ।" ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) प्रेतस्य संवत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासीयरुतसजातीयतिथिकर्त्तव्यश्राद्धम् । प्रतिमासकर्त्तव्यत्वापत्तिनिमित्तकश्राद्धम् । तत्पर्य्यायः । अन्वाहार्य्यम् २ । इत्यमरः । ३ । ७ । ३१ ॥ मासि भवं मासिकं पार्व्वणश्राद्धं तत्र अन्वाहार्य्यं घटते । पक्षान्तरे अमावास्यायां देयत्वात् । अनु पश्चादाहार्य्यते अन्वाहार्य्यं हरण्यर्थोरिति ण्यत् स्वार्थे कन्वाहार्य्यकञ्च । अकृतसपिण्डीकरणस्य वत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासं यत् श्राद्धं तच्चान्वाहार्य्यमिति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तयोः प्रमाणम् ।

"षण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्व्वेद्युरेव ते ।
मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशापि च ॥"
इति पैठीनसिः ॥

'पिण्डैर्मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः ।
तच्चामिषेण कर्त्तव्यं प्रयत्नेन प्रयत्नतः ॥'
इति मनुः । ३ । १२३ ॥*॥

मासिककरणस्य व्यवस्था यथा । पौष्टरहितानि इहलोकं परित्यज्य इत्यादि मन्त्रैः सुगन्ध इत्यादि श्रिया देवा इत्यादि वनस्पतिरस इत्यादिमन्त्रचतुष्टयरहितानि च आदौ कोद्दिश्यत् स्नानादि स्नानादि द्वादश मासिकानि कार्य्याणि । एकादशमासाभ्यन्तरे मलमासपाते त्रयोदशमासिकानि । षष्ठमासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि षष्ठमासिकपूर्व्वतिथावेव प्रथमषाण्मासिकम् । तथा त्रयोदशमासिकस्य पूर्व्वतिथौ द्वितीयषाण्मासिकम् । एवं षाण्मासिकौ स्नातेऽपि प्रथमषाण्मासिकद्वितीयषाण्मासिकलक्षणोक्तेः । एषां मध्ये यत् पतितं तत् क्षयैकादश्यां अमावस्यायां मासिकान्वारतिथौ वा कृत्वा प्रकृतं कर्त्तव्यम् । अग्नौ च पतितश्चेत्तदग्नौ चान्ते कर्त्तव्यम् । एकादशाद्यादिश्राद्धानि कतिचित् कृत्वा यदि स्नानादा ग्रेषाग्रयन्त्रेणाधिकारिणा समाप्यानि ॥*॥ अथ मासिकैकोद्दिश्यश्राद्धप्रयोगः । पूर्व्वदिने निरामिषैकभक्तः परदिने स्नानादिकं कृत्वा एकोद्दिश्याद्यविहितकाले भोज्यमुपस्थाप्य कृशप्राह्मणं स्थापयित्वा वास्तुपुरुषादि पूजयित्वा भूस्वामिपितृभ्यः आद्यंशभागं दत्त्वा दक्षिणामुखः अनुज्ञां कुर्य्यात् । यथा अद्यामुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्म्मणः प्रथममासिकैकोद्दिश्याद्यं दर्भमयब्राह्मणोऽहं करिष्ये । ॐ कुरुष्वेत्युत्तरम् । ततो गायत्रीं जपेत् । देवताभ्य इत्यादि विधा पठेत् । ततः पुष्करीकाक्षं स्मृत्वा सव्यहस्तेन आहौपयदग्नं प्रोक्षयेत् । रत्नार्घमुदकपूर्णपात्रमेकदेशे स्थापयेत् । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्म्मंस्तेतत्ते दर्भासनं स्वधा । इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वे दद्यात् । अपहतेत्यादिना तिलान् विकीर्य्य जलं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणाग्रभूमौ कृशपत्रमेकं पातयित्वा तदुपरि अर्घपात्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रवान् धेनाविवात्यनेनानावक्षिप्तं ॐ विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यनेन प्रोक्षितमेकदलं पवित्रं सतपात्रे निधाय ॐ प्रजापतेर्वोरित्यादिमन्त्रेण जलं दद्यात् । ततः ॐ तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्म्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा । इत्यनेन तिलान् दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घं निर्म्माय कृशान्तरेणाच्छाद्य तत् कृशमुद्घाट्य ब्राह्मणे पवित्रं दत्त्वा जलान्तरेण दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिरः-प्रभृतिमर्म्मगात्रेभ्यो नम इति संपूज्य तत् पात्रं वामहस्ततले विलस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य ॐ या दिव्या इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मंस्तेतत्तेऽर्घं स्वधा । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मंस्तेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा । इत्यनुक्त्वा एष ते गन्धः एतत्ते पुष्पं एष ते धूप एष ते दीपः एतत्ते आच्छादनम् । ततो ब्राह्मणाग्रभूमौ कृशादिकमपनीय नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणाग्रान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात् । तत्र सामिषं सव्यञ्जनादिकं परिवेष्य ॐ इदं विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावनवघातुष्टं निक्षिप्य ॐ अपहतेत्यादिना तिलान् विकीर्य्य ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अग्ने मधु दत्त्वा तदग्रे गुडं दत्त्वा घृतं दत्त्वा ॐ मधुवातेत्यादि मधु मधु मध्विति च पठित्वा अन्नमभिमन्त्र्य प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा वामहस्तेनान्नपात्रं धृत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मंस्तेतत्ते सामिषान्नं सोपकरणं स्वधेत्युत्सृजेत् । इदं सामिषान्नं इदं हविः इमा गङ्गाया आपः एतान्युपकरणानि यथासुखं वाग्यतः सन् । इत्यनेन जलगण्डूषं दद्यात् । ततो गायत्रीं जपित्वा सङ्कल्पं ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु मध्विति ॐ अन्नहीनमित्यादि च पठेत् । कृशब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्र्यादि पठेत् । ॐ यज्ञेश्वरो हव्य इत्यादि ॐ योगीश्वरमित्यादि यान्नः

वस्त्राद्यशोकवयं ॐ सहिरण्योरित्यादि ॐ दर्भोधन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सर्व्वं पठेत् । ततो दक्षिणाग्यान् कृशान् भूमौ संस्थाप्य भूमिं प्रोक्ष्य सर्व्वप्रकारमन्नमुद्धृत्य सतिलमेकीकृत्य धारिणाप्रत्य ॐ अग्निदग्धाश्चेत्यादिमन्त्रद्वयेन कृशोपरि विकिरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय जलगण्डूषं दत्त्वा पूर्व्ववन्नायत्रीं मधुवाता इत्यादिकं मधु मधु मध्विति च जप्त्वा ॐ शेषमन्नं च देयमित्यनुज्ञाप्य ॐ इदाय दीयतामित्युत्तरं गृहीत्वा ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेत्युक्ते ब्राह्मणसम्मुखे ॐ निहन्मीत्यादिना नैर्ऋतिमारभ्य दक्षिणाग्ररेखया जलेन वामावर्त्तेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा पवित्रं वामहस्तादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्तान्वारब्धदक्षिणपाणिना दक्षिणाग्रां रेखां मण्डलमध्यस्थाने ॐ अपहतेत्यादिनिहन्मीत्यादिमन्त्राभ्यां कुर्य्यात् । तद्दर्भसुत्तरस्यां दिशि क्षिपेत् । रेखोपरि सप्तलान् साग्रान् कृशानास्तीर्य्य ॐ देवताभ्य इति पठित्वा ॐ एष ते प्रेत सौम्य गर्भैरभिः पथिभिः पूर्व्वेभिर्हव्यभ्यं हविर्गृह्य भद्रं रयिमनः सर्व्ववीरं नियच्छ इत्यादाय तिलांस्तासां रेखासु विकिरेत् । ततो वामहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा वामहस्तादक्षिणहस्तेन संगृह्य ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मंस्तेतत्ते सामिषपिण्डः स्वधा इत्यनेनजनस्थाने वामहस्तान्वारब्धदक्षिणहस्तेन दद्यात् । ततः आचम्य हरिं स्मृत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाल्य वामहस्तादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा प्रक्षालितजलं ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मंस्तेतत्ते निम्नु स्वधा इति पिण्डोपरि दद्यात् । ततः ॐ अत्र प्रेत मादयस्व यथाभागमा तृप्यायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तनोदङ्मुखो भूत्वा आगमनाच्छ्वासं धृत्वा तेनैव पथा परावर्त्तमानः प्रेतं भास्वरमूर्त्तिं ध्यायन् ॐ अमीमदन्त प्रेत यथा भागमा तृप्यायिष्ट इति दक्षिणाभिमुखो भवन् जपेत् । ततः श्वासं त्यजेत् । ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति कृताञ्जलिर्जपेत् । ॐ गृह्णातु प्रेत देहि इति गृहिणीं पश्येत् । ॐ सदस्ते प्रेत देवत्र इति पिण्डं पश्येत् । ततो नवमनवं वा शुक्लवस्त्रदयाभवं सूत्रं वामहस्तादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ एतद्वः पितरो वास इति पठित्वा पिण्डोपरि निदध्यात् । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्म्मंस्तेतत्ते वासः स्वधा । इत्यनेनोत्सृजेत् । ततस्तूष्णीं पिण्डं संपूज्य ॐ वसन्ताय इत्यादि-

माहाकु

मन्त्रेण षड्तृणमस्कुर्य्यात्। ततः ॐ सुप्रोक्षितमस्तु इति ब्राह्मणाग्रभूमिमासिञ्चेत्। ॐ शिवा आपः सन्तु इति ब्राह्मणे जलं दद्यात्। ॐ सन्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ सौमनस्यमस्त्विति पुष्पं ॐ अक्षतिमिति प्रतिवचनम्। ॐ अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु इति यवान् दद्यात्। ॐ अस्त्वित्युत्तरम्। ततस्तिलाज्यमधुयुक्तं जलं गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्म्मणोऽक्षय्यतृप्तिमिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठतामिति। ॐ उपतिष्ठतामिति प्रतिवचनम्। ॐ अघोरः प्रेतोऽस्तु इति वदेत्। ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ गोत्रं नो वर्द्धतामिति वदेत्। ॐ वर्द्धतामिति प्रतिवचनम्। ततः पिण्डोपरि सपवित्रकुशानास्तीर्य्य ॐ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्मित्यनेन वारिधारया सिञ्चेत्। ततः ॐ अक्षय्योदक इत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्म्मणः क्षुत्तृष्णाश्रमक्लमापनोदहेतुकक्षयोदकमसि इदं तिलोदकं वा विष्णुदैवतं यथा नामगोत्राय ब्राह्मणायाहं ददानीति दद्यात्। ततो दक्षिणां दिशं प्रपश्यन् वरं याचेत। नात्र पात्रमालभ्य जपेत्। नाग्निवः प्रार्थयेदिति प्रेतोद्देशवचनादाग्निवं न प्रार्थयेत्। ततः ॐ देवताभ्य इति त्रिः पठेत्। ॐ अभिरम्यतामिति विसर्জ্জनम्। ॐ अभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ आमावाजेति प्रदक्षिणवारिधारया वेष्टयेत पिण्डांस्तु गोब्राह्मणविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा क्षिपेत्। आङ्गोयद्दयं ब्राह्मणाय दद्यात् जले वा क्षिपेत्। ततो वामदेयं गायेत अच्छिद्रावधारणं दीपाच्छादनं विष्णुस्मरणञ्च कुर्य्यात्। एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कर्त्तव्यम्। इति श्रीभट्टाचार्य्यकृतश्राद्धप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यत् श्राद्धशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मासिकः, त्रि, मासस्सम्बन्धी। मासि भव इत्यर्थे ठञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, मनौ। ७।१२६।
"प्रणो देयोऽवकृष्टस्य षड्भुक्तस्य वेतनम्।
धान्यमासिकवस्त्राच्छादौ धान्यद्रोणस्तु
मासिकः॥")

मासुरी, स्त्री, (मसुर+अण् ङीष्।) प्रमन्थुः। इति हेमचन्द्रः। ३।२२७॥ (मालभ्यौ। यथा, रामायणे। २।१०।१४५।
"पितृष्वसा पितुर्भगिनी मालभ्यौ च मासुरी।")

मास्क, व, (मा च स्क च तयोः समाहारः।) वारणम्। सत्पर्य्यायः। मा २ अलम् ३। इत्यमरः। ३।४।११। (यथा, रामायणे। २।१२।६२।
"मास्क मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं मृतायुषः।")

माह ऋ अ माने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट्।) ऋ अममाहत्। अदन्तत्वस्थाने षष्ठस्वरानुबन्ध इत्यर्कः। अ माहति माहते। इति दुर्गादासः॥

माहाकुलः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति।) "महाकुलादञ्खञौ।" ४।१।१४१। इति खञ्।) महाकुलीनः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

माहाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति। "महाकुलादञ्खञौ।" ४।१।१४१। इति खञ्।) महाकुलीनः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

माहात्म्यं, क्ली, (महात्मनो भावः इति। महात्मन्+अण्।) महात्मता। महिमेति यावत्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम्।
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्वैमनास्ततः॥"

माहानामिकः, पुं, ("तदस्य ब्रह्मचर्य्यम्।" ५।१।६४। इत्यत्र। "माहानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यर्थेभ्य उपसंख्यानम्॥" महानाम्नो नाम विद्यामघवन्।' इत्यादौ ऋचः। तामधीते ब्रह्मचर्य्यमस्य इति ठण्। हरदत्तस्तु 'भस्याढे।" इति पुंवद्भावान् माहानामिक इत्याह। इति सिद्धान्तकौमुदी।) महानाम्नीऋचावेत्ता ब्राह्मणः। इति केचित्॥

माहानाम्निकः, पुं, (माहानामिकः)

माहिनं, क्ली, (मह्यते पूज्यते अस्मिन् इति। मह्+"महेरिनण् च।" उणा०। २। ५६। इति इनण्।) राज्यम्। इत्युणादिकोषः॥ (मंहनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३।३६।८।
"इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्त्रमस्ति।"
"माहिनं मंहनीयम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ प्रवृद्धे च। यथा, तत्रैव। १। ५६। ६।
"इन्द्र! सदनेषु माहिनः।"
"माहिनः प्रवृद्धः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

माहिरः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽसौ। मह्+बाहुलकात् इरण्।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

माहिषिकः, पुं (महिष्ये रोचतेऽसौ। महिषी+ठक्।) महिषीपतिः। अभिचारिण्यनुरक्तपतिः। यथा,—
"महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद्भिचारिणी।
सां दुष्टां कामयतियः सर्वे माहिषिकाः स्मृताः॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डम्॥
महिषीपजीवी॥ (महिषी नारी पण्यमस्येति। महिषी+"तदस्य पण्यम्।" ५।१।५१। इति ठक्।) भगदारोपार्জ্জितस्त्रीधनोपजीवी। यथा,
"महिषीत्युच्यते नार्य्या भगनोपार्জ্জितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः सर्वे माहिषिकाः स्मृताः॥"
इति विष्णुपुराणे २। ६। १५ श्लोकस्य टीकायां श्रीधरस्वामी॥

माहिष्यः, पुं, (महिष्यां साधुरिति महिषी+यञ्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। स च क्षत्रियाद्वैश्यायां जातः। इत्यमरः। २।१०।३॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम्। १। ९२।
"वैश्यान्मूद्रीसु राजन्यान् माहिष्योगौ सुतौ
स्मृतौ॥")

माहेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रस्यायम्। महेन्द्र+अण्।) शुभदण्डविशेषः। रथादिसप्तप्रकारेषु वायुवरुणयममाहेन्द्राग्नेयैकैकदण्डा भवन्ति। तत्र वरुण-

माहेन्द्रः

यमौ।) महाकुलीनत्वम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

माहात्म्यं, क्ली, (महात्मनो भावः इति। महात्मन्+अण्।) महात्मता। महिमेति यावत्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्त्तितम्।
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्वैमनास्ततः॥"

माहानामिकः, पुं, ("तदस्य ब्रह्मचर्य्यम्।" ५।१।६४। इत्यत्र। "माहानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यर्थेभ्य उपसंख्यानम्॥" महानाम्नो नाम विद्यामघवन्।' इत्यादौ ऋचः। तामधीते ब्रह्मचर्य्यमस्य इति ठण्। हरदत्तस्तु 'भस्याढे।" इति पुंवद्भावान् माहानामिक इत्याह। इति सिद्धान्तकौमुदी।) महानाम्नीऋचावेत्ता ब्राह्मणः। इति केचित्॥

माहिनं, क्ली, (मह्यते पूज्यते अस्मिन् इति। मह्+"महेरिनण् च।" उणा०। २। ५६। इति इनण्।) राज्यम्। इत्युणादिकोषः॥ (मंहनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३।३६।८।
"इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्त्रमस्ति।"
"माहिनं मंहनीयम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ प्रवृद्धे च। यथा, तत्रैव। १। ५६। ६।
"इन्द्र! सदनेषु माहिनः।"
"माहिनः प्रवृद्धः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

माहिरः, पुं, (मह्यते पूज्यतेऽसौ। मह्+बाहुलकात् इरण्।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

माहिषिकः, पुं (महिष्ये रोचतेऽसौ। महिषी+ठक्।) महिषीपतिः। अभिचारिण्यनुरक्तपतिः। यथा,—
"महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद्भिचारिणी।
सां दुष्टां कामयतियः सर्वे माहिषिकाः स्मृताः॥"
इति स्कान्दे काशीखण्डम्॥
महिषीपजीवी॥ (महिषी नारी पण्यमस्येति। महिषी+"तदस्य पण्यम्।" ५।१।५१। इति ठक्।) भगदारोपार्জ্জितस्त्रीधनोपजीवी। यथा,
"महिषीत्युच्यते नार्य्या भगनोपार्জ্জितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः सर्वे माहिषिकाः स्मृताः॥"
इति विष्णुपुराणे २। ६। १५ श्लोकस्य टीकायां श्रीधरस्वामी॥

माहिष्यः, पुं, (महिष्यां साधुरिति महिषी+यञ्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। स च क्षत्रियाद्वैश्यायां जातः। इत्यमरः। २।१०।३॥ (यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम्। १। ९२।
"वैश्यान्मूद्रीसु राजन्यान् माहिष्योगौ सुतौ
स्मृतौ॥")

माहेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रस्यायम्। महेन्द्र+अण्।) शुभदण्डविशेषः। रथादिसप्तप्रकारेषु वायुवरुणयममाहेन्द्राग्नेयैकैकदण्डा भवन्ति। तत्र वरुण-

माहेशी

माहेन्द्रयोर्हंसौ शुभौ। वायुयमयोर्दण्डावशुभौ। यथा,—
"ख्यातं वा व यमा सूर्य्ये मा वा ष य कला
निधौ।
ष य मा षा कुजे ज्ञेया मा षा ष य सुधौ
गुरौ॥
गुरौ वा व य मा शेषे मा वा ष य तथाभृगौ।
सूर्य्यपुत्रे य मा वा व घटीयुग्मं शुभाशुभम्॥
माहेन्द्रे विजयो नित्यं वारुणे च धनागमः।
वायौ च भ्रमते नित्यं यमेऽपि मरणं ध्रुवम्॥")
इति सारसंग्रहः॥
(माहेन्द्रकायपुरुषस्य लक्षणं यथा,—
"माहात्म्यं प्रौढिमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता।
भृत्यानां भरणञ्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम्॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥
महेन्द्रो देवतास्येति। महेन्द्र+"महेन्द्राद्घाणौ च।" ४। २। २६। इति अण्। महेन्द्रदेवत्ये, त्रि। यथा, भट्टिकाव्ये। १५।८३।
"व्यविभ्रमत्ततः शस्त्रमैषीकं राक्षसो रणे।
तदध्वमदमात्य माहेन्द्रं लक्ष्मणोरितम्॥")
महेन्द्रसम्बन्धिनि च। (यथा, रघौ। १२।८६।
"मातलिस्तस्य माहेन्द्रं न्यासुमोच तनुच्छदम्॥")

माहेन्द्री, स्त्री, (महेन्द्रस्येयम्। महेन्द्र+अण्। स्त्रियां ङीष्।) इन्द्राणी। इति शब्दरत्नावली॥ गौः। इति राजनिघण्टः॥

माहेयः, त्रि, (मह्यां+ढक्) मह्यां अपत्यम्। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥ (जनपदभेदे, पुं। यथा, महाभारते। ६। ९। ४८।
"कुट्टाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सासुरनिष्कुटाः॥"
मङ्गलग्रहः। यथा, समयाचारे।
"कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम्।
माहेयः कुरुते शीघ्रं बुधस्यान्तर्दशां गतः॥")

माहेयी, स्त्री, (महाः सुरभ्याः अपत्यमिति। महीं+"तद्यादिभ्यो ढक्।" ४। २। ६७। इति ढक्। स्त्रियां ङीष्।) गौः। इत्यमरः। २। ९। ९०॥ (यथा, महाभारते। ४। १६। १०।
"सर्व्वर्त्तुवेव माहेयी वने जाता चिरायणी।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेव महावृषम्॥"
अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"सुरभिः सौरभेयी च माहेयी गौरदाहृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

माहेशी, स्त्री, (महेशस्येयम्। महेश+अण्+स्त्रियां ङीष्।) दुर्गा। यथा,—
"महादेवात् समुत्पन्ना महाज्ञेरीरिष्यते यतः।
माहेश्वर्य्या तनूर्यस्या माहेशी तेन सा स्मृता॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
(महेशेन कृतमित्यण्। क्ली, व्याकरणविशेषः।
"यान्युच्चहार माहेशाद् व्यासो व्याकरणार्णवात्।
तानि किं पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे॥"
इत्युद्भटः॥)

माहेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्येयम् । महेश्वर + अण्, ङीप् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः । दुर्गा ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ४३ । १४ ।
"भगदेवानृयातायां सर्व्वासां वामलोचना ।
माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्व्वती हि सा ॥")
माल्लभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मन्त्रकोषे । ६ । ॐ ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ।) विष्णुः । यथा,—
कन्या उचुः ॥
"कस्त्वं विभ्राजसे कान्त्या कैर्यं वा नवविप्रभा ।
कोन्वयं भाति वपुषा पङ्कजायतलोचनः ॥
निगृह्य तासां वचनं नृपेन्द्रवरवाहनः ।
व्याजहार महायोगी भूताधिपतिरव्ययः ॥
अयं नारायणो गौरी जगदात्मा सनातनः ।
विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महर्षयः ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानी विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रियः शान्तः कैवल्यो नित्यविग्रहः ।
मामेव कैश्चिद्वै देवमाहुर्दैवीमथाम्बिकाम् ॥
एष धाता विधाता च कारणं कार्य्यमेव च ।
कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
भोक्ता पुमानप्रमेयः संहर्त्ता कालरूपधृक् ।
स्रष्टा धाता वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥
कूटस्थो ह्यचरो व्यापी योगी नारायणः स्वयम् ।
तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ॥
इयं माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
प्रकाशा सत्या सदानन्दा परं पदमिति श्रुतिः ॥
अस्याः सर्व्वमिदं जातमत्रैव लयमेष्यति ।
एषैव सर्व्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः ॥"
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥
(पीठस्थानभेदः । इति देवीभागवते । ७।३०।७२।
महेश्वरेण कृतम् । महेश्वर + अण् । क्लीं । उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । १६ ।
"माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठञ्च सविस्तरम् ।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥"
महेश्वरसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ७१ ।
"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः ।
त्रिधा यस्य स्वरूपन्तु भानोर्भास्वान् प्रमोदतु ॥")
मि ङु अ न क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा० उभ०-सक०-अनिट् ।) ङु मिचिमम् । अ न मिनोति मिनुते । इति दुर्गादासः ॥
मिच्छ, ग्र बाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) ग्र मिच्छन्ती मिच्छन्ती । बाधो विहन्तिः । इति दुर्गादासः ॥
मितः, त्रि, (मा + क्तः "गतिस्थितिमाय्यामित्ति कितीति ।" ७ । ४ । ४० । इत्याकारस्येकारादेशः ।) परिमितः । ग्रन्थितः । क्षिप्तः । इति माधवोभिधानोञ्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । १३ । ३५ ।
"राजंश्चतुर्दशैतानि त्रिकालानुगतानि ते ।
प्रोक्तान्येभिर्मितैः कल्पो युगसाहस्रपर्य्ययः ॥"
यथा च नैषधचरिते । ६ । ८ ।
"मितञ्च सारञ्च वचो हि वाग्मिनां ॥")
मितङ्गमः, पुं, स्त्री, (मितं परिमितं गच्छतीति । गम + "प्रियवशेवदः खच् ।" ३ । २ । ३८ । इत्यत्र "खच् प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ।" इति काशिकोक्तेः खच् । सुम् च ।) हस्ती । इति मिद्धान्तकौमुदी ॥ परिमितगामिनि, त्रि ॥
मितद्रुः, पुं, (मितं द्रवतीति । द्रु + "हरिमितयोर्द्रुवः ।" उणा० १ । ३५ । इति कुः । स च डित् ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥ (परिमितगतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४।६।५।
परिज्मना मितद्रवेति होतायिमन्द्रो मधुवचा ऋता वा ।"
"मितद्रुः परिमितगतिः सन् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ मितमार्गे च । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६४ । ६ ।
"तेनो अर्वन्तोहवनश्रुतोहवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः ।"
"मितद्रवो मितमार्गाः अध्वानं परिच्छिन्दन्तः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥")
मितम्पचः, त्रि, क्लीबम् । इत्यमरः ॥ ३ । २ । ४८॥ (मितं परिमितं पचतीति । मित + पच् + "मितनखे च ।" ३ । २ । ३४ । इति खश् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।" ६ । ३ । ६७ । इति मुम् च ।) परिमितपाककर्त्ता च ॥
मिताशनः, त्रि, परिमितभोजी । मितमश्नाति यः इति शतृप्रत्ययेन कर्त्तरि (ल्यु) ल्यनप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
मितिः, स्त्री, (मीयते इति । मा + भावे क्तिन् ।) मानम् । विज्ञानम् । व्यवच्छेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुसुमाञ्जलौ । ४६ । ४ ।
"मितिः सम्यक् परिच्छित्तिः ॥")
मित्रं, क्लीं, (मिनोति मानं करोति इति । "अमिनक्षिमिदिशमिभ्य क्रः ।" उणा० ४ । १६३ । इति क्रः ।) प्रीतेः परम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ अतः प्रीतेः परमवस्मिन्नो राजा मित्रं उपकारित्वात् । मेद्यति स्निह्यतीति चामुमित्र च: निपातात् गुणाभावः । हितकारे एकवचनमेवेत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अपि च ।
"राजा प्रकृतिरित्यत्र एकार्थाभिनिवेशतः ।
भूम्येकान्तरितो राजा स मित्रं मित्रकार्य्यतः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
मित्रं, क्लीं, धनुः । भिदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सखा २ सुहृत् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ मायति जानाति सर्व्वं मित्रं मी कि गत्यां नान्तोत्रि द्विच्च: मित्रमत्रक्षिङ्गम् । निपातात्तस्य द्वित्वं हितकारत्वं । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तच्चतुर्व्विधम् । सहार्थः १ भजमानः २ सहजः ३ कृत्रिमः ४ । इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ * ॥ मित्रत्वोत्पत्तिर्यथा,—
"न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥"
वर्ज्यमित्रं यथा,—
कुभार्य्याञ्च कुमित्रञ्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुवन्धुञ्च कुदेशञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराजे नास्ति जीवितम् ॥
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिन्तथा ॥"
विश्वस्तस्यैव मित्रत्वं यथा,—
"सा श्रीर्या न मदं कुर्य्यात् स सुखी तृष्णयोज्झितः ।
सन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥"
इति गारुड़े १३ । १४ । १५ । अध्यायाः ॥*॥
मित्रप्रशंसादिर्यथा,—
"यस्य मित्रेण संभाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।
यस्य मित्रेण संलापस्तनो नास्तीह पुण्यवान् ॥
यानि कानि च मित्राणि कर्त्तव्यानि शतानि च ।
पश्य मूषिकमित्रेण कपोता मुक्तबन्धनाः ॥
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥
अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्मित्ररहितस्य च ।
मूर्खस्य च दिशः शून्याः सर्व्वशून्या दरिद्रता ॥"
इति हितोपदेशः ॥
मित्रः, पुं, सूर्य्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥ (यथा, मनोः रामायणे । २ । २५ । २२ ।
"स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति रुद्रा दिशन्तु ते ॥")
द्वादशादित्यानामन्यतमः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।"
मरुतामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६।५०।
"मरुत्वती मरुत्वन्तौ देवानजनयत् सुतान् ।
अग्निश्चतुर्हविर्व्याप्तिः भाविनो मित्र एव च ॥"
वशिष्ठस्य ऊर्ज्जाग्निभेदात् पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ४ । १ । ३७ ।
चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ।
उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान् शक्त्यादयोऽपरे ॥")
मित्रयुः, त्रि, (मित्रं यातीति । या + "ज्याक्रन्मि ।" ३ । २ । १७० । इति उः ।) मित्रवत्सलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५३ ॥
मित्रयुः, पुं, (मित्रं यातीति । या + "सुप्रयादयश्च ।" उणा० १ । ३८ । इति कुः । निपातितश्च ।) लोकयाचिकः । इत्युणादिकोषः । संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिश्च ॥ (ऋषिभेदः सलोमहर्षणशिष्यः । यथा, विष्णुपुराणे । ३।६।८ ।
"सुमतिश्चाग्निवर्च्चाश्च मित्रयुः शांसपायनः ॥")

मित्रयुद्धं

मित्रयुद्धं, क्ली, (मित्रेण सह युद्धम् ।) सुहृत्-संग्रामः । तत्पर्य्यायः । मैत्रेयिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मित्रलब्धिः,) क्ली, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यद्वा ।
मित्रलाभः,) मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।

"मित्रलाभः सुहृद्भेदो विग्रहः सन्धिरेव च ॥"

मित्रवत्सलः, त्रि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।) मित्रप्रियः । तत्पर्य्यायः । मित्रयुः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मित्रश्रीः, [स्] त्रि, (मित्रं श्राप्नोति इति । श्रास् + "श्रास इदङ्हलोः ।" ६ । ४ । ३४ । इत्यत्र "क्तौ च श्रास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।" इति काशिकोक्तेः क्विप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।) सुहृच्छ्राद्धा । मित्रं श्राप्नोति यः । इति सुग्ध-बोधव्याकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी । यथा,—

"अदितेः कश्यपाज्जज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यत्र फलानि वा ॥"

इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्य्यकृतसंवत्सरकौमुदी-धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा । शत्रुघ्नजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अप्सरो-विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १८ । ४४ ।

"अलम्बुषा मिश्रकेशी च मित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥"

पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भाग-वते । ३ । ४ । ३५ ।

"कालिन्द्याः कतिभिः सिद्धः अब्दैर्भिरतर्षभः ।
पापघ्नं स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥")

मिथ ऋ ञ वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् । ञ मेथति मेथते श्राद्धार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [स्] अ, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) अन्योन्यम् । रहः । इत्यमरः । ३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ५ । ३ ।

"यवक्षारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥")

मिथिः, पुं, (मेथते छिनत्ति शत्रुकुलं इति । मिथ + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।) निमिराजपुत्रः । स तु जनकराजः । यथा । अपुत्रस्य तस्य निमेर्भुजः प्रतीरमराजक-भीरवस्ते सुतयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञो बभूव ह वाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथ-नान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

मिथुनं

"निमिः परमधर्म्मात्मा सर्व्वसत्त्ववतां वरः ।
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ॥")

मिथिला, स्त्री, (मथ्यन्ते श्रुतयो यस्याम् । मथ + "मिथिलादयश्च" उणा० १ । ५८ । इति इलच् अकारस्येत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्याततनगरी । सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११३ । २८ ।

'ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाञ्चाला मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥")

अपिचास्य निरुक्तादिकं यथा,—

"गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ।
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥"

इति भक्तिमङ्गमतले ७ पटलः । तैरभुक्ता चिह्नत इति ख्याता ॥ तन्नामकारणं यथा,—

"अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्देहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्ज्ञातो मिथिला येन निर्म्मिता॥"

इति श्रीमद्भागवते ९ स्कन्धे १३ अध्याय. ॥

अपि च ।

"निमेः पुत्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्मृतः ।
प्रथमं भृगवस्तैर्यैन तैरहूतस्य पार्श्वतः ।
निर्म्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्त्तितः ॥"

इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, क्ली, (मेथतीति । मिथ + "क्षधिधिषि मिथः कित् ।" उणा० २ । ५५ । इति उनन् किच्चाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयोर्-युग्मम् । तत्पर्य्यायः । द्वन्द्वम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।

"मानिषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥")

युगलम् । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ मेषादि-द्वादशराश्यन्तर्गतलग्नतीयराशिः । तत्पर्य्यायः । जितुमः २ । तत्र द्विपदं ग्राम्यं ममसंज्ञकम् । अस्योदयस्य शालमानं षट्पञ्चाशाधिकपञ्चदण्डः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता गदाधारिपुरुषः वीणाधारिस्त्री च । स्वगणिः-शेषार्द्धं आदोसमुदायः पुनश्चेमोच्चिपादं रतेः-भवति । तत् श्रोषेदियं पश्चिमदिक्स्वामिवा-प्रकृतिहरिद्वर्णं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्त्रिय मध्यस्त्रीमङ्गं मध्यमसत्त्वानघ । तत्र जातो जनः स्वगात्रः मिष्टभाषी क्रूरः वधकः धर्म्ममतिः विनयभाजनश्च भवति । इति बृहज्जातकादयः॥

अथ मिथुनलग्नजातफलम् ।

"मिथुनोदयसंजातो मानी स्वजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घसूत्रोऽरि-मर्दनः ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

रात्रौ तल्लग्ननिरूपणं यथा,—

मिथ्या

"दत्तसंख्यभवने भमाङ्गना-
वल्लभे समदनन्तमध्यगे ।
कोमलाङ्गि ! मिथुनोदयात् प्रिये !
कालखानलकलाः प्रियेऽखलम् ॥"५।६।

इति कालिदासकृतराशिलग्ननिरूपणम् ॥

मिथ्या, अ, (मथते इति । मथ + "मिथिलोऽने ।" उणा० ४ । १०८ । इति क्यप् । मेथते छिनत्ति वेति । मथ वा मेथ + क्यप् । निपा-तनात् साधुः ।) असत्यम् । तत्पर्य्यायः । मृषा २ वितथः ३ अनृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिछा इति भाषा ॥ (यथा,

"यदसद्भाममानं तन्मिथ्या स्वाप्नगजादिवत् ।"

इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥

सा चाधर्म्मपत्नी । यथा,—

"अधर्म्मपत्नी मिथ्या सा सर्व्वधर्म्मैश्च पूजिता ।
यया विना जगत्सृष्टसृष्टं विधिनिर्म्मितसम् ॥
मरे चादर्शना या च चेतायां सत्यरूपिणी ।
अदृश्यवररूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ गुप्तप्रभावा च सर्व्वत्र व्यापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्राता भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २ अध्यायः ॥

अपि च ।

"अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्জ্জार-लोचना ।
तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रञ्च कन्यकाम् ।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् ।"

इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—

शर्म्मिष्ठोवाच ।

"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"

मिथ्याकथने दोषो यथा,—

"पृष्टास्तु साक्ष्ये प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ! ।
एकार्थतायान्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यनृतं हिनस्ति ॥"

ययातिरुवाच ।

"राधा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्त्तुमुत्सहे ॥"

इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥

अथामत्यामिधानप्रायश्चित्तम् । तच्च महा-सत्यभाषणे कृच्छ्रानुसारेण प्रायश्चित्तम् । यथा, विष्णुपुराणम् ।

"कृत पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं कृच्छ्रानुसरणं परम् ॥"

अथान्तेभ्यामि विष्णुः । निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम् । असत्यभाषणं शूद्र-सेवनमित्यपाकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति । अतिसहसाकारेभ्यामि मनुः ।

"सङ्करापात्रकृत्यासु मासं गोधनमेन्द्रवम् ।"

चातुर्वर्ण्यवधे साक्ष्येऽनृतभाषणेऽनृपासकत्वाभावात्सु प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ।
"वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्येऽनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्व्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजे: ॥"
शूद्रे तु द्विजः । तत्पावनाय कृष्णाष्टमीभिर्द्विजोऽग्निं जुहुयात् । शूद्रस्यैकोद्दिष्टं गोदानकस्य श्राद्धं विदध्यात् । विषयविशेषेऽपवादमाह हारीतः । सोमविक्रयकन्याविवाहभयमैथुनबालकसंजल्पनं गोब्राह्मणाश्रितेषु कुर्व्वन् मिथ्या न लिप्यत इति । तथा च यमः ।
"न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु वाक्यं न च मैथुनार्थे ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

मिथ्याचारः, पुं, (मिथ्या आचारोऽस्य ।) कपटाचारः । धार्म्मिक इत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
"कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥

मिथ्यादृष्टिः, स्त्री, (मिथ्या च सा दृष्टिश्चेति ।) कर्म्मफलापवादकज्ञानम् । तत्पर्य्यायः । नास्तिकता २ । इत्यमरभरतौ । १ । ५ । ४ ॥ असत्यदर्शनञ्च ॥

मिथ्याध्यवसितिः, स्त्री, (मिथ्या असत्या च सा अध्यवसितिश्चेति ।) मिथ्याध्यवसायः । असत्योत्साहः । इति केचित् ॥

मिथ्यानिरसनं, क्ली, (मिथ्या असत्यं निरस्यते अनेन । निर् + अस् + करणे ल्युट् ।) प्रायश्चित्तः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिथ्याभियोगः, पुं, (मिथ्या असत्यमभियोगः ।) मिथ्यावादः । शपतं मे धारयसीत्यादि मिथ्योद्भावनम् । तत्पर्य्यायः । अभ्याख्यानम् २ । इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिशंसनं, क्ली, (मिथ्या असत्यस्य अभिशंसनं कथनम् ।) स्वर्गस्तेयं त्वया कृतमित्यादि मिथ्यादूषणं वाक्यम् । तत्पर्य्यायः । अभिशापः २ । इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिशापः, पुं, (मिथ्या अभिशापः ।) मिथ्यापवादः । यथा, भोजराजः ।
"शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु मिद्दे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तच्च नं तदा ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिथ्यामतिः, स्त्री, (मिथ्या चासौ मतिश्चेति ।) भ्रान्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ असत्यबुद्धिश्च ॥

मिथ्यासाक्षी, [न्] त्रि, (मिथ्याभाषी साक्षी साक्षाद् द्रष्टा चेति ।) कूटसाक्षी । तस्य ज्ञानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।
"उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यदन्ये गुणवत्तमाः ।
द्विगुणा दण्डया दण्ड्याः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः ॥"

मिथ्यासाक्ष्यकथने दोषमाह याज्ञवल्क्यः ।
"ये पातकज्ञा लोका महापातकिनां तथा ।
अग्निदानाच्च ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम् ॥
एतान् सर्व्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
सुकृतं यच्चया किञ्चित् जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
तत् सर्व्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे यथा ।"
इति मिताक्षरा ॥

मिथ्योत्तरं, क्ली, (मिथ्या असत्यमुत्तरं ।) चतुर्धोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम् ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥"
इति नारदः ॥
तच्चतुर्व्विधम् । मिथ्येतत् १ त्वां नाभिजानामि २ मम तत्र न सन्निधिः ३ तत्काले ऽहमजातः ४ । यथा, आसनारदौ ।
"मिथ्येतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
अज्ञातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्व्विधम् ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

मिद इ क स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) इ क मिन्द्यति वर्त्तिका तैलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद इर् य आ स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर अमिदत् अमेदीत् । य इति श्यामशीलोऽसौ महाकायो न मेद्यतीति हलायुधः । आ मेदितं मिन्नं तेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद ऋ अ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेदत् । अ मेदति मेदते प्राप्तार्थं शिष्यो धारयतीत्यर्थः । मिमिदुः मिमेदुः । इति दुर्गादासः ॥

मिद, ल्य आ भि ड स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ल्य अमिदत । भि मिन्नोऽस्ति । ड मेदते । इति दुर्गादासः ॥

मिद्, क स्निहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क मेदयति वर्त्तिका तैलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिन्मिनः, त्रि, सानुनासिकवाग्विशिष्टः । खोना इति भाषा । तस्य निदानं यथा,—
"आशुत्थ वायुः सकफो धमनीः प्रतिवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥"
इति माधवकरः ॥
अक्रियकान् इत्यत्रावचनानिति च पाठः । अवचनान् व्यर्थवर्णं नस् । तेन ईषद्वचनान् । स एव वायुः प्रबलश्चेत्तदा मूकान् अवचनान् । मिन्मिनान् सानुनासिकान् । गद्गदान् लुप्तपदव्यञ्जनाभिधायिनः करोतीत्यन्वयः । एषां समानकारणत्वेऽपि दुष्टैरुत्कर्षादिना अवश्य-

वणाद्वा भेदो वोद्धव्यः ॥*॥ अथ तेषां चिकित्सा ।
"प्रस्थं घृतस्य पलिकैः त्रिगुणैश्चालवणधातकीलोध्रैः ।
आजे पयसि विपक्वं सिद्धं सारस्वतं नाम्ना ॥
विधिवदुपयुज्यमानं जडगद्गदमूकतां क्षणात् जित्वा ।
स्मृतिमतिमेधाप्रतिभाः कुर्य्यात् संसदि वाग्भवति ॥
सारस्वतं घृतम् ।
"सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसैन्धवम् ॥
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तच्चूर्णं सर्पिषालोड्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिस्वनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे वातव्याध्यधिकारे ॥

मिल, श्लि च श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-अक०-सेट् ।) श्लिषि सम्बन्धीभावे । श्लि च मिलति मिलते लता वृक्षेण । अयं कुटादिरिति कुलचन्द्रः । तेन व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् । इति जयदेवः । मिलिष्यति ।
"महापातकिनः पञ्च मिलितव्यं न तैः सह ।"
इति दुर्गादासः ॥

मिलितः, त्रि, मिलधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । श्लिष्टः । सम्बन्धविशिष्टः । युक्तः । (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ८० ।
"पुनर्विवादः सङ्ग्रामो मिलिता देवदानवाः ।
युद्धार्थमागतास्तेषां समाजः समजायत ॥")

मिव, इ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ मिम्वति । इति दुर्गादासः ॥

मिश्र, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० अक०-सेट् ।) मेश्रति । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रिः, स्त्री, (मिश्र + इन् ।) मधूरिका । शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥

मिश्री, स्त्री, (मिश्रि + ऋदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ मधूरिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिश्र, त्र क युत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालव्यमध्योऽयम् । इत्यमध्य इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयोजनम् । मिश्रयति मिश्रापयति हृतेवाग्रं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रं, क्ली, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रितम् । यथा,—
"कैश्चिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तु दिनवाढिकाः ।
तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रे दिनान्तरे ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

মিশ্রিতা

মিশ্রः, পুं, (মিশ্র + বাহুলকাৎ রক্ ।) গজজাতি-বিশেষः । যথা, —

"ভদ্রো মন্দো মৃগো মিশ্রশ্চতস্রো গজজাতয়ः ।"

ইতি হেমচন্দ্রः । ৪ । ২৮৪ ॥

শ্রেষ্ঠः । যথা । গৌরবিতাস্ত্বার্য্যমিশ্রাः । ইতি ভূরিপ্রয়োগः ॥ সংযুক্তে, ত্রি । যথা, —

"করম্বः কবরো মিশ্রः সংসৃষ্টः খচিতः সমাঃ ।

ইতি হেমচন্দ্রः । ৬ । ১০৫ ॥

উগ্রাদিসপ্তগণান্তর্গতসপ্তমগণঃ । স তু ভ নকা বিপ্রাখাভ্যাং ভবতি । ইতি জ্যোতিষতত্ত্বম্ ॥

মিশ্রক, ক্লী, (মিশ্র + কন্ ।) দেবোদ্যানম্ । ইতি জটাধরः ॥ গৌরবত্বগম্ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ (মিশ্র + ণ্বুল্ । ত্রি, মিশ্রণকর্ত্তা । যথা, মনৌ । ১১ । ৫০ ।

"পিশুনः পৌতিনাসিক্যং সূচকः পূতিবক্ত্রকম্ ।

ধান্যচৌরোঽঙ্গহীনত্বমতিরিক্তন্তু মিশ্রকः ।"

তীর্থভেদः । যথা, মহাভারতে ।৩।৮৯।৮২।

"ততো গচ্ছেত ধর্ম্মজ্ঞ ! মিশ্রকং লোকবিশ্রুতম্ ।

তত্র তীর্থানি রাজেন্দ্র ! মিশ্রিতানি মহাত্মনা ॥")

মিশ্রকাবর্ণ, ক্লী, (মিশ্রকাণাং বনম্ । "বনগির্য্যোঃ সংজ্ঞায়াং কৌটরকিংশুলকাদীনাম্ ।" ৬ । ৩ । ১১৭ । অকারস্যাকারः "বনং পুরগামিশ্রকা-সিন্ধ্বপ্সারিকাকোটরাগ্রেভ্যঃ ।" ৮ । ৪ ।৪ । ইতি ণত্বম্ ।) ইন্দ্রস্যোদ্যানম্ । যথা, —

"নন্দনং কন্দসারং স্যান্মিশ্রকাবর্ণমিত্যপি ।"

ইতি ত্রিকাণ্ডশেষঃ ॥

মিশ্রজः, পুं, (মিশ্রাৎ ভিন্নজাতীয়য়োঃ সম্মিলনাৎ জাত ইতি । জন + ডः ।) খেসরः । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

মিশ্রণং, ক্লী, মিশ্রধাতোর্ভাবে ল্যুট্ (ণ্যুট্) প্রত্যয়েন নিষ্পন্নম্ । সংযোজনম্ । একত্রীকরণম্ । (যথা, প্রবোধচন্দ্রোদয়ে । ২ । ৫ ।

"তদেতেষাদ্ভিশ্রণমপি গুরুতরদুরিতোদয়ায় ॥")

মিশ্রপুষ্পা, স্ত্রী, (মিশ্রাণি পরস্পরং সংশ্লিষ্টানি পুষ্পাণ্যস্যাঃ ।) মেথিকা । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

মিশ্রবর্ণ, ক্লী, (মিশ্রः মিলিতः বর্ণোঽস্য ।) লবঙ্গগুরু । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ নানাবর্ণযুক্তে, ত্রি ॥

মিশ্রবর্ণফলা, স্ত্রী, (মিশ্রবর্ণং ফলমস্যাঃ ।) বার্ত্তাকী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

মিশ্রশব্দः, পুं, (মিশ্রः মিলিতः অশ্বরাসভয়োরিব শব্দোঽস্য ।) খেসরः । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥

মিশ্রিতং, ত্রি, (মিশ্রः শ্রেষ্ঠত্বমস্য সংজাতম্ । মিশ্র + ইতচ্ । যদ্বা, মিশ্র + ক্তঃ ।) গৌরবিতম্ । ইতি জটাধরः ॥ মিলিতঞ্চ ॥

মিশ্রিতা, স্ত্রী, (মিশ্রিত + টাপ্ ।) মন্দাদি-সপ্তধাসংক্রান্ত্যন্তর্গতসংক্রান্তিবিশেষঃ । যথা,

"মন্দা ধৃষ্যেষু বিজ্ঞেয়া হৃদৌ মন্দাকিনী তথা ।

ক্ষিপ্রে খাক্ষৌ বিজানীয়াদুগ্রে ঘোরা প্রকীর্ত্তিতা ॥

চরে মন্দোদরী জ্ঞেয়া ক্রূরে রক্ষঃসু রাক্ষসী ।

মিশ্রিকা

মিশ্রিতা চৈব বিজ্ঞেয়া মিশ্রিতস্তস্তু সংক্রমে ॥"

ইতি নিষ্যাদিতত্ত্বম্ ॥

মিশ্রেয়া, স্ত্রী, মধুরিকা । ইত্যমরः । ২।৪।১০৫ ॥ মৌরি ইতি ভাষা ।

"মিশ্রেয়া সুরসা পেয়া লঘাহা স্কন্দষন্ষনা ।"

ইতি শব্দচন্দ্রিকা চ ॥ গ্রাম্যকবিশেষঃ । গ্লৌ-পুষ্পা । গুলুফা ইতি ভাষা । তৎপর্য্যায়ঃ । তাম্রপর্ণী ২ তালপর্ণী ৩ মিষিঃ ৪ শ্লৌলেয়া ৫ গ্লৌতপুষ্পা ৬ শ্লৌলীনা ৭ বনজা ৮ অবাক্-পুষ্পী ৯ মধুরিকা ১০ ক্ষুদ্রা ১১ মঞ্জিত-পুষ্পিকা ১২ সুপুষ্পা ১৩ সুরসা ১৪ বল্গা ১৫ । অস্যা গুণাঃ । মধুরত্বম্ । স্নিগ্ধত্বম্ । কটুত্বম্ । পরমকফহরত্বম্ । বাতপিত্তোত্থ-দোষঘ্নীত্বঞ্চ লঘুত্বমগ্নিত্বঞ্চ । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ । তৎপর্য্যায়গুণাঃ ।

"গ্লৌতপুষ্পা গ্লৌতাহ্বা চ মধুরা কারবী মিষিঃ ।

অতিচ্ছত্রা মিতচ্ছত্রা সংহিতচ্ছত্রিকাপি চ ॥

ক্ষুদ্রা শ্লৌলেয়শ্লৌলিন্যৌ মিশ্রেয়া মধুরা মিষিঃ ।

গ্লৌতপুষ্পা লঘুস্নিগ্ধা পিত্তরক্তদোষনী কটুঃ ॥

উষ্ণা জ্বরানিলশ্বাসব্রণশূলাক্ষিরোগজুৎ ।

মিশ্রেয়া তদ্গুণা প্রোক্তা বিশেষাদ্যোনিশূলনুৎ ॥

অগ্নিমান্দ্যহরী ক্ষুদ্রা বহুবিট্কৃমিশূলজুৎ ।

রুক্ষোষ্ণা পাচনী কাসবমিশ্লাগ্নিনাশনান্

হরেৎ ॥"

ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

মিষ উ সেচনে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ (ভ্বা০-পর০-সক০-সেট্ ।) উ মেষিত্বা মিষ্ট্বা । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

মিষ গ্র স্পর্দ্ধে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ (তুদা০-পর০-সক০-সেট্ ।) স্পর্দ্ধঃ পরাভিভবেচ্ছা । ইতি বোপদেবঃ ॥ গ্র মিষতি বর্ষো বলবত্তমম্ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

মিষ, ক্লী, (মিষ্ + কঃ ।) ক্ষুদ্রম্ । ইতি মেদিনী । ষে, ২১ ॥ (যথা, নৈষধে । ১ । ১১৮ ।

"প্রিয়াসু বালাসু রতশ্রমাসু চ

দ্বিপত্রিতং পল্লবিতঞ্চ বিভ্রতম্ ।

স্মরাঙ্কিতং রাগমহীরুহাঙ্কুরং

মিষেণ চক্ষ্বাক্ষরণদ্বয়স্য চ ॥")

মিষঃ, পুं, (মিষ্ + কঃ ।) সর্ষপম্ । ইতি মেদিনী । ষে, ২১ ॥ (যথা, কথাসরিৎসাগরে । ৬৪ । ১২৫ ।

"ইতি ধ্যায়ন্ মিষং লব্ধা তদৈবাস্ফুটয়া গিরা ।

নির্গত্যৈব বিরক্তাত্মা ধনদেবান্তিকং যযৌ ॥',

মিষিঃ স্ত্রী, (মিষ্ + ইন্ ।) জটামাংসী । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ মধুরিকা । ইতি শব্দচন্দ্রিকা ॥ (যথাস্য পর্য্যায়ঃ ।

"অবাক্পুষ্পী চ ক্ষুদ্রা স্যান্মঞ্জুলা মধুরা মিষিঃ ।"

ইতি বৈদ্যকরত্নমালায়াম্ ॥)

গ্লৌতপুষ্পা । ইত্যমরটীকায়াং ভরতঃ ॥

মিষিকা, স্ত্রী, (মিষি + কন্ + টাপ্ ।) জটামাংসী । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥

মিহিকা

মিষ্ট, ত্রি, মিক্তম্ । স্বাদিতম্ । ইতি মিষ্ধাতোঃ ক্তপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নম্ ॥

মিষ্টঃ, পুं, (মিষ্ + ক্তঃ ।) মধুররসঃ । যথা,

"মিষ্টঃ কটুশ্চ মধুরমম্লং পশ্যতি রসঃ ।

কটুতিক্তকষায়াণাং পাকঃ স্যাৎ প্রায়শঃ কটুঃ ॥"

ইতি ভাবপ্রকাশঃ ॥

"নূতনসর্ষপশাকং নবৌদনং পিচ্ছিলানি চ দধীনি ।

অল্পব্যয়েন সুন্দরি ! গ্রাম্যজনো মিষ্টমশ্নাতি ॥"

ইতি ক্ষেমেন্দ্রসুরী চ ॥

মিষ্টপাকঃ, পুं, (মিষ্টেন পাকো যস্য ।) পক্কৈরারমপক্কফলাদিঃ । মৌরব্বা ইতি পারস্যভাষা ॥ তদেকপ্রকারো যথা । আম্রকাম্রং ছিদ্রযুক্তং কৃত্বা তন্মধ্যে গুলাকয়া ছিদ্রজালকরণান্তরং শৃঙ্গ-মিশ্রিতজলে দগ্ধত্বতুষ্যং স্থাপয়িত্বা জলেন ধৌতং কুর্য্যাৎ । ততো জলেন মিষ্টং কৃত্বা জল-ত্যাগপূর্ব্বকমেকসারচতুষ্পলকৈরসে মন্দকরণা-নন্তরং তাপং দদ্যাৎ । রসে ঘনীভূতে অর্দ্ধদগ্ধং যাবৎ তাপেন নিষ্পন্নো ভবিষ্যতি । ইতি পাকরাজেশ্বরঃ ॥

মিষ্টান্ন, ক্লী, (মিষ্টমন্নম্ ।) মধুরদ্রব্যম্ । ইতি হলায়ুধঃ ॥ অপি চ ।

"মিষ্টান্নপানদাতারৌ মনসং গ্রহয়ান্বিতঃ ।

দেবপূজাপরৌ নিত্যং ন প্রেতৌ জায়তে নৃতঃ ॥"

ইত্যগ্নিপুরাণম্ ॥

মিসিঃ,) স্ত্রী, (মস্যতি পরিণমতীতি । ইন্
মিসী,) বাহুলকাদত্র ইকারঃ । পক্ষে ঙীষ্ ।) মধুরিকা । (যথাস্য পর্য্যায়ঃ ।

"মিসির্মধুরিকা মতা ।"

ইতি গারুড়ে । ২০৮ অঃ ॥) জটামাংসী । গ্লৌতপুষ্পা । ইত্যমরমালা ॥ (গ্লৌতপুষ্পার্থে পর্য্যায়ো যথা, —

"গ্লৌতপুষ্পা গ্লৌতাহ্বা চ মধুরা কারবী মিষিঃ ।

অতিচ্ছত্রা মিতচ্ছত্রা সংহিতচ্ছত্রিকাপি চ ॥

ক্ষুদ্রা শ্লৌলেয়শ্লৌলিন্যৌ মিশ্রেয়া মধুরা মিষিঃ ॥"

ইতি ভাবপ্রকাশস্য পূর্ব্বখণ্ডে প্রথমে ভাগে ॥)

উর্ণীরী । ইতি রাজনির্ঘণ্টঃ ॥ অজমোদা । ইতি মেদিনী । সে, ৮ ॥

মিস্র তু ক যুত্যাম্ । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ (চুরা০-পর০-সক০-সেট্ ।) তালব্যমধ্যোঽয়ম্ । দন্ত্য-মধ্য ইতি বর্ণদেশনায়াম্ । যুতিঃ সংযোজনম্ । মিস্রয়তি মিস্রাপয়তি ঘৃতনাম্নং লোকঃ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

মিহ ঔ সেচনে । ইতি কবিকল্পদ্রুমঃ ॥ (ভ্বা০-পর০ সক০ অনিট্ ।) ঔ অমিহৎ । ইতি দুর্গাদাসঃ ॥

মিহিকা, স্ত্রী, (মেহতি স্নিহ্যতীতি । মিহ + সংজ্ঞায়াং কন্ টাপ্ অত ইত্বম্ ।) নীহারঃ । ইতি শব্দরত্নাবলী ॥ (যথা, নৈষধে ।১৫।৩৫ ।

"ঘিণতি যুবতিত্যাগে রাত্রীমুখং মিহিকারুচম্ ।

দিনমণিমণিং তাপৈশ্চিত্তান্নিনাচ যিযাসতি ॥")

मिहिरः, पुं, (मेहयति सेचयति मेघजलेन भूमिमिति। मिह + "इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिभ्यो रन्।" उणा० १। ५२। इति किरच्।) सूर्य्यः। (यथा, मार्कण्डेये। १०७।

"भव तिमिरासवपानमदात्
भवति विलोहितविग्रहात्।
मिहिर! विभासि यतः सुतरां
त्रिभुवनभावनभानिकरैः॥")

अर्कवृक्षः। इत्यमरः। १। ३। २६॥ वृक्षः। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ। रे, २०४॥ मेघः। इति हेमचन्द्रः। २। ११॥ वायुः। चन्द्रः। इति नानार्थरत्नमाला॥ विक्रमादित्यभूपस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा,—

"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"

इति नवरत्नम्॥

मिहिराणः, पुं, (मिहिरेणाप्यायतेस्त्यन इति। अण् + घञ्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मी ओ ग च वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रया०-उभ०-सक०-सेट्।) ओ मीनः। ग च मीनाति मीनीते। इति दुर्गादासः॥

मी कि गत्याम्। मत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा० सक०-अनिट्।) कि माययति मयति। इति दुर्गादासः॥

मी ड य वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) ड य मीयते। इति दुर्गादासः॥

मीढ़, त्रि, मूत्रितम्। इत्यमरः। ३। १। ८६॥ कृतमूत्रोत्सर्गः। मिहौ सिचि मूत्रत क प्रस्रावे आभ्यां धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मत्वात् कर्मणि क्तः। इति भरतः॥

मीढ्ठमः, पुं, (मीढ्सु तमप्प्रत्ययेन पृषोदरादित्वात् साधुः।) शिवः। यथा,—

"तदा सर्व्वाणि भूतानि! श्रुत्वा मीढ्ठमोदितम्।
परितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्यथाब्रुवन्॥"

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः॥

"मीढ्ठमः शिवस्तेनोक्तम्।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

मीढ्वान्, [स्] पुं, (मिह सेचने। "दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे वन्।" ४। १। १२। इति हन्सि क्षसुः। द्वित्वाभावः अनिट्त्वं उपधादीर्घत्वं ढत्वञ्च निपात्यते।) शिवः। यथा,—

"ततो मीढ्वांसमामन्त्र्य सुनासीरः सहर्षिभिः।
भूयस्तद्वैदयजनं समीढुर्दधसो ययुः॥"

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः॥

"मीढ्वांसं शिवं मीढुषा वर्षसा च वर्त्तमानाः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (वर्षितरि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। २। २४। १।

"यथा नो मीढ्वान् स्तवते सखा तव हरिश्मते।"

"मीढ्वान् सेक्ता स्तुतेर्वर्षिता।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

मीनः, पुं, (मीयते इति मीञ् हिंसायाम्। "फेनमीनौ।" उणा० ३।७। इति नक् निपातितश्च।) मत्स्यः। इत्यमरः। १। १०। १७॥ (यथा, भागवते। ३। २। ८।

"दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि।
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम्॥")

मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतान्तिमराशिः। तत्पर्य्यायः। अन्त्यभम् २। स च पूर्व्वभाद्रपदाशेषपादोत्तरभाद्रपदारेवतीसमुदायेन भवति। अस्याधिष्ठातृदेवता स्त्रीमत्स्यद्वयं स च कीटसंज्ञः। जलजः। सौम्यः। अङ्गना। युग्मः। समः। द्व्यात्मकः। भक्ष्यः। उत्तरदिङ्नाथः। गुरुश्चेत्रम्। दिवात्मकश्च। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ अपि च। शीर्षोदयः। चरणरहितः। कफप्रकृतिः। जलचारी। निःशब्दः। पिङ्गलवर्णः। स्निग्धः। अत्यन्तस्त्रीसङ्गः। बहुसन्तानः। ब्राह्मणवर्णः। द्व्यक्षरश्च। तत्र जातः अतिक्रोधनः। शीघ्रगतिः। अशुचिः। कर्म्मभोगी। प्रचुरविवाहश्च भवति। इति बृहज्जातकादयः॥ अपि च।

"मीनलग्ने समुत्पन्नो रत्नकाञ्चनपूरितः।
अल्परोमा महाप्राज्ञो दीर्घकालपरीक्षकः॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥

राशौ तल्लग्ननिरूपणं यथा। सूर्पाकारतारात्रितुष्यात्मकपूर्व्वाषाढानक्षत्रे मस्तकोपरि ह्रस्वे सति मीनलग्नस्य १। ४६ ऊनपञ्चाशत्पलाधिकैकदण्डो भवति। प्रकारान्तरे। सूर्पाकृतितारात्रितुष्यात्मकोत्तराषाढानक्षत्रे मस्तकोपरि उदिते सति मीनलग्नस्य २। ३६ षट्त्रिंशत्पलाधिकदण्डद्वयं भवति। यथा,—

"सूर्पसन्निभे शिरोगते
चतुस्तारके करिकरोरुवारिभे।
अन्त्यभादमतवारणि! निर्गताः
खेचराम्बरशशाङ्कुलिप्रिकाः॥ इं १।४६।
शीर्षभाजिभचतुष्टयाङ्किते
विश्वभे तरणि सूर्पकाकृतौ।
भूतिरस्कृतमनोजकार्मुके!
यान्ति कालतिथिलिप्रिका भवात्॥"

इं २। ३६॥

इति कालिदासकृतराशिलग्ननिरूपणम्॥*॥

भगवद्गुणावतारान्तर्गतप्रथमावतारः। यथा,

"शेते स चित्तशयने मम मीन कूर्म्मे-
कोलोऽभवन् नृहरिवामनजामदग्न्यः।
योऽभूद्बभूव भरतायजलक्षणाढ्यः
कल्क्की सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन्॥"

इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥

अस्य विवरणं मत्स्यशब्दे द्रष्टव्यम्॥ * ॥

विशेषस्तत्र कथ्यते।

"प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुंरूपश्च महेश्वरः।
एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश॥

ज्ञानरूपा कालिका स्याद्रामरूपा च तारिणी।
वगला कूर्म्ममूर्त्तिः स्याच्छीनो धूमावती भवेत्॥
छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी।
सुन्दरी वामदग्न्यः स्याद्वामनो भुवनेश्वरी॥
कमला बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी।
स्वयं भगवती काली ज्ञानात्तु भगवान् स्वयम्॥
स्वयञ्च भगवान् ज्ञानः कालीरूपो भवेद्व्रजे।"
दुर्गा स्यात् कल्किरूपिणीति पाठान्तरम्।

इति सुखमालातन्त्रम्॥

मीनकेतनः, पुं, (मीनः केतने अस्य।) कन्दर्पः। इत्यमरः। १। १। २६॥ (यथा, दशकुमारचरिते। ५।

"अथ मीनकेतनसेनानायकेन।"

मीनगोधिका, स्त्री, (मीनगोधिकानामावासोऽत्र।) जलाशयः। यथा,—

'पल्वलं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोधिका।'

इति त्रिकाण्डशेषः॥

मीनघाती, [न्] पुं, (मीनं हन्तीति। हन + णिनिः।) बकः। इति राजनिर्घण्टः॥ मत्स्यघातके, त्रि॥

मीननेत्रा, स्त्री, (मीनस्य नेत्राकारा अस्यिरस्याः।) गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥

मीनरः, पुं, (मीनाः मत्स्यत्वेन सन्त्यस्य। मीन + "युज् छुण्कठजिलेति।" ४। २। ८०। इति अश्मादित्वात् रः।) हारकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ हाङ्गर इति भाषा॥

मीनरङ्गः, पुं, (मीनरङ्ग। पृषोदरादित्वात् साधुः।) मत्स्याशनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः। माछराङ्गा इति भाषा॥ क्वचित् पुस्तके मत्स्यरङ्ग इत्यपि पाठः॥

मीना, स्त्री, उषाकन्या। सा तु कश्यपभार्य्या। यथा, वह्निपुराणे।

"उषायास्तु प्रवक्ष्यामि सर्गं पञ्च सुताञ्जतः।
मीना मेना तथा वृत्ता अनुवृत्ता तथैव च॥
परिवृत्ता च विज्ञेया तासाञ्च प्रसृता प्रजाः।"

मीनाक्षी, स्त्री, शर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥ (विशेषोऽस्याः शर्करा शब्दे विधेयः॥)

मीनाम्बोधिः, पुं, दर्दुराम्बः। खञ्जनः। इति मेदिनी। धे, १०५॥

मीनालयः, पुं, (मीनानामालयः।) सप्तमः। इति धनञ्जयः॥

मीनाक्षी, स्त्री, (मीनस्याक्षिणी इव अक्षिणी अस्याः।) मत्स्याक्षी। गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः॥ कुबेरकन्या। इति पुराणम्॥

मीम ञ शब्दे गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-शब्दे अक०-गतौ सकं पर०-सेट्।) ञ अमिमीमत्। इति दुर्गादासः॥

मीमांसकः, पुं, (मीमांसामधीते वेद वेति। मीमांसा + "क्रमादिभ्यो वुन्।" ४। २। ६१। इति वुन्।) मीमांसाशास्त्राध्येता। तत्पर्य्यायः। सिद्धान्ती २। इति जटाधरः॥ मीमांसाशास्त्राध्येता च। (विषयोऽस्य यथा,—

"द्वयलं तमसोऽपि शोभनधियां मीमांसकानां मतम्।"
छायायास्तमसश्चापि सम्बन्धानगुणकर्म्मणोः।
द्वयत्वं केचिदिच्छन्ति मीमांसकमतानुगाः॥"
इति वैद्यकराजवल्लभभक्तत्ववादार्थेदर्पणे प्रथमश्लोके॥)

पूर्व्वमीमांसासूत्रकर्त्ता जैमिनिः। वृत्तिकर्त्ता कुमारिलभट्टः। भाष्यकर्त्ता प्रभाकरः। प्रभाकरः कुमारिलभट्टस्य छात्रः। स च गुरुत्वेन भण्यते। तस्मात् गुरुमतम् तच्छिष्याः प्राभाकराः। अतएव स्मार्त्तभट्टाचार्य्येण प्राभाकरैरभिहितमित्युक्तम्। उत्तरमीमांसासूत्रकर्त्ता वेदव्यासः। तस्य भाष्यकर्त्ता शङ्करावार्य्यः। स च अद्वैतवादी। रामानुजः विशिष्टाद्वैतवादी। माध्वः द्वैतवादी च॥ (य॰, भक्तिरसान्हसिन्धौ। १। १। ३।

"मीमांसको वदत्यत्रः कठिनामपि
कुरुध्वमत्रसो लिङ्गाम्॥")

मीमांसा, स्त्री, (मानविचारे+"मान् बधदान् ग्रानृभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य।"३।१।६। इति सन्। अः टाप्। अभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च।) षड्दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः। तत्पर्य्यायः। विचारणा २। इति हेमचन्द्रः। (२।१६५॥ अस्या अध्याया विवृतिः। तत्र पूर्व्वमीमांसा द्वादशाध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता यज्ञादिकर्म्मकाण्डनिरूपिका। अस्या अन्तर्गतानि लोकव्यवहारनियमार्थं मनुयाज्ञवल्क्यादिभिः बहूनि धर्म्मशास्त्राणि कृतानि। तच्चोत्तरमीमांसा चतुरध्यायात्मिका वेदव्यासप्रणीता ब्रह्मनिरूपिका। अस्या नाम वेदान्तः। अपराध्यायचतुष्टयं सङ्कर्षणप्रणीतं उपासनाकाण्डं षड्दर्शनबहिर्भूतम्॥ * ॥ प्रमाणादयः प्रसङ्गात्ता द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां विषयाः। प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्म्मे प्रमाणं निरूपितम्। १। द्वितीये यागदानादिकर्म्मभेदः। २। तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासार्थकत्वेन तच्छेषत्वम्। ३। चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्ता अनुष्ठानं न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्तेत्येवमादयः। ४। पञ्चमे क्रमनियतविधेयत्वादयः। ५। षष्ठे कर्त्तुरधिकारो नास्त्रादेरित्यादयः। ६। सप्तमे समानमितरच्छेषेण इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनाम्नामुत्पत्तिवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः। ७। अष्टमे द्रौर्यं चरुं निर्व्वपेदित्यत्र निर्व्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देशः एकदेवतत्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिना लिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशैन्द्राग्नैकादशकपालत्वादिविशेषातिदेशः। ८। नवमे प्रकृतावम्भये युष्टं निर्व्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्यचरावग्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण सूर्य्याय युष्टं निर्व्वपामीत्येवमादिरूहः। ९। दशमे क्षीरादिषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य विदुषीकरणाद्यसम्भवेन लोप इत्येवमादिर्बोधः। १०। एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः इत्यादि तत्त्वम्। ११। द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकाराय अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः। १२॥ (एतदध्यायप्रतिपाद्यार्थानां विवरणं यथा,—

'प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम्। द्वितीयेऽर्थवादरूपम् अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षकः। तृतीये स्मृतिरूपम्। स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति। चतुर्थे उद्भिच्चित्यादिनामरूपम्। द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्व्वबोधकम्। अपूर्व्वसद्भाव इत्यादिकः कर्म्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्म्मभेदः। तृतीये दध्यन्नादीनां कर्म्मभेदप्रामाण्यापवादः। चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता। द्वितीये लिङ्गम्। तृतीये वाक्यप्रकरणादि। चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसद्भावः। पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्म्माणि। षष्ठेऽनारभ्याधीतानि। सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि। अष्टमे याजमानानि।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतसोमाद्ध्वर्य्वयनस्य प्रयोजकेत्यादि प्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम्। द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापकरणं ग्राम्यारण्यच्छन्दे प्रयोजकमित्यादि अप्रधानप्रयोक्तृत्वम्। तृतीये शुक्लपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता। चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गानुष्ठानादिचिन्ता।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः। द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्म्मेसमापनमित्यादिक्रमविशेषः। तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकादश्यमित्यादिसृष्टिः। अदृष्टयज्ञचित्तिचित्तयोरनाकृत्तिरित्यादि दृष्टाभावः। चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्ब्बलभावः।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्म्माधिकारः। कर्त्तुरस्त्यन्वादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति। योऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः। द्वितीये सचाधिकारिणां प्रत्येकं क्रतुफलम्। दर्शपौर्णमासयोः कर्त्तव्यतेयम्। काम्यकर्म्मसमापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्म्मा उक्ताः। तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति। ईवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणाञ्च स नास्तीत्यादिनिरूपणम्। चतुर्थे पदार्थलोपश्च विचारितम्। अवघातार्थे सत्याञ्जनेन यजेत्। इडाद्यर्थनाशे सति गौणाद्यग्राह्यमित्यादिकम्। पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्। ज्योतिष्टोमस्यैकादयोदौत्या। द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम्। षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्यफलाः सर्व्वे विप्रस्येत्येवमादिकं चिन्तितम्। सप्तमे पिचण्डादिकं न देयम्। महाभूमिर्न देयेत्येवमादिदेयविचारः। अष्टमे लौकिकाग्नावुपनयनहोमः। स्यपतीष्टिस्तथेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छेषेणेत्यादिप्रत्यक्षवचनादिदेशः। द्वितीये पूर्व्वोक्तातिदेशस्य गौणा विचारिताः। तृतीयेऽग्निहोत्रनाम्नातिदेशः। चतुर्थे निर्व्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुतेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः। तद्यथा सौर्य्यचरावतिदेशकानि निर्व्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि श्रुत्याग्नेयलिङ्गानि। द्वितीये लक्षणैर्लिङ्गैरतिदेशः। तद्यथा वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पर्य्यौविध्यस्तोऽतिदिश्यते तच्च लिङ्गमस्मदृष्टम्। प्रौर्ष तद्वृद्धानुत्पादनात्। तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः। तद्यथा। आभिचारिकेष्वाग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्येषु हविःषु चित्तेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविधस्य प्राप्ते द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विधस्तोऽतिदिष्टः। प्रबलञ्च द्विदेवत्यत्वम्। शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात्। क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्ब्बलः। चतुर्थे दर्व्याहोमेष्वतिदेशोऽपोह्यते।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्व्वकमूहविचारारम्भः। तत्र प्रयाजादयो धर्म्मा अपूर्व्वप्रयुक्ताः। अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरूपोपोद्घातः। अविवक्षितपुरोडाशशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः। अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्यादि ऊहविचारारम्भः। द्वितीये सपरिकरः सामोहः। तृतीये मन्त्रोहः। चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुद्वारलोपो निरूपितः। तद्यथा स्वयं हुता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुलूखलनादीनां बाधः। लक्षणेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः। द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः। तृतीये बाधकारणं कार्य्यैकत्वम्। तद्यथा प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणायाः ऋत्विक्परिक्रयः कार्य्यम्। तथा विकृतिरूपे भूनाम्नीकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्य्यम्। सतीं धेनुं गवाश्वादिदक्षिणाविकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते। चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्त इत्यादिः समुच्चयः। पञ्चमे षोढ़ग्रियहः प्रकृतिगामी। स चाग्नेयण-

पाचादेव गृहीतस्य इत्यादिबाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः। षष्ठे सामत्वे गेयमित्यादिबाधप्रसङ्गागतः सामविचारः। सप्तमे पश्वङ्गेषु हविर्भेदः। गृह्यमेधीयमपूर्व्वकर्म्मत्यादिबाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः। अष्टमेनानुयाजेष्विनिषण्णुदासो न सोम इत्यर्थवादो मातिराच इति प्रतिषेध इत्यादिबाधोपयुक्तो गुणार्थविचारः।

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेपोक्तौ। तृतीये तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम्। चतुर्थे तन्त्रबाधः प्रपञ्चितः।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः। सौमिकवेदकृत्तरकालीन कर्म्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः। द्वितीये सवनीयपशोस्तित्वम्। न तु सवनीयपुरोडाशानाम्। विकृतिस्तन्त्रिणी न प्रकृतिः। अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात्। न तु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः। तृतीये त्रयवाससां समुच्चयः। आधारगतानामङ्गुष्ठसन्ततखादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन। यवाग्वोर्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम्। चतुर्थे चेन्द्राग्नीसत्याज्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन। याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम्। तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्यकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः।" इत्यधिकरणमाला॥

उत्तरमीमांसाध्यायपादप्रतिपाद्यार्था यथा,—

"शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनञ्च फलन्तथा॥
समन्वये पदलिङ्गमस्पष्टत्वेऽपि वाक्यगम्।
श्रेयसां पदमाचख्यौ चिन्त्यं पादेष्वनुक्रमात्॥
द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽप्यदूषना।
भूतभोक्तृयुते लिङ्गस्तृतीयेऽप्यधिरूढता॥
तृतीये विरतिस्तत्त्वं पदार्थपरिशोधनम्।
गुणोपसंहृतिस्तेषां बहिरङ्गादि साधनम्॥
चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्मोक्तिरन्यदा।
ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकावितिः पादार्थसंग्रहः॥"

इति श्यामाधिकरणमाला॥ मीमांसाद्वयमतसंग्रहो यथा,—

अथ मैमांसकम्।

"मीमांसको द्विधा कर्म्मब्रह्ममीमांसकः स्मृतः।
वेदान्ती मन्यते ब्रह्म कर्म्म भट्टप्रभाकरौ॥
प्रत्यक्षमनुमानञ्च वेदाश्चोपमया सह।
अर्थापत्तिरभावश्च भट्टानां षट्प्रमाण्यसौ॥
प्रभाकरमते पञ्चैतान्यभावस्य वर्ज्जनात्।
अतएवादौ वेदान्तो प्रमाणन्तु यथातथा॥
सर्व्वमेतदिदं ब्रह्म वेदान्तश्चैतवादिनाम्।
आत्मत्वं त्रयो मुक्तिर्वेदान्तैकमतं मतम्॥
अकर्म्मणो मतं कर्म्म शुद्धाद्वैतादिविवर्ज्जकः।
ब्रह्मस्थो द्विजो भट्टो गृहस्थाश्रमसंस्थितः॥
भगवन्नामधेयास्तु द्विजा वेदान्तदर्शने।
विप्रगेहभुजस्त्यक्तोपवीता ब्रह्मवादिनः॥
चत्वारो भगवद्भेदाः कुटीचरबहूदकौ।
हंसः परमहंसश्चाधिकोत्तरोत्तरः परः परः॥"

इति जिनदत्तसूरिविवेकविलासः। सर्व्वदर्शनसंग्रहधृत जैमिनिमतसंग्रहो यथा। अथातो धर्म्मजिज्ञासा इति प्रथमाधिकरणसूत्रम्। तत्राधिकरणं पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः। अस्मिन् सूत्रे स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुतिवाक्यमाश्रित्य विषयसंशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयरूपपञ्चाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसाशास्त्रारम्भस्यावश्यकता प्रदर्शिता। मीमांसा हि वेदविचारशास्त्रं तदारम्भो निष्प्रयोजनः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुत्या वेदाध्ययनं विहितं तच्च विध्यधिकाराद्यात् स्वर्गरूपं फलमात्रस्यैवाहणमाचेणापि सम्भवति न तत्रार्थबोधापेक्षाप्यस्ति अमत्याच्च वेदार्थबोधापेक्षया तदधीनायाः विचारणाया अपि अनावश्यकत्वात् अथवा यागादिकर्म्मावबोधाय स्वाध्यायोऽध्येतव्यः तस्य चार्थबोधरूपं इष्टमेवफलं ततश्च इष्टार्थत्वेन तस्य वैधत्वाभावात् वेदार्थविचारस्यापि तदेकप्रयोजनस्य वैधत्वं नास्तीति सद्विचारशास्त्रमनारम्भणीयम्। स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं विचारशास्त्रेऽध्येतव्यतया श्रीक्रियते वेदमधीत्य स्नायादितिविधिबोधितं वेदाध्ययनसमावर्त्तनयोरानन्तर्य्यं बाधेत तस्मान्नविचारशास्त्रमारम्भणीयमितिपूर्व्वपक्षसङ्गतिश्च अध्ययनस्य इष्टफलकत्वेपि अर्थतश्च इत्यत्र तस्प्रत्ययेन भावनाप्रतिपादनात् अर्थबोधस्य तत्र भाव्यत्वेनान्वयाद्ध्ययनविधेरवघातादिविधिवन्नियमापूर्व्वार्थत्वं। तथाच यथा दर्शपौर्णमासजन्यं परमापूर्व्वमवघातादिजन्यमवान्तरापूर्व्वं कल्पयति तथा समस्तक्रतुजन्यमपूर्व्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यमपूर्व्वं कल्पयिष्यति। अन्यथा अध्ययनविधेर्वैफल्यं स्यात। अर्थबोधरूपइष्टफलस्य सम्भवे विश्वजिन्न्यायान्न स्वर्गफलकल्पना इति सिद्धान्तितम्। यथा यागे यवादेर्नखादिनापि वितुषीकरणसम्भवे अवघातविधिना अवघातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययनं नियम्यते। तथाच अध्ययनेन च वेदार्थे परिज्ञाते तच्च संशये सन्निर्णयार्थं विचारशास्त्रमवश्यमपेक्षितव्यमिति विचारशास्त्रमारम्भणीयमेवेति प्रथमाधिकरणनिष्कर्षः एवरीत्या अधिकरणसहस्रात्मकं कर्म्ममीमांसाशास्त्रं जैमिनिना प्रणीतम्। अस्मिन् शास्त्रे वेदस्यापौरुषेयत्वम्। वर्णानां ककारादीनां नित्यत्वं तच्च सोऽयं क इत्यादिप्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं कण्ठताल्वाद्यभिघात एव तदभिव्यञ्जकः। ततश्च वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्कतया स्वतः सिद्धं धर्म्मे प्रामाण्यमिति सुस्थितम्।

प्रमाज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यम्। विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तदोषजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वमिति॥

मीरः, पुं, (मिनन्ति प्रक्षिपन्ति नद्यो जलान्यत्रेति। मिञ्+"सृमिचमिभ्यां दीर्घश्च।" उणा० २। २५। इति क्रन् दीर्घत्वञ्च।) समुद्रः। इत्युणादिकोषः॥ पर्व्वतैकदेशः। सीमा। पार्श्वीयम्। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मील, ऋ निमेषे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ऋ अमिमीलत् अमीमिलत्। मीलति चक्षुः पक्ष्मभिराहतं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

मीलं, क्ली, (मीलतीति। मील+कः।) वनम्। इति केचित्॥

मीलनं, क्ली, पक्ष्मभिरावरणम्। मीलधातोर्भावे ल्युट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

मीलितं, त्रि, (मील+क्तः।) अप्रफुल्लम्। तत्पर्य्यायः। सङ्कुचितम् २ निद्रागम् ३ मुद्रितम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ (अलङ्कारविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ११५।

("मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित् तुल्यजातिना।")

मीव, प्रीवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) मीवति। प्रीवः स्थूलीभावः। इति दुर्गादासः॥

मीवरः, त्रि, (मीनाति हिनस्तीति। मीञ्+"क्ष्विलरच्छ्वरधीवरपीवरमीवरेति।" उणा० ३। १। इति वरच् निपातितश्च। अचोऽन्त्येन तु माधातोः वरच् निपातितश्चेत्युक्तं सः।) हिंस्रः। इत्युणादिकोषः॥ (मीयते इति। मा+वरच्। निपातितः।) सेनानीः। पूज्यः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मीवा, स्त्री, (मीनाति हिनस्तीति। मी+"ग्रीवायच्छिक्षाग्रीवापृमीवाः।" उणा० १। १५४। इति वन् निपात्यते च।) उदरकृमिः। इत्युणादिकोषः॥ वायुः। इति सिद्धान्तकौमुद्युणादिवृत्तिः॥ प्रीकरः। सारः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मुः, पुं, (मव्+बाहुलकात् डुन्। टिलोपश्च।) बन्धनम्। इत्येकाक्षरकोषः॥ मङ्गल्यः। इति हलायुधः॥

मुकुन्दकः, पुं, पलाशुः। केचित्तु मुकन्दकस्थाने मुकन्दक इति पठित्वा अवनार्त्ता मुदं हर्षं प्रायेण कन्दति आह्वयति कदि आह्वाने रोदने च णक इति पृषोदरादित्वात् दलुक् मुकन्दक इति व्याचक्षते। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मुकुः, पुं, (मुच्+बाहुलकात् कुः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) मुक्तिः। यथा,—

"मुकुर्मुक्तौ महेशे मुः कुः पृथिव्यामशोभने।"

इति दुर्गादासधृतहलायुधः॥

मुकुटं, क्ली, (मुकुते मुकुयति। मुकि+उटन् नलोपश्चेति न्यासः।) स्वनामख्यातशिरोभूषणम्। तत्पर्य्यायः। किरीटम् २। इत्यमरः।

मुकुरः

२ । ६ । १०२ ॥ मौलिः ३ कोटीरम् ४ उष्णीषम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३।३१४ ॥ मकुटम् ६ मौलीकः ७ शेखरम् ८ अवतंसः ९ वतंसः १० उत्तंसः ११ उष्णीषकम् १२ कोटीरकम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६ । ७७ ।
"मुकुटस्थापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः ।"
तथा च महाभारते । १ । ३० । ३८ ।
"रत्नानि मुकुटान्येषां सुस्थितानि बभूवुर्यत् ।"
टाप् । स्त्री, मालतीगणविशेषः । यथाचैव । ८ । ४६ । २३ ।
"कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ॥")
[कुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
[कुन्दः, पुं, विष्णुः । तस्य उत्पत्तिर्यथा,—
"मुकुमश्चयमान्तश्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
निधिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ६८ । ५ ।
"यत्र पद्ममहापद्मौ सदा मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दो नन्दकश्चैव नीलः शङ्खोऽष्टमो निधिः ॥"
अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम् ।) रत्नभेदः । कुन्दुरुः । इति मेदिनी । दे, ६८ । (यथा च प्रयोगः ।
"कुन्दुरस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२६ ॥
[कुन्दकः, पुं, पलाण्डुः । कश्चित्तु मुकुन्दकस्थाने मुकुन्दक इति पठित्वा अवनानां मुदं कन्दतीति एषोदरादित्वात् दलुक् कन्दैरत उचैति याचष्टते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"विशेषो तत्र भूयिष्ठं वरुकः समुकुन्दकः ।")
षष्टिकशालिः । यथा, भावप्रकाशे ।
"षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकसुकुन्दकौ ।
महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः ॥"
[कुन्दुः, पुं, (मोचयति विषयान्तरानुरागमिति । अन्तर्भूतण्यर्थे मुच् + कः । न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । तं उन्दत्यार्द्रीकरोतीति । उन्द + उण् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) कुन्दुरुः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥
[कुम्, ब, निर्व्वाणम् । भक्तिरसः । प्रेम । यथा,
"मुकुमश्चयमान्तश्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अः ॥
[मुकुरः, पुं, (मक + "मकुरदर्दुरौ ।" उणा० १।४१। इत्यत्र । बाहुलकादकारस्थाने उकारः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः उरच् ।) दर्पणः । (यथा, नैषधे । ४।५६।
"कुरु करे गुरुमेकमयोघनं
बहिरितो मुकुरञ्च कुरुष्व मे ॥")

मुकूल

वकुलद्रुमः । कुलालदण्डः । इति मेदिनी । रे, २०३ ॥ मल्लिकापुष्पवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा,
मुकुरकुसुमभृङ्गानातपत्रं ध्वजं वा
दधिफलमथ नौकामन्नतास्मूलवल्लम् ।
कमलकलसशङ्खं भृङ्गगं काञ्चनं वा
भवति सकलसिद्धेः श्रेयसे रोगिणाञ्च ॥"
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
कुलटृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ कोरकः । इति हेमचन्द्रः ॥
मुकुलः, पुं, क्ली, (मुच्यति कलिकात्वम् । मुच् + घुलक् । इति भरतः ॥ मुचेरलः । कत्वमुत्वञ्चेति कत्वे उकारस्योत्वे मुकुल इति रायः ।) ईषद्विकसितकलिका । तत्पर्य्यायः । कुटमलः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ (यथा, रघौ । ६।३१।
उपहितं शिशिरापगमश्रिया
मुकुलजालमशोभत किंशुके ।")
मकुलः३ पौटकोरकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शरीरम् । आत्मा । इति धरणिः ॥ (राजपुरुषविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २५३ ।
"इत्थं लब्धजया राज्ञी तत्तद्गणाग्र्यदोहदा ।
यशोधरं शुभधरं मुकुलञ्च सवान्धवम् ॥")
मुकुटः, पुं, वनमुद्गः । तत्पर्य्यायः । मयष्टः २ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
मुकुष्टकः, पुं, (मुकुं स्तकति प्रतिहन्ति । स्तक + अच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वनमुद्गः । मुगानी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मयष्टकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ मुकुष्टः ३ मयष्टः ४ । इति श्रीधरः ॥ मपष्टकः ५ । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ मुद्गष्टकः ६ मकुष्टकः ७ मयुष्टकः ८ । इति टीकान्तरम् ॥ (तथास्य विषयः ॥
"विदलान्नानि वक्ष्यामि शृणु पुत्र ! यथाक्रमम् ।
यवगोधूमचणका माषासुद्गाढकी तथा ॥
मुकुष्टका: कुलत्थाश्च मसूराश्चिपुटास्तथा ।
निष्पावका: कलायाद्या विदलान्नानि कीर्त्तयेत् ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
सुस्नान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।
आहारकाले यूषार्थे ज्वरितायं प्रदापयेत् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
मुकूलकः, पुं, (मुच् + बाहुलकादूलच् पृषोदरादित्वात् कुत्वम् । ततः संज्ञायां कन् ।) हस्तिदन्तः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ॥
"चिचा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः ।
दात्यायनी विशल्या च तथोडुम्बरपर्य्यपि ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"इत्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः ।
हवली नामतश्चित्रान्यगोधा मूषिकाह्वया ॥"
इति शरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

मुक्ता

मुक्तः, त्रि, (मुच् + क्तः ।) प्राप्तमोक्षः । मोचितः । इति मेदिनी । ते, ४४ ॥ नन्दितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नृपविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । १६७५ ।
"सदृक्ष्मकश्मीरस्य लोलकारस्य तत्क्षणम् ।
मुक्तो नामान्तिकं प्राप्तो नृपतेरप्रतामगात् ॥"
ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।
"अथोपस्थाग्निमाहृत्य प्रवृत्तिर्मन्त्रोऽथ माधवः ।
शुक्रोत्पत्तिश्च संप्रेते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥")
मुक्तकं, क्ली, (मुच्यते स्मेति । मुच् + क्तः । संज्ञायां कन् ।) चेपणीयास्त्रम् । इति केचित् । (काव्यविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २८५ ।
"वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ॥")
मुक्तकचुकः, पुं, (कचुक इव कचुकः मुक्तः कचुको येन ।) अभिरत्यक्तत्वकृसर्पः । तत्पर्य्यायः । निर्मुक्तः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । उज्झितकचुके, त्रि ॥
मुक्तकच्चुः, [स्] पुं, (मुक्तं सर्पवत् क्षिप्रं चक्षुर्येन ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥ मुक्तनेत्रे, त्रि ॥
मुक्तरसा, स्त्री, (मुक्तः रसो यस्याः ।) राखा । इति रत्नमाला ॥ (विवरणमस्या राखाशब्दे ज्ञातव्यम् ।) त्यक्तरसे, त्रि ॥
मुक्ता, स्त्री, (मुच्यते स्म । मोच्यते निःसार्य्यते इति वा । मुच् + क्तः । टाप् ।) राखा । इति रत्नमाला ॥ रत्नविशेषः । मोती इति हिन्दीभाषा । अस्या अधिष्ठात्री देवता चन्द्रः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्य्यायः । मौक्तिकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ मौक्त्या ३ मौक्तिकेयम् ४ तारम् ५ तारा ६ मौक्तिकम् ७ तौक्तिकम् ८ अम्भःसारम् ९ शीतलम् १० गौरजम् ११ नक्षत्रम् १२ इन्दुरत्नम् १३ लक्ष्मीः १४ मुक्ताफलम् १५ विन्दुफलम् १६ सुक्तिका १७ शौक्तेयकम् १८ शुक्तिमणिः १९ शशिप्रभम् २० स्वच्छम् २१ हिमम् २२ हिमबलम् २३ सुधांशुभम् २४ शशांशुरत्नम् २५ । लक्ष्मीस्थाने लक्ष्मं शशिप्रभस्थाने शशिप्रियं हिमबलस्थाने हेमवतं सुधांशुभस्थाने भूरुहं इति च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शौक्तिकम् २६ । इति भावप्रकाशः ॥ शुक्तिर्बीजम् २७ हारी २८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुवलम् २९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । लेखनत्वम् । चक्षुष्यत्वञ्च । सङ्ग्राहणगुणः । पाषाणशोधिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः । हृद्यत्वम् । बलपुष्टिदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
"मौक्तिकञ्च मधुरं सुशीतलं
हृद्विरोगशमनं विषापहम् ।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं
चोग्रवीर्य्यबलपुष्टिवर्द्धनम् ॥"
अस्या लक्षणं यथा,—
"नक्षत्राभं शुद्धमत्यन्तमुक्तं
स्निग्धं श्लक्ष्णं निर्म्मलं निर्व्रणञ्च ।

न्यस्तं धत्ते गौरवं यत्तुलायां
तन्मौक्तिकं मौक्तिकं सौख्यदायि ॥"

अस्या दोषलक्षणं यथा,—

"यद्विच्छायं मौक्तिकं यद्वकायं
शुक्तिस्पर्शं रक्तताश्वातिधत्ते ।
मत्स्याक्ष्यङ्गं रूक्षमुत्पाननम्रं
नेत्रद्वार्यं धीमता दोषदायि ॥"

अष्टधा मौक्तिकं यथा,—

"मातङ्गोरगमीनपोत्रिशिरसक्वक्मारशङ्खाम्बुभृ-
च्चुल्लीनासुदराश्च मौक्तिकमणिः स्याद्यं भवत्यष्टधा ॥"

मौक्तिकविशेषो यथा,—

"छायापाटलनीलपीतधवलास्तत्रापि सामान्यतः
सप्तानां बहुधो न लक्षिरिति नेच्छौक्तिकं
तूत्तमम् ॥"*॥

मौक्तिकपरीक्षा यथा,—

"लवणक्षारकोदिनि पात्रेऽजगोमूत्रपूरिते
क्षिप्रम् ।
महंतमपि मुक्तौघं तुषैर्यदविलुप्तं तन्मौक्तिकं
ज्ञात्यम् ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

तदुत्पत्तिस्थानानि यथा, —

"शुक्तौ गजस्य क्रोडे च फणौ मत्स्ये च दर्दुरे ।
वेणुरेते समाख्यातास्तज्जैर्मौक्तिकयोनयः ॥"

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ प्रकारान्तरमुक्तापरीक्षा ।

"द्विपेन्द्रजाम्बवराहशङ्ख-
मत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके-
तेषान्तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥
वेध्यन्तु शुक्त्युद्भवमेव तेषां
शेषाण्यवेध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ।
मतङ्गजा ये तु विशुद्धवंश्या-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
उत्पद्यते मौक्तिकमेषु वृत्त-
मार्पीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥

वक्ष्ये गजपरीक्षायां गजजातिश्चतुर्विधा ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्विधमुदीर्यते ॥
ब्राह्मणं पीतशुक्लन्तु क्षत्रियं पीतरक्तकम् ।
पीतश्यामन्तु वैश्यं स्यात् शूद्रं स्यात् पीत-
नीलकम् ॥

काम्बोजकुम्भसम्भूतं धात्रीफलनिभं गुरु ।
स्निग्धपिङ्गरमच्छायं मौक्तिकं मन्ददीधिति ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं बलविद्भिः ।
दुर्लभं तन्मनुष्याणां दैवेच्छात् क्वियतेऽम्बरात् ॥
कुक्कुटाण्डसमं वृत्तं मौक्तिकं त्रिविधं गुरु ।
घनजं भानुमत्कान्तं दैवयोग्यममानुषम् ॥"*॥

तथाहि गारुडे ।

"नाभ्यन्ति मेघप्रभवे धरित्रीं
वियद्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अक्षैः प्रभानाशुतदिग्विभाग-
मादित्यपद्मैः खविभाव्यबिम्बम् ॥

तेजस्तिरस्कृत्य हुताशनेन्दु-
नक्षत्रनारायणसम्भवञ्च ।
दिवा यथा दीपिकरत्नमेव
तमोऽवगाढास्वपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिचारुतोय-
जन्तुःसमुद्रा भवनाभिरामा ।
मूल्यं न वा स्यादिति निश्चयो मे
रत्नस्रा मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यस्तत्प्रभते कथञ्चित्
विपाकयोगान्महतः शुभस्य ।
सपत्नहीनः पृथिवीं समग्रां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तत्कुभजन्मनृपस्य
भाग्यैः प्रजानामपि जन्म तस्य ।
तद्योजनानां परितः प्रतस्य
सत्यानवर्षान् विसुखीकरोति ॥

जलज्योतिर्मरुज्जानां मेघानां त्रिविधं भवेत् ।
जलाधिकैरधिकं स्वच्छं कोमलं गुरु कान्ति-
मत् ॥
ज्योतिषं कान्तिमद्वृत्तं दुर्निरीक्षं रविप्रभम् ।
कान्तिमत् कोमलं वृत्तं मारुतं विमलं लघु ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं वरिष्ठं
तस्यैव दंष्ट्याङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
क्वचित् कथञ्चित् स भवः प्रदेशे
प्रजायते शूकरवद्वरिष्ठः ॥
ब्रह्मादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्विधः ।
तेषु जाता भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्विधा ॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णस्तु शूद्रमर्म्मोऽस्य लक्ष्यते ।
क्षत्रियः शुक्लरक्तस्तु स्पर्शे कर्कश एव च ॥
वैश्यः स्यात् शुक्लपीतस्तु कोमलः कोमलद्विभः ।
शूद्रः स्याच्छुक्लनीलस्तु कर्कशः श्याम एव च ॥"

तथा च ।

"कोलजं कोलमद्वयं तद्द्वामद्वयगञ्च वि ।
अलभ्यं मनुजे रम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्ज्जिते ॥*॥
ये कम्बवः प्राङ्मुखावमर्ग-
पीतस्य शक्रप्रवरस्य गोत्रे ।
स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म
तल्लक्षणं संप्रति कीर्त्तयामः ॥
स्वयोनिमध्यच्छवितुल्यवर्णं
प्रशस्तदृढवृत्तकोलफलप्रमाणम् ॥

तथा च ।

वर्षोपलसमं दीप्तं पाञ्चजन्यकुलोद्भवम् ।
कपोताण्डप्रमाणं तदतिकान्ति मनोहरम् ॥*॥
विशेषो यथा,—

"अश्विन्यादिकनक्षत्रे ये जाताः कम्बवः शुभाः ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशतिभेदभाक् ॥
शुक्लाशुक्लाः पीतरक्ता नीलाश्लोहितपिङ्गराः ।
श्याकर्चैराः पाटलाश्च नववर्णाः प्रकीर्त्तिताः ॥
महन्मध्यलघुभ्यानैः सप्तविंशतिधा भवेत् ।
क्रमतस्तेषु विज्ञेयं नक्षत्रेषु मनीषिभिः ॥*॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवृत्तं लघु नातिस्थूलम् ।
उत्पाद्यते वारिचरानने यु
मीनाश्च ते मध्यचराः पयोधेः ॥"

तथा च ।

"शुक्लाफलकायस्थौल्यं मौक्तिकं तिमिजं
लघु ।
पाटलापुष्पसङ्काशमल्पकान्ति सुवर्त्तुलम् ॥
वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातप्रभेदतः ।
सप्त प्रकृतयो मौने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥
लघिष्ठमरुणं वातात् आपीतं स्नदु पित्ततः ।
शुक्लं गुरु कफोद्रेकात् वातपित्तानुस्नदुर्लघु ॥
वातश्लेष्मभवं स्थूलं पित्तश्लेष्मजमच्छकम् ।
सर्व्वलिङ्गप्रयोगेण सान्निपातिकमुच्यते ॥
एकजाः शुभदाः प्रोक्तास्तथा वै सान्नि-
पातिकाः ॥*॥
भौजङ्गमं नीलविशुद्धवर्णं
सर्व्वं भवेत् प्रज्वलवर्णशोभम् ।
नितान्तधौतप्रतिकल्पमान-
निस्त्रिंशधारासमवर्णशोभम् ॥
भुजङ्गमास्ते विषवेगदग्धाः
श्रीवासुकेर्व्वंशभवाः पृथिव्याम् ।
क्वचित् कदाचित् खलु पुण्यदेशे
तिष्ठन्ति ते पश्यति तान्मनुष्यः ॥
फणिजं वर्त्तुलं रम्यं नीलच्छायं महाद्युति ।
पुण्यहीना न पश्यन्ति वासुकेः कुलसम्भवम् ॥
शृगालकोलामलकोलगुञ्जा-
फलप्रमाणास्तु चतुर्विधास्ते ।
स्युर्ब्राह्मणाद्यास्तु विशेषशूद्र-
सर्पेषु जाताः प्रवरास्तु सर्व्वे ॥
प्राप्यापि रत्नानि धनं श्रियंवा
राजश्रियंवा महतीं दुरापाम् ।
तेजोऽन्विताः पुण्यकृतो भवन्ति
मुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥
जिज्ञासया रत्नविनिश्चयज्ञैः
शुभे मुहूर्त्ते प्रयतैः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
हस्मार्पिविष्टं क्रियते यदा तत् ।
तदा महद्दुःखभितर्प्यघोषै-
र्घनैर्घनैराव्रियतेऽम्बरीषम् ॥
न तं भुजङ्गा न तु जातुधाना
न राक्षसा नापि च दुष्टलोकाः ।
हिंसन्ति यस्याहिशिरःसमुत्थं
मुक्ताफलं तिष्ठति कोषमध्ये ॥
भेकादिष्वपि जायन्ते मण्यो ये क्वचित् क्वचित् ।
भौजङ्गममणीस्तुल्यान् विद्येया बुधोत्तमैः ॥
नक्षत्रमालेव दिवो विभूषणा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्ररूपेषु विचित्रवर्णा
पयःसु पद्मैः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते-
र्भोगिप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्चुल्लिमत्सुस्थिनिमाप बीज-
मासन् पुराप्यन्यभवानि यानि ॥

यस्मिन् प्रदेशेऽम्बुनिधौ पपात
सुधाकसुक्तामणिरत्नबीजम्।
तस्मिन् पयस्तोयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकनामवाप ॥ * ॥

सैंहलिकपारलौकिक-सौराष्ट्रिकताम्रपर्णपारसवाः।

कौवेरपाण्ड्यविराटमुक्ता इत्याकराख्याश्च ॥

"स्वात्यां स्थिते रवौ मेघैर्यैः मुक्ता जलबिन्दवः।
प्रीर्णाः शुक्तिषु जायन्ते तेमुक्ता निर्मलास्त्रयः"

स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्मा विज्ञेयास्तानुसारतः।
सुस्निग्धमधुरच्छायं मौक्तिकं सिंहलोद्भवम् ॥
पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निबिडं गुरु।
सौराष्ट्रिकमवं स्थूलं वृत्तं स्वच्छं सितं घनम् ॥
ताम्रपर्णभवं ताम्रं पीतं पारसवोद्भवम्।
ईषत् श्यामश्च रूक्षश्च कौवेरोद्भवमौक्तिकम् ॥
पाण्ड्यदेशोद्भवं पाण्डु सितं रूक्षं विराटजम्।
रुक्मिण्याख्या तु या शुक्तिस्तत्प्रसूतिः सुदुर्लभा ॥
तत्र जातं सितं स्वच्छं जातीफलसमं वरम्।
छायावद्बहुलं रम्यं निर्दोषं यदि लभ्यते ॥
अमूल्यं तद्विनिर्दिष्टं रत्नलक्षणकोविदैः।
दुर्लभं नृपयोग्यं स्यादल्पभाग्येन लभ्यते ॥"

अन्यत्राह।

"सर्वस्य तस्याकरजा विशेषात्
रूपप्रमाणे च यथैव विद्वान्।
महि यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्वत्र सर्वाकृतयो भवन्ति ॥

ब्राह्मणादिजातिभेदेन शुक्तयोऽपि चतुर्विधाः।
तासु सर्वासु जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥
ब्राह्मणास्तु सितः स्वच्छो गुरुः शुक्लः प्रभान्वितः।
क्षत्रियः स्थूलस्तथारुणविभान्वितः ॥
वैश्यस्त्वपीतवर्णोऽपि स्निग्धः श्वेतः प्रभान्वितः।
शूद्रः शुक्लवपुः सूक्ष्मस्तथा श्यामोऽसितद्युतिः ॥

वर्णोपलानां सदृवर्णशोभं
त्वक्सारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम्।
ते वर्णवो दिव्यजनोपभोग्ये
स्यान्न प्रशंसन्ति न सार्वजन्ये ॥

वंशजं शुक्तिसङ्काशं ककोलीफलमात्रकम्।
प्राप्यते बहुभिः पुण्यैस्तद्रत्नं वेदमन्त्रतः ॥
पञ्चभूतसमुद्रेकादंशो पञ्चविधे भवेत्।
मुक्ता पञ्चविधा तासां यथालक्षणमुच्यते ॥
पार्थिवो गुरुवत्मा च तैजसो तेजसा लघुः।
वायवो च मृदुः स्थूला गागनो कोमला लघुः।
आप्याः स्निग्धा भृशं शुक्ताः पञ्चैताः प्रवरा मताः।
आसां धारणमात्रेण व्याधिः कोऽपि न जायते ॥"*॥

एवमन्यत्रापि।

"गजाहिकोलमत्स्यानां शीर्षे मुक्ताफलोद्भवः।
त्वक्सारशुक्तिशुक्लानां गर्भे मुक्ताफलोद्भवः ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलबिन्दुभिः।
जीमूते शुचिरूपश्च गले पाटलभास्वरम् ॥
मत्स्ये श्वेतश्च निस्तेजः फणीन्द्रे नीलभास्वरम्।

हरिच्छुतं तथा वंशे पीतश्वेतश्च शूकरे।
शुक्लशुक्त्युद्भवं श्वेतं मुक्ताकारत्रमनुत्तमम् ॥
चतुर्धा मौक्तिके च्छाया पीता च मधुरा सिता।
नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरीक्षके: ॥
पीता लक्ष्मीप्रदा छाया मधुरा वृद्धिवर्द्धनी।
शुक्ला यशस्करी छाया नीला सौभाग्यदायिनी ॥
सिता छाया भवेद्विप्रः क्षत्रियश्चार्करश्मिवान्।
पीतच्छाया भवेद्वैश्यः शूद्रः क्षाणरश्मिसंमतः ॥*

अथ गुणाः।

सुसारश्च सवृत्तश्च स्वच्छश्च निर्मलं तथा।
घनं स्निग्धश्च सच्छायं तथा स्फुटितमेव च।
अष्टौ गुणाः समाख्याता मौक्तिकानामयोषतः ॥

तद्यथा,—

तारकाद्युतिसङ्काशं सुसारमिति गद्यते।
सर्वतो वर्तुलं यच्च सुवृत्तं तन्निगद्यते ॥
स्वच्छं दोषविनिर्मुक्तं निर्मलं मलवर्जितम्।
गुरुत्वं तुलने यस्य तद्घनं मौक्तिकं वरम् ॥
स्नेहेनैव विलिप्तं यत्तत् स्निग्धमिति गद्यते।
छायासमन्वितं यच्च सच्छायं तन्निगद्यते ॥
व्रणरेखाविहीनं यत्तत् स्यादस्फुटितं शुभम् ॥
भ्राजिष्णु कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च।
सवतीव च सत्त्वानि तनुमद्धारत्नसंज्ञितम् ॥
श्वेतकाचसमाकारं शुभ्रांशुद्युतयोज्ज्वितम्।
शुक्तिराजप्रतिच्छायं मौक्तिकं देवभूषणम् ॥"*॥

गारुडे।

त्वक्सारनागेन्द्रशिरःप्रभूतं
यच्छुक्लजं यच्च वराहजातम्।
प्रायो वियुक्तानि भवन्ति भासा
मुक्तानि भाङ्गल्यतया तथापि ॥
प्रभागवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसूक्ष्मरन्ध्रम्।
अकृतरध्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तैर्न गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात्।
न तस्य भर्तारमनर्थजात
एकोऽपि दोषः समुपैति सद्यः ॥

एवं सर्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन धार्यते।
तस्यायुश्चर्द्धते लक्ष्मीः सर्वपापं प्रणश्यति ॥
गुणवद्गुरु यद्दीप्तं मौक्तिकैकं हि तिष्ठति।
चञ्चलापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥"

दोषा यथा,—

"चत्वारः स्युर्महादोषाः पञ्चसप्तास्त्रकीर्तिताः।
एवं दश समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
यत्रैकदेशे संलग्नः शुक्तिखण्डो विभाव्यते।
शुक्तिलग्नः समाख्यातः स दोषः कुलकारकः ॥
मौनलोचनसङ्काशो दृश्यते मौक्तिके तु यः।
मत्स्याक्षः स तु दोषः स्यात् पुत्रनाशकरो ध्रुवम् ॥
दीप्तिहीनं गतच्छायं जटरं तद्विदुर्बुधाः।
तस्मिन् संधारिते स्वल्पं जायते नात्र संशयः ॥
मौक्तिकं विद्रुमच्छायमतिरक्तं विदुर्बुधाः।
दारिद्र्यजनकं यस्मात् तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥

उपर्युपरि निस्तन्ति वलयो यत्र मौक्तिके।
निस्तन्तं नाम तस्योक्तं सौभाग्यत्रयकारकम्।
अस्तन्तं मौक्तिकं यच्च लिपिटं यन्निगद्यते।
मौक्तिकं म्रियते येन तस्याकीर्तिर्भवेत् सदा ॥
त्रिकोणं त्रासमाख्यातं सौभाग्यत्रयकारकम्।
दीर्घं यत्तत् लघ्वं प्रोक्तं प्रज्ञाविध्वंसकारकम् ॥
निर्भग्नमेकतो यच्च लक्षणार्घं तदुच्यते।
सदोषं मौक्तिकं निन्द्यं निरुद्योगकरं हि तत्।

अस्तन्तं पिङ्कोपेतं सर्वसम्पत्तिहारकम् ॥*॥
यच्च कृत्रिममन्वेहः कृत्रिमयति मौक्तिकैः।
उष्णे मलवर्णे स्नेहे निर्णाल्लहासमेश्चले ॥
व्रीहिभिर्मर्दनैर्यंत्रैः शुष्कवस्त्रोपवेष्टितम्।
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदकृत्रिमम् ॥*॥

तथा हि।

लिप्तेष्टोमृत्यभाण्डे तु लवणक्षारसंयुते।
स्वेदयेद्वह्निना वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
हस्ते मौक्तिकमादाय व्रीहिभिश्चोपघर्षयेत्।
कृत्रिमं भङ्गमाप्नोति सहजत्वाति दीप्यते ॥

कृत्वा पर्वत मुपिष्टिते शुभदारभाण्डे
मुक्ताफलं निहितनूतनशुक्तिकाग्रम्।
स्फोटन्तथा प्रणिदधीत ततश्च भाण्डात्।
संशोष्य धान्यनिचये च तमेकमासम् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽतिभाण्डं
गम्भीरजातरसयोगनया विपक्वम्।
घृष्टं ततो मृदुसमुक्तसपिष्टमूलैः
कुर्याद्यथेच्छमिह मौक्तिकमाशु विद्वन् ॥
श्लक्ष्णप्रमत्स्यपुटमध्यगतन्तु कृत्वा
पश्चात् पचेत्तनु ततश्च वितानपत्या।
दुग्धं ततः पयसि तद्विपचेत् सुरायां
पक्वन्ततोऽपि पयसा शुचि शिक्तगेन।
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिघर्षणेन
स्यात् मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम् ॥

अथ मूल्यम्।

"पञ्चभिर्माषकैः श्रेष्ठो गुञ्जाभिर्माषकैस्त्रिभिः।
चतुर्भिः प्रागमाख्यातं माषकैर्मणिवेदिभिः ॥

एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-
मुक्तामणेः प्रागकथंमितस्य।
मूल्यं सहस्राणि कथंकानि
त्रिभिः प्रतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकार्द्धेन ततो विहीनं
चतुःसहस्रं लभतेऽस्य मूल्यम्।
यन्माषकांस्त्रीन् बिभृयाद्गुरुत्वे
ह तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
व्यर्द्धाधिकार्द्धौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः प्रतैरभ्यधिकं सहस्रम्।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
प्रोक्तानि चार्धो कथितानि मूल्यम् ॥
व्यर्द्धाधिकमाषकसम्मितस्य
सप्तर्षिविंशं शतयं प्रतानाम्।
यन्माषकोन्मापितमानमेकं
तस्याधिकं विंशतिभिः प्रतं स्यात् ॥

गुञ्जाश्च षड्धारयतः प्रतिं ते
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ।
गुञ्जाश्चतस्रो विधृतं प्रतार्ध-
दृङ्मं लभेताप्यधिकं त्रिभिर्वा ॥
अतः परं स्याद्धरणप्रमाणं
संख्याविनिर्देशविनिश्चयोक्तिः ।
त्रयोदशानां धरणे धृतानां
द्विकेति नाम प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अध्यर्धमात्रश्च प्रतं स्मृतं स्यात्-
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेत सुपूर्णं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्ढ्यिकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः प्रतस्य मूल्यं
समवाप्नोत्यपि बालिशस्य हस्तात् ।
यदि विंशतिभिर्भवेत् सुपूर्णं
धरणं मौक्तिकजं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवमप्रतिमाप्नुयात् स्वमूल्यं
—— यदि न स्याद्गुणयुक्तितो विहीनम् ॥
त्रिंशत्सा धरणं पूर्णं शिक्येति परिकीर्त्यते ।
चत्वारिंशत्परं तस्य मूल्यमेव विनिश्चयः ॥
चत्वारिंशत् भवेत शिक्या त्रिंशन्मूल्यं लभेत सा ।
पञ्चाशत्तु भवेत सोममूल्यस्य मूल्येषु विंशतिः ॥
षष्टिर्निकरणीति स्यात्तस्य मूल्यं चतुर्दश ।
अशीतिर्नवतिश्चेति कुप्यति परिकल्प्यते ॥
एकादश स्युर्नव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ।
प्रतमर्धाधिकं हि च चूर्णाख्यं परिकीर्तितः ॥
अष्ट पञ्च त्रयश्चैव तेषां मूल्यमनुक्रमात् ॥
प्रागात् परं मापकमेकमेकं
यावद्विवर्धेत गुणैरपीदम् ।
मूल्येन तावद्विगुणेन योग-
मापोत्यनार्हेष्टितरेऽपि देशे ॥
सूक्ष्मातिसूक्ष्मोत्तममध्यमानां
यन्मौक्तिकानामिह मूल्यमुक्तम् ।
तन्नातिमात्रेण न जातु कार्यं
गुणैरहीनस्य हि तत् प्रदिष्टम् ॥
यत्तु चन्द्रांशुसङ्काशमौषदम्बफलाकृति ।
स्वमूल्यात् सप्तमं भागमर्हत्वाल्लभेत तत् ॥
पीतकस्य भवेदर्हमर्हत्वस्य त्रिभागतः ।
त्रिभमश्मजजातीनां षड्भागं मूल्यमादिशेत् ॥
अर्हरूपाणि सस्फोटात् पङ्कचूर्णानि यानि च ।
अमाराणि च यानि स्युः करकाकारवन्ति च ॥
एकदेशप्रभावन्ति सकलार्घेषितानि च ।
यानि चातकवर्णानि कांस्यवर्णानि यानि च ॥
मौनेत्रसवर्णानि यस्त्रिभिः संवृतानि च ।
सदोषाणि च यानि स्युस्तेषां मूल्यं पदांशिकम् ॥
अन्यच्च तु ।
मध्यालो प्रोच्यते गुञ्जा सा त्रिंशो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥
कलञ्जनामकं द्रव्यमेकदेशे निधापयेत् ।
अन्यतो जलबिन्दूंस्तु तोलनार्थं विनिःक्षिपेत् ॥
चत्वारि त्रीणि युग्मं वा सर्षपैकं बहु वा स्थितम् ।
समं कलञ्जमानेन तुलामानादतः क्रमात् ॥
नवमात् पञ्चमं यावत् कलञ्जेन समं यदा ।
तत्क्रमादुत्तमं ज्ञेयं मौक्तिकं रत्नवेदिभिः ॥
चतुर्दशात् समारभ्य दशसंख्याविधिं क्रमात् ।
कलञ्जस्य समानं वा मौक्तिकं मध्यमं विदुः ॥
आरभ्य विंशतितमात् क्रमात् पञ्चदशावधि ।
लङ्घयास्ताः कथिता मुक्ता मूल्यञ्च तदनुक्रमात् ॥
कलञ्जद्वयमानेन यदेकं मौक्तिकं भवेत् ।
न धार्यं नरनाथेषु देवयोग्यममानुषम् ॥
इत्थं विचार्य यो मुक्तां परिधत्ते नराधिपः ।
तस्यायुश्च यशो वीर्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(अथास्याः शोधनम् ।
"स्वेदगेहोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि यामैकं शोधनं भवेत् ॥"
इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥) अन्यत्र मुक्ताफलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥* ॥ अथ मुक्ताधारणविधिः ।
"रक्तयष्टिधनिष्ठासु हस्तादिषु च पञ्चसु ।
प्रङ्क्षविद्धमसुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥"
इति समयप्रदीपः ॥

मुक्ताकलापः, पुं, (मुक्तानां कलापः समूहोऽत्र ।) मुक्ताहारः । यथा,—
"हारो मुक्ताः प्रालम्बसक्तकलापावलीलताः ।"
इति हेमचन्द्रः । ३ ।३२२॥
(यथा, कुमारसम्भवे । १ । ४२ ।
"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निश्चलस्य
अन्योन्यशोभाजननादुभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥")

मुक्तागारं, क्ली, (मुक्तायाः आगारमिव । मुक्तोत्पादनाधारत्वादस्य तथात्वम् ।) शुक्तिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मौक्तिकगृहञ्च ॥

मुक्तापुष्पः, पुं, (मुक्ता इव पुष्पाण्यस्य ।) कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृतिरस्य कुन्दशब्दे द्रष्टव्या ॥)

मुक्ताप्रसूः, स्त्री, (मुक्तां प्रकर्षेण सूते जनयतीति प्र + सू + क्विप् ।) शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुक्ताप्रालम्बः, पुं, (मुक्तानां प्रालम्बः हारभेदः ।) मुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ॥

मुक्ताफलं, क्ली, (मुक्ताफलमिव ।) कर्पूरम् । (मुक्तेव फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, सुग्धबोधटीकायां कारके । टेनाथादित्यत्र । दुर्गादासधृतम् ।
"मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसञ्चयाय ॥")
लवलीफलम् । इति मेदिनी । ले, १६६ ॥
(मौक्तिकार्थस्य पर्य्यायः ।
"मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च तत् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथास्य भस्मकरणविधिः ।

"मुक्ताफलानि शुद्धानि खल्वे पिष्ट्वा पुटेन्नघु ।
एवं भस्मत्वमाप्नोति ———— ॥"
इति वैद्यकरत्नसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥) वोपदेशस्तत्रान्यविशेषः । यथा,—
"मुक्ताफलेन यन्त्रेण सङ्गागवतशुक्तिना ।
भक्तिस्वात्मयुना सुधमार्कक्षीरपिशुश्रिया ॥
विहङ्गनेशपिशाच्येण भिषक्कौशूयसूनुना ।
हैमादिर्योपदेवेन मुक्ताफलमशीकरत् ॥"
इति तस्य चतुर्थोपान्त्यश्लोकोदयम् ॥
अथ मुक्ताफल परीक्षा ।
"द्विपेन्द्रशीमूतवराहशुक्ति-
मत्स्याहिशुक्राभ्रवेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषाञ्च शुक्राभ्रवमेव भूरि ॥
तत्रैव चैकस्य हि मूलमाचा
निविद्यते रत्नपरस्य जातु ।
वैद्यस्तु शुक्त्यभ्रवमेव तेषां
श्रेष्ठागुणवैद्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
त्वक्सारनागेन्द्रतिमिप्रसूतं
यत् शङ्खजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
शुक्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
या मौक्तिकानामिह जातयोऽष्टौ
प्रकीर्त्तिता रत्नविनिश्चयज्ञैः ।
कम्बुद्भवं तेष्वधमस्मृदिष्ट-
मुत्पद्यते यच्च गजेन्द्रकुम्भात् ॥
स्वर्योनिमध्याभ्रविदुल्यवर्णं
प्राहुः दृहत्कोलफलप्रमाणम् ।
उत्पद्यते वारणकुम्भमध्या-
दापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
ये कम्बवः प्राङ्मुखावर्तमध्य-
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोचे
मतङ्गजाच्चापि विशुद्धवंश्या-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनात् सुवृत्तं लघुनातिसूक्ष्मम् ।
उत्पद्यते वारिचरानतेषु
मत्स्याच्च ते मध्यचराः पयोधेः ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं प्रदिष्टं
तस्यैव दंष्ट्याङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
क्वचित् कथञ्चित् स भवः प्रदेशे
प्रजायते शूकरवद्विशिष्टः ॥
वर्षोपलानां समवर्णशोभं-
त्वक्सारपर्व्वप्रभवम्प्रदिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजनोपभोग्ये
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्व्वजन्ये ॥
भौमङ्गमं मीनविशुद्धवृत्तं
संस्थानतोऽत्युज्ज्वलवर्णशोभम् ।
निसाम्बुधौतप्रविकल्पमान-
निस्त्रिंशधारासमवर्णकान्ति ॥
प्राप्नोति रत्नानि महाप्रभाणि
राज्यं श्रियं वा महतीं दुरापाम् ।

पात्रं हि नापुण्यजनो भवन्ति
मुक्ताफलस्याहिशिरोभवस्य ॥
जिज्ञासया रत्नधनं विधिज्ञैः
शुभे मुहूर्ते प्रयतैः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
कर्म्मोपरिष्टं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महादुन्दुभिमन्द्रघोषै-
र्विद्युल्लतास्फुरितान्तरालैः ।
पयोधराक्रान्तिविलम्बलम्बै-
र्घनैर्घनैर्व्वा व्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न च जातुधाना
न व्याधयो नाप्युपसर्गदोषाः ।
हिंसन्ति यस्याहिशिरःसमुत्थं
मुक्ताफलं तिष्ठति पुण्यभाजम् ॥
नार्म्भसि मेघप्रभवे धरित्रीं
वियद्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्चिःप्रभाभाकृतदिग्विभाग-
मादित्यवद्दुःखविभाग्यविश्वम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताशनेन्दु-
मच्चत्वतारोद्भवं समग्रम् ।
दिवा यथा दीप्तिकरं तथैव
तमोऽवगाढ़ास्वपि तन्निशासु ॥
विचित्ररत्नद्युतिसारलोप-
चक्षुःसमुद्भाभरणोपपन्ना ।
लक्ष्मीर्न वा स्यादिति निश्चयो मे
मूल्यं मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यल्लक्ष्मभते कदाचिद्-
विपाकयोगाच्छुभतः शुभस्य ।
सपत्नहीनां स महीं समग्रां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभलक्षणस्य
भाग्यैः प्रजानामपि तस्य लक्ष्म ।
यद्योजनानां परितः सहस्रं
सर्व्वाननर्घान् विमुखीकरोति ॥
नक्षत्रमालेव दिवो विभूषा
रत्नावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विभुद्भवर्णा
पयःसु पद्मः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्रांशुकलापकान्ते-
र्मणिप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमप्सु स्थितमापबीज-
मासन् पुराण्यभवानि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽम्बुनिधौ पपात
सुधांशु मुक्ताभगिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्योयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकसाम्बभाव ॥
सैंहलिकपारलौकिकमौरा-
ह्वितास्वपर्णपारसवाः ।
कौवेरपाण्ड्याहाटक-
हैमका इत्याकरास्त्रयो ॥
शुक्त्युद्भवं नासिनिभत्वर्णं
प्रमाणसंस्थानगुणप्रभाभिः ।

उत्पद्यते वङ्गनपारसीक-
पाताललोकान्तरसिंहलेषु ॥
चिन्त्या न तस्याकरजा विशेषा
रूपे प्रमाणे च यतेत विद्वान् ।
न च व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्व्वत्र सर्व्वाकृतयो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य मुक्ता-
फलस्य प्राणैन समुच्छ्रितस्य ।
मूल्यं सहस्राणि तु रूपकाणां
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकार्द्धेन तनौ विहीनं
तत्पञ्चभागद्वयहीनमल्पम् ।
यन्माषकांस्त्रीन् बिभृयात् सहस्रे
द्वे तस्य मूल्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकौ द्वौ वहतोऽस्य मूल्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मूल्यम् ॥
अर्द्धाधिकं माषकमुन्मितस्य
सपञ्चविंशत्रितयं शतानाम् ।
गुञ्जाश्च षड् धारयतः शते द्वे
मूल्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अध्यर्द्धमुक्तापलकं शतं स्यान्
मूल्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि घोऽशभिर्भवेदूनं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्विकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतञ्च मूल्यं
समवाप्नोत्यपि बालिशस्य हस्तात् ।
द्विगुणैर्दशभिर्भवेदूनं
धरणं सङ्गवकं वदन्ति सज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्नुयात् स्यमूल्यं
यदि न स्यादुगुणसम्पदा विहीनम् ॥
त्रिंशत्सा धरणं पूर्णं शिक्यं तस्यैति कीर्त्यते ॥
चत्वारिंशद्वैस्तस्याः परं मूल्यं विनिश्चयः ।
चत्वारिंशद्वैश्छिक्कयो विंशंमूल्यं लभेत सा ॥
षष्टिनिकरणीयं स्याच्छस्य मूल्यं चतुर्दश ।
अर्घोनिर्वनिश्चैव कुर्ष्यैति परिकीर्त्तिता ।
एकादश स्याच्चव च तयोर्मूल्यमनुक्रमात् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽम्भाढ्यं
लक्ष्मीरजातरसयोजनया विपक्वम् ।
दृष्टं ततो गदुतनूकृतपिष्टमूलैः
कुर्य्यादृर्यष्टमनुमौक्तिकमाशु विद्वम् ॥
श्लक्ष्णप्रमत्स्यपुटमध्यगतन्तु कृत्वा
पश्चात् पचेत्तनु ततश्च वितानपत्या ।
दुग्धे सतः पयसि सं विपचेत् सुधार्थां
पक्वं ततोऽपि पयसा शुचि चिक्कणेन ॥
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिघर्षणेन
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तियुक्तम् ।
याज्ञिजैगाद्य भगवां हि महाप्रभाव-
सिद्धो विदग्धहितनप्तपरया दयालुः ॥
श्वेतकाञ्चसमं सारं हेमांशुग्रहतयोज्ज्वितम् ।
रक्तमध्ये प्रधार्य्यत मौक्तिकं देहभूषणम् ॥

एवं हि सिंहले देशे कुर्व्वन्ति कुशला जनाः ।
यस्मिन् लक्ष्मिमसन्देहः क्षिप्रञ्चति मौक्तिके ॥
उष्णे मलवणे क्षेत्रे निशां तद्गोमये जले ।
त्रीहिभिर्मर्द्दनीयं वा शुक्लवस्त्रोपवेष्टितम् ॥
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विज्ञेयं तदलक्ष्मिमम् ॥
सितं प्रमाणवत् स्निग्धं गुरु स्वच्छं सुनिर्म्मलम् ।
तेजोऽधिकं सुवृत्तञ्च मौक्तिकं गुणवत् स्मृतम् ॥
प्रमाणयङ्गैरवरैरयुक्तं
सितं सुवृत्तं समसूत्यवेधम् ।
व्यक्तैतरच्छायवहन्ति प्रभोद्दं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तैन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्त्तारमनर्थजात
एकोऽपि कश्चित् समुपैति दोषः ॥"
इति गारुड़े ६६ अध्यायः ॥

मुक्तामुक्तः, त्रि, (मुक्तस्य अमुक्तर्क्षेति विशेषणयो-र्दंदम् ।) त्रिप्रान्तिमः । अस्य प्रयोगो अर्क्षे च प्रायो वर्त्तते । इति हलायुधः ॥

मुक्तालता, स्त्री, (मुक्ताभिर्लतेव ।) मुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२० ॥

मुक्तावली, स्त्री, (मुक्तानां आवल्यत्र) मुक्ता-हारः । इत्यमरः । २।४।२०५ ॥ (मुक्तानामा-वली ।) मौक्तिकश्रेणी च ॥ (तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"यत्रयं सविरामान्तं गौ पुनः यत्रयं तथा ।
द्रुतौगः खयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा ॥")

मुक्तास्फोटः, पुं, (मुक्तानां स्फोटः विकाशोऽत्र ।) शुक्तिः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥

मुक्तास्फोटा, स्त्री, (मुक्तास्फोट + टाप ।) शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुक्तिः, स्त्री, (मुच् + भावे क्तिन् ।) आत्यन्तिक-दुःखनिवृत्तिः । इति नैयायिकाः ॥ नित्यसुखा-वाप्तिः । इति वैदान्तिकाः । पुरुषेणेच्छयाऽन्यां आत्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः । इति भरतः । मोक्षः । तत्पर्य्यायः । कैवल्यम् २ निर्व्वाणम् ३ श्रेयः ४ निःश्रेयसम् ५ अपुनर्भवः ६ मोक्षः ७ अपवर्गः ८ । इत्यमरः । १।५।६ ॥ अपुनर्भवः ९ स्थिरः १० अक्षरम् ११ । इति जटाधरः ॥ सा पञ्चविधा । सार्ष्टिः१ सालोक्यम् २ सारूप्यम् ३ सायुज्यम् ४ निर्व्वाणम् ५ । यथा,—
सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

"मुक्तिस्तु द्विविधा साध्वि! शृणुष्वैका सनातनी ।
निर्व्वाणपददात्री च हरिभक्तिप्रदा नृणाम् ॥
हरिभक्तिस्वरूपाच्च मुक्तिं याचन्ति वैष्णवाः ।
अन्ये निर्व्वाणरूपाच्च मुक्तिमिच्छन्ति साधवः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २२ अध्यायः ॥*॥

मुक्तिकरयोगो यथा,—
"वक्ष्ये साङ्गमहायोगं भुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
सर्व्वपापप्रशमनं भक्त्यानुपठितं शृणु ॥

ममेति मूलं दुःखस्य न ममेति च निर्वृतेः ।
इत्यार्येयं हरत्यार्यं ममाहमहमिति ॥
अहमित्यूर्ध्वनेत्रस्तो ममेति स्कन्धवान् महान् ।
गृहक्षेत्रोपशाखश्च पुत्रदारादिपल्लवः ॥
धनधान्यमहापत्रोऽनेककालेहि वर्द्धितः ।
पुण्यापुण्यसपुष्पश्च सुखदुःखमहाफलः ।
विधिवत् सुखशान्त्यर्थं जातोऽज्ञानमहातरुः ॥
संसाराध्वपरिश्रान्ता येऽत्र च्छायां समाश्रिताः ।
भ्रान्तिज्ञानसुखासीनास्तेषामात्मस्थिकं कुतः ॥
येस्तु सत्सङ्गपाषाणनिशितेन महासरुः ।
छिन्नो विद्याकुठारेण ते गता लयमीश्वरे ॥
प्राप्य ब्रह्मरसं पीतं नीरजस्कमकण्टकम् ।
प्राप्नुवन्ति परां प्राज्ञा ज्ञाननिर्वृतिमेव च ॥
सर्वेन्द्रियमयं मूलं नत्वं राजा नताप्यहम् ।
न तन्मात्रादिकं वाच्या नैवान्तःकरणस्तथा ॥
कं वा पश्यसि राजेन्द्र । प्रधानभिदमावयोः ।
स्तः परेऽद्वितीयत्वं संजातोऽयं गुणात्मकः ॥
ममको दुःखमाप्नोति जातो मत्स्योऽस्मया यथा ।
एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा चैवात्मनो नृप ! ॥
ज्ञानपूर्वाभियोगोऽपि ज्ञानेन सह योगिनः ।
मा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं पुत्र ! ते गुणैः ।
तद्गृह्यं यत्र वमति तद्धेयं येन जीवति ॥"
इति गारुडे २२० अध्यायः ॥*॥

अपि च ।
"हरिरात्मा न सन्देहो यदा तत्र समाश्रयेत् ।
तदा मुक्तः स संसारी विष्णोरात्मतां व्रजेत् ।
नान्यथा मुच्यते जन्तुः भ्रमन् वै घटियन्त्रवत् ॥
पुण्यैकर्मनिबद्धोऽपि मर्त्ययोनिषु नित्यशः ।
कुटुम्बः पशुतां याति ज्ञानविवर्जितः ॥
कृत्वेन्नहं ममेतीदमेवं दुःखाय कल्पते ।
गृह्णतोर्हि यथा काष्ठे लिप्यते वै त्वनीश्वरः ॥
चीराधानादिभिर्यद्वद्भाण्डं तद्वन्महाजने ।
चन्द्रकान्तमणिर्यद्वद् गृह्णीते सोपचान् गुणान् ।
सुखं दुःखं तथा क्षेमं संसरन् ननमीश्वरः ॥
स्वप्ने यः पुरुषो नित्यमटते कर्मबन्धनात् ।
मन्यमानः सुखं दुःखं सोऽत्यैव विप्र ! मुच्यते ॥
जगन्मुक्तो न सृष्टिः स्यादमुक्ते वर्द्धते सदा ।
तस्माज्जगत्त्रयं विद्यात् ज्ञानं नाधिकमेव च ॥
यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमात्मरतिर्व्रजेत् सदा ।
विषयान्तरसक्तो वा याति देहे स्थते हरिम् ॥
न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति यद्यनोऽपि भोजया ।
कुरुते गृह्यते नैव पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
यथा दुर्दिनसंघातं मेघपङ्क्तिर्नयत्यिशम् ।
तद्विस्फूर्तिर्मलाबन्धो ज्ञानो विषयसंज्ञितः ॥
मर्त्यावस्थोऽपि मुच्यैत भावयुक्तः परे पदे ।
जीवन्मुक्तः स मुक्तः स्याद्विद्वांसिरहितस्तु यः ॥
कर्त्ता हर्त्ता च भोक्ता च सर्वज्ञः सर्वगो हरिः ।
एकं स्वच्छन्दलीलस्य मुक्तिरित्यभिधीयते ॥
जीवमुक्तिमजानन्तो मच्चिह्नाकारविग्रहाः ।
विषसुप्ता इवाभान्ति मूढास्तेऽत्यन्तवर्जिताः ॥
निर्गुणः स तु विज्ञेयः सुखदुःखमतीतवान् ।
जीवन्मुक्तो भवेदृर्ध्वं तनुं मुक्तं नियोजनम् ॥
मृत्पिण्डदण्डचक्रोत्पत्तौ भवेदृर्ध्वं वृथा ।
तिष्ठन्ति काष्ठवद्ये च संवित्तिपरिवर्जिताः ॥
ते च मायोदरे लीना जडान्धबधिरोपमाः ।
आकाशवद्भवेदात्मा विदेहो निष्प्रचेतनः ॥
अलं स्थूलेन मोक्षेण चेतनारहितेन च ।
वरमेव च संसारी विषयासक्तचेतनः ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखान्यात्मा उभौ पार्श्वौ संसारे संव्यवस्थितः ॥
ईदृग्यं हि परं ज्ञानं वेदादीनामगोचरः ।
सुखस्य च फलं भुङ्क्ते स्वर्गं चेह द्विजोत्तम ! ॥
यत्र वामः परे स्थाने सुखदुःखविवर्जितः ।
केवलं जीवनाशोऽयं प्रोक्तज्ञानमजानता ॥
चेतनारहितो ज्ञानमाकाशस्योऽप्यचेतनः ।
मृत्पिण्डदण्डलोष्टादिशिलापङ्ककुड्यवत् ॥
अथ श्रान्तो नरो यद्वत् सुप्तः सुखमश्नुते ।
बोध्यमानः सचेतापि सुखाद्दुःखं न मन्यते ॥*॥
किंवा मुक्तमिदं मोक्षः सुखमत्यन्तकेवलम् ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व गदतो मम ॥
दुःखानामागमो नास्ति यत्र सौख्यं निरन्तरम् ।
विद्यते तत् परं दृष्ट्वा योऽप्यानन्दसुखी भवेत् ॥
ब्रह्मज्ञानप्रविष्टाश्च स्वच्छन्दात्मबलान्विताः ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्यान्ति विष्णुलयं बुधाः ॥
अस्ति देवो हरिः शास्ता कारणोपायवर्जितः ।
तं ज्ञात्वा तु भवेन्मुक्तिर्निर्मला कायवोगिनः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्यादयः सुराः ।
न विभक्तिं शरीरस्य यान्ति मुक्तिर्न विद्यते ॥
तस्मादाराधनीयोऽपि संयमेन्द्रियगोचरः ।
विष्णुर्मायापतिर्यो वै यदीच्छेन्मुक्तिमात्मनः ॥
नान्यच्च विद्यातपसो नान्यच्चेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यच्च सर्वसंत्यागात् मोक्षं विन्दति मानवः ॥
तस्माद्धर्मसुखो भूत्वा संयम्यात्मानमात्मना ।
धर्मं कुर्यादिहायेनो धर्मात्मा सुखमेधते ॥
धर्मादेवाप्यते देहो दारा: पुत्रा धनं तथा ।
धर्मात् स्वर्गश्च मोक्षश्च यदन्यदपि दुर्लभम् ॥
ऋषयो देवगन्धर्वाः स्वधर्ममनुगामिनः ।
स्वर्गं तिष्ठन्ति विप्रर्षे ! ततो यास्यन्ति सद्गतिम् ॥
धर्ममर्थश्च कामश्च मोक्षश्च ऋषिसत्तम ! ।
समाप्नोति पुमानित्यं नारायणपरायणः ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
(निरुक्तिर्यथा, सांख्यसूत्रम् । ६ । २० ।
"मुक्तिरभ्युदयश्चास्तेन परः ।"
यथाच्च, अष्टाध्यक्षसंहितायाम् । १ । २ ।
"मुक्तिमिच्छसि रे तात । विषयान् विषवत्त्यज ।
क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥")

मुक्तिदं, क्ली, (मुक्तिं ददातीति । मुक्ति + दा + कः ।) भगवन्नामविशेषः । यथा,—
"अल्पानां च बलं महासुरस्य मुक्तिदम् ।
नानासिद्धिप्रदातारं परं चिन्तामणेरुत्तमम् ॥
गुह्यात् गुह्यतरं चाप्यनाम चाष्टाक्षरं परम् ।
मन्त्रं सुखमुखार्थमर्थेषार्थप्रसाधकम् ॥
प्राह नारायणायेति नमोऽन्तार्थो नियोजतः ।
ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
मुक्तिदात्तरि, त्रि ॥ (यथा, देवीभागवते १ । २ । २० ।
"तां ध्यात्वा सगुणां मायां मुक्तिदां निर्गुणां तथा ॥")

मुक्तिमण्डपः, पुं, (मुक्तिदायकः मण्डपः । यद्वा मुक्तेर्मण्डपः ।) विश्वेश्वरस्य दक्षिणपार्श्वस्थमण्डपः । यथा, —
"निमेषमात्रं स्थितचित्तवृत्ता-
स्तिष्ठन्ति ये दक्षिणमण्डपेऽत्र ।
व्यक्तव्यभावा अपि गाढमानसा
न ते पुनर्गर्भदृशासुपासते ॥"
इति काशीखण्डम् ॥
श्रीजगन्नाथमन्दिरदक्षिणपार्श्वस्थमण्डपश्च ॥

मुक्तिमुक्तः पुं, (मुक्त्या मोक्षेण मुक्तः हीनः ।) शिवकम् । इति रत्नमाला ॥

मुखं, क्ली, (खनति विदारयति अन्नादिकमनेन खन्यते विधात्रा सुखमनेनेति वेति । खन् + "खिदि-खनिभ्यां मुट् चोदात्तः ।" उणा० । ५ । २० । इति करणे अच् । स च डित् मुडागमश्च ।) शरीरावयवविशेषः । स तु सुखविवरम् ॥ (तन्निरुक्तिर्यथा,—
'प्रभाहरा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः ।'
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चमासेर्भवति । इति सुश्रुतः ॥ तत्पर्य्यायः । वक्त्रम् २ आस्यम् ३ वदनम् ४ तुण्डम् ५ आननम् ६ लपनम् ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ (यथा, नैषधचरिते ६ । ४४ ।
"मुखं विमुच्य स्वसितस्य धारया
वृथैव नासापथधावनश्रमः ।")
तस्य स्वरूपं यथा,—
'ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
गलो गलादि सकलं समाङ्गं मुखमुच्यते ॥'
इति भावप्रकाशः ॥
रतिक्रियायां स्त्रीमुखस्य स्वेहात् स्वबालकमुखस्य च चुम्बने गुह्यत्वं यथा, —
"मक्षिका सन्ततं धारा माञ्जारो ब्रह्मविन्दवः ।
स्त्रीमुखं बालकमुखं न दुष्टं मनुरब्रवीत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
निःसरणम् । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ तत्तु गृहस्य निष्क्रमणप्रवेशनदर्त्म । इति सर्व्वधरादयः । गृहादिद्वारप्रवेशः । इति स्वामी । हट्टमण्डपादेः प्रवेशनिर्गमः । इति कोकटः । गृहाङ्गणादिनिःसरणपथः । इति रमानाथः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ प्रारम्भः ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । १ ।
"अथैक्षिष्टं भर्तुरुपस्थितोदयं
सखीजनोद्वीक्षणकौतुकीमुखम् ।

निदानमिष्टाकुकुलस्य सन्ततेः
सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥"

"कौसुद्या: सुखं प्रारम्भम्।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः।) उपायः ॥ सन्धिविशेषः ॥ (यथा, दशरूपके। १। २३।

"सुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा।
अङ्गानि हादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥")

नाटकादेः प्रारम्भः। इति मेदिनी। खे, ४॥ आत्मम् ॥ (यथा, रामायणे। २। ५०। ८।

"अचक्षुर्विषयं प्रायाद् यथार्कः स्वगदासुखे ॥")

प्रधानम् ॥ (यथा, महाभारते। २। ३८। २७—२९।

"राज्ञां सुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो सुखम्।
गवां चाणां सुखं चन्द्र आदित्यस्त्रीजसां सुखम्॥
पर्व्वतानां सुखं मेरुर्गरुड़: पततां सुखम्।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो सुखम्॥")

प्रारम्भः। नाटकः। वेदः। इति शब्दरत्नावली॥ (द्वारम्। यथा, रघुवंशे। ३। २८।

"विपर्य्ययाद्वदग्रहणेन वाङ्मयं
नदीसुखेनेव समुद्रमाविशत्॥"

"नद्या सुखं द्वारम्। सुखन्तु वदने सुखारम्भे द्वाराभ्युपाययोरिति यादवः।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥ अग्रभागः। यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम्। ३। ५।

"तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम्।
ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां मुद्राभ्यासं समाचरेत्॥")

सुखः, पुं, डहुः। यथा, -

'लकुचो लिकुचो नुत्तः खगवक्त्रो सखो डहुः।'

इति शब्दचन्द्रिका॥

सुखगन्धकः, पुं, (सुखे गन्धः यस्मात्। कप्।) पलाण्डुः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुखघण्टा, स्त्री, (सुखे घण्टेव शब्दसाहश्यात्।) दुलदुलीध्वनिः। इति चिकित्साशेषः॥

सुखचीरी, स्त्री, (सुखस्य चीरं वस्त्रविशेष इव। सुखचीर+स्वल्पार्थे ङीष्।) जिह्वा। इति शब्दमाला॥

सुखज:, पुं, (सुखात् जायते इति। जन्+डः।) ब्राह्मणः। इति पुराणम्॥ वकुलवृक्षे त्रि॥

सुखतीर्य, त्रि, (सुखस्य इति। सुख+तमिल। सुखतः। ततः "सुखपार्श्वशब्दाभ्यां तमन्ताभ्यामीयप्रत्ययो वक्तव्यः।" ४।३।६०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ईयः। "सुखपार्श्वतमोर्लोपश्च।" ४।२।१३८। इत्यत्र काशिकोक्तेश्च टिलोपः।) सुखसम्बन्धि। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

सुखदूषणः, पुं, (सुखं दूषयते अनेनेति। दुष्+णिच्+करणे ल्युट्।) पलाण्डुः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुखदूषिका, स्त्री, (सुखं दूषयति विवर्णं करोतीति। दुष्+णिच्+ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च।) सुखजातक्षुद्ररोगविशेषः। वयसूफोड़ा इति भाषा। तल्लक्षणमाह।

"श्लाघ्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतपित्तजाः।
जायन्ते पिड़का यूनां ज्ञेयास्ता सुखदूषिकाः॥"

प्रख्याः सदृश्यः। एता यूनामेव सुखे भवन्ति स्वभावात्॥ * ॥ अथ तच्चिकित्सा।

"अङ्गुलस्य चतुर्थांशो सुखे लेपः कनिष्ठकः।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादङ्गुष्ठोर्द्धाङ्गुलो भवेत्॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न शुष्यति।
शुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम्॥"

सुखलेपमाह।

"लोध्रधान्यवचालोपलाक्षरसपिड़कापहः।
तद्वल्लोध्रोत्पलायुक्तं मरिचं सुखलेपनम्॥
सिद्धार्थकवचालोध्रैः मैन्धवेन च लेपनम्।
वमनञ्च निहन्त्याशु पिड़कां यौवनोद्भवाम्॥
कैवलाः पयसा पिष्टास्तीक्ष्णाः श्लाघ्मलिकण्टकाः।
आलिप्तं चाहरेनेन भवेत् पद्मोपमं सुखम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

सुखधावनं, क्ली, (सुखस्य धावनं। धावुञ् शुद्धौ ल्युट्।) आस्यप्रक्षालनम्। सुखधोया इति भाषा। यथा, भावप्रकाशे।

"पटोलनिम्बजम्बाम्रमालतीयौवनप्लवैः।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो सुखधावने॥"

सुखधौता, स्त्री, (सुखं धौतं भाजितमनेनेति। धाव्+कर्म्मणि+क्तः स्त्रियां टाप्।) ब्राह्मणयष्टिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

सुखनिवासिनी, स्त्री, (सुखे निवसति या सा। नि+वस्+णिनिः स्त्रियां ङीप्। वाणीरूपत्वादस्यास्तथात्वम्।) सरस्वती। इति केचित्॥

सुखनिरीक्षकः, पुं, (सुखं निरीक्षते इति। निर+ईक्ष+ण्वुल्। उदयोगं विहायात्यसुखापेक्षिलोकावस्थानादस्य तथात्वम्।) आलसः। इति शब्दरत्नावली॥

सुखपूरणं, क्ली, (सुखं पूर्य्यते अनेनेति। पूर+करणे ल्युट्।) गण्डूषः। इति वैद्यकम्॥

सुखप्रियः, पुं, (सुखस्य प्रियः।) नागरङ्गः। इति भावप्रकाशः॥ वकुलवृक्षे, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।

"सुखप्रियः स्थिरमतिर्विज्ञेयोऽनिलनाशकः।")

सुखभूषणं, क्ली, (सुखं भूषयति रक्तिमालङ्करोतीति। भूष्+णिच्+ल्युः।) ताम्बूलम्। इति वैद्यकम्॥

सुखमण्डनकः, पुं, (सुखं मण्डयति भूषयतीति। मण्ड्+ल्युः स्वार्थे कन्।) तिलकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ आस्यभूषके, त्रि। (सुखमण्डनमस्य॥)

सुखमोदः, पुं, (सुखस्य मोदः हर्षः यस्मात्।) पीभाञ्जनः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुखयन्त्रणं, क्ली, (सुखं अन्यादीनां यन्त्र्यते सङ्कोच्यते येनेति यत्रि सङ्कोचने+करणे ल्युट्।) कविका। यथा, —

"कथा खलीनं कविका कथितं सुखयन्त्रणम्।"

इति हेमचन्द्रः। ४। ३१६॥

सुखरः, त्रि, (सुखं अस्यास्तीति। सुख+उप सृष्टिमुष्कमधो रः।" ५। २। १२७। इत्यत्र "रप्रकरणे खसुखकुक्षेरुपसंख्यानम्।" इति काशिकोक्त्या सर्व्वेभ्यः वक्तव्यो रः। "निश्चितं सुखमस्यास्तीति रः।" इत्यमरटीकायां।) अप्रियवादी। तत्पर्य्यायः। दुर्मुखः २ अवहुमुखः ३। इत्यमरः। ३। १। ३६॥ (यथा,—

"एका भार्य्या प्रकृतिसुखरा चञ्चला च
द्वितीया।"

इत्युद्भटः॥

शब्दायमानः। यथा, मृच्छकटिकनाटके १ अङ्के।

"त्वां सुखयिष्यति तु मालतिसमुद्भवोऽयं
गन्धश्च भीरु! सुखराणि च नूपुराणि॥"

अग्रयायी। यथा, हितोपदेशे।

"यदि कार्य्ये विपत्तिः स्यात् सुखरस्तत्र हन्यते॥")

सुखरः, पुं, (सुख+रः।) काकः। शुक्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

सुखरोगः, पुं, (सुखस्य रोगः।) वक्त्रामयः। (यथा, मार्कण्डेये। १५। ३५।

"पङ्गुत्वं बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीड़ितः।
सुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च बाध्यते॥")

तत्र सुखस्य स्वरूपमाह।

"ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च।
गलो गलादि सकलं सप्राङ्गं सुखमुच्यते॥"

अथ सुखरोगाणां संख्यामाह।

'स्युरष्टावोष्ठयोर्दशमूले तु दश षट् तथा।
दन्तेष्वष्टौ रसज्ञायां पञ्च स्युर्नव तालुनि॥
कण्ठे त्वष्टादश प्रोक्तास्तत्र सर्व्वेसराः स्मृताः।
एवं सुखामयाः सर्व्वे सप्तषष्टिर्मता बुधैः॥'

सुखरोगाणां निदानान्याह।

'अनुपविशितक्षीरदधिमाषादिसेवनात्।
सुखमध्ये महान् कुप्यः कृत्वा दोषाः कफोत्तराः॥'

तत्रौष्ठरोगाः।

तेषां निदानपूर्व्विकां संख्यामाह।

'पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तेन मांसजस्तथा।
मेदोजश्चाभिघातोत्थ एवमष्टौष्ठजा गदाः॥'

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह।

'कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्रसुप्तिनौ।
दार्य्येते परिपात्यन्ते ओष्ठौ मारुतकोपतः॥'

परुषौ रूक्षौ। दार्य्येते विदार्य्येते। परिपात्यन्ते कश्चिद्विदीर्णत्वौ क्रियेते॥ पैत्तिकमाह।

'तोयेन पिड़काभिस्तु सरुजाभिः समन्ततः।
महाक्षपाकपिड़कौ पीतामासौ च पित्ततः॥'

श्लैष्मिकमाह।

'मधुमांसाभिस्तु चीयेते पिड़काभिरवेदनौ।
कण्डूमन्तौ कफादोष्ठौ पिच्छिलौ श्वेतलौ गुरू॥'

सान्निपातिकमाह।

'सकृत् कृष्णौ सकृत् पीतौ सकृत् श्यावौ तथैव च।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिड़कान्वितौ॥'

रक्तजमाह ।
'यवप्रकारफुल्लवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवन्तौ श्लेष्मितप्रभौ ॥'
मांसजमाह ।
'मांसदुष्टौ गुरू शूलौ मांसपिण्डवदुन्नतौ ।
जन्तवश्चात्र सर्पन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥'
जन्तवः कृमयः । सर्पन्ति वर्धन्ते । मुखादुभयतः ओष्ठगयोः ॥ * ॥ मेदोजमाह ।
'सर्पिर्मण्डप्रतीकाशो मेदसा कण्डरौ गुरू ।
स्वच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥'
अभिघातजमाह ।
'जतुजाभौ विदीर्येते पीडिते चाभिघातजः ।
मथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥'
मथितौ स्फुटितावित्र्य । अतएव जतुजाभौ रुधिराभाविति सङ्गतम् ॥ * ॥ अथौष्ठरोगाणां चिकित्सा ।
'गलदन्तमूलदूषणच्छेदेषु रोगाः कफासृग्-
भूयिष्ठाः ।
तस्मादेनेष्वमलदुधिरं विस्रावयेदुदुम्बम् ॥
चतुर्विधेन स्नेहेन मधुच्छिष्टयुतेन च ।
वातघ्नेऽभ्यञ्जनं कुर्यान्नाड्यस्विदस्य बुद्धिमान् ॥'
चतुर्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामज्जरूपेण ।
वेधं शिराणां वमनं विरेकं
स्निग्धस्य पानं रसभोजनञ्च ।
धूमाः प्रदेहाः परिषेचनञ्च
पित्तोपसृष्टेष्वधरेषु कुर्यात् ॥
शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ।
दूषे रक्ते प्रयोक्तव्यं ओष्ठकोपे कफात्मके ॥
मेदोजे स्फुटिते भिन्ने पूयमिते कण्डूमति हिते ।
प्रियङ्गु त्रिफला लोध्रं सक्षौद्रं प्रतिसार-
णम् ॥'
प्रतिसारस्य विधिमाह ।
'दन्तशिक्षामुखानां यत्प्रमाणकल्कावलेहनैः ।
प्राग्वेधघर्षणमकृत्वा तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥
ओष्ठरोगेष्वपूयेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत् ।
तेषु व्रणत्वं यातेषु व्रणवत् समुपाचरेत् ॥'
अथ दन्तवेष्टरोगाः । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि संख्यामाह ।
'पूयालसौ गलिनः पूर्वं दन्तपुप्पुटकस्तथा ।
दन्तवेष्टः पूयिरश्च महापूयिर एव च ॥
ततः परिदरः प्रोक्तस्तत्रपुप्पुटकः स्मृतः ।
वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलिवर्धन एव च ॥
अधिमांसकनामा च दन्तनाड्यश्च पञ्च च ।
दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु षोडश ॥'
तत्र पूयालसस्य लक्षणमाह ।
'पूयोगितं दन्तवेष्टेभ्यो यत्राकस्मात् प्रवर्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि उत्क्लेदीनि मृदूनि च ॥
दन्तमांसानि पूयेयन्ति पतन्ति च परस्परम् ।
पूयालसो नाम स व्याधिः कफपूयोगितसम्भवः ॥'
दन्तवेष्टेभ्यः दन्तवेष्टनमांसेभ्यः । अकस्मात् अभिघातं विना पूयेयन्ति पतन्ति । पतन्ति च परस्परं पाकोन्मुखा मांसानि पूयोगितं पच्यन्ति पूयोगितं मांसानि पचति ॥ दन्तपुप्पुटमाह ।
'दन्तयोरन्तेषु वा यत्र क्षयपुप्पुटायते महान् ।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥'
दन्तवेष्टमाह ।
'स्रवन्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टपूयोगितसम्भवः ॥'
अत्र दन्तमूलानीति कर्तृपदमध्याहरणीयम् ॥
पूयिरमाह ।
'क्षयपुप्पुटमूलेषु रजावान् कफवानलः ।
लालास्रावी कण्डुरश्च विज्ञेयः पूयिरो गदः ॥
महापूयिरमाह ।
'दन्तास्थन्ति वेष्टेभ्यस्ताल् चाप्यवदीर्यते ।
यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महापूयिरसंज्ञकः ॥'
तालु चाप्यवदीर्यते चकारात् दन्तवेष्टौ चाप्यवदीर्यते । समराचान् मारकत्वायं यत आह भोजः । महापूयिर इत्येष समराचान् निहन्त्यसून् ॥ * ॥ परिदरमाह ।
'दन्तमांसानि पूयेयन्ते यस्मिन् स्रवति चाप्यसृक् ।
पित्तास्रककफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥'
उपक्रममाह ।
'वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्तास्थलन्ति हि ।
व्याघट्टिताः प्रस्रवन्ति पूयोगितं मन्दवेदनम् ॥
व्याघ्रायते श्रुते रक्ते सुखं पूति च जायते ।
यस्मिन्नुपक्रमः स स्यात् पित्तरक्तसमुद्भवः ॥'
आघट्टिताः घृष्टाः ॥ * ॥ वैदर्भमाह ।
'घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
चलन्ति च ददायस्मिन् स वैदर्भोऽभिघातजः ॥'
संरम्भः शोथः । चलन्ति चेति चकाराद्विदग्धपाकाः ॥ * ॥ खलिवर्धनमाह ।
'मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्धनसंज्ञोऽसौ संजातं रुक् प्रणाम्यति ॥'
सञ्जातं दन्ते ॥ * ॥ अधिमांसकमाह ।
स्थानेषु पञ्चसु दन्ते महान् पूयो महारुजः ।
लालास्रावी कफलसो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥
स्थानेषु स्थानभवे पञ्चमे दन्ते ॥ * ॥ पञ्चदन्तनाड्यो राह ।
'दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।'
यथेरिता यथा नाड्यो व्रणे वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः पञ्चनाड्यः कथिताः तथाचोपौत्यर्थः ॥ * ॥ दन्तविद्रधिमाह ।
'दन्तमांसमलैः सार्धैर्वाय्वाद्यैः क्षयधर्मभाव् ।
सदाहरुक् स्रवेद्विस्रं पूयासृं दन्तविद्रधिः ॥'
दन्तमांसमलैः दन्तवेष्टगतदोषैः । सार्धैः सरक्तैर्धातुभिः ॥ * ॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।
'पूयालसे घृतरक्ते तु लोध्रे नागरसर्षपान् ।
निष्काथ्य त्रिफलाक्वाथे कुर्याद्गण्डूषधारणम् ॥
'कासीसलोध्रलाक्षाम्रशिलासप्रियङ्गुतेजाह्वाः ।
एषां चूर्णं मधुयुक् पूयालसे पूतिमांसहरम् ॥'
तेजाह्वा तेजवल्कल इति लोके ।
'तैलं घृतं वा वातघ्नं पूयालसे संप्रयुज्यते ।' * ।
'दन्तपुप्पुटके कार्यं सरणे रक्तमोक्षणम् ॥
सपञ्चतृणः क्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ।
शिरोविरेकश्च हितो नस्यं स्निग्धश्च भोजनम् ॥
विस्राविते दन्तवेष्टे व्रणवत् प्रतिसारयेत् ।
लोध्रपत्तङ्गमधुकलाक्षाचूर्णैर्मधुप्लुतैः ॥'
प्रतिसारयेत् अङ्गुल्या घर्षयेत् । पत्तङ्गं चोचकं इति लोके ।
'गण्डूषे क्षीरिणो योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ।
चलदन्तस्थैर्यकरं कार्यं बकुलचूर्णम् ॥
भद्रमुस्ताभयायोषविङ्गारिष्टपल्लवैः ।
गोमूत्रपिष्टैर्गुटिका छायाशुष्का प्रकल्पयेत् ॥
तां निधाय मुखे पूयशूलदन्तातुरो नरः ।
नातःपरतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥'
भद्रमुस्तादिवटिका ।
'तुला घृतं नीलसहाचरस्य
द्रोणाम्भसा संश्रपयेद्यथावत् ।
ततश्चसुर्भागरसेन तैलं
पचेच्छनैरर्द्धपलप्रमाणैः ॥
कल्कैरनन्ताखदिरारिमेद-
जङ्घान्नयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।
तत्तैलमाश्वेव घृतं सुखेन
स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥'
नीलसहाचरः नीलपुष्पकटरेया । अनन्ता दुरालभा तदलाभे यवासो ग्राह्यः । अरिमेदो दुर्गन्धखदिरः । सहाचरात्तैलम् ॥ * ॥
'पूयिरे क्षतरक्ते तु लोध्रसुस्तारसाञ्जनैः ।
सक्षौद्रैः प्रस्थतैलेपो गण्डूषे क्षीरिणो हिताः ॥
क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।
संशोधोभयतः कार्यं शिरश्चोपक्रमेत् तथा ॥
काकोदुम्बरिकाप्लक्षैर्व्रणं विस्रावयेद्भिषक् ।
लवणैः क्षौद्रयुक्तैश्च सक्षौद्रैः परिसारयेत् ॥*॥
'ग्रन्थिणीन्तुल्य वै दर्भं दन्तमूलानि शोधयेत् ।
ततः क्षारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥
उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमथचारयेत् ।
क्षमिदन्तकवच्चाच विधिः कार्यो विजानता ॥'
इयं खलिवर्धनस्य चिकित्सा ॥ * ॥
'छित्त्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेतैश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
वचातेजोवतीपाठास्वर्ज्जिकायावशूकजैः ॥'
तेजोवती तेजवल्कलं स्वर्णजीवन्तीति च ।
'क्षौद्रहिङ्गुयावक्षिप्रा कवले चात्र कीर्तिताः ।
पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ।'*॥
'नाड्रीव्रणहरं कर्म दन्तनाड्यां कारयेत् ।
यद्दन्तमध्ये जायेत नाड्यादन्तं तदुद्धरेत् ॥
छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरितो भवेत् ।
उद्धृत्य च दहेच्चापि क्षारेण क्षत्रलेन वा ॥
भिनत्त्युपैति दन्ते हनूकाश्रितं ध्रुवम् ।
समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भृशमक्षि च ॥
उद्धृते तूत्तरे दन्ते पूयोगितं प्रस्रवेदति ।
रक्ताभिघातात् पूर्वोक्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ॥
काणः संजायते जन्तुरहितं तस्य जायते ।
चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद् भिषक् ॥
धावनं जातिमदनस्वादुकण्टकखादिरैः ।
कषायैरितिशेषः ।
कषायैर्जातिमदनकटुकी-खादुकण्टकैः ।

'मञ्जिष्ठालोध्रखदिरगुडाक्कैश्चापि यत् कृतम्।
तैलं तन्मधिसं तत्र हन्यात् दन्तगतां गतिम्॥'
त्रात्यादित्रितुष्टयस्य कषायेण मञ्जिष्ठादित्रितुष्टयस्य च कषायेण तैलमिदं पचेत्। जातिः चमेली इति लोके। तस्याः पत्रं ग्राह्यम्। मदनो धुस्तूरस्यापि पत्रमत्र ग्राह्यम्। करटकी बृहत्कटाङ्गी तस्या मूलं ग्राह्यम्। स्वादुकण्टकोगोच्चुरः तस्य पञ्चाङ्गं ग्राह्यम्। त्रात्यादितैलम्॥ * ॥

'विदध्याच्चूर्णं विधिं युक्तं विदध्याद्दन्तधिद्धौ।
प्रयुक्तकर्मा नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत्॥'*॥
अथ दन्तरोगाः। तत्र रोगाणां नामानि संख्यामाह।

'दालनः कथितः पूर्वं कृमिदन्तक एव च।
प्रोक्तो भञ्जनको दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा॥
कपालिकाच कथिता ग्रथितदन्तक एव च।
करालसंज्ञ इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्तिताः॥'

तत्र दालनस्य लक्षणमाह।

'दीर्यमाणोऽथिव रुजा यत्र दन्तेषु जायते।
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः॥'

कृमिदन्तकमाह।

'कृष्णच्छिद्रचलस्रावी समंरम्भो महारुजः।
व्यनिमित्तरुजो वातात् स ज्ञेयः कृमिदन्तकः॥'

समंरम्भः दन्तमूलशोथयुक्तः। तत्रैव स्रावो बोद्धव्यः। व्यनिमित्तरुजः व्यवघट्टनादिनिमित्तं विनैव महारुजावान्॥ * ॥ भञ्जनकमाह।

'वक्रं वक्रं भवेद्यत्र दन्तभङ्गश्च जायते।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञकः॥'

दन्तहर्षमाह।

'शीतरूक्षप्रवातान्नस्पृशतामसहा द्विजाः।
यत्र स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्तितः॥'

दन्तशर्करामाह।

'मलो दन्तगतो यस्तु कफस्यानिलशोषितः।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा॥'

शर्करा सिकता॥ * ॥ कपालिकामाह।

'कपालेष्विव दीर्यन्ते दन्तेषु सभलेषु च।
कपालिकेति विज्ञेया दन्तक्षित् दन्तशर्करा॥'

कपालानि स्टगमयघटादिघटकानि तेष्विव। समलेषु दन्तेषु मलसहितदन्तावयवेषु दीर्यन्ते या दन्तशर्करा सा कपालिकेति विज्ञेया। सा कपालिका दन्तक्षित् दन्तनाशिनी॥*॥ ग्रथितदन्तकमाह।

'शोथरुग्द्वाभ्यंगा पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशीर्यते।
ग्रथितां नीलतां वापि गतः स ग्रथितदन्तकः॥'

दग्धः दग्ध इव॥ * ॥ करालमाह।

'शनैः शनैः प्रकुरुते यत्र दन्तास्थितोऽनिलः।
करालान् विकटान् दन्तान् स करालो न सिध्यति॥'

करालान् भयानकान्। अयं सुश्रुतेनोक्तः। संग्रहकारेण गृहीतश्च॥*॥ अथ दन्तरोगाणां चिकित्सा।

'तैलं क्षारारसं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पचेत्।
दशैः पलमितैरेतैः कार्षैश्चापि चतुर्गुणैः॥
लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठापद्मकैरपद्मकैः।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तत्तैलं वदनं धृतम्॥'

कट्फलस्थाने पत्तङ्ग इति च पाठः।

'दालनं दन्तमालस्य दन्तमोलं कपालिकाम्।
पीतादं पूतिवक्त्रञ्च विरूपं विरमास्यताम्॥
हन्यादाशु गदानेतान् कृमिदन्तानपि स्थिरान्।
क्षात्रादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम्॥'

क्षात्रादितैलम्॥ * ॥

'जयेत् विस्रावणैः स्विन्नमसलं कृमिदन्तकम्।
तथाप्यपोहेच्चिरतस्तैः खगरक्तपयोरणैः॥
भद्रदार्वादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः।
कृमिदन्तापहं कोणं छिन्द्यु दन्तान्तरे स्थितम्॥
दग्ध्वौषधीभूमिकदम्बौषधाङ्कुलकगटकारिकाक्वाथैः।
गण्डूषस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः॥
नीलो वायसजङ्घा कटुतुण्डी सलमेकैकम्।
सप्तपर्ण्यं दशनविधृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः॥
स्नेहानां कवलाः कोणाः सर्पिषस्तैलस्य च।
निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षमर्दनाः॥'

स्नैहस्य सर्पिषः; तिक्तस्य पक्वस्य सर्पिषः; कवल इत्यर्थः।

'स्नैहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नैहिकमेव च।
पेया रसा यवागूश्च क्षीरमन्तानिकाकृतम्॥
शिरोविरिक्तिहितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः।'

ग्रत्र दन्तहर्षे।

'व्यच्छिद्रं दन्तमलानि शर्करामुद्धरेद् भिषक्।
लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्तां प्रतिसारयेत्॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्यान्निरवशेषतः।
कपालिका कृच्छ्रसमा तच्चाप्येषा क्रिया हिता॥'

ग्रत्र दन्तशर्करायाम्। एषा क्रिया दन्तहर्षक्रिया॥ * ॥

'फलान्यम्लानि शीतानि रूक्षान्नं दन्तधावनम्।
तथातिकठिनं भक्ष्यं दन्तरोगी विवर्जयेत्॥'

ग्रथ जिह्वारोगाः।

तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसंख्याः प्राह।

'वातजः पित्तजश्चापि कफशोथोल्लाससंज्ञकः।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिताः॥'

तत्र वातजस्य लक्षणमाह।

'जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
मर्षेच्च शीतच्छदनप्रकाशा।'

स्फुटिता मनागविदीर्णा। प्रसुप्ता रसानभिज्ञा तथा सुप्तेव। शीतच्छदनप्रकाशा शीतो मरुभूमिजो द्रुमस्तद्वत् कण्टकचिता॥ * ॥ पित्तजमाह।

'पित्तात् सदाहैरुपचीयते च
सीर्षैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च॥'

ग्रयं रोगो लोके जलौ इति ख्यातः॥ * ॥ कफजमाह।

'श्लेष्मेण गुर्वी बहला चिता च
मांसोच्छ्रयैः श्लाष्मलिकण्टकाद्यैः।'

बहलाः स्थूलाः; मांसोच्छ्रयैः; मांसलकण्टकैः॥ ग्रलासमाह।

'जिह्वातले यः सृजयुः प्रगाढ़ः
सोल्लासमंज्ञः कफरक्तमूर्छिः।
जिह्वां स तु स्तब्धयति प्रदुष्टो
मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम्॥'

प्रगाढ़ः प्रकर्षेण गाढ़ो दारुणः। कफरक्तमूर्छिः कफरक्ताभ्यां मूर्छितोयस्य कफरक्तज इत्यर्थः। जिह्वास्तम्भेन वायुरुक्तश्च बोद्धव्यः। भृशपाकेन पित्तञ्च। व्यतस्त्रिदोषोऽयमसाध्यत्वञ्चास्य॥*॥ उपजिह्विकामाह।

'जिह्वाग्ररूपश्चथयत्यधिष्ठं जिह्वा-
मुत्तम्भ्य जातः कफपित्तयोनिः।
प्रमेककण्डूपरिदाहयुक्तः
प्रकुर्यात्तमाद्युपजिह्विकेति॥'

जिह्वाग्ररूपो जिह्वाग्राकृतिः॥ * ॥ ग्रथ जिह्वारोगाणां चिकित्सा।

'जिह्वागतविकाराणां प्रशस्तं शोणितमोक्षणम्।
गुडूचीपिप्पलीनिम्बकवलः कटुभिः सुखः॥
ओष्ठप्रकोपोऽनिलजो यदुक्तो पाके चिकित्सितम्।
कण्ठेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्यं भिषजा खलु॥
पित्तेन परिदग्धे तु निःस्रुते दग्धशोणिते।
प्रतिसारणगण्डूषनस्यानि मधुरं हितम्।
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वरुजः क्षये॥
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे॥
उपजिह्वान्तु लोलस्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैर्नानाविधैश्चरेत्॥
शोधनारोपणव्रणैर्गमेत्तत प्रथमक्रमम्।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलञ्च पाचयेत्॥'

ग्रथ तालुरोगाः। तत्र तालुरोगाणां नामानि संख्यामाह।

'गलशुण्डी तुण्डिकेरी अधिजः कच्छप एव च।
तालुशर्करुदश्च कथितो मांससंघात एव च।
तालुपुप्पुटनामा च तालुशोषस्तथैवच॥
तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अमी नव॥'

तत्र गलशुण्डीलक्षणमाह।

'श्लेष्मास्रगभ्यां तालुमूलात् प्रदुष्टो
दीर्घः शोथो भानवाक् प्रकाशः।
लम्बाकारश्यामजुषं वदन्ति
वैद्या व्याधिं कण्ठशुण्डीति नाम्ना॥'

भानवस्त्विप्रकाशः; वातपूरितचर्मपुटतुल्यः॥*॥ तुण्डिकेरीमाह।

'शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी
प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु।'

प्रागुक्ताभ्यां श्लेष्मास्रगभ्याम्। तुण्डिकेरी वनकार्पासीफलं तत्तुल्येति॥*॥ ग्रधिजमाह।

'शोथस्तन्द्रा लोहितः शोणितोत्थो
ज्ञेयोऽधिजः सज्वररुक्तृरुक् च।'

कच्छपमाह।

'कूर्मोन्नतो वेदनोऽशीघ्रजन्मा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात्।'

कूर्मोन्नतः मध्ये शोथं प्राप्तः नतः॥ * ॥ तालुशर्करुदमाह।

'पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं
विद्याद्रक्तादूर्ध्वदं पित्तलिङ्गम् ।'
पद्माकारं पद्मकर्णिकाकेसरैरिव पार्श्वतो दीर्घ-
मांसाङ्कुरैश्चिह्नितम् ॥*॥ मांससंघातमाह ।
'दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च
तालव्यस्थं मांससंघातमाह ।'
तालुपुप्पुटमाह ।
'नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुप्पुटस्तालुदेशे ॥
तालुशोषमाह ।
'शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु
स्यामो वातात्तालुशोषोऽयमुक्तः ।'
तालुपाकमाह ।
'पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं
तालुघ्नं तालुपाकं वदन्ति ॥'
अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ।
'कुष्ठोषणक्षाभिष्युकणापाठाव्वैः सह ।
सर्वोद्रेभिषजा कार्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् ॥'
अत्र कैवर्तीमोथा गुडत्वचीति च लोके ।
'अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यमेनाकृष्य गलशुण्डिकाम् ।
छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥'
मण्डलाग्रेण शस्त्रविशेषेण ।
'अतिच्छेदात् सवेदत्वं ततो छेदोऽन्त्रियेत च ।
हीनच्छेदाच्छोथो लालास्रावो भ्रम-
स्तथा ॥
तस्मात् वैद्यः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ।
गलशुण्डीं तु संछिद्य कुर्यात् प्राप्तामिमां
क्रियाम् ॥
पिप्पल्यतिविषाकुष्ठवचामरिचनागरैः ।
चौद्रयुतैः सलवणैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥
वचामतिविषापाठाररास्नाकटुकरोहिणीः ।
निष्काथ्य पित्तमर्दश्च कवलं तत्र कारयेत् ॥
तुण्डिकेरीमुखे कुर्म्ये संघाते तालुपुप्पुटे ।
एष एव विधिः कार्य्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥
तालुपाके तु कर्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ।
क्षैद्रस्वेदौ तालुशोषे विधिश्चानिलनाशनः ॥'
अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि
संख्याञ्चाह ।
'रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।
अधिजिह्वश्च बलयोऽलासनामैकबुन्दकः ॥
ततो वृन्दः प्रतप्तो च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघः प्रस्वरत्वञ्च मांसतानस्तथैव च ॥
विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥'
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।
'गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोमसंघैरधिकैस्तथाङ्कुरै-
निरुन्धतस्तु व्याधिरयं हि रोहिणी ॥'
व्यानिलः, मूर्च्छितः, प्रदूष्य । पित्तकफौ च
मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः ।
ननु त्रयोऽपि मूर्च्छिताः पृथग्दोषजाया अधि-
क्यमाशङ्क्य ॥*॥ तस्य वातजाया लक्षण-
माह ।
'जिह्वाममन्तादभिवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥'
ममन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मकोपद्रव-
गाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिप्रयत्नेन युक्ता ॥*॥
पित्तजामाह ।
'स्निग्धोष्णमाशुप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ।'
श्लेष्मजामाह ।
'सोत्सेधनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्व्यौ स्थिरा सा कफसम्भवा तु ।'
सोत्सेधत्व कण्ठसोत्सः ॥*॥ सन्निपातजामाह ।
'गम्भीरपाकित्वनिवार्यवीर्या
चिरोपलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ।'
रक्तजामाह ।
'स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ।'
रक्तजेतरा संहारकत्वाद्यधिमाह ।
'सन्त्यस्थिदोषा हन्ति चाहात् कफसमुद्भवा ।
पक्षाहात् पित्तसंभूता सप्ताहात् पवनोत्थिता ॥'
कण्ठशालूकमाह ।
'कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
यस्यिगले कण्ठकण्डूकभूतः ।
स्वरः स्थिरः श्लेष्मनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥'
कण्ठकण्डूकभूतः कण्ठकण्डूकवच्च वेदनाजनकः ।
अधिजिह्वमाह ।
'जिह्वाग्रमूलः श्वयथुः कफात्तु
जिह्वोपरिष्टादथवैव मिथ्यात् ।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥'
अस्रजा मिथ्यादेवेत्यन्वयः ॥*॥ बलयमाह ।
'बलाग्र एवायसमुन्नतञ्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निरुध्य ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥'
अलासमाह ।
'गले तु शोथं कुरुतः प्रदुष्टौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्म्मच्छिदं दारुणमेतदाहु-
रलासमंज्ञं भिषजो विकारम् ॥'
मर्म्मच्छिदं हृदयमर्म्मणि छेदेनेव वेदनाजनकम् ॥
एकवृन्दमाह ।
'वृत्तोन्नतोल्लः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यरुजो दुरुच्च ।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्त्यतेऽसौ
व्याधिर्बलासाग्र्यः कफजप्रसूतः ॥'
अल्लः गलमध्ये । अपाकी ईषत्पाकी । अरुजः
ईषन्नरुजः ॥*॥ वृन्दमाह ।
'समन्ततं वृन्दसमन्दशोफं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तत्रापि पित्तप्रसवप्रकोपाद्-
विद्यात् सतोदं पवनात्मकन्तु ॥'
प्रतप्तीमाह ।
'वर्त्मिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चिरात्तिमाचं पिशितं प्ररोहैः ।
अनेकरुक् प्राणहरी चिरोषा
ज्ञेया प्रतप्तीसदृशी प्रतप्ती ॥'
घना कठिना । अनेकरुक् वातपित्तकफप्रभवोद-
दाहकण्डूादियुक्ता । प्रतप्तीसदृशी लौहकण्टक-
संकुला प्रतप्ती महती शिला तत्तुल्या यतः
प्राणहरी ॥*॥ गिलायुमाह ।
'ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्च्छितः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवावसिक्तश्च
स ग्रन्थसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥'
गलविद्रधिमाह ।
'सर्व्वे गलं प्राप्य समुत्थिता ये
शोथा रुजः सन्ति च यत्र सर्व्वाः ।
स सर्व्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य ॥'
गलौघमाह ।
'शोथो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥'
वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥*॥
स्वरघ्नमाह ।
'यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥'
ताम्यमानस्तमः पश्यन् । शुष्कविमुक्तकण्ठः
शुष्को विमुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।
अस्वाधीनता भुक्तं गिलितुमप्राक्यत्वात् । अनि-
लायनेषु वायुवर्त्मसु श्वसनात् वातात् ॥*॥
मांसतानमाह ।
'प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्व्वरुजो विकारः ॥'
प्रसानवान् विस्तारवान् । सुकष्टः अतिप्रथितं
कष्टं यत्र सः ॥*॥
विदारीमाह ।
'सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याद्रुदनं विदारीं
पार्श्वं विशेषात् स तु येन शेते ॥'
पार्श्वं विशेषात् स तु येन शेते स पुरुषो येन
पार्श्वेन विशेषाद्रोगेण शेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारी भवति इत्यर्थः ॥*॥

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।

'रोहिणीनान्तु साध्यानां छित्वा शोणितमोक्षणम् ।
वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म वा ॥
वातजान्तु क्षते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाभीक्ष्णशः ॥
विस्राव्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रघृतप्लुतैः ।
घर्षयेत् कवलो दाक्षापरूषैः क्वथितैर्हितः ॥
आगारधूमकट्वैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥'

आगारधूम भूल इति लोके । कट्वानि शुण्ठी-पिप्पलीमरिचानि ।

'श्वेताविड्वरदन्तीषु तैलं सिद्धं समैन्यवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ॥'

श्वेता अपराजिता ।

'पित्तजन्तु साधयेद्वैद्यो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत्तृणिकैरिव ॥
एककालं यवान्नं वा भुञ्जीत स्निग्धमात्रया ।
उपजिह्वकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकम् ॥
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दच्च समुपाचरेत् ॥
शिलायुग्मापि यो व्याधिस्तस्य गर्भेण साधयेत् ।
अमर्मस्थं सुसम्यक्तं छेदयेत् गलविद्रधिम् ॥'

अथ सामान्यानां कण्ठरोगाणां चिकित्सा ।

'कण्ठरोगेष्वरङ्मोक्षैर्लीढ्वर्णैर्नस्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान्तु कृत्वलोढ्च समाचरेत् ॥
क्वाथं दद्याच्च दार्व्वीत्वङ्निम्बनोऽर्क्यकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा क्षितौ माक्षिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादारुपाठामुस्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
सदीकाकटुकाशोथदार्व्वीत्वक्त्रिफलाघनम् ।
पाठां रसाञ्जनं दारु तैर्योक्तं मूत्रगर्भितम् ॥
क्षौद्रयुक्तं विधानज्ञं गलरोगे मरुद्भिषक् ।
योगास्त्वेत चयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥

यवाग्रजं तैग्वनीञ्च पाठां
रसाञ्जनं दारु निशां सकृष्णाम् ।
क्षौद्रेण कुर्य्यात् गुटिकां सुखेन
तां धारयेत् सर्व्वगलामयेषु ॥'

अथ समस्तमुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं संख्यामाह ।

'पृथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तमुखजाः स्मृताः ।'

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

"स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्-
यत्राचितं सर्व्वसरः सवातात् ॥ *॥

पैत्तिकमाह ।

'रक्तैः सदाहैः पिडकैः सुपीतै-
र्यत्राचितं चापि स पित्तकोपात् ॥'*॥

श्लैष्मिकमाह ।

'श्वयथुना कण्डुयुतैः सवर्णै-
र्यत्राचितं चापि स वै कफेन ।'

श्वयथुना इयथुना । यत उक्तं सुश्रुतेन । अल्पवेदनैरिति ॥*॥ मुखरोगेष्वसाध्यानाह ।

'ओष्ठप्रकोपे वक्त्राः स्युर्भीमरक्तविदोषजाः ।
दन्तवेष्टेषु वर्त्मा तु क्लिन्नगतिर्गोधिरौ ॥'

क्लिन्नगतिः क्लिदोपजा नाड़ी । महागोधिरश्च ।

'दन्तेषु च न मिथ्यन्ति स्यावदालनभञ्जनाः ।
क्लिष्टारोगैश्चालसन्तालुजैश्च दन्तथा ॥
सरुजो बलयो वृत्ता बलासः सन्धि दारुणः ।
गलौघो मांसलानस्य प्रतप्तो रोहिणी मता ॥
असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा दश नवोत्तराः ।
तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥'

अथ समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ।

'वातात् सर्षपं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥*॥
पित्तात्मके सर्षपके गुडकायस्य देहिनः ।
सर्षपित्तहरः काय्यों विधिर्मधुरशीतलः ॥*॥
प्रतिसारणगण्डूषधूमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्षपके क्रमं कुर्य्यात् कफापहम् ॥*॥
मुखपाके सिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् ।
मधुमत्रघृतक्षौद्रैः प्रतीक्ष्णैश्च कवलग्रहः ॥१॥
जातीपत्राम्रतादाक्षायामदार्व्याफलत्रिकैः ।
क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥२॥
काथेश्च बहुधा सिद्धं जातीपत्रस्य चर्व्वणम् ।
क्षणार्जीरकवृन्दैर्व्यथचर्व्वणतस्त्वाहृतात् ।
मुखपाकव्रणक्लेददौर्गन्ध्यमुपशाम्यति ॥ ३ ॥
पटोलनिम्बत्रायन्तीमालतीनवपल्लवैः ।
पक्वपल्लवजः क्वाथः कषायो मुखधावने ॥ ४ ॥
पक्वपल्लवजः क्वाथस्त्रिफलाभस्मवोऽथवा ।
मुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रो मुखधावने ॥५॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रा मुखरोगास्रगदौर्गन्ध्यनाड़ीव्रणापहा ॥६॥

मधूच्छदौषीरपटोलरञ्जन-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।
यष्ट्याह्वराजादनसारलैश्च
क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥७॥'

राजादनः धनवेहेरा इति लोके ।

'तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षौद्रमेव च ।
क्षौद्राक्षादिसिद्धकल्कस्य गण्डूषो मुखपाकनुत् ॥८॥
चाम्बादिता सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।
त्वग्बीजपूरफलजा पवनमवाक्षश्च नाशयति ॥९॥
हरिद्रां निम्बपत्राणि मधूकं नीलमुत्पलम् ।
तैलमेभिर्विपक्तव्यं मुखपाकहरं परम् ॥१०॥
यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशन्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।
प्रस्थं तद्विगुणपयोविधिना पक्वं तु नस्येन ॥
निहन्ति वदनस्य सावं क्षपयति गात्रस्य दौर्गन्ध्यसंघातम् ।
कवलग्रहैलमनस्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥११॥
इति मुखरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥*॥

अपि च ।

सप्तपलीयकषोडशरसमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ।
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ॥१२॥
शुष्कमूलकसुण्ठीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्य्य कर्णयोः शूलञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयोः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्षमयः कर्णयोः स्त्रियाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति प्राणाकुक्षतगोचर ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥१३॥"

इति गारुड़े १८८।१८ अध्यायौ ॥

(तथाचास्य सलक्षणचिकित्समिदम् ।

"मरुद्भवे मारुतजे तु शोष-
कोकैषयौष्ण्याग्नि चलारुजश्च ।
क्षणारुजं निर्यतनं मुखानां
प्रसंसनस्यन्दनतोदभेदाः ॥
ह्लासाज्वरस्फोटकतालुदाहा-
धूमायनश्वास्यशोषणता च ।
पित्तात् मुखस्यापि विधारुजश्च
वर्णाश्च शुक्लारुणपर्णवर्ण्याः ॥
कण्डूर्गुरुत्वं मितविस्रवत्वं
स्नेहोऽरुचिश्चाधिकफप्रसेकौ ।
उत्क्लेशमन्दानिलता च तन्द्रा
रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥
सर्व्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्व्वजः स्यात् ।
संख्यानदूष्याकृतिनामभेदा-
श्चैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥
प्रालाक्यतन्त्रे विहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिभेषजानि ।
यथाप्रदेशन्तु चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥'

इति मुखरोगः ॥ * ॥

'शुक्तिक्तिकटुतोदकषायैः कवलग्रहः ।
घमः प्रधमनं शुद्धिरधश्छर्दनलङ्घनम् ॥
भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वन्दोषनुद्धितम् ।
पिप्पलीगुरुदार्व्यालिंग यवश्यामा रसाञ्जनम् ॥
पाठां तैजोवतीं पथ्यां समभागं मूत्रगर्भितम् ।
मुखरोगेषु सर्व्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥
सौधूमाधवमाध्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
तैजोह्वाममयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ।
पाठां ज्योतिष्मतीं सौधं दार्व्यौ कृष्णे चूर्णयेत् ।
दन्तानां घर्षणश्चैव सायकण्ठ्यो गदापहम् ॥'

'गृष्टधमी यवश्यामपाठार्शोघं रसाञ्जनम् ।
तैजोह्वा त्रिफला सौधं त्रिवृत्कर्षैश्च चूर्णितम् ॥
तत्क्षौद्रं धारयेद्वैतत् गलरोगविनाशनम् ॥'

इति कालकचूर्णम् ॥*॥

मनःशिला यवश्यामा हरितालं समैन्यवम् ।
दार्व्यालिका चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥
सर्पिषा घृतमर्दनं कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकीर्त्तितम् ॥'

इति पीतकचूर्णम् ॥*॥

'कटुकातिविषापाठा दार्व्यामुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पेया: कण्ठरोगविनाशनाः ॥
रसाञ्जनः क्वाथितो दार्व्या घनीभूतोरुसक्रिया ।
सक्षौद्रमुखरोगास्रगदौर्गन्ध्यनाड़ीव्रणापहा ॥
तालुशोषे क्षतघ्नास्य सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥

लाटगं मधुरा: स्त्रिग्धा: शीतास्चैव रसा हिता:।
मुखपाके शिरःकर्म्म शिर:कार्यविरेचनम्।
मूत्रवैडूर्यगोदन्तीरेचं कवलग्रह:॥
मञ्जीदाल्मिफलाधाठा रङ्गीकाजातिपल्लवा:।
कषायतिक्ता: शीता: काथाश्च मुखधावना:।
तुला खदिरसारस्य द्विगुणामरिमेदम:॥
पचाल्य मन्दगोऽत्य चतद्दोगेऽमम:॥चैव।
दोगणेषं कषायन्तं पूचा भय: पर्षेच्छने:॥
ततस्तस्मिन् घनीभूते तूर्णीकृत्याऽऽभागिकम्।
चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठां धातकीं घनम्॥
प्रपुण्डरीकं यष्टाह्वत्वगेलापत्रकेशरम्।
लाक्षां रसाञ्जनं मांसीं चिफलां लोध्रवालकम्॥
रजन्यौ फलिनीमेलां समङ्गां कटफलं वचाम्।
यवासमुरुपत्तङ्गैरीकाञ्जनमावपेत॥
लवङ्गनखकङ्कोलजातिकोशान् पलोन्मितान्।
कर्पूरकुङ्कुमाभ्यां पुन:प्रीतिश्चवासिते॥
ततस्तु गुलिका: कार्या: शुष्काश्चास्येन धार-
येत्।
तेलस्थानेन फल्कैन कषायेण च साधयेत्॥
दन्तानाञ्चलनभंशशीर्षर्त्तिभिरोगनुत्।
मुखपाकास्यदौर्गन्ध्यजाड्यारोचकनाशनम्॥
सावरोपलपैच्छल्यवैस्वर्य्यगलरोगनुत्।
दन्तास्यगलरोगेषु सर्व्वेषां तत्परायणम्॥"
इति खदिरादिगुटिकालेख॥ इति मुख-
रोगचिकित्सा॥ इति चरके चिकित्सास्थाने
२४ अध्याय:॥)

मुखचाङ्गल:, पुं, (मुखं चाङ्गलमिव भूमिदारक-
मस्य।) शूकर:। इति शब्दाघर:॥

मुखजन्यनं, क्लो, (मुखं प्रारम्भविषय: तस्य जन्यनं
संग्रहोऽत्र।) यज्ञारम्भे तत्र वक्तव्यकथनम्।
तस्य नामान्तरम्। अनुक्रमणिका। भूमिका।
इति कुन्दोमञ्जर्य्यां मुखजन्यनाम्नप्रथमस्तबक:।
इति तदृश्यग्रन्थकर्त्तृगङ्गादासेनेन लिखितम्॥

मुखजलभ:, पुं, (मुखस्य जलभ: पोतिकम:।)
दाढिमवृक्ष:। इति शब्दमाला॥ मुखप्रिये, त्रि॥

मुखवाचिका, स्त्री, (मुखं वाचयति प्रोधयतीति।
वच्+णिच्+ण्वुल्+स्त्रियां टाप्। व्यत
इत्वं च।) अम्बष्ठा। इति राजनिर्घण्टे:॥

मुखवाद्यं, क्लो, (मुखेन वाद्यम्।) वक्त्रजवाद्यम्।
बाँक इति भाषा। इति चिकाण्डशेष:॥
मुखस्य मुखेन च वाद्यच। शिवपूजान्ते वम्
इति शब्देन गालवाद्यम्। यथा,—
"लिङ्गं निर्म्माय विधिवत् विधिवत् पूजयेच्च तम्।
षड्क्षरं जपित्वा वै मुखवाद्यं शुचिस्मिते!॥"
इति लिङ्गार्चनतन्त्रे १५ पटल:॥
अपि च।
"मुखवाद्यं मनुष्यैश्च कृत्वा तु परमेश्वरि!।
मालकामल्लमाल्यं मुखवाद्यं सुदुर्लभम्॥
अकारादिलकारान्तमनुलोमविलोमत:।
उच्चार्य्य परमेशानि! मुखवाद्यं शुचिस्मिते!॥
सविन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मालकां प्रिये!।
अनुलोमविलोमेन सर्व्वेण च वरानने!॥
अनेनैव विधानेन मुखवाद्यं करोति य:।
स सिद्ध: सगण: श्रीऽपि सशिवो नात्र संशय:।
शत्रुभ्योऽहं देवेशि! मुखवाद्यप्रमादत:॥
यस्मिन् काले महेशानि! असुरो बलवान् भवेत्।
तस्मिन् काले महेशानि! मुखवाद्यं करोम्यहम्॥
तत श्रुत्वा परमेशानि! असुरा राक्षसाश्च ये।
पलायन्ते महेशानि! ततश्रुत्वा परमेश्वरि!॥
ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मुखवाद्यं विना प्रिये!।
स सर्व्वेषातनाभोगी अन्ते कृमीरतां व्रजेत्॥"
इति च लिङ्गार्चनतन्त्रे ८ पटल:॥

मुखवास:, पुं, (मुखस्य वास: सौरभ्यमस्मात्।)
गन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टे:॥

मुखवासन:, पुं, (मुखं वासयतीति। वस्+
णिच्+ल्यु:।) मुखसद्गन्धकारकद्रव्यम्। तत-
पर्य्याय:। आमोदी २। इत्यमर:।१।५।२२॥ ई
मुखवासनवटिकादौ आमोदद्रव्यं कर्पूरादि-
रामोदो इन्। मुखं वासयति मुखवासन:
नन्द्यादित्वादन:। नानाद्रव्यरचित एकैकद्र
व्य वा कर्पूरादिभिर्मुखोपयोग्यमुखवासनवटि-
रामोदीति सर्व्वस्वम्। शुभवासन इति पाठे
शुभं मनोहरं वासनं वासो यस्य केशादे: स
आमोदीत्याहुरितिसुभूति:। क्षीरस्वामिना तु
समाकर्षादिचतुष्टयेन इष्टगन्धादिचतुष्टयेन च
पर्य्यायद्वयमाख्यातम्। शब्दरागवे तु।
"कस्तूरिकायामामोद: कर्पूरे मुखवासन:।
बकुले स्यात परिमलश्चम्पके सुरभिस्तथा।
गन्धा द्विषोऽरुषि गुणिगृत्तौ चिलिञ्चिका॥"
इति भरत:॥

मुखविलुण्ठिका, स्त्री, (मुखेन विलुण्ठयतीति।
लुण्ठ+णिच् ण्वुल्। स्त्रियां टाप्। व्यत इत्वं
च।) क्रीडा। इति शब्दरत्नावली॥

मुखविष्ठा, स्त्री, (मुखे विष्ठा मलमस्या:।)
तैलपायिका। यथा,—
"वल्गुलिका मुखविष्ठा परोणी तैलपायिका।"
इति हेमचन्द्र:॥

मुखशाफ:, पुं, (मुखं शाफं शुर इव तीक्ष्णमस्य।)
दुर्म्मुख:। इति शब्दमाला॥

मुखशुद्धि:, स्त्री, (मुखस्य शुद्धि:।) वक्त्रशोधनम्।
यथा, आह्निकतत्त्वे।
"अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिद्धदिने तथा।
अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते॥"

मुखशोधनं, क्लो, (मुखस्य शोधनम्।) लवङ्गम्।
इति राजनिर्घण्टे:॥

मुखशोधन:, पुं, (मुखं शोधयत्यनेनेति। शुध्+णिच्
+करणे ल्युट्।) कटुरस:। इति हेमचन्द्र:॥

मुखशोधी, [न्] पुं, (मुखं शोधयतीति। शुध्+
णिच्+णिनि:।) अम्बोर:। इति राजनिर्घण्टे:॥
(गुणादयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातव्या:॥)

मुखश्रीक:, त्रि, (मुखं श्रीयति निरस्यति विकृतं
करोतीति भाव:। श्रीञ्+दृगुपधत्वात् क:
पृषोदरादित्वात् वस्य लत्वम्।) दुर्म्मुख:। इति
शब्दमाला॥

मुखसम्भव:, पुं, (मुखात् सम्भव उत्पत्तिरस्य।
ब्राह्मण:। इति हेमचन्द्र:। ३। ४७६॥

मुखसुरं, क्लो, (मुखस्य सुरा इति "विभाषा
सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्। २।४।२५।
इति षष्ठीसमासे सुराशब्दस्य क्लीबत्वम्।)
तालसुरा। इति चिकाण्डशेष:। ताड़ी इति
भाषा॥

मुखसाव:, पुं, (सु भावे+घञ्। सुखात् साव:
पतनमस्य।) लाला। इति राजनिर्घण्टे:॥

मुखाग्नि:, पुं, (मुखं मुख्योऽग्नि:।) दावाग्नि:।
यथा,—
"हेमकेलिर्दयोद्याथ स्वदाकु: स्याद्दवानल:।
मुखोल्का भूतसञ्चारो मुखाग्निर्भरघस्मर:॥"
इति शब्दमाला॥
शवमुखे दत्तवह्नि:। इति लोके। शास्त्रे तु
शिर:स्थाने। यथा,—
"देवाश्चाग्निमुखा: सर्व्वे गृहीत्वा तु हुता-
शनम्।
गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत्॥
कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म्म जानता वाप्यजानता।
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम्॥
धर्म्माधर्म्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम्।
दहेयं सर्व्वगात्राणि दिवान् लोकान् स
गच्छतु॥
शवमुक्त्वा तत: शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्।
ज्वलमानं तथाँ वह्निं शिर: स्थाने प्रदापयेत्॥
चातुर्व्वर्ण्येषु संस्थानमेवं भवति पुत्रिके!।"
इति शुद्धितत्त्वम्॥

मुखामय:, पुं, (मुखस्यामय:।) मुखरोग:। इति
राजनिर्घण्टे:॥

मुखार्ज्जक:, पुं, अर्ज्जक:। इति राजनिर्घण्टे:॥

मुखाच्छ:, पुं, (मुखं अच्छमिवास्य।) कर्कट:।
इति चिकाण्डशेष:॥

मुखोल्का, स्त्री, (मुखं उल्केव यस्या:।) दावा-
नल:। इति शब्दमाला॥

मुख्य:, पुं, प्रथम: कल्प:। इत्यमर:। २। ७।४०॥
यागादिषु शास्त्रोक्त: प्रथम: कल्पो मुख्य:
स्यात्। यथा, व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिना उत्कृष्ट-
त्वात् मुखमिव मुख्य: विकारसंघेत्यादिना
इवार्थे य:। इति तट्टीकायां भरत:॥

मुख्य:, त्रि, श्रेष्ठ:। इत्यमर:। ३। १। ५७॥
(तथास्य पर्य्याय:।
"प्रधानमुत्तमं रम्यं श्रेष्ठं मुख्यमनुत्तमम्।
वरं वरेण्यं प्रमुखं पराग्रं प्रवरस्तथा॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
यथा, भागवते। ४। २५। ४६।
"मुख्यानामपरस्ताद्वास्त्यायापगवच्छदनौ॥")

मुख्यसर्ग:, पुं, (मुख्यानां सर्ग इति।) स्थावर-
सृष्टि:। यथा,—
"मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावरा: स्मृता:।"
इति वराहपुराणम्॥

मुगूह:, पुं, दालूहपक्षी। इति भूरिप्रयोग:॥

मुग्धा

मुग्धः, त्रि, (मुह + कर्त्तरि क्तः ।) मूढः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४० । ५ ।
"अत्रेचविद् यथा सुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥")
सुन्दरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।
"इदोत्सादृच्छकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ॥")

मुग्धबोधं, क्ली, (मुग्धः सुन्दरः बोधः ज्ञानं पदपदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा, मुग्धान् मूढान् अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । मुग्धबोध + अण् । इति दुर्गादासः । मुग्ध + बुध + "कर्म्मण्यण् । ३ । २ । १ । इति अण् ।) वोपदेवकृतव्याकरणविशेषः । यथास्यादावोङ्कारः ।
"मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।
मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥"

मुग्धा, स्त्री, (मुग्ध + टाप् ।) नायिकाविशेषः । (सा च नायिका स्वीयापरकीयाभेदेन द्विविधा ।) तत्र स्वीयापि त्रिविधा । मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्राङ्कुरितयौवना मुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञातयौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीनरतिर्नवोढा । सैव जातप्रणया विश्रब्धनवोढा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे माईवं नवविभ्रमेषु समीक्षा च ॥ मुग्धा यथा ।
"व्याजृम्भं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे
वस्तुं वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्यमेणीदृशः ।
इत्या खञ्जनचातुरी सुखरुचां सौधाकरी माधुरी
वाचा किञ्च सुधासमुद्रलहरी लावण्यमामन्त्रते ॥"*॥

अज्ञातयौवना यथा,—
"नीरान्तीरसुपागता अवणयोः सीन्नि स्फुरन्नेत्रयोः
ओष्ठे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं न्यस्यति ।
ग्रीवालाङ्कुरगङ्कया ग्रथिमुखी रोमावलीं प्रोच्छति
आत्मानीति मुहुः सखीमविदितश्रोणीभरा पृच्छति ॥"

ज्ञातयौवना यथा, —
"स्वयम्भूः प्रभुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः ।
नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥"
नवोढ़ा यथा,—
"हस्ते धृतापि प्रणये विनिवेशितापि
क्रोडे कृतापि यतते यदिरेव गन्तुम् ।
जानीमहे नववधूरथ तस्य वश्या
यः पारदं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥"
द्वितीया यथा,—
"बलान्नीता पार्श्वं मुखमसुमुखं नैव कुरुते
धुनाना मङ्कूनं क्षिपति वदनं चुम्बनविधौ ।
क्षिपन्ती व्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोढ़ा वोढारं रमयति च सन्तापयति च ॥"
विश्रब्धनवोढ़ा यथा,—

मुचुटी

"हरमुकुलितनेत्रपालिनीवी
नियमितबाहुलतोरुयुग्मबन्धम् ।
करकलितकुचाम्बरं नवोढ़ा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥"
इति रसमञ्जरी ॥

मुच ह ड } कल्कने । दम्भे । प्राप्तौ । इति कविमुच्च ड } कल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । ह मुच्यते । ड मुचते ड मोचते । इति दुर्गादासः ॥
मुच्ल्रु प्रु प च व्यौ मोक्षे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-बन्धनरहितीभावे अक०-अनिट् ।) मोक्षस्त्यागः । ल्रु अमुचत् । प्रु प च मुचति मुञ्चते धनं दाता । बन्धनरहितीभावे अकर्म्मकोऽयम् । आत्मानमुक्तो राजः कर्त्तरि क्तः । एवं पापान्मुक्त इत्यादौ पापबन्धनान्मुक्त इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
मुच्च क मोक्षे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (चुरा०-पर० सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोक्षस्त्यागः । इति दुर्गादासः ॥
मुचिरः, त्रि, (मुञ्चति धनादिकं ददातीति । मुच् + "इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिभिहिमुहिमुचीति ।" उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।) दाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मुचिरः, पुं, (मुच् + किरच् ।) धर्म्मः । वायुः । देवता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
मुचुकुन्दः, पुं, (मुच् + बाहुलकात् कुः । मुचुः कुन्द इवेति । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा । (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । १० ।
"आनन्दं मुचुकुन्दकन्दलि ! भज स्वस्थासि वासन्तिके ! ।")
तत्पर्य्यायः । कुवृक्षः २ चिचकः ३ प्रतिविष्णुकः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ बहुपुत्रः ५ सुदलः ६ हरिवल्लभः ७ सुपुष्पः ८ अर्घ्यार्हः ९ लक्षणकः १० रक्तप्रसवः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातनाशित्वम् । कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषश्लेष्मश्रमनत्वम् । जीर्णज्वरविनाशनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिरःपीड़ापित्तासविषनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ मान्धातृराजपुत्रः । इति श्रीभागवतम् । ९ । ७ । ३८ ।
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।
"तस्यामुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप ! ।
पुरुकुत्सं सुविख्यातं मुचुकुन्दं तथापरम् ॥")
मुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमटकान इति भाषा । यथा,—
"मुचुटी मुकुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
मुट्ठि । मुठा इति भाषा । यथा,—
"सम्मिश्रिताङ्गुलिः पाणिर्मुष्टिर्मुष्टिस्त्रयोऽपि ।"
इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

मुट्

मुज ट क } स्नेहाश्चर्य्योः । इति कविकल्पद्रमः ॥
मुज क } (चुरा०-पर० आर्ज्जने सक०-अनौ अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । ट क मुञ्जयति । क मोजयति । इति दुर्गादासः ॥
मुञ्जकः, पुं, (मुञ्जाद्+ण्वुल् ।) मुञ्जकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मुञ्जः, पुं, (मुञ्जन्ते म्रक्ष्यते अनेन । मुञ्ज + करणे घञ् ।) लगविशेषः । सुँज इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।
"यथा मुञ्जादीषिकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः ।
शरीरत्रितयाद्धीरैः परं ब्रह्मैव जायते ॥")
तत्पर्य्यायः । मौञ्जीतृणाख्यः २ ब्राह्मण्यः ३ तेजनाह्वयः ४ वार्णीरकः ५ मुञ्जनकः ६ शरीरी ७ दर्भाह्वयः ८ दूरमूलः ९ दृढ़तृणः १० दृढ़मूलः ११ बहुपुत्रः १२ रञ्जनः १३ शाकभङ्गः १४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तज्वरदोषनाशित्वम् । मूत्रकृच्छ्रासदोषाश्मपावनत्वम् । भूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"मुञ्जो मुञ्जातको बाणः शलभः समेधसः ।
मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥
दाहतृष्णाविषश्रमरक्तपित्तविनाशनम् ।
दोषत्रयहरं तृण्यं मेखलासूपयुज्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकाले मुञ्जमेखलाधारणविधिर्यथा । अथैनं माणवकमाचार्य्यस्त्रिःप्रदक्षिणं चिरतं मुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेवभट्टः ॥
मुञ्जकेशी, [न्] पुं, (मुञ्जा इव केशाः सन्त्यस्य । इनिः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६१ ॥
मुञ्जरं, क्ली, (मुञ्जायते प्रसाद्यते इति । मुञ्ज + बाहुलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति शब्दमाला ॥
मुञ्जातकः, पुं, (मुञ्जं अतति ततमाडम्बरं प्राप्नोतीति । अत + ण्वुल् । ततः स्वार्थे कन् ।) पुष्पशाकभेदः । अस्य गुणाः । परं स्वादुत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।
"हस्तिकर्णमुञ्जातकलाभच्छकप्रभृतीनि ।")
मुट ट मर्दे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ट मुण्टते । मर्दो मर्दनम् । इति दुर्गादासः ॥
मुट कि च्छेदे । इति कविकल्पद्रमः ॥ (चुरा० पक्षे भ्वा०-सक० सेट् ।) च्छेदे च्छेदनार्थकरणे । कि मोटयति नखक्षतं शिखा । यस्तु दुर्गश्च मोटनीति छलायुधः ॥
मुट शि आक्षेपे च । इति कविकल्पद्रमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) पक्षमस्वरादिः । शि मुटति आक्षेपात् मुमोट । चकारात् च्छेदे च । मुटति छिनत्ति दर्पं य इति छलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मुण्डः

मुड इ ड पलायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-पालने सक०-सेट् ।) पवर्गप्रथमादिः । पञ्चमस्वरी । इ मुण्डते । ड मुण्डते चौरः । इति दुर्गादासः ॥

मुड इ छिदि । मर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ मुण्डति । छेदे इह लोमच्छेद एव । मुण्डति मुण्डं नापितः । लोमरहितं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मुड इ ड भर्त्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) पवर्गप्रथमादिः । पञ्चमस्वरी । भर्त्सनमिति मच्छब्दार्थात्तौ कि रूपं भर्त्सनमित्यर्थः । इ मुण्डते । ड मुण्डते प्रस्तरो जले । चतुर्भिर्जलस्तु मार्ज्जन इति पठित्वा मार्ज्जनं शुद्धिरिति व्याख्याय मुण्डते जलेन गात्रं लोक इत्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

मुण प्र प्रतिज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) प्र मुणति व्रतं लोकः । प्रतिजानातीत्यर्थः । भोगिनता । इति दुर्गादासः ॥

मुण्डं, क्ली, (मुण्डयन्ते उत्पत्तौ केशा अस्मात् यद्वा, मुण्डत मज्जतीति । मुण्ड + अच् ।) शिरः । इति नपुंसकलिङ्गसंग्रहे अमरः । ३ । ५ । ३४ ॥ (यथा, भोजप्रबन्धे । १५ ।

"अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं
दन्तविहीनं यातं तुण्डम् ।
करधृतकम्पितशोभितदण्डं
तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम् ॥"

उपनिषद्विशेषः । तद्यथा, —

"ईषाकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरि ।
ऐतरेयं बृहदारण्यमेतत्तथा दश ॥")

धातुम् । मुण्डायमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डः, पुं, (मुण्डनं मुण्डः केशापनयनं मुडि खण्डने भावे घञ् । ततः अर्शं आद्यच् इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।) बलिराजस्य मौनिकदैत्यविशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ७३२ । ५ ।

"एकान्त एकपान्मुण्डो विद्युदन्तश्चतुर्भुजः ।")

शुम्भसेनापतिदैत्यभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८७ । २८ ।

"हे चण्ड ! हे मुण्ड ! बलैर्बहुभिः परिवारितौ ।")

मुण्डमेवावयवत्वेनास्त्यस्य । अच् ।) राहुग्रहः । इति मेदिनी । डे, २२ ॥ (मुण्डं मुण्डनं औपिकार्त्तनास्त्यस्य । अच् ।) नापितः । इति जटाधरः ॥ (मुण्डनं स्कन्धावच्छेदे खण्डनमस्यस्य । अच् ।) स्थाणुवृक्षः । इति केचित् ॥

मुण्डः, पुं, क्ली, (मुण्ड + अच् ।) मस्तकं । इति मेदिनी । डे, २२ ॥

मुण्डः, त्रि, मुण्डितः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ (यं मुण्डितमुण्ड । मुडि खण्डने भावे घञि मुण्डो मुण्डनं केशापनयनं तदर्थोगात् अर्शं आद्यचि मुण्डः पुमान् स्त्रियां मुण्डा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११६ । ८ ।

'चरन् भैक्षं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामि महीमिमाम् ॥')

मुण्डकं, क्ली, (मुण्डमेवेति मुण्ड + स्वार्थे कन् ।) मस्तकम् ॥ (उपनिषद्विशेषश्च ॥)

मुण्डकः, पुं, (मुण्डयतीति । मुडि + ण्वुल् ।) नापितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥

मुण्डचणकः, पुं, (मुण्डित इव चणकः ।) कलायः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डनं, क्ली, (मुण्ड + ल्युट् ।) केशापनयनम् । तत्पर्य्यायः । भद्रकरणम् २ वपनम् ३ परिवापनम् ४ क्षौरम् ५ । इति हेमचन्द्रः ।३।५८७॥ (यथा, महाभारते । १२ । २३ । ४६ ।

"भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्म्मभृतां वर ! ।
दण्डो यथा हि राजेन्द्र ! क्षत्रधर्म्मो न मुण्डनम् ॥")

मुण्डफलः, पुं, (मुण्डवत् फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः । यथा, —

"तथा मुण्डफलश्चापि विश्वामित्रप्रियोऽपि च ।"

इति शब्दरत्नावली ॥

मुण्डमालिः, पुं, (मुण्डो मुण्डित इव मालिः ।) मालिभेदः । तत्पर्य्यायः । मुण्डनकः २ निःशूकः ३ अशूककः ४ । अस्य गुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् । मधुराम्लत्वम् । बलप्रदत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । मुखजाड्यरुजापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डा, स्त्री, (मुण्ड + स्त्रियां टाप् ।) मुण्डीरिका । इति मेदिनी । डे, २२ ॥ मुण्डिता स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मुण्डाख्या, स्त्री, (मुण्डेत्याख्या यस्याः ।) महाश्रावणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डायसं, क्ली, (मुण्डश्च तत् अयश्चेति । मुण्ड + अयस् । "अनोऽप्रायः सरमां जातिसंज्ञयोः ।" ५ । ४ । ८४ । इति टच् ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डितं, क्ली, (मुण्ड्यते खण्ड्यते इति । मुडि खण्डने + कर्म्मणि क्तः ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वापितमुण्डे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥

मुण्डितिका, स्त्री, (मुण्डित + स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) वृत्तविशेषः । मुण्डीरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अलम्बुषा २ श्रावणी ३ पलङ्कषा ४ कदम्बपुष्पा ५ श्रवणा ६ भूतघ्नी ७ कुम्भला ८ श्रवणा ९ । इति रत्नमाला ॥

मुण्डी, [न्] पुं, (मुण्डयति केशान् यपति इति । मुण्ड + णिनिः ।) नापितः । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥ (योगाचार्य्यविशेषः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० । ५—६ ॥

'गच्छकालस्य मूलौ च दण्डी-मुण्डौ सरस्य च ।'

इत्यादावारभ्य ।

अष्टाविंशतिसंख्याता योगाचार्य्या युगक्रमात् ।'

सम्पादितकेशच्छेदकः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३७४ ।

"दिनेऽष्टमे तु विप्रेन्द्र दीक्षितोऽहं यथाविधि ।

मुण्डी

दण्डी मुण्डी कुशी चीरी धृताक्षो मेखली-
क्षतः ॥")

मुण्डीरिका, स्त्री, (मुण्डि + बाहुलकात् ईरच् । स्त्रियां ङीष् स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् "कंऽगः ।" ७ । ४ । १३ । इति पूर्व्वस्य ह्रस्वः ।) मुण्डितिका । इति जटाधरः ॥

मुद, स्त्री, (मोदतेऽनया इति । मुद् + क्विप् ।) वृद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुद, [द्] स्त्री, (मोदनमिति । मुद् + भावे क्विप् ।) हर्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । २५ ।

"उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
बभूव तस्याः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥")

मुद क संसर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-पर०-सक० सेट् ।) क मोदयति घृतेनान्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मुद ञि ड हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक० सेट् ।) हर्षश्चित्तोत्साहः । ञि मुदितोऽक्ति ड मोदते धनी । इति दुर्गादासः ॥

मुदा, स्त्री, (मुद् + घञर्थे कः ततष्टाप् ।) हर्षः । यथा । सुखमानन्दमुन्मुदा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११६ । ३० ।

"तं मखं क्रियमाणं तु मन्त्रिभिस्तेन भूभृता ।
तत्पार्श्वधर्षिणी कन्या शुश्रावाथ सुदावती ॥")

मुदितः, त्रि, (मुद् + क्त । यद्वा, मुदा अस्य जाता । मुदा + इतच् ।) आनन्दितः । यथा, —

"आर्त्तो मुदितां हृष्टे प्रोषिते मलिनाङ्गना ।
मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥"

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

आलिङ्गनविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । नायिकया नायकस्य वामपार्श्वे उपित्वा वामपादं तस्योरुहयमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा यदवस्थानम् । इति कामशास्त्रम् ॥

मुदिरा, स्त्री, (मोदन्ते अनेन प्रजा इति । मुद् + "इषिमदिमुदीति ।" उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥ (यथा, —

गीतगोविन्दे । २ । ३ ।

"प्रत्युरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमुदिर-
सुरेन्द्रम् ।")

कासुकः । इति मेदिनी । रे, २०५ । भेकः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मुद्गः, पुं, (मोदते अनेन इति । मुद् + "मुदिग्रो-गंगगौ ।" उणा० १ । १२७ । इति गक् ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । जलवायसः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३८ ॥ धान्यौषध्यभेदः । मुग इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । ३८ ।

"व्रीहयः शालयो मुद्गास्तिलामाषास्तथा यवाः ।")

तत्पर्य्यायः । सूपश्रेष्ठः २ वर्षाहूः ३ रसोत्तमः ४ मुक्तिप्रदः ५ हयानन्दः ६ सुफलः ७ वाजिभोजनः ८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कफपित्तामजित्वम् । लघुत्वम् । ग्राहित्वम् । शीतत्वम् । पाके कटुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । नातिषातलत्वञ्च । तद्यूषगुणाः । पित्तश्रमार्त्तिश्रमनत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापहारित्वम् । अरोचकनाशित्वम् । तत्सैन्धवयुक्तत्वेन रुक्षप्रसादनत्वम् । सर्वरुजापहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । रूक्षत्वम् । स्वादुत्वम् । अल्पानिलत्वम् । ज्वरघ्नत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥*॥ वनमुद्गगुणाः ।

"मुकुष्टः शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरापहः ॥"

तद्विशेषा यथा, राजवल्लभे ।

"प्रधाना हरितास्तत्र वन्यमुद्गास्तु मुद्गवत् ।
क्षुण्णमुद्गा महामुद्गा गौरा हरितपीतकाः ।
श्वेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघवः पूर्व्वपूर्व्ववत् ॥"

मुद्गपर्णी, स्त्री, (मुद्गस्येव पर्णान्यस्याः मुद्गपर्ण + ङीषो ङीष् ।) वनमुद्गः । मुगानी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकमुद्गा २ सङ्घा ३ । इत्यमरः ॥ क्षुद्रसङ्घा ४ श्रिम्बी ५ मार्ज्जारगन्धिका ६ वनजा ७ रिङ्गिणी ८ क्षुद्रा ९ सर्पपर्णी १० कुरङ्गिका ११ कौशिला १२ वनोद्भवा १३ वनमुद्गा १४ आरण्यमुद्गा १५ वन्या १६ । कुरङ्गिकास्थाने करङ्गिका इति च पाठः । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कासवातरक्तक्षयपित्तदाहज्वरनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शुक्रश्लेष्मकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । यथा, भावप्रकाशे ।

"मुद्गपर्णी काकपर्णी सर्षपपर्य्यल्पपर्णिका ।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्ज्जारगन्धिका ॥
मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला ।
चक्षुष्या क्षयशोषघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् ।
दीपनीयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित् ॥"

मुद्गभुक्, [ज्] पुं, (मुद्गं भुंक्ते इति । भुज् + क्विप् ।) धौटङ्कः । इति जटाधरः ॥

मुद्गभोजी, [न्] पुं, (मुद्गं भुंक्ते इति । भुज् + णिनिः ।) अश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुद्गमोदकः, पुं, (मुद्गेन साधितो मोदकः ।) मोदकविशेषः । मतिचुर इति भाषा । यथा,—

"मुद्गानां धूमगन्धं सम्यग्धौतान्यनिर्म्मलाम्बुना ।
कटाहस्थघृतस्योर्द्ध्वं भ्रमरं स्थापयेत्ततः ॥
धूमसौम्यं द्रवीभूतं प्रक्षिपेत् भ्रमरोपरि ।
पतन्ति बिन्दवस्तस्मात्तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्य्यात् युक्तेन मोदकान् ॥"

अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

"लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्नः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहृत बल्यस्तर्पणो मुद्गमोदकः ॥"

मुद्गरः, क्लो, (मुद्गं आनन्दं गिरति विकिरतीति । गृ + अच् ।) मल्लिकाभेदः । लोष्टादिभेदने, पुं । इति मेदिनी । रे, २०४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २११ । ३ ।

"गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्गरहस्तया ।
प्रस्थितौ सहधर्म्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥")

मुद्गरः, पुं, (मुद् + गृ + अच् ।) कर्म्मारवृक्षः । पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धसारः २ मधुपत्रः ३ अतिगन्धः ४ गन्धराजः ५ विटप्रियः ६ प्रियः ७ जनेष्टः ८ सुगेष्टः ९ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुरभित्वम् । सौख्यदायकत्वम् । मनोज्ञकारित्वम् । मधुपानन्दकारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्त्रविशेषः । मुगर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दृघणः २ घनः ३ । इत्यमरः ॥ दृघनः ४ । इति भरतः ॥ पृघणः ५ । इति जटाधरः ॥ मुद्गरः कोशकास्त्रयोः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७३ ।

"पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पेषमुद्गरः ॥")

मुद्गरकः, पुं, (मुद्गरमिवेति प्रतिकृतौ कन् ।) कर्म्मारः । इति राजनिर्घण्टः । कामराङ्गा इति भाषा ॥

मुद्गलं, क्लो, रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुद्गलः, पुं, हर्य्यश्वराजपुत्रः । यथा,—

"सुप्रान्तः पुरुशाम्नः तस्माच्चर्चः ततश्च हर्य्यश्वः
हर्य्यश्वान्मुद्गलस्त्रयश्च दृषद्वत्यां नरकाम्पिल्ला-
संज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां राजगाया-
लमेते मत्पुत्रा इति पित्राभिहिता इति
पञ्चालाः । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १९
अध्यायः ॥ (मुद्गं लाभोति । ला + कः । इतुगादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।) गोचकारकमुनिविशेषः । तस्य भार्य्या इन्द्रसेना । इति पुराणम् ॥ (उपनिषद्विशेषः ॥)

मुद्गरः, पुं, वनमुद्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

मुद्गरकः, पुं, (मुद्गर + स्वार्थे कन् ।) वनमुद्गः । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥

मुद्गरवटः, पुं, (मुद्गराकारः वटः ।) वटकविशेषः । आदावडा इति भाषा । यथा,—

"मुद्गपिष्टीविरचितान् वटकांल्लवणान्वितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिंश्चूर्णे विनिक्षिपेत् ।
भृष्टं छिन्नार्द्रकं सूक्ष्मं मरिचं जीरकं तथा ।
निम्बूरसं यवानीञ्च युक्त्या सर्व्वं विमिश्रयेत् ॥
मुद्गपिष्टीं पचेत् सम्यक् स्थाल्यामङ्गारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कृत्वा तस्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥
तैले तान् गोलकान् पक्त्वा कथितायां निमज्जयेत् ।
गोलकाः पाचकैः प्रोक्तास्ते स्युर्मुद्गवटा अपि ॥"

अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

"मुद्गाद्यैकवटा रुच्या लघवो बलकारकाः ।
दीपनास्तर्पणाः पथ्याश्छर्दादिषु प्रपूजिताः ॥"

मुद्रा, स्त्री, (मोदते अनयेति । मुद् + "स्फायितञ्चीत्यादि ।" उणा० २ । १३ । इति रक् अतः टाप् ।) प्रत्ययकारिणी ॥ इति चिकित्साशेषः । नामेर मोहर इति भाषा ॥ अङ्गुलिमुद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ छापेर अक्षर इति भाषा । स्वर्णरौप्यादिमुद्रिका च । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । २ ।

"इमां मुद्रां खदङ्गुल्यौ निवेशयता मया ।"

चिह्नम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २४ । १७ ।

"ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्म्मणामुद्धरन् जटाः ।
हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः ॥")

मोहर टीका इत्यादि भाषा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥*॥ पञ्चधालिपिभेदान्तर्गतलिपिविशेषः । छापार अक्षर इति भाषा । यथा,—

"मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
गुप्तिकाघुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
एताभिर्लिपिभिर्व्याप्ता धरित्री शुभदा हर ! ॥"

इति वाराहीतन्त्रम् ॥

"लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
शिल्पादिनिर्म्मितं यच्च पाक्यं धार्य्यञ्च सर्व्वदा ॥

इति खड्गमालातन्त्रम् ॥*॥

पञ्चमकाराङ्गतैलभृङ्गद्रव्यविशेषः । यथा,—

"पृथुकाक्तगुडा भृष्टा गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेद्देवि ! मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥"

इति निर्व्वाणतन्त्रे ११ पटलः ॥

तस्याः शोधनं यथा,—

"ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः
दिवीव चक्षुराततम् । ॐ तद्विप्रासो विपन्यवो
जागृवांसः समिन्धते विष्णोर्यत् परमं पदम् ।
इति मन्त्राभ्यां शोधनम् । इति स्वतन्त्रतन्त्रम् ॥

शरीरे धार्य्यभगवदायुधादिचिह्नम् । छाप इति भाषा । यथा,—

"ततो नारायणीं मुद्रां धारयेत् प्रीतये हरेः ।
मत्स्यकूर्म्मादिचिह्नानि चक्रादीन्यायुधानि च ॥
अथ मुद्राधारणनित्यता स्मृतौ ।
"अङ्कितः प्राक्तचक्राभ्यामुभयोर्बाहुमूलयोः ।
मन्त्रेणैतद्धरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत् ॥"

व्यासपुराणे ।

"प्राक्तचक्रोर्द्ध्वपुण्ड्रादिरहितं ब्राह्मणाधमम् ।
गदाभं तु समारोप्य राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत् ॥"

गारुडे श्रीभगवद्गीतायाम् ।

"सर्व्वकर्म्माधिकारश्च शूद्रोणामेव चोदितः ।
शूद्रत्वञ्च विज्ञानीयाच्छङ्खचक्रगदाधरात् ॥"

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ।

"प्राक्तचक्रादिभिश्चिह्नैर्विप्रः प्रियतमैर्हरेः ।
रहितः सर्व्वधर्म्मेभ्यः प्रच्युतो नरकं व्रजेत् ॥"

श्रुतौ च यजुःकठशाखायाम् ।

"धृतोर्द्ध्वपुण्ड्रः क्षतचक्रधारणैः
विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्मरेण मन्त्रेण सदा हृदि स्थितं
परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥"

अथर्वणि च ।

'अभिचक्रमुरुक्रमस्य चिह्नै-
रङ्कितां लोके शुभगां भवेम ।'

तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति लाञ्छिताः ।
इत्यादि ॥

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

'शङ्खायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।
द्वादशाब्दार्जितं पुण्यञ्चाफलायोपगच्छति ॥'* ॥

अथ मुद्राधारणमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे श्रीसनत्कुमारमार्कण्डेयसंवादे ।

'यो विष्णुभक्तो विप्रेन्द्र ! शङ्खचक्रादिचिह्नितः ।
स याति विष्णुलोकं वै दाहप्रलयवर्जितम् ॥'

तत्रैवान्यत्र ।

'नारायणायुधैर्नित्यं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।
पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥
शङ्खोद्धारे तु यत् प्रोक्तं वसतां वर्षकोटिभिः ।
तत् फलं लिखिते शङ्खे प्रत्यहं दक्षिणे भुजे ॥
यत् फलं पुष्करे नित्यं पुण्डरीकाक्षदर्शने ।
शङ्खोपरिष्टात्ते पद्मे तत् फलं समवाप्नुयात् ॥
वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।
गदाधरो गयापुण्यं प्रत्यहं तस्य यच्छति ॥
यच्चानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रस्वामिसमीपतः ।
गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं शङ्खदर्शने ॥'

श्रीभगवदुक्तौ च ।

'यः पुनः कलिकाले तु मत्पूरीमम्भवां सदम् ।
मत्स्यकूर्म्मादिकं चिह्नं गृहीत्वा कुरुते नरः ॥
देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्तु त्रिदशोत्तमाः ।
तस्य मे नान्तरं किञ्चित् कर्त्तव्यं श्रेय इच्छता ।
ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।
मर्त्यमर्त्यो न विज्ञेयः स मे मां मामकी तनुः ॥
पापं सूक्ष्मतरूपन्तु जायते तस्य देहिनः ।
ममायुधानि यस्याङ्गे लिखितानि कलौ युगे ॥
उभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योऽङ्कितो मत्स्य-
सुद्रया ।
कूर्म्मेणापि स्वकं तेजो निक्षिप्तं तस्य विग्रहे ॥
शङ्खञ्च पद्मञ्च गदां रथाङ्गं
मत्स्यञ्च कूर्म्मं रचितं स्वदेहे ।
करोति नित्यं सुकृतस्य वृद्धिं
पापक्षयं जन्मशतार्जितस्य ॥'

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

'शङ्खाङ्कचक्रवर्त्तं दुर्भेद्यं देवदानवैः ।
अदृश्यं सर्वभूतानां पूजनीयं रक्षसामपि ॥
लक्ष्मीः सरस्वती दुर्गा सावित्री हरवल्लभा ।
नित्यं तस्य वसेद्देहे यस्य शङ्काङ्किता तनुः ॥
गङ्गा गया कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करादि च ।
नित्यं तस्य सदा तिष्ठेद्यस्य पद्माङ्कितं वपुः ॥
यस्य कौमोदकीचिह्नं भुजे वाथ कलिप्रिय ! ।
प्रत्यहं तत्र दृश्यो गङ्गासागरसङ्गमः ॥
सदा करे गदाधस्तादथाङ्गं तिष्ठते यदि ।
क्षणेन सहितं तत्र त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
त्रयोऽप्यत्र स्थिता देवा विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
निवसन्ति सदा तस्य यस्य देहे सुदर्शनम् ॥'

किञ्च ।

'शङ्खायुधाङ्किता मुद्रा यस्य नारायणी करे ।
ऊर्द्धलोकाधिकारी च स ज्ञेयस्त्विदशां पतिः ॥
शङ्खमुद्राप्रयुक्तस्तु देयं पित्र्यं करोति यः ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रत्यहञ्चाक्षयं भवेत् ॥
पीड़यन्ति न तत्रैव ग्रहा ऋक्षाणि राशयः ।
अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी करे ॥'

वाराहे श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

'शङ्खायुधाङ्कितं देहं गोपीचन्दनखण्डया ।
प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥
यदा यस्य प्रपश्येत देहं शङ्खादिचिह्नितं ।
तदा तदा जगत्स्वामी तुष्टो हरति पातकम् ॥
भवते यस्य देहे तु अहोरात्रं दिने दिने ।
शङ्खचक्रगदापद्मं लिखितं सोऽच्युतः स्वयम् ॥
नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।
कुरुते पुण्यकर्म्माणि मेरुतुल्यानि तस्य वै ॥
शङ्खादिनाङ्किनो भक्त्या श्राद्धं यः कुरुते द्विजः ।
विधिर्हीनन्तु संपूर्णं पितॄणान्तु गयासमम् ॥
यथाग्निर्दहते कक्षं वायुना प्रेरितो भृशम् ।
तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा शङ्खायुधानि वै ॥'

ब्राह्मे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

'विष्णुनामाङ्किता मुद्रा अष्टाक्षरसमन्विताम् ।
शङ्खादिकायुधैर्युक्तां स्वर्णरूप्यमयीमपि ॥
धत्ते भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।
प्रह्लादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिवल्लभ ! ॥'

किञ्च ।

'शङ्काङ्किततनुर्विप्रो मुक्तः यस्य च वेश्मनि ।
सदन्नं स्वयमश्नाति पितृभिः सह केशवः ॥
शङ्खायुधाङ्कितो यस्तु शमशाने म्रियते यदि ।
प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारद ! ॥
शङ्खायुधैः कलौ नित्यं मण्डितं यस्य विग्रहम् ।
तत्राश्रयं प्रकुर्व्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥
यः करोति हरेः पूजां शङ्खशङ्काङ्कितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥
कृत्वा काष्ठमयं बिम्बं शङ्खशङ्केषु चिह्नितम् ।
यो ह्यर्चयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥
पापगन्धपतितव्रात्यैर्नास्तिकालापपातकैः ।
न लिप्यते कलिकृतैः शङ्खशङ्काङ्कितो नरः ॥'

किञ्च ।

'अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।
शङ्खपद्मादिभिर्युक्ता पूज्यतेऽसौ सुरासुरैः ॥
धृता नारायणी मुद्रा प्रह्लादेन पुरा कृता ।
विभीषणेन बलिना ध्रुवेण शुकेन च ॥
मान्धातृणाम्बरीषेण मार्कण्डप्रमुखैर्द्विजैः ।
शङ्खादिचिह्नितैः शङ्खैर्देहे कृत्वा कलिप्रिय ! ।
आराध्य केशवात् प्राप्तं समीहितफलं महत् ॥'

किञ्च ।

'गोपीचन्दनसंलग्ना लिखितं यस्य विग्रहे ।
शङ्खपद्मादिचक्रं वा तस्य देहे वसेद्धरिः ॥'

तत्रैव श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

'यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्नितां ।
धार्य्यते फलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रैस्तु नियुक्तानि कलेवरे ।
आयुधानि च विप्रस्य मत्सम; स च वैष्णवः ॥'

किञ्च ।

'यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।
सर्व्वाङ्गं चिह्नितं यस्य शङ्खेनारायणोद्भवैः ॥
प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वैष्णवम् ॥'

अन्यत्र च ।

'एभिर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकाले द्विजातयः ।
भवन्ति मर्त्यलोके ते प्रायापायुग्रहङ्कारकाः ॥'* ॥

अथ मुद्राधारणविधिः । गौतमीये ।

"ललाटे च गदा कार्य्या मूर्द्ध्नि चापः शरः स्तथा ।
नन्दकञ्चैव कुक्षौ शङ्खचक्रं भुजद्वये ॥
शङ्खचक्राङ्कितो विप्रः शमशाने म्रियते यदि ।
प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम ! ॥
चक्रञ्च दक्षिणे बाहौ शङ्खं वामेऽपि दक्षिणे ।
गदां वामे गदाधस्तात् पुनश्चक्रञ्च धारयेत् ॥
शङ्खोपरि तथा पद्मं पुनः पद्मञ्च दक्षिणे ।
खड्गं वक्षसि चापञ्च शरं शिरसि धारयेत् ॥
इति पञ्चायुधान्यादौ धारयेद्वैष्णवो जनः ।
मत्स्यञ्च दक्षिणे हस्ते कूर्म्मं वामकरे तथा ॥'

तथा चोक्तम् ।

'दक्षिणे तु भुजे विष्णो विन्यसेद्दे सुदर्शनम् ।
मत्स्यं पद्मञ्चापरेऽथ शङ्खं कूर्म्मं गदां तथा ॥
साम्प्रदायिकशिष्टानामाचाराच्च यथारुचि ।
शङ्खचक्रादिचिह्नानि सर्व्वेष्वङ्गेषु धारयेत् ॥
भक्त्या निजेष्टदेवस्य धारयेल्लक्षणान्यपि ।
चक्रशङ्खौ च धार्य्येते संमिश्रावेव कैश्चन ॥'

यत उक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते ।

'केवलं गोहदेच्छङ्खमादौ चासुरविग्रहम् ।
अतश्चक्रविमिश्रं तं विन्यसेद्वैष्णवः सदा ॥
श्रीगोपीचन्दनेनैव चक्रादीनि बुधोऽन्वहम् ।
धारयेच्छ्रयनादौ तु तप्तानि किल तानि हि ॥'

अथ चक्रादीनां लक्षणानि ।

'द्वादशाक्षरन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् ।
चक्रं स्याद्दक्षिणावर्त्तं शङ्खस्य श्रीहरेः स्मृतः ॥
गदापद्मादिकं लोकसिद्धमेव मतं बुधैः ।
मुद्रा च भगवन्नाम्नाङ्किता याष्टाक्षरादिभिः ॥'

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥ * ॥

अपि च ।

'यथा मुद्रा प्रीतलाख्या तथा तप्ता न संशयः ।
तप्तायाः प्रीतलायाश्च विभेदो नैव वर्त्तते ॥
नामचिह्नादिना देहे यद्विना वा त्वदाङ्कनम् ।
सा दीक्षा प्रोच्यते भूप ! वाह्यानां ज्ञानिनामपि ॥
वैष्णवैर्विष्णुभक्तैश्च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
सन्ध्यार्थी सतिला मुद्रा गोपीचन्दनसंयुता ॥'

इति नारदपञ्चरात्रम् ॥

'क्षणनामाक्षरैर्गात्रमङ्कयेच्चन्दनादिना ।
स लोकपावनो भूत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।
अङ्कयित्वा जपेज्जप्यं संसाराब्धेरुमाप्नुयात् ॥'

इति पद्मपुराणम् ॥

'तन्नाम्ना चाङ्कितं सर्व्वं वसनं भाजनादिकम्।'
इति हारीतस्मृतिः॥ * ॥

देवतानिवेदनप्रीतिजनिकाङ्गुलिरचना। यथा, मुद्रापदव्युत्पत्तिमाह तन्त्रे।

'मोदनात् सर्व्वदेवानां द्रावणात् पापसन्ततेः।
तस्मान्मुद्रेति सा ख्याता सर्व्वकामार्थसाधनी॥
अथ मुद्राः प्रवक्ष्यामि सर्व्वतन्त्रेषु कल्पिताः।
याभिर्व्विरचिताभिश्च मोदन्ते मन्त्रदेवताः॥
अर्च्चने जपकाले च ध्याने काम्ये च कर्म्मणि।
स्नाने चावाहने ग्रन्थे प्रतिष्ठायाञ्च रक्षणे॥
नैवेद्ये च तथान्यत्र तत्तत्कल्पप्रकाशिते।
स्थाने मुद्राः प्रदर्श्याः स्वमन्त्रज्ञगणान्वितैः॥
आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणा मताः।
तथा षड़ङ्गमुद्राश्च सर्व्वमन्त्रेषु योजयेत्॥
एकोनविंशतिर्म्मुद्रा विष्णोरुक्ता मनीषिभिः।
शङ्खचक्रगदापद्मवेणुश्रीवत्सकौस्तुभाः॥
वनमाला तथा ज्ञानमुद्रा विख्याऽष्टया तथा।
गरुड़ाख्या परा मुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी॥
नारसिंही च वाराही चायग्रीवी धनुस्तथा।
बाणमुद्रा ततः परशुर्ज्ञगन्मोहनिका परा॥
काममुद्रा पराख्याता शिवस्य दश मुद्रिकाः।
लिङ्गयोनिचिच्छूलाख्यामालेशाभीष्टगाऽष्टयाः।
खट्वाङ्गा च कपालाख्या डमरुः शिवतोषदाः॥
सूर्य्यस्येकैव पद्माख्या सप्तमुद्रा गणेशितुः।
दन्तपाशाङ्कुशा विघ्नपरशुलड्डुकसंज्ञिताः।
बीजपूराऽष्टया मुद्रा विज्ञेया विघ्नपूजने॥
पाशाङ्कुशवराभीतिखड़्गचर्म्मधनुःशराः।
मौद्गली मुद्रिका दौर्गा मुद्राः शक्तेः प्रियङ्कराः॥
लक्ष्मीमुद्रार्च्चने लक्ष्म्या वाग्वादिन्याश्च पूजने।
अक्षमाला तथा वीणाख्याऽपुस्तकमुद्रिकाः॥
सप्तजिह्वाऽष्टया मुद्रा विज्ञेया वह्निपूजने।
मत्स्यमुद्रा च कूर्म्माख्या लेलिहा सृष्टसंज्ञिका॥
महायोनिरिति ख्याता सर्व्वसिद्धिसमृद्धिदा।
गुह्यार्च्चने महायोनिः श्यामादौ मुण्डमुद्रिका॥
मत्स्यकूर्म्मलेलिहाख्या मुद्रा साधारणा मता।
तारार्च्चने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च मुद्रिकाः॥
योनिश्च भूतिनी चैव बीजाख्या दैत्यधर्मिणी।
लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्चमुद्राः प्रकाशिताः॥
दशका मुद्रिका ज्ञेयाश्छिन्नायाः प्रपूजने।
संक्षोभद्रावणाकर्षवश्योन्मादमहाङ्कुशाः।
खेचरी बीजयोन्याख्या चिवड्डा परिकीर्त्तिताः॥
कुम्भाभिषेके स्यात् पद्ममुद्रासने तथा।
कालकर्ण्यां प्रयोक्तव्या विघ्नप्रशमकर्म्मणि॥
गालिनी च प्रयोक्तव्या जलग्रोधनकर्म्मणि।
श्रीगोपालार्च्चने वेणुर्नृहरेर्नारसिंहिका॥
वराहस्य च पूजायां वाराहाख्या प्रयोजयेत्।
हयग्रीवार्च्चने चैव हायग्रीवीं प्रदर्शयेत्॥
रामार्च्चने धनुर्ब्बाणमुद्रे परशुरुक्तयार्च्चने।
परशुरामस्य विज्ञेया जगन्मोहनसंज्ञिका॥
वासुदेवाख्या ध्याने कुम्भमुद्रा तु रक्षणे।
सर्व्वत्र प्रार्थने चैव प्रार्थनाख्या प्रयोजयेत्॥ * ॥
उद्देशानुक्रमादासामथ लक्षणान्यथ।

हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वानामिकामूलपर्व्वगोः॥
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता।१।
अधोमुखौ स्थियं चेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका स्मृता॥ २॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टीस्तु संयोगात् सन्निधापनी।३।
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संबोधनी मता॥४॥
उत्तानमुष्टियुगला संमुखीकरणी मता।५।
देवताङ्गे षड़ङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः॥६॥
स्वहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्ज्जनी।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभिनी भ्रामिता मता॥ ७॥
अन्योन्याभिमुखाश्लिष्टा कनिष्ठानामिका पुनः।
तथैव तर्ज्जनी मध्या धेनुमुद्रा प्रकीर्त्तिता॥
अमृतीकरणं कुर्य्यात्तया साधकसत्तमः।८।
अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली॥
महामुद्रेयमुदिता परमीकरणे बुधैः।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताङ्गानकर्म्मणि॥९॥*॥
वेणुवीणास्तु मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ।
वामाङ्गुष्ठन्तु संगृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना॥
कृत्वोत्तानं ततो मुष्टिमङ्गुष्ठन्तु प्रसारयेत्।
वामाङ्गुल्यस्तथाश्लिष्टाः संयुक्ताः स्युः प्रसारिताः॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टा ज्ञेयैषा शङ्खमुद्रिका।१।
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्ततप्रोथिताङ्गुली॥
तलान्तर्मिलितावङ्गुष्ठौ सुभगौ सुप्रसारितौ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ मुद्रैषा चक्रसंज्ञिका॥२॥
अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली।
अङ्गुल्यौ मध्यमे भूयः सलग्ने सुप्रसारिते॥
गदा मुद्रेयमुदिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी।३।
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्ततप्रोथिताङ्गुली॥
तलान्तर्मिलितावङ्गुष्ठौ कृत्वैषा पद्ममुद्रिका।४।
ऊर्द्धे वामकराङ्गुष्ठो लग्नस्तस्य कनिष्ठिका।
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता तत्कनिष्ठा प्रसारिता।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् संकुच्य चालिताः॥
वेणुमुद्रा भवत्येषा सुगुप्ता प्रेयसी हरेः।५।
अन्योन्यपृष्ठकरयोर्मध्यमानामिकाङ्गुली॥
अङ्गुष्ठेन तु बध्नीयात् कनिष्ठाम्रलसंस्थिते।
तर्ज्जन्यौ कारयेद्देवा मुद्रा श्रीवत्ससंज्ञिका॥६॥
अनामापृष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका।
कनिष्ठयान्यया बद्ध्वा तर्ज्जन्या दक्षया तथा॥
वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके।
अङ्गुष्ठमध्यमे वामे संयोज्य सरलाः पराः॥
चतस्रोऽप्यङ्गसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका।७।
सृणिः स्यात् कण्ठादिपादान्तं तर्ज्जन्याङ्गुष्ठया तथा॥
करद्वयेन मालावत् मुद्रेयं वनमालिका।८।
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो विन्यसेत् हृदि॥
वामहस्ताम्बुजं वामजानुमूर्द्धनि विन्यसेत्।
ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी॥ ९॥
अङ्गुष्ठं वाममुद्धृत्य मितरकराङ्गुष्ठकेनापि बद्ध्वा
तस्याग्रं पीड़यित्वाङ्गुलिभिरपि च ता वामहस्ताङ्गुलीभिः।
बद्ध्वा गाढं हृदि स्थापयतु विमलधीर्व्याहरन् मारबीजं

विख्याख्या मुद्रिकेषा स्फुटमिह गदिता गोपनीया विधिज्ञैः॥ १०॥
हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके।
मिथस्तर्ज्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा॥
मध्यमानामिके ते तु हस्तौ पक्षाविव चालयेत्।
एषा गरुड़मुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धिनी॥११॥
जानुमध्ये करौ कृत्वा चिबुकौष्ठौ समावुभौ।
हस्तौ तु भ्रमिसंलग्नौ कम्पमानः पुनः पुनः॥
सुखं विवृतकं कुर्य्यात् लेलिहानाश्च जिह्विकाम्।
नारसिंही भवेदेषा मुद्रा तत्प्रीतिवर्द्धिनी॥'
अथवा।
'अङ्गुष्ठाभ्यान्तु करयोस्तथाङ्गस्य कनिष्ठिके।
अधोमुखाभिः सर्व्वाभिर्म्मुद्रेयं नृहरेर्म्मता॥१२॥
देवोपरि करं वामं कृत्वोत्तानमधः सुधीः।
नमयेदिति संप्रोक्ता मुद्रा वाराहसंज्ञिका॥'
यद्वा।
'दक्षहस्तधोऽधोमुखं वामहस्तमधोमुखम्।
अङ्गुल्यग्रन्तु संयुक्तं मुद्रा वाराहसंज्ञिका॥१३॥
वामहस्ततले दत्त्वा अङ्गुलीस्तास्वधोमुखीः।
संरोध्य मध्यमां तासामग्रन्त्याधो विकुञ्चयेत्॥
हयग्रीवप्रिया मुद्रा तन्मन्त्रैरनुकारिणी।१४।
वामस्य मध्यमाग्रन्तु तर्ज्जन्यग्रेण योजयेत्॥
अनामिकां कनिष्ठाञ्च तस्याङ्गुष्ठेन पीड़येत्।
दर्शयेद्वामके स्कन्धे धनुर्म्मुद्रेयमीरिता॥ १५॥
दक्षमुष्टेस्तु तर्ज्जन्या दीर्घया बाणमुद्रिका।१६।
यद्वा ज्ञानार्णवे।
'यथा हस्तगतं चापं तथा हस्तं कुरु प्रिये!।
चापमुद्रेयमाख्याता वामहस्ते व्यवस्थिता॥१७॥
यथा हस्तगता बाणास्तथा हस्तं कुरु प्रिये!।
बाणमुद्रेयमाख्याता रिपुवर्गनिकृन्तनी॥१८॥
तले तलन्तु करयोस्तिर्य्यक् संयोज्य चाङ्गुलीः।
संहताः प्रसृताः कुर्य्यात् मुद्रा परमुसंज्ञिका॥१९
उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टी द्वे मुद्रा चेलोज्झयोहिनी॥२०॥
हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ तथा।
तर्ज्जन्यौ मध्यमाष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ।
काममुद्रेयमुदिता सर्व्वदेवप्रियङ्करी॥२१॥*॥
महादेवप्रियागान्तु कथ्यन्ते लक्षणान्यथ।
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत्॥
वामाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च बन्धयेत्।
लिङ्गमुद्रेयमाख्याता शिवसान्निध्यकारिणी॥२२॥
मिथः कनिष्ठिके बद्ध्वा तर्ज्जनीभ्यामथामिके।
अनामिकोर्द्धसंश्लिष्टदीर्घमध्यमयोरधः॥
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्येत् योनिमुद्रेयमीरिता।२३।
अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्ध्वा श्लिष्टाङ्गुलीत्रयम्॥
प्रसारयेत् चिबुकाख्या मुद्रैषा परिकीर्त्तिता।२४।
अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यन्तु ग्रथयित्वाङ्गुलित्रयम्॥
प्रसारयेदलमाला मुद्रेयं परिकीर्त्तिता।४।
अधःस्थितो दक्षहस्तः प्रसृतो वरमुद्रिका॥५॥
ऊर्द्धोन्नतो वामहस्तः प्रसृतोऽभयमुद्रिका।६।
मिलितानामिकाङ्गुष्ठं मध्यमाग्रं नियोजयेत्॥
श्लिष्टाङ्गुल्युच्छ्रिते कुर्य्यात् स्रगमुद्रेयमीरिता।७
पश्चाङ्गुष्ठौ दक्षिणास्तु मिलितौ लम्बितौ करौ॥

षड्वाङ्गमुद्रा विख्याता शिवस्यातिप्रिया मता ।८।
पात्रवद्वामहस्तन्तु कृत्वाङ्गे वामके तथा ॥
निधायोच्छ्रितवत् कुर्य्यात् सुदा कापालिकी मता । ९ ।

मुष्टिञ्च ग्रथितां बद्ध्वा ईषदुच्छ्रितमध्यमाम् ॥
दक्षिणामुद्धृतस्यास्य कर्णदेशे प्रचालयेत् ।
एषा मुद्रा डमरुका सर्व्वविघ्नविनाशिनी ॥१०॥*॥

तथा गणेशमुद्राणामुच्यन्ते लक्षणान्यथ ।
उत्तानोर्द्धमुखौ मध्या सरला बद्धमुष्टिका ॥
दन्तमुद्रा समाख्याता सर्व्वागमविशारदैः ।११।
वाममुष्टेस्तु तर्ज्जन्या दक्षमुष्टेस्तु तर्ज्जनीम् ॥
संयोज्याङ्गुष्ठकाग्राभ्यां तर्ज्जन्यग्रे स्वके क्षिपेत् ।
एषा पाशाङ्कया मुद्रा विघ्नहृद्भिः परिकीर्त्तिता ॥१२॥

ऊर्ध्वाञ्च मध्यमां कृत्वा तर्ज्जनीमध्यपर्व्वणि ।
संयोज्याङ्गुष्ठयेत् किञ्चिन्मुद्रेषाङ्कुशसंज्ञिका ॥१३॥

तर्ज्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुष्ठमुष्टिका ।
अधोमुखौ दीर्घरूपा मध्यमा विघ्नमुद्रिका ॥१४॥

परशुमुद्रा५ निगदिता प्रसिद्धा लड्डुमुद्रिका ।१६।
बीजपूराख्या मुद्रा प्रसिद्धत्वादुपेक्षिता ॥७॥*॥

शाक्तेयीनाञ्च मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
पाशा १ कुशा २ वरा ३ भीति ४ धनु ५
र्ब्बाणाः समीरिताः ॥ ६ ॥

कनिष्ठानामिके बद्ध्वा स्वाङ्गुष्ठेनैव दक्षतः ।
श्लिष्टाङ्गुली तु प्रक्षेते संश्लिष्टे खड्गमुद्रिका ॥७॥
वामहस्तं तथा निर्य्यक् कृत्वा चैव प्रसार्य्य च ।
आकुञ्चिताङ्गुलीः कुर्य्यात् चर्म्ममुद्रेयमीरिता ॥८
मुष्टिं कृत्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरि दक्षिणम् ।
कुर्य्याच्चुसलमुद्रेयं सर्व्वविघ्नविनाशिनी ॥ ९ ॥

मुष्टिं कृत्वा कराभ्याञ्च वामस्योपरि दक्षिणाम् ।
कृत्वा शिरसि संयोज्य दुर्गा मुद्रेयमीरिता ॥१०॥

चक्रमुद्रा तथा बद्ध्वा मध्यमे द्वे प्रसार्य्य च ।
कानिष्ठिके तथानीय तदग्रेऽङ्गुष्ठकौ क्षिपेत् ॥
लक्ष्मीमुद्रा परा ह्येषा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ॥११॥

वीणावादनवद्धस्तौ कृत्वा सञ्चालयेच्छिरः ।
वीणामुद्रेयमाख्याता सरस्वत्याः प्रियङ्करी ।१।
वाममुष्टिं स्वाभिमुखौ कृत्वा पुस्तकमुद्रिका ।२।
दक्षिणाङ्गुष्ठतर्ज्जन्यावग्रसंगे पराङ्गुलीः ॥
प्रसार्य्य संहतोत्ताना एषा व्याख्यानमुद्रिका ।३।

श्रीरामस्य सरस्वत्या अत्यन्तप्रियसी मता ॥*॥

मणिबन्धस्थितौ कृत्वा प्रहृताङ्गुलिकौ करौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठयुगले मिलित्वान्तः प्रसारयेत् ॥
सम्मुखाख्यमुद्रेयं वैश्वानरप्रियङ्करी ।१। * ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ॥
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्च्चिता ।
मुद्रेषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता ॥
दत्ताङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु ।
सावकाशामेकमुष्टिं कुर्य्यात् सा कुम्भमुद्रिका ॥
मुष्टीरूर्द्धाकृताङ्गुष्ठौ तर्ज्जन्यग्रे तु विन्यसेत् ।
मन्त्रैरस्त्राकरी ह्येषा दन्तमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥*॥

प्रहृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ च संमुखौ ।
कुर्य्यात् स्वहृदये सेयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका ॥*॥

अञ्जल्यञ्जलिमुद्रा स्याद्दासुदेवाह्वया च सा ।
अङ्गुष्ठावुन्नतौ कृत्वा सुश्लिष्टौ संलग्नयोर्द्वयोः ॥
तावेवाभिमुखौ कुर्य्यात् सुदेषा कालकर्णिका ।*।
दक्षिणा निविड़ा सुश्लिष्टासिकार्पिततर्ज्जनी ॥
मुद्रा विस्मयसंज्ञा स्यात् विस्मयावेशकारिणी ।
सुश्लिष्टाङ्गुलिताङ्गुष्ठा दक्षिणा नादमुद्रिका ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसंयोगादग्रतो बिन्दुमुद्रिका । * ।

अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्धास्यं दक्षहस्तकम् ॥
क्षिप्त्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संग्रथ्य परिवर्त्तयेत् ।
एषा संहारमुद्रा स्यात् विसर्ज्जनविधौ स्मृता ॥
दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणितलं न्यसेत् ।
अङ्गुष्ठौ चालयेत् सम्यक् मुद्रेयं मत्स्यरूपिणी ॥
वामहस्तस्य तर्ज्जन्या दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्ज्जन्या वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः ।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पिहितार्थेन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्य्यात् दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्यात् दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः ।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि ॥'
पृष्ठे क्रोड़े ॥ * ॥

'अन्तराङ्गुष्ठमुष्टिन्तु कृत्वा वामकरस्य च ।
मध्यमाग्रं दक्षिणस्य तथालम्ब्य प्रयत्नतः ॥
मध्यमेनाथ तर्ज्जन्यामङ्गुष्ठाग्रेण योजयेत् ।
दक्षिणं योजयेत् पार्श्वं वाममुष्टौ तु साधकः ॥
दर्शयेद्दक्षिणे भागे मुख्यमुद्रेयमुच्यते ॥ * ॥

तर्ज्जनीमध्यमानामाः समं कुर्य्यादधोमुखम् ।
अनामायां क्षिपेदङ्गुष्ठाग्रं कृत्वा कनिष्ठिकाम् ॥
लेलिहा नाम मुद्रेयं जीवन्यासे प्रकीर्त्तिता ।
तर्ज्जन्यनामिकामध्याकनिष्ठाक्रमयोगतः ॥
करयोर्योजयेत्तेन कनिष्ठामूलयोगतः ।
अङ्गुष्ठाग्रे तु निःक्षिप्य महायोनिः प्रकीर्त्तिता'
तारायाः योन्यादिमुद्रा—यथा । योनिमुद्रा च
वक्ष्यते भूतिनी वक्ष्यते बीजाख्यापि ॥
'परिवर्त्त्य करौ स्पृष्टौ कनिष्ठाङ्गुष्ठमध्यमे ।
अनामायुगलस्याधस्तर्जनीयुगलं पृथक् ॥
अन्योन्यं निविड़ं बद्ध्वाङ्गुष्ठाग्रेऽनामिके ततः ।
दानबन्धमकेत्याख्या मुद्रेषा कथिता प्रिये ! ॥
अस्यामु बन्धनाज्जन्तौ बन्धनान्मुच्यते ध्रुवम् ॥
वक्त्रं विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाञ्च चालयेत् ।
पार्श्वस्थं मुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्त्तिता ॥'

एषा ताराराधनेत्याः लेलिहाना वक्ष्यते ।
'योनिर्मायाधरः सेन्दुर्बिन्दुः कूर्चः क्रमाद्विदः ।
बीजानि योजयेत् मन्त्री मुद्राबन्धनमाचरेत् ॥
तर्ज्जन्यङ्गुष्ठसंयोगादग्रतो बिन्दुमुद्रिका ।
वामकेश्वरतन्त्रोक्ताः प्रकाश्यन्तेऽथ मुद्रिकाः ॥
शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मुद्राः सर्व्वार्थसिद्धिदाः ।
याभिर्विरचिताभिस्तु सान्निध्यं चेष्टपूरं भवेत् ॥
परिवर्त्त्य करौ स्पृष्टावङ्गुष्ठौ कारयेत् समौ ।
अनामान्तर्गतं कृत्वा तर्ज्जन्यौ कुटिलाकृती ॥
कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरि ! ।
त्रिखण्डेयं समाख्याता त्रिपुराध्यानकर्म्मणि ॥

मध्यमामध्यगे कृत्वा कनिष्ठेऽङ्गुष्ठरोधिते ।
तर्ज्जन्यौ दण्डवत् कृत्वा मध्यमोपर्य्यनामिके ।
एषा च प्रथमा मुद्रा सर्व्वसंक्षोभकारिणी ॥
एतस्या एव मुद्राया मध्यमे सरले यदा ।
क्रियेते परमेशानि ! सर्व्वविद्राविणी तदा ॥
मध्यमातर्ज्जनीभ्याञ्च कनिष्ठानामिके समे ।
अङ्गुष्ठाकाररूपाभ्यां मध्यमे परमेश्वरि ! ॥
अङ्गुष्ठौ तु नियुञ्जीत कनिष्ठानामिकोपरि ।
इयमाकर्षिणी मुद्रा त्रैलोक्याकर्षिणी परा ॥
पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्जन्यावङ्गुष्ठाङ्कितौ ।
परिवर्त्तक्रमेणैव मध्यमे तदधोगते ॥
क्रमेण देवि ! तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
संयोज्य निविड़ाः सर्व्वा अङ्गुष्ठावग्रदेशगताः ॥
मुद्रेयं परमेशानि ! सर्व्ववश्यकरी मता ।
सम्मुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽन्यतः ॥
अनामिके तु सरले तद्वल्लिङ्गार्जनीद्वयम् ।
दण्डाकारौ तदङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ ॥
मुद्रेयोन्मादिनी नाम्ना कर्षिणी सर्व्वयोषिताम् ।
अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृताङ्गुष्ठाकृती ॥
तर्ज्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इयं महाङ्कुशा मुद्रा सर्व्वकामार्थसाधनी ॥*॥

सव्यं दक्षिणदेशे तु सव्यदेशे तु दक्षिणम् ।
बाहुं कृत्वा महादेवि ! हस्तौ संपरिवर्त्त्य च ।
कनिष्ठानामिके देवि ! युक्ते तेन क्रमेण च ।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्व्वोर्द्ध्वमपि मध्यमे ॥
अङ्गुष्ठौ तु महेशानि ! सरलावपि कारयेत् ।
इयं सा खेचरी नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता ॥
परिवर्त्त्य करौ स्पृष्टावङ्गुष्ठाङ्कितौ प्रिये ! ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयुगलं युगपत् कारयेत्ततः ॥
अधः कनिष्ठावङ्गे मध्यमे विनियोजयेत् ।
तथैव कुटिले योज्ये सर्व्वाधस्तादनामिके ।
बीजमुद्रेयमचिरात् सर्व्वसिद्धिविवर्द्धिनी ।*।
मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्जन्युपरिसंस्थिते ॥
अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ।
सर्व्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीड़िताः ॥
एषा तु परमा मुद्रा योनिमुद्रेयमीरिता ।*।
एता मुद्रा महेशानि ! त्रिपुराया मयोदिताः ।
पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथाशुक्रमयोगतः ॥
वामहस्तेन मुष्टिन्तु बद्ध्वा कर्णप्रदेशके ।
तर्ज्जनीं सरलां कृत्वा भ्रामयेन्मुनिसत्तमः ॥
सौभाग्यदर्शिनी मुद्रा न्यासकालेऽपि सूचिता ।
अन्तरङ्गुष्ठमुद्यम्य तु निरुध्य तर्जनीमिमाम् ॥
त्रिपुलिङ्गाग्रहा मुद्रा न्यासकाले तु सूचिता ।
बद्ध्वा तु योनिमुद्रां वै मध्यमे कुटिले कुरु ॥
अङ्गुष्ठेन तदग्रे तु मुद्रेयं भूतिनी मता ।*।
वाममुष्टिं विधायाथ तर्जनीमध्यमे ततः ॥
प्रसार्य्य तर्जनीमुद्रा निर्द्दिष्टा वज्रपाणिना ॥'

इति तन्त्रसारे मुद्राप्रकरणं समाप्तम् ॥*॥*॥

अपि च ।
'उक्ताः स्तवनमस्कारा: प्रणामं पुरतो युवाम् ।
मुद्राणां परिसंख्यानं स्वरूपञ्च यथाक्रमम् ॥
धेनुश्च सम्पुटश्चैव प्राञ्जलिर्विल्वपद्मकौ ।

मुद्रा

नाराचो मुखदण्डौ च योनिरर्द्धं तथैव च ॥
वन्दनी च महामुद्रा महायोनिस्तथैव च ।
भगश्च पुटकश्चैव निःशङ्कोऽथार्द्धचन्द्रकः ॥
अङ्गश्च हंसुखश्चैव गुह्यमुद्राथ सृष्टिकः ।
वज्रश्चैव तथा वह्निः सयोनिर्विमलस्तथा ॥
घटः शिखरिणी तुङ्गः पुष्पोऽथ त्वर्द्धधेनुकः ॥
संमीलनी च कुण्डश्च चक्रं शूलं तथैव च ॥
सिंहवक्त्रं गोमुखश्च प्रोन्नामोन्नमनं तथा ।
विश्वं पाशुपतं गुह्यं त्यागोऽथ साधनी ... ता ॥
प्रसाधनी चोग्रमुद्रा कुक्कुटी गुह्यमेव च ।
त्रिमुखश्चासिवक्त्रो च योगो भेदोऽथ मोहनम् ॥
बाणो धनुश्च तूणीरं मुद्रा एतासु सप्तमाः ।
अष्टोत्तरशतं मुद्रा ब्रह्मणा याः प्रकीर्तिताः ॥
तासान्तु पञ्चपञ्चाशद्देनाः स्याच्चासु पूजने ।
शेषासु यास्त्रिपञ्चाशन्मुद्रास्ताः समयेषु च ।
ध्यानार्चनसंकेतजपटनादिषु ताः स्मृताः ॥
देवानां चिन्तने योगे ध्याने जप्ये विसर्जने ।
आद्यास्तु पञ्चपञ्चाशन्मुद्रा भैरव ! कीर्तिताः ॥
मुद्रां विना तु यज्जप्यं प्राणायामः सुरार्चनम् ।
योगो ध्यानासने चापि निष्फलानि च भैरव ! ॥
प्रत्येकं लक्षणं तेषां शृणुतं तनयौ युवाम् ॥
दक्षिणामध्यमाग्रेण सव्यहस्तस्य तर्जनीम् ।
योजयेत् सव्यमध्यान्तु तर्जन्या दक्षिणेन वै ॥
तथा दक्षानामिकया वामहस्तकनिष्ठिकाम् ।
अनामिकान्तु वामस्य दक्षिणस्य कनिष्ठया ॥
योजयेद्भक्तिमान् सम्यक् दक्षिणावर्त्तनेन तु ।
धेनुमुद्रा समाख्याता सर्व्वदेवस्य तुष्टिदा ॥१॥
संयोज्य द्वौ तलौ सर्व्वाग्रकुड्मलाग्राणि हस्तयोः ।
संयोज्य पार्श्वतोऽङ्गुष्ठौ संपुटः प्रोच्यते सुरैः ॥
सर्व्वेषामथ देवानां संपुटः ग्रस्यते सदा ।
ध्यानसंपुटयोगादौ सम्पुटः ग्रस्यते सदा ॥२॥
निकुञ्चयुगलं पाण्योः संयोज्यार्द्धेन एव च ।
मध्यशून्यः पुटाकारः प्राञ्जलिः परिकीर्त्तितः ॥३॥
अङ्गुष्ठमन्तरं कृत्वा पाण्योर्मुष्टिं विधाय च ।
संयोज्य विस्तवक्त्रे तु विल्वमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥४॥
मणिबन्धादाकरभं संयोज्य करयोर्द्वयोः ।
अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके ॥
तिसृस्तिसृश्च हस्योः पाण्योरङ्गुलीर्विरलास्तनः ।
पद्ममुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा नृणाम् ॥५॥
अङ्गुष्ठाग्रेण तर्जन्याः संयोज्याधोर्द्धरेखया ।
अन्याङ्गुलीस्तथानम्य नाराचः स्यात् प्रसार्य्यते ॥

मम चैव प्रियायाश्च प्रीतिदेयं प्रियङ्करी ।
नाराचमुद्रा सततं प्रीत्यै वेतालभैरव ! ॥६॥
अन्तराङ्गुष्ठमुष्टिञ्च कृत्वा वामकरस्य तु ।
मध्यमाभ्यां दक्षिणस्य तथानम्य प्रयत्नतः ॥
मध्याङ्गुलीनाथ तर्जन्या अङ्गुष्ठाग्राण्ययोज्य च ।
दक्षिणं योजयेत् पाणिं वाममुष्टौ तु साधकः ॥
दर्शयेद्दक्षिणे भागे मुखमुद्रेयमिष्यते ।
इयन्तु गगनाधस्य प्रीतिदा मुद्रिकोत्तमा ॥
सर्व्वेषामपि देवानां तुष्टिदा सर्व्वकर्म्मसु ।७।
अङ्गुष्ठमध्यमादींश्च सव्यमानम्य तर्जनीम् ॥

मुद्रा

प्रसार्य्य दक्षमुद्रेति दक्षिणस्य करस्य तु ।८।
सर्व्वाङ्गुलीस्तु संयोज्य करयोरुभयोरपि ॥
संवेष्ट्य रज्जुवद्दृढं तु पाण्योरपि कनिष्ठिके ।
वामस्य वाममूलेन तदग्रं विनियोजयेत् ॥
दक्षस्य मध्यमूलेन तथाग्रं वाममेव च ।
योजयेत् योजनात् पश्चादावर्त्ता करणाख्यिका ॥
योन्याकारन्तु तन्मध्यं योनिमुद्रा प्रकीर्त्तिता ।
कामाख्यायाः पद्ममर्त्तेर्दुर्गाया अपि भैरव ! ॥
प्रीतिदा योनिमुद्रेयं मम कामस्य च प्रिया ।९।
संयुक्ताङ्गुलीः सर्व्वाः प्रसार्य्याङ्गुष्ठपर्व्वणा ॥
अग्रेण च कनिष्ठाया अग्रेणापि च योज-
येत् ।
करस्य दक्षिणस्येयमर्द्धयोनिः प्रकीर्त्तिता ॥१०॥
संपुटं प्राञ्जलिं वापि यदि ग्रीवे नियोजयेत् ।
वन्दनीया समाख्याता मुद्रा विष्णुप्रमोदिनी ॥११॥
सैवचेत् अवणासक्ता महामुद्रा प्रकीर्त्तिता ।१२।
दक्षिणाङ्गे तु सा सक्ता वेणावी परिकी-
र्त्तिता ॥ १३ ॥
महायोनिस्तु कथिता वेणावीतलमोक्षरे ।
द्वयोर्मूले त्वङ्गुष्ठाग्रमङ्गुलीश्च कनिष्ठयोः ॥
नियोज्य प्रसृतीकृत्य हे पाणी योजयेत् पुनः ।
भगमुद्रा च सा ख्याता लक्ष्मीवाणीप्रिया-
प्रिया ॥ १४ ॥
सर्व्वाङ्गुलीनामग्रौघं दक्षिणस्य करस्य च ।
संयोज्यैकत्र पुरतो निर्द्देशः पुटकः स्मृतः ॥१५॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाङ्गुलीनां योजयेद्बुधः ।
अग्राग्रयेकत्र मध्यान्तु तर्जनीञ्च प्रसार्य्य वै ॥
कुञ्चीकृत्य करद्वन्द्वं पृथगग्रे नियोजयेत् ।
निःशङ्को नाम मुद्रेयं नरसिंहवराहयोः ॥१६॥
कनिष्ठानामिकामध्यामाकुञ्च्य दक्षिणस्य च ।
करस्य तर्जन्यङ्गुष्ठे प्रसार्य्य क्रियते तु या ॥
सा मुद्रा त्वर्द्धचन्द्राख्या रुद्राणां प्रीतिदा-
यिनी । १७।
ऊर्द्धीकृत्य तथाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य करस्य च ।
कृत्वा मध्यं तदङ्गुष्ठं वाममुष्टिं तथोर्द्धतः ।
ऊर्द्धाङ्गुष्ठं तथा कुर्य्यादङ्गमुद्रा प्रकीर्त्तिता ॥१८॥
एतस्या एव मुद्रायाः कनिष्ठादिविमोचतः ।
अष्टौ मुद्राः समाख्याता नाम तासां पृथक्
पृथक् ॥

हंसुखश्चैव १९ मुष्टिश्च २० वज्रश्च २१ मावह्नि २२
मेव च ।
विमलश्च २३ घटश्चैव २४ तुङ्गः २५ पुष्प ... ६
स्तथैव च ॥

नवानां विष्णुमूर्त्तीनां सार्द्धमङ्गेन मुद्रिकाः ।
क्रमात्तव समाख्याता नायिकानां तथैव च ॥
संयोज्य करयोः पृष्ठे तथावर्त्ता तु वै समम् ।
प्रसार्य्य तर्जनीयुग्मं संयुक्तं सर्व्वतः पुनः ॥
अङ्गुष्ठौ च तथा सक्तौ गरुडमुद्रा प्रकीर्त्तिता ।२७।
उत्तानमञ्जलिं कृत्वा अङ्गुष्ठे हे कनिष्ठयोः ॥
मूले निःक्षिप्य तु करौ संयोज्याथ प्रदर्शयेत् ।
सयोनिरिति सा ख्याता मुद्रा देवौघतुष्टिदा ॥२८॥
मुष्टिर्दक्षिणहस्तस्य यदोर्द्धाङ्गुष्ठिका भवेत् ।

मुद्रा

सा स्यात् शिखरिणी मुद्रा ब्राह्मीसूर्य्यप्रिया
च सा ॥ २९ ॥
अनामिके कनिष्ठे तु संयोज्य ऋजुना पुनः ।
मध्यमातर्ज्जनीनान्तु धेनुमुद्रेव वन्दनम् ॥
सार्द्धधेनुरिति ख्याता चन्द्रप्रीतिविवर्द्धिनी ।३०।
करयोरङ्गुलीः सर्व्वाः सर्व्वाग्राग्र्यैकसः स्थिता ॥
नियोज्यार्द्धतले चैव तदधोऽपि वियुज्य च ।
अग्रैरग्रं योजयेत्तु मुद्रा सम्मीलनी तु सा ॥३१॥
भौमभूमिसुनीग्राणामियं प्रीतिविवर्द्धिनी ।
सर्व्वाङ्गुलीस्तु संसक्ता दक्षिणस्य करस्य च ॥
कियद्भागं तथान्यस्य तलं कुर्य्यात्तु कुक्कुटवत् ।
समाख्याता कुक्कुटमुद्रा बुधवाणीश्रियाप्रिया ॥३२॥
सर्व्वाङ्गुलीनां मध्येतु वामहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
प्रसार्य्याङ्गुष्ठयुगलं संयोज्याग्रेण भैरव ! ॥
तदङ्गुष्ठद्वयं कार्य्यं सम्मुखं विनरेचसः ।
चक्रमुद्रा समाख्याता गुरुविष्णुश्रियप्रिया ॥३३॥
अङ्गुष्ठं मध्यमाभ्यैव नामयित्वा करस्य च ।
दक्षिणस्यापराभ्यान्तो योजयेदग्रतः पुनः ।
शूलमुद्रा समाख्याता मम शुक्रगुहप्रिया । ३४ ।
निकुञ्चीकृत्य तु करौ वामाङ्गुलिगणस्य तु ॥
अग्राणि योजयेन्मध्ये तलस्यासव्यहस्ततः ।
अधः कृत्वा वामहस्तं मुद्रा सिंहमुखी
स्मृता ॥ ३५ ॥
इयं प्रीत्यै तु दुर्गायाः सूर्य्यपुत्रस्य चक्रिणः ।
भगमुद्रा कर्णमूले गोमुखाख्या प्रकीर्त्तिता ॥
मम विष्णोस्तथा राज्ञोः सर्व्वदा प्रीति-
दायिनी । ३६ ।
मुष्टिहयमधोत्तानं कृत्वा संयोज्य पार्श्वतः ॥
दक्षिणस्य कनिष्ठादीन् प्रसार्य्य क्रमतः पुनः ।
तथा वामकनिष्ठाभ्यामेकैकेन प्रसारयेत् ॥
अष्टौ मुद्राः समाख्याता नामतः क्रमतः शृणु ।
प्रोन्नामो ३७ नमन ३८ स्तेव विल्वं ३९ पाशु-
पतं ४० तथा ॥
शुल्कं ४१ त्यागः ४२ साधनी ४३ च तथा चैव
प्रसाधनी ४४ ।

आकुञ्च्य करशाखास्तु दक्षिणाः सा तु मुद्रिका ॥
उग्रमुद्रा समाख्याता स्वहस्तस्य विपर्य्ययात् ।४५।
इन्द्रादिलोकपालानां दश मुद्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
सर्व्वेषामपि देवानां परमप्रीतिवर्द्धनाः ।
अङ्गुष्ठाग्रन्तु तर्जन्या अग्रभागेन योजयेत् ॥
आकुञ्च्य मध्यमाभ्यान्तु दक्षहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
दर्शयेत् कुण्डलाकारं कुण्डलीशक्तितुष्टिदम् ॥
सर्व्वेषामपि देवानां तथा तुष्टिकरं महत् ।४६।
अङ्गुष्ठतर्जनीमध्या अग्रभागे नियोज्य च ॥
मध्यमाश्च कनिष्ठाश्च आकुञ्च्य दक्षिणे करे ।
त्रिमुखाख्या समाख्याता विश्वदेवप्रिया सदा ॥
केतोः प्रियेयं सततं मातृणामपि तुष्टिदा ।४७।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोरग्रभागौ संयोज्य चाङ्गुलीः ॥
अन्या आकुञ्चयेत् तिस्रः सामिवक्त्रा प्रकीर्त्तिता ।
पितृणामथ साध्यानां रुद्राणां विश्वकर्म्मणः ॥
सर्व्वदा प्रीतिजननी असिवक्त्रा प्रकीर्त्तिता ।४८।
पादौ तलाभ्यां संयोज्य तदङ्गुष्ठद्वयं ततः ॥

ऊर्द्धं संयोजयेन्नाभौ अस्योपरि तथाञ्जलिः ।
योगमुद्रा समाख्याता योगिनां सत्त्वदायिनी ॥
सर्व्वेषामपि देवानां पूजने चिन्तने तथा ।
योगमुद्रा समाख्याता तुष्टिप्रीतिकरी सदा॥६६॥
प्राञ्जलिर्नाम मुद्रा तु उर्द्धाधोभावयोजिताम् ।
विभिद्य दर्शयेद्धस्तौ उर्द्धाधः प्रसृतौ कृतौ ॥
भेदमुद्रा समाख्याता मम विष्णोर्विधेः प्रिया॥५०॥
अङ्गुष्ठे तु निःक्षिप्य करयोरभयोस्तले ॥
अग्रेण योजयेत् पश्चात् कनिष्ठायुगलं ततः ।
उभयोर्हस्तयोश्चान्यान्सर्व्वान्दद्याच्च योजयेत् ॥
अग्राग्रेस्तु पृथक्कृत्य दर्शयेत्तत् कनिष्ठिकाम् ।
मुद्रा सम्मोहनं नाम कामदुर्गारमाप्रिया ॥
सर्व्वेषामपि देवानां मोहनं प्रीतिदं स्मृतम्॥५१॥
आनम्य सव्यहस्तस्य मध्यमानामिके तथा ॥
तयोः पृष्ठे तु संयोज्य अङ्गुष्ठाग्रं ततः परम् ।
कनिष्ठां सर्व्वनीचैव अग्रेण योजयेत्ततः ॥
बाणमुद्रा समाख्याता सर्व्वदेवस्य तुष्टिदा ।५२।
सर्व्वाङ्गुलीस्तु सङ्कोच्य अङ्गुष्ठमथ सर्व्वनीम् ॥
प्रसार्य्य करयोः पश्चादङ्गुष्ठाग्रन्तु योजयेत् ।
अङ्गुष्ठाग्रेण तर्ज्जन्या अग्रेणापि च तर्ज्जनीम् ॥
यथाशक्ति प्रसार्य्यापि धनुर्म्मुद्रा प्रकीर्त्तिता ।५३।
सर्व्वाङ्गुलीनामग्राणि ब्राह्मतीर्थे नियोजयेत् ॥
अनामिकायाः पृष्ठे तु अङ्गुष्ठाग्रं नियोजयेत् ।
शुक्लं तूणीरवत् कृत्वा तेषामग्रेषु भैरव ! ।
तूणीरमुद्रा चाख्याता सर्व्वेषां प्रीतिवर्द्धिनी॥५४॥
मुद्रासु संस्थिता पूजा मुद्रासु परिचिन्तनम् ।
मुद्रासु संस्थिता योगा मुद्रा मोदकरास्ततः ॥
यदा यदा पूजनेषु चिन्तने ध्यानकर्म्मणि ।
यज्ञादौ स्नपने वापि हस्तकृत्यं न विद्यते ।
तदा मुद्रायुतं कुर्य्यादिष्टापूर्त्तं करद्वयम् ॥
यज्ञकर्त्तृषु सेच्छासु हस्तो मुद्रासु च क्षमः ।
तदा मुद्रां विधायैव तत् कृत्यं समाचरेत् ॥
मुद्रावियुक्तहस्तस्तु क्रियते कर्म्मदैविकम् ।
ज्ञात्वा तन्निष्फलं यस्मात्तस्मान्मुद्रान्वितो भवेत् ॥
विसर्জ্জने तु देवानां यस्य या परिकीर्त्तिता ।
मुद्रां तां पूजनादौ तु तस्य नैव प्रयोजयेत् ॥
विसृष्टात्मानमेतां मुद्रां मुद्रायुक्तः समाचरेत् ।
पूजनादि समस्तञ्च कर्म्म दृष्ट्वा विचक्षणः ॥
ततो मुद्रा परं धाम मुद्रा पुण्यप्रदायिनी ।
देवानां मोददा मुद्रा तस्मान्मां यत्नतश्चरेत् ॥
अर्द्धयोनिर्म्मेढ्रयोनिर्योनिर्ब्राह्मी च वैष्णवी ।
मुद्रा विसर्জ্জने प्रोक्ता शिवाग्निपुरयोः सदा ॥
दुर्गायाः सर्व्वरूपेषु मुद्रा एताः प्रकीर्त्तिताः ।
योनिश्च सम्पुटश्चैव महायोनिस्तथैव च ॥
वर्জ্জयित्वा यस्तभावाद्दत्तादन्यत्र योजयेत् ।
भवेयुस्तु शिवप्राप्त्या मुद्राः सर्व्वसुखाः ॥
ता यस्तभावादामाः स्युर्म्मुद्रा मोदकराः पराः ।
एवं वां कथिता मुद्राः पूजने पुण्यतुष्टिदाः ॥"

इति कालिकापुराणे ६५ अध्यायः ॥

मुद्राङ्कितः, त्रि, (मुद्रया अङ्कितः ।) मुद्रया चिह्नितः । छापाकरा मोहरकरा इत्यादि भाषा । यथा,—

"धाता विश्वविसृष्टिमाचरितवो देवोऽपि गौरी-
सुधा-
श्लेषानन्दविघूर्णमाननयनो दत्ताधरध्वंसकृत् ।
देव्याः कमलाकपोलमकरीमुद्राङ्कितोरःस्थलः
प्रेतेऽध्यावितरेषु जन्तुषु पुनः का नाम भूयात्
कथा ॥"

इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्कः ॥

मुद्रालिपिः, स्त्री, (मुद्रया लिपिः ।) पञ्चधा-लिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः । छापार अक्षर इति भाषा । यथा,—
"मुद्रालिपिः शिरोलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
गुप्तिकाघृणसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
एताभिर्लिपिभिर्योग्या धरित्री शुभदा हर ! ॥"

इति वाराहीतन्त्रम् ॥

अस्याः पाकात्वं धार्य्यत्वञ्च यथा,—
"लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
शिरोलिपिनिर्म्मितं यच्च पाक्यं धार्य्यञ्च सर्व्वदा ॥"

इति खड्गमालातन्त्रम् ॥

मुद्रिका, स्त्री, (मुद्रा स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप् । पूर्व्वाकारस्य ह्रस्वत्वम् । अत इत्वं च ।) स्वर्ण-रूप्यादिनिर्म्मितमुद्रा । मोहर टाका इत्यादि भाषा । यथा,—
"सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभिताम् ।
सलिलेन सकृच्छौनां प्रक्षिपेत् तच्च मुद्रिकाम् ॥"

इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥

मुद्रितं, त्रि, (मुद्रा मुद्रणं अस्य जातेति । मुद्रा इतच् ।) अप्रफुल्लम् । मोदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सङ्कुचितम् २ निद्रागं ३ मीलितम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्राङ्कितञ्च ॥ (परित्यक्तम् । यथा, नैषधचरिते । ५ । १२ ।
"मुद्रितान्यजनसंकथनः सन्
नारदं बलिरिपुः समवादीत् ।"
"मुद्रितं परित्यक्तम् ।" इति नटीका ॥)

मुधा, अ, (मुह्यतीति । मुह् + बाहुलकात् का । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः धः ।) अर्थकम् । इत्यमरः ।३।४।४। (यथा, महाभारते ।१४।२७।३।
"सुधा ज्ञानं सुधा वृत्तं सुधा सेवा सुधा श्रमः ।
एवं यो युक्तधर्म्मः स्यात् सोऽमृत्वायोपपद्यते ॥")

मुनिः, पुं, मनुते जानाति यः । (इति मन् + "मनेरुच् ।" उणा० ४ । १२२ । इति इन् + अत उच् ।) मौनव्रती । इत्यमरः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । वाचंयमः २ । इत्यमरः ।२।७।४२। मौनी ३ व्रती ४ ऋषिः ५ प्राप्तप्राज्ञः ६ सत्यवाक् ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे ।१।१३३।
"फलेन मूलेन च वारिभूरुहां
सुनेरिवैत्यं मम यस्य वृत्तयः ॥")

तस्य लक्षणं यथा,—
"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥"

इति श्रीभगवद्गीता ॥*॥

तस्य धर्म्मो यथा,—

ब्रह्मोवाच ।
"मुनिभिश्चरिता धर्म्मा उक्ता व्यास ! मया तव ।
यैर्विष्णुस्तुष्यते देवः सुखादिपरिभाविकः ॥
तर्पणेन च होमेन सन्ध्यया वन्दनेन च ।
प्राप्यते भगवान् विष्णुर्म्मोक्षकामार्थमोक्षदः ॥
धर्म्मो विष्णुर्व्रतो विष्णुः पूजा विष्णुस्तु तर्पणम् ।
होमः सन्ध्या तथा ध्यानं धारणा सकलं हरिः ॥"

इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥*॥

तस्याश्रमे वर्णनीयानि यथा । अतिथिपूजा १ हरिणविश्वासः २ हिंस्रजन्तुग्लानता ३ यज्ञधूमः ४ मुनिसुतः ५ द्रुमसेकः ६ वल्कलः ७ पुष्पञ्च ८ । इति कविकल्पलता ॥*॥ मुनिविशेषाणां ब्रह्मणोऽङ्गविशेषादुत्पत्तिर्यथा,—
"पुलस्त्यो दक्षकर्णाच्च पुलहो वामकर्णतः ।
दक्षनेत्रात्तथात्रिश्च वामनेत्रात् क्रतुः स्वयम् ॥
अरणिर्नासिकाराच्च अङ्गिराश्च मुखाद्ऋषिः ।
भृगुश्च वामपार्श्वाच्च दक्षो दक्षिणपार्श्वतः ॥
छायायाः कर्द्दमो जातो नाभेः पञ्चशिखस्तथा ।
वक्षसश्चैव वोढुश्च कण्ठदेशाच्च नारदः ॥
मरीचिः स्कन्धदेशाच्च आपस्तम्बस्तथा गलात् ।
वशिष्ठो रसनादेशात् प्रणता अधरोष्ठतः ॥
हंसश्च वामकुक्षेश्च दक्षकुक्षेर्यतिः स्वयम् ।
सृष्टिं विधातुश्च विधिश्चकाराद्यौ सुतावपि ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे ८ अध्यायः ॥*॥

गयासुरशरीरे यज्ञार्थं ब्रह्मणो मानसात् सृष्टा मुनयो यथा,—
"ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसान्मुनिजोऽसृजत् ।
अग्निमग्निमाणमग्रं ध्रौवकं जाजलिं रुद्रम् ॥
कुमुखिं वेदकौष्टिल्यं दारीनं कश्यपं ऋषम् ।
गर्गं कौशिकवाग्निष्ठौ मुनिं भार्गवमच्यवम् ॥
वृद्धं पाराशरं कण्वं माण्डव्यं श्रुतिकेवलम् ।
श्वेतं सुनालं दमनं सुहोत्रं कक्षमेव च ॥
गौगाक्षिञ्च महाबाहुं जैगीषव्यं तथैव च ।
दधिपञ्चमुखं विप्र ! ऋषभं कर्कमेव च ॥
कामायनं गोभिलञ्च मुनिसूर्य्यं महाव्रतम् ।
जटामालिनमग्र्यं चाट्टहासञ्च दारुणम् ॥
आत्रेयञ्चाप्यङ्गिरसमौपमन्यं महाव्रतम् ।
गोकर्णञ्च गृहावासं शिखण्डिनमुमाव्रतम् ॥
सुपालकं गौतमञ्च तथा वैदग्निरं व्रतम् ।
एतानन्यांश्च विप्रेन्द्रान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
परिकल्प्याकरोद्यागं गयासुरशरीरके ॥"

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥*॥

मुनिविशेषनाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—
"कतिकल्पान्तरेऽतीते सम्भूः सृष्टिविधौ पुनः ।
मरीचिमिश्रैर्म्मुनिभिः सार्द्धं कण्ठाद्बभूव सः ॥
विधेर्नरदनाच्चैव कण्ठदेशाद्बभूव सः ।
नारदश्चेति विख्यातो मुनीन्द्रस्तेन हेतुना ॥
यः पुत्रश्चेतसो धातुर्ब्बभूव मुनिपुङ्गवः ।
तेन प्रचेता इति तन्नाम चक्रे पितामहः ॥
बभूव धातुर्यः पुत्रः सहसा दक्षपार्श्वतः ।
सर्व्वकर्म्मेषु दक्षश्च तेन दक्षः प्रकीर्त्तितः ॥

मुनिः

केदेषु कर्दमः शब्दस्कायायां वर्त्तते स्फुटः ।
बभूव कर्दमाद्दालः कर्दमस्तेन कीर्त्तितः ॥
तेजोभेदे मरीच्यिश्च वेदेषु वर्त्तते स्फुटम् ।
जातः सद्योऽतितेजस्वी मरीच्यिस्तेन कीर्त्तितः ॥
क्रतुसंघश्च बालेन स्तुतो जन्मान्तरेऽधुना ।
ब्रह्मपुत्रोऽपि तन्नाम्ना क्रतुरित्यभिधीयते ॥
प्रधानाङ्गं मुखं धातुस्ततो जातश्च बालकः ।
इरस्तेजस्विवचनोऽङ्गिरास्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
अतितेजस्विनि भृगुर्वर्त्तते नाम्नि शौनके ।
जातः सद्योऽतितेजस्वी भृगुस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
वह्नीभूतस्य शिष्टस्य जातः सद्यो हि बालकः ।
अतिप्रियस्य धातुश्च वशिष्ठस्तेन कीर्त्तितः ॥
बालोऽप्यरुणवर्णश्च जातः सद्यो हि तेजसा ।
प्रज्वलन् पूर्ब्बतपसा चारुणस्तेन कीर्त्तितः ॥
हंस आत्मा वपुर्यस्य योगेन योगिनो ध्रुवम् ।
बालः परमयोगीन्द्रस्तेन हंसः प्रकीर्त्तितः ॥
सप्ततं यस्य यत्नेन तपःसु बालकस्य च ।
प्रकीर्त्तितो यतिस्तेन संयतः सत्कर्म्मसु ॥
पुलस्तपःसु वेदेषु वर्त्तते ह स्फुटोऽपि च ।
स्फुटं तपःस्वरूपश्च पुलहस्तेन कीर्त्तितः ॥
पुलस्तपःसमूहश्च यस्यास्ति पूर्ब्बजन्मनाम् ।
तपःसंघः समूहश्च पुलस्त्यस्तेन बालकः ॥
त्रिगुणायां प्रकृत्यां त्रिविधोऽग्निश्च प्रवर्त्तते ।
तयोर्भक्तिः समा यस्य तेन बालोऽत्रिरुच्यते ॥
जटाग्न्यग्निशिखारूपाः पुंसु सन्ति च मस्तके ।
तपस्तेजोभवा यस्य स च पञ्चशिखः स्मृतः ॥
अपान्तरतमे देशे तपस्तेऽप्यजन्मनि ।
अपान्तरतमा नाम शिशोस्तेन प्रकीर्त्तितम् ॥
स्वयं तपः समाप्नोति वाक्येन प्रापयेत् परान् ।
ऊढुः समर्थस्तपसि वोढुस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥
तपस्तेजसा बालो दीप्तिमान् स्तूयतो मुने ! ।
तपःसु रोचते चित्तं रुचिस्तेन प्रकीर्त्तितः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ॥

वङ्गसेनतरुः । जिनः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥
प्रियालवृक्षः । पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७६ ॥ दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, दक्षकन्या । सा च कश्यपपत्नीनामन्यतमा । यथा, महाभारते । १।६५।११-१२ ।
"मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥
अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ।
क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ॥"
अष्टवस्वन्तर्गतस्य व्यापनामकस्य वसोः पुत्रे, पुं । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ३ । ४० ।
"व्यापस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमः श्रान्तो मुनिस्तथा ।"
क्रौञ्चद्वीपस्य देशविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । १२१ । ८३-८५ ।
"क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोरनुगः ।
मनोरनुगात् परे चोष्णास्तृतीयोऽपि स उच्यते ॥

मुनिपु

उणादात् परे पावनकः पावनादित्यकारकः ।
अत्यकारकदेशात्तु मुनिदेशस्तथापरः ॥"
(स्मृतिमतः पुत्राणामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ५३ । २२ ।
"यथा स्मृतिमतः सप्तपुत्रास्तांश्च निबोध मे ।
मुनिश्च दृष्टधिश्चैव सप्तमः परिकीर्त्तितः ॥"
कुरुपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १।९४।९८॥
"अविक्षितमभिष्वस्तं तथा चैवरथं मुनिम् ॥")
मुनिवर्च्चरिका, स्त्री, (मुनिप्रियावर्च्चरिका इति मध्यपदलोपी समासः ।) वर्च्चरीप्रभेदः । यथा
"मुनिवर्च्चरिकात्वन्या राजेष्टा चतुरंगिता ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
मुनिच्छदः, पुं, (मुनयः यत्राश्रयाः सप्त तत्संख्यकाः छदाः पत्राण्यस्य ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री । मेथिका । यथा, भावप्रकाशे पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।
'मेथिका मेथिनी मेधी दीपनी बहुपुत्रिका ।'
इत्यादि ।
'कुक्षिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ।'
इत्यन्तम् ॥)
मुनितरुः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः तरुः । इति मध्यपदलोपी समासः ।) वकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
मुनिद्रुमः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः द्रुमः । इति मध्यपदलोपी समासः ।) श्योनाकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ श्योनाकप्रभेदः । वकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधचरिते । १।८६।
"मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युति-
र्वनेऽमुनाऽमन्यत सिंहिकासुतः ॥"
"मुनिद्रुमः वकवृक्षः ।" इति तट्टीका ॥ अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अथागस्त्यो वङ्गसेनो मुनिपुष्पो मुनिद्रुमः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
"श्योनाको भूतपुष्पश्च पूतिवृक्षो मुनिद्रुमः ।
दीर्घवृन्तश्च कट्वङ्गो भल्लकण्टुगटकोरुणः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाञ्च ॥)
मुनिनिर्म्मितः, पुं, (मुनिना निर्म्मितः ।) डिण्डिशः । यथा, भावप्रकाशे ।
"डिण्डिशो रोमशफलो मुनिनिर्म्मित इत्यपि ।
डिण्डिशो रुचिकृन्मेदो पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ।
सुशीतो बालको रूक्षो मूत्रकृच्छ्रास्रमोहरः ॥"
मुनिपित्तलं, क्ली, (मुनीनां पित्तलमिव ।) ताम्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मुनिपुङ्गवः, पुं, (मुनिः पुङ्गव इव ।) मुनिश्रेष्ठः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, रामायणे । १।१।१।
"तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदांवरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥")
मुनिपुत्रः, पुं, (मुनीनां पुत्र इव । मुनिप्रियत्वादस्य तथात्वम् ।) दमनकवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ ऋषिसुतश्च ॥
मुनिपुत्रकः, पुं, खञ्जनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तिथितत्त्वे कृष्णविधिप्रकरणे ।
"ब्रह्मा दाक्षायणीं हित्वोद्वाहादृतः ।' ५ । ३ । ८३ । इत्यत्र "त्रिलोपि प्रत्ययेन पूर्ब्बोत्तरपदयोर्विभाषालोपो वक्तव्यः ।" इति काशिकोक्तेः दम इत्यस्य लोपे मुनिः तस्य पुष्पम् ।) वकपुष्पम् ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
"विहाय सर्व्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।
कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्भक्त्या याति मेधफलं लभेत ॥"
वकवृक्षे, पुं । तत्पर्य्यायो यथा, —
"अथागस्त्यो वङ्गसेनो मुनिपुष्पो मुनिद्रुमः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मुनिपुष्पकं, क्ली, (मुनिपुष्प + संज्ञायां कन् ।) वकपुष्पम् । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
"बिल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् ।
कदारं तुलसीञ्चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् ।
एतत् पर्य्युषितं न स्यात् यस्मान्नत्र कलिका-
त्मकम् ॥"
इतिकादशीतत्त्वम् ॥
मुनिपुंगवः, पुं, (मुनिषु पुंगवः ।) गुग्गुलवृक्षः । तत्पर्य्यायः । रामपुंगवः २ कामीनः ३ सुरेवटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मुनिभोज्यं क्ली, (मुनीनां भोज्यम् ।) व्याघ्रनखः । हरीतकी । लङ्घनम् । इति मेदिनी । ज्ये, ३६ ॥
मुनिव्रतः, पुं, (मुनिषु व्रतः ।) उत्तराषाढनक्षत्रम् । स च बुद्धविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५१ ॥
मुनिस्थानं क्ली, (मुनीनां स्थानम् ।) आश्रमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६७ ॥
मुनीन्द्रः, पुं, (मुनीनां मननशीलानां योगिनामिन्द्रः श्रेष्ठः ।) बुधः । इत्यमरः । १ । १ । १४ ॥ ऋषिश्रेष्ठश्च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७२।३०६।
"पतन्तमेव तस्माच्च पाणिभ्यां स तमग्रहीत् ।
मुनीन्द्रः प्रकटीभूय समाश्वास्य जगाद च ॥"
दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । २५५ । ५ ।
"वृषपर्व्वा विरूपाक्षो मुनीन्द्रश्चन्द्रलोचनः ।")
मुच् + उ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) पक्षमस्थरोमा । ओष्ठावर्गीयादिः । नोपधः । उ मुचित्वा मुक्त्वा । इति दुर्गादासः ॥
मुमुक्षुः, पुं, (मोक्तुमिच्छतीति । मुच् + सन् + उः ।) मुक्तिमिच्छुः ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ४ । १५ ।
"एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म्म पूर्ब्बैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वं पूर्ब्बैः पूर्ब्बतरं कृतम् ॥")
तत्पर्य्यायः । श्रमणः २ यतिः ३ वाचंयमः ४ व्रती ५ साधुः ६ अनगारः ७ ऋषिः ८ मुनिः ९ निर्ग्रन्थः १० भिक्षुः ११ । इति हेमचन्द्रः । १ । ५५ ॥ अथ मुमुक्षुकृत्यम् । मनुः ।
"इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म्म कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्ब्बन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम्।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्चवै ॥"
कामनापूर्व्वकं कर्म्म प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्व्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते। सार्ष्टिता समानगतिता ऋषेर्गत्यर्थत्वात् पञ्चभूतान्यत्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः। विष्णुपुराणे च ।६।७।३८। विधिरुक्तफलदा काम्या निष्कामाणाञ्च मुक्तिदा। भगवद्गीतासु।
"युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥"
युक्तः ईश्वराय कर्म्माणि न फलाय इत्येवं समाहितः। फलं त्यक्त्वा कर्म्माणि कुर्व्वन्निति शेषः। शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम्। सत्त्वशुद्धेः ज्ञानप्राप्तेः सत्त्वकर्म्मसंन्यासः ज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः। अयुक्तस्तद्विपर्य्ययः। कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत्। फले सक्तः मत्तः फलायेदं कर्म्म करोमीत्येवं फले सक्तो नितरां बध्यं प्राप्नोति। तथा च अर्জ্জুनं प्रति भगवद्वाक्यम्।
"मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥"
संन्यस्य निःक्षिप्य समर्प्य इति यावत्। अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या ईश्वराय भृत्यवत् करोमि इत्यनया बुद्ध्या निराशीरित्यक्तकामसङ्कल्पः। अतएव निर्ममः ममतारहितः। विगतज्वरः विगतसन्तापः। यत्तमाह स एव।
"यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय! तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥"
विष्णुपुराणम्।
"कर्म्मायत्तमकल्पितं तनुफलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे।
अवाप्य तां कर्म्ममहोमनन्ते
तस्मिन् लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥"
कर्म्ममहीं भारतवर्षरूपाम्। एकादशस्कन्धे।
"वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे।
नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥"
वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो न तु निषिद्धम्। ननु कर्म्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तितस्तत्फलं स्यादेव न तु नैष्कर्म्यारूपा फलसिद्धिरत एवाह निःसङ्गोऽनभिनिवेशवान् ईश्वरार्पितुं न तु फलोद्देशेन। अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्म्मणि कृते फलं भवत्येव इत्याह रोचनार्थेति कर्म्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव।
"फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्।
श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् ॥
उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च।
आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥
न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि।
कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥
एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः।
फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥"
इयं फलश्रुतिर्न श्रेयःपरमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्म्मफलैः कर्म्मसु रुच्युत्पादनमात्रं यथा, भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम्। यथा,—
"पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्।
पित्तैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥"
तत्त्वागदपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते। ननु कर्म्मैकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथमेवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैव घटनात् इत्याह उत्पत्तेरिति द्वाभ्याम्। उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्य्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु अनर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतः अतो न तान् प्रकीर्त्यभूतान् बुधो वेदो यद्बोधयति तदेव श्रेयः इति विश्वमितान् इत्यर्थः। तान् एवम्भूतान् वृजिनाध्वनि कामवर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः ततः पुनस्तभोभूतवृक्षादियोनिं विशत इति। पशुकाम इति च सुखपुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेष्वेव कामेषु अयं बुधो वेदो युञ्ज्यात् प्रवर्त्तयेत्। तथा सत्यनाप्तः स्यात् इति भावः। कथं तर्हि कर्म्ममीमांसकाः फलपरतां वदन्ति तत्राह। एवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं अविज्ञाय कुसुमितामवान्तरफलरोचनया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयस्तत्राह हि यस्मात् वेदज्ञा आमादयः न तथा वदन्ति इति। अतएव निष्कामकर्म्मणा आत्मज्ञानार्थतोक्ता यथा,—
"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः।
कर्म्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते ॥"
सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्। तथा च।
"ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ॥"
तथा स्मृतिः।
"तमेवं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया दानेनयज्ञेनानशनेन चेति।"
तं आत्मतत्त्वसाक्षात्कारं अतएव यज्ञादीनां ज्ञानप्रोत्पत्तावधार्य्य निष्कामेषु कर्म्मसु प्रवर्त्तते। पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्म्मणि न प्रवर्त्तयितव्य इत्याह षष्ठस्कन्धे।
"स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म्म हि।
न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः ॥"
राति ददाति इति समयप्रदीपे श्रीदत्तः ॥
"दासीदासमलङ्कारमन्नं षड्रससम्भवम्।
पुरुषोत्तमतुष्ट्यर्थं ददेयं सार्व्वकालिकम् ॥
यदृच्छयेष्टतमं लोके यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि।
तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः ॥"
इदं दानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेव विष्णुप्रीतिमुद्दिश्य एवं सर्व्वत्र दाने। विष्णुप्रीतेः सामान्यतः श्रुतत्वात्। अथ विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणन्यायविरोध इति चेन्न स्वर्गवदधिकारिविशेषणत्वेन तत्सत्त्वप्रसाधनात् इत्याहुः। ब्राह्मणसम्प्रदानकत्वे किं मानमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्मासभेदेन तत्तद्दानमभिधाय।
"विष्णुप्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेष्वथ।
देयानि विप्रमुखेभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥"
इत्यभिधाय दासीदासमित्यादिवचनद्वयाभिधानात्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणयोः।
"यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विष्णवेयेभ्यो महामुने!।
तत्तदच्युतमुद्दिश्य विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥"
विष्णुधर्म्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसंप्रदानकमेव दानं यथा,—
'विष्णोः पुरुषप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात्।' इत्यादिना।
"क्षीरपल्लवसंयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान्।
दत्त्वा वै देवदेवाय वाजिमेधफलं लभेत् ॥"
इत्यत्रेन तत्तत् फलं तत्तद्दानमभिधायोक्तम्।
"अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्दिनिवेदयेत्।
तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
धर्म्मयाज्ञिकिका मूढाः फलकामा नराधमाः।
अर्थयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्युत ॥
अल्पवस्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥"
तथा।
"पद्भ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम्।
मूर्द्ध्ना प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः ॥"
उक्तवामनपुराणवचने सार्व्वकालिकमित्यनेन मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयमिति। इति मलमासतत्त्वम् ॥
(तत्र समुच्चयसमुदयानि आख्यास्यामः। तत्र लोकदोषदर्शिनो समुच्चोदित एवाचार्य्याभिगमनं तस्योपदेशानुष्ठानम्। अमरेवोपचर्य्या धर्म्मशास्त्रानुगमनं तदर्थावबोधस्तिनाशस्तत्त्वज्ञानं यथोक्ताः क्रियाः सतामुपासनमसतां परिवर्জ্জनं न सङ्कृतिर्दुर्জ্জनेन सत्यं सर्व्वभूतहितमपरुषमनतिकाले परीक्ष्य वचनं सर्व्वप्राणिषु आत्मनीवावेक्षा सर्व्वासामसरणमसङ्कल्पनमप्रार्थना अनभिध्यानञ्च स्त्रीणां सर्व्वपरिग्रहत्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं धातुरागनिवसनं कन्थासीवनहेतोः सूची पिप्पलकं शौचाधानहेतोः जलकुण्डिका दण्डधारणं भक्ष्याचार्य्यार्थपात्रं प्राणधारणार्थमेककालमशनाद्यो यथोपपन्न एवाभ्यवहारः। अमापनयनार्थं शीर्णशुष्कपर्णतृणास्तरणोपधानं ध्यानहेतोः कायनिबन्धनं धनेष्वनिकेतवासः तन्द्रानिद्रालस्यादिकर्म्मवर्জ্জनं इन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः सुप्रस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादिकेष्वारम्भेषु स्मृतिपूर्ब्बिका प्रवृत्तिः सत्कारस्तुतिगर्हावमानत्वमलं क्षुत्पिपासायासश्रम-

सुमूर्षुः

प्रीतोष्णवातवर्षासुखदुःखसंस्पर्शमहत्वं शोकदैन्यदर्पमदमानलोभरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरस्खलनं अहङ्कारादिषपसर्गसंज्ञा लोकपुरुषयोः स्वर्गादिसामान्यावेक्षणं कार्यकालात्ययभयं योगारम्भे सततमनिर्वेदः सत्त्वोत्साहोऽपवर्गाय धीधृतिस्मृतिबलाधानं नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि चेतस आत्मन्यात्मनश्च धातुभेदेन शरीरावयवसंख्यानं अभीक्ष्णं सर्गे प्रारोरक्षाने दुःखसम्भवमिति अभिव्यक्तिः। सर्वप्रवृत्तिषु दुःखसंज्ञा सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः एषमार्गोऽपवर्गाय अतोऽन्यथा बध्यते इत्युदयनानि व्याख्यातानि॥ इति चरके शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥)

सुसुचानः, पुं, (सुष्वति जलं इति। सुच्+"सुर्युधिभ्यां सनुवच्च।" उणा०। २। ८१। इति आनच्। कित् सन्वच्च। मेघः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (सुक्तः। यथा, सन्ध्यामन्त्रे। "हृषदादिव सुसुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव।" "स्विन्नो घर्म्मार्त्तो जनो सुसुचानो सुक्तोभवति।" इति तत्र गुणविष्णुटीका॥)

सुसूर्षुः त्रि, (मर्त्तुमिच्छुः। मृ+सन्+उः।) आसन्नमृत्युः। (यथा श्रीमद्भागवते। १।८।११। "यक्तं त्वं मर्त्तुकामोऽसि योऽनिमात्रं विकत्थसे। सुमूर्षूणां हि मन्दात्मन्! वचो स्यूर्विक्लवा गिरः॥")

अथ सुसूर्षुक्रत्यानि। हारीतः।

'शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः। स वै खरत्वमृष्टत्वं शूद्रत्वाधिगच्छति॥'

शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नम्। तद्दत्तमपि भोजनकाले तद्गृहावस्थितं यत् तदपि शूद्रान्नम्। तदाह अङ्गिराः।

'शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि। निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्॥'

अपिशब्दात् साक्षात तद्दत्तघृतगुडादि न तु तद्दत्तक्रयक्रीतादिना क्रीतमपि। स्वगृहागते पुनरङ्गिराः।

'यथायतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः। शूद्रान्नप्रग्रहैश्चान्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि॥'

प्रविष्टं सत्त्वापादकप्रतिग्रहादिना इति शेषः। अतएव पराशरः।

'तावच्चरति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः। द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्धविरुच्यते॥'

स्पृशति प्रतिगृह्णाति इति कल्पतरुः॥ तच्च संप्रोक्ष्य गाव्यमाह विष्णुपुराणम्।

'संप्रोक्षयित्वा गव्येन शूद्रान्नं गृहमागतम्।'

तच्च पात्रान्तरे गाव्यमाह अङ्गिराः।

'श्वपाके यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः। पात्रान्तरगतं गाव्यं दुग्धं स्वगृहमागतम्॥'

एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्वम्। तद्गृहगतस्य शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रतीयते। तत्रैतादृगपि सुमूर्षुणा सर्वथा शूद्रान्नं न भोक्तव्यम्॥

सुमूर्षुः

पूजारत्नाकरे।

'ग्रामस्यामपि गत्वा यत्र तत्र सन्निहितो हरिः। तत्सन्निधौ त्यजेत् प्राणान् याति विष्णोः परं पदम्॥'

लिङ्गपुराणे।

'ग्रामस्यासमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः। कीकटेऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः॥'

कीकटो मगधः॥ *॥ वैद्यावास्ते यामः।

'तुलसीकानने जन्तोर्यदि मृत्युर्भवेत् क्वचित्। स निर्भर्त्स्य यमं पापी लीलयैव हरिं विशेत्॥ प्रयागकाले यस्यास्ये दीयते तुलसीदलम्। निर्याणं याति पक्षीन्द्र! पापकोटियुतोऽपि सः॥'

कूर्म्मपुराणम्।

'गङ्गायाश्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले। जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे॥'

स्कान्दे।

'गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने!। कर्णे तत्र परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम्॥'

तथा।

'तीरादृगप्यतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते। अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः॥ अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः॥'

गव्यूतिः क्रोशयुगम्। तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्मपुराणम्।

'अत्र दूरे समीपे च सदृग्यं योजनद्वयम्। गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्य्या विचारणा॥'*॥

एवं गङ्गादिमरणेन प्राप्तब्रह्मलोकस्यार्थौर्द्धदैहिकी क्रिया तदधिकारिणा कर्त्तव्या नित्यत्वात्। तथा च श्रीमद्भागवते।

'कृष्ण एवं भगवति मनोवाक्दृष्टिवृत्तिभिः। आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वास उपारमत्॥ संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले। सर्व्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये॥ तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव!। युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्त्तं दुःखितोऽभवत्॥'

कृष्णे आत्मनि परमात्मनि आत्मानं स्वीयात्मानं निवेश्य एकीकृत्य स भीष्मः उपारमत् मुक्तिं गतवान्। निष्कले निरुपाधौ ब्रह्मणि संपद्यमानं मिलितं आज्ञाय आलक्ष्य तस्य भीष्मस्य निर्हरणादीनि संस्कारादीनि संपरेतस्य सम्यक् परेतस्य मुक्तस्यापि। भार्गवेति शौनकस्य सम्बोधनम्। एवञ्च एतेषामपि तत्तत्कर्म्मणि तत्तद्वचनोपात्तप्रेतपदस्य पिण्डपदस्य च मन्त्रादिषु यथायथं वाचनिकत्वात् प्रयोगः सङ्गच्छते।

'ग्रामस्थगवतुल्या देया गौः सवत्सा च पूर्ब्बवत्। तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै॥ तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम्। शक्तोऽन्योऽरक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य च॥'

पूर्ब्बवद्धेमगवादिना।

अत्र मृतस्य चेति श्रवणात् एकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः। वचनञ्चैषाम्।

सुरला

'मार्गे प्रवसतो मित्रं भार्य्या मित्रं गृहे सतः। आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः॥" वराहपुराणे।

"अर्कोपरागोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः। पुण्यकालास्तदा सर्व्वे यदा स्युरुपस्थिताः॥ गोभूतिलहिरण्यादि दत्तमक्षयतामियात्॥" निरवकाशत्वादत्र मलमासादिदोषो नास्ति सूतकमपि न। तथा च शुद्धिरत्नाकरे दक्षः।

"सुस्थकाले त्विदं सर्व्वं सूतकं परिकीर्त्तितम्। आपद्गतस्य सर्व्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम्॥"

इति शुद्धितत्त्वम्॥

सुर, प्र वेष्टने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट्।) पर्य्यायेषादिः। प्र सुरति वृक्षं लता। भोरिता। इति दुर्गादासः॥

सुरं क्ली, (सूर्य्यते इति। सुर+अन्यत्रापीति भावे कः।) वेष्टनम्। इत्यमरटीकायां मथुरेशः॥

सुरः, पुं, (सुरति वेष्टतेऽसौ। सुर+इगुपधत्वात् कर्त्तरि कः) दैत्यविशेषः। इति मेदिनी। रे, ७७॥ यं हत्वा विष्णुर्मुरारिनामाभूत्॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ६। ३। ११।

"प्रम्बरं द्विविदं बाणं सुरं बल्वलमेव च। अन्यांश्च दन्तवक्त्रादीनवधीत् कांश्च घातयत्॥")

सुरगण्डः, पुं, (सुरं वेष्टनमिव गण्डति रुजति अनेन। गण्ड+अच्।) वरणः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम्। २। ३।

"त्वरितगतिर्न्नयुवतिस्तरणिसुता विपिनगता। सुरिपुणा रतिगुरुणा सह मिलिता प्रमदमिता॥")

सुरला, स्त्री, (सुरं वेष्टनं लाति। ला+कः।) नर्म्मदानदी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, उत्तररामचरिते। ३। १॥ ततः प्रविशति नदीद्वयं

तमसा मुरला च। तमसा। सखि मुरले। किमसि मन्मान्त्येव। केरलदेशस्था काचिन्नदी। यथा च। रघुवंशे। ४। ४५।
"मुरलामारुतोद्धूतमगमन् केतकं रजः।
तदूर्ध्वधावरत्वागानामयत्नपटवासताम्॥"
"मुरला नाम केरलदेशे काचिन्नदी।" इति तट्टीकाकृत् मल्लिनाथः॥)

मुरला, स्त्री, (मुरं व्याकुलिबेष्टनं लाति प्राप्नोतीति ला + कः + स्त्रियां टाप्।) स्वनामख्यातशुषिरवाद्यम्। तत्पर्य्यायः। वंशी २ वेणिका ३ वंशनालिका ४ मानेयिका ५ मानेयी ६ मानिका ७ मुरलामिका ८। शेषश्चतुर्थ्यां मानाथि। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, राधातन्त्रे। २३।
"वादयन् मुरलीं कृष्णः पट्टवेणुं तथापरम्।
कात्यायनीं नमस्कृत्य हरिः षड्दलशेखरः॥")

मुरलीधरः, पुं, (मुर + अच्। मुरलाः धरः।) श्रीकृष्णः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, तन्त्रे।
"वैकुण्ठदक्षिणे भागे गोलोकं सर्व्वमोहनम्।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः॥")

मुरहा, [न्] पुं, (मुरं हन्तीति। हन् + क्विप्।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥

सुरा, स्त्री, (सुरति मोदमेव वेष्टयति। सुर + इगुपधत्वात् कः टाप् च।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम्। (यथा, गरुडपुराणे। १६०।
"तथा छिन्नां हरेत् पीता मौर्व्वचेलसुतामुरा।"
तत्पर्य्यायः। तालपर्णी २ दैत्याङ्गन्धकुटी ३ गन्धिनी ४। इत्यमरः। २। ४। १२३॥
(तथास्याः पर्य्यायान्तरं गुणाश्च।
"सुरा गन्धकुटी दैत्या सुरभिः गालपर्णिका।
सुरा तिक्ता हिमा स्वादी लघ्वी पित्तानिलापहा।
ज्वरारुग्भूतरक्तौघी कुष्ठकामविनाशिनी।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥
तस्या लक्षणं यथा। सुरा पीता वरा प्रोक्ता। इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे॥)
अस्या अनुत्पत्तिगुणाः। अलक्ष्मीरक्षोज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पुराणशब्दे द्रष्टव्यौ॥

मुरारिः, पुं, (पुरस्यारिः।) श्रीकृष्णः। अस्य व्युत्पत्तिर्यथा, —
"मुरः क्रोधे च सन्तापे कर्म्मभोगे च कर्म्मिणाम्।
दैत्यभेदेऽपि निर्दिष्टो मुरारिस्तेन कीर्त्तितः॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः॥
अस्य स्वरूपं यथा, —
श्रीनारद उवाच।
"कोऽसौ मुरारिर्देवर्षे! देवो यक्षोऽथ किं नरः।
दैत्यो वा राक्षसो वापि पार्थिवो वा तदुच्यताम्॥"
पुलस्त्य उवाच।
"योऽसौ रजःसत्त्वमायागुणांश्च तमोमयः।
निर्गुणः सर्व्वगो व्यापी मुरारिर्मधुसूदनः॥"
श्रीनारद उवाच।
"योऽसौ मुर इति ख्यातः कस्य पुत्रश्च गीयते।
कथञ्च निहतः संख्ये विष्णुना तद्वदस्व मे॥"
पुलस्त्य उवाच।
"शृणुष्व कथयिष्यामि मुरासुरविचेष्टितम्।
विचित्रमिदमाख्यानं पुण्यं पापप्रणाशनम्॥
कश्यपस्यौरसः पुत्रो मुरो नाम महाबलः।
स ददर्श रणे शम्भुं दितिपुत्रोऽसुरोत्तमः॥
ततः स मरणाद् भीतस्तुष्टाव वृषभध्वजम्।
आराधयामास विभुं ब्रह्मागमपरायणम्॥
ततोऽस्य तुष्टो वरदः प्राह वत्स! वरं वृणु।
स च वव्रे तदा दैत्यो वरमेनं पितामहात्॥
यं यं करतलेनाहं स्पृशेयं समरे विभो!।
स स मद्धस्तसंस्पृष्टस्त्वमरोऽपि म्रियेत्वज!॥
बाढ़मुक्त्वा स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः।
ततोऽभ्यगान्महातेजा मुरः मुरगिरिं बली।
जगाम धर्म्मराजानं विजेतुं दण्डपाणिनम्॥"
मुर उवाच।
"यम! प्रजासंयमनान्निवृत्तिं कर्त्तुमर्हसि।
नो चेत्त्वां क्षिप्त्वाहं सर्व्वेषां प्राणये भुवि॥
तमाह धर्म्मराड्वाक्यं यदि मां संयमेच्छवान्।
गोपितासि पुरा सत्यं करिष्ये वचनं तव॥
मुरस्तमाह भवतः कः संयन्ता वदस्व माम्।
अहं तव पराजित्य वारयामि न संशयः॥
यमस्तं प्राह मां विष्णुर्देवचक्रगदाधरः।
श्वेतद्वीपनिवासी यः स मां संयमतेऽव्ययः॥
इत्येव मुक्तो वचनं दुग्धाब्धिमगमन्मुरः॥
तमागतं प्राह मुनेः! मधुघ्नः
प्राप्तोऽसि केनासुर! कारणेन।
स प्राह युद्धं मह वै त्वयाद्य
तं प्राह भूयः सुरशत्रुहन्ता॥
यदीह मां योद्धुमुपागतोऽसि
तत् कम्पते ते हृदयं किमर्थम्।
ज्वरातुरस्येव मुहुर्मुहुर्व्वै
तन्नेव योत्स्ये सह कातरेण॥
इत्येवमुक्तो मधुसूदनेन
मुरस्तदा स्वं हृदये स्वहस्तम्।
कथं तु कम्पेति मुहुस्तदोक्त्वा
निपातयामास विपन्नबुद्धिः॥
हरिश्च चक्रं मृदुलाघवेन
मुमोच तस्य शिरसु प्रचोः।
चिच्छेद देवास्तु गतव्यथाभवन्
देवं प्रणेमुश्च पद्मनाभम्।
इतः प्रभृत्यं समुपाजगाम
मुरारिरित्येव हरिर्महात्मा॥"
इति वामने ५७। ५८ अध्यायौ॥ * ॥
अनर्घराघवस्यकर्त्ता। यथा। 'अस्ति मौद्गलगोत्रसमुद्भवस्य महाकवेर्भट्टश्रीवर्द्धमानात्मजस्य तत्तुमालीहृदयनन्दनस्य मुरारिनामधेयस्य कवेः कृतिरनर्घराघवं नाम नाटकं तत्प्रयुञ्जानाः सामाजिकानुपालभन्ते।' इति तत्प्रस्तावनाटकगद्यम्॥

मुर्च्छ आ मोहे। उच्छ्राये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) पवर्गद्वितीयादिः। हुर्च्छौ। तेन क्विपि रलोप इति छलो मुरौ मुरः। आ मूर्च्छितं मूर्त्तं तेन। मोहो ज्ञानरहितोभावः। उच्छ्रायो वृद्धिः। मूर्च्छति रोगी। मुमूर्च्छ संख्यं रामस्य समानयमनं हरावितिरघुः। इति दुर्गादासः॥

मुर्भिणी, स्त्री, अङ्गारधानिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

मुर्म्मुरः, पुं, तुषाग्निः॥ (यथा, माघे। ६। ६।
"स्मरहुताशनमुर्म्मुरवर्णतां
दधुरिवाम्बरवस्य रजःकणाः।
निपतिताः परितः पथिकव्रजा-
नुपरि ते परितेपुरतो भृशम्॥")
मन्मथः। रविवह्निः। इति मेदिनी। रे, २०५॥ (स्त्रियां टाप्। नदीभेदः। यथा, महाभारते। ३। २२१। २५।
"भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्म्मुरा तथा।
तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला प्रोष्ण एव च॥")

मुर्च्छ ई मोहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्। निष्ठायामनिट्।) आद्यः पञ्चमस्वरी। मू. मुरौ मुरः। मोहो बन्धनम्। ई मृगः। इति दुर्गादासः॥

मुल क रोपणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्। जन्मार्थे भ्वा०-उभ०-अक०-सेट्।) रोपणं आरोपणम्। क मोलयति वृक्षं लोकः। गोविन्दभट्टस्तु रोहणे इति पठित्वा रोहणं जन्म इति व्याख्याति। इति दुर्गादासः॥

मुष्टटी, स्त्री, (मुष + अटन्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) मितकद्रुः। इति हेमचन्द्रः॥

मुष्ण(ष्)शिका, स्त्री, (मुष + "वृषादिभ्यश्चित।" उणा० १।१०८। इति कलच्चित् स्यात्। टाप्। ततः संज्ञायां कन्। अकारस्येत्वम्।) पक्षी। तालमूली। तत्पर्य्यायः सुवहा २ तालपत्रिका ३ गोधापदी ४ हेमपुष्पी ५ भूतालौ ६ दीर्घकन्दिका ७ मुषली ८ तालिका ९ तालमूलिका १०। इति शब्दरत्नावली॥ अग्नौग्नी ११। इति जटाधरः॥ अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। वृष्यत्वम्। पुष्टिबलप्रदत्वम्। पित्तिच्छलत्वम्। कफदत्वम्। पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च।
"मुषली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापरसंज्ञिका।
श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
"तालमूली तु विद्वद्भिर्मुषली परिकीर्त्तिता।
मुषली मधुरा वृष्या धीर्य्यारुणा वृंहणी गुरुः।
तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा॥"
इति भावप्रकाशः॥

मुष वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) मोषति। इति दुर्गादासः॥

मुष ग स्तुतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रा०-पर०-सक०-सेट्।) ग मुष्णाति। इति दुर्गादासः॥

मुष् य इर् छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) छेद इह खण्डनम्। य मुष्यति विपक्षं चतुरः। इर् अमुषत् अमोषीत् अमुषान् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

मुषलः, पुं, क्ली, (मोषति मुष्णतेऽनेन वेति। मुष्+"वृषादिभ्यश्चित।" उणा० १।१०८। इति कलच्चित् स्यात्।) अयोऽग्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ इत्यमधोऽपि॥ (यथा, मार्कण्डेये। ११६।१८।

"सुनन्दं नाम मुषलं त्यक्त्वा यन्निर्मितं पुरा।
तच्चकार स दृष्टात्मा तेन घ्नन्ति रणे रिपून्॥"

विश्वामित्रसुतः। यथा, महाभारते।१३।४।५२।

"बाहुलिर्भूषलश्चैव वक्षोग्रीवस्तथैव च॥"

(तालत्रयमधोऽप्ययम्। "मुष् खण्डने मुषलः।" उणा० १।१०८। इत्यत्रोज्ज्वलदत्तवृत्तिः॥)

मुषली, स्त्री, (मुष्यत इति। मुष्+कलः ङीष्।) तालमूलिका। गृहगोधिका। इति शब्दरत्नावली॥

मुषल्यः, त्रि, (मुषलमर्हतीति। मुषल+"दण्डादिभ्यो यः।"५।१।६५। इति यः।) मुषलबध्यः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मुषा, स्त्री, (मुष्+कः टाप्।) मूषा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। २।१०।३३। सूची इति भाषा॥

मुषितं, त्रि, (मुष्+कर्म्मणि क्तः।) चोरितद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः॥ मुषितम् २। इत्यमरः।३।१।८८॥ (वञ्चितः। यथा भागवते।१।१३।३०।

"नाहं वेद्मि व्यवसितं पित्रोर्वः कुलनन्दन।
गान्धार्य्या वा महाबाहो! मुषितोऽस्मि महात्मभिः॥"

"मुषितो वञ्चितोऽसि॥" इति तट्टीकायां श्रीधरः॥)

मुष्कः, पुं, (मुष्णाति वीर्य्यमिति। मुष्+"हृष भूमुषिमुषिभ्यः कक्। उणा० ३।४१। इति कक्।) अण्डकोषः। इत्यमरः। २।६।६॥ (यथा, वाग्भटे निदानस्थाने नवमे अध्याये॥

"स्थानाच्युतमसृक्कं हि मुष्कयोरन्तरोनिलः॥")
मोचकवृक्षः। संघातः। इति मेदिनी। के, ३१॥ तस्करः। मांसलः। इति हेमचन्द्रः।३।२०६॥

मुष्ककः, पुं, (मुष्क। संज्ञायां कन्।) वृक्षविशेषः। घण्टापारुल इति वङ्गभाषा। मोषा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। गोलीढः २ भाटलः ३ घण्टापाटलिः ४ मोचः ५। इत्यमरः।२।४।३६॥ मोचकः ६ मुष्कः ७ मोचकः ८ मुष्कः ९ गौलिढ्रः १० मेहनः ११ चारवृक्षः १२ पाटली १३ विषापहः १४ भटालः १५ वनवासी १६ सुतीक्ष्णकः १७। इति राजनिर्घण्टः॥ गोलिढः १८ चारश्रेष्ठः १९ घण्टा २० घण्टाकः २१ भाटः २२। इति शब्दरत्नावली॥ स तु पलाशवनुपर्व्वतवृक्षः। श्वेतलक्षणभेदेन द्विविधः। तस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। ग्राहित्वम्। उष्णत्वम्। कफवातकारित्वम्। विषमेदोगुल्मकण्डूवस्तिरोगक्रिमिमूत्रकृच्छ्राश्मित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ रेचनत्वम्। पाचनत्वम्। प्लीहोदरार्शोनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। चिकित्सास्थाने। ६ अध्यायः।

"जीर्णं पक्वं तद्धरिद्राद्वयेन
हन्यात् कुष्ठं मुष्ककं चापि सर्पिः॥")

मुष्करः, पुं, (प्रशस्तः मुष्कोऽस्यास्ति। मुष्क+"ऊषसुषिमुष्कमधोरः।"५।२।१०७। इति रः।) प्रलम्बाण्डः। इति हेमचन्द्रः। ३।१२१॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे। ३।७।२।८।

"रेतो विकरोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता
यन्मुष्करस्तस्मान्मुष्करो भवति नं मस॥")

मुष्कशून्यः, पुं, (मुष्केण शून्यः।) वृषणरहितः। स तु राज्ञोऽन्तःपुररक्षकः। खोजा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अनुपमः २ क्लीबभावः ३ महल्लिकः ४। इति शब्दमाला॥

मुष्टिः, पुं,स्त्री, (मुष+क्तिच्।) पलपरिमाणम्। चारि तोला इति भाषा। (वैद्यके आठतोला इति प्रसिद्धिः।

"स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा।
शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिरात्मचतुर्थिका॥"

इति वैद्यकशाङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये॥

'पलार्द्धं मुष्टिमिच्छन्ति तथाऽमाषकास्त्विति।'
पलं विल्वञ्च मुष्टिः स्यात्————————॥"

इति गारुडे अष्टाधिकद्विशततमेऽध्याये।)
बद्धपाणिः। मुट्ठा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सम्पिण्डिताङ्गुलिपाणिः २ मुस्तुः ३ मुट्ठी ४। इति हेमचन्द्रः। ३।२६१॥ त्सरुः। इति मेदिनी। टे, २५॥ खड्गेर मुट् इति भाषा। (यथा, महाभारते। १।१६।१७।

"परिघैरायसैस्तीक्ष्णैः सन्निकर्षे च मुष्टिभिः।
निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत्॥")

कुक्षग्रभागः। कुटाक इति भाषा। यथा,—

"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलः।"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

(मुष्+क्तिन्।) मोषणम्। इति मुषधात्वर्थदर्शनात्। प्रहारविशेषः। किल इति भाषा। यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ६०।१५—१६।

"चिच्छेदापततस्तस्य मुद्गरं निशितैः शरैः।
तथापि सोऽभ्यधावत्तां मुष्टिमुद्यम्य वेगवान्॥
स मुष्टिं पातयामास हृदये दैत्यपुङ्गवः।
देयास्तस्यापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत्॥"

पथि क्षुधार्त्तस्य तिलादीनां मुष्टिग्रहणे चौर्य्याभावः। यथा, कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्याये।

"तिलमुद्गयवादीनां मुष्टिर्याच्ञा पथि स्थितैः।
क्षुधार्त्तैर्नान्यथा विप्र! विधिविद्भिरिति स्मृतिः॥"

(मुष् स्तेये+अधिकरणे क्तिन्। प्रस्थगोपनकालः। यथा, महाभारते। २।५।६५।

"कस्मिंश्चिदथ मुष्टिश्च परारे परन्तप!।
अविहाय महाराज! निहंसि समरे रिपून्॥"

"मुष्टिः प्रस्थानां गोपनकालः दर्भिक्षमिति यावत्॥" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)

मुष्टिकः, पुं, (मुष्णाति पर्व्वीर्य्यमिति। मुष्+क्तिच् संज्ञायां कन्।) कंसराजमल्लविशेषः। इति श्रीमद्भागवतम्॥ (यथा च हरिवंशे।४१।१४०।

"नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा।"

मुष्टिः प्रयोजनमस्य। मुष्टि+कन्।) स्वर्णकारः॥ इति हेमचन्द्रः। ३।५७२॥

मुष्टिकान्तकः, पुं, (मुष्टिकस्यान्तकः।) बलदेवः। इति शब्दरत्नावली॥

मुष्टिदूतं, क्ली, (मुष्टया दूतं क्रीडितम्।) द्यूतक्रीड़ाविशेषः। घूरमुट् खेला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चुल्लकम् २। इति शब्दमाला॥

मुष्टिन्धयः, पुं, (मुष्टिं धयति पिबति। धेट्+"नाड़ीमुष्टीच।" ३।२।३०। इति खश्। "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्।"६।३।६७। इति मुम्।) बालकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मुष्टिबन्धः, पुं, मुष्टिबन्धनक्रिया। मुटाबाँधा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। संग्राहः २। इत्यमरः। ३।२।१४॥ मुष्टेर्बन्धोऽङ्गुलिविन्यासो मुष्टिबन्धः। मुष्टिना बन्धो दृढ़ग्रहणं संग्राह इत्यपरे। मुष्टयामेव संग्रह इत्यन्ये। मुष्टिः क्लियाच्च संग्रह इति वोपालितः। इति भरतः॥

मुष्टीमुष्टि, य, मुष्टामुष्टि। मुष्टिभिर्मुष्टिभिः प्रहृत्य यद्युद्धं वृत्तं तत्। किलाकिलि इति भाषा। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

मुष्टुक, पुं, (मुष्+बाहुलकात् कथन्। ततः संज्ञायां कन्।) राजसर्षपः। इति रत्नमाला॥ अष्टक इति वा पाठः॥

मुस य इर् छिदि। खण्डने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) य मुस्यति विपक्षं चतुरः। इर् अमुसत् अमोसीत्। अमुसान् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

मुसलः, पुं, क्ली, (मुस्यति खण्डयतीति। मुस्+"वृषादिभ्यश्चित।" उणा० १।१०८। कलः चित् स्यात्।)स्वनामख्यातलगुडादिकाष्ठनार्थानर्म्मितलौहाग्रयष्टिः। तत्पर्य्यायः। अयोऽग्रम् २। इत्यमरः। २।६।२५॥ मुसलम् ३ काष्ठसोरुः ४। इति शब्दरत्नावली॥ मुस्यति मुसल मुस यिच्छिदि नाम्नीति कलः। मुसलो दन्त्यसकारः। एवं मुष्य इच्छिदीति मूर्द्धन्यान्तात् कलः मूर्द्धन्यषकारश्च। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (आयुधविशेषः। तत्प्रकारो यथा, वैद्यशास्त्रायनोक्तधनुर्व्वेदे।

"मुसलस्यन्तिमग्रीवाभ्यां करैः पादैर्विवर्त्तितः।
मूले चान्तेऽतिसम्बन्धः पातनं पोषणं हयम्॥")
यथा, मनौ। ८।३१५।

"स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वापि खादिरम्।
प्रतिपक्षाभयस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा॥")

मुसलासुसलि, य, मुसलेच्छ मुसलेच्छ प्रहृत्य यद्युद्धं वृत्तम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

मुस्ताभं

मुसली, स्त्री, (मुसल + गौरादित्वात् ङीष्।) तालमूलिका। गृहगोधिका। इत्यमरः। २। ५। १२।

मुसली, [न्] पुं, (मुसलं प्रहरणत्वेनास्यास्तीति। मुसल + इनिः।) बलदेवः। इत्यमरः। १।१।२५॥

मुसल्यः, त्रि, (मुसलमर्हतीति। मुसल + यः।) मुसलेन वध्यः। इत्यमरः। ३। १। ४५॥

मुस्त क संहतौ। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरा०-उभ०-अक० सेट्।) पर्वगोधादिः। क मुस्तयति। इति दुर्गादासः॥

मुस्तः, पुं, (मुस्तयति एकत्र संहतीभवन्तीति। मुस्त + कः। एकशिफायामस्य बहुमूलसमूहतया तथात्वम्।) मुस्तकम्। इति हारावली॥ (यथा सुश्रुतसंहितायाम्। ७७। ११।

"भार्गे चतुर्भिः सितशैलमुस्ताः
श्रीसर्ज्जभार्गौ नखगुग्गुलू च।
कर्पूरबोधो मधुपिप्पलीत्थं
कोपच्छिदो नाम नरेन्द्रयोगः॥")

मुस्तकः, पुं क्ली, (मुस्त + स्वार्थे कन्।) लताशूलविशेषः। सुता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुरुविन्दः २ मेघनामा ३ मुस्ता ४। इत्यमरः। २। ४। १५६॥ मुस्तः ५ राजकसेरुः ६। इति हारावली॥ मेघाख्यम् ७ गाङ्गेयम् ८ भद्रमुस्तकम् ९। इति रत्नमाला॥ अभ्रनामकः १० श्रीभद्रा ११ भद्रकः १२ भद्रा १३। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। वायुनाशित्वम्। ग्राहित्वम्। दीपनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अपि च।

"मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकः।
कुरुविन्दश्च स ख्यातोऽपरः कोरकसेरुकः॥
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः।
मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम्॥
कषायं कफपित्तास्रदुज्वरारुचिजन्तुहृत्।
अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते।
तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

मुस्तकः, पुं, (मुस्तयति संहतीकरोति रुधिरमिति। मुस्त + कः। ततः संज्ञायां कन्।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। २। २५६॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने। २।

"चत्वारिंशत्तमनाभानि मुस्तके ह प्रकीर्त्तिते॥")

मुस्ता, स्त्री, (मुस्त + टाप्।) मुस्तकः। इत्यमरः। २। ४। १५६॥ (तथास्याः पर्य्यायः।

"मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम्।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४४।

"दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकृष्ठनाशनाः।
धान्यं त्रिजातकं मुस्ता विड्ङ्गामलके तथा॥")

मुस्ताद्यः, पुं, (मुस्तामस्तीति। अद् + अण्।) शूकरः। इति जटाधरः॥

मुस्ताभं, क्ली, (मुस्तस्येवाभा यस्य।) मुस्तकविशेषः। नागर मुता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुटन्नटम् २ पुरम् ३ बलम् ४ परिपेलवम् ५। इति रत्नमाला॥ (गुणा अस्य कुटन्नटशब्दे ज्ञातव्याः॥)

मुस्तुः, पुं, (मुस्यति खण्ड्यत्यनेन। मुस् + बाहुलकात् तुक्।) मुष्टिः। इति हेमचन्द्रः। ३।२६१॥

मुस्तं, क्ली, मुसलम्। मुसयातेरौणादिकरक्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। २। १३। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (नयनजलमित्यमरः॥)

मुह यउ ल्ल क्ति वैचित्त्ये। इति कविकल्पद्रमः॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट्। क्थाद्यित्वाट्ट।) वैचित्त्यं ज्ञानरहितीभावः। य, तेन मुह्यति चिराय मे मनः। इति मुरारिः। ऊ मोहिष्यति मोक्ष्यति। ल्ल व्यमुहत्। अि मुग्धः मूढ़ोऽस्ति। इति। दुर्गादासः॥

मुहिरः, पुं, (मुह्यति ज्ञानरहितीभवत्यनेन लोकः मुह्यति सभायामिति वा। मुह + "इषिमदीति उणा०।" १। ५२। इति किरच्।) कामः। मूर्खः। इति मेदिनी। रे, । २०५॥ (अस्मभ्यः इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

मुहुः, [स्] य, (मुह्य + "मुहेः किच्च।" उणा० २। १२१। इति उसिः किच्च।) पुनः पुनः। इत्यमरः। ३। ४। १॥ (यथा, पद्मपुराणे। ७। १७१।

"स्वप्नप्रभापरीक्षेण दृष्ट्वा पश्यन् स्वजागरम्।
चिन्तयेदप्रमत्तः सन्नभावमुदितं मुहुः॥")

मुहुर्भाषा, स्त्री, (मुहुः भाषा भाषणम्।) पुनः पुनःकथनम्। तत्पर्य्यायः। अनुलापः २। इत्यमरः। १। ६। १६॥

मुहूर्त्तः, पुं क्ली, (हृच्छतीति। "अञ्जिवृसिभ्यः क्तः।" उणा० ३। ८८। इत्यत्र बाहुलकात् हुर्च्छेरपि इति उज्ज्वलदत्तः। सुट्टागमश्च प्राक्। "राजाहः।" ६। ४। २१। इति सूत्रेण टच्लोपः।) द्वादशक्षणपरिमितकालः। इत्यमरः। १। १। ११३॥ घटिकाद्वयम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य विवृतिर्यथा। तत्र लघूच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः। पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा॥ त्रिंशत्काष्ठाः कलाः। त्रिंशत्कलो मुहूर्त्तः कलादशभागश्च। त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम्। इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥) दिनपञ्चदशभागैकभागः। यथा,

"प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम्॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्।
रात्रिसो नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्म्मसु॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम्॥*॥

कर्म्मविशेषे तस्य परिमाणं यथा। नतु व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैकापि या भवेदित्यत्र घटिकापदं दण्डपरं मुहूर्त्तपरं वा श्रुत्याचारधृतचतुर्दण्डात्मकारुणोदयज्ञापके चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते इत्यादौ प्रभाते घटिकायुग्मं प्रदोषे घटिकाद्वयम्। दिनवत् सर्व्वकार्य्याणि कारयेन्न विचारयेदिति हलायुध-

मुहूर्त्तः

धृतलिखिष्यमाणत्रियामामिति वचनयोरेक मूलयोश्च उभयत्र प्रयोगदर्शनादिति संक्षेपः। अत्रोच्यते। आह्लादावक्तगामिनीति घटिकानियामकवचनचतुर्थचरणे पार्व्वणयोर्ग्यतया घटिकाया मुहूर्त्तात्मकत्वस्यावश्यमङ्गीकारात् सानपर्य्यलाघवेन व्रतादावपि तथात्वम्।

"घटिकैकाप्यमावास्यां प्रतिपत्सु न चेद्यदा।
सर्व्वं तदासुरं दानं देवे कर्म्मणि चोदितम्॥"

इति घटिकान्यूने निन्दामभिधाय घटिकालाभे कर्म्मार्हतां वक्तुं मुहूर्त्तमप्यमावास्यां प्रतिपत्सु भवेद्यदा। तदानुत्तमं श्रेयं श्रेयं पूर्व्वं हि पूर्व्ववदित्यनेन मुहूर्त्तलाभे कर्म्मार्हत्वज्ञापनाच्च। तत्रापि मुहूर्त्तः किं तत्तद्दिवारात्रिपञ्चदशांश उत दण्डद्वयम्। नाद्यः प्रतिदिनदिवारात्रौ-र्ध्वसृष्टिभ्यां सङ्गतानामपि न्यूनाधिक्यादधिभेदापत्तेः। नापि द्वितीयः दण्डद्वयस्य त्रिंशद्दण्डात्मकदिवारात्रिपञ्चदशांशस्य मुहूर्त्तत्वञ्च दण्डद्वयाधिकन्यूनकालानामपि त्रिंशद्दण्डाधिकन्यूनदिवारात्रिपञ्चदशांशानां मुहूर्त्तत्वप्रतिपादनेन विनिगमनाविरहात् किन्त्वन्तरङ्गतया कर्म्माङ्गदिवारात्र्यन्यतरपञ्चदशांशस्य ग्रहणप्रसक्तौ अयनांशक्रमेणोत्तरायणपूर्व्वाह्णदिनमानसपादषड्विंशतिदण्डानां पञ्चदशांशस्य पादोनदण्डद्वयस्य मुहूर्त्तत्वात्तद्दिनविहितक्रियायां तावत्कालस्यापि ग्रहणात् सर्व्वत्र न्यूनकालत्वव्यवच्छेदे व्यावश्यकतया तस्यैव पादोनदण्डद्वयात्मकस्य मुहूर्त्तस्य ग्रहणं लाघवात्।

"यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते॥"

इति कात्यायनोक्तस्य चतुर्दशीसम्बन्धिदिनचतुर्थयाममात्रव्याप्तमावास्यां श्राद्धविधानस्य मत्स्यपुराणोक्तमुख्यापराह्णीयमुहूर्त्तव्याप्तिविषयलाभाय पादोनदण्डद्वयात्मकमुहूर्त्तग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च। तादृग्यामावास्यां तदधिकमुख्यापराह्णसम्भवात्। तत्र च मुख्यापराह्णीयपादोनदण्डद्वयात्मकदर्शलाभस्तु चत्वारिंशत्पलाधिकत्रयस्त्रिंशद्दण्डात्मकदिवस एव। अत एव स्मार्त्तभट्टाचार्य्यैरपि यदा चतुर्दशीयाममित्यस्य व्याख्याने तिथ्यादितत्त्वे तथा लिखितम्। न च निरूढलक्षणातो रूढ्यर्थस्य बलवत्त्वात्। तासु त्रिंशत्तमांशे तु मुहूर्त्तो द्वादशाक्षियाम्। ते तु त्रिंशद्दण्डोरात्रे इत्यमरोक्तो द्वादशक्षणात्मकः अहोरात्रत्रिंशांशो दण्डद्वयरूपमुहूर्त्तो लाघवतः सर्व्वत्रानुगततया न्यूनकालत्वव्यवच्छेदको वक्तव्य इति वाच्यं निरूढलक्षणापि शक्तितुल्येति न्यायेन स्मार्त्तैर्नाम्नारङ्गेति सन्निहिते बुद्धिरन्यत्रेतिन्यायाच्च निरूढलक्षणाया एव बलवत्त्वात्। इक्षिगः सपविचक इत्यत्र पवित्रपदस्य कुशगतकोशोक्तरूढ्यर्थापेक्षया विशिष्टकुशपवित्रद्वयगतकात्यायनोक्तनिरूढलक्षणाया इव। निरूढलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वन्तु रूढ्यर्थस्येव

मूः

ग्रन्थार्थबोधज्ञानं ग्रन्थसम्बन्धज्ञानञ्च विना पदज्ञानपूर्वज्ञानानुपपदमेव पदार्थोपस्थापकत्वात्। सा च निरूढलक्षणा क्वचित्तात्पर्यबोधकप्राबल्यात् क्वचिच्चार्थप्रयोगतोऽनुमानादपि निर्णीयते। वस्तुतस्तु द्युनिशोः पञ्चदशांशाश्रितस्वत्युक्तनिरूढमुहूर्तपदलक्षणा विनिगमनाविरहगौरवाभ्यामेव कुण्ठिता अतोऽत्यल्पन्यूनपादोनदण्डद्वयात्मकमुहूर्तग्रहणं अशक्यभेदेन। अत्यल्पन्यूनतया सर्वानुगमाय तदूग्रहणमिति चेत् अत्यन्ताधिक्यतया सपादद्विदण्डद्वयात्मकमुहूर्तस्यैव कुतो न ग्रहणं स्यात् तस्मात्

"प्रभाते घटिकायुग्मं प्रदोषे घटिकाद्वयम्।
दिनवत् सर्व्वकार्य्याणि कारयेन्न विचारयेत्॥"

इति लघुहारीतवचनविषयमां रजनीं प्रत्यक्षात्यल्पचतुर्थ्यम्। नाड्यो नाल्यद्भे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञित इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनयोरेकदण्डद्वयात्मककाले घटिकापदनिरूढलक्षणासिद्धौ तथा पर्य्यायद्वारा कोषोक्तरूढ्या च समञ्जसतः पार्व्वणयोर्य्यदण्डद्वयात्मककाल एव घटिकापदादृपस्थाप्यते अतः सर्व्वसाधारण्येन न्यूनकालव्यवच्छेदाय सैव याह्या लाघवात्। अतएव यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूर्य्येत्यत्र यदा यत्र दिने अमावास्यामुख्यापराह्णीय दण्डद्वयान्यूनकालव्यापनं यथा स्यात्तथैव चतुर्दशीयामं तदूयुक्तत्रैतीययाममनुलङ्घ्यीकृत्य तत्र प्रदत्य चतुर्थयामं पूरयेत् व्याप्नोतीत्यन्वयः। अन्यथा चतुर्दशीमुहूर्त्ताधिकपूरणाभिधानं व्यर्थं स्यात्। एतेनैव दर्शश्राद्धेऽपि सुस्थापराह्णादेः कार्य्यः। प्रातःकालादिपञ्चधाविभागे कुतपादिसंज्ञायाञ्च दिनमानपञ्चदशांशमुहूर्त्तस्यैव स्वेच्छया ग्रहणम्। तद्बोधकशास्त्रसंवादात्। अत एकोद्दिष्टे दिनमानपञ्चदशांशमुहूर्त्ते योग्यतया च न्यूनकालव्यवच्छेदको याह्यः। कुतपरौहिणान्यतरमात्रग्राहकयुक्तेः। एवं विशेषाभिधानात् सुखरात्रौ दण्डमात्रं अस्माष्टम्यादशमीद्वादशीषु च कलाकाष्ठारूपोऽपि प्रतिष्ठादौ तूक्तयुक्त्या स्वयोग्यकाल एव न्यूनकालव्यवच्छेदको याह्यः। तस्च विशेषकालप्राप्तकर्म्मेतरकर्म्मणः प्रशस्तादिकाले स्वयोग्यदण्डद्वयान्यूनकतिथिरेव ग्राह्येत्यनुगतविधिः सर्व्वसामञ्जस्यादिति तत्त्वम्। इति चन्द्रशेखरवाचस्पतिकृतदेवनिर्णयः॥

सुहृद्, पुं, (सुह्यति विचित्तीभवतीति। सुह्+"सुहृदादयः।" उणा० १।६२। इति ऋक्।) सुखं। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मूङ् बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) पवर्गपञ्चमादिः। ङ भवति। इति दुर्गादासः॥

मूः, [र्] स्त्री, मूर्च्छा। इति मूर्च्छधातोर्भावे क्विप् वा निष्पन्नम्। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥

मूः, स्त्री, (म्रियते इति। मृ+क्विप्। "ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च।" ६।४।२०। इति ऊठ्।) मातृबान्धवकान्योष्ठ इत्यादेशः।) बन्धनम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

मूकः, त्रि, (म्रियते बध्यतेऽनेन। मृ+बाहुलकात् कक्।" उणा० ३।४१। इति उपधायायाः वकारस्य चोट्।) वाक्यरहितः। गोवा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवाक् २। इत्यमरः। ३।१।१३। (यथा, महाभारते। २।५। १२५।

"कचिदन्धाश्च मूकाश्च पङ्गवो व्यङ्गरूपिणः।
पितेव पासि धर्म्मज्ञ! तथा प्रव्रजितानपि॥"

अस्योत्पत्तिहेतुर्यथा, गर्भवैकल्यात्

"गर्भो वातप्रकोपेण दौर्ह्रदे चावमानिते।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिमिमण एव च॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥ रोगत्वेनास्य विषयो यथा,—

"व्याकृत्य वायुः सकफौ धमनीः शब्दवाहिनीः।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिमिमण गद्गदान्॥"

इति च तत्र निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

मूकः, पुं, (म्रियते बध्यते जालिकैरिति। मृ+कक्। पूर्ब्बवत्सर्वम्।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दैत्यः। इति मेदिनी। के, ३१॥ (दानवभेदः। यथा, महाभारते। ३।३८।७।

"स मल्लिकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्म्मणः।
मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम्॥")

दीनः। इति हेमचन्द्रः। ३।१३। (तक्षकपुत्रः। यथा, महाभारते। १।५७।१०।

"घ्रिलीं घ्रिलकरीं मूकः सुकुमारः प्रवेपनः।
मुखरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः॥
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हयवाहनम्॥")

मूढः, त्रि, (मुह्+क्तः।) मूर्खः। इत्यमरः। ३।१।४८॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ७।१०।

"अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः।
एकीभूय भवेन्मुख्यस्तत्र मूढैः प्रयुज्यते॥")

बालः। तन्द्रितः। इति मेदिनी। ढे, ३॥ जडः। इति हेमचन्द्रः॥

मूनः, त्रि, (मव सु मवै वा क्तः।) बद्धः। इत्यमरः। ३।१।६५॥ (धान्यरक्षणार्थं लक्षणमस्य आधारविशेषः। यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे शातातपवचनम्। २। ६।२।१७। "तान् द्वयोर्मूनकयोरुपनह्य वेणुयष्ट्यां वा कूपे वोभयत आवध्योद्धरेत्। यदि वृक्षं वा स्थाणुं वा वेणुं वा वल्मीकं वा विन्देत्॥" 'यत्र लक्षणमये आवपने धान्यं बध्यते तन्मूनं मूनमेव मूनकम्। वेणुमय्यां यष्ट्यामुभयतः बद्धा।' इति तट्टीकायां महीधरः॥)

मूत्र, तृ क प्रस्रावे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-उभ०-सक०-सेट्।) दीर्घौ। मूत्रयति मूत्रापयति। इति दुर्गादासः॥

मूत्रं, क्ली, (म्रूयते इति। मूत्र+घञ्। लोकानयत्वात् क्लीवत्वम्। यद्वा, सुध्यते त्यज्यते इति। मूत्र+"सिविसुधीङ्भ्यष्ट्रन् च।" उणा० ४।१६७। इति ष्ट्रन् कित्त्वञ्च। टेरूकारादेशः।) उपस्थनिर्गतजलम्। तत्पर्य्यायः। प्रस्रावः २। इत्यमरः। २।६।६७॥ मेहनम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ गव्यनिस्यन्दः ४ स्रवणम् ५ स्रवः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ (अस्योत्पत्तिविषयो यथा,—

"आहारस्य रसः सारः सारद्दीनो मलस्त्रयः।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात॥"

इति पूर्ब्बखण्डे चतुर्थेऽध्याये गार्ग्गेयोक्तम्॥

"वस्तिपूरणविक्लेदलघूत्रम्।"

तथास्य त्रयस्त्रिंशल्लक्षणं यथा,—

"मूत्रत्वे वस्तिनोदोऽल्पसूचता च।"
"सूत्रं मृदुर्भृशं प्रवृत्तिं वस्तिनोदमाचक्षते च।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये॥ तथास्य दोषादि विज्ञातस्य परीक्षा लक्षणम्॥

"वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तनीलञ्च पित्ततः।
रक्तमेव भवेद्रक्तात् धवलं फेनिलं कफात्।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे॥) तस्योत्सर्गविधिर्यथा,—

"दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः।
कुर्य्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः॥"

इति गारुडे ६४ अध्यायः॥

अपि च।

"मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा॥"

इति मनुः। ४।५०॥

"कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु एवतः कण्ठलम्बितम्।
विण्मूत्रे च गृही कुर्य्याद् यद्वा कर्णे समाहितः॥"

इति यमः॥

यद्दीक्षितो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठत इति। कर्णे दक्षिणकर्णे। इति सांख्यायनः॥

"छायायामन्धकारे वा रात्रावह्नि वा द्विजः।
यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधभयेषु च॥*॥
न मूत्रं पथि कुर्व्वीत न भस्मनि न गोव्रजे।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्व्वते॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्व्वतमस्तके।
वायुग्निविप्रादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः।
न कदाचन कुर्व्वीत विण्मूत्रस्य विसर्জ্জनम्॥"

इति मनुः। ४।४५—४८॥*॥

"आहारनिद्राविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः।
वाग्गुप्तिकार्य्यापि तपस्विनैव
धनायुषो गुप्ततमे तु कार्य्ये॥"

इति वशिष्ठः॥

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः॥ *॥

"सोमाग्न्यर्कानिलवायूनां पुष्पाणाञ्च न सम्मुखे।
कुर्य्यात् ष्ठीवनविण्मूत्रमप्सु गोषु पथिस्थ॥"

इति विष्णुपुराणम्॥

न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति। इत्यापस्तम्बः।

"करग्रहीतपात्रेण क्षत्वा मूत्रपुरीषके ।
मूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥"

इति कृष्णमनुः ॥ * ॥

मूत्रीतजलपात्रस्य मूत्रोत्सर्गे दोषो यथा,—

"वारिपात्रं करे धृत्वा मूत्रं त्यजति यो नरः ।
सुरापात्रसमं पात्रं तज्जलं मदिरासमम् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥

मण्डूकमूत्रस्य दोषो यथा,—

"निःस्वाः मण्डूकमूत्राः स्युर्नृपा निःशूलधारया ।
भोगाढ्याः समलष्ठरा निःस्वाः स्युर्घटभेदिभाः ॥"

इति गारुड़े ६३ अध्यायः ॥ * ॥

"विण्मूत्रोल्लाघमूत्रेण चौरव्याघ्रादिरक्षणम् ।"

इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ * ॥ अथ गोमूत्रगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लवणत्वम् । पित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । कृम्युदरानाहगुल्मार्शोविषकुष्ठनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मूत्रक्षुद्रं, क्ली, (मूत्रे क्षुद्रम् । मूत्रजन्यं क्षुद्रमिति वा ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । मूत्रशोधः २ अश्मरी ३ क्षुद्रम् ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ मूत्रक्षुद्राधिकारः ।

तत्र मूत्रक्षुद्रस्य विषक्षुद्रं निदानमाह ।

"श्यामनीलौषधरूक्षमद्य-
प्रसङ्गनृत्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमत्स्याध्यशनादशीर्णात
स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥"

नीलौषधं राजिकाशूरणादियुक्तम् । रूक्षेति मद्यविशेषणम् । प्रसङ्गः सततं सेवा । नृत्यं नर्त्तनम् । द्रुतेति द्विधः पाठः । द्रुतपृष्ठयानात् अश्वादिना गमनात् । आनूपं प्रचुरजलदेशभवं भक्ष्यम् । अष्टौ वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकशल्यजपुरीषजशुक्राश्मरीभेदात् । तस्य संप्राप्तिपूर्ब्बकं लक्षणमाह ।

"पृथङ्मूलाः स्वैः कुपिता निदानैः
सर्व्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीड़यन्ति
यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥"

तेषु वातिकमाह ।

"तीव्रा रुजो वङ्क्षणवस्तिमेढ्र-
वृषणेषु मूत्रे सरुजे सशब्दे ।
स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।"

तीव्रा मारणात्मिका वङ्क्षणावृषणेषूपामन्तरालसन्धी ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।

"पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं
कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ।"

कृच्छ्रमिति क्रियाविशेषणम् ॥ श्लैष्मिकमाह ।

"वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।"

सपिच्छं पिच्छिलम् ॥ सान्निपातिकमाह ।

सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्
भवन्ति तत् कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ।"

कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् ॥ * ॥ शल्यजमाह ।

"मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा ।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघातान्नायते भृशदारुणम् ॥
वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ।"

मूत्रवाहिषु स्रोतःसु । शल्येन कण्टकेन । क्षतेषु सञ्जातीकृतेषु अथवा अभिहतेषु मुद्गरादिभिरभिहतेषु । तदाघातात् मूत्रमार्गाघातात् मूत्रकृच्छ्रं जायते । भृशदारुणं मारकं तस्य शल्यजस्य ॥ * ॥ पूरीषजमाह ।

"शुक्रतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।
आध्मानं वातशूलञ्च मूत्रकृच्छ्रं करोति च ॥"

प्रतीघातात् निरोधात् । विगुणतां दुष्टताम् ॥ शुक्रजमाह ।

"शुक्रदोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधारिते ।
सशूलं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्वस्तिमेढ्रवृषणवान् ॥"

उपहते दूषिते ॥ * ॥ अश्मरीजमाह । अश्मरी चेतुकत्वापि मूत्रकृच्छ्रमुदाहृतम् । सुश्रुतः शर्करोजमपि मूत्रकृच्छ्रमुक्तमेव तु तस्य नवसंख्यानिरासार्थमश्मरीशर्करयोः साम्यमाह ।

"अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।
विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्त्तयतो मम ॥"

सम्भवः कारणम् ।

"पच्यमानाश्मरी पित्ताच्छ्लेष्मणा च
वायुना ।
विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥"

पित्तेन पच्यमाना मूत्रशुक्रश्लेष्मसंहतिः प्रथमं पित्तेन बस्तिजकर्म्मणा पच्यमाना । पश्चाद्वातेन शोषिता कफेनाश्लिष्टा अश्मरी । सैव विमुक्तकफसन्धाना त्यक्तकफाश्लेषा सती शर्करारूपा मूत्रमार्गान् क्षरन्ती शर्करा मता । एतावता किञ्चिदेव भेदः ॥ * ॥ शर्करायाः उपद्रवानाह ।

"क्षुत्पीड़ा वेपथुः शूलं कुक्षावस्मिञ्च दुर्बलः ।
तया भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ॥"

शूलं कुक्षाविति शेषः । तया शर्करया ॥ * ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रस्य चिकित्सा ।

"चिरबिल्वकदम्बार्क-
यवासमधुचौमिरिभेदपर्ण्याः ।
विघ्नन्ति पीता मधुनाश्मरीञ्च
समीपमृत्योरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥"

चिरबिल्वादिक्वाथः ॥ १ ॥

"एलाश्मभेदकपिलाजतुगोक्षुराणा-
मेरण्डबीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।
चूर्णानि तण्डुलजले तुलितानि पीत्वा
प्रत्यक्षमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥"

एलादिचूर्णम् ॥ २ ॥

"अयोरजः सूक्ष्मपिष्टं मधुना सह योजितम् ।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु संशोढ़ं दिवसत्रयात् ॥३॥
गुड़ेन मिश्रितं क्षीरं कट्फलं कामतः पिबेत् ।
मूत्रकृच्छ्रेषु सर्व्वेषु शर्करायाश्च नित्यशः ॥४॥
धात्रीरसञ्चेक्षुरसं पिबेद्वा
कृच्छ्रे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ।
शल्याभिघातोत्थितमूत्रकृच्छ्रे
कार्य्या क्रिया मारुतकृच्छ्रवत्या ॥५॥

काथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारसमन्वितः ।
पीतः प्रशमयत्येष कृच्छ्रं विड्धारणोत्थितम् ॥६॥
त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।
वारिणा लवणीकृत्य पिबेन्मूत्ररुजापहम् ॥"७॥

कोलं बदरम् ।

गुड़मामलकं दृष्यं अमन्नं तर्पणं प्रियम् ।
पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रहरं परम् ॥ ८ ॥
सपादप्रागतुलितो यवक्षारः सितायुतः ।
भक्षितो नाशयत्येव मूत्रकृच्छ्रं न संशयः ॥९॥
द्राक्षासितोपलाकल्कः पीतः कर्षमितो नरैः ।
मस्तुना पलमात्रेण मूत्रकृच्छ्रं व्यपोहति ॥१०॥
समूलगोक्षुरक्काथः सितामाक्षिकसंयुतः ।
नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि तथैवोशीरसंयुतम् ॥"११॥

उशीरसंयुतं उशीरवासं मूत्राघातविशेषम् ।

इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य चिकित्साप्रकारान्तरम् ।

"सुशीतलं जलं कर्षमात्रं स्यात् मूत्रकृच्छ्रहृत् ।
दध्यम्बुना च संमिश्रमयश्चूर्णं सुखप्रदम् ॥
मूत्रकृच्छ्रे यवक्षारचूर्णं क्षिप्तुप्रयोजितम् ।
कुष्माण्डञ्च समादाय शर्करासहितं पिबेत् ॥
यो हि क्षीरोससम्भूतमूत्रकृच्छ्रनिवारणः ॥"
"आरग्वधफलं मूलं दुरालभा धान्यकम्पनता-
वर्य्यः ।
पाषाणभेदपथ्ये क्वाथोऽयं मूत्रकृच्छ्रे स्यात् ॥"

इति हारीते, चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥

अथाच पथ्यानि ।

"अथो यथादोषमयं गणोऽपि
पुराणना लोहितशालयश्च ।
सक्तं पयो दध्यपि गोप्रसूतं
धन्वामिषं मुद्गरसाः सिता च ॥
पुराणकुष्माण्डफलं पटोलं
मद्यार्द्रकं गोक्षुरकः कुमारी ।
गुवाकवर्ज्यं रकनारिकेल-
तालद्रुमाणाञ्च शिरांसि पथ्या ॥
तालास्थिमज्जानपुषं त्रुटिञ्च
घृतानि पानान्यगुनानि चापि ।
प्रनीरनीरं हिमवालुका च
मित्रं नृणां स्यात् सति मूत्रकृच्छ्रे ॥"

अथापथ्यानि ।

"मद्यं अमं निधुवनं गलवालियानं
सर्व्वं विरुद्धमशनं विषमाशनञ्च ।
ताम्बूलमत्यलवणार्द्रकतैलभृष्टं
पिण्याकहिङ्गुतिलसर्षपवेगरोधान् ॥
माषान् करीरमतितीक्ष्णविदाहिरूक्ष-
मन्नञ्च मूत्रितजनः सति मूत्रकृच्छ्रे ॥"

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे मूत्रकृच्छ्राधिकारे ॥)

मूत्रदोषः, पुं, (मूत्रस्य दोषो यस्मात् ।) प्रमेहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । सूत्रस्थाने १८ अः ।

"परुषकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशनः ।
मूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाघ्नो रुचिप्रदः ॥"

मूत्रावासादिः। अस्य चिकित्सा यथा,—
"निर्दिग्धिकायाः स्वरसं पिबेत कुड्वसम्मितम्।
मूत्रदोषहरं कल्कमथवा क्षौद्रसंयुतम्॥"
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम्।
क्षतमूत्रदोषपन्नानां हितमेषु विरेचनम्॥
ततः संशुद्धदेहानां हिताश्चोत्तरबस्तयः॥"
"क्षौद्रार्द्धपाचं दत्त्वा तु पाचन्तु क्षीरसर्पिषोः।
स्वयङ्गुप्राफलञ्चैव तथैव चुरकस्य च॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत्।
एतदेकध्यमानीय खजेनाभिप्रमन्थयेत॥
तस्य पाणितलं चूर्णं लीढ्वा क्षीरं ततः पिबेत्।
एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा॥
मूत्रदोषान् जयेत् सर्व्वानग्नियोगैः सुदुर्जयान्।
जयेत् प्रोक्षितदोषांश्च वन्ध्या गर्भं लभेत च।
नारी चैतत् प्रयुञ्जाना योनिदोषात् प्रमुच्यते॥"
इत्युत्तरतन्त्रेऽष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

मूत्रनिरोधः, पुं, (मूत्रस्य निरोधः। यद्वा मूत्रं निरुणद्धीति। रुध्+घञ्।) मूत्रप्रतिबन्धकरोगविशेषः। अस्य चिकित्सा यथा,—
"पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम्।
साधितं छागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम्।
हरेन्मूत्रनिरोधञ्च हरेद्वै पाण्डुशर्कराम्॥"
इति गारुड़े १६१ अध्यायः॥
(चिकित्सान्तरं यथा,—
"तैलेन पद्मिनीकन्दं पक्वगोमूत्रमिश्रितम्।
पिबेन्मूत्रनिरोधे तु सतीव्रवेदनान्विते॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशोऽध्याये॥)

मूत्रपतनः, पुं, (मूत्रस्य पतनमस्मात् पुरीषनिरोधकरणादस्य सततमूत्रपतनात् तथात्वम्।) गन्धमार्जारः। इति राजनिर्घण्टः॥

मूत्रपुटं, क्ली, (मूत्रस्य पुटम्।) नाभेरधो भागः। यथा,—
"नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च।"
इति हेमचन्द्रः। ३। २७०॥

मूत्रफला, स्त्री, (मूत्रं मूत्रवर्द्धनं फलं परिणामे यस्याः।) कर्कटी। चपुषी। इति राजनिर्घण्टः॥
(कर्कटीचपुषीशब्दयोरस्या विषयो ज्ञेयः॥)

मूत्रलं, क्ली, (मूत्रं लाति आदत्ते वर्द्धयतीत्यर्थः। ला+कः।) चपुषम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
मूत्रवर्द्धके, त्रि॥ (यथा, सुश्रुते। सूत्रस्थाने। ४५ अः।
"जाम्बवो बल्वजनिस्यन्दस्तुवरो वातकोपनः।
तीक्ष्णः सुरासवो लघ्वी मूत्रलः कफवातनुत्॥")

मूत्रला, स्त्री, (मूत्रल+टाप्।) कर्कटी। इति चिकित्साशब्दरत्नावलीकोषः॥ धातुकी। इति राजनिर्घण्टः॥

मूत्राघातः, पुं, (मूत्रस्याघातो निरोधो येन।) प्रस्रावरोधकरोगविशेषः। अथ मूत्राघातस्य विप्रकृष्टं सन्निकृष्टञ्च निदानं संख्याञ्चाह।
"प्रायोमूत्रविघातादेर्नातकुण्डलिकादयः।
जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश॥"
मूत्रविघातादेरित्यादिशब्देन पुरीषशुक्रादिवेगविघातानां रूक्षाशनादीनाञ्च ग्रहणम्। मूत्रविघातादेः कुपितैर्दोषैरित्यन्वयः। ननु मूत्रक्षयकृच्छ्रमूत्राघातयोः को भेदः। उच्यते। मूत्रक्षये क्षयकृच्छ्रमधिकं विबन्धोऽल्पः। मूत्राघाते तु विबन्धो बलवान् क्षयकृच्छ्रमल्पं इत्यनयोर्भेदः॥*॥
वातकुण्डलिकाया निदानं संप्राप्तिं लक्षणञ्चाह।
"रौक्ष्यादिगविघाताद्वा वायुर्बस्तौ सवेदनः।
मूत्रमाविध्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः॥
मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्त्तते।
वातकुण्डलिकां तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम्॥"
रौक्ष्यात् कायस्य। वेगविघातात् मूत्रादिवेगनिरोधात् व्याविध्य प्रावृत्य रौक्ष्यादिभिर्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दृष्टः कुण्डलीकृतो वायुर्बस्तौ मूत्राशये चरति प्रतिधावति व्याबद्धत्वादूर्ध्वमंस्तिष्ठति इत्यर्थः। यात्यावत्। मूत्रमिति तस्मान्मूत्रमल्पमल्पं सरुजं प्रवर्त्तते। तद्व्याधिं वातकुण्डलिकामाहुः। सुदारुणम्। मारणात्मकत्वात्॥ १॥ *॥ अष्ठीलामाह।
"आध्मापयन् बस्तिगुदं रुद्ध्वा वातस्त्वोन्नताम्।
कुर्य्यात्तां व्रात्निमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम्॥"
वातः बस्तिगुदं रुद्ध्वा अर्थात् तदन्तर्गतं मूत्रं मलञ्च निरुध्य बस्तिं गुदञ्च व्याध्मापयन् व्याध्मानं कुर्व्वन् अष्ठीलां ष्ठीलातुल्यां व्याधिं कुर्य्यात्। चलोन्नतां चलां उन्नताञ्च॥२॥
वातबस्तिमाह।
"वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः।
निरुणद्धि मुखं तस्य बस्तेर्यस्तिगतोऽनिलः॥
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन बस्तिकुक्षिनिपीड़ितः।
वातबस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कष्टप्रसाधनः॥"
अकुशलो मूर्खः। तस्य पुरुषस्य बस्तिमुखं निरुणद्धि बस्तिगतो वायुः। तेन वायुना मूत्रसङ्गो मूत्रविघातो भवति बस्तिकुक्षिनिपीड़ित इति बस्तौ कुक्षौ च निपीड़ितः संपीड़ितो वायुरिति सम्बन्धः॥३॥ मूत्रातीतमाह।
"चिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते॥"
मेहमानस्य मूत्रमुत्सृजतः। मन्दं वा अल्पं वा॥ ४॥ *॥ मूत्रजठरमाह।
"मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्त्तहैतुकः।
अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेदभृशम्॥
नाभेरधस्तादाधानं जनयेत्तीव्रवेदनाम्।
तं मूत्रजठरं विद्यादधोबस्तिनिरोधनम्॥"
तदुदावर्त्तहैतुक इति मूत्रवेगधारणागमितोदावर्त्तनिदानमाधानं कुर्य्यात्। अधोबस्तिनिरोधनं बस्तेरधोदेशे विबन्धकारकम्॥ ५॥
मूत्रौकसङ्गमाह।
"बस्तौ वाप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः।
मूत्रं प्रवर्त्तते सज्यते सरक्तं वा प्रवाहतः॥
सवेक्षनेरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजम्।
विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रौकसङ्गसंज्ञितः॥
नाले मेढ्रे मणौ मेहनाग्रयस्थौ सज्यते निरुद्धं स्यात् सरक्तं सत वा प्रवर्त्तते। प्रवाहत इति कण्ठकुड्वलेन सम्बध्यं मूत्रपुरीषधारणानामधः प्रेरणं प्रवाहनं तेन कुपितेन वायुना बस्त्यादिभेदात् सरक्तं मूत्रं सवेदनमर्थः॥ ६॥ मूत्रक्षयमाह।
"रूक्षस्य क्षान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाख्यम्॥"
क्षान्तदेहस्य क्षीणदेहस्य तदाख्यं मूत्रक्षयसंज्ञम्॥ ७॥ मूत्रशुक्रमाह।
"मूत्रितस्य क्षितं यातो वायुना शुक्रमञ्जसम्।
स्थानच्युतं मूत्रयतः पूर्वं पश्चाद्वा प्रवर्त्तते।
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते॥"
मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्रं स्थानात् च्युतं पश्चाद्वायुना उह्यतं ऊर्द्धं नीतम्। भस्मोदकप्रतीकाशं भस्मसहितजलसदृशम्॥ ८॥ उष्णवातमाह।
"व्यायामाध्वातपैः पित्तं बस्तिं प्राप्यानिलावृतम्।
बस्तिं मेढ्रं गुदञ्चैव प्रदहत् स्रावयेदधः॥
मूत्रं क्षारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा।
कृच्छ्रं पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं वदन्ति तम्॥"
व्यायामादिविरोधित्वेन सौम्यधातूष्मयात तीव्रोद्रेकाद्वा पित्तवृद्धिः स्यात्तत्कुपितं पित्तं व्यसंयुतं बस्तिं प्राप्य बस्त्यादिकं प्रदहत मूत्रमधः स्रावयेत्। कोद्रवं क्षारिद्रं अथवा सरक्तं इंगालोपितम्॥ १०॥ मूत्रमेदमाह।
"पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्यैतैरनिलेन चेत्।
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं स्रवेत्॥
सरक्तं रोचनाप्रख्यवर्णं भवेत्तासः।
शुक्लं मधुसवर्णं वा मूत्रमादे वदन्ति हि॥"
संहन्यैत घनीक्रियेते। शुक्लं अल्पं मधुसवर्णं उत्कथकलवर्णयुक्तम्॥ ११॥ विड्विघातमाह।
"रूक्षदुर्ब्बलयोर्घातिनोदावृत्तं शकृद् यदा।
मूत्रमोतोऽनुपद्येत विट्संरुद्धं तदा नरः॥
विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं तमादिशेत्॥"
उदावृत्तं ऊर्द्धं नीतं विड्गन्धं वा। वाशब्दोऽत्र योजनीयः॥ १२॥*॥ बस्तिकुण्डलमाह।
"इताध्मलङ्घनायासैरभिघातात् प्रपीड़नात्।
बस्त्यानाहस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्॥

मूत्राघा

मूलस्यस्यन्दनदाहार्त्तौ पिच्छिलैः सवणैरपि ।
पीडितस्तु खलेखाग्रां मंस्तम्भोद्वेष्टनान्वितम् ॥
वस्तिकुण्डलमाक्षिप्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निरोधमबुद्धिभिः ॥
तस्मिन् पित्तान्विते दाहः मूलं मूत्रविवर्णता ।
श्लेष्मणा गौरवं शोथो मूत्रं स्निग्धं घनं सितम् ॥"
द्रुताध्वलङ्घनं शीघ्रं मार्गचलनम् । उद्वृत्तः उत्थितः । स्यन्दनं किञ्चिच्चलनम् । घोरं मारकम् । शस्त्रविषोपमं शस्त्रं खड्गादि तद्वच्छीघ्रमारकम् । विषमत्र गरः तद्वत् विलम्बमारकम् । एतावता मारकमधस्यं शीघ्रं विलम्बेन वा ॥ १२ ॥ * ॥ तस्यैवासाध्यस्य च लक्षणमाह ।
"श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।
व्यविभ्रान्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ॥
स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते लक्षणोद्देशः श्वास एव च ॥"
विलं वस्तिमुखरन्ध्रं पित्तोदीर्णः पित्तेनोद्धतः । अविभ्रान्तविलः कफेनावृतविलः पश्चात् कुण्डलीकृतः स साध्यः । एतेन कुण्डलीभूतोऽसाध्यः । कुण्डलीभूतस्य लक्षणमाह । लड्डित्यादि-कुण्डलीभूतस्यायमर्थः । कफेन विलावरोधात्तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ * ॥ अथ मूत्राघातस्य चिकित्सा ।
"नलकुशकाशेक्षुबलाकाशं पातः सुशीतलं सलिलम् ।
पिबतो नश्यति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कविः ॥"
कविः शुक्रः ।
"कर्पूररजसा युक्ता वस्तिवर्त्तिः घृतेन घृतेन ।
मेढ्रमार्गान्तरे न्यस्ता मूत्राघातं व्यपोहति ॥
धान्यगोक्षुरकः क्षारः कल्कमिह्नं क्षितं घृतम् ।
मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे शुक्रदोषे च दारुणे ॥"
धान्यगोक्षुरकं घृतम् ।
"मूत्रकृच्छ्राश्मरीरोगे भेषजं यत् प्रकीर्त्तितम् ।
मूत्राघातेषु सर्वेषु तत् कुर्य्याद्देशकालवित् ॥"
इति मूत्राघाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
गरुड़पुराणोक्तनिदानं तस्य १६३ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ (तथास्य विषयः ।
"वस्तिवस्तिशिरोमेढ्रकुटीवृषणापायवः ।
एकमर्म्मतया प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥
अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि मूत्रवाहिसिरामुखैः ।
पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते मूत्रैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥
यैस्तैरेव प्रविधैर्नं दोषाः कुर्वन्ति विंशतिम् ।
मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्म्मसमाश्रयान् ॥"
इति वागभटे निदानस्थाने नवमेऽध्याये ॥
अथास्य पथ्यापथ्यानि ।
"अभ्यञ्जनस्नेहधिरेकबस्ति-
स्नेहावगाहोत्तरबस्तयश्च ।
पुरातना लोहितशालयश्च
मांसानि धन्वप्रभवानि मद्यम् ॥
तक्रं पयोदध्यपि माषयूषः
पुराणकूष्माण्डफलं पटोलम् ।

मूर्खः

महार्द्रकं तालफलाम्बिमज्जा
हरीतकीकोमलनारिकेलम् ॥
गुवाकखर्ज्जूरकनारिकेल-
तालद्रुमाणामपि मस्तकानि ।
यथाक्रमं सर्व्वमिदञ्च मूत्रा-
घातातुराणां हितमावहन्ति ॥
विरुहाणि च सर्व्वाणि आयामं मार्गशीलनम् ।
रूक्षं विदाहिविष्टम्भ्यायामं वेगधारणम् ।
करीषं वमनञ्चापि मूत्राघाती विवर्ज्जयेत् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे मूत्राघाताधिकारे ॥)
मूत्राशयः, पुं, (मूत्रस्याशयः आधारः ।) नाभेरधोदेशः । तत्पर्य्यायः । मूत्रपुटम् २ वस्तिः ३ । इति हेमचन्द्रः । २।७० ॥ (अथास्य विषयः ।
"मूत्राशये वा गुदसुष्कयोश्च
शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायः ॥
यथा च तत्रैव निदानस्थाने २ अध्याये ।
"एकमर्म्मत्वितो स्यते गुदास्थिविवरस्थिताः ।
मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥")
मूत्रितः, त्रि, (मूत्रमस्य संजातम् । मूत्र + इतच् । यद्वा मूत्रयतिस्म इति । मूत्र + क्तः ।) कृतमूत्रोत्सर्गः । तत्पर्य्यायः । मीढः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥
मूर्खः, पुं, (मुह् + "मुहः खो मूर च ।" उणा० ५।२२। इति ख; धातोः मूरादेशश्च ।) माषः । इति चिकाण्डशेषः ॥ गायत्रीरहितः । यथा,
"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥
क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियानुष्ठायिनः ।
मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्द्धगायत्रीरहितस्येति रुद्रधरः ॥ महारोगिणः पापरोगाः एकान्यतमरोगवतः तेषां च उन्मादस्वग्दोषौ राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहौ भगन्दरः । उदरोपसर्गोत्थौ पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टाचरणस्य त्यक्तवेष्याद्यासक्तस्य । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
मूर्खः, त्रि, (मुह् + खः । मूरादेशः ।) मुह्यति यः । तत्पर्य्यायः । अज्ञः २ मूढः ३ यथाजातः ४ वैधेयः ५ बालिशः ६ । इत्यमरः । ३।१।४८॥ तस्य वशीकरणोपायो यथा,—
"भिक्षां स्वच्छतया रिपुं नयबलैर्लोभं धनैरीश्वरं
कार्य्येण द्विषमादरेण युवतीं प्रेम्णा गुणैर्बान्धवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं प्रीत्येन कुर्य्यादवश्यम् ॥"
इति नवरत्नानि ॥
"पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ।
उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ॥"
इति हितोपदेशः ॥

मूर्च्छा

मूर्खता, स्त्री, (मूर्खस्य भावः । मूर्ख + "तस्य भावस्त्वतलौ ।" ५ । १ । ११९ । इति तल् टाप् ।) मूर्खत्वम् । यथा,—
"अदाता वंशदोषेण कर्म्मदोषाद्दरिद्रता ।
उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥"
इति चाणक्यम् ॥
"अस्या नारिकेलभक्षणे मूर्खत्वं यथा,—
"कलङ्की जायते विप्रो तिर्य्यग्योनिञ्च निम्बके ।
तालेऽशरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता ॥"
इति निघण्टुरत्नम् ॥
मूर्खभाटकः, पुं, (मूर्खो भाटार्स्येति गिल्यं कप् ।) मूर्खो भाता यस्य सः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मूर्च्छना, स्त्री, (मूर्च्छि + युच् । टाप् ।) गीताङ्गविशेषः । सा तु ग्रामस्य सप्तमभागः । तस्या लक्षणं एकविंशतिनामानि च यथा,—
"स्वरः संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो ग्रामसम्भवाम् ॥
ललिता मध्यमा चित्रा रोहिणी च मतङ्गजा ।
सौवीरी षड्जमध्या च षड्जमध्यमपञ्चमा ॥
मत्सरी मृदुमध्या च शुद्धान्ता च कलावती ।
तीव्रा रौद्री तथा ग्रान्ध्री वैष्णवी खेचरी सुरा ॥
नादावती विशाला च चित्रे यामेषु विश्रुताः ।
एकविंशतिरित्युक्ता मूर्च्छना चन्द्रमौलिना ॥
मूर्च्छनां कलयतो मुरग्रामो-
र्वैष्णिकाध्वनिविशेषविदाने ।
मूर्च्छनां ययुरनङ्गशरौघै-
रङ्गना रतिपतेरिव सेनाः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
षड्जमध्यमे षड्जादिस्वरत ऋषभादिस्वरोत्थाने यत्र स्वरो विरमति सा मूर्च्छना । भरतमते वाद्यस्य गानस्य वा समये यत्र हस्तस्य गलस्य वा कम्पनं सा मूर्च्छना । सा एकविंशतिप्रकारा । तत्र षड्जग्रामस्य मूर्च्छना ललिता १ मध्यमा २ चित्रा ३ रोहिणी ४ मतङ्गजा ५ सौवीरी ६ षड्जमध्या च ७ । मध्यमग्रामस्य मूर्च्छना पञ्चमा १ मत्सरी २ मृदुमध्या ३ शुद्धा ४ अश्वा ५ कलावती ६ तीव्रा च ७ ॥ गान्धारग्रामस्य मूर्च्छना रौद्री १ ग्रान्ध्री २ वैष्णवी ३ खेचरी ४ सुरा ५ नादावती ६ विशाला च ७ । इति सङ्गीतग्रन्थम् ॥
मूर्च्छा, स्त्री, (मूर्च्छ् + "गुरोश्च हलः ।" ३।३। १०३। इति अः टाप् ।) संमोहः । तत्पर्य्यायः । कश्मलम् २ मोहः ३ । इत्यमरः । २।८।१०६। मूर्च्छनम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्च्छायः ५ । अथ मूर्च्छाधिकारः । तत्र मूर्च्छाया निदानपूर्ब्विकां संप्राप्तिमाह ।
"रोगस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥
करणायतनेभ्यो वा बाह्येभ्यन्तरेषु च ।
विविशन्ति यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥"
बहुदोषस्य अधिकदोषस्य । न त्वनेकदोषस्य तदा मूर्च्छा त्रिदोषजेव स्यात् तद्यथासु को

दोषः सन्न। पृथग्दोषजानां मूर्च्छानां वक्ष्यमाणत्वात्। वेगाघातात् मलादौ अभिघातात् लगुड़ादिना क्षीणसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य अर्थादधिकतमोगुणस्य यत उक्तं मूर्च्छा पित्ततमःप्रायेति करणायतनेषु करणं मनस्तस्यायतनेषु स्थानेषु वाक्षु कर्म्मेन्द्रियेषु। अभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु॥ * ॥ सामान्यं लक्षणमाह।
"संज्ञावहासु नाड़ीषु पिहितास्वनिलादिभिः।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत्।
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत्।
मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः सड्विधा सा प्रकीर्त्तिता॥"
तमोगुणः अज्ञानहेतुः। अभ्युपैति आगच्छति। सुखदुःखव्यपोहकृत् सुखदुःखाज्ञानजनकरूपः। नष्टे सुखदुःखज्ञाने नरः काष्ठवत् पतति तां मोहो मूर्च्छेति प्राहुरित्यन्वयः। मूर्च्छायां मूर्च्छायोरपि पर्य्यायः। यत उक्तम्।
"संज्ञोपघातो मूर्च्छायो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं तथा।
कफमलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु मृतोपमः॥"
इति॥

षड़पि मूर्च्छा विवृणोति।
"वातादिभिः प्रोक्षितेन मद्येन च विषेण च।
षट्स्वप्येतासु पित्तन्तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते॥"
यत उक्तम्। मूर्च्छा पित्ततमःप्रायेति॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह।
"क्षुत्पीड़ा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञाशैथिल्यमेव च।
सर्व्वासां पूर्व्वरूपाणि यथास्वं ता विभावयेत्॥"
तच्च वातिकं मूर्च्छायमाह।
"नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम्।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते॥
वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीड़ा हृदयस्य च।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छायें वातसम्भवे॥"
नीलं नीलवर्णम्। कृष्णं कज्जलाभम्। श्यावारुणं श्यावरक्तरागम्। तमः प्रविशति मूर्च्छति। श्यावारुणा छाया गात्रस्य॥ * ॥ पैत्तिकमाह।
"रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदः प्रतिबुध्यते॥
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः।
सम्भिन्नवर्च्चाः पीताभो मूर्च्छायें पित्तसम्भवे॥"
श्लैष्मिकमाह।
"मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिश्चैव घनैर्वृतम्।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते॥
गुरुभिः प्रावृषेरण्यैर्यथैवार्द्रेण चर्म्मणा।
सप्रसेकः सकण्डूमो मूर्च्छायें कफसम्भवे॥"
मेघसङ्काशं शुभ्रमेघसङ्काशमित्यर्थः। यत आह सुश्रुतः।
"कफेन पश्येद्रूपाणि श्वेताभप्रतिमानि तु।"
घनैर्निविड़ैस्तमोभिः। गुरुभिरङ्गैरुपलक्षितः। सुश्रुतेन मूर्च्छायः षड़ित्थ उक्ताः॥ * ॥ चरकस्तु सान्निपातिकमपि मूर्च्छायमाह।
"सर्व्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्समेव हि॥"
अपस्मार इव तेन महताभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते। तर्हि तयोः को भेद इत्यत आह। स सान्निपातिको मूर्च्छायः विना बीभत्समेव हि॥ फेनवमनदन्तघृष्टनासिकत्वादिभिः विना पातयति॥ * ॥ रक्तजाया मूर्च्छाया निदानमाह।
"पृथिव्यम्बुतमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति सुखि मानवाः॥"
तमोरूपं तमोबहुलम्। मानवाश्च ये तामसाः न तु सात्त्विका राजसाश्च। अत्रैके वदन्ति नेयं युक्तिः सम्मोहना तर्हि चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वात्। अत आह।
"द्रव्यस्वभाव इत्येके यदुड्डयापि विमुह्यति।"
अत्राह भोजः।
"दर्शनादहिलक्षस्य त्रासान्मन्त्राच्च मुह्यति॥"
रक्तेन मूर्च्छितस्य लक्षणमाह।
"सन्ध्याङ्गहरिद्रत्वरुजा गृहीश्वासस्तु मूर्च्छितः।"
मद्यजविषजयोर्निदानमाह।
"गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः।
तत एव तस्मात्ताभ्यां मोहौ स्यातां यथोदितौ॥"
ये गुणा लघूरूक्षासु विशदश्यवायितीक्ष्णाविकासिसूक्ष्मोष्णानिर्द्दिष्टास्तरमद्यादयः। तेषादौ द्रव्ये यस्ताः तीव्राश्च सन्ति त एव गुणाः विषमद्ययोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः। तत्रापि भेदः। त एव मद्ये द्रव्यन्ते विषे तु बलवत्तरा इति॥ * ॥ मद्यजाया मूर्च्छाया लक्षणमाह।
"मद्येन प्लवमानं पीते नष्टविभ्रान्तमानसः।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ चरां यावन्न याति तत्॥"
नष्टविभ्रान्तमानसः नष्टं सर्व्वथा स्मृतिर्ह्रीनं विभ्रान्तं रज्जौ सर्पज्ञानयुक्तं मानसं यस्य सः। चरां भोगितां। तत् मद्यम्॥ * ॥ विषजाया लक्षणमाह।
"वेपथुस्वप्नलग्नाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणम्॥"
विषस्य मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य यथास्वं स्वकं स्वकं लक्षणमुक्तं सौश्रुते कल्पस्थाने तल्लक्षणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यम्। तत्र संज्ञानाशेन साधर्म्म्यान्मूर्च्छाभ्रमतन्द्रादीनां को भेद इत्यत आह।
"मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः।
तमोवासकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा॥"
रजःपित्तानिलाद्भ्रम इति नात्र समुच्चयः। केवलपित्तज्वरे भ्रमस्यौक्तत्वात्। भ्रमश्चक्रारूढस्येव भ्रमदसुज्ञानं स्वदेहस्य भ्रमत इव ज्ञानं वा॥ * ॥ तन्द्राया लक्षणमाह।
"इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः।
निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्द्दिशेत्॥"
इन्द्रियाणामर्थः प्रयोजनं येषु तेषु अर्थाद् विषयेषु असंवित्तिः असम्यक् ज्ञानम्। इति इन्द्रियार्थासम्यग्ज्ञानादि। निद्रायां प्रवृत्तस्य क्रमाभावस्तन्द्रायान्तु प्रयोधितस्यापि क्रम इत्यनयोर्भेदः॥ * ॥ क्रमस्य लक्षणमाह।
"धीरोच्छ्वासः श्रमो देहे प्रश्वसः श्वासवर्जितः।
क्रमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः॥"
इन्द्रियार्थप्रबाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्म्मेन्द्रियाणाञ्च अर्थः प्रयोजनं विषयग्रहणं तस्य प्रबाधकः आवल्येन॥ * ॥ निद्रालक्षणमाह।
"यदा तु मनसि क्लान्ते कर्म्मात्मानः क्लमान्विताः।
विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः॥"
क्लान्ते ग्लाने श्रान्त इति यावत्। कर्म्मात्मानः कर्म्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च क्लमान्विताः श्रान्ताः॥ * ॥ संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह।
"वागदेहमनसां चेष्टामाक्षिप्यानिशला मलीः।
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः।
प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम्॥"
आक्षिप्य विनाश्य संन्यस्यन्ति मूर्च्छयन्ति। प्राणायतनं हृदयम्। संन्यस्तः मूर्च्छितः। काष्ठीभूतः क्रियारहितः। अतएव मृतोपम इति। सद्यःफलां क्रियां मूर्च्छीषधनजनावपीड़नकपिकच्छुघर्षणगृध्रिकादिदंशनादिरूपाम्॥ * ॥ संन्यासस्य मूर्च्छातो भेदमाह।
"देहेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनः।
स्वयमप्युपपद्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना॥"
मदमूर्च्छायाः मदः अपहृद उन्मादः। मूर्च्छायाः मूर्च्छाः॥ * ॥ अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा।
"सैकावगाहा मणयः सहाराः
प्रीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च।
प्रीतानि पानानि च गन्धवन्ति
सर्व्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि॥"
मणयश्चन्द्रकान्तादयः। हाराः मुक्तादिहाराः। प्रीताः प्रदेहाः सकर्पूरचन्दनाद्यनुलेपनानि। प्रीतानि पानानि सिताभलकादिपानकानि। गन्धवन्ति कर्पूरादिसुगन्धवन्ति। सर्व्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि। अस्यायमभिप्रायः। सैकादीन्यासु मूर्च्छासु हितान्येव किन्तु वातश्लेष्मजासु स्वपि मूर्च्छासु न निवारितानि। तत्रापि पित्तस्य प्राधान्यात्।
"सिहानि वर्त्म मधुरे पयांसि
सद्राड्भिभा आङ्गलजा रसाश्च।
तथा यवा लोहितशालयश्च
मूर्च्छासु पथ्याः समतीनसुद्गाः॥"
सतीनः कलायः।
"कोलमज्जौषधीशीरैः केशरं प्रीतवारिणा।
पीतं मूर्च्छां जयेल्लीढ़ा कृष्णा वा मधुसंयुता॥
प्रीतेन तोयेन भृशं शृतालं
कृष्णाञ्च पथ्यां मधुनावलिह्यात्।

र्च्छामू

कुर्य्याच्च नासावदनावरोधं
क्षारं पिबेद्वाप्यथ मानुषीणाम् ॥
द्रोक्षाभिषादाद्दिमलाभवन्ति
काश्चारसीलोत्पलपद्मवन्ति ।
पिबेत् कषायाणि च घृतलानि
पिप्पल्यरं यानि च यापयन्ति ॥
शिरीषबीजगोमूत्रकणामरिचमेलयेत् । नस्यं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥" नस्यच ।
"नस्यनं सस्यगारुड्यं मधुसिन्धुशिलोषणैः । प्रमोहद्रोहि भवति भाषितं भिषजांवरैः ॥"
शिला मनःशिला । उषणं मरीचम् ।
"मधुकसारसिन्धूत्थवत्सोषणकणाः समाः । नस्यं पिष्टाम्भसा नस्यं कुर्य्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥"
अथ रक्तजादीनां मूर्च्छानां चिकित्सा ।
"रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः घृतविक्रियाविधिः ।
मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ।
विषजानां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥"
अथ मंन्यासस्य चिकित्सा ।
"प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्
संमूर्च्छितो नैव विबुध्यते यः ।
मंन्यस्तसंज्ञः स हि दुश्चिकित्स्यो
नरो भिषग्भिः परिकीर्त्तितोऽसौ ॥
नस्यनान्यवपीडश्च धूमाः प्रधमनानि च ।
मूर्च्छाभिस्तोदनं प्रास्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥
लशुनं कृष्णगोम्त्राभ्यां दन्तैर्दशनमेव च ।
आत्मगुप्तावधर्षश्च हितस्तस्य प्रधीयन ॥"
अवपीड: कल्कीकृतौषधरसस्य नासापुटे दानम् । तस्य संन्यस्तस्य ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायां रसः ।
"कणामधुयुतं सूतं मूर्च्छायां प्राशयेद् भिषक् ।
घृतसेकावगाहादि सर्व्वाङ्गे पीडनं हितम् ॥"
सूतं मारितम् ।
"ताम्रचूर्णं समैर्गोरं कृष्णं घृतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छां दृतं हन्यात् वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥"
ताम्रचूर्णं मारिततास्रचूर्णम् ॥ * ॥ अथ भ्रमस्य चिकित्सा ।
पिबेद्दुरालभाक्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ।
पथ्याक्वाथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ॥
शृङ्गवेरकणाशुण्ठीक्वाथे साभयानां पलं पलम् ।
गुडस्य षट् पलान्येषा गुटिका भ्रमनाशिनी ॥
ताम्रं दुरालभाक्वाथैः पीतञ्च घृतसंयुतम् ।
निवारयेद्भ्रमं शीघ्रं तंयथा शम्भुभाषितम् ॥"
अथ तन्द्राया अतिनिद्रायाश्चिकित्सा ।
"तुरङ्गलालालवणोत्तमेङ्-
मनःशिलामागधिकामधूनि ।
निर्योजितान्यक्षि विनिक्षयेन
तन्द्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥"
इन्द्रः कर्पूरम् ।
"मेध्यं श्वेतमरिष्टं सर्षपः कुष्ठमेव च ।

मूच्छितः

वस्तमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥"
श्वेतमरिष्टं सिग्रुबीजम् ।
"शृङ्गवेरकणागस्तिरगोधमानि
नस्येन तन्द्राधिजयोत्थमानि ।
चूद्रास्तथापौष्करनागराणि
भार्गीशिग्रुभ्यां कथितानि पानात् ॥"
शिग्रु हरीतकी । इति मूर्च्छाभ्रमतन्द्रातिनिद्रासंन्यासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्यां पथ्यविधिः ।
"सेकावगाहौ मृदवः सहाराः
शीताः प्रदेहा व्यजनानिलश्च ।
शीतानि पानानि च तत्र यानि
धारागृहं शीतमरीचिरोचिः ॥
धूमोऽगुरुं लावणमम्लमोक्षो
दाहश्च सूक्ष्मोपरितोदनानि ।
रोमां कक्षानामपि कर्षणानि
नखान्तपीड़ा दशनोपदंशः ॥
नासामुखद्वारमरुन्निरोधो
विरेचनच्छर्दनलङ्घनानि ।
क्रोधो भयं दुःखकरी च ग्राम्या
कथा विचित्रा च मनोहरा च ॥
छायानभोऽम्भःशुचिधौतमर्पि-
र्मृदूनि वस्त्राणि च लाजमण्डः ।
जीर्णा यवा लोहितशालयश्च
कौमं हविर्मुद्गसतीनयूषाः ॥
धन्वोद्भवा मांसरसाश्च रागाः
मधूदका गव्यपयः सिता च ।
पुराणकुम्भाग्रदघोलमोच-
हरीतकीदाडिमनारिकेलम् ॥
मधूकपुष्पाणि च तण्डुलीय
उपोदिकाशानि लघूनि चापि ।
प्रणीरजीरं सितचन्दनानि
कर्पूरनीरं हिमवालुका च ॥
व्यजनशब्दोऽद्भुतदर्शनानि
गीतानि वाद्यान्यपि चोत्कटानि ।
श्रमः स्मृतिश्चिन्तनमात्मबोधा-
धैर्यञ्च सर्व्वाविति पथ्यवर्गः ॥"
अथापथ्यविधिः ।
"ताम्बूलं पत्रशाकानि दन्तघर्षणमातपम् ।
विरुद्धान्यन्नपानानि व्यवायं स्वेदनं कटुम् ।
लङ्घनिद्रार्योर्वेगरोधं तक्रं मूर्च्छामथौ त्यजेत् ॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ मूर्च्छाधिकारे ॥)
मूर्च्छालः, त्रि, (मूर्च्छा अस्त्यस्येति । "सिध्मादिभ्यश्च ।"५ । २ । ९७ । इति लच् ।) मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
मूर्च्छितः, त्रि, (मूर्च्छास्य संजाता । मूर्च्छा + तारकादित्वात् इतच् ।) मूर्च्छायुक्तः । तत्पर्य्यायः । मूर्च्छः २ मूर्च्छालः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ (यथा, भट्टौ । ६ । २३ ।
"तथाभ्यधिक्तवारीणि पिटभ्यः प्रोक्षमूर्च्छितः ।")
उच्छ्रयः । मूढः । इति मेदिनी ॥ वृत्तः । इत्यजयः ॥ (आप्तः यथा, रामायणे । २ । ११४ । १९-२० ॥

मूर्च्छिमा

"किं नु खल्वस्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते ।
यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिस्वनः ॥
वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः ।
चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥")
मूर्णः, त्रि, (मुर्च्छनञ्जे + क्तः ।) वद्धः । इति मूर्च्छग्रन्थटीकायां रायमुकुटः ॥
मूर्च्छः, त्रि, (मूर्च्छ + क्तः "राल्लोपः ।"६ । ४ । २१ । इति कलोपः । "न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ।"८ । २ । ५७ । इति निष्ठानकारस्य नत्वाभावः ।) मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कठिनः । मूर्त्तिमान् । इति मेदिनी । ते, ४५ ॥
न्यायमते पृथिवी जलं तेजः वायुः मनश्च । एषां गुणाः । रूपं रसः गन्धः स्पर्शः परत्वं अपरत्वं गुरुत्वम् । स्नेहः वेगश्च । मूर्त्तामूर्त्तसाधारणगुणाः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
संख्या परिमितिः पृथक्त्वं संयोगः विभागश्च ।
(यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
"यच्चामूर्त्तं यच्च मूर्त्तं समस्तं
यद्वा भूतेष्वेकमेकञ्च किञ्चित् ।
यद्विद्यन्ति च्यातले खेऽथवो वा
त्वत्तस्तत्स्यं त्वत्स्वरूपेऽक्षनेत्रे ॥")
मूर्त्तिः, स्त्री, (मूर्च्छ + क्तिन् । "न ध्याख्येति ।" ८ । २ । ५७ । इत्यत्रात्र तकारस्य नत्वम् ।) काठिन्यम् । शरीरम् । इत्यमरः । ३ । ३ ॥ ६६ ॥ (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
"एवं सश्चिन्वयेत् खेषु चेष्टनस्यूर्ज्जनिलम् ।
पक्तिदृष्टीः परं तेजः स्वेदोपो गाश्च मूर्त्तिषु ॥")
प्रतिमा । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वरूपः । यथा,—
"आचार्य्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः प्रजापतेः ।
भ्राता मरुत्पतेर्मूर्त्तिर्म्माता साक्षात् क्षितेस्तनूः ॥
दयाया भगिनी मूर्त्तिर्द्धर्म्मस्यात्मातिथिः स्वयम् ।
अग्नेरभ्यागतो मूर्त्तिः सर्व्वभूतानि चात्मनः ॥"
इति श्रीभागवते । ६ । ७ । २६—३० ॥
(ब्रह्मसावर्णिपुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ८ । १३ । २१—२२ ।
"तनयास्तु भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः ।
सुवासना विरुद्धाद्या जज्ञे मूर्त्तिस्तदा द्विजाः ॥")
मूर्त्तिमत्, क्ली, (मूर्त्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मूर्त्ति + मतुप् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२७ ॥
मूर्त्तिमान्, [त्] त्रि, (मूर्त्तिरस्यास्ति । मूर्त्ति + मतुप् ।) मूर्त्तिविशिष्टः । यथा,—
"मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्त्तिमान् ।"
इत्यादि श्रीभागवतम् ॥ (यथा च रघौ । १२ । ९४ ।
"हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्त्तिमत् ।")
कृष्णपुत्रः । यथा, हरिवंशे । २७ । १२ ।
"कृष्णपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः ।
कृशिकः कृष्णनाभश्च कृष्णाश्वो मूर्त्तिमांस्तथा ॥"
स्त्रियां ङीप् । यथा, महाभारते । ३ । १०८ । १४ ।
"दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्त्तिमती स्वयम् ।")

मूर्द्धकः, पुं, (मूर्द्धन्यभिषिक्त इति। मूर्द्धन्+संज्ञायां कन्।) क्षत्रियः। इति शब्दरत्नावली॥

मूर्द्धकर्णी, स्त्री, क्षुपम्। इति हारावली॥

मूर्द्धखोलं, क्ली, (मूर्द्ध्नः खोल इव।) क्षुपम्। इति चिकित्साशेषः॥

मूर्द्धजः, पुं, (मूर्द्धनि जायते। जन+डः।) केशः। इति जटाधरः॥ (यथा, हरिवंशे। ६८। ८२।

"बहुमूलविषमकपिला
स्थूलस्फुटिताग्रपरुषहस्वाश्च।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च
मूर्द्धजा वित्तहीनानाम्॥")

मूर्द्धि जाते, त्रि॥

मूर्द्धन्यः, त्रि, (मूर्द्धन्+यत्।) मूर्द्धनि भवः। यथा। ऋवर्णं ट ठ ड ढ ण र षा मूर्द्धन्याः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा च भागवते। १। ७। ५५।

"अर्जुनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्दमथासिना।
मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सहमर्द्धनम्॥")

मूर्द्धपुष्पः, पुं, (मूर्द्धनि पुष्पमस्य।) शिरीषवृक्षः। इति शब्दमाला॥ (गुणादयोऽस्य शिरीषशब्दे विधेयाः॥)

मूर्द्धरसः, पुं, (मूर्द्धस्थस्नदुपरिस्थो रसः।) भक्तफेनः। इति शब्दचन्द्रिका॥

मूर्द्धवेष्टनं, क्ली, (मूर्द्ध्नः वेष्टनम्।) उष्णीषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३३१॥

मूर्द्धा, [न्] पुं, (मूर्व्वति बध्नाति यच्चेति। मूर्व्व+"सृज उपधाश्च।" उणा० १। १५८। इति कनिन्। उकारस्य दीर्घः, वकारस्य धकारश्च।) मस्तकः। इत्यमरः। २। ६। ८५। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७७। २।

"लोहे पात्रे तण्डुलान् कोद्रवाणां
प्रस्थे पक्वाञ्छोद्धृतेनाकमेकं।
पिष्टान् सूक्ष्मं मूर्द्धि शुक्लाम्बुकेशे
दत्त्वा तिष्ठेद्दंशयित्वार्कपत्रैः॥")

मूर्द्धाभिषिक्तः, पुं, क्षत्रियः। राजा। इत्यमरः। ई। ३। ६१॥ मूर्द्धन्यभिषिक्तो मूर्द्धाभिषिक्तः राज्यारोहणसमये प्रथमः क्षत्रियो मूर्द्धाभिषिक्तः। तत्प्रभवत्वात् योग्यतयाऽभिषिक्तोऽपि मूर्द्धाभिषिक्तः। (यथा, भागवते। ६। १५। ४१।

"राज्ञो मूर्द्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः।
तीर्थसंसेवया चांहो जह्यात्किमुतचेतनः॥")

वर्णसङ्करविशेषः। स तु विप्रात् क्षत्रियायां जातः॥ प्रधानः। इति भरतः॥ मन्त्री। इति मेदिनी। ते, २३२॥

मूर्द्धावसिक्तः, पुं, वर्णसङ्करभेदः। स तु क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः। यथा,—

"क्षीणेषु क्षत्रजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान्।
सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्॥"

इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः॥ *॥

'क्षीणेषि आनुलोम्येन अव्यवहितवर्णजातीयासु भार्य्यासु द्विजातिभिर्ये उत्पादिताः पुत्राः। यथा। ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्येन शूद्रायाम्। तान् मातृहीनजातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु पितृसजातीयान् मन्वादय आहुः। पितृसदृशग्रहणात् माहजातेरुत्कृष्टाः पितृजातितो निकृष्टा ज्ञेयाः। एतेषाञ्च नामानि मूर्द्धावसिक्तमाहिष्यकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि। वृत्तयश्चैषामुशनसोक्ताः। हस्त्यश्वरथशिक्षाश्चधारणञ्च मूर्द्धावसिक्तानाम्। वृत्यगीतनृत्तजीवनं शस्त्रवृत्तिश्च माहिष्याणाम्। द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षता राजसेवा दुर्गान्तःपुररक्षा च पारशवीयकरणानामिति। इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥

मूर्द्धा, [न्] पुं, (मूर्व+कनिन्। वस्य धः दीर्घश्चोकारस्य।) शिरः। यथा,—

मूर्द्धा मूर्द्धा शिरोदेये पुंसि स्यातामिमौ समौ।
इत्युणादिकोषः॥

मूर्च्छा नहे मूर्द्धा मूर्द्धा च। अस्य धडध्रडौ। इति तट्टीका॥ (यथा, देवीभागवते। २। ७। २८।

"इत्युक्त्वा वेणीं छित्त्वा मूर्द्धि कच्छलं लोचने तथा।
असिं गृहीत्वा तरसा हेत्वाहं नान्यथा
सुखम्॥")

मूर्च्छा, स्त्री, (मूर्वति इति। मूर्व+अच् टाप्।) लताविशेषः। धनुर्गुणोपयुक्ता मुरगा इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। देवी २ मधुरसा ३ मोरटा ४ तेजनी ५ सुवा ६ मधुलिका ७ धनुःश्रेणी ८ गोकर्णी ९ पीलुपर्णी १०। इत्यमरः। २। ४। ८३॥ सुवा ११ मूर्व्वी १२। मधुश्रेणी १३ धनुः १४ श्रेणी १५। इति तट्टीकायां भरतः॥ सुरङ्गिका १६। देवश्रेणी १७ पृथक्पर्णी १८ मधुस्रवा १९ अतिरसा २० पीलुपर्णिका २१ दिव्यलता २२ ज्वलिनी २३ गोपवल्ली २४। अस्या गुणाः। अतितिक्तत्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। त्रिदोषकफपित्तवमिप्रमेहकुष्ठविषमज्वरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"मूर्व्वा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पित्तास्रमेहनुत्।
त्रिदोषश्लेष्मान्नदोषकफकुष्ठज्वरापहा॥"

इति भावप्रकाशः॥

(तस्याः पर्य्यायः।

"तेजनी पिलुनी देवी तिक्तवल्ली पृथक्पर्णी।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्व्वा निर्द्दहनीति च॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥

"मूर्व्वा मधुरसा ज्ञेया तेजनी तिक्तवल्लिका।"

इति गारुडे २०८ अध्याये॥)

मूल क रोपणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा० उभ०-सक०-सेट्।) दीर्घौ रोपणमारोपणम्। क मूलयति वृक्षं लोकः। गोविन्दभट्टस्तु रोहणे इति पठित्वा रोहणं जन्मेति व्याख्याति। इति दुर्गादासः॥

मूल ञ प्रतिष्ठायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० उभ०-अक०-सेट्।) पदमूलेऽधोदेशौ। प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः। ञ मूलति मूलते यद्गः। अयं परस्मैपदीत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

मूलं, क्ली, (भवते बध्नाति वृक्षादिकमिति। भू+"भृञ्जिधारिसहितनिभ्यः कः।" उणा० ४। २०८। इति कः।) शिफा। शिकड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ब्रध्नः २ अङ्घ्रिनामकः ३। इत्यमरः। २। ४। १२॥ कन्दः ४ वृक्षः ५। इति शब्दरत्नावली॥ जटा ६। इति जटाधरः॥ (यथा, मनौ। ३। २२७।

"भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च।
शुद्धानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च॥")

आद्यम्॥ (यथा, महाभारते। १। १६१। २।

"कुतोमूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः।
विदित्वाप्यपकर्षेयं प्रत्यक्षेदपकर्षितुम्॥")

तत्त्वविशेषः॥ (यथा, मार्कण्डेये। ३३। १३।

"कुर्वन्त्यास्वानुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तिताम्।
आधिपत्यञ्च ज्यैष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमम्॥")

निकृष्टः। अन्तिकम्। इति विश्वः॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८६। ६।

'जगादोर्व्वेः प्रयाहीति मूलं शुम्भनिशुम्भयोः।)

मूलवित्तम्। इति भरतधृतमेदिनी॥ (यथा, मनौ। ८। २०२।

"अथ मूलमनाहार्य्यं प्रकाशक्षयशोधितः।
आदद्यो सुच्यते राज्ञा नाहिको लभते धनम्॥")

निजम्। इत्यजयपालः॥ चरणम्। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०। ८७। १०।

"त्रेधा मूलं यातुधानस्य वृश्च।"

"मूलं पादम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥) टीकार्हस्य। यथा। समानवलेत्यादि मूलम्। इति सत्यशिपत्ते गदाधरभट्टाचार्य्यः। शूरणम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ पिप्पलीमूलम्। पुष्करमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ विशेषमूलस्य अन्वेषणनिषेधो यथा,—

"नदीनामग्निहोत्राणां भारतस्य कुलस्य च।
मूलान्वेषो न कर्त्तव्यो मूलाद्धीनो न जीयते॥"

इति गारुडे २१६ अध्यायः॥

(कारणम्। यथा, मनौ। ११। ८४॥

"धर्म्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते।

"मूलं कारणम्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

मूलः, त्रि, (मूलतीति। मूलप्रतिष्ठायाम्+कः।) अग्निष्वात्तादिसप्तपितृगणसम्बन्धात्मगोत्रविशेषसम्बन्धम्। यथा,—

"हस्ता स्वाती अवणा अश्वी वेश्वाग्निरो नपुंसि।
स्यात् पुंसि पुनर्व्वसुपुष्यौ मूलस्त्वस्त्री स्त्रियां
शीघ्राः॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

"मूलमादौ शिफायाञ्च निकटे भे तु वाच्यवत्।"

इति शब्दरत्नावली च॥

स तु निर्ऋतिदेवताकः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ सिंहपुच्छाकारः। इति सुश्रुतचिन्तामणिः॥ ग्रहनक्षत्रिनवतारामयश्च। अस्मिन् मस्तकोपर्युदिते मौनलयस्यार्धौ पलानि गतानि भवन्ति। यथा,—

"मौलिभागि नवतारकाङ्किते
मूलभे सुतनु! ग्रहनक्षत्रिनि।
लिम्लिकाष्टकमरालकुन्तले
निर्जगाम पृथुरोमलयतः॥"

इति कालिदासलक्षणराजिलमनिरूपणम्॥

अस्मिन् नक्षत्रे जातस्य फलम्।

"मूलं विरुद्धावयवं समूलं
कुलं दहत्येव वदन्ति सन्तः।
पैदन्यधानः पुरुषा विशेषात्
सौभाग्यमायुश्च कुलानुवृद्धिः॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

अस्मिन् मांसभक्षणनिषेधो यथा,—

"चित्रास्वहस्ताश्रवणासु नैलं
क्षौरं विशाखाप्रतिपत्सु वर्ज्यम्।
मूले मघे भादपदासु मांसं
योषिच्चधाङ्गस्तिकसौत्तरासु॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

मूलकं, क्ली, पुं, (मूल+संज्ञायां कन्।) कन्दविशेषः। मूला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। राजालुकः २ महाकन्दः ३ हस्तिदन्तकः ४। इति हारावली॥ नीलकण्ठम् ५ मूलाङ्कम् ६ दीर्घमूलकम् ७ अत्र दीर्घपत्रकमपि पाठः। मृदुसारम् ८ कन्दमूलम् ९ हस्तिदन्तम् १० सितम् ११ ग्रहमूलम् १२ हरित्पर्णम् १३ रुचिरम् १४ दीर्घकन्दकम् १५ कुञ्जरसारमूलम् १६। अस्य गुणाः। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वनाम्लदोषघ्नत्वम्। दुर्नामगुल्मकुष्ठरोगवातनाशित्वम्। रुचिदत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ अपि च।

"बालमूलकपत्री तु रोचनी वह्निदीपनी।
मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत्॥
तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तलं कफवातनुत्।
शुष्कं त्रिदोषशमनं शोथघ्नं गरशिल्पिषु॥
तत्पुष्पं कफपित्तघ्नं तत्फलं कफवातजित्॥"

इति राजवल्लभः॥

अन्यच्च।

"मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम्।
ग्रालामकटकं त्रिघ्नं ग्राणेयं मरुसम्भवम्॥
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका।
नैपालमूलकञ्चान्यत्तद्भवैर्गुणवत्तमम्॥
लघुमूलकमुष्णं स्याद्गुरु च पाचनम्।
दीपनत्रयहरं स्वर्य्यं स्वरश्वासविनाशनम्॥
नासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम्।
मध्यमैरवरूपौणां गुरु दीपनपाचनम्।
मूलमसिद्धं तदेव स्याद्दोषत्रयविनाशनम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

(तथाचास्य गुणाः।

"बालं दोषहरं वृष्यं त्रिदोषं मारुतापहम्।
स्निग्धसिद्धं विशुष्कन्तु मूलकं कफवातजित्॥"

इति चरके सूत्रस्थाने। २७ अध्यायः॥)

सौरमाघे तद्भक्षणे दोषो यथा,—

"मकरे मूलकञ्चैव सिंहे चालाबुकन्तथा।
कार्त्तिके सूरणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम्॥"

इति कर्म्मलोचनम्॥

पौर्णमास्यामलमाघमुपक्रम्य।

"पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत्।
दशवर्षमाप्नोति भुङ्क्ते ब्राह्मणो यदि॥
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्।
अन्यथा याति नरकं तप्तो विट् मूत्र एव च॥
तथा।
"वरं भक्ष्यमभक्ष्यञ्च पिबेद्वा गर्हितञ्च यत्।
वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम्॥"

इति मलमासतत्त्वम्॥

मूलकः, पुं, (मूले जातः। मूल+"पूर्व्वाह्णापराह्णार्द्धमूलप्रदोषावस्करादण्वुन्।" ४। ३। २८। इति वुन्।) चतुस्त्रिंशूत्स्थावरविषजालान्तर्गतविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६८॥ (मूलप्रकार इति। मूल+"शूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्।" ५। ४। ३। इति कन्। मूलस्वरूपः। यथा, भागवते। ६। ६। ४१।

"नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत्॥")

मूलकपर्णी, स्त्री, (मूलकस्य पर्णमिव समानस्वादं पर्णमस्याः। ङीष्।) शोभाञ्जनः। इति रत्नमाला॥

मूलकर्म्म, क्ली, (मूलञ्च तत् कर्म्म चेति।) ओषध्यादिमूलेन यत् चासनोच्चाटनस्तम्भनवशीकरणादिकर्म्म। जो इति ख्यातम्। इति भरतः॥ टोना इति भुकुटः॥ तत्पर्य्यायः। काम्मेणम् २। इत्यमरः। ३। २। ४॥ जनपक्षाग्रदुपपातकालर्गतोपपातकविशेषः। यथा,—

"सर्व्वाकरव्यधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्।
हिंसौषधीनां स्त्रीजीवाभिचारो मूलकर्म्म च॥"

इति मनुः। ११। ६४॥

"मन्त्रौषधादिना वशीकरणम्।" इति मूलकर्म्मशब्दव्याख्यायां कुल्लूकभट्टः॥

मूलकमूला, स्त्री, (मूलकमिव मूलमस्याः।) क्षीरकाकोलीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

मूलकारः, पुं, (मूलं करोतीति। कृ+कर्म्मण्यण्। इत्यण्।) मूलग्रन्थकर्त्ता। यथा। नायं गणकारः किन्तु मूलकारः। इति संक्षिप्तसारटीकायां गोयीचन्द्रः॥

मूलकारिका, स्त्री, (मूलकारक+स्त्रियां टाप्। अकारस्येत्वम्।) पुस्तकी। इति हारावली॥ मूलग्रन्थार्थप्रकाशकपद्यम्। मूलधनस्य वृद्धि विशेषश्च॥

मूलकृच्छ्रं, क्ली, (मूलेन तदृक्षपातेन कृच्छ्रम्।) एकादशविधपर्णकृच्छ्रव्रतान्तर्गतव्रतविशेषः।

यदा क्षयितानि वृक्षमूलानि मासं पीयन्ते तदा मूलकृच्छ्रव्यपदेशं लभते। यथाह मार्कण्डेयः।

"फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः।
श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माद्यैरपरस्तथा॥
मासेनामलकैरेव श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम्।
पञ्चैर्मतः पञ्चकृच्छ्रः पृथ्वीस्तत्कृच्छ्र उच्यते॥
मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु॥"

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः॥

(पुंलिङ्गोऽयं मार्कण्डेयपुराणोक्तत्वात्।)

मूलजं, क्ली, (मूलात् जायते इति। जन+डः।) आर्द्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (विशेषोऽस्यार्द्रकशब्दे ज्ञातव्यः॥)

मूलजः, पुं, (मूलाद् जायते। जन+डः।) उत्पलादिः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६६॥ मूलोद्भवे त्रि॥

मूलत्रिकोणं, क्ली, (मूलञ्च तत् त्रिकोणञ्चेति।) अर्कादिग्रहाणां राशिरूपग्रहविशेषः। स तु रवेः सिंहः। चन्द्रस्य वृषः। कुजस्य मेषः। बुधस्य कन्या। गुरोर्धनुः। भृगोस्तुला। शनेः कुम्भः। यथा,—

"सिंहो वृषश्च मेषश्च कन्या धन्वी घटो घटः।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः क्रमात्॥"

अथ मूलत्रिकोणांशव्यवस्था।

"रविभौमजीवभार्गवशनैश्चराणां त्रिकोणभागाः स्युः।
नखरविदिक्तिथिनखरा ग्रहोदिगंशोऽग्रिमा त्र्यंशात्॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

मूलदेवः, पुं, (मूलञ्चासौ देवो राजा चेति।) कंसराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मूलद्रव्यं, क्ली, (मूलञ्च तद्द्रव्यञ्चेति।) मूलधनम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५३३॥

मूलधनं, क्ली, (मूलञ्च तद्धनञ्चेति।) आदिद्रव्यम्। पुँजी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। परिपणम् २ नीवी ३। इत्यमरः। २। ६। ८०।

मूलपर्णी, स्त्री, (मूले पर्णमस्याः। ङीष्।) मण्डूकपर्णी। इति रत्नमाला॥

मूलपुष्करं, क्ली, (मूले पुष्करमस्य। पुष्करमिव मूलमस्येति वा।) पुष्करमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मूलपोती, स्त्री, (मूलप्रधाना पोती।) पूतिकाशाकभेदः। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रवल्ली २ पोतिका ३ क्षुद्रपोतिका ४ क्षुद्रपोदकनाम्नी ५ वल्लशाकटपोतिका ६। अस्या गुणाः। चिरोषत्वम्। वृष्यत्वम्। बलत्वम्। लघुत्वम्। बलपुष्टिकारित्वम्। रुच्यत्वम्। जठराग्निदीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

मूलप्रकृतिः, स्त्री, (मूला चासौ प्रकृतिश्चेति।) आद्या प्रकृतिः। यथा,—

"सर्व्वप्रसूता प्रकृतिः श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः।
न प्रकृतः परमेष्ठ्योऽपि तां प्रकृतिं प्रकृतिं विना।

मूलाधा

सृष्टिं विधातुं मायेशो न सृष्टिर्मायया विना ॥
सा च कृष्णे तिरोभूता सृष्टिसंहारकारके ।
आविर्भूता सृष्टिकाले सा च नित्या यथेश्वरः ॥
कुलालश्च घटं कर्त्तुं यथाशक्तो मृदं विना ।
स्वर्णं विना स्वर्णकारः कुण्डलं कर्त्तुमक्षमः ॥
सा शक्तिः सृष्टिकाले च पञ्चधा भेत्यरेच्छया ।
राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवी या कृष्णस्य परमात्मनः ।
प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्त्तिता ॥
ऐश्वर्याधिष्ठातृदेवी सर्वमङ्गलकारिणी ।
परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्त्तिता ॥
विद्याधिष्ठातृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्त्तिता ॥
बुद्ध्यधिष्ठातृदेवी या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
सर्वज्ञानात्मिका सर्वा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ॥
वाणीकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ॥
पञ्चधादौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ।
ततः सृष्टिक्रमेणैव बहुधा कलया च सा ॥
योषितः प्रकृतेरंशाः पुंसः पुरुषस्य च ।
मायया सृष्टिकाले च तद्विना न भवेद्ध्रुवः ॥
सृष्टिश्च प्रतिसृष्टिश्च ब्रह्मन् ! ब्रह्मोद्भवा सदा ।
पाता विष्णुश्च संहर्त्ता शिवः शश्वच्छिवप्रदः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४० अः ॥

मूलफलदः, पुं, (मूले च फलं ददातीति । दा + कः ।) पनसवृक्षः । इति राजनिघण्टः ॥ (पनसशब्दोऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

मूलभद्रः, पुं, (मूलभासौ भद्रश्चेति ।) कंसराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मूलरसः, पुं, (मूले रसोऽस्याः ।) मोरटलता । इति रत्नमाला ॥

मूलग्राकटः, त्रि, (मूलानां भवनं क्षेत्रम् । मूल + "भवने क्षेत्रे इत्यादिभ्यः ग्राकटग्राकिनौ ।" ५ । २ । २६ । इत्यत्र वार्त्तिकबलात् ग्राकटः ।) मूलक्षेत्रम् । क्षेत्रवाच्ये ग्राकटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मूलग्राकिनः, त्रि, (मूल + ग्राकिनः ।) क्षेत्रवाच्ये ग्राकिनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मूला, स्त्री, (मूलानि बहुलानि सन्त्यस्याः । मूल + अर्श आदित्वात् टाप् ।) मूलावरी । इति राजनिघण्टः ॥ मूलनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कालनाथविरचिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ।
"द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् ग्राह्मिकर्म्म च ।
अश्विनीश्लेषमूलाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥")

मूलाधारः, पुं, (मूलानामाधारः । मूलं प्रधानं आधार इति वा ।) गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये अङ्गुलिद्वयमितस्थानम् । स तु पुरीषस्यसकलनाड़ीनां मूलस्थानम् । अत्र वै पृथ सान्तरयुक्तस्वर्णवर्णचतुर्दलपद्ममस्ति । तन्मध्ये इच्छाज्ञानक्रियास्वरूपत्रिकोणं वर्त्तते । तन्मध्ये कोटिसूर्य्यसमप्रभस्वयम्भुलिङ्गमस्ति । अत्र पृथिवी वर्त्तते । तत्रैव मृणालसूत्रवत् सूक्ष्मसार्द्धत्रिवलयाकारस्वयम्भुलिङ्गवेष्टितविद्युत्तुल्यप्रभकुण्डलिनी वर्त्तते । यथा,—
"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तड़ाख्ये हेमवर्णाभं व स वर्णश्चतुर्दलम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
"अथाधारपद्मं सुषुम्नास्यलग्नं
ध्वजाधो गुदोर्द्ध्वं चतुःशोणपद्मम् ।
अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णै-
र्वकारादिसान्तैर्युतं वेदवर्णैः ॥
अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं
समुद्भासि मूलाष्टकैरावृतं तत् ।
लसत्पीतवर्णं सड़ित्कोमलाङ्गं
तदस्तः समास्ते धरायाः स्वबीजम् ॥
वसाख्या वक्त्रदेशे विलसति सततं कर्णिका-
मध्यसंस्थं
कोणं तत्रैपुराख्यं तड़ित्व विलसत् कोमलं
कामरूपम् ।
कन्दर्पो नाम वायुर्विवसति सततं तस्य मध्ये
समन्तात्
जीवेशो बन्धुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिसूर्य्य-
प्रकाशः ॥
तन्मध्ये लिङ्गरूपी दृषकनककलाकोमलः
पश्चिमास्यो
ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयाकाररूपः
स्वयम्भूः ।
भिन्दन्मूर्ज्जीन्दुबिम्बप्रकरकरचयस्निग्धसन्तान-
हासी
काशीवासी विलासी विलसति सरिदावर्त्तरूपः
प्रकारः ॥
अस्योर्द्ध्वे विषतन्तुसोदरलसत् सूक्ष्मा जगन्मोहिनी
ब्रह्मद्वारमुखं सुखेन मधुरं साच्छादयन्ती
स्वयम् ।
शुक्लावर्त्तनिभा नवीनचपलामाला विलासास्पदा
सुप्ता सर्पसमा शिरोपरिलसत्सार्द्धत्रिवृत्ताकृतिः ॥"
इति श्रीतन्त्रचिन्तामणौ षट्चक्रभेदः ॥*॥
तत्रस्थतीर्थानि यथा, रुद्रयामले ।
"इड़ा मूलस्थानवाहिनी या
सूर्य्यात्मिका या यमुनाप्रवाहिका ।
तथा सुषुम्ना मूलदेशगामिनी
सरस्वती रूपति मज्जनात्मकम् ॥
मनोगतस्नानपरो मनुष्यो
मन्त्रक्रियायोगविशिष्टतत्त्ववित् ।
महोन्मनीर्थे विमले जले हृदा,
मूलाम्बुजे स्नाति सुमुक्तिभाग्भवेत् ॥
सर्व्वाणि तीर्थे सुरतीर्थपावनो
गङ्गा महासत्त्वविनिर्गता सती ।

मूलाधा

करोति पापक्षयमेव मुक्तिं
ददाति साम्राद्यमनार्थपुण्यदा ॥"
मूलाङ्कं, क्ली, (मूलमाङ्का आख्या यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिघण्टः ॥
मूली, [न्] पुं, (मूलमस्यास्तीति । मूल + इनिः ।) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्त्रियां ङीप् । ओषधिः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३० अध्याये ।
"चक्रकामोषधिं विद्याच्छरास्थ्नि निवारिणीम् ।
मूलिनीपञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः ॥")
मूली, स्त्री (मूल + गौरादित्वात् ङीष् ।) ओषधी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नदीभेदः । यथा, मात्स्ये । ११३ । ३१ ।
"ताम्रपर्णी तथा मूली शरवा विमला तथा ॥")
मूलेरः, पुं, (मूलतीति । मूल + "मूलेरादयः ।" उणा० १ । ६२ । इत्यत्रक् । लटा । इत्युणादिकोषः ॥ राजा । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)
मूल्यं, क्ली, (मूलेन आनाम्यते अभिभूयते मूलेनसमं वा इति । मूल + "नौवयोधर्म्मेत्यादिना ।" ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) पटादीनामुत्पत्तिकारणम् । मूलं मूलेन क्रयविक्रयार्थमिदं घेयादिति यः । इति भरतः ॥ दर इति दाम इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । वस्नः २ अवक्रयः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ (यथा मनौ । ८ । ३०२ ।
"पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके दण्डच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥")
मूल्यते अर्च्यते इदम् । माड़िना इति भाड़ा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्म्मण्या २ विधा ३ भृत्या ४ भृतिः ५ भर्म्मे ६ वेतनम् ७ भरण्यम् ८ भरणम् ९ निर्व्वृग्नः १० पगः ११ । इति च अमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा, मिताक्षरायाम् ।
"मूल्येन यः कर्म्म करोति स भृतकः ।")
मूल्यं, त्रि, (मूलं रोपणमर्हतीति । मूल + यत् ।) प्रतिरोपणयोग्यः । रोपणयोग्यः । इति मूलधात्वर्थदर्शनात् ॥ (मूलस उत्पाट्यते इति । "मूलमस्यावर्हि ।" ४ । ४ । ८८ । इति यत् । मूलतउत्पाटनयोग्ये सुश्रादौ ॥)
मूष स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरः । यो मूषति परद्रव्यम् । इति हलायुधः ॥ मूस्रीत्येके । मोषति । इति दुर्गादासः ॥
मूषः, पुं-स्त्री, (मोषति अपहरतीति । मूष + इगुपधत्वात् कः ।) मूषिकः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२२ । "एष प्रतिभाति ते मूषराजः ।") तेजसावर्त्तनी । इति शब्दरत्नावली ॥
मूषकः, पुं-स्त्री, (मूष + स्वार्थे कन् ।) उन्दुरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३३ । १६ ।
"रजसाभ्यवकीर्य्याणि परित्यक्तानि देवनैः ।
मूषकैः परिधावद्भिरश्नद्भिराकृतानि च ॥")

मूषिकः

मूषककर्णी, स्त्री, (मूषिकस्य कर्णवत् पत्राग्रमस्याः। ङीष्।) आखुकर्णी। इति राजनिघण्टः॥

मूषकमारी, स्त्री, (मूषकं उन्दुरं मारयतीति। मृ + णिच् + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्। ङीष्।) सुतश्रेणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

मूषका, स्त्री, (मूषक + स्त्रियां टाप्। त्रिप्रकादित्वात् न अस इत्वम्।) मूषिका। इति शब्दरत्नावली॥

मूषकारातिः पुं, (मूषकानां अरातिः घातकः।) विड़ालः। इति राजनिर्घण्टः॥ मूषिकारातिः। इति च पाठः॥

मूषा, स्त्री, (मूषति ग्रसतीति। मूष + कः + स्त्रियां टाप्।) स्वर्णाद्यावर्त्तनपात्रम्। मूषी इति भाषा॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। ४। २।

"मूषासिक्तं यथा ताम्रं तत्सिभं जायते तथा। रूपादीनुद्यापूर्ववित्तं तत्सिभं ह्यते ध्रुवम्॥")

तत्पर्य्यायः। तैजसावर्त्तनी २। इत्यमरः। २। १०। ३३॥ मुषा ३ मुषी ४ आवर्त्तनी ५ मूषी ६। इति भरतः॥

"दृढङ्काले तुषैः पूर्णां मध्ये मूषां विधारयेत्। त्रिप्रामिं सुदयेद्धाग्नं तद्धाग्नं पुटमुच्यते॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

मूषिका ७। इति रमानाथः॥ देवताड़कः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मूषिकस्त्रीजातिः। इति शब्दरत्नावली॥ गवाक्षः। यथा,—

"एकद्विचादिमूषावहनमितिमतो ब्रूहि मे भूमिभर्त्तुर्हर्म्ये रन्ध्रेऽहनि चतुरविरचिते लक्षणग्रालाविशाले।"

इत्यादि लीलावत्यां श्रेढीव्यवहारः॥

मूषाकर्णी, स्त्री, (मूषायाः कर्णो इव पत्राग्रमस्याः।) आखुकर्णी। इति शब्दरत्नावली॥

मूषातूत्थं, क्ली, (मूषाजातं तूत्थम्।) नीलतूत्थम्। तत्पर्य्यायः। कांस्यनीलम् २ हेमतूत्थम् ३ वितुन्नकम् ४। इति हेमचन्द्रः। ४। ११८॥

मूषिकः, पुं. (मूषणाति ह्रस्वाणीति। मूष + "सुषिदीर्घश्च।" उणा० २। ४२। इति किकन् दीर्घश्च।) जन्तुविशेषः। इन्दुर इति भाषा। (यथा, त्रिलोपदेशे मित्रलाभप्रकरणे। १३१।

"धनेन बलवान् सर्व्वो धनाद्भवति पण्डितः। पश्यायं मूषिकः पापः स्वजातिममतां गतः॥")

तत्पर्य्यायः। उन्दुरः २ आखुः ३। इत्यमरः। २। ५। १२॥ मूषः ४ मूषीकः ५ उन्दुरः ६ वभ्रुः ७ वृषः ८ आखनिकः ९ वृषः १०। इति शब्दरत्नावली॥ मूषकः ११ पिङ्गः १२ उन्दुरकः १३ गवी १४ खनकः १५ विलकारी १६ धान्यारिः १७ बहुप्रजः १८। अस्य मांसगुणाः।

"अहिनकुलमृत्युगोधामूषकसुखा विलेशयाः कथिताः। श्वासानिलकाग्रहरं तन्मांसं पित्तदाहकरम्॥ अन्ये विलेशया ये स्युः कैकिड़ोन्दुरकादयः। गर्हितं तत्र मांसञ्च मद्यगौरवदुर्ज्जरम्॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

अपि च।

"मूषिको मधुरः स्निग्धो व्यवायी बलवर्द्धनः।"

इति राजवल्लभः॥

पारिभाषिकमूषिको यथा,—

"विभवे सति नैवात्ति न ददाति जुहोति च। तमाखुराखुं तस्यान्नं भुक्त्वा लक्ष्मीं मुष्णति॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे आचाराध्यायः॥

(जनपदविशेषः। यथा, महाभारते। ६। ८। ५८।

"द्रविड़ाः केरलाः प्राच्या मूषिका वनवासिकाः॥")

मूषिकपर्णी, स्त्री, (मूषिककर्णवत् पर्णानि यस्याः।) जलजन्तुविशेषः। इँदुरकानीपाना इति भाषा। (यथा, चरके विमानस्थाने सप्तमेऽध्याये।

"मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रसामामपहृत्य॥")

तत्पर्य्यायः। चित्रा २ उपचित्रा ३ न्यग्रोधी ४ द्रवन्ती ५ समरी ६ तृषा ७ प्रत्यक्श्रेणी ८ सुतश्रेणी ९ रक्षा १०। इत्यमरः। २। ४। ८८॥ पुत्रश्रेणी ११ आखुपर्णिका १२ वृषपर्णी १३ आखुपर्णी १४ मूषिका १५ फल्गिपत्रिका १६। इति रत्नमाला॥ मूषिपर्णिका १७ सचित्रा १८ मूषीकर्णी १९ सुकर्णिका २०। इति शब्दरत्नावली॥

मूषिका, स्त्री, (मूषिक + अजादित्वात् टाबित्युज्ज्वलदत्तः।) मूषिकपर्णी। इति रत्नमाला॥ उन्दुरः। इति शब्दरत्नावली॥ मूषा। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये।

"क्षीरं महापञ्चमूलं मूषिकां चान्नवर्ज्जिनाम्।")

मूषिकाक्षः, पुं, (मूषिकः उन्दुरवाहनतया अक्षः चिह्नमस्य।) गणेशः। इति जटाधरः॥

मूषिकाशनः, पुं, (मूषिकं अश्नाति स्ववाहनतया प्राप्नोतीति। अश् + ल्युः।) गणेशः। इति चिकाण्डशेषः॥

मूषिकारातिः पुं, (मूषिकाणामरातिः।) विड़ालः। इति राजनिर्घण्टः॥

मूषिकाह्वयः, पुं, (मूषिकस्य आह्वा आह्वा आख्या यस्य।) मूषिकपर्णी। इति जटाधरः॥ (तथास्य पर्य्यायः।

"इक्ष्वाकुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ सुकूलकः। द्रवन्तीनामसचित्रा न्यग्रोधा मूषिकाह्वया॥"

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशोऽध्याये॥)

मूषिपर्णिका, स्त्री, (मूषिपर्णी + कन् टाप् अत इत्वम्।) मूषिकपर्णी। इति शब्दरत्नावली॥

मूषी स्त्री, (मूष् + कः। स्त्रियां ङीष्। मूषा। स्वर्णाद्यावर्त्तनपात्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥ महामूषिकः। यथा,—

"अन्यो महामूषिकः स्याच्छूषी विश्वम्भराह्वयः। महाशः ग्रन्थमारी च भूपलो भित्तिपातनः॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

मूषीकः, पुं, क्ली, (मोषति इति। मूष + बाहुलकात् ईकन्।) मूषिकः। इति शब्दरत्नावली॥

मूषीककर्णी, स्त्री, (मूषीकस्य कर्णवत् पर्णमस्याः।) मूषिकपर्णी। इति शब्दरत्नावली॥

मूषीका, स्त्री, (मूषीक + टाप्।) उन्दुरः। यथा,

"दीना मूषीका मूषा च मूषीका मूषिकेत्यपि।"

इति शब्दरत्नावली॥

मूष्यायणः, त्रि, (मोषति अपहरतीति। मूष + कः चौरआरः। तस्यापत्यम् इति। मूष + फक्। बाहुलकात् हस्वाभावः।) अज्ञातपितृकः। गृहीतपत्नीकः। इति केचित्॥

मृ, ड मृ ङ्मृ हिंसौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) मृतिः प्राणत्यागः। ड मृ म्रियते प्राणी। द्वित्वेऽप्यस्य न ड ढौ। ममिति नियमेन अन्यत्र परस्मैपदम्। ममार मर्त्ता मरिष्यति अमरिष्यत्। इति दुर्गादासः॥

मृकण्डकः, पुं, (मृगस्य कण्डूरिति समासे पृषोदरादित्वात् गलोपः। मृकण्डुः मृकण्ड इति केचित्तत्र पठन्ति इत्युज्ज्वलदत्तः। ततः संज्ञायां कन्।) मृकण्डुसुनिः। इति शब्दरत्नावली॥

मृकण्डुः, पुं, (मृगस्य कण्डूरिति समासे पृषोदरादित्वात् गलोपः। इत्युज्ज्वलदत्तः।) मुनिविशेषः। (यथा, मार्कण्डेये। ५२। १६।

"प्राणञ्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशाः।")

तस्य पुत्रो मार्कण्डेयः। यथा,—

"मार्कण्डेयोऽपि मार्कण्डो मृकण्डुश्च मृकण्डकः।"

इति शब्दरत्नावली॥

मृग तृ क ङ मार्गणे। (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ रामो मृगं मृगयते वनवीथिकासु। इति महानाटकम्। कानन्नादौ मृग्य अन्वेषणे इति दिवादिपरस्मैपदी धातुश्च ङ्यते दुर्गाचिलोचनयोरसम्मतत्वात् अनेनोपेक्षितः। मृग्यन्तः पदवीं तथाप्यकरुणा आधा न मुञ्चन्ति माम्। इति तु अकारान्तस्यैव भावे क्विपि अकारलोपे मृगं करोतीति कण्ड्वादित्वात् यकि साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

मृगः, पुं, (मृगयते अन्वेषयति क्षुधादिकं मृग्यते वा इति। मृग् + इगुपधत्वात् कर्त्तरि कः।) पशुमात्रम्। (यथा, मनुः। ५। ९।

"आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना।"

मृगशब्दोऽयं महिषपर्य्युदासात् पशुमात्रपरः। इति तट्टीकायां कुल्लूकः।) हरिणविशेषः। तत्पर्य्यायभेदः। (यथा, रघुजालनमन्त्रे।

"अश्विनौ मृगमूलाञ्च पुष्या पुनर्व्वसुस्तथा॥")

अन्वेषणम्। (यथा, साहित्यदर्पणे। ४। २७।

"जनस्थाने भ्रान्तं जनकतनयान्वेषणधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रकपितम्।

कनालङ्घाभर्त्सवेदनपरिपाटीघुघटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवयुता न त्वधिगता ॥"
कनकस्य सुवर्णस्य मृगे अन्वेषणे। पक्षे। कनकवर्णे हेमहरिणे या लक्ष्मा इत्यर्थः।) याच्ञा। इति मेदिनी। गे, १८॥ मार्गशीर्ष-मासः। यज्ञविशेषः। इत्यजयपालः॥ मृग-नाभिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ मकर-राशिः। यथा,—
"मृगकर्कटसंक्रान्तौ दैवे तूदगदक्षिणायने।
विषुवतो तुलामेषे गोलमध्ये तथापरः॥"
इति निथ्यादित्तत्त्वम्॥
स्वनामख्यातपशुविशेषः। स्मर्यते अन्विष्यतेऽसौ आधैः। (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले। १।१०।
"न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः।")
तत्पर्य्यायः। कुरङ्गः २ वातायुः ३ हरिणः ४ अजिनयोनिः ५। इत्यमरः॥ प्रारङ्गः ६ चारुलोचनः ७ जिनयोनिः ८ कुरङ्गमः ९ ऋष्यः १० ऋश्यः ११ रिष्यः १२ रिष्यः १३ एणः १४ एणकः १५। इति शब्दरत्नावली॥
स नवविधः। यथा,—
"सम्बरो रोहितो न्यङ्कुरङ्गसृद्वभ्रवो रुरुः।
एणश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः॥
पाठान्तरं यथा,—
"मसरू रोहितो न्यङ्कुः सम्बरो बभ्रुणो रुरुः।
प्रृषतैणहरिणाश्चेति मृगा नवविधा मताः॥
हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव!।
ऋष्यः खड्गी रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा।
एते बलिप्रदाने च चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः॥"
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः॥ * ॥
अपि च। अथ जाङ्गलानां गणना।
"हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुभम्बराः।
राजीवोऽपि च सृङ्गी चेत्यादा जाङ्गलसंज्ञकाः॥
हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादैणः श्वेतः प्रकीर्त्तितः।
कुरङ्ग ईषत्ताम्रः स्यात्कृष्णाक्षतिको महान्॥
ऋष्यो नीलाण्डको लोके सरोरुरिति कीर्त्तितः।
पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्यात्कृष्णात् किंयदल्पकः॥
न्यङ्कुर्बभ्रुविधाणोऽथ मम्बरो गवयो महान्।
राजीवस्तु मृगो श्वेतो राजीभिः परितो वृतः।
यो मृगः शृङ्गहीनः स्यात् स सृङ्गीति निगद्यते॥"
अथ तेषां गुणाः।
जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्द्धनाः॥"
इति भावप्रकाशः॥
अथ मृगपरीक्षा।
"मृगनाभिं समादातुं कौतुकार्थं तथा पुनः।
मृगाः पोष्या महीन्द्राणां तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्॥
पृथिव्यम्बुवायुगगनास्तेजोऽधिकासु पञ्चधा।
भिद्यन्ते ह्येकभेदासु समस्ता मृगजातयः॥"

तद्यथा,—
'ये गच्छिनः स्त्रीगुरुशरीरकर्णा-
स्ते पार्थिवा गन्धमृगाः प्रदिष्टाः।
सर्व्वाङ्गमेषां सुरभि प्रकामं
पुण्यं पदेशे प्रभवन्ति ते तु॥
ये वै विशाला गुरुदीर्घशृङ्गा
अमांसलास्तीव्रखुरप्रदेशाः।
आप्यास्तु ते वै प्रसरन्ति भूरि
सर्व्वेच्च देशे प्रभवन्ति चैव॥
धावन्ति ये वातमिवान्तरीक्षे
दीर्घास्तु ते वातमृगाः प्रदिष्टाः।
ते यत्र यत्रैव भवन्ति शुक्ला-
स्तत्रैव सर्व्वाणि शुभानि सन्ति॥
लघुप्रमाणा लघुवीर्य्यसत्त्वा
निर्गन्धदेहाश्छगलप्रमाणाः।
ते गागना वेगकरा नराणां
सङ्ख्या न तेषामपि निरीक्षणीया॥
ये कृष्णवर्णा गुरुदीर्घशृङ्गाः
क्रुद्धा भृशं यान्ति च वायुवेगाः।
ते कृष्णसाराः खलु तेजसाढ्या
पुण्यप्रदेशे प्रभवन्ति ते तु॥'
भोजोऽप्याह।
'पार्थिवादिमृगाः सर्व्वे चतुर्जातिभवेषु पृथक्।
सृग्वङ्गास्तनुलोमानो ब्राह्मणा मृगजातयः॥
कृष्णाः पश्चरिशृङ्गाश्च क्षत्रिया खरलोमशाः।
आवर्त्तशृङ्गास्तनवो हरिणा वैश्यजातयः॥
कृष्णेक्षा बाणशृङ्गा वा शूद्राः खरतनूरुहाः।
अश्वानां ये गुणा दोषास्ते ज्ञेया हरिणेष्वपि॥
तथापि दोषाः पञ्चामी वर्ज्यन्ते हरिणाश्रयाः।
नेत्रयोरन्तरे यस्य लोमावर्त्तः स पापकृत्॥
विषमो विकृतौ शृङ्गौ यस्य स क्षेमनाशनः।
आवर्त्तः पृष्ठतो यस्य आत्मानमभिविन्दति॥
पश्चाद्धे यस्य वावर्त्तौ त्याज्यौ भयकारकौ।
वर्णनेत्रपदादीनां वैकृताद्वनमाप्नुयात्॥'
गार्ग्यः।
'दोषवन्मृगजातीनां विजातीनामथापि वा।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव गन्धादानाच्च पोषणात्।
भवेयुर्विपदः सर्व्वास्तथा चैवाद्यपोषणात्॥'
शुक्रोऽपि।
'हरिणपोषणतो धरणीभुजां
नहि भवेन्मरुद्भयपीडनम्।
न पविवह्निरुजारिपुजं भयं
तदव तं हरिणं गुणिनं नृप!॥'
इति मृगपरीक्षा॥ इति युक्तिकल्पतरुः॥
(अस्य गुणविशेषो यथा,—
"दूरे जनानिलया दूरे पानीयगोचराः।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽस्याभिष्यन्दिनो मताः॥
अतीवाम्बुनिलयाः समीपोदकगोचराः।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः॥)
मृगादिविकारोपक्रमो यथा,—

गर्ग उवाच।
"प्रविशन्ति यदा ग्राममारण्या मृगपक्षिणः।
अरण्यं यान्ति वा ग्राम्याः स्थलं यान्ति जलोद्भवाः॥
स्थलजाश्च जलं यान्ति घोरं रावमतिर्भयाः।
गृहं कपोतः प्रविशेत् क्रव्यादो सङ्घं नीयते॥
मधु वा मक्षिकाः कुर्य्युर्मृत्युं गृहपतेर्वदेत्॥
मृगपक्षिविकारेषु कुर्य्याद्धोमं सदक्षिणम्।
देवाः कपोत इति च ऋषयाः पक्षभिर्द्विजे॥
गावश्च देया विधिवत् द्विजानां
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः।
एवं कृते शान्तिमुपैति पापं
मृगैर्द्विजेन्द्रा विनिवेदितं यत्॥"
इति मात्स्ये २११ अध्यायः॥
चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
श्चपलमतिरदीर्घः श्रीघ्रवेगो मृगोऽयम्।
"प्रसन्ने पद्मिनी तुष्टा मृगे तुष्टा च चित्रिणी।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनी॥
पद्मिनीशङ्खयोर्योनिर्मेढ्रौ चतुरङ्गुलौ।
चित्रिणीमृगयोर्योनिर्मेढ्रौ च तथाविधौ॥"
इति रतिमञ्जरी॥
(अन्वेषा। यथा, ऋग्वेदे। १। १४४। २।
"मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः।"
"मृगः अन्वेषा।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
मृगक्षीरं, क्ली, मृगीदुग्धम्। तरादौ चेति चकार-स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् स्त्र्याः क्षीरं मृगक्षीरं स्त्र्याः पदं मृगपदं इत्यादिष्वपि प्रयोगः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥
मृगगामिनी, स्त्री, (मृग इव गच्छतीति। गम+णिनिः। ङीप्।) भिङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥ मृगसङ्घगमनशीला च॥
मृगधर्म्मजं, क्ली, (मृगधर्म्मात् मृगनाभिधर्म्मात् मृगगन्धवत् जायते इत्यर्थः। जन्+डः।) जवादिनामकगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मृगधर्म्मजाते, त्रि॥
मृगपेटकः, पुं, (मृगान् पशून् पेटयति प्रेरयति स्वशब्देन रात्रिशेषं ज्ञापयतीति। पिट्+णिच्+खुल्।) खट्टासः। इति शब्दमाला॥
मृगजालिका, स्त्री, (मृगाणां जालिका।) मृग-बन्धनार्थजालम्। तत्पर्य्यायः। वागुरा २। इति हेमचन्द्रः। ३। ५८२॥
मृगजीवनः, पुं, (मृगैः पशुभिः जीवतीति। जीव+ल्युः।) व्याधः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३। ६३। २८।
"निर्विचेष्टं सुजङ्घं तं विश्वस्तं मृगजीवनः।")
मृगया, स्त्री, (मृग+युच्।) अपहृतद्रव्यस्यान्वेषणम्। यथा,—
"संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगया मृगः।"
इत्यमरः। ३। २। ३०॥

मृगलट्, [ष] स्त्री, (मृगाणां लट् पिपासा अत्र जलभ्रमकत्वात् ।) मृगतृष्णा । इति शब्दरत्नावली ॥

मृगलषा, स्त्री, (मृगाणां लषा अस्यस्यामिति । अर्श आदित्वात् अच् । टाप् ।) मृगतृष्णा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कामन्दकिनीतिसारे । ३ । १३ ।

"जगन्मृगतृषातुल्यं वीक्ष्येदं क्षणभङ्गुरम् ।
स्वजनैः सङ्गतः कुर्य्यात् धर्म्माय च सुखाय च ॥")

मृगतृष्णा, स्त्री, जलाभासत्वात् मृगाणां तृष्णा विद्यतेऽस्याम् । योषा मरुदेशे सिकतादावर्कैकराः प्रतिफलिताः दूरस्थानां जलतेनाभान्ति तद्वाचिका । इति टीकाकारः ॥ उत्कटरविप्रभजन्यत्तिनिवासजातं मरीचिका । दूरसूर्य्य यन्मयूखैर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । मरीचिका २ । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥ मृगतृष्णिका ३ । इति भरतः ॥ मृगलट् ४ मृगलषा ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

मृगतृष्णिका, स्त्री, (मृगतृष्णा + स्वार्थे कन् + स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) मृगतृष्णा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । ६ ।

"सोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य
जातः सखे ! प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् ॥")

मृगदंशकः, पुं, (मृगान् पशून् दशति । दृनृश् + ण्वुल् ।) कुक्कुरः । इत्यमरः ॥

मृगधूर्त्तः, पुं, (मृगेषु पशुषु धूर्त्तः । वञ्चकत्वात् ।) शृगालः । इति संक्षिप्तसारे समासपादः ॥

मृगधूर्त्तकः, पुं, (मृगधूर्त्त + स्वार्थे कन् ।) शृगालः । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥

मृगनाभिः, पुं, (मृगस्य नाभिः । तदभ्यन्तरे जातत्वात् तथात्वम् ।) कस्तूरी । तत्पर्य्यायः ।

"मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रमित् ।
कस्तूरिका च कस्तूरी बोधमुख्या च सा स्मृता ॥"

सा त्रिविधा यथा,—

'कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपाली नीलवर्णयुक् ।
काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता ॥
कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत् ।
काश्मीरदेशसंभूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता ॥'

अस्या गुणाः ।

'कस्तूरिका कटूष्णिका क्षारोष्णा शुक्ला गुरुः ।
कफवातविषच्छर्द्दिप्लीहदौर्गन्ध्यदोषहृत ॥'

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यत कस्तूरीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (तथास्य पर्य्यायान्तरम् ।

'मृगनाभिर्मृगमदो मदः कस्तूरिकाख्यः ।'

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मृगनाभिजा, (स्त्री, मृगनाभौ जायते । जन् + डः । स्त्रियां ङीष् ।) कस्तूरी । यथा,—

"घनसारः सिताभश्च चन्द्रोऽथ मृगनाभिजा ।
मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी गन्धधूल्यपि ॥"

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७-८ ॥

मृगनेत्रा, स्त्री, (मृगनेत्र + "नेत्रन्नेत्रञ्च उपमंख्यानम् ।" ५ । ४ । १२६ । इत्यत्र काशिकोक्तेः अप् ।) मृगो मृगाधिपो नेता प्रापयिता यस्या रात्रेः सा रात्रिः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ मा व्यग्रहायनस्य विंशतिदण्डाधिकत्रयोविंशदिनावधिमंक्रान्तिपर्य्यन्तं प्रायः सम्भवति । तत्र नवान्नश्राद्धनिषेधो यथा । ब्रह्मपुराणे ।

"दृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं प्रस्यते बुधैः ।
अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥
धनुषि यत् कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।
पितरस्तन्न गृह्णन्ति नवान्नाभिषवक्रियाः ॥"

अपरं क्षणपक्षे । मृगो नेता प्रापयिता यासां रात्रीणामिति व्युत्पत्त्या नक्षत्रान्नेतुरित्यनेनाद्विधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च मृगाधिपः पूर्व्वार्द्धेन वृश्चिकशेषभागे रात्र्यारम्भात्तावंशद्वयाधिकषड्रात्रयो मृगनेत्राः । इति भलमासतत्त्वम् ॥ (मृगस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्य । मृग तुल्यनेत्रे, त्रि ॥)

मृगपतिः, पुं, (मृगाणां पशूनां पतिः ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २५ । १० ।

"यक्षीलां मृगपतिराददेऽनवद्या-
मादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्य्यः ।")

'मृगपतिः सिंहः ।' इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ कामप्रदश्रेष्ठः । यथा तत्रैव टीकायाम् । "मृग्यन्त इति मृगाः कामप्रदास्तेषां पतिर्मुख्यः ॥")

मृगपिङ्गः, पुं, (अपिङ्गवते भासते इति । अपि + पिङ्ग + बाहुलकात् संज्ञायां डुः । अपेरक्षोपश्च । मृगः हरिणः पिङ्गश्च ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृगप्रियं, क्ली, (मृगाणां प्रियम् ।) पर्व्वसदृशम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगबधाजीवः, पुं, (मृगबधेन आजीवतीति । आ + जीव् + अच् ।) व्याधः । इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥

मृगबन्धनी, स्त्री, (मृगः बध्यते अनयेति । बन्ध + ल्युट् + स्त्रियां ङीष् ।) मृगबन्धनार्थजालम् । तत्पर्य्यायः । वागुरा २ । इत्यमरः । २ । १० । २६ ॥

मृगभक्षा, स्त्री (मृगैर्भक्ष्यतेऽसौ । भक्ष + कर्म्मणि अप् टाप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगमदः, पुं, (मृगाः माद्यन्ति अनेनेति । मद् + अप् ।) कस्तूरी । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ । (यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । २ । १५ । ४ ।

"मृगमदलवलक्ष्मीपीतकौषेयवासा
रुचिरशिखिशिखण्डोत्तंसवद्धाभिरामः ।")

मृगमदवासा, स्त्री, (मृगमदस्येव वासः सौरभोऽस्याः ।) कस्तूरीमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगया, स्त्री, (मृग्यन्ते पशवोऽस्यां इति । मृग + णिच् । "इच्छा ।" ३ । ३ । १०१ । इत्यत्र परिचर्य्या परिसर्य्यामृगयाटाट्याभासुपसंख्यानम् । इति वार्त्तिकोक्त्या से यकि णिलोपः । इति सिद्धान्तकौमुद्यौ ॥) राज्ञां वनेषु मृगहननक्रिया । मृग्यन्ते अन्विष्यन्तेऽस्याम् । णिकार इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आच्छोदनम् २ मृगव्यम् ३ आखेटः ४ । इत्यमरः ॥ तल्लियमविधिर्यथा,—

"चचार मृगयां तत्र इत्र आत्मशुकाङ्मकः ।
विहाय जायामतदर्हां मृगव्यसनलालसः ॥ ५ ॥
आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।
व्यहनन् निघृणैर्बाणैर्वनेषु वनगोचरान् ॥ ६ ॥
तीर्थेषु श्रुतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने ।
यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥" ७ ॥

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

व्यात्ता गृहीता इषवो रागद्वेषादिरूपाः कार्म्मुकञ्च भोगाद्यभिनिवेशरूपं येन । जायां विवेकवतीं बुद्धिं विहाय । अतदर्हां त्यागानर्हाम् । त्यागे हेतुः मृग्यन्ते इति मृगाः विषयाः तेषु व्यसनं भोगासक्तिस्तेन लालसा अतिस्पृहा यस्य ॥ ५ ॥ बाणैः रागादिभिः । वनेषु भजनीयदेशेषु । वनगोचरान् भजनीयविषयान् । व्यहनत् भजनीयदेशाद्दूरात्मत्वात् क्षतवान् । कथापक्षे तु स्पष्टमेव ॥ ६ ॥ तन्त्रासुरीं वृत्तिमाश्रित्य इति किमिति मृगया निन्द्यते । कथापक्षे तावद्राज्ञो विहितैव सा । अध्यात्मपक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एव इत्याशङ्क्याह तीर्थेष्विति त्रिभिः । अयं भावः । न हि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् किन्तु नियम्यते प्रवृत्तिः सङ्कोच्यते । नियममेव षड्विधं दर्शयति । यदि अलमत्यर्थं लुब्धो रागी सन् हन्यात् तर्हि तीर्थेषु श्राद्धादिष्विव तत्रापि श्रुतिदृष्टेषु प्रख्यातेष्वेव न नित्यश्राद्धादिषु । तत्रापि राजैव । मेध्यानेव । वन एव । यावदुपयोगमेव इति । एवं जीवस्य विषयसेवापि यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एव इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

सा राज्ञां पापाय न स्यात् । यथा,—

"अबलस्वकुलाग्निनो भसा-
न्निजनीड़द्रुमपीड़िनः खगान् ।
अनवद्यतमाहिनो मृगान्
मृगयाघाय न भूभृतां व्रतम् ॥"

इति नैषधे २ सर्गे १० श्लोकः ॥

सा च कामजव्यसनविशेषः । यथा,—

"मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

मृगयुः, पुं, (मृगं यातीति । मृग + "मृगय्वादयश्च ।" उणा० १ । ३८ । इति कुः । निपात्यते च ।) व्याघ्रः । शृगालः । श्वाघः । इति मेदिनी । ये, १०२ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।

"मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा
दिग्गमिव दाहवतीं मरावुदन्यन् ।")

मृगरसा, स्त्री, (मृगस्य मृगमांसस्येव रसोऽस्याः । सहदेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगराजः, पुं, (मृगाणां पशूनां राजा अधिपतिः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५।४।९१। इति टच्॥) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुवंशे। ६।३।

"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह॥"

व्याघ्रः। यथा, महाभारते। १।१४१।३४।

"शृणु मे त्वं महाबाहो! यद्वाक्यं मूषिकोऽब्रवीत्।
धिग्बलं मृगराजस्य मयाद्यार्यं मृगो हतः।")

मृगराट्, [ज्] पुं, (राजते दीप्यतेऽसौ राज्+क्विप्। ततः मृगाणां राट्।) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, शिशुपालवधे।१।८।

"पतिते पतङ्गमृगराजि निज-
प्रतिबिम्बरोषित इवाम्बुनिधौ।")

मृगराटिका, स्त्री, (मृग+राट्+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) ओषधी। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगरिपुः, पुं, (मृगाणां रिपुः।) सिंहः। इति हलायुधः॥

मृगरोमजं, त्रि, (मृगाणां रोमभ्यो जायते इति। जन्+डः। पशुलोमभवतन्तुवस्त्रादि। तत्पर्य्यायः। राङ्कवम् २। इत्यमरः। २।६।१११॥

मृगलाञ्छनः, पुं, (मृगः लाञ्छनं चिह्नमस्य।) चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली॥

मृगवल्लभः, पुं, (मृगाणां वल्लभः प्रियः।) कुन्दरुक्षणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगवाहनः, पुं, (मृगो वाहनमस्येति।) वायुः। इति जटाधरः॥

मृगयं, क्लीं, (मृगान् विध्यति अत्र इति। व्यध+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३।२।४८। इति काशिकोक्त्या अधिकरणे डः।) मृगया। इत्यमरः। २।१०।२३॥ (यथा, भाकेण्डेये। १२७।१।

"कदाचिदाजपुत्रोऽसौ मृगयामचरद्वने।")

मृगशिरः, [स्] क्लीं, (मृगस्येव शिरोऽस्य।) सप्तविंशतिनक्षत्राणामेतत्पञ्चमनक्षत्रम्। तत्पर्य्यायः। मृगशीर्षम् २ आग्रहायणी ३। इत्यमरः। १।३।२३॥ (यथा, हृहत्संहितायाम्। १०।५।

"मृगशिरसि वनसयाजक-
यजमानार्थेजनमध्यदेशाश्च।")

तत्तु विड़ालपदाकृति तारात्रयात्मकं चन्द्राधिदैवतम्। इति ज्योतिषम्॥ गगनमध्ये तस्योदये कन्यालग्नस्य द्वात्रिंशत्पलानि गतानि भवन्ति। यथा,—

"मूषिकाग्राननपदाकृतौ विधौ
व्योममध्यमिलिते त्रितारके।
प्रारदेन्दुमुखि! कन्यकोदया-
दौत्तराननलकक्षाः कलावति॥"

इति कालिदासकृतराशिलग्ननिरूपणम्॥

तत्र जातफलम्। यथा,—

"शरासनाभ्यासरतो विनीतः
सत्सेवनुरक्तो गुणिनां गुणेषु।
भक्तानुपर्क्षेहभरेण पूर्णः
सन्मार्गवर्त्ती मृगजन्मभागी॥"

इति कोष्ठप्रदीपः॥

मृगशिरा, स्त्री, (सर्व्वे मात्रा अकारान्ताश्चेति मृगशिरोऽस्त्यस्याः। मृगशिर+टाप्।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

मृगशिराः, [स] पुं, (मृगस्येव शिरो यस्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

मृगशीर्षं, क्लीं, (मृगस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ५।२३।६।

"तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि।")

मृगशीर्षः, पुं, (मृगस्येव शिर्षास्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति केचित्॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

मृगशीर्षा, स्त्री, (मृगशीर्ष+टाप्।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषोपाध्यायः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, हृहत्संहितायाम्। २१।६।

"मृगशीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च।")

मृगशीर्षा, [न्] पुं, (शीर्षस्य शीर्षन् इत्यादेशः। ततो मृगस्येव शीर्षास्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्। इति केचित्॥ इत्यमरटीकायां भरतः॥

मृगा, स्त्री, (मृगः मृगमांसतुल्यः रसोऽस्त्यस्याः अर्शआदिभ्योऽच्।) महादेवीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगाक्षी, स्त्री, (मृगस्येव अक्षिणी तद्वत्पूर्य्यं अक्षिणी वा अस्याः। अक्षि+"अक्ष्णोऽदर्शनस्यामि।" ५।४।७६। इति अच्। स्त्रियां ङीष्।) विप्रालता। (यथास्याः पर्य्यायः।

"ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी।
वारुणी चामराण्युक्ता सा विप्रालता महाफला।
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगेक्षीवारुगादनी॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

मृगलोचनतुल्यनेत्रा स्त्री। इति मेदिनी। घे, ४४॥ (यथा, कुन्दोमालायाम्। २।११।८।

"वक्षोवेषा मुरारिपुरुषि
गोपिमृगाक्षीकृतरतिपूर्णः।
वाञ्छितमिद्धो प्रणतिपरस्य
स्यादनुकूला जगति न कस्य॥")

मृगाङ्कः, पुं, (मृगः अङ्को यस्य।) चन्द्रः॥ (यथा, नैषधचरिते। १।९८।

"विनिद्रपत्त्रालिगतालिकेतकान्
मृगाङ्कचूड़ामणिवर्ज्जनार्ज्जितम्।")

कर्पूरः। इत्यमरः। १।३।१४॥ वायुः। इति विश्वः॥ मृगचिह्नम्। चन्द्रे तच्चिह्नकारणं यथा,—

"लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशमंस्थितम्।
न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रयोगिनः॥"

इति महाभारते हरिवंशः॥

यथा, दर्पणं प्राप्य पराङ्मुखा नयनरश्मयो योषाश्चमेव सर्व्वं दर्पणगतमिव पश्यन्ति तद्वं चन्द्रमण्डलं प्राप्य पराङ्मुखास्ते पृथुलदोषाव पृथ्वीमण्डलरूपामिव चन्द्रमण्डलगतां पश्यन्ति स एव चन्द्रे कलङ्क इत्युपपद्यते। इति तट्टीका॥ यन्मयूरस्य औषधविशेषः। यथा,

"स्यादर्शेन समं हेम मौक्तिकं हिगुणं भवेत्।
गव्यकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कणः॥
सर्व्वं तद्गोलकं कृत्वा काञ्जिकेन विशोषयेत्।
भाण्डे लवणपूर्णेऽथ पचेद् यामचतुष्टयम्।
मृगाङ्कसंज्ञको मेथो रोगराजनिकृन्तनः॥"

अपि च।

'रसस्य भस्मनो हेम पिष्टीकृत्य प्रयोजयेत्।
गुञ्जाचतुष्टयाच्यमरिचैर्भक्षयेन्नरः॥'

इति मधुमतो॥

(रत्नाभिधौषधान्तरं यथा,—

"रसभस्म हेमभस्म तुल्यं गृञ्जार्द्धयं हयम्।
शोषं वृहान्पाशेन मृगाङ्कोऽयं त्रयोदशः॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यन्त्राधिकारे॥)

मृगाक्षीवः, पुं, (मृगेः आक्षीवतीति। अक्षि+व्यच्।) व्याघ्रः। इत्यमरः। २।१०।२१॥

मृगाण्डजा, स्त्री, (मृगाण्डात् जायते इति॥ जन्+डः+स्त्रियां टाप्।) कस्तूरी। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्या विषयः।

"शतेः समस्तैर्हिपलप्रमाणै-
रालोड्य सर्व्वं विधिना विपक्वम्।
कपूरकाश्मीरमृगाण्डजानां
चूर्णीकृतानां त्रिपलप्रमाणम्॥"

इति भैषज्यरत्नावली वातरोगे मध्यमनारायणतैले॥)

मृगादः, [द्] पुं, स्त्री, (मृगान् अत्तीति। अद्+क्विप्।) व्याघ्रः। इति केचित्॥

मृगादनः, पुं, (अत्तीति। अद्+ल्युः। मृगस्य अदनः।) क्षुद्रव्याघ्रः। तत्पर्य्यायः। तरक्षुः २। इत्यमरः। २।५।१॥ तर्क्षुः ३ तरुक्षुः ४ तरक्षकः ५। इति शब्दरत्नावली॥ हृहत्कुक्कुराकारे जन्तुरेखाचित्रे नेकड़ा इति ख्याते। इति भरतः॥ चीता इति ख्याते। इत्युणादिः॥

मृगादनी, स्त्री, (मृगैरद्यते भुज्यतेऽसौ इति॥ अद्+कर्म्मणि ल्युट्+स्त्रियां ङीष्।) इन्द्रवारुणी। महादेवी। मृगेक्षीरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,—

"गिरीषच्च महानिम्बा जरात्मी मृगादनी।"

इति गोविन्दविप्रारब्धकृतमेघप्रभाख्यायां कुष्ठचिकित्सायाम्। क्षुद्रव्याघ्री च॥

मृगान्तकः, पुं, (मृगाणां अन्तकः नाशकः।) सिंहव्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

मृगारातिः, पुं, (मृगाणां अरातिः।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला॥ मृगयुः। यथा,—

"मार्गं मार्गं मृगयति मृगारातिरामे विरामे
श्लोकं श्लोकं गतवति गते लक्ष्मणे लक्ष्मणेन।"

इति महानाटकम्॥

मृगेन्द्र

मृगारिः, पुं, (मृगाणामरिः ।) सिंहः । व्याघ्रः । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ कुक्कुरः । रक्तपित्तघ्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाशिन्, [धि] पुं (मृगान् विभ्रति इति । मृग् + क्विप् । "अन्येषामपि दृश्यते ।" ६ । ४ । १३७ । इति दीर्घत्वं ।) व्याघ्रः । इति जटाधरः ॥ (मृगाशिबन्धनशीलः । यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ८२ । "भातरि न्यस्य यातो मां मृगाशिन् मृगयामसौ ।")

मृगित, त्रि, (मृग + क्तः ।) अन्वेषितः । इत्यमरः ॥

मृगी, स्त्री, (मृग + जातौ ङीष् ।) मृगजातिमात्रम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथाभिज्ञानशाकुन्तले । ६ । "घ्राणेन तावत्सुरभिर्मृगस्य वामेतरः कारणमीक्षितव्यः ।
मृगीषु तावत्सदृशी प्रियायाः कण्डूयमानां मृगयोम् ॥")
अस्या दुग्धगुणाः क्षीणोदग्धगुणतुल्याः । यथा, अश्वीनां जाङ्गलीत्यानां अजाक्षीरगुणं पयः ।
इति भावप्रकाशः ॥
पुलहभार्य्या । सा कर्दमकन्या । तस्या अपत्यं हरिणादि । यथा,—
"क्रोधाच्च जज्ञिरे कन्या दाक्षायण्यात्मसम्भवाः ।
ता भार्य्याः पुलहस्य स्युर्मृगी मन्दा हरावली ॥
भद्रा च कपिला दृष्टा कषा तिष्या तथैव च ।
श्येना च धूम्रा चैव सरसा चेति विश्रुताः ॥
मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगास्याश्च पृषाः स्मृताः ।
व्यङ्गवः शरभा ये च पुरवः पृषतास्त्र ये ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
चारुरक्तलोचनविशेषः । यथा । रौ मृगौ । 'मा मृगीलोचना । राधिका रोपते ।' इति भ्रमरटीका । इति छन्दोमञ्जरी ॥ अपस्मारोगः । इति लोके ख्यातः ॥ (छन्दोभेदमुद्राविशेषः ॥)

मृगेक्षणा, स्त्री, (मृगैरीक्ष्यते प्रियत्वात् इति । ईक्ष् + ल्युट् । स्त्रियां टाप् ।) मृगेक्षारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृगनयना स्त्री च ॥ (यथा, हरिवंशे । ४८ । १४ ।
"कार्त्तीकलापनूपुरगुरुजघनोद्दामविघ्नितपदाभिः ।
श्रीमति मृगेक्षणाभिर्मृदेव्यभृतवस्तुवत्तनाभिः ॥")

मृगेन्द्रः, पुं, (मृगाणामिन्द्रः श्रेष्ठः ।) सिंहः । इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १२ । २२ ।
"मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ।
तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितरावित्र ॥"
भगवद् विभूतिः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । १० । ३० ।
"मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥"
छन्दोविशेषश्च ॥)

मृगेन्द्रचटकः, पुं, (मृगेन्द्र इव विक्रमी चटकः ।) श्येनपक्षी । इति जटाधरः ॥

मृड

मृगेन्द्राणी, स्त्री, (मृगेन्द्रेण व्यूयते इति । व्यू + घञ् + गौरादित्वात् ङीष् ।) वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्या वासकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

मृगेक्षारुः, स्त्री, (मृगस्य प्रिया इक्षारुः ।) श्वेतेक्षवारुणी । सेँधिनी इति हिन्दीभाषा ॥ तत्पर्य्यायः । मृगाक्षी २ श्वेतपुष्पा ३ मृगादनी ४ चित्रवल्ली ५ बहुफली ६ कपिलाक्षी ७ मृगेक्षणा ८ चित्रा ९ चित्रफला १० पथ्या ११ विचित्रा १२ मृगविभिटा १३ मरुजा १४ कुम्भिनी १५ देवी १६ कटफला १७ लघुचिर्भिटा १८ । अस्या गुणाः । दुर्जरत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दानलकारित्वम् । रक्तपित्तहारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगेरुः, पुं, (मृगाणामिरुः ।) सुहरद्वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृग्यः, त्रि, (मृग्यते अन्विष्यते असौ । मृग् + कर्म्मणि यत् ।) मृगितव्यः । अन्वेषणीयः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ७ । २३ ।
"देहस्तु सर्व्वसंघातो जगत्तस्थुरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजन् ॥")

मृज ऊ ष शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धीभावः शुद्धीकरणञ्च । स मार्ष्टि नीथादिकेनित्यमिति हलायुधः । ऊ अमार्ज्जीत् अमार्क्षीत् । ष मृजा । कि मार्ज्जयाञ्चक्रे अपनेदिजान् । यो मार्ज्जयति घ्राणस्यार्थमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मृज, ल ऊ ष शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धीभावः शुद्धीकरणञ्च । स मार्ष्टि नीथादिकेनित्यमिति हलायुधः । ऊ अमार्ज्जीत् अमार्क्षीत् । ष मृजा । कि मार्ज्जयाञ्चक्रे अपनेदिजान् । यो मार्ज्जयति घ्राणस्यार्थमिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मृज्, पुं, (मृज्यतेऽसौ । इति मृज् + क्तयत्क्लुटो बहुलमिति कर्म्मणि कः ।) वातविशेषः । मादल इति भाषा । यथा । मर्दलो दारुजो मृज्जः । इति शब्दरत्नावली ॥

मृजा, स्त्री, (मृज्यते इति । मृज् + "घिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इति अङ् + टाप् च ।) मार्জনम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
"अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातनिरोधनः ।
धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः ।")

मृज्य, त्रि, मृज्यते यत् इति । मृज् । "मृजेर्विभाषा ।" ३ । १ । ११३ । इति क्यप् ।) मार्য্যम् । मार्জनीयम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टौ । ६ । ५६ ।
"मनुक्तस्य त्वया मार्ग्या मृज्यः श्लोकश्च
तेन ते ॥")

मृड ग प्र मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-वा तुदा०-अक०-सेट् ।) मोद हर्ष च्छुर्थीकरणम् ॥ ग मृड्णाति सरस्वत्या च यः सदेति

मृणाल

हलायुधः । प्र मृड्नति दीनं दाना । अमर्दिता सहस्राक्षमिति भट्टिः । मर्दिता । इति दुर्गादासः ॥

मृड्, पुं, (मृड्नति क्षुण्णमीति । मृड् + इगुपधत्वात् कर्त्तरि कः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । २ । ७ । "प्राङ्निषण्णं मृड्मृड्या नास्पृष्टक्षुदनादृतः ।")

मृड्कणः, पुं, (मृड्णाति सुखयतीति । मृड् + "मृड्: कीकन् कंकणौ ।" उणा० ४ । २४ । इति कंकणः ।) बालकः । इत्युणादिकोषः ॥

मृड्डा, } स्त्री, (मृड् + टाप् ङीप् च ।) दुर्गा ।
मृड्डी, } इति हलायुधः ॥

मृड्डीकः, पुं, (मृड्नोति । मृड् + "मृड्: कीकन् कंकणौ ।" उणा० ४ । २४ । इति कीकन् ।) हरिणः ॥

मृण, प्र हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) मर्गणा । इति दुर्गादासः ॥

मृणाल, क्लीं, पुं, मृण्यते हिंस्यते भक्षणार्थं यत् । (मृण् + "सभिविग्रिविड्भ्रमिकुलिकपिपलिपच्यिभ्यः कालन् ।" उणा० १ । ११७ । इति कालन् । पङ्कजादीनां नालम् ।) मोलाम इति ख्यातम् । इति भरतः ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । १३७ ।
"मदर्थमन्वेष्यमृणालमन्यथः
प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।")
तत्पर्य्यायः । विसम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥ विग्रम् ३ । इति हिरूपकोषः ॥ पद्मनालम् ४ मृणाली ५ मृणालिनी ६ पद्मतन्तुः ७ विसिनी ८ नलिनीरुहम् ९ । अस्य गुणाः । ग्रिग्धरत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । पित्तदाहमूत्रकृच्छ्रविकाररक्तक्षयान्तिहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मृणालकविशेषः । तत्पर्य्यायो यथा,
"पद्मादिकन्दः प्रालूकं करहाटञ्च कथ्यते ।
मृणालं मूलं भिस्साढ्यं लक्ष्मणाशुकञ्च कथ्यते ॥"
तथास्य गुणाः । विशेषार्थं प्रालूकार्थे च ॥
"मृणालं मधुरं शीतं वृष्यं पित्तदाहासृग्जिद्गुरु ॥
दुष्टरं स्वादुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम् ।
संग्राहि मधुरं रूक्षं प्रालूकमपि तद्गुणम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मृणालं, क्लीं, (मृण + कालन् ।) वीरणमूलम् । इति मेदिनी । ले, १२४ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
मृणालमभयं सेव्यं लामज्जकमुशीरकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"स्यादुशीरं मृणालञ्च सेव्यं लामज्जकन्तथा ॥"
इति गारुड़े पूर्व्वखण्डे २०८ अः ॥)

मृणालिनी, स्त्री, (मृणालानि अस्याः सन्तीति । मृणाल + "पुष्करादिभ्यो देशे ।" ५ । २ । १३५ । इति इनिः । ङीप् च ।) पद्मिनी । इति जटाधरः ॥ सा तु पद्मयुक्तदेशः पद्मसमूहः पद्मलता च ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । ७ ।
"विभर्त्ति चाकारमनिर्वृतानां
मृणालिनी हैममिवोपरागम् ।")

ङालौ, स्त्री, (मृणाल + गौरादित्वात् ङीष् ।) मृणालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
"परिस्पन्दितमृणालीदुर्बलाग्यङ्गकानि
त्वमसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥")
(अल्पं मृणालं इति । मृणाल + अल्पार्थे ङीष् ।) खल्पमृणालजातिः । यथा,—
"साक्षं चन्दनभङ्गके बलयिता पाणौ मृणालीलताः ।
इति राजशेखरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मृणाली, [न्] पुं, (मृणालमस्यास्तीति । मृणाल + इनिः ।) पद्मः । इति केचित् ॥
मृत्, [द्] स्त्री, (मृद्नाति प्रलये चूर्णयति स्वकारणे लीयत इति । मृद् + कर्त्तरि क्विप् ।) मृत्तिका । इत्यमरः । २ । १ । ४ । (यथा, मनुसंहितायाम् । ४ । ६६ ।
"मृदं गां देवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्व्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥"
(यथास्या गुणाः ।
"कषाया मारुतं पित्तमुषरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मृद्रसादीश्च रौक्ष्याद्भक्तञ्च रूक्षयेत् ।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्धयपि ।
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजोवीर्य्यौजसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये पाण्डुरोगाधिकारे ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
मृत्तिकाशौचं यथा,—
"दिवासन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।
कुर्य्यात् मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चैव दक्षिणामुखः ॥
मृद्दौतशिश्नशौचाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।
मन्त्रवैष्णवकरं शौचं कुर्य्याच्छङ्खवादनात् ॥"
इति गारुडे ६४ अध्यायः ॥
मृतं, क्ली, (मृ + क्तः ।) याचितम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजनकत्वात् मृतं भावे कर्म्मणि वा क्तः । इति भरतः ॥ मृत्युः । इति हेमचन्द्रः ॥
मृतं, त्रि, याचितवस्तु । गतप्राणः । मरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । परासुः २ प्राप्तपञ्चत्वः ३ परेतः ४ प्रेतः ५ संस्थितः ६ प्रमीतः ७ । इत्यमरः ।२।६।३॥ कलौ मृतस्य धन्यत्वं यथा,
"धर्म्मैः प्रव्रजितस्तपः प्रवसितं सत्यञ्च दूरे गतं
पृथ्वी मन्दफला जनाः कपटिनो लोके स्थिता ब्राह्मणाः ।
मर्त्याः स्त्रीवशगाः स्त्रियश्च चपला नीचा धना उन्नता
हा कष्टं खलु जीवितं कलियुगे धन्या नरा ये मृताः ॥"
इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥
(कार्य्यवशाच्चीवितावस्थायामपि मृतत्वं तद्यथा,—
"चतुर्थं तु मदे मूढो मद्यदार्व्विव निष्क्रियः ।
कार्य्याकार्य्यविभागज्ञो मृतादप्यधमो मृतः ॥"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चये पानात्ययाधिकारे । यथा च ।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गच्छ त्वं वद मौनं समाचर ।
ये पराधीनतां यान्ति तेऽपि जीवन्ति के मृताः ॥"
इत्युद्भटः ॥)
मृतकं, क्ली, (मृत + स्वार्थे कन् ।) शवः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२६ ॥ मरणाशौचम् । यथा,
"दिवा स्यात् मृतके मृतिर्मृतके च मृतिस्तथा ।
शौचेनैव भवेच्छुद्धिरहःशौचे द्विराचकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
मृतकल्पः, त्रि, (मृत + "ईषदसमाप्तौ कल्पब् । देश्यदेशीयरः ।" ५ । ३ । ६७ । इति कल्पप् ॥) ईषदूनो मृतः । ईषदूनो मृतः । इति मृतशब्दादीषदूनार्थे कल्पप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मृतकान्तकः, पुं, (मृतकस्य अन्तकः नाशको भक्षकत्वात् ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥
मृतजीवः, पुं, (मृतस्यापि जीवयति जीवलोहितादिवत् विशेषणसमासः ।) तिलकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तिलकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मृतण्डः, पुं, (मृतः अण्डः कारणत्वेन यस्य शाकपार्थिवादित्वात् परनिपातः ।) सूर्य्यपिता । इति मार्कण्डेयशब्दटीकायां भरतः ॥
मृतमत्तः, पुं, (मृतेन शूद्रेण मत्तः । भक्ष्यलाभात् ।) शृगालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मृतमत्तकः, पुं, (मृतमत्त + स्वार्थे कन् ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥
मृतवत्सा, स्त्री, (मृता वत्सा यस्याः ।) मृतापत्या । अजीवत्सन्तानेत्यर्थः । गर्भावधिवर्षपर्य्यन्तं यावत् पुनः पुनर्मृतसन्तानेत्यर्थः । अस्या दोषशान्तिर्यथा,—
"सप्तमीस्नपनं वक्ष्ये सर्व्वलोकहिताय वै ।
जातस्य मृतवत्सायाः सप्तमे मासि नारद ! ।
अथवा शुक्लसप्तम्यामेतत् सर्व्वञ्च प्रस्यते ॥
ग्रहनाराजलं लब्ध्वा कृत्वा वा विप्रवाचनम् ।
बालस्य जन्मनक्षत्रविधिदेवान् यजेद्बुधः ॥
तद्वद्दृष्ट्वातुरागासु कृत्वं स्यादितरेषु च ।
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावेकाम्बिकावटे ॥
तण्डुले रक्तशालीयैश्चरुं गोक्षीरसंयुतम् ।
निर्व्वपेत् सूर्य्यरुद्राभ्यां तन्मन्त्राभ्यां विधानतः ॥
कौशेयेन सूर्य्यदेवं सम्पूज्य च घृताहुतीः ।
जुहुयादुदगुक्तेन तद्वदुद्राय नारद ! ॥
होतव्याः समिधस्तद्वत्तथैवार्कपलाशयोः ।
यवक्वाथतिलैर्होमः कर्त्तव्योऽष्टशतं पुनः ॥
आचार्य्यैर्विधिवद्यज्ञे तथैवाष्टशतं द्विज ! ।
हुत्वा स्नानञ्च कर्त्तव्यमङ्गाङ्गेन च धीमता ॥
विप्रेण वेदविदुषा विधिवद्भूषणेन च ।
स्थापयित्वातु चतुरः कुम्भान् कोणेषु शोभनान् ॥
पञ्चमञ्च पुनर्मध्ये दध्यक्षतविभूषितम् ।
स्थापयेदत्रयं कुम्भं सप्तर्षीनभिमन्त्रितम् ।
सौरेण तीर्थतोयेन पञ्चरत्नसमन्वितम् ॥
सर्व्वान् सर्व्वौषधैर्युक्तान् पञ्चगव्यसमन्वितान् ।
पञ्चरत्नफलैर्युक्तान् वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥
गजाश्वरथवल्मीकसङ्गमात् हृदगोकुलात् ।
राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निःक्षिपेत् ॥
चतुर्ष्वपि च कुम्भेषु रत्नगर्भेषु मध्यमम् ।
गृहीत्वा ब्राह्मणस्तस्य सौरान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
सप्तभिरपि नामोभिरष्टाभिरथाष्टभम् ।
पूजितायैर्यथाशक्त्या माल्यवस्त्रविभूषणैः ।
सावग्राभिश्च कर्त्तव्यं मृतवत्साभिषेचनम् ।
दीर्घायुरस्तु बालोऽयं जीवपुत्रा च भाविनी ॥
आदित्यचन्द्रमाः साक्षं यक्षनक्षत्रमण्डलैः ।
शक्रः सलोकपालो वै ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
ऋषे चार्य्य च देवीघाः सदा पान्तु कुमारकम् ॥
मित्रोऽग्निर्मा ध्रुवसन्ध्या च बालग्रहाः क्वचित् ।
पीडां कुर्य्युस्तु बालस्य मा मातुर्जनकस्य वै ॥
ततः शुक्लाम्बरधरा कुमारी पतिसंयुता ।
मन्त्रकं पूजयेद्भक्त्या स्त्रीणामथ गुरुं पुनः ॥
काञ्चनीञ्च ततः कृत्वा तिलपात्रोपरिस्थिताम् ।
प्रतिमां कूर्म्मरूपस्य गुरवे विनिवेदयेत् ॥
वस्त्रकाञ्चनरत्नौघैर्भक्त्या सन्तोषयेत् गुरुम् ।
पूजयेद्ब्राह्मणं सम्यक् दक्षिणाभिर्विचक्षणः ॥
मुक्ता च गुरुणा देयमुद्धार्य्या मन्त्रसन्ततिः ।
दीर्घायुरस्तु बालोऽयं यावद्वर्षशतं समम् ।
यत्किञ्चिदस्य दुरितं निःक्षिप्तं बडवानले ॥
ब्रह्मा रुद्रो वसु स्कन्दो विष्णुर्देवो हुताशनः ।
रक्षन्तु सर्व्वदुष्टेभ्यो वरदाः सन्तु सर्व्वदा ॥
एवमादीनि वाक्यानि वदन्तं पूजयेद्गुरुम् ।
शक्तितः कपिलां दद्यात् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
गुरुश्च पुत्रसहितां प्रणम्य रविशङ्करौ ।
हुतशेषं तदाशीर्वादादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
इदमेवाहुतीर्दद्यादुःखस्वप्नेषु शस्यते ।
कर्त्तृजन्मदिनर्क्षाणां दैवान् संपूजयेत् सदा ॥
शान्त्यर्थं शुक्लसप्तम्यामेतत् कुर्व्वन्न सीदति ॥
स चानेन विधानेन दीर्घायुरभवत्ततः ।
सम्वत्सराणामयुतं प्रशशास पृथिवीमिमाम् ॥"
इति मात्स्ये ६४ अध्यायः ॥
तल्लक्षणशान्तौषधानि यथा,—
"गर्भः संजातमात्रोऽपि पतेत् मासाच्च वत्सरात् ।
म्रियते द्विःत्रिवर्षाद्वा यस्याः सा मृतवत्सिका ॥
तत्र योगं प्रकर्त्तव्यं यथा शाकुरभाषितम् ।
मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे पूर्णिमायेषिते गृहे ।
स्नपनं कलसं पूर्णं पूजयेन्मालतीः सुधीः ॥
प्राग्वाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।
सुवर्णसूत्रिकायुक्तं षट्कोणमण्डले स्थितम् ।
तन्मध्ये पूजयेद्देवीं शक्तीनामधिपुत्रताम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपनैवेद्यसंयुतैः ।
पूजयेद्भक्तिभावेन मन्त्रमेनं समन्त्रकैः ॥
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथा चेन्द्री षट्पञ्च च मातरः ॥
पूजयेन्मन्त्रपूतेन यैंकारेण नाम विद्महे ।

दधिभक्तानि पिण्डानि सप्तसङ्ख्यानि कारयेत् ॥
घटसङ्ख्यासु च पत्रेषु मालभ्यः कल्पयेत पृथक् ।
चिक्षीरयः सप्तमं पिण्डं शुचिस्थाने बहिः क्षिपेत् ।
तेभ्यः पूर्वमागत्य चक्रार्घ्यं यागमारभेत् ॥
कन्यका योगिनी वामा भोजयेत सकृत्सकृत् ।
दक्षिणां दापयेत्तासां देवतार्थे न चान्यथा ॥
विसृज्य देवताश्चाथ नद्यां तत्कलशोदकम् ।
प्राकृतं वीक्षयेद्धोमान् शुभेन शुभमादिशेत ॥
विपरीते पुनः कार्य्यं यागं तावत् सुसिद्धिदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कार्य्यं दीर्घजीविसुतं लभेत ॥"
ॐ ह्रीं ह्रीं एकाम्बीदेवताये नमः । अनेन मन्त्रेण पूजा जपश्च कार्य्यः ॥ * ॥
"प्राङ्मुखः क्षत्रिकाक्षेत्रे वन्ध्याकर्कोटिकीं हरेत् ।
तत्कन्दं पेषयेत्तोयैः कर्षमात्रं सदा पिबेत् ॥
या चोलपूरं द्रवसप्तमेकं
क्षीरेण पक्वं प्रपिबेत् विमिश्रम् ।
क्षतौ निजं या तु पतिं प्रयाति
दीर्घायुषं सा तनयं प्रसूते ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा बला ।
मेदा पयस्या काकोली मज्जकेवाश्वगन्धजम् ॥
अश्वमोदा हरिद्रे द्वे हिङ्गुः कट्करोहिणी ।
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ मधुकद्वयम् ।
एतेषां कर्षकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विभावयेत् ॥
शुतावरीरसं क्षीरं घृतस्यैतं चतुर्गुणम् ।
संपिबेन्निशितं नारी नित्यं क्षीणा च पुष्यते ।
पुत्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान् ॥
या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेन्
मृतम् ।
अल्पायुषश्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥
योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्रावे च पुष्यते ।
प्रजाधारणमाख्यं सर्वव्याधिनिवारणम् ॥
गव्या फलघृतं श्रेष्ठं तदप्राप्तौ पशोर्घृतम् ।
गोक्षीरं लक्षणायुक्तं वरमन्यच्च चिकित्सकाः ॥
जीवत्यां प्राक्तनवर्णोघृतमात्रं तु दीयते ।
अरण्यगोमयेनाथ वह्निज्वाला प्रदीयते ॥"
अत्र पयस्या क्षीरपुत्रीभूमिकुष्माण्डम् । उत्पलं नीलम् । इति इन्द्रजालतन्त्रे मृतवत्सा-चिकित्सा ॥ * ॥ अन्यच्च । अथ मृतवत्सासुत-जीवनोपायः ।

ईश्वर उवाच ।

"गर्भः संजातमात्रेण पक्षात् मासाच्च वत्सरात् ।
म्रियते द्विविधादिर्यस्याः सा मृतवत्सका ॥
गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अपामार्गस्य मूलकम् ।
गृहीत्वा लक्ष्मणाभस्मं गव्यगव्यं पयः ।
पीत्वा सा लभते गर्भं दीर्घजीविसुता भवेत् ॥
यस्ये कस्ये न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
वन्ध्याकर्कोटिकाकन्दं मोचाराजेन पेषयेत् ।
ऋतुकाले तु सप्ताहं दीर्घजीविसुता भवेत् ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं यथा शङ्करभाषितम् ॥ * ॥
भागपूर्णेऽथवा व्यूढे पूर्णार्घो लेपिते गृहे ।
नूतनं कलसं पूर्णं गन्धतोयेन कारयेत् ॥
प्राखीफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।
सुवर्णमृत्तिकायुक्तं षट्कोणमण्डले स्थितम् ।
तन्मध्ये पूजयेद्देवीमेकानंशाभिधां पराम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपैर्नैवेद्यसंयुतैः ।
अर्चयेद्बलिभावेन दुग्धं मांसं तथा मधु ॥
वाराहीं च तथा चेन्द्रीं ब्राह्मीं माहेश्वरीं तथा ।
कौमारीं वैष्णवीं देवीं षट्सु कोणेषु मातरः ।
पूजयेन्मन्त्रभावेन दधिपिण्डानि कारयेत् ॥
सप्तसङ्ख्याप्रमाणानि षट्सङ्ख्या षट्सु पात्रतः ।
सप्तमन्तु पृथक् कृत्वा शुचिस्थाने विनिक्षिपेत् ॥
तद्वत्कं गृहमागत्य कन्यका षट्कक्षिपेत् ।
भोजयेद्बलिभां दत्त्वा प्रणामं कारयेत्ततः ॥
विसृज्य सर्वदेवांश्च आद्यां तत्कलशोदकम् ।
प्राकृतं वीक्षयेद्धोमान् शुभेन शुभमादिशेत् ॥
विपरीते पुनः कार्य्यं यागं तावत् सुसिद्धिदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कुर्यात् दीर्घजीविसुतं लभेत ।
सिद्धियोगमिदं ख्यातं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥"
अथ मन्त्रः । ॐ परं ब्रह्म परमात्मने अमुकी-गृहे दीर्घजीविसुतं कुरु कुरु स्वाहा ॥ * ॥
अथ काकवन्ध्या । ईश्वर उवाच ।
"पूर्वं पुत्रवती या सा क्वचिदन्या भवेद्यदि ।
काकवन्ध्या तु सा ज्ञेया चिकित्सा तत्र कथ्यते ॥
विष्णुक्रान्तां सशल्यान्तु पिष्ट्वा माहिषदुग्धके ।
महिषीनवनीतेन ऋतुकाले तु भक्षयेत ॥
एवं सप्तदिनं कुर्यात पथ्यमुक्तिञ्च पूर्ववत् ।
गर्भं सा लभते नारी काकवन्ध्या सुशोभनम् ॥
अश्वगन्धोत्थमूलन्तु याम्यदत्त पुष्यभास्करे ।
पेषयेन्महिषीक्षीरे पक्षार्द्धं भक्षयेत सदा ॥
सप्ताहाल्लभते गर्भं काकवन्ध्या चिरायुषम् ।
यस्ये कस्ये न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥"
अथ मन्त्रः । ॐनमः शूलिरूपाय अस्या गर्भे पुत्रं कुरु कुरु स्वाहा । १०००० जपात् सिद्धिः ।
इति श्रीदत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे वन्ध्यवन्ध्यादीनां पुत्रकरणं नाम सप्तदशपटलः ॥
क्वचिद्ग्रन्थे २० पटलः ॥

मृतसञ्जीवनी, स्त्री, (मृतं मृतप्रायम् जीवयतीति । जीव् + ल्युट् + ङीप् च ।) गोरक्ष-दुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मृतसञ्जीवनाधिका विद्या । यथा । अथ मृत-सञ्जीवनी विद्या ।
'आदौ प्रासादबीजं तदनु मृतिहरं तारकं
चाक्षुतोऽथ
प्रोच्चार्य्य चाम्बकं यो जपति च सततं संपुटं
चानुलोमम् ।"
मृतिहरं चाक्षरमृत्युञ्जयमन्त्रम् । संपुटितमिति अनुलोमक्रमेणैव संपुटमित्यर्थः । तेन ह्रौं ततः प्रणवः ततो जूं सः ततः सप्रणवव्याहृतिः । मध्ये चाम्बकमन्त्रः । ततो ह्रौं प्रणवः जूं सः ततः सप्रणवव्याहृतिः । अस्य जपात् सर्व-सिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ शुक्रोपासिता मृतसञ्जी-वनी विद्या । गायत्र्या एकैकपादानन्तरं चाम्बकमन्त्रस्य एकैकपादस्य । ततश्च गायत्र्याः प्रथमपादानन्तरं सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् ।

द्वितीयपादानन्तरं उर्वारुकमिव बन्धनात् ।
तृतीयपादानन्तरं मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ।
अस्य ध्यानम् ।
"स्वच्छं स्वच्छारविन्दस्थितसुभयकरे संस्थितौ
पूर्णकुम्भौ
हाभ्यामेणाक्षमाले निजकरकमले दौ घटौ
नित्यपूर्णौ ।
हाभ्यां दौ च स्रवन्तौ शिरसि शुचिकलां
चाम्बतेः स्रावयन्तं
देहं देवो दधानः प्रदिशतु विशदाकल्पजालः
श्रियं वः ॥"
एवं ध्यात्वावाह्य प्रणवादिचाम्बकाय रुद्राय नमः । इत्यनेन पूजयेत । अस्य जपात् सर्व-सिद्धिः । इत्यागमतत्त्वविलासः ॥ (तथा च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे ४५ । ११ ।
"महाज्ञानञ्च गोप्यञ्च मृतसञ्जीवनीं पराम् ।
महाज्ञानयुतां तां च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"
(स्त्री । यथा, मार्कण्डेये । २४ । ४२ ।
"ततः कुवलयाश्वं तं समाश्वास्य भुजङ्गमः ।
कथयामास तत्सर्वं मृतसञ्जीवनादिकम् ॥)

मृतस्नानः, त्रि, (ज्ञातिबन्धादीनामन्यतमस्मिन् मृते सति मृतमुद्दिश्य विधिना स्नानः ।) मृतो-द्देशेन स्नानः । तत्पर्य्यायः । अपस्नानः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६ ॥

मृतस्वामिकः, [क्] पुं, (मृतवत् स्वराज्यधनादिकं सूचयतीति । सूच् + वासरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । ६४ । इति पक्षे ठक् ।) राजर्षिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥

मृतामदं, क्ली, (मृतः मद्यः आमदः अस्मात् ।) तुल्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृतालकं, क्ली, (मृतमालयति भूषयतीति । आल + णिच् + खुल् ।) आढकी । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"सौराष्ट्री तुवरी काञ्ची मृतालकसुराभुजे ।
आढकी चापि सा ख्याता मृत्स्ना च सुर-
मृत्तिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृतिः, स्त्री, (मृ + क्तिः ।) मरणम् । इति हेम-चन्द्रः । २ । २३६ । (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १४ । ५४ ।
"परे तु जीवत्यपरस्य या मृति-
र्विपर्य्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ॥"
यथास्याः विषयः ।
"यो गौरवर्णां विदधाति कार्ष्ण्या
क्षणोऽपि गौरत्वमुपेति यस्य ।
तथा मृतिं याति नरप्रकृत्या
मूढं विकृत्या जडतोऽपि यो वै ॥

यो वैपरीतं श्रवणेन गच्छं
यज्ञाति वा नो ह्रयते स शीघ्रं ।
स वै मृतिं पश्यति यो न पश्येत
छायां स्वकीयां धरणीप्रपन्नाम् ॥"

इति हारीते द्वितीयेऽशे तृतीयेऽध्याये ॥)

स्तकरः, पुं, (करोतीति कृ + अच् । स्तं करः । घटादिनिर्म्माणत्वादस्य तथात्वम् ।) कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्तकौस्यं, क्ली, शरावः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्तकिरा, स्त्री, (स्तं किरतीति । कृ + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः । "ऋत इद्धातोः ।" ७ । १ । १०० ॥ इति इत ।) घुर्घुरी । इति त्रिकाण्डशेषः । घुर्घुरिया इति भाषा ॥

स्तखलिनी, स्त्री, चर्म्मकषाहृच्छः । इति हेमचन्द्रिका ॥

स्तताल, क्ली, (स्तं तालयति प्रतिष्ठापयतीति । ताल + णिच् + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) आढकी । इति शब्दरत्नावली ॥

स्तताल, क्ली, (स्तताल + संज्ञायां कन् ।) तुवरिका । तुवरिकलाय इति अमर इति च ख्यातम् । इत्यमरटीकायां भरतः । मौराशुस्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

स्तिका, स्त्री, (स्तेव इति । स्तृ + "स्तृदन्धिकन् ।" ५।४।३६ । इति स्वार्थे किकन् । स्त्रियां टाप् ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्त । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥ माटी । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्तदा २ स्तिः ३ । इति भरतः ॥ (अस्या भक्षणात् पाण्डुरोगोत्पत्तिः । तद्यथा, "स्तिकादनशीलस्य कृष्यत्यन्यतमो मलः ॥ कषाया मारुतं पित्तं उष्णा मधुरा कफम् ॥"

इति माधवकरसंगृहीतपाण्डुरोगनिदाने पाण्डुरोगाधिकारे । अन्यत् स्तशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

स्नानकाले स्तिकालेपनविधिर्यथा,—

"स्तदा प्रक्षाल्य लिङ्गन्तु हाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
अधश्च तिसृभिः कार्यं षड्भिः पादौ तथैव च ॥
कटिञ्च तिसृभिश्चापि हस्तयोर्दिश्च स्तिकाः ।
प्रक्षाल्य कार्यं हस्तौ च हिराचम्य यथाविधि ।
ततः संमार्जनं कृत्वा स्तमेवाभिमन्त्रयेत् ॥
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ! ।
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेनाभितबाहुना ॥
स्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्व्वसञ्चितम् ।
स्तिके प्रसादत्तामि प्रजया च धनेन च ॥
स्तिके त्वाञ्च गृह्णामि कार्य्यप्रणाभिमन्त्रिताम् ।
स्तिके यच्छि मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
त्वया हृतेन पापेन ब्रह्मलोकं व्रजाम्यहम् ॥"

इति यमपुराणम् ॥*॥

प्रौचार्थस्तिकाग्रहणविधिर्यथा,—

"व्याकृत्य स्तिकां कूलाल्लिप्तस्थानोपकर्षणम् ।
कुर्य्यादतन्द्रितः प्रौचं विधुहेरहतोदकैः ॥
नाहरेत् स्तिकां विप्रः पांशुलाञ्च न कर्हिचित् ।
मातृ ।

न मार्गान्नोषराद्देशाच्छौचशिष्टां परस्य च ॥
न देवायतनात् कूपात् गेहान्न च जलात्तथा ।
उपस्पृशेत्ततो नित्यं पूर्व्वोक्तेन विधानतः ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १७ अध्यायः ॥

तस्याः परीक्षा मन्दिरशब्दे द्रष्टव्या ॥

स्तफला, स्त्री, (स्तदि फलनमस्याः । ङीष् ।) कुष्ठौषधम् । इति हारावली ॥

स्तुः, पुं, (म्रियते अस्मादिति मृ + "मृञिमृदृरुहिभ्यां युक् तुकौ ।" उणा० । ३ । २१ । इति युक् ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कंसः । यथा,—

"प्रत्यर्प्य स्तवे पुत्रान् मोचये क्षपणामिमाम् ।
सुता मे यदि जायेरन् स्तुर्वा न म्रियेत
चेत् ॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ । ४६ ॥

स्तुः, पुं, क्ली, प्राणवियोगः । तत्पर्य्यायः । पञ्चता २ कालधर्म्मः ३ दिष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अन्वयः ६ अन्तः ७ नाशः ८ मरणम् ९ निधनः १० । इत्यमरः ॥ पञ्चत्वम् ११ स्तम् १२ स्तिः १३ । इति तट्टीकायां रमानाथः ॥ नैधनम् १४ । इति तट्टीकामारमुकुटौ ॥ संज्ञा १५ कालः १६ परलोकगमः १७ दीर्घनिद्रा १८ निमीलनम् १९ अस्तम् २० अवसानम् २१ । इति हेमचन्द्रः ॥ अभिलाषः २२ निपातः २३ विलयः २४ आत्ययिकम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपव्ययः २६ । (मरणार्थे यथा, —

"क्षीणस्य यस्य चतुषा छद्मभिर्हृषितैस्तथा ।
न ग्राह्यतोऽन्नपानेषु तस्य स्तुरुपस्थितः ॥
प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलस्य दारुणम् ।
पिपासा बलहानिश्च तस्य स्तुरुपस्थितः ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अः ॥

"एकोत्तरं स्तुशतमथ्वरागः प्रचक्षते ।
तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥
दोषागन्तुजस्तुभ्यो रसमक्षयणादतौ ।
रक्षेत्तां नृपतिं नित्यं यत्राहेतुपुरोधितौ ।"

इति च तत्र तत्स्थाने । ३४ अः ॥)

तत्प्रमाणं यथा,—

"अहमात्मोद्भवामीषां भूतानां सृष्टृरीश्वरः ।
नातं सर्व्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ॥"

इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे । १६ । १० ॥

स तु ब्रह्मणो गृहतो जातः । यथा, —

"पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ।
हिंसाया निर्ऋतेस्तस्य गुदं स्तुमुखं स्मृतम् ॥"

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

कल्पान्तरे मयात् मायायां जातः । यथा, —

"हिंसा माया त्वधर्म्मस्य तथोर्जज्ञे तथानृतम् ।
कन्या च निर्ऋतिस्ताभ्यां भयं नरकमेव च ॥
माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
भयस्याजज्ञथ यैः माया स्तुं भूतापहारिणम् ।
वेदना च सुतश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ॥"

अस्यापत्यादि यथा,—

"स्तुर्व्याधिर्जराशोकस्तृष्णाक्रोधश्च जज्ञिरे ।
दुःखोत्तराः स्मृता स्तूते सर्व्वे चाधर्म्मलक्षणाः ।

नैषां भार्य्यास्ति पुत्रो वा मर्व्वे ते ऊर्ध्वरेतसः ॥
निर्ऋतिश्च तथा चाज्ञा स्त्रीभार्य्याभवन् मुने ! ।
अलक्ष्मीर्नाम तस्याश्च स्तुः पुत्रश्चतुर्दश ॥
अलक्ष्मीसूचका सैते स्तोराद्देशकोविदाः ।
विनाशकाले च नरान् भक्षयन्ते ऽनुषङ्गतः ॥
इन्द्रियेषु दशस्वेते तथा मनसि च स्थिताः ।
स्वे स्वे नरं स्त्रियं चापि विषये योजयन्ति च ॥
तथेन्द्रियाणि चाक्रम्य रागलोभादिभिर्नरान् ।
योजयन्ति तथा ह्यानि यान्ति धर्म्मादिभिर्हिताः ॥
अहङ्कारगताश्चार्थे तथार्थे बुद्धिमास्थिताः ।
विनाशाय नरस्त्रीणां यतन्ते मोहमाश्रिताः ।
एवं स्वधर्म्मगोपन्नाः मर्व्वे चापि भयङ्कराः ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहानुशासनं नामाध्यायः ॥ विष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे सप्तमोऽध्यायश्च ॥

स्तुत्रापकारिष्टानि यथा,—

दत्तात्रेय उवाच ।

"अरिष्टानि महाराज ! शृणु वक्ष्यामि तानि ते ।
येषामालोकनान्मृत्युं निजं जानाति योगवित् ॥
हेममार्गं ध्रुवं शुक्रं सोमस्तोयामरत्नसाम् ।
यो न पश्येत् नरो मर्त्यो न नरः संशयान्वितः ॥
अरुन्धतिं विभं सूर्य्यस्य वाहुपोर्ध्वमालिनम् ।
दृष्ट्वा दशमासेभ्यो नरो नैव न जीवति ॥
वान्यां सर्व्वे पुरोधे या सुवर्णं रजतं यथा ।
पत्यन्तमथवा स्वप्ने नीयमानं दशामासिकम् ॥
दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् गन्धर्व्वनगराणि च ।
सुवर्णवर्णान् वृक्षांश्च नव मासान् स जीवति ॥
स्थलः कृष्णः कृष्णः स्थलो योऽकस्मादेव जायते ।
प्रकृतस्य निर्वर्त्तते तस्यायुश्चाष्टमासिकम् ॥
यस्तं यस्य पदं याताभ्यां पादस्याग्रेण वा भवेत् ।
पांशुकर्दमयोर्मार्गे सप्त मासान् स जीवति ॥
कपोतगृध्रकाकोला यायसो यापि गृध्रिणि ।
क्रव्यादो वा खगो क्रौन्चः षण्मासायुःप्रदर्शकः ॥
हन्यते काकपङ्क्तीभिः पांशुवर्षेण वा पुनः ।
स्वकायाच्छायामन्यथा दृष्ट्वा पञ्च मासान् स जीवति ॥
अनभ्रे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रिताम् ।
पयसोन्द्रधनुर्यापि जीवितं द्विचतुष्किकम् ॥
घृते तैले तथादर्शे लोहे वा यान्नतस्तनम् ।
यः पश्येदशिरस्कं वा मासार्द्धं न जीवति ॥
यस्य वस्त्रमसौ गन्धो गात्रे प्राणसमोऽपि वा ।
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप ! जीवितम् ॥
यस्य वै स्नानमात्रस्य शृतोष्णमवगच्छति ।
उपस्थस्य ऊर्द्धं शीर्षो दशाहं सोऽपि जीवति ॥
स्तम्भितो मारुतो यस्य मर्म्मस्थानानि कृन्तति ।
न शृणोत्यक्षुमर्म्मस्थो नरः स्तुरुपस्थितः ॥
ऊर्द्धमानरसुमर्म्यो गायन् यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न स्तुः कालश्चरति ॥
रक्तकृष्णाम्बरधरा मायन्ती क्षमतो च यम् ।
दक्षिणाशां नयेन्नारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति ॥
नग्नं क्षपणकं स्वप्ने क्षमाणं प्रहसन्ति वै ।
रुग्णं वा वीक्ष्य वल्मीकं विद्यान्नरस्तुमुपस्थितम् ॥
श्यामस्तकतरादृश्यं नमस्यं पङ्कमागतं ।
स्वप्ने पश्येत्तथात्मानं नरः सद्यो म्रियेत सः ॥

केशाङ्गारांस्तथा भस्म भुजगं निर्मलां महीम्।
दृष्ट्वा स्वप्ने दशाद्यैस्तु मृत्युरेकादशैर्भवेत्॥
करालैर्विकटैः कृष्णैः पुरुषैरुद्यतायुधैः।
पाशाग्रैस्ताड़ितः स्वप्ने मद्यो मृत्युं समाप्नुयात्॥
सूर्योदये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मुखम्।
विपरीतं परीतं वा स मद्यो मृत्युमृच्छति॥
यस्य वै भुक्तमात्रेऽपि हृदयं पीड्यते क्षुधा।
जायते हृत्तसंघर्षः स गतायुरसंशयम्॥
दीपादिगन्धं नो वेत्ति भ्रमत्यग्निं तथा निशि।
नात्मानं परतेजस्वं वीक्षते न स जीवति॥
शुक्लायुधश्वार्द्धरात्रे दिवा गृध्रगणं तथा।
दृष्ट्वा मर्त्यः संत्यजेन्मात्मजीवितमात्मवान्॥
नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्नस्त्रनोन्नतौ।
मेढ्रश्च वामं स्रवति यस्य तस्यायुरुद्गतम्॥
आरक्ततामेति मुखं जिह्वा वापि सिता तथा।
तदा प्राज्ञो विजानीयान्मृत्युमासन्नमात्मनः॥
उत्तरासभयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां दिशम्।
प्रयाति तं विजानीयान्मद्यो मृत्युं नरेश्वर!॥
पिधाय कर्णं निर्घोषं न शृणोत्यात्मसम्भवम्।
नश्यते चक्षुषोर्ज्योतिर्यस्य सोऽपि न जीवति॥
पतितो यस्य वै गर्तं स्वप्ने द्वारं पिधीयते।
न चोत्तिष्ठति यः स्वप्नात्तद्वत्तं तस्य जीवितम्॥
ऊर्ध्वा च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा
रुद्धा पुनः संपरिवर्त्यमाना।
सुखस्य चोष्मा शिथिरा च नाभिः
शंसन्ति पुंसामपरं शरीरम्॥
स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रमते नरः।
जलप्रवेशाद्दिवा तद्वत्तस्य जीवितम्॥
यश्चाभिहन्यते दुष्टैर्भूते रात्रावथो दिवा।
स मृत्युं सप्तरात्रान्तात् पुमानाप्नोत्यसंशयम्॥
स्वच्छममलं शुक्लं रक्तं पश्यत्यथोऽसितम्।
यः पुमान् मृत्युमापन्नं तस्यापि हि विनिर्दिशेत्॥
स्वभावविपरीतेषु प्रकृतेश्च विपर्ययः।
कथयन्ति मनुष्याणां समासन्नौ यमान्तकौ॥
येषां विनीतः सततं यस्य पूज्यतमा मताः।
तानेव योऽवजानाति तानेव च विनिन्दति॥
देवता नार्चयेद्यस्तु गुरून् विप्रांश्च निन्दति।
मातापित्रोरसत्कारं जामातृणां करोति यः॥
योगिनां ज्ञानविदुषामन्येषां च महात्मनाम्।
प्राप्तान्तकालः पुरुषस्तर्हि जेयं विचक्षणैः॥
योगिना सततं यस्मादरिष्टान्यवनीपते!।
संवत्सरान्ते तज्ज्ञेन फलदानि दिवानिशम्।
विलोक्यानि सदा चैव फलपर्याप्तये भीरुणा॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे अलर्कोपाख्याने ४३ अः॥
कर्म्मविशेषान्मृत्युविशेषो यथा,—
"येनाङ्गानि नोक्तानि प्रीतिभेदः कृतो नच।
नास्तिकः श्रद्दधानश्च स सुखं मृत्युमृच्छति॥
आगारदाहिनो दाहं क्षुधं चानन्ददायिनः।
प्राप्नुवन्ति नराः काले तस्मिन् मृत्यावुपस्थिते॥
देवब्राह्मणपूजायां ये रताश्चाग्निसेवकाः।
श्रद्धया चदात्या ह्रीमन्तस्ते नराः सुखमृत्यवः॥
यो न कामान्न संरम्भान्न देयाद् धर्म्मसूनृतेऽजेत्।

यथोक्तकारी सौम्यश्च स सुखं मृत्युमृच्छति॥
प्रीतिं जनयन्नीत्यनदास्तापं शोकदायिनः।
प्राणघ्नीं वेदनां कष्टां ये चान्ये वैरकारिणः॥
मोहाज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति महद्भयम्।
कूटसाक्षी यथावादी यश्चासद्गुणभाषति वै।
ते मोहमृत्यवः सर्व्वे तथान्ये वेदनिन्दकाः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसम्वादे १० अध्यायः॥ * ॥
मृत्युकालकर्त्तव्यक्षुद्रजन्तुवधप्रायश्चित्तं यथा,—
"वधेऽपि क्षुद्रजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डितः।
कार्षापणं समुत्सृज्य मृत्युकाले प्रमुच्यते॥
अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे प्राप्तगुणं ध्रुवम्।
प्रायश्चित्तं मृत्युकाले कथितं पद्मयोनिना॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः॥
मृत्युसमये गङ्गागमनमाहात्म्यं यथा,—
"अहो सगरवंशेभ्यो निर्व्वाणमुक्तिदायिनी।
वैकुण्ठगामिनां मार्गसोपानरूपिणी वरा॥
अतोऽपि मृत्युसमये सतां पुण्यस्वरूपिणाम्।
आदौ पादौ च विन्यस्य मुखे तोयं प्रदीयते॥
गङ्गासोपानमारुह्य सन्तो यान्ति ममालयम्॥"
इति तत्रैव ३४ अध्यायः॥ * ॥
जन्मवतां मृत्योरपरिहार्य्यत्वं यथा,—
"मृत्युर्जन्मवतां वीर! देहेन सह जायते।
अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः।"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः॥
अपि च।
"जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि॥"
इति श्रीभगवद्गीता॥ * ॥
अकालमृत्युप्रशमनं स्तोत्रं यथा,—
सूत उवाच।
"स्तोत्रं ततः प्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयेन भाषितम्।
नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम्।
प्रणतोऽस्मि हृषीकेशं किं मे मृत्युः करिष्यति॥१॥
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमव्ययम्।
केशवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥२॥
वासुदेवं जगद्योनिं भानुमन्तमतीन्द्रियम्।
दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥३॥
शङ्खचक्रधरं देवं कृष्णरूपिणमव्ययम्।
अधोक्षजं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥४॥
वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्द्दनम्।
माधवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥५॥
पुरुषं पुष्करं पुण्यं शुचिबीजं जगत्पतिम्।
लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥६॥
सहस्रमूर्द्धानं देवेशं यज्ञायज्ञं सनातनम्।
महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किन्नो मृत्युः करिष्यति॥७॥
भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोनिमयोनिजम्।
विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति॥८॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य स्तोत्रं तस्य महात्मनः।
व्यपयातस्ततो मृत्युर्विष्णुदूतैः प्रपीड़ितः॥
इति तेन जितो मृत्युर्मार्कण्डेयेन धीमता।
प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे ऋषिंहे नास्ति दुर्लभम्॥

स्तोत्रमेतत्पठेत्पुण्यं मृत्युप्रशमनं शुभम्।
मार्कण्डेयहितार्थाय स्वयं विष्णुरुवाच ह॥
य इदं पठति स्तोत्रं त्रिकालं नियतः शुचिः।
नाकाले तस्य मृत्युः स्यान्नरस्याच्युतचेतसः॥
हृत्पद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
नारायणं प्राक्तनमादिदेवम्।
विचिन्त्य सूर्य्यादितिराजमानं
मृत्युं स योगी जितवांस्तदैव॥"
इति गारुड़े २४८ अध्यायः॥ * ॥
शुभकर्म्मप्रतिबन्धकमृत्युदा योगा यथा,—
"आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशुभाङ्गयोः।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा॥"
अपि च।
"रव्यादिदिवसैर्युक्ता विष्णाख्यादितनुक्षतुः।
उत्पाटा मृत्यवः कालाः अष्टानि यथाक्रमम्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
मृत्युञ्जयः, पुं, (मृत्युं जितवान्। जि+खच्+सुम् च।) शिवः। इत्यमरः॥ तन्नामकारणं यथा,—
सूयज्ञ उवाच।
"शिवो नीलो निर्गुणो चेत् श्रीकृष्णः प्राकृते लये।
कथं तव गुरोर्नाम मृत्युञ्जय इति श्रुतौ॥"
सुतपा उवाच।
"ब्रह्मणोऽन्ते मृत्युकन्या प्रनष्टा जलबिन्दुवत्।
संहर्त्ता सर्व्वलोकानां ब्रह्मादीनां नराधिप!॥
कतिधा मृत्युकन्यानां ब्रह्मणां कोटिशो लये।
कालेन लीनः प्रभुश्च सत्त्वरूपी च निर्गुणः॥
मृत्युकन्या जिता प्रभ्वा शिवेन गुरुणा मम।
न मृत्युना जितः प्रभुः कल्पे कल्पे श्रुतौ श्रुतम्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः॥
रोगप्राबल्यार्थं तस्य पूजाविधिर्यथा,—
"मृत्युञ्जयं समाभ्यर्च्य लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम्।
रोगार्त्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात्॥
यस्तु संपूजयेद्भक्त्या लिङ्गं मृत्युञ्जयाभिधम्।
यमोऽपि प्रणमेद्भक्त्या किं करिष्यति चामयः॥
तस्य पूजाविधिं वक्ष्ये शृणु मत्प्राणवल्लभे!।
जातिभेदे मृत्तिकासु गृहीत्वाप्यौषितोलकम्।
निर्म्माय पार्थिवं लिङ्गं कांस्याधारे निवेशयेत्।
पौराणिकेन मन्त्रेण कुर्य्याच्च गठनं बुधः॥
स्नापयेत् पञ्चगव्येन प्रत्येकस्याष्टतोलकम्।
स्वस्वमन्त्रेण प्रत्येकद्रव्येण स्नापयेत् सुधीः॥
रोगक्षयकामनया नामगोत्रादिपूर्ब्बकम्।
उपविश्यासने विप्रो धृत्वा धौते च वाससी॥
रुद्राक्षमालां कण्ठे वै धृत्वा भस्मत्रिपुण्ड्रकम्।
उपचारं षोड़शकं देयं भक्त्या प्रयत्नतः॥
सुवर्णस्यासनं देयं सर्व्वाभरणानि च।
वस्त्रयुग्मं प्रदद्यात्तु परिधेयं यथा भवेत्॥
मधुपर्कं कांस्यपात्रे दद्याद्धोजनयोग्यकम्।
बिल्वपत्रसहस्रञ्च अभग्नं विनिवेदयेत्॥
एवं संपूज्य लिङ्गैकं जपेल्लक्षं सहस्रकम्।
ततो होमं प्रकुर्य्याच्च दशांशं ब्राह्मणं ददेत्॥

मृत्युफ

सुवर्णं वा तदर्द्धं वा देवि ! विभवमानतः ।
अङ्गहीना न कर्त्तव्या पूजा चापफलदा यतः ॥
एकलिङ्गं समाराध्य फलं स्यादग्रके युगे ।
तत्र फलं लभते देवि ! कलौ संख्या चतुर्गुणा ॥
साम्बपाचे तु संस्थाप्य अग्नीतिनोलकं जलम् ।
तच्छलेनैव देवेशि ! कुर्य्यात् संमार्ज्य रोगिणम् ॥
शिवेंद्वीपशिखायाश्च मन्त्रमुच्चार्य मामकम् ।
एवंविधिविधानेन पूजयेच्चम लिङ्गकम् ॥
याद्दगयाद्दगभवेद्रोगो नाशमेति मयोदितः ।
साङ्गेन पूजयित्वा च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
अङ्गवैगुण्यमेवेह वृथा भवति वामना ।
रोगी प्रमुच्यते सद्यो भोगीव कञ्चुकोज्झितः ।
यदि मद्वचने भक्तिस्तदा मुक्तो भवेन्नरः ॥"

इति मृत्युञ्जयतन्त्रम् ॥

(ज्वरनाशकौषधविशेषः । तद्यथा,—
"अयक्तः सिन्धुदः शुक्लो रोगघ्नः कीर्त्तिवर्द्धनः ।
यशःप्रदः शिवः साक्षात् मृत्युञ्जयरसः स्मृतः ॥
विषस्यैकस्तथा भागो मरीचं पिप्पली कणा ।
गन्धकस्य तथा भागो भागः स्याद्भृङ्गजस्य वै ॥
सर्व्वत्र समभागः स्याद्विल्वमूलस्य द्विभागकम् ।
चूर्णयेत् खल्वमध्ये तु मुहूर्त्तान् वटीश्चरेत् ॥
रसस्यैतत् समभागः स्याद्विल्वमूलं नेष्यते तदा ।
मृत्युरूपं ज्वरं हन्ति मृत्युञ्जयरसः स्मृतः ॥
मृत्युर्विनिर्जितो यस्मात्तस्मान्मृत्युञ्जयः स्मृतः ।
मधुना लेहनं प्रोक्तं सर्व्वज्वरनिवृत्तये ॥
इक्षोदकानुपानेन वातज्वरनिषूदनः ।
आर्द्रकस्य रसैः पानं दाहशीतान्निपातिके ॥
जम्बीररसयोगेन सर्व्वज्वरविनाशनः ।
त्रिफलागुडसंयुक्तो विषमज्वरनाशनः ॥
तीव्रज्वरे महाघोरे पुराणे यौवनान्विते ।
पूर्णमात्रा प्रदातव्या पूर्णं घटीचतुष्टयम् ॥
स्त्रीबालवृद्धजीर्णे च अर्द्धमात्राः प्रकीर्त्तिताः ।
नवज्वरे महाघोरे यामैकान्नाशयेद्ध्रुवम् ॥
मध्यज्वरे तथाजीर्णे चिरान्नाशयेद्ध्रुवम् ।
सन्निपाद्दात् सन्निपातोत्थं ज्वराजीर्णकसंज्ञकम् ॥"

इति मृत्युञ्जयो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥ स्त्री, ज्ञानविशेषः । यथा,
ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे । ४६ । ६५ ।
"पुरा च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानिसरांस्तथा ।
बालकं पाठयामास ज्ञानं मृत्युञ्जयं परम् ॥")

मृत्युनाशकः, पुं, (नाशयतीति । नश् + णिच् + ण्वुल् । मृत्योर्नाशकः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मरणहारके, त्रि ॥

मृत्युपुष्पः, पुं, (मृत्यवे निजनाशाय पुष्पमस्य । सति पुष्पोद्गमे अस्य नाशात्तथात्वम् ।) इक्षुः । इति रत्नमाला ॥

मृत्युफलः, पुं, (मृत्यवे स्वनाशाय फलमस्य ।) महाकालफलम् । इति मेदिनी । ले, १४२ ॥

मृत्युफला, स्त्री, (मृत्यवे फलमस्याः ।) कदली । इति मेदिनी । ले, १४२ । (कदलीगुच्छोत्पत्तिर्विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

मृदङ्गः

मृत्युबीजः, पुं, (मृत्यवे स्वनाशाय बीजमस्य ।) वंशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्युभङ्गुरकः, पुं, मरणकालवादनीयपटहः । यथा,
"भवरत् प्रेतपटहो मृत्युभङ्गुरकश्च सः ।"

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्युभृत्यः, पुं, (मृत्योर्भृत्यः किङ्कर इव । मरणहेतुत्वात् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्युवचनः, पुं, (मृत्युं वचयतीति । वचि + ल्युः ।) गृध्रः । विश्वदृश्वा । दण्डकाकः । इति मेदिनी । ने, २४५ ॥

मृत्युसूतिः, स्त्री, 'मृत्यवे सूतिः प्रसवो यस्याः सा । कर्कटी । यथा,—
"यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।"

इति महाभारते विराटपर्व्व ॥

मृत्सा, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + "सर्व्वो प्रशंसायाम् ।" ५ । ४ । ४० । इति सः । टाप् ।) प्रशस्तमृत्तिका । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥

मृत्स्ना, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + स्नः । टाप् ।) प्रशस्तमृत्तिका । (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । ६ । १० ।
"त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यम्
घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात् ।")
काञ्ची । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"सौराष्ट्री पार्व्वती मृत्स्ना काञ्ची च पङ्कपर्पटी ।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मृत्स्नाभाण्डकः, पुं, (मृत्स्नानिर्म्मितं भाण्डम् । तस्य कन् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) भाण्डविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुष्टिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृद, ग क्षुद्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-सेट् ।) ग, मृद्नाति ममर्द्द । क्षुद्रे चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥

मृद्, [न्] स्त्री, (मृद्यते चूर्णीक्रियते इति । मृद् + कर्म्मणि क्विप् ।) मृत् । मृत्तिका । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥ (यथा, मनौ । ४ । ७६ ।
"मृदं गां देवतं विप्रं घृतं मधुचतुष्पथम् ॥")

मृदङ्गः, पुं, हारीतपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

मृदङ्गः, पुं, (मृद्यते आहन्यते असौ इति । मृद् + "विड्वनिभ्यः कित् ।" उणा० १ । १२० । इति अङ्गच् । सच कित् । यद्वा, मृत् अङ्गमस्येत्यमरटीकायां रघुनाथः ।) वाद्यनामख्यातवाद्यम् । तत्पर्य्यायः । मुरजः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा, श्रीपालचरिते । ११ । २ ।
"रजनिविरतिसूर्य्यो कामिनीनां भविष्यद्-
विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥")
पटहः । घोषः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥ वंशः । इति शब्दमाला ॥ (मृदङ्गादेर्मङ्गलजनकत्वमाह स्मृतिः ।
"रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।
गुरूनग्निं तथा सूर्य्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः ॥")

मृदङ्गः

अथ मृदङ्गादिविवरणम् ।
"मर्द्दलः खादिरः श्रेष्ठो हीनः स्यादन्यदारुजः ।
रक्तचन्दनजो वाद्यो गम्भीरध्वनिरुच्यते ॥
साङ्गुष्ठहस्तप्रमाणस्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते ।
चयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥
दक्षिणश्च भवेद्धीनमेकेनाङ्गुलेन वा ।
करणानङ्गवदनो मध्ये चैव पृथुर्भवेत् ॥
षण्मासौयो भवेद्वस्तुचर्म्मकरणं मतम् ।
स्थितिकालिभिनश्चैव मृदङ्गः परिकीर्त्तितः ॥
पाययेत खरलिं वाद्यवादनार्थञ्च मर्द्दले ।
विभूतिमैरिकं भक्तं कैङ्कुमेन च संयुतम् ॥
यद्वा चिपोटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।
सर्व्वमेकत्र पिण्डत्वंप; खरलिरुच्यते ॥
वामास्ये पूरिकां दत्त्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।
एवं मर्द्दलकः प्रोक्तः सर्व्ववाद्योत्तमो मतः ॥
अस्य संयोगमात्रेण सर्व्वं वाद्यञ्च शोभते ।
एतदर्द्धं बीजकाष्ठे दलमर्द्धाङ्गुलं विदुः ॥ * ॥
तधि धोतेमिति ज्ञेया; पाढ्वर्णा मृदङ्गजाः ।
धौं दं धिं धिकटत्ताहो ताकं दं दं धोगं धिधि ॥
खर्भाभिं नं गटं दं धा कुटपाटा मता अमी ।
तधिं धौं धिं तकधो दौं दं दं धिगणां तनंतधि ॥
तक नं धं धि दौं साधि पाढ्यवर्ण त्वयं क्रमः ।"
तथा च यतिमाने पाढ्यवर्णः । द्रुतयतिजा धो धो धिकता धिका धोंजा धोंजा तक तता धिका धोंता द्रुत तता धि धि धिधि कट ताकट नाधोंधिक धोंजा धोंताद्रुत तादुगत तादुगत साधि । इति यतिमाने पाढ्यवर्णः । * ॥
"यतिरोढ्वाद्यवच्छेदो गलरो रूपकं ध्रुवम् ।
गलपः सारिगोगौ च नादश्च कथितं तथा ।
प्रहरणं वृन्दनञ्च प्रबन्धा द्वादश स्मृताः ॥"
यथा । दं धात इत्येकतालो यतिः । * ॥
ओढ्वाद्यं यथा । दां तथो तधिक तधिक दं धादं धा धाधि धोंधि तत तततथ विथ विदिग्गां दिग्गां टट् न किटट् तकि तद टङ्ग तद टङ्ग खवटङ्ग खवटङ्ग तगि तगि तगि तगि दां दां दं दं दीं दां दं ता तथा । इत्योढ्वाद्यम् । * ॥
अवच्छेदवाद्यं यथा । दं धात दं धातः धिक्कि धिक्क दिग्गां दं धातः । इत्यवच्छेदवाद्यम् ॥ * ॥
गलरवाद्यं यथा । धोंक टेंग नेंग टिं कं गधो ग्रधोङ्ग टङ्ग धोंगतकि धिक तकि धिक टेङ्गन धि धि कट तक धोंक तधिकट तक्कक तथोंग तङ्गोम् । इत्येकतालो गलरः । * ॥ रूपकवाद्यं यथा । तकधिक् तकधिक्क धविनकि धविनक्कि धिक्क दं धातः । इति रूपकवाद्यम् ॥ * ॥
ध्रुवकवाद्यं यथा । तक्क तक्कट धिक्क धिक्कट । इति निसारतालो ध्रुवकः । * ॥ गलपो यथा । तधिङ्गि धिक तक तधि गलगं धा धा दं तथा टेंगन । इत्येकतालो गलपः । * ॥ सारिगोजौ यथा । धोंङ्गटेंग तक्क धिक्क तकधिक् तकधो ङटङ्गन ङटङ्गन धोंगक्क धोंः । इति प्रथमखण्डः । * ॥ टेंग धोंः धि खोङ्गः टेंग टें

दक्ष नगदक्ष धिक्क तदिदक्ष दं गदं गखो गखोक्ष तक्ष तक्ष धिक्क तधिक्क तधो ठेम धोटेम घटे गर्ल खोगगल खोग खोहट गें टगें खोहटम्। इत्यस्य छन्दसम्। इति सारिगोक्षा॥

नादो यथा,—

"दकारचित्तयं पूर्व्वं दां धिगिति ततस्त्रयम्।
दां दां धिक्कत्रयं यत्र इति नादः प्रचौदितः॥"

इति नादः॥

"दृतं मानसमारब्धं मुद्गं कूटविनिर्म्मितम्।
सप्तपक्षमयं वाद्यं कथितं तद्विदोच्यते॥" *॥

द्रुतमानत्वात् प्रतिनाले यथा। तनत तनत तक्कि तक्कि दिदं धिगनथो धिगनथो धिक्क धिक् धिक्क धिक्क धिक्क नगि नगमि थो थो धि धि धिः दां दां धिक्क थो थो थो हथो हनगि थो नगिथो थोहं थोहं डेटि डेटि थोहं थोहं तटि तटि तटुक गीं गीं धगि धगि तत तथे तत तथे ततन गिडी अडी थोग थोग धौं धौंगग थोगथो तत्तनो।

"इति सप्तपदाख्याहुः कथितं वाद्यपण्डिताः।
प्रतिनालेन नालेन पादपर्णसमासतः॥
गत्यर्च्चपतिना पूर्व्वमुर्व्वशीलास्यनर्त्तने।
सुधर्म्मोरङ्गलाभार्थं च कथितं प्रकटीकृतम्॥"

प्रहरणं यथा। थोंगका तद्विका थाग कट गगों दं थोंग दिद्विक धिक्क धिकटेम। इत्येकतालो प्रहरणम्॥ * ॥

"वाद्यं विमुच्यते येन छन्दनं तन्निगद्यते।"

यथा,सद्विधोदिग टेम तत्तः। इति छन्दनम्॥*॥

महेलस्त्रयोदशाङ्गुलवामसुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणमुखः। सुरजस्तद्दशाङ्गुलवामसुखः सप्तदशाङ्गुलदक्षिणमुखः महेलसुरजयोरयं भेदः। इति सङ्गीतदामोदरः॥

मृदङ्गफलः, पुं, (मृदङ्गस्तदाकृति फलमस्य।) पनसवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

मृदङ्गफलिनी, स्त्री, (मृदङ्गवत् फलमस्यस्याः। इषिः ङीप् च।) कोषातकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (विषयोऽस्याः कोषातकीशब्दे ज्ञेयः॥)

मृदङ्गी, स्त्री, (मृदङ्गः सदाकारफलमस्यस्या इति। मृदङ्ग+अर्शआद्यच् ङीष् च।) घोषातकी। इति रत्नमाला॥ श्वेतघोषा इति भाषा॥

मृदा, स्त्री, (मृद्+टाप्।) मृत्तिका। इति हिरूपकोषः॥

मृदाकरः, पुं, यत्नम्। इति शब्दमाला॥

मृदितः, त्रि, मृदधातोः कर्म्मणि क्तः। चूर्णीकृतः। (यथा,—

"त्रिप्रोक्तासोथे मृदितः फाणट इत्यभिधीयते॥"

इति वैद्यकपरिभाषायाम्॥)

मृदिनी, स्त्री, (मृद्+भावे क्तः। मृदः चूर्णीकरणमस्यस्याः। मृद+इनिः। स्त्रियां ङीप्।) प्रशस्तमृत्तिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

मृदुः, त्रि, (म्रद्यते म्रदितुं प्रक्रम्यते इति। म्रद्+"प्रथिम्रदिभ्रसृजां संप्रसारणं सलोपश्च।" उणा० १। २८। इति कुः।) क्षतीक्ष्णः। कोमलः। इत्यमरः। ३। १। ७८॥ (यथा,—

"मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च।"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)

गृहकन्यायां स्त्री। इति राजनिर्घण्टः॥ (पुं, नृपभृग्वरराजपुत्रः। इति विष्णुपुराणे। ४। २१। ३॥)

मृदुक्षाराम्लं, क्ली, (मृदु च तत् क्षाराम्लं चेति।) सौषकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मृदुगणः, पुं, (मृदूनां गणः।) चित्रानुराधास्वगग्निरोरेवतीमघत्रयाणि। यथा। चित्रामिच स्वगान्तभं मृदुगणः। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

मृदुगमना, स्त्री, (मृदु गमनमस्याः।) हंसी। इति राजनिर्घण्टः॥ मन्दगमना स्त्री च॥

मृदुचर्म्मी, [न्] पुं, (मृदु कोमलं चर्म्म त्वक्। तदस्यस्य। चर्म्म+"श्रोत्रादिभ्यश्च।"५।२।९२। इति इनिः।) भूर्ज्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कोमलत्वग्विशिष्टे, त्रि॥

मृदुच्छदः, पुं, (मृदुः छदः पत्रमस्य।) भूर्ज्जवृक्षः। इति हेमचन्द्रः। ४।२१०॥ गिरिजपोलुवृक्षः। इति जटाधरः॥ कुक्कुरदुः। श्रीतालः। इति राजनिर्घण्टः॥

मृदुता, स्त्री, (मृदु+तल्+टाप्।) मृदुत्वम्। मृदोर्भावः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, रघौ। ५। ५४॥

"स चानुनीतः प्रणतेन पश्चात्
मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत्॥")

मृदुसालः, पुं, (मृदूनि सालफलान्यस्य।) श्रीसालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कोमलसालश्च॥

मृदुत्वक्, [च्] पुं, भूर्ज्जवृक्षः। इत्यमरः।२।४।४६॥

मृदुत्वचः, मृदुत्वचोऽस्य मृदुत्वक् चान्तः। भूर्ज्जोऽथ भूर्जपत्रः स्यात् मृदुत्वक् पत्रपुष्पकः। इति कोषान्तरमिति मधुः। अदन्तनपुंसकत्वचग्रहणेन आवन्तत्वचाग्रहणेन वा विग्रहे मृदुत्वचोऽदन्तोऽपि भूर्जो मुखो बहुपटो बहुत्वक्को मृदुत्वचः। इति स्वामी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

मृदुत्वकं, क्ली, (मृदा मृत्परिणामेन उत् ऊर्द्धं नीयते यत् इति। उत्+नी+डप्रकरणे "अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। ४८। इत्यच काशिकोक्या ङः। ततः स्वार्थे कन्।) सुवर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

मृदुपत्रः, पुं, (मृदूनि पत्राण्यस्य।) बलः। इति राजनिर्घण्टः॥ कोमलपर्णे, क्ली। मृदति, त्रि॥

मृदुपर्णी, स्त्री, (मृदूनि पर्णानि यस्याः।) चिल्लीशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मृदुपर्व्वकः, पुं, (मृदूनि पर्व्वाण्यस्य कप्।) वेतसः। इति राजनिर्घण्टः॥ कोमलपर्व्वविशिष्टे, त्रि॥

मृदुपुष्पः, पुं, (मृदूनि कोमलानि पुष्पाण्यस्य।) शिरीषवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कोमलकुसुमयुक्ते, त्रि॥

मृदुफलः, पुं, (मृदूनि फलान्यस्य।) विकङ्कतः। मधुनालिकेरिकः। विकाटकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कोमलफलयुक्ते, त्रि॥

मृदुलं, क्ली, (मृदु मृदुत्वमस्त्यस्य। मृद्+"सिध्मादिभ्यश्च।"५। २। ९७। इति लच्।) जलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ कोमले, त्रि। इत्यमरः। ३। १। ७८॥ (यथा, शिशुपालवधे। ६। २।

"मृदुलसान्तलतान्तमलोकयन
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः॥")

मृदुलोमकः, पुं, (मृदूनि स्वल्पसुखानि लोमानि यस्य सः। स्वार्थे कन्।) शूकरः। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६१॥ कोमलरोमविशिष्टे, त्रि॥

मृदूत्पलं, क्ली, (मृदु कोमलं उत्पलम्।) नीलपद्मम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

मृद्वः, पुं, (मृदं पङ्कं गच्छति कारणत्वेन प्राप्नोतीति। गम्+डः।) मत्स्यभेदः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

मृद्वङ्गं, क्ली, (मृदु कोमलं अङ्गं यस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥ (मृदु च तदङ्गञ्चेति।) कोमलावयवश्च॥

मृद्वी, स्त्री, (मृदु+"वोतोगुणवचनात्।" ४। १। ४४। इति ङीष्।) कोमलाङ्गी। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥ अपि च।

"सद्यः पुरीपुरिसरेषु शिरीषमृद्वी
सीता जवाच्चिचतुराणि पदानि गत्वा।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्रघूणा
रामाश्रुणः क्षतवती प्रथमावतारम्॥"

इति महानाटकम्॥

कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

मृद्वीका, स्त्री, (मृद्+बाहुलकात् ईकन् टाप् च।) द्राक्षा। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ (यथा, हरिवंशसंहितायाम्। ५५। १०।

"जम्बूबेलसवार्णीरकदम्बोदुम्बरार्ज्जुनाः।
बीजपूरकमृद्वीकालकुचाश्च सदाऽहिमाः॥")

कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

मृध, उ अ क्लिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट्। क्लावेट्।) उ, मर्धित्वा मर्द्धा। अ, मर्धति मर्धते। क्लिदि आर्द्रीभावे। इति दुर्गादासः॥

मृध्, क्ली, (मर्धते क्लिद्यतीति। मृध्+कः।) युद्धम्। इत्यमरः। २। ८। १०४॥ (यथा, हरिवंशे। १८२। १।

"अपयाते ततो देवे ज्ञाते चैव महात्मनि।
पुनश्चावर्त्तत मृधं परेषां लोमहर्षणम्॥")

मृधा, व्य, मृषा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

मृन्मरः, पुं, (मृत्सु मरः।) पाषाणः। इति चिकाण्डशेषः॥

मृम्र, म्रु च्यौ म्रम्रि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-परः सकः-अनिट्।) म्रु, म्रम्रुति। औ, अमार्ष्टीत् अम्राष्टीत् अम्रष्टत्। म्रम्रि इति तालव्यान्तस्येव क्विपि रूपम्। 'तेन अनि-

दिष्टार्थत्वात् स्मर्ग्नं प्रणिधानञ्च अस्यार्थः। स्मर्ग्ने। यथा, रघौ। ३। ६८।

"परान्दृशन् हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम्।"

प्रणिधाने।

"रामप्रवासे यन्दग्धं दोषं जनापवादं सनरेन्द्रसत्तमम्।"

कैकयीति भट्टिः।३।७॥

विमर्शी परामर्शः। मृषि इति मूर्द्धन्यान्तः पाठो ज्ञेयः। तर्हि चमेवार्थः स्यात्। इति दुर्गादासः॥

मृष, तृ क } क्षान्तौ। इति कविकल्पद्रमः॥
मृष, तृ अ } (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्। अत्यच, अदन्त भ्वा०-उभ०-सक०-सेट।) मूर्द्धन्योपधौ। क, मृषयति। अ, मृषति मृष्टे। इति दुर्गादासः॥

मृष, उ सेचने। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्वावेट्।) उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा। इति दुर्गादासः॥

मृष, क क्षान्तौ। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, मर्षयति। अयमात्मनेपदीत्येके। इति दुर्गादासः॥

मृष, अ ड उ क्षान्तौ। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट। क्वावेट्।) अ, मर्षति मर्षते। ड, मर्षते। उ, मर्षित्वा मृष्ट्वा। अपि गुरुमपराधं मर्षति ब्राह्मणानामिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

मृष, य क्षान्तौ। इति कविकल्पद्रमः॥ (दिवा०-उभ०-सक०-सेट्।) य क्, मृष्यति मृष्यते ममर्ष। इति दुर्गादासः॥

मृषा, व्य, (मृष्यत इति। मृष् + का।) मिथ्या। इत्यमरः।३।४।२५॥ (यथा, नैषधचरिते।१।६८।

"मृषान्धं सादिबलं कुतूहला-
दलस्य नासीरगते वितेनतुः॥")

वृथा। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥

मृषार्थकं, क्लीं, (मृषा व्यर्थोऽस्य। बहुव्रीहौ कप्।) अत्यन्तासम्भवार्थवाक्यम्। तत्पर्य्यायः। व्याघातम् २। इत्यमरः। १। ६। २१। अत्यन्तासम्भवार्थे यत्रचि। आहन्यते सा आहतं क्तः। मृषा मिथ्या व्यर्थोऽस्य मृषार्थकं इह मृषार्थं ऽन् सर्व्वथा न घटते। यथा,—

"मृष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः।
कूर्म्मलोमतनुत्राणः शशशृङ्गधनुर्द्धर इति॥
यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता ममेति।
अस्य चायं भेदः मौनित्वं ब्रह्मचारित्वं अन्यत्र सिद्धमेव वन्ध्यासुतत्वं खपुष्पत्वञ्चान्यत्राधिहमिति। इति भरतः॥

मृषाध्यायी, [न्] पुं, (मृषा ध्यायति चिन्तयतीति। ध्यै + णिनिः।) बकः। यथा,—

"कङ्को बको बकोटश्च तीर्थसेवी च तापसः।
मौनव्रती मृषाध्यायी निश्चलाङ्गश्च धार्म्मिकः॥"

इति राजनिर्घण्टः॥

मृषालकः, पुं, (मृषा मिथ्या अचिरस्थायित्वेन मुकुलोद्गमकाल एवेत्यर्थः। अलं अलङ्करणं कायति प्रकाशयतीति। कै + कः।) आम्रवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

मृषावादः, पुं, (मृषा मिथ्या वादः कथनम्।) मिथ्यावाक्यम्। तत्पर्य्यायः। अलीकं २। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते।३।१८८।३६।

"यद्यहो स्वैरचरिताः पृथिव्यां मनुजाधिप।
मृषानृशंसालिनः पापाः मृषावादपरायणाः॥")

मृषावादी, [न्] त्रि, (मृषा वदतीति। वद् + णिनिः।) मिथ्यावादकः। तत्पर्य्यायः। मृषोक्तिः। इति शब्दमाला॥ मिथ्याभियोक्ता, च॥

मृषोक्तिः, स्त्री,(मृषा + वच् + "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः।"३। १। ११४। इति कर्म्मणि क्यप्। निपातितश्च।) मिथ्यावाक्यम्। इति सुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भक्तिकाव्ये। ५। ६०।

"मृषोक्तिं प्रवदन्तीं तां सत्यवक्त्रो रघत्तमः॥")

मृषोक्तिः, त्रि, मिथ्यावादी। इति शब्दमाला॥

मृष्टं, क्लीं, (मृज + क्तः।) मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मृष्टः, त्रि, (मृज + क्तः।) शोधितम्। इत्यमरः। १।४।५६॥ (यथा, हरिवंशे।८५।६।

"अशुभकर्म्मतोऽन्यथाप्रदिष्टं
स्खलपतितं च करोति मृष्टमस्तम्॥")

मृष्टिरुकः, पुं, वदान्यः। मिष्टान्नी। अतिथिहिट्। इति मेदिनी॥ के, २०६॥

मृ, गि वधे। इति कविकल्पद्रमः॥ (क्रया०-पर०-सक०-सेट्।) गि, मृणाति। मृणीः। मृणिः। इति दुर्गादासः॥

मे, ड प्रतीदाने। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट्।) प्रतीदानं परिवर्त्तः। ड, मयते धान्येन मायं लोकः। इति दुर्गादासः॥

मे, त्रि, मत्स्वम्। आमार इतिभाषा। मम आमार इतिभाषा। एते अस्मच्छब्दस्य चतुर्थीषष्ठ्येकवचनाभ्यां निष्पन्ने। इति व्याकरणम्॥

मेकः, पुं, (मे इति कायति शब्दं करोतीति। कै शब्दे + कः।) छागः। इति राजनिर्घण्टः॥

मेक(ख)लकन्यका, स्त्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः विन्ध्यपर्व्वतः तस्य कन्यका। तस्य नितम्बदेशात् निःसृतेत्यर्थः।) नर्म्मदानदी। इत्यमरः। १। १०। ३२॥

मेक(ख)लाद्रिजा, स्त्री, (मेक(ख)लात् नितम्बदेशोपलक्षितात् अद्रेर्जाता। अम + डः + स्त्रियां टाप्।) नर्म्मदानदी। यथा,—

"रेवेन्दुजा पूर्व्वगङ्गा नर्म्मदा मेकलाद्रिजा।"

इति हेमचन्द्रः॥

मेक्षणं, क्लीं, यज्ञीयपात्रविशेषः। (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे।२। ६। १२।

"मेक्षणेनादायावदानमभ्यदा जुहुयात्॥")

यथा, मेक्षणादीनाह कुल्लः।मेक्षणमिध्मवर्हिषोः संस्कारकं पात्रम्। "इध्मजातीयमिध्माङ्गुष्ठप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं वार्त्तच्च पृथ्वग्रमंवदानक्रियाक्षमम्॥" इत्यङ्गुष्ठप्रमाणम्।

प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति। तदङ्गम्। अग्नेर्हव्यं। विष्णोस्तु महाहवः। "दर्भा द्वादशपृथ्वग्रा तर्पयेण तु मेक्षणम्। सुवमौदुम्बरं वार्क्षं स्वायतं मुष्टिसंमितम्॥"

इति संस्कारतत्त्वम्॥

मेखला, स्त्री, (मीयते प्रक्षिप्यते कायमध्यभागे इति। मि + संज्ञायां खलः गुणश्च स्त्रियां टाप्। इत्यमरटीकायां भरतमल्लः।) स्त्रीकट्याभरणम्। तत्पर्य्याय। काञ्ची २ सप्तकी ३ रसना ४ सारसनम् ५। इत्यमरः।२।६।१०८॥ काञ्चिः ६ रशना ७ कक्ष्या ८ रसनम् ९ रशनम् १० कट्या ११ सप्तका १२ सारशनम् १३। इति शब्दरत्नावली॥ कलापः १४। इति जटाधरः॥ सारसनं स्त्रीकट्यां वस्त्रयन्त्रणम्। इति स्वामी॥ केचित्।

"एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला सप्तयष्टिका।
रसना षोड़श ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः॥"

इति पठन्ति। इह त्वमरदात् पर्य्यायता। इति भरतः॥ खड्गादिनिबन्धनम्। इत्यमरः। २। ८। ६०॥ शिक्षनिका। चर्म्मरज्ज्वादि। सुष्टिदार्ढ्यार्थं उपरिधो लोहबन्धः। इत्येके। इत्यपि भरतः॥ *॥ पीलनितम्बः। इति मेदिनी। ले, १०५॥ नर्म्मदानदी। इति शब्दरत्नावली॥ एत्रिपर्णी। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ उपनयनकाले धारणीयमुञ्जनिर्म्मितसूत्रसमूहः। यथा। अथैनं मागधकमाचार्योऽस्मै पवित्रमुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रमेतं वाचयति। इति भवदेवभट्टः॥ अपि च। गोभिलः। मुञ्जकाशतासूत्र्या रसना:। मुञ्जः शरः। तासूत्रः शणसूत्रवा तासूत्री। रसना मेखला। तथा च मनुः।

"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्रियस्य तु मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी॥
सुश्लक्षणा तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकबल्वजैः।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा॥"

इति संस्कारतत्त्वम्॥

अन्यच्च।

"गर्भाष्टमेऽब्दे वाऽब्दे स्वसूत्रोक्तविधानतः।
दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः॥
मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला।
मौञ्जाभावे कुशैर्नाह्या स्त्रिभिर्नैकेन च त्रिभिः॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १२ अध्यायः॥

होमकुण्डोपरिस्थदृढितवंशविशेषः। यथा, वह्निपुराणे।

"यावान् कृष्णस्य विस्तारः खनखं तावदिष्यते ।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ॥
कृष्णे त्रिहस्ते ता स्त्रीया रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कृष्णे ता वसुनर्कयुगाङ्गुलाः ॥"
मेखला ब्रह्मचारिमेखलायत् कृष्णवेष्टिता स्वदृ-
घटिता ताच्च खातदेशाद्वहिर्द्वौ एकाङ्गुलिरूपं
कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चैत्यादि
क्रमेण वेदाद्यङ्गुलाः एतद्विपरीतास्तल्लाम्नरीक्ता
व्यवहारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अब्धयस्त्रयः
नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः । वसुनर्कयुगानि
अष्टचत्वारि । पिङ्गलामतेऽपि । खाता-
देकाङ्गुलं लक्ष्या मेखलानां विधिर्भवेत् । इति
तिथ्यादितत्त्वं दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥ (यज्ञवैभव-
सूत्रम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ५ । १५ ।
"ररञ्जयज्ञपात्राणि तथैवैश्वर्यनाप्रयत् ।
कृष्णेष्वमुञ्चयत् केचिद्विभिर्वेदिमेखलाः ॥"
"मेखलाः सोमाहुत्राणि ।" इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥)

मेखलकल्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य
विन्ध्यगिरेः कल्यकेव प्रसूता ।) नर्म्मदानदी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मेघः, पुं, (मेहतीति । मिह + अच् । "अङ्गा-
दीनाञ्च ।" ७ । ३ । ५३ । इति कुत्वम् ।)
सुस्तकः । राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वनामख्यातद्रव्यपदार्थः । मेहति सिञ्चति
यः । तत्पर्य्यायः । अम्भोभम् २ वारिवाहः ३
स्तनयित्नुः ४ बलाहकः ५ धाराधरः ६ जल-
धरः ७ तडित्वान् ८ वारिदः ९ अम्बुभृत्
१० घनः ११ जीमूतः १२ मुदिरः १३ जलमुक्
१४ धूमयोनिः १५ । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥
अभ्रम् १६ पयोधरः १७ अम्भोधरः १८
व्योमधूमः १९ घनाघनः २० वायुदारुः २१
नभश्वरः २२ कन्धरः २३ कन्धः २४ नीरदः २५
गगनध्वजः २६ वारिमुक् २७ वार्मुक् २८
वनमुक् २९ अब्दः ३० पर्জ্জন্यः ३१ नभोगजः
३२ मदयित्नुः ३३ कदः ३४ कन्दः ३५ गवेडुः
३६ गदामरः ३७ खतमालः ३८ वातरयः ३९
श्वेतनीलः ४० नागः ४१ जलकरङ्कः ४२
प्रेषकः ४३ भेकः ४४ दर्दुरः ४५ । इति शब्द-
रत्नावली । अम्बुदः ४६ तोयदः ४७ अम्बुवाहः
४८ । इति रत्नमाला । पाथोदः ४९ गदाम्बरः
५० गाङ्गवः ५१ वारिमसिः ५२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तद्वैदिकपर्য্যায়াः । अद्रिः १ याचा २
गोत्रः ३ बलः ४ अश्मः ५ पुरुभोजाः ६ वलि-
घ्नाः ७ अश्मा ८ पर्ব্বতः ९ गिरिः १० व्रजः
११ शरुः १२ वराहः १३ शम्बरः १४ रौहिणः
१५ रैवतः १६ पलिगः १७ उपरः १८ उपलः
१९ शमम् २० अद्रिः २१ अभ्रम् २२ बलाहकः
२३ मेघः २४ इति २५ ओदनः २६ वृषन्तिः
२७ वृत्रः २८ असुरः २९ कोशः ३० । इति
त्रिशब्दशेषनामानि । इति वैद्यनिघण्टौ ।१।१०॥
(यथा, उत्तररामचरिते । २ ।
"मेघमालेव यच्चायमारादपि विभाव्यते ॥")
मेघनायका यथा,—
"च्युते प्राकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् ।
आवर्त्ते विद्धि सम्वर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥"
एषां फलानि ।
"आवर्त्ते निर्जलो मेघः सम्वर्त्तश्च बहूदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
त्रेतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"अपां सिक्षे प्रतिगते तदा मेघाम्बुना तु वै ।
मेघेभ्यस्तनयित्नुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसञ्जनम् ॥
सप्तरात्रं तथा वृष्ट्या संप्लुते पृथिवीतले ।
प्रादुरासंस्तदा तासां वृष्ट्या वै गृहसञ्ज्ञिताः ॥
सर्व्वप्रत्युपभोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजायते ।
वर्षयिष्यन्ति ते स्वस्थास्त्रेतायुगमुखे प्रजाः ॥"
इति कौर्म्मे २६ अध्यायः ॥*॥
प्रलयकालीनमेघा यथा,—
"ततो गजकुलोन्नादास्तनितैः समलङ्कृताः ।
उत्तिष्ठन्ति सदा योन्नि घोराः सम्वर्त्तका
घनाः ॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुमसन्निभाः ।
धूम्रवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः ॥
केचिदक्ताभ्रवर्णाश्च मूलाः शारनिभास्तथा ।
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्याञ्जननिभाः परे ॥
मनःशिलानिभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे ।
केचिद्रुद्रास्रवर्णाभास्तथान्ये क्षौरसन्निभाः ॥
तथा कर्ब्बूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा ।
इन्द्रगोपनिभाः केचित् हरितालनिभास्तथा ॥
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।
केचित् पर्ব্বतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ॥
कूटागारनिभास्त्वन्ये केचिन्नीलकुलोद्वहाः ।
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्त्योह महौघवत् ।
सुघोरमग्निं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते किल ।
अङ्गिरोजोऽग्निभूतत्वात्तदाग्निं प्रविशत्यपि ॥
नष्टे चाग्नौ वर्षयन्ते पयोदा जलसम्भवाः ।
प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिप्लवैः ॥
धाराभिः पूरयन्तोऽहं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
उद्यन्तं सलिलौघैश्च वेला इव महोदधेः ॥
सप्तद्वीपा तथा पृथ्वी जलैः संछाद्यते घनैः ।
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमम्बुषु तिष्ठति ॥
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे ४२ अध्यायः ॥*॥
मेघस्य उत्पत्तिर्यथा,—
"तेजो हि सर्व्वभूतेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
समुद्राच्चम्भसां योगादग्नयः प्रवहन्त्यपः ॥
ततोऽयनवशात् काले परिवृत्तो दिवाकरः ।
नियच्छति पयो मेघे शुक्लाशुक्लैर्गभस्तिभिः ॥
अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।
सर्व्वभूतहिताथाय वायुभूताः समन्ततः ॥
ततो वर्षति सोऽम्भोभिः सर्व्वभूतविवृद्धये ।
वायव्यं स्तनितञ्चैव विद्युदग्निसमप्रभम् ॥
मेरुसानुनिवेत्यानो मेघस्थं व्यञ्जयन्ति च ।
भविष्यन्ति यथा चापस्तदन्तं कवयो विदुः ॥"
अपि च ।
"मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते ।
अग्निजा ब्रह्मजाश्चैव पद्मजाश्च पृथग्विधाः ।
त्रिधा त्रिधायनास्तेषां वक्ष्यामि वित्तसम्भवम् ॥
आग्नेयाः स्वबलाः प्रोक्तास्तेषां धूमः प्रवर्षणम् ।
जाता दुर्दिनवातार्द्ये सगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः ।
भूत्वा धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च ॥
जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ।
विद्युद्गुणविहीनास्ते जलधारावलम्बिनः ॥
स्थूलसूक्ष्मा महाकाया आवहस्य च सानुगाः ।
क्रोशमात्राश्च वर्षन्ति क्रोशार्द्धादपि वा पुनः ।
पर्व्वतायतनस्थेषु वर्षन्ति विपिनेषु च ॥
बलाका गर्द्दभाश्चैव बलाकागर्भधारिणः ।
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिश्वाससंभवाः ॥
द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ।
इतो योजनमात्राश्च सार्द्धार्द्धात् विसृतादपि ।
वृष्टिसर्गाद्विवर्त्तेषां धारासारः प्रकीर्त्तितः ॥
प्रक्रीड पद्मा यच्छिन्नाः पर्व्वतानां महौजसाम् ।
कामगानां प्रदृप्तानां प्रजानां शिवमिच्छता ।
पुष्करावर्त्तकास्तत्र करीषेष्ट विभूतयः ॥
नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ते ।
कल्पान्तवृष्टेः सहाराः सम्वर्त्ताग्नेर्नियामकाः ।
वर्षन्ति ते युगान्तेषु लतोयास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महीं जलैः ।
वायुं परिवहन्ते स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥
योऽन्यस्याङ्कस्य भिन्नस्य प्राङ्गतप्रभवस्तदा ॥
यस्मादृक्षा समुत्पन्नश्चतुर्व्वक्त्रः स्वयम्भुवः ।
तस्यैवाङ्कस्य पाला हि सर्व्वे मेघाः प्रकीर्त्तिताः ॥
तेषामध्यायनं धूमः सर्व्वेषामविशेषतः ।
तेषां श्रेष्ठस्तु पर्জ্জन्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥
गजानां पर्व्वतानाञ्च मेघानां भोगिभिः सह ।
कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं स्मृतम् ॥
पर्জ্জन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते प्रीतसंभवाम् ।
तुषारवृष्टिं वर्षन्ति हिमशुस्यविवृद्धये ॥"
इति ब्रह्माण्डे ५८ अध्यायः ॥*॥
षड्रागाल्पगतरागविशेषः । यथा,—
"भैरवोऽथ वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च षड्रते पुरुषाष्टयाः ॥"
तस्य रागिण्यो यथा,—
"ललिता मालसी गौड़ी नाटी देवक्रिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥"
अयं हनूमन्मते षड्रागो ब्रह्मणो मस्तकात्
निर्गतः । आकाशाख्यात इति च वदन्ति ।
अस्य जातिः औडवः । अर्थात् ध न ध ऋ ग
इति पञ्चस्वरमिलितः । अस्य ग्रहांशन्यासस्वरः ।

वर्षर्त्तौ रात्रिशेषे गानसमयः। अस्याकारः। सुन्दरपुरुषः। श्यामवर्णः। उष्णीषबद्धदृक्पट्टः। प्राणिनखड्गग्रहस्तः। हनूमन्मते अस्य पञ्च-रागिण्यो यथा। टङ्का १ मल्लारी २ गुर्ज्जरी ३ भूपाली ४ देशकारी च ५। अस्याष्टपुत्रा यथा। जालन्धरः १ सारः २ नटनारायणः ३ प्राङ्कुराभरणः ४ कल्याणः ५ गजधरः ६ गान्धारः ७ सह्याना ८॥ कलानाथमते। अस्य रागिण्यः षट् यथा। बङ्गाली १ मधुरा २ कामोदा ३ धनाश्रीः ४ तौर्यकी ५ देवाली ६। एतन्मतेऽपि अष्टौ पुत्राः किन्तु नटनारायण-प्राङ्कुराभरणकल्याणस्थाने केदाराभरजलभरता स्त्रियः॥ सोमेश्वरमते अस्य षड्रागिण्यो यथा। मल्लारी १ सौरटी २ सावेरी ३ कौशिकी ४ गान्धारी ५ हरशङ्कारी ६। एतन्मतेऽपि पुत्राः पूर्ब्बवत्। रागिणीसहितस्त्वेतद्वर्षर्त्तौ गानसमयः॥ भरतमते तस्य पञ्च रागिण्यो यथा। मल्लारः १ मलतानी २ देशी ३ रतिवल्लभा ४ कावेरी ५। तन्मते अष्टौ पुत्रा यथा। कलायरः १ वागेश्वरी २ सह्याना ३ पुरीया ४ कानरा ५ तिलकः ६ स्तम्भः ७ प्राङ्कुराभरणः ८। तन्मते अष्टपुत्राणां भार्य्या यथा। करणाटी १ कादवी २ कदमनाटः ३ पाहारी ४ माँझः ५ परजः ६ नटमल्लरी ७ गुहनटः ८। इति सङ्गीतग्राह्यम्॥

मेघकफः, पुं, (मेघानां कफ इव।) करका। इति हारावली। ५८॥

मेघकालः, पुं, (मेघानां कालः समयः।) वर्षर्त्तुः। इति जटाधरः॥ (यथा, हरिवंशे। ६५। ५८।

"स्थलसलिलचराणां अत्ययो मेघकाले।
प्रचुरसलिलदृष्टे प्रौषकाले भयाय॥")

मेघचिन्तकः, पुं, (चिन्तयतीति। चिन्ति+ण्वुल्। मेघानां चिन्तकः तस्यैव जलपायित्वात्।) चातकपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (मेघ-चिन्तनविशिष्टे, त्रि॥)

मेघज, त्रि, मेघभववस्तु। मेघाज्जायते इति युत्-पत्त्या जनधातोः डप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

मेघजालं, क्ली, (मेघानां जालम्।) अभ्रियम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

मेघजीवनः, पुं, (मेघो जीवनं जीवनोपायो यस्य।) चातकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

मेघज्योतिः, [स्] पुं, (मेघस्य ज्योतिरग्निर्मेघा-दुत्पन्नो ज्योतिर्वा।) वज्राग्निः। तत्पर्य्यायः। हरस्सदः २। इत्यमरः।१।३।१०॥ मेघस्य ज्योति-रग्निर्मेघज्योतिः। ज्योतिरग्नौ समाख्यातं ज्योतिश्चन्द्रो निगद्यते। इति रत्नेः॥ हरया जलेन माद्यति दीप्यते इति हरस्सदः। मेघाग्निर्हि जलेनैव दीप्यते। मदीभियेऽपि हर्षे हृ भृ ह्रृ ह्रृ जीति खः खित्यव्ययमिति मनुस्मृतौ। अन्योन्य-संघर्षेण मेघान्निःसृत्य यज्ज्योतिर्वृक्षादौ पतति स हरस्सदः। मेघ इत्युपलक्षणं तेन वातजो-

ऽपीरम्मदः सोऽपि हि हरया जलेन माद्यतीति कौमुदी। मेघाभ्रादिरिरम्मद इति शब्दार्णवः। इति तट्टीकायां भरतः॥

मेघडम्बरः, पुं, मेघस्याडम्बरः। मेघगर्জ্জনम्। यथा,—

"अजायुद्धे ऋषिश्राद्धे प्रभाते मेघडम्बरे।
दम्पत्योः कलहे चैव बकारम्भे लघुक्रिया॥"

इत्युद्भटः॥

मेघतिमिरं, क्ली, (मेघेन तिमिरं व्यत्ययकारः। यच।) मेघाच्छन्नदिनम्। इति हलायुधः॥

मेघदीपः, पुं, (मेघजनितो दीप इव।) विद्युत्। इति शब्दमाला॥

मेघनादः, पुं, (मेघं नादयतीति। नद्+णिच्+घञ्।) वरुणः। (मेघस्य नाद इव नादो यस्य।) रावणपुत्रः। इति मेदिनी। दे, ५२॥ (यथा, रघौ। १२। ७६।

"गरुड़ापातविश्लिष्टमेघनादाक्षबन्धनः॥"

मेघस्य नादः।) मेघशब्दः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। ६। ७३। ७।

"ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा।
प्रणेदुस्तत्सुखा राजन्! मेघनाद इवोत्-सुकाः॥")

पलाशवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तण्डुलीय-शाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भाव-प्रकाशे।

"तण्डुलीयो मेघनादः कायस्थस्तण्डुलेरकः॥"

अस्य गुणादिकं तण्डुलीयशब्दे द्रष्टव्यम्॥

दानवभेदः। यथा, हरिवंशे। ३३२। ३०।

"सुबाहुर्मेघनादश्च भीमगर्भश्च वीर्य्यवान्॥"

मेघमद्भग्रशब्दविशिष्टे, त्रि। यथा, रामायणे। २। १६। २६।

"मेघनादमसम्बाधं मणिहेमविभूषितम्॥")

मेघनादजित्, पुं, (मेघनादं जितवानिति। जि+क्विप्।) लक्ष्मणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मेघनादानुलासकः, पुं, (मेघनादं अनु लक्ष्यीकृत्य लसति क्रीड़तीति। लस+ण्वुल्।) मयूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

मेघनादानुलासी, [न्] पुं, (मेघनादमनुलसतीति। लस+णिनिः।) मयूरः। इत्यमरः।२।५।३०॥

मेघनामा, [न्] पुं, (मेघस्य नाम नाम यस्य।) मुस्तकः। इत्यमरः। २। ४। १५६॥ (पर्य्यायो-ऽस्य यथा.—

"मुस्तको मेघनामा स्यात्।"

इति गारुड़े २०८ अध्यायः॥)

मेघनिर्घोषः, पुं, (मेघस्य निर्घोषः।) मेघशब्दः। तत्पर्य्यायः। स्तनितम् २ गर्জ্জितम् ३ रसितम् ४। इत्यमरः। १।३।८॥ ध्वनितम् ५ ह्रादितम् ६। इति भरतः॥ (मेघस्य निर्घोष इव निर्घोषो यस्य। मेघतुल्यशब्दविशिष्टे, त्रि। यथा, महा-भारते। ३। ७३। ११।

"यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति मैथवः।
अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम्॥")

मेघपुष्पं, क्ली, (मेघस्य पुष्पमिव।) जलम्। इत्य-मरः। १। १०। ५॥ पिण्डाभम्। नदीजलम्। इति मेदिनी। पे, २८॥

मेघपुष्पः, पुं, (मेघ इव पुष्पमस्य प्रकाशते इति। पुष्प विकाशने+अच्।) प्राङ्कुरः। इति शब्द-रत्नावली॥ औङ्कणाश्च॥ (यथा, महाभारते। ४। ४३। २१।

"तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम्॥")

मेघप्रभवः, पुं, (मेघः प्रभवः उत्पत्तिस्थानमस्य इति।) जलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मेघ-जाते, त्रि॥

मेघभूतिः, पुं, (मेघात् भूतिर्जन्मास्य।) वज्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

मेघमालः, पुं, (मेघमाला वर्षासाहचर्य्येण अस्त्यस्य। अर्श आद्यच्।) रमागर्भजातकल्किदैत्यपुत्रः। यथा। "तथा रमा सिते पक्षे।" इत्युपक्रम्य। "सा पुत्रं सुषुवे साध्वी मेघमालबलाहकौ। महोत्साहौ महावीर्य्यौ सुभगौ कल्किसम्मतौ।" इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः॥ (प्रक्षद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५। २०।४। "सुवर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतु-शैलाः॥" राक्षसविशेषः। इति रामायणे। ३। २६। ३१॥)

मेघमाला, स्त्री, (मेघानां माला।) मेघश्रेणी। तत्पर्य्यायः। कादम्बिनी २। इत्यमरः। १।२।८॥ (यथा, उत्तररामचरिते। २।

"मेघमालेव यन्नायमारादपि विभाव्यते।"

स्कन्दमालागणानामग्रगामी। यथा, महाभारते। ६। ४६। २६।

"एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना॥")

मेघयोनिः, पुं, (मेघस्य योनिः उत्पत्तिकारणम्।) धूमः। इति शब्दरत्नावली॥

मेघरागः, पुं, (मेघनामको रागः।) षड़्रागान्त-र्गतरागविशेषः। इति हलायुधः॥ (यथा, संगीतदर्पणे रागाध्याये। ३१।

"भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा।
श्रीरागो मेघरागश्च षड़ेते पुरुषाह्वयाः॥")

अस्य विवरणं मेघशब्दे द्रष्टव्यम्॥

मेघवर्णा, स्त्री, (मेघस्येव वर्णोऽस्याः। स्त्रियां टाप्।) नीलीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (मेघतुल्यवर्ण, त्रि। यथा, महाभारते। ३। १६। १५।

"सुसूक्ष्मनीलोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता॥")

मेघवर्त्म, [न्] क्ली, (मेघानां वर्त्म पन्थाः।) आका-शम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मेघवह्निः, पुं, (मेघस्य मेघजन्यो वा वह्निः।) वज्राग्निः। तत्पर्य्यायः। हरस्सदः २। इति हेमचन्द्रः। ४। १६७॥

मेघवाहनः, पुं, (मेघो वाहनमस्य।) इन्द्रः। इत्य-मरः। १।१।४७॥ (यथा, शिशुपालवधे। १३।१८।

"अविलम्बितमेतविलपाणिपल्लवः
अयसि क्ष मेघमिव मेघवाहनः॥")

मेघवेश्म, [न्] क्ली, (मेघानां वेश्म भवनम् ।) आकाशम् । इति जटाधरः ॥

मेघसार:, पु, (मेघस्य सार इव ।) पीलकपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघसुहृत्, [द्] पु, (मेघाः सुहृदो मित्राणि यस्य ।) मयूरः । इति हेमचन्द्रः ॥

मेघस्तनितोद्भवः, पु, (मेघस्य स्तनितादुद्भव उत्पत्तिरस्य । नवमेघगर्জ্জितास্য অङ্কুরোৎपत्तिस्थानत्वम् ।) विकटकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य विकटकशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

मेघाख्यं, क्ली, (मेघस्य आख्या नामास्य ।) मुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥

मेघागमः, पुं, (मेघानां आगमोऽत्र ।) वर्षाकालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, घटकर्परकाव्ये ।२।

"नवाम्बुभृताः स्निग्धिनो नदन्ति
मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ! ॥")

मेघस्यागमनञ्च ॥

मेघानन्दा, स्त्री, (मेघेन आनन्दोऽस्याः ।) यवानिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघानन्दो, [न्] पु, (मेघेन आनन्दतीति । आ + नन्द + णिनिः ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघान्तः, पुं, (मेघानां अन्तोऽवसानमत्र ।) शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघाह्वि, क्ली, (मेघानां अह्नोऽव ।) करकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेघाह्वं, क्ली, (मेघानां आह्वं स्थानम् ।) आकाशम् । इति धनञ्जयः ॥

मेघोदरः, पुं, (मेघस्येव उदरमस्य ।) अघहन्यता । इति हेमचन्द्रः ॥

मेचकं, क्ली, (मचति वर्णान्तरेण मिश्रीभवतीति । मच् + "ज्वलादिभ्यः संज्ञायां नुन् ।" उणा० ५। ३५। इति नुन् । ततः "पचिमचीत्यादि ।" उणा० ५।३७। इति इत्वे लघूपधगुणः । यद्वा, मच मच कल्कने + अकन् । माच परिमुत्तौ नास्त्यर्थत्वम् । मेचकः क्लाणनीलः स्यादतसीपुष्पसन्निभः । इति शब्दार्णवः । व्युत्पत्तिस्तु मचति मिश्रीभवति वर्णान्तरेण इति भरतः । इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती ।) श्रोतोऽञ्जनम् । अन्धकारः । इति मेदिनी । के, १४० ॥ नीलाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

"मेचकं मर्दनाञ्जनपिण्डवदीषत्कृष्णारुचम् ।"
इति माधवकरकृतरुग्विनिश्चयव्याख्यानेऽतीसाराधिकारे विजयरक्षितः ॥)

मेचकः, पुं, मयूरचन्द्रकः । श्यामलः । इति मेदिनी । के, १४०॥ (यथा, "मेचकाभं व्यागारधूमाभञ्च समारङ्गन्यकादिमणिमरगणाकृतकृष्णवर्णस्येव वर्णो मेचक इति जेज्झड़ादयः पाठः चिक्कणकृष्ण इत्यर्थः ।" इति रुग्विनिश्चयस्य रक्तपित्तव्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥) धूमः । मेघः । श्रोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्यामलगुणयुक्ते, त्रि । इत्यमरः । १।५।१४॥ (यथा, शिशुपालवधे । ६ । २६ ।

"गलकदम्बकमेचकमुच्चकै-
र्नभसि धीरध्वं नवाम्बुदसम्भरं ॥")

मेचकाभिधा, स्त्री, (मेचकस्याभिधा नामास्याः ।) पातालगरुड़ीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेट्, ञ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० अक०-सेट् ।) ञ, अभिमेटत् । मेटति लोकः । उन्मादयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मेटुला, स्त्री, (मेटतीति । मेट् बाहुलकात् उलच् । टाप् च ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेठः, पुं, (मेटति उन्मादयतीति । मेट् + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) हस्तिपकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेड, ञ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर० अक०-सेट् ।) ञ, अभिमेडत् । मेडति उन्मादयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मेढ्रः, पुं, (मेहत्यनेनेति । मिह सेचने + "हार्श्रीग्रमयुजस्तुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।" ३।२।१८२ । इति ष्ट्रन् । ।) शिश्नः । (यथा, मनौ । ८ । २८२ ।

"अवमृज्याच्च मेढ्रमथगुह्यतो गुदम् ॥")

स तु गर्भस्थस्य सप्तभिर्मासैर्भवति । इति सुश्रुतः ॥ (यथा, "अवगणयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नवस्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव ॥" इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥ शिरः पर्य्यन्तं गतायां वञ्चनाद्यां सन्धिस्थानम् । यथा, पुराणचन्द्रकृतघटचक्रनिरूपणे । "वञ्चाख्या मेढ्रदेशाच्छिरसि परिगता मध्यमे स्याज्जलस्रो ।" मेढ्रस्थाप्राप्तत्वं जन्मान्तरे कृतस्य महापापस्य चिह्नं कुष्ठविशेषः । यथा, भविष्यपुराणीयमध्यमखण्डषष्ठाध्याये ।

"ब्रह्मन् कुष्ठगणं विप्र ! उत्तरोत्तरतो गुरुम् ।
विचर्चिका तु दुष्टस्रो चर्चेरीयस्तनीयकः ॥
विकर्षुर्मेढ्रगतान्त्रौ च क्लाण्यैश्च तथाष्टकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्व्वकर्म्मसु ॥
ब्रह्मवत्सर्व्वगात्रेषु गण्डे भाले तथा नसि ॥"
दुष्टस्रो व्यापन्नमेढ्रः इति स्मृतिसंग्रहितारः ॥
पञ्चभूतानां मध्ये पृथिव्या रजोगुणांशेन उत्पन्नो मेढ्रः तथाच वेदान्तपञ्चदश्याम्।

"रजोंऽशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥"
उपस्थेन्द्रियं नाम उपस्थयतिरिक्तं उपस्थाश्रयं सत्त्वप्रकोत्सर्गग्राहकमिन्द्रियं इत्यात्मानात्मविवेके शङ्कराचार्य्यः । अस्य लक्षणादिकं लिङ्गशब्दे उपस्थशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥) मेघः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।

"मेढ्रो मेढ्रं क्लुडो मेघ उरभ्र उरणोऽपि च ।
अविर्व्रीणास्तथोर्णायुः कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

मेढ्रशृङ्गी, स्त्री, (मेढ्रस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मेघशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

मेटः, पुं, हस्तिपकः । इति हारावली ॥

मेठः, पुं, हस्तिपकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेण्ढः, पुं, मेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

मेथ, ञ अ सङ्गे । वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सङ्गे अक०-वधे-मेधायाञ्च सक०-सेट् ।) ञ, मेथति मेथते धीरो गुणिना सङ्गत इत्यर्थः । ञ, अभिमेथत् । मिमेथ । इति दुर्गादासः ॥

मेथिः, पुं, (मेथन्ति पशवोऽत्रेति । मेथ सङ्गे + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) खले पशुबन्धनार्थन्यस्तदारु । मेड़ काठ इति भाषा । यथा,—

"मेथिर्मेथिः खलेवाली खले गोबन्धदारु यत् ।"
इति हेमचन्द्रः ।३।५५८॥

(स्त्री, मेथिका । तत्पर्य्यायो यथा,—

"मेथिका मेथिनी मेथिर्दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वक्षरी चन्द्रिका मत्स्या मिश्रपुष्पा च कैरवी ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

क्वचित् मेथीति पाठो दृश्यते ॥)

मेथिका, स्त्री, (मेथतीति । मेथ् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) क्षुपविशेषः । मेथिशाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मेथिनी २ मेथी ३ दीपनी ४ बहुपत्रिका ५ बोधिनी ६ गन्धबीजा ७ ज्योतिः८ गन्धफला ९ वक्षरी १० चन्द्रिका ११ मत्स्या १२ मिश्रपुष्पा १३ कैरवी १४ कुक्षिका १५ बहुपर्णा १६ पीतबीजा १७। अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । अर्शोघ्नत्वम् । दीप्तिकारित्वम् । वातघ्नत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मेथी वनमेथी । तयोर्नामगुणाः ।

"मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्रिका ।
बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
वक्षरी चन्द्रिका मत्स्या मिश्रपुष्पा च कैरवी ।
कुक्षिका बहुपर्णा च पीतबीजा सुनिच्छदा ॥
मेथिका वातघ्नमनी श्लेष्मघ्नी ज्वरनाशिनी ।
सतः स्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पूजिता ॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मेथिनी, स्त्री, (मेथतीति । मेथ् + णिनिः । ङीप् ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेथी, स्त्री, (मेथिः + ऋदिकारादिति पक्षे ङीष् ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋक्क. । यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ५ । ३ । २१ ।

"विष्णवे त्वेति मेधोमुपनिदधात्नीतरतक्षतो
यद्दु च मानुषे ॥"
"मेथी क्षत्रम् ।" इति तद्भाष्यम् ॥)

मेद, ञ अ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ञ, अभिमेदत् । अ, मेदति मेदत आख्यार्थे शिष्यः धारयतीत्यर्थः । मिमेद् । इति दुर्गादासः ॥

मेदः, [स्] क्ली, (मेदति स्निह्यतीति । मिद् + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८८ । इति

असृज् ।) मांसप्रभवधातुविशेषः । तत्पर्य्यायः । वपा २ वसा ३ । इत्यमरः ।२।६।९४॥ मेदः ४ । अकारान्त इति भरतः ॥ अस्य गुणाः । वातनाशित्वम् । बलपित्तकफदात्वत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अथ मेदसः स्वरूपमाह ।
"यन्मांसं स्वामिना पक्वं तन्मेद इति कथ्यते ।
तदतीव गुरु स्निग्धं बलकार्य्यतिहिंसणम् ॥"
अथ मेदसः स्थानमाह ।
"मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरेऽस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥
इति भावप्रकाशः ॥
रोगविशेषः । तत्र मेदसो विप्रकृष्टं निदानमाह ।
"अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः ।
मधुरोऽम्लरसः प्रायः स्निग्धान्मेदो विवर्द्धयेत् ॥"
अम्लरसः आमद्रवः । तथा च सुश्रुतः ।
आमद्रवाम्लरसो मधुरश्च भवतीति । मेदसोऽतिप्रवृद्धौ वैगुण्यमाह ।
"मेदमात्तमार्गत्वात् पुष्यत्यन्ये न धातवः ।
मेदस्तु क्षीयते तस्मादशक्तः सर्व्वकर्म्मसु ॥"
अन्ये धातवः अस्याद्याः शुक्रान्ताः । न पुष्यन्ति न पुष्टा भवन्ति । क्षीयते सञ्चितं भवति यद्वेत इति यावत् । तस्मात् मेदस्वी सर्व्वकर्म्मसु अशक्तः स्यात् । मेदसः श्लेष्मसाम्यात् । अपरानपि दोषानाह ।
"क्षुद्रश्वासक्षयामोहस्वप्नक्लम्यङ्गसादनैः ।
युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ।
मेदसः खेददौर्गन्ध्याज्जायन्ते जन्तवो नरः ॥"
क्लम्यनं उच्छ्वासावरोधः । कण्ठेन घुघुर इत्यन्ये ।
जन्तवः क्रिमयः । मेदसः स्थानमाह ।
"मेदस्तु सर्व्वभूतानामुदरेऽस्थिषु स्थितम् ।
अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥"
मेदस्विनोऽपि वृद्धौ हेतुमाह ।
"मेदसाऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्क्षपयत्यग्निमाहारं शीघ्रयत्यपि ॥
तस्मात् शीघ्रतु क्षरयत्याहारञ्चापि काङ्क्षति ।
विकारान् सोऽश्नुते घोरान् कांश्चित् कालमतिक्रमात् ॥"
सन्क्षपयति प्रदीपयति । स मेदस्वी आहारं शीघ्रं क्षरयति पुनर्भोक्तुं काङ्क्षति स दीप्ताग्निः कालातिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् । कांश्चिद्विकारान् वातपित्तकरान् घोरान् अश्नुते प्राप्नोति । एते वातपित्ते मेदसावृतत्वं विशेषादुपद्रवकरे इत्याह ।
"एतावुपद्रवकरौ विशेषात् पित्तमारुतौ ।
एतौ हि दहतः शीघ्रं वनं दावानलो यथा ॥"
एतौ पित्तमारुतौ मेदसा रुद्धमार्गत्वात् कोष्ठमध्ये प्रवृद्धौ सन्तौ विशेषादुपद्रवकरौ दहतः नाशयेताम् । मेदसोऽतिवृद्धिविनाशहेतुत्वमाह ।
"मेदस्यतीवसंवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥"
विकारान् प्रमेहपिडकज्वरभगन्दरविद्रधिवातरोगाणामन्यतमान् । अतिस्थूलतया वैगुण्यमाह ।
"अतिस्थूलेषु मंदाग्नि विसर्पाः सभगन्दराः ।
ज्वरार्शोमारमेहार्त्ताः श्लीपदा यधिकोदयः ॥"
अतिस्थूलस्य लक्षणमाह ।
"मेदो मांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिग्दरशालनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥"
अयथोपचयोत्साहः न यथा उपचयो मांसोपचयः उत्साहो बलञ्च यस्य सः ॥*॥* अथ मेदस्य चिकित्सा ।
"पुराणाः शालयो मुद्गाः कुलत्थोद्दालकोद्रवाः ।
लेखना वस्तयश्चापि सेव्या मेदस्विना सदा ॥
श्रमश्चिन्ताव्यवायाध्वक्षौद्रजागरणप्रियः ।
हन्त्यवश्यायमतिमद्यौक्यं यवश्यामाकभोजनः ॥
क्षारं वातारिपत्रस्य क्षिपेत्तुक्तं पिबेन्नरः ।
सक्षितं भक्तमश्नन मेदोवृद्धिनिवृत्तये ॥
गुडूचीचिफलाक्वाथः पीतो मेदोहरः परः ।
गुडूचीचिफलाक्वाथस्तथा लोहरजोयुतम् ।
त्रीहिंश्च चिफलाक्वाथः पीतो मेदहरः परः ॥
प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ।
उष्णमन्नस्य भक्षं वा पिबेत् क्षयातनुर्भवेत् ॥
श्योनाकचिफलामुस्तविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
खादेत् सर्व्वान् अवेहोगान्मेदःश्लेष्मामवातजान् ॥
पिप्पली मधुना लेया मेदःकफविनाशिनी ॥

धत्तूरपत्तस्वरसेन भाढ़
मुद्वर्त्तनं स्थौल्यहरं प्रदिष्टम् ।
वामादलरसो लेपाच्छत्रकुर्गेन संयुतः ।
बिल्वपत्ररसो वापि देहदौर्गन्ध्यनाशनः ॥
निम्बपत्तस्वरसः प्रक्षितकल्कादियोजितं जयति ।
दग्धष्टिटीडुजेनमक्षिकाचिरदेहदौर्गन्ध्यम् ॥

शिरीषपल्लाम्लकपीलुमूलै-
स्त्वग्दोषमंस्वेदहरः प्रलेपः ।
शिरीषदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः
पद्माम्बुलोध्राभयचन्दनानाम् ॥"

शिरीषस्याच्च पत्रं ग्राह्यं अवहारात् । लामज्जकं मृगयित्वादिविशेषकदलाभे उशीरं ग्राह्यम् । हैम नागकेशरम् । अम्बु बालकम् । अभयं उशीरम् ।
"हरीतकीं तु संपिष्य देहमृद्वर्त्तनेन नरः ।
पश्चात् स्नानं प्रकुर्व्वीत देहस्वेदोपशान्तये ॥
वकुलस्य दलैः सम्यग्वारिणा परिपेषितैः ।
देहमृद्वर्त्तयेत् पश्चाद्धरीतक्या सुपिष्टया ॥
भूय उद्वर्त्तनं कुर्य्यात् पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।
प्रस्वेदान् मुच्यते शीघ्रं मेदोवृद्धिसमुद्भवात् ॥"

इति मेदोऽधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य विशेषः । यथा, —
"मेदः स्निग्धस्वेदौ वृद्धत्वं पृथिमस्फुचौ ॥"
अस्य चोपलक्षणं यथा,—
"मेदः स्पर्शे श्रोणिगण्डिः सन्धिशून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांसप्रार्थना च ।" अस्यातिवृद्धिलक्षणं यथा,—
"मेदः स्निग्धाङ्गसामुदरपार्श्वकृच्छ्रं कासश्वासादीन् रोगांश्च ।"
"पूर्व्वः पूर्व्वोत्तरश्लाघ्यो हेयेभ्यः परं परम् ।
तस्मादसृग्वसाद्यानां धातूनां क्षपणं हितम् ॥"
"क्षपयत्यचिरेणापि दोषधातूनमलान् भिषक् ।
सावदृग्यावदरोगः स्यात्तरो रोगसमन्वितः ॥"
इति भृग्वुक्त सूत्रस्थाने १५ अध्यायः ॥
"लतीया मेदोधरा नाम मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमन्त्रस्थिषु च महत्सु च सन्धिषु भवति ॥"
इति तत्रैव शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥)
मेदः, पुं, (मेदति स्निह्यतीति । मिद् + अच् ।) वपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
"लशाकच्छत्रमिक्षरो मलघो मेदकुष्ठहा ।"
इति भरतधृतधन्वन्तरिवचनम् ॥)
म्लेच्छजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ अलम्बुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऐरावतकुलजो नागविशेषः । यथा, महाभारते ।१।५७।११।
"विरूपाक्षः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा दयवाहनम् ॥")
मेदकः, पुं, (मिद् + ण्वुल् ।) लवणः । इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ मेथा इति भाषा ॥
मेदजः, पुं, (मेदात् जायते इति । जन् + डः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदोभवश्च ॥
मेदःसारा, स्त्री, (मेदः सारोऽस्याः ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विकृतिरस्या मेदाशब्दे दृश्या ॥)
मेदस्कृत, क्ली, (मेदः करोतीति । मेदस् + च्वि + क्विप् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥
मेदा, स्त्री, (मेदो अस्याः अस्तीति । मेद + अच् । टाप् ।) अष्टवर्गप्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । मेदोद्भवा २ जीवनी ३ श्रेष्ठा ४ मणिच्छिद्रा ५ विभावरी ६ । इति रत्नमाला ॥ वसा ७ स्वल्पपर्णिका ८ मेदःसारा ९ स्नेहवती १० मेदिनी ११ मधुरा १२ स्निग्धा १३ मेधा १४ दृढा १५ माध्वी १६ शुक्लदा १७ बहुस्निग्धिका १८ पुरुषदन्तिका १९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहार्शिःकासराजयक्ष्मज्वरनाशित्वम् । वातदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथा,
"श्वेतकन्दो नखच्छेदो मेदो धातुमिव श्रवेत् ।
यः स मेदेति विज्ञेयो विज्ञानालक्षणैर्नरैः ॥"
मेदाभङ्गमेदाभ्यान शब्दावपि स्त्रियौ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या विवरणं मङ्गामेदाशब्दे दृश्यम् ॥ (अनुकल्पोऽस्या यथा । "मेदाभावे त्वाण्वगन्धा ।" इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)
मेदिनी, स्त्री, (मेदोऽस्या अस्तीति । मेद + इनिः । ङीप् ।) मेदा । काममी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । ३ ॥ मेदो विद्यतेऽस्यां मेदिनी साम्याम्मेदःशब्दादिन् मत्वोपधया निपात्यते इति परे । स्वमते मेदः समानार्थनिर्देशो मेदशब्दोऽस्ति । व्रणाकरु-

क्रमिहरो मलघ्नो मेदकुष्ठहेति घ्राणिहोत्रः। नैकाजादिति इन्। यथा चोक्तम्।
"मधुकैटभयोरासीन्मेदसैव परिप्लुता।
तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः॥"
मेदसीति वा मेदिनी इत्यिन्वा क्षिहि ग्रहादित्वादिन्। इति सर्वोकार्या भरतः॥ (एतन्नामनिरुक्तिर्यथा, देवीभागवते। १। ६। ८३-८४।
"गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधुकैटभौ।
सागरः सकलो व्याप्तस्तदा वै मेदसा तयोः॥
मेदिनीति ततो जातं नाम पृथ्व्याः समन्ततः।
अमेध्या मृत्तिका तेन कारणेन सुरेश्वराः॥"
अपि च। तत्रैव। ३। १३। ८।
"मधुकैटभयोर्मेदःसंयोगान्मेदिनी स्मृता।
धारणाच्च धरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः॥")
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"अयतां वसुधात्रञ्च सर्व्वमङ्गलकारणम्।
विघ्ननिघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम्॥
अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा।
बभूव वसुधात्रञ्च तद्विरुद्धमतं शृणु॥
ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा।
आवां वध्यौ न यत्रोर्व्वी प्लाव्यतां सलिलेन च॥
तयोर्व्वाक्यावसानेन प्रत्यक्षा सा भवेत् स्फुटम्।
ततो बभूव मेदस्य मरणस्यान्तरं तयोः।
मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येस्तत्मतं शृणु॥
जलधौता कृता पूर्व्वं वसुधा मेदसा यतः।
कथयामि च तत्त्वञ्च सार्थकं सर्व्वसम्मतम्॥
पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्म्मवक्त्राच्च पुष्करे।
महाविराट्शरीरस्य जलमध्यस्य चिरं स्फुटम्॥
मलो बभूव कालेन सर्व्वाङ्गव्यापको ध्रुवम्।
स च प्रविष्टः सर्व्वेषां तस्मोत्रां विवरेषु च॥
कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा मुने!।
प्रत्येकं प्रतिलोमाच्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता॥
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः।
आविर्भूता सृष्टिकाले तच्छेषपर्य्यन्तमस्थिता।
प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता॥"
इति श्रीब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे नारायणनारदसंवादे पृथिव्युपाख्याने ७ अध्यायः॥

मेदिनीद्रवः, त्रि, (मेदिन्याः द्रवः।) धूलिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मेदुरः, त्रि, (मेदृति स्निह्यतीति। मिद्+"भृञ्भासमिदो घुरच्।"३। २। १६१। इति घुरच्।) अतिस्नेहयुक्तः। तत्पर्य्यायः। सान्द्रस्निग्धः २। इत्यमरः। ३।१।३०॥ (यथा, गीतगोविन्दे।१।१।
"मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे! गृहं प्रापय॥")

मेदुरा, स्त्री (मेदुर+टाप्।) काकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्याः काकोलीशब्दे ज्ञेयाः॥)

मेदोज, क्ली, (मेदसो जायते इति। जन्+डः।) घृते। इति राजनिर्घण्टः॥

मेदोद्भवा, स्त्री, (मेदादुद्भवोऽस्याः।) मेदा। इति राजनिर्घण्टः॥

मेदोन्वः, पुं. (मेदोबहुलः अन्वः।) वर्णसङ्करजातिभेदः। इति जटाधरः॥ (यथा, मनुः।१०।४८।
"मेदोन्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम्॥"
क्वचित् मेदान्ध्र इत्यपि पाठः॥)

मेदोवसी, स्त्री, (मेदोऽस्याः अस्तीति। मेदस्+मतुप्। मस्य वः।) मेदा। इति राजनिर्घण्टः॥ (मेदोविशिष्टे, त्रि॥)

मेध, ऋ अ वधमेधासङ्गेषु। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० उभ०-वधे सक०-अन्यत्र अक०-सेट्।) ऋ, अभिमेधन्। अ, मेधति मेधते। इति दुर्गादासः॥

मेधः, पुं, (मेध्यते वध्यते पश्वादिरत्रेति। मेध+घञ्।) यज्ञः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १। १२६। ३६।
"यामणीय्य महीपालानेष जित्वा महाबलः।
भ्रातृभिः सहितो वीरस्तान् मेधायाहरिष्यति॥"
ऋधिः। इति ऋग्वेदे। १०। १००। ६। मन्त्रभाष्ये सायणः॥)

मेधा, स्त्री, (मेधते सङ्गच्छते अस्यामिति। मेध+"घिड्डिदादिभ्योऽङ्।" ३। ३। १०४। इत्यङ्। टाप्।) धारणावती बुद्धिः। इत्यमरः। १।५।२॥ धारणाशक्तियुक्ता धीर्मेधा मेधते सङ्गच्छतेऽस्यां सर्व्वं बहुश्रुतं विषयीकरोति इति वा मेधा मेधृञ् सङ्गे मेधायां सेमक्तात् सरोरितः; व्यापबहुश्रुतविषयीकरणं धारणा यदुक्तं धारणा बुद्धिर्गुणविशेषः इति॥ इति भरतः॥ * ॥ (यथा, सुबालोपनिषदि। ३। २। ३।
"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्॥")
मेधाकरं औषधं यथा,—
"ब्राह्मपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला।
अभया च गुडूची च अटरूषकवाकुची।
एतैरष्टसमैर्भागैर्घृतं प्रस्थं विपाचयेत्॥
कल्कार्य्या रस प्रस्थं दत्त्वा च समन्वितम्।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम्॥"
इति गारुडे १६८ अध्यायः॥ * ॥
मेधाकरणं यथा। सतताध्ययनम्। तत्त्वज्ञानकथा। श्रेष्ठतन्त्रशास्त्रावलोकनम्। सद्विज्ञाचार्य्यसेवा च। इति पुराणम्॥ (दक्षप्रजापतिकन्याविशेषः। यथा,—
"कौशिलञ्च धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्याये॥
धनम्। इति निघण्टुः। २। १०॥ "मिधृ मेधृ सङ्गमे च। चकारात् हिंसामेधयोश्च। मिधिः सङ्गत्यर्थः। इति माधवः। घञ्। सङ्गच्छतेऽनेन सर्व्वं तद्धना हिंस्यते वा तद्धान् चौरादिभिः प्रभ्रंशि चैषार्थकारणात् इति महाभारतम्॥ यद्वा, मतौ ध्रीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धनं धार्य्यते। तत्र मति-

ग्रन्द उपपदे धानोः घञर्थे कविधानम् इति कः। एषोदरादित्वात् मतिग्रन्दस्य मेभावः।" इति तट्टीकायां हेवरानयच्चा॥)
मेधाः, [स्] पुं, (मेधते इति। मेध्+असुन्।) स्वायम्भुवमनुपुत्रः। यथा,—
"अग्निश्चाग्निबाहुश्च सवनः सवल एव च।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यो मेधा मेधातिथिरसुः।
स्वायम्भुवस्यास्य मनोर्दशैते वंशवर्द्धनाः॥"
इति भागवते ६ अध्यायः॥
मेधाजन्, क्ली, (मेधां करोतीति। जन्+क्विप्।) सितावरशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ मेधाकारके, त्रि॥
मेधाजित्, पुं, (मेधां जितवानिति। जि+क्विप्।) कात्यायनमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
मेधातिथिः, पुं, (मेधायाः धारणावद्बुद्धेरतिथिरिव।) मनुसंहिताटीकाकृत्। मुनिविशेषः। यथा, श्रीभागवते। १। १६। १०।
"मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो
भरद्वाजो गौतमः पिप्पलादः॥"
(प्रियव्रतपुत्रः स च शाकद्वीपाधिपतिः। यथा, श्रीमद्भागवते। ५। २०। २४—२५।
"यस्मिन् हि शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्रपरिमाणेनोपलक्षणीयः। यस्य ह महासुरभिगन्धस्तद्वर्षमनुवासयति। तस्यापि प्रियव्रतसुत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः॥"* सप्तदशे द्वापरयुगस्य व्यासः। यथा, देवीभागवते। १। ३। ३०।
"मेधातिथिः सप्तदशे व्रतो ह्यष्टादशे तथा॥"
प्रजापतेः कर्द्दमस्य पुत्रः। यथा, मार्कण्डेये। ५३। १५।
"अग्निध्रो मेधातिथिश्च वपुष्मांश्च तथापरः॥"
दक्षसावर्णिमन्वन्तरे सप्तर्षीणामेकतमः। यथा, मार्कण्डेये। ६४। ८।
"मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमांस्तथा।
सप्तर्षयोऽन्यः सवलस्तथान्यो हव्यवाहनः॥"
नदीविशेषे, स्त्री। यथा, महाभारते। ३। २२१। २३।
"चर्म्मण्वती महीं चैव मेधा मेधातिथिस्तथा।
ताम्रावतीं वेत्रवतीं तत्रस्तस्रोऽथ कौशिकीं॥")
मेधारुद्रः, पुं, (मेधया रुद्र इव।) कालिदासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
मेधावती, स्त्री. (मेधा शेषत्वेन अस्ति अस्याः इति। मेधा+मतुप्। मस्य वः। ङीप्। मेधाशब्दकत्वादस्यास्तथात्वम्।) महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥ मेधाविशिष्टा च॥
मेधाविनी, स्त्री, (मेधाऽस्याः अस्तीति। मेधा+"अस्मायामेधास्रजो विनिः।"५। २। १२१। इति विनिः। ततो ङीप्।) ब्रह्मणः पत्नी। इति मेदिनी। ने, २०४॥
मेधावी, [न्] पुं, (मेधाऽस्यस्तीति। मेधा+"अस्मायामेधास्रजो विनिः।"५। २। १२१। इति

त्रिनि:) शुक्रपक्षौ। इति मेदिनी। ने,२०४॥ मदिरा। इति राजनिर्घण्टः॥ पण्डितः। इति हेमचन्द्रः।३।६॥ याड़िः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कस्यचित् ब्राह्मणस्य पुत्रः। यथा, महाभारते, १२।१७५।३।

"द्विजातेः कस्यचित् पार्थ! स्वाध्यायनिरतस्य वै।
बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः॥")

मेधायुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। ने, २०४॥ (यथा, रामायणे। १।४।६।

"स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ।
वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः॥")

तद्वेदिकपर्य्यायः। विप्रः १ विप्रः २ मुतप्राः ३ धीरः ४ वेनः ५ वेधाः ६ कण्वः ७ ऋभुः ८ मनीषा ९ कविः १० मनीषी ११ मन्यमानः १२ विधाता १३ विपः १४ मनश्चित् १५ विपश्चित् १६ विपन्यवः १७ आकेनिपः १८ उशिजः १९ कौत्सासः २० अङ्गिरसः २१ मनयः २२ मनुषाः २३ वाघतः २४। इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि। इति वेदनिघण्टौ। ३।१५॥

मेधिः, पुं, (मेधतेः खले स्थाप्यते इति। मेध+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४।११३। इति इन्।) खले पशुबन्धनार्थन्यस्तदारु। इत्यमरः। २।९।१५॥ खले धान्यमर्द्दनस्थानमर्थं पशुबन्धननिमित्तं निहितं यद्दारु स मेधिः। मेड़ इति ख्यातेः। इति भरतः॥ तन्मूर्य्यायः। मेधिः३ खलेबाली३। इति हेमचन्द्रः॥ अस्य स्थापनदिनं तच्च वारौ शुक्रहस्तवती। तच्चाग्नि रेवती स्वाती हस्ता मूलं मृगशिरश्च। तच्च लग्नं स्थिरम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

मेधिरः, त्रि, (मेधास्यास्तीति। मेधा+"मेधास्रग्भ्यामिरच्नौ वक्तव्यौ।"५।२।१०९। इति काशिकोक्त्या इरच्।) मेधावी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, ऋग्वेदे। १।२५।२०।

"त्वं विश्वस्य मेधिर! दिवश्च ग्मश्च राजसि।"

"हे मेधिर! मेधाविन्! वरुण।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ यज्ञवान्। हविष्मान्। यथा, ऋग्वेदे। १०।१००।६।

"इन्द्रस्य सुतुकं देयं सहोभिर्मृढ्वेजरिता मेधिरः कविः।"

"मेधो यज्ञः हविर्वा तद्वान्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

मेधिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन मेधावीति। मेधाविन्+"अतिशायने तमबिष्ठनौ।" ५।३।५५। इति इष्ठन्। "विन्मतोर्लुक्।" ५।३।६५। इति विनो लुक्।) अतिशयमेधायुक्तः। इति व्याकरणम्॥

मेध्यं, त्रि, (मेध्यत इति। मेध्+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्। यद्वा, मेधामर्हतीति। मेधा+दण्डादित्वात् यत्।) पवित्रम्। इत्यमरः। ३।१।५५॥ (यथा,—

"स्नानेन मेध्यमखिलममेध्यं ज्ञानतो भवेत्।
ब्रह्मज्ञाने सप्तजपे मेध्यामेध्यं न विद्यते॥"

इति चिन्तामणिधृतवचनम्॥)

"पवित्रः प्रयतः पूत इति ब्रह्मवर्गे प्राणिविषयमात्र उक्तं इह त्वप्राणिद्रव्ये।" इति भरतः॥

"पूतं मेध्यं पवित्रं स्याद्धोर्यं प्रयतनिर्म्मलम्।
निर्ग्रोध्यं शोधितं दृष्टं निर्विक्लमनवस्करम्॥"

इति शब्दरत्नावली॥

(नित्यमेध्यम्। यथा, मनुः।५।१२६।

"नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम्।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यमेध्यमितिस्थितिः॥")

मृत्तिः। इति मेदिनी। ये, ४७॥ (यथा, रघुवंशे। २।१४।

"तलाटकक्षणपुलकोपनयनक्लेशाक्षिरेणिभिर्मेध्यत्वत्सतरी विहस्य बटुभिः मोक्षुण्ठमालभ्यते॥"

मेधाजनकः। यथा,—

"मण्डूकपर्णी स्वरसः प्रयोज्यः
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णं।
रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पाः
कल्कः प्रयोज्यः खलु प्राक्पुष्याः॥
आयुः प्रदाम्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि।
मेध्या विशेषेण च प्राक्पुष्याः॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

मेध्यः, पुं, (मेधायै हितः। मेधा+"उगवादिभ्यो यत्।" ५।१।२। इति यत्।) खदिरः। यवः। छागः। इति राजनिर्घण्टः॥

मेध्या, स्त्री, (मेधायै हिता। मेधा+यत्+टाप्।) रक्तवचा। रोचना। इति मेदिनी। ये, ४७॥ केतकी। ज्योतिष्मती। शङ्खपुष्पी। ब्राह्मी। श्वेतवचा। भ्रमरी। मण्डूकी। इति राजनिर्घण्टः॥ (नदीविशेषः। यथा, महाभारते। ३।२२१।२३।

"चर्म्मण्वती महीं चैव मेध्यां मेध्यातिथिस्तथा॥")

मेनका, स्त्री, (मन्यते इति। मन्+"मनेराशिषि च।" इति युन्। ततः "नश्चिमन्योरलिर्लोपित्वं वक्तव्यम्।"६।४।१२०। इत्यत्र काशिकोक्त्या अकारस्य एत्वम्।) सर्व्वप्या। इति शब्दरत्नावली॥ तस्याः कन्या शकुन्तला। यथा,—

"विश्वामित्रात्मजेयाङ्गं त्यक्ता मेनकया वने।
वैरेतद्भगवान् कण्वो वीर! किं करवामहे॥"

इति श्रीभागवते। ९।२०।१३॥

(मेनैव। मेना+स्वार्थे कन्।) उमामाता। यथा,

"ततः प्रीतास्तु पितरस्तां हृदुत्सङ्गयां निशाम्।
मेनां देवाश्च शैलाय हिमयुक्ताय वै ददुः॥
तां मेनां हिमवांश्चक्ष्या प्रसादादेवतैस्तथा।
प्रीतिमानभवत्तासां ररास च यथेच्छया॥
ततो हिमाद्रिः पितृकन्यया समं
सुरर्षिसिद्धैर्विषयं यथोचितम्।
अभीजनत् सा तनयास्तु मेना
रूपाभियुक्ताः सुरयोषितोपमाः॥

पुलस्त्य उवाच।

मेनायां कन्यकास्तिस्रो जाता रूपगुणान्विताः।
सुनाभ इति विख्यातश्चतुर्थस्तनयोऽभवत्॥
नीलाञ्जनचयप्रख्या नीलेन्दीवरलोचना।
रूपेणाप्रतिमा काली जज्ञे मेनकासुता॥
जातास्ताः कन्यकास्तिस्रः षडब्दाव परतो मुने!।
कर्त्तुं तपः प्रयाताम्बा देवास्ता ददृशुः शुभाः॥
सतीं गते कन्यके ते ज्ञात्वा मेना तपस्विनी।
तपसो वारयामास उमे त्येवाम्बिकां सा॥
तदेव माता नामास्याश्चक्रे पित्रनुमता शुभा।
उमेत्येव हि कन्यायाः सा जगाम तपोवनम्॥"

इति वामने ७३ - ७५ अध्यायः॥ *॥

अपि च।

"कथं गिरिसुता काली बभूव जगतां प्रसूः।
दाक्षायणी त्यक्ततनुः कथमाप हरं पतिम्॥"

मार्कण्डेय उवाच।

यदात्मजत्वतुं देवी पूर्व्वं दाक्षायणी सती।
तदैव मनसागच्छन्मेनकां हिमवद्गिरिम्।
त्यक्तप्राणा सदा देवी भूता हिमवतः सुता॥
शिवाविन्यस्तमनसा भगवंश्चिन्तिवत्सरान्।
निनाय मेनका देवी परमास्थितिमुत्तमाम्॥
सप्तविंशतिवर्षान्ते जगन्माता जगन्मयी।
सुप्रीता भवदत्यर्थं प्राह प्रत्यक्षतां गता॥

श्रीदेव्युवाच।

यत् प्रार्थितं त्वया देवि। मत्तस्तत् प्रार्थयाधुना।
ततः सा प्रथमं पुत्रयाचं वव्रे यशस्विनी॥
पश्चात्तु तनयामेकां स्वरूपगुणशालिनीम्।
कुलद्वयानन्दकरीं भुवनत्रयदुर्लभाम्॥
ततो भगवती प्राह मेनकां मुनिसन्निभाम्॥

श्रीदेव्युवाच।

यत्तं पुत्रा: संभवन्तु भवत्या वीर्य्यसंयुताः।
सुरा च तव देवानां मानुषाणाञ्च रक्षसाम्॥
हिताय सर्व्वजगतां भविष्यामि सुतस्तव।
एवमुक्ता जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत॥
ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी।
पूर्व्वत्यक्तमतीरूपा जज्ञार्थे मेनकां ययौ॥
समयस्यागुरूपेण मेनकाजठरे शिवा।
समुद्रय समुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात्॥
वसन्तसमये देवी नवम्यां भृगुवासरे।
अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात्॥"

इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः॥

मेनदात्मजा, स्त्री, (मेनकाया आत्मजा।) दुर्गा। इति हलायुधः॥ (शकुन्तला। यथा, महाभारते। १।७२।१२।

"नेमां स्त्रियस्युवते बालां क्रयादा मोमुष्टिनः।
पर्य्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम्॥")

मेनकाप्राणेशः, पुं, (मेनकायाः प्राणेशः पतिः।) हिमालयः। इति हेमचन्द्रः।३।२३॥

मेना, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति। मान पूजायाम्+"बहुलमन्यत्रापि।" उणा० २।७६। इति इनच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) मेनका। इति भरतद्विरूपकोषः॥ सा पितृकन्या। यथा,

मेरुः

"तां मानसीं मेरुसखः पितृणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः।
मेनां मुनीनामपि माननीया-
मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे॥"

इति कुमारसम्भवे। १। १८॥ * ॥

यथा च, कौर्म्मे १२ अध्याये।

"अग्निस्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः।
तेभ्यः स्वाहा स्वधा चैव मेना वैतरणी तथा॥"

(स्त्री। यथा, ऋग्वेदे। १। ६२। ७।

"भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुदं-
सा:।"

"मेनेति स्त्रीनाम। मेने स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ * ॥ वृषगण्यकन्या। यथा, ऋग्वेदे। १। ५१। १३।

"मेना भवो वृषगण्यस्य।"

"हे इन्द्र। त्वं वृषगण्यस्य एतदाख्यस्य राज्ञो मेना भवः मेनानाम कन्यकाभूः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ * ॥ वाक्। इति निघण्टुः। १। ११॥

"मानपूजायां इत्यमरात् 'बहुलमन्यत्रापि इनच् भवति।' इति वचनादिनच्। बहुलग्रहणात् नलोपः। पूज्यतेऽनया गृध्रादिरूपदेशवाक्येन पूज्या वा देवतात्वात्।" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा॥ * ॥ नदीविशेषः। यथा, महाभारते। ६। ६। २३।

"कारिषिणीमसिक्नीञ्च कुलुषीरां महानदीम्।
मरुद्वृधां प्रवरां मेनां हेमां वृषवतीं तथा॥")

मेनाजा, स्त्री, (मेनायाः जायते इति। जन्+डः। स्त्रियां टाप्।) पार्व्वती। इति हेमचन्द्रः॥

मेनादः, पुं, (मे इति नादोऽस्य।) विड़ालः। छागः। मयूरः। इति मेदिनी। दे, ३६॥

मेनाधवः, पुं, (मेनायाः धवः स्वामी।) हिमालयः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

मेन्धिका, स्त्री, (मां श्रीभामित्यधते प्रकाशयतीति। इन्धि+णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) क्षुपविशेषः। इति केचित्। मेहदी इति भाषा॥

मेन्धी, स्त्री, (मां श्रीभामित्यधतीति। इन्धि+णिच्+अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) क्षुपविशेषः। इति केचित्। मेहदी इति भाषा॥

मेप, अद ङ गत्याम्। इमि कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, मेपते। अद, अमिमेपत्। इति दुर्गादासः॥

मेरकः, पुं, विष्णुशत्रुभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

मेरुः, पुं, (मिनोति क्षिपति ज्योतींषीति। मि+"मिपीभ्यां रुः।" उणा० ४। १०१। इति रुः।) पर्व्वतविशेषः। तत्पर्य्यायः। सुमेरुः २ हेमाद्रिः ३ रत्नसानुः ४ सुरालयः ५। इत्यमरः॥ मिनोति क्षिपति ज्योतींषि उच्चत्वात् मेरुः। डुमि ञ् क्षेपे नात्मेति रुः। इति भरतः॥ * ॥ (यथा, मार्कण्डेये। १२१। ८।

"देवर्षिगन्धर्व्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते।
प्रागायतः ससौवर्ण उदयो नाम पर्व्वतः॥")

जपमालाग्रवर्त्तिन्येका माला। यथा,—

मेव

"मालामेकैकमादाय सूत्रे सम्पातयेत् सुधीः।
सूत्रे सूत्रञ्च संयोज्य पुच्छे पुच्छञ्च योजयेत्॥
गोपुच्छसदृशी कार्य्याथवा सर्पाकृतिर्भवेत्।
तत्प्रजाप्तीयमेकाग्रं मेरुत्वेनायतो न्यसेत्॥"

इत्युत्पत्तितन्त्रे ६० पटलः॥ * ॥

करमालायां मेरुर्यथा,—

"तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका।
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वे नोपकल्पयेत्॥"

इदन्तु प्रतिभिन्नविषयम्॥ * ॥

ग्रन्थिविषये मेरुर्यथा,—

"पर्व्वद्वयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात्।
पर्व्वत्रयं मध्यमायास्तर्ज्जन्यैकं समाहरेत्।
पर्व्वद्वयन्तु तर्ज्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्व्वति!॥"

श्रीविद्याधिषये मेरुर्यथा,—

"अनामामध्यमायाञ्च मूलाग्रन्तु द्वयं द्वयम्।
कनिष्ठायाञ्च तर्ज्जन्याश्चैकं पर्व्व सुरेश्वरि!।
अनामामध्यमायाञ्च मेरुः स्याद्वितयं शुभम्॥"

तन्त्रान्तरितजपे दोषो यथा,—

"अङ्गुलीषु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने।
पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत्॥"

इति तन्त्रसारः॥

मेरुकः, पुं, (मिनोति क्षिपति गच्छतीति। मि+रुः। संज्ञायां कन्।) यज्ञधूपः। इति शब्दचन्द्रिका॥ धुना इति भाषा। (मध्यदेशस्य प्रदेशभेदः। यथा, बृहत्संहितायाम्। १४। २६।

"ऐरावत्यां मेरुकनष्टराज्यपशुपालवीरकाश्मीराः।
अभिसारदरदतङ्गणकुलतसैरिन्ध्यवनराष्ट्राः॥")

मेरुसावर्णः, पुं, एकादशमनुः। यथा,—

"ततस्तु मेरुसावर्णो ब्रह्मसूनुर्मनुः स्मृतः।
ऋतुश्च ऋतुधामा च विष्वक्सेनो मनुस्तथा॥"

इति मात्स्ये ९ अध्यायः॥

मेलकः, पुं, (मिल्+भावे घञ्। स्वार्थे कन्।) सङ्गः। इत्यमरः। ३। २। २६॥ ("बहुमाश्च मेलके बलाबलमुक्तम्।" इति। २। १३६। मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

मेलकलवणं, क्ली, (मिलतीति। मिल+ण्वुल्।) मेलकं लवणम्। औषरलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मेला, स्त्री, (मिल्+णिच्+अङ्। टाप्।) मेलकः। मसिः। इति मेदिनी। ले, ४६॥ अञ्जनम्। इति हेमचन्द्रः॥ महानीली। इति राजनिर्घण्टः॥

मेलानन्दा, स्त्री, (मेलया मस्या आनन्दो यस्याः।) मस्याधारः। इति शब्दावली॥

मेलाम्बुः, स्त्री, (मेलानां अम्बुः कूपिका।) मस्याधारः। इति जटाधरः॥

मेलाम्बुः, पुं, (मेलेव अम्बु अत्र।) मस्याधारः। इति शब्दरत्नावली॥

मेव, अद ङ सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) अद, अमिमेवत्। ङ, मेवते। इति दुर्गादासः॥

मेषः

मेषः, पुं, (मिषति अन्योन्यं स्पर्द्धते इति। मिष स्पर्द्धायाम्+अच्।) पशुविशेषः। मेढ़ा इति मेड़ा इति च भाषा॥ (यथा, पद्मतन्त्रे। ५। ६२।

"मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र वर्त्तते।
स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां भयावहः॥")

तत्पर्य्यायः। मेढ्रः २ उरभ्रः ३ उरणः ४ ऊर्णायुः ५ वृष्णिः ६ एडकः ७। इत्यमरः। २। ६। ७६॥ भेड़ः ८ हुड़ः ९ अविङ्गणः १० अविः ११ लोमशः १२ बली १३ रोमशः १४ भेड़ुः १५ भेड़कः १६ मेराटः १७ हुलुः १८। इति शब्दरत्नावली॥ मेराटकः १९ हुड़ः २० संफलः २१। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४१॥ अस्य मांसगुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। दृंहणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च। पित्तश्लेष्मकरत्वम्। कुसुम्भशाकेन सह त्याज्यत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ लग्नविशेषः। औषधविशेषः। इति मेदिनी। षे, १२१॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। १७ अध्याये।

"मेषस्य पृष्ठेमधुकेन संयुतं
तदञ्जनं सर्व्वकृते प्रयोजयेत्।
क्रियास्य सर्व्वाः क्षतजोद्भवे हितः
क्रमः परिज्ञायिनि चापि पित्तहृत्॥")

राशिविशेषः॥ तत्पर्य्यायः। क्रियः २। (यथा, श्रीमद्भागवते। ५। २१। ४। "यदा मेषतुलयोर्वर्त्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति। यदा वृषभादिषु पञ्चसु च राशिषु चरति तदाहान्येव वर्द्धन्ते ह्रसति च मासि मासि एकैका घटिका रात्रिषु॥") अस्याधिष्ठात्री देवता पुंमेषः। अश्विनीभरणीकृत्तिकापादैकेन मेषराशिर्भवति। अस्य जातः ईदृशो भवति। मेषपदगायां नेत्रदुःखी दयालुः धनी ज्ञानसुखी धार्म्मिकः धीरः मत्स्यमांसाशी च। स तु दृष्टोदयः। अस्य वर्णः। आरक्तः पीतश्च। अयं क्रूरः। पित्तोल्बणस्वभावः। कान्तिरञ्जितः। समानाङ्गः। पश्चत्तचारी। पूर्व्वदिगधिपतिः। वैश्यवर्णः। अल्पस्त्रीसङ्गः। अल्पसन्तानः। सुदृढ़ः। अनिरवस्थः। इति ज्योतिषम्॥ * ॥ स्वराशिगतत्रांशिज्ञानफलं यथा,—

"मेषे दिनेशे पुरुषः सुवेशः
सत्साहसः स्यान्नृपतेः समानः।
बुद्ध्या युतः पित्तकृता च पीड़ा
वक्त्रोद्भवा वा सततं मनौजाः॥" * ॥

चन्द्राश्रिततत्रांशिज्ञानफलं यथा,—

"स्थिरश्चलो रञ्जितः स्वकर्म्मनैरः
सुतयुतः प्रमदाविजितो भवेत्।
अजगते द्विजराज इतीरितं
विभुतयाद्भुतया सहितः श्रिया॥" * ॥

तल्लग्नजातफलं यथा,—

"मेषलग्ने समुत्पन्नश्चण्डो मानी धनी शुभः।
क्रोधी खलनहन्ता च विक्रमी परवत्सलः॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

तल्लक्षणस्य स्थूलमानम्। ३। ४७। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ * ॥ त्रितारकशरावाकृतिश्रवणानक्षत्रस्य गगनमध्योदये मेषलग्नस्य अष्टादशपलाधिकदण्डैको गतो भवेत्। यथा,—

"तारकात्रयमिते शरावाकृतौ
कैणवे गगनमध्यवर्त्तिनि।
मत्तवारणगतेऽजलग्नतो
निर्ययुर्गजमदौघलिप्तिकाः॥"

महैलाकृतिपञ्चतारकधनिष्ठानक्षत्रस्य मस्तकोपर्य्युदये मेषलग्नस्य षट्त्रिंशत्पलाधिकदण्डद्वयं गतं स्यात्। यथा,—

"मस्तकोपरि समागते धने
महैलाकृतिनि पञ्चतारके।
यान्ति कान्तिमति मेषलग्नतः
सारमाशि रसघस्रलिप्तिकाः॥"

इति कालिदासकृतराशिलग्ननिरूपणम्॥

मेषकः, पुं, (मिषतीति। मिष्+ण्वुल्। संज्ञायां कन्।) जीवशाकः। राजनिर्घण्टः॥

मेषकम्बलः, पुं, (मेषलोमनिर्म्मितः कम्बलः। मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः।) मेषलोमनिर्म्मितवस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। ऊर्णायुः २। इत्यमरः। २। ६। १०७॥

मेषलोचनः, पुं, (मेषस्य लोचनमिव पुष्पमस्य।) चक्रमर्दः। इति भावप्रकाशः॥ मेषचक्षुस्तुल्यचक्षुषि, त्रि॥

मेषवल्ली, स्त्री, (मेषप्रिया वल्ली।) अजशृङ्गी। इति भावप्रकाशः॥

मेषविषाणिका, स्त्री, (मेषस्य विषाणं शृङ्गमिव प्रतिकृतिरस्याः। विषाण+प्रतिकृतौ कन्। टापि अत इत्वम्।) मेषशृङ्गी। इति रत्नमाला॥

मेषशृङ्गः, पुं, (मेषस्य शृङ्गमिव। तदाकृतित्वात्।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६३॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। १७ अध्याये।
"मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि॥")

मेषशृङ्गी, स्त्री, (मेषशृङ्ग+गौरादित्वात् ङीष्।) अजशृङ्गीवृक्षः। मेढ़ाशृङ्गी इति भाषा। (यथा, सुश्रुते। १। ३६।
"मेषशृङ्गी मातुलुङ्गी सुरङ्गीत्यादि॥")

तत्पर्य्यायः। मन्दोष्णः २ मेषविषाणिका ३ चक्षुः ४ चक्षुर्व्वेधनम् ५ मेढ्रशृङ्गी ६ गण्डदूर्व्वा ७। इति रत्नमाला॥ (तथास्याः पर्य्यायो गुणाश्च।
"मेषशृङ्गी विषाणी स्यान्मेषवल्लाजशृङ्गिका॥
मेषशृङ्गी रसे तिक्ता वातला श्वासकासजित्।
रूक्षा पाके कटूष्णा च व्रणश्लेष्मार्शिशूलनुत्॥
मेषशृङ्गीफलं तिक्तं कृमिमेहकफप्रणुत्।
दीपनं स्रंसनं कासक्लमिव्रणविषापहम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

मेषा, स्त्री, (मिष्यतेऽसौ। मिष्+कर्म्मणि घञ्। टाप्।) त्रुटिः। इति शब्दचन्द्रिका। गुजराटी एलाइच इति भाषा॥

मेषाक्षिकुसुमः, पुं, (मेषाणां अक्षिवत् कुसुमान्यस्य।) चक्रमर्दः। इति रत्नमाला॥

मेषाक्षः, पुं, (मेषस्याक्षमिवाक्षमस्य।) इन्द्रः। इति पुराणम्॥

मेषालुः, पुं, (मेषस्य अलुमिव अलं सूक्ष्मालुरस्याः।) वल्लालुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

मेषालुः, पुं, (मेषप्रियः आलुः।) वल्लालुवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

मेषाक्षयः, पुं, (मेषस्याक्षयः आक्षास्य।) चक्रमर्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य चक्रमर्दशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

मेषिका, स्त्री, (मेषी+स्वार्थे कन्। टाप्। ह्रस्वः।) मेषी। इति शब्दरत्नावली॥

मेषी, स्त्री, (मिष्यते हन्यते असौ इति। मिष+घञ्। ङीष्।) तिनिशवृक्षः। जटामांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ मेषस्त्रीजातिः। मेढ़ी। (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ३। ५८।
"मेषजमसि मेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजं
सुखं मेषाय मेष्यै॥")

तत्पर्य्यायः। जालकिनी २ अविः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ एडका ४ मेषिका ५ इति शब्दरत्नावली। क्रूरी ६ रुशा ७ अविला ८ वेणी ९। इति हेमचन्द्रः। ४। ३४३। अस्या दुग्धगुणाः। मधुरत्वम्। गाढ़त्वम्। स्निग्धत्वम्। कफापहत्वम्। वातामयकरत्वम्। स्थौल्यत्वम्। लोमशायाश्चैतत् गुरुत्वम्। वृद्धिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ अपि च।
"आविकं लवणं स्वादु स्निग्धोष्णं चाम्लसरं गुरु।
प्रणुत्।
अच्छुद्यं तर्पणं केश्यं गुरुपित्तकफप्रदम्।
गुरुकासश्रमानिलोद्भूते केवले वातिके हितम्॥"
इति भावप्रकाशः॥

अस्या दधिगुणाः। सुस्निग्धत्वम्। कफपित्तकरत्वम्। गुरुत्वम्। वाते रक्तवाते च पथ्यत्वम्। श्लीपदव्रणनाशित्वञ्च॥ * ॥ अस्या नवनीतगुणाः। स्निग्धत्वम्। श्लीतत्वम्। मेधाकरत्वम्। पुष्टिदत्वम्। स्थौल्यत्वम्। मन्दाग्निदीपनत्वम्। सारकत्वम्। पाके स्निग्धत्वम्। लघुत्वम्। योनिशुक्रे कफे वाते दुर्नाम्नि च हितत्वञ्च। दुर्नाम्नि स्थाने गुदशुक्रे इति पुस्तकान्तरे पाठः॥ * ॥ अस्या घृतगुणाः। अतीवगौरवात् सुकुमारदेहिनां वर्জ্জ्यत्वम्। बुद्धिपाटवकरत्वम्। बलावहत्वम्। वयसः स्थिरीकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तन्मांसगुणाः। यथा, भावप्रकाशे।
"छागमेषवृषाश्वाद्याः यास्याः प्रोक्ता मृगद्विषः।
ग्राम्या वातहराः सर्व्वे दीपनाः कफपित्तलाः।
मधुरा रसपाकाभ्यां दृंहणा बलवर्द्धनाः॥"

मेषुरणं, क्ली, दशमलग्नम्। यथा,—
"कर्म्मस्थानञ्च दशमं खं मेषुरणमास्पदम्।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

मेहः, पुं, (मेहति क्षरति शुक्रादिरनेनेति। मिह्+घञ्।) प्रमेहरोगः। इत्यमरः। २।४।५॥ (अस्यौषधं यथा,—
"वङ्गस्य शिवजस्य लौहरेणुयुता मधु।
ततो गुडसमं गव्यं भक्षयेत् कर्षमात्रकम्॥
गुडचीमस्तमथवा शर्करामाक्षिकन्तथा।
सर्व्वमेहहरो ह्येष वङ्गाख्यश्च उत्तमः॥"
इति वङ्गाधिकारः॥
"भस्मसूतं समं कान्तमभ्रकञ्च शिलाजतु।
शुद्धताप्यं शिलाचूर्णं त्रिफलाकोलगोरजम्॥
कार्पासमज्जसारश्च सर्व्वं मार्य्यञ्च भक्षयेत्।
विंशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिहेत्ततः॥
माषमात्रं हरेन्मेहं मेघनादरसो महान्॥"
इति मेघनादरसः॥
"रसभस्म समायुक्तं वङ्गभस्म प्रकल्पयेत्।
अस्य माषद्वयं हन्ति मेहान् विंशतिसम्मितम्॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारे॥
अन्यत्र प्रमेहशब्दे द्रष्टव्यम्॥ * ॥ मिह्यतीति। मिह्+घञ्।) मेघः। इति शब्दचन्द्रिका॥ प्रसादः। इति हेमचन्द्रः। ३।२६७॥ (अस्योत्पत्तिभिसृष्टं तत्कारणं दोषो यथा, मनौ। ४।५२।
"प्रथमं प्रतिसृष्टेषु प्रतिसोमोदकद्विजान्।
प्रतिगां प्रतिवातस्थं प्रज्ञा नश्यति मेहतः॥"
"अग्निसूर्य्यचन्द्रजलब्राह्मणगोवातानभिमुखं मूत्रपुरीषे कुर्व्वतः प्रज्ञा नश्यति।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥)

मेहनी, स्त्री, (मेहं हन्तीति। हन्+टक्। ङीष्।) हरिद्रा। इति रत्नमाला॥

मेहनं, क्ली, (मेहति सिञ्चति मूत्रयतेऽनेनेति। मिह सेचने+ल्युः।) शिश्नः। इत्यमरः। २।६।७६॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०। २६३। ५।
"मेहनादनं कारणाशोभ।"
"मेहनात् मेढ्रात्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ यथा, च सुश्रुते। २। ३५।
"ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनम्।
तथोरस्यबलीढ़ानि न च स्यात् पृथ्वायतम्॥
ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणौ स्यातान्नासा चोचा शुकोपमा।
ह्रस्वौ चक्षुषौ वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते।
प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत् पञ्चविंशतिम्॥")
मूत्रम्। इति मेदिनी। ने, ११०॥ (यथा, सुश्रुते। १। ३०।
"वक्त्रवह्निसदनं यच्च भूमौ पतति सूक्ष्ममुष्कस्तब्धमेढ्रो भग्नयोनिः, प्रकृतमेहनश्च मनुष्यः॥")
भावेऽनट् प्रत्यये सर्व्वेतन्त्रार्थे॥

मेहनः, पुं, (मेहति सिञ्चति रसमिति। मिह+ल्युः।) शुक्रकृच्छ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

मेहना, स्त्री, (मेहत्यनयेति शुक्रमस्यामिति। मिह सेचने+ल्युट् च+अधिकरणे युच्। स्त्रियां टाप्।) महिला। इति केचित्॥ (मेहनीयम्। यथा, ऋग्वेदे। ५। ३८। १।
"यदिन्द्रचित्रमेहनाखि त्वादातमद्रिवः॥")

मैत्रं

मैत्रं, क्ली, (मित्रादागतमिति । यद्वा, मित्रस्येदमिति । मित्र + "तस्येदम् ।" ४।३।१२० । इति अण् ।) अनुराधानक्षत्रम् । इति । यथा,—

"मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णु-
र्वैष्णाश्रमर्क्षे परिवर्त्तते च ।
पौष्णाधमाने च सुरारिहन्ता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥

(मित्रः सूर्य्यो देवतास्येति । आदित्यलोकः । यथा, महाभारते । १२ । ३१७ । ३ ।

"प्रायुनोत्क्रममाणस्तु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याञ्च प्रजापतिम् ॥"

यद्वा, मनुः । १२ । ७२ ।

"मैत्राक्ष्योनिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयभुक् ॥")

पुरीषोत्सर्गः । यथा,—

"ततः कल्यं समुत्थाय कुर्य्यान्मैत्रं नरेश्वर ! ।
मैत्रेऽभिमुखश्चेत्पमलोत्थाभ्यधिकं भवः ॥
कल्यं उषःकालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्बन्धात् पुरीषोत्सर्गः ।" इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

अपि च ।

"ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्तिष्ठेत् सुमनो रक्षार्थमायुषः ।
शरीरचिन्तां निर्व्वर्त्त्य मैत्रं कर्म समाचरेत् ॥"

मैत्रं मलमूत्रोत्सर्गः । इति राजवल्लभः ॥*॥

तत्र निषिद्धस्थानादि यथा,—

"छायाकूपनदीगोष्ठचैत्याम्भःपथिभस्मसु ।
अग्नौ चैव श्मशाने च विण्मूत्रे न समाचरेत् ॥
न गोमये न हले वा महावृक्षे च प्राज्ञतः ।
न निम्ने वा न निश्वासा न च पर्व्वतमस्तके ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न समस्थेषु गर्त्तेषु न गच्छन् वा समाचरेत् ॥
तृणाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च ।
न चैत्ये न चिते वापि न तीर्थे न चतुष्पथे ॥
नद्यां नदस्यसीपे वा नीधरे न पराङ्मुखौ ।
न सोपानत्पादुको हि हलौ वा नाप्तरीतके ॥
न चैवाभिमुखः स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोर्गवाम् ।
न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ॥
न ज्योतींषि निरीक्षेत वा न वायुमिमुखो-
ऽथवा ।
प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिसोमं तथैव च ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १२ अध्यायः ॥

अस्य विस्तारस्तु पार्व्वे उत्तरखण्डे १६० अध्याये द्रष्टव्यः ॥ *॥ (मित्रस्य भावः । मित्र + अण् । मित्रता । यथा, मनुः । ८ । २१८ ।

"लोभात् मोहात् भयात् मैत्रात् कामात्
क्रोधात् तथैव च ।
अज्ञानात् बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥")

त्रि, मित्रसम्बन्धी ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १४४ । २३ ।

"पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।
अतं मैत्रञ्च भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥'

मित्रताप्राप्तौ । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । १२ । १३ ।

मैत्राव

"अद्वेष्टा सर्व्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥"

"मित्रभावो मैत्रो मित्रतया वर्त्तते ।" इति श्रीधरस्वामिकृतभाष्यम् ॥ "मैत्रः स्नेहेषु कृपालुः ।" इति श्रीधरस्वामी ॥ "मैत्रो मित्रता तद्वान् मैत्रः ।" इति श्रीमधुसूदनसरस्वती ॥)

मैत्रः, पुं, ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुसंहितायाम् । २ । ८७ ।

"जपन्नेव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥"

"मित्रमेव मैत्रः स्वार्थे अण् ।" इति तट्टीकायां मेधातिथिकुल्लूकौ ॥ (उदयमुहूर्त्तात् तृतीयमुहूर्त्तः । तथा च हरिवंशे । ३ ।

"आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः शुभो वासव एव च ॥"

यथा, कुमारे । ७ । ६ ।

"मैत्रे मुहूर्त्ते शशलाञ्छनेन
योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ॥"

वर्णशङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । २३ ।

"वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च ।
कारूषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥")

मैत्रभं, क्ली, (मैत्रञ्च तत् भञ्चेति ।) अनुराधानक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मैत्रावरुणः, पुं, (मित्रस्य वरुणस्येति । "देवताद्वन्द्वे च ।" ६।३।२६ । इत्यनङ् । ततः "देवताद्वन्द्वे च ।" ७।३ । २१ । इति मित्रस्य वृद्धिः । "दीर्घञ्च वरुणस्य ।" ७ । ३ । २३ । इति वरुणस्य न वृद्धिः । तयोरपत्यमिति । मित्रावरुण + अण् ।) अगस्त्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ५ । १६ । १५ ।

"न वर्षं मैत्रावरुणं ब्रह्मण्यमभिवर्षति ॥"

अस्य विवरणं यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३३ । ११ ।

"उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्व्वश्या ब्रह्मन्
मनसोऽधिजातः ।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवा पुष्करे
त्वाददन्त ॥"

"उतापि च हे वसिष्ठ ! मैत्रावरुण ! मित्रावरुणयोः पुत्रोऽसि ब्रह्मन् वसिष्ठ ! उर्व्वश्या अप्सरसो मनसो ममायं पुत्रः स्यादिति ईदृशात् संकल्पात् द्रप्सं रेतः मित्रावरुणयोरुर्व्वशीदर्शनात् स्कन्नमभूत् । तस्मादधिजातोऽसि । तथा च वक्ष्यते । सर्व्वज्ञतातिवृष्टि । एवं जातं त्वां देवेन देवसम्बन्धिना ब्रह्मणा वेदराशिना अहमृषिः युक्ते पुष्करे विश्वेदेवा अददन्त अधारयन्त । तथाचादितिर्मित्रावरुणौ जनयति इति प्रकृत्य पठति ।

तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन धीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तज्जातौ सम्बभूवतुः ॥
बहुधापतितं रेतः कलशे च जले स्थले ।
स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः सम्भूत ऋषिसत्तमः ॥

मैत्रेयः

कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महा-
द्युतिः ।
उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः ॥
मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते ।
यद्वा कुम्भाद्विजातिः कुम्भेनापि हि मीयते ॥
कुम्भ इत्यभिधानञ्च परिमाणञ्च लक्ष्यते ।
ततोऽभ्युद्यम्यमाणासु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ।
भक्षतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा अधारयन् ॥"

इति तद्वार्त्ते भारतम् ॥)

मैत्रावरुणिः, पुं, (मैत्रावरुणयोरपत्यमिति । मैत्रावरुण + "अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।) अगस्त्यः । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ।

(यथा, महाभारते । ३ । १०३ । १४ ।

"तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।
आश्रमस्थं तपोराशिं कर्म्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥")

मैत्री, स्त्री, (मैत्र + ङीप् । यद्वा, मित्र + भावे ष्यञ् + ङीप् । ततः "हलस्तद्धितस्य ।" ६ । ४ । १५० ।" इति यलोपः ।) मित्रस्य भावः । मित्रस्य कर्म्म । इत्यमरभरतौ ॥ शक्तिविशेषे मैत्रीकरणनिषेधो यथा,—

"विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरातिकीटकैः ।
बन्ध्यकीबन्धकीभृत्यैर्न्नृशंसाहृतकर्त्तृभिः सह ॥
तथातिशयशीलेन परीवादरतैः शठैः ।
बुधो मैत्रीं न कुर्व्वीत नेकः पन्थानमाश्रयेत् ॥"

इति विष्णुपुराणे तृतीयेंऽशे ११ अध्यायः ॥

"विद्विष्टादिभिर्मैत्रीं न कुर्व्वीत । बहुभिर्वैरं यस्य । अतिकीटकः अत्यन्तं कीटवत् पीडकः । कण्टकैरिति पाठेऽपि स एवार्थः । बन्ध्यकी अपतौ ।" इति तट्टीका ॥

मैत्रीबलः, पुं, (मैत्री मित्रता बलमस्य ।) वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मैत्रेयः, पुं, (मैत्रे मित्रतायां साधुरिति । मैत्र + ढञ् ।) बुधभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(मित्रयोः अपत्यमिति । मित्रयु + "गोत्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२६ । इति ढञ् । ततः "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।" ७ । ३ । २ । इति युस्थाने इयादेशे प्राप्ते । "दाक्षिनायनहास्तिनायन ।" ६ । ४ । १७४ । इति युलोपो निपातितः ।) मुनिविशेषः । यथा,—

"एवं बुधार्य्यां मैत्रेय ईपायनसुतो बुधः ।
प्रीत्याह चेव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥"

इति श्रीभागवते । ३ । ७ । १ ॥

(रुद्रस्य । यथा, महाभारते । ३ । ३ । २७ ।

"दृष्टकर्म्मा प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥"

वर्णसंकरजातिविशेषः । यथा, मनुसंहितायाम् । १० । ३३ ।

"मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधूकं सम्प्रसूयते ।
नृन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥"

"मैत्रेयकं नाम्ना वर्णम् ।" इति तत्र मेधातिथिः ॥

स्त्री । मैत्रेयेण उच्चारिता मैत्रेयी उपनिषद् ॥ याज्ञवल्क्यस्य पत्नी च ॥) मित्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

(मित्रयुर्वंशोद्भवादौ च । यथा, हरिवंशे । ३२ । ७१—७८ ।
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ।
दिवोदासस्य रायादौ ब्रह्मर्षिर्मैत्रयुर्नृपः ।
मैत्रायणो ततः ग्राह्मा मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥")
मैत्रेयिका, स्त्री, मित्रयुङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मित्रयुनां भावः कर्म्म वा । मित्रयु + "गोत्रचरणाच्छाघात्याकारसदवैतेषु ।" ५ । १ । १३४ । इति ष्यञ् । ततः "केकयमित्रयुप्रलयानां य रेरियः ।" ७ । ३ । २ । इति इयादेशः । यथा, "मैत्रेयिकया श्लाघते ।" इति काशिका । ७ । ३ । २ ॥)
मैत्र्यं, क्ली, स्त्री, (मित्र + ष्यञ् ।) मित्रस्य भावः । मित्रस्य कर्म्म । इत्यमरभरतौ । ३ । ५ । ३६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ७० ।
"प्राहुः साप्तपदं मैत्र्यं जनाः ग्राह्यविचक्षणाः ।
मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥")
मैथिली, स्त्री, (मिथिला निवासोऽस्येति । मिथिला + "सोऽस्य निवासः ।" ४ । ३ । ८६ । इति अण् । मैथिल + ङीष् ।) सीता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ४७ ।
"हिरण्मयी ग्राललतेव जङ्गमा
द्युसादिवः स्यात्तरिवाचिरप्रभा ।
ग्रहाङ्कुकार्ष्णेरधिदेवताकृतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥")
मिथिलापतिमात्रे, पुं । यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ३ ।
"जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्व्वतत्त्ववित् ।
योधान् स्वान् दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥")
मैथुनं, क्ली, (मिथुने सम्भवतीति । मिथुन + "संभूते ।" ४ । ३ । ४१ । इति अण् । मिथुनस्येदमित्यण् वा ।) अवयाधानम् । यथा, मनुः ग्रातातपौ ।
"असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥
मैथुने मिथुनग्रब्दवाच्ये स्त्रीपुंससाधे अवयाधानपुत्रोत्पत्त्यादौ ।" इत्यद्वाहतत्त्वम् ॥* ॥ सङ्गतम् । रतम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२१ ॥ "सङ्गतिः सङ्गमो दारसंयोगः विवाह इति कश्चित् ॥ रतं सुरतम् । अनयोर्मैथुनम् । मिथुनात् सङ्गमे इदमर्थे स्वार्थे रतौ निष्पाद्यार्थे वा यञ् । समन्ते सुरते युग्मे रात्रौ मिथुनमिष्यते । इति व्याडिः ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥* ॥ घोषस्य पर्य्यायः । सुरतम् २ अभिमानिकम् ३ धर्षितम् ४ संप्रयोगः ५ अनारतम् ६ अन्नवर्य्यकम् ७ उपस्कृतम् ८ त्रिभद्रम् ९ क्रीडारत्नम् १० महासुखम् ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ व्यवायः १२ याम्यधर्म्मः १३ रतम् १४ निधुवनम् १५ । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥ अस्य गुणाः । धातुत्रयकारित्वम् । रतिसन्तानदार्ढ्यत्वञ्च । अतिप्रियमैथुनस्य त्रासवातज्वरकारित्वम् । अमैथुनस्य प्रमेहभेद-ग्रन्थिरोगाग्निमान्द्यकारित्वम् । स्त्रीसंसर्गरहितस्य आयुरजराग्रारीरबलवर्णास्थिरोपचितमांसानि भवन्ति । पुण्यस्थानाग्रुनिस्थानसैकस्थानलोकसमीपप्रायःकालसन्ध्याकालपर्व्वकालेषु तस्य त्याज्यत्वम् । एतत्कर्म्मणि रजस्वलाकामा मलिना वन्ध्या वर्ज्यष्टा वयोज्यष्टा व्याधियुक्ताङ्गहीनासती वेश्या योनिदोषयुक्ता सगोत्रा गुरुपत्नी भिक्षुकी कपटव्रतधारिणी दृष्ट्वा च त्याज्या । रजस्वलागमने दृष्ट्यायुस्तेजोऽधोऽधर्म्मश्च भवति । कपटव्रतयुक्तागुरुपत्नी सगोत्राद्युद्वागमने एवं पर्व्वकाले सन्ध्याकाले च स्त्रीमैथुने पापमायुःक्षयश्च भवति । वयोरूपगुणोपेतां कुलशीलसमन्वितां । अधिकामां हृद्यामलकृतां वाणीकरणपीडितान्च प्रमदां हृष्टोऽधिकामश्च पुरुषः सेवेत । शुक्लवस्त्रकदलं सशर्करं घृतलवणं वा पीत्वा कामबाणपरुषां सुरूपामनिन्द्यां हृष्टां प्रमदामाद्यप्रहरे हृष्टः कामुको गत्वा सदनं सुखं स्वपेत् । असकृद्गमने तु नरो धातुवैषम्यमेति । रात्रौ स्नानं सशर्करक्षीरपानं निद्रा गौडिकरसभोजनञ्च हितम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ ("सच प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं सूतिकायहे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पद्यमाने क्लेशायुर्वा भवति । न च प्रसज्यमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा नद्यां प्रतिस्रोतः प्लावितश्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्त्तते नीतं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मात् स्त्रियमवतीं चिरात्रं परिहरेत् । अतःपरं मासादुपेयात् ।"
"ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
कललं जायते तस्या वर्ज्जितं पैत्तकैर्गुणैः ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
व्रतदिवसे अष्टाङ्गमैथुनस्य त्याज्यत्वं यथा,—
"स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।
मैथुनं विविधं त्याज्यं व्रते क्रीडाविवृद्धये ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४ अध्यायः ।
अस्य विधिनिषेधौ यथा,—
"ऋतावुपगमः प्रोक्तः स्वपत्न्यामवनीपते ! ।
पुत्रामर्त्ते शुभे काले व्येकयुग्मासु रात्रिषु ॥
नाक्रान्तां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रसन्नां न गर्व्वितीम् ॥
नादक्षिणां नाव्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।
क्षुत्तृष्णाममनिमुक्तां वा स्वयं वैभिर्गुणैर्युतः ॥
स्नातः सम्मन्त्र्य चक्रं प्रीतो नाभ्यातः क्षुधितो-
ऽपि वा ।
सकामः सानुरागश्च व्रजेयं पुरुषो व्रजेत् ॥
चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥

तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं सुतः ॥
अशौचपर्व्वस्वेतेषु तस्मात् संयमिभिर्भवेः ।
भाद्य सच्छास्त्रदेवज्ञाध्यानलब्धपरैनरैः ॥
नान्ययोनावयोनौ वा नोपभुक्तौषधक्रया ।
देवद्विजगुरुस्त्राद्य अवार्यो नाश्रयो भवेत् ॥
चैत्यचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्पथे ।
नैव श्मशानोपवने सलिलेषु महीपते ॥
प्रोक्तपर्व्वस्वशौचेषु नैव भूपाल ! सन्ध्ययोः ।
गच्छेदाद्यार्यं मतिमान् सूत्रोच्चारपीडितः ॥
पर्व्वस्वभिगमोऽधन्यो दिवा पापप्रदो नृप ! ।
भुवि रोगावहो नृणामप्रजानां जलाशये ॥
परदाराञ्च गच्छेत मनसापि कदाचन ।
किन्तु वाचास्मिवन्धोऽपि नास्ति तेषु व्रतात्मिनाम् ॥
हसो नरकमभ्येति क्षीयतेऽचापि चायुषः ।
परदारगतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु वृधो व्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वकृतादिषु ॥"
इति विष्णुपुराणे । ३ । ११ । १११-१२४ ॥*॥
परस्त्र्यादिगमने दण्डो यथा,—
"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैग्यः क्षत्रविट्शूद्रयोषितः ।
व्रजन्त्राप्यो भवेद्राज्ञा दण्ड उत्तमसाहसम् ॥
वैग्यागमे च विप्रस्य क्षत्रियस्यान्त्यजागमे ।
मध्यमं प्रथमं वैग्यो दण्ड्यः शूद्रागमाद्भवेत् ॥
शूद्रः सवर्णागमने प्रातं दण्ड्यो महीभुजा ।
वैग्यश्च द्विगुणं राजन् ! क्षत्रियस्त्रिगुणं तथा ॥
ब्राह्मणश्च भवेद्दण्ड्यस्तथा राजंश्चतुर्गुणम् ।
अगम्यासु भवेद्दण्डः स्वगुप्तास्वधिको भवेत् ॥
माता मातृस्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसहधर्म्मिण्यौ भगिनी तनयस्त्रियौ तथा ॥
भागिनेयी तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।
तथा प्रव्रजिता नारी धर्म्मनिष्ठा तथैव च ॥
इत्यगम्यास्तु निर्दिष्टास्तासु गमने नरः ।
ग्रिश्नस्योत्कर्त्तनं कृत्वा तत्तस्तु वधमर्हति ॥
ब्राह्मभार्य्यागमे पुंसोऽदण्डस्तु द्विगुणो भवेत् ।
चाण्डालोच्च श्वपाकी वा गच्छन् वधमवाप्नुयात् ॥
तिर्य्यग्योनौ च गोवर्ज्यं मैथुनं प्रोक्षिसेवते ।
स पञ्चं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याच्च यवसोदकम् ॥
सुवर्णञ्च भवेद्दण्ड्यो गां व्रजन् मनुलोमतः ।
वैग्यागामी द्विगो दण्ड्यो वैग्यः क्षत्रसमं पशुम् ॥
दण्डीत्वा वेतनं वैग्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
वेतनं द्विगुणं दद्याद्दण्डञ्च द्विगुणन्तथा ॥
अन्यमुद्दिश्य यो दद्यात् नयेदन्यस्य कारणात् ।
तस्य दण्डं भवेद्राजन् ! सुवर्णस्य च माषकम् ॥
नीत्वा भोगान्न यो दद्यादाप्तो द्विगुणवेतनम् ।
राज्ञश्च द्विगुणं दण्डस्तथा धर्म्मो न हीयते ॥
बहूनां व्रजतामेकां सर्व्वे ते द्विगुणं दमम् ।
दद्युः पृथक् पृथक् सर्व्वे दण्डञ्च द्विगुणं परम् ॥"
इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥
मैनाकः, पुं. (मेनकाया अपत्यं पुमान् । मेनकायां भव इति वा । मेनका + अण् । पृषोदरादित्वात्

माधुः ।) पर्वतविशेषः । तत्पर्य्यायः । हिरण्यनाभः २ सुनाभः ३ हिमवत्सुतः ४ । इति जटाधरः ॥ मतु हिमालयस्य कन्यकापुत्रः । यथा,—
"ततो भगवती प्राह मेनकां मुनिसन्निभाम् ।
स्मितपूर्व्वं तदा तस्याः पूरयन्ती मनोरथम् ॥
श्रीदेव्युवाच ।
ज्ञातं पुत्राः संभवन्तु भवत्या वीर्य्यसंयुताः ।
सर्व्वेषां बलवान् मुख्यः प्रथमं संभविष्यति ॥
एवमुक्त्वा जगद्धात्री सर्व्वेषान्तरधीयत ।
मेनका च सुतं लब्ध्वा स्वस्थानं प्रविवेश ह ॥
ततः काले तु संप्राप्ते मैनाकमचलोत्तमम् ।
पक्षेण सह योऽद्यापि सिन्धुमध्ये प्रवर्त्तते ॥
मेनका सुषुवे देवी देवेन्द्रं स्वर्गया गतम् ।
अन्यानूनशतं पुत्रान् क्रमात् सा सुषुवे च ह ॥"
इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥
(दानवविशेषः । इति हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २३२ । ३ ॥)

मैनाकस्वसा, [ऋ] स्त्री, (मेनाकस्य स्वसा ।) पार्व्वती । इति हेमचन्द्रः । २ । ११८ ॥

मैनिकः, पुं, (मीनं हन्तीति । मीन + "पत्तिमत्स्यघ्नगान् हन्ति ।" ४। ४ । ३५ । इति ठक् ।) जालिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मैन्दः, पुं, विष्णुवध्यासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३४ ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१।१५८—१६०।
"अपरः कंसवध्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ।
विख्यातो माथुरे कल्पे सर्व्वलोकहिताय वै ॥
यत्र प्राप्तश्च मैन्दश्च द्विविदः कंसमेव च ।
दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान् ॥"
वानरविशेषः । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३१ । १८ ।
"तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च ।
युयुधे दिवसान् सप्त न च तौ विजितिं गतौ ॥")

मैन्दहा, [न्] पुं, (मैन्दं हन्तीति । हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

मैरेयं, क्ली, (मारं कामं जनयतीति । मार + ढक् । निपातनात् साधुः ।) मद्यविशेषः । इत्यमरः । २ । १० । ४२ ॥ "यद्यपि ।
'सीधुरिक्षुरसैः पक्वैरपक्वैरासवो भवेत् ।
मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानात्मसंहितम् ॥'
इति माधवेन भेदः कृतः । तथापि सूक्ष्ममनाद्रत्योदमुक्तम् । मारं कामं जनयति मैरेयं स्त्रीयः । निपातनादात् ऐत्वम् ।" इति भरतः ॥ (यथा,
"मद्यन्तु सीधुमैरेयमिरा च मदिरा सुरा ।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
क्वचित् पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
"सोज्ञा, कथायो मदकृत् दुर्नामकफगुल्मजित् ।
कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

मैलन्दः, पुं भ्रमरः । यथा । "श्रीमन्मुरद्विरदपादोरुदृतिःसरन्मकरन्दसन्दोहास्वादनलुब्धिनमनोमैलन्द इत्यादि ।" इति वरदचिल्लतपत्रकौमुद्यां राजप्रशस्तिः ॥

मोक्ष, किं क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) किं, मोक्षयति मोक्षति । इति दुर्गादासः ॥

मोक्षः, पुं, (मोक्ष + भावे घञ् । मोक्ष्यते दुःखमनेन । मोक्ष + करणे घञ् । इति भरतः ।) मुक्तिः ॥ (यथा, सांख्यसारे । २ । ७ । २५ ।
"न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पातालें न भूतले ।
सर्व्वाग्रासंक्षये चेतःक्षयो मोक्ष इति श्रुतेः ॥")
मोक्षधर्म्मस्तु महाभारते शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्यः ॥
पाटलिवृक्षः । मोचनम् ॥ इति मेदिनी । षे, २५ ॥ (यथा, मेघदूते । ६३ ।
"ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे ! धर्म्मलब्धस्य न स्यात्
क्रीड़ालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्ज्जितैर्भापयेथाः ॥")
स्तेयः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥ (विष्णुः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ७ । २९ ।
"जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म्म चाखिलम् ॥"
"मोक्षाय विश्लेषणार्थम् ।" इत्यानन्दगिरिः ॥ आत्मस्वरूपदर्शनम् । इति रामानुजः ॥ निरसनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ पतनम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ३१ ।
"मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरु-
र्वनस्थलीमर्म्मरपत्रमोक्षाः ।"
"मर्म्मरपत्रमोक्षाः शीर्णपर्णपाताः ।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

मोक्षकः, पुं, (मोक्षयतीति । मोक्ष + ण्वुल् ।) सुष्ककट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हठयोगसंहितायाम् । ५४ । ११३ ।
"तोयं घृतं मोक्षकभक्षणाद्वा
यत्नप्रसङ्गात् परिषेचनं तत् ॥"
क्वि, मोक्षणकर्त्ता । यथा, मनुसंहितायाम् । ४ । १४२ ।
"व्यसनिनानां सत्पाता सन्धिनानाञ्च मोक्षकः ॥")

मोक्षोपायः, पुं, (मोक्षस्य मुक्तेरुपायः ।) मुक्तिसाधनम् ॥ तत्तु तपः । ध्यानादिः । योगः । ज्ञानञ्च । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ॥ (यथा, हरिवंशे ५५ । ६३ ।
"स तं दृष्ट्वागतं दृष्ट्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।
उवाच दानवश्रेष्ठं मोक्षोपायं ददामि ते ॥")

मोघं, क्लि, (मुह्यतेऽस्मिन्निति । मुह + घञ् । त्यदादित्वात् कुत्वम् ।) निरर्थकम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५० ।
"यदन्यमोघं वृथभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव तत् वत्सा मोघं स्फीतमपार्थकम् ॥"
यथा च ।
"प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।
मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् ॥
तानि भेषजवीर्य्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।
तस्माद्मोघाः क्रियाः सर्व्वा भवन्त्येव गतायुषः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ॥)
हीनम् । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६७० ।
"सज्जन एव हि विद्वान् श्रीभाये भवति दुर्ज्जने मोघा ॥")

मोघः, पुं, (मुह्यत्यस्मिन् । मुह + घञ् । कुत्वम् ।) प्राचीरम् । इति शब्दमाला ॥

मोघपुष्पा, स्त्री, (मोघं पुष्पं रजो यस्याः ।) वन्ध्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोघा, स्त्री, पुं, (मुह्यत्यनया । मुह + घञ् । कुत्वम् । स्त्रियां टाप् ।) पाटला । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
विड़ङ्गम् । इति शब्दमाला ॥

मोघोलिः, पुं, प्राचीरम् । इति हारावली । ६८ ॥

मोचं, क्लि, (मुच्यति त्वगादिकमिति । मुच + घञ् ।) कदलीफलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३१ अः । "तालनाड़िकेरपनसमोचप्रियालविल्वमधूकधूमातकाम्लफलसेवाः पित्तसंसृष्टे वायौ ॥" विवरणमस्य कदलीफलशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मोचः, पुं, (मुच्यति त्वचमिति । मुच + घञ् ।) श्रीभाञ्जनवृक्षः । इति मेदिनी । चे, ८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ४६ ।
"पनसार्ज्जुकृतान् मोचान् खर्ज्जूरानम्बुवेतसान् ॥")

मोचकः, पुं, (मोचयति संसारादिति । मुच् + णिच् + ण्वुल् ।) मोचः । (मुच्यति गन्धं त्वचमिति वा । मुच् + ण्वुल् ।) कदली । प्रियुः । (मुञ्चति विषयानिति ।) विरागी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०० ॥ सुष्ककट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मुक्तिकारके, त्रि । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व्वभागे । २ । ५१ ।
"असुक्तो मोचकश्चायमकालः कालचोदकः ॥")

मोचनं, क्लि, (मुच् + ल्युट् ।) मोचः । (यथा, महाभारते । ५ । ८४ । २१ ।
"व्यवसीर्य्य रथात्तूर्णं क्षत्वाद्यौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य सन्ध्यामुपविवेश ह ॥")
कल्कनम् । दम्भः । ग्राह्यम् । इति सुबन्धालोभविरुद्धप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (मोचयतीति । मोचि + ल्युः । मोचनकर्त्तरि, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १३ । २३ ।
"धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं
रिपुञ्जयं स्वस्त्ययनं तथायुषम् ॥")

मोचनी, स्त्री, (मोचयति रोगादिमिति । मुच् + णिच् + ल्युः । स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति जटाधरः ॥ मोचकर्त्री च ॥

मोचरसः, पुं, (मोचस्य रसः ।) श्रीवासनिर्य्यासः । तत्पर्य्यायः । मोचसुत् २ मोचसारः ३ मोच-

निर्यासः ४ पिच्छिलसारः ५ सुरसः ६ ग्राल्मली-वेष्टः ७ मोचसारः ८। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। कफवातहरत्वम्। रसायनत्वम्। बलपुष्टिवर्णौजोग्निप्रज्ञायुर्दृष्टिसिद्धिदत्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। उत्तरतन्त्रे। ४० अध्याये।

"तिलामोचरसौ लोध्रं तथैव मधुकोत्पलम्।
कच्छुरातिलकल्कञ्च योगाश्चत्वार एव तु॥
आजेन पयसा पेयाः सरक्ते मधुसंयुताः॥")

मोचा, स्त्री, (मुञ्चति त्वचमिति। मुच्+घञ्। टाप्।) ग्राल्मलिवृक्षः। (यथा,—

"ग्राल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी॥"
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कदलीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ८२॥ (यथास्याः पर्य्यायः।

"कदली वारणा मोचाम्बुसारांशुमतीफला॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

नीलीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

मोचाटः, पुं, क्षणजौरः। रम्भास्थि। मलयोद्भवः। इति मेदिनी। टे, ५४॥

मोची, स्त्री, (मुच्यते रोगो ययेति। मुच्+घञ्। ङीष्।) छिन्नमोचिका। इति रत्नमाला॥ (विवृतिरस्या छिन्नमोचिकाशब्दे ज्ञातव्या॥)

मोटकं, क्ली, (मुच्यते सुखीक्रियते इति। मुट्+घञ्। ततः कन्।) पिष्टदानीर्घद्विगुणगुडमकुम्भ-चयम्। यथा। "इति द्विगुणगुडदर्भमोटकं पिष्टनाड्यङ्गवामपार्श्वे दद्यात्।" इति आह्निक-प्रयोगतत्त्वम्॥

मोटकी, स्त्री, (मोटक+ङीष्।) रागिणी-विशेषः। इति हलायुधः॥

मोटनं, क्ली, (मुट्+ल्युट्।) चूर्णीकरणम्। आमेषः। इति मुटधात्वर्थदर्शनात्॥

मोटनः, पुं, (मोटयतीति। मुट्+ल्युः।) वायुः। इति राजनिर्घण्टः॥

मोटनकं, क्ली, (मोटनेन कायतीति। कै+कः।) एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषः। यथा,—

"स्यान्मोटनकं तजजाश्च लगौ॥"
"इन्द्रे खलु मल्लकलाकुशल-
ज्ञागरमहाभटमोटनकम्।
यः केलिलवेन चकार स मे
संसारिपुं प्रति मोटयतु॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥

मोटा, स्त्री, (मुट्+अच्। टाप्।) बला। इति राजनिर्घण्टः॥

मोट्टायितं, क्ली, (मुट्+भावे घञ्। बाहुलकात् घञन्तमुट्। ततो भृग्वादित्वात् क्यङ्। ततो भावे क्तः।) स्त्रीणां स्वाभाविकदशविधालङ्कारान्तर्गतालङ्कारविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ तल्लक्षणं यथा, उज्ज्वलनीलमणिः॥

"कान्तस्मरणवार्त्तादौ हृदि तद्भावभावनः।
प्राकट्यमभिलाषस्य मोट्टायितमुदीर्य्यते॥"

मोणः, पुं, (मुण+अच्।) शुष्कफलम्। नक्तः। मल्लिका। सर्षपकरञ्जः। इति मेदिनी। णे २४॥

मोदः, पुं, (मुद+भावे घञ्।) हर्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६।१३३।१।

"यच्चानन्दाश्च मोदश्च मुदः प्रमुद आसते॥")

मोदकः, पुं, क्ली, (मोदयति बालादीनिति। मुद+णिच्+ण्वुल्।) खाद्यविशेषः। इत्यमरः। २। ५। ३३॥ मोया इति भाषा। अस्य दान-मन्त्रो यथा,—

"मोदकं स्वादुसंयुक्तं शर्करादिविनिर्म्मितम्।
मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि!॥"
इति दुर्गोत्सवपद्धतिः॥

गुडः। यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥ शर्करादिद्वारापक्वौषधविशेषः। अस्य पूर्णवीर्य्यं षण्मासं तिष्ठति। इति सुखबोधः॥ (यथा,—

"वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी।
मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्त्तिस्तथोच्यते॥
द्रवस्तु द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः॥
द्रवं द्रवरूपदत्तं कर्षप्रमाणं सञ्चाद्य बलं ज्ञात्वा प्रयुञ्ज्यते। बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम्।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥) हर्षके, त्रि। इति मेदिनी। के, १४१॥ (यथा, महाभारते। ७। ३५। ३८।

"हतारोष्टाश्चिन्नघण्टान् क्रयादगणमोद-कान्॥")

मोदकः, पुं, (मोदयति मिष्टान्ननिर्म्माणेनेति। मुद+णिच्+ण्वुल्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। मयरा इति भाषा। स च शूद्रायां क्षत्रिया-ज्जातः। इति स्मृतिः॥

मोदनं, क्ली, (मोदयतीति। मुद+णिच्+ल्युः।) शिक्थकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (मुद+भावे ल्युट्।) हर्षः। मुदधात्वर्थदर्शनात्॥ (हर्ष-जनके, त्रि। यथा, महाभारते। ८।२३।७६।

"त्रिकमृग्यद्यगालानां तुमुलं मोदनोऽहनि।
आमोदलक्षणयो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः॥")

मोदमोदिनी, स्त्री, (मोदात् मोदो महान् हर्षः मोऽस्या अस्तीति। मोदमोद+इनि। ङीप्।) जम्बूः। इति राजनिर्घण्टः॥

मोदयन्ती, स्त्री, (मोदयतीति। मुद+णिच्+शतृ। ङीप्।) वनमल्लिका। काठमल्लिका इति भाषा॥ यथा,—

"मदयन्ती गन्धवती मोदयन्ती खरस्वरा।"
इति रत्नमाला।

अपि च।

"लताशून्या मोदयन्ती भूपर्णी मदयन्तिका॥"
इति शब्दरत्नावली॥

(यथा च सुश्रुते। २। २५।

"पिष्ट्वाथ सर्व्वं सह मोदयन्त्या
मारामभस्मा बीजकसम्भवेन॥")

मोदा, स्त्री, (मोदयति गन्धेन तोषयतीति। मुद+णिच्+अच्। टाप्।) अजमोदा। इति राजनिर्घण्टः॥

मोदाख्यः, पुं, (मोदमाख्याति रसपाकादिना विस्तारयतीति। आ+ख्या+कः।) आम्र-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

मोदाढ्या, स्त्री, (मोदेन आमोदगन्धेन आढ्या बहुला।) अजमोदा। इति राजनिर्घण्टः॥ मोदेन आढ्या। हर्षयुक्ता च॥

मोदिनः, त्रि, (मोदो हर्षोऽस्य जातः। मोद+तारकादित्वात् इतच्।) हर्षयुक्तः। इति व्याकरणम्॥

मोदिनी, स्त्री, (मोदयति गन्धेनेति। मुद+णिच्+णिनिः। ङीप्।) अजमोदा। यूथिका। कस्तूरी। मदिरा। मल्लिकापुष्प-विशेषः। तत्पर्य्यायः। वटपत्री २ कुमारिका ३ वृत्तमल्लिका ४। अस्या गुणाः। नेत्ररोगापह-न्तृत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। व्रणघ्नत्वम्। गन्धबहुलत्वम्। आस्यजरोगनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (हर्षदायके, त्रि। यथा, महाभारते। ६। ५६। १२।

"वराश्वनरनागानां शूरोरग्रभवा सदा।
परलोकार्थवसुधा गृध्रगोमायुमोदिनी॥")

मोरटं, क्ली, (मुर वेष्टने+"शकादिभ्योऽटन्।" उणा० ४। ८२। इति अटन्।) इक्षुमूलम्। अकोठपुष्पम्॥ सप्तराजात् परश्चोरम्। इति मेदिनी। टे, ५४॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।

"परतो मोरटं विद्यादप्राप्तञ्च कफात्मकम्॥"

यथा च।

"नष्टदग्धभवन्नीरं मोरटक्षीरडोम्बयोः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥)

मोरटः, पुं, (मुर+अटन्।) लताप्रभेदः। चोर-मोरटा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्ण-पुष्पः २ पोलुपत्रः ३ मधुस्रवः ४ घनमूलः ५ दीर्घमूलः ६ पुरुषः ७ चोरमोरटः ८। क्वचित् पुस्तके कर्णपुष्पस्थाने चोरपुष्प इति पोलुपत्र-स्थाने पोलुपुत्र इति च पाठः॥ (तथास्य पर्य्यायान्तरम्।

"पोलुपर्णी घनरसो वक्षिपर्णी च मोरटः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

अस्य गुणाः। चोरबहुलत्वम्। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। पित्तदाहज्वरनाशित्वम्। वृष्य-त्वम्। बलविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४५ अध्याये।

"गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः।
मधुरौ बृंहणौ वृष्यौ तद्वत्पीयूषमोरटौ॥")

मोरटकं, क्ली, (मोरट+स्वार्थे कन्।) इक्षुमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

मोरटा, स्त्री, (मोरट+टाप्।) मूर्व्वा। इत्य-मरः। १। ४। ८३॥ (यथा, सुश्रुते। १। ३८ अ०।

"चोरतरुमहत्तरहृदयदर्भशृङ्गाली गुन्द्रानल-कुशकाशाग्र्यभेदकाग्निमन्थमोरटावमृतवल्लि-मल्लक कुरण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः॥" तथास्याः पर्य्यायो यथा,—

"सर्ज्जा मधूरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

मोषकः, पुं. (मुष्णातीति। मुष् + ण्वुल्।) तस्करः। इत्यमरः। २। १०। २४॥

मोषणं, क्ली, मुषणम्। छेदनम्। वधः। इति मुषधातोर्भावेल्युट्। (ल्युट्॥*॥ मुष्णातीति। मुष + ल्युः। अपहारके, त्रि। यथा, भागवते। ५।२४।२२। "न वै भगवान् मूनमसुष्यानुजग्राह यदत पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयं भोगैश्वर्य्यमेवानतनुतेति॥")

मोषिता, [क्] त्रि, मोषणकर्त्ता। चौरः। इति मुषधातोस्तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

मोहः, पुं, (मोहनमिति। मुह् + भावे घञ्।) मूर्च्छा। इत्यमरः। २। ८। १०६॥ (यथा उत्तररामचरिते ३ अङ्के।

"वीचिष्वाने: प्रीकरप्लोदशीते-
राकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान्।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं
स्वैरं स्वैरं प्रेषितैस्तर्पयेति॥"

अस्य विषयो यथा,—

"संज्ञावहासु नाड़ीषु पिहितास्वनिलादिभिः।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्ययोहजत्॥
सुखदुःखव्ययोहाच्च नरः पतति काष्ठवत्।
मोहो मूर्च्छेति तां प्राहुः षड्विधा सा प्रकीर्त्तिता॥"

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४६ अध्याये॥)

अविद्या। इति मेदिनी। हे, ७। दुःखम्। इति शब्दरत्नावली॥ देहादिषु आत्मबुद्धिः। इति गीतासुबोधिन्यां श्रीधरस्वामी॥ असौ ब्रह्मणो बुद्धितो जातः। यथा,—

"ब्रह्मणोऽहः समभवद्दक्षादारभ्य भूनरः।
प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्नृत्यतोऽचिन्तनो नृप!॥"

इति मात्स्ये २ अध्यायः॥

मोहस्वरूपं यथा,—

"मम माता मम पिता ममेयं गृहिणी गृहम्।
एतदन्यं ममत्वं यत् स मोह इति कीर्त्तितः॥"

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः॥*॥

धर्म्मविस्मृतत्वम्। यथा,—

"अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति।
कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति॥"

तत्रैव मोहादिति को मोहः। अत्र।

"मोहशब्देन देवेन्द्र! बुद्धिपूर्ब्बो व्यतिक्रमः।
उच्यते पण्डितैर्नित्यं पुराणे सांप्रपायनः॥"

इति भविष्यपुराणवचनात् ज्ञातबुद्धिपूर्ब्बो व्यतिक्रमो मोहः। इति शिकतः। तत्र कामनाऽज्ञानयोर्दैव बृहत्त्वात्। उच्यते। शूद्रस्य ब्रह्मणो मोहाद्गच्छत इत्यादौ मुह वैचित्ये इति धात्वर्थानुसारात् अज्ञानमात्रं मोहः। यत्र तु कामनाशब्दोऽस्ति तत्र भविष्यपुराणसंहितमोहशब्दो न याह्यः। किन्तु धर्म्मविस्मृतत्वं मोहः स चाधर्म्मबुद्धौ सत्यामप्यकर्म्मणि रागात् कर्म्मण्यनाभ्रमः। यथा, व्यासः।

"मोहो धर्म्मविमूढत्वं मानस्तत्त्वाभिमानिता।"

एवञ्च भविष्यपुराणीयबुद्धिशब्दोऽप्यधर्म्मज्ञानमेवाभिधत्ते सत्यधर्म्मज्ञाने पापगौरवार्थमिदमुक्तं मोहादिति। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥*॥

मोहदृष्टौ यथा,—

सुमनोवाच।

"श्रयतामभिधास्यामि सर्व्वसन्देहनाशनम्।
स्वरूपसुपदेशस्य सर्व्वविज्ञानदर्शनम्॥
लोभः पापस्य बीजोऽयं मोहो मूलन्तु तस्य हि।
अमत्यं तस्य च स्कन्धो माया शाखासुविस्तरः॥
दम्भकौटिल्यपत्राणि कृत्वा पुष्पितः सदा।
पैशुन्यं तस्य सौगन्ध्यमज्ञानं फलमेव हि॥
कुद्मपाषण्डचौराश्च क्रूराः क्रूराश्च पापिनः।
पक्षिणो मोहवृक्षस्य मायाशाखाः समाश्रिताः॥
अज्ञानन्तु फलं तस्य रसोऽधर्म्मफलस्य हि।
भावोदर्केण संवृद्धस्तस्य सक्तात् स तु प्रियः॥
अधर्म्मस्तस्य सुरभिः क्षेदश्च मधुरायते।
साढ्यैश्च फलैश्चैव सुफलो लोभपादपः॥
तस्य च्छायां समाश्रित्य यो नरः परिवर्त्तते।
फलानि तस्य योऽश्नाति सुपक्वानि दिने दिने॥
फलानान्तु रसेनैव अधर्म्मेण तु पोषितः।
सुसंपुष्टो भवेन्मर्त्यः पतनाय प्रयच्छति॥"

इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ अध्यायः॥

मोहनं, क्ली, (मुह्यतेऽनेनेति। मुह् + ल्युट्।) सुरतम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २००॥ यथा, मार्कण्डेये। ५१। ७७।

"प्रविश्य गर्भमतीवो मुह्यो मोहयतेऽपरा।
जायन्ते मोहनास्तस्याः सर्व्वमप्यकृकच्छपाः॥")

होममन्त्रौषध्यादिद्वारामुग्धताकरणम्। तच्च होमेऽङ्गुलिनियमो यथा,—

"मोहनं वश्यकामस्य प्रीतिसंवर्द्धनं तथा।
प्रदेशिनीकनिष्ठाभ्यां सर्व्वमेतत् प्रसिध्यति॥
मोहनाकर्षणस्यैव क्षोभणोच्चाटनं तथा।
कनिष्ठामध्यमाङ्गुष्ठसंयोगेन तु लीलया॥
विधियुक्तेन होमेन तथा द्रव्यानुयोगतः।
सर्व्वे मन्त्राः प्रसिध्यन्ति सुद्रामन्त्रप्रयोगतः॥"

इति तन्त्रसारः॥

(नगरभेदः। यथा, महाभारते। २। २५३। १६।

"मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा।
एतान् सर्व्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्व्वशः॥")

मोहनः, पुं, (मोहयतीति। मुह् + णिच् + ल्युः।) धुस्तूरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणविशेषः। इति तन्त्रशास्त्रम्॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ७१। १३२।

"कामस्येव जगज्जैत्रमोहनाख्याधिदैवतम्।
तदूपकुसुमचित्ताभूत् समाधिस्थेव तत्क्षणम्॥"

नृपविशेषः। यथा, कथासरित्सागरे। ४७। ६१।

"वीक्ष्य प्रलम्बं निहतं मोहनो नाम भूपतिः।

सन्निपत्याट्टहासं तं ताड़यामास सायकैः॥"

मोहकारके, त्रि॥ यथा, गीतायाम्। १८। ३८।

"यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्॥"

"यत्र मोहनं मोहकरम्।" इति आनन्दगिरिः॥)

मोहनभोगः, पुं, (मोहनश्चासौ भोगश्चेति।) समिताशर्करादधृतादियुक्तमिष्टान्नविशेषः। इति पाकराजेश्वरः॥

मोहना, स्त्री, (मोहयति पुष्पयोगेति। मुह + ल्युः। टाप्।) त्रिपुरमालीपुष्पम्। इति रत्नमाला॥ मरुन्माला। इति शब्दमाला॥

मोहनी, स्त्री, (मुह्यत्यनयेति। मुह + ल्युट्। स्त्रियां ङीष्।) उपोदकी। इति राजनिर्घण्टः॥ वटपत्री। इति भावप्रकाशः॥ (तथास्याः पर्य्यायः।

"मोहनी मक्षिकाख्या तु वटपत्री च मोहना।"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

माया। यथा, महाभारते। १४। ८०। ४५।

"मया तु मोहनी नाम मायेषा संप्रदर्शिता॥")

मोहरात्रिः, स्त्री, (मोहस्य रात्रिः।) दैनन्दिनप्रलयः। यथा,—

"एवं पञ्चाशदब्दे च गते तु ब्रह्मणो नृप!।
दैनन्दिनन्तु प्रलयं वेदेषु परिकीर्त्तितम्॥
मोहरात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः।
तत्र सर्व्वे प्रनष्टाश्च ब्रह्मार्कादिदिगीश्वराः॥
आदित्या वसवो रुद्रा मन्विन्द्रा मानवाश्च्यवः।
ऋषयो मनवश्चैव गन्धर्व्वा राक्षसादयः॥
मार्कण्डेयो लोमशश्च पैचकश्चिरजीविनः।
हनूमांश्च कृपश्चिरञ्जीवी कच्छपः।
नाड़ीजङ्घो वकश्चैव सर्व्वे नष्टाश्च तत्र वै॥
ब्रह्मलोकादधः सर्व्वे लोका नागालयास्तथा।
ब्रह्मलोकं ययुः सर्व्वे ब्रह्मलोकादधस्तथा॥
गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सकलान् पुनः।
एवं शतान्दपर्य्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः॥
ब्रह्मणश्च निपातेन महाकल्पो भवेन्नृप!।
प्रकीर्त्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः।"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। ५४। ७२—७६॥*॥

मोहः कर्म्मण्यग्रहः स एव रात्रिरिव रात्रिर्बुद्धिमोहकत्वान्निद्रारूपा। इदानीन्तनजनानां रात्रिरिति वा। इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्याविनोदः॥*॥ जन्माष्टमीरात्रिः। यथा,—

"दीपोत्सवचतुर्द्दश्याममया योग एव चेत्।
कालरात्रिर्महेशानि! तारिकाजीवियङ्करी।
जन्माष्टमी महेशानि! मोहरात्रिः प्रकीर्त्तिता॥
ह्लौंया माधवे शुक्ला कुलवारर्क्षसंयुता।
दारुणा कीर्त्तिता देवि! सर्व्वसिद्धेश्वरी परा॥"

इति मुक्तिसङ्गमतन्त्रम्॥

मोहशास्त्रं, क्ली, (मोहोत्पादकं शास्त्रमिति मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) अविद्याजनकशास्त्रम्। यथा,—

"गोपतिं प्राह विप्रेन्द्रानालोक्य भगवान् हरिः।

न वेदवाह्यपुरुषे पुण्यलेशोऽपि शङ्कर ! ॥
सङ्गच्छते महादेव ! धर्मो वेदादिनिर्ज्जभौ ।
तथापि भक्तवात्सल्यादर्चितस्या महेश्वर ! ॥
अस्माभिः सर्व्व एवैमे गन्तारो नरकानपि ।
अस्मादे वेदवाह्यानां रक्षणाय च पापिनाम् ।
विमोहनाय प्राच्यानि करिष्यावो वृषध्वज ! ॥
एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशास्त्राणि कैणवोऽपि द्विजेरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्ब्बपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥"
इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥

मोहिनी, स्त्री, (मोहयति सौन्दर्य्यादिनेति । मुह + णिच् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) त्रिपुरमालीपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ ´ टपत्री । तत्पर्य्यायो यथा,—
"वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
समुद्रमन्थनकाले देवानाममृतपानायासुराणां मोहनाय च भगवदवतारविशेषः । यथा,—
"धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।
अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
स्वर्च्चेप्यावियोगेः । यस्याः प्राप्तात् ब्रह्मणोऽपूज्यत्वं जातम् । यथा,—
"यतो ऽभसि गर्ब्बेण ततोऽपूज्यो भवाञ्चिरम् ।
अचिराद्दर्पभङ्गं ते करिष्यति हरिः स्वयम् ॥
निबोध प्रश्नं ब्रह्मन् ! स्वर्च्चेप्यायाश्च साम्प्रतम् ॥
सर्व्वेष कवचं स्तोत्रं मन्त्रं ध्यानं यो नरः ।
भविता तस्य विघ्नश्च स यास्यत्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव माघ्याश्च संक्रान्त्यां न भविष्यति सा पुनः ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।
तेन सार्द्धं रतिं कृत्वा बभूव विव्हला पुनः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्यायः ॥
विस्तरस्तु ब्रह्मवैवर्त्तशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (मोहकर्म्मणि च । यथा, भागवते । ३ । ६ । ३५ ।
"अतो भागवतीं मायां मायिनामपि मोहिनीं ।
यत् स्वयञ्चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरे ॥")

कौलिः, पुं, काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९८ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।
"कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक-
स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चायतोऽयं गिरिः ।
एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्दीपिता कूजिते-
रुद्दीपन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भी-नसाः ॥")

मौक्तिकं, क्ली, (मुक्तैव । मुक्ता + "विनयादिभ्यष्ठक् ।" ५ । ४ । ३४ । इति ठक् ।) मुक्ता । इत्यमरः । २ । ९ । ९२ ॥ (यथा, चाणक्यशतके । ५५ ।
"शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो नहि सर्व्वत्र चन्दनं न वने वने ॥"
तथास्य पर्य्यायः ।
"मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च तत् ।
अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)

मौक्तिकतण्डुलः, पुं, (मौक्तिकमिव शुक्लः तण्डुलोऽस्य ।) धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकप्रसवा, स्त्री, (मौक्तिकस्य प्रसवा ।) शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकशुक्तिः, स्त्री, (मौक्तिकानां शुक्तिः ।) शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुक्तार झिनुक इति भाषा ॥

मौखं, क्ली, (मुखस्येदमिति । मुख + अण् ।) मुखसम्बन्धाधीनपापम् । तच्च अभक्ष्यभक्षणरूपं तच्च क्लीबम् । संसर्गरूपस्य तस्य प्रायश्चित्तं यथा । सुमन्तुः । यस्य तैर्य्यग्मौखश्वौषाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्यापीतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात् । इयात कुर्य्यात । एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः । अत्र याज्ञवल्क्यादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पतनीयत्वमुक्तम् । इति श्रूलपाणिकृतप्रायश्चित्तविवेकः ॥ मुखसम्बन्धिनि, त्रि ॥

मौखर्य्य, क्ली, मुखरत्वं । मुखरस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौखिकं, त्रि, मुखसम्बन्धि । मुखस्येदमित्यर्थे ष्ठिणक् (ठक्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौञ्जी, स्त्री, (मुञ्जस्येयमिति । मुञ्ज + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) मुञ्जनिर्म्मितमेखला ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १ । ६ ।
"विप्रक्षत्रमौञ्जीयजमर्ज्जनरुहिं
वंशानमेगाजिनवल्गनद्युति ।
सुवर्णसूचाकलितांशुवाससं
विडम्बयन्तं प्रितिवासमस्तनुम् ॥"
"मुञ्जस्तृणविशेषस्तन्मयीमेखला मौञ्जी ।" इति तट्टीकायां मल्लीनाथः ॥) यथा,—
"विप्रस्य चक्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्याद्विगायने ।
दक्षिणे च विशां कार्य्या नाभ्यधाये न संक्रमे ॥"
मनुः ।
"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥
सङ्गालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकबल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥"
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मौञ्जीलक्षणाख्यः, पुं, (मौञ्जीलक्षणमित्याख्यास्य ।) मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीपत्रा, स्त्री, (मौञ्जीपत्रमिव पत्रमस्याः ।) पलङ्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीबन्धः, पुं, (मौञ्जया बन्धः बन्धनम् ।) मुञ्जमेखलाबन्धनम् । उपनयनमिति यावत् । यथा,
"जन्मभाद्दशमे सिंहे नीचस्थे शत्रुभे गुरौ ।
मौञ्जीबन्धः शुभः प्राक्स्थैर्ये मीनगते रवौ ॥"
इति ज्योतिर्निबन्धे नारदवचनम् ॥

मौढ्यं, क्ली, (मूढस्य भावः कर्म्म वा । मूढ + "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।) मोहः । इति हेमचन्द्रः । १ । २३४ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १ । २६ । २२ ।
"यो मां सर्व्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
हित्वार्च्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥"
पुं, मूढस्यापत्यम् । मूढ + "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः ।" ४ । १ । १५१ । इति ण्यः । मूढपुत्रः । इति व्याकरणम् ॥)

मौद्गलः, पुं, काकः । इति चिकाण्डशेषः ॥

मौद्गल्यः, पुं, (मुद्गलस्यापत्यमिति । मुद्गल + ष्यञ् ।) मुद्गलमुनिपुत्रः । स च गोत्रकारकः । अस्य पञ्च प्रवराः यथा । और्व्वच्यवनभार्गवजामदग्न्याप्रवन्तः । इति कुलदीपिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ३२ । ७० ।
"मुद्गलस्य तु दायादो मौद्गल्यः सुमहायशाः ॥")

मौद्गलीनं, क्ली, (मुद्गलानां भवनं क्षेत्रमिति । मुद्गल + "ग्रामाद्यखञौ ।" ५ । २ । १ । इति खञ् ।) मुद्गलभवोचितक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८ ॥

मौन, क्ली, (मुनेर्भाव इति । मुनि + अण् ।) शब्दप्रयोगराहित्यम् ॥ तत्पर्य्यायः । अभाषणम् २ । तूष्णीम् ३ तूष्णीकाम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । २२ ।
"ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्य्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥")
कर्म्मविशेषे मौनाचरणं यथा,—
"उच्चारे मैथुने क्षौरे प्रसावे दन्तधावने ।
स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनी, [न्] पुं, (मौनमस्यास्तीति । मौन + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।) मुनिः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ३८ ।
"ततः स चिन्तयामास राजा नामालकारणम् ।
विवेद च न तन्मौनी जगद्वैधर्य्यं तं नृपः ॥")
मौनयुक्त, त्रि । यथा,—
"सिनीवाली कुहूरेषापि यदि मौनदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥
एतच्च मौनमरुणोदयमारभ्य स्नानपर्य्यन्तं कार्य्यं न तु स्नानकालमात्रे ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनेयः, पुं, (मुनेरपत्यं पुमान् । मुनि + "इतश्चानिञः ।" ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) गन्धर्व्वगणविशेषः । यथा, —
"गन्धर्व्वाप्सरसः पुण्या मौनेयांस्तु निबोधत ।
चित्रसेनोग्रसेनौ तु ऊर्णायुरनिघस्तथा ॥
धृतराष्ट्रस्तथोर्णाश्च सूर्य्यवर्च्चाश्च सप्तथे च ।
शुगतन्तुगणश्चैतान्निर्दिष्टांश्चरथस्तथा ॥
चयोदशः प्राणिशिरा; पर्ज[illegible] स्वनेश्च स्वनेश्च इत्यभिधीयते देवगन्धर्व्व- इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
अपिच। देवयान्यां ययातेर्द्वौ पुत्रौ यदुः

मौलिः

(अमरोभेदे, स्त्री। यथा, हरिवंशे। २१८।४७।
"काश्या ग्रामद्रुतौ चैव मौलेयाश्चरमः स्मृताः॥")
मौलिकः, त्रि, (मूलजस्तद्धादनं शिल्पमस्य। मूल+"शिल्पम्।"४।४।५५। इति ठक्।)
मूलजवादकः। इत्यमरः। २। १०। १३॥
मौर्ख्यं, क्लो, (मूर्खस्य भावः। मूर्ख+"वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च।"५। १। १२३। इति ष्यञ्।)
जाड्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २२६॥ (यथा, सुश्रुते प्रायोरभ्याने ४ अः।
"अनवस्थितता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता॥")
मौर्व्वी, स्त्री, (मूर्व्वाया विकारः। मूर्व्वा+"अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः।" ४। ३। १३५। इति अण्। ङीप्।) धनुर्गुणः। इत्यमरः। २। ८। ८५। (यथा, रघुः। १। १८।
"प्रास्फेचकुण्ठिता वृद्धिर्मौर्व्वीं धनुषि चातता॥"
अजगद्गुं। इति रत्नमाला॥ कोंगा इति भाषा॥ (मूर्व्वामयी। यथा, मनौ। २। ४२।
"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्रियस्य तु मौर्व्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी॥")
मौलः, पुं, (मूलं वेत्ति। मूल+अण्।) भस्यादेर्मूलज्ञाता। मोड़ल इति भाषा। यथा,—
"यत् परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः।
तदन्वयस्यागतस्य दानेषा गोत्रजैर्महो॥"
इति दायतत्त्वम्॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"ये तत्र पूर्व्वे सामन्ताः पञ्चाद्देशान्तरं गताः।
तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः॥"
इति मिताक्षरा॥
(विनिर्गीश्वरिमधोदासोमः। यथा, कामन्दकीये। ८। ३४।
"चत्वारः पार्थिवा मौलाः एथड्मित्रैः सहाष्टकम्॥"
मूलभूते, त्रि। यथा, तत्रैव। ८।२५। [या:।
"मौला द्वादश यार्व्वता ह्यमात्याद्यास्तथा च सप्तप्रकृत्याधिकारा ह्यताः सर्व्वे प्रकृतिमण्डलम्॥")
मौलिः, पुं, स्त्री, (मूल+मूलङ्गमादित्वात् इञ्।) चूड़ा। (यथा, महाभारते। ६। ५६। ५।
"एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत्॥
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन ममर्द्द ह॥")
किरीटम्। (यथा, हरिवंशे। ६७। ३०।
"इयञ्च सा मया मौलिरुद्धृता वरुणालयात्॥")
संयतकेशः। इत्यमरः। ३। ३। १६२। (यथा, रघौ। ७। ६६।
"स चापकोटीनिहितैकबाहुः
शिरस्त्रिभिः कर्णगतैर्मयूखैः।
ललाटबन्धप्रभयाधिकेन
भीमां पितामह्य बभार मौलिं॥")
मस्तकम्। इति हेमचन्द्रः। ३। २। ३३०॥
(यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४८ ४।

मौलिकः

"भालनयनेरभिरिन्दुमौलौ गात्रे भुजङ्गमणिदीपाः॥"
प्रधानः। यथा, मार्कण्डेये। ५६। १४।
"मौलयस्ते महाकायाः शाकपोतकरम्भकाः॥")
मौलिः, पुं, (मूलस्यादूरभवः। मूल+मूलङ्गमादित्वादिञ्।) अशोकवृक्षः। इति मेदिनी॥
मौलिः, स्त्री, (मूले जाता। मूल+इञ्।) भूमिः। इति मेदिनी॥
मौलिकः, पुं, (मूले आदौ जातः। मूल+ठञ्।) कुलीनभिन्नः। यथा राढ़ीयवारेन्द्रब्राह्मणस्य श्रोत्रियः तथा कायस्थस्य मौलिकः। एवं दाक्षिणात्यवैदिकब्राह्मणस्य अन्यपूर्व्वापरिगृहीतापितत्पदवाच्यः। वङ्गजकायस्थस्य स च मध्यत्वप्रवाच्यः। यथा। अथ मध्यत्वलक्षणमाह। मध्यत्वप्रवादो रूढ़ इत्यनः। ङित्यडित्यवत्। मध्यः कुलमध्यमकुलीनस्य विश्रामस्थलमित्यर्थः। मध्यत्वप्रवादस्य लक्षणान्तरम्। कुलीनेतरमिश्रवैद्यजातकत्वं सति दशपुरुषावधि अनवच्छिन्नकुलाचैनत्वं मध्यत्वम्। स च द्विविधः। मिश्रः साध्यश्च। मिश्रत्वं प्रकृतमध्यत्वम्। प्रकृतमिश्रवैद्यजातत्वं सति दशपुरुषावधिकुलाचैकत्वं मिश्रत्वम्। मिश्रपदाकाङ्क्षित्वं सति दशपुरुषावधिकुलाचैकत्वं साध्यत्वम्। अस्य प्रशंसामाह।
"कुलीनकुलरक्षार्थं विवादेषु मीमांसया।
एतेषां गुणमाश्रित्य मध्यत्वं कुलभूषणम्॥"
इति कुलदीपिका॥*॥
दक्षिणराढ़ीयकायस्थस्याष्टसन्मौलिका यथा,—
"गौड़िष्टौ कौलिमल्लखिरवसन्तिकला मौलिकाश्चे हि मिश्राः
स्तौ दत्ताः सेनदासाः करगृहमहिताः पालिताः सिंहदेवाः।
ये वा पद्माभिमुख्याः स्थितिविनययुधः सप्तमस्ते द्विपूर्व्वा
मित्राद्या वीक्ष्य राज्ञा चरणगुणयुता मौलिकत्वेन साध्याः॥"
अपि च।
"सेनो दत्तः करो जैथो दासो देवः प्रतिष्ठितः।
पालितः सिंहधर्म्मेशो गुहः सन्मौलिकाः स्मृताः॥"*॥
द्विसप्तमिसाध्यमौलिका यथा,—
"घोड़ः स्वरधरधरणी बागा
व्यासश्च सोमः पैमुर सामः।
भञ्जो विन्दो गुह बल लोधः
शर्म्मा वर्म्मा छुर भूमि चन्द्रः॥
रुद्रो रक्षित राजादित्यो
विष्णुनाग: शिव पिल गुप्तः।
इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र
सोमश्चाङ्कुर वसुर नाथः॥
प्रायिश्चेशो मानो गण्डो
राहा राणा राहुत मानाः।
दाहा दाना गण उपमानाः॥

मौषलं

स्वामः सोमो धर वै ओषः
वादस्तेजश्चार्णव व्यापः।
शक्तिभूतो ब्रह्मो ज्ञानः
क्षेमो हेमो वर्द्धन रङ्गः।
गुहः कीर्त्तिर्यशः कृष्णो
नन्दो श्रीलो धनुर्गुणः॥"
इति द्विसप्तमिमौलिकाः॥*॥
अन्यच्च।
"देवो भूदेवभक्तो गुहसङ्गुगुणो दास ईशानदासः
सेनो दत्तः सुदत्तामहितजनचयः पालितो धर्म्मपालः।
सिंहः सिंहप्रतापः क्षितिनिकरकरादानदक्षः करोऽसौ
गौड़िष्टौ संस्थितास्ते गुणगणनिपुणा मौलिकत्वेन सिद्धाः॥*॥
घोड़श्चागधरणीखिलसोमा
सुभ्रबिन्दगुहराजराहुलाः।
रुद्रपालबलसामरक्षिता
लोधशर्म्मसुधिवर्म्मबन्धराः॥
चन्द्रशायिगुधिभद्रपेसुरा
गाढ़गुप्तधरकीर्त्तिवर्द्धनाः।
क्षेमहेमगणनाथविष्णवो
ब्रह्मरङ्गपिशहुदधर्गुणाः॥
तेजोरणस्वरधरायिच शक्तिभूताः
सोमोष ज्ञान विदर्शील यशोम नन्दी।
दाहाङ्कुरेन्द्रशुभकृष्णमनोपमाना
दानाग्रगतविदिता भुवि कीर्त्तिमन्तः॥
हेमादित्यो राण राहा साना च खामकस्तथा।
द्विसप्तमिमिसाः साध्या मौलिका विदिताः क्षितौ॥"
इति कुलाचार्य्यकारिका॥*॥
(देशविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ५७। ४८।
"पौरिका मौलिकाश्चैव अधमका भोगवर्द्धनाः॥")
त्रि, मूलसम्बन्धिनि मौलसम्बन्धिनि च॥ (भारभूतं मूलं हरति वहत्यावहति वा। मूल+"तद्धरति वहत्यावहति भारात् वंशादिभ्यः।" ५।१।५०। इति ठक्। मूलभारहारके मूलभारवाहके मूलभारानेतरि च। इति व्याकरणम्॥)
मौषलं, क्लो, (मुषलमिव। मुषलस्येदमिति वा। मूषल+अण्।) मुषलवत्। यथा,—
"गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातकनाशनम्।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्॥
महाभारतस्याष्टादशपर्व्वात्मकेषु पर्व्वविशेषः। यथा,—
"मौषलं पर्व्व चोद्दिष्टं सप्तो घोरं सुदारुणम्।
महाप्रस्थानिकं पर्व्व स्वर्गारोहणिकं ततः॥"
इति महाभारते आदिपर्व्व॥
मुषलसम्बन्धिनि, त्रि॥

म्रदिमा

ट्रप्रहरणक्रीडा। इत्यमरः।३।५।५॥
ट्रहरणं अस्यां क्रीडायां मौष्टा णः(अण)
ट्रहिति वृद्धिः यथोलपि इति इकारलोपः। स्त्रियामत इत्याप्।" इति नट्टीकायां भरतः॥

ट्रहः, पुं, (मुहूर्ते अधीते वेद वा। मुहूर्त+"तदधीते तद्वेद।" ४।२।५०। इत्यण्।) ज्योतिर्वेत्ता। इत्यमरः। २। ८। १४॥ (यथा, महाभारते। १२। १२१। ४६।
"भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्तो दैवचिन्तकाः॥")

ट्रहूर्तिकः, पुं, (मुहूर्तं सद्बोधकं ग्रा० धीते वेद वा। मुहूर्त+"क्रतूक्थादिसूत्राभ्यां ठक्।" ४।२।६०। इति ठक्।) ज्योतिर्वेत्ता। इत्यमरः। २। ८। १४॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २२। १३३।
"ततो मौहूर्तिकादेशादन्येद्युश्च यका।
सा मया परिणीता भूम्निमलिताखिलबन्धुना॥"
दत्तकन्यामुहूर्तद्विवदेवगणविशेषः। यथा, भागवते। ६। ६। ६।
"मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे॥"
मुहूर्तद्विवे, त्रि। यथा, भागवते।५।१३।२२।
"मौहूर्तिकादृश्यस्य समागमाच्च मे
दृष्टकक्षुलोःपहृतोःविवेकः॥")

ट्रा, अभ्यासे। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) अभ्यासः पौनःपुन्येनानुशीलनम्। मनति सन्ध्यां ब्राह्मणः। इति दुर्गादासः॥

ट्रक्ष, संघाते। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तादिः। म्रक्षति पयसा पूरयतु लोकः। इति दुर्गादासः॥

ट्रक्ष, क म्रक्षणे। म्रक्षते। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तादिः। म्रक्षणं द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण योजनम्। क, म्रक्षयति घृतेनान्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

ट्रक्षः, पुं, (म्रक्ष+घञ्।) स्नेहोपग्रहणम्। इति चिकित्सितशेषः॥ म्रक्षणञ्च॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ५०। १०।
"उषया दुर्म्रक्षलक्षा पुरन्धी यदिमे ग्रहणवह्न यम्।"
"म्रक्षलक्षा वधकर्त्री।"इति सङ्क्षिप्तसारे सायणः॥)

म्रक्षणं, क्लीं, (म्रक्ष+कर्म्मणि ल्युट्।) तैलम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ८२॥ द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम्। स्नेहनम्। रागीकरणम्। इति म्रक्षधातोर्भावेल्युट् प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

म्रद, म ष ड क्षोदे। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) रेफयुक्तः। क्षोदश्चूर्णीकरणम्। म, म्रदयते। ष, म्रदा। ड म्रदते कानने दत्ता। इति दुर्गादासः॥

म्रदिमा, [न्] पुं, (म्रदोभावः। म्रदु+"पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा।" ५।१।१२२। ईत्व इमणिच्। "र ऋतो हलादेर्लघोः।" ६।४।१६१।

म्लिष्टं

इति अकारस्य रादेशः। "टेः।" ६।४।१५५। इति टेर्लोपः।) म्रदुता। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८। ५६६।
"म्रदिम्ना पाणिमस्तस्य नाशायि करता जनैः।
मधुरिम्णो विषस्येव प्राप्तिः प्राणापहारिणी॥")

म्रदिष्ठः, त्रि, अतिशयेन म्रदुः। म्रदुशब्दादिष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

म्रदीयान् [स्] त्रि, अतिशयेन म्रदुः। म्रदुशब्दादीयसुनत्ययेन निष्पन्नः॥

म्रदीयस्, क्लीं, कैवर्त्तीमुस्तकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

म्रुच, उ इर् गत्याम्। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-सक० सेट्। क्वचिदिट्।) उ, म्रोचित्वा म्रुक्त्वा। इर्, अम्रुचत् अम्रोचीत्। इति दुर्गादासः॥

म्रुच्च, उ इर् गत्याम्। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) उ, म्रुचित्वा म्रुक्त्वा। इर्, अम्रुचत् अम्रुचीत्। इति दुर्गादासः॥

म्रेट, ञ्र उन्मादे। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ञ्र, अमिम्रेटत्। म्रेटति लोकः उन्मादतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

म्रेड, ञ्र उन्मादे। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ञ्र, अमिम्रेडत्। म्रेडति लोकः उन्मादतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

म्लक्तं, क्लीं, (म्लच्+क्तः।) शोणितम्। यथा,—
"शोणितं सुषिरं म्लक्तं प्रतीवत्तं प्रतीप्सितम्॥"
इति भरतप्रयोगः॥

म्लानं, त्रि, (म्लै हर्षक्षये+क्तः। "क्र्यादिभ्यः श्नाः।" ३।१।८१। इति श्नाप्रत्ययः। "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः।" ७।३।३४। इति नलोपः। "ह्रस्यस्यान्तस्थान्तस्यम्लिष्टविक्लिष्टादि।" ७।३।८८। इति निपातितम्।) म्लायम्। तत्पर्य्यायः। म्लिष्टम्२। इत्यमरः। २। ६। २१॥

म्लेच्छः

म्लिष्टः, त्रि (म्लेच्छ+क्तः।) अशुद्धवाक्। म्लानः। इति मेदिनी। ते, ८५॥

म्लुच, उ इर् गत्याम्। इति कविकल्पद्रमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) उ, म्रोचित्वा म्लुक्त्वा। इर्, अम्लुचत् अम्लोचीत्। इति दुर्गादासः॥

म्लेच्छ, कि दर्शनीनौ। इति कविकल्पद्रमः॥ (चुरा०-पा भ्वा० पर०-अक०-सक० च सेट्।) देश्या म्लाम्या उच्चारणयोग्यो म्लेच्छितो संस्कृतवचनमित्यर्थः। कि म्लेच्छयति म्लेच्छति म्लेच्छः। अस्तविद्यामर्म्मो विद्वान् म्लेच्छति धृतव्रत इति हलायुधः॥ अनेकार्थत्वादयुक्तशब्दैरपि। यथा अमरः। अथ म्लेच्छमविज्ञेयमिति। म्लेच्छ अस्त्यार्यो वाचि इति प्राचः। तच्च रमानाथस्तु। म्लेच्छति यद्वा शब्दं यदतीत्यर्थः। अशुद्धायामिति पाठे कुत्सितायां वाचीत्यर्थः।
'तस्माद्यवनमभावश्च सदत्वं सदत्वया।
अपाशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥'
इति भाष्यवचनेन नञोऽप्राशस्त्यार्थत्वात् इति व्याख्यानाय एवमुक्तमुदाजहारवान्। इति दुर्गादासः॥

म्लेच्छः, क्लीं, (म्लेच्छस्तद्देशः उपलक्षणत्वेनास्यास्य। अर्शआद्यच्।) हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (तस्यास्य पर्य्यायः।
"हिङ्गुलन्तरदं म्लेच्छमिङ्गुलपर्णपारदम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

म्लेच्छः, पुं, (म्लेच्छयति वा म्लेच्छति यन्मांसं भक्षयतीति। म्लेच्छ+घञ्।) किरातप्रभेदपुलिन्दादिजातिः। इत्यमरः॥ पामरभेदः। पापरक्तः। अपभाषणम्। इति मेदिनी। छे, ६॥
म्लेच्छादीनां मद्यधर्म्मेराहित्यमुक्तं यथा, हरिवंशे। १४। १५—२६।
"सगरः स्वां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेषान्यत्वं चकार ह॥
अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत्।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानाञ्चथैव च॥
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः।
निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना॥
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा।
कोलसर्पाः समहिषा दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः॥
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात धर्म्मस्तेषां निराकृतः॥
वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना॥"
शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणाम्। सर्व्वे यवनादीनामिति। अत्र यवनशब्दस्तद्देशोद्भववाची चतुरक्षत्वीयादिः। यवना देशविशेषेति चिकित्सितशेषोक्तिरप्यनादरणीया॥ ४॥ तेषां म्लेच्छत्वमुक्तं विष्णुपुराणे। तथाहि सगरेणोद्यमे कृते तेषां धर्म्मनाशमभिप्रायात् म्लेच्छत्वं यवनत्वं। इति श्रीधरः।
"गोमांसभक्षणे म्लेच्छे म्लेच्छे मद्यप एव च।
मनोनाम्नि हृषीकेशे म्लेच्छे म्लेच्छ्य च॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ ५॥
अपिच। देवान्यो यथातथो यत्रोद्भवः स म्लेच्छः।

ग्नम्मिश्रायां त्रयः पुत्राः हरयः अयनः पुरुश्च। तत्र यदुप्रभृतयश्चत्वारः पितुराज्ञाहेलनं कृतवन्तः पित्रा शप्ताः। ज्येष्ठपुत्रं यदुं शशाप तव वंशे राजा चक्रवर्त्ती मा भूदिति। तुर्व्वसुहरयनौ शशाप युष्माकं वंश्या वेदबाह्या म्लेच्छा भविष्यन्ति। इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥

("अन्ध्रान् पह्लवान् पुलिन्दान् प्रसादाद्दाविड़ान् शकान्।
योनिदेशाश्च यवनान् शकान्तः शबरान् बर्ब्बरान्॥
म्लेच्छान्श्चान्ध्रान् काञ्चीञ्छरभांश्चैव पार्श्वतः
पौण्ड्रान् किरातान् यवनान् सिंहलान् बर्ब्बरान् खशान्॥
चिबुकांश्च पुलिन्दांश्च चीनान् हूणान् सकेरलान्।
ससर्ज्ज फेनतः सा गौर्म्लेच्छान् बहुविधानपि॥"
सा वशिष्ठस्य धेनुः। इति महाभारते १।१७६। ३५—३७॥) अन्यच्च। "शकजवनकाम्बोजपारदपह्लवा हन्यमानास्तत्कुलगुरुं वशिष्ठं शरणं ययुः। अथैतान् वशिष्ठो जीवन्मृतकान् कृत्वा नगरमाह। यत्तं वत्सालम्भिर्जीवभृतकैरनुसृतैः। एते च मयैव तव प्रतिज्ञापालनाय निजधर्म्महिंजभङ्गपरित्यागं कारिताः। मयेति सद्गुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेषान्यत्वमकारयत्। जवनान्मुण्डितशिरसोऽर्द्धमुण्डान् शकान् प्रलम्बकेशान् पारदान् पह्लवांश्च श्मश्रुधरान्निःस्वाध्यायवषट्कारानेतान्यांश्च क्षत्रियांश्चकार। ते चात्मधर्म्मपरित्यागादृषिवाक्यतश्च परित्यक्ता म्लेच्छतां ययुः।" इति विष्णुपुराणे। ४। ३। १८—२१॥ * ॥ प्रकारान्तरेण तदुत्पत्तिर्यथा,—

सूत उवाच।

"वेणे स्वायम्भुवस्यासीद्दुर्म्मदो नाम प्रजापतिः।
मृत्योस्तु दुहिता तेन परिणीतातिदुर्म्मदा॥
सुनीथा नाम तस्यास्तु वेनो नाम सुतः पुरा।
अधर्म्मनिरतः कामी बलवान् वसुधाधिपः।
लोकेऽधर्म्मं प्रजज्ञाप्य परमार्य्यापहारकः॥
धर्म्मोच्चारप्रसिद्ध्यर्थं जगतोऽस्य महर्षिभिः।
अनुनीतोऽपि न ददौ वचनं स यदा ततः॥
शापेन मारयित्वैनमराजकभयार्दितैः।
ममन्थुर्बाहुमाजस्य बलादेहमकल्मषाः॥
तत्काय्यामाण्यमानात्तु निपेतुर्म्लेच्छजातयः।
पूरोरे मातरंगेन कृष्णाञ्जनसमप्रभाः॥"
इति मत्स्यपुराणे। १०। ३—८॥ * ॥

म्लेच्छभाषाभ्यासनिषेधो यथा,—

"न म्लेच्छेदिष्टकाभिः फलानि वै फलेन तु।
न म्लेच्छभाषां शिक्षेत नार्य्यश्च पदासनम्॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः॥ * ॥

तस्य मध्यमा तामसी गतिर्यथा, मानवे। १२।४३।

"हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः॥"

(मलमाकाले म्लेच्छापसारणमुक्तं यथा, मनुसंहितायाम्। ७। १४६।

"जडमूकान्धबधिरांस्तैर्य्यग्योनान् वयोऽतिगान्।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितथ्यङ्गान् मलकालेऽपसारयेत्॥"

"अथवा एवंविधा मल्लिंगो न कर्त्तव्याः। बुद्धिविभ्रमसम्भवात्।" इति तट्टीकायां मेधातिथिः॥ म्लेच्छानां पशुधर्म्मित्वम्। यथा, महाभारते। १। ८४। १५।

"गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च।
पशुधर्म्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु त्वं भविष्यसि॥")

म्लेच्छकन्दः, पुं, (म्लेच्छप्रियः कन्द इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः।) लशुनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (तस्य पर्य्यायो यथा,—

"लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम्।
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च पवनेष्टो रसोनकः॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

म्लेच्छजातिः, स्त्री, (म्लेच्छस्य जातिरिति षष्ठीतत्पुरुषः म्लेच्छरूपा जातिरिति कर्म्मधारयो वा।) गोमांसखादकपञ्चविरुद्धभोजकसर्व्वाचारविहीनवर्णः। यथा,—

"गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते।
सर्व्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतबोधायनवचनम्॥

अपि च।

"भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः॥"
इत्यमरः। २। ४०। २०॥

अन्यच्च।

"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा यवनाः शकाः।
पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः॥
मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः।
म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्व्वे ते दस्यवः स्मृताः॥"

इति मानवे १० अध्यायः॥

म्लेच्छदेशः, पुं, (म्लेच्छानां देशः म्लेच्छप्रधानो देशो वा।) चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थादिरहितस्थानम्। तत्पर्य्यायः। प्रत्यन्तः २। इत्यमरः। २। १। ७॥ भारतवर्षस्यान्यं प्रतिगः प्रत्यन्तः। म्लेच्छति निष्टाचारहीनो भवत्यत्र म्लेच्छः अच्। स चासौ देशश्चेति म्लेच्छदेशः। किंवा म्लेच्छयन्ति अपसंस्कृतं वदन्ति निष्टा-

चारहीना भवन्तीति वा म्लेच्छाश्च ते देशाश्च नीचजातयः तेषां देशो म्लेच्छदेशः स्यान्तः निष्टाचाररहितः कामरूप उक्तश्च।

"चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते।
म्लेच्छदेशः स विज्ञेय आर्य्यावर्त्तस्ततः परमिति॥"
इति भरतः॥

(अपि च, मनुः। २। २३।

"कृष्णासारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परम्॥")

म्लेच्छभोजनं, क्ली, (भुज्यते यदिति। भुज्+कर्म्मणि ल्युट्। ततो म्लेच्छानां भोजनम्।) यावकः। इति शब्दरत्नावली॥

म्लेच्छभोजनः, पुं, (भुज्यतेऽसौ इति। भुज्+ल्युट्। म्लेच्छानां भोजनः।) गोधूमः। इति चिकित्साडम्बरः॥

म्लेच्छमण्डलं, क्ली, (म्लेच्छानां मण्डलं समूहोऽत्र।) म्लेच्छदेशः। इति हेमचन्द्रः॥

म्लेच्छमुखं, क्ली, (म्लेच्छे म्लेच्छदेशे मुखमुत्पत्तिरस्य। इत्यमरटीकायां रघुनाथः।) ताम्रम्। इत्यमरः। २। ६। ६७॥ (तथास्य पर्य्यायः। "ताम्रमौदुम्बरं शुल्वमुदुम्बरमपि स्मृतम्। रविप्रियं म्लेच्छमुखं सूर्य्यपर्य्यायनामकम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥

"ताम्रमौडुम्बरं शुल्वं विद्यात् म्लेच्छमुखमथा॥"

इति गारुड़े २०८ अध्याये॥)

म्लेच्छाशः, पुं, (म्लेच्छैरश्यते इति। अश्+कर्म्मणि+घञ्।) म्लेच्छभोजनः। गोधूमः। इति केचित्॥

म्लेच्छास्यं, क्ली, (म्लेच्छे म्लेच्छदेशे आस्यमुत्पत्तिरस्य।) ताम्रम्। इति हारावली॥

म्लेच्छितं, क्ली, (म्लेच्छ देश्योक्तौ+क्तः।) म्लेच्छभाषा। अपशब्दः। तत्पर्य्यायः। परभाषा २। इति हारावली॥

म्लेट, ऋ उन्मादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अमिम्लेटत्। म्लेटति लोकः उन्मादयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

म्लेड, ऋ उन्मादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) ऋ, अमिम्लेड़त्। म्लेड़ति। उन्मादयतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

म्लेव, ऋ ड सेवने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अमिम्लेवत्। ड, म्लेवते। इति दुर्गादासः॥

म्लै, कान्तिसंक्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) म्लायति चन्द्रो दिवसे। इति दुर्गादासः॥